CRITICI SACRI:

SIVE

DOCTISSIMORUM VIRORUM

in SS. BIBLIA

ANNOTATIONES,

&

TRACTATUS.

Opus ſummâ curâ recognitum,

&

In novem Tomos diviſum.

Quid in hoc Opere præſtitum ſit Præfatio ad Lectorem oſtendit.

LONDINI,

Excudebat *JACOBUS FLESHER,* M DC LX.

Proſtant apud
- CORNELIUM BEE
- RICHARDUM ROYSTON
- GUILIELMUM WELLS
- SAMUELEM THOMSON

Londini.

- THOMAM ROBINSON — *Oxonii.*
- GUILIELMUM MORDEN — *Cantabrigiæ.*

CRITICI SACRI.

CRITICI SACRI:

SIVE

DOCTISSIMORUM VIRORUM

in SS. BIBLIA

ANNOTATIONES,

&

TRACTATUS.

Opus ſummâ curâ recognitum,

&

In novem Tomos diviſum.

Quid in hoc Opere præſtitum ſit Præfatio ad Lectorem oſtendit.

LONDINI,

Excudebat *JACOBUS FLESHER*, MDCLX.

Proſtant apud
CORNELIUM BEE
RICHARDUM ROYSTON
GUILIELMUM WELLS
SAMUELEM THOMSON
Londini.
THOMAM ROBINSON *Oxonii.*
GUILIELMUM MORDEN *Cantabrigiæ.*

ANNOTATORES
IN
PENTATEUCHUM
HI SUNT,

SEB. MUNSTERUS.

PAULUS FAGIUS.

Idem in Paraphrasin Chald. 4. priorum capp. *Geneseos.*

FRANCISCUS VATABLUS.

SEB. CASTALIO.

ISIDORUS CLARIUS.

JO. DRUSIUS.

HUGO GROTIUS.

Tractatus inserti.

DRUSIUS de *Mandragoris.* Pag. 286.

HUGO GROTIUS in *Decalogum.* Pag. 555.

JOS. SCALIGER de *Decimis.* Pag. 1322.

SIXTINUS AMAMA de *Decimis.* Pag. 1326.

SERENISSIMO
POTENTISSIMÓQUE PRINCIPI

CAROLO SECUNDO,

MAGNÆ BRITANNIÆ, FRANCIÆ, & HIBERNIÆ

REGI,

FIDEI DEFENSORI,

BONARUM LITERARUM PATRONO,
PACIS & INCOLUMITATIS
PUBLICÆ INSTAURATORI
CUSTODÍQUE,

CORNELIUS BEE
MAJESTATI EJUS
DEVOTISSIMUS
D. D. D.

LECTORI

Pio & Erudito.

PRodiit nuper, & nunc inter manus hominum versatur, Librorum optimus, BIBLIA *scilicet* ΠΟΛΥΓΛΩΤΤΑ, *editionem feliciter procurante Viro admodum Reverendo* BRIANO WALTONO *S. T. D. aliisque Viris Cl. de Religione & S. literis quàm optimè meritis : En jam prodit tibi, Lector pie & erudite, (Tibi enim soli utrinque & seritur & metitur, tibi soli utrunque prelum insudavit, & Waltonianum, & Nostrum) prodit, inquam, Liber (si ità loqui fas sit)* δευτερόπρωτος, *primo tantùm posterior, optimóque proximus,* CRITICI *nimirum* SACRI. *Quid enim post literas natas melius, quid optabilius, quàm ut primùm S. Scripturæ Textus originales unà cum Versionibus antiquis* ὑπὸ μίαν σύνοψιν *redigerentur, adeò ut simul ac semel omnia & conspici & conferri possent ; dein & ejusdem S. Scripturæ sensus, quem vocant, Literalis & Grammaticus, qui ipsissima Scriptura est atque ipsummet Dei Verbum, à Viris eruditione, ingenio, judicio instructissimis erueretur ? Illud autem Viri quos modò dixi, Viri sæpius, semper memorandi, summa cum accuratione ante triennium præstiterunt ; Hoc verò præcipuè* CORNELII BEE, *hominis ad antiquiores meliorésque literas juvandas nati, curæ & impensis acceptum ferimus. Is enim verè* φερώνυμος *quicquid vel ex suapte peritia vel ex indicatione aliena dignum compererat, id omne sedulò conquisitum in hunc Thesaurum Sacrum, in hanc Catenam Biblicam, vel, si mavis (nec enim facile est tantum Opus satìs amplo titulo cohonestare) in hanc Bibliothecam Hagio-criticam, sicut Apis* puro distendit nectare cellas, *congessit & in tuos usus re-*

 condidit:

condidit. [*Enim vero quotquot uſpiam* ἀξιομνημονευτότερα *in Divinis Voluminibus occurrunt, Res, Perſonæ, Actiones, Loca, Tempora, Regiones, Urbes, Templa, Inſtrumenta, Vaſa, Pondera, Menſuræ, Nummi, Habitus, Geſtus, Munera, Ritus, Leges, Conſuetudines, omnia, doctè hîc & dilucidè enarrantur. Hîc non ſolùm explicantur Typorum myſteria, Prophetiarum & Parabolarum ænigmata, adeóque univerſa S. Textûs loca difficiliora, quin & inſuper vocum ipſarùm origines, uſus, ſignificata, imò apices nonnunquam & minutiæ penſiculatiùs examinantur. Hîc exhibetur quicquid ad Divinas paginas vel Synagogæ Rabbini vel Eccleſiæ Doctores ſubtiliùs annotarant. Hîc componuntur Sacroſancta Dei Oracula cum exterorum monumentis, Hebræorum Leges cum inſtitutis Gentilium, Odæ Davidis, Solomonis Paræmiæ, aliorúmque Scriptorum* θεοπνεύστων *Gnomæ cum Ethnicorum Poetarum, Rhetorum, Philoſophorum ſententiis parallelis. Hîc denique (quod optimum eſt interpretandi genus) videre eſt mirum SS. Codicum conſenſum concentúmque,* alteriúſque *ut* Alter poſcit opem *locus,* & conjurat amicé. *Sed non opus eſt ut hederam hîc noſtram prætexamus: Inſpice Catalogum, & invenies Nomina omni lauro, omni laude majora. Quis ſingulorum fuerit Annotatorum ſcopus, quod conſilium negotiúmque, ex ipſorum, quas Catalogo ſubjunximus, Præfationibus conſtabit meliùs, optimè ex Opere.* ANNOTATIONES, *quæ in ſeptem uſque Tomos excreverunt, duobus inſuper* TRACTATUUM *Tomis cumulantur: de quibus hoc tantùm nos dixiſſe ſufficiat, Hi etiam & ipſi* Annotationes *ſunt, idque &* Criticæ, *&* Sacræ, *ſaltem digniſſimi qui Annotationibus ejuſmodi quaſi Appendix &* ἐπίμετρον *adjiciantur. Jam quæ noſtræ in hoc Opere partes fuerint reſtat ut exponamus: quod, nè te diutiùs moremur, paucis accipe. Hoc in primis tibi penitus perſuaſum iri cupimus, imò expetimus, & exſpectamus; Nos non cinnum hîc commiſcuiſſe, aut conſarcinaſſe centonem, verùm Autores tibi exhibere integros & illiba-*

tos.

tos. Adeò enim nobis penè religio fuit ipsos mutilare, ut etiam ubi alterius verba usurpat unus, & item alter, deinde tertius, atque ità ad eundem locum eadem non sensu tantùm sed & verbis plures commentantur, nos eadem verba, licèt aliquantulùm gravatè, identidem reposuerimus, veriti scilicet, si ullibi vel superflua omisissemus, nequis alibi & necessaria nos omisisse suspicaretur. Aliquid tamen juris nobismetipsis permisimus, idque è re tua, utì speramus, & cum bona venia. Nam non solùm quamplurima quæ oscitabundi Typographi χύδην & promiscuè ediderant, sed quædam etiam quæ Autores ipsi in alieniorem locum rejecerant, nos opportuno & suo collocavimus. Sic quatuor illi Annotationum rivi quos tumultuario quodam impetu magnus ille eruditionis torrens Jo. DRUSIUS *in N. F. profudit, jam in unum alveum collecti leni cursu labuntur. Sic quæ* H. GROTIUS ὁ πάνυ *ad Decalogum, ad Ephes.* 1: *ad* 2 *Thess.* 2. 1—12. *ad Jac.* 2. 14, *&c. ad* 1 *Joh.* 18—24. *&* 3, 9. *&* 4. 1—5. *item ad Apoc.* 13, *&* 17. *fusiùs disseruit, & certas ob causas Annotatis ad Euangelia subjunxit, in hac nostra Editione proprias singula stationes obtinent. Ejusdem Viri Cl. Appendix ad interpretationem locorum N. T. quæ de Antichristo agunt aut agere putantur, Annotata ad Apoc.* 17. *immediatè subsequitur. Reliquorum quæ sparsim interseruimus sedes tibi indigitabunt Catalogi. Optima semper exemplaria secuti sumus; veruntamen ad errata ipsorum corrigenda, & supplendas lacunas, pejora non rarò nobis subsidio fuerunt. Quæ in Catalogo asteriscis præfixis insigniuntur, nunc primùm in lucem prodeunt: reliqua antea excusa nos denuò tibi repræsentamus. Loca vel ex SS. Scripturis vel aliunde citata diligenter examinavimus, atq; inibi deprehendimus multa mendarum millia, quas aut preli incuria fuderat, aut Scriptores, ut fit, nimiùm properantes parùm caverant. Omnia summâ quâ potuimus curâ recensuimus: Quæ in manifesto errore tenebantur, purgavimus; ubi res erat in dubio, conjecturis duntaxat*

adhibitis, liberum tibi reliquimus judicium. Characteres, quoties opus fuit, ritè variavimus, & pravis interpunctionibus sublatis substituimus aptiores, atque ità locis obscuris & involutis emphasin suam dedimus & perspicuitatem. Denique non pudet, imò juvat, meminisse quantum negotii nobis facesserint minutiæ Typographicæ, quódque per integrum ferè sexennium literulis, numerorum notis, punctis, accentibus intenti fuerimus, & tantùm non immersi. Hæc enim utcunq; nugæ videantur, tamen seria ducent in mala *ubi fuerint neglecta; & quicquid tuo commodo poterit inservire, nos nec nimis durum unquam judicabimus, nec nobis indignum. Vale; utere, fruere nostris laboribus, eósque boni consule.*

JO. PEARSON Archidiaconus
Surriensis.

ANT. SCATTERGOOD Ecclesiæ
Lincolnienſis Canonicus.

FRA. GOULDMAN Ecclesiæ Okendon
australis in Comitatu Essexiæ Rector.

RIC. PEARSON Coll. Reg. Socius.

CORNELIUS BEE
LECTORI.

Nequis nobis vel operis vel pretii magnitudinem temere objiciat, sciat ipsius & compendio & commodo magnopere à nobis esse consultum. Hîc enim libri circiter nonaginta, isque integri, in novem coierunt, & libræ plùs minùs quinquagenæ (nuper vix aut nè vix minoris hæc omnia coemisses) jam ad quindenas rediguntur. Non est igitur quod de nobis justè queratur quispiam; est quod sibi & aliis plurimùm gratuletur.

CATA-

CATALOGUS ANNOTATIONUM

Quæ in hoc opere continentur.

¶ In Vetus TESTAMENTUM.

Sebastiani Munsteri *Annotationes in V. T.*

Pauli Fagii *in Paraphrasin Chaldaicam Pentateuchi succinctæ Annotationes.*

Ejusdem fusior Expositio quatuor priorum capitum Geneseos.

Francisci Vatabli *Annot. in libros Canonicos V. T.*

Claudii Badvelli *Annot. in libros Apocryphos.*

Seb. Castalionis, Isidori Clarii *Annot. in V. T.*

Andreæ Masii *in Josuam Annotationes & Commentaria.*

Joan. Drusii *Annot. in*
- *Pentateuchum.*
- *Josuam.*
- *Librum Judicum.*
- *Ruth.*
- *Libros Samuelis.*
- *Estheram.*
- *Jobum.*
- *Coheleth, seu Ecclesiasten.*
- *XII Prophetas minores.*
- *Ecclesiasticum.*
- *Tobit.*
- *Lib. I. Machabæorum.*
- *Veterum V. T. Interp. Græcorum Fragmenta.*

Phil. Codurci *Annot. in Jobum.*

Rod. Baynus *in Proverbia Solomonis.*

Franc. Forerii *Comment. in Jesaiam.*

Edovardi Livelæi *Annot. in*
- *Oseam.*
- *Joelem.*
- *Amosum.*
- *Abdiam.*
- *Jonam.*

Davidis Hœschelii *Notæ in Ecclesiasticum.*

Hugonis Grotii *Annot. in V. T.*

¶ TRACTATUS inserti.

Jo. Drusii *De Mandragoris*, col. 286

Jos. Scaligeri *De Decimis*, col. 1322

Sixtini Amamæ *De Decimis*, col. 1326

Lud. Cappelli *De Voto Jephte*, col. 2075

Ejusdem Excerpta ex Villalpando, col. 6012

Alberici Gentilis *ad I. Machæorum Disputatio*, col. 8073

Ejusdem De Linguarum mixtura Disputatio parergica, col. 8093

IN
Novum Testamentum.

Seb. Munsteri *Annot. in D. Matthæi Euangelium Hebraicum.*

Laurentii Vallæ *De Collat. N. T. lib. II.*

Jacobi Revii *Notæ in* Vallam.

Erasmi Roterodami
Francisci Vatabli
Seb. Castalionis
Isidori Clarii
Nicolai Zegeri
} *Annot. in N. T.*

Jo. Drusii
- *Præteritorum lib. X.*
- *Ad voces Ebr. N. T. Commentar. Prior & Posterior.*
- *Annotat. in N. T. Pars altera.*

} *Omnia in unum corpus collecta, & ad Capita ac Versus instar perpetui Commentarii redacta.*

Jos. Scaligeri
Is. Casauboni
} *Notæ in N. T.*

Joannis Cameronis *Myrothecium.*

Jacobi Cappelli *Annot. in N. T.*

Ludovici Cappelli *Spicilegium.*

Othonis Gualtperii *Sylloge vocum exoticarum N. T.*

Abrahami Sculteti *Annot. in Epist. ad*
- *Timotheum.*
- *Titum.*
- *Philemonem.*

Abrahami Sculteti *Exercitationes Euangelicæ,* col. 1865

Hugonis Grotii *Annot. in N. T.*

* Jo. Pricæi *Annotata ad*
- *Euang.*
  - *D. Matthæi.*
  - *D. Lucæ.*
  - *D. Johannis c. x, & xi.*
- *Acta Apostolorum.*
- *Epistolas*
  - *D. Pauli ad*
    - *I. Cor. c. xii.*
    - *Timotheum.*
    - *Titum.*
    - *Philemonem.*
  - *D. Jacobi.*
  - *D. Johannis.*
  - *D. Judæ.*
- *Apocalypsin.*
- *Psalmorum librum.*

¶ TRACTA-

¶ TRACTATUS inserti.

Lud. Capelli Corban; col. 454

Abr. Sculteti *Exercitationes Euangelicæ*; col. 1865

Henr. Stephani Κεφάλαια *D. Matthæi & D. Marci*; col. 2070

Ejusdem *Interpretatio Latina obscuriorum vocum & phrasium N. T.* col. 2014. & col. 4973

Jac. Gothofredi *Exercitationes De* { *Ecclesia*, *Incarnatione Christi*, } *ad illustrationē* 1 *Tim.* 3. 15, 16. col. 3745

Phil. Codurci *Annot. ad Hebr.* 9. 16, 17, 18. col. 4276

Prologus in D. Pauli Epistolas; col. 5011

¶ CATALOGUS TRACTATUUM BIBLICORUM

Qui in duobus postremis hujus Operis Tomis continentur.

Petr. Pithœus *De Latinis Bibliorum Interpretibus.*

Nicephori *Patriarchæ C P. Canon Scripturarum.*

Adriani *Isagoge S. literarum, & antiquiss. Græcorum in Prophetas Fragmenta.*

Chr. Helvici { *Desiderium Matris Evæ.* *Proteuangelion Paradisiacum.*

Jo. Buteonis *De Arca Noe libellus.*

Matthæus Hostus *in fabricam Arcæ Noe.*

Mart. Helvicus *De Vaticinio Jacobi.*

Mosaicarum & Romanarum legum Collatio, cum Notis P. Pithœi.

Georg. Rittershusius *De Jure Asylorum.*

Matth. Hostus *in Monomachiam Davidis & Goliathi.*

Michaelis Rothardi *Samuel redivivus, & Saul* αὐτόχθρ.

Leonis Allatii *De Engastrimytho Syntagma.*

Gasp. Varrerii *De Ophira regione Disputatio.*

Guil. Schickardus *De festo Purim.*

Mart. Helvici *De LXX Hebdomadibus Danielis Diatriba.*

Ben.

Ben. Ariæ Montani *Antiquitatum Judaicar. lib. IX. cum figuris æneis.*

Bon. Corn. Bertramus *De Republ. Judæorum.*

Petri Cunæi *De Rep. Hebræorum lib. III.*

Gaſp. Waſeri *De antiquis Numis Hebræorum*, &c. *lib. II. cum figuris æneis.*

Ejuſdem *De antiquis Menſuris Hebræorum, lib. III.*

Edoy. Brerewood *De Ponderibus & Pretiis veterum Nummorum lib. I.*

Bon. Corn. Bertrami *Lucubrationes Franktallenſes, ſive Specimen Expoſitionum in difficillima utriuſque Teſt. loca.*

Antonii Nebriſſenſis *Quinquagena, ſive Quinquaginta S. Scripturæ locorum Explanatio.*

Jo. Druſii
- *Animadverſorum lib. II.*
- *Notæ in Parallela Sacra.*
- *Obſervationum Sacrarum lib. XVI.*
- *Quæſtionum Ebr. lib. III.*
- *Proverbiorum Claſſes II.*
- *Scholia in Proverbia Ben-Siræ.*
- *Adagia Ebraica.*
- *Miſcellanea Locutionum Sacrarum.*
- *De Haſidæis.*
- *Enoch.*
- *De Quæſitis per Epiſtolam.*
- *De Nomine* Elohim.
- *Tetragrammaton.*

Nicolai Fulleri *Miſcellaneorum Sacrorum lib. VI.*

Sam. Petiti *Variæ Lectiones in S. Scripturam.*

Sim. de Muis *Varia Sacra variis è Rabbinis contexta.*

* Joh. Gregorii *in aliquot S. Scripturæ loca Notæ & Obſervationes.*

* Pauli Fagii *Tranſlationum præcipuarum Vet. Teſt. Collatio.*

* Chriſtoph. Cartwrighti *Melliſicium Hebraicum, ſive Obſervationes ex Hebræorum antiquiorum monumentis deſumptæ.*

Lucæ Brugenſis *in variantia SS. Biblior. loca Notationes.*

Jac. Lopidis Stunicæ *contra* Eraſmum Roterodamum *Annotat. in defenſionem Tralationis Novi Teſt.*

Eraſmi *Apologia ad* Jac. Lop. Stunicam.

Marquardi Freheri *De Numiſmate cenſûs Diſſertatio.*

Guil. Klebitius *De buccella intincta quam comedit Judas.*

Matth. Hoſti *De Sex Hydriarum Johan. 2. capacitate Diſſertatio.*

Guil. Ader *De Ægrotis & Morbis in Euangelio.*

Ang. Caninii *in loca aliquot N. T. Diſquiſitiones.*

Nic. Fabri *De Myrrhata potione Diſputatio.*

* Lud. Cappelli *Templi Hieroſolymitani Delineatio Triplex.*

Ejuſdem *Hiſtoria Apoſtolica.*

Joh.

Joh. Cloppenburgi *Collationes Criticæ Sacræ per Epistolas cum* Lud. de Dieu.

Jacobi Ussherii *De Cainane Arphaxadi filio Dissertatio.*

* Matth. Wren *Episc. Elienſis In Catechesin Racovianam.*

Franciſci Moncæii *Aaron purgatus, ſive De Vitulo aureo, lib. II.*

Joh. Antonidæ Vander Linden VINI PLENI, *ſive Exercitatio in Act.* 2. 13.

Hug. Grotii *De Veritate Religionis Chriſtianæ lib. VI. cum Annotationibus.*

¶ *Septem Annotationum Tomos penè totos, & Tomi octavi magnam partem,* Fulleri *itidem Miſcellanea Sacra, ſummâ quâ potuit curâ recenſuit* Antonius Scattergood: *reliqua aliorum limam ſubiere.*

CHARLES R.

CHarles the Second by the grace of God King of *England, Scotland, France* and *Ireland*, Defender of the Faith, &c. To all Our loving Subjects of what degree, condition, or quality ſoever, within Our Kingdomes of *England*, *Scotland* and *Ireland*, or any of Our Dominions, greeting. Whereas it is manifeſted unto Us that *Cornelius Bee* of Our City of *London* Bookſeller hath been at great charge in the Printing of a Collection of learned Commentators on the Bible, with the Tractates of divers Authors; and that after ſeveral years pains, the Work is finiſhed under the Title of *Critici Sacri*, in nine Volumes or Books in *Folio*: It being alſo made evident unto Us that after ſo great pains and expence in collecting, digeſting, and imprinting the ſaid learned Authours Works, he may be deprived of receiving ſuch benefit as for ſo laudable a deſign he may well expect, if any others may have liberty to reprint the ſame, ſo to his and their hands fitted and prepared: Know ye therefore, that it is Our Royal pleaſure, and We do by theſe preſents grant unto the ſaid *Cornelius Bee*, his heirs, executors, adminiſtrators and aſſigns, upon his humble requeſt made unto Us, ſuch priviledges, protection and defence, as he juſtly deſerveth for ſo worthy an Undertaking, which We cannot but own as an acceptable ſervice to the Church of God, and tending to the advancement of Learning. We do therefore hereby ſtrictly forbid and prohibit all Our Subjects from the reprinting of the ſaid Work of *Critici Sacri*, or any part or parcel thereof, for the ſpace of fourteen years next coming, except the aforeſaid *Cornelius Bee*, his executors and aſſigns. Or in caſe the ſaid Book or any part thereof be reprinted in Forein parts, We do likewiſe forbid the Importing, Vending, or putting to ſale the ſame in any of Our Dominions, upon pain of Our higheſt diſpleaſure, and confiſcation of all ſuch Books ſo Reprinted or Imported as aforeſaid, the one moiety to be paid into Our Exchequer, the other to the ſaid *Cornelius Bee*, his heirs, executors, adminiſtrators or aſſigns, and ſuch other penalties as the Laws and Statutes of this Our Realm will cauſe to be inflicted.

Given at Our Court at White-hall *the tenth day of* December 1660. *in the twelfth year of Our Reign.*

By His Majeſties command.

Will. Morice.

CHRISTIANO ET PIO LECTORI

SEBAST. MUNSTERUS S. D.

ETiamſi mortalis noſtra natura, candide Lector, variis obnoxia facta ſit malis ex primi hominis peccato, multáſque contraxerit labes & corruptelas, primas tamen videtur tenere illa mentis noſtræ inſtabilitas atque animus ſibi nunquam ſatis conſtans; quo malo etiam pleroſque qui columnæ videbantur in præcipitium ruiſſe experti ſumus. Siquidem poſtquam primus noſter parens animum ab immutabili avertit Deo, & אין חקע יתד במקום נאמן, ut Hebræorum habet proverbium, protinus illum peccantem & totam ejus poſteritatem hæc conſecuta eſt pœna ut in nulla re quantumlibet bona, pulchra & delectabili animus variis æſtuans cupiditatibus, & deſideriorum flagrans illecebris, fluctuánſque inter tentationum illectamenta, diu hærere velit aut poſſit, quin eâ aliquantiſper perfruitus atque ad faſtidium ſatiatus mox ad aliam & aliam æſtuet, quâ ſe ad horam quoque oblectet. Exemplo tibi eſſe poteſt panis ille cœleſtis, quo Iſraelitæ in deſerto ad tempus paſti & ſaginati rurſus deſideraverunt pepones & cepas Ægyptias. Facit hoc peſſimum malum & יצר illud exſecrandum ut adulter ſuâ attædiatus in proximi hinniat uxorem, dives rebus ſuis non contentus per fas & nefas aliorum inhiet bonis. Incitatur alius Satanico hoc ſeſſore ut muneribus & quibus poteſt technis ſuam tranſcendere conetur ſortem, ut in altum ſubvectus gradum cæteros veluti è ſublimi deſpiciat loco. Et ut ſemel dicam, facit hæc teterrima innata peſtis ut curioſus animus ſemper varius ſit, & gratiâ Dei deſtitutus in vetita nitens, ægerrimè in unum, certum & ſolidum cogi poſſit ſtudium: uſque adeò verſipellis ille domeſticus hoſtis ſemper cupit inſoleſcere, & nullis coerceri legibus. Cùm nova ſuperveniunt, diſplicent vetera; & cùm nova ipſa inveteraverint, rurſus vetera abolita repetuntur: jam placet illud, & paulò pòſt aliud, ut planè nihil ſit hæc mortalis vita quàm vanitas quædam vanitatum. Atque cùm hæc ità ſeſe habeant in rebus illis externis quæ carni blandiuntur, id quod nemo inficiari poteſt, mirum eſt ut rurſus multorum animus tam pertinax & immobilis inveniatur in rebus Divinis quibus ſemel eſt initiatus, ut etiam omnium rerum diſpendium, imò mortem ipſam, ſubire eligat quàm ſacram hanc dimittere ancoram, & recedere à cœleſtibus ſemel ſuſceptis diſciplinis: id quod ſanctorum martyrum probat exſilium, carcer & ſanguis. Quin & Judæus, ſed & Turca mavult Vulcano devoveri aut jugulum ſicario præbere quàm ſacrum ſuum immutare. Uſque adeò pertinaces reddit homines ſemel ex corde ſuſcepta deorum religio. Nec eſt tam effeminatus animus in his quæ carni blandiuntur, quin pertinacior ſit in his quæ Dei ſunt. Et laudanda quidem ſummopere eſt in homine is zelus atque hæc conſtantia, magniſque extollenda præconiis; ſed quando eſt ſecundùm ſcientiam, & quando eſt pro Domino exercituum: alioquin ſi ſaniori noluerit acquieſcere doctrinæ, & primam illam perpetuò retinere voluerit ſalivam, nil proderit zelus ille, imò non eſt zelus ſed pervicacia. Et Judæi quidem vehementer videbantur zelare pro Domino exercituum & pro domo Dei cùm Chriſtum ejus faſtidirent & ad mortem uſque perſequerentur, ſed perverſus fuit zelus ille, cùm non fuerit ſecundùm ſcientiam, ſed procedebat ex odio rationem excæcante; unde furore magis in illum debacchati ſunt quàm Dei zelo. Et in hac pervicacia in hunc uſque diem miſera illa gens uſque adeò obſtinata manet, ut nullis Prophetarum oraculis quantumlibet claris & apertis, nullis rationibus, ſed neque minis & terroribus à præcipitio & ab errore reduci poſſit: id quod Iſaias antè futurum prædixit, *Impingua*, inquiens, ſive *obſtina cor populi hujus, & aures ejus aggrava, atque oculos ejus obline, nè fortè videat oculis*, &c. Apud Jeremiam quoque magno in ſpeciem zelo dicebant, *Templum Domini, templum Domini, templum Domini*, & tamen Deus dicebat illis per eundem Prophetam, *Non habeatis fiduciam in verbis iſtis mendacibus.* His ſimillimi ſunt qui humanas conſtitutiones, veterum decreta & inolitas conſuetudines pluris faciunt quàm ipſa mandata Dei, excolantes ſcilicet culicem, & gamelum glutientes. O perverſum judicium & à Chriſtiano pectore ſummopere arcendum! Et tamen qui ejuſmodi ſunt audent dicere ſe zelo Dei moveri, etiam quando graſſantur & tyrannicè ſæviunt in proximi necem ob violatam humanam conſtitutiunculam, cujus quidem obſervantia nec tantillum meliorem reddit animum aut ejus promovet ſalutem. Tali quoque zelo aut potiùs invidiâ laborabant plurimi D. Hieronymi temporibus, nullibi non inſidias ſtruentes viro ſancto, non ob aliam cauſam quàm quòd opus pium & ſanctum moliretur, nempe V. Inſtrumenti ſinceriorem verſionem. Videbat namque vir pius & doctus Latinos verâ & genuinâ Legis atque Prophetarum deſtitutos lectione. Nam Septuaginta interpretum editio, quæ tunc ubique locorum receptiſſima erat apud Græcos & Latinos, nedum perperam in pleriſque locis verſa fuit, verùm & per ſcriptores atque ſciolos plurimùm corrupta; id quod & hodie facilè patet conferenti editionem illam juxta

Hebraicam veritatem: ut interim taceam illos non admodum peritos fuiſſe Hebrææ linguæ, id quod vel inviti cogimur fateri, alioquin in plurimis locis non tam fœdè lapſi fuiſſent. Videbat, inquam, id Hieronymus, ſicut & Aquila, Symmachus, Theodotio atque multi alii ſtudioſi viri, & hũ uſmodi erroribus corrigendis animum adjecerunt, quiſque pro virili ſua; indignum rati quòd, cùm in omnibus rebus abeſſe debeat depravatio, Sacri codices impuritatem admixtam haberent, qui tamen in primis illuſtrandi & extergendi erant atque in nitorem ſuum vindicandi. Nec tamen ſic omnia ad vivum reſecarunt, quin poſteri ſemper aliquid adhuc emendandum deprehenderint. Nam qui in Hebraica lingua vel mediocriter eſt doctus, facilè videbit interpretem noſtrum, quicunque tandem is fuerit, interdum non ſatìs oculatum fuiſſe. Senſit id Nicolaus Liranus, Paulus Burgenſis, Joannes Reuchlinus, Santes Pagninus, Martinus Lutherus, & Auguſtinus Steuchus, etiamſi is plerumque ſe vidiſſe diſſimulet. Sed & Judæi noſtram in nonnullis locis irridենt editionem, dicentes eam Hebraicæ veritati non per omnia & adamuſſim reſpondere. Advertimus & nos jam à 20 annis, à tempore quo ſub Conrado Pelicano fideliſſimo præceptore noſtro Hebraicari cœpimus, labes quaſdam intolerabiles irrepſiſſe, non tam interpretis culpâ quàm ſcriptorum vitio. Et certè non eſt perpetuò ad hæc connivendum. Quanquam verear nè ſi quis diligentiùs illa conetur emendare, ſicuti omnes pro Domini verbo zelare tenemur, totus contra illum commoveatur orbis, excitentur tragœdiæ, clament omnes, vociferentur, ingemiſcant, & nemo moribus & vitâ tam alienus ſit à Chriſto qui hîc non oſtentet ſe zelum gerere pro verbo Domini, etiam ſi nunquam opere & veritate illud implere ſtuduit. Qua in re ſi cum talibus expoſtulare cœperimus, quærentes quanam ratione ſic inſaniant, nihil habent quod reſpondeant niſi quòd per veteres communis illa editio ſit probata. *Tanta eſt* enim *vetuſtatis conſuetudo*, ut D. Hieronymi utar verbis, *ut etiam confeſſa pleriſque vitia placeant.* Nemo non novit quantus tumultus ſuperioribus annis excitatus fuerit contra Eraſmum, quòd corrigere auſus fuerit, ſic enim illi loquuntur, S. Euangelium, & violare rem tam ſanctam. Idem mihi eventurum ſcio, multorum calumnias haud obſcurè prævidens, qui in hoc theatrum ingredi præſumpſerim, & V. Teſtamenti novam tentarim verſionem; etiamſi ſciam me hujus viri comparatione nihil eſſe. Sed ſolatur me id interim, quòd ſciam viros bonos & pios nihil agere abſque judicio. Sycophantarum & Poſtellorum eſt, nedum quæ non legerunt damnare, verùm & quæ bene dicuntur, aut quæ non intelligunt, reprehendere. Solatur etiam me conſcientia mea, quòd non in gloriam meam & veterum reprehenſionem, quibus etiam maximam debemus gratiam, poſtquam id egerunt quod præſtare potuerunt, præſertim in tanta librorum penuria, hunc ſubierim laborem, & quòd aliud non deprompſerim quàm quod Hebraicum textum habere deprehendi, teſtibus Rabbinorum commentariis. Quòd ſi interdum in una ſententia etiam apud Hebræos diverſam inveni lectionem, (ſiquidem & inter illos nonnunquam diſſidia inveniuntur, aliis alia exiſtimantibus) indicavi id in Annotationibus. Nec protinus omnia quæ apud illos inveni, more aliquorum, pro oraculis habui, ſed cum judicio, ut par erat, legi. Non enim ignoro quibus Cabaliſticis deliramentis ſint addicti, & quàm extortas nonnunquam adferant expoſitiones, præcipuè ubi Meſchiæ inciderit myſterium: Illic enim deprehendimus eos eſſe pertinaciſſimos: nec ceſſant uſque in hunc diem torquere ad ſua placita Divinas literas, quò ſuos tueantur errores: Id quod peculiare eſſe non ignoramus omnibus errantibus qui ſanæ doctrinæ auſcultare nolunt. Hi enim, nè erraſſe videantur, uſquè adeò impudentes fiunt ut etiam audeant erigere criſtas contra apertam Dei veritatem, conſcientiâ propriâ teſtimonium ferente contra eos. Sæpe etiam uſu venire videmus, ut quo quis eſt in ſtatu, ità interpretandam Scripturam S. ut ſua conſervet, mordicus contendat. Hinc fit ut quæ ſunt propria, illa tranſſumptivè, & quæ ſunt tranſſumptiva, illa propriè interpretetur, tortis utens expoſitionibus, nè nihil ſciviſſe videatur. Ex. gr. Quæ de uxore diligenda & regenda ſcribuntur, ille non propriè ſed tranſſumptivè accipit. Cæterùm nos in hac noſtra editione hoc unum præcipuè ſpectavimus, ut dimiſsâ Latinitatis elegantiâ, quæ etiam in pleriſque locis haud obſervari potuit, ſimpliciter Hebræam veritatem pro virili noſtra produceremus, & quantum fieri potuit, interpretatio ipſa Hebraiſmo è regione poſito juxta Hebræorum mentem reſponderet, Hebraiſmi ſtudioſis potiſſimùm hoc noſtro labore inſervire cupientes: etiamſi aliis æquè uſui eſſe poſſit qui linguam hanc negligendam ducunt. Exiſtimo autem neminem, niſi ſycophantas, oblatraturum, cùm omnino nobis in animo fuerit talem parare editionem quæ etiam Hebræis diſplicere non poſſet, niſi fortaſſe in his locis ubi contentio eſt inter nos & ipſos de Chriſti myſterio. Conſuluimus ob id in Pentateucho ex Hebræis ſcriptoribus Chaldæum interpretem, R. Salomonem, D. Kimhi, Aben Ezram, R. Menahem, Abraham Hiſpanum autorem Faſciculi myrrhæ, Seder Olam, R. Moſen de Cozi, Moſen Gerundenſem, Arba Tura, & quoſdam alios: & cujus expoſitio in obſcurioribus locis nobis commodior viſa fuit, hunc ſecuti ſumus. Recitamus etiam non rarò quid ipſi ſentiant, ſuſpendentes judicium noſtrum, & lectori ſuum liberum permittentes. Ubi verò verba adeò obſcura ſunt ut ad varia torqueri poſſint, ibi Hebraica tantùm producimus, ut liceat cuilibet pro arbitrio quem velit ex eis elicere ſenſum, præſertim ſi ex Hebræis ſcriptoribus certi nihil nec ſolidum aliquid haberi poſſit. Studuimus quoque agere juxta hanc appoſitiſſimam Hebræorum ſententiam, מי שאינו יודע מה למעלה ומה למטה בספרים הופך דברי אלהים חיים, h. e. *Qui non advertit quod ſuprà & infrà in libris ſcribitur, is pervertit verba Dei viventis.* Juxta quam regulam Moſes Gerundenſis, Kimhi & Aben Ezra cautiſſimè Scripturam exponunt. Quare meo judicio ineptè illi agunt qui contemptis Hebræis ſcriptoribus pergunt interpretari libros V. Inſtrumenti. Certè ego id ex eis didici, ut ſæpe monitores ſint veritatis, etiamſi

ipſi

ipſi interim in tenebris & erroribus verſentur. Sicut & Bileam filiis Iſrael benedixit & proſpera ex ſpiritu Dei prophetavit, errorem autem ſuum & futuram interfectionem prævidere non potuit. Verùm ſuo loco oſtendam quàm hallucinati ſint quidam qui citra Hebræorum ſuppetias Hebraicum textum noſtro ævo interpretari conati ſunt: id quod D. Hieronymus tentare noluit, qui ſemper conductitium apud ſe habuit Judæum, qui illi in difficilioribus locis Rabbinorum ſuggereret expoſitionem. Nec eſt quòd cauſeris periculum eſſe conſulere gloſſas talium infidelium hominum in libris Sacris, modò cognitionem Chriſti adjungas peritiæ linguæ. Poſſem innumera oſtendere loca quæ perperam à recentioribus ſunt reddita interpretibus, qui citra ſufficientem linguæ peritiam & Rabbinorum lectionem præſumpſerunt vertere libros Sacros, perinde quaſi ſatis ſit cognito Chriſto interpretem agere Hebraiſmi. Vale Lector, & laborem noſtrum boni conſule.

PRÆFATIO SEBAST. MUNSTERI
In VETUS TESTAMENTUM.

NEmo ignorat, pie Lector, in orbe non inveniri librum aliquem in quo ſcribendo, vertendo & exponendo plura ſudarint ingenia quàm in codice Sacrorum Bibliorum. Laborarunt in eo ante captivitatem Babylonicam Sacerdotes Judæorum ſub piiſſimo Rege Joſia, & poſt captivitatem Ezra ſcriba, & paulò pòſt Septuaginta interpretes, deinde poſt Haſmonæos Phariſæi & Sadducæi; quin & Samaritani ex Aſſyria olim tranſlati, qui ſtudebant ſuis quoque diebus Meſchiam quærere in lege Domini. Et poſt Chriſtum, naſcente jam primâ Eccleſiâ, magna quoque fuit interpretum varietas, unde tandem nata fuerunt Hexapla exemplaria; In quibus ſcilicet primò omnium Hebraica ponebantur; & ſecundo loco etiam Hebræa, ſed Græcis literis deſcripta: Tertia columna continebat Aquilæ editionem; quarta, Symmachi; quinta, Septuaginta interpretum; & ſexta Theodotionis. Poſt iſtas verſiones dicuntur & aliæ factæ uſque ad tempora D. Hieronymi, qui ultimam ante noſtra tempora ex omnibus quæ ante eum editæ fuerant paravit. An verò illa pura & impermixta manſerit, noſtrum de hoc aliquando expreſſimus judicium. Vides, Lector, antiquorum Biblicorum ſcriptorum diligentiam & labores. Horum obliviſcuntur, aut certè illarum rerum ignari ſunt, qui hodiè tantopere obſtrepunt piis eruditorum laboribus quos in Bibliis ſacris illuſtrandis ſuſcipiunt. Quoſdam enim aiunt Græcæ verſioni nimiùm addictos, & alios Hebraicæ phraſi ſic deditos ut Latina lingua in ipſorum verſione propter relictos Hebraiſmos à ſua degenerarit proprietate. Certè hi non cogitant plurima verba & idiomata receptiora & notiora eſſe, atque ab Apoſtolis uſurpata, quàm ut mutari conveniat aut neceſſe ſit; Deinde Scripturam ſuos ubique habere tropos & locutiones figurativas, metaphoras, catachreſes, allegorias, ænigmata, metalepſes, metonymias, ſynecdochas, periphraſes, epitheta, hyperbata, pleonaſmos, hyperbolas, antonomaſias, &c. quæ apud inexercitatos non modicam pariunt obſcuritatem, imò non rarò perverſam Scripturæ interpretationem. Nam cùm quis id quod Γραικῶς tanquam propriè ſit dictum accipit, carnaliter ſapit: nihílque nocentius eſt in Scriptura quàm carnalem ſenſum ex ſpirituali eruere. Exemplum habes in Capernaitis. Via ergò ſternenda quâ modus inveniendæ locutionis, propriáne ſit an tranſſumptiva, in promptu habeatur. " Eſt igitur iſte omnino modus, ut docet Auguſtinus, ut quicquid in ſermone Divino neque ad mo- " rum honeſtatem, neque ad fidei veritatem propriè referri poteſt, figuratum eſſe cognoſcas. Mo- " rum honeſtas ad diligendum Deum & proximum, fidei veritas ad cognoſcendum Deum & proxi- " mum pertinet. Quæ autem quaſi flagitioſa imperitis videntur, ſive tantùm dicta ſive etiam facta " ſunt, vel ex Dei perſona vel ex hominum, quorum nobis ſanctitas commendatur, tota figurata " ſunt, quorum ad charitatis paſtum enucleanda ſecreta ſunt. Exemplum Johannis 12. de unguento pretioſo à muliere effuſo. Item, plurimas uxores viri ducebant. Si præceptiva locutio eſt aut " flagitium aut facinus vetans, aut utilitatem aut beneficentiam jubens, non eſt figurata. Si autem fla- " gitium aut facinus videtur jubere, aut utilitatem aut beneficentiam vetare, figurata eſt. Prov. 25. 21. " *Si eſurierit inimicus tuus, ciba illum: ſi ſitit, potum da illi.* Hîc nullo dubitante beneficentiam præcipit. " Sed quod ſequitur, *hoc enim faciens, carbones ignis congeres ſuper caput ejus*, malevolentiæ facinus " putes juberi, nè igitur dubitaveris figuratè dictum. Et cùm poſſis bifariè interpretari, uno modo " ad nocendum, altero ad præſtandum, ad beneficentiam te potiùs charitas revocet, ut intelligas " *carbones ignis* eſſe urentes pœnitentiæ gemitus, quibus ſuperbia ſanatur ejus qui dolet ſe inimicum " fuiſſe hominis à quo ejus miſeriæ ſubvenitur. Hujus generis eſt etiam illud Eccleſ. 12. 4. *Da mi-* " *ſericordi, & nè ſuſcipias peccatorem:* ubi poſterior hujus ſententiæ pars videtur vetare beneficen- " tiam, cùm ait, *ne ſuſcipias peccatorem:* intelligendum ergò eſt figurativè dictum, *peccatorem* " pro *peccato*, ut non ſuſcipiatur peccatoris peccatum. Sunt etiam multa in Sacra Scriptura quæ

in diverſis locis diverſam accipiunt interpretationem, nè putemus ut quod res aliqua per ſimilitudinem in aliquo loco ſignificaverit, hoc eam ſemper ſignificare credamus. Nam & in vituperatione Dominus poſuit Fermentum, cùm diceret, Matth. 16. 6. *Cavete à fermento Phariſæorum*, & in laude, cùm diceret, Luc. 13. 21. *Simile eſt regnum cœlorum mulieri quæ abſcondit fermentum.* Hujus generis eſt etiam *Leo*, qui & Chriſtum & Diabolum ſignificat. Item *Serpens*, *Panis*, &c. Sunt etiam nonnulla quæ incerta ſunt in quam accipi debeant partem, ut illud Pſal. 75. 8. *Calix in manu Domini, vini meri plenus mixto.* Incertum enim eſt an iram Dei aut gratiam Scripturarum exprimat. Quædam etiam res non in contraria ſed tantùm in diverſa ſignificatione ponuntur, ut *Aqua* ſignificat populum Apoc. 17. 15. &, Spiritum Sanctum, Joh. 7. 38, 39. Mutantur quoque ſæpenumero verborum ſignificantiæ: id quod proprium eſſe Scripturæ Divinæ fateri cogimur, ut Exod. 20. 18. *Vidit populus vocem Dei*; pro *audivit*. Pſal. 16. 4. *Nec memor ero nominum eorum per labia mea*, pro, *non exprimam nomina eorum.* Item, *De vultu tuo prodeat judicium meum*, pro, *de mente tua.* Gen. 22. 12. *Nunc cognovi*, i. cognoſcere feci, *quòd diligas Dominum.* Ponuntur etiam quædam ordine præpoſtero: ut Pſal. 86. 7. *In die tribulationis meæ clamavi ad te, quoniam exaudiſti me.* Matt. 1. 25. *Non cognovit eam donec peperit Filium ſuum primogenitum.* Item quædam explicantur diverſis ſimilitudinibus ad majorem emphaſim, cùm tamen eundem exprimant ſenſum: ut in Abdia, 18. *Erit domus Jacob ignis, & domus Joſeph flamma, & domus Eſau ſtipula*, &c. Zach. 10, 3. *Super paſtores iratus eſt furor meus, & ſuper hirces viſitabo*, &c. Eſa. 11, 6. *Habitabit lupus cum agno, & pardus cum hædo accubabit*, &c. Quem loquendi morem Hebræi per hæc verba exprimunt, עין אחד בטלות שונית: Item una res diverſis appellatur nominibus; ut Chriſtus dicitur *Deus Admirabilis, Fortis, Leo, Germen, Sol, Juſtus, Sanctus, Dux, Virga, Surculus, Rex, Filius David, Ovis, Sacerdos, Vermis, Fructus terræ, Signum populorum, Mediator, Sponſus, Propheta magnus, Panis vitæ, Paſtor bonus, Radix Jeſſe*, &c. Sic Eccleſia vocatur *mater, vinea Domini, Zion, mons, ſponſa, amica, Jeruſalem, templum, domus Jacob, civitas Dei*, &c. Et fideles nuncupantur *filii Dei, genus electum, gens ſancta, ſacerdotium ſanctum, filii lucis, corpus Chriſti, cives ſanctorum, domeſtici Dei, ſemen Abrahæ, lapides vivi, templum Spiritûs ſancti, peculium Domini.* Euangelium vocatur *menſa, farina, fons aquæ vivæ, aqua ſalutaris, lux magna, uterus auroræ, virtus Dei, ſceptrum regni, virga virtutis, cornu ſalutis*, &c. Sic Scriptura S. appellatur *vinum, lac, pabulum, panis vivus, lumen, lucerna, vox, ſpiritus oris, brachium, malleus, margarita, potentia Dei, via ſalutis, vita æterna*, &c. Fides vocatur *lumen, juſtitia, veritas, ſcutum, regnum cœlorum, granum ſinapis, veſtis nuptialis, lucerna corporis*, &c. Diabolus vocatur *leo, draco, ſerpens, lupus, Leviathan, Satan, Belijaal, tentator, homicida, aſpis, latro, lucifer, poteſtas tenebrarum*, &c. Infernus vocatur *abyſſus, gehenna, umbra mortis, lacus mortis, vermis conſcientiæ, terra oblivionis*, &c. Spiritus Sanctus vocatur *aqua, ignis, ſignaculum, unctio, oleum lætitiæ, Paracletus, Conſolator, aquæ vivæ, digitus Dei, Spiritus veritatis*, &c. Idolum vocatur *fornicatio, adulterium, Baalzebub, Baal phagor, vanitas, dolor, mendacium, Bel, hortus, quercus*, &c. Antichriſtus vocatur *adverſarius, beſtia, fur, pſeudopropheta, perſecutor, iniquus, fraudulentus, filius perditionis, meretrix Babylonis.* Credere capitur pro *aſpergi ſanguine Chriſti, obedire verbo Dei, ſubjectum eſſe Chriſto, edere, bibere, induere Chriſtum*, &c. Pœnitentia vocatur *jejunium, cinis, ſaccus, planctus, humiliari in conſpectu Dei, converti ad Deum*, &c. Sic de multis aliis quæ explicata invenies in libello Elocutionum Sacrarum Scripturarum, unde iſta deſumpſimus, cujus autor eſt Jacobus Gœuſchelius, diligentiſſimus indagator troporum Scripturæ Sacræ. Ut autem una & eadem res multis & diverſis vocabulis exprimitur, ità rurſum uno nomine vel verbo multæ & diverſæ ſignificationes ſæpe explicantur. Ideo diligenti opus erit conſideratione, nè dictionem aliquam tropicam propriam faciamus, aut propriam tropicam: ſic enim magis perverteremus quàm ſincerè exponeremus Scripturam. Hinc etiam manarunt nobis tot interpretum diverſitates, ut ille hoc alter illo ſignificatu aliquam dictionem verterit, contenderítque fideliter genuinum reddidiſſe intellectum: etiamſi ſciamus non ſatis eſſe nativam alicujus dictionis ſignificationem tenere, ſi tropicum intellectum ab ea quis pro temporis & loci ratione ſemoverit. Exemplo uno & altero res ipſa tibi manifeſtior fiet. *Deus* non ſemper & conſtanter accipitur pro ſummo, vero & æterno Bono; ſed nonnunquam uſurpatur pro Angelo, aliquando pro idolis, aliquando pro judicibus, aliquando pro felicitate terrena, ut eſt illud *Quorum Deus venter eſt*, q. d. Quorum ſumma felicitas gula eſt. Sic *Angelus* uſurpatur pro juſto, 1 Cor. 11. 10. item pro diabolo, 1 Cor. 6. 3. Item *Benedictio* uſurpatur pro eleemoſyna, pro munere, pro prolificatione, &c. Sic *Caro*, aliquando pro iis qui carnali ſunt ſubjecti legi, aliquando pro uxore; ſicut & *ſpiritus* pro marito: Ille enim imperare debet, & illa ſervire. Capitur & per ſynecdochen *caro* Rom. 3. 20. pro omni homine: item pro membro virili, Lev. 15. 2. Item *Peccatum* vocatur apud Apoſtolum Rom. 6. pro injuſtitia: & ſæpe *peccata* dicuntur ſacrificia pro peccatis, quale Chriſtus fuit *peccatum*, 2 Cor. 5. 21. Nedum autem in ſimplicibus dictionibus, verùm & in compoſitis & integris ſententiis diverſi & ſæpenumero tropici inveniuntur ſenſus, ubi ſcilicet genuina interpretatio non eſt ea quam nudæ dictiones offerunt, ſed quam mens ſcriptoris intendit: ut eſt, *Deus deorum*, pro uno & vero Deo; *Vituli labiorum*, pro gratiarum actionibus, Hoſ. 14. 2. *Portare peccatum ſuum*, pro luere pœnas peccati ſui, Lev. 20. 17, 19, 20. *Filius arcûs*, pro ſagitta; *Accingere lumbos*, pro ſtrenuè agere; *Turpitudinem revelare*, pro concumbere; *Declinare ad dextram vel ad ſiniſtram*, pro commoveri proſperitate, libidine & voluptatibus, vel frangi convitiis & adverſitatibus; *Regiam* autem *tenere viam* eſt rectè incedere, & non ſuperari commodis vel incommodis. Huc pertinet quoque quòd multa de Deo dicuntur ἀνθρωποπαθῶς, i. *hominum more*: ut, *Oculi*

Domini

Domini ad juſtos, & aures ejus ad clamores eorum, Pſal.34.15. *In omni verbo quòd egreditur de ore Dei vivit homo*; *Apud memetipſum juravi, dicit Dominus*; *Facta eſt ſuper eum manus Domini*; *Inclinavit cœlos, & deſcendit, & caligo ſub pedibus ejus. Domine, nè in furore tuo arguas me*, &c. *Avertiſti faciem tuam, & factus ſum conturbatus*; *Odoratus eſt Dominus*; *Conſurge, quare dormis, Domine?* Sic quoque Prophetæ & homines ſancti frequenter ſolent obſecrare Dominum per conſuetudines hominum, ut in Threnis Jeremiæ, *Recordare, Domine, quid acciderit nobis*; *Sint aures tuæ intendentes*; *In manus tuas commendo ſpiritum meum*, & multa hujuſmodi loca paſſim in Scriptura lectori occurrunt. Præterea quàm familiares ſint eidem Scripturæ S. figuræ tam elocutionis quàm ſententiæ, neminem latere arbitramur qui in bonis autoribus verſatus acumen ingenii transfert ad Sacra. *Figuram elocutionis* vocamus, quæ diſtractis aut immutatis verbis, vel ordine non ſervato, non manet; ut eſt Anaſtrophe: Et *figuram ſententiæ*, quæ immutato vel tranſlato verborum ordine, nihilominus manet; qualis eſt, Ænigma, Auxeſis, Tapinoſis, Emphaſis, Hypallage, Paronomaſia, Parabola, Metabole, &c.

¶ *Hebræorum Commentarii non contemnendi.*

DOcemur ex D. Hieronymi ſcriptis, Hebræorum ſcripta non omnino contemnenda ab eo qui ſacros Hebraicos codices conatur Latinos facere; cùm vir ille, talis & tantus, non dedignatus fuerit Hebræos habere præceptores, imò fatetur ſe Biblia S. neutiquam potuiſſe interpretari citra illorum ſuppetias. Expoſuit etiam ob eam rem nummos plurimos, ut illi eſſent à ſubſidiis. Nec dubito, ſi Hieronymo fuiſſet vel Aben Ezræ, aut Moſi Gerundenſis, aut Ben Gerſom, aut David Kimhi commentarius, vivo præceptore opus non habuiſſet. Nunc autem in tanta librorum penuria caruit etiam Sacro codice qui notulis & punctis eſſet diſtinctus: Quæ res non parùm interpretibus impoſuit, ut ſæpiuſcule unam dictionem pro alia legerint, ſicut & Racanati ait, ידוע הוא כי האותיות כשאינן נקודות יש להן פנים הרבה: אמנם כשהם נקודות אין להם רק משמעות אחד כפי הנקודה: h. e. *Certum eſt, quando literæ non punctantur, poſſunt vario legi modo; quando verò habent puncta adjecta, unum duntaxat præ ſe ferunt ſenſum juxta punctationis formam.* Et addit, בעת הקריאה קורין בספר תורת כפי הקבלה שנאמר למשה בסיני, *Quando verò legunt*, inquit, *in libro legis, legunt ſecundùm acceptionem illam quâ Dominus locutus eſt in monte Sinai ad Moſen.* Non ſunt igitur puncta vocalia novum quoddam Judæorum inventum (ut illud hìc obiter commemorem) ſicut Steuchus & quidam alii ſibi ſimiles exiſtimant; cùm ſecundùm Rabbinorum ſententiam per Ezram ſcribam nedum puncta vocalia, verùm & accentuum figuræ Sacris codicibus ſint adjectæ. Etiamſi ſint alii qui aſſerant puncta à Judæis Tiberiadis commorantibus adinventa, qui ſemper in lingua Sancta cultiores & politiores fuerunt. Quare verò olim tempore Hieronymi Biblicus textus punctis non fuerit diſtinctus, reddit R. Menahem hanc rationem, ספר תורת שיש בו הרבה פנים אינו נקוד כדברי תורה, Sicut & alio loco, nempe Exodi 21. dicit, יש להם פנימי וחיצון גלוי ונסתר: Imò Aben Ezra dicit quòd Lex præter דרך הפשט, *literalem ſenſum*, habeat שבעה פנים, *ſeptem modos intelligendi*, quod hic nolumus diſcutere. Olim igitur omnes ferè Sacri codices punctis deſtituebantur, ſicut & hodie volumen Legis quo Judæi in Synagogis utuntur punctis caret: nec niſi qui inſigniter docti erant, poterant illos rectè legere & intelligere: erátque acceptio quædam Cabaliſtica, quam ſacerdotes ſcire tenebantur, & plebeis hominibus explanare. Cùm verò temporum ſucceſſu, demerentibus eorum peccatis, multæ irruerent tribulationes, & paſſim per orbem diſpergerentur, doctíque imminuerentur, coacti ſunt multa calamo excipere quæ priùs ſolùm traditione ſciebantur. De qua re videre poteris Rabbi Moſen de Cozi, in præfatione ſuper librum Mitzvoth majorem; cujus libri ſummarium ſuperioribus diebus in ſtudioſorum commodum evulgavimus. Et hinc eſt quòd propria nomina quæ paſſim in Bibliis Latinis inveniuntur, ſæpenumero alia habent quàm Hebraici codices vocalia: ut *Rebecca* pro *Ribka*, *Eva* pro *Hava*, *Mariam* pro *Miriam*, *Salomon* pro *Schelomo*, *Jeruſalem* pro *Jeruſalaim*, *Iſaac* pro *Jizhac*, *Noe* pro *Noah*, *Neptali* pro *Naphthali*, &c. Sed & in dictionibus appellativis, quæ eiſdem ſcribuntur literis ſed diverſis punctis, ut חלב ſi legas חֵלֶב *halab* eſt *lac*, ſin legas חֵלֶב *helab*, eſt *adeps*. Similis imò major nonnunquam contigit error, cùm una dictio pro alia fuerit uſurpata; id quod Geneſis 36. 24. factum conſtat, ubi tranſlator noſter ימים legit pro יְמִים *jammim*, vel מַיִם *majim*, vertítque *aquas calidas*; cùm Hebræi ibi legant יְמִים *jemim*, quod *mulos* ſignificat. De qua re in Annotationibus dicam, ubi negotium poſtulaverit. Nunc verò ad Hieronymum redeo. Is cùm exemplar haberet punctis deſtitutum, nulláque illi eſſent Hebræorum commentaria, ſed nec Chaldaica editio Onkelos vel Jonathan, duplici nomine illi conducendi erant Judæi à quibus erudiretur. Nam ſunt multa loca in Scriptura adeò obſcura & perplexa ut citra Hebræorum traditionem non facilè intelligi poſſint; quicquid naſuti hîc ganniant. Nec dedignatus eſt vir tantus & tam celebris per orbem rurſus fieri diſcipulus, etiam illorum qui ini-

mici erant crucis Chriſti & nominis Chriſtiani. Ubi & hoc monendum duximus, eos non audiendos qui putant Hebræos ſcriptores contemnendos, quòd nihil boni habeant, & ſi quippiam habent, præſertim in obſcuris locis, id à Chriſtianis habeant. Potiſſimùm autem Steuchus toties inculcat Rabbi Salomonem, quòd ille interpretationem ſuam pro majori parte ſuffuratus ſit ex Hieronymi tranſlatione. Id ſi verum eſt, & Judæi non poterant interpretari Sacra Biblia tempore Rabbi Salomonis, atque ante ævum ejus, à quo, quæſo, didicit Hieronymus Legis & Prophetarum interpretationem? Nonne à Judæis? Quomodo igitur hic dicit, Hebræos minus habere cognitum in Scriptura quàm omnes gentes? Vel ſaltem linguam noverunt, tenent linguæ idiotiſmos, interpretationem à majoribus veluti per manus traditam non omnino ignorant, etiamſi præcipuum ſcopum Scripturæ ignorent, quem nobis Chriſtus & Apoſtoli oſtenderunt. Nec tamen uſque adeò infelices ſunt quin non rarò olfaciant myſterium Chriſti, ſed ſub craſſo ænigmate, ut nos ſuis quibuſque oſtendemus locis, largiente Domino, præſertim in Prophetis, quorum aliqui etiam ore rotundo de Chriſto noſtro oracula ſancta cecinerunt. Hoc unum ſcio, multa eſſe apud D. Hieronymum in commentariis quæ aſſerit ſe didiciſſe à Judæis, quæ & ego in R. Salomone inveni. Et putas Hieronymum hominem Chriſtianum ab Hebræis didiciſſe quod poſteri Hebræorum à majoribus ſuis non didicerunt? Si Hebræorum ſcriptores & præſertim R. Salomon, qui inter recentiores antiquior eſt; Nam fuit ante 400 annos; id quod ex Judæis Wormacienſibus habeo, ubi aliquandiu commoratus eſt, cùm alioqui natione Gallus fuerit: ſi, inquam, Judæi nihil ſciunt quàm quod à Chriſtianis habent, ergò nec Biblia Hebræa habent niſi à Chriſtianis. Aut ſi cuſtodire potuerunt oracula illa Divina, atque totum Bibliorum corpus, ut nihil corruptionis illis accederet, idque in commodum noſtrum; & Magiſtrorum interpretationem, ſive Seniorum traditionem, quam Hieronymi temporibus habuerunt, & quâ Hieronymus ipſe uſus eſt, conſervare non potuerunt? Unde, quæſo, ad nos pervenit utraque Chaldaica editio, quam Hieronymus non vidit, cùm nunquam illius mentionem faciat, & tamen longè ante illum facta fuit? nonne per Judæos? Quomodo igitur Judæi conſervare potuerunt Biblia ſacra & Chaldaicam tranſlationem, imò & Thalmud ipſum, non autem Patrum expoſitiones, ſed rurſum coacti ſunt illas à Chriſtianis emendicare? Quòd ſi dixeris, à temporibus Hieronymi uſque ad tempeſtatem R. Salomonis Judæis non fuiſſe viros doctos, ſed fuerunt interim ſolùm cuſtodes S. codicum, veluti canes ad præſepe, deſtituti Legis & Prophetarum explicatione, reſpondeo, Ex capite tuo id ſomnias. Lege, ſi potes, librum Seder Olam, quem edidit R. Abraham Levites F. David, quem de illuſtribus ſcripſit Judæis & de quibuſdam Judæorum geſtis, incipiens ab anno mundi ter milleſimo quadringenteſimo quinquageſimo, quo tempore mortui ſunt Ezra ſcriba, Haggæus, Zacharias & Malachias, qui ultimi fuerunt Prophetæ, extenditque librum illum uſque ad annum mundi quater milleſimum nongenteſimum nonum, & invenies in eo multos inſignes Rabbinos, quos Judæi habuerunt in Hiſpania, Africa, Ægypto & aliis regionibus, qui libros ſcripſerunt, & non opus habueruut rurſus à Chriſtianis repetere quod Hieronymus nummis non parvis ſe fatetur mercatum ab illis. Dico inſignes Rabbinos ſecundùm hujus ſcriptoris exiſtimationem, nè hîc quiſquam malignandi occaſionem contra me accipiat. Nihil itaque, Chriſtiane Lector, tibi oberit Rabbinorum lectio atque interpretatio, ſi Chriſtum purè didiciſti; imò proderit, ſive illi nobiſcum conſentiant ſive diſſentiant. Vide, quæſo, Jeſaiæ 7. & 9. quid mihi obfuerit lectio inimicorum crucis Chriſti, quorum expoſitio in his locis ex diametro pugnat cum Chriſtianorum interpretatione. Sed de hoc ſatis. Cæterùm quid de Vulgatæ editionis autore ſentiam jam dicam. Videtur mihi cum Paulo Mittelburgenſi eam eſſe vel Theodotionis, vel Aquilæ, vel Symmachi, aut omnium iſtorum, ſed quam Latinus aliquis Hebraicè indoctus cultiori adornavit ſtilo. Conjecturam præbet locus iſte qui Eccleſiaſtæ primo ſcribitur, quem Symmachus, ut Hieronymus refert, ſic vertit, *Pertranſivi univerſa ſenſu meo, ſcire & diſcere & inveſtigare ſapientiam.* Et hunc locum factitius ille interpres, ſive Ruffinus fuerit, ſive quicunque alius, Latiniorem in hunc modum fecit, *Luſtravi univerſa animo meo, ut ſcirem & conſiderarem & quærerem ſapientiam.* Idem ſentiendum cenſeo de toto V. T. Fieri etiam potuit ut æmulus aliquis Hieronymi in angulis Hieronymianam legens editionem, illam pro voto ſuo emendaverit, aut magis corruperit, & prætextu præfationum Hieronymi nomine Hieronymi illam venditarit. Haud enim fieri potuit ut ſcriptorum vitio omnia illa errata irrepſerint quæ hodie in Vulgata editione inveniuntur. Certum eſt, Hieronymi temporibus, antequam ille ſuam paraſſet editionem, fuiſſe V. Teſtamentum in omnibus Eccleſiis Latinis per Italiam, Africam, Hiſpaniam & Galliam conſtitutis; & facilè fieri non potuit ut rejecto priori exemplari, ſive Septuaginta illud fuerit, ſive Symmachi aut Theodotionis, novum illico acceptarint, & cum magnis expenſis deſcribi curaverint, præſertim cùm Hieronymi verſio tot tunc habuerit obtrectatores; & unum exemplar tunc non tam facilè in multa millia potuerit multiplicari, ſicuti noſtro ævo, quando admirabile illud excudendorum voluminum artificium ſuperorum beneficio adinventum in patria mea, ut & id obiter commemorem, nempe in Moguntia, urbe Rhenenſi vetuſtiſſima, & in qua uſque in hunc diem tot viſuntur Romanorum miræ antiquitates. Voco autem eam urbem parentem meam, non quòd illa me genuerit, ſed haud procul hinc in Ingelhemia, ubi olim Caroli Magni habitatio fuit, & ejus palatii ruinæ adhuc exſtant, patre dulciſſimo Andrea Munſtero piæ memoriæ natus ſim. Sed redeo ad Hieronymum. Non tibi mirum videri debet, Lector, ſi dixero Hieronymi tralationem in univerſum interiiſſe, præter unum Eccleſiaſten & Pſalterium, qui ſuo ævo tot habuit æmulos; & exſtincto uno exemplari, facilè tunc fieri potuit ut univerſus ejus perierit labor: id quod multis ejus

commentariis

commentariis quoque accidiſſe nemo non novit qui Hieronymum legit, qui tamen tot æmulos non leguntur habuiſſe. Sed de hac re aliorum quoque cupio audire judicium. Fieri enim non poteſt quin collatis multorum judiciis unum cæteris præſtantius inveniatur.

¶ *Quâ ratione conſilióve hæc facta ſit Editio.*

UT tandem rationem aliquam habeas, Chriſtiane Lector, hujus ſuſcepti noſtri laboris, viſum fuit tibi compendio tradere quo uſi fuerimus conſilio, & quem ſecuti ſimus ordinem, cùm hunc moliremur laborem; poſteaquam in omni re tractanda ordo præcipuè ſpectetur, qui rebus per ſe alioqui obſcuris lucem ſoleat & claritatem afferre. In primis noveris Hebraica in hoc libro haud ſecùs poſita quàm in Judæorum inveniuntur codicibus ſcripta, niſi quòd ea amputanda cenſuimus quæ Judaicis inſerviunt ceremoniis & ſuperſtitionibus; utpote diſtinctiones magnas, quas ipſi פרשיות vocant, ut ſunt, אלה תולדות *Iſtæ ſunt generationes Noah*, ויאמר יהוה *Et dixit Dominus ad Abram*, &c. quas ipſi legunt in ſynagogis ſuis per ſingula ſabbata, donec in anni ſpatio totum compleverint Pentateuchum. Simili ferè ordine diſtinxerunt Prophetas majores & minores; vocántque ſectiones illas הפטרות, quas legunt ſabbato in templis ſicut Parſioth. Denique literas Samech & Pe, quas intra Moſaicum contextum quidam libri habent ſcriptas, veluti Judæorum figmentum reſecuimus, quicquid ipſi dicant de traditione Moſi & Ezræ. Aiunt autem Samech ſignificare סתומה *ſpatium clauſum*, & Pe פתוחה *ſpatium apertum & liberum.* Accentus præcipuos, h.e. qui ſententiam in membra & ſubdiſtinctiones dividunt, non omiſimus: reliquos verò veluti parergos negleximus, præſertim cùm & Judæi ipſi fateantur ſe propter peccata ſua ignorare vires particulares accentuum. De quo vide, ſi libet, R. Calonymum, in libro quem De accentibus inſcripſit, & adjectus eſt Grammaticæ Abraham de Palmis. Cæterùm quòd Magiſtri Hammaſoreth difficultatem quandam moverunt de dictionibus plenis & defectivis in Vau & Jod, nos quoque veluti rem inanem Magiſtris illis labyrinthum illum cum craſſis illis myſteriis dimittimus, habentes in hoc Aben Ezram, virum apud Hebræos magnæ autoritatis, patronum, qui nihil putat ſubeſſe myſterii, ſed הכותב פעם יכתוב המלה מלאה ופעם יחסר אות נעלם לאחז דרך קצרה: *ſcriptor pro arbitrio aliquando dictionem ſcribit plenam, aliquando causâ brevitatis unam reſecat literam:* quod tamen de literis Vau & Jod intelligi debet, quarum prima non rarò in Holem, & altera in Hirec quieſcere ſolet. Unde quando D. K. dicit 3 Regum 17. & in Præfatione, quam præmiſit Prophetis prioribus, בגלות ראשונה נשתבשו הנסחאות והיו מוציאין בנסחא אחת כך ובנסחא אחרת כך ולא עמדו על בירורם וכתבו האחת מבפנים והאחרת מבחוץ: ונם אבדו הסופרים ונשלטלו והחכמים יודעי המקרא מתו ואנשי כנסת הגדולה שהחזירו התורה לוישנה מצאו מחלוקת בספרים והלכו בהם אחר הרוב לפי דעתם ובמקום שלא השיגה דעתם על הבירור כתבו האחד ולא נקדו או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים: h. e. *In captivitate prima corrupta ſunt exemplaria, elicuerúntque ex uno exemplari ſic, & ex alio aliter: & ubi clarum non potuerunt habere ſenſum, ſcripſerunt unam dictionem intra contextum, & aliam ad marginem. Perierunt quoque exemplaria & diſtracta ſunt. Et morientibus ſapientibus, qui tenebant Scripturæ ſenſum, conati ſunt hi qui erant de ſynagoga magna reſtituere Legem ad vetuſtatem ſuam; inventeſque diſſenſiones in exemplaribus, adhibuerunt fidem pluribus exemplaribus conſentientibus. Ubi verò claram cognitionem habere non potuerunt, ſcripſerunt unam dictionem abſque punctis, aut ſcripſerunt in margine, & non intra contextum.* Hanc Kimhianam & aliorum RR. opinionem impugnat R. Jacob F. Hajim, de Regno Thuneſii, quod in Africa ſitum confine eſt provinciæ Carthaginis; ſcribítque contra eos in hunc modum, עצתם רחקה מני כי איך אוכל בנפשי להאמין ואיך אעלה על שפתי שמצא עורא הסופר ספר תורת האלהים וספרי נביאיו מסופקים בהפסד ובלבול: ודעתי היא כי עורא וסיעתו מצאו ספרי התורה בשלומתם ותמותם ועורא הבין בדעתו איזה ספרים נכתבו בחכמה יתירה ולמה נכתבו האותיות החסרות והיתרות והלשונות הזרים והניחם בכתב מבפנים כמו שנכתבו והשים מבחוץ פירוש הכתוב הזר כפי טבע הלשון: h. e. *Sententia illorum longè eſt à me. Nec enim adduci poſſum ut credam & labiis confitear, Ezram ſcribam librum legis Divinæ atque libros Prophetarum dubios, corruptos & confuſos inveniſſe: quin magis ſententia mea eſt, quòd Ezras & collegæ ejus invenerint Biblia S. integra & illæſa, quódque Ezras judicio ſuo cognoverit qui libri ſcripti eſſent per ſapientiam illam excellentem, & quare quædam literæ ſcriberentur, quædam verò non, quare etiam dictiones quædam extraneæ ſcriptæ eſſent: dimiſitque eas in ipſo textu ut ſcriptæ erant, adjiciens in margine veluti gloſſam, quæ naturam explicaret vocabuli extranei.* Tantum de Hebraicis: reliqua in Annotationibus indicabimus. Porrò in Latina verſione hoc unum ſpectavimus, ut quoad fieri potuit Latina Hebraicis reſponderent, niſi quòd aliquando quaſi per parentheſin adjecimus unam aut alteram dictionem quæ ad explicationem obſcurioris faceret ſententiæ, id quod ſummè neceſſarium videbatur in Prophetis. Sententiarum diſtinctiones fecimus, ut apud Hebræos habentur, etiamſi ſciremus id apud Latinos in quibuſdam locis durè ſonare. Phraſim quoque Hebraicam & idiotiſmos ipſos non ſemper immutavimus, præſertim qui Chriſtianis auribus hodie non ſunt horrori, niſi interdum noſtri obliti Hebraiſmum craſſiorem irrepere permiſimus, ſicut Gen. 2. 23. contigit, ubi ſcripſimus, *Huic vocabitur Virago*, pro *Huic dicetur Virago*, vel *Hæc vocabitur Virago.*

Virago. Porrò Hebraiſmi quibus Chriſtiani ſunt aſſueti, ſunt iſti, & plures eis ſimiles. ¶ *Placuit verbum in oculis meis*, pro, *collibitum fuit mihi.* ¶ *Abraham plenus dierum mortuus eſt*, pro, *grandævus.* ¶ *Venit in dies*, pro, *ad ſenectutem pervenit.* ¶ *Ecce ego*, pro, *adſum*, vel *audio.* ¶ *Percutere animam*, pro, *occidere hominem*, vel, *eripere vitam.* ¶ *Aqua pedum*, pro, *lotio*, ſive *urina.* ¶ *Contegere pedes*, pro, *purgare alvum.* ¶ *Invenire gratiam in oculis*, pro, *placere*, vel *impetrare gratiam.* ¶ *Factum eſt poſt verba iſta*, pro, *his geſtis factum eſt.* ¶ *Filius triginta annorum*, pro, *vir triginta annorum.* ¶ *Filius mortis*, pro, *dignus morte.* ¶ *Os ſacci*, pro, *foramen ſacci.* ¶ *Percuſſus eſt in ore gladii*, pro, *acie gladii.* ¶ *Pater noſter eſt in pace*, pro, *ſanus eſt*, ſive, *rectè habet.* ¶ *Multiplicans multiplicabo arumnas tuas*, pro, *valde multiplicabo.* ¶ *Conteſtando conteſtatus ſum vobis*, pro, *certiſſimè conteſtatus ſum.* ¶ *Magnus nimis*, pro, *maximus.* ¶ *Locutus eſt Deus per manum prophetæ*, i. *per miniſterium.* ¶ *Locutus eſt in auribus eorum*, pro, *audientibus eis.* ¶ *Conſtituerunt eum in regem*; *Duxit eam in uxorem:* ubi præpoſitio *in* redundat. ¶ *Ire ad dexiram vel ſiniſtram*, pro, *declinare à recto.* ¶ *Populus formicarum*, pro, *turma.* ¶ *Filius armenti*, pro, *vitulus.* ¶ *Mater aviculæ.* ¶ *Declinare judicium*, pro, *pervertere judicium.* ¶ *Aſcendere in cor*, pro, *cogitare*, ſeu *diligenter perpendere.* ¶ *Univerſa terra dolebit*, pro, *cuncti habitatores terræ*, &c. ¶ *Onus Babylonis*, pro, *prophetia dura contra Babylonem.* ¶ *Poſui animam meam in manibus meis*, h. e. *periculo vitæ me expoſui.* ¶ *Accinge lumbos tuos*, pro, *ſtrenuè exſequere negotium.* ¶ *Comedere panem & bibere aquam*, pro, *lautè vivere.* ¶ *Gravis manus Domini*, pro, *gravis plaga* &c. ¶ *Ambulare in lege Domini*, pro, *tranſigere vitam ex lege Domini.* ¶ *Suſcitavit verbum quod locutus eſt*, pro, *Re exhibuit quæ locutus eſt.* ¶ *Fecit ſibi nomen*, pro, *Adeptus eſt nomen magnificum.* ¶ *Illumina faciem tuam*, pro, *Oſtende ſerenum vultum tuum.* ¶ *Civitas ſuper quam invocatum eſt nomen tuum*, pro, *Urbs quæ gerit nomen tuum.* ¶ *Non in juſtitiis noſtris proſternimus preces noſtras*, pro, *Non in precibus quas effundimus allegamus noſtram juſtitiam*, &c. ¶ *Comedentes panem in menſa ejus*, pro, *Domeſtici & familiares ejus.* ¶ *Judicando judicabit*, pro, *jus dicet.* ¶ *Magnificaſti miſericordiam tuam mecum*, pro, *proſecutus es magnificâ bonitate tua.* ¶ *Moriendo morieris*, pro, *certiſſimè morieris.* ¶ *Aperuit vulvam*, pro, *reddidit fœcundam.* ¶ *Juravit Deus per animam ſuam*, pro *juravit per ſemetipſum.* ¶ *Ponam vos in nomen & laudem*, pro, *reddam vos celebres & laudatos.* ¶ *Levantes vocem fleverunt*, pro, *ploraverunt altâ voce.* Hos & multos alios ſimiles idiotiſmos nec Vulgatæ editionis autor ubique & ſemper vitavit; quemadmodum & collectiva ſpecierúmque nomina nonnunquam more Hebraici ſermonis copulavit verbis pluralibus. Alioquin paraphraſten in pleriſque locis veriùs egit quàm interpretem: id quod nobis non agendum viſum fuit, quando Hebraiſmi ſtudioſos ſemel juvare inſtituerimus. Quicquid tamen obſcuritatis propter Hebraiſmos ipſos invectum eſt, id Annotationum beneficio dilucidavimus. Quare nolumus ut hæc editio abſque Annotationibus uſquam locorum excudatur. Non ignoramus quidem majorem vim orationis ſitam in locutionibus & loquendi proprietatibus quàm in ipſis vocibus. Scimus & interpretis eſſe officium, non tantùm verborum transferre ſignificationes, verùm & locutiones atque phraſes immutare, nè quod in una lingua venuſtum & clarum eſt, in altera fiat obſcurum, ſicut & Aben Ezra monet, עברים ישמרו הטעמים ולא המלות: Sed cogitamus etiam interim quòd non poſſumus ſcire ſenſum niſi illum per verba diſcamus, ut Hieronymus dicit Eccleſ. 1. Cogitamus denique in Scriptura S. non pro arbitrio ludendum, ut in aliis profanis libris. Cogitamus nec iota unum aut apicem unum fruſtrà in ea poſitum; ut piaculum ſit illi vel minimum quid ſuperaddere aut adimere. Ut interim taceamus quoſdam, qui ante nos conati ſunt Biblicos vertere libros, non ſatìs dextrè nonnullos reddidiſſe idiotiſmos, ut ſatius fuerit illos non vertiſſe quàm ſic perperam reddidiſſe. Nomina illorum hîc occultanda cenſuimus, nè ab æmulis temerarius proclamer cenſor. Nec admodum moveor illorum verbis qui aiunt horrorem Hebraici ſermonis omnino tollendum, & appoſitè Latino ſermoni accommodare, cùm plerumque id non poſſis facere citra magnam periphraſim aut ſententiæ violationem. Idem judicium eſt de quibuſdam Hebraicis vocibus, quibus in aliis linguis nullum reſpondet vocabulum; ut ſunt *Jubileus*, *Mamzer*, *Ephod*, יבם שמטה, *Urim*, *Thummim*, *Ephi*, *Minha*, & aliæ multæ his ſimiles. Fateor nihilominus quaſdam eſſe in Hebræo loquendi proprietates quæ adeò peculiares ſunt Hebraiſmo ut citra magnam abſurditatem in aliam linguam transferri non poſſint: ut ex. gr. Ezech. 1. ſcriptum eſt אשה אל אחתה *mulier ad ſororem ſuam*; & Exod. 26. איש אל אחיו *vir ad fratrem ſuum*: qui loquendi modus uſurpatur pro *una ad alteram*, & *unus ad alterum.* Eſt & id peculiare Hebraiſmo, ut ſæpenumero verbum ſubſtantivum ſubintelligere oporteat; ut Gen. 13.8. *Viri fratres nos*, ſubaudi, *ſumus.* Utitur & ſæpiuſcule figurâ Appoſitionis, nullâ interpoſitâ copulâ. Denominationes quoque non rarò ponuntur in ea lingua pro rebus denominatis. Eſt autem Denominatio quæ rem totam ſimpliciter complectitur, & Denominatum, quod partem complectitur denominationis, quod ſcholaſtici Doctores vocant *abſtractum* & *concretum*: ut *mons ſanctitatis*, pro *mons ſanctus*; *vir mortis*, pro *vir morte dignus*; *propheta falſitatis*, pro *propheta falſus.* Eſt denique & hoc peculiare Hebraiſmo, ut vel per Metabolem, vel per Emphaſim unam & eandèm ſententiam plerumque bis explicet, ſed aliis & aliis verbis; id quod creberrimum eſt apud Prophetas, & non parùm lucis obſcurioribus præbet ſententiis. Pro exemplo ſit tibi caput Jeſaiæ 62. quod ſic incipit, *Propter Sion non tacebo, & propter Jeruſalem non ſilebo, donec egrediatur quemadmodum ſplendor juſtitia ejus, & ſalus ejus ut lampas fulgeat.* Inſimulat propterea Steuchus ſermonem Hebraicum, & dicit illum in hoc peccare quòd tam ſæpe utatur tantologiâ, frequentiúſque eadem inculcet abſque ulla neceſſitate; & propterea interpres noſter prudenter egerit, ut

quæ

quæ ſemel inculcata fuerant illa non repetiverit, ut Hebraiſmus facit. Potiſſimùm autem Iſa. 35. eſt mira verborum copia & repetitio, quam interpres noſter pauciſſimis abſolvit verbis. Nos tamen, qui verſionem noſtram è regione Hebraiſmi poſuimus, noluimus ab Hebraiſmo recedere, etiamſi Steuchus centies de nobis dicturus ſit quod de Sante ſcripſit, quòd ille conſpurcavit univerſam Veteris Teſtamenti Scripturam fœdiſſimâ illâ barbarie & barbarâ referciens fœditate. Coegit autem nos interdum Hebraiſmus ipſe ut, quò fideliùs Scripturam redderemus, compoſitionem Latinam faceremus Latinis auribus inconſuetam, ut eſt *herbificare* pro *herbam producere*, *reptificare* pro *reptile multiplicare*, & ſimilia. Abſtinuimus tamen ab iis quæ citra apertam cacophoniam Latinis auribus obtrudi non poſſunt, ut eſt האזין *auriſavit*, רמם *vermiſavit*, Exodi 16. & ſimilia. Proinde quomodo Hebraiſmus futura uſurpet pro præteritis aut præſentibus, & participia atque infinitivos pro futuro, neutra pro paſſivis, atque activa pro neutris, non eſt ut hìc explicem, cùm in Grammaticis Hebraicis hæc doceantur. Quos verò potiſſimùm ſecuti fuerimus in hac noſtra editione, ſuprà in epiſtola præliminari obiter indicavimus, nempe quòd ſolos Hebræos conſuluerimus ſcriptores poſtquam nobis in animo fuit talem parare editionem quæ per omnia Hebraiſmo eſſet conformis. Contulimus tamen obiter Santis in Pentateucho duntaxat editionem, Lutheri recognitionem, Steuchi Annotationes juxta Hebraicam veritatem, & Oecolampadii particulares verſiones, & quid in quolibet deſideretur facilè advertimus. Santes opus habet majore luce, præſertim cùm editionem ſuam abſque annotationibus emiſerit. Sunt in eo plurimi omiſſi verſus, ſicut & in Lutheri recognitione: quod non ob aliam cauſam hìc refero quàm quòd cupiam quoſdam typographos eſſe diligentiores, præſertim in libris ſacris. Fortaſſe non deerunt qui etiam in noſtra editione invenient quod ipſi videre non potuimus, etiamſi nihil eorum omiſerimus quæ ad ſummam requiri poſſunt & debent diligentiam. Quòd ſiquis carpere voluerit, is priùs conſulat Chaldaicam editionem & Rabbinos, quos ſuprà citavimus, & ſi deprehenderit me ſecùs vertiſſe quàm ipſi interpretati ſunt, inceſſat pro voto, modò Chriſtiano id faciat animo. Clamet me temerarium, audaculum & arrogantem, ſi talem invenerit. Facimus autem ſæpiuſcule Chaldaicæ editionis mentionem, quòd illa ſit veluti aſylum Hebræis, ad quam confugiant quando aliquid obſcurum & ſenticoſum occurrit. Nam illa luculenter explicat quod in Divinis libris minùs clarum poſitum invenitur, ut ſæpe in noſtris monſtrabimus Annotationibus.

¶ *De Canonicis libris V. T. & eorum ordine.*

CAnonica Scriptura eſt quæ citra controverſiam afflatu Sancti Spiritûs prodita eſt, irrefutabilis exſiſtens autoritatis, & de cujus fide nefas eſt dubitare. Atque hæc dividitur in Vetus Teſtamentum & Novum. Vetus Judæi vocant à numero librorum עשרים וארבע i. 24. Et hos 24 libros ſecernunt in quatuor ordines, videlicet in תורה *Legem*, נביאים ראשונים *Prophetas priores*, נביאים אחרנים *Prophetas poſteriores*, & כתובים *ſcripta* ſive *hagiographa*, quòd veluti de ſanctis rebus à ſanctis viris prodita ſint. Lex, quæ & חומש, i. *quinarius*, à numero librorum vocatur, ſicut & à Græcis eâdem ratione πενλατευχον appellatur, complectitur *Geneſim*, *Exodum*, *Leviticum*, *Numeros*. & *Deuteronomium*. Inter Prophetas priores continentur *Jeheſua*, quem noſtri *Joſue* vocant, *Liber Judicum*, *Samuel*, qui Primus & Secundus eſt *Regum*, *Melachim*, qui Tertius & Quartus eſt *Regum*. Per *Prophetas poſteriores* intelligunt Prophetas majores & minores. Majores hi numerantur; *Jeſaias*, *Jirmeia*, *Jehezkel*. Minores, qui à numero תרי עשר, i. *duodecim*, vocantur, hi ſunt; *Hoſea*, *Joel*, *Amos*, *Obadia*, *Jona*, *Micha*, *Nahum*, *Habacuk*, *Zephania*, *Haggi*, *Zecharia*, *Malachi*. Hagiographa complectuntur ſequentes 11 libros: Primus eſt *Paralipomenon*, i. Prætermiſſorum, qui ab Hebræis דברי הימים, i. *Verba dierum*, dicitur. Et hunc Latini in duos diſtinxerunt libros, qui apud Hebræos eſt unus. Secundus eſt תהלים, i. *Hymnorum* ſeu *Pſalmorum*; tertius, משלי *Proverbia*; quartus, *Jjob*; quintus, *Ruth*; ſextus, קהלת *Eccleſiaſtes*; ſeptimus, איכה *Threni*; octavus, שיר השירים *Canticum canticorum*; nonus, *Eſther*; decimus, *Daniel*; undecimus, *Ezra*. Intra hunc numerum concluſerunt & Hebræi & priſci Chriſtiani volumina V.T. & nefas erat de eorum fide dubitare. Nunc verò receptus eſt in uſum Eccleſiaſticum *Sapientiæ* liber, quem quidam ſuſpicantur eſſe Philonis Judæi; & alius qui dicitur *Eccleſiaſticus*, quem putant eſſe Jeſu filii Sirach: Receptus eſt & liber *Tobiæ*, *Jehudith*, & *Machabæorum* libri duo: Receptæ ſunt & duæ hiſtoriæ quæ Danieli annexæ ſunt, una de *Suſanna*, & altera de *Belo & Dracone*: Acceſſerunt & duo alii libri ad librum Ezræ, Tertius & Quartus. Et hos omnes Hebræi ignorant, licèt de Machabæis, quos ipſi חשמני vocant, nonnihil in hiſtoriis habeant, ſicut ſuperioribus annis edito libello ex Joſippo oſtendi. Tenebimus itaque in hac editione hunc librorum ordinem, ut imitatione Hebræorum primo loco ponamus Pentateuchum, & huic mox

ſubjiciamus

ſubjiciamus Prophetas priores, & poſt iſtos, Prophetas poſteriores, atque ultimo loco Hagiographa: etiamſi non ignoremus librum Ruth hiſtoriæ ordine tenere locum ante librum Samuelis, & Paralipomenon poſt librum Regum.

¶ *Quo ſtudio ſint legendi libri V.T.*

Fuerunt hactenus multi inſignes viri qui de uſu Veteris Teſtamenti præclariſſima ſcripſerunt, illorum retundentes ora qui dicunt libros illos ſolùm Judæis ſcriptos, & nihil præter hiſtorias quaſdam veterum continere, atque nihil in eis præter allegorias quærendum. Hi toto errant cœlo; cùm Chriſtus & Apoſtoli toties monuerunt revolvendos libros Moſaicos & Prophetarum: *De me*, enim dicit Chriſtus Joannis 5. 46. *Moſes ſcripſit.* Et Paulus Rom. 1. 2. docet *Euangelium in Scripturis à Deo promiſſum.* Non igitur eſt contemnenda lectio Veteris Teſtamenti, ſed ſummo ſtudio proſequenda, unde Apoſtoli, imò & Chriſtus ipſe, teſtimonia doctrinæ ſuæ adduxerunt, illiúſque autoritate Euangelium ipſum confirmaverunt. Quid enim eſt aliud Euangelium quàm aperta quædam prædicatio ſententiarum & promiſſionum Veteris Teſtamenti, quæ per Chriſtum ſunt completæ? Sic enim & Judæi doctiores ſentiunt, Prophetas potiſſimùm locutos ad tempora Meſchiæ. Magni igitur æſtimandi ſunt libri Veteris Teſtamenti, quòd ſint ceu fundamentum quoddam quo Novum nititur Teſtamentum, unde certa argumenta Novi Teſtamenti peti poſſint: Siquidem nihil traditum eſt in Novo Teſtamento, quod non antea Moſaicæ legis typis fuerit adumbratum, ac Prophetarum oraculis prædictum, quibuſdam etiam evidenter expreſſis: quod genus ſunt iſta, Non eſſe plures Deos; Ab uno conditum hunc mundum; Gentes paſſim vocandas per verbum Domini, Iſa. 2. Deos gentium abolendos; Chriſtum per miraculum ex virgine naſciturum, Pro carnis circumciſione cordis requirendam munditiam, Chriſtum omnium noſtrûm ablaturum peccata, Fide hominem juſtificandum, &c. Fuerunt rurſum alia tam obſcurè adumbrata ut, niſi à Chriſto vel à viris ſanctis reſerata fuiſſent, nemo intellexiſſet. Quis enim intellecturus erat ſerpentem æneum in ſtipite ſuſpenſum præfiguraſſe Chriſtum crucifixum, niſi Dominus ipſe dignatus fuiſſet exponere? Quis porrò ſuſpicaturus erat Jonam devoratum à ceto ac tertio die vivum redditum adumbraſſe Chriſti ſepulturam ac reſurrectionem? Sed & quis non videt quàm obſcurè in Veteri Teſtamento myſterium Trinitatis fuerit inſinuatum, ut à nemine niſi qui Spiritu Dei plenus fuit cognoſci potuerit? Ecce myſteriis illis & gratiis plenum eſt Vetus Teſtamentum, quantumvis à nobis in eo multa ſimplicia & ſtulta eſſe videantur, quæ tamen ſunt Divinæ majeſtatis, potentiæ & ſapientiæ verba, opera, judicia & facta. Hæ ſunt literæ quæ ex ſapientibus & prudentibus ſtultos faciunt, & quas non niſi parvuli & ſtulti aſſequuntur. In his cùm verſaris, non tuum judicium aut rationem ſequaris, ſed quid Spiritus velit adverte, & puta te tractare res pretioſiſſimas, ingreſſúmque in poſſeſſionem ampliſſimi cujuſdam theſauri. *Qui* enim *me invenerint*, dicit Sapientia Divina, *invenient vitam, & haurient ſalutem à Domino.* Et Propheta ait, *Hauritis aquas in gaudio de fontibus ſalutis*, Iſa. 12. 3. Hujus theſauri pretium nemo ſatis æſtimare valet, unde ſapientia hauritur Divina. Voluit autem Deus ſimpliciter nobis ſuam ſapientiam in his proponere libris ut ſuperbiam & arrogantiam noſtram penitus retunderet, & doceret in ſimplicitate cordis illam quærendam. Porrò ſcopus Veteris Teſtamenti eſt, ut proponat leges, peccata oſtendat & arguat, exigátque à nobis bona opera, legibus adjiciens quaſdam magnificas promiſſiones & ſententias de Chriſto, quibus ſervati ſunt ſancti Patres qui ſub Lege ante revelatum Chriſtum vixerunt: ſicut è diverſo Novum Teſtamentum hoc præcipuè agit, ut gratiam & pacem per remiſſionem peccatorum in Chriſto nobis annunciet. Verùm hæc copioſiùs apud alios invenies, à quibus iſta mutuavimus. In hiſtoriis verò ſimplicibus, quæ ſemper majoris ſunt faciendæ allegoriis, docetur ſemper ſervatas minas Dei atque promiſſiones, unde non tam fides quàm timor Dei alitur in cordibus. Exempla præterea ſunt, quòd nullus vel potentiâ, vel ſapientiâ, vel opibus, vel gloriâ abuti debet ad ſuam libidinem, ſi non velit ſubmergi cum Pharaone, aut conculcari cùm rege Babylonis, aut in cineres redigi cum Sanherib, aut ad inſaniam venire cum Salomone, &c.

אמר הצעיר זבשטיאנוס מונשטר אל תלמידי לשון הקודש.

יהעלה שם הבורא אשר ברא את העולם ומלואו בחכמתו. ובחפצו וברצונו כנ' ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה וכל עניני העולם ברא בעבור האדם ולצרכו למצא בהם קורת רוח בהנאותיו ותשמישיו אשר ישתמש בהם האדם ויהנה מהם כאשר יאות כאמר אנכי עשיתי ארץ ואדם עליה בראתי ואומר והארץ נתן לבני האדם: וכל זה כדי שידע האדם אלהיו ממעשיו ויתן הודאה ושבח לשם קדשו כי אין בידינו מאיסה ודבר אחר לנמול ליהוה תחת כל טובותיו כי אם הודאה ושבח כשנכתב זובח תודה יכבדני ושם דרך אראנו בישע אלהים: והיא התודה הואת אשר עליה תראה בישע אלהים שתהי לך אמונה שלמה באלהים חיים ומלך עולם שהוא יש בורא ומנהיג העולם: תהי לך אמונה שלמה בתורה ונביאים וכתובים וכל מה שכתוב בהן שלא לחנם נכתב ואין בהם דבר ריק או דבר טעות אפילו נקדה אחת או אות אחת או תגין אחת ואין ריבוי וסיעוט בתורה אלא הכל לצורך לדרש ממנו ולישב המקראות על אופניו שאין מקרא יוצא מידי פשוטה: אע"פ שהתורה נמשלת לכפוצץ יפצץ הסלע אבל מכל מקום אין המקרא יוצא מידי פשוטה: גם תהי לך אמונה שלמה שהבורא ית' אחד ושמו אחד בלי ראשית ובלי תכלית ולו העוז והמשרה הוא אל חי וקיים נורא ומרום וקדוש הוא מלך בטרם יצור נברא הוא קדמון לכל דבר אשר נברא ואין ראשית לראשיתו הוא מלך המלכים ואלהי אלהים ואדני האדנים ואין דבר נעלם ממנו וכל מה שהיה והוה ויהיה הכל מאת השם ית' ואין דבר נכחד ממנו הן כבד הן קל: הואל מן תוהו ובהו ברא את השמים וכל צבאם והארץ וכל אשר עליה הים וכל אשר בם: גם להאמין ששלש מדות ושמות לו ואין שום חילוק ביניהם ומציאות אחד הוא וכח אחד ויסוד אחד ורשות אחד הוא ואין לאחד כח יותר מחברו וכל הבריאות והוויות אחד הוא: אב שלח בנו המיוחד בתוך נערה טהורה והיה מתפעל בתוכה ונולד ממנה בלא צער וחבלה כדרך היולדת אלא ע"י נס נולד והואת אין אי אפשר להעשות כי כל דבר מופלא מבני אדם הוא אפשרי לאלהים ויש יכולת בידו להבראות נוף בתוך נוף ולתת בו רוח ונשמה: גם אפרשות בידו להשפיע דברו הנכבד בתוך בתולה טהורה ולהתפעל בתוכה כמו ילד ולהולד ממנה בלא צער וחבלה וכמו שנכנס בה כך פלט ממנה ונשארת בתולה מתחלה ועד סוף ואתו הילד שהוא שם הנכבד הלך על הארץ ל"ג שנים כדי להושיע את אדם כי נשלח לבני ישראל לגאל אתם אבל הם היו עם קשי ערף ולא רצו לקבל אתו ולא שעו בכל האותות אשר עשה אנוש כמוהו ובאו הגוים וקבלוהו באהבה ובחר אתם יהוה ית' במקום ישראל לעם סגולה ונעשו בני אברהם בעבור אמונתם: וזהו היה המשיח שנבאו עליו כל הנביאים והוא הלך על הארץ ל' שנים קודם שהיה מתגלה לבאי עולם אבל מיד היה מתגלה לישראל איך הוא משיח ה' ועשה נסים ונפלאות אשר לא עשה שום נביא כמוהו והיה מראה לכל העולם איך הוא בא לפדות את האדם מן העון כמו שנ' בישעיהו והוא מחולל מפשעינו: וכרת עמנו ברית חדשה כמו שני בירמיהו הנה ימים באים נאם יהוה וכרתי את ישראל ואת יהודה ברית חדשה ולא כברית אשר כרתי את אבתם כי נתתי את תורתי בקרבם ונו': משמע מן המקראות האלו שיכרית יהוה עם בני ישראל ברית חדשה ולא כברית אשר כרת עם אברהם שברת עמו להסול כל וכר אבל זה הברית יהיה ברית אחרת והוא הטיבול ששוה אצל זכר ונקבה ונתן להן תורה חדשה אחר שנתמלאה תורת משה כי תורת משה לומן נתנה כמו שתמצא בתלמוד במסכת ע"ז שהתורה לא נתנה אלא לאלפים וי"ל שש אלפים העולם קיים אלפים תוהו ובהו פי' שלא נתנה תורת משה אלא אחר אלפים שנה: אלפים בתורה אלפים משיח ואחר כך יחזור העולם לתהו ובהו: והנה עברו אלפים שנות התורה ועוד יותר מאלף שנים ולא בא משיח כמו אמרים היהודים: והנה היהודים מתפללים ערב ובקר בכל תפל תיהם לשלח להם משיח וגואל ועמדין ביום הכפורים מערב ועד ערב וצועקין ומתפללין בכל לבם וכחם לה' לשמע אתם ולשלח להם משיח ואין חידוש בדבר מי שיבין התפלות שיפתח שערי שמים ויקבל אתם מחיים וכ"ש לשלח להם המשיח ואפילוהכי לא נראה ולא נשמע לא קול ולא חיוון שיבא להם משיח: והרי מדתו של הק"בה לשמע אל תפלת הצדיקים שאי אפשר לפי דבריהם שהם אמרים כי אמונתיהם אמת שלא היה צדיקים בכל הדורות הללו מיום החורבן ועד עתה שהק"בה שומע את תפלתם לשלוח להם משיח בזכותם או שלא נגלה להן שום אות או שנראה חיוון ונשמע קול שיש צד שיבא: ועוד למה משיח כל כך מתאחר לבא ולפדות אתם: ואיך רואה ה' זה בזמן האריך בצרתיהם אשר עליהם בגלות ולא יושיע אתם מצרותיהם ואין יעשה משפט באויביהם: ולמה הניח אתם כן לנוד אילך ואילך כמו הצאן מבלי רעה ולא יש להם עסידה: ולמה זנח אתם זה כמה שנים ולא יזכור אתם בטובה: והרי כשהיה האל ית' מיסר אבותיהם על עונם מיד שהיו מתודים לפניו ומתפללים לפניו והיו מכניעים מלפניו בגלות במהרה הצילם אפי' כשהיו עוברין ע"ז ועברו על תורת משה וחללו שבתות ומועדים והפירו את ברית אברהם אפילו הכי כשהיו חוזרין ומתודים לפניו מיד שמע את תפלתם ויחם עליהם ויושיע אתם ושלח להם נביאים בכל יום ויום לנחם אתם בגלותיהם אע"פי שהיו יודעין הקץ מן הגלות שלא יהיו בגלות רק שבעים שנה: וגלות זה היה מאריך יותר מאלף וחמש מאות שנה והלא בידוע שלא היו עבדין ע"ז בבית שני ולא עשו חד מן העבירות אשר עשו בבית ראשון ואפילו בגלות זו אין נמצא עבד לאלילים כמו שעשו בימים ראשנים: אפילו הכי לא נראה ולא נשמע שום נחמה אפי' בת קול אחרת: ומה היתה הואת חטאתם אשר בעבירה היתה גלות הזה אחר בית שני ארוך מגלות בית ראשון אלא כי כשבא משיח לארצם מאנו לקבל ולשמע אתו אבל רדפו אחריו עד מות אפילו כשראו מעשיו נפלאים ונוראים אשר לא עשה אנוש כמוהו והם לא האמינו בו: ולכן אין להם ח"ו כפרה ונשלכים בחשך וצלמות ואבדין לעולם עד שיחזרו ומודין אליו: מדה כנגד מדה: והנה רבותיהם מתעים את פתאים היהודים עד היום הזה שאנם מבינים את הדבר באמרם חכה מעט שם ומעט שם והנה אין להן תשועה ולא הגאולה

הגאולה וכן לעולם יתעו אתם באחרם הנה בוה הזמן יבא המשיח וכשמאחר לבא זה הזמן או אומרים בהוה
זמן יבא: עד מתי אתם עורים מאמינים לדברי שקר: הנה אין לכם מחסה והישועה היא רחוקה
מכם ואין לכם שום נחמה לעולם: ועתה אבא לענין ספר תורה: כאשר רצה אדון הכל לתת תורה
השה השמים ושמי השמים על הר סיני בקולות ולפידים נוראים ונתן למשה עבדו את תורה כתובה בלוחות
האבן אשר בה מצות עשה רמ"ח כמנין אברים של אדם ומצות לא תעשה ש"סה כמנין ימי החמה:
והיא נקרא תורת משה כי משה לקח אותה מאת יהוה ולמד בני ישראל והיה גואל אתם והוציאם ממצרים
במצוות ה' ית': וכאשר אמרתי לעיל התורה נתנה לזמן כמו שאמר הנביא זכרו תורת משה עבדי ולא אמר
שמרו תורת משה עבדי כי בזמן המשיח נתקיימה היא ונתמלא עקרה: ואם תאמר למה צוה השם
את יהודיים ונזר עליהם כמה מצוות וחקים החמורות שאין ברבים טעם ואין הדעת יכול לסבלו כנון
אכילת חזיר או ארנבת ולבישת שעטנז: יש לומר כדי ליסר ולהכניע אתם מלפניו כמו שנאמר וישמן
ישרון ויבעט כי כשהיה להן כל טוב וישבין בשלוה ובהשקט היו מבעטין ביהוה ויהיו עברים ע"ז לפיכך הוא
מחמיר עליהם: כי מה איכפת ליה להק"בה אם ישראל אכלים חזיר או לא: וכן משה כשחזר להן
התורה והמצוות לא עשה אלא כדי להוהיר אתם ולאסיר באיסורים כדי שלא ישעו אחרי עבדה זרה לכן
הכביד עליהם עבודה וכן היה מוכיח אתם בתכחות כבדות וחמרות לפי שהיה לבם דבוק בעבד' זרה והיו
להטים אחריהם: ומשם תבין כי לא נכתבו כמה מצוות שיחשב אדם שעליהם ימצא שכר מהשם כי
כדבר זה טועין היהודיים שהם סברים שעל ידי שמירת התורה יקבלו שכר אבל כל שמאמינים כלל
באלהים ובמשיחו הם ינחלו עולם הבא בין הם ישראל בין גויים ומי שלא יאמין הוא יורד לגהנם: גם
טעו חכמי היהודיים בואת כי הוסיפו על דורותיהם חמרתית יתירות ומשכו וחדלו העם לילך אל דרך הישר
כלמודיהם ובדרשתיהם ובאו תלמידיהם אחריהם ושתו ממיהם רעים ועמדו ועשו גם הם גזרות להגזרת
והחמירו על המון בחמרתות יתירות כדי לסמי את עיני ישראל עד שבא משיח יהוה הוא פקח עיני עורים
ופתח אוני חרשים וכתב את תורתו ובריתו חדשה אין בלוחות האבן כאשר עשה קודם כי אם נתן בלב
האדם כשנ' וכרתי את ישראל ואת יהודה ברית חדשה ולא כבריתי אשר כרתי את אבתם כי ואת הברית
אתן בקרבם ועל לב אתננה: הוא בא לפדות האדם אין ממצרים כמו עשה משה אלא מן העון ומדיני
ומיסורין של גיהנם שיהיה לנו שלום לעולם הבא דכתיב שלומנו עליו ובחבורתו נרפא לנו: הוא הקיל
מעליני מצוות וחקים החמרות שאין בטבע ואין הדעת יכול לסבלו ורוב הציבור אין יכלין לעמד בו אבל
כל המצות שהן בטבע והדעת יכל לסבלו החטיר עלינו בכל החמרות כמו שתמצא באיונגליון שהזהיר את
בני האדם על המצווה והחקים שהן בטבע לנזור עליהם כנון נגבה רציחה נאיפה ודומות להן: ועתה
אדבר אליכם היהודים למה אתם עושים רעה גדלה על נפשתיכם להכריח לכם איש ואשה עולל ויונק מתוך
יהודה ולבלתי הותיר לכם שארית להכעיס את השם במעשה ידיכם לבלתי להאמין בדברי הנביאים
שנבואתם נתקימו בזה שנשלח לכם בשמו להושיע אתכם ומאנתם להאמין בו ובאותותיו אשר לא עשה
שום נביא או חוזה: והלא אתם רואים שאין תפלתכם נשמעת ותקותכם הבל כי עבדו כל הקצים
ולא לכם עוד תוחלת וישועה שאתם מצפים עליו לבוא אליכם: והלא כבר בא בזמנו כאשר הבטיח
לכם ה' ע"י נביאיו וכל הנחמות אשר נבאו הנביאים כלם נתקימו בגלות בבל: ורבתיכם משנים המקראות
לפי דצונם אשר עינים להם לראות ולא ראו ואונים להן לשמע ולא שמעו כי בית מרי המה: והלא
אתם בשנת רס"ב לפ"ק עשיתם תשובה בכל מושבתיכם ובכל הארצות בכל הגולה איך משיח יבא כמעט
שנה תמימה נער וטף ונשים אשר לא נעשה מעולם תשובה זו: אפילו הכי לא נתגלה לכם אפילו אות
אחת או רמיזה: והלא יש דבר זה פליאה גדלה ושריקת פה וסיפוק ידים לכל השמעים שלא יעלו לכם
לא תורה לא תשובה לא תפלה ולא צדקה שתעשו בכל יום ויום אלא בודאי יש הוא רמז שמשיח בא כבר:
גם הנה אתם רואים ומבינים שאין ממשות בדברי רבותיכם כי הם עצמם מסופקים בדבר ונבוכים בדבר:
חד אמר משיח לא בא או בדור שכלו וכאי או בדור שכלו חייב: ר' אליעזר אומר אם ישראל עושין
תשובה מיד נגאלין: והנה כבר אמרנו שאין תשובה מועלת: אך על דברים האלה אעשה ספר אחד
טוב ואבאר בו שמלך משיח בא לפי חשבון דניאל וכל הנביאים ושהוא באמת היה בן אלהים: גם
הוכיח אוכיח שכל הנחמות קאין על גלות בבל ושרבוני היהודיים טועים ולא מפרשים אמת כשיאמרו כי
עתיד להבנה בית שלישי ואוכיח כי משיח בא בבית שני: גם אכתוב על ט"ו תשובות שהיהודים מנצחים
את המשיחיים ומי הם דברים שמונעים ונורמים היהודים שלא יאמינו במשיח הנשלח ואת דברים אחרים
טובים ויפים אכתב אם יעזר ה': ועתה אראה לך בשביל מה קבלתי עלי יגיע הספר הזה: הנה אמצו
קצת רופסים בעיר באזל לבבם להרפיס עשרים וארבע ובאו אלי ויאמרו לי אזור נא כנבר חלציך והעתיק את
מכתב הקדוש תורה ונביאים וכתובים כנגד לשון הקודש כי חפצנו להרפיס כ"ך באופן זה שיהיו שנים לשונות
זה כנגד זה ואתה תוסיף פי' קצר במקומות חמרים וקשים מכתבי העבריים אשר אצלך למען ירוץ קורא
בו למצא מבקשו: ובראותי מה בקשו ממני האומנים ההם הבקיאים בחכמת הדיפוס הרדתי מאד ויראתי
לשלוח ידי בדברי הסדברים ברוח הקודש כי ידעתי שאנכי צעיר השכל ורפה התבונה וחכמת איש אין
עמי אע"פי שהשבע עורר את נפשי הצעירה מנעורי לאהוב החכמה ואוהביה כל ימי חלדי ועל כן כשראיתי
כי הדבר הנזכר נחוץ ותועלת גדולה משם יבא לנוצריים להראות לכל אדם יופי ומעלת תורה ואיך
נתקיימה עד בא משיחנו שמתי כל כחי להעתיק אתה היטב במה שאפשר ובמה שהשינה בה ענינות דעתי
לשם שמים ולהועיל לבני עמנו המשיחיים ולא נסניתי אחור בשביל הטורח הרב כי מעט שנה נתתי לעיני
לשבוע הן בחרף הן בקיץ ולא חששתי לקום בקר לקור וחולתו כי חפצי וכוונתי היתה לראות תכלית המלאכה
מלאכת הקדש ועל כן לא עצרתי כחי להניעה אל מחוז חפצי כיד ה' השובה עלי כי ממנו הכל: הוא
יעזרני להשלימה:

נכתב פה בעיר באזל בשנת רצ"ד לפ"ק בחדש אדר:

DOCTO VIRO JOANNI MARBACHIO ARTIUM MAGISTRO,

Simulatque pio ac diſerto Theologo, Domino & amico ſuo,

P. FAGIUS S. D. P.

COnſtat ſanè ex ſcriptis Moſaicis, Doctiſſime Marbachi, variam multiplicémque materiam pro varia Tabernaculi ſupellectile à populo Iſraelitico, cùm jam olim illud ab ipſo Moſe juxta exemplar illi in monte Sinai oſtenſum pro domicilio Divinæ præſentiæ (quàm Hebræi שכינה vocant) illic ſeſe ad ſalutem populi Judaici exſerturæ exſtruendum eſſet, allatam fuiſſe. Alius enim aurum & argentum, alius gemmas & ligna, hic hyacinthum, purpuram & coccum, ille linum, pilos caprarum, pelles arietum, & id genus alia, pro ut cujuſque השיגה ידו, ut Hebræus inquit, in medium conferebat. Quis jam eſt qui modò paululùm in Divinis literis exercitatos ſenſus habet, qui ignorat hoc ipſum typum fuiſſe ſpiritualis illius Tabernaculi, Eccleſiæ, inquam, Chriſti? In qua quiſque qui membrum eſt, donum ſibi à Deo conceſſum, quale quale illud eſt, non ad vanam nominis gloriam amplificandam, non ad proprium commodum augmentandum, ſed ad illuſtrandum nomen Chriſti, ad promovendam ſalutem proximi, &, ut Apoſtolus inquit, *ad inſtaurationem ſanctorum, in opus adminiſtrationis, in ædificationem corporis Chriſti* uti debet. Neminem enim tam abjectæ ſortis in Eccleſia Chriſti eſſe arbitror cui non ſuum talentulum ab Homine illo Euangelico peregrè profecto ſit contributum atque concreditum: quod ubi redierit non ſine fœnore repoſcet, ſeveriſſimè videlicet animadverſurus in eum ſervum qui minam ſuam in ſudario repoſuerit. Quemadmodum videmus in corpore humano nullum eſſe membrum utcunque vile quod non habeat ſuum officiolum quo certè corpus ipſum commodè carere minimè poteſt. Modò quiſque diligenter advertat qualenam ſit membrum in corpore Chriſti, & quo in loco Dominus illum habere velit, h.e. quâ functione Eccleſiæ maximè prodeſſe poſſit, & ad quod munus ſubeundum ritéq; adminiſtrandum ſit omnium maximè idoneus. Quo de ubi conſtiterit, ut in id poſtea quò gnaviter exſequatur totis viribus incumbat. Non enim poſtremam hominis felicitatem eſſe puto, probè quenque noſſe neminem ſibi ſed aliis naſci, ità & neminem ſibi vivere debere ſed aliis, h.e. inprimis ad laudem & gloriam ſummi Numinis, ad cujus imaginem conditi ſumus, & commodum ſalutémque proximi; diligenter denique expendere quâ re iſtud ipſum omnium pulcherrimè præſtare poſſis; quod ubi cognoveris in id nunquam non imploratâ ope Divinâ ſummo ſtudio incumbere. Infeliciſſimos ſiquidem homines eſſe puto qui totum vitæ curriculum otio, torpore vaníſque carnis voluptatibus tranſigunt, ſic viventes ut & ſibi & aliis ſemper plùs obſint quàm proſint, *numerus tantùm, & fruges conſumere nati*; nihil quod dignum ſit homine Chriſtiano, quódque Chriſti Spiritum, qui noſtræ ſalutis causâ nihil non fecit, nihil non pertulit, redoleat deſignantes. Hæc, humaniſſime Marbachi, cùm mecum expendo, cogitavi quomodo & ipſe pro exſtruendo conſervandóque ſpirituali illo Tabernaculo, Eccleſia, inquam, Chriſti, & meum adferam munuſculum, ut appareat me in corpore Chriſti non eſſe prorſus inutile membrum, neque in Vite ſalutifera illa, Chriſto, inquam, palmitem eſſe areſcentem. Cujus ut ſignificationem aliquam exhibeam, rurſum aliquam portiunculam talentuli mei à Domino mihi concrediti ad communem multorum utilitatem in lucem profero, communicando videlicet cùm tibi tum aliis Hebraicæ linguæ ſtudioſis lucubratiunculas in quatuor prima capita Geneſeos à me congeſtas; in eum videlicet uſum, ut indè aliqua ex parte liqueat quantum Hebrææ linguæ cognitio ad intelligendas S. literas momenti habeat, præſertim ſi ipſas voces Hebraicas quibus Spiritus S. Divina oracula ſua orbi patefecit probè intellexerimus. Cujus ſanè rei hoc libello ſi non plenum uſum tamen guſtum aliquem tradere volui, ſi fortaſſis iſtâ ratione ad ſtudium S. linguæ Hebraicæ plures accendantur, pleniùs videlicet cognitâ ejus utilitate: *Ignoti* enim *nulla cupido*. Et mihi certè indigniſſima res homine Theologo videtur eam ignorare linguam quæ fons eſt ſincerioris Theologiæ, & unde omnes quotquot in S. Biblia exſtant Tranſlationes originem habent; de quibus ſanè nemo Hebraicæ linguæ expers unquàm rectè judicabit, ſed ſæpe tanquam cæcus de colore: ſemper alienis auribus audire, alienis oculis videre, alienis pedibus ingredi cogitur. Quod quia alio in loco, nempe in Annotationibus meis quas in Biblia paro, manifeſtum facere ſtatui, אי"ה, ob id hac de re hîc fuſiùs tractare intermitto. Modò tantùm ſpecimen quoddam Hebraicæ linguæ amatoribus exhibere volui, unde energiam, uſum ac utilitatem ejus in explicandis Divinis literis aliquo modo perſpicere poſſint, ſimulatque videre quid etiam Hebraicorum Commentariorum (quæ illi פירושים vocant) lectio ſenſum ac tractationem Scripturæ juvet, modò quis ea cùm judicio legat ritéque applicet. Ut enim certè mihi illi non tantùm deſipere ſed planè impii eſſe viderentur qui nihil in Hebræo-

rum ſcriptis rejiciendum ſed omnia amplectenda contenderent, (quod planè apud illos ipſos bis miſeros Judæos non minima cauſa eſt deplorandæ ipſorum cæcitatis, dum videlicet quævis RR. ſuorum commenta & ſomnia ſine judicio non aliter quàm ſi Dei oracula eſſent ſuſcipiunt ac venerantur, nullum habentes delectum inter ea quæ Spiritus ille veritatis ἀψευδὴς, qui ſolus mentiri & fallere neſcit, dictat, & ea quæ antiquus ille veterator & impoſtor pater mendacii ſuggerit, humanáque ratio aſſuit) ità quoque temere & imprudenter mihi illi facere videntur qui Hebræorum Commentaria in univerſum exſibilanda & explodenda judicant, cùm hoc auſim affirmare, neminem ſine illorum lectione & adminiculo ad ſolidam Hebraicæ linguæ cognitionem unquam perventurum: Qua de re aliàs copioſiùs, utì dixi, diſſeram. Et quia ſcio multos à legendis Hebræorum Commentariis abſterreri ob ridiculas, ſtultas, ſæpéque impias fabulas quas admixtas habent, quibus ſubinde ſacroſanctam Scripturam turpiſſimè conſpurcant (quod artibus Satanæ factum eſſe nemo dubitet, quò iſto pacto totam linguam inviſam & contemptam reddat) cogito certè quomodo Hebræorum Commentaria repurgari poſſint, ut quemadmodum in aliis linguis, Græcâ videlicet & Latinâ doctas piáſque Sacrarum literarum habemus explanationes, ſic quoque eas & in lingua Sancta haberemus. Quod meo judicio ità fieri poſſet, ſi ex multis iiſque præcipuis Hebræorum Commentariis unum quoddam fieret, rejectis Judaicis næniis atque cavillis, & reſervatis quæ alicujus penſi atque momenti eſſent. Sic nimirum futurum eſſet ut plures ad Sanctæ linguæ ſtudium animum applicarent, nec facilè Sancta lingua (quòd aliàs formidandum) iterum concideret penitúſque interiret. Quod ſi quis in hoc ſtudii curriculo me antevorterit, tam non ægrè feram ut à me magnam laudem ſit reportaturus. Porrò, mi Chariſſime Marbachi, quòd tibi potiùs quàm aliis hanc meam Exegeſim dedicare placuit, facio meo more, quo hactenus libellos Hebraicos à me editos non Principibus, non Epiſcopis, non Prælatis, non diviti alicui Mæcenati, unde magna ſpes lucri eſſet ad me redituri, quod plerique ſuis dedicationibus maximè ſpectant, ſed bonis amicis, ſtudioſis, doctis, in primis autem his qui S. linguæ, quam unicè promotam cupio, intelligentiam & cognitionem habent, dedicare ſolitus fui. Jam ab eo tempore quo ſuperioribus diebus me Iſnam conveniſti, ut mecum per aliquot dies de ratione & ſtudio literarum Hebraicarum nonnihil conferres, mox incredibili amore earum te accenſum eſſe intellexi. Qui ſanè in te amor etiam non inanis fuit: ſed ſicut improbus labor amórque, ut vulgò jactatur, omnia ſuperant, ità is in te quoque effecit ut, fundamento Hebraicæ linguæ feliciter jacto, in penetralia ejus magna cum animi oblectatione magnóque tuorum ſtudiorum fructu indies penitiùs magìs ac magìs ingrediaris. Hæc cùm in te probè animadverterim, idoneus profectò mihi patronus viſus es cui has meas Hebraicas explicationes in aliquot Moſis capita conſecrarem, non tam quòd ſciam quàm acriter eas defenſurus ſis contra quoſvis vitilitigatores, quàm ut iſtâ ratione ſtudium ac diligentiam tuam quam in Hebraicis literis rectè addiſcendis adhibes magìs inflammem: Tametſi fortaſſis nihil opus eſſet equo ultro currenti calcaria adjicere. Ut enim ſingulari Dei inſtinctu atque impulſu factum non dubito, quòd poſtquam in melioribus artibus ac diſciplinis circulum pulchrè feceris, neglectis omnibus aliis facultatibus, ad Theologiam te ultro contuleris; quod certè fit præter morem hujus ſeculi, ubi inter tot mille homines vix unum invenias qui non velit citiùs quidvis agere quàm operam ſuam Theologiæ locare atque Eccleſiæ Chriſti inſervire: Sic quoque ſingulare Dei donum eſſe judico, quòd tuo Theologico ſtudio & S. linguæ cognitionem adjeceris, nimirum agnoſcens quantum ea ad intelligendas S. literas lucis adferat, quò ità nobis ab omni parte abſolutus non ſemi-theologus prodeas. Quàm magnam enim de te exſpectationem multis Eccleſiis feceris, teſtantur doctæ ac piæ tuæ conciones quibus jam aliquot apud nos ex verbo Domini cum magna multorum admiratione ad pietatem erudiiſti. Sicut enim olim in veteri populo Deus Opt. Max. quos ſibi in Prophetas adlegebat, mox in ipſa juventute (paucis exceptis, Aarone ſcilicet & Moſe, ut Hebræi ferunt) Spiritu ſuo adflabat: quòd ea ætas, teſtantibus Hebræorum Sapientibus, ad ſubeunda Spiritûs S. munia propter animi alacritatem ac fervorem magìs ſit apta atque idonea. *Neſcit enim* (ut ille inquit) *tarda molimina S. Spiritûs gratia.* Unde eſt & vulgò hæc apud Hebræos jactata ſententia, רוח הקדש אין שורה אלא מתוך שמחה, *Spiritus S. non quieſcit niſi ſuper hominem alacrem.* Sic certè nemini dubium eſſe poteſt, certiſſimum argumentum eſſe te in Eccleſia Chriſti organum non vulgare futurum, poſteaquam in ipſa juvenili etiamnum tua ætate tam manifeſtos cœleſtis in te agentis Spiritûs radios emittas, adeò ut licèt ætate vix ſis adhuc juvenis, eruditione tamen, animi modeſtiâ, gravitatéque morum ſenex eſſe videaris. Chriſtus te nobis & Eccleſiæ ſuæ diu incolumem conſervet והוא יבה אותך להגדיל את שמו הגדול ולנלות ולדרוש את מעשיו ונפלאותיו לרבי כדי שתשכר אשר הקבה יתן ביום הדין לכל המשכילי עם ויבינו לרבים כמו שנאמר והמשכילים יזהירו כזהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד אמן אמן. Vale, Ex Iſna, Menſe Auguſto, Anno 1542.

ILLUSTRISSIMO GENEROSISSIMOQUE PRINCIPI ET DOMINO, DOMINO FRIDERICO,

Palatino Rheni, Duci Bavariæ, S. Rom. Imperii Archidapifero & Electori, Domino ſuo clementiſſimo, S.

CUm ferè mos iſte obtinuit, illuſtriſſime Princeps, ut qui libros alicujus momenti in lucem emittant, ſibi quoque fideles patronos & defenſores quærant qui eos contra malevolorum obtrectatorum linguas & morſus, qui nunquam deſunt, tueantur ac propugnent, viſum eſt mihi me non malè agere ſi iſtud ipſum & ego ſecutus huic meo libro jam primùm in lucem emergenti tutelarem aliquem Deum fidelémque Patronum quæram. Hunc autem quòd tuam Illuſtriſſimam Clementiam præ omnibus aliis elegerim, revera non una tantùm ſed plures cauſæ ſunt. Prima eſt hæc, Quòd perſuaſus ſum patrocinii beneficium, quod hîc abs tua Illuſtriſſima Benignitate contendo, mihi minimè defuturum, poſtquam ſit quod nos aliquo modo arctiùs conjungat, méque de te Clementiſſimo Principe meo bene ſperare, téque mihi benefacere meritò jubeat; puta jus & imperium quoddam quod alter in alterum uſurpare ſibi poſſe videtur. Neque enim tacendum mihi arbitror, te meum in terris verum, germanum, legitimum, clementiſſimúmque Principem eſſe, qui jura dominii in me habeat, cujúſque dominium meritò etiam atque lubens agnoſcam. Patria ſiquidem mea cùm ex matre tum ex avo & avia Heidelberga eſt, urbs Illuſtriſſimæ Benignitatis tuæ celebris & inclyta. Ex quo facilè liquet quomodo nobis invicem obſtricti ſimus, quídque nobis mutuò debeamus; Tu videlicet, ut tanquam bonus Princeps me tuum humilem ac obſequentem ſubditum in clientelam & fidem tuam clementer ſuſcipias; ego verò, ut de tanti Patroni clementia atque ope nihil diffidam, ipſiúſque juſſa in omnibus obedientiſſimè capeſſam. Nec pudet me hîc obiter enarrare quomodo majores mei majoribus tuæ Illuſtriſſimæ Clementiæ obſequiis addicti fuerunt. Olim enim cùm Illuſtriſſimus Dux Fridericus Palatinus, celebris memoriæ, rerum gubernacula teneret, avus meus illius miniſter fuit, ordinis Equeſtris, & is quem, ut αὐλικῶς loquar, *miniſtrum ab ephippiis* appellant; Qui in bello contra tres Principes Germaniæ non vulgares pro defenſione patriæ tum ſuſcepto, quam illi penitus depopulatam cupiebant, non ſine gloria ſtrenuè quoque militavit. Quàm enim præclaram gloriam Duces Palatini ex ea victoria reportarint, in recenti hominum memoria adhuc hodie habetur, nec facilè unquam, cùm ſit immortalis, obliterabitur. Sed ut ad avi mei facta revertar, non tantùm Duci Friderico, ſed & ſucceſſori ejus Domino ac Patri tuo generoſiſſimo Illuſtriſſimóque Principi Palatino non minùs fideliter ſervivit. Vixit is in aula multis annis, miles alacer & ſtrenuus, atque ad omnia Eques expeditiſſimus; ut ab audacia, fortitudine animi, robore corporis aliíſque dotibus non vulgaribus, & factis ab eo non ſine laude geſtis, nomen illi à Principe mutatum ſit. Cùm enim aliàs *Henricus Jeger* vocaretur, *Heintz Hirn* nomen illi inditum eſt, nimirum propter commemoratas jam virtutes ejúſque facta memorabilia, à quibus Equeſtris ordinis homines in primis commendari ſolent. Qua de re Sereniſſimus Princeps luculentiſſimum ſingularis amoris ſui argumentum erga ipſum declaravit, eò quòd ubi ſemel cum acutiſſimo morbo, febri inquam, conflictaretur, non dedignatus fuit vel ex arce ſua in urbem ubi commorabatur deſcendere, ægrotantem in caſis ſuis humilibus clementer inviſere, illíque plùs quàm Principalem benignitatem ultro offerre. Quæ res ſanè cùm fidelis miniſtri tum probi Principis, miniſtri erga ſe fidem & obſervantiam agnoſcentis, manifeſtum fuit indicium. Ad illa & hoc quoque accedit, quòd Princeps Præfecturam illi eâ parte Palatinatûs quæ vulgò *Zenth* appellari ſolet committi fecit, quam ille tanto ſtudio, diligentiâ & fidelitate adminiſtravit ut ab humanitate, clementia & miſericordia in ſubditos æternam nunquámque interituram memoriam ſibi conciliarit, adeò ut ejus occaſum adhuc multi hodie doleant, nec ſine lacrymis ipſius ſubinde reminiſcantur. Cujus rei teſtes etiamnum ſuperſtites cùm producere poſſem multos, tamen in præſentia tantùm unum eúmque fidelem producam, nempe venerandum ſenem virúmque gravem & honeſtum D. Martinum Hienervogt Præfectum in Germerſhaim, Illuſtriſſimæ Dominationis tuæ fidelem miniſtrum, quo, ut audio, inter omnes hodie qui tuæ Illuſtriſſimæ Clementiæ ſervitiis devincti ſunt non alius antiquior exſiſtit. Cum hoc ſanè Præfecto olim dulciſſimo avo meo ſuaviſſima interceſſit familiaritas; atque is vel ſolus de omnibus quæ hîc refero veriſſimum teſtimonium perhibere poteſt. Hîc quidem valdè jucundum foret porrò commemorare quæ ex avia quoque dulciſſima aliquando audiverim, quæ jam annum centeſimum & decimum ſextum ætatis egreſſa antequam è terris ad ſuperos migraret, multa certè præclara de ſtatu Ducum Palatinorum referre poterat; à quibus tamen hîc recenſendis mihi temperandum duco, cùm multa alia Illuſtriſſimæ Benignitati tuæ lectu magis utilia neceſſariáque eſſe ſciam. Tamen dabis interim veniam, Illuſtriſſime Princeps, quòd commemoratione iſtorum aures tuas oppleverim, qui non ignoras quàm gratum & jucundum ſit

majorum exempla virtutum præclarorúmque factorum memoriâ complecti, quæ poſteritatem ad imitationem meritò invitare debent. Sed jam tranſeo ad cauſam alteram. Ea eſt, Quòd ſi quid ex iſtiuſmodi librorum nuncupatione honoris vel ipſi patrono vel patriæ accedit, nemini hunc magìs debeo quàm tibi legitimo Principi meo, patriæque cui naſcimur, juxta illud Philoſophi dictum, *Partem ortûs noſtri patria, partem amici ſibi vendicant.* Accedit & tertia, quæ eſt, Quòd audio illuſtriſſimam tuam Clementiam graviſſimam habere conſultationem quomodo Academiam Heidelbergenſem, quæ præſenti rerum perturbatione unà cum aliis nonnihil collapſa erat, denuo reformetur ac reſtauretur, ut quemadmodum olim inter Germaniæ Gymnaſia partes non poſtremas habuit, ità modò ſummas & præcipuas acquirat. Quo ſanè inſtituto nihil præſtantius, nihil utilius, nihil denique laudabilius excogitari poteſt. Quomodo enim bonas artes ac diſciplinas, quæ his poſtremis ſeculis ſingulari Dei dono feliciſſimè emerſerunt, retinebimus; quomodo etiam ſinceram & veram Chriſtianam religionem & tuebimur & conſervabimus, niſi perpetuò optimè inſtitutæ ſcholæ ſint, è quibus tanquam ex fontibus viri docti, ſapientes, prudentes & pii hauriri poſſint, quorum alii Eccleſiæ Dei, alii Reipublicæ utiliter præfici poſſint? Nunquam certè, teſtantibus quoque Hebræis, reſpublica Judæorum habuit meliùs quàm cùm nulla ferè urbs, nullum penè oppidum, nullus fermè pagus eſſet qui non ſuos בתי כנסיות *Bathe Chneſioth* & בתי מדרשות *Bathe Midraſchot*, ut illi vocant, h. e. *ſynagogas* & *domos concionatorias*, in quibus Lex & Prophetæ publicè docebantur, haberet. Imò & ipſi Prophetæ Dei in eum videlicet uſum ſcholas ſuas habebant ut ipſis decedentibus, diſcipuli ipſorum, qui ibi erudiebantur, in locum munúſque propheticum ſuccederent; quò reſpublica Iſraelis ſemper Prophetas ſuos haberet, qui legem Dei puriùs docerent, verum Dei cultum conſervarent, idololatriam à populo arcerent, pſeudoprophetis reſiſterent, peccata & ſcelera populi virtute Spiritûs prophetici taxarent. Et hi ſunt qui in Sacris literis alibi *filii prophetarum* vocantur. Ex his, inquam, ſcholis cùm jam etiam Principes literis imbuti prodirent, magna certè cum laude poſtea populum Iſraeliticum & prudentiſſimè & tranquilliſſimè gubernare potuerunt: id quod in Davide, Salomone, Ezechia, aliiſque Regibus patet. Quin & Ethnici viderunt quàm utile rebus publicis ſit ſi Rectores & Principes habeant doctos & ſapientes. Plato enim tum demum orbem beatum judicavit *cùm aut Philoſophi regnarent aut Reges philoſopharentur.* Conditio autem Principum Germaniæ noſtræ cùm hodie ferè ejuſmodi ſit ut præpediti curâ adminiſtrationéque rerum temporalium non omnes ad bonas humanioréſque literas aſpirent, tamen non parva felicitatis illorum pars eſt ſecum habere præclaras & eruditas Scholas, è quibus, cùm opus ſit, viros ſapientes, peritos ac pios eligere poſſint, quorum operâ & conſiliis cùm Reipublicæ, tum Eccleſiæ pulchrè ſubvenire queant. Quod quàm verum ſit res ipſa clamat: Et habemus hodie paſſim multa hujus egregia exempla. Ego enim non paucos viros inſignes & eximios novi qui hoc noſtro ſeculo ex Academia Illuſtriſſimæ Benignitatis tuæ Heidelbergenſi prodierunt, qui poſtea certè cùm patriæ ſuæ tum ſcholis publicis & privatis, cùm Eccleſiis tum univerſæ Reipublicæ Chriſtianæ plurimùm profuere: Quorum pars vitâ feliciter defuncta eſt, pars verò ſumma cum laude multorúmque utilitate adhuc eâ ſuaviſſimè fruitur. Quàm enim, dii boni! incomparabilis Theologus Johannes Oecolampadius (piæ memoriæ) fuit! cujus ſimilem à multis ſeculis orbis non habuit; cujúſque multiplicem eruditionem vel infenſiſſimos antagoniſtas ipſius profiteri non pudebat. Nimirum magna laus fuit quæ ab hoſte venit. Quàm item maximum & ſingulare decus literarum ſit D. Philippus Melanchthon doctiſſima piiſſimáque ſcripta ejus conteſtantur, quibus univerſus ferè orbis tanquam amœniſſimum pratum omnis generis odoriferis floſculis refertum ſuaviſſimè redolet: Cui viro quantum omnes Scholæ omnéſque Eccleſiæ debeant verbis exprimere nequeo. Quid præterea dicam de præſtantiſſimis viris ſummíſque Theologis D. Johanne Brentzio & D. Martino Frechto præceptoribus meis colendiſſimis, quorum uterque gymnaſio Heidelbergenſi magna cum laude multâque cum fruge multis annis præfuit, quíque modò in ſua quiſque patria, Chriſtum ſummam ſapientiam unicámque ſalutem noſtram candidè, purè ſinceritérque prædicant? Nec patriæ ſuæ tantùm prodeſſe volunt, poſtquam multa utilia piáque ſcripta ſubinde in lucem emittunt, quibus pluribus Eccleſiis ſimul prodeſſe queant. His adjungere meritò debeo doctiſſimum virum D. Martinum Bucerum compatrem meum ut ſuaviſſimum ità præceptorem venerandum, Argentinenſis modò Eccleſiæ antiſtitem, Chriſtíque præconem fideliſſimum ac prudentiſſimum, qui (quod tamen pace aliorum dixerim) tanto ingenii acumine ſolertiâque præditus eſſe videtur ut vel ſolus ipſe religionem Chriſtianam contra omnes ejus hoſtes, Judæos, inquam, Turcos, & hæreticos, egregiè tueri propugnaréque poſſit. Sed revera iniquus eſſem ſi hîc ornatiſſimum virum D. Hartmannum Legum inſignem Doctorem Illuſtriſſimæq; Clementiæ tuæ prudentiſſimum Cancellarium præterirem, cujus varia eruditio ſuaviſſimáq; conſilia quantum in Rep. tua utiliter adminiſtranda valeant, Illuſtriſſima Benignitas tua quotidie experitur. Hos omnes præclaros viros & multos alios, quorum nomina brevitati ſtudens hîc ſupprimo, mater Academia Heidelbergenſis nobis peperit: Quorum honorificam mentionem meritò hîc facere debui, quò tua Illuſtriſſ. Benignitas ad reſtaurationem collapſæ nonnihil Academiæ magìs exſtimuletur, cùm videt quantum ex ea bene inſtituta emolumentum proveniat. Quam rem ſtrenuè conficiendam maximè quoque urgeat gratiſſimus ſitus & commoditas loci, annonæ facilitas, aliáque id genus multa commoda, propter quæ hæc tua reliquis multis Germaniæ Academiis præferenda videtur; adeò ut ſi doctis, piis digníſque in omni genere diſciplinarum Profeſſoribus rectè denuò inſtruatur, & ità

refloreſcendo

resloreſcendo priſtinum ſuum nitorem recuperet, non dubium eſt quin brevi futura ſit & celeberrima & frequentiſſima; cùm nemo non ſit qui filios ſuos bonis literis rectè informandos malit in vicinia degere quàm ad regiones procul diſſitas mittere, maximè verò omnium civitates & reſpublicæ quæ ſunt nobis viciniores. Qua de re ſapientes homines ſæpe diſputare ipſe audivi, atque adeò in ſummis votis adhuc habeo. Ignoſcas mihi, quæſo, Benigniſſ. Princeps, quòd in rebus tuis inſtituendis conſultoris hîc quodammodo provinciam mihi deſumere videor, id quòd alius quiſpiam fortè mihi vel arrogantiam vel temeritatem interpretabitur, poſtquam ipſe abundè viros induſtrios, ſapientes rerúmque peritos & prudentes tecum habeas qui quæ vel ad ſplendorem gloriæ tuæ vel ad Scholæ totiúſque Reip. tuæ utilitatem attinent, prudenter & in tempore ipſi videre, conſultare ſalubritérque decernere poſſunt. Nam affectum hunc certè non malum naturalis ſingulariſque amor cùm erga te Clementiſſ. Principem meum tum erga dulciſſimam patriam extorſit, cui niſi optimè conſultum cuperem, ingratitudinis vitio, quo non aliud deteſtabile magis, juſtè accuſari poſſem. Alumnus autem cùm & ego ſim tuæ Academiæ, cujus reformationem jam prudenter & piè meditaris, Illuſtriſſime Princeps, ut quæ mihi prima fundamenta bonarum literarum ſub colendiſſimis quos tum habebam præceptoribus, præcipuè verò D. Johanne Brentio & D. Martino Frechto Theologis noſtræ ætatis celeberrimis, doctiſſimis atque piiſſimis, non omnino infeliciter, ut puto, ſuppeditavit, dignum & æquum eſſe judicavi ut iſtius in me collati beneficii non ſanè vulgaris memoriam (multùm enim referre exiſtimo à prima ætate optimè imbui) nunquam animo meo excidere patiar. Quin potiùs vel aliquâ ſignificatiunculâ gratitudinem meam in præſentia declarandam eſſe cenſui in patriam, in ſcholam, in præceptores, atque in te Clementiſſimum meum Principem, cui meritò quoque ſi quid in me eruditionis eſt acceptum refero. Tuâ enim Illuſtriſſimâ Benignitate Schola hæc, in qua bonæ literæ utiliter traduntur, liberaliter admodum fovetur. Hanc verò debitam animi mei gratitudinem cùm meâ ipſius præſentiâ ſive aliquo docendi munere (quod tamen tenuitatis meæ bene gnarus mihi non ſumo) ſive quocunque alio officiolo, quo fortaſſe Scholam iſtam opellâ meâ juvarem, acceptámque ab ea primam literarum ſementem cùm fœnore redderem, teſtatam facere non poſſem, (viſum eſt enim Deo Opt. Max. qualicunque operâ meâ hoc tempore in Eccleſia & Schola inclytæ urbis Argentinenſis uti) in medium tamen ſpecimen aliquod producere volui quo cognoſcatur me neque Scholæ veſtræ beneficium mihi exhibitum parvi duxiſſe, neque præceptorum meorum perpetuò obſervandorum operam in me inſtituendo perire omnino paſſum fuiſſe, imò probè me adhuc memorem eſſe quid & quantum vobis omnibus debeam. Hujus itaque rei argumentum evidens profero, ſimúlque Illuſtriſſ. Benignitati tuæ offero nova hæc Sacra Biblia ex Chaldæo à me Latinè facta, ídque in communem utilitatem omnium qui Sacrarum literarum candidati ſunt. Quæ quantum lucis cùm intelligendis tum explicandis Divinis Scripturis adferant, penes doctos omnes eſto judicium. Quia verò Sacrarum literarum profeſsio etiam in Illuſtriſſ. Benignitatis tuæ Schola locum non poſtremum habet volui & ego quamvis abſens eam pro talentulo mihi à Domino concredito hâc novâ Bibliorum editione aliquo modo promovere atque illuſtrare. Nequaquam enim alienum à pietate eſſe judico literatum quid ſive Theologicum vel Principi offerre atque dedicare. Alius fortè argentum, aurum, pretioſas gemmas, fulgentia arma, elegantes, alacres & ſuperbos equos vel de geſtis præclaris Regum, Cæſarum atque Principum jucundas lectu hiſtorias, vel de ratione rectè inſtituendæ & gubernandæ Reipublicæ, Principem decere magis arbitrabitur: Sed is ſciat nos non alia nec viliora hîc offerre. Si enim vel argentum, vel aurum, vel pretioſiſſimæ gemmæ, aut aliquid aliud magnificum ſpectatur, en præſtantius quid his omnibus offerimus, quocum nullum argentum, nullum aurum, nullæ denique margaritæ comparationem habere poſſunt; atteſtante hoc ipſum omnium ſapientiſſimo Rege Salomone, qui in Proverbiis ſic inquit, *Beatus homo qui invenit ſapientiam, & qui affluit prudentiâ. Melior eſt acquiſitio ejus negotiatione auri & argenti, primi & puriſsimi fructus ejus. Pretioſior eſt cunctis opibus ſapientia; & omnia quæ deſiderantur huic non valent comparari*, &c. Quòd ſi bella, cædes, & victoriæ quæruntur, exempla hîc in Abrahamo, Jacobo, Moſe, Joſua, aliiſque Heroibus exſtant valde præclara, quæ ſanè plus veritatis Divinæque eruditionis quàm omnes profanæ hiſtoriæ habent. Si denique imaginem optimè inſtitutæ reipublicæ quis intueri cupit, quæ, obſecro, unquam reſpublica apud cunctos populos exſtitit abſolutior eâ quam ipſe Deus omnium ſapientiſſimus in populo ſuo inſtituit? adeò ut ſi Principes noſtri ſuas politias ad illius formam inſtituerent, non poſſent non feliciſſimè gubernare. Jam quantum Sacræ hiſtoriæ pia & diligens lectio cùm ad res politicas tum eccleſiaſticas ritè adminiſtrandas conferat, vel hinc maximè liquet, quòd Deus olim Regem populi ſui illam deſcribere, nocturnâ, diurnâque manu verſare voluit atque adeò præcepit, ſicut videre eſt Deuteronomii 17. 18, 19. Nec ſanè Regi populi Dei dedecus fuerat, ſed potiùs ſummum decus & gloria, certis temporibus ſuggeſtum conſcendere, & ex illo Legem Moyſis univerſæ & promiſcuæ multitudini publicè promulgare, Levitis interim per totam urbem Hieroſolymam tubis populum ad auditionem Legis convocantibus. Magnum certè iſta pondus legem Dei populo commendandi habebant. *Sunt* enim, ut ſcitè & prudenter dicitur, *Doctor & Magiſtratus anima legum.* Referunt quoque & ipſi Hebræi de Rege Salomone, quòd omnem ſapientiam ſuam ex libris Moſaicis hauſerit; nec aliunde Regnum illius tam auguſtum & tranquillum fuiſſe quàm quòd omnia ad voluntatem Dei quam in lege ſua expreſſit inſtituerit: Quam opinionem vel ipſemet in Sententiis ſuis confirmat, ubi ſic inquit, *Per me reges regnant, & legum conditores*

ditores justa decernunt. Per me principes imperant, & potentes decernunt justitiam, &c. Ex his jàm omnibus, Illustrissime Princeps, manifestum esse arbitror me nihil indignum aut alienum à pietate admittere quòd tuæ Clementiæ ac Benignitati sacrum hoc volumen dedico, postquam in eo vel studiosissimus pietatis Princeps exemplum habet absolutissimum, quomodo ad nutum & voluntatem supremi æterníque Principis, Regis Regum, Dominíque dominantium, non solùm res politicæ verùm etiam ecclesiasticæ administrari salubriter debeant, quâ re certè bono Principi prius nihil habendum duco. Quòd autem tibi Clementissimo Principi meo magis quàm alii cuiquam hoc opus nuncupo, quas commemoravi causas me habere justas & pias omnino existimavi. Hoc jam postremum addam; Suppliciter rogo ut hoc meum qualecunque chartaceum munusculum Illustrissima tua Benignitas vultu sereno à me accipiat, cui & me in omnibus quoque humillimè commendo. Benignitatem tuam Dominus Jesus felicem & incolumem diu conservare dignetur. Argentorati, Anno ab orbe redempto 1546. mense Martio.

Illustriss. Clemen. tuæ

deditissimus

PAULUS FAGIUS.

Præfatio ad Lectorem.

SI forsan mireris, optime Lector, quòd post tot sacra Biblia quæ hodie exstant, ex quibus satis abundè quæ ad æternam salutem consequendam cognitu necessaria sunt haberi possunt, hæc nova quoque ex Chaldæo à me in Latinum versa in lucem proferam, Causam mox dicam. Quemadmodum his postremis seculis videmus nihil ferè esse in omni genere disciplinarum bonarúmque artium quod ab hominibus studiosis non ad vivum usque quàm diligentissimè pervestigetur, eruatur è tenebris atque in medium proferatur, ità etiam nihil ferè in S. Theologia esse videmus quod non pari studio & diligentiâ discutiatur & in apricum producatur. Quæ sanè res, meo judicio, seculi nostri non postrema est felicitas. Utì enim Divina Theologia inter omnes scientias meritò supremam arcem primásque partes obtinet, sic quoque & inter præcipuos habendos judico qui in ea promovenda illustrandáque magìs quàm in aliis studiis sese exercent. Quid enim prodest scientiarum omnium cognitionem habere, interim autem carere eâ sine qua æternùm beati esse non possimus? Meritò itaque Deo Opt. Max. summas indefinentésque gratias agere debemus quòd his postremis temporibus æternam voluntatem suam nobis ex verbo suo tam clementer revelat, omniáque quæ ad salutem nostram pertinent clarè, affatim & opulenter nobis suppeditat. E quibus sanè præclaris donis Dei & hoc unum est, quòd sacrosanctam Scripturam suam in ipsis primis & nativis linguis suis, quibus illa primùm omnium prodita fuit, intueri, legere atque explicare clementer nobis donat. Ut enim semper purior aqua ex ipsis fontibus magìs quàm ex lacunis indè derivatis hauritur, ità semper puriora quodammodo sunt quæ ex ipsis primis linguis, in quibus Dei oracula nobis tradita fuere, tanquam ex limpidissimis fontibus, hauriuntur. Inter has linguas autem cùm Chaldaica una quoque sit, in quam primùm omnium post Septuaginta versionem S. Biblia translata fuerunt, eáque ad intelligendas explicandásque S. literas valde magnum momentum habeat, existimavi omnibus S. Theologiæ studiosis ac candidatis rem gratam me facturum, si Paraphrasim Chaldaicam quæ in Biblia exstat, Latinitate donarem; ut illa non tantùm Hebraicæ & Chaldaicæ linguæ peritis, sed & his qui harum expertes Latinæ linguæ solummodo cognitionem habent, usui esse possit. Sunt autem tres præcipuæ causæ propter quas hæc Chaldaica Biblia meritò nobis commendatissima esse debent: Prima est ipsa Antiquitas, quæ certè majestatem rebus non parvam addit. Constat enim cùm ex Hebræorum tum Latinorum scriptis hunc nostrum Paraphrasten Chaldæum, quem ONKELOS appellant, cui Translatio Pentateuchi adscribitur, filium fuisse sororis Titi Imperatoris, nec diu post devastationem secundi Templi Paraphrasim suam conscripsisse: Alterum verò Paraphrasten, quem JONATHAN F. Uzielis vocant, cui Prophetas tribuunt, ante devastationem Templi sua scripsisse. Tametsi sint qui velint utrumque tota Biblia in linguam Chaldaicam transtulisse. Sed audiamus hac de re testimonium doctissimi viri Galatini, qui l. 1. De arcanis catholicæ veritatis contra Judæos c. 3. sic scribit, *Per idem ferme tempus, anno scilicet ante Christi natalem circiter 42. Jonathas Uzielis F. Hillelísque auditor, atque Simeonis Justi, qui Christum infantulum suscepit in brachiis, condiscipulus, totum V. Instrumentum in Chaldæam vertit linguam atque exposuit, ità sensum è sensu traducens, & ità obscurissima quæque exponens vocabula, ut quæcunque de Messia dubia & latenter scripta erant certa atque clarissima reddiderit; adeò ut ejus editio non tam interpretatio quàm glossa atque expositio videatur. Quam Hebræi* Thargum, *i.* Translationem, *nuncupant.*

Tantæ

Tantaq; apud eos est authoritatis ut non solùm ei contradicere nemo audeat, sed non minùs quoque fidei quàm ipsi textui passim omnes eidem adhibeant, tum ob viri sanctitatem ac peritiam, tum maximè ob ipsius interpretationis expositionisque veritatem. Ideo quotiescunque aliquid ambiguum aut difficile intellectu in textu S. Bibliorum inveniunt, semper ad eandem translationem recurrunt. Unde de eodem Jonatha (בבה בתרה Bava Bathra *legitur) dixerunt Magistri, Quòd in hora quâ eidem editioni & expositioni vacabat, si musca aut quodcunque volatile super eum vel super chartam volasset, illico absque ulla ejus aut charta lasione cœlitus exurebatur.* De Onkelos verò paulò pòst sic scribit, *Tota proculdubio Biblia Jonathas in Chaldæum, ut prædixi, transtulit: sed translatio ejus in Pentateuchum rarissima est; idcirco ab iis qui eam non viderunt negatur. Ego verò ipsam semel vidi: Quæ sic incipit,* מן אולא ברא יי יח שמיא ויח ארעא. *Ea autem quæ Onkelos est, sic,* בקדמין ברא יי יח שמיא ויח ארעא. *Hic etiam Onkelos tota Biblia in Chaldæum vertit atque expositit: Cujus editio atque expositio, quamvis nunc præterquam in Pentateuchum vix alibi reperiatur, non minoris tamen apud Judæos est pretii quàm illa, de qua nunc meminimus, Jonathæ: Quam etiam Thargum appellant, quod Chaldaica quoque sit, sicut & illa, etsi utraque Hebraicis scripta sit elementis.* Hactenus ille. Non desunt porrò qui putant Onkelum fuisse quem nos *Aquilam* vocamus, quòd sit nonnulla nominum affinitas; & Jonathan Theodotionem fuisse, eò quòd idem etymon utrique nomini sit. Quod enim Græcis *Theodotion, Dei donum* significat, idem quoque & Hebræis יונתן *Jonathan*, compositum scilicet vocabulum ex יה *Jah*, quod *Deum*, & נתן *Nathan*, quod *dedit* significat: hinc יונתן *Jonathan*, i. *Deus dedit*, vel *Dei donum*. Sed hæc per conjecturam (ut opinor) tantùm à quibusdam dicuntur. Altera causa est, Quòd, ut jam ex Galatino quoque audivimus, omnes ferè loci qui in Bibliis Hebraicis nonnihil obscuritatis & difficultatis habere videntur, in Paraphrasi Chaldaica sublatâ omni obscuritate pulchrè explicantur, maximè ubi sunt vaticinia de regno Christi. Ubicunque enim in veritate Hebraica tecto nomine de Christo agitur, ibi ferè semper in veritate Chaldaica expressum nomen *Messiæ* ponitur, sicut facilè patet locos inspicienti & conferenti ad utramque veritatem. Tertia causa est, Authoritas quam etiam apud ipsos Judæos habet, qui non minorem fidem Chaldaicæ quàm Hebraicæ veritati habent; adeò ut non aliunde suorum errorum magis convinci possint quàm ex Paraphrasibus Chaldaicis: Quod testatur & Nicolaus Lyranus p. m. qui utriusque linguæ cognitionem habuit. Is in Commentariis suis super Esaiam Prophetam cap. 8. sic scribit, *Translatio Chaldaica, quæ apud Hebræos dicitur Thargum, est tantæ authoritatis apud eos quòd nullus fuit ei ausus contradicere. Est etiam in passibus obscuris declarativa veritatis Hebraicæ.* Hæc ille. Debet porrò & hoc nobis Biblia Chaldaica non parùm commendabilia facere, quòd hæc lingua, quæ eadem cum Syriaca est, tempore Christi & Apostolorum vernacula lingua fuit, quâ tum ipse tum Apostoli sui usi fuere, sicut videre est ex multis locis N. T. Imò adhuc hodie quatuor Euangelistarum in hac lingua scripta exstant: Cujus rei fidelissimum testem profero præclarissimum doctissimúmque virum DD. Albertum Vuidmenstadium à consiliis Illustrissimo Principi Duci Bavariæ, qui hunc thesaurum secum reconditum habet, mihíque per amantissimas quas ad me dedit literas spem fecit fore aliquando ut hic thesaurus in lucem prodeat: Quod ut brevi fiat noctes & dies toto pectore opto, non dubitans quin magna hinc lux quoque scriptis Euangelistarum accessura sit. Sed jam consilium ostendam quod in transferendis his Bibliis Chaldaicis secutus sum. Primùm, quod versionem attinet, non spectavi elegantiam linguæ Latinæ: Qui enim hanc quærit, Ciceronem non Mosen adeat, sed operam dedi ut non multùm discederem à verbis, idque propter collationem, ut qui textum Latinum cum Chaldæo conferre volunt, eò faciliùs id possint. Quò factum est ut fortè multa Latinis auribus dura & aspera sonent. Verùm hoc scias, amice lector, quòd ubicunque in ipso textu obscuritas aut difficultas aliqua esse videtur, aut phrasis aliqua horridior, eam semper in Annotationibus in singula ferme capita adjectis explicuimus. Quod etiam ut eò faciliùs deprehendat lector, hujusmodi locos in ipso textu semper stellulâ aliquâ signavimus. Imò ubicunque occurrit aliquis locus qui videtur habere nodum & difficultatem aliquam, illam semper in Annotationibus attigimus, Hebræorum sententias fideliter citavimus, Phrases quoque & idiotismos linguæ exposuimus. Si quæ & Paraphrastes Hierosolymitanus habet quæ ad rem aliquo modo facere videbantur, ea etiam adducere non negleximus. Ritus præterea si qui sunt observatu digni, quorum cognitio ad intelligendas S. literas multum habet momenti, ex Antiquitatibus Hebræorum ubicunque habere potui diligenter quoque indicavi. Et ut semel dicam, ea tantùm annotare studui quæ utilitatem aliquam habere videbantur, quæque ad intelligentiam textûs faciunt: ità ut sperem Annotationes quas adjeci, utcunque breves, plus sæpe lucis quàm multa prolixa commentaria allaturas. Absit invidia dicto. Ex scriptis Hebræorum non aniles fabulas & superstitiosa cavilla, quorum multa habent, sed tantùm quæ certam utilitatem habent adduximus. Imò stultas illorum superstitiones impiósq; errores sæpissime impugnavi ac refutavi, ut in multis locis videre est. Porrò quia Onkelus non ubique Paraphrastem agit, sed tantùm in quibusdam locis, aliàs Hebraicæ veritati ferè ad verbum respondens, idcirco operam dedi ut ubi textus Chaldaicus variat ab Hebraico, vel plus vel minus vel aliud habens, notis & signis includerim, ut lector primo intuitu, statim ubi Paraphrasis Chaldaica aliquid aliud à veritate Hebraica habet videre possit. Omnes præterea versus per numeros in margine adjectos notari feci; quæ res memoriam aliquo modo juvat, collationi servit, & tacit ut citiùs & faciliùs invenias quæ in Annotationibus adducuntur, scilicet utrinque numeris observatis. Tantum te rogatum volo, candide Lector, ut hunc meum qualemcunque laborem boni consulas gratóque animo suscipias, cogitans quàm jucundum sit S. Scripturam in ipsis

primitivis linguis intueri, genuinúmque ſenſum ejus ex ipſis fontibus haurire poſſe. Quare magna ingratitudo eſt donum linguarum, per quod miſericors Deus his noviſſimis temporibus obliteratam veritatem verbi ſui tam clementer nobis reſtituit, aut negligere aut planè contemnere. Id quod multi, proh dolor! faciunt, qui, cùm per otium & ætatem linguas adeò expoſitas quaſi ſine labore addiſcere poſſent, interim turpiter negligunt & faſtidiunt, tanquam hi qui ſemper alienis pedibus ingredi, alienis auribus audire, alienis oculis videre quàm propriis malunt; ingrati & iniqui profectò in largam Dei beneficentiam, & digni certè qui titubent, hallucinentur, impingant, atque turbulentiſſimas lacunas pro liquidiſſimis fontibus bibant. Et licèt multæ cauſæ ſunt quæ ad diſcendas linguas nos moveant, vel hæc ſola, ſi nulla alia, nos meritò movere deberet, quòd in tanta tranſlationum varietate ex ipſis linguis, ut fontibus, quid ſequendum, quid amplectendum, quídve relinquendum, certiùs cognoſcere, judicare & ſtatuere poſſemus. Jucundum eſt rerum cognoſcere cauſas, ità quoque jucundum eſt ex ipſis linguis cauſas videre poſſe cur interpretes, alius hoc, alius illo modo vertit. Qua in re ut S. literarum ſtudioſi per me aliqua ex parte juvari poſſint, Collationem tranſlationum præcipuarum propediem in lucem emittendam quoque conſcripſimus, in qua cauſas variationis in locis præcipuis ex veritate linguarum oſtendimus; quo labore apud multos faſtidium, quod illos propter diverſitatem verſionum vexabat atque moleſtabat, levatum iri ſperamus. Tu interim, amice Lector, hoc primo Bibliorum Chaldaicorum Tomo, quem ſuaſu conſilióque doctorum, antequam tota Biblia abſolverentur, nè utilitate ejus tamdiu privareris, ſeorſim evulgare voluimus. Quòd ſi has meas lucubrationes tibi gratas eſſe intellexerimus, quæ adhuc reliqua ſunt eò celeriùs maturabimus. In prophetis enim demum quantam Paraphraſes Chaldaicæ S. Scripturæ, maximè in Prophetiis de Chriſto ſonantibus, lucem adferant, videre licebit. Vale, ſincere & Chriſtiane Lector, Chriſtúmque, ſine quo nihil poſſumus, pro me roga, quò quæ ad ipſius gloriam Eccleſiæque ſuæ ædificationem conor atque laboro, ipſo adſpirante feliciter & utiliter elaborare quoque valeam. Ex libera & inclyta Argentina. Anno ſalutis 1546. menſe Martio.

PIO ET VERE CHRISTIANO LECTORI
ROB. STEPHANUS
Gratiam & pacem à Deo Patre per Jeſum Chriſtum.

NUllum vertendorum Bibliorum finem fieri, Chriſtiane lector, & non minùs varias eorum interpretationes quàm varios interpretes hodiè exſtare, jampridem multi queruntur: qui quidem è re Eccleſiæ eſſe exiſtimant, certam aliquam, cui non nimium moroſi homines acquieſcant, ex tanto numero deligere; nimirum eam quam in Veteri Teſtamento Hebraici ſermonis, in Novo Græci veſtigiis propiùs quàm cæteras videamus inſiſtere. In hac cùm & nos opinione eſſemus, eorum pariter & noſtro deſiderio ſi non omnino, ſaltem ex parte ſatisfacere jamdudum conati ſumus. Sed cùm hæc res ſemel atque iterum tentata ex animi ſententia non ſuccederet, eam in hoc tempus rejiciendam exiſtimavimus; quo tandem, iis ferè omnibus copiis quæ neceſſariæ videbantur comparatis, hæc editio à nobis ſuſcepta eſt. In ea autem quæ accipias, ſigillatim viſum eſt exponere. Veteris interpretis tralationem in interiori paginæ parte minutioribus literis excuſam damus, ad vetuſtiſſima exemplaria (quorum nomina Bibliis anno 1540. & 1546 majore volumine à nobis impreſſis indicata ſunt) accuratiſſimè emendatam, verſibúſque, ut in Hebraicis codicibus, diſtinctam. In exteriori autem parte interpretationem Sanctis Pagnini (quam potiſſimùm, ut maximè fidam, omnes uno ore laudant) craſſioribus literis excuſam damus; ſed hanc quidem certè multis partibus eâ quam in aliis editionibus habes meliorem. Nacti enim ſumus duo ex prima illius editione exemplaria, in quibus non ſolùm typographica errata non pauca, nec levia, manu propriâ ipſe author correxerat, ſed multos etiam locos diligentiùs & accuratiùs quàm antea examinatos recognoverat. Venerunt etiam in manus noſtras ejuſdem Sanctis in V. T. Annotationes, ex quibus itidem omnia quæ ad hujus interpretationis recognitionem pertinebant ſedulò excerpſimus. Ejus præterea linguæ Hebraicæ Theſaurum non ſine magno fructu in conſilium ferè ſemper adhibuimus. Sed nihílne, dicet aliquis, præter Sanctis laborem & induſtriam hæc editio nobis affert? Imò verò duorum doctiſſ. virorum in hanc ipſam interpretationem collatas operas accipis. Nam cùm illum Franciſcum Vatablum, tanto tempore Lutetiæ tanta cum hominum admiratione literas Hebraicas profeſſum, à Sanctis interpretatione non rarò diſcedere ſolitum, nunquam tamen ſine optima & manifeſtiſſima ratione, animadvertiſſemus, ejus quoque labore magnum huic tranſlationi adjumentum attulimus. Siquidem ex ejus prælectionibus, quas Bertinus (qui etiam in illius locum poſtea

doctrinæ

doctrinæ ergò ſuffectus fuit) ex ejus ore fideliter exceperat, & exceptas cum illo ipſo communicaverat, non ſolùm ii loci in quibus Sanctes minùs perſpicax fuerat à nobis caſtigati fuere, ſed etiam ſæpenumero apertiora & uſitatiora dicendi genera in locum obſcuriorum quorundam & ab uſu Latini ſermonis remotiorum ſubſtituta: adeò ut illius interpretationis inchoatæ atque rudis expolitio huic uni Vatablo accepta ferri debeat. Jam verò quoniam Hebraica lingua eſt hujuſmodi, ut quò magis quis in ea interpretanda verbum verbo reddit, eò magis illius ſimplicis & inaffectati ſermonis dignitatem retineat, ſed interim multas loquendi formas, quas *Hebraiſmorum* nomine intelligimus, non parùm obſcuras relinquat, nos huic incommodo mederi volentes, eâ licentiâ quam nonnulli in ipſo contextu ſibi permiſerant, in Annotationibus uti minùs periculoſum eſſe judicavimus. Siqua igitur in contextu, ſervatâ Hebraicâ phraſi, fideliter quidem ſed paulò obſcuriùs converſa fuerant, ea ad Latini ſermonis conſuetudinem revocantes (præfixis ſemper Hebraicis vocibus) apertiſſima effecimus: ſi quod item Hebraicum vocabulum non ſatis ſignificanter uno Latino in contextu redditum fuerat, nec reddi potuerat, operam dedimus ut ejus vim multis Latinis ſynonymis, quantum fieri poſſet, exprimerenius. Præterea verò quia multarum vocum Hebraicarum, quòd ſint πολύσημοι, diverſæ interpretationes à diverſis allatæ fuerunt; eâ quam doctiorum judicium comprobaverat in contextu poſitâ, reliquas in his Annotationibus additas, varias lectiones (nimiùm generali fortaſſe vocabulo) appellavimus. Nec tamen iis quæ ad exactam verborum interpretationem pertinebant contenti, illa quæ ad ſenſum difficiliùm locorum intelligendum neceſſaria erant negleximus, ſed varias expoſitiones ex eruditiſſimis Hebræorum Doctorum commentariis petitas inſuper annotavimus; adeò ut vix quicquam in illis reperiatur, ex iis quidem quæ lucem aliquam contextui afferre poſſunt, quæ non indè à Sancte ac potiſſimùm à Vatablo (qui in his etiam Annotationibus primas tenet) ſummo ſtudio ſummâque curâ & diligentiâ erutum, & ex illius quidem αὐτογεάφῳ, hujus autem dictatis à nobis deſcriptum & in has Annotationes tranſlatum fuerit. Quinetiam in locis obſcurioribus, præter Hebræos Doctores, omnes propemodum qui Biblia enarraverunt (qui quidem aliquo loco inter doctos haberi ſolent) maximè verò illos de quorum eruditione, judicio & fide in Sacris literis explicandis publicum habemus teſtimonium, non ſine magna utilitate conſuluimus, & eorum ſententiam quàm breviſſimè adſcripſimus. Hactenus de Veteri Teſtamento. Quod autem ad Novum Teſtamentum attinet, Theodori Bezæ interpretationem excudimus; quam te aliter ſequi nequaquam volumus quàm ſi certiſſimis argumentis in ſuis Annotationibus illi fidem facere viſus tibi fuerit. Quam autem de ea rationem iniverit, tu ex ipſius præfatione, in qua conſilii ſui rationem diligenter exponit, multò meliùs quàm ex me cognoſcere poteris. In transferendis autem Apocryphis libris ſuam nobis operam navavit Claudius Baduellus, Complutenſem editionem (quòd emendatior nulla exſtaret) ſecutus. Addidit ad ſuam interpretationem & Annotationes, quibus cùm alia obſcura, tum Hebraiſmos quos Græcus interpres uſurpavit, quò fuſiùs eò apertiùs explicat. Ad finem totius operis libellum qui Hebræorum, Chaldæorum Græcorúmque propriorum nominum interpretationem continet, adjecimus: in quo etiam quantam diligentiam adhibuerimus, ut emendatiora nunc illa prodirent, liber ipſe cum poſteriore editione collatus teſtari poterit. Pro indicibus duobus in utrumque Teſtamentum, quos aliquando Bibliis poſtpoſueramus, ut tum ferebant tempora, nunc tibi ſeorſum dedimus librum Concordantiarum, novum prorſus & integrum, in quibus quemvis Scripturæ locum facilè reperire atque in promptu habere poſſis, ſi modò vox una aut altera Veteris interpretis tibi ſuccurrant. Hæc ferè ſunt, Lector, ea quæ iſta noſtra editio ad Bibliorum lectionem adjumenta tibi affert: quibus majora in eo & verſionis & annotationum genere, à nullo quidem ad hunc uſque diem allata eſſe certò ſcio, ſed afferri poſſe (facile enim eſt inventis addere) non nego. Quare mecum Deum Opt. Max. ora per ejus Filium Servatorem noſtrum Jeſum Chriſtum, ut quas mihi vires ad inchoandum hoc opus miniſtravit, eaſdem alii ad perficiendum, & ad ea in quibus (ut homines) erravimus, emendanda, pro ſua benignitate aliquando ſuppeditet. Interim hos libros ſolos Chriſtiano homine dignos Nocturna verſato manu, verſato diurna.

Vale.

SEBAST.

SEBASTIANUS CASTALIO
EDVARDO SEXTO
Angliæ Regi clariſſimo, Salutem.

CUM Sacrarum literarum libros à me in Latinum ſermonem converſos in lucem emitterem, Sereniſſime Rex Angliæ, ſuaſerunt amici ut eos tuæ Majeſtati dedicarem; idque ut facere vellem tribus rationibus perſuaſerunt; Primùm, quòd dicerent, nulli convenientiùs S. literas offerri poſſe quàm ei cujus Regnum aſylum eſſet eis qui propter S. literarum ſtudium atque defenſionem vexarentur; Deinde, quòd tu nuper hanc eandem transferendi libros S. provinciam hominibus doctis mandaviſſes, ſed unius obitu impeditus fuiſſes; Poſtremò, quòd præter cæteras diſciplinas atque linguas, etiam Latinitatis vel in primis (cujus nos hîc nonnullam rationem habuimus) ſtudioſus eſſes, & ad eam rem magiſtrum eruditum haberes. His cauſis adductus ſum ut tibi Regi illuſtriſſimo ego infimæ conditionis homo vigilias meas offerre auderem, ſperans fore ut quantò in altiore dignitatis faſtigio te Dei benignitas collocaſſet, tantò clementiùs tenues admitteres, amore Chriſti, qui cùm Deo foret æqualis, non dubitavit ad infimos ſe demittere. Quod ſi placet, & ſi hanc tranſlationem, Rex, legere non recuſas, exponam tibi jam quod fuerit in hoc negotio meum inſtitutum. Ego operam dedi ut fidelis & Latina & perſpicua eſſet hæc tranſlatio, quoad ejus fieri poſſet; nè quem deinceps orationis obſcuritas aut horriditas, aut etiam interpretationis infidelitas ab horum librorum lectione revocaret. Sed perſpicuitatis & fidelitatis potiſſimam rationem duximus. Nam quod ad Latinitatem attinet, eſt oratio nihil aliud quàm rei quædam quaſi veſtis, & nos ſartores ſumus. Res quidem manet eadem, nec orationis elegantiâ fit melior, nec vilitate deterior: neque rem verè amat is quem ab ea cognoſcenda retrahit inculta oratio. Quinetiam videmus Euangelii arcana nobis tradita eſſe verbis impolitis & è media indoctorum plebe deſumptis, nè quid indè hominum eloquentiæ tribueretur. Cæterùm quoniam in hoc ſtudio verſantem neceſſe erat non ſolùm verba ſed etiam res ipſas (ſine quibus verba ſæpe intelligi non poſſunt) perpendere, ſiquid interim animadverti obſcurius, non ſolùm quod ad verba, ſed etiam quod ad rem pertineret, id conatus ſum paucis illuſtrare. Atque in verbis quidem declarandis fui aliquantò confidentior. Verùm res ut parciùs attingerem in cauſa fuit partim præſens transferendi inſtitutum, quod circa verba verſatur, partim, & quidem multò magìs, ignorantia mea. Cùm ſint enim hi libri de rebus Divinis ſcripti, neceſſe eſt nos, quantò magìs homines ſumus, tantò minorem horum intelligentiam habere. Et profectò, ſi verum fateri volumus, eſt adhuc noſtrum ſeculum in profundis ignorantiæ tenebris demerſum: Cujus rei certiſſimum teſtimonium ſunt tam graves, tam pertinaces, tam pernicioſæ diſſenſiones; tam multi & iidem irriti conventus de hiſce controverſiis, tantúſque numerus quotidie naſcentium librorum, & eorum inter ſeſe toto cœlo diſſidentium. Si enim unus Dei Spiritus & una veritas eſt, neceſſe eſt, in quibus idem Spiritus eadémque veritas inſit, eos unum eſſe, idémque ſentire ſpiritualibus in rebus: & ſi nobis clariſſimæ veritatis orta dies eſſet, nunquam tot obſcuras librorum accenderemus lucernas. Atque equidem mihi hujus ignorantiæ cauſam quærenti videbatur inventu difficilis. Neque enim tribui hæc literarum & artium ignorationi poteſt, cùm noſtro ſeculo nihil fieri poſſit eruditius; & tamen tantis ſtudiis, tantâ linguarum cognitione, tot artibus, per tot annos, tantum abeſt ut multum profectum ſit, ut indies in deterius abeant res. Itaque cùm attentiùs hanc rem conſiderarem, viſus ſum mihi hujus ignorantiæ unam veriſſimámque cauſam inveniſſe, vitioſitatem ac impietatem. Itaque dicit Danieli Angelus 12. 10. *Impiè agent impii, nec intelligent ulli impii.* Et David contrà, Pſal. 25. 14. *Jovæ metuentibus patefit ejus arcanum.* Et Eſaias 8. 16. *Preme oraculum, obſigna diſciplinam apud diſcipulos meos.* Quòd ſi Jovæ arcana in his libris occultata noſſe volumus, metuendus nobis & colendus Jova eſt, eíque obediendum, ut decet ejus diſcipulos. Hæc vera ad Divinarum rerum cognitionem via, hæc una ad hoc Divinorum arcanorum ſigillum aperiendum clavis eſt: quam qui habebit, nullam aliam requiret; qui non habebit, fruſtrà cæteras admovebit huic feræ. Quòd ſi eſſet in nobis verus Dei amor atque metus, & ſi tantum ſtudii & operæ in eo poneremus quantum alii in comparanda pecunia, alii in literis, alii in diſciplinis, alii in honore, alii alia in re ponunt, non ſolùm abeſſet craſſa hæc (liceat mihi dicere quæ ſentio) craſſa hæc, inquam, quæ tenet ſeculum, ignorantia, verùm etiam tantæ eſſet Jovæ cognitionis, h.e. veræ pietatis, plena terra, quanta nobis, ſi ſapimus, promiſſa eſt: atque ità naſceretur illud verè aureum ſeculum quo eſſent *omnes Divinitus docti*; fierétque quod armipotens Jova pollicitus eſt his verbis, Mic. 4. 3, 4. *Cudent ex enſibus ſuis vomeres, & ex ſpiculis falces: nec gentes aliæ aliis arma inferent, nec amplius bella diſcent, degéntq; ſub ſuis quiſque vitibus ac ficubus, exterrente nullo; quoniam Jovæ armipotentis os loquitur.* Et illud Eſa. 11. 6, 7, 8, 9. *Verſabitur cum agno lupus, accubabitque pardus hœdo, copulatóſque vitulum & leonem & taurum ducet puer parvulus; & vacca urſúſq; compaſcentur*,

paſcentur, concubantibus eorum pullis; & leo more boum paleâ veſcetur: & ludet ſuper aſpidis foramen lacteus infans, ſupérque viperæ cavernam deliculus puer manum agitabit. Nuſquam malè aut nequiter fiet in meo ſacro monte: quoniam tantæ erit Jovæ cognitionis plena terra, quantis operitur aquis mare. Item illud ad Hieroſolymam, h. e. ad Chriſtianorum rempub. dictum, Eſa. 60. 14--22. *Ad te ſeſe recipient humiliter homines qui te afflixerint, & tuorum pedum veſtigia venerabuntur omnes tui convitiatores: téque Jovæ urbem, Sionem Auguſti Iſraelitarum appellabunt. Pro eo quòd deſerta, inviſa & inacceſſa fueris, efficiam ex te ſublimitatem æternam, voluptatem perennem: adeò ut cæterarum gentium lac, regúmque ſugas ubera, ſciéſque me Jovam eſſe Servatorem Vindicémque tuum, Jacobeorum Numen. Pro ære inducam aurum, pro ferro inducam argentum, pro lignis æs, pro lapidibus ferrum: efficiámque ut pro tui adminiſtratione ſit pax, & pro magiſtratibus juſtitia. Non jam crudelitas in tua terra, non vaſtitas aut calamitas in tuis finibus audietur: tuóſque muros ſalutem, & portas laudem appellabis. Non ampliùs tibi ſol interdiu lumen præbebit, neque lunæ ſplendor illucebit: ſed erit tibi Jova lux æterna, Deúſque tuus decori. Non occumbet ampliùs tuus ſol, tuáve luna occidet: nam Jova tibi lux erit æterna, finitâ tui luctûs die. Tuus autem populus, juſti omnes, ſemper terram poſſidebunt, à me ſata ſtirps, manuum mearum opus, quod mihi ſit honeſtamento. Minimus in mille, minutiſſimus in populoſam gentem excreſcet: id quod ego Jova ſuo tempore accelerabo.* Item illud Ezech. 36. 24. *Accerſam vos ex gentibus, & ex omnibus collectos terris adducam in veſtram patriam; purâque conſperſos lymphâ, ut ab omnibus veſtris fœditatibus purgemini, ab omnibus veſtris vos expiabo ſtercoreis divis; vobíſque & cor novum & ſpiritum novum in pectora dabo; & exempto de corporibus veſtris lapideo corde, vobis carneum cor dabo; & dato in corpora veſtra meo ſpiritu, faciam ut inſtitutis meis pareatis, meáſque ſententias conſervetis; quo faciendo, manebitis in terra quam ego dedi majoribus veſtris; & vos mihi populus, & vobis ego Deus ero, vóſque ab omnibus veſtris impuritatibus vindicabo.* Hæc eſt in his multíſque aliis locis, & maximè in Apocalypſi c. 20. promiſſa Chriſtianis felicitas, ô Rex, & perfecta Dei cognitio ac obedientia: Quam equidem quò magis evolvendis S. libris conſidero, eò minùs hactenus præſtitam video, utcunque illa oracula intelligas. Sed exſiſtunt ignavæ diffidentium voces, qui pro inſano habent, ſi quis audeat ſperare meliora noſtris: quaſi verò Dei ſit vel *decurtata manus*, vel *auris obtuſa*, Eſa. 59. 1. aut quaſi ideo deſperandum ſit quia nunquam ità fuit; ac non potiùs ideo ſperandum ſit quia non fuit, & is promiſit qui neque mentitur unquam, & poteſt etiam mortuis vitam reddere. Equidem aut hæc futura eſſe fatendum eſt, aut jam fuiſſe, aut Deus accuſandus mendacii. Quòd ſi quis fuiſſe dicet, quæram ex eo quando fuerint. Si dicet, Apoſtolorum tempore; quæram, cur nec undiquaque perfecta fuerit, & tam citò exoleverit Dei cognitio ac pietas, quæ & æterna & marinis undis abundantior fuerat promiſſa. Sin dicet, Noſtro tempore; mirabimur hanc pacem, quæ ex vomeribus falcibúſque noſtris cudat enſes, & ſupellectilem domóſque convertat in bombardas & propugnacula. Sed eſt, credo, hæc pax in literarum proceribus & populi Magiſtris. Unde igitur linguarum & calamorum longè nocentiora bella quàm ferri? Unde tot tam graves controverſiæ, quæ neque tot jam ſeculis, tot diſputationibus componi potuerunt, & ferè in ſanguinem imbecilliorum erumpunt? dum nemo eſt qui de ſuo judicio dubitet, nemo eſt qui non alios damnet. Invidemus, maledicimus: non ſolùm malum malo, ſed ſæpe bonum malo penſamus: & ſi quis à nobis in aliquo religionis vel puncto diſſidet, eum damnamus, & per omnes terrarum angulos linguæ ſtylíque jaculo petimus, & ferro & flammâ & undis ſævimus, & ex rerum natura indefenſos & inopes tollimus: & nobis non licere quenquam interficere dicimus, & tamen Pilato tradimus, & ſi hunc dimittat, amicum eſſe Cæſaris negamus: & quod eſt omnium indigniſſimum, hæc omnia Chriſti nos ſtudio & juſſu & nomine facere clamamus, & lupi feritatem agninâ pelle tegimus. O ſeculum! Scilicet Chriſti ſtudio ſanguinarii erimus, qui nè aliorum ſanguis effundendus eſſet, ipſe ſuum effudit. Chriſti ſtudio zizania exſtirpabimus, qui, nè frumentum exſtirparetur, juſſit uſque ad meſſem relinqui zizania? Chriſti ſtudio alios perſequemur, qui juſſit ut ſi nobis feriatur mala dextera, obvertamus ſiniſtram? Chriſti ſtudio inferemus aliis malum, qui nobis ut pro malo bonum redderemus præcepit? Ubi erit ergò illa nobis tantopere commendata Charitas 1 Cor. 13. *ſine qua, licèt & hominum teneas & Angelorum linguas, & omnia ſcias, & fide vel montes tranſmoveas, & omnia tua largiaris, atque adeò tuum ipſum corpus comburendum tradas, nihil es?* Quòd ſi quis de charitate ſeſe jactat, conſideret num fructus charitatis habeat, & ea præſtet quæ charitatis eſſe tradit Paulus. *Charitas benigna eſt*, inquit, *charitas temeraria non eſt, non tumet, non ſe gerit turpiter, non ſibi ipſi ſtudet, non eſt irritabilis, non malè cogitat, non gaudet injuſtitiâ, ſed veritate lætatur; omnia tolerat, omnia credit, omnia ſperat, omnia ſuſtinet; charitas nunquam intercidit. Nunc quidem manet fides, ſpes, charitas; ſed harum trium maxima eſt charitas.* Atque in ea ſita eſt *legis perfunctio*, Rom. 13. 10. Denique *charitas multitudinem tegit peccatorum*, eíſque medetur. Quòd ſi hodie ea ità refrixit ut in ejus loco regnet odium, & tamen promiſit Deus pium illud juſtúmque ſeculum quod ſuprà commemoravi, fatendum omnino eſt, multa atque adeò maxima in oraculis promiſſa nondum eſſe perfecta. Cujus rei ignoratio in cauſa eſt ut Dei dona admodum jejuna, exilia & macra faciamus; & Vatum oracula pleraque ineptè, nè dicam ridiculè, interpretemur: dum quæ futura ſunt, & non niſi ab iis qui vel Divinitus vel rei eventu ſint edocti poſſunt intelligi, ea & ſine Spiritu & ſine eventu declarare conamur, metuentes videlicet nè quid ignorare videamur. Cùm hæc ità ſint, ô Rex, & cùm ætas noſtra in tanta adhuc ignorantiæ caligine cæcutiat, etiam atque etiam nobis cavendum eſſe cenſeo nè quid imprudenter committamus.

committamus. Quòd ſi quæ ſunt in religionis negotio controverſiæ (ſunt autem plurimæ) in his ſequendum Judæ Machabæi & ſuorum factum judico, qui de ara ſolidi ſacrificii cùm quid ſtatuerent non haberent, ejus *lapides in monte templi loco opportuno poſuerunt donec adveniret vates aliquis qui de iis oraculum referret*, 1 Mach.4.46. aut potiùs Moſis, cui diſertis verbis modò præceptum erat, ut ſi quis contra legem datâ opera commiſiſſet, is capite pœnas daret, Num 15.30. & tamen eum qui in die Sabbati lignatus erat interficere noluit, niſi relato ſuper ea re nominatim oraculo; Num. 15. 34, 35. Et erat Moſes fidus Dei miniſter, & ejus Spiritu non parcè præditus. Ut interim nihil dicam de conſilio Gamalielis Act. 5.38, 39. qui oſtendit, *ſi ea res ab hominibus eſt, diſſolutum iri; ſin à Deo eſt, non poſſe diſſolvi, nè fortè contra Deum pugnetur.* Quòd ſi has res nobis eſſe notiores putamus quàm illa Moſi fuit (quando ea ſunt tempora ut nemo ſe errare putet) at certè non debemus iidem & accuſatores eſſe & judices; potiúſque parendum eſt Paulo ità præcipienti, Rom. 14. *Si quis imbecillâ fide eſt, huic nulla cum animi dubitatione opitulamini. Tu quis es, qui alienum famulum damnes? Suo domino ſtat, aut cadit. Conſiſtet autem: poteſt enim Deus eum ſtabilire. Tu verò cur tuum fratrem damnas? aut tu cur tuum fratrem deſpicis? Noſtrum quiſque cauſam pro ſe dicet apud Deum. Quamobrem nè jam damnemus alius alium.* Nam *ſi damnabimus, damnabimur; & eâdem menſurâ nobis rependetur.* Præſtiterit, meo quidem judicio, Romanorum legem de vindiciis ſequi, quæ erat hujuſmodi, Si quis, qui ſe hactenus pro libero geſſiſſet, vocabatur in jus ab aliquo qui eum ſervum eſſe aſſereret, interea dum cauſa pendebat vindiciæ dabantur ſecundùm libertàtem; h. e. is cujus libertati periculum creabatur, manebat in eadem conditione quâ liberi, donec in judicio planum factum ac pronunciatum eſſet utrùm is liber an ſervus foret. Et meritò: cùm enim de ejus conditione dubitaretur, ſi fortè liberum eſſe contigiſſet, & interea pendente lite ſerviliter habitus eſſet, facta foret homini libero gravis injuria. At quantò id in capitis cauſa fieri æquius eſt? præſertim in religione, in qua peccatur graviſſimé? Exſpectemus juſti Judicis ſententiam: & operam demus, non ut ipſi alios damnemus, ſed ut nihil committamus quamobrem nobis metuenda ſit damnatio. Obediamus juſto Judici, & zizania uſque ad meſſem ſinamus, nè fortè frumentum, dum ſupra Magiſtrum ſapere volumus, exſtirpemus. Neque enim adhuc ultimus mundi finis eſt; neque nos Angeli ſumus, quibus hæc ſit mandata provincia. Adde quòd abſurdum eſt ſpirituale bellum terreſtribus armis geri. Chriſtianorum hoſtes ſunt vitia, contra quæ virtutibus certandum eſt; & contrariis remediis contraria mala curanda: ut doctrina ignorantiam pellat, injuriam vincat patientia, ſuperbiæ modeſtia reſiſtat, pigritiæ opponatur diligentia, contra crudelitatem pugnet clementia, ſimulationem proſternat ſincera & ſe Deo probans religioſa mens, animúſque purus, & qui uni Deo placere ſtudeat. Hæc ſunt vera Chriſtianæ religionis, & verè victricia arma: non ut carnifici mandetur provincia doctoris, & exteriora poculi priùs quàm interiora purgentur. Atque hæc de religione duntaxat à me dici volo. Nam quod ad facinora attinet, homicidia, adulteria, furta, falſa teſtimonia, & hujuſmodi reliqua, quæ Deus & puniri juſsit & quo pacto punienda forent præcepit, ea in controverſiam non vocantur. Neque de iis obſcurè præcepit Deus, & ad bonorum defenſionem pertinent; niſi velimus in noſtris cubilibus jugulari, ut quidem nunc ſunt tempora. Nequè verò periculum eſt nè, ſi Magiſtratus à Deo ad bonos defendendos conſtitutus aliquem homicidii convictum tollat in crucem, virum bonum interficiat. Neque quiſquam defendit unquam homicidium, nè homicida quidem. Sed religionis & intelligentiæ S. literarum longè eſt alia ratio. Cùm ſint enim hæc obſcurè & ſæpe per ænigmata tradita, & de his jam per mille ampliùs annos diſputetur, nec dum componi res potuerit, neque componi abſente omnium controverſiarum diremptrice & ignorantiæ fugatrice Charitate poſſit, & ea de cauſa innocente ſanguine repleta terra ſit, debemus profectò, quamvis nobis omnia ſcire videamur, debemus, inquam, metuere nè inter latrones, quos meritò crucifigimus, etiam Chriſtum immeritò crucifigamus. Et ſi non modò Turcas & Judæos (quorum illi Chriſtum parùm amant, hi etiam capitaliter oderunt) vivere patimur apud nos, verùm etiam maledicos, ſuperbos, invidos, avaros, impudicos, ebrioſos, & cætera hominum flagitia ferimus, & cum iis vivimus, epulamur, lætamur, debemus ſaltem communem hunc aerem & ſpiritum iis concedere qui idem Chriſti nomen nobiſcum profitentur, & nemini nocent, eóque ſunt animo ut mori malint quàm aliud dicere aut facere quàm quod dici aut fieri debere arbitrantur. Ut interim non dicam, quòd nullum hominum genus minùs metuendum eſt. Qui enim vitam mavult amittere quàm dicere quod non ſentit (peccaret enim, ſi faceret: & qui cogit, peccare cogit) non eſt, credo, metuendum nè is pecuniâ poſſit aut aliâ re corrumpi. Atque equidem illud mihi perſuaſi, nullos eſſe Principibus & Magiſtratibus obedientiores quàm eos qui ſimpliciter Deum metuunt, & in eo quod ſciunt fideles ſeſe præſtant. Cæterorum quidem obedientia ficta eſt, neque durat diutiùs quàm vel metu cogitur vel utilitate allicitur. Sed qui conſcientiâ ad obediendum impellitur, quíque docente Deo didicit Magiſtratibus & Poteſtatibus obediendum eſſe, etiam iniquis, nedum juſtis, hujus veram & æternam eſſe obedientiam neceſſe eſt, quoniam Deus, qui ei obedientiæ cauſa eſt, verus manet & æternus. Illud quidem (ut ad propoſitum redeamus) citra controverſiam verum eſt, Ad pœnitendum properat, citò qui judicat: & multos judicaſſe pœnituit, judicium ſuſpendiſſe non pœnituit. Et qui ad clementiam propenſior eſt quàm ad iram, is Dei naturam imitatur, qui cùm ſciat nos eſſe fontes, tamen differt ſententiam diu, & exſpectat dum fiat vitæ correctio. Qui enim continuò necat, nullum relinquit pœnitentiæ locum. Quòd ſi quis his contradicere audebit, neceſſe erit ut fateatur ſanguinem à ſe oppugnari, à

nobis

nobis defendi. Utrius autem facilior futura ſit cauſæ dictio apud Judicem Deum, ſi quis ignorat, audiat Solomonem ità dicentem Prov.12.6. *Impiorum verba inſidiantur ſanguini; at probòrum os eam defendit.* Illud perſpectum habeo, clementiæ, patientiæ, benignitatis, obedientiæ non poſſe pœnitere quenquam, crudelitatis & temerarii judicii non poſſe non pœnitere. Quòd ſi illa tutiſſima via eſt, hæc periculorum plena, inſanum eſſe oportet qui ſe ſciens volénſque in pericula præcipitet. Neque verò hæc ideo tibi dico, Rex illuſtriſſime, quòd aliquid ſiniſtrum de te acceperimus. Cùm ſis enim ejus adhuc ætatis quæ ſub tutorum cura cuſtodiatur, tuum ingenium, nobis præſertim tanto terrarum intervallo disjunctis, cognitum eſſe non ſatìs poteſt. Dicunt quidem qui iſthinc veniunt, eam eſſe tuam indolem ac humanitatem ut omnia de te ſperent optima, quorum nos ſpei adeò accedimus ut ſperemus & optemus etiam optimis (ſi fieri poſſit) meliora. Cùm igitur videamus noſtra corpora vobis Regibus eſſe in manum à Deo tradita, veſtros autem animos eſſe in manu Dei, movemur exemplis, & periculo pro virili parte obviàm ire conamur, malúmque nunquam nimis maturè declinari poſſe judicamus. Itaque Deum oramus, vobis ut eam mentem injiciat, ut vos de veſtris animis, qui in Dei manu ſunt, tantò magìs ſitis ſoliciti quàm ii ſunt de ſuis corporibus qui vident ſuam vitam vobis in manu eſſe poſitam, quantò animi interitus gravior eſt quàm corporis. Cupimus, inquam, vos eſſe tales quales eſſe jubet Deus his verbis, Deut. 17.18,19,20. *Cùm acciderit Regem in regni ſui ſolio ſedere, hanc ſibi legem à ſacerdotibus Levitis in Libro exſcribito, eámque apud ſe habeto, & legito per omnem vitam ſuam, ut diſcat Jovam Deum ſuum vereri, curétque ut omnibus verbis hujus legis atque his inſtitutis pareat, nè contra ſuos conſanguineos animo inſoleſcat, néve de diſciplina ad dextram aut ſiniſtram deflectat, ut diu vivat in regno ſuo tum ipſe, tum ejus nati, inter Iſraelitas.* Item Solomo, de bono Rege loquens, his verbis, Prov.10. 12,13,14,15,16. *Oraculum habet in labiis rex, cujus os crimen in jure non committit. Impiè agere, regibus eſt inviſum: nam juſtitiâ ſolium aptum eſt. Placent regibus juſta labra; & probè loquentes amant. Regia bilis eſt mortis nuncius, & eam vir ſapiens diluit. In ſerenitate vultûs regis vita eſt, ejúſque favor eſt quædam quaſi ſerotina nubes. Habere ſapientiam longè eſt præſtantius quàm aurum.* Eſt autem ſapientiæ caput, Dei metus; qui nobis debet ob oculos dies noctéſque verſari, & ad mala frænum & ad bona calcar eſſe. Hæc habui in præſentia, Rex, de quibus te monerem, non equidem ut vates, non ut miſſus Divinitus, ſed ut unus de multis, qui diſſidia & lites oderim, & religionem charitate magìs & animi pietate quàm quæſtionibus & rebus externis exerceri cupiam. Neque verò me præterit, nihil à me dici quod non ab aliis ante me dictum ſit. Sed recta quæ ſunt, ea & à multis, & tamdiu dici donec eis pareatur, non eſt inutile. Accipe igitur, Rex, noſtrum hunc laborem comiter & humané: & ſi vacat (debet autem vacare) & ſi placet (debet autem placere) lege S. literas animo pio ac religioſo: & te ad regendum regnum ſic præpara, tanquam mortalis, & rationem redditurus immortali Deo. Opto tibi Moſis clementiam, Davidis pietatem, & Solomonis ſapientiam. Vale. Baſileæ, Menſe Februario, Anno 1551.

AD LECTORES ADMONITIO.

NOvum Fedus de Græco tranſtulimus; Vetus de Hebræo, exceptis Judithâ, Sapientiâ, Eccleſiaſtico, tertio Eſdræ, Epiſtolâ Jeremiæ, Barucho, Machabæis, & parte Eſdræ & Danielis, quæ, cùm in Hebræo non exſtent, de Græco tranſtulimus. Sunt & in Daniele capita ſex Syriacè ſcripta, videlicet à ſecundo ad ſeptimum; & in primo Eſdræ quatuor, à quarto ad ſeptimum; quæ nos, quoniam Syriacum ſermonem non didicimus, ex aliorum tranſlationibus ſumus interpretati. Quartum Eſdræ ex Latino in Latinum tranſtulimus, quoniam in alio ſermone non invenimus. Quòd ſi quid in Græca aut Latina vetere tranſlatione libri alicujus qui Hebraicè exſtaret reperimus quod in Hebræo non eſſet, id interſeruimus, & Græca prænotavimus literâ *G.* Latina autem, literâ *L.* aut utraque ambabus, G. L. uſque ad H. quâ ſignificetur fieri ad Hebræum ſermonem reverſio. Atque idem fecimus in libris de Græco tranſlatis, ſi quid in Latino amplius invenimus. Et quoniam Bibliorum hiſtoria mutila eſt (quippe quæ nihil contineat earum rerum quæ ab Eſdræ temporibus uſque ad Machabæos, itémque à Machabæis uſque ad Chriſtum geſtæ ſunt) eam ſupplevi ex Joſepho ſcriptore Judæo, qui Græcè ſcripſit, vixítque quo tempore exciſa eſt Hieroſolyma ab Imperatore Veſpaſiano. Neque verò id feci quò ſupplementum hoc pro Sacris literis habeatur, ſed ut iis ſatisfacerem qui temporum illorum geſta libenter cognituri ſint, cùm in eis magnæ acciderint in Judæorum repub. mutationes, & Judæi in Romanorum poteſtatem (ſub quibus Chriſtus crucifixus eſt) venerint. Quòd ſi cui tamen diſplicebit hoc ſupplementum, licebit non legere. Cæterùm quia is Joſephus alicubi longior eſt quàm pro argumento nobis propoſito, ſcribítque aliena quædam ab hiſtoria Sacra, eum nos in hujuſmodi locis contraximus. Itémque quoniam in libro de Bello Judaico (in quo eadem ſcribit) nonnunquam apertior eſt, aut aliquid ad rem pertinens

dicit quod in libris Antiquitatum, ex quibus nos hæc excerpſimus, deſit, illo nos alicubi uſi ſumus. Cæterùm ut ſciatis quatenus meæ tranſlationi fidendum ſit, aut diffidendum, ſciendum eſt in his libris multam eſſe difficultatem, partim in verbis, partim in re, partim in utroque. Verborum difficultas aut eſt ſimplicium, aut compoſitorum. Simplicia verba plerumque obſcura ſunt, earum rerum quæ vel rarò vel duntaxat uſurpantur, non etiam deſcribuntur; ut ſunt pleraque ſtirpium & animalium; itémque earum rerum quarum forma vel natione vel tempore mutatur, ut veſtium, & vaſorum, & inſtrumentorum. In his nos ſæpe quid affirmemus non habemus, non magis quàm qui Catonem interpretantur neſciunt quid apud eum ſit *naßiterna*, *ſcutriſcum*, *urpex*, & alia quædam; aut apud Ciceronem quid ſit *leſſum facere*, id quod ipſe Cicero ignorare ſe fatetur. Itaque quod alicubi *veſpertilionem*, & *mergum*, & *ardeolam*, & cætera quæ ſunt ejus generis, interpretamur, in his interpretationem noſtram pro certa haberi nolumus: tantùm quod veriſimile eſt ſequimur, & nobis veniam dari poſtulamus; præſertim cùm in hujuſmodi verbis errare non ſit uſque adeò periculoſum. Sed hujuſmodi dubitationes intellige in Hebræis verbis eſſe. Nam quod ad Græca pertinet, quoniam ea lingua magìs culta magíſque cognita eſt, in ea minùs dubitamus. Atque hæc de verbis ſimplicibus. Compoſitorum autem verborum difficultas plerumque à rei difficultate pendet, ac niſi cognitâ re diſcuti non poteſt: qualis eſt in Eſaiæ 27. 7. *Nunquid eum cædet ſimili cæde cæſoris ſui?* aut, *Nunquid occidetur ſimili occiſorum ſuorum occiſione?* Ibi enim propter ignorantiam rei neſcio an pro *Sui* & *Suorum* ſit ponendum *Ejus*; quoniam Hebræum relativum ambiguum eſt, ut & Gallicum, ſi ad verbum transferas, *Son tueur*. Atque hujuſmodi difficultates nonnunquam à Vatibus adhibentur de induſtria. Nos aliquoties in margine ſignificavimus, nè quem falleret interpretatio noſtra. Sunt autem res aliæ humanæ, aliæ Divinæ. Humanas voco, quæ humano ingenio, etiam ſine fatidico ſpiritu poſſunt intelligi; cujuſmodi ſunt ceremoniæ, & Moſis tabernaculi deſcriptio, & templi Solomonis ac Ezechielis, & Vatum viſiones, & Chriſti ſimilitudines, & Apocalypſis tota. Sunt enim narrationes rerum geſtarum, aut quaſi geſtarum; quæ quid ſignificent quamvìs non intelligas, non tamen obſtat ea ignoratio quò minùs hæc in quem velis ſermonem transferre poſſis. Itaque ſi quæ exſtiterunt in hoc genere difficultates, fuerunt explicabiles. Quanquam fieri poteſt ut alicubi aliquod verbum ſignificantius adhiberi poſſit ab eo cui res nota ſit. Divinas autem res eas appello quæ humanarum rerum umbrâ teguntur ac delineantur; cujuſmodi eſt quod docet Moſes, *Circumcidenda eſſe corda*; & David, *Verum ſacrificium eſſe animum abjectum & afflictum*; & Chriſtus, *Renaſcendum eſſe*; & Paulus, *Moriendum mundo*, &, *Abjiciendum malitiæ fermentum*, & cætera hujuſmodi in quibus Sacrorum librorum fructus & finis ſitus eſt, & ſine quibus Sacras literas legere tam nihil prodeſt quàm inutilis eſt corporis circumciſio aut lotio ſi animus ſit incircumciſus ac illotus. Sed hîc meminiſſe decet quod ſcribit Petrus in capite 1. epiſtolæ 2, *Habemus*, inquit, *firmio em fatidicum ſermonem, in quem rectè facitis quòd eſtis intenti, tanquam in lucentem in obſcuro loco lucernam, donec dies illuceſcat, & lucifer oriatur in veſtris animis: dum tamen hoc primùm intelligatis, nullum fatidicum ſcriptum privatæ explanationis eſſe. Non enim hominis voluntate editum eſt unquam oraculum; ſed Sancti Spiritûs inſtinctu locuti ſunt homines divini.* Ex his Apoſtoli verbis intelligi poteſt, Sacrarum literarum mentem Divinúmque ſenſum nullis artibus, nullis ſcientiis, nullâ humanâ induſtriâ, aut memoriâ, aut ingenio poſſe percipi. Res eſt Divina, quam unus Dei Spiritus, idem qui dictavit, novit, atque docet; & quidem eos ferè docet qui ſunt hominum indoctiſſimi, infirmiſſimi, contemptiſſimi, pauperrimi, ac ignobiliſſimi; nè quid indè noſtræ eruditioni aut artibus & excellentiis arrogemus. Itaque ego, qui fatidicum illum ſpiritum non habeo, res illas ſacras in Annotationibus non ferè attingo, niſi quatenus pertinent ad intelligendum orationis curſum. Aut ſi quando extra hos limites egredior (id quod facio ut qui volet ſciat ecquid animadverterimus) rationem illam ſequor quæ quarta eſt in oratione, de qua nonnihil in 1 Cor. 14. ſcripſimus; quæ cùm ſit periculoſiſſima ſi à cæteris deſtituatur, id non niſi parcè & multis evidentibúſque rationibus inducti facimus; ac nè noſtris quidem rationibus temere credendum judicamus, quoniam ſæpe laboramus ignorantiâ, & nobis bonæ rationes videntur eſſe quæ non ſunt. Itaque ſi quis meliora habebit, licebit, quod ad nos attinet, Annotationes noſtras omittat, & nudâ tranſlatione utatur. Quod autem alicubi ſcribo, me aliquem locum non intelligere, id non ità accipi volo quaſi cætera planè intelligam, ſed ut ſciatur, me in aliis aliquid ſaltem obſcuræ lucis habere, in illis nihil; tum autem ut meæ tranſlationi in quibuſdam hujuſmodi locis non nimiùm confidatur. Neque tamen ubique quid non intelligam, oſtendo: eſſet enim hoc infinitum. Rurſum quod in Vatibus quædam oracula explano, ut in Eſaia de Emanuele, de Cyro, de Senacheribo, & talia, non ità declaro quaſi nihil ibi abſtruſius ac Divinius lateat, ſed humana, & verbis aut eventu oſtenſa, expono, & diviniora, quæ ibi tecta ſunt, iis relinquo quibus Deus Spiritum ſuum largiùs impertiverit. Interea mea nulli obeſſe, meo quidem judicio, poterunt; præſertim cùm profitear me non eſſe vatem, ſed vatum & veritatis ſtudioſum. Superest ut te, Lector, orem ut noſtrum hunc laborem boni conſulas. Quòd ſicubi tibi minùs ſatisfacio, da veniam; feci quod potui: & quod tibi diſplicebit, id alii forſitan placebit: & rurſum, quod tu probabis, id alius damnabit. Quòd ſicubi errorem aliquem noſtrum invenies (erunt autem in tam difficili támque longo opere fortaſſe non pauci) da veniam, & admoneto nos amicè, ſicuti nos tibi amicè prodeſſe ſtuduimus: aut ſi noles, aut non licebit, ſaltem alios, quos hâc tranſlatione uti videbis, admoneto

erroris

erroris noſtri quamprimùm, præſertim ſi in eo erit aliquid periculi. Neminem enim fallere volumus, ſi fieri poteſt. Itaque quanquam in hoc opere multos annos, continenter, ſummo otio, proſperâ valetudine, magnâ alacritate uſi, elaboravimus, tamen deinceps, volente Deo, dabimus operam, ut ſi quid erratum, vel ab aliis moniti, vel per nos ipſos cognoverimus, id corrigamus. Quòd ſi quis meliorem tranſlationem proferet in lucem, ei libenter cedemus.

Quæ via ſit recta ad intelligendas Sacras Scripturas.

QUemadmodum homo conſtat ex corpore & anima, ità ut ſit corpus animæ domicilium, ità conſtant Sacræ literæ ex litera & ſpiritu, ità ut ſit litera quoddam quaſi ſpiritûs domicilium. Et quemadmodum hominis corpus videre & vocem audire poſſunt beſtiæ, ſed ejus animum aut orationem perſpicere nequeunt, quippe quæ non ſint eâdem animâ præditæ, cujus oculis ità cernere valeant; ſic Sacrorum ſcriptorum (quæ ad verum hominem inſtituendum atque condendum prodita ſunt) literam videre & verba audire poſſunt impii, ſed quis ſit literæ ſpiritus & quò ſpectet Divina mens, ii ſoli intelligunt qui eo ſpiritu præditi ſunt. Impii quidem non magìs eum vident quàm beſtiæ ſermonem hominum, quorum tantùm voces paucas & eas vix intelligunt, exclamationes, increpationes, adhortationes, minas. Sic impii vident in S. literis quid narretur, quid jubeatur aut vetetur, ſed ſpiritum & quaſi medullam literæ non habent. Ut enim hominis negotia ſolus hominis ſpiritus novit, ſic Dei negotia nullus ſcit niſi Dei Spiritus, 1 Cor. 2. 11. & quem Spiritus docuerit. Docet autem is Spiritus neminem niſi docilem, h. e. eos qui per fidem ad Chriſtum juſtitiam noſtram accedunt, humiles, demiſſi, & parati, relicto judicio carnis & ſua voluntate, Dei voluntati obtemperare. Hæc demonſtrari poſſunt multis oraculis & exemplis, ex quibus nonnulla adducam, ut oſtendam peccatum humanámque ſapientiam & amorem ſui in cauſa eſſe ut homines res Divinas non intelligant, & quò quiſque longiùs ab iis recedit, eò magìs rerum Divinarum eſſe peritum. Primum & maximum oraculum eſt, quòd Adam antequam peccavit habebat Dei Divinarúmque rerum cognitionem, adeò ut beſtiis nomina ſecundùm ſuam cuique naturam indiderit, & ortum feminæ ex ſua dormientis coſta creatæ ſtatim cognoverit, ac de ea vaticinatus fuerit. Idem poſtquam peccavit, carníſque judicium & ſenſum ſecutus eſt, incidit in tantam ignorantiam ut ſeſe à Dei conſpectu abſconderet inter arbores; quæ certè magna cæcitas erat, velle Dei omnia videntis oculos latere. Ac quod in Adamo, idem in ejus quoque poſteritate deinceps factum eſt, ut ſi qui fuerunt Deo credentes & obedientes, hos Deus aſciverit, & ſuam voluntatem eis patefecerit; aliis non item. Exemplo ſunt Henochus, qui cùm ſecundùm Dei voluntatem viveret, raptus eſt ad Deum: & Noa, qui cùm eſſet ſui ſeculi juſtiſſimus, oſtendit ei Deus ſuum de diluvio inſtitutum, rem ſanè maximi momenti: quod idem fecit poſtea in Abrahamo, ut ei ſuam circa Sodomam & Gomorram voluntatem patefaceret, cujus rei cauſam ipſe Deus tradit hanc Gen. 18. 17, 18, 19. *Egóne ut Abrahamum celem de eo quod ſum facturus? cùm ſit Abrahamus gentis maximæ & potentiſſimæ futurus author, cúmque in eo omnes orbis nationes ſint felicitandæ. Nam certò ſcio ſuis eum liberis & porrò ſuæ in poſterum ſtirpi præcepturum eſſe ut ad Jovæ normam vitam dirigentes, juſtitiam colant atque jus, ut Jova Abrahamo promiſſa præſtet.* Idem ſcripſit David Pſal. 25. 12, &c. *Si quis homo eſt,* inquit, *qui Jovam metuat, huic ille viam demonſtrabit quam eligat; & ipſe in bonis verſabitur, & ejus poſteritas terram poſſidebit. Jovæ metuentibus patefiet ejus arcanum atque fœdus.* Item illud Pſal. 119. 98, &c. *Sapientiorem me quàm ſunt hoſtes mei reddidit tua diſciplina, quam perpetuò habeo. Plùs ſapio quàm mei doctores univerſi, quòd oracula tua meæ ſunt meditatio. Senes intelligentiâ ſupero, quòd tua mandata teneo. Ab omni via mala contineo meos pedes, ut tuis dictis paream,* &c. Item Solomo Prov. 1. 7. *Jovæ metus,* inquit, *caput eſt ſcientiæ: ſapientiam diſciplinámque ſtulti contemnunt.* Et idem 4, 5. *In malitioſum animum non intrat ſapientia, nec habitat in corpore peccatis obnoxio. Sanctus enim diſciplinæ ſpiritus fugit dolum, & ab imperitis cogitationibus abigitur, & injuſtitiæ adventu confutatur.* Et Siracides Eccl. 1. 16, &c. *Sapientiæ plenitudo eſt metuere Dominum, eáque homines fructibus ſuis exſaturat. Suam domum omnem ſuis deliciis, & cellas proventibus replet, quod utrumque Dei muneris eſt ad felicitateem pertinens. Sapientiæ corona eſt Domini metus, pacem germinans & ſalutarem incolumitatem: cujus amatores gloria abundè exhilarat. Sapientiæ radix eſt, metuere Dominum; rami autem, grandævitas.* Item Eccl. 3. 19. *Multi quidem præſtantes ſunt: ſed modeſtis patefiunt arcana.* Item Eccl. 43. 33. *Fecit omnia Dominus, deditque piis ſapientiam.* Et Eſaias 8. 16. *Preme oraculum; obſigna diſciplinam apud diſcipulos meos.* Et idem 29. 10. Poſtquam in Iſraelitarum flagitia invectus eſt, quæ in cauſa erant ut Divinam doctrinam intelligere non poſſent, ſic loquitur, *Nam vos Jova eâ veterni aurâ obruit.* Item in Ezech. 43. 10. poſt deſcriptionem Templi (in quo Chriſtianæ religionis arcana adumbrantur) ſic Vatem alloquitur Deus, *Tu homo expone Iſraelitarum generi templum,* &c. Et Dan. 12. 10. *Expurgabuntur, dealbabuntur & explorabuntur multi: & impiè agent impii, nec intelligent ulli impii; at periti intelligent.* Et Oſeæ 14. 9. *Qui ſapiens & prudens erit,* &c. Item in

Novo T. eadem traduntur. Chriſtus externos non niſi per parabolas, h. e. figuratè & tectis verbis, alloquebatur; ſuis autem diſcipulis, h. e. credentibus, charitate præditis, obedientibus & eum ſequentibus, omnia poſtea ſeorſum exponebat, Matth. 11. 7. Johan. 5. Paulus ipſe rem totam paucis verbis abſolvit 1 Cor. 2. 11. *Nam quis hominum ſcit hominis negotia*, &c. uſque ad finem. Ex his aliiſque multis locis apparet, Dei mentem & arcana conſilia in S. literis latentia ſolis fidelibus, piis & religioſis Deíque Spiritu præditis eſſe nota. Eſt enim Deus Rex qui ſua conſilia non niſi fidelibus amicis ſuis patefaciat, quemadmodum Reges ipſos mundanos facere videmus. Itaque licet obſervare ab orbe condito non niſi pios admiſſos eſſe in Dei conſilium. Suprà commemoravi Henochum, Noam, Abrahamum: Idem licet dicere de Iſaaco, Jacobo, Joſepho, Moſe, Joſua, Samuele, Davide, cæteríſque Vatibus & Apoſtolis Dei ſervis, quibus, ſive illiterati ſive literati fuerunt, voluntatem ſuam patefecit Deus, & *mentem ad intelligendas Scripturas aperuit*, Luc. 24. 45. Impii verò & ſuo judicio nitentes, etiamſi omnes literas tenuerint, literarum ſpiritum nunquam intellexerunt, ſed potiùs perſecuti ſunt, quemadmodum eis exprobrat Stephanus Act. 7. 51. *O duricervici*, &c. Quòd ſi quando impii vaticinati ſunt, aut de rebus Divinis & ſpiritualibus locuti ſunt, quales commemorari poſſunt Balaamus, Saulus, Caiaphas, Scribæ & Phariſæi, tamen ii Dei mentem & ſpiritum non verè intellexerunt, ſed ſic de rebus ſibi ignotis locuti ſunt, ut ſi quis Gallus, Germano verba præeunte, Germanicè dicat ea quæ ipſemet non intelligat. Videtur hoc indicare Chriſtus dum dicit, *In cathedra Moſis ſedent Scribæ & Phariſæi: quæ dicunt facite, dicunt enim, & non faciunt.* Atque idem de iiſdem alibi, *Sinite eos: cæci ſunt, cæcorum duces:* jubétque eorum frumentum caveri. Quaſi hoc dicat, Quòd Moſis præcepta docent, eis obediendum eſt: ſed quòd eorum præceptorum mentem & ſpiritum, qui à me profertur, non vident, ſed repudiant, cæci ſunt. Ex. gr. Scripſit Moſes, *Honora tuum patrem atque matrem*; hoc dum docent, obediri debet. Sed dum hoc idem præceptum ſuis ſophiſmatis adulterant, & natos à vera parentum honoratione ſuâ falsâ & avarâ interpretatione abſtrahunt, cæci ſunt, Deíq; præceptum violant, Matt. 15. Iidem dum docent ritus & ſacrificia ex præſcripto Moſis obeunda, ſequèndi ſunt: ſed dum me, qui illorum rituum & ſacrificiorum mentem & ſpiritum aperio, rejiciunt, & literæ inani ſcientiâ inflati eam tenaciùs retinent, literæ veritatem atq; ſenſum & Dei voluntatem repudiant, neq; legem verè intelligunt: ſi enim intelligerent, certè Chriſtum, qui finis legis eſt, non reſpuerent. Neq; verò ſolùm impii non intelligunt Dei ſpiritum, ſed & ſi quis eſt cui ſit aliqua data ejus cognitio, is niſi in ea dat operam ut creſcat, amittit eam ipſam quam habuit cognitionem: id quod indicat Dominus dum jubet *ei qui non fœneravit eripi minam, & ei dari qui habet decem. Nam habenti dabitur; & ab eo qui non habet etiam hoc ipſum quod habet auferetur.* Id videmus accidiſſe Saùlo, qui cùm Dei ſpiritum haberet, eo propter ſuam inobedientiam privatus eſt, evaſítque propterea ſepties deterior quàm fuerat unquam. Quæ cùm ità ſint, ego omnes qui animum ad S. literarum ſtudium cognoſcendámq; Dei voluntatem applicare volunt, exhortor ut id faciant quâ viâ quóq; modo fieri debet. Primùm ut vera eſſe credant quæ ibi ſcripta ſunt: nam niſi credent, non intelligent, ſed ſacras literas profanas ducent. Deinde (qui fidei fructus eſt) ut voluntatem ſuam voluntati Dei ſubjiciant, parati facere quidquid juſſerit Deus, ſive id ſit dulce ſive amarum, ſive leve ſive grave, ſive facile ſive difficile. Eſt enim ea natura fidei (per quam ſervari nos oportet, & ſine qua Deo placere non poſſis) ut hominem non ſolùm juſtificet, & ei peccatorum remiſſionem per Chriſtum conciliet, ſed etiam novum ei conciliando ſpiritum, eum poteſtati diaboli eripiat, & Dei ſervitio emancipet. Fides, inquam, corda purificat, hominémq; ex injuſto reddit juſtum, ex inobediente obedientem, ex carnali ſpiritualem, ex terreſtri cœleſtem, ex impio pium, breviter ex vetere homine & filio tenebrarum facit novam creaturam & lucis filium, qui abjectis operibus tenebrarum induat arma lucis, & juſtitiæ fructificet, ſicut antea fructificavit injuſtitiæ. Hâc igitur fide & mente & voluntate ſi quis præditus ad S. literarum ſtudium accedet, is ſive eruditus erit ſive ineruditus, ſive pauper ſive dives, ſive mas ſive femina (perſonarum enim rationem non habet Deus) eas verè intelliget, & cum fructu leget, fiétq; indè indies melior, & ibi eos cœleſtis ſapientiæ theſauros latere mirabitur quos nunquam ſuſpicatus erat. Sin aliquis voluntati ſuæ obedire, & humanam, h. e. ſtultam, ſapientiam retinere, neque ſuis vitiis & peccatis renunciare volet, ſed tantum vel credere vel exſequi quantum ejus libidini & carni libebit, is ſuâ pravâ voluntate cæcatus S. literarum ſpiritum non videbit, ſed eas non ſequens, verùm ad ſuam libidinem trahens atque torquens, & indè ſuis peccatis præſidia & tegumenta & patrocinia undique conquirens, nihil aliud conſequetur quàm inanem literæ cognitionem, quâ inflatus reddetur in dies *quò peritior eò perditior*, ut habet Germanicum proverbium. Hoc accidiſſe videmus Scribis & Phariſæis, qui cùm S. literas profiterentur, & in earum lectione & ſtudio eſſent aſſidui, tamen quia vitiis & voluntati & judicio ſuo renunciare noluerunt, ab earum mente & ſpiritu uſque adeò aberrarunt ut Chriſtum earum verum divinúmque Interpretem crucifixerint: atque hoc idem accidet omnibus ſic animatis & ſic compoſitis ut illi fuerunt. Quarè agitè, ô vos omnes qui ſacros hos libros in manus ſumitis, abjicite profanos animos, credite Deo, renunciate voluntati veſtræ, & vos ſummiſſo, ſequaci, obſequenti & planè puerili, h. e. docili, animo ſic informandos Deo tradite, ut puer ludimagiſtro facit; atque eodem animo Deum aſſiduè orate; nec priùs deſiſtite quàm optata fueritis conſecuti: nam *quiſquis quærit invenit, & qui petit obtinet, & pulſanti aperitur.* Hâc unâ viâ Dei voluntatem percipietis, & ſecundùm eam viventes, veſtrámque repudiantes, & contra vos ipſos pugnantes, per fidem in Jeſu Chriſto Servatore mundi collocatam pervenietis ad vitam æternam.

JUDICIA

JUDICIA DOCTORUM VIRORUM DE BIBLIIS CASTALIONIS.

Andreas Hyperius Lib. 2. De Ratione ſtudii Theologici.

LAudantur etiam quòd magnâ curâ nec minori religione interpretati ſint Biblia, Theologi Tigurini, & Sebaſtianus Caſtalio.

Fridericus Furius Ceriolanus in libro de Sacris literis in linguam vernaculam vertendis.

QUid de Caſtalionis tranſlatione dicam? Annon hic omnes interpretes, quicunque libros ſacros in Latinum converterunt, ità vicit, ut ſoli ipſi primæ meritò deferri debeant? Certè hujus ego viri induſtriam, laborem, diligentiam quam in convertendis Bibliis poſuit tanti facio, ut cùm ad manus meas ejus tranſlatio perveniſſet, non potuerim mihi temperare quin in ejus laudem hoſce facerem verſiculos,

Neſcio quis veterum voluit, ſermone Latino
Biblia cum priſcis ut loquerentur avis.
Tentavit, fecitque ſuis pro viribus omnem
Conatum: at fantur Biblia barbaricè.
Euſebius tentavit idem, tentavit Eraſmus:
Fruſtrà opera eſt, fantur Biblia barbaricè.
Pagninus tentavit idem cognomine Sanctes:
Fruſtrà opera eſt, fantur Biblia barbaricè.
Tentarunt hoc ipſum alii, ſed non bene ceſſit:
Fruſtrà opera eſt, fantur Biblia barbaricè.
En tibi Caſtalio tentat, cælo auſpice: idipſum
Succeſſit, ponunt Biblia Barbariem.
O opus egregium: Latio ſermone loquuntur
Biblia nunc tandem Caſtalionis ope.

Si nemo unquam fuiſſet aliquid de Græco peregrinis verbis perſecutus, ubi hujus viri tranſlationem vidiſſet, non dubitaret, certò ſcio, an è Græco eleganter, fideliter & verè in aliam linguam verti poſſet.

Philippus Melanchton Sebaſtiano Caſtalioni S.D.

ETſi hactenus ad te nihil ſcripſi (nam in hac & varietate & barbarie negotiorum parùm mihi ſuperest temporis ad illud genus literarum dulcius quo magìs delector; ſæpe etiam languefecit me intuentem horribiles confuſiones inter eos qui ſapientiæ & veritatis ſtudioſi videri volunt ingens mœſtitia) tamen conſpectâ formâ orationis tuæ, ſemper te magnifeci. Eſt enim, ut ſcis, ingenii, prudentiæ, judicii & veræ etiam virtutis index recta & elegans oratio. Scis autem illud Muſarum canticum, ὅτι καλὸν φίλον ἔξι. Quare cùm illa tua ornamenta conſiderarem, nè fieri quidem potuit quin te diligerem, etiamſi familiaritas nulla fuit: ſúntque multi teſtes meorum ſermonum quos de te honorificos ſæpe inter amicos habeo, &c.

Ex literis Chriſtophori Carleili Angli ad Caſtalionem Anno 1562. 3. Kal. Maii datis.

IN altero qui in te invehitur tum majorem in judicando æquitatem tum in reprehendendo modeſtiam deſideraſſem. Convitia dedecent Chriſtianum, & immanitas hominem. Legi quidem tua omnia ſtudioſè, & quotidie lego, unde uberrimum & ſalutarem percipio fructum. Johannem Checum Latinè, Græcè & Hebraicè perbene ſcientem, equeſtris ordinis virum, nonnunquam ſum adortus, & reperi ſemper tua legentem Biblia. Percontabar de tua in interpretando fide & eloquentia. Tum ille ridendo, ut erat affabilis, *Mehercule*, inquit, *majorem percipio fructum in legendo Caſtalionem quàm in evolvendis omnium ſcriptorum commentariis. Oratio facilis eſt, explicata, dilucida, ſuavis, concinna & diſerta: verba pura & Latina, & quæ propiùs naturam notationémque Græcæ Hebraicæque locutionis attingunt.* Martinum Bucerum audivi explanantem Pſal. 119. & cùm omnia expoſuiſſet quæ Græci, Latini & Hebræi Doctores de ea quam tractavit ſententia præclarè ſcripſiſſent, monuit audiendum Caſtalionem, *Qui*, inquit, *ut eſt tum pius tum eruditus, ità de Hebræis tum graviùs tum diſertè convertit in hunc modum.* Atque hoc fecit me præſente in Academia Cantabrigienſi, &c.

Laurentius Humfredus Anglus, lib. 1. De Ratione convertendi authores.

NEc ſuâ laude fraudandus eſt Sebaſtianus Caſtalio, vir in linguis doctiſſimus, qui omnes opes Latinæ linguæ ad Dei verbum omni inſtrumento oratorio exornandum deprompſit. Si quid erravit, errarunt & alii: nec verum ſemper dicunt qui ad carpendum alios ſunt promptiſſimi: nec ſtatim meliùs dicit qui reprehendit acriùs. Errores humani ſunt, & ſanè Biblia, ſacroſancta Dei oracula & myſteria, ſine omni errore in aliam linguam poſſe transferre, humani ingenii & eloquentiæ non eſt. Quis enim hominum Dei linguam, ut eſt, propriâ ſuâ & germanâ ſpecie exprimere poterit? Nec Græcorum quiſquam hoc feciſſe legitur, nec, quod ſciam, Latinorum. Quare homines debemus in errores hominum non ſævire. Nec ideo erravit quiſquis erravit, quòd Latinè & eleganter ſtuduerit S. libros traducere. Errorum aliæ ſunt cauſæ: eloquentiam nullo modo accuſandam cenſeo. Cur enim alibi compti, hîc incompti; alibi politi, hîc polluti; alibi Cicerones, hîc Scoti & Barbari erimus? Cur cæteræ artes humanæ & profanæ niteſcere, ſola verò Scriptura horrere debet? Si rem rectè exiſtimare velimus, hic finis omnium eſt, Dei gloria; quæ illuſtratur, ſi illuſtrior ejus reddatur oratio. Huc Rhetorum expolitiones, huc linguarum cognitio, huc quicquid eſt diſciplinarum omnium & doctrinarum tanquam ad ſcopum unicum & ultimum referuntur, &c.

Item in eodem libro.

Caſtalio multos annos domi ſuam verſionem, ut audio, ſuppreſſit, trutinavit, expendit, elimavit, Hebraicas phraſes cum Latinis diligentiſſimè, & Græciſmos item cum probatiſſimis authoribus linguæ Romanæ conjungendo, ut quàm appoſitiſſimè idiotiſmum redderet, & Hebraiſmos explicaret.

QUIDAM.

CAſtalio natione Sabaudus obiit Baſileæ anno 1563. 29. Decembris, anno ſuæ ætatis 48. ubi 18. annos Græcas literas docuit. Bibliorum interpretationem Genevæ aggreſſus 1542. perfecit anno 1550. i. 9 annis, magnâ animi alacritate in eis vertendis, & proſperâ valetudine ſemper uſus, ſæpe à Deo locorum obſcurorum intelligentiam vehementibus precibus efflagitans. Ex qua ejus tranſlatione id commodi lector percipiet, quòd & Biblia facilè intelliget, & linguam Latinam unâ eâdemque operâ diſcet.

ISIDORUS CLARIUS

CHRISTIANO LECTORI S.

NUllam ego rem quæ vehementior ad vim homini adhibendam ac magis efficax ſit, candide Lector, hactenus expertus mihi videor quàm amicorum vel preces vel imperium, eorum præſertim quorum ea eſt authoritas ut ab eorum conſiliis diſcedere non audeamus. Quare plerunque fit ut minorem interdum honoris ac famæ, dum eis obſequi volumus, rationem habeamus; quod quidem tum demum reprehenſione caret, aut etiam dignum laude eſt, quando eſt cum pietate conjunctum, quod mihi nunc uſu veniſſe à candidis animis agnoſcendum ſpero. Cùm enim anno ſuperiore neſcio quid inſtituiſſem quod mihi duntaxat ac familiaribus meis uſui eſſe poſſet, cujus rei teſtes habeo locupletes, coactus ſum privatum opus commune facere, &, quod nè ſomniare quidem ipſe per me auſus eſſem, id efflagitantibus amicis negare non potui, qui dicerent non decere Chriſtianum hominem privatum ſibi aliquid cum proximi cujuſquam damno retinere. Et quidem ſi id tantùm ſpectandum fuiſſet, nihil erat negotii, etiam ſine ullis amicorum perſuaſionibus, hâc uti liberalitate, cùm non ignorem facta noſtra omnia nunquam ſuos habere numeros niſi cum proximi cujuſque utilitate conjuncta ſint. Sed multa erant quæ me ab hoc propoſito deterrerent, atque duo in primis, & rei videlicet novitas, & hujus eruditiſſimi ſeculi ſupercilium. Cui tamen cogitationi breviter reſpondebatur; Primùm, non tam cogitandum nova ſit nécne res quam quis aggreditur quàm quid vel utilitatis vel damni ſecum ſit allatura; Deinde, quod ad hujus ætatis judicium pertinet, non debere eum qui cum pietate aliquid parat, timere, præſertim ab eruditis viris, cùm is doctorum hominum, & qui veram eruditionis laudem ſint aſſecuti, eſſe

mos

mos ſoleat, ut quò doctiores ſunt, eò faciliores atque candidiores habeant mores, dum in omni re illud ſemper cogitant quod Poeta ille de verſibus ait,

Verùm ubi multa nitent in carmine, non ego paucis
Offendar maculis, quas aut incuria fudit,
Aut humana parùm cavit natura.

Alterius autem generis homines non curandos, qui ſe tum demùm doctrinæ atque eruditionis nomen adeptos eſſe putant cùm de aliorum eruditione detraxerint: atque hujuſcemodi maſtigias jam ab optimo quoque agnoſci, qui apertam ſui ingenii ſignificationem ipſi faciunt, dum nihil ſcribere unquam norunt niſi illud quod ſcribunt totum maledicentiâ & felle commaculent. Hæc etſi vera ego eſſe intelligebam, maluiſſem tamen periculoſam hanc aleam declinare; quod quidem hoc pacto me aſſecuturum ſperabam, ſi impetraſſem ut ſine meo nomine lucubrationes iſtæ foràs darentur, quod unum hac in re perfugium exſpectabam. Verùm nè hoc quidem, quod mihi pro maximo munere fuiſſet, licitum per eoſdem amicos fuit, qui illud admonerent, ſolere hâc maximè ætate ea ſcripta in quibus nomen taceretur authoris in hæreſeωs ſuſpicionem venire. His ego anguſtiis circumſeptus, cùm hauriendum mihi omnino hunc calicem intelligerem, veni in memoriam Servatoris noſtri Dei, qui dum ſaluti generis noſtri conſuleret, crudeliſſimum ac teterrimum mortis genus ſubire non recuſavit. Quanquam non deſpero fore ut hoc quod à me factum eſt apud æquos rerum æſtimatores in bonam partem accipiatur, ſi vel unum illud ſecum reputaverint, quòd nulla me laudis & gloriæ cupiditas ad hoc negotium exſtimulavit, ſed poſt principem illam deliberationem, ſatis mihi tantùm faciendi, communis præterea acceſſit utilitatis cogitatio. Et hæc quidem, quod ad vulgandi hujus operis rationem ſpectat, dicta breviter ſint. Nunc eadem cum brevitate meum in hoc facto conſilium explicabo. Multa quidem doctè & ſuperioribus ſeculis tractata in Divinos libros ſunt, & hâc ætate noſtrâ, quam ego hoc nomine auream appellarem niſi ſe Ægyptii cum Iſraelitis permiſcuiſſent. Et alii novâ in Latinam linguam Verſione, alii Commentariis, alii utrâque re Chriſtianam remp. ditare pro ſe quiſque conati ſunt. Sed duo mihi deeſſe adhuc videbantur. Nam in his horum omnium ſtudiis atque laboribus editio illa quâ totus Chriſtianus orbis utitur, ac ſemper, ut facilè conjecto, uſurus eſt, nondum ſqualloreм ſuum depoſuerat, nec ei quiſquam errores, quibus innumeris penè ſcatebat, adimere adhuc curaverat; quæ res eò magis reprehenſione digna mihi videbatur quò eorum major eſſet hac ætate copia qui huic malo mederi potuiſſent. Alterum erat quod deſiderabam, ut ſcilicet ea loca quæ in utroque ſunt Teſtamento obſcuriora, & aliquâ egent luce, ità plana fierent, atque eâ brevitate explicarentur, ut nihilo minùs uno volumine S. Bibliorum opus claudi poſſet: quod non mediocri ſanè futurum fuiſſet adjumento, non multitudini ſolùm, cui minùs ſuppeditat ea librorum ſupellex, verùm iis etiam quibus locupletioris bibliothecæ copia eſt. Cùm enim quis in promptu atque in ipſo Divinorum librorum volumine habet unde ſeſe ex incidentibus in litera difficultatibus explicet, tranquilliore tum animo, quaſi complanatâ viâ & ſublatis offendiculis, conficit ſua ſpatia, & jucundiùs piis immorari meditationibus poteſt. Hanc ego geminam provinciam, & corrigendæ videlicet hujus editionis, & lucis afferendæ locis difficilioribus, aggreſſus ſum, atque eâ ratione ut viri docti qui in utraque hac parte ſeſe exercuerunt amare me de hac re debeant, qui profitear me ex eorum lucubrationibus non exigua accepiſſe adjumenta, præſertim in ipſa Bibliorum correctione, ut quicquid hîc profectum ſit ipſis eorúmque vigiliis referri acceptum velim: quanquam accedere & ipſi, quæ Dei eſt benignitas, ad Hebræos fontes poſſumus: ſed & tutius & minùs invidioſum fuit hâc ingredi viâ, nè plus aliquid unus quàm tot eruditi viri, qui hactenus ſcripſerunt, viderer ſapere voluiſſe. Verùm, quod ad Caſtigationes pertinet, conſilium id fuit meum, non ad vivum, quod aiunt, omnia reſecare, ſed ubi vel nihil vel perparùm immutaretur de ſententia, indulgendum conſuetudini judicavi: atque hiſce tamen locis admonere lectorem in Scholiis ſoleo quo pacto Hebræa ſe habeant: alioqui ſi ſtaterâ aurificis, & non populari potiùs quadam trutinâ, uti voluiſſem, offenſæ fuiſſent omnino Eccleſiæ aures, neque id quod cogitaveram eſſet conſecutum, ut ſcilicet Vulgata editio agnoſceretur. Neque verò id à me ſine exemplo factum eſt, atque adeò validiſſima authoritate, cùm illi ipſi Apoſtoli atque Euangeliſtæ frequentiſſimè, cùm proferunt Scripturarum teſtimonia, minimè curent exactam illam Hebraicæ veritatis explicationem; ut nonnunquam diverſa atque Hebraica habent, ſi verba tantùm contemplere, ſcripſiſſe videantur: quæ tamen res ingentem præ ſe, quòd ſcilicet ab ipſis ſtaret veritas, ferebat ſignificationem. Verùm etſi eâ quam diximus uſi fuerimus moderatione, loca tamen ad octo millia annotata atque emendata à nobis ſunt. At verò quod reliquum eſſet, optarim ego ut primates Chriſtianæ reip. patres, ſiquid minùs à me in hac parte perfectum eſt, operam darent ut, quando maxima jam laboris pars confecta eſt, quicquid reſtat abſolveretur. Nam fieri non poteſt ut unus aſſequi poſſit omnia, ídque in tam penè præcipiti (non meâ tamen magis quàm aliorum culpâ) feſtinatóque negotio. Quale igitur cunque id eſt quod communi Eccleſiæ Chriſti largiri juſſus ſum, peto à te, pie Lector, ut unam his meis laboribus, qui ſanè non mediocres fuere, vicem rependas, ut eo pectore ac mente quemadmodum à me offeruntur accipias & legas. Vale.

HENRICO INFANTI PORTUGALLIÆ

S.R.E. Reverendiſſimo Cardinali, Archiepiſc. Eburenſi, &c.

F. FRANCISCUS FORERIUS S. D.

TOt ſunt, Sereniſſime atque optime Princeps, tibi à Deo Opt. Max. dona impertita, ut omnes qui pietatem colunt te diligant atque admirentur: Sed in regnis Portugalliæ nullus eſt qui mentis ac judicii compos ſit quin tibi penè uni acceptum referat quòd tutus vivat in patria, otio fruatur, jus ſuum obtineat, ac denique domi militiæque bene rem gerat. Quæ verò à te ineatur ratio in rebus tantâ prudentiâ adminiſtrandis, nec eſt hujus mei inſtituti nunc explicare, nec, ſi eſſet, tu pro tua ſingulari modeſtia facilè ferres. Sed unum tantùm volo omnibus compertum eſſe atque teſtatum, alios quidem Luſitanorum nominis tibi multa ac magna, me verò omnia minima, vel maxima debere. Simulac enim ex Gallia redii, quò me cum æqualibus meis quamplurimis Rex ille animi planè regii, frater tuus JOANNES III, ſtudiorum causâ miſerat, cujus memoria cum maximo deſiderio in animis omnium bonorum ſemper inhærebit, ſtatim me in fidem tuam recepiſti, tantóque ſtudio proſecutus es, quod ad hanc uſque diem ſemper apparuit illuſtrius, ut veteribus beneficiis nova continenter addendo mei vehementer ornandi te nec animus nec ratio unquam defecerit. Cùm igitur tuus ego ſim totus, nihílque habeam boni quod tibi jure optimo non adſcribatur, ad te etiam Jeſaias meus deferatur neceſſe eſt. Nam etſi ſcio te nullum non tempus habere nimis occupatum, propter rerum molem quibus præes, & curas quæ te maximè diſtrahunt; dum Regina, quæ ſanctitate ac prudentiâ omnium fidem ſuperat, ad maximas omnes res gerendas tuo conſilio utitur; neque poſſe de tuis occupationibus tantum temporis detrahere quod ſatis ſit ad hunc librum perlegendum; tamen cùm Sacrarum literarum ſtudio nihil tibi ſit antiquius, in quibus maximos feciſti progreſſus, ſi quid inciderit in lectione Jeſaiæ, ut uſu ſolet accidere, (in re præſertim tantis tenebris circumfuſa) in quo hæreas ac noſtram ſententiam requiras, dare poteris aliquot operas ſubciſivas huic noſtro commentario: deinde cùm ejus partem quam voles attigeris, ſi tibi videbitur, trades juvenibus illis qui ſunt in Academia Sacrarum literarum, quam tu cum ſumma tua laude atque impenſa incredibili in tua civitate Eburenſi inſtituiſti: cui etſi viros præfeceris, ut par erat, doctrinâ & ſanctitate excellentes, (qui velim pro ſua ſingulari probitate ac maxima benevolentia, quâ eorum ſocietatem propter religionem & vitæ rationem ſemper habui conjunctiſſimam, ut, ſi quæ fuerint obtrectatorum calumniæ, me ab omnibus vindicent) tamen ſtudioſis illis juvenibus induſtriam noſtram atque operam non inutilem aut parùm jucundam ſpero fore. Habes, Princeps optime, ac religionis Antiſtes, Aſſertor & Vindex, voluntatem meam: Tu pro tua ſingulari humanitate ac ſtudio, quo me ſemper es proſecutus, eo animo hæc méque ipſum accipies quo à me tibi traduntur, quod te facturum omnino, cùm cupio, tum etiam confido.

Vale Tridenti Kal. Martii.

F. FRAN.

F. FRANCISCUS FORERIUS

AD SANCTISS. PATRES

IN CONCILIO TRIDENTINO

CONGREGATOS.

CUm ſuperioribus annis, Patres ampliſſimi, in Regnis Portugalliæ à Principibus noſtris, qui ſemper ſummâ prudentiâ circumſpiciunt nequa prava doctrina in animos ſuorum irrepat, libris quærendis atque examinandis præfectus eſſem qui ab exteris gentibus ad nos afferuntur, omniáque ſcriptorum genera perlegerem, pleróſque hujus ætatis viros bonos ac doctos animadverti id genus ſcribendi ſequi quod noſtrorum patrum memoriâ fuerat uſurpatum, nimirum ſubortas hæreſes impugnare, hæreticorum hominum errores evertere ac penitus tollere, pro Eccleſia Chriſti propugnare, ut veritatem Chriſtianæ doctrinæ, velut à majoribus acceperunt, ſartam tectam conſervarent, adverſariorum ſcripta impugnando, & collatis ſignis cominus cum hoſtibus manus conſerendo. Dolent enim nimis atque acerbiſſimè ferunt viri Chriſtianâ pietate præſtantes fratrum ſuorum calamitatem: & quamvis eos videant à vera Catholicæ Eccleſiæ ſententia abſtractos ad hoſtes totius humani generis defeciſſe, non poſſunt de illorum interitu ſoliciti non niti ſummo conatu ut è diaboli laqueis exemptos ad ſanam caſtámque doctrinam perducant. Hoc ſcribendi genus tam diligenter, tam doctè, tam copiosè atque enucleatè ſuperioribus temporibus nonnulli perſecuti ſunt ut in hac parte nihil jam catholici viri deſiderare, neque ullam excuſationem miſeri illi & planè perditi ſuorum errorum afferre poſſint, in quibus obſtinatiſſimi perſiſtunt, non tam quòd ſe rectè ſentire intelligant quàm ut opinionem retineant quam ſine ulla ratione tueri cœperunt: nec deſiſtent quoad imperitæ plebeculæ probarint ſe eſſe verborum Dei veros interpretes ac ſacroſanctæ Scripturæ ſenſum tenere, ſibíque Divinitus omnia transfundi. Sperant enim illi diabolicâ ſuperbiâ obcæcati, quamdiu nobis occentent, & priorem ſuam interpretationem apud indoctos inculcent, nihil de ſua exiſtimatione detractum iri. Cujus rei cùm ego eorum ſcripta volvendo certiſſima viderem argumenta, non poteram facilè pati, præſertim ſentiens Divinis oraculis ac ſanctiſſimis ſcriptis tantam injuriam fieri, quæ Deus Opt. Max. pro ſummo beneficio tanquam lignum vitæ adverſùs mortem, tanquam ad afferendam lucem adverſùs tenebras, tanquam fontem aquæ jugis in ſolitudine, ac ſingulare perfugium in maximis anguſtiis reliquit, ab hominibus ad ſuam & cæterorum peſtem atque æternos cruciatus animorum transferri. Quæ res, ſanctiſſimi Patres, effecit, ut me operæ pretium facturum exiſtimarem, ſi omnes libros Prophetarum, ac Job, Davidis & Salomonis explicarem, ac germanam catholicámque ſententiam ſummâ diligentiâ ac ſtudio, ſingulis dictionibus examinatis, dicendíque formulis Hebræorum obſervatis, elicerem ac promulgarem. Opus ſanè ſpiſſum eſt atque operoſum; quod etiam haud ſcio an unquam unus homo præſtare poſſit: tamen cùm Eccleſiæ Chriſtianæ charitas me impulerit, ac deſiderium maximum quo teneor ut fratres in deviis errantes & ad interitum feſtinantes ad rectam viam & ſalutis certiſſimum portum reveniant, non arbitror mihi temeritatis notam inurendam à piis viris ac veſtri ſimilibus, præſertim cùm viderint me operam non omnino luſiſſe. Nam in ſingulis libris locos complures obſcuriſſimos ità illuſtravi ut nemo ampliùs hærere poſſit. Sunt alii penè innumerabiles quibus Judæi atque hæretici hujus temporis utebantur ad doctrinam Chriſtianam labefactandam; nóſque veram verborum ſignificationem interpretantes, adverſariis arma nec opinantibus abſtulimus. Hanc belli gerendi rationem non parùm commodam puto quâ aditus atque exitus hoſtibus præcluduntur, commeatus intercipiuntur, aquæ derivantur, & ſine ſanguine illorum vires penitus exhauriuntur: hoc ipſum facere mihi videntur qui è S. literis veram germanámque ſententiam elicientes, locos omnes quibus impiorum perfidia convinci poſſit, qui in pravum ſenſum omnia detorquent, illuſtrant, atque ità interpretandos eſſe ex ſimilium collatione confirmant: ex quo aut quantumvis refragantes veritatem fateri compellimus, aut eò detrudimus ut cùm omnium hominum tanti ſceleris deteſtatione dicant, à Spiritu S. pugnantia afferri. Quam rationem eò libentiùs amplector, quòd non ſolùm præſentes ac ſuperiorum temporum hæreſes tollit, ſed etiam cæteras omnes quæ in poſterum ab inferis poſſint emergere. Nihil enim diabolica fraus ſpecie religionis animis ſceleratorum vel imperitorum affixit aut affiget quod non aliquo modo locis quibuſdam Divinorum oraculorum aut decurtatis aut perverſè interpretatis tinctum ſit, eorúmque auctoritate confirmari videatur. Quod veriſſimum eſſe teſtatur vel hæreſis ea quæ nuper exorta eſt, ex quaſi abortis Lutheri, quæ Spiritui obſequendum eſſe jubet, ac ſcripta Divina omnia habet nauci, & ab ipſa Scriptura robur petit. Si quis igitur difficilioribus omnibus locis maximéque obſcuris lucem attulerit,

attulerit, ac sincerum sensum & literalem, ut vocant, promulgarit (quem Deus quasi intra viscera verborum inclusit, quo uno adversùs hæreticos pugnamus) non parùm adjumenti Christi Ecclesiæ attulisse videbitur. Præterea apud neminem vestrum controversum esse, sed apud omnes, ut pios decet, certum atque concessum puto, eam operam non esse parùm laudandam quæ summo studio suscepta est ad pristinam auctoritatem veteris, docti ac sanctissimi interpretis confirmandam; quam hoc tempore impiorum iniquitas labefacere conata est, præsertim cùm superioribus annis hoc idem sanctissimum Concilium, ut par erat, nulla ex parte diminutam esse voluerit. Quæ ego certè si non perfeci, saltem volui: ob eam enim causam rursus Hebræa in Latinum sermonem converti, ut verbum pro verbo reddens, quoad ejus fieri potuit, ostenderem in Commentario sententiam quam Vulgatus interpres reddidit ab Hebraicis verbis non abhorrere. Non tamen eo inficias esse aliquot locos qui ab eo fortasse magis commodè converti potuerint; sed iidem ipsi qui in eum illudunt, & tragœdias maximas excitant, meâ sententiâ, sæpe ità verterunt ut fœdiùs verti vix possint; ob eámque rem nihil est causæ cur eorum nomine de ejus auctoritate vel minimum quidem detrahatur, quod ut quasi legentibus ob oculos ponerem, interdum in examinandis dictionibus fui longior, in primis præsertim capitibus. Facillimum enim esse aiunt verbis tenus veteris interpretis auctoritatem tueri, sed si scripta scriptis conferantur, id fieri posse nullo pacto contendunt. In primis igitur nos capitibus accuratiùs verba contulimus, ut in reliquis & apud Jesaiam, & apud cæteros Prophetas, licèt locos tantùm difficiles explicemus, tamen eandem industriam posuisse omnes existiment; neque verbum quidem esse omissum cujus significationem atque usum non perpenderimus. Hæc verò à nobis nemo eo animo dicta esse existimet quò vel tantulum de cæterorum industria detrahatur, aut gloriolam ullam inanem, & quasi nebulas ad solis calorem brevi evanescentem, aucupemur. Tantum enim abest ut hujusmodi vanitatibus trahar, ut quàm miserrimos eos omnes judicem qui harum rerum studio tenentur, & fructum alium laborum suorum exspectant quàm eum qui omnibus apud Dominum JESUM est repositus, idémque singulis pro factis est redditurus: quem, veluti spero, & ejusdem pietate fretus exspecto, reddat & mihi & cæteris omnibus qui ipsum, ut par est, piè & castè coluerint, atque omnia sua studia ad laudandam tanti nominis Majestatem converterint. Quamobrem si nostram operam vobis, sanctissimi Patres, probari intellexero, reliquos libros, quos habeo jam absolutos, propediem foràs dabo: sin minùs vestro judicio admonitus recondam; mihique satis erit meum studium erga Christi Ecclesiam atque hoc sanctissimum Concilium semel esse testatum.

Valete. Dat. Tridenti Kal. Martii.

Ejusdem ad Amicos in Commentarium Jesaiæ

PRÆFATIO.

ANtè quàm ad institutum meum venio, vobis, fratres atque amici, qui me aliquod opus vigiliarum mearum edere compulistis, reddenda est ratio meæ voluntatis atque propositi: cæteri enim, qui me non norunt, ex ea intelligent quid à me in hoc commentario sit exspectandum: ac si fortè institutum meum probaverint, ad reliqua legenda aggredi poterunt; sin minùs, operam suam aliò transferent. At vobiscum loquar confidentiùs: non enim mihi ullo pacto persuaderi potest quin hujusmodi labores nostri vobis pergrati futuri sint, præsertim cùm ob eam potissimùm causam suscepti fuerint, ut qui nondum certam rationem studiorum tenent, hanc sequi possint, ex qua plurimum mihi felicitatis (quod Deo semper acceptum feram) provenisse nunquam diffitebor. Sed scio ex vobis esse nonnullos qui à me multò majora exspectarint: nam, ut non ex animo meo nunc loquar, sed ex vestris verbis, ut sæpe in sermonibus mihi dixistis, quidam magnam de me opinionem conceperunt ex concionibus quas per viginti annos in aula regia & apud cives meos Ulyssiponenses aut præsentes audiere aut absentes fortasse, ut sæpe fit, ab iis qui adfuerant vehementer laudari intellexerunt. Videbar enim (absit arrogantia verbis, & omnia Divinæ bonitati adscribantur) juxta Pauli doctrinam rectè tractare verbum veritatis, ac locos ex Scripturis citatos commodè interpretari atque ad Christianorum & fratrum dilectionem satis aptè accommodare. Studium, ingenium meum ac dexteritatem quandam vehementer laudando, me persæpe rogastis ut ad communem reip. Christianæ utilitatem tandem efficerem ut aliquod opus exstaret laborum meorum. Mihi verò difficillimum videbatur negare iis quos unicè diligerem, quibúsque me carissimum esse sentirem, præsertim adeò justa petentibus, ac præclara cupientibus, ut sine maxima omnium invidia diutiùs deberi non possent. Sed cùm multùm cogitassem quid primùm edendum esset, conscientia

ſcientia me admonuit ut ab iis ſcriptis initium facerem quibus ratio ſtudiorum meorum pateret; per quam quantum ipſi putatis ego profecerim, quæ etſi intelligebam non ab omnibus excipienda fore illo applauſu quem eorum exſpectatio ac de me priùs concepta opinio promittere videbatur, tamen malui in periculo verſari meæ exiſtimationis minuendæ quàm conſcientiæ non planè ſatisfacere. Neque debet alicui veſtrum mirum videri cur ità loquar: nam longo uſu doctus id ferè evenire intelligo. Novi libros qui probari ſoleant: novi ſtudiorum genera, hominum mores; ſciebam etiam, ſi lucubrationes meas ederem in Euangelia quæ per totum anni curriculum leguntur, velut à me pro ſuggeſtu in concionibus ad populum expoſita ſunt, aut eas quas in reliquos Prophetas habeo, in quibus tantummodo loci difficiles explicantur, multò plures fore qui eos libros legerent, meóque nomini meliùs conſultum iri. Verùm cùm me meáque Domino Jeſu dediderim, à quo omnia accepi, ejúſque gloriâ mihi nihil ſit antiquius, id ipſum nomen ſtatui, quantum ſui muneris largitas mihi permittet, illuſtrare, propagare atque in omnium animis infigere, & eorum præſertim qui non credunt; iíſque non parùm utilitatis afferre qui in ſtudium S. literarum incumbunt, ac Spiritûs Dei verba in aures hominum tranſmittunt: quibus prodeſſe cùm vehementer ſtuderem, pro iis muneribus quæ mihi largita eſt Domini noſtri ſumma benignitas, ad delicta mea, quæ ſunt innumerabilia, conniventis, operæ pretium facturus mihi videbar, ſi ſcripto aliquo teſtarer, iis præcipuè qui mihi plùs æquo tribuunt, quâ ſtudiorum ratione pervenerim ad earum rerum notitiam quam illi, ut aiunt, admirantur. Coram Chriſto loquor, à quo eadem accepi, me quidquid eſt quod vel ipſi laudant vel laudari intellexerunt, quidquid in meis concionibus populum tenet atque afficit, quidquid eſt eloquentiæ, ſuavitatis, gravitatis, omnémque facultatem quam mihi in dicendo tribuunt, hâc ratione eſſe aſſecutum quam in interpretando Jeſaia ſequor. Cùm enim cognoviſſem magnam partem difficultatis in verbis conſiſtere, donec Hebraicè neſciebam, ad aliorum converſiones, annotationes ac ſcholia me conferebam; ubi verò Hebræa ego ipſe conſulere potui & cum Latinis conferre, adhibitis omnibus quorum copiam mihi habere licuit Lexicis, atque examinatis locis quos citant ad verborum ſignificationes comprobandas, maximis vigiliis Lexicum mihi ipſi confeci: quod incredibile dictu eſt quantum negotii mihi faceſſerit; nunc autem præteritos labores continenti utilitate compenſat: Eo enim inſtructus ad lectionem Prophetarum accedo, dictiones certo judicio pondero, obſervo dicendi formulas, tralationum uſum, ac cætera quæ à me in commentario notantur: Vulgatam etiam interpretationem, quam jure ſemper feci plurimi, cum Hebræis verbis confero; deinde ſenſum, Divinâ priùs operâ imploratâ, conor elicere. Quoad ea quæ vehementer ſtudeo non aſſequor, inſuaves nimirum ſunt labores mei; animus quodammodo languet, neque ad Divinum amorem impellitur; mihíque inter ſentes verſari videor: ſed ubi quod volebam obtinui, quis dicat quàm ſuaves fructus percipiam? jam ſpinæ illæ roſas & colore & odore maximè delectantes feliciſſimè protuliſſe mihi videntur. Hâc dulcedine perfuſus iterum inter ſpinas conjici pervelim. Hujuſmodi ſunt meæ curæ, fratres, hujuſmodi vigiliæ, hæc ratio ſtudiorum meorum, hinc illa emanarunt quæ, ut vos dicitis, admiramini: quæ vel ſi vera eſſent, & majora etiam quàm prædicatis, non tanti unquam facerem ut iis bonis conferrem quæ ex hac ratione mihi provenerunt hactenus, & in dies, ſi Deus juvarit, magis magíſque provenient, quæ ſi planè poſſem, non tamen explicarem: timendum enim eſſet nè idem mihi eveniret quod Regi Ezekiæ, cùm ad ſe legati Babylonii venerunt. Hæc à me non eò dicuntur ut alicui fucum faciam: volo enim etiam atque etiam eſſe teſtatum me optimè noſſe, ſi quid eſt in me boni, nihil eſſe cauſæ ut gloriari poſſim: totum enim ab eo accepi qui etiam ſubitò poteſt auferre. Loquor perinde atque ſimplicitas Chriſtiana poſtulat, ac Spiritus ſuadet: dici enim non poteſt quantopere cupiam ut omnes ad hauriendas aquas ſalutares mecum concurrant. Nunc veriſſimè hujuſmodi ſtudiis videor mihi id conſecutus quod in libro Sapientiæ promittitur, cùm ait, *Qui elucidant me, vitam æternam habebunt*; nam etiam hîc *vita æterna eſt, ut cognoſcam* Dominum *Deum, & quem ille miſit Jeſum Chriſtum.* Quin & illud quod in Euangelio legitur, mihi accidiſſe poſſum affirmare; Invento theſauro in agro, me omnia vendidiſſe ut mihi agrum illum compararem. Hunc ergo agrum maxima cum hilaritate colo; nec ab opere quod inſtitui deſiſtam, niſi cùm ex hac vita migraro. Hujus culturæ argumentum ac rationem, fratres chariſſimi, apud Jeſaiam habetis. Si oratio mea parùm ſuavis videbitur, condonandum eſt homini inter vepres ambulanti; ſi inelegans, quis à ruſtico elegantiæ ſtudium atque ornamenta deſideret? Præterea non eſt cur mihi vitio vertat aliquis quòd dum Prophetæ verba pondero, interdum ſim longior. Cùm enim ſtare ferè ab antiquo interprete ac pro eodem pugnare decreverim, res pluribus exponere neceſſe habui, & ea refellere quæ illi objiciunt qui ejus auctoritatem tentare conantur. Sæpe etiam dum leges commentarii tranſgredi vereor, Grammatici, Hiſtorici, Philoſophi, Aſtrologi ac Geographi perſonam ſuſtineo: interdum etiam ingenio meo indulſi, ut qualis eſſet ſtudiorum meorum ratio legentibus aperirem. Sed ut ad id redeam quod paulò antè dicebam, in hoc commentario neque verborum delectum habere conſtitui, neque ornamenta ulla quærere, ut legentes voluptate perfundant. Qui hæc in S. literarum commentariis deſiderant, nondum ſatis habent cognitum quanta in verborum quaſi rudetis ac ruſticitate quodam modo quæſita Spiritus Domini jucunditates incluſerit. Digreſſionibus, ut lectores permoveam, non utor, niſi rarenter & verecundè: id enim munus meum hoc tempore vix unquam patitur ut fiat; egóque meis partibus cumulatè arbitror me ſatisfeciſſe, ſi ità ſententiam Prophetæ expoſuero ut clarè pateat. Qui verò inflammari maximè cupiunt cùm verborum ſenſum ex commentario intellexerint, ad lectionem

Prophetæ

Prophetæ eo relicto ſe convertant; à quo tantus ignis paulatim excitabitur ut ſibi intra viſcera ardere videantur.

Sunt etiam quædam alia lectoribus ſignificanda, & illud in primis, Me non aliam ob cauſam rurſus Hebræa vertiſſe quàm ut veteris interpretis auctoritatem confirmarem: Ille enim ferè, ut docti homines facere ſolent, non tam verba quàm ſenſum expreſſit, & eo nomine à nimiùm curioſis ac parùm doctis mentíſque fortaſſe non bonæ ſæpiſſime malè ſolet audire, qui ſatìs probaſſe exiſtimant quæ dicunt, cùm Judæos teſtes adhibent qui affirmant verba Hebræa in veteri noſtra interpretatione ſæpe expreſſa non eſſe. Ob id non inutile judicavi, ſi verbum pro verbo reddens, quoad licuit, oſtenderem Vulgatum interpretem in locis innumerabilibus ſententias doctiſſimè atque optimè expreſſiſſe, & eos qui ipſum accuſant in illis eiſdem locis longiſſimè à veritate diſcedere. Addixi ſemper me verbis ipſis Hebræis, niſi cùm tam inſolens erat oratio ut nullo pacto à Latinis intelligi poſſet. Hebraiſmos retinui; ordinem verborum vix unquam mutavi; dictiones non addidi, niſi aliquot in locis ſubſtantivum verbum, ut appellant, ac relativum, quæ Hebræi frequenter omittere ſolent: quod ob eam rem feci libentiùs, ut oſtenderem quantam libertatem reliqui interpretes ſibi vendicarint, vel, ut veriùs loquar, temeritatem. Nam ſi quis in quovis orationis membro dictionem aliquam addat, is omnino Scripturam fideliter haudquaquam interpretabitur, ſed pervertet. Habes, Chriſtiane lector, ſententiam meam. In interpretatione mea nihil aliud velim ſpectes niſi religionem ac fidem.

In nominibus propriis ferè à Vulgato interprete non receſſi, quòd uſu jam recepta ſint; neque video ullam utilitatem ex hujuſmodi novatione provenire. Quædam tamen mutavi, quòd ea potiùs librariorum negligentiâ mendoſè legi exiſtimarem, quàm interpretem ità ſcripta reliquiſſe: ſed neque hac in re nimis diligens eſſe volui. Pauca, vim literæ ע ſecutus, per *t* ac *c* ſcripſi; tum quia præceptor meus Angelus Caninius Anglarienſis, qui ad linguas docendas natus eſſe videbatur, atque Hiſpali mortuus eſt, ità pronuncianda cenſebat; tum etiam ut lector, ſi vellet originem nominum inveſtigare, intelligeret quibus literis in Hebræo ſcriberentur.

In nominibus Dei hoc obſervavi, ut nomen illud quatuor literarum quod Judæi infandum volunt eſſe, nempe יהוה, ubicunque inveniretur, immutatum retinui. Nam cùm nomen id tantùm nulli creato convenire poſſit, non parvi momenti rem eſſe judicavi, ſi lector intelligeret ubi id nomen eſſet, ubi non eſſet, præſertim cùm in oratione ſæpius, ſi aliud pro illo ponas, vix intelligere poſſit ullus quid ſibi velit Propheta. Ut unum tantùm è multis afferam, quis aliud intelliget, cùm ità dicit, *Ego Dominus*; *hoc eſt nomen meum*, quàm *Domini* nomen? & tamen de alio nomine fit ſermo, ſcilicet יהוה, quod quidem idem ſignificare quod nomen *Dominus* nemo unquam dixit; ſed *eum qui eſt*. Hìc dicet aliquis, Cur ergò antiquus interpres, cujus judicium tanti eſt apud te, id nomen nunquam retinuit, ſed ſemper nomine *Domini* commutavit? Huic ità reſpondendum videtur, Ipſum hac in re Lxx interpretes ſequi voluiſſe, qui tantæ erant auctoritatis ut ſi quis ejuſmodi nomen aliter enunciaſſet quàm illi tradidiſſent nefas videretur; qui tamen non aliam ob rem ab ejus nominis enunciatione abſtinuerunt quàm propter Hebræorum ſuperſtitionem: quos tamen ſancti Dei adeò laborabant ut ad viam veritatis reducerent, ut vel ipſi Apoſtoli in citandis locis Scripturæ, & hoc ipſo nomine, caverint nè Judæos offenderent; qui ſi nomen, quod penè poſt hominum memoriam infandum eſſe acceperant, à Chriſtiano proferri vidiſſent, per religionis contemptum id fieri exiſtimaſſent: eáque una res perficere poterat ut illi à fide abhorrerent. Noſtris verò temporibus cùm paſſim ſanctiſſimum id nomen latè manaverit promulgatúmque ſit, jure optimo, ubi ubi inveniatur, pronunciandum videtur, nè temere ſcriptum fuiſſe judicari poſſit. ADONAI *herum* ſignificat, ſive *eum qui familiam nutrit ac tuetur*: pro eo *dominum* reddidi. SADAI conſervavi, quia ejus nominis interpretatio in dubium revocatur. Vide Jeſaiæ 13. JAH etiam retinui, quòd à JEHOVAH differre non putem. EL, & ELOHIM, quæ à *fortitudine* dicuntur, nomine *Dei* reddidi. Quantum verò momenti afferat in interpretatione ſcire quod nomen ſit expreſſum, ex noſtro commentario lectores intelligent.

Verſus penè ubique cum Hebræis diſtinxi: in aliquot tamen locis oſtendi diviſiones ſeu interpunctiones malè à Maſſoritis, aut quicunque illi tandem fuerint, adhibitas fuiſſe. Dictiones quaſi aliis motionibus vocalibus ſcriptæ eſſent quàm nunc leguntur in Bibliis ſæpe interpretatus ſum: nam is qui puncta adhibuit ac diviſiones interpretis officio functus eſt: quare ut interdum decipi potuit, ſic apud me & pleroſque viros doctos non majorem vim obtinent quàm Rabbinorum interpretationes, præſertim cùm videam apud illos ipſos Rabbinos hac in re vehementer variari; ac non eodem modo omnes, quemadmodum neque antiqui interpretes, & paraphraſtes Chaldæus, eandem vocem protulerunt, ità fit ut liberior ſit interpretatio: ex quo plurimum boni interdum oritur, ut videre licet in noſtro commentario, ſingulis ferè capitibus.

Quædam non eodem modo in omnibus locis converti, quòd non erat opus, nonnulla aliter vertiſſem niſi commentarium edidiſſem; ob eámq; rem obſcuritatem non evitavi, modò Hebræa exprimerem.

In declarandis vocum ſignificationibus, quandocunq; licuit, S. literarum teſtimonio uſus ſum: ubi id defuit, cognatas dictiones, orationis filum atque antiquos interpretes in conſilium adhibui: ex quo ſæpius colligebam à Rabbinorum, & eorum qui Lexica hactenus condidere, ſententia plerunq; diſcedere, non modò non temerarium eſſe ſed etiam valde Chriſtianum. Hæc erant quæ lectores præmonitos eſſe volebam, ut ſi quid minùs uſitatum in interpretatione noſtra legiſſent, ſcirent me non temere & ſine ulla ratione id poſuiſſe; quare ad Prophetam explicandum aggrediamur.

CATHO-

CATHOLICO, POTENTISSIMO, INVICTISSIMOQUE REGI PHILIPPO CAROLI V. IMPER. F.

ANDREAS MASIUS S. D.

SUnt quidem plurima & penè innumerabilia summi atque perpetui in remp. studii tui monimenta, Philippe Rex Catholice, quibus vita tua erit ad posteritatis memoriam quàm celeberrimè commendata: sed nescio an ullum præclarius, diuturnius quidem certè nullum fore arbitror, atque illud est quo Sacra, ut vocamus, Biblia, h.e. universum Divinæ & cœlestis sapientiæ thesaurum, omnibus præcipuis linguis, quibus ille nobis est Divinitus commendatus, & tanquam adnumeratus, ità accuratè consignari, & in tabulis pulcherrimis inscriptum elaborari nuper curasti, ut nullum ipsi posthac periculum vel ab hæreticorum, ut appellantur, malitia, vel à librariorum inertia, vel denique ab imperitorum hominum temeritate futurum esse videatur. Hujus enim facti tui laudabilissima & publicè privatímque utilissimi memoriam omnis doctorum virorum posteritas summa cum caritate animóque gratissimo usurpatura est, &, ut auguror, magnificentissimas quasque atque maximas ad rem literariam juvandam molitiones, quæ olim ab aliis præstantissimis viris suscipientur, tanquam proverbio abs te nato, *Philippicas* appellatura: quod de Philadelpho Ptolemæo proditum à Philone est. Sed ego hoc tuum munus, quod reip. universæ, cujus bona salutis pars in Sacrarum literarum incorruptæ integritatis conservatione posita est, maximum atque optimum attulisti, nunc pluribus verbis non prosequar. Erunt enim satis multi quibus hoc unum opus erit ut istud atque alia divina benefacta tua copiosissimis suis orationibus in clarissima luce ponant. Mea verò ista huc modò pertinebat commemoratio, ut intelligeres, quæ me potissimùm causa adduxerit ut hosce meos labores, non illos quidem egregios, aut tantâ tuâ Majestate dignos, sed certè ab isto tuo pulcherrimo studio minimè alienos, tibi dedicarem. Ad quem enim potiùs mitti debeant quæ ad alicujus Sacrarum literarum partis correctionem emendationémque pertinent, quàm ad eum Regem cujus præclarissimi ad illam rem studii manebit testificatio sempiterna celeberrimis consignata monimentis? Quanquam mihi quidem privatim etiam summa fuit ratio ut hoc facerem. Nam cùm ego de tua voluntate certior factus à Consiliario tuo, viro insigni pietate, summâ prudentiâ, incredibili denique omnium artium disciplinâ linguarúmque peritiâ ornatissimo, Benedicto Aria Montano Theologo libelios conscripsissem duos de Syrorum lingua; quorum altero ejus literarum cognitionem, sive, ut vocamus, Grammaticam, altero vocabulorum vim significationémque explicavi; qui libelli ad Apparatum pulcherrimæ illius Bibliorum editionis tuæ, quam modò dicebam, pertinerent; atque insuper typographum tuum Plantinum Chaldaicis quibusdam exemplaribus, raræ illis quidem & emendatissimæ integritatis, quæ manuscripta in mea supellectile libraria habebam, libenter, ut debui, adjuvissem; tu magnificentissimo & planè regio munere me donasti atque cohonestasti: pro qua tua in me regia liberalitate & munificentia nisi aliquam darem grati animi mei significationem, essem profectò in te maximum Regem ingratissimus. Ad hæc, nemo, opinor, tam hebes est qui si modò præclarissimas virtutes tuas cum rebus Divinâ ratione ab Josua gestis, quatenus fas est, contulerit, non intelligat te unum esse inter Principes omnes ad quem potissimùm sanctissimi illius Imperatoris historiam mittere consentaneum fuerit. Tu enim cùm in bellis gerendis tum in antiqua puráque religione tuenda sic adhuc versatus es, ut unus præ cæteris omnibus eximiè atque etiam singulariter tibi Josuæ exemplum ad imitandum proposuisse possis existimari. Sed mihi nunc, ut dixi, non est operæ tuas laudes in ista mea oratione ponere. Quapropter hujus meæ dedicationis causas, satis, opinor, justas, dixisse contentus, subjiciam, ut potero, paucissimis rationem omnem quam sum in opere ipso, quod tuæ Majestati meritò dedicavi, secutus. Enimvero quantam auctoritatem atque fidem rerum Sacrarum scriptores explanatoréque, quotquot præsertim ante D. Hieronymi ætatem vixerunt, aut ejus fuerunt æquales, Græcæ interpretationi Septuaginta duorum Seniorum adjunxerint, minimè est obscurum. Cùm enim plerique Hebraicè nescirent, quæ lingua in S. literis optimo jure principatum tenet, illam unam interpretationem, quippe cujus secundùm Hebraicam veritatem maxima erat auctoritas, omnes, sive illi Latini fuere sive Græci, sunt secuti, nec pauci etiam ut Divinitus dictatam atque prophetico scriptam sensu admirati veneratíque. Quam ob rem summam laudem merita fuit habuítque apud omnes ea opera quam Hesychius magnam, Lucianus majorem, Origenes maximam in illa interpretatione emendanda conservandáque consumpserunt. Horum ergò virorum, sanè præstantissimorum, ego æmulatus utilissimum studium, illam LXXII Seniorum interpretationem, sicut Adamantius universam sartam tectam suo seculo tradiderat, sic in una Josuæ historia rursus sinceram integrámque

meo ſeculo tradere, tanto intervallo, ſum conatus, cùm interea in nulla ſui parte vitium non fecerit. Nam ut nihil dicam de corruptis ubique verbis, verborúmque complexionibus; quæ vitia quàm multa, quàm fœda, quàm mendoſa in ea ſint, incredibile dictu eſt; quis aut noſtrâ aut avorum noſtrorum memoriâ ullum vidit codicem in quo ſupereſſent aſteriſci atque obeliſci? quibus notis paſſim appoſitis Origenes illam interpretationem utiliſſimè diſtinxerat atque illuſtrarat, quod eſt à me alibi ſatis, opinor, explicatum. Ego igitur in Joſua & menda omnia, quoad ejus à me fieri potuit in tanta pravitatis vetuſtate, correxi, & aſteriſcos obeliſcóſque ſuis locis reſtitui. In ea autem correctione emendationéque cùm aliorum vetuſtiſſimorum codicum, & præſertim ejus qui in Vaticana bibliotheca habetur, fidem ſum ſecutus, tum interpretem Syrum ubique autorem certiſſimum habui, qui ea Græca ad verbum expreſſit ante annos nongentos quæ in Adamantii Hexaplis ab Euſebio in nobili illa Cæſareenſi bibliotheca fuere collocata. Sed de iſtis rebus dixi plura in iis quæ de Græcis interpretibus à me prolixiùs ſunt diſputata. Nolim enim ſuſpicari quenquam, meo me fiſum ingenio, quadam perſpicacitatis opinione, vel literam unam mutaſſe. Pertimeſcere enim deberem in re maxima periculoſam temeritatis exiſtimationem. Porrò iſta mea quæ trado ſarta tecta in Joſua, quem unum tuendum ſuſceperam, ſi illi probabunt quibus ea cognoſcendi judicandíque poteſtatem tu permiſſurus es, ego in non paucis etiam aliis Sacrarum literarum libris ſimilia exigi à me patiar, & pari fide officióque, ſi vita ſuppetet, tibi tradam. Habeo enim ab illo interprete Syro etiam Judicum hiſtorias & Regum; præterea Paralipomena, Ezdram, Eſther, Judith; denique Tobiæ, & Deuteronomii bonam partem. Neque verò me deterrebit ab ea opera, quam acceptam apud te eſſe intelligam, quorundam abſurdiſſimorum hominum contentio, qui, quod penè incredibile & portenti ſimile videri poteſt, eam Græcam editionem quæ in vulgus mendoſiſſimè eſt pervulgata tam eſſe ſacroſanctam volunt ut propemodum Hebraicæ veritati anteferre audeant; neque ipſos quidquam pudeat Origeni in magno crimine ponere, quòd manum ei, cùm eſſet etiam tum perverſiſſima, admovere auſus, obeliſcis ea veluti jugulaverit quæ Hebraicè non eſſent dicta. Sed nimirum, ut quidam febre, cibi ſuavitatem non ſentiunt, ſic iſti ſtultâ ſuperſtitione ex diuturno pravæ Scripturæ uſu imbuti, rectioris ſenſum nullum capere poſſunt; malúntque errare, & quæ ſemel adamaverunt pugnaciſſimè defendere, quàm, ſi non libenter, at ſaltem patienter, quæ meliùs conſtantiúſque dicuntur audire. Et hactenus meæ correctionis emendationíſque ratio reddita eſto. Quod porrò ad explanationem Sacrorum verborum attinet; eam enim adjeci etiam; non erat illa quidem ab initio mihi propoſita: alioquin comprobatam ab Eccleſia Latinam interpretationem ſecutus in ipſa eſſem. Sed cùm mihi ſtudioſè diligentérque & accuratè Græca cum Hebræis conferenti, & utramque linguam, illorum gratiâ qui eis non ſatis eruditi eſſent, propè ad verbum Latinè reddenti, alia atque alia notatu, ut videbantur, digna occurrerent, in iíſque ſeorſim conſcribendis, cùm ſæpe Divinarum rationum cogitatio jucunditate maximâ perfunderet mentis meæ ſenſum, proveherer longiùs, excreverunt tandem illæ ipſæ annotationes ad inſtar commentariorum; paululúmque deinde à me interpolatæ evaſerunt, quæ tuæ Majeſtati humiliter & demiſſè offero, commentaria. In quibus quid præſtiterim atque effecerim, relinquo in aliorum exiſtimatione, mihi quidem certè ipſi nulla otii, quodcunque nactus eſſem, oblectatio aut jucundior, aut utilior, aut huic etiam ætati mihi aptior obtingere potuit. Quid enim poſſit homini in omni vita videri ſuavius, quàm ſanctiſſimorum virorum divinis conſiliis actionibúſque, atque adeò Dei ipſius ſermonibus, tanquam præſentem intereſſe, & frui coràm? quid utilius, quàm ea quæ beatos nos ſola efficere poſſunt, percipere? quid denique ætati provectæ magis conſentaneum, quàm bonitatis Dei atque erga humanum genus effuſæ benignitatis meditatione commentationéque gaudia æternæ beatitudinis jam propinquæ quodam modo præcipere? Hæc autem omnia longè faciliùs perfectiúſque nos aſſequi cùm Sacras literas ſcribendo pertractamus explicamúſque minutatim, quàm ſi lectione percurramus modò, nemo eſt qui poſſit dubitare. Jam verò nè quis admiretur unde hoc de rebus Divinis commentandi ſtudium nobis ſubitò exſtiterit, nos cùm à primo tempore ætatis tum Latinis, tum Græcis, Hebraicíſque literis utcunque eruditi eſſemus; & ſi ea fuit vitæ noſtræ ratio ut aliis deinde ſtudiis, mox etiam actionibus civilium rerum implicaremur diſtringeremúrque; tamen animi noſtri quadam propenſione, quidquid uſquam unquam nobis otii vacuíque temporis conceſſum eſt, id omne libenter in Sacrarum literarum doctrina percipienda conſumpſimus, atque in eorum librorum lectione quibus libris illæ quàm rectiſſimè ad veræ antiquitatis normam & pulcherrimum Eccleſiæ conſenſum concentúmque explanatæ viderentur. Sed nihil attinet omnem vitæ noſtræ nunc rationem cuivis reddere aut exponere: ſatis enim habebo, ſi tuæ Majeſtati iſta grati adverſùm ſe animi mei teſtificatio non fuerit ingrata. Vale, Rex maxime, felicitérque regnato. Ex muſæo meo Zeveneriano, Anno Chriſti, 1571. ante diem ſeptimum Calend. Novemb.

Argumentum in lib. Joſue.

JEſus filius Nave, typum Domini non ſolùm in geſtis, verùm etiam in nomine gerens, tranſit Jordanem, hoſtium regna ſubvertit, dividit terram victori populo; & per ſingulas urbes, viculos, montes, flumina, torrentes, atque confinia, Eccleſiæ, cæleſtiſque Jeruſalem ſpiritalia regna deſcribit.

PRÆFA-

PRÆFATIO ANDREÆ MASII
IN GRÆCAM EDITIONEM JOSUÆ,
ATQUE ANNOTATIONES SUAS.

OPtime lector, ut eam rationem quam in Græca editione ſecuti ſumus, quâmque his noſtris Annotationibus conſignabimus, planè & penitus cognoſceres, prædicenda nobis eſſe nonnulla exiſtimavimus, de ipſis primùm Græcis interpretibus, deinde verò etiam de interpretationibus iis quæ LXXII interpretum nomine ſunt in vulgus pervulgatæ, denique de obeliſcis, aſteriſcis atque limniſcis, quibus notis Origenes olim iſtas interpretationes diſtinxerat. Vetus opinio eſt, jam indè à primis noſtræ religionis ducta temporibus, eáque non ſolùm Græcorum & Latinorum verùm etiam Hebræorum firmata conſenſu, Septuaginta duos viros ab Judæorum Pontifice Eleazaro ad Ptolemæum Ægypti Regem (ſive is Lagus fuit, quod pauci, ſive Philadelphus, quod plerique tradiderunt) fuiſſe miſſos, qui Sacros libros ex Hebræo in Græcum ſermonem huic id flagitanti verterunt. Et Latini quidem atque Græci iſtius rei auctores, non ſanè illi contemnendi aut leves, ſed quos penè vetuſtiſſimos, poſt Apoſtolos, laudare poſſumus religionis noſtræ explanatores & teſtes, in omnium manibus ſunt; Juſtinus Philoſophus, Clemens Alexandrinus, Irenæus, Baſilius, Epiphanius, Chryſoſtomus, Tertullianus, Hilarius, Hieronymus, Auguſtinus, Ambroſius, alii. Neque verò etiam obſcurum eſt quid ex Hebræis Philo, quid Joſephus de hac re prodiderint. Sed præter hos, quæ ſit jam olim communis Synagogæ opinio, certiſſimum nobis teſtimonium dicit Talmud, in principio ejus tractationis quâ diſceptatur de modis ſcribendarum ſacrarum literarum; Judæi מסכת סופרים vocant. Sic enim illic ſcriptum eſt, ut verbum è verbo exprimam; *Ptolemæus Rex convocavit* LXXII *ſenes, collocavítque in totidem ædiculis: cúmque nondum eis aperuiſſet qua de re convocati eſſent, ingreſſus ad ſingulos ait, Scribite mihi legem Moſis Magiſtri veſtri. Porrò Deus ità cujuſque illorum mentem dirigebat, ut cùm ſcriberent ſinguli, eandem unam undiquaque legem omnes ſcriberent; unóque concentu in tredecim locis ab Hebræo diſcederent.* Hæc illic Talmud. Cæterùm locos illos tredecim in quibus rem ipſam illi ſcientes, ut ait Talmud, diſſimulaverunt, nè Regem offenderent, nihil attinet adſcribere: In multò enim pluribus id ab ipſis eſſe factum, teſtatiſſima res eſt. Sed ſolóſne Moſis quinque libros, an univerſa, ut vocantur, Biblia ſacra illi ſint interpretati; tum ſeorſimne ſinguli, parietibus diſcluſi, an verò in conclavi conſeſſúque uno, collatis ſententiis; non eſt de iſtis rebus una noſtrorum hominum opinio. (Nam Judæi Talmudem ſuum ſequuntur; in quo & de Moſis modò lege, & de diverſis ædiculis mentio eſt.) D. enim Hieronymus pluribus in locis [Procœmio tradit. Heb. in Gen. in Ezech. 5. in Mich. 2.] ſcriptum reliquit, Præter univerſam Judæorum ſcholam, ipſum etiam Ariſtæum atque Joſephum prodidiſſe, *ſolos quinque Moſis libros ab illis eſſe converſos traditóſque Ptolemæo:* quod ſibi quoque videri credibilius, & ſi non obſcurè ille quidem præ ſe fert, tamen rem uſquequaque certam minimè dijudicat. Ad diverſas autem cellulas quod attinet, eas ridet apertè, & fabulis, non re, fabricatas in Pharo eſſe ait; negátque vel Ariſtæum vel Joſephum de eis quidquam prodidiſſe. Sed contrà, Juſtinus Philoſophus è noſtris eruditiſſimus, & cum primis vetus atque probatus, alios etiam ſacrorum vatum libros eſſe ab illis Græcè redditos exiſtimavit. Nam Diſputatione cum Tryphone Judæo ex Iſaia quædam profert ſic à LXXII illis viris, ut ait, interpretata. Idque ab aliis etiam Bibliorum explanatoribus, tum Græcis, tum Latinis, paſſim factitatum eſſe, nemo neſcit, qui quidem in eorum eſt ſcriptis verſatus. Et verò Clemens ille Alexandrinus diſertè propheticos libros addidit, cùm diceret, ἑρμωνδυθῶσαι ὑπὸ τὰς γραφὰς, τάς τε τοῦ νόμου, καὶ τὰς προφητικὰς, ὧν τὴν τῶν Ἑβραίων διάλεκτον εἰς τὴν Ἑλλάδα γλῶτταν φασὶν, ὅτι βασιλέως Πτολεμαίου, &c. Strom. l. 1. Idque etiam Irenæus Lugdunenſis Pontifex non paucis annis antè ſcripſerat. Seorſim autem unumquemque illorum Seniorum operam dediſſe interpretationi, uſque adeò non eſſe fabulam putavit Juſtinus, quem modò dicebam, ut ipſum ſe, cùm fortè Alexandriæ eſſet, vidiſſe ædicularum veſtigia in Pharo etiam tum reliqua ſcripſerit, atque etiam de incolis, tanquam à majoribus acceptam rem, audiviſſe; ſimúlque teſtem laudarit Philonem, atque etiam ab Hieronymo pro ſe nominatum Joſephum, Parænet. ad Græcos. Idque Juſtino rurſus aſſentitur Irenæus; & Irenæi verba ſecutus, ut videtur, Clemens Alexandrinus; qui hoc inſuper addunt, Interpretationem iſtam eſſe veluti Ἑλληνικὴν προφητείαν. Philo autem, iſtis non parvo temporis intervallo vetuſtior, etſi ædicularum mentionem nullam ille quidem in ſuis, quæ ad nos pervenerunt, ſcriptis fecit, tamen hanc ipſam ſatìs prodidit apertè ſententiam, cùm ſcriberet, Senes illos, tanquam Divino inflatu, protuliſſe, non alia alios, ſed eadem omnes, tum nomina, tum verba, ſimiliter atque ſi ſingulis occultè quiſpiam omnia ſuggeſſiſſet, atque dictaſſet; De vita Moſis. Ad hæc, ſatìs notum eſt illud Tertulliani noſtri, Adverſùs gentes Apolog. Menedemum philoſophum providentiæ Divinæ

vindicem illos Senes de ſententiæ communione ſuſpexiſſe; quod ſanè mihi ille videtur de ſingulorum interpretatione cum cæteris conſentiente dicere; quanquam, qui idem antè dixerat, Joſephus de alia re verba Menedemi eſſe interpretatus videatur. Denique Epiphanius Cyprius, non ille quidem ſingulos, ſed certè binos fuiſſe in diviſis conclavibus diſcluſos ſcripſit. Idque etiam Juſtinianus ſancivit Novellis ſuis conſtitutionibus, Conſtit. 146. Non levem igitur res iſtæ quæſtionem habere, & in partem utramque graviter diſputari poſſe videntur. Etſi enim Hieronymus contrariarum ſententiarum numero longè vincitur, tamen pondus teſtimonii Ariſtæi, quo ille nititur, multò maximum exiſtimari debet; quippe qui unus rebus iſtis præſens interfuit, primúſque, ut geſtæ eſſent, literis conſignatas monimentis mandavit. Tum ſi ratione adverſùs auctoritatem, in rebus præſertim longâ vetuſtate obliteratis, pugnare fas eſt, nequaquam deſtitutus firmiſſimo præſidio videri poterit Hieronymus. Nam præter Moſis legem, ſi reliquos libros ſpectes, uſque adeò perverſa eſt plurimis in locis ea interpretatio quæ LXXII illis Senioribus adſcribitur, ut veriſimile videri nequeat, viros LXXII primarios, quales miſiſſe Ptolemæo Pontificem eſt proditum, tam ineptos fuiſſe, támque imperitos, & ab interpretandi munere imparatos, atque omnino abſurdos, ut ſic hallucinarentur. Neque enim in verbis ſolùm maximi errores, tanquam ex paragrammate nati, apparent, dum alia ſæpe pro aliis interpretantur; verùm etiam non rarò in bene longis verborum circumſcriptionibus. Neq; verò ego jam, quos dico errores, de ea ſcriptura judico quæ nunc eſt in Hebraicis codicibus; nè mihi aut novos librariorum interductus, aut mendas, aut denique Judæorum interpunctiones, atque vocalium accentuúmque, ut vocantur, appoſitiones, quas בעל דמכרת feciſſe dicuntur, aut etiam (quod quidam facere non dubitant; quibus ego ſanè nondum aſſentior) iſtorum ſceleratam perfidiam opponas, quaſi de induſtria ipſi mutarint multa in librorum Hebraicorum ſcriptura. Ipſæ illæ quæ tractantur res ſæpe verborum atque orationum, quibus illi interpretes uſi dicuntur, abſurdam diſcrepantiam ſatis planam faciant: imò ea non rarò etiam dilucidè veſtigia apparent, quæ ſecuti illi in errores ſunt delati. Jam verò quis illud credat, viros LXXII diverſis incluſos conclavibus, iiſdem prorſus erroribus omnes implicari; aut, quod non abſurdum modò, ſed etiam nefas dictu eſt, non ut interpretes, ſed ut ſacros vates, afflatu cœleſti aliena ab rebus ipſis dicere potuiſſe? Verùm enimvero, ut ut iſta ſunt, quid ego ſentiam ſi quis me roget, non diſſimulabo, mihi interpretationem iſtam, cùm eam lego, multis in locis ineptiſſimam, & tantis viris planè indigniſſimam videri; at in nonnullis rurſus Divinam, & à vatibus potiùs quàm interpretibus dictatam: Et quia hiſce difficultatibus non ſolùm in cæteris libris (quanquam fatendum eſt multò plures in iis eſſe errores, atque etiam turbulentiores confuſioréſque) verùm etiam in Moſis Pentateucho, ut vocamus, afficior; neque poteſt de nihilo eſſe nata quæ de Ptolemæo déque illis interpretibus ab omnibus refertur hiſtoria; propenſiorem ad veritatis ſimilitudinem eſſe eorum exiſtimare me opinionem, qui dicunt non ſolam Moſis legem; ſed reliquos etiam hiſtoricos, & ſacrorum Vatum libros, rogatu Ptolemæi ab Hebræis illis eſſe converſos. Quæ enim potuiſſet movere Ptolemæum cauſa, qui ſtudio incredibili tenebatur omnia antiquitatis monimenta comparandi, quæ quidem literis conſignata eſſent, ut Moſis leges à Pontifice poſceret, cæteras gentis nobiliſſimæ admirandas hiſtorias & prophetica oracula prætermitteret negligerétque? præſertim cùm jamdudum omnia non diſperſa, diſſipata, confuſa in annalibus, atque à Moſis inſtitutionibus ſeparata, ut antea, ſed ab Ezdra collecta diſpoſitáque, & tanquam in uno codice compacta fuerint. Sanè ea eſt in omnium ferè hominum animis inſita curioſitas, ut ſi qua fortè fama de Vatum, vel obſcurorum, prædictionibus ad ipſos eſt allata, earum illico prædictionum cognoſcendarum deſiderio magno inflammentur; aliarum autem nationum leges, quamvis ſæpe multò utiliores, non perinde curent percipere. Ad hæc, Demetrius Phalereus bibliothecæ regiæ præfectus, qui iſtius petitionis auctor Regi fuit, interroganti huic, Quinam libri adhuc ſibi deeſſent, reſpondit per epiſtolam, Judæorum non ſolùm legis, ſed etiam aliarum rerum libros deeſſe; ſi quidem verum eſt epiſtolæ exemplum quod nobis Joſephus reliquit, Antiq. l. 12. c. 2. Non eſt ergò credibile (quod etiam Hilarius noſter cenſuit) ſolam Legem ab Eleazaro flagitaviſſe Ptolemæum. Nam ad Hieronymum quod attinet, nuſquam ille, ut dixi, apertè hanc controverſiam judicavit. Quod autem refert, Ariſtæum & Joſephum ſcribere, *quinque ſolos Moſis libros à* LXXII *ſenioribus Ptolemæo eſſe converſos traditóſque*, id non ut dictum ſed ut ſenſum ab eo eſt debere accipi opinor. Neque enim illos id verbis diſertis ſcripſiſſe, ex iis qui ſuperſunt ipſorum monimentis ſatis apparet. Sed cùm *Legis* verbo illi eſſent uſi, dixiſſéntque, Hebræorum legem redditam Græcè à Senioribus illis fuiſſe rogatu Ptolemæi, Hieronymus hoc vocabulum ad ſuam cauſam accommodavit, ſícq; interpretatus eſt ut Judæi ſolent, de Moſis quinque libris. Id igitur modò dicere voluit Hieronymus, Ariſtæum atque Joſephum de Moſis libris ſcripſiſſe, aliorum librorum non meminiſſe. Cur autem Ariſtæus, (nam Philonem & Joſephum inter Judæos cenſeo) cur, inquam, ille, primus hiſtoriæ iſtius auctor, nominatim Legem diceret, in promptu cauſa eſt. Nimirum propter illuſtrem & pervagatam legiſlatoris Moſis gloriam, apud externos præſertim populos, Judæorum ſacri libri *Legis* ferè nomine dicebantur. Neq; verò, ut hoc ità eſſe doceam, multis mihi adjunctis exemplis opus eſt. Illud enim unum Chriſti dictum ſatis magno argumento fuerit, cùm apud Joan. 15.25. & 10.34. ait, *in* Judæorum *lege ſcriptum eſſe* id quod non in Moſis libris ſed in Davidis verſibus ſcriptum eſt. Sed quæ, inquies, ratio induxit Talmudicos, quorum commenta Judæi omnes nullo judicio ſequuntur, & tanquam dictata reddunt, ut ſolam Moſis legem converſam fuiſſe ſcriberent? Dicam, & quidem, niſi fallor, probabiliſſimam. Ipſa eos ſuperſtitio, ut ſic exiſtimarent, movit; quâ cùm ſemper aliàs gentis illius animi

ſingulariter

ſingulariter fuere occupati, tum plùs quàm ahiliter ineptire cœperint non paucis annis ante Chriſti adventum, cùm purior religio jam tum propè eſſet exoleta. Putabant enim ſtulti homines ut præter Moſis legem cæteri quoque libri ſacri interpretatione pervulgarentur, nè Deum quidem ipſum fuiſſe paſſurum. Et nè iſta ſine auctore effingi à me exiſtimes, dicam, ut potero, Latinè Talmudis verba, quæ in מסכת מגלה, ubi de legenda hiſtoria Heſter tractatur, capite primo; ſub ipſum initium ſcripta exſiſtunt. Sunt autem ea ferè hujuſmodi, ut verbum è verbo exprimam; *Ait Rabbi Jeremias, ſive Rabbi Hija, Abba filius, Legem Chaldaicè interpretatus eſt Oncelus advena, ex Ore Rabbi Eleazaris, & Rabbi Joſuæ. Prophetas autem convertit Chaldaicè Jonathan Uzielis filius ex ore Haggai, Zachariæ, & Malachiæ. Quod cùm iſte faceret, movit terra Iſraelitarum per quadringentas paraſangas: auditáque eſt vox dicentis, Quis ille eſt qui arcana mea enunciare auſus eſt hominibus? Jonathan autem inſiſtens pedibus ſuis reſpondit, Ego is ſum qui tua arcana patefeci hominibus: tu verò non neſcis, id me neque meæ, neque parentis mei, ſed tuæ gloriæ causâ feciſſe, nè diſſenſiones multiplicarentur in Iſraele. Cùm porrò ille etiam eos libros qui vocantur* כתובים, *id autem eſt, Hagiographa, vellet interpretari, edita rurſus vox eſt, monentis ut ſe abſtineret: ſatis enim eſſe. Quamobrem? Quia in Hagiographis expreſſus eſt terminus venturo Meßiæ præſtitutus. Sed quæ cauſa eſt cur cùm Lex interpretaretur non moverit terra, cùm autem Prophetæ, moverit? Quia legis verba aperta atque explicata ſunt; at Prophetarum partim quidem explicata, alia verò ſignis conſignata.* Hæc illic penè ad verbum Talmud. Cæterùm quod de Meſſiæ adventu in Hagiographis definito dicit, id R. Salomon ejus explanator ad Danielis hiſtoriam ſpectare ait. Judæi enim Danielem unà cum Prophetis non annumerant. Et hactenus de Moſis lege, Soláne, an cum cæteris libris ſacris converſa ab illis Senioribus fuerit. Porrò ad alteram partem quod attinet, In unóne conclavi de communi omnium ſententia facta ſit illa interpretatio, (quod Joſephus Antiq.l.12.c.2. apertè ſcriptum reliquit) an in diverſis ædiculis, atque ſeorſim à ſingulis aut binis (quod plerique alii prodiderunt præter Hieronymum) equidem nihil ferè habeo quod dicam, nedum quod conſtituam. Negare tamen non poſſum, ſi Ariſtæus, qui, ut jam ſemel iterúmq; dixi, primus rem iſtam literis conſignavit, diverſarum ædicularum non meminit, rei cum primis memorabilis, & quæ admirationem erat habitura apud omnem poſteritatem meritò maximam, imò verò, ſimiliter atq; eum ſecutus Joſephus, in communi confeſſu unà omnes operam dediſſe interpretationi ſcripſit; ut ſanè eum ſcripſiſſe proditum abſque omni dubitatione ab Hieronymo eſt, Apolog. contra Ruffin. & Præf. in Pentateuchum, non poſſum, inquam, non fateri, inclinare me ut exiſtimem rem iſtam ab Judæis eſſe confictam: ut ſunt illi jam olim in hujuſmodi commentis toti, dum ſe putant talibus nugis ſacræ doctrinæ gloriam multùm illuſtrare; quæ alioqui per ſe clariſſimâ luce ſatis ipſa ſplenderet, ſi ejus Divina ſenſa ad veritatem explicarent: id quod minimè profectò faciunt. Nam Juſtinum, commonſtratis neſcio quibus veterum ædificiorum obſcuris veſtigiis, non mirum eſt ſi inducere potuerunt Judæi qui tunc Alexandriæ habitabant, ut id crederet quod à ſuis majoribus acceptum ipſi non ſolùm credebant, verùm etiam ejus memoriam gentili quadam ſuperſtitione colebant anniverſario feſto; ut ait Alexandrinus Philo De vita Moſis; cùm hoc ille, vel opinione ſaltem, non ſibi modò ſed omnibus hominibus perſuaſiſſimum planè eſſe cuperet; quippe cui adverſùs & Judæos & gentes cæteras auctoritate illius Græcæ interpretationis aſſiduò eſſet pugnandum. Porrò Juſtini, tanti viri, teſtimonium deinde noſtri, ſive Græci, ſive Latini, libentiſſimè ſecuti ſunt. Nempe omnibus; Hieronymum excipio, qui primus Hebræa ipſe convertere auſus eſt; ſed cæteris omnibus eadem illa de cauſa utilis erat illa opinio atque exiſtimatio tanquam vaticinationis ex diviſis cellulis nata. Sed ſupereſt id quod pro Hieronymo dicebatur, de maximis erroribus qui paſſim in iſta interpretatione apparent. Hoc enim, cùm non ſolùm ſingulares illas ædiculas ſubvertat, verùm planè contra omnem opinionem non modò de Septuaginta duobus primariis viris, ſed de quovis uno bono interprete pugnet, aut prorſus refelli, aut certè dilui atque excuſari debet. Et refelli quidem non patitur clariſſima veritatis lux. Excuſandum igitur eſt: ídque ego ſatis firmâ poſſe fieri ratione puto. D. enim Hieronymus diſertè teſtatus eſt Præfat. in Joſuam, & Præfat. in Ezdram, ſuâ memoriâ *tot penè fuiſſe illius interpretationis exemplaria quot codices: & unum quemlibet pro ſuo arbitrio vel addidiſſe vel ſubtraxiſſe quod ei viſum fuiſſet.* Eſt ergò exiſtimandum, multiplices illos, & ſæpe etiam abſurdiſſimos, errores, quos dicebam, nequaquam illorum virorum eſſe, qui, ut alibi idem ille Hieronymus fatetur. Præfat. ſecunda in Paralip. afflati Spiritu ſancto, quæ vera erant, interpretati fuerant; ſed eorum partem maximam imperitorum hominum temerariæ audaciæ, multos etiam librariorum culpæ atque inertiæ imputari debere. Nam ut rem ab ipſis initiis repetam; Priùs quàm Alexander Macedo rerum potiretur (id autem erat ante Ptolemæi illius principatum) Sacras literas Græcè exſtitiſſe, Platonémque in ipſis verſatum eſſe, teſtem laudat Ariſtobulum Judæum Clemens noſter Alexandrinus, Strom. l. 1. Poſt Ptolemæum verò, atque magnificam illam & præclaram interpretationem à LXXII ſenioribus jam factam, multos inſuper alios alias facere auſos eſſe, parùm autem fideliter pleroſque, ſatis certum eſt. Imperante enim apud Romanos Ælio Adriano, Aquila quidam Sinopita Ponticus, cùm natu jam grandis à Chriſtianis ad Judæos defeciſſet, ipſáque Hebræorum elementa tum demum diſcere cœpiſſet, Chriſtianorum odio novam condidit interpretationem, eâ mente ut de ſuperioris illius ſanctæ interpretationis, quâ Chriſtiani nitebantur, exiſtimatione detraheret; imò verò ut eam, ſi poſſet, funditus ſubverteret. Poſt Aquilam autem, annorum aliquot intervallo, idem facere aggreſſus eſt Symmachus, homo Samaritanus, cùm ſuorum popularium odiis exagitatus, Ebionitarum

rum ſemijudæorum, ut ſic dicam, eſſet ſectam ſecutus; non ille quidem fortaſſe ut Chriſtianis noceret, cùm quibus nihil ipſi erat rei, ſed certè ut ejus quâ tum Samaritani utebantur interpretationis pondus atque auctoritatem minueret, levaret, abjiceret. Uſos autem fuiſſe illis temporibus etiam Samaritanos plurimùm illâ quæ ab illis LXXII viris fuerat elucubrata, credibile eſt; cùm eſſet eâ tempeſtate Hebraicæ linguæ ſcientia in pauciſſimis, Græcè autem omnes ſcirent. Porrò Symmachi perfidiam brevi ſecutus eſt quidam Theodotion; ſive ille Epheſinus fuit, quod apud Irenæum legimus; ſive Ponticus, quod apud Epiphanium. Quàm autem etiam iſte ab omnibus bonis rebus imparatus rem tantam ſit aggreſſus, facilè hinc conjicias. Etenim cùm diu in Marcionis hæreſi volutatus, ætate jam provectâ eſſet, eámque ſectam faſtidire atque odiſſe cœpiſſet, ad Judæorum ritus animum inconſtantem adjecit. Quibus demum per circumciſionem initiatus, cœpit etiam ipſe Hebraicas ab elementis literas diſcere, iiſque tinctus, ut Marcionitarum, à quibus transfugerat, Sacros libros falſi argueret, omnes in quibus aliquid ſe videre exiſtimabat locos de LXXII interpretatione mutavit; cæteros integros intactoſque reliquit. Itaque quarta ab eo facta Græcæ interpretationis editio eſt. Denique non ità multis poſt Theodotionem annis, cùm apud Romanos imperaret Caracalla, inventa eſt etiam quinta interpretatio; & poſt quintam, ſexta; & porrò, ſeptima; atque etiam fortaſſe plures; ſed iſtæ omnes incertis auctoribus. Jam verò in tot interpretationum magna diſſenſione quid ſibi permiſerint illi quibus nova placebant, ſordebant vetera! quorum hominum ſemper quidem magnus eſt proventus; at nunquam major atq; huberior, neq; immoderatiore intemperantiâ, contumaciâq; inſolentiore, quàm iis tempeſtatibus quibus Eccleſiæ dogmata in controverſia atq; contentione verſantur: Quales tempeſtates fuere ſanè indè ab illis interpretibus & diutinæ & turbulentiſſimæ. Igitur quantam pro ſua libidine vel ſingula veteris illius interpretationis verba demutandi licentiam ſibi homines multi tunc permiſerint, cùm eam tam multarum diſcrepantium interpretationum tenerent occaſionem, facilè poteſt quivis exiſtimare, &, ut certius aliquid dicam, non jam qualemcunque conjecturam ſed firmum etiam judicium poteſt facere ex Suidæ verbis quæ de Luciano martyre, Origenis æquali, apud ipſum ſcripta leguntur [in verbo *Lucianus martyr.*] *Lucianus*, inquit, *cùm animadvertiſſet S. libros plurimùm eſſe vitiatos; quippe ipſum tempus multa in eis corruperat, & perpetua aliorum in alia commutatio; quin etiam homines quidam peſſimi Græcarum ſuperſtitionum patroni, cùm vellent ea quæ in illis ſunt ſenſa pervertere, plurima in ipſis falſa atque adulterina ſuppoſuerant: Lucianus igitur libros illos ex Hebraico ſermone ingenti labore reſtituit. Hanc enim etiam linguam maxima ex parte callebat.* Sic Suidas. *Græcarum*, inquit ille, *ſuperſtitionum patroni plurima adulterina* pro veris *ſuppoſuerant.* Quid multò acerbiores Eccleſiæ hoſtes Judæos, quid his etiam longè acriores impudentioréſque hæreticos feciſſe cenſebimus? Sed Lucianus omnia reſtituit in integrum. Credo, fecit vir optimus quod potuit: verùm quantum effecerit hinc exiſtimari licet, quòd ejus correctionis exemplaria non longiùs quàm indè ab Antiochia, in qua ille ſcripſerat, uſque ad Conſtantinopolim ſunt recepta atque probata. Nam Ægyptus & Alexandria (ut Hieronymus teſtatum reliquit Præfat. in Paralip.) Heſychii, mediæ autem inter Antiochiam & Ægyptum provinciæ Origenis Adamantii emendationes amplectebantur; *totúſque orbis illiuſmodi trifariâ varietate* (ut idem Hieronymus ait) *inter ſe compugnabat.* Ex qua vel ſola etiam diſſenſione effectum brevi eſt, quod ſuperiùs verbis Hieronymi dicebam, ut tot exſiſterent exemplaria, quot codices, cùm quiſque pro ſuo arbitrio, nullo judicio, adderet, ſubtraheret, demutaret, quod ipſi viſum eſſet. Sed jam nimis fortaſſe multa de interpretibus atque interpretationibus univerſè dixi. Ad ipſas igitur pervagatas LXXII interpretum nomine Græcas interpretationes veniamus. Igitur Origenes, cùm etiam ipſe ſimiliter atque æqualis ſuus Lucianus intelligeret veterem illam LXXII Seniorum interpretationem multis modis eſſe violatam, neque tamen, ſive religione quadam, ſive parùm abſolutæ cognitionis linguæ Hebraicæ conſcientiâ prohibitus, vellet eam audaciùs corrigere; grandis enim natu demum literas Hebraicas diſcere cœperat; tetrapla, & hexapla, atque etiam heptapla, & octapla excogitavit: in quorum librorum ſingulis paginis, cùm eas per quatuor, aut ſex, vel ſeptem, octóve ſpatia, tanquam columnas, diſtinxiſſet, Hebraicum primò textum, deinceps verò illas quas ante commemoravi Græcas interpretationes, ſingillatim, in ſuo quamque ſpatio inſcripſit; ut harum omnium inter ſe atque cùm Hebræo collatis ſenſis, ipſa faciliùs dilucidiúſque veritas appareret. Quæ res tota eſt luculenter ab Epiphanio explicata lib. De menſuris & ponderibus. Sed ille tantâ diligentiâ non contentus, ut magis etiam eorum in quibus eſſet ſtudium Sacrarum literarum utilitatibus commodíſque ſerviret, ipſam LXXII illorum interpretationem, quæ una in vulgus recepta probatáque adhuc erat, ſic concinnavit ut ex ea ſola, uno aſpectu, quid omnino in Hebræo eſſet, quídque non eſſet, judicare ſtudioſi poſſent. Nam cùm certum eſſet, illos interpretes paſſim multa de ſuo addidiſſe, explicandarum rerum quæ tractantur gratiâ, multa etiam tanquam ſupervacanea conſultò omiſiſſe, atque inſuper plurima partim ab inertibus librariis, partim ab ineptis atque etiam malignis emendatoribus irrepſiſſe vitia; quæcunque ſupra id quod Hebræo continebatur addita eſſe videbat, ea appoſitis obeliſcis veluti jugulavit atque confodit: Quæ verò detracta eſſe animadvertebat, ex Theodotionis interpretatione accepta aſcitáque in contextum, aſteriſcis ſive ſtellulis notavit; propterea quòd locum, cæteroqui imminutum & præciſum, veluti illuſtrarent: Denique diverſas ſcripturas appoſitis limniſcis indicavit. Sed enim cur à Theodotione potiùs quàm ab Aquila, vel Symmacho, aut aliis etiam interpretationibus mutuaretur Origenes quæ deeſſe videbantur, hanc ei fuiſſe cauſam opinor, quòd Theodotion inter veterem illam LXXII

virorum

virorum interpretationem & novas, quas dixi, medius incederet, ut scriptum est apud Hieronymum Præfat. in Euangelia. Quanquam ab Aquilæ quoque, Symmachique, & aliorum verbis non prorsus eum abstinuisse, cùm ità res ferret, satis certum est. Unam igitur hujusmodi interpretationem, veluti aptam ex duabus mistámque; cùm sic Adamantius concinnasset, ut per appositas, quas dixi, notas ipsa illa vetus interpretatio LXXII Senum, cujus auctoritatem Ecclesia Christianorum jam tum comprobaverat, tanquam integra & intacta videretur conservata, mox usque adeò placere illa cœpit omnibus ut in ipsa etiam templa atque in sacros cœtus ad preces lectionésque admitteretur. Neque verò id mirum est, cùm ea una instar hexaplorum atque octaplorum illorum esset qui libri nisi sumptu & labore maximo parari à nullo potuere; & insuper in illa, non item in his, quid Hebræum haberet, quídque non haberet, dijudicatum conspicerétur. Itaque cùm hanc interpretationem omnes describerent, hâc unâ contenti essent, brevi cæteræ omnes neglectæ jacuerunt, atque paulatim interciderunt etiam; usque adeò, ut Hieronymus absque dubitatione dixerit Epist. ad Augustin. tom. 2. suâ memoriâ in omnibus Ecclesiarum bibliothecis vix unum atque alterum inventum iri potuisse librum in quo illa τὴν ἑβδομηκονταδύο interpretatio simplex, & absque asteriscis, h. e. non suppleta Theodotionis verbis supereesset. Verùm enimvero illæ notæ, etsi utilissimæ essent tum ad germanam, neque alienæ interpretationis verbis contaminatam, LXXII editionem agnoscendam, tum ad ipsum Hebræum planè repræsentandum, tamen librariorum pigritiâ, non ità diu pòst apponi prorsus desierunt, ut earum etiam memoria propè jam aboleverit. Hæc igitur ea interpretatio est quam ego in meis Annotationibus Mistam voco, atque hujus exemplar secuti sunt in sua editione Complutenses; quanquam non planissimè ubique. At altera illa Græca apud omnes pervagata, & sæpe typis edita in vulgus, est illa quidem simplicis interpretationis LXXII Seniorum exemplum sed haud purum, neque ab omni admistione verborum Theodotionis liberatum. Hoc enim facilè intelligit, quisquis eam cum codice Vaticano, multò sanè integriore exemplari, confert; de quo dicam oportuno loco: quippe peregrina illa, cùm viderentur utilia, ut sunt sanè utilissima, postquam semel ab Adamantio admissa sunt, nunquam deinde penitus potuerunt ab ullis codicibus vel prohiberi, vel ejici. Et nè quis me putet augurantem levibus conjecturis, meæque opinionis commenta sequentem, judicium hoc nunc facere, habeo aliquot sacræ historiæ libros, qui & conversi in linguam Syricam, & scripti sunt Alexandriæ, anno ab Alexandro Magno novies centesimo vicesimo septimo, h. e. ante hos nongentos & quinquaginta annos: sunt, inquam, conversi ad verbum de Græco exemplari, quod manu Eusebii ad Origenis libros, qui in Cæsareensis Ecclesiæ bibliotheca asservabantur, fuerat emendatum; cùm huic ad eam rem adjutor fuisset suus Pamphilus. In quibus libris meis Syricis, cùm omnes ubique notæ, quas dixi, summâ curâ atque incredibili diligentiâ sint appositæ, neque magno labore neque ullo errore deprehendi à me judicaríque ea quæ modò dicebam potuerunt. Et hactenus de vulgatis etiam interpretationibus. Porrò notæ ab Adamantio excogitatæ, quarum multa jam mentio à me facta est, fuere hujusmodi. Obeliscus aut Veru linea erat sive virgula longiuscula, tanquam telum, aut, ut ait Augustinus l. 8. De civit. Dei, qualis nota unciæ, ducta supra dictionis vel orationis, quæ veluti jugulanda fuit, initium. Sed in meis libris Syricis sub ea linea media punctum ubique subscriptum est, cujus tamen puncti non meminit, quod equidem sciam, Hieronymus, aut Epiphanius, vel Augustinus. Asteriscus verò radiantis stellæ formam imitabatur. Denique Limniscus, ut certè ab Epiphanio describitur, virgula erat qualem Obeliscum fuisse dicebamus; sed ejus medium puncta duo, alterum suprà, subter alterum, veluti includebant; verùm Syrus in meis libris lineam istam non rectà ducit, ut Obeliscum, sed utrinque leviter in partes diversas inflectit. Ego verò Syrum meum, ut debui, in pingendis his signis sum imitatus. Terminabat autem istarum notarum vim atque efficacitatem nota alia cuneoli effigie, ad finem verbi aut verborum complexionis appositа. Sed verò Epiphanius insuper Hypolimniscum prodidit, & quidem planè quâ formâ Obeliscum esse formatum à Syro dixi. Ego verò apud Syrum invenio interdum Limniscum suis illis duobus punctis carentem: Eam igitur notam pro Hypolimnisco illum usurpasse conjicio. Significabat autem Hypolimniscus, quantum certè de Epiphanii verbis conjici licet, diversam quidem scripturam, ut Limniscus, sed pauciorum testimonio codicum confirmatam. Nam quod ille ait, Hypolimniscum verbi indicium fuisse, quo verbo unicum par Seniorum illorum, uno inclusum conclavi, fuerat diverso usum à cæteris; Limniscum verò, quo plura paria; id mihi, pace tanti viri dixerim, parùm esse firmum videtur. Primò enim non satis certum est binos fuisse discluso diversis ædiculis illos interpretes, aut etiam singulos. Deinde à quibus proditum memoriæ est, vel singulos, vel binos separatim collocatos fuisse, ab iisdem pro miraculo quoque affirmatum illud est, nullius interpretationem vel verbo uno cum alterius discrepasse. Et ut demus illos sententiis quidem prorsus consensisse, eámque rem admirationem habuisse, cæterùm verbis pauculis usos diversis fuisse, quis credat eorum verborum memoriam ad Origenem usque mansisse? vel, ut manserit etiam memoria, illud sciri potuisse, uniúsne solius illorum interpretum, vel paris unius, an verò plurium ea verba fuerint? Et hæc quoque hactenus.

Nunc porrò paululum de me deprecabor, petámque à lectoribus, ut nè, cùm dicam, sive in Commentariis, sive in Annotationibus meis, interpretes, aut Græcos, aut Latinum errasse, ipsos me viros, aut eorum, ut ab ipsis scriptæ editæque sunt, interpretationes arguere putent, sed eam quæ nunc habetur depravatam scripturam. Nam etsi negare nemo potest, homines illos fuisse, tamen in res vetustatis auctoritate probatas petulantiùs invehi, eásque contumaciùs labefactare & pervertere

velle, hominis esse confidentis séque glorioſè oſtentantis ego certè exiſtimo; A quibus vitiis ſemper abeſſe & volo, & videri cupio quantùm qui longiſſimè. Sed Græcam interpretationem esse multis depravationibus perverſam confuſámque, demonſtratum à me ſuperiùs eſt. Latinam autem exiſtimo illam quidem, ut vulgò etiam creditur, D. Hieronymi esse: ſed quin jam olim idem illud ei acciderit quod de Græca diximus, mihi nulla eſt dubitatio. Quæ enim ante eam aures omnium atque animos occupaverant Latina, de Græcis expreſſa, quis non exiſtimet multis in locis, quadam præjudicatâ confirmatâque opinione, placuiſſe magìs, præſertim hominibus qui nullum adhibere judicium ipſi poſſent, Hebraicæ linguæ prorſus rudes? Et, ſi non in eorum quæ Hieronymus reddiderat locum paſſim ſuppoſita, at certè hìc, illic, in margine adſcripta fuiſſe; unde poſt, librariorum errore, magna ſit nata ſcripturæ confuſio? Verùm ut ut iſta ſunt, mihi propoſitum eſt neminem, præter paucos jam olim re atque exiſtimatione damnatos homines, inſectari inimicè; ſed quæ mihi meliora viſa ſunt, ea amicè atque benevolè monere modó. Quod dum facio, ſi judicium meum uſquam aberrat à vero & recto, certè animus meus nuſquam diſcedit à juſta debitâque verecundia atque modeſtia. Quapropter eandem gratiam ut ipſe ab aliis quoque habeam, æquum esse puto. Neque enim, quin multi in multis à me diſſentiant, recuſare aut poſſum, aut volo: ſed meum judicium, in quo magnam esse infirmitatem ingenuè confiteor, omnium doctiorum judicio, & præſertim ſacroſanctæ Eccleſiæ, ejúſque ſummo Pontifici Romano ſubmitto.

ANDREÆ MASII
COMMENTARIORUM IN JOSUAM

PRÆFATIO.

XEnophon communium rerum humanarum & bello, & pace peritiſſimus vir, perſuaſum ſe esse ſcribit Cyri exemplo Inſtit.l.1. qui Perſa cum eſſet, maximè hominum, civitatum, nationum multitudini facilè imperavit; ut de ſententia ſua decederet; quà antè exiſtimaverat; hominem faciliùs quibuſvis animantibus, quàm hominibus imperare poſſe: jámque ſtatueret, nè laborioſum quidem esse munus, homines regere; nedum, ut ſic dicam, impoſſibile: modò ut arte quis id agat. Et ſanè animi induſtriam plurimum conferre momenti, ad rectè, & facilè etiam, gubernandos populos, cùm ipſa ratio dictat; tum, quod ad propoſitum argumentum pertinet, oſtendit Deus; quando ſucceſſorem flagitanti ante ſuum exceſſum Moſi, reſpondet: *Cape tibi Joſuam filium Nun, virum in quo eſt ſpiritus*, Num.27.28. Nam ſpiritum dicere videtur, animi induſtriam, perſpicacitatem, prudentiam; ſicut Malac.2.15. cùm Iſraelitarum redarguit intemperantiam; qui ſuæ libidini exemplum Jacobi opponebant, cùm dicerent, excellentiore eum ſpiritu præditum fuiſſe. Sed nobis Chriſtianis perſuaſiſſimum esse debet, non tam humanâ prudentiâ homines bene felicitérque moderari hominibus, quàm Chriſti nutu, & gratiâ; qui eſt æterna Dei patris ſapientia, per quam *reges regnant, & principes ſtatuunt quæ juſta ſunt*, Prov.8.15. Atque haud ſcio, an ulla alia in re Dei curatio; quâ ille res humanas regit; quàm in imperiis appareat luculentiús. Quis enim neſcit, quantâ ambitione mortalium omnium animus, ſuo quodam inſtinctu, non ſolùm vivendi libertatem, ſed etiam aliis imperandi poteſtatem affectet? Quî fit ergò, ut non ſolùm civitates, ſed nationes etiam, & ampliſſimæ gentes ſe unius homunculi imperio ſubjiciant? cujus ſæpe nè nomen quidem per famam ad ipſas eſt allatum; nedum magnæ virtutes: niſi quia illum Deus ſuâ, quadamtenus, majeſtate amplificavit: atque terrore ſimul & gratiâ reverendum à ſuis parentibus reddidit. Certè imperiorum regnorúmque ſtatum omnem prorſus ex Dei arbitrio pendere; non autem in mortalium esse manu, vel unus Daniel ſatìs locuples, & certus teſtis eſt 4.22,29. Et ornet Xenophon ſuum Cyrum, quantis velit virtutibus, per quas illum exiſtimet maxima ſibi imperia vindicaſſe. Nos ex Iſaia c.45.1. accepimus, illum non naturæ ſuæ bonitate, aut animi ſui prudentiâ; ſed prorſus Dei conſilio, ductu, ope tanta patraviſſe facinora. Sed quorſum iſta? Nempe cùm Joſuæ maximum imperium; quod ille apud Iſraelitas, gentem cum primis pervicacem, per multos annos, ad vitæ ſuæ finem uſque agitavit; explicare inſtituerim; nè quis vehementiùs admiretur, quibus tandem virtutibus fretus id ille perpetuò ἀναίτιος, & ἀνεπιλήπτως tueri & conſervare potuerit; & quidem temporibus difficillimis: quando Moſen hominem Divinum, toties nos ſolùm querelis ſuorum popularium

pularium, sed vitæ etiam suæ periculis objectum fuisse testata res est. Nimirum Deus ejus viri actiones omnes recto, neque usquam impedito cursu dirigebat, cujus administratione volebat piorum hominum animis regnum filii sui Jesu Christi adumbrare. Illéque vicissim se ad divinæ voluntatis ductum ubique sedulò applicabat. At Mosen, qui senticosæ, inviæ, & infirmæ per carnem legis, neque eò quò spectabat perducere valentis fuit administer, mirabile non est, si cum plurimis difficultatibus luctari est passus. Est igitur hujus sacri commentarii, quem Deo præeunte conabimur explicare, argumentum; Josuæ imperium, h. e. Sacra historia, complectens ea quæ populo Dei, à Mosis excessu, propè ad Judices usque, quorum primus fuit Othoniel; acciderunt per annos complures: quorum summam rationémque suo loco explicabimus. Inscribitur autem JOSUÆ nomine, quia ejus, ut dixi, imperium agitur. Neque enim ille scriptor est, ut multis ostendemus argumentis, opportunis locis. Quare futilis, commentitiáque est veterum Judæorum sententia; quam in suo Talmude scriptam reliquerunt de Sacrorum librorum autoribus, his ferè verbis. *Moses scripsit librum suum, & historiam Balaam, ac Job; Josua scripsit librum suum, & octo postremos versus, qui in lege habentur. Samuel scripsit librum suum, & historiam Judicum, ac Ruth. David scripsit librum Psalmorum, ex sententia decem senum, Adami, Melchizedec, Abrahami, Mosis, Heman, Jeduthun, Asaph, denique trium librorum Choræ. Jeremias scripsit librum suum, & librum Regum, atque Lamentationes. Ezechias, & ejus familiares scripserunt vaticinationes Isaiæ, Proverbia, Cantica canticorum, & Ecclesiasten. Viri synagogæ magnæ scripserunt prædictiones Ezechielis, & duodecim prophetas minores, ac insuper Danielem, & volumen Esther. Ezdras scripsit librum suum, & genealogias libri Paralipomenon, usque ad eum locum, in quo suam ipse cognationem ostendit, cæterùm absolvit Nehemias.* Hæc ferè ad verbum Talmudici capite primo Babæ batræ, quàm rectè, alii judicent. Mihi certè ea est opinio, ut putem, Ezdram, sive solum, sive unà cùm æqualibus, insigni pietate & eruditione viris, cœlesti spiritu afflatum, non solùm hunc Josuæ, verùm etiam Judicum, Regum, alios, quos in Sacris, ut vocant, Bibliis legimus libros ex diversis annalibus apud Ecclesiam Dei conservatis compilasse: in eúmque ordinem, qui jam olim habetur, redegisse atque disposuisse. Quin ipsum etiam Mosis opus, quod vocant πενταπύλυχον, longo post Mosen tempore interjectis saltem, hîc, illic, verborum & sententiarum clausulis, veluti sarcitum, atque omnino explicatius redditum esse, conjecturæ bonæ afferri facilè possunt: nam ut unam, exempli causâ, dicam, Cariath-arbe sæpè illic Hebron nominatur; & tamen hoc illi urbi nomen à Calebi filio Hebrone impositum esse graves autores tradiderunt. Quapropter neque divus Hieronymus, in actione contra Helvidium, aliter de Pentateuchi scriptore sentire videtur. Cæterùm priscis temporibus apud Ecclesiam fuisse diaria, & annales; in quibus res gestas, ut quæque notatu digniſſimæ, & ad doctrinæ sacræ propagationem utilissimæ videbantur, continuatâ serie inscribebant ii, qui quoque tempore eleganti eruditione, pietatéque præstantes in populo Dei vivebant; satis docent, cùm aliæ quæ sæpe laudantur, quamvis jam interciderint, Regum historiæ; tum liber bellorum Domini, & liber Recti; in quo & Josuæ nostri, & Samuelis, Saulísque gesta fuisse inscripta certum est. Quin ipsæ sacræ literæ eos tales annalium sive diariorum scriptores המושלים *Moschelim*, appellant, h.e. argutos, scitos, facetósque homines, & subtiles ac elegantes scriptores. משל *Maschal* enim dicendi, scribendíve genus est urbanum, ingeniosum, facetum, elegans. Nimirum isti, res omnes, quæ memorabiles usquam in cœtu Dei eveniebant; prout magis, minùs, insignes erant, partim ligatâ oratione, aliàs solutâ, conscribebant. Quis quæso non stultus, & stupidus existimet Samuelem, cùm Saulis se quærentis ipsa verba esset recitaturus, sic esse præfatum, 1 Reg.9.9. *Eum qui hodie Propheta dicitur, vocabant olim Videntem*, ac non potiùs hæc esse verba scriptoris res priscas, & à suo sæculo longè remotas narrantis? Verùm enimverò non est magnopere contendendum de scriptore; modò ut credamus, sicut ipsarum rerum gestarum, ità & verborum, per quæ ad nos illæ sunt propagatæ; autorem esse Deum, ut indè congruenter ad ipsius voluntatem vivendi normam discamus: perpetuámque ipsius de suo cœtu, & nostra salute providentiam propius agnoscamus; eóque ad ipsum magis magísque amandum, observandum, colendum excitemur. Sed ut priùs, quàm propositæ historiæ verba aggredimur explicare, pauca repetamus, quæ extra hunc commentarium de Josua sunt sacris literis prodita: fuit ipse genere Ephraimita, h.e. ex dilectissimo Josepho prognatus, patre Nun: quem Græci diducto nomine in syllabas duas, Ναυὴ, *Nave*, vocant. Fuisse autem eum inter suos tribules virum primarium, constat ex Num.13.3. Neque enim è Cadesbarne, nisi qui in quaque tribu principes erant, ablegabantur. De corporis quidem præstantia nihil, quod sciam, est sacrâ narratione proditum, at animi vigorem imperio dignum fuisse, planum nuper faciebam, vel Deo teste. Porrò cooptavit eum Moses in suam familiam, ídque, ut credibile est, postquam rubi ostento monitus, in Ægyptum à Madianitis revertisset, quo tempore quadragenario minor ille esse non potuit, quod suo loco explicabimus; sed profectò non sine cœlesti instinctu cooptavit. Nimirum ut qui Dei populum esset aliquando recturus, ipse priùs ab omnium mortalium eâ ætate optimo sanctissimóque Imperatore regeretur. Qui enim bene imperaturus est, ut bene aliquando paruerit est necesse. Quapropter etsi complures alios haberet ille ministros, qui in Num.11.28. vocantur, בחוריו, quasi *electos illius pueros* dicas, hunc tamen unum in rebus arcanis comitem adhibuisse, & conscium memoratur. Nempe is est benignissimi Dei erga suam Ecclesiam liberalissimus amor, itaque hujus commodis semper ille prospicit; ut nunquam deesse ipsi bonos pastores ducésque patiatur, sed maturè alios sufficiat post alios; nisi nos ipsi nostrâ improbitate talibus indignos præstemus. Quam enim aliam Mosi causam fuisse existimabimus, adversùs eos, qui primi

occurrebant

occurrebant, Amalecitas, Joſuam Imperatorem dicendi, Exod.17.9. niſi ut Dei conſilium, de futuro feliciſſimo hujus imperio, jam tum, quadamtenus, populo patefaceret; eóque ad ſpem meliorem, in rebus adverſis, cùm cæteram multitudinem, tum in primis Joſuam ipſum, excitaret? Certè Deus ipſe; dum mox poſt pugnam jubet rem geſtam, h.e. victoriam non tam militari virtute, quàm divinâ ope partam, in ſcriptum monimentum referre, & ſingulariter in Joſuæ aures indere, tantùm non digito oſtendit, eum eſſe, quem poſt Moſen ad rerum communium gubernacula deſtinaviſſet. Exod. 24. 13. Non ergò obſcurum jam eſt, quid Moſen moverit, ut hunc unum quàm cæterorum quenquam altiùs, atque ad Deum propiùs ſubduceret in montem Sinæum, Num. 13. 9. Miſſus eſt deinde è Cades-Barne, cum aliis undecim viris, ſpeculatum Chananæam; non quidem ut Moſis miniſter; ſed ut inter ſuos tribules Primas, & non tam Moſis, quàm populi ſuffragio ad id munus delectus; quantum ex Deut. 1. 22, 23. apparet. Fuiſſet enim alioqui fides ipſius ſuſpecta; cùm ea referret, quæ, ut heri ſui Moſis pulchrè votis reſpondebant; ità populi univerſi, modò unum Calebum excipias, libidini planè adverſa videbantur. Sed enim hìc rurſus animadvertenda eſt divina providentia; quæ ità & Moſis, & populi animos comparavit, ut Joſuam, inter alios, hoſtilis terræ ſitum, ſoli naturam, incolarum atque urbium vires, & propugnacula, exploratum mitteret: nempe, ut per regionem antè perſpectam, exercitum ipſe olim cautiùs ducere, & terræ hubertate, bonorúmque omnium copiâ ſubinde verbis propoſitâ, ſuos animare milites ſciret: atque adverſùs conſideratos ſemel hoſtes audaciâ majore procederet. Nihil enim eſt, quod æquè vel præſtantiſſimorum Imperatorum virtutes impediat, atque locorum & hoſtium ignoratio. Verùm quantâ & probitate, & animi magnitudine illud ſpeculatoris munus ſit ille exſecutus, ipſa teſtatur Sacra hiſtoria, quæ in Num.14. eſt perſcripta. Porrò annos circiter quadraginta familiaritate intimâ Moſis uſum; atque de arcanis Dei conſiliis, ut credibile eſt, ſatìs edoctum; iíſque quas diximus virtutibus populo ſpectatum, probatúmque Joſuam Deus tandem nominatim ſucceſſorem Moſi deſignavit, Num.27.18. cùm his, ut erat parentium amantiſſimus; ſub vitæ ſuæ exceſſum, ſucceſſorem aliquem ſupplex flagitaret. Neque verò deſignavit modò nominatim, ſed ad illas virtutes, quibus, ut dictum eſt, egregiè antè ornatus ille erat, per impoſitam Moſis manum; qui ſolennis ſemper fuit conſecrationis ritus; eum addidit virtutum cumulum, quo tantum ille munus tenere, atque explere poſſet. Sed dices, Moſes de ſuo populo poſt ſe ſolicitus, ducem à Deo flagitans, nullo verbulo Joſuam præ quovis commendat: non igitur conſcius antè fuiſſe videtur, quod nuper dicebamus, conſilii Dei de Joſua ſufficiendo. Atqui Moſes prudenter Joſuæ nomen tacet, nè per humanam gratiam eâ ille auctus dignitate videri poſſit; ſed Dei judicio conſilióque creatus, tum imperii majeſtatem apud populum illibatiorem obtineat, tum apud ſuum ipſe animum, à quo illâ amplificatus ſit, propiùs ſemper reputet, eóque majore cum ſedulitate & cautione officio ſuo fungatur. Huc etiam pertinent illa: quòd ipſum Deus, impoſitâ Moſis manu conſecratum, ut jam dixi, ſpiritúque ſapientiæ auctum, in ipſo ſacro tabernaculo cum Moſe ſiſtit; palàm ipſi illic, quæ opus ſit, præcepturus: quódque mox in nube, quæ circumfuſa delubro hærebat, apparens; inſpectante univerſo populo, multa ad utrumque verba facit; quæ in Deut.31.14. leguntur. Sed quando ex Sacris literis certum eſt, fuiſſe tempus, cùm ille, non Joſua, ſed Hoſeas vocaretur: & hoc nomen cùm priore commutatum à Moſe eſſe, non fuerit fortaſſis à noſtro argumento alienum hac de re paucis diſſerere. Igitur illud obſervatum eſt, nemini in Sacra hiſtoria nomen conſultò aut impoſitum ab initio, aut pòſt cum altero nomine mutatum eſſe, quin magnæ cujuſpiam rei, & ſingularis, quæ illo futura eſſet, præſagium fuerit. Ut autem hoc exemplis propoſitis ità eſſe conſtet, decurremus leviter per omnes Eccleſiæ πολιτείας & conſtitutiones, quas omnino ſex, pro numero dierum, quibus univerſa hæc mundi machina eſt effecta; alteram alteri ſucceſſiſſe, mihi viſus ſum animadvertere. Illam enim beatam vivendi rationem, quæ condito Adamo in Paradiſo deſignata à Deo fuerat, ego primam Eccleſiæ politiam, & ſtatum fuiſſe exiſtimo. Illam verò, quam infelix Adam, propter peccatum Paradiſo ejectus; ac mortalitate, & iis quæ hanc comitantur, ærumnis plurimis damnatus, in mundo, cum ſuis ad diluvium uſque nepotibus, duriſſimè & miſerrimè egit, ſecundam facio. In harum autem utraque antiſtes qui fuit, ipſe Adam, quamvìs non ex ſolo terreno corpore, ſed divino etiam, & cœleſti animo, parte multò quàm illud eſt præſtantiore, compoſitus eſſet, tamen ab humo, Adam, h. e. homo ſtatim ut conditus fuit, appellatus à Deo eſt; quod nomen ſignum fuit, homines corporis ſtudio atque cupiditati magìs, quàm animi deditos fore. Hoc autem nimiò plùs quàm oportuit verum eſſe, quis eſt qui neſciat? Poſt illum ſecundus humani generis parens Noa, à quo tertius Eccleſiæ ſtatus initium cepit; cùm recens natus eſſet, neque dum ullam de ſe ſingularis indolis ſpem præbere, præ tenella ætate, poſſet; auguſtiſſimo illo nomine נוח *Noa*, h.e. *quiete*, ſive *conſolatione*, vocatus eſt à parente ſuo Lamecho, Gen.5.22. quod nomen novam & lætiorem mundi faciem polliceretur; mitigatâ nonnihil terræ malignitate; quâ pro divina exſecratione affectâ, mirâ contumaciâ adhuc mortalium labores fuerat fruſtrata. Et verò præſagium pulchrè eventus comprobavit; cùm poſt diluvium Deus mundum inſtaurans, ſe non ampliùs exſecraturum terram, hominis cauſâ, promitteret; ſed fore, ut perpetuâ viciſſitudine, poſt ſementem meſſis, poſt frigus calor, poſt hiemem æſtas ſuccederet, Gen. 8. 21, 22. cúmque ipſi Noæ, & filiis benedicens, ipſos procreatâ ſobole augeſcere juberet, Gen. 9. 1. denique cùm animalium feritati rurſus novum frænum ſui verbi imponeret, & in ſumma, cùm poſt Adæ peccatum, novo federe, veluti jam placatior, ſe humano generi primùm obligaret. Quanquam longiùs etiam ſpectaſſe hoc tam lætum *Noæ* nomen equidem exiſtimo; atque ejus potiſſimum ſive conſolationis, ſive requietis

quietis spem animis piorum jam tum proposuisse; quâ in Christo, tanquam piacului hostiâ, quæ irato patri genus humanum esset tandem aliquando reconciliatura, recumbere possent; nè amissæ in Paradiso felicitatis desperatione fatiscerent. Cùm porrò gradatim Ecclesiam suam clementissimus Deus ad perfectionem informans; segregare jam eam à reliqua mortalium turba, per circumcisionis notam vellet; eáque de re quartam politiam instituere; sevocato Abrahamo, quem ad id gratuitò delegerat inter idololatras degentem, nomen quoque commutavit; & ejusmodi indidit, quo parens multarum gentium ille futurus ostenderetur, Gen. 17. 5. vir jam tum annos natus circiter centum, uxorísque nonagenariæ maritus; neque tamen ullius ingenuæ prolis adhuc pater. Sed sanè evenit, quod nomen promittebat. Nam, ut Ismaelitas, cæterásque ex uxore Cettura propagatas gentes tanquam alienas, præteream; ipsæ duodecim tribus, totidem profectò populi potuere videri. Verùm hîc quoque augustius aliquid tam fausto nomine prænunciatum existimari debet, quod, ut illa Noæ requies, consolatióve, in postrema Ecclesiæ constitutione esset eventurum, scilicet innumerabilem diversarum gentium ex toto orbe multitudinem Abrahæ fidei vestigiis insistentem, Rom. 4. 12. quâ fide ille nondum circumcisus crediderat Deo; esse veluti in gentem noménque Abrahæ concessuram. Jam verò cùm visum esset æterno Dei consilio, Ecclesiam, non modò resecti præputii signo ab reliquis hominum cœtibus separare, verùm etiam peculiaribus vivendi legibus, & religionis ritibus: eóque quintam moliretur πολιτείαν, cujus administrum facere Mosen constituebat; ejusce notionis nomine hunc insigniri procuravit, Exod. 2. 10. quod haud obscurum liberandæ Ecclesiæ ex summis calamitatibus, & fluxa religione; quibus malis illa tum in Ægypto laborabat; certissimum esset præsagium. Moses enim *aquus extractus* significat, quarum natura fluxa est, quæque in sacris literis miserias atque ærumnas significant. Porrò cùm neque hæc quinta, h. e. ante ultimam proxima Ecclesiæ constitutio, quantumvis multis instructa legibus; beatam omnino suorum civium vitam efficere posset, Heb. 7. 19. neque ipsos ad amissam illam Paradisi felicitatem reducere; & proinde sextâ opus esset politiâ; quæ, utpote postrema, ab Hebræis, אחרית הימים, h. e. *dies novissimi*, vocatur, & temporis plenitudo: cujus antistes *non secundùm legem constitutionis carnalis, sed secundùm potentiam vitæ indissolubilis crearetur*, Heb. 7. 16. voluit clementissimus Deus, hujus tam optabilis politiæ; & quæ indè post violatam primam, cæterarum omnium scopus fuerat; tanto maturius, tantóque certius præsagium populo suo exhibere, tum per nomen, tum per res gestas Josuæ, quantò ille qui Mosis principatu fuit, status, ob legum multitudinem difficultatémque gravior; hic verò alter exoptatissimus vicinior erat. Nam adhuc non nisi obscurissimis adumbratum fuerat figuris mysterium restituendæ cœlestis illius hæreditatis per Jesum Christum, quam primus parens amiserat. Igitur Hoseam filium Nun in medium produxit; eúmque cœlesti suo instinctu Josuam, h. e. Jesum vocari jussit, ut ille postremæ politiæ antistitem & administrum, Jesum Christum, non solùm factis adumbraret, sed ipso etiam nomine clarè referret. Nam quem Hebræi, יהושע, *Josuam* vocant, eum à Græcis, Ἰησοῦν, *Jesum* dici, nemo dubitare potest, qui sacram historiam vel præteriens aspexit. Quòd enim Talmudici, & hos cæcos duces secuti Judæi, Servatoris nostri nomen, non יהושע, sed præcisè & paucioribus literis, ישו, notant, id nefarii homines per contumeliam faciunt; & simul, nè, quem dixi, typum agnoscere cogantur. Quæ verò Petrus Galatinus, pro nomine ישוע asserendo prodidit, in Opere arcanorum catholicæ veritatis, ea parum firma sunt: ut illud Judaicum, & superstitiosum; quod, quidam, de accepto, atque ascito ex nomine illo divino, quod τετράγραμμον vocant, nos *quadriliterum* dicere possumus; elemento uno Jod, pro grandi mysterio jactant. Quin Justinus philosophus, & scriptis, & sanguine suo fidei nostræ assertor, non dubitat apud Tryphonem suum, illa Dei ad Ecclesiam verba, quæ in Exod. 23. 20. scripta sunt, *Ecce ego mitto angelum ante faciem tuam*; & quæ sequuntur, atque his tandem verbis concluduntur, *Quia nomen meum est in ipso*; ista, inquam, verba non dubitat Justinus huic nostro Josuæ accommodare; ut qui Dei Christi Jesu nomine appellatus, populum perduxerit in terram patribus olim promissam. Et sanè non est absurda illa interpretatio; quanquam fatendum est, eadem dicta in Christum ipsum perfectissimè quadrare: ut in quo fuerit Dei nomen, h. e. ipsa, ut sic dicam, Dei essentia, quæ nomine illo quadrilitero יהוה *Jehova* quadamtenus significatur. Sic enim Paulus sensit, cùm Christum fuisse diceret, eum qui Israelitis per desertum præibat, 1 Cor. 10. 9. Nam usitatum est in sacris literis, quæ de Christo ipso, déque ejus regno, atque dispensatione, ut vocamus, produntur, ea simul aliis personis accommodare, quæ illam, καὶ ἀναγωγὴν, adumbrant; tametsi hæ narrationis veritatem non usquequaque tueri, ac sustinere possint. Sed ut eò revertamur unde sumus digressi; qualia modò veteris testamenti exempla, de nominibus consultè aut impositis, aut mutatis protulimus, talia in novo quoque plurima occurrunt. Simonem enim, Cepham, à Christo esse vocatum, h. e. *Petrum*, Mar. 3. 16. propter Ecclesiæ fundandæ mysterium, testatur divus Cyprianus. Et Joannes tonitru filius meritò est appellatus, qui aliquando plenus numine, oraculum illud cœleste, quasi ex ipso æterni patris abditissimo sinu, esset intonaturus apud mortales, *In principio erat verbum, & verbum erat apud Deum, & Deus erat verbum*, &c. sed hæc satis sunto. Quid enim opus pluribus, in re non dubia? Porrò cætera quæ ad Josuæ vel magnam indolem, vel imperandi felicitatem, vel denique personam in rebus gerendis, quâ Christum adumbravit, attinent; ea suis quæque locis in explicando hoc Commentario ostendentur. Sed enim postularet de more hîc locus, ut conquisitâ & propositâ, quoad ejus fieri posset, maximâ utilitate, quosvis ad præsentis libelli lectionem invitarem. Sed quando D. Paulus sacros libros universè omnes semel vobis satis commendavit,

tanquam

tanquam θεοπνεύστους, & à Dei spiritu dictatos, utilésque ad doctrinam, ad reprehensionem, ad correctionem, ad disciplinam justitiæ; denique ad ità comparandum hominem pium, ut ad omnem probitatem sit instructus, eruditúsque ad salutem, quam per fidem, quæ Christo Jesu habetur, consequi possit; quâ utilitate nulla sanè major excogitari queat, non puto magnum operæ precium fore, si in ea re prolixior sim. Quare tribus hunc locum verbis expediam. Anni erant elapsi circiter quadringenti, ex quo Abrahæ primùm id promissum fuerat à Deo, quod hîc jam ipsius posteris præstari videbimus; qui tamen interea tam dissimiles sæpe illi suo parenti fuerant, ut videri potuerint operam multam dedisse, quo se illis promissis facerent indignos. Primùm igitur in hac historia, quasi in speculo, apparebit admirabilis Dei, in tuenda verbi sui veritate, constantia: potiùs enim immensâ bonitate adversùs nostram contumacem vitiositatem ille diu multúmque decertat, quàm sua promissa patiatur cadere ad irritum, quanquam esse non possunt illa quidem certè unquam, quoad ipsum, irrita; etsi à nobis interdum impediantur. Atqui nè fic quidem prorsus eventu carent, sed novis quibusdam modis ab illo ad rem conferuntur. Sed hoc suo loco pluribus disputabitur. Præterea Josuæ persona nusquam non repræsentabit nobis præcipuas, quæ bonum Imperatorem decent, virtutes. Quarum summa est, Deum in omni re religiosè consulere; à quo, ut diximus, principum omnium autoritas dependet, & felicitas, rerúmque gerendarum successus; quíque solus novit quæ facto, aut non facto opus sint; eorúmque benignè illos, qui se ritè colunt, admonet: cæteroqui si, neglecto Deo, humana consilia illi sectentur, nihilo certiora agant, quàm si sortis casum. Denique illud etiam luculenter ostendetur; per probam religionem popularium res publicas maximè conservari; ac proinde Imperatorem, atque adeò principem quemlibet; debere non solùm se ipsum præstare probum piúmque adversùs Deum; verùm etiam, ut parentes sanctissimè religionem tueantur & colant, procurare. Ad hæc, subjicietur oculis universæ Chananææ descriptio. Quæ, etsi ignotorum nominum multitudine lectori molestior, quàm utilior videri possit, mirificè tamen utilis, immò necessaria est, ad intelligendas rectè plurimas in sacris literis historias. Sed hoc quoque suo loco dicetur explicatiús. Postremò, hujus libri narratio, non tam Josuæ filii Nun res gestas, quàm Jesu Christi sacramenta, καὶ οἰκονομίαν, nobis proponet; ut ait Adamantius: & nos passim ostendemus, pro nostri ingenii mediocritate. Nam, ut antè diximus, Josua & nomine, & rebus gestis Christum adumbravit; pulcherrimóque exemplo docuit, nos, quotquot Christo nomen dedimus, nisi per continuas difficiléque certationes adversùs septem præcipua, quæ probitati nostræ perpetuò infesta sunt, vitia susceptas, cœlestem nostram hæreditatem adipisci non posse. Sed hæc hactenus. Puto enim ex his perspicuum satìs esse; maximis hunc sacrum commentarium abundare utilitatibus. Quare ad ipsam ejus interpretationem accedamus, virtute auspicióque veri Josuæ, h.e. Jesu Christi nitentes, fidentéque.

EPISTOLA DE MORTE ANDREÆ MASII.

HENRICUS A WEZE, Illustriss. Duci Clivensi à consiliis,

CHRISTOPHORO PLANTINO S.P.

ORnatissime vir, amice carissime, tristissimus hæc scribo: Jacturam enim fecimus gravissimam; si jactura est dicenda tanti viri amissio. Nam cùm carissimus & conjunctissimus frater & affinis meus D. Andreas Masius, utì ex ipsius ad te literis nuper intellexisti, initio mensis Januarii in morbum incidisset, difficultate spirandi, tussi, dolore capitis, insomniâque ferè continuâ diu gravitérque vexatus & afflictus, ità corpusculum ejus, quod alioqui, ut scis, erat rarum & macilentum, debilitatum & extenuatum fuit, ut nihil nisi pellem & ossa cerneres & contrectares. Non quidem interim neglexit valetudinem; sed quantùm potuit, Principis mei Ducis Cliviæ expertissimorum Medicorum operâ diligenti usus fuit, eorúmque præscriptis & consiliis sedulò studioséque morem gessit. Accessit adamatissimæ uxorculæ nunquam intermissa solicitudo, quæ ægrotum maritum quibuscunque officiis, rationibus, juvit, fovit, levavit, nunquam ab ejus lectulo lateréque cedens. Ego verò pro meo erga ipsum fraterno amore & conjunctione nihil omisi quod ad recuperandam ejus pristinam valetudinem ullo modo conducere arbitrabar. Cùm autem ipse à medicis se hydrope ascite, quæ rarò curari solet, laborare intellexisset, nihilo effectus commotior, Deus, inquit, quod Divinæ ejus voluntati videbitur de me statuat. Cæterùm longam hanc & pertinacem valetudinem,

nem vimque morbi totius æquiſſimo tulit animo ſummâque patientiâ. Conſtantiſſimus ſemper fide in Chriſtum ad extremum uſque ſpiritum ſæpiſſime ejus magnam miſericordiam piiſſimis precibus imploravit, eſque prorſus acquievit. Et verò, quanquam feſto nuper præterito Paſchatis ſacroſancto Chriſti corpore paſtus fuiſſet, tamen cùm morbum indies ingraveſcere animadverteret, magnâ pietate iterum voluit, quinto ſcilicet die antequam naturæ ſatisfaceret (cùm priùs Sacerdoti Chriſtiano ritu de peccatis confeſſus eſſet) eodem ſanctiſſimo viatico, ſacríque olei extremâ unctione (ut verum Chriſtianum & Catholicum hominem decebat) ſe communire. Quibus ſacramentis religioſè perceptis, ſubinde ſe Deo commendare non ceſſabat, atque ità firmiſſimâ fide, ſpe & charitate, Chriſti Jeſu meritis confiſus, ejúſque ſe juſtitiæ involvens, ſeptimo tandem hujus Aprilis die, cùm uxori paulò antè, mihi amicíſque præſentibus à Deo Opt. Max. bona quæque precatus fuiſſet & valedixiſſet (erat enim etiam tum animo valido, & firmo intellectu) placidiſſimâ morte obiit, piiſſiméque in Chriſto obdormivit. Judicaſſes eum, mi Plantine, ad optatam quietem & ſomnum ſe componere: ità ut dubium eſſe non poſſit quin Deus pro ſua ſingulari clementia ac miſericordia animam ejus æternâ beaverit requie. Corpus, ut juſſerat, & moris eſt, Chriſtianis ceremoniis ſepulturæ tradidimus, quod Chriſtus extremo die reſuſcitare dignetur, ut unà cum anima felicitate fruatur ſempiternâ. Facilè nunc ipſe conjecturam facere potes in quantum luctum & mœrorem uxorcula ejus, neptis verò mea ex fratre, amiſſo tam charo dulcíque marito, cum quo quindecim propè annos ſummâ concordiâ vixerat, proruperit: quæ ſanè nullum genus conſolationis admittit; adeò ut verear nè & ipſa in gravem aliquem morbum incidat, & de vita quoque periclitetur. Porrò exprimere verbis non poſſum quàm acerbum vulnus ego acceperim; fuimus enim ab ineunte ferè ætate inter nos animis conjunctiſſimis, fraternóque amore invicem complexi, non aliter quàm ſi ex utroque parente procreati fuiſſemus. Amicitiam enim ſemel contractam, quod quidem non ſine delectu judicióque faciebat, ſanctiſſimè colebat. Nihil in eo fictum aut ſimulatum: Quod ſentiebat loquebatur, quod loquebatur ſentiebat; perpetuò ſibi ſimilis, ſincerus, candidus, apertus, ſimplex, abſque ullo fuco. Si quid mihi adverſi, dubii accideret, habebam quò tutò confugerem, ubi acquieſcerem, cujus in ſermone & ſuavitate omnes curas doloréſque meos deponerem. Auget hanc animi mei ægritudinem communis quoque literatorum omnium jactura, quam ejus viri morte ſummam accepimus, qui ſuis eruditiſſimis ſcriptis & lucubrationibus toti reipub. Chriſtianæ hactenus non parùm profuit, & in poſterum (totus enim deditus erat ſtudiis, præſertim Sacrarum literarum) plurimum profectò utilitatis attuliſſet, ſi longior ei vita ſuppetiſſet. Nam vix puto alium in vivis eſſe qui quibuſdam in rebus illud præſtabit quod ille facilè & potuiſſet & voluiſſet: nimirum cùm eſſet ſtudio indefeſſo, ac multarum linguarum, præcipuè ſanctæ, cognitione, variarúmque rerum eruditione ſupra modum abſolutiſſiméque præditus atque dotatus. Quare docti quique homines ex Italia, Germania, Hiſpania, Belgio, aliiſque locis, frequenter illum literis ſuis conveniebant: ſi quid illis in re literaria dubii, obſcuri occurriſſet, conſulebant; ſi quid abditi, abſtruſi incidiſſet, ad illum undicunque tanquam ad Oraculum confugiebant. Quantâ verò ipſe ingenii mirificâ dexteritate, perſpicaci maturóque judicio nodos quoſque difficiles maximâ omnium admiratione expedire & diſſolvere ſolebat! Suum JOSUAM typis tuis, mi Plantine, excuſum, ſæpius, dum ægrotaret, videre deſideravit, ut doctorum de eo judicium audiret. Quamobrem te etiam atque etiam oro, ut quàm primùm poteris illum mundo exhibeas. Erit ſanè liber (ſiquidem ego aliquid judicare poſſum, qui eum diligenter antè quàm ad te mitteretur perlegi) lectu digniſſimus. Habebat præterea alia quædam præ manibus, quæ morte præventus imperfecta reliquit; quo etiam nomine doctis omnibus dolendum. Sæpenumero quidem mecum loqui conſuevit, ídque ſubinde in hoc ſuo morbo repetebat, de hujus exulceratiſſimi ſeculi calamitoſiſſimo tempore; benéque actum cum illis prudenter judicabat qui à Deo hiſce malorum fluctibus eriperentur. Paucis verò diebus ante deceſſum, Ego, inquit, mi frater (eo enim nomine nos mutuùm appellabamus) corpuſculo, ut vides, ſum infirmiſſimo, cupióque diſſolvi, & eſſe cum Chriſto: ſi tamen Deo ità foret viſum, tantiſper vitam mihi prolongari optarem, non ut luxum, voluptatem, aliáſque iſtiuſmodi vanas ac mundanas illecebras ſectarer, aut me rebus ullis fragilibus & caducis oblectarem, ſed ut iis meis lucubrationibus quibus nunc ſum intentus, ſtudioſis, ut puto, profuturis, extremam manum addere liceret; non in meæ, ſed magni veríque Dei ſpem gloriæ. Sin minùs, fiat voluntas Domini. Princeps meus Dux Cliviæ, cujus, ut ſcis, fidum optimúmque Conſiliarium Maſius noſter egit, totúſque Senatus graviter ejus obitum moleſtéque tulerunt, communémque eam calamitatem, ut certè eſt, exiſtimaverunt. Nec dubito quin te quoque, quem Maſius, piæ memoriæ, dum viveret, non vulgari amore benevolentiâque proſequebatur, iſtud de ejus morte nuncium parì moleſtiâ atque dolore afficiet. Idem etiam haud dubiè reliquis ipſius amicis accidet, quos variis in locis plurimos, etiam principes viros, ſummâ ſuâ doctrinâ, virtute, probitate ſibi comparaverat. Præcipuè verò acerbiſſimum vulnus ex amiciſſimi hominis obitu accipiet reverendus vir, pietate, virtute ac doctrinâ præſtantiſſimus, D. Benedictus Arias Montanus,, quem inter præcipuos noſter Maſius amabat colebátque vel maximè, cui me meáque officia de meliore nota commendare non graveris. Hoc unum in hiſce communibus doloribus me conſolatur, quòd Chriſtianiſſimè optimi Maſii beata anima hinc evolaverit, eámque Deus in ſinum Abrahæ (ut

piè credimus) collocaverit, quódque tantarum miseriarum, quibus hâc tempestate mundus iste immundus justo Dei judicio obruitur, spectator esse desierit. Quòd verò hunc meum dolorem in sinum tuum liberiùs effuderim, quæso te, mi Plantine, in meliorem interpretere partem. Si qua in re tibi tuísque omnibus gratum aliquod officium præstare unquam potero, habebitis me perpetuò paratum & addictum. Bene vale.

Raptim, Zevenera, 15. Aprilis,
Anno M. D. LXXIII.

Illustrissimis, Ampliss. Præpotentibus, verèque Magnificis

ORDINIBUS PROVINCIARUM FEDERATARUM:

Reformatæ religionis Antistitibus, Omnisque politioris literaturæ Promotoribus,

Bello pacéque clarissimis Heroibus:

Quorum Auspiciis conscriptus & editus est

COMMENTARIUM HUNC,

Abelus Curiander Authoris gener,

LIBENS MERITOQUE,

Ex Officio, Animo & Debito libabat dedicabat.

A. CH. M.DC.XVII.

PRÆFATIO S. AMAMÆ

Ante J. Drusii Commentarium ad loca difficiliora

PENTATEUCHI.

Lectorem benevolum & rerum Sacrarum studiosum havere jubeo S. A.

PRodiit anno præterito primus fœtus posthumus Clarissimi Viri Johannis Drusii Commentarius, nempe duplex ad voces Ebraicas Novi Testamenti unà cum Annotationum in idem parte altera. Jam secundus operâ & curâ nostrâ tibi exhibetur. De utroque magnificè dicere nostrum non est: Suspectum enim nimis esset discipuli de tam bene merito præceptore & decessore judicium. Tu æque, tu benevole Lector judicabis, & hoc ipsum ut cum judicio, aures mihi paululùm substringe paucula monituro quorum tuâ, meâ & Authoris interest. Authoris symbolum à teneris fuit illud Ben-Syræ, *Ossum quod cecidit in sorte tuâ rode illud*, Cui geminum illud Græcorum, Σκώληξ ἐλαχες, ταῦταν κόμιζ. Hoc ipsum quàm pressè servarit, norunt omnes qui ipsum. Ex quo professio Ebrææ linguæ ei obtigit (anno ætatis 22. Oxonii) quam tantùm ad Sacra manuducere noverat, isti circo se inclusit, omnem Ebraismi, Chaldaismi, Syrismi, Græcismi cognitionem, & quæ in Latinis fecerat spatia, huc tantùm conferens, ut corrupta in Sacris restitueret, obscura illustraret, abstrusa aperiret. Et licèt ex Anglia reduci, antequam Leidæ Professio ei obtingeret, honores Politici (qui opimiores esse solent Academicis in his locis) in patria fuerint oblati, repudiavit tamen, multùm dissimilis iis qui eò ruunt & feruntur quò sordida utilitas vexillum explicat. De Sacris literis bene mereri, Academiisque in quibus vivebat nomen famámque conciliare in magno opere habebat, quod ejus studium condulcabat bonorum doctorúmque favor & applausus. Jam 18 integros annos in hac palæstra desudaverat, jam scriptis suis (quæ omnia circa Sacras literas occupabantur) orbi literato innotuerat, cùm Illust. Ordines Federati de nova Translatione Belgica ad exemplum

Gallicarum

Gallicarum Eccleſiarum cogitarent. Hîc cùm viri linguarum periti, iíſque donis quæ ad tantum opus conſummandum requiruntur inſtructi quærerentur, noſter Druſius in eum cenſum venit; dignúſque habitus cui juxtà cum D. Marnixio, Helmichio, aliíſque paucis ea cura demandaretur. Hoc autem quò minùs Belgicas Eccleſias compotiverint labore, nec per eum nec quempiam eorum ſtetit, ſed duricervicibus aliquot imputandum, qui niſi quod ipſi faciunt nil rectum putant. Hæc ergò ſpes cùm decollaſſet, Illuſtriſſimi Ordines Generales, ut ſibi nihilominus Sacra curæ eſſe declararent, D. Druſium liberali ſtipendio invitarunt ad commentationum ſacrarum continuationem: impoſitáque fuit ei provincia commentarium in reliquorum librorum Veteris Teſtamenti loca difficilia conſcribendi, verſionéſque Græcas, Chaldaicas, Latinas, veteres, & recentiores examinandi. Hîc verò nihil ei antiquius fuit quàm ut ſpei de ſe conceptæ reſponderet. Poſt editam itaque novam-veterem (cujus appellationis rationem infrà dabimus) tranſlationem & perpetuum Commentarium in Ruth, Eſther, & τ Δωδεκαπροφήτυ priores novem, item Tobiam, Eccleſiaſticum, & primum Machabæorum tandem aggreſſus eſt reliquos Veteris Teſtamenti libros; & quamvis ad difficiliora tantùm commentari teneretur, tamen & hîc novam-veterem verſionem, & cum ea Annotationes magnas, & prædictarum verſionum examen dare conabatur. Atque hoc præſtitit in Jobum, Proverbia, Pſalmos, Koheleth, Geneſin, Exodum, Leviticum, & octodecim priora capita Numerorum. Sed hîc repigratus fuit ejus impetus, ſiquidem præcipitans ſenectus aurem ei vellebat, & de colligendis vaſis velíſque complicandis monebat. Videbat commentarios illos uſque ad decimum octavum caput Numerorum pertextos (à Lege enim incepturus erat Editionem ſuorum laborum) jam in eam molem excreviſſe ut reliqua paucorum annorum ſpatio pertexi poſſe, & ea quæ jam pertexta erant duobus craſſis voluminibus in folio compingi poſſe deſperaret. Videbat etiam haud facilè repertum iri Bibliopolas qui ſuis ſumptibus ſumptuoſum illud opus excudendum ſuſciperent. Accedebat Calumnia & Invidia. Quia enim jam annos aliquot liberali Illuſtriſſimorum Ordinum Generalium ſtipendio fructus erat, & pauca adhuc lucem aſpexerant, licèt nunquam otio indulgeret, & ſingulos libros confectos Illuſtriſſimis Ordinibus offerret, criminabantur tamen multi & muſſitabant eum ceu immunem fucum ſedere ad publica pabula. Hinc factum eſt ut de alia ineunda via cogitaret. Et cùm hic animi penderet, mentis iſtum tumultum conſilia primariorum aliquot auguſti iſtius Concilii virorum ſequeſtrarunt. Aggreſſus itaque eſt ex magnis illis Annotationibus jam confectis & in reliquos Veteris Teſtamenti jam adfectis concinnare Commentarium breviorem, eúmque ad loca difficiliora ſine verſione. Tentabat etiam ſeorſim edere verſionem ſuam cum brevioribus ad difficiliora notis marginalibus, cujus ſpecimen ad aliquot capita Geneſeos meâ manu deſcriptum ipſius nomine me olim exhibere memini viro inter Hollandos miniſtros primario. Sed tantum abeſt ut hunc laborem perficere potuerit ut in illo libros Samuelis ad umbilicum perducere non licuerit. Jam enim tantùm primum Samuelis prætervectus erat, cùm invida Parca manum injiceret. Hinc tibi damus tantùm his nundinis Pentateuchum, ſequentibus יהושע ſubmiſſuri Joſuam, Judices, & primum Samuelis. Nobis quidem difficile non eſſet ex Manuſcriptis & Commentariis adfectis & iis quæ jam prodierunt eundem laborem in reliquos libros continuare, ſed tum quia magnas illas Annotationes ſperamus brevi edendas, tum quia talium conatuum in his locis nulla præter odium invidiámque ſunt præmia, iſto labore ſuperſedebimus. Tu, Lector, ſi quid hinc commodi perſentiſces, gratias age Deo & Illuſtriſſimis Ordinibus Generalibus, qui ſperarunt hoc modo majori compendio, ſi fortè benignius aliquod aſtrum affulgeret, tranſlationem poſſe haberi puriorem. Et ſanè ſi novæ Anglicanæ verſionis authores (quos viros omni laude majores fuiſſe arguit accurata illa & ad invidiam aliarum gentium elaborata verſio) ſi illi, inquam, iis ſcriptis Druſii quæ tum exſtabant & ad eos pervenerant multa ferunt accepta, quid iis laboribus beati Senis, qui prioribus poſthumarunt, non debebunt illi qui aliquando, ubi hæc animorum vulnera coaluerint, (ſpero ſiquidem aliquando fore ut nimietatis ſenio relenteſcant laſſeſcántque iſti animorum motus) ſacrum illud opus & hactenus non ſine publica ignominia intermiſſum reſument? Quàm in proclivi erit, quæſo te, poſt collatos Druſii Latinos, Marnixii & Helmichii Belgicos labores, viris judicio & linguarum Originalium cognitione præditis & in vernacula exercitatis, vulgatam corrigere. Dico *corrigere*, ídque ex mente præceptoris, ad cujus palatum nunquam fuere totales iſtæ verſionum vernacularum, etiam ubi quoad ſenſum ab Originali non exorbitant, refictiones. Ubi ſenſus bene expreſſus, nihil mutatum; ubi locus dubius & diſputabilis, variíſque Interpretum opinationibus involutus, nec ibi quippiam mutatum volebat, ſed veterem lectionem relinqui, reliquas in margine poni ſuadebat; ubi verò manifeſtò ab Autographo diſceſſum (incredibile autem quoties & quàm craſſè hoc in Prophetis & Poeticis factum) ibi tantùm refingi urgebat; ídque hoc conſilio, nè nimiâ immutatione offenderentur Laici, Paſtoribúſque labor omnis ediſcendis locis juxta vulgatam inſumptus periret, majore relicto. Utinam verò hîc πολυπράγμονες fuiſſent Eccleſiarum Miniſtri, utinam hîc inſtitiſſent, utinam eos hic labor delaſſaſſet! non ità ſævitum fuiſſet ruendo in mutua vulnera, nec infandis ità laxata fuiſſet fibula; ad ſummam, non ea eſſet quæ hodie eſt Eccleſiæ facies,

Νῦν δ' ἑτέρως ἐβάλοντο θεοὶ κακὰ μηδόωντες,

& hoc manebat Eccleſiam luxuriantem numero, mirabiliúmque Dei oblitam:

Τέυχε᾽ ἄρ᾽ ἄλγε᾽ ἔδωκεν ἐκηβόλος, ἠδ᾽ ἔτι δώσει.

niſi modum ponamus iis unde hæc fundi calamitas.

Sed quid ego hæc mecum nequicquam mente revolvo,

& non potiùs linquo ea quæ Θεῷ ὂν γόναοι κείται; Linquo itaque & confero me ad ea quæ valitura apud te ſcio Authori ad veniam, imò & ad gratiam. Cogita Authorem hæc ſcripſiſſe ægrum à corpore, cùm continuis vigiliis corpus jam attritum fatiſceret; cui acceſſit & vires addidit animi non levis ægritudo ex variis orta. Et ut ex magno acervo duo in ſinum tuum evaporem; Videbat publico eóque pudendo ſchiſmate lacerari Eccleſiam; conſcius ſibi erat, conſcii nos, conſcii & ex Paſtoribus Holland: utriuſque partis non infimæ notæ, quid ipſi hîc fuerit animi, & quàm vel ſanguine Eccleſiæ pacem redimere paratus fuerit, & tamen apud multos videbat ſe eo loco haberi ac ſi oleum infunderet in hunc ignem: quod ipſi non exiguum pariebat cordolium. Aliud erat, ſed priori levius, & cujus ipſi per me, cùm Oxonii ſtuderem, indicium factum doleo, nempe nupera illa Inquiſitorum Hiſp. in ipſum ipſiúſque libros Cenſura. Cùm enim à controverſiis ſemper abſtinuiſſet, & de hoſtibus etiam bene mereri ſtuduiſſet, vidit ſibi hanc gratiam referri ut hæretici & damnati titulo inſigniretur; vidit ex libris ſuis multos prohiberi: hoc ipſum parùm cruciabat. Vidit quoſdam permitti, ſed purgatos ad illud ſacrum præſcriptum, in quo multa jubentur deleri adeò callidè ut ſi tum denuò verba & ſententias connectas, videas dici contraria prioribus, & affingi authoribus ea quæ nunquam ſomniarunt: hæc eum ægritudo coquebat, & verſabat ſub pectore fixa. Sed quò minùs hæc & ipſius & aliorum doctorum in omni literarum genere eveniant ſcriptis, providebit cum Deo Alma Oxonienſis, & in ea Reverendiſſimus Vir Thomas Jameſius Doctor Theologiæ & Bibliothecæ Bodlæanæ Protobibliothecarius, providebit, inquam, laborioſo quidem ſed adverſarios jugulaturo ſtratagemate. Æger itaque fuit & à corpore & ab animo cùm hæc ſcriberet, & tamen ſcripſit, hâc ſpe ut, ubi priores Prophetas abſolviſſet, ea ſub incudem revocaret & ſeriò recognoſceret, quod non licuiſſe ex ipſa lectione facilè cognoſcet Lector qui in ſcriptis Druſianis non omnino hoſpes eſt. Valebit itaque hoc, ſi quicquam, ad veniam, ſicubi aliquid exſpectationi tuæ non reſpondeat. Diſſentit aliquando & in aliquibus à communi ſententia, ſed in rebus ad fundamentum fidei & ſalutis nihil pertinentibus. Quis hanc libertatem tollet aut adimet literatis? Et tamen ego in me recipio & ſpondeo nihil eſſe quod non tantùm rationibus probabilibus ſed & authoritate noſtrorum Theologorum non infimi ſubſellii poſſit ſtatuminari.

In Junii & Tremellii verſione examinanda ſubinde liberior fuit. Putavit hoc ſibi liberum eſſe, quia hoc magnus ille Textualis Piſcator liberè fecit, quia ipſis impune & liberum fuit ab aliis ſecedere, quia denique nullo decreto hoc prohibitum eſt hactenus. Hoc tamen te moneo, nè erres, ipſum uſum Editione unâ ex prioribus, eâ nempe quæ edita eſt Londini anno M. D. octuageſimo quinto, ni fallor, unde quædam reprehendit quæ ab ipſo Clariſſ. Junio poſtea in ſuis recognitionibus mutata eſſe repperi. Putaret aliquis dolo malo hîc egiſſe Druſium, ſed ego affirmare poſſum aliam Editionem nunquam ipſi fuiſſe tractatam. Ut ut ſit, non offenderis, Lector. Acerbitas abfuit, Fel abfuit. Si quid diſplicet, ſi ſe læſos alicubi putabunt aliqui, non eſt operæ ut ego aut iis ſupplicem, aut in lacrymas eundo pro eo culpam deprecer. Compendifaciam laborem illum, & introducam ipſum authorem te alloquentem ſupplicuè iis verbis quibus ſua Præterita obſignavit, *Quod ſupereſt*, inquit, *ſcripſi hæc animo juvandi, non lædendi. Si læſi quempiam, jam nunc pœnitet. Si offendi pias aures, monitus libenter mutabo. Si erravi uſpiam, monſtretur mihi error, non ero pertinax. Denique provoco ad judicium Eccleſiæ Catholicæ, cui me meáque omnia ſubjicio, à cujus recto ſenſu diſſentire neque volo neque debeo, Sic mihi Deus faciat, ſic addat.* Quibus iſta non faciant ſatis, næ iſtis cornea fibra, & Chalybe durius quid circa pectus eſt, & viderint quomodo ſe componant ad excipiendam decretorii illius diei legem. Multa diverſis modis expreſſerat. Capita multa bis, ſed in eadem & continuata ſcheda, & quidem paululùm immutato rei tractatæ ordine, poſuerat, judicio ſuo in recognitione vel editione, ut ſolebat, uſurus. Hîc nos præſtitimus quod nobis ſimili caſu præſtari ex animo cuperemus. Ubi aſteriſcos videbis, cogitabis ibi aut mentem authoris ob inſignem ejus κακογραφίαν nos aſſequi non potuiſſe, aut ea tractata fuiſſe quæ aut paulò antè iiſdem verbis dicta fuerant fortè immemori, aut quæ ſecum ſepulta & ſupparo ſacri ſilentii velata voluiſſe ☞ μακαρίτλω nullo modo dubitamus.

Tractat noſter author Annot. ad Lev. 13. 49. de duplicatione literarum Ebraicarum. Iſtis ego non pigrabor aſcribere regulam Abenezræ quam ex ejus Commentario in Pſal. 45. nuper à me erutam tui judicii facio. Sic autem habet ad vocem יפיפיה. *Sunt qui dicunt duplicatam eſſe vocem, ut* שחרחרת *Subnigra*, אדמדמת *Subrufa*, & סחרחר *Palpitat, ad imminutionem ſignificationis. Si ſic ſe res habet, quomodo hîc quadrabit illud* יפיפיה *in diminutivo? Reſponſio, Duplicatio* ע & ל, *mediæ & tertiæ radicalis, eſt ad diminutionem; Verùm* סוף ב & ע, *id eſt, primæ & ſecundæ radicalis, eſt ad auxeſin. Docebit hoc vox* תשנשני *Teſ.* 17. 11. *quæ plus dicit quàm* תשני. Hactenus Rabbinus ille, quem σοφὸν cognominant. Sed nè ultrà te detineam, Lector, gratus tibi ſit hic labor,

Ut

Ut eſſe Phœbi dulcius lumen ſolet
Jam jam cadentis,

Sic hoc ſcriptum eſſe debet. Orandus eſt Deus ut Illuſt. Ord. Generalibus, ſine quorum auſpiciis nihil hîc tentatum, nè titulus quidem ipſe conceptus eſt, animos addat, quò alacriter bona ſtudia fovere, boníſque ingeniis favere pergant. Vale.

Franekeræ Friſiorum, 5. Kal. Auguſti,
Anno ultimæ Dei patientiæ, 1617.

Sixtinus ab Amama

Ebraicarum literarum Profeſſ. publ.

J. DRUSII PRÆFATIO,
De libris V. T.

VEtus Teſtamentum continens libros 22, aut, ut alii, 24, partiuntur Ebræi Doctores in Legem, Prophetas, & Hagiographos, quos כתובים appellant, quia ſcripti per Spiritum S. In his ponunt Davidem & Danielem, magnos alioqui Prophetas. Partitionis hujus autor, ut ex hiſtoria Ebraica diſcimus, fuit Ezras cum ſociis, qui vocantur *viri Synagogæ magnæ.* Ab his & Canon. Fuerunt autem numero 120, & inter eos Daniel cum ſociis, Nehemias, Zorobabel, Mardochæus, & Joſua F. Joſedeci; quibus annumerant Prophetas poſteriores, Haggæum, Zachariam, & Malachiam: nam ſine his nihil auſi fuiſſent in re tanti momenti. Adhibe priorem Machabæorum, quos *Haſamonæos* nuncupant, cap. 4. com. 46. Siquidem Prophetæ Deum conſulebant, unde & illud conſequitur, Partitionem hanc eſſe à Spiritu Dei. Quocirca malè faciunt, meo judicio, qui eam immutant. Ipſe Chriſtus approbare videtur cùm ait, *Scriptum eſt in Lege, Prophetis & Pſalmis*, nomine *Pſalmorum* reliquos ejuſdem ordinis comprehendens. Legimus etiam, *Dixit David in Spiritu*, & alibi, *in Spiritu ſancto.* Quod non intelligunt qui neſciunt gradus eſſe in Prophetia. Primus eſt Prophetia propriè dicta; ſecundus eſt Spiritus ſanctus, de aliis aliás. Ut David ſic etiam Daniel fuit in ſecundo gradu Prophetes, ac proinde ponitur in ordine tertio, qui eſt Hagiographorum. Nam Prophetæ propriè dicti ſunt in ordine ſecundo. Forſan ideo exempti fuerunt ex ordine Prophetarum, quia non obierunt munus Propheticum: nam & David Rex fuit, & Daniel homo politicus. Sic dico, Fuerunt quidem Prophetæ, quia futura præxerunt; ſed non munere aut miſſione functionéve: ut ſi quis hodie è numero Theologorum eximat eos qui profeſſione Theologi non ſunt. Vidit hoc è Scholaſticis Doctoribus qui ſcripſit Prophetam tripliciter conſiderari, ut videlicet ſit Propheta officio, miſſione, vel gratiâ: *Quamvis igitur*, inquit, *David & Daniel ſpiritu & gratiâ fuerunt Prophetæ, non tamen officio vel miſſione: ideò libri eorum inter Prophetales non computantur.* Cæterùm diſcrimen quod inter Prophetiam & Spiritum S. indicat R. D. Præf. in lib. Pſalmorum, cujus verba non pigrabor Latina facere, *Aiunt in Spiritu S. dictum eſſe librum Pſalmorum: ideò poſuerunt eum inter Hagiographos, & non inter Prophetas. Non enim dicta ſunt verba ejus in prophetia, ſed in Spiritu S. Nos autem declarabimus differentiam quæ inter Prophetiam & Spiritum S. Ea eſt, Quòd Prophetia res ſit quæ evenit homini qui eſt ſapiens perfectus in moribus ſuis. Evenit ei prophetia in ſomnis: & quo tempore venit ei prophetia, abolentur vires ejus ſenſuales, & abducuntur ab omnibus viis ſeculi hujus, & videt in viſione prophetica ac ſi vir aliquis loqueretur cum eo qui ei dicat ſic & ſic, aut videt ſimilitudines in viſione illa, aut non videt ullam ſimilitudinem, ſed audit vocem loquentis ſecum. Spiritus verò S. eſt quod videt homo integer, occupans ſe in verbis Dei, perfectus in omnibus ſenſibus ſuis, non aboletur unus ex eis, & loquitur id quod loquitur juxta morem hominum, niſi quòd excitat eum Spiritus ſupremus, & apparere illi facit res: In lingua ejus verba ſunt laudis & confeßionis, quibus confitetur Deo ſuo laudans eum.* (*) *Etiam loquitur de futuris ope Divinâ per virtutem loquentis, & cunctis viribus eorum qui loquuntur, h.e. rationis participes ſunt. Porrò in hac virtute dictus eſt liber Hymnorum iſte. Et quanquam vocentur Prophetæ qui dixerunt eos, (prout dicitur de Davide, qui vocatur* Vir Dei, *quod non dicitur niſi de Propheta: præterea legimus,* Idithun propheta, & Heman videns regis in verbis Dei: *item*, Filiis Aſaph, & Heman, & Idithun, prophetis) *nihilominus prophetia eorum fuit eo modo quo diximus. Nam Prophetia dividitur in gradus, quorum hic illum excedit. Et licèt Daniel viderit viſiones in ſomnis, tamen cùm expergiſceretur non pervenit virtus ejus & ſcientia ejus ad illas viſiones juxta virtutem Jeſaiæ, Ezechielis & reliquorum Prophetarum. Ideo non eſt ſcriptus liber ejus in ordine Prophetarum; ſed in ordine librorum qui vocantur Hagiographi, qui fuerunt ſcripti per Spiritum Sanctum.* Dixi Ebræos dividere V. Inſtrumentum in tres partes, videlicet in Legem, Prophetas, & Hagiographos. Contrà eunt Theologi qui aſſerunt Judæos illud tribuere in partes quatuor, ſecundam, quæ & media, in duas ſubdividentes, quod etiam faciunt Typographi propter magnitudinem ejus partis. Nam in ſecunda parte ponunt Prophetas priores, & in tertia poſteriores, & in quarta Hagiographos. Peccant igitur peccatum eorum qui ſubdiviſio-

nem ponunt utentes eâ pro diviſione. Nam Prophetæ ſubdividuntur in priores & poſteriores: Poſteriores rurſum, in majores & minores. Majores tres ſunt, minores duodecim; qui rurſum dividuntur in priores & poſteriores. Poſteriores nunc voco, qui vixerunt poſt Babylonicam deportationem: Sunt autem Haggæus, Zacharias & Malachias. Hæc qui convellere aut infirmare volet debet oſtendere ullum eſſe Judæum ἀξιόμηνον qui aliter ſentiat. Nam argumentum quod à Typographis petitur non tanti eſt momenti aut ponderis ut ei ſoli debeamus aut poſſimus inniti.

Omnes libros canonicos non eſſe propheticos liquet ex eo, quia libri Hagiographi ſunt canonici, non tamen prophetici, accipiendo nomen *propheta* in eo ſenſu quo accipitur in partitione Veteris Pacti, ubi ordo Prophetarum alius eſt ab ordine Hagiographorum. Aliquo tamen ſenſu verum eſſe poteſt *Omnes libri canonici ſunt prophetici.* Ut hoc intelligas, ſciendum *Propheticum* librum dici qui ſcriptus eſt à Propheta. Cùm autem duo ſunt genera Prophetarum, *liber Propheticus* dupliciter accipi poteſt; Uno modo ut ſignificet eum qui ſcriptus à Propheta propriè dicto, qui Propheta eſt in gradu primo; Alio modo ut etiam comprehendat gradum ſecundum, in quo David, Job, Daniel, Salomo rex, &c. nam tales etiam Prophetæ vocantur, & ſunt revera. Ex dictis patet ſyllogiſmum illum qui vulgò producitur contra priorem Machabæorum quatuor terminos habere,

Omnes libri canonici ſunt prophetici,
Hic liber non eſt propheticus,
Ergò nec etiam canonicus.

Nam ut major vera ſit, debet ibi nomen *Propheta* latè ſumi, ut etiam Hagiographos comprehendat; ut cùm legimus, *Habent Moſen & Prophetas.* Minorem autem probant ex 1 Mach. 4. 46. *Non erat propheta in Iſrael.* Ubi nomen *propheta* anguſtè ſumitur; ut cùm legimus *ultimum Prophetarum fuiſſe Malachiam*, in quo clauſa fuit Prophetia propriè dicta. Vidit hoc obſcurè & quaſi per tranſennam Hugo de S. Victore, quem laudat Matthias Doring in Replica contra Paulum Burgenſem Epiſcopum, ità ſcribens, *Propheticus liber ſecundùm Hugonem de S. Victore dupliciter dicitur, vel quòd ſcriptus ſtilo prophetico, ſcilicet de futuris vel naturaliter ignotis, vel quòd ſcriptus à Propheta. In prima acceptione David & Daniel & Job libri prophetici dici poſſunt.* Clariùs hoc diceretur, vel quòd ſcriptus à Propheta propriè dicto in anguſta ſignificatione, vel quòd ſcriptus à Propheta qui Propheta eſt in lata ſignificatione: quo ſenſu & Hagiographi Prophetæ fuerunt. Hoc qui dicit verum dicit: & tamen ſunt qui falſum præferunt vero, pluris facientes mendacium quàm ipſam Veritatem, h.e. Chriſtum, qui dixit, *Ego ſum via, vita & veritas.* Talia ſunt tempora. Meliora optare poſſumus, ſperare vix debemus.

Qui ſcripſerunt ante aliquot annos De principiis Chriſtianorum dogmatum inter alia recenſuerunt & illud, *Omnes libri apocryphi ſcripti ſunt originaliter Græcé.* Quod apertè falſum eſſe docet Præfatio in Eccleſiaſticum, quam nepos compoſuit, qui librum avi ex Ebræo Græcum fecit. Lege, ſi placet, & deprehendes me nihil præter verum dicere. Scriptus enim fuit liber ille ab avo originaliter Ebraicè, nec propterea canonicus eſt, licèt canonici omnes V.T. ſcripti ſint originaliter Ebraicé. His addi poſſet primus Machabæorum, quem Hieronymus ſe Ebraicum vidiſſe teſtatur. Ego ſuſpicor eum eſſe qui in hiſtoria illius gentis vocatur *liber Haſamonæorum:* ſiquidem quos Chriſtiani *Machabæos* appellant, eos Ebræi vocant *Haſamonæos*, à Matthathia Sacerdote, cui cognomen erat *Haſamonæus*; unde filii ejus omnes dicti ſunt *Haſamonæi.* Quippe *Machabæus* cognomentum erat ſolius Judæ 1 Mach. 2. 4. Singuli enim filii Matthathiæ ſua cognomina habebant, & Judas peculiariter *Machabæus* vocabatur: Quo cognomine Chriſtiani uſi vel potiùs abuſi ſunt (nam Ebræorum nemo, ſi Joſephum excipias, unquam ità locutus fuit, quod ſciam) ad ſignificandum omnes poſteros Matthathiæ, etiam eos qui tempore illo dura paſſi ſunt à Gentibus, in queis Hannæ filii ſeptem, de quibus Joſephus librum compoſuit, quem ideo Μακκαβαϊκὸν inſcripſit. Joſephus dico, qui Judæus fuit ex Judæis, unde diſcimus appellationem illam perantiquam eſſe cujus occaſionem dedit, ut ſuſpicor, celebritas viri. Sic à Juda uno filiorum Iſrael poſterior ætas omnes Iſraelitas Judæos appellavit. Quod notius eſt, quàm ut probari debeat. Nam oleum & operam perdit, qui hoc facit. Nemo ſanus lucernam accendit in meridie.

Reveren-

Reverendiſſimo in Chriſto Patri ac Domino, D. JOHANNI WHITGIFTO,

Archiepiſcopo Cantuarienſi, & totius Angliæ Primati ac Metropolitano.

EX quo primùm in tuam domum veni, Reverendiſſime Pater, nihil habui prius quàm ut aliquo munere literario animum erga te meum oſtenderem. Multa obſtiterunt quò minùs id ſtatim præſtare potuerim. Inprimis curæ domeſticæ, quæ me huc illuc variè diſtrahunt. Sed & bellum funeſtum patriæ meæ, ut bona & prædia omnia, ità mihi ademit omnem ſcribendi alacritatem. Acceſſit ad hæc mala peregrinatio, quæ animum meum à libris ſic ablienavit ut vix cum iis in gratiam redire potuerim. Factum igitur eſt à me ſeriùs quàm putaram ut hoc munus ad te veniret: munus, ſi à dignitate tua ſpectetur, perexiguum; ſi ab animo meo, magnum. Commentarius eſt in librum Ruth; Quem de multis aliis libris Veteris Inſtrumenti, in queis ſimiliter commentati ſumus, ideo potiſſimùm delegimus quòd à pauciſſimis in eo explicando deſudatum ſit: Præterea propoſitum mihi nunc fuit duntaxat ſpecimen & quaſi imaginem exhibere operis univerſi quod majores vigilias poſtulat: In quo cùm aliquouſque progreſſa ſit induſtria noſtra, haud difficulter illud ad finem perducemus, ſi noſtris laboribus & Divina benignitas & tua benevolentia, quaſi propitium numen, adfuerint. Sic enim fiet nè qua prorſus in difficultate, nè quo in ſcopulo unquam hæreamus. Ac de Divina quidem benignitate, quæ honeſtis conatibus non favere non poteſt, optimè ſperamus: De tua verò benevolentia dubitare nos non patitur anteactæ vitæ tuæ ratio; quam ſic inſtituiſti, ut omnia te literarum & honeſtarum artium causâ velle haud obſcurè ſignificaveris. Cujus rei teſtes ſunt & erunt in ſempiternum noſtræ Muſæ tam benignè tam humaniter à te exceptæ; quæ hoc nomine immortales tibi gratias agunt, quin plurimùm ſibi gaudent, plurimùm gratulantur te patrono; quo auſpice nihil eſt quod non ſperent ſe poſſe efficere: Et efficient profectò non vulgaria, ſi modò otium ipſis reſtituatur, quod vel hominum improbitas vel, ut aliò culpa derivetur, fatalis bellorum calamitas eripuit: quod ut fiat, imis à Deo precibus oramus. A te verò petimus, Præſul ampliſſime, ut in hac egregia ac nunquam ſatis laudata erga literas voluntate perſeverans munus noſtrum hilari, quemadmodum ſperamus, fronte recipias; néve illud æſtimes aut ab ipſa re, aut à viribus meis, ſed potiùs ab animo devotiſſimo Amplitudini tuæ; Cui nos noſtráque omnia dicamus, conſecramus.

Lambethi, anno poſt natum Chriſtum. 1584.

AD LECTOREM.

SAtis conſtat, ad rerum cognitionem neceſſariam eſſe cognitionem verborum. Neque obſcurum, imò verò ipſe Uſus optimus magiſter, nos quotidie docet, fruſtrà quæri de ſenſu alicujus loci niſi priùs conveniat de veritate interpretationis. In quo demonſtrando ſi longiore oratione utar, videbor fortaſſe quibuſdam in re minimè dubia laborare. Tantùm dicam, qui contrà ſentiunt, ignorare eos quibus in linguis Divina myſteria nobis tradita ſint. Quòd ſi, utì eſt, magnam partem Ebraicè primùm ea prodita fateantur, hoc quoque concedant neceſſe eſt, ei qui in iis myſteriis cum fructu verſari velit totam ejus linguæ vim ac naturam tenendam eſſe. Cujus ignoratione cùm peccari ſæpenumero, multáque in occulto latere viderem, mihi Sacras literas enarrare cupienti viſum eſt in Ebræorum potiſſimùm dictione operam ſedulam ponere. Itaque phraſes & locutiones quas ei genti peculiares eſſe ſcirem cum cura explicui. Antiquam ſcripturam, quòd ea neglectim vulgò haberetur, diligenter ubique inculcavi. De varia interpretatione, quæ mihi vera videretur aut certè veræ proxima, quantum in me fuit, indicavi. In hiſtoria verò rebúſque Ebræorum, quæ vix extremis digitis alii attingunt, tam multus fui ut verear nè ſint qui me in hoc genere nimium fuiſſe dicant. Quod reliquum eſt, cùm editio Complutenſis inter omnes Græcas quæ exſtant longè optima cenſeatur, tamen, collatione factâ, comperi Germanicum exemplar, quo domi utor, ad veritatem Ebraicam interdum propiùs accedere. Hæc quoque & alia in illam editionem cum fide notavi. Quæ ſi probas, Lector, & ſi ex laboribus meis fructum aliquem percipis, ora Deum ut mihi ſimilia in omnes V. Inſtrumenti libros meditanti Spiritûs ſui gratiâ benignus adſit, ad eámque rem otium & valetudinem largiatur. Vale.

AD NOBILISS. AMPLISSIMOSQUE ORDINUM FRISIÆ DELEGATOS &c.

FActum eſt à me propè dixerim neceſſariò, VIRI AMPLISS. ut cùm edendus eſſet hic commentarius eum veſtræ tutelæ commendarem. Atque in hanc neceſſitatem me partim pollicitatio mea, partim propenſio erga literas earúmque ſtudioſos veſtra deduxit. Diu eſt ex quo me quibuſdam veſtrum hujuſmodi quid pollicitum eſſe memini. Itaque ſi nunc aliter facerem, nec promiſſa præſtarem, graviſſimè peccare mihi viderer, & peccarem certé. Quid enim turpius quàm promittere quæ præſtare aut nolis propter ignaviam, aut non poſſis propter imperitiam? Erat quidem ſtatutum cum animo ac deliberatum majus quiddam vobis offerre, nec deerat etiam facultas; nam majora in meo literario cenſu viderunt apud me amici; ſed duo obſtiterunt: Primùm anguſtia rei familiaris, quæ ab iis qui mihi quà publicè quà privatim nihil non debebant tractata adeò injurioſè incivilitérque fuit, ut poſt amiſſum patrimonium, quo me per ſeptennium aut eo plus in publico munere apud * magna ex parte ſuſtentaveram, uxorem & liberos, nedum amanuenſem, qui malè ſcripta mea meliore manu deſcriberet, alere nullo modo potuerim: Deinde typographia, quâ utor, ut videtis, ſatis quidem eleganti; ſed in qua typi Ebraici, qui mihi ad graviora opera edenda neceſſarii ſunt, deſiderantur. Quocirca diu animi dubius fui, jámne promiſſi me liberarem, an tempus illud exſpectarem quo & res meæ paulò expeditiores, & typographus eſſet cui mea committere commodiùs poſſem. Hâc ancipiti curâ dum vexarer, ac in utramque partem ità multa ſuccurrerent ut difficilis admodum deliberatio eſſet, vicit ad extremum ea ſententia quæ ut quod in manibus habebam, qualecunque tandem illud eſſet, vobis potiùs quàm aliis inſcriberem ſuadebat. Ad eam rem adductus ſum eò libentiùs, quòd videam vos ità erga literas affectos eſſe ut à veſtra humanitate æqua omnia ſperare nobis liceat. Quid? Erexiſſe ſcholam publicam hoc tempore, invitare eò Friſicam juventutem omni genere liberalitatis, exiguúmne illud eſt? Hoc certè affirmare non verear, maximo beneficio veſtro nonnullos id eſſe conſecutos, ut domi in patria invenerint quæ peregre invenire non potuerunt. Itaque paucorum menſium ſpatio plùs in literis profecerunt quàm ſperare etiam ab optimis ingeniis liceat. Tantum poteſt Ampliſſimorum virorum favor, ut etiam quæ in medio ſunt ſummis æquentur. Nec verò minimum illud eſt, imò maximum, benignitatis veſtræ argumentum, cogitare vos etiam de exterorum inopia in ſtudiis ſublevanda. Eſt hoc Friſium: Eſt hoc Reipub. veſtræ proprium. Hinc doctorum hominum tanta in his locis copia. Friſiámque multis alioqui ornatam dotibus, hâc præcipuè alias omnes Belgii provincias antecedere quis non agnoſcit? Hîc pietas, hic ardens benemerendi de religione ſtudium viget, à Deo ut hoc vobis conceſſum eſſe privilegio videatur. Sed quid ago? Non hujus eſt neque loci neque temporis laudes Reip. veſtræ decantare. Forſan erit, erit forſan cùm hoc opportuniùs à me fiet. Interim hoc exiguum munuſculum, obſervantiæ meæ erga vos qualecunque teſtimonium, certè animi non prorſus ingrati ſignum, ſereno ac hilari vultu accipere nè dedignemini. Deus Opt. Max. vóſque & Remp. veſtram ità conſervet itáque fortunet ut ſub patrocinio veſtro literæ Divinæ parem cum aliis ſplendorem, quemadmodum ſpero, brevi recipiant.

AD LECTOREM.

EN tibi, Lector, quod jamdiu promiſi: notas dico ad hiſtoriam Sacram Eſtheræ: quas cùm parárem emittere, judicavi operæ pretium me facturum ſi adjungerem interpretationem S. Pagnini, quæ inter omnes Latinas una maximè doctis probatur. Ejus editiones aliquot cum cura ipſe contuli. Variantem lectionem ad finem adjeci, appellatis etiam nominibus editionum, nè levis apud te fides mea eſſet. Porrò in margine notavi ex libris meis à me editis loca omnia quibus lucem facio huic hiſtoriæ. Denique ad finem adjeci etiam quæ Apocrypha in hunc librum vulgò audiunt, & ſcholia ad ſingulos verſus.

LECTORI

Lectori Salutem.

ANnus eſt & quod excurrit, Candide Lector, ex quo prodiit Cl. Viri D. Johannis Druſii *Coheleth.* Nunc tibi ejuſdem *Jobum* damus, utrumque eodem ab authore modo conſcriptum & concinnatum. Utrobique enim primus ejus labor fuit in adornanda nobis nova ac pura ex ipſis fontibus verſione, alter verò in apponendis ſuccinctis in declarationem textûs notis ſive ſcholiis. In quo ſcribendi genere quid potuerit author, quibúſque donis undique inſtructus fuerit, nolo hîc pluribus ire probatum, cùm ipſa ſcripta, quæ magno numero multis retro ab hinc annis emiſſa ſunt in lucem, abundè ſatìs id demonſtrent. Non opus eſt verbis ubi rerum adſunt teſtimonia. Faceret quidem hoc non parùm ad commendationem præſentis operis. Ut enim patrum virtus filiis gratiam & amorem apud alios conciliat, ſic ingeniorum fœtus ab authorum ſuorum donis ſummopere commendantur, & emptoribus lectoribúſque ſuis eò ſolent eſſe gratiores magíſque accepti quò illi doctrinæ probitatíſque encomio fuere illuſtriores. Verùm enimvero cùm illud hiſce præconiis ad conciliandos ſibi emptores non egeat, quibus abunde per ſe inſtructum animos eorum allicere poteſt, iſti negotio ſuperſedebo. Vetus nec minùs verum proverbium eſt, *Vino vendibili ſuſpensâ hederâ nihil opus. Invendibili merci oportet ultro emptorem adducere*, inquit Plautus in Pœnulo: atque tunc juxta illud Horatii,

Largiùs æquo
Laudat venales qui vult extrudere merces.

Proba merx facilè & per ſe emptorem reperit. Quare omiſſo eo, pauca quædam de hoc tantùm opere in medium proferam. Et quidem ſtylum Jobi quantum attinet, ille arduus admodum, atque ob abruptam ſermonis brevitatem pluribus Labyrinthis impeditus & quaſi inextricabilis eſt, de quo ſic Hieronymus in Præfat. ſuper Jobum, *Obliquus apud Hebræos totus liber fertur & lubricus, &, quod Græci Rhetores vocant,* ἐξηλλαγμένον, *dum qui aliud loquitur aliud agit; ut ſi velis anguillam vel murænulam ſtrictis tenere manibus, quanto fortiùs preſſeris, tanto citiùs elabitur. Memini me ob intelligentiam hujus voluminis Lyddæum quendam præceptorem, qui apud Hebræos primus haberi putabatur, non parvis redemiſſe nummis; cujus doctrinâ an aliquid profecerim neſcio. Hoc unum ſcio, non potuiſſe me interpretari niſi quod antè intellexeram.* Quæ cùm ità ſint, non immeritò tanti viri judicium, quod omni exceptione eſt majus, lectoribus calcar addet, ut ambabus (quod aiunt) manibus hæc ſcholia unà cum verſione planiſſima, ubi difficultates ferme omnes perſpicuè ſuccinctéque explicantur, amplectantur. Argumentum verò quod pertractandum in ſe Jobus ſuſcepit tam illuſtre ac præclarum eſt ut homine pio dignius nihil, nihil præſtantius, poſſit inveniri. Agit enim de fidelium in cruce rebúſque adverſis patientia; Cujus occaſione ſæpe altiſſimè diſſerit de Dei providentia, ſapientia, bonitate, potentia, juſtitia & miſericordia, atque ità per conſequens de firmiſſima piorum fiducia quam collocare in illum ſolum debent, committendo & ſubmittendo ſe plenè planéque ſanctiſſimæ ipſius voluntati. Adeò ut neſcias plúſne emolumenti fructûſque hinc Theologus an verò Philoſophus ſit perceptu-rus. Sanè *in hoc libro* (ut H. Bullingerus, in Expoſitione quæ de S. Scripturæ libris eorúmque præſtantia ac dignitate Bibliis Tigurinis præfixa eſt, ait) *plus ſinceræ Philoſophiæ traditur quàm in omnibus libris omnium Philoſophorum; Quorum nulli de hoc negotio quicquam puri tradiderunt: Epicurei autem à cruce vocant ad delicias: Peripatetici inter ſumma mala morbos, egeſtatem & ignominam numerant: Stoici quidam periculis circumventos vel præcipitio ſibi vel laqueo aut ſicâ violentâque morte conſulere, ac ſe malis ſubducere ſuadent: Alii verò aliis ſtultiora docent.* Porrò quod Notas & Verſionem attinet, de hac quidem nihil aliud dicam quàm quod Hieronymus de ſua loco ſuprà dicto, *Quapropter*, inquit, *audient canes mei, idcirco me in hoc volumine laboraſſe, non ut interpretationem antiquam reprehenderem, ſed ut ea quæ in illa aut obſcura ſunt aut omiſſa, aut certè ſcriptorum vitio depravata, manifeſtiora noſtrâ interpretatione fierent.* Cujus rei cùm alibi tum in his ipſis Scholiis aliquoties non obſcurè meminit. De Notis verò hoc aſſevero, quòd ſi quem tenet deſiderium & voluptas diverſa interpretamenta uno in loco contuitu uno conſpicere, hic luculenter habiturus ſit quo animum ſuum oblectare plurimùm poſſit. Videbit enim hîc Hebræos, Græcos & Latinos interpretes nunc pulchrè ad unum collimantes ſcopum, nunc verò mirâ varietate in diverſa abeuntes & toto (quod aiunt) cœlo aberrantes & inter ſe diſtantes. Inter quos quidem cùm recentes tum antiquos primum locum aſſignavit Hieronymo ſive Vulgato interpreti, cujus verſionem plenis verbis ſæpe deſcripſit; Subjunxit qui putantur Lxx interpretes, item Aquilam, Symmachum, & Theodotionem; Denique ultimo loco paraphraſten Chaldæum Joſephum Cæcum poſuit: Quorum poſteriores puriſſimè in Latinam linguam convertit, omnes verò Scholiis perſpicuis breviter correxit atque illuſtravit. Ut nihil dicam de illis Notis quas propriæ verſioni ſtabiliendæ explicandæque ſubnectit, quæ ut aliis illis longè ſunt fertiliores, ità homini Philologo non poterunt non eſſe gratiſſimæ & utiliſſimæ. Quod ſupereſt, quoniam labi humanum eſt, & in humanis nihil omnibus numeris perfectum abſolutúmque reperiri poteſt, rogatum te velim ut errores tum graviores, quos in reviſione annotatos partim præfationi partim ipſi operi ſubjunximus, tum leviores, quos cujuſque induſtriæ committendos omiſimus ultro, non gravatè emendes & reſtituas. Vale Franekeræ Friſiorum 10. Cal. Quint. Anno Chriſti 1636.

Bernhardus Fullenius Junior Hebr. L. Profeſſor.

In

In Majore Hebræorum Chronologia cap. 15. legitur,

לעת וקנת שלמה סמוך למיתתו שרתה עליו רוח הקודש ואמר שלמה ספרים הללו משלי׳ שיר השירים קוהלת.

Quod ex interpretatione Genebrardi Latinè ſic ſonat,

Sub ſenium Salomon prope mortem Spiritum S. habuit inhabitantem, & dictavit libros iſtos, Proverbia, Canticum canticorum, & Eccleſiaſtem.

Candido Lectori S.P.D.

EN tibi, Candide Lector, alium Cl. Viri Johannis Druſii fœtum poſthumum, Verſionem Eccleſiaſtæ novam, & breves in eandem Annotationes. Si putes hunc nimis gracilem, quaſi juſti voluminis menſuram implere nequeat, brevi illud, volente Deo, compenſabit longè floridior alter, dilucidus in perplexum illud Jobi ſcriptum, quo non agnoſcit Scriptura difficilius, Commentarius. Nulla hîc conquerendi anſa tibi relicta. Eſt aliud quod te pejus habebit. Cùm per aliquot annos hæ in Coheleth Annotationes & alia Druſii ſcripta ſint ſuppreſſa, quiritabis non immeritò de jactura illius temporis quo hujus ſenis utiliſſimis laboribus caruere non ſine magno eorum deſiderio viri literati. Hîc paria tecum, C. L. facio, &, ſi quis alius, graviſſimè doleo, tum ob commune illud damnum, tum maximè quòd hujus viri ſcriptis non gaviſi fuerint illi quorum uſibus ea potiſſimùm erant deſtinata. Illos intelligo qui ad conficiendam nobis novam Bibliorum ex ipſis Originalibus in linguam Belgicam Verſionem ab Eccleſiis Belgicis fuere deſignati, ità ut hoc reſpectu non modò oleum ſed & opera (ut proverbio dici ſolet) hîc ferè periiſſe ſimul videantur. Nam, ut paulò longiùs digrediar, cùm ad concinnandam novam Belgicam Verſionem diverſis temporibus diverſi ab Illuſtr. Ordin. Generalibus eſſent adſciti, & negotium hoc cùm ob exortas in Eccleſiis Belgicis diſſenſiones tum ob quorundam interpretum obitum parùm feliciter procederet, Illuſt. Ord. Generales, nè laudabile hoc opus planè intermitteretur, D. Druſium, quem antea quoque inter Interpretes adſciverant, ſub annuo 400 florenorum ſtipendio ad Commentationum ſacrarum continuationem invitant, ità tamen ut non niſi ad difficiliora V. Teſtamenti loca, collatis & examinatis aliarum linguarum verſionibus, Notas conſcriberet. Obtinent quoque per literas ab Ampliſſ. Friſiæ Ordinum Deputatis, quò plenis, quod aiunt, velis pergere poſſit, nullis eum alienis curis ab hoc opere avocantibus, ut ab omnibus Academiæ oneribus eximeretur. Druſius, ut exſpectationi de ſe ſatisfaceret, impiger & indefeſſus ad extremum uſque vitæ halitum in hoc ſtudio & ſtadio decurrit. Teſtes locupletes ſunt ſcripta ipſius partim ab ipſo, & poſt obitum ejus à D. Amama p. m. edita, partim adhuc (ſi Deus clementer annuat) edenda: in quibus non modò quod impoſitum illi erat abundè præſtitit, ſed & hanc ultro & de induſtria ſubiit moleſtiam, ut de novo puram ex ipſis fontibus Verſionem & magnas in eandem Annotationes concinnaret. Igitur illi ſumptus liberaliter impendendo, hic labores alacriter conferendo, utrique hoc ſtrenuè promovere ſatagebant, ut, ſi quod benignius aliquando aſtrum de cœlo affulgeret, feliciùs & faciliùs Belgis ſuis per alios ex his priùs confectis nova Bibliorum Verſio adornaretur. Sed eventu ſic ſatis infelici, ità ut, quemadmodum modò retuli, illi oleum, hic verò operam ferè perdiderit, & neuter finem quem ſibi proponebat plenè fuerit aſſecutus. Quippe adſpirante Divino Numine res eò nunc deducta eſt, ut non modò viri idonei & in linguis Orientalibus verſatiſſimi ad concinnandam novam è fontibus Verſionem ſint deputati, ſed (pro quo poſt Deum tum Illuſtriſſ. Ord. Generalibus tum his noſtris Interpretibus immortales nos Belgæ debemus gratias) hi ſuum ferme penſum abſolverint, cùm necdum ea ſcripta omnia quæ in eorum commodum & ſubſidium erant antè elaborata lucem aſpexerint. Reſtat enim, ut alia tanquam minoris momenti ſcripta ſilentio præteream, uberior ejus in Jobum Commentarius; Cujus ſcripti genus quale ſit lubet hîc adſcribere Hieronymi verbis: Sic ergò ille in Præf. ſuper eundem, *Obliquus etiam apud Hebræos totus liber fertur & lubricus, &, quod Græci Rhetores vocant,* ἐκπαλισμὸς, *dum qui aliud loquitur aliud agit; ut ſi velis anguillam vel murænulam ſtrictis tenere manibus, quantò fortiùs preſſeris, tantò citiùs elabitur. Memini me ob intelligentiam hujus voluminis Lyddæum quendam præceptorem, qui apud Hebræos primus haberi putabatur, non parvis redemiſſe nummis, cujus doctrinâ an aliquid profecerim neſcio. Hoc unum ſcio, non potuiſſe me interpretari niſi quod antè intellexeram.* Hactenus ille. Ego, L. C. hoc certò affirmare audeo, ſi noſtri hi Interpretes ſupradicto Druſii, qui primas quoque inter noſtri ſeculi Doctores Hebræos tenebat, Commentario fuiſſent inſtructi, illos gratiam longè ab Hieronymo aliam præceptori ſuo relaturos, utpote cujus beneficio periculoſiſſima loca placidè ſine diſcrimine fuiſſent prætervecti. Verum quidem eſt, quòd manuſcripta ejus ab ipſis haberi potuerint, imò ea, ni fallor, habuerint:

ſed

sed ea, credo, propter insignem eorum καινοτεχνίαν, quam vel exercitatus in iis non nisi divinando assequitur, ipsis infrugifera exstitisse, aut certè laborem ipsorum plùs auxisse quàm minuisse. Verùm hæc prolixiùs quàm statueram, dum me dolor in transversum abripit, prosecutus sum. Nunc paucis accipe quid in causa exstitisse existimem quòd hoc & alia Drusii scripta seriùs prodeant in lucem. Omissis aliis, potissimam moræ causam hanc affero. Cùm tot & tanta Drusius scripta post se reliquerit, ut non incommodè illud Theognidis illis aptari queat, ἐ μία ναῦς ἄγῃ, *non una vehit navis*, fieri non potuisse judico ut uno prælo citiùs evulgarentur. Quòd si duo præla eis imprimendis instructa fuissent, jamdiu antè absolvi ea potuissent. Nunc autem, cùm vix inveniantur typothetæ qui scripturam authoris lectione assequi possint, cùm etiam solus noster Typographus egregiè in ea legenda sit versatus, factum est ut nullus alius ad hæc typis mandanda præter ipsum sit conductus. Quòd autem à morte Cl. Viri D. Amamæ p.m. nihil hactenus sit editum, accidit, quòd unà cum Professione non redierit ad me D. Drusii libraria supellex, sicut tota illa D. Amamæ obvenerat. Illam hæredes continuò repetunt. Ego vix unum atque alterum non dico manuscriptum, sed authòrem Hebræum, quem me alibi non ità facilè comparaturum sciebam, precariò ab iis obtinebam. Postquam verò Nobiliss. & Ampliss. hujus Provinciæ Deputati ex solita in Academiam suam liberalitate, procurantibus id Ampliss. DD. Curatoribus, ære suo ab hæredibus totam eam redemerunt, & in bibliothecam suam non ità pridem intulerunt, animadverti plurima eorum desiderari quorum in Catalogo operum Drusii mentio fit. Ab illo tempore, quoniam verebar nè scripta hæc nobis perirent, cœpi studiosiùs in illa inquirere. Ità cognovi, has in Coheleth Annotationes Typographum nostrum inter abjectas suas chartas de improviso invenisse; Commentarium in Jobum magno Ultrajecti in auctione Joh. Jansonium redemisse; Magnas denique in libros Mosis Annotationes penes dictum Jansonium requiescere. Quare, cùm me suspicio teneat plura fortè deesse, omnes & singulos hîc oro & obsecro ut quocunque jure aliquid ex scriptis D. Drusii possideant, illud Academiæ nostræ in usum publicum restitutum eant. Hoc qui fecerit, nobis non modò quàm quod gratissimum est faciet, sed nos ad parem gratitudinem simul obligabit, cùm illa typis exarata emittentur. Vale.

Franekeræ Frisiorum 6. Id. Febr. Anno Christi 1635.

Bern. Fullenius Junior

Hebr. L. Professor publ.

AMPLISS. DOCTISS. PRUDENTISS. ET SPECTATISS. DOMINO

D. MATTHIÆ OVERBEQUIO,

Pacem & gratiam à Domino nostro Jesu Christo, &c.

QUærenti mihi eruditum & gravem aliquem virum cui has parentis mei b. m. lucubrationes, quarum pars magna nunc demum lucem aspicit, inscriberem, tu, Amplissime Domine, inter pauciss imos hujus ævi Musagetas princeps occurristi. Quis enim adeò hospes in his locis est cui non notus OVERBEQUIUS? Tu ille es qui non cœco quodam impetu viros doctos amas fovésque, sed eos in omni literaturæ, quà sacræ, quà exoticæ, parte feciſti progressus ut de ingeniis accuratè possis judicare. Philosophiæ præceptis institutísque abundas, & cum his ipsis studiis SS. Literarum assiduam & attentam lectionem conjungis. Præclara ingenia tuâ liberalitate foviſti, erexiſti, & jam inter clientes tuos numeras qui Philosophiam & Theologiam publicè docent. Adhæc etiamnum tuo ære, rarissimo exemplo, bona ingenia non uno loco foves & sustentas. Indè mihi fiducia hoc patris mei scriptum tuæ Amplitudini non fore ingratum. Atque hæc mei voti summa est, ut serenâ & erugatâ fronte illud accipias, &, si patrocinio tuo dignum censebis, adversùs omnes qui barbariei sacramentum dixere defenses. Vale, Vir Amplissime: Deus O. M. faxit ut quàm diutissimè superis, 21 Febr. 1627.

Nomine filiæ

JOH. DRUSII.

SIXTINUS

SIXTINUS AMAMA

Lectori Salutem.

DAmus tibi, Lector, Lectiones seu Commentarios Cl. Drusii in Δωδεκαπροφήτον, i. Prophetas minores 12. Ex illis 8. ante complures annos editi & distracti. Qui nunc demum lucem vident, sunt Michas, Haggæus, Zacharias, Malachias; Sed duo postremi sine conjectaneis ad Græcam Editionem: ea enim inter τὸ μαχαίτυ MSS. non reperimus. Fragmenta Veterum Interpretum Græcorum quæ in prima Editione comparent hîc omisimus, quia ea ad universum V. T. ante annos 5. peculiari volumine exhibuimus. Illud etiam scire te volo, Lectiones quas nunc evulgamus in 4 istos Prophetas ante complures annos ab authore fuisse habitas & conscriptas. Unde videbis in istis nonnullas sententias & expositiones à quibus ipse postea diversus abiit, nobis non libuit quippiam immutare. Quòd si ipsi authori licuisset hæc vel ad prælum recognoscere, nonnulla limatiora prodiissent. Vale, Lector, & ubi otium erit lege hanc Epistolam quam sequentibus pagellis implendis adjecimus.

Eruditißimo Viro,

D. MARINO MARSENNO,

Ordinis Minimorum Franciſci à Paula,

Theologo, temporalem & æternam felicitatem precatur

SIXT. AMAMA.

IN prolixum istum Commentarium tuum, eruditissime Marsenne, quo octo prioribus *Geneseos* capitibus facem allucere voluisti, serò admodum incidi. Et certè absque Reverendo & Clarissimo Theologo D. Andrea Riveto fuisset, etiamnum nomen tuum juxta cum ignarissimis ignorassem. Ex quo enim decumani isti bellorum fluctus Germaniam cœperunt pulsare, rarissimè in hoc Belgii angulo Nundinarum Francofurtensium Catalogos vidimus. Is quem modò nominabam Theologus ante sesqui-annum, cùm Leidâ Hagam iturus eum fortè itineris nanciscerer comitem, primus ejus rei mihi fecit indicium, & pro eximia sua humanitate & propenso erga me animo exemplar communicavit. In eo dum evolvo indicem, & adeò loca super quibus disputationis ferram inter nos reciprocamus, video te ex professo in meam *Censuram*, quâ Vulgatam Pentateuchi versionem ante aliquot annos iveram examinatum, stilum tuum distrinxisse. Video te præstantissimorum Heroum non solùm Euangelicorum sed & Pontificiorum tergis petulanter inequitare; in quosvis, ad quorum eruditionem tu necdum assurrexisti, prælicenter arietare, quasi tu solus saperes, & præter te omnes ceu leves umbræ volitarent. Qui ocimum olim serebant, feliciùs id ad interjecta convitia nasci nescio quâ superstitione autumabant: Sic tu quicquid adversùs Euangelicos asseris, asperis dicteriis rigas. Quæso te, mi Marsenne, éstne ea via ad reducendos errantes compendiaria? An eam cum errantibus agendi viam nobis præivere & præscripsere Apostoli? Estne hoc suæ professionis esse memorem? Seculo jampridem repudium misisti. Ordini *Minimorum* tuum nomen inseris. In Præloquio *omnium te hominum minimum* appellas. Protestaris, *te verbum nullum dicturum quod non faciat ad nominis Divini gloriam.* Quid est ridere Deum & homines, si hoc non est? Ut enim nihil jam dicam de Philosophis & Mathematicis celeberrimis, quos ceu obscuros aliquot tenebriones depretias, nè à defunctis quidem maledicum dentem abstinens, quis excuset te cùm in Theologos, S. literarum interpretes & linguæ Ebrææ peritos incurris? Quod enim ad tuam Theologiam attinet & Sacri contextûs interpretationem, quæso te, quam didicisti Theologiam præter illam rancidam, spinosam, barbaram & litigiosam Scholasticam? quæ non tam Sacris literis quàm Aristoteli, Lombardo, Thomæ, &c. superstructa est. Quomodo S. paginam interpretaris? Ausim in quodvis pignus vocare, multos vestrarum partium Theologos istam interpretandi rationem quodlibeticam detestari. Non secùs enim illam interpretaris ac si παναρμία quædam Anaxagoræ esset; adeò transversum te abripit pestilens ille allegorizandi pruritus, insuper habitis gravissimis admonitionibus Riberæ, Senensis, Serarii & aliorum, quas propediem tibi ob oculos ponam. Dum ergò Theologos & Pontificios & Euangelicos censoriâ virgâ notas, extra territorium tuum jus dicis. Quis verò ferat te

Mercero,

Mercero, Druſio, Schindlero aliiſque, qui in Ebraicis literis principatum tenent, Ebraiſmi ignorantiam objectare? Quis non paulò etiam inter veſtros cordatior te ſine populi ſuffragio Præturam gerere pronunciabit? Te, inquam, qui ipſius grammaticæ & Conjugationum Ebraicarum ignorantiam prodis. Et nè putes me hîc ad exemplum tuum paratragœdiare, quæſo te, in qua Grammatica didiciſti יחל in Præterito Hiphil formare הוחל cum Tzeri in fine? Quo Lexico, quo Scripturæ loco evinces יחל habere *incipiendi* ſignificationem? Sed ad rem. Cùm adeò indignè magnos illos viros quorum ὁμαδόμβροτος fama omnem jam invidiam ſupergreſſa eſt, tractes, minùs admirari potui me hominem certè inglorium & indoctum adeò contemptim à te haberi. Vocas me *jejunum nimiſque juvenem Vulgatæ verſionis cenſorem, pecus Arcadicum, qui Dictionarium non legerim, unius noctis fungum.* Impingis mihi non ſemel, ubi rem ipſam dico, & obſignatis tabulis ago *mendacium.* Quoties nomen meum uſurpas, inuris fronti meæ elogium *Hæretici*, aliquando & *blaſphemi, impii*, &c. Aſpergis ſubinde alia maledicentiæ excrementa, quæ nunc non libet ruſpando ventilari. Quorſum hæc ergò? inquies. Hoc volui te ſcire, diu mihi animum διανδιχα μερμηρίξαι, utrùm operæ pretium eſſet tecum conſerere manus, tecum, inquam, cum quo videbam me in iſthac maledicentiæ palæſtra non poſſe facere paria. Tandem verò iſtas cogitationes præpotuiſſe quæ tibi ut reſponderem ſuadebant, illúdque ſuperiori æſtate à me præſtitum. Apologiæ autem meæ evulgationem primùm diſtulit exſpectatio Commentarii tui in reliqua Geneſeos capita: ſic enim ſperabam fore ut omnes meas ad Geneſin Cenſuras adversùs tuas Vindicias uno libello defenderem. Cùm verò fruſtrà eum exſpectarem, ac jam in eo eſſem ut quæ ad 8 priora capita commentatus eram ederem, illud commodùm in mentem mihi venit, ea ipſa, quæ pauculas tantùm ſchedas fuiſſent completura, non ineptè libro ſecundo *Antibarbari* mei *Biblici* poſſe inſeri. Hæc cauſa eſt, Marſenne, cur mea Apologia necdum lucem aſpexerit. Ubi operi iſti ſuprema manus fuerit impoſita, operam dabo ut tu illud inter primos videas. Hoc ſcire te volui, nè à ſilentio meo animum & ſpiritus ſumeres. Quàm idoneus tu Vulgatæ verſionis & decreti Tridentini, quod ceu pomum aliquod Eridos tantas in Hiſpania & alibi inter ipſos Theologos contentiones excitavit, defenſor ſis, faxo, σὺ Θεῦ παλάμᾳ, ut etiam tui intelligant. Quòd ſi tibi quoque reliqua *Antibarbari* noſtri *Biblici* arrodere prolubium erit, agè,

Γευσόμεθ' ἀλλήλων χαλκήρεσιν ἐγχείῃσι.

Si de argumento operis quæras, ſic habeto. Primus liber continebit primarios fontes omnis Barbariei quæ ſuperioribus ſeculis Sacras literas ceu peſtilens aliquod ſidus afflavit & indignis modis deturpavit. Erunt autem iſti *6.*

1. Græcam Interpretationem V. T. quæ LXXII Interpretibus aſſcribitur eſſe θεόπνευστον.

2. Vulgatam Latinam Spiritûs S. mentem ubique accuratè expreſſiſſe, atque adeò authenticam eſſe, ut nullo prætextu rejici debeat aut poſſit. Hîc verò preſſiùs figam pedem, & oſtendam in hac materia Eccleſiæ Romanæ & Pontificum bonam fidem, infallibilitatem & concordiam.

3. Fontes hæreticorum & Judæorum malitiâ ità eſſe depravatos ut non ampliùs norma Chriſtianorum dogmatum eſſe poſſint.

4. Linguarum iſtarum quibus originaliter exaratæ ſunt Sacræ literæ, totiúſque adeò politioris literaturæ ſtudia eſſe ſupervacanea. Ubi illud quoque exteri cognoſcent, quid ab aliquot retrò annis Belgicarum Provinciarum Synodi in propulſanda barbarie præſtiterint.

6. Bibliorum lectionem Theologiæ ſtudioſo non eſſe admodum neceſſariam; vel, Poſſe aliquem Theologiæ ſtudere, & Theologum eſſe, etiamſi non legat Sacras literas.

6. Omni Scripturæ textui, ſingulíſque locis, aut ſaltem pleriſque, duplicem ineſſe ſenſum, literalem & myſticum; Circa illum verſari Theologiam craſſam, circa hunc occupari Theologiam ſecretiorem & ſpiritualem. Quin & uni loco plures ſubeſſe poſſe ſenſus literales.

De his generalibus erroribus primus liber aget. In alterum verò convectabo non quaſlibet cujuſlibet obſcuri ſcriptoris ineptias, ſed lapſus & ex iſtis fontibus circa particularia Scripturæ loca ortos errores ejuſmodi ſcriptorum, quorum lucubrationes multorum manibus teruntur, qui eam in Eccleſia obtinent authoritatem ut vel ſolitis nominis ſplendore alios in erroris ſocietatem poſſint abripere, ſive Patres illi fuerint, ſive Synodi, ſive Pontifices, ſive Canoniſtæ, ſive Scholaſtici, ſive Neoterici. Omnes, omnes,

Tros Rutulúſve fuat, nullo diſcrimine habebo.

Id autem non eo à me fiet animo quaſi velim ſcriptores iſtos παραδειγματίζειν, aut de juventutis manibus eorum ſcripta excutere, qui hos nævos præclaris ingenii dotibus penſarunt, ſed ut medicinam faciam huic ſeculo, & noſtræ juventuti ad oculum demonſtrem, præſtantiſſimis illis ingeniis vix quicquam præter Sacrarum linguarum peritiam defuiſſe, quam ſi illis Deus O. M. indulſiſſet, aut valde fallor ego, aut pleriſq; qui poſt renatas literas S. Scripturæ illuſtrandæ operam egregiam impenderunt otia feciſſent. Gratificabor etiam non nihil operæ Euangelicis quibuſdam, qui nonnullis in locis linguarum ſtudia eum in modum oderunt ut in veterum Monachorum, quos magnus Eraſmus coætaneos habuit, veſtigia pedes ſuos mihi ponere videantur. Illi ſi noſtra legere dignabuntur, tanquam in ſpeculo quodam videbunt quantas fruſtrationes linguarum ignorantia Patribus attulerit; Videbunt quanta ipſos caligo in hac literarum luce etiamnum circumſtet; Intelligent quàm indiligenter, quàm à mente Spiritûs S. alienè multa Scripturæ loca ex Verſionibus & Poſtillis citare ſoleant; Agnoſcent denique quodnam ſuorum conatuum, queis Sacrarum linguarum promotioni remeliginem injiciunt, à poſteritate elogium exſpectandum habeant. Cæteri, queis vel per occaſionis defectum vel

communem errorem linguarum ſtudiis litare non licuit, modò φιλομαθεῖς ſint, ſuum errorem nunc demum intelligentes, duplex ex iſthoc labore conſequentur emolumentum. Primò enim ex iſto errorum ſyllabo ſupplebunt aliquo modo id quod ipſis deeſt, modò cereos adducant animos & pertinaciæ cauſas procul habeant. Deinde etiam S. Scripturæ teſtimonia majori cum accuratione & ad Spiritûs S. mentem magìs appoſitè proferri diſcent. Habebunt enim, opinor, viris eruditiſſimis & Orthodoxis quos mihi Advocatos deligam, ceu in ſua arte verſantibus, fidem, iíſque ſuas non illibenter aures ſubſtringent. Illis verò qui jam Ebraica & Græca ſtudia delibarunt magnum compendifaciam laborem, dum in iſtoc opere collecta videbunt quæ per varios authores, quos non omnium Bibliothecæ habent, disjecta & ſparſa ſunt. Omnes verò in univerſum liquidò cognoſcent, quanto adhuc intervallo à perfectione ſua abſit ſacra Philologia, quantum adhuc in S. literis & lingua S. ignoremus, ac proinde quàm præclarè de Eccleſia meriti ſint qui ſanctiſſima iſta ſtudia promoverunt, quantum denique inſtar in eo ſitum ſit ut eadem magìs magíſque excitentur, colantur & quaſi fugitiva ſiſtantur. Habes Marſenne, *Antibarbari* mei *Biblici* argumentum & ſcopum. Utrumque prolixiùs expoſui, ut intelligeres quàm non alienè ea quæ pro mea *Cenſura* elaboravi in illud opus convectaverim. Si quid interim tuarum lucubrationum ad reliquum Geneſeos aliúmve Moſis librum prodierit quo meæ *Cenſuræ* dentem illides, operam dabo cum bono Deo ut ibidem reſponſum invenias. Sin hæc Epiſtola editionem reliquorum anteverterit, rogo te nè ſinuoſa iſta Commentationum tuarum volumina meæ *Cenſuræ* refutatione auctum eas. Nec enim patiuntur cujuſlibet fortunæ tantam pecuniæ vim in craſſa iſta volumina effundere. Quin hoc potiùs tenuioribus gratificare, ut Vulgatam verſionem adversùs Cenſuras meas & editas & in *Antibarbaro* edendas peculiari libello defenſes. Quicquid feceris, rogo te obteſtórque per Dominum noſtrum Jeſum Chriſtum ut inſignem iſtam πικρολογίαν, quâ eruditum tuum ſcriptum immane quantum collutulaſti, mittas. Mitte malè loqui, & rem ipſam dic. *Hæreticum* me perpetuò vocas, atque id genus floſculis univerſa tua vernat oratio. Cui bono, mi Marſenne? Jampridem occalluimus ad hoc convitium, & rident cordatiores. Crimen *læſæ majeſtatis* ſub Tyrannis unicum eorum erat qui omni vacabant: In illius locum ſucceſſit hodie crimen *hæreſeos*. Retaliare poſſem ego; ſed quis finis? Ego tibi hæreticus? Tu mihi. Quid reciprocamus hanc ſerram? Quid hoc ſtigma nobis inurimus invicem? Si nullus hæreticus niſi qui pertinax, ego me hæreticum eſſe confidenter nego. Convince me, non Eccleſiæ Romanæ, ſed S. Scripturæ authoritate, & dabo manus. Illud etiam indignari deſine, non enim intermittam iſtum meum morem, me veſtrates vobis objicere, ſicubi à vobis diſſentiant. *Impia*, inquis, *hæreticorum progenies, qui dum noſtri DD. aliquid afferre videntur, eos ſtatim veluti cataphractos milites objiciunt; quos ſi nobis favere vident, perpetuùm ſilent.* Sed nunquid vos non idem factitatis, Marſenne? An verò dum vos hoc facitis, pietas eſt; dum nos, impietas? Ecce, mi Marſenne, hoc Jeſuita Serarius me docuit, cujus inſigne ſuper hac re monitum in primo *Antibarbarorum* produximus. *At cùm nobis favent, ſiletis*, inquis. Et vos idem facitis. Pares ergò ſumus. Sed quid mirum, Marſenne, Pontificium Pontificiis favere? Illud magìs mirum, eam eſſe vim veritatis ut etiam Pontificiis, communi Eccleſiæ Romanæ conſenſu ſpreto, ſubinde liberam confeſſionem exprimat; eum deniq; quorundàm animis inſidere candorem, ut Concilii Tridentini Canonibus & Pontificis bullis res ſuas ſibi habere juſſis, liberè id quod ſentiunt & quod res eſt ediſſerant. Pro clauſula, commendo tibi aurea illa Nazianzeni verba, digna profectò quæ omnium Theologorum & Paſtorum cathedris uncialibus literis inſcribantur, *Non inceſſimus adverſarios*, inquit, *convitiis & contumeliis, ſicuti plerique faciunt rationum & argumentorum infirmitatem maledictis obtegentes, non aliter ac ſepias atramentum ante ſe vomere aiunt ut Piſcatores effugiant. Verùm nos pro Chriſto bellum gerere hoc argumento palàm facimus, quòd ſecundùm Chriſtum, qui mitis & pacatus eſt, dimicamus.* An dememineſti graviſſimæ ſententiæ B. Jacobi? *Si quis inter vos videtur religioſus eſſe, non frænans linguam ſuam, hujus vana eſt religio*, c. 1. 26. Ità judicat Apoſtolus, ità judicant omnes pii, quorum oculi Saturninas iſtas lemas non habent. Crede, Marſenne, homines iſti quos partium ſtudium non ſideravit, Theologum maledicum & ſubroſtranum ſcurram juxtà æſtumant. Fibulam ergò pone linguæ, &, quod longè facilius factu eſt, calamum ſufflamina. Quòd ſi hâc meâ & tuorum quoque admonitione deſpretâ eodem talo perrexeris, vide nè iſthæc convitiandi conſuetudo tandem tibi in naturam vertat. An neſcis quid Ben-Sira dicat? *Qui laborant linguæ morbo ſanari non poſſunt, nec in hoc nec in futuro ſeculo.* Principiis ergò obſta, & venienti morbo occurre. Ad benedicendum nati, non ad maledicendum ſumus. Lingua maledica mentis malæ index eſt. Bonaſus animal cornua habet implexa, nec valet quenquam lædere; fimum ergò verſis calcibus ejaculatur, quo ſequentes adurit. Egregiam verò laudem ex ſpurciſſimi animalis imitamento reportaveris. Mihi illud decretiſſimum eſt, non ingredi hanc convitiandi palæſtram, aut maledictis cernere. Alius fortaſſis cum Homerico illo dixerit,

Talia dicentur tibi, qualia dixeris ipſe.

Vel cum Plautino, *Contumeliam ſi dices, audies.* Aſt ego ex animi ſententia iſta Sophoclea effabor,

Μήτ' ἐμοὶ παρείη
Γένοιτο, μήτ' ἴσον
Φρονῶν, ὅς ταῦθ' ἕρδει.
Ne mihi amicus neque ſocius
Sit, qui hæc facit.

Atque hîc finio. Vale, vir eruditiſſime. Dabam 20. Febr. 1627. Franekeræ Friſiorum.

SIXTINUS

SIXTINUS AMAMA

Ebr. Lit. in Acad. Franek. Profeſſor Lectori Philologo, S. P. D.

DAmus tibi, benevole Lector, veterum Interpretum Græcorum in univerſum V. T. quæ exſtant Fragmenta magno labore & induſtriâ à Cl. b. m. Viro *Joh. Druſio* collecta & neceſſariis Notis illuſtrata; opus S. literarum ſtudioſis nec inutile futurum nec ingratum. Ut tirones autem diſcant quinam hi fuerint Interpretes & Interpretationes, placuit ſubjungere ex Quæſitis Authoris per Epiſtolam duas, viz. 41, & 42. quarum prima de Aquila, Theodotione & Symmacho, altera de Quinta & Sexta editione agit.

EPIST. XLI.

J. DRUSIUS

Alexandro Noello.

SUmma tua humanitas fecit, Noelle, meúmque perpetuum de tua virtute judicium, ut magni meâ intereſſe putarim & ſtudia mea tibi nota eſſe, & non ignorari à te quanti te faciam. Utrumque præſtabit hæc epiſtola, quam idcirco in tuo nomine vulgavi, ut intelligeres non ſolùm me adhuc vivere, ſed etiam tuorum in me meritorum memorem eſſe.

Aquilæ patria Sinope fuit clariſſima Ponti civitas. Conſtat hoc ex Theodoreto, Epiphanio & Euthymio monacho Sigabono. Verba Theodoreti; Ἀκύλας τις ἀπὸ Σινώπης τῆ Πόντε ὑπάρχων. Unde epitheta ei tributa *Sinopæus* & *Ponticus*. Addit Theodoretus, Ἕλλην ὢν ἐβαπτίσθη ἐν Ἱεροσολύμοις, *cùm eſſet Gentilis, Baptizatus eſt Jeroſolymis.* Græca è verbo ſonant, *cùm eſſet Græcus.* Nam Ἕλλην *Græcus*: ſed hîc pro *Gentili* ſumitur. Eſt enim Pontus regio non Græciæ, ſed Aſiæ. Chriſtianus evaſit ex hac cauſa; Cùm Jeroſolymis degeret, ab Ælio Hadriano, qui tum Urbem inſtaurabat, operibus præfectus, contraxit notitiam cum Chriſtianis qui ibidem agebant. Horum vitâ ac moribus adductus religionem mutavit. Sed non diu in noſtra perſeveravit. Nam reprehenſus à præconibus gratiæ quòd ſtudiis profanis nimium addictus eſſet, defecit ad Judæos; à quibus etiam circumciſus fuit. Quamobrem ab Hieron. *Judæus* in Comment. Hab. 3. 13. *Proſelytus*, epiſt. De opt. gen. interp. quæ ad Pammachium; & ab Auguſtino Steucho Eugubino ἀποστάτης. *Proſelytus* vocatur etiam ab Ebræis, qui ejus crebram mentionem faciunt. Ac ſunt qui dicant eundem eſſe cum Onquelo, qui Pentateuchum in linguam Chaldaicam convertit, Titi Imperatoris, ut aiunt, è ſorore nepos. Quod an verum ſit neſcio. Nam de genere nihil mihi compertum, niſi quòd Epiphanius autor eum fuiſſe πενθερὸν Hadriani, cujus ſuprà meminimus. Præceptorem habuit Aquibam Phariſæum, qui in bello Chozibæ periit. Hieron. Comment. Jeſ. 8. *Duas domos Nazaræi duas familias, interpretantur Sammai & Hellel, ex quibus orti ſunt Scribæ & Phariſæi, quorum ſuſcepit ſcholam Aquibas, quem magiſtrum Aquilæ Proſelyti autumant.* Verſiones edidit duas, quarum poſterior καθ' ἀκρίβειαν dicitur. Hieron. Comment. Ezec. 3. 15. *Secundam Aquilæ editionem Ebraï* καθ' ἀκρίβειαν *vocant.* In vertendo tam fuit ſuperſtitioſus ut non verba ſed verborum etymologias tranſtulerit. Itaque *calorem* alibi pro *ſole* poſuit, & alibi *album* pro *luna*; quod ille Ebraicè חמה, hæc לבנה diceretur. Meo judicio, non bene. Nam hujuſmodi verborum κακοζηλίαι rerum intelligentiam obſcuram reddit. Hieron. ep. ad Pammach. *Aquila proſelytus & contentioſus interpres non ſolùm verba ſed etymologias verborum tranſferre conatus eſt.* Et Comment. in Jeſ. 49. 5. *De Aquila autem non miror, quòd homo eruditiſsimus linguæ Ebraicæ, & verbum è verbo exprimens,* &c. Idem epiſt. 74. dicit *multa eſſe in ipſius editione quæ ad noſtram fidem pertinent roborandam.* & alibi, *Iſti ſemi-Chriſtiani* (intelligit Symmachum & Theodotionem) *Judaicè tranſtulerunt, & Judæus Aquila interpretatus eſt ut Chriſtianus.* Floruit anno 12. Hadriani Imp. qui eſt Chriſti 129, & editionis Septuaginta, quæ facta anno 7 Ptolemæi, 430, ut Theodoretus ſcribit. Cæterùm Epiphanius addit menſes 4. Interpres verò Euthymii videtur legiſſe τριακόσια pro πεντακόσια, ſi non erratum in numeris. Tantum de Aquila. Sequitur Symmachus; Quem Samaritem fuiſſe teſtantur Epiphanius & Theodoretus, itémque Euthymius. Hic cùm apud ſuos quantum honoris optabat non aſſequeretur, Judæos adiit, & rurſum ab iis circumciſus eſt. Nam ità moris erat. Qui à Judæis ad Samaritanos tranſibat, & contrà ab his ad illos, iterum circumcidebatur: Autor Epiphanius. Per *Judæi* intellige eos qui ex Judæis in Chriſtum crediderant. Quos *Judæos* ideo vocabant quòd ſi-

mul ceremonias Legis obſervabant. Peculiariter autem dicebantur *Nazarei*. In his erant Ebionitæ. Itaque Hieron. *ſemichriſtianum* vocat, & alibi *Ebionitam*. Euſeb. Ἀποδείξ. l. 7. Λέγεται ὅ ὁ Σύμμαχος Ἐβιωναῖος εἶναι· αἵρεσις ἦν ὑποκαλυμένων τινῶν Ἰουδαίων εἰς Χριστὸν πιστεύειν λεγομένων, ἐξ ὧν ὁ Σύμμαχος ἦν. Interpretatus eſt Scripturam ſub Severo Imp. annis LVI poſt editionem Aquilæ. Quod factum ab eo aiunt πρὸς διαστροφὴν τῶν Σαμαρειτῶν, *ad everſionem Samaritanorum*, à quibus defecerat, ut dictum eſt. Hujus editio hodiéque exſtat in Græcia. Duas autem olim fuiſſe docet Hieronymus: quem vide, ſi placet, Jer. 32. & Mich. 3. Idem Amos 3. *Symmachus non ſolet verborum κακοζηλίαν ſed intelligentiæ ordinem ſequi.* Et Jeſ. 3. 15. *Symmachus autem more ſuo manifeſtiùs.* Scripſit & ὑπομνήματα quædam quorum meminit Euſebius Hiſt. Eccl. l. 6. c. 17. An hunc ſecutus ſit Theodotio tertius interpres, videbo. Nam ſunt qui præceſſiſſe putant annis aliquot. Ut ut ſit, ejuſdem fuit ſectæ cum Symmacho. Hieron. Hab. 3. 13. *Theodotio quaſi pauper & Ebionita, & Symmachus ejuſdem dogmatis.* Domo fuit Ponticus, ut Epiphanius prodit; aut Epheſius, ut Hieronymus. Eſt autem Epheſus civitas non Ponti, ſed Ioniæ. Epheſo orjundum ſcribit etiam Euthymius. Marcion quidam hæreſin excitaverat, quæ dicta Marcionitarum: ex ea erat Theodotio priuſquam ad Ebionitas tranſiret. Creditur autem interpretatus eſſe S. literas ad everſionem ſectæ ſuæ. Quod notatum à Theodoreto. *Semichriſtianum* vocat Hieron. quia ex parte tantùm Chriſtianus erat. Quâ ratione appellari poſſet etiam *ſemijudæus*. De hoc Hieron. epiſt. 120. *Theodotio inter novos ac veteres medius incedit*, & Comm. in Cohel. 2. Lxx *& Theodotio ſicut in pluribus locis ità & in hoc quoque concordant*, & Proœmio in Danielem, *Illud quoque lectorem admoneo, Danielem non juxta* Lxx *Interpretes ſed juxta Theodotionem Eccleſias legere.* Funccius eum conjicit in annum Domini 180, quo tempore Smyrna urbs Aſiæ terræmotu corruit. Si verè, præceſſit Symmachum. Nam Symmachus vixit circa annum Domini 200, quo tempore Clemens Alexandrinus clarus habebatur. Quod ità eſſe liquet ampliùs ex Theodoreto & Euthymio, qui ſcribunt eum vixiſſe ſub Commodo Imp. qui præceſſit Severum aliquot annis, vel certè menſibus. Nam Pertinax qui inter eos fuit, teſte Epiphanio, tantùm imperavit menſibus 6. Unde & illud ſequitur, non eſſe hunc Theodotionem interpretem Chaldæum qui *Jonathan* vocatur: quod video nonnullos exiſtimaſſe, nominis etymo deceptos. Nam *Jonathan* Græcè ſonat *Theodotio*: Qui condiſcipulus fuiſſe creditur Simonis ejus qui Chriſtum in ulnis ſuſcepit. Certè quin Pollionis diſcipulus fuerit nullum eſt omnino dubium. Vixit autem Pollio ante tempora Chriſti, videlicet ſub Herode M. Quocirca non poteſt eſſe Theodotio, cùm anni intercedant ferè 200. Quanta ætas non cadit in hominem illius temporis. Claudam epiſtolam, ſi priùs adduxero locum Hieronymi de his tribus interpretibus. Præfat. in Job ait, *Apud Græcos Aquila, Symmachus & Theodotio vel verbum è verbo, vel ſenſum è ſenſu, vel ex utroque commixtum & mediè temperatum genus tranſlationis expreſſerunt.* Vide eundem epiſt. 109.

EPIST. XLII.

J. DRUSIUS

Thomæ Carturigto.

CUM & mihi conſcius eſſem quanti te facerem, & tuam erga me benevolentiam non ſemel expertus eſſem, non dubitavi ad te hanc epiſtolam dare, ex qua intelligeres ſtudia iſta quæ olim tecum in Anglia tractavi, licèt contempta vulgò, adhuc apud me in pretio eſſe. De tribus ęditionibus earúmque autoribus dictum eſt ſatìs ſupérque. Cæteræ editiones Græcæ, quarum ignorantur autores, appellatæ ſunt à Prima, quæ fuit Lxx interpretum, *Quinta*, *Sexta* & *Septima*. Quinta inventa fuit imperante Antonino Caracalla Severi F. dolio incluſa in urbe Iericho, anno Chriſti 219. Theodoretus, Ἡ πέμπτη ὃ ἔκδοσις ἐν πίθοις εὑρέθη ὅτι Καρακάλλου τοῦ βασιλέως, ἐν Ἰερειχώ. Euthymius Monachus Sigabonus, interprete Philippo Saulo, *Quinta certum non habet autorem. Inventa eſt autem in Iericho dolio operta ſub Caracalla Imp.* Euſebius Hiſt. Eccl. l. 6. c. 17. Μετὰ τὰς ὕστερον τέσσαρας ἐκδόσεις ἡ μόνον πέμπτην, ἀλλὰ καὶ ἑκτὴν καὶ ἑβδόμην παραδεδεῖς ἑρμηνείαν, ὅτι μιᾶς αὖθις σεσημείωται, ὡς ἐν Ἰεριχοῖ εὑρημένης ἐν πίθῳ κατὰ τοὺς χρόνους Ἀντωνίνου τοῦ υἱοῦ Σεβήρου. Epiphanius περὶ μέτρων, Ἐν ᾧ τῷ ἑβδόμῳ αὐτοῦ ἔτει (loquitur de Antonino Severi F. quem ait cognominatũ fuiſſe *Getam* & *Caracallam*) εὑρέθη καὶ βίβλοι τῆς πέμπτης ἐκδόσεως ἐν πίθοις ἐν Ἰερειχὼ κεκρυμμέναι μετ' ἄλλων βιβλίων Ἑβραϊκῶν καὶ Ἑλληνικῶν, i. *Septimo anno ipſius inventi ſunt libri Quintæ editionis in doliis, in Iericho abſconditi, cum aliis libris Ebraicis & Græcis.* Sexta reperta eſt Nicopoli apud Actium ſub Alexandro Mammæo circa annum Chriſti 228. Theodoretus, Καὶ ἡ ἕκτη ὁμοίως ἐν πίθοις εὑρέθη κεκρυμμένη ὅτι Ἀλεξάνδρου τοῦ Μαμμαίου παιδὸς, ἐν Νικοπόλει τῇ πρὸς Ἀκτίοις. Euthymius, *Sexta ſine autoris nomine reperta eſt Nicopoli apud Actium, ſub Alexandro Mammæo Imp.* Euſebius Hiſt. l. 6. c. 17. Τοῦτο μόνον ἐπεσημήνατο, ὡς ἄρα τῷ μὴ εὑρεῖ ἐν τῇ πρὸς Ἀκτίῳ Νικοπόλει. Epiphanius περὶ μέτρων, Μετὰ τοῦτον ἐβασίλευσεν Ἀλέξανδρος ὁ Μαμαίας παῖς ἔτη ιγ'. ἐν μέσῳ τῶν χρόνων τούτων εὑρέθη καὶ αὐτὴ ἐν πίθοις κεκρυμμένη ἐν Νικοπόλει τῇ πρὸς Ἀκτίᾳ, i. *Poſt Antoninum*

num alterum regnavit Alexander Mammæus cùm ageret annum 13. His temporibus inventa est Sexta editio, quæ in doliis abscondita erat, Nicopoli apud Actium. Hinc medicinam facies Hieron. epist. 151. quæst. 11. *Quintam editionem Origenes in Actæo littore invenisse se scribit.* Nam est vitium memoriæ pro *Sextam editionem*: Unde & illud probabiliter colligimus, Inventorem harum editionum fuisse Origenem. Nam de hac dubitare nullo modo possumus. De Septima Euthymius Præfat. in Psalmos; *Septima prodiit à Luciano M. eremita & martyre: Qui omnibus his editionibus visis, & cum Hebraica veritate diligentissimè & magno cum labore collatis, propriam editionem nihil mancum & nihil habentem superfluum Christianis tradidit: Quæ apud Nicomediam manu ejus conscripta reperta est in turre quadam apud Judæos calce illita, post ipsius Luciani certamen, & post persecutionem quæ à Diocletiano & Maximino facta est, sub magno Imp. Constantino. Hæc cum* Lxx *interpretum editione consentit, & quæ ab aliis depravata fuerant reprobavit.* De hac editione non idem omnes sentiunt. Plerique enim, teste Hieronymo, eandem faciunt cùm editione Vulgata, quæ κοινὴ dicitur, *Ipsa est*, inquit, *quæ & Lxx. Sed hoc interest inter utramque, quòd κοινὴ pro locis & temporibus & voluntate scriptorum corrupta editio est, ea autem quæ habetur in ἑξαπλοῖς ipsa est quæ in eruditorum libris incorrupta & immaculata* Lxx *interpretum translatio reservatur.* Verba hæc Hieron. habentur in epist. ad Suniam & Fretelam. Idem scribit additam fuisse cæteris editionibus in nonnullis libris, & maximè in his quæ apud Ebræos versu compositi sunt. Hoc scribit Comm. in epist. ad Titum c. 3.

Hactenus Cl. Drusius. Postremis Epistolæ 42 verbis addo testimonia duo, alterum Hieronymi, Præf. in libros Paral. Alterum Eusebii. Hieronymi, Alexandria & Ægyptus in Septuaginta suis Hesychium laudat authorem, Constantinopolis usque Antiochiam Luciani Martyris exemplaria probat, mediæ inter has provinciæ Palæstinos codices legunt; quos ab Origene elaboratos Eusebius & Pamphilus evulgaverunt; totúsque orbis hâc inter se trifariâ varietate compugnat. *Eusebii, de Luciano Martyre*, Ipse omnes libros sacros rursus sumpsit & ex lingua renovavit Ebraica, quam ipsam sciebat quoque accuratissimè, in iis corrigendis plurimum laboris conferens. *Hæ sunt editiones illæ ex quibus sua Hexapla & Octapla concinnavit Eruditissimus Origenes. In Hexaplis enim sex columnas per singulas paginas ità distinxit ut in prima columna ipsum textum Ebræum Ebraicis, in secunda eundem Græcis Characteribus exhiberet, tertiam columnam editioni Aquilæ, quartam Symmachi, quintam τῶν* Lxx, *sextam denique Theodotionis interpretationi assignaret. Ob hanc compositionem, inquit Eusebius, exemplaria sua ἑξαπλᾶ nominavit; quæ tamen nonnullis, testibus Suidâ & Zonarâ, τετραπλᾶ dicta sunt*, i. Quadrupla, *viz. propter 4 editiones Græcas*, Lxx, *Aquilæ, Symmachi, & Theodotionis, duarum columnarum textum Ebræum exhibentium nullâ ratione habitâ. In Octaplis ejus ad prædictas sex columnas accesserunt duæ, quarum una editionem Quintam, altera Sextam exhibebat, illi literâ E, numeri quinarii apud Græcos Indice, huic numeri senarii notâ, quam* Episigmon *Græci vocant, ϛ præfixâ. Dimittam te, Lector benevole, si illustrando loco Epistolâ Drusianâ 41. de iterata circumcisione paucula addidero. Sic est profectò, ut author ait de Symmacho agens. Quin & Apostolorum ævo reperti homines* malè superstitiosi qui, cùm ex Judaismo sese in Christianismum transderent, *utor verbis Cl. Cunæi*, usque adeò nulla Judaici ritûs superesse vestigia in corpore suo voluere, ut præputia, quæ infantes amiserant, repararent viri. *Quid clarius loco Apostoli?* Περιτετμημένός τις ἐκλήθη; μὴ ἐπισπάσθω· ἐν ἀκροβυστίᾳ τις ἐκλήθη; μὴ περιτεμνέσθω, Circumcisus aliquis vocatus est? nè attrahat (*vulg.* adducat) præputium. In præputio aliquis vocatus est? nè circumcidatur. Circumcisio enim, *ut subjicit Apostolus*, nihil est, præputium nihil est, *&c. Miror magnum illum Hieronymum in expositione hujus loci adeò turpiter hallucinatum ut vel mediocriter eruditis ludibrium meritò debeat. Illi enim* adducere præputium *est* uxorem ducere. *Sed apponam ejus verba*, Eo tempore quo vocatus es & credidisti, si circumcisus, i. cœlebs, eras, noli ducere uxorem, i. noli adducere præputium, nè circumcisionis & pudicitiæ libertatem oneres sarcinâ nuptiarum. *Atque ut allegoricam hanc interpretationem firmet, non veretur asserere* haud esse potestatis nostræ præputium adducere post circumcisionem. *Quid ergò dicemus de Symmacho? quid de aliis quos pelliculam arte chirurgicâ sibi reparasse historia tradunt? quid ad locum primi capitis primi Machabæorum? ubi de apostatis agens author disertè ait*, καὶ ἐποίησαν ἑαυτοῖς ἀκροβυστίας, Et fecerunt sibi ipsis præputia, *nè viz. ulla in re Græcis essent dissimiles. Sed hoc de filiis nascentibus, non patribus, dici ait Hieronymus: ut viz. non in suis ipsorum sed filiorum corporibus præputia fecerint, dum legis Divinæ præscriptum de circumcidendis masculis insuper habuere. Quis tam coactam interpretationem admittat? Disertè Josephus historiam eandem narrans*, τῷ τῶν ἀλλοίων ἐπετομῷ ἐπεκάλυψαν, ὡς ἂν εἶεν καὶ τὰ περὶ τὴν ἀπόδυσιν Ἕλληνες, i. Verendorum circumcisionem texerunt (*Gelenius*, adduxerunt sibi ipsis præputia) ut nudi quoque Græcis non essent dissimiles. *Epiphanius autem ulteriùs progreditur, & ostendit quâ arte, quo instrumento hæc, ut sic dicam, repræputiatio fieri consueverit. Verba Epiphanii*, Τίχνῃ τινὶ ἰατρικῇ διὰ τοῦ καλουμένου ἀναδετῆρος τὴν τῶν μελῶν ὑποδερματίδα ὑπαναδέντες, ῥαφέντες τε καὶ κολλητικοῖς περιοδευθέντες, ἀκροβυστίαν αὖθις αὐτὴν ἀποτελοῦσιν i. Arte medicâ, per instrumentum quod ἀναδετῆρα vocant, membri pelliculâ subductâ & deligatâ, glutinatoriis quibusdam circumdatis, ipsum præputium rursus superinducunt. *Verissimè autem id dictum ab Epiphanio docebit Celsus, qui l. 5. c. 25. modum glandem tegendi, si pellicula vel à natura vel circumcisione desit, distinctè tradit. Cave autem huc referas locum Josuæ 5. 2.* Para tibi cultros acutos, ac iterum circumcide filios Israel. *Nec enim hîc cultros Euangelicos & mundationem animorum cum Hieronymo intelliges, nec existimabis in iisdem personis circumcisionem iteratam: Sed is sensus est quem Cl. Junius in Notis aperuit. Nihil enim aliud mandat Deus quàm ut circumcisionem in deserto neglectam in usum denuò revocet Confer v. 7. De loco Jer. 9. 25. ἐπίχω. Confer, benevole Lector, ea quæ Cl. Viri Drusius & Cunæus ad eum notarunt, & quidem ille in Annot. ad 1 Cor. 7. 18. hic de Rep. Ebr. 3. 5. Postremò, ut actionem illam* ὑπαπασμόν, *ità repræputiatos* ὑπαπασικοὺς *Græci*, משוכים *Ebræi vocant. Non morabor te amplius, Lector. Vale & fruere.*

JOH. DRUSIUS.

SAlve, Lector, quisquis es. Meâ interest te scire quid in hac editione præstitum sit: Ergò sic habe. Ante omnia exscribendum curavi Tobiam ex editione Romana. Hanc deinde contuli cum aliis libris excusis. Usus autem sum editis ad exemplar Complutense, Basileensibus duobus, & uno Veneto. Ex his correxi quæ corrigenda mihi videbantur. Nihil ex conjectura mutavi, præterquam uno in loco, ubi κατόχονται primus scripsi, cùm in Veneto & Basileensi altero κατίσχυται reperissem. Quod reliquum est, hanc opellam navavi amico qui de me bene meritus erat, cui felicia omnia opto; & te valere jubeo.

HUMANISSIMO VIRO PETRO VECKEMANNO

Ludi literarii apud Amsterodamenses moderatori diligentissimo

JOH. DRUSIUS *S.P.D.*

ECce tandem persolvo, Vir humanissime, quod promiseram, vel, ut verius loquar, plusquam promiseram præsto. Satis enim non promisso meo solùm, verùm etiam desiderio tuo factum erat, si textum Græcum curâ meâ aliquatenus emendatum tibi transmisissem. Verùm animo meo satisfieri hâc ratione non potuit; cui dum obsequor, feci quod antea nemo, ut collatis inter se optimæ notæ voluminibus, quoniam inter ipsa sæpe variabatur, hanc varietatem diligentissimè notatam haberes. Id autem ut majore cum fructu à me fieret, adhibito judicio, quod sanè exiguum mihi est, quid in ea diversitate placeret, quid ve minùs rectum aut sincerum videretur, indicavi. Adhæc loca quædam injuriâ temporis vitiata fide optimorum codicum in integrum restitui. Nonnulla etiam ex opinione castigavi, usus ad hoc duobus Ebræis codicibus, cum editione Hieronymi, quam Vulgatam dicimus; quæ nos sanè in aliquibus mendis tollendis plurimùm juverunt. Quid autem his meis laboribus profecerim, non est meum commemorare, ideo quòd facilè seipsum quisque fallit, & ipsa scripta indicabunt. Tantâ quidem certè diligentiâ usus sum, ut interdum, nè putida videatur, in mentem veniat subvereri, ità minima quæque persecuti sumus, nec solùm elaboravimus ut Græcum exemplar emendatius nostrâ operâ prodiret, verùm etiam interpretati sumus locos obscuriores, hactenus partim malè intellectos, partim non intellectos omnino, dedimúsque operam quæ falsi speciem haberent ut ea quantum in nobis esset excusaremus. Quod vitio nobis verti non debet, cùm liber iste ab Ecclesiasticis viris olim receptus, publicéque in Ecclesia lectus, ac tantùm non pro divino habitus semper fuerit. Quæ omnia qualiacunque sint visum est in tuo nomine publicare, non ideo solùm quia primus ad textum edendum me hortatus es, sed quia futurum putavi ut, si tibi inscripta exirent, significationem aliquam darent amoris in te mei. Nam ut omittam tua in me merita, quæ sanè pauca non sunt, tua me summa pietas, singularis humanitas, egregia doctrinâ & suavissimi mores ad amandum alliciunt. Huc accedit incredibilis ad juvanda studia optimorum adolescentum propensio, de qua testari possunt quotquot hîc sunt Reip. vestræ alumni, Johannes Sylvius, Lucas Ambrosii F. Jacobus Bruno, Nicolaus Johannides, & alii, ut morum probitate sic ingenio præstantes, & diligentiâ singulari adolescentes, quondámque discipuli tui: inter quos Jacobus Montanus divinæ spei juvenis, & mihi propter domesticam consuetudinem unicè charus. His igitur & plurimis aliis de causis hoc quicquid est muneris tuæ humanitati offero, téque rogo ut donum quidem ipsum, sed magis donantis animum, complectaris. Vale, & fac me certiorem de profectu Samuelis tui; cui sic faveo ut qui maximé. Faxit Deus ut aliquando evadat in virum talem qualem eum esse ego & tu optaremus.

Significationes literarum quibus uſi fuimus in his caſtigationibus.

A.	Aldus, ſive editio Veneta.	*E.*	Ebræum exemplar.
B.	Baſileenſis ea quæ in octavo folium complicat.	*E. F.*	Exemplar Ebræum Fagii, ſive à Fagio editum.
BB.	Baſileenſes editiones, quarum altera in folio complicat.	*E. M.*	Exemplar Ebræum editum à Munſtero.
C.	Complutenſis, vel potiùs libri editi ad exemplar Complutenſe.	*LL. AA.*	Libri antiqui.
		R.	Romana editio.
		V. E.	Utrumque Ebræum exemplar.

Cyprianus ſerm. 4. De Mortalitate.

TObias poſt opera magnifica, poſt miſericordiæ ſuæ multa & glorioſa præconia, cæcitatem luminum paſſus, timens & benedicens Deum in adverſis per ipſam corporis ſui cladem crevit ad laudē.

Ambroſius Offic. l. 3. c. 14.

Tobias quoque formam expreſſit honeſtatis evidentiùs, cùm relicto convivio mortuos ſepeliret, & ad cibos pauperis menſæ invitaret inopes.

Auguſtinus in De quæſtionibus ex utroque mixtim, c. 119.

Dei famulus ſanctus Tobias poſt Legem exemplum nobis datus eſt, ut quæ legimus quomodo fiant ſciamus, & ſi tentationes advenerint à Dei timore non recedamus, neque auxilium aliunde quàm à Deo ſperemus, memores ſcriptum eſſe, *Puſillus fui, etenim ſenui, & nunquam vidi juſtum derelictum, & ſemen ejus quærens panem.*

Idem in De cura pro mortuis gerenda.

Tobias ſepeliendo mortuos Deum promeruiſſe, teſte Angelo, commendatur.

Bullingerus in tractatu De libris ſacris, eorúmque dignitate ac præſtantia.

Inter Hiſtorias in pleriſque exemplaribus primum locum tenet liber Tobiæ, qui meâ quidem ſententiâ multò feliciùs Xenophonte & Ariſtotele OEconomiam tradit. Nam & exemplis vivis omnia demonſtrat, & præceptis ſaluberrimis nec minùs perſpicuis inſtituit. Tobias enim ſenior paterfamiliâs adverſam experitur fortunam & ſecundam tam in corpore quàm in fortunis, attamen in illa rerum viciſſitudine nihil bono patrefamiliâs indignum committit. In ſumma paupertate & afflictione integram retinet religionem & innocentiam, & juſtitiam, nullibi confugiens ad fraudes aut dolos, quibus farciat inopiam; imò in maxima egeſtate beneficia præſtat, dum in eo quod poteſt officium faciens, ſepelit mortuos. Dictis & factis, i. exemplo ſanctiſſimo, verſatur in domo ſua, imperium æquum retinens in uxorem, filium, familiam. Præterea condit teſtamentum, inſtituit filium pleniſſimè, poſteritati conſulit, gratum ſe erga Deos & homines exhibet, & ubique boni patrisfamiliâs munere defungitur. Cæterùm Tobias junior ſenioris filius pietatis in parentes exemplum præferens, religioſus eſt, & ſanctè parentibus obſequitur, quos in omnibus colit & reveretur. Idem laborioſus eſt, ſedulus, humanus, ſobrius, caſtus, & in omnibus religioſus. Præterea celebratur hoc libro nuptiarum honeſtas: docetur quàm ſanctè oporteat contrahere matrimonia, & ſervare contracta; item quàm malè cedat ſi nuptias non dextro & religioſo pede accedamus. Docet noxia è domibus & familiis nullo præſentiore remedio quàm ſtudio pietatis depelli; Crucem quoque ſanctorum feliciſſimum ſortiri eventum; Impios perpetuò in ſua impietate perire, ac his ſanctiſſimis ſimilia multa.

Munſterus de Tobia à ſe edito.

Libellus eſt verè aureus & juventuti accommodiſſimus, ex quo pietatem, quæ ad omnia valet, ac vitæ innocentiam diſcere poterit. In quo enim alio Biblico libro V. T. invenies tam efficaces ad opera pietatis monitiones, quæ habeant tam vividiſſima adjuncta exempla, ut in hoc libro? Ubi uſquam locorum invenies tam ſinceras, paternas & omni acceptione dignas inſtructiones, qualiter te geras erga Deum, erga parentes, erga pauperes, præſertim domeſticos fidei, erga conjugem, denique erga cunctos mortales, atque erga defunctos ipſos, ut in hoc Tobia? Ediſcendus eſſet liber à pueris haud ſecùs quàm Decalogus, & in imo pectoris diligentiſſimè condendus, in quo non niſi mera pietatis ſemina, imò flores & fructus inveniuntur.

Bullingerus Præfat. in Versionem Leonis Judæ.

ECclesiasticus, qui Jesu F. Sirach inscribitur, pleraque cum Proverbiis Salomonis habet communia, nisi quòd hic noster copiosior est & minus habet difficultatis. Ex eo certiùs & minore cum periculo discent moralem Philosophiam studiosi quàm ex ullo Platone aut Aristotele.

AMPLISS. ET REVERENDISS. DOMINO

D. JOHANNI WHITGIFTO

Archiepiscopo Cantuariensi, Angliæ totius Primati ac Metropolitæ, Regiæ Majestati à secretis sacrisque Consiliis,

JOHANNES DRUSIUS.

COhortatione tuâ motus, Amplissime Præsul, aggressus tandem sum librum Jesu filii Sirach, qui vulgò *Ecclesiasticus* vocatur. Hujus inscriptio in exemplari Romano est Σοφία Σειράχ· quòd ità breviter & compendio dicitur pro eo quod in aliis libris Σοφία Ἰησοῦ υἱοῦ Σειράχ. Cur autem *Ecclesiasticus* vocetur, unus optimè nosti: nam es harum rerum peritissimus. Dicam tamen propter alios. Antiqui dividebant libros V. T. in quatuor ordines: Primus erat librorum Mosis; secundus, Prophetarum; tertius, Hagiographorum; quartus, Ecclesiasticorum, quos nunc *Apocryphos* appellant, quia non sunt in Canone Judæorum. Inter eos cùm emineret præcipuè Sirachides, factum est ut κατ' ἐξοχὴν *Ecclesiasticus* diceretur; quod nomen hodiéque adhuc retinet: cæteri libri qui ejudem cum eo sunt ordinis, illud amiserunt. Hieronymus nos admonet de alio titulo. Nam scribit se vidisse exemplar avi cum hac inscriptione, *Parabolæ Jesu filii Sirach.* Avi exemplar voco, quod ille initio Ebraicè conscripsit. Nam quod nunc habemus versum est à nepote in linguam Græcam. Uterque Jesus *filius Sirach* nominatur. Unde perspici potest error eorum qui hunc librum Græcè scriptum fuisse primitus contendunt: Error nimis crassus; quem non tollunt, qui hoc scriptum partim Ebraicum avi, partim Græcum nepotis esse tradunt; nisi fortè loquantur de præfatione, quæ absque dubio nepotis est. Restat nunc ut scias quid à me in hoc opere præstitum sit. Nam laborem in eo sustinui sanè quàm improbum molestúmque, & qui valetudinem meam non parùm afflixit. Primùm enim textum Græcum ex editione Germanica descriptum correxi ad exemplar Romanum, adjectis iis quæ deesse videbantur, quibus ideo asteriscum præfixi ut lector sciret aliunde illa sumpta esse. Deinde converti textum illum in sermonem Latinum; & quia inter vertendum aliqua quædam occurrebant minùs, ut tunc judicium erat, probanda, iis ad marginem rejectis, in eorum locum substitui alia quæ magìs arridebant. Postremò adjeci Castigationes sive Notas. Usus autem sum, præter exemplaria nominata, codice quodam à Plantino excuso ad exemplar Complutense, utroque Camerarii, Veneto Aldi, & Bibliis Roberti Stephani, quæ vulgò Vatablo attribuuntur. Accesserunt postea, cùm ad caput vigesimum perveniissem, notæ variantis lectionis Heidelbergâ mihi missæ, procurante V. CL. Jano Grutero amico meo singulari. Hujus enim hortatu Jacobus Kimedoncius junior, adolescens non è multis, qui hoc nomine magnam apud me gratiam iniit, codicem Palatinæ bibliothecæ vetustissimum membranaceum cum editione Camerarii anno 1578. Lipsiæ cusa diligentissimè contulerat. His igitur codicibus usus omnem varietatem, quantâ fieri potuit diligentiâ, notavi. Aliquando judicium meum interposui, aliquando id non feci, liberum relinquens ut quisque eligeret quod vellet & quod maximè probaret. His non contentus, locos obscuriores, qui in hoc autore quamplurimi erant, pro virili mea illustravi, Ebraismos difficiliores ritúsque antiquos non solùm indicavi sed etiam explicavi, denique nonnulla restitui ex conjectura quæ in libris Græcis omnibus corrupta erant. Ad hanc audaciam me impulit cùm res ipsa tum interpres Latinus quem Vulgatum dicimus: nam is quandoque habuit libros notæ melioris. Quæ omnia visum mihi fuit, Reverendissime Pater, sub amplissimi nominis tui patrocinio in lucem emittere, partim quòd hunc laborem meum A. tuæ gratissimum fore confiderem, cùm ejus suscipiendi mihi præcipuè auctor fueris, literásque ea de re ad me dederis, ac nonnihil etiam facultatibus tuis juveris; partim ut ostenderem nihil de antiqua observantia erga A. tuam mea temporis aut locorum intervallo imminutum aut immutatum esse. Quod reliquum est, precor quæsóque ut hoc meum qualecunque studium boni consulas, & me similia in alios libros Sacros meditantem quibuscunque rebus poteris (poteris autem plurimis) juvare porrò pergas.

J. DRUSII

J. DRUSII

Lectori S.

CUM alioqui vacaturæ eſſent hæ paginæ, placuit adſcribere teſtimonia eorum qui de auctore hujus libri, ut à vulgo diſſenſerunt, ità rectam & veram ſententiam tenuerunt: Inter quos primus occurrit Epiphanius, cujus verba alibi produximus. Secundus eſt Hieronymus, qui ſe codicem Ebraicam Parabolas prænotatum vidiſſe ſcribit; cujus ſententiam approbat Rabanus, Prologo in hunc librum. Tertius eſt Damaſcenus, quem vide, ſi placet & ſi vacat, De fide orthod. l. 4. c. 18. Quartus eſt Iſidorus, Orig. l. 6. ità ſcribens, Eccleſiaſticus apud Ebræos reperitur, ſed inter Apocryphos habetur. *Quintus eſt Nicolaus à Lyra cujus hæc ſunt,* Liber Eccleſiaſticus primò fuit Ebraicè ſcriptus: *& aliquantò pòſt,* Igitur ſi in proceſſu hujus Poſtillæ dicitur quòd autor hujus libri ſcripſit ipſum Græcè, intelligitur de tranſlatore primo. Sed primus principalis ſcriptor (ſub Deo tamen) fuit Jeſus F. Sirach, ut habetur in Prologo hujus libri. *Sextus eſt Fanſenius Theologus, vir ſanè doctus,* Conſtat, *inquit,* Jeſum illum qui hunc librum Ebraicè ſcripſit fuiſſe circa ea tempora quibus vixerunt Lxx interpretes, atque hujus libri interpretem fuiſſe circa tempora Machabæorum aut paulò antè. *Septimus eſt Joachimus Camerarius, quod teſtantur hæc ipſius verba,* Verùm interpres edidiſſe ſe ait opus tranſlatum quidem opere & ſtudio ſuo de Ebraica lingua in Græcam, ſed compoſitum ab avo ad doctrinam civium ſuorum, nè his deeſſent præcepta virtutis & vitæ ſanctæ atque religioſæ. *Octavus eſt Bonaventura Cornelius Bertramus, in eo libro cui titulum fecit* Lucubrationes Franktallenſes *ita ſcribens,* Cæterùm etiam illud magnopere miror, vulgò omnes ſcriptores Chriſtianos cùm Græcos tùm Latinos, quos adhuc videre licuit, ità probare Præfationem alteram incerti autoris, quæ ad hujus libri frontẽ Prologo Jeſu nepotis à quibuſdam ſubjicitur, & ab aliis præfigitur, ut faciant nepotem ipſum conſarcinatorem & autorem libri ipſius Eccleſiaſtici, avum verò prætereant & negligant; cùm illum verum nepos ipſe totius iſtius Sapientiæ Panareti autorem prædicet, ſe verò duntaxat metaphraſten & tranſlatorem agnoſcat. *Idem paulò antè in perſona interpretis,* Cùm 38 annus ageretur ex quo liber ille ab avo meo Jeſu Ebraico ſermone conſcriptus fuiſſet, egóque jam dudum ſub Euergete Rege in Ægyptum adveniſſem, ibíque aliquamdiu jam commoratus fuiſſem, comperi librum illum Ebraico ſermone conſcriptum tántam támque inſignem eruditionem exprimere & quaſi ex vero effingere, ut maximè neceſſarium arbitratus ſim ut ipſe ſtudii aliquid & laboris ad librum illum Græco ſermone interpretandum conferrem.

JOSEPHUS SCALIGER

De Emendat. Temp. l. 5.

PRius volumen Machabæorum Ebraicè ſcriptum fuit ab authore, eximium opus, ex quo omnem Machabæorum hiſtoriam hauſit Joſephus. Utinam ipſum Ebraicum exſtaret. Jam diu enim eſt cùm periit.

Illuſtriſſimis, Ampliſſ. Præpotentibus, veréque Magnificis

ORDINIBUS PROVINCIARUM FEDERATARUM,

Quos Status Generales vocant.

ADfero ad vos, Viri Ampliſſimi, librum Haſmonæorum, qui vulgò *prior Machabæorum,* Commentario ſive Notis meis illuſtratum, & ex Græco in Latinum ſermonem à me converſum. Ut eum Notis illuſtrarem autor mihi fuit princeps Joſephus Scaliger; cujus unius judicium pluris eſt apud me quàm omnium ſciolorum μισολόγων, qui ſe ſuáque tantùm admirantur, cætera omnia ex alto contemnunt. Ut vobis offerrem multæ cauſæ fuerunt. Primùm enim in more poſitum eſt ut qui ad Numen aliquod accedunt munuſcula quæpiam ſecum ferant. Sic Divinum

numen vulgò colitur. Sic ego vestrum mihi putavi demerendum esse favorem oblato munere levidensi ex literario meo censu, quando aliâ ratione grati animi significationem edere non possum. Si novi, saltem animus hic meus vobis placebit, si reliqua displicebunt. Deinde movit me benignitas vestra & propensio in studia humanitatis. Literæ profanæ luculenter expertæ sunt; expertæ sunt & Sacræ, &, ut spero, ampliùs experientur. Cùm enim bellum Domini geratis, debetis RELIGIONEM omnibus modis promovere. Id vobis honorificum, piis omnibus gratum & jucundum erit. Religionem dico, quæ se veritate tuetur, non falsitate ac mendacio; quæ est religio Christiana, à CHRISTO sic appellata, qui est ipsa Veritas; *Ego sum via*, inquit, *veritas, & vita.* Ubi non est veritas, ibi non est religio, ibi non est Christus. Valeant ergò qui religionem à veritate separant, qui sic amant errores suos quos semel imbiberunt ut malint apertè falsa defendere quàm perspicuè vera antea ipsis ignorata (nè quid nescisse videantur) approbare. Accedit ratio studiorum meorum, quæ neglecta ab iis qui eam potissimùm curare deberent, se diutiùs tueri non potest in his locis sine ope vestra, sine auxilio vestro. Quibus addo, quòd in hac Historia bellum refertur libertatis pietatísque causâ susceptum, quale & vestrum est; in quo tam multa conveniunt ut jure merito vos appellare quis possit hujus ævi Hasmonæos, quorum ope & auxiliis nostri temporis Machabæus, adjutus è cœlo & à fratribus, quorum plerique pugnando fortiter occubuerunt, leges patrias vindicavit adversùs hostem præpotentem. Ei successit filius patre in bello felicior, cujus ductu (temporis opportunitate usi) rempub. vestram ad eam felicitatem perduxistis ut major in terris sperari non possit. Deus det ut sit perpetua, si quid perpetuum esse potest in rebus humanis. Sed pecco in commoda populi vestri qui vos tam longâ oratione detineo. Finiam igitur, si priùs hunc meum laborem sanè improbum de meliore nota commendavero: Quem si in patrocinium vestrum suscipere & adversùs invidos tueri non gravabimini, ego me summa omnia consecutum putabo. Quòd si insuper intellexero, aut ullo indicio id mihi exploratum fuerit, hoc qualecunque animi mei studium non omnino vobis improbari, ità testor, ità affirmo, me in hoc immenso ac profundo verbi Divini pelago, me, inquam, ad navigationem omni ex parte quàm optimè conficiendam præterea alios neque ventos neque remos magnopere requisiturum.

JOSEPHUS SCALIGER

J. DRUSIO S.

MItto tibi opus meum de Emendatione Temporum. Maturiùs habuisses, si maturiùs exisset. Mea non est hæc culpa, sed operarum Typographicarum. Quid tui sit judicii de hoc nostro labore exspecto. Utinam parem operam impendas in priorem Machabæorum quam in Siracidem impendisti. Quia potes, debes; & quia ad illud te hortor, noli laborem illum detrectare. Tu præstantiam ejus libri jamdudum scis, quæ res maximi momenti est ad opus aggrediendum. Quod ut facias, iterum rogo. Vale. III. Kal. Febr. Julianas. Lugduni Batavorum.

J. DRUSIUS JOSEPHO SCALIGERO S.

NE te diu promissi mei exspectatione suspensum tenerem, Josephe Scaliger Vir Illustrissime, ultro ac libenter Commentarium meum in priorem Machabæorum evulgari nunc sum passus. De altero absolvendo quem in posteriorem inchoavi, an cuncter, & me dem iis Commentariis edendis quos in libros quosdam Canonicos conscripsi, vel an omnino me à scriptione omni sustineam, vehementer animi pendeo. Etenim tantam experior quotidie hominum ingratitudinem ut propemodum beatos ducam qui sibi tantùm canunt & Musis. Vereor quidem certè, nisi tu me subinde incitaveris, ut paulatim hic scribendi fervor aut refrigescat aut penitus exstinguatur. Enimvero si ut pergam méque bono animo esse jusseris, & si necessaria non defuerint, in hoc amplo ac spatioso, quod ingressus sum, rerum Sacrarum pelago, ad reliquum cursum rectè conficiendum, aliud præterea nihil desiderabo. Neque industriæ meæ obtrectatores, licèt equis viríque hoc conentur, me ab incœpto unquam deterrebunt. Candidos homines & eruditos novi quàm plurimos, quibus non displicemus, quos amamus & colimus, & illis nostra lucubramus, non autem sycophantis istis malo publico natis, & portentis (ità tu vocas) generis humani.

Vale, & nos ama.

Hono-

Honoratißimo viro, Domino

FRANCISCO WALSINGHAMO,

Equiti aurato, Majeſtatis Regiæ Secretario primo, ac Ducatûs Lancaſtrenſis Cancellario.

AB eo uſque tempore, Honoratiſſime Vir, quo de Sacrorum librorum tranſlatione judicare poſſe cœpi, hoc ſemper meum judicium fuit, Si perfecta quæratur, eam non paucorum, nedum unius alicujus hominis, quantumvis magni & excellentis, opus eſſe. Etenim ſi unus aliquis tanto oneri fuiſſet par, non Hieronymus ſolùm nihil omiſiſſet quod ſequentes ætates deſiderarent, ſed multi etiam alii præſtantes viri, qui totis ſuis viribus in eam rem incubuerunt, Eccleſiæ Chriſti feciſſent ſatis. Jam verò ità eſt, neminem hactenus repertum eſſe qui Divinarum literarum mentem tam plenè puréque enucleavit quin adhuc earum plenior & abſolutior interpretatio requiratur. Ob eam cauſam id contigiſſe crediderim, quod quæ res multorum, adeóque (ſi fieri poſſet) omnium, doctorum conjunctas operas poſtulavit, in ea vel ſinguli vel nimis pauci elaboraverunt. Neque tamen hoc à me dictum eſt cujuſquam eorum reprehendendi causâ qui S. Scripturam ex lingua primæva traduxerunt: Etenim neminem eſſe ex illis puto qui non optimè de Eccleſia meruerit, cuíque non magna laus tribuenda ſit. Primùm enim omnes hoc ſibi propoſitum habuerunt, ut Chriſtianæ Eccleſiæ laboribus ſuis prodeſſent: Deinde nullus profectò ex illis invenietur qui non aliquid ſaltem ad clariorem verbi Divini intelligentiam attulerit, ac ſuam quaſi ſymbolam pleniori illius interpretationi non contulerit. Septuaginta interpretes qui vocantur, ut antiquitate, ità verâ germanæ ſententiæ declaratione quandoque ſequentes omnes antecedunt. Hieronymus interdum reliquis ab eo diſſentientibus melior eſt. Eſt ubi Lutherus palmam habet; eſt ubi Calvinus. Sua Caſtalioni nonnunquam laus eſt. Tremellio & Junio qui multa deberi negat, næ ille aut judicii expers videtur aut invidus. Idem de Pagnino, Munſtero, Iſidoro Clario, Vatablo, Leojuda, Mercero judico; ſcilicet unumquemque eorum quod priores lateret aliquid vidiſſe. Quamobrem, ſive illorum voluntates & pia vota ſpectemus, magnâ laude digni ſunt, quòd communi totius Eccleſiæ bono ſtuduerint; ſive ipſum tam ſancti laboris fructum intueamur, maximæ illis gratiæ haberi debent, quòd ſudore ſuo ſacræ interpretationis opus tantum promoverint. Hoc ſolum optaverim, cùm magna inter eos diſſenſio ſit, nec ullus eorum unus verſionem ediderit quæ non ſuas maculas habeat, ac errorum quaſi zizania inter puræ veritatis triticum, ut plurimi tandem periti artifices ad eam omnibus ſuis numeris abſolvendam labores ſuos jungant. Nam tum demum ab omni parte beatam fore arbitror, ſi multorum collatis cum ſumma diligentia ſtudiis, ex puris primarum lingnarum fontibus, in opem etiam adductis præcedentium interpretum rivulis, derivata fuerit. Ut verò cum eo qui optandus eſt ſucceſſu linguarum periti huc ſuos animos adjungant, ſummorum Principum ac magnorum procerum ad eos deligendos & convocandos authoritatem accedere neceſſe eſt: Eorum enim maxima ex parte hoc opus eſt. Ad quod ſi illius gloria, magnitudo & excellentia eos exſtimulare poſſit, eſt (ut alicubi Bibliander affirmat) non ſolùm templo Solomonis præſtantius, ſed omnibus aliis operibus majùs, quæcunque vel potentiſſimi populi vel magnificentiſſimi Reges conſtruxerunt. Ego verò quæ hujus tantæ rei ſpes ſit, haud ſatìs ſcio. Verùm interea uniuſcujuſque officium eſſe ſtatuo, ſacræ verſioni expoliendæ & Divinis eloquiis intelligendis quodcunque poſſit adjumenti ſuppeditare. Suppeditaverit autem plurimùm, qui in tanta opinionum varietate, tenebris diſcutiendis, falſis refellendis, dijudicandis ac probandis veris lucem attulerit. Quapropter, cùm poſt multam operam in Hebrææ linguæ ſtudio collocatam, quod eo pertineret nonnihil obſervaſſe viderer, decrevi pro conceſſa mihi à Domino ſcientiæ menſura, his in rebus quam potero opellam ſtudioſis dare. Illius vero ſpecimen in quinque ex minoribus Prophetis explicandis præbui. Ac primùm quidem quod ad eorum tranſlationem attinet, maxima ex parte Tremellianam retinui. Veruntamen, ut Poeta ait,

Nullius addictus jurare in verba magiſtri,

non ità me ei aſtrinxi quin, propoſito Hebræo exemplari, liberè quandoque vel meo ipſius judicio uterer, vel alterius alicujus ſententiam ſequerer, prout quæque primæ veritati aptior viſa eſt. Deinde etiam annotationes adjeci, leviores illas quidem multorum opinione (eſt enim hoc explicationis genus ferè Grammaticum, quod à plurimis contemni ſolet) ſed quas mihi perſuaſi ad veram multorum locorum intelligentiam utiles fore. Quod quidem ſæpe aliàs quoque contingit, ut quæ viliora ſunt ac parvi æſtimantur uſum maximè neceſſarium habeant. Hieronymus in ſuo galeato principio de interpretatione ſua loquens, *In templo Dei*, inquit, *unuſquiſque offert quod poteſt. Alii aurum, argentum & lapides pretioſos, alii byſſum & purpuram & coccum offerunt & hyacinthum: Nobiſcum bene agitur ſi obtulerimus pelles & caprarum pilos. Et tamen Apoſtolus contemptibiliora noſtra magis neceſſaria judicat.*

judicat. Unde & tota illa tabernaculi pulchritudo, & per singulas species Ecclesiæ præsentis futuræque distinctio, pellibus tegitur & ciliciis : ardorémque solis & injuriam imbrium ea quæ viliora sunt prohibent. Hæc ille. Quæ sanè me multùm confirmaverunt ut vel leviculum istud interpretationis quasi cilicium in Ecclesiæ usum offerre auderem, atque sperarem illud S. literarum studiosis profuturum esse. Quod si ità esse reipsa tandem comperero, stimulo mihi erit, volente Deo, quo provocatus alacriùs ad eundem modum pergam. Quid me ad istas lucubrationes in lucem emittendas adduxit, vides, Amplissime Vir. Ut verò eas tuo nomini dicarem & inscriberem, quæ me moverent multa erant. Tantum enim tuum est Euangelicæ veritatis studium, ea cura religionis, is erga literas amor, ea in literatos benignitas, ut vel his nominibus dignissimus viderere cui se literæ hoc genus officii debere testarentur. Atque hæ quidem causæ mihi cum aliis communes sunt. Alia est quæ me propiùs attingebat, atque huc potissimùm impellebat, nimirum singularis tua erga me beneficentia. Cui enim potiùs quàm tibi, quibuscunque officiis potero, me observantiam debere profitear, qui optimè de me meritus es, & perliberali pensione meis rebus consuluisti? Cui potiùs quàm tibi literarium munus à me consecrari oportuit, cujus benignitate his ipsis studiis ac literis meis meliùs est? Te igitur oro, Honorande Vir, ut pro tua quàm plurimis nota humanitate hoc qualecunque ἀνάθημα erga te meæ monumentum boni consulas. Quod si, ut spero, feceris, priorem illam tuam erga me benevolentiam maximum incrementum cepisse putavero, quo tibi adhuc sim factus devinctior. Deum optimum precor ut te suis optimis donis abunde cumulatum diutissimè Ecclesiæ suæ nostræque Reipub. incolumem servet. Vale. Cantabrigiæ, quinto idus Januarii, Anno Christi MDLXXXVII.

Honori tuo addictissimus,

Edvardus Liveleus.

Indicium compendiorum quibus in Notis utimur.

AL. Aldina Biblia Venetiis impressa, A. 1518.
Ar. Argentorati, A. 1526.
B. Basileæ, A. 1545. *B. alt.* ibid. formâ 8. A. 1551.
C. A. Cod. Augustan. M. S.
Co. Biblia Compluti edita in Hispania, A. 1517.
D. Sirachus à Jano Drusio editus A. 1596. Franekeræ.
E. Cod. M. S. Elect. Palatini.
Fr. Fragmentum M.S. variæ lectiones aliquot capitum è schedis Frid. Sylburgii.
H. Biblia typis H. Commelini, A. 1587.
L. Sirachus à Joach. Cam. editus Basileæ. A. 1551. & Lipsiæ cum interpretatione, A. 1568.
M. Sirachus interprete Matthia Bergio, excusus Holmæstadii, A. 1580.
N. Notæ. verbi gratiâ, *N.R.* Notæ Romanis Bibliis adjectæ.
P. Biblia typis Chr. Plantini, Antuerpiæ, A. 1572.
Q. l. Quidam libri è Notis Rom. Bibl.
R. Biblia edita Romæ, A. 1587.
St. Biblia Parisiis impressa à R. Stephano, A. 1555.
W. Biblia è typographeio Wechelorum, A. 1597.

MAGNIFICO DOMINO, VIRTUTE AC

Prudentiâ ornatissimo, Andreæ Bohemo N. seniori, Mæcenati literarum honorando, DAVID HOESCHELIUS *Augustanus S.P.D.*

QUod Philosophus ille Peripateticus scribit, *Non parùm referre hócne an illo à pueris modo assuescamus, quin totum in eo positum esse*; quódque Academia inquit Princeps, *Ab ineunte statim ætate junioribus inculcandum, Non esse eis fas aurum foris gestare, neque omnino possidere, cùm ornatum intus in animis auro contrà longè insigniorem habeant*; id scitè quidem dicitur, verùm ex illorum myrotheciis & officinis peti nunquam potest. Nam eruditorum in Latio coryphæus, qui ex istorum

Magistrorum

Magiſtrorum fontibus doctrinam hauſit omnem, diurnis & nocturnis ſtudiorum laboribus perfunctus, tantum ſibi adhuc deeſſe animadvertit ut non dubitaret ſcribere, *Mihi autem non modò ad ſapientiam cæci videmur, ſed ad ea ipſa quæ aliqua ex parte cerni videantur hebetes & obtuſi.* Unde igitur ſalutaria vitæ ac morum præcepta erunt ſumenda, quibus ætas puerilis à teneris unguiculis imbuatur? unde decus atque ornamentum animi, auro & gemmis pretioſius apiſcendum? non è Lyceo, non ex Callirrhoe Attica, non ex hortis ejus qui noluit ſubveniri erroribus, ſed ex Academia cœleſti illa ex fontibus Iſraeliticis, è Sacrarum literarum paradiſo. Hinc enim habere licet oracula, non ab Apolline Delphico (qui Ἀπολλύων & eſt & dicitur) edita, ſed Moſi, Prophetis atque Apoſtolis à Numine verè Divino dictata. Id genus liber eſt etiam *Eccleſiaſticus*, ab autore ità concinnatus ut nulli non hominis ætati viam & apertam & directam ad bene beatéque vivendum ſternat, quæ ſola eſt vera ſapientia. Hujus aurei opuſculi nactus exemplum ex Auguſtana Bibliotheca vetus, hinc, necnon è Clem. Alexandrino, Jo. Chryſoſtomo & aliis qui Siracidæ utuntur teſtimoniis, loca quædam illuſtrare ſum conatus; Quàm feliciter, ex Notis æquus lector judicium faciat. Cùm porrò præter M.S. Cod. Aug. variæ mihi & Bibliorum & Sirachi ſeorſum expreſſi editiones ad manum fuerint, Romanam verò ſim potiſſimùm ſecutus, lectione libri veteris vel ad oram annotatâ, vel contextui quidem inſertâ, ſed aſteriſco & literis C. A. margini adpoſitis, ubi ad hac noſtra aliæ vel facerent vel diſſiderent, indicari operæ pretium duxi. Non autem ſum omnium ubique teſtimoniis uſus (nam Complutenſia, Antuerpiana, Commeliniana ſibi reſpondere invicem, ut & Aldina, Argentoratenſia, Baſileenſia, conferendo animadverti) ſed quando alicubi diverſum quid à cæteris ſuppeditatum fuit. Hæc ſub tuo, Vir præſtantiſſime, nomine prodire in lucem volui, cùm conſtet hoc te librorum genere non tantùm quàm maximè delectari, ſed nulli etiam ſumptui parcere quò in pietatis & literarum diſciplinis bonæ indolis ac ſpei adoleſcentuli ſubinde exerceantur. Quòd ſi plura ejuſcemodi opera edi, aut nova erui & à ſitu vindicari exoptes, fac, quæſo ut quâ tuâ liberalitate tot in hunc uſque diem aluntur liberalia ingenia, eâdem provehantur & juventur labores etiam typographici. Quo beneficio Remp. literariam tibi æternùm devincies, imitatus in hoc (nè longiùs abeam) nobiliſs. & ampliſs. Viros, M. Velſerum Duumvirum Auguſtanum, Bonaventuram Bodeccerum Elcoviæ, & Carolum Rehlingerum in Burkwalden Dominos; quorum munificentiâ, ut & ornatiſſimi viri Melchioris Erhardi, hîc non pauca ſunt impreſſa. Plura non addo, nè de animo tuo ad bene merendum de Eccleſia & Scholis promptiſſimo ſubdubitare videar. Quod igitur reliquum, Deum Opt. Max. precor ut te bonarum literarum patronum quàm diutiſſimè incolumem conſervet. Auguſtæ Vind. 13. Cal. Junii, A. S. N. MDCIV.

ATHANASIUS Synopſi *S. S.*

Ὁμῶ τὰ κανονιζόμενα τῆ παλαιᾶς διαθήκης βιβλία κβ, ἰσάριθμα τοῖς γράμμασι τῆ Ἑβραίων· τοσαῦτα γάρ εἰσι παρ' αὐτοῖς τὰ στοιχεῖα· ἐκτὸς δὲ τούτων εἰσὶ πάλιν ἕτερα βιβλία τῆ αὐτῆς παλαιᾶς διαθήκης, ἃ κανονιζόμενα μέν, ἀναγινωσκόμενα δὲ μόνον τοῖς κατηχουμένοις, ταῦτα, Σοφία Σολομῶντος, ἧ ἡ ἀρχὴ, Ἀγαπήσατε δικαιοσύνην οἱ κρίνοντες τὴν γῆν· Σοφία Ἰησοῦ υἱοῦ Σιραχ, ἧ ἡ ἀρχὴ, Πᾶσα σοφία παρὰ Κυρίου, καὶ μετ' αὐτοῦ ἔστιν εἰς τὸν αἰῶνα. Sunt itáque Canonici V. T. libri 22, literis Hebraicis numero pares. Totidem enim apud Hebræos ſunt literarum elementa. Præter iſtos autem ſunt adhuc alii ejuſdem V. T. libri non Canonici, qui Catechumenis tantùm leguntur; SAPIENTIA SALOMONIS, cujus exordium eſt, *Diligite juſtitiam qui judicatis terram*; SAPIENTIA JESU FILII SIRACH, cujus initium eſt, *Omnis ſapientia à Domino eſt, & cum ipſo eſt in ſeculum.*

Ἐκ τῆ λθ' ἑορταστικῆς ἐπιστολῆς τοῦ αὐτοῦ.

Ἀλλ' ἕνεκά γε πλείονος ἀκριβείας προσίημι καὶ τοῦτο, γράφων ἀναγκαίως, ὡς ὅτι ἔστι καὶ ἕτερα βιβλία τούτων ἔξωθεν, ἃ κανονιζόμενα μέν, πεπιστωμένα δὲ πατέρων ἀναγινώσκεσθαι τοῖς ἄρτι προσερχομένοις, καὶ βουλομένοις κατηχεῖσθαι τὸν τῆ εὐσεβείας λόγον, Σοφία Σολομῶντος καὶ Σοφία Σιραχ, καὶ Ἐσθὴρ, καὶ Ἰουδὶθ, καὶ Τωβίας, καὶ Διδαχὴ καλουμένη τῶν Ἀποστόλων, καὶ ὁ Ποιμήν. Sed majoris evidentiæ causâ adjiciam & hoc, neceſſariò ſcribens, Quòd etiam alii libri ſint extra hoſce enumeratos, qui non quidem Canonem conſtituunt, ſed propoſiti ſunt à Patribus legendi eis qui primùm accedunt & ſimpliciter edoceri volunt ſermonem pietatis; Sapientia Solomonis, & Sapientia Sirach, & Eſther, & Judith, & Tobias, & Doctrina quæ vocatur Apoſtolorum, & Paſtor.

EPIPHANIUS l. 1. contra hæreſes.

Ἔστι δὲ καὶ ἄλλαι δύο βίβλοι παρ' αὐτοῖς [τοῖς Ἰουδαίοις] ἐν ἀμφιλέκτῳ, ἡ Σοφία τοῦ Σιραχ, καὶ ἡ τοῦ Σολομῶντος. Sunt & alii duo libri apud Judæos controverſi, Sapientia Sirach, & Solomonis.

GEORG.

GEORG. CEDRENUS.

Πτολεμαῖος ὁ Εὐεργέτης, ὁ φιλαδέλφου καὶ Ἀρσινόης, ἐβασίλευσεν ἔτη κϛ'. [κδ'. Epiphan. p. 563.] ἐπ' αὐτοῦ τοῦτον τὸν χρόνον Ἰησοῦς ὁ τοῦ Σιραχὶ ὁ τὴν Σοφίαν συγγράψας, παρ' Ἑβραίοις ἐγνωρίζετο. Ptolemæus Euergetes Philadelphi & Arſinoæ F. regnavit annos 26. [24 Epiph.] Eo tempore Jeſus Sirachi F. qui Sapientiam ſcripſit, apud Hebræos celebris fuit.

IDEM.

Πτολεμαῖος ὁ Εὐεργέτης, ἐφ' οὗ ἡ παναρέτου Σοφίαν συντάξας Ἑβραίοις Ἰησοῦς ὁ τοῦ Σιραχ ἐγνωρίζετο. Ptolemæus Euergetes, ſub quo Jeſus Sirachi F. innotuit, qui librum de Sapientia præſtantiſſimum Hebræis compoſuit.

CYPRIANUS Expoſit. Symboli Apoſtol.

SCiendum tamen eſt quòd & alii libri ſunt qui non ſunt Canonici, ſed Eccleſiaſtici à majoribus adpellati ſunt; ut eſt Sapientia quæ dicitur Salomonis, & alia Sapientia quæ dicitur filii Sirach: qui liber apud Latinos hoc ipſo generali vocabulo *Eccleſiaſticus* appellatur, quo vocabulo non auctor libelli ſed ſcripturæ qualitas cognominata eſt. Ejuſdem ordinis eſt libellus Tobiæ, & Judith, & Machabæorum libri. In Novo verò Teſtamento libellus qui dicitur Paſtoris ſive Hermes, qui adpellatur Duæ viæ, vel Judicium ſecundùm Petrum: quæ omnia legi quidem in Eccleſiis voluerunt, non tamen proferri ad auctoritatem ex his fidei confirmandam.

D. HIERONYMUS.

FErtur & Panaretos Jeſu filii Sirach liber, & alius pſeudepigraphus qui *Sapientia Salomonis* inſcribitur. Quorum priorem Hebraicum reperi, non *Eccleſiaſticum*, ut apud Latinos, ſed *Parabolas* prænotatum. Cui juncti erant Eccleſiaſtes & Canticum canticorum: ut ſimilitudinem Salomonis non ſolùm librorum numero ſed etiam materiarum genere coæquaret. Secundus apud Hebræos nuſquam eſt, quin & ipſe ſtylus Græcam eloquentiam redolet: & nonnulli Scriptorum veterum hunc eſſe Judæi Philonis affirmant. Sicut ergò Judith, & Tobiæ, & Machabæorum libros legit quidem Eccleſia, ſed eos inter Canonicas Scripturas non recipit; ſic & hæc duo volumina legat ad ædificationem plebis non ad autoritatem Eccleſiaſticorum dogmatum confirmandam.

D. AUGUSTINUS, l. 17. c. 20. De Civitate Dei.

PRophetaſſe etiam ipſe [Salomon] reperitur in ſuis libris, qui tres recepti ſunt in authoritatem Canonicam, Proverbia, Eccleſiaſtes, & Canticum canticorum. Alii verò duo, quorum unus Sapientia, alter Eccleſiaſticus dicitur, propter eloquii nonnullam ſimilitudinem ut Solomonis dicantur obtinuit conſuetudo: Non autem eſſe ipſius, non dubitant doctiores. Eos tamen in autoritatem maximè Occidentalis antiquitus recepit Eccleſia.

IDEM libro De cura pro mortuis.

LIber Eccleſiaſticus, quem Jeſus F. Sirach ſcripſiſſe traditur, & propter eloquii nonnullam ſimilitudinem Salomonis pronunciatur.

IDEM, l. 1. q. 2. ad Simplicianum.

ESt locus quidam Scripturæ ad rem de qua nunc agimus maximè neceſſarius, eadem quæ tractata ſunt mirâ conteſtatione confirmans, in eo libro qui ab aliis Jeſus Sirach, ab aliis Eccleſiaſticus dicitur.

ATHA-

ATHANASIUS Synopsi S. literarum.

Ἰησοῦς ὅτ. [a] Σιραὶχ μὲν ἦν υἱὸς, ἔγγονος δὲ Ἰησοῦ ὁμωνύμου αὐτῷ ὅτ. ὃν ἐν χρόνοις [b] κάτω γήρους μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν καὶ ἀνάκλησιν, καὶ μετὰ τοὺς προφήτας [σχεδὸν] ἅπαντας. Ὁ δὲν πάππος αὐτοῦ Ἰησοῦς, καθὰ [καὶ] αὐτὸς μαρτυρεῖ, φιλόπονός τε γέγονεν [ὁ] ἀνὴρ [ὢν Ἑβραίοις] καὶ φρονιμώτατος ὅς ὐ μόνον τὰ ἑτέρων τῶν πρὸ αὐτοῦ συνετῶν ἀνδρῶν ἀποφθέγματα συνήγαγεν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἴδιά τινα ἀπεφθέγξατο πολλῆς συνέσεως καὶ σοφίας γέμοντα. Ἐπεὶ δὲν τὴ βίβλον ταύτην ὁ πρῶτος Ἰησοῦς σχεδόν τι σωθλεγμένην καταλιπὼν ἐξ ἀνθρώπων ᾤχετο, Σιραὶχ [c] ὅτ. μετ' αὐτὸν πάλιν λαβὼν τῷ οἰκείῳ παιδὶ κατέλιπεν Ἰησοῦ· ὃς δὴ ταύτης λαβόμενος, εἰς ἓν ἅπαν συναρμόνιον σύνταγμα [d] συνήγαγεν, Σοφίαν ὅλη τε [τῷ] αὐτοῦ, καὶ τῷ δ' πατρὸς, [ἀλλὰ μὴν] καὶ τῷ [δ'] πάππου ὀνόματι [e] κεκληκὼς, ἐξ αὐδ' δ' τ' Σοφίας ὀνόματος ἀγαπητῶς μᾶλλον ἔχειν τ' ἀκροᾶσιν πρὸς τ' αὐτῆς τῆς βίβλου μελέτην ὁπαδώμενος. Λόγους δὲν φρονήσεως, αἰνίγματά τε καὶ παραβολὰς περιέχει, καὶ μερικάς τινας παλαιὰς θεοφιλεῖς ἱστορίας· πρός τε ἀνδρῶν εὐαρεστησάντων τῷ Θεῷ, καὶ εὐχὴν καὶ ὕμνον [f] αὐτοῦ· ἔτι δ' ὧν ὁ Θεὸς εὐεργεσιῶν ἠξίωσε τὸν λαὸν αὐτοῦ, καὶ ὧν ἔπλησε κακῶν τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν· Ὀπαδὸς δ' Σολομῶνος ὅτ. ὁ Ἰησοῦς [g] γέγονεν, ὐδὲν ἧττον ἐκείνου πρὸς τ' σοφίαν καὶ παιδείαν [h] εὐδοκιμήσας, πολυμαθὴς ἀληθῶς καὶ ὢν καὶ καλούμενος.

[a] σιραὶχ. [b] γήρους κάτω. [c] ὁ υἱὸς μετ'. [d] ποιησάμενος. [e] ὀνομάσας. [f] αὐτῶν. [g] γηρῶς. [h] ἐρίσευσε.

JESUS hic Sirach quidem fuit filius, nepos autem Jesu ejusdem nominis sibi. Hic igitur temporibus inferioribus fuit post captivitatem & revocationem, & post Prophetas (ferè) omnes. Ergò avus ejus Jesus, sicut & ipse testatur, laborísque amator fuit vir inter Hebræos & prudentissimus: qui non solùm aliorum qui ante eum prudentum virorum sapienter dicta collegit, sed & ipse propria quædam dictavit multæ intellectionis & sapientiæ plena. Postquam igitur librum hunc primus Jesus ferè collectum relinquens ex hominibus abiit, Sirach [a] hic post illum rursus accipiens suo filio reliquit Jesu: qui quidem eum amplectens, in unam omnem concinnam constructionem collegit, Sapientiam tam suo quàm patris atque etiam avi nomine vocans, ipso Sapientiæ nomine ut auditor ad majorem libri hujus curam amanter suscipiendam alliceretur. Sermones igitur prudentiæ, ænigmatáque & parabolas continet, & particulares quasdam antiquas Divinas historias, déque viris qui bene placuerunt Deo, & orationem & hymnum [b] ejus: Præterea quibus Deus beneficiis dignatus sit populum suum, & quibus replerit malis inimicos eorum. Sectator Salomonis hic Jesus fuit, nihilo minùs illo ob sapientiam & disciplinam approbatus, multiscius verè & existens & vocatus.

[a] *Filius post.* [b] *Eorum.*

HUGONIS GROTII PRÆFATIO

Ante Annotata ad

VETUS TESTAMENTUM.

LECTORI.

COnsilium initio fuerat, ea tantùm quæ ad oram librorum Veteris Instrumenti meos ad usus notaveram, facere publici juris. Sed dùm contextum relego, studium juvandi posteros provexit me longiùs, ut quæcunque obscuritatis aliquid habere viderentur, iis quantum possem lucis adferrem. Annotavi autem quæ annotanda duxi ad Latinam versionem, pridem receptam, quam semper feci plurimi, non modò quòd nulla dogmata insalubria contineat, verùm etiam quòd multum in se habeat eruditionis, quanquam in dicendi genere satìs horrido, ad cujus explicationem verbis interdum usus sum nitidioribus: Interdum etiam sensum studui reddere clariorem ex Hebraicis libris, sive quales nunc habemus operâ Masoreticorum, sive quales olim habuere Lxx Interpretes, assumpto etiam auxilio eorundem & aliorum Græcorum interpretum, non rarò & Chaldæorum, inspectis & recentioris ævi versionibus, quarum præcipuæ sunt Tigurina ac Tremelliana. Veterum qui commentarios scripsere utilissimum reperi Hieronymum, ob linguæ Hebrææ locorúmque ac historiarum notitiam. Et tamen in quibusdam plùs ipso vidit Chrysostomus, Judæorum ope quos Antiochiæ noverat. Sunt & nostræ ætatis non spernendi labores Vatabli, Franciſci Junii, atque eorum quos multos legit, contractósque nobis, additis & suis præclaris cogitatis ob oculos posuit Johannes Stephanus, Menochius. Ex his nunc hunc, nunc illum, secutus sum aliquando, aliquando ea quæ mihi videbantur, additis rationibus.

In

In lege ſenſum & cauſas præceptorum & mores eò pertinentes, ab antiquis Judæorum Magiſtris maximè ſumpta, addidi. In Prophetiis plurimum poſui operæ, ut ſingulas ad reſpondentes ipſis hiſtorias referrem : in quo quid præſtiterim, æqui lectoris erit æſtimatio. In hac parte locos nonnullos, quos veteres ad Chriſtum & Euangelii tempora retulere, retuli ad hiſtorias ævo Prophetarum propriores, ſed quæ tamen involutam habent Chriſti & Euangelicorum temporum figuram. Feci autem hoc, quòd, ni id fieret, viderem malè cohærere verborum rerúmque apud Prophetas ſeriem, quæ cæteroqui pulcherrima eſt. Et talia quidem loca nobis Chriſtianis Dei conſilium patefaciunt, qui non per verba tantùm ſed & per res nobis Meſſiam & beneficia per ipſum exhibenda adumbraverit. Judæis autem convincendis vel pauca, Chriſtum & tempus quo is venturus erat directè deſcribentia, ſufficiunt. Sententiis Hebræorum moralibus aut civilibus ſimiles addidi ex præſtantiſſimis ſcriptoribus Græcis & Latinis. Attuli etiam ex hiſtoriis externis quicquid ad Sacræ hiſtoriæ confirmationem aut explicationem pertinet. Si qui autem ad ſibi nota, aut eadem repetita ſæpius nauſeabunt, eos oro nè mihi ſuccenſeant, ſi quamplurimorum profectus adjuvare, labores autem minuere ſtudui. Si quis verò hæc noſtra utiliter legere volet, is neceſſe eſt ſibi comparet quæ de Veritate Religionis Chriſtianæ ſcripſimus cum annotatis, item de Jure Belli ac Pacis cum annotatis, & quæ ad Euangelia annotavimus: ſæpe enim lectorem ad iſta rejicimus. Calendis Martiis anni CIↃ IↃC XLIV.

ANNOTATA

ANNOTATA AD GENESIN.

CAP. I.

MUNSTERUS:

1. *IN principio creavit Deus cœlum & terram*] Dicunt Hebræi, ante conditum mundum septem fuisse creata, nempe גן עדן ותורה וצדיקים וישראל ובסא הכבוד וירושלם ומשיח, i. *paradisum, legem, justos, Israel, solium majestatis, Jerusalem, & Messiam.* Id cùm manifestè sit contra Scripturam, exponit R. D. K. hanc Rabbinorum sententiam, quòd ad literam non sit intelligenda, sed quòd hæc septem finis fuerint principalis quare Deus creaverit mundum: quasi verò Deus non omnia propter semetipsum fecerit, ut sit ipse & causa effectiva atque finalis. Variant alii parùm ab his qui hujus sunt sententiæ, scribúntque de primò creatis in hunc modum, שבעה דברים נבראו קודם בריאת העולם תורה וגן עדן וגהינם ושמו של משיח וכסא הכבוד ובית המקדש ותשובה: תורה דכתיב יי קנני ראשית דרכו. גן עדן דכתיב ויטע יי גן עדן מקדם. גהנם דכתיב כי ערוך מאתמול תפתה. בסא הכבוד דכתיב נסא כבוד מרום מראשון. תשובה דכתיב בטרם תחיל ילדה ואום' תשב אנוש עד דכא. Haud secus probant ex Scriptura, hoc est, non probant, quando dicũt decem res creatas in vesperà sabbati inter luces, nempe, Iridem, Manna, Puteum petræ, Columnam nubis, Columnam ignis, Scripturã, Tabulas, Baculum Aaronis cum Floribus & Amygdalis ejus. Quidam magis delirantes adjiciũt Dæmones & Sepulcrum Mosi. Scribunt autem sic, עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות. הקשת והמן והבאר ועמוד הענן ועמוד האש והכתב והמכתב והלחות ומקלו של אהרון ופרחיה ושקדיה ויש אומרים את המזיקין וקברו של משה רבי' עזה. Mosi simplicissima sententia est, Omnia quæ sunt, esse creata à Deo, ac principio primi diei creatam esse rudem molem terræ & nebulæ seu aquæ, quibus per reliquum diei spatium infudit Deus lumen, & fecit apparere diem. Et quia omnia adhuc erant confusa & perturbata, vocatur cœlum nomine *aquæ & abyssi*, quæ hic accipiuntur pro tenebroso illo & rudi corpore quod postea illuminatum & distinctum est verbo Dei. Hæc obscura ac alta abyssus, ceu densissima nebula, circumfudit terram seu lutum illud unde erat terra formanda. Cúmque recepisset aliquam lucem, cœpit moveri; alioquin quomodo constituisset primum diem? Et sicut ex informi & rudi primo cœlo factum est cœlum ornatum, sic rudis illa lux primæ diei perfecta est, & transiit in splendorem solis.

Deus] Hebraicè אלהים, quod est plurale à singulari אלוה. Unde textus Hebraicus habet, *In principio creavit Dii cœlum et terram*; Sicut & infrà dicitur, *Faciemus hominem*, in plurali numero: & mox subditur in singulari, *Et creavit Deus hominem.* Insinuatur igitur ab exordio Scripturæ in Deo esse & pluralitatem & unitatem, quantumlibet Judæi id hic conentur frivolè refellere, dicentes, hunc loquendi modum esse מדרך הלשון de proprietate linguæ, nempe quòd minores plurali numero & reverentiæ causâ loqui soleant cum majoribus, & quòd majores de seipsis quoque loquantur perinde ac si multi essent.

2. *Informis*] Secundùm Hebræos תהו ובהו ferè unum & idem significant. Nam est *tohu*, quod neque formam habet neque figuram, sed in propinqua est dispositione ut illam recipiat: id quod Græci ὑλη, i. ὕλην, vocant. Alii verò vocant חומר הראשון materiam primam. Et intelligitur per terram confusio quatuor elementorum, quam Moses Gerundensis vocat תכלול. Onkelos Chaldæus interpres sic vertit, *Et fuit squalida seu desolata atque vacua.* Primâ die fuit hæc prima materia creata, rudis scilicet massa cœli & terræ; cui postea addita est lux. Secundâ verò die creatum est firmamentum; Tertiâ die, terra cum fructibus suis; Quartâ, ornatus cœlorum, creatio scilicet solis & lunæ atque stellarum; Quintâ die, pisces maris, & volucres cœli: Sextâ die creata sunt animalia terræ, & conditus est homo quoque ipse. De his dedit nobis Deus generalem quandam notitiam, ut sciremus mundum conditũ esse ex nihilo. Alia omnia in particularibus sunt obscura.

3. *Movebat se*] Hebræi verbum רחף exponunt pro נדר & נע. Chaldæus verò interpretatur נשב *flabat.* Idem enim est flare ventũ & moveri ventum. Et est hic participium in Piel. Sed quomodo potuit flare ventus, cùm nondum esset ventus? Rectiùs ergò sentiunt, qui dicunt Spiritum sanctum incubasse confusis corporibus cœli & terræ, sicut gallina incubat ovis, ut illa calore suo calefaciat & animet.

6. *Firmamentum*] Sonat vox Hebræa רקיע non *firmamentum*, sed *extensionem*, juxta illud, *Extendit cœlum sicut pellem.* Nam ex aquis & nebula fecit rem extensissimam & sphæras quasdam, quas æquè ut cœlum summum, quod primò creavit, שמים vocat. Hebræi tamen inferiorum cœlorum machinam vocant מרכבה. Et quod sequitur, *Aridam vocavit terram*, dicunt quidam Hebræi, *aridam* vocatam, quòd omni destitueretur fructu; terram verò ארץ ab רצה dici, quòd jugiter appetat ferre fructum.

11. *Germinet*] Hebraica vox תדשא propriè sonat, *Herbificet terra herbam virentem.* Est enim futurum Hiphil. Porrò דשא est herba tenera & quæ recèns ex terra nascitur: עשב verò est herba grandiuscula, & quæ semini ferendo jam sit propinqua.

13. *Vespera*] Vocat Hebraismus vesperam ערב i. *mixturam*, quòd tunc confusio quædam fiat figurarum, & res una ab alia, ut in clara die, tam facilè discerni nequeat, sicut & primordium lucis matutinæ vocat בקר ab inquirendo rerum differentiam.

14. *In stata tempora*] Significat מועד tempus statutum, & quod aliquid testatur. Nam est à verbo יעד. Hinc solennitates quædam legales, ut Pascha, Succoth, novilunia, & aliæ similes, vocantur מועדים. Hic verò per *moadim* intelliguntur ver, quod est tempus seminationis, messis, hyems & æstas. Et quod additur, solem factum in dominium diei, hoc intelligendum est de luce, quam administrat diei. Idem sentiendum de luna. Et quando dicitur, *luminare minus*, colligunt hinc Thalmudistæ absurdissimam opinionem, quam etiam doctissimo viro filio Sirach asscribunt, nempe lunam soli æqualem in luce creatam, sed propter ejus insolentiam minutam. Unde inquiunt, שמש וירח היו שוין בקומה ובתואר ועל שהלשינה הלבנה לשמש חסרה יי מאורה והוסיפו לשמש. De hac absurda opinione multa scripsi in Calendario Hebraico. Volui hoc & similia quædam alia attingere, ut videamus diaboli malitiam, qui tam absurda suggerit hominibus, maximè Christum negantibus.

20. *Reptificent*] Seu *scaturiant.* Utitur Hebraismus verbo & nomine ab una radice derivatis. Et est שרץ quasi שהוא רץ, i. *quod currit & semper movetur.* Comprehenduntúrque aves quadrupedes inter reptilia. Aves verò bipedes vocantur עוף כנף *aves pennatæ* seu *alatæ.*

21. *Cetos magnos*] Est תנין draco: sed sunt dracones terrestres & marini. Marini sunt maximi pisces maris. Et scribitur hic plurale masc. absque Jod: unde Judæorum dementia argumentũ sumpsit, Deum mox hanc speciem mutilasse, occisâ scilicet fœmellâ, quæ & salita reservatur justis in futuram

turam vitam; nè si belluæ istæ per generationē multiplicatæ fuissent, totum mundum subvertissent. Vide Rabbi Sal.

25. Per בהמה intelliguntur species animalium quæ herbas comedunt, sive sint domestica sive sylvestria. Per *bestiam* verò *terræ* intelliguntur animalia quæ carnibus vescuntur, ut lupi, leones. Hæc Gerundensis. Et capiuntur nomina specierum plerunque in singulari pluraliter.

26. *Faciemus hominem*] Premit hic locus mirum in modum perfidos Judæos; & varia adferunt expositionum commenta. Nam sunt qui Deum cum Angelis dicunt habuisse sermonem. Alii asserunt Deum cum seipso locutum, more illorum qui summis funguntur officiis, qui plurali numero loquuntur de seipsis. Autor libri Nizahon miris sannis hîc deridet Christum nostrum. Moses Gerundensis ait Deum locutum cum Terra, quòd scilicet terra produceret corpus hominis, ipse verò daret spiritum; Et quod sequitur, *In imagine nostra*, referendum quoque sit ad Deum & ad terram. Sed mox sequitur quod Judæorum confundit errorem, *In imagine Dei creavit eum*: Non scribitur ibi, *In imagine terræ fecit eum.* Quando verò subjicitur, *Crescite & multiplicamini*, hoc refertur ad corpus, de quo Hebræi sic scribunt, ששה דברים נאמרו בבני אדם שלשה כמלאכי השרת ושלשה כבהמה . מהלכין בקומה וקופה ומדברים בלשון הקדש ויש בהם דעת ובינה כמלאכי השרת . ושלשה כבהמה אוכלין ושותין ופרין ורבין כבהמה: *In tribus*, inquit, *conformatur homo angelis, in statura erecta, loquela sancta, & intelligentia. Animalibus verò similis est in edendo, bibendo, & multiplicando per generationem.*

FAGIUS.

1. *IN principio*] Vox Chaldaica בקדמין ambigua est ad tempus & ad ordinem. Unde & bifariam reddi potest; vel, *In principio*, hoc est, Olim, cùm omnes res creatæ suum illud primum exordium sumerent. unde & Hebræi majores veteréque suos קדמונים *kadmonim* appellant: vel, *In primis creavit Deus*, &c. ut ordinem significet; q.d. Ante omnia, cùm nihil adhuc in rerum natura exsisteret, creavit Deus cœlum & terram.

2. *Desolata*] Quòd desolata fuerit adhuc clariùs dicit Paraphrasis Hierosolymitana, quæ habet, וצדו מן בני אנשא וריקניא מכל בעיר i. *Et vacua erat hominibus & jumētis.*

Et spiritus à facie Dei &c.] Vox רוחא æquivoca est ad Spiritum sanctum, & ad ventum elementalem: unde in utrumque sensum etiam ab Hebræis exponitur. Thargum Hierosolymitanum videtur Spiritum sanctum intellexisse. Legit enim, ורוחא דרחמין מן קדם ה' הות מנשבא על אפי מיא i. *Et spiritus*, seu *ventus, misericordiarum*, sive *gratiæ, flabat super facies aquarum.* Onkelos omnino videtur ventum elementalem intellexisse: Unde addit, *Flabat super facies aquarum.* Dicitur autem à facie Dei flare, quòd, ut Hebræi inquiunt, in hoc peculiariter missus fuerit ut exsiccaret aquas, quò appareret terra: Alii; quòd ventus vehemens & tempestuosus fuerit. Quæ enim vehementia, magna & eximia sunt, appellatione *Dei* sæpe veniunt in sacris literis: unde sunt istiusmodi locutiones, *Cedri Dei, Montes Dei, Ninive civitas Dei*, &c.

5. *Diei primi*] Imitati sumus commentatorem Hebræum Aben Ezram, qui hunc locum ex Hebræo sic legit, היה ערב נם היה בקר של יום אחד. i. *Fuit vespera, & fuit mane diei primi.*

6. *Sit expansum*] Vox Hebræa & Chaldaica רקיע *Rakia* non propriè *firmamentum*, ut ferè nostri interpretes vertunt, significat, sed magis *expansionem* sive *extensionem.* רקע *Raka* enim Hebræis *expandere, extendere, diducere* significat, vel ut aulæa, cortinæ, & tentoria extenduntur, vel ut lamina malleo extenuatur ac diducitur. Hinc cœli à nimia illa expansione quâ super universam terram porrecti sunt רקיע vocantur.

In medio aquarum] Hinc colligunt Hebræi tantam esse distantiam aquarum supercœlestium à firmamento quanta est terrestrium aquarum ad firmamētum: quod pro magno miraculo ducunt, quòd ita virtute Divinâ pendulæ sunt.

10. *Locum autem congregationis aquarum*] In Chaldæo ad literam est, *domum autem congregationis* &c. Per *domum* verò intelligit locum & alveum illum amplissimum & capacissimum, oceanum continentem. In Hebraismo enim & Chaldaismo vocabulum *domus* transfertur ad omnia loca & vasa in quibus aliquid continetur. Hinc sunt istæ locutiones, בית יד *domus manûs*, i. chirotheca; בית זרע *domus sementis*, i. ager; בית חץ *domus sagittæ*, i. pharetra; בית כנישות *domus congregationis*, i. ecclesia, &c.

11. *Gramen & herbam*] Licèt in Chaldaico sicut etiam in Hebraico textu non sit conjunctio copulativa &, tamen nos adjecimus, quòd ea non rarò in Hebraismo subaudiatur; ut Hab. 3. שמש ירח עמד ובלה i. *Sol luna stetit in tabernaculo*, pro, *Sol & Luna*, &c. ita & in præsenti loco, *gramen herba*, pro, *gramen & herba.* Quidam legunt, *herbam virentem*, sicut habet & vetus Latina editio: verùm mihi videtur Scriptura hîc non unam tantùm rem, sed duas distinctas res innuere. Et Hebræi inter דשא *Desche* & עשב *Escheb* (quæ vocabula hîc ponuntur) sic distinguunt, ut *Desche* significet herbam teneriusculam, *Escheb* verò grandiusculam, cùm ad justam jam succrevit magnitudinem, & seminifera est. *Desche* etiam generale esse dicunt nomen ad omnia gramina & herbas, *Escheb* verò speciale nomen.

Cujus semen seminari possit] In Chaldæo ad verbum legitur, *Cujus filius seminis ejus seminari possit.* Intelligit autem per *filium* grana quæ in ipsis seminibus sunt. Et verbum מזרע conjugationis est Hithpael reciprocæ significationis, unde etiam verti possit, *Cujus semen seipsum seminet*, ut intelligas eum maximè loqui de graminibus & herbis quæ suâ sponte crescunt & nascuntur.

Arborem quoque fructiferam, &c.] Ad literam est, *arborem fructuum*: Quod bifariam intelligi potest; vel quòd ejusmodi arbores terra proferre debeat quæ vim habeant proferendi fructus suo tempore, vel quòd tales arbores proferat quæ mox atque productæ sunt fructibus sint onustæ. In autumno enim mundum conditum esse quorundam Hebræorum tenet opinio.

20. *Movere faciant*] Chaldaicum verbum ירחשון non tam copiosam productionem quàm ipsam motationem significat, quæ, ubi viventium animantium magna copia & multitudo est, apparet. Latini vix habent vocabulum quod respondeat verbo Hebraico שרץ *scharaz*, vel Chaldaico רחש *rachasch.* Germani ferè exprimunt, cùm dicunt, **Wimmlen, grodlen**, &c. quod dici solet de his quæ in magna copia proveniunt, seséque movent.

Juxta faciem expansi cœlorum] Ad literam est, *super faciem* &c. sed præpositio על pro *juxta, prope*, non rarò etiam accipitur. Estque sensus, *sub cœlo in aere*, vel, *juxta*, i. proximè, *cœlum. Facies* enim *cœli* dicitur quæ se ad nos vertit, nobísque conspicua est.

21. *Dracones ingentes*] Vox Hebræa *Thaninim*, & Chaldaica *Thaninajah*, dracones & serpentes significat. Unde & in Exodo ponitur, ubi Moses commemoratur virgam in serpentem vel draconem mutavisse. Sunt autem duplices, terrestres & aquatiles. Qui in aquis degunt, ingentes pisces sunt, sic dicti quòd formam quandam draconum sive serpentum referant. Hæc Hebræi.

30. *Commodum*] Vox Chaldaica תקין *rectum, aptum, conveniens, pulchrum, elegans* & *commodum* significat.

IDEM.

1. בראשית *In principio*] Variant Hebræorum commentatores in exponenda hac voce; verùm sententia R. D. K. mihi præ aliis probatur, qui in libro Radicum simpliciter ad hunc modum exponit; בראשית ברא אלהים פירוש בתחלה ברא אלהים השמים ואת הארץ ואח"כ תוצאותיהם ואח"כ ספר כי בתחלת בריאת הארץ היתה תהו ובהו i. *In principio creavit Deus*, &c. Hoc est, *In principio creavit Deus cœlum & terram, & dein ea quæ ex illis prodierunt. Post quæ narrat (Moses) quòd in principio creationis terra fuerit inanis & vacua.* Hactenus ille. Ex quo vides R. D. K. in ea esse sententia, quòd ordo rerum creatarum (quod quidam tamen no-

lunt)

lunt) à Moſe hîc indicetur; Nempè, quòd primum omnium Deus creavit cœlum & terram, ac dein ea quæ ex illis tanquam ex præjacente materia producta fuere; Quæ autem fuerit prima terræ facies & conditio, hoc ipſum à Moſe in ſecundo verſu ſignificari, cùm dicit, *Terra autem erat inanis & vacua.* Non dubium eſt, Moſem ſtudio hanc vocem בראשית & non aliam æquipollentem uſurpaſſe, quòd ea ad myſteria magìs ſit accommoda. Unde & ſcriptura poſtea in aliis locis, ubi de conditione rerum creatarum mentionem facit, ad eam reſpicit. Ut, Salomo Prov. 8. loquens de æterna ac mirifica Dei Sapientia, quæ illi ab æterno adfuit, quæque in condendis creaturis præſtò fuit, יהוה קנני ראשית דרכו קדם מפעליו מאז מעולם נסכתי מראש מקדמי ארץ: i. *Dominus poſſedit me in initio viæ ſuæ, ante opera ſua ab antiquo. Ab olim conſtituta ſum & ab initio, ante primordia terræ*, &c. Eſt ראשית nomen abſtractum à primitivo ראש, quod *caput* ſignificat, unde ראשית non ſimplex initium ſive principium ſignificat, ſed primum illud capitale & admirandum omnium rerum initium, quo ex nihilo aliquid eſſe potentiâ Dei cœperunt. Cùm ergò Moſes de principali illo omnium rerum creatarum exordio loqui voluit, appoſitè, in loco, & non ſine magna emphaſi uſus eſt vocabulo ראשית.

בָּרָא *Creavit*] *Creandi* vocabulum Scriptura bifariam uſurpat. Primò, ſignificat aliquid ex nihilo creare, quod Hebræi vocant להוציא יש מאין: Secundò, ubi non ex puro nihilo, ſed ex præjacente materia, novum aliquid, eximium, egregium, præclarum, magnificum, ſingulari Dei virtute & potentiâ factum, in lucem profertur; ſimul atq; ejus rei magnitudo ac præſtantia indicatur. In prima ſignificatione omnes Hebræi ſcriptores in præſenti loco exponunt, præſertim R. Nachmanni, qui in ſuo commentario ſuper Geneſim ſic ſcribit, אין אצלינו בלשון הקדש בהוצאת היש מן האין אלא לשון ברא: i. *Non exſtat apud nos in lingua ſancta (vocabulum) quo productionem alicujus ex nihilo ſignificamus, niſi* ברא. Item R. D. K. in libro Radicum, כל לשון בריאה הוא התחדש הדבר וצאתו מאין ליש i. *Omnis interpretatio creationis eſt innovatio rei, & egreſſio ejus à non eſſe ad eſſe.* Statuunt porrò Hebræi differentiam inter ברא, יצר & עשה, *creavit, formavit, & fecit. Creare*, dicunt, eſt ex nihilo aliquid facere; *Formare*, enti creato figuram inducere. *Facere*, membra ſingula ordinare. Atqui hæc tria verba diſcriminatim ponuntur in iſto loco Eſaiæ, כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו: i. *Omnis qui vocatur in nomine meo, hunc ego pro gloria mea creavi eum, formavi eum, atque feci eum.* Quem locum R. D. K. in Radicibus ſuis ſic explicat, תחלה בראתיו הוצאתי אותו מאין ליש ואחר כך יצרתיו שהעמדתיו על תכונת הצורה ואחר כך עשיתיו שפירושו תקנתיו כי לשון מעשה הוא תיקון הדבר והשלמתו לפיכך אמר אף עשיתיו; i. *Primùm creavi eum, (hoc eſt) produxi eum de nihilo ad eſſe; Dein formavi eum, eò quòd feci eum exſiſtere diſpoſitione formæ; Poſtremò feci eum, hoc eſt, diſpoſui ſeu ordinavi eum. Nam vocabulum* מעשה *diſpoſitionem rei, & perfectionem ejus ſignificat: ideo dicit, Etiam feci eum.* In ſecunda ſignificatione accipitur infrà, ubi Moſes dicit, ויברא אלהים את התנינים *Et creavit Deus cetos magnos*, &c. Item, ויברא אלהים את האדם *Et creavit Deus hominem in imagine ſua*, &c. Nam conſtat, cetos marinos incredibili eſſe magnitudine. Et inter omnes creaturas excellit homo ratione, intellectu, animâ rationali, & quòd ad imaginem ſimilitudinémque Dei factus eſt.

אֱלֹהִים *Deus*] Plurale eſt à ſingulari אלה, quod quia multitudinis numero in divinis literis Deo uni tribuitur, noſtri hinc colligunt Trinitatis myſterium. Trinitatem enim Perſonarum in Divinis nomine *Elohim*, unitatem verò ſubſtantiæ ex adjuncto verbo ſingulari innui adſerunt. Nam ubicunque in ſacris veteris inſtrumenti literis unius Dei eſſentia inſinuatur, ſemper ferè ibidem & trium Perſonarum pluralitas innuitur; & è contrà, quocunque in loco Perſonarum trinitas exprimitur, ſemper penè eòdem quoque in loco & Divinæ ſubſtantiæ unitas explicatur; nè aut propter ſingularis Dei unitatem Perſonarum trinitas à Divina natura excludatur, aut propter Perſonarum trinitatem plures Dii eſſe credantur; ſed ſic in altero tres ipſæ Divinæ hypoſtaſes abſque confuſione ab invicem diſtinctæ credantur; ut in altero ipſius Dei unitas omnino ſalvetur. Cæterùm Judæi dicunt, *Elohim* plurali numero de Deo dici, על דרך הכבוד i. *honoris cauſâ*, ſdque כלשון בני אדם i. *humano more*, quo principes, reges, & magnates vel de ſe ipſis, propter eminentiam quâ cæteris præſtant, pluraliter loquuntur, vel ab inferioribus multitudinis numero compellantur. Pro qua ſententia confirmanda citant hos Scripturæ locos; Gen. 42. filii Jacob de fratre ſuo Joſeph ſic loquuntur, דבר האיש אדוני הארץ i. *Locutus eſt vir ille dominus terræ*, &c. Et iterum, ויאמר אלינו האיש אדני הארץ i. *Et dixit ad nos vir ille qui eſt Dominus terræ*, &c. ubi אדני pluralis numeri conſtructivi eſt, & juxta Grammaticam ſonat *domini*. Item Eſa. 19. וסכרתי את מצרים ביד אדנים קשה i. *Et tradam Ægyptios in manum Domini duri.* ubi אדנים pluralis numeri eſt, & ſignificat *dominorum.* Ad hunc modum volunt & אלהים de Deo dici. Aben Ezra putat Deum אלהים dici propter angelos, qui & ipſi in divinis literis veniunt appellatione אלהים, eò quòd Deus illorum miniſterio opera ſua exſequatur. Ad quem modum ſentit & verba *labium* vocari, quòd per illud tanquam inſtrumento verbum hominis perficitur; ſimiliter animam *cor* dici, non quòd ſit res corporea, ſed quòd corde tanquam præcipuo vehiculo anima utatur. Mihi certè non improbatur Nachmanni ſententia, qui אל הם אלהים quaſi, i. *robur eorum*, ſcilicet creaturarum, denominari arbitratur; eò quòd ſit, ut ille inquit, כח הכחות *virtus virtutum*, i. ſuprema illa vis unde ſuam vim & ſubſtantiam habet quicquid eſt uſpiam in rerum natura. Eſt enim, ut & Aben Ezra monet, אלהים non Dei nomen ſubſtantivum, quo illius Divina ſubſtantia propriè indicatur, ſed potiùs nomen formale, quo potentia ejus infinita ſignificatur. Nam ab אל, quod *robur* & *fortitudinem* ſignificat, אלהים originem ducit. Quæſtionem movent Hebræi, cur Moſes אלהים potiùs quàm ſacro nomine tetragrãmato יהוה uti voluerit. Ad quæ ego reſpõdeo, Moſem in hoc loco uſũ eſſe אלהים, quo vocabulo ineffabilis Dei potentia, quâ cuncta ex nihilo tam mirabiliter produxit, ſignificatur. Hoc enim in uſu habet Scriptura, ut ponat vocabulum אלהים ubi ſingularis Dei potentiæ & virtutis ſe in aliqua re exſerentis mentionem facit; ut fit in præſenti loco. Quis enim non videt mirabilem Dei potentiam relucere in tam mirifica mundi machina & diſpoſitione? Eſt quoque & hoc ratum apud Hebræorum ſapientes, præſertim Cabaliſtas, ſacro Dei nomine יהוה miſericordiam Dei (quam מדת הרחמים vocant) in divinis literis ſignificari, אלהים verò judicium ejus, quo ſontes plectit, & inſontes defendit; quod illi מדת הדין nominant.

אֵת הַשָּׁמַיִם וְאֵת הָאָרֶץ *Cœlum & terram*] Vocula את apud Heb. non tantùm eſt ſimplex caſuum nota, ſed quæ ſimul & ipſiſſimam rei ſubſtantiam demonſtrat atque ſignificat. Id quod ſapiens R. A. E. his verbis enuntiat, טעם את כמו עצם הדבר והוא סימן עם הפעול i. *Senſus (dictiunculæ)* את *eſt, quòd ſubſtantiam rei ſignificat, ſimul atque opus operatum demonſtrat.* Idem ſentit R. D. K. poſt illum, in Radicibus ſuis ſic inquiens, המלה הזאת תורה על עצם הדבר הפעל i. *Dictio hæc* (ſcilicet את) *ſubſtantiam rei facta ſignificat.* quaſi dicat Moſes, In principio creavit Deus cœleſtem & terreſtrem ſubſtantiam, hoc eſt, tale quiddam ex quo poſtea cœlum & terra ut modò exiſtunt, facta ſunt. Et veteres Rabbini, cujus & R. Nachmanni meminit, את ab אתה, i. *veniendo*, deducunt. Et volunt eo non tantùm & ſimpliciter unam rem aliquam, ejuſdémque nudam ſubſtantiam, ſed plures, omniáque quæ ad ejus rei abſolutam perfectámque integritatem pertinent & requiruntur, inſinuari. Unde dicunt appellatione *cœli & terra*,

ra, propter adjectam particulam את, omnes cœlestes ac terrestres creaturas venire; puta solem, lunam, stellas, arbores, herbas, animantia, & si quæ sunt alia. Porrò *He*, quod præservit voci השמים & הארץ, est *He* emphaticum & demonstrativum, quod Hebræi vocant *He* הידיעה, i. *He notificationis*, seu *demonstrationis*. Loquitur enim Moses de hoc ipso visibili cœlo quod supra nos est, déque terra quam subtus nos pedibus calcamus: id quod & Aben Ezra annotavit. Cæterùm שמים vox est composita ex שם & מים, quòd ibi sunt aquæ; vel, ut sentit R. Nachmanni, ex ש & מים, quia sunt aqua; vel ex שא & מים, i. *sustine aquas*, quòd cœlum aquas sustinet; vel ex שם אש & מים, quòd scilicet ibi est ignis & aqua, vel quòd Deus ignem & aquam commiscendo, ex utroque elemento cœlum confecerit. Annotavit & Aben Ezra שמים *altum* & *supra* significare, idque probat ex lingua Ismaelitica, quæ multum habet affinitatis cum lingua Hebræa. Hinc nimirum est, quòd & in sacris literis *cœlum* metaphoricῶs pro re longinqua, remotâque aeris summitate accipitur: qua de re, si lubet, consule R. D. K. in Radicibus suis. Habent Hebræi præter הארץ & alia vocabula quibus terram nuncupant, nempe אדמה & חבל; sed ארץ inter ea generalius est; complectitur enim totum terrarum orbem, cùm habitabilem, tum eum qui non est habitabilis. Atque ארץ deductum volunt à verbo רוץ, quod *currere* significat, propter sphæricum illud corpus supernum, quod terram perpetuo cursu jugiter ambit. Alii derivant à verbo רצה, i. *voluit*, *concupivit*, eò quòd terra jugiter appetat afferre fructum. Disputant circa hunc versum cùm nostri, tum Judæorum interpretes, utrum priùs factum sit, an cœlum an terra. Et sunt quidam inter nostros qui sentiunt cœlum ante terram exstitisse, eò quòd priùs cœli quàm terræ hîc mentio fit. In qua sententia est & D. Chrysostomus, qui homiliâ primâ in Genesim sic scribit, *Attende nunc quando ex ipso opificii modo Divinæ naturæ dignitas eniteſcat. Nam Deus, contra humanum morem suum perficiens ædificium, priùs cœlum extendit, postea & terram substernit; priùs culmen, & postea fundamentum*, &c. Hæc ille. Sed infirmiusculum videtur hoc argumentum, velle ex ordine vocum *cœli* & *terræ* hoc ipsum inferre, cùm simili argumentatione dici potest, terram ante cœlum exstitisse, eò quòd Moses infrà cap. 2. ubi summatim opus creationis perstringit, priùs terræ quàm cœli mentionem facit, cùm dicit, אלה תולדות השמים והארץ בהבראם ביום עשות יהוה אלהים ארץ ושמים i. *Istæ sunt generationes cœlorum & terræ, cùm crearentur; in die cùm faceret Dominus Deus terram & cœlum.* Tu itaque, quisquis es linguæ Hebraicæ studiosus, diligenter nota, hanc esse linguæ sanctæ in divinis literis proprietatem, ut si quando duorum vel plurium simul mentionem facit, posteriori loco ponat id quod primùm explicare statuit. Id quod Hebræi Hebraicè sic loquuntur, משפט לשון הקדש באשר יוכיר שני דברים יחיל לעולם מהשני שהוא קרוב : i. *Mos est linguæ sanctæ, cùm commemorat duas res, semper incipit à secunda, quæ proxima est*, scilicet ad sequentem contextum. Idem fit & in præsenti loco, ubi cœlum præponitur, & terra postponitur, quòd nimirum à terra sequentem historiam texere statuerit, indicando videlicet illius naturam & ingenium, qualis illa à principio conditionis fuerit. Hanc linguæ Hebraicæ phrasim si probè noveris, facilè solves multos Scripturæ nodos; Qualis & iste est apud Evangelistam, Matth. 1. qui in describenda genealogia Christi Davidem Abrahamo præponit, cùm tamen Abraham illo tempore prior fuerit: Quod ut explicarent quidam, hoc factum esse dicunt propter manifestiores promissiones ipsi Davidi factas; Alii, propter regiam dignitatem. Sed tu scias schema esse Hebraicum, quo Evangelista ab Abraham prosapiam Christi commodè exorsurus, illum Davidi regi postponit. R. Nachmanni ordinem conditionis sic tenet; Nempe cœlum & terram, quorum appellatione veniunt & quatuor elementa, primùm omnium ex mero & puro nihilo facta fuisse, eáque primùm tenuissima quædam materia impalpabilis, (quam Græci ὕλην, Hebræi תהו nominant) diversæ tamen naturæ, ita ut cœlum cœlestis, terra terrestris fuerit, atque ex illis postea, tanquam ex præjacente materia, omnia condita fuisse.

2. תהו ובהו *Inanis & vacua*] R. S. תהו à תהה, quod *admirari* & *stupere* significat, deducit; בהו verò per *vacuitatem*, *inanitatem* & *vastitatem* exponit; q. d. Terra erat res quædam stupenda, idque propter vastitatem & vacuitatem. Horrore enim animi percelluntur, qui vasta & deserta loca subeunt. Onkelus Chaldæus *Thohu & Bohu* reddidit per צדיא וריקניה i. *desolata & vacua*. R. D. K. in Radicibus suis, de virtute vocabulorum תהו ובהו & בהו sic scribit, תהו ובהו ענין שממון ורקות והוו תמורת הא למד הפעל : ואמרו חכמי המחקר כי תהו הוא הדבר שאין לו דמות וצורה והוא מוזן ומעותד לקבל כל דמות וכל צורה וקורין לו בלשון יוני היולי ובהו הוא הצורה והוא הדבר שיש לו כח וגבורה להלביש את היולי דמות ותמונה ובהתחברם ברצון האל היתה בריאת העולם : i. *Thohu & Bohu desolationem & vacuitatem significant. Et sapientes, qui scrutantur rerum naturas, dixerunt, Thohu est res cui non est similitudo ac figura, sic tamen dispositа & præparata ut quamvis recipere possit similitudinem & formam; id quod Græci* ὕλην *vocant: Cæterùm Bohu est ipsa forma, hoc est, res cui ineſt vis & potentia ipsum Thohu induendi similitudine & formâ: Ex quibus Divinâ voluntate conjunctis mundi creatio exstitit.* Hactenus ille. Similia ferè scribit & Nachmanni, nisi quòd ex בהו facit dictionem compositam בו הוא, q. d. *in eo est aliquid:* dicit enim formam seu figuram quam induit materia prima, in lingua sancta בהו vocari. Thargum Hierosolymitanum hunc versum sic transtulit, וארעא הות תהיא ובהיא וצדו מן בני אנשא ורקניא מכל בעיר : i. *Et terra erat inanis & vacua, vasta scilicet à filiis hominum, & vacua ab omni jumento.* hoc est, Nulli adhuc erant homines, nullâque animantia, quæ terram incolerent. Causa mox subjicitur ab ipso Mose; *Et tenebræ erant super faciem abyssi*, i. terra nondum habitabilis & composita erat ad inhabitandum; sicut & Septuaginta expressêrunt, *At terra erat invisibilis & incomposita*; idque propter immensitatem aquarum, quæ undique terram occupabant, quam Moses תהום. i. *abyssum*, vocat. His consentit & Aben Ezra, qui sic scribit, והטעם כי בראשית בריאת הרקיע והיבשה לא היה בארץ ישוב כי היתה מכוסה וכן שם אלהים רח תולדותה להיות למטה המים : i. *In principio creationis cœli & terræ nondum erat in terra locus habitabilis, quòd esset cooperta (aquis.) Talem enim illi Deus naturæ indolem indiderat ut sub aquis esset.* R. Salomon per תהום simpliciter aquas intelligit: sic enim scribit in suo Perusch. *Tenebræ erant super faciem aquarum, quæ erant super terram.* R. D. K. in Radicibus dicit, cùm ipsum locum ubi multitudo aquarum continetur, tum ipsam aquarum multitudinem, תהום vocari: Sunt enim hæc ipsius verba, תהום הוא מקום המים הרבים ורבוי המים בכלל הוא שיקרא תהום. R. Nachmanni תהום exponit *aquas pulverulentas* sive *pulvere mixtas*: sentit enim aquas turbidas fuisse, quòd adhuc pulvere seu luto terræ permixtæ erant. Erat enim adhuc confusio quædam elementorum, quam & ipse תכלול vocat.

וְרוּחַ אֱלֹהִים מְרַחֶפֶת עַל־פְּנֵי הַמָּיִם *Et Spiritus Dei ferebatur super facies aquarum*] Diversa hîc est lectio apud Hebræos, propter ambiguitatem vocis רוח, quæ & *ventum* & *spiritum* significat. Plerique Hebræorum per רוח ventum elementalem intelligunt, quem ob vehementiam quâ ingentem illam aquarum molem ultro citróque exagitarit, quódque in eum usum à Deo missus fuerit, רוח אלהים *ventum* seu *spiritum Dei* dici asserunt. Cui sententiæ accedit & Onkelus Chaldæus eum sua paraphrasi, ורוחא מן קדם יי מנשבא על אפי מיא

i. *Ventus*,

i. *Ventus*, ſeu *ſpiritus*; *à præſentia*, ſive *à conſpectu, Domini flabat ſuper facies aquarum.* Certum eſt, ea quæ eximia & magnifica ſunt, in divinis literis venire appellatione *Dei.* Hinc ſunt iſtiuſmodi locutiones: *Montes Dei*, ob altitudinem; *Cedrus Dei*, ob proceritatem; *Ninive civitas Dei*, ob magnitudinem. Quod R. D.K. circa radicem אפל Hebraicè ſic tradit, כל דבר שרוצה להגדילו סומך אותו אל השם כמו כהררי אל: עיר גדולה לאלהים: ותהי לחרדת אלהים: נפתולי אלהים: גבור ציד לפני יהוה: i. *Quamcunque rem* (*Scriptura*) *vult amplificare, eam conjungit cum nomine* DEI: *ut, Sicut montes Dei*; *Civitas magna Dei*; *Fuitque terror Dei*; *Luctationibus Dei*; *Robuſtus venator coram Domino.* Similem ob cauſam volunt *ventum* ſeu *ſpiritum Dei* dici. Rabbi Nehemanides רוח aerem exponit, quem ſentit jungi cum nomine *Elohim* propter ſubtilitatem, quâ cæteris elementis omnibus ſit ſuperior. Nam quòd ſupra aquas & proximè eas fertur, dicit non ex natura venti eſſe, ſed ex verbo Dei præcipiente. Alii per רוח אלהים *Spiritum Dei* intelligunt conſilium, deliberationem, mentem, & voluntatem, quâ ſe ad diſponendam adornandámque rudem indigeſtámque illam cœli terræque molem Divinum numen accinxit. Quam ſententiam ſequitur author Faſciculi myrrhæ, ſic inquiens, ורוח אלהים מרחפת על פני המים ווהו רצונו: i. *Et Spiritus Dei ferebatur ſuper facies aquarum, hoc eſt, voluntas ejus.* Idem ſequitur & Thargum Hieroſolymitanum, qui hunc locum ſic reddidit, ורוחא דרחמים מן קדם יי הות מנשבא על אפי מיא: i. *Et Spiritus miſericordiarum à conſpectu Domini flabat ſuper facies aquarum.* Quam lectionem ſi ſequi malis, juvabit te verbum מרחפת, quod non ſimplicem motionem, agitationem & ſuperlationem ſignificat, ſed ejuſmodi, quam milvus, aut alia avis, peragit, pendens in aere, cùm furtim deſcendendo cupit prædæ incumbere, ut ſcribit Capnio (piæ memoriæ) in Rudimentis ſuis; Vel qualem columba perficit, cùm ovis ad excludendum pullos incubat; ut annotavit Rabbi Selomo; Vel qualem aquila facit, dum ad volandum pullos ſuos provocat; ut de ejus natura loquendo, S. Scriptura idem verbum uſurpat Deut. 32. כנשר יעיר קנו על גוזליו לרחף יפרוש כנפיו יקחהו ישאהו על אברתו: i. *Sicut aquila excitans nidum ſuum, & ſuper pullos ſuos volitans, expandénſque alas ſuas, tollit illos, & portat eos in alis ſuis*, &c. In hac ergò ſignificatione ſi accipias verbum מרחפת, pulchrè ſignificabit vim illam Dei fotricem, ex ruditate omnia formantis: Sin verò pro ſimplici venti commotione, ſenſus erit, Vehementem ventum flatu ſuo immenſam illam aquarum abyſſum ultro citróque, ut etiamnum fit in magna tempeſtate, exagitaſſe.

4. וַיַּבְדֵּל אֱלֹהִים בֵּין הָאוֹר *Et diviſit Deus inter lucem*] Verbum Hebraicum הבדיל ſeparationem & diſtinctionem rerum alioquin conjunctarum ſignificat. Erat autem conjunctio lucis & tenebrarum, quòd primùm adhuc confuſa quodammodo ac permixta erant: Tenebræ enim omnia caligine replebant; Lux verò quantum poterat illas diſpellebat, non aliter atque ſi denſiſſima in nocte ac caligine lumen accendas. Ut igitur unumquodque ſuam vim potentiùs ſine impedimento & obſtaculo alterius exſereret, ſeparavit alterum ab altero, cuique ſuam regionem, metam, tempus ac terminum præſcribens; luci ſcilicet diem, tenebris noctem conſtituens.

5. וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לָאוֹר יוֹם *Et vocavit Deus lucem Diem*, &c.] יום hîc ſolis curſum, quem interdiu terrarum orbem ab ortu ad occaſum uſque illuſtrando conficit, ſignificat; Quod ſpatium noſtri *diem artificialem* appellant. Complectitur tamen & יום aliquando noctem cum die, hoc eſt, ſpatium illud viginti quatuor horarum, quo revolutio primi mobilis abſolvitur; Quod noſtri *diem naturalem* vocant; Quo ſignificatu & hoc in loco quoq; accipitur, cùm dicitur, *Et fuit veſpera & fuit mane dies primus.* Hæc ex Radicibus R. D.K.

וַיְהִי עֶרֶב וַיְהִי בֹקֶר יוֹם אֶחָד *Et fuit veſpera & fuit mane dies unus*] Annotavit R. A. E. ערב, i. *veſpera*, à verbo ערב, quod *permiſcere* ſignificat, derivatum eſſe; quòd tùm ſcilicet rerum formæ permiſcentur & confunduntur; בקר verò, quod ejus contrarium eſt, à בקר i. *noſcitando*, deductum eſſe; quòd tum rerum formæ ſe iterum aperiunt, & quaſi explanantur. Eadem ſcribit Nehemanides, ſimiliter & R. D. K. in Radicibus ſuis, נקרא העת אחר ביאת השמש ערב מפני שהוא עת החשך ויתערבו הדברים שלא יכיר אדם ולא יפריד בין דבר לדבר ולפי שהערב יחלק הלילה מן היום נקראת הלילה ערב: i. *Vocatur tempus poſt occaſum ſolis* ערב *veſpera, eò quòd eſt tempus tenebrarum, quo res permiſcentur, ita ut non poſsit eas homo planè dignoſcere, neque unam ab alia diſcernere. Et quia veſpera dividit noctem à die, ob id & nox veſpera vocatur.* De vocabulo בקר idem ſic ſcribit, ומן הענין הזה נקרא בקר כי בבקר יתבקר כל דבר לאור היום והפכו הערב שיתערבו כל הדברים ולא יכירם אדם: i. *Ab iſto ſignificato* (puta בקר quod *inquirere* & *explorare* ſignificat) *vocatur* בקר. i. *mane. Mane enim inquiritur omnis res ad lucem Dei. Ejus contrarium eſt* ערב *veſpera, ſic dicta, quòd tum res confunduntur, ut eas homo non poſsit agnoſcere.*

יוֹם אֶחָד *Dies unus*] Dicendum erat juxta grammaticam יום ראשון i. *dies primus.* Habent ergò varias hîc Hebræi opiniones & cogitationes; Verùm omnium ſimpliciſſima eſt Nehemanidis ſententia, qui dicit *unum*, & non *primum* (quod ordinem notat) meritò dici debuiſſe, cùm nondum ſecundus dies exſtiterit, cujus reſpectu dicatur primus. Poteſt etiam dici, numerum cardinalem pro ordinali poſitum eſſe, quod non rarò fit in divinis literis.

6. יְהִי רָקִיעַ *Sit firmamentum*] רקיע Hebræis, teſte Aben Ezra, eſt דבר נטוי i. res *extenſa* ſive *expanſa*, Germanicè **ein ausſpreytung**; ita vulgò Judæi exponunt. Eſt enim nomen deductum à verbo רקע, quod *extendere, expandere, ampliare*, & *attenuare* ſignificat, vel eo modo quo aulæa expanduntur, vel quo argentum malleo diducitur & attenuatur. Ad vim & naturam iſtius vocabuli Scriptura in multis locis alludit, ut Pſal. 104. נוטה שמים כיריעה, id eſt, *extendens cœlum velut cortinam.* Eſa. 40. הנוטה כדק שמים ויפתחם כאהל לשבת, i. *Ipſe extendit velut pellem cœlum, & expandit illud ſicut tabernaculum, ut inhabitetur.* Cœlum igitur Hebræis ab extenſione רקיע, & quòd aquea quædam materia eſt, שמים dicitur.

בְּתוֹךְ חַמַּיִם *In medio aquarum*] תוך Heb. aliquando *in* vel *intra*, aliquando verò mediũ alicujus rei ſignificat: qua in ſignificatione Onkelus Chaldæus reddit, במציעות מיא: i. *in medio aquarum.* Ex hoc loco colligunt Hebræi aquas cœleſtes, quas ſupra firmamentum eſſe adſerunt, quas etiam æquali diſtantiâ à firmamento cum aquis terreſtribus abeſſe dicunt, eáſque non ſine magno miraculo, virtute Divinâ, in ſublimi ſuſpenſas ac pendulas eſſe. Idem quoque colligunt ex eo quod dicitur, ויהי מבדיל בין מים למים i. *Et faciat diſtinctionem inter aquas & aquas.* Item, ויבדל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין המים אשר מעל לרקיע i. *Diſtinxitque inter aquas quæ erant ſub firmamento & inter aquas quæ erant ſupra firmamentum.* Ubi R. Salomo obſervavit, dici מעל i. *deſuper* vel *ſupra*, & non על i. *ſuper*: Unde iterum argumentatur, aquas ſupra firmamentum eſſe, eáſque illud non contingere, ſed virtute verbi Divini pendulas eſſe, ideóque dici מעל & non על. Videtur ergò R. Salomo ejuſmodi diſcrimen ſtatuere inter על & מעל quale eſt apud Latinos inter *ſuper* & *ſupra*, quorum illud loci cum locato contiguitatem, hoc verò diſtantiam rei ad rem ſignificat.

וַיְהִי מַבְדִּיל בֵּין מַיִם לָמָיִם *Et faciat diſtinctionem inter aquas ad aquas*] Annotavit Aben Ezra, diſcrimen rerum naturâ differentium ſignificari voculâ בין quando ſequitur Lamed, ut hîc, בין מים למים, vel quando duo בין ſe invicem ſequuntur, hoc modo, בין ובין, ut etiam hîc fit, ויבדל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין המים אשר מעל לרקיע, vel hoc modo, ביניכם

לבין אלהיכם i. *Inter vos & inter Deum veſtrum.* Unde dicit aliam naturam, vim & indolem aquas illas cœleſtes quàm terreſtres habere.

7. ויהי כן *Et factum eſt ita*] Non tam ſimplex rei exſiſtentia quàm ſoliditas, firmitas, atque perpetua ejus duratio & ſubſiſtentia hâc locutione exprimitur. Nam vocula כן à verbo כונן, quod *firmare* & *ſtabilire* ſignificat, originem habet. Unde ויהי כן perinde valet q.d. *Et factum eſt firmum, ſolidum, ſtabile, & perpetuò ſic durabile.* Quibus enim rebus creatis ac productis hæc clauſula additur, eæ, juxta Hebræorum ſententiam, ſic ut primum omnium conditæ fuerunt, ſine alteratione & corruptione ad conſummationem uſque ſeculi durare debuerunt. Id quod Nachmanni Hebraicè ſic tradit, ולמה הוסיף ויהי כן אבל הוא לאמר שהיה כן תמיד כל ימי עולם i. *Cur additū eſt*, ET FACTUM EST ITA? *Ad innuendum ſcilicet, quòd ſic durare debeat omnibus diebus ſeculi.* Hinc dicunt Hebræi, hanc clauſulam ſuprà ubi de creatione lucis mentio fit, à Moſe non adjici: Non enim dicit, ויהי כן *& factum eſt ita*; ſed, ויהי אור i. *& facta eſt lux*, ob alterationem ſcilicet circa lucem factam propter expanſum firmamentum, quo mundum iterum obſcuratum fuiſſe ſentiunt, ſic ut neceſſe fuerit lucida corpora in eo collocare, puta ſolem, lunam & ſtellas, per quæ lux illa prima radios ſuos ad illuſtrandum inferiora illa mundi diffunderet.

9. יקוו המים *Congregentur*] Aben Ezra exponit per יתחברו, i. *conſocientur.* Disjectæ enim erant aquæ ſuper faciem univerſæ terræ; unde collegit eas in unum locum, qui dicitur oceanus, hoc eſt mare magnum. Veteres Hebræi hoc verbum à nomine קו, quod *regulam, amuſſim* & *perpendiculum* ſignificat, deducunt; quaſi dicat Deus, *congregentur aquæ ad unum certum locū, tanquam ad amuſſim & regulam*: ut ſit in exſtruendis ædificiis, ubi omnia, quò arctiùs & firmiùs conſiſtant, ad menſurarum directoria coæquantur. Videtur ergò Moſes non ſine magna emphaſi hoc verbum uſurpaſſe, nimirum ad exprimendam infinitam verbi Dei potentiam, quâ fluxum & vagum illud elementum totam ſuperficiem terræ occupans, tanquam ad amuſſim & perpendiculum, in unum locum coegerit. Huc Scriptura alludit in multis locis præſertim in iſtis; Job 26. חק חג על פני מים: עד תכלית אור עם חשך, i. *Statuit limitem per circuitum ſuperficiei aquarum, uſque conſummationem lucis & tenebrarum.* Pſal. 104. נבול שמת בל יעברון בל ישובו לכסות הארץ i. *Terminum poſuiſti, quem non præteribunt, nec revertentur ut operiant terram.* Pſa. 33. כנס כנד מי הים נותן באוצרות תהומות i. *Ipſe congregat, quaſi in cumulum, aquas maris, & ponit velut in theſauris abyſſos.* Annotat Nachmanni aquas primùm pulverulentas & turbidas fuiſſe, ideóque תהום dictas fuiſſe; Cæterùm Dei juſſu factum, ut contra ſui naturam in unum locum ſeceſſerint, quò appareret arida; Non enim ex natura terræ eſſe (cùm ponderoſa ſit) quòd ſupra aquas emineat, ſed ex virtute verbi Divini, quâ vel tantillùm ceſſante, ilicet aquæ totam terram inundando cuncta rurſum depopularentur; ſicut dicit Job cap. 12. הן יעצר במים ויבשו וישלחם ויהפכו ארץ: i. *Ecce cohibet aquas, & areſcent: & rurſum dimittit eas, & ſubvertunt terram.*

10. ולמקוה המים *Et congregationem aquarum*, &c.] מקוה Hebræis non tam aquarum collectionem quàm alveum ipſum & fundum aquas continentem ſignificat. Unde & Onkelus Chaldæus ita reddidit, ולבית כנישות מיא i. *& domum collectionis aquarum*, hoc eſt, locum.

קרא ימים *Vocavit maria*] Nehemanides vocem ימים ex ים & מים componit, q. d. ים מים i. *fundum* ſeu *ſolum aquarum vocavit maria.* Nam eodem teſte ים alicubi *fundum*, qui aliàs Hebraicè קרקע vocatur, ſignificat. Porrò *maria* pluraliter dici aſſerit propter alvei amplitudinem capacitatémque. R. Salomo *maria* plurali numero dici ſentit propter diverſitatem naturæ, quam aliam atque aliam in diverſis locis oceanus habet: unde & diverſa etiam nomina à continente ſortitur. Aben Ezra *maria* dici putat, quòd non ſit mare unum quod univerſam terram ambiat.

11. תדשא הארץ דשא עשב *Germinet terra gramen & herbam*] Verbum תדשא per תצמיח, quod *germinare* & *ſuppullulare* ſignificat, exponunt. Atque דשא teſte Nachmanni & R. D. K. proprie herbam teneriuſculam ac recentem adhuc ſignificat; עשב verò, ubi ad juſtam ſuccrevit magnitudinem, ut jam ſit ſeminifera. Neque de herbis tantùm primùm ſuppullulantibus dicitur דשא, ſed & de arboribus: quam ob cauſam Scriptura verbum תדשא & non תעשיב uſurpat. Porrò diverſa hîc eſt lectio. Quidam enim ſic legunt ut עשב adjectivè exponatur, hoc modo, *Germinet terra herbam virentem*, alii verò ſubſtantivè, hoc ſenſu, *Germinet terra gramen & herbam*, Atque hæc poſterior lectio videtur eſſe magis genuina. Nam etſi Vau conjunctio copulativa non expreſsè ponitur, tamen על דרך הלשון i. *ex more linguæ*, in Hebraiſmo non rarò ſubauditur; Ut, Hab. 3. שמש ירח עמד זבלה i. *Sol, luna ſtetit in tabernaculo*, pro, שמש וירח i. *ſol & luna.* Sic quoque & in præſenti loco dici poteſt, דשא עשב dictum eſſe pro דשא ועשב.

עץ פרי *Lignum*, ſeu *arborem, fructûs*] *Lignum fructûs*, Hebraiſmus eſt pro *lignum fructiferum*, hoc eſt, arbores fructiferas. Talem enim genitivum pro nomine adjectivo non rarò uſurpat Hebraiſmus. Vel ſenſus eſſe poteſt, עץ פרי *arborem fructûs*, pro, *arbores cum fructibus*; ut intelligas, quòd terra non tantùm arbores fructiferas, quæ ſuo tempore fructus ſuos ferant, proferat, ſed arbores quæ modò onuſtæ ſunt fructibus ſuis. Unde & Hebræi dicunt mundum in menſe תשרי i. in Septembri, cùm omnia ad maturitatem tendunt, conditum fuiſſe.

למינו *In genere ſuo*] Determinatio eſt prioris, nè ſcilicet quævis arbor quodlibet, ſed duntaxat juxta genus ſuum proferat.

12. ותוצא הארץ *Et prodire fecit terra*] Ex vi verbi תוא, quod eſt cōjugationis Hiphil, Aben Ezra & Nachmanni colligunt, antè à Deo terræ vim & indolem (quam תולדה nominant) inditam fuiſſe proferendi ad juſſum Dei herbas, arbores, & reliqua creſcentia. Nam ab origine conditionis inanis & vacua fuit, ut Moſes dicit v. 2. והארץ היתה תהו ובהו.

14. יהי מאורות ברקיע השמים *Sint luminaria in firmamēto cœlorum*] Cur luminaria quarto die condita fuerint, Nehemanides hanc aſſignat cauſam, nempe, lucem primo die creatam, quarto die per extenſionem firmamenti denuo impeditam fuiſſe, quò minùs radiis ſuis orbem illum inferiorem illuſtrare potuerit; Idcirco Deum in ipſo firmamento loca quædam, per quæ lux illa prima tanquam per inſtrumenta radios ſuos in terram diffunderet, paraviſſe. Unde idem author diſtinguit inter אור & מאור, ita ut אור ſignificet lucem illam primam per ſeſe lucentem, מאור verò corpus per quod lux illa prima ſplendorem ſuum demittit; Atque hanc ob cauſam ſolem & lunam מאורות non אורים vocari. Et certè juxta rationem grammaticam conſtat, per Mem literam ejuſmodi nomina denominativa conſtitui quibus tanquam inſtrumento actio verbi perficitur; ut מפתח inſtrumentum quo aperitur, i. clavis; מפוח quo flatur, i. follis; מורה quo ventilatur, i. vannus; מגן quo defenditur, i. clypeus. Sic מאור i. inſtrumentum lucidum.

והיו לאותות *Et ſint in ſigna*] In ſigna prognoſtica, vel quæ malum orbi portendunt, juxta illud Jer. 10. ומאותות השמים אל תחתו i. *A ſignis cœli nè timeatis.* (Et אור nonnunquam etiam pro מופת i. portento, in Divinis literis uſurpari, teſtis eſt R. D. K. Sic R. Salomo exponit.) vel quæ tempeſtates ſignificant; quæ ſcilicet agricolæ in agricolando & ſerendo, & nautæ in navigando obſervare debent. Aben Ezra per אותות etiam momenta temporiſque puncta intelligi poſſe ſcribit.

ולמועדים *Et in certa tempora*] מועד propriè certum & ſtatutum tempus deſignat, à verbo יעד quod teſtari ſignificat deductum. Per מועדים quidam Hebræorum ſtatas

Judæo-

Judæorum ſolennitates intelligunt; ut ſunt Paſcha, Succoth, novilunia, & aliæ ſimiles, quæ juxta lunæ revolutionem computantur. Aben Ezra per מועדים horas intelligit; Nehemanides, tempora ſive partes in quas partitur annus, ut ſunt bruma, ver, æſtas, autumnus, quæ ſolſtitiis & æquinoctiis certis currunt atque recurrunt.

וְשָׁנִים *Et annos*] Scilicet ſolares & lunares. Conſtat autem annus ſolaris, teſtantibus R.S. & Nehemanide, ter centum ſexaginta quinque diebus: Tanto enim ſpatio Zodiacus, quem Hebræi מזלות appellant, curſum ſuum abſolvit. Annum verò lunarem, ut Nehemanides inquit, triginta dies conficiunt.

וְיִהְיוּ לְמֹעֲדִים *Et in dies*] Onkelus Chaldæus legit, ולמני בהון יומין ושנין i. *ut numerentur per ea dies & anni.* Thargum Hieroſolymitanum habet, ויהון לאתין ולמועדין ולמקדשא בהון רישי ירחין ושנין i. *Et erunt in ſigna & tempora, & ad ſanctificandum per ea initia lunationum & annorum.*

16. שְׁנֵי הַמְּאֹרֹת הַגְּדֹלִים *Duo luminaria magna*] Luminaria magna vocantur, non à corporis mole & quantitate, cùm juxta Mathematicos reliquæ ſtellæ, paucis exceptis, ſole & lunâ majores ſunt; ſed ob ſplendoris amplitudinem & claritatem, quâ reliquis ſyderibus præſtant.

18. וְלִמְשֹׁל בַּיּוֹם וּבַלָּיְלָה *Et ut dominarentur in diem atque in noctem,* &c.] Per משל, quod Hebræis propriè *dominari* & *poteſtatem habere* ſignificat, R. Nachmanni diſtinctum à luminarium ſplendore, quo orbem illuſtrant, officium intelligit; ita ut per illud ממשלת i. *dominium*, non tantùm ſignificetur ea vis luminarium quâ ſuo exortu, occaſu & immutatione inferiora illa vel creſcere vel decreſcere ac perire faciunt, puta, ſolem arida & ſicca, lunam humida & frigida; ſed & ea quâ in naturas inferiorum, etiam hominum, dominantur, moderantia & inclinantia ea ſuâ influentiâ (ut Mathematici docent) vel ad bonum, vel ad malum. Pro qua ſententia confirmanda citat illud Deut. 4. ופן תשא עיניך השמימה וראית את השמש ואת הירח ואת הכוכבי' כל צבא השמים ונדחת והשתחוית להם ועבדתם אשר חלק יהוה אלהיך אותם לכל העמים תחת כל השמים i. *Et ne forte eleves oculos tuos in cœlos, & videas ſolem, lunam, atque ſtellas, cum univerſo exercitu cœlorum, & impulſus adores atque colas ea, quæ diſtribuit Dominus Deus tuus omnibus populis ſub univerſo cœlo.* Item illud Davidicum, Pſal. 148. מונה מספר לכוכבים לכולם שמות יקרא i. *Ipſe ſupputat numerum ſtellarum, atque omnibus eis nomina vocat.* Ibi per *nominum vocationem* intelligit peculiarem vim ac poteſtatem cuique ſtellæ exſerendi eam in inferiora à Deo contributam. Cæterùm noſtri Theologi fatentur quidem aſtra ſigna eſſe, ſed in ſublunaria tantùm, non in animam hominis, quæ ſuperiùs ac penitiùs eſt nata. Quare frivolum eſſe putant, quæ de fauſtis & infauſtis diebus, de Ægyptiacis ſtulta prodidit gentilitas.

20. יִשְׁרְצוּ הַמַּיִם *Producant aquæ*] Verbum שרץ Heb. nō ſimpliciter producere ſignificat, ſed copioſè & in multitudine, ſicut & R.D.K. in Radicibus; ענין שרץ ההולדה עם הרבוי i. *Scharaz procreationem quæ fit cum multitudine ſignificat.* Thargum per רחש, quod *agitari* & *in ſeſe moveri* ſignificat, transfert. שרץ igitur, quod communiter *reptile* vertunt, juxta Nehemanidis ſententiam non tantùm parvis animalculis, quæ vicina ſolo gradiuntur, & quaſi repunt, ut ſentit R. S. competit; ſed generale nomen eſt ad omnia animantia ſenſitiva & ſeſe moventia, etiam ad homines; ut infrà patet ex cap. 9. ubi Deus ad Noah dicit, ואתם פרו ורבו שרצו בארץ ורבו בה i. *Vos autem fructificate, & multiplicamini, proliſicate in terra, & multiplicamini in ea.* שרץ ergò non tantùm aliquorum animantium, ſed ſimul omnium crebrâ agitatione ſeſe moventium copioſam productionem ſignificat. Idem quoque Nachmanni שרץ compoſitum eſſe putat ex ש & רוץ quòd ſuper terram currat, repat, ſeſéque moveat: Unde & Thargum ſemper per רחש vertit.

נֶפֶשׁ חַיָּה *Anima viventis*] *Næphaſch*, teſte Aben Ezra in ſuo commentario, generale nomen eſt omnium quæ gignunt, ignis, aqua, terra, & homo. Adjicitur autem hîc חיה ad differentiam eorum quæ & ipſa quidem veniunt appellatione נפש, ſed non habent animam ſenſitivam & motivam, ut ſunt arbores, plantæ, &c. quæ dicuntur habere animam vegetativam: Conſtat enim & ipſa habere vitam, cùm naſcantur, creſcant, & pereant. Obſervavit Nehemanides circa terræ creſcentia tertiâ die producta, non eſſe poſitum vocabulum נפש, eò quòd illis non ineſt tanta vis ut animantibus, quæ ſentiunt & moventur. Idem quoque diſtinguit inter animam brutorum & hominum: Animam enim brutorum ſtatuit ex vento elementali; hominis verò, ex adflatu Divino, ideóque immortalem, juxta illud infra cap. 2. *Et inſpiravit in nares ejus ſpiraculum vitæ.*

וְעוֹף יְעוֹפֵף עַל הָאָרֶץ עַל פְּנֵי רְקִיעַ *Et avem quæ volet in facie firmamenti cœli*] Ad verbum ſonat, *ſuper faciem firmamenti cœli.* Eſt autem ſenſus, *in aere, juxta*, vel *proximè, firmamentum*, vel *ſub firmamento.* Nam *cœlum*, ſive *firmamentum* (quod *cœli* appellationem obtinuit) pro quovis loco qui ſupra nos eſt accipitur: Unde & *aves cœli* dicuntur, quòd ſupra nos in aere volitent. Nec deſunt inter Hebræos qui על hoc in loco per עם i. *juxta*, exponunt. Et *ſuperficies cœli* dicitur quæ patet noſtro aſpectui; ſicut & cujuſlibet alterius rei ſuperficies vocatur, quâ ſe ad nos vertit.

21. אֵת הַתַּנִּינִם הַגְּדֹלִים *Cetos ingentes*] R. S. exponit, *ingentes piſces qui ſunt in mari*, ſimiliter & Nehemanides. R. D. K. duo genera Thaninim ponit; terreſtres, qui ſunt de genere ſerpentum, & marinos, quos dicit eſſe ingentes piſces, ſimiles tamen aliquo modo ſerpentibus ſive draconibus.

וְאֵת כָּל עֹף כָּנָף לְמִינֵהוּ *Et omnem avem alatam juxta ſpeciem ſuam*] Nehemanides diſtinguit inter עוף כנף & עוף שרץ Nam *oph ſcheretz* refert ad quadrupedia, quòd ſcilicet reptilium inſtar terram pedibus contingant, iiſque ſeſe moveant; *oph canaph* tribuit bipedibus, & iis alatis, quòd ſcilicet agitatio eorum potiſſimùm fiat alarum remigio.

22. וַיְבָרֶךְ אוֹתָם אֱלֹהִים *Et benedixit eis Deus*] *Benedicendi* verbum Hebræi exponunt, ut ſit תוספת הטובה i. *augmentatio boni*, ſicut קללה & מארה, quod contrarium ejus eſt, per מנרעת הטובה i. *privatio boni*, exponunt. Atque hæc benedictio fuit, quod eis vim prolificandi & ex ſe ſimile gignendi, propagandíque facultatem conceſſit. Atque hinc eſt quòd adhuc hodie in tanto numero & multitudine, omnis generis animantia ſubſiſtunt.

פְּרוּ וּרְבוּ *Fructificate & multiplicate*] Explicatio ſunt benedictionis. Aben Ezra per futura exponit. Non ſtatim. enim fructificarunt & ſeſe multiplicarunt, ſed vim ac facultatem à Deo acceperunt in poſterum fructificandi. Et verbum פרה non ad corporum quantitatem augmentandam attinet, ſed ad prolificationem ſeu fructificationem.

וּמַלְאוּ אֶת הַמַּיִם בַּיַּמִּים *Et replete aquas in maribus*] Nehemanides bifariam intelligit, vel quòd aquas maris inprimis replere debeant; atque hinc eſſe quòd mare magis abundet piſcibus reliquis fluviis. Vel, quòd non tantùm maris ſed & omnium aliorum fluviorum ac ſtagnorum aquas replere debeant. Nam & quamlibet aquarum congregationem Hebræi *mare* vocant.

וְהָעוֹף יִרֶב בָּאָרֶץ *Et avis multiplicetur in terra*] Adverte hîc aves contra rationem originis, in terris, non in aquis unde prognatæ ſunt, ſeſe multiplicare: quod planè fit virtute verbi. Hoc & Nehemanides obſervavit.

24. בְּהֵמָה וָרֶמֶשׂ וְחַיְתוֹ אֶרֶץ *Jumentum, reptile, & beſtiam terræ*] Per בהמה Aben Ezra intelligit animalia domeſtica, quæ homini ad varios uſus, necnon & in cibum ſerviunt; ut ſunt equi, aſini, cameli, oves, boves, & ſimilia. Nehemanides pro quibuſlibet cùm domeſticis, tum ſylveſtribus, herbis tamen veſcentibus, accipit. חיה verò Aben Ezra & Nehemanides *beſtias* ſeu *feras* exponunt quæ in campis locíſque deſertis degunt, & carnibus veſcuntur; ut lupi, urſi, leones, &c. Porrò per

רמש R. Salomo dicit significari, animalcula minutiora, depressa, humíque reptantia. in qua sententia est & Aben Ezra, qui sic inquit, ורמש הם הקטנים ההולכים על הארץ i. *Remas, parva sunt animalia, quæ super terram gradiuntur.* Verùm ab his dissentit Nehemanides, contendens רמש non tantùm de reptilibus, iisque parvis, sed generatim de omnibus dici animantibus, ídq; probat Scripturæ locis, ubi רמש generaliter accipitur: Neque רמש corporum quantitatem & staturam in animantibus significare, sed potiùs incessum eorum, gradationem, & agitationem, quam dum gradiuntur, terrámque pedibus contingunt, perficiunt. Et verbum רמש idem valere adserit, quod רמם, quod *calcare* significat, mutato scilicet per communem symbolismum Samech in Sin. atque huic adstipulatur & R. D. K. in libro Radicum.

26. נַעֲשֶׂה אָדָם *Faciamus hominem*] Judæi, nè sacrosanctam Personarum in Divinis Trinitatem fateri cogantur, varias in hunc locum inferunt commentationes. R. Salomo putat Deum angelos, tanquam cooperatores, per παρίνωσιν allocutum fuisse, quò minùs erga hominem zelotypiâ laborarent, quem in illorum similitudine formare statuerat, Alii sentiunt Deum de seipso pluraliter loqui humano more, sicut magnates, principes, & qui in eminentia sunt constituti, quíque summis funguntur officiis, de se pluraliter loquuntur. Quidam נעשה per *fiat*, sive *factus sit*, exponunt. Sed ridet hos Aben Ezra, qui נעשה pluraliter dici ait, ad exprimendam hominis dignitatem & præstantiam, quæ est, quòd non, ut reliquæ creaturæ, ex sola terra vel aquis productus est, sed singulari Dei angelorúmque operâ factus; q. d. Deus, Non terra nec aquæ in condendo homine sint occupatæ, verùm nos ipsi. Item propter animam immortalem, quæ similitudinem quandam cum Deo habeat, eò videlicet, quòd, sicut Deus universam mundi machinam replet, sustentat, moderatur atque gubernat, ità corpus humanum, quod est instar עולם קטון i. *parvus mundus*, ab anima regitur. Alii *faciamus* dici arbitrantur, propter quatuor elementa, ex quibus secundùm corpus sit formatus, quæ Deus, tanquam artifices, ad exhibendam materiam pro fingendo corpore humano compellarit, ideóque etiam dici בצלמנו כדמותנו i. *ad imaginem & similitudinem nostram.* Utroque enim participare hominem: Deo secundùm animam immortalem: elementis, secundùm corpus. Hactenus Judæorum commenta. Verùm nos synceriùs & veriùs interpretabimur, *Faciamus*, dictum esse, ut primò agnoscamus Divinam naturam in Personarum proprietate; Secundò, ut discamus nostram nobilitatem ac dignitatem. Nam tametsi ex terra factus est homo, tamen Deus fecit eum suâ manu, ut videamus quantùm dignatus sit Deus hominem, ut soli Creatori homo serviat, hunc unum colat, huic uni fidat ac hæreat, non terræ, non soli, non aquæ, &c.

אָדָם *Homines*] Singulariter vel pluraliter reddi potest, *hominem*, vel *homines*; ut sit genus pro numero. Nam in uno homine cœpit totum genus humanum. Sed pluraliter potiùs legendum esse, monet quod statim sequitur, *Et dominentur in pisces maris*, &c.

בְּצַלְמֵנוּ כִּדְמוּתֵנוּ *In imagine nostra, secundùm similitudinem nostram*] Habent quoque & hîc Judæi varias de Imagine & Similitudine, juxta quam homo primùm factus fuit, expositiones. Quidam enim referunt ad animam immortalem, quâ Deum immortalem Creatorem suum repræsentet: Alii, ad unitatem; quòd sicut Deus unus est in cœlestibus, ità & hominem unum in terris fecerit: Alii ad effigiei similitudinem, quam esse dicunt, quòd sicut Deus nullum sibi similem habet, ità & hominem condiderit, ut inter tot mille nè unus quidem inveniatur qui alterum effigie habitúque corporis per omnia exprimat: Alii, quòd masculus & fœmella factus sit, quo repræsentet cœlestem imaginem, quæ sit, quòd sicut angeli à Deo supremâ virtute, quæ ipsorum officii sunt, per gradus quosdam, tanquam per modum generationis, suscipiunt, ita & fœmellam prolificandi vim à viro acciperet. Alii ad dominium supra creaturas referunt, quòd homo cunctis veluti Deus præsit. Nec desunt inter Judæos qui dicunt, *In imagine nostra, juxta similitudinem nostram*, Mosis verba esse, non Dei. unde sequentia verba, *Creavit itaque Deus hominem in imagine sua, in imagine Dei creavit eum*, &c. sic legunt & exponunt, *Creavit itaque Deus hominem in imagine sua, scilicet humana, cum imagine Deus creavit eum*; referentes Vau in בצלמו ad hominem, non ad Deum: Et אלהים in nominativo legunt, ut cohæreat cum verbo *creavit*, non in genitivo, ut cohæreat cum בצלם. Sed refutat hanc impiam lectionem Aben Ezra, & meritò quidem. Vide, Christiane lector, quàm misere cæcutiat gens Judaica in præcipuis S. Scripturæ locis, in quibus summa salutis nostræ tanquam in cardine vertitur: quàm nihil enim sapiunt & intelligunt de imagine & similitudine illa Dei, quæ est, quòd in summa sapientia, justitia & innocentia homo à Deo primùm creatus fuit, quam per inobedientiam amissam, Christus, qui est imago Paternæ substantiæ, per suam obedientiam nobis iterum recuperavit: Ad quam per fidem in Christum regenerati & justificati indies magis atque magis accedimus. Sic certè Apostolus nobis imaginem Dei explicat, maximè in his locis: Ephes. 4. *Vos autem non sic didicistis Christum, siquidem illum audistis, & in eo docti estis, quemadmodum est veritas in Jesu, deponere juxta priorem conversationem veterem hominem, qui corrumpitur juxta concupiscentias erroris, renovari verò spiritu mentis vestræ, & induere novum hominem, qui juxta Deum conditus est, per justitiam & sanctitatem veritatis*, &c. Col. 3. *Ne mentiamini alius adversus alium, postea quam exuistis veterem hominem cum factis suis, & induistis novum, qui renovatur ad agnitionem & imaginem eius qui condidit illum*, &c. Eadem habes & 1 Cor. 15. Porrò R. D. K. in lib. Rad. scribit, צלם aliquando significare formam sensibilem seu corpoream, aliquando verò insensibilem & incorpoream, ubi viz. aliquid cum alio imaginem & similitudinem habet, ratione dignitatis & præstantiæ; & in hac significatione accipi in præsenti loco: sed placet verba ejus adscribere: ענין צלם כענין דמות והוא פעמי' נופל על הצורה מורגשת ופעמים על הצורה שאינה מורגשת אלא צורה מחשבית ריל ערך ודמיון במעלה והוו בצלם אלהי' בצלמנו כדמותנו

וְיִרְדּוּ בִּדְגַת הַיָּם *Et dominentur in piscem maris*, &c.] R. Salomo verbum ירדו bifariam exponit, activè & passivè, ut non tam in alium dominari quàm alterius dominio subesse significet, hoc sensu; Si innocenter vixerint homines, dominabuntur in animantia: Sin, illa in eos dominium habebunt. Hujus diversæ interpretationis occasionem præbuit verbum ירדו, quod juxta Grammaticos Hebræorum compositum esse creditur, ex conjugatione Kal, & Piel. Et רדה juxta Nachmanni ejusmodi dominium & potestatem significat qualem habet dominus in servum, non quâ illo abutitur, sed quâ illius operâ ad suos usus, ídque cum æquitate, utitur: sic quoque & omnibus aliis creaturis Dei, etiam brutis animantibus, ídque cum gratiarum actione, homo ad necessarios usus suos uti, & illis non tyrannicè abuti debet. Nam, ut Salomo inquit, יודע צדיק נפש בהמתו ורחמי רשעים אכזרי i. *Agnoscit justus animam jumenti sui: viscera autem impiorum crudelia sunt.*

בִּדְגַת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמָיִם *In piscem maris, & in volucrem cœli*, &c.] Hæc quidem in singulari forma leguntur, sed pluraliter exponuntur & intelliguntur. Est enim frequens in Hebraismo, præsertim במעשה בראשית i. *in materia creationis*, ut genus vel species pro numero ponatur, ut *homo* pro *hominibus*, *arbor* pro *arboribus*, *bestia* pro *bestiis*, *jumentum* pro *jumentis*, *piscis* pro *piscibus*, *avis* pro *avibus*, &c.

28. וַיְבָרֶךְ אוֹתָם אֱלֹהִים *Et benedixit illis Deus*] Nehemanides distinguit inter hanc benedictionem & eam quâ suprà animantibus benedixit: Illíc enim pro facultate prolificandi à Deo animantibus concessa accipit; hîc verò propriè exponit, pro bona precatione quâ Deus hominibus, ultra vim procreandæ sobolis concessam, illis omnia læta, fausta ac prospera quoque precatus fuit.

פְּרוּ וּרְבוּ *Fructificate & multiplicate*] Veteres Hebræi volunt hîc commune & generale præceptum omnibus hominibus

minibus positum esse contrahendi matrimonii, implendíque præceptum prolificandi; quod illi vocant מצוה פריה ורביה: ideo dicunt, כל מי שאינו מקיים פריה ורביה אין לו חלק לעולם הבא i. *Omnis qui non confirmat præceptum de procreandis liberis, non est ei pars in futuro seculo.* Quod ego non simpliciter ab illis dictum fuisse puto, sed in scortatores & contemptores statûs matrimonialis; de quibus & S. Scriptura pronuntiat, quòd non habeant partem in futuro seculo, 1 Cor. 6. Heb. 13.

וְכִבְשֻׁהָ *Et subjicite eam*] Verbum כבש non simpliciter *subjicere* significat, sed *vi ac violentiâ*: Id quod & R. D. K. dicit in lib: Radic: ענין כבש הרדיה והתפישה בכח i. *Verbum* כבש *ejusmodi dominium ac captionem significat, ubi aliquid vi ac violentiâ capitur & subjicitur.* Respicit enim Scriptura hâc voce nimirum ad hoc, quòd terra nihil edit nisi probè exercita, præsertim modò, post maledictionem quam sustinet ob peccatum hominis.

31. וַיַּרְא אֱלֹהִים אֶת־כָּל־אֲשֶׁר עָשָׂה וְהִנֵּה־טוֹב מְאֹד *Et vidit Deus omne quod fecerat, & ecce erat valde bonum*] Admonet Nachmanni per *dicere Dei* productionem rerum creatarum significari; per *videre Dei*, complacentiam & approbationem ejus, quâ rebus creatis ac productis perpetuam subsistendi durandíque vim addidit. Verba ejus sunt hæc, הוצאת הדברים אל הפועל יקרא אמירה: והקיום יקרא ראיה i. *Productio rerum ad actum vocatur Dicere Dei; & subsistentia vel duratio vocatur Videre Dei.* Et iterum, והענין להורות כי עמדתם בחפצו ואם יתפרד החפץ רגע מהם יהיו לאין i. *Per hoc quod dicitur; Et vidit Deus omne quod fecerat, & ecce erat valde bonum, &c. significatur, Rerum creatarum subsistentiam ac durationem proficisci à complacito ac benigna voluntate Dei, quâ vel uno momento cessante omnia iterum in nihilum redigerentur.*

VATABLUS.

Primum istum Mosis librum Lxx. interpretes Γένεσιν inscripserunt, i. *generationem, procreationem, & originem*; quòd in eo ostendatur mundum à Deo conditum fuisse, neque illum esse creationis expertem, ut nonnulli Philosophi existimarunt; aut quòd generis humani, reliquorúmque animantium ortus & generatio, in summa, omnium quæ terra capit, hoc libro comprehendatur. Hebræi verò בראשית à prima totius libri dictione, suo more appellaverunt: (*Bereshith* enim significat *In principio*) quem tamen in plures sectiones partiti sunt, ut suis locis indicabimus.

1. בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים] *IN principio creavit Deus*; *Initio creavit Deus.* Sic quidâ ex doctioribus Hebræorum. Alii subaudiunt הכל, ut vertas, *Primùm omnium creavit.* Frequens enim est Hebræis in rebus non ambiguis aliquid subticere, ut Job 3. 10. *Quia non clausit ostia ventris mei.* ubi non exponitur quis clauserit. & Jesa. 8. 2,4. *Accipiet opes Dammesec.* & non dixit quis acciperet. Alii dicunt בראשית conjunctum esse (quod aliàs vocant *esse in regimine*) cum sequente verbo ברא, & vertunt, *In principio creandi Deum*, i. In principio quo creavit Deus; hoc est, *Quum primùm creavit Deus*, &c. *tum terra*, &c. ut referatur ad sequentem versum. Tunc autem ברא erit ac si esset scriptum ברוא. & ו in principio secundi versûs accipietur pro *Tum*, aut redundabit. Utriusque versionis idem est sensus. Dilucidè sic vertas, *Initio quum creavit Deus cœlum & terram, tum terra*, &c. Per *cœlum* intelligit omnia corpora cœlestia; per *Terram* autem, terrestria. Proponit initio rem totam, ut author ejus agnoscatur, & quòd mundus non fuit ab æterno (ut existimasse philosophos quosdam diximus) deinde ex nihilo Deum aliquid creasse. Chaldæus paraphr. vertit, *In sapientiis*, i. sapientissimè. Quidam vertunt, *priùs*. Quod ad ברא attinet, doctus inter Hebræos dicit propriè significare aliquid è nihilo facere, sive excellentissimum in suâ specie. ¶ *Deus*, אלהים] Unum est ex Dei nominibus, quo solo utitur in hac creationis descriptione Moses. Est autem plurale ab אלוה. Alter ex doctioribus Hebræorum scribit Mosen plurali uti pro more linguæ. nam quum inferior de majore loquitur, plurali numero uti solet. Sic Jesa. 19. 4. *Tradam Ægyptum in manum dominorum duri*; pro *domini duri*. Exod. 22. 10. *Et accipiet domini ejus*, pro *dominus*. Vocantur etiam Angeli *Elohim*, per quos sua opera facit Deus: sic & domini, judices, & principes, quòd Dei judicium exerceant. Hinc quidam Hebræorum dicunt אלהים vocari Deum, quòd sit Dominus & Judex omniũ. ¶ *Cœlum*, השמים] Pluralis tantùm numeri est hæc dictio, ut apud Latinos *arma* & *divitiæ*. unde factum est ut interpretes vertant modò *cœlum*, modò *cœlos*. שמים autem dictos cœlos fuisse dicunt docti inter Hebræos quasi שם מים *illic aquæ*. Nam paulò pòst v. 6. dicitur, *Sit firmamentum in medio aquarum, & separet aquas ab aquis.* Formâ autem duali scribitur, ob duplices aquas, superiores & inferiores, quas dividit firmamentum.

2. *Terra autem*, והארץ] Terram hîc vocat per præoccupationem; acsi dicat, Id quod Deus postea vocavit terram. quum scilicet nudata fuit aquis, ut paulò pòst dicit, v. 10. ¶ *Desolata & inanis*, תהו ובהו] Ad verbum, *desolatio & inanitas*. vel, *solitudo & vacuitas*. Substantiva pro adjectivis, *desolatu & inanis*, sive *solitaria & vacua*. i. massa quædam ac moles rudis & indigesta. Voces istæ ferè unum & idem significant; nempe terram fuisse informem, incultam, & vacuam, quòd nullis adhuc vestita esset plantis, nullis herbis, vel arboribus ornata, ut exponit alter ex doctioribus Hebræorum. ¶ *In superficie voraginis* על-פני תהום] *Super faciem abyssi.* Vel, *super abyssum*. i. tenebræ immensam aquarum vim ac profunditatem tegebant. ¶ *Et Spiritus Dei agitabat sese*, ורוח אלהים מרחפת] Quidam Hebræorum intelligunt de vento: atque ita vertunt, *spiritus Dei volitabat*, vel *movebat se*, aut (ut alii) *incubabat*, ut columba nido. Chaldæus paraph. *Ventus à conspectu Dei sufflabat*, &c. Spiritum Dei vocat ventum à Deo excitatum: juxta illud Psal. 147. 18. *Flabit spiritus ejus, & fluent aquæ.* Vel dicitur *Spiritus Dei*, ventus magnus. Quum enim Hebræi magnitudinem alicujus rei significare volunt, adjiciunt hoc nomen *Deus*. Psal. 36. 7. *Justitia tua sicut montes Dei.* Et Psal. 80. 11. *Et rami ejus ut cedri Dei.* Vide infrà cap. 30. 8. Doctioribus magìs placet ut de Spiritu Divino intelligatur; q. d. Spiritus Dei arcanâ suâ virtute fovebat substantiam illam aqueam rudem & indigestam, ut stabilis permaneret ad tempus.

3. *Dixítque*, ויאמר] *Dicere* pro *jubere* & *præcipere* utuntur Hebræi. Alii accipiunt pro *velle* vel *decernere*. ¶ *Sit* יהי] Fut. Heb. pro imperat. Alii vertunt, *Fiat*. Alii, *Existat*. ¶ *Lux*, אור] Hebræi solis fuisse lucẽ intelligunt, quòd sol sit fons & origo lucis: quòd autem infrà dicitur sol creatus die quarto, id per repetitionem dici. Doctioribus magis placet, hîc per *lucem* significari à Mose lucem subobscuram, & numeris suis nondum absolutam, quæ postea creato sole, illustrior & splendidior reddita sit.

4. *Viditq́*, ויראי] i. *Intellexit, Sensit, Agnovit.* ¶ *Bona*, טוב] *Suavis, amœna, delectabilis, utilis, amabilis.* His omnibus exprimunt interpretes vocem istam Hebraicam. ¶ *Et divisit*, &c. ויבדל וגו'] Ad verbum, *Et divisit Deus inter lucem & inter tenebras.* Alii vertunt, *Et distinxit* (vel *distinctionem fecit*) *Deus inter lucem & tenebras.* i. sejunxit ac separavit lucem à tenebris.

5. *Vocavítque*, ויקרא] *Appellavítque.* i. Effecit ut postea homines vocarent lucem ipsam, Diem. ¶ *Fuit q́*, &c. ויהי וגו'] i. vespera & mane coaluit in diem unũ naturalem, sive, ex vesperâ & mane completus fuit primus dies. Alii, *Fuítque vespera & fuit mane diei prima.* Nam pro *primo*, *unum* usurpant Hebræi. q. d. Atque ita transactus est dies primus. Meminit priùs vesperæ quàm mane, quòd Hebræi diem naturalem à vesperâ incipiant.

6. *Expansio*, רקיע] *Extensio, distensio, diffusio.* Unde Jesaias dicit, cap. 42. 5. *Creans cœlos, & extendens illos.* Et cap. 40. 22. *Qui extendit velut telam cœlos, & expandit cœlos velut tabernaculum ad habitandum.* Psal. 104. 2. *Qui extendit cœlum velut cortinam.* Sit igitur expansio diffusum quoddam corpus aeris inter aquas supe-

nas

pernas & infernas. Corpus autem illud aliquando ab Hebræis dicitur שמים, aliquando רקיע. Distinguitur verò in duas partes, in partem superiorem, quæ appellatur *æther*, i. ignis; & in partem inferiorem, quam vocarunt *aerem*. Rursum aerem ipsum divisérunt in tres partes, in supremam, mediam, & infimam regionem. quæ infima regio distinguit aquas marinas & fluviatiles ab illis quæ sunt in media regione aeris. Licèt enim aliquando cœlum nostrum sit serenum, ita ut nullæ sint in eo nubes, nunquam tamen fit ut cœlum totum careat nubibus. Lxx interpretes vocarunt στερέωμα, quod Latini reddiderunt nomine *firmamenti*.

8. *Et fuit vespera*, &c. ויהיערב וגו'] i. Vespere & mane coaluit in diem secundum. Alii, *Et fuit vespere & fuit mane diei secundæ*. i. Ita transactus est secundus dies. vide quintum versum.

9. *Dixit autẽ* ויאמר] *Dixerat autem*. vel, *Jam verò dixerat*. quando scilicet fecerat expansionem illam. Istud enim pertinet ad opus secundi diei. De commutatione temporum apud Hebræos dictum est in Psal. 1. 1. ¶ *Et fuit ita*, ויהי כן] *Et factum fuerat ita*.

10. *Vocavitque*, ויקרא וגו'] *Vocavérátque Deus ipsam aridam, Terram: congregationem verò aquarum illarum appellaverat Maria*.

11. *Germinet terra*, &c. תדשא הארץ וגו'] Ad verbum, *Herbificet terra herbam, herbam seminificantem semen*. Singularia pro pluralibus, *Producat terra herbas, herbas producentes semen*. per appositionem dictum. i. quæ tandem evadant in herbas. Aut subaudi Et; *& herbas producentes semen*. דשא significat herbam tenellam quæ nuper producta est, neq; dum habet semen. עשב verò significat herbã quæ producto semine jam adolevit. ¶ *Arborem fructiferã*. עץ פרי] Ad verbũ, *Arborẽ fructũs*, i. arborẽ fructiferam, sive producentem fructus. Vice enim adjectivi utuntur sæpe Hebræi altero substantivo, quod Latinis per genitivum redditur. Præterea singulare est pro plurali, *arbores facientes fructum juxta genus suum, quarum semen sit in eis ipsis*. ¶ *Juxta speciem suam*. למינו] *Juxta genus suum*. & sic postea. *Genus* & *species* nonnunquam apud Hebræos confunduntur. ¶ *Cui insit semen suũ* אשר זרעו בו] Ad verbum, *cujus semen ejus in ipsa*, sub. *herba*, vel in ipso germine. Sic versu sequenti.

13. *Et fuit vespera*, &c. ויהי ערב וגו'] Vide annotationem 5 & 8 versus.

14. *Dixit etiam Deus*, ויאמר אלהים] Juxta Latinorum & Græcorum opinionem sol quarto die creatus est, & ante eum lux, herbæ, & arbores; nè homines sibi persuaderent solem esse causam lucis, generationisque herbarum & arborum, atque ita acciperent ansam idololatriæ. Hebræi verò dicunt solem & lunam creatos fuisse primo die, ut dictum est v. 3. Mosémque, quum primo die cœpisset narrare creationem rerum cœlestium, omisisse, tanquam res minùs notas, velútque incognitas, & descendisse ad creationem rerum terrestrium magis notarum nobis; postea quarto die repetisse omissa, ornatum nempe earum rerum cœlestium. nam primo die creatus fuit sol. Tunc autem sic vertendum erit, *Jam autem dixerat Deus, Fiant*, &c. ut præteritum vertatur per plusquamperfectum. Ex sacris tamen literis non possis dicere quo tempore creata fuerint luminaria illa, & creatæ stellæ illæ: solùm habes, hæc omnia fuisse creata intra diem quartum. ¶ *Sint luminaria*, יהי מארת] Ad verbum, *Sit luminaria*. verbum sing. pro plur. ¶ *In expansione cœli*, ברקיע השמים] i. in ipso corpore cœlesti, sive in ipso cœlo. ¶ *Ut dividant*, &c. להבדיל וגו'] Ad verbum, *ad dividẽdum inter diem & inter noctem*. ¶ *In signa*, &c. לאתת וגו'] Quidam intelligunt per *signa*, momenta ipsa; per *tempora*, horas: ut per motionem illorum corporum cœlestium designentur momenta, horæ, dies, & anni. Alii quædam subaudiunt, hoc pacto, *in signa* serenitatis aut tempestatis; *& tempora*, nempe veris, æstatis, autumni, & hyemis. Alii per *signa* intelligunt miracula & prodigia, ut Jos. 10. 12. & Jes. 38. 7. per *tempora* autem, solennitates & festa.

15. *Sint inquã luminaria*. והיו למאורת] i. luceant in ipsa expansione cœli. ¶ *Ut illuminẽt terram*. להאיר על הארץ] Ut luceant super terram.

16. *In dominium diei*, לממשלת היום] *In dominatum diei*, i. ut præesset diei. Istud intelligendum est de luce quam administrat sol diei. Idem sentiendum est de luna: hoc est, ut interdiu luceret sol, & luna noctu. Quod Jeremias explicat cap. 31. 35. *Qui dedit solem in lucem per diem, & statuta lunæ & stellarum in lucem noctis*. Etiam id præcedenti versu & sequenti explicatur, *Ut illuminent terram*; sive luceant super terram.

17. *Ea*, אתם] Nempe solem, lunam, & stellas.

18. *Utque dominarentur* ולמשל] Vide paulò antè in v. 16. eandem vocem.

20. *Produeant*, וישרצו] Significat producere in magna abundantia. Alii, *Repere faciant*. ¶ *Reptile animæ vivẽtis*. שרץ נפש חיה] Sing. pro plur. i. reptilia animata viventia; hoc est, pisces maris & fluminum. Reptilia dicuntur quæcunque pedibus carent, aut quæ breves admodum pedes habent, ita ut pedes illi non sint apti ad gradiendum in terra. Sunt autem reptilia terrestria & aquatilia. ¶ *Et volatile volet*, ועוף יעופף] Sing. pro plur. *Volatilia volent*, sive *volitent*. Quidam vertunt, *& volatilia quæ volabunt*, vel *volitabunt*. i. quorum natura ac proprietas sit volare. Non quòd ex sola aqua creata fuerint volatilia (imò partim ex aqua, partim ex terra facta fuerunt. siquidem infrà 2. 19. dicit Deum *finxisse volatile ex terra*) sed quòd substantia illa purissima aquæ fuerit præcipua causa materialis. Aquæ enim sunt principium passivum, sol activum; Deus verò, præcipua causa agens & efficiens. ¶ *In superficie expãsionis* על פני רקיע] *Corã expãsione*. vel, *ante conspectum expansionis cœli*. i. in parte altissima aeris. Quidam, *sub cœlo ipso*.

21. *Cetos magnos* את-התנינם] Hæc vox propriè significat animalia illa oblonga super terram quæ præ se ferunt formam serpentis: hîc tamen accipitur pro animalibus aquatilibus immensæ magnitudinis. ¶ *Et omnem animã vivẽtẽ* ואת כלנפש החיה] Hebraismus, pro, *& omnia animalia viventia*. ¶ *Produxerunt*, שרצו] *Produxerunt in magna abundantia*. Alii, *repere fecerant*.

22. *Benedixitque*, ויברך] Benedictio in sacris literis significat abundantiam. q. d. Dedit illis fœcunditatem verbo suo. Postea seipsum explicat, quid per *benedicere* intelligat, quum dicit, *Crescite*, sive *fructum edite*. ¶ *Crescite*, פרו] *Fructificate*, sive *fructum edite*. Hebræi dicunt esse imperativa pro futuris, *Crescetis*, &c.

23. *Et fuit*, &c. ויהי וגו'] Vide suprà v. 5.

24. *Producat*, תוצא] *Educat, Gignat*. ¶ *Animam viventem*, נפש חיה] Sing. Heb. pro plur. *animalia viventia*. Seipsum postea declarat, quid per *animam viventem* intelligat, quum mox dicit, *Jumenta* &c. ¶ *Jumenta*, &c. בהמה וגו'] Sing. Heb. pro plur. ut & sequenti versu. בהמה significat species animantium quæ herbas comedunt, sive sint domestica, sive sylvestria. Per *bestias terræ* intelligit feras & animalia quæ carnibus vescuntur, ut lupi, leones, & ejusmodi.

25. *Terræ*, הארץ] Hoc addidit ad differentiam reptilium aquatilium, de quibus paulò antè, v. 20.

26. *Faciamus hominem*, נעשה אדם] Plurali numero utitur Moses, ut significaret plures subesse in Deo Personas, & Patrem in creatione hominis advocasse in consilium Sapientiam suam, & Virtutem sive Spiritum. Hoc autem loco אדם non est nomen proprium, sed nomen speciei, ut & infrà: & singulare pro plurali: nam mox sequitur verbum plurale, *dominentur*, sive *præsint*. ¶ *Ad imaginem nostrã*. בצלמנו] Ad verbũ, *in imagine nostra*. ¶ *Secũdùm similitudinẽ nostrã*. כדמותנו] *Juxta similitudinẽ nostrã*. Quidam subaudiunt Et, *& juxta*, &c. Vocibus *imaginis* & *similitudinis*, sive *simulacri*, ejusdem significationis, maximam similitudinem significat. q. d. nobis simillimos, ut quantum fieri poterit accedant ad naturam nostram. Intelligit autem similitudinem non corporis sed animi, quæ consistit in immortalitate, innocentia, justitia, & sanctitate, reliquisque animi dotibus. Paulus dicit nos per Evan-

Evangelium *transfigurari*, ſive *transformari, in imaginem Dei*, 2 Cor. 3. 18. Et ſecundùm ipſum regeneratio ſpiritualis nihil aliud eſt quàm ejuſdem imaginis inſtauratio, Col. 3. 10. Epheſ. 4. 23. ¶ *Et toti terræ*, -ובכל הארץ] i. feris, quæ dicuntur *beſtiæ terræ*. ut ſit continens pro contento. hoc eſt, ut profligatis feris, inhabitent homines quamcunque voluerint terram. nam regiones reddunturinacceſsæ propter feras. Vel, *toti terræ* ; i. colant terram, & velut cogant ſibi reddere fructum, omnibúſque reptantibus in terra.

27. *Dei*, אלהים] Antecedens pro relativo, *ſuam*. ¶ *Illum*, אותו] i. unumquemque eorum.

28. *Et benedixit eis*, ויברך אותם] Benedictio ſignificat omnem favorem, copiam, & fœcunditatem; ut v. 22. Sexto igitur die creati fuerunt vir & mulier; alioqui non diceretur, *Et benedixit eis Deus*. Quomodo autem creati fuerint, dicitur à Moſe ſequenti capite per repetitionem. ¶ *Creſcite*, פרו] Vide ſuprà v. 22. ¶ *Et ſubjicite eam*, וכבשוה] i. reddite eam vobis habitabilem, ſubjugatis feris. vel, *Domate illam*, i. colite illam & quaſi cogite vobis reddere fructum. ¶ *Reptanti*, הרמשת] *Gradienti, incedenti*.

29. *Ecce*, הנה] Apud Hebræos pro *Sanè*, vel *utique* ponitur. ¶ *Dedi*, נתתי] Præt. Heb. pro præſ. *do*. i. permitto vobis ut comedatis omnem herbam, &c. ¶ *Producentem*, ורע] Ad verbum, *ſeminificantem*. ¶ *Et omnę lignum*, &c. -את כל-העץ וגו'] Hebraiſmus, pro *omnis arbor pomifera*, i. omnis fructus arboris pomiferæ.

30. *Omne olus herba*, כל-ירק עשב] i. Omnis herba virens. Quidam vertunt, *univerſus viror herbæ*.

CASTALIO.

5. *Exſtitit ex veſpere & mane dies primus*] i. exſtitit dies primus, qui conſtat ex nocte & die. Hîc enim pars pro toto ponitur, ut apud Danielem *veſperomatutina* pro *diebus*, & apud poetas *quatuor autumni* pro *quatuor annis* dicuntur. Incipit autem dies à veſpere, quòd tenebræ ante creatam lucem fuerunt. eúmque ità Hebræi auſpicantur: quod idem olim facere Gallos tradit Cæſar, & Germanos Cornelius Tacitus.

6. *Liquidum inter aquas*] רקיע, à *diducendo* dictum, ſignificat liquidum, quòd tantum ab aere ſive cœlo differt, quantum lux à die, aqua à mari, ſiccum à terra. Nam cùm hoc aquam ſuperiorem ab inferiore dividat, & conſtet aquam inferiorem eſſe mare, neceſſe eſt ut hoc liquidum ſit aer; qui etiam à poetis Latinis *liquidum* vocatur, Hebraico more: quod elementum mari conjunctum eſt. Quod enim duo extrema vel disjungit, vel conjungit, id utrumque tangit. Aqua autem ſuperior, eſt pluvia, quæ quanquam ſupra totum liquidum, id eſt, ſupra totum cœlum, non eſt, tamen ut ſupra liquidum dicatur, ſatis eſt ſi habet infra ſe liquidum. Nec vero conſentaneum eſt, Moſem, cùm hîc de aquis nominatim loqueretur, nullam feciſſe pluviæ mentionem, quæ res eſt non parvi momenti, & cujus mentionem Sibylla de mundi creatione loquens fecit. necnon Joſephus Moſem interpretans dicit cœlum factum eſſe pluvium. Nec aliud eſt, pluviam ſupra liquidum dici, quàm Latinè aquam cœleſtem. Itaque Plinius principio libri 31. de aquis ità loquitur, *Scandunt in ſublime, & cœlum quoque ſibi vendicant, ac nubium obtentu vitalem ſpiritum ſtrangulant, qua cauſa fulmina elicit, ipſo diſcordante mundo. Quid eſſe mirabilius poteſt aquis in cœlo ſtantibus?* Hæc Plinius. Eodem modo in 2 Reg. 21. dicitur aqua de cœlo deſtillare, hoc eſt pluvia. Eſt autem animadvertendum, quod Græcè aer & æther & ἀέριος dicitur, id ab Hebræis uno *liquidi*, ſive *cœli*, nomine comprehendi. Latini quoque totum hoc *cœli* nomine comprehendunt. Quòd ſi quis pervicaciùs negat, hoc de quo hîc Moſes loquitur, id eſſe quod Græcè *aer*, Latinè *cœlum* dicitur, oſtendat quidnam ſit id quod mare à ſuperiore aqua dividit, & quomodo vocent Hebræi aerem. Aliud quod aquas dividat nihil eſt. Aerem Hebræi nomine Græco hodie vocant. Quid, antequam eſſet lingua Græca, id eſt, ante turrim Babel, cùm ſola eſſet Hebræa, nullúmne rei tam vulgaris habebant nomen? aut ſi habebant, cur non exſtat in ſacris literis? At exſtat profectò: éſtque tam idem רקיע & שמים i. *liquidum* aut *aer* & *cœlum*, quàm *ſiccum* & *terra*. nec alia de cauſa שמים, i. *cœlum*, ab aquis deductum nomen habet quàm quòd pluviæ ſedes eſt. Itaque ſcribit Moſes in diluvio *apertos fuiſſe cœli meatus*. Hinc *volucres cœli*, i. aereæ. Cœlum autem ſecundo die fuiſſe creatum oſtendit Moſes, qui dicit, Deum juſſiſſe ſecundo die, ut exſiſteret liquidum. atque idem docetur 4 Eſdr. 6. his verbis, *Secundo die aeris auram creaſti*. Nam quòd in propoſitione Moſes cœlum terræ præponit, dignitatis, non creationis, habet rationem. Idem enim cap. 2. dicit, *Cùm terram cœlúmque feciſſet Deus*. ubi terram cœlo anteponit. Ex quo patet, verborum ordinem non ſemper eundem eſſe quem temporis. Et vero conſentaneum eſt, terram, tanquam fundamentum, priùs eſſe factam. Nec neceſſe eſt cœlum, quia ſit præſtantius, propterea priùs eſſe creatum. nam & beſtiæ & ſtirpes, quæ ſunt homine viliora, tamen ante hominem ſunt creata.

9. *Appareret ſiccum*] Quod Latini per neutrum, id Hebræi, qui neutrum genus non habent, aliquando per fœmineum dicunt. Hanc ob cauſam Vetus interpres vertit *arida*, & Græcus ξηράν.

11. *Pareret terra ſtirpes*] In Hebræo eſt תדשא. quod, ſi licet verbum fingere, ſignificat *ſtirpare*, i. ſtirpes creare; ut ſi dicas, *Stirpet terra ſtirpes*. quomodo dixit Ariſtoteles 3. de Generat. animal. ᾠοτοκοῦσι τέλειον ᾠόν. quomodo & *vivere vitam* dicimus. qualia ſunt hæc Gallica, *enfanter, veler, cochonner*; quæ Latinè ſic redderentur, *puerum, vitulum, porcellum parere*. Multa ſunt in ſacris literis talia, ut *jurare juſjurandum, peccare peccatum*, quæ ſunt Latino more dicenda: id quod ſemel annotaſſe, ſit ſatis. Sunt autem ſtirpium tria genera, arbores, frutices, & herbæ: ſed frutices in arboribus comprehendit Moſes. Vocat autem *arbores fructiferas*, & *herbas frugiferas*, non quòd ſint omnes fructuoſæ, (quamvis omnes ſemen habeant) ſed quia earum proprium eſt fructus ferre: ut cùm piſces dicunt *ſquamigeros* poetæ, quòd piſcium propriæ ſunt ſquamæ, non tamen omnium. Præterea his verbis fœtifica vis datur ſtirpibus eodem momento quo creantur; quæ vis animalibus ſeparatim data eſt.

20. *Natatiles animantes*] Græci ἑρπετὰ, Latini *reptilia* verterunt. Sed eodem verbo utuntur etiam in eis quæ ex terra quarto die orta ſunt, ut reptilia & ex aqua & ex terra orta eſſe videantur; id quod abſurdum eſt. Hebræum eſt שרץ, quod Lev. 11. dicitur de piſcibus, & de volucribus multipedibus, déque ſerpentibus. Nos tam latè patens verbum non habemus. Sunt tamen hæc ut rei naturâ, ità verbis quoque apud Latinos etiam confinia. Nam & *nare per aera* aves poeticè dicuntur, & Dædalus *remigio alarum Inſuetum per iter gelidas enavit ad arctos*. Igitur ex aqua orti ſunt piſces, & volucres tum bipedes tum multipedes; ex terra autem pecora, beſtiæ terreſtres, & ſerpentes. quæ ſerpentes verbo רמש ſignificantur: quod tamen alibi *moveri* ſignificat, & Pſal. 104. *natare*.

26. *Faciamus hominem*] Videtur cum Filio ſuo loqui, de quo ſic Sibylla lib. 8.

Hujus conſilio namque olim primitus uſus,
Sic ait Omnipotens, Faciamus imagine, fili,
Ambo de propria mortalia ſemina ducta.
Nunc ego curabo manibus, tu denique noſtram
Effigiem verbis, ut opus commune ſtruamus.

Qui dominetur] In Hebræo eſt in plurali, *Dominentur*. Sed cùm de toto genere loquatur, nihil refert utro numero utare, dum loquendi conſuetudinis rationem habeas.

CLARIUS.

1. *In principio*] Sunt quibus videatur, ex illis Moſis verbis, *In principio creavit Deus cœlum & terram*, non colligi manifeſtè, mundum non ab æterno factum: verùm, ut cætera prætermittamus, unum illud ſatis mihi videtur eſſe poſſe ad tollendam illam æternitatis opinionem, quòd de primi hominis creatione fit mentio, cui aſſignantur

signantur certi vitæ anni, cæteríque qui deinceps gignuntur; ut colligatur, ab Adam ad diluvium tot annorum numerum interceſſiſſe, & à diluvio ad Moſen, &c. Porrò, hominem cum ipſis naſcentis mundi exordiis factum fuiſſe quis dubitet, cùm ejus unius cauſâ hæc mundi fabrica facta videatur? At otioſum, inquient, Deum in tanta æternitate manere quí oportuit? Quibus illud Pauli aptè poſſumus reſpondere, *Atqui, O homo, tu quis es, qui ex adverſo reſpondeas Deo? Nunquid dicit figmentum ei qui ſe finxit, Quare me feciſti ſic?* Quis enim hominum audeat dijudicare, utrum magis Divinæ majeſtati atque omnipotentiæ fuerit conſentaneum, ab æternóne, an poſt ſecula infinita, mundum conſtruxiſſe? præſertim cùm, quæ de mundi vel æternitate vel tempore dicuntur, eadem de ipſius magnitudine dici poſſint, cur ſcilicet longè majus & magis dignum illâ Divinâ infinitate ſpatium ei non ſit datum, atque adeò cur non potiùs mundi conſtructi ſint plures? nam nè punctum quidem exiguum eſt hæc, quæ videtur, mundi vaſtitas, ſi cum Authore ſuo conferatur. Sed meminiſſe nos oportet ſæpe in ipſis noſtris ratiocinationibus, quid Deus ipſe dicat; *Non enim cogitationes meæ*, inquit, *cogitationes veſtræ, neque viæ meæ viæ veſtræ. Quoniam quantum diſtant cœli à terra, tantum diſtant cogitationes meæ à cogitationibus veſtris, & viæ meæ à viis veſtris.* Præterea, qui imaginantur coæternum Deo eſſe mundum, ut qui ab eo quidem proficiſcatur, ſed ita illum continuò conſequatur ut umbra corpus, aut fulgor lampadem, non deerunt nè iis quidem quæ eis ſcrupulum moveant, atque illud in primis, quòd videbitur à neceſſitate potiùs quadam quàm à Divina voluntate profectus: Nam ſi hoc non fuit neceſsarium, cur ſine mundo eſſe potuiſſe aliquando Deum judicare non audent? Sin ex ejus voluntate atque arbitrio factus eſt mundus, quænam hæc eſt neceſſitas introducendæ æternitatis? Sin dicant, volentem quidem Deum feciſſe mundum, ſed decuiſſe, atque adeò oportuiſſe, ut ab æterno ea res fieret, eódem revolvuntur, & re quidem ipſâ, quamvis appareant verbis evadere, neceſſitatem introducunt. Etenim umbra corpus, fulgor lampadem, veſtigium pedem ſequuntur neceſſariò, neque in ea re aut eligentis aut formatricis voluntatis fit cogitatio: ut mittam, quod paulò antè diximus, imbecillas nimis eſſe humanas ratiocinationes, ſi, quid Deum deceat, quídve oporteat, velint diſputare. Audiamus vel Platonem, qui monet, de Divinis rebus ſolis filiis Dei eſſe credendum. *In principio* ergò *creavit Deus cœlum & terram*, contra eos (ait Magnus Baſilius) qui ſine principio & ab æterno mundum fuiſſe crediderunt, alioqui dicendum potiùs fuiſſet: *In principio erat cœlum & terra*, ut Joannes de Filio dixit, *In principio erat Verbum.* Vel dixit, *In principio* (ait idem Baſilius) ut intelligeremus, Deum ſine intervallo temporis omnia feciſſe. Principium enim temporis nondum eſt tempus; neque ullum principium idem eſt ei cujus eſt principium. Videtur etiam poſſe ſic accipi, *In principio creavit Deus cœlum & terram*, pro eo ac ſi dixiſſet, Principium creaturarum Dei fuit cœlum & terra. Quòd ſi de Angelis quæſtio moveatur, reſpondebitur, Propoſitum fuiſſe Moſi de hac viſibili tantum fabrica diſſerere. Thargum Hieroſolymitanum, quod Jonathæ aſcribitur, magnæ apud Judæos authoritatis, habet, *In ſapientia creavit Deus cœlum & terram.* Meminit autem extremorum Moſes, cœli videlicet ac terræ, quæ media omnia complectuntur. ¶ *Creavit Deus*] Textus Hebraicus habet, *In principio creavit Dii cœlum & terram*; ſicut & infrà dicitur plurali numero, *Faciamus hominem*; & mox ſubditur in ſingulari, *Et creavit Deus hominem.* ut ab ipſo Scripturæ exordio agnoſceremus cum unitate Divina Perſonarum eſſe diſtinctionem, quamvis Judæi hîc conentur id frivolè refellere.

2. *Inanis*] Vel *informis*; quod de illa quam *primam vocant* materiam externi philoſophantur, vel quia confuſa erant adhuc omnia. Septuaginta verterunt, ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος, *inviſibilis & incompoſita.* nam & ornatus illi ſuus deerat, & undique operiebatur aquis. Vide, hoc præſertim loco, Hexaemeron Baſilii, ubi pulchrè atque eruditè, ut omnia, eorum ſententias confutat philoſophorum qui materiam non genitam introducunt. ¶ *Abyſſi*] Terra, Abyſſus, Aqua pro eadem re poſita ſunt, ut mollem, obſcuram & incompoſitam intelligeremus. Alii nomine *aquarum* accipiunt elementa tenuiora. ¶ *Spiritus Dei ferebatur*] Fovebat, ut cùm ova foventur ab alite: ſignificátque virtutem inditam germinandi atque gignendi. Alius intelligit vehementiam aquæ agitaſſe etiam ipſas aquas, ità ut omnia hinc indè confuſa agerentur.

5. *Appellavítque lucem Diem.*] Nunc verò poſt factum ſolem dies eſt, dum aer à ſole illuſtratur, in hoc ſuper terram hemiſphærio; & nox, obumbratio terræ, ſole deliteſcente facta: tunc autem non ſecundùm ſolarem motum fiebat dies & nox, ſed vel effuſo primogenito illo lumine, vel rurſum contracto, prout præfixa à Deo menſura fuerat. Poſtea verò ſolare corpus factum eſt, tanquam vehiculum illius lucis, quod explicatiùs etiam tempora mortalibus diſtingueret. Invenies & hunc locum in eodem Hexaemero divinùm in modum tractari. Et omnino hoc caput non ſcholiis ſed voluminibus eget, ſi ulla tamen hominum volumina tantæ rerum magnitudini queunt reſpondere.

6. *Firmamentum*] Sonat vox Hebræa *extenſionem*, ut illud, *Extendit cœlum ſicut pellem.* Nam ex aquis fecit rem extenſiſſimam, & ſphæras quaſdam, quas eodem vocabulo cum cœlo ſummo vocat, quod primò creavit. Putant autem quidam, angelos, & quæ ſuperiora ſunt, à Moſe ſignari per *aquas ſupra firmamentum*, ſive ob copiam, ſive ob elementi puritatem; per *aquas* verò *ſub firmamento*, elementa, & quicquid ſublunare eſt, ſive aerem & locum nubium. Alii cenſent à Moſe fieri mentionem hujus tantùm corporei mundi, atque idcirco hîc intelligi, in medio aquarum aquas quaſdam ſolidatas, & factum firmamentum, quod cohibeat aquas ſuperiores & inferiores, nè iſtæ aſcendant, illæ deſcendant, & ex aquis quæ ſupra firmamentum ſunt, cryſtallinum, quod vocant, cœlum eſſe, aquas concretas. Quòd verò ſecundo die de more non benedixerit, præter vulgatam illam & à philoſophis acceptam ſententiam, quòd ſ. binarius primus ſit qui ab unitate diſcedat, faciátque diviſionem, quódque materiam formámque ſignificet, & à Divina ſimilitudine diſjungatur, alia ratio videtur literæ magis conſentanea, quòd diſtinctio illa aquarum, quæ ſecundo die inchoata fuit, tertio demum die fuerit completa, atque idcirco bis dictum ſit ipſo tertio die, *Vidit Deus quòd eſſet bonum.*

10. *Aridam*] Dicunt Hebræi *aridam* vocatam, quòd omni fructu deſtitueretur; *terram* verò, quòd jugiter appetat ferre fructum. Nam Hebrææ dictiones id ſignificare videntur.

14. *In ſigna & tempora*] Vox Hebræa *Moad* ſignificat tempus ſtatutum, & quod aliquid teſtatur. nam venit à verbo *Jaad*, quod teſtari ſignificat. Hinc ſolennitates quædam legales, ut Paſcha, Tabernacula, Novilunia, & aliæ ſimiles, vocantur *Moadim.* Hîc verò per *Moadim* intelligunt ver, meſſem, hyemem, & æſtatem. Porrò, *ſigna*, ut ſerenitatis & pluviæ, & quæ humanis uſibus inſerviunt.

20. *Sub firmamento cœli*] In proſpectu cœli, ut cùm dicitur, *ſub divo.*

27. *Et creavit Deus hominem ad imaginem ſuam*] Ex hoc loco Magnus Baſilius arguit libertatem arbitrii, cùm non repetita ſit illa dictio, *ad ſimilitudinem*, quæ dictio ſuperiùs fuerat poſita. Vide ipſius Hexaemeron: nam res eſt quæ parùm aptè ſcholio arctari poſſit.

29. *Ecce dedi vobis*] Anticipatio eſt. nam Deus duobus hîc loquitur; cùm poſteriùs Evæ productio deſcribatur.

DRUSIUS.

1. QUi navem conſcendet mare hoc ſacrum ſulcaturus, ante omnia vitare debet ſcopulum qui naviganti primus occurrit, in quem tot viri magni graveſque impegerunt & naufragium paſſi ſunt. Moſes ait, *In principio*

cipio creavit Deus. Hebraicè, creavit *Elohim.* Hîc myſterium latere putant, pluralitatémque innui aſſerunt perſonarum. Quo argumento? Quia nomen plurale conſtruitur cum verbo ſingulari. Hoc partim verum, partim falſum eſt. Verum eſt quoad terminationem, falſum quoad ſenſum. Nam Elohim quando de uno dicitur, ſenſum habet ſingularem. Dicitur autem de uno Deo paſſim, & de uno angelo, vitulo, idolo, homine. Quæ probata mihi aliàs. Proinde Hieronymus de Quæſt. Ebra. & epiſt. 136. iterúmque Procopius in Geneſin ſcribunt eſſe nomen communis numeri, quòd & unus Deus ità vocetur & plures. Si verum hoc, ut eſt veriſſimum, corruit argumentum quod à numero ducitur. Quis enim nomen liberorum, quando de uno uſurpatur, dixit habere unquam ſenſum pluralem? Quis plures Athenas, Thebas, Salonas, quia dicimus Athenæ, Thebæ, Salonæ? Quis neget unum cœlum eſſe ſupremum, quod Apoſtolus tertium, & David cœlum cœli vocat, quoniam Ebraicè vocatur SAMAIM numero duali: Aut, ut Hieron. mavult, plurali? Nonne helleboro curandus eſt qui ex numero illo colligit duos tantùm cœlos creatos eſſe? Quid? An ideo plures tenebræ, quoniam in Latio non auditur tenebra numero ſingulari? Quis ad hujuſcemodi ineptias non pelvim poſcat? Si Elohim vi numeri pluralitatem innuit, cur non etiam Adonim? Nam eadem utriuſque ratio; *Si Adonim ego*, inquit Deus apud prophetam, *ubi timor mei?* Malach. 1. Ecce par myſterium quod tamen nemo hîc agnoſcit: ne in plurali quidem בעלים *Baalim*, qui aliquando de uno domino dici reperitur, ac tunc habet ſenſum ſingularem, ut etiam Adonim, cum de uno Deo ſermo eſt. Sed conſtructio nos aliud docet. Nihil minus. Nam talia conſtruuntur vel ſingulariter vel pluraliter. Si ſingulariter, habetur ſenſûs ratio, ut in, *creavit Deus*: ſi pluraliter, habetur ratio terminationis, ut in אלהים קדושים *Deus ſanctus*, cui ſubnectitur הוא, quod ad ſenſum refertur. Quod verùm ברא BARA ſpectat, ſignificat hîc ex nihilo creare, & alibi ex præjacente materia, ut cùm homo dicitur creatus ex limo terræ. Similiter piſces grandes, quos τὰ κήτη vocant, creati memorantur. Interdum idem valet quod gignere, ut Proverb. 8. in eodicibus Græcis, *initio viarum ſuarum creavit me*, ἔκτισε, i. genuit. In Hebraicis eſt *acquiſivit*: idem aliter. Nam acquirit pater quem gignit. Sic ſapientia creata legitur apud Syracidem. Quod fortè an in mentem habuerunt antiquiſſimi Ebræi, cum dicerent Meſſiam ante mundum creatum fuiſſe. Scio quid recentiores de Meſſia ſentiant: ſed profectò ante mundum nihil fuit creatum. Mundum appello cœlum ac terram. Hoc ſignificat Moſes cum ait, *In principio creavit*, &c. hoc eſt, interprete Philone, primum omnium creavit cælum ac terram, q. d. nihil antè creavit. Non ergo Meſſiam. Aut igitur falſum eſt quod illi aſſerunt: aut creavit, i. genuit. Quomodo ſanè Virgilius, *Sulmone creatos*, dixit pro genitos: quos procreatos uſitatiùs alij memorant. ¶ *Cœlum ac terram.* | vel, *cœlos.* Nam tres cœli in his literis, Infimum, medium, ſupremum. Infimum continet omnes regiones aeris, in queis & aer imus, qui peculiariter ac propriè SAMAIM vocatur, quod ſit in medio aquarum: unde & *aves cœli*, & *cœlum ſudum, pluvium, ſerenum*, &c. Medium eſt cœlum, in quo ſol, luna & ſtellæ. Supremum eſt, quod Hymnographus *cœlum cœli* vocat, ſedes Dei & beatorũ ſpirituum, in quod ſe raptum fuiſſe teſtatur ὁ μακάριος Paulus, & cœlum tertium appellat. Dictio שמים dualis eſt, ſed cùm de uno cœlo dicitur ſenſum habet ſingularem: cùm de pluribus, pluralem. Unde ex numero nihil inferri poteſt, nec refert cœlum dicas an cœlos, cùm vox Ebraica ſemper terminationem habeat dualem: quam Hieron. ideò pluralem appellat, quòd ſit pluralis etiam duorum, quem propriè dualem nuncupamus. Si alia fuit mens Hiero. non excuſo. Viderit ipſe & qui ei ſupra verum addictus eſt.

2. *Spiritus Dei*] Ambiguè dicitur. Nam & ventum denotat & Spiritum S. Ventus ità vocatur, vel qui à Deo immiſſus, vel qui vehemens. Sic *Arbores Dei*. Dei enim nomen adhibetur ad auxeſin. Sic dicõ, quicquid in ſuo genere præſtat, Deo tribuitur. Hoc modo Ninive vocatur *civitas magna Dei*. Nam quod Deo magnum, id ſanè magnum ſit oportet. Hoc poſito, videamus quo ſenſu accipi debeat apud Moſen Gen. 1. 2. Nam de vento interpretari coactum videtur, cùm ventus nihil aliud ſit quam aer impulſus, cujus meminit poſtea cùm ait, *ſit expanſum in medio aquarum*, ubi codex Ebræus habet רקיע quod propriè de aere dici perhibent. Vide quæ ſcripſimus ad verſ. 6. Malim igitur ut de Spiritu S. locus intelligatur. Nota, ſi placet. In fonte *ſpiritus Elohim.* Si Elohim vi numeri pluralitatem inſinuat, ergo Spiritus S. ſui ipſius ſpiritus eſt. Nam pluralitas in Deo nihil aliud quàm Trinitas. Quid igitur? nomen Elohim, ut etiam θεὸς, & Deus, modò eſſentialiter ſumitur, ac tum comprehendit in ſe omnes tres perſonas: modò perſonaliter, ac tum ſignificat unam aut duas perſonas ut hîc, & cùm Chriſtus dicitur genitus ab Elohim, hoc eſt, à patre. Ergo Spiritus Elohim qui tam à Filio procedit, quàm à Deo Patre. Huc refer אלהים אלהיך, ô Deus Chriſte, Deus pater unxit te ſupra omnes conſortes tuos. Dicere verò Patrem impropriè vocari Elohim, tam ἀθεόλογον eſt, quàm quod maximè. Nam in Elohim ſignificatio judicij. Quis autem unquam dixit, aut cui hoc in mentem venit, ut diceret Patrem impropriè Judicem eſſe hujus univerſi?

5. A veſpera diem incipiunt Ebræi. Vide Obſervat. lib. 8. cap. 9. Unde Gen. 1. 5. primùm veſpera nominatur, deinde mane. Veſpera mane ſignificat ſpatium illud quod Græci vocant τὸ νυχθήμερον diem & noctem comprehendens: qui ſimul efficiunt juſtum diem viginti quatuor horarum. Hoc indicat Moſes, cum ait, *Fuitque veſpera & fuit mane dies unus.* Siquidem per veſperam ſignificat noctem, & per mane diem, figura loquendi quam ſynechdochen appellant. Scivit hoc S. Auguſtinus ad locum, *veſpere autem ſabbathi*, ſic ſcribens, *Nomine veſperis noctem deſignat, a parte totum intelligens: Veſper enim principium noctis eſt.* Imò diei civilis, qui etiam noctem in ſe complectitur. Nam ſolaris dies, qui eſt duodecim horarum, principium habet ipſum mane. Ad hunc locum Origenes, *Non dixit primus, ſed unus, quia tempus nondum erat antequàm eſſet mundus, tempus autem eſſe cœpit cum mundo:* & Hyppolitus Romæ, *unam diem dixit & non primam, ut hanc per circulum revertentem atq; hebdomadam perficientem, cùm tamen una eadémque eſſet, declaret.* Nodum in ſcirpo quærunt. Simplex ſenſus eſt, unus, i. primus. O Grammatica divina, quàm ineptiunt ſæpè qui te negligunt aut contemnunt! Sic dico, unus valet primus, præſertim cum ſequitur ſecundus, ut hîc & infra 2, 11. *Nomen unius Phiſon*, i. primi. Nam ſequitur, *nomen ſecundi Gihon.* Sed & aliter ità uſurpatur. Nam cùm alterum אחד ſequitur, tunc priore loco ſignificat *unus.* i. primus, & poſteriore loco שני i. ſecundus. Exempla obvia in priore librorum Samuelis, & alibi. Videſis Exod. 18. 4. Sic Marc. 16. μιᾷ τῶν σαββάτων, primus Sabbathi, vel ſi mavis, Sabbathorum, eſt primus dies hebdomadæ, quam feriam primam vocant. Hodie dies dominicus vocatur, & olim κυριακὴ ἡμέρα. Ut *unus ſabbathi*, qui Ebræis אחד בשבא vel אחד בשבת (Ità loquitur Gerundenſis Exod. 12. 2.) ſic Hag. 1. 1. μιᾷ τοῦ μηνός, uno menſis, quod pro eo habendum ac ſi dixiſſet, primo menſis. Unus enim ordinem deſignat. Sic alibi *uno & ſexcenteſimo anno*, pro quo in Thargum, *ſexcenteſimo & uno.* Exod. 2. 18. *uſq; ad diem unum & vigeſimum.* Quomodo & Cicero de ſenectute, *qui unũ & octogeſimũ anno ſcribens mortuus eſt.* Grammatici vocant enallagen, quia cardinalis numerus pro ordinali ponitur. Sic, *in anno duorum.* i. ſecundo. Vide Gen. 18. 13.

6. *Sit expanſum in medio aquarum.*] Prius erat, *ſit firmamentum*: Quod aeri fluido minùs rectè convenit, de quo hîc locus intelligendus eſſe, ſalvo tamen aliorum judicio, mihi videtur. Nam is medius eſt inter aquas ſuperi-

ores, hoc est, pluvias, quæ in media regione aeris, & inferiores, hoc est, marinas, &c. Sanè vox Ebræa רקיע RAKIA à verbo est quod expandere sive extendere significat, veluti cùm pellis aut aulæum extenditur, aut metallum malleo deducitur & attenuatur. Notum illud, *qui extendis cœlum sicut cortinam*: item *creans cœlos & extendens eos*. Utrobique est נטה in fonte, quod extendere significat. Idem רקיע, quanquam Seues illud reddunt verbo στερεοῦν, unde στερέωμα, quod firmamentum sonat. Hoc expansum postea cœlum vocavit, i. שמים, cujus appellatio ab aquis, de quibus diximus, in quarum medio situm est. Cœlum aereum appellant & cœlum simpliciter, ut cùm dicimus *cœlum serenum*, *nubilum*: & *aves cœli*, i. *aeris*. Eucherius, *Aliud est cœlum aereum, & aliud cœlum æthereum. Cœlum quippe aereum terræ est proximum, unde aves cœli dicimus, qui eas volitare in aere videmus*. Augustinus de Agone Christiano cap. 3. *Scriptura vocat aves cœli & volatilia cœli, cùm manifestum sit aves in aere volare, & nos in consuetudine hunc aerem cœlum appellamus. Nam cùm de sereno vel nubilo quærimus, aliquando dicimus, qualis est aer? Et aliquando, quale est cœlum?* Idem de natura boni, cap. 33. *Aer quandoq; & cœlum dicitur, non illud in quo sunt sidera, sed hoc inferius, cujus caligine nubila conglobantur, & ubi aves volitant. Nam & cœlum nubilum dicitur, & volatilia cœli appellantur*. De Cœlo hactenus: Videamus nunc an expansum tribuatur aeri. Sanè aeris vocabulo usus fuit Chaldæus paraphrastes, Psal. 19.1. ubi codex Ebræus רקיע habet. David Ebræus cognomento Camius existimat hanc esse propriam hujus vocabuli significationem. Nam in comment. ad Psal. 27. *Vocatur*, inquit, *aer in veritate sua RAKIA*. i. expansum. In veritate sua, hoc est, verè ac propriè. Mentio suprà cœli ætherei, quod & sidereum, in quo sol, luna & stellæ: De quo capiendum illud, vers. 14.

Sint luminaria in expanso cœli.

Ubi non malè cum veteribus leges, *in firmamento cœli*, ἐν τῷ στερεώματι τῦ οὐρανῦ. Siquidem ea cœli pars in qua sunt luminaria, rectè στερέωμα vocatur propter soliditatem. Sanè quidem Plato, ubi dicit Astrologiam versari circa στερεῦ φορὰν, per στερεὸν cœlum intelligit. Significat autem στερεὸν firmum, solidum, stabile. Qua ratione Homerus χάλκιον οὐρανὸν dixit, & χαλκοβατῆ δώματα, & quâdoque σιδήρειον οὐρανὸν. Quæ omnia docent cœli regionem illam supremam firmissimam & solidissimam esse. Siquidem ære ac ferro nihil solidius. Videndus Eusebius προπαρασκευῆς lib. 11. pag. 304. edit. Rob. Steph. ubi ait Mosen cœlum vocasse στερέωμα, quia corporeum τὸ γὰρ σῶμα φύσει στερεὸν: & addit ità vocasse cœlum ἐπίτομως τῇ ἑβραίων γλώσσῃ. Quod ideò fecisse mihi videtur quia רקע vetustâ declaratione στερεῶ, i. firmo, solido, stabilio. Næ Psal. 136.6. לרקע LXX. τῷ στερεώσαντι: & Hiero. *qui firmavit*. Sic Jesa. 42.5. רקע LXX. ὁ στερεώσας τὴν γῆν: Hier. *firmans terram*. Et 44.24. LXX. καὶ ἐστερέωσα, Hiero. *stabiliens*. Similiter Job. 37.18. תרקיע Sym. ἐστερέωσε.

7. Gen. 1.1. ubi vulgò, *creavit Deus*, Græci legunt ἐποίησεν ὁ θεὸς fecit Deus: quæ translatio magni erroris occasionem quibusdam obtulit, inquit Procopius. *Facere namq; de his prædicatur, quæ ex quadam materia producuntur, ut ex ferro falx, & alia quæ nobis artifices efficiunt. Hinc quidam in hunc errorem provoluti sunt, ut vociferarentur Mosen ab Ægyptijs edoctum credidisse ex præjacente materia hoc universum conditum., eamq; sententiam statim in sui operis initio nobis inculcare, cùm utatur verbo fecit*. Hæc Procopius. Quid Senes moverit, ut ità eum locum redderent, me latet. Nam in mundo erat ἕκτισις. An nihil aut parum interesse putarunt? Sanè legimus in illa editione, Gen. 1.27. ἐποίησεν ἄνθρωπον, & Deut. 4.32. ἔκτισεν ἄνθρωπον. Utrobique est ברא in fonte, quod propriè significat *creavit*. Nam *fecit* עשה dicitur, quæ autores Ebræi sic distinguunt, ut ברא sit *creare*, hoc est, facere aliquid ut sit ex eo quod non est, sive ex nihilo id fiat, sive ex præjacente materia, nihil refert: עשה verò sit *ornare* & *perficere*: quibus addunt יצר, quod significat rei creatæ formam indere. Quæ tamen interpretes LXX. confundunt. Nam sæpissimùm ברא reddunt verbo ἐποίησε, & semel עשה verbo ἔκτισε, videlicet Jes. 44.2. ὁ θεὸς ὁ κτίσας σε, ubi in fonte עשך *qui fecit te*. Quũ igitur ברא denotet rem ex nihilo creare in illo loco Geneseos, debemus & ἐποίησε eodem sensu accipere. Nam fontes semper in talibus consulendi, & ex iis statuendum de mente autoris, non ex ipsis rivulis. Præclara sanè fuit veterum opinio de his interpretibus, quam ego illis detractam nolim. Sed tamen, meo judicio, injuriam facit Sp. S. qui eorum versionem illi tribuit, tam sæpe a veritate Ebraica divertentem. An dicemus eum a seipso toties dissentire? μὴ γένοιτο.

26. *Faciamus hominem* &c.] Hic locus ex iis est quæ doctores Ebræi traditione à majoribus acceptâ scribunt à LXX. senibus immutata esse. Nam pro *faciamus*, aiunt eos edidisse ποιήσω *faciam*. Hoc ideò ne rex Ptolemæus, cui eam editionem parabant, hinc eliceret pluralitatem esse in divinis, cùm Judæi semper unum Deum creparent, ut hodiéque Mahumedani. Quod noto, quia in Græcis codicibus, quos vidi, hodie legitur ποιήσωμεν: Tum etiam ut ostendam non planè vanum esse quod Theologi nostri hîc inferunt. Antiquissimi, qui ex Ebræis, prodiderunt eum ita locutum fuisse ad domum judicij sui. Quænam domus judicij ejus, si non Filius & Sp. S.? Nam angeli esse non possunt, quoniam & ipsi inter creaturas. Quomodo enim deliberaret de creando homine cum iis, qui ipsi creati fuerunt? Nam creatores eos appellare prorsus ἀθεόλογον est. Creatores autem sunt, si una cum Deo fecerunt hominem. Porrò cùm dicit *faciamus hominem*, & alibi, *creavit hominem*, clarè demonstrat differentiam illam, quam ponunt inter hæc duo verba, non esse perpetuam. Quo minùs mirum, si Græci translatores eam confundant.

IDEM.

1. בְּרֵאשִׁית A. *in capitulo*. Sym. & Theod. ἐν ἀρχῇ: *in principio*.

Hiero. Quæst. in Genesin, *LXX. interpretes & Symmachus & Theodotio, in principio, transtulerunt, quod Aquila interpretatur, in capitulo*. Puto Græcè fuisse ἐν κεφαλίδι, id enim idem reddit modò *in capite*, modò, *in capitulo*. In capite reddit loco modò citato, *Unde in Psalterio*, inquit, *de seipso ait, In capite libri scriptum est de me*, i. *in principio Geneseos*. Græcè ἐν κεφαλίδι. Locus est Psal. 39. In capitulo reddit Zach. 5.1. *volumen, quod Ebraicè* מגלה, *à Symmacho dicitur* κεφαλὶς, *i. capitulum, juxta illud quod in Psalmo legimus, In capitulo libri scriptum est de me*. Suidas, Κεφαλὶς βιβλίε ὅπερ τινες ἔιλημα φασὶν, ἐν κεφαλίδι βιβλίε γέγραπται περὶ ἐμοῦ. Vulgò malè ἔιλημα. Innuit autem Aquilam, qui Psal. 39. vertit ἐν εἰλήματι, quod LXX. ibi reddunt, ἐν κεφαλίδι. An potiùs ἐν κεφαλαίῳ. Utrumque sonat, in capitulo, & variant Theologi qui hæc producunt. Basilius in Hex. pag. 5. τὸ ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ἕτεροι τῶν ἑρμηνευτέων σαφέστερον τὸν νοῦν ἐκδιδόντες ἐιρήκασιν, ἐν κεφαλαίῳ ἐποίησεν ὁ θεὸς, τουτέστιν ἀθρόως καὶ ἐν ὀλίγῳ. Ambrosius Hexaem. lib. 1. cap. 4. *Aliàs* ἐν κεφαλαίῳ, *in capite, quo significatur in brevi & exiguo momento summa operationis impleta*. Sanè Gen. 49.3. ראשית אוני reddit κεφάλαιον ἀνίσης μου. Favet hæc interpretatio iis qui censent omnia creata fuisse à Deo simul. Dixi Theologos variare. Nam in schedis meis p. 214. Aquila, ἐν κεφαλίδι ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Vis interponam judicium meum? בראשית meliùs redditur ἐν ἀρχῇ, quàm ἐν κεφαλίδι. Nam ἐν κεφαλίδι, id est, בראש, si modò κεφαλὶς est caput, & non principium. Quod hîc potiùs significare videtur. Sic sanè caput aliquando principium dicitur, ut, *Caput sapientiæ timor DOMINI*. Cicero, *Caput est omnium Græcorum concitandorum*. ראש etiam est κεφάλαιον, i. summa, ut, *Tolle caput filiorum Israel*. ראשית & principium designat à quo quid incipit, quod תחלה propriè dicitur; ut ראשית שמנים præstantissimum unguentum. Quo referunt nonnulli, *principium sapientiæ*; & fortasse ille hoc in animo habuit qui vertit, *caput sapientiæ*. Minùs se probat mihi.

ברא

בָּרָא A. ἐποίησεν, *fecit*. Suprà ex Aquila produximus ἐν κεφαλίδι ἐπόιησεν, quod citatum suspicor propter ἐν κεφαλίδι. Nam eò labor ut credam eum transtulisse ἔκτισεν, *creavit*, non ἐπόιησεν, *fecit*. Aliud facere, aliud creare. Deus initio creavit mundum ex nihilo, posteà fecit, i. disposuit in eum ordinem quo nunc visitur. Siquidem in principio cùm creasset cœlum ac terram, terra erat sine forma, rudis indigestáq; moles, quam chaos vocant. Accedit quod τὸ *fecit* errandi causſam præbuit nonnullis qui crediderunt mundum creatum fuisse ex præexistente materia. Procopius disertè, *Quod LXX. interpretes inquiunt* fecit, *certè occasionem quibusdam magni erroris obtulere. Facere enim de his prædicatur, quæ ex quadam materia producuntur.* Lege sequentia. Abenmelech Hebræus annotat creare & facere usurpari etiam de rebus incorporeis, formare de corporeis tantùm. Nam profectò legimus, *formavit hominem pulverem è terra.* Vide Michlal Jophi. Liber est Hebraicus Constantinopoli editus, quem ex Aleppo Syriæ accepi, beneficio præclari & nunquam satis laudati adolescentis Davidis de Willems sive de Gulielmis.

אֱלֹהִים τὸ σαμαρειτικὸν, hoc est, editio quâ usi olim Samaritani, ברא אשימא *creavit Asima.* Aben Ezra proœmio in commentarium super Esther, *Chuthai sive Samaritani pro creavit Elohim, scripserunt, creavit Asima.* Quid hoc verbi? Deus Hemathitarum ita vocatur 2 Reg. 17. 30. Reposuerunt ergo nomen idoli sui pro eo quod in fonte Elohim, i. Deus. Quod ne Persæ facerent in Megella, (sic vocant librum Esther) Mardochæus autor ejus, ut ipse opinatur, de industria studióque abstinuit à nomine Dei. Hæc ille: cujus fides mihi hic suspecta. Primùm, quia numen Chuthæorum non Asima, sed Nergal dicebatur. Deinde, quia Hieron. ait, Samaritanos Pentateuchum totidem quibus Ebræi literis scriptitare, figuris tantùm & apicibus discrepantes. Hoc ait præfatione in libros Regum. Quod si verum, non potest esse verum quod scribit Aben Ezra. Calumnia igitur est, in quam proclives nimiùm sectæ, quando de religione contraria vel adversa loquuntur. Cœterùm Asima Judæi hircum interpretantur, qui glaber sit. Baal-Aruch compositor lexici Thalmudici, *Viri Hemath fecerunt Asima. Est autem Asima hircus glaber absque lanâ, qui est quasi glaber. Vocatur ergo Asima quoniam privatus erat lanâ.* Verbum è verbo, *desolatus*, quod est שמם in lingua Mosis, unde שומם desolatus. Concinit ei R. David cognomento Camius in commentario suo super libros Regum ità scribens, *Asima est hircus glaber.* Nota hircum hîc ברחא dici, Hebraicè תיש. Ergo subjicit, *Hircus hoc est* תיש *vocatur Asima eo quod lanâ careat & ipse est quasi desolatus: & in Jerosolymitano Asima* אמרא. i. *agnus.* Sumpsit ex Aruch, quæ plenius ibi leguntur. *Jerosolymitanus in Gemara, capite, Omnes imagines, Asima* אמרא *agnus.* Significat autem Thalmud Jerosolymitanum. Quod noto ne quis de Thargum accipiat, quæ, ut notum, editio Chaldaica est, ab Urbe sic nuncupata. R. Salomo nihil dissidet à jam dictis, *Asima*, inquit, *similitudinem habet hirci, quem sic appellant in lingua sua omnes & singulæ nationes: & sic exposuerunt doctores nostri in Sanhedrin.* Ab his omnibus diversus abit Elias Levita Germanus, qui אשימא simiam interpretatur, fortè propter affinitatem nominis.

2. תֹהוּ וָבֹהוּ A. κένωμα καὶ οὐδὲν. Sym. ἔρημον καὶ ἀδιάκριτον. Th: κενὸν καὶ οὐδὲν.

Κένωμα *Inanitas*] i. ריק Sic exponitur in edit. Rom. ut & in vulgatis Lexicis. Alioqui potiùs significat evacuamentum. In schedis meis notatum ex Aquila ἡ δὲ γῆ ἦν κενότης καὶ οὐδὲν: *inanitas & nihil.* Quod etiam dicunt τὸ κενὸν substantivè. Vide sequentia.

Nihil] οὐδὲν an οὐθὲν dicas plumâ non interest. Hieron. super Jes. in fine l. 11. *Cæteri transtulerunt, terra autem erat inane & nihili.* Putò leg. & nihil. i. οὐδὲν, quod Hebraicè diceretur ואין. In Notis ad edit. Rom. Lat. *Potuerunt autem Aquila & Theodotio dictione* οὐδὲν & οὐθὲν, *non tam propriè nihil, quàm absentiam unitatis & compositionis significare.*

Ἔρημον *inculta*: καὶ ἀδιάκριτον & *indiscreta* sive *indistincta*. Ἔρημος propriè otiosus q. ἀεργὸς, & ἀργὲς γῆ terra otiosa & inculta, cui opponitur ex adverso, εἰργασμένη καὶ κατεργασμένη γῆ.

Κενὸν] *inanem*, i. res inanis. Interpres vetus, *Terra autem erat inanis.* Cæteri transtulerunt, terra autem erat inane & nihili. Hieron. in Jes. pag. 135. col. 1. leg. & nihil οὐδέν. Hæc habentur in fine lib. 11.

מְרַחֶפֶת. Syrus, *incubabat* aut *fovebat.* Quis iste Syrus? An Ephrem Syrus, quod existimavit Picus Mirandula? Verba ejus habentur in Heptaplo cap. 2. *Super hunc ferebatur, aut, ut veritas habet Hebraica, & Syrus Ephrem transtulit, incubabat huic spiritus* DOMINI, *&c.* Vide quæ scripsimus Miscel. cent. 1. cap. 50. Quibus addo ex Augustini primo de Genesi ad literam, *Spiritus* DOMINI *ferebatur super aquas, secundùm Syræ linguæ intellectum, quæ vicina est Hebrææ (nam hoc à quodam docto Christiano Syro fertur expositum) non superferebatur, sed fovebat potiùs intelligi per hibetur, sicut ova foventur ab alitibus, ubi calor ille materni corporis etiam formandis pullis quodammodo adminiculatur per quendam in suo genere dilectionis affectum.* Ambrosius in Hexaemero lib. 1. cap. 8. *Denique Syrus qui vicinus Hebræo est, & sermone consonat in plerisque & congruit, sic habet, & spiritus Dei fovebat aquas.* Sumpsit ex Basilio. Fagius in Exegesi sua, רחף *sig. agitationem sive motionem quam milvus aut alia avis peragit pendens in aere, cum furtim descendendo cupit prædæ incumbere: vel qualem columba perficit, cùm ovis ad excludendum pullos incubat: vel qualem aquila facit, dum ad volandum pullos suos provocat, ut Deut. 32.*

3. וַיַּרְא A. καὶ συνεῖδε & *intellexit.* Procopius, *Aquila in sua translatione adjecit verbo* vidit *præpositionem σὺν, quæ in compositione* cum *sig. ac si diceret contuitus est, conspexit.*

9. יִקָּווּ A. & Sym. συναχθήτω: *constituatur, coeat, consistat.*

12. מַזְרִיעַ זֶרַע לְמִינֵהוּ A. σπερματίζον εἰς τὸ γένος αὐτῶν.

Σπερματίζω semen reddo vel emitto: item semen in folliculis concipio. Quo significatu usi sunt *oi δ'.* Exod. 9. Plinius sementare dixit lib. 18. cap. 28. *Est omnino inutile nasci herbas sementaturas.* In editione Romana Latina, *ferens semen in genere ipsorum.* Theodoretus scribit Aquilam hîc vertisse σπειρόμενον (aliàs ἐσπαρμένον) σπέρμα: quod reddunt seminatum semen. Certum est Aquilam duas ἐκδόσεις edidisse, *forsan* in una hoc fuit, & in alia illud. Quod tamen mihi non videtur.

Εἰς τὸ γένος αὐτῶν] למינהם.

29. זֹרֵעַ זָרַע A. ἐσπαρμένον σπέρμα Satum semen.

Ἐσπαρμένον] זרע. Theodoretus Quæst. 51. in Gen. τὸ δὲ σπεῖρον σπέρμα ἐσπαρμένον σπέρμα ὁ Ακύλας ἡρμήνευσεν.

30. אֶת כָּל יֶרֶק עֵשֶׂב. Sym. *omnem herbam viridem* absque copulante. Vide Procopium pag. 44. Abundat itaque conjunctio (&) in hac oratione. *Omnem herbam viridem dedi vobis in cibum.* Nam & Sym. absque conjunctione locum illum proloquitur.

GROTIUS.

1. IN *principio creavit Deus*] Melius, *in principio creare Deum*, i. priusquam crearet sive formaret Deus. Bene autem Legibus præposuit Moses historiam à Mundo condito. *Mundus enim lex, lex Mundo concinit*, ut ait Philo. ¶ *Cœlos & terram*] i. universum hoc quale nunc est. Id enim Hebræi duabus illis vocibus exprimunt. Unde & Mundus futurus hoc nomine appellatur 2. Pet. 3. 13. At sequente versu terra dicitur ipsa abyssus, sive prima moles, ὑλὴ Phœnicibus. Qua de re totâque creatione vide quæ à nobis congesta ad librum primum de Veritate religionis Christianæ. ¶ *Terra autem erat*] *Tunc terra erat*, &c. Terram vocat totam molem ex parte nobis notiore, quam statim dicet ἄζωον.

2. *Inanis & vacua*] Ità rectè explicari voces תֹהוּ וָבֹהוּ apparet ex Jer. 4. 23. Sic de mundi interitu Sophocles γῆ δ' ἀνδράσιν ἔρημος. ¶ *Spiritus Dei*] Ἡ δύναμις ἡ διακοσμοῦσα τὰ πάντα,

πλαστικὴ, sive ut Chrysostomus loquitur, ἐνεργεῖα ζωτική. Vide quæ ad dictum librum de Veritate religionis Christianæ; & adde Job. 26. 13. ¶ *Ferebatur*] מרחפת i. *supervolitabat*, ut hic interpres hanc vocem vertit Deut. 32. 11. Ἐμφέρεσθαι hoc ipsum dixit Numenius, Tertullianus *supervectari*. ¶ *Super aquas.*] Quæ, ut leviores, obtegebant terram. Vide Strabonis locum à nobis productum. Ex his attenuatis aer: unde aquæ pro aere infrà 20. Mosi οὐρανὸς νότιος καὶ ὑετώδης, ait Josephus. Cicero de Natura Deor. 2. aerem esse ait vaporem ex aquis.

3. *Dixitque Deus, Fiat lux, & facta est lux*] De his verbis vide Dionysii Longini locum, quem in dictis Annotatis protulimus.

4. *Quòd esset bona*] i. Proposito suo congruens. Pherecydes, Ζὰς ποιεῖ φάεος μέγα τε καὶ καλὸν, καὶ ἐν αὐτῷ ποικίλῃ γλῶ καὶ ὄχθον καὶ τὰ τοῦ ὠγύγου δώματα. ubi Oceani domos insulas intellige. Platoni καλὸς ὁ κόσμος. Seneca epist. 65. de Deo, *Bonus est, bona fecit.*

5. *Vespere & mane*] Vide dicta Annotata.

6. *Fiat firmamentum*] Vox רקיע propriè redditur τάσις, quâ voce Plato in Timæo hac ipsa de re utitur. Videtur autem similitudo sumpta à tentorio, quod funibus quibusdam sustinetur nè decidat. Vide Psal. 104. 2. Dicitur autem non tantùm de cœlo astrifero, sed & de cœlo qui dicitur aer, ut Lucretii verbis utar. Prior significatio apparet infrà 14. altera infrà 21. apud Chaldæum Paraphrasten Psal. 19. Kimchi ad Ps. 77. ¶ *Aquas ab aquis*] Plinius lib. 31. *Quid esse mirabilius potest aquis in cœlo stantibus?*

7. *Super firmamentum*] Quod *supra cœlos* dixit Psalm. 148. 4. Hinc *cataractæ cœli*, infrà 7. 12.

9. *Dixit verò Deus*] Hebræi exponunt, *Cùm dixisset Deus*: ut sit ὑπερσυνδετον. Putant enim hoc factum die secundo. Hebræis idem præteritum modò perfecti, modò imperfecti, modò plusquam perfecti habet significationem. Sic mox 11. 2. *complevit*, i. *compleverat*.

12. *Herbam virentem*] In Hebræo est דשא עשב quorum hoc tenellam herbam, illud robustiorem significat. ¶ *Facientem semen*] מזריע *sementantē*, ut Plinius loquitur.

14. *In signa*] Homerus;

Ἐν μὲν γαῖαν ἔτευξ', ἐν δ' οὐρανὸν, ἐν δὲ θάλασσαν,
Ἐν δὲ τὰ τίρεα πάντα τάτ' ἐρχνὸς ἐστεφάνωται.

Aratus de Deo,

Αὐτὸς γὰρ πάλαι σῆματ' ἐν οὐρανῷ ἐστήριξε.

Idem,

Αἱ μὲν ὅμως ὀλίγαι καὶ ἀφεγγέες· ἀλλ' ὀνομάσαι
Ηεν καὶ ἐσαίεται, Ζεὺς δ' αἶψα, εἰλίσσονται,
Ος σφισι τῷ ἄρτιος καὶ χείματος ἀρχομένοιο
Σημαίνειν ἐκέλευσεν, ἐπερχομένῳ τ' ἀέξοιο.

¶ *Et tempora*] Sidera ὄργανα τοῦ χρόνου vocat Proclus Theologiæ 6.

16. *Ut præesset diei*] Ἡλιος ἄρχειν ἡμεροφανὴς, Aristot. Top. 6. 3.

20. *Reptile*] Νηκτὸν.

26. *Faciamus*] Mos est Hebræis de Deo ut de Rege loqui. Reges res magnas agunt de consilio primorum 1 Reg. 12. 6. 2. Par. 10. 9. sic & Deus, 1 Reg. 22. 20. ¶ *Ad imaginem & similitudinem nostram*] Frequens Hebræis jungere voces idem significantes ἐξηγητικῶς, ut Homerus πολεμίζειμεν ἠδὲ μάχεσθαι. Utrumque conjunctum etiam de humana generatione, quæ liberos producit parentibus congeneres, legas infrà 5. 3. Seorsim autem *ad similitudinem Dei*, Gen. 5. 1. *ad imaginem Dei*, 9. 6. *ad effigiem* dixit Ovidius: τῷ δὲ καὶ γένος ἐσμὲν, Aratus. Sic & nova creatio, κατ' εἰκόνα τοῦ κτίσαντος, Col. 3. 10. i. κατὰ θεόν, Eph. 4. 24. In quo autem homo creatus sit ad Dei instar, explicant sequentia, ut & apud Ovidium,

Et quod dominari in cætera posset.

nimirum διὰ τὸ ἐπιστημονικὸν. de quo vide Galenum in Exhortatione ad artes, & Basilium hoc loco. Antiphon.

Τέχνῃ κρατοῦμεν ὧν φύσει νικώμεθα.

Euripides,

Βραχύ τοι δίνος ἀνὴρ,
Ἀλλὰ ποικιλίαις περιβάλλων

Δαμᾷ φῦλα πόντου
Χθονίων τ' αἰθερίων τε πτανὰ τέρματα.

Latiùs id explicatum legere qui volet, adeat Plutarchum de Fortuna, & Oppianum de Piscatu quinto. Homo Dei simulacrum etiam Platoni. Vide Lucianum de Imaginibus.

27. *Masculum & fœminam creavit eos*] Mirum quàm conveniant Rabbinorum super hac re explicationes, & ea quæ Plato habet in Convivio: quæ tamen, undecunque profecta sunt, vana esse non dubito. Est enim παλιγγενεσία ejus quod dicitur infrà 2. 21. quæ figura, ut aliis, ita his libris frequens.

29. *Ut sint vobis in escam*] Cætera alimenta homini cum animantibus aliis communia; sed quæ de arboribus nascuntur, homini propria.

30. *Ut habeant ad vescendum*] Herbas nempe, quod hic in Hebræo additur. Non ergò ab initio animantia animantibus vescebantur, sed tum demum id cœptum fieri, cùm non homines tantùm, sed & alia animantia viam suam corruperunt, Gen. 6. 7, 12.

31. *Dies sextus*] Qui numerus φύσεως νόμοις γονιμικώτατος, ut ait Philo: Veneri ob id attributus, ut ait Capella. Adde τὰ θεολογούμενα τῆς ἀριθμητικῆς, ubi in hoc numero dicitur ἐνεψυχῶσθαι καὶ καθηρμόσθαι τὸν κόσμον τυχεῖν τε ὁλότητος καὶ διαμονῆς. Addit idem liber hunc numerum vocari κόσμον.

CAP. II.

MUNSTERUS.

3. QUando ab initio hujus capitis dicitur, *Dominum sanctificasse diem septimum*, vult Scriptura ostendere, septimum diem præcipuè applicatum cultui Divino. Sanctum enim est, quod Deo est applicatum, & ab omnibus profanis usibus separatum. Hinc *sanctificare*, est deligere ad sacros usus. ¶ *Quod creavit ut faceret*] Seu, *quod faciendo Deus creaverat*, ut nostri interpretantur. R. Abraham autor libri *Zeror Hammor*, scribit in hunc locum, *Per id quod dicitur*, QUOD CREAVIT UT FACERET, *significari dæmones illos familiares, ut sunt fauni, satyri, incubi, penates, & similes, qui quidem sunt creaturæ sed imperfectæ, quòd Deus vesperâ sabbati præventus illos non perfecit. Et hinc est quòd fugiunt sabbati sanctitatem, quærentes montes & tenebrarum latibula, in quibus delitescunt usque ad finem sabbati, & tunc revertentes, homines infestant, atque damna illis inferre moliuntur.* Scribit & alia multa absurda de שדים & מויקין atque לילות, quæ hîc omittimus. In hoc tamen bene scribit, quòd is locus quoque intelligatur de כח, hoc est, *vi*, quam Dominus in creatione creaturis indidit, ut rerum species subinde conservarentur, & ipse à novis condendis abstineret. Unde D. Augustinus; *Deus res conditas sic administrat, ut eas propriis motibus agere sinat.* Utitur mediis certis, & sua miracula sic temperat, ut ministerio naturæ & mediis naturalibus utatur. Et exigit id à nobis, nè organa naturæ abjiciamus, (id enim esset tentare Deum) sed ut mediis paratis & à se oblatis cum gratiarum actione utamur. Sic medicinæ usus licitus est, imò necessarius; est enim conditum medium ad conservandum valetudinem.

4. *Dominus Deus*] Hîc primùm scribitur nomen Dei tetragrammaton. Aliqui Hebræi hanc adferunt rationem; Cùm perfectum esset opus Dei, perfecta quoque Dei adhibetur appellatio.

5. *Antequam*] Onkelos exponit טרם pro עד לא. Adhuc non erant germina in terra, nisi tenera ex radice nata.

6. *Vapor*] Chaldæus interpretatur *nubem*; quod tamen idem est.

7. *Factus est in animam viventem*] Sensus est, Recepit homo vitam animalem, quæ est edere, bibere, generare, augescere; sed quam Deus posthac vivificaturus erat sine animali vita, immortalitate scilicet, transfaturus hominem sine molestia de animali vita ad immortalem & spiritualem vitam, sicut nos jam per mortem transferimur in illam cœlestem vitam.

8. *Eden*

8. *Eden*] Sunt qui *Eden* non pro voluptate, sed pro regione sic appellatâ accipiunt, cujus mentionem facit Esaias cap. 37. in qua Dominus hortum amœnissimum & deliciis plenum plantavit, hominíque ad inhabitandum, colendum & custodiendum tradidit. Ubi autem is hortus sit, & num adhuc in terra sit, habent tam Ecclesiastici quàm Hebræorum Doctores varias opiniones, & nullus non proprium aliquod affert figmentum. Ex catholicis quidam aiunt, eum situm in Oriente extra Tropicos: Alii volunt positum sub Æquatore temperatissimâ regione. Alii designant locum ejus in altissimo monte, ut sit extra omnes turbationes aeris, in quo Henoch & Elias adhuc vivi servantur. Fuerunt alii qui totum Orientem Paradiso assignârunt: Et alii putant illum certas quasdam Orientis regiones occupasse, puta Syriam, Damascum, Arabiam felicem, Ægyptum, &c. Comprehendit enim latissimum, non angustum terræ spatium, mansítque usque diluvium, munitus à Deo per custodiam angelorum. Cúmque per diluvium mundus unà cum hominibus & pecudibus aboleretur, hic tam nobilis hortus etiam periit. Et quando Christus in Evangelio dixit, *Hodie mecum eris in Paradiso*, locutus est de allegorica Paradiso, quam etiam Scriptura appellat *sinum Abrahæ*. Habebant enim animæ ante Christi adventum pacem & quietem, exspectantes in illa quiete futuram vitam & gloriam: sicut & Adam in innocentia plenus fuit pace, securitate, & omnibus donis, quæ abundant ubi non est peccatum. Quamvis autem tota terra ante peccatum culta fuerit & fœcunda, propter primæ creationis benedictionem & opulentiam, (nondum enim fuerunt tribuli & steriles arbores) tamen Hortus Paradisi habuit meliorem cultum præ cultu totius terræ, fuítque melior pars terræ. Plantaverat quoque Deus in eo multò nobiliores arbores quàm in reliqua terra, quæ suppeditassent homini victum delicatum & optimum. Fructus autem arboris vitæ fuisset ceu pharmacum quoddam, qui conservasset in homine perpetuam juventam, ut non sensisset senectutis incommoda, non rugas contraxisset frons, nec membra ætate languidiora facta fuissent, sed manssissent homini beneficio hujus fructûs vires integræ, donec tandem translatus fuisset ex corporali vita ad spiritualem. Porrò arbor scientiæ boni & mali fuit à Deo designata; ut in ea Adam præstaret Deo debitam obedientiam, atque in ea cognosceret verbum & voluntatem ejus. Fuit ea arbor certum signum cultûs & reverentiæ erga Deum. Cùm enim homini omnia tradita essent, ut iis pro arbitrio frueretur, requirit tandem Deus ab eo in hac arbore obedientiam, & quasi exercitium cultûs sui. Et si Adam non peccasset, fuisset hæc arbor ceu templum quoddam, ad quod homines confluxissent: sicut postea cùm natura corrupta est, certus locus cultui Divino destinatus est, tabernaculum scilicet & templum Hierosolymitanum. Habuit autem hæc arbor nomen *Scientiæ boni & mali*, propter infelicem & miserabilem eventum qui consecutus est peccatum Adæ: quando non solùm expertus est, quid boni amiserit, sed in quantam calamitatem per inobedientiam suam conjectus sit. Nec natura hujus arboris fuit occidere hominem, sed per verbum Dei definitum fuit ut ad gustum ejus homo propter transgressionem verbi moreretur. De fontibus fluviorum è Paradiso manantium nihil certi dici potest, nisi, sicut in diluvio tota facies terræ mutata fuit, ità quoque fluvii & fluviorum fontes mutati sunt, quædam scaturigines penitus obturatæ, & quædam novæ excitatæ. Quatuor tamen memorati fluvii tanquam reliquiæ manserunt, sed fortassis non in eodem loco, nec ex iisdem hodie profluunt fontibus, quibus ante diluvium. Hæc ex Catholicorum scriptis de Paradiso. Nunc quid Hebræi sentiant de Gan Eden, & quàm portentosa somnia confinxerint, quæ etiam Luciani figmenta superant, brevibus ostendam. Et quoniam Hebraicæ linguæ studiosis cupimus ubique opem ferre, ut assuescant etiam modo loquendi Rabbinorum, visum fuit hic assuere historiam quam somniant de Paradiso & justis in eo agentibus. Scribunt autem sic in libello מעשה שאירע לר׳ יהושע בן לוי i. *in historia quæ contigit R. Jehosua filio Levi:*

היה ר׳ יהושע צדיק גמור וכיון שהגיע זמנו לפטר מן העולם אמר ה׳ למלאך המות. אמור אל ר׳ יהושע. הגיע זמנך לפטר מן העולם אבל כל דבר שאתה מבקש אני עושה לך. ואמר ר׳ יהושע אני מבקש ממך שתראני מקומי בגן עדן אמר מלאך המות. לך עמי ואראנו לך. אמר לו ר׳ יהושע תן לי החרב שלך שלא תבהלני. מיד נתן לו והלכו שניהם עד שבאו אצל חומות גן עדן. מיד קפץ ר׳ יהושע מן החומה ונפל לתוך גן עדן ואחז מלאך המות בכנף טליתו ואמר לו צא מכאן ונשבע ר׳ יהושע שלא יצא ולא היה רשות למלאך המות להכנס בתוכו. אמרו מלאכי השרת לפני הב׳׳ה ראה מה עשה יהושע בן לוי בזרוע נטל חלקו בגן עדן. אמר להם ה׳ לכו וברקו ממנו אם נשבע שבועה קודם זאת והיה מפר אותה אף זה יפיר ואם לאו לא יפיר אותה. יצאו וברקו שמימיו לא עבר שבועה. אמר להם ה׳ אם כן לא יצא משם. כיון שראה מלאך המות שלא היה לו יכולת להוציאו מגן עדן אמר לו תן לי החרב שלי ולא רצה לתת לו עד שיצאה בת קול ואמרה. תן לו החרב שלו שהוא צריך לבריות. אחר כך הלך אליהו עם ר׳ יהושע בן לוי ומצא לרבי שמעון בן יוחאי ומלאך המות הלך ומצא לרבן גמליאל ואמר לו כך וכך עשה ר׳ יהושע. אמר לו רבן גמליאל. יפה עשה לך אלא בא ואשלחך אליו ואמר לו. מבקש אני ממנו שיחפש גן עדן ושיכתוב הכל ושישלח כתב אלי ואראה אם יש מאומות העולם בגן עדן או אם יש מישראל בגהנם. הלך מלאך המות לגן עדן לר׳ יהושע ויגד לו אתכל דברי רבן גמליאל ואמר ר׳ יהושע כן אעשה והלך וחפש גן עדן כלו ומצא בו שבעה בתים ובכל בית שנים עשר רבוא מילין באורך וברוחב עשרה מילין. הבית א׳ כנגד הפתח הראשון וישבים שם נרים שבישראל. וכשבאתי למדוד אותה עמדו כל הגוים לראות אותי ועובדיהו הצדיק הוא ממונה עליהם. הבית השניה כנגד הפתח השני והוא בנוי מכסף וישבים בו בעלי תשובה ומנשה בן חזקיהו ממונה עליהם. הבית ג׳ כנגד הפתח השלישי והוא בנוי מכסף וזהב וישבים בו אברהם יצחק ויעקב וכל ישראל היוצאים ממצרים ומתי המדבר ומשה ואהרן ממונה עליהם ושם כל בני דוד חוץ מאבשלום ושם כל מלכי יהודה חוץ ממנשה שהוא ממונה על בעלי תשובה. הבית ד׳ כנגד הפתח הרביעי והוא בנוי יפה מאד כבית אדם הראשון. הבית ה׳ כנגד הפתח החמישי והוא בנוי מכסף ומזהב ומפז ושוכבים בו משיח בן דוד ואליהו ואפריון מעצי הלבנון ובתוך האפריון משיח בן דוד שוכן בו ואליהו נוטל ראש של משיח ומניחו בחיקו ואומר לו החרש כי הקץ קרוב הוא ואבות העולם משה ואהרן ודוד וכל מלך מישראל באים אליו ומחזיקים אותו. הבית ו׳ ישבים בו מתי חלאים מיסורין בשביל עונותיהם של ישראל. כל זה ראיתי בגן עדן

Vides, lector, quibus figmentis doctiores Hebræi simpliciores in errore retinent. De inferno, quem idem R. Jehosua lustravit, similem fabulam confinxerunt. Verùm hæc de Paradiso dicta sufficiant.

11. *Pison*] Aliqui interpretantur Gangem, alii Nilum. Sicut etiam duplex est *Havilah*, una in Africa, quam putant Getuliam, alia in India.

12. *Bdellium*] Hebræi interpretantur chrystallum: alii putant esse unionem. ¶ *Onychinus*] Josephus dicit esse Sardonychum.

14. *Hiddekel*] est Tigris, sic dictus quòd aquæ illius sint חדין וקלין, *claræ & leves*. *Gihon* quidam putant esse Nilum: Alii fluvium esse contendunt in Mesopotamia, & quòd *Cusch* hîc non Æthiopiam sub Ægypto significet, sed aliam in Arabia; sicut & Madianitæ *Æthiopes* vocantur.

18. *Ut sit Adam solus*] Ut sit sine uxore, quæ est viri bonum, auxilium, gaudium, donum, benedictio, corona; hæc enim omnia prædicantur in Scriptura de muliere bona. Et quando textus dicit כנגד, voluit Dominus per id significare, quòd uxor semper & ubique debet esse coram

marito, non ſicut brutalis fœmina, quæ ſemel in anno quærit virum, & non perpetuò cohabitat viro ſuo, ſed uxor cohabitat ſemper tanquam caro una. Etiam ſi Adam in innocentia perſtitiſſet, filii ductis uxoribus migraſſent à parentibus, habitaſſéntque in quodam proprio hortulo, & ibi vixiſſent cum uxoribus, ſimul colentes terram (citra ſudorem tamen) & educantes liberos in cognitione Dei, quæ excellens fuiſſet in homine propter imaginem Dei & ſimilitudinem ejus, unde ratio fuiſſet illuminata, & voluntas conformis voluntati Dei facta. Poſt peccatum verò omnia ſunt confuſa in homine.

19. *Ad ipſum hominem*] Hebraicè ſcribitur האדם cum articulo He, quem Hebræi propriis nominibus nunquam adjiciendum dicunt: ideo pro *Adam* plerumque verti *hominem*.

22. *In mulierem*] Nomen mulieris apud Hebræos ducitur à viri nomine; quam analogiam ſi nos ſequeremur, à *viro vira* dicendum eſſet, ſicut אשה ab איש.

24. *Deſeret vir patrem ſuum*] Hebræorum Magiſtri judicant hominem qui ad dies maturos venit, effuſorem humani ſanguinis, ſi uxorem non duxerit, docentes ex lege, prophetis, & hagiographis, Domini gratiam & voluntatem adeſſe ſancto matrimonii contractui, quod ipſi יחוד vocant. Docent etiam id quod Paulus docuit, ut vir diligat uxorem ſuam tanquam corpus ſuum, & plùs honoret quàm proprium corpus, propter ſignificationem illam & myſterium לרמז לבת זוג אדם העליון יתברך. Cujus myſterii & Paulus meminit, qui nos Chriſto deſponſatos docet. Frivola verò judicamus quæ hîc docent de loco & hora concubitûs, nempe quòd eligenda ſit שעת מפלגות ליל; & quòd lectus inter aquilonem & meridiem conſtitutus, hoc eſt, capite ad meridiem porrecto, maſculi generationi inſerviat. Amplectimur & id, quòd ſicut ſemen virile à cerebro capitis deſcendit per venulas, quæ ſeſe ramificant per dorſum hominis; & hinc in Hebraiſmo concubitus ipſe *cognitio* vocatur, quia ſemen à loco cognitionis propagatur: ità Deus eſt caput noſtrum, à quo ſi in nos fluat ſemen gratiæ, naſcimur filii ejus. Hanc comparationem apud R. Menahem invenies. Cujus myſterii & D. Paulus meminit, cùm Chriſtum caput ponit, & homines membra.

25. *Erubeſcebant*] Hebraicè eſt, *ſe confuſibiles ducebant*. Eſt enim verbum *Hithpael* reciprocam habens ſignificationem. Duplicatur autem tertia radicalis loco Dages.

FAGIUS.

1. *Omniſque exercitus eorum*] Solem, lunam, ſtellas, herbas, plantas, arbores, animantia, &c. *Cœli & terræ exercitum* vocat Scriptura; propterea quòd in illis mirabilem ac infinitam ſuam potentiam atque ſapientiam Deus oſtendit, exſerit atque declarat, non aliter atque rex ſeu princeps aliquis, qui per copias ſuas quid poſſit & valeat declarat. *R. D. K.* author Hebræus minimè contemnendus, duplici nomine Deum *Dominum exercituum* in Scripturis vocari ſentit; 1. Quia ſolus ipſe Dominus eſt omnium cœleſtium & terreſtrium; 2. Quòd licèt magna vis inſit exercitibus, tamen ipſe ubi volet facilè diſſipat, ſternit, & in nihilum redigit; nihilque poſſunt utcùnque robuſti & validi, niſi ipſe quoque adſpiret.

3. *Ut faceret*] Hoc eſt, ut ad certum ſuum uſum deſtinaret. q. d. Non tantùm ex nihilo creavit ac produxit, ſed & abſolvit, certo uſui ſuo deputando. Faciendi enim verbo Hebræis תקון והדרכה והשלמתו, i. *ordinatio, diſpoſitio, adaptatio* atque *perfectio* rei ſignificatur. Sic enim diſtinguunt inter hæc tria verba, ברא, יצר & עשה, *creare, formare*, & *facere*, ut creare ſit à non eſſe ad eſſe aliquid producere; *formare*, enti creato formam ſeu figuram inducere; *facere*, perficere, abſolvere & ad certum uſum aptare. Exſtat locus Eſa. 43. ubi tria hæc verba in uno verſu ſimul diſcriminatim ponuntur.

5. *Et omnes arbores agri nondum erant in terra, &c.*] Duplex hîc lectio eſt. Quidam ſic legunt & intelligunt, quaſi nullæ adhuc juſtæ magnitudinis plantæ, herbæ & arbores exſtiterint. Nam quæ tertio die terræ naſcentia condita commemorantur, adhuc tenella fuiſſe ſentiunt; demúmq; ad juſtam magnitudinẽ ſuccreviſſe, quando Deus terrã pluviâ cœleſti humectare cæpit, hominemq; qui eam excoleret, è limo terræ condidit atque produxit. Unde & quidam ſic ſe extricant, Quòd Scriptura hîc non loquatur de herbis & arboribus tertio die enatis, ſed de illis quæ virtute luminarium, i. ſolis, lunæ ac ſtellarum operatione & influentiâ, necnon & hominis operâ & culturâ proferuntur: atque ejuſmodi adhuc nullas fuiſſe. Et huic ſuæ ſententiæ patrocinium quærunt ex vocibus שרה & חקלא, quas cultum agrum propriè ſignificare volunt. Alii voce עד לא per *antequam*, *priuſquam* interpretantur: unde prælentem locum ſic legunt, *iſta ſunt generationes cœlorum & terræ, quando creata fuerunt, in die quo fecit Dominus Deus terram & cœlos; Omnes quoque arbores agri antequam germinarent*, &c. Volunt enim hæc verba Moſis epilogum quodammodo & recapitulationem eſſe creationis quam in primo capite deſcripſit, ità ut hîc rurſum ſummatim perſtringat, omnia ſolius Dei Opt. Max. virtute & potentiâ, non luminarium, non pluviarum operatione; nec hominis culturâ, (cùm nihil adhuc iſtiuſmodi rerum, cùm Deus mundum crearet, exſtaret) condita atque producta fuiſſe: Quomodo verò tandem pluvia cœleſtis, per quam terra poſtea fœcunda effecta eſt, quomodo item hominem, per quem excolenda tellus erat, formavit, in ſequentibus perſequitur Moſes. Atque hæc poſterior ſententia probabilior eſſe videtur.

6. *Et nubes aſcendebat de terra*] Paucis deſcribit quomodo Deus pluviam naturaliter fecerit, nempe vapore luminarium virtute & operatione è terra educto, qui mox atque in mediam aeris regionem aſcendit, à circumſtante frigore in nubem condenſatus, in pluviam reſolutus fuit. Cujus phyſicæ rationis & Job meminit cap. 36. *Ipſe quidem ſubtrahit ſtillas aquæ, & rurſum ſtillant in pluviam propter nubem ejus. Reſolvuntur enim nubes, & rorant ſuper homines copiosè*, &c. Quòd verò Paraphraſtes noſter *nubem* potiùs quàm *vaporem* poſuit, uſus eſt poſteriori pro priori; nubes ſiquidem ex terræ vaporibus cauſatur.

7. *Pulverem de terra*] Sic habet ad literam textus: & magis emphaticum eſt, quàm ſi legas, ut communiter habent noſtri interpretes,; *Et creavit Dominus Deus hominem de limo terræ*. Innuitur enim Deum ſingulariter quodammodo pulverem illum priùs congeſſiſſe ac apparaviſſe unde hominem formaturus erat. Proponit ſiquidem Moſes Deum ut humanum artificem, ut figulum, qui teſtam facturus, ſibi priùs de materia, luto ſcilicet, ſive de argilla, proſpicit. Et fortiùs etiam nos movet ad conſiderandam miſeram noſtram, fragilem, caducam ac perituram conditionem, cùm meminerimus nos nihil niſi pulverem factos eſſe; juxta illud quod infrà dicitur, *Pulvis es, & in pulverem reverteris.* ¶ *Et flavit in nares ejus flatum vitæ*, &c.] Vox Hebraica נשמת *Niſchmath*, & Chaldaica, נשמתא *Niſchmetha*, anhelitum, flatum, ſpiritum & animam ſignificat. Et licèt quidam putant ſignificare omnem flatum, ſpiritum ac reſpirationem animalium viventium, tamen multùm placet mihi ſententia Aben Ezræ inſignis commentatoris Hebræi, qui ſcribens in ſeptimum caput Geneſis, ſentit נשמה *Neſchamah* ad hominem tantùm referrì debere. Sunt item qui hanc vocem à שמים, quod *cœlum* ſignificat, derivatam eſſe volunt, quòd anima hominis immortalis divinum quiddam ſit, cœlitus profectum. Tria ergò hîc ſunt quæ animæ immortalitatem ſtatuunt. 1. Inſufflatio illa Dei. Qui enim inſufflat in aliquem, de ſuo aliquid illi contribuit. quod obſervavit etiam Hebræus author Nehemanides. Unde & Chriſtus Servator noſter volens diſcipulis ſuis Spiritũ ſanctum cõmunicare, fecit illud cum inſufflatione, ſignificando, ſe divinum & de ſuo quiddam illis contribuere. 2. Vox נשמת *Niſchmath*, quæ divinum & cœleſte quiddam ſignificat. Et poetæ animam hominis *particulam divinæ auræ* vocant. 3. Vocabulum חיים *Hajim*, quod cùm Hebræis ſit pluralis vel potiùs dualis numeri (quare & nos

nos ad exprimendam ejus vim pluraliter vertimus) non ſimpliciter vitam, ſed longævam ſignificat: et, ut quidam volunt, præſentis & futuri ſeculi vitam, quod ſolùm animæ hominis competit, deſignat. Eſt igitur נשמת חיים *Niſchmath Hajim* flatus ſeu ſpiritus divinus, cœleſtis, vitalis, immortalis ac æternùm durans; Quibus vocibus pulchrè diſcernit inter animam hominis immortalem & animam brutorum animantium: Hæc enim terrena eſt, illa verò divina & cœleſtis; hæc vento elementali conſtat, illa ſpiritu divino & cœlesti. ¶ *In ſpiritum loquentem*] Quia ſermo ſoli homini proprius eſt, indéque maximè vivere cognoſcitur, illúdque eſt quo potiſſimùm à brutis animantibus diſcernitur; ideo Paraphraſtes Chaldæus pro eo quod eſt in veritate Hebraica, *Et factus eſt in animam viventem*, poſuit, *Et factus eſt flatus ille in homine in ſpiritum loquentem.*

8. *Hortum in Eden antea*] Vox Chaldaica מלקדמין *Malkadomin*, ſicut & Hebræa קדם *Kedem*, æquivoca eſt ad tempus & ad locum, id eſt, plagam orientalem. Qui ad tempus referunt, variant quoque. Quidam enim putant Onkelum reſpexiſſe ad ſententiam illorum qui tenent paradiſum cum quibuſdam aliis adhuc rebus ante conditum mundum exſtitiſſe: Quod non ità craſſè juxta literam, ut recentiores Judæi ſtultè putant, intélligi voluerunt; ſed quòd æterna vita ac beatitudo, cujus paradiſus ille terrenus quodammodo typus fuit, ab æterno ante conditum mundum pro electis exſtiterit, juxta illud dictum Apoſtoli Epheſ. 1. Quòd *Deus Pater cœleſtis nos in dilecto Filio ſuo elegerit antequam jacerentur fundamenta mundi*, &c. Sic tectè multa dixerunt veteres Hebræi, quæ juniores Judæi ridiculè & inepte juxta literam accipiunt. Alii ad exordium orbis conditi referunt; quòd ſcilicet mox atque mundus principium ſuum accepit, hortus ille quoque factus fuerit. Simpliciſſima ſententia eſt, ſi ad hominem referas, hoc ſenſu; Quòd Deus antequam hominem fingeret, hunc hortum paraverit.

12. *Lapis onychinus*] Ad literam eſt, אבני בורלא, i. *Lapides Burla*. *Burla* autem affinitatis nonnihil habere videtur, cum gemma quæ noſtris *Beryllus* dicitur. Sed magna eſt in lapidum nominibus interpretum diſcrepantia: Et Hebræi etiam quales hi lapides ſint ſe neſcire fatentur.

14. *Ipſe eſt Phrates*] הוא פרת Duæ ſunt partes, quas corruptè videntur copulaſſe, & feciſſe nomen *Euphrates*.

15. *Tulit itaque Dominus Deus hominem*] Non eſt quòd imagineris quaſi Deus hominem humeris ſuis in paradiſum geſtaverit ac collocaverit. Sed verbo ac juſſu ſuo divino effecit ut homo mox atque conditus erat eò ſe reciperet. Iſtud volunt innuere verbum Chaldaicum ודבר, ſicut etiam obſervavit commentator Hebræus, R. S. qui in commentario ſuo ita ſcribit, לקחו בדברים נאים ופתהו לכנס i. *Tulit eum verbis blandis, ac ità perſuaſit ei ut ingrederetur.* Ità & nos, ſi verbo Dei verè credimus, in verum illum ac cœleſtem paradiſum æternæ beatitudinis tandem transferemur.

18. *Suſtentaculum quod ſit penes eum*] Omnia ſunt mirè emphatica. Alluditur enim ad eos qui in ſublevandis oneribus ſibi mutuas manus porrigunt auxiliatrices. Tale ſuſtentaculum & vicarium auxilium Deus vult eſſe uxorem marito: in hunc uſum maximè condita eſt mulier. Hoc pulchrè exprimunt verba Chaldaica. Nam סמך *ſemach* ſuſtentaculum, fulcrum, appodiamen, cui aliquid innititur, ſignificat. Dein כקיבליה *khekhibile* quod proximè penes aliquem eſt denotat: q. d. Ad manum ſit uxor marito, ut adjuvet eum, auxilietur, conſoletur, ac ſublevet laboribus: quemadmodum & *R. D. K.* in libro Radicum breviter & eleganter hunc locum ex Hebræo ita explicat, אעשה לו עזר כנגדו כלומר שתהיה לפניו ולעומתו תמיד לשרתו i. *Faciam ei adjutorium quod ſit coram eo, & penes eum ſemper ad miniſtrandum ei*; ſicut ſervi & miniſtri adſtare ſolent dominis ſuis, auſcultantes quid jubeant, quid præcipiant. Vulgatus Latinus interpres, qui vertit, *Adjutorium ſimile ſibi*, motus eſſe videtur ad hanc ſuam verſionem literâ ſervili quæ præſervit vocibus כנגדו & כקיבליה, quæ aliquando etiam ſimilitudinis nota eſt. Verùm Doctiores Hebræi dicunt Caph hoc in loco eſſe, ut ipſi loquuntur, כף האמתות שבאה על המלין לאמת הדבר i. *Caph verificationis ſeu confirmationis*, quod cùm accedit ad dictiones, veritatem, certitudinem & confirmationem importat: q. d. Deus, Faciam homini auxilium, ſive fulcrum, ſeu ſuſtentaculum, non vanum, ſed verum, certum, ac ſolidum; Sicut etiam revera eſt, ſi cui אשת חיל i. *uxor prudens*, ſeu *fortis*, (ut Scriptura loquitur) à Deo contingat. Vide quàm ampliſſimam materiam vis verborum hujus loci ſuppeditet, ubi de officio & obedientia uxorum erga maritos diſſerendum eſt.

20. *Cæterùm ipſi homini non invenit*] Senſus eſt; Homo ſibi ipſi non invenit inter omnia ſibi adducta animantia cum quo vitæ conſuetudinem habere poſſet.

23. *Hoc ſemel os de oſſibus meis*, &c.] Ad literam eſt, הדא זמנא, i. *Nunquid hoc tempore os*, &c. q. d. Certè jam ſemel video os de oſſibus meis. Sunt tamen qui ex הדא *Hada* demonſtrativum feminini generis faciunt, & legunt, *Hæc nunc os de oſſibus meis*, &c. atque ità habet Complutenſis editio. ¶ *Hæc vocabitur virago*] Ad literam eſt, *Ad hanc*, ſive *huic*, *vocabitur Virago*. Ea enim eſt natura verbi *vocandi* apud Hebræos, ut ad dativum vel accuſativum adſtruatur, mediante literâ Lamed conſtituente præpoſitionem *ad*, vel *in*, vel *propter*. Unde & quidam legunt, *Propter hoc vocabitur* Virago.

24. *Relinquet homo lectum patris ſui*, &c.] Dixi ſupra *Domus* vocabulum Hebræis referri ad omnia loca, vaſa, inſtrumenta & receptacula quibus aliquid continetur. Ità etiam hoc in loco Chaldaiſmus *domum lecti* vocat ipſum lectum, in quo cubatur; vel ipſum cubiculum, quod lectum continet. Alluditur autem ad hoc quòd pueri in parentum cubiculis cubarent donec elocarentur: tum enim a conſuetudine & convictu parentum ſeparabantur, ita ut novam domum inſtituerent. ¶ *Et adglutinabitur uxori ſuæ*] Ad verbum eſt, *Et hærebit in uxore ſua*. Emphaſim habet Beth litera ſervilis, præpoſitionis *in* conſtitutiva. Eſt enim Beth quod Hebræorum Grammatici בית הדבוק או הנגיעה, i. *Beth adhæſionis, ſive acceſſionis*, vocant. Quare hic non ſtudium carnalis libidinis in uxore explendæ, ſed potiùs pudicè amandi eam, fovendi, tuendíque ſtudium præcipitur: Ad affectum ergò, convictum & conſuetudinem conjugalem, quâ maritus uxorem complectitur, fovet ac defendit, potiùs quàm ad fœdæ libidinis expletionem referendum eſt.

IDEM.

1. וכל צבאם *Et omnis exercitus*, ſive *militia eorum*] Hebræi per *exercitum cœli* duo luminaria, ſtellas & omnia ſidera, necnon & angelos, atque animas hominum, intelligunt; Per *terræ exercitum*, hominem, animalia, & omnia terræ creſcentia: Quæ omnia veniunt appellatione *exercitûs*, eò quòd Deus per illam vim ſuam divinam infinitámque potentiam, non aliter atque rex aliquis per copias ſuas exſerit. Hinc poſtea in divinis literis, maximè in Prophetis, natæ ſunt iſtiuſmodi Dei appellationes, יהוה צבאות: אלהי צבאות i. *Dominus exercituum*, *Deus exercituum*; quòd ſcilicet ipſe ſit Dominus exercituum, cùm cœleſtium, tum terreſtrium, qui eos pro nutu ſuo agit, regit & moderatur, ſine quo nihil efficiunt; ſicut exponit R. D. K. in Radicibus ſuis: Cujus verba hæc ſunt, : אלהי צבאות : יהוה צבאות כלומר ארון החיילות החיילות מעלה וחיילות מטה והטעם כי אף על פי שחכח והעומץ עם החיילות בהסכמתם כלב אחד והתאספם יחד אף על פי כן הוא ארון ומושל על כלם ולא יצליחו בכחם כי אם בכחו וברצונו i. *Dominus exercituum*, *Deus exercituum*: q. d. *Dominus exercituum*, *cùm eorum quæ ſuprà in cœlis ſunt, tum eorum quæ infrà in terris ſunt. Eſtque ſenſus, quòd licèt magna inſit vis & robur exercitibus unanimiter conſpirantibus atque collectis, nihilominus tamen ipſe Deus eſt qui dominatur omnibus, adeò*

ut nisi ipse vim suam benigniter addat, propriâ virtute nihil prosperè agant. Vocantur item & Angeli aliquando *exercitus cœli*, quòd & per illos Deus virtutem suam exserat. Similem ob causam & populus Israeliticus *exercitus Dei* vocatur, mirificè enim Deus sæpe in illo potentiam suam contra hostes suos declaravit.

2. וַיְכַל אֱלֹהִים בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי *Et consummavit Deus in die septimo*, &c.] Torquent se hîc interpretes, quomodo explicent quod Moses dicit, Deum in ipso die septimo opus suum compleviſſe. Veteres Hebræi (quos & R. S. secutus est) dicunt, hâc formulâ loquendi innui, Deum in ipso momento quo sabbatum intravit opus suum consummasse: Soli enim Deo momenta ac temporis puncta nota esse; secus verò homini, cui ob id מחול על הקודש, i. *de profano ad sacrum* addere necesse est, unde & Judæi adhuc hodie sabbatum tempestivius auspicantur, & tardiùs desinunt. Alii contendunt Beth literam servilem ביום vim habere præpositionis קודם i. *ante*; ut sit sensus, Et complevit ante diem septimum, hoc est, die sexto, opus suum, ut quiesceret in die septimo. Quam lectionem secuti sunt LXX, qui habent, *Et perfecit Deus in die sexta opera sua*, &c. Verùm Aben Ezra dicit non opus esse hâc expositione, cùm operis completio non sit opus: Præterea, Mosen hâc locutione simpliciter velle indicare, Deum planè nihil operatum fuisse in ipso die septimo, sed in sex Diebus omnia feciſſe, ut in septimo die omnia essent absoluta. Verùm quod mox sequitur, *opus suum quod fecerat*, sic explicat, *quod fecerat scilicet in die sexto.* Et hanc sententiam nostri sequuntur, dicentes, *Et complevit in die septimo*, ejusmodi esse locutionem, qualem & nos habemus cùm dicimus, **Der ruſt ſich und macht alle ding uſs uff den Sunnentag**: quâ locutione Dominicum diem excludentes, significamus absolutionem operis fieri in sabbato: Sic Deum universum opificium suum absolviſſe in diem septimum, hoc est, sexto die, ut septimo quieti se daret: Ità, ut quod Germanicè dicimus **uff**, Hebræi per Beth præpositionem exprimant.

מִכָּל מְלַאכְתּוֹ *Ab omni opere suo*] Hoc est, ut & Aben Ezra exponit, cessavit à novis operibus creandis; Non autem ab ea operatione quâ suis creaturis semper adest, regit, gubernat, & in esse conservat, de quo loquitur & Christus Joan. 5. *Pater meus ad hoc usque temporis operatur, & ego operor.* Nec enim sinit creaturas suas fortuitò ferri, nec destituit eas, ut humanus artifex, qui ab exstructa domo abit, & nunquam ad eam revertitur; sed Deus suam machinam perpetuò fovet ac conservat.

3. וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים אֶת יוֹם הַשְּׁבִיעִי וַיְקַדֵּשׁ אֹתוֹ *Et benedixit Deus diei septimo, & sanctificavit eum*] *Benedicendi* vocabulum Hebræi sic exponunt, ut significet additionem boni. Bonum autem Sabbato additum sentiunt, quòd corpus hominis in eo plùs vigeat, & anima plùs sapiat. Hinc est quòd in Sabbato magìs quàm in aliis diebus Judæi procreandis liberis operam dare solent, quòd putant efficaciorem esse vim generandi (quam כח תולדת nominant) propter sabbatum, juxta vulgatam sententiam, השבת נותן קיום לכל דבר, i. *Sabbatum tribuit robur omnirei.* Quæ sententia non impiè dicta est, si rectè accipias, nempe quòd sabbatum illud quo feriamur à peccatis, & meditamur in lege Domini, robur largiatur cunctis rebus, hoc est, ab eo pendeat omnis rerum fœlicitas. Quo sensu nimirum dixerunt veteres Hebræorum sapientes, rametsi juniores Judæi hæc & alia multa rectè dicta crassissimè juxta literam intelligant. Cæterùm *benedicendi* & *sanctificandi* voces tu simpliciter accipias, videlicet, quòd Deus septimum diem benedixerit, i. magnificarit & singulari laude extulerit; dein, quòd sanctificarit, i. ad specialem cultum elegerit, separarit & dedicarit. Qua in significatione *sanctificandi* verbum & in aliis locis accipitur: ut Jos. 20. ויקדישו את קדש בגליל, i. *Et sanctificarunt Kadesch in Galilæa*, &c. ubi Thargum habet, וסיגו, i. *& paraverunt*, i. elegerunt, separaverunt hanc civitatem pro homicidis, ut hîc liberi & tuti essent ab ultore sanguinis. Consistit autem cultus sabbati in eo, non ut otio defluamus, sed ut liberiores ab omni opere eo die conveniamus, beneficia Dei cum gratitudine recolamus, legem & verbum ejus audiamus, ipsum colamus, ei serviamus, deinde ut proximorum curam agamus. Id quod & Hebræorum sapientes hoc dicto testantur, השבת נתנה להבין מעשי אלהים ולהגות בתורתו, i. *Sabbatum datum est ad intelligendum opera Dei, & ad meditandum in lege ejus.* Quòd igitur sabbatum benedicitur & sanctificatur, non ideo fit quòd hic dies per se cæteris diebus sit melior & sanctior, quin potiùs propter finem cujus gratiâ sabbatum est institutum, hoc est, propter hominem, quò is in eo sanctiùs vivat. Hoc enim sanctius est sabbatum, quo nos illo die sanctiores fuerimus. Cui sententiæ accedunt & quidam ex Hebræis, sabbati benedictionem & sanctificationem potiùs ad ipsum hominem quàm ad sabbatum referentes: unde dicunt, שברכת השבת וקדושו ישוב על השומרים שיהיו מבורכים קדושים, i. *Sabbati benedictionem & sanctificationem ad cultores ejus redire, qui inde benedicti & sanctificati erunt.*

אֲשֶׁר בָּרָא אֱלֹהִים לַעֲשׂוֹת *Quod creavit Deus ut faceret*] Hæc Nehemanides sic exponit, שבת מכל מלכתו אשר ברא יש מאין לעשות ממנו כל המעשים הנזכרים בששת הימים: והנה אמר כי שבת מבריאה וממעשה מן הבריאה שברא ביום הראשון ומן המעשה שעשה בשאר הימים: i. *Cessavit, sive quievit ab omni opere suo, quod ex nihilo creavit, ut faceret ex eo omnia opera quæ memorantur in sex diebus. Et ecce dicit, quòd quieverit à creatione, & ab opere creationis; quod creavit in die primo, & ab opere quod fecit in cæteris diebus.*

4. אֵלֶּה תוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ *Istæ sunt generationes cœli & terræ*] Dicunt Hebræi, כל מקום שנאמר אלה פסל את הראשונים ואלה מוסיף על הראשונים. i. *In quocunque loco dicitur* אלה, *dirimit præcedentia à sequentibus; ubi verò dicitur* ואלה, *conjungit sequentia præcedentibus.* Est igitur אלה hîc non ad sequentia sed ad præcedentia referendum, hoc sensu; Hæc scilicet prædicta, generationes sunt cœli & terræ, sicut & R. S. exponit. Epilogus enim est prædictorum, quo Moses summatim & breviter omnia complectitur; q. d. Hæc est series, hæc summa, hæc ratio totius creationis. Et תולדות etiam non semper *generationes*, sed & *eventa* & *res gestas* significat. Unde & hîc legi potest, *Hæc sunt eventa cœli & terræ*, hoc est, Hæc sunt quæ gesta sunt cum cœlo & terra. Porrò placet, Christiane lector, te hîc admonere, hanc vocem תולדות ubique in Bibliis Hebraicis defectivè, hoc est, sine Vau altero, scribi, exceptis duobus locis, præsenti videlicet, אלה תולדות השמים, & eo qui exstat Ruth. 4. 18. ואלה תולדות פרץ, i. *Et istæ sunt generationes Peretz*, &c. In quibus tantùm duobus locis תולדות, uti vides, integrè scribitur, aliàs semper sine Vau, cum puncto Holem loco Vau posito, hoc modo, תלדות, vel תולדת. Causam nostri hanc assignant; Omnes generationes imperfectas esse, præter generationem cœli & terræ à Deo productam, & generationem Messiæ, qui juxta carnem è familia Peretz, unde & rex David prodiit, natus est: Qui Deus & homo est, & ab incorrupta Virgine, operatione Spiritûs sancti, absque omni peccatorum labe, in hunc mundum editus. Nihil tale enim edit caro & sanguis. Et veteres etiam doctiores Hebræi perhibent תולדות hîc integrè scribi, propter Messiæ ex familia Peretz oriundi nativitatem, quòd ea futura esset absque omni defectu, ut nulla alia.

בְּהִבָּרְאָם *Cum crearentur*] Argutantur Hebræi in hac voce dicentes, per duas literas Jod & He conditos esse duos mundos, præsentem & futurum: quod colligunt ex isto loco Esaiæ, cap. 26. בטחו ביהוה כי ביה צור עולמים; Quem locum sic exponunt, *Sperate in Domino, quoniam per Jod & He creavit sæcula.* Atque inferiorem hunc mundum per He literam creatum dicunt, eò quòd sit corruptibilis; Quæ corruptibilitas significetur per He, quæ litera cùm undique clausa est, infrà aperta & corrupta est.

יְהוָה אֱלֹהִים *Dominus Deus*] Hebræi hæc duo nomina

mina Dei conjuncta, *Adonai* & *Elohim*, שם מלא. i. *nomen Dei plenum* ſive *perfectum* vocant, quòd hîc demum à Moſe poſt impletionem omnium operum ponitur. Dicunt enim perfectam Dei appellationem adhiberi debuiſſe, cùm perfectum eſſet opus Dei: id quod Hebraicè ſic efferunt, נקרא שם מלא על עולם מלא.

5. וְכָל שִׂיחַ הַשָּׂדֶה טֶרֶם יִהְיֶה בָּאָרֶץ *Et omnem plantulam agri, antequam eſſet in terra*] Locus iſte aliquantulùm ſubobſcurus eſt; unde cùm noſtri, tum Hebræorum interpretes in eo explicando laborant. Noſtri ſic legunt ut cohæreant cum præcedentibus, hoc ſenſu; Moſen indicare Deum authorem eſſe omnium rerum, non tantùm cœli & terræ, ſed arborum ac herbarum, quæ primùm omnium, non virtute cœleſtium pluviarum, cùm nullæ adhuc fuerant, neque hominis labore, cùm is nondum eſſet formatus, ſed ſolius Dei operatione condita ac producta fuerunt. Verùm aliter legunt Hebræi, qui hîc novæ ſententiæ initium faciunt, hoc modo; *Et omne virgultum*, ſive *arbor*, *agri nondum erat in terra*, &c. Cauſa; *quia nondum pluerat Dominus Deus ſuper terram.* Quòd ſi rogas quomodo conveniat hoc cum eo quod cap. 1. dicitur, tertio die producta fuiſſe terræ creſcentia, reſpondent Hebræi, quos & R. S. ſequitur, terræ naſcentia tertio die producta, adhuc tenera ad ſolum terræ conſtitiſſe: quæ poſtea, mox atque pluvia eſſe cœpit, prodierunt, atque ad juſtam magnitudinem ſuccreverunt. Nachmanni nodum iſtum ſic ſolvit; Moſen in præſenti loco non loqui de terræ creſcentiis tertiâ die præcipiente Deo enatis, ſed de herbis & arboribus, quæ cœleſtium pluviarum, hominiſque operatione enaſcuntur; & iſtiuſmodi arbores & herbas nullibi adhuc locorum extitiſſe: Idque urget & probat ex vocula שדה, quam diſtinguens ab אדמה, *agrum cultum* propriè ſignificare dicit. שיח Teſte R. D. K. modò *herbas*, modò *arbores* ſignificat. Aben Ezra hîc pro עץ, i. *arbore*, exponit. טרם R. S. contendit ubique pro עד לא i. *nondum*, exponendum eſſe; & utitur autoritate Onkeli, qui tranſtulit, וכל אילנו חקלא עד לא הוו בארעא, i. *Et omnes arbores agri nondum fuerunt in terra.* Sed ſecus ſentit R. D. K. qui טרם idem valere dicit, quod קודם, i. *antequam*, *priuſquam.*

כִּי לֹא הִמְטִיר יְהוָה אֱלֹהִים עַל הָאָרֶץ *Quia non pluere fecerat Dominus Deus ſuper terram*] הִמְטִיר verbum eſt tranſitivum in conjugatione Hiphil, & ſignificat *fecit pluere.* Quo certè innuitur, Deum eſſe authorem pluviæ. Nam tametſi pluvia naturaliter generetur operatione ſolis & aſtrorum, cùm ſcilicet vapor calidus, humidus, fumoſus & groſſus ad ſupremam partem infimi, aut inferiorem partem medii interſtitii aeris aſcendendo, à frigore circumſtante in nubem denſatur, & nubes in aquas reſolvitur, & ob gravitatem cadit; tamen Deus eſt qui hæc omnia diſponit & ordinat, ſine cujus nutu & arbitrio nihil tale fit; Id quod teſtatur hîc Moſes, cùm dicit, *Quia non pluere fecerat Dominus Deus ſuper terram.* Hinc ſunt poſtea iſtiuſmodi promiſſiones, in lege & prophetis; Deut. 11. 14. *Et dabo ego pluviam terræ veſtræ in tempore ſuo: pluviam temporaneam & ſerotinam, ut congregare poſſis frumentum tuum, vinum tuum, & oleum tuum.* Et iterum, Deut. 28. 12. *Aperiet tibi Dominus theſaurum ſuum bonum, nempe cœlum, ut tribuat pluviam terræ tuæ in tempore ſuo, & ut benedicat univerſo operi manûs tuæ*, &c. Item, Jer. 5. 24. *Qui dat pluviam matutinam & ſerotinam in tempore ſuo, hebdomadas ſtatutas pro meſſe cuſtodit nobis*, &c. Pulchrè itaque verbo הִמְטִיר duo hæc oſtenduntur; 1. Deum eſſe præcipuam cauſam pluviarum. 2. Ad faciendam pluviam Deum uti ſolis operatione nubiſque reſolutione: Sicut & in Job legimus cap. 36. כִּי יִגְרַע נִטְפֵי מַיִם יָזְקוּ מָטָר לְאֵדוֹ: אֲשֶׁר יָלוּ שְׁחָקִים יִרְעֲפוּ עָלֵי אָדָם רָב, i. *Ipſe quidem ſubtrahit ſtillas aquæ, & rurſum ſtillant in pluviam propter nubem ejus. Reſolvuntur enim nubes, & rorant ſuper homines copiosè.* Porrò quòd Deus nondum pluerit ſuper terram, R. S. hanc aſſignat cauſam; Quòd nondum fuerit homo, qui pluviæ neceſſitatem ac utilitatem agnoſceret; atque pro ea Deum rogaret.

6. וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ וְהִשְׁקָה אֶת כָּל פְּנֵי הָאֲדָמָה *Et vapor aſcendebat de terra, & irrigabat univerſam faciem terræ*] Sunt ex noſtris qui אד *fontem* exponunt, & ſynecdochicè intelligunt, ut ſit genus pro numero: Non quòd unus aliquis fons fuerit qui univerſam terram irrigarit, ſed quòd Deus terræ vim & ingenium dederit, attrahendi & colandi ſtillulas, unde poſtea fontes & fluvii promanarint, ad irrigandam univerſam ſuperficiem terræ. Sed aliter Hebræi legunt: Nam אד non *fontem* propriè, ſed *vaporem*, *fumum*, ſive *nubem*, ut Onkelos Chaldæus reddidit, ſignificat. Unde ſic exponunt, præſertim Aben Ezra & R. D. K. quòd vapor operatione luminarium è terra aſcenderit, qui in pluviam reſolutus terram fœcundarit. Eſt tamen inſignis quidam Rabbi apud Hebræos, qui negativè ſic legit, *Et neque vapor aſcendebat de terra*, &c. Contendit enim negativam אין non tantùm ad hominem, ſed & ad vaporem referendum eſſe, hoc modo; *Et homo non erat qui coleret terram, neque vapor adhuc erat qui terram irrigaret*; (Et certè negativa in principio ſententiæ poſita, in Hebraiſmo non rarò ad plura refertur) ut ſit ſenſus, Arbores, herbas, & alia primùm omnium non hominis culturâ, non pluviarum beneficio, ſed ſolius Dei potentiâ ac providentiâ pleniſſimè producta fuiſſe. Et hæc ſententia multùm placet R. D. K. cujus verba huc ex libro Radicum adſcribere placet: ואיד יעלה מן הארץ: פירוש ענן כלומר על ידי נשם שהשקה את כל פני האדמה הצמיח הקב"ה העשבים והעצים. איד הוא העשן העולה מן הארץ בעבור החום והוא איד יעלה מן הארץ כי כאשר יעלה אותו האיד מן הארץ ויפגע בעבים נדרו הנשמים: כשל לעשן העולה מן הקדירה כשיעלה למכסה יולו מיד מים: ופירש סעדיה ז"ל ואיד יעלה ולא איד ואין עומר במקום שנים וכן פירש בי לא היה בתחלה העולם לא אדם שיזרע ולא איד שיעלה אלה ברא הב"ה בנרותיו הכל מחזקן ונכון הוא וה הפירוש מכל אשר מפרשים בו. i. *Et vapor aſcendebat de terra, hoc eſt, nubes: q. d. Operâ pluviæ, quæ irrigavit univerſam faciem terræ, egerminare fecit Deus herbas & arbores.* איד *fumus eſt, qui de terra aſcendit propter calorem: & talis erat vapor qui de terra aſcendebat. Cùm enim talis vapor de terra aſcendit, & pervenit ad nubes, deſcendunt pluviæ. Exemplo eſt fumus de olla aſcendens, qui ubi ad cooperculum pervenit, ſtatim defluit aqua. Porrò R. Saadiah, piæ memoriæ, illud,* ET VAPOR ASCENDEBAT, *&c. ſic legit,* NEQUE VAPOR ASCENDEBAT, *&c. ita ut negativa* אין *ad duo referatur, Hoc ſenſu; Non fuit in principio mundi, neque homo qui ſeminaret, neque vapor qui aſcenderet, ſed Deus omnia providentiâ ſuâ aptiſſimè creavit. Atque hæc expoſitio magìs quadrat quàm omnes aliæ expoſitiones quas expoſitores huc adferunt.* Hactenus R. D. K.

7. וַיִּיצֶר אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם *Et formavit Deus hominem*] Propriè id verbi ad figulinam pertinet, &, ut ſuprà dictum eſt, enti creato formam inducere ſignificat. Proponit enim Moſes Deum ut humanum artificem, ut figulum, qui ubi formam alicujus vaſis mente concepit, admotâ manu argillæ, antitypon ejus in rota effingit. Ità & Deus ſuâ Divinâ mente conceptam hominis imaginem, juxta illud ſuprà, *Faciamus hominem*, jam admotâ manu affingit atque format. Et quidam Hebræorum ſentiunt vaporem, unde pluvia fieret, virtute luminarium in eum uſum potiſſimùm excitatum fuiſſe, quò terræ lutum ſeu pulvis humectaretur, eóque habilior foret ad facturam hominis. Cæterùm nota; In verbis ubi prima litera radicalis eſt Jod, eam in futuro, accedendo alio Jod ſervili, ferè exteri; Id quod non fit in præſenti verbo וייצר, in quo duo Jodin concurrunt; Quod non temerè fieri autumat R. S. nempe ad ſignificandam eo duplicem hominis formationem; alteram quæ eſt hujus ſeculi, quam vocant, יצירה לעולם הזה; alteram quæ eſt ſeculi futuri, quam vocant יצירה לתחיית המתים, cùm ſcilicet homo in noviſſimo die reſurget ex mortuis, & formabitur ad vitam immortalem atque perennem: De qua

formatione

formatione loquitur & Apostolus Phil. 3. 20. *Nam nostra conversatio in cœlis est, ex quo & servatorem exspectamus, Dominum Jesum Christum, qui transfigurabit corpus nostrum humile, ut conforme reddat corpori suo glorioso*, &c. Et quia in illo die hominum tantùm, non etiam brutorum animantium resurrectio erit, ob id dicit idem R. S. verbum יצר, ubi infra de formatione animantium sermo fit, tantùm uno Jod scribi, non duobus. Adverte in hominis formatione iterum poni nomen Dei plenum יהוה אלהים, quod & Nachmanni observavit, nempe hoc fieri propter hominis præstantiam & dignitatem. Est enim vere ineffabilis Dei misericordiæ opus, quòd hominem ex pulvere terræ tam mirabiliter fingit, atque eum præ omnibus terræ animantibus ratione, intellectu, animáque immortali tam magnificè donat.

עָפָר מִן הָאֲדָמָה *Pulverem de terra*] עפר propriè tenuissimum & vilissimum pulverem significat. Et licèt quatuor hæc vocabula ארץ, תבל, עפר, אדמה pro eodem aliquando accipiuntur, tamen nonnihil habent discriminis: ארץ enim generale nomen est, universum orbem, cùm habitabilem tum non habitabilẽ, complectens; תבל verò tantàm orbem habitabilem, quem aliàs יישוב vocant Hebræi: עפר & אדמה *lutum* & *pulverem* significant, sed rariùs אדמה quàm עפר. Habent autem Hebræa magnam Emphasim atque epitasim, nempe quòd Deus hominem non tantùm *ex pulvere terræ* fecerit, sed *pulverem*. Licèt enim homo non pulveris, sed hominis, id est, carnis & sanguinis, imaginem præ se ferat, tamen re ipsâ in se nihil est nisi lutum & pulvis, juxta illud infrà, *Pulvis es, & in pulverem revertêris*. Quòd igitur Deus hominem non simpliciter, nec quamvis fortuitò terram, sed pulverem, hoc est, tenuissimum & vilissimum quod in terra est, fecerit, meritò omnem elationem, omnem ferociam atque superbiam apud nos premat, modestiámque pariat, dum videlicet cogitamus unde constitutionis suæ initium natura nostra acceperit, & perpendimus qualitatem substantiæ nostræ, quales modò sumus, & quales tandem futuri sumus; Id quod & Hebræorum sapientes hâc sententiâ pulchrè admonent, הסתכל בשלשה דברים ואין אתה בא לידי עבירה דע מאין באת ולאן אתה הולך ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון מאין באת מטפה סרוחה ולאן אתה הולך למקום עפר רמה ותולעה ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא: i. *Considera tres res, & nõ venies in manus trãsgressionis. Cognosce unde veneris, & quò tandem sis abiturus, coram quo etiam oportebit te tandem actæ vitæ rationem reddere. Unde venisti? ex guttula sordida. Quo tandem abis? ad locum pulveris & vermium. Coram quo futurum est ut rationem reddas? coram Rege omnium regum, qui scilicet est sanctus Deus benedictus.* R. S. colligit, pulverem illum collectum fuisse à quatuor plagis terræ; Quod ideo factum sentit, ut terra, ubicunque locorum homo moreretur, illum humandum reciperet.

וַיִּפַּח בְּאַפָּיו *Et insufflavit in nares ejus*] Quòd inspiravit in nares ejus, hinc est, inquit Aben Ezra, quòd spiritus vitalis maximè in naribus relucet. R. Nachmanni piè & verè monet, *inspirandi* verbo distingui inter animam brutorum, quæ ex quatuor elementis constat, & animam hominis, quæ constat ex adflatu Divino, qui processit ex ore Dei. *Qui enim*, inquit, *insufflat in aliquem, de suo, hoc est, de substantia sua, aliquid illi contribuit; Sic & Deus in nares hominis inspirando, de suo divinum aliquid ei largitus fuit; atque id erat anima immortalis.* Hinc nimirum est quòd & Christus Salvator noster Apostolis suis Spiritum sanctum communicando, insufflavit in eos, dicens, *Accipite Spiritum sanctum*, &c. Etiam Author Hizkuni in commentario suo, illam inspirationem de sacro Dei Spiritu intelligit, sic inquiens, בנפיחתו של הקבה שהיא רוח הקדש מה שלא נפח בשום אף בריה. i. *Cum sua inspiratione, quæ est Spiritus sanctus, inspiravit Deus in hominem, qualiter non spiravit in nares ullius creaturæ.* Atque hinc nimirum est quòd Christus in cruce dicit, *Pater, in manus tuas commendo spiritum meum*, & non *animam meam*. Christus certè juxta Scripturam omnia semper propriissimè & dixit & fecit. Sed in quo Spiritus & Anima differant, mox infrà audies. Et poeta Horatius animam hominis immortalem aptissimè *portiunculam divinæ auræ* vocat.

נִשְׁמַת חַיִּים *Flatum vitæ*] R. D. K. in libro Radicum dicit omnem spiritum vitam habentium נשמה vocari. Sic enim scribit in hunc locum Gen. cap. 7. כל אשר נשמת רוח חיים באפיו i. *Omne quod flatum spiritus vitæ in naribus suis habebat*, דומה כי כל רוח בעלי חיים יקרא נשמה ולפיכך נסמך אל רוח כלומר כל שיש לו נשמת רוח כלומר תנועה i. *Videtur quòd omnis spiritus habentium vitam vocatur* נשמה, *& ideo junctum est spiritui; q. d. Omne cui est flatus spiritus vitæ*, i. *motus*. Hactenus Kimhi. Verùm Aben Ezra, in eundem scribens locum, in ea est sententia, quòd נשמה ad hominem tantùm referatur. Et multi Hebræorum, teste etiam Kimhi, volunt נשמה à שמים derivatum esse, quòd sit flatus cœlitus proficiscens; nihil obstante quòd diversæ sunt radices, quia multa istiusmodi sunt in Scriptura. Porrò quod additus חיים, quæ vox formam habet nominum quæ dualitatem significant, & in *aim* desinunt, emphasim habet. Volunt enim quidam eo significari duplicem illam vitam, præsentis & futuri seculi. Et Hiskuni in suo commentario annotavit, חיים adjici, ad significandam animæ immortalitatem, quòd ea in æternum vivat, & non intereat sicut corpus: Sic enim exponit, נשמת חיים נשמה שהיא חיה לעולם ואינה מתה במות הגוף.

לְנֶפֶשׁ חַיָּה *In animam viventem*] *Anima vivens* corpus est animatum cum suis conditionibus, quæ notæ sunt, nempe edere, bibere, videre, sentire, prosequi appetitum, fugere abhorrens, atque id genus. Sic in animam viventem Adam factus est. Ex quo facilè intelligimus illud 1 Cor. 15. 45. *Factus est primus homo Adam in animam viventem, extremus Adam in spiritum vivificantem.* Juxta R. S. homo factus esse dicitur in animam viventem, propter rationem sive intellectum, & sermonem, quibus præ aliis animantibus præditus fuit. Aben Ezra putat hâc locutione significari, Adamum mox atque post formationem spiritu Divino adflatus fuit, ingressum fuisse ut cætera animalia, neque ut puer sese habuisse, qui priusquàm inambulare incipiat, multo eget tempore. Onkelus Chaldæus legit, והוות באדם לרוח ממללא, i. *& fuit*, sive *factus est, in homine in spiritum loquentem*; vel, ut quædam exemplaria habent, והוה אדם לרוח ממללא, i. *& factus est homo in spiritum loquentem*, quæ licèt diversitas in verbis sit, tamen in eundem sensum recidunt. Et ad hanc lectionem motus esse videtur Interpres Chaldæus, ex eo quòd in corpore humano & sensitivo, Loqui præcipuum esse videtur, quo differt homo & præstat brutis animantibus, quódque indè etiam maximè vivere videtur homo. Sed objiciat fortè hîc aliquis, quomodo ex præsenti loco animæ immortalitas astrui possit, quâ etiam parte homo bestias excellat, cùm post insufflatum spiraculum vitæ nihil ampliùs accepisse videatur quàm animam illam sensitivam & motivam, quam & bestiæ habent, à qua & ipsa vocantur נפש חיה. Sic enim habet ordo verborum, *Et insufflavit in nares ejus flatum vitæ: factúsque est in animam viventem*? Ad quæ respondeo, animæ immortalitatem rectè & verè probari ex præsenti loco, nempe ex verbo *inspirandi*, vocabulo נשמת & חיים, ut declaratum est. Et ex eo quòd dicitur, *Et factus est in animam viventem*, non sequi נפש חיה, i. *animam viventem*, idem esse quod נשמת חיים, i. *spiraculum vitæ*; sed Scripturam eo velle indicare, animam illam sensitivam & motivam, quam homo cum bestiis communem habet, simul cum anima immortali, quæ *Nischmath Chaim* vocatur, inditam fuisse. Quòd autem prior anima immortalis homini inspiratur, quam mox anima sensitiva subsecuta fuit, ante quæ homo ex pulvere formatus nihil nisi inanimis quædam imago erat, operatione carens, & ad nihil utilis, commendat animæ immortalis nobilitatem ac dignitatem, quòd ipsa scilicet è summo

cœlesti

cœlesti throno profecta, corpus illud animatum cum omnibus membris suis sibi subjicere debeat, illi præsidere, regere, & non nisi ad cœlestia dirigere. Quæ certè meditatio, si diligenter, ut dignum est, ordinem formationis nostræ expenderimus, multùm valet ad reprimendum impuros carnis affectus ac voluptates, & ad cœlestia mirè rapit. Discrimen Animæ & Spiritûs paucis sic accipe. Quod nos vulgò *animam* vocamus, intelligentes animam immortalem, Germanicè **die seel**, spiritus est, qui superest nobis vitâ defunctis; Atque is a Mose hic vocatur נשמת חיים. Anima verò quam Scriptura נפש vocat, longè aliud est; unde etiam *animalis* aliud 1 Cor. 2.14. Hæc enim nihil aliud est quàm corpus vitâ præditum, cum omnibus suis affectibus & cõditionibus, ut eæ corpori adhærent; hoc est, homo ille naturalis qui videt, sentit, movetur, edit, bibit, egerit, digerit, &c. Ità per *animam* Scriptura vitam præsentem cum suis conditionibus intelligit, quam etiam pecudes vivunt. Hinc illud Christi, Mat. 16.25. *Qui enim voluerit animam suam servare, perdet eam; rursus qui perdiderit animã suam meâ causâ, inveniet eam.* Discrimẽ itaque animæ sensitivæ & spiritûs, necnon & mortalitas atq; immortalitas eorũ, patent ex origine. Nam animæ vitales ex terra & aqua producuntur; anima verò immortalis ex afflatione Dei, extra materiã. Quicquid enim non ex aqua & terra exsistit, cœleste & divinum est. Omnis effectus sequitur causam suam. Hinc cætera animalia, quia pro causa habent terrã & aquam, ideo sunt mortalia: secundùm quam causam & homo mortalis est; Idẽ verò ex origine spiritûs, immortalis. His cognitis, facilè intelligis tres hominis partes, quarum Apostolus meminit 1 Thes. 5. 23. *Ipse autem Deus pacis sanctificet vos totos. Et integer vester spiritus, & anima, & corpus, ità ut in nullo possitis culpari, in adventu Domini nostri Jesu Christi servetur.*

8. וַיִּטַּע יְהוָה אֱלֹהִים גַּן בְּעֵדֶן מִקֶּדֶם *Plantavit quoque Dominus Deus hortum in Eden ab oriente.*] Hebræi duplicem hîc habent sententiam. Quidam enim tenent, hortum istum non de novo demum, sed tertio die plantatum fuisse, idque peculiari in loco, certâ arborum serie electiorum atque herbarum adornatum; Explicari autem hic demum propter sequentem Hominis historiam. Fit enim non rarò in Divinis literis ut primùm in genere proponatur, quod postea particulariter explicatur; Quod Hebræi Hebraicè sic efferunt, כלל שלאחריו מעשה הוא פרטו של ראשון. Et hoc unum esse dicunt ex triginta duobus modis secundùm quos lex exponatur. Atque sententiam hanc sequitur R. S. necnon & Aben Ezra, qui hæc in præterito pluſquam-perfecto sic legit & exponit, *Et plantaverat anteà Dominus hortum in loco, qui vocatur Eden, & plaga orientali.* Alii intelligunt hortum illum, quem paradisum vocamus ante mundum exstitisse; Dicunt enim veteres Hebræi septem ante mundum fuisse, inter quæ numerant & גן עדן, i. paradisum. Sed semel atque iterum dixi, multa sapientes Hebræorum tectè & ænigmaticè dixisse, quæ juniores & indoctiores Judæi crassissimè ad literam intelligunt. Mihi enim videntur eo significare voluisse, æternam illam futuri seculi fœlicitatem, cujus nimirum typus fuit hortus ille paradisi in terris amœnissimus (unde & postea in sacris literis paradisi nomen æterna beatitudo obtinuit; dicente Christo ad latronem, *Hodie mecum eris in paradiso*) ab æterno, æterno Dei consilio, pro justis & electis præparatam fuisse. Quod planè convenit cum eo quod scribit Apostolus Ephes. 1. 3. *Benedictus Deus, & Pater Domini nostri Jesu Christi, qui benedixit nos omni benedictione spirituali in cœlestibus in Christo; quemadmodum elegit nos in ipso antequam jacerentur fundamenta mundi, ut essemus sancti & irreprehensibiles coram ipso per charitatem; qui prædestinavit nos, ut adoptaret in filios per Jesum Christum,* &c. Item cum dicto Christi Matth. 25. 34. *Venite benedicti patris mei, possidete regnum quod paratum est vobis ab exordio mundi.* Sive igitur, juxta quorundam Hebræorum sententiam, presentem locum sic accipias, ut hortus paradisi ante mundum, sive ab exordio mundi, hoc est, tertio die, exstiterit; de hoc tamen non dubium est, quin ante conditum hominem exstiterit: Quo certè citra omnem controversiam adumbratum fuit, summam illam futuri seculi fœlicitatem, cujus hortus paradisi typus fuit, non ex merito operum, sed ex electione ac gratia homini contingere. Porrò diversam hujus loci interpretationem ex parte etiam peperit ambiguitas vocis מקדם, quæ *ab antea*, vel *à principio*, (ut eam Onkelos reddidit, & quam lectionem secuta est Latina vulgata editio) vel *ab oriente* significare potest. עדן *Eden* Hebræis *voluptatem & delicias* significat. Hinc hortus iste à voluptate, amœnitate & deliciis nomenclaturam *Eden* accepit. Et sunt etiam qui *Eden* non pro voluptate, sed pro regione sic appellatâ accipiunt, cujus mentionem facit Elaias 37. cap. in qua Dominus hortum amœnissimum & deliciis plenum plantavit, hominique ad habitandum, colendum & custodiendum tradidit. Etiam Aben Ezra pro loco exponit: Sic enim inquit in suo commentario, ובבר נטע גן במקום שנקרא ערן מפאת מזרחו. i. *Et antea plantaverat hortum in loco qui vocatur Eden, à plaga orientali.* Author Latinæ vulgatæ editionis *Eden* ubique pro *paradiso voluptatis* exponit. Est autem *paradisus* vox Persica, teste etiam Xenophonte; *Hortos*, inquit, *quos illi paradisos appellant.* De hoc nomine vide quoque Thisbiten Eliæ Levitæ Hebræi.

וַיָּשֶׂם שָׁם אֶת הָאָדָם *Et posuit illuc hominem*] Abraham Hispanus conjecturam hinc facit, hortum illum non longè abesse à loco terræ in quo erat Adam conditus.

9. וַיַּצְמַח יְהוָה אֱלֹהִים מִן הָאֲדָמָה *Fecit etiam Dominus Deus germinare de terra*] Ex eo quòd Scriptura dicit, Deum plantavisse hortum, & fecisse ibi efflorescere omnis generis arbores, colligit Nachmanni, arbores paradisi non ex alio loco huc translatas fuisse, sed in hoc ipso loco Eden appellato virtute Divinâ productas fuisse, quas certâ ratione & serie, instar areolarum, terra proferebat. Sentit quoque paradisi arbores ejus fuisse conditionis, ut perpetuos ferrent fructus, nunquam sterilescerent, nunquam perirent & vetustate consumerentur, neque opus haberent hominis culturâ. Quòd enim postea homo à Deo jubetur operari & custodire hortum illum, sic accipit, quòd debuerit & potuerit hortum istum colere, serere frumenta, arare, areolas facere, & id genus; necnon & custodire ab externa vi & incursu bestiarum noxiarum.

וְעֵץ הַחַיִּים בְּתוֹךְ הַגָּן *Et arborem vitæ in medio horti*] *Arbor vitæ*, i. vitalis; sicut dicitur *vir mendacii*, *vir veritatis*, i. mendax, verax. Nam in lingua Hebræa denominata non inveniuntur, sed eorum loco denominationibus utuntur. Nachmanni putat *arborem vitæ* appellatam fuisse quòd fructus ejus vescentibus longævam vitam dederit: Sic enim Scribit in suo commentario, ועץ החיים אילן פריו נותן באוכליו חיים ארוכה. Sunt item ex nostris in ea sententia, quòd Adam per esum arboris vitæ usque ad terminum præscriptum à Deo vitam continuasset, donec ad transformandum in vitam immortalem profectus fuisset.

וְעֵץ הַדַּעַת טוֹב וָרָע *Et arborem scientiæ boni & mali*] Onkelos Chaldæus sic reddidit, ואילן דאכלי פירוהי חכמין בין טב לביש, i. *Et arborem cujus fructus manducantes cognoscunt inter bonum & malum.* Eadem ferè habet & Thargum Hierosolymitanum, ואילן דעתה כל מן דאכל מניה מפרש בין טב לביש, i. *Et arborem scientiæ, de qua quicunque edit, discernit inter bonum & malum.* Exstant inter Hebræos qui *arborem cognitionis* appellatam sentiunt, quòd gustatio fructuum ejus appetitum coeundi, quem Hebræi תאוה המשגל vocant, excitarit: quos ut hanc sententiam amplecterentur movit, quòd alicubi in Scripturis *cognoscendi* vocabulum pro *coire & concumbere* usurpatur. Sed non probatur hoc Nehemanidi, qui vocem הדעת hoc in loco pro רצון, חפץ & בחירה, i. *voluntate*, *desiderio*, & *electione* exponit, citans locos Scripturæ ubi ידע hac in significatione accipitur, nempe hos; Exod. 33. 12. 17. ידעתיך בשם, i. *Novi te ex nomine*, hoc est, בחרתיך מכל האדם *Elegi te ex omnibus hominibus.* Item Psal. 144. 3. מה אדם ותדעהו, i. *Quid est homo quòd cognoscis eum:* Sensus est;

תחפוץ

תחפוץ וחרצה בו, i. *desideras & bonam voluntatem habes erga eum.* Est itaque Nachmanni ea in sententia; Si Adam in justitia originis perstitisset, omnia opera sua naturaliter quodammodo citra peccatum confecisset, non aliter atque omnes reliquæ creaturæ, cœlum, terra, &c. naturali quodam impulsu ad actiones suas feruntur: Ità & homo naturæ impulsu & ductu, citra omnem impuram carnis titillationem, debito tempore, cum conjuge sua, causâ procreandorum liberorum, coivisset; fuissentque membra genitalia æquè honesta & aliena à pudore quàm sunt hodiè manus & facies: Verùm ex gustatione vetiti pomi naturam depravatam fuisse; & hoc illi accessisse, quòd jam homo judicio, electione, voluntate & voluptate quâdam hoc vel illud agat, sibi vel aliis benè aut malè faciat; quæ Deo veriùs quàm homini competant, cùm in hominem citra peccatum, vitio malæ concupiscentiæ, cadere non possint. Hactenus ex Nehemanide. Nostri *scientiæ boni & mali arborem* vocatam sentiunt, quòd Deus hominem per illam admonere voluit, nè quid bonum, quid malum, à seipso, sed à solo Deo discere & scire tentet; nè sua consilia, néque quæ sibi recta aut curva viderentur, amplecteretur; nè unquam sibi fideret, suisque consiliis niteretur. Nam tametsi intellectu, voluntate & scientiâ præditus sit homo, boni tamen & mali cognitionem non nisi Deo revelante habere potest. Deus enim solus bonus est, solúsque novit quid sit bonum, quid malum.

10. וְנָהָר יוֹצֵא מֵעֵדֶן *Et fluvius egrediebatur de Eden*, &c.] De quatuor fluviis paradisi, item de gemmis, magna est discrepantia apud interpretes. R. S. פישון, *Pison* dicit esse Nilum, dictum à פשה, quod *crescere, expandi & diffundi* significat, eò quòd certis temporibus exsuperando alveum in agros excurrat, irrigans & fœcundans totam terram Ægypti; Vel à פשתה, i. *lino*, cujus magnam copiam crescere faciat in Ægypto, quod colligunt etiam ex isto loco Esa. 19. 9. ובשו עובדי פשתים שריקות, *Et qui operantur in lino reticulata facientes opera confundentur.* A nostris, præsertim Eusebio, & Hieronymo, in Quæstionibus Hebraicis, Pison, Ganges magnum Indiæ flumen habetur. A Josepho lib. 1. cap. 2. Jud. Antiq. *Getha* vocatur. Ex *Gihon* גיחון nostri Nilum fluvium Ægypti & Æthiopiam circumeuntem faciunt, ab *eductione* & *irrigatione* sic dictum. Verùm Aben Ezra scribit, Gihon proximè terram Israel ab Oriente meridiem versùs labi; id quod colligit ex isto loco, 1 Reg. 1. והורדתם אותו אל גיחון. R. S. *Gihon* à גנח, quod *cornu petere* significat, deducit: eò quòd magno cum impetu & sonitu fluat, aquásque suas propellat. *Hidekel* חדקל à nostris Tigris exponitur, sic dictus, juxta R. S. quòd aquæ ejus sint חדים וקלים, i. *claræ & leves. Phrat*, פרת, fluvius Assyriæ, & terminus Chananææ, à nostris *Euphrates* vocatur. Estque verisimile duas dictiones in unam copulatas esse, hoc est, חוא פרת, i. *ipse est Phrates*, ab antiquis factum esse *Euphrates.*

14. הוא ההולך קדמת אשור *Hic vadit ad orientalem plagam Assyriæ*,] Errant qui legunt, *contra Assyrios*, ut habet vulgata æditio Latina. Nam קדם hîc non est præposititio, sed nomen significans orientalem plagam, & cum He locali dicitur קדמה, quod hîc propter regimen mutatur in Taph. perinde enim valet קדמת אשור, q. d. למורח של אשור i. *ad orientalem plagam Assyriæ*, uti R. S. exponit. Hæc Aben Ezra & Hizkuni quoque monuerunt.

15. ויקח יהוה אלהים את האדם *Tulit itaque Dominus Deus ipsum Adam*] Non quidem corporali gestatione super humeros portando, sed amicis & blandis verbis jussit & imperavit ut paradisum ingrederetur. Hæc ex R. S. qui hunc sensum colligit ex translatione Onkeli, qui pro ויקח legit וגבר, quod, ut idem R. S. alibi in commentario suo scribit, non simpliciter *accipere* significat, sed *verbis*, hoc est, persuadere alicui, & trahere in suam sententiam. Sic quoque Deus nos Verbo suo æterno, quod Christus est, qui nobis per verbum externum & vocale prædicatur & manifestatur, cùm illi fidè habemus, in æternum æternæ beatitudinis paradisũ ex hoc mundo transfert.

לעבדה ולשמרה *Ut coleret & custodiret ipsum*] Suprà ex Nehemanide audivimus quo pacto Adam hortum paradisi colere & custodire debuit. Aben Ezra etiam simpliciter accipit לעבדה pro *irrigare*, & לשמרה pro *arcere bestias ab ejus devastatione.* Veteres tamen Rabbini, ut habetur in Breschith Rabba, hæc non ad externum & profanum horti cultum, sed ad spiritualem & sacrum referunt, hoc est, ad קרבנות, i. *sacrificia*, quæ Adam in paradiso immolare debuit, ut indè Deus placatus terræ debito tempore pluviam largiretur. Dicunt enim sapientes Hebræorum, קרבנות, i. *sacrificia*, causam esse pluviarum, & ut omnia sidera ritè influant in inferiora; nullam enim stellam esse quæ non habeat vim & dominium in creaturas inferiores. Quod Hebraicè sic loquuntur, כל הכוכבים יש להם כח וממשלה על יצורים ועוד אין לך כל עשב ועשב מלמטה שאין לו מזל מלמעלה מכה אותו ואומר לו גדל, i. *Omnes stellæ habent vim & dominium supra creaturas inferiores.* Item, *Nulla est herba infrà (in terris) cui non sit sidus in supernis, quod verberet eam, & dicat ad eam, Cresce.* Hæc certè non usque adeò impiè dicta sunt, si per קרבנות *cultum Dei* intelligas. Hinc enim, & non aliunde, cùm terra tam homines in ea degentes bene & tranquillè habent, secundùm istam Hebræorum sententiam, על שלשה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים, i. *Super tribus rebus mundus consistit, super lege, super cultu, & super pietate.* Quòd in hunc sensum veteres Hebræi præsentem locum interpretati sunt, ansam dedit quòd עבד & שמר alicubi in Divinis literis usurpantur, ubi de sacrificiis & cultu Dei mentio fit. Fuerunt item inter Hebræos qui לעבדה ולשמרה non ad hortum paradisi, sed ad terram retulerunt, quos refutat Aben Ezra, quibus nimirum imposuit He mappic relativum fœminini generis, non satis attendentes, quòd נן Hebræis non tam masculini quàm fœminini generis exstat, unde & pluralem numerum גנים & גנות format.

16. אכול תאכל *Comedendo comedas*] Emphasim habet verbi repetitio: Quales locutiones crebræ sunt in sacris Scripturis. Plenariam enim hâc figurâ loquendi homini de qualibet arbore edendi potestatem tribuit, dempto ligno scientiæ boni & mali.

17. ממנו לא תאכל ממנו *Non comedas ex illa*] Videtur ממנו pleonasmum redundare; Verùm Hebræi dicunt expositionis sive declarationis causâ additum esse; quod vocant תוספת הביאור. Vel potest esse diminutivum, quomodo etiam exponit Aben Ezra, אפילו מעט לא תאכל ממנו i. *Nec parùm etiam ex ea comedas.* Potest quoque ממנו vel ad arborem, vel ad fructum referri. Nachmanni tamen ad fructum referendum esse dicit; sic enim scribit in hunc locum, מן הפרי יוהרנו העץ איננו נאכל וכן אמר למטה מפרו העץ אשר בתוך הגן וכמהו ואבלו איש את נפנו ואיש את תאנתו וכן בעצבון תאכלנה, i. *A fructu prohibet eum; arbor enim non editur. Sic quoq; infrà dicit*, (cap. 3.) De Fructu Verò Arboris Quæ Est In Medio Horti, &c. *Similis locutio est* 2 Reg. 18. 31. Et Comedat Quisque De Vite Sua, Et De Ficu Sua, *&c. Item*, In Dolore Comedes Eam, *hoc est, fructus ejus.* כי ביום אכלך ממנו מות תמות *In quacunque die comederis ex ea, morte morieris*] *Dies* pro tempore: *In quacunque die*, i. Quãdocunque, quocunq; tempore, quocunq; momento. Deinde, *Morte morieris*, Hebraismus est; Quâ verborum reduplicatione vehementia & certitudo significatur: *Morte morieris*, i. Certissimè morieris. Disputatur hîc etiam ab Hebræis de conditione hominis, Num etiam mortalis fuisset si non peccasset? Et fuerunt quidam in ea sententia, Nunquam moriturum hominem, si non edisset de pomo vetito; Quod probare volunt hoc dicto, cap. 3. 22. ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם, i. *Et nunc nè fortè mittat manum suam, & accipiat etiam de arbore vitæ, & comedat, & vivat in æternum.* Sed non adstipulatur his Aben Ezra, qui dicit, לעולם hoc in loco non לעולם ועד, i. *sempiternitatem*, significare, sed tantùm temporis longitudinem; qua in signifi-

significatione non ſemel & in aliis locis uſurpatur. Nec improbat medicorum argumenta, quibus, etiamſi homo perſtitiſſet in innocentia, mortalem tamen fuiſſe contendunt, eò quòd ex materia corruptibili conditus & compoſitus fuerit. Et noſtri etiam Theologi ſentiunt, Adamum non peccando, & guſtando de fructibus arboris vitæ, continuaſſe vitam innoxiam uſque ad præſcriptum terminum, quo etiam cum corpore migraſſet in immortalitatem. Cæterùm quis ſit verborum iſtorum ſenſus, *Moriendo morieris*, variè ab Hebræis exponitur. Quidam enim hunc putant ſubeſſe ſenſum, *Tunc incipies eſſe mortalis*: Alii; *Statim morieris*, dicunt enim Adamum poſt admiſſum peccatum mox moriturum fuiſſe, ſi non egiſſet pœnitentiam. Alii; *Reus eris mortis*, i. Morte punieris. Nehemanides ſic exponit, *Moriendo morieris*, *hoc eſt*, *Citiùs morieris quàm aliàs. In meo ſiquidem arbitrio erit te occidendi quocunque tempore voluero, ſic ut non attingas terminum vitæ præſcriptum.* Et citat locos Scripturæ, in quibus hæc loquendi formula hoc ſenſu accipitur; ut 1 Reg. 2. 36, 37. וישלח המלך ויקרא לשמעי ויאמר לו בנה לך בית בירושלם וישבת שם ולא תצא משם אנה ואנה: והיה ביום צאתך ועברת את נחל קדרון ידע תדע כי מות תמות דמך יהיה בראשך. i. *Et mittens rex vocavit Simei, dixítque ad eum; Ædifica tibi domum in Jeruſalem, & habita ibi, & non egredieris huc vel illuc. Quacunque enim die egreſſus fueris, & tranſieris torrentem Kidron, ſciens ſcias quòd morte morieris, erítque ſanguis tuus in capite tuo.* Quâ locutione, ut inquit Nehemanides, rex Salomo Simei ſignificare voluit, non quòd deberet ſcire ſe mortalẽ eſſe, & aliquando moriturũ, (cùm, ut Eccleſiaſtes dicit cap. 9. 5. החיים יודעים שימותו כולם, i. *viventes ſciant ſe morituros omnes*) neque quòd ſtatim & è veſtigio morte plectendus eſſet, ſi Jeroſolymâ diſcederet, ſed quòd vellet eum è vita tollere quocunque tempore placeret, qui aliàs eum vivere permiſiſſet uſque ad præſcriptum à Deo vitæ terminum. Atque ſimilem vim *moriendi* verbum dicit habere & in iſtis locis; Num. 4. 18. 19. 20. אל תכריתו את שבט משפחת הקהתי מתוך הלוים: וזאת עשו להם וחיו ולא ימתו בגשתם את קדש הקדשים אהרן ובניו יבאו ושמו אותם איש איש על עבדתו ואל משאו: ולא יבאו לראות כבלע את הקדש ומתו, i. *Non exterminabitis tribum cognationis Kehatica de medio Levitarum. Hoc verò facite eis, ut vivant & non moriantur, cùm acceſſerint ad ſancta ſanctorum: Aharon & filii ejus ingrediantur, & deponant ea, unicuique pro miniſterio ſuo, atque pro onere ſuo. Ipſi autem non introcant, ut videant cùm ſancta involventur, nè moriantur.* Item Levit. 22. 9. ושמרו את משמרתי ולא ישאו עליו חטא ומתו בו כי יחללהו, *Cuſtodiant igitur cuſtodiam meam, nè propter hoc portent peccatum, & moriantur ob ipſum, ſi profanaverint illud.* Ego, ſi philoſophari & argutari liceret, dicerem hâc reduplicatione duplicem mortem animæ & corporis indicari, ſicut & Hebræi iſtiuſmodi reduplicationes non rarò ad duo referre ſolent. Sed על דרך פשט, ut Hebraiſmus dicit, i. *juxta ſimplicem ſenſum*, ſancta lingua hâc proprietate loquendi certitudinem, vehementiam & acceleracionem ſignificat. Porrò duplici morte Adamum periiſſe, animæ ſcilicet & corporis, nec Hebræi omnino negant; Id quod ſimili ad hoc inſtitutum haud inconvenienti docent, quo volunt utrumque in homine peccaviſſe, animam ſcilicet & corpus, ideóque & utrumque punitum fuiſſe. אילו הבשר חוטא בלא רוח מדוע הנפש נענשת. וכי וזה חוטא וזה נענש אלא כך הדבר שניהם חוטאים באחד. משל לחיגר וסומא שומרי הפרדס. מעשה כמלך אחד שהיה לו פרדס נאה מאד וכל מיני פירות נטועים בו ושומרי הגן אבלו הפרי והגן כי הוא שוב למאבל ונזדמן למראה ולא יכול למצא שומרים נאמנים שישמרו הפרדס ולא יאבלו הפירות לסוף עלה בדעתו והכניס בפרדס קיטע וסומא ואומר כי הקיטע לא יכול לעלות באילנות והסומא אם יעלה אינו יכול למצא הפרי. לימים נתייעצו יחד הקיטע והסומא והרכיב הסומא הקיטע על כתיפו ונשא ליקוד הפירות מן האילנות וחוטאין שניהם. i. *Si caro peccat abſque ſpiritu, cur anima punitur? Num aliud eſt quod peccat, & aliud eſt quod punitur? Quin potiùs ſic ſe res habet, quòd ambo unà peccant. Exemplum accipe de claudo & cæco, qui cuſtodiebant hortum arboribus conſitum. Accidit enim ut rex quidam hortum haberet amœniſſimum, & in eo omnis generis fructus plantatos: Verùm cuſtodes horti fructum ejus perpetuò abſumebant, adeò ut non poſſet invenire cuſtodes fideles, qui cuſtodirent hortum & de fructibus ejus non ederent. Tandem in mentem ejus ſubiit, ut introduxerit in hortum claudum & cæcum, ſic apud ſe cogitans, Claudus non poterit conſcendere arbores; & cæcus, ſi aſcenderit, non poterit invenire fructum. Poſt aliquot dies inter ſe conſultarunt claudus & cæcus, ut cæcus per claudum in humeros ſuos ſublatum fructus de arboribus carperet. Atque ità factum eſt ut ambo peccarint.* Hactenus Hebræi.

18. לא טוב היות האדם לבדו *Non eſt bonum ut ſit Adam ſolus*] Onkelus Chaldæus habet, לא תקין, i. *Non eſt aptum, conveniens, rectum, congruum.* Sicut Græci καλὸν, & Latini *bonum* aliquando pro *pulchro, honeſto, commodo & utili* uſurpant, ità ſubinde & Hebræi voculam טוב. Eſt certè vitæ commoditas præcipua cauſa contrahendi matrimonii. Quæ autem illa ſit, colligit Aben Ezra ex Eccleſ. 4. 9, &c. ubi ſic legitur, טובים השנים מן האחד אשר יש להם שכר טוב בעמלם: כי אם יפלו האחד יקים את חברו ואילו האחד שיפל ואין שני להקימו: גם אם ישכבו שנים וחם להם ולאחד איך יחם: ואם יתקפו האחד השנים יעמדו ננדו והחוט המשלש לא במהרה ינתק, i. *Meliorem conditionem habent duo quàm unus, quippe qui habent mercedem bonam in labore ſuo. Nam ſi ceciderint, unus eriget ſocium; & va ei qui unicus eſt: ſi enim ceciderit, non adeſt ſecundus qui erigat eum. Quòd ſi duo pariter dormierint, calor eſt eis: & uni quomodo calor ſuppeditabitur? Et ſi prævaluerit ei unus, duo ſtabunt adversùs eum; & filum triplicatum non facilè rumpetur.* Hebræi circa hunc locum laudes conjugii ampliſſimè proſequuntur; in Arba Turim autem lib. 3. omnium copioſiſſimè. Hinc ſunt vulgò apud eos jactatæ iſtæ ſententiæ, אין טוב, אלא אשה, i. *Nihil eſt bonum niſi mulier.* Item, כל מי שאין לו אשה אינו אדם, *Cuicunque non eſt uxor, is non eſt homo.* Item, כל מי ששרוי בלא אשה שרוי בלא טובה בלא שמחה בלא ברכה בלא דיורה בלא תורה בלא חומה בלא שלום, i. *Quiſquis habitat, ſeu manet, abſque uxore, manet ſine bono, ſine gaudio, ſine benedictione, ſine habitatione, ſine lege, ſine muro, ſine pace*, &c. Quibus ſententiis ſignificare volunt, magnum eſſe ſolatium habere commodam uxorem, talem nempe qualem Salomo deſcribit Prov. 19. 14. בית והון נחלת אבות ומיהוה אשה משכלת, i. *Domus & divitiæ ſunt hæreditas relicta à parentibus; à Domino autem eſt uxor prudens.* Item cap. 18. 22. מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מיהוה, i. *Qui invenit uxorem, rem bonam invenit, & favorem à Domino impetravit.* Quâ ſententiâ Hebræi Salomonem ad præſentem locum reſpexiſſe putant; q. d. Qui invenit commodam uxorem, invenit bonum illud de quo Deus dixit, *Non eſt bonum hominem eſſe ſolum: faciam ei adjutorium quod ſit coram eo.* Quantum denique donum Dei ſit uxor, facilè liquet ex epithetis, quæ Scriptura illi tribuit, ut quòd ea dicitur *viri bonum, auxilium, gaudium, domus, benedictio, corona, ornamentum domus*, &c. quæ omnia de muliere bona in Divinis literis prædicantur.

אעשה לו עזר כנגדו *Faciam ei adjutorium quod ſit coram eo*] עזר, i. quod adjumento ſit ad familiam, rem familiarem, ac totam domum conſtituendam. Non enim ad ſobolem procreandam duntaxat, ſed ad omnes carnis cõmoditates; hoc eſt, hujus vitæ neceſſitates, viro conjuncta eſt uxor, ut ſit ſocia vitæ. Author Latinæ vulgatæ editionis quiſquis fuerit, qui legit, *Adjutorium ſimile ſibi*, non ſatis expreſſit vocem Hebraicam כנגדו, quæ ad vicarium auxilium quod mulier viro eſſe debet, potiùs quàm ad ſimilitudinem reſpicit. נגד enim Hebræis *quod oppoſitum*,

coram & è regione est, significat, & כנגד, propter adjectam literam Caph, *quod proximè adest*, cujus contrarium est מנגד, *quod procul abest*. Omnino enim Caph præfixum eam vim hic habet, quam apud Latinos præpositio *secundùm*, propinquitatem & approximationem significans; Germanicè **bey, nach**; unde כנגדו, i. *juxta eum*, *penes eum*, vel *proximè coram eo*, Germanicè **bey im**, **umb ihn**, sicut & LXX. verterunt, πρὸς αὐτὸν, *secundùm eum*. Vel, ut R. D. K. in Radicibus scribit, Caph istud est Caph האמתי i. *Caph veritatis*, hoc est, confirmativum & veritatis expressivum; ut sit sensus; Faciam ei adjutorium quod sit verè coram eo, vel penes eum; hoc est, quod verum sit auxilium non vanum. Duo ergò habet vocabulum נגד, præsentiam & auxilium. Præstò enim esse debet mulier in conspectu viri, ut auscultet, observet quid velit, quid jubeat, præcipiat & imperet, quemadmodum servi in conspectu dominorum suorum ad capessenda jussa adesse solent. Dein, præsens esse debet mulier ad præstandum auxilium in rebus agendis, cujus mutuâ operâ ad levandos labores vir uti possit. Ità & R. D. K. in libro Radicum explicat: nam circa radicem עזר super hunc locum sic scribit, כי היא עזרת האדם תמיד ומשמשתו i. *ut auxilio sit homini jugiter, & ministret illi*. Eadem scribit circa radicem נגד, שתהיה לפניו ולעומתו תמיד לשרתו, i. *ut sit in conspectu ejus, & coram eo jugiter ad ministrandum ei*. Onkelus Chaldæus interpres vim & energiam vocum עזר & כנגדו eleganter quoque expressit in sua paraphrasi, אעביד ליה סמך כקבליה i. *Faciam ei fulcrum*, seu *sustentaculum*, *è regione illi*. Quod scilicet adjumento sit, perinde ac si duo in levando magno aliquo onere sibi mutuas manus porrigant auxiliatrices. Qui ex nostris כנגד vertunt *simile sibi*, Caph literam pro nota similitudinis habent, quam Hebræi vocant כף דמיון. Sed priorem lectionem magis sequuntur Hebræi. R. S. argutatur in voce כנגדו. Sic enim scribit, זכה עזר לא זכה כנגדו להלחם. Sensus est; *Si vir innocenter vixerit, adjutorium erit ei uxor; sin, contra illum stabit ad præliandum.*

19. וַיִּצֶר יְהוָה אֱלֹהִים מִן הָאֲדָמָה *Et formavit Dominus Deus*, &c.] Suprà cap. 1. aquas ad jussum Dei aves produxisse legitur, hic verò ex terra factas esse commemoratur. Hebræi hunc nodum ità solvunt; Dicunt aves ex tenuissimo luto, sive lutulenta aqua, quæ proxima fundo est, quod רקק vocant, exstitisse; Sexti autem diei animantia ex terra sicciori. Alii, ut Hizkuni, ex utroque, i. aquis & terra, aves factas dicunt, quòd quædam in aquis & terris simul degunt, quæ nos amphibia appellamus, quædam tantùm in terris.

וַיָּבֵא אֶל הָאָדָם לִרְאוֹת מַה יִּקְרָא לוֹ *Adduxítque ad ipsum hominem, ut videret quomodo appellaret illud*] Interrumpitur materia de conditione Evæ, & interponitur formatio & adductio animantium ad ipsum Adamum, ut etiam, juxta Hebræorum sententiam, indè agnosceret quàm verè dictum sit, *Non est bonum hominem esse solum*, útque magis suspiceret Dei beneficium quod in adjuncta uxore ipsi præstitum est. Qua de causa, ut Hebræi referunt, ex omnibus animantibus paria, hoc est, masculum & fœmellam ejus, Adamo adduxit. Sic enim scribit R. S. כשהביאן הביאן לפניו בל מין ומין וכר ונקבה אמר לכולם יש בן זוג ולי אין בן זוג מיד ויפל ונומר : i. *Quando adduxit ea, adduxit singulas species, masculum scilicet & fœmellam. Tunc dixit (Adam,) Cuique est sua conjunx, mihi verò non est conjunx. Statim illabi fecit Deus soporem in Adam*, &c.

וְכֹל אֲשֶׁר יִקְרָא לוֹ הָאָדָם נֶפֶשׁ חַיָּה הוּא שְׁמוֹ *Et omne quod vocabat ei homo anima viventi, ipsum est nomen ejus*] R. S. hunc textum sic collocandum putat, כל נפש חיה אשר יקרא לו האדם שם הוא שמו לעולם, i. *Omnis anima vivens, cui vocabat ei homo nomen, ipsum nomen ejus in æternum*. Aben Ezra scribit literam Lamed quæ præfervit לו etiam ad נפש referendam esse, hoc modo, *Et omne quod vocabat ei, scilicet viventi, erat nomen ejus*. Dicit enim חיה esse תוספת ביאור, i. *expositionis causâ*, adjectum. Ex hoc loco colligunt Hebræi Adamum insignem philosophum fuisse, qui naturas omnium animalium probè tenuerit, ut indè juxta naturam ac proprietatem suam cuique suum nomen indiderit, ex quo nimirum sapientia & perspicuitas ingenii Adami patet.

20. וּלְאָדָם לֹא מָצָא עֵזֶר כְּנֶגְדּוֹ *Et Adæ*, sive *homini, non invenit adjutorium quod esset coram eo*, &c.] *Adam ipsi Adæ*, vel, *homo ipsi homini, non invenit*, &c. Hebraismus est, pro, *Adam*, vel *homo*, *sibi ipsi*, vel *pro se*, *non invenit adjutorium*. Sic legit & Aben Ezra, cujus verba hæc sunt, ושעם לאדם לא מצא ולנפשו לא מצא כי כן מנהג לשון הקודש *Sensus est*; *Homini non invenit, id est, sibi ipsi non invenit. Sic enim est mos linguæ sanctæ*, scilicet ut de seipso loquens aliquis, faciat in tertia persona, tanquam de tertio aliquo loquens.

21. וַיַּפֵּל יְהוָה אֱלֹהִים תַּרְדֵּמָה עַל הָאָדָם וַיִּישָׁן *Et fecit illabi Dominus Deus soporem in Adam*] Etiam Hebræi in hac sunt sententia, Animalia ideo ad ipsum Adamū adducta fuisse, ut cùm in omnibus creaturis non inveniret cum quo commercium & consuetudinem habere posset, ex hac inopia desiderium ad consequendum adjutorium in illo excitaretur, quò posset pleniùs gratias agere Domino de accepta conjuge. Proinde post indigentiam agnitam, statim ad ædificandam uxorem Deus se accingens, immisit soporem Adæ. Hebræi tres voces habent quæ somnum significant, תנומה, שינה & תרדמה. Prima capitis gravedinem, cùm homo nutare incipit, significat; altera, plenum somnum; tertia, profundissimum somnum. Quare, teste Hieronymo in Quæst. Heb. Aquila κατανυξὶν, Symmachus κῶμον, i. gravem & profundum soporem, interpretati sunt. LXX. per *exstasim* reddiderunt. Idipsum verbum & in Jonæ stertentis somno positum est, ויונה ירד אל ירכתי הספינה וישכב וירדם, i. *Jona verò descenderat ad latera navis, & jacens sopore oppressus erat*. Discrimen horum vocabulorum indicavit & Aben Ezra in suo commentario, sic scribens, תרדמה יותר משינה ושינה יותר מתנומה, i. *Thardemah plus est quàm Schenah, & Schenah plus est quàm Thnumah*. Similiter & R. D. K. in Radicibus suis, ubi sic inquit, התנומה אינה חזקה כמו השינה רק היא מעט מעט תרדמה היא שינה חזקה i. *Thnumah (dormitatio) non tam fortis est ut Schenah (i. somnus) sed paululùm tantùm dormire significat. Thardemah est somnus fortis*. Porrò tres causæ feruntur cur Deus volens Adamo costam adimere, priùs somno profundo eum oppressit: I. Quò minùs doleret quòd pars corporis avelleretur; II. Ut Divinitus tantum donum non animadvertenti contigisse posthac agnosceret; III. Nè ablatione costæ dolorem sentiret. Quod postremum habet & Hizkuni in suo commentario. Sic enim scribit, חס הקב"ה על אדם הראשון שלא להכעיבו לפיקד הפיל עליו i. *Pepercit Deus homini primo, nè dolere eum faceret; ideo illabi fecit super eum soporem.*

וַיִּקַּח אַחַת מִצַּלְעוֹתָיו *Tulitq; unam ex costis illius*] Hebræi cùm veteres tum posteriores צלע hoc loco non pro *costa*, sed pro *latere exponunt*; & citant locum Exod. 26. ubi צלע pro *latere* tabernaculi accipitur. Atque imaginantur hominem initio conditum masculum & fœminam fuisse: Quod colligunt ex cap 1. ubi dicitur, *Masculum & fœmellam creavit eos*. Verùm tu noveris, צלע propriè *costam* significare, & non nisi metaphoricè pro *latere* accipi. Quia enim costæ sunt in utroque latere animalis, dextro videlicet & sinistro, ideo latus cujuslibet rei appellatur hoc nomine. Hinc est quòd & צלע ad *trabes* domûs transfertur, quòd scilicet trabes domui sunt quod costæ corpori. Similiter & claudus צולע vocatur, quòd ex lateribus alteri innititur. Hæc ità invenies apud Kimhi in Radicibus. Rectiùs ergò & veriùs nostri hunc locum exponunt, qui צלע pro *costa* accipiunt, quibus nonnulli & veterum Hebræorum priorum adstipulantur. Nam R. Josua inquit, ex ea parte corporis desumptam mulierem quæ stanti viro brachiis operitur, quò admoneatur verecundiæ atque animi latere cupientis. Prosequuntur quoque hîc & alia quædam de

officio

officio mulieris, quomodo ſcilicet ſe domi continere, teſtudinis more, & marito adhæreſcere debeat, quia deſumpta ſit ex latere ejus. Poteſt etiam locus iſte ſic legi, *Et tulit unam* (ſubaudi *portionem*) *de lateribus ejus*, pro, *aliquam portionem ex uno laterum ejus*: ut ſit Hebraiſmus ſimilis huic, *Sepultus eſt in urbibus Juda*, pro *in una urbium*, ubi plurale pro uno è pluribus accipitur.

וַיִּסְגֹּר בָּשָׂר תַּחְתֶּנָּה *Et clauſit carnem pro ea*] Sicut adempturus coſtam priùs Adæ ſomnum immiſit, nè quid mali ſentiret, ità pro adempta coſta mox carnem reſtituit. Non enim vult Deus ut qui adhuc innocens erat ullum detrimentum acciperet.

22. וַיִּבֶן יְהוָה אֱלֹהִים אֶת הַצֵּלָע *Et adificavit Dominus Deus coſtam*] Singulare ſtudium & conatus Dei in paranda muliere hoc verbo ſignificatur; quæ etiam cùm mater ſit, plurima in ea contingunt miracula, quæ & propheta admiratur. Quidam Hebræorum putant poſitum eſſe *adificandi* verbum, eo quòd mulier ſimilis ſit ædificio, in eo videlicet quòd propter concipiendi habilitatem infernas partes latas, ſuperiores ſtrictiores habet. Colligunt quoque ex hac voce mulierem eſſe fundamentum domûs. Nec deſunt inter Hebræos qui ויבן ad intelligentiam & prudentiam referunt, atque hinc eſſe dicunt quòd puellæ maſculis ferè ſunt aſtutiores & ingenioſiores.

לְאִשָּׁה *In mulierem*] i. להיות אשה, *ut eſſet mulier*. Similis locutio eſt; Judic. 8. 27. *Et fecit ipſum Gideon in Ephod*, i. ut eſſet Ephod ſive cinctorium. Hebræorum grammatici iſtiuſmodi Lamed quod præſervit לאשה, vocant Lamed התכלית, i. *quod finem rei ſignificat*; q. d. בנה את הצלע לואת התכליה להיות אשה i. *Ædificavit coſtam in hunc finem ut eſſet mulier*, ſive *uxor*. Similem vim habet ubi infrà dicitur, *Et erunt in carnem unam*, לבשר אחד.

וַיְבִאֶהָ אֶל הָאָדָם *Et adduxit eam ad Adam*] Quia Adam putabat ſibi mulierem aliunde adductam eſſe, idcirco Scriptura dicit, *Et adduxit eam*, &c. Sic quidam Hebræorum exponunt, & dicunt ſimilem orationem eſſe, Joſ. 2. 7. *Viri verò* civitatis *perſecuti ſunt eos per viam Jordanis*, &c. Non quòd revera perſecuti fuerint eos, ſed quòd putabant ſe illos perſequi. Alii ſentiunt mulierem extra paradiſum ædificatam, ac deinde Adamo adductam fuiſſe. Verùm nos ſimpliciter accipiamus, quòd revera adducta fuerit Adamo ab ipſo Deo, quò magis agnoſceret Dei donum. In hoc enim gloria Dei potiſſimùm eſt, ut homo cognoſcat beneficium Dei ſibi Divinitus collatum. Et certè verbum ויביאה non ſimpliciter *adduxit* ſignificat, ſed ità ut ex ea liberos ſuſciperet, operáque ejus ad omnem uſum utilitatemque uteretur. Diſcamus porrò ex præſenti loco, Deum eſſe qui adhuc hodie omnes, qui juxta verbum ſuum matrimonia capeſſunt, conjungit.

23. וְאֹת הַפַּעַם עֶצֶם מֵעֲצָמַי וּבָשָׂר מִבְּשָׂרִי *Hâc vice os de oſſibus meis, & caro de carne mea,*] Sic ferè omnes noſtri legunt. Verùm aliter Hebræi, referentes ואת ad mulierem, hoc ſenſu; Hæc, hâc vice os ex oſſibus meis, q. d. Mihi tandem adjutorium reperi, quod non inveni hactenus cuncta animantium genera recenſens.

לְזֹאת יִקָּרֵא אִשָּׁה *Huic vocabitur virago*] Bifariam legitur. Nam ſenſus eſſe poteſt, *Huic*, vel *ad hanc*, vocabitur, i. Huic erit appellatio, *Virago*. Vel, *Propterea vocabitur*, i. Propter hanc rem; ſicut exponit & Aben Ezra in ſuo commentario per בעבור ואת. i. *propter hoc*, vel *hanc rem*, &c.

אִשָּׁה *Virago*] Si ſermo Latinus pateretur, dicendum eſſet *vira* à *vir*, ſicut à *herus hera*, à *dominus domina* dicitur. Nam ſic apud Hebræos adjectione unius literæ mulier denominata eſt à viro. Illi enim virum ſive marium איש dicunt, & mulierem ſive uxorem אשה, ſicut igitur mulier à viro ſumpta eſt, ità & nomen illius. Ex hoc loco colligunt Judæi linguam Hebræam primam fuiſſe linguam, quâ Deus mundum condidit, quámque primùm omnium homines locuti fuere. Philoſophantur porrò Hebræi in voce אשה & איש hunc in modum, quòd ſi maritus & uxor caſtè & innocenter vixerint, fidémque matrimonii ſanctam ſervaverint, Deum illis adeſſe, atque inter eos habitare, quod ſignificatur per Jod literam, quæ una eſt ex nomine tetragrammato יהוה, atque media eſt in voce איש, quam ſi iterum demas, ut fit in אשה, manet אש, quod *ignem* ſignificat. Quo innui dicunt, quòd ſi conjuges non ſanctè vixerint, Deum illos deſtituere, quo facto, omnia replentur jurgiis, rixis & altercationibus, & impletur illud poeticum,

Semper habet lites alterna conjugia lectus,
In quo nupta jacet: minimum dormitur in illo.

Quòd ſi illa & Hebraicè ſonare cupis, ſic accipe, איש ואישה אם זכו ללכת דרך ישר וה ווה בלא ניאוף הקדוש ברוך הוא ביניהם שהרי חלק שמו ושכנו ביניהם לא זכו אש איכלתן שהקדוש ברוך הוא מסלק שמו מביניהם ונמצא אש ואש, i. *Vir & mulier ſi innocentes fuerint, & ambulaverint in via recta, uterque abſtinentes ab adulterio, Deus inter eos eſt. Nam ecce impertit eis nomen ſuum, & habitare ipſum facit inter eos. Quòd ſi non innocentes vixerint, ignis devorat eos. Siquidem Deus aufert nomen ſuum ab eis, tum remanet* אש, i. *ignis*.

כִּי מֵאִישׁ לֻקְחָה זֹּאת *Eò quòd de viro ſumpta ſit ipſa*] Non extra virum, ut reliquorum animalium fœmellæ, facta eſt mulier, non ex terra, vel aqua, vel tenuiſſimo luto, ſed ex ipſa viri ſubſtantia, coſta nempe lateris ejus, quò cum marito uxor arctiùs cohæreat, nec alterius viri conſuetudinem admittat. Hæc Hebræi. Porrò אשה non ſimpliciter mulierem ſignificat, ſed eam ferè quæ jam eſt uxor, & maritum habet: Cui accedit & Onkelus cum ſua verſione, qui habet ארי מבעלה, i. *quia de marito ſuo ſumpta eſt*.

24 עַל כֵּן יַעֲזָב אִישׁ אֶת אָבִיו וְאֶת אִמּוֹ וְדָבַק בְּאִשְׁתּוֹ *Propterea relinquet vir patrem ſuum & matrem ſuam, & hærebit in uxore ſua.* Hebræi, præſertim R. S. hæc à Spiritu ſancto prolata eſſe ſentiunt. Cui adſtipulatur & Chriſtus Matth. 19. 4. *Annon legiſtis quod is qui fecit ab initio, maſculum & fœminam fecit eos? Et dixit, Propterea deſeret homo patrem & matrem, & adglutinabitur uxori*, &c. Verbum דבק Hebræis non ſimpliciter *adhærere* ſignificat, ſed amanter & conjugali affectu: unde & R. D. K. in Radicibus per *aſſociari* exponit. Quare & Scriptura non rarò, ubi veri & caſti amoris mentio fit, idem verbi uſurpat. Non ergo de carnis libidine in uxore explenda hæc adhæſio intelligi debet, ſed de amore potiùs conjugali, quo maritus uxorem, tanquàm os & carnem ſuam, complecti, fovere, & nutrire debet, ut habet Epiſtola ad Epheſ. cap. 5. Atque huc etiam reſpexit Onkelus cum ſua paraphraſi, על כן ישבוק גבר ית משכבי אבוהי ואמיה וידבק באתתיה, i. *Propterea relinquet vir domum lecti patris ſui, & matris ſuæ, & hærebit in uxore ſua*, &c. Ut intelligas domeſticam conſuetudinem cum patre & matre intermittendam eſſe. Nam maritus cum uxore novam domum conſtituit. Adhuc tamen integrum manet præceptum de honorandis parentibus. Sunt qui putant Onkelum alluſiſſe ad morem qui fuit olim, ut filii in cubiculis parentum cubarent donec adulti elocarentur: Quæ parentum cura ac ſtudium erga liberos, ſi adhuc hodie locum haberet, meliùs educarentur pueri, & non tam citò, ut ſæpe fit, juventus corrumperetur.

וְהָיוּ לְבָשָׂר אֶחָד *Et erunt in carnem unam*] i. Erunt velut una caro & unum corpus. Non eſt ergò *caro* hîc carnalis illa copula, ut quidam ſtultè exponunt, verùm arctiſſima illa conſuetudo & ſocietas vitæ, quæ illis jam omnium rerum eſt quædam communio & conſortium. Unde & in aliis locis multis per *carnem* Scriptura conſuetudinem & neceſſitudinem intelligit; ut Eſa. 58. 7. *Carnem tuam nè deſpexeris*. R. S. dicit, ideo vocari *unam carnem*, quòd proles naſcatur ex concurſu ſeminis utriuſque; Helias orientalis, quod non de alia carne animantis, ſed de ſua, hominem gignat; Nehemanus, quòd

non ampliùs discedat ab uxore sua, sicut faciunt bruta animantia post conceptum. Sed prima expositio naturalior est.

25. וַיִּהְיוּ שְׁנֵיהֶם עֲרוּמִּים הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ וְלֹא יִתְבֹּשָׁשׁוּ *Fuerunt autem ambo illi nudi, Adam & uxor ejus, & non erubescebant.*] Causam Hebræi assignant hanc, Quia adhuc innocentes erant, & carebant affectione pravâ, ex qua corporis partes aliquæ pudendæ factæ sunt. Primùm enim sic conditi erant ut eos nuditatis suæ nihil puderet, quemadmodum non erubescimus, si quis faciem nostram cæteráque membra patentia aspiciat. Sic ergò dicunt Hebræi, לא נתן בו יצר הרע עד אכלו מן העץ וגבנס בו יצר הרע וידע מה בין טוב לרע i. *Non est data in homine affectio prava, donec comedit de arbore: tum enim intravit in eum concupiscentia mala, & cognovit quid esset bonum & malum.*

VATABLUS.

1. ET *omnis exercitus eorum*, וכל צבאם] *Et omnis ornatus eorum.* quòd in exercitu servetur ordo. i. Omnia quæ sunt in cœlis & in terra, & quicquid intra illa capitur, perfectum fuit transacto illo sexto die. Significat mundum suis omnibus ornamentis instructum fuisse.

2. *Et perfecit*, &c. ויכל וגו'] *Et finem imposuit diei septimo*, vel, *finivit*, &c. Alii, *Perfecerat autem ante diem septimum*, aut *appetente die septimâ*. Ità etiam doctiores Hebræorum. ¶ *Quievitque*, וישבות] i. Cessavit à creando. Quies ista significat simplicem cessationem ab opere; non enim trahit ad se defatigationem ullam. Quia nihil ad perfectionem mundi desiderari poterat, destitit creare novas rerum facies.

3. *Et sanctificavit illum*, ויקדש אותו] Hic ו pro *id est* positum esse scribunt doctiores: ut seipsum exponat Moses quid per *benedicere* intelligat. *Sanctificare* Hebræis est segregare ex vulgi numero. Benedixit igitur, sive sanctificavit diem septimum, h. e. solennem, ac sanctum, venerabilémque eum haberi voluit. Cœpit tamen sanctus ac celebris haberi datâ Lege, non priùs. ¶ *Ut faceret*, לעשות] i. Ut opus illud eo ordine quo nunc est disponeret.

4. *Istæ* sunt *generationes* אלה תולדות] *Hi sunt natales*, vel, *Hi sunt ortus*; vel origines; q.d. Cœlum creatum fuit unà cum terra eo quo diximus modo; vel ut תולדות accipiatur activè: acsi dicat, quæ suprà dicta sunt, ea sunt quæ genuerunt cœlum & terra postquam creata sunt à Deo. ¶ *Die quâ fecit*, ביום עשות] Istam versûs particulam adjecit Moses, nè putemus Deum non esse causam istorum inferiorum; acsi dicat, Quamvis videamus aliqua creata fuisse ex terra tanquam materiali causa & passiva, & sole tanquam causa efficiente & activa, tamen omnium horum sola est causa Deus. In priore parte *Cœlum* accipitur pro toto corpore cœlesti; in posteriore verò pro toto illo corpore expanso à terra usque ad cœlum ipsum. Notandum autem est, quæcunque dicuntur in hoc capite, per repetitionem dici: ideo verba vertimus per præterita plusquamperfecta. ¶ *Jehovah*, יהוה] Incipit meminisse nominis יהוה, quod deducitur à radice היה *fuit*, quod quidem non posuit ante absolutionem operis perfecti. De hoc vide Psal. 1. 2.

5. *Et omne virgultum*, וכל שיח] Subaudiendum nonnihil ex præcedenti versu, sic, *Quo die, inquam, fecit Deus omne virgultum*, &c. i. omnes arbores pomiferas quæ crescere solêt in agro, quæ priùs non erât in terra ipsa. Quidam vertunt, *Et omnem plantam.* Significat hæc vox etiam *arborem*, ut vides infrà, 21. 15. ¶ *Oriretur*, יצמח] *Germinaret*, *pullularet.* ¶ *Nec quisquam* erat *qui coleret*, ואדם אין לעבוד] Ad verbum, *Et homo non ad colendum.* Dominus nondum demiserat pluviam; nequis posset dicere imbrem fuisse causam herbarum & omnium fructuum qui proveniunt in terra: neque erant homines qui colerent terram ipsam.

6. *Porrò vapor*, ואד] In hac voce deest י pro איד, quæ significat *vaporem*: pro qua alii *fontem* vertunt; alii *nubem*, ut Chaldæus paraphrastes, quia nubes fit ex vaporibus eductis è terra calore solis, qui ascendunt in mediam regionem aeris; ubi propter ejus frigiditatem conversi in aquam, descendunt, & irrigant terram. Declarat creationem pluviæ, & ad quid creetur, nempe ut irrigetur terra: quomodo item creetur, nempe ex vaporibus è terra ascendentibus.

7. *E pulvere terræ*, עפר מן האדמה] Ad verbum, *pulverem è terra.* Præpositio postposita, quæ priori dictioni inservire debet: quod satis frequens est Hebræis. E pulvere igitur, sub. jam macerato ac temperato imbre qui deciderat. q. d. ex massa quadam terræ madefacta ¶ *Inspiraverátque*, ויפח] *Insufflaverátque*, i. injecerat, sive immiserat. ¶ *In faciem ejus*, באפיו] *in nares ejus*, h. e. in corpus ejus. ¶ *Spiraculum vitæ*. נשמת חיים] i. spiritum vitalem. ¶ *In animam viventem*, לנפש חיה] Hoc est, factus est homo animatus, & vivere incœpit vitâ temporali. Sic Paulus exponit, cùm 1 Cor. 15. 45. antithesin statuit inter hanc *animam viventem* & *spiritum vivificantem*, quem fidelibus confert Christus.

8. *Plantaverat autem*, &c. ויטע וגו'] *Plantaverat autem Jehova Deus paradisum in Eden*, i. jusserat nasci arbores in Eden regione Orientali, in finibus Arabiæ & Mesopotamiæ. Sequenti versu seipsum declarat Moses, cùm dicit, *Germinare autem fecerat Jehova Deus è terra omnem arborem*, &c. Locum illum vocat *hortum* ob elegantiam situs & formæ pulchritudinem. Vetus interpres non ineptè *paradisum* transtulit, quandoquidem פרדסים Hebræi cultiores hortos nominant: à qua dictione Græci suum παράδεισον formarunt.

9. *Concupiscibilem visu*, &c. נחמד למראה וגו'] *Desiderabilem visu, & suavem in cibum*, i. pulcherrimam quamque arborem, afferentem suavissimum fructum. De hac dictione טוב vide cap. 1. 4. ¶ *Arborem quoque vitæ*, ועץ החיים] Ab effectu sic dicta fuit: non quæ vitam homini conferret, quâ jam antè præditus fuerat; sed ut symbolum ac memoriale esset vitæ Divinitus acceptæ: ut quoties fructum illius arboris gustaret, se agnosceret, non propriâ virtute, sed Dei unius beneficio vivere, & perpetuò victurum, si se in obsequio Domini contineret. Arbore autem scientiæ boni & mali à qua jussus est abstinere, admonebatur nè plus sapere appeteret quàm decebat, & nè proprio sensu confisus, excusso Dei jugo, arbitrum se boni & mali ac judicem constitueret; nec hoc vel illud tentando, suæ prudentiæ periculum faceret, sed uni Deo addictus, saperet tantum quantum esset illi jussum. Per eam igitur probandus erat, an obediens esset Deo.

10. *Et indè*, ומשם] i. cùm incipiebat influere in hortum. ¶ *Capita*, ראשים] Qui mihi rectiùs sentire videntur de loco horti istius, ubi collocatus fuerit, dicunt *capita* significare tam principia ex quibus nascuntur fluvii Euphrates & Tigris, quàm ostia quibus se in mare exonerant.

11. *Unius*, האחד] i. Primi. ¶ *Pison*, פישון] Fluvius est, ut quidam scribunt, qui *Pasitigris* dicitur Plinio, cujus meminit & Q. Curtius lib. 5. qui ab accolis dicebatur *Phasis.* ¶ *Havilah*, החוילה] Regio est Persidi vicina, ut doctis quibusdam placet: nam infrà, cap. 25. narrabit Moses Ismaelitas habitasse ab Hevilah usque ad Sur, quæ contigua est Ægypto, quà itur in Assyriam. Opponitur terminus *Hevilah* termino *Sur*, quam Moses Ægypto propinquam facit, & quidem Assyriam versûs.

12. *Bdellium*, הבדלח] Quidam dicunt esse nomen lapidis pretiosi. Alii nomen arboris. Scribit enim Plinius bdellium esse arborem quæ crescit non longè à sinu Persico, in finibus Mesopotamiæ. Unde colligitur, partem Mesopotamiæ esse paradisum: saltem paradisum in Mesopotamia esse.

13. *Gihon*, גיחון] Tractus inferior Euphratis, illabens in sinum Persicum, à parte regionis Chus sive Æthiopiæ, putatur quibusdam doctis esse qui *Gihon* hic dicitur.

14. *Hiddekel*, חדקל] *Tigrim* omnes exponunt. Dicunt dictionem esse compositam ex duabus quæ *rapidum* & *velox* significant. ¶ *Perath*, פרת] LXX & alii omnes *Euphratem* vertunt.

16. *Come-*

16. *Comedendo comedes*, אכל תאכל] i. Facio tibi comedendi poteſtatem. Prorſus licet tibi per me comedere ex fructu cujuſque arboris horti.

17. *Ex ea*, ממנו] Hoc adjecit ad majorem expreſſionem. ¶ *Moriendo morieris*, מות תמות] Hebraiſmus, incurres in neceſſitatem moriendi, ſive morti obnoxius eris. Mortem corporis & animæ ſignificat.

18. *Dixerat autem*, ויאמר] Sub. die ſexto: quo die fuit creata mulier. Repetit enim creationem Hevæ, deſcribens ejus creationis rationem quam præterniſerat. ¶ *Non eſt bonum*, לא-טוב] *Non eſt conveniens*, vel *commodum. Non decet, non convenit.* ¶ *Quod* ſit *coram eo*, כנגדו] Ad verbum, *juxta illum.* vel, *tanquam è regione ipſius.* nam כ nota eſt ſimilitudinis, h. e. per omnia correſpondens & conveniens; aut (ut reddidit vetus interpres) *ſimile ſibi.* Aliquid enim æquabile notare voluiſſe videtur Moſes. Doctus autem inter Hebræos dicit כ eſſe veritatis expreſſivum, h. e. rem affirmare. Alii exponunt *quod ſit coram illo*, ut ſcilicet miniſtret ei. Ut ſit defectiva oratio, ſimilis illi perfectæ quæ legitur in Ezechiele 44. 11. de Sacerdotibus loquente, *Ipſique ſtabunt in conſpectu eorum ut miniſtrent eis.* Cui etiam imperfecta reſpondet apud Danielem, 1. 5. *Ut exactis illis, ſtarent coram Rege.* Doctioribus tamen magis probatur prima interpretatio.

19. *Illa*, לו] Sing. Heb. pro plur. *illud*, pro *Unumquodque illorum.* ¶ *Et quicquid*, &c. וכל אשר ונו'] Sing. Heb. pro plur. Dilucidius ſic vertas, *Et quodcunque nomen inderet illis homo ipſe*, nempe *animalibus*, *eſſet nomen eorum.* i. hoc nomine appellarentur. Alii vertunt, *Quodcunque enim nomen homo viventibus indidit, hoc nomine nominabantur.* Alii, *Omne enim quod ipſe homo vocabat in anima vivente, illud nomen ejus erat.*

20. *At homini*, &c. ולאדם ונו'] Hebraiſmus elegans. De ſe loquitur in tertia perſona. pro, *at ſibi non invenit auxilium ſimile ſibi.* Ut paulò antè v. 18.

21. *Cadere*, &c. ויפל ונו'] Hebraiſmus, pro, *Immiſit ergò Jehova Deus ſomnum profundum in hominem.* ¶ *Unam è coſtis ejus*, אחת מצלעותיו] *unum ex lateribus*, i. maſſam quandam carnis ex altero laterum ejus. vel, *unam* portionem *ex uno laterum ejus.* ¶ *Et clauſit*, &c. ויסגר ונו'] i. carne replevit locum ademptæ illius coſtæ, vel maſſæ.

22. *Et ædificavit*, &c. ויבן ונו'] Hebraiſmus, pro, *Et fecit ex ea mulierem.*

23. *Hâc vice*, הפעם] ſub. deprehendo, ac video, vel agnoſco Deum mihi feciſſe auxilium ſimile mihi. Ratio, *Eſt enim* os ex, &c.

24. *Caro una*, לבשר אחד] *In unam carnem.*

CASTALIO.

QUæ in hoc toto capite traduntur, ea ante Sabbatum ſuis quæque diebus facta ſunt: Sed Moſes volens operi ſexti diei perpetuam hiſtoriam attexere, cùm in Sabbati commemoratione interpellaretur, ſexto die creationem hominis breviter perſtrinxit, quam eandem iterum poſt commemoratum Sabbatum aggreditur majore exordio. Non enim quod poſt Sabbatum commemoratur, idem poſt Sabbatum factum eſt, cùm omnia ſex diebus facta ſint.

3. *Creaverat, fecerâtque*] Ad verbum, *creaverat faciendo* (nam Lamed ſæpe gerundium facit; ut 2 Reg. 19. לאהבה *amando*) ubi duo verba ejuſdem notionis ponuntur; ut in 1 Cor. 12. ἤγιασε ἁπαγιασεν, pro ἤγιασε καὶ ἁγίασε. Quale eſt Ciceronis illud, *De manibus audaciſſimorum civium delapſa arma ceciderunt:* hoc eſt, *delapſa ſunt, & ceciderunt.*

4. *Jova Deus*] *Jova* ſacroſanctum Dei nomen eſt, à verbo quod *eſſe* ſignificat deductum, ut ipſe Moſi in rubo declarat; nomen tantæ majeſtatis, ut Judæi, ſi quando id legendum occurrat, *Adonai* legant, quod *Dominum* ſignificat. Hinc factum puto ut Septuaginta Κύριον ſint interpretati; quorum interpretationem ſecuti ſunt Apoſtoli. Docebant enim religionem, non linguam. Nos autem, qui (quoniam vita brevis eſt) linguam cum religione conjungere conamur, nobis interdictum non putamus, nè cum illis in vita conſentientes, in ſermone diſertos ſequamur, & Dei nomen proprium Hebræum (nè quid de ejus majeſtate decedat) adhibeamus: quod cùm in aliis propriis nominibus quavis in lingua fieri ſoleat, id nobis in hoc denegari iniquum videtur. Nam quod negant quidam hoc ſacrum nomen fas eſſe legi, hoc ſuperſtitioni Judaicæ relinquamus. Si enim Moſi ſcribere fas fuit, & nobis legere fas eſt. Neque enim ſcripſit non legenda. Qui autem dicunt hæc puncta vocalia, quibus notatur, non eſſe ejus propria, facilè refelluntur verbis indè deductis *Joſaphat*, *Joram*, *Halelujah*, *Eſaias*, &c. Quanquam nihil hoc refert. Neque enim verbi vis in Latino ſermone ſita eſt, quomodocunque efferas, neque in Hebræi ſermonis punctis vocalibus, ſed in etymologia, quæ manet eadem, utcunque pronuncies. Cæterùm ſi quis hoc nomen reformidat, per me licet Judæos imitetur: & ubi *Jovam* inveniet, legat *Dominum*, ſicut illi *Adonai*. Hoc quidem commoditatis habebit in tranſlatione noſtra, quòd non dubitabit ubi *Jova*, ubi *Adonai* ſcriptum ſit in Hebræo: quod faceret, ſi *Jovam* interpretati eſſemus *Dominum*.

6. *Exhalavit ex terra vapor*] Videlicet die tertio, cùm juſſit Deus ſtirpes naſci.

16. *Eiq; ità præcepit*] Utrunque alloquitur. Nam & cap. 1. ubi res eadem breviter attingitur, dicitur Deus *eis*, non *ei*, eſum permiſiſſe ſtirpium. & cap. 3. Eva plurali numero dicit, Deus *nos* guſtare vetuit. Quemadmodum Lotus reſpicere prohibetur, cùm tamen id ad uxorem quoque pertinere, pateat ex pœna. Eſt autem hic narrationis ordo: Adamum Deus finxit; deinde adductis ad eum beſtiis, Evam formavit; poſtea eos in pomarium intromiſit, ubi fructuum eſum permiſit. Quæ omnia die ſexto facta ſunt.

17. *Nam ſi ea veſceris*] ביום pro *ſi* ponitur, & aliàs ſæpe, & 4. Ruth. & 2 Reg. 2.

23. *Os de oſſibus, & caro de carne*] Poteram vertere (ut & primùm feceram) *membrum de membris, & corpus de corpore.* Nam עצם & בשר non ſemper *os* & *carnem*, ſed ſæpe *membrum* & *corpus* ſignificant: ut Pſal. 6. & 37. ubi dicit vates, ſe oſſibus & animo ægrum eſſe. Neque enim ægrota ſunt oſſa, quæ cùm nervos non habeant, non ſentiunt. Et in Levitic. ſæpe jubet Deus homini *lavare carnem ſuam*, i. corpus. Quid illud quòd verterunt, *Oſſa mea ſicut cremium aruerunt?* Nam membra morbo, non oſſa, areſcere dicuntur. Item, *Et exſultabunt oſſa humiliata:* i. membris & corpore exſultabo. Jam mulier viri membrum, & corpus de viro ſumptum rectè dicitur, quæ & integrum corpus eſt, & caput habet virum. Itaque Paulus 1 Cor. 6. ſic interpretatur. nam & μέλη, hoc eſt, *membra*, vocat, quæ hîc verbo עצם declarantur. & σῶμα & σάρκα idem vocat, ὁ κολλώμενος τῇ πόρνῃ, ἓν σῶμά ἐστιν. Ἔσονται γάρ, φησιν, οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν. Quod ad verbum ſic ſonat, *Qui copulatur cum ſcorto, unum corpus eſt. Erunt enim, inquit, duo in carnem unam.* Sed quia ex oſſe, id eſt, ex coſta, facta eſt Eva, malui ſic transferre.

23. *Hæc vocabitur mulier*] Hebraici verbi ea ratio eſt, quaſi tu à *viro* dicas *viraginem.* Et paulò poſt quod *uxorem* vertimus, idem verbum eſt. Sed quia *mulier* pro *uxore* latinè dici non ſolet, cùm Hebræum verbum utriuſque ſit commune, alio nobis utendum fuit.

CLARIUS.

1. ORnatus eorum] In Hebræo eſt, *exercitus eorum.* ſed interpres ſenſum tranſtulit: nam exercitus ille ſiderum eſt cœlorum ornatus.

2. *Et requievit*] More hominum Scriptura loquitur, perinde quaſi Deus requiete egeat peracto ſuo opere.

3. *Quod creavit Deus ut faceret*] Omiſſis hoc loco anilibus Judæorum quorundam fabulis, de Faunis & Satyris, & hujuſmodi, quos fingunt Deum veſperâ ſabbati præventum non perfeciſſe, ſunt qui bene interpretentur de vi quam Dominus rebus indidit in creatione, ut re-

rum ſpecies ſubinde conſervarentur, & ipſe à novis condendis abſtineret.

4. *In die quo fecit Dominus Deus*] Hic primùm ſcribitur nomen Dei tetragrammaton, ut perfecto opere Dei, perfecta Dei appellatio adhibeatur.

5. *Antequam oriretur in terra*] Docet Divinam eſſe virtutem quæ producat omnia, cùm tunc ſine imbribus & opere humano hæc omnia ſolo Dei juſſu naſcerentur.

6. *Vapor*] Chaldæus interpretatur *nubem*; quod tamen idem eſt.

7. *Et inſpiravit in faciem ejus*] Ut hominis animam à reliquis diſtare ſignificaretur. Nam reliquorum animantium animæ de materia eductæ ſunt; idcirco dixit, *Producant aquæ reptile anima viventis*; & *Producat terra animam viventem*: at hominis anima foris inſpirata eſt.

8. *Paradiſum voluptatis à principio*] Vel, *in Eden ab Oriente*. Sunt n. qui *Eden*, non pro voluptate, ſed pro regione ſic appellata accipiant, cujus mentionem facit Eſaias cap. 37. in qua Dominus hortum amœniſſimum & deliciis plenum plantavit, hominíque ad inhabitandum, colendum & cuſtodiendum tradidit.

9. *Lignum ſcientiæ boni & mali*) Non quòd illa arbor, quali prædita ratione, haberet hanc vim, ſed quia futurum erat, ut homo ex ea contra præceptum veſcens, diſceret non ſolùm quàm bonum eſſet parere mandatis Dei, verùm etiam quàm perniciosum contemnere.

11. *Phiſon*] Aliqui interpretantur Gangen, alii Nilum. Sicut etiam duplex eſt *Evilach*, una in Africa, quam putant Getuliam, alia in India. Sic *Gihon* quidam putant eſſe Nilum; alii fluvium eſſe contendunt in Meſopotamia, dicentes non hanc eſſe illam Æthiopiam ſub Ægypto, ſed aliam in Arabia: ſicut & Madianitæ *Æthiopes* vocantur. Nam & apud Homerum duas Æthiopias reperies.

17. *Morte morieris*] Incipies eâ ipsâ die eſſe mortalis & corruptioni obnoxius, ut vita futura ſit quædam prolixior mors.

18. *Adjutorium opportunum*] Hebraiſmus habet, *adjutorium quod ſit coram eo*.

19. *Omne quod vocavit Adam*] Opinor ex hoc loco Platonem veniſſe in eam opinionem, ut diceret in libro de Recta nominum ratione, videri ſibi eam naturam, quæ rebus nomina impoſuerit, celſiorem fuiſſe hâc humanâ. Nam cùm indidit Adam animantibus nomina, nondum legitu, fuiſſe à ſua præſtantia lapſus. Impoſitio autem nominum ſignificat, & quòd Adam naturas animantium perfectè calluerit, (nam id demum, aut potiùs id ſolum, proprium cujúſque rei nomen eſt, quod illius naturam exprimit) & quòd ipſa animalia hominis imperio ſubjecta eſſent. Etenim imponere ſolemus nomina iis, quæ juris ſunt noſtri.

21. *Et replevit carnem pro ea*] Coſtâ oſſeâ ereptâ carnis mollitiem induit Adam: & ex mulierum conſuetudine virilis conſtantia imminuitur.

22. *In mulierem*] Nomen mulieris apud Hebræos à viri nomine ducitur: Quam analogiam ſi nos ſequeremur, à *viro vira* dicendum eſſet.

24. *Relinquet homo*] Hunc locum Apoſtolus de myſterio Chriſti & Eccleſiæ interpretatur, Epheſ. 5. ¶ *Adhærebit uxori*] Lege Dei ac naturæ unus uni tantùm copulandus uxori decernitur.

25. *Et non erubeſcebant*] Erat eis pro veſtimento divina quædam gloria; cujuſmodi & in reſurrectione futura eſt.

DRUSIUS.

2. VEtus interpres, *Complevit Deus die ſeptimo opus ſuum*] Si *complevit*, fecit opus. Nam completio operis eſt opus. Si fecit, ergo non quievit per totum illum diem. Falſum ergo quod ſequitur, *quievítque die ſeptimo ab omni opere quod fecerat*. Hunc nodum ità ſolverunt olim LXX. Senes, ut diem ſeptimum mutarint in diem ſextum ᾗ συνετέλεσεν ὁ θεὸς τὰ ποιήματα τῇ ἕκτῃ καὶ ἔργα ἐποίησε. Mentio hujus in Thalmude. Nam juris Ebraici prudentes id factum exiſtimant de induſtria, ne gentes opinarentur Deum eo die aliquod opus feciſſe. Quod verba Ebraica innuere videntur. Qua de re Hier. Quæſt. in Gen. ita ſcribit, *Pro die ſexta, quod in Græcis exemplaribus habetur, in Ebræo diem ſeptimam habet. Arctabimus igitur Judæos, qui de otio ſabbathi gloriantur, quod jam tunc in principio ſabbathum diſſolutum ſit, dum Deus operatur in ſabbatho complens opera ſua in eo, & benedicens ipſi diei, quia in illo univerſa complevit.* Omnia hæc per ſe corruunt, imò in fumum abeunt, ſi legas, *compleverat die ſeptimo*. Nam præteritum Ebræum tam reddi poteſt per pluſquamperfectum, quàm aliter. Hoc notuni ex Grammatica, cujus cognitionem multi levem indicant & probri loco nobis objiciunt, ſed profectò levia hæc, ſi ignorentur, viris gravibus magnas tenebras offundunt. Sic eſt profectò, unum duntaxat præteritum habent Ebræi, quod pro cunctis ejus ſpeciebus uſurpatur. Itáque pro ratione loci & ſenſus debet reddi modò per imperfectum modò per pluſquamperfectum, & ita accipiendi ſunt interpretes quando per præteritum perfectum illud exponunt, & ſententia eſt vel de imperfecto, vel de pluſquamperfecto, ut hoc loco.

6. וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ *Et vapor aſcendebat è terra*] Prius erat, *ſed fons aſcendebat è terra*. Sic græci. quoque πηγὴ δὲ ἀνέβαινεν ἐκ τῆς γῆς. Certum eſt fontem in ea lingua עין aut מעין dici. Hic autem eſt אד in Ebræo, quæ vox non fontem, ſed vaporem deſignat. Aquila ἀπελυγμὸν reddidit. Theodoretus, *nullo hominum terram colente, neq; cœleſti pluviâ eam irrigante, irrigationis loco habebat vaporem, qui in terra remanſerat poſt aquarum è terra ſeparationem. Aquila námque vaporem pro fonte tranſtulit.* Euſebius quoque, teſte Lipomanno, quendam Ebræum ſibi retuliſſe ait, non fontem haberi Ebraicè, ſed quoddam vaporis genus. Interpretes Chaldæi Onkelos & Jonathan ענן, i. *nubem* exponunt. Satis de voce. Senſum controverſum faciunt nuperi tranſlatores qui vertunt, *Nec vapor aſcendebat è terra*. Quæramus unde hauſerint? Deus novit Judæum illum, quem Aben Ezra laudat & הגאון vocat. Credo Saadiam innui, qui κατ' ἐξοχὴν *Haggaon*, i. *excellens doctor* cognominatur. Fuit autem ex illis doctoribus qui peculiaritèr *Gaonim* dicuntur. Is exponendum dicit hunc locum ità, *& vapor non aſcendebat è terra*. Teſtis mihi ille, quém modo nominavi, Aben Ezra. Jam videmus unde hauſerint Tremellius & Junius. Nam ab iis Galli acceperunt. Sed hi vulgatam verſionem notarunt in *margine*. Sæpius hoc modo peccarunt interpretes illi. Ego ſic cenſeo, ubi dubitatio eſt, nihil mutandum in textu. Dubitationem voco quando res certa non eſt. Nam tunc hæremus & dubitamus. Sanè quod Tremellius vertit, *aut vapor ullus aſcenderat è terra*, nolim factum. Nam autoritas Saadiæ non eſt tanti. Adhæc dubito; an negatio repeti poſſet ab uno verſu in alium? Quippe nullum exemplum occurrit. Quòd ſi dicas quandóque id fieri uno eodémque verſu, nihil te hoc juvat. Probandum eſt verſibus duobus: neque ſi probaveris, illicò ſequitur quod vult Saadias. Alia ratio accedat oportet. Me quod attinet, ut hanc verſionem non damno, ità veterem & uſu receptam temerè mutandam eſſe non puto. Qui alitèr ſentit, fruatur per me judicio ſuo. Tantùm dico quid mihi videatur.

23. *Vocabitur virago*] Emendavi olim in Quæſtionibus meis, *vocabitur vira*. Nam virago propriè γυνὴ ἀνδρεῖα. i. viro digna gerens, mulier fortis, quæ viro ſimilis ſit, & virilia opera faciat. LXX. κληθήσεται γυνὴ, *vocabitur mulier*. Nec hoc placet. Nam mulier nullam habet etymologiam cum viro, qui Ebraicè איש dicitur, unde אשה, ut à *viro vira*. Symmachus κληθήσεται ἀνδρὶς pulchrè in Græco etymon expreſſit, ſi modò ἀνδρὶς mulier. Nam non extat in Lexicis Græcis. Puto factum ab eo, imò effictum. Quod inſolens non eſt interpretibus illis. Ergo ἀνδρὶς vira. Sic fœminas antiqui vocabant. Feſtus, *ſed fœminas quas nunc dicimus, antiqui viras appellabant, unde adhuc permanent virgines & viragines.* Uſus fuit hac voce Nicolaus, ſed eam Latinam eſſe ignoravit.

Quod

Quòd declarant hæc ipsius verba, *Vocabitur virago quia de viro sumpta est: ista est locutio impropria, quia virago non signat mulierem de viro sumptam vel derivatam, sed magis mulierem viriliter agentem: & ideò magis propriè diceretur vira, si sermo latinus pateretur. Ista autem derivatio magis apparet in Ebræo, ubi dicitur* Issa, i. *mulier, quod nomen derivatur ab* IS, *quod signat virum.* Addam corollarii vel mantissæ loco ex Quæst. Hiero. *Theodotio aliam etymologiam suspicatus est dicens, hæc vocabitur assumptio, quia ex viro sumpta est. Potest quippe* Issa *secundùm varietatem accentuum & assumptio intelligi.* Opinor in Græco fuisse λῆμμα, & mox, pro *sumpta est*, ἐλήφθη. Nihil ineptius. Nam ut demus Issa mulierem ita dici ὅτι τὸ נשא λαμβάνω, sequitur ecce in textu Ebræo לקחת, quod est participium generis passivi non à נשא, unde ille אשה derivatum suspicatus est, sed à לקח accepit, tulit, sumpsit. Notum hoc pueris & iis qui leviter gustarunt has literas. Nec audio hîc Hiero. dicentem posse *Issa* secundùm varietatem accentuum & assumptionem intelligi. Nulli enim sunt accentus, qui hîc Hieronymo faveant, aut pro eo faciant.

25. *Adam & uxor ejus*] Quædam editiones, *homo & uxor ejus*; unde derisores μισόγυνοι colligunt fœminam non esse hominem. Hoc aliquo sensu verum est, & aliquo falsum. Verum est, si per hominem intelligas primum hominem, qui κατ' ἐξοχὴν ἄνθρωπος vocatur. Hic mas erat. Ergo, qui dicit, *fœmina non est homo*, dicit, *fœmina non est mas*: quo nihil verius. Falsum est, si de specie accipias. Siquidem fœminam hominem esse hoc sensu, si nihil aliud, docet locus qui habetur Gen. 1. 27. *Creavit Deus hominem in imagine sua, in imagine Dei creavit eum: Marem & fœminam creavit eos.* Locus adeò clarus, perspicuus adeò, ut alio argumento ad hoc probandum non sit opus. Unum duntaxàt addam. Vocatur אדם, homo, non tantùm vir, sed etiàm ipsa fœmina, & quidem sola, ut aliàs à me declaratum fuit exemplis aliquot.

I D E M.

6. ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה *Et vapor ascendebat è terra, & irrigabat omnem superficiem terræ.* Aquila, καὶ ὁμίχλη ἀνέβη ἐκ τῆς γῆς, καὶ ἐπότιζεν πᾶν τὸ πρόσωπον τῆς χθονός.

Descripsi ex Quæstionibus Theodoreti. Locus est Quæst. 22. prius erat οὐκ ἦν ἀνέβαινεν, i. מעין. Non celabo te, lector quisquis es, quicquam. Saadias Hebræus præter alios omnes hîc repetit negationem ex versu qui antecedit, & legit, *nec vapor ascendebat.* Quod notavit Aben Melech: & quanquam exemplo caret hujusmodi repetitio ex uno versu in alium, tamen Aben Melechus eam probare videtur. An quia antè distincta per capita & versus Biblia, lex tota unus tantùm versus erat? videtur. Verba Aben Melechi Latinè sonant, *Doctor noster Saadias exposuit, Et non vapor. Dictio* אין *non, servit pro duobus: & sic exponit, non erat initio mundi neque homo qui sereret, neque vapor qui ascenderet: sed creavit Deus, qui benedictus est in decretis suis, omnia bona & apta. Cæterùm hæc interpretatio recta est præ omnibus quas adducunt interpretes.*

Ἐπιφλυγμὸς] In editione Romana ὀπιζλυγμὸς: & mox ἐπόπιζε pro ἐπότιζεν. Sed hoc leve. Reperio & ὀπιζλυσμὸς, videlicet Prov. 1. 26. in edit. Aquilæ, ubi similiter אור in Hebræo. Utra scriptura melior verior sit, aliis dijudicandum relinquo. Ἐπιζλυγμὸς possit reddi scatebra. Nam βλύζω scaturio. Ἐπιφλυγμὸς autem videtur esse eruptio, à φλύω, bullio, ebullio, erumpo. Cæterùm אור ὀπιζλυσμὸν interpretatur Symmachus Job. 30. 12. Nam ubi Senes habent πήξεις ἀπωλείας, ex ipsius editione citatum invenio, ὀπιζλυσμοῦ.

7. באפיו *In nares ejus.* A. & Sym. μυκτῆρα.

Μυκτῆρα] εἰς τὸν μυκτῆρα αὐτοῦ, in nasum ejus: vel si mavis, in nares ejus, μυκτὴρ enim utrumque significat. Est sanè μυκτὴρ tam naris quàm nasus. Alioqui *in nares ejus*, potiùs diceretur, εἰς μυκτῆρας αὐτοῦ. Quomodo dictos interpretes edidisse putârim. Sed non affirmo hoc tamen.

8. גן בעדן *Hortus in Eden.* Symmach. *paradisum florentem.*

Hieron. Quæst. in Genesin, *Pro paradiso in Hebræo hortum habet.* i. גן. *Porrò Eden delicia interpretantur, pro quo Symmachus transtulit, paradisum florentem.* Prius erat, παράδεισον ἐν Ἐδὲν. interpretatio in omnes partes melior.

מקדם *ab oriente.* A. ἀπὸ ἀρχῆς. Sym. ἐκ πρώτης. Th. ἐν πρώτοις.

Idem ibidem, *Quod in Hebræo* מקדם *scribitur, Aquila posuit* ἀπὸ ἀρχῆς: *id nos ab exordio possumus dicere: Symmachus verò* ἐκ πρώτης, *& Theod.* ἐν πρώτοις: *quod & ipsum non orientem, sed principium significat. Ex quo manifestissimè comprobatur, quòd priusquam cœlum & terram Deus faceret, paradisum ante condiderat, sicut & legitur in Hebræo, Plantaverat autem Deus paradisum in Eden à principio.*

Ἀπὸ ἀρχῆς] Æmulatus est vetus interpres, referens *à principio*: & est sensus, à principio mundi conditi. Nam quod Hieron. inde colligit, parum solidum est. Sic קדם sumitur Psal. 55. 20. in edit. Hieron. *qui judex est ab initio.* Sic Satan dicitur fuisse calumniator ἀπὸ ἀρχῆς. Hodiè legunt, *ab oriente*, & meliùs, meo judicio.

Ἐκ πρώτης] subintelligendum putârim ἀρχῆς, aut aliquid tale. In Notis ad edit. Rom. Lat. *Aquila* ἀπ' ἀρχῆς, *ab exordio, ut vertit S. Hieron. Sym.* ἐκ πρώτης *à prima: Theodotio* ἐν πρώτοις, *in primis.* Jonathan hic habet, *antè creatum mundum.* Onkelos autem מלקדמין quod Fagius reddit, *anteà*: & explicat, *antequam hominem formasset.* Idem Onkelos בראשית interpretatur בקדמין quasi dicas ἐν πρώτοις, quod Jonathan dixit מן אולא principio.

12. הבדלח βδέλλιον: *Bdellium.*

Sic etiam interpres vetus. Legitur hoc nomen & Num. 11. 7. quem locum Josephus enarrans, ὅμοιον, inquit τῇ τῶν ἀρωμάτων βδέλλῃ. Reperio & βδέλλα, quæ vox propiùs accedit ad vocabulum Hebraicum. Est quoque bdellius lapis, cujus meminit Benjamin in Itinerario, *Hinc nave conscensâ decem diebus in Kashipham sum devectus, ubi Israelitarum quinque millia sunt: his locis bdellius lapis invenitur, miro naturæ opere confectus. Quippe 24. mensis Nisan ros in aquas quidam decidit, quem collectum incolæ involvunt & conclusum in mare conjiciunt suâ sponte demergendum ad fundum usque maris. Medio autem Thesri duo homines funibus in mare ad fundum usque demissi reptilia quædam collecta in auras deferunt; e quibus fossis & ruptis lapides illi proferuntur.* De bdellio Serapio Arabs lib. Aggregat. cap. 294. *Bdellium Judaicum est gummi arboris, quæ nascitur in terris Arabum, & melius ex eo est illud quod est odoris boni, tenax interùs citæ dissolutionis, ad albedinem declinans, non habens in se ligna neque sordities aliquas, & quando fit fumigium cum eo, profert odorem bonum simulem odori blattæ Bisantiæ, &c.* Hieron. in Quæstionibus, *Pro carbunculo & lapide prasino, bdellion & onyx alii transtulerunt.*

Sunt qui בדלח chrystallum interpretantur, in queis David de Pomis sive Pomariis. Videndus quoque Dioscorides.

השהם A. σαρδόνυξ, *Sardonyx.* Sym. & Theod. ὄνυξ, *Onyx.*

Σαρδόνυξ] Sic etiam Josephus vertit. Colligo ex his verbis Hieron. de vestitu sacerdotali, שהם *Josephus sardonychas vocat cum Hebræo Aquiláque consentiens, ut vel colorem lapidum vel patriam demonstraret.*

Ὄνυξ] *Lapis onychinus*, interpres vetus. Hieron. de veste sacerdotali, שהם *ab Aquila, Symmacho et Theodotione Onychini, à* Lxx. *Smaragdi transferuntur.* Puto legen. *ab Aquila Sardonyches: à Symmacho, &c.* In hac opinione me confirmant verba illa quæ modò produxi, *Josephus Sardonychas vocat cum Hebræo Aquiláque consentiens.* Imò tollunt omnem omnino dubitationem, nisi fortè in uno loco vertit, *onychinus*, & in altero *sardonyx.* Ut שהם, ità etiam בדלח Hebræi recensent inter ge-

nera lapidum : unde fortàn bdellium lapis de quo suprà. Porrò βδέλλιον non lapis gemmatus, sed arbor est aut lachryma ejus nominis.

15. בְּגַן עֵדֶן *In horto Edem.* Sym. ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς ἁλοσύνης. Sic habetur in editione Rom. Apud Hieron. est, ἐν τῷ παραδείσῳ, cum articulo, i. בגן. Verba sunt, *Symmachus, qui paradisum paulò ante florentem transtulerat, hîc posuit,* ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς ἁλοσύνης, *quod & ipsum amœnitatem & delicias sonat.*

Ἁλοσύνης] Suspectum mihi de mendo. Quid si ἁλοσύνης? Lexicon Hesychii ἁλοσύνα, ἡδονή. H. Stephanus scribit ἁλοσύνα, cùm spiritu aspero. Ἁλσὴ quid sit adhuc quæro? An in mente habuit ἅλσος? id sig. lucum. Hesychius, ἅλσος, σύνδενδρος τόπος, locus arboribus consitus.

17. לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ Sym. *Non comedes ex eo.*

Prius erat, *non comedens*, ὁ φάγων. Mutavit ergo numerum. Sic mox, *Quâ die manducaveris ex eo, mortalis eris.* Quod notavit Ambrosius de Paradiso, cap. v. Vide, si vacas. Ego parum referre puto hoc an illud legas, Nam אדם, quem hîc alloquitur, utrumque sexum comprehendit.

כִּי בְיוֹם אֲכָלְךָ מִמֶּנּוּ מוֹת תָּמוּת Sym. ᾗ δ' ἂν ἡμέρᾳ φάγῃ ἀπὸ τοῦ ξύλου, θανάτῳ ἀποθανῇ: *quo autem die comederis ex eo, mortalis eris.*

Hieron. Quæst. in Gen. *In quacunque autem die comederis ex eo, morte morieris. Melius interpretatus est Symmachus dicens, mortalis eris.* Quare melius? Nam verba Hebræa hoc non significant. Quid igitur? *moriendo morieris*, hoc est, certò & indubitanter morieris. Ità est profectò : mortuus est simulac peccavit, si non morte naturali, quæ pòst secuta est, at morte peccatorum & damnatum. Vita enim misera, qualis hæc nostra est, non vita est; sed mors, & tunc incipit homo mori quando nascitur. Scitè vir doctus, *Incipimus enim, si fortè nescis, tum mori cùm primùm incipimus vivere, & mors cum vita protenditur, túncque primùm desinimus mori cùm à corpore mortis hujus per carnis mortem absolvimur.* Picus Mirandula de Ente & Uno.

21. תַּרְדֵּמָה *Soporem.* A. καταφορὰν. Sym. κάρον.

Hieron. *Pro ecstasi, i. mentis excessu, in Hebræo habetur* תרדמה, *quod Aquila* καταφορὰν, *Symmachus,* κάρον, *i. gravem & profundum soporem.*

Καταφορὰν] Sic reddit idem vocabulum Jesa. 29. 10. & Proverb. 19. 15. Symmachus mutat. Nam est ubi ἔκστασιν edidit cum Theodotione, videlicet in loco Proverbiorum modò allegato.

Κάρου] 1. Soporem, propriè soporem cum gravedine significat : sed usurpatur pro sopore simpliciter, ut תרדמה in lingua Hebræorum. Plutarchus in Antonio de Cleopatra, ᾗ μόνον ἤνεγκε τὸ σῶμα τοῦ ἀπαθοῦς ἀνὰ πᾶσαν κάρον ὑπνώδη καὶ καταφορὰν ἐφελκόμενον. Hic simul nominat κάρον & καταφοράν.

23. זֹאת הַפַּעַם עֶצֶם מֵעֲצָמַי Sym. & Th. τοῦτο ἅπαξ ὀστοῦν ἐκ τῶν ὀστῶν μου : *Hoc semel os ex ossibus meis.*

Ἅπαξ] Procopius, *Sym. & Theod. pro nunc posuere semel, dictionem nunc per semel interpretantes.*

לְזֹאת יִקָּרֵא אִשָּׁה כִּי מֵאִישׁ לֻקְחָה זֹּאת Sym. αὕτη κληθήσεται ἀνδρὶς, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἐλήφθη αὕτη. *Ipsa vocabitur vira, quoniam ex viro suo sumpta est ipsa.* Th. *Hæc vocabitur assumptio, quia ex viro sumpta est.*

Ἀνδρὶς] Nomen efficium à Symmacho, ut apparet. Ut à viro vira, & ab איש est אשה: sic ἀνδρὶς dicitur ἀπὸ τοῦ ἀνδρὸς, quæ vulgò γυνὴ appellatur.

Ἀνδρὸς αὐτῆς] Pronomen redundat, nec est in Hebræo, nec in versione Latina Hieronymi, cujus verba fidei meæ causâ nunc adscribam, *Symmachus pulchrè etymologiam etiam in Græco voluit custodire, dicens,* αὐτὴ κληθήσεται ἀνδρὶς, *&c. Quod nos Latinè possumus dicere, Hæc vocabitur virago, quia ex viro sumpta est.*

Assumptio] λῆμμα fortè, & אשה tanquam à נשא ἔλαβεν, assumpsit. Longè petitum. Hieron. *Porrò Theodotio aliam etymologiam suspicatus est, dicens, Hæc vocabitur assumptio, quia ex viro sumpta est. Potest quippe Is-*

5 A *secundùm varietatem accentûs & assumptio intelligi.* Ego non video qua ratione אשה, salvo Mosis etymo, possit deduci à נשא, aut assumptio intelligi, quocunque accentu legatur. Viderit ergo qui hoc scripsit. Sæpe in eo desidero judicium, cujus inopiâ mutavit priscam interpretationem τῆς ἀνατολικῆς non semel. Nam קדמה optimè redditur, *ab oriente*, ubi paradisus erat in Eden. Eden enim in oriente. At ipse maluit *à principio*, & ut error errorem trahit, ità mala versio pertraxit eum in opinionem erroneam, quam suprà notavi. Legendus ergo circumspectè & cum judicio, ut omnia patrum scripta.

GROTIUS.

1. *Et omnis ornatus eorum*] צבא שמים modò sunt stellæ, Deut. 4. 19. Esa. 7. 26. modò Angeli, 1 Reg. 22. 19. Hic prior significatio præferenda, quia Mosem non nisi de rerum quas conspicimus conditu agere probabilior sententia est.

3. *Ut faceret*] i. *faciendo*, ἐξηγητικῶς. Sæpe enim עשה ponitur pro ברא. Sic ὁ ποιήσας, Act. 4. 24.

4. *In die quo fecit Dominus Deus cœlum & terram*] Dies hîc tempus significat. Sic ביום Num. 8. 17. de tempore nocturno.

5. *Omne virgultum agri*] שיח etiam arbores comprehendit. Et sic interpres hîc vertit Gen. 21. 15. ubi Græci ὑποκάτω ἐλάτης.

6. *Sed fons ascendebat è terra*] In antiquissimo codice, quo usus est Saadias, appositâ hîc erat negans particula; quod non improbem, si adsit plurium codicum consensus, ut rationem reddat Moses cur hortum illum, de quo jam aget, Deus inter magna flumina constituerit, nempe quia de cœlo adhuc suam puritatem retinente non cadebant imbres, & recèns factâ aquarum à terris in suos alveos discessione, nullæ novæ scatebræ è terra ebulliebant. Nam quod hîc in Hebræo est אד, πηγὴ est LXX interpretibus, & *fons* Latinis; ἀναβλυσμὸς, ut hîc posuit Aquila, aut ἀνάβλυσις, ut Symmachus, Job 30. 12. & Prov. 1. 26. Frequens autem est illis LXX. ut & Novi Testamenti scriptoribus, πηγὴν ponere pro qualicunque humoris eruptione. Vide quæ dicta nobis ad Marc. 5. 29.

7. *De limo terræ*] *Lutum* dixit Martialis; πηλὸν, Callimachus bis; Hesiodus, γαῖαν ὕδατι φύρειν. ¶ *Aspiravit in faciem ejus spiraculum vitæ*] Quanquam & aliorum animantium spiritus à Deo esse aliquo sensu dici potest, non tamen sine causa speciatim hoc de hominis spiritu diviniore, dixit Moses, & Job. 33. 4. Neque verò hîc spiritus in nares inditus dicitur, sed in faciem totam, mentis indicem, & loquendi capacem, qua de causa spiritum loquentem hîc posuit Paraphrastes Chaldæus. De immortalitate verò hîc non agi videbit, qui contulerit inter se & consideraverit loca Jobi 34. 14. Psal. 104. 29. Act. 17. 25. Eccles. 12. 7. Nimirum hoc non primæ, sed novæ est creationis.

9. *Lignúmque scientiæ boni & mali*] Vide quæ hac de re annotavimus ad cap. 2. lib. 2. de Jure belli ac pacis. φυτὸν ὀξύνητος διανοίας vocat Josephus. Scientiam homo secum non adfert, nec ideo miser est. Quin dicere ausus Euripides,

Εν τῷ μαθεῖν γὰρ οὐδὲν ἥδιστος βίος,
Εως τὸ χαίρειν ἢ τὸ λυπεῖσθ μάθῃς.

qui & alibi,

Ο μηδὲν εἰδὼς οὐδὲν ἐξαμαρτάνει.

Cicero 3. De natura Deor. prudentiam constare ait ex scientia rerum bonarum & malarum, & nec bonarum nec malarum : cui autem mali nihil est, ei nihil opus delectu bonorum & malorum. Et postea dicit, calliditate perpaucos bene uti, qui tamen ipsi sæpe à malè utentibus opprimantur; innumerabiles autem malè uti : ut donum hoc ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur. At naturaliter homo sicut sciens non est, ità omnis etiam non necessariæ, sæpe nec utilis, scientiæ est appetens. Vide Aristotelem initio τῆς μετὰ τὰ φυσικά. Illo igitur tempore, rebus cæteris affluentibus, nulla potuit homini adferri tentatio efficacior.

10. *Et fluvius egrediebatur*] *Fluvius* hîc ponitur

pro

pro magna aquarum copia. Sunt enim alioqui amnes quatuor, ut jam sequitur. Apparet id evidenter conmate 14. ¶ *Dividitur in quatuor capita*] In Hebræo magis propriè, *dividitur & est in quatuor capita.* Ubi *in* abundat, ut Mat. 19. 6. Apparet autem ex duobus non dubiis amnibus Euphrate & Tigride hos hortos illis in locis fuisse, de quibus Dionysius Periegetes,

Οσση δ' Εὐφρήτῃ ἠ Τίγρεϊ ἔνδοθι γαῖα,
Τῶνδε μεσιπόντοις μάλιστα ποταμοῖσι ἐνέπουσι.
Οὐ μὴν τοι κείνης γε νομὸς ὀνόσαιτο βοώτης,
Οὐδ' ὅστις ζυγίῃσι κεράουνα πᾶσα γεραίρων
Μήλοις ἀγραύλοισιν ἐφέστηε. οὐδὲ μὲν ὕλαω
Παντοίῳ φυτοσεργὸς ἀνὴρ ἀδειάσατο καρπῶν.
Τοίη δὴ κείνης ἄρουσις πέλει· ἠν μὲν ἀίξειν
Ποίῃσι, ἠν ἠ νομὸς εὐανθέας· ἠν ἠ καὶ ἀνδρῶν
Φύτλην καλλίσσειν τε ἠ ἀθανάτοισιν ὁμοίῃ.

Qua jacet Euphrate contenta & Trigide tellus,
Hanc inter fluvios prisci dixere coloni.
Subsequa non ejus contemnat pascua terra,
Nec qui Pana canens & arundine lætus agresti
Nocturnas custodit oves; non consitor horti
Omnigenûm ingentes pomorum spernat acervos.
Tanta illîc messis: felicia pascua florent,
Et frondent herbæ; & formâ supereminet omnes
Gens ea pulchra virûm Dis immortalibus æqua.

Curtius lib. 5. *Inter Tigrim & Euphratem jacentia tam uberi & pingui solo sunt, ut à pastu repelli pecora dicantur, ne satietas perimat. Causa fertilitatis est humor qui ex utroque amne manat, toto ferè solo per venas aquarum resudante.* Ubertatem ejus soli & Plinius prædicat lib. 5. cap. 26. libro autem 18. cap. 17. *Babylone tamen bis secant, tertiò depascunt, alioquin folia tantùm fierent. Sic quoque cum quinquagesimo fœnore messes reddit exilitas soli: verùm diligentioribus cum centesimo. Neque est cura difficilis. Quàm diutissimè aquari gaudent, ut prapinguis & densa ubertas diluatur. Limum autem non invehunt Euphrates & Tigris, sicut in Ægypto Nilus: nec terra ipsa herbas gignit. Ubertatis autem tantæ sunt, ut sequente anno restibilis fiat seges impressis vestigio seminibus.* Hieronymus notat in Mesopotamia oves bis parere. Inde toti illi tractui nomen *Heden*, i. ἡδονῆς, 2. Reg. 19. 12. Ezech. 27. 23.

11. *Phison*] Hunc, quia Trigidi jungitur, servatâ nominis antiquitate, Pasitigrin vocant. Vide Plinium lib. 6. cap. 29. Curtium dicto libro 5. Strabonem lib. 15. *Omnem terram Hevilath*] In Hebræo est הַחֲוִילָה. sed Syro pro ה ponunt ת, ut sit חוילת, & sæpe addito א dicunt חוילתא: unde χαυλοταῖοι Eratosthenei apud Strabonem. Phisonis fluminis inter Nisibim & Aspam meminit Haitho.

12. *Bdellium*] Rectiùs *margarita*, ut voluit Kimchi & Benjamin, ubi Catipham describit.

13. *Gihon*] גיחון Nomen est quod non uno in loco reperitur. Vide 1 Reg. 1. 33. 2 Paralip. 32. 30. & 33. 14. Significat enim ἀκολουθίαν, i. divertigium fluminis. Est autem aut *Armalca* Plinio, sed corruptè, nominatus lib. 5. cap. 26. rectiùs Ammiano Marcellino *Naarmalcha*, נחר מלכא, duobus locis, lib. 23. & 24. Straboni, ex Syriaco in Græcum translato nomine, βασίλειον ποταμὸν, & sic eidem illi Marcellino, dicto libro 23. sed alio loco, *flumen regium*; aut si id minùs placet, quòd à regum aliquo factus is credatur alveus, & inde nomen habere, Chaboras: quem cum Euphrate conjungi Ptolemæus testatur. Vide & Strabonem. Flumen Gichon nomine cum Tigride nominat Persica historia. Vide Teixeram. ¶ *Æthiopiæ*] Hebræis כוש, unde κίσσιοι, Æschylo apud Strabonem.

14. *Tigris*] In Hebræo חדקל, unde cum additamento Syriaco, de quo jam aliquid diximus, factum חדקלתא, & primâ gutturali, quæ facilè perit, extritâ, *Diglito*, quod nomen est apud Plinium lib. 5. 27. Inde Græci corruptâ pronuntiatione *Tigridem* fecere. Vide quæ dicemus ad 2 Reg. 15. 29. ¶ *Ipse vadit contra Assyrios*] In Hebræo קדמת אשור, i. *in conspectu Assyriæ*, quo sensu κατέναντι, quod hic LXX Interpretes habent, sæpe sumitur: ideo aliis in locis vertunt ἀνατολικῶν. ¶ *Euphrates*] In Hebræo פרת הוא, ille eximius amnis nomine *Pherath* aut *Phrahatis* dictus. Nam sunt & alibi amnes eo nomine, à fœcunditate appellati. Ex illo articulo excellentiam designante, & ex nomine illo communiore, factum Græcum nomen, Euphrates.

15. *Tulit*] Suasione R. Solomo hic. Sic ἀνήγαγεν Math. 4. 1.

16. *Ex omni ligno Paradisi comede*] Homerus,

——— ἐθέλῃ δ' πάντα
Τοῖσιν ἕλῃ. καρπὸν δ' ἕξεις ζείδωρον ἄρουρα
Αὐτομάτη πολλόν τε ἠ ἄφθονον.

17. *In quocunque enim die comederis*] i. Cùm primùm comedes. Simile loquendi genus Dan. 3. 5. 15. ¶ *Morte morieris*] Vires tuæ, sustentatæ antè per arborem vitæ, deficient: quæ via est ad mortem. Syri interpretes hîc habebant *mortalis eris*: quod notant Ambrosius & Hieronymus.

18. *Adjutorium simile sibi*] Hebraicè כנגדו, *coram ipso*, i. ut ministret ipsi. Sic ponitur 1 Sam. 29. 8. 1 Reg. 10. 8. Sensum expressit Paulus 1 Cor. 11. 9. vide & infrà 3. 12. Cicero ex Oeconomicis Xenophontis, *Maritale conjugium sic comparatum est naturâ, ut non solùm jucundissima, verumetiam utilissima, vita societas iniretur, & nè genus humanum temporis longinquitate occideret; propter hoc mas cum femina est conjunctus: deinde ut ex eadem hac mortalitate adjutoria senectutis, nec minùs propugnacula præparentur.* Ubi vides ipsam *adjutorii* vocem.

19. *Ut videret quid vocaret ea*] Est id dominii signum, ut rectè notavit Chrysostomus. Manifestum id ex Psal. 147. 4.

21. *De costis ejus*] Chaldæus vocem צלע exposuit *partem*; ut observavit Maimonides: sic & Græci μέρος verterunt Exod. 26. 26, 35. & 36. 27. Ægyptii costas in somniis ad uxores referebant, teste Achmete.

23. *Os ex ossibus meis*] Velut de me genita. Servius ad illud 4. Æneidos,

Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor;

Sanè Punici ex ossibus dicunt oriri posteros; quos nos ex sanguine. Punica lingua Hebrææ proxima, ut notatum & aliis & nobis alibi. Adde 1 Cor. 11. 8. ¶ *Virago*] *Viras* Romani olim feminas vocabant. Notatum Festo. Sic veteribus Germanis à **man**, quod virum significat, **minne**, i. femina, quomodo nunc nutrices vocantur. Inde **meerminne**, femina maris, Siren sive Nereis: inde verbum **minnen** γυναικοφιλεῖν, quod posteà laxiùs usurpatum. Symmachus, cùm in Græca lingua nihil reperiret simile, finxit vocem ἀνδρίδα. Hoc rectiùs quàm quod Theodotion אשה derivat à נשא, quod interdum significat *assumere.*

24. *Adhærebit*] Græci magis propriè, συγκολληθήσεται, ut & Matthæi interpres 19. 5. Marc. 10. 7. Paulus Eph. 5. 31. ¶ *Et erunt duo in carne una*] Illud *duo*, quod hîc habet Latinus, ad sensum plenius exprimendum addendum censuêre & Græci, & Samaritanus, & Matthæi interpres 19. 5. Socratis sententiam sic refert Aristoteles 2. Polit. 4. ἐρῶντας γοῦν ἐκ δύο ὄντων ἀμφοτέρους ἓν ἁπάντων. Plutarchus Symposiacis, ὥστε δύο ὄντας ἕνα γεγονέναι. Ovidius Tristium 4.

Qui duo corporibus, mentibus unus erant.

CAP. III.

MUNSTERUS.

1. *Etiam si dixit*] Onkelos pro אַף vertit בקושטא; *verè.* Kimhi verò dicit truncatam esse sententiam. Id quod frequens est in Scriptura. Nam inter cætera quæ serpens ad mulierem dixit, puta, *Deus vos odit, aut non erigit ad congruam dignitatem subjunxit, Etiam quia dixit, Non comedetis de omni arbore,* &c.

6. *Ad prudentiam comparandam*] Hebraicè, להשכיל, *ad prudenter agendum*; vel, *ad prudentem faciendum*; vel, *ad prudentiam consequendam.*

8. *Ad*

8. *Ad ventum diei*] Gerundenſis hunc locum ſic exponit; *Ventus qui ſpirabat in paradiſo erat ſuavis & lenis; ſed cùm Dominus adveniret, ſolito vehementior inhorreſcere cœpit, ut etiam illi ſibi timerent.* Jarhii verò putat *ventum diei eſſe*, qui ſpirabat ad illa plaga in qua ſol erat, videlicet ab occaſu: ſicut & Onkelos dicit Deum deambulaſſe לְמַנַּח, *ad quietem diei.* Quieſcit autem dies quando ſol occumbit. Ex noſtris quidam putant locum iſtum ſimpliciter exponendum, ut ſit ſenſus; Ità pavidi fuerunt ut in clara luce diei metuerint à ſonitu venti. Quid accidiſſet ſi Deus in tenebris & nocte veniſſet, quando terror longè major eſt? Amiſsâ itaque fiduciâ in Deum propter tranſgreſſionem, cùm ſpiritum ſeu ventum audirent, ſtatim cogitabant Deum adeſſe ultorem; fugiunt propterea & abſcondunt ſe inter medias arbores. Quid horribilius dici poteſt, quàm fugere Deum, & velle abſcondi ab eo? Tentant impoſſibilia, dum conantur Deum fugere, quem non poſſunt fugere. Deinde ſtultè fugiunt ad arbores, ubi ſe tutos credunt, quos muri ferrei & montium ingentes moles non poterant ſalvare. Sic fugit homo ſine fine à deo, & excuſando mendaciter peccatum peccato addit, donec veniat ad blaſphemiam & deſperationem. Sic peccatum pondere ſuo ſemper ſecum trahit ad peccatum, & facit æternam ruinam, ut etiam peccator Deum potiùs accuſet quàm agnoſcat peccatum ſuum. Sic Adam dixit, *Mulier quam dediſti mihi ſociam*, &c. Neceſſarium ergò fuit, ut Deus ſtatim poſt primum peccatum medicinam daret, & revocaret peccatorem. Quando præterea hîc dicitur, ſerpentem locutum cum muliere, ſciendum ſerpentem illum verum fuiſſe ſerpentem, ſed obſeſſum à Satana, qui per ſerpentem loquebatur. Et quæ Deus loquitur ad ſerpentem, ſerpens non intellexit, quia Dominus loquebatur ad Satan. Eſt enim uſitata ſynecdoche, ut intelligamus ſub inſtrumento ipſum autorem. Cogitur tamen ſerpens portare partem pœnæ, quo Satan ad peccatum abuſus fuit, maledicitúrque ut inter omnes beſtias odioſiſſimus ſit, qui antea fuit pulcherrimum animal, homini gratum, & erectâ ſtaturâ incedens, ſicut reliqua ſcilicet quadrupedia animalia: at poſt maledictionem mutatur in turpiſſimam formam, cogitúrque repere in terra ſine pedibus. Sic Satan condemnatus, apertâ vi non invadit, inſidiis utitur, ſed non poteſt tantum nocere Eccleſiæ quantum cupit. Additur ergò magna conſolatio, naſciturum ſcilicet ſemen quod caput ejus conterat. Hominis calcaneus in periculo eſt, caput eſt ſalvum: Contrà per ſemen mulieris, non cauda ſed caput ſerpentis conculcandum dicitur. Hanc primam conſolationem, tanquam fontem omnis miſericordiæ & omnium promiſſionum ſcaturiginem, primi parentes & eorum poſteri ſummâ diligentiâ didicerunt. Non ergò agit hîc Moſes de ſerpente naturali, ſed loquitur de diabolo, cujus caput ſunt mors & peccatum, quæ cùm ſint per Chriſtum ſublata, quid reſtat quàm ut filii Dei ſalvemur? Satan per mulierem ſeduxit virum, ut dominus ejus eſſet propter peccatum, at Deus viciſſim dicit ſe inſidiaturum ei per idem inſtrumentum: Arripiam, inquit, mulierem, & dabo ex ea ſemen, & illud conteret caput tuum. Tu corrupiſti, & morti obnoxiam feciſti carnem per peccatum; ſed ego ex illa ipſa carne producam talem virum, qui te quoque & omnes vires tuas atterat. Ab illa itaque hora, quâ promiſſio hæc facta eſt, ſemen illud exſpectabatur, & pii ſe conſolabantur contra Satanam. Eſaias nonnihil lucis attulit ad eam promiſſionem, cùm diceret virginem parituram. Manſítque in obſcuro hæc promiſſio donec Maria peperit Chriſtum; cujus partûs teſtes fuerunt Angeli, & poſt Angelos paſtores ac magi, donec per Apoſtolos hîc partus fuit divulgatus in totum orbem terrarum. Multi itaque fuerunt in veteri Teſtamento, qui exſpectaverunt Chriſtum naſcendum in hunc mundum, & liberaturum genus humanum, ſed modum nativitatis neſciverunt. Hoc enim novo Teſtamento tanquam clariori luci erat reſervandum. Poſtquam autem hæc promiſſio ſic in genere fuiſſet propoſita, atque paululùm reſtricta, per Abraham autem primùm ad certam gentem, deinde per Jacob patriarcham ad certam tribum Judæ alligata, diabolus de aliis populis & tribubus ſecurus fuit, & mirabili crudelitate ac inſidiis hanc unam lineam, unde Chriſtus erat naſciturus, perſecutus eſt, donec Chriſti tempore ad extremam mendicitatem redacta eſt, factáque tanquam deſperatus truncus, unde nec fructus nec folia exſpectantur. Sed quia Deus mentiri non poteſt, effloreſcit radix illa ſic deſperata, deligitúrque ad Filii Dei conceptionem pauper Maria, quæ longè vivebat à Jeruſalem in ignobili oppido Nazareth. At nec ſic quieſcit Satan à crudelitate ſua contra ſemen mulieris: Nam in cunis poſitum per Herodem quærit, ut etiam Chriſto inter gentes in Ægypto vivendum eſſet. Poſtea omnia conatur ac tentat, donec Judæis objiciat ac cruci affigat. Et nunc cùm videt ad dexteram Dei ſedere, ſævit omni genere furoris contra membra ejus & Eccleſiam: & quod per ſeipſum non poteſt, agit per ſemen ſerpentis, hoc eſt, per impoſtores & tyrannos, qui ſemen ſunt diaboli, juxta illud, *Venit inimicus homo, & ſuperſeminavit ſemen malum.* Sic enim ſemen ſerpentis & membra Satanæ mordent calcaneum ſeminis benedicti, hoc eſt, membra Chriſti, ſicut Cain momordit Habel, Judæi Chriſtum, & mali bonos.

16. *Conceptum tuum*] Ut הרה ſignificat mulierem gravidam, ita הרון gemitum, ſeu, ut R. S. dicit, צער, anguſtiam illam quam habet mulier à conceptu uſque ad partum. Nam totum illud tempus gravibus & variis excipitur morbis. Statim ſuboriuntur dolores capitis, vertigo, nauſea, & faſtidium cibi & potûs, dolor dentium, & vitium ventriculi appetentis cibos, à quibus incolumis natura abhorret. Proinde, pro, *deſiderium tuum*, Aben Ezra exponit משמעה, *obedientiam.*

17. *Comedes eam*] Hoc eſt, quicquid ex ea natum fuerit, comedes, ſiquidem propter peccatum tuum quicquid habet miſeriarum invectum eſt. Quia comediſti vetitum pomum, eripiuntur tibi omnia, & nihil relinquitur quàm herbæ & ſemina. Ex hoc loco videtur poſſe evinci, homines ante diluvium non butyro, non lacte, non ovis, non caſeo, nec carnibus uſos, ſed oleribus & ſeminibus. Et hæc fuit frugalitas primi ſeculi, ſimpliciſſimus cibus cum aqua. Hæc ſimplicitas ciborum reddidit corpora ſalubria, non obnoxia illis morbis quos hodie crapula conciliat. Et quando ſubditur in textu, *In ſudore vultus tui*, &c. quidam Hebræi in alium quoque torquent ſenſum, quem Scriptura hîc nequaquam habet; *Sex*, inquiunt, *ſunt quæ conducunt ægroto, ſudor, ſomnus, ſternutatio, ſeceſſus viſcerum, occurſus* (ſcilicet ſeminis) *& ſomnium.* Sed quàm aptè iſtud ex Scriptura probent, audi:

ששה דברי יפים לחולה ויעה שנה עיטוש הולך
מעים קרי חלום. ויעה דכתיב בועת אפיך תאכל
לחם. שנה דכתיב ישנתי אז ינוח לי. עיטוש דכתיב
עשישותיו תזהל אור. קרי דכתיב יראה ודע יאריך
ימים. הילוך מעים דכתיב מהר צועה להפתח
חלום דכתיב ותחלימני והחיני.

20. *Heva*] Hebræi legunt *Hava*, ſicut & pro *Abel* legunt *Hæbel*; quod interpretatur *vanitas.* Primum filium vocavit *Cain*, quod eſt *poſſeſſio*, vel *acquiſitio*: ſecundum *Hæbel*; quia poſſeſſio hominis eſt ſimilis vanitati. Hæc Moſes Gerundenſis.

24. *Laminam*] Significat להט Flammam, & laminam politam, quæ flammam ejicere videtur. Atque tali ſplendore Dominus voluit accedentes cohibere. Pro *verſatili* quidam Hebræorum interpretantur gladium hunc fuiſſe ancipitem, & in utramque partem acutam. Porrò quod ſequitur, *Adam cognovit uxorem ſuam*, quidam Hebræorum impiè hîc ſentientes dicunt, כי קין נולד מן הווהמא והטפה שרשיל הנחש בחוה. Quod quia abſurdum eſt, interpretari nolo. Quòd ſi hoc verum eſſet, omnes ſic naſceremur, cùm omnes filii iræ naſcamur, eunctíque ex illa prima infecta prodeamus radice: Sed relinquamus Judæis errantibus errores ſuos.

FAGIUS.

1. *Verùmne eſt*] Chaldaica ad verbum ſonant, *In veritate quod dixit Dominus*: hoc eſt, *Verène*, ſeu

ſeu verúmne eſt? ut interrogativè accipiatur. Atque ità etiam Capnio, piæ memoriæ, interpretatur: quem ſi placet vide in Rudimentis ſuis, in Radice אף. Alii affirmativè exponunt, & volunt hæc verba non fuiſſe principium colloquii ſerpentis quod cum muliere habuit, ſed multa alia plura locutum fuiſſe, quibus tandem ſubjecerit iſta. Cui ſententiæ adſtipulatur & R. D. K. qui in libro Radicum ſuper hunc locum ita ſcribit; *Dixit ſerpens ad mulierem & alia verba. Et veriſimile eſt quòd ità dixerit ad eam, Odio vos habet Deus, tametſi præſtantiores ſitis reliquis creaturis, eò quòd non facit vobis talem & talem dignitatem. Quod maximè ex eo liquet, quòd præcipit vobis nè comedatis de omni arbore horti. Indè cognoſcitis quòd vos odit. Nec durum tibi videatur hoc additamentum: Non enim poteſt ullo alio modo commodè exponi, niſi hoc addas, propter voculam* אף, *quæ ſemper aliquid addit præcedentibus. Ad hæc mos Scripturæ eſt finem alicujus ſermonis ponere, unde intelligas principium ejus. Id quod liquet ex verbis exploratorum quos miſit Jehoſuah, qui reverſi dicebant,* Quoniam tradidit Dominus in manus noſtras omnem terram. *Nec convenit hoc fuiſſe initium ſermonis ipſorum. nam particula* כי, *id eſt,* quoniam, *rationem reddit ejus quod antè dictum eſt. Verùm comprehendit Scriptura finem verborum, unde principium eorum intelligi poteſt.* Hactenus Kimhi, cujus verba ſi mavis Hebraicè legere, vide in libro ejus citato.

5. *Tanquam magnates*] Chaldæis רברבין *principes, magnates, majores & proceres* ſignificat. Intelligunt autem Hebræi hîc angelos.

6. *Quòd ſalutifera eſſet oculis*] Sentiunt quidam Hebræorum, Adam & Evam cæcos fuiſſe, iſtam autem arborem habuiſſe vim medendi oculis, & auferendi cæcitatem. Sed tu ſcias nihil hîc agi de corporali cæcitate, verùm de ea quâ nihil adhuc mali videbant, neque ipſis nuditatem ſuam turpem & vitioſam eſſe ſentiebant.

8. *Vocem verbi Domini*] In Chaldæo additur *verbum*, ad innuendum quòd non ſimplex vox fuerit, ſed ejuſmodi quâ Dominus illius conſcientiam legis annunciatione percellere, rurſúmque Evangelii prædicatione de Semine benedicto futuro in ſpem erigere volebat. Porrò illud *deambulantis* poteſt etiam legi in accuſativo, *deambulantem*, ut ad ipſam vocem referatur; ut ſit ſenſus, Vocem illam Dei ſenſim magis atque magis intenſam quodammodo atque auctam fuiſſe, ad territandum percellendúmque animum Adami. Et in aliis quoque locis Scripturæ *ambulandi* verbo auxeſis & incrementum rei ſignificatur: ut infrà cap. 8. de aquis diluvii dicitur, *Et aquæ ibant ac decreſcebant*, hoc eſt, ſenſim magis decreſcebant, ac imminuebantur. Sic & Exod. 19. legitur, *Et factum eſt cùm vox tubæ procederet ac fortiſſima fieret*, i. cùm paulatim magis ac magis intenderetur. Quo ſenſu & in præſenti loco quidam Hebræorum accipiunt. ¶ *Ad quietem diei*] Veſperam intelligit; quam *quietem* vocat, quòd tum æſtus ſolis ac diei quieſcere ac remittere incipiat. Non caret myſterio, quòd ad veſperam adeſt miſericors Deus, & in viam revocat perditum hominem. Adumbratus ſiquidem eâ re fuit adventus Chriſti, qui factus eſt ſub veſperam mundi; per quem ſolum afflictis ob peccata credentium animis vera quies & tranquillitas contingit. Ad veſperam quoque columba ad Noah reverſa eſt, quæ virenti folio, quod in ore adferebat, aquarum diluvii plenam abſorptionem annunciabat, ejuſdem videlicet myſterii repræſentatrix. ¶ *Intra arborem*] Quidam hoc referunt ad arborem in qua deliquerat, quaſi ſub eadem ſeſe abdiderit. Sed magis convenit, ut de quibuſlibet arboribus in genere intelligatur, ſub quibus ſeſe abſconderit miſer Adam, fugiens de una arbore ad aliam vocem illam Dei ipſum inſectantem. Frequens enim eſt in Hebraiſmo, ut genus pro numero accipiatur, *arbor* pro *arboribus*.

15. *Inter filium tuum, & inter filium ejus*] Magnam hæc habent emphaſim, quòd in ſingulari numero efferuntur. In Chriſtum enim pulchrè conveniunt, qui *filius mulieris* rectè & verè dicitur, quòd ex incorrupta virgine ſine virilis ſeminis admixtione verus homo natus eſt. Serpentis autem filius eſt ipſe Antichriſtus, cum omnibus membris ſuis. ¶ *Erit memor iſtius*, &c.] In Chaldæo ad verbum eſt, *Erit memor tibi.* Et nos Germani ità loquimur, **Er wirt dir das gedencken**, hoc eſt, Erit aliquando tempus quo reddet tibi talionem, & ulciſcetur illatam injuriam. ¶ *Olim*] Vox Chaldaica מלקדמין etiam reddi poteſt, *à principio, ab antiquo*; q. d. Memor erit ejus quod feciſti ei mox ab exordio, ab antiquo, olim, & ante multa ſecula. Tempus edax rerum non antiquabit & obliterabit hoc malum. ¶ *Et tu obſervabis eum ad finem*] Duplicem hæc poſſunt habere ſenſum: Prior; ut referatur ad finem illum dierum quo Chriſtus in mundum venit; Cujus dies *noviſsimi* & *poſtremi dies* in Scripturis vocantur. Unde & Apoſtolus inquit 1 Cor. 11. *In quos fines ſæculorum devenerunt.* Tum enim antiquus ille ſerpens & veterator Satan vim ſuam maximè in Chriſtum per membra ſua exſeruit, quando illum in crucem, adeóque ad mortem adegit. Poſterior; ut per *finem*, hîc continuum & indeſinens Satanæ odium, inimicitia & perſecutio erga Chriſtum & ſua membra intelligatur: q. d. Sine intermiſſione ad finem uſquè ſeculi tibi inſidiabitur. Quamdiu enim mundus durat, Satan non ceſſat perſequi Chriſtum in membris ſuis, donec illum Chriſtus claritate noviſſimi adventûs ſui penitus abolebit, atque in æterna tartara præcipitabit. Quòd autem & veteres Hebræi hunc locum de inimicitia, quæ inter Chriſtum & Satanam eſt, intellexerint, videre eſt ex Paraphraſi Hieroſolymitana, quæ ſic habet, *Et erit, quando filii mulieris operam dabunt legi, & fecerint præcepta, tunc ſtudebunt tibi conterere caput, & occidere te. Cùm verò deſeruerint filii mulieris præcepta legis, nec ſervabunt mandata, tu operam dabis ut mordeas eos in calcaneis eorum, & ità noceas eis. Veruntamen remedium erit filiis mulieris; tibi verò ſerpenti nullum erit remedium: quandoquidem futurum eſt, ut amoveant morſum qui factus eſt in calcaneo, in fine dierum, in diebus ſcilicet Regis Meſſiæ.* Hactenus Thargum Hieroſolymitanum; Quod propterea hîc commemorare libuit, ut videamus quàm longè major ſinceritas & dexteritas fuerit veteribus illis Hebræis in explicandis Divinis literis, quàm hodie ſit recentioribus illis Judæis.

17. *Quia acquieviſti verbo uxoris tuæ*] Ad literam eſt, *Quia ſuſcepiſti verbum uxoris tuæ*, &c. Eſt autem verbum קבל *Kibbel*, quod hîc ponitur, pro certo & indubitato aliquid recipere, credere, fidem habere. Unde & *Cabala* Hebræis dicebantur traditiones & dogmata, quæ per ſucceſſionem alius alii tradebant, de quibus nihil planè dubitabatur. Nihil obſuiſſet Adamo audire vocè uxoris ſuæ ad prævaricandum ſollicitantis; ſed quòd acquievit, fidem habuit, & tanquam cabaliſticum quiddam ab ea recepit, atque ità paruit, hinc ſe ſuóſque ſucceſſores omnes miſerè perdidit. ¶ *Cum labore frueris eâ*] Ad verbum eſt, *cum labore comedes eam*, hoc eſt, proventus ejus. Eſt enim דרך קצרה, ut vocant Hebræi, i. *elegantia*, & quaſi Laconiſmus, *linguæ ſanctæ*. Similis locutio eſt hæc, *Et poſuiſti ſervum tuum cum comedentibus menſam tuam*, i. *cibos menſæ tuæ*, 2 Sam. 19.

19. *Comedes panem*] לחם *Lechem*, non tam panem quàm cibum ſignificat. Eſt enim ut Hebræi dicunt, שם כלל לכל מאכל i. *generale nomen ad omnem cibum.* Pro pane autem ferè accipitur, cùm ille inter cibos præcipuum locum habet.

21. *Veſtes honoris*] Ità vocat eos, quòd iſtis jam tegere poſſent nuditatem ſuam, quæ jam illis propter peccatum turpis & vitioſa facta erat. Alii legunt, *veſtes pretioſas.*

22. *Ecce Adam unicus eſt in mundo*] Thargum Hieroſolymitanum hunc locum adhuc clariùs habet, ad hunc nempe modum, *Et dixit verbum Domini Dei, Ecce Adam, quem creavi unicum in ſeculo meo, quomodo & ego unicus ſum in cœlis excelſis: futurum eſt ut populi multi proveniant ex ipſo. Ex ipſo prodibit populus qui novit diſcernere bonum. Nunc itaque bonum eſt ut ejiciamus*

eum ex horto Eden, priùsquam extendat manum ſuam & accipiat etiam de arbore vitæ, & edat, & vivat in æternum.

24. *Cherubim*] Sic dictos volunt, eò quòd formam puerorum ſive adoleſcentum præ ſe tulerint. Caph literam enim notam eſſe dicunt ſimilitudinis, & רביא *Rabia* puerum ſeu adoleſcentem ſignificare. Teſtis hujus eſt R. D. K. qui in libro Radicum ità ſcribit, ורול שמו הכף משמשת שאמרו כי פירוש כרוב כרביא כי ברמות נערים הוו. i. *Rabbini noſtri, bonæ memoriæ, ponunt Caph literam ſervilem, & dicunt Cherub idem ſignificare quod Cherubia*; i. *Quaſi puer ſeu adoleſcens; quòd ſcilicet puerorum formam habeant.* Per *gladium acutum* adumbratam eſſe ſentiunt gehennam & æternam pœnam, quâ tandem afficiendi ſunt impii.

IDEM.

1. וְהַנָּחָשׁ הָיָה עָרוּם *Et ſerpens fuit callidior*] Exſtant inter Hebræos qui *ſerpentẽ* hîc ſimpliciter accipiunt pro *beſtia*, cujus linguam, id eſt, ſibilationem, quid ſibi eâ ſerpens voluerit, Eva intellexerit; ſicut & omnium aliorum animalium linguas ſimiliter intellexiſſe à quibuſdam creditur. Alii per Serpentem Satanam intelligunt, maximè Cabaliſtæ, quem נחש ab *ariolando* & *divinando* dictum volunt. Sed reclamat Aben Ezra, qui putat non convenire nec competere in Satanam, quòd ſerpens maledicitur, & caput ejus à ſemine mulieris conculcandum pronunciatur, quódque ſuper ventrem ingredi jubetur. Verùm nos ſimpliciter verbis inhæreamus, & dicamus primùm de vero & naturali ſerpente, animali illo noto, quod veneno inficit atque interficit, Scripturam loqui; ſic tamen ut ſerpens per ſe non ſit locutus, ſed Satan per eum, tanquam organum ſuum, ſicut & angelus per linguam aſinæ formabat ſua verba. Quomodo enim potuiſſet ſerpens, brutum animal, ex ſe ipſo tam ſubtiliter loqui & diſputare de Deo & præceptis ejus, niſi veterator ille impurus ſpiritus linguam ejus moviſſet? Cui ſententiæ & veteres Hebræi Cabaliſtæ accedunt. Eſt quoque & Scripturæ ratio, quòd efficientem, agentem & inſtrumentum pro eodem accipit, per figuram metonymiam ſive ſynecdochen.

עָרוּם *Callidior*] ערום Hebræis æquivocum eſt, ad nuditatem, aſtutiam, verſutiam & calliditatem: Quod vocabuli quia hîc repetitur, in diverſa tamen ſignificatione, elegantiam linguæ Hebraicæ eſſe dicit Aben Ezra, cujuſmodi & iſtæ locutiones ſunt, Jud. 15. 16. בלחי החמור חמור חמרתים, i. *Cum maxilla aſini acervum acervorum*, ſcilicet *feci*: ubi חומר, quod *acervum* ſignificat, redigitur ad formam חמור, causâ alluſionis. Item Jud. 10. 4. רכבים עיר שלשים עירים ושלשים להם, i. *ſedentes ſuper trigintà pullos, & trigintà oppidà eis*, &c. Ubi *aſelli* & *oppida* eâdem voce in Hebræo ſcribuntur. Serpenti hîc & in aliis locis aſtutia tribuitur; Quæ autem illa ſit, à naturæ exploratoribus non exprimitur. De aſtutia ſerpentis paſſim à ſcriptoribus hoc adducitur, quòd peritus, totum corpus periculo objicere ſoleat, modò caput illæſum ſervet; quo ſervato, facilè etiam læſus curatur; Ità & nos debere operam dare, ut caput, i. fidem in Chriſtum, integrum ſervemus, citiùs vitam & omnia in diſcrimen adducentes, quàm ut illam nobis, quâ ſolâ demum vera & perpetua nobis contingit ſalus, eripi ſinamus. Quò & Chriſtum reſpexiſſe volunt Matth. 10. Apoſtolos ſerpentinæ prudentiæ admonentem. Alibi in Pſalmis dicitur, quòd aurem obturare ſoleat ſerpens à voce incantatoris: Sic, inquiunt, decet & pios aures obturare à falſis doctoribus, qui non adſerunt verbum Domini. Fertur quoque de ſerpentis natura, quòd certis temporibus veterem pellem exuat, ac novam recipiat; Quod quidam eò trahunt ut indè & nos moneamur veterem Adamum exuere, ac novum hominem induere, qui juxta Deum conditus eſt. Quidam Hebræorum dicunt, ſerpentem primum recto corpore inceſſiſſe, atque humanis affectibus etiam præditum fuiſſe, indéque aſtutiâ ſuperaſſe cuncta animantia. Serpentes quidam putant ob id appellari prudentes, quòd longiſſimè cernant. Dracones certè Græcè à Δέρκω, quod *acerrimè cerno* ſignificat, vocantur. Unde fit & ὀξυδερκία, i. *acutè intueor.*

אֶל הָאִשָּׁה וַיֹּאמֶר *Et dixit ad mulierem*] Nimirum tentatore Satanâ linguam ejus movente. Hinc eſt quòd Scriptura *Evam per ſerpentem ſeductam eſſe* dicit; & rurſus, *per invidiam Diaboli introiſſe peccatum in mundum.* Metonymicè enim organum pro ipſo agente accipitur.

אַף כִּי אָמַר אֱלֹהִים *Etiam quod dixit Deus*] Noſtri interpretes אַף כִּי per interrogativam cauſam rei inquirentem reddiderunt. Verùm Hebræi affirmantis eſſe particulam, quæ amplificat & auget aliquid, contendunt, & idem valere quod מכל מקום, i. *quantò magìs.* Et nunquam ponitur in principio orationis, ſed ſemper in fine & ſemper indicat aliquid præceſſiſſe. Unde & hîc volunt præceſſiſſe, quomodo ſerpens enumerarit omnia animalia viribus præſtare homini; idque per invidiã Dei accidiſſe; Qui ultra hoc etiã homini vetuerit edere de arbore ſcientiæ boni & mali, nè ipſi ſimiles evaderent. Sed audit R. D. K. in Radicibus ſuis hunc locum enarrantem; פירוש הפסוק אמר לאשה דברים אחרים ודומה שאמר לה כי השקום שונא אתכם אף שאתם גדולים משאר החיות שלא יעשה לכם מעלת כך וכך וכל שכן שאמר אלכם אל תאכלו מכל עץ הגן לוה תכירו ששונא אתכם ואל יקשה עליך התוספת הזה כי לא יתכן לפרשו לשום פירוש בעולם מבלי תוספת אחד לפי שאמר אף ואף לעולם מוסיף על אשר אנו ועוד כי דרך הכתוב לאכזו תכלית הדברים ותחלתם תבין ראשיתם וכן בדברי המרגלי׳ ששלח יהושע שאמרו כי נתן יי בידינו את כל הארץ ולא יתכן שזה היה תחלת הדבריהם כי מלת כי נותנת טעם לאשר אמר אלא אחז הכתוב תכלית הדברים ומהם תוכל להבין הראשית, i. *Senſus iſtius veritatis eſt; Dixit ſerpens ad mulierem & alia verba. Et veriſimile eſt quòd ità dixerit ad eam, Certè Deus odit vos, eſſe præſtantiores ſitis reliquis creaturis, eò quòd non facit vobis talem & talem dignitatem. Et quantò magìs quòd dixit ad vos, Non comedatis de omni ligno horti. Inde cognoſcitis quòd vos ödio habet. Nec durum tibi videatur hoc additamentum. Non enim convenit ipſum exponere ullo alio additamento; idque propter voculam* אף, *quæ ſemper aliquid addit præcedentibus. Præterea mos eſt Scripturæ, comprehendere finem verborum, unde intelligas principium eorum. Id quod patet ex verbis exploratorum, quos amandavit Jehoſua, qui reverſi dixerunt,* Quia dedit Dominus in manum noſtram omnem terram. *Ubi non convenit iſtud fuiſſe principium ſermonis eorum. Nam dictio* כי, i. *quia, rationem reddit ejus quod antè dictum eſt. Verùm complectitur Scriptura finem ſermonis eorum, ex quo principium ejus intelligere poteſ.* Hactenus Kimhi.

אֱלֹהִים אָמַר *Dixit Deus*] Satan ſtudiosè uſurpat vocem *Elohim*; quæ vox ad ſeveritatem & judicium Dei refertur.

מִכֹּל עֵץ הַגָּן *De omni ligno horti*] Callidè dicit Satan, quaſi omnibus arboribus interdixerit, ut ità in colloquium pertrahat mulierem ſuper arbore vetita ſcientiæ boni ac mali.

3. וְלֹא תִגְּעוּ בּוֹ פֶּן תְּמוּתוּן *Neque contingetis illam, ni forte moriamini*] Mulier mota oratione ſerpentis, bifariàm depravat verbum Dei. Addit enim illi, & ſimul detrahit; quod prohibitum eſt, juxta illud, Deut. 12. 32. לא תסף עליו ולא תגרע ממנו, i. *Non addes quicquam ſuper ipſum, nec minues ab eo.* Addit, quòd dicit, *Neque contingetis*: nihil enim nociuiſſet arborem contingere, ſi non de fructu ejus comediſſent. Detrahit, eò quòd dicit, *Nè forte moriamini.* In dubium enim vertit quod apertè & manifeſtò dixerat Dominus, *Quacunque die comederis ex ea, moriendo morieris.*

4. לֹא מוֹת תְּמֻתוּן Notatur hîc perfidia Satanæ, qui ubi animadvertit mulierem dubitare de veritate verbi Divini, mox conſtantiſſimè verbum Domini ut dictum erat inficiatur: huc enim totus ſuâ aſtutiâ contendebat Satan. Contra quem nullum aliud eſt remedium quàm conſtans fides de veritate verbi Domini. Quidam Hebræorum

rum ſentiunt Satanam eâ uſum fuiſſe verſutiâ; Poſtquam audiverit ex muliere Deum præcepiſſe ut neque contingerent arborem, mox eam ad contingendum impuliſſe; cúmque videret mulier ſe ad contactum arboris non ſtatim mori, dixiſſe ſerpentem, Quemadmodum non es mortua contingendo arborem, ſic quoque non morieris edendo de fructibus ejus.

5. כִּי יוֹדֵעַ אֱלֹהִים *Sed ſcit Deus*] Non tantùm negat verbum Domini Satan, ſed & contrarium aſſeverat cum maxima blaſphemia Dei, quæ eſt quòd illum invidiæ inſimulat, ex qua hominibus arbore ſcientiæ boni ac mali interdixerit, juxta vulgò jactatam ſententiam, כל אומן שונא את בני אומניתו, i. *Omnis artifex odit filios artis ſuæ.* Quod convenit cum illo, *Invidet figulus figulo*, &c.

וִהְיִיתֶם כֵּאלֹהִים *Et eritis ſicut Dii*] i. Deo pares. Nam in invidiam Conditorem pertrahere moliebatur. q. d. Non vult illi vos pares fieri. Onkelus pro אלהים poſuit רברבין, *Eritis ſicut magnates, principes, prudenter diſcernentes inter bonum & malum.* Nam tali prudentiâ præditi eſſe debent qui populo præſunt. Alii אלהים pro angelis exponunt. Utrumque enim ſignificat vox *Elohim.*

6. וַתֵּרֶא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ *Et vidit mulier quòd bona eſſet arbor*, &c.] Mulier pendens à verbo Domini longè aliud judicium de arbore vetita habuit quàm modò excluſo verbo Domini. Priùs enim credebat, & rectè quidem, arborem illam noxiam eſſe cum fructibus ſuis: quare operâ dedit ut nec de ea ederet, nec cõtingeret, nec curioſiùs contẽplaretur: Modò autẽ repudiato verbo Domini, longè aliter ſentit & judicat. Triplici ſiquidem cupiditate titillatur: judicat enim idoneam eſſe ad cibum, ad oblectationem oculorum, & ad prudentiam comparandam. Habet ergò emphaſim, *Et vidit*, &c. Oculis enim & mente in arborem à qua ſibi antea tantopere timebat tota intenta fuit. Deſcribitur ergo hîc aſſenſus peccati & malæ concupiſcentiæ, quæ etiam per viſum mentíſque conſiderationem magìs atque magìs accendebatur, donec tandem admotâ manu vetitum pomum decerperet ac deguſtaret. Rectè igitur orat David, Pſal. 119. *Averte oculos meos nè videant vanitatem.* Nam, ut ſapientes Hebræorum dicunt, הראות תחלת העברה שהעין רואה והלב חומד וכלי המעשה גומרין, i. *Viſus principium eſt tranſgreſſionis. Oculus enim videt, & cor concupiſcit, & inſtrumenta operis* (i. membra) *perficiunt.*

וְכִי תַאֲוָה הוּא לָעֵינַיִם *Quòd deſiderium eſſet oculorum*] i. Concupiſcibilis oculis. Thargum Onkeli habet, *Quòd ſanitas eſſet oculis*, i. quòd ſanaret oculos. Eſt autem *ſanare oculos* Chaldaicum adagium, pro *paſcere oculos.* Sunt qui indè colligunt arborem iſtam habuiſſe vim medicam. q. d. Et vidit quòd ſalutifera eſſet arbor oculis.

וַתִּקַּח מִפִּרְיוֹ *Et accepit de fructu ejus*, &c.] Hoc eſt quod dicitur Jac. 1. *Concupiſcentia, poſtquam concepit, parit peccatum; peccatum verò perfectum progignit mortem*, &c. Quòd enim tentamur & titillamur à concupiſcentia, nihil nocet, modo non aſſentiamur: cùm verò aſſentimur, & edimus de concupiſcentia, tum certè mortem incurrimus. Et nota hîc ordinem & gradus peccati: 1. eſt Incredulitas; 2. Addere & detrahere verbo Domini; 3. Blaſphemia; 4. Contrarium dicere quàm habeat verbum Dei; 5. Cupiditatis ſeu concupiſcentiæ ſenſus; 6. Ipſum opus, quod ſequitur ſenſus mortis.

וַתִּתֵּן גַּם לְאִישָׁהּ *Et dedit etiam viro ſuo*, &c.] Ea eſt natura peccati ut & alios ad caſum ſolicitet, juxta illud, *Gaudium eſt miſeris ſocios habere pœnarum.* Quódque dicitur, לאישה עמה, i. *viro ſuo qui ſecum erat*, hinc colligunt Hebræi, Adamum præſentem fuiſſe quando ſerpens Evæ locutus fuit, eámque ad peccandum incitavit. Taxatur ergò negligentia & ignavia Adami, qui non fecit ſuum officium, avocando mulierem à malo; nam caput illius erat; ſed invertit ordinem & inſtitutum, parendo mulieri ad malum ſollicitanti.

וַיֹּאכַל *Et comedit*] Emphaſim habet. Nam mulieris prævaricatio nihil ad poſteritatem attinuiſſet, ſed tranſgreſſione Adæ etiam qui non ad ſimilitudinem illius peccarunt, peccato & morti obnoxii redditi ſunt. Nam in hoc tanquam capite tota natura humana, dum præceptum daretur, erat.

7. וַתִּפָּקַחְנָה עֵינֵי שְׁנֵיהֶם וַיֵּדְעוּ כִּי עֵירֻמִּים הֵם *Et aperti ſunt oculi amborum, & cognoverunt quòd nudi eſſent*] Ex hoc loco, & ex eo ubi ſuprà dicitur, *Et aperientur oculi veſtri*, &c. quidam Hebræorum colligunt, homines illos primos cæcos fuiſſe, quæ cæcitas ablata fuerit eſu pomi vetiti, quòd ſcilicet ad eam rem medicam quandam vim habuerit. Sed nimis craſsè hoc dictum videtur. Clauſi quidem oculi eorum erant ante prævaricationem, non quòd ad corporalem viſum attinebat, ſed quòd nihil ejuſmodi miſeriarum & calamitatum ante peccatum, ut poſt peccatum experti fuere. Placet itaque R. Salomonis ſententia, qui verbum תפקחנה ad animum & mentem potiùs referendum eſſe cenſet quàm ad corporalem oculorum aciem. Unde & פקחים in Scripturis vocantur qui in judicio cauſas diſcernunt, quid verum, æquum, juſtum, aut ſecus ſit cernentes, ut Exo. 23. 8. השחד יעור פקחים ויסלף דברי צדיקים, i. *Munus excæcat videntes, & pervertit verba juſtorum.* Confirmat hanc ſententiam quod ſequitur, *Et cognoverunt quòd nudi eſſent.* Nunquid & antea ſciverunt ſe nudos eſſe, cùm & cæcus, quíque planè oculis captus eſt, ſciat ſe nudum eſſe? Vult dicere, Jam demum cœpit illis diſplicere ipſorum nuditas, quæ antea non ſolùm turpis non erat, ſed & decora innocentibus. Modò verò admiſſo peccato, ſentiunt atque re ipsâ experiuntur ſe deluſos à Satana, omnia ſecus accidiſſe quàm veterator ille promiſerat. Sentiebant revera ſe mente & corpore à priore vita decidiſſe, deſtitutos videlicet ſpiritu, & concupiſcentiâ ſe jam jam turpiter per membra ipſorum exſerente. In ſumma, videbant ſe térque quatérque miſeros cum tota poſteritate. Quod & Hebræi ſic efferunt, נסתכלו והבינו במה שהראה להם הקיבה כמה דורות אבדו בשבילם i. *Conſiderarunt & intellexerunt id quod oſtenderat eis Dominus, nempe quàm multæ generationes periiſſent propter eos.* Porrò obſerva vocem עירומים, quæ in præſenti loco plenè ſcribitur cum Jod litera, ſuprà verò in fine capitis ſecundi, ubi nuditas illorum qualis ante lapſum fuerit deſcribitur, defectivè ponitur: quod non caret emphaſi juxta Hebræorum ſententiam. Nam nuditas illorum illis tum non vitio erat, ut modò, ubi turpis eſſe cœpit propter concupiſcentiam ſeſe in membris eorum fœdè exſerentem. Accedit ergò in עירומים Jod litera per epitaſim & auxeſim, ad ſignificandam turpitudinem quæ nuditati poſt peccatum acceſſit.

וַיִּתְפְּרוּ עֲלֵה תְאֵנָה וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם חֲגֹרֹת *Et conſuerunt folia ficulnea, fecerúntque ſibi cinctoria*] Quidam hinc conjiciunt arborem ſcientiæ boni & mali ficum fuiſſe. Sed improbat iſtud R. Aben Ezra. R. Thanchuma ſcribit, Non diſertè nominari arborem in qua peccarunt parentes noſtri, nè, ſi homines aſpicerent eam, contemnerent bonam Dei creaturam, dicentes, Hæc eſt arbor quæ homini peccandi occaſionem dedit. Porrò fici foliis ſe adhuc hodie tegunt, quotquot nuditatem ac turpitudinem ſuam, hoc eſt malam conſcientiam & peccata ſua variis operibus extra Chriſtum obvelare conantur: Hi, ubi increbeſcet vox judicii, ſentient ſe non poſſe conſiſtere, quemadmodum nec Adam & Eva audientes vocem Domini.

8. וַיִּשְׁמְעוּ אֶת קוֹל יְהוָה אֱלֹהִים מִתְהַלֵּךְ בַּגָּן *Et audierunt vocem Domini Dei*, &c.] Diverſa hîc eſt lectio Hebræorum. Quidam enim verbum מתהלך referunt ad vocem Dei quæ ambulaverit in paradiſo. Nam & *ambulandi* verbum alibi & voci tribuitur; ut Exo. 19. 19. ויהי קול השופר הולך וחזק מאד, i. *Et factum eſt, cùm vox tubæ procederet & fortiſſima fieret*, &c. Eſt ergò *vox ambulans*, quæ intenditur & aures acutè percellit. Alii מתהלך ad Deum referunt: ſed quod ſenſum attinet, in idem recidunt. Nec deſunt qui ad Adam referunt, qui audiverit vocem Domini cùm in horto obambularet. Sed prior lectio magìs quadrat. Onkelus habet, ושמעו ית קל ימרא דיי אלהים מתהלך בגינתא i. *Et audierunt vocem verbi Domini deambulantis in horto.*

Prosequitur Moses quo ordine primi parentes ad gratiam redierint. Quemadmodum enim excusso verbo Dei mors ingressa est, ità redeunte illo atque in animum admisso vita reparatur, hoc videlicet ordine; Primùm, terretur ac consternitur Adam voce verbi Divini, adigitúrque ad peccati agnitionem, ut videat se nihil proficere suis præcinctoriis, quibus miser homo fœditatem ac turpitudinem suam obvelare conabatur; dein, dejectâ falsâ ipsius in præcinctoria fiduciâ, & humiliatâ conscientiâ, verum reparandæ salutis medium ex semine mulieris proditurum ostenditur.

לְרוּחַ הַיּוֹם *Ad ventum diei*] R. Jona רוח à רוח, quod *respirare* significat, deducit. q. d. *ad respirationem diei*, i. tempore quo est respiratio & refrigerium diei, hoc est, refrigerium aeris. Alii simpliciter accipiunt רוח pro *vento* & *aura*, intelligentes tempus quo dies inclinatur, atque ventus sese attollere solet, hoc est, sub vesperam. Onkelus habet, לְמִנַּח יוֹמָא, i. *ad quietem diei*, hoc est, postquam efferbuisset æstus diei. Alii sentiunt non fuisse ventum solitum & consuetum, qui ferè sub vesperam ab occidentali parte exsurgere solet, sed impetuosum, qui præsentiam Divinitatis, quam Hebræi שכינה vocant, ferè antecedere solet. Quod probant ex istis locis; 1 Reg. 19. 11. *Ecce Dominus transit, & ventus magnus atque validus, disrumpens montes ac confringens petras ante Dominum*, &c. Psal. 18. 10. *Et volavit super pennas venti*, &c. Job. 38. 1. *Respondit autem Dominus ipsi Job ex turbine*, &c. Verùm quia hìc dicitur, *Ad ventum diei*, omnino simpliciter accipiendum esse videtur. Cæterùm non caret mysterio, quòd Deus revelaturus sese primis parentibus nostris post prævaricationem, id facit per vocem, cùm adest ventus diei, ídque sub vesperam. Quis enim dubitat eâ re adumbratum fuisse adventum Christi in hunc mundum, qui solus Vox est illa cœlestis de qua Pater dixit, *Hic est Filius meus dilectus, in quo mihi complacitum est; ipsum audite.* Is ad vesperam diei, i. novissimis temporibus venit, atque meruit nobis Spiritum à Patre, cujus solius est refrigerare, i. consolari, consternatas ac desperabundas ob peccatum conscientias.

וַיִּתְחַבֵּא הָאָדָם *Et abscondit se Adam*] Magna est cæcitas & insania, fugere quem non potes effugere, cujus oculis omnia sunt resupinata, qui videt omnia quæ in cœlis & in terra sunt. Unde est quòd David dicit Psal. 139. 7. *Quò fugiam à spiritu tuo?* Magna denique cæcitas, fugere conspectum ejus, ad quem potiùs in nulla non tribulatione confugiendum est, quíque solus eripere potest, extra quem nulla est lux & consolatio, sed meræ tenebræ, ipsissimáque mors. Sed sic non confundit atque alienat à Deo peccatum. Observa hìc quoque, quàm incorruptus judex sit conscientia nostra, quam certè nobiscum, quocunque terrarum sumus, in sinu nostro circumferimus: ea etiam est quæ fugat, terret, accusat & damnat parentes nostros: Certissimum testimonium, Deum tandem ultorem futurum omnis mali.

בְּתוֹךְ עֵץ הַגָּן *In medio ligni horti*] i. In medio arborum horti. Hebraismus est, *Lignum* pro *arbore*, & singularis numerus pro plurali. Et תוך non semper *medium* significat, sed *intra*, *inter*; Quo significato hìc commodè accipitur, ut sit sensus, quòd Adam cum uxore sua sub vel inter arbores horti sese occultarit, fugiens de una arbore ad aliam, à voce Dei insectantis. Sed magna stultitia imò impietas est, relicto Deo ad creaturas confugere, & apud illas consolationem quærere. Sed hi sunt fructus incredulitatis & inobedientiæ. Sic hactenus Moses opera & consilia primorum hominum, quibus post lapsum sibi ipsis subvenire, sed frustrà, cogitarunt, perstrinxit. Quæ præcipua sunt; Propriis operibus peccatis se velle liberare, Judicium Dei velle effugere. Qui hoc facit, ab Hebræis nuncupatur כופר בעיקר, i. *negans Deum.*

9. וַיִּקְרָא *Et clamavit*] Observarunt Hebræi non carere emphasi, quòd scribitur, *Et vocavit*, & non, *Et dixit*; nempe significandi causâ, quàm longissimè primi homines per peccatum à Deo alienati fuerint, ut illos magnis clamoribus ad se demùm vocare coactus fuerit. Nam *ἀνθρωποπαθῶς* Scriptura de Deo loquitur. Actum igitur erat de salute hominis, nisi Deus illi, proditorio animo ad aliena castra desciscenti, pernicitérque fugienti, per infinitam misericordiam suam ultrò adfuisset, atque in gratiam iterum recepisset.

אַיֶּכָּה *Ubi es tu?*] Rogat Deus hominem ubinam sit? non quòd ignoret, sed ut istâ ratione eum ad agnitionem & confessionem peccati adigat; juxta illud in Proverbiis, מכסה פשעיו לא יצליח ומודה ועוזב ירוחם, i. *Qui celat iniquitates suas, nihil prosperum habebit; qui autem confitetur, & deserit, huic fit misericordia:* Hoc est, Qui agnoscit peccata sua coram Deo, & petit veniam, huic misericordiam impertit Deus. Nam etsi Deus priùs noverit peccata tua, & secreta cordis tui, tamen exigit à te, ut te agnoscas peccatorem. Quare & Hebræi hunc locum sic explicant, מי שהוא מודה פשעיו לפני בוראו ועוזב פעולותיו הרעות הוא ירוחם, i. *Qui confitetur iniquitates suas coram Creatore, & desistit ab operibus suis malis, is misericordiam consequetur.* Atque hæc est vera confessio quæ ex sacris literis habetur. Sunt autem crebræ istiusmodi interrogationes Dei in sacra Scriptura; ut infrà cap. 4. de Cain, *Et dixit Dominus ad Cain, Ubi est Habel frater tuus?* &c. de Bileam, Num. 22. *Qui sunt viri isti apud te?* &c. de Hizkijahu, 1 Reg. 20. *Quid dixerunt viri illi, & unde venerunt ad te?* &c. quæ omnes à Deo fiunt, utì Hebræi dicunt, לנגס עמהם ברברים, i. *ut veniat cum eis in colloquium, atque ità ad confitendum errorem ac peccatum suum urgeat.* Sunt autem qui איכה per Sarcasmum dictum volunt, ut indè meliùs agnosceret quantâ fœlicitate excidisset. Sic enim adclamare solemus eos, qui ultra vires suas res arduas temere & parùm considerate ordiuntur, dum vel cum pudore à cœptis desistunt, aut se in periculum aliquod suâ culpâ injiciunt.

10. אֶת קוֹלְךָ שָׁמַעְתִּי בַּגָּן וְאִירָא וְגוֹמֵר *Vocem tuam audivi in horto, & timui, &c.*] Quæ patent nec dissimulari possunt agnoscit, sed causam hujus supprimit, nimirum peccatum. Hæc tenent & veteres Hebræi: hinc est quòd dicunt, מכסה פשעיו לא יצליח זה אדם הראשון האמר כי עירום אנכי ולא אמר ואירא מחטאתי והתחיל לכסות חטאתו, i. *Qui celat iniquitates suas nihil prosperum habebit. Hic fuit homo primus qui dixit,* Quia nudus ego; *& non dixit, Timui propter peccatum meum; incepitque celare peccatum suum.*

11. מִי הִגִּיד לְךָ *Quis indicavit tibi?*] Quasi dicat, Hoc non habes ex prima illa naturali conditione tua, quòd modò nuditatem tuâ agnoscis, & pro re turpi habes; juxta illud, *Et non erubescebam*; sed aliundè hoc profectum est, nempe ex transgressione præcepti. Unde sequitur, *Nunquid de ipsa arbore, de qua præcepi tibi, ut non comederes ex ipsa, comedisti?* Objicit præceptum in hoc, ut agnoscat peccatum, ex quo nuditatis ignominia exstitit. Nam hìc usus præcepti Dei est erga prævaricatores.

לְבִלְתִּי אֲכָל *Ut non comederes*] לבלתי idem valet quod שלא *ut non.* Quod Hebraicè sic effertur, לבלתי עם שלא vel, לבלתי קשור עם למד הוא למד כטעם שלא. i. כמן שלא cum Lamed sensum habet שלא, vel לבלתי *conjunctum cum Lamed idem valet quod* שלא, *ut non.*

12. הָאִשָּׁה אֲשֶׁר נָתַתָּה עִמָּדִי *Mulier ipsa quam dedisti mihi ut mecum esset*] Adhuc durius responsum primo, dum videlicet peccatum non tantùm non liberè fatetur, sibíque totum istud malum adscribit, ut debebat; verùm in Deum ipsum quodammodo transferre conatur, ut qui aut malignus, aut malè providus fuerit, qui mulierem dederit in adjutorium, quæ causam exitii præbuerit. Et talem Hebræi vocant נופר בטובה, vel, נפוי בטובה, i. *ingratum, qui negat & inficiatur bonum in se collatum, imò bonum malum esse dicit, sicut Adam.* שהרי הקדוש ברוך הוא נתנה לו לטובה והוא חשבה לרעה. i. *Nam Deus benedictus ipse dedit ei* mulierem *in bonum, & ipse reputavit in malum.* Et certè emphasim habet vox עמדי, i. *mecum.* Nam etsi idem significet quod עמי, tamen

tamen majorem habet epitasim, præsertim hoc in loco. Est enim deductum à verbo עמד, quod non semper simpliciter *stare* significat, sed emphaticè; ut infrà de Abrahamo cap. 18. cùm angelos hospitio accepisset, dicitur, *Ipse verò stabat juxta eos sub arbore*, &c. quod non est intelligendum quasi immotus Abraham steterit instar stipitis, sed sicut ministri mensæ adstant ad mensam: illi enim jam currunt, jam huc illúcque respiciunt, quid desit, quid parandum, quid exportandum sit considerantes. Item eodem capite, *Et Abraham adhuc stabat coram* vel *ante Dominum*, &c. Ubi quoque non simpliciter coram Domino Abraham stetit, sed supplex Dominum rogavit, ac pacis reconciliandæ studiosus intelligebat Dominum perditurum esse hanc gentem; anxius ergò adhæret Domino, & sequestrem agit. Sic quoque emphaticum est עמדי vocabulum in præsenti loco; q. d. Adam, Mulier quam dedisti mihi ut adstaret, juvaret, obsecundaret, essétque vicarium auxilium, ipsa autor hujus mali exstitit. Suprà, ubi dicitur, *Et dedit etiam viro qui secum erat*, habetur vox עמה, & non עמדי. Aliter enim Adam uxori adesse debebat, nempe tanquam caput, cujus imperio ipsa subjecta erat; aliter quoque ipsa viro adesse debebat, nempe tanquam serva & ministra: sed hunc ordinem uterque perverterunt, contra verbum Domini.

13. מָה זֹּאת עָשִׂיתְ *Cur hoc feciſti?*] Emphasim habet pronomen זאת. Nam non tantùm simpliciter ad præcedens refertur, sed ad totam illam tragœdiam de qua Dominus cum Adam agit. q. d. Cur transgressa es legem? & cur etiam eò impietatis pertraxisti maritum? &c. Sed quæstio hîc suboritur, Cur ad Evam potiùs dixerit Deus, *Cur hoc feciſti?* cùm non Eva, sed Adam legem à Deo acceperit? Ad hoc respondetur ab Hebræis quoque, Etiam Evæ, quia os de ossibus Adæ, & caro de carne ejus fuerit, legem datam fuisse: Ad Evam verò potiùs quàm ad Adam dicit, *Cur hoc feciſti?* quòd velit eam agnoscere & confiteri peccatum suum, & non culpam rejicere in alium; quod detestatur & odit Dominus.

הַנָּחָשׁ הִשִּׁיאַנִי *Ipſe ſerpens ſeduxit me*] השיא Hebræis *incitare*, *persuadere* & *seducere* significat. Unde & Onkelus vertit, אטעיני, i. *errare me fecit*. Judæi exponunt, **er hat mich geleicht**, i. Vanâ spe me lactavit, & ità perdidit.

14. כִּי עָשִׂיתָ זֹּאת *Quia feciſti hoc*] Quòd Deus à serpente non causam peccati, ad quod primos parentes nostros pertraxerat, ut ab illis, perquirit, sed mox illi maledicit, atque pœnam infligit, in causa est, quòd malum istud ex sese per invidiam & malitiam, nemine ad hoc ipsum instigante & compellente, fecerit; sicut & Scriptura testatur, Sap. 2. *Invidiâ Diaboli mors intravit in orbem terrarum.* Atque ex præsenti loco colligunt Hebræi, alios ad peccatũ idololatriæ incitanti ac solicitanti (quem מסית vocant) non esse dandum locum sese excusandi; Quod Hebraicè sic efferunt, אין מהפכין בוכותו של מסית. i. *Non contravertitur* in judicio *de innocentia incitatoris*, juxta id quod dicitur Deut. 13. *Si incitaverit te frater tuus*, &c. *Non acquiesces ei, neque audies eum, non parcet ei oculus tuus, neque propitius eris, sed nec occultabis eum, quin occidendo occides eum*, &c. Discimus ergò semper graviori pœnâ dignum, qui alios ad casum solicitat & instigat. Quia & hoc serpens fecit, ideo non meretur audire, *Cur feciſti hoc?* Sed, *Quia feciſti hoc*, &c. nè habeat quod prætendat, & se excuset. Est itaque Serpenti, hoc est, Satanæ, negata pœnitentia, quæ Adamo & Evæ proposita fuit. Cui sententiæ adstipulantur & quidam Hebræorum, cùm dicunt, *In venturo seculo omnia medelam ac restitutionem recepturos, excepto Serpente & Gabaonitis.* Per Gabaonitas autem intelliguntur hypocritæ, & illi qui toti caro sunt, nec quicquam habent spiritûs. Sicut enim Gabaonitæ dolo ingerebant se in populum Israeliticum, sic quoque hypocritæ irrepunt in Ecclesiam, non veste nuptiali vestiti. Dicunt quoque sapientes Hebræorum, שלשה כתות אינם רואים פני שכינה חנפים לצנים ושקרנים. i. *Tres sectæ non vident faciem Dei, Hypocritæ, illusores, & mendaces* sive *impostores.*

אָרוּר אַתָּה מִכֹּל הַבְּהֵמָה *Maledictus es præ omni jumento*] Ut Hebræi per *benedictionem* intelligunt תוספת והטובה, i. *accessionem & augmentationem boni*, ità per *maledictionem* intelligunt מנרעת הטובה, i. *privationem boni, & accessionem mali.* Maledictionem autem serpentis, quam sustinet præ aliis animantibus, quidam Hebræorum esse dicunt, quòd tardiùs parturit. Septem enim annis uterum gestare affirmant. Sed quia nihil hujus Scriptura habet, maximè præsens locus, dicamus quod res est; Maledictionem serpentis in eo esse, quòd modò humi repit, qui antea sublimis erecto corpore incedebat; Pulveres edit, qui antea herbas communes habebat cum animantibus: Denique serpentem ante lapsum nihil horrebat homo, sicut nec reliqua animalia: modò invisum animal est homini; cujus caput tandem prorsus conterendum prædicitur. Hæc si jam ad spiritualem illum serpentem, Satanam inquam, quam Hebræi נחש קרמוני vocant, qui in serpente bruto animante tanquam instrumento egit, referamus, ut certè debemus, significant, Veteratorem illum adversarium nostrum dejectum & consternatum esse, qui antea sublimis incedebat; pulveres edere, hoc est, terrenos homines, qui affectibus dediti sunt, consumere. Nihil enim potest in piis, qui neglectis terrenis, cœlestibus dediti sunt. Satan spiritus est; talem ergò oportet habeat cibum: hic sunt peccata, quibus illi sedatur fames. Ut enim serpens terrâ repit, terrâ vivit, terræ incumbit; sic ingenium Satanæ est ad terram trahere, ad terrena rapere homines, & à supernis avocare. Et sicut serpens in imis ac obscurissimis terræ cavernis angustis admodum versatur, in quas sese insinuat & abdit, ità & Satan miris artibus, dolis & illecebris sese in corda hominum insinuat, quos ad peccandum solicitat. Cum illo perpetua pugna est homini, juxta illud, Eph. 6. 12. *Non est nobis luctæ adversùs carnem & ſanguinẽ, ſed adversùs principatus, adversùs poteſtates, adversùs mundi dominos, rectores tenebrarum ſeculi hujus, adversùs ſpiritales aſtutias in cœleſtibus*, &c. Sed semen mulieris, quod Christus est, conteret illi caput, secundùm illud in Canonica Johannis, cap. 3. *Ad hoc apparuit Filius Dei, ut diſſolvat opera Diaboli.* Per serpentem ergò hîc (nam utitur Deus similitudinibus & rebus quæ cognationem quandam habent cum his quæ agit) pulchrè adumbrata & significata est perpetua Diaboli damnatio, ità ut nunquam sit resurrecturus, nullâque illi prorsus sit spes salutis in æternum.

כָּל הַבְּהֵמָה *Præ omni jumento*] Si serpens plùs quàm omnia jumenta & feræ maledictus est, consequitur & omnia alia pecora & animalia maledicta esse, & per consequens omnes alias creaturas, ídq; propter peccatum hominis. Huc facit locus Pauli Rom. 8. *Omnis creatura congemiſcit*, &c.

כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ *Omnibus diebus vitæ tuæ*] Dies vitæ Satanæ sunt omne tempus usq; ad consummationẽ seculi & adventum Christi. Tum enim præcipitabitur cum omnibus ministris suis in ignem æternum, Math. 25. 41.

15. וְאֵיבָה אָשִׁית בֵּינְךָ וּבֵין הָאִשָּׁה *Inimicitiam ponam inter te & inter ipſam mulierem*] מדה כנגד מדה, inquit Hebræus, i. *Mensura pro mensura*, hoc est, *Per quæ quis peccat, per ea & punitur*, ut est in libro Sapientiæ. Per mulierem seduxit serpens, per mulierem iterum perditur & devastatur, hoc est, per semen quod ex illa proditurum promittitur. q. d. Deus, Mulier infirmum quidem vasculum est, & talis quæ idonea tibi visa est per quam artes & insidias tuas exerceres; sed utcunque illa imbecillis, stulta & iners appareat in oculis tuis, tamen ex illa semen prodibit quod tibi comminuet caput. Porrò *inimicitia* est perpetua pugna carnis & spiritûs, atque insidiæ Satanæ quibus nos adoritur. *Circuit* enim, ut D. Petrus ait, *ſicut leo, quærens quem devoret.* In hac autem pugna omnis victoria Christi est, non hominis. *Semen* enim, inquit, *conteret caput ſerpentis.*

וּבֵין הָאִשָּׁה *Et inter ipſã mulierẽ*] האשה Emphasim habet propter He Hajedia, i. *demonſtrationis*, præfixũ. Loquitur enim de certa & nota muliere: q. d. Hæc ipsa mulier, cujus imbecillitate tam turpiter abusus es, causa erit tui interitûs.

Vel potest referri ad Mariam virginem, ex qua natum est benedictum illud Semen quod caput serpentis conculcavit, juxta illud Esa. 7. *Ecce virgo impregnata. paries filium, & vocabis nomen ejus Immanuel.*

וּבֵין זַרְעֲךָ וּבֵין זַרְעָהּ *Inter semen tuum & inter semen illius*] Semen mulieris Christus est, & omnes credentes in eum: Semen serpentis semen Diaboli est, hoc est, omnes qui eum audiunt, & qui ei obsequuntur; Sicut Christus dicit Joan. 8. 44. *Vos ex patre Diabolo estis*, cùm se semen Abrahæ jactarent.

הוּא יְשׁוּפְךָ רֹאשׁ וְאַתָּה תְּשׁוּפֶנּוּ עָקֵב *Ipse conteret tibi caput, & tu conteres ei calcaneum*] Ipsum scilicet semen, quod Christus est. Nam הוּא Hebræis relativum est, masculini generis & refert זֶרַע. Error igitur est quod legitur in Latina vulgata editione, *Ipsa conteret*, in f. gen. Tametsi leviculum hoc esse videtur, tamen multum detrahit gloriæ Christi, si ad alium quàm ad ipsum referatur. Melius ergò LXX reddiderunt, qui αὐτὸς habent, *Ipse.*

יְשׁוּפְךָ רֹאשׁ *Conteret tibi caput*] שוף Hebræis propriè *percutere, frangere, & contundere* significat. Estque sensus; *Ipse percutiet, franget, contundet*, seu *conteret tibi caput*, vel *te in capite*; *& tu conteres ei calcaneum*, vel *in calcaneo*; ut subaudiatur ב litera in עָקֵב, juxta Aben Ezra. Pulchrè autem opponuntur *caput* & *calcaneum.* Caput superior pars est in corpore humano, Calcaneum, inferior. Christus igitur est qui caput serpentis petit & conterit, id est, potentiam & tyrannidem diaboli, quæ per *caput* Hebraico more intelligitur, destruit: Ipse verò, si maximè nocet, tantùm calcaneum lædit, inferiorem partem, quæ est Christi humanitas, quæque a Diabolo tentata, & in crucem tandem per suos ministros acta fuit; Sed quâ re nostra salus potissimùm promota fuit: Quòd enim & Christus veteratoris illius tentationes sustinuit ac vicit, hinc & nos in ipso vincimus; quòd denique mortem gustavit, vitæ hinc nos restituit. Nec emphasi etiam carent quòd hæc in singulari numero dicûtur, *Inter semen tuum*, &c. Nam hæc propriè & verè in Christum competunt, qui solus & unus est qui Satanam devicit, juxta illud Joh. 14. 30. *Venit princeps mundi hujus, & in me non habet quicquam.* Quidam recentiorum Judæorum, quæ de inimicitia seminis serpentis & mulieris hic dicuntur, crassissimè juxta literam accipiunt, atque ità intelligunt quasi hæc inimicitia nihil aliud sit quàm quòd serpens notum illud animal hominem morsu suo inficit atque interficit, quódquè homo, conspecto serpente, mox illum occidere cogitat. Sed frivolè ac impiè hæc dicuntur. Melius igitur ac verius veteres Hebræorum sapientes locum istum intellexerunt, qui ad Christum & ad Satanam referunt, sicut est videre in Onkelo, & in Thargo Hierosolymitano. Onkelus enim Chaldæus Paraphrastes ad hunc modum reddidit, ודבבו אשוי בינך ובין אתתא ובין בנך ובין בנהא הוא יהא דכיר לך מרי רעברת ליה טלקרטין וארח תהא נטר ליה לסופא i. *Inimicitiam ponam inter te & inter mulierem, & inter filium tuum & inter filium ejus: Ipse observabit tibi quod fecisti ei à principio; & tu observabis ei in finem.* Sic habet Complutensis editio. Thargum Hierosolymitanum; ויהי כד יהווין בניא דאתתא לעון באוריתא ועבדין פקודיא יהוין מתכונין ומחיין יתך לרישך וקטלין יתך וכד ישבקו בניא דאתתא מצותא דאוריתא ולא יעבדון פקודיא תהוי מתכון ונכירת יתהון כעקבהון ומסרע יתהון בדם יהוי אסו לבנהא דאתתא ולך חוייא לא יהוה אסו ברם עתידין הינון אילן לאילן למיעבר שפוייתא בעקבא בסוף עקב יומיא ביומוי דמלכא משיחא i. *Et erit cùm filii mulieris operam dederint legi, fecerintque præcepta, tunc attendent ut percutiant te in capite, atque ità occidant te. Cùm verò deseruerint filii mulieris præceptum legis, neque fecerint mandata, tu operam dabis ut mordeas eos in calcaneis eorum, & infirmitate percutias eos. Veruntamen medela erit filiis mulieris; Tibi autem serpenti non erit medela. Utique futurum est ut alii aliis faciant contritionem in calcaneo, in fine calcanei dierum, in diebus Regis Messiæ.* Hactenus Thargum Hierosolymitanum; Quæ propterea huc adjicere libuit, ut videamus majorem sinceritatem fuisse apud veteres Hebræos in interpretatione Scripturarum quàm sit hodie apud recentiores Judæorum scriptores, qui sæpe datâ operâ clarissimos eósque præcipuos Scripturæ locos depravant & in suum sensum malignè detorquent.

16. הַרְבָּה אַרְבֶּה *Multiplicando multiplicabo*] Repetitio verbi Hebræis frequens est, & certitudinem rei, continuationem, multitudinem, iterationem & frequentiam significat, maximè si fiat per infinitivum; Quod Hebræorum Grammatici sic efferunt, ובא כן המקור לחזוק הפעולה i. *Et venit sic infinitivus ad fortificandam actionem.* Est igitur sensus; haud dubiè vehementer sæpiúsque iteratis vicibus augebo & accumulabo ærumnas tuas.

עִצְּבוֹנֵךְ *Dolorem tuum*] עצבון Hebræis propriè העמל והיגיעה, i. *laborem qui adjunctam molestiam & dolorem habet*, significat; Sicut & Græcis, πόνος, *laborem & dolorem.* Nam alterum ex altero nascitur. Et licèt *On* terminatio in nominibus formam diminutivorum constituit, tamen aliquando & auxesim facit, sicut & in præsenti loco. Et Aben Ezra etiam annotat, Nun literam superadditam in הרונך innuere molestiam & fastidium quod habet mulier ex uteri gestatione.

הֵרֹנֵךְ *Conceptum tuum*] הרון Hebræis non tam *conceptum* quàm *uteri gestationem* significat, hoc est, angustiam illam quam experitur mulier à conceptu usque ad partum. Id quod R. D. K. in Radicibus sic explicat, גל עינין הוה על ומנון הת העובר בבטן אמו ועל יציאתו מבטן אמו הרון i. *tempus significat quo fœtus exstitit in utero matris suæ, nec non & egressionem ejus ex utero matris suæ.* Et quia Hebræi sæpe conjungunt duo substantiva per copulativam *Et*, quorum alterum vim habet genitivi casus, hinc est quòd quidam pro *dolorem tuum & conceptum tuum* legunt, *dolorem conceptûs tui.* R. S. hunc locum sic explicat, עצבונך זה צער גידול בנים והרונך זה צער העבור: בעצב תלדי בנים. זה צער הלידה *i.* Dolorem tuum: *Hæc est molestia educationis liberorum.* Et conceptum tuum: *Dolor est gestationis uteri.* In dolore paries filios: *Est dolor partûs.* Tu observa עצבון genus esse, cujus species sunt conceptus & partus. Enutritionem verò & educationem Hebræi etiam ad parturitionem referunt. Est igitur calamitas muliebris sexûs, quòd habeat cruciatus per menses singulos, quòd magno fastidio fœtum conceptum gestet, (nam gestatio est molesta & tædio plena) præterea ut maximè pariat cruciatu, nec minori molestiâ quod peperit alat. Nam ipsa nutricatio more Scripturæ ad nativitatem pertinet. Præterea cupiditate suâ ad virum fertur, hoc est, illi vel iniquiori animo adhæret, atque illius imperium nolens patitur. Hebræi quoque istas pœnas inflictas mulieri respondere putant cupiditatibus quibus titillata de vetito pomo comedit; & *Multiplicando multiplicabo dolorem tuum & conceptum tuum*, respondere huic, *Et vidit mulier quòd bona esset arbor in cibum*; *In dolore paries filios*, illi, *Et oculis concupiscibilis*; *Et ad virum tuum erit desiderium tuum*, huic, *Desiderabilis quoque esset ipsa arbor ad prudentiam comparandam.* Quòd si hæc Hebraicè magis legere cupis, ex Zeror Hamor sic accipe: אל האשה אמר הרבה ארבה עצבונך והרונך שלש לה העונש כנגד עונג חטאתה שהתענגה באכילת העץ כאומרו ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וכנגד זה אמר הרבה ארבה עצבונך והרונך מתעונג המאכל בעצב תלדי בנים כנגד וכי תאוה הוא לעינים לפי שהבנים הם מחמד עיניו של אדם ואל אישך תשוקתך כנגד ונחמד העץ להשכיל כי חמדם עץ השדה והתשוקה החמדה i. *Ad mulierem dixit*, Multiplicando multiplicabo dolorem tuum & conceptum tuum, *&c. Triplicavit ei pœnam, respectu voluptatis peccati quâ delectata fuit in esu arboris, juxta illud quod dicitur*, Videns itaque mulier quòd bona esset arbor illa in cibum. *Contra quod dicit*, Multiplicando multiplicabo dolorem tuum & conceptum tuum, *propter voluptatem cibi.* In dolore paries filios, *opponitur illi*, Et oculis

lis concupiſcibilis, *eo quòd filii ſunt deſiderium oculorum hominis.* Et ad virum tuum deſiderium tuum, *Opponitur huic*; Deſiderabilis quoque eſſet ipſa arbor ad prudentiam comparandam. *Nam Adam arbori agri* aſſimilatur; *Et deſiderium opponitur* החמדה. Hactenus Zeror Hamor.

ואל אישך תשוקתך *Et ad virum tuum erit deſiderium tuum*] Quidam referunt ad appetitum, hoc ſenſu; Etſi viri conſuetudo tibi multarum afflictionum cauſa erit, nec ſic tamen refugies congreſſum ejus, quin ſemper deſiderium, cupiditas & amor tuus ad illũ erit. Scribunt enim Hebræi, כי זאת היא קללה גדולה לאשה שכל זה העצבון והצער בא לה מצד הבעל ועם כל זה ואל אישך תשוקתך כי זה חוץ מן הטבע שיאהב אדם למי שעושה לו רע ולכן אהבת הנשים הוא מופרשת משאר אהבות ולכן אמר דוד נפלאתה אהבתך לי מאהבת נשים לפי שמלכות הירה של יהונתן ודוד לקחה ממנו ועם כל זה היה אוהב לדוד שלא כמינהג העולם והוא נפלאתה אהבתך לי מימין אהבת הנשים שאוהבות לבעליהן ורוצות שיהיו בעליהן עמהן בשעת הלידה אף על פי שיודעות שמהם בא להם זה הרע וחבלי יולדה. i. *Magnam eſſe maledictionem mulieri, quòd omnis iſthæc afflictio & anguſtia obvenerit illi ex parte mariti, & nihilominus tamen cupiditate ſuâ ad illum tota fertur. Præter naturam enim eſt, hominem diligere eum qui ſibi malum facit. Unde mulierum amor excedit reliquos amores. Atque hinc eſt quòd dicit David,* 2 Sam. 1. 26. Mirabilis factus eſt mihi amor tui ſuper amorem mulierum; *Eò quòd regnum ipſius Jonathæ fuerat, quod licet David abſtuliſſet ab eo, nihilominus tamen Jonathan diligebat David: quod erat contra conſuetudinem hujus mundi. Ideo dicit,* Mirabilis factus eſt mihi amor tui ſuper amorem mulierum, *quæ ſic amant maritos ſuos, ut cupiant illos ſibi etiam adjunctos tempore partûs, tametſi ſciant ab ipſis eſſe malum iſtud, ſimul atque partûs dolores,* &c. Alii ad opem, cujus causâ à viro pendet mulier, referunt. q. d. Pendebis à viro tuo, nunquam non ſuſpiciens opem & auxilium ejus, ſine quo nihil rectè efficies. Eſt enim miſera mulierum conditio. Et Apoſtolus in ſua Canonica mulierem vocat *infirmius vaſculum*, 1 Pet. 3. 7. Alii de obedientia & ſubjectione, quâ uxor marito in omnibus ſubdita eſſe debet, intelligunt: Quod ſequitur Aben Ezra, qui ſic exponit, תשוקתך. משמעתך והטעם שתשמעי כל אשר יצוה עליך כי את ברשותו לעשות חפצו. i. *Deſiderium tuum, obedientia tua. Et ſenſus eſt; Et tu obedies omnibus quæ præceperit tibi, quia tu es in poteſtate illius, ut facias voluntatem ejus.* Lxx *legunt,* ἡ ἀποστροφή σου, i. *converſio tua.* Quicquid enim ſub alicujus poteſtate eſt, ad ipſum ſemper ſpectat, ſempérque id intuetur, id ſemper exoptat; præſertim ſi non in voluntate ſed natura ea ſubjectio facta ſit. Ità enim fert natura ut ſemper majora appetamus.

והוא ימשל בך *Et ipſe dominabitur tibi*] Suprà cap. 1. idem verbi Moſes uſurpat, ubi de ſole, luna & ſtellis loquitur, quomodo dici & nocti *dominari*, i. præeſſe, debeant. Sicut igitur ibi non intelligitur violenta quædam vis ac dominium, ſed naturalis quædam virtus illis à Deo indita, quâ influunt in inferiora illa, eáque quodammodo regunt & moderantur; Sic quoque & in præſenti loco per *dominium* mariti non tyrannis, quâ ſibi mulierem violenter & inhumaniter ſubjiciat, intelligi debet, ſed, ſicut D. Petrus monet, viri mulieribus, tanquam infirmiori vaſi, cum judicio & ſecundùm ſcientiam cohabitent, regant & inſtituant in verbo Domini. Quod imperium non viciſſim uxorem in maritum habere permittit Spiritus ſanctus: 1 Tim. 2. 11, &c. *Mulier in ſilentio diſcat cum omni ſubjectione. Caterùm mulieri docere non permitto, neque auctoritatem uſurpare in viros, ſed eſſe in ſilentio. Adam enim prior formatus eſt, deinde Eva. Et Adam non fuit deceptus, ſed mulier ſeducta.*

17. כי שמעת לקול אשתך *Quia audiviſti in,* vel *ad, vocem uxoris tuæ,* &c.] Nihil obfuiſſet Adamo audire vocem uxoris ad eſum vetiti pomi ſolicitantis, modò non audiviſſet *in vocem* ejus, i. non acquieviſſet & obtemperaſſet. Eſt enim Hebraiſmus *audire in vocem*, pro *adſentiri, acquieſcere, obedire & morem gerere.* Talem enim vim habet *audiendi* verbum apud Hebræos, ſi ſequatur præpoſitio *in* vel *ad.* Aliud igitur eſt Hebræis *audire vocem*, & aliud *audire in vocem.*

ארורה האדמה בעבורך *Maledicta terra propter te*] העולם כלו לא נברא אלא בשביל האדם ואחר שאדם חטא האדמה חסרה שלמותה inquit Hebræus, i. *Totus mundus tantùm propter hominem conditus eſt. Poſtquàm igitur homo peccavit, diminuta fuit terræ perfectio.* Eſt ergò ſenſus; *Maledicta eſt terra propter te.* i. propter peccatum tuum. Hominis enim, non ſuo, peccato maledicta eſt. *Maledictio* apud Hebræos ſterilitatem ſignificat, ſicut *benedictio* copiam & abundantiam. Unde & Aben Ezra exponit, לא תוציא תבואה רבה. i. *non proferet proventum multum.* Diſcamus ergò hinc, terræ ſterilitatem atque frumenti inopiam ex peccatis noſtris eſſe.

בעצבון תאכלנה *In dolore comedes eam*] i. Fructus ejus. Eſt enim תאכלנה, ut inquit Aben Exra, דרך קצרה. i. *Laconiſmus Hebraïcæ linguæ*, juxta illud; 1 Reg. 2. 7. והיו באוכלי שלחנך. i. *Et erunt inter comedentes menſam tuam*, hoc eſt, inter convivas menſæ tuæ, qui ſcilicet cibis menſæ tuæ veſcuntur. Porrò עצבון laboriоſum & moleſtũ illud terræ exercitium ſignificat quo homo multo labore & ſudore illâ ſibi ad proferendas fruges habilẽ facere cogitur, proſcindendo, arando & conſeminando: Quæ tamen ſæpe utcunque probè culta, non reſpondet labori, ſed ſpinas & tribulos profert. עצב laborem cum ſolicitudine conjunctum ſignificat.

18. וקוץ ודרדר תצמיח לך *Spinam ac tribulum faciet creſcere tibi*] קוץ, teſte Aben Ezra, ſpina major eſt; דרדר, minor. Dicitur autem *Dardar* à דור *habitando*, quòd ſparſim inter bonas herbas naſcatur. R. Eliezer novum opus benignitatis Dei eſſe ait, quòd è terra nobis alimonia ſuppeditatur. *Niſi enim de novo*, inquit, *benedixiſſet, nihil niſi ſpinas & tribulos ex maledictione Dei proferret.* Et citat Pſal. 136. 25. *Qui dat cibum omni carni*, &c.

ואכלת את עשב השדה *Et comedes herbam agri*] *Herba* ampliſſimè accipitur, ut cujus appellatione veniunt omnes plantæ & omnia eſibilia, **alles gewechs.** Aben Ezra עשב hîc pro pane qui ex frumentis conficitur accipit. Dicit autem ſignanter, עשב השדה, *herbam agri*, quòd ante tranſgreſſionem fructibus paradiſi, qui ſuâ ſponte citra hominis laborem creſcebant, veſceretur; jam verò ob peccatum herbas agri cum jumentis & beſtiis, ad quorum ingenium acceſſerat, communes habet.

19. בזעת אפיך תאכל לחם *In ſudore vultûs tui veſcêris pane*] Hebraiſmus eſt, pro *Victum comparabis tibi ſudore.* q. d. ut ſcribit Kimhi in radicibus, בעמל גדול כי ביגיעה תצא ויעת הפנים. i. *labore magno. Nam ex nimio labore ſudor in facie excitatur.* Et Aben Ezra refert ad eos labores quibus maximè ſudor excitatur, ut eſt Ventilatio, Commolitio, Subactio farinæ, Pinſio, Coctio, & id genus alia; Quibus omnibus in comparandis cibis ſuis non opus habent reliqua animalia. לחם etiam generale nomen Hebræis eſt ad omnem cibum & edulium, ut etiam K. in Radicibus tradit, והורגל הלשון הזה על הלחם יותר משאר המאכלים לפי שהוא עיקר מאכל האדם. *Quòd autem uſitatius eſt* panis *vocabulum quàm reliquorum ciborum, ideo fit quòd panis præcipuus cibus eſt quo veſcitur homo.* Solicitudo victûs viro pro ſe & aliis hîc impoſita eſt. Damnatur otium & inertia fomentum peccati. *Otia* enim *dant vitia*; &, *Otia ſi tollas, periere Cupidinis arcus.* Hæc perpendant ventres pigri, ad nihil aliud quàm ad fruges conſumendas nati.

עד שובך אל האדמה כי ממנה לקחת *Donec reverteris in humum. Quoniam ex ea ſumptus es*] Præcipitur hîc ut laborem ferat homo ad mortem uſque. Væ ergò his qui vitam otiò & ignaviâ tranſigunt, Cum hoc certè præceptum de labore generale ſit, ad omnes mortales pertinens, quo nemo hominum ſe eximere debet, qui modò Deum timet ac veretur.

כִּי עָפָר אַתָּה וְאֶל עָפָר תָּשׁוּב *Quia pulvis es, & in pulverem revertêris*] עפר Hebræis *palverem, lutum, humum* ac *terram* significat. Quare legi potest, *Lutum enim es, & in lutum revertêris*; Vel *Pulvis es, & in pulverem revertêris*; Sive, *Terra es, & in terram revertêris.* Magis tamen עפר *pulverem* significat, sicut testatur etiam R.D.K. in Radicibus suis, עפר יקרא הדק ברוב. i. *Aphar plerumque vocatur tenuissimus pulvis.* Germanicè, **los, luck, auffgewoꝛffne erd.** Constat certè homo juxta philosophos (quibus & Hebræorum sapientes adstipulantur) ex quatuor elementis; Sed quia principaliter ejus pars humus est, ideo *pulvis* dicitur: Quod Aben Ezra Hebraicè sic tradit, אחר שידענו שהאדם נברא מהד שרשים מה טעם כי ממנה לקחת והתשובה כי העצמות תולדתם מהעפר ועל כן הם נבדוק ואין להם הרגש והם מוסדי הנוף. i. *Posteaquam scimus hominem conditum esse ex quatuor elementis, qua de causa è terra sumptus esse dicitur? Resp. Eò quòd ossium natura sive conditio ex pulvere constat. Atque hinc est quòd gravia sunt & insensibilia, nec non & fundamentum corporis.* Admonetur certè hic homo, ut inter occupationes ac curas hujus vitæ etiam memor sit finis & mortis: nam omnino quærendi modus juxta vitæ terminum est moderandus: Dein, ut cogitet, quàm nihili & momentanea sit hæc vita, juxta illud, *Pulvis & umbra sumus.* Quæ certè cogitatio in nobis meritò omnem elationem, ferociam atque superbiam premat, juxta dictum Ecclesiastici, *In omnibus operibus tuis memorare novissima tua, & in æternum non peccabis.* Quod & Hebræi illa sententiâ efferunt, quam ad Capitis secundi versum septimum exscripsimus. Hactenus Moses pœnam temporariam, seu crucem potiùs, quam Deus homini, adeóque utrique sexui, propter peccatum imposuit, descripsit; Mulieri videlicet, ut in multis doloribus & molestiis concipiat, uterum gestet, liberos pariat & educet; Viro, ut cum magno labore & difficultate victum pro se & suis quæritet. Causæ huius impositæ crucis maximè hæ sunt: I. Ut nunquam non admoneatur admissi peccati, ejúsque causâ amissæ felicitatis; atque indè sese semper humiliet, verámque resipiscentiam meditetur. II. Ut reliquiæ peccati, hoc est, prava illa affectio quam Hebræi יצר הרע vocant, quæ est ex depravata natura, quæque perpetuò hominem ad peccandum solicitat, per impositam crucem supprimantur, ut caro refrænata spiritui promptiùs pareat. III. Ut sit exemplum aliis, quò cautiùs agant, & minùs pressiúsque peccent. Beatus ergò homo qui hæc diligenter expendit, atque indè impositæ a Domino cruci humeros volens subdit. Sic enim fiet ut effugiat pœnam æternam, dum videlicet temporariam, in quam æterna illa immensâ gratiâ Dei commutata est, patienter & æquanimiter sustinet. Hinc Apostolus mulieres consolatur 1 Tim. 2. *Adam non fuit deceptus, sed mulier seducta obnoxia facta est transgressioni. Salva tamen fiet per generationem liberorum, si manserint in fide ac dilectione & sanctificatione cum castitate.* Sic totus hic locus facit pro commendatione crucis. Unde & Christus dicit, *Qui vult meus esse discipulus accipiat crucem suam*, i. ea mala quæ Dominus cuique imponit leniter & æquo animo ferat. Porrò quæstio circa præsentem locum movetur, num Adæ vel Evæ imputandum sit, quòd nos conjecti sumus in inimicitiam cum Deo, & ferre cogimur propter unum peccatum molestias quotidianas, &c? Resp. Verisimile est Evam causam horum omnium fuisse: Primò enim comedit de fructu vetito, & peccavit; Insuper ad peccandum solicitavit maritum Adam, quo etiam auxit peccatum: Verùm propterea ex his non consequitur, gravius fuisse peccatum Evæ quàm Adæ. Graviùs enim peccavit Adam, eò quòd ipse acceperat præceptum à Domino; Dein quòd consilio & viribus plus valebat, præstantioríque & pleniori rerum cognitione præditus erat. Locus igitur PAULI, quòd *mulier prior seducta fuit*, de imbecillitate ejus, non de gravitate peccati, intelligendus est. Et Rakenatensis scribit peccatum Adæ in omnes homines derivatum esse.

20. וַיִּקְרָא הָאָדָם שֵׁם אִשְׁתּוֹ חַוָּה *Et vocavit nomen uxoris sua Hava*] R. S. חוֹר הכתוב לענייננו הראשון ויקרא האדם שמות ולא הפסיק אלא ללמדך שעל ידי קריאת שמות נזדווגה לו חוה כמו שכתוב ולאדם לא מצא עזר כנגדו, i. *Redit Scriptura ad præcedentem materiam, Et vocavit Adam nomina, &c. Non enim distinctionem fecit, nisi ut doceret te, quòd per impositionem nominum contigerit ei Eva, sicut scribitur, Et homini non invenit auxilium quod esset cum eo, &c.* Hactenus R. S. Philosophantur porrò Hebræi in voce חוה. Quidam enim putant mulierem חוה à *vita* emphaticè appellatam fuisse; quòd sicut vita nihil aliud est quàm ærumna & mutatio, ita mulier ærumnosa sit & inconstans, ad omnem ventum mutabilis, velut vita & luna. Alii חוה à Chaldæo quod *annunciare* significat deducunt, & volunt חוה dictam mulierem eò quòd serpentis sermonem temere effutierit, Adæque denunciarit, sícque ad prævaricandum eum provocarit. Unde & דברנית, i. *loquacem*, nominant. nam vitium loquacitatis adhæret mulieribus: Hæc Hebraicè sic efferunt, על שהיא דברנית ומצפצפת ודברה עם הנחש דברים שלא לצורך עד שתפשה בדבריה וחטאה והחטיאה לבעלה ועל כן קראה שמה חוה, i. *Eò quòd loquacula & garrula fuit, locutáque est cum serpente verba inutilia, donec comprehensa fuit in verbis suis, atque ità peccavit, simul atque peccare fecit maritum suum, vocavit eam* חוה. Sed certius est quod Scriptura habet, *Havam*, sive *Evam*, ut nostri legunt, à *vita* denominatam fuisse, *quòd mater esset omnium viventium*, i. *filiorum hominis*, ut Onkelus reddidit, ארי היא הות אימא דכל בני אינשא, i. *eò quòd mater esset omnium filiorum hominis.* Est ergò *omnium viventium* synecdochica locutio. nam non fuit mater luporum, sed viventium hominum. Nec dubium est quin Adam imponendo uxori id nominis, ad promissionem de Semine serpentis caput conculcaturo respexerit, quâ spem animo conceperat, suam illam conjugem eam fore. Ideo eam חוה, quod nos *Eva* dicimus, nominavit, q. d. *vivificatricem*, quòd mortuum genus hominum per ipsius partum vivificandum foret. Dicitur חוה *Hava*, non חיה *Chajah*, ad differentiam חיה, quod *feram* & *bestiam* significat. Quòd præterea Adam uxori nomen indit, argumentum est quòd Adæ plus fuerit datum potestatis. Qui enim nuncupat rem, major & excellentior est re nuncupatâ.

21. וַיַּעַשׂ יְהוָה אֱלֹהִים לְאָדָם וּלְאִשְׁתּוֹ כָּתְנוֹת עוֹר וַיַּלְבִּישֵׁם *Et fecit Dominus Deus ipsi Adam & uxori ejus tunicas pelliceas, & induit eos*] Diversa hic lectio est. Quidã enim legũt *tunicas pelli adhærentes.* quam lectionẽ sequitur Onkelus in sua paraphrasi, ועבד יי אלהים לארם ולאתתיה לבושין דיקר על משך בשריהון ואלבישינון i. *Et fecit Dominus Deus Adamo & uxori ejus vestimenta honoris super cutem carnis sua, & induit eos.* Alii legunt *tunicas de pelle sumptas*, i. laneas, vel de pellibus factas. Duò hic pũtissimùm consideremus: I. Hominem tergoribus pecorum atque ferinis pellibus indui, ad significandum quantâ felicitate exciderit, quomodóque ad brutorum animalium naturam, ingenium, indolémque accesserit, obsequendo carnalibus affectibus, quibus homo bestiis assimilatur: II. Immensam Dei bonitatem ac misericordiam erga hominem, etiam post transgressionem, quâ nõ tãtùm de cibo sed & de vestitu illi prospicit. Sic providẽtia Divina necessaria nobis vel incogitãtibus in tẽpore tribuit.

22. הֵן הָאָדָם הָיָה כְּאַחַד מִמֶּנּוּ לָדַעַת טוֹב וָרָע *Ecce Adam factus est sicut unus ex nobis, ad sciendum bonum & malum*] Ironia est, quâ Dominus ad considerandum damnum, quod peccato dedit, hominem commovet. nam ea cogitatio resipiscenti necessaria est. q. d. Vide quàm vera promiserit serpens, quàm factus sis par Deo, sciens bonum & malum. Imò nihil minùs es. Judæi hinc statuunt liberum arbitrium, qui & eis præcipuus locus est, imitati videlicet Onkelum, qui sic interpretatur, הא אדם הוה יחידי בעלמא מיני למדע טב ובישׁ, i. *Ecce Adam factus est unicus in seculo, ex eo est ut sciat bonum & malum.* Quòd si peccato liberum arbitrium accessisset,

ceſſiſſet, ſequeretur prævaricationem bono illi fuiſſe; quod eſt contra Scripturam hujus loci. Sed placet hîc fuſiùs nonnihil indicare quid Hebræi ſentiant de arbore ſcientiæ boni & mali, quâque de cauſa ſic fuerit appellata. Quidam עץ הדעת *arborem cognitionis* dictam autumant, eò quòd, ut ipſi dicunt, fructus ejus appetitum coeundi, quem תאות המשגל vocant, in homine pepererit; atque indè eſſe quòd primi homines ſtatim poſt eſum vetitum pomum membra genitalia obvelare cœperint. Sed non probat hanc ſententiam R. Nehemanides, objiciens illud ſerpentis dictum, *Et eritis ſicut Dii, ſcientes bonum & malum*, &c. Quomodo enim convenit hoc de Deo aſſeverare? Ipſe igitur ſic ſentit; Arborem illam עץ הדעת denominatam fuiſſe, eò quòd ex eſu fructuum ejus homini voluntas, electio ſive arbitrium quoddam acceſſerit, ut cum animi quadam oblectatione modò vel hoc faciat, vel illud cum faſtidio reſpuat. Quam voluntatem, electionem, ſive judicium dicit eſſe מדת אלהים, i. *divinum quiddam*, & in Deum veriùs competere; malum enim homini eſſe propter יצר הרע, i. *malam concupiſcentiam*, quæ illi modò ex peccato adhæret. Dicit enim omnia hominis opera ante lapſum naturalia quodammodo fuiſſe, non aliter atque cœli, terræ, ſolis, lunæ, ſtellarum, & omnium aliarum creaturarum; ſic ut etiam cum uxore ſuo tempore coiviſſet, causâ tantùm procreandorum liberorum, abſque ulla fœda carnis titillatione; modò verò mala eſſe hominis opera propter adhærens peccatum. Verbum ידע igitur, unde arbor illa vetita עץ הדעת dicta eſt, Nehemannus per בחר & רצה, i. *velle* & *eligere* ſeu *approbare*, hîc exponit: Et citat locos Scripturæ in quibus in hac ſignificatione accipitur, nempe hos, Pſal. 144. 3. מה אדם ותדעהו ר"ל תחפוץ ותרצה בו, i. *Quid eſt homo quòd cognoſcis eum? hoc eſt, quòd delectaris eo, & bene affectus es erga eum.* Exod. 33. 12, 17. ידעתיך בשם ר"ל בחרתיך מכל האדם. i. *Novi te cum nomine, hoc eſt, elegi te ex omnibus hominibus.* 2 Sam. 19. 35. האדע בין טוב לרע אם יטעם עבדך את אשר אכל ואת אשר אשתה אם אשמע עוד בקול שרים ושרות ונומר. i. *Nunquid diſcernere poſſum inter bonum & malum? nunquid guſtare poteſt ſervus tuus quæ comedo & quæ bibo? nunquid audire poteſt ampliùs vocem cantorum & cantatricum? &c.* רל שאבד ממנו כח הרעיון לא היה כוחר בדבר ולא קץ בו והיה אוכל מבלי שיטעם ושומע מבלי שיתענג. i. *Vult dicere quòd perierit in eo vis ſenſitiva, ſic quòd nullius rei ſenſum nec voluptatis nec faſtidii ampliùs habeat, comedens videlicet abſque guſtu, & audiens cantica abſque delectatione.* Verùm mihi placet noſtrorum ſententia, qui tenent arborem Cognitionis boni & mali atque arborem Vitæ ſic denominatas eſſe, quòd ſimilitudinem quandam habeant earum rerum quas Deus parentes noſtros per eas docere voluit. Et ſic explicant, nempe quòd Deus hîc hominem admonere voluit, nè, ut ſolet, quid bonum, quid malum à ſeipſo, ſed à ſolo Deo diſcere & ſcire tentet. Nam tametſi intellectu, voluntate & ſcientiâ præditus ſit homo, boni tamen & mali cognitionem non niſi Deo revelante habere poteſt. unde per Prophetam increpantur qui bonum malum & malum bonum dicunt. Exemplum ergò cæcitatis & temeritatis humanæ in Adam proponitur, qui, cùm à Deo nè de fructu ſcientiæ boni & mali edat prohiberetur, id eſt, nè ſua conſilia, néque quæ ſibi recta aut curva viderentur protinus amplecteretur, præterito mandato, Deus fieri maluit (Deus enim ſolus bonus eſt, ſoluſque novit quid ſit bonum, quid malum) & æternam incurrit mortem. Cùm ergò ſolicitudinem ac curam paternam erga filium ſuum exprimere, eúmque, nè unquam ſibi fideret, ſuiſque conſiliis niteretur, ſed totus à ſummo illo penderet, præmonere vellet, pulcherrimâ hâc orationis figurâ uſus eſt optimus Pater, ab arborum plantatione ſumptâ: quas dum aut fructibus onuſtæ ſunt, vel vetuſtate caſum minantur, fulcris ſuſtinemus. Sic Deus duabus iſtis arboribus hominis caſum & reparationem adumbrat. Dum enim homo in ſe reverſus vocis Dei obliviſcitur, morte moritur; deinde per lignum vitæ, Chriſtum ſcilicet, reparatur. Dicis, Ergò arbor ſcientiæ boni & mali mala eſt. Minimè, Lex enim ſpiritualis eſt, & bona: ſed quod bonum erat homini, per abuſum malum fit. Vinum bonum eſt, ſed ægroti peſſimum. Quæ de re clariùs & copioſiùs tractat Paulus Rom. 7. Jam tranſlatione & inſitione arborum una ex alia propagatur: Ità omnes nos ex uno patre Adam peccatores naſcimur, & in eo tanquam in radice tota humani generis ſoboles infecta & mortua eſt. Nam arbor mala fructus bonos non poteſt edere, nec mortuus vivum aliquid generare. Hactenus noſtri. In ſumma, per arborem Scientiæ boni & mali & per arborem Vitæ adumbratum fuit. I. Omnis boni cognitionem à ſolo Deo, non ex nobis, eſſe; II. Peccatum ex Adam in totam poſteritatem humanam demanaſſe, ſicut arbor ab arbore propagatur; III. Quòd ut alieno peccato omnes morimur, ità alienâ juſtitiâ, nempe ſolius Chriſti, vivificamur & ſalvamur.

וְעַתָּה פֶּן יִשְׁלַח יָדוֹ וְלָקַח גַּם מֵעֵץ הַחַיִּים *Et nunc nè fortè mittat manum ſuam, & accipiat etiam de arbore vitæ.*] Sunt inter Hebræos qui putant conciſum eſſe ſermonem, ſic abſolvendum, ועתה ראוי הוא להיות נטרד מכאן פן ישלח ידו. i. *Et nunc dignus eſt ut expellatur hinc, nè fortè extendat manum ſuam*, &c. Alii dicunt emphaſim habere vocem ועתה, quâ ſcilicet ipſe homo ad reſipiſcentiam admoneatur. Dicunt enim ſapientes Hebræorum, אין ועתה אלא תשובה. Senſus eſt; *Non ponitur vox* ועתה in Divinis literis *niſi ubi pœnitentia proponitur.* Pro qua ſententia confirmanda citant illud Deut. 10. 12. ועתה ישראל מה יהוה אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה את יהוה אלהיך ללכת בכל דרכיו ולאהבה אותו ולעבד את יהוה אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ונומר. i. *Et, Iſrael, quid Dominus Deus tuus petit à te, niſi ut timeas Dominum Deum tuum, & ut ambules in cunctis viis ejus, diligas eum, & ſervias Domino Deo tuo in toto corde tuo, & in totâ anima tua? &c.* Eandem quoque vim habere dicunt ועתה in præſenti loco. Quod enim ejecit eum paradiſo, הראה לו דרכי תשובה i. *oſtendit ei vias pœnitentiæ*, inquiunt Hebræi.

וְחַי לְעֹלָם *Et vivat in æternum*] i. Multo tempore, multis annis. Nam לעולם Hebræis temporis durationem juxta materiam ſubjectam de qua agitur ſignificat. Hinc eſt quod aliquando *æternitatem* ſignificat, præſertim ſi adjectam habeat voculam עד, aliquando vero אורך ומן, *longum tempus*, ut hoc in loco Hebræi quoque Latinis ſcriptoribus in hoc aſſentiuntur, quòd tenent, Si Adam in ſtatu innocentiæ permanſiſſet, per eſum ligni vitæ continuaſſet vitam in multos annos, donec ſenſim transformatus fuiſſet in immortalitatem, animo completo & conſummato imagine Dei. Sed quid juvabat vitam perpetuare in corrupta illa natura? Bono ergò homini fuit poſt peccatum mortalem eſſe & citò mori. Nam *corpus quod corrumpitur aggravat animam*, i. quod his affectibus ut nos ſumus præditum eſt. Summum ergò Dei beneficium opúſque miſericordiæ ejus fuit, quòd hominem poſt prævaricationem paradiſo expulit, quò videlicet ipſi ampliùs peccandi occaſio adimeretur, & ut per terræ labores impoſitámque crucem peccati nunquam non admoneretur, atque ità ad meditandam veram reſipiſcentiam diligentiùs adſpiraret.

23. וַיְשַׁלְּחֵהוּ *Et emiſit eum*] Emphaſim habet verbum וישלחהו in conjugatione Piel, atteſtantibus etiam Hebræis. Non enim ſimpliciter *emittere* & *dimittere* ſignificat, ſed ſic ut nunquam ſis recipiendus. Nam hoc verbo lex repudii utitur, quæ permittit dato libello repudii uxorem dimittere, nec unquam recipere. Et Aben Ezra annotat verbum שלח, ſi ipſum ſequatur præpoſitio מ, ejectionem, ac expulſionem quæ cum ignominia fit ſignificare. Verba ejus ſunt hæc, כל שלוח ואחריו מם כמו גרוש והוא לגנאי כמו שלח מעל פני ויצאו. Senſus eſt, *Quoties verbum* שלח *ſequitur Mem* litera *ignominioſam expulſionem ſignificat: ut* Jer. 15. 1. *Ejice eos à facie mea.*

מִגַּן עֵדֶן לַעֲבֹד אֶת הָאֲדָמָה *De horto Eden ad colendum*

lendum terram] R. Nehemanides ex hoc loco colligit paradisum in terris esse. Sic enim scribit, ידע והאמן כי גן ערן בארץ זבו עץ החיים ועץ הדעת ומשם יצא הנהר ויפרד לארבעת הראשים הנראים לנו כי פרת בארצינו ובגבולינו ופישון הוא גילוס מצרים כדברי הראשונים. i. *Scias & credas hortum Eden in terra esse, in quo sunt arbor vitæ & arbor cognitionis. Atque indè egreditur fluvius qui dividit in quatuor capita, quæ à nobis conspiciuntur. Nam Euphrates in terra nostra & in termino nostro est: Et Pison Nilus Ægypti est, ut dicunt prisci scriptores.* Hactenus ille.

לַעֲבֹד אֶת הָאֲדָמָה *Ad colendũ terrã.* Ut scilicet perpetuâ cruce admoneretur peccati, necnon & damni propter illud accepti, & sic corrigeretur in melius. ואלו הם דרכי השם כשמראה לאדם הדרך הטוב ואינו רוצה לילך בו ולמנוע ממנו אותו הטוב כו אחר שנטח מדרך הטוב ראוי שלא יהיה בגן ערן כי אין זה מקום ראוי לו אלא שיחזור למקומו הראשון אשא לוקח מכאן i. *Iste sunt viæ Dei. Cùm ostendit homini viam bonam per quam non vult ingredi, iterum aufert ab eo bonum istud. Postquam enim* Adam *declinavit à via bona, dignum fuit ut non esset in horto Eden. Non enim conveniebat ei locus iste, quin potiùs ut rursum rediret ad pristinum locum suum unde sumptus erat.* Hæc Hebræi.

24. וַיְגָרֶשׁ אֶת הָאָדָם *Et expulit ipsum hominem*] Aben Ezra sic legit, כאשה גרשו השכים הכרובים וגומר. i. *Post quàm expulit eum, collocavit Cherubim, &c.* Verbũ גרש Hebræis propriè *repudiare* significat, quemadmodũ maritus uxorẽ rejicit. Pulchrè sibi Deus hominem associaverat, quem tanquã sponsam quoq; variis & præclarissimis donis ornaverat: Verùm quia ille fidem non servavit, Diabolóq; plùs quàm Deo credidit, dignũ fuit ut repudiaretur. Et certè postulabat facinus ejus ut severissimè cum ipso Deus ageret, sed misericorditer cum eo agit. Commeruerat æternam mortem; ipse duntaxat ejicit eum ex paradiso, in temporalem miseriam & calamitatem ponens, qui nullâ gratiâ sed æternâ pœnâ dignus erat: Denique in mediis calamitatibus promittit ei liberatorem. Sic semper major & amplior est מדת הרחמים quàm מדת הדין, i. *misericordia & gratia Dei quàm judicium Dei*, ut rectè dicunt Hebræi; Ipsúmque colligunt ex verbis decalogi, ubi dicitur, *Quia ego Dominus Deus tuus, Deus æmulator, visitans iniquitatem patrum in filiis, in tertiam & quartam usque* generationem *eorum qui odiunt me; & faciens misericordiam in millibus, his qui diligunt me, et observant præcepta mea.* Ubi vides quòd misericordia ejus longiùs & in plures sese extendit quàm judicium ejus quo animadvertit in fontes. Quod Hebraicè sic dicitur, מדה טובה יתרה על מדת פורענות i. *Bonitas Dei major* sive *abundantior est vindictâ ejus.*

וַיַּשְׁכֵּן מִקֶּדֶם לְגַן עֵדֶן אֶת הַכְּרוּבִים *Et collocavit à plaga orientali horti Eden Cherubim*] Post hunc locum primus in Divinis literis est in Exodo de factura Cherubim super arcam; dein Ezech. 1. & 10. cap. Quid autem Cherubim hîc fuerit non planè constat, nisi quòd simpliciter credendum est, fuisse tale quiddam quo apertè abarcebatur homo à paradiso. Aben Ezra כרוב *Cherub* generalem vocem esse dicit ad omnem figuram, hîc autem per *Cherubim* notos angelos significari; Quorum septem esse volunt; ídque probant indè, quia hîc sit terminatio pluralis, quæ ad minimum duos significat; præterea literam ה à fronte additam quinque designare. Sed quàm firmum hoc sit, ipsi viderint. Alii *Cherubim* Arabicam vocem esse dicunt, ex Caph litera servili, quæ similitudinem significat, conflatam; Hinc *Cherubim* dictos, quòd formam & figuram habuerint puerorum. Cæterùm per Cherubim ministerium verbi significatur, undè & *Cherubicum ministerium* vocatur, sicut colligitur ex Ezech. 3. ubi Cherubim gloria Dei insidet, quibus à templo sublatis gloria Dei aufertur, id est, administratio ejus, quæ fit per verbum administrationis. nam ea illîc significatur transferenda esse ad gentes. Omnino hæc tria necessaria fuerunt homini post prævaricationem: Crux nempe, ut subinde admoneretur peccati; dein, ut sciret inevitabilem esse mortis necessitatem; Postremò, ut haberet verbum prædicationis, quod per Cherubim adumbratum fuit, quorum officii erat, viam homini occludere ad arborem vitæ, atque ostendere illi ad eam non esse reditum, nisi per eum qui factus est via, ostium & vita. R.S. Cherubim exponit מלאכי חבלה, i. *angelos devastatores.* Porrò quorundam veterum Hebræorum sententia est, Angelos secundo die creatos fuisse, & mox quemque ad suum munus & officium deputatum, ità & Cherubim; Verùm tertio demum die hortum paradisi constitutum fuisse; ideóque angelos ante hortum paradisi exstitisse. unde sic legunt, *Et collocavit antequam esset hortus Eden Cherubim.* Cui sententiæ adstipulatur Onkelus cum sua versione, ואשרי מלקדמין לגינתא דעדן ית כרוביא. i. *Et collocavit priusquam hortus Eden esset Cherubim*, &c. Sic habet exemplar Venetianum. aliter verò Complutensis editio, ואשרי ממדנח לגינתא דעדן ית כרוביא. i. *Et collocavit ad Orientem horti voluptatis Cherubim*, &c. Atqui hæc postrema lectio omnium simplicissima est, ut intelligamus Cherubim constitutos ab Oriente paradisi, qui fuerat aliquis locus in terris. ut מקדם significet *ab orientali plaga.* Quam lectionem R. S. & Aben Ezra sequuntur.

וְאֵת לַהַט הַחֶרֶב הַמִּתְהַפֶּכֶת *Et flammam gladii versatilis*] Duplex hîc lectio est. Quidam legunt *flammeum gladium*; alii, *laminam gladii*, i. laminam politam quæ flammam ejicere videtur. Diversam hanc lectionem parit vox להט, quæ *flammam* & *laminam* significat. Et מתהפכת alii *versatilem*, alii *ancipitem* gladium & *in utranque partem acutum* intelliguunt, ut Aben Ezra, qui מתהפכת exponit per ולה שתי פיות. Onkelus habet, ויח שנן חרבא דנתהפכא. i. *Et acutum gladium versatilem.* Sunt qui putant hos angelos non unum habuisse gladium, sed plures strictos enses splendentes & fulgentes admodum; positúmque esse singulare pro plurali. Quod ad mysterium attinet, gladius iste flammeus & acutus duplicem typum verbi Dei ostendit, ignis, Luc. 12, 49. & gladii, Heb. 4. 12.

לִשְׁמֹר אֶת דֶּרֶךְ עֵץ הַחַיִּים *Ad custodiendam iter arboris vitæ.*] Significatum est, Neminem ad cælestia regna, æternam vitam ac fælicitatem perventurum nisi qui eò per Christum contendit, imò æternùm periturum qui aliunde viam quærit. Et Hebræi rectè dicunt, שלא נמסו בגן עדן אלא הצדיקים כמו שנאמר זה השער ליהוה צדיקים יבואו בו. i. *Non intraturos in hortum Eden nisi justos, juxta id quod dicitur*, Psal. 118. 20. Hæc est porta Domini, justi intrabunt per eam. Sed in hoc cæcutiunt, quòd non intelligunt hoc verè dici de justificatis per fidem in Christum. Commemorant circa hunc locum quoque Hebræi, quomodo per Cherubim adumbratum fuerit ministerium summi sacerdotis in Lege. Quòd, si non rectè administravit tempore quo in sancta sanctorum intravit, flammeo gladio è medio Cherubim qui super arcam erant prodeunte absumptus fuit, atque ità periit. Quòd si hæc Hebraicè magis audire gliscis, sic accipe, וכנגדן היו הכרובים במקדש ובשעה שהיה נכנס כנ' ביום הכפורים וכה היה נכנס בשלום לא זכה מכין ב' הכרובים יוצא להט החרב המתהפכת ושורף אותו מבפנים ומת i. *Collationem cum his habuere Cherubim qui fuerunt in sanctuario. Nam si tempore quo summus sacerdos in festo expiationis in ipsum sanctuarium ingrediebatur, innocens fuit, in pace quoque ingressus fuit: Si verò nocens fuit, de medio duorum Cherubim egrediebatur flammeus gladius & versatilis, qui exurebat eum, sic ut in ipso sanctuario moreretur.* Constat certè ex scriptis Hebræorum, aliquot pontifices in sanctuario periisse, quòd non rectè administrassent ministerium suum, vel quòd dolo sese in illud ingessissent. Atque hi maximè erant ex Sadducæis, qui non veram fidem habebant Legi & Prophetis, nec juxta legem & verbum Domini incensum offerebant, ingredientes in sanctuarium. Sed de his aliàs fusiùs. Hæc tantùm ex Hebræorum scriptis adferre libuit, ut videas & illos, maximè Cabalistas, Cherubicum officium ad ministerium verbi aliquo modo referre.

VATABLUS.

VATABLUS.

1. *Serpens verò* והנחש] Hebraicè est articulus præpositivus ה, emphasin habens, q. d. *Ille verò Serpens:* ut intelligamus Mosen loqui de serpente noto. ¶ *Etiámne* אף כי] Videtur truncata fuisse sententia, ut post alia multa quæ Serpens dixerit mulieri, subjunxerit, *Etiámne est verum quòd*, &c. Verti etiam potest, *Multò magis* miror *quòd prohibuerit nè*, &c. q. d. Miror Deum vos privasse magnis bonis: multò magis demiror quòd dixerit vobis, *Nè*, &c. Chaldæus paraphrastes vertit, *Verúmne est quòd Deus*, &c. quem doctiores sequuntur, vertentes, *Iráne dixit*, &c.

2. *Arborum* עץ] Sing. Heb. pro plur. ¶ *Vescimur:* נאכל] Fut. Heb. pro præs. i. *vesci nobis licet.*

4. *Non moriendo moriemini:* לא מות תמותון] Hebraismum sic quidam reddunt, *Nequaquam moriemini.* Nam *Morte mori*, est certissimè mori, & sine dubio. Alii sic interpretantur, Nequaquam verum est vos esse morituros eâ horâ quâ comedetis ex eo fructu: sed ideo vetuit, non quòd mors sequatur esum fructûs, sed ut tollat à vobis scientiam perfectissimam.

5. *Sicut Dii*, כאלהים] Sicut Angeli. Posset etiam verti, *sicut Deus.*

6. *Bona* esset *arbor* טוב העץ] i. aptissimus esset fructus illius arboris ad esum. Nomen verbale Heb. pro verbo. ¶ *Desiderabilis* תאוה] Ad verbum, *desiderium.* i. gratissima. Alii, *desiderabilis arbor ad videndum*, vel *ad contemplandum.* i. quòd oculos contemplantium sè remoraretur præ pulchritudine & elegantia. ¶ *Et concupiscibilis ad intelligendum:* ונחמד העץ להשכיל] *Et expetibilis arbor ad faciendum intelligere*, sive *ad prudentiam conferendam.* Ità Hebræi; quos sequuntur doctiores. ¶ *Secum*, עמה] i. ut unà cum ipsa ederet. ¶ *Et comedit.* ויאכל] sub. homo.

7. *Tunc aperti sunt* ותפקחנה] Ad verbum, *Et aperti sunt*, i. malum suum cœperunt sentire: tametsi nondum seriâ culpæ suæ notitiâ tanguntur. Nam nuditatis suæ tantùm eos pudet; non se humiliant, nec metuunt Dei judicium. ¶ *Folia* עלה] Sing. Heb. pro plur. ¶ *Cingulos.* חגורות] *subligacula*, quibus scilicet contegerent pudenda.

8. *Ad auram diei:* לרוח היום] Ad verbum, *ad ventum diei*, i. sub vesperam ipsam, quo tempore solet ventus attollere sese. ¶ *Arborum* עץ] Sing. Heb. pro plur. i. inter arbores ipsius horti, sive in ea parte horti quæ densissima erat propter arbores.

10. *Et abscondi me.* ואחבא] Hic ו &, pro *ideo* positum.

13. *Cur hoc feci?* מה זאת עשית] *Quid hoc* est quod *feci?* q. d. Quale facinus perpetrasti! Admirativè legendum.

14. *Ventrem tuum* גחונך] *pectus tuum.*

15. *Præterea inimicitias* ואיבה] Ad verbum, *Et inimicitiam.* ¶ *Et inter semen tuum*, ובין זרעך] Hic ו declarat, *id est*, *inter semen.* ¶ *Ipsum conteret tibi caput*, הוא ישופך ראש] *Ipsum conteret te* in *capite*, vel *percutiet*, aut *vulnerabit. Ipsum*, subaudi *semen*, qui est Christus. LXX verterunt αὐτὸς, Christum intelligentes; aut αὐτὸς refert non σπέρμα, sed ἀπόγονον, quod sit ejusdem cum dictione σπέρμα significationis: idque Hebraico more. Christus (inquit) filius Virginis destruet opera tua, & te victo liberabit Christianos à ditione tua. Rom. 16. 20. *Deus autem pacis conteret Satanam sub pedibus vestris.* ¶ *Conteres ei calcaneum.* תשופנו עקב] *percuties ipsum* in *calcaneo.* Alii à נשף deducentes, quod *sufflare* significat, vertunt, *mordebis ipsum* in *calcaneo:* quia serpens morsurus sufflare, sive sibilare solet. i. nocebis ei quacunque in re poteris: ut solent serpentes, qui insidiosè appetunt ac mordent incautos.

16. *Dolores tuos*, & *conceptus tuos*, עצבונך והרונך] Duo substantiva copulata, quorum alterum Latinis esset genitivi casûs fine copula. Singularia item Heb. pro plur. *dolores conceptuum tuorum.* Conceptum autem hoc loco pro uteri gestatione accipere debemus; quod etiam ipsa vox Hebræa הרון significat. Vertere potes, *Haud dubiè augebo dolorem tuum, dolorem inquam qui tibi erit ex cõcepta & uteri gestatione:* vel, *Iterãdo iterabo dolorẽ tuũ, dolorẽ inquam conceptûs tui*, i. iterabo tibi eum dolorem quem senties in primo tuo conceptu, sive uteri gestatione tua prima. q. d. Multis vicibus afficiam te dolore, nempe quoties concipies. Seipsum statim declarat, cùm dicit, *In dolore paries.* Complectitur quicquid molestiæ sustinent mulieres ex quo gravidæ esse incipiunt, fastidium cibi, deliquia animi, lassitudines, aliáque innumera, usquedum ventum est ad partum, qui acerbissima tormenta secum affert. ¶ *Desiderium tuum*, תשוקתך] *appetitus tuus.* q. d. Tibi non aliud appetendum erit nisi quod volet maritus tuus. Negat eam fore liberam ac proprii juris, sed mariti sui imperio addictam, ut ab ejus nutu pendeat. Alii exponunt, *In dolore paries filios: & nec sic tamen refugies congressum viri tui.* Quàm autem rectè, ipsi viderint.

17. *In labore* בעצבון] *in dolore.* i. cum summo labore & ærumnis.

18. *Spinásque ac tribulos* וקוץ ודרדר] Sing. Heb. pro plur. ¶ *Herbas agri.* את עשב השדה] Sing. Heb. pro plur. i. *vescéris herbis campestribus.*

19. *Et in pulverem* ואל עפר] Quidam ו &, vertunt per *itaque*, sive *propterea: itaque in pulverem*, &c.

20. *Havah*, חוה] i. *viventem.* ¶ *Sit* היתה] *futura esset.* Ut sit præt. pro fut. respiciendo ad tempus quo hæc scripta sunt.

22. *En homo iste* הן האדם] Ironia est; q. d. *Aliter se res habet.* ¶ *Sciendo* לדעת] *sciens*; *ad sciendum.* i. quod ad cognitionem boni & mali attinet. Causam miseriæ exprimit, quòd scilicet Adam forte suâ non contentus, altiùs tentaverit ascendere quàm licebat, perversâ illicitæ scientiæ appetentiâ. ¶ *Nè fortè mittat manum suam*, פן ישלח ידו] Sub. *cavendum est*; vel, *cavete*, *ô vos Angeli*, *nè mittat*, &c. Arbor vitæ sacramentum erat & figura quâ immortalem vitam ipsi Adæ obsignaverat Deus, si non recederet à præcepto ejus. Postquam autem defecit à Domino, morti illum adjudicavit; simúlque arborem ei abstulit quæ poterat ei esse fiduciæ materia de vitæ perpetuitate quam amiserat. Acsi diceret, Nè vanâ fiduciâ fruatur si promissionis meæ symbolum teneat, excutiatur illi quod spem aliquam immortalitatis facere posset.

24. *Cherubim*, את הכרובים] Ex doctioribus Hebræorum alter scribit, *Cherub* nomen esse universale ad omnem figuram: nisi quòd Cherubim quorum meminit Lex, humanam habebant effigiem, ut nunc depinguntur: quorum verò Ezechiel, quatuor animalium ibi descriptorum habebant figuram. Prisci Hebræorum doctores (ut annotat doctus inter illos) putaverunt כ in כרוב notam esse similitudinis, & idem significare quod כרביא i. *sicut puer*, quò sint instar puerorum. ¶ *Et aciem gladii*, &c. ואת להט החרב ונו'] *& laminam*, vel *lamellam*, *ensis versatilis*, vel, *flammeam:* ità dicitur à fulgore. Gallicè dicimus, *l'allumelle.* Chaldæus paraphrastes *acutum gladium versatilem.* i. cui duæ erant acies. Sunt qui putant istos Angelos non unum habuisse gladium, sed plures strictos enses splendentes & fulgẽtes admodũ: positúmque esse singulare pro plurali. q. d. Angelos habẽtes formam humanam, qui apparebant strictis ensibus fulgurantibus ac splendentibus, quos ipsi versabant & agitabant more militum, custodientes nequis accederet ad arborem vitæ.

CASTALIO.

16. *Erumnis*] הרון est pariendi dolor, qui Græcè ὠδὶν vocatur: nos ejus proprium nomen non habemus.

20. *Viventium omnium mater*] Hebræis homines à *vita* aliquando denominantur, Latini *mortales* appellant. Sed hìc propter nominis rationem *mortales* dicere non licuit. Adde quòd in nomine *Viveus*, sive de homine, sive de Deo dicatur, multa possunt intelligi quæ in nomine *mortalis* non possunt.

22. *Periculum est nè*] Ad verbum, *Et jam nè:* quæ reticentia

reticentia est. Hoc modo loquuntur aliquando Galli. Tale est illud Matth. 25. μήποτε οὐκ ἀρκέσῃ ἡμῖν καὶ ὑμῖν, *Ne fortè non satis sit nobis & vobis.* Et illud Rom. 9. μήπως οὐκ ἐσμέν. & Aristot. ἠθικ. νικομ. ὁ τῷ κ. cap. 1. μήποτε ὁ τῦπτ' ἐκ καλῶς λέγεται. & cap. 3. μήποτ' ἐκ λέγομεν τὸ αἴτιον.

CLARIUS.

1. *Serpens erat callidior*] Opinantur quidam tunc aliam figuram fuisse serpentis quàm nunc sit. Leguntur tamen quædam serpentum genera erecto collo incedere. Certè quod infrà in pœnam dicitur, *Super pectus tuum gradieris*, indicat, aliquid in eo immutatum esse.

5. *Sicut Dii*] Ponitur hoc loco idem vocabulum penitus cum illo quod paulò antè positum est, *Scit n. Deus*, &c. Participium *scientes* non est referendum ad vocabulum *dii*, sed ad Adam & Eva.

6. *Vidit igitur mulier, quòd bonum esset lignum ad vescendum*] Si antequam gustasset, hoc vidit, ut ex textu apparet, dicendum est, illam id judicasse ex specie & decore fructûs.

7. *Cùm cognovissent se nudos*] Quasi turpe aliquid corpori humano Creator indidisset. Vitium ergò in causa est, ut quæ per se non sunt turpia, quasi parùm honesta contegere cogamur, in naturæ jam olim corruptæ significationem.

8. *Ad auram diei*] Humani moris locutio, quasi ad refrigerium diurni caloris deambularet. Quidam interpretantur, *ad quietem diei*, hoc est, ad occasum: Quiescit autem dies, quando sol occumbit. Vel, *ad auram*, hoc est, sub vesperam. Vocabulum quod hîc ponitur, significat ventum, spiritum, auram.

15. *Semen tuum*] Semen serpentis impii sunt, qui illius veneno infici se patiuntur, & quodammodo ab eo generari. Quare Servator dixit quibusdam Judæis, *Vos ex patre diabolo estis, & voluntatem ejus vultis facere.* ¶ *Ipsum conteret caput tuum*] Ipsum semen mulieris Christus Dominus contrivit caput serpentis, hoc est, regnum peccati: Ipse verò serpens non caput, sed calcaneum contriturus dicitur, hoc est, extremos quosque duntaxat: vel cùm in Christi humanitatem desæviit. Pulchrè autem pœnæ infliguntur. Serpentis arrogantiæ apponitur, ut super ventrem gradiatur; in muliere deliciæ puniuntur doloribus partûs; ignavia *Adæ* excitatur laboribus.

16. *Conceptus tuos*] Vox Hebræa significat gemitum, seu angustiam illam, quam habet mulier à conceptu usque ad partum. ¶ *Sub viri potestate eris*] Vel, *ad virum tuum erit desiderium tuum*, sive *obedientia tua.* Colligitur ex his verbis, mulieri ob peccatum fuisse multum de naturali dignitate detractum, ut quæ æqualis esse viro potuisset, nunc ei subjiciatur.

20. *Eva*] Hebræi legunt, *Hava*; quia nullus post eam homo natus est vel conditus sine muliere.

22. *Ecce Adam quasi unus ex nobis factus est*] Ironia videtur. Objicit enim illi stultitiam. Nunc verò, inquit, saltem nè in illa semper vivat miseria, prohibeamus accessum ad lignum vitæ. Sic Deus etiam mortis pœnam homini non sine summa misericordia inflixit.

24. *Flammeum gladium*] Dictio Hebræa significat flammam, & laminam politam, quæ flammam ejicere videatur. Atque tali splendore Dominus voluit accedentes cohibere. Pro *versatili* quidam Hebræorum interpretantur gladium hunc fuisse ancipitem & utrâque parte acutum.

DRUSIUS.

5. *Eritis sicut dii*] Hunc locum perdifficilem quidam enarrant, *Eritis sicut Angeli.* Nam Angeli etiàm *dii* vocantur, súntque spiritus scientes bonum & malum, perindè ut Deus, licèt non adeò perfectè. Quod autem sequitur, *sicut unus ex nobis*, hoc dici putant propter Messiam, qui *Angelus fœderis* & *magni consilii Angelus*, & simpliciter *Angelus* vocatur. Sed alii malunt, *eritis sicut judices* aut *principes.* Nam judices debebant scire bonum & malum, unde Magiam discebant, ut possent de Magis rectiùs judicare. Legimus autem, *Deus in medio deorum judicat.* Deorum, i. *judicum*; ut ibi, *adduces eum ad Deos*: Quod explicant θεὸς τοὺς χριτὰς, *judices.* Moneo locum verti etiam posse, *eritis sicut Deus.* Nam Elohim tam Deum significat, quàm Deos. Est enim communis numeri, ut diximus. Procopius in Genesin, pag. 27. *Aiunt Ebræos iisdem literis eodémque numero scribere & Deus & Dii. Proindè quidam legunt, eritis ut Deus, non, eritis ut Dii. Verùm quia præsens locus additum habet, ut unus è nobis, satis liquet eandem dictionem & suprà in plurali numero esse enunciatam.* Scire licet nomen hoc quando essentialiter accipitur omnes tres personas in se comprehendere: quâ ratione dici non absurdè posset habere sensum pluralem, non quidem vi terminationis, sed acceptionis, ut cùm Deus ità sumitur. Sic ὁ θεὸς eo modo sumptum quandam pluralitatem insinuat, nempe tres personas: quarum fortasse respectu post ait, εἱρηκυῖα, *Ecce Adam factus est sicut unus è nobis.* Dicam eadem clariùs. Qui sic loquitur *Deus est æternus*, dicit, Pater est æternus, Filius est æternus, Sp. S. est æternus. Sic qui dicit, *Deus creavit cœlum ac terram*, dicit; Pater creavit, Filius creavit, Sp. S. creavit. Nec negamus in hoc sensu nomen Elohim significare pluralitatem; nam ubi plures personæ, ibi pluralitas aliqua. Quid igitur? Negamus id fieri vi terminationis, cùm etiam Deus eo significatu denotet quandam pluralitatem. Ut ut sit, pessimè hunc locum exponunt, qui exponunt *eritis sicut divinæ personæ.* Nam si divinæ personæ vocantur dii, quid obstat quò minùs possimus dicere plures Deos esse? Quis enim ità cum Scriptura loquentem culparet? Quod si hoc impiè sonat in auribus nostris, non minùs impium est, meo judicio, dicere tres Elohim esse, cùm unus tantùm sit. Sed ille qui hoc dixit excusandus est. Nam secutus fuit Magistrum Sententiarum, qui sic locum illum olim exposuit. Id nos peculiari libello refutavimus, qui nunc in omnium manibus versatur. Legat qui volet; nos dicta ibi non repetemus hoc loco. Tantùm annotamus Chaldæos interpretes ipsósque adeò Ebræos communiter de angelis locum enarrare. An eadem fuerit mens Græcorum & Hieronymi nostri, nescio. Hoc scio, in eorum libris legi ὡς θεοί, *sicut dii.* Mirum autem si de vero Deo intellexerunt, cur usi sint numero multitudinis, cùm aliàs semper nomen hoc ità acceptum reddant θεὸς, *Deus.* An peccaret, qui sic argumentaretur? LXX & Hier. nomen Elohim quando verum Deum denotat, etiam cùm essentialiter sumitur, semper convertunt ὁ θεὸς, *Deus*; ergo hîc, ubi referunt ὡς θεοὶ, *sicut dii*, non intellexerunt de vero Deo, & per consequens de tribus personis. Hoc solvi optarim ab iis, quibus hic locus prora & puppis est pro contraria sententia, quo tanquam ariete utuntur ad expugnandum nostram, hoc est, veram.

8. *In medio arboris horti*] Johannes Temporarius ex numero colligit ficum Indicam fuisse sub qua Adam cum uxore delituerit, & cujus foliis postea se texerit: Nam sub ea arbore commodè hominem latere posse. Sed responderi potest, *arboris* ibi positum esse pro *arborum*, ut Exod. 10. 15. *Omnem fructum arboris, quem reliquum fecerat grando.* Sic rana pro ranis, locusta pro locustis, miles pro militibus.

IDEM.

1. וְהַנָּחָשׁ הָיָה עָרוּם מִכֹּל חַיַּת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר עָשָׂה יְהוָה אֱלֹהִים A. καὶ ὁ ὄφις ἦν πανοῦργος ἀπὸ παντὸς ζῴου τοῦ χέρσου, οὗ ἐποίησε κύριος ὁ θεός. *Et serpens erat callidus præ omni animante regionis, quam fecerat Dominus Deus.*

Ὁ ὄφις] In edit. Rom. ὄφις absque articulo.

Πανοῦργος] Sic etiam Theodotio. Hieron. Quæst. in Gen. *Pro sapiente in Ebræo habetur ARUM; quod Aquila & Theodotio* πανοῦργον *interpretati sunt, hoc est, nequam & versipellem. Magis itaque ex hoc verbo calliditas & versutia, quàm sapientia demonstratur.* Quid ais Hieronyme? ergo serpens erat nequam? si nequam, quomodo verum erit illud; *Vidit ille quæ fecerat, & omnia erant valde bona?* Ego imbibi duo in serpente consideranda esse, & quate-

quatenus erat instrumentum diaboli, & quatenus erat serpens. Quatenus erat organum diaboli, dici potest nequam & versipellis. Quatenus erat serpens, in eo ערמה non erat nequitia, sed naturalis inclinatio ad vitandum malum, quam Stoici ἔκκλισιν τῦ κακῦ, interpretes sacrorum appellant astutiam, calliditatem, hoc est, πανυργίαν, prudentiam, sapientiam. Calliditatem sive astutiam vocant ibi, *Astutus videt malum*, &c. Ebr. ערום, i. callidus, cautus. Hinc bona calliditas apud Basilium, quam nuncupat καλὼν ἡ ἀγαθὼν πανυργίαν. Hinc etiam illud, *Ego sapientia cohabito astutiæ.* Prudentiam appellant LXX. Senes in hoc ipso loco. Quod significant voce φρονιμώτερ☉, sive, ut est in aliis codicibus, φρονιμώτερ☉ · Quo respexit ὁ σωτὴρ, cùm ait, *Estote prudentes sicut serpentes.* Sapientiæ vocabulo usus fuit hoc in loco Jonathan, & legitur in Massora ערומים *cum dages*, *nudi*, ערומים *absque dages*, *sapientes.* Sic ערום sapiens, i. חכם. Abenmelech, *Quando sapientem significat habet schurec, quando nudum, holem.* Nam ערום nudus, ערום astutus, sapiens. Non est omittendum in Jonatha haberi *sapiens ad malum*, sicut Apostolus dicit, *qui sunt sapientes ad malum.* Tales propriè versuti versipelléque vocantur.

Quam fecerat] Ad animantem referendum, non ad regionem. Quanquam ad hanc quoque referri posset. Verba enim Ebræa ambigua sunt. Quam ambiguitatem ego retinui, cùm animans etiam fœmininè dicatur.

8 לְרוּחַ הַיּוֹם *Ad ventum diei.* A. ἐν τῷ ἀνέμῳ τ ἡμέρας · *in vento diei.* Sym. διὰ πνεύματ☉ ἡμέρας · *per spiritum diei.* Th. ἐν τῷ πνεύματι πρὸς κατάψυξιν τ ἡμέρας.

Hieron. à quo hæc habemus; *Porrò Theodotio manifestiùs*, ἐν τῷ πνεύματι πρὸς κατάψυξιν τ ἡμέρας, *ut meridiano calore transacto refrigerium auræ spirantis ostenderet.* Abenmelech ad hunc locum, *R. Jona exposuit in sensu refrigerii, ac si diceret quo tempore dies refrigeratur. Id fit cùm aer ejus refrigeratur. Possumus etiam exponere ut verba sonant in significatione venti flantis, ut si diceret, Quo tempore dies se flectit ad vesperam, quando ventus flat. Porrò participium*, מתהלך *ambulantem; redit ad ventum, aut ad vocem. Vide* Jerem. 46.

13. הִשִּׁיאַנִי Alii interpretes, ἐπῆρέ με · *seduxit me.* Meminit Augustinus Eugubinus in recognitione textûs vulgati.

Seduxit me] Ità Steuchus. Est cur malim, incitavit vel impulit me: vel, si placet, persuasit mihi, quod Ebræi dicunt פתני. Græci verbo πείθειν idem innuunt. Licet etiam vertere, *flexit me.*

16 תְּשׁוּקָתֵךְ A. *Societas tua.* Sym. *Appetitus* vel *impetus.* Hieron. *Pro conversione* (ἀποστροφὴ est in LXX) *Aquila societatem, Symmachus appetitum vel impetum transtulerunt.*

Societas] i. חבר vel חבורה. Priùs erat in LXX, *conversio tua* תשובתך.

Appetitus] Optimè & rectissimè. Nec aliter Ebræi. Sic etiam Onkelos & Jonathan.

17. אֲרוּרָה הָאֲדָמָה בַּעֲבוּרֶךָ A. *Maledicta humus propter te.* Theod. *Maledicta Adama in transgressione tua.*

Adama] i. *terra.* Vox merè Ebraica. Hesychius Ἀδάμα, παρθενικὴ γῦ · *terra virgo.* Hinc Adam appellatus. Josephus Orig. Judaic. lib. 1. cap. 2. Ἀδὰμ☉, σημαίνῃ δὲ κατ᾽ ἐπ γλῶτταν ἐπ ἑβραίων, πυῤῥὸν, ἐπειδὴ ἀπὸ τ πυῤῥᾶς γῆς φυεσθείσης ἐγενόνη. τοιαύτη γάρ ἐστιν ἡ παρθένο☉ γῆ ἡ ἀληθινή.

In transgressione tua] בעבורתך.

GROTIUS.

1. SErpens] Hinc, puto, ille serpens malorum aureorum custos apud Poetas.

¶ *Callidior*] Sic & Aquila, πανῦργ☉ ἀπὸ παντὸς ζώ̃ου. Sic πανυργίαν serpenti tribuit Paulus 2 Cor. 11. 3. & Hebræum ערום per πανῦργον vertunt Græci ubique in Jobo & Proverbiis. At LXX hîc φρονιμώτερ☉. Solet enim vox φρονίμ☉, & in bonam & in malam partem sumi, ut apparet Luc. 16. 8. In sensu medio ponitur Matth. 10. 16. ubi Christiani jubentur esse φρόνιμοι ut serpentes. Vide de Aspide Psal. 58. 5, 6. Notandum verò quod Servius notat ad 2 Georg. Serpentium alios repere toto corpore, alios erigi corporis parte, ubi & Lucani hunc versum citat,

Et contentus humum caudâ sulcare Pareas.

Jaculum, serpentis genus, ex arborum ramis vibrari tradit Plinius lib. 8. c. 23. Hic *Arabum volucer serpens* dicitur Lucano lib. 6. eidem lib. 9. *Jaculíque volucres.* Eodem libro,

Ecce procul sævus sterilis se robore trunci
Torsit & immisit (Jaculum vocat Africa) serpens,
Perq; caput Pauli transactaq; tempora fugit.
Nil ibi virus agit: rapuit cum vulnere fatum.
Deprensum est, quæ funda rotat, quàm lenta volarent,
Quàm segnis Scythicæ strideret arundinis aer.

Respondet imago rei suæ. Nam & diabolus, *Samael* Judæis, שחש, ὁ ὄφις ὁ ἀρχαῖ☉ Apoc. 12. 9. & 20. 2. callidissimus 2 Cor. 2. 11. & 11. 14. Eph. 6. 11, 12. Apoc. 12. 9. & superbus, 1 Tim. 3. 6. & celer, 1 Pet. 5. 8. Pherecydæ Syro ὀφιοῦχ☉, mali princeps.

3 *Et nè tangeremus illud*] Malè recitat legem. Nam de tactu nihil Deus dixerat. Mox tactum experta innoxium, idem de gustu speravit.

4. *Nequaquam morte moriemini*] Quasi dicat, Nihil in eo pomo est mortiferum.

5. *Scit enim Deus*] Est in Hebræo כי; sed ejus particulæ sæpe adversativa est significatio, ut rectè per *sed* vertas. ¶ *Eritis sicut dii, scientes bonum & malum*] Divinum est scire quamplurima. Homerus de Jove, πλείονα ἴδει. Et alibi, θεοὶ δέ τι πάντα ἴσασιν. Epicharmus,

Ὁ δὲ θεὸς τᾶς τέχνας ἅπασι ζωπερ☉ θε☉ λόγ☉.

Scientia, *Deorum vita*, Ciceroni in Hortensio. Hoc donum, quantum opus erat, à Deo precibus impetrare debuerant ad usum imperii sibi Divinitus dati, non autem id per se sumere. Pro hac arbore iguem substituerunt Poetæ; instrumentum quippe artium propè omnium & victûs delicatioris. Conjunxit utrúmque Claudius Neapolitanus apud Porphyrium libro de Abstinentia primo. Adde Moschionis carmen apud Stobæum titulo de Tempore.

6. *Aspectuq; delectabile*] In Hebræo, נחמד להשכיל in Græco ὡραῖόν, ὅτι τὸ κατανοῆσαι, i. salubre, quantum ex aspectu conjectari poterat.

7. *Cumq; cognovissent se esse nudos*] Id est, didicissent quis maris, quis feminæ usus. Nuditas Hebræis τὸ ἀγυναικὸ. Vide 1 Cor. 12. 23. & dictum locum de Jure belli ac pacis. Pudorem non esse viri perfectè boni dicit Aristoteles fine quarti Nichomacheorum. ¶ *Consuerunt folia ficûs*] Fermè ut Ulysses Homericus Odysseæ ζ'.

Ὡς εἰπὼν δάμνων ὑπεδύσατο δῖ☉ Ὀδυσσεύς·
Ἐκ θυκινῆς δ᾽ ὕλης πλόθον κλάσε χερὶ παχείῃ
Φύλλων, ὡς ῥύσαιτο περὶ χροὶ μῆδεα φωτός.

8. *Ad auram*] Cum motu quodam aeris insolito, qui signum Divinæ præsentiæ, 1 Reg. 19. 12. Act. 2. 2. ¶ *Post meridiem*] Aut, *ipso meridie*, היום: solet enim pars potissima totius nomen induere. Eo tempore visa & Græci expectabant. Theocritus Idyllio 1.

Οὐ δίμις, ὦ ποιμὰν, τὸ μεσαμβρινὸν, ὦ δίμις ἄμμιν
Συρίσδην, τὸν πᾶνα δεδοίκαμες.

Ovidius Fastorum 4.

Nec Dryadas, nec nos videamus labra Dianæ,
Nec Faunum, medio cùm premit arva die.

11. *Quis enim indicavit tibi*] i. *Indicaverat.* Vide suprà 1. 9.

14. *Super pectus tuum gradieris*] Repressâ illâ agilitate. ¶ *Et terram comedes*] i. Solo pulvere pascéris, Esa. 65. 25. Ejectus è paradiso non ultrà arborum pomis fruéris. Allegoricum sensum vide Mich. 7. 17. Psal. 72. 9. Esa. 49. 23.

15. *Inter te & mulierem*] Mulier enim ad talia viro magis meticulosa. Sensum allegoricum vide Apoc. 12. ¶ *Et semen tuum*] Omne serpentum genus. Allegoricè impii, Joh. 8. 44. Act. 13. 10. 1 Joh. 3. 8. Sic Cananæi *semen serpentis* Abarbanieli ad hunc locum. ¶ *Et semen illius*] Semen mulieris, sive nati ex muliere, sunt homines extra

Adamum

Adamum omnes: Job 14. 1. & 15. 14. & 25. 4. Matth. 11. 11. Luc. 7. 28. Sirachidæ 10. 17. Idem eſt σπέρμα quod γέννημα, dicitúrque etiam de mulieribus, ut infrà 4. 25. Sicut allegoricè *mulier* Eccleſia, ità *ſemen mulieris* ſinguli qui ad Eccleſiam pertinent; Gal. 4. 26. ¶ *Ipſa conteret caput tuum*] Quaſi de muliere ageretur, ſenſu non malo. Sed Hebræus textus, quem nunc habemus, maſculinum præfert, tum in prononine, tum in verbo, ut appareat referri ad ſemen זרע, quod Hebræis eſt generis maſculini. Et ſic hunc locum explicat Irenæus 3. 38. LXX. αὐτὸς poſuere ex Hebræo, quanquam apud Græcos σπέρμα neutrius eſt generis. Itaque ſic conſtructionem fecere, quaſi præceſſiſſet non σπέρμα, ſed, quod idem ſignificat, σπόρος. Eos ſequitur Irenæus 4. 78. & Cyprianus Teſtimonio 11. libri 2. adversùs Judæos. Tales ubique multæ ſunt conſtructiones πρὸς τὸ σημαινόμενον. *Conteret caput tuum*, ישופך ראש, συντρίψει, Rom. 16. 20. Caput calcare eſt contemptûs nota, Ezech. 34. 18. Indè qui præſidio Divino confidunt dicuntur *aſpidem calcare*, Pſ. 91. 13. πατεῖν ἐπάνω ὄφεων Luc. 10. 19. *Poteſtatem calcandi ſuper colubros & ſcorpios* dixit Tertullianus adversùs Marcionem 4. Idem, *urgere beſtiam calce*, in Scorpiaco. In capite enim ſerpentis vis maxima mali, Eccleſ. 25. 21. Sic Chriſto duce, diabolo facilè reſiſtunt, eúmque ſuperant Chriſtiani, Jac. 4. 7. 1 Pet. 5. 9. 1 Joh. 2. 13, 14. ¶ *Et tu inſidiaberis calcaneo ejus*] Ità ſolent ſerpentes, Gen. 49. 17. Nicander de chelydro,

Ἤ τοι ὅτ' ἐν κώλητι ἢ ἐν ποδὸς ἴχνεϊ πύθῃ.

Ovidius Metam. 10.

Occidit in talum ſerpentis dente recepto.

Inde nomen ſolpugæ. Claudius Neapolitanus, Οἱ ὄφεις παπαΐνλες δάκνυσι. Sic diabolus poſtquam de imperiis & vi cogente decidit, ex inſidiis maximè agit, 2 Cor. 2. 11. & 11: 3, 14. Eph. 6. 11. Illud verò *inſidiaberis* videtur eſſe ex lectione Græca τηρήσεις, pro quo alii codices habent τρήσεις, i. *mordebis*, quod propiùs accedit ad Hebræum תשופנו.

16. *Multiplicabo ærumnas & conceptus tuos*] i. Ærumnas ex conceptu, pregnantium ſcilicet mala. Frequens ſacris literis figura ἓν διὰ δυοῖν. Vide quæ notavimus ad Joh. 3. 5. ¶ *In dolore paries filios*] Nam ſi legi Divinæ obſecuta eſſet, arbor vitæ faciliores ei feciſſet partus quàm ulla ariſtolochia. Nunc inter omnia feminini ſexûs animantia maximè in partu vexatur mulier: quod notatum Ariſtoteli de Hiſtoria animantium 7. 9. ¶ *Sub viri poteſtate eris, & ipſe dominabitur tibi*] Hebræum illud אל אישך תשוקתך, ad verbum, *ad virum tuum appetitus tuus*, optimè expreſſit hîc interpres, ut & Aben-Ezra. Significat enim ea locutio libertatis ejus quâ homo naturaliter appetit, imminutionem, ut infrà de jure primogenitorum 4. 7. Senſus eſt, Non ſemper cum mulieribus mariti agent amicè, & κατὰ συγκατάβασιν. Sæpe imperabunt quæ uxoribus diſplicent: tamen parendum erit ex lege generali humani generis. Libertas eſt facultas ejus quod cuique facere libet, ut Romani definiunt. Zeno libertatem definit ἐξουσίαν αὐθαιρεσίας. Perſius,

An quiſquam eſt alius liber, niſi ducere vitam
Cui libet ut voluit?

Dion Pruſæenſis oratione 14. τὸ ἐλεύθερον, τὸ μηδενὸς ὑπήκοον, ἀλλὰ φράζειν ἁπλῶς τὸ δοκοῦντα ἑαυτῷ. Et mox, ἔχων αὐτὸς τὴν ἐξουσίαν τοῦ φράζειν ὡς βούλεται ἢ μὴ ἐλεύθερος. Arrianus in Epicteteis, ἐλεύθερός ἐστιν ὁ ζῶν ὡς βούλεται, ὃν οὐκ ἀναγκάσαι ἔστιν, οὔτε κωλύσαι, οὔτε βιάσασθαι. Ariſtoteles Politicorum 6. 2. τὸ ζῆν ὡς βούλεταί τις τοῦτο γὰρ τὴν ἐλευθερίας ἔργον εἶναί φασιν, ὥσπερ τοῦ δούλου τὸ ζῆν μὴ ὡς βούλεται. Eſt ſanè aliqua ſervitus, non poſſe facere quod velis, quia nolit id alius: Sed hæc ſervitus poſt amiſſam illam primævam ſimplicitatem atque innocentiam, humano generi perquam neceſſaria eſt, & ob id placidè ferenda. Vide de mulieribus Paulum 1 Cor. 11. 3, 8, 9. Epheſ. 5. 22, 23, 24. Coloſſ. 3. 18. 1 Pet. 3. 1. de civili obedientia, Rom. 13. 1 Pet. 2. 13, 17. de domeſtica, Eph. 6. 1, 2. Coloſſ. 3. 20. de Eccleſiaſtica, Heb. 13. 17.

17. *Maledicta terra*] Non erit qualis paradiſus, qui te ſponte natis alebat vegetúmque præſtabat, ſed ſubacta multo labore nè ſic quidem puras fruges proferet, ut ſequentia exponunt, & Hebr. 6. 8. Habet enim κατάρα terræ, ut & rerum aliarum, ſuos gradus. Vide Lev. 26. 18. Deut. 28. 24, 38, 39, 40, 42. ¶ *In opere tuo*] Ex Græco, ἐν τοῖς ἔργοις σου. Hebraicè, בעבורך, i. quod ad te attinet, moleſta tibi erit. Heſiodus,

-----Οὐδέποτ' ἦμαρ
Παύσονται καμάτου καὶ ὀϊζύος, οὐδέ τι νυκτὸς
Γινομένης· χαλεπὰς δὲ θεοὶ δώσουσι μερίμνας.

18. *Comedes herbam terræ*] עשב, quod χόρτον vertunt Græci, Latini *herbam*, etiam frumentum in ſe comprehendit; opponitúrque illis beatarum arborum fructibus.

19. *In ſudore vultûs tui veſcêris pane*] Plerumque pœna peccato reſpondet. Qui in cibo peccaverat in cibo punitur. Notatũ id Maimonidæ. ¶ *Quia pulvis es*] Infrà 18. 27. Pſ. 103. 14. Eccl. 12. 7. ¶ *Et in pulverem revertêris*] Pſ. 104. 29. & 146. 4. & 22. 15. Sic Homerus,

Ἀλλ' ὑμεῖς μὲ πάντες ὕδωρ καὶ γαῖα γένοισθε.

Euripides Hypſipyle,

——Εἰς γῆν φέρονθες γῆν.

Idem Supplicibus,

------Πνεῦμα μὲν πρὸς αἰθέρα,
Τὸ σῶμα δ' εἰς γῆν.

Quæ eadem propè verba cum illis Eccleſiaſtæ. Cicero de Rep. lib. 3. *Neque enim natura pateretur, ut id quod eſſet de terra, niſi in terra maneret.* Ergò Deus tunc, immotâ vi ſuprenâ, naturæ res ſuas agere permiſit.

20. *Heva*] Græci benè ζωὴ, quod nomen mulieri apud Græcos. At Philo Byblius vertit αἰῶνα, ubi in Sanchoniathone fuit חוא.

22. *Ait*] Angelis. Vide ſuprà 1. 26. ¶ *Quaſi unus ex nobis*] Eſt enim ſcire multa, ut diximus, Divinum & angelicum: ſed homines id plerumque à potioribus diſtrahit, Eccl. 12. 12, 13. *Nunc ergò nè forte*] Apoſiopeſis properantis. Intelligitur, *proſpiciendum nobis erit.* Generatione repertâ, ſi ſimul adfuiſſent contra mortem remedia, nimis ſibi placiturum, hæſurúmque rebus terreſtribus fuerat humanum genus.

23. *Ejecit eũ Adam, & collocavit*] i. Ejecto verò eo collocavit. ¶ *Cherubim & flammeum gladium*] Mos Hebræis omnia Dei opera quibus extra ordinem Deus utitur, appellare Angelos; ut ventos & ignem, Pſal. 104. 4. ſic quod in Pſal. 18. 10. Deus *inſidere Cherubino* dicitur, Pſal. 104. de ventis exponit. Eſt ergò & hîc ἓν διὰ δυοῖν, *Cherub & flammeus gladius*, pro *Cherub, id eſt, flammeus gladius.* Pro *flammeo gladio* Hebræus textus habet, לחט החרב, i. *flammam machæræ.* Machæra autem hîc ſignificat diviſionem, ut Matth. 10. 34. collato loco ejuſdem dicti Luc. 12. 51. Nam quod ibi eſt μάχαιραν, hîc eſt διαμερισμόν. Solent autem Græci promiſcuè pro חרב ponere μάχαιραν aut ῥομφαίαν. Senſus ergò eſt, igne impervio obſeptum paradiſum. Eſt in Babylonia campus interdiu flagrans Plinio memoratus, lib. 2. c. 109. & in eadem Babylonia tractus Naphthæ plenus cui magna ignium cognatio, ut præcedente capite dixerat idem Plinius. Curtius iiſdem in locis cavernæ meminit ingentem vim bituminis effundentis. Id bituminis genus ignis rapidiſſimum *Naphtha* vocabant Babylonii. De quo vide Strabonem lib. 15. Multa de eo Plutarchus in vita Alexandri: hæc inter alia, Οὕτω δὲ εὐπαθὲς πρὸς τὸ πῦρ ἐστιν, ὥστε πρὶν ἢ θίγειν τὴν φλόγα, δι' αὐτῆς τῆς δρόσου τὸ πῦρ ἐξαπτόμενον ἀυγὴν καὶ μεταξὺ πολλάκις αἴρα ζωοκκαίου. Addit, καὶ γάρ ἐστιν ἡ Βαβυλωνία ζόφος πυρώδης, ὥστε τὰς μὲν κριθὰς χαμόθεν ἐκπηδᾶν καὶ ἀποπάλλεσθαι πολλάκις, τοῦ ὕδατος φλεγμονῆς τὸν τόπον ζοφώδη ἐχόντων. In illis igitur locis paradiſus fuerit: eſtque bitumen ibi, non minùs quàm apud Sodoma, ignis Divinitus immiſſi reliquiæ.

CAP. IV.

CAP. IV.

MUNSTERUS.

1. *Acquisivi*] Gerundensis sic interpretatur, *Filius iste erit mihi possessio Dei, ut cùm nos moriamur, ipse loco nostri colat Creatorem suum. Ipse rectiùs se geret quàm ego & maritus meus nos gessimus in Paradiso. Est vir Dei, à Deo promissus & exhibitus.* Sperabat Heva Cain esse per quem, vel per cujus semen, Deus finem imponeret calamitatibus in quas lapsi fuerant. Sed erravit in persona, non autem in promissione Dei, quam sciebat certam esse. Et quoniam in Cain putabant redemptionẽ esse in foribus, imposuerunt illi lætum vocabulum, quippe qui reparaturus esset omnia. De Habel nulla spes erat, ideo *vanum* illum appellabant. Sed fallitur plurimùm judicium humanum. Habetur Cain à parentibus pro magno thesauro, quòd esset primogenitus, rex & sacerdos: Habent eum pro benedicto semine: at Deus abjicit eum, eligítque Habel, & dat illi illustre testimoniũ justitiæ in Scriptura.

7. *Si bene egeris*] Verbum quod hìc ponitur שארת est infinitivus, & significat *levare*, *tollere* atque *remittere peccatum.* Quidam igitur sic volunt intelligere hunc locum; Si bene egeris, remittetur tibi peccatum tuum. Tua superbia te perdidit. Venisti inflatus gloriâ primogenituræ, ac putasti te ideo Deo acceptum fore: sed quia es sine fide in Semen benedictum, non es levatus peccato. Et hæc videtur esse genuina interpretatio hujus loci. Alii sic exponunt; si bene egeris, erit sublevatio vultuum tuorum qui conciderunt. Qui enim confunditur, demittit faciem suam versùs terram. Gerundensis verò sic exponit, *Si bene egeris, acceptabilior erit oblatio tua quàm oblatio fratris tui: tu enim es primogenitus. Et si non bene egeris, ad januam domûs tuæ peccatum tuum cubabit, ut in nullo itinere non sis offensurus; siquidem peccatum, seu potiùs* יצר חטאת *suggestio & inclinatio peccati, appetet tibi jugiter adhærere. Sed tu dominaberis illius, si volueris, & bonas feceris vias tuas.* Alii per *fores* intelligunt cogitationem cordis: alii sepulchrum, in quo peccatum accubat donec venerit dies judicii & ultionis. Nostri veram hujus loci intelligentiam hanc dicunt esse; *Peccatum cubat ad fores*, i. in loco non quieto. Nam per fores ingredimur & egredimur. Quiescit quidem peccatum; sed in loco inquieto diu quiescere nequit. Nihil enim opertum quod non reveletur. Impius putat quiescere peccatum: sed non quiescit diu; producetur tandem in publicum. Sic quievit peccatum Cain, sed non diu, donec scilicet venit vox dicens, *Ubi est Habel frater tuus?* &c. Sic quando dicitur, *Ad te appetitus ejus*, sensus est; Appetitus peccati ad te est; Peccatum est in membris tuis: concupiscit enim caro adversùs spiritum. Sed non ob id damnaberis quia sentis hunc peccati motum. Si peccatum te solicitat, cohibe te, dominare ei per fidem, nec sine ut tibi dominetur, nè pereas. Et quod subditur, *Et dixit Cain ad Habel*, R. Mose putat referendum ad id quod mox subjicitur, *Et fuit, cùm essent in agro*; quòd scilicet dixerit illi, *Egrediamur in agrum.* Secundùm Aben Ezra, recitavit Cain fratri omnia improperia quibus Dominus illum redarguit, & postea eductum in agrum percussit pugnis aut lapidibus, cùm nondum esset usus armorum. Et quod sequitur, *Maledicta terra, quæ aperuit os suum & devoravit sanguinem fratris tui*, sensus est; Te homicidam debebat devorare. Bona est terra bonis & piis; sed impiis plena est hiatibus. Utitur atrocibus verbis ad terrorem homicidarum, ut homines fugiant homicidium, & vivant in timore Dei. Sanguis fratris, quo perfudisti terram, impediet vim & virtutem terræ, ut etiam à te culta nihil tibi proferat. Abundant hìc Hebræi sensu suo, & plùs quàm pueriliter maledictionem terræ interpretantur montes & valles. Scribunt autem sic, בשעה שברא ה' את עולמו היתה הארץ רוחבה ושוה בכל ההרים נשעמד קין והרג את הבל אחיו היתה טוסס רמו בארץ וקללה הב"ה מיד נעשו הרים ונבעות.

12. *Mobilis & vagus*] Hoc est, Non quiescit cor tuum in ullo loco. Hæc enim est prima pœna homicidarum exsulatio. Altera fuit, conscientiæ stimulus; quemadmodum dixit, *Major est iniquitas mea* מנשוא, i. מסלוח, *quàm ut remittatur*, vel *remitti debeat.* Conscientia ejus sic terrore & desperatione oppressa fuit, ut non potuerit cogitare de spe veniæ. De clamore sanguinis nonnihil scribam in Deut. 21.

15. *Septulum vindicabitur*] Hoc est, secundùm Hebræos, Qui occiderit Cain, ille in septima generatione punietur, quòd ausus fuerit interficere eum in quo Deus signum posuit nè à quoquam occideretur. Gerundensis verò dicit, *Videtur mihi esse hæc sententia; quòd septempliciter punietur is qui occiderit Cain, quem ego assecuravi nè ab ullo occideretur. Noluit Dominus quòd primus ille homicida mox interficeretur, sed ut multis generationibus esset in exemplum, in quem Dominus tam exsecrabile posuit signum, & infamem homicidii notam, quacunque tandem illa fuit, quæ hìc non exprimitur, & quam ille nullâ pœnitentiâ potuit abolere, sed coactus est hanc notam iræ Dei tanquam pœnam homicidii ferre, præter exsilium, præter maledictionem, præter illum membrorum terrorem*, &c.

16. *Et habitavit in terra Nod*] Quæ sic ab illo denominata est, quia semper fuit נודד *vagus & instabilis*, etiam cùm sororem uxorem duxisset, cùm liberos genuisset, & civitatem exstruxisset. In his omnibus fuit vagus & solitarius projectus à conspectu Dei, privatus hæreditario jure primogenituræ, semotus à consortio parentum. Onkelus tamen exponit hìc dictionem *Nod* appellativè pro נד i. *mobilis.*

20. *Pater inhabitantis tabernaculum*] *Patrem* Hebræi appellant principem, reíque alicujus autorem. Fuit Lamech vir in omni arte prudentissimus; quippe qui primogenitum docuit rem pecuariam, juxta naturas jumentorum & pecorum; Secundum verò docuit usum & modulationem instrumentorum musicorum; Et tertium instituit ut disceret artem fabrilem, & faceret gladios, lanceas & alia instrumenta bellica. Quapropter uxores illius timentes nè puniretur, qui occasionem ad homicidia præbuerat, imitatus in hoc malam artem tritavi sui, cùm scilicet filius esset homicidæ in sexta generatione, respondit illis, *Ego non occidi virum in vulnus meum, neque adolescentem in livorem meum, sicut fecit Cain.* Et hanc expositionem huc retuli ex Gerundensi. Ex nostris sunt qui putant Lamech post mortem primi Patriarchæ Adam conatum ad se transferre totum mundi imperium, & occidisse aliquem insignem virum, atque puerum aliquem de generatione justorum, sicut pater ejus Cain occiderat Habel: Et cùm ob hoc factum reprehenderetur ab uxoribus, & quòd sibi metuenda esset pœna, contemptim respondit, *Occidi virum; sed quid ad vos? Est id in meum vulnus, non in vestrum. Occidi adolescentem, sed in livorem meum. Ego plectar, non vos.* Interim tamen vult videri justam causam cædis habuisse; ideo longè majorem pœnam minatur vindicaturo cædem illam quàm quæ Divinitus statuta fuerat in interfectorem Cain.

FAGIUS.

1. *A Domino*] Chaldaicè ad literam est, מן קדם יי i. *De coram Domino*; sive, *à facie, à conspectu, Domini*; hoc est, Dei gratiâ & favore acquisivi hunc filium: ut agnoscat & fateatur Dei dono ac munere sibi hunc filium contigisse. Quædam exemplaria non habent præpositionem מן, sed tantùm יי קדם, *coram Domino*, sicut & Complutensis editio habet. Unde quidam hunc subesse sensum putant; *Acquisivi virum coram Domino*, hoc est, qui nobis defunctis Dominum Deum timeat, colat, adeóque verum Dei cultum conservet. Et hunc sensum sequitur non malus author apud Hebræos Nehemanides, qui in commentario suo super hunc locum ità scribit, *Conveniens mihi videtur, quòd dixerit, Filius iste erit mihi possessio Domini; quoniam cùm nos moriemur, erit loco nostri, ad colendum Creatorem suum. Et hæc*

quoque ſententia eſt Onkeli, qui dicit, Coram Domino. Hactenus ille. Quomodo ego hunc locum ex veritate Hebraica intelligendum putem, conſulere potes librum meum cui nomen feci, *Collatio tranſlationum*, quem favente Chriſto in lucem quoque propediem edituri ſumus.

3. *Et accidit poſt aliquot dies*] Ad verbum eſt, *Et factum eſt à fine dierum*, מסוף יומין, i. *poſt aliquot dies*. Habet enim præpoſitio מן *Min* apud Hebræos eam quoque vim ſignificandi quam apud Latinos *à*: ut, *à menſa*, *à lectione*, i. *poſt menſam*, *poſt lectionem*. Alii non ſimpliciter hîc dies, ſed annum intelligunt. Nam non rarò annus in Scripturis per *dies* ſignificatur, maximè ſi ימים *Jamim*, i. *dies*, abſolutè ponatur, non addito numero. In qua ſignificatione & hîc quoque accipiendum eſſe contendit Aben Ezra, qui in hunc locum ità ſcribit; *Meo judicio, integer annus* ימים, i. *dies, vocatur; ſicut in iſtis locis*; Per dies anni erit redemptio ejus; & Aſcendit vir ille de civitate ſua à diebus in dies, *id eſt, ab anno in annum, hoc eſt, ſingulis annis*. Annum autem idem ſcribit ימים *dies* vocari, quòd iidem longiores & breviores revertuntur & recurrunt. Juxta hanc ergò lectionem ſenſus erit, Quòd Cain revoluto anno, certo & ſtatuto tempore, munus ſuum ad certum locum qui cultui Divino publico deſtinatus erat, attulerit: ut ità annua ſolennitas, quâ ad colendum Deum publicè conveniebant, hâc locutione מסוף יומין ſignificetur.

4. *Et de adipibus eorum*] Bifariàm legunt; Quidam ſubſtantivè, intelligentes adipem ſeu pinguedinem eâ ratione ab illo concrematam fuiſſe ut poſtea in lege concremari Dominóque conſecrari præcipiebatur. Alii adjectivè accipiunt, hoc ſenſu, Quòd ex pinguibus ovibus pinguiores quaſque acceperit, Dominóque obtulerit, quò fidem animíque ſui gratitudinem erga illum pleniùs teſtaretur. ¶ *Et fuit complacentia apud Dominum*] Hoc eſt, placuit Domino, gratum & acceptum illi fuit munus Abelis. Id quod declaravit igne (ut Hebræi dicunt) cœlitus demiſſo, qui oblatum munus abſorpſit; Quod & verbo Hebraico וישע, quod reſpicere & amanter ſe ad aliquid convertere ſignificat, innui volunt. Referunt quidam ex Hebræorum traditionibus, in illo igne ſacrificia abſumente leonis faciem conſpectam fuiſſe; Quod ſi verum eſt, quis dubitat eâ re adumbratum fuiſſe Leonem illum de tribu Juda, qui eſt Jeſus Chriſtus Dominus noſter & Salvator, cujus omnia ſacrificia typus fuerunt, in quo ſola omnia ſacrificia noſtra Deo placent & grata ſunt; quíque & ſeipſum veram & unicam hoſtiam pro peccatis noſtris in ara crucis obtulit.

5. *Et dejecti ſunt vultus ejus*] Dejici ſeu inclinari vultus alicujus dicuntur, quando quis non hilari & exporrectâ fronte, ſed triſti, demiſſóque in terram capite incedit, dolorem, triſtitiam, iram, aut tale aliquid in vultu præ ſe ferens.

7. *Nunquid ſi emendaveris opus tuum*] Quia עבר Hebræis non tam operari quàm colere Deum ſignificat, ideo quidam hîc cultum, hoc eſt, ſacrificium quod Deo obtulerat, intelligunt. Quaſi Dominus eum admonere voluerit, ut majori fide & pietate, ad exemplum Abelis, ſacrificia ſua poſthac offerre velit, ſi modò grata & accepta eſſe cupiat. Quem ſenſum LXX ſecuti eſſe videntur, qui legunt, Οὐκ ἂν ὀρθῶς προσήνεγκας, ὀρθῶς δὲ μὴ διέλῃς, i. *Non ſi rectè obtuleris, rectè autem non diviſeris*, &c. Vide, ſi placet, quæ D. Chryſoſtomus ſcribit in hunc locum, homil. 17. ſuper Gen. Alii ad bona opera vitæque emendationem referunt, hoc ſenſu, Si correxeris & emendaveris opera tua & vitam tuam, placebunt mihi quoque ſacrificia tua: Nihil moror externa illa, ubi deeſt animus pius & fidelis, vitæque innocentia. Malus, impius & hypocrita erat Cain, & tamen confidebat prærogativâ primogenituræ: Verùm Dominus requirit ab illo fidem & pietatem, ſine quibus abominatio illi ſunt victimæ, ut Salomo in proverbiis, *Victima impiorum abominabiles Domino; vota juſtorum placabilia*. Sed placet etiam hîc annotare quomodo Thargum Hieroſolymitanum hunc locum habeat; *Nonne ſi emendaveris opera tua in ſeculo iſto, condonabitur & remittetur tibi in ſeculo futuro? Quòd ſi non emendaveris opera tua in ſeculo hoc, ad diem judicii magni peccatum tuum conſervabitur, & ad oſtium cordis quieſcit. Verùntamen in manum tuam tradidi poteſtatem concupiſcentiæ malæ: & tu dominare ei, ſive ad bonum, ſive ad malum.*

8. *Et locutus eſt Cain Abelo*] Quid ille locutus fuerit non exprimitur in textu: hinc variant commentatorum opiniones. Aben Ezra putat Cain narraviſſe Abelo fratri ſuo omnia verba quibus objurgaviſſet eum Dominus. Alii ſentiunt eum amicè & fraterne locutum fuiſſe Abelo, diſſimulando odium, quò faciliùs ipſum in rus pertraheret, atque ità incautum ibi opprimeret. Author paraphraſis Hieroſolymitanæ hunc locum ità explicuit; *Et dixit Cain ad Abel fratrem ſuum, Veni, & egrediamur in agrum. Et accidit cùm egreſſi eſſent ambo in agrum, reſpondit Cain. Non eſt judicium, nec judex, nec ſeculum aliud nec merces bona pro juſtis, nec pœna pro impiis; nec Dei miſericordiâ creatus eſt mundus, nec Dei miſericordiâ regitur mundus, eò quòd ſuſcepta eſt oblatio tua cum beneplacito, mea verò non eſt ſuſcepta cum beneplacito. Reſpondit Abel & dixit ad Cain, Eſt judicium, eſt judex, eſtque ſeculum aliud; merces item bona pro juſtis, & pœna pro impiis. Miſericordiâ quoque Dei conditus eſt mundus, atque miſericordiâ illius gubernatur: utique propter opera bona gubernatur. Quia enim meliora fuerunt opera mea tuis, ſuſcepta eſt oblatio mea cum beneplacito, tua verò non eſt ſuſcepta cum beneplacito. Cúmque duo iſti contenderent in agro, inſurrexit Cain contra Abelem fratrem ſuum, & occidit eum.* Hactenus ille. Ex quibus etiam apparet unde vel LXX vel vulgata Latina editio deſumpſerint illud quod ipſi habent, *Egrediamur foràs*; nempe ex Paraphraſte Hieroſolymitano. Quare ſatìs temere agunt, qui ſicubi Latinam illam vulgatam editionem non ad literam per omnia textui Hebraico correſpondere vident, exſibilant eam, damnant, rejiciunt, atque penitus explodunt, non attendentes quid vel quem ſecutus fuerit ejus author. Hoc enim ferè ſemper deprehendo, quòd ſi quando à veritate Hebraica diſſentire videtur, eum vel LXX, vel paraphraſim Chaldaicam, vel aliquem ex Rabbinis Hebræorum ſecutum fuiſſe. Non eſt ergo temere nata vulgata Latina editio, ut quidam ſcioli ſtultè & impudenter clamitant.

10. *Vox ſanguinis familiarum*] Ad literam eſt, *Vox ſanguinis ſeminum*, &c. Intelligit autem liberos & poſteros qui ex illo naſci debebant.

12. *Robur ſuum*] i. Tantum quantum bene poſſet.

15. *Imò omnis qui occiderit Cain*, &c.] Quidam per reticentiam hæc dicta volunt, hoc ſenſu, quaſi Deus dicere ad Cain voluerit, *Noc ſic erit, Cain, ut tu opinaris, imò qui te occiderit, ſic & ſic punietur*, Per reticentiam ſcilicet genere ſupplicii ac pœnæ ſuppreſſo, quod uſitatum eſt in hujuſmodi locutionibus. Et quod additur, *In ſeptem generationes vindicta ſumetur ab eo*, &c. ſic legunt & intelligunt, quaſi innuat Dominus ipſum Cain non tum mox periturum, ut ipſe timebat, ſed in ſeptimam uſque ætatem ac ſeculum duraturum, quo demum futurum ſit ut pœnas luat ſui homicidii; Quod factum dicunt quando à Lamech (ut Hebræi tenent) jaculo pro fera occiſus fuit. Verùm ſimpliciſſima hujus loci ſententia hæc eſſe videtur; quòd multiplex graviſſimáque pœna hîc ſignificetur quam daturus ſit qui Cain occiderit. Quem, impium licèt homicidam, ideo Dominus in terris diutius exſtare voluit, ut aliis exemplum ac terror eſſet, quò ſibi diligentiùs caverent ab homicidiis: Unde & ſignum in eo Deus collocat, nè quis facilè & temere eum opprimat. *Septem* ergò *generationes* pro *multas* poſuit, more Scripturæ; Quod Hebræi ſic efferunt, דרך המקרא לובר שבע ושבעה לחסבון רב לפי שכל ימי העולם שבועות, i. *Mos Scripturæ eſt Septenarium numerum pro Multo uſurpare, eò quòd omnes dies ſeculi in hebdomadas diſtribuuntur.* Huic ſententiæ & R. D. K. adſtipulatur, ſicut eſt videre in Radicibus ejus.

16. *Et egreſſus eſt Cain à conſpectu Domini*, &c.] Sen-

ſus

sus est ; Discessit ab eo loco ubi Dominus illum convenerat, ubi tum erat Ecclesia & cœtus piorum ad cultum Dei confluentium, atque ultro citróque oberravit in terra quam antea coluerat prope paradisum.

19. *Nomen uni Adah, & nomen alteri Zillah*] Hebræi sentiunt hæc nomina non fortuitò mulieribus istis contigisse, sed ab eventu ; Adah enim nomen suum indè sortitam esse, quòd postquam à marito gravida facta est, cum eo non ampliùs commercium & consuetudinem habuerit, atque ità ab eo, donec perperisset, *separata*, tanquam vidua sola habitaverit. Altera verò, Zillah, ab *umbra* nomen obtinuit. צל enim *umbram* significat; quòd scilicet sub umbra mariti, hoc est, penes maritum, semper fuerit, quâ maritus non ad procreandos liberos, sed ad explendam libidinem suam utebatur : unde &, marito ut magìs placeret, adornabatur pretiosis vestibus, & delicatis cibis ad augendam & retinendam formam nutriebatur ; simul atque, nè conciperet ac gravida fieret, poculo sterilitatis potabatur. Ferunt enim morem fuisse eo tempore, ut qui duas haberent uxores, alterâ ad progignendos liberos, alterâ ad carnis voluptatem exsatiandam uterentur.

20. *Doctor alendi pecoris*] מרי Mare *dominum* & *doctorem* significat. Sic vocat cum, quòd rationem alendi pecoris primus invenerit & tenuerit.

23. *Non occidi virum*, &c.] Quidam Hebræorum hunc locum sic explicant ; Quòd uxores Lemech à commercio & consuetudine illius ideo abstinuerint quòd primus armorum inventor exstitisset ; unde putabant illum pœnas Domino daturum. Lemech ergò, ut uxores suas sibi rursùm copularet, amicè alloquitur eas, atque ità negotium exponit ; Etsi arma eorúmque usum primus adinvenerit, nullum tamen adhuc se occidisse, ut Cain fecerit; non ergò esse ut sibi hinc malè metuant : Quòd si omnino propter hoc aliquid mali sustinendum sit, id in multos annos dilatum iri, quandoquidem ipsi Cain sua pœna in septimam usque generationem protracta fuerit. Alii aliam adferunt expositionem. Quòd si plura nosse cupis, vide meam Collationem. ¶ *Ut propter eum ego portem peccata*, &c.] *Portare peccatum*, Hebraismus est, pro *reum fieri & pœnam peccati sustinere*. Unde & Christus in Evangelio *Agnus Dei, qui peccata mundi portaverit*, dicitur, i. qui pœnam peccatorum totius mundi sustinuerit.

26. *Ut non orarent in nomine Domini*] Tenent quidam Hebræorum, Seth filium suum Enosch ità vocavisse, quòd tum miserum & calamitosum seculum esset, degenerantibus scilicet hominibus à vero Dei cultu ad idololatriam, impiâ ac flagitiosâ vitâ magìs atque magìs apud illos invalescente : quod nomine *Enosch* innui putant. *Enosch* enim Hebræis non simpliciter *hominem*, sed *afflictum*, *miserum*, *deploratum* ac *calamitosum* significat. Quòd si miraris quòd Onkelus contrariam à veritate Hebraica sententiam reddiderit, scias hoc accidisse ex ambiguitate vocis הוחל *huchal*, quam alii pro *incipere*, alii pro *violari* & *profanari* exponunt. Postremum verò secutus esse videtur Onkelus, quasi ità legerit, *Tunc profanata est invocatio nominis Divini*. Complutensis tamen editio convenit cum textu Hebraico : ità enim habet, בנין שריאו בני אינשא לצלאה מאשב דיי, i. *Tunc cœperunt homines orare in nomine Domini*.

IDEM.

1. וְהָאָדָם יָדַע אֶת חַוָּה *Adam verò cognovit uxorem suam*] *Cognoscendi* verbum pudicum est, pro *concumbere* & *rem habere* ; Quod ideo Scripturam usurpare Judæorum quidam dicunt, quòd coitus debeat fieri animo sobrio & bene constituto : alii, שיווג הצדיק עם אשתו היא קדושה וטהורה ונקיורת. i. *eò quòd conjugium justi cum uxore sua sanctum, mundum & purum sit*. Quòd autem lingua Hebræa res obscœnas honestis & pudicis vocabulis circumloquitur, hinc *sanctam linguam* appellari adserunt. Alii concubitum *cognoscendi* vocabulo efferri dicunt, eò quòd semen virile à capitis cerebro descendat per venulas, quæ sese ramificant per dorsum hominis ; Quod postea ex nostris quidam ad mysterium trahunt ; Quod simili modo, si semen gratiæ Divinæ à Deo Capite nostro in nos fluat, nascamur filii Dei. R. S. verbum ידע in præterito plusquam perfecto exponit, *cognoverat*, hoc sensu, Quòd ante prævaricationem & ejectionem è paradiso Eva, ab Adamo, mox atque illi adducta fuit, cognita fuerit ; imitatus veteres Judæos, qui sentiunt Evam primo congressu multos concepisse & edidisse. Dicunt enim quòd *bini ascenderint lectum, & septem descenderint*. Sed Judaicus hic error est. Non enim tum furiosâ illâ libidine accensus erat Adam ut nunc sunt adolescentes. Alia erat tum ratio quàm hodie sit. Disputatur à quibusdam circa hunc locum, Conjugium consummari & impleri per carnalem copulam, ut ipsi loquuntur : quod infirmum est. Nam verum conjugium consummatur per conjunctionem illam, quæ fit ex verbo Domini & juxta verbum Domini, quam Hebræi חופה *Chuppa* nominant, nos *nuptias*. Probatur hoc ex Deut. 22. ubi pro uxore habetur virgo desponsata & nondum cognita. Hinc & verum conjugium fuit inter Josephum & Mariam. *Chuppa* autem olim locus apud Hebræos dicebatur, in quo sub velamine sponsus cum sponsa sese abdebat, & colloquebantur, ut mutuo colloquio animi arctiùs coalescerent, matrimoniúmque initum magìs corroboraretur ; Quod & tum demum, non antea, ratum & confirmatum habebatur, cùm sponsus ex Chuppa prodibat ; ex quo statim etiam magno gaudio circumstantium excipiebatur. Ad quem morem & consuetudinem prophetа David respexit, Psal. 19. 6. ubi de sole sic canit, והוא כחתן יצא מחפתו ישיש כגבור לרוץ ארח. i. *Ipse autem tanquam sponsus egreditur de thalamo suo, exsultabit ut gigas ad currendam viam suam*. q. d. Sicut ingens gaudium est cùm sponsus ex Chuppa prodit, sic & sol suo exortu & progressu magno gaudio & lætitiâ homines afficit. Quod pulchrè in verum illum Solem justitiæ, Christum inquam, verum Sponsum, ac sponsam suam, Ecclesiam, competit, si mysticâs interpreteris. Adhuc hodie apud Germanos Judæos matrimonium sub Chuppa, id est, operimento quod quatuor vectibus tenetur, ante Synagogam confirmatur. Ubi verò nulla est Synagoga, vetitem, quam טליח vocant, super sponsum & sponsam in memoriam veteris consuetudinis expandunt.

וַתַּהַר וַתֵּלֶד אֶת קַיִן *Et concepit, & peperit Cain*] *Concipere* Hebræis non id tantùm quòd Latinis & Græcis, verùm omnem illum עצבון laborem & molestiam quam mulieres gravidæ experiuntur, significat ; Sicut & *pariendi* verbum non tam *parturitionem*, quàm curam illam quam matres in fovendis ac educandis infantibus sustinent, significat.

קָנִיתִי אִישׁ אֶת יְהוָה *Acquisivi virum ipsum Dominum*] קנה Hebræis non tam *emere* quàm *quâvis ratione acquirere & comparare* significat. Unde hìc dicunt, קניתי אינו קנין ממש אלא דבר המושג בהשתדלות. i. *Verbum* acquisivi *hìc non simpliciter emere significat, sed rem studio partam & acquisitam*. Variè autem legitur exponitúrque vocula את ab Hebræis hoc in loco. Quidam enim legunt, *per Dominum*. Quam lectionem sequitur author Latinæ vulgatæ editionis ; ut sit sensus ; *favente Domino, Dei dono ac munere*. Alii, *à Domino* ; ut idem valeat quod præpositio מן. Alii, *cum Domino*. i. auxiliante Domino, ut R. S. qui sic exponit, q. d. Eva, Me & maritum meum Dominus solus creavit, verùm in condendo Cain & nos adhibuit sibi cooperatores. Nehemanides legit, *coram Domino*, hoc sensu, *Filius iste erit mihi possessio Dei, ut cùm nos moriamur, ipse loco nostri colat Creatorem suum*. Et probat hanc suam sententiam paraphrasi Chaldaicâ, quæ habet, נבר קדם יי. i. *virum coram Domino* : & sic habet editio Complutensis. In Venetiano verò exemplari legitur, נברא מן קדם יי i. *virum à Domino*. Diversæ huic lectioni occasionem dedit vocula את, quæ æquivoca est ad omnia præmemorata significata. Et quia quisque suo abundat sensu, abundabo ego quoque & meo, simplicissimè accipiendo dictiunculam את, ut sit nota articuli, simul atque demonstrationis, ipsissimam rei substantiam cui jungitur do-

notans, hoc ſenſu, *Poſſedi*, ſive *acquiſivi*, *virum*, *nempe ipſum Adonai*, q. d. Acquiſivi illum ipſum virum qui eſt Adonai, i. Deus ſive Dominus; quem ſcilicet pollicitus eſt mihi Dominus, cùm dixit, *Semen tuum conteret caput ſerpentis*. Quia enim credidit Eva promiſſioni de ſemine mulieris, ſine dubio exiſtimavit hunc illud eſſe ſemen per quod caput ſerpentis eſſet conculcandum. Nec video quid obſtet quò minùs ad hunc modum exponatur, cùm nulla Scripturæ fiat injuria, nec ſit violenta longéque petita expoſitio: omnia enim manent in ſimplici ac naturali ſua ſignificatione. Et ſi hunc ſenſum ſequimur, pulchrè elucet Chriſti Divinitas ex nomine *Adonai*, quod ſoli Deo competit; éſtque validum argumentum contra impietatem ac perfidiam Judæorum Chriſti Divinitatem negantium. Nec impedit hanc expoſitionem, quòd Eva dicit, *Acquiſivi virum*, &c. cùm אִישׁ hîc, ut & in aliis locis, emphaticè accipiatur, non ſimpliciter virum ſignificans, ſed inſignem, nobilem, egregium, præclarum. Unde & Deus appellatione *viri* venit in Divinis literis, ut Exod. 15.3. Ubi Moſes in cantico ſuo Deum vocat אִישׁ מִלְחָמָה i. *Virum bellatorem*.

2. וַתֹּסֶף לָלֶדֶת אֶת אָחִיו אֶת הָבֶל *Et addidit parere fratrem ejus Habel*] Hebraiſmus eſt, *Et addidit parere*, pro, *Et rurſum peperit*, hoc eſt, more mulierum gravida facta eſt à viro. Et quidam Hebræorum tenent quòd uno partu plures enixa ſit Eva, cum Cain gemellam quoque edidiſſe, cum Hebel duas; Idque colligunt ex articulo אֶת, qui hîc ter ponitur, & ex verbo וַתֹּסֶף, *& addidit*, ſive *adjecit*, ſed Judaica hæc ſunt. הֶבֶל *Hebel* Hebræis *quod inane, vanum, ſupervacaneum & ſuperfluum eſt*, ſignificat. Hinc ſecundum filium Hebel nuncupatum volunt, quòd experta eſt Eva ſe non in Cain poſſidere promiſſum ſemen, adeóque ſuas cogitationes eſſe vanitatem. Alii *Hebel* dictum autumant ab eò quòd putarit Eva hunc filium abundare & ſuperfluum eſſe, rata ſe ſatis habere in Cain; hinc ſecundum filium *Hebel* vocat, quaſi ex ſuperabundanti & affluentia datum. Diſcimus certè hinc, quàm ratio & prudentia humana ſæpe ſuis conſiliis fallatur. Eva putat Cain illum eſſe in quo ſperanda ſit ſalus; ob hoc exſultans ait, *Poſſedi hominem per Deum*: alterum velut contemnens, *Hebel* vocat. Sic videmus Deum rejicere quos extollimus nos: contrà, quos nos contemnimus, hos Deus non rarò ad ſumma evehit. Nehemannus *Hebel* appellatum putat, ad ſignificandum quòd omnis poſſeſſio hominis vana ſit, juxta illud Eccleſ. 1.2. הֶבֶל הֲבָלִים הַכֹּל הֶבֶל i. *Vanitas vanitatum, omnia vanitas*. Verùm prima ratio, quam noſtri commentatores ſequuntur, ſolidior eſt.

וַיְהִי הֶבֶל רֹעֵה צֹאן וְקַיִן הָיָה עֹבֵד אֲדָמָה *Fuitque Hebel paſtor ovium; Cain verò fuit cultor terræ*.] Conſilium Spiritûs in Divinis literis eſt, deſcribere curſum verbi Dei, quo pacto Deus agat cum hominibus, quem in modum diſcernat pios à reprobis, & ut formet etiam vitam eorum. Patet hoc in Cain & Abel, qui fuerunt typus mundi, & diſcriminis vaſorum, hominum ſcilicet electorum & reproborum. Cain attentus erat ad rem, ſectans lucrum temporale: Abel verò, contemptis rebus terrenis, Deo vacabat, ſectans juſtitiam; Ad quam rem accommoda erat vita paſtoralis, quò liberiùs divinis cogitationibus operam dare poſſet. Et opiliones etiam mitiori ingenio eſſe creduntur, & paſcendi munere vivaciùs admonentur Dei ac beneficiorum illius. Hinc Rakenatenſis, *Moſes*, inquit, *paſcens oves memor eſt Petræ robuſtæ quæ paſcit Iſrael, eóque paſcenti in rubo illo apparuit. Ejuſdem memor in paſtura ovium Abel reſpicitur ab eodem.*

3. וַיְהִי מִקֵּץ יָמִים *Et factum eſt à fine dierum*] קֵץ *Kez*, ut Hebræi dicunt, eſt סוֹף הַזְּמַן, i. *finis temporis*. Eſtq; ſenſus, *à fine dierum*, i. *in fine*, aut *poſt finem dierum*; ſicut & Latini dicunt, *à funere*, i. *poſt funus*, &c. Et quia יָמִים *Jamim* non ſemper *dies*, ſed ſæpe *annum* ſignificat in Divinis literis, eò quòd annus per dies, certóque curriculo dierum conſtituatur, (ſicut & Hebræi ſcribunt, עַל שֵׁם שֶׁכָּל הַיָּמִים חוֹזְרִין לְסִדְרָן כְּבַתְּחִילָה בְּאֹרֶךְ וּבְקִצָּרָה i. *eò quòd omnes dies revertuntur juxta ordinem, ſicut in principio, in longitudine & in brevitate*. Et Kimhi in Radicibus, כִּי לֹא תִשָּׁלֵם לָנוּ הַחֹדֶשׁ וְהַשָּׁנָה כִּי אִם בְּיוֹם שָׁלֵם לֹא בְּמִקְצָת הַיּוֹם וְלִפְיכָךְ נִקְרֵאת הַשָּׁנָה יָמִים i. *Non enim perfectus nobis fit menſis & annus, niſi die perfecto, non parte diei, & ideo vocatur annus* Jamim.) Hinc Hebræi יָמִים hoc in loco pro *anno* quoque accipiunt; præſertim Aben Ezra, qui ſic ſcribit, וְעַל דַּעְתִּי כִּי נִקְרֵאת הַשָּׁנָה תְּמִימָה יָמִים i. *Et juxta meam ſententiam integer annus vocatur* יָמִים. Citátque hoſce locos quibus id probat; Lev. 25. יָמִים תִּהְיֶה גְאֻלָּתוֹ *Per dies anni erit redemtio ejus*. 1 Sam. 1. וַיַּעַל הָאִישׁ הַהוּא מֵעִירוֹ מִיָּמִים יָמִימָה *Et aſcendit vir ille de civitate ſua ab anno in annum*. Gen. 41. וַיְהִי מִקֵּץ שְׁנָתַיִם יָמִים, *Et factum eſt poſt duos dierum annos*. בְּלוֹמַר שְׁנִים שְׁלֵמִים, hoc eſt, *exactis duobus integris annis*. Eſt ergò ſenſus hîc, מִקֵּץ יָמִים, *poſt annum, exacto anno*, vel *poſt aliquot annos*, ut quidam legunt. Et omnino mihi placet ut certum & ſtatutum tempus per מִקֵּץ יָמִים intelligatur, quo ad cultum Dei convenerint. Semper enim ordo fuit in Eccleſia Dei per diſtributa tempora etiam ante legem. Et hanc ſententiam confirmat etiam vocula קֵץ; quæ non ſimpliciter *finem* ſignificat, ſed certum, præciſum, & determinatum.

וַיָּבֵא קַיִן *Et adduxit Cain*] אֶל מָקוֹם שֶׁקָּבַע לִתְפִלָּתוֹ i. *ad locum deſtinatum orationi*, ut inquit Aben Ezra. In certo enim loco (quod hinc colligitur) conveniebant, in quo ſacris ſolenniter operabantur, Deúmque colebant, audiendo verbum ejus, orando, & ſacrificando. Vides ergò Eccleſiam incepiſſe ſtatim ab orbe condito, ſempérque fuiſſe celebres ac ſolennes conventus hominum piorum; Quos quicunque negligunt & contemnunt, non erunt participes promiſſionum Dei, quæ tantùm in Eccleſia valent & efficaces ſunt, non extra Eccleſiam. Quod certè & veteres Hebræorum tenuerunt: hinc dixerunt, הַמְבַזֶּה אֶת הַמּוֹעֲדוֹת אֵין לוֹ חֵלֶק לָעוֹלָם הַבָּא i. *Qui contemnit ſolennes Eccleſiæ cœtus; non habebit partem futuri ſeculi*. Hæc notent ſectarii. Sed unde habuerunt Cain & Abel quòd ſacrificiis Deum honorant? Nimirum à patre ſuo, penes quem tum erat rerum poteſtas, functio ſacerdotii, ac verbi miniſterium, quo familiæ ſuæ præibat, inſtituens eos in verbo Domini, & explicans illis promiſſionem factam de ſemine mulieris caput ſerpentis conculcaturo. Unde & Hebræorum quidam ſentiunt quòd ſacrificia ſua ad patrem attulerint.

מִפְּרִי הָאֲדָמָה *De fructu terræ*] Quòd Cain de terræ fructibus, Abel de primogenitis ovium ſuarum Domino munera offerunt, monet nos, quemque de ſuo & juxta vocationem ſuam Domino ſervire debere, quatenus verbo Domini congruerit. Hebræi maximè putant Cain cum ſuo munere à Deo rejectum fuiſſe, quòd in adferendo eo non juſtam diligentiam ac ſtudium adhibuerit: dicunt enim quòd non juxta legem obtulerit; dein, quòd obiter de frugibus terræ, ut ut illi ad manum venerunt, non de adipibus; quódque non de primitiis frugum, ſed de reliquiis anno completo, מִמּוֹתַר מַאֲכָלוֹ, ut Hebræi dicunt: quod colligunt ex vocibus מִקֵּץ יָמִים & מִפְּרִי. Hæc quidem non uſque adeò impiè dicuntur, modò addas, ſacrificium Cain non ideò repudiatum fuiſſe quòd non fuerit ſatis ſplendidum, magnificum aut rectè diſpoſitum, ſed ob id potiſſimùm quòd illi defuit primum & præcipuum quod in omnibus ſacrificiis & ceremoniis requiritur, nempe fides, veráque animi gratitudo de Dei beneficiis. Sunt enim ſacrificia gratiarum actiones, deditiones in obſequium Dei, animíque atteſtationes ſeſe Deo mancipantis, ac de gratuito favore gratiam habentis. His certè carebat Cain; ideò repulſam paſſus eſt, nimiùm ſecurus apud ſe de prærogativa primogenituræ. Quòd ſi quid à Cain negligentiâ & non rectâ diſpoſitione ſacrificii peccatum eſt, ut Hebræi arbitrantur, ea certè ex incredulitate & indigentia fidei profecta eſt, ſine qua omnia noſtra opera non tantùm non ſunt grata Deo, ſed & peccata & abominatio in conſpectu Dei, juxta illud Apoſtoli, Rom. 14.23. *Quicquid ex fide non eſt, peccatum eſt*.

מִנְחָה לַיהוָה *Munus Domino*] De ratione ſacrificii, quòd

quod Hebræis מנחה *Mincha* dicitur, habes Lev. 2. Quidam à נחה *adducendo* & *adferendo* dictum putant. Offerebatur enim simila, adeps scilicet, frumenti purissimus succus. Alii *oblationem consolationis* exponunt; alii, *munus placationis*, ab הניח. Alii, à *quiescendo*. Tum enim maximè quiescit animus, ubi de favore Dei certus est, & venit ad plerophoriam fidei. Cultus spiritualis per *Mincha* intelligitur, qui est Deo gratias agere de remissis peccatis & de reliquis donis. Quidam ex nostris sentiunt utrumque, Cain & Abel, quod ad rationem & naturam sacrificiorum attinet, justum sacrificium obtulisse, imò Caini sacrificium in speciem splendidius fuisse quàm Abelis, quia erat Mincha; dein, ipse erat primogenitus; tertiò, Domino offerebat, non idolis; Sed ideo rejectum, quòd non in fide obtulerit. Animus enim ejus erat hypocriticus, & confidens propter jus primogenituræ; Abel verò erat animo demisso, non in se, sed in misericordia Dei, atque adeò promissione de Semine facta, confidente, propter quod voluit etiam Domino suo sacrificio gratias agere.

4. וְהֶבֶל הֵבִיא גַם הוּא מִבְּכֹרוֹת צֹאנוֹ וּמֵחֶלְבֵיהֶן *Sed & Hebel quoque adduxit de primitiis ovium suarum, & de adipe illarum*] Quòd Abel non simpliciter de primogenitis, sed & de adipe sive pinguedine illarum sacrificasse dicitur, hinc colligunt Hebræi Abelis sacrificium fuisse pacificatorium, quod ipsi שלמים *Schlemim* nominant, Græci τὸ τελειωτὸν, q. d. *perfectivum*. Nec obstat quod mox additur, *Et respexit Dominus ad Abel* ואל מנחתו i. *& ad munus ejus*. Nam etiam in fine sacrificii libatio fieri solebat, juxta morem sacrificii quod *Mincha* nominatur. Nostrorum quidam per *primogenita*, optima intelligunt, & per *adipem* pinguia quæque, hoc sensu, quòd ex optimis optima elegerit, sicut & D. Chrysostomus hunc locum explicat. Magnus certè Deus erat in corde Abelis, magna igitur quoque Deo pinguissima & optima obtulit, volens indè animi sui fidem in Deum, animique sui gratitudinem erga dona illius testari; quæ potiùs etiam quàm opus ipsum respexit Deus, ut habet Epistola ad Hebræos.

וַיִּשַׁע יְהוָה אֶל הֶבֶל וְאֶל מִנְחָתוֹ *Et respexit Dominus ad Hebel & ad munus ejus*] וישע i. *Et convertit se, & keret sich*. Nam שעה idem valet quod פנה. Est certè שעה Hebræis, ubi quis delectum facit nutu oculorum, hoc est, favorem nutu & oculis indicare & amanter aspicere. Quæ enim amamus, & quæ grata sunt nobis quibúsque delectamur, ad ea nos convertimus, libentérque ea aspicimus. Hinc est quod Onkelus vertit, והות רעוה קדם יי בהבל ובקורבניה *Et fuit beneplacitum coram Domino in Hebel & in oblatione ejus*. Vel, ut habet editio Complutensis, וקבל יי ברעוא להבל ולתקרובתיה i. *Et suscepit Dominus cum beneplacito Hebel & munus ejus*. Fuit autem respectus sive conversio Domini ad Abel, (nam בלשון בני אדם, ut Hebræus inquit, i. *humano more*, Scriptura de Deo loquitur) quòd ignem cœlitus misit, qui sacrificium Abelis absumpsit, sicut scribit Aben Ezra, & post illum Author fasciculi Myrrhæ; וירדה אש מאת יי ותאכל את החלבים i. *Et descendit ignis à Domino, et consumpsit adipem* sive *pinguedinem*. Atque ità benevolentiam suam erga Abelem & munus ejus declaravit. Nec desunt inter Hebræos qui dicunt, in igni illo cœlesti sacrificia absumente semper apparuisse leonis faciem; Quod si verum est, quis dubitat typum fuisse Christi, qui est Leo ille de tribu Juda, qui in sacrificiis illis ante legem & in lege adumbratus fuit: Qui tandem inedicibili charitatis igni & amore, vera pro nobis factus hostia in ara crucis, sordes peccatorum nostrorum exussit, Patri nos reconcilians; in quo solo etiam, & nullo alio, spirituales nostræ hostiæ, quas per illum Deo Patri offerimus, gratæ sunt, ut habet prior epistola Petri cap. 2. & epistola ad Hebræos c. 13. Nota autem quòd persona prius respicitur, deinde sacrificium; Quod argumentum est, per fidem oportere nos prius justificatos esse, si opera nostra Deo grata esse debent.

5. וַיִּחַר לְקַיִן מְאֹד *Et iratus est Cain valdè*] Hebræi octo vocabula habent quæ iram & indignationem significant, nempe, וחמה, נעס, רגז, קצף, עברה, וחרה, ועם, אף inter quæ vehementius est חרה, quod irâ totum accensum esse significat. Notatur hîc natura hypocrisεως, quæ est, quòd benignitate Dei erga alios ad blasphemias & fraternum odium irritatur. Pia autem simplicitas gratias Deo pro fratre habet, & ad preces pro simili dono consequendo, quatenus vocationi suæ congruit, incitatur.

שכן דרך הנבלמים שלא ישאו ראשם נמצא פניהם נופלים וְנָפְלוּ פָּנָיו *(Conciderúntque vultus ejus*] inquit Hebræus, i. *Sic enim mos est eorum qui ignominiâ affecti sunt, ut non attollant capita sua, atque sic concidunt vultus eorum*. Vultus certè animi index est. Et quæ simulata sunt, diuturna non sunt. Hinc Cain animi indignationem etiam externis signis prodit. Cadere vultus dicitur cùm quis demisso capite tristis incedit.

6. לָמָּה חָרָה לָךְ וְלָמָּה נָפְלוּ פָנֶיךָ *Quare succensus es tu? & quare conciderunt vultus tui?*] Observa verum esse quod dicit David, Psal. 5. 4. *Non est Deus volens iniquitatem*, &c. Non certè delectatur peccatis nostris. Et neminem ad peccatum cogit. Hinc est quòd venit ad Cain, & hortatur ut deponat animum hostilem, quem conceperat contra fratrem invitans, eum ad pœnitentiam pollicitatione præmii & comminatione pœnæ.

7. הֲלוֹא אִם תֵּיטִיב שְׂאֵת וְאִם לֹא תֵיטִיב לַפֶּתַח חַטָּאת רֹבֵץ *Nónne, si bene egeris, superior eris? Quòd si non bene egeris, ad ostium peccatum cubat, &c.*] Locus iste variè & legitur & exponitur à commentatoribus cùm nostris tum Hebraicis. Et variandi occasionem dedit, quòd omnia hîc concisè & vocibus ambiguis dicuntur. Nam verbum שאת æquivocum est ad multa significata. Modò enim significat *auferre præmium*; (quo sensu accipit Latina vulgata editio. *Nonne, si bene egeris, recipies?* subaudi *mercedem*) Modò *condonare* & *remittere peccata*; ut sit sensus, *Si bene egeris, condonabitur*, seu *remittetur tibi peccatum tuum*: quem sensum secutus est Paraphrastes Chaldæus, qui sic habet, הלא אם תוטיב עובדך ישתבק לך ואם לא תוטיב עובדך ליום דינה חטאך נטיר דעתיד לאתפרעא מינך אם לא תתוב ואם תתיב ישתבק לך i. *Nonne, si bene egeris opera tua, dimittetur tibi? Et si non bene egeris, in diem judicii peccatum tuum servatum est, in qua futurum est ut ulciscatur de te, si non convertêris: & si convertêris dimittetur tibi*. Sic habet editio Complutensis. Idem sequitur & R. D. K. in Radicibus, אם תטיב מעשיך יהיה לך כפרה i. *Si emendaveris opera tua, erit tibi expiatio*. Aliquando *offerre*, *sacrificare*, & *in sacris operari* significat, (quo significato accipit Nehemanides;) interdum *attollere* & *levare*; hoc sensu, *Nonne si bene egeris, attolles?* subaudi *vultum*; hoc est, recto vultu incedes, vivéfque in gaudio & lætitia. Et hanc sententiam amplectitur Aben Ezra: ut sit antithesis illius, *Cur concidit facies tua?* Nonnunquam *exaltari* & *superiorem esse* significat: qua in significatione maximè hîc accipiendum videtur. In simili enim forma & significato infrà quoque ponitur in prophetia Jacob, ubi de superioritate, prælatura & dignitate fit mentio, c. 49. 3. ראובן בכרי אתה כחי וראשית אוני יתר שאת ויתר עז i. *Reuben primogenitus meus. Tu virtus mea, & principium roboris mei, excellentia dignitatis, & excellentia fortitudinis*, &c. Ubi certè Jacob patriarcha per שאת dignitatem sacerdotii, quâ Reuben, ut primogenitus, alios excellere debebat, intelligit. Quem in modum & Onkelus reddidit, דאובן בוכרי את חילי ורישׁ תוקפי לך הוה חוי למסב תלתא חולקין בכירותא כהונתא ומלכותא על דאולת לקבל אפך אה כמיא בדם לא אהניתא חולק יתיר לא תסב ארי סליקתא בית משכבי אבוך בגין אחיל תא לשוויי ברי סליקתא i. *Reuben, primogenitus meus es robur meum, & principium fortitudinis mea. Tu accepturus eras tres partes, primogenituram scilicet, & sacerdotium, & regnum: sed quia secutus es voluntatem tuam, sicut aqua effusa, non proficies; neq; accipies portionem superexcrescentem, quoniam ascendisti cubile patris tui. Tunc, fili mi, violasti, quando ascendisti stratum meum*. Hactenus Onkelus. Ex cujus versione facilè

liquet quæ ſit vis, ſenſus & genuina ſignificatio vocis שאת hoc in loco; quod item jus prærogativæ, quod penes primogenitum erat. Jam quia & Cain primogenitus erat, conſiſus jure primogenituræ, putabat munus ſuum gratius fore Domino munere fratris. Sed quia diverſum fieri videt, ſe videlicet rejici & fratrem acceptari, iratus ac dolens nè prerogativa ad fratrem transferretur, mox de fratre necando cogitat, ut ſic, ſublato fratre, penes ſeſe, tanquam primogenitum, ſuperioritas rerúmque poteſtas remaneret. Quod ubi animadvertit in eo Dominus, adeſt, avocans eum à malo propoſito, proponens præmium, ſi vitam emendet; ſecus, ſi malus eſſe pergat. Dicit ergò, Nonne ſi emendaveris vitam, ſuperior eris, nec eſt quòd tibi aliquid deceſſurũ timeas: Si verò impius eſſe perges, nec vitam emẽdaveris, non impunè abibis, ſed dabis pœnas.

לַפֶּתַח חַטָּאת רֹבֵץ *Ad fores peccatum cubat*] Variant quoque & in his exponendis Scriptores. Quidam ſic interpretantur, quaſi hâc formulâ loquendi ſignificetur fore ut Cain mox poſt perpetratum paricidium pœnas luat; ſicut & factum eſt: nam ſtatim à Domino in exſilium relegatus fuit. Et hunc ſenſum ſecutus eſt author Latinæ editionis vulgatæ, *Statim in foribus peccatum aderit*, i. Pœna peccati, ſive punitio, in foribus eſt, & te manet. Alii ſic intelligunt, Etiamſi nemo ſit qui pœnam à te ſumat ſi fratrem occideris, (nam nondum erat uſus gladii) non tamen ob id impunè abibis. Erit tempus quo pœnas exſolves, nempe in die judicii, quo peccatum tuum, etiamſi hic aliquamdiu occultum maneat, revelabitur. Et hanc ſententiam amplectitur Onkelus in ſua paraphraſi.

וְאֵלֶיךָ תְּשׁוּקָתוֹ וְאַתָּה תִּמְשָׁל בּוֹ *Et ad te appetitus ejus, & tu dominaberis illi*] Hæc quidam ad peccatum referunt, hoc ſenſu, Utcunque te יצר הרע, i. *mala illa concupiſcentia*, ad occidendum fratrem ſolicitat & incitat, cave illi des locum, quin potiùs omnibus modis reſiſte, nè ab illa opprimaris; imo tu eam opprime, vince, & dominare, juxta illud Pauli, *Nè regnet peccatum in mortali veſtro corpore*. Alii ad Abelem referunt, eò quòd relativa *ejus* & *ille* apud Hebræos ſint maſculini, *peccatum* verò fœminini generis; ídque duplici ſenſu: Prior, ut ſit ſermo objurgatorius; q. d. Deus ad Cain, Num Abelis deſiderium & ſuſpectio ad te eſſe debet, quemadmodum mulieris ad maritum? Num tu dominus ejus? Caput ejus es? Minimè. Alter, Non eſt, mi Cain, quòd timeas tuæ prærogativæ, quæ debetur tibi ex jure primogenituræ. Nam etſi munus fratris tui ſuſceperim, tuum autem excluſerim, nihilominus tamen penes te tanquam primogenitum erit rerum poteſtas, *ad te appetitus ejus*. i. Sub tua poteſtate Abel erit, & tu eris illius Dominus. Non eſt ergò cur fratri tantopere iraſcaris. Depone hoſtilem animum, & cave nè quicquam illi noceas. Videtur ergò hujus loci is ſimplex eſſe ſenſus, Nonne, ſi bene egeris, hoc eſt, ſi vitam & mores emendaveris, pietatíque ex animo ſtudueris (nam verbum תִּשְׂיא tranſitivum eſt: Unde alii ad vitæ innocentiam, alii ad ſacrificium referunt) ſuperior, excellentior & dominus eris? Nec eſt quòd tibi tantillum deceſſurum formides. Quòd ſi non bene egeris, & malus eſſe perges, etiamſi ſuperior futurus ſis eò quòd primogenitus es, non tamen propterea impunè evades. Erit aliquando tempus quo crudeliſſimè punieris. Da ergò operam ut pravæ illi affectioni ad peccandum te uſque ſolicitanti fortiter reſiſtas, & vincas, nec ullo modo permittas ut erumpat & graſſetur. Quòd ſi poſtremam clauſulam ad Abelem potiùs referre libet, ſenſus erit quem paulò antè indicavi. Ut ità tria ſint quibus Deus iratum Cain mitigare, & ab hoſtili in fratrem odio avocare voluerit; Pollicitatio præmii, commĩnatio pœnæ, & fratris ſubjectio. Sed abundet quiſque ſuo ſenſu, modò non contra analogiam fidei.

8. וַיֹּאמֶר קַיִן אֶל הֶבֶל *Et dixit Cain ad Hebel fratrem ſuum*] Conciſus ſermo eſſe videtur; non enim exprimitur quid dixerit. Latina vulgata tranſlatio adjectum habet, *Egrediamur foràs*; Quod à ſciolo aliquo adjectum eſſe videtur, cùm non ſit in textu Hebraico, neque etiam legatur in vetuſtis quibuſdam Latinis ſcriptis codicibus. Nonnulli ſic explicant, quòd Cain Abeli narraverit omnia quæ dixerat ei Deus, ut ſe reſipuiſſe ſignificaret: In quam ſententiam inclinat & Aben Ezra, qui ſic ſcribit, הקרוב אלי שאמר לו כל חתוכחות שהוכיחו השם. i. *Videtur mihi quòd dixerit ei omnes objurgationes quibus objurgavit eum Dominus*. Alii, quòd duris verbis ſit eum allocutus, ut indè haberet occaſionem inſurgendi in eum. Et præpoſitio אל aliquando adverſativa eſt, q. d. *Et locutus eſt contra fratrem ſuum*, &c. Alii ſentiunt quòd amica verba dixerit ad fratrem, quibus paricidalem animum contexerit, ut ſibi minùs caveret Abel, atque ità incautus opprimeretur. Cain ergò typus eſt omnium hypocritarum, quorum natura eſt celare conſilium ſuum. Ore quidem Deum fatentur, ſed corde negant. Porrò in Thargo Hieroſolymitano commemoratur Cain & Abelem hunc in modum inter ſe collocutos fuiſſe, ואמר קין להבל אחוי איתא ונפיק לאפי ברה והוה כך נפקו תרוויהון לאפי ברא עני קין ואמר להבל אחוי לית דין ולית דיין ולית עולם אוחרן ולא למתן אנר טב לצדיקיא ולא למתפרע מן רשיעיא ולא ברחמין אתברי עלמא ולא ברחמין הוא מדבר מן בגלל סה איתקבל קורבנך מנך ברעו ומני לא איתקבל ברעיא עני הבל ואמר לקין אית דין ואית דיין ואית עלם אוחרן ואית מתן אנר טב לצדיקיא ולאתפרע מרשיעיא וברחמין אתברי עלמא וברחמין הוא מדבר ברם בפירי עובדין טבין הוא מדבר על דהוון עובדיי תקנין מן דידך אתקבל קרבני מני ברעוא ומינך לא אתקבל ברעוא והוו תרוויהון מנצין באפי ברא וקם קין על הבל אחוי וקטל יתיה. i. *Et dixit Cain ad Hebel fratrem ſuum, Egrediamur in agrum. Et factum eſt, cùm egreſſi eſſent ambo ipſi in agrum, dixit Cain Abeli fratri ſuo, Non eſt judicium, neque judex, neque ſeculum aliud: Neque merces bona dabitur juſtis, nec ultio ſumetur de impiis: Nec ex miſericordia Dei creatus eſt mundus, neque miſericordiâ ejus gubernatur: Eò quòd ſuſcepta eſt oblatio tua à te cum beneplacito, à me verò non eſt ſuſcepta. Reſpondit Hebel & dixit ad Cain, Eſt judicium, & eſt judex: Eſt ſeculum aliud: Eſtque præmium bonum quod manet juſtos, & ultio quæ impios manet. Inſuper & per miſericordiam Dei creatus eſt mundus, cujus miſericordiâ ab eodem regitur. Veruntamen propter opera bona gubernatur. Quia opera mea meliora ſunt tuis, ideo ſuſcepta eſt oblatio mea à me cum beneplacito, à te verò non ſuſcepta eſt cum beneplacito. Cùm ità inter ſe duo iſti rixarentur in agro, inſurrexit Cain contra Hebel fratrem ſuum, & occidit eum.* Hactenus Thargum Hieroſolymitanum.

וַיָּקָם קַיִן אֶל הֶבֶל אָחִיו וַיַּהַרְגֵהוּ *Conſurrexit Cain in Hebel fratrem ſuum, & occidit eum*] Colligunt Judæi ex *ſurgendi* verbo Abelem viribus præſtantiorem primo congreſſu ſtraviſſe ipſum Cain; quem cùm ex commiſeratione non occidit, verùm iterum ſurgere paſſus fuit, Cain denuo invaſit Abelem, atque ità occidit. Verùm tu noveris *ſurgendi* verbum non ſemper ejus eſſe qui jacet, ſed aliquando ejus qui ad opus ſeſe accingit, & contra aliquem inſurgit. Quâ ſignificatione hoc in loco accipitur. Cauſa hîc expendenda eſt hujus odii. Ea nimirum eſt, quòd propter gratiam ac fidem in Deum fratrem occidit. Typum igitur habes perſecutionis piorum.

9. אַי הֶבֶל אָחִיךָ *Ubi eſt Hebel frater tuus?*] Magnum eſt quòd Deus Cain, poſtquam occidit fratrem, iterum convenit. Atque de illo rogat ubinam locorum ſit, non quòd ignoraret, ſed ut (ſicut Hebræi ſentiunt) ipſi Cain confitendi & agnoſcendi flagitium ſuum occaſionẽ daret, quò adhuc miſericordiam inveniret. Adeò non vult perire hominem Deus. *Non* enim, ut Propheta inquit, *Mortem vult peccatoris, ſed ut convertatur & vivat*. Hæc R. S. Hebraicè ſic tradit, אי הבל אחיך לחכנס עמו בדברי נחת אולי ישיב ויאמר אני הרגתיו וחטאתי לך. Senſus eſt, *Deum ideo tam blandè interrogaſſe Cain de fratre, ſi fortè reſipiſceret, ac diceret, Ego occidi eum, & peccavi contra te.* Sed quia impudenter negat & diſſimulat peccatum ſuum, miſericordiam flocci pendit, nec in tempore reſipiſcit, hinc poſtea, ubi peccatum ejus à Deo

produ-

producitur & manifeſtatur, ad deſperationem adigitur. In tempore ergo deſiſtendum à malo, agnoſcendum peccatum, & meditanda eſt vera pœnitentia.

וַיֹּאמֶר לֹא יָדַעְתִּי הֲשֹׁמֵר אָחִי אָנֹכִי *Et ait, Neſcio: nunquid cuſtos fratris mei ſum ego?*] Non tantùm non fatetur & agnoſcit peccatum ſuum, ſed & Deo turpiter illudit, arguentem irridet, atque cum indignatione & ſanna contemnit. Sic ſe habent qui Deum in corde ſuo abjecerunt, & verbum ejus non audiunt. Magna certè blaſphemia contra Deum eſt, ſic vivere quaſi Deus nihil curet res humanas, opera tua nullus videat, curet & animadvertat. Talis ab Hebræis vocatur נוֹנֵב דַּעַת הָעֶלְיוֹנָה, *qui ſuffuratur ſcientiam Divinam.* Et talem Cain fuiſſe dicunt. De quo & ſic ſcribunt, שלשה הם שבדקן הקב"ה ומצאן עביט של מימי רגלים קין וחזקיהו ובלעם קין לא ידעתי השומר אחי אנכי היה לו לומר רבונו של עולם הלא כל הנסתרות גלויות לך בלעם שאמר לו המקום מי האנשים האלה עמך : היה לו לומר יהוה אלהים אתה ידעת כמו שאמר יחזקאל והוא השיב בנאוה בלק בן צפור מלך מואב שלח אלי חרבה מבקשים יש לי הוקיהו היה לו להשיב לישעיה אתה נביא של מקום ואתה שואל אלי התחיל מתנאה ואומר מארץ רחוקה באו אלי לכך נענש ועל ששמח עליהם והאכילם על שולחנו. i. *Tres ſunt quos ſcrutatus ſive ſciſcitatus eſt Deus, & reperit eos tanquam matulam urinalem, Cain, Ezechiam, & Bileam. Cain dixit, Neſcio: num cuſtos fratris mei ſum ego? Cùm potiùs reſpondere debebat, Domine, nonne omnia occulta manifeſta tibi ſunt? Ad Bileam dixit Deus Num. 22. Qui ſunt viri iſti tecum? Ad quæ reſpondere debuit, Deus, tu noviſti; ſicut Ezechiel fecit; Verùm arroganter reſpondet, Balak filius Zippor rex Moab miſit ad me, qui de multis me interrogarunt. Ezechiam quoque reſpondere decebat Eſaiæ, Tu propheta Dei es, & interrogas me? ſed cum faſtu quodam cæpit reſpondere illi, dicens,* Eſa. 39. *De terra longinqua venerunt ad me. Ideo punitus fuit, & quòd gaudium ab iis conceperat, menſæq; ſuæ convivas fecerat.* Hactenus Hebræi. Quæ propterea adduxi, ut videas etiam illos agnoſcere quàm ægrè ferat Deus ſi quis peccatum ſuum diſſimulet, juxta illud in Proverbiis, מכסה פשעיו לא יצליח מודה ועוזב ירוחם, *Qui celat iniquitates ſuas, non bene habebit: qui verò confitetur, & deſiſtit, gratiam conſequetur.* Exemplo eſt Cain, qui, ut Hebræi dicunt, eò quòd negavit admiſſum peccatum, in duplo peccavit, ונראה כניפר בהשנחת השם, i. *Et viſus eſt tanquàm is qui negat & inficiatur curam ſive providentiam Dei.*

10. מָה עָשִׂיתָ קוֹל דְּמֵי אָחִיךָ צֹעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה *Quid feciſti? Vox ſanguinum fratris tui clamat ad me de terra*] *Quid feciſti?* Hâc durâ interrogatione exaggerat ei facinus. q.d. Quid feciſti, quòd amicâ meam admonitionẽ de remittendo odio erga fratrẽ contempſiſti? Quòd pœnam quâ comminatus ſum peccatum tuum, ſi pergas, non inultum fore, non horruiſti? Et quòd non reveritus es etiam germanum fratrem tam crudeliter occidere, qui in nullo te læſit? Quòd item non magis dolet tibi te tam horrendum flagitium deſignaſſe? Quòd denique ipſum celas, negas, inficiaris, quaſi ipſe ignorem, & fratris tui curam prorſus nullam habeam? Quid hoc aliud eſt quàm Deum ipſum negare, totúmque illum, cum ſua providentia, quâ cuncta ſubſiſtunt, velle planè è medio tollere? *Vox ſanguinum fratris tui*, &c. Rei inanimatæ tribuitur vox. q. d. Sanguis fratris tui à te effuſus in terram teſtatur te illum occidiſſe. Conſoletur hic locus omnes pios qui propter juſtitiam Dei à mundo occiduntur, ſe adhuc vivere apud Deum, illíque maximè curæ eſſe. *Eſt* enim *pretioſa mors ſanctorum in conſpectu ejus.* Hinc & Chriſtus in Evangelio dicit, *Ut veniat ſuper vos omnis ſanguis juſtus qui effuſus eſt ſuper terram, à ſanguine Abel juſti*, &c. Et Epiſtola ad Hebræos habet cap. 11. *Per fidem uberiorem hoſtiam Abel obtulit Deo quàm Cain; per quam teſtimonium meruit quòd eſſet juſtus, teſtimonium perhibente de donariis illius Deo. Et per hanc mortuus adhuc loquitur.*

צֹעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה *Clamat ad me de terra*] Q.d. Etſi fraternum cruorem terrâ diligenter abdidiſti, putans illum nunc latére, cùm nullum ſuperſit veſtigium cædis, apertus eſt tamen oculis meis. Falleris ergò miſerè cum tuo perverſo judicio.

11. וְעַתָּה אָרוּר אַתָּה מִן הָאֲדָמָה *Et nunc maledictus es tu à terra*] Q.d. Ex parte ipſius terræ, reſpectu ipſius terræ. Hoc eſt, Terra quam coles erit maledicta. Quæ jam maledicta eſt propter peccatum primi parentis, iterum propter te maledicetur. Quid autem ſit terram maledici exponit cùm dicit, *Cùm operatus fueris terram*, &c. Vel ſenſus eſt, *Maledictus es à terra, quæ aperuit os ſuum*; &c. Hoc eſt, Terra quâ abuſus es ad contegendum effuſum fratris cruorem, ipſa teſtabitur te hominem maledictum eſſe, eò quòd, cùm illam excolueris, non reſpondebit labori tuo: Dein non habitationem ſuppeditabit tibi; ſed exſul & extorris eris.

12. כִּי תַעֲבֹד אֶת הָאֲדָמָה לֹא תֹסֵף תֵּת כֹּחָהּ לָךְ *Cùm excolueris terram, non addet dare tibi vim ſuam*] i. Non tantum dabit quantum bene poſſet. Etiam optimè culta, malignè votis reſpondebit. Facies quidem multam ſementem, parvam autem meſſem. Terræ igitur ſterilitas ex peccato eſt.

נָע וָנָד תִּהְיֶה בָּאָרֶץ *Mobilis & vagus eris in terra*] עונש הרוגים גלות. i. *Pœna homicidarum exſilium eſt*, inquit Nehemannus. נע ונד tametſi idem ſignificent, tamen putant nonnihil differre, ſic ut נד vehementius quiddam ſit quàm נע. Unde Judæi נע Germanicè exponunt **ein wagler**; נד, **ain wandler.** Sunt etiam inter Hebræos, teſte Aben Ezra, qui verbum נד pro קונן, quod *lamentari, lugere & mœrere* ſignificat, exponunt. q.d. Luctuoſus eris ſemper mœrens fratris cædem. Natura peccatorum poſt revelatum & agnitum peccatum hîc deſcribitur. Eſt enim hæc inſtabilitas & inquietudo etiam ad conſcientiam referenda. Et Græci legunt, στένων καὶ τρέμων ἔσῃ ἐπὶ τῆς γῆς, i. *Suſpirans & tremens eris ſuper terram.*

13. גָּדוֹל עֲוֹנִי מִנְּשֹׂא *Major eſt iniquitas mea quàm ut remittatur*] Magna peccati hæc eſt confeſſio, ſed inutilis, quia coacta & intempeſtiva. כל דבר חביב בזמנו, inquit Hebræus, i. *Omnis res grata eſt quæ ſit ſuo tempore.* Item, עבר זמן בטל קרבן, i. *Cùm tempus præteriit, inutilis eſt oblatio.* Quibus dictis ſignificare volunt, omnia, ut inquit Eccleſiaſtes, habere ſuum tempus, quo ſi fiant, grata ſunt; Ità & peccatorum noſtrorum agnitionem, confeſſionem ac pœnitentiam; quæ, ſi Deo grata eſſe debent, oportet ut fiant congruo tempore; Illud autem eſt, cùm nos ad reſipiſcentiam vocat per verbum & miniſtros ſuos, ut ſcilicet non ſit coacta, violenta, intempeſtiva & nimis ſera. Nam *ſera pœnitentia*, ut vulgò dicitur, *rarò vera.* Præclara quidam res eſt pœnitentia, ut etiam Hebræorum ſapientes teſtantur, ſed quæ parùm habet utilitatis ſi æquo diutiùs differatur. Rectè ergò monent Hebræi, שוב יום אחד לפני מיתתך, i. *Reſipiſce uno die ante mortem tuam*; Quo monere volunt, in tempore pœnitendum eſſe. Nam tota hominis vita tanquam unus dies eſt. Neſcis an in craſtinum uſque ſis ſupervicturus. Singulis diebus, horis ac momentis tibi exſpectanda mors; Quâ nihil certius, horâ verò mortis nihil incertius. Nam, ut iidem Hebræi eleganter dicunt, אין ודאי שאין בו ספק והנראה ספק, ואין בו ספק ודאי כמו המות, i. *Nihil eſt tam certum in quo nihil dubii ſit; & tamen videtur eſſe dubium, cùm certè nihil planè in eo dubii ſit, ſicut ipſa mors.* Quæ certè ſi ſeriò perpenderentur, nemo facilè rectam vitæ inſtitutionem ſalubrémque à peccatis reſipiſcentiam procraſtinaret, multò minùs in extremum uſque vitæ finem differret. Quòd igitur Cain ad Deum dicit, *Major eſt iniquitas mea quàm ut veniam mereatur*, vox deſperantis eſt, non pœnitentis. Non enim ullum Evangelium audit. Obſerva quomodo Cain ad promiſſiones & minas Dei primùm pervicax & ferox fuerit, adeò ut nullo modo ab hoſtili odio erga fratrem avocari potuerit, (Conſilium enim Dei egregiè contemnit, peccatum admiſſum audacter negat) modò verò, ubi protrahitur ſcelus ejus ac ma-

nifeſtatur, ſentit judicium Dei, illúmque iratum, nullúmque videt effugium, turpiter concidit ac deſperat. Quod idem tandem uſu veniet omnibus impiis ac hypocritis, quorum pater eſt Cain, qui nullis rationibus ſeſe ab impietate ſua avelli ſuſtinent. Simile exemplum deſperationis habemus & in Juda proditore. Sapiens R. Abraham Aben Ezra עון *Avon* vocabulum hoc in loco pro pœna peccati (qua in ſignificatione aliquando in Scripturis uſurpatur) exponit, hoc ſenſu, *Major eſt pœna quam mihi infligis, quàm ut eam ferre poſſim.* Ea autem eſt, quòd eo loco qui paternum ſolum erat, & ubi erat Eccleſia hominum piorum, in quo ſingulariter gratiam ſuam erga ſuos declarabat Deus, diſcedere coactus fuit. Et hanc ſuam ſententiam probat ex eo quod mox ſequitur. *Ecce ejicis me hodie à facie terræ, & à facie tua abſcondar, & ero vagus & profugus in terra*, &c. Verùm noſtri Scriptores priorem ſententiam ſequuntur.

14. הֵן גֵּרַשְׁתָּ אֹתִי הַיּוֹם *Ecce ejeciſti me hodie*] Idem verbum hîc ponitur quod ſuprà, ubi de ejectione Adami è paradiſo mentio fit; Ubi dixi verbum גרש non ſimplicem ejectionem & expulſionem ſignificare, ſed ignominioſam, & qualem mulier adultera ſuſtinet cùm à marito repudiatur. Quia enim Cain offenderat non tam Deum quàm Eccleſiam ſuam, quæ ſponſa ipſius eſt, & ex verè credentibus conſtituitur, ideo meretur etiam ex ea repudiari. Porrò verbum Hebraicum גרשת præteritum eſt, & ſonat *ejeciſti me.* Eſt autem frequens hoc in lingua Hebræa, quòd ea quæ imminent, quæque mox & certò futura ſunt, per præteritum, & nonnunquam per participium præſens, enunciantur. Eſt ergò ſenſus, *Hodie ejeciſti*, i. jam jam, ſine ulla mora & dilatione.

מִפְּנֵי הָאֲדָמָה *A facie terræ*] Emphaticè ſunt, q. d. *à facie hujus terræ*, in qua hactenus egi, quod eſt ſolum paternum, ubi eſt Eccleſiæ conventus, & ubi ſenſi cum aliis tuam benignitatem. Unde ſequitur, *Et à facie tua abſcondar.* Quomodo autem à facie Dei abſcondi potuit Cain, cùm oculis ejus omnia ſint reſupinata, cùm cœlum & terram repleat? de quo item dicit David, *Quò ibo à ſpiritu tuo? & quò à facie tua fugiam?* Ad hoc non inepte reſpondent Hebræi hunc in modum; Cain de hoc maximè dolere, quòd ex eo loco depellatur & profligetur, in quo præ aliis locis Deus gratiam ac miſericordiam ſuam erga homines exſerebat, ídque propter Eccleſiam, quæ tum illîc erat ubi coibant homines ad colendum Deum præſentem. Et hanc ſententiam etiam Aben Ezra habet; cujus verba hæc ſunt, וטעם ומפניך אסתר שיש מקום יקבל כח ותראה בו גבורת השם ואם הכל מלא כבודו. i. *Et ſenſus eſt*, A facie tua abſcondar, *&c. Eò quod eſt locus qui recipit virtutem* cœlitus, *& in quo ſeſe ſingulariter exſerit potentia Dei, tametſi omnia plena ſint gloriâ ejus.* Eſt ergo à facie Dei abſcondi, extra Eccleſiam eſſe, non ſentire gratiam & favorem Dei, Deum habere iratum, conſcientiam denique trepidantem & deſperabundam. Qui conſcientiæ cruciatus, ipſiſſima mors & infernus, per vagum Cain exſilium adumbratur.

וְהָיִיתִי נָע וָנָד בָּאָרֶץ *Eróque mobilis & vagus in terra*] Hoc eſt, Non apparebo poſthac in conſpectu tuo, offerens aliquid. Ero enim vagus, &c.

וְהָיָה כָּל מֹצְאִי יַהַרְגֵנִי *Et erit, omnis qui invenerit me, occidet me*] Poteſt & ſic legi, *Quicquid*, ſive *quodcunque, invenerit me*, ſive homo ſive beſtia, *occidet me.* Sentit enim omnem creaturam ſibi adverſam eſſe. Diſcamus hinc, I. Malos non eſſe ferendos in Eccleſia & cœtibus piorum; II. Quantis in periculis verſentur, & quàm expoſiti ſint Satanæ & omnibus malis, qui extra Eccleſiam ſunt conſtituti. Quod ſenſit & timuit ipſe Cain: unde tantopere dolet ſe Eccleſiâ Dei depelli. Et in hoc aliis in exemplum proponitur.

15. לָכֵן כָּל הוֹרֵג קַיִן שִׁבְעָתַיִם יֻקָּם *Propterea omnis occidens Cain ſeptuplum punietur*] Quòd Deus Cain non ſtatim vult perire & è medio tolli, verùm aliquandiu adhuc ſuperſtitem eſſe, non ipſius ſed aliorum bono & causâ fit; Nempe ut ità alii ejus exemplo ſibi ab homicidio & peccatis cavere diſcant. *Felix* enim *quem faciunt aliena pericula cautum: & optimum eſt alienâ frui inſaniâ*, ut eſt in proverbio. Vocabulum לכן bifariam exponitur; ab aliis negativè, *Nequaquam, minimè*, ac ſi ſit dictio compoſita ex לא & כן, i. *non ſic*; hoc ſenſu, Nequaquam ità fiet ut tu putas; ego aliter diſponam; nullus te impunè feriet; nam ultio mea eſt. Ab aliis affirmativè, *Imò, profectò*, vel *propterea, propter hoc*; ut idem valeat quod בעבור זה, ſicut exponit Kimhi in Radicibus: ut ſit conflata vox ex Lamed ſervili & adverbio affirmandi כן. q. d. *Propterea, imò, omnis occiſor Cain ſeptupliciter punietur.* Variatur quoque in voce שבעתים. Nam alii per *ſeptuplum*, ſive *ſeptupliciter*, exponunt, ut ſit certus numerus pro incerto; hoc ſenſu, *Septies graviore pœnâ interficietur qui occiderit Cain*, hoc eſt, graviſſimas dabit pœnas: & hunc ſenſum amplectitur R. D. K. qui in libro Radicum ſic explicat, נקמות רבות יקח ממי שיהרגהו, i. *Vindictas multas ſumet ab eo qui occiderit eum.* Secùs verò intelligunt veteres Hebræi, qui שבעתים pro *ſeptima generatione* exponunt; hoc ſenſu, *Septimâ demum generatione ad ultionem vocabitur Cain.* Septimâ enim generatione plerique Hebræorum Cain à Lemech jaculo occiſum eſſe aiunt. Quos etiâ Onkelus ſecutus eſt ſuâ verſione, בגן כל דיקטול קין לשבעא דרין יתפרע מיניה. i. *Propterea omnis qui occiderit Cain, in ſeptima generatione vindicta ſumetur de eo.* Quòd ſi שבעתים adverbialiter pro *ſeptuplum* vel *ſeptupliciter* legis, gravitas pœnæ homicidio debitæ exponitur; ſi verò pro *ſeptima generatione*, longanimitas Dei erga paricidam oſtenditur. Obſervandum quoque hoc in loco, Non licere privato cuique vel paricidam occidere: nam ultio Domini eſt. Qui verò gladium geſtant, & miniſtri ſunt Dei ad vindictam malorum, ii gladio ferire ſontes impunè poſſunt, imò debent. Id infrà quoque cap. 9. in paraphraſi Chaldaica eleganter explicatur, hunc in locum, שופך דם האדם באדם דמו ישפך, i. *Qui effuderit ſanguinem hominis, per hominem ſanguis ejus effundetur*, &c. Onkelus; דישור דמא דאינשא בסהדין על מימר דיניא דמיה יתשר, i. *Quicunque effuderit ſanguinem hominis, cum teſtibus per ſententiam judicum ſanguis ejus fundetur.*

וַיָּשֶׂם יְהוָה לְקַיִן אוֹת לְבִלְתִּי הַכּוֹת אֹתוֹ כָּל מֹצְאוֹ *Et poſuit Dominus in Cain ſignum, ut non interficeret eum omnis inveniens eum*] De ſigno poſito in Cain multa nugantur Hebræi. Quidam cornu fuiſſe dicunt: alii, canem, qui ſemper præcurrerit ad monſtrandam viam quâ tutus ingredi poſſet. Alii literam ex nomine ſuo in frontem ejus poſitam ſentiunt: ídque colligunt ex vocula אות, quæ Hebræis & *ſignum* & *literam* ſignificat. Alii temporarium ſignum aliquod fuiſſe putant: Secùs verò Nehemanides, qui firmum, durabile & perpetuum ſignum fuiſſe dicit: quod urget ex eo quòd dicitur, *Et poſuit*, & non *Et dedit.* Idémque ſignum iſtud fuiſſe tenet, quòd truculento torvóque fuerit aſpectu, ità ut omnes quotquot eum aſpexerint in fugam mox converſi fuerint. Sed ſunt iſtæc omnia incerta. Ego, ſi quid hîc ſtatuendum eſſet, mallem his adſtipulari qui ſentiunt ſignum iſtud fuiſſe membrorum tremorem. Quod conjiciunt ex eo quòd dicitur, *Vagus & profugus eris*, &c. Quòd Lxx reddiderunt, *Suſpirans & tremens eris ſuper terram.* Hoc teneamus; Dominum ipſum Cain manifeſto ſigno qualicunque prodidiſſe, ut omnes quòd ipſe ſceleratus ille eſſet agnoſcerent, ſibíque ejus exemplo à fundendo ſanguine omnibus modis caverent; dein, quòd Dominus hoc ſigno certiorem eum reddere voluit, ſe non à quolibet interimendum. Nam ſuam benignitatem erga maledictos interim declarat. Et hanc ſententiam etiam habet Aben Ezra, qui in hunc locum ſic ſcribit, ואחרים אמרו שנתן חוזק בלבו והסיר פחדו ממנו והנכון בעיני שהשם עשה לו אות עד שהאמין והכתוב לא נלה אותו, i. *Alii dicunt quòd dederit fortitudinem in corde ejus, & abſtulerit metum ab eo. Mihi autem videtur, quòd Deus fecerit ei ſignum donec credidit. Scriptura autem non exprimit illud.*

16. וַיֵּצֵא קַיִן מִלִּפְנֵי יְהוָה *Et egreſſus eſt Cain à facie Domini,*

Domini, &c.] Oculos Dei nemo effugiet. Nam, *Cœlum*, inquit, *& terram ego impleo.* At egreditur è conſpectu Dei damnatus peccator quia à loco & cœtu populi Dei diſcedit. Nam ab initio mundi per omnem Scripturam ſemper Eccleſia aliqua fuit, in qua ſuam benignitatem Divina providentia præcipuè declaravit. Ergò *exire de facie Dei* eſt ab Eccleſia fidelium exſulare. Huic ſententiæ accedit Helias orientalis, qui *exire* dicit ejus eſſe qui à loco clauſo & communito exit. Dicitur ergò *à facie Dei exire Cain*, cùm à loco Eccleſiæ Dei congregatæ, in quo Deus ſuis præſens adeſt, egreditur. In Eccleſia certè locus ille munitus eſt, contra quem omnes portæ inferorum nihil valent; extra illam verò nulla ſalus, nullum refugium & conſolatio. Ad confirmandam iſtam ſententiam pulchrè etiam facit vocabulum מלפני, ſi naturam ac vim ejus probè intelligas. Hoc *à facie*, ſive *à conſpectu*, exponunt. Habet enim duas literas ſerviles à fronte contrariæ ſignificationis, nempe Mem,& Lamed. Mem elongationem ſive motum à loco ſignificat; quod Hebræi vocant המם מורה הריחוק, i. *Mem elongationis:* Lamed approximationem ſive motum ad locũ ſignificat; quod appellant הלמד מורה הקירוב, *Lamed approximationis.* Iſtæ ambæ Literæ præſerviunt voci פני *Pene*, quæ *faciem*, *conſpectum*, ſeu *coram* ſignificat. Hinc מלפני, ſi ad verbum interpreteris, ſonat *ab ad faciem*, ſive *ab ad coram:* Eſtque ſenſus, Cain à loco præſentiæ Divinæ egreſſum fuiſſe, hoc eſt, à loco Eccleſiæ congregatæ, &c. Similè vim habet vox מלפני & in aliis locis, ut Jonæ 1.3. ויקם יונה לברוח תרשישה מלפני יהוה, *Et ſurrexit Jona ut fugeret in Tharſis à conſpectu Domini*, &c. hoc eſt, מהמקום שהוא לפני יהוה והוא מקום קיבול הנבואה i. *ut fugeret à loco qui erat coram Domino. at ǫ́ is erat locus ubi acceperat prophetiam*: ſic explicat R.D.K. in Radicibus.

וַיֵּשֶׁב בְּאֶרֶץ נוד קִדְמַת עֵדֶן *Et habitavit in terra Nod, versùs Orientem Eden*] Duplex hîc lectio eſt. Quidam vocem נוד appellativè accipiunt, hoc ſenſu, *Et habitavit profugus in terra*, ut habet Latina vulgata editio, & Paraphraſtes Chaldæus exempli Venetiani, ויתיב בארעא נל יומטלטל i. *Et habitavit in terra vagus & mobilis.* Atque huic ſententiæ accedit & Nehemanides; ſic enim ſcribit in ſuo commentario, וטעם וישב בארץ נוד שלא הלך בכל העולם אבל באותה הארץ ישב נודד תמיד לא ינוח במקום ממנה כלל ונקראת ארץ נוד עד שמו לעולם. *Senſus eſt*, Et habitavit in terra mobilis, *Non quòd oberrarit in toto mundo, ſed quòd in ea ipſa terra jugiter ultro citróque migrarit, ſic ut in nullo loco ejus terræ quietem habuerit: à quo ipſa terra Nod perpetuum nomen ſortita eſt.* Nec deſunt, teſte R. S. qui putant terram, quocunque locorum venerit, ſub eo tremuiſſe; quo conſpecto, homines dixere, *Fugite*; *is eſt crudelis ille homicida qui fratrem ſuum occidit.* Alii *Nod* pro nomine proprio loci exponunt, qui ab eventu, i. perfugio ipſius Cain, ſic denominatus fuerit; Quæ lectio & mihi magis probatur; nam ſequitur, קדמת עדן, i. *versùs orientalem plagam Eden.* Et huic lectioni adſtipulatur Targum editionis Complutenſis, ויתיב בארעא דנוד לקדומא דעדן i. *Et habitavit in terra Nod, ad Orientem Eden.* Quòd verò primi parentes noſtri, ſimul atque Cain, ad Orientem ejecti fuere, quòd denique ערי מקלט i. *civitates refugii*, ad quas homicidæ confugiebant, ad Orientem ſitæ erant, non caret myſterio: Typus enim fuit, Ab Oriente tandem, hoc eſt, à ſummo throno cœli, adventurum, qui homicidarum, i. peccatorum, unicum aſylum ac refugium eſſe debebat; Qui eſt Jeſus Chriſtus Dominus noſter benedictus in ſecula; De quo canit Zacharias in cantico ſuo, *Per viſcera miſericordiæ Dei noſtri, quibus nos viſitavit Oriens ex alto.*

17. וַיֵּדַע קַיִן אֶת אִשְׁתּוֹ *Et cognovit Cain uxorem ſuam*] Jam ſequitur poſteritas Cain. Mos enim Scripturæ eſt primùm impios, dein electos proſequi. Et eleganter hîc Moſes perſtringit ſtudia hominum mundanorum, rationémque vitæ quam cum ſuis Cain modò auſpicatur. Primùm omnium enim dat operam liberis procreandis: hi mox artes excogitant huic ſeculo congruentes; civitates exſtruunt, quò tutior ſit illorum tyrannis ac violentia; inhiant rei augendæ; operam dant voluptatibus, quæ comitantur opes; Uſum denique armorum adinveniunt, & ità ſe ad vim parant. Hæc ſunt ſtudia, artes, vitæque ratio filiorum hujus ſeculi.

וַתֵּלֶד אֶת חֲנוֹךְ *Et peperit Hanoch*] חנך Hebræis *inſtruere*, *erudire*, & *imbuere* ſignificat; Sic ninirum appellatus, quòd paternis moribus egregiè fuerit imbutus ac inſtructus.

וַיְהִי בוֹנֶה עִיר *Et erat ædificans civitatem*] Dicunt Hebræi hoc modo loquendi difficultatem ſignificari, quòd ſcilicet magno molimine ædificarit. Secùs enim pleráque cadunt quæ impii deſtinarunt. Interim tamen permittit Deus unum ac alterum illis ſuccedere, quò infinitam ſuam miſericordiam etiam erga impios declaret.

וַיִּקְרָא שֵׁם הָעִיר כְּשֵׁם בְּנוֹ חֲנוֹךְ *Et vocavit nomen iſtius civitatis ex nomine filii, Hanoch*] Vocat civitatem nomine filii ſui ex naturali amore, quo in liberis etiamnum vivere videmur. Præterea, quia nomen ejus ex libro vitæ deletum erat, quem Scriptura *memoriale Dei* vocat, nomen in terris ſtabilire conatur.

18. וַיּוֹלֶד לַחֲנוֹךְ אֶת עִירָד *Porrò ipſi Hanoch natus eſt Irad*] Aſſerunt Hebræi, propter ſeptimam generationem quâ punitus fuerit Cain recenſeri hanc genealogiam. Verùm certius eſt ut dicamus, propterea fieri ut videamus quomodo filii hujus ſeculi primùm emineant. Colligunt quoque Hebræi ex etymo iſtorum nominum *Mechujael* & *Methuſcael*, ante diluvium illud generale, quod fuit tempore Noach, oceanum terram inundaſſe ob peccata & flagitia hominum, tertiámque ferè partem mundi abſtuliſſe. Sed cùm videret Deus iſtâ ratione ſe parùm vel nihil proficere, communi & univerſali cataclyſmo totum genus humanum perdere ſtatuit, dempto Noach cum ſuis. מחויאל *qui à Deo deletus eſt* ſignificat, vox compoſita ex nomine אל *Deus* & verbo מחה, quod *pulverem* vel *ſordes aquis abſtergere* ſignificat. quod verbi & infrà Scriptura c. 6. uſurpat, ubi Deus dicit, אמחה את האדם, i. *Delebo hominem, quem creavi.* q. d. Immundus pulvis factus eſt homo, & nihil quàm ſordes, ob enormia flagitia ſua: videbo ergò quomodo iſtum pulverem aquis ſemel abſtergam funditúſque deleam.

19. וַיִּקַּח לוֹ לֶמֶךְ שְׁתֵּי נָשִׁים *Et accepit ſibi Lemech duas uxores*] *Lemech* ſonat quaſi מלך *Melech*, per metatheſim literarum; i. *Rex.* Aſſerunt enim Hebræi Lemech fuiſſe præclarum virum; Quod hinc etiam liquet, quòd duxit duas uxores: hoc enim erat potentum, principum & regum; ut etiam poſtea in lege. Atqui Hebræi morem fuiſſe dicunt ætate ante diluvium duas habere uxores; Alteram procreandorum liberorum cauſâ; cum qua poſtquam gravida eſſet nihil amplius commercii habebat maritus; ſed ſemota à viro & lugubriter veſtita tanquam vidua ſola habitabat. Eam ex duabus uxoribus Lemech Ada fuiſſe dicunt; cui id nominis à *ſejungendo* & *ſeparando* inditum eſſe volunt: alteram libidinis explendæ gratiâ. Hæc ſplendidè veſtiebatur ornabatúrque, &, nè conciperet gravidáque fieret, atque ità formam amitteret, poculo ſterilitatis potabatur: cum illa ſemper agebat maritus. Hanc צלה Zilla fuiſſe aiunt; quæ ob aſſiduam viri conſuetudinem, quaſi ſub umbra illius ſedens, ab umbratili vita nomen ſortita eſt: nam צל Hebræis *umbram* ſignificat.

20. הוא היה אבי ישב אהל ומקנה *Ipſe fuit pater inhabitantis tabernaculum, & peculii*] *Pater* pro *authore*, *inventore* & *inſtitutore* accipitur; quem Hebræi aliàs קדמון & ראשון vocant. Eſt autem ſenſus, Quòd invenerit rationem paſcendi & alendi pecoris, transferendíq; pro opportunitate aliò tabernacula, dum paſcua uno loco depaſta ſunt. Hoc eſt, rei quærendæ ſtudium habuit. Ante diluvium omnes opes erant in re pecuaria, ut poſtea apud Romanos in agricultura. Alii putant Scripturam hæc ideo indicare, ut videas quòd ex peſſimo patre non omnino malus filius prognatus ſit. Fit enim ut ex peſſimis parentibus

rentibus boni naſcantur filii, & è contrà ex optimis perditiſſimi; Quod Deus nimirum fieri permittit, ut videamus, quòd filii vel boni vel maſi ſint, non à carne & ſanguine eſſe, ſed à Deo. Tamen עַל הֲרוֹב, ut Hebræus dicit, i. *plerunq; fit*, ut ex bonis boni, ex malis mali naſcantur.

21. אֲבִי כָל תֹּפֵשׂ כִּנּוֹר וְעוּגָב *Pater omnis contrectantis citharam & organum*] Jubal inventor muſices eſt. Partis enim opibus, ad deliniendas aures animum transferimus.

22. תּוּבַל קַיִן לֹטֵשׁ כָּל חֹרֵשׁ נְחֹשֶׁת וּבַרְזֶל *Thubal-Cain: qui expoliebat quodcunq; artificium aris & ferri*] Patris nomen illi quoque pro parte imponitur, quòd nimirum patris ingenium bellè expreſſerit. תבל Hebræis, teſte R.S. *condire, parare* & *diſponere* ſignificat. Hinc dictus eſt *Tubal Cain*, quòd id videlicet quod adhuc deerat paternæ ferocitati ac crudelitati adinvenerit, nempe uſum armorum, expoliendo chalybem & ferrum, & fabricando arma bellica: hoc eſt, effecit ut eſſent inſtrumenta gerendi belli. Nam ex divitiis & otioſis voluptatibus æmulationes & odia inter homines naſcuntur. Hujus ſoror eſt Naema, hoc eſt *pulchra*; quòd formæ ſtudium & fœda libido martiales animos comitetur.

23 שְׁמַעַן קוֹלִי נָשֵׁי לֶמֶךְ *Audite vocem meam, uxores Lemech*] *Uxores Lemech*, Hebraiſmus eſt, pro *uxores mea*. Solent enim Hebræi de ſe loqui in tertia perſona.

כִּי אִישׁ הָרַגְתִּי לְפִצְעִי וְיֶלֶד לְחַבֻּרָתִי *Quoniam virum occidi in vulnus meum, & puerum in livorem meum*] Locus hic nonnihil obſcurus & difficilis eſt: quare Hebræi varias in eum inferunt expoſitiones. Quidam uxores Lamech ab ejus commercio abſtinuiſſe dicunt ob interfectum Cain, quem in ſilvis reptantem, & ob fratris cædem pœnitentem, à Lamech pro fera caſu & ignoranter jaculo occiſum plerique Judæorum credunt. Lamech ergò, ut uxores ſuas placet, ſibíque denuò jungat, exponit illis homicidium ſuum quatenus factum, non ſtudio datâque operâ, ſed caſu; non ergò magnum eſſe timendum periculum. Si enim Cain impio ſceleratóque homicidæ ſua pœna in multos annos ſuſpenſa fuerit, fore ut & ſibi pœna in multò plures annos ſuſpendatur. Alii uxores Lamech conſuetudinem ejus devitaſſe arbitrantur, quòd jam jam ſeptima inſtaret generatio, ætas ſeu ſeculum, quo ſemen ac poſteritatem ipſius Cain ob fratris necem prorſus delendam eſſe credebant; Quod ubi animadvertit Lamech, ad hunc modum ſibi illas rurſum adjungere ad augendam ſobolem, ſícque mitigare conatus eſt, Se videlicet nec virum nec adoleſcentem, ut Cain Abelem, interfeciſſe; non igitur eſſe cur ſibi tantopere timeant. Quòd ſi omnino patris nomine aliquid mali & ſupplicium ferre ipſum oporteat, tamen illud in multos adhuc annos prorogatum iri, cùm ipſi Cain primo paricidæ ſua pœna in ſeptimam uſque generationem protracta fuerit. Et hanc ſententiam Onkelus ſecutus eſſe videtur; לא גברא קטלית דבדיליה אנא סבל חובין ואף לא עוליטא חבלית דבדיליה ישתיצי ודעי: ארי שבעה דרין איתליאו לקין הלא ללמך בריה שבעין ושבעא, i. *Non occidi virum, ut propter eum ego portem peccata: Neque etiam adoleſcentem perdidi, ut propter eum conſumatur ſemen meum. Si ſeptem generationes ſuſpenſæ ſunt Cain, nunquid Lamech filio ejus ſeptuaginta & ſeptem?* Alii *occidi*, verbum præteritum, ex more linguæ pro futuro poſitum eſſe contendunt, hoc ſenſu, *Sanè interficerem hominem in vulnere meo, etiam adoleſcentem in livore meo.* h.e. Si à quoquam, etiam viro fortiſſimo, vel ab adoleſcente, qui viribus valet, vulnus acciperem, illum interficerem: valeo enim viribus. Non eſt igitur quòd mihi aut liberis veſtris timeatis, ô vos uxores meæ. Videbat enim uxores ſuas triſtes. Et quod ſequitur, *Septuplum ultio ſumetur de Cain; de Lemech verò ſeptuagies ſepties*, ad hunc modum explicant, *Scitote*, inquam, *quòd ſeptuplum vindicabitur Cain; at Lemech ſeptuagies ſepties.* i. Scitote quòd graviſſimè punietur à Domino ille qui Cain interfecerit; multò autem graviùs, qui me. q. d. Si Deus affirmavit ſe graviſſimè puniturum eum qui occiderit Cain, multò magis eſt eum puniturus qui me interfecerit, cùm neminem occiderim, ſed nè vulneraverim quidem. Gerundenſis ſentit uxores Lemech ſeſe ab illo ſeparaſſe, quòd primus inveniſſet inſtrumenta bellica, gladios, lanceas, &c. Unde timebant nè ob id puniretur, quòd occaſionem ad cædes & homicidia præbuiſſet; Quo metu ut eas liberaret, hoc pacto ſeſe excuſavit, Etſi armorum uſum primus adinvenerit, minimè tamen ob id puniendum, cùm neminem interfecerit, ſicut Cain. Vide quàm varient Hebræorum interpretes in exponendo hoc loco. Noſtrorum certè Scriptorum lectio & expoſitio mihi omnium maximè probatur, qui tenent Lemech duplex homicidium deſignaſſe, quos autem occiderit Scripturam non exprimere. Iſtud jam uxorculis ſuis ultro confitetur, conſcientiâ videlicet ſibi malè conſciâ, & ad hoc ipſum adigente. Eſt enim ea incorruptus judex, quem nobiſcum circumferimus, quocunque terrarum ſumus: nec enim deſtituit nos, ſimus utcunque feroces, duri, præfracti, opulenti, voluptuoſi; ſed adeſt tandem, accuſat, terret, damnat, & ad deſperationem adigit. Quódque dicit, *Septuplum vindicabitur Cain, & Lemech ſeptuagies ſepties*, certus numerus pro incerto ponitur, more Hebræorum. Sic Matth. 18.22. *Non dico tibi, Uſque ſepties; ſed, Uſque ſeptuagies ſepties.* Magnitudinem verò peccati, nec non & pœnæ cui longè majori quàm tritavus ſuus Cain obnoxius factus ſit, hoc ſermone ſignificare voluit, quòd exemplo Cain ſibi non caverit à cæde & homicidio. Poſteriorum enim peccata ſemper graviora ſunt. Atque hæc poſtrema lectio, quam noſtri ſequuntur, proximè accedit ad textum Hebraicum.

25. וַיֵּדַע אָדָם עוֹד אֶת אִשְׁתּוֹ *Cognovit autem iterum uxorem ſuam*] Referunt Hebræi Adamum propter expulſionem è paradiſo, & occiſum filium Abelem, per aliquot annos in luctu fuiſſe, ſic ut parùm rei cum uxore habuerit: id quod & veriſimile eſt. Jam verò rurſum, ut Scriptura dicit, cum uxore coit, non libidinis exercendæ ſed procreandorum liberorum cauſâ, qui in cultu Dei ipſis atque Abeli exſtincto ſuccedant. De electis ergò jam agit; Qui ſequuntur, velut poſthabiti, etſi primi ſint apud Dominum.

וַתִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ שֵׁת *Et vocavit nomen ejus Seth*] *Seth*, i. *fundamentum. Eſt* enim *juſtus fundamentum ſeculi*, ut inquit rex Salomo, Prov. 10. 25. Merentur pii & juſti magnificos titulos in Scripturis, quòd magno in pretio ſint apud Deum, ídque propter Chriſtum, quem referebant & adumbrabant; Cujus & Seth, ſicut & Abel, typus fuit. Ipſe enim, Chriſtus inquam, fundamentum illud eſt de quo Apoſtolus ſcribit, 1 Cor. 3.11. *Fundamentum aliud nemo poteſt ponere præter hoc quod poſitum eſt, quod eſt Jeſus Chriſtus:* & Eſaias 28.16. *Ecce ego pono pro fundamento in Zion lapidem probatum, angulum pretioſum, fundamentum ſolidum: qui credit non feſtinet*, &c. Patres filiis ſuis nomina impoſuerunt, quibus admonerentur beneficiorum Dei, atque ſic exercerent fidem ſuam. Hinc & Eva hunc filium *Seth* à *ponendo* nuncupat, quòd datus & poſitus eſſet ille à Domino loco Abelis; Per quem iterum admoneri debebat promiſſionis de ſemine mulieris ſerpentis caput contrituro; ad quod & pii ſemper reſpexerunt.

26 וְלְשֵׁת גַּם הוּא יָלַד בֵּן וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ אֱנוֹשׁ אָז הוּחַל לִקְרֹא בְּשֵׁם יְהוָה *Et vocavit nomen ejus Enoſch. Tum cœptũ eſt invocari nomen Domini.*] Duplex eſt hujus loci expoſitio etiam apud Hebræos. Quidam enim ſic intelligunt; Quòd cultus Dei, qui per impiam Cain ſobolem collapſus fuerat, per Seth & Enoſch iterum fuerit reſtauratus. Nam Adam cum paucis ſuis Deum quidem colere nunquam intermiſit; Sed jam profertur prædicatio verbi etiam ad alios, ut impii illud ad judicium audiant. Atque huic ſententiæ adſtipulatur paraphraſis Chaldaica editionis Complutenſis, וקרא ית שמיה אנוש בכן שריאו בני אנשא לצלאה בשמא דיי i. *Et vocavit nomen ejus Enoſch. Tunc inceperunt filii hominum orare in nomine Domini.* Et quidam Hebræorum ipſum Seth nomen *Enoſch*, quod *hominem* ſignificat, filio ſuo indidiſſe putant, quòd ante illum natum

natum homines tanquam bruta animantia, ſine Deo, h.e. vero Dei cultu, in mundo vixerint; Nunc autem, cùm cultus Dei, qui Abele interfecto nonnihil conciderat, operâ Seth & Enoſch rurſum in publicum uſum redit, mereri homines appellationem *Enoſch*. Alii ſic explicant; Quòd nato Enoſch verus Dei cultus ac pietas inter homines laborare cœperit, impiâ Cain ſtirpe omnia cæde & rapinis replente; Indè Seth, propter afflictum, calamitoſum & exulceratum illud ſeculum, filium ſuum אנוש *Enoſch*, quod non ſimpliciter *hominem*, ſed *miſerum*, *afflictum*, *damnatum*, & *calamitoſum* ſignificat, nuncupaſſe. Et qui hanc ſententiam amplectuntur, verbum הוחל per *profanatum eſt* exponunt, *Tunc cœpit cultus Dei prophanari & proſtitui*; eò videlicet quòd ſacrum Dei nomen ad homines & idola quæ colerent tranſtulerunt. Quam ſententiam habet paraphraſis Chaldaica exempli Venetiani, בכן ביומוהי חלו בני אנשא מלצלאה בשמה דיי i. *Tunc in diebus ejus cœperunt*, ſive *profanati ſunt*, *homines*, *ut non ampliùs invocarent nomen Domini*. Item poſt illum Kimhi in Radicibus, ubi præſentem locum ſic tractat, כי בימי אנוש טעו אחר עבודה זרה וקריאה בשם יי או הוחלה ויש מפרשין אותו מענין התחלה ופירושו כי או הוחלו בני אדם לקרא שמות הגלולים והעצבים בשם יהוה i. *Eo quòd in diebus Enoſch erraverunt poſt idololatriam, & invocatio nominis Dei tunc profanata fuit. Sunt item qui* verbum הוחל *per* incipere *exponunt, hoc modo, Tunc inceperunt homines vocare nomina ſimulacrorum & idolorum nomine Dei.* Hactenus Kimhi. Vides jam diverſam hujus loci interpretationem natam eſſe ex verbo הוחל, quod æquivocum eſt ad *incipere*, *profanare* ſeu *violare*.

VATABLUS.

1. *Cognovit* ידע] Rem alioqui turpem honeſto exprimit vocabulo Lingua ſancta. ¶ *Quæ concepit & peperit Cain: tunc dixit* ותהר ותלד את קין ותאמר] Ad verbum, *& concepit, & peperit Cain: & dixit.* ¶ *Acquiſivi*, &c. קניתי וגו'] *Poſſedi*, i. nacta ſum, *hominem cum Jehovah*, h. e. favente Domino, ſive Dei dono & munere.

2. *Rurſumque peperit* ותוסף ללדת] Ad verbum, *Et addidit ut pareret*; Hebraiſmus. ¶ *Fuit agricola*, היה עובד אדמה] *Erat agricola.* Ad verbum, *fuit colens terram.*

3. *In fine dierum*] מקץ ימים] Hebraiſmus, *Poſt aliquot annos. Dies* pro *annis* hoc loco ponuntur, ex ſententia Hebræorum. Legitur, *à fine dierum:* ſed מ pro ב poſitum eſſe dicunt Hebræi. ¶ *Ut adduceret* ויבא] *ut offerret.* Sæpius *Adducere* pro *offerre* in Sacris literis reperias.

4. *Pecudum ſuarum*] צאנו *Gregis ſui.* ¶ *Et de adipe earum.* ומחלבהן] *& de pinguedine ejus.* Sub *gregis.* Vel *earum ovium.* Quædam exemplaria habent ומחלביהן *& de pinguedinibus*, q. d. Etiam pinguiſſimas oves obtulit. Quidam volunt hanc particulam versûs poſitam eſſe vice adjectivi, *Adduxit*, ſive *obtulit*, *de primogenitis ovium ſuarum*, *iiſque pinguiſſimis.* ¶ *Reſpexit autem*, &c. וישע וגו'] Hebraiſmus, *Fuit Abel gratus Domino, & oblatio ejus.*

5. *Et iratus eſt* ויחר] *Unde exarſit ira.* Vel *excanduit.* ¶ *Concidítque vultus ejus.* ויפלו פניו] Ad verbum, *& conciderunt facies ejus.* i. pudore ſuffuſus eſt. Vel cœpit eſſe vultu demiſſo, more triſtium hominum. Deſcribit habitum ac geſtum hominis mœſti, ac triſtitiâ magnâ affecti.

6. *Succenſa eſt ira tibi?* חרה לך] Excanduiſti?

7. *Erit acceptatio?* שאת] Sub. *coram Deo.* Infinitivum eſt, vel nomen à נשא, quod *tollere*, *attollere*, *elevare*, *ferre*, ſive *portare* ſignificat, *parcere* item ſive *remittere*; præterea *ſuſcipere*, *accipere*, aut *acceptare*. Hinc illa interpretationum varietas. Vero proprior eſt illa quam poſuimus verſio, quæ & Theodotionis eſt. Acceptio, ſive acceptatio opponitur rejectioni. Præterea de ſacrificiis loquitur, quòd illa Deus ſuſcipiat ubi ritè oblata ſunt. Dicit igitur, Nonne ſi pura & legitima fuit tua oblatio, ſuſcipietur à Deo, tanquam grata & boni odoris? Doctus inter Hebræos vertit, *erit remiſſio*, aut *venia*? q. d. Si ſtudueris rectè agere, & emendare opera tua mala, remittet tibi peccatum tuum Deus: túmque gratas habebit oblationes tuas, ut gratas habuit fratris oblationes. Alii, *elevatio erit.* i. *Elevabis*, ſive *attolles*, ſub. *vultum tuum*, & non incedes vultu demiſſo more hominum triſtium. Alii, *exaltatio erit?* Vel *gloria.* q. d. Non eſt tur fraterno honori invideas: quia ſi te rectè geſſeris, in eundem honoris gradum te quoque evehet Deus, qui nunc tuis peccatis offenſus ignominiæ damnavit. ¶ *In foribus peccatum cubat?* לפתח חטאת רובץ] Valde emphatica oratio: quia Deus non modò retellit injuſtam querimoniam, ſed oſtendit nihil fore ipſi Cain magis adverſum, quàm proprium peccatum quod intus alit. Acſi diceret, Nihil tuâ obſtinatione proficis: nam ut te non perſequar, peccatum tuum nihil relaxationis dabit quin te acriter exagitet, perſequatur, urgeat; neque patietur elabi quantumcunque diſſimules peccatum. Cùm ad exitum venies, illic peccatum occurret, ſuas excubias agens, tunc deprehendetur conſcientia quæ ſe priùs ſolutam putabat, & duplices moræ pœnas ſolvet. Hebræi dicunt *peccatum* ſignificare *pœnam peccati.* q. d. Quòd ſi non benefeceris, ſi non corrigas vitam tuam, pœna debita peccato cubat, jacet præſtóque eſt, & cupit tibi adhærere. Certitudinem ſupplicii indicat. ¶ *Et ad te erit appetitus*, &c. ואליך תשוקתו וגו'] Omnes ferè referunt hæc ad peccatum; ut ſit velut admonitio ad cohibendas pravas libidines quæ hominis animum ſolicitant ac impellunt; hoc ſenſu, Si peccatum inſurgit ut te ſubjiciat, cur indulges, ac non magis laboras in eo cohibendo ac frænando? tuum eſt domare quos ſentis Deo immorigeros & rebelles eſſe in carne tua affectus. Alii volunt de Abele hoc dictum eſſe; tanquam Deus objurget, arguátque ipſum Cain invidiæ quam conceperat adversùs fratrem. Acſi dicat, Nulla tibi eſt cauſa invidiæ adversùs fratrem, quòd illius ſacrificia ſint mihi acceptiora quàm tua: cùm te juſtior ſit, & jure primogenituræ ſemper remaneat tibi jus & imperium in ipſum: ipſe permanebit in poteſtate tua, & tu tanquam primogenitus illi dominaberis. Locutio Hebræis frequens, *deſiderium*, ſive *appetitum*, *alicujus ad alterum eſſe*, pro *alterius arbitrio ſubjectum eſſe.* Vide idem genus dicendi & cap. 3. 16.

8. *Et dixit Cain*, *&c.* ויאמר קין וגו'] Quidam ſubintelligunt has dictiones, *Egrediamur in agrum.* Alii *Dixit* interpretantur *Narravit.* Nempe quæ dixerat ei Deus. Alii *Et locutus eſt Cain cum Hebel fratre ſuo.* Ut ſcilicet occaſionem haberet invadendi eum. Defectiva certè oratio eſt, & aliquid ſubaudiendum: quid tamen revera ſit illud, incertum eſt.

9. *Qui reſpondit*, ויאמר] Ad verbum, *Et dixit.*

11. *De terra* מן האדמה] i. Ex parte ipſius terræ, ſive reſpectu ipſius terræ. h. e. Terra quam coles erit maledicta, quæ jam maledicta eſt propter peccatum primi parentis, cui dictum fuit, *Maledicta terra propter te*, cap. 3. 17. Iterum propter te maledicetur. Quid autem ſit terram maledici, exponit cum dicit, *Quando coles terram*, &c.

12. *Non dabit*, &c. לא תוסף וגו'] Ad verbum, *Non addet dare vim ſuam.* i. Facultates ſuas, fructus ac proventus ſuos.

13. *Quàm ut remittat.* מנשוא] Infinit. Heb. *quàm ut parcat.* ſub. *Deus mihi.* Alii vertunt, *Major eſt pœna iniquitatis meæ quàm ut feram.* i. Quàm ut eam ferre poſſim.

14. *Ejeciſti* גרשת] Præt. Heb. pro præſ. *Ejicis. Expellis.* ¶ *Et à facie tua abſcondar*, ומפניך אסתר] i. Non apparebo poſthac in conſpectu tuo offerens aliquid: oportebit enim me abſcondere.

15. *Propterea quiſquis* לכן כל] *In veritate* [certè] *quiſquis.* ¶ *Septuplum vindicabitur.* שבעתים יוקם] i. multas ultiones capient de eo qui illum occiderit. Vel graviſſima vindicta ſumetur de eo. Alii, *Septuplum punietur.*

tur. i. Pœnâ ſeptuplâ. Numerus certus pro incerto. q.d. *Dabit graviſſimas pœnas.*

16. *Nod* נוד] Quidam putaverunt eſſe nomen appellativum, & verterunt, *In terra perfugii.* i. In terra in qua erat perfugium ipſis profugis.

17. *Ædificavítque* ויהי בונה] Sub *Cain.*

20. *Pater inhabitantium,* &c. אבי יושב וגו'] Sing. Heb. pro plur. Hebraiſmus, *Hic primus habitavit in tabernaculis ut paſceret gregem ſuum:* h. e. Primus adinvenit artem paſtoritiam. Solent enim paſtores ambulatoriis tabernaculis uti.

21. *Pater omnium,* &c. אבי כל וגו'] Ad verbum, *pater omnis apprehendentis* (*tractantis.* i. pulſantis) *citharam & organum.* q. d. Fuit author muſices. Sing. Heb. pro plur.

22. *Acuentem,* &c. לוטש וגו'] *expolientem, omne opus æris & ferri.* i. Quod fit ex ære & ferro. q. d. Is fuit author artis fabrilis. Hebraiſmus.

23. *Lemech,* למך] i. *mea.* Hebræi ſolent loqui de ſe in tertia perſona. Antecedens pro relativo. ¶ *Occidero in vulnere meo,* &c. הרגתי לפצעי וגו'] Præt. Heb. pro fuit. Et indefinitè acceptum. Sanguinarii homines ut aliis ſunt terrori, ità paſſim omnibus ſunt exoſi. Propterea terrebat uxores Lemech mariti violentia, toti humano generi intolerabilis; nè factâ conſpiratione, omnes eum opprimerent; & de hac re admonuerunt maritum: qui tantum abfuit ut blanditiis uxorum mitigaretur ſævus & ferox, ut potiùs ſe magis ad crudelitatem acueret ac confirmaret, adeò ut uxoribus patefecerit crudelitatem ſuam, jactando ſibi ſatis animi eſſe, roboris & violentiæ ad fortiſſimum quenque hoſtem occidendum, ſiqui ipſum aggredi auderent. Acſi dicat, Si à quoquam, etiam viro fortiſſimo, vel ab adoleſcente qui viribus valet, vulnus acciperem, illum interficerem. Non eſt igitur quòd mihi, vobis, aut liberis veſtris timeatis. Videbat enim uxores ſuas triſtes. Quidam vertunt, *occidero in vulnus meum, & puerũ in livorẽ meum:* hoc ſenſu, Ego in caput meum ſecurè recipio ſiquid eſt periculi. Meo periculo accidat quicquid poterit: quia mihi in promptu eſt ratio quâ evadam.

24. *Quòd ſeptuplum,* &c. כי שבעתים וגו'] Sub. *Scitote inquam.* Deus voluerit Cain horribile aliis fugiendi homicidii eſſe exemplum: in hunc finem eum fædo ſtigmate notaverat. Nequis tamen ejus ſcelus imitaretur, ſeptuplo graviùs puniendum eſſe dixerat quiſquis eum occideret. Hanc Dei ſententiam impiè pervertens Lamech, illius ſeveritati illudit: nam indè arripit majorem peccandi licentiam, acſi Deus homicidas ſingulari aliquo privilegio donaſſet: non quòd ſeriò ità ſentiat: ſed quia vacuus omni pietatis ſenſu impunitatem ſibi promittit, ac interea per jocum obtendit Dei nomen. ¶ *Septuagies ſeptiès:* שבעים ושבעה] Sicut numerus ſeptenarius in Scriptura multitudinem deſignat, ità ſeptuplicatio pro ingenti incremento capitur. Sic Matth. 18. 22. *Non dico tibi uſque ſeptiès; ſed uſque ſeptuagies ſeptiès.*

26. *Cœptum eſt invocari* הוחל לקרוא] i. Cœperunt homines invocare Dominum, h. e. Cœpit reſtitui verus Dei cultus, qui propter impietatis diluvium ferè interierat. *Invocandi* enim verbum generaliter complectitur totum Dei cultum; qui cultus aptè ſic denominatur à præcipua ſui parte. Doctus inter Hebræos exponit, *Tunc inquinatum,* ſive *profanatum eſt, nomen Domini:* quia (inquit) in diebus Enos erraverant poſt idola, & invocatio nominis Domini polluta erat.

CASTALIO.

5. *Sublaberetur*] Macreſceret, ſcilicet præ invidia.

7. *Certè ſi rectè facies, litabis*] Hebraicè, *Si rectè facies, elatio*; ſcilicet erit, i. impetratio. Quem Hebraiſmum Galli exprimunt, cùm dicunt *exaltari* pro *litare,* i. ſacrificando aut ſupplicando impetrare, *eſtre exaucé.* Eſt autem hæc ſententia; Certè (hoc enim ſignificat הלוא, nec ſemper eſt interrogantis) ſi rectè facies, ſicuti frater tuus, ego te, ſicut eum, reſpiciam. Sin minùs, noxa, & peccati pœna, & ipſum adeò peccatum tibi, tanquam foribus accubans, imminet; quod peccatum à tuo pendebit imperio. Nam rectè faciendo id ſuperabis, ut tuus frater, qui ab eo non læditur: pravè autem faciendo, ſuperaberis. Quare ſi vis fraternæ ſocius eſſe felicitatis, eſto & virtutis. Ut enim qui peccat ſervus eſt peccati: ità qui rectè vivit, peccati dominus eſt. Hujuſmodi locutio eſt Num. 32. *Niſi ità feceritis, ſcitote vos in Jovam peccare, futurúmque ut veſtrum peccatum vos inveniat:* i. ut pœnas detis. Eſſe autem maſculini generis חטאת, patet ex adjectivo רבץ, nè quis fortè neget cum relativo poſſe convenire.

10. *Sanguis ipſe*] Ad pœnam moveor quadam quaſi ſanguinis querelâ. Vide Hab. 2. 12. Ezech. 24. 9.

19. *Qui primus tabernacula habitavit*] Principio paſtores tabernacula habitabant, & ſubinde locum mutabant, ex quo *Scenitæ* dicebantur, ut eſt apud Plinium. Hujus ergò rei autorem hunc tradit Moſes.

23. *Si quem ego hominem plagis*] Moſes in recenſendis Caini poſteris inſignia eorum facta aut dicta obiter annotat. Igitur Lamechi nobile documentum narrat hoc: Homicidium ità nefarium habetur Deo, ut ſtatuerit, ſi quis etiam Cainum hominem fratricidam occiderit, eum tanto eſſe ſupplicio dignũ, ut ſi ſepties mori poſſit, ſepties ſit interficiendus. Quid ergò æquum eſt fieri in cæde hominis non homicidæ? Si ego hominem plagis, ſi quem mortalẽ vulneribus interficerem (geminata ſententia eſt, ut in ſententioſis dictis fieri ſolet) id eſt, ſi quis hominem aliquem interficeret (utitur enim primâ perſonâ pro quavis, ut Paulus, ubi ait, *Si linguis hominum loquerer, & Angelorum,* &c.) Cùm Cainum, hominem nefarium, occidere tam deteſtabile ſit, ut ſeptuplione ſanciatur, profectò (ſic enim literam Vau interpretor, quæ ſæpe eſt concludentis, ut Ezech 33.) in Lamecho, i. in eo qui hominem quempiam non homicidam occideret, pœna eſſet multò gravior. Quod autem verto, *Si interficerem,* cùm ſit in Hebræo præteritum, ſciendum eſt, Hebræos præterito uti pro conjunctivo, ut & alibi fit, & Job. 3. & Pſal. 44. & Jud. 8. & Jer. 37. Item quod verto *mortalem,* in Hebræo eſt ילד, à naſcendo denominatum: quod quanquam ferè *juvenem* ſignificat, tamen hîc non ætatis habetur ratio, ſed naſcendi conditionis. Quemadmodum cap. 16: dicuntur *omnes* ילדי *domus* Abrahami circumciſi, id eſt, omnes vernaculi, cujuſcunq; eſſent ætatis. & Num. 13. 29. ילדי הענק, i. *Enaquini:* ut ſit idem quod בני הענק, ut paulò poſt dicuntur. Et Eſa 2. 6. ילדי נכרים, i. *extranei.* Nec abſurdum eſt, *omnes natos* dicere pro *omnes mortales,* præſertim hîc, ubi cùm eadem ſententia diverſis verbis iteraretur, cùm verbum ſignificantius in priore parte eſſet occupatum, in poſteriore ſatis fuit aliquod poni quod eſſet cognatum: id quod fit in Pſalmis frequenter. Apud Eſdram quoque lib. 4. cap. 4. ſic legitur. *Quis natorum poterit facere, ut me interroges de his?* i. Quis mortalium? Id quod ex Hebræo videtur eſſe tranſlatum.

CLARIUS.

1. *Cain*] Primum filium vocavit mater *Cain,* quod eſt *poſſeſſio,* vel *acquiſitio*; ſecundum, *Abel,* quod eſt *vanitas*; quia poſſeſſio hominis eſt ſimilis vanitati. ¶ *Poſſedi hominem per Deum*] Vel, *acquiſivi virum à Deo.* Sed quia Hebræa dictio, quæ etiam ſignificat *ab,* vel *per,* eſt frequenter articulus accuſativi casûs, poteſt etiam verti, *Poſſedi hominem Deum,* hoc eſt, qui ſit Deus & homo. Nam & Cabaliſtica traditio meminit promiſſionis de Meſſia primis parentibus factæ.

7. *Nonne, ſi bene egeris, recipies?*] Verbum Hebræum ſignificat *levare, tollere,* atque *remittere peccatum.* Quidam igitur ſic intelligunt, Si bene egeris, remittetur tibi peccatum tuum. Alii ſic, ſi bene egeris, erit ſublevatio vultuum tuorum, qui conciderunt. Vel ſic, ſi bene egeris, acceptior erit oblatio tua quàm fratris tui. Tu enim es primogenitus. Quòd ſi non bene egeris, ad januam domûs tuæ peccatum tuum cubabit, ut in nullo itinere non ſis offenſurus; ſiquidem peccatum, ſeu potiùs ſuggeſtio & proclivitas peccati, appetet tibi jugiter adhærere.

rere; ſed tu dominaberis illius, ſi volueris, & bonas feceris vias tuas. Targum Jonathæ ſic exponit, *In manum tuam tradidi arbitrium fomitis, & tu dominus illius eris.*

8. *Egrediamur foràs*] Hæc verba non ſunt in Hebræo, ſed videntur ſubintelligenda. D. Hieronymus cenſet intelligendum per id quod ait, *Dixitq; Cain ad Abel fratrem ſuum*, ipſum Cain recitaſſe Abel fratri ea quibus Deus illum redarguerat, & poſtea eductum in agrum percuſſiſſe pugnis aut lapidibus, cùm nondum eſſet uſus armorum.

15. *Septuplum punietur*] Hoc eſt, multipliciter. Alii ad ſeptem generationes retulerunt. De hoc, & de eo quod infrà ſequitur, *de Lamech ſeptuagies ſepties*, latiùs ſcribit Hieronymus in Epiſtola ad Damaſum. ¶ *Poſuit Dominus in Cain ſignum*] Quale id fuerit ſignum, ignoratur.

16. *Habitavit profugus*] Vel *vagus & mobilis.* Alii nomen loci accipiunt, ſic, *habitavit in terra Nod ab oriente Eden.*

20. *Qui fuit Pater*] *Patrem* Hebræi appellant rei alicujus authorem. Fuit Lamech vir in omni arte prudentiſſimus; quippe qui primogenitum docuit rem pecuariam, juxta naturas jumentorum & pecorum; ſecundum verò docuit uſum & modulationem inſtrumentorum muſicorum; & tertium inſtituit ut diſceret artem fabrilem; & faceret gladios, lanceas, & alia inſtrumenta bellica. Quapropter uxores illius timentes nè puniretur, qui occaſionem ad homicidia præbuerat, imitatus in hoc malam artem tritavi ſui, cùm ſcilicet eſſet filius homicidæ in ſexta generatione, reſpondit illis, *Ego non occidi virum in vulnus meum, nec adoleſcentem in livorem meum, ſicut fecit Cain*, &c.

26. *Iſte cœpit invocare nomẽ Domini*] In Hebræo eſt, *Tunc cœptum eſt invocari nomen Domini.* Significat autem ejus temporibus inſtauratum eſſe cultum Dei. *Enos* hominem ſignificat, deductúmque eſt à verbo *debilitare*, ſive *debilem & infirmum eſſe.* ut illud; *Quid eſt homo*, ſive *Enos: quòd memor es ejus?* q. d. Nihil, vel, res nullius momenti.

DRUSIUS.

1. QUæſitũ ſæpius à me fuit an verũ ſit id quod multi opinantur, Hevam cùm Cain pareret exiſtimaſſe ſe Meſſiam peperiſſe qui contriturus eſſet caput ſerpentis. Nam dicit *Acquiſivi virum Dominum.* Reſpondi Hevam hoc non dicere, ſed *acquiſivi virum cum Domino.* Nam ſi hoc voluiſſet, dixiſſet את איש את יהוה ἀνδρα τὸν κύριον, nunc cùm dicat את איש יהוה vertendum ſine ulla omnino dubitatione, *virum cum Domino.* Virum, i. marem, ut Gen. 7. 2. *virum & fœminam ejus:* Quod reddunt, *marem & fœminam ejus.* Nam gaudebant de ſexu virili magìs quàm de muliebri. Hoc notum in vulgus. Jam verò quàm inſulſum eſt dicere illam hoc exiſtimaſſe, cùm Meſſias promittatur futurus ſemen mulieris tantùm: Cain autem fuerit etiam ſemen viri. An hoc illo ævo ignoravit mulier? Magis mirum doctis illa in mentem veniſſe cùm talia ſcriberent. Sed profectò ita eſt, *nonnunquam bonus dormitat Homerus.* Nemo horis omnibus ſapit. Ætas ætatem docet & vir virum. Alii me, & ego fortaſſe nunc illos. Quid invidemus? Laicus cum ſcriptura loquens contra totam Synodum audiendus eſt. *Cum Domino*, i. Domini ope & auxilio, quod etiam dicunt, *cum Deo*, & Græci σὺν τῷ θεῷ. *Cum Deo*, i. עם אלהים legitur 1 Sam. 14. 45. i. Deo duce & auſpice, vel Deo juvante & opitulante. Verba ſunt, *cum Deo fecit Jonathan.* Repetitio autem particulæ את obvia in eodem capite, verſ. 2. את אחיו את הבל τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ τὸν Ἄβελ. Similiter Zach. 11. 10. את מקלי את נעם τὴν ῥάβδον μου τὸ κάλλος, *baculum meum decorem*, qui decor vocatur. i. נעם, quod potiùs jocunditatem & amœnitatem denotat. Igitur *cum Domino*, h. e. *Domino* veluti duce præeunte, pro quo Joh. 3. 21. ἐν θεῷ. Abenmelech, *Feci ut exiſteret in mundo vir qui non fuit creatus ſicut unus è nobis, & acquiſivi eum cum Domino. Nam ipſe poſuit in eo partem ſuam inſpirando animam in ipſum.* Minus ſe probat mihi quod in Gerundenſi, *acquiſivi virum Domino* id eſt ליהוה, ut ſit את pro Lamed. Cui firmando quod autores Hebræi obſervant tres concurrere ad creationem hominis, Patrem, Matrem, & Deum. Nam Deus animam infundit, quæ potior & honoratior hominis pars eſt: qua ſine homo eſſe non poteſt. Nam homo eſt non id quod videmus, ſed anima quæ in eo. Latini autores animum appellant. R. Juda compoſitor libri Muſar, cap. 5. *Tres concurrunt ad creationem hominis, Deus laudandus, pater ejus & mater ejus. Pater ſeminat album, unde oſſa & nervi & ungues & medulla quæ in capite, & albumen oculi: mater ſeminat rufum, unde caro & ſanguis & pellis & nigrum quod in oculo: Deus autem benedictus ponit in eo virtutem ſpiritûs & animam & aſpectum faciei & viſum oculorum & auditum aurium & ſermonem labiorum & inceſſum pedum & intelligentiam & ſcientiam & intellectum. Quum venit tempus ejus ut diſſolvatur & moriatur homo, Deus aufert partem ſuam, & relinquitur pars parentum projecta coram eis. Sanè ob hanc concurrentiam ſive communicationem dicit Heva cùm peperiſſet Cainum, Acquiſivi virum cum Domino: את in hoc loco valet* עם cum, *ut apud Salomonem in libro Proverbiorum. Qui ambulat* את חכמים *cum ſapientibus, fit ſapiens.* Hucuſque Rabbinus ille, quem adduxi firmandæ ſententiæ meæ de hoc loco, quam vulgavi ante multos annos, priuſquam liber ille cum Abenmelechi, Michlal Jophi, ad manus meas perveniſſet. Pòſt uſus eo ſum ex dono clariſſimi & doctiſſimi viri Joh. Buxtorfii Profeſſoris Baſileenſis, optimè de his literis & de me meriti. Quæ ſequuntur deſcripta ſunt ex libro periculorum, quem olim ſcripſi in mediis periculis, cum me theologi non theologi miris modis vexarent & in ſummum periculum adducerent non ſolùm famæ, ſed etiam vitæ. Scitum illud Diomedis, *induſtria parit virtutem, virtus gloriam, gloria inimicitias, inimicitia pericula.* Gen. 4. 1. קניתי איש את יהוה. Verba illa את יהוה variè multíſque modis exponuntur. Græca editio διὰ τοῦ θεοῦ. Sic etiam Latina noſtra vulgata *per Deum.* Quanquam in quibuſdam libris *per Dominum* legitur. Quæ lectio magis reſpondet textui Ebræo. Puto tamen germanam eſſe priorem. Solitum enim interpreti noſtro poſt Græcos nomina iſta hoc modo confundere. Doctè Ambroſius ad hunc locum, *Quæ acquirimus, ex quo & à quo & per quid acquiramus conſiderari ſolet. Ex quo tanquam ex materia: à quo, quis autor: per quid, tanquam per aliquod inſtrumentum. Nunquid hîc ſic dicit, acquiſivi hominem per Deum, ut Deum intelligas inſtrumentum? Non utiq;, ſed ut intelligas autorem & operatorem Deum. Unde magis Deo detulit, cùm dixit, acquiſivi hominem per Deum, ut & nos cùm aliquid acquirimus, vel omnes eventus ſecundos Deo magis deferre quàm nobis arrogare debeamus.* Quibus addo *acquirere* hîc idem eſſe quod parere. Sic pater acquirit quem gignit. Thargum Onceli, *à Domino:* quo modo Tremellius & Gallica editio poſtrema. את pro מן notant Grammatici. Exempla alia producunt, de quibus aliàs. Ego dixerim defectum eſſe ex pleno מאת. Ut ut ſit, cauſa eſt cur exiſtimem meliùs legi, *cum Domino.* Sic legunt ex Ebræis R. Salomo & Manahen Ricinenſis. Notum ut את pro עם ponatur. Quod exemplis probare, eſt candelam accendere in meridie. *Cum Domino*, vult dicere, Domino volente ac decernente, vel, ſi placet, opitulante. Græci hîc dicerent σὺν τῷ θεῷ. Sic locutus eſt Compoſitor librorum Samuelis, 1 Sam. 14. 45. *cum Deo fecit hodie.* i. Dei ope & auxilio uſus. Non ſic depono manum de hoc loco. Moſes Gerundenſis probat magis, *coram Domino.* Idem laudat Oncelon qui ita verterit. Quod noto quia Onceli exemplaria variant. Nam in Veneta *à coram Domino:* ſed מן abeſt à Complutenſi. *Coram Domino* idem exponit, qui noſtram vicem ſerviat Domino ubi vitâ functi fuerimus. Hæc talia ſunt ut non indigeant confutationis.

futationis. Supereſt ultima expoſitio Fagii & Forſteri. Fagii verba ſunt, *Acquiſivi virum ipſum Dominum, ſive qui eſt Dominus, quem ſcilicet pollicitus eſt mihi Dominus cùm dixit, Semen tuum conteret caput ſerpentis.* Foſterus in Dictionario ſuo Ebraico, *Acquiſivi virum ipſum Dominum. Putabat enim Hava ſe nunc matrem ſeminis illius promiſſi, quod contriturum erat caput ſerpentis.* Judicet peritus lector. Si hoc Moſes voluiſſet, dixiſſet potiùs, meo animo, את איש את יהוה ✝ ἄνδρα ✝ Κύριον. Nihil temere adfirmo. Præſtans doctrinâ vir Gulielmus Baudartius per literas quæſivit, quid mihi de hac ſententia videretur. Nunc reſpondeo & ipſi & aliis qui idem quæſituri ſunt, duram & coactam mihi videri. Tamen Jonathan Uzielides amplexus eam videtur, à quo forſan illi primùm habuerunt. Sic enim certè locum elucidat, קניתי לנברא ית מלאכא דיי. *i. Acquiſivi virum angelum Domini.* ל Abeſt in Manahemo. Quæ de Chriſto intellecta validum argumentum præbent contra impietatem & perfidiam Judæorum Chriſti divinitatem negantium, ut Fagius obſervavit. Cedamus ergò Fagiò & Forſtero: quibus adverſari ἀκ ἀσφαλὲς, in his præſertim locis, ubi optima quæque in calumniam rapiuntur. Nam quia ſcripſi per nomen Elohim vi terminationis non ſignificari ✝ τειάδα, traducor ab iſtis tanquam Arianus, cùm ipſi potiùs Sabelliani dicendi ſint, qui Sp. S. faciunt ſui ipſius ſpiritum, & Chriſtum aſſerunt à ſeipſo genitum, & quod abſurdiſſimum, pluralitatem conſtituunt in ſingulis perſonis. Nam licèt hoc diſertè non dicant, tamen ex eorum ſententia hæc omnia neceſſariò conſequuntur. Uſque adeò verum eſt illud,

Stulti dum vitant vitia in contraria currunt.

Sic eſt profectò. Imperiti dum vitant errores incidunt in contrarios.

25. *Quia poſuit mihi ſemen pro Habel,*] Onkelos explicat, *quia dedit mihi filium.* Nec aliter Jonathan. *Ponere* igitur hîc eſt *dare.* Contrà *dare* uſurpatur pro *ponere.* Quod notius eſt quàm ut probari debeat. *Semen* i. *filium.* Sed neſcio an ponere filium eo ſenſu inveniatur. Hoc ſcio, Ezræ 10. 44. *poſuerunt filios* legi pro *genuerunt.* A ponendo igitur dictus eſt Seth quaſi poſitus, i. datus. Nam *Sath* pono, i. שם. Sed & שם uſurpatur in ea ſignificatione. Sanè legimus Jeſ. 42.12. *ponent Domino gloriam:* & Joſ. 7.19. *pone gloriam,* i. da. Verbum eſt שוה quod eodem modo interpretantur. Vide igitur an Hoſ. 10.1. *fructum quem ponit ei,* poſſit exponi, *quem dat ei.* Sic tria verba quæ *ponere* ſignificant in *dandi* ſignificatione reperiuntur. Obiter noto, in loco Geneſeos non eſſe *ſemen* ſimpliciter, ſed *ſemen aliud:* & eſt ſenſus, *Filium alium,* vel potiùs *prolem* aut *ſobolem aliam.* Nam *ſemen* tam de filia dicitur quàm de filio. Non hîc ſubſiſto: ſed obſervo ampliùs, *Semen* de uno uſurpari. Quod robur addit argumento Apoſtoli locum illum, *In ſemine tuo benedicentur omnes gentes,* de Chriſto interpretantis. Cæterùm Exod. 10. 1. *ut ponam ſigna mea, ponere* eſt *edere,* vel, ſi Hieronymus eum locum bene vertit, *facere.*

26. אָז הוחל לקרא בשם יהוה. Diu me torſit hic locus, & etiamnum torquet. Video quos fugiam, non video quos ſequar. Tot ferè ſunt interpretationes quot interpretes. Græca habebat, οὗτος ἤλπισεν ἐπικαλεῖσθαι τὸ ὄνομα Κυρίου. Eam olim correxit Aquila Ponticus hunc in modum, τότε ἤρχθη καλεῖσθαι ἐν ὀνόματι Κυρίου, *Tunc cœptum eſt vocari in nomine Domini,* & bene meo judicio. Nam הוחל non ſignificat unquam *ſperare,* quod potiùs תוחיל dicitur, cujus thema ſive radix יחל *ſperavit.* Gallica editio poſterior, *Tunc cœptum eſt appellari nomine Domini.* Ovum ovo non eſt ſimilius. Dices illam ex Aquilæ expreſſam. Sententia eſt, videtur certè, Tunc incœperunt homines pii vocari nomine Domini. Nam dicebantur *filii Dei.* Vidit hoc Emeſenus Euſebius cùm ità ſcriberet, *Speravit invocari nomine Domini, h. e. Deus dici & filius Dei. Juſti enim, qui erant ex ſemine Seth, filii Dei vocabantur.* Sic eſt profectò. Vocantur *filii Dei* Gen. 6. 2. ſed an etiam *filii Domini?* Parùm hoc me moveret, ſi eſſet in Ebraico, לקרא שם יהוה, nempe, באדם, ut loquitur Gen. 48. 16. *& vocabitur in eis nomen meum:* vult dicere, Vocabuntur nomine meo, i. filii mei. Verba diverſa diverſum ſenſum pariunt. לקרוא בשם יהוה potiùs valet, *invocare nomen Domini;* quod Vulgatus noſter expreſſit, aliàs parùm probandus. Nam tranſtulit, *iſte cœpit invocare nomen Domini.* Videtur legiſſe וה pro או, quomodo & Græci, & הוחל pro החל *cœptum eſt.* Cæterùm *Domini* nomen invocat, qui *Dominum* precatur & ab eo auxilium petit. Ergò Onceloſ vertit, ut quidem habetur in editione Hiſpanica, quam Complutenſem appellant, *Tunc incœperunt homines precari in nomine Domini.* Significat certas precandi formulas tunc fuiſſe conceptas, aut eòs in precibus ſuis adhibuiſſe nomen tetragrammaton Jod, He, Vau, He: quod ineffabile vocant. Non eſt omittendum in Thargum Onceli, quod Veneti excuderunt, haberi, ביומוהי חלו בני אנשא מלצלאה בשמא דיי. Quæ verba ſic in Latinum ſermonem convertit interpres Fagius, *In diebus ejus incœperunt filii hominum ut non orarent in nomine Domini.* Perperam. חל non ſignificat *incipere,* ſed *profanum eſſe.* Igitur vertendum, meo animo, *in diebus illius profani fuerunt homines ut non precarentur in nomine Domini.* Sententia plana eſt. Tam profani, inquit, eo tempore homines erant ut nunquam Deum precarentur, vel certè in precibus ſuis ſanctiſſimum ejus nomen uſurparent. Hæc ſententia ſe meliùs tueretur, ſi Moſes מקרא ſcripſiſſet. Nam הוחל tam poteſt reddi *profanatum eſt* quàm *cœptum eſt.* Illo modo exponit R. D. ità ſcribens, *Tunc profanatum fuit invocando nomen Domini. Hoc ſignificat, In diebus Enos errarunt homines poſt idola, & invocatio nominis Divini tunc fuit polluta & profanata.* Sequitur ibidem, *Sunt qui* הוחל *accipiunt in ſignificatione Incipiendi, hâc ſententiâ, Tunc cœperunt homines vocare nomina deaſtrorum & idolorum de nomine Domini.* Jonathæ interpreti non optimo Deus optimus ignoſcat. Is locum interpretatur ad hanc poſteriorem ſententiam, *In diebus illis cœperunt idola colere, & fecerunt ſibi deos erroneos, quos cognominabant de nomine ſermonis Domini.* Obiter noto מימרא דיי eſt λόγος Κυρίου. Sic loquendo ſignificant ipſum *Dominum.* Peculiariter autem uſurpant de Chriſto, qui & ὁ λόγος ſimpliciter. Ità ſolitum loqui antiquis: & ſermo brevis eſt pro λόγος Κυρίου, ut alibi ἡ ὁδὸς pro ὁδὸς Κυρίου, & ἐντολὴ pro ἐντολὴ Κυρίου. Nunc ad propoſitum. Ejuſdem quoque opinionis fuit R. S. quod docet expoſitio ejus, quæ talis eſt, *Tunc incœperunt vocare nomina hominum & nomina idolorum de nomine Dei laudandi, faciendo eos deaſtros, vocandóque Deos.* Nec aliter veterum pleriquè. Hieronymus l. Quæſtionum Ebraicarum, *Tunc initium fuit invocandi nomen Domini. Licèt plerique Ebræorum aliud arbitrentur, quòd tunc primùm in nomine Domini & in ſimilitudine ejus fabricata ſint idola.* Videndus Nicolaus, quem his diebus didici domo Brabantum fuiſſe. Nam ſe Brabantinum dicit. Apagite ergò Angli, qui eum vobis vendicatis. Puto Lirâ oppido Brabantiæ oriundum fuiſſe, unde *Liranus* & *de Lira* cognominatur. Editio Tremellii prima, *Tunc cœptum eſt profanari invocando nomine Domini.* Conjungit utramque ſignificationem: quàm rectè, judicent eruditi. Mihi ſic videtur; Si הוחל hoc loco ſignificat *cœptum eſt,* non ſignificat *profanatum eſt:* & contrà ſi ſignificat *profanatum eſt,* non ſignificat *cœptum eſt.* Nunc tempus eſt ut interponam judicium meum. Puto vertendum, *Tunc incœptum eſt invocari nomen Domini;* ut dicat eo tempore ritus certos colendi Deum inſtitutos fuiſſe, quos obſervarent filii Dei, h. e. membra veræ Eccleſiæ, quam in poſteris Seth hæſiſſe multi arbitrantur. Ut ut ſit, invocat Deum, qui colit: Unde Invocatio pro toto cultu uſurpatur, qui tunc potiſſimùm conſiſtebat (nondum enim Sacramenta inſtituta erant) in quatuor generibus, videlicet Invocatione, Gratiarum actione, Prædicatione verbi, & Confeſſione. Cæterùm nè quis omnino ſcrupulus remaneat, לקרא in Kal interpretatus ſum *invocari* paſſivè, ut Pſal. 51. 6.

בשפטך

בשפטך *cùm tu judicaris*, & Prov. 25. 5. טוב אמרי *bonum est dici*. i. melius, ſatius. Sic ἀναλῦσαι pro ἀναλύεσθαι, Phil. 1. 23. h.e. להפטר pro להפטר.

IDEM.

4. וַיִּשַׁע *Et reſpexit*. A. ἀπεκηλήθη vel ἀπεκλήθη. Interpres Procopii ſolationem accepit παρεκλήθη. Vide ipſum Procopium in Gen. pag. 82. Sym. ἐτέρφθη. Th. ἐνεπύρισεν. Editio Syra, ἐυδόκησεν.

Απεκηλήθη] *Delenitus fuit*. Nam κηλέομαι delenior, mulceor, demulceor, promulceor: item delector, oblector. Qui ſenſus verbi eſt in שעשע quòd à שעה deducunt: unde hic eſt ויש. Sanè Pſal. 119. 117. ואשעה. Hieron. vertit, *& oblectabor*.

Απεκηλήθη] Suſpicor eſſe mendum ab imperitis librariis, quibus ἀπεκηλήθη diſplicebat.

Ετέρφθη] *Oblectatus eſt, delectationem cepit*.

Ενεπύρισεν] *Inflammavit*. Hieron. *Unde ſcire poterat Cain, quòd fratris ejus munera ſuſcepiſſet Deus & ſua repudiaſſet, niſi illa interpretatio vera eſt quam Theodotio poſuit? & inflammavit Dominus ſuper Habel*, &c.

Ευδόκησεν] Onkelos & Jonathan הוות רעוא quod Græcè reddunt, ἐυδόκησεν.

5. וְאֶל קַיִן וְאֶל מִנְחָתוֹ לֹא שָׁעָה *Ad Kain & munus ejus non reſpexit*.] Th. *Super Cain & ſuper ſacrificium ejus non inflammavit*.

Non inflammavit] οὐκ ἐνεπύρισεν.

וַיִּחַר לְקַיִן מְאֹד וַיִּפְּלוּ פָנָיו. A. καὶ ὠργίλον τὸν Καΐν σφόδρα, καὶ ἔπεσε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ: & *iratus fuit Kain valde, & recidit vultus ejus*.

Τὸν Καΐν] malim τῷ Καΐν: ut mox εἰς τί τὸ ὀργίλον σοι.

6. וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל קַיִן לָמָּה חָרָה לָךְ. A. καὶ εἶπε κύριος πρὸς Καΐν, εἰς τί τὸ ὀργίλον σοι, & *dixit Dominus ad Kain, cur ita iratus es?*

Τὸ ὀργίλον] i. ὀργιλότης. Verbum è verbo, *Cur iracundia tibi?* Sumpta hæc ſunt ex Quæſtionibus Theodoreti in Geneſin. Quæſt. 45. In edit. Rom. εἰς τί ὀργίλον σοι.

7. שְׂאֵת Th. *acceptabile erit*.] Hieron. *Nonne ſi benefeceris, dimittetur tibi omne delictum tuum, ſive, ut Theodotio ait, acceptabile erit? Munus tuum ſuſcipiam, ut ſuſcepi fratris tui?*

8. וַיֹּאמֶר קַיִן אֶל הֶבֶל אָחִיו. *Et dixit Kain ad fratrem ſuum*.] Poſthæc verba hiatus eſt in codicibus Ebræis & apud interpretes. Excipio LXX. Hieron. & Samariticum exemplar: quibus addo Thargum Hieroſolymitanum cum Jonatha. Senes habent. διέλθωμεν εἰς τὸ πεδίον. Hieron. *tranſeamus in campum*. Cyrillus, παρ' οὐδενὶ τῶν λοιπῶν κεῖται τὰ ῥήματα τῷ Καΐν πρὸς Αβελ. ἀλλ' οὐδὲ παρ' Ἑβδομήκοντα κεῖται. ἔχει δὲ αὐτὰ καὶ τὸ σαμαρειτικόν. Hieron. quæſt. in Geneſin, *Et dixit Cain ad Habel fratrem ſuum, ſubauditur, ea quæ locutus eſt Dominus. Superfluum ergo eſt, quod in Samaritanorum & noſtro volumine reperitur.* Thargum, hoc eſt editio Chaldaica, quod ab urbe nomen habet, *Et dixit Cain ad Habel fratrem ſuum. Veni & exeamus foràs* (verbum è verbo *in faciem agri*) *& fuit quum egreſſi fuiſſent ambo foràs, reſpondit Cain & dixit* (Latinè, *exorſus loqui dixit*) *ad Habel, non eſt judicium, neque judex, neque ſeculum aliud, neque dabitur merces bona juſtis, neque pœna ſumetur ab improbis, neque in miſerationibus conditus eſt mundus, neque per miſerationes ipſe gubernat, eò quod accepit oblationem tuam à te cum benevolentia, & à me non accepit cum benevolentia. Reſpondit Habel & dixit ad Cain, Eſt judicium, & eſt judex, & ſeculum aliud, & dabitur merces bona juſtis, & pœna ſumetur de improbis, & in miſerationibus cõditus fuit mundus, & per miſerationes ipſe regit, verùm ſecundum fructus operũ bonorũ ipſe gubernat, quia fuerunt opera mea tuis rectiora & meliora, accepta fuit oblatio mea à me cum benevolentia, & a te non fuit accepta cum benevolentia. Sic ambo rixabantur in agro.* Jonathan filius Uzielis, vel ſi ita vis, Pſeudo-Jonathan, *Dixit Cain ad Habel fratrem ſuum, veni, exeamus ambo foràs. Et fuit cùm egreſſi fuiſſent ambo foràs, reſpondit Cain & dixit ad Habel, Video ego in miſerationibus creatum eſſe mundum, ſed non ſecundum fructus operum bonorum ipſe gubernat: quippe acceptio perſonarum in judicio eſt, propterea quòd accepta fuit oblatio tua, & oblatio mea à me non fuit accepta cum benevolentia: reſpondit Habel & dixit ad Cainum, in miſerationibus creatus fuit mundus, & ſecundùm fructus operum bonorum ipſe gubernat, & acceptio perſonarum non eſt in judicio, & quia fuerunt fructus operum meorum meliores quàm tui, & antevertunt tuos, accepta fuit benevolè oblatio mea. Reſpondit Cain & dixit ad Habelem; non eſt judicium, neque judex, neque ſeculum aliud, neque dabitur merces bona juſtis, neque pœna ſumetur de improbis. Reſpondit Habel & dixit ad Cain, Eſt judicium, & eſt judex, & ſeculum aliud, & dabitur merces bona juſtis, & pœna ſumetur de improbis. Propter has res rixabantur in facie agri, ſurrexitque Cain contra Habel fratrem ſuum, & impegit* [*immerſit*] *lapidem in frontem ejus, & occidit eum.*

12. נָע וָנָד *Vagus & profugus*.] Οἱ ἄλλοι, σαλευόμενος καὶ ἀκαταστατῶν. Τουτέστι, μὴ μένων ἐν ἑνὶ τόπῳ. Theodoretur, τὸ τρέμων, ἢ κατὰ τοὺς ἄλλους ἐρμηνευτὰς, ἀκαταστατῶν. Alios interpretes vocat, niſi me fallit augurium, A. Sym. & Th. qui verterint ἀκαταστατῶν, quod in Lxx. priùs erat τρέμων *tremens*.

Σαλευόμενος] *Fluctuans*. Hieron. quæſt. in Gen. *Quod* Lxx Naid *tranſtulerunt, in Ebræo* Nod *dicitur, & interpretatur* σαλευόμενος. *i. fluctuans & inſtabilis ac ſedis incertæ*. Prov. 27. 8. נודדת idem Sym. μεταναστεύουσα. נע autem verbo σαλεύειν reddunt Lxx. cùm alibi tum Job. 28. 5. & Pſal. 106. 27.

Ακαταστατῶν] i. ἀκατάστατος, inſtabilis ac ſedis incertæ, cui opponitur, ἐυκατάστατος. Hoſ. 8. 6. שבבים. Sym. ἀκαταστατῶν, aliàs ἀκατάστατον. i. interprete Hieron. *Inconſtans & inſtabile*. Procopius pag. 84. *Ebraica veritas habet, ut ex aliis interpretibus didici*, eris mobilis & inſtabilis, *non manens fixis ſedibus in uno loco, ſed errabundus & vagabundus in orbe vives. Sanè hæc expoſitio vera eſt, & ab omnibus catholicis recipitur.*

15. וַיֹּאמֶר לוֹ יְהוָה לָכֵן כָּל הֹרֵג קַיִן שִׁבְעָתַיִם יֻקָּם. A. *Et dixit ei Dominus, propterea omnis qui occiderit Cain ſeptempliciter ulciſcetur*. Sym. *Et dixit ei Dominus, non ſic, ſed omnis qui occiderit Cain hebdomas ſive ſeptimus vindicabitur*; Th. *Et dixit ei Dominus, non ſic; ſed omnis qui occiderit Cain, ſeptem vindictas exſoluet.*

Non ſic] לכן meliùs redditur ab Aquila *propterea*. Sed in ſono eſt לא כן quod valet *non ſic*. Id Senes dixerunt οὐχ οὕτω: quos Theodotio & Symmachus ſecuti ſunt.

Sed omnis qui occiderit Cain] *Sed* non eſt apud Lxx. tantùm πᾶς ὁ ἀποκτείνας Καΐν: *Omnis qui occiderit Cain*. Fortè additum fuit ab Hiero. quem vide, ſi placet, quæſt. 1. epiſt. 75. quæ ad Damaſum, ubi hunc locum explicat.

Septempliciter] ἑπτάκις vel ἑπτάκις: vel *certè* ἑπταπλάσιον, quod ita redditum invenio Jeſ. 30. 26. in editione vulgata. Apud Procopium Gazæum pag. 86. *Aquila, ſepties vindicabitur*: & pag. 90. *Omnis qui interfecerit Cainum, ſepties vindicabitur*. Ad quæ loca te adire velim. *Septies vindicabitur*. Græcè diceretur ἑπτάκις ἐκδικήσεται. Hier. epiſt. 125. ad Damaſum, *De eo autem quod Aquila poſuit, ſeptempliciter; & Symmachus, hebdomas, ſive ſeptimus ulciſcetur, majorum noſtrorum ſententia eſt, quòd putent in ſeptima generatione à Lamech interfectum Cain.*

Hebdomas, ſive ſeptimus] In Quæſtionibus eſt *ſeptimum*, & apud Procopium pag. 90. *ſeptimus pœnas dabit*. Quanquam pag. 86. *ſepties dabit pœnas*.

Septimus] ἕβδομος, & *ſeptimum* ἕβδομον. Sed Hebdomas, quod Græcè dicitur ἑβδομὰς, magis denotat ſeptenarium numerum, unde ſeptimana *hebdomas* vocatur.

Per Hebdomadem] Hieron. in quæſtio. *Theodotio* per hebdomaden *interpretatus eſt, ſuper quo capitulo extat epiſtola noſtra ad epiſcopum Damaſum.* Quod noto, quia in epiſtola illa, Lxx. *& Theodotio, ſeptem vindictas exſolvet*: ἑπτὰ ἀδικουμένα θεραπεύσει. Prius firmatur autoritate Procopii, apud quem, *Illi ſententiæ adſtipulatur Theodotio ſic præſentem locum transferens, per ſeptenarium ulciſcetur.* Nam idem eſt cum illo, *per hebdomadem*. Hebdo-

mas enim, ut dixi, ſeptenarium numerum denotat.

Septem vindictas] Deſcripſi ex ea quam ad Damaſum exaravit. Aliter in quæſt. *Pro ſeptem vindictis*, *Aquila ſeptempliciter interpretatus eſt: Symmachus, ſeptimum: Theodotio, per Hebdomadem.*

25. וַתִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ שֵׁת כִּי שָׁת לִי אֱלֹהִים זֶרַע אַחֵר Aquila, *& vocavit nomen ejus Seth, dicens: Quia poſuit Dominus mihi ſemen alterum.* Laudat Hieron. in Quæſt. Ebraicis. *Et vocavit:* Heva videlicet. Verbum enim Ebræum fœmininum eſt. *Dicens* non eſt in fonte: ſubaudiendum tamen. *Poſuit*, i. dedit. Dare enim & ponere ſe invicem explicant. *Alterum:* vel aliud. Studioſa juventus, vóſque omnes qui hæc mea legetis, notate hic morem imponendi nomina filiis per matres; quo neſcio an ullus antiquior ſit.

26. אָז הוּחַל לִקְרֹא בְּשֵׁם יְהוָה A. τότε ἤρξθη τοῦ καλεῖν ἐν ὀνόματι κυρίε, *tunc cœptum eſt vocare in nomine Domini.*

Τοῦ καλεῖν] In editione Romana τοῦ καλεῖδζ. i. *vocari.* Sententia eſt ut ſi diceret, tunc cœptum eſt invocari nomen Domini. Interpretatio auro contra non cara. Vide Theodoretum in Gen. 47. Hieron. Quæſt. in Geneſin, *Enos juxta Ebræa linguæ varietatem homo vel vir dicitur: & pulchrè, quia hoc vocabulum habuit, de eo ſcriptum eſt,* Tunc initium fuit invocandi nomen Domini: *licèt plerique Ebræorum aliud arbitrentur, quòd tunc primùm in nomine Domini, & in ſimilitudine ejus fabricata ſint idola.* Credibile eſt tunc primùm certos ritus conſtitutos fuiſſe colendi Dominum. Siquidem invocandi verbo totus cultus deſignatur aliquando. Quid ergo mirum ſi idem hoc loco fiat? Nam tunc primùm invocatum fuiſſe nomen Domini non eſt veriſimile. Qui poſtremam opinionem, quam ait Hieron. eſſe plerorumque Ebræorum, ſequuntur, legunt Ebræa interpretantes, *tunc pollutum fuit invocando nomen Domini:* quam interpretationem ut non ſperno (verbum enim Ebræum ad utrumque ambiguum eſt) ita meliorem judico priorem: fruatur quiſque judicio ſuo. Alius fortaſſe magis probaret illud Theodoreti, *tunc primùm poſteri Seth cœperunt vocari filii Dei aut Domini:* i. tunc cœptum eſt denominari de nomine Domini. Quot homines tot ſententiæ. Quod autem in nupera editione, *Tunc cœptum eſt pollui invocando nomen Domini*, antea exploſum à me fuit. Quippe verbum Ebræum utrumque ſimul in eodem loco ſignificare nequit.

GROTIUS.

1. *PER Deum*] Sic & Græci hoc loco את per διὰ vertunt. Dei enim beneficium ſingulare eſt fœcunditas, infrà 30. 2.

2. *Abel paſtor ovium, & Cain agricola*] Antiquiſſima duo vitæ genera, ut notat Dicæarchus apud Porphyrium de Abſtinentia 4. & Servius initio ad Virgilium.

3. *Ut offerret Cain*] Non ullo Dei juſſu, ſed dictante ratione honorem Deo etiam conſpicuum habendum, ídque optimè fieri poſſe datis Deo iis quæ homini ſunt cariſſima. Vide reſponſum ad Orthodoxos inter Juſtini opera 119. & quæ nos ad lib. 5. de V. R. C. ¶ *De fructibus terræ*] Sagmen fortè, cujus antiquiſſimus apud omnes gentes uſus in ſacris. Vide Porphyr. de Abſtinentia 2.

4. *Obtulit de primogenitis gregis ſui, & de adipibus eorum*] Cùm nihil Deo ſacrari ſoleat niſi quod in uſu ſit hominum, animantibus autem veſci ante diluvium, ut probabilior fert ſententia, permiſſum non fuerit, dici poſſet, oblatam lanam & lac pinguiſſimum, quod hîc חלב vocetur. Nam חלב per γαλα tranſtulère. LXX. Gen. 18. 8. & 49. 12. Exod. 3. 8, 17. & 23. 19. Lev. 20. 24. Num. 13. 27. & 14. 8. Deut. 6. 3. & 14. 21. & 26. 9, 15. & 31. 20. & 32. 14. & in aliis libris ſæpè. Vetuſtiſſimum autem morem fuiſſe lanam & lac offerendi, ex multis hiſtoriis docet Porphyrius. De lacte habes apud Virgilium. De lana locus eſt Sophoclis Polyido,

Ἦν μὴ γὰρ οἶδε μᾶλλὸς, ἢν ἡ κ' ἀμπλων
Σπονδή τε καὶ ῥᾴξ ἓν πεθησαυεισμένη.

Pauſanias de Cerere Phygalienſi, Ἔθυε δὲ τῇ θεῷ καὶ κριὸς οἱ ὅπλα χαλκᾶ νομίζεσιν ἀεθλεῖν. τὰ δὲ ἀπὸ τῶν δένδρων τῶν ἡμέρων τὰ τε ἄλλα καὶ ἀμπέλε καρπὸν, καὶ μελισσῶν τὰ κηρία, καὶ ἐρίων τὰ μὲν εἰς ἐργασίαν πω ἦκοντα, ἀλλ' ἔτ' ἀνάπλεα τῷ οἰσύπε, ἃ πάσιν ὅσα ἐ βωμὸν φοιτόδομημένον ἐπὶ τῷ αὐλαίᾳ. Δένδρες δὲ καλαχύσιν αὐτῇ ἔλαιον. Simile quid habet Plato 6. de legib. Θύματα δὲ ὐκ ἦν τοῖς θεοῖσι ζῶα, πέλανοι δὲ καὶ μέλιτι καρποὶ δεδόμενοι, καὶ τοιαῦτα ἄλλα ἁγνὰ θύματα. Empedocles de temporibus antiquiſſimis,

Τούτων δ' ἀκρίτοισι φόνοις ἐ δεύετο βωμός.

Primogenita autem quæ hic dicuntur ex Hebræo בכרת liceat interpretari ea quæ eximiæ erant magnitudinis ac formæ. Sic בכור מות morbus maximè lethalis, בכורים ficus maximè fructiferæ, בכרה camelus velociſſimus. Hæc quidem ſic non improbabiliter dici poſſunt. At Thalmudiſtæ omnino illis primis temporibus antequam carnibus homines veſcerentur holocauſta in uſu fuiſſe putant, unde nihil ad homines preveniret, & per quæ Deus rerum omnium vitæque ac necis Dominus agnoſceretur. Itaque & poſt Legem ab alienigenis incircumciſis victimas ad holocauſta tantùm accipiebant, non ad ſacra alia per Legem inſtituta. *Reſpexit Dominus*] Theodotion ἐνέπνευσεν, i. igne de cœlo immiſſo oblata conſumpſit, ac ſic grata ſibi eſſe probavit. Probabilis ſanè interpretatio, quæ & Juliano placuit. Confer hiſtoriam Lev. 9. 24. Jud. 6. 21. 1 Reg. 18. 38. 2 Paral. 7. 1. Servius ad 12. Æneidos, *Apud majores aræ non incendebantur, ſed ignem divinum precibus eliciebant, qui incendebat altaria.* Scriptor ad Hebræos 11. 4. μαρτυρεῖται ὅτι τοῖς δώροις αὐτῆ τῷ Θεῷ.

5. *Concidit vultus ejus*] Signum pudoris, cui apponitur infrà 7. שאת *vultus erectus*, bonæ conſcientiæ ſignum.

7. *Recipies*] In Hebræo שאת. id autem non minùs *erectionem* quàm *acceptionem* ſignificare poteſt, & ſenſum quem jam diximus facilè admittit. ¶ *Satim in foribus peccatum aderit*] *Culpam pœna premit comes*, ait Horatius. Nam *peccati* nomine μετωνυμικῶς pœnam ſignificare frequens Hebræis. Longè aliter Hebræa hæc legêre Græci, Οὐκ ἐὰν ὀρθῶς προσενέγκῃς, ὀρθῶς δὲ μὴ διέλῃς, ἥμαρτες; ἡσύχασον· quam interpretationem ſequitur & Julianus, niſi quòd pro ἥμαρτες recitat ἁμάρτημα, ſenſu eodem. Senſiſſe autem videntur illi, oblata quidem à Caino quæ fas erat offerri, ſed non ſui generis optima, aut certè minus decimâ, quæ ab antiquiſſimis ſeculis Dei portio, infrà 14. 20. & 28. 22. Veſtigia manent etiam in Græcis Latiníſque hiſtoriis paſſim. ¶ *Sed ſub te erit appetitus ejus, & tu dominaberis ei*] Repetendum ex eo quod præceſſit, *Si bene egeris:* ut ſenſus ſit, Si bene egeris, Abelis voluntas tuo imperio ſubjecta erit, ut fratris minoris. Ità illa: *Sin autem malè, ſtatim pœna foribus peccatum aderit*, erunt dicta παρενθετικῶς, qualia & in his libris multa occurrunt. Vide Exod. 35. 29. Num. 4. 7. Pſal. 99. 6, 7. Primogeniti enim per patris aut mortem aut abſentiam, paternam quodammodo auctoritatem in fratres habebant: ſed hoc jus peccato amitti poterat, ut appareat infrà 49. 3, 4. 1 Paral. 5. 1. Adde 1 Reg. 1. 25, & ſeq.

8. *Egrediamur foràs*] Græcè, Διέλθωμεν εἰς τὸ πεδίον. quod addidit & Samariticus, ut notatum & Hieronymo & Cyrillo: addidere & Syrus & Hieroſolymitanus & Jonathan. In Hebræo per compendium id omittitur, quia ex his quæ ſequuntur quid Cain dixerit ſatis intelligi poteſt. Reticentias tales ſupplendi libertatem non inutilem ſæpe ſibi ſumunt interpretes. Convenit huic hiſtoriæ illud Ovidii, *Fratrum quod gratia rara eſt.*

9. *Num cuſtos fratris mei ſum ego?*] i. παιδαγωγός. quo ſenſu apud Horatium eſt,

Imberbis juvenis, tandem cuſtode remoto.

12. *Vagus & profugus eris ſuper terram*] Oreſtes in Iphigenea Taurica apud Euripidem,

----Δυσοχεῖς

——— Διαλοχαῖς δ' Εειννύων
Ελαυνόμεσθα, φυγάδες, ἕξοδοι χθονός,
Δεῖμοις τε πολλοῖς ἐξέπλησε καρδίας.
Ελθὼν δ' σ' ἱκάνω, πῶς ἔχηλάσω πάτου
Μαίας ἄν ἔλθοιμ' εἰς τέλος, πάντ' ἐμοὶ
Οὖς ἐξεμόχθουν θεῖπολῶν καθ' Ελλάδα.

Minerva eidem Oreſtæ,

——— πάντα τε σῶν
Οὖς ἐξεμόχθεις θεῖπολῶν καθ' Ελλάδα.
Οἴστροις Εειννύων.

14. *Omnis igitur qui invenerit me, occidet me*] Ex naturæ dictato;

Εἴ κε πάθοι τάχ' ἔρεξε, δίκη κ' ἰθεῖα γένοιτο.

Vide quæ de hoc loco & iis quæ ſequuntur dicta à nobis lib. 1. de J. B. ac P. cap. 11. ſect. 5. & in Annotatis.

16. *In terra*] Omiſſum hîc nomen terræ נוד, Græcis γαῖα. Factum autem hoc poſtquam Deus pœnam perpetuæ fugæ in mitiorem exſilii ſedentarii mutavit, ſed aſſcriptis illi locis durioribus, qualis erat Arabia Deſerta: ubi latrocinari cœpiſſe primus omnium dicitur Joſepho.

17. *Uxorem ſuam*] Eandémque ſororem, quæ *Save* ſeu *Azaa* Epiphanio, at Chryſoſtomo *Ripha*.

19. *Ada*] Nomen muliebre quod apud Caras manſit.

21. *Et organo*] Hebraicè, עוגב. Græci κιθάρᾳ. At Chaldæus אבובא. Scholiaſtes Horatii, *Ambubaia dicuntur mulieres tibicinæ linguâ Syrorum. Etenim Syris tibia ſive ſymphonia ambubaia dicitur.*

25. *Vocavitque nomen ejus*] Mater ſcilicet. Eſt enim verbum quod femininis jungitur.

26. *Iſte cœpit invocare nomen Domini*] Aut, *cœpit appellari nomine Dei.* Quem ſenſum Cyrillus probat. Ut velut Dei ad homines legatus, propterea Dei nomen acceperit, ut Angeli ſolent. Et ideo infrà 6. 2, & 4. *Filios Dei* idem Cyrillus interpretatur Enochi poſteros. Aquila videtur hoc voluiſſe cùm tranſtulit. τότε ἤρξατο τῦ καλεῖσθαι ἐπ ὀνόματι Κυρίου. Favit huic ſenſui Irenæus 4. 30.

CAP. V.

MUNSTERUS.

2. *Maſculum & fœminam creavit eos*] Ex hoc loco arguunt Hebræi de matrimonio ſeu conjugio in hunc modum, כל אדם שאין לו אשה אינו אדם שנ' וכר ונקבה בראם ויקרא את שמם אדם. ועוד נרמז פה כי הנשמות נבראו זוגות זוגות זכר ונקבה ובאין לעולם השפל איש ואשתו ובחיבורין נקראין אדם. ומכאן תבין שנש הבא על אשת איש כי פוסק ומפריד היווג והייחוד העליון חמשנרה סדרי בראשית. Unitas, inquit, matrimonii ſit per Deum, qui æterno ſuo conſilio hunc & illam copulandos diſpoſuit. Ideo qui alterius violat uxorem, is violat & disjungit id quod Deus univit & conjunxit. De deſcenſu ſpirituum non eſt ut hîc diſſeram, cùm Chriſtiani id ut Judaicum figmentum exſibilent. ¶ *Benedixit illis*] Hoc eſt, dedit illis vim procreandi liberos ſibi ſimiles, quemadmodum ſubditur, *Genuit in ſimilitudine & imagine ſua.* Fuit Adam creatus ad imaginem & ſimilitudinem Dei; non autem fuit in eo generata hæc ſimilitudo, cùm non habuerit parentes: Sed in hac imagine non manſit; excidit ab ea per peccatum. Seth verò non naſcitur ad imaginem Dei, ſed ad imaginem patris ſui, ſimilis illi exſiſtens in omnibus conditionibus animi & corporis, moribus, ingenio, &c. Et hæc imago includit peccatum originis & pœnam mortis æternæ, inflictam propter peccatum Adæ. Sicut autem Adam per fidem in futurum Semen benedictum recuperavit imaginem amiſſam, ità Seth & poſteri ejus.

12. *Vixit*] Quòd Chriſtiani tam longè diſcrepant ab Hebræis in temporum ſupputatione à mundo condito (ſiquidem illi hoc Chriſti anno MDXXXIII. numerant quinque millia ducentos nonaginta tres annos, cùm Latini computent ſex millia annorum & ferè ſeptingentos) alia res in cauſa non fuit niſi quòd codices noſtri hoc loco corrupti fuerunt. Facilè enim fieri potuit ut his numeris aliquid adderetur vel ſubtraheretur, præſertim cùm majores noſtri linguarum peritiâ deſtituerentur. Nec anni lunares, quibus Hebræi utuntur, in cauſa ſunt hujus diverſitatis, cùm ipſi ſingulis duobus aut tribus annis per emboliſmos & epactas illos adæquent annis ſolaribus, quemadmodum id in Calendario noſtro Hebraico oſtendimus.

22. *Ambulavit cum Deo*] Hoc eſt, fuit vir juſtus, & *raptus eſt ne malitia immutaret intellectum ejus.* Et quidem Scriptura dicit Deum illum *tuliſſe*, & non *tranſtuliſſe*: & hinc Aben Ezra & R.S. putant illum per mortem ante tempus ſuum ex ceſſiſſe, juxta illud, *Tolle animam meam*, Jonæ 4. Hic itaque Henoch vir juſtus & pius vixit in ſumma religione, fide & patientia, prædicans verbo & oſtendens exemplo aliam eſſe vitam quàm hæc ſit. Et quantumlibet genus humanum damnatum fuit propter peccatum Adæ ad mortem, tamen in hoc ſancto viro argumentũ nobis exhibetur à Deo futuræ reſurrectionis & immortalitatis, quòdq; Deus poſt hanc vitã præparaverit aliam ſuis ſanctis, in qua cum ipſo vivant. Afferunt noſtri hunc Henoch cum corpore & anima tranſlatum in Paradiſum, ſicut & Eliam. Hebræi autem garriunt novem ex hoc mundo tranſlatos. Et ſunt iſta verba eorum, תשעה נכנסו לגן ערן בחייהם ולא טעמו טעם מיתה. בניסן בן יעקב בלאב בן דוד סרח בת אשר בתיה בת פרעה אליעזר עבד אברהם ועבד מלך הכוש. ומשיח ואלידו ויעבץ בנו של ר' יהודה הנשיא. ויש אומרים אף רבי יהושע בן לוי: חנוך לפי שהיה צדיק בדורו ולא היה כמוהו והוא חי בגן ערן: De R. Jehoſua Ben Levi habes ſuprà, ubi opinionem Judæorum de Paradiſo recenſuimus.

29. *Conſolabitur nos*] Non nominatus eſt Noah à verbo *conſolationis*, ſed *quietis.* Siquidem נח, quod ſignificat *quieſcere*, & נחם, quod ſignificat *conſolari*, diverſæ ſunt radices: verùm habent inter ſe alluſionem quandam; Quâ Scriptura ſæpe utitur, potiſſimùm in Prophetis. Etiamſi נחמה & מנוחה, i. *conſolatio* & *quies cordis*, ferè idem ſint, impoſuerunt ei *quietis* nomen, quia ſperabant futurum ut per eum liberatio à maledictionibus peccati contingeret.

FAGIUS.

23. *Fuerunt autem omnes dies Hanoch*] Hæc in Chaldæo ad literam in ſingulari numero ſic leguntur, *Et fuit omnis dies Hanoch*, &c. Quod fieri dicunt propter vitæ ejus brevitatem, quòd ſcilicet dies vitæ ejus collati ad dies aliorum quaſi unus tantùm dies fuerit.

24. *Et non ipſe: quia non mori fecit eum Dominus*] conveniunt hæc cum illis quæ leguntur Hebr. 11. 5. *Per fidem Enoch tranſlatus fuit, nè videret mortem: nec fuit inventus, propterea quòd tranſtulerat illum Deus. Priuſquam enim transferretur, teſtimonium meruerat, quòd placuiſſet Deo.* His quoque adſtipulatur Thargum Hieſolymitanum, ופלח חנוך בקושטא קדם ה' והא ליתי, והוא אזדמנגד במימר מן קדם ה', i. *Et coluit*, ſive *ſervivit, Hanoch in veritate coram Domino: & non ipſe; quia ſubtractus eſt per verbum à conſpectu Domini.*

VATABLUS.

1. *Liber generationum* ספר תולדות] Hic ספר *liber* pro *catalogo* & *enumeratione*, vel ut quidã Hebræorum volunt, *enarratione*, Hebraicâ phraſi dicitur. *Generationes* continuam ſucceſſionem generis, vel continuam progeniem ſignificant. Dicit igitur, *Iſta eſt enumeratio liberorum Adæ*, h.e. Poſteritatis Adæ. ¶ *Dei* אלהים] Antecedens pro relativo, *ſuam.* Iterum repetit Moſes quod antè docuerat, Fuiſſe Adam formatum ad imaginem Dei, q. d. Adam iſte caruit patre & matre, ſed Deus creavit eum: nullúmque habuit patrem in ſimilitudine præter Deum ſolum.

2. *Vocavitque, &c.* ויקרא וגו'] Individuam mariti & uxoris ſocietatem commendat. Hoc enim dicendi genere

significat post ordinatum conjugium fuisse virum & uxorem instar unius hominis.

3. *Ad similitudinem suam, &c.*] כדמותו בצלמו] Ad verbum, *in similitudine sua, juxta imaginem suam.* Primum ad originem naturæ refertur: secundum, *Juxta imaginem suam*, notat corruptionem & vitiositatem quæ ab ipso contracta per defectionem ad omnes posteros defluxit.

4. *Et genuit filios & filias.* ויולד בנים ובנות] Hâc locutione significat multos alios liberos genuisse.

5. *Nongenti & triginta anni*] תשע מאות שנה ושלושים שנה] Ad verbum, *novies centum anni & triginta anni.* Sic in sequentibus bis ponitur dictio *Annus*, quam omisimus nè lectori non assueto Hebraismus tædium pareret.

22. *Ambulavit autem Hanoch cum Deo,* ויתהלך חנוך את האלהים] Hebraismus. Nè hominum corruptelis abduceretur, habuit unius Dei respectum, ut purâ conscientiâ, tanquam sub ejus oculis, probitatem coleret. q. d. Piè & inculpatè vixit. Similis videtur esse locutio cum ea quæ Deut. 13. 3. legitur, *Post Dominum Deum vestrum ambulabitis.*

24. *Postea esse desiit,* ואיננו] Ad verbum, *& non ipse*, i. nusquam comparuit. ¶ *Tulit* לקח] *rapuit.* i. Translatus fuit in cœlum, donavitque eum immortalitate. De quo Apostolus Heb. 11. 5.

29. *Noah, dicendo, Iste consolabitur nos* נוח לאמור זה ינחמנו] Etymologia nominis נוח non est petenda à verbo נחם, nisi literam מ supervacuam esse dicamus: ut interdum in compositione quædam literæ redundant. נוח significat *quiescere*; נחם verò, consolari. A priore verbo deducitur nomen *Noah.* Quare vel est literæ unius in alteram transmutatio, vel allusio est duntaxat ubi dicit Lemech, *Iste consolabitur nos ab opere nostro.* Ex doctioribus Hebræorum alter ità scribit, *Dicendum videbatur* (*ut nominis servaretur etymologia*) יניחנו Requiescere faciet nos, *& non*, ינחמנו Consolabitur nos. *At requiescere ab opere & dolore, & consolationem accipere ab opere & dolore, re, etsi non verbo, est idem. Consolatio enim est requies à dolore cordis. Hebræi enim sensum & non verba observant*, inquit ille. Utcunque sit, sibi levationem aut solatium à laboribus promittit. ¶ *Et à dolore, &c.* ומעצבון וגו'] *& de molestia manuum nostrarum è terra.* Vel, *ex parte terræ*, q. d. Nos post multos labores tempore suo meliùs habituri sumus opera istius. In *labore manuum*, est synechdoche: quia sub una specie comprehendit miserum statum in quem deciderat humanum genus. Rarum aliquod & insolitum auxilium à tam misera, tristi & solicita vita, cui addictus fuerat Adam, Lamech a filio sperabat, idque tanquam Divinitus promissum credebat. Hebræi ad agriculturam referunt, *Laborem colendi agros cessare faciet*, sive *Cessare nos faciet à labore agricultura*: fuit enim inventor instrumentorum quibus colere solent terram.

32. *Quum verò esset, &c.* ויהי נוח וגו'] Ad verbum, *Et fuit Noah filius quinque centum annorum, & genuit Noah, &c.* Hæc dicta sunt per hysteron proteron: evenerunt enim posteaquam Deus tulit sententiam de perdendis hominibus. Non servatur autem semper in Sacris Literis ordo historiæ. Illud *Noe* secundo loco repetitum, quod duriùs esset Latinis auribus, cum conjunctione præcedente verbum omisimus, juxta proprietatem linguæ Latinæ.

CLARIUS.

2. *Benedixit illis*] H. e. Dedit illis vim procreandi liberos sibi similes, quemadmodum subditur, *Genuit in similitudine & imagine sua*, h. e. ad illam similitudinem & imaginem quam à Deo acceperat. ¶ *Vocavit nomen eorum Adam*] Ut ipsâ appellatione discerent non insolescere, cùm se è terra, tanquam vasa figlina, constare recordarentur. Significat enim *Adam, terrenum*: significat & *rubrum.*

3. *Vixit autem*] Quòd nostri tam longè discrepant ab Hebræis in temporum supputatione à mundo condito, alia res in causa non fuit, nisi quòd codices nostri hoc loco corrupti fuerunt. Facilè enim fieri potuit ut his numeris aliquid adderetur vel subtraheretur, præsertim cùm majores nostri linguarum peritiâ destituerentur. Nam Hebræi à mundo condito usque ad Christi annum MDXL. numerant quinque millia & trecentos annos, cùm nostri super hos addant circiter mille quadringentos. Summa verò annorum mundi ab Adam ad diluvium est mille sexcentorum quinquaginta sex annorum juxta Hebræos.

¶ *Genuit filium ad similitudinem & imaginem suam*] Adam ipse ad similitudinem Dei factus erat; sed quia illam peccando corruperat, posteri illius non habebant eam primam similitudinem Dei, sed quatenus per Adam corrupta fuerat. Hanc Christus in credentibus restituit, potestatémque dedit propiùs ad veram sive spiritualem similitudinem Dei perveniendi quàm Adam unquam accesserat, Col. 3. & 2 Cor. 3. in fine.

22. *Ambulavit cum Deo*] Heroicam aliquam consuetudinem cum Deo habuisse creditur, quem raptum ferunt, nè malitia immutaret intellectum ejus. Et quidem Scriptura dicit Deum illum *tulisse*, & non *transtulisse*: & hinc quidam putant illum per mortem ante tempus suum excessisse, juxta illud, *Tolle animam meam.*

29. *Iste consolabitur nos ab operibus*] Ferunt hunc primum levasse agriculturæ molestias, jungendo aratro animalia.

DRUSIUS.

24. *Ambulavit Henoch cum Deo, & non fuit, quia tulit eum Deus*] *Ambulare cum Deo* est *vivere cum Deo.* Quod Persius dixit, *vivere cum Jove.* Significat autem vitam sanctè & ex præscripto Dei instituere. Nam qui aliter vivit, non vivit cum Deo, sed cum diabolo. Quidam existimant Henochum inconstanter vixisse, modò bene, modò malè. Deum autè cùm bene viveret rapuisse illum, nè vitiis seculi sui corrumperetur. Quod significat author libri qui *Sapientia Solomonis* inscribitur, quem compositum fuisse opinantur a Philone, qui vixit Caii Imperatoris ævo; falluntur. Nam fuit alius Philo senior, qui librum de Anima composuit, cujus mentio in libro Johasin. Hic Philo, si autor est illius libri, vixit tempore Templi secundi; & pro illo, *nè videret mortem*, retulit, *nè malitia mutaret intellectum ejus.* Siquidem improbi mortui vocantur, etiam dum vivunt: nam mortui sunt in peccatis: Qui enim peccat moritur. *Et non fuit*, in vivis videlicet. Sic *non esse* dicitur etiam qui mortuus est; ut ibi, *Rachel plorans filios suos noluit consolationem accipere, quia non sunt*, h. e. non vivunt. *Esse* enim dicitur qui vivit, & *non esse* qui non est in vita. *Tulit*, i. abstulit, rapuit ante justam & maturam ætatem. Sæpenumero miratus sum & adhuc miror Judæos, (nam de Christianis nunc non loquor) quid eos moverit cur ex hoc loco collegerint Henochum adhuc vivere. Nam ut concedamus hoc verum esse, tamen ex his verbis non potest colligi quod illi volunt. Siquidem *non esse* dicitur qui mortuus est, & *rapi* sive *tolli* qui morte immaturâ abripitur. Hoc qui negat, ostendit se in his literis puerum esse. Forsan eo adducti fuerunt, quoniam Scriptura non utitur verbo *moriendi*, ut in cæteris Patriarchis. Sic dictitant, *Jacob pater noster non fuit mortuus.* Quare? quia Scriptura, cùm de ipsius excessu loquitur, utitur verbo *exspirandi*, & non *moriendi.* Qui exspirat, moritur; non tamen omnis qui moritur, exspirat. Nam exspirat propriè qui placidâ & levi morte defungitur. Nihilominus dicunt eum non fuisse mortuum. Sed quis unquam dixit Jacobum adhuc vivere? Nè illi quidem qui eum mortuum esse negant. Apostolus autor Melchisedecum sine patre, sine matre, ἀγενεαλόγητον fuisse. Verum est, si rectè intelligatur. Nam quia parentum & generis ipsius nulla mentio in historia sacra, ideo hoc scribit. Si aliter intelligas falsum est. Nam Angelum fuisse è cœlo delapsum, quod credidit olim Origenes, tam alienum est à vero quàm quod maximè. Quorsum ista? nempe ut ostendam non necessariò sequi ex hoc textu Henochum adhuc vivere. *Ambulavit*, inquit,

inquit, *cum Deo, & non fuit; quia tulit eum Deus.* Audio *non fuisse*, non audio *vivere*. Audio *sublatum esse*, non audio *vivum esse* in paradiso aut in cœlo. Sanè qui vitam cum morte commutavit; *non esse* etiam dicitur, ut modò probatum fuit. Sic Joseph *non esse* dicitur à fratribus suis, qui eum arbitrabantur mortuum. Saltem patri persuaserant a fera dilaniatum esse. *Tolli* etiam dicitur qui moritur, ut, *Tolle enimam meam à me:* &, *In medio dierum meorum nè tollas me.* Sic Virgilius, *Quis Deus, Octavi, te nobis abstulit?* Paulò pòst raptum eum dicit. Ergò, inquies, Henoch fuit mortuus? Absit ut contradicam Apostolo asseveranti *translatum esse ne videret mortem.* Mortem videt qui moritur. Sed est mors quædam peccatorum, de quo si Apostolus non est locutus, tamen autor Sapientiæ pro eo dixit, *nè malitia mutaret intellectum ejus.* Verba satis clara. Rapuit eum nè vitiis seculi sui corrumperetur, h. e. nè simul cum improbis videret mortem. Sed hoc pono, non statuo. Potiùs inclino ut credam immutatum fuisse. Tales moriuntur quidem, sed non more communi hominum, ac proinde *non mori* dicuntur. Si aliter mortuus est, & si adhuc vivit, Deus novit. Ego hîc ἐπέχω, nec temere aliquid asserendum puto. Tantum dico quid mihi videatur: & quia hic dissentio à multis, relinquo unicuique suum judicium; imò meum subjicio judicio Ecclesiæ catholicæ orthodoxæ. Quod de Henoch, idem Ebræi affirmant de Elia, quem adhuc vivere credunt & venturum sub tempora Messiæ, cùm Christus eum jam venisse testetur. Venit certè Johannes in spiritu Eliæ, quem Propheta ideo *Eliam* appellat. Erat enim quasi alter Elias. Cui simile,

Atq; iterum ad Trojam alter mittetur Achilles.

Hoc si Judæis persuaderi non potest, tamen Christianis est persuasissimum. Non omnia vera quæ vulgus credit.

IDEM.

25. Lxx. *Et vixit Mathusala centum annos & sexaginta & septem, & genuit Lamech. Et vixit Lamech octo & octuaginta & centum annos, & genuit filium, & vocavit nomen ejus Noe*] Hieronymus, *Famosa quæstio & disputatione omnium Ecclesiarum ventilata, quòd juxta diligentè supputationem quatuordecim annos post diluvium Mathusala vixisse referatur. Et enim cùm esset Mathusala annorum centum sexaginta septem, genuit Lamech; Rursum Lamech, cùm esset annorum centum octoginta octo, genuit Noe; & fiunt usque ad diem nativitatis Noe anni vitæ Mathusala trecenti quinquaginta quinque. Sexcentesimo autem anno vitæ Noe diluvium factum est, ac per hoc habitâ supputatione per partes, nongentesimo quinquagesimo quinto anno Mathusala diluvium fuisse convincitur. Cùm autem suprà nongentis sexaginta novem annis vixisse sit dictus, nulli dubium est quatuordecim eum annos vixisse post diluvium; & quomodo verum est quòd octo tantùm animæ in arca salvæ factæ sunt? Restat ergò ut quomodo in plerisque, ità & in hoc sit error in numero: siquidem in Ebraïs & Samaritanorum libris ità scriptum repperi*, 25. Et vixit Mathusala centum octoginta septem annis, & genuit Lamech. 28. Et vixit Lamech centum octoginta duobus annis, & genuit Noe. *A die verò nativitatis Mathusalæ usque ad diem nativitatis Noe sunt anni trecenti sexaginta novem. His adde sexcentos annos Noe, quia in sexcentesimo vitæ ejus anno factum est diluvium, atque ità fit ut nongentesimo sexagesimo nono anno vitæ suæ Mathusala mortuus sit, eo anno quo cœpit diluvium.* Hucusque Hieronymus. Augustinus paulò aliter, *Nam non solùm*, inquit Quæst. in Gen. *in Ebraïs aliter invenitur, verùm etiam in* Lxx *interpretatione, Mathusalem in codicibus paucioribus, sed verioribus, sex annos ante diluvium reperitur fuisse defunctus.* Rursum in De civit. Dei, lib. 15. cap. 13. *Nam in quibusdam etiam codicibus, Græcis tribus, & uno Latino, & uno etiam Syro, inter se consentientibus inventus est, Mathusalem sex annis ante diluvium fuisse defunctus.* De his codicibus, quoniam hodie non exstant, nihil possumus dicere. Hoc tantùm, ubi à veritate codicis Ebræi dissentiunt, non esse recipiendos, vel ipso Augustino judice: qui rectè fieri nullo modo dubitat, *ut cùm diversum aliquid in utrisque codicibus invenitur, quandoquidem ad fidem rerum gestarum utrumque esse non potest verum, ei linguæ potiùs credatur unde est in aliam per interpretes facta translatio.* Mihi nullum dubium quin Hieronymi calculatio verior sit, quandoquidem cum Ebræis & Samaritanorum codicibus concordat, scribentis ipso anno diluvii Mathusala defunctũ, cùm ageret annum nongentissimum sexagesimum nonum. Salmanticensis Judæus autor libri Johasin scribit Mathusala sepultum fuisse anno mundi millesimo sexcentesimo quinquagesimo sexto, perduxisséque ætatem usque ad diluvium, tum etiam quinq; annis antè sepeliisse filium suum Lamech. Addit deinde quæ, si rectè capio, valde stabiliunt opinionem Hieronymi. Nam ait defunctum septem diebus antequam inciperet diluvium. Cui firmando quæ in Genesi magno (liber est qui Ebraicè vocatur *Bereśith rabba*) sectione *Noach*, ad locum, *Et fuit post septem dies, Docet* (hic locus) *Deum suspendisse illis septem dies luctus Mathusala justi, quo agerent pœnitentiam & non egerunt.*

GROTIUS.

18. *Centum sexaginta duobus annis*] De multis discrepantiis quæ in hoc & sequentibus capitibus circa numeros annorum apparent in codicibus Hebræis, Samaritanis, Græcis, nihil melius quod dicam habeo, quàm quæ dixit in Critico sacro eruditissimus Capellus.

22. *Et ambulavit Enoch cum Deo*] i. ut Græci & hîc & v. 24. vertunt, Διηρέστησεν Ενὼχ τῷ Θεῷ. Idem sensus apud Syrum. Scriptor ad Hebræos 11. 5. μεμαρτύρηται διηρεστηκέναι τῷ Θεῷ.

24. *Et non apparuit, quia tulit eum Deus*] Samaritanus, *Accepit eum Angelus ejus.* Onkelos, *Non occidit eum Deus*, i. non passus est mori. Jonathan, *Sublatus fuit, & ascendit in cœlum ex mandato coram Domino.* Scriptor ad Hebræos, Πίστει Ενὼχ μετετέθη τοῦ μὴ ἰδεῖν θάνατον· καὶ οὐχ ηὑρίσκετο, διότι μετέθηκεν αὐτὸν ὁ Θεός. Josephus, ἀνεχώρησε πρὸς τὸ θεῖον. Idem de Enocho & Elia, ὅτι γεγόνασιν ἀφανεῖς. *Translatus est in Paradisum*, ait Arabs dicto ad Hebræos loco.

27. *Nongenti sexaginta novem anni*] Præter testimonia hujus longævitatis quæ apud Josephum exstant, etiam Varro ex historiis notavit antiquos ad mille annos victitasse: sed malè ipse pro annis accepit menses; in quo nihil esset mirandum. Vide Lactantium Instit. l. 2. c. 13.

29. *Iste consolabitur nos*] Sensus idem, sed etymologia nomini non respondet. Itaque rectiùs Græci pro ינחמנו legerunt יניחנו: verterunt enim διαναπαύσει, quod originem nominis exactè ostendit. Sic & Philo citat libro, Peiorem insidiari meliori. In Hieronymiano nominum indice, *Noe, cessatio, requies.* Samaritanus paraphrastes, *Sustentabit opera nostra, & oppressionem manuum nostrarum*, i. erit ad ruris opera vicarius noster. ¶ *Et laboribus manuum nostrarum*] Chaldæus, *à lassitudine.* Sic vocem עצב rectè sumi apparet Prov. 10. 22. & 14. 23.

CAP. VI.

MUNSTERUS.

2. *Viderúntque filii Dei*] Sunt qui *filios Dei* intelligunt filios Seth, qui patris pietatem æmulati sunt, & quibus data erat promissio seminis benedicti, & habebant veram Ecclesiam; sicut è diverso qui à Cain originem duxerunt, paternam referebant impietatem, & hi *filii hominum* appellantur, habebántque Ecclesiam malignantium. Alii *filios Dei* opinantur filios judicum ac potentum. Est enim familiare Scripturæ, ut illud quod est magnificum vocet *divinum*; sicut *montes Dei, cedri Dei, filii Dei*, &c. h. e. magni montes, altissimæ cedri. Unde dicit Kimhi, Omni rei quam Scriptura vult magnificare, subjicitur nomen אל, sicut & in propheta legimus, עיר גדולה לאלהים, *civitas magna Deo*, i. civitas magnificentissima,

gnificentissima. Aben Ezra intelligit per *filios Dei* homines Deum agnoscentes, & qui erant de Ecclesia justorum. Hi indulgentes carni, accipiebant uxores ex generatione Cain, item pellices quot & quas volebant; & cùm essent de generatione piorum, prolapsi sunt in voluptates, tyrannidem, idololatriam & alia vitia, similes facti impiis filiis Cain, & ex filiis Dei facti sunt filii diaboli.

3. *Rixàbitur*] R. S. hunc locum sic exponit, *Non rixabitur & zumaltuabitur spiritus meus intra me in seculum propter hominem, num illum perdam aut illius miserear.* Joseph verò Kimhi ità exponit; *Non erit spiritus meus cœlestis, quem spiravi in hominem, diu in illa rixa quam habet cum corpore, cùm non delectetur voluptatibus illis animalibus quas querit corpus. Prolongabo igitur illi tempus usque ad centum & viginti annos, si fortè pœnitentiam agat homo: sin minùs, perdam eum de terra.* Alii sic exponunt hunc locum, *Non sedebit tanquam judex spiritus, quem ego dedi in corpore hominis in æternum.* Nostri simpliciter sic exponunt, *Non judicabit spiritus meus in homine amplius*, i. Cùm frustra homines doceantur pietatem, & non emendentur, nolo posthac verbum meum dare hominibus. Non judicabuntur neque arguentur spiritu doctrinæ meæ: mittam famem verbi, ut vadant in præcipitium, quia incurabiles sunt. Conceduntur tamen anni centum & viginti, si intra hoc spatium velint pœnitere & resipiscere; quia Deus non libenter punit: malitia hominum cogit illum durum esse. Et nota quòd dictio בשגם componitur ex גם & duabus servilibus literis. Homo, inquit, caro est, i. mihi contrarius, pergit in sua carnalitate, ridet verbum & monitiones Dei, persequitur & odit spiritum meum in his qui fideliter verbum meum docent: Oportet igitur ut cessem, & sinam hominem sic perversum ire vias suas: vult esse caro.

4. *Gigantes*] Hebraicè נפלים, cujus etymologia ducitur à *cadere*. Kimhi dicit homines illos qui vasto & grandi fuerunt corpore sic appellatos, quòd cæteri homines pavore illorum ceciderint; Sicut & horribiles quidam populi vocati fuerunt אמים, à *terrendo*. Gerundensis autumat gigantes sic vocatos, quòd lapsi essent à communi corpulentia, & excessissent patres suos in statura atque potentia. Alii putant eos sic dictos, non à magnitudine corporis, sed à tyrannide & oppressione, quòd vi grassati sint, nullâ habitâ ratione legum aut honestatis, qui neque Deum neque homines timent, ut sunt tyranni & oppressores. ¶ *Illi genuissent*] R.S. sic reddit hunc locum, *Licèt homines illius generationis viderent orbis depravationem & futuram cladem, non tamen continuerunt se, sed juncti sunt filiabus hominum, & genuerunt filios qui potenter rebellarunt Deo, & ex tyrannide sua celebres facti sunt in mundo.* Gerundensis dicit hanc sententiam, *Ht fortes fuerunt à seculo*, in proverbium abiisse post diluvium, ut quoties viderent hominem magno corpore, dicerent, *Jam in seculis præteritis fuerunt robustiores gigantes.*

6. *Pœnituit Dominum*] In Hebræo passivè hoc verbum scribitur, *Pœnitudine ductus est.* Et loquitur Scriptura de Deo more hominum. Adeò enim exacerbaverunt & contristaverunt spiritum ejus peccatis suis, ut more irati hominis deliberaverit delere hominem à terra. Et quod sequitur; *Dolore tactus est*, dicit Aben Ezra; *Ut Deus gaudere dicitur cùm homines optimè vivunt, & Deum propitium habent; sic dolere dicitur, cùm pessimè vivunt, & illum ad puniendum provocant.* Desipiunt hîc Sapientes Hebræorum, qui scribunt Deum pœnitere ob quinque à se creata; scribunt autem sic, חמשה דברים הב"ה מתחרט עליהם שבראם כשרים ישמעאלים יצר הרע ע"ז ועל ישראל שנלו. Vide quã blasphemi sint in Deum, ut etiam idololatriam à Deo factam scribant. Quantum verò attinet ad locum istum, quòd *Deus pœnituerit se fecisse hominem*, id non dicitur de Deo seu natura sua propria subsistente, sed de Spiritu sancto in corde piorum hominum gemitus excitante. Sic cùm textus dicit, *Vidit Deus malitiam hominum, & pœnituit*, i. Noah, qui habuit spiritum Dei, vidit malitiam hominum, & per illum spiritum concitatus est ad dolorem. Sic enim ait Paulus Ephes. 4. 30. Spiritum sanctum contristari in piis propter malitiam hominum. Sic Noah dolet, & optat hominem potiùs non esse quàm sic malum esse. Quòd si ista referas ad voluntatẽ substantiæ Divinæ, quòd Deus ab æterno hoc statuerit, periculosa erit disputatio de prædestinatione, quæ supra captum nostrum est. Tutius ergò est ut consistamus in humiliori loco, & sentiamus Noah & alios patres summo dolore affectos, postquam eis hanc Dei iram Spiritus revelavit.

11. *Violentiâ*] Significat חמס Hebræis propriè *rapinam & violentam extorsionem, vim & injuriam*, sublato omni jure & æquitate, ubi quod libet licet, & non jure sed vi geruntur omnia. Et quando ibidem dicitur, *Omnem carnem corrupisse viam suam*, putant quidam etiam bruta animalia corrupisse viam suam, & se commiscuisse cum diversis speciebus: quod tamen verisimile non est, quia in bestiis manet natura sicut creata est. Sunt tantùm conditæ ad hanc corporalem vitam; ideo non audiunt verbum, nec pertinet ad eas verbum. Referendus ergò est hic locus simpliciter ad hominem, *Omnis homo corrupit viam suam*, i. Omnes homines fuerunt impii, vixerunt in idololatria & falsa religione, abjectóque timore Dei contaminaverunt se omnibus vitiis. Quòd autem bestiæ tulerunt pœnam peccati cum homine, hoc factum est, quòd Deus voluit hominem perdere non solùm corpore & animâ, sed etiam cum possessionibus. Sic Dathan & Abiram atque Core pereunt cum omnibus suis, Num. 16.

14. *De lignis pineis*] Est גפר una ex quatuor speciebus abietis, quam Rabbini cedrum esse putant, lignum scilicet leve, & ad fluitandum super aquam aptissimum. Porrò pro *bitumine* quidam Hebræorum interpretantur חומר, *cementum*; *alii* יפת, *picem*.

17. *Diluvium*] Vocant Hebræi diluvium מבול, cujus etymologia secundùm R. S. ducitur à בלה, *confundere*; quia per ipsum hæc inferiora omnia fuerunt confusa. Kimhi verò ducit à radice נבל, quòd significat *defluere & marcescere*. Et quando illico subjicitur, *Erigam pactum meum tecum*, significat hoc pactum promissionem Seminis contrituri caput serpentis; Quod Deus confirmat ipsi Noah, ut certò statuat Christum ex sua posteritate nasciturum, & Deum in tanta ira relicturum seminarium Ecclesiæ. Et hæc est secunda promissio de Christo. Postea verò clarior facta est ad Abraham.

20. *Bina venient*] Notat hîc Gerundensis, Noham tam varia & præsertim sylvestria animalia non venatione ex desertis & insulis collegisse, sed illa propriâ sponte, imò jussu Divino venerunt ad ipsum; exceptis illis quæ inquis generantur & nutriuntur, & quæ ex masculi atque fœmellæ conjunctione non nascuntur: hæc enim intra arcam non sunt recepta. Sequenti capite fit mentio de *septenis & septenis*, & non de *binis & binis*, ut hîc. Sed dicendum quòd bina & bina sunt introducta de immundis, de mundis autem septem singularum specierum individua, tres masculi, & tres fœmellæ, deinde septimus masculus, quo uteretur Noah ad sacrificium. Sunt autem pauca animalia quadrupedia munda & sacrificio apta.

FAGIUS.

2. *Viderúntque filii magnatum*] רברבים *magnates, proceres & principes* significat. Per hos verò alii angelos à Deo ad tutelam ac cultũ hominum missos, eorúmq; consuetudine atque Satanæ insidiis paulatim ad vitia pertractos, mulierúmque congressu inquinatos, intelligunt. Vide Lactantium Firmianum l. 2. c. 15. Alii, homines justos ac pios, qui videlicet à parentibus suis in vera religione ac cultu unius Dei probè instituti erant, quíque ex linea ac gente illa erant, unde promissum ac benedictum illud Semen futurum erat; Sicut è contrà per *filios hominum* eos qui de paricida Cain geniti erant intelligunt. Quidam principes, judices ac magistratus significari volunt, innuendo quòd & apud illos, quorum officii erat vitia ac flagitia arcere atque punire, omnis honestas, justitia & æquitas in pessum iverit. Nec desunt

qui

qui per iſtos *magnates* gigantes illos robuſtos ac proceræ ſtaturæ homines, de quibus mox ſequitur in textu, deſignari volunt. Quæ enim magna, fortia, præclara & eximia ſunt, appellatione *Dei* ſæpiſſimè veniunt in Divinis literis; ut ſuprà etiam monui cap. 1. Eligat lector quod ſibi vero magis conſonum videtur. Et ſi quis plura in hunc locum noſſe cupit, videre poteſt meam Collationem.

4. *Gigantes fuerunt in terra*] In Hebræo *Nephilim* vocantur. Quos ita nominatos ſentiunt doctiores Hebræorum, quòd reliquum hominum vulgus propter immodicam eorum proceritatem, coram illis quaſi cadere videbatur. נפל enim *cadere* ſeu *ruere* ſignificat.

5. *Omniſque affectio cordis ejus*, &c.] Vocabulum Hebraicum יצר & Chaldaicum יצרא propriè *fictionem* ſive *figmentum* ſignificat. Eſt enim derivatum à verbo יצר, quod *fingere* & *formare* ſignificat. Hinc יצר vox certè convenientiſſimâ quâ pravitas cordis humani, quam *malam concupiſcentiam* vocant, quæ ex peccato originali ſecuta eſt, ſignificatur. Sicut enim figulus ex impuriſſimo luto varii generis ollas ſive teſtas effingit, ita & cor humanum mirabilis artifex ac figulus eſt, quod nunquam non mirabiles ollas, ſeu teſtas impuras ac fragiles, fingit formátque, hoc eſt, vaniſſima quæque uſque cogitat ac meditatur: ità ut pravitas, malitia ac nequitia cordis humani aptiſſimè hâc voce ſignificetur. Scias tamen (ut hoc quoque addam) Hebræos vocabulum יצר in utrámque partem uſurpare, in bonam & malam: Bonam enim cordis affectionem יצר הטוב, malam verò יצר הרע nuncupant.

VATABLUS.

2. *Viderunt* ויראו *Conſideraverunt. Contemplati ſunt.* ¶ *Filii Dei filias hominum, &c.* בני האלהים ונו' *Filios Dei* vocat filios piorum, quos Deus tanquam reconditum theſaurum ab aliis ſegregaverat: quales erant filii Seth, in cujus domo cultus Dei erat purus & legitimus: cujus tamen filii degeneres erant, qui promiſcuè vagabantur, pro ſua libidine ruentes, & Cainitis aliiſque profanis gentibus ſe permiſcentes, filias illorum profanorum aſſumebant ſibi in matrimonium contra Dei præceptum. Quidam vertunt, *filii principum*, aut *magnatum*, aut *nobilium*. Alii, *filii Deorum*, vel *Angelorum*. Prior interpretatio doctioribus magis placet.

3. *Et dixit* ויאמר] Sub. *apud ſe.* i. Statuit ac decrevit: quaſi dixiſſet, *Non*, &c. ¶ *Non diſceptabit*, &c. לא ידון ונו'] *Non contendet Spiritus meus de homine in æternum.* i. longo tempore, q. d. Non poteſt animus meus diutiùs ferre inobedientiam ac pervicaciam & nequitiam hominis quin illum puniam, ſed tandem decernam quidnam facturus ſim de eo. Deſeſſus obſtinatâ mundi pervicaciâ præſentem vindictam denuntiat, quam hactenus diſtulerat. Quantiſper enim pœnam ſuſpendit Dominus, quodammodo diſceptat cum hominibus, præſertim ſi vel minis, vel levium caſtigationum exemplis ad reſipiſcentiam ſolicitet. Sic rixatus fuerat jam aliquot ſeculis cum mundo, qui tamen ſubinde deterior fiebat. Nunc quaſi tædio affectus, declarat ſibi non eſſe animum litigandi diutiùs: ac ſi Gallicè quis diceret, C' *eſt trop plaider*. In hac ſignificatione eſt à דון, quod *judicare*, & etiam *litigare* ſignificat. Alii deducunt à נדן *neden*, quod *vaginam* ſignificat, vertentes, *Non permanebit tanquam in vagina ſpiritus meus in homine perpetuò*. Ad verbum, ſi Latinè dici poſſet, *non vaginabitur*: tanquam ſi Deus ſpiritum ſuum nolit ampliùs teneri captivum in corpore humano, quaſi incluſum in vagina. q. d. Non vivet diutiùs. Violenter nimiùm detorta eſt hæc expoſitio. ¶ *Eò quòd ſit etiam caro:* בשגם הוא בשר] Hoc eſt (ut exponit ex doctis Hebræorum alter) non modò propter hanc iniquitatem, verùm etiam quia caro eſt. *Carnis* nomine homines Deus appellat, quos tamen initio formaverat ad imaginem ſuam. *Carnem* vocat, rationis non capacem, Pſal. 78. 39. *Recordatuſque eſt quòd caro eſſent; ſpiritus vadens, & non rediens.* ¶ *Erunt tamen* והיו] Ad verbum, *& erunt.* i. Tempus intra quod reſipiſcere poterit, erunt centum & viginti anni: non enim intelligitur de duratione vitæ hominis.

4. *Gigantes erant* הנפלים היו] Præt. perf. Heb. vertendum per imperf. נפילים a נפל *cadere* deducitur; ideo quòd (ut quidam exiſtimant) ab eorum conſpectu caderet vulgus hominum ob vaſtam corporis molem; vel quòd terrore ſuæ magnitudinis omnes alios proſternerent. Verior mihi videtur eorum ſententia, qui ſimilitudinem eſſe dicunt ſumptam à labe vel impetuoſa procella; nempe quòd ſicut tempeſtas & labes violenter cadens agros vaſtat & perdit, ità ſuis irruptionibus latrones iſti perniciem & vaſtationem mundo intulerint. Nec verò inuſitatâ fuiſſe corporis altitudine exprimit hîc Moſes, ſed tantùm fuiſſe robuſtos. Alibi ſcio, eâdem voce notatur ſtaturæ proceritas quæ formidabilis erat exploratoribus terræ Chanaan, Num. 13. 34. Sed Moſes eos de quibus in præſenti loco diſſerit, non tam corporum mole à reliquis diſcernit quàm latrociniis & graſſandi libidine. ¶ *Atque etiam ex quo* ונם אחרי כן] *Quinetiam adeò:* nam primò narrat Moſes tunc fuiſſe gigantes: deinde ſubjicit, nonnullos quoque fuiſſe ex ſobole illa promiſcua, ex quo ſe filii Dei miſcuerant filiabus hominum. ¶ *Illis* להם] nempe gigantibus. i. Tunc omnia erant plena gigantum rapinâ, quia illi pollebant viribus, neque poterat quiſquam illis reſiſtere. ¶ *Potentes* הגברים] *heroes, fortes illi, robuſti.* ¶ *A ſeculo,* מעולם] i. *antiqui. Seculum* enim ferè pro *vetuſtate* accipitur: acſi dixiſſet Moſes, primos exercuiſſe tyrannidem in mundo per potentiam, & nimis licentioſam ac effrænem dominandi cupidinem ab illis cœpiſſe. Sunt tamen qui exponunt, *A ſeculo, coram mundo*: nam hoc quoque ſignificat vox Hebraica עולם. Nonnulli proverbiali figurâ dictum hoc fuiſſe exiſtimant; quia poſterior ætas quæ diluvium ſecuta eſt ſimiles non protulit. Prior expoſitio ſimplicior.

5. *Quódque omnis imaginatio* וכל יצר] *& omne figmentum.* Alii, *deſiderium.* Alii, *concupiſcentia.*

6. *Jehovam* יהוה] Antecedens pro relativo *ipſum.*

7. *Fecerim ea.* : עשיתם] *fecerim illos.* ſub. *homines.*

8. *Invenit gratiam, &c.* מצא חן ונו'] Hebraica eſt phraſis, quæ ſignificat Deum illi propitium fuiſſe ac faventem: ſic enim loqui ſolent Hebræi, *Si inveni gratiam in oculis tuis*; pro eo quod eſt, Si tibi gratus ſum, vel me dignaris benevolentiâ & favore.

9. *Iſta ſunt generationes* אלה תולדות] Hebraiſmus, *Hæc ſunt geſta*, ſive *quæ contigerunt ipſi Noe*, ut exponunt doctiores inter Hebræos. Et ſic infrà cap. 37. 2. *Iſtæ ſunt generationes Jaacob:* juxta illud Prov. 27. 1. *Ignoras quid* ילד *pariat dies*, i. quid eventurum ſit in die. Hæc verò interpretatio non probatur cuidam Hebræorum: *Non eſt* (inquit) *rectum quòd qua homini accidunt, vocentur Generationes: nam dicit*, Iſtæ ſunt generationes, *ut & infrà cap.* 10. 1. Iſtæ ſunt generationes filiorum Noah, & 25. 12. Et iſtæ generationes Iſmael. *Dicit igitur*, Iſtæ ſunt generationes Noe, *& ſequenti verſu repetit*, Et genuit Noah tres filios, &c. *quia poſuerat per parentheſin*, Noah vir juſtus, &c. *ut commonſtraret cur illum juſſiſſet ædificare arcam.* Prior tamen opinio doctioribus magis probatur. Hebræi libros Legis in varias ſectiones dividunt, cuique ſectioni à primo aut rariore verbo primi verſûs nomen dantes. Hanc hujus libri ſecundam ſectionem vocant נוח, quòd quæ ipſi Noe acciderint hîc deſcribantur. ¶ *In generationibus ſuis*, בדרתיו] i. in ætatibus illis quibus vixit, ſive inter homines ſui ſeculi, nempe in ætate præcedente diluvium, quo tempore hominum mores erant corruptiſſimi; & in ætate ſequente diluvium, q. d. Quamdiu vixit, fideliter coram Deo vixit, & coram hominibus inculpatè. Emphaticum autem eſt quod dicit, *In generationibus ſuis*: quod mirabile eſſet conſtantiæ exemplum, inter tam corruptos & impios homines integritatem ſervaſſe. ¶ *Cum Deo, &c.*] את האלהים ונו'] Ad verbum, *cum Deo ambulavit Noah*: antecedens pro relativo.

Iiſdem

Iisdem verbis utitur Moses cap. 5. 22. dicens, *Henoch ambulavit cum Deo.* Vide eo loco annotationem.

11. *Corrupta autem erat, &c.* ותשחת הארץ וגו׳] *Jam verò corrupta erat terra coram Deo. Terra* pro *incolis terræ* sumitur: sequenti versu seipsum exponit, dicens, *Omnis caro corruperat viam suam. Coram Deo*, h. e. vidente & sciente Deo: quibus verbis longa Dei tolerantia commendatur. ¶ *Iniquitate,* חמס:] *vi, violentiâ, rapinâ, fraude, calumniâ*, hæc omnia significat vox ista.

12. *Vidit itaq;* וירא] *Contemplatus est itaq;. Consideravit.* ¶ *Terram,* את הארץ] h. e. incolas terræ, quos *carnem* mox vocat, sicut & Esa. 40. 5. *Videbit omnis caro gloriam Domini.*

13. *Venit coram me:* בא לפני] *venit in conspectum meum.* Hebraismus, Decrevi ac proposui me deleturum omnem carnem. ¶ *Iniquitate* חמס] Eadem vox quæ paulò antè v. 11. ¶ *A facie eorum* מפניהם] Hebraismus, *propter ipsos* i. propter opera ipsorum hominum, per eos, iis authoribus, h. e. repleverunt terram rapinis & calumniis. ¶ *Itaq; ego, &c.* והנני וגו׳] Ad verbum, *& ecce ego disperdo eos cum terra.* Præsens pro fut. i. paratus sum perdere illos unà cum ornatu ipsius terræ, puta arboribus, plantis, &c. Alii vertunt, *de terra*, ut sit את pro מן.

14. *Gopher,* גופר] Genus est ligni levissimi, ad fluitandum super aquam aptissimi, quod nunquam putrescit. Et hæc vox alio loco non reperitur in Sacris literis, ut aiunt doctiores inter Hebræos. Chaldæus paraphrastes *cedrum* vocat Quidam existimant esse pinum; alii, abietem. ¶ *Nidos facies in ea arca,* קנים תעשה את התבה] *nidulos facies eam*, vel, *domunculas facies eam*, q.d. Totam arcam distribues ac partieris in mansiunculas. Vox Hebræa propriè *nidum* significat; & per translationem pro *mansiuncula* accipitur. ¶ *Bituminabisque eam, &c.* וכפרת אותה וגו׳] *picabis eam extrinsecùs & intrinsecùs pice.* Bitumen in illis locis Armeniæ est vice picis.

15. *Et hoc modo facies eam:* וזה אשר תעשה אותה] Sermo est imperfectus, ut admonent Hebræi, & *subaudiunt Mensura*, sic, *Et ista est mensura quâ facies eam.* i. Hâc ratione compones illam arcam, talísque illius erit proportio.

16. *Ipsi arcæ,* לתבה] *in ipsa arca.* ¶ *Consummabis eam supernè:* תכלנה מלמעלה] *finies eam in summo*, vel, *summitate*, h.e. Facies in cacumine illius arcæ fenestram quæ habeat longitudinem unius cubiti. Latitudinem fenestræ non describit Moses, quam fuisse minimam oportuit. Quidam colligunt ex longitudine, latitudinem fuisse sextæ partis unius cubiti. ¶ *In latere ejus* בצדה] i. in altero laterum ejus. ¶ *Inferiora, &c.* תחתים וגו׳] Ità Hebraicè, ut vertimus: nisi quòd potes vertere, *facies eam*, i. distingues eam in tria interstitia: h. e. facies in ea tria tabulata, infima, media, & suprema.

17. *Ego verò, ecce ego* ואני הנני] q.d. Quod ad me attinet, en ipse adducturus sum, &c. Ad verbum legitur, *Et ego, ecce ego.* Alterum redundat. ¶ *Adduco* מביא] Præt. Heb. pro fut. *adducturus sum*, vel *inducam*, protinus scilicet ut perfeceris arcam illam. ¶ *Omnem carnem, &c.* כל בשר וגו׳] Hebraismus, *Caro in qua spiritus vitæ*, pro *omni carne vivente:* q.d. Non solùm homines, sed etiam omnia animalia.

18. *Statuam tamen* והקמתי] *Stabiliam tamen:* Ad verbum, *Et surgere faciam: Statuam*, sive *Stabiliam, pactum meum*, i. Efficiam ut quod pepegi tecum, sit stabile ac firmum, ratúmque. Ex hoc intelligimus Deum illi promisisse quòd non moreretur aquis diluvii, ut scribit alter ex doctioribus Hebræorum: quod tamen non refertur à Mose. Quia difficillima erat arcæ fabrica, & innumera subinde obstacula supervenire poterant quæ abrumperent incœptum opus, additâ promissione servum suum Deus confirmat. Summa autem pacti, sive promissionis hujus erat, Noah futurum incolumem quamvis totus mundus diluvio periret. *Itaq; ingredieris* ובאת] Ad verbum, *& ingredieris.*

19. *Et ex omni vivente universæ carnis,* ומכל החי מכל בשר] Ad verbum, *Et ex omni vivente, ex omni carne.* Singul. Heb. pro plur. *Et ex omnibus viventibus universæ carnis*, i. ex omnibus animantibus, sive animalibus. ¶ *Ut vivifices,* להחית] Ad verbum, *ad vivificandum*, i. ut conserves in vita, & serves illa tecum incolumia, vel, ut conserventur in vita, aut viva.

21. *Ut sit,* והיה] Ad verbum, *& erit.*

22. *Et fecit Noah, &c.* ויעש נוח וגו׳] Hebraismus, pro, *Quod fecit Noe prorsus ut præceperat ei Deus*, &c.

CASTALIO.

2. *Hominum potentissimi*] In Hebræo est, *Deorum filii:* Sed utuntur substantivis sæpe pro adjectivis, quæ rariora habent: ut sint *Deorum filii*, pro Divinis, i. præstantibus: ut etiam in Psal. 82. *dii* sive *divi* vocantur judices, & aliorum gubernatores; & Job 41. potentes: sicut Galli à Deo ea denominant quæ in suo genere excellunt; ut *ignem Dei* pro luculento; *hominem Dei*, pro divino & religioso: quemadmodum & Latini *divinum* Platonem dicunt. *Filii* autem vocabulum sæpe idem est quod *homo:* ut *filii Israel*, i. homines, aut viri Israelitæ; *filii hominis*, i. homines, ut Galli dicunt, *enfans de Lyon*, pro Lugdunensi; *enfant de ville*, pro cive; *enfant perdu*, pro homine profligato: & Græci, υἱῆες Ἀχαιῶν, pro Achæis, & ἰατρῶν παῖδες, pro medicis. Sic hoc loco *Deorum filios* putavi appellatos. Si quis tamen veriorem aliquam interpretationem habet, nolo ut meæ hæreat: nam verba sunt ambigua, & ego dubito.

3. *Non perpetuò contendam*] Indignum existimavit se, qui esset animus & Deus, cum hominibus, qui essent corporei & mortales, tamdiu rixari. Propterea statuit hominum vitam decurtare. Dicitur autem cum hominibus contendere & pugnare Deus, cùm eorum sceleribus (quibus nihil est Divinitati repugnantius) irritatur. Cùm igitur homines essent, qui & vitam, quam ducebant longissimam, & vires, quas immensas habebant, & multitudinem, quâ plurimùm poterant, ad omne flagitiorum genus conferrent, & indies deteriores fierent, statuit Deus huic malo occurrere, præfinito breviore vivendi spatio, ut minùs diu vivendo minùs multa flagitia possent committere: sicuti solent quædam civitates suorum magistratuum tyrannidem brevitate aut infirmitate potestatis impedire. Sed primùm diluvii remedium tentavit, vitâ statim ad semissem ferè accisâ: nam post diluvium nati ante quingentesimum annum moriebantur, cùm antè superarent nongentesimum. Deinde linguarum fecit divortia. Postremò, cùm illa non satis essent, fecit quod erat minatus. Itaque Abrahamus sexagenarius senex est, cùm ejus tritavus Heber CCCCLXIV annos vixerit. Habes vitæ brevitatem. Nec impedit, quòd nonnulli etiam post Abrahamum centum viginti annos excesserunt. Nam & multi Mosis tempore octoginta annos superabant, quem tamen vitæ humanæ modum statuit ille Psalmo 90. Satis est enim, hunc esse justum & vulgarem vivendi modum: nec ità exiliter ad calculum revocandi sunt anni, non magis quàm littora. Hunc locum eodem modo interpretatur Josephus. Adde quòd hæc unius hominis ætas occultè indicare videtur totius humani generis ætatem, si fiant anni Jubilæi.

14. *Ex terebinthina materia*] Terebinthum tradunt materie esse lentâ, & fideli ad vetustatem, in Syria proceram, apud Damascum insignem: quæ materies sola ungi velit meliórque oleo fiat, ejúsque baccas esse sulphurosas, id quod ad nominis rationem pertinet: nam hæc arbor *Gopher*, sulphur autem *Gophrit* dicitur. His rebus adductus, *terebinthum* verti. Nam pinus (hanc enim putant esse quidam) aliud nomen habet: neque tamen de terebintho prorsus affirmo, sed certius nihil habeo.

15. *Longitudo trecentos cubitos pateat*, &c.] Hujus arcæ dimensionis eadem proportio est quæ hominis supini

pini jacentis, ut me quidam Italus docuit: Idem ait & oſtendit Auguſtinus lib. de Civit. Dei 15. c. 26. Erat enim ea arca imago quædam hominis mortui jacentis, & tamen revicturi ac reſurrecturi. Qua de re vide 1 Pet. 3. ad finem; item quæ à Paulo ſcripta ſunt de baptiſmo.

16. *Ipſam arcam ſuperne in cubitum abſolvito*] Hunc locum antea non intelligebam, ídque in tribus primis editionibus in margine annotatum eſt. At nunc in libellum incidi Joannis Butheonis Delphinatis, impreſſum Lugduni 1559. cujus libri titulus eſt, De arca Noe. In quo libello totam arcæ rationem, bene veréque, meo judicio, explicat, ut hunc quoque locum declarat. Itaque ſecundùm ejus ſententiam locum hunc ſic explano. Facito ut tecti (quo arcam abſolves) culmen aſſurgat in unum cubitum, nimirum ſic. Sit hæc frons latitudinis arcæ, cujus altitudo ſit A, B. faſtigium autem ſupra hanc altitudinem ſit unius cubiti, B, C. Arcæ autem forma eſt hæc.

CLARIUS.

1. *Videntes filii Dei*] Sunt qui *filios Dei* intelligunt filios Seth, qui patris pietatem æmulati ſunt, & filios Enos, cujus tempore cœptum eſt invocari nomen Domini; ſicut è diverſo, qui à Cain originem duxerunt, paternam referebant impietatem, & hi *filii hominum* appellantur. Alii *filios Dei* opinantur filios judicum ac potentum: eſt enim familiare Scripturæ, ut id quod eſt magnificum vocet *Divinum*; ſicut *Montes Dei*, *Cedri Dei*. Hi ergò quibus plus eſſet quàm cæteris ingenii ad perpetranda mala, poſtea quàm averterunt ingenia ſua à Deo ad formas mulierum, evaſerunt ſceleratiſſimi.

3. *Non rixabitur*] Non diſceptabo, inquit, perpetuò quid hoc homine faciam, perdámne illum an ſervem? Alius ſic exponit; Non erit ſpiritus meus cœleſtis, quem ſpiravi in hominem, diu in illa rixa quam habet cum corpore, cùm non delectetur voluptatibus illis animalibus quas quærit corpus. Sed variæ ſunt hujus loci interpretationes. Quod verò ait, *Erúntque dies illius centum & viginti annorum*] ſignificat fore, ut tantum temporis uſque ad diluvium intercedat, quo tempore agere poſſint pœnitentiam; Quam quia non egerunt, viginti annorum ſpatiis computatis, induxit diluvium anno centeſimo, &c.

4. *Illa genuerunt*] Quidam Hebræorum ſic reddit hunc locum, *Licèt homines illius generationis viderent orbis depravationem & futuram cladem, non tamen continuerunt ſe, ſed juncti ſunt filiabus hominum, & genuerunt filios, qui potenter rebellarunt Deo, & ex tyrannide ſua celebres facti ſunt in mundo.*

6. *Pœnituit eum*] Loquitur Scriptura de Deo more hominum, qui delere res ſolent, prioris facti pœnitentiâ.

7. *A reptili*] Vel, *Uſque ad reptile.*

11. *Repleta eſt terra iniquitate*] Vel, *violentiâ* & *rapinâ*. Id enim vox Hebræa ſignificat.

14. *De lignis levigatis*] Videtur interpres voluiſſe ſignificare ligna quæ conglutinari fortiter potuerint, vel fluitare aptè poſſent. In Hebræo eſt, *de lignis Gopher*. Quod alius vertit, *de lignis pineis*.

15. *Trecentorum cubitorum*] De cubito Origines contra Celſum dicit ex traditione Hebræorum, hîc deſignaſſe Moſen cubitum Geometricum, qui conſtat cubitis communibus ſex, & facit longitudinem novem pedum, ut fuerit longitudo arcæ duûm millium & ſeptingentorum pedum; Latitudo, quadringentorum quinquaginta; altitudo, ducentorum ſeptuaginta.

20. *Bina ex omnibus ingredientur*] H. e. ex omnibus maſculus & fœmina ob conſervationem generis venient ad te ſuâ ſponte, & Divino juſſu; exceptis illis quæ in aquis generantur & nutriuntur, & quæ ex maſculi ac fœmellæ conjunctione non naſcuntur. Hæc enim intra arcam non ſunt recepta.

DRUSIUS.

2. *Acceperunt ſibi uxores*] Accipere uxorem ex infima plebe, aut quæ ſit diverſæ religionis, videtur leve crimen eſſe, præſertim cùm hujuſmodi matrimonia nondum prohibita eſſent. Scire licet in fonte haberi verbum לקח, quod ſignificat aliquando *capere per vim*, ſive *rapere*. Utrùm igitur hoc dicit, *rapuerunt eas?* Certè *capere* & *rapere* permutantur, & unum aliud explicat. Id crimen graviſſimum eſt, & poſtea חמס vocatur, i. *violentia*, propter quam diluvium paulò pòſt immiſſum fuit, eóque humanum genus deletum. Ebræi tradunt gentes non puniri niſi propter tale crimen. Ut ut ſit, *capere* ſignificat *rapere*, Gen. 34. 2. *Et cepit eam*, ubi Hieronymus, *& rapuit eam*. Sic Job 5. 5. *capiet eam*, idem interpretatur *rapiet*. Contrà Pſal. 7. 3. *Nè quando rapiat*, i. יטרף, vertit, *nè forte capiat*. *Capere* pro *rapere*, unde *raptus mulierum*, etiam ſumi videtur 1 Sam. 8. 11. & Job 40. 19.

4. *Nephilim*] Verbum נפל *cado* inter alia ſignificat *deficio*, ut Jer. 37. 13. *Ad Chaldæos tu cadis.* & 14. *Non cado ego ad Chaldæos.* Sic 38. 19. *Qui ceciderunt ad Chaldæos.* i. defecerunt. Hinc הנפלים *cadentes.* i. deficientes, defectores, ut 2 Reg. 25. 11. *Defectores qui defecerunt ad regem Babel.* Ad verb. *Cadentes qui ceciderant.* Ab eodem verbo eſt הנפלים, quod reddunt *gigantes*. Optima interpretatio, quam temere nimis ſolicitant qui pro ea reponunt *defectores*. Nam defectores potiùs חנפלים dicerentur. Deinde *defectorum*, vel, ſi mavis, *apoſtatarum*, nomen nimis generale eſt quàm ut ei loco conveniat. Nam præter familiam Noæ omnes defecerant à via recta. Hîc certum genus hominum ſignificatur, ut Num. 13. 33. *Ubi vidimus Nephilim filios Enac de gigantibus.* Ecce Nephilim è poſteris Enac de genere gigantum: Non ergò defectores aut apoſtatæ, ſed genus quoddam gigantum. Moſes Gerundenſis opinatur tres filios Enac ità vocari, ídque colligit ex illo loco Numerorum. Autor Pheſichtæ ſcribit quatuor eſſe nomina gigantum, *Raphaim*, *Enacim*, *Nephilim*, & *Zomzommim*. Quibus nonnulli addunt *Emim* אמים. Quæ potiùs nomina ſunt diverſarum nationum. Dicti נפלים quaſi ἐπιπίπτοντες, *irruentes*. Quod verbum נפל ſignificat Pſal. 10. 10. *Cadit validis ſuis* (ſub. membris aut lacertis) *in turbam attritorum. Cadit*, i. irruit. Aut appellati ſic quòd terrorem injicerent hominibus ob vaſtam corporis molem, juxta illud Joſ. 2. 9. *Cecidit terror veſter ſuper nos.* Pheſichta 70. 1. *Nephilin, quia omnes cadunt coram eis.*

21. *Colliges ad te*] h. e. Recipies ad te in arcam. Sic verbum אסף accipitur Jud. 19. 15. *Nemo erat colligens eos in domum.* Quod idem cum illo, *ad ſe.* Contrà, *ivit ad Pompeium*, i. ad domum Pompeii. Sic 1 Sam. 14. 52. *Vidit Saul omnem virum fortem & ſtrenuum, & collegit eum ad ſe.* Item Num. 11. 30. *Collegit ſe Moſes ad caſtra ipſa, & omnes ſeniores Iſrael.* Latinè, *recepit ſe.*

IDEM.

בְּנֵי הָאֱלֹהִים. A. οἱ τῶν θεῶν. Sym. οἱ υἱοὶ τῶν δυναστευόντων. Υἱοὶ τῶν θεῶν] Filii Deorum. Hieron. *Verbum Ebraicum* Elohim *communis eſt numeri: & Deus quippe & Dii ſimiliter appellantur. Propter quod Aquila plurali numero, filios Deorum auſus eſt dicere, Deos intelligens ſanctos ſive angelos.* Τῶν θεῶν] i. *principum*, ut ſit idem cum illo Symmachi, τῶν δυναστευόντων. Principes enim & Magiſtratus, & qui cum imperio ſunt, aut Judices, vocantur *Dii*, i. *Elohim*. Sed & ſancti eo nomine veniunt. Unde illud, *Ego dixi, Dii eſtis, & filii excelſi omnes vos.* Angeli quoque; itaque Pſal. 8. מאלהים quod reddi poteſt *a Deo*, Senes & Apoſtolus interpretatur, *ab angelis.* Qui & *filii Dei*: quod in quibuſdam codicibus Græcis. Vide notas ad edit. Rom. Lat: Sed & meas in Sulpicium.

Δυναστευόντων] *potentum.* Idem. *Unde & Symmachus iſtiuſmodi ſenſum ſequens, ait, Videntes filii potentum filias hominum, & reliqua.* Sic etiam Jonathan בני רברביא. Nec aliter Onkelos, quem nonnulli Aquilam vocant. Procopius, *Filii potentum Sym. vertit*, i. *Sanctorum, qui divino auxilio muniti audent reſiſtere adverſariis.*

3. לֹא יָדוֹן רוּחִי בָאָדָם לְעוֹלָם. Sym. οὐ κεινεῖ τὸ πνεῦμά μου τοὺς ἀνθρώπους αἰωνίως: *Non judicabit ſpiritus me-*

us homines æternùm. Hieron. *In Ebræo ſcriptum eſt, Non judicabit ſpiritus meus homines iſtos in ſempiternum, quoniam caro ſunt. Hoc eſt, quia fragilis eſt in homine conditio, non eos ad æternos ſervabo cruciatus, ſed hîc illis reſtituam quod merentur.* Οὐ κρινῶ] Priùs erat in Lxx, οὐ μὴ καταμείνῃ, *non permanebit*, nempe in corpore, ut gladius in vagina, quæ נרנה dicitur. Sanè corpus eſt tanquam vagina animæ. Cæterùm κρίνειν animadverſionis & pœnæ habet ſignificationem, ut ibi, *gentem cui ſervierint judico ego, dicit Dominus*, i. puniо. Verbum Ebræum ſignificat etiam *judicio experiri* ſive *contendere, litigare*, quod Græci κρίνεσθαι dicunt, ut Cohel. 6. 10. μὴ δυνήσεται κρίνεσθαι μετὰ τοῦ ἀρίσου, ubi in fonte ידין. Unde & κρίσις eſt *lis, jurgium*; & κρίσεις *lites*, Prov. 15. 18. ¶ Τὸ πνεῦμά μου] *Spiritus à me datus homini.* Sic loquitur Salomon in Eccleſiaſte, *Spiritus redit ad Deum qui dedit ipſum.* Quæ expoſitio optimè convenit cum verbo *contendendi.* Alioqui ſenſus eſſe poteſt, Non judicabo ego. Simile, *quem credidit eſſe meum cor*, quod pro eo habendum ac ſi dixiſſet, *quem ego credidi.* Sic, *Non judicabit ſpiritus meus*, i. Ego non judicabo. ¶ *Æternùm*] Vel, *in ſempiternum*, quod in Hieronymo. Romana editio habet *ſempiternè.* Alibi eſt εἰς ἀ διῶνα, eodē ſignificatu.

4. הַנְּפִלִים *Gigantes.* A. Οἱ ἐπιπίπτοντες, Sym. οἱ βίαιοι. Οἱ ἐπιπίπτοντες] i. *Irruentes.* Siquidem נפל etiam *irruo* denotat, ut ibi נפל בעצמיו *irruit validis ſuis.* Locus eſt alibi apud Davidem. In editione Romana, A. οἱ ἐμπίπτοντες, οἱ βίαιοι. Hoc poſtremum Symmachi eſt. Sequitur tamen ibidem, Sym. οἱ δυσίατοι βίαιοι. Quod mihi pariter ſuſpectum. Οἱ βίαιοι] *violenti.* Hieron. *Pro cadentibus ſive gigantibus, violentos interpretatus eſt Symmachus.* Ex quo emendabis locum in editione Romana, quem modò citavimus. Δυσίατοι. i. ſanatu difficiles. *Cadentes* autem הנפלים, quod meliùs exponitur *irruentes*, ut nos ſuprà expoſuimus. *Cadentes*, i. πίπτοντες. Edit. Rom. *Ut videatur illud* ἐπιπίπτοντες *apud ipſum eſſe Cadentes.* De Hieronymo loquitur.

6. וַיִּנָּחֶם *Et pœnituit.* A. καὶ μετεμελήθη. Sym. καὶ ἀπέστρεψεν. Diodorus ἢ τὸν Ἀχύλαν, καὶ μετεμελήθη ὁ θεὸς : *pœnituit Deum.* Citat Steuchus. Μετεμελήθη] *Pœnituit eum, pœnitentiâ ductus fuit.* Μεταμελοῦμαι] poſt rem factam ſollicitus & anxius ſum, pro quo Latini dicunt pœniteo. καὶ ἀπέστρεψεν] Sic etiam Onkelos & Jonathan ותב במימריה *& reverſus eſt in ſeſe.* Ad verbum, *in ſermone ſuo.* Aliter exponas, *& reverſus eſt*, i. *pœnituit eum.* (Nam תב etiam *pœnitere* ſignificat) *cum ſermone ſuo.* i. unà cum filio, qui eſt ſermo patris. Hoc pono, non ſtatuo. Scitum illud, *Ego & pater unum ſumus.* Procopius Gazæus, *Illud* ἐνεθυμήθη (ità Lxx) *dictum eſt pro* κατενύγη, σύνηνεγκε λογισμὸν, *Indoluit, Triſtem ſuſcepit cogitationem. Aquila*, μετεμελήθη, *pœnituit*, Sym. ἀπέστρεψεν, *averſatus eſt.* Et rurſum, *Alibi verò ſicubi habet* μεμελήθη *pœnituit, ſignificat* παρεκλήθη, *revocavit ſeſe.*

7. כִּי נִחַמְתִּי. A. ὅτι μεμελήθω : *quoniam pœnituit me.* Quod in veteribus libris editionis Lxx. καὶ μετεμελήθω. tranſlatum ego putarim ex verſione Aquilæ, qui ſuprà וינחם verterat καὶ μεμελήθη, ut interpres vulgatus eum ſecutus, *pœnituit eum*; qui etiam hîc habet, *pœnitet enim me feciſſe eos.*

9. אֶת הָאֱלֹהִים הִתְהַלֶּךְ נֹחַ σὺν τῷ θεῷ πεπορεύετο : *cum Deo ambulabat.* Sumptum è Scholio. Vide ſis edit. Rom. Aliud ſcholion τῷ θεῷ ἐπηκολούθησεν. *Deum ſecutus eſt.* Hieron. in Quæſt. *Cum Deo ambulabat Noe, hoc eſt, ipſius veſtigia ſequebatur.*

13. קֵץ *finis.* A. τέλος. Sym. πέρας. Τέλος] βίου, vel ζωῆς videlicet. i. *finis vitæ*: unde βίος dicitur τέλος λαμβάνειν id eſt *finem accipere*, quando homo moritur. Idem πέρας denotat. Πέρας] Ezech. 7. 6. τὸ πέρας ἦκεν, ἦκεν τὸ πέρας, *finis venit, venit finis.*

14. עֲצֵי גֹפֶר *Ex Lignis Gopher.* Schol. ἐκ ξύλων ἀσήπτων, *ex lignis imputribilibus* : ἢ κεδρίνων, *cedrinis* : ἢ πυξίνων, *buxeis.* Κεδρίνων] ità Onkelos & Jonathan reddunt. Sed & autor Hieroſolymitanæ. Lxx. τετραγώνων. i. *quadratis.* גפר putatur eſſe cedri ſpecies cariem non ſentiens. Hieron. *Pro quadratis lignis, bituminatis legimus in Ebræo* : confundit גפר cum כפר. Siquidem כפר bitumen. Interpres vetus, *lævigatis.* R. David ait eſſe genus ligni leviſſimi. Vide ſodes. Abenmelech addit, *ſuper aquam*, vel *in aqua. Et Onkelos*, inquit, *interpretatur* קדרום *Cedrus. Dicunt noſtri doctores, quatuor genera cedri eſſe* ארז & קדרום & ברוש & עץ שמן. Hæc ille.

קִנִּים חֲעֲשֶׂה Sym. καλιὰς ποιήσεις, *nidos facies.* Procopius pag. 97. *Nidos Symmachus appellat Tuguria*] Scho. τὰς εἰς νεοττοτροφίαν ἐπιηδείως ἐχούσας καταλύσεις. Olim erat in Lxx, νοσσιὰς ποιήσεις. Lexicon Suidæ, καλιὰ, νοσσιὰ, ἢ οἴκος ξύλινος. κάλα γὰρ τὰ ξύλα ἐξ ὧν συγκείται. Abenmelech קנים *domunculæ erant diſtinctæ, quales faciunt columbis in columbario.*

¶ וְכָפַרְתָּ בַּכֹּפֶר] *& bituminabis bitumine.* A. ἀλοιφίσεις ἀλοιφῇ, *linies tectorio.*] vel *lines.* Id Græcè dicitur ἀλείφω, pro quo hîc eſt ἀλοιφῶ, verbum ab ἀλοιφὴ deductum; unde & ἀλοίφωσις, *ipſe actus liniendi*, ſive, ut Hieron. interpretatur, *ſtannatura.* Sane Amos 7. 7. חומת אנך idem reddit *murum ſtannatum* ſive *litum.* Vide Fragmenta ad illum locum.

16. צֹהַר תַּעֲשֶׂה *Feneſtram facies.* Sym. διαφανὲς φωτίσεις] In edit. Rom. Lat. *Sym. perlucidum facies, Aquilas* μεσημβρινὸν, *meridianum.* Scrupulum movet Procopius Gazæus pag. 98. comment. in Geneſin ità ſcribens, *Primò præcepit Deus Nocho ut pararet oſtium ab aliqua parte arcæ. Theodotion tranſtulit Januam : ſed Aquila vertit Oſtium ſive Feneſtram vel Valvam aut quandam apertionem.* Quem qui eximet, *ne* ille mihi erit *Campi dives Apollo Myrenæis.* Διαφανὲς, *dilucidum.* i. feneſtram per quam clarum & dilucidum lumen introeat. Hieron. *Pro eo quod eſt, Colligens facies arcam, in Ebræo habetur, Meridianum facies arcæ. Quod manifeſtiùs interpretatus eſt Symmachus, dicens* διαφανὲς, i. *dilucidum facies arcæ, volens feneſtram intelligi.* Vide Quæſtiones meas. ¶ שניים ושלשים. Sym. δίστεγα καὶ δίστεγα, *per duo & tria tecta.* Vel, *per binas ternáſque contignationes*: Procopius, Sym. *Facies ipſam duorum aut trium tectorum*, pag. 97. Δίστεγον, *alteram contignationem habens*; δίστεγον, *tertium tectum*, vel *triplici opertum tecto.*

19. מִכָּל חָי. A. & Sym. ἀπὸ πάντων τῶν ζώων, *ab omnibus animantibus*] Priùs erat θηρίων pro ζώων, ſed minùs rectè.

GROTIUS.

2. *Quòd eſſent pulchræ*] Oculis magis quàm auribus de uxore judicantes. Xenophon, Κρῖται γίγνεσθε τοῦ γάμου τῶν ἀνθρώπων κάλλιον, ἀεὶ μιγνύμενον τὸ χεῖρον τῷ βελτίονι.

3. *Non permanebit*] i. Nolo diu permaneat. Græci, οὐ μὴ καλαμείνῃ, vel, οὐ καλαμενεῖ. Spiritus à me datus homini non manebit in homine diù incluſus velut in vagina, quippe nulli bono uſui, non magis quàm enſis tectus. Nam נרן eſt *vagina*, 1 Paral. 21. 27. Et corpus Chaldaicè ſic dicitur, Dan. 7. 15. nempe quòd ſpiritum intrà ſe contineat. Hinc interpretari liceat illud, 1 Pet. 3. 19. τοῖς ἐν φυλακῇ πνεύμασι, *illis ſpiritibus humanis quos velut in vagina detineri inutiles Deus querebatur*: ut ad προσθεὶς ſubintelligas, ex ſequentibus, Νῶε. Sic *animam* ex ſequente ſubintelligitur Pſ. 109. 31. Philargyrus ad 2. Georgicon, *Syllepſis ex aſſumtione caſûs, nam ex ablativo aſſumendus nominativus.* Spiritus Chriſti ità in Noe fuit ut in Prophetis, 1 Pet. 1. 11. ¶ *In homine*] Græci, ἐν τοῖς ἀνθρώποις τούτοις, *in hujus ævi hominibus.* ¶ *In æternum*] לעולם, i. per multa tempora. ¶ *Quia caro eſt*] Carni paſcendæ & oblectandæ ſtudet ſine Dei timore. Hoc de humano genere illius ætatis, paucis valde acceptis, dicitur. Vide Matth. 24. 38. *Erúntque dies illius centum viginti annorum*] Vulgò interpretantur de curtato vitæ humanæ ſpatio. Et hinc fama etiam inter Gentes prodita, Moſi à Deo id patefactum neminem ultra id temporis ſpatium provicturum. Vide Joſephum cap. 7. lib. 1. Antiquæ Hiſtoriæ, & Vitam Cæſaris Claudii ejus qui poſt Gallienum imperavit. At Græci hîc, ἴσον ἡ αἱ ἡμέραι αὐτῶν ἑκατὸν εἴκοσιν ἔτη· quod ſenſum facit optimum, non ultra

tot

tot annos Deum dilaturum ✝ παιδοτριβίαν ejus ætatis adeò corruptæ hominum.

4. *Gigantes autem erant*] Tales homines quales Græci ſub Gigantum aut Titanum nomine deſcribunt. Symmachus non malè, οἱ βίαιοι. Aquila, qui origines addictè ſequitur, οἱ ὀπτικῶτατοι. Lucianus in Dea Syria de iiſdem hominibus, ὑβρισταὶ καὶ ἄθλια ἔτλησαν ἔργα ἔφασαν, ὅτι γὰρ ὅρκια ἐφύλασσον, ὅτι ξείνους ἐδέχοντο, ὅτι ἱκετέων ἀνείχοντο, ἀνθ' ὧν ζοῖσιν ἡ μεγάλη ζυμφορὴ ἐπέκειτο. ¶ *Iſti ſunt potentes*] הגברים, quod mutatione levi literæ affinis poteſt dici הכבירים, οἱ κάρτιστοι, *dii magni* Virgilio, ut Servius notat. Græcis θεοὶ δυνάλοι, in Augurum libris, ut Varro notat lib. 4. *divi potes :* repertores navigationis, & ob id in Samothrace culti, tanquam ventorum marisque domini : piratæ haud dubiè, quales poſterioribus ſeculis Jupiter Cretenſis & filius ejus Minos.

6. *Pœnituit eum*] Onkelos & Jonathan ותב במימריה *reverſus eſt ad verbum ſuum*, i. *in ſe :* ità enim loquuntur Chaldæi. Symmachus, ἀπέστρεψεν : at Aquila, μετεμελήθη.

11. *Repleta eſt iniquitate*] *Rapinis*, Chaldæus.

12. *Omnis quippe caro corruperat viam ſuam*] Fœdis libidinibus.

14. *Fac tibi arcam*] Id antiquiſſimum navium conſtratarum nomen ex ſimilitudine ad quam factæ erant : κιβωτὸν dixere hîc LXX. & Matthæi interpres 24. 38. & Lucas 17. 27. & 1 Pet. 3. 20. At λάρναξ eodem planè ſenſu Apollodorus in Bibliotheca, Lucianus in Dea Syria, Alexander Polyhiſtor productus à Cyrillo, & Joſephus. Sic de Danae navigante Simonides, λάρνακι ἐν δαιδαλέᾳ. De his déque omni hiſtoria diluvii vide quæ ex omnium gentium monumentis congeſſimus ad lib. 1. de V. R. C.

16. *Cœnacula & triſtega facies in ea*] *Cœnaculum* eſt nomen generis. Id hic interpres poſuit pro contignatione ſub tabulato navis, *triſtegon* pro infimo : incipit enim à ſummo. In Actis 20. 9. τρίστεγον, i. ab imo tertia contignatio, *tertium cœnaculum* interpreti dicitur : Symmachus hoc loco κατὰ δίστεγα καὶ τρίστεγα. In Hebræo ad verbum, *inferiora ſecunda & tertia.*

CAP. VII.

MUNSTERUS.

1. IN *arcam*] Vocat Scriptura ingens illud ædificium, in quo tot conſervatæ ſunt animalium ſpecies, *arcam*, & non *navim*, quòd caruerit remis, & magis figuram habuerit arcæ quàm navis. Et quod ſequitur, *Te vidi juſtum coram me*, magnificum eſt teſtimonium probitatis Noah, qui ſolus ſtat corruptis omnibus, non deflectens ad dexteram vel ſiniſtram, retinens veram Dei cultum atque doctrinam puram, & vivens in timore Dei. Fuit juſtus per fidem erga Deum, credens generali promiſſioni de Semine mulieris, credens quoque verbo Dei de mundo per diluvium perdendo, & ſervanda ſua poſteritate. *Integer* dicitur, quia ambulavit in timore Dei, cavens homicidia & alia peccata, quibus ſe impii contaminabant.

4. *Subſtantiam*] Venit dictio יקום à radice קם, i. *ſurrexit :* & dicit Kimhi, שהוא שם כלל לכל חי על האדמה, *quod ſit nomen generale omnis rei quæ vivit ſuper terram.*

11. *Menſe ſecundo*] Dubium eſt apud Hebræos num is menſis ſit Marheſuan vel *Jiar*. Nam ſtatuunt duplex initium anni. In rebus profanis inchoant annum à novilunio propinquiori æquinoctio autumnali : & vocatur primus menſis *Tiſri*, ſecundus *Marheſuan*, tertius *Kiſlef*, &c. Pro ſacris verò exordiuntur annum ab incenſione quæ vicinior eſt æquinoctio vernali : & vocatur primus menſis *Niſan*, ſecundus *Jiar*, tertius *Sivan*, &c.

18. *Prævaluerunt*] Aut, ſi mavis, *fortes fuerunt*, videlicet ſuâ fortitudine arbores eradicantes, & fortiſſima ædificia dejicientes, ut Moſes Gerundenſis exponit. Sentiunt quoque communiter Hebræorum Rabbini, aquas illas invaleſcentes fuiſſe ferventes, unde mortui ſunt piſces, cùm Scriptura dicat, omne animans exſtinctum aquis diluvii. Verùm cùm Scriptura hîc nunquam recordetur piſcium, de ſuo Magiſtri id videntur addidiſſe, quòd aquæ illæ fuerint calidæ. Nec conſentit illis R. S. Et quando dicitur, *Factum eſt diluvium quadraginta diebus*, id ſic intelligendum docet Aben Ezra, *Cùm duraſſet diluvium quadraginta diebus elevata eſt arca ſupra terram* ; quia in fine hujus capitis dicitur, quòd aquæ diluvii *prævaluerint ſuper terram centum & quinquaginta diebus.* De *cataractis*, ſeu *feneſtris cœli, apertis*, & *de ruptis fontibus abyſſi* ſic eſt intelligendum, Quòd aquæ ſupernæ & infernæ ſimul deſcendentes & ebullientes cooperuerunt terram. Conſtat enim aquam contra naturam ſuam retineri verbo Domini, nè tranſeat terminos ſibi à Deo conſtitutos. Et ſicut ſunt aquæ ſubtus nos, ità ſunt & ſuper nos & ſuper cœlum ; quæ ſi pro natura ſua deſcenderent, in momento omnia extinguerent ſuper terram ; ſed in verbo Domini retinentur. Jam cùm pluit, videtur aqua tanquam ex poris imbrium deſtillare : ſed tempore diluvii non per poros, ſed veluti per feneſtras, magnâ vi demiſſa eſt pluvia. Oceanus quoque quaſi ebulliens, per rimas terræ penetrans, ſtagnavit ſuperficiem terræ, atque omnia inundavit. Et interim deletum eſt quicquid in terra hominum & animalium vixit. Arca natat in aquis, concutitur undique fluctibus & flatibus. Ibi non potuit ſperari portus aliquis ad quem appelleret arca ; ſed incluſi pauci homines, ut exſules & quaſi ex orbe expulſi, rapiuntur & jactantur fluctibus & ventis hinc indè. Quanti clamores, quantus dolor & ejulatus tunc fuit quando homines per univerſum orbem tam miſerè in aquis interierunt, & nemo alteri ſubvenire potuit, non pater aut mater infanti, nec filii parentibus, non profuit conſcendere in ſublimiores partes domorum aut turrium, non cacumina montium ſubſidio eſſe potuerunt.

VATABLUS.

1. TE *vidi juſtum, &c.* את ראיתי וגו'] Vide eadem c. 6. 9.

2. *Septena*, שבעה שבעה] Ad verbum, *ſeptem ſeptem :* Sic ſequenti verſu. ¶ *Maſculum & fœmellam* איש ואשתו] Ad verbum, *virum & viriſſam ejus.* Sequenti verſu ſeipſum explicat.

3. *Ad vivificandum*, לחיות] Hebraiſmus, pro *ut conſerves in vita ſemen.*

4. *Pluam* ממטיר] Præſ. Heb. pro fut.

6. *Quum autem, &c.* ונוח וגו'] Ad verbum, *Et Noah erat filius ſexcentorum annorum, & diluvium, &c.*

7. *Venit itaq;* ויבוא] *Acceſſit itaq;* i. Appropinquavit arcæ, quum videret futurum propediem diluvium : nam eo die non eſt ingreſſus.

9. *Bina* שנים שנים] Ad verbum, *duo duo.* ¶ *Ingreſſa ſunt* באו] ultrò ſcilicet & ſuâ ſponte. Vide paulo pòſt v. 15.

10. *Septimo die* לשבעת הימים] i. quum illuxiſſet dies ſeptimus. Chaldæus paraphraſtes *poſt tempus ſeptem dierum.* ¶ *Inundarent* היו] Ad verbum, *fuerunt.*

11. *Menſe ſecundo*, בחדש השני] Non de ætate Noe, ſed de ordine menſium ipſius anni intelligitur. Menſem iſtum ſecundum doctiores interpretantur Martium. ¶ *Menſis*, לחדש] Antecedens pro relativo, *ejuſdem.* ¶ *Voraginis mag. &c.* תהום רבה וגו'] *abyſſi ingentis.* Per *abyſſum* intellige immenſam illam & profundam aquarum copiam quæ eſt ſubter terram. *Fontes* autem *abyſſi* ſunt abyſſi ſcaturigines : *Feneſtræ cœli* ſunt nubes q. d. Mare innundavit, & aquæ in terra multiplicatæ ſunt ſupra modum : erumpebant enim undique : præterea nubes citò condenſatæ ſunt, & verſæ in magnam vim aquarum ; deſcendítque pluvia magno impetu, velut feneſtris cœli apertis.

13 *In ipſomet die* בעצם היום הזה] Ad verbum, *In*

articulo, vel substantia, dieì ipsius, i. hoc ipso die, nempe decimo septimo. ¶ *Filii Noah*, בני נוח] Antecedens pro relativo, *filii ejus*.

14. *Et omnis bestia, &c.* וכל החיה וגו'] Singularia Heb. pro pluralibus, *omnia animalia, omnia jumenta, omnia reptilia, omnia volatilia*: hoc est, omnes volucres, & quicquid habet alas.

15. *Venerunt ergò, &c.* ויבאו וגו'] i. suâ sponte & ultrò, ità volente Deo, venerunt ad Noe, ut introduceret ipsa in arcam. Dominus quicquid voluit salvum manere, de manu (quod aiunt) in manum ipsi Noe porrexit & obtulit. ¶ *In qua erat spiritus vitæ*, אשר בו רוח חיים] Vide cap. 6. 17.

16. *Quæ autem ingressa sunt*, והבאים] *Et quæ veniebam*. Ad verbum, *Et quæ ingredientia*. ¶ *Et clausit, &c.* : ויסגר יהוה בעדו] *& concluſit eum Jehovah*, vel, *& clausit Jehovah ostium post eum*, i. illo jam ingresso. Alii, *clausit Jehovah pro eo*: non enim poterat Noe extrinsecùs claudere ostium.

17. *A terra*, מעל הארץ] Ad verbum, *de super terram*.

18. *Et roboraverunt se*, ויגברו] *Et prævaluerunt*. Alii, *Et inundaverunt*. Alii, *Et fortificata sunt*. ¶ *Et ferebatur*, ותלך] Ad verbum, *& ambulavit*: i. natare, sive fluitare cœpit.

19. *Mirum in modum*, מאוד מאוד] *supra modum maximè*: Ad verbum, *valde valde*. ¶ *Et operti sunt* ויכוסו] *adeò ut tegerentur*.

21. *Tam de volatili quàm de jumento*, בעוף ובבהמה] Ad verbum, *in volucri, & in jumento*, &c. Quidam vertunt, *in genere volucrum, & jumentorum*, &c. Singularia pro plur. ¶ *Et omni homine* . וכל האדם] *& omnes homines*.

22. *In quorum*, &c. אשר נשמת וגו'] Phrasis Hebræa, pro *quacunque vivebant & degebant in terra, perierunt*.

23. *Substantiam*, היקום] sub. *viventem*: universale nomen est ad omnia viventia.

24. *Et roboraverunt se*, ויגברו] *& prævaluerunt*, ut paulò antè v. 18.

CLARIUS.

1. IN *arcam*] Vocat ingens illud ædificium, in quo tot conservatæ sunt animalium species, *arcam*, & non *navim*, quòd caruerit remis, & magis figuram habuerit arcæ quàm navis.

2 *Septena*] Tria scilicet paria de mundis animalibus, unum verò quod sacrificaretur post diluvium pro tota specie.

11 *Mense secundo*] Dubium est apud Hebræos quis hîc sit secundus mensis. Nam statuunt duplex initium anni. In rebus profanis inchoant annum à novilunio propinquiori æquinoctio autumnali, pro sacris verò exordiuntur annum ab incensione quæ vicinior est æquinoctio vernali. ¶ *Cataractæ*] *Cataractæ* dicuntur aquarum descensus ex eminentissimo loco cum maximo fragore, veluti si cœlum pateat, & aquæ, quæ super cœlos sunt, effundantur. Ideo alii verterunt, *Et fenestræ cœli apertæ sunt*.

17 *Factum est diluvium quadraginta diebus*] Sic intellige; Cùm durasset diluvium quadraginta diebus, elevata est arca super terram; quia in fine hujus capitis dicitur, quòd aquæ diluvii prævaluerunt super terram centum & quinquaginta diebus.

DRUSIUS.

11. אַרֻבּוֹת הַשָּׁמַיִם A. & Sym. αἱ θυρίδες τῆς ὑαγῆς, *fenestræ cœli*] Antè οἱ καταῤῥάκται): idem aliter. Nam Cataracta, teste Hieron. foramen est in pariete, quale illud per quod fumus transit. Vide Frag. in Hoseam. Jes. 60. 8. *ut columba* אל ארבתיהם, A. Sym. οἱ θυρίδες αὐτῶν, *ad fenestras suas*. θυρίδες] Sic etiam Lxx Jesa. 24. 18. ὅτι θυρίδες ἐν τῇ ὑαγοῦ ἀνεῴχθησαν, *fenestræ cœli apertæ fuerunt*.

15 מִכָּל הַבָּשָׂר אֲשֶׁר בּוֹ רוּחַ חַיִּים Sym. *Ab omni carne in qua spiritus vitæ*] Augustinus in locut. Num. 20. *Non refertur in quo, nisi genus subaudiremus, id est, in quo genere. Nam si in carne subaudiremus*, in qua *fuerat dicendum: quod solus interpres Symmachus dixit.* Hoc ut intelligas, sciendum in editione τῶν ο'. inveniri, ἀπὸ πάσης Ⓒαρκὸς, ἐν ᾧ ὅτι πνεῦμα ζωῆς, *ab omni carne in qua*: & est constructio sensu congrua non voce. Siquidem *carnis* vocabulo significatur homo aut animal, quò referendum, ἐν ᾧ. Non est hoc novum aut insolens in his libris.

20 גָּבְרוּ *prævaluerunt*. A. ἐνεδυναμώθη. Sym. ἐπεκράτησεν, *prævaluit*] Augustinus Quæst. in Gen. l. 1. quæst. 11. *Exaltata est aqua super terram* CL. *dies*] *Aquila, Obtinuit: Symmachus, Prævaluerunt aquæ.*

24 וַיִּגְבְּרוּ הַמַּיִם Sym. *prævaluerunt aquæ*. A. *obtinuit*] *Prævaluerunt*, ἐπεκράτησε, vel, si placet, ἐπεκράτησεν τὰ ὕδατα· quod ità construitur ut τὰ ζῶα τρέχει, *animalia currunt. Obtinuit*] In editione Rom. ἐνεδυναμώθη, *invaluit*: quod ità melius redditur, meo judicio, quàm *obtinuit*.

GROTIUS.

2. DE *animantibus verò immundis*] Non ex lege Mosis, quæ nondum data, sed ex iis quæ carne pasci cœperant. Sic animalia fœda *profana* dixit Tacitus Hist. 4.

4 *Et delebo omnem substantiam*] יקום quod hîc in Hebræo est, interpretibus Abenesdra & Kimchi, significat *quicquid vivit*: ad originem si spectes, est *quod se erigit*: unde ἀνάστημα hîc vertêre Græci; at alibi ὑπόστασιν.

11 *Et cataractæ cœli apertæ sunt*] Non dissimilis apud Senecam διανάστασις, Nat. quæst. lib. 3. cap. 27. *Sed monet me locus ut quæram, cùm fatalis dies diluvii venerit, quemadmodum magna pars terrarum undis obruatur, utrùm Oceani viribus fiat, & externum in nos pelagus exsurgat; an crebri sine intermissione imbres, & elisâ æstate hyems pertinax immensam vim aquarum raptis nubibus dejiciat; an flumina tellus largiùs fundat, aperiátq; fontes novos; aut non sit una tanto malo causa, sed omnis ratio consentiat, & simul imbres cadant, flumina increscant, maria sedibus suis excita percurram, & omnia uno agmine ad exitium humani generis incumbant.* Dicam de hoc Senecæ loco ipsius verbis, *Concepisti imaginem quantam debebas, obrutis omnibus terris, cœlo ipso in terram ruente.*

CAP. VIII.

MUNSTERUS.

4. MENSE *septimo*] Qui scilicet est Sivan, si computes à Tisri. Et quanquam is sit octavus â Tisri, tamen Scriptura hîc numerat menses illos qui defluxerunt ab eo tempore quo cohibita est pluvia. Quod fuit in Kisleu. Decimo verò mense, qui est אב, Julio nostro & partim Augusto respondens, apparuerunt capita montium. Aben Ezra verò putat hunc decimum mensem fuisse שבט, h. e. Januarium, qui decimus fuit ab initio diluvii. Et quòd dicitur Noah aperuisse fenestram arcæ post quadragesimum diem, intelligendum est, postquam apparuerunt cacumina montium. Porrò montes Armeniæ, qui hîc commemorantur, apud Hebræos vocantur montes *Ararat*. Onkelos verò Chaldæus interpres vocat eos montes קרדו *Cardu*. Qui fortasse sunt montes *Gordei*, quos Ptolomæus in Armenia describit.

11. *Folium olivæ*] Nugantur hîc Hebræorum Magistri, quòd columbæ apertæ fuerint portæ Paradisi, unde attulerit ramum olivæ. Nam arbores in terra omnes fuerunt per aquas diluvii eradicatæ. Est alius, nempe R. Levi, qui in Genesi magna dicit columbam surculum virentem à monte Olivarum attulisse, & diluvii aquas terram

Israel

Iſrael non alluiſſe. Id ſi verum eſt, dicit Gerundenſis, quomodo illo indicio Noah cognoſcere potuit terram ab aquis exſiccatam? Nos dicimus hæc omnia miraculosè & ſupernaturaliter geſta. Non enim columba tantũ habet induſtriæ ut ramum decerpat, & eum ad arcam afferat, ut ex ea judicium faciat Noah de diminutione aquarum.

19. *Juxta familias ſuas*] Capitur hîc *familia* prò מין *ſpecie.*

21. *Odorem quietis*] Eſt נִיחֹחַ nomen ab illo verbo quod paulò ſuperiùs ponitur, *Et requievit arca*, &c. tractum. Pro *odorem quietis* Onkelos tranſtulit, *Acceptavit Dominus gratâ voluntate ſacrificia illius.* Racanati verò interpretatur *odorem deſcensûs.* Significat enim נחת *deſcendere. Deſcendit*, inquit, *Dominus ad odorem ſacrificiorum quæ devoto fiunt corde, & gratiſſimo acceptat animo.* Sed hæc non eſt radix, cùm Tau hîc non habeat locum radicis. Eſt hic itaque ſenſus, Deus nunc quievit ab ira, & placatus fuit. Fuit antea horribili fœtore impietatis offenſus, nunc verò quaſi recreatur, cùm videt Noah ſacerdotem ſpecimen aliquod gratitudinis exhibere, & publico opere oſtendere ſe non eſſe impium, ſed revereri externo indicio Deum. Alioquin cultus Dei verus in corde conſiſtit, qui homini mandatus eſt in prima tabula, complectitúrque timorem Dei, fiduciam in Deum, confeſſionem, invocationem, auſcultationem verbi ſui: Sacrificia verò teſtimonium quoddam erant hujus interioris & veri cultûs; ideo nihil ſine fide profuerunt. In ſumma, opus propter perſonam placet, non perſona propter opus. Exemplum habemus ſuprà in Cain & Habel. ¶ *Figmentum*] Formatur hoc nomen à verbo יצר, i. *formavit.* Exponunt tamen Hebræi pro תאוה, i. *concupiſcentia* & *inclinatione*, ſive ea ſit bona ſive mala. Locus iſte ſecundùm Chriſtianos deſcribit peccatum originale, quod ab incunabilis uſque ad extremam ætatem in hominem ſævire non deſinit. Videmus quot virgis ob reliquias hujus peccati opus ſit in pueris, quouſque redigantur in ordinem, & retineantur in officio. Et cùm puerili ætati ſuccedat adoleſcentia, tunc major rebellio ſentitur, præſertim concupiſcentia & furor libidinis. Si uxorem ducas, ſequitur faſtidium tuæ, & furor in alienas. Si Reip. gubernatio commendatur, ibi demum magna vitiorum ſeges oboritur, æmulatio, ambitio, inſolentia, indignatio, &c. Unde mala iſta? A corrupta natura. *Figmentum*, inquit, *cordis humani malum eſt.* Hîc nemo excipitur. At ſancti per fidem Seminis benedicti ſpem de remiſſione peccatorum retinent, & malo cordis figmento non indulgent, ſed ei reſiſtunt per Spiritum Sanctum, qui ad hoc datur ut pugnet contra hanc corruptionem naturæ, & eam vincat. Mali autem, qui ſequuntur hoc figmentum, toti mali ſunt; ideo damnantur. Nemo liber eſt ab hoc malo, ſiquidem naturâ filii iræ ſumus, niſi quem Deus liberaverit, ſecundùm ſententiam Chriſti, Joan. 8. *Liberi eritis, ſi vos Filius liberaverit.* Philoſophia neſcit unde hi horribiles impetus ad peccatum in pueris, adoleſcentibus & ſenibus exiſtant: unde excuſat eos, & vocat *affectus* ſeu *paſſiones*, non *corruptionem naturæ:* In magnis viris, qui moderantur hos impetus & gubernant, vocat *virtutes:* in aliis, qui fræna relaxant cupiditatibus, vocat vitia.

22. *Sementis*] Numerantur hîc ſex tempora, quæ ſingula binos habent menſes. Sementis complectitur medium Tiſri, Marheſuan, & medium Kiſleu: quod tempus in Romano calendario ſignari poſſet à principio Octobris uſque ad diem D. Catharinæ. Deinde ſequitur tempus קור, i. *frigoris*; quod gravius eſt quàm חורף, quod nos *hyemem* communiter appellamus. In quo ſcilicet tempore legumina ſeminantur apud Orientales. Numerantur verò hîc illa tempora, quòd tempore diluvii, omnia eſſent confuſa, ſed jam in renovatione orbis iterum curſum & viciſſitudinem ſuam habitura, ut iterum agri conſeri poſſint, & vaſtitas illa deſinat quam diluvium induxerat, ut tempora currant conſuetâ lege, & ſementem meſſis, æſtatem hyems, calorem frigus debito ordine ſequatur. Quamdiu, inquit, ſteterint dies terræ, tamdiu manebunt viciſſitudines ſementis & meſſis: Ceſſantibus autem diebus terræ, ceſſabunt omnia iſta, & ſequentur dies cœli, qui erunt ſabbatum ex ſabbato, ubi non occupabimur corporalibus laboribus ad parandum victum, ſed erimus ſicut angeli Dei, immunes ab omni ſolicitudine, ab omni mœrore, languore, dolore, metu, & ab omni eo quod in hac mortali vita nobis moleſtum eſt.

FAGIUS.

4. *Super montes Cardu*] i. In montibus Carduorum vel Carduenorum. Hos montes *Cardæos* appellat Q. Curtius.

7. *Qui exivit exeundò & redeundo*, &c.] Senſus eſt; Corvum emiſſum egreſſum fuiſſe, ultróque citróque volando toties reverſum eſſe, donec ſiccatæ fuerint aquæ ſuper terram. Quam ſententiam commentator Hebræus Aben Ezra Hebraicè ſic explicat, שלח את העורב ותמיד היה הולך ושוב עד שיצא נח כי כן אמר עד יבושת המים וביום שישבה הארץ יצא נח וכל אשר אתו. i. *Emiſit corvum, qui jugiter ibat & revertebatur, donec egrederetur Noah. Sic enim dicitur*, Donec ſiccarentur aquæ. *Et in die quo exſiccata eſt terra, egreſſus eſt Noah, & omnes qui cum eo erant.* Hæc ille.

VATABLUS.

1. *Recordatus eſt autem* ויזכור] Recordatus hîc ipſius Noe dicitur Deus, quòd quum uſque ad quintum menſem fluctuaret in aquis arca, mora illa quâ paſſus fuerat ſervum ſuum anxiè ac miſerè cruciari, quædam videri potuerat oblivio. Recordatur igitur ſuorum, quando poſt longas afflictiones eripit. ¶ *Et omnis beſtiæ*, ואת כל החיה] Singul. Heb. pro plur. *& omnium beſtiarum*, i. ferarum, volatilium, & reptilium. Sic enim hîc accipitur. Hinc diſcimus, Deum ſervare etiam animalia ac beſtias propter hominem juſtum. ¶ *Immiſitque* ויעבר] *induxítque, invexit.* Ad verbum, *& tranſire fecit.* ¶ *Et quieverunt* וישכו] *& ſedata ſunt.*

2. *Et clauſi ſunt, &c.* ויסכרו מעינת תהום וגו'] Hebraiſmus. Deſierunt aquæ erumpere ex omnibus partibus terræ, deſierunt præterea nubes verti citò in aquam, & velut è foraminibus decidere in terram.

3. *De terra* מעל הארץ] Ad verbum, *de ſuper terram.* ¶ *Eundo & redeundo* הלוך ושוב] i. euntes & redeuntes. q. d. Aquæ ſubinde cœperunt decreſcere & imminui. ¶ *In fine* מקצה] *à fine*; i. poſt. q. d. Aquæ ipſæ poſt centum quinquaginta dies diminutæ ſunt.

4. *Ararat:* אררט] Armeniã ferè omnes interpretantur.

5. *Prima* באחד] Ad verbum, *in una.*

6. *Elapſis, &c.* ויהי מקץ וגו'] Ad verbum. *Et fuit à fine quadraginta dierum.*

7. *Egrediendo & redeundo* יצוא ושוב] i. egrediens & revertens. Latinè dixeris, *qui quidem egrediebatur & revertebatur.* ¶ *Super terram.* מעל הארץ] Ad verbum, *de ſuper terram.*

8. *An alleviatæ eſſent* הקלו] *an miteſcerent, ſedarentur, minuerentur, decreſcerent.* ¶ *A terra:* מעל פני האדמה] Ad verbum, *de ſuper faciem terræ.*

9. *Quæ quum, &c.* ולא מצאה היונה] Ad verbum, *Et non invenit columba:* antecedens pro relativo. ¶ *Ille verò extendit* וישלח] Ad verbum, *& emiſit.*

10. *Et rurſum emiſit* ויסף שלח] Ad verbum, *& addidit emittere.*

11. *Folium olivæ raptum* עלה זית טרף] *frons oleæ decerpta.* Hebraiſmus. Quæ reverſa ad eum ſub veſperam, geſtabat in ore frondem quam ex olea decerpſerat, &c. ¶ *Alleviatæ eſſent* קלו] *reſederant. Imminutæ eſſent.* ¶ *Super terram:* מעל הארץ] Ad verbum, *de ſuper terram.*

12. *Exſpectavit nihilominus* ויחל עוד] Ad verbum, *Et exſpectavit adhuc.* ¶ *Quæ non* ולא] Ad verbum, *& non.* Latinè vertes, *quæ ultra non rediit ad eum.*

13. *Sexcenteſimo primo anno, &c.* באחת ושש מאות וגו'] Ad verbum, *in uno & ſexcenteſimo anno, in primo, in una menſis.* Antecedens ſecundo loco poſitum, pro, *in primo menſe, in prima ejuſdem.*

14. *Menſis*, לחדש] Antecedens pro relativo, *ejuſdem.*

17. *Tam de volatili, &c.* בעוף ובבהמה ונו'] Ad verbum, *in volatili, & in jumento, & in omni reptili.* Singularia pro plur. h. e. Ex volucrum genere, jumentorum, &c. ¶ *Et repant* ושרצו] *Et reptent.* Alii, *prolificent. Gignant. Propagent genus ſuum.*

19. *Secundùm ſpecies ſuas*, למשפחותיהם] *ſecundùm genera ſua.* Ad verbum, *ſecundùm familias ſuas*, vel *cognationes.*

20. *In altari illo:* במזבח] ſub. *à ſe conſtructo*, ut Deo gratias ageret de tanto beneficio accepto.

21. *Odoratúſque, &c.* וירח יהוה ונו'] *Olfecítque Jehovah odorem ſuavitatis.* i. Suavem, ſive ſuaviſſimum. Vel, *quietis*, ut vertit noſter interpres, i. quieſcere facientis iram Dei. q. d. quo placatus fuit Deus. Chaldæus paraphraſtes, *Et ſuſcepit Dominus cum beneplácito oblationem ejus.* Sacra Scriptura de Deo loquitur more humano propter nos. ¶ *Dixítque Jehovah, &c.* ויאמר יהוה ונו'] Hebraiſmus; Ità decrevit apud ſe Dominus, non maledicam ultrà terræ. His verbis non quamlibet vindictam ſignificat Dominus, ſed quæ deleat orbem terrarum, & interitum afferat tam humano generi quàm reliquis animalibus. Et ità ſeipſum exponit Eſa. 54. 9. Quum pronuntians, ſe unâ populi captivitate fore contentum, eam comparat aquis Noah, his verbis, *Nam* ut *aquæ Noah hoc mihi: cui juravi quòd non tranſirent aquæ ultrà ſuper terram, ſic juravi quòd non iraſcar contra te, nec increpem te.* ¶ *Propter hominem:* בעבור האדם] Chaldæus paraphraſtes, *propter peccata hominum.* ¶ *Cogitatio* יצר] *figmentum:* vel *deſiderium.* ¶ *Omne viveus* כל חי] Singul pro plur. *cuncta viventia.*

22. *Adhuc, &c.* עוד כל ימי הארץ *Ultrà omnibus diebus terræ.* i. Quamdiu terra erit in rerum natura. Alii, *Poſthac.*

CASTALIO.

4. *Super montes Ararat*] Sibylla montem hunc tradit in Phrygia eſſe, his verbis.

Hinc ubi fatalis trabs huc illucâ, natavit,
Murmure cum rauco ponti jactata fluentis,
Appulit exiguæ terræ, tandémque quievit.
Aſſurgit Phrygiæ mons quidam in finibus atræ
Arduus, alta petens, Ararat quem nomine dicunt,
Quòd fatale fuit illic evadere cunctis.

7. *Emiſit corvum, qui egreſſus revertit*] In Græco & Latino negatur revertiſſe. Inde natum Gallicum proverbium, *Corvi nuncium:* quo notatur is qui miſſus non redit. Utra ſit lectio verior, non affirmo. Sibylla quidem rediiſſe negat.

CLARIUS.

6. *Cumque tranſiſſent quadraginta dies*] Poſtquam ſcilicet apparuerunt montium cacumina.

17. *Et congredimini*] Vox Hebræa ſignificat *reptare*, & *paſcendo diſcurrere*, & *in magna multitudine ſeſe propagare.* Unde alius vertit, *proliſicate.*

21. *Odorem ſuavitatis*] In Hebræo eſt, *odorem quietis.* Tam grata (inquit) fuerunt Deo holocauſta ſincero animo oblata, quàm eſſet odor unguenti ſuaviſſimi naribus alicujus. ¶ *Senſus enim & cogitatio*] Vel, *figmentum cordis humani malum eſt ab adoleſcentia ſua.* Quod exponunt Hebræi pro *concupiſcentia* & *inclinatione*, ſive ea ſit bona ſive mala.

22. *Sementis*] Judæi annum diſtinguunt in ſex tempora, quæ ſingula binos habent menſes, quæ vocant, *Floritionis, Maturationis, Caloris, Seminationis, Frigoris*, & *Hyemis. Frigus* appellant id quod gravius eſt quàm quod nos *hyemem* cõmuniter appellamus. Numerãtur verò hic illa tempora, quòd in diluvio omnia eſſent confuſa, ſed jam in renovatione orbis iterum curſum & viciſſitudinem ſuam habitura.

DRUSIUS.

2. *Cohibitus eſt imber è cœlo*] i. Cœleſtis: ut *panis è cœlo:* & *è cœlo*, i. è media regione aeris, ubi aqua ſuperior, quæ & aqua pluvia. Aut, *cohibitus eſt è cœlo*, i. cœlitus. Sic *metus à Domino*, φόβος παρὰ Κυρίου, Sirach. 19. 18. *Pluit à Domino, pluviam à Domino*, ὑετὸν παρὰ Κυρίου, i. vehementem, copioſam. Plautus, *nuncius ab illo.* Lucretius, *fulgor ab auro*, i. auri. Sic dicunt, *Venit ut ſe mundet, adjuvant eum è cœlo*, i. cœlitus: niſi potiùs, *adjuvant eum à Deo*, i. Divinitus. Nam inter epitheta Dei *cœlum.* Sic dico, Deus *cœlum* vocatur quia in cœlo habitat. Continens pro contento. Metonymiam vocant. Hinc opinio gentium de Judæis non vera. Nam ſcribunt eos cœlum adorare, ex quo illud, *cœli numen* (aliàs lumen) *adorant.* Non ipſum cœlum, ſed Deum qui in cœlo, quem *Cœlum* vocant cum poeta qui dixit, *cœlo gratiſſimus amnis*, i. Deo aut cœlicolis.

4. *Super montes Ararat*] i. Super unum aliquem montium Ararat. Simile, *ſepultus eſt in urbibus Galaad*, i. unâ quapiam urbe; *pullus aſinarum*, unius alicujus aſinæ. Quis autem iſte mons fuerit, docet nos Epiphanius his verbis, Μετὰ δὲ τὸ κατακλυσμὸν, ἵδρυσις τῆς λάρνακος τοῦ Νῶε ἐν τοῖς ὄρεσι τοῖς Ἀρμενίοις, ἀναμέσον Ἀρμενίων καὶ Καρδυέων, ἐν τῷ Λιβὰρ ὄρει καλουμένῳ, ἐκεῖσε πρῶτον κατοίκησις γίνεται μετὰ τὸν κατακλυσμὸν τῶν ἀνθρώπων· *Poſt diluvium, cùm conſedisſet arcæ Noe in montibus Ararat, inter Armenios & Cardyeos, nempe in monte quodam Libar vocato, ibi primùm habitatio hominum poſt diluvium facta eſt.* Joſephi verba hac de re habentur Antiq. lib. 1. c. 4. quæ Latinè vobis exhibebo, *Diluvii hujus & arcæ meminerunt omnes barbaricæ hiſtoriæ ſcriptores, & in his Beroſus Chaldæus. Narrans enim de hoc diluvio ſic ferme ſcribit, Fertur autem & navigii hujus pars quædam adhuc in Armenia apud montem Cordyeorum ſupereſſe, & quoſdam bitumen inde abraſum ſecum reportare, quo vicipiamenti ad mala periculáque amolienda maximè utebantur homines. Meminit horum & Hieronymus Ægyptius, qui Antiquitates Phœnicum ſcripſit, Mnaſeas, & alii plures. Quin & Nicolaus Damaſcenus lib. 96. de his rebus narrat in hac verba, Eſt ſuper ipſam Minyada magnus mons in Armenia nomine Baris, in quo multos, cùm eo confugiſſent diluvii tempore, ſervatos ferunt, ac quandam arca vectum in hujus vertice hæſiſſe, ac reliquias lignorum ejus longo tempore duraſſe. Qui fortaſſe is ſit de quo etiam Moſes ſcribit Judæorum legiſlator.* Cæterùm Gordyæi, qui & Cordæi, à Stephano *Gordochi* vocantur, & à Xenophonte *Carduchi:* unde fortaſſe decurtatum קרדו, quod in Thargum, eſſet autem קרדוח, unde *Carduchi.* Nam mos Aramæorum elidere hoc modo ultimas Het & Ain, etiam cùm in medio ponuntur & in principio. *Baris* autem Heſychio eſt πλοῖον, unde monti nomen fortaſſe; quem & *Imbarum*, & *Nibarum*, & *Cubarum* appellari vir quidam doctus annotavit.

7. *Emiſit corvum, qui egreſſus eſt egrediendo & redeundo*] Vel, ſi mavis, *qui egreſſus egrediebatur & revertebatur.* Locum hunc facilem difficilem reddit editio Græca, in qua, οὐκ ἀνέστρεφεν, *non revertebatur.* Conatus fui aliquando conciliare; *Revertebatur ad arcam, non revertebatur in arcam.* Hoc tum placebat; nunc diſplicet. Nam ſi non erat in arca, quis ei cibum ſubminiſtrabat? An ſupra arcam quieſcentem Noe alebat? Non eſt credibile; cùm per feneſtram eo fine columbam reverſam manu receperit in arcam. Latina exemplaria hîc variant: Nam in aliis, *revertebatur*; & in aliis, *non revertebatur.* Negatio à Græcis eſt, quam Patres enarrant ſuſpicantes corvum inſediſſe cadaveri. Vide Gallicum adagium, *Corvi nuncius*, de eo qui miſſus non redit. Cæterum in Ebræo fonte nulla omnino negatio: ut videatur hoc dicere, Corvum emiſſum ſubinde reverſum eſſe in arcam, nullo ſigno ſiccatæ terræ allato. Quæ cauſa fuit ut Noe poſtea columbam emiſerit. Fuit aliquando tempus cùm putarem utranque lectionem hoc modo conciliari poſſe, ſi diceremus corvum quidem rediiſſe ad arcam, ſed non in arcam

cam. Nam cadaveribus veſci potuit; ad arcam autem redibat ut ibi quieſceret. Hoc magis mihi placeret, ſi exemplaria Ebraica variarent; nunc cùm ſummus inter ea conſenſus ſit, non eſt dubitandum quin vera lectio ſit, *exibat exeundo & revertendo*, h. e. egrediebatur & revertebatur. Nondum ſcimus utrùm negatio ab interpretibus addita ſit, an à ſcribis aut librariis. Si ab exſcriptoribus addita, delenda eſt: ſi verò ab interpretibus, quærenda cauſa cur eam addiderunt contra Ebræorum codicum fidem. Nam emendatiores codices habuiſſe eò minùs credibile mihi videtur quòd Chriſtus & Apoſtoli nuſquam hujus rei mentionem faciant, non tacituri, meo judicio, ſi Phariſæi legem corrupiſſent, cùm alia minora crimina in iis culpent & reprehendant. Ità de hac re cenſeo, judico.

21 Ubi codex Ebræus, *dixit in corde ſuo*, Oncelos & Jonathan ediderunt, *dixit in ſermone ſuo*. Hoc quid eſſet quæſitum à me fuit his diebus. Reſpondi idem eſſe cum illo, *in ſeipſo*: quod Symmachus dixit, πρὸς ἑαυτὸν. Scio ſermonem Dei vocari alteram in Divinitate Perſonam, quæ ſimpliciter & abſolutè ὁ λόγος vocatur: ſed hîc aliud ſignificat, aut ego in magno errore ſum. Sic Gen. 9. 12. *Hoc eſt ſignum fœderis quod ego pono inter me & vos*, Jonathan, *inter ſermonem meum & vos*. Similiter differunt, *dicere ad cor ſuum*, & *loqui ad cor ſuum*. Nam *loquitur ad cor*, qui aliquem conſolatur; quod Latini autores *alloqui* dicunt: unde *alloquium* in malis, & *adlocutum eas eunt*, i. conſolatum. *Dicere ad cor ſuum*, quod Theodotio κατὰ πάντα tranſtulit, εἶπε πρὸς τὴν καρδίαν αὐτοῦ, aliud nihil quàm *dicere in corde ſuo*, h. e. cogitare apud ſe. Proinde Senes retulerunt διανοηθεὶς. Eſt enim, ut Plato ait, ἡ διάνοια, διάλογος ψυχῆς ἄνευ λόγου. His præmiſſis, videamus nunc quid ſit, *dixit Dominus in ſermone ſuo*. Nam fortè ſenſus, *dixit per Chriſtum*, qui eſt Sermo Patris. Probarem, niſi ea quæ nunc ſubjiciam me aliò traherent. Num. 15. 32. de illo qui ligna colligebat in ſabbato, *Surrexit vir è domo Joſeph, dixit in ſermone ſuo, Ibo evellam ligna in die ſabbati*: i. apud ſe. Sic in Thargum Cohel. 1. 1. *dixit* (Coheleth) *in ſermone ſuo*: & 2. 1. *dixi in ſermone meo*, ubi מימרי legendum pro מימריה. Ruth. 3. 8. *fixit enſem inter ſermonem ſuum*, *i.* ſemetipſum. Vide ſequentia, Job 20. 29. *& hæreditas ſermones ejus*, אמרו, ipſius. Pro clauſula; Ut *ſermo Dei* aliquando dicitur ipſe Deus, ſic *ſermo hominis* ipſe homo.

I D E M.

1 וַיָּשֹׁכּוּ A. ἐσάλησε, *conſtiterunt*: Sym. ἐλώφησε, *quieverunt*] Ἐσάλησε, σήλης τρόπον ἔστησε, *in columnæ modum ſteterunt*. Quod Heſychio σαλίζομαι dicitur, σαλέω & σαλίζω, ut λωφέω & λωφίζω. An hoc ſignificatu reperiatur σαλάω, neſcio. Hoc ſcio, σαλάω, *ſtillo*, minùs quadrare huic loco. ¶ Ελώφησε, *interquieverunt & finem fecerunt creſcendi*: λωφάω & λωφέω, *quieſco, deſino, reſideo*. Sic interpretatur Oncelos ונחו מיא *& quieverunt aquæ*: aliàs *reſederunt*.

2 וַיִּסָּכְרוּ מַעְיְנוֹת *Et obturati ſunt fontes*: A. ἀπεφράγησαν, *obſtructi ſunt*] Scholion ex Aquila ἐπεφράγησαν, *Obſtructi & obſepti ſunt*. Sic edit. Rom. in notis: Pſal. 63. 11. idem verbum Ebræum Lxx reddunt, ὅτι ἐνεφράγη τὸ στόμα λαλούντων ἄδικα. Ex loco Hieron. ſuprà citato, potes reponere, ויסכרו *Omnes, clauſi & obturati ſunt*. Et ex Scholio; *Aquila* ἐπεφράγησαν. *Clauſi ſunt*, ἐκλείσθησαν: *Sic Ambroſius cap. 17. & libri Græci vetuſti*, ἐπεκαλύφθησαν, cooperti ſunt: *Theodoretus, hoc eſt*, ἐκλείσθησαν, *clauſi ſunt. Nam & infernè creſcebat aqua*. Vide Romanam Latinam.

6 אֶת חַלּוֹן הַתֵּבָה libri Græci variant. Nam in aliis τὴν θύραν τῆς κιβωτοῦ, & in aliis vetuſtioribus τὴν θυρίδα. Non eſt autem dubitandum quin verior lectio ſit poſterior. Primùm quia θυρὶς eſt *feneſtra*, & Hieron. ait pro *oſtio, feneſtram*, ſcriptum eſt in Ebræo: deinde quia Senes dictionem Ebræam eo modo tranſferunt cùm alibi, tum infrà 26. 8. Δεκύφας Αβιμέλεχ διὰ τῆς θυρίδος.

13 אֶת מִכְסֵה הַתֵּבָה, A. τὸ ἐπίλυμμα τῆς κιβωτοῦ, *operculum arcæ*] Rectè ſic emendavit τὴν σήνην. Nam tectum גג dicitur. Quanquam operculum arcæ *tectum* etiam appellari poſſit.

20 עֹלֹת Sym. ἀναφοράς, *oblationes*] Pſal. 51. 19. עולה וכליל, Lxx ἀναφορὰν καὶ ὁλοκαυτώματα, *oblationem et holocauſta*. Verbum eſt ἀναφέρω, quod inter alia ſig. *offero* ut in epiſt. ad Ebræos. Solent alioqui Græci עלה reddere καρπωμα, κάρπωσιν, ὁλοκάρπωσιν, ὁλοκαύτωμα & ὁλοκαύτωσιν. Sed & θυσίαν interpretantur non ſemel. Latini ferè ſemper *holocauſtum* dicunt.

21 וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל לִבּוֹ Sym. εἶπε Κύριος πρὸς ἑαυτὸν, *dixit Dominus ad ſeipſum*. Th. εἶπε Κύριος πρὸς τὴν καρδίαν αὐτοῦ, *dixit Dominus ad cor ſuum*] i. ad ſeipſum. Nam Deus cor non habet proprie loquendo. Simile; *Juravit Deus per animam ſuam*, i. per ſeipſum.

G R O T I U S.

4. *Super montes Armeniæ*] Generâli nomine contentus fuit hîc interpres. Sunt autem ii montes qui vetus nomen habuere *Ararat*, quod hîc eſt in Hebræo, dicti poſteà *Gordyæi*, quod nomen hîc habet Joſephus, duo Chaldæi interpretes, & Arabs, ſed literâ unâ corruptâ. Mentio eorum apud Strabonem, Curtium, Plinium, ut ad lib. 1. de V. R. C. notavimus. Nomen ipſum *Ararat* ad ſua tempora apud Armenios manſiſſe ait Philoſtorgius.

7 *Qui egrediebatur, & non revertebatur*] Sic & Græci omnes, καὶ ἐξελθὼν οὐκ ἀνέστρεφε· unde apparet olim hîc variaſſe codices. Hebræa lectio ſic exponi poteſt, ut corvus dicatur modò longiùs avolaſſe ab arca, modò eam propiùs advolaſſe, ſic tamen ut in arcam non intraret. Corvus in montibus quanquam humentibus cadavera reperiebat quibus paſceretur. Olea ſiccum amat & humile.

9 *Quæ cùm non invenisſet ubi requieſceret pes ejus*] Nullam in campis ſiccam planitiem.

13 *Vidítque quòd exſiccata eſſet ſuperficies terræ*] Ità ut virgulta conſpici poſſint: nondum plenè, ut menſe altero. Ideo Græci hîc poſuere, ἐξέλιπε τὸ ὕδωρ, in ſequenti verò, ἐξηράνθη. In Hebræo quoque verba differunt יבשה & חרבו.

20 *Ædificavit autem Noe altare Domino*] In locis montanis, in quibus prima poſt diluvium habitatio; Plato de Legib. 3.

21 *Et ait*] In Hebræo hîc additur *ad cor ſuum*; πρὸς τὴν καρδίαν ἑαυτοῦ, ad verbum Theodotion; pro quo Symmachus, πρὸς ἑαυτόν. Maimonides explicat, *Nemini hoc ſuum propoſitum eo tempore patefecit.* ¶ *Senſus enim & cogitatio humani cordis in malum prona ſunt*] i. Non ob id quòd corrupti ſunt homines poſthàc puniam univerſos, ſed ſceleratiores. Bene fert hunc ſenſum Hebræa conſtructio. ¶ *Ab adoleſcentia ſua*] ἐκ νεότητος αὐτοῦ, quomodo plerumque vertunt hanc vocem Lxx. Onkelos, מועיריה, *à parvitate*. R. S. *ex quo exceptus eſt è viſceribus matris ſuæ*, hyperbolê tali qualis eſt Pſal. 58. 3. & 71. 5. Eſai. 48. 8. Job 31. 18.

CAP. IX.

M U N S T E R U S.

1. *Fructum ferte et multiplicamini*] Repetit Deus in initio hujus capitis conjugium, & conjungit denuò poſt diluvium maſculum cum fœmina, ut repleatur terra hominibus. Quia enim Deus peccato libidinis ante diluvium ad iram commotus erat, ideo nunc neceſſe fuit propter tam horribile iræ exemplum oſtendere quòd Deus legitimam conjunctionem maris & fœminæ non oderit nec damnet, ſed velit per eam propagari genus humanum, ut ſit ceu ſeminarium Eccleſiæ.

2 *Pavor veſter*, ſive, *veſtri pavor, erit ſuper cunctum animal*] Fugient, inquit, cuncta animalia terræ conſpectum veſtrum, cognoſcéntque vos non ſolùm habere do-

minium ſuper ea, ut à principio creationis, ſed & quòd ego vobis illa in cibum jam tradiderim, dederímque poteſtatem abſolutam vitæ & mortis. Quia enim gravior ſervitus animalibus impoſita eſt, vobis autem amplius dominium, animalia terrore veſtro atque periculo ſuo permota fugient vos. Hactenus enim homines tantùm ad operas ſuas uſi erant animalibus & ad oblationem, non ad cibum & alimoniam: Sed quia Deus in diluvio abſtulit eximiam illam bonitatem fructuum, ſeminum & herbarum, quibus ſolis homines ante diluvium alebantur, conceſſit jam ingens beneficium, ut veſcerentur carnibus beſtiarum, volucrum & piſcium. Auctum ergo eſt in hoc loco hominis dominium, & animalia bruta homini ad ſervitutem ſunt ſubjecta uſque ad mortem, ideo metuunt & fugiunt hominem propter hanc novam & hactenus in mundo inuſitatam ordinationem. Fuiſſet quidem pio homini ante diluvium abominatio, occidere vel aviculam ad cibum; ſed cùm nunc accedit verbum Dei, intelligimus ſingulare hoc eſſe beneficium. Reſtringit tamen mox illam libertatem de carnibus veſcendis, ne carnem comedant in anima ſua, &c.

4 *Carnem in anima ſua*] R. S. ſic exponit, *Membrum de vivente animali abſciſſum non comedetis, quamdiu ſcilicet anima ejus eſt in illo: neque ſanguinem ejus comedetis.* Significat enim ſæpe apud Hebræos *anima* eam vitam quæ ſanguine & halitu continetur. Prohibetur autem hîc nè crudeles ſimus in beſtias, & ſubinde hanc crudelitatem in hominem perpetremus. Totus enim hic locus de homicidio eſt. Et quod ſubditur, *De manu viri fratris ſui*, quidam ſic interpretantur, *De manu uniuſcujuſque proximum ejus requiram.* Capitur enim in Hebræo ſæpe *frater* pro *proximo*, & *vir* pro *unoquoque*. Onkelos verò ſic vertit, *De manu viri qui effuderit ſanguinem fratris ſui, requiram*, &c. R. Moſes de Cozi & Aben Ezra hunc locum dilucidè in hunc modum interpretantur, *Ob id quòd vobis conceſſi eſum carnium animalium, non debetis eſſe crudeles in beſtias ipſas, ut comedatis membrum de vivo animali. Nec hinc vobis licitum putetis, ut pro qualibet cauſa hominem interficiatis, ac ſi pecus aliquod eſſet; cùm ille ad imaginem Dei ſit formatus, non autem pecus. Imò nè beſtiam vult Deus occidi, niſi religiosè id fiat, h. e. vel ad ſacra, vel ad uſus hominum. Multò minùs vult occidi hominem, niſi autoritate Divinâ.* Scribunt Hebræi, filiis Noah data ſeptem præcepta, quorum obſervatione etiam gentiles ſalvati fuerunt tempore currentis Legis, etiam ſi legalia quæ Judæis data fuerant non ſervaverint. Sunt autem iſta: שבעה דברים נצטוו בני נח על חדינין ועל ע"ז ועל גלוי עריות ועל שפיכות דמים ועל קללת השם ועל הגזל ועל אבר מן החי *Non maledicere nomen Domini*, includit verum Dei cultum, ſicut & Deteſtatio idololatriæ. Reliqua præcepta includuntur in ſecunda Tabula. Dicit itaque hîc Dominus, Prohibeo vobis, 1 Nè quis ſeipſum interficiat: alioquin *ſanguinem veſtrum de animabus veſtris requiram.* 2 Nè quis beſtiam incitet in hominem ut illum devoret: alioquin *requiram ſanguinem illum de manu cunctî animalis.* 3 Nè quis alium conducat qui nomine ejus hunc vel illum occidat; aut nè quis per ſeipſum aliquem interficiat: alioquin *de manu hominis & de manu viri fratris ſui requiram animam hominis.* Et quando ſubditur, *Qui effuderit ſanguinem humanum, effundetur per hominem ſanguis illius*, inſtituit Dominus quòd homicida ab homine interficiatur; id quod ante hanc promulgationem non fuerat uſitatum in mundo. Nam totum judicium ſibi Deus ſumpſerat; ut etiam nollet Cain homicidam interfici ab homine: Sed cùm videret quotidie mundum magis ac magis corrumpi, tandem diluvio pœnas ab impio mundo exegit: Et poſt diluvium communicat poteſtatem ſuam cum homine, & tribuit ei poteſtatem vitæ & mortis inter homines; ſic tamen, ſi ſit reus effuſi ſanguinis. Et hic eſt fons ex quo manat totum jus civile & jus gentium. Nam ſi Deus concedit homini poteſtatem ſuper vitam & mortem, profectò concedit etiam poteſtatẽ ſuper id quod minus eſt, ut ſunt fortunæ, familia, uxor, liberi, ſervi, agri. Magiſtratus ergò hîc à Deo inſtituitur, & gladius datur ei in manus, in vindictam malorum, & laudem bonorum.

13 *Arcum meum poſui*] Negant quidam Iridem fuiſſe ante illud tempus: Verùm textus Hebræus indicat etiam antè fuiſſe, ſed tum primùm ſignum fœderis eſſe cœpit, quòd diluvium ampliùs non eſſet venturum. Et nos quoties Iris apparet, aliud nihil debemus cogitare, quàm quòd Deus quaſi vivâ voce concionatur toti mundo de ira quâ Deus per diluvium totum mundum olim perdidit, & conſolatur quòd deinceps benè nobis cupiat, non uſurus tam horribili pœnâ erga genus humanum.

20 *Vir terræ*] Vocat Hebraiſmus *virum terræ* eum qui colendæ terræ eſt deditus, ſicut *virum ſanguinum* & *virum mendacii* vocat effuſorem ſanguinis & mendacem. Quidam hinc colligunt, ante diluvium fuiſſe uſum vini in mundo, quódque Noah rurſum cœperit ipſum plantare poſt diluvium: Alii verò negant vinum fuiſſe in mundo uſque ad Noah; & quia Noah primus invenit culturam ejus, cœptus eſt vocari *Janus* à יין. Significat enim *jajin* vinum: hinc *Janus* quaſi *vinitor*. Quando verò à filio ridetur, oſtendit filius degener ſe ejeciſſe ex animo illam reverentiam & opinionem quæ in liberis de parentibus ex mandato Dei eſſe debet.

22 *Nuditatem patris*] Sic enim habet Hebraiſmus, pudicè de verendis loquens.

27 *Dilatabit*] Exponunt communiter Hebræi hoc verbum per ירחיב, *dilatabit*, cùm tamen in tot locis Proverbiorum accipiatur pro *perſuadere* & *verbis lactare*. Nec eſt verum quòd hîc ſignificet *condecorare* vel *venuſtum facere*, ut Steuchus ait, cùm radix ejus non ſit יפה, ſed פתה. Hîc verò ponitur in Hiphil. Cùm verò Noah prophetat de Japheth, non dicit, *Benedictus Deus Japheth*, ſicut dixerat de Sem, quia ſalus ex Sem & ejus poſteritate fuit. Et tamen hujus ſalutis Gentes etiam participes fiunt, inſeruntúrque in ſtirpem Sem, ceu alienus ſurculus, ac fiunt ſocii pinguedinis & ſucci qui eſt in electa arbore. Fruſtrà ergò gloriantur Judæi quando vident patrem ſuum Sem ſolum habere promiſſionẽ benedictionis æternæ quæ eſt per Chriſtum, putantes promiſſionem contingere ex ſucceſſione carnali, & non potiùs ex fide, ſicut Paulus Rom. 9. docet, filios Abrahæ non eſſe qui ſecundùm carnem ex Abraham nati ſunt, ſed qui credunt, & qui habitant in tabernaculis Sem, hoc eſt, qui ſocii ſunt ejus fidei. Et ex eo quod ſequitur, *Vixit Noah poſt diluvium trecentis et quinquaginta*, colligunt Hebræi Noah vixiſſe uſque ad quinquageſimum octavũ annum vitæ Abram. Itaq; tam bono & præclaro magiſtro uſus Abrahã potuit plurimùm in religione proficere: ac non dubium quin Noah ſpiritu Dei plenus hunc nepotem ſingulari ſtudio & amore complexus ſit, tanquam unicum hæredem promiſſionum Sem.

FAGIUS.

6 *Qui effuderit ſanguinem hominis, &c.*] Admodum luculenter quid ſibi locus iſte velit Paraphraſtes expreſſit, Nempe, Non licere cuique privato homini impetum facere in homicidam, & occidere ipſum; ſed pertinere hoc ad Magiſtratum; Qui & ipſe in condemnando ac puniendo homicida non præceps eſſe debet, niſi priùs adhibitis teſtibus cauſam diligenter diſcuſſerit atque cognoverit. Sed placet obiter hic commemorare quomodo Hebræi ferè totum iſtum locum expontunt; אמרה תורה שופך דם האדם באדם דמו ישפך: זה הזהורג בעצמו ואין עליו ידי שליח: אך את דמכם לנפשותיכם אדרוש זה ההורג את עצמו: מיד כל חיה אדרשנו זה המוסר את חבירו לפני חיה לטרפו: מיד איש אחיו אדרוש את נפש האדם זה השוכר אחרים להרוג את חבירו: *i. Dicit lex*, Fundens ſanguinem hominis, per homines ſanguis ejus fundatur. *Hoc intelligitur de eo qui per ſeipſum aliquem occidit, non per alium ad hoc ſubornatum. Verumtamen* Sanguinem animarum veſtrarum requiram, *hoc dicitur de eo qui ſibi ipſi mortem conciſciſcit.* De manu omnis animantis requiram eum; *Iſtud intelligitur de eo qui proximum ſuum beſtiæ dilaniandum*

dilaniandum objicit. De manu hominis, de manu viri fratris ſui requiram animam hominis ; *Hoc dicitur de eo qui conducit alios ad occidendum proximum ſuum.* Hactenus illi. Quomodo locus iſte ex veritate Hebraica ſimpliciter intelligendus ſit, ulteriùs videre potes in mea Collatione.

22. *Qui foris erant*] שוקא *plateam* & *forum* ſignificat. Quare & legi poteſt, *qui in foro erant.* Unde colligunt, Ham patris denudationem fratribus ſuis in publico loco denunciaſſe, atque ex eo graviùs peccaviſſe, quòd non reveritus ſit patrem ſuum palàm ità traducere ac publicâ ignominiâ aſpergere.

27. *Habitet Divinitas ejus*] שכינתיה ad verbum ſonat, *quies ejus.* Nomen deductũ à verbo שכן, quod *quieſcere* ſignificat. Hinc שכינה & Chaldaicè שכינתא, i. *quies.* Quo vocabulo Hebræi præſentiam Divinitatis, quæ olim in Sanctuario juxta arcam fœderis ſeſe exſerebat, appellant. Ad quod præſens locus alludit.

VATABLUS.

1. ET *benedixit* ויברך] *Benedicere*, pro fœcunditatis gratiam dare, vel ablatam reddere, more Scripturæ poſitum eſt. Benedictio maledictioni opponitur, quæ ſterilitatem ſæpiſſime in Scripturis etiam ſignificat. Quid *benedicere* ſignificet, mox declarat Moſes quum Deum loquentem inducit, & dicentem, *Creſcite*, &c. ¶ *Creſcite* פרו] *fructum ferte.* ¶ *Ac replete* ומלאו] ſub. *prole veſtrâ.*

2. *Timórque*, &c. ויחתכם ונו'] *Terrórque veſter* (activam habet ſignificationem) *ac territatio veſtra.* Sive *terriculamentum veſtrum.* Hebraiſmus, acſi dicat, Volo vos incutere terrorem animantibus quantuncunque truculentis & immanibus, & dominium habere in illa, eáque vobis ſubjecta eſſe. ¶ *Sit* יהיה] Fut. Heb. pro imperat. ¶ *Cum omnibus*, &c. בכל אשר ונו'] Fut. Heb. pro præſ. & ſingularia pro plur. *Cum omnibus quæ moventur in terra.* Vel, *incedunt.* Ut, quæ calcant terram. ¶ *Manui veſtræ* בידכם] Quidam ſubaudiunt *nam*, vel *quia*, q. d. Nam volo ea vobis ſubjici.

3. *Omne reptile* כל רמש] *Omne quod graditur*, vel *movetur.* Ut præcedenti verſu. ¶ *Sicut germen herbæ*, כירק עשב] *ſicut olus herbæ.* Alii, *ſicut herbam virentem.* q. d. Quæcunque gradiuntur, & eadem vivunt, erunt vobis in cibum. Permitto vobis veſci carnibus omnium animalium: ſicut ante diluvium permiſeram vobis veſci omnibus virentibus herbis. Sic omnes ferè interpretes ſentiunt, homini ante diluvium fas non fuiſſe veſci carnibus, ſed nativos tantùm fructus terræ illis fuiſſe pro cibo. Quibuſdam magìs placet, Deum hîc non plus largiri hominibus quàm dederat, ſed tantùm reddere quod fuerat ablatum, ut poſſeſſionem bonorum unde fuerant depulſi iterum cernant. Nam quum priùs mactarent Deo victimas, & jugulare illis feras liceret, ex quarum corio & pellibus veſtes ſibi & tabernacula conficerent, non vident quænam eos ab eſu carnium religio impedierit. Quia tamen non magni refert utrumvis ſentias, nihil affirmant.

4. *Cum anima ejus*, &c. בנפשו דמו] Ut exponeret Moſes quid per *animam* intelligeret, addidit *ſanguinem*, quaſi diceret, carnem cum ſua vita quodammodo vocari, ubi ſanguine ſuo imbuta comeditur. Quare *anima*, ſive *vita*, & *ſanguis*, non ponuntur tanquam res diverſæ: ſed unum ſignificant. Non quòd ſanguis per ſe anima ſive vita ſit; ſed quia in eo præcipuè vigent ſpiritus vitales, quoad ſenſum noſtrum, quaſi teſſera, vitam repræſentat. Et hoc ſanè diſertè expreſſum eſt, quò magìs homines abhorrerent ab eſu ſanguinis. Hâc prohibitione voluit Dominus in abſtinẽtia pecudis ſanguinis homines ad manſuetudinẽ aſſuefacere; nè ſi in victu fero & effræni nimium audaces eſſent, non parcerent etiam tandẽ ſanguini humano.

5. *Et profectò* ואך] *Et ſanè.* Meliùs vetus interpres pro particula אך reddidit *enim*; ut ſit cauſæ redditio, quàm qui adverſativè legunt, *Alioqui ſanguinem veſtrum.* Ad verbum tamen optimè ſic vertitur, ut vertimus. His verbis clariùs teſtatur Dominus ſe non animalium reſpectu vetare uſum ſanguinis, ſed quia pretioſam habeat hominum animam: & Legis ſuæ finem unicum eſſe ut communem illis inter ſe humanitatem commendet. q. d. Videte autem nè dum permitto animalia occidere in cibum, & eorum ſanguinem effundere, exiſtimetis vobis etiam permitti humanum ſanguinẽ profundere, & homines occidere. ¶ *Animarum veſtrarum*, לנפשתיכם] i. *Vitæ veſtræ.* Alii, *qui eſt in animus veſtris.* Vel, *in animabus veſtris.* Aut, *qui vobis eſt in animas*; h. e. Qui vos vivificat & vegetat quantùm ad corpus. ¶ *De manu*, &c. מיד כל חיה ארדשנו] Aeſi dicat Dominus, Adeò mihi diſplicet effuſio ſanguinis, cædes, & homicidium, ut etiam feræ ipſæ ratione carentes daturæ ſint mihi pœnas ſi hominem occiderint: vos igitur multò graviores, ſi cædem admiſeritis. ¶ *Et de manu hominis*, ומיד האדם] *Tum* etiam *de manu hominis*, &c. Alii, *quanto magis de manu hominis*, &c. Hebraiſmus, *Requirere ſanguinem hominis de manu hominis*, pro *ſupplicio extremo afficere aliquem qui hominem occiderit, & ſanguinem ejus fuderit.* ¶ *De manu inquam viri fratris ejus* מיד איש אחיו] Quidam ſic interpretantur, *de manu unius cujuſque requiram proximum ejus.* Vel, *de manu uniuſcujuſque, etiam ſi frater proximus fuerit ei quem interfecit.* Frequentiſſimum enim eſt apud Hebræos, *fratrem* pro *proximo* accipi, & *virum* pro *unoquoque.* Quidam Hebræorum ſingulare *Hominis* pro *hominibus* poſitum dicunt, *de manu hominum*, i. e. Si plures occiderint, omnes illi dabunt pœnas propter cædem admiſſam. Eſt verò repetitio Hebraica, *De manu hominis requiram animam hominis, de manu viri fratris ſui*, &c. q. d. Dabit pœnas homo ille quicunque erit qui proximum occiderit. Chaldæus paraphraſtes vertit; *De manu viri qui effuderit ſanguinem fratris ſui, requiram.*

6. *In homine*, באדם] *Per hominem.* i. e. Operâ ac teſtimonio hominis: h. e. Si aſſuerint teſtes, aut teſtificentur homines. Alii, *propter hominem ipſum*; interfectum ſcilicet. Alii, *à magiſtratu.* Chaldæus paraphraſtes *per teſtes ſententiâ Judicum*, Alii, *inter homines*, i. Publicè & in conſpectu omnium, cunctíſque videntibus. Alii referunt iſtud ad ſequentia, *In homine fundetur ſanguis ejus.* q. d. Propterea quòd hominem occidit, fundetur ſanguis illius. Alii, *propterea quòd hominem occiderit.* Rectiùs mihi exponere videntur qui hâc particulâ, *In homine*, ſceleris atrocitatem exprimi volunt, quòd quiſquis hominem occidit, ſanguinem & vitam fratris ſui haurit in ipſo. Hoc verſu homicidis mortem denuntiat, quomodocunque moriantur, ſive juſſu Magiſtratûs, ſive à quocunque aliunde à Deo miſſo carnifice. Pſal. 55. 25. *Viri ſanguinum non dimidiabunt dies ſuos.* ¶ *Dei* אלהים] Antecedens pro relativo, *meam.*

7. *Creſcite* פרו] *fructificate.* ¶ *Generate* שרצו] *Gignite, Procreate, Propagate.* Sub. *genus veſtrum.*

8. *Hunc in modum*, לאמור] Ad verbum, *dicendo.*

9. *Equidem ego ſtatuo.* ואני הנני מקים] Ad verbum, *Et ego ecce ego facio ſurgere.* Vide infrà cap. 23. 17. Præſ. Heb. pro fut. *ſtatuam, ſtabiliam.* i. Quantum ad me attinet, paratus ſum ſtatuere & ratum habere pactum quod inii vobiſcum ut ſervemini.

10. *Tam de volatili*, &c. בעוף בבהמה ונו'] Ad verbum, *in volatili, in jumento, & in omni beſtia*, &c. Singularia pro plur. ב pro מן *de*, ſive *ex*, *tam ex volucrum genere quàm ex jumentis, & ex omnibus beſtiis terræ.* ¶ *Ab omnibus*, &c. מכל יצאי ונו'] i. Tam cum illis quæ egreſſa ſunt ex arca, quàm his quæ ſunt in terra, & quæ futura ſunt.

11. *Neque excidetur* ולא יכרת] *Quòd non delebitur*, vel *exterminabitur.*

12. *Do* נתן *pono.* Addit ſymbolum quo promiſſionem obſignat. ¶ *In generationes ſeculi* לדרת עולם] Hebraiſmus, *per omnes ætates*, hoc eſt, quod in perpetuum ſervaturus ſum.

13. *In nube*, בענן] Sub. *rorida*, in qua exprimi poteſt arcus ille cœleſtis, qui eſt imago colorum ſolis. ¶ *Erítque* והיתה] i. Ut ſit vice ſigni fœderis inter me & homines,

mines, animaliáque quæ habitant in terra. Ante diluvium arcus cœlestis fuit tantùm signum futuræ pluviæ: nunc verò post diluvium erit etiam signum fœderis quod pepigi vobiscum.

14. *Obnubilavero nubem* בענני ענן] Ad verbum, (si Latinè dici posset) *quum nubificabo nubem.* i. Cùm congregabo nubes super terram in aere.

15. *Omnem animam viventem* כל נפש חיה] i. Omnia genera animalium.

16. *Perpetui inter Deum* עולם בין אלהים] Antecedens pro relativo, *sempiterni inter me*, &c.

18. *Pater Chenaan.* אבי כנען] i. à quo orti sunt Chananæi qui destruendi erant.

19. *Terra.* הארץ] Continens pro contento. i. quotquot terram inhabitant. q. d. Ex illis nati sunt ac geniti qui per universam terram dispersi sunt.

20 *Agricola,* איש האדמה] Ad verbum, *vir terræ.* Hebraismi duo, *Vir terræ* pro *agricola*; & *Cœpit & plantavit*, pro *Cœpit plantare.* Sic igitur verti debet ut vertit noster interpres, *Cœpit autem Noe*, &c. Quibus verbis non significat tunc primùm colendis agris operam dedisse Noe, sed potiùs, ipsum collecto animo, quantumvis esset senex, rediisse ad agrorum culturam & pristinos suos labores. An autem vinitor fuerit, incertum est.

22 *Turpitudinem* ערות] Ad verbum, *nuditatem*: sic pudicè verenda significat Sacra Scriptura. ¶ *In platea:* בחוץ] *foris*: egressus est foràs, ut hoc renuntiaret fratribus.

23 *Tunc acceperunt,* ויקח] Ad verbum, *Et accepit.* Singul. pro plurali: quod sequentia docent. ¶ *Suum* שניהם] Ad verbum, *amborum ipsorum.* Gallicè *d'eux deux.* ¶ *Retrorsum,* אחורנית] i. aversâ facie: sic mox declarat.

24 *A vino suo,* מיינו] i. excussâ crapulâ, sive quum exhalasset crapulam.

25 *Chenaan,* כנען] Quidam subaudiunt אבי *pater*, quod paulò antè bis expressum est, *Maledictus Cham pater Chananæorum*: nisi quis dicat patrem maledici in filio. ¶ *Servus, &c.* עבד וגו'] Phrasis hæc Hebraica Chanaan postremum fore, vel infimum inter servos significat: acsi dictum esset, Non tantùm servilis erit ejus conditio, sed vulgari servitute deterior.

26. *Eis:* למו] Singulare pronomen, quod Hebræi dicunt poni pro להם.

27. *Dilatet* יפת] i. Faciat Dominus ut semen Japheth amplissimas regiones occupet. Vel, Numerosa sit progenies Japheth. Ità vertunt omnes ferè interpretes. Alii, quia verbum istud significat etiam *lactare blandis verbis*, vel *allicere in hanc vel illam partem*, etiam propter continuò sequentia verba malunt vertere, *Blande reducet* [vel *inclinabit*] *Deus ipsum Japheth.* Nam temporale fore dissidium inter Sem & Japheth prædicit Noe; & postea futurum ut postquam dissiti fuissent posteri ipsius Japheth qui erant Gentiles, & à tabernaculis Sem (ex cujus progenie Deus Ecclesiam sibi delegerat) remoti, propiùs tandem accederent, & simul habitarent quasi in communi domicilio. Quod factum fuit blandâ & suavi Dei voce quam in Evangelio protulit: & quotidie adhuc impletur vaticinium hoc, cùm dispersas oves invitat Deus ad suum gregem. ¶ *Et habitet* וישכן] sub. *Japheth*, ut præcedenti annotatione dictum est. Alii subaudiunt, *Deus*: atque in hanc sententiam Chaldæus Paraphrastes vertit, *Dilatet Deus Japheth, & habitet gloria ejus in tabernaculis Sem.*

28. *Trecentos, &c.* שלוש מאות וגו'] Ad verbum, *trecentos annos & quinquaginta annos.*

CASTALIO.

5. *VEstri quidem sanguinis*] Sensus est; Hominis necem & in ipsos homines, & in bruta vindicabo, (id quod facit per magistratum, cùm jubet etiam bestiam, si hominem occiderit, necari) brutorum autem necem in homines non item.

26. *Grates Jovæ Deo Semi*] Semus Jovam habeat propitium ac benignum, ut ei grates agantur.

CLARIUS.

2. *TError vester*] Fugient (inquit) cuncta animalia terræ conspectum vestrum, agnoscentque vos non solum habere imperium super ea, ut à principio creationis, verùm & quòd ego vobis illa in cibum jam tradiderim.

4. *Carnem cum anima*] Intelligunt, membrum de vivente animali abscissum non comedendum, quamdiu scilicet anima ejus in illo est, neque sanguinem comedendum. Vel sic, *carnem cum anima sua, quæ est sanguis ejus, non comedetis.* Significat enim sæpe apud Hebræos *anima* eam vitam, quæ sanguine & halitu continetur. Prohibetur autem hìc nè crudeles simus in bestias, & subinde hanc crudelitatem in homines perpetremus.

5. *Sanguinem enim animarum*] Idem est sensus cum Hebræo: in quo sic habetur, *Alioqui sanguinem vestrum de animabus vestris requiram, de manu cuncti animalis requiram eum, & de manu hominis*, &c. Quidam autem tria hìc notari ac prohiberi dicunt: I. Nequis seipsum interficiat: *alioqui sanguinem*, inquit, *vestrum de animabus vestris requiram.* II. Nequis bestiam incitet in hominem, ut illum devoret: *alioqui requiram illum sanguinem de manu cuncti animalis.* III. Nequis alium conducat qui nomine ejus hunc vel illum occidat, aut nequis per seipsum aliquem interficiat: *alioqui de manu hominis, & de manu viri fratris sui requiram animam hominis.* Sed quomodo sanguis requiritur de manu bestiæ? nisi fortè ad deterrendum ab homicidio id dictum est; quasi diceret, Si sanguinem vestrum in bestiis ulciscendum judico, multò magis in vobis, qui ratione estis præditi.

13. *Arcum meum*] Negant quidam Iridem fuisse ante illud tempus: verùm textus Hebræus indicat etiam antè fuisse; sed tum primùm signum fœderis esse cœpit. Iris ab ethnicis vocatur: Quam idcirco filiam Thaumantis appellatam ait Plato, quòd ab admiratione initium acceperit naturæ rerum contemplatio. Θαυμάζω enim significat admiror.

20. *Plantavit vineam*] Vinum primus ex uvis exprimi docuit: unde fuisse Janus dicitur: quia *Iain* vinum est Hebræis.

25. *Maledictus Chanaan*] Non maledixit Noe Cham filium, sed Chanaan, qui fuit ipsius Cham quartus filius, & ab impio patre malè profecit, atque in multa crimina degeneravit: & sic in filiis impiis pater maledicitur, h. e. servili conditione gravatur.

27. *Dilatet Deus Japheth*] Allusio est nominis *Japheth*, quod sonat *dilatationem.* ¶ *Habitet in tabernaculis Sem*] Hoc fuit, cùm pars maxima filiorum ejus, h. e. gentilium, ad fidem veri Dei conversa est, cujus sacerdos scribitur fuisse Sem, alio nomine Melchisedech. Chananæorum autem terra ac urbes perpetuò vel filiis Sem Judæis, vel ex gentibus ad Dominum conversis, usque in præsens servierunt & subjectæ sunt.

28. *Vixit autem Noe*] Colligunt Hebræi ex hoc loco Noe vixisse usque ad quinquagesimum octavum annum vitæ Abrahæ, qui natus est ducentis nonaginta duobus annis post diluvium.

DRUSIUS.

11. *NOn exscindetur*, &c.] Lxx. οὐκ ἀποθανεῖται, *non morietur.* Aliud *exscindi*, & aliud *mori.* Qui exscinditur, moritur; non tamen omnis qui moritur, exscinditur. Nã exscinditur propriè qui moritur ante tempus; quod finiunt alii anno quinquagesimo, alii sexagesimo, alii medio inter utrumque. Liber Aboth. 79. 1. *Ribbi non mortuus per excisionem, nec tamen pervenit ad completam canitiem. Excisionem* dicit eam quæ ab aliis vocatur מיתת כרת *mors excidii.* Ea duplex; animæ & corporis. Corpore exscinduntur justi, animâ improbi. In hac variant. Manahemus in Mosen 49. 1, & 2. *Mors excidii, quando aliquis moritur ante annum quinquagesimum*

num. Moſes de Cotſi libro mandatorum 35. 3. *Qui moritur ante ſexageſimum annum dicitur mori morte excidii* ſive *exciſionis.* Mox ait, *qui moritur inter ſexageſimum & quinquageſimum annum.* Dicunt doctores, referente Manahemo, non dicitur excindi niſi cùm aliquis reus exciſionis deſinit eſſe. Moſes ille quem modò nominavi, ſcribit ſeptem genera inceſtûs incurrere exciſionem: 1. Qui rem habet cum ſorore ſua; 2. Cum ſorore patris; 3. Et matris; 4. Cum ſorore uxoris ſuæ; 5. Cum ſorore fratris ſui; 6. Cum uxore fratris patris ſui; 7. Cum immunda, quàm נדה vocant. Vide ſi placet, סמג 35. 2.

16. *Ut recorder fœderis ſeculi quod inter Deum & inter omnem animam viventem*] Debuiſſet dicere, *quod inter me.* Nam Deus loquitur: ſed eſt nomen loco pronominis, quæ enallage frequens in his literis. Sic, *dixit Dominus, Aſcende ad Dominum*, h. e. ad me. Quò referri poſſet, *pluit Dominus à Domino*; ut dicat, *pluit à ſe.* Sic, *excindes eos de ſub cœlis Domini*, i. tuis. Pſal. 50. 23. *Videre faciam ei ſalutem Dei*, i. meam. 2 Tim. 1. 18. *Det ei Dominus ut inveniat miſericordiam apud Dominum.* Huc refer, *Dixit Moſes ſocero Moſis*, i. ſuo. Vide Animad. l. 2. c. 6.

27. יפת אלהים ליפת.] Loci hujus tres interpretationes ſunt. Prima eſt, *condecoret*, quæ pugnat cum Grammatica. Nam à יפה *pulcher fuit*, non poteſt eſſe יפת *condecoret.* Eſſet enim ייפה in futuro, vel certè יף. Secunda eſt, *alliciet*, i. יפתה, vel certè יפת. Tertia eſt, *dilatet*: quod Ebraicè diceretur ירחיב, ſed elegit יפת verbum Chaldaicum ob paronomaſiam, quæ inter *Japheth* & *Japheth.* Conſtructio eadem. Subintelligitur autem *locum*, ut ſenſus ſit, ut Pſal. 4. 1. *in anguſtia dilataſti mihi.* ſub. *locum*, quod Pſ. 18. 19. dixit, *eduxiſti me in latitudinem*, i. latum exitū mihi dediſti. Pſ. 25. 17. *anguſtiæ cordis mei dilatatæ ſunt*, ſub. *locū* aut *ſedē*, q. d. Dilatarunt ſe in corde meo, i. plurimæ fuerunt. Prov. 18. 16. *dilatet ei*, ubi quidam *cor* ſubaudiunt, quod expreſſum Pſal. 119. 32. *quia dilatas cor meum*, i. exhilaras me. Nam cor in gaudio dilatatur, ut contrà in dolore contrahitur. Sed Gen. 26. 22. *dilatavit Dominus nobis*, ſub. *locum habitandi.* Ergò *dilatet*, i. latam regionem largiatur. Quod eventus poſtea comprobavit, ſive prophetia ſit, ſive votum. Sed ſi prophetia eſt, tum reddi debet, *Dilatabit Deus Japheto.* Jonathan hic nos juvat vertendo *dilatet* vel *dilatabit terminum Japheto.* Hieron. de Quæſt. ſive Tradit. Ebraicis, *Dilatet Deus Japhet, & habitet in tabernaculis Sem*] *De Sem Ebræi, de Japhet populus gentium naſcitur. Quia igitur lata eſt multitudo credentium, à latitudine, quæ Japhet dicitur, latitudo nomen accepit. Quod autem ait* [*& habitet in tabernaculis Sem*] *de nobis prophetatur, qui in eruditione & ſcientia Scripturarum, ejecto Iſrael, verſamur.*

IDEM.

4 בנפשו דמו A. ἐν ψυχῇ αὐτοῦ αἷμα αὐτοῦ, *in anima ejus ſanguis ipſius.* Symm. ἕ σὺν ψυχῇ αἷμα αὐτοῦ, *ubi cum anima ſanguis ejus eſt*] Hunc locum explicatum invenies in notis meis ad Sulpicium Severum. Vide, ſi habes, & ſi vacas.

22 את ערות אביו *verendum patris ſui.* A. & Sym. ἀχημοσύνῃ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, *turpitudinem patris ſui*] Hoſ. 2. 9. ערוה Lxx ἀχημοσύνη de ipſis pudendis. Reperitur hæc vox Rom. 1. 27. Sirach. 26. 7. & 29. 24. & 30. 14. Pſal. 44. 16. כלמה Sym. ἀχημόνησις.

24 ויקץ ᾗ ἐξυπνίσθη, *& evigilavit*] Theodoretus Quæſt. 57. ἐξυπνίσθη γάρ φησιν ὡς ἐκ τοῦ ὕπνου αὐτοῦ. Sumpſit, ut apparet, ex alia verſione. Nam in Lxx ἐξέστησε. Cæterum ἐξυπνίσθη ἐκ τοῦ ὕπνου ità dicitur, ut וישכם בבקר, Nam השכים *manè ſurrexit.* Vide Annotationes meas.

25 עבד עבדים A. πάλῳ πάλων. *ſervus ſervorum* i. ſervus viliſſimus & abjectiſſimus. *Servus ſervorum* ità dicitur, ut *Dominus Dominorum*, & *Rex regum*, Lxx παῖς οἰκέτης, i. ſervus perpetuus, qui nunquam manumittitur ab eo cui ſervit.

GROTIUS.

3 *Omne quod movetur & vivit, erit vobis in eſcam: quaſi olera virentia tradidi vobis omnia*] Videtur planè hic locus, & quæ ſequitur exceptio de ſanguine, indicare quod antè diximus, ante diluvium jus quidem homini fuiſſe in animantia, ut ſcilicet lacte, lanâ & mortuorum ſuo fato exuviis uteretur, non ut in cibum ea verteret: de quo jure antiquiſſimo, à quibuſdam etiam gentibus poſt diluvium ſervato, vide quæ ex omnibus hiſtoriis congeſſit Hieronymus 2. adv. Jovinianum: cui adde Porphyrium hujus argumenti libro, & quæ nobis dicta de J. B. ac P. l. 2. c. 20. Sect. 9. & in annotatis ad eum locum. Oſtendit hîc Deus homines à ſe curari ſingulos, aliorum animantium ſola tantùm genera, & imperfectiora à ſe ordinari in uſum perfectiorum.

4 *Excepto quod carnem cum ſanguine non comedetis*] In Hebræo eſt, *Tantùm carnem in anima ejus cum ſanguine ipſius non comedetis.* Græci, πλὴν κρέας ἐν αἵματι ψυχῆς ἐ φάγεσθε. Aquila, ἐν ψυχῇ αὐτοῦ αἷμα αὐτοῦ. Symmachus, ἕ ζὼν ψυχῇ αἷμα αὐτοῦ. Hebræi recentiores, &, ut credo, Chriſtianorum odio, ſentiunt vitari hîc eſum membri rapti de animali vivo; quales delicias & Americanis quondam placuiſſe video. Faciunt ejus jam olim uſitati mentionem & Arnobius & alii. At certè vetuſtiores Hebræorum non ità interpretatos ſatis docet Joſephus, qui ait χωρὶς αἵματος, ἐν τούτῳ γὰρ εἶναι τὴν ψυχήν. Quem ſenſum iiſdem propè verbis hîc expreſſit R. Saadias, & quidam ſequuntur non ignobiles Hebræorum Magiſtri: nimirum ut Moſes primùm dixerit, *carnem cum anima non comedendam*, deinde ſemet exponens addiderit, *id eſt cum ſanguine.* Sanguini datur nomen *animæ*, quia, ut Empedocles ſentiebat, ψυχὴ ἐν τῇ τοῦ αἵματος συστάσει. Eſt id animæ vitali ſanguis quod oleum lychno. Plutarchus de Homerica Poeſi, τὸ αἷμα ῥοῦν καὶ ζέον ἐστὶ τοῦ σώματος. Servius ad illud, *Purpureos flores*; *Sanguis aut anima, aut animæ ſedes.* Carnem cum ſanguine comedere, eſt *comedere botulos cruore diſtentos*, ut Tertullianus loquitur in Apolog. ſectione 9. & ſiqua his ſunt ſimilia. Non ſinit nos de ſenſu dubitare locus apertus Deut. 23. ubi *ſanguinem comedere* explicatur, *animam comedere cum carnibus.* Sic intellexere Moſis locum Apoſtoli, Act. 15. 29. Nimirum, ut Tertullianus loquitur lib. de Monogamia, *In Chriſto omnia revocantur ad initium, ut & fides reverſa ſit à circumciſione ad integritatem carnis illius, ſicut ab initio fuit: & libertas ciborum & ſanguinis ſolius abſtinentia, ſicut ab initio fuit: & matrimonii individuitas, ſicut ab initio fuit: & repudii cohibitio, quod ab initio non fuit.* Idem de Jejunio de hac lege agens, *Æquè poſt diluvium in reformatione generis humani ſufficiſſe unam interim legem à ſanguine abſtinendi, permiſſo uſu cæterorum.* Sulpitius Severus in hac hiſtoria, *Dei præceptum accepit, nè ſanguine veſceretur.* De botulis illis, i. de ſanguine inteſtinis, tanquam tunicis, infarcto, vide & Leonem Novellâ 58. His æquant Apoſtoli τὸ πνικτὸν, ut & Hebræi: vide librum Chulin. meritò, quia ἐν πνικτοῖς ſanguis omnis ſtudiosè aſſervabatur, & in carne elixabatur: vide Athenæum. Sanguine ſimul cum lacte uſi Troglodytæ, gens effera, ut Strabo nos docet. Idem de Scythis, Concanis, aliiſque barbaris proditum. Mitioribus gentibus id improbatum: Plinius lib. 28. in principio de ſanguine agens, *Cùm è plagis hunc nè ferarum quidem admoveri ori fas ſit humano.* Cauſa præcepti partim phyſica eſt, ut infrà dicemus, partim moralis, ſignificans vitandam ultionis cupidinem, quæ ſanguine ſe paſcit.

5 *Sanguinem enim animarum veſtrarum requiram de manu cunctarum beſtiarum*] i. aiunt Hebræi, Puniam eos qui homines beſtiis objecere. ¶ *Fratris ejus*] Cognationem enim quandam inter nos natura conſtituit, ait Florentinus l. *Ut vim* ff. *de juſtitia & jure.*

6 *Quicunq; effuderit humanum ſanguinem, fundetur ſanguis illius*] In Hebraico, *Effundens ſanguinem hominis in homine ſanguis ejus effundetur.* Ubi *in homine*, *per hominem*, interpretantur Hebræi, trahúntque ad ſequentia: ut ſenſus ſit, Ex teſtium teſtimonio, judicum

pronuntiato

pronuntiato mortem homicidæ inferendam. At cùm lex hæc lata eſt, nondum conſtituta erant judicia. Itaque naturale jus talionis hîc indicari verius, quod aucto humano genere, & in gentes diſtributo, meritò ſolis judicibus permiſſum fuit, extra caſus quoſdam exceptos, in quibus manſit jus illud primævum. Vide quæ nos de J. B. ac P. l. 1. c. 2. ſect. 5. & l. 2. c. 20. ſect. 8. Non malè igitur illud *per hominem* ſic interpreteris, ut morti devotus intelligatur, non is tantùm qui manu ſuâ perpetravit homicidium, ſed & is qui mandavit.

13. *Arcum meum ponam in nubibus, & erit ſignum fœderis inter me & terram*] Etiam apud Poetas Iris *Deorum nuntia.* Tres in Iride colores ſignificant Dei Severitatem, Clementiam & Beneficentiam.

25. *Servus ſervorum erit fratribus ſuis*] Jure naturæ ſervitus pœna peccati gravioris. Imprudenti expedit eſſe ſub alio: Philo in lib. Omnem virum bonum eſſe liberum.

CAP. X.

MUNSTERUS.

1. HÆ *ſunt generationes*] Indicatur in hoc decimo capite omnium à mundo condito ſeculorum ſeries: Faciléque ex eo redarguitur Ægyptiorum & Chaldæorum fabulola mendacitas, qui ſeſe vetuſtiſſimos temere jactant, cùm tamen prima humani generis propagatio facta ſit poſt diluvium. A creatione autem mundi ad diluvium interceſſerunt mille ſexcenti & quinquaginta ſex anni, ſecundùm Hebræorum veram ſupputationem: Et per hoc temporis ſpatium minimum terræ angulum homines tenuerunt. Necdum enim erant diffuſi in omnes terras, ſicut poſt diluvium, quando in orbem diſperſi, regionibus & provinciis, quas primùm tenuerunt, nomina ſua dederunt. Succeſſu tamen temporis omnia ferè nomina regionum ſic ſunt mutata, ut nemo hodie certò ſciat quæ fuerit *Kittim*, quæ *Tubal*, quæ *Tiras*, quæ *Homer*, quæ *Riphath*, &c. niſi quòd conjecturæ quædam afferuntur à quibuſdam. De terris tamen *Mizrajim*, *Madai*, *Cuſch*, *Chnaan*, *Babel*, *Aſſur*, & quibuſdam aliis nemo dubitat quin nomina ſua retinuerint à primis cultoribus. De aliis verò dubium eſt; tametſi Hebræi communiter intelligant per *Askenaz* Germaniam, per *Thogarma* Turciam, per *Tharſis* Ciliciam, &c.

9. *Fortis venator*] Ut hîc varias Hebræorum opiniones omittam, quid Gerundenſis ſentiat obiter dicam. *Hic*, inquit, *Nimrod cœpit eſſe potens ſuper homines, quippe qui primus ſibi uſurpavit regnum & vendicavit imperium ſuper viros Babyloniæ, & deinde ſuper homines Aſſyriæ, exſtruens civitates munitas, & tyrannidem exercens. Et quod ſubditur*, Coram Domino, *hyperbole eſt, quia non fuit ſub cœlo aliquis ſibi æqualis in potentia.* Aben Ezra verò aliter ſentit, Quòd ſcilicet Nimrod exſtruxerit altaria, & obtulerit ſuper ea animalia in holocauſtum Domino. At Gerundenſis opinio verior videtur, qui poſt Aben Ezra & Kimhi ſcripſit. Noſtri hunc locum ſic interpretantur, Quòd Nimrod per tyrannidem cœperit eſſe potens in terra, non ſine cæde & ſanguine; nec contentus finibus ſuis, invaſit quoque vicinos. Et, quod pejus fuit, non voluit eſſe tantùm fortis venator in terris, ſed etiam coram Domino: voluit quoque regnare in religione, erexit novos cultus coram Domino, uſurpavit ſacerdotiũ vi & ferro, direptor generis humani, perſecutor & occiſor ſanctorum hominum. Non fuit venator leporũ, cervorũ & aprorũ (ſicut principes noſtri, qui inſano ſtudio plerumque ſic indulgent venationi ut etiam ſeriis negotiis eam anteponant) ſed inſidiabatur hominibus, præſertim juſtis & ſanctis prophetis: invadit populum Dei, & eam lineam ex qua erat naſciturus Chriſtus, exſtruit turrim uſque in cœlum, ut ſibi paret nomen æternum in mundo: & poſtquam vidit hoc ædificium Divinitus confuſum & impeditum, tunc cœpit ædificare civitatem Babel. Deinde ſuccedentibus temporibus Aſſur indè egreſſus, ædificavit ipſe quoque civitatem Ninive; & tranſlatum eſt in eam imperium totius Orientis. Sed qua occaſione & quibus temporibus Babylon illa vaſtata ſit, nuſquam exſtat. Aſſur autem egreſſus eſt ex terra Sinear, quòd conſentire noluit in cultum idolorum à Nimrod inſtitutum.

14. *Peliſtim*] Noſtri legunt, *Philiſtiim*; ſicut pro *Hajebuſi*, & *Haemori*, *&c.* legunt *Jebuſæum*, *Amorræum*, *Gergeſæum*, *Evæum*, *Arachæum*, *Sinæum*, *&c.* & pro *Hakkenaeni*, *Chananæum.*

21. *Filiorum Eber*] R. S. dicit hîc, *Eber* non eſſe nomen proprium, ſed accipi pro præpoſitione *trans* vel *ultra*: ſicut & *Hebræus* non dicitur ab *Eber* proprio nomine, ſed à præpoſitione *Eber*, quòd primus Hebræus, videlicet Abraham, venerit *ultra* fluvium Euphratem. Sic Sem fuit *pater omnium filiorum qui erant ultra flumen.* De quo & ſequenti capite nonnihil dicam.

FAGIUS.

9. VIr *fortis coram Domino*] Diverſa hîc lectio eſt. Quidam enim in malam partem interpretantur, quòd ſcilicet Nimrod tantam tyrannidem exercuerit ut nec Deum reveritus fuerit. Alii in bonam partem accipiunt, quòd Deum ſacrificiis, quæ ex feris quas ceperat illi paraverat, placare ſtuduerit. Cui ſententiæ adſtipulatur etiam Aben Ezra, qui in commentario ſuo ſuper hunc locum ſcribit Nimrod altaria exſtruxiſſe, in quibus feras quas venabatur Domino in holocauſtum obtulerit.

11. *Plateas civitatis*] Ambigua quoque hîc lectio eſt. Alii vocem רחובי, ut verti, pro *plateis* legunt: alii verò pro nomine civitatis proprio habent. Verùm prior lectio certior eſſe videtur, eò quòd vox Chaldaica רחובי formam regiminis habens ambiguitatem tollere videtur, nè pro nomine proprio ſed appellativo legas.

12. *Ipſa eſt civitas magna*] Tametſi illa etiam ad Reſen vel ad Calah referri poſſunt, ſicut etiam admonet Aben Ezra, tamen magis probabile apparet ut ad Ninive referantur, eo quod & in aliis locis hæc urbs à *magnitudine* commendetur, ut eſt in prophetia Jonæ.

VATABLUS.

1. GEneraciones תולדת] Activè accipiendum, *Hi ſunt quos filii Noe*, nempe *Sem, Ham, & Japhuth, genuerunt.*

2. *Gomer*, גמר] De his propriis nominibus vide libellum interpretationum nominum Hebraicorum, Chaldæorum, &c. quem fini iſtius operis attexuimus.

5. *Separatæ ſunt inſulæ* (נפרדו אלי) *diviſæ ſunt inſulæ.* Intellige filios Japheth partitos inter ſe tranſmarinas regiones. Nam Græcia & Italia, aliæque terræ continentes, Hebræis non minùs quàm Rhodus vel Cyprus *inſulæ* dicuntur propter mare interpoſitum. Alii vertunt, *diviſi ſunt* habitatores *inſularum gentium.* Alii, *Ab iſtis diſperſi ſunt* in *inſulas Gentium.* ¶ *Juxta linguam ſuam*, ללשנו] *juxta idioma ſuum.* Vide v. 31. ¶ *In gentibus ſuis.* בגוידם] *in nationibus* [*populis*] *ſuis.*

8. *Potens* גבר] *fortis, tyrannus.* 1. cœpit uſurpare imperium & dominari in gente ſua. q. d. Primus omnium affectavit tyrannidem. Mediocris tunc erat hominum ſtatus, ut ſi qui aliis præeſſent, non tamen dominarentur, nec ſibi imperium ſumerent; ſed dignitate aliquâ contenti, civilem in modum regerent alios, & plus authoritatis haberent quàm potentiæ. Jam dicit Moſes, Nimrod, quaſi oblitus foret ſe hominem eſſe, occupaſſe altiorem gradum.

9. *Fuit potens venator* היה גבר ציד] *erat robuſtus venator.* ציד à צוד, propriè *venationem* ſignificat: unde ad verbum vertendum eſſet, *fortis venatione.* Accipitur tamen ſæpe pro *cibo.* Sive autem dicat Moſes fuiſſe *robuſtum in venatione*, ſive *in rapienda præda*, metaphoricè ſignificat truculentum fuiſſe hominem, & beluis propiorem quàm hominibus. ¶ *Coram Jehovah*, לפני יהוה] Hebraiſmus; pro, *ſub cœlo.* i. fortiſſimus erat omnium hominum qui ſub cœlo erant. q. d. Nemo erat ſub toto cœlo qui æquipararet eum viribus. Erat enim fortis & corpore & ani-

& animo, qui auderet feras invadere. Aliis iſtud *Coram Domino* exprimere videtur, quòd Nemrod eximere ſe conatus ſit è numero hominum, quemadmodum ſuperbi homines ventosâ confidentiâ ſeſe efferunt, & reliquos omnes quaſi ex nubibus deſpiciunt. ¶ *Dicitur* יאמר] Quoniam verbum eſt futuri temporis, ità reſolvi poteſt, Nemrod potens & imperioſus fuit, ut dicere liceat, quemlibet fortem tyrannum eſſe alterum Nemrod. Placet tamen veteris interpretis verſio, indè manaſſe proverbium de fortibus & violentis, eos eſſe ſimiles Nemrod: neque dubitandum quin Deus primum tyrannidis authorem odiosè per omnium ora traduci voluerit.

10. *Fuitque principium* ותהי ראשית] *Fuerúntque primitiæ.* Sedem imperii Nemrod deſignat Moſes, atque urbes quatuor illi ſubjectas fuiſſe dicit, ſive earum fuerit conditor, ſive juſtos indè dominos expulerit. ¶ *Sinear* שנער] Chaldæus Paraphraſtes vertit, *in terra Babylonis:* ut ſit idem *Sinear* & *Babel.* Addita eſt autem *Terra Senaar*, ad notam diſcriminis, quia altera quoque Babylon Ægypti fuit, quam hodie *Cairum* vocant. Mirum videri poſſet, quomodo Babylonicus fuerit tyrannus Nemrod, quum ſequenti capite ſubjiciat Moſes inceptam illic fuiſſe turrim quæ nomen à linguis confuſis ſortita eſt. Quidam ἔσχατον πρότερον eſſe volunt; & quod poſtea de ædificio turris narrabit Moſes, fuiſſe temporis ordine prius. Quinetiam addunt, Quia malè ceſſerat turris ſtructura, mutatum fuiſſe conſilium ut urbem conderent. Alii potiùs exiſtimant προλῆψιν eſſe, & nomen urbi tribui à Moſe quod poſtea ex novæ rei eventu fuit impoſitum. Hæc conjecturæ ratio eſt, quòd jam tunc multos fuiſſe ejus loci incolas probabile eſt, qui tantam operis molem aggreſſi ſunt. Fieri etiam poteſt ut Nemrod famæ & potentiæ ſuæ conſulens, hoc prætextu inſanam eorum cupidinem accenderit, exſtruendum eſſe præclarum aliquod monumentum quo æterna illorum memoria exſtaret. Cæterùm quia Hebræis tritum eſt, quæ breviter attigerunt, fuſiùs deinde perſequi, priorem illam ſententiam doctiores non improbant.

11. *Aſſur* אשור] Hunc fuiſſe unum ex poſteris Sem credibile eſt. Vulgò autem obtinuit opinio hæc, per occaſionem hîc verba de eo fieri, quòd quum habitaret in vicinia Nemrod, violenter indè expulſus fuerit. Hoc modo, barbaram ferociam Nemrod notaret Moſes. Alii volunt non violenter fuiſſe expulſum, ſed quum eſſet Aſſur vir pius, nè cum homine impio habitaret, ceſſiſſe illi, quum videret eum affectare tyrannidem, & ædificaſſe Ninive & Rohoboth-Ir, atque Calah. Vide Mich. 5. 6. Alii legunt, *Ex hac regione egreſſus eſt in Aſſyriam:* ut ſcilicet eam ſubjugaret, & imperii ſui fines prorogaret. Juxta iſtorum opinionem *Aſſur* non erit nomen proprium viri, ſed terræ, ſic ab ipſo vocatæ: ità ſenſus erit, Nemrod amplo & opulento regno non contentum, longiùs ſuâ cupiditate vagatum eſſe, & protuliſſe imperii ſui fines uſque in Aſſyriam, & illic quoque novas condidiſſe urbes. ¶ *Et Rohoboth civitatem* ואת רחובות עיר] *& Rohoboth-Ir.* Quidam vertunt tanquam appellativum, *& plateas civitatis.*

12. *Ea* היא] *hæc.* Nempe Ninive.

13. *Ludim, &c.* לודים וגו'] Nominibus his pluralibus non tam filios Miſraim recenſere voluit, quàm provincias populóſque qui à filiis illis denominati ſunt: perinde acſi diviſſet, *genuit Lud, à quo denominati ſunt Lydii.*

14. *Unde egreſſi, &c.* אשר יצאו וגו'] i. *à quibus orti ſunt*, quaſi eſſent colonia illorum, & ab illis ſponte migraſſent Paleſthini. ¶ *Et Caphthorim:* ואת כפתרים] ſub. *genuit.* i. Miſraim genuit Caphthor, à quo Caphthoræi, i. Cappadoces.

16. *Et Jebuſi, &c.* והיבוסי וגו'] Gentilia ſunt nomina ſingularia, quibus & nomina, & provinciæ, ſive populi à filiis Chanaan denominati ſignificantur, ut dictum eſt paulò antè v. 13. de pluralibus. Chaldæus Paraphraſtes vertit omnia per pluralem.

18. *Sparſæ ſunt, &c.* נפצו וגו'] *diſperſæ* [*diffuſæ, diſſeminatæ*] *ſunt cognationes Chananæorum.*

19 *Terminus* גבול] *regio*, i. *Protendebatur à Sidone versùs Gerar tibi pergenti, &c.*

20 *Secundùm familias ſuas, &c.* למשפחתם וגו'] Vide ſuprà V. 5.

21 *Ipſi quoq; &c.* ולשם ילד וגו'] Ordinem turbatum Hebraice, ſic vertunt quidam docti, *Ipſi quoq; Sem, patri omnium filiorum Eber* [i. Ebræorum] ac *fratri Jepheth majori natu, etiam nati* ſunt filii. Singul. Heb. *natus eſt*, pro plurali, *nati ſunt:* quòd frequens ſit uſus hujus verbi, ideo indifferenter ponunt in ſingulari aut in plurali, i. *Sem filios etiam habuit.* Legi poteſt, *nata eſt*, ſub. *proles.* Quidam vertunt. *fratri Jephethmajori*, ut referatur ad Jepheth, quem putant fuiſſe majorem natu ipſo Sem. Hîc fit mentio de Japheth, non de Ham, ut confirmetur illa promiſſio, *Dilatet Deus*, ſive potiùs *Blandè alloquetur Deus Japheth, ut habitet in tabernaculis Sem.* Neque vocatur hoc loco Sem frater Cham; quia reſectus ex fratrum ordine, & jure ſuo abdicatus fuerat. Tantùm inter Sem & Japheth manet fraternitas; quia tametſi diviſi erant, facturum ſe tamen receperat Deus ut ex diſſidio rurſus coirent. Quantùm ad nomen Eber, qui gentile eſſe negant, ſed deducunt à *tranſitu*, (quod ferè omnium Hebræorum eſt judicium) hoc uno loco ſatis ſupérque refelluntur.

25 *In diebus ejus diviſa fuit terra:* בימיו נפלגה הארץ] i. variis linguis uſi ſunt habitatores terræ. Iſtud refertur ad diviſionem linguarum & habitationum, de qua ſequenti capite. Natus eſt ergò Peleg tempore quo hæc diviſio facta eſt: vel Eber propheta erat, qui indidit nomen filio à re quæ eventura erat ejus tempore.

31 *Iſti* ſunt *filii Sem* אלה בני שם] i. Hactenus recenſuimus filios ſive nepotes, & eos qui genus traxerunt à Sem, *ſecundùm cognationes ſuas, &c.* i. varias habentes familias, varia idiomata, varias regiones, & nationes.

32 *Per generationes ſuas in gentibus ſuis:* לתולדתם בגויהם] *ſecundùm generationes ſuas in nationibus ſuis.* ¶ *Diviſa ſunt gentes* נפרדו הגוים] i. ab iſtis nati ſunt qui totam terram incoluerunt poſt ipſum diluvium.

CLARIUS.

1. HÆ *ſunt generationes*] Indicatur hoc capite omnium à mundo condito ſeculorum ſeries, faciléque ex eo redarguitur Ægyptiorum & Chaldæorum fabuloſa mendacitas, qui ſeſe vetuſtiſſimos temere jactant, cùm tamen prima humani generis propagatio facta ſit poſt diluvium. A creatione autem mundi ad diluvium interceſſerunt mille ſexcenti & quinquaginta ſex anni, ſecundùm Hebræorum veram ſupputationem: & per hoc temporis ſpatium minimum terræ angulum homines tenuerunt. Necdum enim erant diffuſi in omnes terras, ſicut poſt diluvium, quando per orbem omnium terrarum diſperſi, regionibus & provinciis, quas primùm tenuerunt, nomina ſua indiderunt.

9. *Robuſtus venator coram Domino*] Illud *coram Domino* hyperbole eſt, quòd non fuerit ſub cœlo quiſquam ei æqualis potentiâ. Dicunt Hebræi primùm hunc cœpiſſe uti poteſtate humano generi datâ, in feras videlicet, & ex illis obtuliſſe ſacrificia Domino.

10. *Principium regni ejus Babylon*] Caput regni primi Babel, h. e. *confuſio.* Nam reguandi appetitio confundit omnia.

21. *Pater omnium filiorum Heber*] Poſt gentium familias conſcriptas aggreditur genealogiam ſanctam Sem, qui dicitur *pater omnium populorum qui ſunt transfluviani*, Orientales ſcilicet, ultra Euphraten & Tigrim, quæ flumina Meſopotamiam complectuntur. Nam hoc loco *Heber* creditur eſſe non proprium nomen, ſed præpoſitio, ut ſignificet *trans*, vel *ultra*, ſicut & *Hebræus* non dicitur ab *Heber* proprio nomine, ſed à præpoſitione *Heber*, quòd primus Hebræus, videlicet Abraham, venerit ultra fluvium Euphraten: ut *Hebræus* vocaretur, quaſi *trajector*: in Græco περάτης legitur. Sic Sem fuit *pater omnium filiorum qui erant ultra flumen.* Nec tamen obſiſtit veritati

&

& literæ, ipſum Sem Hieroſolymis habitaſſe, in umbilico terræ, & loco à Deo præ omnibus electo, poſteritati ipſius Sem promiſſo, Abrahæ ſcilicet ac ſemini ejus.

DRUSIUS.

11. NIniven condidit Aſſur, ſi non fallunt nos interpretes, qui vertunt Gen. 10. 11. *De terra illa egreſſus eſt Aſſur, & adificavit Niniven.* Sed moneo locum illum reddi poſſe, *ex terra illa egreſſus eſt in Aſſyriam*, ut ſit אשור pro לאשור vel אשורה, & hoc dicat, *è terra illa egreſſus eſt Nemrod in Aſſyriam.* Sententia eſt, E Babylonia egreſſus Nemrodus expeditionem fecit in terram Aſſur, ubi Niniven condidit. Sanè *Aſſur* ſignificat Aſſyriam, Num. 24. 22. *Aſſur captivum abducet te*, i. Aſſyria. Nam eſt, רשבך verbum fœminium in Ebræo. Ut ut ſit, *egredi* eo in loco, ſignificat egredi ad bellum, aut ad quærendum novas ſedes. Ità ſumitur hoc verbum Jud. 2. 15. & 11. 3. Ubi quidam egreſſi ſunt ad quærendum novas ſedes, alii egreſſi ſunt ad pugnam. Vide notas. Videndus & R. David Jud. 2. 15. Hujus loci ſunt Zach. 14. 3. *Egreſſus eſt Dominus, pugnavit in gentes.* Hab. 3. 13. *Egreſſus es ad ſalutem populi tui.* 2 Sam. 11. 1. *Quo tempore egrediuntur reges*, videlicet in expeditionem. De bellica expeditione capiendum & illud Jeſ. 42. 13. *Dominus ut robuſtus miles egredietur, ut homo militaris.* Item quod habetur Pſal. 60. 10. *Non es egreſſus, ô Deus, cum exercitibus noſtris.* & Pſal. 68. 7. *Deus, egredieris coram populo tuo.* Quod de arca interpretantur, quæ cùm loco moveretur, dicebant, *Surge, Domine, diſſipentur hoſtes tui.*

14. *Unde egreſſi ſunt Philiſtæi*] Hoc enarrant, Ex quo loco egreſſi ſunt ad novas quærendum ſedes. Sed vide num poſſit exponi, *Unde*, i. ex quo populo, *egreſſi*, i. orti, *ſunt.* Sic dicimus, *egredi ex lumbis*, aut *ex femore alicujus.* Aut *unde*, i. ex quo viro, ut *Chaſlohim* ſit nomen proprium viri. *Egredi* pro *egredi ex femore* dubito an alibi reperiatur. Ideo hîc ἐπίχω.

19. Ubi codex Ebræus לשע *Leſa* ſive *Laſa.* Thargum Jonathæ habet קלרהי. Suſpicor legendum קלרהי unius litteræ immutatione, ut ſit *Calrhoi* pro *Callirhoe*, & fortè legendum קלירהי aliis vocalibus. Nam ſcribunt Καλλιῤῥόη cum duplici ῥῥ, i. Callirrhoe. Plinio eſt calidus fons circa Aſphaltitem. Joſephus trans Jordanem eam collocat, Antiq. l. 17. c. 8. & Captæ Judææ l. 1. c. 21. Hieronymus, *Laſa ipſa eſt quæ nunc Callirhoe dicitur, ubi aquæ calidæ prorumpentes in mare Mortuum defluunt.* Dicta putatur ab aquarum calentium pulchritudine in mare decurrentium. Vocatur etiam *Cæſarea Philippi.* Simile mendum in editione Græca, ubi Δαοὰ pro Λαοὰ, h. e. Daleth pro Lamed. Nam cognatio & affinitas magna inter has literas, ut mirum non ſit ſi aliquando permutentur. Fit hoc non tam interpretum culpâ quàm librariorum: quanquam interpretes quoque lapſi ſunt aliquando in his literis: quod ità notum ut nihil magis. Dixi Δαοὰ eſſe de Romana & aliis. Nam in Complutenſi rectè ſcriptum Λαοά.

21. *Omnium filiorum Eber*] i. Ebræorum, qui ſic dicti ab *Eber*; ut ab *Iſrael, Iſraelitæ*, qui & *filii Iſrael.* Hoc notum in vulgus. De filiis Eber eſt qui dubitet, propterea quòd multæ aliæ gentes ab eo propagatæ ſunt. Reſpondeo, latum hoc nomen reſtringi ad poſteros Jacobi Patriarchæ, ut cùm iidem vocantur *Abrahamæi* & *Iſacidæ:* unde *aræ Iſahac* ſive Iſacidarum, i. Ebræorum aut Iſraelitarum. Nam ab Iſahaco etiam Idumæi aſcenderunt, ut ab Abrahamo Iſmaelitæ. Latiùs ergò patent ea nomina, ſi propriè accipiantur. Sed uſus in anguſtum redegit. Sic *Adam* dictus ab Adama, ut *homo* ab *humo*, licèt alia omnia animantia è terra ortum habeant. Quocirca Quintilianus fruſtrà & nequicquam illud etymon deridet. *Viventium* nomen generale eſt ad omnia quæ vivunt, nihilominus Heva vocatur *mater viventium*, i. hominum. Similiter *creaturæ* vox reſtringitur ad genus humanum. Contrà fit cùm Ebræos ſive Iſraelitas nuncupamus *Judæos*, cùm propriè Judæi ſint qui ex Juda originem ducunt. Crebrum hoc in Thargum, h. e. in editionibus Chaldaicis. Similiter *Chananæos* vocamus ſeptem gentes; & *terram Chanaan*, earum regionem: item *Palæſtinam* dicimus eandem terram, cùm ſit pars tantùm propriè loquendo. Similiter *Machabæos* appellant Chriſtiani quos Judæi vocant *Haſamonæos*, nomen minùs latè patens ad omnes poſteros Matthatiæ ſacerdotis extendentes, qui peculiariter *Haſamonæus* cognominabatur, cùm *Machabæus* cognomen ſit ſolius Judæ tantùm. Singuli enim filiorum ejus ſingularia cognomina habebant. Johannan vocabatur *Caddis*, Simon *Thaſſi*, Eleazar *Avaran*, Jonathan *Apphus:* quod notum ex hiſtoria illius temporis; Cujus fortaſſe ignoratione Patres abuſi ſunt voce illâ: aut propter celebritatem Judæ *Machabæi*, omnes qui ejus partes ſequebantur dicti ſunt *Machabæi.* Quomodo ſanè Ebræi omnes vocati ſunt nomine anguſto *Judæorum:* quæ appellatio hodiéque obtinet apud omnes.

IDEM.

9 גבור Schol. βίαιος, *violentus*] Interpretamentum eſt Symmachi, ut conjicio. Cauſam ità conjiciendi habeo hanc, Gen. 6. 4. הנפלים idem reddit οἱ βίαιοι, *violenti*, ubi ſimiliter Lxx γίγαντες & Oncelos גבריא: cujus ſingularis גבר, i. גבור. Dialectus enim Chaldaica Holem in Camets mutat.

GROTIUS.

1. *Cham & Japhet*] De omnium in hoc capite nominum veſtigiis veteribus, vide quæ notavimus ad lib. 1. de V. R. C.

9 *Robuſtus venator coram Domino*] *Felix in venatu, quia prædæ partem Deo dabat*, Abeneſdra. *Coram Deo* fieri dicuntur, aut quæ Deo pergrata ſunt, aut quæ ei diſplicent.

CAP. XI.

MUNSTERUS.

1 U*Niverſa terra labii unius*] Oſtendit Moſes in initio hujus capitis, ſermonem unum & eundem fuiſſe omnibus, quod non exiguum vinculum fuit concordiæ, & ad religionis doctrinam conſervandam in primis utile. Nam recens memoria immenſæ iræ Dei in diluvio retinebat animos in timore Dei & reverentia majorum. Hanc concordiam turbat Cham, & poſt eum nepos ejus Nimrod, de quo præcedenti capite Moſes texit hiſtoriam. Peccatum eorum ſecuta eſt horribilis pœna, diviſio ſcilicet linguarum. Fuit linguæ ſimilitudo firmiſſimum vinculum ſocietatis humanæ: Ubi autem linguæ diverſæ ſunt, ibi non ſolùm nulla commercia intercedunt, ſed etiam in animis odium naſcitur ejus gentis cujus tu linguam non intelligis. Nam ex diviſione linguarum apparent diſſociati animi, mutati mores, mutata ingenia & ſtudia. In ſumma, ſeminarium eſt omnium malorum & diſcordiarum, præſertim ubi Chriſtus non agnoſcitur. Sic itaque inter Gallum & Germanum eſt quaſi naturalis occaſio iræ & inimicitiæ, quòd neuter alterum intelligit. At ſi Chriſtum utrique intelligunt, tanquam ejus membra invicem ſe complectuntur & exoſculantur. Ubi autem Chriſtus non eſt, ibi regnat adhúc pœna Babylonica, diviſio linguarum, quæ certam animorum parit diviſionem.

3 *Agite*] Dictio הבה venit à radice יהב, *dedit*; & eſt מלרת הוירוו, *vox exhortationis*, ut dicit Kimhi: quaſi dicant ad invicem, חנו עור, *Ferte auxilium, ut laterificemus lateres:* ſic enim habet Hebraiſmus. Et quod ſubditur, *Et bitumen habuerunt pro cæmento*, intelligi volunt de aſphalto ſeu bitumine quod ex fontibus colligitur. Eſt enim illîc lapidum penuria, ut non potuerint cæmentum ex calce parare: quin & lapidibus coctis uti coacti ſunt. Quod ſequitur, *Deſcendit* Deus, phraſis eſt Scripturæ. Deſcendit Deus non re ſeu ſubſtantia, eſt enim ubique

bique; ſed deſiit eſſe longanimis, & incipit revelare peccatum, punire & arguere. Homines igitur ſecuri, qui antea eum longè abeſſe judicabant, nunc præſentem eſſe vident ac pavent. Nam dum ſerveret impiorum contemptus, & Noah vaticinium quod de diſperſione populi prædicabat rideretur, Deus abeſſe judicabatur, & ignorare quæ à filiis Ham tentarentur. Poſtquam autem impletum fuit peccatum, deſcendit Deus, i. tum demum ſentiebatur adeſſe & iraſci. Sic infrà cap. 22. *Nunc cognovi quòd timeas Dominum*; quaſi verò antea non noviſſet Deus Abrahamum. Deſcendens verò Deus ad expugnandum eos, non utitur arietibus, quibus muros turris concutiat, non aliis machinis bellicis; confundit tantùm labia. Hæc profectò mirabilis ratio expugnandarum urbium & demoliendorum murorum; ſed eſt omnium certiſſima & facillima, ſicut Chriſtus in Evangelio quoque teſtatur, *Omne regnum in ſe diviſum deſolabitur*. Si enim linguæ non fuiſſent confuſæ, etiam animorum conſociatio manſiſſet.

6 *Nec prohibebitur ab eis*] q.d. Nihil eſt futurum quod eos prohibeat, quin quod temere ſtatuerunt exſequantur.

9 *Babel*] Derivatur hoc nomen à radice בלל, quod *confundere* & *commiſcere* ſignificat. Et quod paulò ſuperiùs dixit ונבלה, *& confundamus*, ponitur in ordine duplicatorum, debuítque regulariter Lamed dageſſari, ob defectum tertiæ radicalis. Numerant autem Hebræi à diluvio uſque ad diviſionem linguarum annos 340. Videre id ſuſiùs licebit in libro *Seder olam*, cujus partem in Calendario Hebraico evulgavimus. Unde patet Noah vixiſſe decem annos poſt linguarum confuſionem, Et cùm totius illius populi eſſet pater, non potuit degeneres filios cohibere à ſtulta illa præſumptione, quâ nitebantur celebrare nomen ſuum ingentis turris ædificio; ſed nec rebelles filios coercere potuit, quin in peſſimum idololatriæ laberentur vitium, & Deum negarent altiſſimum. Cernimus tamen ſervatas reliquias per Dei miſericordiam in generatione Sem, ſicut & antea poſt Seth, reliquiæ Eccleſiæ ſervatæ fuerunt, Methuſalah ſcilicet, & Noah cum familia ſua. Poſt diluvium ergò cùm ſubitò impia poſteritas Ham creviſſet, & omnia impleret ſcandalis, Noah cum filio Sem & nepotibus gubernavit Eccleſiam, ut appareat articulum fidei noſtræ verum eſſe, quòd credimus unam ſanctam & catholicam Eccleſiam omnibus ſeculis à principio mundi uſque in finem mundi. Semper enim reſervavit ſibi Deus populum, qui retineret verbum & in mundo tanquam cuſtos eſſet religionis & ſanæ doctrinæ, nè omnia degenerarent in impietatem, & notitia Dei nulla eſſet inter homines. Oſtendit ergò hic locus, quòd Deus nunquam Eccleſiam penitus deſeruerit, etſi aliis temporibus copioſior, aliis tenuior fuerit; Sicut etiam doctrina aliis temporibus purior, aliis obſcurior eſt.

16 *Eber*] Eſt deſceptatio inter Hebræos de nomine *Hebræus*. Quidam enim putant ipſum derivari ab hoc viro *Eber*, ut *Ibri* (ſic enim ipſi legunt) ſit nomen gentile: & huic opinioni ſubſcribit D. K. dicens, quòd *Hebræus ſit* ממשפחת עבר, h. e. *à cognatione Eber*. Aliis verò placet *Hebræum* dici à præpoſitione *Eber*, i. *trans* vel *ultra*. Et hinc Abram primus dictus eſt *Hebræus*, quaſi *trajector*, quòd Euphraten Dei juſſu trajecit. Ex noſtris quidam ſubſcribunt primæ opinioni, dicentes quòd virtus Eber meruit ut autoritate ſancti Patriarchæ Sem Eccleſia ab eo appellationem ſumeret, & *Ebræi* dicerentur qui doctrinam & fidem Eber ſancti patris retinerent. Ac manſit hæc appellatio Eccleſiæ uſque ad Chriſti tempus. Ex hac Eccleſia Abraham quoque fuit, qui per omnem vitam cum hoc Eber vixit; unde & *Ebræus* dictus eſt, quòd in promiſſione & fide Eber vixerit. Nam Eber anno LXIV. poſt mortuum Abraham mortuus deceſſit. Et quod ad rationem temporis attinet, vixit Abram ante diviſionem linguarum quadraginta octo annis: Nam fuit in ſubverſione Sodomæ nonaginta novem annorum; & ſubverſio illa fuit quinquageſimo ſecundo anno poſt linguarum diviſionem.

28 *In facie*] Vel, ut Hebraiſmus habet, *ſuper faciem*, h. e. vivente patre filius mortuus eſt. Nec ſignificat hîc *Ur* ignem vel incendium, ſed eſt locus nativitatis Abraham.

31 *Charan*] Non eiſdem literis ſcribitur hoc nomen & nomen ejus viri cujus modò mentio facta eſt. Quando enim eſt nomen loci, ſcribitur cum Heth forti aſpiratione; ſed ut eſt nomen viri, habet He lenem aſpirationem. In Actis Apoſtolorum, ubi D. Stephanus hujus nominis mentionem facit, ſcribitur more Græcorum duplici *r*, nempe *Charran*.

FAGIUS.

1 *Linguæ unius & loquela unius*] Hæc Aben Ezra ità intelligit, quòd non tantùm una eadémque lingua omnibus fuerit, ſed & quòd in ea de omnibus rebus iiſdem, non aliis ac diverſis vocibus inter ſe locuti fuerint; quod hodie non fit: aliter enim & ornatiùs docti quàm indocti, ac reliquum hominum vulgus loquuntur. Tum eadem phraſis, ſtylus, eadémque verba omnibus fuerunt.

3 *Venite*] Verbum יהב *Jahab* proprie *dare* ſignificat: hinc הבו *date*, q. d. Date conſilium, deliberate, ſtatuite, & vos mutuò adjuvate. Uſurpant enim Hebræi hoc verbum in imperativo pro hortantis adverbio, ſicut Latini *agè, agitè*. Unde & R. S. dicit. כל לשון הברה הומנה הוא, i. *Hoc verbum* הברה *ubiq; ſignificat ſe parare & accingere ad aliquam rem peragendam*. Et quia creber ejus uſus eſt, ideo ſub eadem forma ſingulariter & pluraliter, maſculinè & fœmininé, uſurpatur.

28 *Coram Therah patre ſuo*] Ad literam eſt, *Mortuus eſt Haran ſuper faciem Therah patris ſui*, h. e. vivente adhuc & præſente patre ſuo. Similem locutionem & iſtam in decalogo eſſe volunt, *Non erunt tibi dii alieni coram me*, על פני, i. me vivente & præſente, q.d. Quamdiu ego vivo & non morior. Atque ità etiam explicat R. D. K. in Radicibus ſuis.

VATABLUS.

1 *Abii unius, &c.* [שפה אחת ונו׳] *labium unum, & verbaeadē*. Subaudienda eſt præpoſitio, *In univerſa terra erat labium unum & verba eadem*, h.e. Omnes unico idiomate utebantur, & omnia verba ab omnibus audiebantur ac intelligebantur.

2 *Ab Oriente*, מקדם] *de Oriente*. i. ex Armenia, erant enim montes Armeniæ in Oriente. Veriſimile eſt, tranſacto diluvio poſteros Noe aliquot annos manſiſſe in Armenia, ubi ſubſtiterat arca. Quum autem ſupra modum creviſſent homines, coacti ſunt deducere colonias ubi ſedem conſtituerent. ¶ *Campum* בקעה] *planitiem, vallem, convallem*.

3 *Alter ad alterum*, איש אל רעהו] Ad verbum, *vir ad proximum ſuum*. ¶ *Agite, faciamus lateres*. הבה נלבנה לבנים] Ad verbum, *Da, laterificemus lateres*. Imperativum ſecundùm rationem Grammatices; ſed ſecundùm ſignificationem magis eſt hortantis quàm imperativi modi. Solent enim Hebræi uti imperativis pro adverbiis hortandi. Doctus inter Hebræos exponit, *Da*, nempe *auxilium*, vel *conſilium*. Verùm iſta expoſitio non poteſt eſſe vera, quum mox de Deo idem dicatur, *Agite, deſcendamus*. ¶ *Et igni coquamus* illos ונשרפה לשרפה] Ad verbum, *& comburamus in combuſtionem*. ¶ *Fuerúntque, &c.* ותהי ונו׳] Ad verbum, *fuit q, eis later in lapidem*. Sing. pro plur. Erat in ea regione penuria lapidum. ¶ *Vice cementi* לחומר] Significat illitum quod ſit ex terra aquâ macerata ac temperata; vel ex arena & calce, i. cæmentum, aut aliquid quod eſt ſimile pici. Scribit Plinius bitumen illius regionis eſſe liquidum.

4 *Agite*, הבה] Ut præcedenti verſu. ¶ *Cujus caput, &c.* וראשו בשמים] Ad verbum, *& caput ejus in cœlo*. Hyperbolica eſt locutio, quâ magnificè per jactantiam ſtructuræ quam moliuntur altitudinem extollunt. Atque huc pertinet quod mox attexunt, *Faremus nobis nomen*: ſignificant enim tale fore opus quod miraculi ſpecie non modò ſpectantium in ſe convertat oculos,

ſed paſſim uſque ad ultimos terrarum fines celebretur. ¶ *Nè fortè diſpergamur* פן נפוץ] i. ut liceat nobis ad illam recurrere ſi poſthac contingat nos diſpergi: vel, ut alii exponunt, id perinde eſt acſi dicerent fieri non poſſe ut creſcente numero omnes ipſos regio illa ſemper caperet, ideo exſtruendum eſſe ædificium quod illic ſtabile & perpetuum ſervaret eorum nomen, quamvis in diverſas plagas diſperſi forent.

5 *Deſcendit autem* וירד] h. e. reipſa patefecit ſibi non eſſe incognitum quid Babylonii tentarent. Deſcenſus enim iſte ad homines refertur potiùs quàm ad Deum, quem ſcimus loco non moveri. ¶ *Filii hominum* בני האדם] i. homines.

6 *En populus, &c.* הן עם ונו'] i. Iſti ſunt unicus populus, & unico ſermone ac idiomate utuntur, q. d. Pauci adhuc ſunt, & unâ tantùm linguâ utuntur; quid igitur non audebunt ſi ob multitudinem in varios populos diſperſi fuerint? Aliis potiùs videtur ſubeſſe ironia, quaſi Deus difficultatem proponeret reprimendæ illorum audaciæ: ut ſit ſenſus, Populus hic firmâ conſpiratione conglutinatus eſt, eâdem inter ſe linguâ communicant: quâ igitur ratione frangi poterunt? ¶ *Incipere eorum* החלם] i. quod facere cœperunt, q.d. Iſtud eſt initium eorum quæ moliti ſunt: iſtud, *Incipere*, ſedulum conatum ſignificat unà cum violento operandi fervore. ¶ *Non prohibebitur ab eis* לא יבצר מהם] Per conceſſionem, Deus nullam fore ædificii interruptionem dicit, rebus ità compoſitis. ¶ *Cogitaverunt* יזמו] *decreverunt.*

7 *Age, deſcendamus,* הבה נרדה] Vide paulò antè v. 3. Hic locus priori reſpondet ubi c. 1. v. 26. in creatione hominis dicit Deus, *Faciamus hominem ad imaginem noſtram.* Aptè enim & concinnè magno populo æternam ſuam Sapientiam & Virtutem Deus opponit; acſi diceret non opus ſibi auxiliis alienis, ſed intus ſibi ſuppetere quod ad eos delendos ſufficiat. Quare ex hoc loco non ineptè probatur ſubeſſe in una Dei eſſentia tres Perſonas. ¶ *Et confundamus* ונבלה] *& confundatur.* Nam quidam volunt eſſe præteritum Niphal: alii futurum plurale Cal. *Labium eorum* שפתם] i. ſermonem: & ſic mox, *Ut non exaudiant ſinguli labium proximi*, i. ut alter alterius ſermonem non intelligat.

9 *Labium univerſæ terræ,* שפת כל הארץ] i. ſermonem hominum incolentium totam terram.

10 *Iſta generationes* Sem, אלה תולדת שם] Repetit ſeriem generationis illius electæ quæ de Sem erat (tametſi ipſius Sem poſteritas magna ex parte à vero Dei cultu deſciverit) per quam Moſes oſtendit Meſſiam ipſum deſcenſurum per Abraham ab Adam. ¶ *Quum natus eſſet centum annos* בן מאת שנה] Ad verbum, *filius centum annorum*, Hebraiſmus.

11 *Et genuit filios ac filias:* ויולד בנים ובנות] i. multos alios liberos, quorum nomina omittit, quod ex ipſis non erat deſcenſurus Meſſias.

25 *Centum novemdecim, &c.* תשע עשרה ונו'] Ad verbum, *novem & decem annos, & centum annos.*

26 *Abram,* אברם] Hîc Abram primus locatur inter fratres, non quia fuerit primogenitus, ſed quia Moſes finem hiſtoriæ ſuæ ſpectans, non admodum fuerit ſolicitus in ordinandis Thare filiis. Ac fieri poteſt ut alios etiam filios genuerit. Quòd peculiariter de tribus fratribus meminit Moſes, factum fuit propter Lot, ac uxores Iſaac & Jacob.

28 *Coram Therah patre ſuo,* על פני תרח אביו] Hebraiſmus, *ſuperſtite adhuc patre ſuo Therah.*

29 *Duxerunt autem* ויקח] Ad verbum, *Et accepit.* ¶ *Patris Milchah, &c.* אבי מלכה ונו'] Hebraiſmus, pro, *qui fuit pater ipſius Milchah & ſororis ejus Iſchah.* q. d. Haran habuit duas filias, quarum alteram duxit Nachor.

CLARIUS.

1 *Labii unius*] Videtur linguam illam Hebræam fuiſſe, cui omnes Orientales linguæ magna ex parte conſentiunt: conſervata autem ea fuit in Abraham & Dei cultoribus. ¶ *Sermonum eorundem*] Vel *rerum*, quo fortaſſe ſignificatur negotiorum ſimplicitas, & morum ſimilitudo atque concordia. Alii intelligunt *ſermonum eorundem*, quòd non tantùm eſſet labii unius & linguæ, ſed etiam illa lingua nullam haberet in qualibet regione differentiam: ut Itala lingua etſi toti Italiæ communis eſt, urbes tamen differentiam inter ſe non exiguam interdum habent.

4 *Antequam dividamur*] In Hebræo eſt, *Nè fortè dividamur.*

5 *Deſcendit Dominus*] Anthropopathia eſt. Nam Dominus, qui ubique eſt totus, loco non movetur.

6 *Nec deſiſtent*] Vel, *nec prohibebitur ab eis quicquid cogitaverunt facere*, h. e. nihil erit quod eos prohibeat quin quod ſtatuerunt exſequantur.

7 *Ut non audiat*] H. e. non intelligat.

9 *Confuſum eſt labium*] Numerant Hebræi à diluvio uſque ad diviſionem linguarum annos CCCXL. unde patet Noe vixiſſe decem annos poſt linguarum confuſionem. Abraham verò vixit ante diviſionem linguarum quadraginta octo annis: nam fuit in ſubverſione Sodomæ nonaginta novem annorum, & ſubverſio illa fuit quinquageſimo ſecundo anno poſt linguarum diviſionem.

28 *Mortuus eſt Aran ante Thare*] Hebraiſmus habet, *ſuper faciem Thare*, h.e. vivente patre, vel coram patre. Nec ſignificat hîc *Ur* ignem vel incendium, ſed locum nativitatis Abraham.

DRUSIUS.

2 *Cum profecti ſunt ab Oriente*] Quomodo ab Oriente, ſi montes Ararat, ubi arca reſedit, in Armenia? Nam Babylonia, quò proficiſcebantur, in Oriente erat reſpectu Judææ. Si etiam reſpectu Armeniæ, tunc מקדם *ab Oriente* hîc valebit *ad Orientem*, ſive *Orientem versùs*, ut Gen. 13. 11. ubi aliter exponi ea vox non poteſt. Nam cùm Lotus ab Abrahamo diſcederet, proficiſcebatur Sodomam versùs, quæ in Oriente terræ Chanaan, mari oppoſita quod Occidentale vocant. Nam ubi olim Sodoma, ibi nunc mare Mortuum, quod à ſitu *Orientale* nuncupant. Sanè 1 Sam. 14. 5. מצפון Hieronymus vertit *ad Aquilonem*, & מנגב *ad Meridiem.* Non faceret, ſi מן non ſignificaret aliquando motum ad locum. Contrà קדמה *ad Orientem* ponitur pro מקדם *ab Oriente*, & נגבה *à Meridie.* Vide 2 Sam. 6. 2. & confer illum locum cum alio qui eſt 1 Par. 13. 6. Nam מבעלי יהודה idem quod בעלה *Baala*, & ubi in uno loco מן præpoſitio, in alio eſt בעלתה He litera in fine motum ad locum denotante, quam communiter explicant per ל aut אל *ad.* Nicolaus Fullerus Anglus annotat, in lingua Arabica, quam Iſmaeliticam & Cedarenam Saracenámque vocant, uſum particulæ illius hoc ſignificatu frequentem eſſe. Quod verum an falſum ſit, aliis ejus linguæ peritioribus dijudicandum relinquo.

5 *Quam exſtruebant filii hominum*] h. e. homines in genere, vel poſteri Cain, qui *filii hominum* appellantur, i. *Adam*, propterea quòd terrena ſaperent. quo ſenſu legimus, *Viderunt filii Dei filias hominum.* Auguſtinus, *Quam ædificabant filii hominum, Hoc eſt, non filii Dei, ſed illa ſocietas ſecundùm hominem vivens, quam Terrenam dicimus civitatem.* Si hoc admittimus, tunc *filii Dei*, h. e. poſteri Seth, non interfuerunt cùm hæc turris exſtrueretur. Interdum filii hominum vocantur homines plebei & è fece vulgi, quibus opponuntur *filii viri*, i. nobiles & honoratiores cives: ut ibi, *tam filii viri quàm filii hominum*, i. vulgus promiſcuum & infima plebs, quos Græci νὺ τυχόντας appellant. Pro *filii hominum* licet etiam vertere *filii Adam*, qui communis omnium noſtrùm parens, cujus nos omnes filii ſumus. *Adam* autem ab *Adama*, i. terra: quod hîc non negligendum. Nam occultè perſtringit eorum temeritatem qui cùm nihil aliud ſaperent quàm terram, tamen audeant ſe Deo opponére, h. e. teſta figulo, ut eſt in proverbio.

7 *Deſcendamus & confundamus*] Lxx *Deſcendentes confundamus*, καταβάντες συγχέωμεν. Si olim aliter fuit,

fuit, neſcio. Hoc ſcio, notatum eſſe in Chronico templi ſecundi, Senes reddidiſſe, *deſcendam & confundam.* Additur ratio, nè gentes exiſtimarent plures deos eſſe apud Judæos. Non eſt ergò leve argumentum quod hinc ſumitur. Cæterùm aut corrupta hodie Græca exemplaria, aut Judæi non optimâ fide illa citant. Sic alibi, *Faciamus hominem.* Præceſſit autem utrobique, *dixit Deus.* Id ſaniores Judæi enarrant, *Dixit ad domum judicii ſui.* Jonathan hoc loco edidit, *Dixit Dominus ſeptem Angelis ſuis qui ſtant coram illo.* Quid mihi de hac interpretatione videatur dixi ad locum Geneſis modò citatum, qui habetur c. 1. 26. Si hîc defendi poteſt, ibi non poteſt. Nam Angeli creaturæ ſunt, non creatores. Solus Deus creat hominem, ſolus facit eum. Hoc extra controverſiam eſt. Illud controverſum hodie quod ait, *ſeptem Angelis ſuis qui ſtant*, Vel *qui adſtant*, i. miniſtrant, *coram eo.* Nam qui Deo inſerviunt Angeli ſine numero ſunt. Lira diſtinguit inter Angelos *miniſtrantes* & *adſtentes.* Vide illum, ſi placet, Zach. 4. 10. ad, *ſeptem oculi Domini.* Scire licet *Angelum* aliquando uſurpari pro *Archangelo*, ut *ſacerdos* dicitur, pro *ſummus ſacerdos*, h. e. ἱερεὺς pro ἀρχιερεύς. Dixit ergò *ſeptem Angelis ſuis*, i. Archangelis. Nam ſeptem Archangelos eſſe pia credidit antiquitas: quorum unus eſt Raphael, qui Tob. 12. 18. *Ego ſum unus ex ſeptem Angelis*, inquit, *qui ſtant coram Domino*, i. ex ſeptem Archangelis. Quod ſi quidam intelexiſſent, nunquam hinc feciſſent calumniam huic libro. Sic eſt profectò, peſſimè excipitur Tobias à nonnullis, qui ineptis hujuſmodi cenſuris plus ſibi gloriæ apud homines ſui ſimiles pariunt quàm viri docti ex aliqua egregia obſervatione. Tanta penuria eſt hominum qui de ſcriptis virorum eruditorum bene judicare poſſunt.

9. *Babel*, inquit Aben Ezra, compoſitio nominis eſt ex בא *venit* & בל *confuſio. Bel* hoc ſignificatu nuſquam exſtat. Reperitur quidem בל, ſed contractè ex בעל *Beel*, quod erat olim numen Babyloniorum. *Beel*, *Bel*; ut *Baal*, *Bal*; *Bethlehem*, *Bethlem*; *Jaacob*, *Jacob*. Solitum enim Syris hoc modo elidere Ain & Heth è medio dictionis. Quæramus aliud etymon. Chaldæi בלבל dicunt, quod Ebræis eſt בלל *confudit*. unde בלבול *confuſio*. Videtur ergò *Babel* dicta quaſi *Balbel*, literâ unâ extritâ, ut in *Golgotha*, quod ità pronuntiabant Chriſti ævo pro *Golgoltha*, i. *cranium*, *calvaria*. Syrus interpres habet *Gagultha*. Utrobique abeſt litera; ut cùm dicunt קקלתא *Caceltha*, ſive קילקתא *Kilketha*, i. *ſtercus* aut *ſterquilinium*. Id invenies in Thalmud, tractatu De cultu alieno, fol. 28. pag. 1. Sed & in Thargum, pro eo eſt אשפה in textu Ebræo. Plenè autem legitur קלקלתא 1 Sam. 28. Similiter compendii causâ ſcribunt רבב pro רברב *magnificavit*: unde אתרבב *magnificatus fuit*. Porrò confuſio σύγχυσις dicitur. Id ſonat *Babel*, teſtibus Joſepho, Philone, Origene, Euſebio, Hieronymo, aliis. Quod hauſerunt ex editione τῶ ἑβδομήκοντα. Nam ubi nos habemus *Babel*, Senes ediderunt σύγχυσις. Quod ſcribi malim Σύγχυσις per σ majuſculum: nam eſt nomen proprium, quale Σιαγών, & alia ſexcenta. Nomen hoc in uſu eſt de ipſa turri, & de urbe, & de regione, quam propriè *Babyloniam* appellant, ut urbem *Babylonem*. De turri adhuc dubito. Nam *turris Babel*, i. *Babylonis*, quæ in Babylone. Vide nunc, ſi placet, annotationes majores ad hunc locum.

26. *Thare autem vixit ſeptuaginta annos, & genuit Abraham, Nachor, & Haran*] Pro eo habendum ac ſi diceret, Poſt annos ſeptuaginta genuit filios tres, videlicet Abrahamum, Nachorem & Haranem. Ex his Haran creditur fuiſſe maximus natu. Abrahamum autem genitum arbitrantur anno Thare trigeſimo ſupra centeſimum. Quod ex narratione Stephani protomartyris, quæ habetur Act. 7. neceſſariò ſequitur. Siquidem Thare, cùm diem ſuum obiret, agebat annum quintum ſupra ducenteſimum, v. 32. Abram autem, cùm egrederetur ex Haran, erat annorum ſeptuaginta quinque Gen. 12. 4. Antè pater obierat Act. 7. 4. Deme ſeptuaginta quinque de ducentis quinque, remanent centum triginta. Sed de hac re alii aliter opinantur, & eſt non parva diſſenſio inter Chronologos. Sunt autem anni de quibus contenditur in univerſum ſexaginta. Nam annos Abræ alii putant ab anno Thare ſeptuageſimo, alii ab anno centeſimo trigeſimo. Chronologi certant, & adhuc ſub judice lis eſt. Neque noſtrum eſt tantas componere lites, h. e. de tanta controverſia ſtatuere aut pronuntiare.

28. *Ur Chaldæorum*, in qua Haran mortuus eſt, vocatur ab Onkelo *Ura Chaldæorum*, à Joſepho Οὖρη τῶν Χαλδαίων, ab Euſebio Pamphili, πόλις Οὐρέων, & Χαλδαίων, & *Camarina.* Καμαείνα dicta ἀπὸ τῶν כמרים à *Camaris*, qui & *Chaldæi*, i. Philoſophi, Mathematici & Sacerdotes. Nota hæc ſignificatio doctis. *Chaldæorum* enim nomen non tantùm gentis eſt, ſed etiam artis. Nam qui Chaldaicam profitebantur, quam Abraham primus inveniſſe proditur, *Chaldæi* vocabantur. Tales erant ſacerdotes illius gentis: unde natum ut poſtea Mathematici & Genethliaci *Chaldæi* dicerentur. Fortè *Ur Chaldæorum*, ut *Bruga Flandrorum.* Quis hoc auſit culpare? Euſebius de locis, *Ur Chaldæorum, ubi mortuus eſt Haran frater Abrahæ, cujus hodiéque, ſicut Joſephus refert, ibi tumulus oſtenditur.* Verba, quibus hoc dicit Joſephus, habentur Orig. Judaic. l. 1. c. 7. *In urbe Ure, quæ dicitur Chaldæorum, ubi ſepulcrum ejus hucuſque oſtenditur*, ἐν πόλει Οὐρῃ λεγομένῃ τῶν Χαλδαίων. Cæterùm quia אור etiam *ignem* ſignificat, ſunt qui referant *in igne Chaldæorum*, cujus mentio apud interpretem noſtrum Neh. 9. 7. Meminerunt etiam Hieron. de Quæſtionibus Ebraicis, R. Salomo, Nicolaus, & alii. Jonathan hoc loco habet, *Mortuus eſt Haran in fornace ignis, quam exſtruxerant Chaldæi Abramo fratri ejus.* Nugæ, etſi non mortuaria.

IDEM.

3. הַחֹמֶר Schol. ὁ Σύρος καὶ ὁ Ἑβραῖος ἄσβεστον φασιν, *Syrus & Ebræus calcem dicit*] Ασβεστος propriè *calx viva.* Sequitur in editione Rom. Τῶ ἀσφαλτόν τινες τὴν διδασκάλων ἄσβεστον ἔφασαν εἶναι. ἀγνοοῦντες, ὡς οἰκὸς, τὰς ἐν τῇ Ασσυρίᾳ πηγάς, *Bitumen quidam Magiſtrorum dixerunt calcem eſſe, ignorantes, ut credibile eſt, fontes qui in Aſſyria.* Diodorus, Ασφαλτος εἰς οἰκοδομὴν ἄχρηστος, ἄσβεστος δὲ ἀκροτάτη, *Bitumen ad ædificandum inutile eſt, calx verò optiſſima & maximè idonea.* Cum pace viri docti; Semiramis bitumine, aquis ſine dubio antè madefacto, calcis vice uſa, Babylonem lateritio muro ſepſit. Eodem Ægyptii corpora defunctorum condiunt. Hinc ἀσφαλτῖτις λίμνη, *lacus Aſphaltites*, Gorionis filio חמר האגם, i. *ſtagnum bituminis*, dictus. Ab Ebræis tam חמר quàm חומר *lutum* exponitur: ſed חמר interpretantur dicentes eſſe lutum calcis, חומר verò lutum terræ vel pulveris. In Thargum Onkeli חמרא *bitumen*, שית *calx*. Jonathan טינא habet ubi alii *bitumen*.

6. אֲשֶׁר יָזְמוּ *Quod cogitaverunt.* Schol. ἔδοξαν ἐννοήσαι] Εννοοῦμαι, *cogito.* Bona interpretatio. Onkelos דחשיבו *quæ cogitârunt.* R. D. אשר חשבו. Idem ait זום & זמם ſynonyma eſſe.

GROTIUS.

1. *Erat autem terra labii unius*] Eam linguam Hebræi ſuam dicunt; Syri ſuam. At Hebræa lingua lingua eſt עברים *advenarum* è Chaldæa. Hæc enim Origo nominis *Hebræorum*, non ab *Hebero*. vide Joſ. 24. 2, 3. Lingua igitur illa Hebræa, Abrahami & ejus poſterûm incolatu in Cananæa, ad Cananæam propiùs ſemper propiúſque acceſſit; nec differt à Punica, niſi dialecti quibuſdam proprietatibus, ut à viris eruditiſſimis oſtenſum eſt. Quare verius, primævam linguam nullibi puram exſtare, ſed reliquias ejus eſſe in linguis omnibus; nomina autem propria Adami, Evæ & cætera Hebraico ſermone à Moſe expreſſa Hebræorum causâ eodem ſignificatu qui in primæva lingua fuerat. Sic Curtius milites quoſdam ait à Perſis vocatos *immortales*; oditum Ciliciæ ab incolis *Pylas* dici; qui ſingulis militum millibus præerant, eos vocatos à Perſis *Chiliarchos*; anguſtias ali-

as à Persis *Susidas Pylas* vocari. Multáque ejus generis passim apud historicos occurrunt. Eusebius serpentes quosdam à Phœnicibus ait vocari ἀγαθοὺς δαίμονας: Venerem ab Afris ἀφροδίτην Herodianus. In Africa *Pithecusæ* & *Ampelusia* nomina sunt in Græcum ex Punico translata, teste Diodoro lib. 20. Melâ lib. 1. Sic quæ *Aspis* Græcis, *Clupea* Latinis. Athenæus lib. 6. Κελτοὶ φειδομένους καὶ μαθητὰς ἑαυτῶν καὶ πολεμοῦντας συμμετρουμένους, ὃς καλοῦσι Θρασώνας, i. *appellant eos Gallicâ voce quæ parasitos significat. Gibbus* Marcellino est quem Procopius κυρτὸν vocat. Idem Procopius pro *aurigis venetis* dixit Κυανοῦς. Et nos Latinè scribentes urbem Brabantiæ vocamus *Silvam ducis*. Et Græci interpretes sacrorum librorum, locorum nomina haud pauca Græcè ponunt, ut Ἰησοῦν Ὑψηλὸν, βάλανον πλοδὸς, πλὴν χαμαίτων, παγίνα.

3. *Dixitque alter ad proximum suum*] Pars major id cepit consilium. ¶ *Lateres pro saxis*] *Coctiles muri* Babylonii, Ovidio; *fragili circundata tecto Mœnia*, Lucano; *figulis munita urbs*, Juvenali.

4. *Cujus culmen pertingat ad cœlum*] Sic celsæ arbores οὐρανομήκεις Homero. Tales substructiones *insanas* dixit Cicero. ¶ *Antequam dividamur in universas terras*] An quòd Deus discedere illos jusserat, ut vult Josephus, an quòd prospiciebant exundaturam multitudinem aliquando, & indè inopiam venturam, si omnes uno in loco coarctarentur.

9. *Idcirco vocatum est nomen ejus, Babel; quia ibi confusum est labium universæ terræ*] Videtur hæc vox servata è lingua primæva, unde maneant istæ in linguis variis βαβάλιον, *balbus*, *babil*. Græcorum autem fabulas, qui Babylonis fabricam Semiramidi asscribunt, bene refutat ex Beroso Josephus contra Appionem 1. ex Philone Byblio, & ex Dorotheo Sidonio Julius Firmicus. Quia verò *confusum est labium*, ex hac causa homines Græcis Poetis μιγάδες.

12. *Et genuit Sale*] De Cainane hîc incerto vide quæ notavimus ad Luc. 3. 36.

26. *Genuit Abram*] Hic primus ponitur, non ætatis sed dignitatis privilegio, ut & suprà Sem.

31. *Ur Chaldæorum*] Mansit loco nomen ad Ammiani Marcellini usque tempora; quem vide lib. 25. ¶ *Usque Haran*] חרן *Carræ* Romanis. Quem locum nunc etiam honorant Saraceni, quòd ab Abrahamo fuerit habitatus. Vide Benjaminem.

CAP. XII.

MUNSTERUS.

1. *Egredere*] Heb. *Vade tibi*. Et dicit Gerundensis, *Est* משפט הלשון, i. *proprietas linguæ*. Sicut alibi quoque invenitur, *Surgite & transite vobis torrentem*. Nimrodica Ecclesia penè absorpserat Abrahamum: sed est revocatus voce Domini admonentis ut impiam gentem desereret, & quæreret alias sedes. Hoc putamus factum per ipsum Sem, qui erat gubernator Ecclesiæ, & habebat promissionem de Christo. Is à nepotibus suis in magno honore habitus est; & Dominus per eum locutus est ad Abraham, & deinde ad Rebeccam, cùm consuleret Dominum. Deus enim loquitur, cùm sancti viri Spiritu sancto pleni loquuntur. Jubetur itaque hîc *egredi de terra sua*, & infrà cap. 15. dicitur *eductus à Domino de Ur Chaldæorum*. Quem locum & D. Stephanus citat, Act. 7. Quomodo autem fuerit eductus, & ob quam causam, Hebræi historiam de hoc scribunt in libro מעשה תורה, quam non gravabor hîc annotare. Tribuat ei fidem qui vult. Mihi satis puerilis videtur, etiam si stiam Dei mirabilem esse in sanctis suis. אברהם נער אמר לתרח אביו. מי ברא שמים וארץ. ויאמר האלהים אשר בביתם הם עומדים. אמר אברהם אלך ואקריב לפניהם עונה שמא ירצוני כי הקטן נשען על האחרים. ויאמר ויו ויו כמו"ר חלש ארוה וראי יש ומן שלא אכלת תקים עצמך ואני אזון לך עתה יפה. ויהי כי לא קם וילך לפני הפסל הגדול ואמר לו הושיט ידך וקח נא את ברכתי וסער לבך ולא ענהו דבר. מיד נחר דוח חמה וטהרה על אברהם ואמר בלבו אם יעמדו באש ודאי יש בהם ממש ויבא אש ויאמר אם כח לכם תוציאו עצמכם ואם לאו תשרפו מיד כשרפו כולם ויבא תרח אביו בערב להתפלל לפסליו מצאם שרופים ויאמר לאשתו מי שרף את אלהי יתאמר לא ידעתי וישאל לאברם בנו שמעתי שננסת אל אלהי ויאמר אברם אבי אבי כמה ומן היו בביתך ולא אכלו דבר והיה הקטן חלש מונח בארץ וחמתי עליו והבאתי לו עונה יפה וכשראה הגדול מ שנתתי לקטון חרה בי קצף גדול ושרף אותו ונם עצמו. ענה תרח אביו ואמר שוטה גדול בני וצער תרח עצמו על פסיליו ובעס והוליך אברם בנו אצל המלך נמרוד וצעק במר נפשו לפניו ששרף את אלהיו ואמר נמרוד לאברם למה שרפת אלהי אביך. ענה אברם ראיתי לקטון חלש מונח על הארץ והבאתי לפניו את עונה ויחר אף הגדול וישרוף אותו ואת עצמו. אמר לו נמרוד הם אינם יכולים לעשות מאומה. אמר לו אדוני המלך ראה והבן מה שתוצא מפיך שאינם יכולים לעשות מאומה ואתה תעוב אלהים חיים ומלך עולם אשר ברא את השמים ואת הארץ ותעבוד פסילי עץ. ענה נמרוד לאברם. אני הוא שבראתי את השמים ואת הארץ. ויאמר אברם אם כדברך אדני אמור לשמש שתזרח במערב וישקע במזרח ואני אעבוד אותך כל ימי כששמע נמרוד דבריו שהיו נכוחים תמה מאד על נער בן שלש שנים וקרא לאסטנגיניו וספר להם כל הדברים האלה. ויאמרו אדנני המלך הלא תזכור אותו היום אשר אמרנו לך תינוק נולד לתרח ובו ביום בלע נמרוד ארבעה ככבים. באשר עשהכן יעשה לו זה דינו ושרפהו באש כמו שהוא שרף את אלהינו. מיד נמרוד הרשע לשרוף כבשן האש והשליכוהו לכבשן ויצא כל העם והמלך ואצטגניניו מקטון ועד גדול לראות שריפת התינוק בן תרח. ואמרו מאלכי השרת לנו הב"ה רבונו של עולם נרד ונציל צדיק זה מכבשן האש. והיו מתקוטטין זה יאמר אני אצילהו וזה יאמר אני אצילהו. אמר הב"ה לגבריאל אני יחיד והוא יחידי בעולם אני ארד בעצמי להצילו ואתה גבריאל אל ירע בעיניך תציל ורעו שהם שלשה מהם חנניה מישאל ועזריה. ירד הב"ה בכבודו ובעצמו הציל לאברם אבינו מכבשן האש.

2. *Ut sis benedictio*] Hebræi hunc locum sic interpretantur, *Tu eris benedictio illa quâ reliqui sibi benedicent: quandoquidem dicturi sunt, Ponat te Deus sicut Abraham*. Nostri putant hîc denominationem poni pro denominato; *benedictionem*, pro *benedicto*; *virum benedictionis*, pro *viro benedicto*. Et quod sequitur, *Animas quas fecerant*, Aben Ezra putat intelligendum de servis in domo natis aut pecuniâ emptis.

6. *Planitiem Moreh*] Secundùm Gerundensem est *Moreh* nomen viri Chnaanæi; sicut & alius locus vocatur *planities Mamre*, à viro Amorræo sic dictus. Est autem planities Moreh in Sichem; Ubi quoque sunt montes Gerizim & Ebal, de quibus in Jehosua. Nec est hîc *quercus* pro *planitie* vertendum, ut Steuchus monet, cùm hîc sit *elon* & non *allon*, omnésque Hebræi interpretentur מישר, præter unum Aben Ezram, qui utramque probat lectionem, nempe quòd pro עצים & pro שדה sit accipiendum. Et quod sequitur, *Et transferens indè*, subaudiendum est, *tabernaculum suum*; sicut & id quod paulò pòst scribitur. *cùm applicasset*, seu *appropinquare fecisset*, scilicet familiam suam. Sunt enim verba Hiphil, h. e. transitiva; etiamsi Kimhi dicat nihil referre si absolutè capiantur. Notandum quoque hoc loco, quòd Hebraismus plerunq; plagam occidentalem vocare consuevit mare, ut hîc, *Habebis Bethel à mari*; quòd mare Mediterraneum sit Judææ ad Occasum; Sicut & Aben Ezra his verbis docet, כי למערב ארץ ישראל הוא ים והגדול הספרדי, vocans mare Mediterraneum *mare Hispanicum*.

17. *Propter*] Habet textus, *super verbo Sarai*. Utuntur autem Hebræi *verbo* pro *re* & *causa*. Aben Ezra exponit pro בעבור, *propter*.

FAGIUS.

5 *Quas subjecerant legi*] Tenent Hebræi, Abrahamum viros, Saram verò mulieres in vero Dei cultu instituisse, atque ità eos Domino procreasse. Et hanc sententiam secutus est Onkelus.

VATABLUS.

1 *Dixerat autem* ויאמר] Præt. perf. Heb. vertendum per plusquam perfectum, *dixerat*, quum scilicet adhuc esset in Ur Chasdim; & sic interpretatur locum istum Stephanus verba faciens ad Judæos Act. 7. 2. *Deus gloriæ apparuit Patri nostro Abrahæ quum esset in Mesopotamia, prius quam moraretur in Charan: & dixit ad illum, Exi de terra tua, &c.* ¶ *Abi* לך לך] Ad verbum, *Vade tibi.* Redundat *tibi*, si Latinè velis vertere. Gallice dicimus, *Va t'en*, quasi dicas, *Vade te hinc.* Hic incipit tertia hujus libri apud Hebræos sectio, quam denominant ab his duabus dictionibus לך לך, usque ad caput 18. ¶ *Ostendam tibi:* אראך] Ad verbum, *videre faciam te.*

2 *Faciámque te in gentem magnam*, ואעשך לגוי גדול] Hebraismus, *Efficiam ut ex te nascatur gens maxima.* ¶ *Et benedicam tibi*, ואברכך] *Benedicere*, pro *fortunatum ac felicem reddere*, atque etiam *prolem dare*, more Hebraico dicitur, de quo suprà c.1. 22. Est autem expositio præcedentis sententiæ: nam nè desperet Abram se ingentem populum ex semine suo habiturum, quòd ejus uxor esset sterilis, benedictionem suam proponit Deus, quæ plus miraculo efficere poterat quàm naturaliter in in aliis fieri cernitur. Neque tamen ad sobolem tantùm pertinet ista benedictio, sed ea etiam significat, se illi prosperos ac lætos in omnibus negotiis successus daturum. ¶ *Ac magnificabo nomen tuum, &c.* ואגדלה שמך וגו'] Quidam convertunt ו in *ut*, vertentes, *ac magnificabo nomen tuum, ut sis benedictio.* Felicitatem tantam promittit, quæ omnes passim admiratione afficiat, ut sibi Abræ personam in formula benedicendi quasi exemplar sumant, q.d. Reddam nomen tuum celebre, & insigne, ità ut tibi omnes bene precentur; vel, ità ut quum quis posthac bene alteri precabitur, sit precaturus ut illi eveniat sicut tibi evenit.

3 *Benedicam quoq;* ואברכה] Quidam nescio quamobrem per præteritum reddunt. Per futurũ vertendum esse docet futurũ sequens אאור *maledicam.* Hebraismus, i. favebo ac benefaciã amicis tuis, ac de inimicis tuis sumam vindictã, q.d. Maxima pars orbis terrarum favebit tibi, pauci verò erunt tibi inimici. Mira Dei benignitas quòd familiariter paciscitur cum Abraham, quemadmodum solent homines cum sociis ac paribus suis. Hæc enim solennis est formula inter Reges & alios formula, ut eosdem sibi fore hostes & amicos mutuò promittant. ¶ *Et benedicentur, &c.* ונברכו בך] Hebræi exponunt, *Qui alii bene precari volet, metuet hâc formulâ, Feliciter tibi eveniat, ut ipsi Abrahæ evenit.* Verùm doctioribus magis placet ut hæc promissio sit prorsus similis illi quæ infrà c.22. 18. clariùs repetitur his verbis, *Et benedicentur in semine tuo omnes Gentes terræ.* Et ipsum semen Paulus esse Christum interpretatur Gal. 3. 16. dicens, *Abrahæ dictæ sunt promissiones, & semini ejus: non dicit, Et seminibus, sed tanquam de uno, Et in semine tuo, qui est Christus. In te* igitur, i. in semine tuo: vel, *propter te*, i. propter semen tuum Christum.

5 *Ac omnem, &c.* ואת כל רכושם וגו'] *ac omnes opes suas quas possidebant*, vel, *quas sibi comparaverant.* ¶ *Et animas, &c.* ואת הנפש וגו'] Ad verbum, *& animam quam fecerant.* Singulare pro plur. & *Anima* pro *personis*: servos emptitios intelligit, aut certè vernaculos, h. e. domi suæ natos. Hic primùm fit servitutis mentio. ¶ *Ad quam tandem pervenerunt*: ויבאו ארצה כנען] Ad verbum, *& venerunt ad terram Chenaan.*

6 *Sechem, &c.* שכם עד וגו'] i. usque ad locum qui hîc tempestate dicitur *Sechem*, qui olim tempore Abrahæ vocabatur *Quercus Moreh*, vel *Quercetum Moreh*, aut *Convallis Moreh.* Doctus inter Hebræos dicit *Elon* significare *planitiem*, vel *quercum.* Quidam eundem esse locum volunt cum eo qui & *Mamre* dicitur. ¶ *Porrò Chenaaneus, &c.* והכנעני אז בארץ] Singul. Heb. pro plur. Porrò Chananæi tunc temporis occupabant regionem illam.

7 *Et visus est* וירא] *Et apparuit.* ¶ *Jehovæ* ליהוה] i. in honorem Jehovæ. Altare istud symbolum fuit gratitudinis in beneficii memoriam, ut illic nomen Dei invocaret, & gratias ageret, ut dicit v. 8.

8 *Transtulit autem* se ויעתק] *Digressus autem:* vel, *Transtulit autem*, sub. *tentorium suum:* nam verbum (quorundam opinione) potest esse transitivum, vel intransitivum. ¶ *Ab Oriente ipsi Beth-el*,] מקדם לבית אל] i. respectu Bethel erat in Oriente. ¶ *Et ædificavit, &c.* ויבן שם מזבח] His verbis significat, quocunque locorum subinde venit, in externo Dei cultu sese exercuisse; tum nè communes haberet ritus cum impiis, qui passim altaria diis suis exstruebant, tum ut familiam suam in sincera pietate retineret: unde sanè non parvam sibi invidiam conflavit. ¶ *Invocavitq;, &c.* ויקרא בשם יהוה] *Invocavitq; in nomine Jehovæ*, i. professus est verum ac purum Dei cultum, solenni ritu palàm faciens, nihil sibi esse commune cum Gentium superstitionibus.

9 *Eundo ac proficiscendo* והלוך ונסוע] Hoc dicit ut ostendat Abram diu progressum fuisse antequam pedem fixisset in regione illa Meridionali ad quam pergebat.

10 *In terra* בארץ] *in ea regione:* in qua scilicet Abram tetenderat tabernaculum. ¶ *Ut peregrinaretur* לגור] *ut veluti peregrinus habitaret*, q. d. non perpetuò illîc habitaturus, sed ad tempus.

11 *Et fuit, quando, &c.* ויהי כאשר הקריב] *Factumq; est, quum jam ingressurus esset Ægyptum.* Alii, *quum admoveret* [sub. *tentorium*] *ut ingrederetur, &c.* ut sit transitivum. ¶ *Ecce nunc* הנה נא] *Jam quidem, Sanè, Profectò.* ¶ *Pulchra aspectu* יפת מראה] Hebraismus, *bonâ formâ*, vel *specie*, i. formosa.

12 *Unde accidet, &c.* והיה כי יראו] Ad verbum, *Et erit, quum videbunt.* ¶ *Te verò servabunt incolumem*, ואותך יחיו] Ad verbum, *& te vivere facient.*

13 *Vivátque anima mea* וחיתה נפשי] Hebraismus, *donetur mihi vita tui gratiâ.*

14 *Ut contemplarentur* וירא] Ad verbum, *& viderunt.*

16 *Benefecit* היטיב [i. multis beneficiis affecit.

17 *Percussionibus* נגעים] *plagis:* nè scilicet uxorem Abræ violaret.

18 *Cur hoc, &c.* מה זאת עשית לי] *Quid est hoc quod feciſti mihi?* ¶ *Indicasti* הגדת] *renuntiasti.*

19 *Et accepi eam, &c.* ואקח אתה וגו'] Istud ו verti posset in *propterea:* acsi dicat, Propterea quòd affirmasti eam esse sororem tuam, non dubitavi eam ducere uxorem: permittebant enim sibi plures habere uxores.

20 *Viris*, אנשים] i. aliquot ex servis suis. Dat Abræ exeundi copiam: & custodes addit nè prædæ pateat. ¶ *Et dimiserunt eum*, וישלחו אתו] *& concomitati sunt eum.* Alii, *& honorificè deduxerunt ipsum*, sub. *abeuntem.* Significat enim aliquando *honoris gratiâ deducere aliquem quando abit.* Alii conjungunt præcedentibus, & ו convertunt in *ut*, vertentes, *Præcepitque Pharao super eo viris ut eum cum uxore deducerent.*

CLARIUS.

1 *Egredere*] Hebraismus habet, *Vade tibi.* Est autem proprietas linguæ; sicut alibi quoque invenitur, *Surgite & transite vobis torrentem.*

2 *Erísque benedictus*] Hebraismus habet, *erísque benedictio:* quod Hebræi sic interpretantur, *Tu eris benedictio illa, quâ reliqui benedicendo dicturi sunt, Ponat te Deus sicut Abraham.* Nostri putant hîc denominationem poni pro denominato, ut sit *benedictio* pro *benedicto, vir benedictionis*, pro *vir benedictus.*

5 *Animas quas fecerant*] Sunt qui putant intelligendum de ſervis in domo natis, aut pecuniâ emptis. Obſerva etiam hîc Hebraiſmum, ut *anima* ponatur pro *ipſo homine.*

6 *Uſque ad convallem illuſtrem*] Alius ſic vertit, *uſque ad planitiem Moreh:* fertúrque *Moreh* nomen eſſe viri Cananæi; ſicut & alius locus vocatur *planities Mamre*, à viro Amorræo ſic dictus. Eſt autem planities Moreh in Sichem: ubi quoque ſunt montes Gerezim & Abal, de quibus in Joſue. 8 *Et indè transgrediens*] In Hebræo eſt, *Et transferens indè:* ſubauditur *tabernaculum ſuum.* ¶ *Ab Occidente habens Bethel*] In Hebræo eſt, *à mari:* nam Hebraiſmus plerunque plagam Occidentalem vocare conſuevit *mare*, quòd mare Mediterraneum ſit Judææ ad Occaſum.

DRUSIUS.

1 *Vade tibi*] In hoc ſermone *tibi* eleganter παρλικὸν, ut cùm Græci dicunt, γράψον ζοι, *ſcribe tibi*; & ζυγχώρησόν ζοι. Sic Joſ. 20. 2. *date vobis*, & 22. 4. *ite vobis.* Simile apud Plautum, *Quid ego tibi deliqui?* Nam ſatis erat, *Quid ego deliqui*, Aut *tibi* valet *in te*, ut, *Tibi ſoli peccavi.*

5 *Omnem animam quam fecerant in Haran*] Senſus eſt, Omnes animas quas fecerant in Haran. Gen. 14. 21. *Da mihi animam*, i. animas: & 36. 6. *omnes animas domûs ſuæ*, ubi Lxx, πάντα τὰ σώματα, i. omnes ſervos. Quidam, Omnes animas quas inſtituerant in religione. Sic, *qui fecit Moſen & Aharonem.* Ad hunc ſenſum interpretantur Oncelos & Jonathan.

13 *Vivat anima mea*] Idem cum illo, *vivam ego.* Quod pro eo habendum acſi diceret, Non moriar. Nam præceſſit, *occident me.* Ut hîc, *vivat anima mea*, ſic alibi, *Moriatur anima mea morte juſtorum*, pro *Moriar ego.* Nam anima propriè dicta non moritur. Eſt enim immortalis. Quæ autem dicitur *mors animæ*, ea eſt mors ſecunda, in qua vivens anima pœnis inferni cruciatur. Simile apud Ennium de Hannibale, *quem credidit eſſe meum cor*, pro *quem ego credidi eſſe.* Alii, *vivat anima mea*, i. Vita mea conſervetur, Maneam in vita, Non occidar. *Anima* pro *vita* notius eſt quàm ut probari debeat. Licet etiam vertere, *vivet anima mea.*

IDEM.

6 עַד אֵלוֹן מוֹרֶה Schol. ἕως τῆς δρυὸς Μαμβρῆ, *Uſque ad quercum Mambre*] i. ממרא. Verior interpretatio, *uſque ad quercum More.* Oncelos, *uſque ad convallem More.* Hieron. *uſque ad convallem illuſtrem.* Lxx, ἕως τῆς δρυὸς τῆς ὑψηλῆς, עד אלון רם.

8 וַיֶּעְתֵּק A. μετῆρεν, *tranſtulit*] Subintelligitur, *ſe*, aut *tabernaculum ſuum.* Santes, *tranſtulit ſe:* quod Arias mutavit in, *evulſit ſe.* Miror. Hoc non eſt emendare, ſed depravare. ¶ סְדֹם] Alius, ἀπὸ θαλάσσης, *à mari*, alius, ἀπὸ δυσμῶν, *ab Occidente.* Notum ut *mare* pro *Occidente* ponatur. Conſule Obſervationes meas.

9 הַנֶּגְבָּה *ad Auſtrum.* A. νότον δὲ. Sym. εἰς νότον] Νότον δὲ, ut ὑεφνότδε, *in cœlum.* Ergo idem cum illo, εἰς νότον, *in Auſtrum*, ſive *Notum versùs.* Quod Ebraicè diceretur potiùs לנגב. Notant Grammatici He in נגבה & ſimilibus vim habere של Lamed in לנגב. Cæterùm Auſter נגב dicitur à ſiccitate. Nam ea pars mundi ſiccior eſt reliquis, ídque propter æſtum ſolis qui in meridie vehementiſſimus.

10 כִּי כָבֵד הָרָעָב A. ὅτι ἐδέησεν ὁ λιμὸς, *quia gravis erat fames*] Bene ità correxit quod in Lxx ἐνίσχυσεν, i. נבר *prævaluit.*

GROTIUS.

1 *Veni in terram quam monſtrabo tibi*] Dictum Pythagoricum, ἴτε Θεῷ, cujus mentio apud Senecam de Vita beat. c. 15. apud Hippodamum, Epictetum, Arrianum lib. 2. M. Antoninum, Boethium, laudant & ex hoc loco explicant Clemens Alexandrinus Strom. 2. & Ambroſius ad hunc locum.

3 *In te benedicentur univerſæ cognationes terræ*] *In te*, i. per te, *benedicentur*, i. ſumma bona accipient. Hoc autem ideo quia ex Abrahami poſteris erat futurus is qui gentibus omnibus ea bona erat præſtiturus. Vide infrà 22. 18. & 26. 4.

5. *Animas quas fecerant in Haran*] Mancipia quæ ſibi comparaverant. Sic Apoc. 18. 13. ψυχαὶ ἀνθρώπων, *ſervi*; quos poſterior Græcia ψυχάρια vocavit.

8 *Bethel*] πόλις, quales multæ in his libris. Vide infrà 28. 19. ¶ *Ab Occidente habens Bethel*] Et ad eum locum versùs Deum orabat, ut quàm longiſſimè diſcederet à more Chaldæorum, qui ſolem orientem ſuperſtitiosè venerabantur. Contrà Chriſtiani ad Orientem verſi orabant, ad exprimenda loca quædam Scripturæ de Chriſto agentia, tum & ut à Judæis ſe diſcerneret.

11 *Novi quod pulchra ſis*] Sic & Græci, omiſſo illo הִנֵּה נָא, quod audientiam ſibi conciliantis eſt. Malè ergò ex his verbis Hebræi colligunt Saram ante id tempus intactam Abrahamo. Rectiùs notes moleſtam peregrinanti ſarcinam formoſam mulierem.

15 *Et nuntiaverunt principes Pharaoni*] Ut ſolent aulici etiam lenocinio gratiam ſibi Regum quærere. *Pharaonis* autem nomen Ægypti regibus manſit ad tempora Ezechielis; quem vide 32. 2. Fortè hinc inſula *Pharos.* Commune nomen apud Herodotum uni datur φάρος. Scribitur hoc nomen & Φαραγθὼς & Φερεθώτης.

CAP. XIII.

MUNSTERUS.

1 *AD Auſtrum*] Quomodo aſcendit in Auſtrum, cùm ex Ægypto contenderet in Septentrionem? Reſpondet R. S. *Aſcendit ad locum illum ubi priùs tenderat tabernaculum ſuum, qui erat Auſtralis reſpectu terræ Iſrael, ſed quæ tunc erat terra Chnaan.* Et illud quod mox ſequitur, *Erat dives valde.* Hebræi ſic legunt, *erat gravis valde*, ſeu *oneratus*, armentis ſcilicet & pecuniâ.

9 *Si tu ſiniſtram tenueris*] Utitur hîc Hebraiſmus verbis à *ſiniſtra* & *dextra* formatis, perinde ac ſi diceres, *Si tu ſiniſtraveris, ego dextrabo.* Et quod ſequitur, *Planitiem Jordanis*, Kimhi poſt Chaldæum interpretem exponit מישר, ut nos quoque vertimus, *qui eſt* מקום צמחים *locus germinibus & plantis decoratus.*

10 *Sodoma & Gomorra*] Hebræi legunt, *Sedom*, *Æmora.*

18 *Mamre*] Fuit Mamre vir quidam Æmorrhæus, ut ſequenti capite dicitur. Porrò convallis Mamre fuit planities quædam arboribus conſita, quales ante mœnia civitatum plantari ſolent, dicit Gerundenſis. Venit autem dictio אלני ab אֵיל, quod etiam pro מישר *planitie* exponitur, ut ſequenti habetur capite. Eſt & aliud nomen אלון *allon*, quod pro certa quadam arbore ponitur.

FAGIUS.

3 *ET perrexit per profectiones ſuas*] Variè intelligunt hanc locutionem. R. S. ità accipit quaſi Abraham revertens ex Ægypto in omnia illa hoſpitia rurſum diverterit in quæ antea, cùm Ægyptum intraverat, diverterat. Ad hanc ſententiam nonnihil accedere videtur author Latinæ vulgatæ editionis, quî legit, *Reverſúſque eſt per iter quo venerat, à meridie*, &c. Alii ſic accipiunt, quòd rectà perrexerit ac contenderit ad locum Bethel, gratias ibi acturus Domino, qui eum ſalvum ex Ægypto reduxiſſet. Poteſt etiam ſic intelligi, Quòd inceſſerit ſecundùm turmas ſuas, h. e. prout copiæ & turmæ quas ſecum habebat progredi poterant, illis videlicet ſeſe accommodando. Aben Ezra ſentit iſtâ locutione multitudinem turmarum, cum quibus ex Ægypto reverſus fuerat, ſignificari, q. d. *Et inceſſit Abraham cum multis magnísque copiis, à meridie ad Bethel contendendo.*

12 Tetendit

12. *Tetendit tentoria Sodomam usque*] h. e. ut exponit R. S. *Tetendit tentoria pro pecore ac pastoribus suis Sodomam usque.*

13. *Abutebantur divitiis suis*, &c.] Hæc in textu Chaldaico ad verbum ità leguntur, *Homines Sodomæ mali erant in divitiis suis, & peccabant corporibus suis coram Domino valde.* Sensus est; Tametsi abundarent divitiis, tamen non sublevabant pauperum inopiam; sed abutebantur ad fastum, superbiam, crapulam, omnémque vitæ luxum: Dein etiam corpora sua fœdo, impuro, atque illicito coitu & incestu contaminabant; atque ità graviter Deum offendebant. De peccato Sodomitarum habes etiam apud Ezechielem c. 16.

VATABLUS.

1. *AD Meridiem* הנגבה] h. e. ad locum ubi priùs tetenderat tabernaculum suum, qui erat Australis respectu terræ Israel, sed quæ tunc erat terra Chanaan. Vide c. 12. 9.

2. *Dives* כבד] Ad verbum, *gravis.* i. plenus opibus ac divitiis magnis. q.d. Descenderat in Ægyptum pauper, & ex illa reversus est ditissimus.

3. *Perrexítque per profectiones suas* וילך למסעיו] *Reversúsque est per mansiones suas.* ¶ *Usque ad locum* עד המקום] Declaratio est. Vide c. 12. 8. ¶ *In principio,* בתחלה] *initio, priùs, antè.*

4. *Et invocavit, &c.* ויקרא שם ונו] *& invocavit illic Abram in nomine Jehovæ.* Vide c. 12. 8.

6. *Erat substantia eorum multa,* היה רכושם רב] *Opes eorum multæ erant.*

7. *Unde exorta est contentio* ויהי ריב] Ad verbum, *Et fuit rixa.*

8. *Nè nunc* אל נא] *Nè quæso.*

9. *Annon universa terra, &c.* הלא כל הארץ ונו'] q.d. Licet tibi eam partem regionis eligere quæ tibi placuerit: regio ista est capax plurimorum, quòd sit fœcunda & fertilis. ¶ *Si ieris ad sinistram, &c.* אם השמאל ונו'] Ad verbum, *Si sinistram* [sub. *elegeris*] *ego dextrabo: & si dextram* [sub. *elegeris*] *ego sinistrabo,* i. Si delegeris sinistram, ego ad dextram proficiscar: si verò, *&c.* Per *sinistram* intelligit Septentrionem; per *dextram* verò, Meridiem. Chaldæus Paraphrastes vertit, *Si ad Septentrionem,* &c.

10. *Vidit* וירא] *contemplatus est: consideravit,* ו non vertitur. ¶ *Quod tota esset irrigua:* כי כולה משקה] Ad verbum, *quod irrigatio.* i. Quòd scateret tota aquis & amnibus, & ideo amœnissima. ¶ *Ingrediente te in Soar:* באכה צער] i. & ut erat pars illa Ægypti quà itur in Soar, quæ irrigatur tota Nilo.

12. *Et tetendit tabernaculum* ויאהל] Ad verbum: *& tabernaculavit,* si Latinè posset dici.

13. *Ipsi Jehovæ* ליהוה] i. Contra Jehovam, vel coram Jehovah.

15. *Usque in seculum:* עד עולם] i. longo tempore.

16. *Quia si poterit quisquam* אם יוכל איש] *Nam si possit quisquam.* Vel, *ità ut si possit quisquam.* Hyperbole est, acsi dicat, Ità multiplicabo semen tuum ut multitudine æquet pulverem terræ: nemo potest numerare pulverem terræ, sic nec semen tuum numerari poterit.

18. *In Quercubus* באלני] i. in Querceto. Chaldæus Paraphrastes *in planitie.* Vide infrà c. 18. 1.

CLARIUS.

1. *AD Australem plagam*] Quomodo ascendit ad Austrum, cùm ex Ægypto contenderet in Septentrionem? Respondent, eum ascendisse ad locum illum ubi priùs tetenderat tabernaculum suum, qui locus erat Australis respectu terræ Israel, sed quæ tunc erat terra Chanaan.

3. *Reversúsque est per iter quo venerat*] In Hebræo est, *Et ivit per profectiones suas.*

7. *Chananæus & Pherezæus habitabant in terra*] Redditur ratio cur non possent habitare simul. Sustinuisset, inquit, utrosque terra illa, nisi etiam alii populi eandem occupassent.

9. *Si ad sinistram ieris*] Utitur hîc Hebraismus verbis à *sinistra* & *dextra* formatis, perinde ac si diceres, *Si tu sinistraveris, ego dextrabo.*

18. *Convallem Mamre*] Fuit Mamre vir quidam Amorræus. Convallis Mamre fuit planities quædam arboribus consita.

DRUSIUS.

5. וּבָקָר וְאֹהָלִים * *καὶ βόες, καὶ σκηναὶ, & boves, & tabernacula*] Habetur hoc & in editione Romana. Sed in libris veteribus κτήνη pro σκηναὶ, i. *jumenta.*

GROTIUS.

7. *UNde facta est rixa inter pastores*] Dicæarchus apud Porphyrium 4. de Abstinentia, ubi vetustissimam pastorum vitam describit, Ἦσαν γὰρ ἀξιόλογα κτήματα τῶν ὑπαρχόντων. οἱ μὲν δὴ τὸ περιλίδες φιλοτιμίαν ἐπιεῦντο, ἀφορίζόμενοί τε καὶ διακαλοῦντες ἀλλήλους, οἱ δ' δὴ τὸ φιλοπολέμου. Musonius maximè ait convenire philosopho vitam pastoralem.

9. *Ecce universa terra coram te est*] *Major dividat, minor eligat,* lex vetus. ¶ *Si ad sinistram*] i. ad Septentrionem. ¶ *Ad dextram*] i. Meridiem versùs. Ità Chaldæus, ex familiari Hebræis & eorum vicinis locutione. Non enim illi erant Aristotelici, quibus Ortus est dextrum, Occasus sinistrum, Polus, Australis sursum, Septentrionalis deorsum. At Ægyptiis Septentrionalia fuisse dextra docet nos in Iside Plutarchus, Australia læva, Orientalia anteriora, Occidentalia posteriora.

10. *Sicut paradisus Domini*] Sicut Mesopotamia. Hæc enim & Ægyptus terræ sunt fœcunditatis eximiæ.

11. *Ab Oriente*] Sic & Græci, ἀπὸ ἀνατολῶν. Sed notandum particulam מן Hebræis sæpe poni pro præpositione *versùs:* ut suprà 2. 8. 1 Sam. 14. 5. 2 Sam. 2. 2. collato huic loco altero 1 Par. 13. 6.

16. *Sicut pulverem terræ*] Sic Græci, ὅσον κόνις, & ψαμμακόσια.

17. *Surge & perambula terram*] Dicis causâ possessionem sume. Possessio *ambulando* significatur, l. *possideri* §. 1. de acq. poss.

CAP. XIV.

MUNSTERUS.

1. *ÆLasar*] Vulgata editio habet, *Pontus.* Quæ tamen regio longè distat à terra Chnaan, idque ad Occidentem; cùm terræ aliorum regum ad Orientem sint sitæ, puta Sinear & Elam juxta Babyloniam. Non igitur Ælasar potuit esse Pontus, sed alia quædam regio aut civitas, Orientalibus regnis vicinior; Sicut & *terram gentium* Hebræi putant esse provinciam in Oriente vicinam Elamitarum & Sinearitarum provinciis.

3. *In valle Siddim*] Errat hîc Steuchus, qui pro *valle amœnissimorum agrorum,* putat vertendum, *vallem desertam & devastatam;* cùm *Siddim* non per Jamin punctum, sed cum Smol scribatur, & Chaldæus textus quoque habeat חקליא, quod significat *campos & agros.* Nec obstat quod sequitur, *Ubi est mare salis;* quia illo tempore quo reges illi bellum inierunt Sodoma nondum fuit subversa, nec tunc fuit ibi mare illud salsum; sed tempore quo Moses hanc historiam scripsit, jamdiu vallis illa amœna & Paradisi speciem præ se ferens in mare salsum fuit versa. Solus Aben Ezra exponit pro loco ubi סיד, i. *calx,* parabatur. Quod autem sequitur, *Horæum in montanis,* Hebræi legunt, *Horæos in monte suo Seir,* seu ut Chaldæus vertit, *Horæos, quorum mons erat Seir.*

7. *En Mispat*] Nomen est loci, quod interpretatur *oculus,* vel *fons judicii.* Et quod sequitur, *Omnem regionem Amalekitæ,* poterat etiam verti, *Omnem agrum,* &c. Et quanquam Amalek nondum tunc fuerit natus, vocat tamen Moses regionem illam illo nomine quo diebus suis appellabatur.

10. *Plena puteis*] Heb, *Vallis Siddim erat putei bitu-*

minis. Et, ut aliis placet, ex puteis illis accipiebant cæmentum pro ædificiis.

13. *Hebræo*] De hoc nomine vide suprà cap. 11.

14. *Expedivit*] Radix verbi Hebraici est ריק, quod significat *educere gladium, evaginare.* Vel, ut Aben Ezra exponit, *dedit eis arma bellica.* Chaldæus habet, וזריז, *Et accinxit adolescentes suos.* Sunt autem חניכים qui assuefacti & instructi sunt in militia vel alia quapiam arte. Et quod sequitur, *Divisus est super eos*, ambiguum sensum habet in Hebræo. Gerundensis sic putat intelligendum, *Insecutus est eos usque in Dan cum toto exercitu suo. Et cùm nox irrueret super eos, divisit turmam suam in duas vel tres partes, & ipse sumptâ unâ parte persecutus est hostem, & stravit illum.* R. S. ferè idem sentit, qui sic exponit hunc locum, *Cùm nox irruisset, & hostes à se invicem dividerentur, divisit & Abram exercitum suum, & repentè irruit super eos*, &c.

17. *Vallis regis*] Onkelos dicit quòd erat locus & stadium ubi reges ludebant & sese exercebant.

18. *Rex Salem*] Gerundensis; *Ipsa est Hierusalem, quæ jam hominibus innotescere cœpit quòd ad Dei cultum esset deputanda. Et quòd Malkisedek panem & vinum fassis ex itinere protulit, voluit Deus hoc indicio significare ipsi Abram, quòd illic semen suum esset oblaturum decimas & sacrificia, atque benedicturum Domino.* Hæc ille. D. Paulus in Epist. ad Heb. c. 7. aliud mysterium in hoc sacerdote Malkizedec & oblatione ejus agnovit; *Fuit rex, fuit & sacerdos Dei altissimi; protulit panem & vinum:* omnia in figura Christi, qui est *Sacerdos in æternum secundùm ordinem Malkizedec*, Psal. 110. Et quod subditur, *Benedixitque ei*, sensus est, Laudavit & virtutem ejus commendavit. Et quando rursum subditur, *Qui tradidit hostes tuos*, verbi radix est מגן, & non נגן, *protexit.* Quod vulgata editio me annotare coegit. Item quod sequitur, *Si à filo*, Aben Ezra sic exponit, *Si à filo quo sartores vestimenta consuunt, usque ad corigiam, qua est* עור הקושר הנעל, i. *pellis calciamentum constringens*, &c.

FAGIUS.

3. IN *planitie agrorum*] Sic appellata fuit hæc planities quòd multos haberet agros aratos. Aben Ezra vocem Hebraicam שדים non à שדה *Sadeh*, quæ *agrum cultum* significat, deducit, sed à שיד, quod *calcem & bitumen* significat, quòd hæc vallis multum bituminis habuerit; sicut & postea sequitur, quòd multi putei bituminis ibi fuerunt. Ibi postea quoque eversâ Sodomâ, collectum est mare Salsum, quod *à sale* qui mixtus fuit pluviæ cœlesti, quâ Sodoma perdita & eversa fuit, nuncupatum fuisse Hebræorum quidam arbitrantur. Profani authores *mare mortuum* vocant, quòd nihil vivum præter bitumen gignat.

7. *Ubi dirimebantur lites judicio*] Sensum ipse expressi. Nam Chaldaica ad verbum sic habent, *Et reversi venerunt in planitiem divisionis judicii.* Ità enim locus iste nominatus fuit a judiciis & causis forensibus, propter quas incolæ ejus regionis ibi conveniebant, sicut etiam R.S. Onkelum explicans, in suo commentario meminit.

17. *In vallem planam ubi erat locus exercitii regii*] Ità appellata fuit, quòd nullis arboribus aliisque obstaculis impedita esset, sed tam plana ut regiis exercitiis apta & deputata esset. Chaldaica ad literam ità habent, *In planitiem vacuam. Ipse erat locus stadii regis.*

18. *Protulit panem & vinum*] Referunt Hebræi, moris fuisse, redeuntibus è bello & victoriâ potitis pane & vino refocillandi causâ obviàm ire, eósque ità excipere. Cujus rei etiam alio in loco Scripturæ exemplum habemus, nempe Judic. 8. ubi Gideon cæsis Midianitis, insectando qui supererant séque in fugam dederant, ad viros Succoth dicebat, *Date, Quæso, populo qui me comitatur massas panum; quoniam fatigati sunt: & ego persequar Zeba & Zalmuna reges Midian. Et responderunt principes Succoth. Nunquid manus Zeba & Zalmuna jam est in manu tua, ut tradamus exercitui tuo panes?* His conveniunt quæ & Fl. Josephus in hunc scribit locum, *Ministravit autem*, inquit, *Melchisedech Abrahami exercitui xenia, & multam abundantiam rerum opportunarum simul exhibuit, & super epulas eum collaudare cœpit, & benedicere Deum, qui ei subdiderat inimicos.* Hæc ille.

20. *Unum ex decem*] Chaldaismus est, pro *De decimis dedit ei unam partem*, hoc est, *Decimas dedit ei*, ut habet veritas Hebraica.

22. *Levavi manus meas per orationem coram Domino*, &c.] Horum verborum duplex potest esse sensus. Vel quòd Abraham, insectaturus reges qui fratrem ex Sodomis abduxerant, priùs ardentem orationem ad Dominum fuderit, quâ, si Dominus victoriam concederet, juramento se obstrinxit, nihil se de bonis illorum accepturum, sed tantùm homines quos captivaverant esse erepturum; atque hæc nunc commemorare Melchisedecho. Vel quòd præsente jam Melchisedecho juraverit, se planè nihil de bonis illius recuperatis accepturum, adhibitâ simul causâ, ut in textu commemoratur. Nota idiotismum, *levare manum*, pro *jurare*, Modus enim rei pro ipsa re ponitur.

VATABLUS.

1. FIlit autem *in diebus* ויהי בימי] *Accidit autem tempore*, &c. h. e. tempore quo regnabant isti. ¶ *Sinar* שנער] i. Babylonis, ut vertit Chaldæus Paraphrastes, quæ priùs dicta fuit *Sinar.* ¶ *Regis Gentium* מלך גויים] i. qui dominabatur Gentibus: vel, potiùs Rex ejus urbis aut provinciæ quæ vocabatur *Gojim.* Reges vocat hîc Moses quoscunque qui in oppido aliquo & mediocri hominum cœtu primatum tenebant.

2. *Fecerunt* עשו] *Ut facerent.* ¶ *Ipsa* est *Soar* הוא צוער] i. quæ postea dicta est *Soar.* Per occupationem enim hîc dicitur *Soar* sive *Segor*, & paulò pòst; quum postea sic nominata fuerit, c. 19. 22.

3. *Conjuncti sunt*, חברו] *conjunxerunt.* Sub. *copias.* Alii, *congregati sunt. Convenerunt.* ¶ *In valle Siddim*, אל עמק השדים] *in valle campestri.* Ità Chaldæus Paraphrastes Doctus inter Hebræos dicit שדים significare *agros aratos.* Quidam vertunt, *in Emec-hasiddim*, qui *nunc est mare salis.* Mare mortuum notat.

4. *Defecerunt*: מרדו] sub. *ab eo.* i. Negaverunt tributum quod persolvere solebant. Alii, *rebellaverunt.*

5. *Et Reges qui* erant *cum eo*, והמלכים אשר אתו] i. unà cum Regibus sociis.

6. *Et Horæos* ואת החרי] Singul. pro plur. Horæi, qui se receperant in montem suum, nempe in Seir. ¶ *Usque ad planitiem Paran*, עד אל פארן] *usque ad Elparan.* ¶ *Super desertum*: על המדבר] Chaldæus Paraphrastes, *vicina deserto.*

10. *Plena erat puteis cementi*: מארות באורת חמר] Ad verbum, *putei putei bituminis.* i. Scatebat puteis sive scrobibus unde extrahebant bitumen. ¶ *Et ceciderunt ibi*: ויפלו שמה] Quidam exponunt cecidisse in puteos; quod verisimile non est, quum locorum ignari non essent. Alii dicunt servandæ vitæ causâ illuc delapsos esse. Videtur autem dicere Moses, tam formidabiles illis fuisse hostium gladios, ut non dubitarent se præcipites jacere in foveas. Subjicit enim continuò pòst, qui salvi evaserant, fugisse in montes, unde periisse colligimus qui in foveas corruerant.

13 *Quidam qui evaserat* הפליט] Ad verbum, *evasor*, i. unus ex illis qui evaserant. ¶ *Qui* tum והוא] Ad verbum, *& ipse.* ¶ *Hi enim, &c.* והם וגו'] Ad verbum, *& hi viri fœderis Abram.*

14 *Frater suus*, אחיו] i. nepos suus ex fratre. ¶ *Et armavit pueros suos.* וירק את חניכיו] *& armis instructos eduxit tyrones suos*, i. pueros quos (ut quidam volunt) instruxerat arte bellicâ, ac etiam Lege Divinâ. ¶ *Pueros domus suæ*, ילידי ביתו] i. vernaculos.

15. *Et divisit sese in eos* ויחלק עליהם] *Quumq; divisisset sese in eos*, i. copias suas in duas partes, assumptâ alterâ turmâ irruit in eos. Alii vertunt, *Quumq; subduxisset* (vel *separasset* se) *ab aliis.* ¶ *A læva Dammesec*, לדמשק

משמאל לרמשק] Chald. Paraph. *in parte Septentrionali respectu Dammesec.*

17 *Ipsa est* היא] i. quæ postea dicta est. Quidam subauditis pauculis vertunt, *in eum locum qui dicebatur Emec-save, qui postea dictus est Emec-hamelech.*

18 *Protulit panem & vinum:* הוציא לחם ויין] i. lassum & famelicum exercitum regiâ liberalitate refecit. Neque enim exponendum est, ut vulgò, ipsum protulisse panem & vinum ut offerret Deo in gratiarum actionem; quòd Sacerdos esset, nam duo dicit quæ necessariò distingui debent, ipsum Melchi-sedec fuisse Regem & Sacerdotem. Quòd esset Rex, Abram ac ejus comites accepit hospitio, atque aluit pane & vino. *Panis* nomine intellige omne cibi genus. Quòd autem Sacerdos, benedixit jure sacerdotii, & decimas ab eo recepit. Vetus autem hic mos fuit, ut qui reges erant simul sacerdotio fungerentur.

19 *Benedixit ei* ויברכהו] Ad verbum, *Et benedixit ei:* quia pendet hic versus à posteriore parte versûs præcedentis, ו non est vertendum: ut dilucidior sit sensus. Quomodo Sacerdotes jussi sint benedicere populo, vid. Num. 6. 23. ¶ *Benedictus Abram Deo altissimo* ברוך אברם לאל עליון] i. benedictus apud Deum altissimum. Melchisedec confirmat ratámque facit Divinæ vocationis gratiam sancto Abræ quem benedictum Dei vocat, æterni fœderis respectu: acsi diceret quasi hæreditario jure residere Dei gratiam in una familia & gente, quòd unus Abram ex toto mundo selectus esset. ¶ *Possessore* קונה] *Domino*, sic paulo post, v. 22.

20 *Et benedictus Deus altissimus* וברוך אל עליון] sub. *sit* vel *est*, q. d. Dignus est ut laudetur ab omnibus Deus altissimus. ¶ *Dedit itaque ei* ויתן לו] i. Dedit Abram ipsi Melchisedec. Sunt qui intelligant datas fuisse decimas Abræ: sed aliter Apostolus, qui docet in lumbis Abræ decimatum fuisse Levi, quum Abram præstantiori Sacerdoti decimas obtulit, Heb. 7. 8.

21 *Animas, & substantiam* הנפש והרכוש] Sing. Heb. pro plur. *animam, & substantiam*, pro, *animas, & divitias. Animas* verò intelligit personas & homines captivos.

22 *Levavi*, הרמתי] Præt. Heb. pro præs. *Levo*, i. sublatâ manu juro per Dominum.

23 *Si à filo* אם מחוט] Eclipticam jurandi formam habent Hebræi, in qua subaudienda est pœnæ imprecatio. Alibi, ut 1 Sam. 14. 44. & aliis locis, plena expressio occurrit, *Hoc faciat mihi Dominus, & hoc addat.* Quia tamen horrendum est incidere in manum Dei viventis, quo major in juramentis colatur religio, abrupta ista locutio homines admonet ut secum reputent quid agant; perinde enim est acsi manum sibi injicerent, ac resisterent in medio sermonis cursu. ¶ *Nè dicas*, ולא תאמר] Ad verbum, *& non dices*, i. neque committam ut posthac dicere possis.

24 *Præter ea tantùm* בלעדי רק] *His tantùm exceptis.* Ad majorem exceptionem utitur duabus dictionibus idem significantibus. Non vult suam liberalitatem sociis damnosam esse. ¶ *Pueri*, הנערים] i. milites isti.

CLARIUS.

5. *Zuzim cum eis*] Vel potiùs, *Zuzim in Ham.* Quod approbat Hieronymus, & dicit LXX fuisse deceptos similitudine literarum ח & ה.

7. *Ad fontem Mispat*] Vel. *ad En-Mispat:* quod est *oculus*, vel *fons, judicii.* ¶ *Regionem Amalechitarum*] Quanquam Amalech nondum tunc fuerit natus, vocat tamen Moses regionem illam eo nomine quo diebus suis appellabatur.

10. *Puteos multos bituminis*] Videtur ob eam tantùm causam horum puteorum fecisse mentionem, quòd mox ait duos reges ibi cecidisse, i. temere in loca illa periculosa incidisse.

13. *Abram Hebræo*] Quasi diceret. *Abram trajectori*, quia trans flumen venerat. Sic & LXX περάτην appellant. Vox est ab *Heber* derivata, ut suprà diximus.

17. *Vallis regis*] Ferunt locum fuisse & stadium ubi reges ludebant & sese exercebant.

18. *Rex Salem*] Ipsa est Hierusalem, quæ jam tum hominibus innotescere cœpit, quòd ad Dei cultum esset deputanda. Et quòd Melchisedech panem ac vinum lassis ex itinere protulit, voluit Deus hoc indicio significare ipsi Abrahæ, quòd illic semen suum esset oblaturum decimas & sacrificia, atque benedicturum Domino.

20. *Quo protegente*] In Hebræo est, *qui tradidit hostes tuos in manum tuam.* ¶ *Et dedit ei decimas*] Ambigua quidem locutio, quis cui decimas dederit. Sed Paulus explicat; nimirum junior seniori, Abram sacerdoti.

22. *Levo manum meam ad Dominum*] Modus jurandi est.

23. *A filo usque ad corrigiam*] Quidam sic exponunt; *A filo, quo sutores vestimenta consuunt, usque ad corrigiam, quæ est cutis calceamentum constringens*, &c. Alii sic, *A filo, vel vitta scilicet capitis, usque ad corrigiam calceamenti; à capite ad pedes, à maximo ad minimum.*

DRUSIUS.

1 THadal *regis gentium*] Apparet regionem fuisse cujus incolæ peculiariter Gojim, i. *gentes* dicebantur. Quænam autem ea regio fuerit, incertum. Suspicatus aliquando fui de Galilæa gentium, quæ sic dicta quòd à gentibus incolerentur, quasi *regio gentium.* Nam גליל, quod reddunt *Galilæa*, significat *limitem*, unde גליל גוים quasi *terminus* aut *limes*, i. regio, *gentium. Terminus* enim pro *regione* poni amat. Magis hoc mihi placeret, si constaret antiquitus eos populos ità vocatos fuisse. Nam imbibi *gentium Galilæam* dictam fuisse respectu alterius Galilææ, in qua Israelitæ habitabant, quæ *Galilæa superior* etiam dicitur, ut illa *Galilæa inferior*, vicina Tyro ac Sidoni urbibus celeberrimis. Quidam hìc legunt, *Regis gentium aliarum*, videlicet ab illis quæ memoratæ ibi fuerunt. Cave spernas. Nam *alius* interdum desideratur, ut Gen 36. 6. *ivit in terram*, sub. *aliam.* Contrà *alius* valet, *Deus alius*; & intelligitur, *alius à vero*, unde, *alium munerent*, Psal. 16. 4. Hæc scribenti venit in memoriam editio Symmachi vetusti interpretis, quæ non est omittenda meo judicio. Notatur autem ex v. 9. hujus capitis, Θαδγαὰλ βασιλέα Σκυθῶν, *Thidgal regem Scytharum:* ubi in Scholio μεμφυλίας, quod in idem ferè recidit. Nam φυλὴ sive φῦλον *gens.* Notum ut populus ille variarum gentium multitudine semper abundaverit, etiam tempore Abrahami, ut mirum non sit si communi nomine *gentes* vocentur.

5 Cham unus è filiis Noe nomen dedit Ægypto, quæ ab eo dicta fuit *Ham.* Hieronymus Quæst. in Genesin, *Ægyptus usque hodie Ægyptiorum linguâ Ham dicitur.* Parùm refert *Cham* an *Ham* scribas, nisi quòd Ham alius locus sit qui memoratur Gen. 14. 5. *& Zuzim in Ham*, ubi הם scriptum per aspirationem simplicem. Quanquam Hieron. olim legerit חם per duplicem, quomodo scribitur *Ham* quando Ægyptum significat; quæ sic appellata à Cham filio Noe, ut diximus. Verba Hieronymi hac de re sunt, בחם, *pro quo* LXX *dixerunt*, ἅμα αὐτοῖς, cum eis, *putaverunt scribi per He, ducti elementi similitudine; cùm per Heth scriptum sit.* בהם *enim, dùm per tres literas scribitur, si mediam He habet, interpretatur*, in eis: *si autem Heth, ut in præsenti, locum significat, i. Ham.* Imò in præsenti per He scriptum significat locum, & legitur Beham, in *Ham*; non Bahem, quod proprie sonat, *in eis.* Res est, non conjectura. Ham ergò locus est in quo Zuzim commorabantur: Ham verò, quando scribitur per Heth in medio, Ægyptus, quæ & *Cham* dici potest, unde χημία *Chemia* priscum nomen Ægypti. Sic enim certè sacerdotes Ægyptiorum eam nominabant; testis Plutarchus lib. De Iside & Osiride. Ejusdem originis est χημεία, quam Suidas definit esse ἐργαστικὴ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, *artificiosum argenti & auri apparatum:* unde *Alchemia*, præpositio, ut fit, articulo Arabico. Sic *Cherus* vel *Cheros*, & *Alcherus* vel *Alcheroe*, ricinus, quæ & *Palma Christi*, Ebraicè apud Jonam

prophetam

prophetam קיקיון dicta, & in Thalmud קיק Kik, unde κίκι Dioscoridis, & *oleum cicinum*, i. ricinium. Diximus priscum nomen Ægypti *Chemia* originem habere ab Ham sive Cham. Nam ità promiscuè scribebant, ut *Hermon* & *Chermon*, *Hebron* & *Chebron*, *Hesron* & *Chesron*. Sanè literam Heth, quæ aspiratio duplex est, modò exprimebant per χ Græcum. hoc est *c* aspiratum, modò per *h* simplex. Vide Alphabetum meum vetus.

19 *Possessori cœli & terræ*] Qui possidet cœlum & terram. Lxx. ὃς ἔκτισε, & Hieron. *qui creavit*. Aliud *possidere*, & aliud *creare*: tamen interpretes confundunt, ut Prov. 8. 22. *Dominus possedit me initio viæ suæ*. Lxx ἔκτισε, i. *creavit*, ὁ υἱὸς, *genuit me*. Nam *creare* usurpant pro *gignere*, quod Latini autores dicunt *procreare*, & interdum *creare*: unde Virgilius, *Sulmone creatos*, i. genitos. Huc refer, *Pater tuus possessor tuus*. Nam Israel ex tribus possessionibus, quarum mentio in literis mysticis: altera est, cœlum ac terra; tertia, ipsa Sapientia, quam *acquisivit* sive *possedit*, h. e. genuit, ab omni ævo. De fœmina etiam dicitur Gen. 4. 1. *Possedi virum cum Domino*, i. peperi. Nam fœmina parit quem vir gignit. Vide quæ scripsimus ad illum locum. Hujus loci est, *plena est terra possessione tuâ*, i. rebus à te possessis aut creatis. Nam in codicibus Græcis est ἢ κλίσεώς σου, nisi legendum ἢ κλήσεώς σου. Sic apud Salomonem quidam legunt ἔκλησε, i. *possedit* sive acquisivit. Nam proclivis sanè lapsus de una litera in aliam. Aquila certè olim vertit eo loco ἐκλήσατο.

22 *Sustuli manum meam ad Dominum Deum supremum*] Tollit manum & qui precatur & qui jurat: Illud expressit interpretatione suâ Oncelos; hoc Jonathan, quod probo. Tollebant autem utrámque manum in cœlum, quod הרים dicunt, Dan. 12. 7. *Sustulit dexteram suam, & sinistram suam in cœlum, & juravit*. & נשא Deut. 32. 40. *Nam levabo manum meam ad cœlum, & dicam, Vivo ego in seculum*. Hinc illustrabis Davidem Psal. 106. 26. *& levavit manum suum eis*, i. juravit eis. Vide sis Augustinum Locutionum l. 1. p. 68.

IDEM.

1 מֶלֶךְ אַלָּסָר A. βασιλέως Πόντου, *regis Ponti*. Sym. Σκυθῶν, *Scytharum*] Interpres Vulg. *Arioch rex Ponti*, quod hinc accepit. In Ebræo, *regis Ellasar*. Id immutatum reliquerunt Lxx & Oncelos. Jonathan habet מלכא דתלסר *rex Thalsar*, nisi vitium in scriptura. Idem paulò antè, *Fuit in diebus Amraphel. Is est Nemrod, qui jussit ut projicerent Abramum in ignem, idem est rex Ponti*. Procopius Gen. 15. p. 123. *Sym. interpretatus est* Ellasar *Pontum*; Elam, *Scythas*; Gentium, *Pamphyliam*. *Thalasar* habetur in Jonatha & vers. 9. qui locus tollit omnem dubitationem de menda.

מֶלֶךְ שִׁנְעָר Jonathan, *rex Ponti*. Sic etiam Jerosolymitanus interpres vers. 9. מלכא רפונטוס, quem, ut vidimus, cum Nemrodo confundunt. Dictus interpres eodem in loco retinet *Ellasar* cum Oncelo & aliis. מֶלֶךְ עֵילָם Sym. Σκυθῶν, *Scytharum*, si non fallit Procopius. מֶלֶךְ גּוֹיִם idem, *rex Pamphyliæ*. Oncelos & Jonathan, *regem populorum*. In Genesi magno, גוים *locus ità dictus, quòd eò convenissent quàm plurimæ nationes quæ regem constituerunt super se, nomine Thadal*. Id Jonathan ἑλυμολογεῖται, רמאה כתעלא *fraudulentus ut vulpes*. Nam תעלא *vulpes*. Quorsum hæc? nempe quia lux aliqua hinc Symmacho, qui fortasse in mente habuit nomen φυλὴ, quod interdum *gentem* denotat, ut *Pamphylia* sit regio à variis gentibus & nationibus culta ac habitata: expende: Nam nihil adfirmo.

3 חָבְרוּ A. ζωήλασον, *coiverunt, congressi sunt*. Sym. συνῆλθον, *convenerunt* Vel, *conjuncti sunt*: quod in Sante. Arias maluit, *convenerunt*. Mihi illud magis probatur.

הַסִּדִּימָה A. τῶν περιπολίων. Th. τῶν ἀλσῶν] Hieron. Quæst. in Gen. *Seddin, Aquila,* τῶν περιπολίων. *Theod.* τῶν ἀλσῶν, *amœna nemora significantes*. ¶ Περιπολίων] *quæ circumcirca campestria erant*. Nam πολιὸς, *campestris*. Oncelos, *in planitiem agrorum*. Jonathan, *paradisorum*. Sic etiam autor Jerosolymitanæ. ¶ Ἀλσῶν] Vetus interpres, *in vallem sylvestrem*. Τῶν περιπολίων reddi potest, *eorum qui campestria* seu *campos* aut *planitiem incolunt*. Porrò in edit. Rom. scriptum περιπόλιον, cum accentu in penult. Suprà 2. 15. בגן עדן Sym. ἐν ἀλσῷ τῆς ἄλσης. Vide quæ scripsimus ad illum locum. Libet ariolari. Quid si ἁλῶν, i. *salis*? Sanè οἱ ὁ. τὴν φάραγγα τῆς ἁλυκλῶ, cogitemus ampliùs.

10 5 אֶת רְפָאִים A. ῥαφαεὶμ, *Raphaim*] Sic etiam interpres Vulg. Antea erat in Lxx τοὺς γίγαντας. Thargum Onceli & Jonathæ גבריא, i. gigantes. Nec aliter editio illa quæ ab Urbe nomen habet, quam Jerosolymitanam vocant. Glossa Philonis, *Raphaim*, *gigantes*. Atque hinc proverbiale את רפאים, *Ad gigantes*, de quo aliás.

6 עַד אֵיל Schol. ἕως δρυὸς, *usque ad quercum*] Lxx ἕως τῆς τερεβίνθου, *usque ad Terebinthum*: אֵיל aliis est *quercetum*, aliis *planities*. Sunt autem qui *planitiem* interpretantur, Oncelos, Jonathan, & autor Jerosolymitanæ; item R. D. Ebræus Salomo arbitratur vertendum, *usque ad Elpharam*: quod mihi non admodum displicet. Risi nuper albis dentibus: Nam quis non rideat interpretem qui vertit, *usque ad arietem Pharam*? Tales doctores ipsis pueris se ridendos propinant. Non est omittendum scholion quod in edit. Rom. ad hunc locum, ἡ πόλις ἄνωθεν τῆς Ἰωϐ, ex quo illustrabis Hesychium Lexicographum, Τερέβινθος, πόλις Ἰωϐ, *terebinthus, civitas Jobi*.

9 מֶלֶךְ גּוֹיִם *Rex Gentium*. Sym. Σκυθῶν. Schol. Παμφυλίας, Pamphyliæ (Vide Procop. Gen. 15. p. 125.] Σκυθῶν suprà אלסר idem Σκυθῶν. Vereor ut peccatum sit in exscribendo. Ubi, inquies? potiùs illîc quàm hîc. Quod tamen arbitrarium esse volo, nolo sit certum. ¶ מֶלֶךְ שִׁנְעָר Schol. Πόντου, *Ponti*] Lxx, βασιλέα Σεναάρ. Oncelos, *regem Babylonis*. Jonathan, *regem Ponti*. Sic etiam editio Jerosolymitana.

13 הַפָּלִיט Sym. διαφυγόντων τις, *unus ex iis qui effugerant* vel *evaserant*] Interpres Vulg. *unus qui evaserat*: διαφεύγω *effugio, evado*. ¶ הָעִבְרִי A. περαίτης. Sym. τῷ ἑβραίῳ, *Ebræo*] Περαίτης idem quod περάτης. Est autem περάτης, *transitor*. Acacius, ἀντὶ τοῦ Αβραὰμ τῷ Εβραίῳ, Αβραμ τῷ περάτῃ, Εβραῖος γὰρ περάτης ἑρμηνεύεται, *Pro Abram Ebræo, Abram Transitori, Ebræus enim Transitorem interpretatur*. Diodorus, Περάτην καλεῖ τὸν Αβραμ, ὡσανεὶ πλεῖον οἰκοῦντα τῆς Ιορδάνου, Imò quòd Euphratem trajecerit. Schol. Αβραμ τῷ περάτῃ. τοῦτο παρὰ τῷ ἑβραίῳ κείμενον ἴσως εὑρεῖν (aliàs ἑβρεῖ) ὁ γὰρ Αβραὰμ ἐκ τῆς Χαλδαίων χώρας εἰς τὴν Παλαιστίνην ἦλθεν, τὸν Εὐφράτην πλησιόν διαβάς. Vel potiùs quòd ex posteris Eber esset; unde *Ebræi* appellati. Theodoretus hîc in mendo cubat. Nam ubi codices vulgati, Εβρα γὰρ τῇ Συρων φωνῇ, ὅπερ Εὐφράτης ἑρμηνεύεται, legendum videtur, Εβρεὶ γὰρ τῇ Συρων φωνῇ ὅτις περάτης ὀνομάζεται. Nam Euphrates פרת dicitur. Fortean φαῦλοι culpa exscriptorum in Εβρα mutavit. Nihil temere statuendum. Sequitur ibidē, Αβραμ τῷ περάτῃ. τοῦτο παρὰ τῷ ἑβραίῳ κείμενον ἴσως ἐβρεῖ τὸ γὰρ ἐβρεῖ ὑπελλωλιζόμενον ἑβραῖος γίνεται. [Hoc scholion sumptum est ex Theodoreti quæst. 32. in Genesin] ¶ Τῷ Εβρείῳ] Melior interpretatio. Nam περαίτης potiùs עוברי sive עֹבֵרִי diceretur.

21 הַנֶּפֶשׁ A. τὰς ψυχὰς, *animas*] Sic & Oncelos, נפשתא. Jonathan habet, *animas virorum populi mei quos reduxisti*, Lxx δός μοι τοὺς ἀνδρας, *da mihi viros*.

23 מְחוּט A. ἀπὸ ῥάμματος, *à filo*. Sym. νήματος, *filo*] Utrumque *filum* denotat aut σπαρτίον. Augustinus in libris locutionum legit σπάρτον, & indè fluxisse ait in Lat. interpretationem ut legeretur *à sporto*. ¶ Ῥάμματος] Jud. 16. 12. מחוט, Lxx ὥσει ῥάμμα· hîc habent ἀπὸ σπαρτίου quod interpretantur *à filo*, Ergò ῥάμμα & σπαρτίον & νῆμα synonyma sunt, nisi quòd σπαρτίον magis *funiculum* designat. Locus hic ità verti posset, ἀπὸ ῥάμματος ἢ νήματος ἕως ἱμάντος τοῦ ὑποδήματος, *à filo usque ad corrigiam*

rigiam calcei. Priùs erat in Lxx, ἕως Ϛρυφατῆρος, & in scholio, ἢ ἱμάντα τῦ ὑποδήματος, *corrigiam calceamenti.* Est autem proverbiale, quod explicamus suo loco. Vide sis Proverbia mea.

GROTIUS.

1. *Arioch rex Ponti*] Ità Aquila. In Hebræo אלסר, qui videntur esse Elisari in Arabia Ptolemæo nominati. ¶ *Rex Elamitarum*] Vide suprà 11. 22. & annotata à nobis ad lib. de V. R. C. ¶ *Rex Gentium*] i. convenarum, cui respondet vox Græca hîc à Symmacho posita, παμφυλίας. Putem autem hos convenas fuisse in Syria Palæstina, ubi Galilæa postea, ídque argumento loci Jos. 12.23. Adde quæ ad Matth. 4.15. Vide quàm vetus sit Reges majores minoribus negotium facere, ut balænæ faciunt piscibus.

3 *Mare salis*] Sic Plutarchus de alia terra in libro de Virtutibus virorum & mulierum, τῶν τὸ πρῶτον ὑγρωθῆναι ἁλμυρίδα, καὶ διεφθάρθαι παντάπασι τὴν γῆν πικρᾶς γιομένης. Confer Deut. 29. 23.

4 *Recesserunt ab eo*] Pertæsi servitutis.

5 *Raphaim*] Græci, τοὺς γίγαντας, Chaldæus, גבריא. Vide suprà 6. 4. Erant hi homines latrocinantes, quales illi Arabes & Chaldæi Job. 1. ¶ *Zuzim*] Ex Hebræo, ut nos nunc legimus, זוזים. At Lxx legerunt ἰσχύοντα ἰσχυρά. ¶ *Cum eis*] בהם. Sic & Græci, ἅμα αὐτοῖς. Chaldæus autem ut nomen loci accepit, & Syriacum in morem productâ terminatione extulit בהמתא.

6. *Ad Campestria Pharan*] Quæ sedes postea Jobi fuisse creditur.

7. *Ad fontem Mispath*] Apud quem judicia inter vicinos exercebantur. Id sonat vox Hebræa; & sic interpretantur Chaldæus & R. S.

13. *Et ecce unus qui evaserat*] Ex prælio scilicet, ut Job. 1. 15, & 17. Lxx ὁ ἀνασωθέντων τις. Symmachus, ὁ διαφυγόντων. At Rabbini, homines nimis sæpe ridiculi, hunc aiunt fuisse Ogum gigantem beneficio magnitudinis suæ servatum è diluvio, è cujus posteris fuerit ille Ogus memoratus Num. 21. 33. & alibi. ¶ *Abram Ebræo*] Bene Græci, τῷ περάτῃ, Aquila, περαίτῃ. Non enim, ut multi existimant, ab *Hebero* id nomen, cùm tot alii parentes interfuissent; sed ità dictus Cananæis eorúmque vicinis Abraham, quòd ex locis Transeuphratensibus venisset. ¶ *Pepigerant fœdus cum Abraham*] Multi tum patresfamilias erant αὐτονόμοι.

17. *In valle Save*] Ubi rex & principes se exercebant. שוה enim etiam κατάπτωσις vertitur. Hic occursus, honoris signum.

18. *Proferens panem & vinum*] ἐξήνεγκεν ἄρτους καὶ οἶνον. Abrahamo scilicet. Alimenta dedit Abrahamo exercituíque ejus, ut hîc interpretatur Josephus & R. Salomo, & R. Samuel citatus in Bereschith Rabba. Id enim facere mos finitimis, Deut. 23. 4. Jud. 8. 5, 6, 15. Sic explicant Epiphanius & Ambrosius, referúntque illud de sacerdotio Melchisedechi ad sequentia, non ad præcedentia. Neque tamen improbabilis sententia, factum hoc sacrificio præcedente. θυσίαν ἔφασαν, ait Philo. Nam & è simila oblatio Hebræis מנחה, Græcis θυσία dicitur Lev. 2. Ut latè explicatum à nobis ad Marci 9. 49. & vinum ante mensam Deo libare mos omnium gentium. Vide quæ infrà ad c. 44. ¶ *Erat enim sacerdos Dei altissimi*] Virgilius 3. Æn.

Rex Anius, rex idem hominum Phœbique sacerdos.

Ubi Servius, *Sanè majorum hæc erat consuetudo, ut rex esset etiam sacerdos vel pontifex.* Hinc domus in qua pontifex habitabat *regia* dicebatur, docente eodem Servio ad 8. Æneid. Qui & sæpe notat à Virgilio omnia jura sacerdotalia tribui Æneæ. ¶ *Quo protegente hostes in manibus tuis sunt*] Credidit ergò Melchisedechus non minùs quàm Abrahamus unum Deum, ut cœli & terræ ità & armorum ac belli potentem.

22. *Levo manum meam*] Gestus jurantium.

23. *Non accipiam ex omnibus quæ tua sunt, nè dicas, Ego ditavi Abraham*] Similis majori Catoni animus, in cujus vita Plutarchus, εἰς δ' αὐτὸν τὴν ἁλισκομένων ὑπὲρ ἐλαθεῖν λέγει, πλὴν ὅσα πέπωκεν ἢ βέβρωκε, καὶ οὐκ ἀπᾶμαί, φησι, τοὺς ἀφελεῖσθαι ζητοῦντας ἐκ τούτων, ἀλλὰ βούλομαι μᾶλλον ἐπὶ ἀρετῆς τοῖς ἀρίστοις ἢ ἐπὶ χρημάτων τοῖς πλουσιωτάτοις ἀμιλλᾶσθαι. Talis & ante Catonem Timoleon, qui eodem Plutarcho narrante censuit, οὐ τὸ λαβεῖν ἐκ τοιούτων αἰσχρὸν, ἀλλὰ τὸ μὴ λαβεῖν κρεῖττον, καὶ φρονεῖν τὴν ἀρετὴν ἐν οἷς ἔξεστιν, ὅταν ἐνθυμῆται τὸ δεόμενον. Et ante eum Pittacus Mitylenæus, de quo Valerius Maximus 6. 1. Cùm recuperati agri dimidia pars consensu omnium offerretur, avertit animum ab eo munere, deforme judicans virtutis gloriam magnitudine prædæ minuere. De Paulo Æmilio idem Plutarchus, οὐδενὸς δ' ἧττον ὡς τὴν ἐλευθερότητα καὶ τὴν μεγαλοψυχίαν ἐπήνουσι οἱ ἄνθρωποι, πολὺ μὲν ἀργύριον, πολὺ δὲ χρυσίον ἐκ τῶν βασιλικῶν ἁρπασμένον οὐδ' ἰδεῖν ἐθελήσαντα, ἀλλὰ τοῖς ταμίαις εἰς τὸ δημόσιον παραδόντα. De Mummio Latinus Vitarum Scriptor. *Mummius Corinthum signis tabulísque spoliavit, quibus cùm totam replesset Italiam, in domum suam nihil contulit.* Plinius lib. 15. *Manius Curius juravit se è præda nihil attigisse, præter guttum faginum quo sacrificaret.*

24. *Exceptis his quæ comederunt juvenes, & partibus virorum*] Non erat ergò in rebus talibus jus postliminii. An in hominibus id jus tum fuerit dubitari potest ob comma 21. suprà.

CAP. XV.

MUNSTERUS.

1. *Gesta sunt*] Hebraicè, *post verba ista.*

2. *Filius dispensationis*] Dictionem משק, quam nos pro *dispensatione* vertimus, Kimhi dicit derivari à verbo שוק quod *discurrere* significat. Ut sit משק idem quod הליכה בהתמדה *jugis & frequens discursus:* ut faciunt procuratores domûs, quibus omnia in domo agenda sunt commissa. Onkelos verò hîc in Chaldæo vertit, בר פרנסא, i. *filius cibationis.* Idem quoque sentit Eliezer fuisse Damascenum & alienigenam, quem sibi Abram adoptavit in filium & hæredem. Alii dicunt eum fuisse filium Ham filii Noah, qui cùm audisset maledictionem patris sui, adhæsit Abrahamo. Et quoniam fuit vir justus, translatus est secundùm Judæorum somnium in Gan Eden sine intercessione mortis.

6. *Credidit Domino*] Chal. *Credidit in verbum Domini.* Et quod sequitur, *Reputavit hoc illi in justitiam,* omnes nostri verterunt, *reputatum est;* cùm tamen verbum ipsum non in passiva sed activa voce scribatur: sicut & R. S. dicit, *Deus sanctus reputavit illi in justitiam & meritum, quòd crediderit ei.* Gerundensis tamen aliter sentit; nempe quòd *crediderit Domino & cogitaverit quia Dominus in justitia sua daret illi semen,* &c. Nam verbum חשב significat *cogitare,* & *reputare.* Verùm nescio an hæc expositio quadret cum expositione Paulina, quando Rom. 4. sic scribitur, *Qui credit in eum qui justificat impium, imputatur fides sua ad justitiam.*

9. *Vitulam triplicatam, & capram triplicatam*] Est enim verbum משלשת Paul in Piel. Unde & Onkelos vertit, *vitulas tres, & capras tres,* &c. Idem sentit R. S. Aben Ezra verò sentit cum translatione nostra. Gerundensis dicit Abraham repræsentasse tria genera sacrificiorum, nempe holocaustum, oblationem pro peccato, & sacrificium pacificorum. & quòd de tribus illis speciebus animalium, unum duntaxat fuerit adductum individuum, & illud vocetur *triplicatum,* eò quòd singula individua fuerint רצופות i. *simul juncta.*

14. *Judicabo*] Vel, ut Hebraismus habet, *judico ego.* Et quando dicitur, *quadringentis annis,* intelligendum est, *ab hoc tempore.* Non enim tot annis fuerunt in Ægypto; sicut in Exodo dicetur. In Medras ויושע de hoc sic inveni scriptum apud Rabbinos, qui hunc locum diligenter expendunt: בשעה שבאו ישראל ממצרים עשר עשוא שר של מצרים לפני הבה ואמר לפניו אומה זו שאתה מוציא ממצרים יש לי דין עליהם. אם רצונך יבא מיכאל שר של ישראל. ובא לדין עשוא לפני

לפני הבה עם מיכאל מיד התחיל עוא ואמר רבון העולמים אתה נורת על אומה זו שיהיו משועבדין תחת יד אומתי ארבע מאות שנה ועדיין לא עברו מהם אלא שמנים ושש שנים מיום שנולדה מרים ולפיכך נכראת מרים שמררו המצרים את חייהם וכשם שאתה קיים כך תהא נורתך קיימת. כששמע כך מיכאל נשתתק ולא היה לו מענה לעוא. בקש עוא להחזיר את ישראל למצרים. כיון שראה הב"ה שהיה רוצה עוא להחזיר את ישראל למצרים אמר לו מפני מה אתה רוצה להחזיר את בני למצרים לעבוד את בניך. כלום נתחייבו בני לעבוד את בניך אלא אחר שרבר אברהם אביהם בשעה שאמרתי לואני יי אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשתה. אמר הוא לפני רבון העולמים במה אדע כי אירשנה: ועל זה אמרתי לו ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם. כלום אמרתי לו גרים יהיו בארץ מצרים לא אמרתי אלא בארץ לא להם נלוי וידוע שמיום שנולד יצחק היו גרים וכבר עבדו אותן ארבה מאות שנה: Notanter dicit, *Peregrinum erit semen tuum in terra non sua.* Non dicit, *In Ægypto tot annis servient, & erunt peregrini.* Tractat & Nicolaus de Lira locum istum, citátque in genere annales Hebræorum ex quibus probat quadringentos annos, quibus filii Israel fuerunt peregrini in terra non sua, incipiendos a nativitate Isahac.

16 *Huc*] Dictio Hebræa הנה aliquando est adverbium loci, significans scilicet idem quod אל מקום הזה, i. *ad locum istum*; aliquando adverbium temporis, & tunc capitur pro עתה, *nunc*. Sicut in hoc versu invenitur in utroque significato, Et quod sequitur, *Inter divisiones illas*, est בתוכם idem quod גוים. Proinde per *fluvium Ægypti* Hebræi intelligunt שנחור *Nilum*; cùm tamen rivus quidam sit Judææ disterminans ab Ægypto. Per *Cinæum* verò, *Kenizæum*, & *Cadmonæum* intelliguntur variæ familiæ Chnaanæorum; siquidem Chnaanæus undecim filios genuit, ex quibus variæ natæ sunt familiæ, quarum una peculiariter retinuit nomen *Chnaanæi*; ut cùm recensentur septem gentes, Æmorræus, Hivæus, Chnaanæus, &c.

FAGIUS.

1. PEr *prophetiam*] Prophetiam Hebræi dicunt esse, quando exhibitæ fuerint visiones quædam & spectacula per quæ Deus suos rerum arcanarum ac divinarum conscios esse fecit. Hæc corroborantur aliquo modo per vocem Hebraicam מחזה, quæ *visionem* significat. Diversos quoque gradus & modos Divinæ revelationis statuunt Hebræi; Inter quos נבואה, *Prophetiam*, vocant *revelationem quæ fit per visiones quasdam*, ut modò dixi; cujusmodi Jeremias, Ezekiel, & alii prophetæ habuerunt. רוח הקדש, i. *Spiritum sanctum*, vocant *revelationem quæ fit sine spectaculis*, ut in Davide, Jobe, & aliis quos authores hagiographorum faciunt.

2. *Et filius gubernator iste*, &c.] Chaldaica ad verbum sonant, *filius gubernationis*, seu *cibationis*, *iste*, &c. Utrunque enim significat פרנס, *cibare* & *gubernare*. Est autem *filius cibationis*, seu *gubernationis*, idiotismus linguæ pro *cibator*, *dispensator*, *gubernator*, & *procurator domûs*. Sic enim vocabatur qui præerat domui, & cui omnia in domo agenda commissa erant. Hunc mox quoque *filium domûs* vocat, dicens, *& ecce filius domûs meæ hæres meus erit.* Est igitur sensus hujus loci; Conqueritur Abraham apud Dominum quòd peregrino & alienigenæ, nempe Eleazaro Damasceno, domûs suæ curam committere, bonáque sua relinquere cogatur; quódque non habeat proprium filium, quem super domum suam constituat, omniúmque bonorum suorum hæredem faciat.

VATABLUS.

1. POst *hæc* אחר וגו' *His gestis.*] Ad verbum, *Post verba ista.* ¶ *In visione*, במחזה] sub. *nocturna*, sub lucem scilicet. Fuit hic unus ex duobus ordinariis modis quibus se Dominus olim manifestare Prophetis suis solebat, sicuti habetur Num. 12. 6. Chaldæus paraphrastes, *per prophetiam.* i. Sicut solet Deus alloqui Prophetas suos. *Scutum*, &c. מגן לך וגו'] Hebraismus, *sum* vel *ero tibi vice clypei*, h. e. Propugnator ac defensor tuus, & merces tua amplissima, propter fidem ac fiduciam quam habes in me.

2. *Quum ego incedam* ואנכי הולך] Ad verbum, & *ego vadens.* Hebraismum quidam sic vertunt, *quum ego perseverem.* Alii, *& ego abeo.* i. Quum ego consenescam. h. e. Quum jam provectus ætate sim sine liberis. q. d. Quàm grata mihi fore putas omnia illa sine liberis? Locutio est metaphorica. Vitam nostram similem esse stadio scimus. Abram, quum provectæ jam esset ætatis, dicit se eousque progressum ut pauxillum sibi ex hoc cursu restet. Jam (inquit) propè ad metam peruentum est: confecto itaque vitæ curlu, orbus moriar. ¶ *Et filius procuratoris*, &c. ובן משק וגו'] Quidam deducunt hanc vocem משק à שקק *discurrere*, & vertunt *œconomum*, vel *procuratorem*, ut hîc noster interpres; quia huc & illuc ad negotia discurrat qui amplæ domûs curam sustinet. Alii à משק derivant, quod *derelinquere* significat: & vertunt, *& filius derelictionis meæ*, i. Is cui omnem curam rei familiaris meæ reliqui ac commisi, œconomus, procurator, sive dispensator meus. Sunt qui *filium derelictionis* perinde accipiant acsi vocaret *filium orbitatis*: quia hoc desertæ & sterilis domûs testimonium erat, hæreditatem ad hominem extraneum devolvi, qui locum vacuum & derelictum occupet. Posterior hæc opinio propiùs verò accedit, vertendúmque, *Et filius derelictionis meæ* [i. Cui relinquam omnia administranda post mortem tanquam hæredi] *erit Eliezer Damascenus.* Acsi diceret, Nè unus quidem ex consanguineis meis hæres mihi obtinget, sed homo Syrius ex Damasco. Seipsum declarat sequenti versu.

3. *Filius domus meæ est* בן ביתי] Sic vocat vernaculum Eliezerum. *Hæres meus est*: יורש אותי] Ad verbum, *hæreditans me*, pro, *hæreditabit me.* Vel, *possidebit me.* i. Bona mea. Sic versu sequenti.

4. *Dicendo*, לאמר] In hunc modum.

5. *Foràs*, החוצה] i extra tentorium. ¶ *Addidit-que* ויאמר] Ad verbum; *Et dixit.*

6. *Et imputatum est illud ei* ויחשבה לו] *& imputavit eam illi. Imputavit*, nempe Deus, *Eam*, scilicet fidem, i. Propterea quòd credidit Deo pollicenti sibi tantum semen, habitus est justus apud Deum.

8. *In quo* במה] *Unde. Quare. Quâ ratione.*

10. *Per medium.* בתוך] i. In partes æquales. ¶ *namquamque*, &c. איש וגו'] Ad verbum, *virum partis suam e regione sociæ suæ.* i. Quamlibet partem animalium ab ipso divisorum eregione partis correspondentis. q. d. Partes illas divisas sibi respondentes altrinsecus posuit. Quòd mactata animalia in partes secari jubet, videtur fuisse vetustus ritus in fœderibus pangendis, qui deinde ad Gentes quoque transiit, sive ineunda esset aliqua societas, sive exercitus lustrandi. Transibant autem per medias partes vel socii vel milites, ut sanctiùs in unum corpus coalescerent, sacrificio simul incluſi. Judæis quidem usitatum fuisse hunc morem testatur Jeremias, c. 34. 18. Ubi Deum ità loquentem inducit, *Violarunt fœdus meum quum vitulum conciderint in duas partes, & transierint inter divisiones ejus, tam principes Juda quàm proceres Jerusalem, & totus populus terræ.* Hîc res duas ostendit Dominus ipsi Abrahæ, duram servitutem quâ ferè usque ad interitum & lacerationem premendi erant Abræ filii; quod per occisa animalia & in duas partes secta significatur: Deinde redemptionem, quæ insigne pignus foret Divinæ adoptionis, quam indicant partes eregione inter se coaptatæ, quia ex dissipatione rursus colligendæ erant. ¶ *Sed aves* את הצפר] Ad verbum, *& avem.*

12. *Quúmque*, &c. ויהי וגו'] Ad verbum, *Et fuit, sole occumbente.* ¶ *Terror* אימה] *horror.*

13. *Sciendo scias*, ידע תדע] Hebraismus, *Certò scias*, Vel, *Hoc tibi persuasissimum sit.* ¶ *Et servient illis*, ועבדום] Sub. *Ægyptiis.* Plurale verbum, quia *Semen* est collectivum, & affixum pro separato, להם.

14. *Judico* דן] Præs. Heb. pro fut. *Judicaturus sum.*

15. *Ingre-*

15 *Ingredieris ad patres tuos* תבוא אל אבותיך] Hebraismus, *ibis ad patres tuos*, pro, *morieris ut majores tui.* Moses voluit exprimere non modò longam fore Abræ senectutem, sed placidam, cui mors læta & pacata respondeat. ¶ *In senectute bona.* : בשיבה טובה] i. in senectute plena dierum: significat extremam illam senectutem.

16. *Quia necdum completa est iniquitas* כי לא שלם עון] i. nondum venit tempus quo puniantur Amorrhæi ob consummatam ipsorum iniquitatem: qui certè nullum finem scelcribus sunt facturi donec ultimum excidium sibi accersant. q. d. Donec suis sceleribus promeriti fuerint ut jure pellantur, ad posteros tuos non perveniet ejus terræ dominium.

17. *Furnus, &c.* תנור ונו'] Ad verbum, *clibanus fumi, & fax ignis.* Symbolum futuræ liberationis fuisse hoc, interpretantur doctiores, quòd cum re ipsa congrueret. Sunt enim duæ res in specie contrariæ, fumi obscuritas, & lampadis fulgor: hinc Abram fore cognovit ut lux è tenebris demum emergeret: quâ libertas semini ejus in media servitute promittitur, non potuit enim magis ad vivum depingi Ecclesiæ conditio, quàm dum facem ardentem ex fumo prodire fecit Deus, nè afflictionum caligo nos obruat, sed bonam vitæ spem in morte foveamus. ¶ *Inter divisiones ipsas.*: בין הגזרים] i. inter frustra illa divisa.

CASTALIO.

16 NOndum *ad summum pervenit improbitas Amorræorum*] Non antè volo delere Chananæos quàm venerint ad summum improbitatis; id quod non fiet ante quartum seculum. Propterea tuos posteros (per quos hoc facturus sum) non antè ex Ægypto revocabo.

CLARIUS.

2 FIlius *procuratoris*] In Hebræo est, *filius procurationis*: ut verti etiam possit, *filius procurator*, vel *dispensator*. Et quod ait, *Eliezer*, subaudi, *erit hæres meus.*

9 *Vaccam triennem*] Percussurus Deus fœdus cum Abram, veterem paciscendi morem servavit, qui erat, ut occiderentur animalia, & in duas dividerentur partes, atque inter è regione positas partes ac frustra transire: quibus cæremoniis dignus morte decernebatur, si quis fœdus aliquando rupisset. Observant autem, quòd hîc Abram repræsentarit tria genera sacrificiorum, nempe holocaustum, oblationem pro peccato, & sacrificium pacificorum.

11 *Descenderunt volucres*] Quòd volucres super cadavera descenderint, & Abram eas abegerit, significat, reges ac populos persecuturos Israelem, &, nisi merita patrum intercessissent, fuisse etiam consumpturos.

13 *Quadringentis annis*] Intelligendum est, *ab hoc tempore*, nam in Ægypto non fuerunt nisi ducentis & decem annis, ut in Exodo dicetur. Quare censet Augustinus inesse hyperbatum, quod sic aptetur, *Peregrinum erit semen tuum in terra non sua quadringentis annis, & subjicient eos, &c.*

16 *Necdum enim completæ*] H.e. Nondum adest tempus quo punire illorum decrevi iniquitates. *A fluvio Ægypti*] Hebræi intelligunt Nilum, cùm tamen rivus quidam sit Judæam disterminans ab Ægypto. *Cinæos*] Per *Cinæos, Cenezæos*, & *Cedmonæos* intelliguntur variæ familiæ Cananæorum, cùm Cananæus undecim filios genuerit, ex quibus variæ natæ sunt familiæ, è quibus una peculiariter retinuit nomen *Chananæi*. Numerantur autem hîc decem gentes, cùm non acceperint sub Josue nisi tantùm septem. Edom enim, Moab, & Ammon postea reges Israelitarum sibi subjugarunt. Hic autem dicuntur *Cedmonæi, Cenezæi*, & *Cinæi.*

DRUSIUS.

2. ECce *ego abeo*] i. morior. Hieron. in Quæst. Ebraicis, *Ecce ego moriar.* Nam est præsens pro paulò pòst futuro. Sic, *quò ego abeo*, i. abiturus sum brevi. *Abire* autem pro *mori* etiam Job usurpat, 14. 20. *Prævales ei semper, & abit.* Sic Psal. 125. 5. *abire faciet eos*, i. morti tradet aut occidet eos; verbo dicam, mori faciet eos. Latini quoque *abitionem* pro *morte* posuerunt, ut Festus observat. Plenius dicunt, *abeo, nec revertar*; item, *abiit, nec revertetur.* Job 10. 21. *priusquam abeam, nec revertar.* Sic dicimus, *Abiit illuc unde negant redire quenquam*, videlicet juxta ordinem naturæ: nam in resurrectione, quæ contra naturam est, omnes revertentur: unde in ore vulgi tempore Tertulliani, *Abiit, & revertetur.* Dicunt etiam, *Abiit ad patres, ad plures, in viam patrum suorum, in communem locum*, εἰς τὸν ἴδιον τόπον, Act. 1. 25. *in viam totius terræ*, quæ & *via universa carnis, in domum seculi sui*, quæ & *domus æterna, in locum* aut *terram tenebrarum: &c.* De quibus aliàs, si Deus voluerit, vitâmque & valetudinem concesserit.

6 *Credidit Abraham Domino*] Hoc Ebraismus dicit, *in Dominum.* Senes ediderunt, τῷ Θεῷ, & Hieron. *Deo.* Aut igitur malè vertunt interpretes isti, aut *credere in Deum* & *credere Deo* synonyma sunt. Nam *in Dominum* an *in Deum* dicas parùm refert; nisi quòd *Dominus* hîc nomen est quadriliterum, Jod, He, Vau, He: quod legitur per nomen *Adonai.* Id *Dominum* sonat. Oncelos & Jonathan, *in sermonem Domini*, quod idem cum illo, *in Dominum.* Notatum autem in libris quibusdam Latinis esse *Domino*, quæ lectio ad veritatem Ebraicam propiùs accedit, ac proinde melior, verior est. Dixi, *credere in Deum* & *credere Deo* synonyma esse. Quod ampliùs firmatur testimonio Apostoli, qui hunc locum citans, ὐπίστευσε τῷ Θεῷ, dixit, non, εἰς ὁ Θεόν. Qui distinguunt, hos omnes sibi adversantes habent. Sed & ipsum Sp. sanctum, qui dixit; *Crediderunt in Deum & in Mosen.* Quid obgannis? An pluris tibi homines, qui errare possunt, quàm Deus qui errare non potest? In tanta luce linguarum non debemus contrà tendere. Cedamus tandem. cedamus vero, à quo superari honestum est. Termini Theologorum nè tanti sint in oculis nostris. Nam *duliam* quoque & *latriam* distinxerunt, quæ nunc ex fontibus linguarum confutata & communi consensu explosa sunt. Sed manum ad os. Nam *veritas odium parit.* Hæc scripseram cùm ad manum venit commentarius Martini Buceri in epistolam ad Ephesios, ubi de his locutionibus ità scribit, *Quod Scriptura suo idiotismo dicit* credere in aliquo *vel* in aliquem, *nos dicimus* credere alicui fidémque habere. *In secundo namq; Mosche cap. 14. legimus*, & vidit Israel manum DOMINI magnam quam contra Ægyptios exercuit, & timuit populus DOMINUM, & crediderunt in DOMINUM & Mosche servum ejus. *Quid hoc aliud quàm Verbis Mosche habuerunt fidem? Item in eodem libro, cap. 19.* Dixit DOMINUS ad Mosche, Ecce ego venio ad te in caligine nubis, quò audiat populus verba mea ad te, & etiam in te credant perpetuò. *Hoc sanè*, & etiam credant in te, *perinde fuit atq; si dixisset, Ut tibi credant, & verbis tuis, agnoscentes te ex mandato meo loqui, fidem habeant. Sic ergò &* credere in Christo *perinde est atque* credere Christo, *verbisque ejus fidem habere.* Et mox, *Credidit Abraham in Domino, quid est aliud quàm, Promittenti sobolem Deo habuit fidem, persuasus utique à Spiritu Dei?*

15. *Ibis ad patres tuos in pace*] Apud Plautum, ubi vulgò legimus, *penetrare ad plures*, Camerarius legit, *ad patres.* In fonte est תבוא *venies*, quod Senes hîc vertunt ἀπελθῇ, & Hieron. *ibis*, i. תלך, nam hæc duo verba se invicem explicant. Jon. 1. 3. *invenit navem* באה *euntem.* Sic verbum Latinum *venio* usurpatur. Terentius, *nisi ego ad mercatum venio*, i. eo. Idem in Andria, *Id propterea nunc hunc venientem sequor*, i. euntem. Contrà in eodem, *ibam ad te*, i. veniebam. Sic הלך *venio* significat interdum, & לכו *venite.* Chaldæi hîc legunt, *aggregaberis ad patres tuos.* Pro *ibit in pace*, Jesaias dixit, *ibit salvus*, ubi similiter יבא *veniet* in Ebræo. Locus est Jes. 57. 2. quem de morte interpretantur. שלום autem vulgò reddunt *in pace* בשלום. Ego seorsum ab aliis prætuli *salvus.* Sic שלום אתה *salvus tu*, quod in fine literarum sign. *Vale.*

18. *A fluvio Ægypti*] Fluvius iſte alibi vocatur *torrens Ægypti*, ſi modò נחל ibi ſignificat *torrentem*, & non *fluvium*. Nam vocabulum Ebræum ad utrumque ambiguum eſt, unde Græci modò ποταμὸν, modò χείμαῤῥουν ὕσπερ χειμάῤῥουν tranſtulerunt. Noſter ſæpius *torrentem* reddidit, quæ appellatio non malè convenit ei fluvio, quem Nilum eſſe volunt. *Siquidem torrens*, ut ait Strabo Geograph. l. 1. *Ampliùs quàm reliqua flumina pluviis augetur aquis: Nilus ipſos torrentes eo ipſo ſuperat, tantâ copiâ aqua, tam longo turgens tempore.* Dixi *fluvium Ægypti* Nilum eſſe. Hoc me docuit Jonathan, referens, *à Nilo Ægypti*. Sed & Abenezra, cui Sihor eſt Nilus. Sihor autem eſt fluvius Ægypti, quem à rivo Ægypti diſtinguit. Ego & rivum Ægypti Nilum eſſe & fluvium Ægypti non dubito; neque mirandum ſi diverſa brachia ejuſdem fluvii communi nomine vocentur interdum. Auguſtinus, *Non à flumine magno Ægypti*, i. Nilo, *ſed à parvo, quod dividit inter Ægyptum & Paleſtinam, ubi eſt civitas Rhinocorura.* Imò parvus iſte fluvius etiam Nilus dicitur, ſi modò Sihor eſt Nilus, qui μέλας veteribus, quod שחר, unde *Sihor*, Ebræis deſignat. Rectè autem Rhinocoruram, quæ & Rhinocolura, civitatem appellat: nam urbs erat in ripa fluminis illius. Quocirca errant qui nomen hoc fluvio attribuunt: in queis Aloyſius Lippomanus autor Catenæ Patrum. Sed & Nicolaus à Lira, ſic ſcribens, *Fluvius Ægypti dividit terram Chanaan ab Ægypto, & vocatur Rhinocorura.* Ità legendũ, aut *Rhinocolura*; non, ut in libris editis, *Rhinocorula*. Nec eos juvat editio Lxx interpretũ, qui Jeſ. 27. 12. *uſq; ad torrentẽ Ægypti*, vertunt, ἕως Ῥινοκορύρων. Nam non verba, ſed ſenſum reddiderunt. Diſertè Hier. in cõment. ad eum locũ, *Uſq; ad Rhinocorurã*] *Pro* TORRENTE ÆGYPTI *Septuag.* RHINOCORURAM *tranſtulerunt, quod eſt oppidũ in Ægypti Paleſtinæq; confinio, non tam verba Scripturarũ quàm ſenſum verborum exprimentes.* Quòd ſi, ut illi volunt, fluvius Ægypti eſt Rhinocorura, igitur ea ad Ægyptum pertinebat: quod non eſt ità: nam ſpectabat ad terram Chanaan: quod indicat Strabo his verbis, *Rhinocolura in ipſa Phœnicia eſt ad Ægyptum.* Quanquam Hieron. eam Ægypto attribuere videatur, contra Strabonis autoritatem. Siquidem in commentario ſuper Ieſaiam lib. 5. cap. 19. *Urbem Oſtracinam*, inquit, *& ceteras juxta Rhinocoruram & Caſium civitates uſq; hodie in Ægypto, Chananitide, h. e. Syrâ, linguâ loqui manifeſtum eſt.* Sanè Ægypto finitima erat, cùm ſit inter eam & Palæſtinam. Quod Siculus Diodorus indicat, cùm ait, κεῖται πρὸς τοῖς μεθορίοις τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας, *in finibus Ægypti Syriæq;*. Tantum de urbe Rhinocorura. Fluvius ipſe vocatur *torrens deſerti* Amos 6. 14. ob deſertum Tſin, cujus extremitatem Auſtrum versùs attingebat. Quidam etiam appellant *rivum Ægypti*, qui alius eſt ab eo qui יאור מצרים vocatur in ſacris literis. Utriuſque meminit Brocardus Monachus in Deſcriptione terræ ſanctæ, cap. 13. ubi & *Syron Ægypti*, pro quo legendum *Syor*, vel certè *Sihor*, *Ægypti*, quaſi tu dicas, *Nilus Ægypti*. *Nahal* enim ἀρχαϊκῶς eſt *Neel* & *Nel*, unde fortè Νεῖλος *Nilus*. Joſ. 13. 3. *Sihor, qui ad faciem Ægypti.* Vult dicere, Qui à Phœnicia dividit anteriorem partem Ægypti. Hoc modo diſtinguitur à reliquis Nili rivis. Eſt autem brachium ejus Septentrionale quod *Peluſiacum* appellant, quoniam ad Peluſium delatum (Damiatam hodie) per deſertum versùs terram ſanctam juxta civitatem Laris intrat mare. Suprà in verbis Auguſtini memoratur fluvius Ægypti *magnus*, quem Nilum interpretatur, & *parvus*, qui eſt torrens vel fluvius Ægypti. Quare ille *magnus*, hic *parvus*? An quia major aquarum vis ad Alexandriam procedit, & minor ad Peluſium? *In loco*, inquit Brocardus, *qui Delta nominatur, flivius Nilus in duos rivos diviſus totam ferè Ægyptum facit inſulam, in modum Δ literæ triangulariter figuratam: procedítque major aquarum vis ad Alexandriam, & minor ad Damiatam. A Delta uſque ad Heliopolim tria numerant milliaria, ubi & alius rivus à Nilo ſegregatur, & defertur ad civitatem Peluſii, &c. Hic rivus vocatur propriè in Scriptura Rivus Ægypti, terminatúrque ad ipſum ſors tribûs Judæ. Quidam vocant eum Rhinocolurum & Sihor Ægypti, & non eſt navigabilis.* Hucuſq; Brocardus.

IDEM.

2. בֶּן מֶשֶׁק בֵּיתִי A. ὁ υἱὸς τῆ πολίζοντος οἰκίαν μου, *filius potum dantis domui meæ.* Th. ὁ υἱὸς τῆ ὄντι τὴν οἰκίαν μου, *& filius ejus qui ſuper domum meam eſt*] ומלך Θ. משקה. In edit. Rom. Schol. ὁ συγγενὴς τῆ οἰκίᾳ μου, *cognatus verò domûs meæ*: alii, *diſpenſator domûs meæ.* Uterque Chaldæus, *filius gubernatoris domûs meæ.* בֶּן מֶשֶׁק בֵּיתִי] *potum dantis domui*, i. familiæ meæ. משק pro משקה ut alibi ירב pro ירבה *multiplicabo*. Sed Benoni exemplo caret: futurum ità contractum frequens eſt. Ergò alii maluerunt, *filius diſcurſationis domûs meæ*, i. diſpenſator aut œconomus meus. Nam is diſcurſat per domum dum ei de rebus neceſſariis provident. משק *diſcurſatio*, מֵאֵת מִן שקק *diſcurſo*, ut מכס *vectigal*, מֵאֵת מִן *tributum*, מֵאֵת מִן כסס, & מסר *amaritudo* מֵאֵת מִן מרר. Rabbini fecerunt מוכס *publicanum*, qui publica vectigalia exigit aut colligit, literâ ſervili verſâ in radicalem. Quod inſolens non eſt illis Magiſtris. Hieron. *Quod autem dicit, hoc eſt, Ego ſine liberis moriar, & filius procuratoris mei vel villici, qui univerſa diſpenſat & diſtribuit cibaria familiæ meæ, vocatúrque Damaſcus Eliezer, hic meus hæres erit.* Quod cum Theodotionis interpretatione quadrat. Nam τῆ ὄντι τὴν οἰκίαν μου, idem cum illo, *gubernatoris domûs meæ*, qui videlicet præeſt familiæ, eamque regit & gubernat poſt patrem familias: cui cura domus commiſſa.

9. גּוֹזָל. A. *columbã*. Th. *pullum columbarũ*] i. unius alicujus columbæ; ut *filius aſinarũ*, unius alicujus aſinæ. Abenmelech, גוזל *eſt filius columbæ. Uſurpatur etiã de pullis aquilæ. Nam aves parvã denotat: Cæterum è columbis non offeruntur niſi parvuli.* Vide Procopium p. 127.

11. וַיָּשֶׁב אֹתָם. A. ἀπεσόβησεν αὐτὰς, *abigebat eas*] Sic interpres Vulg. Hieronymus quoque ait ex Ebræo ità vertendum eſſe. Theodoretus hoc factum explicans bis utitur verbo ἐξέκαυσεν, *expellebat*: ſed melior interpretatio prior. Abenmeleeh exponit, *fecit avolare*; & thema inbit eſſe נשב. nec aliter Oncelos Chaldæus paraphraſtes.

12. תַּרְדֵּמָה κῶφ: *ſopor*. Idem κάλαφος dicitur. Hieron. *In Ebræo legitur κάλαφος, quam ſuprà vertimus Soporem.* Vide quæ ſcripſimus ad cap. 2. 21. *Et cadere fecit Dominus Deus ſoporem ſuper Adam.*

15. תִּקָּבֵר בְּשֵׂיבָה טוֹבָה, *ſepelieris in canitie bona*] Schol. ταφεὶς ἐν πολιᾷ ἀγαθῇ, *ſepultus in canitie bona.* Infrà 25. 8. A. & Sym. ἐν πολιᾷ ἀγαθῇ. Hinc diſcimus unde domo ſit ſcholion illud. Series hîc habent ἐν γήρᾳ καλῷ, ut etiam infrà 25. 8. ſed alibi ediderunt ἐν πολιᾷ ἀγαθῇ, ut Jud. 8. 32. & alioqui שיבה πολιὰν interpretantur Ruth 4. 15. Hoſee 7. 9. Πολιὰν, ſubſtantivè. Quidam, πολιὰ θρὶξ, *canus capillus*. Sic πολιαὶ, *cani*. Idem nomen in illo, *Corona decora, canities*: alii, *ſenectus*. Dicitur autem de ſenectute ultima, ut זקנה de prima & media. Sic dico, γραῦς eſt cana ſenectus, quæ & τὸ πολιόν. Obvia hæc vox in Lxx. & Sirach. 6. 19. ἕως πολιῶν, *uſque ad canos.*

GROTIUS.

1. PER viſionem] Quod plus quàm per aſſlatum. ¶ *Et merces tua magna nimis*] Mercedem facti egregii quam ex præda accipere noluiſti, à me habebis.

2. *Filius procuratoris*] Lxx משק hîc pro nomine proprio ejus qui pater aut progenitor Eliezeris fuerit accepere. Nec aliter Julianus apud Cyrillum. Latinus Aquilam & Theodotionem ſequi maluit.

3. *Hæres meus erit*] Ex teſtamento, cùm alium cariorem non habeam. Sic & apud Græcos vetuſtiſſimum fuiſſe teſtandi morem oſtendimus ex Sophocle, Euripide, Homero, ad finem cap. 6. l. 2. de J. B. ac P. Malum eſt orbitatis, hæredem habere non ſuum.

5. *Eduxítq; eum foràs*] Spiritu agente, ut Matth. 4. 1. Luc. 4. 1. ¶ *Numera ſtellas, ſi potes*] Catullus, *Aut quam ſidera multa cùm tacet nox.* Ovidius, *Quot cœlum ſtellet.*

9. *Vaccam triennem*] Non aliter Græci. At Chaldæus,

dæus, *tres vaccas*, parique modo vocem משלש in sequentibus interpretatur. Sequitur R. Salomo. Et certè vox illa in significatione *trimi* non reperitur alibi, sed in significatione *rei triplicis*, ut Eccles. 4.12. Ezech. 5.2.

10. *Divisit ea*] Significatur hîc disparatio posterûm Abrahami in sedes diversas, Cananæam, Arabiam, Idumæam, Gerarem, Ægyptum, Æthiopiam.

11. *Descenderunt q; volucres*] Ægyptii rapaces. ¶ *Abigebat eos Abraham*] Sufflando. Ità textus Hebræus quo utimur. Sic & Aquila, ἀπεσόβησεν. at Lxx, συνεκάθισεν αὐτοῖς Αβεαμ, factâ derivatione à ישב, non à נשב. quod non improbandum, ut indicetur mora diutina Abrahami posterûm in Ægypto. Auctores enim generis pro suo genere sumuntur.

12. *Sopor*] Ea est originaria hujus vocis significatio. à qua non abeunt Aquila, qui κλαφορὰν, Symmachus, qui κόμον vertunt. At Lxx, ad simile deducto significatu, ἔκστασιν posuere; quibus consentit & Maimonides Ductore dubitantium 2.41. & 2.45. Confer Act. 10.10. & 11.5. & 22.17. ¶ *Et horror magnus & tenebrosus invasit eum*] Significans postremam illam ac gravissimam posterûm ipsius in Ægypto vexationem.

13. *Annis quadringentis*] i. usque annum ferme quadringentesimum ab hoc tempore.

16. *Generatione autem quartâ*] Nempe Amorrhæorum. quod ex sequentibus subintelligendum. ¶ *Necdum enim completæ sunt iniquitates Amorrhæorum*] Mensura judicii, ut Hebræi loquuntur. Ea ubi consummata est, nutantur regna.

17. *Clibanus fumans, & lampas ignis transiens inter divisiones illas*] Significans ardentem Dei vindictam in Ægyptios jam indicatam suprà 14. Accommodavit autem se Deus mori illorum temporum, cujus vestigia & seriùs mansere. Peleus enim, occisâ uxore Acasti, διελὼν τὰ μέλη διήγαγε τὸν φατὸν, ut ex veteri historia docet Apollodorus. Eúmque morem Chaldæis fuisse notat Cyrillus 10. contra Julianum. Vide talem pecudum dispartitionem 1 Sam. 11. & Jer. 34.19. Zenobius, Οἱ Μολοσσοὶ ἐν τοῖς ὁρκωμοσίοις κλαίοντες εἰς μικρὰ τοῦ βοὸς τὰς σωθείσας ἐποιοῦντο. Livius lib. 29. *Caput mediæ canis præcisæ, & prior pars ad dextram, posterior ad lævam viæ ponitur. Inter hanc divisam hostiam copiæ armatæ traducuntur.* Plutarchus Quæstionibus Romanis, Βοιωτοῖς δημοσίᾳ καθαρμὸς ὅτι κυνὸς δίχοτομηθέντος τὸ μεσοῦν διεξελθεῖν. nimirum à Phœnicibus hoc hauserant nati ab ipsis Bœoti.

18. *Dabo terram hanc*] Optimus acquirendi titulus donum à Domino rerum omnium.

19. *Cinæos*] Qui aliter dicti *Salmai*, teste hîc Chaldæo. Salmas in Arabia très ponit Ptolemæus. Salmani & Measæi Arabes apud Plinium lib. 6. c. 26.

CAP. XVI.

MUNSTERUS.

3. *A fine decē annorū*] *Tempus*, inquit Gerund. *est statutum pro muliere, ut, si manserit cum marito suo decem annis, & non pepererit, teneatur ille ad primā secundam ducere uxorem.* Idem dicit R. S. Quis autem statuerit hoc tempus, docet Aben Ezra per hæc verba, העתיקו קדמונינו שלא ישהא אדם עם אשתו יותר מעשר שנים אם לא תלד: *Hinc*, inquit, *collegerunt prædecessores nostri, quòd vir non moretur ultra decem annos cum uxore sua, si illa non pepererit ei prolem.* Est ergò traditio patrum. Et quando dicitur, *Si forte ædificer*, notandum quod apud Hebræos filius derivatur à verbo *ædificare*, quòd sit veluti בניין, i. *ædificium*; pater autem sit veluti יסוד, *fundamentum*, ut Aben Ezra exponit. Quod verò sequitur, *Vilipensa est domina ejus*, sciendum quòd hic Zere ponitur loco Hirec & Dages, cùm regulariter Kuph dagessari debuerit. Nam ponitur hîc ותקל in passiva voce.

11. *Ismael*] Hebraicè, *Iismael*, quod interpretatur, *audiet Deus*. Fuit is *homo* פרא, diligens solitudines & inhians feris capiendis. Vocant autem hodie Hebræi in commentariis suis *Ismaelitas* eos quos nos *Saracenos* vocamus, qui scilicet sunt Aphri, Ægyptii, Arabes, &c.

12. *Homo sylvestris*] Exponunt hîc quidam פרא pro חפשי, quod *liberum* significat; qui scilicet nemini subjici dignatur. Vel, ut Aben Ezra hunc locum intelligendum putat, erat Ismael inter homines quasi פרא *onager*, nolens quibuscunque etiam fratribus cedere, sed contra illos habitabat. Alii verò exponunt על pro עם *cum*; ut cum fratribus, filiis scilicet Keturæ, pacificè habitarit, licèt manus ejus contra omnes alios fuerit.

13. *Vidi post videntem me*] Locus iste obscurus est, & variè à nostris & Hebræis exponitur. R. S. illum sic reddit, *Miror quòd etiam hîc in deserto vidi Dei nuncium, quæ assueta fui videre eum in domo Abraham.* Et secundùm hanc interpretationem, *Post videntem me*, sic reddi debet, *Postquam ego vidi*, vel *sum videns*. D.K. aliam adfert expositionem, nempè hanc, *Nunquid hîc vidi, postquam fui videns? hoc est, Cùm loqueretur mecum, non cognovi illum esse angelum Dei; sed ut lapsus est subitò ab oculis meis, jam cognovi quòd fuit angelus Dei. Vidi igitur aliud postquam evanuit ab oculis meis quàm cùm loqueretur mecum.* Aben Ezra sic exponit, *An non hîc vidi angelum Domini, postquam Deus vidit afflictionem meam?* Porrò pro *viventis*, idem interpretatur, לאשר יהיה חי לשנה אחרת, *victuri in anno altero*, sive *qui vivet in annum alterum*. Nam refertur חי ad fœtum, & ראי ad angelum.

F. AGIUS.

5. *Judicium mihi tecum est*] Sensus est, Habeo cujus causâ tecum judicio contendam, te accusem, de te conquerar. Germanicè, **Ich hab mich ab dir zubeklagen.**

7. *In via Hagra*] Hebraicè vocatur locus iste *Schur*, ab eventu; quòd scilicet Dominus ibi vidit Hagar & afflictionem ejus. שור enim Hebræis *videre* significat. *Hagar* verò Chaldaicè, à nomine Hagar quæ illuc confugerat à conspectu dominæ suæ Saræ.

12. *Rebellis inter homines*] Variant hîc exemplaria Chaldaica. Quædam enim habent, והוא יהא מרוד באינשא, i. *Et ipse erit onager inter homines*. Et ità legit Complutensis editio. Sunt tamen qui & מרוד *onagrum* significare volunt, citantes Job 6.5. ubi dicitur, *Num fremet onager super gramine?* &c. Ubi in Chaldæo habetur vox מרודא. Facilè fieri potuit ut alterum pro altero poneretur est enim magna affinitas inter מרוד & ערוד. Utrum legas, sensui nihil derogatur: Per utrumq; enim significatur, Ismaelem fore hominem durum, sylvestrem, ferum, indomitū & martialem, non facilè sese cuiquam subjicientem. Unde etiam quod additur, *Ipse indigebit omnibus*, &c. ad hunc modum quoque legi potest, *Ipse negocium faceſſet omnibus, atque etiam omnes alii homines ipsi faceſſent negocium*, &c. Hæc expendant hodie qui facile esse putant ut opprimatur Turca, qui ab Ismaele originem trahit. ¶ *Et in facie omnium fratrum suorum habitabit*] Diversa horum verborum expositio est. Quidam ità intelligunt, quasi Ismael, utcunque homo agrestis, ferus ac bellicosus futurus sit, tamen cum fratribus suis, filiis scilicet Keturæ, pacificè sit victurus. Verùm cùm nihil hîc sit in textu quod Ismaelis humanitatem morúmque suavitatem commendet, mihi probatur eorum lectio qui sentiunt istâ locutione significari, tantam Ismaelis feritatem ut eam etiam in quoslibet fratres suos sit declaraturus. Potest ergò schematismus על פני, *super faciem*, vel *in facie*, duplicem habere vim significandi; Vel ut adversitatem & contrarietatem denotet, q. d. *Eregione*, seu *contra omnes fratres suos habitabit*: Tam potens erit, tàmque populosum semen ejus, (sicut R. S. exponit hunc locum) ut nemo possit illi resistere. q. d. **Er wurt für allen ſeinen brüdern wol bleiben, die werden wmmeſſen zuſehen, aber nit weren kunden.** Vel ut præsentiam significet; hoc sensu, Præsentibus, videntibus ac viventibus adhuc omnibus fratribus suis quietem suam fortiter captabit. In istâ significatione hanc locutionem quoque suprà habes cap. 11.

13. *Etiam ego cœpi videre*] Sensus est, ut Hebræi exponunt, Non tantùm Saræ dominæ meæ per angelos suos se

conſpiciendum præbuit Dominus, ſed & mihi ancillæ, & id quidem in deſerto. Sic ferè habet Thargum Hieroſolymitanum.

VATABLUS.

1. *Habebat autem, &c.* ולה וגו׳] Ad verbum, *& ei ancilla* erat *Ægyptia, & nomen ejus Hagar.*

2. *Concluſit me* עצרני] i. Vulvam meam, ſive uterum meum, concluſit. q. d. Ecce nunc novi me ſterilem eſſe ac infœcundam. ¶ *Filios ſuſcipiam* אבנה] Ad verbum, *filiabor.* Vel, *ædificabor.* i. Fortè ex ea filios mihi procreabis. Filius dicitur Hebræis בן *ben* à בנה *ædificavit*, quòd filii ſint veluti ædificium aut ædificatio patris ac matris; ſive quòd ſint generis ſulturæ, & familiam ædificent.

4. *Deſpectui fuit, &c.* ותקל וגו׳] *& viluit hera ipſius in oculis ejus.* Hebraiſmus, habuit contemptui Sarai heram ſuam.

5. *Injuria mea ſuper te:* חמסי עליך] Hebraiſmus, Injuria quæ mihi infertur, tibi jure imputari debet. q. d. Juſtè poſſum de te conqueri. Subjungit rationem. ¶ *Deſpectui, &c.* ואקל וגו׳] *vilis ſum coram ea.* i. Me ſpernit. ¶ *Judicet, &c.* ישפט וגו׳] i. Dominus judicet de mea cauſa, & de tua. q. d. Non deberes id ferre.

6. *Cui reſpondit Abram,* ויאמר אברם וגו׳] Ad verbum, *Et dixit Abram ad Sarai.* ¶ *In manu tua,* בידך] i. Eſt adhuc in tua poteſtate. ¶ *Quod bonum eſt in oculis tuis* הטוב בעיניך] Hebraica phraſis, pro, *quod tibi bonum videbitur.* i. Utere eâ ut lubet.

8. *Undénam venis?* אי מזה באת] Ad verbum, *Ubi unde venis?* ubi eſt locus unde venis? ¶ *A facie Sarai* מפני שרי] *A conſpectu Sarai.* i. propter Saram.

10. *Et adjecit* ויאמר לה] Ad verbum, *Et dixit ei.*

11. *Adjecit quoque* ויאמר לה] Ad verbum, *Et dixit ei.* ¶ *Ecce prægnans es,* הנך הרה] *Tu quidem es prægnans. Tu ſane geſtas uterum.* ¶ *Afflictionem tuam.* אל עניך] i. Preces quas fudiſti in afflictione tua exaudiunt.

12. *Ferus homo:* פרא אדם] Ad verbum, *onager homo.* Vel, *onager hominum.* i. Inter homines erit veluti aſinus ſylveſtris: h. e. Erit homo ferus & agreſtis. Declarat Angelus qualis ſit futurus Iſmael, nempe fore hominem bellicoſum & hoſtibus formidabilem, ut eum nemo impunè laceſſat. Hujus expoſitio mox ſequitur, quum dicit, *Manus ejus,* &c. ¶ *Et coram, &c.* ועל פני וגו׳] *Et in conſpectu omnium fratrum ſuorum figet tabernacula ſua.* Quidam intelligunt, poſteris Iſmaelis fixam habitationem fore coram fratribus invitis: acſi diceret, violenter occupaturos terram quam inhabitent, licèt obſtare conentur fratres. Alii contrariam ſententiam afferunt, Iſmaelitis in magna hoſtium copia non defore tamen amicos & fratres. At potiùs ſignificat Angelus, populum hunc à reliquis ſeparatum fore: acſi diceret, Non erit pars vel membrum unius gentis, ſed totum corpus efficiet, ut habeat diſtinctum & ſpeciale nomen.

13. *Vocavítque* Hagar *nomen Jehovæ,* ותקרא שם יהוה] *Invocavítque nomen Jehovæ.* Chaldæus paraph. *Oravit in nomine Jehovæ loquentis ad eam.* ¶ *Videns me:* ראי] *Viſionis.* Quidam non rectè exponunt, *Deum viſionis* vocari quòd appareat ac ſe patefaciat hominibus. Docti inter Hebræos exponunt, *quem pii homines aliquando vident.* Lxx, *qui piis hominibus apparere ſoles.* Chaldæus paraph. *Qui vides ac cernis omnia.* i. e. Qui te oſtendere ſoles iis quorum curam habes & geris. Agar antea fero & indocili ingenio prædita, Dei providentiam nunc agnoſcere incipit; quum priùs ſibi viſa eſſet fortuitò raptari per deſertum, nunc ſentit ac fatetur Divinitus gubernari res humanas. Qui ità ſentiunt, agnoſcunt *Deum viſionis,* ſive *reſpicientem nos.* ¶ *Nónne etiam, &c.* הגם וגו׳] Variæ ſunt hujus loci expoſitiones. Alii ſic exponunt, *Nunquid vidi,* aut *proſecuta ſum, illum abeuntem qui apparuit mihi?* Quemadmodum ſolemus proſequi homines abeuntes à nobis, quandiu ſcilicet poteſt ferre viſio oculorum. q. d. *Non.* Hæc enim interrogatio exigit reſponſionem negativam. Quia planè citò diſparuit, homo verò non tam citò diſparet, à ſubita diſparitione collegit ipſa Angelum eſſe Domini qui ſibi diſparuit ut ipſam conſolaretur. Alii vertunt, *An ego vidi poſt viſionem meam?* h. e. adeò tardè ut videndo cæcutirem? Secundùm eos duplex fuit viſio Hagar: prior erronea, quum in Angelo nihil cœleſte apprehenderet: altera autem vera, poſtquam tacta eſt Divinitatis ſenſu. In ſecundo etiam membro diſſentiunt interpretes. Vetus vertit, *Poſteriora videntis me.* Quod multi ad obſcuram viſionem referunt, ut ſit metaphorica locutio. Quemadmodum enim non perſpicuè agnoſcimus homines à tergo, ità dicuntur *videre tergum Dei,* quibus non palàm neque ad liquidum ſe manifeſtat. Atque hæc opinio communiter recepta eſt. Alii diversâ figurâ Moſen uſum exiſtimant. *Dorſum* enim *Dei* pro ſenſu iræ ejus accipiunt: ſicuti *lucere* nobis dicitur *ejus facies* dum ſe propitium ac faventem oſtendit. Ità ſecundùm eos ſenſus eſt, Putavi me elapſam eſſe nè ampliùs Dei ferulis vel caſtigationi obnoxia eſſem, ſed hîc quoque mihi infenſum eſſe ſentio. Alii dicunt neminẽ horum interpretũ Moſis mentem aſſecutum eſſe; ſcribúntque Hagar ſeipſam objurgare, quòd quum priùs nimis cæcutiviſſet, nunc quoque in deſerto nimis tardè & ſegniter oculos ad Deum cernendum aperuerit. Sæpius (inquiunt) multis documentis experta erat ſe reſpici à Domino in domo Abræ, cæcutiens tamen contempſerat ejus providentiam, acſi clauſis oculis illum ſibi coràm oblatum præteriret: nunc ſe accuſat quòd non citiùs experrecta ſit ſimulátque apparuit Angelus; acſi dicat, Antehac Deum non quæſivi, nec ad eum reſpexi niſi coacta: quum prior ſuo me intuitu dignatus eſſet; nunc etiam in deſerto, ubi malis afflicta ſaltem expergefieri debueram, meo more obſtupui, neque in cœlum unquam ſuſtuliſſem oculos niſi priùs fuiſſem à Domino reſpecta. Hæc ſanè expoſitio verior eſſe videtur.

14. *Vocavit,* קרא] Subaudi, is qui ei nomen indidit. Satis tritum eſt Hebræis, verbum ſic indefinitè accipi. Quò tamen ſenſus clarior ſit, quidam in paſſivum reſolvunt, *vocatus eſt.* Attamen hæc vulgaris appellatio ab Hagar profecta fuiſſe videtur, quæ unâ ſimplici confeſſione non contenta, teſtatam in futurum tempus eſſe voluerit Dei gratiam: ideóque ejus teſtimonium quaſi per manus tradiderit. ¶ *Viventis videntis me:* לחי ראי] His verbis teſtatur Hagar ſe à Deo vivo, vel authore vitæ, reſpectam eſſe.

16. *Octoginta ſex annorum, &c.* בן שמנים וגו׳] Ad verbum, *filius* erat *octoginta annorum & ſex annorum quando peperit Hagar Iſmaelem ipſi Abram,*

CLARIUS.

2. *Si fortè ex ea ſuſcipiam*] In Hebræo eſt, *ſi fortè ædificer ex ea:* qui locutionis modus pluribus Scripturæ locis invenitur, ubi *ædificare* ſignificat *augere*, vel liberis, vel facultatibus: ut illud Ruth. 4. *Faciat Dominus hanc mulierem, quæ ingreditur domum tuam, ſicut Rachel & Liam, quæ ædificaverunt domum Iſrael.*

3. *Poſt annos decem*] Ferunt tempus fuiſſe ſtatutum pro muliere, ut ſi manſiſſet cum marito ſuo decem annis, & non peperiſſet, teneretur ille aliam ducere uxorem.

5. *Iniquè agis contra me*] In Hebræo eſt, *Injuria mea ſuper te eſt.*

11. *Iſmahel*] Significat, *Audiet Deus.* Is fuit homo diligens ſolitudines, & inhians feris capiendis. Vocant autem hodie Hebræi in commentariis ſuis *Iſmahelitas* eos quos nos *Saracenos* vocamus, qui ſcilicet ſunt Aphri, Ægyptii, Arabes, *&c.*

12. *Ferus homo*] Vel, *homo ſylveſtris.* Exponunt alii pro *libero*, & qui nemini ſubjici dignetur.

13. *Vidi poſteriora videntis me*] Heb. *Vidi poſt videntem me.* At hic locus obſcurus eſt, & variè a noſtris & Hebræis exponitur. Alii dicunt, *Vidi poſt me videntem*, h. e. mei curam habentem Deum. Alii ſic, *Miror, quòd etiam hîc in deſerto vidi Dei nuncium, quæ conſueverãm videre eum in domo Abram:* & ſecundùm hanc interpretationem illud, *poſt videntem me*, ſic reddi debet, *poſtquam*

ego

ego vidi, vel *ſum videns*. Aliùs hòc modo, *Nunquid hîc vidi poſtquam fui videns?* h. e. Cùm loqueretur mecum non cognovi illum eſſe angelum Dei; ſed ut lapſus eſt ſubitò ab oculis meis, jam cognovi fuiſſe illum angelum Dei. Vidi igitur aliud poſtquam evanuit ab oculis meis quàm cùm loqueretur mecum. Alius ſic, *An non hîc vidi angelum Domini, poſtquam Deus vidit afflictionem meam?* Poteſt etiam eſſe is loquendi modus qui habetur Exod. 33. *Videbis poſteriora mea: faciem autem meam videre non poteris.* Atque hoc eſt quod Paulus ait, *Videmus nunc per ſpeculum in anigmate.* Et eodem Exodi loco, *Non videbit me homo, & vivet.*

14. *Puteum viventis videntis me*] h. e. Puteum angeli quem ego vidi. Atque is eſt ſenſus rectior quàm quod alii verterunt, *Viventis videntis me.* Pulchrè autem appellat Angelum *viventem*, præſertim cùm Deum referat, cui proprium eſt Vivere, ſicut & Eſſe. Nam utrunque ei propriè attribuitur: ut illud, *Ego ſum qui ſum*; & Paulus, *Qui ſolus habet immortalitatem.*

DRUSIUS.

7. שור Lxx Σουρ] Schol. τεῖχος, ἢ ἐυθυμός, *murus*, aut *directio*. שור quando appellativum eſt *murum* ſignificat, non ἐυθυμόν. Hîc eſt nomen loci. Hieronymus ait viam iſtam per deſertum ducere ad Ægyptum. Abenmelechus autor eundem locum *Barad* ſive *Bared* infrà dici. Certè utrumque Onkelos interpretatur הגרא *Hagrà*, in terra Philiſthæorum.

GROTIUS.

2 *Agar*] Unde *Agra* urbs, quam in Arabia ponit Plinius. Ἀγραῖον ἔθνος Ἀραβίων, Straboni & Stephano.

3. *Dedit eam viro ſuo uxorem*] Potiùs, *pro uxore*: ità enim ל Hebræum ſæpe ſumitur: i. *viceconjugem*, ut habent inſcriptiones veteres. *Uxorem imitatur concubina*, ait Julianus anteceſſor.

5. *Iniquè agis contrà me*] חמס, quod hîc in Hebræo eſt, Chaldæus *querelam* vertit, & Græci interdum ἀδικία. *Habeo quod de te conquerar, quod tibi objiciam.* Partus ſuperbas ſolet facere feminas.

6 *Utere eâ ut lubet*] Jus enim vitæ ac necis eo tempore domini ac dominæ in ſervos & ancillas habebant.

9. *Humiliare ſub manu illius*] Quippe &

Τὰς τῶν κρειττόνων ἁμαρτίας χρεὼν φέρειν.

12. *Manus ejus contra omnes, & manus omnium contra eum*] In Hebræo *in omnes* & *in eum*. Negotium omnibus faceſſet, & alii ipſi. Talis poſteritas Agaris Saraceni Arabéſque alii. ¶ *E regione omnium fratrum ſuorum figet tabernacula*] In Hebræo, *coram omnibus fratribus ſuis*, i. aſpectantibus Cethuræ liberis, neque impedire valentibus, extendet fines ſuos.

13. *Vocavit autem nomen Domini qui loquebatur ad eum*] Chaldæus, *oravit in nomine Domini loquentis ad ſe*, i. Deum ipſum invocavit velut in Angelo præſentem, *Tu me vides, ô Deus.* Hieroſolymitanus, *Deus ſe etiam mihi, & quidem in deſerto, per Angelum patefecit.*

CAP. XVII.

MUNSTERUS.

5. *Abraham*] Nomen eſt compoſitum ex אברם & המון fuerátque dicendum *Abramhamon*; verùm ad tollendam cacophoniam ſuſtolluntur quædam literæ, ſicut & in multis aliis propriis fit nominibus.

11. *Præputii veſtri*] Dictio Hebræa ערלה ſignificat rem quamcunque ſuperfluam, & quæ rem aliam degravat, quæque digna ſit ut rejiciatur, juxta Kimhi interpretationem. *In corpore autem humano, ſaltem perfecto, nihil ſuperfluum invenitur*, ut ſcribit Gerundenſis, *præter illam carnem quæ operit coronam*, ſic enim veretri caput vocant Rabbini: uſque adeò magnificat gens illa additamentum illud Leviathan; & propterea nos immundos judicant quòd immunditia illa à nobis non ſit ſublata. Sed *in Chriſto non eſt circumciſio, neq; præputium, ſed nova creatura*, Gal. 6. Habeant illi circunciſionem ſuam carnalem: habeamus nos ſpiritualem, circunciſionem cordis; quam Prophetæ paſſim indicant intelligendam per corporalem.

13. *Acquiſitus pecuniâ*] Habet hîc, ſicut & paulò ſuperiùs, Hebraicus textus, *poſſeſſio*, vel *acquiſitio*, *pecuniæ*, pro *acquiſitus pecuniâ*. Et quod ſequitur, *Exterminabitur anima illa de populis ſuis*, capitur hîc נפש *anima* prò נוף שוש לו נפש *corpore animato*. *Exterminatio* verò eſt ſecundùm Hebræos, quâ quis moritur ante legitimum tempus, h. e. ante quinquageſimum ſecundum annum. Alii verò putant intelligendum per *exterminationem* nominis & poſteritatis deletionem.

15. *Sed Sara*] Sonat *Sarai, principes mei*; à *Sar princeps*: à quò fit fœmininum *Sara, principiſſa*, nomen generale, quòd ipſa mater conſtitueretur & princeps multitudinis gentium credentium in Chriſtum. Sumus enim omnes quotquot credimus filii Saræ ſecundùm promiſſionem.

16 *Dedi*] Capitur hîc עבר בטקום עתיר, *præteritum loco futuri*, ſicut Onkelos quoque vertit.

19. *Verè*] Ità interpretatur Onkelos dictionem אבל Porrò Kimhi exponit, *ſed & hoc: Nedum*, inquit, *vivet Iſmael, verùm & Sara pariet tibi filium, cujus nomen vocabis Jizhac*: ſic legitur in Hebræo.

23. *Filios familias*] Qui erant trecenti & decem & octo, ut ſuprà ſcribitur; Qui omnes de familia ejus erant, miniſterio illius deputati.

26 *Ipſamet die*] Hoc eſt, Uno eodémque die circumciſi ſunt pater & filius, unà cum omnibus qui nati erant ex familia ejus, aut qui aliunde pecuniâ empti in familiam ejus erant aſciti. Quales hodie Judæi obſervent in circunciſione cerimonias, infrà in Jehoſua dicemus; & præſertim quòd dicant quoque ſibi mandatam פריעה, h. e. *cutis*, quæ penem operit, *retractionem*, nè rurſum creſcens cooperiat caput penis. Adeò recutiti illi homines ſibi blandiuntur in ipſa corporis circunciſione. Porrò poſt ſanatam circunciſionem aiunt etiam adhibendam in ſtagno merſionem.

VATABLUS.

1. *Quum autem, &c.* וידע וגו׳] Ad verbum, *Et erat Abram filius nonaginta annorum & novem annorum, & viſus eſt Jehovah Abræ.* ¶ *Deus omnipotens*, אל שדי] Nomen *El*, pro quo redditur *Deus*, à *potentia* deductum eſt. Eódem pertinet שדי: acſi pronuntiaret Deus, ſe ad protegendum Abram ſatis habere virtutis. Non jactat potentiam ſuam Deus, quæ penes ipſum ſuppreſſa lateat, ſed quam explicet erga filios ſuos, ut indè materiam fiduciæ concipiat Abram.

4. *Ego, ecce* אני הנה] Hâc locutione Deus ſe eſſe pronuntiat qui loquitur, ut certa verbis ſuis conſtet authoritas. Ideo pronomen EGO vice præfationis ſeorſim legendum eſt, ut quieto animo ſit Abram, & exemptâ dubitatione oblatum fœdus ſuſcipiat. ¶ *Pater multarum gentium.* : לאב המון גוים] Ad verbum, *in patrem multitudinis gentium.* Conſtat populos diverſos originem duxiſſe ab Abraham: nam Iſmael in magnum populum excrevit. Idumæi ex altera parte longè latéque diffuſi ſunt: ex aliis etiam filiis quos ex Cetura ſuſcepit, fluxerunt amplæ familiæ. Sed longiùs reſpexit Moſes, quòd ſcilicet fide inſerendæ eſſent Gentes in genus Abrahæ, licèt ab eo non progenitæ ſecundùm carnem, ut teſtis eſt Paulus Rom. 4. 11.

5 *Poſui te.* : נתתיך] Præt. Heb. pro fut. *conſtituam te.*

6. *Ponámque te in gentes*, ונתתיך] Hebraiſmus, Faciam ut ex te gentes multæ naſcantur.

7. *Et ſtatuam*, והקמתי] *Et ſtabiliam*, vel, *ratificabo*. Ad verbum, *Et faciam ſurgere*. Vide infrà c. 23. ¶ *In generationibus ſuis*, לדרתם] i. ſuis temporibus, h. e. illis ætatibus quibus vixerint.

8 *Peregrinationum tuarum*, מגריך] i. regionem in quâ nunc peregrinaris.

9 *Pactum meum custodies* את בריתי תשמר] *pactum meum custodi.* Hîc *pactum* pro symbolo ac signo fœderis accipitur, nempe pro circuncisione: ut seq. versu exponitur, *Et erit signum pacti inter me & vos.*

11. *Eritq;*, והיה] sub. *ista circuncisio.*

12. *Omnis itaq;*, *&c.* ובן שמנת ימים וגו'] Ad verbum, *Et filius octo dierum circuncidetur in vobis, omnis masculus.* Ordo inversus & obscurior, qui sic construi debet ut vertit noster interpres. ¶ *In generationes vestras* לדרתיכם] Hebraismus, *temporibus vestris.* ¶ *Natus domûs*, יליד בית] *verna*, aut *vernaculus.* ¶ *Et emptus, &c.* ומקנת כסף וגו'] Ad verbum, *& comparatio argenti ab omni filio alienigena*, i. servus emptitius quem emeris ab alienigena.

13 *Omnino* igitur *circuncidetur*, *&c.* המול ימול וגו'] Ad verbum, *Circuncidendo circuncidetur natus domûs tuæ, & comparatio pecuniæ tuæ.*

14. *Utique exterminabitur, &c.* ונכרתה וגו'] *utique delebitur, &c.* i. homo ille non erit particeps promissionum ac beneficiorum meorum.

16. *Eritque in gentes*, והיתה לגוים] Hebraismus, *erit mater multarum gentium*, vel, *ex ea nascentur gentes multæ.*

17. *Nunquid centenario* הלבן מאה שנה] Ad verbum, *Nunquid filio centum annorum.* ¶ *Et an Sara*, ואם שרה] Ad verbum, *& si Sara? an filia nonaginta annorum?* Duæ interrogationes vice unius.

18. *Utinam, &c.* לו ישמעאל וגו'] Hebraismus, Satis mihi fuerit si filius meus Ismael ità vivat ut tibi placeat, & obediat mandatis tuis. Alii exponunt, *Vivere coram Domino* tantùm valet ac *servari ejus præsidio incolumem*, vel *ab ipso benedici.* Petit igitur Abraham à Domino ut quam Ismaeli dedit vitam conservet.

19. *Verè* אבל] *Certè.* Chaldæus paraph. *in veritate.* Doctus inter Hebræos exponit, *Imò*: q. d. Non tantummodo tibi vivet Ismael, sed *etiam*, aut *imò*, *Sara*, *&c.*

20. *Pro Ismael quoque* ולישמעאל שמעתיך] *Super Ismaele quoque*, vel *De Ismaele quoque*, i. exaudivi preces tuas quas fudisti coram me pro Ismaele. ¶ *Ecce benedicam* הנה ברכתי] Præt. Heb. pro fut. *certè benedicam.* Quia promissiones Dei sunt certæ, Scriptura præteritis pro fut. utitur.

21. *Statuam*, אקים] *constituam, stabiliam, confirmabo.* Ad verbum, *surgere faciam.* Vide infrà c. 23. 17. Quicquid optabile est terrenæ vitæ respectu, Deus liberaliter & prolixè promisit Ismaeli: & tamen quicquid in eum donorum confert, nihili æstimat comparatione fœderis quod stabiliendum erat in Isaac, statuto tempore. ¶ *Altero.* : האחרת] i. sequente, q. d. anno elapso.

22. *Ab Abraham.* : מעל אברהם] Ad verbum, *de super*, vel *de juxta, Abram.*

23. *Ex domesticis suis* : באנשי בית אברהם] Ad verbum, *in viris domûs Abrahæ*: antecedens pro relativo. ¶ *Eo ipso die*, בעצם היום הזה] Ad verbum, *in substantia* (vel *essentia*, aut *corpore*) *ipsius diei*, i. ipsomet die, statim ipso die. Sic paulò post v. 26.

24. *Erat nonaginta*, *&c.* בן תשעים ושש שנה] Ad verbum, *filius nonaginta & novem annorum*: sic seq. versu.

26. *Ipso eodem die* בעצם היום הזה] Ad verbum, *In corpore diei ipsius.* Vide paulò antè, v. 23. Eodem ipso die quo scilicet Deus imperaverat ut circumciderentur.

27. *Natus domûs*, *&c.* יליד בית וגו'] Sing. Heb. pro plur. *omnes domestici ejus, vernaculi, & empti ab extraneis.*

CASTALIO.

18. UTinam modò faciès, *ut propagetur Ismael*] Ad verbum sic, *Utinam coram te vivat Ismael. Coram* autem aut *in conspectu* esse dicitur, quod est in potestate, & ab aliquo efficitur, efficíve potest ut suprà c. 13. dicebat Abramus Loto, *Tota terra est in tuo conspectu*; hoc est, tibi exposita est, tibi patet, utere eâ tuo arbitratu. Item 2. Paral. 6. *Non deerit tibi homo de meo conspectu qui sedeat in solio Israelitarum*; hoc est, efficiam ut nunquam desit de tuis posteris, &c. *Vivendi* autem verbum hoc loco de generis propagatione dici, perspicuum fit ex iis quæ mox ad hæc Abrahami verba Deus respondet.

CLARIUS.

5 *Araham*] Ante promissionem Isaac nomen illius erat *Abram*, h. e. *Pater excelsus*, postea verò paternitatis illius celsitudo ornatur interpositione ejus literæ quæ inter sacratiores literas quibus nomina Dei scribuntur principalis est, & bis scripta in nomine illo ineffabili, quæ & semel ascripta nomini Abrahæ, & secundò ascripta Saræ, indicat prærogativam quandam maximam datam utrisque generandi ipsam Divinitatem aliquando de semine suo, in Christo nascituro de virgine Maria.

6. *Regésque ex te egredientur*] Etiam ad literam, nam Ismahel duodecim duces habuit; Esau, undecim; Jacob, duodecim.

8. *In possessionem æternam*] h. e. longo tempore.

11. *Præputii vestri*] Dictio Hebræa significat rem quancunque superfluam, & quæ rem aliam aggravet, quæque digna sit ut rejiciatur. In corpore autem humano perfecto ferunt nihil superfluum inveniri præter illam præputii pelliculam.

12 *Tam vernaculus*] Adumbratio est veræ circuncisionis, cordis scilicet, Judæis & non Judæis communis futuræ.

14 *Delebitur anima illa*] Secundùm Judæos, morietur ante quinquagesimum secundum annum ætatis suæ; vel non relinquet post se semen.

15 *Sarai*,] Sonat *Sarai*, *principes mei*, à *Sar*, *princeps*; à quo fit fœmininum *Sara*, *principissa*, nomen generale, quòd ipsa mater constitueretur & princeps multitudinis gentium.

16 *Cui benedicturus sum*] Nempe ipsi Saræ.

17 *Risit*] Præ stupore risit felicitatis suæ admirationem.

23. *Omnes vernaculos*] Qui erant trecenti decem & octo, ut suprà scribitur, qui omnes de familia ejus erant, ministerio illius deputati.

DRUSIUS.

1 DIcturus de etymo nominis *Saddai*, quod obvium Gen. 17. 1. moneo tres de illo sententias esse. Una est eorum qui שדי dictum putant quasi שודד à verbo שוד *vastavit.* Nam ut omnia ex nihilo condidit, ità potest omnia, cùm vult, in nihilum redigere. Quod est solius Dei, qui propterea παντοκράτωρ *omnipotens vocatur*, & est interpretamentum vetus hujus nominis. Sunt tamen qui maluerunt reddere ἱκανὸς, aut ἄλκιμος, in queis Aquila Ponticus. Hieron. Ezec. 1. *Saddai Aquila, Sym. Theodotio* ἱκανὸν *transtulerunt, quod Fortem Potentémque significat.* In epist. 136. *Saddai Aquila interpretatur* ἄλκιμον, *quod nos Robustum & Sufficientem ad omnia perpetranda possumus dicere.* Scire licet Aquilæ duas editiones olim fuisse. Fortè in una posuit ἱκανὸν, & in altera ἄλκιμον· aut alibi vertit ἄλκιμον, & alibi ἱκανὸν. Sic Lxx modò παντοκράτορες eandem vocem, & modò ἱκανὸν interpretantur. Ut *Saddai* שוד *vastavit*, sic *Sammai* potest esse à שמם *desolavit*: quod tamen Scaliger negat. & fortè *Saddai* à שוד, ut רמי *impostor* à רמה *decepit*, & נגי *exactor* à נגא *exegit.* Sic דוי *mœstus* à דוה. Sunt qui à *mammis* nomen hoc deductum existimant, quasi *mammosum* dicas, quòd omnia alat ac nutriat. Sic Diana *mammosa* & *multimammia*, quod Græcè diceretur πολύμαστος. Mamma enim שד dicitur, ut quidam volunt, à שדה; & Diana *mammosa*, quoniam omnium viventium nutrix. Sic Isis *mammosa*, & Ceres *mammosa.* Verior originatio à ש *qui* & די *sufficiens.* Nam sibi sufficit, αὐτάρκης, juxta illud,

Ipsa suis contenta opibus, nihil indiga nostri.

De Natura loquitur, quæ nihil aliud est ipsi quàm Deus, quem Plato propterea ἀνενδεῆ esse dixit, *nullius indigum*. Quò referri, meo judicio, debet *inavès*. Lexic. vetus, Ἱκανὸς, *sufficiens, idoneus*; ἱκανὸν, *satis*. Sanchuniatho, compositor Historiæ Phœnicum, Deum quendam memorat, quem ejus interpres Græcus Philo Byblius ἀρκοῦν & ἀρκοῦντα interpretatur. Videtur mihi in mente habuisse hoc nomen. Nam שדה *ager*. Sed tunc esset *Sadai*, i. שדי. Sic Dagon, quem à pisce nomen habere credunt, ab eodem redditur Ζεὺς ἀέτιος, tanquam à דגן, quod *frumentum* denotat. Cæterùm *Saddai* unum est ex decem Dei nominibus quorum meminit quadam in epistola Hieronymus. Non tamen semper est Dei epitheton. Nam si credendum Ebræis, aliquando est nomen profanum, ut Job 22. *Saddai est aurum tuum*, quod reddunt *potens, validum*. Sic Ezec. 1. *vox Saddai*, i. *fortis*, & Jel. 13. *sicut vox Saddai*, i. *robusta, vehemens*, aut *quæ venit à potente*. Sed de his locis

Grammatici certant, & adhuc sub judice lis est.

19. Inter eos qui ortu juniores sunt quàm nomine, h. e. quibus nomen inditum antequam nati essent, recenset Eucherius quatuor, Ismaelem, Isahacum, Samsonem & Josiam. Quod de Ismaele & Isahaco scribit, id sumpsit partim ex Gen. 16. 11. partim ex Gen. 17. 19. In Samsone fallitur. Putarim scripsisse *Salomonem*, qui nomen accepit à *pace*: sonat enim, ut si dicas *pax ejus*. Quibus addes, si placet, Jesum & Cyrum. Nam *Jesu* nomen antiquius ipso: sed & *Cyri*, qui nominatur apud Isaiam diu antequam natus esset. Vocatur ibi *unctus Domini*, non quòd oleo regali esset inunctus; sed quia Rex erat, ideo *unctus* vocatur.

IDEM.

8. וְנָתַתִּי לְךָ. Sym. κἀγὼ δίδωμί σοι, *& do tibi*] Antiquitus, κἀγὼ δώσω σοι, *dabo tibi*; & melius. *Dabo*, h. e. brevi dabo. Sic, *gentem cui servierint judico ego, dicit Dominus*. Sed in fonte, κἀγὼ δώσω. Vau enim præteritum in futurum convertit. In hoc capite obvia vox διαθήκη, quam Aquilas amat reddere συνθήκην, & *rectè*. Nam, ut bene Hieron. observat, *Ubicunque in Græco Testamentum legimus, ibi in Ebræo Sermone est Fœdus sive Pactum*, i. ברית.

GROTIUS.

2. PONámque fœdus] Circumcisionem, ut infrà 10. nempe externam κατὰ πόδας, internam μυστικῶς.

6. *Regésque ex te egredientur*] Ab omni ævo nullus est qui cum Abrahamo comparari possit multiplice Regum progenie. Ab illo fuere Reges Hebræi duodecim tribuum, duarum tribuum, decem tribuum: Ab illo fuere Reges Idumæi veteres, & longo intervallo ab Herode geniti Reges: Ab illo in Africa Reges Cethuræ genus: Ab illo Reges Saraceni in Arabia, Babylone, Ægypto, tot in Africa, tot in Hispania gentis ejusdem Reges: ab illo deniq; Messias Rex omnium Regum Christianorum.

7. *Et inter semen tuum*] Sunt enim fœdera quædam personalia: alia, ut hoc, ad successores transeuntia.

12. *Octo Dierum*] Quia ante eum diem infirmior infans quàm ut par sit dolori, ut notat Maimonides. Aristoteles l. 7. c. 7. de Hist. animal. agens de infantibus, πάσχειν ἧττον ἀναιρεῖται περὶ ἃ ἐγένοντο. διὸ καὶ τὰ ὀνύχια τοῦτο ποιοῦσι, ἂς πεπαίοντες μᾶλλον τῆς σαρκὸς. Hæc causa cur pecudum partus ante octavum diem Deo non consecrentur Exod. 22. 30. Fiebat autem circumcisio de die, ut res esset notior. Præputium in pulverem projiciebatur. Poterat fieri circumcisio per sacerdotes, per Levitas, per privatos, etiam per mulieres, non tamen per exteros. ¶ *Tam vernaculus quàm emptitius*] Incircumcisus in terra quidem Hebræis data vivere poterat sub bonis legibus; non item in domo Hebræi alicujus, nè mores exemplo diverso confunderentur.

14. *Masculus cujus præputii caro circumcisa non fuerit, delebitur anima illa de populo suo*] Chaldæus, *qui non præciderit carnem præputii sui*: i. Qui non curaverit se circumcidi ubi ad justam ætatem pervenerit, annum puta 13, ut volunt Hebræi interpretes: ex eo enim tempore, si parentes & publici parentes, i. magistratus, negligerint, ipse obligari incipit. Malè hîc nescio à quo additum in Græco τῇ ἡμέρᾳ τῇ ὀγδόῃ, quomodo sæpe citat Augustinus. De circumcisis populis vide quæ ad lib. 1. de V. R. C. dicta.

20. *Duodecim duces generabit*] Ab his sunt duodecim Arabum φύλαρχοι apud Strabonem. Iidem *Sarracenorum Phylarchi* apud Menandrum Protectorem.

21. *Pactum verò meum statuam ad Isaac*] Nempe gentilitium; non merè personale, aut exigui temporis.

22. *Ascendit Deus ab Abraham*] *Fulgor Dei*, Chaldæus.

CAP. XVIII.

MUNSTERUS.

1. APparuit] In Hebræo habetur, *Visus est ei*, sed quod idem est. Proinde quid Hebræi sentiant de planitie Mamre, jam suprà diximus. Et quod sequitur, *Et ecce tres viri*, incessit hîc Aben Ezra Christianos, mysterium Trinitatis confitentes, per hæc verba, חושי רוח אמרו כי השם שלשה אנשים הוא אחד והוא שלשה ולא יתפרדו והנה שכחו ויבאו שני המלאכים סדומה. *Qui errant*, inquit, *spiritu, asserunt Deum habere tres Personas; & cùm sit trinus, unitatem tamen non multiplicari. Hi non advertunt id quod sequitur, Venerunt duo angeli Sodomam*. Hæc ille. Id certum est, Abraham tres vidisse, & unum allocutum, *Domine, si inveni gratiam in oculis tuis*; quicquid garriant Judæi. Si Abraham non agnovisset mysterium, dixisset, *Domini mei, si inveni gratiam in oculis vestris*, &c. Ostendunt Prophetæ in Deo pluralitatem Personarum, sed non explicant qualis & quanta sit. Reservabatur id gloriæ Novi Testamenti, quod personas expresè notat, quòd sit in Deo Persona generans, Persona generata, & Persona ab utraque procedens. Fuit hic articulus de Trinitate inclusus in generalem fidem in qua sancti patres mortui & salvati sunt.

2. *Incurvatus est*] Hebræa vox וישתחו significat *adorare, geniculari, & incurvari prono corpore*. Nec est hîc plurale propter Vau furec; sed Vau illud ponitur loco He tertiæ radicalis: Pluraliter vero sic scribitur, וימתחוו cum duplici Vau.

4. *Refocillamini*] Verbum Hebræum propriè significat *fessum corpus appodiare & sustentare*, quò quietius exhaustas recuperet vires. q. d. *innitimini*.

10. *Juxta tempus vitæ*] Gerundensis sic putat hunc locum intelligendum, *Revertar ad te tempore isto in sequenti anno; & vos eritis vivi, habebitque Sara filium*. Et illud quod sequitur, *Quod erat post illum*, nostri ferè omnes neglexerunt. Habent autem hunc sensum, Stabat Sara juxta ostium, quod erat Angelo loquenti ad tergum. Item per illud, *Via*, seu *consuetudo, secundùm mulieres*, intelligitur tempus conceptionis, quod Sara jam ætate suâ transierat, cùm ארחות in ea cessasset.

14. *Mirabile*] Habet textus Hebræus, *Nunquid mirificabitur à Domino res ulla?* h. e. Nunquid tam mirabile & excellens est aliquid quod à Deo non possit fieri?

16. *Emitteret*] h. e. *Deduceret*, ut habet communis translatio.

19. *Adducat*] Impleat promissiones. Sicut &, *quæ locutus est* capitur pro *pollicitus est*.

21. *Consummationem*] Kimhi sic exponit hunc locum ut nos vertimus. R. S. verò, sequens Chaldæum interpretem, hunc dicit subesse sensum, *Utrùm secundùm clamorem qui venit ad me fecerint, & permanserint in sua pertinacia, consummationem faciam in eis*. Et quod paulò pòst sequitur, *Absit à te*, Hebræa dictio, nempe חלילה, propriè significat *rem absurdam & profanam*. Aben Ezra exponit, דבר שלא יתכן, i. *res inconveniens*.

25. *Nunquid judicans*] Neminem ex nostris scio qui

hunc locum bene reddiderit. Omnes ex He quæſitivo faciunt articulum; & ex *faciet, facies*. Eſt autem hic ſenſus, *Nunquid qui judicat univerſam terram, ille non faciet judicium*, ſcilicet æquitatis & diſcretionis, condemnans juſtos cum impiis? Et quod ſequitur, *Complacuit mihi*, omnes Rabbini exponunt, רצה & חפץ. Tranſlator noſter legit, תחלתי *cœpi*, pro הואלתי *volui*.

28. *Ob quinque*] h. e. Si deficiant quinque à prædicto numero.

FAGIUS.

2. *Tres viri ſtabant*, &c.] Sentiunt Hebræi, unicuique angelorum ſuum certum deputatum eſſe miniſterium & negotium quod expediat, nec uni multa ſimul negotia exſequenda committi: Ideòque tres Angelos miſſos fuiſſe ad Abrahamum, primus, ut annunciaret filium ſuſcepturum ipſum ex Sara; alter, ut eriperet Lot ex Sodomis; tertius, ut everteret Sodomam cæteráſque urbes. Noſtri ex apparitione Angelorum Trinitatis myſterium colligunt.

5. *Idcirco enim tranſviſtis*, &c.] R. S. hunc locum non ineptè ità legit & intelligit, *Eò quòd divertiſtis ad ſervum veſtrum*. q. d. Quia meâ causâ veniſtis, & apud me divertiſtis, dignum eſt ut honore aliquo vos quoque excipiam. Idem adſerit, iſtam locutionem Hebraicam כי על כן, Chaldaicè ארי על כן, ubique hanc habere vim ſignificandi, perinde ac ſi diceretur, על אשר, i. *eò quòd*.

10. *Vos eritis incolumes*] קיימים, i. *Viventes, ſalvi, incolumes*. ¶ *Poſt illum*] Scilicet Angelum: h. e. Oſtium Angelo loquenti ad tergum erat. Thargum Hieroſolymitanum habet, *Et Iſmael ſtabat poſt ipſum*.

11. *Conſuetudo mulierum*] Hoc eſt, Deſierant ei muliebria. Non ampliùs ſecundùm naturam idonea erat conceptioni.

12. *Erit mihi juventus*] Actum conjugalem caſtè, reverenter & honeſtè circumloquitur Sara. Quæ tam ſpecioſa mulier fuit, ut etiam reges in concupiſcentiam ejus exarderent, putat jam ſibi indecens eſſe ut voluptati operam det: Quam per *juventutem* intelligit, eò quòd juvenes ad eam magis ſint proclives.

14. *Num occultari poterit*, &c.] i. Num Deum aliquid latet, fugit, atque illi occultum eſt, quod non poſſit efficere? Et nos Germani ità quoque loquimur, **Das iſt mir verborgen**, ſignificantes nos neſcire, nec poſſe aliquid efficere.

VATABLUS.

1. *Apparuit autem* וירא] Ad verbum, *Et viſus eſt*. Hîc quarta eſt Hebræorum hujus libri ſectio uſque ad cap. 23, quam denominant ab hac prima capitis dictione וירא. Servi ſui animum novâ hâc viſione confirmat Deus, ſicut aliis ſubinde atque aliis adminiculis opus habet ſanctorum fides. Fieri etiam poteſt ut in gratiam Saræ repetita fuerit promiſſio. ¶ *In Quercubus*: באלני ממרא] *in Querceto*. Alii, *in Elone*. Verisimile eſt illîc fuiſſe Quercetum ubi propter loci commoditatem habitaverit Abraham. Vide ſuprà c. 13. 18.

2. *Et incurvavit*, &c. וישתחו ארצה] *Et demiſit vultum in terram uſque*. Hoc reverentiæ ſymbolum in communi uſu fuit apud Orientales.

3. *Domine*. אדני] Quòd unum peculiariter ſalutat, videtur ideo factum fuiſſe quòd præ aliis duobus excelluerit. Scimus enim Angelos ut plurimùm apparuiſſe cum Capite ſuo Chriſto: itaque hîc in tribus Angelis unum deſignat Moſes legationis principem. ¶ *Si nunc inveni*, &c. אם נא מצאתי ונו'] Hebraiſmus, Si quicquam valeam gratiâ apud te, vel, Si tibi gratus ſum, h. e. Si tibi gratum ſit. ¶ *Tranſeas à ſervo tuo*, תעבר מעל עבדך] i. Nè prætereas domum ſive hoſpitium ſervi tui, quin venias in tentorium meum.

4. *Capiatur* יקח] Sub. *à te domino meo*. i. à vobis. ¶ *Et innitimini* והשענו] *& fulcite vos*. Sub. *Baculis veſtris*, aut aliquâ aliâ re, quò commodiùs quieſcatis. h. e. fulciendo vos requieſcite ſub arbore: erat enim arbor ante tabernaculum.

5. *Interim accipiam* ואקחה] Ad verbum, *Et capiam*. i. Interim afferam ad vos. ¶ *Et fulcite cor veſtrum*, וסעדו לבכם] q. d. Confirmate corda veſtra. ¶ *Ad ſervum veſtrum*. על עברכם] *Juxta ſervum veſtrum*. i. Juxta tentorium ſervi veſtri. Non intelligit conſultò vel datâ operâ veniſſe ut hoſpitium quærerent; ſed opportunè id accidiſſe ſignificat: acſi diceret, non fortuitò in eum locum delaplos eſſe, ſed Dei conſilio & manu adductos. Ad Dei providentiam refert quòd tam commodè in locum idoneum inciderint ubi ſe reficiant.

6. *Feſtinavit itaque* וימהר] *Properavit itaque*. i. Citò cucurrit. ¶ *Feſtinâ* מהרי] i. Citò capias. ¶ *Similæ* סלת] i. Farinæ puriſſimæ ac purgatiſſimæ. ¶ *Miſce*, לושי] Sub. *aquâ in paſtam*. Alii, *ſubige*, ſub. *In maſſam*. q. d. Para illis prandium, vel cœnam.

7. *Ad boves autem* ואל הבקר] *Ad armentum autem*. ¶ *Vitulum* בן בקר] Ad verbum, *filium bovis*. Sic v. ſeq. ¶ *Puero*, ואל הנער] Sub. ſuo, i. famulo, vel coquo.

8. *Et poſuit coram eis*: ויתן לפניהם] *Et appoſuit illis*. Ut ſcilicet comederent. ¶ *Et comederunt*: ויאכלו] Deus qui totum mundum ex nihilo condidit, & quotidie mirus eſt in formandis creaturis artifex, corpora Angelis illis ad tempus dederat, in quibus injunctum ſibi munus peragerent. Unde hîc dicuntur comediſſe.

10. *Revertendo revertar ad te ſecundùm tempus vitæ*, שוב אשוב אליך כעת חיה] Hebraiſmus, quem ſic quidam exponunt, *Certiſſimè revertar* [vel *certò ſcias me reverſurum*] *ad te hoc tempore, vivente*, ſub. *Sarah*. h. e. Sarah incolumi exiſtente. Alii rectiùs exponunt de fœtu; ut promittat Deus ſe venturum juſto & legitimo pariendi tempore, ut Sarah vitalis fœtûs mater fiat. ¶ *Et ipſum*, &c. והוא אחריו] i. Oſtium ipſum erat poſt illum Angelum. q. d. Angelus habebat faciem averſam ab oſtio: ſive angelo loquenti erat oſtium ad tergum.

11. *Progreſſi in dies*, באים בימים] Hebraiſmus, provecti erant ætatè. ¶ *Conſuetudo*, &c. ארח כנשים] Ad verbum, *via ſecundum mulieres*. Vel, *ſicut mulieribus*. i. Sicut mulieribus quæ aptæ ſunt gignendis liberis contingere ſolet. Quo genere loquendi verecundè menſes notat qui mulieribus fluunt. Unà autem cum fluxu menſtruo deſinit concipiendi facultas.

12. *Erit mihi voluptas?* היתה לי עדנה] i. Daturáne ſum operam voluptati?

13. *Nunquid*, &c. האף ונו'] q. d. Dixítne ſeriò Dominus me pariturum, quum jam ſenuerim?

14. *An ergo*, &c. היפלא ונו'] *Latétne Jehovam quicquam*. Vel, *An difficile eſt ipſi Jehovæ quicquam?* h. e. Impoſſibiléne eſt Domino quicquam? Alii, *An Jehova quicquam poteſt eſſe mirificum?* q. d. Non debet ex hominum ſenſu æſtimari Dei facultas. Neque enim mirum eſt in rebus arduis nos deficere, vel ſuccumbere difficultatibus: ſed longè alia eſt Dei ratio, qui è ſublimi deſpicit quæ nos altitudine ſuâ deterrent. ¶ *Secundùm tempus vitæ*, כעת חיה] Vide paulò ante v. 10.

17. *Nunquid celabo* המכסה] Præſentia Heb. pro fut. Quaſi de re dubia conſultat Deus in hominum gratiam: nam quid facturus eſſet jam antè decreverat.

18. *Quum Abraham*, &c. ואברהם ונו'] Ad verbum, *Et Abraham eſſendo erit*. Sed copulativa particula in adverbium cauſale reſolvi debet. Nam hæc eſt ratio quòd Deus horribilis ſuæ in Sodomitas vindictæ conſcium facere velit ſervum ſuum, quia peculiaribus ipſum donis ante alios omnes ornaverat. ¶ *In eo* בו] *per eum*. i. Per ſemen illius, qui eſt Chriſtus, ut c. 26. 4. *Benedicentur-que in ſemine tuo omnes gentes terræ*.

19. *Novi enim eum, propterea*, &c. כי ידעתיו למען אשר יצוה] *Novi enim eum, ut præcipiat*. i. Novi eum eſſe hominem pium, juſtum, ac docilem. Non inquam celabo eum. Sequitur ratio, *ut præcipiat*. Alii vertunt, *Novi enim eum quòd præceperus eſt*, &c. Et eſt ſecunda ratio cur ſui conſilii participem facere velit, quia non

frustrà nec inutiliter id facturum prævideat, sed fideliter boni patrisfamiliâs officio functurum in suis docendis. ¶ *Post se*, אחריו] i. ipso mortuo. q. d. Non modò curam suorum habebit quandiu vivet, sed etiam solicitus erit ut post mortem suam apud suos permaneat sancta vivendi ratio. ¶ *Super Abraham* על אברהם] *propter Abraham.* Aliis tamen magis placet ut vertit interpres: ut significet Moses compotem promissæ sibi gratiæ fore Abraham si suos erudiat in timore Domini, domúmque suam probè gubernet. Observa UT more Scripturæ hîc consequentiam magis notare quàm causam. ¶ *Super eum.* : עליו] *de eo.* i. ut adimpleat Dominus Abrahamo promissiones illi factas. Loquitur autem Deus de se in tertia persona, pro, *ut impleam*, &c.

20. *Quia multiplicatus est*, &c. כי רבה וגו'] Hic versus sequenti jungendus, *Quia clamor Sodomorum multiplicatus est, & quia peccatum eorum aggravatum, Descendam*, &c. Quidam vertunt כי per *certè*, vel *utique*, ut sæpe in Scriptura accipitur; *Clamor Sodomæ & Gomorrhæ certè multiplicatus est, & peccatum eorum utique aggravatum est supra modum.* Posteriorem partem alii vertunt, *sicut & peccatum eorum quod invaluit valde.* Quoniam talis Dei tolerantia à nobis comprehendi non potest, eum humano more loquentem inducit.

21. *An juxta clamorem ejus* הכצעקתה] sub. *urbis.* ¶ *Fecerint consummationem*, &c. עשו כלה וגו'] i. an perpetraverint peccata summa, & extremâ animadversione digna, ut audio illos fecisse. quemadmodum suprà c. 15. 16. dixit *nondum completas esse iniquitates Amorrhæorum.* q. d. visurus sum sintne prorsus deplorati, ut qui ad extremum malorum se projecerint; an verò sint adhuc in medio cursu, unde revocari queant ad sanam mentem. Alii exponunt, *si omnes perpetraverint talia flagitia qualia audio illos illîc perpetrasse.* Ex doctioribus Hebræorum alter exponit, *An juxta clamorem ejus qui pervenit ad me, fecerint: si ità res habeat, faciam consumptionem in eis*; [i. *prorsus delebo eos*;] *sin minùs, novi quid facturus sim.* Prior sensus meliùs quadrat.

22. *Et diverterunt* ויפנו] *Jam verò diverterant.* vel, *converterant sese.* ¶ *Stabat*, &c. עמד וגו'] Primùm dicit Moses viros ulteriùs progressos esse, significans, sermone finito, Vale dixisse Abrahæ, ut domum rediret. deinde subjicit, Abraham *stetisse coram Domino*; ut solent qui dimissi non statim abeunt, eò quòd aliquid adhuc dicendum vel agendum restet. Et scitè Moses, quum de itinere fit mentio, Angelis *hominum* nomen attribuit: Abraham verò non dicit coram hominibus stetisse, sed *coram facie Dei*: quia tametsi oculis cernebat hominum species, fide tamen Deum intuebatur. Et verba ejus satis demonstrant non locutum esse quasi cum homine mortali.

23. *Et accedens* ויגש] Stetit aliquamdiu rogans illum, tandem accessit ad eum. ¶ *Nunquid etiam* האף] *Utrùm etiam*, q. d. Nunquid præter omnia illa quæ decrevisti facere eis, perdes, &c.

24. *Disperdes* תספה] *perdes, delebis.* sub. *urbem ipsam.*

25. *Rem talem* כדבר הזה] Ad verbum, *secundùm rem istam.* ¶ *Sítque justus*, &c. והיה כצדיק וגו'] Ad verbum, *& erit sicut justus sicut impius.* i. talis futura sit apud te conditio justi qualis conditio impii. ¶ *Non faciet judicium?* : לא יעשה משפט] *non faciet æquitatem?* i. nónne Judex universæ terræ rectè judicabit? q. d. Nónne par est & æquum ut tu, qui Judex es universæ terræ, rectè judices? Nè scilicet, Domine Deus, malè audias apud impios & infideles.

27. *Cœpi* הואלתי] *gestio, volo, cupio*, Præt. Heb. pro præs. ¶ *Qui sum*, &c.: ואנוכי עפר ואפר] i. tametsi sim abjectissimus. Ità præfatur Abrahã obtinendæ veniæ causâ.

29. *Rursus locutus est* ויסף עוד לדבר] Ad verbum, *Et addidit ultrà loqui ad eum.* ¶ *Non faciam* לא אעשה] sub. *consumptionem.* Præcedenti versu dixit, *Non disperdam*, paulò pòst etiam dicit, *Non disperdam.*

30. *Excandescat*, &c. יחר וגו'] *succendatur* [sub. *ira*] *Domino meo, & loquar.* i. si loquar. Sic paulò pòst v. 32. ¶ *Respondit* ויאמר] Ad verbum, *Et dixit.*

31. *Cœpi loqui* הואלתי דבר] Vide paulò antè v. 27.

32. *Tantummodo hâc vice*, אך הפעם] *tantummodo semel.*

CASTALIO.

3. *Noli me præterire*] In Hebræo est, *Noli tuum servum præterire*: sed hunc Hebraismum lingua Latina respuit: Gallica retinet, *vostre serviteur.* Quòd autem unum salutat, id facit, quoniam dominum salutare singulari numero solet Hebræa lingua, etiam si plures sint: quod idem postea facit Lotus.

7. *Qui eum facere properet*] *Facere vitulum*, pro *mactare* positum est: quod loquendi genus frequens est apud Catonem & Varronem.

10. *Anno vertente*] Heb. *Tempore vitæ*, sive *vitali*: quod (ut arbitror) significat *anno proximo*: quoniam vita, i. ætas, annis, non diebus aut mensibus numeratur. Nam & superiore capite dixerat, *Hoc proximi anni tempore.*

13. *Tum Jova Abrahamo*] Animadvertendũ est hic tres esse genios sive angelos, quorũ duo Sodomã mittantur, unus cum Abrahamo loquatur, & *Jova* appelletur, neq; Sodomã eat: Qui quisnam sit; Exodi 3. Deo volente, dicemus. *Homines* autem vocantur, quòd humanas induerant figuras. Quòd autem hîc comedunt & bibunt, cùm spiritus carnem & ossa non habeant, quæ corporeis pascantur alimentis, hoc quale sit patebit ex Tob. 12. ubi sic loquitur Raphael, *Nam quòd me, quamdiu vobiscum versatus sum, comesse & bibere vidistis, species fuit quæ vestris oculis obversabatur, cùm reipsa neque comessem neque biberem.*

30. *Quæso te, Domine, ne ægrè feras*] Heb. *Nè ægrè ferat Dominus meus.* Sed hoc in vocativum converti, ut Latino more loquerer. quod idem sæpe facio.

CLARIUS.

10. *Tempore isto, vitâ comite*] Heb. *juxta tempus vitæ.* Quod quidam sic intelligunt, *Revertar ad te tempore isto, in sequenti anno*; *& vos eritis vivi, habebítque Sara filium.* ¶ *Quod erat post illum*] Habet hunc sensum; Stabat Sara juxta ostium quod erat Angelo loquenti ad tergum.

11. *Muliebria*] Heb. *Via secundùm mulieres.* Intelligitur tempus conceptionis, quod Sara jam ætate suâ transierat.

14. *Difficile*] Vel *mirabile.* Nunquid (inquit) quicquam est tam mirabile & excellens quod à Deo non possit fieri?

27. *Quia semel cœpi*] Heb. *Ecce complacuit mihi loqui ad Dominum meum*, &c.

28. *Delebis propter quadragintaquinque?*] Heb. *ob quinque.* h. e. si deficiant quinque à prædicto numero.

DRUSIUS.

2. *Ecce tres viri*] Si Angeli erant, quomodo eos *viros* appellat? Sic Manoe pater Samsonis Angelum qui ei apparuit *hominem* vocat. Respondent hoc fieri, quia in specie virorum & hominis apparebant. Sic Satan, inquiunt, *Samuel* vocatur, cujus formam induerat. Hoc rectè: sed quare non eodem modo excusant Angelum apud Tobiam, dicentem se *Azariam* esse *filium Ananiæ*, cujus formam sive speciem referebat, ut Athanasius testatur? Mendacium est, inquiunt; & hujusmodi mendacia non exstant in libris canonicis. Ego contradico, Aut non est mendacium, aut, si est mendacium, talia mendacia exstant in libris canonicis. Exempla quæ produxi fidem faciunt. Unde canon Theologicus apud Augustinum, *Species rerum appellantur de nominibus ipsarum rerum.* Non dicit, *sine mendacio*, sed tamen hoc subintelligit. Video effigiem Ciceronis: dico, Ecce Cicero: an mentior? Aliud est, inquient, *Ecce tres viri*, & aliud, *Ego sum Azarias.* Nam in prima persona mendacium est, in secunda vel tertia minimé. O acumen! Ubi nunc jecur Cratetis? ubi cor Zenodoti? Angelus dicit, *Ego sum Azarias*, mentitur. Alius dicit, Angelus, qui deduxit juniorem Tobiam, Azarias erat, non mentitur. Quis ad hanc sublimitatẽ non obstupescat?

ſtupeſcat? Sic cùm Deus ait, *Ego ſum Elohim*, pluralitas eſt: cùm David ait, *Elohim Eloecha: ô Deus, Deus tuus unxit te*, &c. non eſt pluralitas, ut cùm dicit, *Ego Adonim*, Mal. 1. Nam hîc altum de illa re ſilentium. An certo privilegio gaudet nomen *Elohim*, quo *Adonim* & *Baalim* carent?

11. Quos interpres noſter vocat *ætatis provectæ*, eos Ebræi dicunt *proceſſiſſe diebus*, vel certè *diebus*, Gen. 18. 11. Cicero tales *proceſſiſſe* dixit *ætate*, lib. de Senectute, *cùm ætate proceſſiſſet*. Eraſmus ad illum locum, *Qui provecta ſit ætatis eum dicit in ætate proceſſiſſe*. Alii maluerunt, *progreſſi in diebus*. Vide Annotationes Joſ. 13. 1. בָּאִים *procedentes*: nam בא etiam *eo* ſignificat, ut diximus.

12. *Riſit Sara in medio ſui*] Jonathan & Jeroſol. *in corde ſuo*. Onc. *in viſceribus ſuis*, ὁ ῥῆς, Riſit intra ſe. *Medium* & *cor* ſe invicem explicant. Nam cor in medio hominis: & quanquam magis vergat ad ſiniſtram, tamen *in medio* eſſe dicitur, quia intra hominem. Nam quicquid intra rem aliquam id *in ejus medio* eſſe dicitur. Sic Tyrus ſita legitur *in corde maris*, h.e. intra mare: nam non procul aberat à continente. Sic Chriſtus ſepultus fuit *in corde terræ*, h.e. intra terram. Pſal. 5. 9. *medium eorum pravitates*. Lxx, ἡ καρδία αὐτῶν, *cor eorum*. Jeſ. 16. 11. *medium mei*; alius, *cor meum*. Cor enim comprehenditur ſub nomine *medii*, ait R. David: imò eſt in medio, ut diximus. Pſal. 39. 3. *Incaluit cor meum in medio mei*. Jeſ. 26. 9. *etiam ſpiritus meus in medio mei*. Jonathan, *in viſceribus meis*. Exod. 10. 1. *ut ponerem ſigna hæc in medio ejus*. Senſus, *in corde ejus*. Contrà *cor* pro *medio* uſurpatur, ut cùm dicimus *cor cœli, maris, terræ, voluminis*. *Medium dierum* ponunt Ebræi in anno ætatis trigeſimo quinto. Nam ætas hominis ſeptuaginta anni, aut ad ſummum, cùm homo eſt optimæ complexionis, octoginta. Ebræi vocant eam ætatem גבורות *robora*: unde dictitant, *natus octoginta annos ad robora*: quod ex Davide ſumptum. Vide illum Pſal. 90. & commentarium in Aboth, fol. 65.

22. *Et Abraham ſtabat coram Domino*] Correctio ſcribarum eſt, quam vocant תקין סופרים. Priùs erat, *& Dominus adhuc ſtabat coram Abrahamo*. *ſtabat*, i. manebat. Quid de hac correctione ſentiendum ſit, non eſt meum ſtatuere. Quis enim ego? *Stabat Abraham*, i. orabat, precabatur, nam ſtantes orabant. Diſertè Manahem Ricinenſis, 52. 3. *Non eſt ſtatio niſi precatio*. Mihi prior lectio non diſplicet: quam firmant ſequentia, *Acceſſit Abraham*, nempe ad Dominum, juxta quem poſtea ſtabat. Cur igitur mutata fuit? Sunt in univerſum loca octodecim correcta à ſcribis, de quibus aliàs, ſi Deus volet. Hoc tantùm nunc dicam, Aut bene correcta fuerunt, aut malè: Si bene, codices Ebræi olim fuerunt corrupti; ſi malè, nunc ſunt corrupti: nam correctio eſt corruptionis emendatio. Dicendum eſt, non corrupta fuiſſe illa loca: ſed ſcribæ homines naſuti, viri alioqui non indocti, judicarunt ità legendum eſſe quemadmodum illi correxerunt. Aliter judicarunt priſci interpretes. ſed nec ipſi Ebræi ſemper probant eorum correctionem.

IDEM.

6. שְׁלֹשׁ סְאִים. A. & Sym. τρία σάτα, *tria ſata*] Dictio σάτον originem habet Ebraicam. Nam dicunt סאה, ex quo Syri fecerunt סאתא. unde σάτον, *ſatum*. *Eſt autem*, teſte Hieron. [Comment. in Mat. 13.] *menſura genus juxta morem provinciæ Paleſtinæ unum & dimidium modium capiens*. Græci pro eo uſurpant μόδιον, ut τρία μόδια, & Exod. 16. 36. τὸ ἥμισυ τριῶν μέτρων, i. trium ſatorum.

12. וְתִצְחַק שָׂרָה בְּקִרְבָּהּ. A. ἐγέλασε καθ' ἑαυτῆς, *riſit apud ſe*] ¶ אַחֲרֵי בְלֹתִי הָיְתָה לִּי עֶדְנָה A. μετὰ τὸ παλαιωθῆναί με, ἐγήρασέ μοι τρυφερία, *Poſtquam contrita ſum, fuerunt mihi delicia*. Sym. μετὰ τὸ παλαιωθῆναί με, ἐγήρασέ μοι ἀκμή, Poſtquam vetuſtate conſenui, fuit mihi vigor ætatis.] *Contrita*] ætate confecta, attrita ſenio. ¶ Τρυφερία] i. ϛυφή. Sic τὸ ϛυφερὸν ſubſtantivè ponitur pro *delicata vita*. ¶ *Vigor ætatis*] vel, *adoleſcentia*. Nam à Suida exponitur νεότης. unde οἱ ἐν ἀκμῇ, *adoleſcentes*. In Fragmentis à me olim collectis, Sym. *poſtquam vetuſtate conſenui, facta eſt mihi adoleſcentia*.

18. וְעָצוּם. A. ὀστέινον, *oſſea*. Sym. ἰσχυρὸν, *valida*] Εβρ. ὀστέινον, *gens oſſea*, i. valida & potens. ¶ *Valida*] i. multa, numeroſa. Doctè Lxx, καὶ πολύ. Verbum enim עצם quandoq; ad numerum refertur. Sic, *validiores fuerunt vidua ejus arenâ maris*, i. plures. Conſule Obſervationes meas.

20. כָּבְרָה. A. & Sym. ἐβαρύνθησαν, *gravia fuerunt*.

21. עָשׂוּ כָלָה *fecerint conſummationem*. Sym. ἐπλήρωσεν τὸ ἔργον] Eſt cur malim ἐπλήρωσαν, *perfecerunt*.

25. חָלִלָה לְךָ. Sym. ἐχὶ σόν. Hieron. *non hoc tuum eſt*. Suſpectum. Legitur in edit. Rom.

30. אַל נָא יִחַר לַאדֹנָי. Schol. μὴ δή τι ὀργίλον τῷ Κυρίῳ, vide Gen. 4. 6. Videtur eſſe interpretamentum Aquilæ. Licet etiam vertere, *Nè quæſo iracundia ſit Domino*. Quæ verſio melior eſt, & cum Ebræo quadrat. vide Gen. 4. 6. In edit. Rom. *Nè provocet obſecro iram Domini*. Quid viderunt cùm ità verterent? τὸ ὀργίλον *iracundia*, hîc pro *ira* ſumi videtur. Donatus, *Ira de cauſſa eſt, iracundia de vitio multùm iraſcentis*. vitium autem non cadit in Deum.

GROTIUS.

2. *Apparuerunt tres viri ſtantes juxta eum*] Homerus Odyſſ. P'.

Καί τε θεοὶ ξείνοισιν ἐοικότες ἀλλοδαποῖσι,
Παντοῖοι τελέθοντες, ὀπιπεύουσι πόληας,
Ἀνδρῶπων ὕβριν τε καὶ εὐνομίην ἐφορῶντες,

quæ confer cum Hebr. 13. 2.

3. *Domine*] Sic & Græci, κύριε. Unum alloquitur eminentem, cui alteri velut comites ac miniſtri aderant. Eſt tamen hoc plurale, ſed honoris cauſâ, ut אדנים Eſa. 19. 4. ideo ſequitur verbum numeri unitatis.

5. *Ponámque buccellam panis*] Abraham, ut vir bonus, paullum pollicetur, dat multa, vide infrà 8. ¶ *Idcirco enim declinaſtis ad ſervum veſtrum*] עַל כֵּן hîc eſt *quandoquidem*: Quando huc divertiſtis, æquum eſt ut cibum ſumatis mecum.

6. *Ad Saram, dixítque ei*] Relinquens matrifamilias ſuas in domo partes.

10. *Vitâ comite*] Vivos vos reperiam.

18. *Benedicendæ ſint in illo omnes nationes terræ*] Ab ipſo poſteriſque ejus diſcent unum eſſe Deum rerum omnium auctorem.

19. *Scio enim quód præcepturus ſit filiis ſuis*] Aut potiùs, *Scio eum præceptorem eſſe filiorum ſuorum*: i. Scio hunc morem eſſe illi, ut quæ didicit ipſe ea doceat ſuos. Ideo participem eum conſilii mei faciam. ¶ *Ut cuſtodiant viam Domini, & faciant judicium & juſtitiam*] *Juſtitia* cùm *à judicio* diſtinguitur beneficentiam ſignificat. His verbis comprehenditur lex illa ante Legem Moſis.

21 *Deſcendam*] Per Angelos. Omnia hæc loquendi genera ad formam judiciorum humanorum temperantur. ¶ *Clamorem qui venit ad me*] Homerus,

Τῶν ὕβρεις τε βίη τε ϛυδήτεον ἐϛὶν ἱκέσθαι.

¶ *Opere compleverint*] Chaldæus, *ceſſare fecerint*, i. pœnitentiam oſtenderint. Non malè, ſæpe enim כלה ſignificat ἀπέχειν, παύειν, ἀναπαύειν. Multa ſunt loca: ſufficiet videre Num. 17. 10. ¶ *An non eſt ità, ut ſciam*] In Hebræo, *Si non, ſciam*, i. Chaldæo interprete, *Si nondum reſipuerint, norim quid mihi agendum ſit*. Decimâ generatione immiſſum orbi diluvium; decimâ poſt id generatione punita Sodoma: ſigna longanimitatis.

22. *Converterúntque ſe indè*] Nempe duo illi ſtipatores Angeli. ¶ *Abraham verò ſtabat coram Domino*] i. *orabat*, ut hîc interpretatur Chaldæus. עמדה enim eſt *oratio*, ait Maimonides. Vide quæ notata ad Matth. 6. 5. *Coram Domino*, לפני יהוה, apud Angelum qui Dei perſonam referebat. unde infrà 32. 30. Angelus appellatur פניאל, πρόσωπον Θεοῦ Joſepho. Sic mox commate 26, & 33. Jud. 6. 14. & alibi Angelus dicitur יהוה.

30. *Non faciam*] i. Non percutiam: ex eo quod præceſſit.

CAP.

CAP. XIX.

MUNSTERUS.

1. PErnoctate] Aut, si mavis, *fruimini hospitio, manete, dormite*, hæc enim omnia significat radix לון. Et quod sequitur, *Quasi violenter coegit eos*, Gerundensis interpretatur, פיס, *flagitavit & multis precibus institit.* Kimhi verò exponit, הכריחו, *coegit.*

4. *Per gyrum cinxerunt*] In Hebræo habetur, *circundati sunt*, in passivo. Chaldæus tamen transtulit, אקיפו, *gyraverunt*, in activa voce.

8. *Viris illis*] Non capitur hîc dictio האל pro *deo*, ut Lutherus vertit; alioquin non אנשים sed אנשי scribendum fuerat, id quod & Aben Ezra notavit, sed idem est quod האלה, sicut & infrà c. 26. scribitur, ארצות האל, *terræ illæ*, non *terræ Dei*. Et quod sequitur, *Quæ non cognoverunt virum*, alii sic legendum putant, *quas non cognoverunt viri.* ¶ *Ingressi*] Subaudiendum, *ut tuti essent, & nihil mali illis fieret.* Illud verò, *Secede illuc*, in Hebræo paulò aliter scribitur, nempe sic, *Propinqua ultrà*, ; quod hunc habet sensum, *Recede à facie nostra ad alium locum*, ut Gerundensis explicat. Et quod sequitur, *Percusserunt cæcitate*, Aben Ezra dicit סנורים esse *caliginem oculorum & cordis.*

11. *Adhuc*] R. S. interpretatur, *ultrà*; Quos scilicet ultrà domesticos habes in civitate, hos educ cum uxore & filiabus quæ tecum sunt.

14. *Accipiebant*] Vel, *qui ducturi erant filias suas*; quibus scilicet desponsatæ erant duæ filiæ virgines. Vel, secundùm Aben Ezra, habuit Lot alias filias maritatas, quæ in incendio perierunt.

15. *Urgebant*] Vel potiùs, *instabant & festinabunt angeli cum Lot.* Sunt tamen qui exponunt חוק *urgere.* Et quod sequitur, *Filias tuas præsentes*, Hebræus textus habet, *filias tuas inventas.* Vocant enim Hebræi id quod coram versatur, הנמצא, i. *inventum.* Hinc Grammatici vocant secundùm personam הנמצא. Et quod sequitur, *Moram illo faciente*, est radix verbi מהה; & significat idem quod עכב *tardavit.*

17. *Dixit*] Non habetur in Hebræo *dixerunt*, sed *dixit*: Et licèt duo essent angeli, tamen unus, educto Lot foràs, jam subvertere cœpit illas civitates; ut R. S. commemorat.

21. *Reveritus sum*] Aut, si mavis, Hebraismum habere, *suscepi*, seu *honoravi, faciem tuam.* Et quod sequitur, *Zoar*; Sortitum est oppidum illud vocabulum *Zoar* ab adjectivo מצער; quod Hebræi הואר esse putant, etiamsi habeat formam nominis substantivi.

24 *A Domino de cœlo*] *Pluit Dominus à Domino de cœlo.* Similis est locus isti huic loco, Dixit *Dominus Domino meo.* Hebræi, ut Trinitatis mysterium effugiant, interpretantur pro, *à Domino*, מאתו, *à seipso*; dicúntque hoc esse לשון צחות, *elegantiam linguæ.* Chaldæus Hebraicam phrasim non mutavit. Et quod sequitur, *Respexit post illum*, subaudiendum est, *post Lot virum suum.* Est enim ibi Vau relativum masculinum. *Et facta est statua salis.* Exusta sunt, secundùm Hebræos, per sulphur ossa ejus, & sic redacta in salis statuam. R. S. fingit stultam rationem cur versa sit in statuam salis, Quòd scilicet venerit dare victoribus modicum salis, &c. Et quod sequitur, *Vapor fornacis*, capitur hîc קישור pro עשן *fumo*, sicut & כבשן pro *incendio jugiter ardenti*, quale est incendium fornacis in qua lapides in calcem resolvuntur.

31. *Primogenita*] Vocatur ista primogenita, non quòd simpliciter primùm fuerit genita, sed quòd natu major esset juniore. Unde & Chaldæus vertit רבתא, *major.*

37 *Moab*] Interpretatur *Moab, de patre*, ut sit idem quod מאב. Et hæc major filia impudentior fuit minore, ut etiam filii nomine non verita fuerit incestum manifestare. Minor verò verecundior fuit, vocans filium filium suum *Ben Ammi*, h. e. *filius populi mei.*

FAGIUS.

3. ET *comederunt*] Thargum Hierosolymitanum habet, *Et videbantur ac si ederent ac biberent.*

4 *A fine ejus*] H. e. Ab omnibus terminis & angulis civitatis confluxerunt, tota videlicet civitas, ità ut nemo, ne unus quidem, esset qui cohiberet malitiam eorum.

5. *Ut cognoscamus eos*] H. e. ut coeamus, & rem cum eis habeamus. Hanc honestatem dilexerunt LXX συγγενέσθαι αὐτοῖς, *Et coeamus cum illis.* Hunc enim fuisse sensum, arguit quod mox subjicitur, *Ecce nunc mihi duæ sunt filiæ quæ non cognoverunt virum: educam nunc eas ad vos; & facite eis sicut placuerit vobis*, &c.

8. *Ob id enim ingressi sunt*] Ut scilicet tuti essent, & nihil mali illis fieret. ¶ *Trabis mea*] i. Domus meæ, Synecdochica locutio est; pars pro toto.

14. *Qui acceperunt erant filias ejus*] Duplex hujus loci sensus esse potest; Vel, ut intelligatur de generis quibus desponsatæ fuerunt duæ filiæ virgines, quas adhuc domi Lot secum alebat; Vel, quòd adhuc plures alias filias maritatas habuerit, ad quarum maritos accesserit, quam sententiam sequitur Aben Ezra.

15. *Inventæ sunt fideles tecum*] i. Quæ unà tecum credunt verbo Domini. Emphasim habet, *tecum*; innuitur enim eo, patris cohabitationem illis ad pietatem occasionem fuisse, reliquas verò impiorum maritorum consortio ad similem impietatem pertractas fuisse.

24. *A facie Domini de cœlis*, &c.] Nota figuram locutionis, Pluit *Dominus à Domino*, i. à seipso, vel cœlitus, ut Hebræi exponunt. Dicunt enim esse לשון צחות, i. *elegantiam linguæ sanctæ.* Similes huic locutiones, inquiunt, sunt istæ; *Audite vocem meam, uxores Lamech*, Gen. 4. 23. Non dicit, *uxores meæ.* Ità David loquitur 1 Reg. 1. 33. *Tollite vobiscum servos domini vestri*, &c. non dicit, *servos meos.* Item Ahasuerus Rex, Esth. 8. 8. *Vos quoque scribite ad Judæos, secundùm quod vobis bonum visum fuerit, in nomine regis*, &c. non dicit, *in nomine meo.* Nostri commentatores sentiunt hunc locum unum esse ex quibus colligatur Trinitas in V. T. quemadmodum & illud, Psal. 110. 1. *Dixit Dominus Domino meo:* & Psal. 45. 6, 7. *Sedes tua, Deus, in seculum, propterea unxit te Deus Deus tuus.* Est enim sermo, inquiunt, de Patre ad Filium.

26. *Quæ sequebatur eum*] Sensus redditus est; nam ad literam est, *Et respexit uxor ejus de post eum*, sive *à tergo ejus.* Hoc est, uxor Lot (qui ipsam antecedebat, eâ sequente) respexit, atque ità periit, *& conversa est in statuam salis*, i. in acervum salis, ut R. D. K. exponit; vel quòd igne perierit, qui salem admixtum habuit, sicut Aben Ezra explicat, citans pro confirmatione suæ sententiæ Deut. 29. 23. ubi commemoratur à Mose quomodo Sodoma sulphure & sale perdita fuerit: quo genere mali & Loti uxorem punitam volunt. Thargum Hierosolymitanum hunc locum ità habet, על דהוות אתתיה דלוט מן בניי בניהון עמא רסדום אסתכלת מן בתרא למיחמי מה הוי בסון בייחיה דאבוי והא היא קיימא עמוד דמלח עד זמן דתיתי תחייתי דייחון מיתייא, i. *Eò quòd uxor Lot fuit de filiis filiorum populi Sodomæ, respexit post se, ut videret quidnam futurum esset cum domo patris sui: atque ità factum est ut facta sit columna salis, duratura usque ad tempus resurrectionis, quo mortui revivisscent.*

VATABLUS.

ET *incurvavit sese*] honoris scilicet causâ. Hebræi, quum quæritur cur unus ex tribus Angelis subitò disparuerit, duo tantùm Sodomam veniant, unum venisse nugantur ad perdendum locum, alterum qui Lot servaret: quum tamen ex contextu Mosis appareat illud esse frivolum, quia ambos videbimus paulò post fuisse liberationis ministros. Simplicius est quod à doctis quibusdam scribitur, hoc fuisse Abrahæ peculiaris gratiæ loco concessum, ut Deus non modò è media Angelorum turba

duos

duos ad eum mitteret, sed familiariùs se illi patefaceret in Filio suo. Unus enim (ut vidimus) principem locum, ut dignitate superior, obtinuit. Quanquam autem Christus semper fuit Mediator, quia tamen magìs obscurè ipsi Lot patefactus fuit quàm Abrahæ, tantùm duo Angeli Sodomam venerunt.

4. *Gyro cinxerunt* נסבו] *circumfusi vallaverunt.* ¶ *A puero, &c.* מנער ונו'] i.tam juvenes quàm senes, universus populus ab extrema urbe. q. d. etiam qui habitabant in extremis locis urbis; vel (ut quidam Hebræorum) ab uno extremo urbis usque ad alterum extremum.

5. *Ut cognoscamus eos.* : ונדעה אותם] Rem fœdissimam honestissimè exprimunt Sacræ literæ. Quidam tamen non eo sensu accipiunt, sed perinde acsi dixissent, Volumus scire quosnam tu hospites in urbem nostram inducas. Alioqui petulantiùs de nefando concubitu locuti essent Sodomitæ: verùm tegendæ suæ nequitiæ causâ, hìc imperiosè cum sancto viro expostulant, quòd ausus fuerit recipere homines ignotos.

7. *Malefaciatis.* : תרעו] i. nè tantum facinus ac flagitium admittatis.

8. *Sicut bonum est in oculis vestris* :]כטוב בעיניכם Hebraismus quemadmodum vobis placuerit. ¶ *Tigni mei.* : קורתי] *tecti mei*, i. domùs meæ, h. e. subierunt domum meam. His verbis significat sibi commissos esse à Domino, séque perfidiæ reum fore, nisi protegere eos studeat.

9. *Respondérunt, &c.* ויאמרו ונו'] Ad verbum, *Et dixerunt, Accede illuc*, vel *ultrà. Et dixerunt, Unicus, &c.* ¶ *Unicus, &c.* האחד ונו'] *Solus* [*solitarius*] *venit ut habitaret* nobiscum, *& vult planè nos judicare*, i. esse judex noster. Objurgantis sermo est, q. d. Venítne advena iste ut increparet nos? ¶ *Magis affligemus te quàm ipsos.* נרע לך מהם] Ad verbum, *malefaciemus tibi magìs quàm illis.* ¶ *Vim igitur fecerunt* ויפצרו] *compulerunt igitur*, vel *coegerunt.*

10. *Miserunt autem* וישלחו] *Extenderunt autem.*

11. *Cæcitatibus* בסנורים] Plurali utitur, ut ostendat magnâ cæcitate fuisse percussos. ¶ *Et defatigati sunt*, וילאו] sub. *palpando.*

12. *Adhuc, &c.* עוד ונו'] *Ultrà quis est tibi?* i. Quos hìc adhuc cognatos aut affines habes præter hos quos videmus?

13. *Perdituri sunt* משחתים אנחנו] Præs. Heb. pro fut. ¶ *Creverit clamor eorum* גדלה צעקתם] Ad verbum, *magnificatus sit clamor eorum*, i. clamor iniquitatum & scelerum civium urbis. Quò plura peccata accumulant homines, eò altiùs surgit eorum malitia, & propiùs ad Deum accedunt ut vindictam exposcat.

14. *Qui acceperant* לקחי] Ad verbum, *accipientes.* Quidam vertunt, *qui abduxerant ad se.* Alii per futurum, *accepturi erant.* ¶ *Fuit autem, &c.* ויהי ונו'] Hebraismus, illi verò putaverunt eum non seriò, sed joco dicere: visus est illis jocari.

15 *Quum autem aurora ascendisset*, וכמו השחר עלה] *Exoriente autem aurorâ. Cùm primùm diluculavit.* ¶ *Vim faciebant* ויאצו] *coegerunt: cogere cœperunt; festinare jusserunt.* ¶ *Quæ inveniuntur:* הנמצאת] i. quas habes in promptu, vel, quas habes domi tuæ. Alter ex doctioribus Hebræorum exponit *adhuc innuptas*, propterea quod haberet duas alias filias quæ viris nupserant, q.d. nè cures alias. ¶ *In punitione* בעון] i. nè tu unà cum aliis intercipiaris subitâ hâc subversione urbis. Alii vertunt, *in iniquitate.*

16. *Quúmque tardaret*, ויתמהמה] *Quúmque cunctaretur*, vel *moras necteret*; præ trepidatione scilicet: solent enim homines præ metu ac timore fieri immobiles. Ad verbum, *Et tardabat, & apprehenderunt.* ¶ *Eò quòd parceret &c.* בחמלת ונו'] Ad verbum, *in misericordia Jehovæ super eum*, vel *miseratione*, i. eò quòd Dominus misereretur ejus, vellétque eum eripere.

17. *Pro anima tua*, על נפשך] i. ratione vitæ tuæ, q.d. Fugâ tibi consule: nam periclitaris de vita. ¶ *In montem erue te*, ההרה המלט] i. consule vitæ tuæ fugiendo in montem.

18. *Nè quæso*, אל נא] *Nequaquam quæso*, subaudi *ità fiat.*

19. *Invenit, &c.* מצא ונו'] Hebraismus, Alloquitur alterum ex Angelis, Video me gratum tibi fuisse & acceptum: nam maximè fuisti erga me misericors ad conservandam vitam meam. Ad verbum, *ad vivificandam animam meam.* ¶ *Eruere me in montem*, להמלט ההרה] *servare me fugiendo in montana.* ¶ *Adhæreat mihi malum*, תדבקני הרעה] *apprehendat me afflictio.*

20. *Ista* הזאת] i. quam vides. ¶ *Eruam me* אמלטה] *permitte ut salvum me faciam fugiendo illuc.* ¶ *Parva est*, מצער היא] *exigua res est.* Alii ad urbem referunt, ut parvam esse ostendat, quò faciliùs exoret; acsi diceret, se tantùm angulum petere ubi salvus deliteat.

21. *Suscepi faciem tuam* נשאתי פניך] Hebraismus, acquiesco precibus tuis:

22. *Vocavit* קרא] sub. *is qui ei nomen indidit.*

23. *Sol egressus erat* השמש יצא] *Jam sol oriebatur.*

24. *A Jehovah è cœlis.* :]מאת יהוה מן השמים Hebraismus, i. à se ex alto, nempe è cœlo, i. quæ Dominus ipse emisit è cœlo. Emphatica autem repetitio est, quòd non usitato naturæ ordine tunc Dominus pluerit, sed tanquam exsertâ manu palàm fulminaverit præter solitum morem: ut satìs constaret, nullis causis naturalibus conflatam fuisse pluviam illam ex igne & sulphure.

26. *Retro eum*, מאחריו] i. quæ erat à tergo ejus, h. e. aversa à tergo illius quum sequeretur eum, & aspexit post se. ¶ *Statua salis.* : נציב מלח]. Hebræi, *acervum* sive *massam salis* interpretantur. Quidam non referunt ad saporem: sed quia statua notabile aliquid habuerit quod viatores moneret: oportuit enim notas aliquas illic esse impressas unde omnes colligerent esse illud memorabile portentum. Alii *statuam salis* interpretantur *statuam incorruptibilem, permansuram in sempiternum*, q.d. Mutata est in statuam quæ esset perpetuum incredulitatis exemplum. Ad hunc modum dicitur Num. 18.19. *Pactum salis est sempiternum coram Domino, tibi ac filiis tuis*, i. incorruptibile & immortale perpetuóque duraturum, quod Deus externo quoque symbolo sancivit, nè unquam evanescat. Ad salem autem metallicum alludit & effossitium, qui nullo imbre liquescit; imò ad ædificandas domos est idoneus. Lege Plinium lib. 31. cap. 7. ubi id tradit.

28. *Versùs* פני על] Ad verbum, *super faciem*, sic mox. ¶ *Terræ* הארץ] i. regionis illius.

29. *Et emisit* וישלח] i. eripuit. ¶ *In quibus, &c.* אשר ישב בהן] Ad verbum, *quibus habitabat in illis:* Heb. pro *in quarum una habitabat.*

30. *Ascendit autem* ויעל] i. Discessit à Soar. ¶ *Ac duæ filiæ ejus cum eo* : ושתי בנותיו עמו] *unà cum duabus filiabus suis.* ¶ *Timebat habitare in Soar*, וירא לשבת בצוער] Nè scilicet Deus eam quoque subverteret: videbat enim eadem vitia regnare in ea urbe quæ in aliis.

31. *Ut ingrediatur, &c.* לבוא ונו'] *qui congrediatur nobiscum pro more totius terræ*, q. d. Nemo remansit aut superstes est ex hac subversione quem possimus habere pro marito.

32. *Veni* לכה] Imperativum pro adverbio, *Eia, age.* ¶ *Et suscitemus* ונחיה] Ad verbum, *& vivificemus*, i. ex congressu patris nostri servemus semen, h. e. genus nostrum paternum.

33. *Ille verò, &c.* ולא ידע ונו'] Ad verbum, *& non cognovit in cubando* (vel *cubare*) *eam, & in surgendo eam.*

34. *Posterâ autem die dixit* ויהי ממחרת ותאמר] Ad verbum, *Et fuit in crastino, & dixit.* ¶ *Ac suscitemus* ונחיה] Ad verbum, *& vivificemus*, Vide paulò antè v. 32.

37. *Moab* : מואב] q.d. מן אב, h.e. *de patre*, ut ex doctioribus Hebræorum alter annotat: quòd de patre suo concepissèt eum. ¶ *Pater Moab* אבי מואב] *pater Moabitarum usque in hodiernum diem*, i. à quo Moabitæ traxerunt genus & originem, quotquot usque hodie vivunt.

CASTALIO.

CASTALIO.

20. *Est sanè perparvum*] Eâdem operâ peto ut ei oppido parcatur. Alioquin ego quoquè perirem. Verùm non magna peto, cùm oppidum sit perparvum.

22. *Hanc ob causam oppidum Sigoris nominatum fuit*] A parvitate, quòd Lotus parvum esse dixisset.

CLARIUS.

4. *Omnis populus simul*] Heb. *Omnis populus ab extremitate*, scilicet civitatis.

8. *Idcirco ingressi sunt*] Subaudiendum, *ut tuti essent*.

9. *Recede illuc*] Recede à facie nostra ad alium locum.

11. *Omnes qui tui sunt*] Vel, *omnia quæ tua sunt*.

17. *Ibique locuti sunt ad eum, dicentes*] Heb. *Et factum est, cùm illi eduxissent foràs, dixit*. Et non habetur in Hebræo, *dixerunt*, sed *dixit*. Nam licèt duo essent angeli, tamen unus educto Lot foràs, jam subvertere cœpit illas civitates.

22. *Segor*] Vel, *Zoar*. Vocatum est oppidum Zoar, h. e. *parvulum*, quod priùs *Bale* nominabatur, una ac minima quinque urbium.

24. *Dominus pluit ignem à Domino*] Hoc simile est illi, *Dixit Dominus Domino meo*. Sed Judæi, ut Trinitatis mysterium effugiant, interpretantur, *à Domino*, h. e. *à seipso*: dicúntque hoc esse elegantiam linguæ.

26. *Respiciens uxor ejus post illum*] h. e. Post Lot virum suum. Nam hìc est pronomen, vel quod Hebræi vocant affixum masculinum. ¶ *Versa est in statuam salis*] Exusta sunt, secundùm Hebræos, per sulphur ossa ejus, & sic reducta in salis statuam.

28. *Ascendentem fumum*] Vel, *vaporem*.

33. *At ille non sensit*] Posse inter dormiendum quenquam generationi vacare Judæi negant, & obelo hunc locum notant, teste etiam D. Hieronymo. Verùm de veritate Scripturæ non fuerat dubitandum, quæ longè incredibiliora facta recenset quàm hoc sit.

37. *Moab*] Significat *Moab, de patre*. Et hæc major filia impudentior fuit minore, ut etiam filii nomine non verita sit incestum manifestare: Minor verò verecundior fuit, vocans filium suum *Ammon*, vel, ut est in Hebræo, *Ben Ammi*, h. e. *filius populi mei*.

DRUSIUS.

24. *Pluit sulfur & ignem à Domino*] Cur igni sulfur admiscet? An quia ignis naturâ levis est, quem sulfur gravitate suâ deorsum pellit? Ut ut sit, in verbo inclusum verbale, *Pluit pluviam sulfuris & ignis*: & *à Domino* ad auxesin pertinet. i. magnam, copiosam. Simile *dormire mortem*, pro *dormitionem*, aut *somnum*, *mortis*. Extat apud hymnographum. Et *pluvia à Domino*, idem cum illo, *pluvia Domini*. Sic *flamma Domini*, i. luculenta. Et *imber è cælo*, qui & *imber cæli*; *panis è cælo*, & *cæli*, i. cœlestis. Quæ addenda iis quæ notata mihi in magnis annotationibus. Nihil adfirmo: lectori liberum relinquo ut eligat quod potissimùm probabit. Judicia ut recta, ità libera esse debent.

31. *Via universæ terræ*] Duobus modis dicitur. Uno modo ut significet notitiam fœminæ: Gen. 19. 31. *Qui veniat ad nos secundùm viam universæ terræ*. R. Salomo hoc sensu dixit, *separare se à via terræ*, pro *à notitia uxoris aut viri*, sive *ab actu Venereo*: Coitum vocant. Vide comment. ipsius Num. 12. 2. Secundò significat mortem: ut cùm dicunt, *Ego ineo viam universæ terræ*, pro *Ego morior*. Utrobique *terra* ponitur pro *incolis terræ*; quasi viam dicas quam terunt omnes homines qui terram incolunt: pro quo in legibus Pontificiis, *via universæ carnis*, quod idem cum illo, *omnium hominum*. Alciatus non intellexit hunc Ebraismum, ideo sic scribit Parerg. l. 29. c. 13. *Leges*, inquit, *pontificiæ dicunt, Viam universæ carnis ingressus est, quasi solùm carnem vorax ille Saturnus absumat, & non cætera quoque. Separare se à via terræ*, quid sit apud Salomonem Trecensem jam dictum est. Alio sensu usurpant Doctores. Nam *viam terræ* vocant vitam civilem & politicam, tùm etiam id quo victum paramus, sive sit opificium sive aliud quid, non refert. Priore significatu sumitur in illo, *Si non est lex, non est via terræ: & si non est via terræ, non est lex*: (dictum est cujusdam Eliezeris) posteriore in libro Aboth, c. 2. *Pulchrum est studium legis cum via terræ*. Nam qui legi studet aut operam dat, nec habet unde vivat, miser est. Ideo antiqui sapientes cum illo studio conjũgebant opificium aliquod. Vide Annotationes meas in N. T. quæ sub titulo *Præteritorum* his diebus prodierunt. Excusæ sunt in Frisia Occidua.

IDEM.

16. וַיִּתְמַהְמָהּ. A. ἐμέλλησεν, *moram traxit*, Schol. ἐβράδυνσε] Vertunt, *profectionem adornabat*, cùm potiùs denotet *exercitum in expeditionem educere*. Jonathan, ואשתהי *& tardavit*. Radix est שהה. Μέλλω, *cunctor, differo, moror*. Sic Onkelos ואתעכב & Santes, *tardavit*. Hab. 2. 3. אם יתמהמה. Hieron. *Si moram fecerit*, A. ἐὰν δὲ μελλήσῃ.

19. לְהַחֲיוֹת, Schol. τῦ ζωῶσαι *ad vivificandum*] Pro eo habendum ac si dixisset, *ad conservandam animam meam*. Propriè significat *conservare in vita*. Usitatum hoc sensu in secunda conjugatione & in tertia, ut hìc. In secunda, ut Hab. 3. 2. חיהו, &c. Psal. 80. 18. תחינו Lxx. ζωώσεις ἡμᾶς. Sic & 85. 6.

21. הִנֵּה נָשָׂאתִי פָנֶיךָ. *Ecce suscepi faciem tuam*: Sym. ὁράσει ἐδυσωπήθην τὸ πρόσωπόν σε.] In his verbis τὸ ὁράσει suspicio, ut ille ait, de mendo. Quid si ὁρᾷ σοι? *Vide*, i. ראה. id pro הנה usurpant ut ἰδού. Δυσωπῦμαι, *erubesco*; item *exoror, flector*. Sententiam expressit. Quod ante nos Hieron. notavit his verbis, *Ecce, suscepi faciem tuam*, i. *acquiesco precibus tuis*. *Quod Symmachus secundùm sensum interpretans, ait*, ὁράσει ἐδυσωπήθην τὸ πρόσωπόν σε. Hucusque Hieronymus. A. ἄρα τὸ πρόσωπόν σε, *sustuli, levavi, faciem tuam*. Vult dicere, Habui respectum tui. Eadem sententia in illo, *Tollere faciem in judicio non est bonum*. Latinè, *habere respectum personarum*.

28. קִישׁוֹר. ὁ ἐξεγεῖρ, ἀναπνύματος] Hieron. *Et ecce ascendebat flamma de terra quasi vapor fornacis*] *Pro quo legimus in Ebræo, Ecce ascendebat* Kitor, *quasi* ἀναπνύματος *fornacis. Quod nos vaporem, vel fumum, sive favillam possumus dicere*. Græci variant sine causa quos in viam reduces, si legas, ἰδοὺ ἀνέβαινε ἀλμὶς ἐκ τῆς γῆς ὡσεὶ ἀλμὶς καμίνου, *& ascendebat vapor è terra quasi vapor camini*, vel *fornacis*.

31. כְּדֶרֶךְ כָּל הָאָרֶץ. *Secundùm viam universæ terræ*] Καθ' ὁδὸν πάσης τῆς γῆς. Priùs erat in Lxx. ὡς καθῆκει πάσῃ τῇ γῇ. Hoc loco congressum viri cum fœmina sive coitum, alibi mortem designat. Nam *ingredi viam universæ terræ* dicuntur, qui moriuntur. Sumpsi ex Procopio pag. 139.

GROTIUS.

3. *Et coxit azyma*] Ut in magna festinatione, non sufficientibus qui familiæ parati erant panibus.

8. *Abutimini eis*] Ex Græco, χρᾶσθε ἀυτοῖς. Hebræi, עשו. Sic & Latinis sumitur *facere*. Erat in Lotho bonitas laudabilis, sed fides tenuis. Ideo Philoni dicitur ἀβέβαιος, ὑπαμφίσολος.

9. *Ingressus es, inquiunt, ut advena; numquid ut judices?*] Sic Ciceronem inimici vocabant *Romulum Arpinatem*.

11. *Percusserunt cæcitate*] Scotomate, quale habes 2 Reg. 6. 18.

14. *Et visus est eis quasi ludens loqui*] Non putabant Deum tam severè ac subitò vindictam sumturum. Peccant & qui Dei misericordiam ultrà quàm rectum est extendunt.

15. *Duas filias quas habes*] Non elocatas, sed quæ virgines in tuo sunt lare.

17. *Noli respicere post tergum*] In dictis Pythagoricis, Ἀποδημῶν τὴν οἰκίαν μὴ ἀποστρέφου. Eodèm spectat de Orpheo fabula. Annibal quoque à spectro vetitus respicere;

Cicero teſtis de Divinatione 1. ¶ *Sed in monte ſalvum te fac*] Simile illud Metamorphoſ. 8.

Meritáſque luet vicinia pœnas
Impia, dixerunt. Vobis immunibus hujus
Eſſe mali dabitur: modò veſtra relinquite tecta,
Ac noſtros comitate gradus, & in ardua montis
Ite ſimul.

19. *Ut ſalvares*] Hebraicè, להחיות, *ad vivificandum.* Græci, τὸ ζῆν τλὼ ψυχλώμ. Quia enim Græci Hiphil non habent, Græci interpretes activo Græco pro eo utuntur. Sic dicunt βασιλεύειν pro *facere regnare.* Symmachus expreſſiùs, ζωῶσαι.

21. *Suſcepi preces tuas*] Hebraicè, *ſuſcepi faciem tuam*, i. Reſpectum tui habui.

22. *Segor*] Ex Græco σηγώρ. Hebraicè, צוער. *Zoara* fortè Ptolemæo in Arabia.

24. *Dominus*] יהוה, i. Angelus is qui Dei perſonam, ut diximus, ſuſtinebat. ¶ *Pluit*] In Hebræo, *fecit pluere.* ¶ *A Domino*] Poteſtate ſibi Divinitus conceſsâ. ¶ *De cœlo*] Sic & Lucæ 17. 29. Nimirum ignis ille ſulfureus non aliunde quàm ex cœlo veniebat. Urbes has igne cœleſti flagraſſe ait Tacitus Hiſt. 5. Antè dixerat *fulminum jactu.* Nam & fulmẽ vim habet ſulfuris, & indè Græcis ſulfur θεῖον dicitur. Ὕδατα ἀσφαλτώδη καὶ θειώδη, dixit Strabo.

26. *In ſtatuam ſalis*] i. Columnam. Ità enim *ſtatuæ* vocem ſæpe hic interpres uſurpat. Sal autem cum igne de cœlo deciderat. Vide ſuprà 14. 3. Deut. 29. 23. Hanc columnam ſuo tempore exſtitiſſe ait Joſephus. Semper manſuram ait Paraphraſis Hieroſolymitana. Vide & Burchardum, & alios qui ibi fuere.

28. *Quaſi fornacis fumum*] Signum iræ Divinæ. Vide ſuprà 15. 17.

30. *Et manſit in ſpelunca*] Quales multas eſſe in ea regione docet nos Strabo.

33. *Bibere vinum nocte illâ*] Nox & vinum nihil ſuadent moderabile. ¶ *Dormivítque cum patre*] Licitum id arbitrata quod ab Arabibus vicinis fieri quotidie intelligebat. Non enim Perſis tantùm ſed & Arabibus hunc fuiſſe morem ex Strabone diſcimus. Moris ejus apud Perſas vicináſque gentes meminere Clemens & Bardeſanes.

37. *Moab*] Hinc nomen habet *Characmoba* in Arabia apud Stephanum; ex quo corrigenda Ptolemæi lectio. حرق موآب *laceratio Moab*, quòd ibi cæſi Moabitæ.

CAP. XX.

MUNSTERUS.

3. *Morieris*] Habet textus in Hebræo, *Ecce tu mortuus*, i. morti adjudicatus. Et pro eo quod nos vertimus, *eſt enim marito juncta*, habetur in Hebræo, *eſt enim maritata marito.*

5. *In integritate*] Aut, ſi mavis, *in perfectione cordis mei.* h. e. non cogitavi quidem male agere. Tantum abeſt ut etiam opere peccatum comiſerim. Sic enim R.S. hunc locum interpretatur.

12. *Soror mea eſt*] Fuit ſoror ejus, ſicut Lot frater ejus. Dixit enim ſuprà, *Viri fratres ſumus*, cùm fratrum eſſent filii. Sic illam Hebræi putant fratris fuiſſe filiam, qui frater aliam quàm Abraham habuit matrem; h. e. Sara neptis fuit Therah ex filio, & neptis Abrahæ ex fratre.

13. *Exſulare feciſſet Deus*] Habet Hebræus textus, *Cùm me Dii errare feciſſent.* Invenitur quidem *Elohim* ferè ſemper in plurali; ſed rariſſimè, ut hîc, additur illi verbum plurale. Onkelos tali periphraſi hîc utitur, *Cùm errarent populi poſt opera manuum ſuarum, applicavit me Dominus cultui ſuo*, &c.

16. *Ecce eſt tibi in velamen*] Sudant hîc multi ut ſententiam iſtam explicent, verùm neſcio quàm bene verba illorum textui reſpondeant. Gerundenſis breviter ſic exponit, *Ecce argentum & munus illud quod tibi dedi, erit omnibus qui tecum fuerint in operimentum oculorum. Nam operient oculos ſuos nè te aſpiciant, dicentes, Rex Abimelech per hanc pecuniam redemit animam ſuam, eò quòd miſiſſet manum in uxorem prophetæ.* Et quod ſequitur, *Et ſic cum omnibus reprehenſa eſt*, dicit D. K. poſt Aben Ezra, eſſe verba Moſi legiſlatoris; nempe, Quòd ob hujuſcemodi verba, *Frater meus eſt*, ab omnibus fuerit reprehenſa, ne videlicet ità diceret. In Ægypto enim etiam ſic dixerat, & fortaſſe in aliis locis. Id autem colligit ex conjunctione Vau in dictione ונכחת. Neſcio quid hîc Sancti in mentem venerit, ut pro נכחת verterit, *erudivit* ſe, cùm ſit participium paſſivum à radice יכח *corripuit.* Alii ex נכחת faciunt nomen, vertúntque *evidens argumentum coram omnibus*, &c. Sicut & R. S. putat memoratam dictionem capiendam pro בירור דברים *conſpicuitate* ſeu *evidentia rei.* Porrò quod ſequitur, *Claudendo repreſſit*, in Hebræo eſt unum & idem verbum, *claudendo clauſit*, vel *continendo continuit circa vulvam*, ut ſcilicet maturam prolem non potuerint eniti. Autumat Gerundenſis etiam regem in veretro percuſſum, cùm Scriptura dicat, *Non permiſi ut tangeres eam.*

FAGIUS.

5. *IN veritate cordis mei*, &c.] Per *veritatem cordis* intelligit ſe non fœdæ libidinis cupiditate motum fuiſſe ut eam ad ſe acceperit, animo ſcortandi cum ea, ſed ut eam ſibi juſto matrimonio copularet: Per *innocentiam* verò *manuum* innuit ſe non violéter abſtuliſſe eam Abrahamo, ſed cum ipſorum amborum conſenſu illâ ad ſe tranſtuliſſe.

7. *Quoniam propheta eſt*] Prophetam Hebraicè נביא appellatum putant, vel à בוא, i. *veniendo, accedendo, ingrediendo*; quòd ſcilicet talis homo ſit ad quem Deus veniat & ingrediatur occulto quodam afflatu Spiritûs ſui, per quem illi mentem ſuam revelat, res arcanas manifeſtet, ut eas non tantùm pro ſe cognoſcat, ſed aliis etiam annunciare, atque ità futura prædicere, poſſit: Vel à נוב, quod fari & loqui ſignificat quòd ſcilicet conſilium, mentem Dei, atque ità res occultas & arcanas, aliis effetur, exponat atque prædicet. R. S. commentator Hebræus in Exod. 7. 1. ſuo in commentario ità ſcribit, מל לשון נבואה אדם המכריז ומשמיע לעם דברי תוכחות והוא מנורת ניב שפתים הנום', i. *Propheta vocabulum ubique ſignificat hominem qui præconizat & audire facit populum verba objurgatoria. Deductum à verbo* נוב, i. *Eloqui, Effari.* Is ſcilicet qui vulgò *prædicator* dicitur. Videtur ergò is hujus loci ſenſus eſſe, *Quoniam propheta eſt.* q. d. Quoniam talis eſt cum quo mihi commercium ſit; unde & preces ejus ad me facilè recipio & exaudio: Dein, quia etiam arcanarum rerum conſcius eſt, novit te uxorem ſuam Saram non commaculaſſe, ideóque eò promptiùs pro te orabit.

11. *Quia dixi*] Verbum אמר quia Hebræis aliquando etiam *cogitare* ſignificat, per *cogitavi* etiam non ineptè hîc reddi poteſt.

13. *Poſt opera manuum ſuarum*] Intelligit idola, quæ manibus, arte & induſtriâ humanâ parantur. Per *timorem* verò verum Dei cultum notat. In cultu enim Dei præcipuum eſt ut timeatur: Qui enim non agnoſcit & credit Deum eſſe remuneratorem omnis boni, vindicem omnis mali, is nunquam rectè ſe & vitam ſuam attemperat ad illius arbitrium & voluntatem.

16. *Ipſum eſt tibi velamen honoris*, &c.] Pronomen relativum הוא ambiguum eſt. Referri enim poteſt vel ad Abrahamum. q.d. Abraham frater tuus, cui dedi tot ſicles argenteos, *ipſe erit velamen honoris*, h. e. Ipſe defendet & tuebitur te, ſi quis velit famam tuam lædere propterea quòd mecum fueris. Vel, Ipſum argentum quod donavi fratri tuo, argumentum eſt tuæ pudicitiæ, quòd nihil tecum rei habuerim, non te fœdaverim, etiamſi mecum fueris.

18. *Omne oſtium vulvæ*] Chaldaicè ad verbum eſt, *In facie omnis oſtii vulvæ*, &c. Intelligunt plagam fuiſſe, ut non potuerint eniti prolem maturam. Quidam etiam ipſum regem Abimelech punitum ſentiunt, percuſſum ſcilicet in veretro fuiſſe, ut non potuerit coire cum Sara. Sed refellit hoc Aben Ezra, qui contendit, plagam inflictam

ctam à Domino Abimelecho tantùm ad mulieres referendam esse.

VATABLUS.

2. *Dixit q.* ויאמר] *Dicebát q.* de more suo scilicet, interrogantibus quæ esset ipsa. ¶ *Et accepit Saram.* ויקח את שרה] i. missis nuntiis abduxit Abimélech Saram in domum suam.

3. *In somnio noctu,* בחלום הלילה] *per somnium noctu.* i. in visione nocturna. ¶ *En mortuus es* הנך מת] i. actum est de te, sive de vita tua.

4. *Non appropinquaverat illi:* לא קרב אליה] Hebraico more dixit, *non fuerat congressus cum ea.* ¶ *Nunquid gentem,* &c. הגוי וגו'] i. utrùm familiam unà totà, quæ etiam nihil peccavit in te, interficies? q. d. Non. Quòd quidam ità exponunt quasi Abimélech tacitè se cum Sodomitis conferat, nimis fortè argutum est. Simplicior sensus videtur, Domine, quantumvis acriter adulteria punias, an se ira tua in homines innoxios effundet, qui errore potiùs lapsi sunt quàm scientes ac volentes peccarint?

5. *In perfectione* בתם] *in integritate. in simplicitate. Cordis simplicitatem* vocat ignorantiam, quæ malæ conscientiæ opponitur. q. d. Quum illam abduxi in domum meam, simplici animo feci, non existimans me quicquam malè facere. Hebraismus. ¶ *Et in munditia* ובנקיון] *& in puritate. Manuum puritas* sive *munditia* nihil aliud est quàm moderatio, dum se à vi & injuriis abstinent homines.

6. *Prohibui itaque ego te* [ואחשך גם אנוכי אתך] *retinui itaque ego te.* Ad verbum, *& prohibui etiam ego te.*

7. *Et vives.* וחיה] Ad verbum, *& vive, ut superstes vivas.* Imper. pro fut.

8. *Et narravit,* &c. ויגד וגו'] Ad verbum, *& locutus est,* &c. Hebraismus, Latinè dixeris, *narravit illis hæc omnia quæ illi dixerat Deus, illis omnibus audientibus.*

10. *Et adjecit* ויאמר] Ad verbum, *Et dixit.* ¶ *Spectasti* ראית] Ad verbum, *vidisti.* Alii, *consideraſti.* i. Quid tibi venit in mentem quòd, &c.

11. *Dixi* אמרתי] i. ità reputavi apud me. ¶ *Verè* רק] *Tantùm. Tantummodo.* q.d. Hoc uno carere videtur hic locus alioqui elegantissimus, quòd incolæ ejus Deum non timent. ¶ *Propter uxorem meam.* : על דבר אשתי] Ad verbum, *super re uxoris meæ.* i. ratione uxoris meæ.

12. *Et etiam* ונם] *Præterea. Adhæc. Insuper.* ¶ *Soror mea* אחותי] Soror ejus fuit, sicut Lot frater ejus. dixit enim suprà c. 13. 8. *Viri fratres sumus*; quum Lot fratris filius esset. Thare pater Abraham, genuit Aran: Aran genuit Sarai: Ità Sarai erat filia, i. neptis, Thare patris Abrahæ. Nam apud Hebræos nepos vocatur *frater*, & neptis *filia. Soror* igitur *mea est*, i. neptis ex fratre; *neptis patris mei* ex filio, *non autem neptis matris meæ.* nam Aran fratrem meum sustulit pater meus ex alia uxore quàm ex matre mea. Alii sic interpretantur, *Verè soror mea est, filia Thare patris mei, sed ex alia uxore quàm ex matre mea.* Creditur enim Thare duas habuisse uxores, ex quarum altera Saram sustulerit, ex altera Abrahamum & fratres ejus. ¶ *Et fuit,* &c. : ותהי לי לאשה] i. quanvis ipsa soror mihi sit, accepi tamen eam mihi in uxorem.

13. *Evenit autem* ויהי] Ad verbum, *Et fuit.* ¶ *Errare fecit me Deus* התעו אותי אלהים] Ad verbum, *errare fecerunt me Deus.* Plur. verbum pro sing. i. errabundum eduxit me domo paternâ. h. e. jussit ut discederem à domo paterna, & quærerem sedes quas mihi monstraret. Alii vertunt, *quando circunduxerunt me Angeli:* nam quia verbum habetur pluralis numeri, potiùs de Angelis exponendum videtur, quòd circunduxerint Abraham per varios errores. Quidam nimis argutè Personarum colligunt Trinitatem, quasi scriptum esset, *Dii me fecerunt errare.* Fateor quidem, nomen אלהים pro *Deo* passim accipi in Scriptura, sed tunc semper verbi numerus est singularis: ubi autem accedit verbum plurale, tunc *Angelos* vel *principes* significat. Non conqueritur autem de Angelis Abraham quòd fallaci eorum ductu vagatus fuerit, sed notat qualis fuerit pridem sua conditio, nempe quòd relictâ patriâ non modò in terram longinquam migraverit, sed subinde coactus fuerit mutare hospitium. ¶ *Hæc est misericordia,* &c. [זה חסדך וגו'] Hebraismus, *Hoc mihi beneficium præstabis.* ¶ *De me,* לי] *propter me.* i. in gratiam mei.

15. *Coram te,* לפניך] *in conspectu tuo.* i. tota regio mihi subdita tibi conspicua est. ¶ *Ubi tibi* &c. בטוב בעיניך וגו'] Ad verbum, *in bono in oculis tuis.* Hebraismus, In ea parte quæ videbitur tibi optima, & maximè allubuerit, delige tibi sedem.

16. *Mille argenteos* אלף כסף] Chald. paraph. *mille siclos argenti,* ¶ *Velamen oculorum,* &c. כסות עינים וגו'] i. propugnator est pudoris tui: quicunque tibi eum esse virum noverit, oculos à te avertet, & ab ancillis tuis. Alii vertunt, *velamen oculorum omnibus qui tecum sunt.* Docetur Sara, maritum, cui juncta est, instar veli esse, quo se tegere debeat, nè exposita sit alienis. Paulus, 1 Cor. 11. 10. dicit velum quod capite gestant mulieres, subjectionis esse symbolum: unde ipso matrimonii ordine quasi velatæ sunt. Dicit igitur Moses, Tu si viro careres, obnoxia esses multis periculis: nunc quum tibi pudicitiæ custodem Deus præfecerit, decuit te latere sub velo illo: cur igitur te sponte nudasti? Hæc legitima objurgatio fuit, quòd Sara se in mariti potestate esse dissimulans, Divino præsidio se nudasset, atque ità reprehensa fuit. *Et in omnibus erudita fuit.* : [ואת כל ונכחת] *& cum omnibus his erudita fuit*; vel, *per hæc omnia*; aut, *propter hæc omnia*, quæ scilicet acciderunt ei tam apud Pharaonem quàm Abimélech, *erudita fuit*, nè ultrà diceret se sororem esse Abrahæ. nam si dixisset se fuisse uxorem, non fuisset rapta ab illis. Alii vertunt, *& in omnibus correpta fuit.* vel *castigata.* q. d. Moses, passum fuisse Dominum ut Sara à profano Rege coargueretur, quò majore verecundiâ eam afficeret.

18. *Claudendo clauserat* [עצר עצר] Hebraismus, Steriles prorsus & infœcundas reddiderat Dominus omnes mulieres totius familiæ Abimélech.

CASTALIO.

4. *Etiámne insontes interficies?*] Heb. *Etiámne gentem justam?* Eodem modo locutus est Virgilius, *Vigiláne deum gens Ænea?* cùm de uno loqueretur. Et Gallicè sic, *Dois tu faire mourir les gens de bien?* etiam si quis de uno loquatur.

12. *Mea soror ex patre est*] h.e. Consanguinea (sic enim loquuntur Hebræi) Tharâ meo patre prognata, sed non matre meâ. nam non eâdem matre nati sunt Abrahamus & Saræ pater Haran. Verùm ambiguitas in Hebræo sermone est, quæ in Latino non esset, si *consanguinea* diceretur.

13. *Sed cùm me Deus à domo paterna abstraheret*] Heb. *Cùm me Dii abstraherent.* Nam quia *Dei* vocabulum אלהים pluralis est numeri, positum est etiam verbum in eodem numero, ut & infrà cap. 35. & 1 Reg. 28. ubi sic ad verbum loquitur saga, *Video dives ascendentes de terra.* Nam eam de uno loqui, patet ex ipsa narratione, quòd dicitur Samuelem conspicata, & Saulus quærit quæ sit ejus species. Sic loquuntur & Latini in nominibus singulari carentibus, quæ in alienam linguâ per singularem numerum interdum transferenda sunt; ut si *nuptias* vertas γάμον aut hochzeit.

14. *Pecora & boves*] צאן ovium & caprarum generale est, ut Græcum μῆλον, & Latinum *balantes*, à voce denominatum. Sed quia durius esset, malo aut *pecora* dicere, ut Plinius, aut utrunque ponere. Quanquam alicubi *balantes* appellabo, ut significantiùs interpreter.

16. *Quâ tu tui pudoris defensione*] Heb. *Quod quidem tibi erit tegumento oculorum apud omnes qui tecum sunt, & apud omnes, & purgationi,* sive *defensioni. Tegumentum* autem *oculorum* dictum est *pro defensione pudoris*, quoniam pudicæ solent velari, propter virorum verecundiam; ut Rebecca cùm Isaaco occurrit: cùm impudicæ virorum aspectum nihil vereantur. Est igitur hic sensus,

Nummos dedi, non tibi, nè videar pretium dediſſe pudoris; ſed tuo viro, homini honeſto: qui eos profectò non accepiſſet, ſi te à me corruptam putaret, nè ſuæ conjugis pudorem vendidiſſe putaretur. His nummis volo teſtatum, te à me eſſe integram: atque hoc tibi defenſioni erit, ſi quis fortè te vituperet. Quod autem verto, *Apud alienos*, in Hebræo eſt, *Apud omnes*. Sed quoniam jam dixerat *Tuos*, hîc intelligendum eſt, *Alienos*: id quod ſæpe fit. ut cùm dicit Balaamus, *Iſraeliticum populum non habitum iri inter gentes*, hoc intelligendum eſt, *inter cæteras gentes*. & cùm jubet Chriſtus *ea nos hominibus facere quæ nobis fieri velimus*, intelligitur, *aliis hominibus*.

CLARIUS.

5. *IN ſimplicitate cordis*] Vel, *in perfectione cordis mei*. h.e. Nè cogitavi quidem malè agere; tantum abeſt ut facto peccaverim.

12. *Soror mea eſt*] Fuit ſoror ejus, ſicut Lot frater. dixit enim ſuprà, *Viri fratres ſumus*, cùm fratrum eſſent filii. ſic illam Hebræi putant fratris fuiſſe filiam, qui frater aliam quàm Abraham habuerit matrem.

13. *Eduxit me Deus*] In Hebræo eſt, *Eduxerunt me Dii*. Invenitur quidem *Elohim* ferè ſemper in plurali; ſed rariſſimè, ut hîc, additur illi verbum plurale.

16. *Hoc erit tibi in velamen*] Variè exponitur hæc ſententia. Nam quidam ſic exponunt, *Ecce argentum & munus illud quod tibi dedi, erit omnibus qui tecum fuerint in operimentum oculorum. nam operient oculos ſuos nè te aſpiciant, dicentes, Rex Abimélech per hanc pecuniam redemit animam ſuam, eò quòd miſiſſet manum in uxorem prophetæ.* Alius hoc modo, *Erit hoc argentum prætextus excuſationis tuæ ad omnes quibuſcum verſaberis; & qui auſi fuerint te arguere, aut honorem tuum commaculare.* Illud verò, *Et quocunque perrexeris, memento te reprehenſam*, exſpatiatus eſt de more interpres. Alii verterunt, *Ad omnem arguentem*. Alii, *Et ſic cum omnibus reprehenſa eſt*. Et hanc interpretationem ſic exponunt ut ſint verba Moſis legiſlatoris, nempe quòd ob hujuſcemodi verba, *Frater meus eſt*, ab omnibus fuerit reprehenſa, nè videlicet ità diceret. In Ægypto enim etiam ſic dixerat, & fortaſſe in aliis quoque locis.

18. *Omnem vulvam*] Ut ſcilicet maturam prolem non potuerint eniti. Autumant etiam regem in veretro percuſſum, cùm Scriptura dicat, *Non permiſi ut tangeres eam.*

DRUSIUS.

13 ERrat qui verum eſſe putat quod falſum eſt, & contrà falſum quod verum. Hic error vocatur propriè *error doctrinæ*, de quo doctores Ebræi, *Error doctrinæ aſcendit in arrogantiam*. Nam ferè qui in doctrina errant, etiam arrogantes ſunt. Opinio enim falſæ ſcientiæ ipſos tales facit, juxta illud, *Scientia inflat*: quod neſcio an de vera ſcientia poſſit accipi. Nam ea non inflat, ſed modeſtiam conciliat. Quò enim quis plus veræ ſcientiæ habet, eò modeſtior eſt. *Errat* etiam qui viæ ignarus extra inſtitutum iter deflectit, ut *ovis errans*: quo per tranſlationem ſignificatur is qui à via veritatis divertit. Legimus etiam Gen. 23. 13. *Cùm errare feciſſet me Deus*, ſed alio ſenſu. Nam Deus neminem in errorem inducit. Quid igitur? *Errat* & qui incertis ſedibus vagatur, unde *erro* dictus & *errores*. Nam *errare* eſt huc illuc vagari. Vocat ergò peregrinationem ſuam *errorem*, quæ cœpit cùm juſſus eſſet exire ex Ure Chaldæorum. Proinde Senes hîc habent ἐξέβησε, & Hieron. *eduxit*, ſenſum magis quàm verbum è verbo exprimentes. Sanè ex quo eductus fuit à Deo è natali ſolo nuſquam fixam ſedem habuit, ſed huc illuc per peregrinas regiones divagatus eſt. Primùm in Meſopotamia ſedit: indè ſe tranſtulit in terram Chanaan, cujus pars Palæſtina propriè dicta, quam etiam frequentavit: Sed & propter famem quæ in ea regione erat in Ægyptum conceſſit: Ità ut hanc ſedium frequentem mutationem meritò vocet *errorem*, vel, ſi mavis, *errationem*. Hoc exiguam controverſiam habet. Illud nunc quæritur, Cur, cùm in fonte ſit, *errare fecerunt Dii*, interpretes verterunt, *errare fecit Deus*? Hanc quæſtionem ſolutam invenies in magnis Annotationibus quas olim ſcripſi ad hunc librum. Quibus addo, Græcos & Latinum interpretem locum hunc de vero Deo accepiſſe, qui dixerat Abrahamo, *Exi è terra tua*. Ideo uſi ſunt ſingulari Θεὸς, *Deus*, ut ſemper quando nomen hoc de vero Deo dicitur. Intelligo nomen *Elohim*, quod hîc verbum adjunctum habet plurale. Quod ſi hoc modo conſtructum reddunt ſingulariter, multò magis id feciſſent Gen. 4. vertendo, *eritis ſicut Deus*, ſi locum illum de vero Deo intellexiſſent. Nunc cùm vertant, *eritis ſicut dii*, certum eſt aliter intelleriſſe. Nam Perſonæ nuſquam *Dii* vocantur: aut, ſi ſic vocantur, cur non poſſumus dicere tres Deos eſſe, cùm ſint tres Perſonæ? Sic hoc loco, ſi quis vertendum contendet, *cùm errare feciſſent me dii*, non repugnabo, ſi per *deos* intelligat idola Chaldæorum, propter quæ Abraham coactus fuit Ure Chaldæorum excedere, & alias ſedes oberrando quærere. Sed vide quæ ad hunc locum in magnis Annotationibus obſervavimus.

16. *Dedi tibi mille argenteos*] Hunc locum de ſiclis enarrant, qui Græcè τὰ δίδραχμα. unde hîc in Lxx, χίλια δίδραχμα, & Jeſ. 7. 23. χιλίων ὑιλων, ubi idem vocabulum in Ebræo. In voce Græca dupliciter erratur. Primùm ab iis qui ſcribunt δίδραγμον per γ, quod potiùs duos manipulos deſignat: ſiquidẽ δράγμα *manipulus*. Deinde peccant qui vertunt *duas didrachmas*, ac ſi eſſet à ſingulari δίδραχμα *didrachma*, æ, cùm ſit pluralis τὰ δίδραχμα, à ſingulari δίδραχμον. unde reddi debet *duo didrachma*: ut Mat. 17. 24. *ſolvit didrachma*, non *didrachmam*. Igitur 2 Machab. 4. 19. ubi vulgò *didrachmas tredecim*, eſt cur malim *didrachma tredecim*. Graviùs errant qui dicunt, *didrachmate perſoluto*, ac ſi eſſet τὸ δίδραχμα, τῷ δίδραχματι. Dicendum enim *didrachmo perſoluto*, non *didrachmate*. Nam Græcè δίδραχμον, & Latinè *didrachmum*, licèt derivatum ſit à δραχμὴ, quam Latini autores *drachmum* appellant. Eſt autem *drachma* idem quod *Zuz*, unde Syrus interpres in loco Matthæi modò citato pro τὰ δίδραχμα זוזין תרין interpretatur. Fuit aliquando tempus cùm putarem *didrachmam* vocabulum eſſe ſequioris ævi, cùm *paſcua* dicerent *paſcuæ*, à plurali *paſcua*; & *chronica*, *chronicæ*, à plurali τὰ χρονικὰ, & *Biblia*, æ, à plurali τὰ βιβλία. Quocirca dixi grauiùs errare qui *didrachmata* inflectunt quàm qui *didrachmas*, ut eſt in codicibus editionis Vulgatæ.

IDEM.

2. אֶל שָׂרָה וגו׳. A. *Et dixit Abraham ad Saram uxorem ſuam, Soror mea*] Procop. pag. 141. Lxx, περὶ Σάρρας τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, *de Sara uxore ſua*. Magis ſe probant mihi. Nam etiam Ebræi notant אֶל hoc loco poni pro בְּעַבוּר, h.e. *ad* pro *de*, περὶ. Sic אמרי לי *dic de me*. Tollit omnem dubitationem pronomen tertiæ perſonæ הוּא. quod ſcribitur cum Vau & legitur cum Jod, valétque *ipſa*, ut dicat, *Soror mea ipſa. ſub. eſt.*

10. מָה רָאִיתָ כִּי עָשִׂיתָ אֶת הַדָּבָר הַזֶּה׃ A. Τί εἶδες, ὅτι ἐποίησας τὸ ῥῆμα τοῦτο; *Quid vidiſti, quòd feceris verbum iſtud?*] Σὺ, אַתְּ pro אֶת. Sym. Τί ἰδὼν ἐποίησας τὸ πρᾶγμα τοῦτο; *Quid videns, feciſti rem iſtam?* Th. Τί εἶδες, ὅτι ἐποίησας τὸν λόγον τοῦτον; *Quid vidiſti, quia feciſti ſermonem iſtum*. i. rem iſtam. Sic apud Sophoclem πᾶν λόγον, *omnem rem*. Locus eſt in Ajace, niſi fallor.

GROTIUS.

3. *HAbet enim virum*] Hebræi quidam interpretantur, *concubuit cum marito*. Ità enim ante Legem gentium jure nuptiæ perficiebantur.

9. *Induxiſti ſuper me & ſuper regnum meum peccatum grande*] i. Propè me peccare feciſti meo & regni malo. Sic Alexander adductâ ad ſe puellâ, cùm ea dixiſſet exſpectaſſe ſe donec maritus dormiret, ἐπλήμυρε παισὶν, ὡς μικρῷ δι' αὐτοῦ μοιχὸς ἡνιδίσθη. Gentes ſcilicet, quæ præter naturæ dictata legem à Deo nullam acceperant, adulterium quidem turpe eſſe norant, ſcortari non putabant eſſe flagitium, non magis quàm apud Terentium Mitio, aut

aut apud Horatium Cato, ideo ea de re seriò admoneri ab Apostolis opus habuere, Act. 15. 29. & alibi.

11. *Forsitan non est timor Dei in loco isto*] Ubi timor Dei non est, ibi omnia vitia regnant. Est autem hæc cogitatio Abrahami non dissimilis isti Ulyssis apud Homerum Odysseæ Z'.

Ὦ μοι ἐγὼ, τίων αὖτε βεβρότων εἰς γαῖαν ἱκάνω;
Ἦ ὑβρισταί τε καὶ ἄγριοι, οὐδὲ δίκαιοι,
Ἠὲ φιλόξεινοι, καί σφιν νόος ἔστι θεουδής;

12. *Non filia matris meæ*] Nam apud gentes quasdam in vitandis nuptiis genus maternum, ut certius, magis attendebatur. Philo de Specialibus legibus, agens de sororibus ducendis, Ὁ μὲν ἔν Ἀθηναίοις σόλων ὁμοπατρίους ἐφιεὶς ἄγεσθαι, τὰς ὁμομητρίους ἐκώλυσεν. Scholiastes ad illud in Nubibus Aristophanis,

-----ὡς ἐμίγη
Ἀδελφὸς, ὦ λεξίππη, τὴν ὁμομητρίαν ἀδελφήν.

ait, ἐπιδὴ παρ' Ἀθηναίοις ἔξεστι γαμεῖν τὰς ἐκ πατέρων ἀδελφάς. Scriptor Latinus vitæ Cimonis, *Habebat autem in matrimonio sororem germanam suam nomine Elpinicen, non magis amore quam patrio more ductus. Nam Atheniensibus licet eodem patre natas uxores ducere.* Vide Deut. 13. 6. ubi frater ex matre ponitur ut conjunctior. Hunc morem Phœnicibus tribuit Achilles Tatius lib. 1. Multa autem à Phœnicibus ad Athenienses venêre, ut ostendimus alibi. Et moribus Noæ liberûm volunt Hebræi interdicta matrimonia cum sororibus ex matre conjunctis, non cum iis quæ ex solo patre. Sara, si Hebræos plerosque sequimur, Tharæ fuit filia ex altera uxore. Ut verò alii censent, Sara *soror* Abrahami dicitur more Hebræo, cùm non esset ἀδελφὴ sed ἀδελφιδῆ. De more Ægyptiorum in hac re vide Diodorum Siculum.

13. *Eduxit me Deus*] Verbum est plurale: unde אלהים liceat *Angelos* vertere, ut fecere Græci, Gen 31. 24. Job 38. 7. Psal. 8. 5. & 97. 8. & 138. 1. quos sequitur Scriptor ad Hebræos 2. 7. Vide infrà 48. 16. Propriè, *palabundum me fecerunt.*

16. *Mementóq; te deprehensam*] נכחת, i. *recta*, quod Chaldæus supplet, *fuisti.* Lxx verò, πάντα ἀληθῆ. hoc malim.

17. *Et pepererunt*] ילדו hoc quidem loco rectiùs vertas *conceperunt*, aut *gravidæ factæ sunt*, ut Chaldæus.

CAP. XXI.

MUNSTERUS.

9. *Esse derisorem*] Exponunt dictionem מצחק doctiores Rabbini per מלעין. Nam cùm esset magnum convivium, & omnes congratularentur ipsi Abraham quòd in senectute Dominus illi dedisset filium, filius ancillæ deridebat & subsannabat illos; quod Sara advertens, marito indicavit. Alii exponunt verbum istud pro *lascivire & petulantiùs ludere.*

11. *Causâ*] Capitur dictio Hebræa אודת pro דבר & בעבור, i. pro *re*, & *propter*. Et quod sequitur, *Lagenulam*, dicit Aben Ezra, הוא כלי מעץ או מעור, *est vas de ligno vel corio.*

16. *Jactus arcûs*] Hebraicè, *elongando se sicut jactores arcûs.* Est מטחוי participium in Piel & plurale constructivum, idem significans quod מושכי החץ לירות i. *trahentes sagittam ut illam emittant.* Aben Ezra tamen exponit, השלכת החץ *jactum arcûs.*

17. *Ex eo*] Exponunt Hebræi dictionem באשר pro במקום אשר הואשם, i. *in loco in quo est.*

20. *Sagittarius*] Hebraicè, רבה קשת, *magister arcûs*; idem scilicet quod מורה חץ, *habens peritiam multiplicem ejiciendi sagittas.* Hinc magistrum & doctorem vocant *Rabi*, ob multam, scilicet quam habet, vel habere debet, eruditionem: est enim *rab* multus. Chaldæi verò & Syri vocant magistrum *Ribbon*; pro quo in Evangeliis scribitur *Rabboni.* Nec temere hodiè apud Judæos quis audet sibi usurpare nomen *Rabi*, etiam quantumlibèt sit doctus, nisi priùs favore & pecuniâ titulum hunc à majoribus redemerit; quo fit ut divites & parùm docti, qui apud eos sunt, plerunque illum consequantur gradum, doctiores autem & pauperes eo defraudentur. Novimus ex Evangelio, hanc quoque ambitionem tunc inter Judæos regnasse.

31. *Beer Saba*] Duæ sunt dictiones, sonântque, *fons septem*, scilicet agnarum, quas dedit Abraham regi Abimelech in testimonium quòd puteus esset suus. Vel, ut Scriptura hîc habet, *Beer Saba* est *fons juramenti.*

33. *Arbores*] Kimhi dicit esse אשל שם נולל לכל עץ, *nomen generale ad omnes arbores.* Plantavit verò Abraham arbores in illo loco, quæ monimentum essent rei ibidem gestæ, ut R. Abraham dicit.

FAGIUS.

7. *Promisit Abrahamo, &c.*] Ad literam legitur, *Qui dixit Abrahamo.* Nec in Hebræo nec in Chaldæo exstat proprium verbum quod *promittere* significat; sed loco ejus אמר & דבר, *dicere* & *loqui*, usurpat Scriptura.

9. *Derisorem esse*] Verbum Chaldaicum מחאין *ridere, deridere, & illudere* significat. Quid autem riserit Ismael, vel quid aut quem irriserit, non exprimitur in textu. Hebræorum quidam referunt, Saram animadvertisse Ismaelem proclivem fuisse ad idololatriam, ad homicidia, & ad scortationem: quod colligunt ex vi verbi מצחק, quod in textu Hebraico ponitur, cui respondet Chaldaicum מחאיך, eò quòd in quibusdam Scripturæ locis usurpatur ubi de istis flagitiis sermo est. Lxx interpretes, & author vulgatæ editionis Latinæ, ità transtulerunt hunc locum quasi Sara viderit Ismaelem ludentem cum Isaaco filio suo. Addiderunt illud de suo, *Cum Isaaco filio suo*, ad absolvendam sententiam, quæ aliàs concisa & imperfecta videbatur, & id quidem non malè. Omnino enim ex textu apparet, altercationem inter Ismaelem & Isaacum subnatam fuisse (quod & Hebræi sentiunt) de hæreditate, quisnam ipsorum potior hæres Abrahami futurus esset; ibíque Ismaelem confisum prærogativâ primogenituræ, præ se Isaacum contempsisse. Quæ sententia facilè stabilitur ex verbis Saræ dicentis ad Abrahamum, *Ejice ancillam istam, & filium ejus: non enim erit hæres filius istius ancillæ cum filio meo Isaaco.* Atque hæc erat persecutio quâ Ismael persequebatur Isaacum, de qua Apostolus scribit Gal. 4 29. dicens, *Sed quemadmodum tunc is qui secundùm carnem natus erat, persequebatur eum qui natus erat secundùm spiritum, ità & nunc, &c.*

22. *Adjumento tibi est*] Verbum Chaldaicum סער *auxiliari, roborare, sustentare & refocillare* significat: unde & Hebræi ab hoc verbo convivia סעודות vocant, quòd his homo refocillatur & sustentatur. Tantùm ergò vult dicere Abimelech ad Abrahamum, Verbum Domini, quod semper audis, & cui tu credis, sustentat, alit, defendit, tuetur, auxilio & solatio tibi est in omnibus quæ agis. Et nota non oscitanter, quòd ubi in veritate Hebraica mentio *Dei* vel *Domini* ponitur, ibi ferè semper Paraphrastes Chaldæus addit *Verbum*; inquiens, *Verbum Domini, &c.* Respexit enim ad hoc, Quòd Deus per verbum suum omnia agit nobiscum; cui si verè credimus, exemplo fidelis Abrahami, in omnibus auxilium Dei præsens experiemur: dein ad mysterium, h.e. Christum, qui est æternum Dei Verbum, quo omnia ut condidit ità moderatur quoque & sustentat, Heb. 1. 2, 3.

VATABLUS.

1. *Visitavit Sarah*, פקד את שרה] Seipsum declarat mox per repetitionem, quæ frequens est in Scriptura, Chald. Paraph. *Et recordatus est Dominus Saræ.*

2. *In senectute ejus*, לזקוניו] *pro senectute ejus*, i. qui futurus esset solatio illi jam seni.

4. *Quum natus esset octo dies*, בן שמנת ימים] Ad verbum, *filium octo dierum*, i. octavo die ex quo natus fuerat.

6. *Risum fecit mihi*, צחק עשה לי] *Gaudium* (*Lætitiam*) *immisit mihi*, vel, *Invexit*, i. Effecit ut riderem, sive Affecit me gaudio. Reddidit me lætam. ¶ *Quicunq; audierit, corridebit mihi.* : השמע יצחק לי] *qui audierit*

dierit me peperisse, congaudebit mihi, vel *congratulabitur mihi*, solent enim vetulæ mulieres summo affici gaudio quum parituræ sunt. Alii, *ridebit de me*, i. perfundetur gaudio propter me, quòd scilicet pepererim in senectute mea, & viro meo jam Seni.

7. *Et adjecit*, ותאמר] Ad verbum, *Et dixit*. Quidam, *Dixit quoque*. ¶ *Dixisset Abrahæ quòd lactatura esset, &c.* מלל לאברהם הניקה] Ad verbum, *dixit ad Abraham, Lactavit*. Præteritum vertendum per præteritum perfect. subjunctivi, perinde acsi dicat, hoc nemini mortalium fuisse venturum unquam in mentem; unde constituit, solum Deum auxhorem esse: & jam seipsam ingratitudinis damnat, quòd tardè fidem habuerit narranti Angelo. ¶ *Quia peperi* כי ילדתי] *& quod peperissem*.

8. *Quum autem, &c.* ויגדל וגו'] Ad verbum, *Et crevit puer, & ablactatus fuit*.

9. *Ludentem*, : מצחק] *irridentem, subsannantem*, ità doctus inter Hebræos. Quemadmodum enim *ridendi* verbum bifariàm accipitur apud Latinos, ità & Hebræi tam in bonam quam in malam partem verbo צחק utuntur. à quo participium מצחק deductum est. Non fuisse puerilem lusum & innoxium, ex indignatione Saræ apparet. Fuit igitur maligna subsannatio quâ protervus adolescens fratrem adhuc infantem præ se contempsit.

11. *Displicuit, &c.* וירע וגו'] Hebraismus, Id autem ægrè tulit valde Abraham.

12. *Nè displiceat in oculis tuis* אל ירע בעיניך] *Ne sit malum* (i. ingratum) *in oculis tuis*. Hebraismus, Nè ægrè feras ejectionem filii cum matre. ¶ *In Isaac vocabitur tibi semen, :* ביצחק יקרא לך זרע] Verbum *Vocari* Paulus ad Rom. 9. 8. exponit λογίζεσθαι, h.e. *censeri*, vel *reputari*, q. d. Filii ac nepotes Isaac dicentur filii ac nepotes tui, non item qui ex Ismaele nascentur.

13. *In gentem ponam:* לגוי אשימנו] Ad verbum, *in gentem ponam eum*. Redundat pronomen. Est autem Hebraismus, efficiam ut ex eo nascantur populi multi.

15. *Subter, &c.* תחת וגו'] *sub una arborum*. Alii, *sub uno virgulto*. h. e. Quúmq; defecisset illis aqua, incidit puer præ nimia siti in febrem, cœpítque ægrotare usque ad mortem: quum autem videretur jamjam efflare animam, mater abjecit eum subter unam arborem, posteaquam diu foverat illum in gremio suo.

16. *Et discessit, sedítque* ותלך ותשב לה] Ad verbum, *Et abiit, & sedit sibi*. Relativum redundat. Discessit, aliquantulùm scilicet. ¶ *Elongando se* הרחק] *recedendo*. ¶ *Quantum est jactus* כמטחוי] Plurale est, *quantum est unus jactuum arcûs*, i. quantum arcus emittere potest sagittam. Ità doctus inter Hebræos. Quidam ex illis volunt esse participium, i. quantum distant jacientes sagittam (h. e. sagittarii) à sagitta jam emissa. ¶ *Et sublatâ, &c.* ותשא וגו'] Ad verbum, *& levavit vocem suam, & flevit*, vel *plorare cœpit*.

17. *Audivit autem, &c.* וישמע וגו'] i. Misertus est pueri clamantis ad se, & conquerentis quemadmodum conqueri solent qui gravissimo morbo laborant. ¶ *Vocavítque, &c.* ויקרא וגו'] Ad verbum, *& clamavit Angelus Dei ad Agar*, i. statim Hagar audivit vocem è cœlo emissam, dixítque illi Angelus. ¶ *In loco ubi est.* באשר הוא שם] Hebræi exponunt במקום אשר הוא שם, *in loco in quo ipse ibi*. Redundat שם. Quidam vertunt, *ex eo loco in quo jacet*, i. vocem pueri jacentis sub arbore sub qua deseruisti eum.

18. *Et apprehende* והחזיקי] i. sustenta eum, est enim debilis præ languore. ¶ *In gentem, &c.* לגוי וגו'] Vide paulò antè v. 11. c. 3.

19. *Puteum aquæ:* באר מים] *fontem aquæ*, i. in quo erat aqua.

20. *Jaculator sagittarius.* : רבה קשת] q. d. Venator. Ad verbum *jaculans* (*sagittans*) *arcu*: ut קשת *cassath* sit nomen substantivum pro קשת *ceseth*. Alii vertunt, *juvenis sagittarius*, & ità Chald. paraph.

23. *Hic* הנה] *hoc loco*, priusquam hinc discedas. ¶ *Si mentieris mihi* אם תשקר] Defectiva locutio Hebræis, trita in formulis jurandi: quæ sic resolvi debet, Si fefelleris datam mihi fidem, Deum invocabimus, ut medius inter nos judex sedeat, séque ostendat perjurii ultorem. *Mentiri* autem hîc quidam accipiunt pro *iniquè & fraudulenter agere*. Alii autem pro *deficere*. Simpliciter interpretandum videtur acsi dictum foret, Nihil perfidè ages mecum, vel cum meis nepotibus. ¶ *Juxta misericordiam, &c.* כחסד אשר וגו'] *Misericordiam facere cum aliquo* Hebræis significat *clementer & benignè eum tractare*; neque enim supplex venit Abimelech ut Abrahæ misericordiam imploret: quin potiùs sibi jus regium vendicat. ¶ *Et cum terra, &c.* ועם הארץ וגר] i. & regioni in qua tanquam advena versatus es.

25. *Increpavit autem &c.* והוכח וגו'] *Expostulavit autem Abraham cum Abimelech*. ¶ *Rapuerant* גזלו] *vi abstulerant*, vel *usurpaverant sibi*.

30. *Quia septem, &c.* כי את שבע וגו'] q.d. Volo tibi dare septem agnas, ut hoc munus sit, &c.

31. *Vocavit* קרא] sub. *is qui puteo nomen indidit*, Alii, *vocatus fuit*. ¶ *Beersebа* באר שבע] Suprà, v. 14. ità nuncupavit Moses, sed per anticipationem: nunc autem ipse declarat quando & qua de causa inditum fuerit nomen, nempe quòd illîc ambo jurâssent: ideo transferendum, *Puteus juris jurandi*. Alii vertunt, *Puteum septem*. Sed Moses apertè à *jurando* deducit: nec refert quòd à ratione Grammatica paulùm discedit pronuntiatio, quæ in nominibus propriis adeò curiosè non observatur. Vide infrà c. 26. 33.

33. *Nemus* אשל] *lucum*. Alii, *arborem*, i. arbores. Alii, *paradisum*. Doctus inter Hebræos dicit esse nomen generale ad omnes arbores. ¶ *Seculi.* : עולם] i. æterni, sive sempiterni. Significat Abrahamum deintegro instituisse solennem cultum Dei, quo suam gratitudinem testatam faceret: quem cultum *invocationis* nomine designat per synecdochen: de quo vide suprà c. 4. 26.

CLARIUS.

5. *Cùm esset centum annorum*] Ordo horum verborum in Hebræo talis est, *Abraham erat centum annorum cùm ei natus est Isaac filius*.

6. *Risum*] H.e. gaudium.

7. *Quòd Sara lactaret filium*] Heb. *filios*. Ecce (inquit) nè quis suppositítium suspicetur partum, fecit me Deus vetulam nonagenariam lactare.

9. *Ludentem*] Alius vertit, *esse derisorem*: ut sit hic sensus, Cùm esset magnum convivium, & omnes gratularentur ipsi Abrahæ quòd in senectute Dominus illi dedisset filium, ancillæ filius deridebat & subsannabat illos: quod Sara advertens, marito indicavit.

16. *Quantum potest arcus jacere*] Hebraismus habet, *Elongando se, sicut jactores arcûs*.

20. *Sagittarius*] Heb. *magister arcûs*, h.e. habens peritiam multiplicem ejiciendi sagittas. Hinc magistrum & doctorem vocant *Rabi*, ob multam scilicet eruditionem; est enim *Rab, multus*. Chaldæi verò & Syri vocant magistrum *Ribbon*, & *Ribboni*; pro quo in Evangeliis scribitur *Rabboni*. Nec temere hodie apud Judæos quis audet sibi usurpare nomen *Rabi*, etiam quantumlibèt sit doctus, nisi priùs favore & pecuniâ titulum hunc à majoribus redemerit: Quo fit ut divites & parum docti, qui apud eos sunt, plerunque illum consequantur gradum, doctiores autem, & pauperes eo fraudentur. Novimus ex Evangelio, hanc quoque ambitionem tunc inter Judæos regnasse.

31. *Bersabee*] Duæ sunt dictiones in Hebræo, *Bor Seba*: sonátque *fons septem*, scilicet agnarum; vel, ut Scriptura hîc habet, *fons juramenti*.

33. *Plantavit nemus*] Vel, *arbores*: quæ monimentum essent rei ibidem gestæ.

DRUSIUS.

1. *Visitat* Deus quorum recordatur vel in bonum vel in malum. In bonum, ut Gen. 21. 1. *Visitavit Dominus Saram*, & Psal. 8. 4. *Quid homo, ut memor sis ejus? filius*

filius hominis, ut visites eum? Sic Ruth 1. *Visitavit populũ suum dando eis panẽ*; & alibi, *Visitavit nos germen ex alto*: quod explicant, *respexit nos*. Id significat propitiũ esse. Sanè quibus Deus propitius est, eos *respicere* dicitur. Scitum illud, *Dii te respiciant*. Significat etiam recordari aliquid in malum, ut Exod.20.5. *visitans iniquitatem patrum*, i. puniens. Sic 1 Sam.15.1. *Visitavi quæ fecit Amalec Israeli*. ubi Lxx, ἐκδικῆσαι *ulciscar*. Jonathan, *recordor ego*. sic interpretatur quoque cùm in bonam partem sumitur, unde sapiens Aben Ezra, *Visitatio est quasi recordatio quædam*: & rectè. Nam qui visitat recordatur eum quem visitat. In bonum accipies etiam Gen.8.1. & Psal.74. 2. Videor mihi ex dictis hoc observare posse, Cùm in bono ponitur, tribui personis; cùm in malo, rei tantúm. sed dubito an hoc perpetuum sit.

7. *Lactavit filios Sara*] Certum est unum dumtaxat filium lactasse: quomodo igitur dicit, *lactavit filios? Filiorum* nomine unus filius intelligitur, ut *liberorum* voce apud Latinos. Nam ut rectè Cajus ait, *Non est sine liberis cui vel unus filius*. Hoc tamen interest, quòd filia etiam *liberorum* nomine contineatur; quod non potest dici de filiis, quos בנים appellant, & de uno usurpant Gen.36.25. *Filii Ana, Dison*. & Gen.46.23. *Filii Dan, Husin*. & alibi, *Filii Ethan, Azarias*. Hinc elucidabis locum qui est Gen.46.15. *Omnes anima filiorum ejus & filiarum ejus*. Nam de Jacobo patriarcha loquitur, qui unam dumtaxat filiam habuit, Dinam nomine. Unde liquet etiam *filios* non dici de una filia, cùm ibi sit בנות *filiæ*, in sermone mystico. Vide nunc, si placet, Annotationes majores.

IDEM.

14. וְאֶת הַיֶּלֶד] Sub. *dedit*, & non *imposuit*. liquet ex scholio quod apud Theodoretum. Vide Rom. Latinam. Ebræa sic non incommodè vertes, *Accepit panem & lagenam aquæ, & dedit Hagari, ponens super humerum ejus, & puerum*. ut שם sit participium, non verbum præteritum.

33. אֶשֶׁל. A. & Sym. δένδρων φυτείαν, *arborum plantationem*] i. δενδρῶνα, arboretum, locum arboribus consitum. Thargum Onceli, נצבא φυτείαν. Jonathæ, פרדסא παράδεισον. Jerosolymitanum, פרדס *paradisum*. Editio Lat. Vulg. *nemus*. R. D. scribit אשל cum sex punctis. Idem ait esse generale ad omnes arbores. In monumentis ἐν διδασκάλων, אשלי רברבי, id exponunt *arbores ingentes*. R. Jona, *Potest fieri*, inquit, *ut sit arbor quam Arabes* אתל *vocant: cui similis Italorum tamarix*. Ab אשל inversis litteris videtur esse Græcum ἄλσος, *nemus* vel *lucus*. Vide Cadmum meum.

GROTIUS.

3. *Isaac*] Ἰλαῶλα dixit Eupolemus. Quod adde his quæ suprà 11.1. ¶ *Ludentem*] Rectiùs, *irrisui exponentem*. est enim nominis allusio. Vide verbum idem infrà 39.7,14. Videtur autem Irrisisse pietatem Isaaci. Sic Hebræi.

13. *In gentem magnam*] Ex Græco. At Jonathan, לעם לסטים, *in populum prædatorem*. non malè: nam גוי de nationibus barbaris magis dicitur; de bene moratis אמים. Sic λαὸς populus sanctus, cæteri ἔθνη, unde ἐθνικὸς. Ità, quod præcedit, וגם erit adversativa. Et illud, *Isaac tibi semen*, significabit *morum quoque filius*.

16. *E regione*] Ex Græco. At Hebræum מנגד rectè vertas *eminus*, ut apparet Psal.38.11. collato Psalmi implemento, Matth.26.58. & 27.55. Mar.14.54. & 15.40. Luc.22.54. & 23.49. Sic & 2 Reg.2.7. & 4.25.

CAP. XXII.

MUNSTERUS.

1. *Ecce ego*] Noluimus hunc Hebraismum immutare, cùm nemo non non intelligat quid per ipsum significetur, nempe animus promptus ad audiendum & parendum; q. d. *En adsum*, obtemperaturus voluntati tuæ.

2. *Morija*] De loco isto inter omnes ferè Judæos convenit, quòd sit locus in quo Cain & Habel, & postea Noah, sacrificia obtulerunt; ubi & Salomonicum templum fuit exstructum: De ratione verò nominis plurimùm dissentiunt. Quidam namque putant ipsum idem esse quod מורא, i. *pavor* & *timor*, quòd tempore Abraham futurum esset, illic Deum colendum & in timore habendum. Onkelos & Gerundensis ab illis dissentientes, putant montem illum sic dictum à מור, i. *myrrha*. indè ארץ מוריה, *terra myrrhea*. & de hoc monte dicitur Cant. 4. *Ibo ad montem myrrhæ & ad collem thuris*. Creverunt enim in monte illo myrrha, & aloe, & cinnamomum. Nostri verterunt *montem visionis*, perinde quasi radix ejus esset ראה. Verùm Vau seu Holem omnino refragatur sententiæ eorum.

10. *Ut immolaret*] Heb. *ut jugularet, mactaret*. Hebræi, cùm nihil in Scriptura sacra incontaminatum relinquant, hanc historiam quoque ineptiis suis sic obruunt, ut ubi aliquid lucis afferre putant, ibi meras tenebras & excogitata figmenta in medium afferant. Nugantur multa in Medras ויושע, quomodo Satan primum apparuerit in forma senis Abrahamo, deinde in forma puerili Iizhako, tertiò Saræ rursum sub specie viri senis; & cùm illorum animos à Dei obedientia flectere nequiret, confusus discedere coactus est. Filius autem intelligens se mactandum & pro sacrificio Deo offerendum, hortatus est patrem in hæc verba, אמר יצחק לאביו זרז עצמך וחשוף זרועך ואסור יד ורגלי יפה יפה שאני בחורבן של שים ושבע שנים ואתה זקן וכשאראה את הסכין אבעט בך שפחד הסכין ושמא אעשה בי מום ואפסל מקרבן אלא בבקשה ממך אבא מהר ועשה דצונך ואל תעכב וגלגל בנדיך רחנור מותניך ישרפני יפה ושול אפר שלי והוליכה אצל שרה אמי ותניחה בתיבה בחדר שלה ובכל שעה ושעה היא נכנסת בחדר שלה תוכיר מן יצחק בנה בבנו. Porrò quæ ibidẽ sequũtur multò ineptiora prioribus videntur esse: ועור אמר יצחק לאביו אסור לי כשתשחטני ותלך אצל שרה אמי ותשאל ממך היאך יצחק בני מה תאמר לה ומה תעשו לוקנתכם. אמר לו אברהם אני יודעים שאחריך יהיו מועטים ימיני. הוא שינחמנו עד שלא נולדת הוא ינחמנו מיום זה ואילך:

12. *Pepercisti*] Hebræi sic legunt, *Non prohibuisti filium tuum, unicum tuum à me*. Fuit autem secundùm Aben Ezra Isahac tredecim annorum cùm juberetur à patre jugulari. Alii aliter sentiunt.

14. *Dominus videbit*, seu *providebit*] Sic Abraham vocavit nomen montis, non à vocabulo *Morija*, sicut nostri putant, sed à responso quod dederat Isahac interroganti, *Ubi est pecus holocausti?* & diceret, *Dominus providebit*. Posteri verò paululùm immutarunt sententiam, ex verbo activo facientes passivum, ut textus habet.

18. *Benedicentur*] Ponitur verbum istud in illa conjugatione quæ reciprocam habet significationem; & sic propriè fuerat reddendum, *Benedicent se in semine tuo omnes gentes*, h.e. In solo illo Semine beatificandos se verissimè dicent, cùm non sit aliud nomen in cœlo aut terra in quo nos oporteat salvos fieri quàm in nomine Jesu, & benedicto illo fructu ventris virginalis. Capitur ergò hìc *benedicere* pro *beatificare*: at mox præcedenti versu accipitur pro *locupletare, fortunare, felicem reddere*; etiamsi non vacet mysterio.

23. *Rebecca*] Hebraicè, *Ribka*, seu, ut illi legunt, *Rifka*.

FAGIUS.

1. *Tentavit Dominus Abrahamum*] Referunt Hebræi Abrahamum decies tentatum fuisse à Domino. Prima (inquiunt) tentatio fuit, quando evocatus fuit è patria natali solo & cognatione sua, Gen.12. II. Fames propter quam in Ægyptum migrare cogebatur. III. Cùm auferretur ei uxor sua Sara, & duceretur in aulam Regis. IV. Bellum quod gessit cum quatuor Regibus. V. Contractio matrimonii cum Hagar ancilla, eò quòd frustrà videbatur ampliùs exspectare prolem ex Sara. VI. Circumcisio

cumcisio quam sustinuit in corpore jam effœto. VII. Injuria Regis Gerar, qui similiter abstulit ei Saram. VIII. Expulsio Hagar, postquam ex ipso concepisset. IX. Ablegatio Ismaelis. X. Immolatio Isaaci unici filii sui.

2. *In terram cultûs Divini*] In textu Hebraico legitur, *in terram Moriah.* quod Lxx transtulerunt, εἰς τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν, i. *in terram excelsam.* quasi scilicet is locus ab eminentia, quâ procul cerni potuit, denominatus sit *Moriah*, deductâ voce à verbo ראה, quod *videre* & *apparere* significat. Vulgata editio Latina habet, *terram visionis:* fortè secuta sententiam Lxx jam commemoratam; vel, quòd Deus in isto monte Abrahamo visendum se exhibuerit. Omnes Hebræi in eo conveniunt, quòd locus iste sit is in quo Cain, Habel, Noah, & reliqui sacrificia Domino obtulerint; & in quo etiam postea templum à Salomone exstructum fuit. De ratione verò & etymo nominis controversia est. Quidam enim מוריה *Moriah* dictum putant ab aromatibus, aloe, cinnamomo, & maximè *myrrha*, quæ in eo creverunt, q. d. *mons myrrheus:* de quo & in Canticis cap. 4. *Ibo ad montem myrrhæ, & ad collem thuris.* Alii à ירא, quod *timere* significat, deducunt; quòd scilicet in isto monte Dominus timeri & coli debebat. Veteres Hebræi, teste R. S. מוריה appellatum tradunt, שמשם הוראה יוצאה לישראל, i. *quòd indè egressura esset doctrina pro Israel*, juxta illud propheticum, *De Zion exibit lex, & verbum Domini de Hierusalem.* ירה enim *docere, erudire,* & *instruere* significat: hinc מוריה *Moriah*, lex, doctrina & institutio Dei. Posteriores duas sententias secutus videtur Paraphrastes noster suâ versione.

VATABLUS.

1. ET *fuit post hæc,* ויהי אחר הדברים האלה] Ad verbum, *Et factum est post res istas, & Deus,* &c. i. Evenit autem post hæc ut Deus tentaret, &c. ¶ *Qui respondit,* ויאמר] Ad verbum, *Et dixit.* ¶ *Ecce ego.* הנני] Sic solent respondere Hebræi accersentibus ipsos. Latini respondent, *Adsum.* Sic paulò pòst v. 7.

2. *Diligis* אהבת] Præt. Heb. pro præs. q. d. quem unicè amas. ¶ *Et vade* ולך לך] Ad verbum, *& vade tibi.* Redundat *tibi.* ¶ *Morijáh,* המוריה] Nomen collis ad latus montis Sion, ubi templum fuit ædificatum postea. ¶ *Dixero* אמר] i. monstrabo tibi. erat enim locus ille Abrahæ incognitus.

3. *Pueros suos* נעריו] *famulos suos.* ¶ *Holocausti* עולה] i. quæ erant necessaria ad holocaustum faciendum.

4. *Procul:* מרחק] Ad verbum, *è longinquo.*

5. *Manete* שבו לכם] Ad verbum, *Sedete vobis.* redundat pronomen.

6. *Ipse verò tulit* ויקח] Ad verbum, *Et tulit.* nempe Abraham.

7. *Ecce ego* הנני] Vide paulò ante v. 1.

8. *Pecus* השה] *agnus.*

10. *Misítque* וישלח] *Extendítque.* ¶ *Ut jugularet* לשחט] *ut immolaret. mactaret.*

12. *Quòd non peperceris,* &c. ולא חשכת] Ad verbum, *& non prohibuisti filium tuum, unicum tuum à me.*

13. *Pòst,* אחר] *retrò.* i. post se. sive à tergo ipsius. ¶ *In dumo* בסבך] Ad verbum, *in perplexitate,* vel *densitate.* Accipitur pro *ramo denso & implicato.* i. inter spinas aut ramos se invicem complectentes; sive inter virgulta inter se perplexa ac complicata. q. d. hærens arbusto implicato ac perplexo.

14. *Jehováh vídebit.* יהוה יראה] *Jehováh providebit.* Ità responderat filio suo interroganti suprà v. 8. Alii volunt esse futurum pro præterito, *Jehovah vidit,* vel *providit.* jam enim providerat Dominus de agno immolando: quem non fortuitò illic erasse, sed Divinitus oblatum esse agnoscit. ¶ *Idcirco dicitur hodie,* [אשר יאמר היום *de quo dici solet etiam hodie.* i. tempore Mosis, quando sermo erat de illo monte. ¶ *Jehováh videbitur.* יהוה יראה:] Successu temporis mutatum fuit loci nomen datâ operâ, non errore. nam qui activum verbum *Videbit,* sive *Providebit,* in passivum transtulerunt, docere hâc ratione volebant, Deum non tantùm suis prospicere, sed manifestum etiam auxilium illis ostendere ut vicissim conspicuus sit. Quidam vertunt, *Jehovah apparuit.* & ità Lxx. Vel per futurum, *apparebit.* nam simulatque Dominus providit de ariete immolando, apparuit & ipsi Abrahæ.

16. *Quandoquidem,* &c. כי יען וגו'] Ad verbum, *quòd propterea quòd fecisti rem hanc, & non prohibuisti* [*subtraxisti,* vel *submovisti*] *filium tuum, unicum tuum.*

17. *Quòd inquam* כי ברך] Jungendum verbo præcedenti, *Juro quòd benedicendo,* &c. Aut redundat כי. ¶ *Portas* את שער] Sing. Heb. pro plur. i. propugnacula quæ in portis esse solent. Hebraismus, Hostibus suis erunt superiores. Significat Abrahæ sobolem hostium suorum victricem fore. nam & in portis erant propugnacula, & in his judicia exercebantur.

18. *Et benedicentur* והתברכו] *Et beabunt sese.* Vide suprà c. 12. 3.

20. *Et fuit,* &c. ויהי וגו'] Hebraismus, *His gestis,* vel, *Postea quam hæc gesta fuerunt.* ¶ *Hunc in modum,* לאמר] Ad verbum, *dicendo.*

21. *Patrem Aram,* : אבי ארם] i. à quo genus duxerunt Syri.

24. *Sed & concubina ejus,* &c. ופילגשו וגו'] Ad verbum, *Et concubina ejus, & nomen ejus Reumáh, & peperit etiam ipsa,* &c.

CASTALIO.

2. UNicum] Et tamen habebat etiam Ismaelem. Sed ab Ismaele non ducuntur Abrahamitæ.

CLARIUS.

1. ABraham] *Abraham* hoc loco non repetitur, sed infrá. ¶ *Adsum*] Heb. *Ecce ego.* sunt enim verba animi prompti ad parendum.

2. *In terram Morija*] De loco isto inter omnes fere Judæos convenit, quòd sit locus in quo Cain & Abel, & postea Noe sacrificia obtulerunt, ubi & Salomonicum templum fuit exstructum. De ratione verò nominis plurimùm dissentiunt. Quidam enim putant significare *pavorem* & *timorem,* quòd tempore Abrahæ illic Deus colendus & timendus esset. Alii putant montem illum appellatum à *myrrha,* & de hoc monte dici Cant. 4. *Ibo ad montem myrrhæ & ad collem thuris.* Creverant enim in monte illo myrrha & aloe & cinnamomum. Non rectè verò nostri verterunt *montem visionis.*

5. *Revertemur ad vos*] Quomodo reversurus erat Isaac, qui fuerat immolandus? *Cogitabat* (ait Paulus) *quòd excitare illum Deus à mortuis posset.*

14. *Dominus videbit*] Seu, *providebit.* Sic Abraham vocavit nomen montis, non à vocabulo *Morija,* sicut nostri putant, sed à responso quod dederat Isaac interroganti *ubi esset pecus holocausti,* & dixerat, *Dominus providebit.* Posteri verò paululùm immutarunt sententiam, ex verbo activo facientes passivum, ut textus habet.

18. *Benedicentur in semine tuo*] Verbum Hebræum reciprocam habet significationem, ut propriè sic reddendum esset, *Benedicent se in semine tuo omnes gentes,* h. e. In solo illo semine beatificandos se verissimè dicent.

DRUSIUS.

5. SEdete *vobis hîc*] Pronomen *vobis* eleganter παίλιν & redundat, ut Jos. 20. 2. *date vobis,* & 22. 4. *ite vobis.* Hoc primum. Deinde *sedete* dixit pro *manete, exspectate.* Non enim jubet eos sedere propriè loquendo. Nam etiam stantes ibi manere poterant, aut jacentes in herba, dum redirent. *Sedere* hoc significatu sumitur Gen. 34. 10. Jos. 1. 14. & 2. 22. Jud. 6. 18. & 17. 10. item Exod. 24. 14. Gen. 24. 55. & 1 Sam. 1. 22, 23. Cicero lib. 9. Epist. *Si venti essent, nos hîc Corcyræ non sederemus,* i. maneremus. Huc referunt quidam, *qui sedet in cœlo;* quod exponunt, qui manet aut habitat. Sed meliùs nos olim, qui sedet judex. Nam sedere judicum est. Sic alibi, *Sedet pro tribunali judex justus.* Propertius lib. 3. *Minos sedet arbiter Orci.* Idem lib. 4. *positâ judex sedet Æacus urnâ.*

Cicero

Cicero pro Rabirio, *Modò vos iidem in A. Gabinium judices sedistis.* Apulejus Apolog. 1. *Si modò judices de caussa ista sederent.* Simpliciter autem & absolutè *sedere* illo sensu usurpatur Exod. 18. 13, 14. item 2 Sam. 7. 18. Vide, si placet. Nam in hoc ultimo loco videtur esse adorantis. Sedebant enim & adorantes. Hoc noto, quia sequitur *coram Domino*, i. coram arca: nam illîc adorabant.

IDEM.

1. נִסָּה Sym. ἐδόξασεν, *glorificavit*] Meliùs Lxx viri ἐπείρασε, & Hieron. *tentavit.* Quid vidit cùm ità verteret? An à נס deduxit? id sign. *signum, vexillum.* Porrò vexillum in altum tollitur. Aut נסה accepit pro נשא, ut Psal. 3. נסה עלינו *attolle super nos*, i. נשא. Ut ut sit, נסה valet *tento, probo*; non δοξάζω, quod vulgò reddunt *glorifico.*

2. אֶת יְחִידְךָ. A. τ μονογωῆ, *unigenitum.* Sym. τ μόνον Cυ, *unicum tuum*] Prov. 4. 3. יחיד. A. Sym. & Th. μονογωής. Psal. 68. 7. יחידים. A. μονογωεῖς, ubi tamen potiùs denotat *illiberos* sive *improles*, i. ἀτέκνους. Usi sunt hoc interpretamento & Lxx Psal. 22. 20. ubi A. τ μοναχήν μυ. & 25. 16. ubi rursum A. μοναχός. & 35. 17. ubi idem, τ μοναχήν μυ. Hîc habetur in Lxx τὸν ἀγαπητόν, ut & infrà v. 16. & Jer. 6. 26. & Amos 8. 10. & Zach. 12. 10. Sed Prov. 4. 3. habetur ἀγαπώμενος, *dilectus.* ¶ *Unicum tuum*] vel magìs, *solitarium.* Inter *unicum* & *unigenitum* hoc interest; *Unicus* dici potest qui tamen non sit unigenitus, ut qui ex multis fratribus solus patri supereſt. Isahac & unicus & unigenitus erat: Salomo fortè unicus erat, non tamen unigenitus. Nam plures fratres habuit ex eadem matre. Aut unicus ibi est ἀγαπητός. Unici enim semper chariores habentur. Sic μονογωὴς ἀντὶ τῦ ἀγαπητῦ. Sanè Jud. 11. 34. ad locum ἄυτη ἦν μονογωὴς, in scholio legitur ἐν ἄλλῃ ἐκδόσει, ποθητή· & mox, ἀπὸ δὲ τ Cωσθένους ἢ Διοσκόρου τ ποθητοῦ ἔτως ὀνομαζε. Dixi יחיד potiùs *solitarium* denotare. Hoc me docuit Hieron. cujus verba nunc adscribam. In comment. Jer. 6. ait, *Ubi nos diximus, Luctum unigeniti fac tibi, pro Unigenito, in Ebraico scribitur* יחיד, *quod magis Solitarium quàm Unigenitum sonat. Si enim esset dilectus sive amabilis, ut* Lxx *transtulerunt*, יריד *poneretur, quod & Salomoni Deus nomen imposuit.* Hinc facit quod in Fragmentis à me olim collectis את יחידתי. A. τὸν μοναχὸν. Nam μοναχὸς, *unicus*; item *solitarius*, qui & μονασής. ¶ אל ארץ המוריה. Aquila, εἰς τ γῆν τ καταφανῆ, *in terram lucidam.* Sym. ---τ ὀπτασίας, *visionis Lucidam*,] vel *conspicuam*, i. הנראה. Suprà 12. 6. אלון מרה. Hieron. *convallem illustrem.* Lxx τ δρυὸς τ ὑψηλῆς. Sic & hoc loco interpretantur, τ γηλῷ τ ὑψηλῷ. ¶ Ὀπτασίας] hoc præ cæteris placuit interpreti nostro, qui habet, *vade in terram visionis.* Oncelos & Jonathan, *in terram cultûs*, h.e. religiosam. Jerosolymitanus, *in montem Moria.* Eucherius pag. 86. *In primo Regum ubi Graci, terra visionis, Ebræus habet, terra Moria.* Vide Hieron. in Quæst. ad hunc locum. Aiunt Ebræi hunc montem esse, in quo postea Templum conditum.

13. נָאָחוּ Syrus, κρεμάμενον] Melito, *Syrus & Hebræus dicunt*, κρεμάμενον, *pendens, ut manifestiùs effingeret crucem.* Hoc ex parte falsum est. Nam pendens, i. נתלה, hic autem est נאחז, quod meliùs redditur *detentus*, κατεχόμενον, unde אחזה καλοχὴ, vel κατάσχεσις. ¶ בְּסֹבֶךְ בְּקַרְנָיו. Th. ἐν φυτῷ σαβὲκ τ κεράτων ἀυτῦ, *in virgulto Sabec cornibus suis.* Sym. *in rete cornibus suis.* A. συχῷ, *in condenso*] *In virgulto Sabec*: Malim *in arbusto.* Sanè Oncelos אילנא, *arborem*, vel *arboretum*; Jonathan, רחישות אילנא quæ est *arborum frequentia & multitudo*, vel *sylva.* Sed sylva Ebraicè יער dicitur; & legimus סבכי היער i. *condensa* sive *perplexa sylvæ*, Jes. 10. ¶ *Sabec*] Meliùs, *Sabech*, i. סבך. Nunc legunt סְבָךְ Eucherius, *Sabech, virgulti apud Ebræos nomen est.* Ità leg. Vulgò perperam, *Sabeth.* Senes hîc nihil variant à Theodotione: alibi tamen סבך aliter convertunt, ut Psal. 74. 5. ubi δρυμὸν transferunt, i. *sylvam*, & Jesa. 9. 18. ubi ἐν τοῖς δάσεσι τῦ δρυμῦ. Scholion, *Illud* σαβὲκ *quidam* ἄφεσιν, *dimissionem, liberationem* (error in Chaph & Koph: Nam שבק *dimitto*) *quidam verò* ὀρθὸν *erectus, ut idem valeat ac si diceretur, Hircus erectus, qui in virgultum inscenderat: hoc autem loco, erectus cornibus detentus, ut sit manifestus typus crucis. Propter hanc verò caussam in aliam linguam non convertitur, quoniam dictio Ebraica, cùm una sit, multa significat multâsque fert interpretationes. Ad eos autem qui interrogant respondere oportet atque ità dicere, Sabec significare erectum & sublatum.* Hucusque scholion illud, quod transcripsi ex edit. Rom. Lat. multa verò in ea parùm sana. Hieron. *Ridiculam rem in hoc loco Emisenus Eusebius est locutus, Sabech, inquiens, dicitur hircus qui rectis cornibus & ad carpendas arboris frondes sublimis attollitur.* ¶ Συχῷ] Cυχὰς, creber, densus. In Hieron. quem Plantinus edidit legitur Cυχνεῷ· puto mendum esse. Psal. 74. 5. בסבך Hieron. *in saltu.* Lxx, ἐν δρυμῷ, *in sylva.* ¶ *Rete*] *& apparuit aries post hoc retentus in rete cornibus suis.* Sunt verba Symmachi, quæ habentur apud Hieron. Quæst. in Gen. Sed placet ea integra nunc adscribere. *Rursum Aquila* Cυχνῷ *interpretatus est, quem* [ἴσ. *quod*] *nos Vepretum possumus dicere, vel Spinetum, &, ut verbi vim interpretemur, condensa & inter se implexa virgulta. Unde & Symmachus in eandem ductus opinionem, Et apparuit, ait, aries post hoc retentus in rete cornibus suis. Verùm quibusdam in hoc duntaxat loco meliùs videntur interpretati esse* Lxx, *& Theodotio, qui ipsum nomen Sabech posuerunt, dicentes, In virgulto Sabech cornibus suis. Etenim* Cυχνῷ (vulgò Cυχνεῶς) *sive rete, quod Aquila posuit, & Symmachus, per Sin litteram scribi, hîc verò Samech literam positam: ex quo manifestum esse, non interpretationem stirpium condensarum & in modum retis inter se virgulta contexta verbum Sabech, sed nomen sonare virgulti, quod ità Ebraicè dicitur. Ego verò diligenter inquirens* Cυχνῷ *per Samech litteram scribi crebrò repperi.*

GROTIUS.

2. *Tolle filium tuum*] In Hebræo appositum est נא, quod est adhortantis, ut sæpe νῦν apud Græcos. ¶ *Unicum*] μονογωῆ, i. ἀγαπητὸν, ut Aquila interpretatur. Solent enim hi duo significatus misceri apud Hebræos & apud Græcos. Sic Solomon Davidi *unicus*, i. dilectissimus, dicitur, 1 Par. 29. 1. Vide quæ dicta ad Joh. 1. 14. ¶ *In terram visionis*] Ex Aquila, qui מריה rectè transtulit ὀπτασίας. Ostendit id allusio ad id nomen infrà 14. Hîc postea fuit area Araunæ Sebusæi in qua sacrificavit David 2 Sam. 24. in fine, ac post id templum Solomonis. Ità magno consensu Hebræi: qui & Abelem ibidem sacrificasse aiunt.

9. *Cùmque alligasset Isaac filium suum*] Mos enim antiquissimus ligari victimas: Notat Servius ad illud Æneidos, *& vincula rupi.* Ovidius 3. de Ponto Elegiâ 2. de Oreste & Pylade in Tauris,

Protinus immitem Triviæ ducuntur ad aram,
Evincti geminas ad sua terga manus.

12. *Nunc cognovi quòd times Deum*] Decimo hoc, & omnium maximo, experimento: post quod tentatus Abraham ultrà non fuit. Decem autem tentationes Abrahami sunt; Exitus è patria, Fames quâ in Ægyptum expellitur, Uxor abducta, Bellum cum quatuor Regibus, Desperatio prolis, unde ad Agarem se applicuit, Circumcisio, Uxor abducta iterum, Expulsio Agaris jam matris, Ablegatio Ismaelis, Oblatio Isaaci. ¶ *Propter me*] Additum hoc ex Græco Samaritano & Syriaco: qui consensus ostendit in Hebræis codicibus id olim fuisse.

14. *In monte Dominus videbit*] Hebrææ voces optimè ferunt sic verti, *In monte Domini prospicietur*, i. ut Euripidis utar verbis,

Τῶν ἀδοκήτων πόρον ἔυρε Θεός.

17. *Sicut stellas cœli, & velut arenam quæ est in littore maris*] Ovidius Tristium 1.

-----*quot in æthere sidera lucent,*
Parváque quot siccis corpora pulvis habet.

¶ *Portas*

¶ *Portas inimicorum tuorum*] Urbes etiam munitiſſimas.

21. *Buz fratrem ejus*] Unde *Buſan* caſtellum non longè à Singaris, cujus meminit Ammianus Marcellinus, lib. 18. ¶ *Camuel patrem Syrorum*] Rectiùs, *patrem Arami*. Nam Syri, qui Αεμοι veteribus, & Ερημοι Homero, ſunt ab Aramo vetuſtiore, nominato ſuprà 10. 22. Dictus ergò hic Nachoris filius *Aram*, quòd natus eſſet inter Syros Meſopotamienſes; ſicut & Jacobus *Aram*, i. Syrus, dicitur, quòd ibi habitaſſet, Deut. 26. 5. Ab hoc autem Aramo Nachoris filio credibile eſt nomen habuiſſe caſtellum caſtello Buſan propinquum, dictúmque *Reman* Ammiani dicto loco nimirum omiſsâ literâ tenuiſſimâ, (ſicut Syri ipſi, qui aliis ארם, dicuntur רם Job 32. 2. & 2 Par. 26. 6. & alius Aram Eſronis filius Luc. 3. 33. in Hebræo רם, tum Ruth 4. 19. tum 1 Par. 2. 9.) additâ præterea ad finem literâ ן, perinde ut in *Buſan*.

CAP. XXIII.

MUNSTERUS.

1. CEntum annorum] Quòd ſinguli numeri habent ſingulos additos *annos*, hoc noueris eſſe על הדרך הלשון *juxta linguæ proprietatem*, ut dicit Moſes Gerundenſis. Et quod ſubditur, *In Kiriat-Arba*, quidam putant locum illum ſic vocatum à *quatuor gigantibus*. ſonat enim *Kiriat-Arba*, *civitas quatuor*. Alii dicunt hunc locum nomen illud accepiſſe à *quatuor* זוגות, i. *conjugibus*, illic ſepultis, nempe Adam & Heva, Abraham & Sara, Iſahac & Rebeeca, Jacob & Lea. Aben Ezra putat *Arba* fuiſſe nomen viri ex Ænakim prognati. Et quod ſequitur, *Incurvavit ſe coram populo terræ*, alii communiter verterunt, *adoravit*. Et dicit Abraham filius Ezræ, hanc adorationem fuiſſe שישוח ראשו וזה משפט הנותן שבח לאחר, *incurvationem capitis, quâ conſuetudine honorem quendam aliis exhibere ſolemus.*

9. *Speluncam duplicem*] Hebraicè, *ſpeluncæm duplicitatis*; ſicut & paulò ſuperiùs, pro eo quod vertimus, *in electioribus ſepulcris*, habet Hebraiſmus, *in electione ſepulcrorum*. Eſt enim proprietas hujus linguæ, ut plerunque uſurpet denominationem pro re denominata, ut *templum ſanctitatis*, pro *templum ſanctum*; *ſepulcrum electionis*, pro *ſepulcrum electum*. Ob quam verò cauſam ager ille vocatus fuerit *ſpelunca duplex*, aut qualis fuerit illa ſpelunca, non conſtat; *nec eſt neceſſe*, dicit Gerundenſis, *ut rationem hujus inquiramus, quando ex Scriptura haberi non poteſt*. Aben Ezra putat ſic dictam, quòd fuerit מערה בתוך מערה *ſpelunca intra ſpeluncam*. Et quod ſequitur, *pro plena pecunia*, ſenſus eſt, *pro juſto pretio*.

11. *Do tibi*] In Hebræo eſt, *dedi tibi*, ubi non rarò uſurpatur tempus unum pro altero.

13. *Verùm ſi tu*] Onkelos hunc locum ſic explicat, *Attamen ſi tu facis mihi bonitatem, auſculta mihi: dabo pretium pecuniæ pro agro*, &c. Et quod ſequitur, *Terra valet*, Hebraicè ſic legitur; *Terra eſt quadringentorum ſiclorum*. Onkelos tamen utitur verbo שויא, i. *æqualis eſt*, ſeu *compenſari poteſt*.

16. *Ad mercatorem tranſeuntes*] H. e. *probatæ monetæ*, ut bene habet Vulgata Editio, quæ ſenſum magìs quàm verba hîc expreſſit. Et quod ſequitur, *Et confirmatus eſt ager*, in Hebræo eſt, *& ſurrexit ager*, ad Abraham ſcilicet. Uſurpat enim hæc lingua *ſurgere* pro *confirmari*, ſicut & in Hiphil חקים capitur pro *confirmare* in activo genere; ut אקים בריתי, *confirmabo pactum meum*. Unde Hebræi exponunt קם pro נתקיים, *confirmatus eſt*.

FAGIUS.

9. SPeluncam duplicem] Cur *duplex ſpelunca* nominata fuerit, non ſatis liquet ex textu. Sunt tamen conjecturæ Hebræis, Vel quòd fuerit מערה בתוך מערה, i. *ſpelunca intra ſpeluncam*, ut ſcribit Aben Ezra. Vel quòd habuerit ſuperſtructum ædificium quoddam inſtar conclavis ſeu cœnaculi, ut annotat R. S. Vel, ut idem quoque ſentit, quòd ità diſpoſita fuerit ut duo cadavera ibi ſepeliri potuerint. quæ poſterior ſententia mihi probabilior videtur.

VATABLUS.

1. FUit autem vita Saráh ויהיו חיי שרה] Ad verbum, *Et fuerunt vitæ Sarah, centum anni, & viginti anni, & ſeptem anni.* Latinè vertas, *Quum autem Sarah vixiſſet centum viginti ſeptem annos* (*tot enim annos vixit*) *mortua tandem eſt*, &c. Ab hoc capite Hebræi incipiunt quintam ſectionem hujus libri, quam denominant à ſecunda & tertia dictione capitis hujus חיי שרה *Vita Sarah.*

2. *Venit ad eam* ויבוא] i. Cœpit Abraham plangere ac deflere eam more patriæ. Alii putant Saram mortuam abſente ipſo Abraham: ideo Moſen dixiſſe, *Venit.*

3. *Mortui ſui* מתו] i. cadaveris uxoris ſuæ demortuæ, q.d. Quum autem Abraham ſatis ſuperque planxiſſet Saram, relicto corpore profectus eſt ad filios Heth, ut cum ipſis loqueretur.

4. *Hæreditatem ſepulcri* אחזת קבר] *poſſeſſionem ſepulcri.* Alii, *jus ſepulturæ*, i. permittite ut ſepeliam mortuos meos cum veſtris. q. d. Ego apud vos, ſicuti hactenus, verſari peregrinus non recuſo; non inhio veſtris prædiis, ut proprium aliquid poſſidens, de æqualitate vobiſcum certem: mihi locum habere ſufficit ubi ſepeliamur. Vel ſi dicat. Quandoquidem vivo permiſiſtis in veſtra ditione habitare, humanitatis veſtræ ſit ſepulcrum non negare mortuis. ¶ *Mortuum meum, &c.* : מתי מלפני] Hebraiſmus, cadaver uxoris meæ mortuæ elatum è domo mea ad ſepulcrum, nè poſthac videam illud.

6. *Princeps Dei es in medio noſtri*, נשיא אלהים אתה בתוכנו] Hebræi quicquid excellit *Divinum* vocare ſolent. Ideo *Principem Dei* hoc loco intellige *eximium & ſingulari præſtantiâ.* Et meritò, quem propter virtutes colunt, hoc inſigniunt elogio; ut ſe Deo uni aſcribere teſtentur quicquid virtutum in hominibus laude & reverentiâ dignum eſt. Hebraiſmus iſte perinde ſignificat ac ſi diceret, Te habemus pro excellenti atque præſtanti principe. Vel, ut alii exponunt, Te habemus pro homine juſto ac ſancto, & dilecto unicè à Deo: ſive, Te reputamus virum juſtum ac ſanctum. ¶ *In electiſſimis ſepulcris noſtris* במבחר קברינו] Ad verbum, *in electione ſepulchrorum noſtrorum.* ¶ *Prohibebit à te ne ſepelias* יכלה ממך מקבר] *denegabit tibi quominus ſepelias, &c.*

7. *Et incurvavit ſe populo* וישתחו לעם] *& inclinavit ſeſe populo*, i. exhibuit honorem ac reverentiam, gratiáſque egit pro ſepulcro ſibi oblato, populo ejus regionis. Alii vertunt, *& adoravit populum terræ*, eodem ſenſu: nam *adoratio* ſimpliciter pro *reverentia* accipitur, quam quis declarat geniculatione, vel alio corporis geſtu.

8. *Si vobis cordi eſt* אם יש את נפשכם] Ad verbum, *Si eſt cum anima veſtra*, i. ſi ſedeat animo veſtro, ſi vobis placet ut ſepeliam, &c. Hebraiſmus. ¶ *Mortuum meum à facie mea*, מתי מלפני] i. ut efferam è domo mea ad ſepulcrum corpus uxoris meæ demortuæ, Hebraiſmus, de quo paulò antè v. 4.

9. *Machpelah* המכפלה] Nomen loci, quod interpretantur *duplicitatem*, vel *geminationem*, aut *duplicem.* vide infrà v. 17. ¶ *Quæ eſt ei in extremo* אשר לו אשר בקצה] Ad verbum, *quæ ei, quæ in extremo*, &c. i. quam habet, ſive poſſidet, quæ eſt in extrema parte agri ſui. ¶ *Argento pleno* בכסף מלא] Hebraiſmus, juſto pretio & ſufficiente pecuniâ. Alii *pleno, perfecto, & juſti ponderis.* ¶ *In medio veſtri, in hæreditatem ſepulchri.* בתככם לאחזת קבר] *inter vos in poſſeſſionem ſepulchri.* Vide paulò antè v. 4.

10. *In auribus filiorum Heth, &c.* באזני בני חת וגו'] Hebraiſmus, audientibus Hethæis, aſtantibus quotquot ingrediebantur portam urbis ejus. h. e. publicè & coram omnibus, nempe in porta, non privatim. Per hæc oſtendit, locũ ubi contractus fuit factus fuiſſe locũ publicũ.

11. Ne-

11. *Nequaquam* לא] ſub. *ità fiet*, i. Non accipies à me ſpeluncam pretio ac pecuniâ: ſed potiùs audi me. ¶ *Do* נתתי] Præt. Heb. pro præſ. ut & mox. ¶ *In oculis filiorum populi mei,* לעיני בני עמי] Hebraiſmus, præſentibus ac videntibus popularibus meis.

12. *Tunc incurvavit ſeſe* וישתחו] Vide paulò antè v.7.

13. *In auribus populi terræ,* באוני עם הארץ] Hebraiſmus, de quo paulò antè v.10. i.audiente populo ipſius regionis. ¶ *Verùntamen ſi tu, quæſo audias, &c.* אך אם אתה ונו'] Oratio defectiva, ſive manca, in qua multa ſubaudienda, *Verùm*, vel *Sed*, non accipiam gratis à te agrum iſtum: *Si tu* id facturus es quod dicis, ſi tu daturus es agrum iſtum ut polliceris, *Quæſo audi me*, acquieſce precibus meis: vel, *Utinam audias me. Dabo pretium pro agro ipſo, accipe illud à me, tum demum ſepeliam mortuum meum.* Alii aliud ſubaudiunt, *Sed ſi tu dederis mihi gratis, non accipiam.* Chald. paraph. vertit, *Attamen ſi tu facis mecum bonitatem, auſculta mihi, dabo pretium, &c.*

15. *Inter me & te,* ביני וביניך] i. ratione amicitiæ quæ eſt inter nos, & quia novi te virum juſtum & ſanctum, viliſſimo pretio dabo tibi terram hanc, q.d. Alteri non darem tam vili pretio. Quadringentis ſiclis æſtimat terram ſuam. Jam quum Joſephus ſiclum valuiſſe dicat quatuor drachmas Atticas, ex ſupputatione Budæi colligimus pretium agri fuiſſe circiter ducentas & quinquaginta libras Francicæ monetæ. *Quid hoc?* מה הוא] q.d. Parvo pretio emis, ſi ſpectes loci amœnitatem & fertilitatem: itaque mortuum tuum ſepelito illîc. ¶ *Itaq; mortuum tuum* ואת מתך] Ad verbum, *& mortuum tuum* ו. pro *Itaque.*

16. *In auribus filiorum Heth,* באוני בני חת] Hebraiſmus, audientibus Hethæis. Sic paulò antè v. 10. ¶ *Argenteos, &c.* כסף עבר לסחר] *pecuniæ tranſeuntis mercatoribus.* Hebraiſmus, quæ inter mercatores ſine ulla controverſia recipiebatur, q.d. optimæ, & à mercatoribus approbatæ. Chald. paraph. *argenti quod recipiebatur pro mercimoniis in unaquaque provincia.* Sic loquitur Moſes, quòd hic pecuniæ uſus mutua ſit inter homines communicatio: ea autem præcipuè verſatur in mercibus emendis & vendendis.

17. *Confirmatus eſt itaq;* ויקם] *Ceſſit itaq;.* Ad verbum, *Et ſurrexit ager.* Uſurpat enim hæc lingua *Surgere* pro *Confirmari*, ſicut & in Hiphil capitur pro *confirmare* in activo genere, ſuprà c.17.7. והקימותי את בריתי *Et ſtatuam pactum meum inter me & te.* In activo ibidem, v.21. ואת בריתי אקים, *& pactum meum ſtatuam.* Unde Hebræi exponunt קם pro נתקיים *confirmatus eſt.* ¶ *In Machpelah,* במכפלה] Vide paulò antè v. 9. Mirum eſt quoſdam hoc loco vertere, *ager Hephron qui erat in ſpelunca duplici*, quum ager non poſſit in ſpelunca eſſe: niſi fortè interpretentur, *qui ager erat ubi erat ſpelunca duplex.* Alii vertunt, *ager Ephronis unà cum ſpelunca duplici*, omnino aliter quàm verba Hebraica ferant. Rectiùs proculdubio qui transferunt ut noſter interpres, *qui in Machpelah.*

18. *In oculis, &c.* לעיני בני חת ונו'] Hebraiſmus, Videntibus Hethæis, aſtantibus ac præſentibus quotquot erant in loco publico urbis illius, nempe in porta. Significat emptionem publicè fuiſſe conſignatam: licèt enim privatus homo venderet, populus tamen interfuit, ratúmque habuit quòd à duobus contractum erat.

20. *A filiis Heth.* מאת בני חת] i. ab Hethæis.

CLARIUS.

2. IN *civitate Arbee*] Vel, *in ciriat Arba.* Quidam putant locum illum ſic vocatum à *quatuor* gigantibus: ſonat enim *ciriat Arba*, *civitas quatuor.* Alii dicunt hunc locum nomen accepiſſe à *quatuor* conjugibus illîc ſepultis, nempe Adam & Eva, Abraham & Sara, Iſaac & Rebecca, Jacob & Lia. Alii putant *Arba fuiſſe* nomen viri ex Ænacim prognati.

6 *Princeps Dei*] *Princeps gratus Deo*, vel *præſtans*: ut cùm dicimus *cedros Dei*, & *montes Dei.*

7. *Adoravit*] Vel, *incurvavit ſe coram populo terræ.* Nam hæc adoratio incurvatio fuit capitis, quâ conſuetudine honorem quendam aliis exhibere ſolemus.

9. *Pecuniâ dignâ*] Heb. *Pro plena pecunia.*

13. *Agrum trado tibi*] Heb. *tradidi*, ubi non rarò uſurpatur tempus unum pro altero.

16. *Probatæ monetæ*] Pulchrè expreſſit ſenſum interpres: nam Hebraiſmus habet, *pecuniæ, quæ tranſit ad mercatorem.*

17. *Confirmatúſque eſt ager*] Hebraiſmus habet, *& ſurrexit ager*, ad Abraham ſcilicet. Uſurpat enim hæc lingua *ſurgere* pro *confirmari.*

DRUSIUS.

2. DE *Arboc* Hieron. in Quæſt. Ebraic. *Arboc paulatim à ſcribentibus legentibúſq; corruptum eſt. Neq; enim putandum eſt Lxx Interpretes nomen civitatis Ebrææ barbarè atque corruptè & aliter quàm in ſuo dicitur tranſtuliſſe. Arboc enim nihil omnino ſignificat.* Suſpicor aliquando ſcriptum fuiſſe Αρβὼγ *Arbog*, Ain per γ expreſsâ. Simile mendum in Δωὴχ, quod ex Δωὴγ fecerunt qui codices Græcos olim exſcripſerunt. Amicus noſter Iſahacus Caſaubonus ex Bibliotheca Regis Chriſtianiſſimi laudat Αρβώ. quod ab iis eſt qui legerunt ארבע cum vocali Camets in ultima, quam per ω expreſſerunt, ut אדם ἀδὰμ. Aut *Arbog*, *Arbo*, ut *Goliath*, *Golia*, *Mariam*, *Maria*, ultimâ nominis barbari, ut fit, abjectâ: quod etiam factum in *Jeſu* & aliis nonnullis. Hieronymus olim legit *Arbee*, & contractiùs *Arbe*. *Arbeë* potiùs ſcriberetur ארבע, ut הושע *Hoſeë*, ירח, i. *Jaree*, *luna*. Malim igitur *Arbe*, ut *Thare*. Sic *Hoſe*, quanquã in fonte *Hoſee* vel *Hoſea*, unde *Hoſeas*. Scribitur & *Arba*, unde *Cariath Arbæ*, h.e. *civitas Arbæ*. Nam *Caria*, *civitas*, quæ & *Careth*, unde *Carta*, & *Certa*, & *Tigranocerta*, quaſi tu dicas, *Tigranopolis*. Neſcio an eodem modo dici poſſit *Arbepolis*. Multi putant *urbem Arbæ* ità dici ſicut dicimus *urbem Romæ*: ſed falluntur. Nam eſt proprium viri, non urbis nomen. Error iſte manavit ab Euſebio, in quo, πρότερον ἡ Αρβὸκ καλουμένη, ὕστερον ἐκλήθη Χεβρών, quæ ſic Latina fecit Hieron. *Hæc ergò primùm Arbee, poſtea à Chebron uno filiorum Chaleb ſortita vocabulum eſt.* Nam, ut idem ait, *Arboc corruptè in noſtris codicibus ſcribitur, cùm in Ebræo legatur Arbee*, i. *quatuor.* Dixi *Arba* nomen viri eſſe. Id me docuit locus qui habetur Joſ. 14.15. *Nomen Hebronis antea erat civitas Arba hominis maximi inter Enacim.* Quem locum antiquitas non intellexit, ac proinde Hieron. ex eo ità ſcribit, *Dicitur Arbee*, i. *Quatuor, quia ibi Abraham & Iſahac & Jacob conditus eſt & ipſe princeps humani generis Adam, ut in Jeſu Nave apertiùs demonſtrabitur.* Quòd ait *Arbe* ſignificare *quatuor*, verum eſt. Nam ità ſignificat quando appellativum eſt. Salomo Trecenſis, *Cariatharbe*, i. *Quatuor dicta, quòd ibi fuerunt quatuor gigantes* (Anacim vocant) *Achiman, Siſai, Thalmai, & pater eorum: Aut quòd ibi ſepulti ſint quatuor paria, Adam & Heva, Abraham & Sara, Iſahac & Rebecca, Jacob & Lea.* Hos juvat articulus qui huic nomini præponitur Gen.35.27. קריית הארבע. Non enim certè dicimus האברהם aut היעקב &c. Tamen Aben Ezra, *Arba nomen viri magni inter gigantes, qui Anacim vocantur.* De Arbe Albinus in Geneſin, pag. 462. *Arbe dicta Hebron à numero quatuor patriarcharum ibidem ſepultorum: eadem Mambre appellata à quodam amico Abrahæ.* Vide Liram Gen.23.2. Euſebius, citante Caſaubono ex Bibliotheca Regia, Αρβὼ, αὕτη ἐστὶ Χεβρὼμ, κώμη νῦν μητρὶς, μητρόπολις ὄσα πολλῶν τῶν ἀλλοφύλων καὶ γιγάντων οἰκητήριον, h. e. interprete Hieron. *Hæc eſt eadem Hebron, olim metropolis Philiſtinorum, & habitaculum gigantum.* Verba illa, *metropolis Allophylorum*, ſive ut Hieron. vertit, *Philiſthinorum*, non concoquo. Nam erat in ſorte tribûs Juda. Quomodo igitur metropolis Allophylorum? An *Allophylos* hîc dicit qui non erant Philiſtæi? Fortè mendum eſt pro *Amorrhæorum.*

6. *Princeps Dei*] Sic Abrahamum compellant, inquit Aben Ezra, honoris causâ, quoniam prophetes erat. Quid? An omnes prophetæ principes erant? Moſes pater prophetarum

phetarum ità vocatur. Quapropter? Non ſanè quia prophetes erat, ſed quia princeps erat ſynedrii majoris, quem peculiariter נשיא vocant. Quid igitur *princeps Dei*? An ſic eum vocat propter familiaritatem quam habebat cum Deo, qui ei ſubinde ſe patefaciebat? Aut *principem Dei* dicit principem eximium & inſignem? qualem etiam autores Latini *Divinum* appellant. Nam *Divinum* quicquid humanâ ſorte majus. Sic Virgilius Eclogâ 3. *divini opus Altimedontis*. Sic Homerus Λαοὶ δαίμονα δῖον dixit. Ebræi quoque quicquid in ſuo genere excellit, Deo attribuunt. unde, *arbores Dei, cedri Dei, civitas magna Deo*, &c. Senes hîc habent, βασιλεὺς ἐκ Θεοῦ, *rex à Deo*. Hîc duo notanda. Primùm locutio illa, *rex à Deo*, pro *rex Dei*. Sic, *vaſtatur ab omnipotente*, vel, ſi mavis, *à potente: imber à Domino*, idem cum illo, *imber Domini*, i. copioſus. Deinde *regem* appellant qui tantùm princeps erat. Hoc more barbarico. *Siquidem*, ut ait Procopius, *barbari ſuos duces Reges appellant*. Sic princeps magni ſynedrii aliquando vocatur *Rex*, & Moſes, qui princeps erat illius cœtûs, *Rex* dicitur in libro Præceptorum 110. 1. Et alibi Joſephus quoque Hemor Hevæum βασιλέα nuncupat, quem Moſes *principem terræ*. Cæterùm Deus Pſal. 2. Davidem appellat *Regem ſuum*, quia eum Regem conſtituerat & ungi curaverat ſuper populum ſuum, juxta illud ejuſdem Pſalmi, *Ego principem conſtitui regem meum ſuper Sion montem meum ſacroſanctum*.

9. Spelunca illa, quæ in extrema parte agri Ephronis, quam Abrahamus emit, vocatur ab interprete noſtro *ſpelunca duplex*, ac ſi *Machpela* eſſet *duplicitas*, cùm ſit potiùs nomen loci in quo ager Ephronis & ſpelunca illa, quæ propterea dicitur *ſpelunca Machpelæ* Gen. 23. 9. Decet verſus 17. illius capitis, ubi ſic legimus, *ager Ephronis qui erat in Machpela*, h. e. in loco ità dicto; & 19. ubi textus, *ſepelivit uxorem ſuam in ſpelunca agri Machpela*. Locus à *duplicitate* ità dictus, quod כפל ſignificat, & ideo putarim eum eſſe quem Onkelos & Jonathan *Capheltæ* vocant: quod tamen arbitrarium eſſe volo, nolo ſit certum. Ut ut ſit, ſi nomen eſt loci, non debet quæri ratio ejus nominis. Nam locorum nomina non habent ſemper certum & indubitatum etymon. Videndus Moſes Gerundenſis ad hunc locum. Vide Annotationes noſtras magnas. Nam piget eadem iterare.

16. *Quadringentos ſiclos*] De ſiclo Joſephus Orig. Jud. l. 3. c. 10. Σίκλῳ νόμισμα Ἑβραίων δίχηται δραχμὰς πίπτουσι. Cùm autem duplex ſit ſiclus, ſacer, & communis ſive vulgaris, quæritur de quo ſiclo hîc ſermo intelligendus ſit. Mercerus de communi accepit: cujus verba hæc de re ſunt, *Siclus communis juxta Joſephum pendebat quatuor drachmas Atticas, quæ faciunt circiter dimidium aureum*. Cum pace tanti viri dictum hoc ſit, Siclus communis duplo minor erat ſacro, qui quatuor drachmas continebat. Si verum hoc, ut eſt veriſſimum, loquitur illîc Joſephus de ſacro, & non de communi, qui duarum duntaxat drachmarum erat, unde *didrachmon* vocatur, & Senes hîc habent τετρακόσια *quadringenta* δίδραχμα. Quod ſequitur in Mercero, *Erunt ergò quadringenti Sicli communes centum aurei noſtri, ſed non tam alto pretio quàm hodie*, etiam cenſurâ indiget. Nam centum [ſc. ducenti] erant aurei, ſi ſiclus pendebat dimidium aureum. Certum eſt, ſiclum ſanctuarii, qui & ſacer, duplo majorem fuiſſe communi ſive vulgari. Sanè Fagius in Exodum ait vulgarem ſiclum continere duas drachmas ſeu duos denarios (*Zuzim* Ebræi vocant) qui ferè valent quartam partem aurei denarii, quod eſt dimidium ſicli ſacri, qui & *ſiclus ſanctuarii* dicitur, qui quatuor erat drachmarum, h. e. tetradrachmus, ſeu viginti obolorum, æquabátque dimidium Rhenanum. Sed hac de re aliàs, ſi Deus otium & valetudinem dederit.

IDEM.

2. בְּקִרְיַת אַרְבַּע *Mortua eſt Sara in civitate Arbe*] Vel *Arbee*. Sic *Hoſe* dicimus & *Hoſee*. Nomen eſt proprium viri, quod corruptè in Lxx vitio ſcribarum *Arboc* legitur. Id nihil ſignificat. *Arbe*, quando nomen eſt numerale, *quatuor* denotat. Hinc fabula de quatuor Patriarchis ibi ſepultis, unde nomen acceperit. Hieron. *Nomen civitatis Arboc paulatim à ſcribentibus legemibúſque corruptum eſt. Neque enim putandum eſt* Lxx *interpretes nomen civitatis Ebræa barbarè atque corruptè, & aliter quàm in ſuo dicitur, tranſtuliſſe. Arboc enim nihil omnino ſignificat: ſed dicitur Arbee, hoc eſt, Quatuor, quia ibi Abraham & Iſahac & Jacob conditus eſt, & ipſe princeps humani generis Adam*. Aliter Abenmelech, nec ſcio an meliùs, *Arbe nomen eſt viri, qui ſic vocatus fuit à quatuor gigantibus, qui erant ipſe & tres filii ejus. Nam ſic dicitur in libro Joſuæ, Civitatem Arbe patris Anac. Erant autem tres filii ejus, Seſai & Achiman & Thalmai*. Meo judicio, dicta fuit urbs illa *Cariath Arbe*, vel πόλις Ἀρβέ, quod Arbe in ea cum imperio eſſet. Rurſum Abenmelech, *Nomen urbis hujus Hebron, quæ pertinebat ad Arbe & filios ejus*. Aut quòd Arbe cum filiis ſuis in ea habitaret. Sic *urbs Nachor* dicitur in qua Nachor olim habitavit. Carras vocant. Nomen Arbe, quia proprium viri, Onkelos & Jonathan immutatum relinquunt. Mirabile autem quod in Hieroſolymitana, *civitas puteorum*, aut *ciſternarum*, i. נוביא: quæ vox etiam locuſtas notat.

GROTIUS.

2. *IN civitate Arbe*] Hebraîcè, קריית ארבע. Vox prior, quam Syri קרתא enuntiant, *urbem* ſignificat: Unde *Tigranocerta*, urbs Tigranis; *Carathiocerta*, *Hylogeſocerta* apud Plinium; *Arceſicerta* apud Stephanum; *Cartachadta*, urbs nova, unde corruptè Καρχηδὼν & *Carthago*; *Cariara* in Hetruſcis, & in Arabia *Carthæa*, urbs Lunæ, pro *Carthiara*; *Carteia*, Pœnorum colonia in Hiſpania, urbs inſularis; *Cartennæ* in Mauritania, urbs fontis; *Carcome*, pro *Carthcome*, ibidem, urbs alta; *Carepula*, pro *Carthpula*, urbs obſcura, ibidem. In hac ergò voce medium י additum eſt ab Hebræis, aut omiſſum à Syris, quomodo עלין Dei nomen *Alon* fuit Pœnis, teſte Siſennâ & Plauto. Et ſine י invenitur Job 29. 7.

12. *Adoravit Abraham coram populo terræ*] Honoris ſignum eis exhibuit, quale apud Græcos erat manum admovere ori, προσκυνεῖν Græcis, *adorare* Latinis. Hebræis autem multi gradus; flectere caput, quod eſt קדד, flectere tibiam, flectere corpus totum, in genua ſe ponere, quod eſt ברך, proſternere ſe humi. Hîc in Hebræo eſt ישתחו in Hithpael, à שחה, quo ſignificatur flexio corporis, honor nec familiaris nimiùm nec planè ſubmiſſus. Vide infrà 33. 3. Erat enim Abraham nulli ſubditus ac ſui juris, ſuprà cap. 14. & hîc commate 6. Ideo βασιλεὺς dicitur Nicolao Damaſceno, *Rex* vocatur Juſtino lib. 36. *unctus Dei* Pſ. 105. 15. Nota autem, regna antiquiſſima ejuſmodi fuiſſe ut populo aliquod jus maneret, ut notat Ariſtoteles Politic. 3. 14. Apparet idem in Alcinoo apud Homerum Odyſſ. Θ'. Euripides Pliſthene,

Δύμῳ δ' μήτε πᾶν ἀναρτήσῃς κράτος,
Μή τ' αὖ κακώσῃς.

18. *Videntibus filiis Heth*] Hæc eſt in jure ceſſio.

19. *In ſpelunca agri duplici*] Vide Benjaminem Tudelenſem.

CAP. XXIV.

MUNSTERUS.

2. *SUbter femur meum*] Jurabant veteres illi manu ſub femore atq; genitali parte poſitâ, quòd indè poſteritas eſſet futura, atq; ideo veluti res ſacra haberetur; vel, ut R. S. ſentit, quòd illîc eſſet ſignum fœderis, nempe circumciſio; vel quòd hoc indicio dabatur intelligi poteſtas ſuperioris, & promptus inferioris obſequendi animus, ut Aben Ezra autumat: dicítque hunc modum adhuc obſervari in terra Indiæ.

5. *Renuet*] Heb. *non volet*, vel *non conſentiet*.

10. *Ga-*

10. *Gamelos*] Non dubium eſt quin nomen *gamelus* ex ſacra lingua manarit in alias linguas. Cur igitur non magis per *g* quàm per *c* ſcribitur, ut in ſua origine? Et quod ſequitur, *Erat omne bonum domini ſui in manu ſua*] R. S. putat id intelligendum de tota poſſeſſione Abrahàm, quæ in ſcheda erat ſignata, atque Iſaac veluti certò hæredi aſſignata. Alii de multiplici munere id intelligendum putant. ¶ *Meſopotamiam*] In Hebræo habetur, in *Aram*, ſive *Syriam, duorum fluviorum*. Eſt enim Meſopotamia Syria interamnis, ſita ſcilicet inter Euphratem & Tigrim. Unde & Onkelos vertit ſic, *abiit in Syriam quæ eſt juxta Euphraten*.

12. *Fac occurrere*] In Hebræo non eſt *occurrere*, ſed *fac occurrere*, in Hiphil, i. *bene fortunato, fave, annue votis, da bonum eventum:* unde & Chaldæus interpres vertit ומין i. *præpara*, ſeu *diſpone*, id ſcilicet quod peto, & pro quo iter tam laborioſum ſuſcepi. Et paulò inferiùs, ubi in Hebræo habetur, הוכחת, idem quoque vertit ומינת *præparaſti*. Gerundenſis verò exponit Hebraicum verbum per ראויה, *quam* ſcilicet *dignam feciſti ſervo tuo Iſaac:* cùm alioquin verbum illud ſignificet *reprehendere & redarguere*.

19. *Donec ceſſaverint bibere*] Hebraiſmus eſt, pro, *donec ſatis biberint*.

21. *Stupefactus*] Radix verbi eſt שאה, quæ propriè ſignificat *devaſtare*. Devaſtatus itaque & attonitus erat vir ille intra ſe, cùm videret puellam tam obſequentem, & omnia quæ ipſe priùs à Domino poſtulaverat votis ſuis tam ad amuſſim reſpondere. Et nota quòd משתאה hic ponitur in conjugatione Hithpael, ponitúrque litera Tau poſt literam Sin, ut fieri ſolet quando Tau Hithpael venit ad Samech vel Sin. Sunt tamen qui exponunt verbum hoc pro תמה, i. *admiratus eſt*.

22. *Inaurem*] Secundùm Aben Ezra נזם eſt ornamentum vultus vel aurium ſuſpenſum per vittam in fronte. Proinde בקע eſt חצי שקל dimidium ſicli, ſicut & צמיד ornamentum manûs.

27. *Intermiſit*] Hebraicè, *deſeruit*. Onkelos vertit מנע *prohibuit, abſtulit*.

31. *Præparavi*] Hebraicum verbum propriè ſignificat *angulos quoſque ab immunditia repurgare, interiora à ſordibus evacuare*, ſicut & quidam contendunt hîc בית capiendum pro פנימת. R. S. intelligendum putat de ejectione idolorum. Et quod ſequitur, *Pabulum*] exponit Aben Ezra מספא per מאכל בהמות, i. *cibus jumentorum*.

33. *Appoſuit coram eo*] In Hebræo hoc verbum ſcribitur in paſſiva voce, nempe ſic, *appoſitum eſt coram eo*.

41. *A juramento*] Hebræi exponunt hîc אלה pro מומתא & שבועה, i. pro *juramento*. Aben Ezra tamen exponit pro *exſecratione*.

46. *Et bibi*] Hebraicè, ואשת ejuſdem formæ cum ותבך *& flevit*, ut ſuprà ſcribitur cap. 21. In quinto enim verborum ordine ſolet He tertia radicalis litera propter Vau conjunctionem in futuro tempore rejici: & ſi tunc media fuerit una ex *bgad kphad*, ſchevantur duæ poſteriores.

49. *Conſentitis*] Hebraicè, *Si eſt vobis facere beneficium*, &c. vel, *Si eſtis vos facientes miſericordiam*: h. e. Si vultis herum meum beneficiis & ſummâ fide proſequi, indicate. Si non vultis, iterum indicate; ut vertam me aliorſum. Et quod ſequitur, *A Domino egreſſum eſt*] Hebræi exponunt ſic, נזר, h. e. *Ordinatio eſt Divina, cui non poſſumus, nec debemus reluctari. Non poſſumus contra illum loqui vel bonum vel malum*, i. quicquam.

53. *Munera*] Hebraica vox propriè ſignificat *poma & optimos atque dulces fructus*. Dicit tamen Kimhi quòd etiam ſignificet quamlibet דבר משובח *rem pretioſam*, puta jocalia aurea, lapides pretioſos, & hujuſmodi.

55. *Per dies decem*] In Hebræo ſic habetur ut vertimus. Et intelligunt Hebræi, præſertim Onkelos & R. S. per *dies* annum, & per *decem* decem menſes. Noſtri exponunt ſimpliciter ſic, *Maneat puella nobiſcum aliquot diebus*.

57. *Os ejus*] Hebraiſmus eſt, pro, *audiamus verbum ejus*, vel *ſciſcitemur conſenſus ejus*. Sic Chriſtus apud Lucam ait, *Ego dabo vobis os & ſapientiam*.

62. *Ab itinere*] Aben Ezra putat hîc מבוא eſſe שם פועל *nomen verbale cum præpoſitione Ab*, ut nos quoque vertimus. Vel eſt ſenſus, *Veniebat eâ viâ quâ itur ad puteum illum auſtralem Viventis & videntis me*.

63. *Ad orandum*] Hebraica dictio propriè ſignificat *ſubmiſsâ voce loqui, labiotenus murmurare*; ut orantes vel meditantes, aut apud nos de re aliqua mirantes, facimus. Hebræi ferè omnes hîc exponunt *orare*. Aben Ezra tamen exponit לשוח pro ללכת בין השיחים *ambulare inter frateta*. Nam radix שיח cum Smol & *precationem & virgultum* ſignificat. Et quod ſequitur, *Tempore veſpertino*] in Hebræo eſt, *cùm veſpera aſpiceret*, h.e. cùm adveſperaſſet, ſeu קרוב מביאת השמש *cùm immineret occaſus ſolis*.

FAGIUS.

2. *Subter femur meum*] Jurabant veteres illi manu ſub femore atque genitali parte poſitâ, quòd indè poſteritas eſſet futura; atque ideo res ſacra habebatur: vel, ut R. S. ſentit, quòd ibi eſſet ſignum fœderis, nempe circumciſio: vel quòd hoc indicio dabatur intelligi poteſtas ſuperioris, & promptus inferioris obſequendi animus, ut A. E. autumat; qui in hunc locum ità ſcribit, והקרוב אלי שהיה משכט בימים ההם לשום אדם יהו תחת ירך מי שהוא ברשותו והטעם אם אתה ברשותי שים נא ידך תחת ירכי והארון יושב והירך על היד כטעם הנה ידי תחת רצונך רשותך לעשות וזה המשפט עדיין הוא בארץ הודו. i. *Arbitror ipſe ejus temporis morem fuiſſe ut eo pacto jurarent, poſitâ videlicet manu ſub femur ejus qui dominus ac ſuperior eſſet: perinde ac diceret dominus, Si tu ſub poteſtate mea es, pone manum tuam ſub femur aut ſub coxam meam; ac dominus ipſe ſedere ſolebat, poſitâ coxâ ſuper manum jurantis: qui quaſi diceret, Ecce manus mea ſub coxa tua: fateor me tibi debere, & promptus ſum ut tuis obſequar mandatis. Eóque more hodie quoque quædam regiones utuntur, ſcilicet India*. Hæc ille. Quidam ex noſtris hoc modo jurandi adumbratum ferunt Chriſtum, qui ex Abrahamo oriturus erat.

10. *Erátque de omni bono*, &c.] Ad literam eſt, *Et omne bonum domini ſui in manu ejus*, i. omnia bona. Eſt enim ſingulare pro plurali, quod admodum frequens eſt in Hebraiſmo. Eſt autem ſenſus, quòd deferebat ſecum munera de pretioſiſſimis quibuſque bonis domini ſui. R.S. ità intelligit, quaſi ſchedam ſecum acceperit in qua omnia bona domini ſui aſſignata erant: quorum Iſaac verus hæres futurus erat. Sed prior ſententia ſimplicior eſt. Poteſt tamen & is horum verborum ſenſus eſſe, *Et omne bonum domini ſui in manu ejus*, i. Pretioſiſſima quæque domini ſui erant in poteſtate illius; ipſe præerat omnibus rebus domini ſui. Ut hæc quaſi cauſæ redditio ſint cur ſervus ille decẽ gamelos ſecum acceperit, quia præcipuus & ſummus erat procurator totius familiæ omniúmque rerum Abrahami, ideo facilè poterat iſtud facere.

49. *Si vos facitis bonitatem & veritatem*] *Facere bonitatem & veritatem*, Hebraiſmus eſt pro, *collocare beneficium in aliquem*. q. d. Si verè collocaturi eſtis beneficium in dominum meum; ſi eſtis daturi filiam veſtram filio heri mei, ídque liberaliter & prompto animo. ¶ *Vel ad dextram vel ad ſiniſtram*] Per *dextram* quidam Hebræorum intelligunt eam partem in qua habitabant filiæ Iſmaelis; per *ſiniſtram* verò, in qua erant filiæ Lot. Et hanc expoſitionem ſequitur etiam Lyranus noſter. Alii iſtam locutionem ſic explicant, *Ad dextram ſive ad ſiniſtram*, i. *ut faciam prout Dominus diriget mentem meam*.

50. *Egreſſa eſt hæc res*] Hebraiſmus eſt pro, *Hoc negotium à Deo eſt*, geritúrque Divino nutu. ¶ *Non poſſumus nos loqui tecum malum aut bonum*] Hebraiſmus eſt pro, *Non poſſumus contradicere tibi ulla in re*.

53. *Et munera*] Vocem מגדנים *magdenim*, Hebraicè מגדנות *migdanoth*, propriè ſignificare volunt *poma*, & *ea optima*, ſicut & R. S. exponit. R. D. K. tamen dicit ſignificare, כל דבר משובח, i. *quamlibet rem pretioſam*.

tiosam. Unde & A. E. dicit posse significare *pretiosas vestes.*

55. *Ad tempus aliquod, &c.*] Heb. *Maneat nobiscum puella dies, vel decem,* h. e. Per annum, vel saltem decem menses, si non potes plus impetrari. *Dies* enim pro *anno* apud Hebræos sæpe accipitur, quòd annus est velut orbis ac circulus dierum. Referunt autem Hebræi, morem fuisse, quòd virgo viro desponsata ad integrum annum adornabatur, atque ità marito præparabatur; atque ad hanc consuetudinem in præsenti loco respicere Scripturam.

67. *Consolationem accepit*] i. Temperavit dolorem quem acceperat de morte matris suæ. Et hunc sensum expressit etiam Vulgata editio Latina.

VATABLUS.

1. *Venerat in dies:* בא בימים] Hebraismus, i. Provectæ erat ætatis, sive provectus erat ætate. ¶ *Benedixerat ei* ברך את אברהם] Ad verbum, *benedixerat ipsi Abraham.* Antecedens pro relativo, more Hebraico.

2. *Pone nunc manum tuam, &c.* שים נא ונו'] Is erat mos adjurantium. Hâc etiam ratione servus testabatur obedientiam hero suo, & herus potestatem in servum suum. Quâ quidem ceremoniâ utuntur etiam hodie in quibusdam Orientis partibus. q. d. Ego volo tibi committere negotium arduum, idcirco te adjurare volo.

3. *Ut audirem te* ואשביעך] Ad verbum, *Et adjurabo te.* Quidam, *Itaque adjurabo te.*

4. *Sed* כי] Hîc כי pro כי אם. ¶ *Ad terram meam, &c.* אל ארצי ונו'] Per *terram* intelligit Haran; per *cognationem* verò, locum nativitatis, nempe Ur Chaldæorum. Sic & paulò post v. 7.

5. *Forsitan, &c.* אולי ונו'] q. d. Paratus sum ire quocunque jusseris: si tamen eveniat quòd mulier illa noluerit venire in hanc patriam, reducámne filium, &c. ¶ *Me sequi* ללכת אחרי] Ad verbum, *venire post me.* Sic paulò pòst v. 8.

6. *Qui respondit,* ויאמר אליו אברהם] Ad verbum, *Et dixit ad eum Abraham.*

7. *E domo patris mei, &c.* מבית אבי ונו'] Vide paulò antè v. 4.

8. *Mundus eris,* &c. ונקית משבעתי זאת] Hebraismus, absolvêris vel absolutus eris à juramento isto mihi à te præstito.

9. *Domini sui,* אדניו] Plurale est Heb. *herorum suorum,* pro singulari, *heri sui.* Sic seq. capite.

10. *Erant autem pretiosa,* &c. וכל טוב אדניו בידו] Ad verbum, *& omne bonum heri sui,* &c. Singul. pro plur. i. secum deferebat de pretiosissimis quibúsque domini sui. Alii volunt esse causæ redditionem, nè cui minùs probabile videatur servum sibi sumpsisse tantum potestatis: & vertunt, *num totum bonum* [i. tota substantia] *heri sui erat in manu ejus.* i. potestate.

11. *Et accumbere fecit* ויברך] Ad verbum, *Et cadere fecit in genua.* Solent enim cameli flectere genua dum requiescere volunt. ¶ *Qua hauriunt:* השאבת] Infrà v. 13. plena est locutio, *ad hauriendum aquam.*

12. *Occurrere fac quaso* הקרה נא] *Occurrere fac mihi.* i. Fac mihi occurrat hodie quod opto. h. e. Fac me voti compotem. Alii intransitivè legunt, *Occurrere quaso.* sub. *mihi.* i. Votis meis. q. d. Exaudi me ac preces meas. Chald. paraph. *prepara.* sub. *quod peto.* ¶ *Et fac misericordiam* ועשה חסד] i. Prosequere misericordiâ ac benignitate herum meum, ut es illi pollicitus. Significat enim non alio se jure fretum hoc audere, nisi quia Deus gratiam suam Abrahæ pollicitus fuerat.

19. *Quumque potum dedisset illi, dixit,* ותכל להשקתו ותאמר] Ad verbum, *Et finivit potare illum, & dixit.* i. Quum potasset illum satis, sive quantum volebat. ¶ *Finierint bibere:* כלו לשתת] Hebraismus, pro, *quoad omnes biberint.* Vel, *donec satis biberint.*

20. *Festinanter igitur* ותמהר ותער] Ad verbum, *Et festinavit, & effudit.*

21. *Stupebat in ea,* משתאה לה] *admirabatur eam.* Vel, *propter eam.* i. totus erat attonitus quum considerabat quæ illa faciebat.

22. *Semissis* בקע] Docti inter Hebræos exponunt, *dimidium sicli.*

24. *Cui respondit,* ותאמר אליו] Ad verbum, *Et respondit ad eum.*

25. *Adjecitq; ei, Etiam palea & pabulũ* ותאמר אליו ונו'] Ad verbum, *Et dixit ad eum, Etiam palea, etiam pabulum,* &c. Est autem מספוא *pabulum,* id omne quo vescuntur jumenta, præter paleam.

26. *Incurvavit itaque se* ויקד] *Inclinavit itaque caput.*

27. *Subtraxit* עזב] Ad verbum, *deseruit.* Chald. paraph. *prohibuit.* Non jactat secundam fortunam, sed Deum prædicat clementer & fideliter egisse cum Abraham; h. e. misericordiæ suæ causâ veracem in promissis adimplendis fuisse. Transfertur quidem ad homines locutio, sicuti infrà v. 49. sequitur, *Si facturi estis misericordiam & veritatem cum domino meo Abraham, indicate mihi.* Propriè tamen in Deum competit, quòd gratuitò faveat hominibus, ideóque propensus sit ad beneficentiam; deinde quòd eorum spem nunquam frustrando, fidum se ac veracem probet. ¶ *Me enim quum essem in via duxit* אנכי בדרך נחני] Ad verbum, *ego in via deduxit me.*

28. *Juxta verba hæc:* כדברים האלה] Hebraismus, quæcunque audierat, vel quæcunque gesta fuerant ad fontem.

29. *Qui cucurrit* וירץ לבן] Ad verbum, *& cucurrit Laban.* Antecedens pro relativo.

30. *Quum enim vidisset* ויהי בראת] Ad verbum, *Et fuit, quum vidisset.*

31. *Ingredere benedicte* בוא ברוך] *Veni domum benedicte.* i. Cui favet Deus, & cujus voluntate huc accessisti.

32. *Et solvit camelos:* ויפתח הגמלים] *& destravit camelos.* Alii, *clitellas camelis detraxit.* Ut scilicet liberiùs quiescerent ac recumberent.

33. *Locutus fuero verba mea.* דברתי דברי] *dixero sermones meos.* i. Donec exposuero qua de causa huc venerim.

35. *Cui Jehovah benedixit, &c.* ויהוה ברך ונו'] Ad verbum, *Et Jehovah benedixit domino meo valde, & magnificatus est* [vel, *magnus effectus est*] *& dedit ei,* &c.

36. *Post fœtum ejus:* אחרי וקנתה] *posteaquam fœmuit ipsa.* i. quum jam esset vetula.

38. *Sed* אם לא] Ità transtulit Chald. paraph. & Lxx interpretes.

39. *Nolet,* &c. לא תלך האשה אחרי] Ad verbum, *non perget mulier illa post me.*

40. *Ambulavi.* התהלתי] Præt. Heb. pro præs. quidam vertunt. Particulam istam quidam ad probitatem & bonam conscientiam Abrahæ referunt: alii de fiducia potiùs interpretantur; quòd scilicet Deum sibi proposuerit vitæ gubernatorem, séque illi curæ esse confisus, ab ejus gratia pependerit. ¶ *Et accipies* ולקחת] *ut accipias.*

41. *Mundus eris à juramento meo:* תנקה מאלתי] i. Absolvêris à juramento meo præstito. ¶ *Eris mundus, &c.* והיית ונו'] Ad verbum, *& eris mundus,* &c. Redundat conjunctio. i. absolutus eris ab adjuratione mea, h. e. non teneberis juramento quo te adjuravi. Repetitio.

42. *Si tu nunc secundas* אם ישך נא מצליח] Ad verbum, *si tu es nunc fesundans.* i. si tu velis hanc profectionem meam prosperam esse.

45. *Antequam autem,* &c. אני טרם ונו'] i. Necdum hæc tacitus apud me dixeram. ¶ *Habens hydriam suam, &c,* וכדה על שכמה וירד] Ad verbum, *& hydria ejus super humerum ejus: & descendit.*

46. *Illa verò, &c.* ותמהר ונו'] Ad verbum, *Et festinavit, & deposuit hydriam suam de super se.* Vide suprà v. 20.

47. *Filia cujus es?* בת מי את] *Cujúsnam es filia?*

48. *Et benedixit Jeh.* ואברך את יהוה] i. Cœpi gratias agere ipsi Jehovæ. ¶ *Per viam veritatis,* בדרך אמת] Hebraismus, *per viam veram & rectam.* i. Quæ recto me itinere perduxit.

49. *Nunc igitur si facitis, &c.* ועתה אם ישכם ונו']

Hebrais-

Hebraiſmus, quo *humanitatem præſtare, & bonâ fide agere cum aliquo* ſignificant, q.d. Quamobrem ſi liberaliter & ex animo daturi eſtis filiam veſtram filio heri mei. Vide ſuprà v. 26. ubi ſimilis locutio habetur, Deo propriè conveniens. ¶ *Et divertam, &c.* ואפנה על ימין וגו׳] i. abibo & faciam prout diriget mentem meam & iter meum.

50. *A Jehovah, &c.* מיהוה וגו׳] *A Jehovah profectum eſt* hoc *negotium.* Hebraiſmus, tota res iſta geritur nutu Divino. ¶ *Non poſſumus, &c.* לא נוכל וגו׳] Phraſis Hebraica, pro, *nullâ ratione poſſumus tibi contradicere.*

51. *Coram te* לפניך] i. præſtò eſt ac in tua poteſtate.

52. *Incurvavit ſe &c.* וישתחו וגו׳] *adorâvit in terram Jehovam*, i. cœpit iterum pronus ac demiſſo vultu adorare Dominum, & ei gratias agere.

54. *Manè autem, &c.* ויקומו בבקר ויאמר] Ad verbum, *& ſurrexerunt manè, & dixit.*

55. *Dies* aliquot, *ſaltem decem,* ימים או עשור] Ad verbum, *dies, vel decem.* Quod doctus inter Hebræos exponit, *annum, vel decem menſes; nam illo tempore* (inquit) *virginibus tempus duodecim menſium dabatur, ut curarent ornamenta: ſi autem annum dare non libebat, ſaltem decem menſes.* Chald. paraph. *tempus in tempus* (i. aliquo tempore) *vel decem menſes.*

57. *Et interrogemus os ejus. :* ונשאלה את פיה] Hebraiſmus, *audiamus quid dictura ſit.* Chald. Paraph. *inquiramus ejus voluntatem.*

58. *Viſne ire* התלכי] Ad verbum, *Ibiſne.* ¶ *Ibo.* אלך] *Volo ire.*

60. *Et benedixerunt* ויברכו] Hebraiſmus, *Vale dixerunt*, vel *bene precati ſunt ei.* ¶ *Soror noſtra es, ſis, &c.* אחתנו את וגו׳] *Sororem* vocat conſanguineam, q.d. Quum ſis conſanguinea noſtra, petimus à Deo ut ſobolem copioſiſſimam tibi donet. Quidam vertunt, *ſis in millia myriadum*, i. creſcas in multas myriades. ¶ *Portam* שער] i. propugnacula urbium inimicorum ſuorum, quæ ſolent in portis eſſe. h.e. ſint hoſtibus ſuperiores.

61. *Secutæ ſunt virum illum:* ותלכנה אחרי האיש] Ad verbum, *& iverunt poſt hominem illum.*

62. *Revertebatur* בא מבוא] Ad verbum, *veniebat à veniendo.*

63. *Ad orandum* לשוח] Ita vertit Chald. paraph. Alii, *ad meditandum.* Nam hæc vox etiam *meditari*, & *loquî apud ſe* ſignificat, i. dicere aliquid ſubmiſsâ voce. Credibile eſt ex more ſeceſſum precibus fuiſſe quæſitum, quò mens omnibus avocamentis ſoluta liberiùs Deo vacaret. Sive autem meditationi ſive precibus dare operam voluerit, Dominus læto iſto occurſu præſentiæ ſuæ ſignum illi dedit. Lxx verterunt, *ut exerceret ſe.* Ex doctioribus Hebræorum alter exponit, *ad deambulandum inter virgulta.* ¶ *Dum appeteret veſpera* לפנות ערב] Ad verbum, *dum aſpiceret veſpera.* ¶ *Qui quum attolleret, &c.* וישא עיניו וגו׳] Ad verbum, *& elevavit oculos ſuos, & vidit, & ecce cameli veniebant.*

64. *Et deſcendit &c. :* ותפל מעל הגמל] Ad verbum, *& decidit de ſuper camelum.* i. dejecit ſe in terram ſuâ ſponte de camelo quem conſcenderat.

65. *Dixerat enim* ותאמר] Ad verbum, *Et dixit.* Præteritum, quod vertendum eſſe per pluſquam perfectum admonet ex doctioribus Hebræorum alter: quòd illa de camelo non deſcendiſſet niſi cognoviſſet virum illum; cognoſcere autem non potuit niſi edocta à ſervo. ¶ *Pallium*, הצעיף] *velum, peplum*, ſignificat amictum mulierum quo tegere ſolent faciem ſuam.

67. *Introduxit autem eam* ויביאה] *Deduxit autem eam.* ¶ *Et accepit, &c.* ויקח את רבקה וגו׳] Hebraiſmus, pro, *Et duxit eam in uxorem.* ¶ *Poſt matrem ſuam. :* אחרי אמו] i. mortuâ matre ſuâ. Chald. paraph. *poſtquam mortua eſt mater ſua*, q. d. temperavit dolorem quem acceperat de morte matris ſuæ.

CASTALIO.

14. *Ea ſit quam tu Iſaaco tuo deſtinaſti*] *Meus, tuus, ſuus, noſter, veſter*, Hebraicè dici non poſſunt niſi vocibus, quæ hæc ſignificant, conjunctis eum nominibus ſubſtantivis, iiſque appellativis. Hinc fit, ut ſi conjungenda ſint cum propriis nominibus, addatur aliquod ſubſtantiuum nomen appellativum quod ſit capax pronominis. Itaque ſi dicendum eſt, *Iſaacus tuus*, (ut hoc in loco) quoniam id Hebraicè dici non poteſt, additur *ſervus*, aut *cultor*, neque enim dici poteſt יצחקך *Iſaacus tuus.* Idem fit & in *populus.* Nam cùm dicendum eſt, *Iſraelitæ tui*, quoniam dici non poteſt ישראלך dicitur, *populus tuus.* Neque tamen nego, & Iſaacum Dei ſervum, & Iſraelitas populum, & eſſe, & rectè dici. Sed hoc conor oſtendere, poſſe hæc interdum ad Latinam conſuetudinem accommodari. Quemadmodum enim, ſi quod Latinè dictum eſſet *Iſaacus tuus*, in Hebræum verteretur, ità vertendum eſſet, *Iſaacus tuus ſervus*, aut *amicus*; ità quod hoc modo Hebraicè dictum eſt, id ſi Latinè vertatur, debet Latinorum more dici. Atque ut ille qui ità Latina Hebraicè redderet non eſſet reprehendendus, ſic ego, dum & hunc & cæteros Hebraiſmos transfero, veniam mihi dari æquum cenſeo. Hujuſmodi loquendi rationes videre licet & in noſtris linguis: nam quod Latinè dicitur, *Saluta Petrum noſtrum*, hoc Gallicè ſic redditur, *Recommande moy à noſtre amy Pierre.* Item, *Viſit ſuos*; *Ill eſt allé voir ſes gens*: & Germanicè, **Er iſt zu ſeinen volcklin gangen.** Nec diſſimile eſt quod dicimus, *Sanguinem pauperum bibere, Boire le ſang des poures gens*: neque enim Latinè rectè diceretur, *Bibere ſanguinem pauperum gentium.*

49. *Si in animo habetis hoc beneficio atq; officio Dominum meum demereri*] Quod verti *Officio*, in Hebræo eſt אמת, quod propriè *fidem* aut *verum* ſignificat. Jam ut Latinè *verum eſt* pro *æquum eſt* dicitur, ſic etiam Hebraicè אמת. Atqui Æquitas Juſtitia eſt, quæ in ſuum cuique tribuendo conſiſtit: in quo ineſt Officium, à quo *officioſi* dicuntur benefici, & qui quod facere debent faciunt. Eodem modo loquitur infrà cap. 32.

CLARIUS.

2. *Subter femur meum*] Jurabant veteres illi manu ſub femore ac genitali parte poſitâ, quòd indè poſteritas eſſet futura, atque ideo veluti res ſacra haberetur, vel ut alii putant, quòd illic eſſet ſignum fœderis, nempe circumciſio; vel quòd hoc indicio dabatur intelligi poteſtas ſuperioris, & promptus inferioris obſequendi animus, feruntque hunc modum adhuc obſervari in terra Indiæ. Sed hoc in Abrahæ femore myſterio magno non caret, à quo naſciturus portendebatur is qui Deus eſt, per quem ſolum jurare fideles poſſunt.

6. *Nè quando reducas filium meum illuc*] Unde ſcilicet ipſe à Deo juſſus eſſet diſcedere.

10. *Camelos*] In Hebræo ſcribitur per *g Gamelu*, nec dubium eſt quin hoc nomen ex ſacra lingua manarit in alias linguas. ¶ *Ex omnibus bonis ejus portans ſecum*] Heb. *Erátque omne bonum domini ſui in manu ſua.* Quod quidam putant intelligendum de tota poſſeſſione Abrahæ, quæ in ſcheda eſſet ſignata, atque Iſaac veluti certo hæredi aſſignata. Sed veriſimilius eſt, id de variis muneribus eſſe intelligendum quæ ſervus ſecum attulerit. ¶ *In Meſopotamiam*] Nomen habet ex eo quòd eſt *in medio fluviorum*, Euphratis ſcilicet atque Tigris: unde in Hebræo eſt, *in Syriam duorum fluviorum.*

22. *Inaurem*] Secundùm Hebræos eſt ornamentum vultûs vel aurium, ſuſpenſum per vittam in fronte.

24. *Filia ſum Bathuelis*] Idem eſt ſenſus cum Hebræo, licèt verba varient, ſc. *Filia ſum Bathuelis filii Melcha, quæ illum genuit ipſi Nachor.*

45. *Dumq; hæc tacitus mecum volverem*] Verba quidem ab Hebræo diſcrepant, at ſenſus, ſi cogitetur, idem eſt; ſic enim eſt in Hebræo, *Et ego antequam conſummaſſem loqui in corde meo.*

63. *Ad meditandum*] Hebraica dictio propriè ſigni-

ficat *submissâ voce loqui, labio tenus murmurare*, ut orantes vel meditantes, aut apud nos de re aliqua mirantes, facimus. Hebræi ferè omnes hîc exponunt pro *orare*. Sunt & qui pro *deambulare* & *exercere se* interpretentur.

67. *Et in tantum dilexit eam*] Heb. *& dilexit eam, consolationémq; accepit Isaac post matrem suam.*

DRUSIUS.

36. *Dedit ei omnia sua*] Vel, *omnia quæ habebat.* Non sapit qui bona sua liberis dat dum adhuc in vivis est. Fortè sensus est, *dedit*, i. constituit eum hæredem ex asse post mortem. Aut *dedit*, i. cogitavit aut voluit dare. Sic dico, Non actu dedit, sed voluntate aut cogitatione, quam verba Ebræa interdum significant, ut Gen. 37. 21. *& liberavit eum*, cogitabat aut nitebatur liberare. Nam non successit quod agebat. Quocirca actu non liberavit eum, sed conatu tantùm. Sic Exod. 12. 48. *& fecerit Pascha*, voluerit facere. Sic Abenezra enarrat, ut Jes. 53. 9. *dedit*; Cogitatione aut voto, non re; q.d. Voluit aut cogitavit dare. Sic alibi, *pugnavit Israel contra Bulac*, voluit aut cogitavit pugnare. Aut *dedit*, i. dixit dare, sive daturum se promisit, ut Jon. 1. *sacrificaverunt sacrificia*, dixerunt se id facturos. Nam in navi qui poterant sacrificare? Videndus R. David ad hunc locum. Quidam, *sacrificare decreverunt*, nempe ad terram appulsi. Huc referri posset, *divisit regnum suum dum adhuc viveret*, ut dicat, Dividere decrevit aut cogitavit. Quanquam in Daniele, *divisum fuit regnum ejus ipso adhuc stante*, i. vivente. Locus est 1 Machab. 1. 7. quem qui arrodunt, viderint quid respondeant ad locum illum Dan. 11. 4. *Cùm stabit ipse, confringetur regnum ejus, & dividetur in quatuor ventos cœli.* Nam de Alexandro loquitur.

38. Verto, *Sed ibis ad Domum patris mei*, אִם לֹא *sed*. Interpretes è Palatinatu multa hîc subaudiunt non necessaria, videlicet, *Dira tibi imprecor nisi* &c. Mercerus quoque, *nisi priùs iveris*, &c. Simplex sensus est, *Sed ibis*, quem Hieronymus expressit referens, *Sed ad domum patris mei perges*, & Seres, quos vocant Lxx, Ἀλλ' εἰς τὸν οἶκον τοῦ πατρός μου πορεύσῃ, *Sed ad domum patris mei proficiscêris*: אִם לֹא propriè *nisi*. Id valet *sed* etiam in Latino sermone. Cicero, *De re nihil possum judicare, nisi illud mihi certè persuadeo te valem virum nihil temere fecisse.* Pro eo Mosis suprà dixerat, כִּי, *sed*. Plenius legitur כִּי אִם Psal. 1. 4. *Sed tanquam gluma quam propellit ventus.* Sic εἰ μὴ usurpatur cùm alibi, tum in illo Apostoli, *Non justificabitur homo ex operibus legis, nisi ex fide.* Græcè ἐὰν μή, & est sensus, *sed ex fide* ἀλλὰ ἐκ πίστεως. Particula Rabbinica est אֶלָּא, quam Elias & Mercerus putant Græcam esse ἀλλὰ, ego Syram esse conjicio, factam ex אִם vel אִן *si*, & לָא *non*: quæ idem valent quod *nisi*. Similiter particula Chaldaica אֶלָּהֵן, quâ usi sunt Oncelos & Jonathan hoc loco, à Mercero redditur *nisi*, & à Fagio *sed*. Vide nunc Particulas meas Rabbinicas.

65. *Pallium*] Græca vox est θέριστρον, quam alii deducunt à nomine θέρος *æstatem*, denotante, alii à verbo θερίζειν, quod *metere* significat, unde θερισμὸς, *messis*. Qui à θέρος derivant exponunt *vestem æstivam*; qui à θερίζειν, *messoriam*. Ut ut sit, videtur fuisse vestis tenuis, quæ corpus tegeret magis quàm calefaceret. Varinus πήναιον interpretatur, h.e. *falcem*, quæ & θερίστειον, haut dubiè ab illo verbo de quo dixi. Hoc sensu legitur 1 Sam. 13. 20. ubi in fonte מַחֲרֵשְׁתּוֹ, quod alii reddunt *vomerem suum*, alii *aratrum suum*. Porrò πήναιον & θέριστρον sive θέριστειον simul occurrunt in dicto loco, unde apparet diversum quid esse hoc ab illo. Ego nihil definio. Hoc tantùm, sæpius pro veste usurpari. Nam interpretamentum est τῷ πέπλῳ Gen. 24. 65. & 38. 14. ubi in scholio est παραπετάσιον, & τῷ רְדִיד Cant. 5. 7. Jes. 3. 22. Hieron. Quæst. in Gen. *Theristrum pallium dicitur, genus etiam nunc Arabici vestimenti, quo mulieres istius provinciæ velantur.* Idem in Comment. super Jesaiam, *Theristra*, inquit, *nos possumus appellare palliola, quibus obvoluta erat Rebecca, ut hodie quoque Arabiæ & Mesopotamiæ reperiuntur fœminæ, ab eo quod ἐν θέρει, i. in æstate & canmata, corpora protegant fœminarum.* De רְדִיד scribit R. David, vestem tenuem esse, quæ Arabicè אַרְיוּד vocetur. Hoc scribit in scholiis Cant. 5. idque testimonio suo confirmat Abenezra. Sed in libro ubi vocum sensa explicat, pro eo scripsit אַל אַרְדָא.

IDEM.

11. וַיַּבְרֵךְ הַגְּמַלִּים Schol. ἐγονάτισεν, *fecit ut genua flecterent*] Interpretamentum est Aquilæ. Quod ità certum mihi ut nihil magis. Idem in hoc libro אִבְרֵךְ interpretatur *adgeniculatio*. Autor Hieron. γονατίζω in Lexicis exponitur, *ingeniculo, genua flecto*. Hîc autem novè usurpatur pro *ingeniculare facio*. Antea erat ἐκοίμισεν, & apud interpretem nostrum, *fecit accumbere*.

14. הִכַּחְתָּ Schol. ἐπέδειξας, *ostendisti, demonstrasti*,] Verbum הוֹכִיחַ usitatè sign. *arguere*. Nunc interpretantur Lxx ἡτοίμασας, & Hieron. *præparasti*, & uterq; Chaldæus, וּמִינַּרְתָּ, & R. D. וּמְנַת, & Santes, *præparasti*. I. gitur scholio illo melior est interpretatio τῶν ὁ.

43. הָעַלְמָה Aquila, *absconditæ*.] Hieron. Jes. 7. *Et in Genesi legimus, ubi Rebecca dicitur Alma, Aquilam non adolescentulam nec puellam, sed absconditam transtulisse.* Et mox, *Ergo Alma non solum puella vel virgo, sed cui* ἀπόῤῥητός *virgo abscondita dicitur & secreta, quæ nunquam virorum patuerit aspectibus, sed magnâ in hoc quidem loco diligentiâ custodita sit.*

50. רַע אוֹ טוֹב ὁ Σύρος, ἢ κακὸν ἢ καλόν, *aut malum aut bonum*] *Non possumus loqui ad te neq; malum neque bonum*, i. quicquam. Proverbiale.

59. וְאֶת מֵנִקְתָּהּ A. καὶ τὴν τιθήνην αὐτῆς. Sym. καὶ τὴν τροφὸν αὐτῆς] Sic noster Vulgatus, *& nutricem ejus*. Hesychius, τιθήνη, τροφός. Sunt qui discrimen ponunt inter hæc nomina, quod hic locus apertè convincit. Sanè Aquila τιθήνη vocat nutricem Rebeccæ, quam Symmachus τροφὸν appellat. Neque eâ ætate τιθήνη præbere potuit. Lxx infrà 35. 8. ἡ τροφὸς Ῥεβέκκας, *nutrix Rebecca*. Σὺν τροφὸν] sic Lxx τὴν τροφὸν αὐτῆς & 35. 8. ἡ τροφὸς Ῥεβέκκας, nutrix Rebeccæ. Ebraicè מְנִקְתָּהּ cujus radix ינק unde fuit יָנָק Job 20. 16. quod Aquila, Sym. Theodotio ibi transferunt μυζήσει, *fuget*. Dicimus autem μυζάω & μυζέω & μύζω eodem significatu.

61. וְנַעֲרֹתֶיהָ *& puellæ ejus*. Lxx καὶ αἱ ἄβραι αὐτῆς. A. παιδίσκαι. Sym. κορασίαι] ἄβρα, propriè ancilla delicatior, vulgò **Kaetoochter.** Judith. 10. 2. ἐκάλεσεν τὴν ἄβραν αὐτῆς, interpres vetus, *vocavit Abram suam*. Quidam scribunt ἄβρα, cum spiritu leni. Nam ἁβρὸς, *delicatus*. Quæ ἄβρα Judith. 10. 2. pòst in eodem capite vocatur παιδίσκη. ¶ Παιδίσκαι] *puellæ*. Sign. etiam *ancillam* Ruth. 2. 13. שִׁפְחָה παιδίσκη, quæ & שִׁפְחָה in eodem versu, Amos 2. 7. אֶל הַנַּעֲרָה, Lxx πρὸς τὴν παιδίσκην, *ad eandem puellam*. ¶ Κοράσια] Ruth. 2. 8. נַעֲרָה, Lxx κορασίοις. In lingua Syrorum *Tabitha*, unde Ταλιθὰ κοῦμι, ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον, Τὸ κοράσιον σοὶ λέγω, *surge Puella*. טְלִיתָא quod nunc legunt Thalietha. Τὸ κοράσιον invenitur in Lxx Ruth. 2. quater, & capite tertio semel, & Esth. 2. quinquies, tum bis in secundo Regnorum sive Regum.

63. לָשׂוּחַ בַּשָּׂדֶה A. ὁμιλῆσαι ἐν χώρᾳ, *confabulari in regione*. Sym. λαλῆσαι ἐν τῷ ἀγρῷ, *loqui in agro*] Ὁμιλῆσαι, *colloqui* aut *confabulari*. Nam *fabulari* apud Plautum de omni sermone dicitur. Propriè & ἀνατρέχει significat *unà versari*, ut שׂוּחַ secum loqui vel cum alio, idem ferè quod הָגָה Psal. 55. 3. בְּשִׂיחִי. A. ὁμιλίᾳ μου. Sic etiam interpretatur Psal. 104. 34. & Amos 4. 13. ¶ *Loqui*] secum, vel cum Deo. Psal. 77. 4. אָשִׂיחָה. Sym. διελάλουν ὁμιλῶ. Hieron. *loquebar in meipso*. Sed Psal. 104. 34. שִׂיחַ. Sym. διάλεξις, & Amos 4. 13. ποίημα.

67. וַיְבִאֶהָ יִצְחָק הָאֹהֱלָה שָׂרָה אִמּוֹ A. Εἰσήγαγεν αὐτὴν εἰς τὴν σκηνὴν Σάῤῥας τῆς μητρὸς αὐτοῦ, *introduxit eam in tabernaculum Sarræ matris suæ* [Vide Procop. in Gen. p. 151.]

GROTIUS.

GROTIUS.

2. *Pone manum tuam ſubter femur meum*] Mos jurandi eo tempore apud illas gentes receptus, ut Joſephus notat. Vide infrà 47. 29. quaſi dicerent, Si fallam, enſe tuo peream. Nam ad femur locus enſis, Jud. 3. 16, 21. Pſal. 45. 3. At Abeneſdra homagii ſignum fuiſſe dicit ſedenti dextram ſupponere. Sic Romanis *poſſidere* à *ſedendo*.

3. *Ut non accipias uxorem filio meo de filiabus Cananæorum*] Non rectè ex hoc loco colligit ſcriptor Perſa Hama alzel tranſlatus à Rabbino Chomer, Labanem, cujus filias duxit Jacobus, non fuiſſe idololatram, neque Teraphim idola, quia conjugia tantùm cum Cananæis ob idololatriam vitari voluerit Abrahamus. At verò potuit Laban melior eſſe Cananæis, & filiæ ejus ſanabilioris ingenii, ideo quòd Laban cultum ſummi Dei, quanquam admixtis quibuſdam non probandis, retinebat, infrà 31. 49, 53, 54. Cananæi autem à ſummo Deo planè defecerant, vitámque multis flagitiis inquinaverant. De malis minimum.

8. *Sin autem mulier noluerit ſequi te, non teneberis jurejurando*] Tanta erat veterum in juramentis religio, ut etiam quæ tacitè excepta intelligi debebant, nominatim exciperent. Vide ſimile in Iphigenia Taurica Euripidis.

15. *Habens hydriam in ſcapula ſua*] Munus id erat virginum eo tempore. Vide Exodi 2. 16. Homerus,

Κέρη τε ξύμβλησο σὺν ἄσκῳ ὑδρηϊόωσα.

47. *Inaures*] Monile impoſitum naſo. Sic in Hebræo: & ità ſupplenda ἔμπλεξις ſuprà 22. Sunt adhuc apud Indos ornamenta talia.

48. *Filiam fratris domini mei*] i. neptem, quomodo & Romani ſæpe loquuntur, l. *Filii* D. de verborum ſignific.

49. *Ad dextram*] Ubi Iſmaelitæ. ¶ *Ad ſiniſtram*] Ubi Loth cum ſuis.

50. *Laban & Bathuel*] Matris & puellæ ipſius nulla hîc mentio. Tantum valebat jus paternum eo tempore, vide 1 Cor. 7. 36.

53. *Prolatiſque vaſis argenteis & aureis*] Nam heroicis temporibus viri nuptis dotem dabant, non nuptæ viris. notat ad Euripidis Medeam Scholiaſtes.

55. *Decem dies*] Ex Græco, ἡμέρας ὡσεὶ δέκα. Meliùs fortè Joſephus per ימים intelligit *annum*, quomodo ea vox ſumitur Levit. 25. 29. & Amos 4. 4. & per ימים vertitur 2 Reg. 20. 6. Job 38. 21. עשור autem, i. *decada*, intelligit menſium. Nec aliter Salomon Jarchius.

60. *Soror noſtra es*] Hebræum אחתנו את rectè vertas, *ô ſoror noſtra*. Eſt enim illis ſecunda perſona vice vocativi.

63. *Ad meditandum*] Non malè qui vertunt, *ad orandum*. Vide Pſal. 102. 1.

65. *Ipſe eſt Dominus meus*] Herus minor. Filii etiam vivente patre quodammodo domini rerum paternarum. ¶ *Tollens citò pallium, operuit ſe*] Pro *pallio* in Hebræo eſt צעיף. Græci θέριστρον verterunt. Operuit autem vultum more matronarum 1 Cor. 11. 10. Vide ſuprà 20. 16. & quæ Hieronymus habet de Arabiæ ac Meſopotamiæ feminis ad Eſa. 3. & Alcoranus Azoara 24. editionis Latinæ. Ex eo velandi more dictas *nuptas* & *nuptias* tradit apud Feſtum Cincius.

67. *In tabernaculum Saræ matris ſuæ*] Habebant enim feminæ tentoria ſua ſeorſim, quaſi γυναικωνῖτιν. vide ſuprà 18. 10. & 23. 2.

CAP. XXV.

MUNSTERUS.

6. *Concubinarum*] Hebræi per *concubinam* intelligunt ancillam viro in concubitum abſque ſcripto & קידושין i. *ſubarratione*, & *legitimis ceremoniis* addictam. Et proles ex tali nata conjugio non ſuccedit patri in hæreditate, ſed muneribus dotari poteſt. Et ſic Hagar fuit concubina Abraham, Ketura verò fuit legitima ejus uxor ſecundùm quoſdam. Sunt tamen multi ex Hebræis qui putant Keturam fuiſſe Hagar Ægyptiam. Verùm cùm textus habeat, *filiis concubinarum*, in plurali, videntur diverſæ fuiſſe perſonæ, ſicut & Aben Ezra ſentit.

8. *Plenus*] Hebraicè, *ſatur*. Saturata fuit anima ejus in diebus ſuis, nec optabat ut dies ejus innovarentur, ſicut dicit Gerundenſis. Et quod præmittitur, *Et exſpirans*] putant Rabini נויעה eſſe mortem quæ homini accidit abſque ullo prævio morbo & dolore. Unde & de iis qui in diluvio perierunt dicitur, ויגוע כל בשר *Et exſpiravit omnis caro*, &c. Unde aiunt נויעה eſſe צאת הרוח מהנוף רגע אחד בלי ענוי i. *exitum ſpiritûs de corpore momento abſque dolore*. Hæc exſpiratio in electis vocatur ſomnus, ex quo evigilaturi ſunt ad æternam vitam. Credentibus enim mors non eſt mors ſed ſomnus quidam. Nam cùm terror, ſtimulus & vis mortis abeſt, non poteſt dici mors: quantóque fides eſt major, tantò mors eſt imbecillior tolerabiliorque.

16. *Caſtella*] Exponunt Hebræi טירות pro ארמונים *caſtris & magnificis adificiis*, qualia potentes erigunt.

18. *Habitaverunt*] Hoc de uno Iſmaele non dicitur, ſed de omnibus filiis ejus, qui ea loca inhabitaverunt, quæ etiam hodie nominibus filiorum Iſmael vocantur, ut ſunt Nabathæi, à *Nebaioth*; Arabes, à *Kedar*, &c. Et quod ſequitur; *Coram facie fratrum ſuorum corruit*] refertur ad perſonam Iſmaelis: Is in mortem corruit, viventibus adhuc fratribus ſuis: Vel, ut Kimhi exponit, *cecidit ſors ejus in conſpectum fratrum ſuorum*. Alii capiunt hîc *corruere* ſicut in Jeremia invenitur, *Ad Chaldæos corruis*, ſeu *deficis*: ſic multitudo filiorum Iſmael pergens ad diverſas regiones ut habitationem ſibi quæreret, in facie fratrum ſuorum cadere viſa fuit, cùm alias habitationes quærere cogeretur. Chaldæus interpres & R. S. pro *corruit* verterunt *habitavit*.

20. *Meſopotamia*] In Hebræo habetur, *de Padan Syria*, & non *de Syria fluviorum*, ut ſuprà ubique ſcribitur. Sonat verò in lingua Syriaca *Padan* idem quod צמד, i. *par* vel *copula*: & Syria dividebatur in duas provincias, ſcilicet in Syriam צובה & in Syriam נהרים, quæ ad iſtam copulabatur. Quando igitur dicitur, *de Padan Syriæ*, perinde eſt ac ſi diceretur, *de Meſopotamia, quæ Syriæ Zoba confinis eſt*. Sunt etiam qui *Padan* exponunt per שורה, quaſi *ager Syriæ*. Poteſt enim eſſe ut certa quædam portio & regio terræ fuerit in Meſopotamia quæ peculiariter *Padan* tunc vocabatur.

21. *Præſente uxore*] Sunt qui dictionem לנכח exponunt pro בעבורה, i. *pro ea*. Alii verò accipiendam aiunt pro naturali ſua ſignificatione, ut nos vertimus: *Fuit*, inquiunt, *uxor præſens, quò maritus efficaciùs Dominum rogaret*. Et quod ſequitur, *Si ſic, ut quid ego?* Gerundenſis ſic interpretatur, *Si ſic mihi futurum erat, ut quid vivo in mundo, & non potiùs morior?*

25. *Jacob*] Ratio hujus nominis explicatur in Scriptura: Tenebat enim plantam fratris cùm in partu ipſum anteverteret: De nomine verò *Eſaü* nulla fit mentio. R. S. putat illum ſic dictum, quòd prodiit tam perfectus in pilis ac ſi filius fuiſſet aliquot annorum Sonat enim *Eſau* facturam.

28. *In ore ſuo erat venatio*] Habebat, inquit, Iſaac quotidie carnem ferinam, quâ libenter veſcebatur, & quam Eſau venabatur, portans ad os patris. Et quod ſequitur, *De rufo iſto*] intelligendum eſt de coctione lentium, quæ vel naturâ vel pigmentatione rufæ erant: ille verò neſciens qualis eſſet cibus, à colore *rufum* ipſum appellabat. Et hinc ipſe vocatus eſt *Ædom*, quod *rubedinem* ſignificat. Id verò quod Jacob dixit, *Juxta hunc diem*] ſic intelligendum eſt, כעת הזאת, *Jam & in præſenti tempore, abſque ulla dilatione, jura mihi*. Porrò jus primogenituræ, de quo hîc agitur, ſecundùm Gerundenſem fuit ſucceſſio in מעלת האב ושררתו כבדו, i. *in dignitate patris & principatu atque honore ejus, & quòd auctoritatem haberet in minores, ſic quòd fratres minores con-*

ſurgerent à conſpectu ejus, & miniſtrarent illi, ſicut filii patri. Alii putant quòd primogenitus accipiebat ex omnibus bonis paternis duas portiones.

FAGIUS.

3. *IN caſtris & in tabernaculis*] Ità tranſtulit author Editionis Complutenſis, quem ſecuti ſumus. Non multùm tamen probat iſtam lectionem R. S.

6. *Filiis autem concubinarum*] Hebræi concubinam eſſe dicunt אמה המיוחדת לאדם למשכבו בלא כתובה ובלא קידושים. i. *ancillam alicui in concubitum abſq; ſcripto & ſubarratione ac legitimis ceremoniis addictam.* Et proles ex tali nata conjugio non ſuccedit patri in hæreditatem, ſed muneribus dotari poteſt. Sic Hagar fuit concubina Abraham.

8. *Et exſpiravit*] R. S. *exſpiraudi* verbum, Hebraicè ויגוע, tantùm de juſtis dici ſentit: cui adſtipulatur & Nicolaus Lyranus. Verùm hoc alii impugnant, eò quòd iſtius quoque verbi uſus exſtat ſuprà Gen. 7. ubi narratur quomodo inundatione diluvii omnis caro conſumpta fuerit. Ibi dicitur, ויגוע כל בשר *Et exſpiravit omnis caro:* quod in genere de omnibus hominibus dicitur, non tantùm de juſtis, imò maximè de ſceleratiſſimis illis qui diluvio perierunt. Firmius itaque eſt, quod alii ſcribunt, גויעה, *exſpirationem*, eſſe mortem quæ homini accidit abſque prævio morbo ac dolore. Ità enim ſcribit A. E. in hunc locum, מלת ויגוע יצאת הרוח מהגוף רגע אחר בלי ענוי ועכוב. i. *Dictio* EXSPIRAVIT *egreſſionem ſpiritûs è corpore ſignificat, quæ fit ſubitò ſine dolore & mora.* Et in confirmationem iſtius ſuæ ſententiæ citat locum infrà c. 49. de patriarcha Jacobo, qui cùm abſolviſſet prædicere filiis ſuis quid futurũ eſſet, *collegit pedes ſuos ad lectũ, & exſpiravit.* Idem Ezra dicit, כל גויעה מיתה ואין כל מיתה גויעה. i. *Omnis exſpiratio mors eſt; non autem omnis mors exſpiratio eſt.* Similia ferè his ſcribit & R. D. K. in Rad. ענין גויעה מיתה קלה שאינה באריכותחולי. i. *Exſpiratio mortem ſignificat levem, quæ fit ſine prævio morbo diuturno.* ¶ *Senex & ſatur*] Hebraiſmus eſt pro, *Saturata erat anima ejus.* non cupiebat diutiùs vivere, nec dies ſuos innovari. ¶ *Et collectus eſt ad populum ſuum*] Modus iſte loquendi Hebræis nihil aliud vult quàm, *Mortuus eſt, quemadmodum & majores ſui alii poſt alios.*

12. *Hæ verò ſunt generationes Iſmaelis*, &c.] Iſte verſus in magnis illis Bibliis Venetianis cum commentariis excuſis non habetur, nimirum typographi incuriâ omiſſus, reſtituendus ergò.

14. *Miſchmæ, & Dumah, & Maſſa*] Hebræi hæc tria propria nomina conjuncta proverbialiter uſurpant, dicentes, משמע ודומה ומשא, quo volunt ſignificare, *Multa audienda, tacenda, & ferenda eſſe. Miſchma* enim *auditum* ſignificat, deductum nomen à verbo שמע, *audivit. Dumah*, à דום, i. *ſiluit, tacuit. Maſſa*, i. *patientia, onus, tolerantia*, à verbo נשא, i. *tulit, ſuſtinuit.* Omnino hoc dicterium Hebræis in eo uſu eſt quo Græcis, Ανέχου καὶ ἀπέχου.

18. *E regione omnium fratrum ſuorum habitavit*] Multifariàm intelligunt ac exponunt hoc: Vel, quòd Iſmael, ſuperſtitibus adhuc omnibus fratribus ſuis, fixam ſedem, ubi habitaverit, inſtituerit: Vel, quòd fratribus ſuis adverſus eſſe cœperit; quod non auſus fuit facere vivente adhuc patre Abrahamo: Vel, quòd non procul à fratribus ſuis habitarit, ità ut ſors ejus propinqua eſſet hæreditati fratrum: Vel, quòd coram omnibus fratribus ſuis, nullo priùs morte prærepto, quieverit, i. occubuerit, diémque ſuum obierit.

21. *Pro uxore ſua*] Poteſt etiam legi, *è regione uxoris*, vel *præſente uxore*: quò ardentiùs & efficaciùs orare innuatur.

22. *Si ſic, cur iſtud ego?*] Senſus eſt, Si tantus eſt dolor & cruciatus concipere & gravidam fieri, cur ego ipſum deſideravi & petii à Domino? Ità exponit R. S. Quem ſenſum etiam expreſſit Latinus Vulgatus interpres ſuâ verſione, *Si ſic mihi futurum erat, quid neceſſe fuit concipere?* Alii ità legunt, *Si ſic mihi futurum erat, ut quid vivo, & non potiùs morior?* ¶ *Doctrinam à facie Domini*] Sentiunt Hebræi eam iviſſe ad Schem filium Noah, quem tum ſacris præfuiſſe dicunt, & per ipſum Dominum ſuis reſponſa dediſſe. Cui ſententiæ accedit etiam Paraphraſtes Hieroſolymitanus. nam ità vertit, ואזל למתבע רחמין מן קדם ה׳ בבית מדרשוי דשם רבא. i. *Et abiit ut peteret miſericordiam à Domino, in domo ubi concionabatur Schem Rabbi*, ſeu *princeps.* Sententia A. E. eſt, quòd Dominus dederit ei reſponſum per prophetam aliquem, vel per ipſum Abrahamum, quem vixiſſe dicunt uſque ad xv annum filiorum Rebeccæ, ſcilicet Eſau & Jacob.

27. *Oberrans in agris*] Chaldaicè ad verbum eſt, *peregrediens in agrum.* Intelligit eum fuiſſe hominem campeſtrem & ſylveſtrem, h. e. venatorem, qui delectatus fuerit rure, ſectando & venando feras: ut ſunt hodie noſtri nobiles. Vult dicere, **Er iſt ein Junckherr, ſpacierer im meſſiggenger geweſen.** Quod verò dicitur de Jacobo, quòd fuerit *miniſter domûs doctrinæ*, per hoc intelligit quòd ſcholas Rabinorum, qui tum populum docebant, frequentarit, & quòd legi Divinæ pietatíque operam dederit. Scholam enim Hebræi vocant *domum doctrinæ.*

31. *Juxtà diem hunc*] Duplicem poteſt habere ſenſum. I. *Vende mihi juxta hunc diem*, &c. i. hodie, jamjam, in præſenti tempore, abſque ulla dilatione. II. Tam certò ac liquidò vende mihi primogenituram tuam, quàm certus, liquidus ac clarus eſt dies iſte. Dicunt enim Hebræi Caph literam, quæ præſervit voci יום, eſſe Caph quod illorum Grammatici vocant כף האמתי, quod ſcilicet veritatem, certitudinem ac confirmationem rei importat.

34. *Vilipendit primogenituram*] Thargum Hieroſolymitanum ità habet, *Abiit & contempſit Eſau primogenituram, & floccipendit partem futuri ſeculi, negavítque reſurrectionem mortuorum.*

VATABLUS.

1. *ABraham verò*, &c. ויוסף אברהם וגו׳] Ad verbum, *Et addidit Abraham, & accepit uxorem, & nomen ejus Ceturáh.*

3. *Aſſurim*, &c. אשורים וגו׳] Nomina ſunt populorum qui originem traxerunt à filiis Dedan.

6. *Suarum dedit dona*, &c. אשר לאברהם וגו׳] Ad verbum, *qua erant ipſi Abraham, dedit Abraham munera.* ¶ *Et emiſit eos* וישלחם] *& amandavit eos*, i. ſeparavit eos, *ab Iſaac filio ſuo.* ¶ *Ad terram Orientalem.* : אל ארץ קדם] Declarat quod dixerat, *Ad Orientem.*

8. *Et defecit* ויגוע] *Et exſpiravit.* ſignificat levi morbo abſumptum fuiſſe, ut ſolent ſenes: id enim ſignificat גוע, quando ſcilicet aliquis abſumitur citra moram, ac intra paucos dies. ¶ *Bona*, טובה] i. quæ aliena erat à malis ac incommodis ſenectutis. ¶ *Et ſaturus* ושבע] ſub. *dierum.* Perfecta locutio legitur infrà, c. 35. 29, & 1 Paral. 23. 1, *David erat ſenex, & ſaturus dierum.* Dicitur & *plenus dierum*, Jer. 6. 11, *Senex cum pleno dierum.* ¶ *Et aggregatus eſt ad populos ſuos.* : ויאסף אל עמיו] Hebraiſmus, *mortuus eſt quemadmodum & alii*, ſive *poſt alios.* Hâc locutione ſtatum futuræ vitæ notari quidam volunt, contra eos qui evaneſcere hominis vitam poſt mortem, & in nihilum homines diffluere dicunt. nam reliquum à morte facit alterius vitæ ſtatum, ut migrationem mundo non ſit totius hominis interitus.

11. *Poſteaquam verò mortuus eſt* ויהי אחרי מות] Ad verbum, *Et fuit poſt mortem.* ¶ *Qui habitavit.* וישב יצחק] Ad verbum, *& habitavit Iſhac.*

13. *Per nomina ſua*, &c. בשמתם לתולדתם] *ſecundùm nomenclaturas ſuas, & generationes ſuas.* vel *in nomenclaturis ſuis, in generationibus ſuis.*

16. *Et per palatia ſua*, ובטירתם] *& per caſtella ſua*, vel, *per oppida ſua.* Alii, *in palatiis ſuis.*

17. *Defecítque*, ויגוע] Vide paulò antè v. 8.

18. *Habitaverunt autem* וישכנו] i. Fixerunt tentoria ſua, ſive tentoriis ſuis occupaverunt totam regionem quæ eſt ab Havila, &c. ¶ *Quæ* אשר] ſcilicet Sur. ¶ *Dum pergis in Aſſur*, באבה אשורה] i. quà itur in Aſſyriam.

¶ *In*

¶ *In conſpectu omnium*, &c. על פני וגו׳] Hebraiſmus, pro, *ſuperſtitibus omnibus fratribus mortuus eſt.* ità exponit alter ex doctioribus Hebræorum, qui etiam, ut & doctus inter illos, ſubaudit גורלו *ſors* vel *portio ejus*; exponentes, *coram cunctis fratribus ſuis cecidit ſors ipſius.* i. non procul à fratribus habitavit. Simplex videtur eſſe ſenſus, Iſmaeli datam fuiſſe habitationem e regione fratrum; ut vicinus quidem eſſet, ſuos tamen haberet diſcretos fines. Neque enim dubito quin ad oraculum reſpexerit quod ſuprà c. 16. 12, legitur, ubi inter alia dicit Angelus matri ejus Hagar, *Coram fratribus ſuis omnibus figet tabernacula.* Ex doctioribus Hebræorum alter exponit ut vertit noſter interpres.

19. *Generationes* תולדות] Ab hoc verſu Hebræi ſextam hujus primi libri Moſis ſectionem incipiunt, quam ab hac ſecunda dictione verſûs denominant תולדת. i. *Generationes.*

20. *Quadragenarius* בן ארבעים שנה] Ad verbum, *filius quadraginta annorum.* ¶ *De Padán Arám*, מפדן ארם] *de Meſopotamia Syriæ.* Alii, *de regione Syriæ.* ut פדן idem ſit quod שדה *ſade*, quod *terram* ac *regionem* ſignificat. ¶ *In uxorem.* לאשה:] Iſtud jungendum eſt verbo præcedenti, ſic, *quando accepit ſibi in uxorem Rebecah*, &c.

21. *Pro uxore ſua*, לנכח אשתו] Sunt qui vertant, *præſente uxore:* ac intelligunt hoc ideo factum ut ipſa quoque adderet ſuas preces, ut conjunctim Deo ſupplicarent. Ità doctus inter Hebræos. ſed altera verſio eſt ſimplicior. Alter quidam Hebræorum vertit, *contra uxorem ſuam*, ſive *e regione uxoris ſuæ. Ipſe enim* (inquit) *orabat in uno angulo pro uxore, & illa in altero ſimiliter.* ¶ *Et complacuit ei Jeh.* ויעתר לו יהוה] *& exoratus eſt ab eo Jehováh.* i. Jehovàh exaudivit eum.

22. *Propterea dixit*, &c. ותאמר אם כן וגו׳] Ad verbum, *& dixit, Si*, &c. Conciſa oratio, pro, *Si ſic futurum erat, nempe ut parvuli ſeſe colliderent in utero, ad quid ego concepi?* i. quid mihi proderit concepiſſe? ¶ *Ad interrogandum* לדרש] *ut conſuleret.* Nempe ut ſciret quid hoc rei eſſet, & quid ſignificaret talis pugna.

23. *Populo robuſtior erit*, מלאם יאמץ] *populo fortior erit.* i. alter alterum ſuperabit.

24. *Inventi ſunt gemini* והנה תומם] Ad verbum, *& ecce gemini* erant. i. peperit gemellos.

25. *Piloſus*: שעיר] *hiſpidus.*

26. *Ideo vocatum eſt* ויקרא] Ad verbum, *& vocavit.* ſub. *is qui ei nomen indidit.* i. *vocaverunt.* ¶ *Quando ipſa peperit eos*: בלדת אתם] Locum non obſcurum habes ſuprà, c. 16. 16.

27. *Creverunt itaque* ויגדלו] *Adoleverunt itaque.* ¶ *Agreſtis*: איש שדה] Ad verbum, *vir agri.* i. qui libenter verſabatur in agro, procul ab urbe. ¶ *Simplex* תם] Hæc dictio pro *integro* & *ſincero* utplurimum accipitur: ſed hic referri debet ad antitheſin: poſtquam Eſau robuſtum fuiſſe, & venationi addictum, virúmque agreſtem retulit, ingenium Jacob opponit, manſuetum & ſimplex; quia domi quietem coleret, ut potuerit videri ignavus, qui domi reſes induſtriæ ſuæ ſpecimen non proferret.

28. *Venatio in ore ejus*: ציד בפיו] Hebraiſmus, quem Lxx ſic vertunt, *venatio illius, cibus ei.* Chald. paraph. vertit, *eò quòd de venatione illius veſceretur.* ſic & Vetus interpres, & quidam Hebræorum. Ex doctioribus illorum alter annotat deeſſe verbum. *afferebat*, vel *dabat*; ut ſæpe deſunt verba Hebræis; *Quia afferebat*, vel *dabat*, *venationem in os ejus.* Alii ſubintelligunt verbum ſubſtantivum *Erat*; *Quia erat in ore ejus venatio.* Idem ſemper ſenſus Hebraiſmi, ipſum Iſaac guſtu ferinæ carnis fuiſſe inductum ut amaret Eſau, qui eam illi venabatur & apparabat, ut videmus c. 27. 31.

29. *Pulmentum*: נזיד] Ad verbum, *coctum*, vel *coctionem.*

30. *Vocavit* קרא] ſub. *is qui ei nomen indidit.* Alii, *vocatum eſt nomen ejus.*

31. *Hodie hoc tempore* כיום] Ad verbum, *juxta hunc diem.* i. præſenti tempore. h. e. jamjam & abſque ulla dilatione. ¶ *Primogeniturum tuam* את בכרתך] *jus primogenituræ tuæ.* Primogenitura, ut aiunt Hebræi, fuit ſucceſſio in dignitate patris, & principatu atque honore ejus, & quòd authoritatem haberet in minores, ità ut minores illius fratres conſurgerent à conſpectu ejus, & miniſtrarent illi ſicut filii patri. Vide c. 27. 29, 37. Alii exiſtimant primogeniturâ accepiſſe ex bonis paternis duas portiones, ſacerdotium & regnum. Primogenitura etiam vitam æternam ſpectabat.

32. *Vadeo ut moriar*, הולך למות] *vado ad moriendum.* Mortis ſenſu eum tactum fuiſſe præ fame, ex his verbis quidam colligunt: & ſcribunt eos falli qui ſic accipiunt ejus verba, *Ecce moriar*, acſi diuturnæ vitæ ſe fore negaret, quia venando quotidie feris objectus verſaretur in diſcrimine, quum potiùs, ut præſentem mortem effugiat, primogenituræ cibum redimat. neque tamen ideo deſinat graviter peccare, dum primogenituram nihili æſtimat, niſi in hac vita profit. nam hinc fit ut ſpirituale bonum terreno & caduco permutet. Quâ ratione vocat eum Apoſtolus *profanum*, Heb. 12. 16, utpote qui in præſenti vita ſubſidens, altiùs non aſpiret.

33. *Hodie*: כיום] Vide paulò antè v. 31.

CASTALIO.

18. *Cum ad obitum uſque ſuis omnibus fratribus invitis conſtitiſſet*] Ad verbum, *Contra ſuos fratres omnes cecidit.* h. e. Uſque ad caſum & mortem perſeveravit atque ſtetit. ut ſi dicas, *In hac ſententia moriar*, i. ad mortem uſque perſeverabo. Alludit enim ad id quod cap. 26. dixerat Hagari Angelus, *Iſmaelem in fraterna ſimultate perduraturum.*

22. *Quorſum tandem vivo?*] Satius eſt me mori quàm ità cruciari.

CLARIUS.

6. *Concubinarum*] Hebræi per *concubinam* intelligunt ancillam viro in concubitum abſque ſcripto & ſubarratione & legitimis ceremoniis addictam. Et proles ex tali nata conjugio non ſuccedit patri in hæreditate, ſed muneribus dotari poteſt. Et ſic Agar fuit concubina Abrahæ. Cetura verò fuit legitima ejus uxor ſecundùm quoſdam; quanquam multi ex Hebræis putent Ceturam fuiſſe Agar Ægyptiam; ſed ex textu videntur diverſæ fuiſſe perſonæ.

8. *Et deficiens*] Vel, *exſpirans.* Putant dictionem Hebræam ſignificare mortem quæ homini accidit abſque ullo prævio morbo & dolore.

18. *Habitavit autem*] Heb. *Habitaverunt.* ut non de uno Iſmaele dicatur, ſed de omnibus filiis ejus, qui ea loca inhabitaverunt quæ etiam hodie nominibus filiorum Iſmael vocantur, ut ſunt Nabathæi à *Nabaioth*, Arabes à *Cedar.* ¶ *Coram cunctis fratribus ſuis obiit*] Videtur ſignificare juniorem omnibus fratribus ſuis obiiſſe illum, h. e. paucioribus annis vixiſſe; vel circunſtantibus omnibus & filiis & nepotibus naturali morte clauſiſſe ſuum diem. alii aliter exponunt.

21. *Pro uxore ſua*] Alius vertit, *præſente uxore ſuâ.* ut ſcilicet eſſet uxor præſens, quò maritus efficaciùs Dominum rogaret. Ubi obſerva, velle Dominum rogari etiam de iis quæ ipſe ſit pollicitus. Nam Abrahæ promiſerat ſemen ejus propagandum ſicut ſtellas cœli.

22. *Si ſic mihi*] Heb. *Si ſic, ut quid ego?* quod quidam ſic interpretantur, *Si ſic mihi futurum erat, ut quid vivo in mundo, & non potiùs morior?*

25. *Jacob*] Ratio hujus nominis explicatur in Scriptura. Tenebat enim plantam fratris, cùm in partu ipſum anteverteret. De nomine verò *Eſau* nulla fit mentio: ſed quidam putant illum ſic dictum, quòd prodiit tam perfectus in pilis ac ſi fuiſſet aliquot annorum. ſonat enim *Eſau, factura.*

27. *Vir ſimplex*] Vir integer.

30. *Ædom*] Significat enim *rubedinem.*

31. *Primogenita*] Ferunt primogenituram fuiſſe ſuc-

ceſſionem in dignitate patris, & principatu atque honore ejus, & quòd authoritatem haberet in minores, ut fratres minores conſurgerent à conſpectu ejus, & miniſtrarent illi, ſicut filii patri. Alii putant, quòd primogenitus acciperet ex omnibus bonis paternis duas portiones.

DRUSIUS.

1. *Aliam duxit uxorem*] Uxorum aliæ primariæ erant, aliæ ſecundariæ. Primariæ erant, ut exempli causâ, Rachel & Lea; ſecundariæ, Balha & Zelpha. Utriuſque liberi legitimi cenſebantur, & patris hæreditatem adibant. Vide Annotationes meas majores Gen. 37.2. Rurſum aliæ legitimæ erant, & aliæ illegitimæ, quas *concubinas* appellant, quæ cum viro ſine dote & ceremoniis legitimis conveniebant; unde filii earum in hæreditatem paternam non ſuccedebant. R. Salomo, *Uxor eſt cum ſcriptura: concubina eſt abſque ſcriptura.* Sanè concubina uxor vocatur Jud. 19. 24, 29. Nam erat uxor illegitima. Vide Annotationes meas Gen. 25. 6. *Eſſe in uxorem* ità dicitur ut modò ſignificet rei veritatem, modò ſimilitudinem quandam, quod Latini autores dicunt, *pro uxore*, aut *uxoris loco*. Priore ſignificatu ſumitur Gen. 24. 67. & Num. 36. 3. Altero Gen. 16. 3. ubi Sara dat viro ſuo Hagar ancillam ſuam *in uxorem*. Siquidem *in* eam vim habet interdum quam Caph ſimilitudinis. Sic, *erunt in carnem unam*; ſenſus eſt, Ut caro una, ut unum corpus. *Caro* enim ibi pro *corpore* ponitur. Tacitus de Germanis, *Uxores ſuas amant tanquam ſuum corpus.* Sic fortè, *Ego ero eis in patrem, & ipſi erunt mihi in filios*, i. patris & filiorum loco. Nam Deus verè Pater eſt Chriſti, & Chriſtus verus ejus Filius, ex ſubſtantia ejus ab æterno genitus: non Iſraelitæ, aut nos Chriſtiani. Itaque legimus alibi, *Ego ei ero in patrem, & ipſe erit mihi in filium*, i. pater & filius revera. Similiter, *Ero eis in Deum, & ipſi erunt mihi in populum.* Aut *eſſe in uxorem* dicitur concubina, quia erat uxor illegitima, qualis Cetura, quæ vocatur *concubina* Abrahami, & etiam *uxor* ejus. Ut *eſſe in uxorem*, ſic etiam dicunt *eſſe viro* pro *nubere*, ut Jud. 14. 20. *fuit ſodali ejus*, i. nupſit ei. Vide ſis Commentarium meum quem vulgavi olim in hiſtoriam Ruth.

5. *Dedítque omnia ſua Iſahaco*] Imò jam antea dederat, h.e. teſtamento legaverat, inſtituendo eum hæredem ex aſſe. Diſertè ſervus Abrahami ſuprà 24. 36. & *dedit omnia ſua ei.* Vide quæ ſcripſimus ad illum locum. Nam fortè ſenſus, Dixit dare, i. Daturum ſe promiſit, aut, Decrevit dare. Licet etiam hic vertere, *Dederátque*. Sic alibi reduximus in viam illud, *Complevítq; die ſeptimo opus ſuum*, reponendo, *compleverat*. nec adhuc pœnitet.

8. *Exſpiravit & mortuus eſt*] i. exſpirando mortuus eſt, mortis quadam facilitate uſus, quam εὐθανασίαν Græco vocabulo nuncupabat Auguſtus Cæſar, & qualem ſibi precari ſolebat. Suetonii verba habentur hac de re in Auguſto, quæ invenies in magnis Annotationibus. Cæterùm videtur hîc *exſpiratio* à *morte* diſcerni. Proinde Judæi, quia de Jacobo tantùm legimus, *& exſpiravit*, dicunt eum non eſſe mortuum, nempe quia Scriptura non utitur illîc verbo *moriendi*. Aben Ezra cenſet verbum *morior* generalius eſſe. *Nam omnis*, inquit, *qui exſpirat, moritur, ſed non contrà.* Exſpiro, i. גוע, propriè *facilè morior*, & exſpiratio, h. e. גויעה *mors bona, mors facilis & doloris expers.* Lxx hîc habent, ἐυλείπων ἀπέθανεν, quod Hieronymus vertit, *deficiens mortuus eſt.* Idem tamen in Quæſt. Ebr. *Malè in Lxx interpretibus additum eſt*, & deficiens mortuus eſt, *quia non convenit Abraha deficere aut imminui.* Unde argumentum peti poteſt pro iis qui negant verſionem illam Hieronymi eſſe. De Vulgata Latina loquor, quam Hieronymi eſſe credunt qui ſunt in adverſis caſtris. Sequitur, *in ſenectute bona*] Cùm ſenectus per ſe morbus ſit, quid vocat *bonam ſenectutem?* An maturam & plenam? שבה non tam *ſenectus* quàm *cana ſenectus*, unde & pro *canitie* uſurpatur, ut ibi, *canities ſparſa eſt in eo.* Sanè Aquila hîc edidit, ἐν πολιᾷ ἀγαθῇ, *in canitie bona.* Nondum ſolutus nodus. Nam ſi ſenectus mala, canities non poteſt eſſe bona. Ut hoc intelligas ſciendum tres eſſe Senectutes, primam, mediam, & ultimam. Prima זקנה dicitur, cùm homo pervenit ad annum ſexageſimum; ſecunda שבה incipit ab anno ætatis ſeptuageſimo, & durat ad annum octogeſimum. In tertia eſt ישיש, qui à Græcis ἐχαλοχόρων appellatur, & à Latinis autoribus *ſilicernium.* Si ergò ſenectus mala eſt, non poteſt media ſenectus, quæ propriè *canities* dicitur, bona eſſe. Reſpondeo, non omnem ſenectutem malam eſſe. Licèt enim vocetur *ætas mala* & *dies mali* propter incommoda quæ illam ætatem comitantur, tamen non omnium ſenectus talis eſt. Nam ſunt qui facilem & bonam experiuntur ſenectutem: inter quos, ut alios omittam, & me numerari cupio, cui ſenectus melior quàm ipſa juventus. Bona igitur ſenectus, quæ iis incommodis minimè obnoxia quæ ætati illi communiter adjuncta, non tamen ſemper.

IDEM.

8. בְּשֵׂיבָה טוֹבָה. A. & Sym. ἐν πολιᾷ ἀγαθῇ, *in canitie bona*] Πολιὰ, non tam *canities* quàm *ſenectus cana*, quæ & τὸ πολιόν. Vide ſuprà 15. 15. ¶ אל עמיו] Schol. πρὸς τὸ πεφάτνης. Verbum è verbo, *ad populos ſuos*, quod valet ad populares ſuos. Populares autem erant qui ex Eber deſcenderant, quos Ebræos nuncupant. Porrò Ebræus, i. עברי πεφάτνη deſignat, i. tranſitorem. Qui tamen potius diceretur עובר. Sed ita interpretantur עברי plerique omnes Patres. Nec refert *ad populos* dicas an *ad populum*. Quod poſtremum invenies hîc in Lxx. Auguſtinus τοῦ πεφάτνης interpretatur *tranſfluviales*, ut eos tantùm deſignet qui cum Abrahamo fluvium Euphratem tranſierant, qui unus eſt ex terminis terræ promiſſæ. Vide quæ ſcripſimus ſuprà 11. 13.

22. ויתרצצו. Sym. διεπάλαιον, *colluctabantur*. A. *confringebantur*] Hieron. *collidebantur*, & eſt apud Græcos verbum διαπάλλω, quod reddunt *quaſſo, concutio*, i. רצץ. ¶ Διεπάλαιον] Sic habet edit. Rom. In Hieron. *Symmachus verò* διέπλεον, i. *in ſimilitudinem navis inſuperficie ferebantur.* ¶ *Confringebantur*] Hieron. *Pro motione, Lxx poſuerunt* ἐσκίρτων, i. *ludebant, ſive calcitrabant; quod Aquila tranſtulit, Confringebantur ſibi in utero ejus.* Simplex] איש תם *vir ſimplex.* Sic interpres vulgatus. Priùs erat in Lxx ἄπλαστος quod etiam reddunt *ſimplex*, cùm potiùs deſignet *non factum.* Auguſtinus quæſt. 74. *Quod Græcè dicitur* ἄπλαστος, *hoc Latini ſimplicem interpretati ſunt. Propriè autem* ἄπλαστος *non fictus: unde aliqui Latini interpretes* ſine dolo *interpretati ſunt, dicentes, erat Jacob ſine dolo habitans in domo.* Rectè ſanè, ἄπλαστος propriè minimè fictus aut ſimulatus, qui תם Ebræis dicitur, i. *integer.* Proverb. 10. 30. לא תם Aquila ſimiliter ἀπλῶς. Quanquam eo modo etiam איש תם reponitur. ¶ *Immaculatus*] ſine macula. Maculam autem hîc intellige vitium animi, ut poſſis exponere ſine vitio, ſine crimine. Alibi de vitio corporis uſurpatur. Lxx ferè ubique eo utuntur in תם & תמים. Eſt tamen ubi maluerunt reddere, τέλειος *perfectus*, & ἄκακος *minimè malus*, & ἀθῷος *innocens*, & ἀμεμπτος *ſine reprehenſione*: quæ omnia in idem fermè recidunt. Τέλειος ediderunt etiam Symmachus ac Theodotio Prov. 10. 30.

30. מן האדם *de rufo.* Sym. ἀπὸ τῆς ἁδάμ] Legit אדם, cùm puncta abeſſent, quod nunc legunt אדם, i. πυῤῥὸν ſive *rufum.* Atque hinc ſanè appellatio nominis *Edom.* Vide præfationem meam in Abdiam. Hieron. *Rubrum, ſive fulvum, linguâ Ebraâ* Edom *dicitur. Ab eo igitur quòd rubeo cibo vendiderit primitiva, Fulvi*, i. *Edom, ſortitus eſt nomen.*

GROTIUS.

1 UXorem] Pactis quidem dotalibus factis, ſed ancillam tamen, ut docent Hebræi: ideo & *uxor* vocatur, & tamen liberi ejus dona tantùm accipiunt, quale apud Germanos matrimonium impar, ad Morgangabicam. Vide quæ dicta nobis l. 2. c. 5. § 15. de J. B. ac P. & in Annotatis. Concubina apud Hebræos eſt ancilla, aut vilis alia, ad concubitum data ſine ſcriptura, ſine arrhis, ſine ritibus.

4. Oſtr]

4. *Ofer*] Græcis ὠφὴρ. A quo *Afri* & *Africa*. Vide quæ producta à nobis ad lib. 1. de V.R.C.

8. *Deficiens mortuus eſt*] Verbum גוע apud Hebræos dicitur de morte ſine dolore. ¶ *Plenus dierum*] Sic & Græci. In Hebræo eſt שבע *ſatur*, *dierum* ſcilicet, quod explicandi cauſâ addidere Samaritæ & Syri. Plena locutio Hebræa infrà 35. 29. 1 Par. 23. 1. & 29. 28. Job 42. 17.

9. *In ſpelunca duplici*] Sepulcro gentilitio.

13 *Nabaioth*] Hic Nabæus apud Stephanum. Unde *Nabathæi* Plinio & Poetis propè omnibus. ¶ *Cedar*] Unde *Cedreni* Plinio l. 5. c. 11. *Cedareni* Lampridio. ¶ *Maſma quoque, & Duma, & Maſſa*] Bona nomina: ſignificant enim *audientiam*, *ſilentium*, & *patientiam*. *Duma* cum additamento frequenti דומתא, Δόμαθα πόλις Arabiæ Stephano. ¶ *Thema*] Urbis nomen apud Ptolemæum. *Tamna* eſt apud Strabonem. ¶ *Jethur*] Unde *Ituræi*, ut apparet 1 Par. 5. 19. Meminit Strabo lib. 16. Plinius l. 5. c. 23. Cicero, Virgilius, Lucanus, alii.

16. *Duodecim principes tribuum ſuarum*] Vide quæ ſuprà 17. 20.

20. *Cùm quadraginta eſſet annorum duxit uxorem Rebeccam*] Ariſtoteles viros vult ad conjugium ſe applicare circa annum ætatis ſuæ ſeptimum & triceſimum, Polit. 7. 16.

22. *Collidebantur in utero ejus parvuli*] Simile aliquid narrat Bibliothecæ 2. Apollodorus, Ἀχαιὸς ἐν Περσῶν. ἔτι καὶ ἐν γαστρὶ μὲν ἔτι ὄντες ἐσκιρτίζον πρὸς ἀλλήλους. ¶ *Ut conſuleret Dominum*] Per os Heberi; qui etiam tunc vixiſſe putatur. Ità Maimonides, R. Salomon, & alii.

23. *Major ſerviet minori*] Joſephus, φερώνυμα ἔπιδε τοῖς παισὶν ἔθνη· τῷ μὲν μείζονι πρωτεύσειν τὸ δοκοῦν ἄμεινον εἶναι.

25. *Hiſpidus*] Quod ſignum fortis animi notat Ariſtoteles, & alii qui Phyſiognomonica tractant. ¶ *Plantam fratris tenebat manu*] Id allegoricè patientiam ſignificat. Proteſilai umbra, ut narrat Philoſtratus, athletæ roganti ὅ, τι πρᾶγμα ὑφέσειε τὴν ἀντιπάλων, Πατάμυος, ἔφη. Ille ex eo dicto reperit τὸ ἀποσφιγγίζειν, עקב, unde יעקוב ὁ πτερνιστὴς Philoni, i. ut idem Philo interpretatur, ὁ ἀχρεῖος ἐν ἀκονιτὶ κλάδος.

27. *Habitabat in tabernaculis*] Paſtoralem vitam agebat, nunc huc, nunc illuc ſe & ſua transferens. Ingenia conveniebant vitæ generi: Jacobus bonus, ut paſtor; Eſavus, ſævus, ut venator.

31. *Primogenita tua*] Jus ſacerdotii. Vide Job 1. 5. & 42. 8. Num. 3. 12, 40. & 8. 16. Jus primæ genituræ amitti delinquendo poterat, ut ſuprà notavimus 4. 7. Erat autem & hoc delictum, jus tam ſanctum contemnere: unde *profanus* dicitur Eſau, Heb. 12. 16. Myſticum hujus loci ſenſum non malè explicuit Philo, Πεισθότερα ὁ μὲν ῥᾳδίως ἡγοῦ τὰ σώματος, ὁ δ' ἀσῶς τὰ ψυχῆς, ἃ καὶ πρὸς ἀλήθειάν ἐστιν ὁ χρηστὸς ἀλλὰ δυνάμει καὶ ἀξιώματι ἀποβλήτα καὶ πρῶτα ὄντως.

CAP. XXVI.

MUNSTERUS.

5. *Audierit*] Utuntur Hebræi verbo *audire* pro *obedire*. Arguunt ex hoc loco contentioſi quidam Judæi, Abraham habuiſſe legem Moſaicam etiam priuſquam data fuit Moſi in monte Sinai. Id ſi verum eſt, utique commendaſſet eam filiis ſuis, & illi quoque poſteritati ſuæ illam commiſſam reliquiſſent, & non fuiſſet opus ut denuò Moſi traderetur. Nec ſcribitur hîc, *eò quòd cuſtodierit legem meam*, ſed *leges meas*, quas ſcilicet Deus filiis hominum jam præſcripſit; ut erant, obſervantia Sabbati & Circumciſionis, eſus Sanguinis, cultus unius Dei, & multa hujuſmodi. Unde Aben Ezra per חוקותי putat intelligendum cultum quendam quem ratione dictitante Deo tenemur præſtare; ut, adorare unum Deum, invocare ſolum Deum in extrema neceſſitate, &c. Per תורות verò dicit intelligendam circumciſionem, ſabbati obſervantiam, &c. Non dubitandum quin ſancti Patres etiam ante Legem ſcriptam habuerint cœtus ſuos, ubi docuerunt juventutem, ubi concionabantur, orabant, prophetabant, laudabant Deum, faciebant oblationes. Non enim Eccleſia ſinè verbi aſſiduo uſu exiſtere poteſt. Habuit ſemper Sacramenta ſua & Symbola gratiæ atque ceremonias. Sic Abel & Cain à patre Adam aſſuefacti ſacrificabant; qui tum erat cultus Dei. Alii invocabant in nomine Domini; qui eſt ſummus cultus Deo placens, & in prima tabula poſtea mandatus, qui complectitur timorem Dei, fiduciam in Deum, confeſſionem, invocationem, prædicationem verbi ſui.

8. *Ridentem*] Idem verbum hîc ponitur quod ſuprà, cùm Sara rideret, audiens ſe parituram filium. Kimhi tamen exponit שעשע, h. e. *laxato ſeveriori animo, genio indulgere*. Et quod ſequitur, *Parùm abfuit*] in Hebræo eſt, *Ferè unus è populo dormiſſet cum ea, &c.*

11. *Qui tetigerit*] Chaldæus interpres vertit, *Qui nocuerit*, &c. Et quod ſequitur, *In illo anno centum modios invenit*, Chaldæus id evidentiùs explicat, dicens, *pro uno centum modios invenit*. Dicit etiam, *in illo anno*, qui ſcilicet erat annus magnæ cariſtiæ.

19. *Aquarum viventium*] Sunt aquæ vivæ שרהם נובעים תמיד *quæ jugiter manant*.

20. *Eſek*] Propriè eſt *negotium*, &, ut Kimhi dicit, טירוד, *contentioſa fatigatio*, ſeu *aſſiduus conatus*. Et quod ſequitur, *Quia contenderunt pro eo*, poteſt & ſic reddi, *Quia contenderunt*, vel *negotium habuerunt cum eo*; ſcilicet Abimelechitæ cum Iſaac.

26 *Ahuſath*] Nomen eſt viri. Sunt tamen multi Hebræi qui hanc vocem ſubſtantivè accipi contendunt, ut ſcilicet ſit idem quod חברת האיש, *ſocietas* ſeu *comitiva virorum*, qui Regem ſtiparunt. Et quod additur, מרעהו] volunt eſſe participium Hiphil, ſicut & in eadem forma invenitur Jud. 14.

31. *Mutuò*] Hebraicè, *juraverunt vir fratri ſuo*, ſic enim circumloquuntur adverbium *mutuò*, & *adinvicem*, *unus ad alterum*.

33. *Sibeah*] Significat hæc dictio propriè *ſeptem*, & שבועה ſignificat *juramentum*: ſed quia eiſdem literis radicalibus ſcribuntur, accipitur *Sibeah* pro *Sebuah*.

35. *Amaritudo ſpiritûs*] Sunt inter Hebræos qui putant מרת eſſe participium præſens; & tunc hic erit ſenſus, *Et fuit unaquæq; exacerbans ſpiritum illorum*, ſeu *excruciabant animum eorum*.

FAGIUS.

5. IN *dubitatò credidit*] Senſum expreſſi, nam ad literam eſt, *eò quòd recepit Abraham verbum meum*, &c. קבל *kibbel* enim Hebræis *pro indubitato aliquid recipere* & *credere* ſignificat, unde venit קבלה *Cabala*, i. *dogma*, ſive *traditio*, *certa & indubitata*. Ad quam vocem alludit Apoſtolus 1 Tim. 1. 15. Πιστὸς ὁ λόγος, καὶ πάσης ἀποδοχῆς ἄξιος, ὅτι Χριστὸς Ἰησοῦς ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον ἁμαρτωλοὺς σῶσαι, i. *Fidelis*, ſive *certus*, *ſermo*, & *omni Cabalâ*, ſeu *acceptione*, *dignus*, JESUS *Chriſtus venit in mundum ut peccatores ſalvos faciat*, &c. q. d. *Si eſt ullum cabaliſticum dogma fide dignum & indubitatum, hoc eſt, Quòd Chriſtus Jeſus venit in mundum*, &c. Reſpexit enim nimirum Apoſtolus ad id quòd jactarent quidam, maximè Judæi, cabaliſticas ſuas traditiones. Proponit ergò illis veram ac indubitatam Cabalam, de qua nemo hominum ambigere debet.

9. *Quia dixi*] Poterat etiam verti, *Quia cogitavi*, *dicere* enim pro *cogitare* ſæpè uſurpat Hebraiſmus.

10. *Dormiiſſet unus ex populo*, &c.] Ad verbum eſt, *Parùm abfuit quin dormiiſſet qui unicus eſt in populo*, i. Rex, ut quidam Hebræorum exponunt, q. d. Ego qui primas teneo in populo.

12. *Pro uno centuplum*] h. e. Pro uno modio centum modios accepit, tam copioſam meſſem habuit.

35. *Rebelles ac immorigera*] Thargum Hieroſolymitanum

tanum ità legit, *Et fuerunt rebelles & inflato animo, colentes idola: nec recipiebant doctrinam, neq; ab Isaaco, neq; à Rebecca.*

VATABLUS.

1. *Fuit autem fames* ויהי רעב] *Exorta autem est fames. Cœpit autem grassari fames.*

2. *Visus enim fuerat ei* וירא אליו] *Apparuerat enim ei.*

3. *Statuámq;* והקמתי] *stabiliámq;*, vel *confirmabo*, h. e. implebo quod jurejurando pollicitus sum ipsi Abraham.

5. *Custodiam meam,* משמרתי] Hebraismus, *mandata mea qua mandavi custodienda.* Seipsum mox exponit quum dicit, *præcepta mea.*

7. *De uxore sua.* לאשתו] sub. *quanam esset.* ¶ *Nè fortè occidant me* פן יהרגני] Multa subaudienda, cujusmodi, *Dicebat enim in corde suo, Non dicam eam esse uxorem meam, nè occidant me.* ¶ *Pulchra aspectu* טובת מראה] Idem de Sara dicitur suprà c. 12.11. ubi & de fame fit mentio quæ accidit temporibus Abrahæ.

8. *Accidit q;, &c.* ויהי וגו'] Ad verbum, *Et factum est, quando prolongati sunt ei illic dies, & aspexit.* ¶ *Viderétque, &c.* וירא וגו'] Ad verbum, *& vidit, & ecce Isaac ludebat*, vel *jocabatur*, aut *ridebat.*

9. *Quia dixi,* כי אמרתי] sub. *apud me, ità, Nè*, &c. i. cogitavi.

10. *Quid hoc est, &c.* מה זאת עשית לנו] Similia vide suprà c. 12.18. & 20.9. q.d. Quanto periculo exposuisti nos? Legi potest, *Cur hoc feciſti nobis?* ¶ *Unus è populo* אחד העם] Chald. paraph. *qui primarius est in populo*, i. ego qui primas teneo in hac gente. ¶ *Et induxisses, &c.* והבאת וגו'] Ad verbum, *& venire fecisses super nos peccatum.* Hebraismus, *fecisses nos gravissimè peccare ac delinquere.*

11. *Aut uxorem ejus,* ובאשתו] Hic ו pro *aut* positum. ¶ *Moriendo morietur.* מות יומת] Hebraismus, *confestim occidetur*; vel, *proculdubio morti adjudicabitur.*

12. *Centum modios:* מאה שערים] *centum mensuras*, i. centuplum h. e. centies tantum quantum seminaverat. Alii vertunt, *centum æstimationes*, i. centies tantum quantum æstimaverat, in idem recidit. ¶ *Et benedixit ei* ויברכהו] *benedixerat enim ei*, i. locupletaverat eum. Hîc apertè declaratur quid *benedicère* utplurimùm significet in Sacris literis.

13. *Crevit itáque* ויגדל] *Auctus est itaque*, sub. *magnis opibus.* ¶ *Et promovit, &c.* וילך הלוך וגדל] Ad verbum, *& perrexit pergendo, & crescebat.* Hebraismus, *multùm promovit, ac subinde major ac locupletior factus est.*

14. *Possessio pecudum, &c.* מקנה צאן וגו'] *grex ovium, & armentum boum.* ¶ *Et famulitium* ועבודה] Significat servos & ancillas; significat & proventum qui obvenit ex cultura terræ; & comprehendit agros, vineas, hortos, pomeriáque, ità docti inter Hebræos.

15. *Abraham patris,* &c. אביו בימי וגו'] Ad verbum, *patris sui, in diebus Abraham patris sui, obturaverunt.*

16. *Multò fortior,* &c. עצמת וגו'] *multò potentior.* Ad verbum, *fortificatus es pluſquam nos valde*, i. virtute & opibus superas ac vincis.

18. *Et rursum,* &c. וישב וגו'] Ad verbum, *Et reversus est Isaac, & fodit.* Hebraismus quem reddidit interpres; Duo verba copulata conjunctione ו, quorum alterum convertitur in adverbium Latinis. ¶ *Et vocavit eos,* &c. ויקרא וגו'] Hebraismus, pro, *& indidit illis nomina juxta ea nomina qua imposuerat eis pater suus.*

20. *Jurgati essent,* &c. התעשקו עמו] *contendissent cum ipso.* sub. *Isaac.* Nam *Esec* significat *jurgium, rixam, contentionem, controversiam.*

22. *Et transtulit sese indè,* ויעתק משם] *Et profectus est illinc*, i. Concessit aliò, vel, ut verbum sit transitivum, *Et transtulit*, sub. *tabernaculum suum.* ¶ *Dilatavit* הרחיב] i. eduxit nos de angustia in qua eramus, in latitudinem: h. e. plurimùm favit nobis. ¶ *Et crevimus* ופרינו] Quidam per futurum vertunt, *idcirco multiplicabimur*, vel *crescemus in hac regione.*

24. *Nocte ipsâ,* בלילה ההוא] quâ scilicet ascendit in Beersebam.

26. *Et Ahuzath,* &c. ואחוזת מרעהו] Quidam Hebræorum, atque etiam Chald. paraph. tanquam appellativum vertunt, & nomen alterum singulare per plurale, sic, *& turma* [*comitatus, societas*] *amicorum ejus*, sic dicta ab אחז *apprehendit, tenuit*: quòd qui concomitantur principem, nunquam discedant ab eo, sed quasi eum teneant. Similem prorsus historiam habes suprà c. 12.22.

27. *Et emiseritis,* &c. : ותשלחוני מאתכם] *& expulisti me à vobis*, i. è patria vestra.

28. *Videndo vidimus* ראו ראינו] i. Certò percepimus tibi favere Deum. Hebraismus. ¶ *Sit nunc juramentum,* &c. תהי נא וגו'] Chald. paraph. *Confirmemus nunc inter nos & te juramentum quod fuit inter Patres nostros*, q.d. Magna fuit concordia inter Patres nostros; sit ergò & inter nos concordia talis ac tanta.

29. *Ut non facias* אם תעשה] Ad verbum, *Si facies nobis*, &c. i. Jura te non illaturum nobis injuriam: quemadmodum nos non læsimus te, jura etiam tè nunquam læsurum nos. ¶ *Et quemadmodum,* &c. כאשר עשינו וגו'] i. Neque fecimus tibi quicquam nisi quod bonum & æquum. ¶ *Tu nunc es,* &c. אתה עתה וגו'] nam *tu es benedictus à Jehovah.* i. Jam cognoscimus te diligi à Deo.

31. *Alter alteri:* איש לאחיו] Ad verbum, *vir fratri suo.*

32. *Eo ipso die venerunt* ויהי ביום וגו'] Ad verbum, *& fuit in die illo, & venerunt.* ¶ *De puteo* על אדות הבאר] Ad verbum, *super negotiis putei.* i. De negotio putei. ¶ *Invenimus aquam:* מצאנו מים] i. Jam pervenimus ad aquam in eo puteo quem fodimus.

33. *Beer-seba* באר שבע] Vide suprà c. 21. 31. Puteus dedit nomen urbi.

35. *Et irritabant spiritum,* &c. ותהיין מרת רוח וגו'] Ad verbum, *Fuerúntque amaritudo animi ipsi Isaac & Rebeccæ.* h. e. Istæ mulieres fuerunt immorigeræ & inobedientes ipsi Isaac & Rebeccæ, propterea affecti sunt Isaac & Rebecca amaritudine animi. In hac significatione erit מרת à מרר. Alii deducunt à מרה, & vertunt, *fuerúntque rebelles animo.* i. Animo rebelli & contumaci ac protervo. q.d. Et fuit unaquæque earum rebellis animo erga Isaac & Rebeccam.

CLARIUS.

5. *Leges*] Non legem Mosis, ut contentiosi quidam Judæi ex hoc loco conantur arguere quòd habuerit eam Abraham antequam daretur in Sina: sed leges intelligit quas Deus filiis hominum jam præscripserat; ut erant, observantia Sabbati & Circumcisionis, esus Sanguinis, cultus unius Dei, & multa hujusmodi.

8. *Jocantem cum Rebecca*] Vel *ridentem*, quod exponunt, *laxato severiore animo liberiùs collatari.*

12. *Invenit in ipso anno centuplum*] Eo scilicet anno quo erat ingens annonæ caritas. Hunc locum Chaldæus evidenter sic explicat, *pro uno centum modios invenit.*

19. *Aquam vivam*] Sunt aquæ vivæ, quæ jugiter manant.

20. *Vocavit Calumniam*] Vel, *Contentionem* quia contenderant pro eo.

DRUSIUS.

8. *ET ecce Isahac ludebat cum Rebecca uxore sua*] Hieron. *jocabatur.* Senes utuntur verbo מצחק, quod *ludere* significat, & de coitu usurpatur, quem hîc honestè innui multi putant; in queis autor scholii quod citatur in editione Romana, ἐνχημόνως εἰρηκὼς, *verecundè & honestè dictum est.* In eadem sententia fuit R. S. Sed & Nicolaus à Lira, cujus verba produximus in magnis Annotationibus. Cajetanus quoque ad hunc locum,

Actus

Actus conjugalis, inquit, *ſignificatur*; *prout teſtantur ſubjecta verba Abimelechi.* Sic *ludere* dicimus canes quando coeunt. Paulò aliter Hiſcuni, *Non vidit eum coeuntem, ſed ludentem & jocantem, ut ſolent qui cum uxore coire volunt.* Huc refer illud Sardanapali, σὺ δὲ τὸν ἔρωτα ἴδοις, ἢ πίνε, ἢ παῖζε. Addit Arrianus l. 2. p. 32. *Illud*, Lude, *molliore quodam laſcivioréque Aſſyrio vocabulo expreſſum aiebant.* Livius vetus poeta Latinus, *Adfatim edi, bibi, luſi*, quod Homerus dixit,

Τῶν δ' ἔρατόν τ' ἔπιον τε, καὶ αἰδοίοισιν ἔδωκε.

ubi τὰ αἰδοῖοις pars melior interpretum exponit ἐρωτικοῖς. Vide Gen. 39.14.

11. *Qui tetigerit virum hunc aut uxorem ejus*] Videtur hoc velle, Quæ læſerit virum hunc, aut compreſſerit uxorem ejus. Sed quid? an lædere Iſahacum capitale erat? Fortè hoc dicit, *qui occiderit virum*, ut Joſ. 2. 19. & 9. 19. q. d. Qui tetigerit ut vitam ei adimat. Alioqui *tangere* eſt *ledere*, ut in illo, *Nolite tangere unctos meos. Tangit* etiam fœminam, qui eam comprimit. Sic *virginem tangere* dicitur qui ejus pudorem imminuit: unde *virgo intacta*, quæ Lucilio *ſignata*, & Terentio, *integra à viro.* Sic Gen. 20. 6. *non ſivi te tangere illam:* & Prov. 6. 29. *quiſquis tetigerit eam.* Plautus luſit in ambiguo. Nam *tangere* quandoque ſignificat *furari*: unde *tagaces* fures. In Aulularia, *Euclio. Tu illam ſciebas non eſſe tuam: non attactam oportuit*, i. ſurreptam. *Lycon. Ergò quia ſum tangere auſus*, i. comprimere, *haud cauſificor quin ego eam habeam potiſſimum.* Sic idem Euclio, *Quid tibi meam me invito tactio eſt? Tangit* ergò & qui ſurripit aliquid, & qui rem habet cum muliere.

17. *In torrente Gerar*] In torrente non habitatur. Quomodo igitur dicit, *habitavit ibi?* An locus erat qui ſic vocabatur? *Torrens Gerar*, ut *Quercus Mamre.* Fortè in vicinia torrentem habebat, unde nomen ei. Aut, *in torrente*, valet, *ad torrentem*, quod elegit Hieronymus. Sic, *in Jericho*, valet, *ad Jericho*, vel, ſi mavis, in territorio aut agro ejus. Sic *in urbe natus* eſſe dicitur qui natus fuit ad urbem. Poſſet etiam legi, *ad fluvium Gerar.* Siquidem *Nahal* etiam *fluvium* deſignat. Sanè qui alicubi *torrens Ægypti*, alicubi vocatur *Fluvius Ægypti*: & eſt Sihor; qui Ægyptum à Palæſtina diſterminat. Licet etiam vertere, & fortaſſe melius erit, *caſtrametatus eſt in valle*, ſive *convalle, Gerar. Nahal*, enim certè *vallem* ſignificat non minùs quàm *torrentem.* φάραγγα Græci vocant. Sanè quidem torrentes per valles decurrunt, unde idem nomen apud Ebræos & torrenti & valli, quæ propriè עמק dicitur. Mox v. 19. *foderunt in valle*, aut *in torrente*: ubi Jonathan, *in ripa*, vel *limite torrentis.*

23. *Aſcendit Beerſabam*] Beerſaba ſive Beerſabe terminus erat Judææ Auſtralis, ut notum ex illo, *à Dan uſque Berſabe.* Porrò ex Palæſtina, in qua regio Gerarorum, in Judæam aſcenditur: & contrà, qui ex Judæa in Palæſtinam tendunt, *deſcendere* dicuntur. Quod ſexcentis exemplis probare poſſem, ſi opus eſſet. Non ergò hîc verbo *aſcendendi* aliter uſus eſt quàm in propria ſignificatione. Dicta *Beirſabe* ſive *Berſabe* vel à *jurando* vel à *ſeptem aquis. Septem* enim dicunt *Seba* vel *Sabaa*, quod nunc legunt שבעה *Sibah*, pro quo *Saba* vel *Seba* in libris veteribus. Nam juramentum potiùs *Sebua* dicitur. Utraque vox eandem radicem habet, & legitur cum Sin quod vocant *Schibboleth*, punctum gerens in dextero cornu ſive dente. Si legas cum Sin quod punctum gerit in lævo dente, tum ſignificat *ſaturitatem*, quæ tamen non *Seba* ſed *Soba* Ebræis dicitur, vel etiam *Saba* per geminum Cametz, unde & *Sabea*, ſive *Sabee*, *ſatur.* Quò reſpexit hujus libri autor infrà v. 32, 33. *Dixerunt ei, Invenimus aquam. Unde vocavit eum* שבעה, i. interprete Hieronymo, *Abundantia. Propterea nomen loci illius Beerſeba uſque in diem hunc. Seba* hoc non ſignificat, niſi legas *Saba* cum Sin quod vocant *Sibboleth.* Nam שבע *abundantia, ſaturitas*, quam πλησμονὴν appellant Græci. Verba Hieronymi hæc de re ſunt, lib. Quæſt. in Gen. *Neſcio quomodo in Lxx interpretibus habeatur* [*Et venerunt pueri Iſahac, & nunciaverunt ei de puteo quem foderunt, & dixerunt ei, Non invenimus aquam, & vocavit nomen ejus Juramentum.*] *Qua enim etymologia eſt, propterea vocari Juramentum quod aquam non invenìſſent? E contrario in Ebræo, cui interpretationi Aquila conſentit; & Symmachus, hoc ſignificat, quòd invenerint aquam, & propterea appellatus ſit puteus ipſe Saturitas, & vocata civitas Beerſeba, h. e. Puteus ſaturitatis. Licèt enim ſuprà ex verbo Juramenti, ſive ex Septenario ovium numero, quod Sabe dicitur, aſſeruimus Beerſaba appellatam, tamen nunc ex eo quòd aqua inventa eſt, Iſahac ad nomen civitatis, quæ ità vocabatur, alludens, declinavit paululùm literam, & pro ſtridulo Ebræorum Sin, à quo Sabe incipitur, Græcum Sigma*, i. *Ebræorum Samech, poſuit.* Ex his manifeſtum, Hieronymum poſt Aquilam & Symmachum legiſſe Gen. 26. 33. שבעה per Sin, quod nunc in omnibus libris quos vidi שבעה per Schin. Quocirca *ſaturitatem* ibi ſignificare non poteſt. Græci autem, qui ὄρκον interpretantur, aliis vocalibus legerunt שבעה. Sed de hac re aliàs.

IDEM.

5. וְתוֹרֹתָי] Οἱ λοιποὶ, καὶ τοὺς νόμους μου, *& leges meas.* Procop. p. 157. Lxx, *legitima mea*, τὰ νόμιμά μου. Reliqui, *leges meas.*

10. אֲשָׁם. A. & Sym. πλημμέλημα, *delictum.*] Sic etiam Lxx interpretantur Num. 5. 8. Sæpius dicunt πλημμέλεια in hac voce, & verbum ipſum reddunt πλημμελέω, *delinquo.* Reperio & πλημμέλησις eodem ſenſu. Cæterùm πλημμέλημα laudatur Prov. 14. 9. ex A. & Th.

12. מֵאָה שְׁעָרִים *centum menſuras.* A. ἑκατὸν εἰκασμένον] Εἰκάζω, *conjicio, conjecto.* Id linguâ Magiſtrorum שער dicitur: unde שיעור *conjectura.* Quò accommodant illud Prov. 23. 7. כמו שער. Nam vertunt, *ut conjecit, ut æſtimavit.* Aben Ezra, *ut qui menſuram certam ſtatuit edendi ac bibendi, quam ſi præterеas, offendatur.* Nam שיעור etiam *menſura.* Hieron. *Melius puto illud eſſe quod habetur in Ebræo, & Aquila quoque tranſtulit, Et invenit in anno illo centuplum æſtimatum.* i. ἑκατὸν εἰκασμένον. *Licèt enim iiſdem literis & Æſtimatio ſcribitur & Hordeum, tamen Æſtimationes Searim leguntur, Hordea verò Seorim.*

20. וַיָּרִיבוּ. Schol. ἐδιχάζοντο, *diſceptabant.* עשק ¶ כי התעשקו עמו, *vocarunt puteum Eſek, quia rixati ſunt cum eo.*] Schol. συκοφαντία ἐστὶ συκοφάντημα γὰρ αὐτόν. Interpres Vulg. *Quamobrem nomen putei, ex eo quod acciderat, vocavit Calumniam.* Legerunt עשק cum puncto in dextro cornu literæ Sin. Cohel. 4. 1. עשקים, Lxx τὰς συκοφαντίας. Hieron. *Calumnias.* Pſal. 72. 4. עשק, Lxx. συκοφάντην. Hier. *Calumniatorem.* Prov. 14. 31. עשק רל, Lxx ὁ συκοφαντῶν πένητα. Hier. *Qui calumniatur egentem.* Nunc legunt עשק cum puncto in cornu ſive dente ſiniſtro, id reddunt *jurgium*, pro quo עסק legitur in utroque Chaldæo, ש in ס versâ. Quod tritum adeò in hac dialecto ut nihil magìs. Lexicon Chaldaicum Munſteri, עסק, *lis, jurgium.* David de Pomariis, עסק *litigium*, i. ריב. Abenmelech in Michlol Jophi, עסק *cum ſin lævo ſenſum habet* [*Continuatio & jurgium.* i. *continuum jurgium*] *continui jurgii, ex monumentis doctorum noſtrorum, ubi legimus* ויעמו עליה עשקים, i. מערערין *litigantes, dicendo, Hoc meum eſt.*

21. שִׂטְנָה. A. & Sym. ἀντικειμένη, ἐναντίωσις] Hier. *Pro Inimicitiis, quod Aquila & Symmachus* ἀντικειμένην *&* ἐναντίωσιν *tranſtulerunt*, i. *Adverſum atque Contrarium. in Ebræo habet Satana. Ex quo intelligimus Satanam Contrarium interpretari.* ¶ Ἀντικειμένη] *Oppoſita, ex adverſo ſita.* Pſal. 109. 20. שטני Lxx διαβαλλόντων με. Cæteri, ἀντικειμένων. Job. 1. καὶ ἦν σατὰν ἐν μέσῳ αὐτῶν. Th. ἀντικείμενος, *adverſarius.* Sic interpretantur nomen *Satan* Origines lib. 10. ad Roman. & hom. 15. in Jeſum Nave; Chryſoſtomus hom. 26. in epiſt. 2. ad Corinth. Hieronymus paſſim in Collectaneis nom. proprior. Theophylactus Matth. 12. ¶ Ἐναντίωσις] *Repugnantia, Contrarietas:* unde Satan ἐναντίος, i. *contrarius*, Orig. tract. 1. in Matth. Hier. lib. nominum Ebraic.

braic. & Comment. in Matth. 16. ¶ *Satana*] Antiquitas lectionis. Nunc legunt *Sitna*. Josephus olim videtur legisse *Sitenna* vel *Sitena*, quod perperam Σίεννα scriptum, Orig. Jud. l. 1. c. 18. Potest etiam legi *Setna* vel *Setena*. Sic variabant in *Nisebis*, *Nasebis*, & *Nesebis*. Adi fis ad Stephanum de Urbibus. ¶ *Contrarium*] ἐναντίον.

33. שִׁבְעָה. A. & Sym. *Saturitas*. Et mox, באר שבע *Puteus saturitatis*] *Saturitas* πλησμονή. Hieron. *In Ebræo, cùi interpretationi Aquila consentit & Symmachus, hoc significat, quòd invenerint aquam, & propterea appellatus sit puteus ipse Saturitas, & vocata civitas Beersaba*, h. e. *Puteus saturitatis*.

GROTIUS.

8. *Jocantem cum Rebecca uxore sua*] παίζοντα Lxx, quod Hebræo bene respondet: i. attrectantem eam liberiùs quàm mos ferebat in alienam.

10. *Induxeras super nos grande peccatum*] At Lxx, ἄγνοιαν. Quomodo vox Hebræa אשם vertitur 2 Par. 28. 13. Ezech. 40. 39. & 42. 13. & 44. 29. Quæ alibi πλημμέλεια, πλημμέλημα, πλημμέλησις, interdum ἁμαρτία. Vocem igitur satis generalem restrinxere Græci interpretes ad speciem eam de qua hîc agebatur, planè quasi positum esset שגגה.

11. *Præcepítque omni populo*] Hoc barbari dicerent, *Dedit illi salvagardiam*.

12. *Invenit in ipso anno centuplum*] Cum centesimo fœnore in illis locis messes interdum reddi ex Plinio suprà ostendimus.

16. *Recede à nobis, quoniam potentior nobis factus es valde*] Ostracismus. Vide Aristotelem Polit. 3. 13.

18. *Servi patris sui Abraham*] Sic Samaritanus, Syrus, Lxx. Qui omnes pro בימי videntur legisse עמי, quod interdum παῖδες, interdum ἄνδρες vertitur.

20. *Calumniam*] Græci ἀδικία. Id esset עשק cum Schin dexteri puncti. At nunc in Hebræo sinistrum scribitur. Apparet ea discrimina olim non fuisse.

33. *Abundantiam*] Hîc quoque Latinus legit Schin sinistrum; at Græci dextrum, ut Hebræi codices nunc habent: legerunt enim φρέαρ ὅρκου. Ut suprà 23. Sit nomen יצ שבועיו. Idem nomen ex pari causa loco alteri suprà 21. 33. באר *puteus*: unde *Beryto* nomen facit Stephanus, & ex eo Hesychius.

35. *Offenderant animum Isaac & Rebeccæ*] Quòd abhorrent à doctrina pietatis.

CAP. XXVII.

MUNSTERUS.

3. *Pharetram tuam*] Quidam sequentes Chaldæum interpretem, aiunt חלי significare *gladium*. Aben Ezra exponit האשפה התלוי הששם החצים *suspensam pharetram in qua reponuntur jacula*. Et quod sequitur, *Fac mihi cibos*] In Hebræo propriè habetur, *fac mihi quæ gustum*, seu *palatum*, *oblectent*.

4. *Et benedicat tibi anima mea*] h. e. Fausta ac felicia tibi imprecer. Secundùm Gerundensem volebat Isaac ante mortem suam propagare benedictionem paternam, ut Esau possideret terram, & haberet fœdus cum Deo. Et hinc licebit advertere, quòd Rebecca non revelavit sibi prophetiam quam à Domino didicerat, nempe *quod major serviret minori*.

12. *Seductor*] Radix hujus dictionis in Hebræo est תעה *erravit*: hinc Piel duplicatis duabus primis literis תעתע, *fecit errare*, *seduxit*. Onkelos vertit מתלעב, i. *derisor*, seu *subsannator*.

20. *Unde hoc*] Hebraica verba propriè ità sonant, *Quomodo sic festinasti, ut invenires?* Porrò pro *fecit occurrere* Onkelos vertit *præparavit*.

27. *Ecce*] Hebraicè, *Vide*. Hoc enim imperativo non rarò utuntur Hebræi pro adverbio demonstrandi. Quod verò sequitur, *affer mihi, ut comedam de venatione filii mei*] quidam post me verterunt, *fili mi*, cùm tamen in Hebræo sit Zed in regimine, & non Zaid in statu absoluto.

28. *De pinguedinibus terræ*] Habet Hebræa veritas, *& pinguedines terræ*. Mem enim hoc loco non est præpositio, sed litera denominativa, cùm non Dages sequatur, quod tamen perpetuò exigit Mem præpositio, nisi sequatur gutturalis. Vide de hoc K. in Radicibus. Et quod sequitur, *Copiam frumenti atque musti*, seu *vini*] vehementer miror quid Steucho in mentem venerit, ut ex *vino* fecerit *oleum*, & Lxx. ob id carpat quòd *vinum* & non *oleum* verterint. Nedum verò in hoc loco, verùm etiam paulò inferiùs idem errans sentit.

33. *Quis ille*] In Hebræo est, *Quis ubi ille?* ubi monet Kimhi pronomen *ille* ad utrunque referendum quæstivum: ut sit sensus, *Quis est ille, & ubi est ille, qui antea hîc fuit, & surripuit benedictionem quam tibi dare constitueram? Et quidem video Deum in hac re suo æterno & inscrutabili consilio longè aliud dispositisse, ut etiam si ego nollem ille sit benedictus.*

36. *Num verè*] Capitur dictio כי apud Hebræos pro לאמתת הדבר, ut verbis Kimhi utar, h. e. *pro verificatione & confirmatione rei*. Hîc verò cum litera quæstiva capitur pro אמת *verè, utique*. Et quod sequitur, *Nunquid segregasti*] Aben Ezra exponit אצל pro עזב *reliquit*.

39. *Ubertates terræ*] h. e. In loco fertili habitabis, quem ros & influentia cœli fœcundabit.

40. *Quando dominaberis*] Kimhi post R. S. sic exponit hunc locum, *Veniet tempus, in quo dominaberis ei: scilicet quando prævaricati fuerint Israelitæ legem Dei, & abjecerint à se jugum præceptorum Dei, tunc tu rumpes jugum ejus*, &c. Alii exponunt sic, *querelam facies*. Alii, *cùm humiliaris*. Proinde Aben Ezra hîc rationem trivolam quærit, unde sit quòd Romani dicantur esse de regno Ædom. *Sumus*, inquit, *in moderna captivitate sub Idumæis, & raptum est jugum de collo nostro: tametsi nesciam si sub Agrippa id acciderit, cùm eo tempore quo Hierusalem à Romanis capta est, Idumæi adhuc fuerint sub Judæorum potestate. Certè*, inquit, *id constat:* שאנשים מעטים שאמנו באיש ששמוהו אלוה כאשר האמינה רומי ביט קוסטנטין שחדש כל הדת ושם על דגלו צורת חזיר על יד כומר אדומי ולא היו כעולם שישמרו התורה החדשה חוץ מאדומים מעטים על כן נקראה רומי מלכות אדום. Hæc annotare libuit, lector, ut videas quàm apertis mendaciis doctiores Judæi simpliciores decipiant. *Pauci*, inquit, *fuerunt viri qui crediderunt in hominem quem ipsi Deum constituerunt. Et cùm Roma quoque crederet tempore Constantini, qui universam legem innovavit, & posuit in vexillum suum signum crucifixi, suggerente monacho Idumæo, non fuerunt tunc per mundum qui observarent illam novam legem præter paucos Idumæos: & hinc est quòd regnum Romanorum vocatum est regnum Ædom; sicut & regnum Ægypti, terra Sabæ & terra Elam hodie vocantur regnum Ismaelitarum, etiamsi fortè nullus inter eos sit qui ab Ismael descenderit.*

44. *Diebus paucis*] Hebraicè, *diebus unis*. Ut enim unum in numeris est minimum, ità quando de modico Scriptura loquitur, plerunque *unum* usurpat. Vide K. in Radicibus.

46. *Ut sunt istæ*] Lege per parenthesin, *Nolo*, inquit, *vivere, si Jacob duxerit talem uxorem quales sunt uxores Esau, quæ scilicet sunt Hitthæa & filiæ hujus terræ*.

FAGIUS.

4. *Quò benedicat tibi anima mea*] Hebraismus est pro, *ut benè precer tibi ex animo*. נפש enim Hebræis pro *bonâ affectione* & *voluntate* non rarò usurpatur. Ità & suprà c. 23. dicebat Abraham ad filios Heth, אם יש את נפשכם, *Si est cum anima vestra*. Sensus est, Si vobis cordi est, si placet vobis, &c. Idem ferè pollet & ista locutio, *Ut benedicam tibi coram Domino*, i. annuente & favente

favente Domino, ut omnia ſcilicet felicia tibi ab illo dari precer. *Coram Domino* fieri dicuntur, ſchemate Hebraico, vel quæ diſplicent illi & quæ deteſtatur, ut ſuprà c. 6. *Et corrupta eſt terra coram Deo*, &c. & c. 13. *Viri Sodomæ erant mali, & peccatores coram Domino*, &c. Vel quæ placent illi & approbantur, ut in præſenti loco.

27. *Sicut odor agri cui benedixit Dominus*] Thargum Hieroſolymitanum hæc ità tranſtulit, *Sicut odor incenſi ex optimis aromatibus, quæ tandem offerentur in monte ubi erit domus ſanctuarii, ſive templum; cui benedixit, qui vivit in æternum.*

29. *Serviant tibi populi*, &c.] Thargum Hieroſolymitanum, *Serviant coram te omnes populi, Omnes ſcilicet filii Eſau; Et ſubjicientur tibi omnia regna, Omnes filii Iſmaelis: Eſto dominus & princeps ſuper filios Ketura. Prævenient & petent pacem tuam omnes filii Laban, fratris matris tuæ. Qui maledixerit tibi, Jacob mi fili, erit maledictus; ut Bileam filius Beor: Et qui benedixerit tibi, erit benedictus; ut Moſes propheta, legiſlator Iſraelis.*

40. *Gladio tuo vives*] Eadem ferè habet & Thargum Hieroſolymitanum, *Armis tuis vives, & coram fratre tuo te humiliabis. Erítque quando filii Jacob operam dabunt legi, ſervabúntque præcepta, imponent jugum ſervitutis ſuper collum tuum. Cùm verò averterint ſe filii Jacob, ut non ſtudeant legi, neque ſervaverint præcepta, ecce tunc excuties jugum ſervitutis à collo tuo.* Hactenus ille.

VATABLUS.

3. *Inſtrumenta tua*, כליך] Ad verbum, *vaſa tua*, i. inſtrumenta. Qualia fuerint mox declarat, *Pharetram*, &c. ¶ *Pharetram tuam* תליך] *gladium tuum.* Utrunque ſic dicitur, quòd ſuſpendatur è zona.

4. *Cibos* מטעמים] *pulmenta, fercula*, ſapida ſcilicet. ¶ *Diligo*, אהבתי] Præt. Heb. pro præſ. i. quibus libenter vescor. ¶ *Ut benedicat tibi anima mea* בעבור תברכך נפשי] Hebraiſmus, *ut benedicam tibi ex animo. Ut ex animo bene tibi precer.*

5. *Quam afferret*: להביא] Ad verbum, *ut faceret venire.* Sub. *Patri ſuo.*

7. *Coram Jehovah* לפני יהוה] i. Etiam Domino inſpectante ac vidente. Vel, ut omnia felicia imprecer tibi dari à Deo.

11. *Lenis*: חלק] *glaber.* Non *piloſus.*

12. *Et putabit*, &c. והייתי ונו'] Ad verbum, *& ero in oculis ejus ſicut illuſor*: vel, *illudens.* i. Videbor illi impoſtor, vel ſimilis impoſtori.

13. *Veruntamen* אך] *tantùm.*

14. *Quemadmodum diligebat* כאשר אהב] Præt. Heb. vertendum per præt. imperf. i. quibus delectabatur.

15. *Elegantiores*, החמדת] Ad verbum, *deſiderabiles, deſideratas, concupiſcibiles.*

16. *Circumpoſuit* הלבישה] Ad verbum, *veſtivit.* i. in morem veſtis aptavit ſuper manus ejus & ſuper glabritatem, ſive lenitatem, colli ejus.

19. *Ut benedicat*, &c. בעבור תברכני נפשך] Vide ſuprà v. 4.

20. *Quid hoc, quòd*, &c. מה זה מהרת למצא בני] Ad verbum, *Quid hoc? feſtinaſti invenire, fili mi.* ¶ *Coram me*: לפני] i. mihi. h. e. Voluntate Divinâ occurrit mihi quòd optabam, nempe præda ipſa.

21. *Et palpabo te*, ואמשך] i. contrectando probabo te. ¶ *Ipſe* זה] Aut redundat זה, aut ſignificat eum qui adeſt. i. Síſne iſte qui loqueris, h. e. tu qui loqueris.

24. *Túne es ipſe* אתה זה] Vide præcedentem annotationem.

27. *Vide odor*, ראה ריח] *Vide* [ſub. *quiſquis es*] *fragrantia.* ¶ *Cui benedixit Jehovah*: אשר ברכו יהוה] Hebraiſmus, pro *fertiliſſimi ac fœcundiſſimi, & pleni floribus.*

28. *De rore*, &c. מטל השמים ונו'] Hebraiſmus, *Rorem cœli & pinguedinem terræ* vocat patriam fœcundiſſimam, in qua ſit abundantia frumenti & vini. Seipſum enim exponit.

29. *Serviant tibi populi*, יעבדוך עמים] i. Sis dominus multorum populorum.

30. *Quúmq; compleſſet Iſhac benedicere* &c. ויהי כאשר כלה יצחק ונו'] Ad verbum, *Et fuit, quando complevit Iſaac benedicere ipſi Jaacob, fuit inquam, tantùm egrediendo egreſſus erat Jacob*, &c.

33. *Et expavit Iſhac*, &c. ויחרד יצחק חרדה גדולה] *Tunc intremuit Iſaac tremore maximo.* Vel, *formidavit formidine maximâ.* i. Percuſſus fuit tremore maximo. Deprehendit enim ſe falſum eſſe.

34. *Et amaritudine affectus eſt vehementiſſimè*: ומרה עד מאד] *& amaro admodum.* i. amaritudine pleno. ¶ *Benedic mihi: etiam ego* filius tuus ſum, *pater mi.* ברכני ונו'] *Benedic mihi etiam ipſi, pater mi.* אני pro אותי.

35. *Doloſè, & accepit* במרמה ויקח] Ad verbum, *in dolo, & tulit.* Vel, *præripuit.*

36. *Verè* הכי] *Secundùm rei veritatem. Benè, Rectè.* ¶ *Vocatum eſt* קרא] Ad verbum, *vocavit.* ſub. *is qui impoſuit ei nomen.*

37. *Stabilivi eum*: סמכתיו] i. Donavi eum abundantiâ ac copiâ omnium bonorum.

38. *Benedic mihi, etiam ego* ברכני גם אני] *Benedic mihi quoque ipſi.* Perſonam patientem ſignificat hoc loco pronomen.

39. *Reſpondit itaque* ויען] *Locutus eſt itaque.* Motus ſcilicet pietate, lacrymis ac fletu filii. ¶ *Déſuper.* מעל] ſub. *dabit tibi Deus.* q. d. Tu habitabis in ſolo uberi ac pingui, quod Deus abundantiâ roris & pluviæ fœcundum reddet.

40. *Et gladio tuo vives*, ועל חרבך תחיה] Prædicitur quod nunquam impletum fuit in perſona Eſau: vaticinium autem eſt de rebus procul adhuc remotis, qualis nempe poſteros Eſau maneat conditio. Hujus autem Hebraiſmi duplex poteſt eſſe ſenſus, vel quòd cincti hoſtibus, militarem & inquietam vitam acturi ſint; vel quòd liberi futuri ſint, ac ſui juris. Nullum enim jus gladii, ubi nulla eſt libertas. ¶ *Franges* ופרקת] *ejicies, excuties.* Hæc ſecunda pars versûs ſic tota legitur ad verbum, *Et erit, quando dominaberis, & ejicies*, &c. Eſau licèt gladio armatus, non tamen effugit ſubjectionem fratris. Nam Idumæi tandem electo populo facti ſunt tributarii. Sed non fuit diuturna ſervitus: quia diviſis regnis, conciſa fuit illa potentia, quæ vicinos omnes in officio & metu tenebat.

41. *Appropinquabunt dies*, &c. יקרבו ימי אבל אבי] Acſi dicat, Quum mors patris mei, propter quam lugebitur, advenerit, occidam fratrem meum.

42. *Solatur ſeſe propter te*, &c. מתנחם לך להרגך] Hebraiſmus, *Solatur animum ſuum de injuria ſibi à te illata, quòd cogitat & molitur interficere teipſum.* q.d. non poteſt alio modo placari quàm ſi te occiderit.

43. *Fuge* ברח לך] Ad verbum, *Fuge tibi.* Redundat *tibi.* Niſi fortè accelerationem denotet.

44. *Et habita* וישבת] *Et habitabis. Et habites.* ¶ *Dies aliquot*, ימים אחדים] *dies paucos.* Ad verbum, *dies unos.* Lxx *dies aliquot.* ¶ *Conquieſcat* תשוב] *reſideat. avertatur.* Sic v. ſequenti. Ad verbum, *revertatur.*

45. *A te*, ממך] i. Quem concepit contra te. ¶ *Tum mittam*, &c. ושלחתי ולקחתיך] i. Tum mittam nuntios, & revocabo te illinc.

46. *Anguſtiis affecta ſum in vita mea* קצתי בחיי] *Tædet me vitæ meæ.* i. Vita mea eſt mihi moleſta propter mulieres Hethæas quas filius meus Eſau accepit. ¶ *Similibus iſtis*, כאלה] Quas ſcilicet accepit Eſau. Ad verbum, *ſicut iſtas.* Seipſum declarat verbis ſequentibus. ¶ *Utquid mihi vita?* למה לי חיים] q.d. Moleſtum erit mihi poſthac vivere. Hoc dixit ut acciperet anſam mittendi ipſum Jaacob in Haran.

CASTALIO.

19. *Ut mihi bene preceris*] Heb. *Ut mihi bene precetur anima tua.* Jam *anima* pro *perſona* ſæpe ponitur: ut cùm dicuntur *in Ægyptum deſcendiſſe animæ Septuaginta*

ginta. id quod Latini dicunt, *Capita.* Galli Hebraismum hunc retinent. dicunt enim, *Il n'y a ame*, pro *Nemo adest*; &, *ma perſonne*, pro, *ego ipſe.*

29. *Et ex eadem tecum matre nati*] i. Fratres: qui hîc à matre denominantur, alibi à patre. Est autem ſublimius dicendi genus quàm est vulgaris oratio. Itaque geminantur ſententiæ, & *is* adhibetur ſermo qui apud nos vel poeticus, vel certè non vulgaris est.

39 *A terræ pinguitudine aberit*] Alii vertunt, *In pinguitudine erit.* Sed cùm non poſſit pater Esaõ dare quod Jacobo dedit, idque ipsum Esaus ploret, & poſtea fratri propterea mortem minetur, neceſse est ut hunc locum aliter intelligamus. Jam pater Jacobum frumento muniverat & muſto: quòd si Esaum ſoli ubertate & cœli rore munit, eadem confert. Si autem eadem conferre poteſt, quid est quòd ille dolet? Quid doleam alterum ſole frui, cùm mihi nihil detrahat? Nam quod in epiſtola ad Hebræos ſcriptum est, *Iſaacum utrique bene precatum eſſe*, fateor fauſtæ precationis eſſe, quòd dicitur Esaus aliquando viciſſim Jacobi jugum excuſſurus. id quod factum legitur 4 Reg. 8. ubi Idumæi, qui antèa Judæis ſerviverant, defecerunt ab eis. Jam ut verba oſtendamus à nobis eſſe, legitur משמני, i. *ab pinguitudine*, ſive *ſine pinguitudine*: quo modo Pſal. 109. legitur ad verbum, *Mihi genua labant præ inedia, meumque corpus tabeſcit* משמן, *à pinguitudine*, h.e. defectu pinguitudinis, & præ macie: & Jer. 48. מבה *ſine viribus*: & ejuſdem 10. מדעת, *ſine cognitione*, h.e. per inſcitiam. & Lam. 4. מחניבת שדי, *frugum penuriâ.* Latinè quoque *à*, aut *ab*, ſignificat *abſque*, & *abeſſe*: ut cùm dicimus, *Abre.* & Græcè, ἀπὸ πρόσω, ἀπὸ παρόντος, & μελαινάων ἀπὸ νηῶν. & compoſitè *amens*, *abeſſe*, ἀπονοήτος.

45. *Nè fortè utroque veſtrùm orber aliquando*] i. Nè ille te interficiat, deinde vel aufugiat, vel capite det pœnas: quo facto, utroque privarer. Quòd autem verto למה *nè*, id ſæpe faciendum est. neque enim ſemper est interrogantis, non magis quàm הלוא, ut & multis aliis in locis patet, & 1 Reg. 20. Item quod verto *Aliquando*, id in Hebræo est, *Uno die*, quem Hebraiſmum habent Galli.

CLARIUS.

4. *Benedicat tibi anima mea priùs quàm moriar*] Videtur voluiſſe Iſaac ante mortem ſuam propagare benedictionem paternam, ut Esau poſſideret terram, & haberet fœdus cum Deo. Et hinc licebit advertere, quòd Rebecca non revelaverat ei prophetiam quam à Domino didicerat, nempè *quòd major ſerviret minori.*

11. *Et ego lævis*] Non *lenis.* nam *lenis* ad animum refertur, ut *lene ingenium.* *lævis* verò primâ productâ ſignificat *ſine pilis.* Virg.

Et ſæpe in lævi quæſiſſent cornua fronte.

29. *Adorent te tribus*] Vel, *nationes.*

30. *Vix Iſaac ſermonem impleverat*] Et hîc & plurimis alibi locis interpres ſenſum tantùm exprimit, non magnopere curans verba. nam Hebræa ſic habent, *Factum eſt autem, cùm Iſaac ceſſaſſet benedicere Jacob, factum inquam eſt, quòd cùm exeundo exiviſſet Jacob à facie Iſaac patris ſui, venit Esau*, &c.

33. *Quis igitur ille eſt*] Heb. *Quis ubi ille?* ut ſit ſenſus, *Quis eſt ille, & ubi eſt ille, qui ante te hîc fuit, & ſurripuit benedictionem quam tibi dare deſtinaram? Et quidem video, Deum in hac re ſuo æterno & inſcrutabili conſilio longè aliud diſpoſuiſſe, ut, etiam ſi ego nollem, ille benedictionem aſſequatur.*

39. *In pinguedine terræ*] Heb. *Ecce ubertates terræ habitatio tua erit, & de rore cœli deſuper.* h.e. In loco fertili habitabis, quem ros & influentia cœli fœcundabit.

40. *Cùm domineris*] Quidam Hebræorum ſic exponunt, *Veniet tempus quo dominaberis ei, ſcilicet quando prævaricati fuerint Iſraelitæ legem Dei, & abjecerint à ſe jugum præceptorum Dei; tunc tu rumpes jugum ejus*, &c.

44. *Dies paucos*] Heb. *dies unos.* Ut enim unum in numeris est minimum, ità quando de modico Scriptura loquitur, plerúnque *unum* uſurpat.

46. *Si acceperit Jacob*] Heb. *Si acceperit Jacob uxorem de filiabus Heth, ut ſunt iſtæ, de filiabus, inquam, hujus terræ, ut quid mihi vita?*

DRUSIUS.

3. *Pharetram tuam*] Est qui malit, *enſem tuum.* Nam חלי in fonte. Appellatio à *pendendo.* Propriè igitur innuit *enſem pendulum.* Nam *gladius* communiter חרב dicitur: quâ voce uti potuiſſet, niſi breviorem enſem & incurvum, qui à latere dependet, ſignificare voluiſſet. Dices etiam, pharetram à latere dependere. Concedo, ſi hoc mihi conceſſeris, rectiùs enſem inter arma cenſeri quàm pharetram. Nam Pharetra ſub *arcu* comprehenditur, ut ubi legimus, *gladio tuo & arcu tuo.* Enſem hunc Oncelos סיפא appellat; & Arabes *Saiſe*, de quo Leonclavius in Pandectis hiſtoriæ Turcicæ, Num. 172. *Saiſe Arabibus is gladius dicitur quem nos Acinacen vocamus. Et quia non pungit, ſed cæſim ferit, apud Xenophontem & alios nomen Copidis invenit.* Est autem *copis*, teſte Curtio, l.8. p.265. gladius leviter curvatus, falci ſimilis. Græcè *κοπὶς*, Chaldaicè autem קופיץ vocatur hujuſmodi gladius, cujus meminit Joſeph Cæcus Pſal. 74. & Ebræus David cognomine Camius, in rad. עוף. Sunt qui exponunt dicentes eſſe סכין גדול *cultrum magnum & latum.* Erat aliud genus gladii oblongi minúſque lati, quem ספסרא *Saphſera* vocant, quales ſunt gladii majores in tranſverſum dependentes, quos *ſpathas* Vegetius vocari ſcribit, De re militari l.2. c.15. *Samſeras* & *ſpathas barbaricas* appellat Suidas, quia barbarico more fabricatæ erant. Nunc ad rem. Enſis interpretamentum Onceli non improbant Magiſtri Ebræorum Aben Ezra & R.D. quorum ille ſic ſcribit, חלי *eſt pharetra quæ pendet, in qua ſunt ſagittæ: aut eſt veluti gladius.* Verba Camii habentur in libro ubi vocum ſenſa collegit, *Significat pharetram, in qua ſunt ſagittæ, quæ pendet à cingulo hominis: aut eſt enſis, quemadmodum dicit Thargum* (h.e. editio Onceli. Nam in Jonatha, *domum ſagittarum tuarum*, i. thecam) *& gladium tuum: Nam & ipſe pendet.*

43. *Fuge*] Fuga communiter fit ex metu, ea velox eſſe ſolet. Ideo celerem abitum *fugæ* vocabulo ſignificant Ebræi, ut & Græci verbo φεύγειν. unde Matth. 10. 23. *Si perſequentur vos in una urbe, fugite in aliam.* Sic Zach. 2.6. *fugite è terra Aquilonis*, i.e Babylonia, & Jeſ. 48.20. *fugite è Chaldæis*, i. celeriter abite. Quidam addunt, *& cum curſu*, q. d. curriculo abite. Job 14. 2. *homo fugit ut umbra*, i. celeriter abit. Jon. 1. *ut fugeret Tharſis.* Scholia Ebraica, *ut cum celeritate abiret.* Gen. 27. 43. *Fuge ad Laban fratrem tuum.* Verbum è verbo, *fuge tibi*, ubi pronomen redundat, ut Gen. 12. 1. *vade tibi*, & Joſ. 22. 4 *abite vobis.* Dicit autem, *Fuge*, quia metuebat vitæ ipſius. Pro eo est לך *ito, vade*, Gen. 28. 2. ubi tamen Lxx, ἀπόδρα, *fuge.* Auguſtinus, *Græci codices non habent Vade, ſed Fuge.* ſcribit hoc Quæſt. l.1. quæſt. 82. *Fugere* hoc ſenſu obvium, ut Cant. 8. 14. item Neh. 6. 11. à quo non abhorret ſermo Latinus, qui etiam *fugam* uſurpat pro celeritate. Sanè Servius Grammaticus enarrans illud Virgilii Æn. 11. *dimitte fugam*, interpretatur *fugam, celeritatem.* Obiter obſervo, licèt Jonathan hîc ediderit, *Fuge tibi*, tamen in Oncelo est, *Vade tibi*, אזל לך, *Ito tibi.*

44. *Sedebis cum eo dies unos*] Id reddunt, *dies paucos.* Malim, *dies aliquot.* Siquidem *unus*, i. quidam, aliquis: ut *vir unus*, Jud. 12. 2. Sic *nocte unâ*, i. quadam, Geſ. 40. 5. *uno dierum*, Luc. 5. 17. *in una urbium*, ibid. v. 12. *una ancillarum*, Ruth. 2. 13. Rurſum, *vir unus*, 2 Sam. 18. 10. &, *vir unus è filiis prophetarum*, 1 Reg. 20. 35. Hæc omnia evincunt *unos* potiùs *aliquot* denotare quàm *paucos*, aut, ut interpretes quidam, *pauciſſimos.* Judicium meum firmant Senes Lxx, qui vertunt, ἡμέρας πολλάς. nam id Latinè ſonat *dies aliquot.* Aben Ezra prætulit *annos*, valde diſplicet. Nam ימים *annus*, non *anni.* Sic, *diebus erit redemptio ejus*, i. *anno*, non *annis.* Meliùs ergò Hiſcuni, *annus unus.* Quo genere conſtructionis utitur qui dicit אלהים אחדים *Deus unus*: ubi habetur ratio non ſenſûs, ſed terminationis. Sic אלהים חיים *Deus vivus*, אלהים קדשים *Deus ſanctus.* Senſûs ratio habetur cùm dicimus

dicimus אדנים קשה *dominus durus*. Sic dico, ימים ſignificat *annum*, non *annos*. Ergò in terminatione plurali, quando *annum* ſignificat, ſenſum habet ſingularem. Nam quia annus conſtat ex multis diebus, ideo ימים dicitur. Paulò aliter accipies Gen. 11. 1. *verba una*. Nam ibi non ſignificat *verba aliquot*, ſed *verba eadem*, ſicut cùm dicimus; *unus idémque*. Ità mihi videtur. Fruatur quiſque judicio ſuo. Dies paucos Ebræi potiùs dicerent ימים מעטים, vel certè מיעטים, aut *dies numeri*, h.e. ימי מספר, dies qui facilè numerari poſſunt propter paucitatem. Sic *mortales numeri*, i. pauci.

IDEM.

12. מִתְעַתֵּעַ A. καλαμωκώμενος, *deridens*. Sym. καλαπαίζων, *illudens*] Hinc ſumptum fortè quod in veteribus lexicis, Καλαπαίζω, *illudo*. Alioqui Græcum verbum ſonat *ludo adversùs aliquem*. ¶ *Deridens*] *Irridens*, *Subſannans*. Sic Oncel. כמחלעג *tanquam ſubſannans*. Jonathan כמנחך *tanquam irridens*. מתעתע verbum eſt quatuor literarum, cujus origo à תעה *erravit*. Itaque alii convertunt, *ſeducens* aut *ſeductor*, q. d. *errare faciens*.

27. כְּרִיחַ שׂדֶה Syrus, ἀρέσεως, *arvi*] In edit. Rom. ὡς ὀσμὴ ἀγροῦ πλήρους. Diodorus, ὁ Σύρος ἀντὶ τοῦ ἀγροῦ, ἀρέσεως ἔγραψε. τὸ δὲ πλήρους, πεπληρωμένου βλαστημάτων διαφόρων. Eſt autem ἄρεσις propriè *arata terra* ſive *arvum*. Lex. vetus, ἄρεσις τετριμμένη, *defrenſa*. ἀρεσιῶος, *arualis*.

35. בְּמִרְמָה *in dolo*. A. ἐνέδρας. Sym. ἐν ὑποθέσει] Ἐνέδρας] Plenum eſt, μετ' ἐνέδρας, *cum inſidiis*, ſive *per inſidias*. Lex. vet. ἔνεδρα, *inſidiæ*. Dicitur & ἔνεδρον, unde Sirach. 11. 36. τὰ ἔνεδρα τοῦ διαβόλου, *inſidiæ Diaboli*. lectio varians, τοῦ δολίου *doloſi*. 1 Mach. 1. 58. εἰς ἔνεδρον, aliàs, ἐνέδραν. ¶ Ἐν ὑποθέσει] *per impoſturam*. ὑποτίθημι *impono*, quod interdùm ſign. *fallo*, *decipio*, *circumvenio*. unde *impoſtura*, & ὑπόθεσις, quæ & καλεμπόρησις Pſal. 120. 3. γλῶσσα καλεμπόρησως, *lingua impoſturam faciens*. quod ibi citatum ex Chryſoſtomo, incerto autore. Cæterùm hinc elicimus interpretamentum Symmachi eſſe. Pſal. 35. 20. דברי מרמות *verba fraudum*. A. ῥήματα ὑποθέσεων. Prov. 12. 17. מרמה Sym. δόλου. A. ὑπόθεσις, *impoſtura*. Rurſum Prov. 14. 8. A. Th. ὑπόθεσις. Sym. δόλος, *dolus*. Hi loci dubium me faciunt ut neſciam cui debeam hoc interpretamentum adſcribere, Aquilæve an Symmacho. nam uterque illo uſus fuit, ſi non fallunt nos Theologi Græci, qui hæc laudant.

40. וְהָיָה כַּאֲשֶׁר תָּרִיד Schol. ἔσται δὲ ἐὰν καμφθῇς, *erit autem ſi flecteris*. ἢ ἔσται καθὰ καλαβιβάσεις, *& erit, quemadmodum deprimêris*] Hieron. *Et erit quando depones & ſolves jugum illud de collo tuo*. In edit. Rom. *erit autem cùm flexeris & erit ſicut depoſueris*. Santes תריד *dominaberis*. Sic Abenmelech כאשר תמשיל, *Cùm dominaberis, ac ſi diceret, Quando venerit tempus cùm tu dominaberis in Iſraelem. Quod erit quando tranſgredientur legem & abjicient* [*Frangent*] *à ſe jugum præceptorum. Sunt qui ſenſum petunt ex illo Pſal. 55.* אריד בשיחו, *quod ſignificat planctum ſuper ægroto, aut ſuper anguſtia*. Hactenus Abenmelech.

42. מִתְנַחֵם לְךָ. Schol. διανοεῖται καλά σε, *cogitat contra te*] R. Salamo, *Pœnitet eum fraternitatis, ita ut cogitet de te occidendo*. Lxx ἀπάγξαι σοι. Hieron. *minatur*. Uterque Chaldæus, *inſidiatur tibi*. Quidam, *conſolatur ſe de te quem occiſurus eſt*, ſive, *conſolatur ſe quòd te occiſurus ſit*.

46. קָצְתִּי. A. ἐσιχάνα, *tædio affecta ſum*. Sym. ἐνεχάνου, *vexata ſum*, aut, *moleſtiam ſenſi*] In veteribus lexicis, Σιχασία, *tædium*, *moleſtia*. Suidas, Σιχαλὸν, *moleſtum*, ἀηδὲς, *injucundum*.

GROTIUS.

27. *Leni*] Hæc vox ex Hebræis codicibus excidiſſe videtur. Eſt enim & in Græco & in Samaritano & in Syriaco veteri, referente Diodoro. Plinius l. 17. c. 5. de terra agens, *Et cùm à ſiccitate continua immaduerit imbre, tunc emittit illum ſuum halitum divinum ex ſole conceptum, cui comparari ſuavitas nulla poſſit*.

29. *Serviant tibi populi*] Idumæi. ¶ *Et adorent te tribus*] In Hebræo, לאמים. *regna*, Chaldæus: Lxx, ἄρχοντες. regna Arabiæ & Syriæ orta ex Agare, Cethura, Labano. ¶ *Qui maledixerit tibi, ſit ille maledictus*] Ut Balaam. ¶ *Et qui benedixerit tibi, benedictionibus repleatur*] Ut Moſes.

40. *Cùm excutias & ſolvas jugum ejus*] Implementum vide 2 Reg. 8. 20. Notant autem Hebræi hanc fuiſſe voluntatem Dei ἐπομένως, ideo quòd eo tempore Iſraelitæ excuſſiſſent jugum Legis.

CAP. XXVIII.

MUNSTERUS.

2. *Meſopotamiam*] Heb. *in Padan Syriæ*, de qua ſuprà cap. 25. diximus.

8. *Malæ eſſent*] h. e. *diſplicentes eſſent*, *patri ſuo*. Et quod ſequitur, *Super uxores ſuas*] ſenſus eſt, Ultra uxores quas habuit, duxit & hanc in uxorem.

11. *Et caſu veniens*] Hebraica habent, *& occurrit in locum*, h. e. incidit in locum quendam ubi mirabilem Dei habuit viſionem. ¶ *Occiderat*] Hebraicè, *venerat ſol*, ſeu *pervenerat*, ſcilicet ad terminum quem totâ die motu ſuo appetere videbatur. Vel, ſubductus ab oculis hominum, ingreſſus fuerat tabernaculum ſuum, oppoſitum ſcilicet hemiſphærium; ſicut & Pſal. 19. habet, *Egreditur manè ſol tanquam ſponſus è thalamo ſuo, & exſultat ut gigas ut currat viam ſuam*. ¶ *Pro capitis ſui cervicali*] Eſt מראשה nomen hæmanthicum à ראש formatum, perinde ac ſi à *capite capitalitas* diceremus: & vocatur מראשה omne id quod vel capiti ſupponitur, vel loco capitis ponitur; ſicut fecit Michol uxor David.

14. *Propagaberis*] Hebraicè magis eſt, *fortificaberis*: vel, ut Aben Ezra exponit, ורבית, *multiplicaberis & in numero augeſces*: ſic enim plerunque uſurpat Hebraiſmus verbum *fortificare*; ut *fortificata eſt plaga*, pro *invaluit*; *fortificaverunt torcularia vinum*, pro *redundaverunt vino*, &c.

18. *In ſtatuam*] Formant Hebræi מצבה à וצב, ſicut & Latini *ſtatuam* à *ſtare*. Non eſt igitur ut aliquis ſuſpicetur ſtatuam illam columnam fuiſſe, cùm ſolùm lapis agri eſſet. ſed is lapis ſtabat non jacebat, ſecundùm longitudinem erectus. Statua igitur vocari poteſt lapis ille, ſicut & in Hebræo vocatur. Et quod ſequitur, *Erit domus Dei*] hunc habet ſenſum, Erit hic locus ubi invocabitur nomen Dei. Expoſitores noſtri communiter dicunt, hunc locum Bethel fuiſſe montem Morija prope Jeruſalem, ubi poſteris temporibus exſtructum fuit templum Domini, quódque Jacob in ſpiritu prævideriit ibi inſtituendum cultum Dei, atque ob id dedit nomen loco *Bethel*. Sed illi errare convincuntur ex Joſ. 18. ubi in tribu Benjamin inter reliquas civitates Bethel (quæ & Luza) atque Jebuſi (quæ eſt Hieruſalem) ſeparatim deſcribuntur. Habuerunt Iſraelitæ multa loca ubi temporum ſucceſſione coluerunt Deum, in Gilgal, in Bethel, in Silo, & tandem in Jeruſalem. Amos 5. prædicitur deſolatio Gilgal & Bethel.

FAGIUS.

4. *Et tibi benedictionem Abraham*] i. Ea conferat in te beneficia quæ contulit in Abrahamum; Tam faveat tibi quàm favit Abrahamo.

8. *Quòd malæ eſſent* Hebraiſmus eſt pro, *diſpliceret patri ſuo, neque libenter eas aſpiceret*.

12. *Et ecce ſcala fixa erat, &c.*] Per *ſcalam* iſtam quæ extendebatur à terra ad cœlum, dicunt doctiſſimi Hebræorum, ſignificari, omnia iſta inferiora dependere à ſuperioribus. Quæ quidem non impiè dicuntur. Verùm nos per *ſcalam illam* rectè Chriſtum intelligimus, cujus Divinitas conjuncta erat humanitati, deſcendítque ad nos; per quem & aſcendimus ad Deum Patrem: *Nemo enim venire poteſt ad Patrem niſi per Chriſtum*, ſicut Chriſtus ipſe teſtatur Joan. 3. 13. *Nemo aſcendit in cœlum, niſi qui deſcendit è cœlo, Filius hominis, qui eſt in*

cælo, &c. Hoc myſterium ignorant Judæi. Quòd verò Jacob vidit Angelos Dei deſcendentes & aſcendentes, dicunt Hebræi ideo factum, quòd cuique populo & provinciæ ſui deputati ſint Angeli, qui illius curam gerant: Aſcendiſſe ergò Angelos, quibus cura terræ Chanaan, unde Jacob deduxerant, commiſſa erat; deſcendiſſe verò, quibus cura Meſopotamiæ, quam ingreſſurus erat Jacob, demandata erat. Nos expendamus Angelos eſſe λειτουργικὰ πνεύματα, i. *adminiſtratorios ſpiritus, qui emittuntur in ſalutem eorum qui ſalvi fiunt*, Heb. 1.14.

17. *Ad quem voluntas eſt*, &c. i. locus qui ſingulariter placet, erga quem bene affectus eſt, ubi vult coli, adorari, & hominum vota exaudire.

22. *Separabo coram te*] h. e. Separabo ut offeratur coram te, tibi cultus exhibeatur, & tibi gratiæ agantur.

VATABLUS.

2. *Surge, vade* קום לך] Hebraiſmus, pro *Citò proficiſcere.*

3. *Benedicat tibi, & creſcere faciat te,* יברך אתך ויפרך] *benedicet tibi, & creſcere faciet te.* Hic ET pro *id eſt* poſitum eſt: exponit enim quid ſignificet *benedicere* Dei, nempe *facere creſcere*, & *multiplicare.* ¶ *Siſque in cœtum populorum:* והיית לקהל עמים] *eríſque in turmam* [*cogregationem*] *populorum*, i. ex te egredietur magna multitudo populorum.

4. *Terram peregrinationum tuarum,* את ארץ מגריך] *terram incolatus tui*, i. regionem in qua tanquam peregrinus habitas. ¶ *Dedit* נתן] i. pollicitus eſt ſe daturum ipſi Abraham & ſemini ejus.

8. *Diſpliceret* רעות] Ad verbum, *malæ eſſent*, vel *moleſtæ*, q.d. non poterat eas videre.

10. *Egreſſus eſt itaque* ויצא] Hîc Hebræorum ſeptima eſt hujus libri ſectio, quam ab hac prima voce inſcribunt ויצא *Et egreſſus eſt.*

11. *Sub capite ſuo,* מראשתיו] Ad verbum, *ſub capitibus ſuis*, plur. pro ſing. Quidam vertunt, *vice pulvinaris*, vel *pulvinar ſuum*, i. quem ſuppoſuit capiti ſuo ut eſſet vice cervicalis. Vide paulò pòſt v. 18.

12. *Scala erecta erat ſuper terram,* סלם מצב ארצה] *ſcala ſtabat in terra*, i. defixa terræ ſtabat erecta, h.e. In ſomnio vidit ſcalam cujus pars ima erat in terra, & ſumma pars ejus pertingebat uſque ad cœlum. Per iſtam ſcalam doctiſſimi Hebræorum dicunt ſignificari, omnia iſta inferiora dependere à ſuperioribus. At potiùs docet, quòd ſolus Chriſtus eſt qui cœlum terræ conjungit, hic ſolus eſt Mediator qui pertingit à cœlo uſque ad terram: ille idem eſt per quem bonorum omnium cœleſtium plenitudo deorſum ad nos fluit, nóſque viciſſim ad Deum conſcendimus. Idem quum ſit Caput Angelorum, efficit ut illi membris ſuis terrenis miniſtrent. Itáque (ut legimus Joh. 1.51.) hunc ſibi propriè honorem vendicaturus erat, quòd poſtquam manifeſtatus eſſet mundo, Angeli aſcenderent ac deſcenderent miniſtri beneficentiæ Patris erga nos, propter ipſum Chriſtum.

13. *Stabat ſuper illam,* נצב עליו] *innixus erat ei.*

14. *Multiplicaberis enim* ופרצת] *dilataberis enim.*

15. *Et ecce ego tecum,* והנה אנוכי עמך] *Equidem ego ſum* [vel *ero*] *tecum*, i. favebo tibi, & adero in omnibus. ¶ *Quocunque perrexeris,* בכל אשר תלך] Ad verbum, *in omni loco ad quem perges.*

17. *Terribilis eſt* נורא] *ſtupendus eſt, terrificus.* ¶ *Porta cœli. :* שער השמים] *Portam cœli* vocat propter Dei manifeſtationem: nam quia Deo in cœlis locatur quaſi regia ſedes, verè prædicat Jacob ſe viſo Deo, in cœlum penetraſſe. Quo ſenſu, Evangelii prædicatio vocatur *Regnum cœlorum*; & Sacramenta dici poſſunt *cœlorum portæ*, quia in Dei conſpectum nos admittunt.

18. *Sub capite ſuo,* מראשתיו] *cervical ſuum*, vel *pro cervicali ſuo.* Vide paulò antè v. 11. ¶ *In titulum* מצבה] *vice metæ.* Alii, *in ſtatuam.* Non intelligit Moſes factum eſſe ex lapide idolum, ſed ut viſionis inſigne monimentum foret. Utitur quidem Deus hâc voce quum ſtatuas ſibi erigi vetat, Lev. 26.1. quia ad venerationem ferè proſtabant omnes ſtatuæ, acſi Dei eſſent imagines: ſed aliud fuit conſilium Jaacob, nempe ut teſtimonium relinqueret viſionis ſibi exhibitæ, non autem ut Deum ſymbolo illo vel figurâ repræſentaret.

19. *Et ſane Luza, &c.* ואולם לוז וגו'] Mirum eſt quòd Moſes urbem fuiſſe commemorat ubi paulò antè dixit, Jaacob ſub cœlo dormiſſe. Verùm Urbs nondum illîc exſtructa erat: neque enim ſtatim obtinuit hoc loci nomen quod Jacob impoſuerat, ſed diu ſepultum latuit: imò quum poſtea illîc conditum eſſet oppidum, nulla fiebat mentio Beth-el, acſi nunquam illac tranſiſſet Jaacob: neque enim ſciebant incolæ quid illîc geſtum eſſet, ſuo igitur arbitrio vocarunt urbem Luz: quæ nomen hoc retinuit uſquedum Iſraelitæ occupatâ terrâ poſtliminio, prius nomen, quod abolitum fuerat, in communem uſum vocarunt. Hæc ità quidam. Quid ſi Beth-el fuit locus contiguus Luzæ, imò ager Luzæ?

21. *In pace,* בשלום] *incolumis, ſalvus*, i. citra damnum ac noxam.

22. *In titulum,* מצבה] *in ſtatuam.* Vide paulò antè v. 18. ¶ *Decimas, &c.* עשר וגו'] Ad verbum, *decimando decimabo illud tibi.* Mutatio perſonæ in hoc verſu.

CLARIUS.

4. *Quam pollicitus eſt avo tuo*] Heb. *Quam dedit Deus Abraham.*

9. *Ivit ad Iſmahelem*] Cùm ſuperiùs dictum ſit, cap. 25. Iſmahelem mortuum eſſe, niſi ſit anticipatio, hîc intelligendum eſt *iviſſe* hunc *ad Iſmahelem*, h. e. ad domum Iſmahelis.

12. *Vidit in ſomnis ſcalam*] Myſterium incarnationis eſt in Chriſto, dum à terra in cœlum porrecta cœleſtia conjungit terrenis, quâ ſolâ cœlum aſcendimus. *Nemo* (inquit) *venit ad Patrem niſi per me.* Angeli aſcendunt & deſcendunt: nam *omnes ſunt adminiſtri ſpiritus*, qui mittuntur propter nos.

14. *Ad Orientem*] *Viderunt* enim *omnes fines terræ ſalutare Dei noſtri.*

18. *In titulum*] Vel, *in ſtatuam.* Lapis erat agri, qui ſecundùm longitudinem erectus ſtabat, non jacebat.

22. *Vocabitur domus Dei*] Vel, *erit domus Dei.* Ex (inquit) hîc locus ubi invocabitur nomen Dei.

DRUSIUS.

5 *AD Laban filium Bathuel Syrum*] Vel *Syri.* Sermonim ambiguus eſt; & uterque *Syrus* vocatur Gen. 25.20. *cùm acciperet Rebeccam filiam Bathuel Syri, ſororem Laban Syri.* Par ambiguitas in illo, *Eleazar filius Aharon ſacerdos.* Nam legi etiam poteſt, *ſacerdotis. Syrus*, i. Meſopotamenus. Hæc Syria vocatur ab Ebræis *Phadan Aram*, à Græcis Μεσοποταμία, à Latinis *Syria interamnis.* Paraphraſtes Chaldæus odarum Davidicarum eam vocat *Syriam quæ ad Euphratem*, Pſal. 60. *Meſopotamia* dicitur quòd inter Euphratem Tigrímque media eſſet. Apud Juvenalem *natus ad Euphratem* eſt Meſopotamenus. *Syria* cùm latè ſumitur tum Aſſyriam tum Chaldæam comprehendit. Unde Chaldæi loquuntur Syriacè Dan. 2. 4. & Rabſaci dicitur, qui Aſſyrius erat, *Loquere ad ſervos tuos Syriacè*, Jeſ. 36. 11. Sic olim: nunc aliter eſt. Nam lingua Syriaca & Chaldaica differunt. Hâc uſi ſunt Oncelos & Jonathan: illâ Syrus interpres Novi Fœderis. Sunt qui *Syriam* appellatam exiſtimant decurtatâ voce ex *Aſſyria* per aphæreſin, ſicut *Chonia* dicitur pro *Jechonia* Jer. 22. & *Spania* pro *Hiſpania.* Quâ figurâ uſi olim Prænestini dicebant *conia* pro *ciconia.* Neque enim literæ tantùm detractæ veteribus, verùm ſyllabæ integræ. Alii nomen deducunt à *Tyro*, quæ Ebræis *Sor*, unde *Sur* & *Suria* & *Syria.* Nam promiſcuè hoc nomen ità ſcribitur. Autor Johaſin 135. Aramæi in lingua Græca *Syri* vocantur, unde dicta *Suria*, סוריה vel סוריא. Strabo l. 16. *Syri à Barbaris* Αειμαῖοι & Αειμοι vocantur. Horum

&

& Homerus meminit. Josephus, Ἀραμαῖος ἦν Ἀραμῷ ἔθνος, ὃν Ἕλληνες Σύρους ὀνομάζουσι. Ebraicè ארם, unde *Aram Naharaim, Syria fluviorum, Syrus* etiam nuncupatur Jacob Patriarcha Deut. 26. 5. fortè quia in Syria interamni diu habitaverat, cùm etiam mater ejus Syra esset. Sed & Abraham *Syrus* dici posset, quia Chaldæus. Sanè quidem Ur Chaldæorum Stephanus protomartyr in Mesopotamia collocat Act. 7. 2. Adeò vicinæ regiones istæ erant, ut etiam Strabo Chaldæorum, quam everterunt Medi & Persæ, Syrorum fuisse pronuntiet, Syros & Chaldæos eandem gentem faciens. Dixi Jacobum Patriarcham *Syrum* vocari Deut. 26. 5. Sic est profectò. Non tantùm *Syrus* ibi vocatur, sed additum אובד *periens*, aut *perditionis*, i. perditus. Nam pauper erat cùm in Mesopotamiam fugeret ad Laban Syrum. Ideo sic vocatur, ut Prov. 30. *date siceram pereunti* לאובד. sequitur enim, *bibat & obliviscatur paupertatis suæ*. Sanè quidem *perire* dicitur qui de bonis suis descendit.

14. *Benedicentur in te omnes familiæ terræ*] Pro eo Gen. 22. 18. *omnes gentes terræ*. Idem aliter. Nam *familia* pro *gente* usurpatur. Sic φυλὴ idem aliquando quod φῦλον. Cæterùm illîc est, *in semine tuo*, hîc verò, *in te & in semine tuo*: quod explicant, h. e. *in semine tuo*, ut Vau sit ἐξηγητικόν, quale in illo,

Judicium Paridis spretaq; injuria formæ.

Sic Gen. 35. 12. *Tibi dabo & semini tuo*. Sensus, h. e. semini tuo. Nam Jacobo non fuit unquàm data dum viveret. *In te* Oncelos enarrat, *propter te*; Jonathan, *propter merita tua*. Si rectè, tunc sensus erit, *in semine tuo*, Propter semen tuum, h. e. Ob meritum Christi. Nam *semen* ad solum Christum restringit hîc Apostolus, nec malè, meo judicio. Non enim in ullo alio filiorum Abrahæ quàm in Christo benedictæ fuerunt gentes. Sed cur hîc addit *in te*, Jacobum alloquens? An propter te in hoc sæculo, & propter semen tuum in futuro? aut propter te corporaliter, propter Christum spiritualiter? Aut benedicentur in te omnes tribus Israel, & in semine tuo cunctæ gentes terræ? Nihil adfirmo: Hoc tantùm, Fuisse meritos Patriarchas ut eorum posteris benediceretur propter eos, saltem temporaliter. Sed quænam illa merita? *Quid habes*, inquit ille, *quod non accepisti*? Si merita hominum sunt bona opera, & bona opera sunt dona Dei, cùm ea remuneratur, dona sua remuneratur. Hoc est quod Augustinus ait; *Deus dona sua coronat*. Eo posito, non te turbabit particula עקב כי *propterea quòd auscultasti voci meæ*. Quanquam in עקב significatio *mercedis*. Tralatio à *calce pedis* sive *calcaneo*. Nam ut calcaneus extremum est pedis, sic merces extremum est operis.

IDEM.

19. בֵּית אֵל A. βαιθήλ] Antiqua lectio pro *Bethel*, quod scribendum βηθήλ. Talia sunt Αἰνγώγηλ, *En-Rogel*, Αἰν γαδδί, *Engaddi*. Contrà factum in און, quod legebant Ων, i. און, unde οἶκος ὤν, quæ vulgò *Beth-aven*. וְאוּלָם לוּז שֵׁם הָעִיר לָרִאשֹׁנָה ¶ A. πρότερον λεγὸς ὄνομα τῇ πόλει, *prius Luz nomen urbi erat*] Hoc vult, Bethel prius Luz nominabatur. Infrà, *Et venit Jacob Luzam, quæ est Bethel*. Hieron. ad hunc locum, *Ecce manifestissimè comprobatur Bethel non Ulam Luz, ut suprà dictum est, sed Luzam, i. Amygdalum, antè vocitatam*. Græca exemplaria editionis Lxx hîc admodum variant. Quædam, Οὐλαμμαΐς, alia, Λαμμαΐς, alia, Οὐκλάμ. Veritas lectionis exstat in R. Ουλαμλύζ. Sunt autem duæ voces ἐλὰμ & Λουζ, quarũ hæc propria est, illa verò adverbii vim habet, quam interpretantur, *certè, utique*: aut נרם *verùm*.

21. וְהָיָה יְהוָה לִי לֵאלֹהִים Alius, *& erit mihi Dominus in Deum*] i. Deus revera, Procop. p. 165.

GROTIUS.

12. *Viditque in somniis scalam stantem super terram, & cacumen illius tangens cœlum*] Simile somnium apud Aristiden Sacrarum orationum 3. ἐν οἷς αὐτὸ δὴ κλίμακας ἦφ αἱ τὸ ἄκρον γῆς μὲν ἅπτεσθαι γῆς ἀφορίζουσαι, ἐπὶ ἐκείνῃσι κρατεῖν τὸν θεόν. ¶ *Angelos quoque Dei*] Qui quatuor venti Zach. 6. ¶ *Ascendentes & descendentes*] Mandata accipientes & exsequentes. Confer. Joh. 1. 51.

13. *Et Dominum innixum scalæ*] Insigniorem Angelorum, qui Dei personam referebat. ¶ 14. *Eritque semen tuum quasi pulvis terræ*] Gentem Judæorum πολυανθρωπότατον vocat Hecatæus, meritò.

18. *Erexit in titulum*] Columnæ in morem. Tales lapides erecti aut congesti tunc erant pro altari. Vide infrà 31. 46. ¶ *Fundens oleum desuper*] Mos illorum locorum, qui & ad Græcos devenit. Clemens Alexandrinus Strom. 7. πάντα λίθον, τὸ δὴ λεγόμενον, λιτραῖον περικωμῳδοῦντες. 1. Floridorum Apuleii. *Lapis unguine delibutus*. Arnobius L. 1. *Si quando conspexeram lubricatum lapidem, & ex olivi unguine ordinatum, tanquam inesset via præsens adulabar*. Minutius, *In lapides impingere, effigiatos sanè & unctos & coronatos*.

19. *Bethel*] Hinc βαιθύλια apud Phœnicas. Vide Philonem Byblium in Eusebio. ¶ *Quæ priùs Luza vocabatur*] Accepit אולם pro mera affirmatione, ut & Aquila: at Lxx, & alii, pro parte nominis, ἡ Οὐλαμλὰζ ἓν ὄνομα τῇ πόλει τὸ πρότερον, i. *porticus nucum*. Infrà *Luza* tantùm dicitur 35. 6.

20. *Si fuerit Deus mecum*] Si auxilio mihi fuerit, ut rectè exponit Chaldæus. Vide quæ ad Matth. 28. 20. ¶ *Et dederit mihi panem ad vescendum, & vestimentum ad induendum*] i. Etiamsi nihil habeam præter ea quæ naturæ sunt necessaria.

CAP. XXIX.

MUNSTERUS.

6. *NUnquid est illi pax?*] Hebraismus est, pro, *Nunquid est sanus?* vel, *Recténe habet?* Et quando inferiùs dicitur, Jacob esse fratrem patris Rahelis, capitur ibi *frater* pro consanguineo, cùm Jacob nepos fuerit Laban ex sorore.

13. *Cùm audisset rumorem*] In Hebræo est, *cùm audisset auditum Jacob*. ¶ *Omnia verba ista*] Hebraismus est, pro, *Retulit ei omnia quæ gesta erant cum Esau, quæq; accidérant in itinere*. Et quod sequitur, *Os meum*] est ab *osse*, non ab *ore*. Chaldæus vertit קריבי, *propinquus meus tu*.

17. *Teneri*] Onkelos transtulit יאין, *pulchri*. Cæteri exponunt *debiles*. Quidam putant deficere literam Aleph, ut רכות pro ארכות, quòd habuerit longos & deformes oculos.

20. *Dies pauci*] Eadem est hîc locutio quæ suprà c. 27. 44. capitúrque *unum* pro *modico*. Et quod sequitur, *Da uxorem meam*] Hebraicum verbum הבה est à radice יהב, sicut & à ישב in imperativo fit שבה cum paragoge He. Suprà c. 11. 3. accipitur idem verbum pro adverbio adhortandi.

27 *Septenarium istius*] Hoc est, ut Kimhi post Ezram exponit, *Imple priùs nuptias Leæ atque convivium illud, & post hebdomadam dabitur quoque tibi Rahel junior filia*, &c. Et refertur dictio זאת ad *Leam*, non ad *septenarium* sive *hebdomadam*, cùm שבוע sit masculinum, verò fœmininum. Quando verò sequitur, *Et aperuit Dominus vulvam ejus*] dicit autor libri מעשה תורה citans hunc locum, *Dominum sibi retinuisse tres claves, nempe clavem vitæ, clavem pluviarum, & clavem resurrectionis*, unde sic scribit, שלוש מפתחות לא נמסרו ביד שליח ואלו הן של חיה ושל גשמים ושל תחיית המתים: של חיה דכתיב ויפתח יי' את רחמה. של גשמים דכתיב יפתח יי' לך את אוצרו הטוב. של תחיית המתים דכתיב וידעתם כי אני יי' בפתחי את קבריותיכם:

32. *Ruben*] Sonat *Ruben, Videte*, vel *Viderunt, filium*. *Simeon* est *auditus*, vel *obedientia*. *Levi* est *associatio, adjunctio*. *Jehuda* verò interpretatur *confessio*, vel *gratiarum actio*. *Naptalim*, & Hebraicè *Naphtali*, est *luctamen*, vel *associatio*, *Gad*, *fortuna*. Quorum omnium nominum

ratio paulò pòst à nobis reddetur. Proinde de nomine *Iſachar*, cujus infrà fit mentio, Aben Ezra ſic ſcribit, בעבור התחברות שני שיניו חסרו האחד מהמבטא ואין שין כמוהו בטקרא. *Propterea*, inquit, *quòd in hoc nomine duo conveniunt Sin, privat unum prolatione ſuâ: nec invenitur per univerſa Biblia Sin aliud quod huic ſit ſimile.* Sed quibuſdam aliis literis familiare eſt ut ſcribantur & non legantur, id quod in literis quieſcentibus videre licet.

35. *Ceſſavit parere*] In Hebræo habetur, *ſtetit*, ſeu *deſtitit*, *à pariendo*: quod idem eſt.

FAGIUS.

1. LEvavit ergò Jacob pedes ſuos] *Levare pedes* Hebraiſmus eſt pro, *maturare greſſum, & celeriùs ire.* Ità & nos Germani loquimur, **Heb dheis uff**, h. e. *matura greſſum, propera.* ¶ *Filiorum Orientis*] Phraſis quoque Hebraica eſt; ſicut & genus humanum appellant *filios Adam*; & *filios Iſrael*, populum Hebræorum; *filium* quoque *mortis*; *filium ſapientiæ*, &c. Quod & de locis dicunt.

6. *Num pax ei eſt*] Septuaginta & author Latinæ Vulgatæ editionis hunc locum tranſtulerunt, *Sanúsne eſt?* Verùm Hebræi *pacis* nomine omnia proſpera complectuntur, omnem ſanitatem, omnem tranquillitatem. Quod etiam eo cognoſcitur. Nam ubi Græci in epiſtolis dicunt ὑγιαίνειν, εὐοδοῦσθαι, quod omnem ſecundum ſucceſſum bonámque fortunam ſignificat, Hebræi ſcribunt שלום, h. e. *pacem.* Unúmque id apud eos celebratur ſalutationis genus: quo & Chriſtus Servator noſter uſus eſt, dicens ad Apoſtolos, שלם לכם, *Pax vobis*, quo non tam corporis incolumitatem quàm omnem felicitatem ac proſperitatem illis precari voluit.

10. *Et revolvit lapidem*, &c.] Tradunt Hebræi certas quaſdam notas exſtitiſſe unde qui ex ſtirpe Abrahami erant cognoſci poterant; inter quas referunt & corporis robur, quo præditos fuiſſe adſerunt qui ex patre Abrahamo prognati erant. Iſtud robur (inquiunt) etiam exſeruit ſeſe in Jacob, quando ſolus lapidem à fonte removit, & poſtea in lucta quam cum Angelo habuit. Jucunda certè hæc ſunt, ſi ad myſterium referantur, h. e. Ad Chriſtum verum Iſraelem, cujus robur & fortitudo in iſtis patribus adumbrata fuit. Ipſe enim eſt fortis ac robuſtus ille *Leo de tribu Juda*, qui grandem illum mortis lapidem, ſub quo omne humanum genus preſſum jacebat, ſuâ gloriosâ reſurrectione revolvit, nóſque, debellato Satanâ, peccato, morte & gehennâ, in vitam adſeruit.

17. *Oculi Leæ erant pulchri*] Textus Hebraicus habet, *Et oculi Leæ erant teneri* h. e. *debiles, infirmi*, vel, ut Vulgatus Latinus interpres legit, *lippi.* Quia verò *tener* aliquando etiam pro *pulchro, formoſo & eleganti* uſurpatur, ſicut & nos Germani **zart** pro **ſchon**, **hupſch**, accipimus, Paraphraſtes hanc ſententiam fortè ſecutus, legit, *Et oculi Leæ erant pulchri.* Quaſi Lea oculorum tantùm pulchritudine commendabilis fuerit, non etiam reliquo corpore. ¶ *Eleganti formâ ac pulchro aſpectu*] Senſus eſt, Erat corpore bene habito & conſtituto, elegantíque formâ: ità ut prior pars ad bonam corporis conſtitutionem, habitudinem ac proportionem pertineat; poſterior verò ad coloris gratiam & elegantiam, quæ in facie maximè relucebat.

27. *Hebdomadam iſtius*] Subaudi Leæ: ſive, *Tranſeant ſeptem dies feſti iſtius Leæ.* Ità intelligendum eſſe monet etiam D. Hieronymus, qui in quæſtionibus ſuis Hebraicis inter cætera ſic ſcribit, *Poſtquam Leam Jacob fraude deceptus pro Rachel uxorem acceperat, dicitur ei à ſocero Laban, ut ſeptem dies poſt nuptias ſororis prioris expleat, & ſic accipiat Rachel; pro qua iterùm ſeptem annis aliis ſerviturus ſit. Non igitur, ut quidam malè exiſtimant, poſt ſeptem annos alios Rachel accepit uxorem, ſed poſt ſeptem dies nuptiarum uxoris primæ. Nam ſequitur, Et ingreſſus eſt ad Rachel; & dilexit Rachel magìs quàm Leam: & ſervivit ei ſeptem annis aliis.* Hæc ille.

VATABLUS.

1. LEvavit, &c. וישא וגו'] More ſcilicet ambulantis. Exprimit geſtum & habitum hominis ambulantis, q. d. Pedes profectus eſt, non eques.

2. *Et vidit*, וירא] *Et contemplatus eſt.* ſub. *regionem*, i. quum conſideraſſet ſitum regionis, animadvertit puteum in eo agro in quem inciderat.

6. *Nunquid pax* eſt *illi?* השלום לו] Hebraiſmus, *Recténe habet? Sanúſne eſt?* ¶ *Reſponderunt Pax:* ויאמרו שלום] Ad verbum *Et dixerunt, Pax.* i. *Recte quidem. Bene habet. Sanus eſt.*

7. *Adhuc dies magnus*, עוד היום גדול] *multum adhuc ſupereſt diei.* i. Nondum veſpera appetit. ¶ *Ut congregetur grex:* האסף המקנה] i. Reducendi ad caulas gregem ipſum.

8. *Et devolverint* וגללו] Sub. *omnes paſtores congregati.*

9. *Patris ſui* אשר לאביה] Ad verbum, *qui* erat *patri ſuo.*

11. *Levavítque* וישא] Sub. *Jaacob.*

12. *Jam verò renuntiaverat* וינד] Ad verbum, *Et renuntiavit.* Præt. vertendum per pluſq. perf. ſub. *Antequam oſcularetur eam.* ¶ *Frater* אחי] i. Nepos ex ſorore.

13. *Rumorem* את שמע] Ad verbum, *auditionem.* ¶ *Omnia hæc:* כל הדברים האלה] Ad verbum, *omnia verba iſta*, i. Quæcunque ei acciderant: h. e. Quibus de cauſis illuc adventaſſet.

14. *Os meum, & caro mea* עצמי ובשרי] *Os*, ab oſſe, non ab *ore.* Hebraiſmus, *tu es de oſſibus meis & carne mea.* i. Conſanguineus meus. ¶ *Menſem totum:* חדש ימים] Ad verbum, *menſem dierum.* Hebraiſmus, *menſem conſtantem omnibus ſuis diebus.*

15. *An quiq*, &c. הכי אחי וגו'] *Verè* [*Revera*] *frater meus* [i. Nepos] *es: Servies ergò mihi gratis?* i. Sine mercede. q. d. Non patiar. Ut vertit noſter interpres, ו tantùm præteritum vertit in futurum, propterea non vertendum. ¶ *Quid erit* מה] *quanta erit.* i. Quantum velis lucrari.

17. *Teneri:* רכות] *Debiles.* i. Erat tenerrimis oculis. Chald. paraph. *Et oculi Leah erant elegantes.* q. d. Commendabatur Leah formoſitate tantùm oculorum; Rachel verò, totius corporis, ac etiam venuſtate faciei. ¶ *Et pulchra aſpectu.* ויפת מראה] i. Pulchro habitu corporis.

18. *Dilexit autem* ויאהב] *Diligebat autem.*

19. *Reſpondit* ויאמר] Ad verbum, *Et dixit.*

20. *Qui viſi ſunt ei dies pauci*, ויהיו בעיניו וגו'] Ad verbum, *& fuerunt in oculis ejus ſicut* [vel *quaſi*] *dies pauci.*

21. *Completi ſunt dies mei*, מלאו ימי] i. Exactum eſt tempus illud quo tibi ſervire debebam pro Rachel. ¶ *Ut ingrediar ad eam.* ואבואה אליה] Hebraiſmus, *ut fruar illâ*, ſive *ut dem operam proli.*

25. *Manè autem*, &c. ויהי בבקר והנה] Ad verbum, *Et fuit manè, & ecce Leah.* ¶ *Quid hoc* מה זאת] *Quid iſtud eſt quod.* Vel, *Quare hoc.*

26. *Ut detur* לתת] Ad verbum, *ad dandum.* ſub. *Nuptum.* i. Non ità fieri ſolet apud nos ut minor natu elocetur ante majorem.

27. *Exple hebdomadam hujus*, מלא שבע זאת] Sub. *Leæ.* i. Sine tranſeant ſeptem dies feſti hujus ac convivii.

31. *Aperuit vulvam ejus.* ויפתח את רחמה] Hebraiſmus, *reddidit eam fœcundam.*

32. *Reuben:* ראובן] *Videte filium.* q. d. Deus dedit mihi hunc filium. ¶ *Dixit enim*, כי אמרה] *ſic enim cogitabat.* ¶ *Quia vidit Jehovah*, &c. כי ראה יהוה בעניי] *Sanè* [*Certè*] *conſideravit Jehovah afflictionem meam.* i. Me contemptam eſſe à viro meo. ¶ *Nunc igitur* כי עתה] *quoniam nunc.* i. Poſthac.

33. *Quia audivit*, &c. כי שמע יהוה וגו'] *Certè exaudivit Jehovah* [ſub. *me*] *quoniam odio haberer, & dedit,*

dedit, &c. Vel, *Novi quòd exaudivit Jehovah* [ſub. *preces meas*] *quod haberer odio, & dedit*, &c.

34. *Copulabitur*, ילוה] *Sociabitur*. i. Adhærebit mihi, ac unicè me diliget. ¶ *Vocavit* קרא] Sub. *is qui ei nomen indidit*.

35. *Vice hâc confitebor Jehovæ*. הפעם אודה את יהוה] *Nunc demum celebrabo Jehovam*. Filium iſtum à *laude* ideo nuncupat (*Jehudah* enim laudem, ſive *laudationem*, ſignificat) quod ſingulari Dei beneficio datus ſit. Jam priùs quidem gratias egerat Domino: ſed quia uberior laudis materia ſuppetit, fatetur non ſemel, neque uno modo, ſed ſæpius ſe Dei gratiâ adjutam eſſe. q.d. Planè fatebor Dominum Deum authorem eſſe omnium bonorum: unde eum collaudabo, eíque gratias agam. ¶ *Et deſiit parere*. ותעמד מלדת] *& deſtitit parere*. Ad verbum, *& ſtetit à pariendo*.

CASTALIO.

20. *Quod ſpatium ei breviſſimum viſum eſt*, &c.] Atqui
Nox longa quibus mentitur amica, dieſq;
Longa videtur opus debentibus, & piger annus
Pupillis, quos longa premit cuſtodia matrum.

Sed hic ſenſus eſt, Jacobus Rachelem præ amore tanti faciebat ut ſeptennii ſervitutem brevem eſſe putaret, quâ tantum præmium conſequeretur. Nihil enim durum eſt quod fit libenter.

CLARIUS.

10. *Conſobrinam ſuam*] Heb. *Filiam Laban fratris matris ſua, & oves Laban fratris matris ſua*.

13. *Cùm audiſſet veniſſe Jacob*] Vel *famam Jacob*. Nam Hebraiſmus habet, *cùm audiſſet auditum Jacob*. Sicut & illud, *Domine, audivi auditum tuum*, &c.

17. *Lippis erat oculis*.] Heb. *teneris*. Quod quidam expoſuit, *pulchros*. Cæteri exponunt, *debiles*. Sunt qui credant eam oculis tantùm fuiſſe gratioſam, Rachel verò toto etiam corpore.

27. *Imple hebdomadam dierum*.] h. e. Imple priùs nuptias Liæ, atque convivium illud, & poſt hebdomadam dabitur quoque tibi Rachel junior filia. ¶ *Ruben*] Sonat Ruben *Videte*, vel *Viderunt*, *filium*; Simeon, *Auditus*, vel *Obedientia*; Levi, *Aſſociatio*, *Adjunctio*; Juda, *Confeſſio*, vel *Gratiarum actio*.

DRUSIUS.

31. *Dioſam eſſe Leam*] Quid? An *odio erat ei Lea*? non opinor. Nam qui odit uxorem, odit carnem ſuam. Abſit hoc à viro juſto. Quid igitur? *Odioſam* appellat comparatione, quia minùs eam amabat. Hieron. *Amorem ſequentis priori prætulit*. Ipſe textus diſertè dicit, *Amabat Rachelem præ Lea*. Rachel erat igitur amata, & ad ejus comparationem *odioſa*, ſive, ut alii malunt, *exoſa*. Ego prætuli *odioſa*, quoniam *exoſa* etiam quæ odio habet. Sic accipies Deut. 21. 15. *Unam dilectam, & alteram odioſam*; & *filium odioſæ*, i. minùs dilectæ. Quæ dixi robur habent ex loco citato. Nam ſic amabat Rachelem præ Lea, etiam Leam amabat, ſed non adeò ut Rachelem, quam magìs diligebat. Odioſa ergò Lea ad Rachelem comparata, ſimpliciter non erat odioſa. Nam amabat eam quadamtenus. Sic comparatione ad Chaldæos Iſrael vocatur *juſtus*, licèt juſtus non eſſet. Nam propter injuſtitiam deportatus fuit in Babylonem: & tamen Chaldæi reprehenduntur quòd malè habuerint populum juſtiorem ſe. Locus eſt in Habacuc Propheta. Similiter mare Caſpium (an Ponticum?) *dulce* dicitur comparatum ad alia maria, quorum aqua magìs amara & ſalſa. *Dulce* igitur, quoniam aquam continet minùs ſalſam. Profectò nulla maris aqua ſimpliciter & abſolutè dulcis eſt. Hoc ſciunt qui guſtarunt. Credamus ergò expertis. ¶ *Aperuit vulvam ejus*] Id Onkelos elucidat, *dedit ei conceptum*, i. Fecit ut conciperet. Vulva enim aperitur in conceptu, ſed magis in partu. *Vulvam* dico non id quo fœminæ ſunt fœminæ, ſed matricem, quam μήτραν Græci vocitant. Hanc etiam aperit is qui primus naſcitur liberorum, quem *primogenitum* appellant, & Græcè πρωτότοκον. Qui propterea etiam vocatur פטר רחם, quaſi *aperturam vulvæ* dicas, quod ſignificat eum qui vulvam aperit, qui Græcis interpretibus dicitur διανοίγων μήτραν, *adaperiens vulvam*, ſive *matricem*. *Forte* פטר, quod *aperturam* reddidimus, nomen eſt concretum (ſic Dialectici vocant) ut כבר *gravis*, ארך *longus*, &c. Sic צדק antiquâ declaratione valet *juſtus*, i. δίκαιος, cùm potiùs *juſtitiam*, h. e. δικαιοσύνην, denotet. Cæterùm poteſt aliquis vulvam aperire matris, ut Joſeph Gen. 30. 23. qui tamen non ſit primogenitus patris. Quod tum accidit quando unus vir plures uxores habet.

33. *Audivit me*, &c.] Leve eſt quod nunc annotabo, ſiquid tamen leve in his literis, ubi levia gravia, & parva omnia magna nobis eſſe deberent. Scitum enim illud, ἐν ὁλκῷ ὅλκια πάντα. *Audire* præter vulgatam & receptam notionem ſignificat etiam *intelligere*, quòd proprium cordis. Cor enim quæ intelligit, & videt & audit. Quò pertinet illud, Ο νῦς, ἀκούει ὁ νῦς ὁρᾷ· τὰ δ' ἄλλα πάντα κωφὰ καὶ τυφλά, *Mens audit, mens videt; cætera cuncta ſurda & cæca*. Nam ubi mens abeſt, neque auris audire neque oculus videre quicquam poteſt. *Mentem* intelligo animum, quem Ebræi *animam* appellant, quæ eſt facultas rationis particeps. Igitur in loco citato ubi legimus, *Audivit me odioſam eſſe*, ſive *quòd odioſa ſum*, puto exponendum, *intellexit*; ut Gen. 42. 23. *Neſciebant audire Joſephum*, i. intelligere. Sic Gen. 11. 7. *Ut non audiat vir labium ſocii ſui*, ut non intelligat ſermonem alterius. Sic *labium unum*, i. ſermo unus. Et alibi, *gens cujus linguam non audietis*. Nam *linguam audit* propriè loquendo etiam qui non intelligit. Auguſtinus lib. 1. Locutionum, *Audit, pro, intelligit. Nam voces audit utique aure etiam qui non intelligit linguam*. Aliter exponas, *Audivit*, i. *exaudivit*, *me* (ſimplex pro compoſito, ut moris eſt Ebræis) *quoniam odioſa ſum*, eò quòd minùs diligar à marito meo. Quò facit interpretatio vetus, *Simeon, Exauditio*. Sed tunc dixiſſet potiùs, *Audivit me*. Cæterùm pro *Simeon* doctores etiam uſurpant שמון *Simon*: quod aliquando contractum eſſe putavi ex Ebræo *Simeon*. Nunc inclino ut credam Græcum eſſe Σίμων, quod non malè *Simo* ſcribitur, ut *Plato, Zeno, Apollo, Xenopho, Cteſipho*, &c.

IDEM.

22. ויעש משתה *& fecit convivium*. A. & Sym. πότον] i. συμπόσιον. Priùs erat, ἐπόιησε γάμον, & in Hieron. *fecit nuptias*. Syrus quoque Novi Fœderis interpres nuptias appellat *convivii* vocabulo. Πότος autem in hoc loco non *compotationem* ſign. ſed *epulum* ſive *convivium*, quod Ebræi ſimiliter à *potando* משתה appellant. Ità ſumitur hæc vox Cohel. 7. 2. & Eſth. 5. 6. & 7. 2. item 1. 9. Athenæus l. 4. ὅταν ὁ βασιλεὺς πότον ποιῆται, i. *convivium*.

25. למה רמיתני *cur decepiſti me?* Schol, ἐνέδρευσάς με; *inſidiatus es mihi?*] Suſpicor eſſe Aquilæ, qui & ſuprà 27. 35. במרמה convertit, μετ' ἐνέδρας, Id valet, *inſidioſè*.

34. ילוה אישי אלי. A. *applicabitur mihi vir meus*] Hieron. *Ubi nos legimus* [*apud me erit vir meus*] *Aquila interpretatus eſt* [*applicabitur mihi vir meus*] *quod Ebraicè dicitur* ילוה, *& à doctoribus Ebræorum aliter tranſfertur, ut dicant* [*proſequetur me vir meus*] *i. non ambigo de amore in me viri mei: erit mihi in hac vita comes, & ejus dilectio me ad mortem uſque deducet & proſequetur. Tres enim filios genui ei.*

GROTIUS.

8. *Et amoveamus lapidem de ore putei*] *Amoveant*, ſcilicet paſtores. Sic Lxx, ἀποκυλίσωσι. Confer Marc. 16. 3. ubi idem verbum ἀποκυλίσῃ. Gravius id erat quàm ut à feminis præſtaretur.

14. *Os meum es, & caro mea*] Propinquus ſanguine. Vide quæ ſuprà 2. 23.

27. *Imple hebdomadam dierum hujus copulæ*] Dies ſeptem nuptiali lætitiæ dicatos, ex more illarum regionum,

num, Jud. 14. 12, 15, 17. ¶ *Et hanc quoque dabo tibi*] Cum novo convivio nuptiali post illos septem dies, sed sub lege operarum septennii.

32. *Nunc amabit me vir meus*] Ob id Latini liberos *pignora* vocant.

CAP. XXX.

MUNSTERUS.

2. RE*movit*] Hebraicè, *prohibuit*, vel *privavit*.

6. *Causam meam egit*] In sacra lingua verbum דון propriè significat *causam agitare coram judice, disceptare & contendere cum adversa parte*, aut *patronum agere*: שפט verò significat *decernere judicium & ferre sententiam*.

8. *Luctationibus divinis*] Locus iste variè ab Hebræis exponitur. Nam Kimhi post Aben Ezra exponit verbum פתל per נשתחזל & אבק, i. *luctari*, & item per הפך & עוה, i. *pervertere & obliquare*, ut faciunt luctatores atque certatores, qui corpus in luctamine variis subvertunt & obliquant modis. Alii exponunt verbum פתל per חבר *conjunxit*: unde & פתיל significat *filum & ligamen*: ut sit sensus, *Conjuncta sum per Deum sorori meæ, imò excellui eam*. Putat tamen Kimhi *Elohim* hîc non accipi pro *Deo*, sed pro *magnifico*: & tunc erit sensus, *Luctationibus magnificis luctata sum cum sorore mea*. Id enim quod magnificum est vocat Hebraismus *Divinum*; ut *cedrus Dei*, i. *cedrus magnifica & procera*.

11. *Cum fortuna*] Sequuntur ferè omnes Hebræi Chaldaicam interpretationem, quæ pro בגד habet אתא גד, i. בא גד, *venit fortuna*, absconditâ scilicet literâ Aleph in Camez voce magnâ. Sunt etiam aliqui ex Hebræis qui גד exponunt pro כוכב צדק, *Jove planetâ*, quem alio nomine vocant מזל טוב *bonam fortunam*, quòd in liberorum procreatione salubrem immittat influentiam. Unde puellæ desponsatæ traditur annulus in quo scriptum est מזל טוב, ut suprà quoque meminimus.

13. *Cum beatitudine mea*] Vel, *in beatitudine mea*. Onkelos vertit sic, *Laus facta est mihi, quoniam nunc laudabunt*, seu *felicem prædicabunt, me mulieres*. Aben Ezra exponit Beth pro בעבור, ut sit sensus, *Propter felicitatem meam natus est hic filius*. Ponitur autem in Hebræo verbum præteritum pro futuro.

14. *Mandragoras*] Dicit Gerundensis, *Attulit Ruben ramos aut fructum qui similis est pomis, habétque odorem optimum. Radix verò habet figuram capitis & manuum*. Idem ferè sentit Dioscorides, nisi quòd hæc herba absque caule crescit. Sunt etiam qui dicunt דודא esse herbam quæ libidinem in mulieribus excitet, vel, ut alii aiunt, vulvam ad conceptum disponat. Quam sententiam Aben Ezra non probat, quòd mandragoræ חולדתם קרה *qualitatis frigidæ sint*.

18. *Issachar*] Seu, ut Hebræi legunt, *Iissachar*. Interpretatur, *Remunerabitur, Merces dabitur*; nisi quòd unum Sin otiosè & sine omni puncto interponitur.

20. *Dotavit me*] Kimhi exponit dictionem זבד per מתנה, i. *Datum, dos*. Gerundensis putat esse dictionem compositam à זה & בד. Est autem בד *ramus grossus & fortis*, sub cujus umbra quiescere licet. Aben Ezra exponit verbum ipsum pro נתן חלק, *dedit portionem*. Porrò *Zebulun* interpretatur *Cohabitatio*.

23. *Collegit*] Accipiunt Hebræi verbum *colligere* pro *includi*, aut *introduci*; ut, *Collectus est ad patres suos*; *Colligetur leprosus in domum*; *Collectus est Moses in castra*, &c.

27. *Experimento probavi*] Verbum נחש hoc loco communiter ab Hebræis exponitur per נסה, *tentavit, probavit*. Aben Ezra dicit quòd Laban usus fuerit divinationibus, quandoquidem habuerit Theraphim in domo sua. de quibus infrà. Et quod sequitur, *Constitue*] verbum נקב idem significat quod פרש, *explicavit, in speciem expressit*. Quidam hunc versum sic ordinant & legunt, *Si nunc inveni gratiam in oculis tuis, indica mihi mercedem tuam, & dabo: observavi enim quòd Dominus me fortunaverit propter te*.

29. *Possessio tua apud me*] Potest & is locus sic reddi, *Quantus fuerit grex tuus mecum, cùm scilicet primùm ad te venissem, tu nosti. Sed benedixit tibi Deus ad pedem meum*. sic enim habet textus Hebraicus, usurpans *pedem* pro ביאה, i. *adventu*.

32. *Punctis notatum*] Seu, ut Hebraismus habet, *punctuosum*; cujus scilicet vellus habet multas maculas parvas. טלוא verò habebat *magnas maculas diversi coloris*. Porrò pro חום Kimhi exponit שחור, *nigrum*. Generat enim calor nigredinem: חום verò significat *calorem*. Alii interpretantur ארום *subrufum*. Neque enim sunt ovium vellera omnino nigra, sed nigredo illa nonnihil in rubedinem degenerat.

35. *Amovit*] Subaudi *Laban. Omne in quo erat albedo*] h.e. macula alba.

36. *Residuas*] Debiles scilicet & steriles, quæque generationi non satis accommodæ erant. Et quod sequitur, *Virgas populi*, non satis convenit inter Hebræos de prima arbore. Judæi Germani hanc interpretantur espen. Decorticavit autem Jacob in his virgis cortices, non quòd eos omnino detraxerit, sed ex denudatione aliqua varietatem colorum in virgis fecit. Posuítque eas in רהטים, h.e. *decursibus aquarum*, ut aliqui Hebræi interpretantur. Aben Ezra verò exponit מקום חבור המים, *locum collectionis aquarum*: In quem Jacob virgas illas posuit ut oves ex earum aspectu conciperent, sive, ut Hebraismus habet, *incalescerent*, scilicet ad coitum. Et hæc prima fuit industria Jacob. Altera quoque fuit huic similis. Nam maculosos agnos jam natos in unum redegit gregem, fecítque illum antecedere gregem ovium Laban, ut sequentes oves, contemplatione præcedentium maculosorum agnorum, alios parerent maculosos. Porrò נקד hoc loco accipitur pro *agno habente crura maculis respersa*. Alioquin significat hoc vocabulum *ligare*. Ligatio autem ovium fit in cruribus. Tertia industria Jacob fuit, quòd virgas posuit in canales eo tempore quando robustiores oves concepui operam dabant, aut quando procliviores erant ad coitum, ut sic robustiorem ederent fœturam. quod scilicet fit in mense Nisan. Et vocat Scriptura hîc robustiores oves מקשרות, *conspirantes*, seu *quæ conspirationem inierant*, libidine excitatâ; aut, ut alii putant, quòd membra illarum robustiùs fuerint colligata seu consolidata. Atque ita exponit Gerundensis post R. Menahem. Cæteri sequuntur Chaldæum interpretem, qui vertit בכירות, *primitiva*; sicut & עטפים exponit per לקישות, i. *serotina*; quæ scilicet in mense Tisri, h.e. Septembri, nascuntur. Gerundensis verò exponit חלושים, i. *debilia*, à verbo עטף, quod *mœrore deficere* significat.

FAGIUS.

1. D*A mihi filios*] h.e. ut Hebræi exponunt, Efficáx impetra precibus tuis à Deo ut fœcunda fiam, sicut impetravit pater tuus matri tuæ Rebeccæ. ¶ *Morior ego*] Duplicem potest habere sensum. I. Si non curaveris ut & ego filios habeam, enecabit me; causa erit ut eò citiùs moriar. magno enim vitio mulieri vertebatur, sterilem esse. II. *Morior*, i. Memoria mei planè emorietur & obliterabitur. Dum enim parentes post se liberos relinquunt, in illis quasi adhuc vivere ac superesse videntur; secùs verò, cùm sine liberis decedunt. Unde est hæc vulgò apud Hebræos jactata sententia, מי שאין לו בנים חשוב כמת. *Cui non sunt liberi, perinde est ac si mortuus sit*.

3. *Et ego nutriam*] Paraphrastes expressit Hebraismum, *Et pariat super genua mea*, i. Cùm illa pariet, ego accipiam puerum in gremio meo, & nutriam. ¶ *Ædificer*] Procreationem & susceptionem filiorum Scriptura sacra *ædificationem* vocat, quòd posteritas scilicet in filiis quodammodo *ædificatur*, i. restauratur & conservatur. Unde Hebræi dicunt, מי שאין לו בנים אינו בניו אלא הרוס *Qui non habet filios, non est ædificatus, sed quasi dissipatus*. Vel, ut Hebræi dicunt, Scriptura liberorum procreationem *ædificationem* nominat, quòd sicut ædificium aliquod exstruendum

ſtruendum curam, ſtudium & diligentiam requirit, ſimiliter & in conſervando, ità & liberorum educatio. Liberi ergò Hebræis בנים ab *ædificando* dicuntur propter enumeratas rationes: cujus vocis vis copioſam materiam ſuppeditat, ubi de cura, ſtudio & diligentia quæ in educandis liberis adhibenda eſt, ſermo fieri debet.

11. *Venit fortuna*] Paraphraſtes vocem Hebraicam בגד *bagad* ità reddidit quaſi duæ eſſent voces, בא גד, i. *Venit fortuna*. Fortunam enim & conſtellationis fatum Hebræi *Gad* vocant. unde & referunt ſtellam juſtitiæ ità quoque vocari in lingua Arabica. Juxta hanc ergò interpretationem Lea cum quadam exclamatione & gratulatione, qualem in proſpero aliquo eventu fieri videmus, dixiſſe videtur, בגד, *Venit fortuna*: q.d. **Das iſt glück und heyl.** Sunt tamen (quos & A.E. & R.D. K. ſequuntur) qui גד *Gad* à גדד *gadad*, quod *turmam* & *exercitum* ſignificat, exponunt. quaſi dixerit Lea, ſe iſto nato filio quaſi turmam & exercitum filiorum nactam eſſe.

14. *Invenit mandragoras*] Mandragora quid ſit, etiam ex Hebræis ſcriptoribus certò colligi non poteſt. Id quod ex eo apparet, quòd alii dicunt eſſe radicem herbæ hominis effigiem præ ſe ferentem, quæ vulgò (inquiunt) *mandragora*, Germanicè **alraun** vocatur: alii verò dicunt eſſe מין פרח שריחו טוב, i. *genus floris odoriferi.* & citant locum Cant. 7.13. *Mandragoræ dederunt odorem ſuum*, ubi *violas* exponunt. & Thargum tranſtulit, *Mandragoræ*, ſeu *violæ*, *dederunt odorem balſami*. Lxx præſentem locum verterunt, καὶ εὗρε μῆλα μανδραγορῶν, *Et invenit poma mandragorarum*: ut quod de toto frutice diceretur, ipſi ad partem retulerint. Sunt enim in mandragoris, teſte Dioſcoride, mala inter folia ſita, ſunt & ipſa folia: radices quoque ternæ vel binæ cujuſcunque caulis, eæque mutuis complexibus conjunguntur, non puero diſſimiles. Proditum eſt à medicis, hanc herbam menſtrua ciere, vulvámq; muliebrem ad conceptum mirificè accommodare. A. E. tamen miratur quomodo iſtam virtutem habeat, cùm ſit frigidæ qualitatis. Eligat ex his pius lector quod ſibi vero magis conſonum videbitur.

22. *Et venit memoria Rachelis*, &c.] Placet hîc adducere quæ habet Paraphraſtes Hieroſolymitanus in hunc locum; ארבעה מפתיחין דאינין מסרין ביד רבון כל עלמא ה' ולא מסר יתהון לא למלאך ולא לשרף מפתח מטרא· מפתח פרנסא מפתח קברייא· מפתח עקרתא· מפתח מטרא· דכן כתבא מפרש יפתח ה' לך את אוצרו הטוב גום' מפתח פרנסא דכן כתבא מפרש פותח את ידיך וגו' מפתח קברייא דכן כפתחי את קבריותיכם וגו' מפתח עקרתא דכן כתבא מפרש ויזכור אלהים את רחל וגו'. i. *Quatuor claves traditæ ſunt in manum Domini univerſi mundi, quas non tradidit Dominus nec Angelo nec Serapho; Clavis ſcilicet pluviæ, clavis cibationis, clavis ſepulcrorum, clavis ſterilitatis. De clave pluviæ ità dicit Scriptura*, Aperiet Dominus tibi theſaurum ſuum bonum, &c. Deut. 28. *De clave cibationis*, Aperis manus tuas, *&c.* Pſal. 145. *De clave ſepulcrorum*, Cùm aperuero ſepulcra veſtra, *&c.* Ezech. 37. De clave ſterilitatis, *Et recordatus eſt Deus Rachelis*, &c. Gen. 30. Hactenus ille. Quibus vult ſignificare, hæc quatuor maximè in manu & poteſtate Dei eſſe, Pluviam ſcilicet cœleſtem, alimoniam, mortuorum reſurrectionem, & liberorum procreationem.

23. *Collegit Deus opprobrium meum*] Olim vitio dabatur ſterilitas. Nam fœcunditas ex Deo proveniebat, qui dixerat, *Creſcite & multiplicamini*. Nota phraſim, *colligere*, pro, *adimere, tollere, auferre*. Prius pro poſteriore ponitur. Quæ enim ablata volumus, priùs colligimus. unde dicimus, *Is ſarcinas collegit*, cùm volumus abitum alicujus ſignificare.

24. *Addet mihi Dominus filium alium*] Tantùm vult dicere, Cùm unum habuerim, plures habitura ſum.

27. *Si nunc inveni gratiam in oculis tuis*] Conciſus ſermo eſt. vult enim dicere, Si, quæſo, inveni gratiam in oculis tuis, diutius mecum maneas. ¶ *Expertus ſum*, &c.] Quidam ſic interpretantur iſtum locum. *Si inveni gratiam in oculis tuis, ſi tibi charus ſum, ſi quid facere velis meâ cauſâ, mane apud me. Nam experimento didici Deum benedixiſſe mihi tuâ causâ. Neque volo ut maneas apud me gratis: ſed præſcribe præmium tuum mihi, dic mihi quid velis lucrari, & dabo tibi*: vel, *ut dem tibi*. q.d. *Quicquid petieris à me, dabo tibi*. Alii ſentiunt Laban divinationibus uſum fuiſſe, h.e. experimentum à Teraphim, i. idolis ſuis quæ domi habebat, ſumpſiſſe. Nam verbum Hebraicum נחש, quod Paraphraſtes per נסה, *tentare*, ſeu *probare*, vertit, *divinare* & *augurari*, ſignificat.

30. *Facere domum*] Hebraiſmus eſt pro, *operam dare rei familiari, & congregare divitias ad alendam familiam*. Et Latini dicunt *rem facere* pro *locupletare, augere, curare, ampliare rem domeſticam*.

33. *Et teſtimonium dabit* &c.] Senſus eſt, Juſtitia mea teſtabitur poſthac de me, ſive teſtimonium mihi feret, cùm tu venies ad mercedem meam. h. e. Tunc deprehendes me juſtum eſſe, cùm venies ad videndas oves quæ mihi mercedis loco cedent, & videris me nihil habere quod tuum ſit. Nota quòd illa ארי תיעול על אנרי poſſunt vel in tertia perſona reddi, hoc modo, *quando veniet ad mercedem meam*, **wan es wirt kommen zu meinem lon**, &c. ut verbum *veniet* ſit fœmininum, & referatur ad *juſtitiam*. Vel in ſecunda perſona, *cùm tu venies ad mercedem meam*. h.e. cùm tu conferes mecum de mercede mea.

40. *In capite ovium*] Senſus eſt, Agnos maculoſos jam natos ſeparavit in gregem, quem antecedere fecit oves Laban, ut ità ex aſpectu agnorum maculoſorum alios maculoſos ac diverſicolores parerent. Triplici enim arte & induſtriâ uſus fuit Jacob; I. ponendo virgas decorticatas ante oves in canalibus, II. ducendo agnos maculoſos ante oves, III. virgas in canalibus eo tempore ponendo quando robuſtiores oves conceptui operam darent, aut quando ad coitum procliviores erant; ut ſic robuſtiorem ederent fœturam: quod ſcilicet fit in menſe Niſan, qui reſpondet Martio vel Aprili.

41. *Oves primitivæ*, &c.] *Primitivas* vocat eas quæ coibant in prima admiſſura, h. e. in Martio, verno conceptu. atque hæ propter clementiam ſubſequentis æſtatis validiores erant. unde & textus Hebraicus vocat illas מקשרות i. *colligatas*, à robore ſcilicet, quòd illarum membra robuſtiùs quodammodo colligata ſive conſolidata fuerint. קשר enim *colligare* ſignificat. *Serotinas* verò vocat eas quæ in poſteriore admiſſura, h. e. in menſe Septembri, in autumnali ſcilicet conceptu, coibant: quas, quia propter ſubſequens frigus hyemiſque aſperitatem debiliores reddebantur, Hebraiſmus עטופים vocat, quòd *minùs valerent robore*. עטף enim Hebræis *langueſcere* & *deficere ſignificat*.

VATABLUS.

1. MOrtua ſum. : מתה אנכי] i. perii, actum eſt de me. Præt. Heb. pro fut. *moriar*.

2. *Nunquid pro Deo ſum*, התחת אלהים אנכי] *Num Dei loco ſum ego?* Hebraiſmus. q.d. Fieríne poteſt ut pro Deo me habeas? h. e. Putáſne me Deum eſſe qui id fecerim, aut qui id poſſim? ¶ *Qui prohibuit*, &c. אשר מנע וגו'] i. qui te privavit liberis. q. d. Non poſſum te reddere fœcundam.

3. *Et habebo filios* ואבנה] Ad verbum, *& filiabor*. q.d. Do tibi ancillam meam, procrea mihi liberos ex ea: & quum pariet, excipiam puerum in gremium meum, quem habebo pro meo.

6. *Judicavit me* דנני] i. e. Pronuntiavit pro me: h.e. Obtinui cauſam meam Deo judice. Non tàm Dei bonitatem celebrat Rachel, quàm ſibi ipſa plaudit; more hypocritarum, qui ubi proſperior afflavit fortuna, ventosâ jactantiâ inſoleſcunt, acſi omnibus eorum factis & dictis faveret Deus.

8. *Luctationibus vehementibus*, &c. נפתולי אלהים נפתלתי] Ad verbum, *luctationibus Dei luctata ſum*. ſub. *ut ſuperarem illam*. i. præclaris & magnis luctationibus. Hebræi enim excellentiam *Dei* nomine ſignificant; quòd ut maximè unaquæque res excellit, ità Dei gloria in ea refulget. Vide ſuprà c. 1, 2. A פתר eſt. Quidam vertunt,

Con-

Conjunctionibus Dei conjuncta sum. ut glorietur se recuperasse quod perdiderat: vel certè, gradu honoris se æquatam fuisse sorori. Alii, *duplicata sum duplicationibus Dei.* utrique verò deducunt nomen & verbum à nomine פתיל, quod est *filum retortum.* Et prior quidem sensus huc redit, Quum parem sortem adepta sit Rachel, non esse jam cur soror quicquam sibi proprium arroget. Alter verò majorem jactantiam exprimit, dum se victricem & quasi duplo superiorem facit. Alii etiam à פתל supradicto deducentes, vertunt, *Conatibus multis conata sum cum sorore mea,* ut scilicet essem illi æqualis. vel, *Summâ animi contentione contendi cum sorore mea,* ut in susceptione prolis illi sociarer. nam פתל significat etiam *pervertere, subvertere:* quòd qui cum altero luctatur (inquiunt docti inter Hebræos) ut vincat, quærit subvertere alterum, quò ruere illum faciat. Hic sensus convenit cum versione nostri interpretis; ut dicat *luctationibus Divinis,* sive *præclaris luctationibus luctatam fuisse cum sorore.* ¶ *Prævalui.* יכלתי] i. in ea re intentionem meam assecuta sum. q. d. feliciter mihi cecidit.

11. *Venit prosperitas* בגד] *Venit felicitas.* i. Bene cessit mihi ac feliciter quòd tradiderim ancillam meam viro meo. Ex doctis Hebræorum alter vertit, *Venit turma,* sub. *filiorum.* nam (inquit) scribitur בגד, sine א, & legendum בא גד duabus dictionibus. Mirum est quosdam interpretari de prospera fortuna: cùm Moses infrà c. 49. 19. in contrarium sensum nos ducat, neque enim quadraret allusio quam ponit, *exercitu eum invadet:* nisi consilium Leæ fuisset de filiorum turma sibi gratulari, nam quum sesquialterâ parte superior esset, prædicat se habere in magna copia liberos. Alii, *Venit coactor copiarum:* ut idem sit quod גדוד. q. d. Iste erit dux exercitûs, sive imperator, inter fratres suos.

13. *Ut beata dicar:* באשרי] *Ad felicitatem meam.* vel, *In beatitudine mea.* i. Mihi feliciter cessit quòd dederim ancillam meam viro meo pro suscipienda prole. q.d. hâc ratione sum beata ac felix. ¶ *Filiæ.* בנות] i. mulieres. q. d. Beabor à sexu fœmineo. propter multitudinem liberorum scilicet.

14. *Triticeæ* חטים] Ad verbum, *triticorum.* pro *tritici,* sive *triticeæ.* ¶ *Mandragoras* דודאים] i. fructum mandragorarum.

15. Parúmne, &c. המעט וגו'] *Nunquid parùm est tibi quòd abstuleris mihi virum meum, ut auferas etiam,* &c. ¶ *Idcirco dormiet,* &c. לכן ישכב] q. d. Nè videar tibi aliquid præripuisse, permitto tibi ut dormiat tecum hâc nocte, pro mercede ac præmio mandragorarum filii tui.

16. *Mercede conduxi te* שכר שכרתיך] Ad verbum, *mercando mercatus sum te.*

20. *Donavit,* &c. וזבדני וגו'] *Dedit mihi ipsi Deus munus bonum.* Chald. paraph. *portionem meam.* ¶ *Hâc vice* הפעם] *jam. posthac.* ¶ *Habitabit mecum* יזבלני] Affixum pronomen pro separato יזבל אותי.

22. *Et aperuit vulvam illius.* : ויפתח את רחמה] i. reddidit eam fœcundam.

23. *Opprobrium meum.* : חרפתי] Dabatur enim vitio olim sterilitas: nam fœcunditas proveniebat ex benedictione Dei, qui dixerat, *Crescite & multiplicamini.*

24. *Addat* יסף] *Addet.* i. dabit mihi adhuc alterum filium. q. d. Posteaquam semel parere cœpi, pariam adhuc alium.

26. *Pro quibus,* &c. אשר וגו'] sub. *uxoribus.*

27. *Si nunc inveni gratiam,* &c. אם נא מצאתי וגו'] *Si quæso inveni,* &c. i. si tibi charus sum. Quæ sequuntur usque ad finem versûs, concludi debent parenthesi. Alii subaudiunt, *Mane mecum: nam* נחשתי *expertus sum,* vel *experimento didici.* Alii, *augurio ac divinatione deprehendi. Deum auxisse facultates meas tuâ causâ.* Videtur esse translatio, acsi dixisset, non secus sibi perspectam esse Dei benedictionem quàm si vaticinio testata foret, vel augurio comperta.

28. *Constitue mercedem tuam mihi,* נקבה שברך עלי] *Præscribe mercedẽ tuã mihi.* i. Dic mihi quid velis lucrari.

29. *Et quantus,* &c. ואת אשר וגו'] *& quanta fuerit possessio tua apud me.* i. quanta pecora commiseris mihi initio.

30. *Quod habebas ante me,* אשר היה לך לפני] Ad verbum, *quod erat tibi in conspectu meo.* i. Pauca erant pecora quæ fidei meæ commisisti, sed postea creverunt plurimùm. Vetus interpres atque alii Hebraismum exponunt, *antequam venirem ad te.* referentes ad tempus. Hanc expositionem confirmat quod mox sequitur, *Benedixit tibi Jehovah ad ingressum pedis mei.* ¶ *Vehementer:* לרב] Ad verbum, *in multitudinem.* ¶ *Ad ingressum pedis mei:* לרגלי] Ad verbum, *ad pedem meum.* i. ad adventum meum. ¶ *Nunc autem,* &c. ועתה וגו'] i. Quando tandem dabo operam ut congregem opes ad alendam familiam meam? q. d. Res tua satis hactenus crevit: jam tempus est ut provideam domui meæ.

31. *Dabo* אתן] sub. *ut servias mihi adhuc.* ¶ *Istud,* הדבר הזה] *rem hanc.* sub. *quam dicturus sum.* ¶ *Rursum pascam,* אשובה ארעה] Ad verbum, *revertar, pascam.*

32. *Transibo,* &c. אעבר וגו'] *Transeam per omnes greges tuos.* sub. *tecum.* ¶ *Removendo* הסר] *ad auferendum. ut separem.* Alii, *& separabo.* Alii, *& separa.* vel *sejunge illinc.* ¶ *Maculis parvis respersum,* נקד] Ad verbum, *punctatum,* si Latinè diceretur. i. parvis maculis ceu punctis quibusdam variatum, sive variis maculis sparsum. ¶ *Et maculis latis,* וטלוא] *& maculosum, variegatum.* i. majoribus maculis sparsum. ¶ *Rufum* חום] *fulvum.* Alii, *nigrum.* ¶ *Et erit* והיה] Subaudienda plura, sic, *& illud quod nascetur tale, erit merces mea.* i. pecudes quæ istis similes posthac nascentur, mihi cedent mercedis loco. q. d. Quæ alba erunt, tua erunt: quæ verò variegata ac multicoloria, erunt mea.

33. *Et testificabitur de me* וענתה בי] Ad verbum, *Et respondebit in me,* i. pro me. Jacob prosperum successum nonnisi ex fide & integritate sua exspectat. ¶ *Die crastinâ,* ביום מחר] i. in posterum. Gallicè, *demain,* ou *par demain.* ¶ *Quum veneris,* &c. כי תבוא וגו'] *quum supervenerit mercedi meæ coram te,* i. te videnti & inspiciente. Alii in secunda persona vertunt, eodem sensu, & tunc istud, *coram te,* referetur ad præcedentia, sic, *Testificabitur justitia mea coram te.* & על erit pro אל. vertunt igitur, *quando veneris ad mercedem meam, ante te.* i. Justitia mea testabitur tibi præsenti posthac de me, sive testimonium mihi feret, quum tu venies ad mercedem meam, h.e. deprehendes me justum esse, quum venies ad videndas oves quæ mihi mercedis loco cedent, & videris me nihil habere quod tuum sit. Testatur (ut dictum est) se à Domino sperare fidei & probitatis suæ testimonium ex felici laboris proventu: acsi dixisset, Dominus, qui optimus est justitiæ meæ testis ac vindex, reipsa monstrabit quàm sincerè ac fideliter me hactenus gesserim. ¶ *Et rufum* וחום] Ut v. præcedenti. ¶ *Apud me.* : אתי] i. meritò dices me id furto tibi abstuliisse.

34. *Ecce utinam,* &c. הן לו] Hebraismus, *Optarim fieri ut dicis.* hoc enim esset mihi gratissimum.

35. *Abstulit itaque* ויסר] *Amovit itaque.* vel *Separavit.* ut paulo antè v. 32. ¶ *Lineis distinctos,* חעקודים] Ad verbum, *colligatos.* i. quorum crura diverso colore quasi revincta erant (videntur enim quasi ligati zonâ ac vinculo quodam) h. e. habentes circulos diversi coloris circa crura. ¶ *Rufum in pecudibus* חום בכשבים] *fulvum* [vel *nigrum*] *inter oves, vel agnos,* ut paulò antè v. 32. ¶ *Et posuit* ויתן] Ad verbum, *& dedit.* i. omnia illa tradidit Laban custodienda filiis suis.

36. *Iter* דרך] i. spatium itineris inter gregem suum & gregem quem commiserat ipsi Jaacob.

37. *Sibi* לו] Redundat Latinè. ¶ *Virgas populeas,* &c. מקל לבנה וגו'] Sing. Heb. pro plur. *virgam populi.* i. ex populo arbore. ¶ *Et amygdalinas, & ex castanea,* ולוז וערמון] Ad verbum, *& amygdali, & ex castanea,* sub. *arbore.* ¶ *Et decorticavit in illis decorticationes* ויפצל בהן פצלות] *incidítque in illis incisuras albas, denudationem*

nudationem candoris, &c. Per appoſitionem dictum, i. ab illis detraxit ſummam partem corticis, multis in locis: quâ detractâ reddidit virgas illas variis in locis albas: appoſitivè *denudationem*, vel *ſpoliationem*, *candoris*, ſive *alboris*, *ſuper virgas illas*, i. detractâ ſummâ parte corticis, in diverſis partibus apparuit candor qui ſuberat illi, ac ità variegavit virgas illas, q.d. fecit ut virgæ illæ eſſent variorum colorũ.

38. *In adaquatoriis* בשקתות] *in potatoriis*, i. in vaſis in quibus bibebant pecora. ¶ *Veniebant* תבאן] *venire ſolebant*, vel, *venturæ erant*. ¶ *Et incaleſcebant* ויחמנה] i. calore coitûs excitatæ concipiebant.

39. *Incaluerúntque*, &c. ויחמו וגו'] Ad verbum, *Et incaluerunt oves ad virgas*, i. Et in ipſo calore coitûs concipientes, aſpiciebant ad virgas illas. ¶ *Maculis reſperſos in*, &c. עקודים ותו'] Vide paulò antè v. 35.

40. *Agnos autem* והכשבים] *Pecudes autem*, ſub. *albas ſeparavit à variegatis*. ¶ *Verſus fœtus lineis diſtinctos* אל עקד] Ad verbum, *verſus colligatum*. Sing. Heb. pro plur. Vide paulò antè v. 35. i. obvertit aſpectum ovium verſùs illas pecudes quæ præcedebant, habentes crura quaſi faſciâ quadam diverſo colore revincta. Hæc eſt ſecunda induſtria Jacob, Maculoſos agnos jam natos in unum redegit gregem; fecítque illum antecedere gregem ovium Laban, ut ſequentes oves iſtius gregis Laban contemplatione præcedentium illorum maculoſorum agnorum alios parerent maculoſos.

41. *Fortiores*, המקשרות] *robuſtiores*, à קשר *ligavit*, *colligavit*: quòd ligamen ſit fortitudo, h. e. quæ priores incaleſcebant, i. prioris admiſſuræ, quæ fiebat menſe Septembri, & pariebant menſe Martio. Chald. paraph. *oves primitivæ*. ¶ *Ut incaleſcerent*, &c. ליחמנה וגו'] i. ut in ipſo calore coitûs concipientes, conſiderarent virgas illas diverſorum colorum.

42. *Quando autem ſerotina faciebant pecudes*, ובהעטיף] i. Quando dabant operam ſerotino conceptui. Ad verbum, *Et quum ſerotinabant oves*. Quod quidam vertunt, *Quum poſteriori admiſſuræ vacarent oves*, quæ fiebat verno tempore, & pariebant in Autumno. Iſtud faciebat Jacob nè Laban deprehenderet artem ſuam: nam ſolebat Laban viſitare gregem ſuum tempore illo verno. ¶ *Serotinæ*, העטפים] i. pecudes poſterioris admiſſuræ. ¶ *Et fortiores*, והקשורים] *& robuſtiores*, i. quæ erant prioris admiſſuræ.

43. *Crevit itaque* ויפרץ] i. Locupletatus eſt vir ille Jacob, vel plurimùm auctus eſt.

CASTALIO.

37. AT *Jacobus ex populeis*, &c.] Totius hujus loci ſenſus eſt, Virgas ex parte decorticatas, & ideo verſicolores, in alveis ponebat, in quarum contemplatione pecudes ſalirentur, itáque verſicolores fœtus ederent. Deinde fœtus illos ante ſaliendas pecudes eadem de cauſa collocabat. Sed nè nihil Labani reliquum fieret, ſi omnis fœtura verſicolor eſſet, lacinias, id eſt, greges, ſibi ſeparatim ex enato verſicolore pecore faciebat, eáſque ab unicoloribus pecoribus ſegregabat: quæ unicoloria pecora erant Labanis; eáque propterea minùs generoſa, quòd Jacobus ad minùs generoſorum admiſſuram virgas non deponebat, & ideo illa fœtus ſui & colore & genere ſimiles edebant.

CLARIUS.

3. UT *habeam ex ea filios*] Et hic eſt ille Hebraiſmus de quo ſuperiùs meminimus in Sara, h. e. *ut ædificer ex ea*.

6. *Dan*] h. e. *Judicavit*, quaſi diceret Rachel, Judicavit me Deus indignam prole de proprio corpore, ut alienâ ſuſceptâ prole cogar interim eſſe contenta.

8. *Comparavit me Dominus*] Vel, *Conjunxit*. Plerique ſic verterunt, *Luctationibus Divinis*, h. e. eximiis, *luctata ſum cum ſorore mea*, &c. Locus hic variè ab Hebræis exponitur. ¶ *Nephtali*] *Luctamen*, vel *Aſſociatio*.

10. *Quâ poſt conceptum edente filium. dixit*] Nempe Lia; nam in Hebræo eſt, *Peperit itaq; Zelpha ancilla Liæ ipſi Jacob filium, & ait Lia*, &c.

11. *Gad*] *Fortunæ*.

13. *Aſer*] *Beatitudo*.

14. *Mandragoras*] Ferunt Ruben attuliſſe ramos, aut fructum qui ſimilis eſt pomis, habétque odorem optimum, radix verò habet figuram capitis & manuum. Sunt etiam qui dicant eſſe herbam quæ libidinem in mulieribus excitet, vel, ut alii aiunt, vulvam ad conceptum diſponat.

18. *Iſſachar*] *Remunerabitur*, vel *Latabunda merces*.

20. *Zabulon*] *Cohabitatio*.

24. *Vocavit nomen ejus Joſeph.*] Rachel uſa eſt uno verbo ſignificante & *finitionem* & *appoſitionem*, cùm & dixerit *finem habuiſſe opprobrium ſuum*, & petierit *addi alium filium*.

33. *Reſpondebit mihi cras juſtitia mea*] Scietur in poſterum me fideliter ſerviſſe tibi. ¶ *Et in omnibus quæ non fuerint varia*] Si quid (inquit) in gregibus meis poſt hæc mihi generandis deprehenderis non varium, vel non ſparſo vellere, ſed unius tantùm coloris, totum album, vel notum nigrum, quaſi furti me convictum teneas.

34. *Gratum habeo quod petis*] Heb. *Agè, utinam fiat juxta verbum tuum*.

35. *Et ſeparavit*] Subaudi, Laban. Separavit pecora varii coloris, maculoſa, punctata, pulla, aut circa pedes (ubi vinciri ſolent) circulos habentia, juxta Hebræos, ſeorſum, & tradita ſunt filiis Laban: Quæ verò candida in totum erant, vel nigra penitus, unius ſcilicet tantùm coloris, non permixti, ea Jacob ipſe ſuſcipiebat paſcenda, ut quæ ex iis unicoloribus naſcerentur varia eſſent ipſius Jacob.

36. *Poſuit ſpacium itineris trium dierum*] Nequis ſcilicet dolus intercedere poſſet ad commixtionem maculoſorum cum unicoloribus. ¶ *Reliquos greges*] Per *reliquos*, vel *reſiduos*, ſunt qui intelligant debiles & ſteriles, & qui generationi non ſatis accommodi eſſent.

37. *Tollens Jacob virgas populeas*] Hæc fuit prima induſtria Jacob, varietatem ſcilicet colorum in virgis facere, ut oves ex earum aſpectu conciperent, ſive, ut Hebraiſmus habet, incaleſcerent, ſcilicet ad coitum. Altera quoque fuit huic ſimilis: Nam maculoſos agnos jam natos in unum redegit gregem fecítque illum antecedere gregem ovium Laban, ut ſequentes oves contemplatione præcedentium maculoſorum agnorum alios parerent maculoſos. Tertia induſtria Jacob fuit, quòd virgas poſuit in canales eo tempore quando robuſtiores oves conceptui operam dabant, aut quando procliviores erant ad coitum, ut ſic robuſtiorem ederent fœturam.

39. *Factúmq; eſt, ut in ipſo calore*] Heb. *Et concipiebant*, vel *incaleſcebant*, *oves ante virgas*, *& pariebant*, &c.

41. *Igitur quando primo tempore aſcendebantur oves*] Alius ſic vertit, *Factúmq; eſt in omni conceptu robuſtiorum ovium*.

DRUSIUS.

14 INvenit *Mandragoras in agro*] Sic legit univerſa antiquitas. Cur nunc mutant? Nam etymon quod prætexerunt nimis fallax eſt. Imò nihil fallacius etymologiâ, quam propterea ἀλαζόνα μάϑημα vocat Galenus. Quocirca miror eſſe qui in his vanis tempus terant. Solida negligunt, τὰ καινὰ τῆς γλώττης maximi faciunt, quæ indocti admirantur, docti rident. Vox Ebræa *Dudaim*, inquiunt, ab *amando* ducta. At ego putabam Ruben ſingularem aliquam & certam ſpeciem inveniſſe. Nam *omnes flores amabiles* quî adferre matri potuit? Si aliquas tantùm attulit, ergò non ſignificat omnes. Deinde quæri poteſt quoſnam attulerit, aut ex quo genere florum. Quod etymon attinet, admodum incertum eſt. Nam doctiſſimus Ebræorum dubitat ſítne à דוד, an ab alia radice. Si Aleph eſt litera נוספת, h. e. *addititia*, tum poteſt eſſe ab illo themate unde & דודאים *caniſtra*, quæ & דודים, quod etiam *ahena* ſignificat, à ſingulari דוד *ahenum*. Quis hîc *amores* ſomniando negabit *Dudim* ſignificare *ahena*, & *Dudaim*, *caniſtra*, quoniam voces illæ dictæ

ſunt

sunt ab *amando*? Nomen אבוס denotat *præsepe*, verbum אבס *calcare*. Ergò non *præsepe* significabit hoc nomen, sed *calcandam*: quam jure merito calcabit qui aliquo in his literis judicio pollet. Audiamus nunc Augustinum de Mandragoris hoc modo disserentem, Contra Faustum Manich. l. 22. c. 56. *De hoc pomi genere opinari quosdam scio quòd acceptum in escam sterilibus fœminis fœcunditatem paret; ac per hoc putant omni modo instituisse Rachel, ut hoc à filio sororis acciperet cupiditate pariendi. Quod ego non arbitrarer, nec si tunc concepisset: nunc verò cùm post Liæ duos alios ab illa nocte partus Dominus ei prolem donaverit, nihil est cur de Mandragora tale aliquid suspicemur, quale in nulla fœmina experti sumus. Dicam ergò quid sentiam: dicant hinc fortè meliora doctiores. Cùm enim hæc mala ipse vidissem, & propter istum ipsum sacræ lectionis locum id mihi obtigisse gratularer; rara enim res est; naturam eorum diligenter, quantum potui, perscrutatus sum, non aliquâ à communi sensu remotiore scientiâ, quæ docet virtutes radicum & potestates herbarum, sed quantum mihi & cuilibet homini renuntiabat visus & olfactus & gustus. Proinde rem comperi pulchram & suavè olentem* (quid ad hæc illi qui negant Mandragoras odorem gratum emittere?) *sapore autem insipido, & ideo cur eam mulier tantopere concupiverit, ignorare me fateor, nisi fortè propter poni raritatem & odoris jucunditatem*, &c. Hæc verba invenies & apud Eucherium in Genesin, pag. 134. Scire autem licet Mandragoram eam quæ *Circæa* dicitur amoribus deservire. Quod observatum à Francisco Georgio Veneto: qui nomine *Dudaim* lilia significari putat, quæ calida sunt & conceptui valde propria.

Recténe est apud interpretem nostrum Gen. 30. illo versu, *Egressus Ruben tempore messis triticeæ invenit mandragoras in agro?* Et rectè quidem esse ut credamus, facit autoritas veterum, Josephi inprimis, qui post Lxx viros μῆλα μανδραγόρε convertit; cui astipulatur Aquilas interpres Chaldæus. Vox enim JABRUCHIN citra controversiam *Mandragoras* significat, reperitúrque eo sensu apud Arabes medicos JABRAO vel JABROACH, quorum prius corruptè legitur in Matthiolo JABORA. Simon Januensis, JUFAHA *Arabicè Mandragora, quæ &* JABROA *dicitur*. Tamen Ebraicam vocem DUDAIM, pro qua interpretes illi *Mandragoras* referunt, haud quaquam eo sensu accipi posse homines docti hodie asseverant; nec deficiunt rationibus. Primùm enim, inquiunt, mandragoræ odore carent, DUDAIM autem, ut ex Solomone colligitur, odorem gratum & suavem exhalant. Deinde, quo tempore Ruben hanc plantam in agro invenit, h. e. tempore messis triticeæ, eo Mandragoræ nondum maturæ sunt. Postremò, haud credibile est, Rachelem sterilem concipiendi desiderio expetivisse mandragoras, quæ frigidissimæ sunt, & conceptibus maximè infestæ. Hæc illi. Quæ etsi non omnino levia videantur, tamen tanti non sunt ut me de priore sententia dimoveant. Sed agè expendamus ea. Quod ajunt, mandragoras odore carere, falsum est: imò, ut apud Dioscoridem legimus, jucundè cum gravitate quadam olent. Sed demus odorem gravem habere. Quid tum postea? Objiciunt locum Solomonis. Atqui Solomo non dicit exhalare odorem suavem, verba sunt Cant. 7. *Mandragoræ dederunt odorem suum.* Utrùm me animus fallit, an aliud est *dare odorem* simpliciter, aliud *dare odorem suavem?* Jam quod secundo loco de tempore objiciunt, ei nullo negotio responderi potest. Primùm enim non legimus Mandragoras maturas: deinde, ut concedatur maturas fuisse quas Ruben matri attulit, quis tam imperitus ut nesciat fructus multò citiùs matureíscere in calidis regionibus quàm in frigidis? h. e. in Judæa quàm apud nos. Cùm igitur apud nos mala mandragoræ matura inveniuntur circa messem, cur idem olim fieri non potuit in Judæa tempore messis, & quidem tritici, quæ post messem hordei erat? Sed de hac re satis dictum. Venio ad tertium argumentum. Non est credibile, inquiunt, Rachelem sterilem concipiendi desiderio expetivisse mandragoras, quæ frigidæ sunt, & conceptibus multùm inimicæ. Hæc quomodo illis venerint in mentem, conjicere nequeo, neque enim Scriptura disertè hoc dicit, concipiendi desiderio Rachelem mandragoras expetivisse; neque ex textu ullo modo clarè id colligi potest. Cur igitur, inquies, eas tantopere concupivit? Si Josepho credendum, cibi causa; ait enim, Ραχὴλ ὑπὸ τῆς ἀφορβυτάτε τῶν παίδων τῶν ὑπὸ Λείας μανδραγόρε μῆλα κομίζοντος τῇ μητρὶ, Ραχὴλα διασαμένη παρ' αὐτὸ μετασχεῖναι, δι' ἐπιθυμίας τῆς βρώσεως ἠνώχλητο. Sed & fieri potest ut eas concupiverit ob pulchritudinem fructus; vel etiam propter raritatem, ut Augustinus censet; aut quia præcoces erant: solent enim primi fructus gratiores esse: & ob hanc fortasse causam adjecit, *tempore messis triticeæ.* Nam qui contendunt eam medicinæ rationem habuisse, mihi non persuadent: tamen, ut hoc etiam concedatur, habet sanè hic frutex in Medicina suum usum. Nam & odor somnum conciliat, & semen potum vulvam purgat, & succus appositus menses ciet, & emortuos partus; nimia rursus profluvia sistit semen cum vino. Nec desunt qui affirment mandragoram etiam ad conceptum conferre. Quanquam enim, ut à Galeno proditum est, facultatem habeat refrigeratoriam, adeóque tertii sit ordinis refrigerantium, tamen & caliditatis cujusdam particeps est: & nihil absurdi, si dicamus, quibus in terris mulieres calidæ sunt, in iis vulvæ constitutionem facultate frigidâ temperari, eóque modo ad conceptum aptam effici: non solùm enim nimia frigiditas conceptum impedire potest, sed etiam nimius calor: Itaque ut frigiditas calore, ità calor contrà frigiditate temperandus est. Sed hæc medici discutiant. Agè verò nunc eorum quoque interpretationes pensitemus qui Vulgatam usúque receptam nobis solicitare jam incipiunt: inter quos primus occurrit Jarius Ebræus, & qui ejus autoritatem secuti DUDAIM Græcâ illâ quidem, sed tamen apud Arabes usitatâ voce, IESEMIN interpretantur, i. *jeseminum* vel *gelseminum.* Sed quoniam hujus interpretationis suæ nullam probabilem rationem adferunt, nos otium, quo minimè abundamus, in ea confutanda non insumemus. Franciscus Georgius Venetus ait, quæ Ebræis autoribus DUDAIM vocantur, à Latinis dici *Lilia*; ea calida esse, & conceptui valde propria. Sed quis tam hospes in hac lingua ut nesciat lilia *Sosanim* appellari? Emmanuel Tremellius & Franciscus Junius (qui viri? & quanti?) interpretantur DUDAIM, dicentes vocem generalem esse ad *flores omnes amabiles*, gratíque ac jucundi odoris: ipsum autem nomen ab *amore* ajunt ductum, quòd *dilectum* eo modo duo Ebræi appellent. Acutè: sed non persuadent: primùm, quòd nullam certam herbam explanant: deinde, quòd ab etymo non rectè colligunt, ut si quis dicat *Malluchim* significare *herbas quaslibet salsas*, quòd ejus radix *Malach.* Quid? Cùm ollas *Dudim* dicimus, nomine quidem utimur ab eadem radice: sed ecquem tam amentem esse putemus, ut id nomen dicat ab *amoribus* appellatum, significaréque *vasa quælibet amabilia?* Quid? an ignorarunt Etymologiam testem fallacem esse? Quòd si indè argumentum ductum valet, cur non potiùs *Dudaim* pro mandragora accipiunt? quam scimus μηκαίαν ideo dictam quòd amoribus ac veneficiis inserviat. Atque de nuperis quidem interpretationibus hactenus: nunc Ebræorum quoque sententias expendamus. Dauid igitur Camius in libro Significationum quæ ad vetus Testamentum pertinent, de voce *Dudaim* ità scribit, DUDAIM *appellatur radix cujusdam herbæ quæ formam hominis habet tam maris quàm fœminæ, quam vulgò Mandragoram vocant.* Hîc quòd ait radicem mandragoræ formam hominis habere, non omnino vanum est, si rectè intelligatur. Nam & Pythagoras eam ἀνθρωπόμορφον appellavit, & Columella *semihominem*; credo, quoniam à medio ad imum bifurcata effigiem repræsentat humanam; saltem umbilico tenus. Hoc tam plerisque incompertum atque ignotum est ut vulgus credat mandragoram esse eam radicem quam circulatores & agyrtæ quidam circumferunt, & sæpe magno pretio divendunt. Nos de eo invenimus apud doctissimum medicum Matthiolum, ubi hanc impostaram per hæc

ec verba detexit; *Sed profectò vanum ac fabulosum est, quòd mandragoræ radices ferant, quæ humanam effigiem repræsentent, ut ignarum vulgus & simplices mulierculæ ergò credunt & affirmant. Quibus etiam persuasum est ut effodi haud quaquam posse, nisi cum magno vitæ periculo cane qui effodiat radicibus alligato, & auribus pice oburatis, nè radicis clamorem audiant effodientes, quòd audità voce periclitentur prædántque fossores. Quippe radices illæ quæ humanam formam referunt, quas impostores ac nebulones quidam venales circumferunt infœcundas mulieres decepturi, factitatæ sunt ex harundinum, bryoniæ, aliarúmque plantarum radicibus. Sculpunt enim in his adhuc virentibus tam virorum quàm mulierum formas, infixis hordei & milii granis iis in locis ubi pilos exoriri volunt: deinde factâ scrobe, tam diu tenui fabulo obruunt quousque grana illa radices emittant; id quod fieri viginti ad summum dierum spatio. Eruunt eas deinde, & adratas è granis radices acutissimo cultello scindunt, aptántque, ità ut capillos, barbam, & cæteros corporis pilos referant.* Hactenus Matthiolus. Ex hac igitur vulgi opinione Camius infert, *maris aut fœminæ.* In eodé errore versatur Moses filius Namanis. Nec meliùs sentit Abraham Hispanus Ezræ filius, quod ipsius hæc verba apertè declarant, *Dudaim*, i. *Mandragoræ, humanam repræsentant effigiem: habent enim similitudinem capitis & nuum.* Non me fugit sic posse excusari Camium, si dicamus, quod etiam Medici annotant, Mandragoram aliam marem, aliam fœminam esse. Sed non est dignum eis qui hoc dixerint responderi.

24. *Joseph*] Qui *Joseph* interpretantur *addens*, videntur in ea opinione fuisse ut existimarint esse nomen factum est participio præsentis temporis primæ conjugationis, quam Kal appellant. Si sic est, falluntur. Nam id refellit plenior scriptura יהוסף *Joseph*, quæ legitur Psal. 81.5. Ea nos docet nomen esse factum ex futuro tertiæ conjugationis, quam Hiphil vocant, & potiùs *addendum* sonare quàm *addentem* vel *additum*. Quippe mater disertè, *Addet*, inquit, *Dominus mihi filium alterum*. Ecce non dicit, *Addidit*, sed *Addet*. Dictus ergò non quòd ipse additus esset, sed quòd mater speraret alium addendum, aut quòd ad eum addi optaret alterum. Nicolaus, *Ex desiderio habendi secundum nominavit primum.* Josephus Historiographus, Ἰώσηπος ἐπωνόμασεν ἤλπισμένος τινὰς ἄλλους. Est ergò יוסף idem cum יסיף *addet*, quod in Jonatha. Sic *Jareb* nomen est ex futuro ejusdem conjugationis ירב *contendet judicio, litigabit*, quod & יריב *discetabit*. Sic יקם dicimus & יקים *eriget, stabiliet, firmabit*. *Juda* huc referri posset, quod scribunt semper יהודה, tanquam à futuro יהודה *confitebitur, laudabit, gratias aget*; nisi Patres *Confessorem* aut *Confessionem* exponerent. Mihi videtur ex verbo אודה *confitebor*, quo usa fuit mater Gen. 29. 35. factum esse nomen יהודה, præmissâ literâ Joth indice nominum propriorum. Sic Deus dicit אהיה *Sum*, homo יהוה *Jeve*, unde *Jave* prisca lectio Samaritarum, quam germanam esse vix dubito. Cæterùm *confiteri* sermone mystico est *laudare* vel *gratias agere*, unde apud Josephum, *Juda*, Εὐχαεισία, *Gratiarum actio*, & Philonem, *Juda*, Αἴνεσις, *Laudatio, Laus.*

37. *Ex platanis*] Ego ità sentio; Judæos qui leget cum judicio, leget non sine fructu. Dico, cum judicio; quia hîc peccatum aliquoties à recentioribus. Nam dum eos sequuntur, rejectis veteribus, aliquando à scopo aberrarunt, ut Gen. 30. 37. Sanè ubi vetus nostra editio habet, *virgas ex platanis*, & Lxx, καὶ πλατάνου, illi *castaneas* repoluerunt, secuti autoritatem RR. Davidis Camii, & Salomonis Jarii. An rectè hoc ab eis factum sit, jam videbimus. Oncelos magni nominis interpres hic edidit ודולוב, quod Fagius interpretatur, *& castaneæ*, meo judicio, non bene. Nam דלוב *platanus*. Doceo ex lingua Arabica, in qua ea arbor *Dulb* vocatur: quæ vox exstat hodiéque apud Stephanum Arabicarum vocum collectorem, & in Pandectis medicinæ. R. Salomo, quem modò nominavi, scribit in lingua Magistrorum hanc arborem דופלי appellari, quod literis inversis videtur idem esse cum דלוב, Beth in Phe versâ. Cui hæc non satisfaciunt, fruatur sanè judicio suo: quod illi non invideo, dum meum mihi relinquat.

I D E M.

8. נַפְתּוּלֵי אֱלֹהִים *luctationibus Dei luctata sum.* A. Συνανέστρεψέν με ὁ Θεὸς, καὶ συνεστράφην, *unà convertit me Deus, & conversata sum*] Hieron. Quæst. in Gen. *Causa nominis Nephthali aliter hîc multò exponitur quàm in libro Ebraorum nominum scripta est. Unde & Aquila ait,* Συνανέστρεψέν με ὁ Θεὸς, καὶ συνεστράφην *pro quo in Ebræo, &c. Unde à Conversione sive à Comparatione, quia utrumque sonat, Conversionem sive Comparationem, Nephthalim filio nomen imposuit.* ¶ *Conversata sum*] Ex Hier. vertendum, *conversa sum.* Hinc Συναναστροφὴ, *reversio sive conversio & conversatio*, i. consuetudo quotidiana quæ alicui cum aliquo intercedit. Prov. 8.8. נִפְתָּל Th. διεστραμμένον, alius διεστραμμένον. In Ebræo, *Colluctationibus Dei colluctata sum*, vel, *Luctationibus Dei luctata sum*: & dicit, *luctationibus Dei*, pro, *magnis*, ut alibi, *montes Dei, cedri Dei.* Deo enim tribuitur quicquid in suo genere excellit.

10. בָּגָד A. *Venit accinctio*] Hieron. Quæst. in Gen. בגד *Aquila interpretatur, Venit accinctio. Nos autem dicere possumus, In procinctu.* B A *enim potest præpositionem sonare* [*in*], *&* [*Venit.*] *Ab eventu ergò sive procinctu, qui Gad dicitur, Zelpha filius nomen invenit.* Cum pace & cum venia Hieronymi בְּ non potest esse præpositio. Ratio, quia scribitur cum Camets. Quòd si præpositio esset, scriberetur cum Scheva vel cum Patach sequente Dages, ac tum includeret articulum. Ebræi annotant, scribi unicâ dictione בגד, & legi duabus, בא גד *venit Gad*, i. *turma* vel *exercitus* filiorum, aut, ut alii, *bona fortuna.* Moses sacerdos ait, *Venit sidus bonum & faustum*, quod vocat כוכב צדק. Est autem צדק Jupiter Planeta, sic dictus à *justitia*, qui significat omnia bona: & sic vocatur in linga Cedarena. Gen. 49. גד A. ἔνζωνος. Glos. Phil. *Gad accinctus.*

28. נְקֻבָה A. ἐπονόμασον, *nomina*, Sym. ὅλισον, *desine*] Επονόμασον] Verbum è Verbo sonat, *supernomina.* Verùm hîc sumi videtur pro simplici ὀνόμασον. Itaque transtuli *nomina.* Verbum Ebræum נקב Lxx senes quater aut sæpius in Græcum convertunt per ὀνομάζω, & semel per ἐπονομάζω, vid. Lev. 24. 11. Alibi aliter ἐξαλλαγίζω.

32. Lxx mutili sunt hoc in loco. Nam pro נקד טלוא וחום tantùm φαιὸν habent. Notatum autem in edit. Rom. Schol. ποικίλον, πέρκον, i. *varium, nigrum.* Πέρκον etiam exponitur *nigris maculis distinctum, varium*, ei respondet in Ebræo חום, nisi me fallit augurium, i. *nigrum, furvum.* Abenmelech, נקוד *quod signatum est maculis parvis per puncta:* טלוא *cujus maculæ latæ sunt,* חום *nigrum. Nigredo autem ex calore, radix* חום *aut* חמם *incaluit, & est Schurec pro Holem.* Et mox, *Meminit* עקרים *pro* נקרים, *licet discrimen sit inter illa duo. Nam* עקרים *dicitur tantùm de iis quorum manus aut pedes punctis distincta sunt:* הנקדים *vocantur pecudes albæ in quibus sunt maculæ nigræ, aut pecudes nigræ in quibus sunt maculæ albæ, punctis non dissimiles.*

35. הָעַקֻּדִּים וְהַטְּלֻאִים οἱ ὁ. πᾶν ῥαντὸς καὶ πᾶν διαλλάγμα. Sym. λευκόποδας, *albos pedes habentes*] Suprà 32. טלוא Lxx διάλλαγον, *albo distinctum*, sive *albo intermixtum.* Ibid. נקד ῥαντὸν, *aspersum maculis.*

37. לוז. Schol. ἀμυγδαλίνην] מקל לוז ῥάβδον ἀμυγδαλίνην, *virgam amygdalinam*] Priùs erat καρυΐνην. Glos. Philonis in nom. de Jesu Nave, *Luza, amygdalon: licet quidam interpretentur* κλοιὸν, *torquem videlicet damnatorum, quam vulgò boiam vocant.* Interpres qui à vulgo nomen accepit, *& amygdalinas.* Hieron. lib. Quæst. *Ecce manifestissimè comprobatur Bethel Luzam, i. Amygdalon, antè vocitatam.*

42. הָעֻטָּפִים A. ὄψιμα, *serotina.* Sym. δευτερόγονα; *secundò genita*] *Serotina*] Sic etiam interpres noster.

GROTIUS.

2. *Num pro Deo ego sum*] Hebræi inter Deo reservata ponunt fœcunditatem, pluviam, mortuorum excitationem.

3. *Famulam*] παιδίσκην, Græci. Ministram fuisse ingenuam & hanc & Zelpham tradit Josephus. Et sic sumitur vox Hebræa Exod. 2. 5. ¶ *Et habeam ex illa liberos*] i. eos tanquam meos curem.

11. *Feliciter*] Græci alii, ἐν τύχῃ, alii, δυτύχημα. גד *prosperitatem* significat: quo nomine Cedreni Arabes stellam nominabant quæ צדק Hebræis Astrologis, Græcis *Jovis*, quòd ea felicissima ab Astrologis crederetur. Notat Abarbaniel: & adde Esa. 65. 11.

14. *Mandragoras*] *Semen mandragoræ potum vulvam purgat*, Plinius l. 26. c. 15.

30. *Ad introitum meum*] In Hebræo ad verbum, ut in Græco, ὅπῃ τῷ ποδί μου. i. *quocunque ego gressum tuli.*

32. *Erit merces mea*] Sicut coloni ità & pastores sunt quidam partiarii.

38. *Posuitque eas in canalibus*] Magnâ aviditate pecudes istæ aquas hauriebant, & simul oculis imagines rerum vicinarum. ¶ *Et in aspectu earum conciperent*] Simile de equis & columbis apud Oppianum 1. de Venatu,

Ω πόαι καρδίη, πόαι μερόπεσι πίλναι φρενῶν;
Ἐρξαν ὅπως ἐθέλουσι, δέσαν πολυειδέας ἵππους
Μητρὸς ἔπι γλαγερῇσι φορεομένους λαγόνεσσιν.
Οππότε δηλυτέρῃσι δὲ ἕλῃ φιλότητι θ' ὁρμὴ,
Ἵππον δ' ἐγγὺς ἰόντα κλυτὸν μεγαλήτορα μίμνῃ,
Δὴ τότε δαιδάλλουσι πόσιν κηρόν· ἀμφὶ δὲ πάντῃ
Πᾶν δέμας ὑγίκλοισι θεὶ χερσὶν γράφουσι,
Καὶ ποτὶ λάκτιν ἄγουσιν ἐπ' ἀγλαΐῃ κομόωντα.
Ὡς δέ τις ἠΐθεον ὑπὸ νυμφοκόμοισι γυναιξὶν
Εἵμασιν ἀρχυνοῖσι καὶ ἄνθεσι ποικιλόεσσι
Στεφάμβῃ, πείων τε Πηλαιτινοῖο μύρῳσι,
Ἐς θάλαμον βαίνῃσιν, ὑμὼ· ὑμέναιον ἀείδων·
Ὡς ἵππον ἀέρχουσα, γαμήλιά τε χρεμέθουσα,
Πρόσθεν ἑῆς ἀλόχοιο κλυτὸν πόσιν ἀφεύουσα,
Δηρὸν ἐρηπύουσι φίλης λελιημένον ἠνῆς·
Οἳ δέ τοι μιθῆσιν ἐπήρατον ἐς φιλότητα.
Ἡ δ' ὑποκυαμένη πολυανθέα γαῖαλο παῖδα,
Νηδύϊ μὲ πόσι θ' γένιμον δορὸν ἀείσασα,
Δεξαμένη μορφὴν θ' πολύχροον ὀρθμοῖσι.
Τοῖά νυ καὶκίνοι τοῖσιν δόναξι μιμέλλω)
Μυσάλλω πυκινοῖσι νοήμασιν ἐξευρόντες,
Οππότε δαιδάλλουσι πλανῆτάς νεοκτὰς.
Εὖτε γὰς ἐς φιλότητα θοὰ τρήρωνες ἴωσι,
Μιγνύμεναι σωμάτεσσι βαρυφθόγγοις ἀλόχοισι,
Δὴ τότε μῆτιν ὕφαινε κλυτὴν πανσοφίῃ θ' ἁνίης·
Ἀρχὴ δ' δηλυτέρῃσιν ἐθήκατο δαίδαλα πολλὰ
Εἴμαλα πορφύρεα· ταὶ δ' κλισὸν ὅασ βαθύσαι
Θυμὸν ἰαινόμεναι τίκτουσ' ἁλιπόρφυρα τέκνα.

Eadem quæ hîc Oppianus, habet Isidorus Originum 12. c. 1. Quædam ejus generis habet & Hieronymus ad hunc locum.

CAP. XXXI.

MUNSTERUS.

7. *Circumvenit me*] Verbum התל idem significat quod שקר, *fallaciter & perversè egit.* Et est de conjugatione Piel, Dages in Zere voce magnâ latitante. Et quod sequitur, *Decem vicibus*] Kimhi exponit מנים per פעמים, ut nos quoque vertimus.

8. *Crure tenus discolores*] Hebraica habent, *quasi ligamimbus distincta.*

10. *Hirci*] Secundùm Gerundensem עתר est generale vocabulum ad תיש & איל, h. e. accipitur pro *ariete & hirco magno.* Transsumitur & pro *principe & rectore populi*, Isa. 14.

15. *Vendidit nos*] Rahel & Lea queruntur sese venditas, quòd maritus earum Jacob multis annis pro ipsis servivit, omni commoditate ad Laban redeunte; quemadmodum subjungitur, *Et ipse comedendo comedit*, vel *absumendo absumpsit, pecuniam nobis pro mariti nostri labore debitam.*

19. *Imagines*] Hebraicè *Traphim.* Et venit hoc nomen à verbo רפה, quod *dissolvere* significat & *cessare.* Erant autē Traphim imagines juxta quarum inspectionem gentes faciebant vel omittebant opus. Hujusmodi figuras & imagines quidam Astrologi facere solent sub certis constellationibus, putantes illas capaces cœlestium influxuum. Vide de hoc Aben Ezra Astrologum & Theologum. Hîc verò accipiuntur pro *idolis*, ut paulò pòst sequitur.

23. *Apprehendit*] Hebraicè, *attigit*, seu *pervenit*, usq; *ad eum.*

24. *A bono usq; ad malum*] Hebraismus est, pro, *Cave nè aliud quippiam loquaris cum eo nisi quod bonum est.* Aben Ezra tamen sic exponit, *Non loquaris ad eum bonum, ut reducas eum; neque malum, ut noceas ei.*

26. *Furatus es cor meum*] Pro quo Onkelos vertit כסיתא מיני, *abscondisti à me.* Sic quod sequitur, *Quare absconditus est es ad fugiendum* (sic enim habent Hebraica) *& furatus es me?*] Onkelos quoque vertit, *& celasti id à me?*

28. *Stultè egisti*] Hebraicè, *stultitiam feci sti agendo.* Et quod sequitur, *Esset manus mea satis potens*] in Hebræo habetur, *Est ad Deum manus mea.* Quam phrasim Chaldæus sic explicat, אית חילא בידי, *Est potentia in manu mea.* Posset & sic explicari, *Cum Dei auxilio, manu mea vobis nocere possem.* Sed peculiare est huic linguæ ut id quod est magnificum vocet *Divinum*; ut *Mons Dei, Cedrus Dei, Manus dei*, i. *Mons sublimis, Cedrus procera, Manus potens.* Ben Ezra exponit אל pro איל & כח, i. *virtute.*

34. *Contrectasset*] Nostri ferè omnes verterunt, *scrutatus esset*; cùm tamen idem sit verbum quod suprà de Jacob scribitur, *si contrectaverit me pater meus*, &c. Verùm non ignoramus contrectationem illam non fuisse sine scrutatione.

37. *Vasa mea*] Vocant Hebræi omnem supellectilem *vasa.* Sunt enim arma *vasa*, sunt instrumenta *vasa*, sunt pocula *vasa*, sunt tegetes *vasa*, &c. Et quod sequitur, *Pone huc coram fratribus meis*, &c.] vocat propinquos Laban, qui illum secuti fuerant, fratres suos & illius.

39. *A bestia laceratum*] A verbo טרף, quod *denibus discerpere* significat, derivatur nomen fœm. טרפה, quod *laceracionem* significat: & usurpari solet pro *animali à bestia rapto.* Et quod sequitur, *Peccati illius reus eram*,] sensus est, Culpa illa mihi, etiam innocenti, imponebatur: & est verbum Piel in ordine quiescentium in Lamed He. Et quod rursus sequitur, *Sicut & quod furripiebatur*] ego paulò dilucidiùs reddidi, quàm in Hebræo habeatur, *Sicut & illud quod furripiebatur per diem, & quod furto tollebatur noctu.* Nam post locum, *Id requirebas*, sic legit Hebræus, *furtum diei, & furtum noctis.* Nec est Jod in dictione גנבתי affixum, sed otiosè superadditur: ut sæpe fieri solet. Vide Kimhi. Et quando dicitur, *Pavor Isaac*] intelligitur per *pavorem* Deus quem timuit Isaac.

47. *Jegar Sehaduta*] Tam Laban quàm Jacob juxta patriam suam linguam imposuit tumulo illi nomen. Laban quidem in lingua Syriaca, & Jacob in Hebraica. Remansit enim Hebraica lingua apud domum Abraham & cultores veri Dei. Et licèt Laban quoque fuerit de cognatione Abraham, tamen cùm habitaret inter Syros, non patrio sed Syrorum utebatur sermone, non quidem Hebraicæ linguæ ignarus, quandoquidem & filiæ ejus filiis suis imposuerunt Hebraica nomina, qualia sunt, *Simeon, Levi, Isachar*, &c. Et quod sequitur, *Galeed*] notandum quòd גל vocatur tumulus propter lapidum advolutionem. Radix enim verbi est גלל, *volvit.* Ex convolutis verò lapidibus fiebat חבור, i. *lapidum congregatio.*

49. *Quando absconsi fuerimus*] Non est in Hebræo נסור, *recedemus*, ut Vulgaris habet editio, sed נסתר, quod est passivum in prima persona plurali futuri tempo-

ris.

ris. Et quod ſequitur, *Unus ab altero*] in Hebræo habetur, *vir à proximo ſuo.* quod tamen eſt idiotiſmus illius linguæ.

51. *Quam ſtatui*] Hebraica habent, *quam jeci.* Congeſſit enim multos lapides in acervum unum. Onkelos tamen vertit די אקימית, *quam erexi.*

FAGIUS.

1. CONquiſivit omnes facultates iſtas] Veritas Hebraica habet, *Fecit omnem gloriam iſtam.* Paraphraſtes prius pro poſteriore poſuit. divitias enim & opulentiam ſequitur ſplendor & gloria. Nota locutiones iſtas Hebraicas, *Facere gloriam, facere liberos, facere divitias,* &c. pro *acquirere gloriam,* &c.

2. *Sicut antea*] Ad literam eſt, *ſicut heri & nudiustertius.* hâc autem phraſi Hebræi pro *antea* & *hactenus* utuntur.

15. *Et comedit etiam comedendo argentum noſtrum*] Senſus hujus loci eſt, *Vendidit nos tibi:* ſerviviſti enim illi pro nobis. *& decoxit pecuniam noſtram,* i. quæ nobis debebatur pro mariti noſtri labore. fructus enim laborum Jacob redibat ad Laban. Largè accipitur Hebræis *comedendi* verbum; hîc pro *frui*; q.d. Opus noſtrum vertit in ſuum commodum, fruitus eſt noſtris; **Er hat das vnſer genoſſen.**

19. *Imagines patris ſui*] Quales iſtæ imagines fuerint, non certò conſtat. Quidam putant inſtrumenta ærea fuiſſe quibus partes horarum cognoverunt. Alii ſentiunt imagines fuiſſe quas Aſtrologi ſub certis conſtellationibus eâ arte ac induſtriâ fecerint ut loqui potuerint, quarúmq; inſpectione res futuras cognoſcere potuerint. Sicut & R.D. K. in libro Rad. ſcribit, תרפים הם צלמים יראו בהם העתידות. *Thraphim ſunt imagines per quas futura cognoſcunt.* Quòd autem loqui potuerint, citant illud propheticum Zach. 10. 2. *Quoniam ſimulacra locuta ſunt vanitatem,* &c. A.E. ſcribit humanâ formâ factas fuiſſe, ità ut capaces fuerint influentiæ cœleſtis. & in argumentum rei citat imagines quas Michol pro liberando Davide in lecto poſuerat. Ex noſtris quidam putant aureas imagines fuiſſe. i. patrios deos & penates. Qualeſcunque imagines fuerint, ex textu ſatis apparet, Laban illis Divinum honorem tribuiſſe atque coluiſſe. nam idololatra erat: ideo vocat eos deos ſuos, dicens, *Cur furatus es deos meos?* Et Jacob dicit, *Cum quo inveneris deos tuos,* &c. Cauſas verò cur eas Rachel patri ſuo abſtulerit, has præcipuè aſſignant Hebræi: I. Quòd eas Rachel pro mercede quâ pater ſuus Laban Jacob maritum ſuum fraudaverat, acceperit. II. Nè pater illarum inſpectione, per quod iter abiiſſent, cognoſceret. quæ opinio placet Aben Ezræ. III. Ut ità patrem ab idololatria avocaret: cujus ſententiæ eſt R. S.

24. *A bono uſque ad malum*] Multifariàm iſtam locutionem intelligunt. Primùm hoc ſenſu, *Neque bonum neque malum cum eo loquaris,* h. e. omnino nihil. Vel ut ſit ſenſus, *Nihil mali cum eo loquaris, ſed tantùm bonum;* ſive, *Præter bonum nihil ei loquaris,* ut ſit ſynecdoche utranque partem exprimens, ſed alteram tantùm intelligens. Vult enim à verbis & verberibus ei interdicere. Siquidem ſi non vult lædi eum malis verbis, multò minùs verberibus aut factis: q. d. *Nihil omnino mali ei facias.* Alii ſic explicant, *Cave vel blanditiis vel minis eum reverti facias.* Quem ſenſum ſequitur A. E. qui & mihi non improbatur.

29. *Eſſet quidem in poteſtate mea,* &c.] h.e. Satis fortis eſſem ut nocere poſſem: at Deus prohibuit. Thargum Hieroſolymitanum habet, אית לי חיל ואיכלוסין, *Eſt mihi exercitus & copiæ,* &c.

30. *Quare abſtuliſti timorem meum?*] Intelligit imagines quas Rachel abſtulerat. *Timorem* autem vocat, quòd in illis Deum coluerit. Iterum colligitur hinc argumentum, idola fuiſſe quæ ad cultum proſtiterint.

32. *Locus in quo inveneris timorem tuum,* &c.] Sentit non eſſe in vita relinquendos qui hoc facinus perpetraverint. Videtúrque ſpeciem hyperbolæ habere quod dicit, *Locus in quo,* &c. q.d. Adeò non parcemus illi qui hoc fecit, ut nec locus habitationis ejus ſalvus & integer futuris ſit.

33. *Ingreſſus eſt in tabernaculum Rachelis,* &c.] Sentiunt quidam Hebræorum Laban binâ vice ingreſſum fuiſſe in tentoria Rachelis, quòd illam ſcilicet de furto præ cæteris ſuſpectam haberet.

35. *Conſuetudo enim mulierũ eſt mihi*] Innuit ſe menſes ſive menſtrua pati.

42. *Et ille quem timuit Iſaac*] Cur Jacob Deum *timorem* patris ſui magis quàm aliorum vocet, quidam Hebræorum hanc perhibent rationem; nempe ideo factum eſſe quòd Iſaac adhuc in vita exſtiterit, ideóque adhuc peccare potuiſſe, unde neceſſe illi fuiſſe ut in timore & tremore Dei vitam ſuam traduceret; juxta illud poeticum, *Ante obitum nemo ſupremáque funera debet Dici beatus,* &c. Hinc ſapientes Hebræorum dicunt, אין הקדוש ברוך הוא מייחד שמו על הצדיקים בחייהם, *Deus ſanctus, benedictus, non tribuit nomen ſuum juſtis adhuc viventibus.* Quo dicto volunt ſignificare, Deum ſe veriùs defunctorum vitâ quam adhuc viventium Deum vocare, ob commemoratam cauſam. A. E. ità ſimpliciter hunc locum explicat, *Quòd Jacob ſignificare voluerit timorem, innocentiam & pietatem patris ſui, cui ſtrenuam ſemper operam dederit, ſibi profuiſſe quò minùs læſus fuerit à Labano,* כי זכות האב תועיל לבן, *quoniam innocentia parentis* (inquit) *prodeſt filio.*

43. *Quid faciam hodie*] q.d. Natura non permittit ut detrimenti quicquam eis inferam.

49. *Abſconditi erimus alter ab altero*] Ad verbum eſt, *Abſconditi erimus vir à proximo ſuo,* h. e. quiſque à ſocio ſuo. Hebraiſmus pro, *quando diſceſſerimus alter ab altero.* Senſus hujus loci eſt, Vocamus hic Deum teſtem, qui adſtat ſpeculator & teſtis. ille ſpeculetur, videat, & etiam animadvertat in nos, ſi pactum, poſtquam alter ab altero receſſerit, fregerimus. Dum alter ab altero avellitur, fit ut alter alteri abſcondatur.

50. *Si afflixeris filias meas,* &c.] Vult dicere, Si iniquus fueris in filias meas, nemo eſt qui mihi indicet, quoniam ſejuncti erimus alter ab altero: ipſe videre & reſcire non poſſum. Deum itaque, qui omnia videt & ſpeculatur, quémque teſtem noſtris pactis hodie adhibemus, illum cogita vindicem futurum. Illo præſente, & abſentibus hominibus, polliceris te non afflicturum filias meas: vide ergò non fallas ſpem meam, &c. Quòd autem dicit neminem adeſſe, cùm plures adſint, ideo fortè fit quòd familia teſtimonium hero ferre non poteſt, vel quòd ipſi duo ſoli inter ſeſe pactum & conditiones conſtituerint, abſentibus arbitris.

VATABLUS.

1. DIcentium, לאמר] Ad verbum, *dicendo.* ¶ *Fecit omnem gloriam iſtam.* : עשה את כל הכבד הזה] *comparavit ſibi omnem ſplendorem iſtum.* i. ex his quæ habebat pater noſter, comparavit ſibi omnes has divitias quibus gloriam iſtam aſſecutus eſt.

2. *Vidit quoque* ויראו] *Conſideravit quoque. Deprehendit.* ¶ *Sicut heri,* &c. כתמול ונו'] i. ſicut antea. h. e. non exhibebat ei talem vultum qualem exhibere ſolebat.

3. *Et quòd dixiſſet,* &c. ויאמר יהוה אל יעקב] Ad verbum, *Et dixit Jehovah ad Jacob.* ¶ *Et ad cognationem tuam* ולמולדתך] *& ad nativitatem tuam.* i. ad locum nativitatis tuæ. ¶ *Et ero tecum.* : ואהיה עמך] *ero enim tecum.* i. adero tibi abeunti ac diſcedenti hinc.

4. *Miſit igitur* וישלח] ſub. *nuntios.* ¶ *Ad pecudes ſuas.* : אל צאנו] *ad gregem ſuum.* i. ad locum in quo erant oves quas paſcebat.

5. *Et Deus patris mei fuit mecum.* ואלהי אבי היה : עמדי] *Et Deus patris mei adfuit mihi.* i. Deus quem pater meus colit, ſemper me auxit, favítque mihi. q. d. in gratiam mei auxit ſemper oves patris veſtri.

7. *Mentitus eſt mihi* התל בי] *illuſit mihi. Impoſuit mihi.* ¶ *Mercedem meam* משכרתי] i. rationem mercedis meæ. ¶ *Decem vicibus:* עשרת מנים] Nume-

rus certus pro incerto, *multis vicibus.* unde quidam vertunt, *pluries.* ¶ *Ut malefaceret mihi.* : לְהָרַע עִמָּדִי] i. ut damnum inferret mihi, vel noceret mihi.

8. *Punctis parvis respersa* נְקֻדִים] Vide c. 30. 32. ¶ *Tunc pariebant* וילדו] Hîc ו pro *tunc* positum est. ¶ *Lineis distincta* עֲקֻדִים] Ad verbum, *ligata. colligata.* Vide c. 30. 35.

9. *Itaque abstulit* ויצל] *Itaque eripuit.* ¶ *Gregem* את מקנה] *possessionem. peculium.*

10. *Incalescebant oves,* יחם הצאן] Vide c. 30. 38. i. fervore quodam incitabantur ad venerem: h. e, quo tempore dabant operam proli. ¶ *Pecudes* הצאן] Nomine *pecudum* sive *ovium* comprehenduntur & capræ. ¶ *Et maculis albis.* : וברדים] Ad verbum, *& grandinatas.* i. maculis albis instar grandinis aspersas, ut exponit doctus inter Hebræos.

11. *Et respondi, Adsum.* : ויאמר הנני] Ad verbum, *Et dixi, Ecce ego.*

12. *Et maculis albis.* : וברדים Vide v. 10.

13. *Deus Beth-el,* האל בית-אל] i. Deus qui apparuit tibi in Beth-el. ¶ *Ubi unxisti,* &c. אשר משחת ונו'] Ad verbum, *qui unxisti ibi statuam.* pro, *ubi unxisti titulum.* Redundat אשר. sic mox, *qui vovisti mihi ibi votum. Titulum,* sive *statuam,* vocat lapidem quem erexerat instar metæ. Vide suprà c. 29. 18. ¶ *Nunc* עתה] pro ועתה *& nunc.* ¶ *Cognationis tuæ.* : מולדתך] *nativitatis tuæ.* Vide v. 3.

14. *An adhuc,* &c. העוד ונו'] *An adhuc est nobis portio & possessio,* i. Estne aliquid reliqui nobis in domo, &c. q. d. Nihil est quod nos hîc remoretur.

15. *Nunquid non extraneæ,* &c. הלוא נכריות ונו'] *Nónne alienigenæ reputatæ sumus illi?* ¶ *Et consumpsit,* &c. ויאכל ונו'] Hebraismus, *prorsus absumpsit pretium nostrum.* i. quod nobis debebatur pro mariti nostri labore. fructus enim laborum Jacob redibat ad Laban.

16. *Quia* כי] *Sanè. Certè.*

17. *Et imposuit* וישא] Ad verbum, *& levavit,* &c. *super camelos.*

18. *Omnes pecudes suas,* את כל מקנהו] *omne peculium suum.* vel, *omnem possessionem suam.* ¶ *Pecudes acquisitionis suæ* מקנה קנינו] *peculium possessionis suæ quod,* &c.

19. *Interim furata est* ותגנב] Ad verbum, *& furata est.* ¶ *Idola* התרפים] Quos hîc vocat תרפים, h. e. imagines ad similitudinem hominis factas (cujus rei testes sunt theraphim quos fecit Michol filia Saul, quos qui à Saule missi erant ut obsiderent domũ David, putabant esse Davidem, 1 Sam. 19. 13.) infrà ver. 30. Laban vocat אלהים: non quia putaret Deitatem illîc inclusam esse, sed quia in honorem deorum imagines illas colebat, vel potiùs quòd Deo sacra facturus vertebat se ad illas imagines. Versu autem 34 rursum vocantur תרפים.

20. *Furatus est etiam* ויגנב] Ad verbum, *Et furatus est. Furari cor alicujus* est facere aliquid eo nesciente. seipsum mox exponit. Hebraismus.

21. *Et omnia quæ erant ei :* וכל אשר לו] i. cum omnibus quæ possidebat. ¶ *Flumen, posuit gressus,* &c. את הנהר ויושם ונו'] Euphratem intelligit. i. celeriter transmisit Euphratem, & pergere cœpit rectà ad montem Galaad. Id significat *Ponere faciem suam ad montem Galaad.*

22. *Fugeret* ברח] *fugisset.*

24. *A bono usque malum.* : מטוב עד רע] Hebraismus, *Cave nè quid dicas ipsi Jacob, sive blandum, sive asperum.*

26. *Quid fecisti?* &c. מה עשית ונו'] i. Vide quantum facinus admiseris: recessisti enim me inscio, & abduxisti filias meas quasi bello captas.

27. *Abscondisti te,* &c. נחבאת ונו'] i. Curnam occultè aufugisti, & furatus es mentem meam, h. e. me ignorante recedere tentasti? ¶ *Et dimisissem te* ואשלחך] *& deduxissem te.* q. d. Quòd si indicasses mihi, deduxissem te.

28. *Nunc stultè egisti* עתה הסכלת] *insipienter quidem fecisti.*

29. *Est fortitudo,* &c. יש לאל ידי] Ad verbum, *Est in facultate* [vel *potentia*] *manûs meæ.* Inversio verborum Hebraicè, יש לאל ידי, pro, *Est potentia in manu mea.* & ità Chald. paraph. Hebraismus, *Possum vobis nocere.*

30. *Abeundo abiisti,* הלך הלכת] *esto quòd abeundo abieris.* i. prorsus discesseris. ¶ *Desiderando desiderabas* נכסף נכספת] Hebraismus, *magno desiderio tenebaris revertendi domum,* &c.

31. *Quia timui :* כי יראתי] sub. *Ideò te inscio abii, quia timui.* aut verte, *quòd timerem.* Vertere potes, *Certè timui.* ¶ *Dixi enim* כי אמרתי] sub. *intra me.* i. cogitavi apud me. ¶ *Raperes* תגזל] *vi auferres.*

32. *Non vivat :* לא יחיה] i. moriatur. Vel, *non vivet.* ¶ *Coram fratribus nostris* נגד אחינו] i. præsentibus cognatis nostris. ¶ *Agnosce* הכר לך] Ad verbum, *explorà tibi.* Redundat pronomen.

34. *Idola,* את התרפים] Eadem vox quâ usus est suprà v. 19. ¶ *In clitellis* בכר] Quidam Hebræorum in Gallia natus scribit, vulgò dici *un bast,* apud nos, & apud Italos. Alii vertunt, *in stramento.* ¶ *Totum tabernaculum,* את כל האהל] i. quicquid erat in tentorio.

35. *Nè sit ira in oculis domini mei* אל יחר בעיני אדני] Hebraismus, *Nè irascatur mihi dominus meus.* i. Nè displiceat tibi. ¶ *Surgere à facie tua :* לקום מפניך i. assurgere tibi. ¶ *Consuetudo mulierum* חדל נשים i. fluunt mihi menses. ¶ *Scrutatus est itaque,* ויחפש] sub. *omnia alia.*

37. *Quando* כי] Hîc כי pro כאשר positum esse annotant Hebræi. ¶ *Omnem supellectilem meam* את כל כלי] Ad verbum, *omnia vasa mea.* sic mox. ¶ *Pone hîc* שים כה] sub. *siquid inveneris.* i. profer in medium. ¶ *Et declarent* ויוכיחו] *& judicent.* vel, *& disceptent :* h. e. in disceptatione nostra judicent ac pronuntient.

38. *Pecudum tuarum* צאנך] *gregis tui.*

39. *Raptum* טרפה] sub. *à bestia.* i. partem ovis raptæ. ¶ *Pœnas luebam pro eo :* אחטנה] i. damnum rependebam, ac resarciebam. ¶ *Tam diu quàm noctu,* יום וגנבתי לילה ונו'] Ad verbum, *diu, & quod furto ablatum fuerat noctu.*

40. *Fui ut interdiu* הייתי ביום] Ad verbum, *fui, in die.* i. Ità me gessi in pascendo grege tuo ut interdiu, &c. ¶ *Et gelu* וקרח] *& frigus. glacies.*

41. *Jam mihi,* &c. זה לי ונו'] i. Jam viginti annis mansi in domo tua. Declarat postea. ¶ *Decem vicibus.* עשרת מנים] Vide suprà v. 7.

42. *Patris mei, Deus Abrahám,* אבי אלהי אברהם] i. avi mei, Deus scilicet quem colebat Abraham. ¶ *Et pavor Ishác* ופחד יצחק] *& timor Isaac.* i. quem timebat ac reverebatur pater meus Isaac. ¶ *Certè nunc* כי עתה] *puto quòd nunc.* vel, *scio quòd nunc.* ¶ *Et increpavit* ויוכח] *& arguit.*

43. *Sed filiabus istis,* &c. ולבנותי מה אעשה לאלה] Ad verbum, *Et filiabus meis quid faciam istis.* aut ordo est inversus, aut לאלה additur ad majorem expressionem. q. d. Non sinit jus naturæ ut lædam filias meas ac nepotes meos.

45. *Instatuam.* : מצבה] *in titulum. in metam.*

46. *Fratribus suis,* לאחיו] i. cognatis, sive affinibus suis.

47. *Jegár Sahaduthá* יגר שהדותא] Hæ duæ voces sunt Syriacæ, & significant *Tumulum,* sive *Acervum, testimonii :* idem quod vox Hebræa *Galed.* Seipsum postea interpretatur.

48. *Dixerat enim* ויאמר] quando scilicet indidit nomen tumulo, *Jegar Sahadutha.*

49. *Et Misphah :* והמצפה] Hæc vox significat *speculam :* nam tumulus ille erat velut specula. Mox interpretatur. ¶ *Speculetur* יצף] *Aspiciet.* vel *Aspiciat.* sub. *posthac.* i. Contemplabitur Dominus quæ postea faciemus. Judicio Dei vindicandum commendat Laban quicquid alter in alterum absentem peccaverit. q. d. Quamvis ad me usque non perveniet injuriæ notitia, quia procul abero, Dominum tamen, qui ubique adest, oro ut speculetur. Quam sententiam clariùs seq. versu exprimit, dicens, *Nemo*

mo nobiscum est, Deus inter me & te erit testis. quibus verbis significat Deum tunc acerrimum fore cujuslibet sceleris vindicem ubi nullus sedebit in mundo judex. ¶ *Abscondemur*, &c. נסתר וגו׳] Ad verbum, *abscondemur vir* [vel *quisque*] *à socio suo.* Hebraismus, *quum discesserimus alter ab altero.* q. d. Quum nemo nostrûm alterum videbit, sive, quando quisque nostrûm erit procul à socio suo.

51. *Jeci* יריתי] i. congestis lapidibus exstruxi.

52. *Testis* עד] sub. *sit*, aut *est*, vel *erit*, *fœderis nostri.* ¶ *Transibo* אעבר] *præteribo*, *transgrediar*. i. ego continebo me intra hunc terminum meum, & tu intra tuum. q.d. Alter alterius fines non ingredietur ut ei injuriam inferat. ¶ *Ad malum.* : לרעה] sub. *inferendum.*

53. *Patris eorum.* אביהם] nempe Abrahæ & Nachor. Laban per Dei nomen adjurat Jacob. hæc enim est fœderum sanctitas, Deum utrinque advocare ut inultam perfidiam non sinat. Perperàm verò idola sua commiscet. Et nè deterior videatur sua religio, antiquitatis fuco eam colorat: nam Deum patris Patrum suorum appellans, gloriatur sibi à majoribus esse traditum. ¶ *Per pavorem* בפחד] Vide suprà v.42.

54. *Victimam* וזבח] Eorum more scilicet qui fœdus pepigerant. ¶ *Ut comederent*, &c. לאכל וגו׳] Hebraismus, *ad convivium, & epulati sunt.*

55. *Filios suos* לבניו. i. nepotes suos. ¶ *Abiénsque*, &c. ויולך וגו׳] Ad verbum, *& abiit, & reversus est Laban ad locum suum.* i. in patriam suam unde venerat.

CASTALIO.

5. *Qui erat antehac*] Heb. *Ut herì nudiustertius.* cujusmodi Hebraismo etiam Græci utuntur, χθὲς καὶ πρώην. & Cato de Re rustica eo sensu dixit, *pridie.*

19. *Penates*] Hoc nomen etiam de uno dicitur penatium simulacro, 1 Reg.19.

42. *Terror Isaaci*] Formidatus Isaaco Deus. ¶ *Id quod herì satìs ostendit*] Dum te mihi nocere vetuit.

50. *Nemo apud nos adest*] Confirmantur pacta hominum testimonio: eadem, si nemo testis adfuit, negari possunt. Paciscitur ergò Laban cum conditione, in hanc sententiam, *Si tu filias meas duriùs habebis, Deum contestor, hæc pacta tam perinde fore ac si nemo hìc adesset*, i. fore irrita. Non absimile est illud, *Quod scis, nescis*, i. perinde age ac si nescias.

CLARIUS.

3. *Maximè dicente sibi Domino*] Heb. *Et dixit Dominus ad Jacob.*

7. *Decem vicibus*] Hebraismus est, ut decem ponatur pro *sæpe*; sicut Latini dicunt *millies* & *sexcenties*, pro *sæpenumero.*

8. *Quando verò è contrario ait*] Alius sic vertit, *Et quando dicebat, Quæ crura habent varia, hæc erunt merces tua, omnes oves pariebant fœtus cruretenus discolores.* Pro quibus ultimis verbis Hebraica habent, *quasi ligaminibus distincta*, nam ligatio ovium fit in cruribus.

15. *Vendidit*] Rachel & Lia queruntur sese venditas, quòd maritus earum Jacob multis annis pro ipsis servivit, omni commoditate ad Laban redeunte: quemadmodum subjungitur, *comedit pretium nostrum*, h. e. nobis debitum.

16. *Sed Deus tulit opes*] Heb. *At tamen omnes opes quas eripuit Deus à patre nostro, nostræ sunt, & filiorum nostrorum.*

19. *Rachel furata est idola*] Heb. *Theraphim.* & venit à verbo quod significat *dissolvere*, & *cessare.* Erant autem Theraphim imagines juxta quarum inspectionem gentes faciebant uel omittebant opus. Hujusmodi figuras & imagines vanitas Astrologorum facere solet sub certis constellationibus: putántque illas capaces cœlestium influxuum. Hìc verò accipiuntur pro *idolis*, ut paulò pòst sequitur.

20. *Noluit Jacob confiteri socero suo*] Heb. *Et Jacob furatus est cor Laban Syri, eò quòd non indicavit illi quòd fugeret.*

24. *Cave nè quicquam asperè loquaris*] Heb. *Cave nè loquaris cum Jacob à bono usque ad malum.* Quod quidam Hebræi sic exponunt, *Non loquaris ad eum bonum, ut reducas eum; neque malum, ut noceas ei.*

35. *Sic delusa*] Heb. *Scrutatus est itaque, sed non invenit illa idola.*

37. *Coram fratribus meis*] Vocat propinquos Laban, qui illum secuti fuerant, fratres suos & illius.

42. *Timor Isaac*] h.e. Deus quem timuit Isaac.

47. *Uterq; juxta proprietatem linguæ suæ*] Laban in lingua Syra appellavit *Jegar Sahaduta*, h. e. *acervus testimonii*; Jacob verò in lingua Hebræa vocavit *Galaad*, h.e. *tumulus testificans.* Remansit enim Hebraica lingua apud domum Abrahæ: & licèt Laban quoque fuerit de cognatione Abrahæ, tamen cùm habitaret inter Syros, non patrio, sed Syrorum utebatur sermone, non quidem Hebraicæ ignarus linguæ, quandoquidem & filiæ ejus filiis suis imposuerunt Hebraica nomina, qualia sunt *Simeon, Levi, Isachar*, &c.

49. *Quando recesserimus à nobis*] Heb. *Quando absconditi fuerimus unus ab altero*; vel, *vir à proximo suo.*

53. *Judicent inter nos*] Deus pluraliter à Laban nominatur, & verbo jungitur plurali, fortasse quia non plenè pius præter unius Dei cultum etiam idola colebat.

DRUSIUS.

2. *Vultum Labanis*] Ut nomen *Elohim* & nomen *Adonim* in terminatione plurali sensum habent singularem, ità etiam פנים *facies, vultus*, Thren. 4. 16. *Facies Domini divisit eos.* Nam in fonte פנים constructum cum verbo singulari, quæ constructio sensu congrua est, non voce, ut cùm legis Gen.1.1. ברא אלהים *creavit Deus*, & Mal. 1. *Si Adonim ego, ubi timor mei?* Quod notandum duxi propter alium locum qui habetur Gen.31. 2. *Vidit Jacob vultum Labanis, & ecce non erat ipse cum eo sicut herì nudiustertius*; ubi sanè illud, *non erat ipse*, quidam ad Labanem referunt, cùm possit commodiùs referri ad vultum eo genere constructionis quo dixi. Appellant constructionem sensu non voce congruam. Quanquam in Jonatha שפין אפין, quod non malè vertes, *vultus placidus, tranquillus, serenus.* Cæterùm ex vultu judicabat de animo ejus. Vultus enim est index & quasi janua cordis, & verum est illud,

O quàm non facile est crimen non prodere vultu.

Hanc meam opinionem de hoc loco firmat, v.5. ubi Jacob ait, *Video ego vultum patris vestri non esse erga me ut herì nudiustertius.*

16. *Omnes divitiæ quas abstulit Deus à patre nostro nostræ sunt*] Græci hìc legunt, πᾶν τὸ πλοῦτον ὃ ἐξεῖλεν, in quibus verbis, ὃ ἐξεῖλεν, superat, ut videtur, à glossemate, quod huc translatum ex v. 1. ubi *gloriæ* vocabulo significantur divitiæ. Nam pro eo quod in Vulgata nostra, *de illius facultate ditatus factus est inclytus*, codex Ebræus habet, *de iis quæ fuerunt patris nostri fecit omnem gloriam hanc.* Vult dicere, Paravit hasce facultates aut divitias. Siquidem divitiæ honorem & gloriam conciliant. Sic accipies Gen.45.13. *Indicabitis patri meo omnem gloriam meam in Ægypto*, & Psal. 49. 16. *cùm fuerit multiplicata*, sive *aucta, gloria domûs ejus.* Præcedit enim, *cùm ditatus fuerit vir.* Vide quoque v.18. & Apoc. 21. 14. Sed & Jes. 61.6. *gloriam eorum* doctissimus Ebræus exponit ממונם *opes eorum.* Rursum Jes. 66. 12. *gloria gentium* vocatur, quæ Jes. 61. 6. חיל גוים *divitiæ gentium.* Quanquam ea vox etiam *exercitum* denotat, Jes. 10.3. *ubi relinquetis gloriam vestram?* & 8. 7. *regem Assur, & omnem gloriam ejus.* Quò referas, *Salomo in omni gloria sua*: ut dicat, In omnibus divitiis suis; nisi mavelis, In omni splendore regio. Locum Jesaiæ scholia Ebraica enarrant, הוא חילו הגדול שמחנכר בן. Verba dubia. Nam חילו tam significat *exercitum ejus* quàm *opes ejus.* Job.19.9. *spoliavit me gloriâ meâ.* Id alii exponunt, *facultatibus meis*; alii, *liberis meis.* Nam liberi gloria parentum. Certè Livia Augusti uxor in epicedio Drusi, filium alloquens, *Gloria confectæ*, inquit, *nate parentis ubi es?* Sic Claudianus Proserpinam *Cereris gloriam*

viam & ſuperbiam vocat. Contrà gloria filio à parente honorato. Vide Sirach. 3. 7. Nam quod Hoſ. 9. 11. *Avolabit gloria eorum à partu & ab utero & à conceptu*, de liberis dictum potiùs videtur. Simul junguntur *divitiæ & gloria*, Eſth. 1. 4. *divitias gloriam regni ejus*, ut ſit δύνασιν, *divitias & gloriam*; aut vertendum, *divitias gloriæ regni ejus*. Quod duobus modis exponi poteſt: Uno modo ſic, *divitias glorioſas regni ejus*; altero ſic, *divitias regni ejus glorioſi*. *Gloria regni*, ut *viriditas herbæ*, pro *herba viridi*. Locutio paſſim obvia in his literis. *Divitias & gloriam* non nemo exponit, *Divitias, h. e. gloriam*; aut, *divitias gloriam*, ἐν ἑνάδι, ut *lutum cœnum*, *coma crinis*, *petra pumex*, *mare oceanus*. Quæ de liberis dixi, gloria parentum, ea intelligenda de liberis laudatis, de quibus parentes gloriari ſibíque gratulari ſolent, ut ego aliquando de filio meo Johanne, quem oſtenderunt fata terris tantùm nec ultrà eſſe ſiverunt. O quàm ſæpe quod olim Livia de Druſo ſuo,

Gloria confecti nate parentis ubi es?

Sed temperandum eſt, non ſolùm in ira, verùm etiam in dolore. Multos enim occidit dolor. Ni hoc ſcirem, tantum amavi talem meritò filium, mœſtus eſſem non ſolùm ad quò liceret, ſed etiam ſuprà quàm liceret.

26. *Quaſi captivas Gladio*] *gladius* non ſignificat bellum, ut quidam exiſtimant, ſed quia gladii uſus præcipuus in bello (nam bellatores omnes gladium geſtant) ideo *captivus gladio* dicitur qui bello captus eſt, licèt is qui eum cepit gladium nunquam eduxerit. Sic accipies Gen. 31. 26. *Duxiſti filias meas tanquam captivas gladio*, i. bello captas. Quanquam Job 5. 20. ubi legimus, *in bello emet te è manu gladii*, per *gladium* quælibet arma ſignificari videntur. Ut & Pſal. 44. 3. *non gladio ſuo*: quod exponunt, Non armis ſuis bellicis. Paulò aliter improbus vocatur *Dei gladius*, quia eo utitur tanquam inſtrumento bellico ad puniendum eos quos vult punitos. Locus eſt Pſal. 17. 13. *ab improbo gladio tuo*, Qui eſt gladius tuus, Quo tanquam gladio uteris. Sic Aſſur appellatur *virga furoris Divini*, & Attila, niſi fallor, ſeipſum nominabat *flagellum Dei*.

39. *In poteſtate manûs meæ*] אל, inquit Euſebius, κατ' ἀκρίβειαν, ἰσχὺς ἢ δύναμις. Id firmabis teſtimonio Moſis, qui אל eo ſenſu uſurpat Gen. 31. 29. *Eſt in poteſtate manûs meæ*: & Salomonis, Prov. 3. 27. *cùm ſit in poteſtate manûs tuæ*; utrobique eſt לאל in codicibus Ebræis. Sanè Oncelos locum Moſis תקוף, *eſt potentia in manu mea*. In fonte חיל, ut poſſis vertere, *eſt exercitus in manu mea*. Quomodo autor Jeroſolymitanæ, *Eſt mihi exercitus, & ſunt mihi turbæ*. Nam quia hoc ultimum adjecit, videtur per חיל potiùs *exercitum* intellexiſſe. Turbas autem appellat אוכלוסין à voce Græca ὄχλος, quæ tamē in numero multitudinis facit ὄχλοι, unde eſſet אוכלין, ſed ultimam numeri ſingularis fecerunt radicalem, ut in לסטס λῃστὴς, unde pluralis לסטין & לסטסין λῃσταὶ *latrones*. Ut חיל *exercitum* denotat & *potentiam*, ſic etiam δύναμις, & indè Κύριος δυνάμεων, quod reddunt, *Dominus virtutum*, i. exercituum. Lux hinc Davidi Pſal. 22. *Eli, Eli*, quod interpretantur, *Deus mi, Deus mi*; aut, ἰσχυρέ μου, ἰσχυρέ μου, *fortis mi, fortis mi*: cùm accuratior interpretatio ſecundùm Euſebium fit, ἰσχύς μου, ἰσχύς μου, *fortitudo mea, fortitudo mea*; vel, ſi mavis, δύναμίς μου, δύναμίς μου; *potentia mea, potentia mea*. Quale id poetæ veteris,

Nate meæ vires, mea magna potentia ſolus.

30. Verbum נכסף voce paſſivâ ſignificat *deſidero*, Gen. 31. 30. & Pſal. 48. 2. ut ſi quis diceret, *deſideratus eſt*, pro, *deſideravit*. Qualia ſunt apud antiquos, *juratus eſt*, pro, *juravit*, Ebraicè נשבע: *elucubratus ſum*, pro, *elucubravi*, Cicero ad Atticum l. 7. *Quin etiam eam epiſtolam quam eram elucubratus ad te, non dedi. multatus eſt*, pro, *multavit*, in Auguſto Suetonii: *punitus eſt*, pro *punivit*: *compertus eſt*, pro, *comperit*, in Cicerone & Tertulliano. Sic, *bellantur Amazones armis*: &, *exſpoliantur eos*, pro, *exſpoliant*: *nutritor olivam*, pro, *nutrito*: *cenſa eſt*, pro, *cenſuit*, in Ovidio: *adfectatus eſt* pro, *adfectavit*: *ſpectatus eſt ſenem*, in Varrone: *Communicati ſunt*, pro, *communicaverunt*, in Livio: *Peragratus eſt regionem*, in Velleio, & plura. Huc referri poſſet נשפט *judicio contendit, diſceptavit*. Adhibe nunc Annotationes magnas.

32. *Apud quem inveneris Deos tuos, non vivat coram fratribus noſtris*] Exponunt, *moriatur*. ego, *ſtatim moriatur*. Nam hoc ſermone aliquid amplius dicitur. Ideo Jonathan תתפרק, *moriatur in non tempore ſuo*, h. e. morte immaturâ. Sic, *non gaudet ſtulti pater*; ſenſus eſt, non *dolet* ſimpliciter, ſed *vehementer dolet*. Quale & illud, *Non proſunt opes improbè partæ*. Nam valde obſunt & nocent. Similiter, *Suſcipere perſonam in judicio non eſt bonum*, cùm ait Salomo, ſignificat non ſimpliciter *malum eſſe*, ſed *longè peſſimum*. Quid enim pejus quàm habere in judicio reſpectum perſonarum, & non juſtitiæ, i. juſtæ cauſæ? Hujus loci eſt, *Non remittetur ei neq; in hoc neq; in futuro ſeculo*: quod explicant, Punietur & in hoc & in futuro ſeculo. Plura de hoc ſermone aliàs. Nam aliò nunc properamus.

38. *Non fuerunt ſteriles*] Inter *orbum* & *ſterilem* hoc intereſt, quòd *orbus* dicatur qui liberos, quos habuit, amiſit; *ſterilis* autem, qui nullos unquam habuit. Tam hic quàm ille caret liberis; ſed aliud eſt non habere, & aliud non habuiſſe. A maſculino עקר *ſterilis* fœmininum eſt עקרה *ſterilis fœmina*, quæ Græcè στεῖρα dicitur. Orba verò שכולה vocatur, & Græcè ἀτεκνωμένη, quaſi *prole orbata*: unde ἀρχὴ ἀτεκνωμένη 2 Sam. 17. 8. ubi libri quidam, ἀτεκνωμένη, de qua menda nos olim admonuimus in Quæſtionibus noſtris. Verbum eſt ἀτεκνόω *liberis* aut *prole orbo*, quod exſtat Gen. 31. 38. οὐκ ἀτεκνώθης, quòd reddunt, *non fuerunt ſteriles*, cùm potiùs reddendum ſit, *non fuerunt orbatæ*, vel *orbæ*. Quanquam in Ebræo, *non abortierunt*, ſive, *non fecerunt abortum*, h. e. non ejecerunt fœtum immaturum, non ediderunt partum ante tempus. Ut ut ſit, ἀτεκνόω ſignificat interdum *ſterilem efficio*, & ἀτεκνόω *ſterileſco*, *ſterilis ſum*: unde γῆ ἀτεκνωμένη, *terra ſterilis*, 2 Reg. 2. 19. & ἄτεκνος, *qui liberis caret*, ſive orbus ſit ſive ſterilis. Lexicon vetus, Ἄτεκνος, *orbus*, *ſine liberis*, *ſterilis*. Itaque ab Heſychio exponitur ἄγονος, quo vocabulo ſignificatur interdum *qui ſterilis eſt*. Sanè Deut. 7. 14. ubi in Ebræo עקר *ſterilis*. Senes ediderunt, οὐκ ἔσται ἐν ὑμῖν ἄγονος, qui etiam ὀρφανίαν confundunt cum ἀτεκνίᾳ, ut videre eſt Jeſ. 47. 8, 9. Lexicon vetus, Ἀτεκνία, *orbitudo*, *orbitas*. Idem Lexicon, Ὀρφανία, *orbitas*; Ὀρφανὸς, *orbus*, *pupillus*. Nam qui parentes amiſit etiam *orbus* dicitur. Sic dico, Orbus eſt & ὀρφανὸς *pupillus*, & ἄτεκνος *prole carens*. Ideo ἠτεκνωμένην melius redditur *prole* aut *fœtu orbata* quàm *orbata* vel *orba* ſimpliciter. Proprié *orbus* qui orbes oculorum amiſit, lumine caſſus: inde transfertur ad eum qui re charâ, quales ſunt liberi & parentes, privatus eſt. Hîc quæri poteſt utrùm quæ maritum amiſit *orba* dici poſſit. *Viduam*, non *orbam*, appellant autores Latini: nos tamen ad locum illum ex Hiſtoria Ruth, *Vacuè reduxit me Dominus*, olim annotavimus, *vacuam*, i. *orbam liberis*, *orbam viro*, an rectè, viderint qui hæc intelligunt.

42. *Metus Iſaac*] Deus à Græcis nuncupatur Θεὸς, ut quidam opinantur, quaſi Νέος, juxta illud, *Primus in orbe Deos fecit timor*. Non quòd ſit vanus quidam timor aut metus, ſed quòd Deum nemo verè colit niſi qui timet aut metuit. *Timere* hic aliter accipio quàm ille qui dixit, *Timet ſuperſtitioſus, veretur religioſus*. Nam etiam religioſus timet, qui propterea *timens Dei* vocatur, & legimus apud Salomonem, *Timor Domini principium ſapientiæ*. Nam ſapientia à pietate incipit, quæ hîc *timor Domini* vocatur: unde & ipſe Deus Rabbinis יראה *timor* appellatur. Quod eo minùs mirum tibi videbitur, ſi ſcias in textu ſacro Deum Iſahaci, qui ab Iſahaco metuebatur, vocari *metum Iſahac*, Gen. 31. 42. *Niſi metus Iſahaci adfuiſſet mihi*, i. Deus Iſahac: de quo dubitare nos non ſinit alter locus qui habetur v. 53. *Juravit Jacob per metum patris ſui Iſahaci*. Sanè qui metuit, etiam timet. Si ergò *timere* denotat *vereri*, cur non & *metuere*? Nam ſynony-

ma

ma ſunt. Quod noto propter Afranium, qui elegantiſſimis his verſibus hæc duo diſtinguit,

Hem iſte parentum eſt vitabilis liberis;
Ubi malunt metui quàm vereri ſe à ſuis.

Porrò *metus* & quod aliquis metuit: ut ibi, *cùm venerit metus veſter*, id quod metuitis, Et eſt metus bonus, ut ille de quo nunc ſermo; & alius qui nuncupatur *metus malus*, de quo Prov. 1. 33. *qui me audit liber erit à metu malo.* De bono capiendum illud Perſii, *metuens divûm matertera*, & Ovidii, *aut illâ metuentior ulla deorum*: & Salomonis, Prov. 28.14. *Beatus qui metuit ſemper.* Vide quoque Prov. 14. 16. & Mercerum Prov. 29. 25. Huc referunt, *Multóſque metu ſervata per annos.* Nec alienum quòd *timidus* à Tibullo pro *religioſo* uſurpatur. Vide Taubmannum ad Plautum 868. 1.

44. *Percutiamus fœdus*] Codices Græci, διαθῶμεν διαθήκην, quod laudant ex Complutenſi editione & ex Chryſoſtomo, & interpretantur, *diſponamus teſtamentum.* Sed quid ſi, *paciſcamur pactum?* Nam διαθῆναι διαθήκην, Ariſtophanes in Avibus dixit pro *paciſci*, teſte Camerario: unde διατίθεμαι Budæus adducit pro συντίθεμαι. Ut ut ſit, quod Lxx & Theodotio διαθήκην dixerunt, A. & Sym. interpretati ſunt ζυνθήκην, *pactum*, *fœdus*, quod vox Ebræa ברית ſemper ſignificat: nam pro *teſtamento* non memini legere, quod in lingua Magiſtrorum צואה dicitur, à verbo *præcipiendi*, quod interdum *teſtamentum condere* ſignificat, ut Jeſ. 38. 1. *Præcipe domui tuæ*, & Gen 49. 33. *abſolvit præcipere filiis ſuis*, i. ſententiam dicere de voluntate ſua extrema. Porrò διατίθεμαι *paciſcor* interpretatur etiam vir doctus Luc. 22. 29. Alii potiùs elegerunt *lego*, ex illa formula, *Do, lego*, in teſtamentis uſitata. Hæc eò adduxi ut ſciamus quid *teſtamentum* ſignificet cùm dicimus, *Vetus & novum Teſtamentum.* Nam ex Græco διαθήκη denotat *Pactum* ſive *Fœdus*, quod ברית appellitant Ebræi. Quod autem Apoſtolus in epiſtola quæ ad Ebræos ab ea voce argumentatur, id fecit quia Græca διαθήκη, quâ etiam Syri utuntur, in communi uſu ſignificat Præſcriptionem eorum quæ poſt mortem ſervari volumus, tum etiam quia Novum Fœdus Chriſti morte conſignatum fuit, ut meritò fœdus illud *Teſtamentum* dici poſſit. Alibi notavi διαθήκην hoc ſignificatu vocabulũ eſſe linguæ Helleniſticæ: quod non revoco.

47. *Galeed*] Quæ de etymologia dixi in ſuperioribus, intelligenda ſunt de iis vocibus quæ nullum certum etymon habent expreſſum in literis myſticis. De aliis alia ratio eſt, quale *Galaad*, cujus originatio certa ex loco minimè incerto. Is habetur Gen. 31.47. Nam à *ſtrue lapidum* in qua epulabantur dictus eſt locus ille *Galaad*, quod nunc legunt גלעד, voce compoſitâ ex *Gal*, quod *acervum*, *cumulum* vel *tumulum* ſignificat, & עד *teſtem* ſive *teſtimonium.* Sonat ergò *tumulus teſtis*, vel *teſtimonii.* Nam teſtis erat inter Jacobum & Labanum, ut ipſe textus diſertè nos docet. Utrumque vocabulum Ebraicum eſt, & à Jacobo, qui Ebræus erat ex parentibus Ebræis. Laban Syrus eum appellavit יגר שהדותא, quod valet *acervus teſtimonii.* Syrus uſus eſt vocibus ſuæ linguæ, quam Aramæam appellant, voce ambiguâ ad Syram & Chaldæam. Hodie diſtinguntur hæ duæ linguæ: olim non item. Nam Chaldæa etiam *Syra* vocatur Dan. 2. 4. *Locuti ſunt ad regem Syriacè*, h. e. Chaldaicè. Res eſt, non conjectura. Cæterùm Laban Syrus erat ex ea regione Syriæ quæ peculiariter Meſopotamia & Syria ad Euphratem. Ideo ſermo erat, ut & ipſe, Meſopotamenus, qui etiam natus ad Euphraten non malè diceretur; Siquidem apud Juvenalem *natus ad Euphraten* legitur pro Meſopotameno. Hunc locum laudant veteres Ebræi ex Lege, cùm dicunt, *Nè ſit vilis in oculis tuis ſermo Syrus. Nam reperitur in Lege, in Prophetis, & in Hagiographis.* Dixi עד *teſtem & teſtimonium* ſignificare. Talia ſunt אל *fortis & fortitudo*; צר *adverſarius & adverſitas*; תמים *integer & integritas*, & alia quædam. In Syriſmo nulla omnino ambiguitas. Nam teſtis *Sahid*, & teſtimonium *Sahadutha* dicitur. Quod cùm nunc ſit in textu, reddi debet *acervus teſtimonii*, & non *acervus teſtis.* De appellatione Syriaca loquor, non de Ebraica, quæ hodie obtinet apud Ebræos.

49. *Maſpha*] interpretatus ſum *ſpeculam*, à verbo *Sapha*, *ſpeculor*, unde & *Sophe*, *ſpeculator*, *ephorus* σκοπός. Ergò ubi legimus in codicibus Græcis, κύτ῾ Εφραὶμ μ῾ Θεῦ, legi debet, σκοπὸς, *ſpeculator.* Nam eſt *Sophe* in Ebræo. *Sophe*, *Suphe*, *Suphes* ſive *Sufes*, ut *Joſe*, *Joſes.* Hinc fortè *Sufetes* appellati qui erant quaſi ephori Carthaginenſium, quos Romani *Conſules* appellant. Apud Feſtum, *referentibus Sufetis.* Cur non dicit, *Sufetibus?* Nam ut *Joſes*, *Joſetis*; ſic *Sufes*, *Sufetis*; unde *Sufetes*, & in dandi caſu *Sufetibus.* An obliquus eſt à recto *Sufeti*, qui Ebræis *Sophetim*, *judices*, *rectores*, *præſides*? Eò labor ut credam hoc verius eſſe. *Sapha* & *Sophe* primam habent *S*, Sade: *Sophetim*, unde *Sopheti* & *Supheti*, ſcribuntur cum *S*, Sin, quam vocant Scin. Hoc me fugit cùm majores notas ſcriberem. *Ephori* dicti ἀπὸ τῆ ἐφορᾶν, quòd ad civitatis ſalutem oculos intentos haberent. Magiſtratus erant Lacedæmoniorum, ad quos provocatio erat à Regibus, ut apud Romanos à Conſulibus ad Tribunos. Ergò *Sufetes* non Ephori, ſed erant apud Carthaginenſes quod Conſules apud Romanos. Paulus apud Feſtum, *Sufes*, *conſul*, *linguâ Pœnorum. Calidius*, *Senatus conſuit referentibus ſuffetis.* Verba Feſti mutila ſunt, quæ Scaliger ità ſupplet, *Sufes dictus eſt Pœnorum linguâ*, *ſummus magiſtratus*, *ut Oſcorum medix. Calidius in oratione ad Cecilium*, *Nonne vobis*, &c. Addit idem Scaliger de ſuo; *Porrò qui Ebraicè ſciunt, & non ignorant Pœnos Tyriorum colonos eſſe, concedent mihi Sufes idem eſſe quod* ἔφορον, ἐπίσκοπον, ἐπίτροπον, צופה. Magis inclino ad Ebraicum *Sophetim*, quod idem cum Græco κριταὶ, *judices*, & modò *reges*, modò *rectores* & *præſides* denotat *provinciarum*, unde & liber Judicum nomen accepit, qui rempub. Ebræorum tunc temporis adminiſtrabant.

I D E M.

7. החל בי A. & Sym. παρελογίσατό με, *circumvenit me*] *Decepit* aut *fefellit*, παραλογίζομαι propriè *decipio falſis ratiociniis*, *fallo more eorum qui falſis argumentationibus aliquem fallunt.* והחלף את משכרתי עשרת מנים A. καὶ ἤλλαξε τὸν μισθόν μι δέκα ἀριθμούς, *& mutavit mercedem meam decem numeros.* Sym. --- δεκάκις ἀριθμῷ, *decies numero*] Hieron. *decem vicibus.* Idem in Quæſt. ità ſcribit, *Pro eo quod nos poſuimus* [*decem vicibus*] *Lxx neſcio quâ opinione ducti poſuerunt* [*decem agnis*] *cùm verbum Ebraicum* מנים *numerum magis quam agnos ſonet.* Cæterùm pro decem numeros, eſt cur malim decem numeris, & puto ſenſum eſſe, *mutavit mercedem meam decies*, i. decem vicibus. Idem ſenſus in illo, δεκάκις ἀριθμῷ, id eſt, Euſebius, ὁ ζύς῾ δεκάκις ἀντὶ τῆ πολλάκις. [Syrus, *mutavit mercedem meam decies*, i. ſæpius, Procop. p. 176.] Abenmelech, *dicit Decem, quia eſt finis unitatum, & caput denariorum. Ideo utuntur abſolutè pro numero multo. Igitur, decem vicibus, i. multis vicibus. Sic, Coquent decem mulieres*, *Lev.* 26, &c. ¶ *Numeros*] מנים *numeri* παρὰ τὸ מנא *numeravit*, unde quoque מנין ἀριθμός.

18. רכש. Schol. κῆσιν] Notatum eſt in edit. Rom. ad πᾶς ὁ ἀποσκευὴν αὐτῆ, cui reſpondet in Ebræo ארץ כל רכשו. Sed tamen dubito an pertineat ad מקנה quod ibidem præcedit. Dubitandi cauſſa, מקנה παρὰ τὸ κέκτημαι *poſſideo*, *acquiro*; tum etiam quia רכש τὰ ὑπάρχοντα interpretantur Gen. 12. 5. & 13. 6. & alibi. Dubitationem auget, quia κῆσις קנין propriè, & מקנה κῆνος, *pecus.* Nihil ergò ſtatuo, maximè cùm videam Græcos Lxx in his variare. Nam etiam רכש κῆσιν interpretantur Gen. 46. 6. & Ezræ 8. 21.

19. את התרפים A. μορφώματα, *figuras & imagines.* Sym. θεραφείν] Hieron. *Ubi nunc Idola legimus, in Ebraeo Theraphin ſcriptum eſt, quæ Aquila μορφώματα, i. figuras & imagines, interpretatur. Hoc autem ideo, ut ſciamus quid in Judicum libro Theraphin ſonet.* Ut hoc intelligas, ſciendum Lxx retinuiſſe vocem Ebraicam Jud. 17. 5. item 18. 14, 17. Hinc ergò diſcimus, quid ibi ſint θεραφὶν, quod non nemo circumflectit, ſcribens θεραφῖν. Reperio & θεραφὶν, 1 Reg. 15. 23. & 4 Reg. 23, 24. Quæ

ità promiſcuè ſcribuntur, ut ἀλωὶμ & ἀλωὶμ, Ϛεραφὶμ & Ϛεραφὶμ, χερυϹὶμ & χερυϹὶμ. Sic ἠλὶ & ἠλεὶ, *Deus meus*. Idem in Comment. Hoſ. 3. 4. *Theraphin propriè appellantur μορφώματα, i. figuræ & ſimulacra.* Θεραφεὶν, terminatio plur. Chaldaica pro Θεραφὶμ *Theraphim*. Sic occurrit alibi Ϛεραφεὶν pro Ϛεραφὶμ. De his imaginibus vide quæ ſcripſimus in Fragmentis ad Hoſeam.

GROTIUS.

7. *Decem vicibus*] Aquila, δέκα ἀειδμούς. Symmachus, δεκάκις ἀειδμῷ. Bene Euſebius, ὁ Σύρος δεκάκις, ἀντὶ τῦ πολλάκις. Exempla habes hujus ſignificatûs in numero denario Lev. 26. 26. Zach. 8. 23. Eccleſ. 7. 19. Apoc. 2. 10.

15. *Et vendidit*] Elocavit, non noſtrum ſed ſuum reſpiciens commodum. ¶ *Quaſi alienas*] Nam liberi, ſui heredes.

19. *Idola*] Teraphim. Sic & Græci. Infrà dicuntur dii Labanis 30. τύποι τῦ θεῶν, Joſepho: Imagines ad certum ſtellarum poſitum factæ cum ſtellarum figuris, ex veteri Syrorum & Arabum ſuperſtitione. Abſtulit hæc Rachel, nè ex iis Laban conſilium fugæ diſceret: Sic Abeneſdra: at Joſephus, ut perfugium haberet contra patris iram, ſi fortè in fuga deprehenderentur.

32. *Apud quemcumque inveneris*] Poteſtatem illi facit inquirendi, qui mos & apud Romanos Inſtit. de furtis §. *concepti*. Gellius 11. ultimo. ¶ *Necetur*] Multi enim eo tempore vivebant eo jure de quo Homerus,

-----θνησκέμεν ἠὲ ἔπεσθαι
Παίδων ἠδ' ἀλόχων.

Pœnam autem mortis indicit Jacobus ut in ſacrilegio, ſecundùm opinionem Labanis.

35. *Juxta conſuetudinem feminarum*] Sic & Græci, κατ' ἐπισμὸν τῶν γυναικῶν. Sic Ariſtoteles Animal. hiſt. l. 6. c. 21. menſium in animalibus tributa τὰς Ϲυνηθείας vocat, Ϲεμνὰς. Vide & ſuprà 18. 11.

39. *Ego damnum omne reddebam*] Dura lex quam Laban impoſuerat Jacobo, ut pro cuſtodia mercedem non aliam recipiens quàm fœtuum partem, caſus omnes præſtaret.

42. *Deus patris mei Abraham, & timor Iſaac*] Non dicit, *Deus Iſaaci*, quia vivebat adhuc Iſaac. Non cognominatur autem Deus à quoquam mortalem adhuc agente vitam.

46. *Tumulum*] βυνὸν hîc Græci. κολωνὸν tale monumentum vocat Xenophon Aſcenſûs 4.

53. *Deus Nachor*] בעל שמין Sol maximo apud Syros in honore, ut pulcherrimum & utiliſſimum eorum quæ ſpectantur.

CAP. XXXII.

MUNSTERUS.

2. *Mahanaiim*] Non eſt hîc in Hebræo *Mahanim*, quod ſignificat *caſtra* vel *turmas* abſolutè, ſed *Mahanaiim*, quod ſignificat *duas turmas*. Nam habuit in illo loco Jacob turmam ſuam, & præterea apparuit ei turma angelorum; & ob has duas turmas appellavit locum illum *Mahanaiim* in duali numero. Unde Hebræi docent, מחנה אחד שלו ואחד היה של מלאכים.

9. *Dominus eſt*,] Poteſt hic locus etiam reddi in ſecunda perſona, cùm participium אמר incertæ ſit perſonæ. Onkelos legit in tertia perſona.

20. *Placabo*] Vel, ut Hebraica habent, *propitiam reddam faciem ejus*. Et quod ſequitur, *Forſitan ſuſcipiet faciem meam*] Hebraiſmus eſt, pro, *propitiabitur mihi*, vel *reverebitur me*.

24. *Luctabatúrque*] Non ſatis convenit inter Hebræos de verbo quod hîc ſcribitur, nempe ויאבק Multi ſequentes R. Menahem exponunt ſic, *& pulveriſatus eſt vir cum Jacob*, h. e. in arenam deſcendit cum eo, ut Latini dicunt; vel, ut Kimhi exponit, *pedibus pulverem excitaverunt, cùm ſeſe mutuò complexarentur*. Gerundenſis verò dicit אבק hîc accipi pro חבק *amplexatus eſt*, ut certatores & luctatores faciunt.

25. *Nervum femoris*] Dictio Hebræa כף propriè non ſignificat *nervum*, ſed *ſuperficiem manûs interiorem*, & *plantam pedis*: hîc verò capitur pro *loco femoris habente formam manûs recurvatæ*, ut Kimhi exponit. Chaldæus vertit פתי, *latitudinem femoris*. Alii exponunt כף pro *recurvatione quæ in femore invenitur*. Eſt igitur ſenſus, quòd vir ille manum curvam impreſſit coxæ Jacob, ex quo contactu amotus ſeu luxatus eſt nervus femoris. Et nota quòd ותקע eſt in paſſiva voce Kal. ponitúrque loco Dages Zere ſub Tau. Nam radix verbi eſt נקע, quod ſignificat idem quod סר, *receſſit*.

28. *Iſraél*] Errant qui aiunt nomen *Iſrael* interpretari *virum Deum videntem*. ſed etymon ejus in textu explicatur, nempe *qui principatur*, vel *confligit, cum Deo*.

32. *Nervum diſſipatum*] Quidam interpretantur hîc *nervum latum*; alii, *nervum contractionis*; & rurſum alii, *nervum qui obſtupuit*. Inter Hebræos quoque non convenit de vocabulo נשה. Aliqui exponunt שכח, *oblivionem*, nempe quòd fuerit nervus oblivionis, h. e. quòd locum ſuum deſeruerit, & contractus in ſuperiorem locum reſederit. Alii aiunt נשה idem eſſe quod נשת, *diſſipatum eſt, periit*: & huic opinioni Kimhi ſubſcribit. Inſipientiores hoc intelligunt de membro אבר, ut Ben Ezra adducit.

FAGIUS.

2. *Mahanaim*] Vox eſt dualis numeri, & ſignificat *duo caſtra* ſeu *turmas*. Sentiunt Hebræi ſic locum illum vocaſſe Jacob propter ſua caſtra quæ ipſe habebat & propter caſtra Angelorum quæ ſibi obviam veniebant atque in iſto loco conveniebant; vel propter duo caſtra Angelorum, quorum alii eum ex Meſopotamia deducebant, alii verò ex terra Chanaan obviàm ei venientes redeuntem excipiebant. Quòd enim cuique provinciæ & regioni ſui Angeli, qui curam ejus gerant, deputati ſint, ſuprà ex ſententia Hebræorum commemoravi. Thargum Hieroſol. hunc locum ità reddidit, *Et dixit Jacob, quando vidit eos, Fortaſſis caſtra Laban fratris matris meæ ſunt, quæ veniunt ut aciem inſtruant contra me, atque occidant me: vel fortaſſis caſtra ſanctorum Angelorum ſunt, miſſa à Domino, quæ veniunt ut liberent me de manibus eorum. Propterea vocavit nomen loci iſtius Mahanaiim.*

10. *Quoniam ſolus tranſivi Jordanem*] i. Sine comitatu. Expreſſit Paraphraſtes ſenſum Hebraiſmi, *Quoniam in baculo meo tranſivi Jordanem*, quo innuit ſolum, nudum & tenuem ſe tranſiſſe Jordanem. q. d. Cùm tranſirem Jordanem iſtum, ut irem in Haran, nihil ampliùs habebam quàm baculum in manibus, modò verò dives, locuples, & magno comitatu revertor in patriam.

13. *Quod veniebat in manum ſuam*] Tropus eſt pro, *quod in promptu habebat*: Vel, ut quidam accipiunt, *quod in poteſtate ſua habebat*. i. Munus fratri paravit ex eo quod ſuum, quódque præſens & ad manum erat.

20. *Fortaſſis ſuſcipiet faciem meam*] Hebraiſmus eſt pro, *Fortaſſe ſuſcipiet me fronte hilari*, vel, *honorificè excipiet*. Nata videtur hinc iſthæc locutio, quòd qui videt ſe gratum, charum & acceptum eſſe, atque honorificè tractari, exhilaratur quodammodo, exporrectâque fronte incedit; ſecùs verò, dejicitur animus & vultus alicujus, triſtatur & humiliatur.

25. *Tetigit latitudinem femoris*] intelligit latum os coxæ, quod ex contactu Angeli loco ſuo dimotum claudicandi occaſionem præbuit. Hebraicè eſt, ויגע בכף ירכו, quod ferè omnes vertunt, *Et tetigit nervum femoris ejus*. Vox Hebræa *Caph*, quam *nervum* reddunt, propriè *interiorem partem manûs*, i. *volam*, & *plantam pedis* ſignificat. Et propter ſimilitudinem hoc in loco *vertebram* & *cotylen* ſignificat, i. oſſis cavitatem illam in qua abſconditur ſumma pars femoris, quod *iſchium* Græcis dicitur; & etiam

etiam caput illud femoris quod in iſchium inſeritur. Quibus adſtipulatur & R. D. K. in Rad. ubi ſuper hunc locum ſic ſcribit, לפי שהעצם הנכנס בו עצם הירך כפוף ויש מפרשים כי נקרא כן לפי שהבשר אשר סביב עצם הקולית העליונה עשויה במין כף *Senſus eſt, Os illud in quod os femoris ingreditur, Caph vocatur, eò quòd recurvatum eſt. Alii verò ſentiunt ſic vocari, eò quòd caro quæ eſt circa os cotylæ ſuperioris, formam habeat manûs recurvatæ.* Hactenus Kimhi.

26. *Dimitte me*, &c.] Thargum Hieroſ. habet, *Dimitte me, quoniam aſcendit columna auroræ: Et ecce appropinquavit hora Angelorum ad laudandum Deum*, &c.

28. *Quoniam princeps es tu*, &c.] Poteſt etiam legi, *Quoniam magnus es tu coram Domino, & cum fortibus* (ſubaudi *contendiſti*,) *& prævaluiſti.* Per *fortes* autem Angelos intelligunt. Vel ſenſus eſſe poteſt, q. d. Si cum Deo & Angelis contendiſti, & ſuperior evaſiſti, quantò magis homines ſuperabis? Quia enim Jacob Eſau valde metuebat, voluit eum Deus hâc monomachiâ & quaſi velitari pugnâ exercere, victorémque abire, nè fratris metu poſthac teneretur, ſed forti lætóq; animo illi obviàm iret.

30. *Et liberata eſt anima mea*] Colligunt Hebræi ex hoc & aliis locis Scripturæ, Deum nulli mortalium apparere citra mortis diſcrimen. Et hinc eſſe aiunt quòd Dominus dixerit ad Moſen, *Non videbit me homo, & vivet*, Exodi 33. quódque Manohah dicebat, *Morte moriemur.* atque hinc Jacob pro magna gratia habuiſſe, quòd *vidiſſet Deum facie ad faciem, & quòd liberata eſſet anima ejus.*

32. *Nervum luxatum*] Heb. 32. גיד הנשה, Chald. גיד דנשא. Eſt autem variatio circa hæc apud authores. Alii enim interpretantur *nervum latum*; alii, *nervum contractionis*; alii, *nervum qui obſtupuit, obtorpuit, emarcuit, diſſipatus & inutilis factus eſt.* Hebræi vocant *nervum oblivionis*, quòd ſcilicet ex contactu Angeli locum ſuum deſeruerit, & contractus in ſuperiorem locum reſederit. Ità enim ſcribunt Hebræi, ונקרא גיד הנשה: שנשה ממקומו ועלה כלומר כאילו שכח מקומו וסר ממנו, *Et vocatur Gid hanaſche, quòd motus fuerit loco ſuo, & aſcenderit, q. d. quòd oblitus fuerit loci ſui, & receſſerit ab eo.* Itidem quoque Hebræi ſic tradunt, גיד הוה הוא גיד ארוך ויראשו מחובר בעצם האליה וירד ומתפשט על הכף הוא עונל בשורהנתון על עצם ונקרא בתלמוד חיצון כי הוא נתון כולו בצד חיצון של ירך, ולא נמצא בשף *Nervus iſte nervus oblongus eſt, cujus caput conjunctū oſſi quod cauda adhæret, & deſcendens exporrigitur ſuper coxendicem: vocatúrque in Thalmud Hizon, eò quòd planè exteriorem partem femoris occupat, nec inventur in ave.* Hæc illi. Alii vocem נשה pro נשת *diſſipatum eſt, periit, emarcuit*, accipiunt; unde legunt *nervum diſſipatum*: cui ſententiæ ſubſcribit R. D. K. in lib. Rad. quem, ſi placet, videre potes. Judæi vulgò exponunt **die ſpringendig ader.** Ex noſtris interpretibus hodie quidam vertunt **die hohe ader**, quaſi veniat à verbo נשא, quod *elevari & exaltari* ſignificat. ſed reclamat punctatio. Non deſunt quoque inter Hebræos qui per nervum iſtum membrum genitale intellexerunt, ſed ſtultè: unde meritò illos ridet & eludit A. E. Quomodo enim claudicaſſet Jacob, cùm membrum genitale extabefactum non impediat inceſſum, ſed nervus quo crura ſuſtinentur, & per quem motus exercetur? Quidam porrò ex noſtris hunc locum ſic legunt & intelligunt, *Non comedunt filii Iſrael muſculum contractionis, qui eſt ſuper acetabulum oſſis femoris, uſque ad hoc tempus*; *Quia tetigit* (ſub. *Angelus*) *acetabulum femoris*, vel *coxendicem, Jacob, quod eſt juxta muſculum contractionis.* i. Non comedunt muſculum continentem ſeſe, & moventem femur, qui muſculus eſt juxta acetabulum oſſis femoris; quia Angelus Dei tetigit acetabulum femoris, quod eſt juxta muſculum moventem femur.

VATABLUS.

1. ABit *in viam ſuam*, וילך לדרכו] i. cœpit conficere iter incœptum.

3. *Et miſit* וישלח] Hæc eſt octava Hebræorum ſectio hujus primi libri Moſis, quam ſuo more à prima dictione denominant וישלח.

4. *Sic dicite*, &c. כה אמר וגו'] Hebraiſmus, *Hæc ſervus tuus Jacob vult tibi eſſe nota.*

5. *Mittóque ut nuntiem* ואשלחה להגיד] Præt. Heb. pro præſ. Multa hîc ſunt ſubaudienda, acſi dicat, *& mitto nuntios ut annuntient domino meo adventum meum, ut inveniam*, &c. h. e. *miſſis nuntiis, volui indicare domino meo reditum meum: ut hâc ratione invenirem gratiam ejus.* Alii aliud ſubaudiunt, *ut annuntient domino meo quæcunque præcepit mihi Dominus.*

6. *Cum quadringentis*, &c. ואתו ארבע מאות וגו'] Ad verbum, *& quater centum viri cum eo.* Hi honoris causâ illum comitabantur.

8. *Tunc erit turma*, &c. והיה המחנה וגו'] Ad verbum, *& erit turma reliqua in liberationem.* i. alia turma evadet ac liberabitur.

9. *Qui dixiſti* האמר] Ad verbum, *qui dicens.* Præſ. pro præt. i. cujus admonitione ac impulſu cœpi tractare conſilium redeundi in patriam meam. ¶ *Et ad cognationem tuam* ולמולדתך] Ad verbum, *& ad nativitatem tuam.* i. ad terram nativitatis tuæ.

10. *Inferior ſum*, &c. קטנתי וגו'] Ad verbum, *Minor ſum*, &c. Hebraiſmus, *Indignus eram in quem tanta beneficia conferres, indignus inquam eram omnibus promiſſionibus tuis quas adimpleſti ſervo tuo.* ¶ *Cum baculo meo* במקלי] i. cum ſcipione ſolo quem manu geſtabam. Chald. paraph. *ſolus.* i. incomitatus. q. d. Quum tranſirem Jordanem ut irem in Haran, habebam mecum tantùm ſcipionem meum, nunc autem deduco mecum duas turmas. diviſerat enim quæcunque habebat in duas turmas, ut dixit ſuprà. ¶ *Habeo duas turmas.* הייתי לשני מחנות] Ad verbum, *factus ſum in duas turmas.*

12. *Et tu quidē dixiſti* ואתה אמרת] *Tu tamen dixiſti.* i. Promiſiſti mihi quòd multis beneficiis me afficeres.

13. *Ex iis quæ*, &c. מן הבא וגו'] Hebraiſmus, *adornavit munus ex his quæ habebat ad manum & in promptu.*

16. *Tranſite ante me*, עברו לי פני] *Præcedite me. Antecedite.*

19. *Juxta verbum hoc* כדבר הזה] Hebraiſmus, *Iiſdem verbis reſpondebitis*, &c.

20. *Et adjicietis*, ואמרתם גם] Ad verbum, *Et dicetis etiam* ¶ *Eſt poſt nos.* אחרינו] *ſequitur nos.* ¶ *Dixit enim*, כי אמר] *dicebat enim.* i. ità apud ſe cogitabat. ¶ *Faciem ejus* פניו] *iram ejus.* Ex facie hominis dignoſcitur ira. ¶ *Suſcipiet faciem meam.* : ישא פני] Hebraiſmus, *me lætâ fronte ſuſcipiet*: h. e. fortaſſe ero ei gratus. vel, forſitan honorificè me ſuſcipiet.

21. *Cum turma.* : במחנה] *in caſtris ipſis.*

23. *Flumen* הנחל] i. torrentem.

24. *Relictus eſt itaque* ויותר] nempe ultra Jordanem, à parte montis Galaad. ¶ *Vir* איש] *quiſpiam.* ¶ *Aſcenderet* עלות] i. inciperet apparere.

25. *Palam*, &c. בכף ירכו ותקע כף ירך] *acetabulum* [*coxendicem*] *femoris ejus, & movit ſe loco acetabulum, vel coxendix*: aut potiùs, *os rotundum femoris loco ſuo motum eſt.* כף enim ſignificat *vertebram & cotylen*, i. oſſis concavitatem illam in qua abſconditur ſumma pars femoris, quod ἰσχίον Græcis dicitur; & etiam caput illud femoris quod in ἰσχίον inſeritur. Os igitur ipſū femoris quod in ἰσχίον inſeritur, loco ſuo motum eſt, non acetabulum.

26. *Dixit*, ויאמר] ſub. *ille qui luctabatur cum Jacob. Niſi benedixeris mihi.* : כי אם ברכתני] i. niſi bene precatus fueris mihi. Cognovit Jacob athletam quocum pugnaverat, Deum eſſe; quia benedictionem ab eo petit, quam ab homine mortali ſimpliciter petere non licebat. Sic doctiorum judicio intelligi debet Oſee locus c. 12. 3. *In utero ſupplantavit fratrem ſuum; & fortitudine ſuâ prævaluit Angelo, prævaluit inquam Angelo, & prævaluit illi, flevit, & rogavit eum.* Significat enim Prophetа, poſtquam victor evaſerat Jacob, ſupplicem tamen fuiſſe Deo, & cum lachrymis precatum.

28. *Princeps fuiſti*, &c. שרית וגו'] Ad verbum, *ſtrenuè egiſti* [*invaluiſti*] *cum Deo, & cum hominibus, & prævaluiſti*

prævaluisti. Noster interpres eum Chaldæo paraphraste, & Lxx, posterius præteritum convertunt in futurum, & ו redundare volunt. Alii convertunt illud in *Quantò magìs:* & hic sensus doctioribus magis placet, *Quum in lucta te heroicè gesseris cum Deo, illique prævalueris; quantò magis superior futurus es hominibus?* Nam certè consilium Dei fuit, servum suum tam insignis victoriæ fiduciâ instructum ad varias pugnas dimittere, nè in posterum vacillaret. non enim hominum more nomen imponit, sed rem ipsam simul confert, ut certò respondeat eventus. Alii exponunt, ut Hebraicè legitur, Quia strenuum te exhibuisti apud Deum & homines, certando ac luctando cum Angelo qui personam hominis sustinebat, & in ea lucta superior fuisti.

30. *Et evasit anima mea.* ותנצל נפשי] *& liberata est vita mea.* i. mortuus non sum.

32. *Nervum contractionis* את גיד הנשה] i. nervum qui se contraxit & dimovit è loco suo. נשה enim est *recedere, removere,* & *oblivisci,* acsi oblivisceretur loci sui, & ab illo recederet. q. d. Abstinent à musculo contrahente sese, & movente, sive à parte illa coxendicis. ¶ *In pala* בכף] *in acetabulo.* vel *coxendice.* sive *in osse rotundo femoris movente se in acetabulo.*

CASTALIO.

25. EJus cavum femoris perstrinxit] Putavi aliquando esse poplitem. Sed mihi dixit Judæus quidam, esse cavum femoris ad inguen, cùm eum interrogassem quónam nervo abstinerent.

32. *Nervo contrahente*] Quidam nervi membra adducunt atque contrahunt. Hi, si quo affectu contrahuntur ut extendi non possint, membra porrigi prohibent. Hinc est Jacobi claudicatio, ut propter nervum breviorem factum femur extendere non posset.

CLARIUS.

1. Fllerúntque ei obviàm angeli] Ut lenirent timorem quì ei impendebat ex subito occursu fratris.

2. *Mahanaim*] Alius sic vertit, *Vocavit nomen loci illius Mahenajim,* h.e. *duplicia castra*; quòd habuerit in eo loco Jacob turmam suam, & præterea apparuerit ei turma angelorum.

10. *In baculo meo*] Quid sit *in baculo transire Jordanem* declarat id quod sequitur, *Et nunc cum duabus turmis regredior.* Significat ergò se, cùm proficiscens nihil haberet, nunc ità auctum reverti.

22. *Transivit vadum Jaboch*] Jaboch flumen Jordanem influens, initium est terræ decem tribuum. Complebantur eâdem nocte promissiones Dei ad patres. Ingrediebatur enim terram promissam, & semen suum undecim filios jam reposuerat in terram, divitias multas trajecerat: ideo precabatur totâ reliquâ nocte Dominum ut felix sibi ac posteris esset hic introitus. Per luctam ergò illam significata sunt futura suorum adversa, quæ tamen essent superanda.

23. *Transductisque omnibus*] Heb. *Et accipiens eos, transmisit eos ultra torrentem, transmisit quoque quicquid habuit, & relictus est Jacob solus.*

25. *Amotus est nervus femoris*] Jam designabantur futuri mores illius populi in terra promissionis, qui tam pravè ambulaverunt cum Deo suo.

28. *Israel*] Explicat textus significationem hujus vocis, nempe *qui principatur,* vel *confligit, cum Deo,* & *princeps,* vel *potens, cum Deo.*

29. *Cur nunc quæris nomen meum?*] In Hebræo non habentur illa verba, *quod est mirabile.* Nondum (inquit) tempus est revelandi nominis Dei magni, quod Mosi reservatur: ut Exo. 6. *Ego apparui Abraham, Isaac & Jacob in Deo omnipotente, & in nomine meo* JEHOVA *non sum cognitus illis.*

30. *Phanuel*] Sive, *Peniel,* h.e. *facies Dei.*

31. *Ipse verò claudicabat pede*] Vel, *claudus erat in femore suo.*

32. *Nervum qui emarcuit*] Quidam interpretantur hîc, *nervum latum*; alii, *nervum dissipatum*; alii, *nervum contractionis*; alii, *nervum qui obstupuit.*

DRUSIUS.

2. CAstra Dei] Ubi nos legimus *castra Dei,* legi etiam potest, *castra Deorum,* i. Angelorum. Nomen enim *Elohim* tam Angelos denotat quam ipsum Deum. Cùm Angelos designat, tunc est nomen plurale: cùm Dei, singulare in terminatione plurali. Dico, singulare, quoad sensum. nam terminatio semper pluralis est. Hanc sententiam expressit Jonathan, referens, *castra angelorum sanctorum, qua missa erant,* [Vel, *qui missi erant,*] *à Deo.* Sic Psal. 8. ubi Hieron. *Minuisti paululum à Deo,* Seniores ediderunt, παρ' ἀγγέλους. & sic Apostolus eum locum citat. Quidam eo modo interpretantur locum, *eritis sicut Dii.* Nam de Personis exponi non potest, cùm Personæ Divinæ nusquam *Dii* vocentur, quod sciam. Quid igitur? Si Personas intelligi velis, vertendum erit, *sicut Deus,* ut nomen *Elohim* illîc essentialiter accipiatur. Similiter quos Aquila vocat *filios Deorum,* Angelos fuisse putant, vel certè judices aut principes, qui sic nuncupantur ut *filii hominum* dicuntur ipsi homines. Ergò *filii Deorum* dicas an *Dii* hilum non interest. Sic Job 1. *filii Dei.* an *filii Deorum* legas, idem sensus erit. nam eos designat qui hîc vocantur *Angeli Dei.* Cur *Angeli Dei?* quia etiam Satan suos Angelos habet. Cæterum quoniam in fonte, *angeli Dei, Elohim,* est cur hîc potiùs vertendum existimem, *castra Dei.* nam idem nomen utrobique. Huc refer, *Deus in medio deorum judicat,* i. Angelorum aut Judicum. nam etiam judices *Elohim* vocitantur, ut ibi, *adduces eum ad Elohim.* Sensus est, πρὸς τοὺς κριτὰς, *ad judices.* Sunt qui opinantur hanc propriam hujus vocis significationem esse.

6. *Quadringenti viri cum eo*] Jonathan & autor Jerosol. *quadringenti polemarchi.* Græca vox est πολέμαρχοι, quæ significat *ducem belli.* Quod hactenus Lexica ignorarunt. intelligo Lexica Chaldaica & Rabbinica. Scribunt פולמרכוס, unde pluralem formant פולמרכין πολέμαρχοι. Sic à לסטים λῃσταὶ *latrones,* & interdum לסטין, retentâ ultimâ singulari. Quod etiam fit in אוכלוסין ὄχλοι *turbæ,* à singulari אוכלוס ὄχλος *turba.* Sed quid? an omnes qui Esauum comitabantur duces belli erant? Fortè abusi sunt eâ voce ad significandum *bellatores,* quos infrà 33.15. פולטוסין appellant, à singulari פולטוסי *bellator,* πολεμιστὴς, quæ vox exstat & Job 5.5. in Thargum, Lexicon vetus, πολεμιάρχης, *belligerator.* A πόλεμος, quod *bellum* denotat, fecerunt פולטוסי *bellicosus, bellator, militaris:* unde פולטוסין πολεμισταὶ *bellatores,* vel, si mavis, *belligeratores.* Cæterùm in Ebræo אויש nomen est ἀρσῆν, ac proinde non quemvis bellatorem innui putarim. Ut ut sit, abutuntur vocibus Græcis hoc modo, ut cùm אננקי ponunt pro *angustia.* Græcum est ἀνάγκη, quæ in ea lingua *necessitatem* significat. Sed ipse Apostolus pro *angustia* usurpat, cùm ait, διὰ τὴν ἐνεστῶσαν ἀνάγκην, *ob instantem angustiam, afflictionémve.* Sic legio certus numerus est militum apud Romanos: illi pro quavis multitudine utuntur, ut cùm dicunt, *Legiones olearum.* *Stola* Græcum est στολή· quod Latini restringunt ad vestem muliebrem: interpretes tamen utuntur pro quavis veste. Vide Præterita mea.

10. *Cum baculo transivi Jordanem*] Hoc videtur velle, Cùm transirem Jordanem versùs Mesopotamiam proficiscens, nihil habebam præter baculum, qui מקל Ebræis, & de pedo pastorali usurpatur Zach. 11. 10, sed hîc videtur innuere baculum quo viatores communiter uti solent, cùm aliquò iter faciunt. Hujusmodi baculum Græci ῥάβδον appellant, ut quidam opinantur, ὅθεν τὸ ῥάβδον τοῦτο βαστάζειν. Docent enim medici evitari fatigationem siquis cum baculo incedat. Nam per declivem locum præmissus corpus, quod præceps quasi ruere videtur, seu conto cuidam innixum retinet: Rursum, cùm ascendendum est, ipsi innitentes baculo faciliùs in acclivia corpus promovemus. Videndus Ægineta l. 1. c. 55. Nescio an huc respexerit ὁ Σωτὴρ Marci 6.8. cùm præciperet discipulis suis ut nihil sumerent ad iter εἰ μὴ ῥάβδον μόνον, *nisi solum baculum,*

quam

quanquam contrarium præceptum exſtat Matth. 10. 10. His adde quod Exod. 12. 11. ubi filiis Iſrael, cùm parati eſſe deberent ad iter, dicitur, *bâculus veſter in manu veſtra.* Vide nunc, ſi vacas, Annotationes magnas, & Proverbia mea ſacra claſ. 2. lib. 4. ad 85.

IDEM.

10. קְטַנְתִּי מִכֹּל וגו׳. A. *Elongatus ſum ſupra omnes miſericordiâ & omni veritate.*] Si legit ἐμακρύνθην, tu emenda ἐμικρύνθην, *minor ſum.*

20. אוּלַי יִשָּׂא פָנָי. Schol. ἐὰν πῶς ἐκβασανῇ, *ſi quâ ratione pudore ſuffundetur.*

24. וַיֵּאָבֵק אִישׁ עִמּוֹ. A. & Sym. ἐκυλίετο ἀνὴρ μετ' αὐτοῦ, *volvebatur vir cum eo*] In pulvere videlicet, qui Ebræis אבק: unde hîc eſt נאבק in fonte. Doctores etiam התאבק hoc ſignificatu uſurpant.

28. שָׂרִיתָ עִם אֱלֹהִים, *de principatu contendiſti cum Deo.* A. ἤρξας μετὰ Θεοῦ, *princeps fuiſti cum Deo.* Sym. ἦρξω ἰσχύϊ πρὸς Θεόν. Th. ἐνίσχυσας μετὰ Θεοῦ, *fortis fuiſti cum Deo*] Vel *invaluiſti.* Hier. in Queſt. *Vocabitur nomen tuum Iſrael, quia invaluiſti cum Deo*] *Joſephus in primo Antiquitatum libro Iſrael ideo appellatum putat, quòd adverſùs Angelum ſteterit: quod ego diligenter excutiens in Ebræo penitus invenire non potui. Ecquid me neceſſe eſt opiniones quærere ſingulorum, cùm etymologiam nominis exponat ipſe qui poſuit? Non vocabitur, inquit, nomen tuum, Jacob: ſed, Iſrael, erit nomen tuum. Quare interpretatur Aquila,* ὅτι ἦρξας μετὰ Θεοῦ; *Symmachus,* ὅτι ἄρξω ἰσχύϊ πρὸς Θεόν, *& Theodotio,* ὅτι ἐνίσχυσας μετὰ Θεοῦ. *Saritha enim, quod ab Iſrael vocabulo derivatur, Principem ſonat* (lege *Sar enim, à quo Iſrael vocabulum derivatur, Principem ſonat*) *Senſus hic itaque eſt, Non vocabitur nomen tuum, Supplantator, h. e. Jacob; ſed vocabitur nomen tuum, Princeps cum Deo, h. e. Iſrael,* &c. Adjiciam nunc ſymbolam meam. שרית verterem, *De principatu contendiſti; & Iſrael, De principatu contendens cum Deo & prævalens.* quod ferè addi ſolet.

29. Schol. τὸ, καὶ τοῦτο ὅτι θαυμαστὸν, παρ' ἑβδόμῃ κεῖται ἐν τῇ ἑξαπλῷ, *Illud* [*Et hoc eſt admirabile*] *apud nullum legitur in Hexaplo.* Abeſt ergò in A. Sym. & Th. Abeſt etiam in quibuſdam libris editionis Ἑβ. Latina quædam exemplaria habent, *Cur quæris nomen meum, quod eſt mirabile?*

30. פְּנוּאֵל. A. πρόσωπον ἰσχυροῦ, *faciem Dei fortis.* Sym. φανουήλ] Ἰσχυροῦ, *Dei fortis.* Sic Pſal. 22. אֵלִי אֵלִי. A ἰσχυέ μου. Euſebius addit, χεὶ τὸ ἀκριβὲς, ἰσχύς μου, ἰσχύς μου. ut,

Nate mea vires, mea magna potentia ſolus.

¶ Φανουήλ] Sic etiam interpres noſter, *Vocavítque Jacob nomen loci illius, Phanuel.* Quod noto, quia in Ebræo hîc legitur *Phaniel*, cum ιω in penultima, quod Græci φανιὴλ ſcriberent. Mox tamen idem locus vocatur פנואל *Phanuel.* Abenmelech, *Phaniel vel Phanuel dicas* plumâ non intereſt. Nam literæ EHEVI permutantur inter ſe. Cæterùm *facies Dei*, פני אל, quod neque *Phaniel* neque *Phanuel* ſonat.

GROTIUS.

11. *Matrem cum filiis*] Proverbialis locutio; i. internecionem faciat.

23. *Traduciſque omnibus*] Illud *omnibus* videtur fuiſſe in codicibus Hebræis quibuſdam, ob tantum conſenſum Samaritani, Syri, Græci, Latini.

24. *Ecce vir*] φάσλασμα Joſepho: quam vocem & in Gedeonis & Manoæ hiſtoria uſurpat.

25. *Et ſtatim emarcuit*] Id myſticè ſignificat συσολὴν οὐσίωσις· Philo, περὶ ἀγλων.

28. *Nequaquam Jacob appellabitur nomen tuum*] Sic & infrà 35. 10. Senſus eſt, Non tantùm Jacob vocaberis, ut antehac, ſed & Iſrael, auguſtiori nomine. Simile Jer. 23. 7. ¶ *Si contra Deum fortis fuiſti*] Contra Angelum. Hinc nomen *Iſraelis.* Nam Jod eſt proprii nominis nota. שרית Græcis variè vertitur, ἐνίσχυσας, ἦρξω, ἄρξω ἰσχύϊ. Myſticè precum vis ſignificatur. Vide Lucæ 18. 6. & ſeq.

31. *Ortúſque eſt ei ſtatim ſol*] Vide ſuprà 26. Juppiter Plautinus,

Exirè ex urbe priuſquam luceſcat volo.

Anchiſes Virgilianus Æneid. 5.

Jámque vale: torquet medios nox humida curſus,
Et me ſævus equis oriens afflavit anhelis.

Sic Achilles ad galli cantum abit, apud Philoſtratum Vitâ Apollonii; quod & Euſebio notatum contra Hieroclem: Chryſis, apud Lucianum. Et generale hoc in nocturnis viſis obſervat Æneas Gazæus Theophraſto.

CAP. XXXIII.

MUNSTERUS.

1. *Diviſit filios ad Leam*] h. e. Univerſos filios diſtribuit in quatuor ordines, cuique matri ſuos commendans. Quod nos vertimus, *diviſit filios ad Leam*, videtur Steucho parum Latinè dictum, cùm magis *prope Leam* dicendum fuerit.

6. *Adductus eſt*] נגש hîc ſcribitur in paſſiva voce; id quod Dages in Gimel arguit: niſi malueris eſſe verbum Piel; & tunc locus ille ſic erit reddendus, *& penetravit Joſeph*, &c.

10. *Et bene voluiſti mihi*] Quod verbum etiam ſic reddi poteſt, *& piè ſuſcepiſti me.* Et quod ſequitur, *Eſt mihi ſatis*] in Hebræo legitnr, *ſunt mihi omnia.* Quem locum Hebræi ſic exponunt, *Eſt mihi tam ſatis ac ſi haberem omnia.*

13. *Sum fœtæ*] Steuchus contra omnium Hebræorum ſententiam hîc putat עלות non pro *fœtis* & *lactantibus* accipi, ſed pro *aſcendentibus*; rejiciendúmque aſſerit Aben Ezra, quem ſolum conſuluit. Sed nec Hieronymus illi hîc placet. At ego malo hîc Chaldæo interpreti & omnibus Rabinis atque Latinis tranſlatoribus ſubſcribere quàm uni Steucho.

14. *Ego incedam ſuaviter*] Eſt לאטי idem quod בנחת, i. *quietè, pedetentim.* Proinde quod nos vertimus, *juxta greſſum familiæ*, in Hebræo eſt, *juxta pedem operis.* Vocat autem *opus* univerſam familiam, potiſſimùm greges & armenta. Et quod ſequitur, *Venit in Salem*] Hebræi legunt *Salem* adjectivè, pro, *venit ſanus & incolumis ad civitatem Sichem.* Unde & Onkelos vertit שלים, i. *integer.*

19. *Centum nummis*] Exponunt Hebræi dictionem קשיטה per מעה, *obolum*, ſeu *nummum*, licèt unus Onkelos interpretetur חורפא, *agnam.*

20. *Invocavit fortem*] Hebræi ſic legunt, *vocavit ipſum*, ſcilicet altare, *Fortem Deum Iſrael.* Non quòd altare fuerit Deus Iſrael, ut Gerundenſis hunc locum explicat; ſed fuit ſignum quòd fortiſſimus ille fuit Deus Iſraelis, qui eum liberavit ex cunctis neceſſitatibus. Onkelos tamen vertit לו pro עליו. *Super ipſum*, inquit, *altare coluit Deum.*

FAGIUS.

1. *ET diviſit filios*, &c.] i. Diſtribuit filios in tres ordines, cuique matri ſuos commendans.

8. *Quid ſibi vult*, &c.] Alii legunt, *Quis eſt iſte ad quem mittis totam turmam iſtam quam obviàm habui.* Verùm lectio quam ipſe ſecutus ſum, ſimplicior eſſe videtur. *Ut inveniam gratiam in oculis domini mei*, &c.] i. Hæc ideo adduxi mecum, ut ea dono tibi darem, ut eſſem tibi charus, acceptus & gratioſus.

10. *Quaſi viderim faciem magnatum*] Per vocem רבריא, quæ *principes* & *magnates* ſignificat, Hebræi nunc terrenas poteſtates, h. e. principes, magiſtratus & duces; nunc cœleſtes poteſtates, i. Angelos, intelligunt.

11. *Quoniam miſertus eſt mei Dominus*, &c.] Hebraiſmus eſt, pro, *ex benignitate Dei omnia mihi abundè ſuppetunt.*

12. *Ibóque juxta te*] Vel, *è regione tui.* Senſus eſt, Ibo à latere tuo, & æquis paſſibus ero comes itineris tui.

13. *Et ſi impulerint eos uno die*, &c.] Senſus eſt, Si aegre-

acceleraverint, seu defatigaverint, eas die uno citiùs quàm solitæ sint ire, morientur omnes.

14. *Et ego sensim ducam*] Scilicet gregèm & familiam quæ mecum est. ¶ *Secundùm gressum operis*, &c.] Ad literam est, *secundùm pedem operis*, &c. *Opus* vocat universam familiam, potissimùm greges & armenta. i. Secundùm quod videro familiam meam ambulare posse, greges & armenta.

15. *Inveniam saltem gratiam*, &c.] Vult dicere, satis est mihi, si tantùm tibi gratus & acceptus sim.

19. *Centum agnis*] Heb. *centum numnis*. Est enim קשיטה genus monetæ; testantibus doctioribus Hebræorum. Cur verò Paraphrastes noster, quem Lxx & Vulgata editio sequuntur, pro *nummis*, *agnis* verterit, rationem monstrare non possum. Evangelista tamen Lucas Act. 7.16. ubi istius loci meminit, accedit Hebræorum lectioni. Non enim *agnorum* sed *pretii argenti* mentionem facit.

VATABLUS.

1. *ET partitus est*, &c. ויחץ ונו'] *& partitus est pueros juxta Leah*, vel *apud Leah*, &c. *Seperavit filios partim cum Leah, partim cum Rachel, & partim cum duabus ancillis*. h. e. Distribuit eos in tres ordines, partem ponens cum Leah, &c.

5. *Qui* sunt *isti*? súntne *tui*? מי אלה לך] *Quinam* sunt *isti tibi*? Aut *tibi* redundat, aut significat *Qui tecum sunt*.

7. *Et dixit*, ויאמר] sub. *Esau*. ¶ *Estne tua tota turma illa* מי לך כל המחנה הזה] *Quis* est iste *ad quem* mittis *totam turmam illam*? Et לך redundat. Vel, *Quis tibi* [i. Quem habes] *ad quem mittis universam turmam istam*? Aut ut מי positum sit pro למי vel אל מי, *Ad quem* mittis *universam turmam istam*? Alii, *Cujus? tuáne universa*, &c. ¶ *Ut inveniam*, &c. למצוא ונו'] Hebraismus, *ut ineam apud te gratiam, domine mi*. q. d. Omnia illa misi ad te dominum meum ut essem apud te gratiosus.

9. *Est mihi multum*, יש לי רב] *Sunt mihi quamplurima*. i. Habeo satis supérque: maneat tibi quod tuum est.

10. *Nè quæso*, אל נא] Sub. *Recuses munus meum*. Quidam ad sequentia referunt, vertentes, *Nè quæso* id dicas, *si inveni gratiam apud te*, sed *accipe*, &c. ¶ *Nam idcirco*, &c. כי על ונו] Hebraismus, *Si acceperis hoc munus meum, tam libenter videbo te quàm viderem Deum, usqueadeò placebis mihi*. ¶ *Angeli*, אלהים] *Dei*. Chald. paraph. *principis*. Vel, *magnatis*. ¶ *Et places mihi*. ותרצני] *& sis mihi propitius*. i. Hâc ratione deprehendam te mihi propitium esse.

11. *Benedictionem meam*] את ברכתי] Significat *beneficium*, sive *munus*. ¶ *Donavit mihi* חנני] Ad verbum, *misertus est mei Deus, & quia sunt mihi omnia*. Hebraismus, *benignè largitus est mihi Deus quamplurima, & omnia mihi suppetunt, & nullâ re indigeo*. ¶ *Coegit igitur eum*, ויפצר בו] i. Fecit ut quasi inuitus acciperet munus illud.

12. *Proficiscamur*, נסעה] *Proficiscere*. Alii, *Move castra*. ¶ *Ante te*: לנגדך] *eregione tui. à latere tuo*. i. Æquis passibus incedam tecum. q. d. Ero tibi socius in itinere.

13. *Fœtæ sunt mihi*: עלות עלי] *lactantes* sunt *apud me*. Vel, *super me*. i. in mea cura. q. d. Meum est ut curem diligentissimè illas. ¶ *Et si impellant* ודפקום] *Et si urgeant*. i. Quòd si pastores semel compellant pecudes ipsas etiam die uno citiùs ambulare quàm solitæ sint, morientur omnes nimiâ lassitudine.

14. *Incedam* אתנהלה] Ad verbum, *deducam me. Deducar*. ¶ *Ad pedem gregis* לרגל המלאכה] Ad verbum, *ad pedem* [vel *gressum*] *ipsius operis*. Significat *opus circa quod occupamur*. i. Gregis vel pecudum. Erat enim occupatus in gregibus alendis. q. d. Juxta passum facultatum quas ago ante me. Nam præcipuæ ejus facultates sitæ erant in pecudibus.

15. *Dimittam quaso* אצינה נא] Ad verbum, *Statuam nunc. Stare faciam*. i. Remanere faciam, Relinquam. ¶ *Inveniam gratiam*, &c. אמצא חן ונו'] Perinde valet hæc locutio acsi dicas, Dummodo gratus sim tibi Domino meo, satis mihi est.

17. *Et gregi suo*. ולמקנהו] *atque peculio suo*.

18. *Sechem*; שכם] Hæc urbs Joh. 4. 5. dicitur *Sichar*. ¶ *Et manst*, &c. ויחן ונו'] *Et castrametatus est eregione urbis*.

19. *Agnis*: קשיטה] *Nummis*.

20. *Et appellavit illud*, ויקרא לו] i. Constructit altare quod esset memoriale perpetuum quòd fortis Deus Israel liberasset illum. Alii vertunt, *Et invocavit super* [vel *juxta*] *illud fortem Deum Israel*. Chald. paraph. *Et coluit fortem Deum Israel*.

CASTALIO.

19. *CEntum quæsitis emit*] Quæsitam fuisse nummum puto non vilem: id quod tum ex hoc loco conjicio, tum ex Jobi capite ultimo, ubi scriptum est, Jobo amicos singulas dedisse quæsitas.

CLARIUS.

1. *DIvisit filios*] Cuique matri suos commendavit. In Hebræo est, *divisit filios ad Liam, & ad Rachel, atque ad duas ancillas*.

10. *Esto mihi propitius*] Vel, *complaceas mihi*. Alius vertit, *Et bene voluisti mihi*, vel *piè suscepisti me*.

11. *Quam donavit mihi Deus*] Vel, *quia donavit mihi Deus, ut sint mea hæc omnia*. Alius sic vertit, *Quia misertus est mei Deus, & quia est mihi satis*.

18. *In Salem*] Hebræi legunt *Salem* adjectivè, pro *venit sanus & incolumis ad civitatem Sichem*.

19. *Centum agnis*] Vel, *centum nummis*.

20. *Invocavit super illud*] Hebræi sic legunt, *vocavit ipsum*, scilicet altare, *fortem Deum Israel*. Non quòd altare fuerit Deus Israel, sed signum quòd fortissimus ille fuit Deus Israel qui eum liberavit ex cunctis necessitatibus.

DRUSIUS.

18. *MUltum refert* quâ versione quis utatur. Nam si mala fuerit, facilè eum in errorem inducit. Sit pro exemplo locus quem nunc producam, Gen. 33. 18. Vetus editio habet, *Transivítque in Salem urbem Sichimorum*. Ejus autor secutus est Græcos Lxx, qui hîc habent εἰς Σαλὴμ πόλιν Σιχίμων. Hinc Eusebius, an potiùs Hieron. *Salem civitas Sichimorum, quæ & Sichem*. Scribunt eadem Eucherius, Rupertus, & alii. Non damno: tantùm dico, ex illo loco quod illi volunt probari non posse. Nam locus est ambiguus. *Salem* enim, cùm appellativum est, significat *salvum & incolumem*, ut legi possit, nescio an etiam debeat, *Venit salvus ad urbem Sichem*. Qua de re scripsi in Periculis meis, quæ nunc indè describam. Nam liber ille rarus est & à paucis visus. Utinam reliqui omnes mei libri pari fato denati essent. Nam hodie qui verum scribit, multorum odium incurrit. Mundus decipi vult. Qui decipere non vult, ei suadeo ut abstineat à scribendo. Nam regitur opinionibus certorum hominum, à quibus si dissentias, hæreticus es. Nunc ad ad rem. Ebræa sunt, ויבא יעקב שלם עיר שכם: Quæ sic interpretor, *Et venit Jacob salvus ad urbem Sichem*, שלם *salvus, incolumis*. Chaldaicè שלם. Usus est hâc formâ nominis Onkelos. Sed & Jonathan Uzielis F. qui addit בכל דיליה *in omnibus bonis & facultatibus suis*. Nec aliter Ebræi quos consului. Sunt autem R. Salomo, Aben Ezra, Moses Gerundensis, & Levi F. Gersom, quem Galli vocant, *Magistrum Levi*. Erat enim Gallus Provincialis. Horum verba fidei mei causâ nunc interpretabor. R. Salomo, *Sanus corpore, quia convaluerat à claudicatione* (Ebræi putant coxam ejus, quæ loco mota fuerat in lucta cum Angelo, ibi restitutam fuisse: idque etiam Hieron. annotavit) *plenus opum, quia nihil ei deerat: perfectus in lege sua, quia in domo Labani non tradiderat oblivioni quæ didicerat*. Aben Ezra, *Salem est nomen adjectivum: & est sensus, Venit cum pace, quia hucus-*

hucusque nihil ei acciderat adversi. Sanè jam nunc incipit narrare casum Dinæ. Moses Gerundensis, *Secundùm sententiam meam hoc dicit, quia in Succhoth metuebat Esau fratrem suum. Nam Succhoth sita est trans Jordanem ad Orientem in regno Sehon, siquidem ea est de qua mentio in Josua: sin alia est, ecce vicinior est monti Seir. Porrò donec erat in terra Chanaan animum habebat parùm quietum, &c. Ideo dicit ipsum venisse salvum in terram peregrinationis patris sui. Nam liberaverat eum Deus à manu omnium inimicorum ipsius.* Levi Gersomi F. *Salem significationem habet Pacis: & vult dicere, quòd hactenus venerit cum pace, nec acciderit ei casus ullus malus, donec venisset ad urbem Sichem.* His adstipulantur è nostris, h.e. Christianis, Lyra, Cajetanus, Lippomannus, Hieronymus ab Oleastro, & alii. Omitto Santem, Tremellium, & interpretes è Sabaudia. שלם interdum εἰρηνικὸς, quem divinus David שלם *Solem* vocat, ut cùm ait Psal. 7. שלמ *pacem habenti mecum*, τῷ εἰρηνικῷ μι, i. שלם אתי. Hoc significatu obvia hæc vox Gen. 34. 21. שלמים, ubi vulgò, *Viri isti pacifici sunt.* Græca interpretatio, εἰς Σαλὴμ πόλιν Σικίμων, ut & Latina, *in Salem civitatem Sichimorum*, multos in errorem induxit. Nam existimarunt *Salem* nomen proprium urbis esse, quæ alio nomine *Sichem* diceretur. Eusebius disertè in libro Locorum, *Salem, civitas Sicimorum, qua & Sichem.* Scribunt eadem Eucherius & Rupertus. Nec dissentiunt alii doctores catholici. Olim Hieron. dubitans id scripserat in Quæstionibus super Genesin. Idem asseverantius epist. ad Euagrium ait, Sichem esse quæ hîc Salem dicitur, & in qua Melchisedec quondam regnaverit, vicúmque juxta Scythopolim hoc nomine esse, in quo palatium Melchisedec visatur. Hæc si vera sunt, viderit. Mihi *Salem* hoc loco nomen appellativum esse videtur: in qua sententia me ampliùs confirmat, præter autoritates supradictas, quòd nusquam alibi Sichem hoc nomine afficiatur. Verti autem *ad civitatem*, & non *in civitatem*, quia paulò pòst legitur ante urbem consedisse: ante urbem dico, non in urbe. Porrò *Siehem* Lxx reddiderunt Σικίμων, quos secutus est noster, *Sichimorum* referens, ac si esset urbis nomen. Nam dicimus eo sensu τὰ Σίκιμα. Ego imbibi non urbis hoc loco, sed viri proprium esse: cui firmando locus Gen. 12. 6. מקום שכם *locus Sichemi*, ubi Scheva sub Mem docet ità vertendum esse; *Locus Sichemi*, idem cum illo, *urbs Sichemi.* Nam *locus* pro *urbe* ponitur, ut χῶ apud Euripidem. Quòd si objicias Sichem tunc nondum natum fuisse, respondeo, per anticipationem sive prolepsin ità vocari, ut in eodem capite *Bethel* nominatur, quæ diu pòst à Jacobo ità vocata fuit. His adde quod infrà 34. 24. *Et audientes dicto fuerunt Hemor & Sichem filio ipsius quotquot egrediebantur portam civitatis ejus.* Ecce perspicuè & sine ambiguitate vocantem civitatem Sichem filii Hemor. Nam eò pronomen referendum. Non tamen nego alibi eandem civitatem *Sichem* simpliciter nominari. Vide Jos. 17. 7. & 20. 7. & 21. 21. & 24. 1, 32. Jud. 8. 31. & 21. 19. 3 Reg. 12. 1. 1 Paral. 6. 67.

19. Quæ sequuntur, ea similiter descripsimus ex libro Periculorum olim excuso, nunc desiderato. Gē. 33. 19. במאה קשיטה. Vertunt, *centū agnis*; alii *centū nūmis*; alii, *centum obolis*; alii, *centum margaritis.* Expendamus has versiones. *Centū agnis* vertit interpres Latinus is qui à *vulgo* nomen accepit. Priùs Græci transtulerant ἑκατὸν ἀμνῶν, & Onk. Chald. paraphr. במאה חורפן. Sunt autem חורפן *agni*, h.e. כבשות, *qui annum non excesserunt.* Hæc interpretatio pugnare videtur cum narratione Stephani, Act. 7. 16. Nam si emit *pretio argenti*, non emit agnis. Talis emptio propriè permutatio dicitur. Qui enim pro agro aliquo agnos reddit, non emit propriè, sed permutat. Notavi antea. Fortè *agnos* dicit nummos agni imagine signatos. Ità multi putant, & potest verum esse. Nam & aliæ gentes idem fecerunt. Sic nummus apud Athenienses bovis imagine signatus βῦς dicebatur: unde proverbium, *Bos in lingua.* Similiter *corvus* apud Basileenses moneta erat corvi habens effigiem. Hodie aquilas & leones insculpunt, unde & nomen sortiuntur. Noti sunt daleri Leonini, vulgò **leeuken dalders.** Sed *angeloti* ab angeli figurâ nomen accepisse putantur. Conjectura hæc eò credibilior mihi videtur, quòd Jacob pecuariam exercuerit. Nam pastor, si pecoris imaginem imprimat nummis suis, nihil mirum. Satis de hac versione. Veniamus nunc ad alias. *Centum nummi*, Tremellii est. Quid dico, Tremellii? Antè Cajetanus & Lippomannus ità verterant. Ut ut sit, non adeò placet. *Nummus* est aliquando nomen generale, & de qualibet pecunia sive moneta dici potest: aliquando speciale nomen est pecuniæ æreæ, quæ alio nomine *sestertius*, & conjunctim *nummus sestertius* appellabatur. Si generaliter accipias, nihil definis: si specialiter, adversatur tibi testimonio suo Stephanus protomartyr, qui asserit hunc agrum emptum *pretio argenti. Nummus* in specie moneta est æreà, ut diximus. Utrùm igitur ἀργυρίῳ voce quævis pecunia ibi significatur, etiam æreà? Gallica editio postrema, *centum nummis argenti.* Sed hæc nimis generalia sunt. Non est dubium quin Moses certum pretium indicare voluerit. Ebræi omnes quos vidi, exponunt per מעה. Id reddunt *oboli* voce Nicolaus & alii. Verba Nicolai sunt, *Pro* centum agnis *Ebræi dicunt* centum obolis. Rectè, si מעה est *obolus*, ut revera est. Vide Lev. 27. 25. in Onkelo & Jonatha. R. S. קשיטה *est obolus. Dicit R. Aquiba, Cùm irem per urbes maritimas, vocabant ibi obolum Cesita.* R. D. in lib. Rad. קשיטה *obolus. Sic in monumentis doctorum nostrorum piæ memoriæ. Dicit R. Aquiba, cùm ambularem per Arabiam, audivi qui obolum Cesita vocarent.* Levi Gersomi F. *Cesita est obolus, juxta id quod exposuerunt doctores nostri felicis memoriæ: Etiam nunc sunt ex illis sex in denario.* Hæc Ebræi: sed non persuadent. Quis enim credat adeò vili venisse agrum illum? Nam centum oboli efficiunt tantùm quinque siclos. Siclus enim habet viginti obolos. Si ad nostram monetam æstimare velis, sunt duo daleri cum dimidio plus minus. Siquidem siclus valet xiv, aut xv sestertios, *stuferos* vulgò. Supereſt ultima translatio de *margaritis*, quas מרגלין vocant. Autor libri Aruch מרגל קשיטה ת׳. In quibus verbis compendium illud ת׳ valet תרגום ירושלמי, i. *Thargum Hierosolymitanum.* Mihi suspicio, nè fortè Thargum Jonathæ, quod nunc habemus, sit integrum Hierosolymitanum. Sanè ubique ferè conveniunt: & potuit error esse ex abbreviatura ת׳, quæ literæ significant etiam *Thargum Jonathæ.* Nunc ad propositum. קשט in lingua Magistrorum denotat *ornare.* Hinc קשיטה *ornamentum*, & strictiore significatu *Margarita*, quæ inter ornamenta excellit. Hoc interpretamentum tale est ut non indigeat refutationis. Legitur hæc dictio Job. 42. 11. אחת קשיטה *agnam unam.* Eandem cognationem habet cum Arabica *Cestuf*, quam usurpant Serapio & alii. Quid autem sit *Cestuf*, docebit nos collatio horum duorum locorum. Dioscorides de Elateno, Ἡ δὲ πλείστη πόσις, ὄβολὸς· ἡ δὲ ἐλαχίστη, ἡμιωβόλιον· παιδίοις δὲ, δίχαλκον. Serapio de eadem re, *Dosis ejus completa onobolsat unum, & ad minus medietas ejus: sed pueris non detur nisi pondus duorum Cestuf.* Ergò *Cestuf*, χαλκὸς, quod est numismatis genus. Pollux δίχαλκον ait esse oboli quadrantem sive quartam partem; drachmas autem sex obolos habere. Addam pro clausula Mar. 12. 41. χαλκὸν, עורפנא, quod affinitatem habet cum חורפן, de quo suprà. Nam Ain & Heth sibi invicem cedunt.

IDEM.

1. וַיִּשָּׂא יַעֲקֹב עֵינָיו וַיַּרְא וְהִנֵּה עֵשָׂו בָּא. Sym. Ἐπῆρεν δὲ Ιακὼβ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ εἶδε φανέντα Ησαῦ ἐρχόμενον. A. καὶ ἦρεν Ιακὼβ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ, *Et sustulit Jacob oculos suos*] Aut, *levavit.* Priùs erat in Lxx. Ἀναβλέψας δὲ τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ, *Suspiciens oculis suis.* Sic solent reddere verbum Ebræum quando cum *oculis* construitur, ut Gen. 13. 14. & 18. 2. & alibi. Nam *levare oculos suos* aliud nihil est quàm ἀναβλέψαι, *suspicere, oculos sursum attollere, sursum aspicere.* In quo sermone τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ redundat, ut cùm dicimus, *videre oculis.* Quod tamen non planè παρέλκει. Nam etiam animo videmus. In edit. Rom. *Respiciens autem Jacob oculis suis, vidit*, Nam ἀνα-

Καίπω significat etiam *rursum cerno* aut *video*. Prior interpretatio melior. ¶ יחץ A. ᾧ ἡμίσουν] חצה ἡμισέω, *dimidio*: nam חצי ἥμισυ, *dimidium*. Sic interpretantur hoc verbum Lxx Psal. 55. 23. Ἀνδρες αἱμάτων οὐ μὴ ἡμισέωσι τὰς ἡμέρας αὐτῶν, *Viri sanguinum non dimidiabunt dies suos*. Hîc reddunt διῄλε, *divisit*, ut alibi quoque. Hieron. *Denique ubi nos habemus* [*divisit*] *Aquila posuit* ἥμισυνεν, *i. dimidiavit: ut unam cuneum faceret ancillarum cum parvulis suis, & alium Liæ & Rachel, quæ liberæ erant cum filiis earum, primâsque ire faceret ancillas, secundas liberas, ipse autem ante utrumque gregem fratrem adoraturus occurreret.*

5. אֲשֶׁר נָתַן אֱלֹהִים אֶת עַבְדֶּךָ A. *quos dedit Deus servo tuo*. Sym. *donavit*] Ex Procopio.

12. וְנֵלְכָה וְנֵלֵכָה לְנֶגְדֶּךָ Sym. ᾧ προέλθωμεν, ἵνα συνοδεύσω σοι. Schol. προέρχομαι εἰς κατανάντιον σε] Interpres Vulg. *Gradiamur simul, eróque socius itineris tui*: ut aliàs sæpe, ità nunc quoque Symmachum expressit. Nam συνοδεύω valet, *Comes, sive socius, itineris sum, Unà iter facio, Comitor*; εἰς κατανάντιον σε, i. *ante te. Ibo ante te*, i. præcedam te.

17. סֻכֹּת Procopius Gazæus in comment. ad hunc locum, *Sym. exponit Succhoth, Tabernacula.*

GROTIUS.

10. *Quasi vidissem vultum Dei*] i. Angelum. Confer suprà 32. 30. & 2 Sam 14. 17.

14. *Et ego sequar paulatim vestigia ejus, sicut video parvulos posse*] Hebraicè, *ad pedem gregis ante me, & ad pedem natorum.* Ubi *pes* pro *pedato*, ut Latini veteres dicebant. מלאכה autem & opus significat, & ea quæ possidentur, in quibus tunc præcipuum erant pecora.

19. *Agnis*] Imò pecunia erat, Act. 7. 16. Disce igitur ex Hebræis *agnos* nomen fuisse pecuniæ agnum valentis, & ob id agni habentis figuram. Sic *bos* apud Græcos: & *pecunia* à *pecu*: & *opes* olim *oves*, ut *opilio* pro *ovilio*.

CAP. XXXIV.

MUNSTERUS.

2. *Violavit illam*] Ubi Gerundensis sic dicit, כל ביאה באונס תקרא ענוי, *Omnis coitus violentus vocatur Oppressio seu Humiliatio.*

3. *Super cor puellæ*] Loquebatur verba blanda, & multa promittebat, ut puellam ad consensum ineundi conjugii inclinaret. Unde Ben Ezra, דבר לה דברים רכים בניחומים, *pellexit eam verbis blandis.*

7. *Contristati sunt*] Heb. *dolore fesi affecerunt*, h. e. cum dolore id audierunt, atque mœrore repleti sunt. Est enim verbum Hithpael. Et quod sequitur, *Quod minimè fieri conveniebat*] Hebraica habent, *& sic non sit*, vel, *sic non fiet*.

9. *Affinitatem*] Ponitur quoque hîc verbum retransitivum in Hithpael, significans *nuptias facere, sponsum & generum constituere.*

10. *Retineamini in ea*] Cùm in Hebræo verbum illud formam Hiphil habere videatur, magis vertendum fuerat, *possessionem facite*, seu *possessionem acquirite, in ea.* At rectius erit, sicut nos vertimus, ut sit imperativus passivus.

15. *Consentiemus*] Radix hujus verbi est יאה, quod *velle, consentire & complacere* significat. In futuro verò quiescit Jod prima radicalis, in Zere voce magnâ, quod Hebraicè studiosis hîc dictum volo. De quo Hebræi, רגוז הנועלם אחר האות המשרת תחרת פא הפעל. Sed hæc ex Grammatica peti possunt, quomodo Jod in voce magna quiescit, & Nun in Dages abscondatur.

19. *Honorabilior*] Constituunt Hebræi comparativum per adjectivum & præpositionem *ab* vel *præ*, ut, *honoratus præ omnibus*, i. honorabilior omnibus: id quod nostri interpretes hîc non adverterunt, qui hunc locum sic reddiderunt, *erat inclytus in omni domo patris sui.*

21. *Integri*] Plurale illud venit à singulari שלם לב, i. *cor perfectum*, seu *integrum*, & non à שלום *pax*, ut nostri *pacifici* verterunt. etiamsi non ignorem perfectionem hominis in pace & quiete consistere. Et quod sequitur, *Spatiosa manibus*] Hebraismus est, pro, *habens planities spatiosas*, vel, ut Sapiens R. Abraham exponit, מקומות רחבים, *loca spatiosa*: sicut & alibi יד pro מקום invenitur.

24. *Audierunt*] Capitur apud Hebræos non rarò *audire* pro *exaudire, obedire & acquiescere*, ut in præsenti loco. Et quod sequitur, *Cùm essent dolentes die tertio*] dicunt Hebræi, die tertio post circuncisionem dolorem semper esse graviorem; atque hujus rei Medici hanc adferunt rationem, שהוא חצי המרובע. Nescio si id Hebræi ad quartam referant lunæ, aut potiùs sextilem ejus aspectum, qui est medium quadraturæ.

26. *In ore gladii*] Hebraismus est, pro *acuto gladio*. Nam חור i. *aciem gladii*, vocat hæc lingua פי, *os*.

27. *Occisos*] Hebraica vox חלל proprie significat *profanum*: Profanum autem est corpus mortuum, ex cujus contactu Judæus immunditiam contrahit.

30. *Fœtere faceretis*] Hebraismus est, pro, *abominabilem faceretis.* Cujus contrarium est quod Paulus ait, *Christi bonus odor sumus*, pro, *accepti Christo sumus.* ¶ *Parvo sum numero*] Dictio מתי, quæ hîc ponitur, non est à מת, *mortuus*, ut Steuchus scribit, nam מתי, quando *mortuos* significat, habet Zere sub Mem: sed מתי ut hîc invenitur, semper habet Scheva, tam in statu absoluto quàm in regimine. Est etiam plurale, & significat idem quod אנוש, *homo, vir.* Quando verò ei additur מספר, significat *viros paucos*, & qui certo sunt numero. Est igitur *viri numeri*, ut hîc habetur, Hebraismus, pro אנשים מועטים, i. *viri pauci*, ut R. S. exponit. Chaldæus interpres vertit עם דמניין, *populus numeri.* Aben Ezra sentit cum R. S.

FAGIUS.

3. *ET complacuit animæ suæ*, &c.] Hebraismus est, pro, *amore illius captus est.* Germanicè, Er hatt ein willen und lust zu ir gewunnen. ¶ *Locutus est super cor puellæ*] i. *loquebatur amicè* cum ea, & verbis eam demulcebat, ut eam ad consensum ineundi conjugii inclinaret.

8. *Complacentiam habet anima Sichem*, &c.] i. Filius meus Sichem deperit filiam vestram: vel, ex animo diligit filiam vestram.

10. *Terra sit coram vobis*] Hebraismus est, pro, *in vestra potestate sit; licebit vobis habitare in quocunque loco voletis.*

11. *Inveniam gratiam in oculis vestris*] i. Sim vobis gratiosus, & annuite precibus meis. Ità solet ferè habere vim significandi hæc formula loquendi, juxta subjectam materiam de qua agitur.

21. *Viri illi pacifici sunt nobiscum*] Vult dicere, *Viri isti hactenus pacifice vixerint nobiscum: habitaturi sunt itaque in hac regione, & negotiabuntur in ea: ipsa namq; terra ampla locis est eorum eis*, i. latissima est, & proinde eorum capax.

24. *Omnes qui egrediebantur portam civitatis*, &c.] Periphrasis est civium: q.d. Omnes qui cives & incolæ civitatis illius erant.

25. *Quæ habitabat securè*] i. quæ nihil tale cogitabat.

26. *In ore gladii*] Hebraismus est, pro, *occaverunt gladio*, vel *acuto gladio*, aut *acie gladii.*

30. *Cùm populus sim qui numerari possit*] Periphrasis est paucitatis, q. d. Nobiscum pauci sunt: facilè opprimemur.

31. *Num quasi cum scorto*] Chaldaicè ad literam est, *Num tanquam cum vagatrice*, &c. Sic vocat Chaldaismus scortum seu meretricem, נפקת ברא, ab *excurrendo & vagando*, quod ferè argumentum est improbæ mulieris; probæ verò & castæ, domi residere, & diligenter curare rem familiarem. Dina, quia excurrebat & vagabatur

tur ideo læſa fuit ipſius pudicitia. Rectè ergò inquit Poeta,

Servate uxores: calvus adulter adeſt.

Et Spiritus ſanctus per Apoſtolum ſuum monet ut mulieres ſint οἰκουροὶ, i. *domûs cuſtodes.*

VATABLUS.

1. *Filias terræ:* בבנות הארץ] *mulieres regionis illius.*

2. *Hivæi principis.* החוי נשיא] *Hivæus princeps*, vel *Hivæi principis.* ¶ *Tulit* ויקח] *rapuit.* Ad verbum, *& accepit.* ¶ *Oppreſſit eam:* ויענה]*& violavit eam*, vel *ſtupravit.*

3. *Et adhæſit* ותדבק] *Et inclinata eſt.* ¶ *Et locutus eſt ad cor, &c.* וידבר על לב הנער] i. juxta mentem & animum: h. e. locutus eſt cum ea grata & placentia, q. d. verbis blandis pertraxit eam in ſuam ſententiam.

5. *Et ſiluit* והחרש] *& ſubticuit.*

6. *Ut loqueretur cum eo:* לדבר אתו] de futuris ſcilicet nuptiis.

7. *Iratique ſunt.* ויחר להם] Ad verbum, *& incalnit* (ſub. *furor eorum*) *ipſis.* ¶ *Pravitatem* נבלה] *rem fœdam ac turpem*, vel *pravam ac ignominiæ plenam.* ¶ *Et ſic non debebat fieri:* וכן לא יעשה] Ad verbum, *& ſic non fiet.* Hebraiſmus, *quum non liceret ſic fieri.*

8. *Sechem filii, &c.* שכם בני חשקה נפשו בבתכם] Ad verbum, *Sechem filius meus, complaceat ſibi anima ejus in filia veſtra*, i. Sechem filius meus deperit [deamat] filiam veſtram, i. tenetur maximo deſiderio filiæ veſtræ.

9. *Date, &c.* תתנו ונו'] Fut. Heb. *dabitis nobis, & filias noſtras accipietis.*

10. *Terra enim erit coram vobis:* והארץ תהיה לפניכם] *regio enim ipſa erit in conſpectu veſtro.* Hebraiſmus, pro *in poteſtate veſtra*, h. e. licebit vobis habitare in quacunque parte regionis volueritis. ¶ *Poſſidetéque eam.* והאחזו בה:] Ad verbum, *& poſſeſſionem capite in ea.* i. date operam ut ſitis poſſeſſores ejus.

11. *Patri ejus,* אל אביה] nempe puellæ. ¶ *Inveniam gratiam in oculis veſtris*, אמצא חן בעיניכם] Hebraiſmus, *Sim vobis gratioſus*, h. e. Annuite precibus meis.

12. *Augete mihi, &c.* הר בועלי ונו'] Hebraiſmus, *Petite à me ingentem dotem ac ingentia munera.* ¶ *Modò detis.* ותתנו] Ad verbum, *& date.*

13. *In dolo & locuti ſunt.* במרמה וידברו] Ordo inverſus, pro, *& locuti ſunt in dolo.*

14. *Abominatio eſt.* חרפה הוא] *probrum eſt*, vel *opprobrium eſſet.*

15. *In hoc complacebimus.* בזאת נאות] *hac in re conſentiemus, æquieſcemus hâc lege*, ſive *conditione:* & ità Chald. paraph. Vide infrà v. 22.

16. *Et erimus in populum unum:* והיינו לעם אחד] *& erimus unus populus*, i. ex nobis omnibus fiet unus populus.

18. *Et placuerunt, &c.* וייטבו ונו'] Ad verbum, *Et bona fuerunt verba eorum in oculis Hamor, & in oculis, &c.*

19. *Complacuerat ei filia.* חפץ בבת] *deamabat* [*vehementer amabat*] *filiam.* ¶ *Honorabilior*, &c. נכבד ונו'] *clarus*, [*inclytus*] *præ tota*, &c. Hebraiſmus, *erat clariſſimus totius familiæ ſuæ.*

21. *Pacifici ſunt nobiſcum*, שלמים הם אתנו] Hebraiſmus, *Viri iſti hactenus pacificè vixerunt nobiſcum.* ¶ *Et habitabunt.* וישבו] i. ut habitare eis liceat in hac regione & negotiari. Quidam vertunt, *habitaturi ſunt itaque in hac regione.* ¶ *Nam terra ſanè, &c.* והארץ הנה ונו'] Ad verbum, *& terra ecce*, &c. Hebraiſmus, *nam terra ſpatioſiſſima eſt, & proinde etiam eorum capax.*

22. *In hoc complacebunt nobis.* בזאת יאתו לנו] *hâc lege conſentient nobis*, vel *acquieſcent.* Eadem ferè verba quæ ſuprà, v. 15.

23. *Greges eorum & ſubſtantiam, &c.* מקנהם וקנינם ונו'] *Pecudes illorum, atque poſſeſſio illorum, omnia quoque armenta ipſorum.* Ad verbum, *omnis quoque beſtia ipſorum.* ¶ *Tantùm complaceamus eis*, אך נאותה להם] *modò* [*dummodo*] *conſentiamus eis*, vel *acquieſcamus*, ut v. præcedenti.

24. *Et circumciderunt ſe omnis maſculus.* וימלו כל זכר] *& circumciderunt omnem maſculum.*

25. *Tertio itaque die, &c.* ויהי ביום ונו'] Ad verbum, *Et fuit in die tertia, quum eſſent dolentes*, i. Quum die tertio oppreſſi eſſent dolore circumciſionis. ¶ *In urbem ipſam confidenter*, על העיר בטח] *contra urbem*, &c. Chald. paraph. *ad urbem quæ habitabat confidenter.* i. quæ nihil tale exſpectabat, q. d. Invaſerunt urbem incautam.

26. *Acie gladii*, לפי חרב] Ad verb. *in ore gladii*, i. gladio, vel enſe.

27. *Venerunt ad occiſos:* באו על החללים] Chald. paraph. *venerunt ſpoliatum interfectos.*

28. *Acceperunt:* לקחו] *rapuerunt.*

29. *In domo:* בבית] Sing. Heb. pro plur. *in domibus*, ſub. *illorum.*

30. *Ut fœtere faceretis me.* להבאישני] Hebraiſmus; *Feciſtis enim ut poſthac habitatores hujus regionis abhorreant à me tanquam à re putida ac malè olente*, h. e. Vos effeciſtis ut redderetis me abominabilem & odioſum Chananæis. Huic Hebraiſmo contrarius eſt ille apud Paulum 2 Cor. 2. 15. *Chriſti bonus odor ſumus*, pro, *accepti ſumus Chriſto.* ¶ *Quum habeam paucos homines mecum:* ואני מתי מספר] Ad verb. *& ego homines numeri*, ſub. *mihi*, i. quum ſint mihi pauci homines. ¶ *Et diſperdar.* ונשמדתי] *& delebor.*

31. *Tanquam ſcorto, &c.* הכזונה ונו'] Ad verbum, *tanquam ſcortum facere debebat ſororem noſtram?*

CLARIUS.

3. *Triſtémque delinivit blanditiis*] Heb. *Locutúſque eſt ſuper cor puellæ*, h. e. loquebatur verba blanda: ut illud, *Loquimini ad cor Hieruſalem*, h. e. loquimini ei grata, & res boni nuntii.

13. *Sævientes ob ſtuprum ſororis*] Heb. *apud ſe loquentes quòd maculaſſet Dinam ſororem eorum.*

19. *Et erat inclytus*] Vel *honorabilior*, nam conſtituunt Hebræi comparativum per adjectivum & præpoſitionem *ab* vel *præ*: ut *honoratus præ omnibus*, i. honorabilior omnibus.

21. *Pacifici ſunt*] Vel, *integri erga nos.* ¶ *Quæ ſpatioſa, & lata cultoribus indiget*] Heb. *Et terra ipſa ſpatioſa eſt manibus coram eis.* Ut *ſpatioſa manibus* ſignificet *habens ſpatia lata*, vel *loca ſpatioſa*; ut & illud, *Hoc mare magnum & ſpatioſum manibus*, h. e. latum ſpatiis.

25. *Die tertio*] Dicunt Hebræi, die tertio poſt circumciſionem dolorem ſemper eſſe graviorem.

30. *Odioſum feciſtis me*] Heb. *fœtere me feciſtis*, pro, *abominabilem feciſtis.* Cujus contrarium eſt quod Paulus ait, *Chriſti bonus odor ſumus*, pro, *accepti Chriſto ſumus.*

DRUSIUS.

13. *Quia temeraverant ſororem eorum*] i. violaverant, ſtupraverant. Uſus ſum verbo *temerandi*, quoniam optimè id exprimit Ebræum חמא, quod & *polluere* ſive *contaminare* ſignificat, & *violare* ſive *ſtuprare.* Sic etiam *temero.* Tacitus l. 10. *Eandem Julium in matrimonio Agrippæ temeraverat.* His præmiſſis, videamus nunc jam cur dicat, *temeraverant*: nam ſolus Sichem eam temeraverat. An eſt pluralis pro ſingulari, ut Exod. 4. *Mortui ſunt qui quærebant animam tuam*, de Pharone; & Matth. 2. 20. *Mortui enim ſunt qui quærebant animam tuam*, de Herode? Aut fortè factum principis imputat ſubditis ejus, juxta illud,

Quicquid delirant reges, plectuntur Achivi.

Nam qui luit, in culpa eſſe videtur. Procopius exiſtimat etiam patrem cum Dina concubuiſſe. Locus unde id con-

jectat, habetur suprà v. 5. *Audivit Jacob quòd temerasset Dinam filiam suam:* Ubi codices Græci addunt, ὁ υἱὸς Ἐμμώρ, *filius Hemoris:* quod olim obelo prænotatum fuit eò quòd non esset in Ebræo. Procopius Gazæus, *Ebraicum exemplar non habet, filius Hemor, sed sola dictio, Hemor, in Ebræo ponitur.* Lego, *non habet, filius, sed sola dictio,* &c. Nam arbitratus est obelum dumtaxat ad ὁ υἱὸς pertinere, cùm etiam ad Ἐμμώρ pertineat. vanum igitur quod infert, *Unde conjectare possumus non filium solum, sed & patrem cum Dina concubuisse; quod quidem gravissimum piaculum censebatur.* Quòd si hic locus ei succurrisset, potuisset eo validè roborare conjecturam suam, ut & illo qui habetur infrà, v. 31. in eadem editione Græca, ἀλλ' ὡσεὶ πόρνῃ χρήσονται τῇ ἀδελφῇ ἡμῶν; h.e. interprete Hieron. *Numquid ut scorto abuti debuere sorore nostrâ?* Quod usus rerum dominus excusat. Nam vulgò civitatem aut cives fecisse dicimus quod unus eorum fecit. Cui cognatum genus loquendi *pullus asinarum*, i. unius alicujus asinæ: *sepultus est in urbibus Galaad*, i. in una aliqua urbe.

IDEM.

21. שְׁלֵמִים. A. ἀπηρτισμένοις, *perfecti*] i. in quibus nihil desideres. Amos 1.9. שלמה idem, ἀπηρτισμένην, *perfecta atque completa.* Vide Fragm. ad hunc locum. Hieron. Quæst. in Gen. *Ubi nunc Lxx interpretes Pacificos transtulerunt, Aquila interpretatus est* ἀπηρτισμένους, *i. consummatos atque perfectos: pro quo in Ebræo legitur Salemim.* Pacificos, εἰρηνικούς. nam שלום εἰρήνην, *pax.*

GROTIUS:

21. *Pacifici*] Sic fert origo vocis שלמים. At Aquila, solitus alioqui origines anxiè exprimere, maluit κεκληρισμένους, quia sæpe ea vox id quod in suo genere perfectum est significat; ideóque verti solet ὁλόκληρος, πλήρης, τέλειος, etiam ἄκρατος; qui hujus loci videtur esse sensus.

22. *Ritum gentis imitantes*] Meliùs coalescunt populi rituum paritate.

25. *Quando gravissimus vulnerum dolor est*] Hebraicè, *cùm essent dolentes.* Sic & Græci, ὅτε ἦσαν ἐν τῷ πόνῳ. nimirum quia eo die sæpe febres nascuntur ex inflammatione.

27. *Depopulati sunt urbem*] Unus facto, alii auxilio aut receptu.

30. *Odiosum feci stis me*] Pisistratus filiis suis sævissima meditantibus in raptores sororis, *Quid*, ait, *faciemus hostibus, si hæc amatoribus facimus?*

CAP. XXXV.

MUNSTERUS.

2. *ET mundamini*] Ex hoc loco colligùt Judæi, quòd accessuri ad orationem debent habere corpus mundum atque vestimenta pura. Sed hæc magis signa sunt & esse debent interioris puritatis.

7. *Revelatus fuit*] In Hebræo habetur, *quoniam ibi revelati sunt ei Dii.* quem locum Onkelos sic interpretatur, *ibi revelati sunt ei angeli Domini.*

8. *Subter Beth El*] h. e. in pede montis super quem Beth El sita erat. illic, inquam, sepulta fuit Debora nutrix Rebeccæ. Sed cur Scriptura hîc commemorat mortem Deboræ? Ad hoc respondent Hebræi in hunc modum, *Cùm Rebecca mitteret Jacob in Mesopotamiam, dicebat illi, Ego mittam & assumam te hinc. Misit autem post multa annorum curricula Deboram nutricem suam, ut indè vocaret Jacob ad parentes suos. Cúmque ille rediret, mortua est Debora in itinere.*

16. *Stadium terræ*] Dictionem Hebræam quæ hîc scribitur, nempe כברת, quidam putant esse simplicem & incompositam, ut sit idem quod רבוי מהלך, *multum itineris.* Alii verò asserunt eam componi ex Caph & ברה, ut sit certa quædam terræ mensura quæ ab initio diei usq; ad prandium confici possit. Nam est ברה Hebræis *prandium.* Sic Kimhi hunc locum explicat. Sapiens Abraham putat ברת esse מדת מהלך, *mensuram itineris.* Nescio quid interpreti nostro in mentem venerit, ut hîc pro ברת verterit, *verno tempore*, nisi legerit כפרת pro כברת, Pe pro Beth. Et quod sequitur, *Ben Oni*, Hebræi hîc exponunt און pro אבל, *luctu.*

26. *Qui nati sunt*] Hebraicè, ילד, *qui natus est ei*, h. e. ut Kimhi exponit, *quorum quisque natus est ei*, &c. Et quod sequitur, *In Mamre*] intelligendum est de מישור, i. *planitie, Mamre*, illius viri cujus mentionem Scriptura suprà fecit. In hac planitie seu regione sita erat civitas Kiriath-Arba, in qua habitabat Isaac cùm Jacob reverteretur ex Mesopotamia. Antea verò, cùm Jacob fugeret fratrem suum, habitabat Isaac pater suus in Beersheba, ut dicitur suprà cap. 28. Unde habuit circiter cxx milliaria Germanica usque ad Charras Mesopotamiæ. Fuitque inter ejus à Beersæba per Lachis ad Luzam seu Bethel, relictâ Hierosolymâ ad dexteram; à Luza versùs mare Galilææ, ubi trajecto Jordane venit rectà in Bataniam; ex Batanæa in Palmyrenam, quæ Euphratem attingit; trajectóque Euphrate ingressus est Mesopotamiam, in qua sunt Charræ, quas Hebraismus vocat *Haran.*

28. *Centum anni*] Dicit R.S. *Patet ex collatione Scripturæ quòd Jacob in obitu patris sui fuit centum & viginti annorum, & Joseph viginti novem annorum. Nam cùm pergeret in Mesopotamiam, fuit unius & nonaginta annorum; & anni quibus servivit pro uxoribus fuerunt quatuordecim, qui prioribus adjecti efficiunt centum & quinque annos; & in fine decimiquarti anni suæ servitutis natus est ei Joseph; qui post decem & septem annos venditus fuit in Ægyptum.*

FAGIUS.

11. *EGo sum Deus omnipotens*, &c.] Vult dicere, Nihil est difficile apud me. crede me omnia posse: benedictione meâ efficietur ut crescas & multipliceris.

16. *Quasi stadium terræ*, &c.] Vox Hebræa כברת, & Chaldaica כרוב, non *tempus vernale*, ut author Latinæ Vulgatæ Editionis intellexit, sed *certam terræ mensuram & spacium* significat, i. *milliare*, sive *stadium.* Et, ut R.D. K. in Rad. scribit, *tantum itineris significat quantum à manè ad tempus prandii confici potest.* Vox composita a Caph litera servili adverbii similitudinis notam constituente, & ברה, *prandium.* Vide, si plura de hac voce scire cupis, meam Collationem.

VATABLUS.

1. *SUrge, ascende* קום עלה] i. Citò ascende, sive Citò recipe te in Beth-el.

2. *In medio vestri* בתככם] *inter vos.* ¶ *Ac mutate*, &c. והחליפו ונו'] i. abjectis vestibus sordidis accipite mundas.

3. *Qui exaudivit*, &c. העונה ונו'] *qui exaudire solet me tempore quo affligor.* ¶ *Et fuit mecum* ויהי עמדי] Chald. paraph. *& adjuvit me.* ¶ *In via quâ ambulavi.* בדרך אשר הלכתי] i. in ea peregrinatione quam suscepperam.

4. *Qui erant in manu sua*, אשר בידם] Hebraismus, *quos habebant.* ¶ *Quæ erant in auribus ipsorum*, אשר באזניהם] i. dependebant ex auribus ipsorum. Insignia certè erant alicujus superstitionis.

5. *Fuitque terror Dei super urbes*, ויהי חתת אלהים על הערים] Hebraismus, *Terror immissus à Deo invasit habitatores civitatum circumvicinarum.* h. e. terruit eos Deus. ¶ *Et non persecuti sunt*, &c. ולא רדפו ונו'] Ad verb. *& non secuti sunt post filios Jaacob.* i. atq; ita factum est ut non insequerentur filios Jaacob dum discederent.

6. *Hæc est Beth-el* הוא בית אל] i. ea est quæ postea vocata fuit Beth-el.

7. *Vocavitque* ויקרא] *vocaverat autem.* priùs scilicet. ¶ *Apparuerat ei Deus* נגלו אליו האלהים] *apparuerant ei Angeli.*

8. *Et mortua est* ותמת] sub. *eo tempore*, quod ipsa conjunctio ו etiam indicat. ¶ *Quercus fletûs*] propter planctum

planctum scilicet excitatum ob mortem ipsius Deboræ.

10. *Non vocabitur* לא יקרא] Quidam subaudiunt *tantummodo*, sic, *Non tantùm vocaberis posthac Jaacob, sed etiam Israel.*

11. *Deus omnipotens*, &c. אל שדי ונו'] q.d. Nihil est difficile apud me. meâ benedictione efficietur ut crescas ac multipliceris, sisque pater multarum gentium & Regum multorum.

14. *Erexit autem Jaacob titulum* ויצב יעקב מצבה] *Erexerat autem* [*jam verò statuerat*] *Jaacob statuam. metam.* ¶ *Et libavit* ויסך] *& libaverat.* i. oleo & vino eum diligenter laverat. ¶ *Et fudit* ויצק] *& effuderat*, consecrando scilicet eum Deo qui apparuerat ipsi. Quidam dicunt Jaacob duas erexisse statuas; Alii, unicam.

15. *Et vocavit* ויקרא] *Et vocaverat*, dum scilicet iret in Mesopotamiam.

16. *Fermè milliare* כברת] Ità quidam Hebræorum exponunt ut versum est. Doctus inter Hebræos dicit כ esse similitudinis, & deducit hanc vocem à ברה, scribítque mensuram esse ambulantium terram à manè usque ad tempus cibi, putà prandii. Unde quidam vertunt, *& erat adhuc quasi pastus terræ ad veniendum in Ephrath.* i. supererat adhuc tantum itineris quantum confici potest ante unum pastum, ut pervenirent, &c. h.e. itinere alterius partis diei distabant ab Ephrath. ¶ *Et parturivit* ותלד] i. quum parturire cœpit.

17. *Nè timeas, quia*, &c. אל תיראי כי ונו'] i. Bono esto animo, quia jam habes alterum filium.

18. *Egredienti animâ ejus* בצאת נפשה] *quum exitura esset anima ejus.* i. quum illa exspiraret. ¶ *Ben-oni* בן אוני] Chald. paraph. exponit, *Filius doloris mei.* Alii, *Filius calamitatis meæ.* Alii, *filius luctûs mei.* ¶ *Binjamin.* בנימין] Significat *filium dextræ*, h. e. dilectum & charum. honoratior enim est (ait doctus inter Hebræos) dextera manus sinistrâ, & charior, quâq; uti solemus in apprehendendis iis rebus sive hominibus qui chari nobis sunt. præterquam quòd ii chariores esse solent patribus filii qui postremi nascuntur.

20. *Et statuit*, &c. ויצב ונו'] *Et erexit Jaacob metam.* quæ esset tanquam monimentum & memoriale mortis Rachel. sive potiùs quæ omnibus seculis testis esset secundæ vitæ. & Dei providentiâ superstes duravit hæc admonitio donec ex Ægypto reversus est populus. ¶ *Usque ad diem hunc.* עד היום] *usque ad hoc tempus.* i. quæ hodie quoque ità dicitur.

22. *Concubina* פילגש] Hæc vox significat ancillam viro junctam absque contractu & sponsalibus. Tamen in Sacris literis erat vera uxor, ut de Cetura legimus, quæ *uxor* appellatur, Gen. 25. 1. *Abraham duxit uxorem, nomine Cetura.* Eadem 1 Par. 1. 32. dicitur *concubina*, *Filii autem Cetura concubinæ Abraham.* Judic. 9. 1. *Quidam vir Levites habitans in lateribus montis accepit sibi uxorem concubinam de Beth-lehem-Juda.* Paulò pòst, v. 5. *Dixit pater puellæ ad generum suum.* hîc *generum* vocat eum qui concubinam illam acceperat. ¶ *Quod audivit Israël.* וישמע ישראל] Quæ postea acciderint subticuit Moses.

27. *Hæc est Hebrôn* הוא חברון] i. & postea dicta fuit ea urbs Hebron.

29. *Et obiit* ויגוע] *Et exspiravit.* vel *defecit.* sub. *morbo levi.* Vide suprà c. 25. 8. ¶ *Et collectus est*, &c. ויאסף ונו'] *& appositus est populis suis.* i. sepultus est cum majoribus suis: h. e. mortuus est ut cæteri. ¶ *Et satur dierum:* ושבע ימים] Vide suprà c. 25. 8.

CLARIUS.

2. *Et mundamini*] Ex hoc loco colligunt Judæi, quòd accessuri ad orationem debent habere corpus mundum atque vestimenta pura.

7. *Ibi enim apparuit ei Deus*] Heb. *Quoniam ibi revelati sunt ei Dii.* Intelligúntque Angelos Domini.

8. *Mortua est Debora*] Cur Scriptura hîc commemorat mortem Deboræ? Respondent Hebræi, Cùm Rebecca mitteret Jacob in Mesopotamiam, dicebat illi, *Ego mittam, & assumam te inde.* Misit autem post multa annorum curricula Deboram nutricem suam, ut indè vocaret Jacob ad parentes suos: Cumque ille rediret, mortua est Debora in itinere. ¶ *Ad radices Bethel*] h.e. ad radices montis super quem Bethel sita erat.

9. *Postquam reversus est*] Alii sic verterunt hunc locum, *Et apparuit Deus iterum Jacob, cùm rediret de Mesopotamia, benedixítque*, &c. Ut videatur repetitio rerum priùs dictarum.

10. *Israël nomen tuum*] *Dudum nequaquam ei nomen ab Angelo imponitur*, ait Hieron. *sed quod à Deo sit imponendum prædicatur. quod igitur ibi futurum promittitur, hîc docetur expletum.*

28. *Centum octoginta annorum*] Quidam Hebræi dicunt, ex collatione Scripturæ patére, quòd Jacob in obitu patris sui fuerit CXX annorum, & Joseph XXIX annorum. Nam cùm pergeret in Mesapotamiam, fuit XCI annorum. Et anni quibus servivit pro uxoribus fuerunt XIV, qui prioribus adjecti efficiunt CV annos. Et in fine XIV anni suæ servitutis natus est ei Joseph, qui post XVII annos venditus fuit in Ægyptum.

DRUSIUS.

16. כברת הארץ. Quot interpretes, tot sunt de hoc loco sententiæ. Omnes recensere longum esset. Id feci in magnis Annotationibus, & fecere alii ante me; sed & post me. Quòd si aliis licuit symbolam conferre, licebit & mihi meam. Quis prohibuit? Igitur ברה significat *cibum, victum*, qui à Græcis βορὰ dicitur, unde regimen ברת, & præmissâ particulâ similitudinis כברת, quasi tu dicas, *circiter diætam terræ.* Sed quid diæta terræ? Tantum spatium quantum homo conficit inter refectionem. Refectionem voco, quando cibum sumit, neque se reficit. Qui aliquò iter facit, non potest jejunus semper esse. Cibus illi sumendus est semel aut bis in die, vel etiam sæpius. Id per intervalla facit. Hoc intervallum hîc ברה vocatur, quod nos *diætam* reddidimus, ut exempli causâ spatium illud quod viator conficit à manè ad jentaculum, & à jentaculo ad prandium, & à prandio ad cœnam. Sed *diæta* vox ità nusquam sumitur. Fateor; neque nos eâ usi fuissemus, si commodior occurrisset. Firmantur hæc autoritate ejus qui audit vulgò doctissimus Ebræorum. Is in libro ubi vocum sensa explicat, de hac re ità scribit, *Chaph est Chaph similitudinis, & non est litera thematis sive radicalis. Significat autem mensuram itineris terræ à manè usque ad tempus quo cibus sumitur. Nam sic mensurant spatia viarum illi qui vocantur* הולכי דרכים, *i. viatores. Saadias quoque ait Chaph esse notam similitudinis, sed interpretatur* ברת *dicens significare* מיל, *i. milliare, sine teste, sine exemplo, quod ipse dicit sine socio.* Similiter sine teste aut exemplo interpretantur quidam *buccea terræ, i. pauxillū terræ.* Nam buccea פת dicitur, non ברה. Vide nunc, si otium, Annotationes meas majores, & Nicolaum Fullerum Anglum l. 2. c. 15. Miscellaneorum Theolog. Quem librum ad me dono misit his diebus juvenis linguarum Orientalium & veræ Theologiæ studiosus Constantinus L'empereur nobilis Germanus.

18. *Benjamin*] Qui processit ætate dicitur *processisse in diebus*, unde בא בימים de sene admodum provectæ ætatis. Huc respexit Abenezra cùm בנימין interpretatur ut *filium dierum*, ac si esset בנימים cum Mem in fine. Sic etiam Hiscuni sive Hascuni. Solet autem Nun aliquando poni pro Mem ex dialecto Syriaca. Grammatici numerant decem loca hujusmodi. Si ergò מלכון in Ebraismo sunt *reges*, & חטין *frumenta*, & חיים *vita*, & איין *insulæ*, & צידנין *Sidonii*, cur non etiam ימין posset significare *dies*? præsertim cùm nomen id sit ab eo qui *Syrus* vocatur Deut. 26. 5. qui recèns è Syria venerat, & in ea tot annos commoratus fuerat. Non planè igitur errant, ut Hieron. existimat, qui putant *Benjamin, filium dierum*, interpretari. Sed quid *filius dierum*? Jam diximus senem admodum esse de quo dicitur, *Processit in diebus.* Ergò *filius dierum*, quia in senectute natus. Nam pater senex admodum erat cùm illum gigneret. Quocirca vocatur *natus*, aut *puer, senectutis*, Gen. 44. 20. quemadmodum etiam Joseph, qui eo senior erat, dicitur *filius senectutis*

Elutis Gen. 37. 3. Hæc cùm dico, non tamen damno Vulg. interpretationem, *filius dexteræ*. Id enarrant, *filius roboris*. Nam per *dexteram* robur significatur. Alii explicant, *tam carus quàm dextera*; alii, *filius Austri*. Nam qui Orientem respicit, Meridies sive Auster ei ad dexteram: Unde pro *Austro* usurpatur. Quod notum doctis. Ut ut sit, natus fuit in Chananæa, quæ respectu Mesopotamiæ, ubi cæteri ejus filii editi fuerunt, Australis est. Sed hoc Moses Gerundensis negat, & causſam habet. Nam si Mesopotameni, inquit, sunt filii Orientis respectu terræ Chanaan, ergò Chananæa in Occidente non in Austro respectu illius regionis. Fortean sita erat in Euro-austro, & ex parte Austrum ex parte Orientem respiciebat. Sic Babylonii *filii Orientis* vocantur, licèt regio illa Septentrioni deputetur. unde illud, *Ex Aquilone omne malum*.

IDEM.

4. הָאֵלָה. A. Sym. Th. ἀ δρῦν, *quercum*. Vide Fragm. Isa. 1. 30.

12. נָתַתִּי Schol. ὄμοσα, *juravi*] Ad verb. *dedi*, i. daturum me juravi.

16. כִּבְרַת הָאָרֶץ. A ἐπὶ ἱππήλατον τῆς γῆς] Hieron. *Aquila autem ità transtulit*, [*Et factum est* ἐπὶ ἱππήλατον τῆς γῆς, *i. in itinere terræ, introiens in Ephratha*] *Sed melius est, si transferatur, In electo terræ tempore, cùm introiret Ephratha.* Vide Eusebium De locis, in CHABRATHA, pag. 502. R. Salomo Abenmelech, כִּבְרַת *radicem habet* כבר. *R. autem Saadias putat Caph esse notam similitudinis, ut thema sit* ברה. *Idem exponit, Circiter milliare: & hoc rectum est. Quanquam non sit milliare præcisè, sed minus quid quàm sit milliare, testimonio claro & evidenti: Quocirca superfluum est quod R. D. adfert de hac voce in radice* ברה.

18. בִּנְיָמִין. Sym. *filius dexteræ*] Sumpsi ex Procopio. ימין *dextera*. Sed cur *filius dexteræ*? An quia charus patri & honoratus? nam dextera charior siniſtrâ, etiam honoratior. Aut quia natus in terra Chanaan, quæ Australis est respectu Mesopotamiæ? Notum ut Auster ימין *dextera* vocetur. Abenmelech, *Dicit, Filius dexteræ, quoniam dextera honoratior & charior homini siniſtrâ. Minimus autem natu filiorum charus est homini magis quàm alii. Ideo vocat eum Filium dexteræ, ac si diceret, Filius dexteræ meæ, dilectus mihi & honoratus mihi, quia natus in senectute. Sic alibi*, Sit manus tua super virum dexteræ tuæ. *Sensus est, Charum & dilectum tibi.*

19. אֶפְרָתָה הִוא בֵּית לָחֶם. V. editio, *Ephratha; ipsa est domus panis*] i. *Beth-lehem*. Ambrosius, epist. 18. *Quinta editio*, [*Ephratha: ipsa est domus panis*] *Hoc præteritum est in aliorum traditionibus*. puto leg. *traductionibus*, & inclino ut credam hanc notationem pertinere ad vers. 16. sed tamen nihil adfirmo. Lxx hoc loco habent, ἐν τῇ ὁδῷ τοῦ ἱππροδρόμου Ἐφραθᾶ, αὕτη ἐστὶ Βηθλεέμ. ubi duæ interpretationes coalu isse videntur. Huic opinioni firmandæ est Hieron. ità scribens, *Ubi in Ebræo dicitur*, [*& sepelierunt eam in via Ephratha, hæc est Bethlehem*] *rursus LXX pro Ephratha posuerunt Hippodromum*. Idem Mich. 4. *Rachel in via erat, & in hippodromo, i. equorum cursu.*

27. הָאַרְבֵּע] Hieron. *In civitatem Arbee*. Antea legebatur in Lxx, εἰς πόλιν τοῦ πεδίου, *in civitatem campi*. Id bene correxit Hieronymus. Credo etiam alios idem feciſse. Nam *Arbe* non significat πεδίον. Nec urbs illa sita erat in campo, sed in monte. Disertè Hieron. *Pro Arbee in* Lxx *Campum habet. Cùm Chebron in monte sita sit. Eadem autem civitas dicitur & Mamre, ab amico Abraha ità antiquitus appellata. Arbe*, ut diximus, nomen proprium est viri. Ergò *civitas Arbe*, vel quòd in ea habitaret, ut *civitas Nachor*; vel quòd ibi natus esset, ut πόλις Δαυὶδ, *civitas David*; vel certè quòd ei imperitaret cum tribus filiis suis. Sciendum autem in textu Ebræo hîc legi הָאַרְבַּע cum articulo ה, qui ante nomina propria poni non solet nisi cùm appellativè sumuntur, ut הָאָדָם ὁ ἄνθρωπος, i. Adam. Abenmelech, *Venit cum articulo He, licèt nomen sit proprium viri, quia similitudinem habet nominis appellativi. Nam vocatus fuit ità quoniam ipse & filii ejus erant quatuor.*

GROTIUS.

2 DEos alienos] Teraphim ista. Quorum unum Gedalia ait multo pòst tempore erutum cultúmque à Samaritis.

4. *Inaures quæ erant in auribus eorum*] Dicatas scilicet alicui fictitio numini: qui mos olim Syrorum per Syros Phœnicas in Africam venit. Ideo Augustinus de Doctrina Christiana l. 2. inter superstitiosa numerat *inaures in summo aurium singularum*. Idem latiùs epistola 73. *Exsecrandæ autem superstitio ligaturarum, in quibus etiam inaures virorum in summis ex una parte auriculis suspensa deputantur, non ad placendum hominibus, sed ad serviendum dæmonibus adhibetur. Quis autem posset speciales nefariorum superstitionum prohibitiones in scripturis invenire, cùm generaliter Apostolus dicat, Nolo vos socios fieri dæmoniorum. Et iterum, Quæ enim congruentia Christi ad Belial? nisi fortè quia Belial nominavit, & generalem societatẽ dæmoniorum prohibuit: licet Christianis sacrificare Neptuno, quia nihil propriè de Neptuno vetitum legimus. Moneantur interim miseri, ut si obtẽperare nolint præceptis salutaribus, saltem sacrilegia sua non defendant, ne majori se scelere implicent. Quid autem cum eis agendum sit, si solvere inaures timent, & corpus Christi cum signo Diaboli accipere non timent?* Erant autem in illis inauribus notæ quædam siderales, unde talia σφραγῖδες dicebantur. Luctatius ad Statium, *licèt magis frigidas habem*; legendum, *licèt magi sphragidas habent*. Tales & annuli partim ad mira perpetranda, ut ille Gygis Platoni de Rep. 2. Ciceroni de Officiis 2. Plinio lib. 33. memoratus, partim valere creditì dæmonibus pellendis, teste Luciano in Philopatride, partim contra morbos, teste Alexandro Tralliano, Marcello Empirico, & aliis. Sic & comas diis dicatas ex poetis discimus, & cirros in comis, ex Ammiano lib. 22.

7. *Ibi enim apparuit ei Deus*] *Apparuerunt ei Angeli*. Est enim verbum plurale in Hebræo. Solet autem cum uno Angelo principe apparere Angelorum aliorum comitatus, ut & suprà notavimus, & videri potest Lucæ 2. 9, 13.

19. *Benjamin, id est filius dextræ*] Aut potiùs Syriaco sermone, cujus multum adhuc retinebat Jacobus, *filius dierum*, i. senectutis. Convenit id optimè cum eo quod infrà est 44. 20.

20. *Erexitque Jacob titulum*] i. Columellam, ut Cicero vocat 1. de Legib. & 5. Tusculanarum. στήλην, Homerus & Epigrammatarii Græci: quos & hîc secuti Lxx.

22. *Erant autem filii Jacob duodecim*] Justinus lib. 36. *Israelem felix decem filiorum proventus majoribus suis clariorem fecit.*

CAP. XXXVI.

MUNSTERUS.

6. ABiit in terram] Thargum Chaldæum explicatius hunc locum describit: nam addit אוחרי, i. *aliam, secessit*, inquit, *in terram aliam*, nempe Seir terram immundam: Dicit hîc R. Abraham Sepharadi, autor libri Zeror Hammor, quòd vocata sit terra illa *Seir* à faunis per eam vagantibus. Vocat enim Isaias faunos שעירים, i. *pilosos*. Et quod infrà dicitur, *Anam invenisse* ימים *in deserto*] exponit pro שרים & מזיקים, i. *dæmonia* atque *nocivis occursibus*, somnians scilicet ימים derivata à יום i. *dies*; quòd fauni & satyri sint creaturæ imperfectæ, quas Deus in sex primis diebus non perfecit, sed facere duntaxat incœpit.

15. *Duces*] R. S. exponit ראשי משפחות, *capita familiarum*, seu *cognationum*. Alii verò dicunt non esse discrimen inter אלוף & מלך, i. inter *ducem* & *regem*, nisi quòd rex est qui est מוכתר, i. *coronatus*, אלוף verò non est redimitus coronâ. Vocant autem Rabini coronam regiam Thalmudico vocabulo תגא quæ Hebraicè כתר vocatur.

17. *Re-*

17. *Rehuel*] In Hebræo non ſcribitur cum aſpiratione; ſed nos interpoſuimus illam loco Ain, nè ſimplex lector ex duobus vocalibus diphthongon faciat. Idem fecimus in nomine *Jehus*, & aliis quibuſdam ſimilibus.

19. *Ipſe eſt Ædom*] Aben Ezra hunc locum ſic interpretatur, *Ipſe eſt pater Ædom ſeu Idumæorum.* Et quod ſequitur, *Filii Seir Horæi*] quidam Hebræorum putant hîc הורי capiendum adjectivè pro גדולים, *magnus*, ſeu *nobilis*.

24. *Mulos*] Hallucinatus eſt in hac dictione interpres noſter, qui vertit *aquas calidas*, legens ſcilicet חמים pro ימים. Vocantur verò ימים alio nomine פרדים, i. *muli*: & ſunt compoſitum quoddam, ut verbis Kimhi utar, ex duabus ſpeciebus, qui ſcilicet naſcuntur ex equo & aſina. Et quando Scriptura dicit, *Anah invenisse mulos*, non eſt ſenſus, quòd fortuitò invenerit eos in deſerto oberrantes, ſed capitur hîc מצא pro *adinvenire*, ſeu, ut D. K. dicit, מצא בדעתו, *invenit per induſtriam ſuam.* Cùm enim paſceret aſinos, ſubiit in cor illius ut applicaret equum aſinæ, & ex illâ copula nova illa & quodammodo innaturalis ſpecies primùm prodiit in mundum. Scribunt quoque Hebræi hunc Anah fuiſſe ממזר, h. e. *ex damnato coitu natum*: nam fuit filius fratris ſui Zibeonis, qui ſcilicet dormivit cum matre ſua, & hunc genuit filium ſimúlque fratrem. Et id ex textu haberi contendunt. Ut autem ipſe fuit פסול atque degener, ità quoque conatus eſt in natura producere creaturas quæ eſſent præter naturam. Et putant ימים dictum quaſi אימה, i. *terror*. Quibus etiam ſubſcribit Onkelos, qui vertit, גבריא, *fortes*, ſeu *terribiles*.

35. *Midian*] Hoc nomen interpres noſter ubique vertit *Madian*, *i* mutato in *a*. Et quod ſequitur, *De Rehoboth fluvio*] Chaldæus vertit, *de Rehoboth quæ eſt ſuper Euphraten*.

39. *Mezahab*] Pro quo in Chaldæo מצרף דהבא, *filia conflatoris auri*. Eſt enim *zhab* Hebraicè *aurum*. Aben Ezra verò confutat hanc opinionem per hæc verba, אלה דברי רוח, *Sunt verba ventoſa*.

FAGIUS.

6. *Omnes animas domûs ſuæ*] i. Omnes homines domûs ſuæ, omnes domeſticos ſuos. Homo *anima* vocatur ſchemate Hebraico, à parte principaliori unde conſtat. Hinc & Apoſtolus inquit, *Omnis anima poteſtatibus ſupereminentibus ſubdita ſit*, Rom. 13. 1.

15. *Iſti ſunt principes*] Sive *duces*. Hebræi inter *Principem* ſive *Ducem* & *Regem* ità diſtinguunt, ut *Rex* ſit qui coronatus eſt, *Dux* verò, qui non eſt coronatus. Id quod Hebraicè ſic tradunt, מלך יקרא כשהוא מוכתר ואלוף שאינו מוכתר.

24. *Qui invenit fortes*, &c.] i. Mulos, quos à *robore* גבריא appellat, animalia ſcilicet robuſtiſſima. Nec debes cogitare quòd à caſu mulos in deſerto invenerit, ſed quòd arte & induſtriâ ſuâ adinvenerit, dum ſcilicet equum ſuper aſinam aſcendere fecit, atque ità novam, mulorum ſcilicet, ſpeciem in mundum produxit. Scribunt Hebræi Ana fuiſſe *Mamſer*. i. *ſpurium*, ex damnato coitu natum. *Nam fuit* (inquiunt) *filius fratris ſui Zibeonis, qui dormivit cum matre ſua, & hunc genuit filium, ſimúlq; fratrem.* Quod illi ex textu haberi contendunt. *Ut ergò* (aiunt) *ipſe fuit* פסול, i. *Vitioſus ac degener, ità quoq; conatus eſt in naturæ producere creaturas quæ eſſent præter naturam.* In textu Hebraico iſti muli ימים *Jemim* vocantur, vel ab איום, quod *robur* & *fortitudinem* ſignificat, vel ab אימה, quod *metum* & *terrorem* deſignat. Autor Latinæ Vulgatæ editionis *aquas calidas* vertit. Quibus ad hoc cauſis adductus ſit non conſtat, niſi quòd conjectura eſt, eum חמים *Maim*, vel ימים *Jamim* pro ימים *Jemim* legiſſe. Sed quòd adjecit *calidas*, nulla planè ex ipſo textu apparet cauſa.

VATABLUS.

1. *Ipſe eſt Edom:* הוא אדום] i. Cognomento Edom. Vel, qui alio nomine dicitur Edom.

2. *Uxores ſuas* נשיו] *Uxores ſibi.* ¶ *Filia* בת] Pro *nepte* hîc *filiam* accipit, vt infrà v. 14.

6. *Animas* נפשות] i. Perſonas, ſive homines. ¶ *Jumenta ſua, & omnem ſubſtantiam ſuam:* בהמתו וגו'] *Armenta ſua, atque omnem poſſeſſionem ſuam.* Vel, *facultates ſuas quas*, &c. ¶ *Et ivit ad aliam terram* וילך אל ארץ] Chaldæum paraph. ſecutus eſt noſter interpres, qui vertit, *abiit in regionem aliam.* Ad verb. *abiit in terram.* i. Penetravit longiùs in regionem illam. Unde quidam vertunt, *& ultrà progreſſus eſt*, i. Perrexit in ulteriorem partem regionis. Arcanam Dei providentiam commendat Moſes quâ expulſus Eſau in exſilium fuit ut vacua maneret terræ poſſeſſio uni Jaacob. Non quòd propoſuiſſet fratri cedere: ſed Deus cæcum hominem manu ſuâ direxit nè locum occuparet in terra quam ſervo ſuo deſtinaverat. ¶ *A facie*, &c. מפני וגו'] *Propter Jaacob fratrem ſuum.*

7. *Erat enim ſubſtantia eorum*, &c. כי היה רכושם וגו'] *Erant enim opes eorum majores quàm ut habitare poſſent ſimul.* ¶ *Terræ peregrinationum eorum:* ארץ מגוריהם] i. Ea regio in qua tanquam advenæ ac peregrini habitabant. Moſes ipſe exponit Exod. 6. 4. *Terram in qua peregrinati ſunt.*

8. *Et habitavit* וישב] *Habitavit tandem.* ¶ *Eſt Edom:* הוא אדום] *alio nomine dicitur Edom.* Vel, *qui cognomento dicitur Edom.*

9. *Patris Edom* אבי אדום] Quanquam binomius fuit Eſau, hoc tamen loco ſecundum nomen refertur ad poſteros, qui vocati ſunt Idumæi. Nam ut appareat quid ei Dominus in gratiam patris Iſaac contulerit, eum diſertè appellat Moſes patrem celebris & famoſi populi.

10. *Ejus:* עשו] Antecedens Heb. pro relativo.

13. *Filii* בני] i. Nepotes.

14. *Filiæ Sibon* בת צבעון] *Neptis Sibeon.* ¶ *Uxoris* אשת] Refertur ad Aholibama.

15. *Duces filiorum Eſau.* אלופי בני עשו] *Principes filiorum Eſau.* i. Qui ex filiis Eſau nati ſunt.

16. *Eliphaz* אליפז] i. Qui deſcenderunt ab Eliphaz.

17. *Filii* בני] *Nepotes.*

19. *Filii Eſau,* בני עשו] *Filios* vocat nepotes. ¶ *Duces eorum:* אלופיהם] i. Qui traxerunt originem ab eis. ¶ *Ipſe eſt Edom:* הוא אדום] *Vide ſuprà* v. 8.

20. *Seir Horæi* שעיר החרי] Scriptura non meminit cujus filius fuerit iſte Seir. *Habitatores terræ* ישבי האריץ] i. Qui tum habitant in ea regione, nempe in Seir.

24. *Mulos* הימם] i. Procreationem mulorum, ſive artem quâ generantur muli. Procreatio enim mulorum artificialis eſt potiùs quàm naturalis: nam conjunxit ac commiſcuit duas ſpecies, nempe aſinorum & equarum, ex quorum miſtura nati ſunt muli. Chald. paraph. vertit *fortes*. q. d. Animalia fortia ac robuſta: ferunt enim muli onera gravia.

30. *In ducibus ſuis,* לאלופיהם] *per duces ſuos.* Vel, *ſecundùm principes ſuos.* i. Juxta varios principatus quos exercebant. Similis locutio eſt ſuprà c. 10. 31.

31. *In terra Edom,* בארץ אדום] i. In regione Idumæorum.

32. *Urbs ejus* עירו] i. In qua natus fuit.

35. *Qui percuſſit Midian in agro,* המכה וגו'] Hebraiſmus, pro, *qui vicit Madianitas in regione Moab.*

37. *Fluminis:* הנהר] Chald. paraph. *Euphratis*, i. Quæ Rehoboth eſt juxta Euphraten.

39. *Filia Me-zahab.* בת מיזהב] *Neptis Me-zahab.* Alii, *filia Matred* patris, ac filia *Me-zahab* matris.

40. *Ducum*, &c. אלופי וגו'] i. *Filiorum Eſau qui duces fuerunt & capita familiarum in Idumæa, per cognationes ſuas, per loca ſua, ſecundùm nomina ſua.* i. Per loca ſibi aſſignata in regionibus in quibus regnaverunt, & quas de nominibus ſuis appellaverunt.

43. *Ipſe* eſt *Eſau*, &c. הוא עשו] Vide v. 1, 8, 19.

CLARIUS.

6. *IN alteram regionem*] Nempe Seir, terram immundam. Ferunt terram illam vocatam *Seir* à Faunis per eam vagantibus quos vocat Eſaias *piloſos*.

8. *Ipſe eſt Ædom*] Quidam ſic interpretantur, *Ipſe eſt pater Ædom*, i. *Idumæorum*.

20. *Filii Seir Horræi*] Quidam Hebræi putant capiendum adiectivè, h. e. *magni*, vel *nobilis*.

24. *Invenit mulos in ſolitudine*] Non dicit fortuitò illum inveniſſe mulos oberrantes in ſolitudine, ſed induſtriâ ſuâ adinveniſſe. Cùm enim paſceret aſinos, ſubiit ei ut applicaret equum aſinæ, & ex illa copula nova illa & quodammodo innaturalis ſpecies primùm prodiit in mundum. Scribunt quoque Hebræi, hunc Anah fuiſſe ex damnato coitu natum; nam fuiſſe filium fratris ſui Zibeonis, qui ſcilicet dormierit cum matre ſua, & hunc genuerit filium ſimul & fratrem: atque id ex textu haberi contendunt, & quemadmodum inſueto more natus eſt, ità etiam conatum eſſe in natura producere animalia quæ eſſent præter naturam. Quòd autem interpres verterat pro *mulis aquas calidas*, hallucinatio fuit, ut unam dictionem pro altera acciperet.

DRUSIUS.

31. *ANtequam regnaret Rex filius Iſrael*] Quæſitum aliquando ex me fuit an Moſes uſpiam *Rex* diceretur: Et reſpondi, Cùm נשיא, i. *princeps*, fuerit magni Synedrii, quod *Sanhedri gedola* vocant, non abſurdè *Regem* dici poſſe. Nam princeps ille aliquando ità vocatur. Omitto quòd à Procopio notatum olim fuit, Barbaros duces ſuos ſolitos eſſe *Reges* nuncupare. Sanè Abraham, quo in loco vocatur *princeps Dei*, à Græcis interpretibus ibi dicitur βασιλεὺς θεοῦ τῦ θεῦ, *Rex à Deo*. Hoc tunc reſpondere memini. Poſtea notavi loca quædam quæ faciunt huic ſententiæ firmandæ. Primus eſt Deut. 33. 5. *Et fuit in Jeſurun rex*. Ubi Santes, *in Iſrael*; & Hieron. *apud rectiſſimum*. Malim, *apud rectulum*, ut Nun in ישרון diminuat, ſicut in אישון *pupilla*, & שבתון *ſabbathulum*. Alter eſt Jud. 17. 6. *In illius diebus non erat rex in Iſrael*, i. Judex. Moſen autem judicem fuiſſe populi certius eſt quàm ut probari debeat. Tertius eſt Gen. 36. 31. *antequam regnaret rex filius Iſrael*: quem de Moſe enarrant viri docti, non tamen omnes. Nam ſunt qui Saulem ibi denotari putant. Ut ut ſit, Rex vocatur in libro Præceptorum magno qui ס מג *per ſigla* vocatur, 110. 1. & è Salomone Jario Num. 16. 1. in hiſce verbis, *Unus rex, & alter ſummus ſacerdos*; & mox, *Fili Amram, ſi tu ſumpſiſti regnum, non debuiſſes fratri tuo conferre ſacerdotium*, i. pontificatum. Hoc dicit, niſi fallor, in perſona Core, Dathan & Abiram.

37. Vetus editio. *Saul de fluvio Rohoboth*] Secundùm hanc interpretationem *Rohoboth* erit nomen fluvii, cùm ſit nomen urbis, quæ *Rohoboth fluvii* dicitur, quòd ſita eſſet ad Euphratem, qui κατ' ἐξοχὴν *fluvius* vocatur, ut cùm legimus, *à fluvio ad torrentem Ægypti*. Nam erat terminus terræ Chanaan Aquilonaris. Vertendum ergò, *Saul ex Rohoboth fluvii*. Quod robur accipit primùm ex Thargum tam Onkeli quàm Jonathæ, in quo, *ex Rohoboth quæ ad Euphratem*: Deinde ex Euſebio De locis Ebraicis, ubi hanc urbem diſtinguit ab alia quam Aſſur condidit, quæ vocatur *Rohoboth urbs* Gen. 10. 11. Verba quibus hoc dicit hæc ſunt, *Rohoboth, civitas Aſſyriorum, quam ædificavit Aſſur* (alii à Nemrodo in Aſſyriam profecto ædificatam exiſtimant) *egrediens de terra Sennaar*, i. Babylonia. Et mox, *Rohoboth urbs alia juxta fluvium, ubi erat rex Edom*: (leg. *unde Saul erat Rex Edom*:) *& uſque hodie eſt præſidium in regione Gabalena, & vicus grandis, qui hoc vocabulo nuncupatur*. Roborat eadem editio Græca τῶν Lxx, in qua ἐκ Ροωβὼθ τ̃ θλ̃ ποταμὸν, *ex Rohoboth quæ apud fluvium*. Erat & puteus hoc nomine, quem Joſephus Antiq. l. 1. c. 18. interpretatur εὐρύχωρον, *ſpatioſum*. Sunt etiam qui Gen. 10. רחבות *plateas* reddunt, ac ſi nomen appellativum eſſet, *ædificavit Ninivem & plateas urbis*. Siquidem *platea* Ebraicè רחוב dicitur, unde pluralis רחבות *plateæ*.

IDEM.

24. הוא ענה אשר מצא את הימם. A. Οὗτός ἐστιν ὁ Ανὰς ὃς εὗρε σὺν τοῖς Ιαμεὶν, *Ipſe eſt Anas qui inuenit Jamin*. Sym. Οὗτός ἐστιν ὁ Ανὰν ὃς εὗρε τοὺς Ιαμείμ, *Ipſe eſt Anan qui reperit Jamim*. Th.——ἢ Ιαμεὶν] Τοὺς Ιαμείμ] Sic emendavi ex Hieron. Priùs erat τοὺς σιμεὶν, & in Aquila, σὺν τῷ σιμείμ. Verba Hieronymi ſunt, *Multa & varia apud Ebræos de hoc capitulo diſputantur, apud Græcos quippe & noſtros ſuper hoc ſilentium eſt. Alii putant* Jamim *Maria appellata, iiſdem enim literis ſcribuntur Maria, quibus & nunc hic ſermo deſcriptus eſt. Et volunt illum, dum paſcit aſinos patris ſui in deſerto, aquarum congregationes reperiſſe, quæ juxta idioma linguæ Ebraicæ Maria nuncupentur, quòd ſcilicet ſtagnum repererit, cujus rei inventio in eremo difficilis eſt. Nonnulli putant Aquas calidas juxta Punicæ linguæ vicinam, quæ Ebræa conterminans eſt, hoc vocabulo ſignari. Sunt qui arbitrentur onagros ab hoc admiſſos eſſe ad aſinos, & ipſum iſtiuſmodi reperiſſe concubitum, ut velociſſimi ex his aſini naſcerentur, qui vocantur Jamim. Plerique putant quòd equarum greges ab aſinis in deſerto ipſe fecerit primus aſcendi, ut multorum indè nova contra naturam animalia naſcerentur. Aquila hunc locum ità tranſtulit,* [*Ipſe eſt Anas, qui invenit* τοὺς ἰαμείμ] & Symmachus ſimiliter, τοὺς ἰαμείμ. *Quæ interpretatio pluralem numerum ſignificat. Septuaginta vero & Theodotio æqualiter tranſtulerunt* ἢ ἰαμεὶν, *quod indicat numerum ſingularem*. Scire licet terminationem non indicare ſingularem, ſed articulam τὸν. Nam ἰαμεὶν tam pluralis eſſe poteſt quàm ἰαμείμ. Ιαμεὶν pro ἰαμεὶμ ex dialecto Chaldaica, & ἰαμείμ ſive ἰαμεὶμ, ut תמים *integer*, quod in numero multitudinis facit תמימם. Sic ימין ἰαμεὶν *dextera*. Diodorus, Ο Σάρ@ καὶ ὁ Ες@ῖ@ ἢ ἰαμεὶν ὕδωρ βάλον) λέγω, ὅτι τὸ θ̃ε, εὗρε πηγὴν ἐν ἐρήμῳ. *Aqua* מים dicitur, hic eſt ἰαμείμ, vel, ut antiqui legerunt, ימים ἰαμεὶμ, quod communiter *dies* denotat. Sic dico יְמִים ſunt *dies*; יֵמִים, *maris* יַמִּים ut plerique vòlunt, *muli*. Abenmelech, היומים *ſunt muli, ex duobus generibus, equo videlicet & aſinâ. Quod autem dicit, Invenit, ſenſus eſt, Opinione ſuâ invenit: cùm paſceret aſinos fecit aſcendere equum ſuper aſinam, atque ità produxit hanc ſpeciem in mundo. Dicunt autem doctores noſtri, Ana profanus erat, & adduxit profanum in mundum. Nam erat filius Sebeon fratris ſui, qui congreſſus cum matre ſua genuit ex ea Anan.* Onkelos, *invenit gigantes in deſerto*, i. אימים. Jonathan, *Coire fecit greges equorum cum aſinis, & in tempore invenit mulos, qui egreſſi ſunt ex illis*. Vult dicere, Qui generati ſunt ex admiſſione aſini ad equam, aut equi ad aſinam. Plura de his in Annotationibus magnis, quas ſcripſi mandato ac juſſu Ordinum generalium in Geneſin.

40. בְּשֵׁמֹתָם ἐν ὀνόμασιν αὐτῶν, *in nominibus eorum*] Vel, *ſuis*. Additur in quadam editione, & videtur eſſe alia interpretatione. Quod ante me conjecit is qui notas adjecit ad Rom. edit. Lat.

GROTIUS.

1. *HÆ ſunt autem generationes Eſau*] Obiter hoc attexere Moſes rebus Jacobi voluit, ut Jacobi poſteritas Idumæorum fines noſſet, eſſque abſtineret, exceptis eis qui erant Amalecitarum. Vide Exod. 17. 14. & Deut. 23. 7.

18. *Anæ*] Nomen eſt maſculinum & femininum, ut & *Thamna*.

24. *Invenit aquas calidas*] Legit מים, at nos יָמִם i. *mulos*. Græci Hebræum vocem retinuere ἰαμείν.

31. *Reges autem qui regnaverunt in terra Edom*] Hi qui ſequuntur Reges non ab Eſavo ſunt, ſed gentis alterius: Ità Maimonides. Reges autem à ducibus eò differebant, quòd coronam habebant. Horum autem Regum gravis memoria documentum erat Iſraelitis, nè ſibi alienigenam imponerent. ¶ *Antequam haberent regem filii Iſrael*] Priuſquam

Priusquam Israelis posteri terram Cananæam ac vicinas sunt adepti; ante quod tempus Regem ipsis facere non licuit, Deut. 17. 14.

38. *Balanan*] בעלחנן planè idem nomen quod *Hannibal*, sed inversum.

41. *Theman*] Unde populus *Themanei* Herodoto.

CAP. XXXVII.

MUNSTERUS.

2. *INfamiam illorum*] Exponunt Hebræi vocabulum דבה per רבור, quod significat *locutionem*. Quia enim fratres Joseph malè loquebantur de eo, invidiâ incitati contra eum, retulit Joseph hæc mala verba patri suo, &c. Sic Kimhi exponit hunc locum.

3. *Tunicam discolorem*,] Kimhi exponit, מצבעים רבים *ex multis constitutam coloribus*. Sic quoq; Thargum Hierosolymitanum habet, פר נוד מצוייר, *tunicam figuratam* seu *pictam*, h. e. ex variis liciis confectam.

7. *Ligabamus manipulos*] In Hebræo est, *manipulantes*, (si ità licet dicere) *manipulos*, h. e. מאסרין *ligantes manipulos*, &c.

10. *Mater tua*] Quomodo dicit, *mater tua*, quæ jam erat mortua? Respondent Hebræi, *Vocat matrem suam Bilham, quæ illum educavit matris loco*. Et quod sequitur, *In Dothain*] monet Aben Ezra hoc nomen scribi cum Jod & sine Jod.

18. *Insidiati sunt*] R.S. sic exponit, *dolo & astutiâ impleti sunt*. Onkelos verò vertit, חשבו, *cogitaverunt*. Et quod sequitur, *Dictator somniorum*] Hebraica vox בעל propriè significat *magistrum, dominum, maritum*; qd. *magister ille somniorum*. Sic Chaldæus vertit מרי, i. *dominus, autor*.

21. *Liberavit eum*] scilicet à morte, nec habent Hebraica, *nitebatur liberare eum*, ut interpres noster vertit. Verùm puto illum respexisse ad inferiora, ubi dicitur, *Ne effuderitis sanguinem ejus*, quod dixit, *ut liberaret eum, & restitueret patri*.

23. *Tunicâ suâ*] Quidam Hebræorum hunc locum sic legunt, *Et spoliaverunt eum interulâ* seu *induvio suo, cum tunica discolori quæ super ipsum erat*: ut sit primum נתנת idem quod חלוק *induvium*, quod cuti adhæret. Et sic penitus denudatum projecerunt in lacum.

25. *Turma*] Significat Hebræa vox ארחת *viam & comitatum itineris*. Onkelos hîc vertit שיירת ערבאי, i. *turma Arabum*, quem cæteri expositores sequuntur. ¶ *Aromata*] R.S. exponit dictionem נכאת, ut sit idem quod כנוסי בשמים, i. *collectio aromatum*. Kimhi dicit esse דבר נחמד, *rem desiderabilem* sive *pretiosam*. Sunt etiam qui exponunt שעוה, *ceram*. Et quod sequitur, *Resina*,] Heb. צרי est נטף gutta quædam quæ miscetur cum thymiamate legali. Alii verò dicunt esse guttam odoriferam quæ vulgò בלסמו, i. *balsamum*, vocatur. Staeten verò, quæ Hebraicè לוט vocatur, quidam Hebræorum putant mastichen esse.

26. *Operuerimus sanguinem ejus*] Hoc est, occultaverimus mortem ejus.

28. *Midianitis*] Pro quo nostra translatio semper habet *Madianitæ*. Et hæc alia fuit turma negotiatorum, licèt quidam arbitrentur eosdem quoque fuisse Ismaelitas, sicut & infrà dicemus.

33. *Laceratus est*] Ubi primum טרף est infinitivus Kal, alterum verò passivum Piel, Holem voce magnâ supplente Kybuz & Dages.

34. *Multis diebus*] Nempe viginti duobus annis, qui effluxerunt ab hoc tempore usquedum descenderet in Ægyptum. Et quod sequitur, *Cunctæq; filiæ ejus*] intelligendum id quidam putant de filiorum uxoribus: alii verò de filia sua & filii filia id accipiendum censent. Et illud, *Ad fossam*] intelligendum est de sepulchro. Putabat enim mortuum Josephi: ideo dicebat, Non potest leniri mœror meus donec moriar, sicut & filius meus prædilectus mortuus est. Atque hîc carpit Aben Ezra interpretes nostros per hæc verba, ופה טעה המתרגם שאולה נהנם, *Errant*, inquit, *Christianorum interpretes qui per Scheol intelligunt gehennam & locum damnatorum, cùm potiùs significet sepulcrum*. Et quod subditur, *Midianitas illum in Ægyptum vendidisse*, constat hinc Joseph tertiâ vice venditum: primò à fratribus, Ismaelitis; deinde ab Ismaelitis, Midianitis; & tertiò à Midianitis in Ægyptum, principi laniorum. Sunt tamen qui *Ismaelitas & Midianitas* pro eisdem accipiendos dicunt. Vocatur autem Potiphar *princeps laniorum*, quòd is præfectus esset coquis & pecorum mactatoribus quos Pharao habuit in aula sua. Alii verò Onkelum sequentes putant illum *principem* fuisse *sicariorum atque militum, & præfectum rerum capitalium*. Sed quomodo his eunuchus & effœminatus præfici potuit? nisi pro *eunucho* volueris interpretari *cubicularium*.

FAGIUS.

2. *IStæ sunt generationes Jacob*] i. Hæc sunt quæ evenerunt Jacob. Non enim statuit hîc texere genealogiam stirpis Jacob, sed potiùs miserabiles casus & eventa quæ ipsi Jacob acciderunt. Ità accipitur & suprà c. 6. 9. *generationis* vocabulum, ubi dicitur, *Istæ sunt generationes Noah, Noah vir justus & integer fuit in seculis suis*, &c. Quod & A. E. observavit, qui תלדות vocabulum per הקורות i. *eventa*, exponit. Quam vim significandi habet *gignendi* verbum in isto loco, אל תתהלל ביום מחר כי לא תדע מה ילד יום i. *Ne glorieris de die crastino; quia nescis quid pariat dies*, Prov. 27. 1. Sensus est, Non esse gloriandum de ea re quæ adhuc futura est, cùm multa occurrere possunt מקרים, *impedimenta & eventus interrumpentes*. ¶ *Ipse educabatur cum filiis Bilhæ*] i. ut Hebræi exponunt, frequentem cum illis habebat consuetudinem & commercium, eò quòd à reliquis fratribus suis despiceretur odióque haberetur. ¶ *Deferebat sermonem eorum malum*] i. conquestus est apud patrem suum de probris quibus afficiebant eum fratres ejus. דבה Hebræis *infamiam, detractionem & oblocutionem*, sive verè sive falsò fiat, significat. Et Hebræi inter מוצא דבה, i. *proferentem infamiam*, & מביא דבה, i. *referentem infamiam*, distinguunt, ità ut prius sit ejus qui hoc facit falsò & mendaciter; de quo est illud Prov. 10. 18. מוציא דבה הוא כסיל, i. *Qui profert convitium, stultus est*: posterius verò ejus est qui verè aliquem defert, studio emendandi malum, ut Joseph fratres suos. Hoc igitur laudi, illud verò vitio vertitur. Quidam præsentem locum ità intelligunt, ut Joseph non de uno tantùm scelere fratres suos apud patrem detulerit, sed in universum de omnibus, & de tota vita, quippe qui in plerisque non admodum probi essent.

3. *Filius sapiens erat ei*] i. eò quòd senilem prudentiam referret. ¶ *Tunicam polymitam*] i. tunicam figuratam & pictam; h. e. ex variis liciis confectam. Quidam Hebræorum sericam fuisse volunt.

14. *Num pax sit fratribus*, &c. [Hebraismus est, pro, *vide quo pacto valeant fratres tui, & quo pacto se habeant oves*.

26. *Et operuerimus sanguinem illius?*] *Operire sanguinem alicujus*, Hebraismus est, pro, *celare mortem alicujus, clàm aliquem occidere & tollere è medio*.

35. *Tanquam lugens in foveam*] i. in sepulcrum, q. d. Filio meo Joseph mortuo, non possum ampliùs vivere. Vocatur autem Hebræis sepulcrum שאל *Scheol*, à שאל *Schaal*, i. *petendo*, eò quòd semper petat, & nunquam satietur, juxta illud Salomonis Prov. 30. 15, 16. *Tria sunt qui non saturantur*, &c. inter quæ & *sepulcrum* connumeratur, eò quòd non saturatur cadaveribus. Sicut & Prov. 27. 20. dicit, *Infernus & perditio non saturantur*, ubi per *infernum & perditionem* animæ corporisque dissolutio adeóque ipsa mors, cui omnes homines obnoxii sunt, intelligitur. Non ergò *Scheol* hoc in loco infernum illum, i. locum pœnarum & damnatorum, significat (ad hunc enim non descendit Jacob) sed potiùs communem illum statum

omnium

omnium defunctorum, tam piorum quàm impiorum hominum, i. quod ex multis ſacræ Scripturæ locis manifeſtum eſt. Ex quo facilè eſt intelligere articulum fidei noſtræ in Symbolo Apoſtolico, ubi de Chriſto dicitur, *Deſcendit ad inferos*, &c. quo ſine dubio ſignificatur, Chriſti mortem non fuiſſe fictitiam, ſed veram, revera illum mortuum fuiſſe ac ſepultum, communémque illum defunctorum ſtatum pro nobis peccatoribus quoque deguſtaſſe. Chriſtus enim ut verus homo fuit, ità & tribus illis, corpore ſcilicet, animâ & ſpiritu, quibus verus homo conſtat, 1 Theſſ. 5.23. revera & ipſe quoque conſtabat. Jam moriturus ſpiritum, h.e. animam illam immortalem, in manus Patris ſui cœleſtis commendavit, dicens, *Pater, in manus tuas commendo ſpiritum meum.* Is ergò ſpiritus nimirum non deſcendit ad inferos illos. Corpus emortuum ſepultum fuit. Et anima deſcendit ad inferos; h. e. ad triduum vitâ illâ naturali & ſenſitivâ, quæ Hebræis נפש *Nepheſch* dicitur, privatus fuit. Quod & David in ſpiritu de illo prævidit, Pſal. 16. 10. כי לא תעזב נפשי לשאול לא תתן חסידך לראות שחת, *Quoniam non derelinques animam meam in inferno*, (per quæ vitam illam naturalem & ſenſitivam, quæ eſt præſentis ſeculi, quâ Chriſtus ad tres dies deſtitutus fuit, intelligit) *neque dabis pium*, ſive *ſanctum, tuum videre corruptionem*, ſive *ſepulcrum*, aut *foveam corruptionis.* (Sepulcrum enim Hebræis שחת à *corrumpendo* dicitur, quod corpus ibi corrumpatur & in pulverem redigatur.) Nam Chriſti corpus, revera emortuum & exanime factum, ſepultum fuit; non tamen ideo putrefactum & corruptum, ut cæterorum mortalium cadavera corrumpuntur, ſed illico tertiâ die reſurrexit à mortuis. Verùm quia in mentionem iſtius materiæ incidimus, placet etiam hîc aliquo modo ex veritate Hebraica illuſtrare locum qui eſt apud Apoſtolum Epheſ. 4.9. ubi dicitur de Chriſto, *Cæterum illud aſcendit, quid eſt, niſi quòd etiam deſcenderat priùs in infimas partes terra?* &c. circa quem locum Theologi multùm diſputant de deſcenſu Chriſti ad inferna. Verùm tu noveris Apoſtolum per *deſcenſum Chriſti ad infimas partes terra* nihil aliud intelligere, quàm Chriſtum, etſi ſupra omnes cœlos exaltatum, veniſſe tamen antea in has terras, verámque naturâ humanam in utero ſanctiſſimæ Mariæ virginis aſſumpſiſſe. Quam naturæ humanæ aſſumptionem, atque incarnationem, Hebraiſmus in Scripturis ſacris per *inferiora terra* intelligit, ut Pſal. 139. 15. לא נכחד עצמי ממך אשר עשיתי בסתר רקמתי בתחתיות ארץ *Non eſt occultata ſubſtantia mea à te, quando formatus ſum in abſcondito, & variis diſtinctus membris fui, in inferioribus terræ.* Ubi Pſalmiſta maternum uterum, in quo dicit ſe mirificè formatum, *inferiora terræ* vocat. Dicitur autem uterus matris, ubi fœtus perficitur, (teſtibus etiam doctiſſimis Hebræorum) *inferiora terræ*, propter humilitatem & caliginem; quòd ſicut ea quæ ſub terra ſunt, humilia & caliginoſa ſunt, ità & uterus maternus humile, vile quiddam & caliginoſum eſt. Et tamen non horruit Chriſtus æternus Dei Filius illuc ſe propter nos demittere. Hoc ſenſu ſi verba Apoſtoli accipiamus, non patet ampliùs locus ſpinoſis iſtis quæſtionibus de deſcenſu Chriſti ad inferos, quæ circa hunc locum tractantur. Sed redeamus ad noſtrum Paraphraſtem. Innuit ergò patriarcha Jacob iſto ſermone, *Deſcendam ad filium meum tanquam lugens in foveam, &c.* ſe non poſſe ampliùs vivere, ſed mori malle, poſtquam filius ſuus Joſeph non ampliùs ſuperſtes ſit.

36. *Magiſtro interfectorum*] Sicut Hebræa שר הטבחים ambigua ſunt, & poſſunt referri vel ad mactationem, vel ad coctionem ſeu culinam, vel ad occiſionem; unde quidam per principem Hatabbachim *præfectum laniorum*, alii *præfectum coquorum*, alii *præfectum militum* ſive *ſicariorum* intelligunt: ità & Chaldaica quoque ambigua ſunt: nam per *principem* ſive *magiſtrum interfectorum* intelligi poteſt, vel qui regiis jumentis mactandis, coquendis ac in cibum parandis præerat, Germanicè, **ain kuchen maiſter**, ut Judæi vulgò etiam exponunt; quam lectionem & Lxx ſecuti ſunt, qui ἀρχιμαγειρον reddiderunt, h. e. *coquorum principem*: vel, qui carceri & carnificinæ præerat, i. damnatorum plectendorum curam habebat, quem vulgò **ſcharffrichter** appellant: Vel qui militum & ſicariorum dux erat; quam lectionem ſequitur Latina Vulgata editio, quæ habet, *Magiſtro militum.* Sed mirantur quidam quomodo Potiphar, qui *eunuchus Pharaonis* ſimul quoque commemoratur, vel princeps coquorum, vel laniorum, vel militum ac ſicariorum, vel carceris eſſe potuerit, cùm ad omnia iſta munia eunuchórum hominum genus, ut vile & effœminatum, minùs aptum & idoneum eſſe videatur. Ad hæc reſpondent Hebræi, vocem סרים *Saris*, quam *eunuchum* interpretantur, non ſemper eunuchum caſtratum, cui planè teſticuli exſecti ſunt, ſignificare, ſed aliquando שר ומסנה, i. *principem* & *præfectum*: qua in ſignificatione & in præſenti loco accipiatur. Unde & Paraphraſtes noſter per רבא *Rabba*, quod *dominum, principem & magiſtrum* ſignificat, tranſtulit.

VATABLUS.

1. *IN terra peregrinationum, &c.* בארץ מגורי ונו'] i. in ea regione in qua diu tanquam incola ac peregrinus habitaverat pater ejus, nempe in regione Chananæorum. Hîc nonam hujus libri ſectionem incipiunt Hebræi, à prima (ut aliàs) capitis dictione eam denominantes, וישב *Et habitavit.*

2. *Hæ ſunt generationes* אלה תלדות] Voce תלדות non tam *genealogia* intelligi debet quàm *res geſta*, ſicuti ex contextu melius conſtat. Nam Moſes ità præfatus non enumerat filios ac nepotes, ſed exponit unde nata ſit invidia fratrum contra Joſeph, ut factâ conſpiratione illum venderent. Propterea quidam vertunt, *Hæc ſunt accidentia*, vel *caſus*, i. quæ acciderunt ipſi Jaacob. ¶ *Quum eſſet, &c.* בן שבע ונו'] Ad verb. *filius decem & ſeptem annorum.* ¶ *Paſcebat, &c.* היה ונו'] *erat paſtor cum fratribus ſuis in grege*, vel *apud gregem*, ſub. *patris ſui.* ¶ *Et erat puer cum filiis, &c.* והוא נער את בני ונו'] *& ipſe adhuc puer erat eum*, &c. i. agebat, vel manebat, ac verſabatur. Alii ſubaudiunt, *educabatur ac nutriebatur cum*, &c. Alii vertunt, *& erat miniſter cum filiis*, &c. i. utebantur eo tanquam famulo: ſicque eum contumeliâ afficiebant. ¶ *Infamiam eorum malam* דבתם רעה] *ſermonem ipſorum malum*: i. conteſtatus ac conqueſtus eſt apud patrem de contumeliis quibus ipſum afficiebant. Alii vertunt, *oblocutionem.*

3. *Quia filius ſenectutis, &c.* כי בן זקנים ונו'] i. quòd eum genuiſſet in ſenectute ſua, vel, ut alii exponunt, quo oblectabatur impenſiùs in ſenectute ſua. Chald. paraph. *quia filius ſapiens erat*, i. quum puer eſſet præ ſe ferens ſenectutem, h.e. ſenilem prudentiam referens. ¶ *Fecitque ei, &c.* ועשה ונו'] *fecerátque ei tunicam variam*, aut *verſicolorem.* Ad verb. *multorum fruſtorum*, vel *particularum*, i. diverſis confectam particulis, quæ variis tinctæ erant coloribus; aut quòd tunica diverſorum colorum videatur quaſi conſtare diverſis fruſtis ac particulis. Alii, ut noſter interpres, *polymitam*, i. ex diverſis pilis ac liciis confectam. Lxx *variam.*

4. *Pacificè*: לשלום] i. verbis amicis.

5. *Majore odio, &c.* ויוסיפו עוד ונו'] Ad verb. *& addiderunt ultrà odio habere eum.*

7. *Circumſtabant quoque* והנה תסבינה] Ad verb. *& ecce erant in circuitu.*

8. *Nunquid regnando, &c.* התמלך ונו'] *Utrùm* [*An ergò*] *regnando*, &c. q.d. Conjicíſne ex hoc te regnaturum ſuper nos? aut dominari nobis? ¶ *Hinc majus odium &c.* ויוסיפו עוד ונו'] Ad verb. *Et addiderunt adhuc odiſſe eum*: ſic paulò antè, v. 5. ¶ *Et propter verba ejus*: ועל דבריו] *at q. hujuſmodi verbis.*

9. *Incurvabant ſeſe mihi*: משתחוים לי] i. videbantur me adorare.

10. *Et fratribus ſuis* ואל אחיו] i. fratribus ſuis aſtantibus & audientibus.

13. *Nónne fratres tui*, &c. הלוא אחיך] i. Nónne ſcis fratres tuos paſcere gregem, &c. q.d. ſic. ¶ *Ecce adſum*: הנני] Ad verb. *Ecce ego.*

14. *Vide*

14. *Vide pacem*, &c. ראה וגו׳] Hebraismus, *considera sanitatem fratrum & pecorum*. i. quo pacto valeant fratres tui, & quo pacto se habeant oves, & redde mihi responsum.

18. *Eminus*, מרחק] Ad verb. *è remoto*; sub. *loco*. ¶ *Machinati sunt* ויתנכלו] *malum consilium inierunt*. Chald. paraph. *cogitaverunt*. i. consilium inierunt de eo occidendo.

19. *Alter alteri*, &c. איש אל וגו׳] Ad verb. *vir ad fratrem suum*, *En dominus* [vel *author*] *somniorum*.

20. *Venite* לכו] Imper. pro adverbio hortantis, *agitè*. Ut & *Da*, suprà c. 11. 3. ¶ *Et dicemus*, &c. ואמרנו וגו׳] *& dicamus*, *Fera truculenta*. ¶ *Quid erunt somnia ejus*. מה יהיו חלמתיו׃] i. quis eventus somniorum ejus. Chald. paraph. *quis erit finis somniorum ejus*.

21. *Audiens*, &c. וישמע וגו׳] Ad verb. *Et audivit Ruben, & eripuit eum*. ¶ In *animæ*. נפש] i. vita. Alii, *percussione animæ*, vel *vitæ*. i. vulnere lethali: h. e. plaga quâ cogatur anima egredi è corpore. q. d. Nè occidamus eum.

22. *Adjecitq; illis* ויאמר אליהם] Ad verb. *Et dixit ad eos*. ¶ *Et manum*, &c. ויד וגו׳] i. Nolite vim ei inferre. q. d. Nè propriis manibus interficiatis eum. ¶ *Ut redderet eum patri suo* : להשיבו אל אביו] Ad verb. *ut reverti faceret eum ad patrem suum*.

23. *Quùmq;*, &c. ויהי וגו׳] Ad verb. *Et fuit*, *quando venit Joseph ad fratres suos*, *& exuere fecerunt Joseph*. i. jusserunt ei ut exueret tunicam, &c. vel coegerunt eum ut deponeret, &c. ¶ *Polymitâ*, הפסים] Vide v. 3.

25. *Ismaelitarum* ישמעאלים] Chald. paraph. *Arabum*. ¶ *Veniebat* בא׳] *revertebatur*. ¶ *Aromata* נכאת] *opobalsamum*. Alii, *theriacam*. ¶ *Et resinam & stacten*, וצרי ולט] *& ceram*, *atque guttam* [vel *lacrymam*] *myrrhæ*, vel *myrti*; aut *mastichen*.

26. *Sanguinem ejus?* את דמו] i. Cædem ejus. q. d. Nihil profuerit celasse cædem.

27. *Agitè*, לכו] Ad verb. *Venite*. Vide paulò antè, v. 20. ¶ *Et manus*, &c. וידנו אל תהי בו] Paulò antè, v. 22. dixit, *& manum nè mittatis in eum*.

28. *Ac eduxerunt*, ויעלו] Ad verb. *& ascendere fecerunt*. ¶ *Argenteis* : כסף] Chald. paraph. *Siclis argenti*.

29. *Et amplius non* esset *Joseph*. והנה אין יוסף] Ad verb. *& ecce non Joseph*. ¶ *Scidit* ויקרע] *fregit*, *rupit*, more scilicet dolentium.

30. *Puer non est*, הילד אינגו] *puer ipse non comparet*. ¶ *Et ego*, &c. ואני וגו׳] i. Quò me recipiam, sive quò fugiam, puero mortuo? q. d. Perii.

32. *Polymitam*, הפסים] *variam*. i. pannis coloribus variis confectam. Vide v. 3. ¶ *Attulerúntque* ויביאו] *detulerúntque*. sub. *ii quos miserunt*. ¶ *Hanc* זאת] *Hoc*. i. hanc vestem. ¶ *Nunc* נא] *quæso*, *quæsumus*.

33. *Rapiendo raptus est*, טרף טרף] i. à fera rapace dilaniatus est.

34. *Et scidit*, ויקרע] *Et fregit*, *rupit*. Ut paulò antè de Reuben, v. 29. ¶ *Saccum* שק] *cilicium*, in signum doloris magni. ¶ *Filium suum* על בנו] Ad verb. *super filium suum*, vel, *propter filium suum*.

35. *Filii ejus*, *& omnes filiæ ejus*, בניו וכל בנותיו] i. nepotes ejus & filiæ. ¶ *Quia descendam*, כי ארד] *Certè descendam*. vel subaudiendum, *Non admittam consolationem vestram*; *quia descendam*, &c. i. Lugebo filium meum usq; ad mortè ipsam, h. e. moriar in ipso luctu.

36. *Principi* סריס] Ità & Chald. paraph. Alii, *eunucho*. Significat enim hæc vox & *eunuchum* & *principem* sive *virum nobilem*. Eunuchus autem vocatur, non quòd castratus esset; sed apud Orientales usitatum fuit satrapas & malarum principes insignire hoc nomine. ¶ *Laniorum* : הטבחים] *carnificum*. Hic Phutiphar *princeps laniorum* vocatur, quòd is præfectus esset coquis & pecorum mactatoribus quos Pharao habuit in aula sua. Hanc interpretationem secuti sunt Lxx. Alii potiùs assentiuntur Chaldæo paraphrastæ, qui vertit; *præfecto* vel *principi militum*. Non quòd toti militiæ præesset, verùm quia Regios satellites habebat sub manu sua & imperio: quales nunc sunt Capitanei custodiæ Regiæ, si alterum munus conjungas quod exercent Præfecti hospitii. Nam id ex cap. 40. colligere licebit. Vide Jer. 39. 9.

CASTALIO.

19. *Mater tua*] Liam vocat Josephi matrem; nam Rachel obierat.

29. *Postea Ruben ad puteum reversus*] Ruben (ut narrat Josephus historicus) Josepho in puteum demisso discesserat, neque venditioni adfuerat. Deinde noctu reversus, ut fratrem subduceret, eo non invento, conquestus est apud fratres: à quibus rem didicit.

36. *Madianitæ*] Ismaelitæ erant Madianitæ. Vide Jud. 8: ¶ *Pharaonis eunucho*, *magistro equitum*] Eunuchos reginis præficiebant Reges, homines castratos, nè illas stuprarent. Sed paulatim obtinuit usus (ficut ego suspicor) ut *eunuchi* dicerentur præfecti, quamvis non evirati; ficut Latinis *senatores*, quamvis non senes. Nam si castratus erat Potiphar, quorsum ei uxorem? Quòd autem *magistrum equitum* verto, non *magistrum laniorum*, aut *coquorum*, ut alii, & Josephus, qui ἀρχιμάγειρον, in causa est, quòd 4 Reg. 24. hoc eodē nomine vocatur Nabuzaradan, cui incendenda Hierosolyma mandata est: quod munus profectò non est magistri laniorum, aut coquorum. Itaq; illic idem Josephus rectiùs vertit σφαγέων. Nominatur autem Hebræis à *mactando* שר טבחים, & רב טבחים, fortasse quòd supplicia sontibus irrogabat.

CLARIUS.

2. *Deferebat infamiam illorum*] Hebræi interpretantur, *locutionem*. Quia enim fratres Joseph malè loquebantur de eo, invidiâ incitati contra eum, retulit Joseph hæc mala verba patri suo.

3. *Tunicam polymitam*] Ex multis coloribus constitutam, figuratam, seu pictam, h. e. ex variis liciis confectam.

10. *Mater tua*] Quomodo dicit *mater tua*, quæ jam erat mortua? Respondent Hebræi, vocasse matrem suam Balham, quæ illum educavit matris loco.

20. *Somniator*] Hebræa vox significat *magistrum*; quasi dicerent, *magister ille somniorum*.

21. *Liberāvit eum*] Nempe nè interficeretur.

25. *Stacten*] Quidam Hebræorum putant mastichen esse.

34. *Multo tempore*] Nempe viginti duobus annis, qui effluxerunt ab hoc tempore usque dum descenderent in Ægyptum.

35. *Congregatis autem cunctis liberis ejus*] Heb. *Surrexerunt verò omnes filii ejus*, *cunctæque filiæ ejus*. Quod quidam putant intelligendum de filiorum uxoribus; alii, de filia sua, & filii filia.

36. *Madianitæ vendiderunt Joseph in Ægypto*] Ferunt hìc Joseph tertiò venditum. Primò à fratribus venditus est Ismahelitis; deinde ab Ismahelitis, Madianitis; tertiò à Madianitis in Ægyptum. Sunt tamen qui Ismahelitas & Madianitas pro eisdem accipiendos dicant. ¶ *Magistro militū*] Alii interpretantur, *principi laniorū*, quòd is præfectus esset coquis & pecorum mactatoribus.

DRUSIUS.

2. *Detulit Joseph rumorem malum*] *Qui profert rumorem*, inquit ὁ σοφὸς, *stultus est*. Ubi per *rumorem* intelligit rumorem malum (nam דבה nomen est μέσον, *medium*) quem *proferre* dicitur qui eum profert è corde quem scit falsum esse. Talis est *homo stultus*, h. e. improbus. Nam improbitas nihil aliud quàm animi quædam stultitia. Hoc Ebræi dicunt הוציא דבה *protulit*, sive *eduxit*, *rumorem*, nempe quem è corde finxit ad infamiam alterius. *Falsam criminationem* Latini dicerent, ut Græci διαβολὰς ψευδεῖς καὶ συκοφαντίας. Nam criminatio vera esse potest. Sic rumor aut bonus est aut malus.

Malus

Malus rursum potest esse verus aut falsus. Qui verum rumorem defert, de illo dicitant הביא דבה, *adduxit*, aut *detulit, rumorem*, sive bonum sive malum. De malo, qui tamen verus sit, intelligendus Moses Gen. 37. 2. *Detulit Joseph rumorem malum ad patrem suum.* Quem locum si Græci librarii probè intellexissent, nunquam mutassent κατήνεγκαν in κατήνεγκαν, *detulerunt*, nempe fratres, *rumorem malum Josephi*, h. e. de Josepho. Quædam etiam exemplaria habent τῷ Ιωσὴφ, nè ullus dubitationi locus relinqueretur. Hanc lectionem enarrant plerique omnes Theologi veteres; cùm vera sit, κατήνεγκαν ὁ Ιωσὴφ, *detulit Joseph*. Nam is fratres accusabat apud patrem de crimine pessimo, ut editio nostra vetus, quam Vulgatam appellant, habet. Quale verò crimen illud fuerit Scriptura non indicat. Diodorus, Ο Ιωσὴφ διέβαλεν τοὺ ἀδελφοὺς τῷ πατρὶ ὡς ὐκ ὀρθῶς διῤῥήσεις ὄθεν ἡ ἔμισήθη παρ' αὐτῶν. Vide A. M.

12. *Ad pascendum oves patris sui in Sichem*] Non in urbe Sichem, sed in ea parte agri quam Jacob emerat ab Hemore patre Sichem centum agnis, suprà 33.19. ut possis vertere, *ad Sichem*. Sic alibi בירוחו valet *ad Jericho*, quod tamen interpretantur *in Jericho*. Sic *in urbe natus esse* dicitur qui natus fuit ad urbem. Sic *in Cariathjearim* valet *ad Cariathjearim*, ut suo loco docebimus. Quòd si dixeris locum hunc procul abfuisse ab Hebron, ubi Jacob tum habitabat, respondeo, & locum ubi Laban tondebat oves suas abfuisse ab eo loco ubi Jacob erat itinere tridui. Notum hoc ex ipsa historia. Porrò ager ille vicinus urbi Sichem erat eis periculosus propter cædem quam ibi patraverant. Ideo pater tantopere fuit de illis solicitus. Tharg. Jonathæ, *Nonne fratres tui pascunt in Sichem? & metuo ego nè fortè veniant serpentes & deleant eos, propterea quòd perverterunt Hemor & Sichem cum habitatoribus urbis*, &c. Licet etiam exponere, *in Sichem*, in agro vel territorio urbis Sichem. Quidam, *apud Sichem*: quod non improbo, imò valde probo.

19. *Somniator*] Somnia vel naturalia sunt vel supernaturalia. Hæc rursum vel Divina sunt vel Satanica. Divinorum autor est solus Deus. Quòcirca quod Gen. 37. 19. בעל החלמות malè exponitur à quibusdam, *autor somniorum*. Quanquam *Baal* aliquando significat *autorem*, ut cùm dicimus *Baal Aruch*, significantes autorem libri qui *Aruch* vocatur, quod est Lexicon juris Ebraici. Alia est hîc ratio. Tremellius ergò maluit, *dominus somniorum*, quod enarrat, *qui sibi futuram in nos dominationem somniat*. Nec hoc admodum probo. Malim quod in Gallica editione ultima, *magister somniator*, vel, *somniandi magister*. Sic בעל רשע non tam *improbus* quàm *improbitatis magister*. His omnibus præferenduni, meo judicio, quod in Lxx, ὁ ἐνυπνιαστὴς *insomniator*, & apud Hieronymum, *somniator*. Quanquam non *somniatorem* simpliciter denotat, sed *qui multùm somniat*, sive *qui multa insomnia videt*. Nam ideo usi numero multitudinis חלמות, sic בעל אף *iracundus*. Vide A. M. Ενυπνιαστὴς *insomniator*, qui videre insomnia solet: ut *insomniosus* Catoni, qui vexari solet insomniis.

25. *Sederunt ad comedendum panem*] Docet hic locus veteres Ebræos in mensa sedisse, non discubuisse. Sic apud Homerum Heroes epulantes sedent, non accumbunt. Sunt alia loca è quibus hoc probari potest. Vide Gen. 27. 19. Jud. 19. 6. & 1 Sam. 20. 18,25,34. item 1 Reg. 13. 20. Sed & castigationes meas in Tobiam. *Ad comedendum panem* Ebraismus est pro *ad cibum sumendum*. Nam *panis* vocabulo quemvis cibum significant.

30. *Puer non ipse*] sub. *est*. Hoc in majoribus Notis exposuimus, *non est in cisterna*. Nunc eò labor ut existimem exponendum esse, *Non est in vita*, sive *in vivis*. Nam quia non invenerat eum in cisterna, existimabat mortuum esse. Siquidem *esse* dicitur qui vivit; & *non esse*, qui mortuus est; quem Plautus *fuisse* dixit, his verbis, *Nunc illud est cùm me fuisse quàm esse nimiò mavelim*, i. mortuum esse quàm vivere. Nunc ad exempla. Psal. 103. 16. *Spiritus transit per eum, & non ipse*. Scholia Ebraica, *non ipse inter viventes*. Gen. 42. 13. *Unus non ipse*. sub. *est*. Pòst se explicat, 44. 20. dicendo, *mortuus est*. Job 7. 21. *non ego*. sub. *sum*, vel *ero*. Jer. 31. 15. *Rachel plorans filios suos noluit consolationẽ accipere, quia non ipsi*. sub. *sunt*. Sic, *puer non ipse*. sub. *est*. Mecũ facit Hier. referens, *non comparet*: Ut Job 23. 8. *Si ad Orientem iero, non ipse*. Idem Hier. *non apparet*. Nam qui mortuus est, nusquam comparet aut existit. Huc refer illud Lactant. *Quando nos sumus, mors non est: Quando nos non sumus, mors est*. Gen. 5. 24. *Ambulavit Henoch cum Deo, & non ipse*. sub. *fuit*; *non comparuit usquam, quia rapuerat eum Deus*. Nihil hic est unde possimus colligere Henochum adhuc vivere. Nam etiam rapitur, qui moritur; propriè, qui moritur ante tempus. Unde *raptus* de eo qui immaturâ morte decessit ex hac vita. Juchas. 98. 2. *Mortuus est in vita, R. Imini dicit, quia rapuit eum mors*. Addam pro corollario ex Apocryphis, Esth. 14. 11. *Nè tradas sceptrum tuum iis qui non sunt*: quod duobus modis exponi potest. Uno sic, *iis qui non sunt*, i. non vivunt: nam idola simulacra sunt hominum mortuorum. Alio modo exponitur, *iis qui non sunt*, h. e. improbis: nam improbi pro mortuis habentur, & ità vocantur, ut ibi, *Sepeliant mortui mortuos suos*. Ubi vertimus Gen. 5. 24. *rapuit eum Deus*, non malè referas, *abstulit eum Deus*. Nam in fonte לקח *tulit, abstulit*. Id sæpe de morte usurpatur, ut Jon. 4. *aufer animam meam*. Sic Virgilius,

Quis Deus, Octavi, te nobis abstulit? Sequitur,
Scripta quidem tua nos multùm mirabimur, & te
Raptum, & Romanam flebimus historiam.

Significat illum ante tempus mortuum esse, aut subito genere lethi exstinctum. Sic fortè capiendum illud, *quoniam abstulit eum Deus*. Dico fortè, quia Apostolus ait *translatum esse nè videret mortem*. Videt mortem, qui moritur. An etiam qui immutatur? valde dubito. Ut ut sit, sermo Apostoli ambiguus est. Nam videt mortem etiam qui peccat. Peccatores enim, h. e. homines improbi, *mortui* vocantur & revera sunt, qui mortui in peccatis. Aliud *mori peccato*, & aliud *mori in peccato*. Justi moriuntur peccato; improbi moriuntur in peccato, vel, si placet, in peccatis; nam perinde est. Unde Ebræi, *Improbi, dum vivunt, mortui sunt*: &, *Adam eodem die & peccavit & mortuus est*: non morte naturali, sed in peccato. Potest ergò sensus esse, quem autor Sapientiæ nobis aperuit, *Ne malitia mutaret intellectum ejus*. *Rapio* Ebræis טרף dicitur. Sed & לקח non malè redditur eo verbo interdum. Nam *capio* & *rapio* se invicem explicant. Id aliàs probavimus. Rapit Deus, rapit mors. Deus per mortem, aut aliter, ut cùm Apostolus se *raptum* dicit *in tertium cœlum*, & cùm ait, *rapiemur ei obviam in aera*, non sanè per mortem, sed per immutationem, quæ aliquando sub morte comprehenditur, aliquando ab ea distinguitur. Ex quo illud, *Omnes quidem immutabimur, sed non omnes moriemur*: quod alia lectio dicit, *Omnes moriemur, non omnes immutabimur*. Utraque lectio sensum continet non absurdum, si rectè intelligatur. *Rapit mors*, non memini legere in ipso textu: tantùm in libro Johasin habetur, *Mors rapuit eum*, ubi חטף in fonte. Verbum לקח dicitur etiam de *raptu mulierum*, ut Gen. 6. 1. ac tunc meliùs redditur *rapuerunt* quàm *acceperunt*.

35. *Descendam ad filium meum lugens in infernum*] Verba sunt Hieronymi interpretantis שאול *infernum* ex editione Lxx εἰς ᾅδου, ubi οἶκον vel οἰκίαν subintelligimus. Abenezra scribit errasse hîc Hieronymum, quem vocat *interpretem errantium*, i. Christianorum. *Nam* שאול, inquit, *interpretatur Infernum, cùm significet Sepulcrum*. Imò tam *infernum* significat quàm *sepulcrum*. Hoc sexcentis locis probare possem, si opus esset. Sepulcrum propriè קבר dicitur. Posterior ætas infernum *Gehennam* appellavit, quam Salomo Rex in libro Proverbiorum vocat שאול מטה *sepulcrum infrà*, i. inferius. Nam aliud suprà, quod ταφὸν dicitur. Aut lego, *infernum infrà*. Nam plures regiones inferni. Non igitur erravit interpres, sed is qui eum reprehendit. Nam de sepulcro locus iste commodè accipi non potest, nisi legas, *propter filium meum*. Particula אל propriè significat *ad*: ideo Hieron. bene vertit, *ad filium meum*; quem à mala fera devoratum & discerptum fuisse, non sepultum, sibi persuaserat. Quomodo

modo ergò diceret, *Descendam ad filium meum in sepulcrum*, quem in sepulcro esse minimè credebat? Quæ de Limbo Patrum Scholastici somniatunt, róbur accipiunt ex voce *inferni*. Quam opinionem ut non exagito (nam autores habet magnos gravésque) ità puto melius esse ut per *infernum* sive *sepulcrum* hîc intelligamus statum mortuorum, ut *descendere ad infernum* nihil aliud sit quàm *mori*, non hominum opinione, sed revera. Fuit aliquando tempus cùm articulum illum, *Descendit ad inferos*, huc accommodarem. Nam reperti sunt nostro ævo qui pro mórtuis sepulti fuerunt, cùm tamen revera non essent mortui, h.e. non descendissent ad infernum: nam pòst vitam receperunt. Obsidio Rothomagensis in Normannia hujus rei fidem facit. Non narro audita, sed ipse hominem vidi, conveni, & cum eo pransus sum apud Baronem Pardilianum legatum tunc Regis Navarræ in Anglia. Per sex horas integras fuerat sepultus. Famulus deprehendit ex annulo, quem in digito gerebat, qui è terra exstabat. Nam tumultuaria fuerat sepultura, ut fieri solet in recèns capta urbe. Hæc adduxi, ut lucem aliquam adferrem articulo de cujus sensu tanta hodie controversia est inter doctos. Si quæris judicium meum, & si licet dicere per sycophantas istos qui optima quæque in calumniam rapiunt, exístimo eum qui Symbolo adjecit, & crucem Theologis fixit (à veteribus enim aberat, teste Rufino) intellexisse quemadmodum nunc intelligit Ecclesia Romana. Nam sententia illa pervetus est: in quam pedibus irem, si locus exstaret in Novo Fœdere unde liquidò probari posset quod volunt. Nam tantæ rei memoria non erat ab Apostolis Evangelistísve sepelienda. Nam qui Davidis illud, *Non relinques animam meam in inferno*, huc trahunt, aut aliter quàm de sepulcro enarrant, Apostolum Petrum, imò Spíritum sanctum per os ejus loquentem, sibi adversantem habent.

IDEM.

2. וַיָּבֵא יוֹסֵף אֶת דִּבָּתָם רָעָה אֶל אֲבִיהֶם: A. Καὶ ἤνεγκεν Ιωσὴφ τὸν λόγον αὐτῶν πονηρὸν πρὸς τὸν πατέρα αὐτῶν, *& detulit Joseph vituperium ipsorum malum ad patrem suum.* Sym. καὶ ἔφερεν Ιωσὴφ διαβολὴν κατ' αὐτῶν πονηρὰν πρὸς τὸν πατέρα αὐτῶν, *& deferebat Joseph criminationem adversùm eos pessimam ad patrem ipsorum.*] ¶ Ηνεγκαν] Priùs, καὶ ἤνεγκεν, videlicet filiæ Balæ & Zelphæ. Cyrillus Alexandrinus, οἱ ἀπὸ Ζέλφας τε καὶ Βάλλας λόγον πονηρὸν καλήσαντα δηλονότι τὸν Ιωσήφ. Puto tamen aliquando scriptum fuisse καλήνεγκαν, nempe Joseph. Sanè verba Ebræa clara sunt, nec ullam ambiguitatem habent. Diodorus, ὁ Σύρος καὶ ὁ Εβραῖος ἀγῶνα καλλίστην, καλλίστην ἔχουσι. τίθεσιν, ὁ Ιωσὴφ διάβαλλε τοὺς ἀδελφοὺς τῷ πατρὶ, ὡς ὑπ' ἀπάντων ὄντας· ὃθεν καὶ ἔμισοῦν παρ' αὐτῶν. Interpres noster, *accusavit* quoque *fratres suos apud patrem de crimine pessimo.* ¶ *Criminationem*] vel *accusationem.* Nam διαβολὴ etiam *accusatio*, quæ tam vera esse potest quàm sæpenumero falsa est. Sirach. 19. 14. πολλάκις γίνεται διαβολὴ ματαία. Alibi est in eodem libro apud interpretem nostrum, *calumnia mendax.* Isocrates, φύλαττε τὰς διαβολὰς, κἂν ψευδεῖς ὦσι. Ut hîc διαβολὴ πονηρὰ, ità legimus 1 Machab. 1. 38. εἰς διάβολον πονηρὸν, quòd Ebraicè diceretur לשטן רע. Nam Satan διάβολος. ¶ *Crimen malum*] Crimina mala. Lexic. vetus, Ψόγος, *vituperatio, culpa.* Si culpa, ergò crimen. Sed an crimen bonum? potest esse epitheton perpetuum. ψόγος propriè *vituperium, reprehensio.* Hîc videtur significare crimen vituperabile ac reprehensione dignum: & est reprehensio quædam bona. ψόγος ergò nomen medium, ut דבה apud Ebræos, quod דבור interpretantur. Notatum in Michlal Jophi aliud esse cùm dicimus הביא דבה καλὴν ἤνεγκα ψόγον, & aliud cùm dicimus הוציא דבה ἐξήνεγκα ψόγον. Nam illud de crimine vero dici, hoc de falso tantùm, ut Num. 13. καὶ ἐξήνεγκαν ψόγον τῆς γῆς. ubi Lxx, ἔκκασιν mentis excessum. Hîc meliùs interpretantur ψόγον, & alibi ὀνείδισμα, & ῥῆμα πονηρὸν, & semel λοιδορίαν, *contumeliam.* ῥῆμα πονηρὸν, *verbum malum.* Quòd si דבה est idem cum דבור, ut Abenmelech opinatur, tum profectò bene redditur ῥῆμα πονηρὸν, quod in fonte דבה רעה. Judicent eruditi.

3. כְּתֹנֶת פַּסִּים. Sym. *tunicam manicatam.* A. ἀσταχάλον, *talarem*] Hieron. *Pro Varia tunica, Aquila interpretatus est, Tunicam ἀσταχάλου, i. talarem: Symmachus, Tunicã manicatã, sive quod ad talos usq; descenderet, & manibus artificis mirâ esset varietate distincta, sive quòd haberet manicas. Antiqui enim magnis colobiis utebantur.* ¶ *Tunicam manicatam*] χιτῶνα χειριδωτὸν. Lex. Græco-Lat. χειριδωτὸς, *manicatus.* & Latino-Græcum, *Manicatis*, χειριδωτοῖς. 2 Reg. 13. 18. Lxx χιτὼν καρπωτὸς, alii, χειριδωτὸς, alii, ἀσταχαλωτὸς, pro quo hîc χιτὼν ἀσταχάλεως *tunica talaris*, si rectè interpretatur Hieron.

14. אֶת שְׁלוֹם אַחֶיךָ וְאֶת שְׁלוֹם הַצֹּאן. Schol. Τὴν εἰρήνην τῶν ἀδελφῶν Cu, καὶ τὴν εἰρήνην τῶν βοσκημάτων, *pacem fratrum tuorum, & pacem pecorum.*

18. וַיִּתְנַכְּלוּ] Schol. ἐδολιδιάσατο. Δολιδιοῦμαι, *fraudulenter ago.* Psal. 105. 25. להתנכל. Lxx τοῦ δολῶσαι. Hier. *ut dolosè agerent*, Mal. 1. 14. נכל. Hieron. *dolosus.* Hinc נכלום *doli*, *frandes*, & in lingua Chaldæorum נכילו, quod usurpant cùm Ebræum ערמה interpretantur. R. D. התנכל *est cogitare cogitationem malam, & facere aliquid* בערמה, i. *callidè fraudulenterve.*

25. וּגְמַלֵּיהֶם נֹשְׂאִים נְכֹאת. A. καὶ αἱ κάμηλοι αὐτῶν ἔγεμον τέγεχ, *& cameli eorum onusta erant ſtyrace*] *Styrax*, arbor Syriæ & lacryma ejus arboris. Officinæ vulgò *storacem* vocant: quæ vox legitur & in Hieron. Vide Notas in Fragm. ad Gen. 43. 11. Hieron. lib. nom. Ebraicor. NECHOTHA, *Styracem ejus, vel Aromata.* Glossæ veteres, *Nechota*, (scripserim potiùs *Nechotha*) *thymiama vel aroma.* Scire licet ἐν πίσι ὁ esse, ἔγειον θυμιαμάτων. Unde fortè Hesychius, Στύραξ, σμύρνον καὶ θυμίαμα. In Thesauro Stephani, *Ex lacryma ſtyracis fiunt ſuffitus: unde Hesychius dicit esse σμύρνον; item thymiama.* R. S. *Copia omnis aromatum in unum congregatorum* vocatur נאכת, & *Onelos interpretatur Ceram.* Sic etiam Jonathan: nec aliter autor libri qui vocatur *Bresith rabba.*

26. מַה בֶּצַע. A. τί πλεονέκτημα; alii, τί κέρδος; *quodnam lucrum?*] Πλεονέκτημα est id quod Galli dicunt, *avantage.* Posses ergò reddere, τί πλεονέκτημα; *quel avantage? quid amplius? quæ commoditas?* q. d. Quid commodi aut utilitatis consequemur, si illum occiderimus?

28. מְדָנִיִּם. Schol. Ισμαηλῖται, *Ismaelitæ.*] Iidem sunt Madianitæ & Ismaelitæ. Quod colliges ex v. 25. 27. & isto. Non malè igitur in Lxx Μαδιηναῖοι. Uterque Chaldæus, מדינאי. Iidem pro *Ismaelitis* ediderunt ערבאי, *Arabes.* Autor Jerosolymitanæ, סרקיין, *Saraceni:* Qui sic vocantur non à *Sara*, ut quidam volunt, sed à verbo סרק, quasi λῃστὰς dicas. Nam olim ea gens peculiariter latrociniis dedita erat. Sic passim in commentariis Judæorum lingua Arabica vocatur *lingua Ismael* vel *Ismaelitica.*

36. פּוֹטִיפַר. A. Sym. Φυτφάρ] Origenes, Πετεφρῆς παρ' Ακύλᾳ καὶ Συμμάχῳ Φυτφὰρ εἴρηται τὸν τύπον τῷ τύπῳ.

GROTIUS.

2. *Hæ sunt generationes ejus*] Res ab eo ejúsque liberis gestæ. Vide suprà 6. 9. & Num. 3. 1. ubi eadem vox תולדות: notavit & Abeneldra. ¶ *Joseph, cùm sedecim esset annorum*] In Hebræo est *septemdecim:* quod sequuntur Græci. Sed filius anni hujus vel illius esse dicitur qui eum annum agit, ut apparet Exodi 12. 5. Sensum ergò rectè expressit Latinus. ¶ *Pascebat gregem*] Regimini populorum præludens. Ab hoc gradu ad familiam gubernandam perductus est, indè ad regni curam, Deo per gradus hæc disponente. ¶ *Accusavit fratres suos*] Ut à patre moniti resipiscerent. Est enim in Hebræo יבא דברי, quod in bonam partem dicitur, ut יוצא in malam. ¶ *Crimine pessimo*] Ut πονηροβάτας.

9. *Quasi solem & lunam & stellas undecim adorare me*] Achmes Onirocriticon cap. 168. ex Persarum & Ægyptiorum disciplina, ἐὰν ἴδῃ τις ὅτι ἐπιστρώνει τὰ ἄλλων ἀσέρων πάντων, δεσπόσει πάντων λαῶν.

10. *Et mater tua*] Bala Rachelis liberûm educatrix. Sic Plauto, *mater quæ mammam dedit.*

25. *Ismelitæ*] Onkelos *Saracenos* posuit, rectè. Erat Καραβάνα sive, ut nunc loquuntur, Caravana, ex variis

riis Arabum populis. Unde mox *Madianita* vocantur.

35. *Ad filium meum*] *Propter filium meum*, R. S. J. & Hiſcuni. Sic enim ſumi particulam אל & alibi apparet, & 2 Sam. 21. 2. ¶ *In infernum*] *ביש״ול*. Vide quæ ad Luc. 16. 23.

CAP. XXXVIII.

MUNSTERUS.

1. QUando ab-initio hujus capitis dicitur, Judam duxiſſe uxorem *filiam Chnaanæi*, quidam poſt Chaldæum interpretem putant כנעני capiendum pro סוחר *mercatore* ſeu *negotiatore*. At Aben Ezra intelligit hunc locum כמשמעו, i. *ſecundùm literalem ſenſum*, ut nos vertimus.

8. *Duc eam in uxorem*] Habent Hebræi hîc verbum יבם, cui in Latina lingua nullum reſpondet vocabulum. Nam ſignificat *defuncti fratris, & nullum poſt ſe ſemen relinquentis, ducere uxorem*. Santes vertit, *& affinitatem contrahe cum ea*. Sed quomodo poſſum contrahere affinitatem cum ea quæ priùs mihi eſt affinis? niſi ſic intelligat ut Aben Ezra exponit, הראה היבום, *oſtende affinitatem*.

14. *In publico loco*] Hebraicè, *ſedit in oſtio oculorum*, h. e. *in* גילוי *propatulo*, ubi frequens erat euntium & redeuntium tranſitus, ut Kimhi exponit. Onkelos vertit, *in diviſione fontium*. Significat enim עין & *fontem* & *oculum*. Alii verò putant עינים hîc eſſe proprium loci nomen.

17. *Arrabonem*] Eſt *arrabo* vox Hebraica, ſed quam Hebræi *Erabon* legunt: quâ & Græci & Latini pro *pignore* utuntur. Et quod ſequitur, *Faſciam tuam*] Kimhi poſt Thargum exponit צעיף *linteum capitale*, vel אדרת, *palliolum*.

21. *Meretrix*] קדשה, quæ vox ambigua eſt ad *ſanctificare* & *præparare*. Unde Jer. 6. קדשו מלחמה, *ſanctificate bellum*, h. e. *præparate*. Sic meretricem vocant קדשה, quòd præparata ſit ad proſtitutionem.

23. *Nè ſimus in contemptum*] h. e. Nè ne res iſta quam feci, & quæ turpis eſt, publicetur, & nobis vitio detur.

25. *Ego concepi*] Hebraicè legitur, *ego gravida*. Eſt enim hîc הרה nomen *toar*, ut Hebræi adjectivum vocant, & non verbum.

28. *Coccinum*] Eſt שני idem quod חוט צבוע כארים, *filum coloratum rubedine*. Et quod ſequitur, *Egreſſus eſt*] noſtri vertunt, *egredietur*, cùm Hebraicus contextus habeat, *egreſſus eſt*, ad manum ſcilicet porrectam reſpiciens.

29. *Quare diviſiſti ſuper te diviſionem?*] Vocat *diviſionem* membranulam quâ fœtus includitur, quam *ſecundas* vocant. R. S. poſt Chaldæum interpretem ſic exponit, *Cur roboraſti ſuper te robur?* ut ſcilicet exeundo illum anteverteres. Sapiens Abraham ſic interpretatur, *Quomodo interrupiſti ſuper te maceriam?*

FAGIUS.

5. ERat *in Cheſib*, &c.] Cheſib urbs eſt Palæſtinæ, cui ab eventu, quòd ibi uxor Jehudah parere ceſſavit, nomen inditum, quidam ſentiunt. Unde quidam vocem בכזיב verbaliter exponunt, hoc modo, *Et factum eſt, cùm mentiretur*, ſeu *falleret, partus*, h. e. cùm ceſſaret parere. כזב enim *mentiri* & *fallere* ſignificat. *Mentiri* autem & *fallere* partus dicitur, cùm ceſſat, & non ampliùs parit mulier. Et hanc lectionem ſequitur Latina Vulgata editio. Alii ſic legunt, *Et fuit in fallendo dum ipſa pareret eum*: h. e. Parùm abfuiſſet ut partus fefelliſſet, aut periclitata eſſet mater in partu ejus; **Es hett ſchier gefelt an der geburt**. Mentiebatur enim puer, aut fallebat, i. non conſueto more venit, ſed obliquo, quod valde periculoſum eſt. Verba Hebraica כזב & שלה non nihil alludunt ad iſtam ſententiam, quæ, ut dixi, *mentiri* & *fallere* ſignificant. Verùm ſententia Hebræorum, qui *Cheſib* pro nomine proprio loci accipiunt, verior & ſimplicior eſſe videtur; cui & Lxx ſuâ verſione adſtipulantur.

8. *Sociare illi*] Vel, *duc eam in uxorem*. Ità circumloqui oportet verbum יבם, cùm non habeamus unum & proprium verbum quod illi reſpondeat: ſignificat enim propriè *defuncti fratris, & nullum poſt ſe ſemen relinquentis, relictam viduam in uxorem ducere*.

9. *Quòd non ſuo nomine vocaretur ſemen*] i. Sciebat filios quos procreaturus eſſet non ſibi ſed fratri ſuo accenſendos, & ex illius nomine vocandos eſſe. ¶ *Viam ſuam corrumperet*] *Viam* vocat ſeminis effuſionem, qui ex actu Venereo elicitur. Quod, quia, invidens fratri poſteritatem, in terram malignè profudit, corrupiſſe dicitur.

12. *Qui conſolatione acceptâ*] Senſus eſt, Cùm finem haberent dies luctûs quibus obitum uxoris luxerat, atque rurſum inciperet eſſe animo lætiori. Hæc ideo etiam commemorantur, nè quis, dum audit concubitum cum Thamar, Jehudah adulterum eſſe exiſtimet.

14. *In diviſione fontium*] i. *In diviſione viarum*, ſive *in bivio* quod erat prope fontes qui erant in iſto loco. A. E. ſentit, *Enaim*, vel *Aienin*, ut Paraphraſtes tranſtulit, eſſe nomen loci à duobus fontibus, qui ibi erant, ità denominati. R. S. exponit בפרשת דרכים, i. *in diviſione viarum*, ſive *in bivio*. Quem ſenſum ſequitur Vulgata editio, quæ legit, *In bivio itineris*. Alii legunt, *in loco publico*, ſive *in propatulo*, ubi erat frequens ultrò citróque euntium tranſitus. D. Hieronymus in Quæſtionibus ſuis Hebraicis ſuper hunc locum ità ſcribit, *Sermo Hebraicus* עינים Enaiim *tranſfertur* in oculos. *Non eſt igitur nomen loci: ſed eſt ſenſus*, Sedit in bivio, *ſive* in compito, *ubi diligentiùs debet viator aſpicere quod iter gradiendo capiat*. Diverſam hanc lectionem peperit ambiguitas vocis Hebraicæ *Enaiim*, Chaldaicæ *Aienin*, quæ vel *fontes* vel *oculos* ſignificare poteſt: Vel poteſt eſſe nomen loci vel à fontibus vel à multarum viarum concurſu, vel à publici hominum frequentia, quæ ibi erat, appellati.

18. *Pallium tuum*] Vocem שושיפך alii *ſudarium*, alii *veſtem*, alii *pallium* exponunt. R. D. K. pro *capitis linteo* & *palliolo* accipit. Eligat ex his lector quod ſibi magis congruere videtur.

23. *Accipiat ſibi*, &c.] Vult dicere, Auferat & reineat ſibi quæ illi pignoris loco dedimus, nè ſcilicet ulteriori ſcrutatione res iſta quam feci, & quæ turpis eſt, publicetur, ſimúſque contemptui.

24. *Ut comburatur*] Tenent Hebræi Thamar filiam fuiſſe Schem Sacerdotis, quem tum ſacris ac divinis præfuiſſe referunt; ideóque productam ut ignis ſupplicium ferret. Ità enim poſtea in Lege præceptum fuit, ut filia ſacerdotis ſcortans igne puniretur.

VATABLUS.

1. FIlit *autem*, &c. ויהי בעת ההוא וירד] Ad verb. *Et fuit in tempore ipſo, & deſcendit*. Alii vertunt, *Evenit autem ſub id tempus*. Dicunt enim Hebræi id accidiſſe ante venditionem Joſeph. *Deſcendiſſe* dicit, quòd declinaverit versùs plagam Meridionalem.

2. *Illîc*, שם] Nempe apud civem illum Odollami tem, vel in urbe Odollam. ¶ *Chenaanæi*, כנעני] Chald. paraph. *mercatoris*. ¶ *Ingreſſus eſt ad ipſam*: ויבא אליה] Hebraiſmus, *rem habuit cum ipſa*.

3. *Vocavítque*, ויקרא] ſub. *Judas*.

4. *Vocavítque*, ותקרא] ſub. *ipſa*, aut *obſtetrix*; ſic ſeq. v.

5. *Addidit*, &c. ותסף עוד וגו'] Ad verb. *Et addidit adhuc, & peperit, & vocavit nomen ejus*. ¶ *Et erat in Chezib*, והיה בכזיב] *& erat* [ſub. *ipſe Juda*] *in Chezib*. Urbs eſt Palæſtinæ.

7. *Malus in oculis Jehovæ*: רע בעיני יהוה] Hebraiſmus, *fuit inſigniter malus*. *Malitia ejus nota erat Domino*. Non quòd interim obſcura eſſet hominibus ejus improbitas: ſed intelligit Moſes, non tantùm laboraſſe eum communibus vitiis, quin potiùs ità ſceleribus fuiſſe

deditum ut non fuerit tolerabilis coram Domino.

8. *Et affinitatem contrahe cum ea*, ויבם אותה] *Et accipe eam in uxorem.* vel, *ſociare illi.* ¶ *Et ſuſcita ſemen fratri tuo.* והקם זרע לאחיך] Hebraiſmus, *& procrea liberos qui cenſebuntur filii fratris tui.*

9. *Quòd non ſuum*, &c. כי לא לו וגו'] Chald. paraph. *Quòd non nomine ſuo vocaretur ſemen.* i. Filii quos procreaturus erat ex ea uxore. ¶ *Corrumperet* ſemen *ſuper terram*, וישחת ארצה] *Perdebat* ſemen projiciendo illud *in terram.* ¶ *Ne poneret*, &c. לבלתי וגו'] *nè daret*, &c. Chald. paraph. *Ut non ſuſcitaret ſemen fratri ſuo*, i. Nè procrearet filios qui vocarentur de nomine fratris ſui defuncti.

10. *Faciebat:* עשה] Præt. Heb. vertendum per imperf. *faciebat*, ſive *facere ſolebat.*

11. *Mane* שבי] *Habita.* ¶ *Dixit* אמר] Præt. Heb. vertendum per imperf. *Dicebat*, ſub. *apud ſe.* i. Cogitabat ſe non daturum, nè fortè, &c.

12. *Quúmque multi dies*, &c. וירבו הימים וגו'] Ad verb. *Et multiplicati ſunt dies, & mortua eſt*, &c. Hebraiſmus, *Evolutis autem multis annis, mortua eſt*, &c. *Elapſo multo tempore*, ſive *Poſt multos annos.* ¶ *Qui conſolatione acceptâ*, וינחם יהודה ויעל] Ad verb. *& conſolationem accepit Jehudah, & aſcendit.* i. Depoſito luctu, ſive elapſo tempore luctûs. Luxit enim eam Judas pro more patriæ. ¶ *Amicus ejus*, רעהו] Qui vertunt, *opilio ejus*, legiſſe videntur, רועהו] Chald. paraph. *ſocius ejus.*

14. *Velamine:* בצעיף] *Velo, theriſtro.* Vide ſuprà 24. 65. ¶ *Celavitque ſeſe*, ותתעלף] *abſconditque ſeſe. Abdidit faciem ſuam velo illo*, nè facilè cognoſceretur à ſocero ſuo. Lxx, *ornavit ſeſe.* Ità & Chald. paraph. ¶ *In oſtio Enaim*, בפתח עינים] *in Pethah-enaim*] Nomen loci. Variè hunc locum exponunt interpretes. Ad verbum eſt, *in oſtio fontium*, vel *oculorum.* Quidam putant fuiſſe fontem in duos rivos diductum. Alii *propatulum* notari exiſtimant, in quo ſe oculorum intuitus huc illuc variè diffundit. Receptior eſt tertia expoſitio, vocari *bivium* hâc locutione: quia tunc janua aperitur oculis, ut in duas partes exeant, quos una via in ſe continet. In hanc ſententiam & Chald. paraph. vertit, *in diviſione oculorum.* Quòd in bivio ferè dividatur aſpectus noſter. Probabile eſt locum fuiſſe unde conſpici poſſet Thamar, cui tamen propinquus eſſet receſſus ad quem poſſet divertere Judas, nè in via publica & celebri ſub omnium oculis ſcortaretur.

15. *Eſſe meretricem:* לזונה] Ad verb. *in meretricem.* i. eam eſſe ſcortum ſuſpicatus eſt. ¶ *Operuerat* כסתה] Præt. Heb. vertendum per imperf. *tegebat.* Hinc colligimus tunc non fuiſſe tam effrænem ſcortandi licentiam quàm hodie graſſatur.

16. *Ad eam è via:* אליה אל הדרך] *Ad eam in viam*, i. In viam quæ ducebat ad illam. h. e. relicto itinere recto, divertit ad eam. ¶ *Agè* הבר] Vide c. 11. 3.

17. *De pecudibus.* מן הצאן] *è grege.*

18. *Quod* eſt *pignus*, &c. מה הערבון וגו'] *Quod pignus vis tibi dari à me?* q. d. Quid vis habere pro pignore? ¶ *Sigillum tuum*, &c. חותמך ופתילך] *annulus tuus, & cidaris tua.* i. tegmen capitis tui. Ità doctus inter Hebræos. Chald. paraph. *Annulus tuus & veſtis tua.* Vertere potes in accuſativo, *annulum, & veſtem:* ut ſubaudias, *debis mihi.* ¶ *Et virga tua*, &c. ומטך יו'] *& ſcipio quem manu geſtas.*

22. *Et etiam.* וגם] *præterea.*

23. *Accipiat ſibi*, תקח לה] *Habeat ſibi*, ſub. *pignus illud.* Quidam ità accipiunt quaſi excuſet Judas ſe præſtitiſſe datam fidem: quod doctioribus non probatur: ſed potiùs his verbis Judas ſignificat, ſe malle annulum perdere quàm longiùs ſpargendo rem, materiam præbere vulgi ſermonibus; quòd levior ſit pecuniæ quàm famæ jactura.

26 *Idcirco* enim hoc fecit, כי על כן] Dictiones inverſæ Hebræis pro על כן כי *propterea quòd.*

27. *Ecce gemini* והנה תאומים] habebat enim gemellos. Per parentheſim hæc ponuntur.

28. *Dedit* ויתן] ſub. *alter filiorum.*

29. *Dixítque* ותאמר] ſub. *mater*, vel *obſtetrix.* ¶ *Perrupiſti? ſuper*, &c. פרצת עליך וגו'] *perrupiſti* [ſub. *ſecundinas?*] *tibi imputabitur* iſta *perruptio.* Alii, *rupiſti? ſuper te ruptura.* ſub. *maneat:* ut ſit velut imprecatio. Alii, *Quare rupiſti ſuper te rupturam?* i. Cur membranam quâ operiebaris rupiſti, ut prodires ante fratrem tuum? Alii eodem ſenſu, *Cur rupiſti ſuper te interſtitium?* Miratur enim obſtetrix quomodo perrupto interſtitio Phares prior egreſſus fuerit. Nam frater ipſum prægreſſus, inſtar muri intermedii oppoſitus erat. Quidam Hebræorum vertunt, *Cur roboraſti tibi robur?* Chald. paraph. *Quàm magna fortitudo fuit tibi ut prævaleres?* ¶ *Et vocavit* ויקרא] ſub. *pater ejus*, aut *is qui nomen indidit illi.*

CASTALIO.

23. *NE hoc nobis probro ſit*] Si ampliùs eam quæreremus, reſciſcetur hoc, & nobis probro erit ſcortatum eſſe me.

CLARIUS.

2. *VOcabulo Sua*] Nomen eſt illius viri, non mulieris.

8. *Et ſociare illi*] h. e. Duc eam in uxorem. Habent Hebræi hîc verbum cui in Latina lingua nullum reſpondet vocabulum. Nam ſignificat *defuncti fratris, & nullum poſt ſe ſemen relinquentis, ducere uxorem.*

14. *Aſſumpſit theriſtrum*] Alius ſic vertit hunc locum, *Operuit ſe peplo, atque involvit, & ſedit in publico loco*, &c.

17. *Arrabonem*] Eſt *arrabo* vox Hebraica: ſed quidam Hebræi *Erabon* legunt.

18. *Armillam*] Alii interpretantur, *amictum, faſciam, linteum, capitale, palliolum.*

23. *Nè fortè ſimus in contemptum*] h. e. Nè res iſta quam feci, & quæ turpis eſt, publicetur.

24. *Et videtur uterus illius intumeſcere*] Heb. *& concepit per fornicationes.*

28. *Iſte egredietur prior*] Heb. *egreſſus eſt.* Nam reſpexit ad manum porrectam.

29. *Quare diviſa eſt propter te maceria?*] Heb. *Quare diviſiſti ſuper te diviſionem?* Vocat *diviſionem* membranulam quâ fœtus includitur, quam *ſecundas* vocant. Chaldæus interpres ſic exponit, *Cur roboraſti ſuper te robur*, ut ſcilicet exeundo illum anteverteres.

DRUSIUS.

26. *JUſta eſt quàm ego*] Quomodo juſta, quæ ſe adulterio temeraverat? Non dicit, *juſta* ſimpliciter, ſed, *juſta quàm ego:* & eſt ſenſus, Magis quàm ego, h. e. juſtior me. Comparatione igitur juſta erat, ut aqua maris Pontici dulcis. Nam non eſt tam amara quàm aqua cæterorum marium. Quidam hoc de Caſpio mari ſcribunt. Sic Habacuc Propheta de Judæis loquens in Babyloniam deportatis, vocat ipſos populum *juſtiorem* Chaldæis, qui eos deportaverant. Sanè qui hoc modo juſtus eſt, etiam improbus eſt, & non niſi ad alium comparatus juſtus. Ideo quidam enarrant, *juſtior me*, minùs culpabilis, ſicut *odioſa* dicitur quæ mulier minùs amata.

27. *Tempore partûs ejus*] לדתה infinitivum eſſe docet gerundium ללדת *ad pariendum.* Nam *partus* לדה dicitur. Verbum igitur è verbo, *in tempore parere ipſius.* Sæpe hoc modo infinitivus tranſit in naturam nominis, דעת *ſcire*, i. *ſcientia.* Quale illud poetæ Latini.

Scire tuum nihil eſt, niſi te ſcire, hoc ſciat alter.

Sic בינה *intelligere*, h. e. *intelligentia*, Job. 34. 16. *Cogitare meum haudquaquam tranſgreditur os meum*, Pſal. 17. 3. cogitatio mea. Cicero 2. de Finib. *Videamus Beatè vivere veſtrum quale ſit.* Plautus, *tuum amare*, i. tuas amationes. Sic Græci τὸ ἰρᾶν pro ἱρᾶς. Idem Plautus Bacchidibus, *Hic vereri perdidit*, τὸ αἰδεῖσθαι, i. τὴν αἰδῶ, *pudorem*,

puderem, verecundiam. Lucretius, *Meminisse jacet*, i. memoria. Hæc si levia putas, scias nihil leve in argumento tam gravi esse.

IDEM.

5. וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ שֵׁלָה וְהָיָה בְּכְזִיב בְּלִדְתָּהּ אֹתוֹ. A. *Et vocavit nomen ejus Selo. Et factum est ut mentiretur in partu postquam genuit eum.*] Hieron. in Quæst. *Et adjecit & peperit filium, & vocavit nomen ejus Sela: Hæc autem erat in Chazbi, quando peperit eum*] *Verbum Ebraum hîc pro loci vocabulo positum est, quod Aquila pro re transtulit, dicens, Et vocavit nomen ejus Selom: & factum est ut mentiretur in partu postquam genuit eum*] *Postquam enim genuit Selom, stetit partus ejus. Chazbi ergò non nomen loci, sed Mendacium dicitur. Unde & in alio loco scriptum est, Mentietur opus olivæ*] *Fructum oliva non faciet.* ¶ *Selo*] Antiquâ Scripturâ, ut *Attho*, ut *Lecho*, ut *Odom*. Vulgò apud Hieron. *Selom*, & in Lxx Σηλώμ. Quale mendum est in *Siloam*, & similibus. Nam quin mendum sit culpâ exscriptorum admissum, nullus dubito. ¶ *Ut mentiretur in partu*] Ut non amplius pareret. Sic ferè Jonathan Uzielides & Thargum Jeros. R. Salomo, כְּזִיב *est nomen loci, quem ego dico sic vocatum eò quòd cessasset sive desiisset parere. Quo sensu legimus Jer. 15. Eris sicut Achzab: & alibi, Cujus aqua non sunt mentitæ.* Hæc Hebræus ille. כּוֹב antiquâ lectione est *Chazib*; quod literis transpositis Lxx *Chazbi* scribunt. Thema, כזב, *mentior, cesso, desino.* ¶ *Ut mentiretur*] Videtur legisse בכויב, h. e. Vau pro Jod, quod tamen magis designat cùm mentiretur, verbum è verbo, *in mentiendo.* Aut sensus est, *erat in mentiendo*, vel, si mavis, *in mendacio*, i. Desinebat parere, postquam peperisset ipsa eum. כּוֹב mendacium idem videlicet quod כּוֹב. Sed potiùs ut sit nomen loci: certè allusio est ad nomen à *mendacio* sic dictum. ¶ *Cùm peperisset*] Vel, *postquam peperit ipsa.* Hieron. maluit, *postquam genuit*, quod ideo rejeci quia hîc de fœmina sermo est; tum etiam quia verbum Ebræum propriè sign. *pario.* Nam gigno, i. יוליד, parere facio. Sic dico, parit mulier, gignit vir, propriè loquendo. Sed confundi scias.

14. עֲטִיָּה. Schol. παθαείσιον] Priùs erat Θείσιον, quod nomen legitur & Gen. 24. Hieron. in Quæst. *Theristrum, pallium dicitur: genus etiam nunc Arabici vestimenti, quo mulieres provinciæ illius velantur.* Appellatur quoque Θειστεῖον. Suidas sive Sudas, Θέριστρον καὶ Θειστεῖον, Θερινὸν ἱμάτιον. Et Θέριστρον. Hesychius, Θέριστον, λεπτὸν ὕφασμα, Θερινὸν ἱμάτιον: nisi legendum Θέριστρον. Rursum Hieron. in Esaiam, Θέριστρα, inquit, *nos possumus appellare palliola, quibus obvoluta est Rebecca, ut hodie quoque Arabiæ & Mesopotamiæ operiuntur fœminæ: ab eo quòd ἐν θέρει, i. in æstate, & caumate, corpora protegant fœminarum.* Satis de Theristro. *Spatharisco* quid sit fateor me ignorare. Reperio *Spathalion* pro muliebri ornamento, quod brachio inserebant armillæ seu brachialis loco. Vocem Ebræam צָעִיף Oncelos interpretatur עִיפָּא, Jonathan רְדִידָא. Quod nomen obvium Cant. 5. 7. ad quem locum Abenezra, רדיד *Arabicè* צעיף. Sunt qui *peplum*, sunt qui *velamen* reddunt.

18. חֻתְמְךָ וּפְתִילְךָ. A. * Σφραγίδα Cu, καὶ σφενδόνην Cu, *sigillum tuum, & torquem tuum*] ¶ Σφραγίδα Cu] Antea * δακτύλιόν Cu, *annulum tuum.* Annulus magis טַבַּעַת dicitur: חוֹתָם verò est *signum* propriè sive *sigillum*, quod Græci Σφραγίδα nuncupant. Sic dico, חוֹתָם est *annulus signatorius*, vel, si mavis, *sigillatorius*; qui ferè in dextra gestabatur. ¶ Σφενδόνη Cu] Dicunt etiam σφενδὼν, & plenius σφενδὼν ὅρμος, pro quo in Græca vetere nunc est ὁρμίσκος, *monile*, & in Latina, *armilla.* Schol. Ἄλλος φησὶ τὸν ὁρμίσκον, ἀσήμιον. ὁ δὲ ἄγκος Κύριλλος, κοσμήματι τῷ σῷ * δίδυμον, ὅθεν καὶ δικτύῳ κοσμημένῳ τῷ Ἰούδα, χρυσῷ δὲ ὄντι καὶ χίμῳ καὶ δίδυμον καλαμαφύτινον, καὶ ἀντὶ τοῦ πλεκτὸν σφαῖραν ἐδ' ὅτι. &c. Quæ sic versa inveniuntur in Latina edit. Rom. *Aliud scholion* τὸν ὁρμίσκον *dixit Orarium. S. autem Cyrillus, ornamento quo* δίδυμος (i. *pellis*, aut *vestimentum è pilis confectum*) *circumdatur, ex consuetudine Chaldaica ornato Juda. Auro enim hi & manus & δίδυμον splendidam faciunt, & ipsum etiam capillum coronant interdum.* Cæterum פתיל Ebræi sæpè *pallium* interpretantur cum Oncelo interprete Chaldæo. Unus Jonathan *vittam* reddit hoc loco, ut Lxx ταῖνια, Num. 15. 38. & *fimbria*, *filum*, Jud. 16. 19. ¶ חוֹתָם Sym. ἐγχείριον] i. *pugionem.* Vel verte, * μάχαιραν ἢ ἐν τῇ χειρί σου, *baculum quem manu tenes.* Lexicon vetus, Ἐγχείριον, *manualium.* Hesychii, Ἐγχείριον, σπάθη, καὶ ἑπτάνευρα σιδῶν, ἤγουν δόρατα, καὶ τὸ ἐν χειρί. Hinc etiam libellus quem manu portamus *Enchiridion* appellatur.

21. הַקְּדֵשָׁה. A. ἡ ἐνδιαλλαγμένη. ¶ הַיְּוָה לֹא: זֶה קָדֵשָׁה. Idem, Οὐκ ἦν ἐν τούτῳ διαλλαγμένη, *Non erat in hoc loco scortum*] Scortum ità dictum à *mutato habitu.* Hos. 4. 14. עִם הקדשות. A. μετὰ τῶν ἐναλλαγμένων. Sym. ἑταιρίδων. Hieron. De 42. mansionib. mansione 33. קדשה *scortum, cujus habitus à cæteris fœminis mutatus est.* Vide Frag. in Hoseam.

23. נִהְיֶה לָבוּז, A. & Sym. ἡμαύρωται εἰς ἐξουδένωσιν, *nihili fiamus*, aut *vilipendamur.*

25. אֶל חָמִיהָ. Schol. πρὸς τὸν κύριον αὐτῆς, *ad dominum suum*] Priùs erat, πρὸς τὸν πενθερὸν αὐτῆς, *ad socerum suum.* Meliùs.

29. מַה פָּרַצְתָּ עָלֶיךָ פָּרֶץ. A. τί διέκοψας δι' σὺ διακοπεῖ;] Διακόπτω, *disseco, discindo, interrumpo, dirumpo, perrumpo.* Διακοπὴ, *intercisio, diremptio.* Schol. ὁ Ζήρ & ὁ Ἑβραῖος, τί διεκόπη δι' σὺ διακοπή; Aliud scholion, ἄλλως. τί διήπλωσας καθ' ἡμᾶς ἅπλωμα; Hic agnoscо, פרש *expando, explico, extendo.* Quod Græci dicunt ἁπλόω, unde ἅπλωμα, *extensio* sive *expansio.* Hieron. in Quæst. *Pro Maceria, Divisionem Aquila & Symmachus transtulerunt, quod Ebraicè dicitur* פרץ. *Ab eo igitur quòd diviserit membranulam secundinarum, Divisionis nomen accepit. Unde & Pharisæi, qui se quasi justiores à populo separaverant, Divisi appellabantur.* Cum venit, Hieronyme, Pharisæi vocantur פרושים non גזרים In Fragmentis quæ juvenis collegi. ¶ פָּרֶץ A. & Sym. διακοπὴν καὶ διαίρεσιν] Si divinare licet, A. transtulit διακοπὴν, & Sym. διαίρεσιν, *divisionem.* ¶ *Expansio*] διάπλωσις, tanquam à διαπλόω, quòd idem cum ἁπλόω *expando*, unde mox ἅπλωμα, *expansio.* In edit. Rom. *trajecisti*, παρὰ τὸ διαπλώω, i. διαπλέω, *trajicio*: unde διάπλοος, & contractè διάπλους, *trajectus* sive *trajectio.* ¶ *Expansio*] *i. ut opinor, membranulam secundinarum.* Verba sunt non mea, sed ejus qui notas composuit addit. Rom. Latinam.

GROTIUS.

5. *Quo nato parere ultrà cessavit*] Hebraicè, *Erat Chezib, cùm ipsa eum pareret.* Græcè, ἦν ἐν Χασβὶ, ὅτε ἔτεκεν αὐτόν. Locum esse apparet Jos. 15. 44. Mich. 1. 14. ubi scribitur præpositio ב. quod in nominibus propriis frequens. Hîc autem sic appellatur is locus per φιλοφρ. Dictus enim sic videtur quòd ibi *parere cesserit*, ut hîc dicit Latinus. Nam מנב inter alia & *cessare* significat, ut Esa. 58. ubi in Græco ἀφίεμαι.

6. *Her*] ער in Hebræo. *Er* Armenium nomen apud Platonem de Rep. 10.

14. *In bivio itineris*] Extra urbem solitas se habere victimas publicæ libidinis, & Hebræi notant, & Chrysippus in Isagoge bonorum & malorum, Περὶ τῶν πόλεως καὶ θεσμοποιΐας θεωρημάτων αἱ ἑταῖραι ἐξεμισθοῦντο ἑαυταῖς τοῖς βουλομένοις. εἶθ' ὕστερον καταφρονήσασαι ἀνέθεσαν τὸ σχηματεῖον, καὶ ἀπὸ τῶ νόμων μὴ ἐπιτρεπόντων εἰσάγειν εἰς τὰς πόλεις, ἔξω ἵδρυσαν αὐτῶν. Hinc Chaldæis meretrix *vagatrix* dicitur; *devium scortum* Horatio.

18. *Annulum tuum*] Nempe signatorium, quod significat vox חותם pro quo σφραγίδα dixit Aquila: quomodo & Lxx vertunt aliis in locis. ¶ *Et armillam*] ὁρμίσκον Lxx, σφενδόνην Aquila. Videtur fuisse aliquid ex auro ad modum fili contorti. Id enim propriè significat פתיל ut apparet Exod. 39. 3. Jud. 16. 9. Ezech. 40. 3. Id de collo missile suspensu Græci interpretes credidisse videntur.

21. *Ubi est mulier quæ sedebat in bivio?*] In Hebræo קדשה, quod πόρνη vertitur à Lxx & hîc & Deut. 23. 17. Sic

Sic & scortū masculū קדש Deut. 23. 17. Causa nominis ex simili: nam ut sacra nemini sunt propria, usu communia, sic illæ feminæ. Apud Plaut. similis translatio, *Non ego sum pollucta pago: pollucere* enim est sacrare. Vide Fest. & Macrob.

23. *Habeat sibi, certè mendacii nos arguere non potest*] In Heb. *habeat sibi, nè simus ludibrio.* Græci, μήποτε καταγελασθῶμεν. Non malè: nam ἐταιρικὸς & ἡδίκηται ἢ πρὸς ταῦτα ἰμιλία, ait de meretricibus agens Porphyrius 4. de Abstin.

24. *Ut comburatur*] Erat enim filia sacerdotis illorum locorum, ut aiunt Hebræi. Multæ Mosis leges ex antiquis moribus. Sic & illa Lev. 21. 9. Alii putant legem fuisse peculiarem istius familiæ.

29. *Quare divisa est propter te maceria?*] Proverbiale: i. Quare prævertendo fratrem, qui nasci cœperat, litem de primogenitura infers in domum?

CAP. XXXIX.

MUNSTERUS.

1. *Ductus est*] Hebraicè, *demissus est, factus est descendere.* Sic quod sequitur, *Perduxerunt eum*] Heb. habent, *fecerunt descendere eum.* Est enim verbum Hiphil.

6. *Nec cognoscebat cum eo quicquam*] Nullam rationem reddebat Joseph Domino suo, nec herus ipse sua curabat, sed omnia fideli ministro commisit. Sedebat ad mensam, egrediebatur & ingrediebatur domum, nullâ premebatur solicitudine: Joseph omnia accuratissimè providebat. R. S. putat hic per *panem* intelligi uxorem, quâ solus maritus fruebatur, sicut & alibi per *aquam* conjugalis concubitus significatur; quando dicit Sapiens, *Bibe aquam de cisterna tua*, &c. Verùm hæc expositio aliena est à litera, etiam secundùm multos Hebræos. R. Abraham Sepharadi longè aliter hunc locum intelligit. Nam dicit Joseph nihil ex cibis domini sui cognovisse præter panem siccum quo vescebatur, & tamen habuit vultum elegantem; sicut & Daniel abstinens à regiis cibis vescebatur leguminibus, & interim erat corpulentior & pulchrior illis qui regiis nutriebantur cibis. Alii hanc literam sic legunt & intelligunt, *Nihil habuit Potiphar in domo quod non commune fuerit utriq; præter panem*, sive *cibum*; cùm Ægyptii horruerint à cibis Hebræorum, sicut infrà dicitur, *Non possunt Ægyptii comedere cum Hebræis panem.*

9. *Non est major quispiam*] Ut ego hunc locum reddidi, ità ab Onkelo est explicatus. Videntur tamen mihi Hebraica sic habere, *Non est ipse*, scilicet Dominus, *major me in hac domo, nisi in hoc quòd tu mihi prohibita es.* Steuchus non advertit hîc affixum נו quod negationi adjunctū est.

11. *Opportunâ die*] In Hebræo sic habetur, *Et factum est secundùm hujusmodi aut talem diem.* Rogaverat enim mulier toties Joseph ut sibi acquiesceret, sed non nisi cùm opportunum sibi videretur: & cùm jam omnino animo destinasset ruere in complexum ejus, opportunum sibi delegit diem, cùm scilicet nemo ex familia esset domi. Alii sic hunc locum intelligendum esse dicunt, *Et factum est secundùm hunc diem*] *post revolutam hebdomadam*, vel *post lapsum annum*: ut eo die quo cœpit tentare animum juvenis, eo quoque in altero anno conaretur illum evincere quibus posset illecebris.

19. *Uxoris suæ*] Dicitur suprà, Potiphar dominum Joseph fuisse eunuchum, quomodo igitur habebat uxorem? Respondent quidam, regios ministros nonnunquam eunuchos vocari, sicut Esa. 39. ubi Jonathan Chaldæus pro סריסים vertit רברבין, *principes.* Idem facit hoc loco Onkelos. Kimhi verò dicit duo esse eunuchorum genera: Unum cui exsecta sunt בצים, i. ova, sic enim vocant Hebræi testes. Et hi adhuc capiuntur amore mulierum, poterúntque abuti illis: nec adimit illis exsectio facultatem coeundi saltem in multis, tametsi sint infœcundi. Talis eunuchus fuit Potiphar, ut dicit Kimhi. Aliud eunuchorum genus est, cui & בצים & גיד *nervus* ipse, veretrum puto, exsecta sunt. Et hi nullam penitus habent congrediendi facultatem. Et quod sequitur, *Piè inclinatus illi*] Hebræus contextus habet, *tetendit*, vel *divertit, ad illum misericordiam.* Et illud, *Dedítque illi gratiam*] in Hebræo sic habetur, *dedit gratiam illius in oculis principis*, &c.

22. *Faciebant*] Quod alii facere consueverant Joseph facere satagebat, sic ut præfectus carceris nihil acciperet in manum, nihílque ageret, sed totum fideli ministro Joseph agendum relinqueret.

FAGIUS.

3. *Deus secundaret in manu ejus*] i. Quicquid faciebat, sortiebatur eventum felicissimum.

5. *Benedixit Dominus domui Ægyptii*] Sensus est, Auxit opes ejus. Unde Vulgatus interpres Latinus hanc benedictionem non malè explicuit, qui hunc locum ità reddidit, *Benedixítque Dominus domui Ægyptii propter Joseph, & multiplicavit tam in ædibus quàm in agris cunctam ejus substantiam.*

6. *Nec cognoscebat cum eo quicquam nisi panem, &c.*] Varius est horum verborum intellectus. Quidam sic accipiunt, quasi Potiphar omnium rerum à Joseph gestarum planè nullam rationem exegerit, adeò benè fisus est illi, unde etiam omnia sua illi procuranda demandavit. Alii, quòd omnia habuerit cum Josepho communia præter cibum. Alii, quòd Potiphar planè nihil curaverit, nulliúsque rei curam habuerit, quàm ut ederet & biberet: q. d. Sedebat ad mensam, egrediebatur, & ingrediebatur domum, de nulla re quicquàm solicitus. Sunt præterea qui ad hunc modū exponunt, Quòd scilicet Joseph ex omnibus cibis heri sui Potipharis nihil cognoverit, i. nihil comederit, præter panē siccum, quo vescebatur, & nihilominus tamen eleganti formâ fuit, sicut & de Daniele legitur, quomodo, à regiis cibis abstinens, vescebatur leguminibus, & interim tamen corpulentior ac pulchrior erat aliis qui regiis nutriebantur cibis. Et huic sententiæ occasionem præbuit quod mox in textu subjungitur, *Et Joseph eleganti formâ erat, pulchróque aspectu.* Nec desunt etiam ex nostris quibus hæc sententia arridet. Unde ex Hebræo in Germanicum ità transtulere, **Und er hatt nichts darvon, dan allein das brott das er asse.** Cæterùm hæc genuina hujus loci sententia omnino esse videtur; Quòd scilicet herus Josephi nullius rei curam habuerit, sed omnia Josepho ut fideli ministro commendaverit, quia omnia accuratissimè curavit atque providit, excepto solo pane, quem Joseph non curabat, eò quòd Hebræus esset. Cum Hebræis enim non sumebant cibum Ægyptii, ut infrà habetur, c. 43. 32. *Quia non possunt Ægyptii comedere panem cum Hebræis, siquidem id abominatio est Ægyptiis.* Atque hæc sententia maximè probatur sapientissimo Aben Ezræ. Porrò nota Hebraismum, *cognoscere cum aliquo*, pro, *communem curam habere.* Hoc sensu paulò mox accipitur, cùm dicit Joseph ad uxorem domini sui ad concubitum ipsum solicitantem, *Ecce dominus meus non novit quicquam mecum in domo, omniáque sua tradidit in manum meam. Non novit, &c.* i. Nihil solicitus est de rebus suis domesticis, delegatâ mihi omni curâ; mihi omnia negotia commisit. Id quod per schematismum, *tradere in manum*, significatur, pro, *committere alteri negotium.*

9. *Non est major quispiam*] Possunt etiam hæc sic legi, *Non est ipse*, scilicet Dominus, *major me in hac domo, nisi in hoc quòd tu mihi prohibita es.* ¶ *Peccabo coram Domino?*] Q. d. Etiamsi fortè homines istud facinus celare possem, tamen Deum celare non possum, qui est inspector omnium, ubique præsens, omnia videns & cognoscens. In illius igitur conspectu cùm versor, illúmque ubique præsentem agnoscam, quomodo contra illum tam grave peccatum admittam? ille enim maximè offenditur peccatis hominum.

11. *Et accidit quodam die*] Ad literam est, *secundùm hanc diem*, vel *secundum hujusmodi aut talem diem*, i. eâdem die, vel simili huic diei, & ei respondente, quâ scilicet cœperat solicitare Joseph. Rogaverat enim mulier toties Joseph ut sibi acquiesceret, sed non nisi cùm opportunum sibi videretur: & cùm jam omnino animo destinasset ruere in complexum ejus, opportunum sibi delegit diem, cùm scilicet nemo ex familia esset domi. Alii sic hunc locum intelligendum dicunt, *Et factum est secundùm*

hunc diem,] *poſt revolutam hebdomadam*, vel, *poſt lapſum annum*: ut eo die quo cœpit tentare animum juvenis, eo quoque in altero anno conaretur illum evincere quibus poſſet illecebris.

11. *Scripta rationis*] i. libellum dati & accepti.

21. *Et dedit illi gratiam, &c.*] Ad literam eſt, *Et dedit eum in miſericordiam*, ſeu *gratiam*, *in oculis principis carceris*, &c. *Dare* ſive *ponere gratiam alicujus in oculis alterius*, eſt *aliquem gratioſum & charum reddere apud alium*. Unde hic ſenſus eſt, Dominus Joſephum gratioſum & charum reddidit apud præfectum carceris.

VATABLUS.

1. DEductus fuit הורד] Ad verbum, *factus eſt deſcendere*. ¶ *Princeps Pharoh, princeps laniorum*: סריס פרעה ונו'] Vide ſuprà c. 37. 36. ¶ *Deduxerunt eum.* הורידוהו] Ad verb. *deſcendere fecerunt eum.*

2. *Proſperè agens*: מצליח] *felix, fortunatus*, i. cui cuncta ſuccedebant pro voto.

3. *Fortunaret.* מצליח] i. dirigeret, h. e. ſucceſſum felicisſimum dabat omnibus rebus quas agebat.

4. *Invenit igitur, &c.* וימצא יוסף ונו'] Hebraiſmus, *Joſeph fuit gratiſſimus hero ſuo, valuítque gratiâ apud illum.*

5. *Ex quo.* מאז] Subaudi אשר, ut legas ad verbum *extunc quòd*. ¶ *Fuítque benedictio, &c.* ויהי ברכת יהוה ונו'] Hebraiſmus, *auxit*, ſive *multiplicavit, Jehovah omnia quæ habebat & domi & ruri.*

6. *In manu.* ביד] i. in poteſtate, h. e. Fidei Joſeph omnia bona ſua commiſit. ¶ *Neque quicquam, &c.* ולא ידע ונו'] Hebraiſmus, Nullam rationem reddebat Joſeph domino ſuo, nec herus ipſe ſua curabat, ſed omnia fideli miniſtro committebat de nullâ re aliâ ſolicitus quàm de edendo & bibendo: ſive, ex omnibus rebus ſuis nullum fructum capiebat præterquam quòd alebatur. Vide paulò pòſt, v. 8. Alter ex doctioribus Hebræorum refert ad morem Ægyptiorum de cibis, qui alio genere victûs utebantur atque Judæi, q. d. Omnia curabat præter cibum domini ſui, quod aliis cibis uteretur Joſeph, aliis dominus ejus. *Panis*, pro *omni ciborum genere*, apud Hebræos uſitatiſſimum. ¶ *Pulcher formâ & pulcher aſpectu.* יפה תאר ויפה מראה] i. pulcher figurâ & ſtatu corporis, q.d. formoſiſſimus.

7. *Concumbe.* שכבה] *Dormi, Cuba.*

8. *Non novit, &c.* לא ידע ונו'] Hebraiſmus, de quo paulò antè, v. 6. i. nihil ſolicitus eſt de rebus ſuis domeſticis, delegatâ mihi omni curâ.

9. *Prohibuit à me.* חשך ממני] i. ſubduxit, vel ſubtraxit mihi, q.d. nihil reſervavit ſibi præter te. ¶ *Peccando.* וחטאתי] Ad verb. *& peccabo.*

10. *Juxta illam,* אצלה] *apud eam juxta latus ejus.* ¶ *Ut eſſet cum ea*: להיות עמה] i. aut ſaltem fabularetur cum ea.

11. *Secundum diem hanc*, כהיום הזה] i. die quâdam conſimili huic ac reſpondenti, quâ ſcilicet cœperat ſolicitare Joſeph: h. e. temporis ſucceſſu, quum illa non deſiſteret ſtuprum offerre ſancto Joſeph. ¶ *Ad faciendum opus ſuum*: לעשות מלאכתו] *ut fungeretur officio ſuo.* ¶ *Ex domeſticis.* מאנשי הבית] Ad verb. *ex viris domûs.*

14. *Adduxit nobis.* הביא לנו] *introduxit ad nos*, ſub. *vir meus.* ¶ *Et clamavi* ואקרא] *tum clamare cœpi.*

16. *Dominus ejus.* אדוניו] Ad verb. *domini ejus.* Plur. Heb. pro Sing.

17. *His ferè verbis*, כדברים האלה] Ad verb. *juxta verba hæc.*

19. *Talia*, כדברים האלה] Ad verb. *Juxta verba hæc.* ¶ *Iratus eſt furor ejus*: ויחר אפו] *excanduit ira ejus.* Hebraiſmus, *vehementer iratus eſt, cœpit excandeſcere mirum in modum.*

20. *Poſuítque eum in domo carceris*, ויתנהו אל בית הסהר] *conjecítque illum in carcerem.* Chald. paraph. *tradiditq; eum in domum vinctorum*, i. in qua vincti aſſervantur, h. e. in carcerem. Vox Hebræa ſignificat *carcerem rotundum in modum lunæ.*

21. *Et inclinavit.* ויט] *& extendit.* Hebraiſmus, *dignatus eſt illum gratiâ & miſericordiâ ſuâ.* ¶ *Deditque gratiam, &c.* ויתן חנו ונו'] Hebraiſmus, *reddidit eum gratioſum & charum apud præfectum carceris.*

22. *Princeps domûs carceris* שר בית הסהר] i. ille qui præerat carceri. ¶ *Faciebant* עושים] *facere ſolebant*, i. quæcunque illi facere conſueverant, Joſeph ſatagebat facere. Imò potiùs, quòd vertit Chald. paraph. *quicquid ibi fiebat, juxta verbum ipſius fiebat.* i. ipſo authore, juſſúque ipſius.

23. *Neque princeps, &c.* אין שר ונו'] i. Qui præerat carceri, non exigebat rationem à Joſeph eorum quæ tradiderat illi: omnia adminiſtrabat Joſeph, nec tamen adminiſtrationum ullam reddebat rationem. ¶ *Secundabat*: מצליח] i. dirigebat, aut efficiebat ut proſperè ſuccederet.

CLARIUS.

6. NEc quicquam aliud noverat] Alius ſic vertit, *Nec cognoſcebat cum eo quicquam*, h. e. nullam rationem reddebat Joſeph domino ſuo, nec herus ipſe ſua curabat, omnibus fideli miniſtro commiſſis.

9. *Nec quicquam eſt*] Alius hunc locum ſic vertit, *cunctáq; quæ habet tradidit in manum meam: non eſt major quiſquam in hac domo quàm ego ſim: nec quicquam mihi prohibuit niſi te, eò quod tu uxor illius ſis.* At Hebraicus ſenſus videtur ſic habere, *Non eſt ipſe*, ſcilicet dominus, *major me in hac domo, niſi in hoc quòd tu mihi prohibita es.*

11. *Abſq; arbitris*] Heb. *Cùm non eſſet vir ullus ex familia in domo.*

19. *His auditis*] Heb. *Audiens verò dominus ejus verba uxoris ſuæ, quæ ad illum loquebatur, dicens, Secundùm verba iſta fecit mihi ſervus tuus, commotus eſt furor ejus*, &c. Sed quomodo eunuchus uxorem habuit? Reſpondent quidam, regios miniſtros nonnunquam *eunuchos* vocari, ſicut Eſa. 39. quos, ſi Latinè vocem Græcam interpreteris, *cuſtodes lecti* vel *thalami* appellare poſſis. Alii ferunt genus eſſe eunuchorum, qui quamvis infœcundi ſint, coire tamen poſſint.

22. *Et quicquid fiebat, ſub ipſo erat*] Alius ſic vertit, *Et quicquid fiebat, ipſe faciebat*, h. e. quod alii facere conſueverant, Joſeph facere ſatagebat.

DRUSIUS.

1. Ὁ εὐνοῦχος Φαραώ] Ad hunc locum Scholion eſt in edit. Romana, Ὁ μὲν Σύρος μὴ προσποιείσθω τὸν τε πατέρα καὶ τὸν περὶ ἄνδρα λέγειν τοῖς ἑκατέροις. Hoc verum eſt. Vocatur enim eunuchus in codice Syro Act. 8. סריסנא quod propriè *fidum* ſive *fidelem* denotat. Sequitur in ſcholio illo, Ὁ δὲ Ἑβραῖος ἀληθῶς εὐνοῦχον, καὶ τοῦτον ἀπὸ πίστεως, ἐπειδὴ φιλεῖ τὸ θῆυ εὐνοῦχον γένος μάλιστα περιδεῶς τὰ μάτων, καὶ αὐτῶν τὰ βασιλέων σωτηρίαν. *Ebræus autem verè Eunuchum, & hunc à fide: Quandoquidem amat eunuchorum genus ut ſibi potiſſimùm credantur pretioſiſſima quæque bona, & ipſamet Regum ſalus.* Aliud ſcholion ad marginem Quæſt. Theodoreti, *Eunuchi nominantur non ſoli ſecti, ſed etiam qui inter famulos ſunt* εὐνοῦλος τοῖς ἔχουσιν, *benevoli habentibus, ſeu poſſeſſoribus. Nonnulli autem dicunt ſolere eunuchos Ægyptios habere uxores propter libidinem & ſalacitatem.* Videndus Hieron. in Quæſt. ad hunc locum. Abenmelech, *Erant ei teſticuli, & non ipſe nervus: Ideo uxorem habebat: & ſecundum opinionem Onceli ſignificat nomen* סריס *Principem ac Præfectum.*

2. מַצְלִיחַ. A. καὶ εὐοδούμενος. Sym. εὐοδούμενος] Καὶ εὐοδούμενος, *Cui rectè omnia ſuccedunt.* Εὐοδούμενος, *Cui bene ac proſperè res procedunt.* Idem aliter Pſal. 1. יצליח LXX καὶ εὐοδωθήσῃ. Sirach 11. 21. εὐοδωθήσῃ, *proſperos ſucceſſus habebit.* Rurſum Sirach 29. 20. καὶ εὐοδούμενος, *Qui rectum*

rectum cursum tenent, Bene agentes, Qui sunt in itinere recto.

22. אֵת כָּל הָאֲסוּרִים. Sym. πάντας τοὺς δεδεμένους, *omnes vinctos.*

GROTIUS.

1. *Eunuchus*] Sic & suprà 37.36. ubi Græca versio, τῷ ἀρχιμαγείρῳ quod obstat quò minùs ἐυνοῦχον hîc, ex origine magis quàm ex usu, cubiculi præpositum intelligamus. Fuerit ergò aliquis ex exoletis Ægyptii Regis, quales deinde ad diversas dignitates promoveri solebant. Vide 2 Reg. 8. 6. 1 Sam. 8. 15. ubi mores vicinorum regum describuntur: & Jer. 34. 19. moribus Hebræorum jam corruptis. Chaldæus vertit רבא, quasi dicas *megistana.*

2. *In cunctis prosperè agens*] Lxx, ἀνὴρ εὐοδούμενον. Aquila, κaλευθυνόμενον. Symmachus, ἐυοδούμενον· non malè omnes. Sensus in illo Homerico versu,

Ος οἱ πολλὰ κάμηση, θεὸς δέ οἱ ἔργον ἀέξῃ.

quæ interpretatio ipsius nominis Josephi.

6. *Nec quicquam aliud noverat nisi panem quo vescebatur*] Securus rerum omnium epulis tantùm indulgebat.

11. *Ut intraret Joseph domum*] Nomen *Joseph* ad sensum clariorem addendum hîc censuere & Lxx, Samarites quoque & Syrus.

15. *Cúmque ego succlamassem, & audisset vocem meam, reliquit pallium*] Simile illud in Hippolyto Senecæ,

——*en præceps abit,*
Ensémque trepidâ liquit attonitus fugâ.

Sequitur ibidem,

Pignus tenemus sceleris.

Nimirum, ut Juvenalis utar verbis ex Satyra 10.

Erubuit nempe hæc ceu fastidita repulsa:
Nec Sthenobœa minùs quàm Cressa excanduit, & se
Concussere ambæ. Mulier sævissima tunc est,
Cùm stimulos odio pudor admovet.

Similem enim calumniam Bellerophonti intentavit Sthenobœa, ut & Astydamea Peleo.

CAP. XL.

MUNSTERUS.

2. *Eunuchos suos*] *Fuerunt*, inquit Gerundensis, *hi duo præfecti & magistri pincernarum atque pistorum in domo regiarum mulierum: eviravitque eos rex, & tunc ad mulierum custodiam deputavit.* Quærunt Hebræi in qua re peccaverint isti duo regis ministri, respondétque R. S. in hunc modum, וזה נמצא וגוב בפיילי פוטירי שלו ווזה נמצא צדוד בגלוסקין שלו: *Quia*, inquit, *inventa fuit musca in poculo*, sive *phiala*; *& lapillus in torta panis.* Responsio digna tali Theologo. Aben Ezra finxit aliam causam, Quòd videlicet voluerunt prodere regnum. Si fuerunt proditores, quare uterque non fuit suspensus?

4. *Per dies*] Intelligunt Hebræi communiter per ימים, *dies*, absolutè & sine adjectione scriptos, שנים עשר חדש, *duodecim menses*, sive *annum*; sicut & suprà cap. 24. 55. dicitur, *Maneat puella nobiscum per dies aut decem*, h. e. *per annum aut decem menses.* Kimhi hanc signat rationem, *Noster*, inquit, *annus integris conficitur diebus: non subtrahimus aut addimus ei aliquot horas; & idcirco* ימים *vocatur annus.* Verùm nescio si hæc ratio curioso satisfaciat lectori. Si annus ipsorum constat integris diebus, cur colligunt singulis annis epactas dierum, horarum & minutiarum, quas adjiciunt futuro anno? Annus non potest constare integris diebus, postquam sol & luna suos circulares motus non absolvunt integris diebus.

5. *Juxta interpretationem somnii sui*] h. e. Quisque habuit somnium indicans quid sibi in posterum esset eventurum. Et quod sequitur, *Consternati*] potest etiam sic verti, *subirati.* Ben Ezra tamen exponit, מתרעשים, *inquieti, commoti.*

13. *In locum tuum*] Hebraicè, על כנך, *super basim tuam*, vel *paramentum tuum*. h. e. ut Onkelos vertit, על שמוש, *in officium tuum.* Et quod sequitur, *Quòd si recordatus fueris mei*, &c. nos præcisè vertimus ut habent Hebræa. Translator verò noster vertit præteritum in imperativum; nam sic habet, *Sed memento mei*, &c.

16. *Canistra candida*] Dicit *candida* propter קילוף המקלות, *virgularum decorticationem.* Sunt etiam ex Hebræis qui חורי hîc accipiunt pro נקב, *foramine*: & tunc hæc erit lectio, *Erant tria canistra perforata super caput meum*, &c. Alii interpretantur, לחם לבן, *panes albos.*

20. *Dies natalitius*] Est hîc הלדת infinitivus passivus in Hiphil, repræsentátque Dages in Lamed, quietem Jod vel Holem. Et intelligitur per hunc natalitium diem vel תקופה שנת יום שנולד בו, *dies annua revolutionis*, vel הדת הגבירה, *dies quo uxor regis filium concepit.* Et quod sequitur, *Et recensuit caput*] in Heb. est, *& levavit caput.* R. S. exponit, מנה, *numeravit eos cum cæteris ministris.* Onkelos verò vertit, ואדכר *& recordatus est.*

FAGIUS.

1. *Post illa*] Ad literam est, *Factum est autem post verba illa*, i. post res illas gestas. פתנמא *pithgama* enim in Chaldaismo, sicut דבר *dabar* in Hebr. nunc *verbum* sive *sermonem*, nunc *rem gestam* significat.

2. *Contra duos principes suos*] Heb. על שני סריסיו, *contra duos eunuchos suos.* Dixi suprà ex sententia Hebræorũ, סרים *Saris* non semper *castratum & eum qui caret testiculis* significare: sed aliquando ministerii tantùm nomen est, *principem, præfectum, & regium ministrum* significans; quemadmodum hîc & in aliis locis Paraphrastes Chaldæus transtulit. R. D. K. scribit, duo esse eunuchorum genera: Unum, cui exsecti sunt testiculi: & hi adhuc capiuntur amore mulierum, poterúntque abuti illis: nec adimit illis exsectio facultatem coeundi, saltem in multis, tametsi sint infœcundi. Talis eunuchus, teste Kimhi, etiam fuit Potiphar. Aliud eunuchorum genus est, cui & testiculi & nervus, veretrum puto, exsecta sunt: & hi nullam penitus habent congrediendi facultatem.

3. *Per dies in custodia*] i. unum annum integrum. Quidam interpretantur *per aliquot dies.* Verùm prior lectio quibusdam vereor videtur. Per *dies* enim sæpe annus in Hebraismo intelligitur. Quî hoc fiat, suprà in cap. 4. ex Hebræis annotavi.

5. *Juxta interpretationem somnii sui*] i. indicans quid in posterum esset eventurum utrique eorum in officio suo.

7. *Nunquid à facie Domini est interpretatio?*] Vult dicere, Dei sunt interpretationes, non hominis: illius est revelare quid somnia sibi velint, significent atque portendant.

14. *Conferas obsecro in me hoc beneficium*] Sensum reddidi: nam ad verbum est, *facies obsecro mecum bonitatem.* Est autem Hebraismus, *facere misericordiam, gratiam* sive *bonitatem*, pro *misereri alicujus*, & *conferre in aliquem beneficium.*

16. *Tria canistra candida*] i. facta ex viminibus decorticatis. Vel, *canistra perforata.* Nam חורי Hebræis, Chald. חירו, etiam *foramen* significat. Et quia חורי *quod nobile, insigne ac præcipuum est* etiam significat, ideo quidam pro *pane nobiliore*, qui reliquo ferè candidior est, accipiunt. Quam lectionem sequitur Complutensis editio, quæ habet, *Tria canistra plena pane principali.* Verùm duæ priores lectiones magis probantur, maximè autem prima.

20. *Capitis principis pincernarum*, &c.] Heb. *Et elevavit caput principis pincernarum*, &c. Est autem *elevare caput*, Hebraismus, pro *recensere, recordari, & reminisci alicujus non sine honore*, sicut & Paraphrastes noster reddidit. R. S. hunc locum (vel potiùs versum duodecimum, *Memor tui erit Pharao*) sic explicat, *Cùm numerabit Pharao servos suos, ut sibi ministrent in convivio, tui memor, te quoque cum illis numerabit, pristinóque muneri tuo te rursum restituet.*

VATABLUS.

1. *Accidit autem his gestis* ויהי אחר הדברים האלה] Ad verb. *Et fuit post verba ista*, i. post res istas gestas.

3. *Principis laniarum*, שר הטבחים] Vide suprà c. 37. 36. i. in carcere ipso destinato vinctis Regiis, qui jussu Regio vincti detinebantur.

4. *Et præposuit princeps*, &c. ויפקוד שר ונו'] *Et posuit [collocavit] princeps militum, Joseph apud illos, ut ministraret eis.* Alii, *Et præcepit magister militum de Joseph [ut esset] cum eis: & ministrabat eis.* ¶ *Per annum* ימים] Ad verb. *per dies.* Doctus inter Hebræos vult pro *diebus perfectis* accipi, i. pro anno. Alii verò dicunt eos falli qui pro spatio unius anni integri & absoluti accipiunt: & potiùs notationem esse diuturni & tamen incerti temporis, ut ex aliis locis patet. In hunc sensum quidam verterunt, *fuerúntque aliquot dies in carcere.*

5. *Juxta interpretationem somnii sui*, כפתרון ונו'] Heb. *prout cuique evenit*, vel *quemadmodum res postea ostendit*, vel *indicans quid in posterum esset eventurum utrique eorum in officio suo.*

6. *Dolore affecti* : וזעפים] *tristes*; vel, *perturbati & attoniti.*

7. *Tristiores* : רעים] *afflictæ.* Ad verb. *malæ.*

8. *Qui responderunt ei* : ויאמרו אליו] Ad verb. *Et dixerunt ad eum.* ¶ *Et non est*, &c. ופותר אין אותו] Præposterus ordo Hebræis, & *qui interpretetur illud, non est.*

9. *Me somniante*, &c. בחלומי ונו'] Ad verb. *In somnio meo, ecce vitis erat*, &c.

10. *Rami* : שריגים] *propagines.* ¶ *Erumpebátque flos ejus*, &c. עלתה נצה ונו'] Ad verb. *ascendit flos ejus, percoxerunt botri ejus racemos.* i. videbatur flores emittere, ipsíque flores videbantur erumpere, & racemi ad maturitatem perduci.

12. *Rami* : השריגים] *propagines.*

13. *In fine trium dierum* : בעוד שלושת ימים] *Intra tres dies*; vel, *Post tres dies.* ¶ *Exaltabit Paróh caput tuum* : ישא פרעה את ראשך] *recensebit* [vel *numerabit*] *Paróh caput tuum*, i. te, sub. *inter reliquos ministros. Extollere caput alicujus* significat *erigere aliquem ex humili contemptáque fortuna ut censeatur aliquo loco*: extollet ergò Pharao caput tuum, h. e. educet te ex tenebris carceris, vel jacentem levabit ut in pristinum statum restituat. ¶ *Et restituet te ad locum tuum*, והשיבך על כנך] Ad verb. *& redire fecit te in gradum tuum*, sub. *pristinum.* Præt. Heb. pro fut. Chald. paraph. *restituet te ministerio tuo*, vel *officio & muneri.*

14. *Sed memento mei* : כי אם זכרתני] Præt. Heb. pro fut. & fut. pro optativo, vel per modum deprecationis accipitur, ut loquuntur Hebræi. Sic & Chald. paraph. *Verùntamen memineris mei obsecro.* Alii, *Tantùm recorderis mei.* ¶ *Et facias*, &c. ועשית נא ונו'] Hebraismus, *hoc beneficium conferas in me.* ¶ *Et educas me*, והוצאתני] i. cures ut extrahar.

15. *Furto ablatus sum* : גנוב גנבתי] Ad verb. *furtim auferendo furtim ablatus sum.*

16. *Me somniante videre videbar* : אני בחלומיהנה] Ad verb. ut v. 9. *in somnio meo ecce tria*, &c. ¶ *Alba* : חורי] *candida*, i. facta è virgis decorticatis, quæ post earum decorticationes sunt albæ. Ità doctus inter Hebræos, tametsi probet interpretationem eorum qui exponunt, *canistra foraminum*, h. e. perforata, aut habentia multa foramina. Alii, *canistra tortarum sub prunis decoctarum*, quæ dicuntur עוגות. sic & Chald. paraph. Jerosolymitanus. Alii, *canistra candoris*, i. plena panis albi, sive candidi.

19. *In fine trium dierum* : בעוד שלושת ימים] Ut suprà, v. 13. *Post tres dies*, i. Exacto spatio trium dierum. ¶ *In ligno* : על עץ] *in patibulo.*

20. *Et recensuit*, &c. וישא את ראש ונו'] i. dum recitaretur catalogus servorum Pharaonis, numerati sunt & isti inter servos alios. Ad verb. *in medio servorum suorum.*

21. *Et restituit* : וישב] Ad verb. *Et redire fecit.*

CLARIUS.

3. *Principis militum*] Vel, *principis laniorum.*

4. *Aliquantulum temporis fluxerat*] Heb. *fuerúntque per dies in custodia.* Intelligunt autem Hebræi communiter per *dies* absolutè & sine adjectione scriptos, *duodecim menses*, sive *annum.*

5. *Juxta interpretationem congruam sibi*] Vel, *juxta interpretationem somnii sui*, h.e. Quisque habuit somnium indicans quid sibi in posterum esset eventurum.

23. *Et tamen succedentibus prosperis*] Heb. *Nec recordatus est princeps pincernarum Joseph, sed oblivioni tradidit eum.*

DRUSIUS.

4. *Reposuit Josephum cum eis*] Aut *præfecit, constituit.* Particula *cum eis* turbat nonnihil. R. S. expositi, *ut esset cum eis.* Sic infrà v. 14. *memineris mei tecum*, ut sim tecum. Alii, *commendavit Josephum eis*: Cui simile in Latio, *oro tecum.* Tremellius, *ut committeret Josephum cum eis.* Id aliam sententiam continet, veluti cùm dicimus, *inter se cives committere*, i. in contentionem deducere. Malim, *commisit Josepho illos*, ut sit את pro אל, quæ enallage insolens non est, & אותם pro אותם. Nam contrà אותם *eos* ponitur pro אתם *cum eis.* Lxx vertentes, συνέχωσεν τῷ Ιωσὴφ αὐτούς, *commendavit Josepho eos*, hanc interpretationem validè confirmant. Hieron. *tradidit eos*, ויפקד. ¶ *Et fuerunt ibi dies in custodia*] Tribus modis hoc exponitur ab interpretibus. Uno modo sic, *Fuerunt dies aliquot*, vel *aliquandiu*, ut Gen. 24. 55. *Maneat apud nos dies aut decem.* Vide quæ scripsimus ad illum locum. Nam sunt qui exponant, *annum*, *aut decem menses. Dies* enim, i. ימים, aliquando *annum* significat, ut ibi, *diebus erit redemptio ejus*, i. anno. Quomodo & hic enarrant Salomo & Levi Ebræi. Vide sis Animad. meas. Hæc igitur est secunda expositio. Tertia reperitur apud Tremellium, *diebus multis*, ac si esset ימים רבים. Videndum an eo sensu simpliciter ימים usurpetur. *Dies aliquot* Ebraicè diceretur, ימים אחדים. Nam אחד *aliquis, quidam.* Notavi antea.

7. *Facies*] פנים ex iis vocibus est quæ in terminatione plurali sæpe sensum habent singularem, ut ibi, *Cur cecidit facies tua?* proinde meliùs redditur *facies tua* quàm *facies tua*, licèt in fonte sit verbum plurale, *ceciderunt.* Nam tunc habetur ratio terminationis, ut cùm dicimus אלהים קדשים *Deus sanctus*, & התעו אלהים *errare fecit Deus.* Secùs est hoc loco, *Cur facies vestra malæ sunt hodie?* Nam hìc de duabus sermo est. Tamen non peccabit qui vertit, *Cur vultus vester malus est hodie? Vultus malus*, i. tristis, mœstus, ut Cohel. 7. 3. *In malitia vultûs*, quòd Græcè legitur ἐν κακίᾳ προσώπου. Noster ad sensum optimè, *per tristitiam vultûs.* Sic *cor malum*, i. triste, mœstum, 1 Sam. 1. 8. Contrà *cor bonum* est animus lætus ac hilaris; & *bonum corde*, qui est animo læto: Prov. 15. 15. *Bonus corde, juge convivium*, quasi in perpetuo convivio est, jugésque nuptias celebrat. Sed & cor bonum facit, qui illud exhilarat; & ipsum cor bonum facit hominem, quando eum lætum reddit. Vide Cohel. 11. 9, 10.

15. *De terra Ebræorum*] Terra Chanaan, in qua patriarchæ Ebræi advenæ commorati sunt, vocatur *terra Ebræorum*, propter eam causam quam dixi, vel certè quoniam à Deo Ebræis data fuit hæreditario jure possidenda. Hoc malim. Dicitur etiam *terra septem gentium*, & *terra Amorræi*, & *terra Promissionis*, i. promissa, & *terra sancta, electa*, &c. Item *terra peregrinationis Abraham, Isahac & Jacob*, nec non *terra Judæorum.* Nam Judæi qui Ebræi.

IDEM.

1. מַשְׁקֵה מֶלֶךְ מִצְרַיִם וְהָאֹפֶה A. ὁ πινοχόος τοῦ βασιλέως Αἰγύπτου, καὶ ὁ σιτοποιός, *Pocillator regis Ægypti, & coquens*] *Pocillator*, vel *pincerna*; qui &, *à poculis.* Hieron. *Ubi*

nos

nos poſſimus Principem vinariorum, in Ebræo ſcriptum habet משקה, *quem nos poſſimus more vulgi vocare Pincernam. Nec vile putetur officium, cùm apud Reges barbaros uſque hodie maximæ dignitatis ſit Regi poculum porrexiſſe.* Ποτιστὴς, ad verb. *qui potum præbet*, quod eſt ποτίζω, & latiùs patet quàm οἰνοχόος. Nam οἰνοχόος, *qui vinum fundit*; ποτιστὴς, *qui etiam zythum præbet.* Nota, in Lxx. hîc eſſe, ἀρχιοινοχόος, *princeps vinariorum.* Sic ἀρχιποιμὴς, *princeps paſtorum.* Simile ut cùm *ſacerdos* ponitur pro *ſummo ſacerdote*, & *angelus* pro *archangelo.* ¶ *Coquens*] i. piſtor. Duplex hîc eſt archaiſmus: primùm *coquens* pro *coquo*; deinde *coquus* pro *piſtore.* Feſtus, *Coquum & piſtorem apud antiquos eundem fuiſſe accepimus.*

6. עַיְפִים. A. ἐμπρασσόμενοι, *æſtuantes.* Sym. σκυθρωποὶ, *tetrici.* ¶ *Æſtuantes*, vel, *jactati fluctibus cogitationum.* Tralatio à mari, quod tempeſtate jactatur & concutitur. Sic Gregorius,

Ενθα κὴ ἔνθα κακοῖς Ξεφαούμενον μεγάλοις. &,
Βεφαούμενος τὸ πόδοιν κὴ ἀγχαλάαις μαλεδῶσι.

¶ *Tetrici, triſtem vultum gerentes, vultuoſi.* Quod ſequendo, Hieron. vertit, *triſtes.* Lex. vetus, Σκυθρωποὶ, *mœſtus, triſtis, contriſtis.* Sirach. 25. 21. πρόσωπον σκυθρωπὸν, *vultus triſtis.* Qualem præ ſe ferunt hypocritæ. Vide Matth. 6. 16.

10. שְׁלֹשָׁה שָׂרִיגִם. A. & Sym. τρεῖς κλημαίδες, *tria flagella*] Vel, *ſarmenta*, vel, ſi placet, *palmites*, i. κλήμαλα. Lexicon Heſychii, Κλημαλίδες, αἱ ἐκ τῶν κλημάκων δέσμαι, *faſces flagellorum*, ſeu *palmitum è vite exciſorum.* Hier. *Tria flagella & tres ramos ſive propagines Ebræo ſermone ſign. quæ ab illis vocantur* SARIGIM. In Lxx. πυθμένες, quod reddunt, *propagines*; & alius, *radices*; & alius, *fundi.* Vide Rom. Lat. Hinc intelliges quid ſit apud Hieron. *Et ecce vitis in conſpectu meo, & in vite tres fundi, & ipſa germinans tres fundos.* Et apud Ambroſium, *in vite autem tres radices.*

16. שְׁלֹשָׁה סַלֵּי חֹרִי. A. τρεῖς κόφινοι γύρεως. Sym. τρία ναρθᾶ Καϊνᾶ] Κόφινοι, *cophini.* Hieron. *Pro tribus caniſtris chronditorum, tres cophinos farinæ in Ebræo habet.* Interpres quoque Matthæi, qui eum in Ebraicum ſermonem convertit, סל poſuit pro eo quod in Græco κόφινος, *cophinus.* Quanquam סל etiam ναρθῆκα, i. *caniſtrum*, notat. Lex. Græco-Lat. vetus, Κόφινος, *corbes, corbula, qualus, corbis.* Et Latino-Græcum, *Corbis*, εἶδος κοφίνου. *Cophinus* ergò latiùs patet. In eodem lexico, Καρῦν, *caniſtellum.*

Γύρεως, *pollinis.* Nam γύρις, *pollen.* Declinatum videtur à חרי, quod præter Hieron. etiam alii *farinam* interpretantur: & legimus apud interpretem noſtrum, *tria caniſtra farina.* In libro nom. Ebraicorum, *Chorri, farina. Chorraus, farinatus.* ¶ Τρία ναρθᾶ, *tria caniſtra.* Hujus ſingularis κάνεον & ναρθῆκα. Dicitur & κάνης, *caniſtrum*, & Heſychio καρδὸν, unde τρία καρδᾶ, in nonnullis editionibus. ¶ Βαΐνᾶ. Alibi eſt βάϊνα. Quid hoc ſit, neſcio. Si conjecturæ locus, videtur ſignificare voluiſſe *canaſtra candida* ſive *alba*, h. e. ex viminibus decorticatis & albis contexta. Sanè חור *candidum:* unde חור in lingua Chaldæorum, i. *album*, & בני חרים *candidati* ſive *candidis veſtibus induti*, h. e. nobiles. Sic apud Romanos poſteriores *candidati* dicebantur, non ii qui peterent, ut olim, ſed honeſtioris ordinis cives; ut *pullati*, vulgus promiſcuum, quos, חשוקים appellant, q. *obſcuros & tenebricoſos* dicas. Hoc certum. Illud de *Caïnâ* ambigens pono, non adfirmans. Dies nos alia docebit. [Βαΐς & βαΐον, *ramus palmæ arboris.* Unde vir doctus & amicus meus putabat eſſe βαΐνᾶ, ſignificaréque *canaſtra ex viminibus palmæ, ramiſve illius arboris.*] Jonathan hîc poſuit *canaſtra panis puri.* Et Hieroſol. *canaſtra panis albi*, ſi modò קקבשין ſignificat *album* ſeu *candidum.* In edit. Rom. Καϊνᾶ, *quidam ex Ebræo interpretantur alba.* Quod lucem accipit ex jàm dictis. Onkelos, *tria canaſtra liberarum*, i. *liberæ* & ἐλευθέρας. Quomodo Lxx hanc vocem interpretantur 3 Reg. 21. 8, 11. item Neh. 13. 7. Atque hinc בן חרים υἱὸς ἐλευθέρων, Eccl. 10. 17. חרי ואומ-

θέρας; חרים ἐλευθέρους. Magis *nobiles* & *ingenuos* notat, ut poſſis vertere, *tria canaſtra nobilis*, ſub. *panis.* Panem autem nobilem intelligo qui vulgò Heeren broodt, *panis dominorum*, vocatur: éſtque panis exquiſitiſſimus & delicatiſſimus. Nam aquæ loco lac adhibetur in conficiendo hoc pane. Ità ſim ſalvus, ut mihi hæc interpretatio præ cæteris arridet. Nam albus חור dicitur, non חרי, à quo pluralis חרים *nobiles*, vel, ſi placet, *heroes.* Et quid ſi legamus, *tria canaſtra panis heroici?* חרי & חרים ut יהודי & יהודים *Judæi.*

GROTIUS.

17. *ET in uno canaſtro, quod erat excelſius, portare me omnes cibos, avéſque comedere ex eo*] Simile huic ſomnio augurium in Homeri Odyſſeæ B'.

—— τῷ δ' ἀετὸς ὑψόθεν ἐλθὼν
Τ' ὠλόσθυν ἐκ κορυφῆς ὄρεος θεσπέσιος πτόρθος.
Τὼδ' ἔως μὲν ῥ' ἐνέτυπτον ἐμῇ ποιῇς ἀνέμοιο,
Πλησίον ἀλλήλοισι πτασσόμενω πτερύγεσσιν.
Αλλ' ὅτε δὴ μέσσην ἀγορὴν πολύφημον ἰκέσθην,
Ενθ' ὁλοφυδνήεντε πτυξάσθην πτερὰ πολλὰ,
Ες δ' ἐδέτην πάντων κεφαλὰς, ὄσσοντο δ' ὀκυθόων·
Δευομένω δ' ὀνύχεσσι παρηίδας ἀμφὶ τε δεσμὰς,
Δεξιὸς ἤιξεν διὰ τ' ὄικλα καὶ πόλιν αὐτῶν.

Mox augur explicans,

Μνηστῆρσιν δὲ μάλιστα πραπίδεσσι τάδ' εἴρω,
Τοῖσιν δὴ μέγα πῆμα κυλίνδεται.

13. *Recordabitur Pharao miniſterii tui*] Eadem planè locutio infrà 19. quare eodem modo utrobique rectè verteris, *Exputabit Pharao rationes tuas.* Sic ſumitur vox ראש Num. 1. 49. Exod. 30. 12. Sic ferme & Græci κεφάλαιον uſurpant.

19. *Et lacerabunt volucres carnes tuas*] Quod Horatius dixit, *Paſces in cruce corvos.*

20. *Dies natalitius*] Herodotus Calliope in Perſarum rebus, τῶν τὸ δεῖπνον καλλωπιζόμενος ἅπαξ τῆς ὀνομαστὶ, ἡμέρῃ τῇ ἐγένετο βασιλεύς. Adde Matth. 14. 16.

CAP. XLI.

MUNSTERUS.

1. *Dies dierum annos*] Kimhi in hunc locum ſic ſcribit, *Non dicit*, poſt duos annos, *ſed addit* dierum, *ut intelligas annos illos ex integris conſtatos diebus. Nam annus perfectus, qui eſt revolutio ſolis ad eundem punctum, non perficitur ex integris diebus, ſed reſtant adhuc aliquot horæ, quæ quotannis collectæ diem intercalarem pro ſole conſtituunt, & epactas pro luna.* ¶ *Fluvium*] Secundùm Gerundenſem, נהר propriè eſt *fluvius magnus*, & יאור *piſcina magna* humano labore facta. Et quando hîc dicitur *Pharaonem juxta piſcinam ſtetiſſe*, ut ſibi in ſomno videbatur, intelligitur Nilus ipſe, qui ſingulis annis in maximam ſtagnatur piſcinam. Proinde nomen אחו filius Ezræ ſic exponit, הוא עמק שבו צמחים. Et dictionem שראץ שדפון מרוח dicit eſſe שאוצר מורחית. Capitur enim קדם ſæpe pro מורח. Cujus ratio hæc aſſignatur, בעבור ואת השמש בתחלה. Et quod ſequitur, *Conſternatus eſt ſpiritus ejus*] alii ſic vertunt hunc locum, *& depreſſus eſt animus ejus*, שרוה רומה לונף ותמובר, *quòd ſcilicet talis conſternatus animus ſimilis ſit corpori depreſſo.*

11. *Juxta ſomnii ſui interpretationem*] h. e. Uterque habuit ſomnium quod erat conforme eventui rei.

14. *Feſtinanter eduxerunt eum*] Habet Ebræa proprietas, *& fecerunt currere eum de fovea.* Vocatur autem carcer *fovea*, quòd eſſet factus in modum foveæ ſub terra, quæ vulgò בושה vocatur, ut dicit R. S. i. *foſſa.* Et quod ſequitur, *Totondit*] ſubaudiendum eſt, מגלח, *raſor.*

16. *Non ego*] Hebræa veritas habet, *Abſque me.* Et deinde interpoſitâ pauſâ ſequitur, *Deus reſpondebit*, &c. Onkelos verò hunc locum ſic vertit, *Non ex ſapientia mea, ſed*

ſed ab ipſo Deo reſpondebitur quod eſt ad pacem Pharaonis. Aben Ezra exponit בלעדי pro בלעד פרעוני, ſed quod non diſſentit ab interpretatione noſtra.

23. *Marcida*] Non invenitur dictio צנם niſi in hoc loco. Kimhi exponit eam per קטן, i. *exigua*. Nam eſt vulgare apud Hebræos פת צנומה בקערה, i. *buccella exigua in patina, ſuper quam funditur jus*. Alii verò putant eam duci à צנומא, quæ apud Magiſtros ſignificat *petram*, & tunc *ſpica petrea* idem eſt quod *arida*. Aben Ezra exponit רקורין, *inanes*.

24. *Magis*] Kimhi dicit חרטום ferè idem eſſe quod מכשף, i. *magus, incantator*. Aben Ezra verò exponit eam per חכם התלרת, h. e. *ſcrutator naturæ; & qui ex qualitate ad naturæ ſecreta penetrat. Eſt*, inquit, *& qui* חרטום עיקר *cognoſcit naturam & qualitatem rerum, & quales ex illa occultâ vi effluere poſſint operationes & effectus*.

32. *Repetitum eſt*] Poteſt etiam ſic verti, *ſecundò apparuit*; aut, *mutatum eſt*, in aliam ſcilicet viſionem, ſed quæ in interpretatione à priori non diſcrepat. Et quod ſequitur, *Decretum eſt*, ſeu *firmatum eſt*] Onkelos vertit, תקין, *ordinatum eſt*: quod tamen idem eſt.

36. *Depoſitum terræ*] i. Erit quaſi repoſitus theſaurus, qui tempore neceſſitatis terram & ejus habitatores, nè pereant, conſervabit.

40. *Armabitur*] Kimhi exponit ut nos vertimus. Nam radix verbi eſt נשק id quod Dages in Schin oſtendit. Chaldæus verò interpres & R.S. putant radicem verbi eſſe שקק, ideo explicant ipſum per פרנס & זן, i. *cibari*. Et tunc hic erit ſenſus, *Ad os tuum*, ſive *ſecundùm juſſionem tuam, cibabitur univerſus populus meus*.

43. *Genuflectite*] Kimhi, quem hîc ſecutus ſum, putat ſcriptum אברך pro הברך, ut ſit imperativus Hiphil à verbo ברך, *genuflexit*. Alii putant אברך eſſe dictionem compoſitam, quaſi אב רך, i. *pater teneri regis*, ut Onkelos habet. Vel, ut R. Judas ſentit, totum fuit nomen Joſeph, qui & pater atque ſenex fuit ſapientiâ, & tener in annis. Et quod ſequitur, *Zaphnath Paaneah*] quidam Onkelum imitantes interpretantur, הצפונות מגלה, *arcanorum revelator*, ſeu *interpres*. Alii putant eſſe dictiones Ægyptias: ſed hactenus nemo fuit qui eas ex Ægyptiaca lingua in Latinam transferret, nec Judæus nec Chriſtianus.

45. *Sacerdotis On*] Chaldæus vertit, *principis civitatis On*.

47. *Et protulit terra*] In Hebræo ſenſus iſte aliquantò obſcurior ponitur. Nam ità habet textus, *Et fecit terra in ſeptem annis ſaturitatis ad acervos*.

51. *Menaſſe*] Interpretatur *Menaſſe, Faciens oblivi ſci*. Eſt enim participiũ in cõjugatione dageſſata, à verbo נשה *niſſa*. Ephraim verò derivatur à verbo פרה, *fructificavit*: indè *Ephraim, Fructificationes*. Et quod ſequitur, *Conſumpti ſunt*, &c.] uſurpat Hebraiſmus *conſumi* pro *tranſire*.

56. *Aperuit q.*] Reddidit Chaldæus interpres clariùs hunc locum quàm in Hebræo habeatur. Nam ità vertit, *Et aperuit Joſeph omnes thecas in quibus erat frumentum*. Id quod nos per parentheſin ſignavimus.

FAGIUS.

11. *Quiſque juxta interpretationem ſomnii ſui ſomniavimus*] i. Somniavimus quod erat conſentaneum rei, h. e. Somnium verum ſomniavimus, quemadmodum poſtea evenit.

16. *Non ex mea ſapientia, ſed à facie Domini*, &c.] Vult dicere, Non mihi tribuo & adſcribo hanc ſapientiam, quòd ego ex meipſo poſſim interpretari ſomnia. Dei opus eſt, non humanæ ſapientiæ. Is per me tanquam organum reſpondebit tibi ea quæ faciunt ad regni tui ſalutem. Ità Joſeph occaſionem captavit Regem Ægypti pertrahendi in cognitionem veri Dei, quem ipſe colebat.

34. *Et muniat terram Ægypti*, &c.] זרין Chaldaicè *munire & armare* ſignificat. *Armare* autem metaphoricè accipit pro *providere, proſpicere*: cùm enim terræ frugibus providetur, quodammodo armatur & munitur. Et verbum Hebraicum חמש, quod in textu ponitur, quõdque pro *quintam partem accipere* exponunt, aliquando etiam *expedire & armare* ſignificat, ut Exod. 13. 18. חמשים עלו בני ישראל, *Et armati aſcenderunt filii Iſrael*, &c. Et hanc lectionem ſecutus eſt Onkelus.

40. *Cibabitur omnis populus meus*] Vult dicere, Annona erit in tua poteſtate: tu diſpenſabis eam, prout ex re populi cognoveris. Quidam legunt, *Armabitur*. q.d. Quando principes præparabuntur ad bellum, tu eris magiſter militum. h. e. Conſtituo te ſecundum à me tempore pacis & belli. Alii legunt, *Juxta tuum verbum gubernabitur populus meus*. Verùm prima lectio ſimpliciſſima eſſe videtur.

43. *Iſte eſt pater regis*] Paraphraſtes noſter vocem Hebraicam אברך *Abrech* ità videtur intelleXiſſe quaſi compoſita dictio ſit ex אב *pater*, & רך *rex*. Nam Syris ריכא, teſtibus Hebræis, *regem* ſignificat. Dicitur ergò *Regis pater*, ſecundùm noſtrum Paraphraſtem, quòd Regem Pharaonem ſuis conſiliis tanquam pater fideliter juverit. Alii אברך exponunt, *pater tener*; quòd ſcilicet ſapientiâ & conſiliis pater ac ſenex, ætate verò & annis tener fuerit: ſicut & D. Hieronymus ſcribit in Quæſtionibus ſuis Hebraicis. Eadem & Thargum Hieroſ. habet, והא מקלשין קדמוי ואמרין יחי אבוי דמלכא דרב בחוכמא ורכיך בשנייא, *Et ecce præconizabant coram eo, & dicebant, Vivat pater regis, qui eſt princeps in ſapientia, & tener in annis*. Exſtant quoq; inter Hebræos qui אברך verbum imperativi modi in conjugatione Hiphil eſſe putant, & dici ſentiunt אברך pro הברך, i. *Genu flekite*. ברך enim Hebræis *genu flectere* ſignificat. Quaſi præclamaverit & præceperit, ut nemo non genu flecteret coram Joſepho.

44. *Non elevabit quiſpiam manum ſuam*, &c. Senſus eſt, Nemo ſumet arma, procedet ad bellum, vel equum ſuum ad pugnam inſtruet ſine tuo juſſu & permiſſu. Prout tu juſſeris ac præceperis, adminiſtrabitur omnis res, cùm pacis tum belli tempore.

45. *Vir cui ſecreta revelantur*] In Bibliis Hebraicis legitur, *Et vocavit Pharaoh nomen Joſeph* צפנת פענח *Zaphnath paeneach*, i. ut exponunt, *arcanorum interpres* ſeu *revelator*: quaſi ſcriptum eſſet הצפונות מגלה, ut צפנת deductum ſit à verbo צפן, quod *abſcondere* ſignificat, & פענח ſit nomen verbale, i. *revelator*, vel præteritum in ſecunda conjugatione dageſſata, i. *revelavit*. Et hanc interpretationem ſecutus eſt Paraphraſtes noſter. D. Hieronymus in Quæſt. Hebraicis ſuper hunc locum ità ſcribit, *Licèt hoc nomen Hebraicè abſconditorum repertorem* ſonet, tamen quia ab Ægyptio ponitur, ipſius linguæ debet habere rationem. Interpretatur ergò ſermone Ægyptio *Zaphnath paeneach* צפנת פענח, *ſive ut* LXX *transferre voluerunt*, Σωτὴρ κόσμου, Salvator mundi, *id quòd orbem ter æ ab imminente famis excidio liberavit*. Hæc ille. Quòd ſi firma eſſet hæc interpretatio, pulchrè faceret ad myſterium Chriſti, cujus Joſeph in aliquibus typus fuit. ¶ *Et egreſſus eſt Joſeph*, &c.] Emphaſim habent q. d. Suâ pompâ procedebat: cum magnificentia quadam & majeſtate declarabatur eſſe princeps à Rege conſtitutus ſuper univerſam Ægyptum.

VATABLUS.

1. *Fuit præterea*, &c. ויהי מקץ ונו׳] Ad verb. *Et fuit, à fine duorum annorum & Pharao ſomniavit, & ecce ſtabat juxta amnem*. Hîc decima eſt Hebræorum ſectio hujus libri, quam à ſecunda dictione capitis inſcribunt מקץ, i. *A fine*.

2. *Et pingues carne*, ובריאות בשר] i. pingui, obeſo & craſſo corpore. ¶ *In caeſto*: באחו] *in loco paluſtri*.

3. *Et tenues carne*, ודקות בשר] i. macilentæ.

4. *Et expergefactus eſt*. ויקץ] q.d. hoc viſo, evigilavit.

5. *Et ecce ſeptem ſpica, &c.* והנה שבע שבלים ונו׳] Heb. *Putabat ſe videre ſeptem ſpicas quæ videbantur erumpere è culmo uno*. Quidam vertunt, *aſcendebant in culmum unum*.

6. *Oriebantur*

6. *Oriebantur*, צומחות] *pullulabant, emergebant, erumpebant.*

7. *Et ecce ſomnium erat :* והנה חלום] i. deprehendit ſe ſomniaſſe. Hebraiſmus.

8. *Conſternatus eſt*, ותפעם] *conturbatus eſt.* ו redundat Latinis. ¶ *Sapientes ejus :* חכמיה] ſub. *terræ Ægypti.*

9. *Reduco in memoriam*, מזכיר] Quidam per futurum vertunt, *recenſebo*, i. fatebor. q. d. Cogor fateri nunc peccatum meum.

10. *Principis laniorum*, שר הטבחים] Vide ſuprà c.37.36.

11. *Secundùm interpretationem*, &c. כפתרון חלומו חלמנו] Vide c.40.5.

12. *Singulis*, &c. איש כחלמו פתר] Hebraiſmus, *Unicuique noſtrum dixit quid portenderet ſomnium ſuum.*

13. *Reſtituit* השיב] *reduxit, reverti fecit.*

14. *Et feſtinanter eduxerunt*, &c. וירצהו מן הבור] Ad verb. *& currere fecerunt eum è lacu*, vel *fovea.* ¶ *Totondit ſe* ויגלח] ſub. *eum tonſor :* nam verbum eſt tranſitivum. ¶ *Et mutavit veſtes ſuas*, ויחלף שמלותיו] i. depoſitis veteribus veſtimentis, nova induit ſe, q.d. ornavit ſeſe, quòd venturus eſſet in conſpectum Regis, nè ſcilicet Rex ſordido ejus veſtitu offenderetur.

15. *Et non eſt qui*, &c. ופתר אין אותו] Inverſus dictionum ordo Hebræis, ut & cap. 40.8. *& interpretans non illud.* ¶ *Dicere*, &c. לאמור תשמע וגו'] *quemadmodum auditurus ſis ſomnium*, &c. Hebraiſmus, pro, *audivi de te quòd ſi audieris ſomnium, interpretaris illud.* vel, *auditum ſomnium interpretari poteris illud.*

16. *Præter me eſt Deus*, כלעדי אלהים] q.d. Alius eſt qui interpretabitur ſomnium tuum, nempe Deus, qui proſpera interpretabitur tibi. ¶ *Reſpondebit*, &c. יענה וגו'] *reſpondeat*, i. quem opto reſponſurum eſſe domino meo Regi proſpera, ſive felicia; vel, *reſpondeat pacem Pharaoni*, i. qui utinam ſervet Pharaonem.

17. *Me ſomniante putabam*, &c. בחלמי וגו'] Ad verb. *In ſomnio meo, ecce ego ſtabam.* Vide principium hujus capitis, ubi eadem narrantur iiſdem ferè verbis.

19. *Et graciles carne :* ורקות בשר] i. macilentæ & macræ. ¶ *In turpitudine :* לרוע] Ad verb. *in malitia*, i. ſi maciem ſpectes.

21. *Neque cognitum eſt*, &c. ולא נודע וגו'] i. devoratis vaccis pinguibus, nihilo pinguiores apparuerunt. ¶ *Nam aſpectus earum.* ומראיהן] Ad verbum *& aſpectus earum.*

23. *Parva*, צנומות] *graciles.* ¶ *Arefacta Eurus*, שדופות קדים] *percuſſæ uredine.*

24. *Qui indicaret*, מגיד] *qui renuntiaret, diſſereret, exponeret.*

27. *Graciles.* הרקות] *tenues.*

29. *Veniunt abundantiæ magnæ.* באות שבע גדול] Ad verb. *venientes, ſaturitas magna*, ſub. *erit in illis.*

30. *Abundantia* השבע] Ad verb. *ſaturitas*, ſic v. ſeq. ¶ *Terram.* את הארץ] Continens pro contento, i. incolas.

32. *Quòd autem iteratum*, &c. ועל השנות החלום וגו'] *Et propterea iteratum eſt ſomnium Pharaoni duabus vicibus, quòd*, &c. ¶ *Quod firma ſit*, &c. כי נכון הדבר וגו'] i. quòd firmiſſimum ſit decretum cœleſte.

34. *Faciat.* יעשה] ſub. *quod conſulo.* ¶ *Et quintam partem*, &c. וחמש וגו'] Ad verb. *& quintet terram Ægypti.*

35. *Et ſervent :* ושמרו] ſub. *illud diligenter.*

36. *In depoſitum terræ*, לפקדון לארץ] *vice depoſiti ipſi regioni*, i. ad alendam regionem. ¶ *Pro ſeptem*, &c. לשבע וגו'] *in ſeptennium penuriæ.*

39. *Non eſt intelligens*, &c. אין נבון וגו'] i. nemo & prudentiâ & ſapientiâ conferri tibi poteſt.

40. *Et ad ſermonem*, &c. ועל פיך ישק] Ità vertit etiam Chald. paraph. ut noſter interpres. Eſt autem Hebraiſmus, *tueris magiſter militum :* h. e. conſtituo te ſecundum à me tempore pacis & belli. Alii vertunt, *te jubente, oſculabitur manum tuam populus meus*, in ſignum ſcilicet obedientiæ : eſt enim oſculum ſignum ſubjectionis. Doctus inter Hebræos vertit, *& os tuum oſculabitur univerſus populus meus :* ut ſcilicet oſtendant te eſſe dominum. Non notatur hîc ſolenne adorationis ſymbolum, ſed metaphorica potiùs locutio eſſe videtur, quòd populus amicè accipiet atque obedienter amplexabitur quicquid profectum erit ab ore Joſeph : acſi dixiſſet Pharao, Quicquid juſſeris, uno populi conſenſu, quaſi oſculum omnes porrigerent, excipi volo. ¶ *Solio.* הכסא] ſub. *Regio.*

43. *Secundi.* המשנה] ſub. *viri ab illo*, i. quo is qui à Rege ſecundus erat, vehi ſolebat. His verbis Joſeph omnibus Ægypti proceribus anteponitur. ¶ *Abrech.* אברך] De hac voce variæ ſunt opiniones. Qui *patrem tenerum* interpretantur, quia tener adhuc annis Joſeph, ſenili dotatus eſſet gravitate & prudentiâ, videntur parùm congruentem loco expoſitionem afferre. Qui vertunt *Patrem Regis*, inter quos eſt Chaldæus paraph. quaſi dictio ſit ex Hebraico nomine אב, & Arabico ירך compoſita, paulò plus habent coloris. Probabilior eſt opinio docti illius inter Hebræos, qui *Genu flecte* exponit, ut א ſit loco ה ; vel eſt ſignum futuri, ut idem ait; acſi dicat, *Omnis homo vivens clamat ante eum, Genu flectam.*

44. *Et præter te.* ובלעדיך] i. ſine tuo permiſſu.

45. *Saphenath-paneah* צפנת פענח] Voces ſunt Hebraicæ ut exponit doctus inter Hebræos : quæ ſignificant *Occulti revelatorem.* Idem ſcribit quoſdam dicere eſſe voces Ægyptias. Chald. paraph. *Et vocavit eum, Virum cui abſcondita ſunt revelata.* ¶ *Principis.* כוהן] Tametſi hæc vox *ſacerdotem* ſignificet, doctiores tamen hoc loco *principem* malunt transferre : nam conſentaneum eſſe videtur, unum fuiſſe ex aulæ primoribus, qui etiam ſatrapa vel præfectus foret civitatis On. Chaldæus paraph. etiam *principem* vertit. ¶ *Et egreſſus eſt*, &c. ויצא יוסף וגו'] *Et perambulavit Joſeph terram Ægypti.* Alii, *Et egreſſa eſt fama Joſeph per terram Ægypti*, i. notus fuit in tota illa regione.

46. *Trigenarius.* בן שלושים שנה] Ad verb. *filius triginta annorum.* ¶ *Quum ſtaret coram Pharaone*, בעמדו לפני פרעה] i. quum præerat Ægypto. Alii exponunt, *quum eductus è carcere interpretaretur ſomnium Pharaonis, & ab eo iſtam potentiam acciperet.*

47. *Et egreſſus eſt*, &c. ויצא וגו'] *A facie Regis egredi*, eſt accepto mandato Regis, ad perficiendum illud egredi, Sic Satan Job 1.12. & 2.7. *à facie Domini egreſſus eſſe* dicitur, acceptâ poteſtate affligendi Job. ¶ *Transivit q.* ויעבור] *peragravit q.*, ut ſcilicet frumenta colligeret. ¶ *Et produxit*, &c. ותעש וגו'] Ad verb. *Et fecit terra ſeptem illis annis ſaturitatis*, [i. abundantiæ] *ad collectiones* ; ſive, *congregationes* ; aut, *in acervos*, i. Tantam abundantiam frumenti produxit terra ut replerentur horrea. Chald. paraph. *Et congregaverunt habitatores terræ in ſeptem annis abundantiæ, frumentum in theſauros*, i. in horrea.

48. *Omnem cibum*, כל אוכל] i. omnia frumenta quæ ſuperfuerant illis ſeptem annis, poſteaquam incolæ habuerant ſatis. ¶ *Et repoſuit cibum.* ויתן אוכל] Ad verb. *& dedit cibum*, i. repoſuit annonam, vel alimentum. ¶ *Cibum*, &c. אוכל שרה העיר וגו'] Ad verb. *cibum agri urbis qui erat in circuitu ejus, dedit in medio ejus*, q.d. triticum quod creſcebat circa ſingulas urbes, recondebat in ipſis urbibus.

52. *Creſcere me fecit*, הפרני] i. multiplicavit me in regione Ægypti in qua pertuli multas afflictiones.

53. *Saturitatis :* השבע] *fertilitatis, ubertatis.*

54. *Erat panis.* היה לחם] *erant alimenta.*

55. *Tandem eſuriit.* ותרעב] Ad verb. *Et eſuriit.* ¶ *Facietis :* תעשו] *facite.* Fut. Heb. pro Imperat.

57. *Et omnes habitatores terræ*, וכל הארץ] Ad verb. *Et univerſa terra*, i. omnes incolæ totius orbis. Hyperbole eſt, pro maxima hominum multitudine.

CASTA-

CASTALIO.

16. *Sine me Deus tibi, Pharao, salutaria respondebit*] Ad verbum legitur, *Sine me, Deus respondebit pacem Pharaonis.* Scil. nomen שלום non solùm *pacem* declarat, sed etiam *salutem*; ut est in Daniele, in Epistola Nabuchodonosoris, *Nabuchodonosor gentibus, pax vobis multiplicetur*, (sic enim vertunt) i. salutem plurimam dicit. Sed de hoc aliàs. Est autem hæc sententia, Ego tibi salutaria respondebo; sed hujus responsionis autor erit Deus.

44. *Digitum contra tuam voluntatem proferet*] i. Quisquam audebit. In Hebræo est, *manum pedémve movebit.* Sed ejusmodi Hebraismi sunt in nostram loquendi consuetudinem mutandi: qualis est ille cap. 14. *Neque pilum neque calcei corrigiam à te capiam:* quòd Latinè dicitur, *Nè pilum quidem.* Item, *Neque bonum neque malum*, pro, *Nè verbum quidem*, aut *Nihil omnino*; & illud, *Nec ad dextram nec ad sinistram*, i. *nullam in partem*; & multa hujusmodi; quod ideo hic commemoro, nè deinceps eadem mihi sint subinde dicenda.

CLARIUS.

2. *IN locis palustribus*] Vel, *in prato.*

6. *Percussa uredine,*] Vel, *orientali vento.*

7. *Et ecce somnium*] h. e. Expergefactus intellexit se vidisse somnia, non vana, sed notabile aliquid signantia. Eundem loquendi morem invenies in libris Regum de Salomone.

8. *Conjectores*] Vel *magos*, quos alii *incantatores*, alii *scrutatores naturæ* interpretantur.

11. *Præsagium futurorum*] Aperuit interpres sensum verborum, quæ in Hebræo sic habent, *Uterque juxta somnii sui interpretationem somniavimus.* h. e. Uterque habuit somnium quod erat conforme eventui rei.

12. *Cui narrantes somnia*] Vide ut ubique interpres fugiat Hebraicam phrasim, & longiorem illum verborum circuitum; sic enim habet Hebraismus, *Cui cùm recitassemus, interpretatus est nobis somnia nostra, utrique juxta somnium suum interpretatus est: & factum est quemadmodum interpretatus est nobis; sic, inquam, evenit.* Idem & paulò pòst agit in illis verbis, *Quæ devoratis*, &c. Nam in Hebræo sic legitur, *Et devoraverunt vaccæ illæ macilentæ & deformes septem priores vaccas corpulentas: & ingressis illis in viscera earum, non poterat sentiri quòd in earum viscera transissent: sed aspectus illarum erat, ut priùs deformis.* Datâ operâ igitur hujusmodi loca, quæ infinita penè sunt, non mutamus, quandoquidem nihil amittitur de sententia.

16. *Absque me*] Non ego ex sapientia (inquit) mea respondebo, sed ab ipso Deo respondebitur quod ad pacem sit Pharaoni.

28. *Qui hoc ordine complebuntur*] Heb. *Et hoc verbum quod locutus sum ad Pharaonem, est id quod Deus facturus est, & ostendit Pharaoni.*

45. *Salvatorem mundi*] Heb. *Zaphnath Paneah*, quod alii *interpretem arcanorum*, vel *cognitorem occultorum* interpretantur: alii putant esse dictiones Ægyptias. ¶ *Sacerdotis Heliopoleos*] Vel *Sacerdotis On.*

51. *Manasses*] Quod sonat, *Faciens oblivisci*; *Ephraim*, *Fructificationes.*

DRUSIUS.

30. *SUrgent septem anni famis*] i. exorientur, existent, ut, *Inter natos mulierum non surrexit major Johanne Baptista.* Sic, *surrexit Rex alius qui non noverat Joseph.* לסטים, Græca vox est λῃστὴς *latro*, à quo duplex pluralis לסטים & לסטסים. Putavi aliquando illud contractum esse ex isto; nunc aliter censeo. Nam puto לסטים melius & analogoteron scribi quàm לסטסים aut לסטסין. Ratio, quia ultima nominis λῃστὴς in Græco perit, cùm dicimus λῃσταὶ *latrones*: debet ergò & in Ebræo. Sic אפיטרופין ἐπίτροποι melius scribitur quàm אפיטרופסין, quanquàm in singulari sit אפיטרופוס ἐπίτροπος. Sic אוכלין malim quàm אוכלוסים, quod nunc in usu à singulari אוכלוס. Sunt enim nomina Græca non Ebraica. Contrà malè faciunt, meo judicio, qui ex *Baalim* faciunt *Baalimos*, & ex *Cherubin Cherubinos*, cùm potiùs dicendum esset *Baales & Cherubi.* Nam in singulari *Baal & Cherub.*

40. *Os tuum osculabitur*] *Osculum*, inquit Tremellius, *subjectionis symbolum est.* Non persuadet. Nam quæ testimonia producit ei probando, hoc non dicunt. Baalem osculabantur manu ad os admotâ; de quo genere veneror. tionis diximus in Observationibus nostris. Sic fortean etiam vitulos Hos. 13.2. Qui huc referunt locum ex Psal. 2.12. *osculamini*, ubi interpretantur *adorate*, injuriam faciunt Spiritui sancto, cùm mos ille fuerit colentium idola; quem ad Christum transferre ipsâ absurditate absurdius est. Inter genera osculorum quæ recensent Ebræi est osculum Dignitatis sive Magnitudinis, Thaucum 23.4. ut cùm Regem recèns creatum osculo recipimus & admittimus, eique quasi homagium præstamus; de quo intelligendus David, meo judicio, in loco citato. Samuel quoque eo ritu osculatus est Saulem postquam eum unxisset in Regem, 1 Sam. 10.1. Etiam qui superiores erant inferiores osculabantur. Nam oscula olim adhibita in hominum cultu. Sanè ipsos Reges legimus & Principes osculo excipere solitos cives digniores. Ex hoc more Darius rex Zorobabelem osculatur 3 Ezræ 4.47. Non ergò signum aut symbolum est subjectionis. Camelum osculabantur antiqui os, scapulam, humerum, malam sive maxillam, manum & aliquando tergum manûs. Pedes, si pares erant, ait Brissonius, ore osculabantur: si alter paulò inferior erat, ei genas deosculandas præbebat is qui dignitate vel generis nobilitate antecellebat: infimæ verò sortis Persa procumbens venerabatur dignitatem. Non sic depono manum de tabula. Inter oscula Ebræi numerant oscula Precum sive Precationum, cùm in precibus manum osculamur Deum hoc modo venerantes. Qui ritus non longè abit à ritu gentilium, de quo supra. Sanè Deut. 34.5. ubi Ebræus habet, *ad os Domini*, Onc. vertit, *juxta sermonem Domini*, & Jerosol. interp. *juxta decretum sermonis Domini*, Jonathan habet, *ad osculum sermonis Domini.* Verba Tremellii superiùs allegata habentur ad Gen. 41.40. ubi nos edidimus, *Ad os tuum armabitur universus populus*, ipse maluit, *Os tuum osculabitur omnis populus.* Quid si, *Ad os tuum*, i. ad monem tuum, *osculabitur Regem qui volet è populo*? pende. Nam ad Regis osculum admitti non infimæ dignitatis erat: Imò Regem adire non licebat populo. Nè die quidem id licet, nisi cui singulari beneficio id concessum fuerit. Sic Papam deosculantur (dico pedes ejus) qui ad eum adeunt. Quod cuivis non licet.

IDEM.

2. וּבְרִיאֹת בָּשָׂר *pingues carne.* Schol. στερεμνὰ κρέα καὶ παχέα σαρξὶν, *solidam carnem habentes, & pingues carnibus* [*corpore pingui & opimo*] Sunt duæ interpretationes, στερέμνιος, *solidus, firmus, durus*, σαρξὶν, i. בשרים ut apud Salomonem חיי בשרים *vita carnium*, i. bona valetudo. Κρέας & *caro* & *corpus*: ut possis reddere, *solido corpore præditi*, στερέμνιοι κρέεσι, verbum è verbo, *solidis carne.* In edit. Rom. malè hæc notata ad κρέασι τοῖς ἀδίκοις cùm pertineant ad ἐπιλεκτὰ τῶν σαρξὶ. Quod bene ità emendarat. Nam בריאות non est à ברר *eligo*, sed à ברא Psal. 73.4. בריא *pingue.* Sym. στερεὰ. Hieron. *firmæ.* Ebræi שמן, *pingue.* Hinc licet colligere, illud στερέμνια κρέα, Symmachi esse. Alterum autem putarim esse Theodotionis. Næ Aquilam vertisse בשר σαρξὶν, non fit mihi verisimile. Quod tamen arbitrarium esse volo, nolo sit certum. ¶ בָּאֹרוֹ. Schol. ἐν τῷ ἕλει, *in planitie.* In Fragmentis à me juvene collectis, A. & Sym. ἐν τῷ ἕλει. Job 8.11. ישגה אחו. A. ἢ πλανηθήσεται ἕλος. R. S. אחו *stagnum*: vulgò, *Maras.* Gallicè *Marais* sive *Marez*, *palus.* Hieron. in Quæst. ad hunc locum. *Bis in Genesi scriptum est* Achi: *& neque Græcus sermo est, nec Latinus. Sed & Ebræus ipse corruptus est. Dicitur enim* באחו

בְּאָחוּ, *h. e. in palude.* Vide ſequentia. Abenmelech, *Nomen eſt germinis, quod pabulũ præbet jumentis. Vocatúrque in nonnumẽtis doctorũ noſtrorũ Aſphaſtha vel Aſaphſetha. Aut eſt locus in quo germen illud provenit.* Interpres noſter Vulg. *in locis paluſtribus.* Lxx. ἐν τῷ ἄχει. Schol. ἄχος *eſt plantarium tenue & herboſum.* Lectio varians, ἐν τῇ ὄχθῃ, *in ripa:* quam ſecutus eſt Philo, lib. de Joſeph. Ità enim hanc rem narrans inquit, ἡ παρὰ τὴν ὄχθαις νέμεται. Job 8. eadem dictio Ebræa transfertur βύτινον, aut ut alii codices habent, πάπυρος, *papyrus.* Vulg. edit. ibi habet *carectum.* Ἄχις ſive ἄχει, reperitur etiam apud Sirachidem Eccleſ. 40. ἄχει ἐπὶ παντὸς ὕδατος, ubi Vulg. interpres, *ſuper omnem aquam viriditas.*

5. וְשִׁדּוּפֹת קָדִים Schol. ἐφθαρμένοι καύσωνι, πεφρυγμένοι ἀνέμῳ] Duæ ſunt, niſi fallor, interpretationes. Una eſt, ἐφθαρμένοι καύσωνι, *æſtu corrupta*; altera, πεφρυγμένοι ἀνέμῳ, *toſta*, ſive *torrefactæ*, *vento.* קָדִים proprie Eurus, qui calidior eſt in illis regionibus: unde Jon. 4. 8. רוּחַ קָדִים Lxx. πνεύματι καύσωνι (aliàs, καύσωνος) καίοντι. Hieron. *vento calido urente.* Sanè καύσων *æſtus*, qui & καῦσος & καῦμα dicitur. Hîc ſumi videtur pro *vento calido urente.* Sunt qui קָדִים dicant eſſe Euronoton. Conſtat autem Notum à Meridie flantem æſtuoſum eſſe & caloris intenſi: quem ſtatum aeris καύσωνα vocarunt, quemadmodum & febrium quendam ardorem. ¶ Πεφρυγμένοι, à φρύγομαι ſive φρύσσομαι, *torreor, torrefio, frigor.*

8. וַתִּפָּעֶם רוּחוֹ Schol. καλεπάρη] Utrùm eſt aoriſt. 2. paſſ. à verbo καλεπαλέομαι, *efferor?* Dan. 2. וְתִפְעֶם רוּחִי. Sym. ἡ διανόησις. Forſan & hîc leg. καλεπάρησε· probarem, ſi, ut διανοήσει, ità etiam in uſu eſſet καλεπορέω. ¶ חַרְטֻמֵּי מִצְרַיִם. *Magos Ægypti.* A. κρυφιασάς. Sym. μάγους, *magos*] Κρυφιασὴς verbale à κρυφιάζω· unde adhuc in uſu ἐγκρυφιάζω. Videtur autem ſig. voluiſſe interpretes ſomniorum & eos qui occulta conjiciunt, quos tranſlator noſter *conjectores* appellat. ¶ *Magos*, ſic etiam Santes. Diſplicuit Ariæ, qui repoſuit *genethliacos.* Mihi crede, potiùs *magos* denotat: quod ex effectis horum חרטמים colligere licet: neque enim genethliaci virgas ſerpentibus commutant, neque ranas formare poſſunt.

14. וַיְרִיצֻהוּ. Schol. ἐξωμᾶ ἅγαζον, *curriculo eduxerunt*] Δρομᾶς, i. ἐξώμα. Hoc interpres noſter dixit, *protinus eduxerunt.*

16. בִּלְעָדַי אֱלֹהִים יַעֲנֶה אֶת שְׁלוֹם פַּרְעֹה. Sym. *Non ego, ſed Deus reſpondebit pacem Pharaoni*] Hieron. *Et reſpondit Joſeph Pharaoni, dicens, Sine Deo non reſpondebitur ſalutare Pharaoni*] *In Ebræo aliter habet, Sine me non reſpondebit pacem Pharaoni. Denique Symmachus more ſuo apertiùs tranſtulit, Non ego, ſed Deus reſpondebit pacem Pharaoni.* Aquila, *Abſq; me non reſpondebit Deus ſalutem.* Syrus ità habet, *Non reſpondebimus.* Vide Procopium pag. 192. in extremo. Sym. ſenſum expreſſit. Nam in Ebræo ad verbum, *Sine me*, aut *præter me, Deus reſpondebit pacem Pharaonis.* Onk. *Non è ſapientia mea: à Deo reſpondebitur pax Pharaonis.* Jon. *Præter me non eſt vir qui exponet ſomnia; verùm à Deo reſpondebitur pax Pharaonis.* R. Sal. *Non ſapientia hæc à me eſt, ſed Deus reſpondebit, i. ponet reſponſum in ore meo, ad pacem Pharaonis.* ¶ *Pacem Pharaoni*] Eſt cur malim, *pacem Pharaonis:* & eſt ſenſus, Quæ pertinent ad ſalutem Pharaonis. Abenmelech, *Cupidè reſpiciet ſalutem Pharaonis*, (ut Cohel. 5.20. *Quia Deus reſpondet lætitiæ cordis ejus.* Santes, *rependet lætitiam cordis ejus*) aut, *Ponet in ore meo interpretationem ſomnii in pacem & ſalutem Pharaonis.*

24. אֶל חַרְטֻמִּים. Rurſum A. πρὸς τοὺς κρυφιαστάς· & Sym. μάγους] Vide quæ ſuprà notavimus ad v. 8. Quibus addo, qui hîc *magi* vocantur, alibi dici *ſapientes Pharaonis.* Nam *Magus, ſapiens*, in lingua Perſarum. Sed magi alii μάγοι, qui magicâ arte utuntur; alii Σοφοί, qui naturalis philoſophiæ peritiam habent. Sic duplex magia, Naturalis, quæ in laude ponitur; & Supernaturalis, quæ in vituperio eſt, quia dæmonum ope tota conſtat.

32. נָכוֹן הַדָּבָר. Schol. ἕτοιμον τὸ ῥῆμα· βέβαιος ὁ λόγος, *paratum verbum, firmus ſermo*] ¶ Ἕτοιμον. Sic alibi Lxx, Pſal. 108. 1. Hîc reddunt, ἀληθὴς ἔσται τὸ ῥῆμα, *verum eſt verbum*, i. firmum, ratum, ſtabile, ut Joh. 8. 17. Jam verò ut *verbum & ſermo* pro *re* ſumatur notius eſt quàm ut notari debeat. ¶ *Paratum*, Vel *promptum.* ¶ *Firmus.* Vel *ſtabilis.* Pſal. 51. 12. נָכוֹן, Hieron. *ſtabilem.* 90. 17. כּוֹנְנָה, idem, *fac ſtabile*, & mox, *confirma.* 93. 1. תָּכוֹן, Lxx ἐστερέωσε. 93. 2. נָכוֹן, Hieron. *firmum eſt.* Idem hoc loco, *Quòd autem vidiſti ſecundò ad eandem rem pertinens ſomnium, firmitatis indicium eſt.* Quæ omnia confirmant interpretationem τῷ βεβαίῳ, ut & quod Pſal. 8. 3. כּוֹנַנְתָּ, ſextæ. edit. ἡτοίμασας· & 7. 9. וְתָכוֹן צַדִּיק, alius, ᾗ ἑτοίμασε δίκαιον.

34. פְּקִדִים. Schol. ἐπισκόπους, *inſpectores*] Qui videlicet alicui rei curandæ præfecti ſunt. Tales etiam ἐπισκόπους vocant; quâ voce hîc uſi ſunt Jonathan & autor Joroſolymitanæ. Priùs erat τοπάρχας, & in Lat. vet. *præpoſitos.* Ut hîc פְּקִדִים ἐπισκόποις, ſic alibi פְּקֻדָּה redditur à Lxx ἐπισκοπὴ, *epiſcopa*, ſive *epiſcopatus.* Sig. autem ibi *præfecturam.* Cæterùm *Epiſcopatûs* nomen hodie reſtringunt ad certum munus in Eccleſia Dei, quod qui adminiſtrant ab Hieronymo *Superintendentes* vocantur. Idem ergò Superintendens & Epiſcopus. Quod noto, quia *Epiſcopi* vocabulum multos naſutulos offendit, *Superintendentis* non item.

35. כָּל אֹכֶל. Schol. πᾶσα τὰ γενήματα, *omnes fructus*, ſive *proventus*] Ità paſſim γένημα uſurpatur in his libris; ſed tum ferè in Ebræo eſt תְּבוּאָה, aut aliquid tale. אֹכֶל magis denotat βρώματα, quod nunc Lxx ediderunt: & eſt locutio notanda *omnem cibum*, pro *omne frumentum unde cibus conficitur.* Itaque Onc. interpretatur כָּל עִבּוּר, *omnem proventum:* nec aliter Jonathan. Sic alibi, *viſitavit populum ſuum dando eis panem*, i. frumentum unde panis conficitur.

36. לִפְקֻדוֹן. A. εἰς θησαύρισιν. Sym. εἰς ἀπόθεσιν] Παραθήκη, *res depoſita*, i. κατάθεσις, item *res repoſita & recondita.* Quo ſignificatu hîc ſumi videtur. Itaque Oncelos & Jonathan interpretantur גְּנִיזִין, [& Lxx. τὰ πεφυλαγμένα] in quo ſenſus *recondendi.* Unde & *Gazæ* nomen. Nam dicitur Gaza & גְּנָזָא ſive גַּנְזָא. Idem verbum ſig. ἀποκρύπτειν, unde גְּנוּזִים *libri apocryphi*, & לְגַנּוֹת *inter apocryphos referre*, ut cùm dicunt, *Sapientes voluerunt librum Coheleth* ἀποκρύψαι, i. *apocryphum facere.* גנז etiam eſt *deponere*, & גְּנִיזָה *depoſitum* apud Magiſtros; id quod פִּקָּדוֹן magis deſignat: & poteſt ſenſus eſſe, *Erit proventus ille terræ* לְפִקָּדוֹן *tanquam depoſitum*, εἰς θησαύρισιν ἔσται μεγαλεῖον. Quæ vox poſterior Phrynicho ità probatur ut priorem planè rejiciat. ¶ Ἐνθήκη, *res intrò condita & in alieno loco poſita.* Nam ἐντίθημι, *impono.*

43. וַיִּקְרְאוּ לְפָנָיו אַבְרֵךְ. A. *& clamavit in conſpectu ejus adgeniculationem.* Sym. *& clamavit anteeum*, *Abrech*] Hieron. in Quæſt. *Et clamavit ante eum præco*] *Pro quo Aquila tranſtulit, Et clamavit in conſpectu ejus adgeniculationem. Symmachus ipſum Ebraicum ſermonem interpretans ait, Et clamavit ante eum, Abrech.* ¶ *Adgeniculationem*, γονυκλισμὸν forté. Suprà 24. 11. uſus eſt verbo γονυκλίζειν, quod *ingeniculare* reddunt, pro *facere ut aliquis genua flectat.* Vide quæ ſcripſimus ad illum locum. ¶ *Abrech.* De hoc adi ſis ad Quæſtiones meas. Hieron. poſt citatam Symmachi verſionem, *Unde mihi videtur*, inquit, *non tam Præco, ſive Adgeniculatio, quæ in ſalutando vel adorando Joſeph accipi poteſt, intelligenda, quàm id quod Ebrai tradunt, dicentes Patrem tenerum ex hoc ſermone transferri.* אַב, *Ab*, quippe dicitur Pater, רַךְ, *Delicatus ſive Tenerrimus*; *ſignificante Scripturâ, quòd juxta prudentiam quidem pater omnium fuerit, ſed juxta ætatem tenerrimus adoleſcens & puer.* Onc. *Abrech* interpretatur וְדִין אַבָּא לְמַלְכָּא, *Iſte pater regis eſt.* Jonathan utramque ſignificationem conjungit, *Hîc eſt pater Regis, magnus ſapientiâ, vel multâ ſapientiâ præditus, & tener annis.* Autor Joroſolymitanæ, *Clamabant coram eo & dicebant, Vivat pater regis, qui multus eſt ſapientiâ & tenerrimus annis.* R. Salomo Gallus, *Abrech, ſecundùm ejus Thargum, ſig. Iſte pater regis eſt. Sanè in lingua Aramæa Rex* רַךְ *vocatur, ut cùm dicunt,* לָא רַכָּא וְלָא בַּר רַכָּא, *Neque Rex eſt neque filius Regis. Porrò in*

verbis Aggada exponit R. Juda, Abrech iste Joseph intelligitur, qui erat pater sapientiâ, & tenellus annis. Dixit ei Filius Dormascith, Quousque tu pervertis nobis Scripturas? Abrech aliud nihil significat quàm Ingeniculationem: quippe Genua ברכים *appellantur, & omnes exibant & intrabant sub imperio ac potestate ejus.* Hæc Ebræus ille. Plura dicam aliàs, cùm plus otii habebo. Nunc propero cœptum opus absolvere & ad finem perducere.

45. צָפְנַת פַּעְנֵחַ. Schol. ὁ Σύρος ἔχει, ὁ εἰδὼς τὰ κρυπτά Philo, κρυπτῶν ἐυρεσίας, ἢ ὀνειροκρίτης] Philonis verba habentur in edit. Rom. ex libro De Joseph, μεταποιεῖται δ' αὐτὸν ἀπὸ τῆς ὀνειροκριτικῆς ἰσχυρῷ γλώττῃ πεπαιδευμένος. Quæ sic translata in eadem edit. *Novum illi nomen imponit ex judicatrice somniorum facultate vernaculâ linguâ illum appellans.* Procop. p. 193. *Syrus legit, Qui novit occulta. Philo Judæus inquit, linguâ Ægyptiorum uno nomine ipsum dici* ὀνειροκρίτην, *i. somniorum interpretem & judicem.* ¶ Ὀνειροκρίτης. In edit. Rom. Græca, *Philo,* Κρυπτῶν ἐρεσίας, ἢ ὀνειροκρίτης, *Absconditorum repertor, & Onirocrites.* Abenmelech, פענח *nomen est in forma* פרשן, *valet autem Absconditorum revelator, sive Patefaciens occulta. Aut est præteritum Piel pro* פענח. *Alii dicunt esse nomen Ægyptium, quemadmodum Nabuchodonosor imposuit nomina Chaldaica Danieli & sociis ejus. Mirum autem, si est nomen Ebraum, unde Ægyptio regi nomen illud.* ¶ Ὁ εἰδὼς τὰ κρυπτά, *Sciens occulta,* sive *Peritus occultorum.* Onc. *Cui retecta, sive patefacta, sunt occulta.* Jonathan, *Expositor,* sive *Interpres, occultorum.* Sic etiam R. Sal. ¶ Κρυπτῶν ἐρεσίας. Hieron. *Licèt Ebraicè hoc nomen Absconditorum repertorem sonet, tamen quia ab Ægyptio ponitur, ipsius linguæ debet habere rationem. Interpretatur ergò sermone Ægyptio, Salvator mundi, eò quòd orbem terræ ab imminente famis excidio liberarit.* ¶ Ὀνειροκρίτης, *Qui somnia dijudicat & interpretatur, Somniorum conjector.*

GROTIUS.

2. *IN locis paluſtribus*] Lxx, ἐν τῷ ἀχεί, voce haud dubiè usitatâ in Ægypto, ubi scribebant Lxx. Arbitror significari campos virentes, stagnante in iis Nilo. Nam & Arabibus اجام *stagna.* Vocem Ægyptiam servavit in Græco Sirachides 40. 16. ubi in Latino *viriditas.* Exstat illa vox & in Hebræo Jobi 8. 11. reddita ibi à Græcis πάπυρος, Latino *scirpus.* In ripis nimirum ab amne madentibus papyrus nascebatur. Ità סוף transfert Josephus in Historia quæ est Exod. 2. 4.

3. *De flumine*] Depresso scilicet intra alveum, & non irrigante agros: quod famis signum, Plinius l. 18. c. 18. Contrà, ἐὰν ἴδῃ τις ὅτι ἐπλήμμυρεν ὁ ποταμὸς, εὑρήσῃ ὁ χαλοικῶν χαρὰν καὶ εὐφορίαν, Achmes cap. 176. Onirocriticon ex Ægyptiorum disciplina. ¶ *In ipsa amnis ripa*] Non inundatâ scilicet. Quod additur hîc, *in locis virentibus,* neque in Hebræo est, neque in Græco. Error indè ortus quòd ubi in Græco est ἐπὶ τὰς βόας, Latinus ἐπὶ τὰς πόας legit. Per *vaccas* annos significari est in Onirocritico Asaph Setha. Item in Achmete, cujus verba sunt cap. 239. ex Ægyptiorum disciplina, τὰ βοήλατα πόνα, οἷς χρόνους καὶ οἱ μὲν εἰσι θέλατα, χρόνους εὐφόρους δηλοῦσιν· οἱ δὲ πεσχὰ καὶ λεπτὰ, χρόνους δυσφόρους. Similia ex Persis habet.

5. *Rursum dormivit*] Somnia Divinitus immissa solent rem eandem bis exprimere, ut infrà 32. Sic apud Danielem idem arbor & imago. Sic de somnio Ptolemæi Tacitus Hist. 5. *Eadem species terribilior jam & instantior.* ¶ *Septem spicæ*] Vide aliud somnium apud Josephum l. 17. c. 15. Antiquæ historiæ, & de bello Judaico lib. 2. c. 11. ubi similiter per *spicas* ait annos significari. Apud Tacitum Annal. 11. in somno itidem vitæ spicæ retro conversæ gravitatem annonæ prædicere creditæ.

8. *Conjectores*] Vox חרטמי non Hebraica est, sed Ægyptiaca. Lxx vertunt ἐξηγητὰς, Aquila κρυφιαστὰς, Symmachus μάγους. At in Exodo & Daniele dicuntur ἐπαοιδοὶ, alibi in Exodo φαρμακοὶ· cum quibus nominibus bene conveniunt magorum instituta Plinio & aliis memorata.

¶ *Et accersitis narravit somnium*] Mos diu in Ægypto retentus. Tacitus Hist. 4. de Ptolemæo, *Ptolemæus omine & miraculo extitus, sacerdotibus Ægyptiorum, quibus mos talia intelligere, nocturnos visus aperit.*

14. *Veste mutatâ*] Lugentes enim aut sordidati regem adire non poterant. Vide infrà 50. 4. & Esth. 4. 4.

16. *Absque me Deus respondebit prospera Pharaoni*] Symmachus habuit, *non ego, sed Deus:* quæ locutio interpretanda ut illa similis Matth. 10. 20.

17. *Putabam me stare super ripam fluminis*] Repetuntur verba ipsa quæ suprà fuere; quod frequens & Sacris literis, & Homero. Macrobius lib. 5. Saturn. c. 16. *Nescio quomodo Homerum repetitio illa unicè decet, & est genio antiqui poetæ digna.* Simile vide suprà 24. 37.

25. *Somnium regis unum est*] Utriusque eadem significatio, est metonymia. Somniis bene uti, non dormientium tantùm, sed & vigilantium, politici est: Philo. ¶ *Quæ facturus est Deus, ostendit Pharaoni*] Apertiùs & planiùs quàm magi putant, qui per *vaccas* putabant intelligendas Pharaonis filias. Sic Hebræi.

34. *Præpositos*] ἐπισκόπους Græcam vocem hîc usurpant Jonathan & Hierosolymitanus. Lxx, τοπάρχας. Onkelos מהימנין, quomodo Syrus solet interpretari εὐνούχους. Sicut in pace de bello, sic in fœcundis annis de sterilitate cogitandum.

35. *Omne frumentum sub Pharaonis potestate condatur, servetúrque in urbibus. Et præparetur futuræ septem annorum fami*] Simile apud Cassiodorum lib. 12. 25. *De veteribus frugibus prudentia tua futuram vincat inopiam: quia tanta fuit anni præteriti felix ubertas, ut etiam futuris mensibus provisa sufficiant.* Vide, si placet, & quæ sequuntur.

40. *Ad tui oris imperium cunctus populus obediet*] In Hebræo, *supra os tuum osculabitur omnis populus*; id signû subjectionis.

43. *Ut omnes coram eo genu flecterent*] Quæ hîc in textu est vox אברך & ipsa Ægyptia est, credo παιανισμὸς quidam, idéoque omissus à Lxx. Onkelos ex Syriaco interpretatur, *Pater regis:* nam רך pro *rege* Syriacum. Sed alia lingua Ægyptia, alia Syriaca. Sunt qui *Patrem* transferunt, quasi duæ voces essent Hebrææ. Sunt qui ab Hebræa voce ברך formant, ut hîc Latinus, parùm probabiliter.

44. *Absq; tuo imperio non movebit quisquam manum*] i. arma. ¶ *Aut pedem*] Nemo expeditionem suscipiet.

45. *Salvatorem mundi*] Vocem hîc Ægyptiam quæ Hebraicè scribitur צפנת פענח, Lxx & Josephus scribunt Σωτηρ κοσμου. Interpretantur autem Josephus idem, & Philo, Onkelos, Jonathan, R. Solomo, R. Levi, omnes κρυπτῶν εὑρεσιλόγον. Quare ab hac sententia discedendum non est.

51. *Manasses*] Quod nomen & in Africam per Pœnos venit: Testis Appianus Civilium 4.

CAP. XLII.

MUNSTERUS.

1. *ASpicitis*] Ponitur hîc verbum retransitivum, & exponitur per R. David in hunc modum, למה עצמכם תראו, *Ut quid aspicitis vosipsos?* Et quod sequitur, *Audivi quòd sit frumentum in Ægypto*] Hebraica propriè sic habent, *Audivi fractionem esse in Ægypto,* vocans scilicet frumentum *fractionem,* לפי שהוא שובר הרעב, *eò quòd frangat famem.*

5. *In medio simul venientium*] h. e. Apparuerunt fratres Joseph inter alios qui venerant emere frumentum.

9. *Nuditatem*] Hebraica vox ערוה plerunque in Scriptura usurpatur pro *turpitudine & verendis hominis*; hîc verò capitur transsumptivè pro *nuditate terræ,* ubi scilicet facilè expugnari potest. Alii exponunt סוד הארץ, *arcanum terræ.*

11. *Recti sumus*] Plurale כנים est à singulari כן *ità, verum*

verum seu *rectum est.* R. S. interpretatur אמתיים, *veraces*, sicut & Aben Ezra נאמנים, i. *fideles*, exponit.

15. *Vivit Pharao*] Vel, ut Hebraica habent, *per vitam Pharaonis*. Et est modus jurandi, nedum apud Ægyptios, verùm & apud Hebræos consuetus; ut, *Vivit Deus, Vivit anima tua*: sicut & Latini dicunt, *Per Deum vivum*. Et nota quòd pro חי *he* fuerat dicendum חיי *haje*; est enim plurale constructivum ab absoluto חיים, sed per syncopam tollitur Jod essentiale, & manet Jod plurale.

19. *Frumentum contra famem*] Habet Hebraicus textus, *fractionem famis*: sed jam suprà diximus, per *fractionem* intelligi *frumentum*. Aben Ezra post Onkelum exponit רעבון pro צורך *necessitate*; ut sit sensus, *Ferte vobiscum frumentum, quo opus habent domus vestræ.*

23. *Audiret*] Capitur hîc שמע pro מבין, i. *audire* pro *intelligere*. Fingebat enim Joseph se Hebraicè non intelligere; ideo loquebatur ad eos per interpretem; quem Hebræi putant fuisse Menassen filium Joseph, qui & Hebraicè & Ægyptiacè sciebat. Et quod sequitur, *Simeonem*] dicunt Hebræi quòd is Joseph in lacum conjecerit, ideo eâdem mensurâ remensum est illi quâ fratri mensus fuerat, ut scilicet ipse præ cæteris in carcerem conjiceretur.

28. *Evanuit*] Heb. *egressum est cor illorum.* Idiotismus est pro, *destitui viribus*: sicut & Germani dicunt, *elapsum est illi cor*, cùm quis in magno discrimine, desperato est corde.

33. *Alimenta*] Hebraica sic habent, *& famem*, seu *defectum, domorum vestrarum tollite*; & secundùm Kimhi est defectiva locutio, pro שבר רעבון, i, *tollite frumentum quod frangit famem.* Vel potest etiam intelligi במשמע, i. *secundùm literam*, in hunc sensum, *Famem*, seu *defectum, domorum vestrarum*, h. e. alimentum quo destituuntur & deficiunt domus vestræ, *tollite vobiscum.* Et quod sequitur, *Negotiando perambulate*] sciendum quòd סחר propriè significat *ambulare* אחר הפרקמטיא *post nundinationes.*

FAGIUS.

1. *Quid vos ostentatis?*] i. Quid vos ostentatis coram hominibus, quasi vos nullam famem patiamini, frumentis abundetis, & nihil vobis deficiat? In hunc sensum intelligunt & exponunt A.E. & R.D.K. Verba Kimhi sunt hæc, למה תראו עצמכם שאתם שבעים ויש עמקם אוכל כי כל שאר העולם הולכים לשבור שבר ואתם יושבים, *Cur ostentatis vos quasi saturi sitis, ac sit vobis esca? Omnis siquidem mundus proficiscitur ut emat frumenta, & vos cessatis?* Alii legunt, *Quare vos ipsos mutuò aspicitis?* ut sit sensus, Quid differtis? quid cessatis & moram trahitis? Solent enim se mutuò aspicere qui moras nectunt in aliqua re. Et nos Germani hoc schemate quoque utimur, **Was sehen ir einandern an?** pro, *Quid moram trahitis? cur non maturatis?* Atque hunc sensum sequuntur Lxx, qui legunt, *Quid pigri estis?* & Vulgata Editio, *Quid negligitis?* Sunt præterea qui legunt, *Quare consideratis vos ipsos?* i. Quare non consulitis aliis ut vobis? Quare prospicitis vobis tantummodo? Cur non consideratis quo modo possitis alere totam familiam? &c. Nec desunt qui legunt, *Quid contenditis invicem? cur non abitis & emitis frumenta vobis, ut alii faciunt?* Item, *Cur negatis*, sive *celatis, famem?* Vel, *Cur tabescitis fame?* Inter omnes istas lectiones duæ primæ simpliciores & veriores esse videntur.

4. *Accidat ei mors*] Ad literam est, *nè fortè occurrat ei mors. Occurrere* autem pro *accidere* usurpat Hebraismus. Vult dicere, *nè fortè moriatur.*

9. *Ruptura terræ*] i. ubi inermis & imbecillis sit, & quâ parte hosti aditus & ingressus pateat, ut facilè expugnari possit. Verùm quia בריקא etiam *infirmum* & *turpe* significat; quidam legunt, *Venistis ad explorandum & perscrutandum infirmiora*, sive *turpitudinem & nuditatem, terræ*, ut Hebraismus habet, h.e. quâ parte nudi & minùs muniti sumus. Idem cum priore sensu.

11. *Recti sumus*] R. S. exponit אמתיים, *veraces*; A.E. נאמנים, *fideles.* כן Hebræis *rectum, firmum, solidum* ac *stabile* significat: hinc כנים pluraliter, q. d. Tales sumus qui non fallimus; Vera, solida ac firma sunt quæ loquimur; Recti, veraces, sinceri sive probi sumus. Germanicè, **Wir sint auffrediche, warhafftige menner**, &c.

13. *Non ipse exstat*] Periphrasim mortis hanc locutionem esse volunt, q. d. Non supereſt amplius, mortuus est. Sicut & infrà dicit Jacob, *Non descendat filius meus vobiscum, quoniam frater ejus mortuus est*, &c. Mihi omnino videtur istius locutionis usus esse, ubi non certò constat de morte alicujus, ignoratur quò pervenerit, dubitatur num adhuc in vita sit necne. Unde & de Hanoch suprà c. 5. 24. usurpatur, quem non naturaliter mortuum, vitâque defunctum, sed ex hoc mundo translatum esse sentiunt.

15. *Vivit Pharao*] i. Per vitam Pharaonis. Ità solebant Ægyptii jurare; quemadmodum Hebræi, *Vivit Dominus*, quòd vita hominum ab eo pendeat. Scribunt Hebræi, adhuc hodie moris esse in Ægypto, ut si quis juret per caput Regis, & non præstet, morte plectatur; Nec permitti ut vel auro vel ullâ aliâ re vitam suam redimat.

23. *Quòd intelligeret Joseph*] Ad literam est, *quòd audiret Joseph. Audire* enim pro *intelligere* sæpe usurpat Hebraismus. Estque communicatio sensuum, & translatio ab externis sensibus ad internos.

25. *Et fecit eis sic*] i. *Ità cum eis egit*, sub. *is cui istud injunxerat Joseph.*

28. *Et egressus est sensus cordis eorum*] Heb. *Et egressum est cor eorum.* Hebraismus est pro *conciderunt, obstupuerunt, exanimati sunt.* Sic & Germanicè dicimus, **Im empfiel das hertz, der mut**, &c. Vehementi stupore & metu percelluntur, cùm magis gaudere & exsultare deberent: Sed pavida conscientia, quæ est incorruptus judex, & mille testes, conscia mali, tandem arguit eos.

30. *Habuit q. nos tanquam exploratores*] Ad verbum, *Et dedit*, sive *tradidit, nos tanquam exploratores.* Quod bifariam intelligunt: Vel *tradidit nos*, sub. *in custodiam, in carcerem, velut exploratores*: ut sit oratio concisa & ecliptica. Vel hoc sensu quem nos posuimus, ut sit, *dedit*, sive *tradidit*, pro, *habuit, reputavit*, sive *existimavit, nos tanquam exploratores.*

38. *Deducetis canitiem meam cum dolore in sepulcrũ*] i. Deducetis senium meum cum mœrore in sepulcrum: h.e. Efficietis ut ego senex mœrore & tristitiâ moriar.

VATABLUS.

1. *Videns autem*, וירא] i. Intelligens. *Videre* pro *intelligere* ut & *audire*, frequens est Hebræis: estque communicatio sensuum, & translatio ab externis sensibus ad internos. ¶ *Frumentum*, שבר] *alimentum, annona.* ¶ *Aspicitis vosipsos?* תתראו] Mutuò se aspicere dicuntur homines, dum alius alium exspectat, & inopiâ consilii nemo quicquam tentare audet. Sic solent facere cessatores & desides, qui inviti ad opus se accingunt, alios sinentes agere. Alii, *Quid aspicitis vosipsos, tanquam saturi, & qui alimenta habeatis, cùm alii eant ad emendum? Quare rationem vestri tantùm habetis, & non aliorum?* Alii (ut refert doctus inter Hebræos) *Quare contenditis inter vos?* acsi dicat, Quare uno consensu non descenditis in Ægyptum ad emendum frumentum?

4. *Dixit*, אמר] sub. *apud se.*

5. *In medio venientium*, בתוך הבאים] Chald. paraph. *cum aliis venientibus.*

6. *Et incurvaverunt*, &c. וישתחוו לו אפים ארצה] *& adoraverunt eum prono vultu in terram usque.*

7. *Et vidit*, ויראe] *Et consideravit.* ¶ *Et alienum se ostendit eis*, ויתנכר אליהם] *& quasi alienus esset, alienum sese exhibuit*, q. d. non præbuit se cognoscendum illis, sed quasi ignotus esset, duriter est eos allocutus.

9. *Nuditatem*, את ערות] *turpitudinem.* Significat partem regionis infirmiorem ac minùs munitam. Alii, *infirma regionis.* Alii, *secreta.* Sic dicuntur pudenda, quòd nunquam nuda sint, sed tegi soleant.

11. *Veraces*, כנים] *fideles, probi.*

15. *Vivit Pareh*, חי פרעה] Ad verb. *vita Pharaonis*, i. per vitam Pharaonis. Ità iolebant Ægyptii jurare, quemadmodum Hebræi, *Vivit Dominus*; quòd vita hominum ab eò pendeat. Scribunt Hebræi, adhuc hodie moris esse in Ægypto, ut si quis juret per caput Regis, & non præstet, mortæ plectatur, nec permitti ut vel auro vel ullâ aliâ re vitam suam redimat.

16. *Vincti estote*, האסרו] Imperat. Heb. pro fut. *vincti eritis.*

18. *Et vivite*: וחיו] Imper. Heb. pro fut. *& vivetis*, vel *ut vivatis*, q. d. si vultis consulere vitæ vestræ.

19. *Custodia vestra*: משמרכם] i. in carcere in quo fuistis. ¶ *Frumentum ad expellendam famem*, &c. שבר רעבון בתיכם] Ad verb. *frumentum famis domûs vestræ.*

20. *Et verificabuntur verba vestra.* ויאמנו דבריכם] *tum demum verba vestra deprehendentur vera.*

21. *Nam vidimus angustiam animæ ejus*, אשר ראינו צרת נפשו] *cujus animæ tribulationem vidimus.*

22. *Ecce jam sanguis ejus requiritur.* וגם דמו הנה נדרש] Ad verb. *& etiam sanguis ejus ecce requiritur*, i. Ad mortem poscimur quòd illum occiderimus: saltem in ea pericula conjecimus unde non speraremus emersurum.

23. *Intelligeret*, שומע] Ad verb. *audiens. Audire* pro *intelligere*, Hebræis usitatum. Vide v. 1. ¶ *Interpres* fuerat *inter eos.* המליץ ביניהם] i. locuti fuerant priùs cum Joseph, & Joseph cum illis per interpretem.

24. *In oculis eorum.* לעיניהם] i. ipsis cernentibus conjecit eum in vincula.

25. *Ut implerent*, וימלאו] Ad verb. *& impleverunt.* ¶ *Et fecit eis sic.* ויעש להם כן] i. ità egit cum eis ille cui istud injunxerat Joseph.

27. *Pabulum*, מספוא] Significat omnem cibum jumentorum præter paleam, ut hordeum, spicam, avenam. Hîc datur frumentum. ¶ *Qui vidit*, &c. וירא את כספו והנה הוא] Ad verb. *Et vidit pecuniam suam, & ecce erat*, &c.

28. *Et etiam ecce*, וגם הנה] Admiratio est. q. d. Non solùm frumentum est in sacco, sed etiam ipsa pecunia. ¶ *Tum egressum est cor eorum*, ויצא לבם] Ad verb. *& egressum est cor eorum.* Hebraismus, pro, *exanimati sunt.* ¶ *Quid hoc* est quod *fecit Deus nobis?* מה זאת עשה אלהים לנו] *Quid hoc* sibi vult quod, &c. Alii, *Cur hoc fecit*, &c.

30. *Dominus regionis*, אדני הארץ] i. Qui præest provinciæ, sive qui primas tenet in ea regione. ¶ *Dura*, קשות] sub. *verba*, i. durè, sive duriter. *Et dedit nos*, ויתן אותנו] *& tradidit nos*, sub. *in carcerem.* Oratio est concisa & elliptica. Aut exponi debet, *dedit*, sive *tradidit*, pro *habuit, reputavit*, sive *existimavit, nos tanquam exploratores.*

31. *Veraces*, כנים] *Probi, Fideles.* ut v. 11. ¶ *Nunquam fuimus exploratores.* לא היינו מרגלים] q. d. Nunquam nobis venit in mentem ut exploraremus terram tuam, tantum abest ut hoc tempore tam calamitoso velimus explorare.

32. *Filii patris nostri*: בני אבינו] i. Nati eodem patre.

34. *Negociabimini*: תסחרו] i. Tunc in hac provincia emetis quæcunque volueritis.

35. *Ligatura*, צרור] Significat loculos in quibus reposuerant pecunias suas.

36. *Super me*, &c. עלי היו כולנה] *in me recidérunt* [Ad verb. *fuerunt*] *omnia ista.* i. Omnia ista infortunia recidérunt in caput meum.

37. *Da illum in manu mea*, תנה אותו על ידי] i. Committe illum fidei meæ.

38. *Si accideret*, &c. וקראהו ונו'] Ad verb. *Et accideret illi mors in via ipsa per quam ibitis, & descendere facietis*, &c. i. Si moreretur per viam, mœrore & tristitiâ morerer.

CLARIUS.

1. *Quare negligitis?*] Heb. *Quare vos ipsos mutuò aspicitis?* quo modo loquendi vulgò est etiam apud nos.

11. *Pacifici venimus*] Vel, *integri & recti sumus.*

13. *Alius non est super*] Ille undecimus non exstat. Intelligunt de Joseph: illúmq; aut non superesse, aut nescire se ubi sit. Conscientia facti adhuc terrebat eos, ut etiam loqui trepidarent de eo.

15. *Per salutem Pharaonis*] M. Basilius in Psal. 14. dicit esse quædam verba quæ jurandi quidem formam habent, non tamen sunt jusjuranda, sed ità formata sunt, & ad aliquam audientium utilitatem ficta: ut Joseph Ægyptium se fingens juravit *per salutem Pharaonis*, & Paulus 1 Cor. 15. *per gloriationem nostram, quam habeo in Christo Jesu.*

25. *Simeon*] Dicunt Hebræi quòd is Joseph in lacum conjecerit, ideo eâdem mensurâ remensum illi quâ fratri mensus erat, ut scilicèt ipse præ cæteris in carcerem conjiceretur.

38. *Ad inferos*] In sepulcrum.

DRUSIUS.

29. *Quæ evenerant*] *Eventus* Ebraicè מקרה vocatur. An etiam קורה? Interpretes eo sensu accipiunt hoc loco, הקורות אותם *eventa eis*, ut sit verbale constructum cum casu verbi sui. Nam casus verbi tribuitur aliquando nomini; ut apud Plautum, *servitus opulento homini*, quam quis servit opulento homini: & apud Salustium, l. 3. Hist. *Facta consultáque Alexandri æmulus erat.* Nam dicimus *æmulari facta.* Sic *evenæ eis*, quæ evenerunt eis. Meo judicio, non nomen est קורות, sed participium à singulari קוֹרֶה *eveniens*, cujus fœm. sing. קוֹרָה, & plur. קורות *evenientia, quæ acciderunt* aut *evenerunt.* Nam קוֹרֶה nomen eo significatu non est in usu, quod sciam. Sic dico, קוֹרֶה significat *trabem*, aut *tignum*, non *eventum*: קוֹרֶה autem, *id quod evenit*, licèt idem esse videatur cum *eventu*, non tamen planè idem est. Nam *eventus* מקרה appellatur: קוֹרֶה autem tam de persona quàm de re usurpatur. Præterea hoc participium est, illud nomen: & quamvis participium quandoque transeat in naturam nominis, tamen קוֹרֶה pro *eventu*, quod sciam, non invenitur. Sciunt hoc qui hanc linguam probè callent. Dico, probè callent, quia multi opinione vulgi sciunt quod nesciunt. Inter cæcos luscus rex est.

IDEM.

4. אָסוֹן A. σύμπτωμα, *casus.* Sym. κίνδυνος, *periculum*] Sic Arias. Uterque Chaldæus, מוותא, *mors.* Nec aliter R. D. Pro *morte* & Gorionides usurpat. Hist. Jud. l. 6. c. 54. Abenmelech, *Mors quæ fit manibus hominum aut manibus cœli, i. Dei. Dixerunt autem doctores nostri, manibus hominum, spinæ, laquei; manibus Dei, leo, & fames. Dixerunt etiam, Omnia fiunt manibus cœli præter spinas, laqueos.*

9. מְרַגְּלִים, *Exploratores.* A. Ἐφοδευταὶ, *inspectores*, sive *lustratores.*] Ἐφοδευταὶ, *qui urbes aut regiones obeunt & perlustrant.* Nam ἐφοδεύω, *obeo, percurro, lustro.* Tales etiam κατασκόποι vocantur, i. *exploratores.* Sanè Suidas ἐφοδευσάτωσαν exponit κατασκοπήσατωσαν. Vide, si vacas.

11. כֵּנִים A. ὀρθοί, *recti.* Sym. ἁπλοῖ, *simplices*] ¶ *Recti*, sic Arias. Prius erat εἰρηνικοὶ, & in nostro, *pacifici*, i. שלמים. Onk. כיוני *recti.* Jonathan, מהימנין *fideles.* Santes, *veraces.* Quod hausit ex scholiis Jarii Ebræi, vel certè à Davide Hispano, quem Camium cognominant.

12. עֶרְוַת הָאָרֶץ, *Nuditatem terræ.* A. & Sym. τὰ κρυπτὰ τῆς γῆς, *loca occulta regionis*] Tralatio à pudendis, quæ occulta sunt & sub vestibus latent. Sed melius alii, *nuditatem terræ*, i. loca defensoribus nudata, præsidio nuda, infirma. Doctè interpres noster, *loca infirmiora & immunita.* Vult dicere, Minus munita, aut Non munita omnino.

15. בְּזֹאת תִּבָּחֲנוּ. A. & Sym. ἐν τούτῳ δοκιμασθήσεσθε, *in hoc probabimini.* ¶ חֵי פַּרְעֹה, A. ζῇ φαραὼ, *vivit Pharao*] Sic Onk. וחי פרעה. Cæteri variant. Lxx,

τὸ τῶν Αἰγυπτίων Φαραὼ. Hieron. *per ſalutem Pharaonis.* Jonathan חיי דפרעה *per vitam Pharaonis.* Sententia in idem recidit. חי R. Juda cenſet eſſe ſingulare nomen: ſed meliùs, ut ſit plurale, contráctum ex חיי *vita*, quod in plurali facit חיים, & caret ſingulari. Videndus Abenmelech ad hunc locum.

16. הֵאָסְרוּ. A. & Sym. Δεθήσεσθε, *vinciemini.*

27. אֶת שַׂקּוֹ. A. σύλακον. Sym. σάκκον] Θύλακον. i. ſaccum, qui & σύλαξ dicitur. Lex. vetus, Θύλακος, *follis.* Porrò autem *ſacci* vocabulum omnium ferè linguarum eſt. Nam & Ebræi ſic appellant, & Syri Chaldæi ve, & Arabes, & Græci, & Latini, ut omittam vulgares linguas, de quibus ὁ φρονῶν Ἱπποκλείδην.

GROTIUS.

11. PAcifici venimus] כנים Lxx εἰρηνικοὶ, Aquila ὀρθοὶ, Symmachus ἁπλοῖ. Senſus eſt, viri bonæ fidei, ut apparet infrà 19, 31, 34. Quàm non vera eſſet hæc ipſorum de ſe prædicatio, norat Joſephus, norant Emor & Sichem.

15. *Per ſalutem Pharaonis*] Graviſſimum apud Ægyptios juramentum, ſi quis violaret, pœnam capitis ſecum trahens: Abeneſdra ex ſcriptoribus Ægyptiis. Sic Romani per genium Principis jurabant.

22. *Et non audiſtis me*] Sic & Latinè dicimus, *Si me audias.*

CAP. XLIII.

MUNSTERUS.

7. SEcundùm tenorem] Heb. על פי *juxta os*, i. על שאלות *juxta quæſtiones*, ſeu *interrogationes, iſtorum verborum.* ¶ *Adducite*] Hebraicè, *facite deſcendere.* Eſt enim Judæa in altiori ſitu quàm Ægyptus.

8. *Parvuli noſtri*] Hebraica vox טף ſignificat *cœtum puerorum:* derivatúrque à verbo טפף quod ſignificat *manus complodere, in plateis ſaltare & ludere*, ut pueri faciunt.

11. *Si ità nunc eſt*] Hebraiſmus eſt pro, *ſi ità fieri oportet.* Et quod ſequitur, *De laudabilioribus*] in Hebræo habetur, *de laude terræ:* & eſt Hebraiſmus pro מיטב פירות *bonitate fructuum terræ.* Porrò nomina fructuum ſuprà explicavimus, cap. 37. Et quod hîc additur, כטנים] quidam interpretantur אנויים *nuces*, alii *pineas.* R.S. fatetur ſe ignorare quid hoc nomen ſignificet.

14. *Quemadmodum orbatus ſum*] h. e. *Ut priùs orbatus ſum Simeone, ſic quoque nunc orbabor Binjamin.* Filius Ezræ tamen ſic exponit, *In morte Joſeph puto me omnibus orbatum.*

18. *Ut circumveniat nos*] Hebraicè, *ut volvat ſe ſuper nos.* h. e. Occaſionem quærat contra nos.

19. *Eja Domine*] *Dictio* לשון בעיא או בקשה בי *eſt vox obſecrationis*; & non invenitur niſi cum dictione אדני, ut dicit Gerundenſis.

20. *Reportavimus*] Hebraicè, *reduximus.* Nam eſt verbum Hiphil, h. e. tranſitivum, à radice שב, i. *reverſus eſt*, derivatum.

26. *De pace*] Hebræa vox שלום *Salom*, Latinè propriè eſt *ſalus & integritas*, ſicut & adjectivum שלם idem eſt quod תמים *integer, perfectus, incolumis.* Et quando additur, השלום אביכם, ſubintelligenda eſt litera ſervilis Lamed in hunc modum, השלום לאביכם, *Num integritas eſt patri veſtro?*

29. *Accendebantur*] Eſt נכמרו ſecundùm Judæos idem quod נבערו, ſicut & nos vertimus.

32. *Minorennis*] Hebraicè, *parvus ſecundùm parvam ætatem ſuam.* Et quod ſequitur, *Tranſmiſit*] Hebraica habent, *tulit*, ſeu *levavit.*

33. *Portiones*] Hebræi exponunt hîc משאת per דורון *munus*, & ידות per חלקים *partes*, ſeu *particulas.* Et quod in fine ſubditur, *Inebrietati ſunt cum eo*] non ſic intelligendum eſt quòd ratio illorum vino abſorpta fuerit, ſed quòd vino exhilarati fuerint. R. S. ſicut ubique ſolet, ſic & hic fingit commentum aliquod frivolum, dicens, *Ab ea die quâ vendiderunt Joſeph uſque in hunc diem, neque Joſeph neque fratres ejus biberant vinum: ideo jam congregati biberunt vinum uſque ad ſatietatem, non ad ſuperfluitatem. Nè patrocinari videatur hîc Scriptura ebrioſis, qui hunc locum pro ſe citare conſueverunt, quaſi Joſeph & fratres ejus biberint vinum uſque ad inebriationem.*

FAGIUS.

1. CUm conſummaſſent edere frumentum] i. Cùm nihil ſupereſſet ampliùs ad edendum de frumento quod antea attulerant ex Ægypto.

8. *Peccati reus ero*, &c.] i. Peccator ero tibi & peccati reus omnibus diebus vitæ meæ. Vel, pœnæ obnoxius ero tibi. *Peccare* enim pro *pœnam peccati luere* non ſemel uſurpat Hebraiſmus. Unde & Apoſtolus dicit Chriſtum *factum pro nobis peccatum*, i. pœnam peccati, 2 Cor. 5. 21.

9. *Niſi moram feciſſemus in hoc*] i. in hoc negotio, in hac cauſa, ſcilicet Biniamin, quem deſideravimus & exſpectavimus. Vel poteſt legi, *propter hoc*, i. propter Beniamin gratiâ & causâ Biniamin. Idē ſenſus utriuſq; lectionis eſt.

10. *De optimis terræ*] Ad verbum eſt, *de laudabili terræ*, ſive *de eo quod laudatur in terra*, h. e. de præcipuis, optimis ac celebratiſſimis fructibus regionis.

13. *Orbatus ſum, orbatus ſum*] Hebræi duplicem hîc ſenſum habent. Alter, Quemadmodum orbatus ſum Joſepho & Simeone, ſic modò orbabor Biniamin. q. d. Præſagit mihi animus quòd orbabor filio meo Biniamin, ſicut orbatus ſum aliis duobus, Simeon & Joſeph. Alter, Mortuo Joſepho, puto me omnibus privatum eſſe. Dicunt Hebræi שכול, i. *orbum*, vocari eum cujus filii moriuntur omnes ipſo adhuc vivente. Quod Hebræi ſic efferunt, הקובר את בניו קרוי שכול, *Qui ſepelit filios ſuos, vocatur* שכול *orbus.*

VATABLUS.

1. REvertimini, *comparate*, שובו שברו] Duo imperativa Hebræis ſine copula, ut aliquando Latinis & Græcis, ad majorem accelerationem ſignificandam: alioqui in infinitivum eſſet alterum vertendum.

2. *Conteſtando conteſtatus eſt.* העד העיד בנו] i. Dixit nobis ſub atteſtatione jurisjurandi. Sive, Denuntiavit nobis adhibito juramento.

5. *Quòd adhuc frater eſſet vobis?* חעוד לכם אח] Aut העוד pro אשר עוד accipiendum, ut vertit noſter interpres: aut nonnulla ſubaudienda, hoc pacto, *renuntiando vos habere fratrem viro illi qui interrogabat vos, An adhuc frater eſt vobis?*

6. *De nobis*, לנו] i. de conditione noſtra. ¶ *Juxta verba iſta.* על פי הדברים האלה] i. id quod ſciſcitatus eſt. ¶ *Nunquid cognoſcendo cognoſcere poteramus.* הידוע נדע] i. Nunquid divinare poteramus.

7. *Et nos, & tu, & parvuli noſtri.* גם אנחנו גם אתה גם טפנו] Ad verb. *etiam nos, etiam tu, etiam parvuli noſtri.*

8. *Pœnæ obnoxius ero tibi.* וחטאתי לך] Ad verb. *& peccabo tibi.* i. reus ero peccati erga te.

9. *Jam bis.* וה פעמים] i. alterâ vice.

10. *Si ità nunc* אם כן] ſub. *neceſſe eſt fieri.* ¶ *Et deferte*, והורידו] Ad verb. *& deſcendere facite.* ¶ *Et ſtacten*, ולוט] *& caſtaneas.*

13. *Det vobis miſericordiam*, &c. יתן לכם ונו] Hebraiſmus, *reddat vobis placibilem, bene faventem, & propitium virum illum.* ¶ *Ego verò quemadmodum*, &c. ואני כאשר ונו] Quidam alterum præteritum convertunt in futurum, *orbatus ſum, orbabor.* i. Orbus manebo ſicuti ſum. Variè hæc verba interpretes exponunt. Quidam putant eum conqueri quòd nunc in totum orbus fiat. Hebræi duobus modis exponunt. I. Quemadmodum orbatus ſum Joſepho & Simeone, ſic modò orbabor & Benjamin. q. d. Præſagit mihi animus quòd orbabor filio meo Benjamin ſicut orbatus ſum aliis duobus, Simeon &

Joseph. II. Mortuo Joseph, puto me omnibus privatum esse. Reputat enim nihil posse deterius sibi accidere ex quo Joseph perdidit, quem omnibus præferebat. Fortasse melius sic interpretabimur, Video quid agatur mecum. Ego sum miserrimus senex. Domum quæ nuper populosa erat, ferè desertam video: Ut in genere deploret se nudari omnibus filiis, non de parte solùm loquatur. ¶ *Steterúntque*, &c. [ויעמדו לפני יוסף] i. venerunt in conspectum Joseph.

15. *Qui præerat domui suæ*, [לאשר על ביתו] Ad verb. *qui erat super domum suam.* ¶ *Et appara:* [והכן] *ac convivium instrue.*

17. *Et dixerunt*, [ויאמרו] sub. *intra se.* ¶ *Ut devolvat sese supra nos*, [להתנולל עלינו] i. ut hoc prætextu reddat nos servos sibi.

19. *Quæsumus domine mi*, [בי אדוני] Particula deprecantis, *O domine.* Chald. paraph. *Quæso domine.*

22. *Pax vobis*, [שלום לכם] Hebraismus, *Res vestra salva est, nihil est periculi:* vel, ut loquuntur, *Res vestra est in bono statu.* ¶ *Pecunia vestra*, &c. [כספכם בא אלי] Hebraismus, *recepi pecuniam vestram*; sive, *eam vobis accepta refero.*

24. *Interim dum veniret*, [עד בוא] sub. *ad prandium.* Infinit. Heb. Ad verb. *usq; ad venire.* ¶ *Audierant*, [שמעו] pro *Intellexerant* positum, more Hebræo.

25. *Quod erat*, &c. [אשר בידם] i. quod detulerant.

26. *De sanitate*, &c. [לשלום וגו'] Ad verb. *de pace, & dixit, An pax patri vestro?* Hebraismus, *de incolumitate, sive quomodo valerent. Interrogavit præterea esséne sanus, & an rectè valeret pater eorum.* ¶ *De quo dixistis?* [אשר אמרתם] i. de quo locuti estis, suprà c. 45. 13.

27. *Sanitas*, [שלום] Ad verb. *Pax.*

28. *Filium matris suæ*, [בן אמו] Hebraismus, pro *uterino.*

29. *Tum festinavit*, [וימהר] i. Citò se recepit in cubiculum. ¶ *Incalescebant*, &c. [נכמרו רחמיו] Doctus inter Hebræos dupliciter exponit: I. *Revolverunt se ac resonuerunt viscera ejus*, pro *revolvebantur ac resonabant.* Atque ità vertit Chald. paraph. II. Ut vertit noster interpres, *incalescebant.*

30. *Et continuit sese*, [ויתאפק] *Et cohibuit sese.* q. d. Induit aliam personam.

31. *Non enim possunt.* [כי לא יוכלון] *Non enim sustinent.* Ad verb. *Non poterunt.* i. Non solent.

32. *Primogenitus*, &c. [הבכור כבכורתו] Chald. paraph. *Major natu, juxta majorem suam ætatem.* Significat pro ratione ætatis eos assedisse. Quanquam inter filios Jaacob quatuor erant ex ancillis nati, quia tamen majores natu sunt, ordine præcedunt fratres suos minores qui ex matribus ingenuis descenderant. ¶ *Alter ad alterum.* [איש אל רעהו] Ad verb. *Vir ad socium suum*, i. Alter alterum admirabundi aspiciebant.

33. *Et accepit, &c.* [וישא משאות וגו'] *Et tulit fercula* [*munera, dona*] *à facie sua.* i. De paropside sua, h. e. De cibis sibi appositis misit fratribus suis. ¶ *Et multiplicavit partem*, [ותרב משארת] *Et multiplicatum* [vel *auctum*] *est ferculum*, aut, *portio crevit.* i. Dedit maximam partem, *ipsi Benjamin.* ¶ *Et inebriaverunt se cum eo:* [וישכרו עמו] Hinc videmus lautius fuisse convivium, in quo largè & hilariter præter quotidianum morem excepti fuerint. Hoc enim significat verbum שכר, quod *inebriari* vertunt, vel quia non semper vinum bibere solebant, vel quia in mensis hospitalibus major erat indulgentia. Neque tamen hîc notatur ulla intemperies, sed honesta modestáque liberalitas. Verum quidem est, verbum esse medium, & quod sæpe in malam partem capitur, ut suprà, c. 9. 21. & similibus locis: in loco tamen præsenti clarum est Mosis consilium. Quidam vertunt, *& potaverunt vinum:* quòd id significet aliquando verbum ipsum.

CASTALIO.

33. LIberaliter *cum eo potaverunt*] Heb. *Inebriati sunt*; sed id verbum non semper *inebriari* significat, sed eâ notione dicitur in bibendo, quâ *satiari* in comedendo. Et in Esa. 49. ad finem, dicuntur *sanguine inebriari* qui sanguinem bibunt.

CLARIUS.

14. EGo autem *quasi orbatus*] Heb. *Et ego quemadmodum orbatus sum, orbatus sum*, h. e. Ut priùs orbatus sum Simeone, sic quoque nunc orbabor Benjamin. Alius sic intelligit, In morte Joseph puto me omnibus orbatum.

32. *Et mirabantur*] Heb. *Miratí q; sunt viri illi, quisque cum proximo suo. Et transmisit portiones à facie sua ad illos.*

33. *Et inebriati sunt cum eo*] Hebraismus est, quo significatur largè & hilariter eos fuisse epulatos, sic & illud, *Comedite, amici mei, & bibite, & inebriamini charissimi.*

DRUSIUS.

10. נְכֹאת. A. σύριγξ, *styracem*] *Storacem*, interpres Vulg. Sic etiam Hieron. Fortè σύριγξ, *storax*; ut νὺξ, *nox*. Verba Hieron. *Ubi in nostris codicibus habetur thymiama, in Ebræo est* נכאת, *quod Aquila styracem transtulit: ex quo Domus Nechotha, quæ in Esaia legitur, manifestissimè Cella thymiamatis sive storacis intelligitur, quod in illa aromata diversa sint condita.* Vide nunc sodes notata cap. 37. 25. ¶ וּשְׁקֵדִים A. & Sym. ἀμύγδαλα, *amygdala*] Hieron. *Terebinthum, & Nuces, sive, ut A. & Sym. transtulerunt, Amygdala.* Symmachi nomen abest in edit. Rom. κ᾽ κάρυα. A. ἀμύγδαλα. Suspicor exscriptum non ex Hieron. sed ex alio quopiam autore Græco.

29. רַחֲמָיו. οἱ ἄλλοι, τὰ σπλάγχνα αὐτοῦ, *viscera ejus*] Id habent antiqui codices. In aliis est τὰ ἔγκατα, & in aliis τὰ ἔντερα αὐτοῦ, *intestina ejus.* רחמים τὰ σπλάγχνα interpretantur etiam Lxx Prov. 12. 10. Aquila verò מרחם Psal. 110. 3. reddit ἐκ μήτρας, *à matrice*, sive *vulva.*

GROTIUS.

31. ILlicitum enim est *Ægyptiis comedere cum Hebræis, & profanum putant hujuscemodi convivium*] Quòd Abenesdra putat omni animalium esu abstinuisse Ægyptios, nullum testem habet antiquum. Ab ovillo pecore eos abstinuisse multi docent, excepto, quod Strabo addit, Nomo Nitriote. Hæc verò causa non erat satis gravis cur Ægyptii omnem mensæ communicationem cum Hebræis defugerent. Obstitere ergò specialia quædam Ægyptiorum in cibis parandis instituta, ob quæ Ægyptii Græcorum nec cultro nec ollâ utebantur, ut nos docet Herodotus. Erant autem illa instituta ità Ægyptiis propria ut eadem extraneis apud se habitantibus, qualis erat Josephus, non imponerent.

CAP. XLIV.

MUNSTERUS.

1. QUi *erat super domum suam*] Aut, si mavis, *præcepit œconomo*, sive *dispensatori, domûs suæ*, sed nos reddere voluimus ut Hebraica habent, aliis relinquentes ut textum pro arbitrio suo Latinum faciant.

5. *Pro quo augurando auguratur*] Nostri verterunt, *in quo augurari solet*, ego verò secutus sum Hebræorum expositionem, qui בו pro בעבורו exponunt, *augurando*, inquit, *auguratur*, h. e. ut Kimhi post R. Jonam exponit, *Interrogat augures quò venerit scyphus*; vel, *cogitat amissionem scyphi, ex quo bibit, sibi esse malum omen & augurium.* Aben Ezra tamen sic exponit, *Per hunc scyphum dominus meus vos tentavit, ut sciret utrùm fures essetis*, &c. Alii sic dicunt, היה הגביע מצוייר ובו היה יוסף מסתכל

מסתכל לפני אחיו ואומר זה הוא נדול וזה נולד אחרון, *Habuit*, inquiunt, *Joseph ſcyphum figuratum; & ſimulavit ſe ex ejus inſpectione cognoſcere quis eorum eſſet primò natus, & quis ſecundò natus.*

12. *Deſiitque*] h. e. Ceſſavit ſcrutari cùm ad minimi fratris ſaccum perveniſſet, & ſcyphum invèniſſet.

15. *Quod augurando augurari poteſt*] Nos hîc verba magis quàm ſenſum reddidimus. Eſt autem hic ſenſus, An neſcitis quòd vir augurandi gnarus, qualis ego ſum, augurari poteſt, ſi quippiam amiſerit, quale mihi contigit? Et hæc quidē dicebat, non quòd augurio uteretur, ſed quæ ad propoſitam rem faciebant loquebatur. Et quod ſequitur,

16. *Quomodo juſtificabimus nos?*] verbum quod hîc ponitur eſt retranſitivum, à themate צדק deſcendens, ponitúrque Teth loco Tau, ut fieri ſolet quando Zade eſt prima radicalis, id quod hîc ſcribimus propter Hebraicæ linguæ ſtudioſos.

20. *Parvum*] Scilicet ætate: ſed quod quivis facilè notare potuiſſet.

28. *Lacerando*] Significat טרף *lacerari & diſcerpi dentibus beſtiarum*: unde deducitur nomen *tæraph*, i. *cibus qui dentibus diſcerpitur.*

30. *Ligata eſt*] Onkelos paulò explicatiùs hunc locum reddidit per חביבא, *Anima*, inquit, *ejus eſt tam dilecta illi ſicut anima ſuiipſius.*

FAGIUS.

5. *Inquirendo inquirit pro eo*] Heb. והוא נחש ינחש בו, quod variè interpretantur. Quidam enim pro *augurari*, alii pro *augures conſulere*, alii pro *tentare & probare*, alii pro *malo omine habere* accipiunt. Qui pro *augurari* exponunt, ſic intelligunt, *Nonne iſte eſt calix in quo bibit herus meus, & per quem augurari ſolet?* Non quòd auguriis, more gentilium, Joſeph uſus fuerit, ſed quòd ea quæ ad præſens negotium facerent locutus fuerit. Vel, *Nonne iſte calix eſt in quo bibit herus meus, & pro quo augurando auguratus eſt?* i. Nonne iſte calix quem furati eſtis, eſt ille in quo bibere ſolet dominus meus, pro quo divinos conſuluit, ut ſciret quis eum ſurripuiſſet? A.E. pro *tentare & probare* accipit, hoc ſenſu, *Per hunc ſcyphum dominus meus vos tentavit, ut ſciret num fures eſſetis.* R. Jonah ſic explicat, *Cogitat herus meus amiſſionem ſcyphi ex quo bibit, ſibi eſſe malum omen & augurium.* R.D.K. in lib. Rad. hunc locum ità exponit, נחש ינחש בו ישאל מנחשים בעבורו ומ' שהוא עצמו בן כלומר יחשוב אברהם הנביא לנחש רע לעצמו שאבר ממנו הכלי שהיה שותה בו, i. augurando auguratur pro eo, h. e. *interrogat augures propter eum. Sunt qui exponunt quòd ipſemet auguratur pro eo, q.d. Reputat amiſſionem ſcyphi omen malum ſibi eſſe, eò quòd perierit ab illo vas ex quo bibebat.* Hæc ille. Sed revertamur ad verba noſtri Paraphraſtis, *Inquirendo inquirit pro eo:* ברח *Badak* Chaldaicè *inquirere, inveſtigare & ſcrutari* ſignificat: eſtque ſenſus, *Diligentiſſimè quærit augures propter eum, quiſnam ſibi illam ſurripuerit.* vel, *Is ſcyphus eſt quo utitur ipſe in auguriis*; vel *quem amiſſum diligentiſſimè quærit:* quem ſenſum ſecutus videtur author editionis Complutenſis, qui legit, *quærens quæſivit eum.* Sequatur pius lector quod vero magis conſonum eſſe videtur.

12. *Incipiens à majore, & deſinens in minore*] h.e. ceſſavit ſcrutari cùm ad minimi fratris ſaccum perveniſſet, & ſcyphum inveniſſet.

15. *Inveſtigando inveſtigat*] Diverſimodè quoque & hæc verba accipiunt, vel hoc ſenſu, *An ignoratis quòd non ſit ſimilis mei in augurandi ſcientia?* Quem ſenſum habet Vulgata editio Latina. Vel, *An ignoratis quòd talis vir, qualis ego ſum, ſcit divinare?* ſub. *ſi quippiam amiſerit.* Vel, *An ignoratis quòd homo ſimilis mei ſoleat conſulere augures & divinos?*

16. *A facie Domini inventum eſt peccatum*, &c.] Vult dicere, Recordatus eſt Dominus peccati ſervorum ſuorum quod admiſerunt perdendo fratrem ſuum. Quidam *peccatum* hîc pro *multa & pœna peccati* accipiunt: unde ſic intelligunt, Deus invenit unde puniret ſervos tuos ob ſcelus admiſſum in fratrem ſuum. Nunc punit nos ſervos tuos Deus.

18. *Quoniam ſicut Pharao, ſic tu es*] i. Pharao eſt ſimilis tibi, & tu ſimilis Pharaoni: h.e. tu authoritate æquas Pharaonem.

21. *Ut ponam oculum meum ſuper eum*] Hebraiſmus eſt, *ponere oculum ſuper aliquem*, pro *videre aliquem*, non ſimpliciter tamen, ſed cum quadam benevolentia. Quod & Lxx animadverſiſſe videntur, qui legunt καὶ θησομαί σου, i. *& curam habebo illius.*

30. *Qui tamen diligit eum tanquam animam ſuam*] Senſum reddidi. Nam ad literam eſt, *Anima ejus tam dilecta eſt illi ſicut anima ſua*, h. e. unicè diligit eum.

VATABLUS.

1. *Præfecto domûs ſuæ*, את אשר על ביתו] Ad verb. *ei qui erat ſuper domum ſuam.* ¶ *Cibo*, [אוכל] *annonâ, frumento*; ſignificat quod emerant, ut ex ſeq. verſu apparet.

2. *Scyphum præterea meum.* [ואת גביעי] *Calicem præterea meum.* ¶ *Tritici ſui.* שברו] i. tritici ab ipſo comparati.

5. *Iſte eſt.* וה] ſub. *ſcyphus*, vel *calix.* ¶ *Iſte inquam in quo*, &c. [והוא נחש ונו'] *Iſte inquam per quem divinare ſolet*, non quòd auguriis, more Gentilium, Joſeph uſus fuerit, ſed quòd ea quæ ad præſens negotium facerent locutus fuerit. Alii, *& pro quo augurando auguratus eſt?* i. nónne iſte calix quem furati eſtis, eſt ille in quo bibere ſolet dominus meus, pro quo divinos conſuluit, ut ſciret quis eum ſurripuiſſet? Alter ex doctis Hebræorum pro *tentare & probare* accipit, hoc ſenſu, *Per hunc ſcyphum dominus meus vos tentavit, ut ſciret num fures eſſetis.* Alter quidam ſic explicat, *Cogitat herus meus amiſſionem ſcyphi, ex quo bibit, ſibi eſſe malum omen & augurium.* Doctus inter Hebræos ſic exponit, *Augurando auguratur pro eo*, h.e. interrogat augures propter eum. Sunt (inquit idem) qui exponunt quòd ipſemet auguratur pro eo. q.d. reputat amiſſionem ſcyphi omen malum ſibi eſſe, eo quòd perierit ab illo vas ex quo bibebat. Chald. paraph. *inquirendo inquirit pro eo*, i. diligentiſſimè quærit augures propter eum, ut indicent quiſnam ſibi illum ſurripuerit; vel is ſcyphus eſt quo utitur ipſe in auguriis, vel quem amiſſum diligentiſſimè quærit.

7. *Talia.* כדברים ונו'] Ad verb. *ſecundùm verba iſta? abſit à ſervis tuis ut faciant ſecundùm verbum hoc.*

8. *Argentum, vel aurum?* כסף או זהב] Chald. paraph. *vaſa argentea, aut aurea?*

10. *Etiam nunc produxiſtis.* גם עתה כדבריכם] Ad verb. *Etiam nunc ſecundùm verba veſtra.* Gallicè dicimus, *Tout a ceſte heure ſoit ainſi que vous dictes.* Quum acceleramus, ídque extempore fieri urgemus quod quis dicit, nè fortè mutet ſententiam. ¶ *Innocentes*, [נקיים] *innoxii.*

11. *Feſtinantes igitur dejecerunt.* [וימהרו ויורידו] Ad verb. *Et feſtinaverunt, & deſcendere fecerunt.*

13. *At illi ſciſſis veſtibus ſuis*, [ויקרעו שמלותם] Ad verb. *Et ruperunt veſtimenta ſua*, in ſignum ſcilicet mœroris & triſtitiæ.

15. *Quale eſt opus*, &c. [מה המעשה הזה ונו'] i. Quidnam eſt hoc quod feciſtis? q. d. Quantum ſcelus admiſiſtis? ¶ *Annon noſtis*, &c. [הלוא ידעתם ונו'] i. nónne noſtis hominem ſimilem mei augurari ac divinare? vel, augures ac divinos conſulere?

16. *Et quo juſtificabimus nos?* [ומה נצטדק] *& quâ re juſtificabimur?* aut, *purgabimus nos?* q.d. non poſſumus nos purgare. ¶ *Invenit iniquitatem*, מצא את עון] i. recordatus eſt iniquitatis, &c. Non agnoſcunt objectum ſcelus: ſed quia fraudis aliqua ſuberat ſuſpicio, quòd ipſis injuſtè gravandis fuiſſet illud excogitatum, cauſam in abſconditum Dei judicium tranſcribere malunt. Alii vertunt, *invenit multitam peccati*, i. Deus meritò punit nos propter peccata.

17. *In pace*, לשלום] *in ſine noxa.*

18. *Et acceſſit*, ויגש] Hæc eſt undecima Hebræorum ſectio hujus libri, quam inſcribunt à prima dictione hujus verſûs ויגש, *Et acceſſit.* ¶ *Loquatur quæſo*, &c. ידבר נא ונו'] Hebraiſmus, *Liceat ſervo tuo loqui pauca verba te audiente.* ¶ *Sicut tu, ſic Paróh.* כמוך כפרעה] Ad verb. *Sicut tu, ſicut Pharao*, i. Pharao eſt ſicut tu, & tu es ſicut Pharao, i. videris dignitate & authoritate æquare Pharaonem, vel per omnia es æqualis Pharaoni, aut ſecundas tenes à Rege Pharaone.

20. *Et puer ſenectutum parvus*, וילד זקונים קטון] Hebraiſmus, *puer quem genuit pater in ſenectute.* ¶ *Solus matri ſuæ*, לבדו לאמו] i. ſolus ex illa uxore patris mei, q.d. mater ejus duos tantùm genuit, & hic ſolus eſt relictus. ¶ *Quem pater*, &c. ואביו אהבו] Ad verb. *& pater ejus diligit eum.*

21. *Et ponam oculum*, &c. ואשימה עיני עליו] Hebraiſmus, *ut intuear illum*, ſive *ut eum poſſim intueri:* non ſimpliciter tamen illud ſignificat, ſed cum quadam benevolentia. Quod & Lxx animadvertiſſe videntur, qui legunt ἐπιμελοῦμαι αὐτοῦ, i. *curam habebo illius.*

22. *Morietur.* ומת] ſub. *pater.* Ad verb. *& morietur.* ו tantùm convertit præt. in fut. ut ſuprà v. 9.

23. *Nè addatis*, &c. לא תוסיפון ונו'] *non addetis*, &c. i. non licebit vobis poſthac me intueri: non admittam vos poſthac in conſpectum meum.

28. De quo dixi, &c. ואומר אך טרוף טורף] i. quem puto dilaniatum fuiſſe à fera.

29. *Quòd ſi tuleritis*, &c. ולקחתם ונו'] Ad verb. *Et accipietis etiam iſtum à conſpectu meo, & accidet ei mors, & deſcendere facietis*, &c.

30. *Et anima ejus*, &c. ונפשו ונו'] Hebraiſmus, *quem unicè diligit.* Chald. paraph. *Anima ejus tam dilecta eſt illi quàm anima ſua*, i. qui diligit eum tanquam animam ſuam.

32. *Tunc obnoxius ero pœnæ*, וחטאתי] *tunc ero reus peccati in patrem meum.*

34. *Nè fortè videam* &c. פן אראה ונו'] Hebraiſmus. *Nè cogar videre afflictionem quæ accidet patri meo*, vel *quâ affligetur pater meus.*

CLARIUS.

5. *IN quo augurari ſolet*] Hebræi exponunt, *pro quo auguratur*, h. e. *interrogat augures quò ierit ſcyphus*; vel *cogitat amiſſionem ſcyphi, ex quo bibit, ſibi eſſe malum omen.* Alius ſic exponit, *Per hunc ſcyphum dominus meus vos tentavit, ut ſciret utrùm fures eſſetis.*

12. *Incipiens à majore uſque ad minimum*] Vel, *incipiens à majore, deſiit in minima*, h. e. Ceſſavit ſcrutari cùm ad minimi fratris ſaccum perveniſſet, & ſcyphum inveniſſet.

15. *An ignoratis quòd non ſit ſimilis mei in augurandi ſcientia?*] Heb. *An neſcitis quòd augurando augurari poteſt vir qui eſt ſicut ego ſum?* Eſt autem ſenſus, An neſcitis quòd vir augurandi gnarus, qualis ego ſum, augurari poteſt, ſi quippiam amiſerit, ut mihi nunc contigit? Et hæc quidem dicebat, non quòd augurio uteretur, ſed quæ ad propoſitam rem faciebant loquebatur.

18. *Tu es enim poſt Pharaonem*] Vel, *Tu es enim quaſi ipſe Pharao.*

DRUSIUS.

15. *VIrum ſimilem mei*] Qui mei ſimilis eſt, i. me. Similis locutio exſtat apud Plautum, *hominem qualis ego.* Quod Cenes dixerunt, οἷος ἐγω & autor Thargum, *qui eſt ſicut ego:* alius, *cujuſmodi ego ſum.*

20. *Filius ſenectutis*] Non qui ſenex eſt, ſed qui natus in ſenectute. Ebraicè בן זקונים. Nomina enim ætatum ferè pluraliter efferunt. Sic בחורים *adoleſcentia*, נעורים *juventus.* Ut *filius ſenectutis*, ſic etiam dicunt, *natus*, aut *puer, ſenectutis*; hic eſt ילד זקונים, puer qui in ſenectute ipſius natus. Sic Benjamin vocatur: unde quidam interpretantur nomen illud, *filius dierum*, q.d. natus cùm pater ejus in dies proceſſiſſet, h. e. in provecta ætate ipſius. Hujus loci eſt, *uxor adoleſcentiæ* אשת נעורים, quam quis duxit cùm adhuc adoleſcens eſſet, γυνὴ ἐκ νεότητος αὐτοῦ.

21. *Ponam oculos meos ſuper illum*] *Ponere oculum ſuper aliquem* Ebræa phraſis eſt, quam interpretes non eodem modo enarrant. *Ponam oculum meum ſuper eum.* Verba ſunt Joſephi patriarchæ, referente Judâ, de fratre minore ſuo Benjamin. Ea quidam explicant, Abenezra, Tremellius, editio Gallica poſtrema, *videbo eum*: alii, *curam ejus geram.* Hæc poſterior interpretatio robur accipit ab antiquitate. Nam in editione τῶν ἑβδομήκοντα habetur ἐπιμελοῦμαι. Cui firmando Jonathan, referens, *ponam oculos meos ſuper illum in bonum*, ſupplet quod videbatur deeſſe. Nam cùm dicimus, *Ponam oculos meos in malum*, contrarium ſenſum habet. Dei enim *oculus* providentiam notat: Ea ſpeculatur tam bonos quàm malos; ſed bonos aliter, & aliter malos. Sic accipies Sirach. 34. 19. *Oculi Domini ſuper amantes eum*, nempe in bonum. Amat Deum, qui novit, quì colit, & qui timet. Significat ergò eum curam habere timentium ſe: Nam non timet verè qui non etiam amat. *Timere* hoc ſenſu idem eſt quod *vereri.* Veretur propriè religioſus. Igitur curæ ei ſunt pii, qui Deum amant & reverenter colunt. Hinc lux Davidi Pſal. 32. 8. ſi legas, *conſulam tibi, ſuper te oculus meus*: ſub. *erit*, & quidem in bonum. Quod deſideraretur etiam Jer. 39. 12. *oculos tuos pone ſuper eum.* Verba enim ſunt Nabuchodonoſoris de Jeremia vate, cujus curam ſingularem haberi volebat. Hujus mandati memor præfectus ſatellitum Nabuzaradan ità Jeremiam alloquitur Jer. 40. 4. *Si bonum in oculis tuis* (vel, *ſi placet tibi*) *venire mecum Babylonem, veni & ponam oculum meum ſuper te.* Quis jam ampliùs ambiget de vero ſenſu hujus phraſeos? Si Carneades, qui de omnibus dubitare ſolebat, οὐκ ἐγώ.

IDEM.

2. גְּבִיעִי. A. Κυφῶ. Sym. φιάλη] Hieron. *Pro κύφῳ, i. poculo, quod etiam in Eſaia legimus. A. Scyphum, Sym. Phialam, tranſtulerunt.* ¶ *Scyphus*, ſic interpres noſter Vulg. Onc. כליא, quod affinitatem habet cum *calido*: unde *calicem* dictum exiſtimat Feſtus: nam eo calida bibebatur. Jonathan אינבין, quod non intelligo, גביע formam diverſam habebat à כוס, quod *poculum* ſonat. Moſes de Kotſi ait, גניעים *pocula* ſignificare *qualia ſunt Alexandrina*, κύνθου etiam *poculum* interpretantur: ſed Heſychius addit, barbaricum fuiſſe poculum; & Pollux, Perſicum; & Athenæus, Aſiaticum, quod cotylas decem capiebat. Qua de re aliàs. ¶ *Phialam.* Lex. vet. φιάλη, *patera phiala.* Hâc voce Chaldæi quoque utuntur. Nec ſcio utrùm hi à Græcis acceperint, an verò Græci ab illis.

5. וְהוּא נַחֵשׁ יְנַחֵשׁ בּוֹ. Schol. τὸ Σαμαρειτικὸν, καὶ αὐτὸς πλεονασμῷ πλεονάζει ἐν αὐτῷ. Aliud ſcholion, καὶ γὰρ ἔγνωσται ὅτι πλεονασμῷ πλεονάζει ὅμοιός ἐμοί.] Hæc ità habentur in edit. Rom. πλεονάζει, i. מנסה. Ad hunc ſignificatum accommodari poteſt מברק quod in Oncelo. Lexicon Munſteri, ברק *tento, probo.* Sig. etiam חפש *exploro, inveſtigo.* מטייר, quod in Thargum Jonathæ perperam exponitur in eodem lexico, *augurium.* Nam eſt participium generis activi, *auguratur*; quod noſter expreſſit; item Græci, qui habent οἰωνίζεται. Sanè טיר in lingua Iſmaelica ſive Arabica, teſtibus Davide Camio & Juſto Jehielide, *avem* ſignificat. Abenmelech, *Conſulit augures de ſcypho, ut ſcire poſſit quis abſtulerit eum: aut, Cogitat malum ſibi augurium eſſe, quòd ſcyphus è quo bibebat amiſſus ſit.* ¶ *Tentatione tentat.* Meliùs, *augurando auguratur*: & *in eo*, i. eo. Nam præpoſitio in ſermone Latino redundat.

15. הֲלֹא יְדַעְתֶּם כִּי נַחֵשׁ יְנַחֵשׁ אִישׁ אֲשֶׁר כָּמֹנִי. Schol. καὶ γὰρ ἔγνωσται ὅτι πλεονασμῷ πλεονάζει ὅμοιός ἐμοί, *etenim novistis quòd tentatione tentat ſimilis mihi*] Aut *ſimilis mei.* Videtur autem omiſſum ἀνὴρ culpâ exſcribentium. Santes, *Nónne ſcitis quòd tentando tentat vir qui eſt ſicut ego?* Malim, *augurando auguratur.*

30. קְשֻׁרָה. A. Συνδεδεμένη, *colligata.* Sym. ἐναλλάσσεται *illigatur.*] Prius erat, ἐναρμόζεται, & apud interp. noſtrum, cùm

cùm anima illius ex hujus anima dependeat. Periphrasis magni amoris. Idem verbum 1 Reg. 18. 1. ubi Lxx, ψυχὴ Ιωνάθαν συνδέδεται τῇ ψυχῇ Δαβὶδ, *Anima Jonathæ colligata fuit animæ Davidis*, vel, *cum anima Davidis.* Abenmelech, *Præ nimio amore, ac si colligata fuisset anima hujus cum anima illius, & consociata vel conjuncta fuisset ei.*

GROTIUS.

2. *Cyphum autem meum argenteum*] Lxx, τὸ κόνδυ, quod poculi Attalici genus esse ait Athenæus: Aquila, σκύφον. Symmachus, φιάλῃ. Simile quid Æsopo factum narrat Scholiastes ad Aristophanis Vespas, οἱ ἀδελφοὶ χαλκεύσαντες φιάλην ἱερὰν τοῖς Δίοσκοις ἐνέβαλον· ὁ μὲν οὖν υἱὸς εἰδὼς ἦ εἰς Φωκίδα φέρουσ ἄμπωτον ὁδόν· οἱ δὲ ὑποδεχόμενοι ὑφαίνοντες ἱερουλίαν αὐτῷ χαλινόν. Sicut hîc Josephus fratres tentat, ità fermè Eumæum Ulysses apud Homerum.

5. *Ipse est in quo bibit dominus meus, & in quo augurari solet*] Quanquam vox נחש in Lege de superstitiosis augurationibus sumitur, credam tamen olim fuisse vocem mediam, & sumi hîc & infrà 15. pro immissis Divinitus præsagiis, ad quæ Josephus se sacrificio præparabat: in sacrificiis autem usus phialæ, ut jam ex Scholiaste audivimus. Idem Scholiastes ad illud Pacis Aristophanicæ,

——— ἀρῶτον δέ σοι
Δῶρον δίδωμι τοῦτ' ἵνα σπένδειν ἔχῃς.
Τοῦτο παρεπιγραφή· τοῦτο γὰρ εἰπὼν δίδωσιν αὐτῷ φιάλην χρυσῆν.

In hunc sensum & σπονδεῖα Eccl. 50. 15. quæ cum phialis conjungit scriptor 1 Macc. 1. 23. & Philo in Legatione. Meminere σπονδείου Josephus sæpe, Athenæus quoque, Pollux, & Plutarchus Catone. Tale fuit Manio Curio guttum faginum quo sacrificaret; Plinius lib. 16. Statius 1. Thebaidos,

Jasides pateram famulos ex more poposcit,
Quâ Danaus libare deis, Seniórque Phoroneus
Assueti.———

Crateris usum in auspiciis apud Homerum habes & apud Clementem Alexandrinum Strom. 6. Vide Num. 15. 5,10. Jud. 9. 13. Josephum Antiquæ hist. 12. 2.

16. *Quid respondebimus?*] Subitæ calamitates etiam disertis sermonem adimunt.

17. *Qui furatus est scyphum, ipse sit servus meus*] Servitus pœna furti.

21. *Et ponam oculos meos super illum*] Favebo illi.

31. *Eum non esse nobiscum*] Ex Græco, qui ad sensum explendum μετ' ἡμῶν addidit. *Mecum* Samaritanus & Syrus.

CAP. XLV.

MUNSTERUS.

2. *Domus Pharaonis*] Non puto hîc necessarium ut Hebraismum istum & alias consimiles orationes aliter explicem quàm in Hebræo habeantur, cùm nemo tam stupidus sit qui per *domum* non intelligat homines qui versantur in domo. Onkelos tamen clariùs reddidit in hunc modum, *Audivit*, inquit, *vir de domo Pharaonis.* Eadem ferè est illa locutio quæ sequitur, *Non indignentur oculi vestri*, &c.

5. *Conservationem*] Sive *nutritionem*, aut *vivificationem.* Est enim מחיה denominativum à verbo *vivere*, sicut Latini à *vivo* faciunt *victum*; sed quod huc non quadrat.

7. *Ut ponerem*] h. e. Ut reponerem & conservarem vobis reliquias unde viveretis. Et quod sequitur, *In patrem Pharaonis*] capitur hîc אב *pater* pro מורה *instructore* & *directore.*

9. *Ne tardaveris*] Hebraicè, *ne steteris.*

11. *In inopiam*] Sive, ut Hebraismum referam, *ne fovèr depauperaveris.* Et quod sequitur, *Quòd os meum loquitur vobis* ph. e. Ipsi advertere potestis quòd sim frater vester, quia ego loquor vobiscum patriâ linguâ, absque interprete. Nemo ergò tunc inter gentes dignabatur discere linguam Hebraicam, etiam qui vicini erant Judæorum regioni: sicut nec post Apostolos inter Christianos quispiam inventus est usque ad tempora nostra qui calluerit hanc linguam præter paucissimos, eósque pro majori parte conversos ex Judaismo ad Christum. Agnoscamus ergò bonitatem Dei, qui hoc novissimo & corruptissimo tempore nobis aperuit oculos, ut Prophetas & totam Scripturam Veteris Testamenti in ipso fonte & legamus & synceriùs intelligamus quàm Judæi ipsi, super quorum oculos velamen positum est in lectione veteris Legis, ut videntes non videant, &c. Vide quàm brevi tempore hujus linguæ studium apud Christianos tanta incrementa susceperit, ut etiam hodie passim in omnibus Academiis publici instituti sunt Professores qui eam linguam & sacram Scripturam in ipso fonte doceant. Anno Christi MDX. ego prima rudimenta Hebraismi sub fidelissimo præceptore D. Conrado Pellicano didici, utens simul muto præceptore D. Johanne Reuchlino. Accessit quartus in Germania anno MDXIII. D. Vuolf. Capito. Anno Christi MDXXII. cœpi scribere Compendia, Ilagogas & Dictionarium, deinde Grammaticas: cœpítque tunc tota Germania Hebraicari, adeóque ad hunc usque Christi annum MDXLIV. quando hæc scribo, invaluit hujus sacræ linguæ studium, ut ferè innumeri scripserint post me Grammaticas Hebræas, qui pro sua virili conati sunt juvare hoc studium, nempe Capito, Santes, Stunica, Campensis, Bibliander, Aurogallus, Artopœus, Fabritius, & multi alii. Quàm malè illud habeat Judæos, noverunt hi qui cum eis miscent colloquia habéntque conversationem. Hæc volui hîc obiter signare, ut posteri nostri sciant quale exordium sumpserit Hebraismi studium apud Germanos.

18. *Domos vestras*] Onkelos, *& homines domorum vestrarum.*

19. *Et tu quidem jussus es*] Ut scilicet loquaris cum fratribus tuis meo nomine in hunc modum, *Hoc facite, tollite* &c. Et est hîc צויתה Pual, h. e. præteritum passivæ vocis Piel, de ordine quiescentium in Lamed He. He in fine otiosè est adjecta. Et quod sequitur, *Oculus vester non parcat vasis*, Hebraismus est pro, *Vasa vestra majora & minora non derelinquatis in terra Chnaan, sed huc adducite cunctam supellectilem.* Alii exponunt *parcere* pro חמל *miserèri*; ut sit sensus, *Non curabitis etiamsi oporteat in Chnaan relinquere supellectilem, cùm fruituri sitis bonis Ægypti.*

23. *In hunc modum*] Exponitur hîc כזאת pro כחשבון חמור, i. *juxta hunc numerum, nempe decem asinos*, &c.

24. *Non contendatis*] Significat verbum רגז proprie *concuti, contremiscere, & irâ moveri.* Hîc verò secutus sum Chaldæum interpretem, qui vertit תתנצון, i. *rixabimini.* Idem sentit R. S. Prohibet igitur nè propter venditionem suam ipsi inter se irritentur. Fabulantur hîc Judæi, filiam Aser nomine Serah Jacobo avo annunciasse filium Joseph adhuc vivere, atque ob id meruisse ut viva sine morte translata sit in paradisum.

26. *Dissolutúmque est cor*] Quidam ex Hebræis exponunt verbum פוג pro נחלף *immutatũ est.* Kimhi exponit הלש & רפה *dissolutum est atque elanguit cor illius.* Alii verò sic exponunt, *dubium erat cor illius at q3 vacillans.*

28. *Multum est*] h. e. Hebræi exponunt, *Abundans est mihi gaudium.*

FAGIUS.

2. *Mittebát q3 vocem suam cum fletu*] Ad verbum est, *Et dedit vocem suam in fletum.* Hebraismus est, quo significatur eum non simpliciter lacrymas profudisse, sed elevatâ voce fleviſse, ità ut ab omnibus audiretur: unde & mox sequitur, *Et audiverunt Ægyptii.* ¶ *Audiverúntque homines de domo Pharaonis*] Ad literam est, *Et audivit homo*, sive *vir, domûs Pharaonis*: quod quidam accipiunt quasi unus quidam ex familia Pharaonis audiverit fletum Josephi, qui postea aliis nunciaverit. Sed usitatum admodum est in Hebraismo & Chaldaismo ut singularis numerus pro plurali ponatur, *Homo domûs Pharaonis*, i. *homines*, h. e. domestici Pharaonis, & qui ex aula

&c

& familia illius erant, q. d. Non tantùm apud Ægyptios ſed & aulicos Pharaonis percrebuit fletus Joſephi.

5. *In conſervationem*] i. ut in vita vos conſervem, vel *in ſuſtentationem*, h.e. ut ſuppeditarem vobis victum.

7. *Ad ponendum vobis reliquias in terra, & ad conſervandum*] Hæc ità intelligi poſſunt ut vel ad Joſephum vel ad Deum referantur; *Ut ego ponerem vos*, &c. *& conſervarem*; vel, *ut ipſe Deus poneret vobis reliquias, & conſervaret* &c. i. ut ſervarentur nepotes veſtri in hac regione, & præberem vobis victum, ut vos eriperem à periculo maximo. Hebraiſmus eſt.

8. *Sed à facie Domini*, &c.] h. e. Conſilio, voluntate, ordinatione, nutu & favore Dei miſſus ſum.

12. *Quòd veſtrâ linguâ loquar vobiſcum*] i. Advertere poteſtis quòd ſim frater veſter: loquor enim vobiſcum patriâ linguâ, non per interpretem.

18. *Daboque vobis bonum terræ Ægypti*] i. Optimam partem Ægypti dabo vobis, & habitabitis in parte regionis fertiliſſima. Ità quoque mox infrà accipitur, v. 20. *Quoniam bonum univerſæ terræ Ægypti veſtrum erit*, i. feraciſſima pars univerſæ regionis Ægypti veſtra erit. Sunt tamen qui legunt in plurali numero, *Quoniam omnia bona univerſæ terræ Ægypti veſtra erunt*, h.e. omnes opes.

20. *Non parcat vaſis veſtris*] Duplicem hîc adferunt ſenſum: vel quòd Pharao filios Iſrael admonuerit ut omnem ſupellectilem ſecum in Ægyptum adducerent, nihil de vaſis tam majoribus quàm minoribus in terra Chenaan relinquendo; vel quòd monere eos voluerit quòd non debeant multùm eſſe ſoliciti & dolere, etiamſi non poſſint omnem ſupellectilem ſecum accipere. Ut *parcere* hîc accipiatur ſicut Latinis, *Parcere iræ, parcere ingenio*; ſic *parcere oculis*, i. ſatisfacere oculis. q. d. Pharao, Nolite ſatis facere velle deſiderio oculorum, ut ſolent qui aliò migrant, qui omnia volunt ſecum vehere, & nihil poſt ſe relinquere; Vos non ſic; ſatis vaſorum, ſatiſque ſupellectilis eſt in Ægypto.

27. *Requievit Spiritus ſanctus ſuper Jacob*] Tradunt Hebræi, Patriarcham Jacob ab eo tempore quo cœpit triſtari & dolere de amiſſo Joſepho, non ampliùs afflatum fuiſſe ſpiritu prophetico. Cujus cauſam hanc aſſignant, Quòd Spiritus ſanctus non agat in hominibus triſtibus, dolentibus & ignavis, (ignavum autem reddit dolor, mœror & triſtitia) ſed in alacribus, ſtrenuis & expeditis: Unde eſt vulgò hæc apud illos jactata ſententia, רוח הקודש אינו שורה אלא מתוך שמחה. i. *Spiritus ſanctus non quieſcit niſi ſuper hominem alacrem.* Quod dictum convenit cum illo, *Neſcit tarda molimina ſancti Spiritûs* gratia. Unde & hanc cauſam fuiſſe dicunt cur omnes ferè Prophetæ juvenes fuerint, quòd juvenes ſint magis expediti, promptiores & alacriores ad res peragendas, ſenes verò plerunque ſint difficiles, moroſi, pigri & ignavi. Quòd enim Moſes & Aaron in ſenectute ſua, cùm uterque jam octogeſimum annum excederet, Divino Spiritu afflati fuerunt, cùm populi Iſraelitici ex Ægypto educendi duces eſſe deberent, peculiare quiddam eſſe dicunt, & miraculum quaſi, prætérque uſitatam & ſolitam illam Spiritûs ſancti rationem. Quia igitur Jacob ſupra modum triſtabatur ſuper amiſſione Joſephi, ideo ad tempus deſiiſſe in illo ſentiunt Spiritûs Divini vim ac operationem; rediiſſe verò, quando ex relatione filiorum ſuorum Joſephum filium ſuum adhuc ſuperſtitem eſſe narrantium maximo gaudio affectus fuit, ſicut ipſe quoque dicit, *Sufficit*, vel *multum eſt, mihi*; *quòd adhuc Joſeph filius meus vivit.* Atque huc reſpexit Paraphraſtes noſter Chaldæus ſuâ verſione.

VATABLUS.

1. *Omnibus ſibi*, &c.] לכל הנצבים וגו'] i. quanquam aſtarent multi, quin inclamaverit, &c. Ad verb. *omnibus aſtantibus juxta illum, & clamavit.* ¶ *Educite*, &c. הוציאו וגו'] *Expellite* [*Ejicite*] *omnem*, &c. i. ſummovete omnes è cubiculo meo.

2. *Deditque vocem ſuam*, ויתן את קולו] i. Exclamavitque.

3. *Territi erant*, נבהלו] *perturbati erant*, i. præ timore non potuerunt reſpondere.

5. *Neque ſit ira*, &c. ואל יחר בעיניכם] Hebraiſmus, *neque ſit vobis moleſtum.* ¶ *Propter vitam.* למחיה] *ad vitam*, vel *ſuſtentationem.* Quidam vertunt, *pro vivificatione.* Alii, *pro ſalute.* Alii, *pro victu*, i. ut ſuppeditarem vobis victum.

7. *Ut ponerem*, &c. לשום וגו'] Hebraiſmus, *ut hâc ratione ſervaretur ſemen veſtrum in hac regione*, ſive, ut eſſem cauſa, ut ſuperſtites eſſent vobis nepotes. ¶ *Itaque præberem*, &c. ולהחיות וגו'] Ad verb. *& ut vivificem vos evaſione magnâ.* Hebraiſmus, *Ut vos eriperem & liberarem à magno periculo vobis impendente*, ſive, ut mirabili liberatione eriperem vos à maximo illo periculo famis.

8. *In patrem*, לאב] Hebraiſmus, *effecit ut eſſem Pharaoni vice patris.*

9. *Feſtinate & aſcendite.* מהרו ועלו] i. Citò aſcendite. ¶ *Ne ſubſiſtas.* אל תעמוד] *Nè cunctèris, nè demoreris.*

11. *Inopiâ conficiaris.* תורש] *Egeſtate premaris.*

12. *Oculi veſtri vident*, &c. עיניכם רואות] Hebraiſmus, Vos facilè deprehenditis & agnoſcitis quòd ſim frater veſter: nam videtis me jam loqui ſermone veſtro, non per interpretem.

14. *Et jactavit ſe ſuper collum.* ויפול על צואריו] *Et ruit in collum.* Vel, *& corruit*; vel, *cecidit.* Ad verb. *Et cecidit ſuper colla.*

16. *Et fama illa.* והקול] Ad verb. *Et vox illa.* ¶ *Et placuit in oculis*, &c. ויטב בעיני וגו'] Ad verb. *Et bonum viſum eſt in oculis*, &c. Hebraiſmus, *gratiſſima fuit Pharaoni vox illa, & ſervis ejus.*

18. *Bonum terræ.* טוב ארץ] i. Optimam partem regionis; partem feraciſſimam & fertiliſſimam. ¶ *Comedetiſque pinguedinem terræ.* ואבלו את חלב הארץ] Imperat. Heb. pro fut. Chald. paraph. *Comedetiſque bona terræ. Pinguedinem terræ* vocat electa & optima bona terræ.

19. *Juſſus es*, צויתה] ſub. *à me.* i. Nunc tibi mando ut dicas fratribus tuis, Facite, &c. Pharao alloquitur ipſum Joſeph.

20. *Neque oculus*, &c. ועינכם וגו'] Ad verb. *Et oculus veſter ne parcat vaſis* [vel *inſtrumentis*] *veſtris.* Duobus modis exponitur hic locus, Vel quòd Pharao filios Iſrael admonuerit ut omnem ſupellectilem ſecum in Ægyptum adducerent, nihil de vaſis tam majoribus quàm minoribus in terra Chanaan relinquendo. Vel quòd monere eos voluerit quòd non debeant multùm eſſe ſoliciti & dolere etiam ſi non poſſint omnem ſupellectilem ſecum accipere: ut *parcere oculis* hîc accipiatur pro *ſatisfacere oculis*, q. d. Pharao, Nolite velle ſatisfacere deſiderio oculorum, ut ſolent qui aliò migrant, omnia volentes ſecum vehere, & nihil poſt ſe relinquere: vos non ſic. Satis vaſorum, ſatiſque ſupellectilis eſt in Ægypto. ¶ *Bonum univerſæ terræ.* טוב כל ארץ] i. Optima pars totius terræ, & feraciſſima.

21. *Juxta mandatum.* על פי] Ad verb. *Juxta os* Vel, *ſermonem.*

22. *Omnibus ipſis dedit, unicuique.* לכלם נתן לאיש] i. Omnibus & ſingulis dedit, excepto Binjamin. ¶ *Mutatorias veſtes*, חליפות שמלות] Ad verb. *Mutationes veſtium*, i. Veſtes novas ac recentes, elegantioréſque. Vide Jud. 14. 12, 19.

23. *Tantundem*, כזאת] Ad verb. *Sicut hoc.* Vel, *ſicut iſtud.* i. Quinque veſtes, & trecentos argenteos: præterea decem aſinos, *&c.* ¶ *Ex optimo bono*] משוב i. Ex optimis ac laudatiſſimis fructibus Ægypti onuſtos.

24. *Nè tumultuemini.* אל תרגזו] Quidam vertunt, *Ne expaveſcatis.* Tanquam Joſeph rogaret fratres ut placido eſſent animo, nec ſupervacuo metu ſe turbarent. Verùm potiùs eos ad mutuam pacem hortatur. Nam quum verbum רגז nunc *tremere* vel *expaveſcere*, nunc *tumultuari* ſignificet, poſterior ſenſus *meliùs* congruit circumſtantiæ loci. Scimus enim filios Dei non modò eſſe placabiles

biles ſiquid ipſis injuriæ illatũ fuerit, ſed etiã curare ut alii inter ſe concordes agant. Placatus igitur Joſeph fratribus, ſimul etiam eos admonet nequid turbarum moveant. Timendum enim erat nè quiſque ſe purgando, crimen tranſferre in alios ſtuderet, atque ità ſurgeret contentio.

25. *Et debilitatum fuit.* ויפג] *Et diſſolutum fuit.* Quidam intelligunt ſuffocatum fuiſſe cor Jaacob, quòd velut ecſtatico ſtupore correptus fuerit. Sed Moſes aliam cauſam aſſignat, quòd fidem non habens filiis inter ſpem & metum conſtrictus fuerit. Scimus autem qui audito incredibili nuntio ſuſpenſi hærent, torpere quaſi exanimes Non fuit ergò ſimplex lætitiæ affectus, ſed miſta quædam perturbatio quæ concuſſit mentem Jaacob. Ideo ſeq. verſu Moſes dicit, *revixiſſe* ejus ſpiritum, ubi ad ſeipſum reverſus, compoſito animo, verum eſſe credidit quod audierat.

26. *Revixit ſpiritus.* ותחי רוח] i. Cœpit eſſe bono animo, atque recreatus eſt. Vide v. 26.

27. *Sufficit,* רב] *Satis eſt.* Alii, *Multum eſt* quod *adhuc*, &c. q. d. Abundans eſt mihi gaudium quod, &c.

CLARIUS.

7. UT *reſervaremini*] Heb. *Ut ponerem vobis reliquias in terra, & ut vitam veſtram ſervarem in magnam ſalvationem.* h. e. *Ut reponerem vobis unde viveretis*, &c.

12. *Quòd os meum loquatur ad vos*] Advertere (inquit) ipſi poteſtis quòd ſim frater veſter, quia ego loquor vobiſcum patriâ linguâ abſque interprete.

22. *Binas ſtolas*] Alii verterunt, *mutatorias veſtes.*

23. *Tantundem pecuniæ*] Alii ſic intelligunt, *Miſit patri ſecundùm hunc numerum, ſcilicet decem aſinos*, &c.

24. *Nè iraſcamini in via*] Verbum Hebræum propriè ſignificat *concuti, contremiſcere, & irâ moveri.* Prohibet igitur, nè propter venditionem ſuam ipſi mutuò irritentur.

25. *Et dubitavit cor ejus*] Alius vertit, *Et diſſolutum eſt cor ejus.*

DRUSIUS.

24. NE *iraſcimini in via*] Non tam iram prohibet quàm ejus pediſſequas, jurgia, rixas & contentiones, quæ iram communiter ſequuntur: unde Onk. *Ne contendatis:* & Jonathan, *Nè rixemini propter negotium venditionis meæ.* Verebatur enim vir ſapiens nè refricata memoria rerum antè geſtarum, cùm primùm ab iis in puteum conjectus, poſtea venditus eſſet in Ægyptum, lites inter eos excitaret, quæ graviſſimæ ſolent eſſe, juxta illud, *Fratrum ira acerbiſſima.* Ideo monet eos ſeriò ut memoriam talium deponant, nec ab ira ſe rapi patiantur ad illicita, quæ licèt *eos fortitudinis* appelletur à Philoſopho, & per ſe non ſit improbanda, tamen niſi moderatio adhibeatur, culpam habet. Unde Regius Propheta David, *Iraſcimini, & nolite peccare.* Quod pro eo habendum ac ſi dixiſſet, Iraſcimini quoad licet; ſicut poeta Latinus dixit, *Ni tam amarem talem meritò patrem, iratus eſſem ad quò liceret*, h. e. In ira temperamentum adhiberem; Nam tum culpâ caret ira. Quocirca Apoſtolus adjecit, *Sol nè occidat ſuper iracundiam veſtram.* Aut ſenſus eſt, Si contigerit vos iraſci, ità temperate iram veſtram nè peccetis. Simile apud Malachiam Prophetã, *Ipſi ædificabunt, & ego deſtruã.* Nam deſideratur *ſi*; ut ſit, *Si ædificaverint, ego deſtruam.* Verbum Ebræum רגז ſignificat etiam *commoveri ex metu.* Ideo quidam hîc legunt, *Nè commovemini*, ſive *commoveamini*, videlicet metu ob patratum crimen in me. q. d. Nè metus ob crimen in me commiſſum vos conturbet in via.

IDEM.

5. לְמִחְיָה. A. εἰς ζώωσιν. Sym. εἰς σωτηρίαν] מחיה ζώωσις. *vivificatio.* Alibi *victũ* deſignat. Hic למחיה accipi videtur pro eo quod aliquantò pòſt לְהַחֲיוֹת, *ad vivificandum.* Sanè interpretes Chaldæi utrobiq; referunt לקיומא. Antè legebatur, εἰς ζωὴν, i. לְחַיִּים. Quod ſequendo Santes patrum memoriâ vertit, *propter vitam.* ¶ Εἰς σωτηρίαν. Æmulatus eſt Hieron. ſi modò is autor edit. Vulg. in qua, *pro ſalute enim veſtra miſit me Deus ante vos in Ægyptum.* Cave ſpernas. Siquidem *vivificare* in his libris aliud nihil eſt quàm *in vita conſervare.* Sumitur etiam pro *ſervare* ſimpliciter, nempe ut *vita* quandoque ſumitur, pro *vita jocunda & malorum experte.*

17. אֶת פְּטִירְכֶם. A. & Sym. *Jumenta veſtra.* Th. τὰ φορεῖα ὑμῶν, *vehicula veſtra.*] ¶ *Jumenta,* ὑποζύγια. Quod ità legitur in Fragmentis à me juvene collectis, quæ manu deſcripta domi aſſervo. Interp. Vulg. *Onerantes jumenta, ite in terram Chanaan.* Hieron. in Quæſt. *Pro Vehiculis, qua* Lxx *& Theodotio* τὰ φορεῖα *interpretati ſunt, Jumenta reliqui tranſtulerunt.* ¶ φορεῖα. Quæ & ποδεῖα, alternantibus literis. Ποδεῖον pro *vehiculo* uſus eſt Plato. Φορεῖον propriè *geſtatorium*, nempe à φορέω, *geſto.* Sunt codices in quibus φορτία ſcriptum. S. Ambroſius, *mandat impleri eorum ſarcinas tritico.* Adi ſis ad edit. Rom.

21. צֵדָה. *Omnes*, ὀπτησμὸν, ἢ σιτηρέσιον] Hieron. *Verbum* צדה *omnes hic ore conſono* ἐπισιτισμὸν, i. *cibaria, vel ſitarcia, interpretati ſunt.* ¶ Ἐπισιτισμόν. Interp. Vulg. *cibaria.* Pſal. 78. 25. צדה, Lxx ἐπισιτισμὸς. Hieron. *cibaria*, Joſ. 1. 11. Lxx ὀπτησμόν. Vulg. *cibaria.* Rurſum Pſal. 132. 15. צידה. A. ἐπισιτισμὸν αὐτῆς, *cibaria ejus.* Sym. τῷ σίτῳ αὐτῆς. Apud Suidam legitur & ἐπισίτοις. ¶ Σιτηρέσιον] Ità legendum putarim apud Hieron. ubi vulgò *ſitarcia:* niſi quis probarit dici etiam σιτήρεσια, quemadmodum eodem ſenſu σιτηρέσιον dicimus. Eſt autem *Sitarcia* annona ſive commeatus. Quis ità verterit, me latet. Cùm *omnes* dicit, præter Aquilam, Symmachum & Theodotionem etiam alios innuit interpretes, quorum editiones Quintæ & Sextæ nomine vulgò celebrantur. Tamen hoc pono, non ſtatuo.

22. שְׁלֹשׁ מֵאוֹת כֶּסֶף וְחָמֵשׁ חֲלִפוֹת שְׂמָלֹת. *Trecentos argenteos & quinq; mutationes veſtium.* Schol. Ὁ Σύρος πέντε ζυγὰς στολῶν καὶ διακοσίους χρυσίνους.] ¶ Στολῶν, *ſtolarum.* Uterque Chaldæus *ſtolas* vocat, quas Ebræi חלפות, i. *mutatorias*, appellant: שמלות verò ſunt veſtes cultiores, διακοσίους χρυσίνους, *ducentos aureos:* purum putum gloſſema.

GROTIUS.

5. PRO *ſalute enim veſtra*] In Hebræo propriè, *ad vivificationem:* quod Aquila vertit, εἰς ζώωσιν. *Vivificare* autem Hebræis etiam in vita ſervare eſt.

12. *Os meum loquatur ad vos*] Hebræo ſermone, quem Ægyptii non intelligebant: itáque explicatum Ægyptiis, veniſſe fratres Joſephi. At illi à fratribus olim admiſſa ignorarunt.

CAP. XLVI.

MUNSTERUS.

4. EGO *quoque reducam te*] Hebraica habent, *aſcendendo faciam aſcendere te:* h. e. Curabo ut in terra tibi & ſemini tuo promiſſa ſepeliaris.

10. *Filius Chnaanitidis*] Putant quidam Hebræi hanc Chnaanitidem fuiſſe Dinam, quam oppreſſit Sichem Hitthæus, quámq; poſtea duxit Chnaanæus quidam, & Simeon quaſi in uxorem adoptavit. Aben Ezra verò dicit quòd Simeon duxerit Chnaanitidem mullerem contra patrum prohibitionem, cùm reliqui fratres acceperint Idumæas, Ægyptias & Midianitidas uxores.

16. *Triginta tres*] Scilicet ſi annumeretur illis adhuc una perſona in Ægypto nata, nempe Jochæbæd filia Levi, quæ mater fuit Moſi: alioquin erunt ſolùm triginta duæ animæ. Sunt tamen qui negant Jochæbæd fuiſſe filiam Levi.

26. *Quæ venerunt*] Notat hîc R. S. הבאה non eſſe præteritum ſed participium, id quod accentus Milra indicat

dicat. Paulò verò inferiùs, ubi filii Joſeph quoque numerantur, ſcribitur הבאה cum accentu Millel, h. e. in penultima & ibi eſt præteriti temporis. Et eſt ſenſus, *Veniebat*, ſeu ut Hebraica habent, *erat veniens, in Ægyptum cum ſexaginta ſex animabus*, &c. His ſexaginta ſex animabus ſuperadduntur Joſeph & duo filii ejus atque Jochæbæd, & fiunt ſeptuaginta.

28. *Ut faciem ſuam dirigeret*] Chaldæus ſic vertit hunc locum, *ut diſponeret*, ſeu *præpararet, locum ante ſe in Goſen*. Poteſt etiam ſic verti, *ut ſignificaret ante illum in Goſen*, h. e. ut ſignificaret adventum patris ſubſequentis. Eſt autem הורה verbum Hiphil à radice ירה. Indè מורה *doctor, legiſlator*.

29. *Diu*] Capitur hìc עוד pro הובה *aliquandiu*. Et quod ſequitur, *Abominatio eſt Ægyptiis*] hunc habet ſenſum, Exſecrantur Ægyptii omnes illos qui mactant animalia & veſcuntur carnibus eorum, cùm ipſi à talium eſu abſtineant, &c.

FAGIUS.

3. *IN populum multum ponam te*] i. Faciam ut relinquas magnam poſteritatem in Ægypto.

4. *Ego deſcendam tecum*, &c.] h. e. ſemper habebis favorem meum tibi comitem. Sed quomodo intelligendum quod dicit, *Ego quoque aſcendendo aſcendere te faciam*, &c. cùm ipſe Jacob in Ægypto mortuus ſit? Hoc dupliciter intelligi poteſt; vel hoc ſenſu, Curabo ut in terra tibi & ſemini tuo promiſſa ſepeliaris; vel ut referatur ad poſteritatem, quam promittit ſe reducturum. ¶ *Ponet manus ſuas ſuper oculos tuos*] i. Oculos tibi morienti claudet; q.d. Illìc relinques Joſeph ſuperſtitem: tu ante illum morieris, quod maximè deſideras: ipſe tibi oculos claudet. Sic enim (teſtibus etiam Hebræis) moris erat, ut inter defuncti amicos qui illi chariſſimus erat oculos ejus clauderet. Jacob moritur in promiſſione Dei. Joſephus typus fuit Chriſti: Ille ſi clauſerit oculos noſtros, i. ſi in illius fide mortui fuerimus, in fide patrum, bene habet res, & nihil eſt periculi. *Beati* enim *mortui qui in Domino moriuntur*.

26. *Egreſſa ex femore ejus*] *Egredi de femore alicujus* Hebraiſmus eſt, pro, *ortum & originem ducere ab aliquo*. Unde ſenſus eſt, Animæ quæ ortum & originem acceperunt à Jacob.

34. *Abominantur Ægyptii omnes paſtores ovium*] Eò quòd mactant animalia, & veſcuntur carnibus eorum, à quarum eſu abſtinent Ægyptii. Vel, ut alii ſentiunt, quòd ovem ſive arietem mactant, quem Ægyptii colunt. Unde ſuprà c.43.32. ubi veritas Hebraica habet, *Quia non poſſunt Ægyptii comedere panem cum Hebræis, ſiquidem id abominatio eſt Ægyptiis*, Paraphraſtes noſter habet, *Quia pecus quod Ægyptii colunt, Hebræi comedunt*, &c. Et A.E. ſcribit, adhuc hodie in India homines abſtinere ab eſu carnium, & ab omni eo quod ab animalibus provenit.

VATABLUS.

2. *IN viſionibus noctis*, במראות הלילה] i. in viſione nocturna.

3. *In gentem magnam*, &c. לגוי גדול וגו'] i. faciam ut relinquas magnam poſteritatem in Ægypto.

4. *Deſcendam*, &c. ארד וגו'] q. d. non privabo te favore meo & gratiâ; ſemper habebis favorem meum comitem. ¶ *Aſcendere*, &c. אעלך וגו'] Hebraiſmus, *reducam te hùc in patriam tuam*. ¶ *Ponet manum ſuam*, &c. ישית ידו וגו'] i. tibi morienti oculos claudet, q.d. Illìc relinques Joſeph ſuperſtitem. Veteriſſimus fuit ritus, claudendi oculos: atque ut quiſque ſanguine vel amore erat proximus, hoc officio defungebatur.

15. *Filiam ejus*. ברתו] nempe Jaacob. ¶ *Omnes animæ* כל נפש] Sing. pro Plur. *Animas* pro *perſonis*, ſive *hominibus*, accipit hìc, ut & in ſequentibus locis.

20 *Principis On*: כוהן און] Vide ſuprà, c.41.45.

26. *Quæ egreſſæ ſunt*, יוצאי] Hebraicè legitur in maſculino, *Qui egreſſi ſunt*, & eſt concordia in ſenſu tantùm, non in voce, i. quos ille genuerat, & qui acceperant ortum & originem ab illo.

28. *Ad præparandum*, &c. להורות וגו'] Ità & Chald. paraph. Quia regio illa delecta fuerat à Joſeph in hoſpitium patri & fratribus, ideo nunc rogat Jacob ut locum paratum adveniens reperiat, ut ſine moleſtia illìc tabernacula figere liceat. Alii vertunt, *ut indicaret ante faciem ſuam in Goſen*: i. ut indicaret adventum ſuum antequam veniret in regionem Goſen.

29. *Junxit autem*, ויאסור] Ad verb. *Et ligavit*, i. Juſſit currum ſuum jungi & apparari. ¶ *Et viſus eſt ei: jactavit autem*, ויראא אליו ויפול] i. oſtendit ſeſe Iſraeli patri ſuo: tum Iſrael cecidit ſuper collum Joſeph, flevitque more patrum qui deſiderio filiorum tenentur. ¶ *Aliquantiſper*: עוד] Chald. paraph. *diu*.

32. *Pecuarii*, אנשי מקנה] Ad verb. *viri pecoris*, i. ſolent alere pecora, nec unquam aliam artem exercuerunt quàm paſtoritiam. Sic paulò pòſt, v.34.

33. *Quæ ſunt opera veſtra?* מה מעשיכם] i. Quid facitis? vel, Quam artem exercetis? Sic c.47.3.

34. *Homines pecuarii*, אנשי מקנה] Ad verb. *homines pecoris*, ut paulò antè v.32. ¶ *Ut habitetis*. ובעבור תשבו] ſub. *tunc inquam ſic dicetis, ut*, &c. ¶ *Abominatio Ægyptiis*. תועבת מצרים] i. deteſtantur Ægyptii omnes paſtores ovium.

CLARIUS.

10. *FIlius Chananitidis*] Putant quidam Hebræi hanc Chananitidem fuiſſe Dinam, quam oppreſſit Sichem Hethæus; & quam poſtea duxit Chananæus quidam, & Simeon quaſi in uxorem adoptavit. Alii verò dicunt, Simeonem duxiſſe Chananitidem mulierem contra patrum prohibitionem, cùm reliqui fratres acceperint Idumæas, Ægyptias, & Madianitidas uxores.

15. *Triginta tres*] Scilicet ſi annumeretur illis adhuc una perſona in Ægypto nata, nempe Jochebed filia Levi & mater Moſis: alioqui erunt ſolùm triginta duæ animæ.

26. *Sexaginta ſex*] Quibus ſuperadduntur Joſeph, & duo filii ejus, atque Jochebed, & fiunt ſeptuaginta. At ſimpliciter tam hìc quam alibi Scriptura accipienda eſt non logico modo, ſed communi & populari uſu: alioqui nec tot invenientur, ob quoſdam jamdudum mortuos & in Chananitide terra ſepultos. D. Hieronymus in libro Hebraicar. quæſt. inter cætera de hac re ſic ſcribit, *Manifeſtum eſt, omnes animas quæ ingreſſæ ſunt Ægyptum de femoribus Jacob fuiſſe ſeptuaginta, dum ſexaginta ſex poſtea ingreſſæ ſunt, & reperierunt in Ægypto tres animas, Joſeph ſcilicet, cum duobus filiis ejus; ſeptuageſimus autem ipſe fuit Jacob. Hanc rem nè videamur adverſus Scripturæ autoritatem loqui, etiam* Lxx *interpretes in Deuteronomio tranſtulerunt, quòd in ſeptuaginta animabus ingreſſus eſt Iſrael in Ægyptum*. Et paulò pòſt, *Quid ſi nobis id opponitur, quomodo in Actibus Apoſtolorum in mentione Stephani dicatur ſeptuaginta quinque animæ ingreſſas eſſe Ægyptum, facilis excuſatio eſt. Non enim debuit ſanctus Lucas, qui ipſius hiſtoriæ ſcriptor eſt, in gentes Actuum Apoſtolorum volumen emittens, contrarium aliquid ſcribere adverſùs eam Scripturam quæ jam fuerat gentibus divulgata. Et utique majoris opinionis illo dumaxat tempore* Lxx *interpretum habebatur auctoritas quàm Lucæ, qui ignotus & vilis & non magnæ fidei in nationibus ducebatur. Hoc autem generaliter obſervandum, quòd ubicunque ſancti Apoſtoli aut Apoſtolici viri loquuntur ad populos, iis plerunque teſtimoniis abuntur quæ jam fuerant in gentibus divulgata; licèt plerique tradant, Lucam Evangeliſtam, ut proſelytum, Hebræas literas ignoraſſe*. Hæc Hieronymus.

24. *Deteſtantur Ægyptii*] h.e. Abominantur Ægyptii omnes illos qui mactant animalia & veſcentur carnibus eorum, cùm ipſi à talium eſu abſtineant. Aliam cauſam afferunt, quòd Ægyptii luxui & deliciis eſſent dediti.

DRUSIUS.

DRUSIUS.

27. שִׁבְעִים. Hieron. *septuaginta*, Lxx ἑβδομηκονταπέντε, *septuaginta quinque*] ¶ *Septuaginta quinque.* Hic numerus habetur etiam Act. 7. Ei adversatur 1. Veritas Ebraica. 2. Consensus aliorum omnium interpretum. 3. Ipsa res. Siquidem *omnes qui ingressi sunt cum Jacob in Ægyptum, egressi de femore illius, absque uxoribus filiorum ejus, sexaginta sex*, v. 26. Adde Josephum cum duobus filiis, & ipsum Jacobum, en numerum, qui in Ebræo, & quem Hieron. expressit. 4. Ei repugnat Josephus ità scribens l. 2. Antiq. Jud. εἰς δ' Αἴγυπτον σὺν πᾶσι τοῖς ἑαυτοῦ παισὶ τοῖς τούτων ἀπηλλάγη ἑβδομήκοντα. 5. Ipsimet Lxx contra hanc lectionem testimonium dicunt, Deut. 10. 22. ubi in codicibus vulgatis, quos adhuc vidi, ἐν ἑβδομήκοντα ψυχαῖς. Unde sequitur, si hæc proba & germana, priorem illam scripturam adulterinam esse: tum etiam interpretes ipsos primùm edidisse ἑβδομήκοντα, cui numero postea πέντε accesserunt culpâ librariorum. Idem accidit Josepho Antiq. l. 1. ubi scribit Isahacum cùm vixisset annos centum & octoginta quinque defunctum esse. Atqui constat ipsum defunctum anno ætatis centesimo octogesimo, Gen. 35. 29. *Quinque* ergò addita sunt vel à scribis, vel ab ipso denique Josepho. Consule nunc, si otium est & si placet, Hieronymum de hoc numero disputantem in Quæst. sive Tradit. Ebr. & Augustinum Quæst. 152. item l. 16. De civit. Dei, c. 40. [Vide Bezam in Act. 7.]

30. אָמוּתָה. A. ἀποθανοῦμαι] Priùs erat, ἀποθανεῖμαι, *moriar.*

GROTIUS.

1. *Deo patris sui Isaac*] Jam mortui. Vide suprà 35. 29.

2. *Audivit eum per visionem noctis vocantem se*] Nempe per Angeli ministerium.

3. *Ait illi Deus, Ego sum fortissimus Deus patris tui*] In Hebræo, *& dixit* (Angelus nempe) *Ego Deus, Deus patris tui*, ubi ἔλλειψιν agnoscit Maimonides, quasi diceret Angelus, *Hæc Deus mandavit dicenda tibi, Ego sum Deus patris tui*, &c.

4. *Et ego indè adducam te revertentem*] In posteris tuis, qui cum progenitore iidem censentur. ¶ *Joseph quoque ponet manus suas super oculos tuos*] Quod *sugillare oculos* dicunt Latini. Id officium parentibus morituris exhibebant liberi.

8. *Qui ingressi sunt in Ægyptum*] Sic & Hebræus codex & Græci. Sed annumerandi & illi quos in Ægypto reperit Jacob, Josephus, & filii ejus duo, tum verò & ipse Jacobus familiæ caput. Est ergò ζωγκδοχή.

21. *Et Echi, & Ros, & Mophim*] In Hebræo אחי וראש מפים vetus in libris error, ut ex Græco apparet. At si quis conferat locum Num. 26. 38, & 39. videbit hîc scriptum olim fuisse אחירם ושפופם. Faciles tales lapsus in nominibus propriis.

34. *Quia detestantur Ægyptii omnes pastores ovium*] Nimirum quia pastores pecori vitam adimebant, & carne vescebantur. Vide quæ de sacrificiis infrà Exod. 8. 26. Ex hac diversitate vitæ inter pastores, qui *Hycsos* dicebantur, & Ægyptios alios, gravissima olim bella inter eos exstitisse ex Manethone apud Josephum discas. Hæc ergò odii causa, qualis Juvenalis tempore inter Copton & Tentyram. De Judæis Tacitus, ubi ipsorum instituta Ægyptiis opponit, *Caso ariete, velut in contumeliam Ammonis. Bos quoque immolatur, quem Ægyptii Apim colunt.* Manethon de Mose, quem & *Osarphiphum* vocat, Ὃ δὴ πάντων μὲν ἀνυσὶς νόμων ἔθετο, μήτε τῶν ἐν Αἰγύπτῳ σεμνοποιῶν ζώων ἀπέχεσθαι μηδενός. Abstinentiam ab esu animalium juris Veterum fuisse non miror. Idololatriæ tamen nulla adhuc Josephi seculo, in Ægypto quidem, certa vestigia reperio. A Syris cœpit is morbus, paulatímque propagatus est. Pecora autem & Ægyptii illi superstitiosiores habebant, sed lanæ & lactis causâ, infrà 47. 6.

CAP. XLVII.

MUNSTERUS.

2. *Et de extremis*] Hebraicè, *de extremitate fratrum suorum*, h.e. qui abjectiori erant aspectu & personâ: nè, si robustiores adduxisset, Pharao illos in militiam traxisset. Alii מקצה exponunt pro קצת, ut sit sensus, *Accepit quosdam*; nempe quinque, non omnes.

4. *Intolerabilis*] Hebraicè, *gravis.*

6. *In terra bona*] Heb. *in eo quod bonam facit terram.* Scribitur enim hîc participium Hiphil masculinum. Chaldæus sic habet, *in eo quod pulchrum est in terra.*

7 *Benedixit*] Capitur hic *benedicere* pro שאילת שלום, i. *salutem imprecari.*

9. *In diebus peregrinationum*] h.e. Quibus illi peregrinati sunt.

11. *Rameses*] Regio hæc optima fuit intrà terram Gosen.

12. *Juxta morem puerorum*] Hebraica habent, *ad os parvulorum*, vel capitur לפי pro כפי, *sicut parvulos nutrivit eos*, vel *egit cum eis sicut fieri solet cum pueris.*

13. *Affligebatur*] Hebraicam vocem תלה, cujus radix est להה, Kimhi exponit pro תשתנע, i. *rabida facta est.* Sed R. Saadias dicit להה idem esse quod לאה, i. *fatigabatur terra*, &c.

17. *Sustentavit eos*] Significat נחל propriè *ducere*, & *sic ducere nè pereas aut erres per viam:* hîc verò capitur pro *nutrire.*

19. *Agri nostri*] Hebraismus habet, *terra nostra*, seu *humus nostra*; scilicet inculta perit, sicut paulò pòst explicatiùs scribitur.

21. *Populum verò transtulit*] Seu, ut Hebraica habent, *populum transire fecit Joseph de civitate in civitatem*, in signum quòd nihil proprii ampliùs haberent in terra.

22. *Constitutum habuerunt*] Constituerat Pharao sacerdotibus certam panis portionem & demensum, quod illis quotidie dabatur; unde Onkelos hîc pro חוק exponit חולקא, i. *pars.*

24. *In proventibus ejus*] Cùm scilicet advenerit tempus messis, & agri proventum suum tulerint, dabitis Pharaoni quintam partem.

27. *Detenti*] Hebraicè, *& apprehensi sunt in ea*, pro, *manserunt in ea.*

29. *Pone manum*, &c.] Hebraismus est pro *jurare.* Jurabant autem patres manu sub femore positâ, quòd illic in locis genitalibus esset signum sacrum Divini fœderis, sicut suprà quoque meminimus. Et quod sequitur, *Fac mecum misericordiam & veritatem*] sensus est, Fac mihi hoc beneficium bonâ fide, ut non sepelias me in Ægypto.

31. *Versùs caput*] Aut, si mavis, *super caput*, vel *ad caput lecti.* Nam hæc omnia significat præpositio על secundùm quod magis sententiæ congruerit.

FAGIUS.

2. *Et partem fratrum suorum tulit*, &c.] i. Ex fratribus accepit quinque homines. Et istam quoque sententiam habent Lxx, Ἀπὸ τῆς ἀδελφῶν αὐτοῦ παρέλαβε πέντε ἄνδρας. קצה Hebræis *finem*, *terminum*, *extremitatem* significat. Indè מקצה nomen denominativum. Abutuntur autem Hebræi hâc voce pro *quidam* & *quædam*, eò quòd extremitas sit pars in integro & toto aliquo. Alii sic legunt, *Et de summa fratrum suorum tulit quinque*, &c. q.d. De tota summa fratrum suorum sumpsit quinque, &c. Ut sit Metalepsis, *finis* pro *summa*; rationis enim finis est summa. Eadem ferè hæc sententia cum priore est. Porrò quidam in hunc sensum accipiunt, *Et de extremitate fratrum suorum*, &c. sive *Extremos fratrum suorum*, &c. i. eos qui abjectiori erant aspectu & personâ, nè, si robustiores adduxisset, Pharao illos in militiam traxisset.

Vel contrario modo, ut ſcilicet intelligas præſtantiores, qui cæteris proceritate & viribus corporis ſuperiores erant, adductos fuiſſe à Joſeph in conſpectum Pharaonis. Nam vox מקצה ſive מקצת in utramque partem ab Hebræis, etiam in ſacris Scripturis, ſumitur, ubi vel de abjectioribus & infimæ ſortis hominibus, vel de præſtantioribus ſermo eſt. De poſteriori locus eſt Judic. 18. 2. וישלחו בני דן ממשפחתם חמשה אנשים מקצותם אנשים בני חיל: *Miſerunt ergò filii Dan ex cognatione ſua quinque viros, de extremitate ſua, viros exercitatos in militia*, &c. Ubi per מקצותם, ſicut ex ipſo contextu claret, non abjecti & vulgares, ſed peritiores & præſtantiores intelliguntur.

6. *Terra Ægypti coram te eſt*, &c.] *Coram aliquo*, ſive *in conſpectu alicujus, quippiam eſſe* dicitur ſchemate Hebraico, quod in poteſtate & arbitrio alicujus eſſe perhibetur, q. d. Pharao, Offero tibi totam Ægyptum: elige quam partem voles pro patre tuo. Dein quod ſequitur, *In meliori loco terræ fac habitare*, &c.] ſenſus probè redditus eſt. Nam ad literam dicitur, *In eo quod pulchrum eſt in terra*; q.d. in amœno, fertili, & optimo loco terræ. ¶ *Viros robuſtos*] Ad literam eſt, *homines*, ſive *viros, virtutis, roboris, fortitudinis:* quod non tantùm de corporis ſed & animi robore intelligendum. Unde non infeliciter legit vetus Latina editio, *Quòd ſi nôſti in eis viros induſtrios*, h. e. aptos, peritos, & gnaros pecoris alendi.

7. *Et benedixit Jacob Pharaoni*] Latè accipitur Hebræis *benedicendi* verbum; hîc pro *ſalutare, ſalutem imprecari, collaudare*, ſive *gratias agere:* Ut ſit ſenſus, *Benedixit*, i. ſaluravit, ſive ſalutem imprecatus eſt Pharaoni; atque ità gratias egit quòd ſe, quòd ſuos, tantopere diligeret ac extuliſſet.

9. *Pauci & mali fuerunt dies*, &c.] Vult dicere, Si vita mea conferatur cum vita majorum meorum, brevis eſt & parùm felix.

12. *Panem ſcilicet præbens ſecundùm parvulos*] Ad verbum eſt, *Secundùm os parvulorum.* Hebraiſmus autem eſt: q.d. Pro ratione parvulorum, ſecundùm numerum eorum, juxta numerum familiarum præbuit eis cibos. Sunt tamen qui putant etiam hunc ſenſum ſubeſſe poſſe, quaſi innuatur, Joſephum tanto ſtudio aluiſſe patrem ſuum, cum tota domo ſua, quanto ſtudio pueri infantes ali ſolent. Verùm prior lectio ſimplicior eſſe videtur, quam & R.D.K. approbat, qui ità exponit, לפי שיעור המשפי *ſecundùm menſuram, rationem, ſeu numerum parvulorum.* Ut ſit ſenſus, Quòd unicuique fratri cibum ſuppeditarit prout familiam vel paucam vel multâ habebat.

13. *Et deficiebat populus terræ*] R.D.K. legit, *Et rabida facta eſt terra Ægypti*, &c. Significat enim juxta illum verbum להה *præ nimia fame ad inſaniam & rabiem agi.* Alii legunt, *& fatigabatur terra*, נאדם ותלאה לא ידע מה לעשות, i. *ſicut qui fatigatur, ut neſciat quid faciat.* Complutenſis editio habet, *Et deficiebat populus*, &c. quam ſecuti ſumus.

15. *Quare moriamur coram te?*] Paulò antè dixi v. 6. per iſtam locutionem, *coram te*, arbitrium & poteſtatem quam aliquis habet ſignificari; ità & hoc in loco. Perinde enim eſt ac ſi dicant, Tu poſſes nobis ſuccurrere, & à morte liberare; cur igitur vides & permittis quòd ità fame pereamus?

21. *Populum itaq; tranſtulit*, &c.] Hæc tranſlatio fuit, ut ſinguli ea loca & ſedes ubi antea habitaverant mutare, atque aliò migrare cogerentur; in ſignum videlicet, quòd nihil proprii ampliùs haberent in terra. Lxx & Latina Vulgata editio non ſatis exprimunt vim & energiam iſtius loci, ut exſtat in veritate Hebraica & Chaldaica: ſubjectionis enim quâ populus Pharaoni ſubditus fuit tantùm, non etiam tranſlationis ex ſedibus ſuis, mentionem faciunt. Tradunt autem Hebræi iſtam populi tranſlationem factam à Joſepho propter fratres, qui cùm antea ab Ægyptiis tanquam exules & peregrini vexarentur & affligerentur, hâc ratione iſtam inſultationem ac vexationem ab eis abſtulit, cùm jam univerſus populus quaſi extorris, exſul & peregrinus factus eſſet, nemóque aliquid proprii ampliùs in terra Ægypti haberet.

22. *Portio dabatur ſacerdotibus*, &c.] i. Alebat eos Pharao proprio ſumptu: ideo habebant unde viverent, nec præ penuria cogebantur vendere poſſeſſiones ſuas.

31. *Adoravitq; Iſrael ſuper caput lectuli*] De adoratione ſive incurvatione iſta Jacobi, quid ſibi ex voluerit, variæ ſunt ſententiæ. Quidâ putant factam in honorem Joſephi, eò quòd magiſtratus & princeps Ægypti eſſet. Alii, in reverentiam שכינה (ut loquuntur Hebræi) i. *preſentia Divinitatis*, quam ad caput ægroti aſſiſtere Judæorum tenet opinio. Alii, quòd pro beneficio illo, quod à Joſepho filio ſuo impetraverat, de conſepeliendo ſcilicet ſe cum fratribus ſuis, Deum ità collaudaverit ac gratias egerit. *Adorandi* enim verbum pro *collaudare* ac *gratias agere* non rarò in Scripturis uſurpatur. Hanc lectionem habet Thargum quoque Hieroſ. ושבח ישראל על ריש דרגושה, *Et laudavit*, ſeu *gratias egit, Iſrael ſuper caput lectuli.* Atqui hæc ſententia arridet & D. Hieronymo, qui in Quæſtionibus ſuis Hebraicis ſic ſcribit, *Et dixit ei, Jura ergò mihi. Et juravit ei: & adoravit Iſrael contra ſummitatem virgæ ejus.*] *Et in hoc loco quidam fruſtrà ſimulant adoraſſe Jacob ſummitatem ſceptri Joſeph, quod videlicet honorans filium, poteſtatem ejus adoraverit: cùm in Hebræo multò aliter legatur*, Et adoravit, *inquit*, Iſrael ad caput lectuli; *quòd ſcilicet poſtquam ei juraverat filius, ſecurus de petitione quam rogaverat, adoraret Deum contra caput lectuli. Sanctus quippe & Deo dedituſ vir, oppreſſus ſenectute, ſic habebat lectulum poſitum, ut ipſe jacentis habitus abſq; difficultate ulla ad orationem eſſet paratus.* Hæc ille. Simile quiddam & de Davide legimus, quomodo jam mortis tempore inſtante, ſuper lecto ſuo quo decumbebat, Deum adoraverit, atque illi gratias egerit pro filio ſuo Salomone, quòd is, ſe adhuc vivente, in regnum inauguratus eſſet. Sic enim de illo habet Scriptura, 1 Reg. 1, 47, 48. *Adoravítque rex ſuper lectum. Inſuper & ità dixit rex, Benedictus Dominus Deus Iſrael, qui dedit hodie ſedentem ſuper ſolium meum, videntibus oculis meis.* Nonnulli iſtam adorationem ob religionem juramenti à Joſeph præſtiti, in quo Dei conteſtatio invocatióque fiebat, à Jacob factam arbitrantur. Mihi duæ poſteriores ſententiæ præ cæteris probantur; ut vel iſthæc adoratio, collaudatio Dei, ac gratiarum actio pro impetrato à filio ſepulturæ officio fuerit, vel juramenti divini religio quædam. Sunt porrò qui *adorandi* verbum hoc in loco ſimpliciter pro *inclinare* & *incurvare* exponunt, hoc ſenſu, Quòd Jacob ſenex ac decrepitus pater jam longâ oratione cum Joſeph habitâ defatigatus morbóque degravatus, ſe ruſtum ad caput lectuli, requiem captaturus reclinarit. Lxx decepti vocum ſimilitudinem מטה *matteh*, quod *virgam baculúmve* ſignificat, pro מטה *mittah*, quod *lectum* denotat, legerunt. Facilè enim fit ut alterum pro altero, ſi puncta demas, legatur. Quæ res etiam argumento eſt, ætate Lxx Hebraica Biblia non fuiſſe punctata: haud enim alioqui ità in pleriſque locis impingere potuiſſent. Lectionem verò Lxx ſequitur author epiſtolæ ad Hebræos, c. 11. 21. Nam, ut ſcribit D. Hieronymus, *Sancti Apoſtoli, aut Apoſtolici viri, ubicunq; ad populos loquuntur, his pleruncque teſtimoniis abutuntur, quæ jam fuerant in gentibus divulgata.* Neque etiam idem ac concors verſionis Lxx apud omnes intellectus eſt. Quidam enim ſic intelligunt, quaſi Jacob patriarcha non virgam Joſephi, ſed regnum Chriſti (quod intelligebat ejus ſceptro deſignari) adoraverit. Alii ſentiunt ſemen ſuo baculo innixum Dominum adoraſſe: quæ ſententia placet D. Auguſtino.

VATABLUS.

2. ET *de extremis fratribus ſuis*, ומקצה אחיו] Ad verb. Ut מ ſit præpoſitio, *Et de extremitate fratrum ſuorum*, i. Aliquot ex fratribus ſuis accepit; ſive, *Et partem fratrum ſuorum*, ut מ ſit formativum nominis: h. e. Et fratribus accepit quinque homines. Et iſtam quoque ſententiam habent Lxx. קצה Hebræis *finem, terminum, extremitatem* ſignificat. Abuuntur autem Hebræi hâc voce pro *quidam* & *quadam*; eò quòd extremitas ſit pars in integro

tegro & toto aliquo. Alii ſic legunt, *Et de ſumma fratrum ſuorum tulit quinque*, q. d. De tota ſumma fratrum ſuorum ſumpſit quinque: ut ſit metalepſis, *finis* pro *ſumma*. Rationis enim finis eſt ſumma. Eadem ferè hæc ſententia eum priore eſt. Porrò quidam in hunc ſenſum accipiunt, *Et de extremitate fratrum ſuorum*, ſive *extremos fratrum ſuorum*, i. eos qui abjectiori erant aſpectu & perſonâ; nè, ſi robuſtiores adduxiſſet, Pharao illos in militiam traxiſſet. Vel contrario modo, ut ſcilicet intelligas præſtantiores, qui cæteris proceritate & viribus corporis ſuperiores erant, adductos fuiſſe à Joſeph in conſpectum Pharaonis. Nam vox מִקְצֵה ſive מִקְצָת in utramque partem ab Hebræis etiam in Sacris ſcripturis ſumitur, ubi vel de abjectioribus & infimæ ſortis hominibus, vel de præſtantioribus ſermo eſt. De poſteriori locus eſt Jud. 18. 2. *Miſerunt ergò filii Dan ex cognatione ſua quinq; viros de extremitate ſua, viros exercitatos in militia*, &c. Ubi per מִקְצוֹתָם (ſicut ex ipſo contextu claret) non abjecti & vulgares ſed peritiores & præſtantiores intelliguntur. Nonnulli, quoniam Hebræis קָצֶה utramque extremitatem ſonat, principii ſcilicet ac finis, aſſumptos fuiſſe ex primis & ultimis arbitrantur, ut illorum intuitu de omnium ætate judicium Rex faceret.

3. *Paſtores*, רוֹעֵה] Sing. Heb. pro plur. ¶ *Etiam nos*, &c. גַּם אֲנַחְנוּ וגו׳] Hebraiſmus, acſi dicat, *Erant patres noſtri paſtores, nos quoque paſtores ſumus*; vel *Sicut nos ſumus paſtores, ſic & illi erant*. Aut, *Non modò nos ſumus paſtores, ſed etiam patres noſtri fuerunt paſtores*. Quidam exponunt, *Quemadmodum & majores noſtri*: ſive, *artem majorum noſtrorum exercemus*. Sic & ſuprà cap. 44. 16. *Servi domini mei ſumus, etiam nos, etiam ille*, i. Nos etiam ſumus ſervi quemadmodum & ille, vel non modò ille, ſed etiam nos. Vide Jer. 51. 12.

4. *Ut peregrinemur*, לָגוּר] *Ad habitandum, ut habitemus.*

5. *Venerunt ad te*. בָּאוּ אֵלַיִךְ] *receperunt ſeſe ad te.*

6. *Terra Miſráim coram te eſt*. אֶרֶץ מִצְרַיִם לְפָנֶיךָ הִוא] Hebraiſmus, *In poteſtate & arbitrio tuo eſt*, q. d. Offero tibi totam Ægyptum, elige quam partem voles pro patre tuo. ¶ *Quod ſint*, &c. וְיֵשׁ בָּם וגו׳] Ad verb. *& ſint inter illos viri virtutis*, vel *roboris*, ſive *fortitudinis*: quod non tantùm de corporis ſed & animi robore intelligendum. Propterea Vetus interpres vertit, *Si noſti in eis viros induſtrios*, h. e. peritos & gnaros pecoris alendi.

7. *Et ſalutavit*, וַיְבָרֶךְ] Ad verb. *& benedixit*, i. bene precatus eſt Jaacob Pharaoni, h. e. ſalutavit. Latè accipitur Hebræis *Benedicendi* verbum, hîc pro *ſalutare, ſalutem imprecari, collaudare*, ſive *gratias agere*: ut ſit ſenſus, *Benedixit*, i. ſalutavit, ſive ſalutem imprecatus eſt Pharaoni, atque ità gratias egit quòd ſuos tantopere diligeret ac extuliſſet.

9. *Parvi & mali*, מְעַט וְרָעִים] Ad verb. *paucum quid & malum*, i. pauci & afflictionum pleni, ſive infelices, q. d. Poterant adhuc in me vigere ſenſus integri, niſi quòd & continuis laboribus & triſtiſſimis curis & graviſſimis miſeriis exhauſtæ ſunt vires. ¶ *Nec attigerunt*, &c. וְלֹא הִשִּׂיגוּ וגו׳] Hebraiſmus, longiorem ætatem vixerunt patres mei.

10. *Et ſalutavit*, וַיְבָרֶךְ] Ad verb. *Et benedixit*. Ut paulò antè, v. 7.

11. *Statuit igitur Joſeph habitationem*, &c. וַיּוֹשֶׁב יוֹסֵף אֶת אֲבִיו וגו׳] Ad verb. *Et habitare fecit Joſeph patrem ſuum & fratres ſuos*. ¶ *In optimo*, בְּמֵיטַב] i. in optima & feraciſſima parte.

12. *Uſq; ad os parvuli*. לְפִי הַטָּף] Quidam *os parvuli* exponunt acſi aluiſſet Joſeph patrem & totam familiam ſicuti pueris in os ingeritur cibus, ac putant emphaticam eſſe locutionem, quòd in fame non magis ſoliciti fuerint de comparando victu quàm pueri, qui nè manum quidem ad cibum extendunt. Alii vertunt *pubem*, quæ Latinis etiam pro *juventute* accipitur. Alii ſimpliciter accipiunt *pro ratione & numero parvulorum*, & ità doctus inter Hebræos. Genuinus videtur eſſe ſenſus, quòd omnes à maximo uſque ad minimum paverit.

13. *Et defecit*, וַתֵּלַהּ] *& inſanivit*, vel *acta fuit in rabiem*.

15. *Quúmq; conſumpta eſſet*, וַיִּתֹּם] *Quúmque defeciſſet*, i. Quum omnes fuiſſent exhauſti pecuniâ, ut jam vulgo pecunia non ſufficeret ad emendum frumentum.

17. *Et ſuſtentavit eos*, וַיְנַהֲלֵם] Ad verb. *& deduxit eos*. Chald. paraph, *& aluit*.

18. *Verè conſumptum eſt argentum*, אִם תֻּם הַכֶּסֶף] *integra pecunia*. Alii vertunt hanc partem verſûs hoc modo, *Non celabimus dominum meum quòd ſi* [i. quum] *defecerit pecunia, & poſſeſſio jumentorum*, quæ tradamus *domino meo, nihil eſt relictum*, &c. ¶ *Et grex jumentorum*, וּמִקְנֵה הַבְּהֵמָה] *& poſſeſſio jumentorum*, i. pecora.

21. *Populum verò*, &c. וְאֶת הָעָם וגו׳] Ad verb. *Et populum tranſire fecit ipſum ad urbes*, i. Tranſtulit populum in diverſas urbes, de una urbe in aliam. Hæc tranſlatio fuit ut ſinguli ea loca & ſedes ubi antea habitaverant, mutare, atque aliò migrare cogerentur, in ſignum videlicet quòd nihil proprii ampliùs haberent in terra.

22. *Tantummodo*, רַק] *Attamen, Verùm*. ¶ *Quoniam portio*, &c. כִּי חֹק וגו׳] i. Pharao proprio ſumptu alebat ſacerdotes.

24. *E frugibus, dabitis*, בַּתְּבוּאֹת] Ad verb. *Et erit in fructibus, & dabitis*, vel *in proventibus*, i. ſed eâ lege ut de fructibus detis quintam partem tempore quo fructus colligi ſolent.

25. *Vivificaſti nos*. הֶחֱיִתָנוּ] i. Reſervaſti in vitam. Reſtituiſti nos in vitam. ¶ *Inveniamus*, &c. נִמְצָא וגו׳] Hebraiſmus, *reputabimus hoc pro magno beneficio, ſi Pharao receperit nos in ſervitium*.

26. *Ad quintam partem*, לַחֹמֶשׁ] Hebraiſmus, pro *indixit Joſeph hanc conſuetudinem in Ægypto quæ durat uſque in præſentem diem, ut quinta pars ſolvatur Pharaoni*. Ità & Chald. paraph. ¶ *Duntaxat*, &c. רַק אַדְמַת וגו׳] *niſi quòd terra ſacerdotum, atque ea ſola non facta eſt Pharaonis*. Chald. paraph. *excepta terrâ Sacerdotum, quæ ſola non ceſſit Pharaoni*.

27. *In terra Goſen*. בְּאֶרֶץ גֹּשֶׁן] i. in ea parte quæ dicebatur Goſen.

28. *Vixit autem*, וַיְחִי] Hîc incipit poſtrema hujus quinti libri Moſis apud Hebræos ſectio, quam appellant à prima dictione hujus verſûs, וַיְחִי, *Et vixit*. ¶ *Centum*, &c. שְׁבַע שָׁנִים וגו׳] Ad verb. *ſeptem anni, & quadraginta & centum anni*.

29. *Et appropinquaverunt*, &c. וַיִּקְרְבוּ וגו׳] i. Sub mortem ſuam, ſive, Paululùm ante diem mortis ſuæ, aut, Quum autem propinquus eſſet morti, vocavit, &c. ¶ *Si nunc inveni*, &c. אִם נָא מָצָאתִי וגו׳] Hebraiſmus, *Si valeam gratiâ apud te. Si tibi charus ſim*. ¶ *Pone quæſo*, &c. שִׂים נָא וגו׳] Quid ſibi velit hoc ſymbolum, dictum eſt ſupra c. 24. 2. ¶ *Et facies*, &c. וְעָשִׂית וגו׳] Hebraiſmus, *& præſta mihi jam defuncto hoc beneficium*, vel *jura te haud dubiè collaturum in me hoc beneficium, nempe quòd non ſepelies*, &c. Vide idem genus dicendi ſuprà c. 24. 49. & 40. 14. *Et*, pro *quòd*.

30. *Quum dormiero*, &c. וְשָׁכַבְתִּי וגו׳] Hic ו pro כַּאֲשֶׁר. Hebraiſmus, *Quum mortuus fuero, tolles*, ſive *auferes me*, &c. ¶ *Secundùm verbum tuum*. כִּדְבָרְךָ] Hebraiſmus, *quod jubes*.

31. *Jura mihi*. הִשָּׁבְעָה לִי] i. Adhibito juramento pollicere mihi te hoc facturum. ¶ *Et incurvavit ſe*, &c. וַיִּשְׁתַּחוּ וגו׳] *& adoravit Iſrael ad caput lecti*, vel *in capite lecti*. Gallicè, *ſur le cheuet du lict*; ubi ſcilicet ſedebat: ità enim jacebat ut eſſet capite erecto. Jacob pro ſingulari bono ducit, ſibi promiſſum fuiſſe à Joſeph quod petierat de ſepultura. Nam ad gratias Deo agendas, quo poteſt conatu, debile corpus incitat, tanquam potitus re maximè optabili; dicitur enim adoraſſe ad caput lectuli: quia quum planè aſſurgere non poſſet è lecto in quo jacebat, ſe tamen in formam precantis prono vultu componit. Idem habetur de Davide, 1 Par. 39. 10. quum ſupremi voti compos factus, Dei gratiam celebrat. Græci verterunt, *ad ſummitatem virgæ*, quos Apoſtolus ſecutus eſt Heb. 11. 21. Etſi autem ſimilitudine vocis fuiſſe deceptos ap-

paret, quia apud Hebræos eadem dictio מטה *lectum* & *virgam* significat pro ratione subjectorum punctorum, (nam מטה *mitta* est lectus, מטה *matte*, *virga* sive *baculus*) Apostolus tamen sibi permisit locum citari qualis tunc erat in communi usu, nè rudes de nihilo offenderet. Porrò qui exponunt Jacob adorasse sceptrum filii, nimis insulsi sunt. Aliorum expositio saltem tolerabilis est, quòd baculo innixus caput incurvaverit. Sed quum nulla sit in verbis Mosis ambiguitas, sufficiat memoriâ tenere quod dictum est, gaudii sui magnitudinem hâc ceremoniâ palàm fecisse.

CLARIUS.

2. *Extremos quosque fratrum*] h. e. Qui abjectiore erant aspectu & personâ: nè, si robustiores adduxisset, Pharao illos in militiam traheret.

7. *Qui benedicens illi*] Capitur hîc *benedicere* pro *salutem imprecari*.

11. *Rameſſes*] Regio hæc optima fuit intra terram Gessen.

15. *Deficiente pecuniâ*] h. e. Defecit pecunia; & pecora etiam apud te sunt.

19. *Cur ergò morimur*] Quidam sic vertit, *Quare moriemur in oculis tuis, tam nos, quàm agri nostri?* nam inculta terra perire dicitur.

21. *Populos ejus transtulit*] Sive, ut Hebraica habent, *Populum transire fecit Joseph de civitate in civitatem*, in signum quod nihil proprii ampliùs haberent in terra.

31. *Ad lectuli caput*] Senex inclinavit emortuum caput ad caput lectuli sui.

DRUSIUS.

7. *Benedixit*] Benedicit homo homini, cùm ei bene precatur. Id fit cùm primùm accedimus ad aliquem, & cùm discedimus ab eo. Qui accedendo benedicit, Latinè dicitur *salutare*; Qui discedendo, *valedicere*. Utroque modo Jacob benedixit Pharaoni, & cùm eum adiret, Gen. 47. 7. & cùm ab eo exiret, Gen. 47. 10. Sic *benedicere in via* est *salutare*. Elizæus ad Giezi puerum, *Vadè*, inquit, *si quem conveneris in via, nè benedixeris ei; & si quis tibi benedixerit, nè responderis ei*. Latinè hoc diceremus, *Nè salutaveris eum; & si quis te salutaverit, nè resalutaveris*. Nam respondet in benedictione qui vicissim salutat. Verba Tertulliani hunc locum sic explicantis habentur lib. 4. adv. Marcion. quibus addit, *Quæ est enim inter vias benedictio, nisi ex occursu mutua salutatio?* Sic accipies 1 Sam. 13. 10. *Egressus est Saul obviàm Samueli ad benedicendum ei*. Nam sensus est, Ad gratulandum ei de adventu. Formula salutationis erat, *Pax tibi*, aut *Salvus tu sis*, quod Ebraicè dicunt שלום אתה, & utuntur in fine literarum pro *Vale*. In quo genere sermonis שלום non est nomen abstractum, sed concretum, h. e. non significat *pacem*, sed *salvum* & *incolumem*.

30. *Cubabo cum patribus meis*] Sensus, Si cubuero; vel certè, Cùm cubuero. *Si* pro *Cùm* sumitur in illo, *Si erit Jobilæus*: item in illo, *Si Deus pro nobis, quis contra nos?* *Cubare* autem & *dormire* differunt. Nam cubat, qui non dormit; & dormit, qui non cubat. Cubat etiam ægrotus, licèt non dormiat. Tamen est cubatio quædam quæ ab Ebræis dicitur שכיבת שנה *cubatio somni*. Ea parùm aut nihil differt à *dormitione*: unde ubi nos hodie legimus, *Cubavi & dormivi*, Vetus editio habet, *Dormivi & somnũ cepi*. Idem aliter. Nam somnum capit qui dormit, & contrà. Memoratur & κοίμησις θανάτου Joh. 11. 13. quæ Ebraicè diceretur שכיבת המות. Mortuos autem *dormientes* vocare, qui Syriacæ linguæ proprium esse scribit, errat. Nam Dan. 12. 2. nuncupantur *dormientes terræ pulveris*, ubi יְשֵׁנֵי in fonte, & 1 Reg. 1. 21. שכב simpliciter usurpatur de morte. Id ferè semper *dormio* interpretantur: unde שכיבים *dormientes*, i. mortui, quos Homerus ὑπνώοντας appellat. *Cubantes* qui vocaret eos nondum novi. Quocirca non malè vertit Hieronymus hoc loco *dormiam*; & Lxx, κοιμηθήσομαι. Nam qui dormiunt, ferè cubantes dormiunt: unde non mirum si *cubare* pro *dormire* ponatur. Quod noto propter eos qui nimis anxiè istæ distinguunt. *Cubare*, inquiunt, שכב dicitur, & *dormio* ישן. Concedo, si mihi hoc dederis, שכב aliquando usurpari pro ישן *dormio*; & cùm de morte sermo est, meliùs dici *dormientes* quàm *cubantes* aut *jacentes*. Hinc sepulcrum vocatur בית דמכא *domus dormitionis* Job 14. 12. in Thargum. A. κοιμᾶσθαι Græcè dicta κοιμητήρια, quod Latinè sonat *dormitoria*: nos *sepulcreta* vocamus. Tantum de verbo שכב.

31. *Adoravit ad caput lecti*] i. מטה. Si legas aliis vocalibus, מטה sonat *virgam* aut *baculum*. Olim cùm aberant puncta, tam hoc quàm illud legi poterat. Igitur unum legerunt Lxx Senes, & Apostolus Hebr. 11. alterum, Hieron. Oncelos, Jonathan, & alii. Sed quem adoravit? Deúmne, an Josephum filium? Quidam existimarit hoc facto completum fuisse somnium Josephi de *adoratione solis*. Nam *solem* interpretantur patrem ejus: à quo si eum adoratum fuisse antea quispiam diceret, non admodum reclamarem. Nam erat eo tempore in usu adorationis ratio quædam civilis, de qua vide Observationes meas. Ità certè Abraham adoravit filios Heth. Hoc posito, dicamus aliquid de punctis vocalibus: nam id hodie in magna controversia est. Ego sic sentio, vocales consonantibus coævas esse. Quid igitur, inquis, controvertitur? Vulgò eas semper adscriptas fuisse asserunt, nos negamus. Qui adfirmat, probare tenetur quod adfirmat. De his punctis vocalibus loquor quæ sunt nunc in codicibus Ebræis. Quis veterum eorum meminit? quis interpretum usus est? Definio tempus, ante Hieronymum. Semper, inquiunt, fuerunt Biblia punctata in Templo. Quis hoc dicit? ubi testis? ubi exemplum? Nam quod ex Zohar adferunt, liber ille tam vetus non est, nec à Johai filio conscriptus fuit, sed ab ejus discipulis. Christus ait, *neque apex, neque iota*. Ecce *apices*, i. vocales. Loquitur ibi Christus de apicibus literarum, non de apicibus vocalium. Ratio, quia tunc apices vocalium nulli erant. Sed hoc est τὸ κεκαυμένον. Rectè; & ideo qui adversam opinionem tuetur, debet probare apices eo tempore fuisse. Nam si non fuerunt, de iis locus ille intelligi nequit. De apicibus literarum loquitur Hieronymus cùm ait Res & Daleth solo apice distingui.

IDEM.

9. יְמֵי שְׁנֵי מְגוּרַי. A. ἡμέραι ἐτῶν τῆς παροικήσεώς μου, *dies annorum peregrinationis meæ*] Quibus advena & peregrinus fui. Nam παροικῶ & *advena*: unde A. fecit verbum παροικέω Psal. 120. 5. בי גרתי, ὅτι παροικέω. Hinc παροικία. Strictiùs accipitur pro eo quod Ebræi dicunt התגיור *proselytum fieri*. *Proselytus* autem dicebatur qui ex aliis nationibus progenitus in fidem & consortium populi Dei, acceptâ circumcisione, transierat.

22. לִי חק לַכֹּהֲנִים. A. ἀκριβασμὸς γὰρ τοῖς ἱερεῦσι Sym. σύνταξις γὰρ ἦν τοῖς ἱερεῦσιν] ¶ Ἀκριβασμός, *stratum, quod exactè observandum proponitur*. Sic Psal. 94. 20. עלי חוק. A. ἐπὶ ἀκριβασμόν. Psal. 2. חוק. Schol. ἐφ' ᾧ ἀκριβασμόν. Noli dubitare quin sit declaramentum Aquilæ. Exstat & in editione ϖ ό. Prov. 8. ὁ τῷ στερεῶσαι τὴν διαλάσσῃ ἀκριβασμὸν ἄνωθεν. ¶ Σύνταξις, *constitutio*. Psal. 94. 20. חוק. Sym. πρόσταγμα, *præceptum*. Sic etiam Theodotio. Nec aliter Lxx Psal. 2.

27. וַיֵּאָחֲזוּ בָהּ וַיִּפְרוּ. A. κατεσχέθησαν καὶ ηὐξήθησαν, *detenti fuerunt & aucti fuerunt*] Κατεσχέθησαν verto, *detenti fuerunt*. Nam κατέχομαι, *detineor, retineor*. אָחַז *teneo*, נאחז *teneor*; unde fut. ויאחזו בה, *& retenti fuerunt in ea*. Alii, *tenuerunt eam*, i. possederunt. Notum ut κατοχὴ sit *possessio*. Hæc etiam κατάσχεσις dicitur; Ebraicè verò אחוזה Psal. 2. & alibi.

31. וַיִּשְׁתַּחוּ יִשְׂרָאֵל עַל רֹאשׁ הַמִּטָּה. A. προσεκύνησεν Ισραὴλ ἐπὶ κεφαλὴν τῆς κλίνης, & *adoravit Israel ad caput lecti*. Sym. ἐπὶ τὸ ἄκρον τῆς κλίνης, *ad summitatem lecti*] ¶ Ἐπὶ κεφαλήν· alibi, ἐπὶ κεφαλῆς. ¶ Τῆς κλίνης. Ut nunc quidem legunt, optimè & rectissimè. Olim, cùm puncta abessent, Lxx viri legerunt המטה *virga*, sive *baculi*: quod Apostolus retinuit Hebr. 11. Cæterùm המטה legerunt olim præter Hieronymum, Onc. & Jonathan, itémque autor Jero-

Jeroſolymitanæ. Vide Hieronymi Quæſtiones in hunc locum.

GROTIUS.

2. *Extremos quoq; fratrum ſuorum*] Meliùs Græci hic, ἀπὸ τῆς τῶν ἀδελφῶν ὠμῆς παρέλαβε. Nam קצה Hebræũ ſæpe per μέρος vertitur.

6. *Trade eis terram Geſſen*] An huc pertinet illud in Manethonis hiſtoria, ἐπὶ τούτοις τοῖς πεπιόσιν ἐχειμωθεῖς Ἀβαεὶν Συμχάϊσιν.

12. *Prabens cibaria ſingulis*] Græci, οἴκου καὶ σῶμα. In Hebræo, *ad os parvuli*, i. Alimenta illis dedit pro numero liberũm quos habebant.

21. *Subjecitque eam Pharaoni, & cunctos populos ejus, à noviſſimis terminis Ægypti uſque ad extremos fines ejus*] Plus eſt in Hebræo, *tranſmovit eos in urbes*: nempe longè à natali ſolo eos tranſtulit, ac inter ſe cognatos notóſque ſegregavit, ut ſeditionibus, quæ graviſſimæ fuerant, materiam ſubtraheret, veteríſque dominii memoriam, & ex memoria dolorem aboleret. In Africa Vandalorum feminæ atrociſſimam ſeditionem commoverunt, quòd hærere permiſſæ eſſent in fundis quorum jus bello amiſerant.

26. *Quinta pars ſolvitur*] Manſit hic mos diutiſſimè. Vide Joſephum. ¶ *Abſque terra ſacerdotali, quæ libera ab hac conditione fuit*] A conditione vectigali, ſive emphyteutica. Meminit ejus immunitatis Diodorus Siculus. *Sacerdotum* autem nomine comprehendebantur omnes qui Aſtrologiæ, Medicinæ, rerum Naturalium cognitioni, Menſoriæ, Numerariæ, hiſtoriis operam dabant. Vide eundem Diodorum & Clem. Alexandrinum.

31. *Adoravit Iſrael Deum converſus ad lectuli caput*] i. Super lectum proſtratus cervicali ſuo incubuit ad agendas Deo gratias pro ſepultura ſibi promiſſa. Sic & David legitur *adoraſſe in lecto ſuo* 1 Reg. 1. 47. ubi ſimiliter ſubauditur *Deum*; quod hîc interpres ad Hebræum addidit.

CAP. XLVIII.

MUNSTERUS.

4. *Poſſeſſionem ſeculi*] Heb. *in apprehenſionem ſeculi*, h.e. ad longum tempus. Non enim ſignificat עולם ſemper tempus perpetuum, ut in Exodo demonſtrabitur.

6. *Filii autem*] Hebraica veritas habet, *Et generatio tua, quam genuiſti poſt illos*, &c.

7. *Stadium terra*] Suprà cap. 35. explicuimus hunc locum.

11. *Me viſurum*, &c.] Hebræi hunc locum ſic legunt, *Videre faciem tuam non arbitratus ſum ego*; vel, ut Kimhi verbum פלל exponit, משפט בעצמי לא עשיתי, h. e. *Non feci tale judicium apud me, quòd unquam te viſurus eſſem.* Onkelos verò exponit לא סבירית, *Non putavi*, &c. Et quod ſequitur, *De gremio ejus*] in Heb. eſt, *de genibus ejus.* Poſtquam avus in lectulo ſedens oſculatus fuerat nepotes, tulit eos Joſeph de medio crurium ejus, & ſtatuit unum ad dexteram & alterum ad ſiniſtram.

14. *Prudenter dirigens*] Vel, *advertens manus ſuas*, h.e. Ex induſtria & ſciens ſic diſpoſuit manus ſuas, non ignorans Menaſſen eſſe primogenitum, &c. Sapiens Abraham ſic exponit, כאילו ידיו השבילו מה שהוא רוצה לעשות, *Perinde ac ſi manus ejus intelligerent quod ipſe facere vellebat.*

16. *Augeſcant*] Habet hîc Hebraiſmus verbum דגה, quod *in modum piſcium* ſignificat *multiplicari.* Creſcunt autem piſces in maximo numero.

19. *Semen ejus implebit nationes*] Onkelos ſic vertit, *& filii ejus erunt potentes in populis.* Hebraica propriè ſic habent, *& ſemen ejus erit plenitudo gentium.* Eſt enim hîc מלא nomen, ut D. K. docet.

20. *In te benedicet*] Non eſt hîc *benedicatur* in paſſiva voce, ſed *benedicat* in activo genere. Et eſt ſenſus, Qui ſunt futuri, benedicent filiis ſuis in te, dicentes, *Ponat te Deus ſicut Ephraimum*, &c.

22. *Partem unam*] Heb. *humerum unum.* Exponunt tamen Hebræi שכם pro חלק *parte*, quæ ſcilicet in humero portatur. Et putant hic ſignificari Sichimam, ubi ſepultus fuit Joſeph, quam ob conſtupratam Dinam acquiſierunt filii Jacob: cujus etiam Joannes Evangeliſta meminit, cap. 4. 5.

FAGIUS.

4. *IN poſſeſſionem ſeculi*] Vel, *in poſſeſſionem æternam*, i. ad longum tempus. עולם enim Hebræis non ſemper *quod æternum eſt* ſignificat, ſed plerunque durationem juxta ſubjectam materiam de qua agitur.

5. *Mei ſunt Ephraim & Manaſſeh*, &c.] i. Hæredes mei erunt, ut Ruben & Simeon.

6. *Nomine fratrum ſuorum vocabuntur*] Vult dicere, Quando dividenda erit hæreditas terræ Chananæorum, comprehendentur ſub Ephraim & Menaſſeh:

14. *Prudenter egit manibus*] i. Sciens & prudens impoſuit manus ſuas, quemadmodum poſtea eventus probavit, tanquam manus illius conſciæ eſſent rerum futurarum.

16. *Invocetúrque in eis nomen meum*] i. Dicantur poſthac filii mei, & filii Abrahæ & Iſaac. Magnum erat ex tribu Iſrael eſſe, & nominibus patrum nominari.. Nam hoc teſtamentum & promiſſionem Dei reſpicit. Qui ex Judah nati erant, vocabantur *filii Judah*; qui ex Levi, *filii Levi*: ſic de cæteris: Manaſſes autem & Ephraim *filii* non *Joſeph*, ſed *Iſrael*, ſunt vocati. Et hoc non ad elevationem ſed ad magnificentiam Joſeph pertinet.

20. *In te benedicet Iſrael*, &c.] i. Dum populus Iſrael volet populis ſuis bona imprecari, dicet, *Multipliceris ut multiplicatus eſt Ephraim & Menaſſeh.* Hinc poſtea mos inolevit in Iſrael, ut ſi qui viri pietate conſpicui eſſent, illis pueri adducerentur, ut benedicerent eis, ac bene precarentur. Hac eadem de cauſa & Chriſto adducti fuerunt pueri. Et durat adhuc hodie mos iſte apud Judæos. Qui verò eis manus imponit & benedicit, ſic inquit, ſi filius eſt, ישימך אלהים כאפרים וכמנשה, *Ponat te Deus ſicut Ephraim & ſicut Menaſſeh*: quòd ſi filia eſt, dicit, ישימך אלהים כשרה וכרבקה, *Ponat te Deus ſicut Saram & ſicut Rebeccam.*

22. *Dedi tibi partem unam*, &c. *quam tuli*] Quidam Hebræorum dicunt hæc dicta eſſe per anticipationem, *quam tuli* ſive *accepi*, pro *quam accipiam nepotéſque mei accepturi ſunt jure bellico.* Amorrhæum autem ſolum nominat, quia erant fortiſſimi omnium eorum quos Iſraelitæ devicerunt. Alii putant hîc ſignificari Sichimam, quam ob ſtupratam Dinam acquiſierunt: Cujus etiam Johannes Evangeliſta meminit cap. 4. Atque hæc ſententia omnino genuina hujus loci eſſe videtur. Sed quomodo dicit Jacob ſe Sichimam cepiſſe, cùm filii hoc fecerant? Simeon enim & Levi hoc facinus patrarunt. Reſpondetur, Tametſi hoc factum primùm patri diſplicuit, cùm tamen deinde vidit providentiâ Dei hoc eſſe factum, & Deo minimè diſplicere, ſibi adſcribit quod fecerant filii: maximè tamen eam ob cauſam, quòd Deus propter pietatem Jacob cohibuit vicinos populos, nè ob iſtud facinus ipſum Jacob & filios ejus perſequerentur, atque ità opprimerent. Sicut trepidans dicebat ad Simeonem & Levi, c. 34. 30. *Turbaſtis me, ut fœtere me faceretis coram habitatore hujus terra, coram Chananæo & Phereſæo: & ego parvo cùm ſim numero, congregabuntur illi adversùm me, & percutient me; delebórque ego & domus mea.* Verùm poſtea dicitur c 35. 5. *Et cùm proficiſcerentur, fuit terror Dei ſuper civitates illas quæ erant per circuitum illorum; & non ſunt perſecuti filios Jacob*, &c. Huc reſpiciens Paraphraſtes noſter, ſcitè & lepidè locutionem Hebraicam, quæ in textu Hebraico eſt, *In gladio meo & arcu meo*, quâ jus bellicum ſignificatur, q. d. Quam tuli jure bellico, vertit per, *In oratione mea & obſecratione mea*; innuens Jacob Patriarcham ardentibus precibus ſuis, quas ad Dominum habuit, efflagitaſſe & effeciſſe ut ſibi Sichima à filiis expugnata remanſerit, quódque nihil indè mali à circumjacente vicinia paſſus fuerit: alîàs enim vix effugere potuiſſent quin à vicinis populis oppreſſi fuiſſent. Sunt præterea qui locum

cum istum de Joseph intelligunt, cujus filii duas partes acceperunt; atque ità *partem unam ultra fratres suos* videtur accepisse Joseph.

VATABLUS.

1. *Post hæc*, אחרי וגו׳] Ad verb. *post verba ista*, i. his gestis. ¶ *Dictum fuit*, ויאמר] i. renuntiatum fuit. Ad verb. *& dixit*, sub. *aliquis*.

2. *Renuntiatum est*, &c. ויגד וגו׳] Ad verb. *Et renuntiavit* [sub. *nuntius*, vel *qui renuntiat*] *ipsi Jaacob, & dixit.* ¶ *Et confortatus est*, ויתחזק] *Et fortificavit seipsum*, vel *confirmavit sese*, i. resumptis viribus, dedit operam ut sederet in lecto.

4. *Crescere facio te*, מפרך] Præs. heb. pro fut. *Augebo te.* ¶ *Dabóq; te*, ונתתיך] *ponámque te*, i. faciam te in congregationem populorum, h. e. relinques quamplurimos nepotes in terra. ¶ *Perpetuam.* עולם] Ad verb. *seculi*, i. sempiternam. Hâc locutione significat, Israelitas fore perpetuos terræ hæredes usque ad Christi adventum quo renovatus fuit mundus. Vox Hebraica עולם à quibusdam pro *diuturno* solùm *tempore*, ab aliis pro *æternitate* accipitur. Sed quia gratiam olim Patribus adumbratam Christus usque ad finem mundi continuat, *possessio seculi* doctiorum judicio tantundem valet atque *æterna*. Nam veteri populo usque ad renovationem per Christum inductam promissa fuit illa terræ portio: nunc ex quo totum orbem Dominus populo suo dicavit, plenior nobis constat hæreditatis fruitio.

5. *Mei sunt*, לי הם] i. habeo eos pro meis. ¶ *Erunt mei*, יהיו לי] sub. *hæredes*.

6. *De nomine*, &c. על שם וגו׳] Hebraismus, Quando dividenda erit hæreditas terræ Chananæorum, comprehendentur sub Ephraim & Manasse: non habebunt hæreditatem sejunctam à fratribus suis.

7. *Equidem*, ואני] Ad verb. *Et ego.* ¶ *Milliare terræ*, כברת ארץ] Vide suprà c. 35.16. ¶ *Ipsa est*, היא] i. quæ alio nomine dicitur.

8. *Cujus* sunt *isti?* מי אלה] *Quinam sunt isti?*

9. *Qui respondit*, ויאמר יוסף] Ad verb. *Et dixit Joseph.* ¶ *Admove eos*, קחם] Ad verb. *Cape eos*, v. 10. dicit, *Et appropinquare fecit*, sive *admovit*.

11. *Non putabam:* לא פללתי] *non putaram*, vel *cogitaveram*. Ad verb. *non judicavi*, i. non venit mihi in mentem ut aliquando possem te videre.

12. *Eduxit:* &c. ויוצא וגו׳] i. Removit à se filios suos, & admovit illos patri suo. Alii, *Jam verò abstulerat filios suos à gremio suo.* Joseph filios è gremio suo eductos ad patris genua admovit, non modo honoris causâ, sed ut Dei Prophetæ benedicendos offerret; quia certò persuasus erat non vulgari hominum more sanctum Jaacob appetere nepotum complexum, sed quatenus erat Dei interpres, depositam apud se gratiam ipsis velle conferre. *Et incurvavit*, &c. וישתחו] *& adoravit vultu prono in terram.*

14. *Intelligere fecit manus suas*, שכל את ידיו] Hebraismus, doctè, scitè, & peritè imposuit illis manus. Quum hebetes senio essent oculi, ut aspectu non discerneret uter natu major esset, consultò tamen manus suas transversas posuit: ideo dicit Moses quòd *intelligere fecerit manus suas*, quasi manus illæ essent conscíæ rerum futurarum: quia non temerè eas projecit, nec palpandi causâ huc vel illuc transtulit, sed delectu adhibito sciens ac volens manum dexteram direxit ad Ephraim qui minor erat natu, sinistram autem primogenito imposuit.

15. *Qui pavit*, הרועה] Præs. Heb. pro præt. ¶ *A tempore meo*, מעודי] *ex quo sum.* Subaudi in fine versûs, *benedicat tibi, ô fili mi Joseph.*

16. *Et vocetur*, &c. ויקרא וגו׳] i. posthac dicantur filii mei, & filii majorum meorum. Hæc nota est adoptionis, cujus nuper facta est mentio, suum enim illis nomen imponit ut locum obtineant inter Patriarchas. Neque enim aliud sibi vult phrasis Hebraica, quàm censeri sub nomine. Sic dicitur invocari nomen mariti super uxorem, Jes. 4. 1. quia uxor à capite cui subest nomen mutuatur. ¶ *Et multiplicentur plurimùm*, וידגו לרוב] Ad verb. *& instar piscium sint in multitudinem.*

17. *Displicuit in oculis ejus:* וירע בעיניו] Hebraismus, *ægrè tulit*, sive, *gravatè & molestè tulit.*

18. *Non sic*, לא כן] *Non ità*, sub. *fieri debet*, q. d. Erras, pater mi.

19. *Ipse erit in populum*, הוא יהיה לעם] i. multi populi orientur ex eo. ¶ *Crescet magis quàm ipse*, ינדל ממנו] *major illo erit.* ¶ *Plenitudo gentium:* מלא הגוים] Hebraismus, *variæ gentes*, sive *multi populi ex eo nascentur.* Chald. paraph. *filii ejus erunt potentes in populis.*

20. *Benedicet*, יברך] sub. *filiis suis.* ¶ *Ponat te*, &c. וישימך וגו׳] i. Faxit Deus ut crescas & multipliceris sicut Ephraim.

22. *Portionem.* שכם אחד] De Sechem loquitur. Johannes enim, c. 4. 5. de agro vicino urbi Sichar (quæ olim Sichima fuerat) loquens, eum esse dicit *quem Jacob donavit filio suo Joseph.* Et Jos. 24. 32. dicitur venisse in possessionem duobus filiis Joseph. ¶ *Gladio meo, & arcu meo.* בחרבי ובקשתי] i. jure belli. Quod Simeon & Levi fecerunt contra Sichimitas, ad se transfert. Etsi enim ab eorum scelere semper abhorruit, & illud proximo capite detestabitur, quia tamen armaverant totam ejus domum, quasi sub ejus auspiciis militarunt. Quod libenter fecisset, consequi non potuit, ut salvi essent cives Sichimæ: agrum tamen, eorum interitu vacuum & desertum ideo suum facit, quia in ejus gratiam homicidis Deus pepercerat.

CASTALIO.

20. *Per vos bene precentur Israelitæ*] Hebr. *Per te.* Sed cum utrique dicatur bene ominari, & Græcè dicatur ἐν ὑμῖν, malui per pluralem vertere. Est autem hic sensus, Opto vobis tantam felicitatem ut deinceps qui volet alicui bene precari, vestra in precando nomina adhibeat.

CLARIUS.

4. *IN possessionem sempiternam*] Vel, *in possessionem seculi*, h. e. ad longum tempus. Notandum verò, dictionem Hebræam, quæ vertitur *æternum*, significare tempus longum & continuum usque ad naturalem rei præscriptæ terminum, ut Exod. 21. *Et serviet ei in æternum*, h. e. absq; intervallo & citra spem libertatis usque ad jubilæum. At illud Psalm. 89. *Quia dixi, In æternum misericordia præparabitur*] *absque fine* significat, nemine refragante, & ad alterum omnino seculum refertur. Erit ergò hæc ejus definitio: *Æternum* significat, *omnibus diebus continui temporis ejus rei qua de agitur:* ut ex adverso intelligas quousque proferatur ævum illud, an ad terminum finitum, an ad infinitum.

5. *Mei erunt*] In tribuum enumeratione tanquam filii mei recensebuntur. *Cæteri filii tui vocabuntur nomine fratrum suorum*, de tribu Ephraim, vel Manasse.

7. *Mihi enim*] Solicitus fuit Jacob de honore Joseph, cujus mater, cùm non esset sepulta cum majoribus, atque is fratribus exosus fuisset, filiósque in Ægypto genuisset, timuit minoris existimandam ipsius Joseph posteritatem.

11. *Putabam me fraudandum*] Nunquam (inquit) arbitrabar me visurum te, at Deus effecit ut non te solùm sed & semen tuum viderem.

16. *Et crescant*] Verbum Hebræum significat *in medium piscium multiplicari*, crescunt enim pisces in maximo numero.

19. *Junior major erit illo*] Manebat tribum Ephraim honor Regni, & decem tribuum potentatus. Fuit enim de eadem tribu Jeroboam, & multi ejus posteri, numero virorum semper superiores tribu Manasse.

20. *In*

20. *In te benedicetur Iſrael*] h. e. Poſteri benedicent filiis ſuis in te, ità dicentes, *Faciat tibi Deus ſicut Ephraim*, &c.

22. *Partem unam*] Putant hîc ſignificari Sichimam, quam ob conſtupratam Dinam acquiſiverunt; cujus etiam Joannes Evangeliſta meminit, c. 4.

DRUSIUS.

20. SEmen ejus erit plenitudo gentium] Senſus, Ejus poſteritas replebitur multis ac variis gentibus. Sic piſces vocantur *plenitudo maris*, quando mare iis repletur. Sic *plenitudo peccatorum* dicitur quando impleta eſt iniquitas peccantium. *Gentes* autem dicit familias, ut contrà *familiæ* vocantur gentes. Sic *familia Ægypti*, gens Ægyptia. *Plenitudo dierum* eſt ætas exacta, quam qui attigit dicitur *plenus ac ſatur dierum*.

IDEM.

16. הַגֹּאֵל. Schol. ἀγχισεύς.] Sic interpretantur & Lxx Ruth. 4. 8. Ibidem v. 4. ἀγχισεία eſt *relictam à proximo cognato uxorem aut hæreditatem redimere jure propinquitatis*. Propriè ἀγχισεὺς *cognatus* aut *propinquus*. Idem גואל ſignificat, ſi Hieronymi teſtimonium fide dignum putamus. In comment. Jeſ. 59. *Veniet Chriſtus*, inquit, *qui redimet Sion ſanguine ſuo, ſive, juxta Ebraicam veritatem, qui propinquus eſt Sion, & de Iſrael ſtirpe generatus ſit. Hoc enim* גואל, *i.* ἀγχισεύς, *ſonat*.

17. וידט בטיניו *& malum fuit in oculis ejus.* A. ἐπαχύθη, *malum fuit*. Sym. ἀηδὲς ἀυλῷ, *inſuave*, ſive *injucundum, ei.*] ¶ *Malum fuit*] Melius, *factum fuit malè*. Adde, ſi placet, *in oculis ipſius*, i. judicio ipſius. ¶ *Injucundum ei*, ſub. *videbatur*, pro quo in editione τῶν Lxx βαρὺ ἀυλῷ καλεφάνη, *grave ei apparuit*.

GROTIUS.

2. QUi *confortatus ſedit in lectulo*] Hebræa vox המטרה pro diverſitate punctorum vocalium, quæ olim nulla ſcribi, ſæpe & variè pronuntiari ſolebant, tam *lectum* poteſt ſignificare, quàm *baculum*, quali ſuſtentare ſe ægroti ſolent, ubi eos cubandi cœpit tœdium: & ſic ſumpſit ſcriptor ad Hebræos 11. 21.

16. *Angelus qui eruit me de cunctis malis*] Lxx, ὁ ῥυόμενός με ἐκ πάντων τῶν κακῶν. Sic Meſſias גואל dicitur Eſa. 59. 20. Quidam verterunt hîc, ὁ ἀγχισεύς, quia גואל in legibus Hebræis is dicitur qui jure propinquitatis aliquam ducit in uxorem, & ſic eam ab opprobriis incommodiſque cœlibatûs liberat. Poſt Deum, Angelum nominat, ut Dei miniſtrum. ¶ *Invocetur ſuper eos nomen meum*] i. Quanquam nepotes ſunt, vocabuntur filii mei adoptionis jure, ac perinde ut filii ſingulas partes ferent: in capita ſuccedent, non ſtirpis nomine.

19. *Frater ejus minor major erit eo*] Propter Regnum decem tribuum, quod in Ephraimi poſteritate cœptum, diúque conſedit. Vide 1 Reg. 11. 26. Itaque Prophetæ illud Regnum *Ephraimi* nomine appellant.

20. *Faciat tibi Deus ſicut Ephraim & Manaſſe*] Solitum id dici pueris. Hebræis; puellis vero, *Ponat te Deus ſicut Saram & Rebeccam*.

22. *Do tibi partem unam extra fratres tuos*] i. Latinè, *Do tibi hoc præcipuum*. Vox *partem* in Hebræo שכם ſimul ipſum locum ænigmaticè ſignificat, Sicima ſcilicet, quod nomen proprium hic poſuere Lxx. ¶ *Cepi*] Capiam per poſteros meos. Mos Prophetarum verbis præteriti vel præſentis temporis futura, tanquàm non minùs certa, enuntiare. Servius ad illud 2. Æneid. *Video concurrere*] *pro, concurſurum eſſe: licèt quaſi dea bene præſentiens ſit tempore, qua etiam futura cernebat*. Dicuntur autem patres facere quod liberi faciunt ob ſanguinis nominiſque communionem: ſuprà 46. 4. Id rectiùs quàm referre hoc ad perfidum factum Simeonis & Levi, quod & ſuprà deteſtatus eſt Jacobus 34. 30, & mox deteſtabitur 49. 5.

CAP. XLIX.

MUNSTERUS.

3. ROboris mei] Licèt און aliquando ſignificet *dolorem*, tamen hîc, ſicut & in multis aliis locis, præſertim Deut. 11. in ſimili ſententia ſignificat idem quod בוח, vel, ut Onkelos vertit, תוקפ, *fortitudinem*. Nec intellexit hîc Steuchus Aben Ezram, qui in hæc verba ſcribit, שארת און הבכור יקרא ראשית, &c. Porrò שארת eſt à נשא *ſublevavit*; indè שארת *ſublimitas*. Kimhi tamen exponit כפרה *propitiationem*. Eſt ergò ſenſus, *Tu, cùm ſis primogenitus meus & principium roboris mei, deberes habere pra fratribus prærogativam primogenituræ & primam dignitatem; ſed quia levis fuiſti*, &c. Sequitur, *Levis ut aqua*] Kimhi ſic exponit, *Fuiſti tam mobilis & levis, ex mala illa tua inclinatione, quaſi aqua levis, quæ ſe continere intra ſuos terminos non valet; & ideo non venies ad dignitatem Regiam. Nam aſcendiſti lectum patris tui: & ab illo die quo hunc polluiſti, ſtratum meum eſſe deſiit*. Capitur enim nonnunquam עלה pro *recedere*. Et hîc quoque Steuchus non advertit verbum עלה, ſicut nec interpres noſter. Aben Ezra ſic exponit, יצועי עלה מעלי, *Stratum meum diſceſſit à me*.

5. *Vaſa violentiæ*] Seu *inſtrumenta*, aut *arma, iniquitatis*. Et quod ſequitur, *In habitaculis eorum*] qui ſequuntur Chaldæum interpretem exponunt ſic, *in terra peregrinationis eorum*. Alii putant מכרות Græcam eſſe vocem, nempe *machæræ eorum*; & tunc hic erit ſenſus; *Machæræ eorum ſunt arma violenta & iniqua*. Et quod rurſum ſequitur, *Suffoderunt murum*] Hebræi exponunt hîc שור pro חומה *muro*, & non pro *tauro*, præter unum R. S. qui per Taurum docet intelligendum Joſeph.

8. *Cui confitebuntur*] Vel, *quem celebrabunt*, tanquam qui dignus eſt Regiâ coronâ.

10. *Sceptrum*] Sive, ut Hebraica habent, *virga*, ſcilicet regia. *Et ſcriba*] ſic enim vertit Onkelos. Eſt autem מחוקק *præceptor, ſtatutorum editor, legiſlator*. Judæi plerunque exponunt תלמיד, i. *diſcipulum, qui ſedet ad pedes principum*. Autor libri Nizahon interpretatur מושל *dominatorem & ducem terræ*. Porrò *Silo* quidam interpretantur בנו *filium ejus*, intelligentes ſcilicet David, qui fuit de tribu Juda: ut ſit שילה idem quod שלו, *qui ejus*. Alii Chaldæum interpretem ſequentes exponunt משיח *Meſſiam*. Aben Ezra intelligit locum Silo, & torquet textum iſtum ad hunc ſenſum, *Donec veniat finis Silo*; tunc enim regnavit David, & plenum conſecutus eſt dominium, & non receſſit à tribu Juda ſceptri Regnum. Et quod ſequitur, *Ad illum aggregatio populorum*] etiam variè ab Hebræis exponitur. Quidam enim interpretantur משמעות *auditum*, h. e. obedientiam, ſive קבול המצות *auſcultationem præcepti*. Alii exponunt אסיפת *collectionem*; putántque radicem ejus eſſe יקה. Et in hac opinione eſt Kimhi. Gerundenſis verò putat veram radicem eſſe קהה, quod ſignificat *retundere & obſtupeſcere in morem dentium*; & tunc יקהת idem eſt quod חלושת *debilitatio*: exponítque ſic hunc locum, *Non recedet virga exactoris de Jehuda, donec veniat filius ejus ad quem erit debilitatio gentium*, h. e. *quas ille debiliabit ſubjugabítque ſibi gladio ſuo*. Et tantum de expoſitione vocabulorum quæ in hac ſententia obſcura videbantur. Porrò quis ſenſus in his lateat verbis Chriſtianus homo non ignorat. Judæi verò pertinaciſſimi pariter & obſtinatiſſimi nullum non movent hîc lapidem, ut nobis hoc tam apertum de Chriſto noſtro teſtimonium pervertant, & ad ſuos errores torqueant. Cùm enim Scriptura apertè dicat, dignitatem Regiam non tollendam donec venerit Meſſias, depravat eam Gerundenſis ſic, *In captivitatem ducti non habuerunt Regem, igitur, &c. Unde cùm dicit*, Non recedet de Juda, *intelligendum eſt, quòd non transferetur dignitas illa de tribu Juda ad aliam tribum*.

bum. Non advertit iſte Rabi, Judæos ſemper habuiſſe מחוקקים de tribu Juda, etiam cùm in captivitate & poſt captivitatem nullos haberent Reges de tribu Juda. Nec admodum moveor verbis ejus, quando dicit, *nullum eſſe in Iſrael* מחוקק *niſi qui in manu ſua habuerit* טבעת המלך *annulum & ſigillum Regis.* In hoc verò videtur mihi bene dicere, quòd *jus illud Regiæ dignitatis, tribui Judæ collatum, à nulla alia tribu citra peccatum potuerit uſurpari.* Dico, *uſurpari*; quia Saul à Domino fuit inſtitutus, ſicut & Machabæi; etiam ſi illi inſimulentur ab hoc Rabi, quòd temere ſe ingeſſerint imperio, & propterea unus poſt alium occiſus fuerit, imò totum ſemen Mathathiæ non ob aliam cauſam interiit niſi quòd regnare voluerunt, cùm tamen non eſſent de tribu Juda, ſed fuerunt ſacerdotes de tribu Levi, quorum officium erat ea curare quæ templum Domini & ejus altare concernebant. Hinc arguunt Judæi contra Chriſtianos, *Si Meſſias, ut vos dicitis, mox venire debuit ubi ceſſavit imperium Judæ, debuit venire in captivitate Babel, aut mox poſt illam captivitatem, & non quadringentis annis, ut vos aſſeritis, poſt captivitatem.* Reſponſio; Fuerunt poſt captivitatem ſemper מחוקקים apud Judæos, quos ipſi alio nomine *Sanhedrin*, i. *Regios conſiliarios*, vocant: & hos quoque ſuſpectos habuit Herodes, æquè ut ſemen Machabæorum, qui tunc imperio potiebantur; ideóq; jugulavit in univerſum. Audiamus nunc & autorem Nizahon, qui hunc quoq; locum prolixè, ſed in magnum contemptum Chriſtianorum, ut ubiq; facere ſolet, tractat: *Dicunt*, inquit, *Chriſtiani, Jeſum Meſſiã ſuum mox veniſſe ubi ceſſavit Regnum Judæorum, juxta prophetiam Jacob. In hoc autem mentiuntur, quandoquidem in domo ſecunda non fuerit Rex, ſed fuerunt* נציבים, i. *præfecti, quos inſtituerunt Reges Medorum & Perſarum, atque Romanorum, à tempore ſcilicet Sedechiæ uſque ad tempus quo natus eſt Jeſus illorum.* Sed mentitur Judæus ille in caput ſuum, cùm tempore Machabæorum Judæi nullo externo paruerint Regi, ſed nec parére voluerunt, quin & ſub Romanorum poteſtate non fuerunt, uſquedum hæc Patriarchæ prophetia cœpit impleri, & Chriſti adventus jam eſſet in foribus. Adducit deinde contra ſe dictum Jeremiæ, dicens, *Futurum eſt ut regnet Rex in Iſrael, contra Chriſtianorum ſententiam, qui negant poſt Jeſum venire alium Regem, cùm Propheta dicat,* Et ego congregabo reliquias gregis mei de terris in quas diſperſi illas, & reducam eas; & creſcent & multiplicabuntur; & conſtituam ſuper eos paſtores qui paſcent illos, & non timebunt amplius, *&c. Et rursùm ait,* Et conſtituam ipſi David germen juſtum, & regnabit Rex, & prudens erit, faciétque judicium & juſtitiam in terra. In diebus ejus ſalvabitur Juda, & Iſrael habitabit confidenter. *Et quando Chriſtiani dicunt hæc in Meſſia ſuo impleta, interroga eos quomodo id probare poſſint etiam ex Evangelio ſuo, Chriſtum natum de tribu Juda, quando genealogia ejus dicit illum ſalùm ex muliere natum, & non ex Joſeph, qui fuit de domo Davidi, & tota genealogia quam Matthæus deſcribit non ad Mariam ſed ad Joſeph deducatur. Et quando Propheta dicit quòd* in diebus ejus ſalvabitur Jehuda, *quomodo id poteſt intelligi de Jeſu, cùm à diebus ejus nunquam pejùs habuerint Judæi? Nam exſulamus, tribulamur, blaſphemamur, & occidimur magis quàm unquam, & ubi eſt id quòd* habitare *debemus* confidenter? Vides Judæorum fallacias & dolos, quibus ſimplicibus imponunt. *Sed reſpondent*, inquit, *Chriſtiani, Chriſti fideles qui ex Judæis crediderunt ſignificari per* Jehudam ſalvatum. *Id ſi verum eſt, ubi eſt illud quod Propheta quoque dicit,* Ego congregabo reliquias gregis dei de cunctis terris? *&c.* Quali verò non ex omnibus terris Judæi aliqui, & planè reliquiæ quædam Judæorum, quas Dominus ſibi delegit, cæteris in errore pereuntibus, ad Chriſti fidem pervenerint. Scribit & multa alia rabula ille, ſed quæ me piget hîc referre, præſertim cùm inſtituti mei non ſit niſi ſuccinctas ſcribere annotationes, quæ obſcuram explicent literam. Suprà cap. 3. nonnihil diximus de hac promiſſione, quomodo ſcilicet tranſlata fuerit ad tribum Juda, unde exſpectabatur Meſſias. Sed redeuntes ad id unde digreſſi ſumus, reliquas obſcuras voces quæ in benedictione Jehuda ſcribuntur, more noſtro dilucidabimus.

11. *Ligans ad vitem*] In dictione אסרי Jod finale eſt omnino otioſum, ſicut & in multis aliis invenitur locis. Idem ſentiendum de חבלילי. Porrò in עירה He ponitur loco Vau relativi, ſicut & in סותרה dictione, quæ mox ſequitur. Eſt autem hæc ſententia hujus loci, Terra Jehuda, ſive ſors quæ illi obveniet, erit tam ferax vini, ut vir aliquis poſſit ligare aſinum ſuum ad vitem unam, & ex ejus fructu onerare aſinum, erítque tanta vini copia, ut poſſint lavare in eo veſtimenta ſua. Rubeſcent, inquit, oculi virorum Jehuda ab ipſo vino, quod terra tam largiter illis proferet: quin & lactis in ea ſorte tanta erit copia, ut dentes ipſi ex ejus frequenti eſu ſint albicaturi. Et hinc advertis, lector, quàm perperàm locus iſte à noſtris redditus ſit, qui ità verterunt, *Rubicundiores ſunt oculi ejus vino, & dentes ejus lacte candidiores.* Expendatur, quæſo, Hebraiſmus ipſe, & conferatur cum his verbis.

13. *Zebulun juxta mare habitabit*] In eo loco quo naves mercimoniis onerataæ, appellere ſolent. *Extenderur* ירכתו, *latus ejus*, i. גבול, *terminus, uſque ad Sidonem.*

14. *Iſachar aſinus,* חמר] i. *oſſeus*; laboris ſcilicet patiens: qui *inter duas ſarcinas*, ex utroque latere ſibi impoſitas, & *cubare* & ſurgere valet. Exponitur autem משפתים pro שתי משואות, *duobus oneribus.* Alii interpretantur, *accubans inter duos fines.*

16. *Dan pariter judicabit omnes tribus Iſraël*] Hoc Hebræi impletum aſſerunt in Samſone, qui apprehenſis columnis dejecit atque interfecit omnes qui ſedebant ſuper domum illam, haud ſecus quàm cùm ſerpens morſu ſuo aſcenſorem ab equo dejicit. Alii ſic exponunt, *Judicabit Dan populum ſuum ſicut una ex tribubus Iſrael.*

19. *Gad*] Eſt locus iſte obſcuriſſimus. Et noſtri quidem ſic verterunt, *Gad accinctus ducet exercitum, & reducet*, verùm neſcio ſi is ſenſus ex Hebraico textu haberi poſſit. Eſt גדוד *turma*, & *exercitus*, atque *cuneus*, qui aliquod robur penetrare poteſt: hinc גוד verbaliter accipitur pro כרת *exſtirpare & ſuperare.* Porrò עקב ſecundùm Kimhi, quem hîc ſecutus ſum, capitur hoc loco pro לסוף, *ad finem.* Aliàs עקב eſt *finis corporis humani*, ſcilicet *calcaneus.* R. S. paulò aliter hunc explanat locum.

20. *De Aſer*] Scilicet hoc dico, quòd terra pinguiſcet pro pane illius. Non enim poteſt שמנה, quod eſt femininum, referri ad לחם, quod eſt maſculinum; etiamſi Aben Ezra contrarium ſentiat. R. S. ſic interpretatur, *De Aſer proveniet pinguedo olei cum pane ſuo*, h. e. Habebit victualium abundantiam.

22. *Joſeph filius,* פרת] Quidam Hebræorum putant hoc nomen eſſe à פרה *crevit*, ut nos vertimus, alii à פאר *decoravit*, quieſcente ſcilicet Aleph in Holem: & tunc ſic erit vertendus hic locus, *filius decorus*, vel, ut Hebraiſmus habet, *filius decoris.* Gerundenſis verò ſic explicat, *filius ramoſa arboris juxta fontem.* Invenitur enim Iſa. 10. & Ezech. 31. פארה pro סעיף *ramo arboris.* Arbor autem juxta fontem aquarum plantata gratiſſima eſt. Unde ſequitur, *Filiæ diſcurrerunt ſuper murum*] ut ſcilicet pulchritudinem ejus contemplarentur. Et quod rurſum ſequitur, *Jaculis confoderunt*] radix verbi eſt רבב, id quod Dages in Beth indicat, & non רוב, quod *contendere* ſignificat, etiamſi R. S. hîc pro *contendere* exponat. Secutus autem ſum expoſitionem Kimhi.

24. *Indè paſtor*] Scilicet factus eſt in Ægypto. Poſtquam multa perpeſſus fuerat, horrendis agitatus calamitatibus & variis petitus jaculis, à fratribus, & uxore domini ſui in Ægypto, manſit animus ejus conſtans & immobilis: quò factum eſt ut poteſtas illi traderetur à magnifico Deo Jacob, fierétque paſtor & pater totius Ægypti, lapis ille immobilis Iſrael. Kimhi tamen ponit *lapis* in genitivo, exponítque pro נוף כל ישראל, i. *univerſo corpore*, ſeu *congregatione, Iſraelis*, quorum paſtor factus eſt Joſeph. Et quod ſequitur, *A Deo patris tui*] intelligendum, *factum eſt iſtud. Et cum omnipotente*] ſubaudi, *fuit cor tuum*; ut non

non audires vocem dominæ tuæ. Et quod iterum ſequitur, *Benedictionibus uberum & uteri*] quidam Hebræorum aſſerunt eſſe idem quod priùs dixerat, *benedictionibus cœli*. Eſt enim cœlum pluens quaſi ubera terram lactantia; & terra proferens fructus eſt quaſi uterus fœcundus. Kimhi tamen putat hæc ad literam intelligenda, quòd tam ubera obſtetricum quàm uteri prægnantium non ſint habitura defectum aut aborſum. Et durabunt hæ benedictiones *uſque* ad תאות] quod tam Kimhi quàm R. S. exponit pro גבול *termino*; ut ſit ſenſus, Omni tempore quo ſteterit terminus collium mundi, erunt hæ benedictiones ſuper caput Joſeph, & ſuper verticem illius qui eſt נזיר, i. *corona, fratrum ſuorum*, aut *qui eſt veluti* נזיר, i. *ſejunctus & ſeparatus à fratribus ſuis*. Utramque enim expoſitionem Kimhi affert. Alii ſic legunt, *uſque ad deſiderabiles colles qui jam olim fuerunt*, &c.

27. *Biniamin*] Referunt Hebræi hanc prophetiam ad Biniamitas, qui ob uxorem Levitæ conſtupratam ferè omnes exſtincti fuerunt; & ad Saul, atque Mardochæum & Eſter, qui fuerunt de tribu Biniamin. Porrò עד hîc idem eſt quod שלל, *ſpolium, præda*.

FAGIUS.

1. *Congregamini, ut annunciem vobis*, &c.] Thargum Hieroſ. ſic habet, איתכנישו ואתני לכון זקיצא גניוא רויא טמיריא ומחן אנרייא דצדיקייא ועורנותהון דרשיעייא ישליותיה דעדן מה הוא, *Congregamini, & docebo vos finem reconditum, arcana, abſcondita, & præmium mercedis quod manet juſtos; pœnam item impiorum, atque felicitatem horti Eden, quanam illa ſit.* Hæc propterea annotare libuit, ut videas etiam veteres illos Hebræos in ea fuiſſe ſententia, quòd Jacob in iſta ſua prophetia non tantùm ad temporalia ſed etiam ad ſpiritualia reſpexerit: de quo infrà latiùs circa hæc verba, *Salutem tuam expectо, Domine.*

3. *Robur meum, & principium fortitudinis meæ*] Primogenitus filius *robur & principium fortitudinis paterna* dicitur, eò quòd pater in illo primùm exſerit maſculam ſuam virtutem, & declarat ſe virum eſſe. Alii ſic explicant, *Robur meum*, &c. i. Quem genui cùm adhuc eſſem fortis, in florenti ſcilicet ætate mea. ¶ *Primogenituram ſcilicet*, &c.] Prærogativa primogeniti erat, teſtibus Hebræis, quòd ſuccederet patri in dignitate, principatu atque honore, ità ut autoritatem haberet in minores, atque reliqui fratres minores conſurgerent à conſpectu ejus, & miniſtrarent illi ſicut filii patri. Alii quoque & hoc addunt, quòd primogenitus accipiebat ex omnibus bonis paternis duas portiones.

4. *Quia abiiſti ſecundùm iram tuam*, &c.] i. Quia indulſiſti iræ & furori tuo. Sed quæ fuit ira Ruben? Reſpondent Hebræi, Ruben in tantum commotum fuiſſe ex eo quòd, mortuâ Rachele, lectum illius, non in tabernaculum matris ſuæ Leæ, ſed in tabernaculum Bilhæ, quæ ancilla Rachelis erat, transferri videret, unde argumentum colligebat, matrem ſuam Leam non uſquè adeò amari à patre ſuo, ut ingreſſus tabernaculum Bilhæ, lectum ad illam tranſlatum magno cum furore turbaverit ac deſtruxerit, volens ità præpoſtero quodam zelo ulciſci matris contemptum. Atque iſtiuſmodi expoſitione quidam Hebræorum explicant locum qui ſuprà habetur c. 35. 22. ubi dicitur, *Factúmque eſt, cùm habitaret Iſrael in terra illa, ut abiret Ruben, & dormiret cum Bilhah concubina patris ſui.* Ubi *dormiendi* verbum non pro *concumbere* & *coire* exponi volunt, ſed pro *perdere, corrumpere*, ac *deſtruere*; quòd ſcilicet Ruben non coiverit cum Bilhah, ſed tantùm lectum patris illuc tranſlatum ob commemoratam cauſam deſtruxerit: & hoc facinus Scripturam ità exaggerare, quaſi Ruben patris concubinam ſtupraverit violentérque compreſſerit. Ad hunc modum Judæi quidam facinus iſtud Ruben præpoſterâ quâdam religione excuſare, illúmque ſtupri crimine levare conantur. Et hanc ſententiam Paraphraſtes noſter hoc in loco ſecutus eſſe videtur ſuâ verſione. Et hac de cauſa illius iram & furorem aquis effuſis ac diffluentibus, quæ ſcilicet ruptis aggeribus erumpunt, diffluunt, omniáque vaſtant ac depopulantur, comparari volunt. Hæc ideo hîc annotare libuit, ut appareat quò reſpexerit Paraphraſtes ſuâ verſione, & quid illum ad eam moverit. Complutenſis editionis author hunc locum ità tranſtulit ex Chaldæo, *Sed quia ſecutus es voluntatem tuam*, &c. quod non tam ad iram quàm ad libidinem referri poteſt, ſicut ferè omnes noſtri commentatores intelligunt, q. d. Jacob, Primogenitus eras Ruben, ideóque fortis eſſe debebas; ſed peſſimè abuſus es tuâ fortitudine, indulgendo pravis affectibus tuis ad fœdam libidinem te ſollicitantibus, quibus quia non reſtitiſti, ſed te ab illis vinci paſſus es, atque ità turpiter diffluxiſti, more aquarum erumpentium celeritérque diffluentium, ob id non excelles, h. e. non fruêris tuâ prærogativâ; transferetur à te jus primogenituræ, ſacerdotium & regnum. Jus enim primogenituræ ad Joſeph, (nam duas hæreditatis partes habuit) ſacerdotium ad Levi, regnum verò ad Judam tranſlatum eſt. Et hunc ſenſum quoque habet Thargum Hieroſol. ראובן בוכרי אַת חֵילִי ושירוי צערי חמי דהוה לך ראובן ברי למיסב תלתא חולקין יתיר על אחך בכורתא כהונתא מלכותא ועל דחטיית ראובן ברי איתיהיבת בכורתא ליוסף ומלכותא ליהודה וכהונתא רבתא לשיבטא דלוי, *Ruben, primogenitus meus es tu, robur meum, & principium doloris mei. Vide, tuum erat, ut acciperes tres partes potiores præ fratribus tuis, Primogenituram, ſacerdotium, & regnum. Verum quia peccaſti, Ruben mi fili, data eſt primogenitura Joſeph, & regnum Jehudah, atque ſacerdotium magnum tribui Levi.*

5. *In terra peregrinationis ſuæ*, &c.] i. Cùm peregrinarentur, audax facinus perpetrarunt. Revertebatur enim pater eorum cum ipſis de Haran, quando occiderunt Sichimitas.

6. *In ſecretis eorum non fuit anima mea*, &c.] Senſus eſt, Non fui adhibitus in conſilium, quando conſultarunt & deliberarunt de occidendis Sichimitis, q. d. Clàm & ignorante me fecerunt. Et quod ſequitur, *Non deſcendi de gloria mea*] diverſum ſenſum habet. Vel, *Non deſcendi*, &c. h. e. Non conſenſi cùm congregarentur ad perimendos Sichimitas, ut non amitterem gloriam & bonam famam meam quam hactenus habui. Non excidi eâ, non amiſi illam, poſtquam hoc crudele facinus præter meam voluntatem accidit. Vel, *Non deſcendi de gloria mea*, i. Non reliqui Deum, vel receſſi à Deo, qui eſt gloria mea, ut impium tale quiddam contra illum deſignarem. Vel, *Non deſcendi de gloria mea*, i. Non deſerui ſtatum & conditionem meam glorioſam & honorificam, non oblitus ſum meæ gloriæ; bene memor fui quid deceret gloriam meam, quid videlicet æquum, juſtum, honeſtum & glorioſum eſſet. Et nos Germani dicimus,

Es iſt vmb ſein eh̃ khommenn.
Es hatt ſeiner ehren vergeſſenn.

quod dici ſolet de eo qui aliquid admittit quod ipſum minimè decet. Thargum Hieroſ. locum ità tranſtulit, בעצתהון לא איתרעיית נפשי ובכנישתיהון לכרכא דשכם למהרבא יתא לא חסו על יקרי ארום ברונוהון קטילו מלכין עם שלטונין וברעותהון וביתו יוסף אחיהון דמתיל לתורא, *Conſilium eorum non placuit animæ meæ. Et cùm congregarentur contra civitatem Sichem, ut depopularentur eam, non pepercerunt gloriæ meæ. Quoniam in ira ſua occiderunt cum principibus, & in voluntate ſua vendiderunt Joſeph, qui aſſimulatus eſt bovi.* ¶ *Occiderunt occiſionem*] i. Magnum, horrendum & crudele homicidium perpetrarunt. Geminatio enim verbi vehementiam addit.

7. *Dividam eos in Jacob*, &c.] Vult dicere, Quia abuſi fuerunt ſuâ conſuetudine, concordiâ & conſpiratione ad malum, multorúmque perniciem, ideo efficiam ut poſthac non conjungantur, ſed disjungantur: juxta illud Sap. 11. *Per quæ peccat quis, per hæc & punitur.* Sors enim filiorum Simeon in medio tribûs Judah fuit, ut eſt Joſ. 19. 1, 9. Levitæ nihil poſſederunt, ſed ſors eorum diſperſa fuit in hæreditate aliarum tribuum. Tradunt quoque Hebræi, ſcribas, pædotribas, pædagogos, & doctores puerorum ferè omnes ex tribu Schimeon fuiſſe, qui, ut haberent unde viverent, ſparſim & oppidatim pueros informare cogebantur.

Cui

Cui ſententiæ adſtipulatur & Thargum Hieroſ. quòd ità habet, *Dixit pater noſter Jacob, Non convenit ut hæc caſtra ſimul ſint: alioqui nullus populus nullúmque regnum poterit conſiſtere coram eis. Dividam ergò tribum Schimeonis, ut ſint ſcribæ & doctores legis in ſynagoga Jacob: Tribum verò Levi diſtribuam, ut præſint concionibus inter filios Iſrael.* Hactenus Thargum.

8. *Jehudah, tu confeſſus es, & non erubuiſti*] Diverſæ hîc ſunt ſententiæ. Quidam enim referunt ad hoc, quòd non negavit factum quod egerat cum Thamar, cùm illa produceretur ut combureretur, dicens, *Juſtior me eſt*, &c. ut ſuprà legimus c. 38. 26. Alii verò ad hoc, quando dixit ad fratres ſuos, volentes ex invidia fratrem ſuum Joſephum occidere, *Quæ eſt utilitas, ſi occiderimus fratrem noſtrum*, &c. *non ſit manus noſtra in eo: nam frater noſter & caro noſtra eſt*, &c. ſuprà c. 37. 26, 27. Alii, quòd liberè dixit coram Joſeph in Ægypto, cùm vellet retinere Biniamin, *Quid dicemus ad dominum meum? quid loquemur? aut quomodo juſtificabimus nos? Deus invenit iniquitatem ſervorum tuorum*, &c. Alii ſic intelligunt, *Jehudah, tu confeſſus es*, ſcilicet Deum tuum; *& non erubuiſti*, ſive non te puduit. Vel, ut legatur in futuro, *Jehudah, tu confiteberis, & non confunderis*. In prophetiis enim præterita pro futuris propter certitudinem ponuntur. Iſtiuſmodi Hebræorum expoſitiones hîc & in aliis locis adducere ſoleo, ut appareat quò reſpexerit ſemper Paraphraſtes ſuâ tranſlatione. Jam diligentis & pii lectoris erit ex tot ſententiis eam eligere quæ vero propior, & cum analogia fidei magìs convenire videbitur. ¶ *Inte confitebuntur fratres tui*] Poteſt legi vel *in te*, vel *per te*, vel *propter te*, vel ſimpliciter, *te confitebuntur*, ſive *laudabunt*, &c. Thargum Hieroſ. ità legit, יהודא לך יודון כל אחך ועל שמך יתקרון כל יהודאי *Jehuda, te confitebuntur*, ſive *laudabunt, omnes fratres tui, & nomine tuo vocabuntur omnes Judæi.* ¶ *Petituri pacem tuam*] Hæc phraſis לשאל בשלום duplicem poteſt habere ſenſum: vel, ut ſignificet *ſalutare aliquem, pacem*, h. e. ſalutem & omnia fauſta, *alicui precari*; vel *ambire pacem alicujus*, i. cupere & deſiderare cum aliquo in pace eſſe. In utramque ſententiam hoc ſchema in Scripturis uſurpatum invenitur.

9. *Poteſtas erit in principio*, &c.] Senſus eſt, Primùm non erit juſtum Regnum in Judah, ſed magnificentia quædam, poteſtas, dominium & imperium quoddam, quod tamen temporis progreſſu in juſtum Regnum aſſurget. ¶ *Eò quòd à judicio occiſionis, mi fili, animam tuam abſtinuiſti*] Hoc alii ad factum Thamar, quam ab incendio liberavit, alii ad Joſephum, quem manibus fratrum interficere eum volentium eripuit, referunt.

10. *Non auferetur qui facit poteſtatem*] *Facere poteſtatem*, idiotiſmus eſt linguæ, pro, *exercere poteſtatem*, h. e. dominari, principem eſſe, & fungi magiſtratu. Sentiunt autem Regnum permanſurum eſſe in Juda uſque ad Chriſtum. Obſerva quæſo, pie & Chriſtiane lector, à Paraphraſte noſtro expreſsè hîc poni nomen *Meſſiæ*, qui per vocem Hebraicam שילה *Schilo* intelligitur: Quod certè multùm facit pro tutanda confirmandáque fide ac religione noſtra Chriſtiana, contra impudentes quoſdam Judæos, qui impiè contendunt hunc locum non eſſe de Meſſiah ſeu Chriſto intelligendum; ideóque variis ſtultis frivolis, tortis & impiis expoſitionibus conantur nobis eum obſcurare; Quas majori ex parte impræſentiarum referre placet, unà cùm confutationibus & ſolutionibus ſuis, ut erudiam ac inſtruam Chriſtianum lectorem quomodo vanas Judæorum cavillationes quas in hunc inſignem de Regno Chriſti locum inferunt, eludere debeat. Locus de quo potiſſimùm diſputatio eſt in veritate Hebraica ità habet, לא יסור שבט מיהודה ומחקק מבין רגליו עד כי יבוא שילה ולו יקהת עמים *Non recedet ſceptrum de Jehudah, & ſcriba*, ſive *legiſlator, de medio pedum ejus, donec veniat Schiloh, & ad illum* erit *aggregatio populorum*, &c. Hæc R. S. unus ex præcipuis Judæorum commentatoribus, junioribus tamen, ſic explicat, ut ſentiat *à tempore Davidis non auferendum rurſum ſceptrum de tribu Jehudah, uſque dum veniat Meſſias.* Quòd ſi rogas, Ubi ergò hodie eſt ſceptrum Judaicum? Reſpondet, *In Babylonia.* Ibi fingit adhuc hodie ſupereſſe Principes de tribu Jehudah, populóque illîc exſiſtenti præeſſe. *Confutatio*; Bene quidem dicit iſte Rabbi in eo, quòd per *ſceptrum* poteſtatem, imperium & regimen intelligit; quòd ſentit non auferendum à tribu Jehudah uſque ad adventum Schilo, i. Meſſiæ. Sed in eo toto cœlo errat, quòd tenet Meſſiam nondum veniſſe, cùm tamen univerſo orbi notum ſit, Judæis ſuum ſceptrum penitus ablatum eſſe. Nam quòd dicit ſceptrum Jehudah adhuc in Babylonia durare, planè ridiculum vaniſſimúmq; cavillum eſt. Sed facit ille Rabbi ut Judæi vulgò dicunt, רוצה לשקר ירחיק עדיו, i. *Qui vult mentiri, procul faciat teſtes ſuos*; Germanicè, **Wer die weite iſt gut liegen.** Eſt enim notandum, per *ſceptrum* hîc præclarum illud regimen politicum, quod ſemper penes tribum Jehudah fuit, à patriarcha Jacob intelligi; quódque in ipſa terra Iſrael, non extra terram, verum ſuum uſum habuit. Hoc certè hodie nullibi terrarum, nedum in Babylonia, oſtendere poſſunt Judæi, cùm propriè ad ipſam terram Iſrael pertineat. Alii *ſceptrum* hîc pro primatu, principatu, & (ut ipſi loquuntur) pro גדולה, i. *magnificentiâ, dignitate, præſtantiâ* ac *prælaturâ* quadam accipiunt, quam ſentiunt à Jehudah non transferendam donec veniat Schilo, i. David, qui primus Rex fuit de tribu Jehudah. *Tum enim*, inquiunt, גדולה מלמטן *in tranſiit*, i. eminentia illa poteſtatis, quæ penes Jehudah erat, in Regiam dignitatem commutata fuit. Atq; ità voluntalterationem quandam regiminis factam fuiſſe, quam Jacob in ſpiritu prævideric. *Confutatio*; Stulta & abſurda hæc eſt expoſitio. Non enim dicit Jacob, *transferendũ eſſe* ſceptrũ Jehudæ ad ampliorem poteſtatem & dignitatem, ſed planè *tollendum & auferendum eſſe.* Ad hæc obſecro, quid derogatum fuit tribui Judah, quod ſceptrum attinebat, Davide in Regem evecto, cùm per hoc tribus Judah rectè demum florere celebríſque fieri cœpit propter David, qui ex illa tribu erat? Alii *Schiloh* pro nomine loci accipiunt: unde ſic legunt, *Non recedet ſceptrum de Jehudah*, &c. *donec veniat finis Schiloh:* quaſi ſcriptum eſſet, עד כי יבוא קץ שילוה, *donec veniat finis Schiloh*, h. e. Donec devaſtetur & pereat Schiloh. Quod impletum dicunt, quando arca Domini reducta à Philiſtæis non eſt reſtituta in Schiloh, qui locus fuit in tribu Ephraim & Joſeph, ſed pro ejus domicilio electa fuit tribus Judah. Et in confirmationem iſtius ſuæ ſententiæ, citant locum qui eſt in Pſal. 78. *Deſeruit tabernaculum Siloh*, &c. *Et elegit David ſervum ſuum.* Verùm iſtius ſententiæ confutatio eadem eſt quæ & præcedentis. Nam iſtâ ratione nihil deceſſit tribui Jehudah, ſed potiùs acceſſit. Jacob autem diſerte dicit, *auferendum ſceptrum à Judah, adventante Schiloh.* Sunt porrò qui Schiloh non ad Davidem, ſed ad Regem Saulem referunt: quapropter ſic legunt, *Non recedet ſceptrum de Jehuda*, &c. *donec veniat Schiloh*, i. Donec veniat Saul ungendus in Schiloh. Tum enim dicunt ſceptrum amotum fuiſſe ex tribu Judah ad tribum Biniamin, de qua Saul erat. *Confutatio*; Hæc expoſitio falſiſſima eſt: Tum, quia antequam Saul eligeretur in Regem, arca Domini, in qua unctio ſervabatur, jam à Schiloh in Cariathiarim tranſpoſita erat, ut patet 1 Sam. 7. 1. & ex conſequenti Saul non in Schiloh, ſed in Cariathiarim unctus fuit. Tum etiam, quia immediatè poſt Saulem, imò ipſo Saule adhuc regnante, David, qui primus ex tribu Judah regnavit, Rex inſtitutus atque à Samuele unctus fuit. Quare minimè veriſimile eſt, quòd tunc ſceptrum de tribu Judah ablatum fuerit, quando eadem tribus ad Regni perfectionem propinquiſſima erat. Præterea non deſunt qui illud, *Donec veniat Schiloh*, de Hieroboam, qui de tribu Ephraim oriundus erat, dictum volunt. Nam cùm decem tribus, ob duram reſponſionem à Roboam Rege, Salomonis filio, populo datam, à Regno Jehudah defeciſſent, ipſum Hieroboam ſibi Regem delegerunt: Quo tempore dicunt ſceptrum à Jehudah ablatum fuiſſe. Unde ſic exponunt verba Jacob, *Donec veniat Schiloh*, i. Donec veniat Hieroboam coronandus in Schiloh. *Confutatio*; Falſiſſimum quidem eſt & hoc gloſſema: Partim, quia illa decem tribuum congregatio

gregatio ac conſpiratio, quæ Hieroboam ſibi in Regem conſtituit, non in Schiloh ſed in Sichem facta fuit, ut ex 1 Reg. 12. 1. ſpectiſſimè colligitur. Partim, quia non fuit tunc Regnum à domo Judah amotum; quod ex eo maximè liquet, quòd ex tribu Jehuda per hæreditariam ſucceſſionem, uſque ad Babylonicam captivitatem, per annos fermè CCCCXCII. ſine intermiſſione Reges fuerunt. Et illi etiam ſoli veri Reges cenſebantur, cùm in regia urbe Hieruſalem regnarent, & per unctionem quæ in templo erat inſtituerentur. Exſtant item qui vocem שילוה *Schiloh* à verbo שלח, quod *mittere* ſignificat, deducunt, hoc ſenſu, *Non recedet ſceptrum de Jehudah, donec veniat qui mittendus eſt*: atque illum Nabuchodonoſor eſſe dicunt, qui propter peccata populi ad totius terræ illius perditionem Regnique ablationem à Deo miſſus fuit. Tunc enim aiunt, interfecto Rege Sedekiah, qui de tribu Judah erat, ac filiis ejus, Regnum penitus defeciſſe, ità ut ab eo tempore nullus unquam poſtea ex tribu Jehuda regnaverit. *Confutatio*; Hoc commentum vaniſſimum eſſe multis modis & rationibus probatur: I. Quòd per captivitatem Babylonicam ſceptrum de domo Judah non planè ablatum fuit; id quod manifeſtò ex eo liquet, quòd tunc non omnes Sanhedrin, qui capita Judæorum erant, à Nabuchodonoſor interfecti fuerunt, cùm multi eorum in Babyloniam deſcenderint, ibique juxta eorum leges & mores, ex Regis conſenſu, Judæorum cauſas judicabant ac determinabant. II. Quòd poſt captivitatem illam Babylonicam, per eos qui ex tribu Judah prodierant, uſque ad Herodem Aſcalonitam, Judæorum populus gubernatus fuit. Nam Zorobabel, qui populi in ejuſdem captivitatis reditu Princeps exſtitit, de tribu Jehuda fuit, ut legitur Zach. 4. & Hag. 1. Similiter & alii omnes penes quos uſque ad Machabæos regimen populi perſeveravit, de tribu Judah fuerunt. Machabæi quoque, qui poſtea uſque ad Herodem Aſcalonitam Judæorum principatum obtinuerunt, de tribu Judah cenſebantur, quia tribus Regia & tribus Sacerdotalis commixtæ erant, ut patet 2 Paral. 22. 11. Unde & ipſi Machabæi ſecundùm genus maternum ex tribu Judah proceſſerant. III. Quòd ſceptrum à Judah per Nabuchodonoſor non fuerit penitus ablatum, probatur etiam authoritate veterum Rabbinorum, ut eſt videre in libro Sanhedrin in Breſchith Rabba ſuper præſentem locum. Item in Midraſch Schir Haſchirim, i. commentario ſuper Cantica canticorum, in hunc locum, *Dilectus meus deſcendit ad hortum ſuum, ad areolam aromatis*, &c. Ubi & Thargum ſic dicit, *Dominus ſeculi ſuſcepit orationem eorum cum complacentia, deſcendit q; in Babyloniam ad ſapientes Sanhedrin.* IV. Probatur per Chaldaicam R. Onkelos tranſlationem, quæ diſertè dicit *manſurum ſceptrum apud tribum Judah uſque ad adventum Meſſiæ.* Quod idem tenet & Thargum Hieroſ. quod ità habet, לא פסקן מלכין מרביתך יהודה אף לא סבירין מלפי אורייתא מבני בנוי עד זמן דייתי מלכא משיחא דדיריה היא מלכותא וליה עתידין דישתעבדון כל מלכוותא דארעא *Non deficient Reges de domo Jehuda, neq; ſcriba doctores legis de filiis filiorum ejus, uſque ad tempus quo veniet Rex Meſſias, cujus eſt Regnum. Et ei ſubjicientur tandem omnes Reges terræ.* V. Infirmum admodum eſt, quòd pro שילוה *Schiloh* שילח, i. *mittendus*, legunt, exponentes de Nabuchodonoſor, ut ſuprà enarratum eſt. Eſt quoque & hoc falſum, quod objiciunt noſtri Judæi, Meſſiam ſecundùm noſtram ſententiam quadringentis annis ante deſtructionem ſecundi templi venire debuiſſe; cùm jam ſufficienter probatum ſit, ſceptrum Judaicum non omnino defeciſſe per Babylonicam captivitatem, ſed duraviſſe uſque ad Herodem Aſcalonitam, à quo demum penitus ablatum eſt, unà cum Sanhedrin, h.e. judiciariâ poteſtate, ſicut etiam hiſtoriæ teſtantur. Sunt denique qui voces שבט *ſceptrum*, & מחקק *ſcribam ſive legiſlatorem*, in malam partem accipiunt: exactionem enim, tyrannidem, oppreſſionem, exſilium & captivitatem, quâ etiamnum hodie detinentur Judæi, per eas intelligi volunt; quibus malis omnibus ad adventum ſui Meſſiæ, quem ſtultus populus adhuc exſpectat, ſe liberandos eſſe dicunt. *Confutatio*; Quòd שבט hîc non pro *virga exactionis*, ſed pro *regio ſceptro*, h.e. principatu, imperio, magiſtratu, regiâque dignitate, quæ penes tribum Judah tantiſper eſſe debebat quantiſper Meſſias non veniret, accipiatur, teſtantur ordines veterum Hebræorum interpretationes, nec non & Onkeli paraphraſis: Quare hoc gloſſema recentiorum Judæorum frivolum commentum eſt, datâ operâ hunc locum depravantium. Poſtremò, ut cæcitas ac impietas recentiorum Judæorum adhuc magis pateat, quidam hunc locum ita depravant, quòd dicunt Jacob patriarcham hîc voluiſſe ſignificare, nunquam ſceptrum à Judah auferendum cùm venerit Meſſias, ſed perpetuò apud illam tribum dein manſurum. Verùm tu noveris, Chriſtiane lector, hanc expoſitionem planè novam eſſe, à junioribus noſtratibus Judæis excogitatam, tortam & violentam, ut quam etiam apud nullum veterum Scriptorum invenias. Eſtque ſanè contra naturam iſtius loci, ſicut quoque ipſa vocum ſignificatio, conſtructio, punctatio, omnéſque denique circumſtantiæ convincunt, ut vel omnibus parùm Hebraicè doctis notum eſt. Sed ea proh dolor noſtrorum Judæorum eſt impudentia, ut quaſcunq; abſurdiſſimas interpretationes quas contra nós adducere poſſunt, non abhorreant; tantùm nè colla veritati ſubdere, atque Chriſtum fateri & recipere cogantur: Digni ſanè qui, ſiquidem cum ſacra Scriptura ità impiè ludunt, iſtis ſuis pluſquam Cimmeriis tenebris perpetuò involvantur, &, niſi reſipiſcant, ad æterna tandem Tartara præcipitentur. Jam placet etiam quædam adferre de varia interpretatione vocis שילוה *Schiloh*, quam Paraphraſtes noſter rectè per *Meſſias* tranſtulit. Author Latinæ Vulgatæ editionis per *mittendus eſt* reddidit: ita enim legit, *Non auferetur ſceptrum de Judah, & dux de femore ejus, donec veniat qui mittendus eſt*, &c. Quaſi ſcriptum eſſet שלוח vel שליח à verbo שלח, quod *mittere* ſignificat. Et invenias qui in ea ſententia ſunt, quòd pro שילוה, quod modò in Hebraïcis Bibliis legitur, olim fuerit שלוח, vel שליח, Judæorum autem perfidiâ corruptum eſſe, quòd viderent שילוה ſibi commodiorem vocem eſſe detorquendi eam ad ſua impia placita, quàm שלח, quæ plus ſtabiliat noſtram de Chriſto fidem. Ego hîc nihil certi pronunciare auſim, niſi quòd fortè quis conjecturam aliquam facere poteſt ex Vulgata editione Latina, quæ *mittendus* tranſtulit. Lxx legunt, *Donec veniant repoſita ei*; quaſi שילוה compoſitum ſit ex ש, i. *quod* vel *que*, & לו, i. *ei*, poſito He pro Vau: Sunt enim literæ מתחלפות, i. permutabiles. q.d. *Donec veniat cui repoſitum eſt Regnum.* Mirè quoque Hebræi variant. Quidam enim per שילוה Meſſiam intelligentes, ſic eum dictum putant שלו המלוכה i. *quod illius ſit regnum*, & ad ipſum verè ſpectet ac pertineat. Alii ab offerendis ei muneribus ſic appellatum volunt, q.d. שילו *Schaïlo*, i. *munera ei*, ſcilicet adferent, juxta illud Pſalmographi יובילו שי למורא, *Deferta munera terribili*, Pſal. 76. 11. Alii שילוה idem valere ſentiunt quod בנו, i. *filius ejus*: & per hunc filium intelligunt David, qui fuit de tribu Judah. Verùm illorum ſententia mihi omnium ſimpliciſſima & veriſſima eſſe videtur, qui שילוה à verbo שלה, quòd *proſperè & feliciter agere* ſignificat, deducunt. Hinc שילוה *Schilo* Meſſias dictus eſt, quòd per illum vera ſalus ac felicitas orbi allata ſit. Nec tamen improbo eorum ſententiam qui *Schiloh* à שליח *Schiliath*, quod *ſecundinas*, i. pelliculam illam in qua fœtus involvitur ſignificat, derivant; vulgò die Mandelburd. In qua ſententia eſt & R. D. K. qui in lib. Rad. ità ſcribit, עד כי יבא שילה פירושו בנו ורבותינו עד דויד שהוא משבט יהודה או עד המשיח והוא מלשון וכשליתה, i. *Donec veniat Schilo*, i. *filius ejus. Eſtque prophetia de Davide, qui eſt de tribu Judah, aut de Meſſiah, deductâ voce à* שליה *qua ſecundinas ſignificat.* Hæc ille. Ex noſtris Scriptoribus quidam *Schiloh* à *Schiliath* dictum volunt, ad innuendum quòd verus homo futurus eſſet Meſſias, qui hîc tribui Judæ promittitur. Cui ſententiæ accedit Author Galatinus, qui in opere ſuo De arcanis catholicæ veritatis, l. 4. c. 4. ità ſcribit in hunc locum, *Non abs re profectò*

ſic

sit locutus est. In hoc enim apertè innuere voluit, Messiam à matre absq; patre nasciturum, sive de matris materia sine viri semine concipiendum fuisse. Quod R. K. in libro Scherashim (i. Radicum) manifestè testatur; dum ità de eo ait, "Vocatur Messias, princeps & dominator. Mos "enim dominantis est, ut sit virga in manu ejus. Et quia "virga disciplinæ plebis in manu ipsius erit, ideo מחקק *"Mehokec etiam dicitur, quod Scribam significat. Porrò, "donec veniat Schilo, i. filius ejus, fœminini generis, expo-"nitur. Et est prophetia de Messiah. Derivatúrque* שילוה *"Schilo à vocabulo* שיליה *Schiliia, quod est sacculus qui-"dam in quo manet infans in utero matris; qui aliquando in Scriptura pro embryone in matrice sumitur. Hæc omnia R. Kimhi. Ex quibus apertissimè liquet, quòd* Schilo *in antedicta prophetia idem est quod* filius mulieris. *Ex quo palàm est, ideo Prophetam dixisse*, Donec veniat Schilo, *ut ostenderet Messiam ipsum de matre absque patre nasciturum fuisse. Quibus ex omnibus manifestè patet, contra Judæorum nostri temporis perfidiam, quòd juxta veterum Thalmudistarum expositiones præmissa prophetia de nullo alio rectè intelligi potest quàm de Messia. Et per consequens, secundùm dicta antiquorum concluditur, quòd in adventu ipsius Messiæ Regni Judaici sceptrum penitus deficere debebat.* Hactenus Galatinus. Et hæc certè sententia & expositio multùm arridet quibusdam ex nostris Theologis recentioribus. Sed placet jam paucis indicare, quis sit totius istius loci, vaticinii scilicet Jacob de Judah, simplex ac genuinus sensus. Laudat & extollit Jacob Judam super omnes filios suos, idque ab his potissimùm rebus: I. A principatu & magistratu, quem præ omnibus fratribus suis habiturus esset. II. A bellis & victoriis, quibus hostibus suis superior futurus esset. III. A regni duratione, securitate & firmitate; cujus auspicia, progressum, securitatem, firmitatem, necnon & finem pulchrè ostendit *leonum* similitudine, quibus illum assimilat, ut pulchrè etiam Paraphrastes noster expressit. IV. Ab ipso Messiah qui ex ejus tribu proditurus sit, ad cujus adventum temporale Regnum Jehudæ finem sit accepturum. V. A loci & terræ fertilitate quam sit inhabiturus. Primatum & principatum his verbis innuit Jacob, *Judah tu es, te laudabunt fratres tui. Te adorabunt filii patris tui*, &c. Bella & victorias, cùm dicit, *Manus tua in cervice hostium tuorum*; q.d. Bella geres cum hostibus tuis, sed tu victor evades. Auspicia Regni indicat, quòd comparat eum *catulo leonis:* quod in Saule impletum fuit, qui fuit primus Rex in Israel. Incrementum ac propagationem Regni, quòd dicit, *A præda, mi fili, ascendisti*, &c. quod in ipso Davide impletum est. Durationem, securitatem & firmitatem Regni, quòd *accubanti leoni* ac *leænæ* eum comparat: quod revera sub Salomone Rege confirmatum est, de quo Scriptura commemorat, tempore illius tantam pacem fuisse, ut *unusquisque securè sederit sub vite & ficu sua à Dan usque ad Beer-Scheba*, &c. A leonibus verò similitudinem potiùs quàm ab aliis animalibus traxit, quòd ea pulchrè faciat ad præsens institutum, ad indicandum scilicet Regni incrementa. Tradunt enim Hebræi de leonis natura, quod per gradus quosdam magis atque magis robustior fiat, donec ad summum roboris gradum perveniat. In primo enim gradu vocatur גור, *catulus*; in secundo, כפיר, *leunculus*; in tertio, אריה, *leo*; in quarto, לביא, *leo senex*; in quinto, ליש, *leo magnus & multorum annorum.* Regni verò temporalis ablationem innuit, quando dicit, *Non auferetur sceptrum à Juda*, &c. Loci & terræ fertilitatem his verbis describit, *Ligans ad vitem pullum suum*, &c. q.d. Tanta erit vini copia, ut quis ab una vite asinum suum onerare possit, atque in eo, si velit, vestimenta sua lavare: Támque largiter homines illud bibent ut oculi illorum sint rubicaturi. Tanta denique & lactis copia erit, ut dentes illorum sint albicaturi.

11. *Juxta doctrinam ejus*] Sentit homines Divinæ legi operam daturos, prout ipse jusserit ac docuerit. Ejus autem doctrina fuit, quòd non ceremonias traditionésque patrum, Pharisæorum more, docuit, sed totam Legem omnésque Prophetas in dilectione Dei & proximi consummari diligenter monuit, Matth. 7. *Omnia igitur quæcunque volueritis ut faciant vobis homines, sic & vos facite illis. Hæc enim est Lex & Prophetæ.* Atque hæc est doctrina Christi, cujus hîc mentio fit.

13. *Bonúmque maris comedet*] i. Fruetur bonis maris: *comedere* enim pro *frui* sæpe utitur Hebraismus.

14. *Inter terminos*] Varia hîc lectio est, ídque propter ambiguitatem vocis Hebraicæ משפתים *Hamischpethaim:* quam alii exponunt, *inter duas sarcinas*, vel, *duo onera*; i. Hæc tribus erit fortis velut asinus, qui inter duo onera, si succumbat, resurgit tamen: ità hæc tribus nunquam succumbet, etiam in periculis maximis. Alii vertunt *inter duos terminos*, sicut habet editio Vulgata Latina. Alii, *inter terminos urbium.* Alii, *inter acies.* Hæc varietas hinc provenit, quòd vox Hebraica משפתים in toto Bibliorum volumine tantùm in duobus locis reperiatur, hîc, & Judic. 5. Potest tamen & is sensus esse, quòd velit significare, Isachar habitaturum inter terminos, i. inter regiones, provincias, confinia & terminos populorum, unde affatim habere possit quæ sibi necessaria erunt. Habuit enim in circuitu suo Zebulun, Nephtalim, Aser, Ephraim, &c. Quò & Lxx respexisse videntur, qui legunt, ἀναπαύσῃ ἀνὰ μέσον τῶν κλήρων, *requiescens inter sortes.* Alii sic intelligunt, Quòd Isachar, quia inter populos habitabat, timens nè continuis bellis attereretur, quò in pace & tranquillitate vivere posset (habebat enim terrã pinguem & jucundam ob fructuum suavitatem) amluit ferre sibi onus impositum & pensitare tributum. Sed diversam sententiam sequitur noster Paraphrastes, nempe quòd alios sibi tributarios fecerit.

18. *Redemptionem tuam exspecto, Domine*] Mos est Spiritûs sancti in verbo suo, ut si quando mentionem facit magni alicujus auxilii, & salutis conferendæ populo Dei per aliquos, sermonem indè dirigere ad præclaram, insignem ac magnificam illam salutem orbi per Christum conferendam. Hoc idem & Jacob Patriarcha impræsentiarum facit. Postquàm enim prædixit fore ut ex tribu Dan prodiret qui populum à tyrannide hostium suorum liberaturus esset, quod in Samsone completum fuit, vertit sermonem & vaticinium ad Christum, cujus ille typus quodammodo erat: Cujus salutem ac redemptionem mundo per illum advehendam, non sine magna animi consolatione, in spiritu prævidit, atque prædixit: q.d. Jacob, Plausibilia sunt hæc quæ de Samsone prædixi, sed adhuc longè plausibiliora sunt quæ per Christum illum dilectum filium tuum conferes populo tuo. Quòd autem propriè illa ad Christum pertineant, luculenter videre est ex paraphrasi Thargi Hierosolymitani, quæ in hunc locum ità habet, אמר אבונא יעקב לא לפורקניה דנדעון בר יואש דהוא פורקן שעה ולא פורקניה דשמשון בר מנוח דהוא פורקן עבר אלא לפורקניה דמשיח בן דוד דהוא עתיד לאיתהא בני ישראל ליה ולפורקניה סביירת נפשי, *Dixit pater noster Jacob, Non exspecto redemptionem Gideonis filii Joas, quæ est salus temporalis; neque redemptionem Samsonis, quæ est salus transitoria; sed exspecto redemptionem Christi, sive Messiæ, filii David, qui venturus est ut adducat sibi filios Israel: hujus redemptionem exspectat, sive desiderat, anima mea.* Hæc ità habentur quoque in paraphrasi Chaldaica Complutensis editionis. Ex quo rursum videmus, quàm longè sincerius & dexteriùs veteres illi Hebræi Scripturas intellexerunt atque interpretati sunt quàm Judæi recentiores. Sunt ergò observandi istiusmodi loci in paraphrasibus; faciunt enim multùm pro nobis contra Judæos, ad contundendam illorum impietatem.

23. *Viri dissensionis ejus*] Ad literam est, *divisionis ejus:* בלן enim *dividere* & *partiri significat*; & metaphoricè pro *contendere* & *rixari* accipitur. Unde & controversiam & contentionem פלוגתא Hebræi vocant. Intelligit autem fratres Joseph, qui contendebant cum illo, motíque invidiâ erga ipsum, separaverant eum à se.

24. *Posuítque fortem fiduciam suam*] Potest etiam legi,

legi, Posuit robur, seu *fortitudinem, fiduciam suam*, sed idem sensus est: & intelligit Deum in quo posuerit suam fiduciam.

27. *Præsentia divinitatis*] Intelligit conditionem ac rationem illam Divinæ præsentiæ quæ sese exserebat circa arcam fœderis, quam Hebræi à *quiescendo* שכינה *Schechinah* vocant. Suprà de hoc nonnihil annotavimus c. 9.

VATABLUS.

1. ET renuntiabo, ואגידה] *& indicabo.* ¶ *In novissimis diebus.* באחרית הימים] *in fine dierum*, i. vobis & nepotibus vestris.

3. *Et principium roboris mei.* וראשית אוני] i. quem genui quum adhuc essem fortis, in florenti scilicet ætate mea. Bis idem dicit, *Robur meum, & Principium roboris mei.* Nomen און quidam pro *semine*, alii pro *dolore* accipiunt; atque ità vertunt, *tu virtus mea, & principium doloris*, vel *seminis.* Quibus placet vox *doloris*, rationem hanc assignant, Quia liberi parentibus curâ & anxietatem afferunt. Atqui si hæc significatio probatur, potiùs esset antithesis inter *virtutem* & *mœstitiam.* Sed quia uno contextu Jaacob dignitatis elogia recensèt quæ in primogenitum competunt, non dubium quin *principium suæ virilitatis* nominet. Nam quum homines in filiis quodammodo revigescant, meritò *vigoris principium* dicitur primogenitus. Eodèm pertinet quod statim sequitur, quòd fuerit excellentia dignitatis & excellentia roboris antequam utroq; jure se privasset. Ponit enim Jaacob filio Ruben ante oculos pristinum honorem, quia ei utile est probè sentire unde exciderit. Chald. paraph. *robur meum, & principium fortitudinis meæ: te decebat ut acciperes tres partes, primogenituram scilicet, sacerdotium, & regnum.* Simpliciùs revera accipiendum ut dictum est, Si in suo gradu stetisset Ruben, primatum omnis excellentiæ futurum fuisse penes eum.

4. *Levitas*, &c. פחז וגו'] Hebraismus, Quemadmodum aqua celerrimè effluit facto foramine quo elabatur, ità fuit tibi ingenium leve admodum & proclive ad libidinem. Taxat impetum libidinis Ruben. ¶ *Non excelles.* אל תותר] *nè excellas*, q. d. Privaberis illâ excellentiâ quæ debebatur primogenito, i. non pertinebit ad te jus neque sacerdotii, neque regni, neque primogenituræ: nam constupraſti Bilham concubinam meam. Ob id certè primogenitura delata fuit ipsi Joseph: nam duas hæreditatis partes habuit: sacerdotium ad Levi, regnum verò ad Judam translatum est. ¶ *Cubile,* משכבי] Plur. Heb. pro singul. *stratum, lectum*, i. concubuisti cum Bilha concubina mea. ¶ *Evanuit.* עלה] Ad verb. *ascendit*, i. abiit & evanuit; veluti fumus ascendens discutitur: sensus est, Dilapsam esse ac extinctam excellentiam Ruben, ex quo polluit lectum patris: nam de lecto exponere, quòd desierit lectus esse conjugalis Jaacob propter repudium Bilha, nimis frigidum est.

5. *Fratres*, אחים] i. socii in scelere perpetrando. ¶ *Arma iniquitatis*, &c. כלי חמס מכרותיהם] i. injusta vis penes eos habitat; quia adeò sanguinarii fuerunt. Alii, *vasa violentia, machæræ eorum*, i. gladii ipsorum scelerate fuerunt polluti sanguine innoxio: abusi sunt armis suis ad iniquitatem.

6. *In secretum eorum*, בסודם] *in consilium illorum arcanum*, q. d. Animus meus maximè abhorret à consilio eorum. ¶ *Gloria mea.* כבודי] *Gloriam* pro *anima* posuit, ut quibusdam placet, q. d. Recede longiùs à cœtu eorum. Idem bis dicit diversis verbis. Alii exponunt pro *lingua*, hoc sensu, quòd Jaacob ex animo detestetur patratum à filiis scelus, nec ullum assensum lingua præbeat. ¶ *In furore suo*, באפם] *Furor* perversum & cæcum iræ impetum significat: *voluntas* autem, sive *libido*, moderatæ rationi opponitur, quia nullo jure grassati sunt. *Virum*, sive *hominem*, vocat Sichimitas: & est singul. pro plur. ¶ *Eradicaverunt*, עקרו] *effoderunt, everterunt*, q. d. nè ædificiis quidem pepercerunt filii.

7. *Pertinax.* עז] *Fortis.* Iram Simeon & Levi eò magis detestabilem esse pronuntiat, quia & initio violenta, & usque in finem implacabilis fuerit. ¶ *Dividam eos*, &c. אחלקם וגו'] Levitæ enim non habuerunt possessionem separatam ab aliis fratribus, sed datæ fuerunt illis urbes procul inter se dissitæ. In Simeone duravit quoddam, licèt obscurum, maledictionis vestigium: quia filiis ejus non contigit sorte propria regio, sed tribui Judæ fuerunt permisti, sicuti habetur Jos. 19. 1. Postea profecti in montem Seir, expulsis indè Amalecitis, eorum ditione potiti sunt, ut scriptum est 1 Par. 4. 40.

8. *Jehudáh tu, te laudabunt*, יהודה אתה יודוך] *O Jehudáh, laudabunt*, &c. In verbo *laudandi* allusio est ad nomen *Judæ*: sic enim à matre vocatus fuerat, quòd materia esset laudandi Dei. Novam etymologiam affert pater, quòd celebre erit & splendidum ejus nomen inter fratres, ut ab omnibus instar primogeniti colatur. ¶ *Manus tua*, &c. ידך וגו'] Ad verb. *manus tua in cervice inimicorum tuorum*, i. tu vertes in fugam inimicos tuos, atque expugnabis eos. Significat Judam non fore immunem ab hostibus: sed quamvis multi negotium illi facessant, & eum jure suo depellere conentur, victoriam ei promittit: non quòd semper prævaluerit, sed hac saltem in parte superior fuit quòd in illa tribu semper steterit Regia sedes quam Deus probabat. Chald. paraph. *Manus tua prævalebit hostibus tuis, dispabuntur inimici tui, erunt vertentes cervicem coram te: præveniéntque te petituri pacem tuam filii patris tui.*

9. *Catulus leonis.* גור אריה] Similitudo hæc postremam sententiam confirmat, quòd hostibus formidabilis futurus sit Juda. Tu (inquit) Juda, velut catulus leonis vinces inimicos, & reportabis amplissima spolia. Ad posteros autem Judæ referendum est; & debent omnia verti per futurum: prophetiæ enim sunt. ¶ *Incurvavit se, accubuit sicut leo*, כרע רבץ כאריה] Præt. Heb. pro fut. i. si semel recubuerit, nemo erit qui audeat eum excitare, q. d. nihil timebit, erit fortissimo audentíque animo. Chald. paraph. *quiescet, habitabit in fortitudine sicut leo & sicut leana:* non est regnum quod commovere eum possit.

10. *Non recedet Sceptrum*, לא יסור שבט] *Non auferetur Sceptrum*, sub. Regium, i. Dignitas Regalis esse non desinet. Dicit Regnum permansurum esse in Juda usque ad Christum, quantumvis affligeretur, & propè collapsum videretur. Nam Regni cladem prædicit Ezechiel, c. 21. 26. *Aufer, tolle cidarim, coronam: hæc non erit hæc: perversam, perversam, perversam pono eam donec veniat cujus est.* Satis hîc demonstratur quomodo sceptrum diruendum, & tamen à Domino servandum fuerit donec in manus Christi veniret. Aliæ promissiones sunt quæ Solii diruti & lacerati restitutionem prædicant, *Ecce dies veniunt, quibus suscitabo tabernaculum David quod cecidit, & ædificabo ruptura ejus, & quæ corruerant instaurabo*, Amos 9. 11. Perpetua autem gubernatio quomodo interea fuerit in ea tribu post Davidis Regnum collapsum, sic ostendunt docti, Quum ab exilio reversus est populus, loco Regii sceptri fuit principatus, qui usque ad Machabæos duravit. Deinde successit tertius regiminis modus: quia summa judicandi potestas penes Lxx fuit, quos ex genere Regio delectos fuisse, ex historiis constat. Adeò autem non conciderat illa Regii generis authoritas, ut Herodes ad causam dicendam citatus, vix capitale supplicium effugerit, quia contumaciter se subduxerat. Quamvis igitur non resplenduerit Regia majestas à Davide usque ad Christum, stetit tamen aliquis principatus in tribu Juda: atque ità impletum fuit oraculum. Deus enim non astringebatur visibilem Regni gloriam è sublimi semper ostendere. Tenendum autem est, dum Jaacob usque ad Messiæ adventum sustinere vult suorum animos, nè longioris moræ tædio deficiant, specimen in temporali Regno proponere: acsi dixisset, non esse cur Israelitæ collapso Davidis Regno spes suas huc illuc inclinent; quia non alia succedet mutatio quæ Dei benedictioni respondeat, donec appareat Redemptor. Quòd duriter aliquot annos ante Christum exhibiti vexata gens fuit ac serviliter oppressa, mirabili Dei consilio factum est, ut continuis stimulis ad optandum re-

demptionem pungerentur. Interea ſtare oportuit aliquod gentis corpus in quo vigeret promiſſio. ¶ *Et Legiſlator e pedibus ejus:* ומחוקק מבין רגליו] Ad verb. *& ſcribens* [vel *ſcriba*, aut *ſcribere faciens*] *de inter pedes ejus.* Hoc dicit (ut ſcribunt doctiores Hebræi) quòd mos dominantis ſit ut ſcriba ad pedes ejus maneat. Regem igitur in ſolio locatum eſſe oportet, ut ſcriba ſedeat inter ejus pedes. Doctus inter Hebræos ſcribit rectum eſſe ut vox מחוקק exponatur pro *dominante*, ſive *dominatore*; quòd is in ſua terra ſcribat ſive ponat ſtatuta & leges: acſi dicat, *Non recedet virga* ſive *ſceptrum de Juda, & dominator de inter pedes ejus*, i. de ſemine ejus, quod egreditur de inter pedes ejus. Alludit ad ſitum pudendorum, quæ ſunt inſtrumenta generationis. In hanc ſententiam vertit Chald. paraph. his verbis, *Et ſcriba de filiis filiorum ejus.* Thargum verò Hieroſol. habet, *Non deficient Reges de domo Jehudah, neque Scribæ doctores Legis.* ¶ *Siloh*, שילוה] i. felicitas, ſive author felicitatis, & abundantiæ omnium rerum: à verbo שלה, quod *proſperè & feliciter agere* ſignificat. Chriſtum Salvatorem ſignificat. Etiam Hebræi ipſi de Meſſia exponunt: unde & Chald. paraph. vertit, *donec veniat Meſſiah.* Doctus inter Hebræos dicit in dictione שילה poſitum eſſe ה pro ו, quod eſt pronomen, & vertendum, *donec veniat filius ejus.* Filium autem Judæ Meſſiam intelligit, qui de tribu Judæ deſcendit, cui bona pars Gentium credidit. ¶ *Aggregatio*, ויקהת] i. ad eum congregabuntur populi, ſive adjungentur. Alii vertunt, *obedientia*, i. obedient ei populi.

11. *Ligans*, אוסרי] In hac voce י redundat, i. *Ligabit.* De ſitu regionis loquitur quæ ſorte filiis Judæ obtigit: ſignificat autem tantam illic fore vitium copiam, ut paſſim obviæ proſtent, non ſecùs atque alti vepres vel infrugifera arbuſta. Nam quum ad ſepes ligari ſoleant aſini, vites ad hunc contemptibilem uſum deputat. ¶ *Filium aſinæ ſuæ.* בני אתונו] i. pullum aſinæ ſuæ. In בני redundat י ut ait doctus inter Hebræos. Non eſt igitur vertendum, *Filius meus*, neque *Fili mi.* ¶ *Lavit*, כבס] Præt. Heb. pro futuro. Tantam vini abundantiam fore intelligit his hyperbolicis loquendi formis, ut promiſcuè ad lotiones, perinde ut aqua, effundi queat ſine magno diſpendio.

12. *Rubicundior oculis præ vino*, חכלילי עינים מיין] Eodèm pertinent & hæ loquendi formæ, Rubeſcent etiam oculi virorum Juda ab ipſo vino: tantâ abundantiâ vinum proferet terra illa: Quin & lactis in ea tribu tanta erit copia ut dentes ipſius ex frequenti ejus uſu ſint albicaturi.

13. *Et* erit *in portum navium.* והוא לחוף אניות] i. in ea tribu ſtabunt naves. Regio maritima datur tribui Zabulon, quam ſorte poſt annos ducentos ab hac benedictione adepta eſt.

14. *Fortis*, גרם] Ad verb. *oſſis*, i. oſſeus & fortiſſimus. ¶ *Inter duas ſarcinas.* בין המשפתים] Vulgò vocamus *Balles*, ut etiam ſcribit doctus inter Hebræos: quæ ad ferendum imponuntur aſino, una hinc, altera indè: acſi dicat, Aſinus adeò fortis ut etiamſi jaceat inter duas ſarcinas, reſurget tamen cum illis. Alii exponunt, *qui ultrò & ſuâ ſponte ſuccumbit ſarcinis*, h. e. qui renuit ferre ſarcinam magnam, q. d. fortis quidem, ſed piger. Quanquâ enim vocetur aſinus oſſeus ob fortitudinẽ quâ ferendis laboribus ſufficiet, ac præſertim ruſticis, ſimul tamen notatur pigritia: nam paulò pòſt additur, ſervili fore ingenio. Quare ſenſus eſt, filios Iſſachar licèt robore polleant, quietos tamen magis quàm cordatos fore, & ferendæ ſervituti paratos, non ſecùs atque latera ſua clitellis ac ſarcinis muli accommodant. Ratio etiam exprimitur, nempe quòd fertili & amœno ſuo agro contenti, modò quiete fruantur, non refugient vicinis ſuis pendere tributum.

15. *Vidítque*, ויראו] i. Conſideravit. ¶ *Pulchra.* נעמה] *amœna*, q. d. Tametſi ſit fortiſſimus, tamen conſideravit bonum eſſe in quiete; & regionem ſuam eſſe jucundam ob fructuum ſuavitatem: propterea maluit ferre onus ſibi impoſitum, & penſitare tributum, quàm continuis atteri bellis. ¶ *Propterea inclinavit*, ויט] Ad verb. *& inclinavit.* Alii, *& extendet:* ut ſit præt. pro fut. ut etiam mox, *& erit tributo ſerviens*, i. tributaria erit tribus Iſſachar.

16. *Judicabit*, ידין] i. reget, & moderabitur. Alluſio eſt ad nomen: nam quum Hebræis דון *judicare* ſignificet, Rachel Deo gratias agens, filio ſibi ex ancilla nato indè nomen impoſuerat, quaſi Deum haberet cauſæ ſuæ juriſque vindicem. Nunc rationem nominis aliò convertit Jaacob, quòd licèt Dan ex concubina ſit natus, unum tamen fore ex judicibus Iſrael: quia penes ejus ſobolem in communi politia pars gubernationis & imperii erit, ut tribus iſta caput unum efficiat.

17. *Serpens juxta viam*, נחש עלי דרך] Repetitio eſt, verbis immutatis. Comparat Jaacob populum hunc ſerpentibus qui ex latebris furtim adoriuntur incautos quibus nocere volunt. Senſus ergò eſt, Non fore tam animoſum ut ſtrenuè & ingenuè in apertum certamen deſcendat, ſed aſtu & inſidiis pugnaturum. Interea tamen oſtendit ſuperiorem fore ſuis hoſtibus quos manibus conſertis aggredi non auderet, ut ſerpentes occulto morſu equum & ſeſſorem dejiciant. ¶ *Mordens calcaneos equi, & cadet*, הנושך עקבי סוס ויפול] Præt. Heb. pro fut. quod indicat præcedens verbum יהי, q. d. Non ſervabuntur inimici ejus operâ & velocitate equorum.

18. *Exſpectavi*, קויתי] Præt. Heb. pro præſ. Exclamatio eſt Jaacob; quum velut ex alta ſpecula generis ſui ſtatum variis inclinationibus ſubinde obnoxium fore cerneret, imò procellis jactandum, qui à ſubverſione parum diſtarent, ſolicitudine & metu non poterat non commoveri. Videns igitur multas moleſtias, multa diſcrimina, multos inſultus, multas etiam clades, quæ ſemini ſuo totidem minantur exitia, fieri non potuit quin condoleret, atque etiam ſecundùm hominem turbaretur. Verùm ut victrice animi conſtantiâ contra omne tentationum genus inſurgat, ſeſe ad Dominum transfert, qui pollicitus fuerat ſe illius populi fore præſidem per Filium ſuum Meſſiam. Hâc etiam exclamatione filiis ſuis conſuluit, ut eos ſecum in eandem erigeret fiduciam.

19. *Exercitus ſuperabit*, &c. גדוד יגודנו וגו'] *Exercitus invadet illum, & expugnabit demum*; vel, *in fine*, i. Tribum quidem Gad exercitus invadet: at ipſa tandem expugnabit illum exercitum. Alludit etiam Jaacob ad nomen *Gad.* Sic vocatus fuerat quòd ex matre ejus Lea numeroſam ſobolem genuiſſet Jaacob. Nunc admonet pater, etiamſi nomen adeptus ſit à *multitudine*, fore tamen ei negotium cum tanto hoſtium numero ut ad tempus opprimendus ſit. Atque hoc ideo prædicit, nè poſteri viribus ſuis confiſi ſuperbiant, ſed comparent ſe ad ſubeundas ærumnas: ſimul etiam erigat & animet ad ſperandam tandem victoriam de inimicis.

20. *De* terra *Aſer*, &c. מאשר וגו'] Dictio שמנה fœminina refert ארץ fœmineum, quod deeſt; ut ſit, *De terra pingui Aſer erit panis ejus*, ſive *cibus:* nomine enim *panis* comprehendit omnem cibum. Ità exponunt doctiores inter Hebræos. Hæreditatem Aſer optimi frumenti & ſuaviſſimi feracem pronuntiat fore, ut alieno ſubſidio non indigeat quoad victum qui domi ſuppetet. ¶ *Delicias Regis.* מעדני מלך] *Voluptates Regis*, i. Regias, ſive dignas Regibus, q. d. Deportabuntur indè ad alias nationes deliciæ, ſive fructus ſuaves, quibus etiam Reges contenti eſſe poſſint. *Regias delicias* pro *exquiſitis* poſuit.

21. *Cerva dimiſſa*, אילה שלוחה] i. quæ venatione capta non occiditur, ſed potiùs fovetur in deliciis. Alii vertunt, *cerva miſſa:* ſub. *ad aliquem principem*, quæ ſolet eſſe pulcherrima. Putant quidam laudari celeritatem in tribu Nephthali: at doctioribus alius ſenſus magis probatur, quòd humanitati, ſuavibus verbis & pacis artibus magis ſtudebunt quàm ut ſe armorum præſidio muniant. ¶ *Dans eloquia pulchritudinis.* הנותן אמרי שפר] *daturus eſt verba eloquentiæ.* Præſ. Heb. pro fut.

22. *Ramus creſcens*, בן פורת] Hoc loco בן eſt fœmineum, quod oſtendit פורת à פרה, i. *creſcens*, vel *fructifer*, aut *magnus*, ut ait doctus inter Hebræos. Quidam vertunt, *Filius decoris.* Utrumque convenit. Doctiores in priorem ſenſum magis inclinant, quia illis reſpicere videatur Jaacob ad ejus nomen, quo notatur *acceſſio*, vel *incrementum:* & quod mox ſequitur, ſatis indicat ſimilitudinem

dinem esse sumptam ab arbore quæ juxta fontem plantata, ab irrigua terra humorem & succum haurit, quo melius crescat. Dicit igitur quòd ad crescendum sit natus instar arboris prope fontem sitæ, ut suâ pulchritudine & procerâ staturâ propinqua obstacula superet. ¶ *Filiæ incedunt super murum.* בנות צעדה עלי שור] Ad verb. *Filiæ deambulavit super murum.* Aut vertendum, *Quæque filia deambulavit*, vel *incessit, circa murum.* Aut sing. est pro plur. & præt. pro præs. Doctiores non interpretantur concursum fore virginum super muros, quas illexerit arboris conspectus; sed continuam esse metaphoram scribunt, ramusculos *filias* vocari existimantes: & *discurrere super muros*, quum altè sese diffundunt. Porrò non simpliciter de tota tribu habetur sermo, nec merum vaticinium est futuri temporis, sed persona Joseph cum suis posteris misceatur: ità quædam ei proprie conveniunt, alia ad duas tribus, Ephraim & Manasse, pertinent.

23. *Sagittarii.* בעלי חצים] Ad verb. *magistri sagittarum*, i. periti sagittandi. Quidam præt. pro fut. esse dicunt, q.d. multos habitura est inimicos tribus ista. Doctiores istud referunt ad ipsum Joseph. Et quia *arbori* eum contulerant, ità hostes, tam fratres quàm Putiphar & ejus uxorem, vocat *sagittarios.*

24. *Et habitavit*, &c. ותשב וגו'] *Sed sedit in loco forti arcus ejus, & fortia fuerunt brachia manuum ejus à manibus fortis Jaacob*, &c. i. Habitavit in loco forti cum auxilio forti: defendit illum locus fortis & milites fortes ope & auxilio fortis Dei Jaacob: *unde*, sive à quo Deo, & cujus ope, *pavit lapidem*, basim *Israel*, nempe me Jaacob qui sum pater omnium Israelitarum. Postquam enim multa perpessus fuerat, & variis jaculis petitus à fratribus & domina sua, tandem Dei auxilio immobilis permansit, & nutrivit patrem & fratres. Similitudinem mutat, quia Joseph similem facit strenuo jaculatori cujus arcus non languescit, & cujus brachia non laxantur, nec quicquam remittunt ex suo vigore; quibus verbis prædicat (ut dictum est) ejus fortitudinem: quia nullis quamlibèt duris infestísque ictibus succubuit. ¶ *In manibus potentis Jaacob*, מידי אביר יעקב] *A manibus*, &c. Admonet non propriâ virtute stetisse ejus brachia, sed roborata fuisse Dei manu, quem insigni elogio nominat *fortem Jaacob*, i. quem coluit Jaacob. ¶ *Unde pascens lapidem Israel*] משם רועה אבן ישראל] *Inde pastor Israel:* acsi dicat Jaacob ipsum fuisse nutritium & rupem vel fukuram domûs suæ. Alii vertunt, *pastor lapidis*, in genitivo; *lapidem* accipientes pro *familia.* Doctiores ad Deum referunt, qui pastoris munus servo suo injunxit. Unde autem factum est ut gentem suam aleret, nisi quia Divinæ beneficentiæ erat minister?

25. *A Deo patris tui*, מאל אביך] sub. *hæc omnia proveniunt.* Iterum pleniùs confirmat, Joseph non propriâ industriâ sed Dei gratiâ ereptum fuisse ex morte, & in tantam dignitatem evectum, ratione pacti sui cum Patribus initi. ¶ *Benedictionibus cœli*, &c. ברכות שמים וגו'] Hebraismus, faciet ut habites in terra fertilissima ob frequentes pluvias & rores, agros irriguos, & copiosos frugum proventus dabit tibi: felicem te præterea faciet gregum & liberorum copia. *Abyssum* vocat mare, q. d. dabit tibi tempestivam & opportunam pluviam. Alludit ad nubes quæ excitantur sursum è mari. Chald. paraph. *Benedictionibus quæ descendunt de rore cœlorum supernè, benedictionibus quæ ascendunt de profundis terræ infernè, benedictionibus patris tui & matris tuæ.*

26. *Fortiores erunt*, גברו] Præt. Heb. pro præs. aut fut. Alii, *majores sunt.* Dicit se efficaciùs benedicere filio quàm ipse benedictus fuerit à Patribus. Quanquam enim ab initio verax fuerat Deus in suis promissis, effectum tamen perinde distulit acsi verbis tantùm Abraham, Isaac & Jaacob lactaret; immensum enim illud semen quod æquaret arenam maris, non datum fuit illis, sed posteris: fuit igitur multò felicior patre suo. ¶ *Perpetuorum*, עולם] Ad verb. *seculi.* Quidam ad locorum distantiam, alii ad temporis perpetuitatem referri volunt; uterque sensus non malè convenit, vel quòd felicitas Joseph se longè latéque ad extremos usque mundi colles diffundet, vel quòd durabit quousque stabunt colles seculi, qui sunt firma terræ portio. Dicit autem fore super caput ipsius, nè putetur vota sua in aërem spargere: nam hâc voce notatur subsistentia ut ità loquar. ¶ *Nazarei*, נזיר] i. coronati, vel separati. Sic vocat ipsum Joseph; vel quòd sit eorum corona, propter communem gloriam quæ ab ipso in omnes redundat, vel quia propter dignitatem quâ excellit, ab omnibus sit segregatus. Quidam vertunt *principis*, i. ejus qui principatum obtinet inter fratres, Chald. paraph. *& super virum qui seperatus fuit à fratribus suis.*

27. *Lupus rapiet*, זאב יטרף] i. superabit inimicos, lacerabit prædam, & omnia faciet quæ solent facere victores. Quidam scribunt, ingenium ac mores totius gentis describi, quòd ex præda victuri essent.

28. *Juxta benedictionem suam*, כברכתו] Confirmat Moses non tantùm filiis bene precatum esse Jaacob ex paterno voto, sed protulisse quod Deus in ore ejus posuerat: quia tandem probavit eventus efficaces fuisse Prophetias. ¶ *Benedixit.* ברך אותם] Ad verb. *benedixit eis.* Redundat *eis.*

30. *Machpelah*, המכפלה] Vide suprà cap. 23. 9. ¶ *In possessionem sepulcri.* לאחוזת קבר] i. ut illic sepeliretur cum sua posteritate.

33. *Collegit*, ויאסוף] Ad verb. *aggregavit*, i. retraxit. Exprimit Moses placidam sancti viri quietem: acsi diceret, sanctum senem tranquillo animi statu membra direxisse quò voluit, qualiter sani & vegeti se ad somnum componere solent. ¶ *Aggregatúsque*, &c. ויאסף וגו'] i. collectus est, sive appositus, ad populares, sive majores suos.

CASTALIO.

4. *Non excelles*] Rubenis erat, fratres, ut ætate, sic etiam cæteris rebus antecellere. Sed quia patris concubinam stupravit, jus illud amisit. Neque hoc solùm de ætatis prærogativa intelligo, sed etiam de hominum numero, quo ab aliis superata est tribus Rubenia, quod idem Moses Deut. 33. prædicit his verbis, *Vivet Ruben, non morietur, sed erit numero paucus.*

6. *Eorum nolim aut in fidem vita mea veniat, aut in societatem honos committatur*] Quod verò *Fidem*, in Hebræo est *arcanum.* Est autem hæc sententia, Nolim vitam meam eorum arcano (i. fidei, nam quibus fidimus, eorum in arcana & penetralia intrare non dubitamus) committere. Nam mihi facerent ut fecerunt Sichemitis, quos contra datam fidem peremerunt. Nolim item honorem meum eorum societati concredere; sunt enim perfidi, qui illis promissa non præstiterint: id quod dedecori esset etiam mihi, si essem eorum socius. Loquitur autem per primam personam pro quavis: ut sit hæc sententia, Non est tutum eis fidem habere vel vitæ vel honoris. Quomodo loquitur Virgilius,

Nè mihi tum molles sub dio carpere somnos,
Neu dorso libeat nemoris jacuisse per herbam,

i. Periculosum est eo tempore sub dio dormire aut jacere. Quod autem dicit, *Murum subruerint*, significat eorum nefariam in Sichemam irruptionem. Deinde quod sequitur, *Eos inter Jacobeos distribuam*, hoc significat, Sunt inter alios dispergendi, ut minùs possint ad nocendum coire. Modus est loquendi, cùm quis dicitur aliquid feciss̃e, aut facturus esse, quod factum aut futurum dicit. Ut Virgilius de Sileno,

Tum Phaethontiadàs muſco circundat amaræ
Corticis, atque ſolo proceras erigit alnos.

Neque enim id faciebat Silenus, sed factum canebat. Talem figuram invenies & apud Ezechielem, initio c. 43.

9. De Juda, quòd eum *catulo leonis* ac *leoni* comparat, vaticinatur de virtute bellica ejus tribûs. Quod autem dicit, *non defuturum de ejus interfemineo rectorem*, circumlocutio est seminis, quod inter femina, i. femora, emittitur. Sed Hebræa verba sunt significantia, מבין רגלו, *de inter pedes ejus* (ut ità loquar, docendi gratiâ) nam *pes* significat totum crus: quo fit ut non malè vertisse videar *Interfemineum.* Eadem loquendi ratio est Deut. 28. ubi de

menſtruis loquitur *inter pedes fluentibus*. Eſt igitur ſenſus, Non defuturum de ejus ſemine qui regat ac imperium teneat. Hoc enim ſignificat מחקק, ab חקק *decernere*. Quod deinde ſequitur, *Donec veniat Soſpitator*, in Hebræo eſt שילה, quod ab שלה deductum ſignificat *ſoſpitalem & felicitatis authorem*, i. Chriſtum Jeſum Dominum noſtrum de Judæ ſemine creatum. Cujus in adventu Regnum ad Herodem, hominem alienigenam, i. Idumæum, tranſierat, cùm ſemper antea Judæa tribus aut imperium aut certè jus imperii habuiſſet: id quod intelligens Herodes conatus eſt Davidicam ſtirpem funditus evertere.

11. Quod de *vite* dicit, ſive *palma* (quæ eadem eſt, eſt enim gemina ſententia) ſignificat immenſam vini copiam, quo Judæis oculi rubeant (id quod fieri ſolet ex vini potione) nec non lactis, quo bibendo dentes albeant; non quia lacte bibendo reddantur albi dentes in perpetuum, ut vino rubent oculi, ſed quia tum cùm lac bibitur dentes eo albeſcunt.

14. *Iſſachar aſinus oſſeus*] Quemadmodum tardus & durus aſinus paſtum nactus mavult ſarcinis premi, & ſuccumbere, dum paſcat, quàm cedere, ità Iſſachariani mallent tributarii eſſe quàm bonam terram nacti deſerere.

16. *Dan populum ſuum ulciſcetur*] Hoc volunt de Samſone dici, qui in eo ſimilis fuit ſerpentis, quòd Palæſtinos ex improviſo magnis cladibus affecit. Additur autem, *Salutem à te exſpectо, Jova*] Ubi Jacobus omnium Iſraelitarum nomine dicit, ſe à Samſone illo auxilium exſpectare: nam hoc ſignificat plerunque *ſalus*. Et de Samſone ità legitur Jud. 13. *Incipiet Iſraelitas à Palæſtinis ſervare*, i. defendere aut vindicare. Sicut Matth. 1. dicitur Chriſtus *populum ſuum à peccatis ſervaturus*, i. defenſurus & vindicaturus.

19. *Gadus à cuneo disjicietur*] *Gadus cuneum* ſignificat, quæ acies eſt in cunei formam inſtructa. Significat, Gadinos primùm victum iri, ſed tandem ſuperaturos.

22. *Fœcundus Joſephus*] Heb. *Filius fœcundus*. Sed *filius* ſæpe dicitur pro eo quod Latini adjectivo declarant; ut *filius iræ* pro *puniendo*, *filius interitûs* pro *perdito*. Atq; id nomen etiam in ſtirpibus dicitur, ut hîc. Alludit enim ad arborem ad fontem ſatam; ut ſit hæc ſententia, Joſephus ſimilis eſt arbori *ad fontem* ſatæ, & ideò *fœcundæ*; adeò formoſus ut ejus videndi ſtudio *puellæ in muros aſcendant*, ut fieri ſolet cùm plenæ ſpectatorum viæ ſunt: Nec ſolùm formoſus, ſed etiam fortis eſt & continens; qui & fratrum, & uxoris Potipharis *telis* quaſi quodam robuſtiſſimo *arcu* & *brachiis* reſtiterit; non ſuâ vi ille quidem (neque enim potuiſſet evadere) ſed à *lacertis*, i. præſidio, *Numinis* (ſic enim verto אביר, quod *fortem* & *invictum* declarat) *Jacobi: unde*, i. à quo Numine, *eſt paſtor lapis Iſraelis*, videlicet Jesus Christus, Iſraelitarum & Paſtor & Fundamentum firmiſſimum. Deinde apertiùs declarat quod ſit illud Numen: *Tui*, inquit, *lacertorum tori, Joſephe, corroborati ſunt à Deo patris tui*, i. meo, *qui tibi auxiliatus eſt* in tuis rebus adverſis; *ab Omnipotente, qui idem te locupletabit omnibus*, quæ & cœli temperie & terræ bonitate (quorum neutrum ſine altero ſatis eſt) procreantur; nec non tum mulierum tum pecorum *fœturâ atque lacte*. *Quæ tui patris ubertates, quæ* quidem *montes ubertatis ſuperant* (quomodo Latinè dicimus *montes auri*) *& voluptatem collium ſempiternorum*, i. diutiſſimorum (i. quæ ſunt quàm abundantiſſimæ) *exundabunt in caput tuum*, i. tibi cumulatè contingent, *qui es fratrum excellentiſſimus*, (ejus enim fuit ætatis prærogativa, ut eſt 1 Par. 5.) Æquum eſt enim, ut qui alios virtute ſuperas, eoſdem etiam felicitate antecedas. נזיר enim, ab *amputando* & *eximendo* ductum, ſignificat *eximium & ex aliis propter excellentiam ſegregatum*: ut poſitum eſt Nah. 3. quales erant Nazaræi (quod verbum hinc ductum eſt) homines Deo devoti, & ex aliorum numero tanquam ſingulares quidam ſepoſiti.

27. *Beniamin ceu lupus prædabitur*] Significat, fore illam tribum venandi ſtudioſam atque bellicoſam.

CLARIUS.

1. *In diebus noviſſimis*] h. e. Poſt multa tempora: nam quædam contigerunt poſt promiſſionis terram jam poſſeſſam, quædam Chriſti myſterium indicant.

3. *Principium doloris*] Vel, *roboris mei*: nam vox Hebræa utrumque ſignificat. ¶ *Prior in donis*] Debebatur tibi ſacerdotium, tanquam primogenito, & imperium in fratres, niſi culpâ tuâ jus primogenituræ amiſiſſes. Poteſt etiam verti *excellentia dignitatis, & excellentia fortitudinis*. Nos reliquimus quod verterat interpres, cùm videatur ſenſum tranſtuliſſe.

4. *Effuſus es ſicut aqua*] Vocabulum quod hic ponitur non eſt verbum ſed nomen, & ſignificat *levitatem*. Quare videtur exprimere voluiſſe ſcelus ipſum, & concubitum cum uxore patris. Et illud, *maculaſti ſtratum ejus*, in Hebræo eſt, *tunc violaſti, & ſtratum meum exciſum fuit*, vel, ut alius vertit, *ſtratum meum eſſe deſiit*.

5. *Vaſa iniquitatis bellantia*] Nam cædem in Sichimitas exercuerunt.

6. *Suffoderunt murum*] Sic communiter exponunt Hebræi, præter unum, qui exponit *taurum*, & intelligit Joſeph. Nos Chriſtum intelligere poſſumus, quem Levitæ & Scribæ crucifixerunt: tribus enim Simeon præ aliis omnibus Scribas habuit.

7. *Dividam eos*] Non enim habuerunt proprias poſſeſſiones, ſed per alias diſperſi ſunt; Levitæ in totum, Simeon partim in tribu Judah.

9. *Catulus leonis*] Tribus hæc ſemper fuit fortior, contra adverſarios populi Dei potenter bella gerens. ¶ *Accubuit*] Quaſi intrepidè quieſcens, *ut leo*, quem aliæ ferè invadere non audent, multò minùs *leænam*, naturâ ſævorem. Eatenus autem glorioſa fuit hæc tribus, ut poſt reditum quoque è Babylone totius gentis agnominationem obtinuerit, ut poſtea non *Iſraelitæ* ſed *Judæi* fuerint appellati.

10. *Non auferetur*] Apertiſſimus de Chriſto locus, cujus duntaxat tempore *ſublatum eſt ſceptrum Judæ*. Nam fuerunt eis ſemper etiam poſt captivitatem duces ac rectores, quos ipſi alio nomine *Sanhedrin*, h. e. regios conſiliarios, vocant: quos poſtea Herodes & ipſos ſuſpectos habuit, æquè ut ſemen Machabæorum, qui tunc imperio potiebantur, ideóque jugulavit in univerſum. Sed nè ſub Romanorum quidem poteſtate antea fuerunt quàm hæc Patriarchæ prophetia cœpit impleri, cùm Chriſti adventus jam eſſet in foribus. Porrò illud, *Donec veniat qui mittendus eſt*, vel *Silo*] plures Hebræi, Chaldæum ſequentes interpretem, exponunt *Meſſiam*. Qui autem verterat, *qui mittendus eſt*, videtur accepiſſe literam He pro litera Heth. At verò vir quidam eruditus, & linguæ præterea Hebrææ peritiſſimus, cenſebat hanc eſſe ſententiam, *Non auferetur poteſtas ſive jus verè Regium ſic à Juda, quin ille ſit naſciturus ex eo cujus verè illud perpetuò erit, non in corpora tantùm, more Regum hujus mundi, ſed multò maximè in animos. Significatur ergò per ſceptrum jus, ſive occulta poteſtas Divina, producendi Regem Regum, qui ex illa tribu naſciturus erat. Quòd autem de Divina hac poteſtate loquatur, apparet, quia præcipua miracula quæ Deus in gratiam populi Judaici edidit, non per Judam, ſed per Moſen, & Joſue, qui non fuit de tribu Juda, & tandem per Machabæos, Saul, &c. exhibita ſunt. Videtur autem uſum hujus Regiæ poteſtatis ob id variis Judæ fuiſſe conceſſum, ne ſuſpicaremur Spiritum Sanctum de regno hujus mundi fuiſſe locutum, quod Chriſtus oblatum rejecit*. Et quod ſequitur, *Et dux de femore ejus*] Hebraicè habetur, *& legiſlator*, quod propriè in Chriſtum quadrat. Eſa. 42. *Et legem ejus inſulæ exſpectabunt*. Quòd autem nullus legitur fuiſſe legiſlator in tribu Juda præter unum Chriſtum, confirmare videtur ſententiam de *ſceptro* dictam. Sic illud, *Qui mittendus eſt*] ubi Hebraicè habetur, *Silo*, idem vir dicebat, nequaquam verti poſſe *mittendus*. *Significat* (inquit) *Silo multa, non pugnantia inter ſe, ſed ſic inter ſe cognata, ut Jacob in hac*

prophetia

prophetia omnia ea conjunctim de Christo intelligi voluerit: ſicut in plurimis aliis Scripturæ locis varia ſignificatio unius vocabuli ſententiam pleniorem reddit. Significat ergò in primis, cujus illud, *ſcilicet ſceptrum propriè erit. Secundò ſignificat id quod* filius ejus, *ut ſit ſententia, Donec veniat Filius Judæ Chriſtus Dominus. Item ſecundùm R.S.* munera ei, *ſcilicet offerentur. Item* felicitatem, ſive proſperitatem. *Hæc omnia conjunctim Propheta tribui Chriſto voluit.* Et illud, *Ipſe erit exſpectatio gentium*] in Hebræo eſt, *ipſi erit aggregatio populorum.*

11. *Ligans ad vitem*] Senſus literæ hujus loci hic eſt, Sors quæ tribui Judæ obveniet erit tam ferax vini ut quivis poſſit ligare aſinum ſuum ad vitem unam, & ex ejus fructu onerare aſinum: eritque tanta vini copia ut poſſint lavare in eo veſtimenta ſua. *Rubeſcent* (inquit) *oculi* virorum Judæ *ab ipſo vino*, quod terra tam largiter illis proferet. Quin & *lactis* in ea ſorte tanta erit copia, ut *dentes* ipſi ex ejus frequenti eſu *ſint albicaturi*. Sin myſterium ſpectes, quidam Hebræus etiam ante Servatoris adventum retulit ad myſterium corporis & ſanguinis Chriſti: ſed rem deſcribi ait obtectis verbis, cùm ut venuſtior eſſet oratio, tum ut ſententia occultaretur. Ex quo colligere poſſumus quàm multa deliteſcant arcana in Scriptura, quæ nos latent, ſolóque Spiritu revelante ſciri poſſunt.

13. *Zabulon in littore maris*] Sic enim ſors illius cecidit ut eſſent maritimi: Ut diſcamus etiam ſortes à Domino temperari, ut nihil fiat fortuitò, & omnia Dei providentiâ gubernari.

14. *Inter duos terminos*] Duo littora, maris Magni, & maris Galilæi. Alius vertit, *inter duas ſarcinas*: ut ſic intelligatur, Iſſachar ut aſinus oſſeus ac laboris patiens, qui inter duas ſarcinas ex utroque latere ſibi impoſitas & cubare & ſurgere valet.

15. *Suppoſuit humerum ſuum*] Cultu ipſius terræ nutrivit ſe, & ſapientiæ vacavit præ aliis tribubus, eligens ſervire tributis Regum magis quàm bella ſectari.

16. *Dan judicabit*] Hoc Hebræi impletum aſſerunt in Samſone, qui apprehenſis columnis dejecit atque interfecit omnes qui ſedebant ſuper domum illam, haud ſecus quàm cùm ſerpens morſu ſuo aſcenſorem ab equo dejicit.

18. *Salutare tuum exſpectabo, Domine*] Putatus eſt Samſon Chriſtus eſſe, ſpontè pro fidelibus mortuus; ſed quia non reſurrexit, ſed tantùm figura fuit, ideò alium mundi Salvatorem exſpectandum ſignificavit, idcirco addidit, *Salutare tuum exſpectabo, Domine*: q. d. Potens quidem futurus eſt, & judex populi; ſed vera ſalus à Juda exſpectanda eſt.

19. *Gad accinctus præliabitur ante eum*] Vel, *devincet eum*. Ii, cùm jam citra Jordanem hæreditatem fuiſſent aſſecuti, pugnarunt pro fratribus ſuis, & poſt acquiſitam pro eiſdem promiſſam terram redierunt integro numero. Alius ſic vertit, *Gad, cuneus devincet eum, & ipſe devincet tandem*. Difficilis eſt etiam Hebræis hic locus.

20. *Aſer, pinguis panis ejus*] Prædicitur illi fertilitas terræ, in qua delicatiores futuræ eſſent fruges.

21. *Nephthali cervus emiſſus*] Vel, *cerva emiſſa*. Et exponitur de cantico Deboræ poſt prælium Iſraëlis contra Siſaram per mille viros de tribu Nephthali peractum cum Barach duce. Vel ſic rectiùs, Timidior quàm ut bella gerere audeat, vel Reip. negotiis immerſare ſe, literis operam dabit. Unde adhuc hodie exſtant obſervationes ejus tribûs & tribûs Aſer in libros ſacros.

22. *Filius accreſcens*] Vel, *decorus*; unde ſequitur, *Filiæ diſcurrerunt ſuper murum*, ut ſcilicet pulchritudinem ejus contemplarentur.

23. *Exaſperaverunt eum*] Significat perſecutionem quam à fratribus eſt paſſus, & jacula ab uxore domini ſui.

24. *Sedit in forti*] Conſtans fuit contra adverſa, libidines, factiones: & *manus potentis Dei Jacob corroboravit eum: indè factus eſt paſtor* & pater totius Ægypti, & *lapis* immobilis *Iſraelis*.

25. *Deus patris tui*] Heb. *A Deo patris tui, qui adjuvit te*, &c. h.e. *Egredietur Paſtor lapis Iſrael*; ſed tamen non per te, ſed per Judam.

26. *Benedictiones patris tui*] Videtur hujus loci ſenſus hic eſſe poſſe, *Benedictiones* quibus ego *pater tuus* benedico tibi, unà cum *benedictionibus primogenitorum meorum, uſque ad deſiderium collium æternorum* (i. juxta; tanquam dicat, illâ ſolâ exceptâ quæ de Chriſto facta eſt mihi) univerſæ inquam aliæ, & patrum meorum & meæ, *fiant in capite Joſeph*. Illud verò, *benedictionibus parentum meorum*, alius vertit, *matrum*, vel *utero geſtantium*. ¶ *In vertice Nazarai*] Joſeph, qui eſt veluti Nazaræus, h.e. ſejunctus & ſeparatus, à fratribus ſuis. Alii exponunt, *qui eſt corona fratrum ſuorum*.

27. *Benjamin lupus rapax*] Referunt Hebræi hanc prophetiam ad Benjamitas, qui ob uxorem Levitæ conſtupratam ferè omnes exſtincti fuerunt, & ad Saul, atque Mardochæum & Eſther, qui fuerunt de tribu Benjamin. Alii, ut refert Hieronymus, ſic ediſſerunt hunc locum, *Altare, in quo immolabantur hoſtiæ, & victimarum ſanguis ad baſim illius fundebatur, in parte Benjamin fuit. Hoc, inquiunt, ergò ſignificat, quòd ſacerdotes manè immolant hoſtias, & ad veſperam dividunt ea quæ ſibi à populo ex lege collata ſunt, lupum ſanguinarium, lupum voracem ſuper altaris interpretatione ponentes, & ſpoliorum diviſionem ſuper ſacerdotibus, qui ſervientes altari vivunt de altari.*

28. *Benedictionibus propriis*) Suam cuique tribuens.

DRUSIUS.

10. *Sceptrum*] Nomen שבט ſignificat communiter *tribum* & *virgam*. Virga duplex eſt, Regni, & Caſtigationis. Virgam Regni memorat Regius Vates Pſal. 45. 6. *Virga æquitatis virga regni tui*: ut virgam Caſtigationis Salomo Rex Prov. 22. 15. *Stultitia alligata eſt animo pueri, virga caſtigatrix procul repellet eam ab eo.* Quod etiam hîc noto, quia ubi Vulgata noſtra habet, *Non auferetur ſceptrum de Juda*, ibi Santes repoſuit, *Non recedet virga ex Jehuda*: quæ interpretatio multis errandi cauſſam præbuit, ac præſertim Judæis quibuſdam neotericis, qui hîc per *virgam* intelligunt caſtigationes gentis ſuæ, quas duraturas credunt ex hoc loco donec venerit ὁ ἀπεκδεχόμενος ἐθνῶν, h.e. uſque ad calendas Græcas. Meſſias enim qui hîc prædicitur jamdudum venit; à quo tempore non minutæ ſed auctæ fuerunt eorum caſtigationes. Certum eſt, vocem Ebræam ambiguam eſſe, & tam *virgam caſtigationis* quàm *ſceptrum* denotare: ſed caſtigationem *virgam* ſignificare hoc in loco non poteſt, cùm ob alias cauſſas, tum quia ſequitur, *neque legiſlator de inter pedes ejus*. Quid enim legiſlatori cum virga hujuſmodi? Propterea interpres noſter meliùs vertit, *ſceptrum*: quo nomine ſignificatur juriſdictio politica, quæ erat penes Judices magni Synedrii, quod appellant *Sanhedri gedola*: quorum Princeps ſive Nasi, quem etiam Regem vocant, ſemper fuit ex tribu Juda uſque ad Chriſtum: quo tempore cœtus ille planè diſſipatus fuit à Romanis, cujus autoritatem Herodes antea non parùm diminuerat, ut liquet ex hiſtoria Ebraica. Sunt tamen qui malunt, *non recedet ſceptrum de Juda*. De qua verſione dicam aliàs, ſi Deus voluerit. Nam quæ nunc poſui, ea arbitraria eſſe volo; nolo ut ſint certa.

14. *Aſinus oſſeus*] *Os* ambiguè dicitur tam ab *ore* quàm ab *oſſe*. Hanc ambiguitatem tollebat ætas Auguſtini, quæ *oſſum* dicebat. Legitur ea vox apud Terentium, ſed alio ſenſu, *Viden'*, inquit, *oſſum & cibus quid faciat alienus?* Hîc *oſſum* dicit cibum Paraſitorum, qui ſunt menſarum aſſeclæ, itidem ut canes, quibus oſſa projici ſolent: unde adagium, *Os quod cecidit in ſorte tua, rode illud*. Quod idem cum illo, *Spartam nactus hanc orna*. Os hoc גרמא dicitur, vel certè גרם, quod hîc obvium חמור גרם, & non uno modo interpretantur. Nam גרם *frangere oſſa*, unde גרם *fractio*, ut dicat, *aſinus fractus*, qui ſe movere loco non poteſt. Sic R. quidam Iona Grammaticus Ebræus. Melior

interpretatio, *asinus ossis*, i. osseus, ex Ebraismo. Sed quid *asinus osseus*? An durus, firmus, & ad onera ferenda idoneus? Sic *verbum molle frangit ossa*, i. durissima quæque. Nam dura sunt ossa, quæ etiam עצמים appellant à *robore* ac *firmitate*, cùm sint firmissima pars corporis. Sanè in plerisque editionibus Latinis, *asinus fortis*. Ebræi exponunt, *ossibus valens*: idem aliter. Nam qui ossibus valet, à robore firmus est. Sed non celabo vos esse qui exponant de asino qui valde macer sit, ut qui tantùm ex ossibus constet, nihil carnis habeat: sicut ille dicebat, *Ossa atque cutis sum miser à macritudine*. Vide nunc A. M.

24. *Potentis Jacob*] Inter Dei epitheta est אביר יעקב, quod valet ut si dicas, *potens Jacobi*. Nam אביר & כביר, *potens*, unde κάβειροι, *Dii potes*, sive *potentes*. *Deus potens* habet editio nostra, Gen. 49. 24. ubi Lxx, δυνάστου Ιακώβ· alibi reddunt, ὁ Θεὸς Ἰακώβ, videlicet Psal. 131. 2, 5. qui Ebræis est 132. In fonte אביר nomen constructum ex absoluto אביר, quod tamen non est in usu, sed pro eo אביר usitatum, etiam in regimine, 1 Sam. 21. 7. Obvia hæc dictio Jes. 49. 26. & 60. 16. *Redemptor tuus potens*. Aut, *Deus Jacobi*. Quod enarrari potest vel de ipso Patriarcha vel de posteris ejus. Reperio & אביר ישראל eodem sensu Jes. 1. 24. *Dicit Dominus*, DOMINUS *exercituum*, *potens Israel*. Sanè Jes. 60. ubi noster habet *fortis Jacob*, Seniores ediderunt, *Deus Israel*. Sic אל epitheton notissimum ab his redditur *Deus*, & ab illis ἰσχυρὸς καὶ δυνατὸς, *fortis & potens*. Sed ubi legimus, אל גבור, latis, meo judicio, *Deus potens*: nisi mavelis, *Deus fortis potens*; quod non caret emphasi. ¶ *Lapidem Israelem* dici putant ipsum Israelem, vel quòd sit quasi lapis angularis & fundamentum totius mundi, vel quòd lapis sit corpus solidum, unde quidam totum Israelem eo nomine significari putant. Locus est Gen. 49. 24. *indè pascens lapidem Israelem*: quem de Josepho enarrant, qui totum Israelem pascebat in Ægypto durantibus annis illis quibus fames vigebat. Sanè *lapidum* vox ad homines transfertur: unde Græci vocantur *lapides funda*, Zach. 9. 15. & Judæi, *lapides corona*, ibid. ver. 16. Similiter fideles appellantur *lapides vivi*, 1 Pet. 2. 5. Nam vitam accipiunt à Christo, qui propriè *lapis vivus* dicitur, ut & *lapis angularis* & *caput anguli*. Ut redeam unde digressus sum, *lapidem Israel* accipio non pro *lapide Israelis*, sed pro *lapide Israele*, qui est Israel: veluti si quis dicat, *Offenderunt ad lapidem Christum*, qui est Christus. Nam אבן hîc interpretari *patrem & filium* mihi durum & coactum videtur. Scio *patrem* אב dici, & *filium* בן: sed nihil hoc ad אבן, quod *lapidem* usitatè & communiter significat, non *patrem*, non *filium*.

26. *Nazaræus à Nazir* dictus, unde scribi malim *Naziræus*. Sed quid ego contra tyrannum Consuetudinem? Dicam tamen quid mihi videatur. *Nazaræus* scribendum, cùm est à *Nazareth*; *Naziræus* autem, cùm est à *Nazir*. Sciendum in scriptura Hebraica esse *Nazareth*, per *S*, Sade; unde *Nasaræus* malim quàm *Nazaræus*, licèt ità scribatur hoc nomen in codicibus Græcis. Leve hoc. Illud gravius, Gen. 49. 26. ubi vulgò, *Nazaræus fratrum suorum*, ex hac observatione scribendum esse, *Naziræus*. Nam est נזיר in fonte. Sic loquendo Josephum innuit, quem ità vocat vel quòd prudentiâ & vitæ sanctitate separatus esset à fratribus suis, παρὰ τὸ ναζὰς, *separo*: vel quòd princeps & quasi rex eorum esset propter autoritatem quâ inter eos eminebat. Sanè diadema נזר dicitur unde נזיר qui illud gestat, quem propter בעל נזר appellitant. Obvia hæc phrasis Deut. 33. 16. ubi Lxx, δεδοξασμένος ἐν ἀδελφοῖς, *honoratus inter fratres*. Sunt qui nomen indè habere putant quòd tanquam Naziræus dominaretur in cupiditates & affectus suos. Nam dolorem suum non modò non ulciscebatur, sed memoriam eorum quæ fratres in se commiserant penitus deponebat & obliterabat, ut vel ideo *Naziræus* jure merito dici possit.

Fortior est qui se quàm qui fortissima vincit
Oppida.

33. *Collegit pedes suos ad lectum, & exspiravit*] Gen. 35. 29. *Exspiravit & mortuus est*. An is qui exspirat dumtaxat non moritur? Nescio an ea fuerit opinio veterum: Hoc scio, Judæos ex hoc loco colligere Jacobum Patriarcham non fuisse mortuum. *Nam Scriptura*, inquiunt, *non utitur hîc verbo Moriendi*. Si non hîc utitur, tamen utitur infrà 50. 15. *Cùm viderent fratres Joseph mortuum esse patrem suum*. Ecce clarè dicunt eum mortuum esse. Mortuus ergò fuit & exspiravit. Nam qui exspirat, etiam moritur; licèt non omnes qui moriuntur, etiam exspirent. Nam exspirat propriè qui facilem mortem & doloris expertem obit. Qui putant de morte justorum propriè dici, falluntur. Etiam exspirant qui non justi, ut Ismael, Gen. 25. 17. Autor libri Ohel Moed, *Exspiratio vera levis est & sine longo morbo*. Moses Gerundensis, *Mors absque morbo dolorem afferente & absque castigationibus dicitur exspiratio*. Hinc intelliges quid sit, *Jacob non fuit mortuus*. Nam non fuit diuturno morbo confectus, sed facilem animam egit. Igitur qui exspirat aliquo sensu non moritur. De Adam primo nostro parente dictitant, *Quo die peccavit, mortuus est*. Mors aliquando in oppositio habet vitam jocundam. Ergò qui in morbum aut calamitatem incidit, *mori* dicitur. Moritur etiam qui peccat, unde peccatores *mortui* vocantur. Sic pro eo quod apud Apostolum nostrum, *Henoch translatus est nè videret mortem*, autor Sapientiæ, quæ vulgò Salomoni tribuitur, dixit, *ne malitia mutaret intellectum ejus* h. e. nè vitiis seculi sui corrumperetur. Scitum illud, *Improbi dum vivunt mortui sunt, justi autem vivunt etiam in morte sua*. Puto jam liquere quo sensu dictum sit, *Jacob non fuit mortuus*. Hujusmodi facilem mortem Græci εὐθανασίαν appellant, quam sibi optare solitus est Augustus Cæsar. Vide Suetonium in Vita ejus.

IDEM.

3. רְאוּבֵן בְּכֹרִי אַתָּה כֹחִי וְרֵאשִׁית אוֹנִי יֶתֶר שְׂאֵת וְיֶתֶר עָז

A. — οὐ ἰσχύς μου, καὶ κεφάλαιον λύπης μου, περισσὸς ἀρχῇ, καὶ περισσὸς κρίσει. Sym. Ῥυσὴν πρωτότοκός μου, καὶ ἀρχὴ ὀδύνης, περισσὸ λαβεῖν, καὶ ὑπερισσῶς ἐξέλιπες. Syrus, Ῥυσὴν πρωτότοκός μου, ἡ δύναμίς μου, καὶ ἀρχὴ τῆς ἰσχύος] Vide Procop. p. 199. ¶ Κεφάλαιον, *caput*. Ambrosius Exaem. l. 1. c. 4. ἐν κεφαλαίῳ, *in capite*. Aut *capitulum*. Hieron. in principio Quæst. quas in Gen. conscripsit, *LXX, & Sym. & Th. In principio, transtulerunt, quòd Aquila interpretatur, In capitulo*. Jam non dubito quin Græcè fuerit, ἐν κεφαλαίῳ. Sed hîc melius redditur *caput tristitiæ mea*. Sic enim Latini loquuntur, ut cùm dicunt, *Caput sapientiæ*; *Ille huic rei caput est*. Cicero, *Caput est in omni procuratione negotii ac muneris publici, ut avaritiæ appellatur etiam minima suspicio*. Hoc sensu *summa*, & *cardo*, & *vertex* usurpatur. ¶ Λύπης μου, *doloris mei*. In lib. nom. Hebraic. *On, dolor. Onam, dolor vel tristitia eorum*. Psal. 105. 36. ראשית אונם Lxx ἀπαρχὴ παντὸς πόνου αὐτῶν. Est autem πόνος & *labor* & *dolor*. Deut. 26. 14. באוני, Scholia Ebraica באבלי *in luctu meo*. Thargûm Jerosol. hoc loco עקרי שירוי *initium doloris mei*. ¶ Περισσὸς ἄρχει, *præstans dignitate*. Ἀρχὴ propriè *elevatio* seu *elatio*; item *evectio*, quando quis in altum gradum dignitatis evehitur. Hîc sumi videtur pro ipsa *dignitate*. ¶ Περισσὸς κράτει, *præstans robore*, i. עוז. Quod nomen יתר attinet, sign. potiùs *præstantiam* seu *excellentiam*. Tale est צדק quod antiqui reddunt *Justus & justus*. ¶ Ῥυσὴν. Sic etiam Lxx in edit. Rom. minùs autem rectè Ῥυσὶμ in aliis. Quale mendum in Ἐδὼμ & Μαδιὰμ suprà notavimus. ¶ Πρωτότοκος, *primogenitus*, qui primus vulvam aperit. Hîc desideratur, οὐ ἰσχύς μου, aut δύναμίς μου. ¶ Ἀρχὴ ὀδύνης. Abest pronomen, ut sit ὀδύνης μου, *principium doloris mei*. Sic alibi in Lxx, ἀπάλεσας τὸ ὄνομα αὐτῶν, ὡς ὀδύνης μου. Hebræus habet בן אוני *Ben-oni*, *filius doloris mei*. Locus habetur Gen. 35. 18. Rursus Deut. 26. 14. באוני. Lxx, ἐν ὀδύνῃ μου, *in dolore meo*. ¶ Περισσὰ λαβεῖν. Nam נשא λαμβάνω. ¶ Ἐν περισσῷ. Psal. 31. 23. על יתר. Lxx, περισσῶς, *eximiè, excellenter*, aut *redundanter, supervacaneè, abundè*. ¶ Ἐπερίσσευσα. עון פחז interpretatur ἐξέζεσα. Sig. autem ἐξέζεσα, *vehementer ferveo, supra modum efferveſco*, item, *circumfundor fervendo*. Quò pertinet quod in Vulgata nostra, פחז *effusus es*. Nam legit פחח. Potest etiam fieri

fieri ut declaratio עז עוו è frag. Sym. exciderit. ¶ Ἡ δύναμίς μου. leg. σὺ δύναμίς μου, vel certè σὺ ἡ δύναμίς μου, *tu potentia mea.* Quæ tamè in codicibus Hebræis hodie sic distincta legũtur, πρωτότοκός μου σὺ, δύναμίς μου, *primogenitus meus tu es, potentia mea.* Quæ è Syro produximus, debemus Romanensibus, qui ex Diodoro ea descripserunt. Quod autem interpres ille vertit, ἀρχὴ τῆς ἰσχύος μου, id Onc. dixit ריש תקפי *caput roboris mei.* Similiter Hos. 12. 4. באונו. Hieron. *in fortitudine sua.* Jon. בתקפה *in robore suo.* Hujus loci est אונים vires, quod reperitur Jes. 40. & Prov. 11. Lxx hîc habent ἀρχὴ τέκνων μου, ad sensum non malè. Quippe primus erat liberorum ipsius: & און de *semine* aut *filio* dici notavit non nemo. Hieron. ex Hebræo, *fortitudo mea, & capitulum in liberis meis: major ad portandum, & major robore.* Vulg. interp. *tu fortitudo mea, & principium doloris mei, prior in donis, major & imperio.*

4. פַּחַז כַּמַּיִם אַל תּוֹתַר. Aquila, ἐθάμβωσας ὡς ὕδωρ, μὴ θειωθήσῃ. Symmachus, ὑφῆλθες ὡς ὕδωρ, οὐκ ἔσῃ θειοτέρα. Syrus, ἐπλανήθης ὡς ὕδωρ; μὴ θεθαμένης. [Vide Procop. p. 199.] ¶ Ἐθάμβωσας, i. ἐθάμβησας, *obstupuisti pavore attonitus.* Sed quid? an etiam aqua obstupescit? Alii referunt, *levis animo & instabilis* [*mobilis*] *ut aqua.* Sanè פוחזים vocantur homines leves: pro quo Lxx Jud. 9. 4. θαμβεμένους, & A. Soph. 3. 5. ἐνθουσιαζόμενοι. Interpres Rom. *turbasti ut aqua: nè excellas.* ¶ Περισσεύσῃς, *præstares, excelleres.* Suprà θειωδὴς, *excellens, præstans, eximius.* Indè significatio petita. Nam alioqui θειοτάτη in communi sermone significat *redundo*; item, *supero, reliquus sum.* Eodem accommodabis quod in Symmacho, οὐκ ἔσῃ θειοτέρα. ¶ Ὑφῆλθες. Vide quæ scripsimus ad v. 3. ¶ Ἐπλανήθης, *vagatus es, erraſti.* Si bona hæc interpretatio, פוחזים erunt *homines vagabundi* καὶ πλάνοι, quales agyrtæ & circulatores. Hoc genus hominum levissimum est. A Latinis etiam *plani* vocantur. ¶ Μὴ περισσεύσῃς. ἀντὶ τοῦ, μὴ ζήσῃς. Quod notatum in edit. Rom.

6. עִקְּרוּ שׁוֹר. Schol. ἐξερρίζωσαν τεῖχος, *eradicarunt murum.*] Ità Santes. Sensus est, Omnino subverterunt. tralatio ab arboribus. Nos diceremus, *funditus subruerunt*, aut *everterunt.* Nam fundamenta in muris quod radices in arboribus. ¶ Τεῖχος, *murum.* שור & שור *murus*, i. חומה. Abenmelech, שור *cum Holem significat murum.* Sic utuntur hoc vocabulo Chaldæi. שור significat etiam *bovem*, unde hîc Lxx ταῦρον, *taurum.* R. Jacob filius Eleazari, *eradicaverunt bovem*, i. *dominatorem: qui Bos vocatur, ut alibi principes magni vocantur Arietes & Hirci.* Sic, *Tauri Basan circumdederunt me.* Interp. Jerosol. *Vendiderunt Joseph fratrem suum, qui similis est bovi.* Nec aliter R. S.

9. גּוּר אַרְיֵה יְהוּדָה מִטֶּרֶף בְּנִי עָלִיתָ כָּרַע רָבַץ A. σκύλαξ λέοντος, Ἰούδα. ἀπὸ ἁλώσεως, υἱέ μου, ἀνέβης, κάμψας κατεκλίθης. Sym. σκύμνος λέοντος, Ἰούδα. ἐκ θηριαλώσεως, υἱέ μου, ἀνέβης, ὀκλάσας ἐκοιμήθης. [Euseb. l. 8. Ἀποδείξ. p. 235.] ¶ Σκύλαξ λέοντος, *catulus leonis.* Lex. vet. Σκύλαξ, *catulus*, propriè catulus canis, sed generaliter de quovis catulo usurpatur, unde σκύλαξ ἄρκτου, *catulus ursi*, & apud Herodotum, σκύλαξ κυνὸς, *catulus canis.* ¶ Ἀπὸ ἁλώσεως, *à captura.* Sic טרף interpretantur Lxx Job. 24. 5. Procop. p. 205. *Aquilas evidenter præsentem locum transtulit, Catulus leonis, Juda: ab spoliis & captivitate ascendisti, fili mi.* Nam ἅλωσις aliquando *captivitas*: unde Josephus Περὶ ἁλώσεως, *De captivitate Judaica.* ¶ Κάμψας κατεκλίθης, *cùm incurvasses te reclinatus es.* Veritas, *incurvatus cubavit*, [vel, *incurvavit se, cubavit*] ut suspicari quis possit A. edidisse κατεκλίθη, nisi alii etiam interpretes cum Aquila consentirent רָבַץ pro רָבָץ legendo. Psal. 18. 39. תכריע. A. κάμψεις. Hieron. *incurvabas.* ¶ Σκύμνος. ὡς σκύμνος, ἤτοι, ὅμοιος σκύμνῳ, *sicut catulus, aut, similis catulo*, ut Prov. 8. *eram ei* אמון, *ut alumnus.* Tale est, *Nec excitatur classico miles gravi.* Nam sensus, *ut miles.* ¶ Ἐκ θηριαλώσεως, *ex captura ferarum*, seu *belluarum.* Hinc θηριάλωτον, *à bestia comestum*, quod Hebræi טרפה dicunt. Vide Lev. 17. 15. & 22. 8. ¶ Ὀκλάσας, *postquam ingeniculasses te*, seu *postquam in genua procubuisses*, ἐκοιμήθης, *firmatus es, stabilitus es.*

10. לֹא יָסוּר שֵׁבֶט מִיהוּדָה וּמְחֹקֵק מִבֵּין רַגְלָיו עַד כִּי יָבֹא שִׁילֹה וְלוֹ יִקְּהַת עַמִּים A. οὐ ἀναστήσεται σκῆπτρον ἀπὸ Ἰούδα, καὶ ἀκειαζόμενος ἀπὸ μηροῦ αὐτοῦ, ἕως ἂν ἔλθῃ. καὶ αὐτῷ συστήμα λαῶν. Sym. οὐ θειωθήσεται ἐξουσία ἀπὸ Ἰούδα. — Th. οὐκ ἐκλείψει ἄρχων ἐξ Ἰούδα, καὶ ἡγούμενος ἐκ τῶν μηρῶν αὐτοῦ, ἕως ἂν ἔλθῃ τὰ ἀποκείμενα αὐτῷ. καὶ αὐτὸς προσδοκία ἐθνῶν] ¶ Οὐκ ἀναστήσεται, *non exsurget*; לא יקום. Sensus est, *Non discedet.* Sic ex Thucydide citatur, ἀνίστασθαι ἀπὸ Αἰγίνης, pro, *discedo ab Ægina.* Vel, *non migrabit.* ¶ Σκῆπτρον. Schol. Ἀκύλας, σκῆπτρον. & mox, σκῆπτρον ἢ ἡ φυλὴ ὀνομάζεται. Sanè intelligendum. Nam *sceptrum* non significat unquam *tribum.* Quid igitur? Eadem vox quæ *sceptrum* denotat apud Hebræos, etiam *tribum* significat. Est autem שבט unde sunt qui reddant, *non recedet tribus.* Plerique tamen *sceptrum* elegerunt, in queis & Vulgarius noster; per *sceptrum* Regiam potestatem intelligentes. Itaque Jonathan habet, *non cessabunt reges & dynastæ de domo Juda.* & Targ. Jerosol. *non desinent esse reges è domo Juda.* Dixi σκῆπτρον non significare *tribum.* Hoc de communi lingua Græca intelligendum. Nam in Hellenistica etiam *tribum* significat, ut 3 Reg. 12. 20. πάρεξ σκῆπτρον Ἰούδα καὶ Βενιαμίν, & alibi. ¶ Ἀκειαζόμενος. Familiare huic interpreti nomen חוק, quod *statutum* significat, reddere ἀκριβασμός. Id alibi verto *accuratum edictum.* Sic fortè ἀκριβαζόμενος, *legislator*, dictus eo nomine ab accurata examinatione legum, quas promulgat. Aut ἀκριβαζόμενος est *scriba probatus & examinatus.* Nam ἀκριβάζομαι *examinor cum cura*: unde ἠκριβάσθη, *accuratè probatus est*, Sirach. 46. 18. Sanè Onc. ספרא, *& scriba de filiis filiorum ejus in seculum usque.* Ad eundem modum Jonathan interpretatur, *& scriba docentes legem de semine ejus*: & autor Jerosol. *neque etiam docti legem docentes de filiis filiorum ejus.* Abenmelech, מחקק, i. *scriba. Quippe mos regum est ut habeant scribam ante pedes suos: aut ipse Rex ità vocatur, quia ponit statuta in terra sua.* ¶ Σύστημα, i. *cœtus*, aut *congregatio.* Sic R. S. אסיפת עמים, *i. collectio populorum.* Alii aliter. Onc. *ei obaudient populi.* Sic etiam R. David. Targ. Jerosol. *ei servitura sunt omnia regna terræ.* ¶ Οὐ θειωθήσῃ, *non auferetur.* Verbum Hebræum eo modo interpretantur Lxx cùm alibi, tum Zach. 10. 11. καὶ σκῆπτρον Αἰγύπτου θειωθήσῃ, *& sceptrum Ægypti auferetur.* Sensus est, Regnum Ægypti. Sic hoc loco, *non recedet sceptrum*, i. regnum. Quo significatu etiam profani scriptores usurpant. Vide scholiasten Euripidis in Oreste. ¶ Ἐξουσία, *potestas*, i. jurisdictio, quæ penes judices Sanhedrin erat: quos Herodes magnus excidit. ¶ Οὐκ ἐκλείψει ἄρχων, &c. Hæc descripsi ex editione ϝ ό. cùm apud Eusebium reperissem, ταῦτα ὁμοίως τοῖς ἑβδομήκοντα ὁ Θεοδοτίων ἠρμήνευσιν. Ἄρχων, *princeps.* Semel ità interpretantur Lxx nomen שבט, & semel ἄνθρωπος, Num. 24. 17. ubi Symmachus σκῆπτρον, ut etiam Psal. 74. 2. ut mirum videri possit cur hîc aliter verterit. Sed non semper sibi constant interpretes. Vox Hebræa & *virgam* notat, i. ῥάβδον. Unde quidam Judæus hunc locum exposuit, *Non recedet virga*, i. vexatio, afflictio. Sed eum refellit membrum proximè sequens, *neque legislator de inter pedes ejus.* Jes. 11. 4. ubi Lxx τῷ λόγῳ τοῦ στόματος, alii retulerunt, τῇ ῥάβδῳ τοῦ στόματος, *virgâ oris.* ¶ Ἡγούμενος, *dux.* Alibi ediderunt ἄρχων, & alibi βασιλεύς, ut Psal. 60. 7. & 108. 8. ¶ Ἐκ τῶν μηρῶν αὐτοῦ, *de femoribus* ejus. Sensum expressit, non verba. Nam in fonte, *de inter pedes ejus.* Pedes autem vocantur id quo viri sumus. unde *aqua pedum.* ¶ Τὰ ἀποκείμενα αὐτῷ. Aliàs, ᾧ ἀποκεῖται. Sensum eleganter expresserunt interpp. Chaldæi. Nam Onc. *donec veniat Messias, cujus est Regnum.* Jonathan, *usque ad tempus dum venerit Rex Messias parvus filius ejus.* Autor Jerosol. *usque ad tempus dum venerit Rex Messias, cujus est Regnum.* Ad eundem modum R. S. *Siloh*, inquit, *est Rex Messias, cujus est Regnum.* ¶ Προσδοκία, *exspectatio*: confundit יקה cum קוה *exspecto.* Sones hanc vocem γῆρας interpretantur Prov. 30. 17.

12. חַכְלִילִי. Schol. θερμοὶ, διάπυροι, φοβεροί] ¶ Θεοῖ

μοὶ, *calentes, ferventes*, ut δάκρυα θερμὰ, *lacryma calentes*, Interp. Rom. *ardentes*. Calent autem oculi ex vino, unde Prov. 23. 29. *cui rubedo oculorum?* Hebr. חַכְלִילוּת, & in Lxx. τὸν Θ πελιδνοὶ οἱ ὀφθαλμοὶ, i. *liventes*. Malim, *rubentes, rubicundi*. ¶ Διάπυροι, *ardentes, fervidi, vehementes, acres*. Interp. Rom. *ignei*. Quæ omnia rubedinem innuunt, quam vocabulum Hebræum hîc significare ſcribit Abenmelech. Idem annotat per *oculos* aſpectum denotari. Nam עַיִן *aſpectus*. ¶ Φοβεροὶ, *formidabiles*, ſive, ut eſt apud Cyprianum in libris veteribus, *formidoloſi*. Noſter habet, *pulchriores*, & duo Thargumim, videlicet Jonathæ & Jeroſol. יאין *pulchri*, & Lxx χαροποὶ, quod interpretantur, *gratifici, lætifici, formoſi*. Lex. vetus, χαροποιῶ, *gaudifico & gratifico*. In aliis codicibus eſt χαροποὶ, de quo aliàs.

14. בֵּין הַמִּשְׁפְּתָיִם. A. ἀνὰ μέσον τῶν κλήρων, *inter cleros*. Sym. — *viciniarum*] ¶ *Inter cleros*; vel, *inter medios cleros*. Hoc habetur in edit. Τ ὁ. qui ſic interpretantur vocem Hebræam & Pſal. 68. 13. unde mihi ſuſpectum eſt. Quin eò labor ut credam aliter vertiſſe Aquilam, videlicet ἀνὰ μέσον τῶν ὅρων, *inter medios terminos*. Ut ut ſit, deſcripſi è Fragmentis quæ olim collegi cùm adhuc adoleſcens eſſem. ¶ *Viciniarum*] γειτονιῶν, ἴσως, *inter vicinias*. Onc. *inter terminos*. Jon. *inter terminos fratrum ſuorum*. Vulg. interp. *inter terminos*. Sic etiam Santes. Abenmelech, *inter duas ſarcinas (bales* vulgò) *quibus hinc inde oneratus incedit*.

15. וַיְהִי לְמַס עוֹבֵד. A. & Sym. καὶ ἦν γεωργὸς ὑφιέτων, *& eſt agricola ad miniſtrandum*. Schol. ἀνθρωπος Θ εἰς φόρον δουλεύων, *homo ſub tributo ſerviens*.] ¶ *Agricola ad miniſtrandum*. Priùs erat in Lxx ἀνὴρ γεωργὸς, *vir agricola*. Quis credat hos interpretes ità ex Hebræo tranſtuliſſe. In Lex. Chaldaico, למס *canis*, i. כלב. Heſychius, Λαμᾶς, μῦς. nihil hæc ad agricolam, qui אומנא ארמה dicitur, i. *agri cultor*. ¶ *Homo ſub tributo ſerviens*. Optima interpretatio, quam Aquilæ libentiùs tribuerim. Hieron. *factuſque eſt tributis ſerviens*. Siquidem מס *tributum*, & למס *ſub tributo*, εἰς φόρον, ut Jud. 1. 30. ἐγένετο αὐτῷ εἰς φόρον, *factus eſt ei tributarius*.

19. גְּדוּד. A. ζωνος Θ, *accinctus*. Sym. λόχ Θ, *cohors*] ¶ *Accinctus*, vel *expeditus*. Utroque modo Hieron. interpretatur: unde in Vulg. noſtra, *Gad, accinctus*. & in lib. nom. Hebr. *Gad, fortuna, & accinctus*. Rurſum Pſal. 18. 30. גדוד. Hieron. *accinctus*: videtur probaſſe præ cæteris. Gen. 30. 11. בגד A. *venit accinctio*. & in lib. nominum, *Gadan, accinctio populi*, גד עם. In Th. Job. 19. 12. μανίζωνοι, quod pariter interpretantur *accincti* ex Græcis τῶν Lxx. ubi hæc vox aliquando occurrit. Hîc habent πειρατήριον, quod redditum Latinè *tentatio*: ſed videtur potiùs ſignificare *globum piratarum*, ut in loco Jobi citato, ubi iidem habent ὁμωνυμαδὸν ἦλθεν τὰ πειρατήρια, i. *globi*, aut *incurſiones, piratarum*. ¶ *Cohors*, vel potiùs *turma*. Lex. vetus, Λόχ Θ, παράταξις, *turma*. Eadem vox denotat inſidias. Idem Lex. Λόχ Θ, ἐνέδρα, *inſidia*. Hinc Hoſ. 6. 9. איש גדודים Sym. *quaſi viri inſidiatoris*. Conjicio in Græco fuiſſe ὡς ἀνδρὸς λόχων, quod reddi etiam poteſt, *quaſi viri turmarum*, i. latronis ſive latrunculi. Sed Hieron. elegit *inſidiatoris*, quem ſecutus ſum, cùm Græca nondum viderim. Ex conjectura nihil temere mutandum. Idem Sym. in Jobo λόχοι edidit.

23. וַיִּשְׂטְמֻהוּ בַּעֲלֵי חִצִּים, *& oderunt eum ſagittarii*. Sch. τὸ Σαμαρειτικὸν, καὶ ἐμίσησαν αὐτὸν κάτοχοι μερίδων, *& odio habuerunt ipſum tenaces partium*] Interp. Rom. *& oderunt eum tenaces factionum*. שטם *odi, odivi, odio habui*. Hinc משטמה *odium*, Hoſ. 9. 8. ubi A. ἐγκότησις. Ipſũ verbum שטם ſic interpretantur Lxx, Gen. 27. 41. & Pſal. 55. 3. ἐνεκότουν μοι, *iraſcebantur mihi*. ¶ *Tenaces partium*. Κάτοχ Θ, *eorum quæ apprehendit tenax*. Nã κατέχω, *teneo, detineo, retineo*. Multa alia ſignificat. Nam & κατοχὴ *poſſeſſio*. & בעלי חצים *qui ſagittas habent*, aut *poſſident*, *quaſi domini ſagittarum*, i. ſagittarii, pro quo in Lxx, κύριοι τοξευμάτων, & in Vulg. noſtra, *habentes jacula*. ¶ *Partium*, μερίδων. Confundit חץ cum חצי. non laudo. Nam חץ *ſagitta* radicem habet חצץ: *dimidium* autem, i. חצי quaſi *pars media*, deducitur à חצה, quod reddunt, ἡμίσεια *dimidia*, Pſal. 55. 23. & μεσιτεύω *partior*, Job. 40. 25. Græca Eccleſia hîc legit κύριοι τοξευμάτων, quod interpretantur *domini ſagittationum*; & alii *arcuum*. non bene. Prætulerim, *domini ſagittarum*. Nam τοξευμα, *ſagitta*. Vide ſequentia.

24. וַתֵּשֶׁב בְּאֵיתָן קַשְׁתּוֹ. Eadem editio Samaritana, καὶ διέμεινεν ἐν βάθει τόξευμα αὐτοῦ, *& manſit in profundo ſagitta ejus*] Interp. Rom. *arcus ejus*, i. τόξ Θ αὐτοῦ: quæ ſimul leguntur Ezech. 39. 9. καὶ τόξοις καὶ τοξεύμασι, *& arcubus & jaculis*. Propriè τόξευμα *jaculum arcu emiſſum, ſagitta*: quæ aliter βέλ Θ vocatur, & βολὶς, & ἰσχίζα. קשת tamen ſignificat *arcum*, non *jaculum*. Sed & τόξευμα pro *arcu* ſumi videtur Jeſ. 7. 24. in illo, μὴ βέλους καὶ τοξεύματ Θ. Similiter τὰ τόξα & *arcus & ſagittæ*.

26. גִּבְעֹת עוֹלָם. A. βυνῶν —] *Collium*. Sic alibi ferè Lxx. Hîc habent Σῖνας ſive Σίνας, i. teſte Hieronymo, *cumulos arenarum*: pro quo Aquilam interpretatum fuiſſe βυνὸς *colles*, teſtis mihi Theodoretus qualis & quantus Theologus! גבעה ergò *collis*. Cui firmando *Gabaa*, quod βυνὸν interpretantur, cùm ſit nomen proprium loci.

27. יִטְרַף שָׁלָל. A. διαμεριῶ λάφυρα. Sym. μεριῶ σκῦλα] ¶ Διαμεριῶ idem quod μεριῶ, *dividet*. Verbum eſt διαμερίζω, quo Lxx uſi ſunt v. 7. & alibi non ſemel. ¶ Λάφυρα, *exuvias*, vel *ſpolia*, i. σκῦλα. & διαμεριῶ, *diſtribuet, partietur*. Lex. vetus, Λάφυρα, *exuviæ, ſpolia, præda*. *Exuvia* pluraliter tantùm declinantur. Significat etiam bona domeſtica, ut σκῦλον Prov. 31. 11. & fortè Prov. 1. 13. πλήσωμεν τοὺς οἴκους ἡμετέρους σκύλων. ubi A. λαφύρων. Credo & in alio item loco ità tranſtuliſſe. ¶ Μεριῶ σκῦλα. Sic Exod. 15. 9. in Lxx μεριῶ σκῦλα, *dividam ſpolia*. & alibi, μεριεῖ ἡ γῆ, *dividetur terra*, ἐκ τοῦ μερίζω *divido*. Aliud ſcholion exſtat in edit. Rom. *Syrus*, ἐσθίει ἁρπάσας, καὶ τὸ πρωῒ νεμεῖ σκῦλα, *veſpere rapiet, & mane dividet ſpolia*. Nam lupi veſpere graſſantur. Unde in proverbio, *Lupi veſpertini*, de quibus aliàs. Vide, ſi otium eſt, Adagia noſtra ſacra.

GROTIUS.

1. *IN diebus noviſſimis*] i. Secuturis temporibus multùm remotis à mea ætate. Ità אחרית non per ἔσχατον tantùm ſed & per ὕστερον vertitur. Et Exodi 4. 9. vocem illam Hebræam alii Græcè vertunt ἐσαῦθις, alii ἐχάτῃ, alii ἐπομένῃ.

3. *Prior in donis, major in imperio*] Fuiſſes ſcilicet, niſi te eo jure privaſſes delinquendo. Primogenitorum erat pars major in hereditate, & principatus: Hîc datur Judæ; illa Joſepho: Sacerdotium autem, quod jus tertium, datum Levi.

5. *Vaſa iniquitatis bellantia*] Variè exponitur מכרתיהם alii, ſubaudito ב, *in habitationibus*: alii, *ex pactis*; ut מ ſit præpoſitio. Maximè probabile eſt vocem eſſe Perſicam, quæ à Perſis in Græciam venerit, μάχαιρα. Gladios enim Perſicos Xenophon *macharas* vocat. *Machara eorum inſtrumenta iniquitatis*, nimirum ob ea quæ narrata ſunt ſuprà c. 34.

6. *In cœtu illorum non ſit gloria mea*] Meliùs Chaldæus, *Cùm illi inter ſe coirent, non deſcendit gloria mea*. Legit תחת, non תחד, & ſumpſit tum hoc tum quod præceſſit תבא in ſenſu præterito. Senſus eſt, Non contaminavi famam meam conſentiendo ipſorum coitioni. ¶ *Suffoderunt murum*] Græci & Hieroſolymitanus, *exciderunt taurum*, i. occidere voluerunt Joſephum, 37. 20. Bos erat in vexillo Ephraimi, ideo quòd Joſephus agriculturam reſtituerat. Præterea ταῦρ Θ ὁ τὸν τυχόντα σημαίνει, ait Artemidorus: nimirum quia Taurus inter manſueta animantia principatum habet, ut ait Macarius. Præterea in Hieroglyphicis Ægyptiorum virum ſimul fortem & temperantem, qualis eximiè fuit Joſephus, Tauri imagine deſignari notat Horapollon. Et quidam Apidis venerationem apud Ægyptios hinc ortam putant. Vide Theophilum Antiochenum, & lib. 1. de Mirabilibus Scripturæ c. 15. in operibus Auguſtini.

7. *Dividam eos*] Mala coitio diviſione punitur.

9. *Catulus*

9. *Catulus leonis Juda*] Refer ad generosum ejus animum, qui apparuit Gen. 37. 26. & in omni historia rerum in Ægypto. Hoc initium est excellentiæ ipsius. ¶ *Ad prædam, fili mi, ascendisti: requiescens accubuisti ut leo*] Hoc refer ad incrementum tribûs Judæ, Jud. 1. Davidis maximè temporibus, cùm vicinorum pleriq; subacti. Vide Num. 24. 17. Psal. 2. & 60. 7. 2 Sam. 8. & 10. & 12. De viris fortibus qui fuere eo tempore vide 2 Sam. 23. ¶ *Et quasi leæna*] Hebraicè, *quasi leo major*: quo tertius gradus excellentiæ significatur impetus.

10. *Non auferetur sceptrum de Juda*] Οὐκ ἐκλείψει יסור vox est & in Zacharia, & quidè conjuncta cum voce שבט, i. *sceptri*: ubi Græci, καὶ σκῆπτρον Αἰγύπτου ἀπολεῖται· qui locus hunc egregiè illustrat, & Judæorum recentiorum cavillationes refellit. Chaldæus עבר יסור per bene expressit. Inter Judæos, qui à *Juda* nomen habent, mansit imperium, quod *sceptri* nomine indicatur, ad Christi tempora. Judæ hoc potiùs tribuitur quàm tribubus aliis, quia decem tribus abductæ à Chaldæis non rediere; rediit Judas cum Beniamine, quæ tribus Beniamin Judæ fuit accessio: unde terra *Judæa* dicta, gens *Judæi*. Imperii vis primùm in ductu militari, Jud. 1. quo loco Josephus, Ἰουδαία φυλὴ ἡγεμονία πρέπει· deinde in nomine Regio, pòst Ethnarcharum, iterúmque Regio, donec Archelao ereptum Regnum, ac Judæa provincia Romanorum facta nunquam postea sceptrum recuperavit. Sub Asmonæis & Herode imperium penes Judam fuit, non minùs quàm penes Romam Gallis aut Thracibus in imperium electis. Intercisiones fuere breves, si ad spacium annorum prope mille & quingentorum comparentur, sub tyrannis externis in Judicum historia memoratis, sub Saule, 70 annis exsilii vix computandis, quia Prophetæ restituendi imperii Judæ spem certam fecerant. Illo autem quod diximus spatio reveriti quidem Judæi interdum magnitudinem Persicam, Macedonicam, Ægyptiam, Romanam, sed salvo ipsis manente imperio; quod non malè ostendit Chrysostomus oratione *Christum esse Deum*. Abeant ergò Judæi cum suis commentis novis, quæ per שבט aut *tribum* aut *castigationes* volunt intelligi contra interpretes veteres omnes: quorũ Aquila verborũ retinens σκῆπτρον dixit: ubi Lxx ἄρχων, Symmachus ἐξουσία, Chaldæi שלטן, sensu planè eodem. ¶ *Et dux de femore ejus*] Ex Græco, καὶ ἡγούμενον ἐκ τῶν μηρῶν αὐτοῦ. Pro *duce* Hebræus textus habet מחקק, quod optimè explicat Chaldæus *Scribæ*, i. doctoris, vocabulo. Tales autem & *duces populi* rectè dicuntur, ad scientiam scilicet. Verbum חקק, unde id nomen aut participium fluit, Græcis vertitur ἀφορίζειν, χάραν, διαχάραν, ἐξεράνᾶν, διαλάβειν· unde Aquila מחקק ἀκριβασὴν vertit, non incommodè. Pro illo, *de fœmore ejus*, in Hebræo est, *de inter pedes ejus*: ubi illud *inter pedes* est honesta circumlocutio genitalium, ut Deut. 28. 57. Sic Latini eandem partem *interfeminium* vocant, & operam ipsam *pedes tollere* non apud Martialem tantùm, sed & apud Ciceronem. Sensus ergò est, Doctores ex Judæ posteritate præituros populo ad tempora usque Messiæ, qui summus & Imperator & Doctor futurus sit, nec Judæorum tantùm, sed & omnium gentium. Florebant ad Christi tempora Sameæ & Hillelis scholæ. ¶ *Donec veniat qui mittendus est*] Verba quæ hîc sunt Hebræa Judæi posteriorum temporum mirè distorquent, alii Silo locum interpretantes, alii Saulem, alii Nabuchodonosorum. Repugnat & hîc illis veterum consensus eorum qui magnam apud ipsos auctoritatem habent. Onkelos, Jonathan, Hierosolymitanus, Paraphrastæ, Thalmudici, Beresith Rabba, R. Salomo, Echa Rabthi, omnes Messiam hîc indicari consentiunt: sed horum vocem ipsam alii interpretantur aliter. Alii enim Silo exponunt בנו *filium ejus*, à secundinis deducto vocabulo; alii, *pacificum*, à שלה verbo: alii compositum censent ex relativo & dativo casu pronominis demonstrativi, ut ה sit pro ו positum; quod non caret exemplis: Ex quibus particulis ut sensum elicerent Græci, addidere participium τὰ ἀποκείμενα αὐτῷ· quod cùm durius sit, & Hebræam phrasin magis sapiat, alii itidem Græci interpretes clariùs posuere ᾧ ἀπόκειται, nempe πᾶσα, *cui omnia servantur*: cujus est Regni jus, ait R. Salomo pòst Hierosolymitanum Paraphrasten. Utriusque expositionis sensus idem, nisi quòd illud magis Hebraismum sapit. Unde apparet immeritò à Juliano Christianos acculari mutatæ hîc versionis, cùm ipsorum nihil id interfit. Itaque Justinus adversus Tryphonem modò his modò illis verbis utitur, affirmátque codices Lxx sui temporis habuisse ᾧ ἀπόκειται· quod de quibusdam codicibus facilè credo. Priori autem modo hunc locum pro se adducunt Clemens Alexandrinus, Cyprianus, Origines, Eusebius, Cyrillus. Mihi maximè se probat versio Latina, ut sit שילוה pro שילה. Quid enim facilius, quàm aut variante dialecto, aut scripturâ aberrante, mutari inter se literas tam vicinas & soni & figuræ? Est ergò Silo ἀποστολικὸν, nomen maximè Messiæ proprium, qui summa cum potestate atque auctoritate à Deo missus est. Vide Matth. 9. 38. & 10. 16, 40. Joh. 3. 17, 34. & 5. 36. & 6. 57. & 7. 29. & 10. 36. & 11. 42. & 17. 3, 8, 18, 21, 23, 25. Act. 9. 17. 1 Joh. 4. 9, 10, 14. Heb. 3. 1. in quibus locis ubique est verbum ἀποστέλλειν, aut indè derivata. Idem alibi exprimitur verbo πέμπειν, Joh. 4. 34. & 5. 23, 24, 30, 37. & 6. 38, 40, 44. & 7. 16, 18, 28, 33. & 8. 16, 18, 26, 29. & 9. 4. & 12. 44, 45, 49. & 13. 20. & 14. 24. & 15. 21. & 16. 5. Rom. 8. 3. quæ omnia loca, sed maximè illud de Siloa, quod est Joh. 9. 7. ut ibi diximus, hoc vaticinium respicere videntur. ¶ *Et ipse erit expectatio gentium*] יקהת pro diverso significatu in Hebræa vicinísq; linguis diversis modis vertitur, putà προσδοκία, *expectatio, obedientia, aggregatio*. Sensus est quem jam attigimus, Messiam eximio modo & Regem fore & Doctorem, non Judæorum modò, sed & omnium gentium. Hierosolymitanus hîc, *Ei servitura sunt regna terræ*. Vide Dan. 7. 14. Esai. 11. 10. & 49. 6. & 55. 4. & 60. 3. & vaticinia alia. Beresith Rabba hoc loco, *Futurum est ut Gentes seculi deferant munera Messiæ filio David*.

11. *Lavabit in vino stolam suam*] Tanta erit in ejus sorte vitium abundantia.

12. *Pulchriores sunt oculi ejus vino*] Meliùs vertas, *Rubebunt oculi ejus ex vino*: & sic quod sequitur, *& candidi erunt dentes ejus ex lacte*. Nimirum quòd illa terræ portio ut vinetis ità & pascuis abundet.

14. *Issachar asinus fortis*] חמר גרם. At Lxx, qui vertunt, τὸ κάλλος ἐπιθυμητὸν, legisse חמד satis apparet: alteram vocem quomodo legerint non expedio. Non longè habet גרש, quod *fructus* significat.

15. *Supposuit humerum suum ad portandum*] Ad portanda arma. ¶ *Factúsq; est tributis serviens*] מס potest significare *liquefactos, consumptos*: ut sensus sit, Reliquias Cananæorum sibi subegit; & hoc Hebræi præferunt ut glorioſius.

16. *Dan judicabit*] Allusio ad nominis originem. Impletum in Samsone, qui Judicis, i. interregis, functus officio. Eodèm refer sequentia: significant enim ultionem de Philistinis sumtam.

19. *Gad, accinctus præliabitur ante eum, & ipse accingetur retrorsum*] Hîc quoque ad nominis originem fit allusio: sed גדד *superare* optimè vertas, & עקב *tandem*; ut sensus sit, Superabitur ab exercitibus, sed tandem ipse eos superabit: ut prædicatur hîc quod narratur Jud. 10. & 11. Nam Galaad Gadis portio, 1 Par. 5. 16.

22. *Et decorus aspectu*] Pro עלי עין videtur legisse עליון, ut & Lxx, qui vertunt ζηλωτὸς. ¶ *Filiæ discurrerunt super murum*] Rami ejus latè super mœnia se fundebant; ut in arboris similitudine maneatur. At Lxx pro בנות צעדה עלי שור בני נער עלי שוב legêre μὴ παύσηται· ἐπὶ μὲ ἀνάβητον. Unde apparet quanta fuerit codicum diversitas.

23. *Jurgati sunt*] Legit & hic interpres, & R. S. quasi esset à רוב, non à רבב, ut nunc legimus. Sed quod habet Hebræus codex cum sequentibus meliùs convenit. Et sic legêre Græci, ἐνέσχον.

27. *Beniamin lupus rapax; manè comedet prædam, & vesperi dividet spolia*] Impletum in Saule maximè. At Hebræi

bræi ad ſacrificia matutina & veſpertina trahunt, ideo quòd pars Templi in ſorte fuerit Beniaminis.

CAP. L.

MUNSTERUS.

2. *Aromatibus condirent*] Significat חנט *facere pigmentum ex* סמים, i. *ſpeciebus aromaticis*, quo corpora defunctorum inuncta, incorrupta manent multo tempore.

10. *Ad aream Atad*] Plerique ex Hebræis accipiunt *Atad* appellativè pro קוצים *ſpinis*, quæ vulgò, ut dicit Kimhi, vocantur קרדון, i. *carduus*. Obſidebat enim horreum illud arbor quædam ſpinoſa, quæ locum illum inſignem reddidit.

15. *Fortè*] Dictio לו aliquando capitur pro אם, *ſi*; & aliquando pro שמא, *forſitan*, ut in hoc loco.

16. *Et mandaverunt*] Heb. *Et præceperunt*. Capitur autem hîc, ſicut & in aliis quibuſdam locis, צוה pro שלח, i. *miſit*: ut ויצום אל בני ישראל, *Et præcepit eis ad filios Iſrael*, h.e. *Cum mandatis miſit eos ad filios Iſrael*, &c.

19. *Num pro Deo ego ſum?*] Abraham Sepharadi ſic exponit, *Nunquid ego ſum Deus, qui poſſim curſum mundi & ordinem ejus invertere? Duodecim ſunt horæ diei, paritérque duodecim noctis: duodecim ſunt ſigna cœleſtia, & duodecim menſes in anno: & multa in illis contingunt præter voluntatem hominis, ſed non Dei. Et vos quidem cogitaſtis me perdere, ſed Deus aliud diſpoſuit: nam nè vos periretis, me ſervavit; id quod probat dies hac.* Notandum hîc in fine hujus hiſtoriæ quòd tam R. Abraham Sepharadi quàm R. Moſe Gerundenſis hîc mentionem faciunt de quadam pugna quæ accidit interim quo Joſeph exſequias patris ſui celebravit; & quoniam Hebraicæ linguæ ſtudioſis gratificari cupimus, annotabimus Hebraicè quid de hac pugna Moſe Gerundi in ſuo ſuper Torah Perus ſcripſerit. Inquit autem, מצינו בספר דברי הימים ליוסף בן גוריון וזולתו מספרי הקדמוניות כי בא צפו בן אליפז בן עשו ועשה עצמם קטטה על זה עד שערכו מלחמה ותגבר יד יוסף ותפשו עם מבחו גבוריו והביאו למצרים ועמד שם בתפיסה כל ימי יוסף וברח משם במותו והלך לארץ בנפנייא ומלך על בתים ברומה ובסות המלך על ארצ אשליא והוא אשר מלך ראשון על רומה: Vocant autem Hebræi Joſephum hiſtoricum *filium Gorion*, qui hîc citatur. Et nos ſuperiori anno illum Hebraicè & Latinè evulgavimus poſt editionem Conſtantinopolitanam. Antiquitates tamen Hebraicè non vidimus.

Finit liber Geneſeos; habétque verſus ſeu ſententias, quas Hebræi פסוקים *vocant, mille quingentos & triginta quatuor.*

FAGIUS.

3. *Sic enim complentur*, &c.] i. Apparatus ille non abſolvitur ante quadrageſimum diem.

15. *Servabit nobis inimicitiam*] Idiotiſmus eſt, pro, *odio & invidiâ nos proſequetur*; *adverſabitur nobis*, &c.

16. *Et legatos miſerunt*, &c.] Senſum expreſſimus: nam ad verbum eſt, *Et præceperunt ad Joſeph*, i. Cum mandatis miſerunt ad Joſeph.

19. *Quoniam Dominum ego timeo*] Heb. כי התחת אלהים אני, i. *Quoniam num pro Deo*, vel *loco Dei*, *ego ſum?* quod variè intelligitur. Quidam hoc ſenſu accipiunt, quaſi dixerit, Tam abeſt ut vobis nocere cupiam, ut hactenus vobis loco Dei fuerim, h.e. benefactor, auxiliator & liberator veſter. Id quod ex eo manifeſtum eſt, quòd malum veſtrum quod contra me cogitaſtis, Dei beneficio ceſſit vobis in magnum bonum. Alii ſic legunt, *Num pro Deo*, vel *loco* aut *vice Dei*, *ego ſum?* h.e. Num Deus ego ſum, ut poſſim vobis vel detrimentum vel emolumentum adferre? Penes illum, non penes me eſt, ſupplicia de hominibus ſumere. Alii, *Num pro Deo ego ſum?* vel, *Num Deus ego ſum?* ſub. *ut ſic fecerim*, q. d. Hoc non factum eſt conſilio meo, ſed Divino, cujus voluntati non licet reſiſtere: quem ſenſum ſecuta eſt Vulgata editio Latina, quæ habet, *Nolite timere. Num Dei poſſumus reſiſtere voluntati?* q.d. Ità viſum eſt Domino; ità fieri ipſe voluit. Alii putant hæc propterea ab ipſo dicta eſſe, quòd videret ſe adorari à fratribus ſuis; q. d. Hic honos Deo, non mihi haberi debet. Lxx videntur id ſenſiſſe quod Paraphraſtes noſter, qui habet, *Quoniam Dominum ego quoque timeo*; Illi, *Nam Dei ſum ego*, q.d. Tametſi in idololatrica impiaque gente hactenus verſatus fuerim, licétq; magnus factus ſim dominus, ità ut facilè, ſi vellem, illatam mihi à vobis injuriam ulciſci poſſem, tamen propterea non abjeci timorem Dei; adhuc illum timeo & veneror; Non ignarus illius voluntate quod factum eſt accidiſſe. Abſit ergò à me quàm longiſſimè ut vindicare velim quod Domini conſilio & voluntate utriſque nobis ceſſit in magnum bonum. Timeo Deum, ſcio me non impunè abiturum, ſi vobis malum rependere conarer.

20. *Secundùm diem hanc*] i. Sicut hodie videtis, ſicut teſtatur & declarat præſens dies. Et nos Germani dicimus, **wie es am tag ligt**, de re nota & manifeſta. ¶ *Ut vivificaret populum multum*] i. Ut multos populos meo miniſterio paſceret, in vita conſervaret, tempore famis.

21. *Locutúſque eſt conſolationes ſuper cor eorum*] h. e. Locutus eſt ad eos verba conſolatoria; blandè ac leniter locutus eſt cum eis; atque ità dolorem illorum blandis verbis lenivit. Id eſt, *loqui ſuper cor* Hebræis.

Finis GENESEOS.

VATABLUS.

2. *Medicis*, את הרופאים] Eos intelligit qui curandis funeribus præerant.

3. *Et completi ſunt ei*, וימלאו לו] Hebraiſmus, pro *Vacaverunt quadraginta diebus in condiendo corpore.* ¶ *Sic enim complentur*, &c. כי כן ימלאו וגו' i. apparatus ille non abſolvitur ante diem quadrageſimum.

4. *Si nunc*, &c. אם נא וגו'] Hebraiſmus, *Si vobis ſum gratus & acceptus.* ¶ *His verbis*, לאמור] Ad verb. *dicendo.*

10. *Et gravi valde.* וכבד מאד] *atque acerbiſſimo.*

11. *Videntes autem habitatores*, וירא יושב] Sing. Heb. pro plur. ¶ *Vocavit*, קרא] ſub. *is qui indidit illi nomen*; vel, *vocatum eſt.*

15. *Videntes autem*, ויראו] i. Cogitantes & conſiderantes apud ſe.

17. *Parce nunc*, &c. שא נא וגו'] *condona nunc peccatum fratribus tuis, & iniquitatem eorum*: vel *peccatum.* Vel *remitte nunc ſcelus* [*tranſgreſſionem* aut *iniquitatem*] *fratrum tuorum, & iniquitatem quam admiſerunt.* ¶ *Num ergò*, ועתה] Verba ſunt legatorum.

18. *Acceſſerunt autem*, וילכו] *Et perrexerunt, abierunt, adierunt.* ¶ *Ecce nos*, &c. הננו לך לעברים] *En ſumus tibi ſervi.*

19. *Num enim*, &c. כי התחת וגו'] ſub. *ut ſic fecerim?* q. d. Hoc non factum eſt conſilio meo, ſed Divino. Alii ſic intelligunt, Nolite timere quia de vobis ſupplicium non ſumam: neque enim Deus ſum. Hæc opinio doctioribus non probatur, quòd ità ſibi Joſeph non temperaret à retalianda injuria, ut Deum ſore ultorem ſperaret. Alii exiſtimant, hoc ab eo propterea dictum eſſe quòd à fratribus adoraretur: acſi diceret, Hic honos Deo, non mihi, haberi debet. Sed hoc nihil habet coloris, quum ſæpe aliàs paſſus ſit hoc modo ſe coli, & longè alium fratribus animum eſſe ſciat quàm Dei cultum in hominem mortalem transferre. Prior expoſitio doctioribus magis probatur. Ad verbum legitur, *quia an ſub Deo?* כי cauſalis eſt particula. תחת cui præponitur interrogationis nota, nunc vicem denotat, ut Latinum *Pro*; nunc ſubjectionem. Itaq; duobus modis verti poteſt locus, *An enim ſum vice Dei?* vel, *Annon enim ſub Deo ſum?* Si priorem verſionem ſequaris, ſignificabit ſe Deo minimè parem eſſe; ut quod ille in ſalutem diſpoſuit, in perniciem convertat. Si verò poſte-

posteriorem, *Annon enim sub Deo sum?* tum admonebit Joseph, quia Dei imperio subest, non suum esse præire, sed sequi. Utramvis tamen expositionem eligas, quoad rei summam parùm interest. Nam quia Joseph Divinæ providentiæ finem expendit, quasi injecto fræno compescit suos affectus, nè intemperanter exsultent. Erat quidem miti humanóque ingenio: sed nihil est sedandæ ejus iracundiæ melius vel magis appositum quàm se Deo regendum submittere.

20. *Cogitastis*, &c. וחשבתם וגו׳] Heb. *Machinati estis mihi malum, at Deus convertit illud in bonum.* ¶ *Secundum diem hanc*, &c. כיום הזה וגו׳] Heb. ut extolleret me in istam dignitatem qualem videtis hodie, ut servarem populum multum, qui alioqui periisset.

21. *Ità consolatus*, &c. וינחם וגו׳] Ad verb. *& consolatus est eos, & locutus*, &c. i. locutus est illis grata, ac verbis blandis lenibúsque lenivit mœstitiam mœrorémq; illorum.

23. *Tertiorum*, שלישים] i. filiorum qui tertiâ generatione nati sunt. q.d. Vidit quartam generationem nepotum suorum. ¶ *Educati sunt ad*, &c. יולדו על וגו׳] Ad verb. *nati sunt*, i. educati sunt apud illum. Chald. paraph. *Filii quoque Machir filii Manasse nati sunt, quos nutrivit Joseph.* Vel, *simulatque filios Machir filii Manasse* [sub. *vidit*] *quos Joseph educavit.*

24. *Morior.* מת] i. dies mortis meæ instant. Sic v. 5. ¶ *Visitando visitabit vos*, פקוד יפקוד אתכם] *reminiscendo reminiscetur vestri.* ¶ *Et ascendere faciet vos.* והעלה אתכם] Hîc ו pro *id est* ponitur: nam exponit quid *Visitare*, vel *Reminisci* significet, i. memor vestri educet vos è terra ista. ¶ *Quam juravit*, אשר נשבע] i. interposito juramento pollicitus est se daturum Patriarchis.

25. *Quum visitando visitabit.* פקוד יפקוד] Ad verb. *Visitando visitabit Deus vos, & ascendere facietis*; vel, *Recordando recordabitur*, i. Quum visitaverit vos Deus, educite, vel asportate ossa mea ex hoc loco. Hic locus clarè docet quorsum spectaverit tam anxia sepulcri electio: nempe ut redemptionis sigillum foret. Postquam enim fidelem Deum asseruit, qui præstabit suo tempore quod pollicitus est, continuò pòst fratres suos adjurat ut ossa sua transferant. Illæ utiles erant reliquiæ quarum aspectus clarè personabat, hominum morte minimè exstinctum esse æternum Dei fœdus, in quo Joseph tutò quiescere jubet posteros: nam jusjurandum Dei adducere satìs habet, ut de suo exitu nihil dubitent.

26. *Natus centum*, &c. בן מאה וגו׳] Ad verb. *filius centum & decem annorum.* ¶ *Et positus est*, ויישם] Hîc Hiric est loco Surec, & י loco ו pro ויושם. Alii vertunt, *& posuit*, sub. *is qui illum sepelivit, in arcula*, vel *loculo*, aut *sarcophago.*

CLARIUS.

2. *Medicis*] Intellige hîc pollinctores, qui curandis funeribus præerant; sic autem defunctorum corpora condiebantur, ut incorrupta manerent multo tempore.

19. *Num Dei possumus resistere voluntati?*] Heb. *Num pro Deo ego sum?* h.e. Nunquid ego possum cursum mundi & ordinem ejus invertere? cùm, etsi multa contingant præter voluntatem hominis, nihil fiat tamen sine nutu Dei, qui peccatis hominum & quibuscunque malis utitur in gloriam suam & fidelium bonum.

DRUSIUS.

5. *IN sepulcro quod fodi mihi*] Unus Oncelos, *quod emi mihi.* Quomodo emit illud? An ut partem fratris Esau emit sibi? Nam ipsum sepulcrum in agro Macphela emerat Abraham à filiis Heth. Si Abraham, non ergò Jacob. Fortè hæres emisse se dicit, quæ is emit cujus hæres est. Hoc non esset adeò absurdum. Contrà legimus Act. 7. 16. *Translati sunt in Sichem, & positi in sepulcro quod emit Abraham pretio argenti à filiis Hemor filii Sichem.* Pugna hîc est cum ipsa historia. Nam Jacob emit à filiis Hemor, non Abraham. Utrùm igitur *Abraham* dicit pro *Abrahamites*, aut *Abraham filius?* Sic sanè *Israel* ponitur pro *Israelita.* Potest etiam error esse exscribentium, quanquam pervetus. Nam has literas immunes non esse à talibus docet ipsa experientia. Quod sequitur *filii Sichem*, ex Græco est τῶν Συχέμ, ubi tam *pater* subaudiri potest quàm *filius.* Erat certè Hemor pater Sichemi: sed fieri potest ut etiam patrem habuerit ejus nominis. Sic dico, Avus potuit esse Sichem, filius Hemor, nepos Sichem: quod novum aut insolens non est. Amant enim hodiéque filio imponere nomen avi. Sic avus meus vocabatur Johannes, filius ejus Clemens, nepos rursum Johannes, in quo avi nomen renatum, ut in filio meo, qui obiit in Anglia, patris. Nam is quoque Johannes nominabatur.

11. *Abel Mesraim*] Locus est à *luctu Ægyptiorum*, sic appellatus. De quo etymo dubitare nos non patitur ipse textus: nec ego id reprehensum eo. Quid igitur? perperam reddi à nuperis interpretibus, *luctus Ægypti*, sive *Ægyptiorum.* Nam *Abel*, ut ibi punctatur, non significat *luctum*, qui potiùs *Ebel* dicitur, aut, ut antiqui legebant, *Abel*, i. אבל. Unde non mirum si Græci ediderunt Πένθος Αἰγύπτου· nam *Abel* eo modo punctatum, est *luctus.* Nunc est אֵבֶל in fonte, quod Onc. & Jonathan sic immutatum relinquunt, cùm *luctum* alioqui אבלא vocitent. Sed quid *Abel*? Hîc est nomen loci, ut *Adam* nomen primi parentis à *terra* sic dicti, non tamen *terram* significat, quæ potiùs *Adama* dicitur. Cæterùm *Abel*, cùm appellativè sumitur, tunc duo significat. Primò significat *lugentem*, unde constructum כְּאֵבֶל אֵם Psal. 35. 14. *sicut lugens matris.* Quod ità dicitur, ut *metuens Dei, appetens vini, fugitans litium.* Deinde significat *planitiem*, ut *Abel Mehola*, quod Jonathan interpretatur מֵישַׁר *campum, planitiem*, Jud. 7. & *Abel vinearum*, h.e. interprete eodem, *planities*, Jud. 11. Audianus nunc Eliam Levitem Judæum, *Abel Mesraim à Luctu nomen habet, sed rectius est ut exponamus illud in sensu Planitiei, ut* Abel Mehola. *Ratio, quoniam Oncelos reliquit illud ut est in Ebræo, nec interpretatur Chaldaice* מצראי אבלא, Luctus Ægyptiorum, *quemadmodum interpretatur*, luctus gravis iste, אבלא תקיף דין, luctus fortis iste. Quod autem sequitur, *qui est trans Jordanem*, cùm in fonte sit בְּעֵבֶר, tam de citeriore ripa quàm de ulteriore accipi potest. Hoc notum iis qui usum callent illius particulæ.

26. *Aromatibus condierunt*] Qui corpora defunctorum aromatibus condiunt, à Græcis dicuntur ἐνταφιασταί, à verbo ἐνταφιάζειν, quod eo significatu legitur v. 2. Sed & ἔθαψαν occurrit hoc versu, pro eo quod in Ebræo ויחנטו. *& aromatibus condiverunt, funerarunt.* Quod observo propter articulum illum, ἐτάφη, qui in Symbolo Apostolorum, quem reddunt, *sepultus est*: sed vide num possit reddi ex lingua horum interpretum, *funeratus*, aut, *conditus, fuit.* Autor vetus qui commentarium scripsit in Symbolum Apostolorum, sive is Cyprianus fuerit, sive Rufinus, sive Hieronymus (nam & inter hujus opera legitur) parùm refert, explicans illud, Descendit ad inferos, *Vis*, inquit, *eadem atque in illo*, Sepultus est. Non planè eadem si ἐτάφη exponas eo modo quo dixi. Nam aliud *condire*, vel *funerare* sive *funus curare*, & aliud *descendere ad inferos*, h.e. sepeliri: nam εἰς ᾅδου sæpe idem valet atq; *in sepulcrum.* Cæterùm Balsami usus præcipuus erat in condiendis corporibus mortuis, quod ità dictum videtur quasi בעל סמים, i. *dominus aromatum. Baal, bal*, ut *beel, bel*, contractio usitata veteribus; quæ in *Annibal, Asdrubal*, & similibus.

IDEM.

19. כִּי הֲתַחַת אֱלֹהִים אָנִי. A. ὅτι μὴ ἀντὶ Θεοῦ ἐγώ; *quoniam an pro Deo ego?* Sym. μὴ οὐκ ἀντὶ Θεοῦ εἰμι ἐγώ; *num enim pro Deo sum ego?* Aliud scholion, Ακύλας, ὅτι μὴ Θεὸς ἐγώ; *nam an Deus ego?* Sym. μὴ οὐκ ἀντὶ Θεοῦ ἐγώ; *num enim pro Deo ego?*] Scire licet & Aquilæ & Symmachi duas editiones olim fuisse. ¶ *An pro Deo.* Schol. τὸ Σαμαριτικὸν, Μὴ φοβεῖσθε· οὐ γὰρ φοβούμενοι Θεὸν εἰμι ἐγώ, *Samaritice, Ne metuite: etenim timens Deũ ego sum.* Onc.

Nè timete: nam timens Domini ego sum. ¶ *Nè metuite:* vel potiùs, *Nè timeatis*, quòd Ebræi dicunt אל תיראו, & est idem cum illo, *Nè timete.*

GROTIUS.

2. *Ut aromatibus condirent patrem*] Vide quæ diximus ad Matth. 9. 23.

5. *Quod fodi mihi*] Sic & Græci. Meliùs alii, *emi*, quomodo כרה sumitur Deut. 2. 6. Ose. 3. 2. & indè מכר & מכרה *pretium*. Sumendum autem videtur *emi* pro *ex empto acquisivi*. Emerat enim Abrahamus ab Hemore, Act. 7. 16. Titulus auctoris est titulus heredis.

19. *Num Dei possumus resistere voluntati?*] In Hebræo nunc est, *Numquid pro Deo ego?* Quod Symmachus interrogatione retentâ vertit, μὴ γὰρ ἀντὶ Θεοῦ εἰμι ἐγώ; Aquila interrogatione per negationem explicatâ, ὅτι μὴ ἀντὶ Θεοῦ ἐγώ. At olim pro התחרן fuit in codicibus Samaritanis vetustioribus quàm quæ nunc habemus, החחרן. Unde est quod Scholiastæ Græci vertunt, μὴ γὰρ φοβερώτερος Θεὸν εἰμι ἐγώ, quod non est cur displiceat. Nam sic & Chaldæus.

21. *Blandè ac leniter locutus est*] Græci, Hebraismo retento, ἐλάλησεν αὐτῶν εἰς τὴν καρδίαν.

24. *Vobiscum*] Hoc aut ad sensum implendum, aut ex codicibus aliis, apponunt Samaritanus, Syrus, Lxx; quos Latinus sequitur.

ANNOTATA AD EXODUM.

CAP. I.

MUNSTERUS.

1. PRincipiò, quod attinet ad tempus, referam hîc breviter quid autor libri Sedar Olam cap. 2. scribat: *Postquam Jacob*, inquit, *rediit ex Mesopotamia, mortua est uxor ejus Rahel, cùm scilicet esset* XXXVI *annorum. Lea verò vixit* XLIV *annis: fuerúntque ambæ* XXII *annorum cùm desponsarentur Jacob. Nam creduntur fuisse gemellæ; etiamsi textus dicat unam fuisse minorem alterâ. Cùm verò Jacob rediret ad Isaac patrem suum, fuit Joseph* IX *annorum; & cùm venderetur in Ægyptum, fuit* XVII *annorum: mortuáque est in eo anno Lea.* XII *mensibus servivit Joseph in domo Potiphera, &* XII *annis in vinculis fuit. Nam* XXX *ætatis suæ anno productus est ad Pharaonem: quo anno obiit Isaac avus ejus. Successerunt* VII *anni saturitatis: & deinde anno secundo postquam fames invaluit, venit ad eum Jacob in Ægyptum, quando scilicet fuit* XXXIX *annorum. Mortuus verò est ipse Joseph primus omnium fratrum suorum: cùm Scriptura dicat,* Mortuus est Joseph & fratres ejus. *Fuit q3, cùm moreretur,* CX *annorum. Breviorem itaque habuit vitam quàm singuli fratres sui. Levi verò longissimè vixit, quippe qui* CXXXVII *attigit annum; nec afflicti sunt filii Israel quamdiu ille vixit. Effluxerunt autem à morte Levi usque ad exitum de Ægypto* CXVI *anni. A principio verò mundi usque ad exitum de Ægypto fluxerunt* MMCCCCXLVIII *anni. Fuerúntque filii Israel in Ægypto* CCX *annis.* Hæc ex majori & minori Sedar Olam huc retuli. Incipit proinde iste liber in Hebræo à conjunctione copulativa *Et*, quòd ad priorem pendeat librum, & in eo continuetur historia filiorum Israel postquam descenderunt in Ægyptum, quam in præcedenti libro Moses describere cœpit.

7. *Generatione aucti sunt*] Verbum Hebræum שרץ significat *procreari in morem reptilium*, ut sunt ranæ, formicæ, & locustæ, quæ semper in maximo producuntur numero: At פרה significat *germinare & fructum facere quemadmodum arbores fructus ferunt: &* רבה significat *multiplicari magnâ copiâ.* Porrò עצם significat *ingenti fortitudine roborari.* Et hæc verba omnia adaptantur filiis Israel, qui cum septuaginta animabus descenderunt in Ægyptum, & creverunt in ducentis annis in multa centena millia hominum. Nam singulæ mulieres genuerunt duos aut tres filios simul, ut dicit Aben Ezra: qui etiam meminit se quatuor vidisse filios ab una muliere simul natos. Et idem dicit quòd naturaliter una mulier possit simul septem parere filios. Ex hoc itaque loco patet, quàm constans, firma & inviolata sit veritas Divinarum promissionum. Dominus enim promisit Abrahæ tantam seminis multiplicationem quanta est arena maris & multitudo stellarum in cœlo. Et quando subditur, *Surrexit rex novus*] dicunt Hebræi hunc Regem vocatum חדש, sicut & suprà Gen. 15. signavi.

11. *Urbes pro opibus*] Secundùm omnes Hebræos מסכנות sunt אוצרות *thesauri*: inter thesauros autem numerantur etiam frumenta. Exstruxit itaque Rex Ægypti urbes pro thecis & granariis frumenti, ut Kimhi explicat.

21. *Fecit eis domos*] Sunt Hebræi discordes in explicatione hujus sententiæ. Abraham Sepharadi talem adfert expositionem, *Posuit*, inquit, *Deus in corde Israelitarum ut exstruerent obstetricibus domos fortes, in quibus tuti essent à malorum incursu.* R. S. exponit *de domo Sacerdotii & Regni.* Kimhi verò interpretatur *domum, familiam*; *Quòd* scilicet *obstetrices creverunt in familiam, rependerit q3 eis Deus per benedictionem illa beneficia populo Israel exhibita contra mandatum Regis.*

22. *Natum filium*] Est hîc ילוד idem quod *jalud* in participio præterito. Vel, ut Aben Ezra dicit, est adjectivum ejusdem formæ cum שכור, עבור. Et quando Scriptura hîc dicit historiam istam factam juxta יאור, & non נהר, quod propriè *fluvium* significat, dicit Kimhi יאור *esse rivum magnum qui ex fluvio aliquo magno ad agros irrigandos ducitur, sicut aqua Nili in varios apud Ægyptios distrahitur rivos.*

FAGIUS.

8. *NOn servabat decretum Joseph*] i. Non servabat ea quæ Joseph bene decreverat, ordinaverat & statuerat: Sed novas leges ac constitutiones faciebat juxta illud vulgatum dictum, *Novus rex, nova lex*, &c. Atque istam sententiam habet Thargum Hieros. *Et surrexit rex super Ægyptum qui non cognovit Joseph, neque ambulavit in statutis ejus.* Vel sensus esse potest, Non stabat pacto & fœderi quod antea fuerat inter Joseph & Regem Ægypti: iniquus erat in posteritatem Josephi, immemor summi illius beneficii & salutis quâ tota Ægyptus affecta fuerat à Josepho tempore famis.

10. *Sapienter agamus contra illos*] Ad verbum est, *Sapientes nos faciamus propter eos*, h. e. Sapiens, prudens ac calli-

callidum consilium de perdendis eis capiamus. Germidiceretur, **Last uns trentbalben mit ein andern beraten.** Lxx dicunt, κατασοφισώμεθα αὐτὸς, *utamur sophisticatione contrà illos*, h. e. callidè vel astutè circumveniamus eos. Quòd si rogas quænam fuerit sapientia & calliditas illorum, respondent Hebræi, *Inter se dixisse, Si gladio vos perdiderimus, gladio & nos vicissim peribimus: Si igni, similiter & in nos ignis deflagrabit: Et quocunque genere mali vos delere conabimur, eodẽ & nos delebimur: Quandoquidem Deus,* (*ut Hebræi dicunt*) לעולם ישה מדה כנגד מדה, *semper mensuram mensurâ recompensat. Callidè ergò excogitarunt, se aquis pueros Hebræorum perdituros. Ità enim fore, ut non ipsi vicissim aquis perdantur, Posteaquam Deus dixerit & promiserit se non ampliùs homines aquis perditurum.*

11. *Principes qui affligerent*] Ad verbum est, *principes malefactores*, h. e. qui vexarent, affligerent ac molestarent. שרי מסים, *principes tributorum*, h. e. exactores, qui tributa & census ab illis exigerent. Huc enim spectabat Regis consilium, ut non tantùm labore ferendisq; oneribus sed & tributis solvendis gravarentur, ut neq; numero neq; divitiis augerentur. ¶ *Urbes thesaurarias*] i. Urbes pro thecis & granariis frumentorum. Id enim rectè hoc in loco significat vox Hebraica מסכנות, sicut & in aliis locis, ut est videre 2 Paral. 17. 12. & 32. 27. Inter thesauros autem & frumenta connumerantur. Súntque hæc repositoria, granaria, & thecæ frumentariæ Hebræis ab *utilitate* dictæ. סכן enim illis *prodesse & utile esse* significat; hinc מסכנות. Sunt enim maximè & necessaria & utilia regnis. Nescio quid Vulgato interpreti in mentem venerit, quòd *urbes tabernaculorum* verterit; nisi quòd deceptus videtur vocum similitudine, àtque סוכות *Succoth*, quod *tabernacula* significat, pro מסכנות legisse. Lxx verterunt πόλεις ὀχυρὰς, *civitates munitas*. Est enim mos Regum & Principum etiam exstruendis munitionibus, præsidiis, arcibus, &c. subditos suos molestare. Sed sententia Hebræorum hîc verior est. ¶ *Pithom & Raameses*] Thargum Hieros. habet, בית טנים ויית פילוסים, i. *Tunis & Pelusium*. Referunt Hebræi, Judæos in Ægypto, cùm istæ urbes exstruerentur, adeò segniter laborasse, ut nomina istarum urbium in proverbium apud illos abierint, quo adhuc hodie utuntur, de hominibus ignavis, pigrè & segniter laborantibus. Dicunt enim, *Es ist Pisom veramses*, quo volunt significare, talem esse laborem qualis olim fuerit Judæorum Pithom & Ramses in Ægypto ædificantium. Quàm verè competat hoc dictum in veterem illum populum Dei, viderint qui hoc adfirmant: In Judæos autem nostri seculi verissimè dici nemo dubitet, cùm, quod honestos labores, artes & studia attinet, non sit pigrior & magis ignavus sub sole populus, ad usuram autem reliquásque inhonestas artes exercendas non est acutior & impigrior.

15. *Nomen unius erat Schiphra*, &c.] Thargum Hieros. ità habet, *Et dixit Rex Ægypti ad obstetrices Hebræas, quarum altera vocabatur Schiphrah; & hæc erat Jochabed: altera verò nominabatur Puah; & hæc erat Miriam.*

16. *Et videritis in partu*] Variatio est in voce מתברא *Mathberah*, sicut & in voce Hebr. האבנים *Haafnaiim*. Quidam enim sedem interpretantur in qua recipitur fœtus; vel, in qua sedet quæ parit. Judæi vulgò nuncupant **gebar ſeſſel.** Alii vulvam significare volunt; & per vulvam significari fœtum, q.d. Cùm videritis fœtum qui egredietur ex utero matris. משבר *Maschber* autem vocari dicunt à *frangendo*; (שבר *schibber* enim *frangere* significat: quòd cùm fœtus eò pervenerit, cardines vulvæ rumpantur, & maximè torqueatur parturiens) אבנים *Afnaim* verò, à *fœtu*, sive à *pueris* indè enascentibus. Sed quia R. D. K. hunc locum in lib. Rad. ex veritate Hebraica ad longum tractat, placet ejus verba hîc adscribere. Locum Hebraicè primùm ponit, וראיתן על האבנים. Post quem ità scribit, *Locus est* (scilicet האבנים) *in quem cadit fœtus ex utero matris suæ, qui & alias* משבר *Maschber vocatur. Verùm derivatur hæc dictio* (scilicet בן האבנים) *à* בן *Ben seu* בנים *Banim* (quod *filium*, & *filios* significat) *cum superaddito Aleph. Et juxta meam sententiam* אבנים *hoc in loco vulvam ipsam significat, quæ ità vocatur à* בנים *fœtu* seu *filiis*; *sicut & Maschber vocatur propter fracturam mulieris parturientis & doloris ejus. Nam si* אבנים *locus esset in quẽ fœtus recipitur postquã egressus est ex utero matris, quid opus erat dicere,* Et videritis in ipsis sellis, *&c. cùm certè antequam totus egrediatur ex utero, conspiciant obstetrices, masculus an fœmella sit? Nam masculus faciem suam deorsum versam habet, fœmella verò sursum. Nec porrò ratio exstat cur locus ille in quem fœtus cadit* משבר *Maschber vocetur: quod patet etiam ex isto loco Scripturæ*, Esa. 66. Nunquid ego frangam, & non faciam gignere? *Ex quo manifestum est, fracturam antecedere partum. Habet autem* אבנים Afnaim *formam dualis numeri, propter cardines qui sunt in ostio vulvæ, quorum duo sunt, sicut sunt duo cardines januæ. Quemadmodum tradiderunt Rabini nostri, præsertim R. Eliezer, qui ità inquit. Sicut janua cardines habet, ità & mulier. Unde est quod dicitur,* 1 *Sam.* 4. Et incurvavit se, & peperit: nam versi fuerunt in ea cardines ejus. *Quòd verò dicitur apud Danielem cap.* 10. Inversi sunt dolores mei super me, *&c. comparatio est ad dolores parturientis, quos sentit mulier in cardinibus vulvæ. Nam* צירים Zirim *nomen est æquivocum tam ad cardines ostii quàm ad dolores.* Hactenus R. D. K. cujus verba ex Hebræo quâ potuimus fide vertimus, & huc transtulimus. Qui autem mavult ipsius verba Hebraica videre, videat eum in lib. Rad. citato, in radice אבן.

19. *Sapientes enim sunt*] In textu Hebraico est, כי חיות הנה, circa quæ est etiam interpretum variatio, maximè in voce חיות *Chaioth*, quam alii à verbo חיה, quod *vivere* significat, deducentes, *vivaces* exponunt, q.d. Mulieres Hebræorum non sunt ità teneræ, delicatæ, imbecilles & infirmæ ut Ægyptiorum; sed vivaces sunt, h. e. validæ, robustæ, vigorosæ, patientes laborum & dolorum. Atque ità exponit etiam A. E. כי העבריות אינן כמצריות, כי כוח חיים הרבה יש להם, *Quia Hebrææ non sunt sicut Ægyptiæ; nam robur vitæ multum est eis:* q. d. Mulieres vivacissimæ & robustissimæ sunt; præveniunt nos, neque indigent ope nostrâ. Alii חיות à singulari חיה *Hajah*, quod *animal* & *bestiam* significat, deducunt, hoc sensu, Mulieres Hebræorum non sunt sicut mulieres Ægyptiorum, sed similes sunt bestiis, quæ dum pariunt non indigent obstetricibus. Nonnulli חיות pro *obstetricibus* exponunt, quam significationem habet in Chaldæo, & frequens in hoc usu est in commentariis. Vocantur autem sic à חיה *vivificando*, sicut Hebræis מילדות *Mejaledoth* à ילד *pariendo*, quòd scilicet mulieribus parturientibus adsint in partu, & juvent eas, ut fœtus in lucem veniat, & ità quasi vivificare fœtum videntur, unde חיות nominantur. Est autem sensus juxta hanc lectionem, Hebræorum mulieres non sunt similes Ægyptiis, sed ipsæmet sunt obstetrices omnes, atque obstetricandi scientiam norunt; non opus habent aliis obstetricibus, ut Ægyptiorum mulieres. Et hanc sententiam habet noster Paraphrastes, quam secutus est author Latinæ Vulgatæ editionis. Thargum Hieros. ità habet, ארום חיין אינון עד לא ייתי לותהון ילידתא אינון מצלן קדם אבוהון דבשמיא והוא עבי יתהון ואינון ילדין, *Quoniam vivificant ipsa antequam veniat ad eas obstetrix, orant coram Patre suo cœlesti, & exaudit eas, atque ità pariunt.*

21. *Fecit eis domos*] Multiplex sensus est horum verborum. Quidam referunt ad populum Israeliticum, hoc sensu, Quasi ipsi scilicet filii Israel suis obstetricibus domos munitas exstruxerint, in quibus, quod non exsequerentur mandatum Regis de interficiendis infantibus, ab incursu Ægyptiorum tutæ esse possent. Alii ad Pharaonem referunt, Quòd is videlicet proprias & peculiares domos illis exstruxerit, unde exire illis non licebat, sed exspectare ibi cogebantur mulieres Hebræas parturientes, quæ ad ipsas adducebantur ex præcepto Regio, ut istâ ratione Ægyptii unà cum illis cognoscerent num filius

aut filia naſceretur. Alii ad Deum referunt, quòd ille fecerit eis domos: Et hoc etiam variè exponunt: Vel, quòd obſtetricibus *domos fecerit*, i. protexerit ac defenderit eas. Quæ ſententia non improbatur R.D.K. In lib. enim Rad. ità ſcribit, וחנראה בעיני כי פירוש ויעש להם בתים שהסתירם מפרעה שלא חרע להם כדרך שנאמר בירמיהו וברוך ויסתירם יהוה, i. *Videtur mihi ita eſſe ſenſus*, Et fecit eis domos, *h. e. abſcondit eas à Pharaone, ut nihil mali eis faceret: juxta illud quod dicitur de Jeremia & Baruch*, Et abſcondit eos Dominus, Jer. 36. Hæc ille. Vel, quòd Deus propter beneficium quod contulerunt in Hebræos, non occidendo illorum infantes, eas remuneraverit, bonorum videlicet ubertate, quæ per *domos* intelligatur, conceſsâ. Et ità *domos illis conſtruxerit*, h. e. rem familiarem earum adauxerit, ità ut omnium rerum quæ ad regendam alendámque familiam requirebantur copiam habuerunt. Nam *domum facere* Hebræis etiam *rem domeſticam curare & rei augendæ operam dare* ſignificat. Hinc Jacob dicebat ad Laban, ועתה מתי אעשה גם אנוכי לביתי, *Et nunc quando faciam etiam ego domum meam?* Gen. 30. 30. h.e. Quando curabo & proſpiciam mihi quoque de rebus neceſſariis, quæ requiruntur ad inſtituendam & ſuſtentandam familiam? Vel, quòd *fecerit eis domos*, Sacerdotii ſcilicet & Regni. Dicunt enim Hebræi duas illas obſtetrices fuiſſe Miriam & Jochæbed matrem ejus, filiam Levi, ex qua nati ſunt Aaron & Moſes, penes quos Sacerdotium & Regnum fuit. Et qui hunc ſenſum ſequuntur, hos movit, quòd in Scripturis aliquando appellatione *domûs* Regnum & Sacerdotium veniunt. Et hæc ſententia placet Paraphraſtæ Hieroſ. qui ità habet, ארום דחילן ילידתא מן קדם יהוה וקניין להין שום טב בנודרייא דעבדו להון בתים ביתא דלויה וביתא דכהונה רבתא *Quia obſtetrices timebant Dominum, ideo conciliarunt nomen bonum inter concives. Fecerúntq; ſibi domos, domum ſcilicet Levitici miniſterii, & domum ſacerdotii magni.* Vel, quòd Deus *fecerit eis domos*, i. auxerit & multiplicaverit eorum familias, ſcilicet filiorum Iſrael. Nam pronomen relativum להם *eis*, maſculinum eſt: unde commodè ad univerſum populum referri poteſt. Et *domum* pro *familia* accipi, frequentiſſimum eſt in Divinis literis. Atque hæc poſtrema lectio omnium ſimpliciſſima eſſe videtur. Quam & R. D. K. in Rad. ſuis habet: ubi בתים *domos*, per בני בתים *liberos domeſticos*, ſive *familias*, exponit. Eſt ergò ſenſus, Timore obſtetricum quo Deum timuerunt, & non interfecerunt pueros Hebræorum, ut Rex Pharao præceperat, factum eſt ut familiæ Hebræorum in immenſum creverint, auctæ ac multiplicatæ fuerint, ſecundùm illud quod dicitur, *Quantò autem magìs afflixerunt eos, tantò magìs creſcebant & augebantur.*

VATABLUS.

1. *Et hæc*, ואלה] Hic ו redundat, ut ſolet in principiis librorum Hebraicorum: niſi fortè aliquando convertat præteritum in futurum, aut fut. in præt. Pollicitationem Abrahæ & ſemini ejus factam, Gen. 15. 5. ſcribit Moſes: Quo verò ordine, quáque virtute & magnificentiâ hanc præſtiterit Deus, præſenti libro proſequitur. Primùm autem nomina eorum qui Ægyptum cum Jaacob ingreſſi ſunt recenſet, ad præterita reſpiciens, ut commodiùs ad futuram hiſtoriam initium ſumat.

3. *Et Biniamin.* ובנימן] Beniamin præponitur Dan & aliis, non quòd eſſet major natu, ſed quoniam illi eſſent filii ancillarum.

5. *Egreſſi*, &c. יוצאי ירך] Ad verb. *egreſſores femoris.* ¶ *Joſeph verò*, ויוסף] *Nam Joſeph.* q.d. Cauſa deſcensûs eorum in Ægyptum fuit Joſeph, quòd is gratiâ valeret apud Regem Ægypti. Doctus inter Hebræos exponit, *Cum Joſeph qui fuerat in Ægypto.* ſub. *erant inquam ſeptuaginta anima.*

6. *Atque univerſa generatio illa.* וכל הדור ההוא] Hebraiſmus, pro, *omnes homines illius ætatis.* Hoc dicit ut oſtendat afflictionem non accidiſſe Iſraelitis vivente Joſeph. Hic דור non *cognationem* ſignificat ſed *ſeculum.*

7. *Creverunt*, פרו] Hâc dictione ſignificat augmentum plurimum. ¶ *Et nati ſunt in multitudine.* וישרצו] Hæc vox propriè de piſcibus dicitur, qui fœtum edunt multiplicem & numeroſum. Chald. paraph. *procreaverunt liberos.* ¶ *Copioſiſſimè*, במאוד מאוד] Ad verb. *valde valde:* nam ב redundat. i. mirum in modum. ¶ *Illis:* אותם] Poſitum eſt pro מהם, ab ארץ quando ſignificat *ex*, & affixo.

8. *Surrexit interim*, ויקם] Ad verb. *Et ſurrexit*, q. d. Regnum Ægypti tranſlatum fuit ad alium. ¶ *Non noverat*, לא ידע Emphaſim habet: neque enim corpore noſſe poterat Rex Ægypti Joſeph, qui aliquot ſeculis antea obierat: ſed oblitus beneficiorum quibus Joſeph aſſecerat Ægyptios, ingratus fuit. His igitur verbis non ſolùm ingratitudo malignitáſque ſed & imprudentia ac ſtultitia Regis taxatur.

9. *Filiorum Iſrael*, בני ישראל] *filii Iſrael*, nominativo caſu per appoſitionem dictum, *En populus, nempe filii Iſrael.*

10. *Agitè*, הבה] Imperativum verbum pro adverbio hortandi, Vide Gen. 11. 3. ¶ *Sapientiores*, &c. נתחכמה לו] *Simus ſapientes erga illum.* Hebraiſmus, Inveniamus rationem aliquam callidam & ſubtilem quâ opprimere poſſimus illum. Alii vertunt, *Conſilium capiamus de ipſis.* Alii, *Sapienter opprimamus illum.* ¶ *Evenerit bellum*, תקראנה מלחמה] Verbum plurale nomini ſingulari junctum: propterea quidam vertunt, *evenerint bellum & bellum*, i. ingruerint crebra bella. ¶ *E terra:* מן הארץ] i. è regione in qua nunc habitat, h. e. faceſſat hinc, & recedat à nobis.

11. *Præpoſuerunt ergò*, &c. וישימו וגו'] i. Exegerunt ab illo tributa magna. ¶ *Oneribus ſuis:* בסבלותם] i. magnis tributis. ¶ *Ædificavitq;*, ויבן] ſub. *populus Iſraeliticus juſſu regio.* ¶ *Theſaurorum*, מסכנות] *thesaurarias*, i. urbes pro thecis & granariis frumentorum: id enim rectè hoc in loco ſignificat vox Hebraica מסכנות, ſicut & in aliis locis, ut videre eſt 2 Paral. 17. 12. & 32. 27. Inter theſauros autem & frumenta commerantur: ſúntque hæc repoſitoria, granaria, & thecæ frumentariæ Hebræis ab utilitate dictæ: סכן enim illis *prodeſſe & utile eſſe* ſignificat: hinc fit מסכנות; ſunt enim maximè & neceſſaria & utilia regnis. Neſcio quid Vulgato interpreti in mentem venerit quòd *urbes tabernaculorum* verterit: niſi quòd deceptus videtur vocum ſimilitudine, atque סוכות, quod *tabernacula* ſignificat, pro מסכנות legiſſe. Lxx verterunt πόλεις ὀχυρὰς, *civitates munitas:* eſt enim mos Regum & Principum, etiam exſtruendis munitionibus, præſidiis, arcibus, & hujuſmodi ſubditos moleſtare. Sed ſententia Hebræorum hic verior eſt.

12. *At quò magìs*, &c. וכאשר יענו וגו'] Ad verb. *Et ſecundùm quod affligebant eum, ſic creſcebat, & ſic multiplicabatur.* ¶ *Et anguſtiis afficiebantur*, ויקוצו וגו'] *adeò ut tæderet eos propter filios Iſrael*, i. visâ proſperitate filiorum Iſrael.

13. *Duré:* בפרך] Ad verb. *cum duritia*, i. citra clementiam, aut citra ullam miſericordiam, h. e. in ſervitutem duriſſimam.

14. *Opere duro*, בעבודה קשה] *ſervitute aſperâ*, vel, *famulatu immiti*, aut, *inclemente.* ¶ *In luto & lateribus*, בחומר ובלבנים] Subaudienda ſingulis nominibus ſua verba, *in luto parando, & in lateribus conficiendis.* ¶ *In agro*, בשדה] i. agreſti & ruſtico. ¶ *In quo operâ illorum abutebantur*, אשר עבדו בהם] Similis locutio legitur & Jer. 25. 14. ubi עבד conſtruitur cum ב, quod quoties fit, ſignificat *ſervitium quod exigunt domini:* alioqui ſignificat *ſervitium impenſum à ſervis.* Quidam vertunt, *in omni inquam opere in quo ſervire fecerunt illos ſervitutem.* ¶ *Duré:* בפרך] Vide paulò antè v. 13.

15. *Siphrah*, שפרה] Principes oportet fuiſſe iſtas duas

duas inter alias obstetrices, quas solas nominaverit: alioqui solæ non sufficissent.

16. *Quum obstetricabitis*, בילדכן] i. Quum officio obstetricis fungemini erga Hebræas. ¶ *Super sedem:* על האבנים] Varia est hujus dictionis expositio. Quidam enim *sedem* interpretantur in qua recipitur fœtus, vel in qua sedet quæ parit. Alii per *sedem* vulvam significari volunt, & per eam fœtum; acsi dicat, Quum videritis fœtum qui egredietur ex utero matris: משבר autem vocari dicunt à *frangendo*, quòd quum fœtus eò pervenerit, cardines vulvæ rumpantur, & maximè torqueatur parturiens: אבנים verò à *fœtu*, sive à *pueris* indè enascentibus. Doctus inter Hebræos sic locum istum exponit, האבנים *locus est in quem cadit fœtus ex utero matris suæ, qui & aliàs* משבר *vocatur. Verùm derivatur hæc dictio* אבנים *à* בן האבנים *seu* בנים *quod filium & filios significat, cum superaddito* א. *At juxta meam sententiam* (inquit ille) אבנים *hoc in loco vulvam ipsam significat, quæ ità vocatur à* בנים *fœtu seu filiis: sicut &* משבר *vocatur propter fracturam mulieris parturientis. Nam si* אבנים *locus esset in quem fœtus recipitur postquam egressus est ex utero matris, quid opus erat dicere,* Et videritis in ipsis sellis, *&c. quum certè antequam totus egrediatur ex utero, conspiciant obstetrices, masculus an fœmella sit? Nam masculus faciem suam deorsum versam habet, fœmella verò sursum.* Idem paulò pòst, *Dictio* אבנים *habet formam dualis numeri, propter cardines qui sunt in ostio vulvæ: qui duo sunt sicut cardines januæ, quemadmodum tradiderunt nobis Rabbini nostri, præsertim R. Eliezer.* Hactenus doctus ille inter Hebræos. Alii, *videritisq; in procinctu esse fœtum.* אבן, inquiunt, significat *lapidem*, aut *pondus*, aut *stateram.* Sensus ergò est, Quum tempus partûs advenerit, h.e. dum in propinquo est, in propendendo scilicet, ut fit in librando, utpote quum & puer exire, & mulier parere cogitur. ¶ *Vivat:* וחיה] *servetur.*

17. *Sed vivos*, &c. ותחיין וגו'] Ad verb. & *vivificaverant pueros*, sive mares editos in lucem, i. dederunt operam ut servarentur incolumes.

18. *Ut vivos servaretis*, ותחיין] Ad verb. *& vivificastis.*

19. *Quia*, כי] Quidam dicunt hanc vocem hoc loco redundare. *Nam vivaciores sunt ipsæ:* כי חיות הנה] Id ab חיה deductum est, quod *vivere* significat, q. d. Mulieres Hebræorum non sunt ità teneræ, delicatæ, imbecilles & infirmæ ut Ægyptiorum: sed vivaces sunt, h.e. validæ, robustæ, patientes laborum & dolorum. Atque ità etiam exponit alter ex doctis Hebræorum, dicens, *Nam robur vitæ multum est eis:* acsi dicat, Mulieres vivacissimæ ac robustissimæ sunt: præveniunt nos, neque indigent ope nostrâ. Alii חיות à nomine singulari חיה, quod *animal* & *bestiam* significat, deducunt, hoc sensu, Mulieres Hebræorum non sunt sicut muliebres Ægyptiorum, sed similes sunt bestiis, quæ dum pariunt non indigent obstetricibus. Nonnulli חיות pro *obstetricibus* exponunt: quam significationem habet in Chaldæo, & frequens in hoc usu est in Commentariis Hebræorum. Vocantur autem sic ab חיה *vivificando*, sicut Hebræis מילדות à ילד *pariendo*, quòd scilicet mulieribus parturientibus adsint in partu, & juvent eas ut fœtus in lucem veniat, & ità quasi vivificare fœtum videntur, unde חיות nominantur. Est autem sensus juxta hanc lectionem, Hebræorum mulieres non sunt similes Ægyptiis, sed ipsæmet sunt obstetrices, atque obstetricandi scientiam norunt, nec opus habent aliis obstetricibus, ut Ægyptiorum mulieres. Et hanc sententiam habet Chaldæus paraph. Thargum Hierosol. vertit, *Quoniam vivificant ipsæ antequam veniat ad eas obstetrix: orant coram Patre suo cœlesti, & exaudit eas, atq; ità pariunt.*

21. *Timuerunt.* ויראו] in servandis scilicet pueris Hebræorum. ¶ *Fecit eis domos:* ויעש להם בתים] Quidam referunt ad populum Israeliticum, hoc sensu, quasi ipsi filii Israel suis obstetricibus domos munitas exstruxerint, in quibus, quòd non exsequerentur mandatum Regis de interficiendis infantibus, ab incursu Ægyptiorum tutæ esse possent. Alii ad Pharaonem referunt, quòd is videlicet proprias & peculiares domos illis exstruxerit, unde exire illis non licebat, sed exspectare ibi cogebantur mulieres Hebræas parturientes, quæ ad ipsas adducebantur ex præcepto Regio: ut istâ ratione, Ægyptii unà cum illis cognoscerent num filius aut filia nasceretur. Alii, atque ii doctiores, ad Deum referunt, quòd ille fecerit eis domos: quod etiam variè exponunt: Vel quòd obstetricibus *domos fecerit*, i. protexerit ac defenderit eas. Quæ sententia non improbatur docto inter Hebræos, dicenti, *Videtur mihi is esse sensus istorum verborum,* Fecit eis domos, *quòd Deus absconderit eas à Pharaone ut nihil mali eis faceret; juxta illud quod dicitur de Jeremia & Baruch,* Et abscondit eos Dominus. *Jer.* 36. 26. Hæc ille. Vel quòd Deus propter beneficium quod contulerunt in Hebræos, non occidendo illorum infantes, eas remuneraverit, bonorum videlicet ubertate, quæ per *domos* intelligatur, concessâ: & ità *domos illis construxerit*, h.e. rem familiarem earum adauxerit, ità ut omnium rerum quæ ad regendam alendámque familiam requirebantur copiam habuerint. Nam *domum facere* Hebræis etiam *rem domesticam curare & rei augendæ operam dare* significat. Hinc Jaacob dicebat ad Laban, *Et nunc quando faciam etiam ego domum meam?* Gen. 30. 30. h. e. Quando curabo & prospiciam mihi quoque de rebus necessariis quæ requiruntur ad instituendam & sustentandam familiam? Vel quòd dederit illis prolem numerosissimam, h. e. reddiderit illas fœcundas ex viris suis. Propterea Hebraicè usus sit Moses relativo masculino; quia nomen à viris accipiunt familiæ. Aliquando tamen מ pro נ accipitur. Vel quòd *fecerit eis domos*, Sacerdotii scilicet & Regni. Dicunt enim Hebræi duas illas obstetrices fuisse Mariam, & Jochabed matrem ejus, filiam Levi, ex qua nati sunt Aaron & Moses, penes quos Sacerdotium & Regnum fuit. Et qui hunc sensum sequuntur, hos movit, quòd in Scripturis aliquando appellatione *domûs* Regnum & Sacerdotium veniunt. Et hæc sententia placet Paraphrastæ Hierosolymitano, qui sic habet, *Quia obstetrices timebant Dominum, ideo conciliarunt sibi nomen bonum inter concives, fecerunt q; sibi domos, domum scilicet Levitici ministerii, & domum sacerdotii magni.* Vel quòd Deus *fecerit eis domos*, i. auxerit & multiplicaverit eorum familias, scilicet filiorum Israel; nam pronomen relativum להם *eis*, masculinum est; unde commodè ad universum populum referri potest: & *domum* pro *familia* accipi, frequentissimum est Divinis literis. Atque hæc postrema lectio quibusdam simplicissima omnium esse videtur: quam & doctus inter Hebræos probare videtur, exponens בתים *domos* per בני בתים *liberos domesticos*, sive *familias.* Est ergò sensus, Timore obstetricum quo Deum timuerunt, & non interfecerunt pueros Hebræorum ut Rex Pharao præceperat, factum est ut familiæ Hebræorum in immensum creverint, auctæ ac multiplicatæ fuerint, secundùm illud quod v. 12. dictum est, *At quantò magis affligebant eum, eò magis crescebat, eóq; magis multiplicabatur.*

22. *Projicite:* תשליכוהו] Ad verb. *projicietis eum.* Fut. Heb. pro Imperat. ¶ *Servate incolumem:* תחיון] Ad verb. *vivificabitis.*

CLARIUS.

LIber hic, qui à Græcis *Exodus* dicitur, h. e. *exitus*, ab Hebræis vocatur *Veelle semoth*, h. e. *Et hæc nomina*, accipiens scilicet appellationem à primis ipsius libri dictionibus: Qui mos est plerisque aliis locis servatus: nam & Genesis appellatur *Beresith*, i. *In principio*; & Leviticus, *Vaicra*, i. *Et vocavit*, &c.

6. *Quo mortuo*] Scribunt Hebræi Joseph XII mensibus servisse in domo Pothiphera, & XII annis in vinculis fuisse. Nam XXX ætatis suæ anno productus est ad Pharaonem, quo anno obiit Isaac avus ejus. Successerunt VII anni saturitatis: deindè anno secundo

poſtquam fames invaluit, venit ad eum Jacob in Ægyptum, quando ſcilicet fuit XXXIX annorum. Mortuus verò eſt ipſe Joſeph primus omnium fratrum ſuorum: cùm Scriptura dicat, *Mortuus eſt Joſeph, & fratres ejus*, fuiſtque cum moreretur, CX annorum. Breviorem itaque habuit vitam quàm ſinguli fratres ſui. Levi verò longiſſimè vixit, quippe qui CXXXVII attigit annum: nec afflicti ſunt filii Iſrael quandiu ille vixit. Effluxerunt autem à morte Levi uſque ad exitum de Ægypto CXVI anni. A principio verò mundi uſque ad exitum de Ægypto fluxerunt MMCCCCXLVIII anni. Fuerúntque filii Iſrael in Ægypto CCX annis.

7. *Et quaſi germinantes*] Verbum Hebræum ſignificat *procreari in morem reptilium*, ut ſunt ranæ, formicæ, & locuſtæ, quæ ſemper in maximo producuntur numero. Sic filii Iſrael, qui cum LXX animabus deſcenderunt in Ægyptum, ereverunt ducentorum annorum ſpatio in multa centena millia hominum. Nam ferunt ſingulas mulieres conſueſſe gignere duos ac tres filios ſimul.

11. *Urbes theſaurorum*] Inter theſauros numerantur etiam frumenta, quando *theſaurus* idem eſt, quod *reconditorium*: exſtruxit itaque Rex Ægypti urbes pro thecis & horreis frumenti.

19. *Ipſæ enim obſtetricandi habent ſcientiam*] Alius vertit, *Sunt enim vivaces.*

21. *Ædificavit eis domos*] Videtur Hebraiſmus eſſe, cujus ſuperiùs facta mentio eſt: h. e. *Auxit earum rem familiarem ac familiam.* Alii ſic exponunt, *Poſuit Deus in corde Iſraelitarum ut exſtruerent obſtetricibus domos fortes, in quibus tutæ eſſent à malorum incurſu.* Sunt enim Hebræi diſcordes in explicatione hujus ſententiæ. Alius autem refert ad Iſraelitas, Quòd ſcilicet, cùm obſtetrices Deum timuerint, nec occiderint pueros, contigerit augeri Iſraelitas.

DRUSIUS.

8. *Surrexit rex novus*] Hîc Græci legunt βασιλεὺς ἕτερος, *rex alius*: quod retinuit Lucas Act. 7. 18. Sic *ſacerdos novus* an *ſacerdos alius* dicas, parùm refert. Nam qui novus eſt alius eſt. Sic *dii novi* vocantur Jud. 5. 8. qui alibi *dii alii*. In Decalogo, *Non habebis Deos alios coram me*, h. e. deos novos. Nam alius à vero novus eſt, ſaltem aliquando fuit, quia non æternus, ut verus Deus, qui propterea *antiquus dierum* nuncupatur. Semper enim fuit, eſt, & erit. Cujus comparatione dii alii omnes novi ſunt. *Novus*, i. καινὸς. Id corruptum in καινὲς, primùm Jud. 5. 8. ubi exemplaria quædam θεὸς καινὲς pro καιναὶς· deinde Job 29. 20. ubi vulgò, ἡ δόξα μου καινὴ, cùm legendum ſit καινὰ, *nova*. Error ex recepta patrum ævo pronuntiatione Κὲ pro Καὶ, quæ me puero, cùm Gandavi literis operam darem, adhuc obtinebat. Nos enim qui *Kai* ſonabamus ridebant ex aliis ſcholis (novem ibi erant) qui ad *Ke* aſſueverant.

21. *Fecit eis domos*] Difficultas hîc ex pronomine לָהֶם *eis*, quod maſculinum eſt: unde quidam ad pueros referunt quos obſtetrices ſervaverant in vita: alii putant eſſe enallagen generum, לָהֶם pro לָהֵן. ut contrà Ruth 1. 13. לָהֵן ponitur pro לָהֶם. Solens hoc fit in his literis; quod ſuo loco indicabimus. Nunc alia nobis agenda. Fortè quia לָהֶם poſuit, innuere voluit maritos earum, ut hoc dicat, Fecit maritos obſtetricum domos, h. e. Prole fœcundavit eos, ità ut plures domus ex iis ortæ ſint. Nam aliud *facere domos*, & *facere domum*. *Facere domum* legitur 2 Sam. 7. 1. *quia domum faciet tibi Dominus*, i. te ſobole beabit, ità ut domus tua ſit perennatura in omnes ætates. Hoc alibi dixit, *Ædificabo tibi domum firmam ac ſtabilem*: quod vulgò reddunt, *domum fidelem*. *Facere domos*, non unam, ſed plures innuit familias, vel certè domos patrum. Nam in una familia poſſunt eſſe plures domus hujuſmodi. Auguſtinus huc refert ex editione τῶν ἑβδομήκοντα, *Nunc faciam & ego mihi domum*. Locus eſt Gen. 30. 30. ſed ibi in Ebræo habetur, *faciam domui meæ?* Id aliud eſt. Nam hoc potiùs dicit, Æquum eſt ut & ego provideam domui meæ. Impoſuit viro doctiſſimo mala verſio, ut ſæpe Theologis linguarum imperitis. Utinam parem candorem adferrent ad res Divinas. Nam errare humanum, errorem defendere belluinum eſt. Ferri poſſent, niſi ſuccenſerent eis qui errantes in viam revocant. Hodie benefacere quibuſdam eos occidere eſt: Tantum odium veritatis. Verum eſt illis non quod verbo Dei conſentaneum eſt, ſed quod ipſi à magiſtris ſuis dicerunt. Hanc appellant *religionem receptam*, à qua vel latum unguem non licet recedere: quaſi verò Ordines Belgii receperint omnes eorum ineptias & hallucinationes. Si quid mutarunt in religione, mutarunt dumtaxat quòd apertè falſum & verbo Dei contrarium erat: cætera viris doctis diſcutienda reliquerunt, libertate conceſsâ, quæ ad verum inveſtigandum neceſſaria. Solem è mundo tollet qui hanc adimet literatis hominibus. Addam pro coronide; Theodoretus hunc locum enarrat, οἰκοδομίαν οἰκιῶν ἐδωρήσαλο. Nam *domus* non ſolùm familia, ſed etiam bona & facultates, ut Eſth. 8. 1. *Dedit ei domum Haman*, videlicet Eſtheræ reginæ, & Luc. 20. 46. *Devorant domos viduarum*. Auguſtinus, *Nunquid antea non habuiſſe domos exiſtimandum eſt? An ad divitias hoc nomen pertinet, vel potiùs ad aliquas rei familiaris idoneas facultates?*

IDEM.

7. וַיִּשְׁרְצוּ. A. ἐξήρησε. Sym. ἐξῆρψαν] שקץ ἑρπετὸν, *i. reptile*. Hinc שרץ ἕρπω ſive ἑρπύζω *ſerpo, repo, repto*; & compoſitum ἐξέρπω, *erepo*; unde ἐξῆρψαν, *erepſerunt, proreptarunt*. Vult dicere, *Reptilium in morem genuerunt*, bella interpretatio. Priùs erat χυδαῖοι ἐγένοντο. Id enarrans Theodoretus, ὅπως, inquit, ἠυξήθησαν ὡς μὴ πάσης ἐκείνης ἐκχεθῆναι τὴν γῆν· deinde ſubjicit, ὅπως καὶ οἱ περὶ τὸν Ακύλαν ἡρμήνευσε, cui loco claritas accedit ex his quæ modò diximus.

8. מֶלֶךְ חָדָשׁ A. & Th. βασιλεὺς καινὸς, *rex novus*] Hoc ad ſenſum non malè. LXX verterunt, βασιλεὺς ἕτερος, *rex alius*. Sic fortè apud Davidem, *canticum novum*, i. aliud. Sanè Marc. 16. 17. *novæ linguæ* vocantur, quas Lucas Act. 2. 4. ἑτέρας appellat.

11. שָׂרֵי מִסִּים. Schol. ἐργοδιώκλας] *Qui operas urgent, ceſſantéſq; caſtigant.* Tales ab Ebræis מנגשים vocantur. שרי מסים potiùs deſignat *præfectos tributi*. Sed LXX hîc, ὀπισάτας τῶν ἔργων, & noſter, *magiſtros operum*. Hos ſanè Græci appellant ἐργεπισάτας & ἐργοδιώκλας, & ἐργεπείκλας. Dicunt etiam ἐργεπισάτης, *præfectus operum*.

12. וַיָּקֻצוּ. A. ἐσικχαίνοντο, *tædio afficiebantur*] Gen. 27. 46. קצתי. A. ἐσικχανα. Verbum eſt, Ϛικχαίνομαι, quod ſignificat *tædio afficior*, & Ϛικχασία, *tædium, moleſtia*. Schol. Ὁ Σύρος καὶ ὁ Ἑβραῖος, ἐθλίβοντο ὀρῶντες αὐτοὺς πληδυνομένους, καὶ ὀκάκων αὐλούς, *Affligebantur cùm viderent eos auctos, & vexabant eos*. R.S. *Doctores noſtri enarrant, Fuerunt tanquam ſpinæ in oculis eorum.* Nam קוץ *ſpina.*

19. כִּי חָיוֹת הֵנָּה בְּטֶרֶם תָּבוֹא אֲלֵהֶן הַמְיַלֶּדֶת וְיָלָדוּ Sym. μαῖαι γάρ εἰσι, καὶ πρὶν εἰσελθεῖν τὰς μαίας, τίκτουσι, *Obſtetrices enim ſunt, & antequam ingrediantur obſtetrices, pariunt.* Th. ὅτι ζωογόνοι εἰσὶν, καὶ πρὶν εἰσελθεῖν πρὸς αὐτὰς, τίκλουσιν, *quia vividos edunt: ideo priſquam ingrediantur ad eas, pariunt*] ¶ Μαῖαι γάρ εἰσι. חיות μαῖαι. Sic etiam Santes. Onc. *ſapientes ſunt*, i. obſtetrices. Gall. *ſages femmes*. Sic etiam Belgæ eas vocant. Hieron. *obſtetricandi habent ſcientiam.* R.S. *Peritæ ſunt artis obſtetricandi*, vel potiùs, *Expertæ ſunt in ea arte aut ſcientia.* Verba Ebræa ſunt בקיאות במילדות. Sic eſt profectò: μαῖαι in lingua Chaldæorum חייתא vocantur. Mox in hoc verſu, חַמְיַלֶּדֶת Onc. & Jon. חייתא, autor Jeroſol. יולדתא, *obſtetrix*. Veteres Ebræi, חיות הנרה, *feræ ſunt, quæ non egent obſtetricibus.* Sic dico, Similes ſunt in eo feris agreſtibus, quæ ſine obſtetrice pariunt. Μαῖα etiam eſt *nutrix*, τροφὸς, ut poſſis vertere, *Nutrices enim ſunt.* Nam tales etiam pueros infantes מהחיות, i. *in vita conſervant.* R. D. in lib. Rad. *Doctores vocant obſtetricem* חַיָּה, *ut cum dicunt, Tres fideles*

ſunt

ſunt erga primogenitum, Pater, Mater, & יולדת; *i. Nutrix vel Obſtetrix. Similiter exponas* חיות הנה *Obſtetrices ipſæ ſunt, ac ſi diceret. Non opus illis eſt obſtetricibus aliis: nam ipſæ ſibi obſtetrices ſunt.* Hucuſque Rabbinus ille. ¶ Τὰς μαίας. Puto eum legiſſe המולדת. Nam olim, cùm puncta deerant, tam hoc modo legi poterat quàm quo nunc legunt, המילדת, i. *obſtetrix*. Tantùm obſtat verbum ſingulare תבוא, quod receptam Ebræorum lectionem ità roborat ut nihil magis. ¶ Ζωογονῶσιν, *vividos infantes edunt*, aut *vividum fœtum procreant*: non placet. Quid ſi חיות הנה *vivida ipſæ ſunt?* ζωογονοῦσιν, i. מחיות, quod ſæpius reddunt ζωοποιοῦσιν. Eſt autem *in vita conſervare*, quod faciunt μαῖαι καὶ τροφοί. ¶ Πρὸς ἄνδρας. Deſideratur πρὸς μαίας; niſi vertendum exiſtimemus, *priuſquam veniamus ad eas*. Nam obſtetrices hæc dicunt.

21. וַיַּעַשׂ לָהֶם בָּתִּים: καὶ ἐποίησεν αὐταῖς οἰκίας; *& fecit eis domos*] Schol. ἀντὶ τοῦ, ἐξ ἀνδρῶν γίνεσθαι ἐκτίσθησαν. ἤυξησεν ὁ Θεὸς αὐταῖς τὸ γένος. Optima explicatio & auro contrà non cara. Sic alibi, *collocat ſolitarios in domo*. Senſus eſt, Eos qui ſine liberis ſunt, reddit multorum liberorum parentes. Nam ſolus nemo domum aut familiam facit: requiruntur uxor & imprimis liberi. Qui ergò illiberis ſive, quod idem, improlis eſt, nec ei *domus* eſſe dicitur. Contrà *in domo habitat*, qui prolem habet, qui prole fœcundus eſt.

GROTIUS.

8. *Qui ignorabat Joſeph*] Immemor erat eorum quæ Ægypto præſtiterat & conſuluerat Joſephus, & eorum quæ ipſi promiſſa fuerant. Verè dicitur,

Ὦ τῆς ἀνθρώπων ὡς πολὺ ὄντως χάρις.

Quid mirum beneficia humana facilè excidere animis, cùm & Divinis beneficiis idem eveniat? Vide Judic. 2. 10.

10. *Nè fortè multiplicetur*] Triplex eſt metus à peregrinis, ubi multùm increſcit eorum multitudo, nè conſpiratione indigenas opprimant, nè hoſtibus ſe adjungant, nè vi exitum quærant.

11 *Ut affligerent eos oneribus*] Manethos in hiſtoria Ægyptia de hac re, τῆς τῶν λατομίας ὡς χρόνῳ ἐκαυδε παλαιοτέρων, Pyramidum faciendarum cauſâ à regibus Ægypti, nè plebs eſſet otioſa. Plinius l. 36. c. 12. Ariſtoteles Polit. l. 5. c. 11. καὶ τὸ πάντας ποιεῖν τοὺς ἀρχομένους πολεμικούς, ὅπως μὴ φυλακὴ τυραννίδι, καὶ ὡς τῷ καθ' ἡμέραν ὄντας ἀσχολεῖσθαι ἀναγκαῖον. Pari de cauſa Tarquinius plebem Romanam in foſſas cloacáſque exhauriendas demerſit. Tacitus de Germania, *Otioſa armatorum manus facilè laſciviunt*. Idem Annal. 1. *Intermiſerat ſolita munia. Eo principio laſcivire miles*. Vitâ Agricolæ, *Diſcordiâ laboratum, cùm aſſuetus expeditionibus miles otio laſciviret*. Huic malo remedia quæſita à principibus. Ità vallum, foſſas, aliáque non ex neceſſitate ſemper, ſæpe adversùs otium caſtrorum quæſita, idem ille Tacitus Annal. 1. memorat. alibi amphitheatro pontes adjicit. ¶ *Phithom*] Quæ *Pathomus* ad Bubaſtim Herodoto. Unde *Pathmeticum* oſtium Ptolemæo in deſcriptione Ægypti.

16 *Et partûs tempus advenerit*] Quod in Hebræo eſt אבנים, videntur eſſe fores uteri משבר.

21 *Ædificavit eis domos*] *Sobolem eorum auxit, quòd Hebræa ſoboli pepercisſent*; ità Ambroſius rectè. Sic בנה ſumitur Gen. 16. 2. & 30. 3. quibus in locis Græci utuntur verbo τεκνοποιεῖν, & indè בן.

CAP. II.

MUNSTERUS.

1. *Abiit vir de domo Levi*] Hic fuit Amrã, qui amitã ſuam, h. e. patris ſui ſororẽ, duxit in uxorem, nempe Jochæbæd, quæ filia fuit Levi; ſicut & pater Amram, ſcilicet Kehath, filius fuit Levi: id quod infrà cap. 6. explicatur.

3. *Pro eo arcam arundineam*] Dicit *pro eo*, quæ ſcilicet puero apta eſſet. Exponit autem Kimhi גמא pro *ligno leviſſimo*, quale eſt arundo marina. Et quod ſequitur; *Incaruit*] putat idem Kimhi סוף idem eſſe quod גמא, vel קנה, i. *canna*, ſeu *arundo*, ductum quidem à verbo סף, quod *deficere* ſignificat. nam arundo facillimè abſumitur. Proinde quod nos vertimus, *Liniuit eam bitumine*] quidam Hebræorum legunt, *Iuxavit eam luto atque pice*; pice foris, & luto intus. Libuit hîc adjicere quid Aben Ezra magnus Aſtrologus ſcribat ſuper hunc locum, *Abſcondi eum tribus menſibus*] דובי הנולדום הם סמוכים לתשעה חדשים והיודע עת ההריון יכול לדעת עת הלידה והיודע עת הלידה יכול לדעת עת ההריון כי דבר מנוסה הוא לקרמונים וחכמי פעמים נסיתיו גם אני כי מקום מול הלבנה ומעלתה ברגע ההריון הוא מעלת מול הצומח ברגע הלידה גם מעלה הצומח רגע ההריון שם תהיה הלבנה רגע המולד. והנה המעמר הקצוב הם ר"נט ושליש והאמצעי רע"ג והארוך רפ"ו: Hæc Aſtrologiæ candidatis excutienda relinquo, qui ex partuhoram conceptionis inveſtigare contendunt; ſicut & hic Rabi ſe quinquies feciſſe ſcribit, obſervato lunæ gradu. Omitto hîc ſomnia Judæorum, qui dicunt filiam Pharaonis appellatam בתיה *Bathiam*, illámque meruiſſe ob enutritum Moſen quòd tranſlata fuit in Gan Eden ſine prævia morte: Item, quomodo Moſes infans recuſarit ſugere mamillas mulieris gentilis; &, quomodo tulerit coronam de capite Pharaonis, præſagierítque hoc facto quid poſteris temporibus futurum eſſet; item, quomodo carbonem ignitum immiſerit in os ſuum, & ob id contraxerit labia incircumciſa, h. e. inexpedita ad ſermonis elocutionem. Qui has ineptias legere vult (Hebræi vocant *miracula*) conſulat librum Hebraicum de Miraculis Moſi, Conſtantinopoli à Judæis impreſſum.

9. *Tolle*] Heb. הוליכי pro הוליכי. Eſt enim verbum Hiphil; nec ſemper mutatur Jod in Vau quieſcentem, ſicut & a ינק, *ſuxit*, fit היניק, & non הוניק, *lactavit*. Et quod ſequitur, *Vocavit nomen ejus Moſe*] dicit Aben Ezra quòd linguâ Ægyptiacâ vocatus fuerit מוניס *Monios*, quod Hebraicè ſonat *Moſe*. ídque dicit ſe habere ex libro quodam Arabico, cujus titulus eſt עבודת האדמה, i. *cultura terræ*. Dicit textus filiam Pharaonis nomen impoſuiſſe puello cùm ablactatus fuiſſet. Non autem dedit nomen niſi in ſua lingua, quod Hebræi poſtea verterunt in linguam Hebraicam: ſicut & Græci quædam nomina Hebraica ab eventu inſtituta tranſtulerunt in linguam ſuam, ut *Petrus* pro *Cepha*, *Chriſtus* pro *Maſchiah*, *Eccleſia* pro *Chnaſet*, *Evangelium* pro *Beſora*, *Apoſtolus* pro *Schaliah*, &c. Quale verò Moſes in circunciſione, antequam exponeretur aquis, acceperit nomen, non conſtat.

11. *Laborem illorum*] Vel, *onera eorum*, aut *ſuffetentiam laborioſam illorum*. Significat enim סבל *ferre*, *pati*, *ſuſtinere*, & ſimilia.

15. *Midian*] Sic legunt Hebræi, & non *Madian*. Eſt autem Hebræis diſſyllabum.

16 *Sacerdoti*] Uſurpatur apud Hebræos כהן aliquando pro עובד אלהים, *miniſtro Dei*, & quandoque pro ראש העם, *magiſtratu populi*, ſicut hîc Onkelos vertit רבא. Kimhi verò dicit illum fuiſſe idolorum ſacerdotem. Vocatúſque eſt *Jithro*, & pater ejus *Rehuel*, qui hîc quoq; pater filiarũ Jithro vocatur, tametſi avus earum fuerit.

21. *Et conſenſit*] Radix verbi יאל idem ſignificat quod רצה, *voluit*, *complacuit*, *conſenſit*. Sunt tamen inter Hebræos qui etiam אלה & נשבע, i. *juravit*, exponunt: *Juramento*, inquiunt, *obſtrinxit ſe Moſes Jithro ut non diſcederet citra illius conſenſum*.

FAGIUS.

1. *Vir de domo Levi*] i. quidam Levita. Hic fuit Amram, qui amitam ſuam, patris ſui ſororem, duxit in uxorem, nempe Jochæbed. Unde & Thargum Hieroſ. ità legit, *Et abiit vir de tribu Levi, duxítque Jochabed amitam ſuam in uxorem*.

5. *Extendit brachium ſuum*] Heb. *Miſit famulam ſuam*. Diverſa hæc lectio nata eſt ex ambiguitate vocis אמה *Amah*, quæ pro variatione punctorum modò *cubitum* ſeu

brachium significat, quando scilicet Mem litera Dagges punctum habet; quam lectionem secutus est noster Paraphrastes: modò *ancillam* & *famulam* significat, cùm caret eo punctulo. Testis horum est etiam sapiens A. E. qui in hunc locum ità scribit, אין מדרך הדקדוק להיות זרועה כי חסם רפה וסם אמה ארכו דגוש ועוד כי אמה ארכו מדה לא זרועה, *Non convenit juxta rationem Grammaticam ut* אמה *hîc brachium significet, eò quòd Mem est raphatum. Quod aliàs, quando brachium significat, daggessatur: ad hæc, quòd cubiti mensuram potiùs quàm brachium significat.*

16. *Principi autem Midian*, &c.] Vox Hebraica כהן, quæ hîc ponitur in textu Hebraico, aliquando significat עובד אלהים ministrum Dei. i. Sacerdotem qui facit sacra: aliquando verò, ראש העם, *caput* & *magistratum populi*; in qua significatione hîc accipit noster Paraphrastes, qui *principem* interpretatus est. Vocantur autem magistratus & principes כהנים, i. *sacerdotes*, etiam in Scripturis, eò quòd olim utrumque officium, & sacerdotale & politicum, penes illos erat, etiam apud ethnicos; & quòd magistratus inprimis cultum Dei, & quæ ad gloriam illius faciunt, promovere debet. Ob hoc enim maximè *minister Dei* vocatur, Rom. 13. 4, 6. In hoc autem consentiunt Hebræi, quòd iste sacerdos seu princeps Midianitarum, de quo hîc sermo est, Jethro fuerit. In hoc autem dissentiunt, quòd quidam putant eum fuisse sacerdotem cultorem idolorum; in qua sententia est R. D. K. Aben Ezra tamen tenet eum Dei sacerdotem & cultorem fuisse: ità enim scribit, כל כהן שבמקרא משרת הוא לשם או לעבודה זרה ויתרו היה כהן לשם, *Omne vocabulum* Cohen *quod in Bibliis exstat ministrum Dei aut idolorum significat. Jethro autem Dei minister erat.* Hæc ille. Sed de hoc infrà latiùs.

20. *Ut comedat panem*] Hebraismus est, pro, *ut apud nos cibum capiat.* Fit enim denominatio ab eo quod præcipuum in convivio & in cibis est, nempe pane; tametsi לחם Hebræis generale nomen sit ad omnes cibos.

VATABLUS.

1. *Perrexit autem*, וילך] i. Ex illa civitate in qua erat, abiit in aliam. ¶ *Vir de domo Levi*, איש מבית לוי] i. quidam Levita, Hic fuit Amram, qui amitam suam, sive patris sui sororem, duxit in uxorem, nempe Jochabed. Vide infrà c. 6. 20. Chald. paraph. Hierosol. *Et abiit vir de tribu Levi, duxitque Jochabed amitam suam in uxorem.*

2. *Quæ videns eum*, &c. ותרא אותו וגו'] Ad verb. *& vidit eum quòd pulcher esset, & abscondit*, &c. ¶ *Tribus mensibus.* שלשה ירחים] Sunt qui dicant, juxta edictum Regium visitationem fieri solitam tertio quoq; mense: idcirco non potuisse eum diutiùs occultare. Alii dicunt, *tribus mensibus*, i. quandiu potuit: non potuit autem diutiùs. De hoc meminit Stephanus, Act. 7. 20.

3. *Arcam junceam*, תיבת גומא] *arculam junci* i. ex junco factam. Doctus inter Hebræos dicit גומא esse arborē admodū levem. Alii (inquit idem) dicunt significare *algam*, vel *cannam*, ex qua fiunt naviculæ, quas bitumine liniunt, vel pice, nè ingrediantur aquæ: sùntque leves super faciem aquæ. Vide Jesa. 18. 2. ¶ *Quam linivit* ותחמרה] Ad verb. *& bituminavit eam.*

4. *Stabat autem*, ותתצב] *Collocata autem fuerat.* sub. *à matre.*

5. *In flumine*, על היאור] *ad flumen*, & à præcedenti verbo regitur, quod est *descendit.* ¶ *Et puellæ ejus* ונערותיה] *interea dum ancillæ ejus.* q. d. sola remansit cum una ex ancillis in uno loco, ut sese lavaret, reliquæ verò exspatiabantur. ¶ *Misit ancillem suam*, ותשלח את אמתה] Si מ in אמה sit sine Dagues, sive punctulo in ventre, significat *famulam*: sive verò habeat Dagues, significat *cubitū* sive *brachiū*: propterea quidā vertunt, *extendit brachium suum*: & ità Chaldæus paraph. quod alteri ex doctioribus Hebræorum non probatur hoc loco.

6. *Vidit ipsum infantem*: ותראהו את הילד] Ad verb. *& vidit illum, infantem.* quod Hebræi exponunt, *vidit eum; quem vidit? puerum.* Addidit *puerum*, ut declararet relativum. Sic Zach. 12. 8. *Tanquam Deus, tanquam Angelus Jehovæ.* Vide annotationem eò loco.

7. *Soror ejus*, אחותו] nempe pueri, sive infantis. ¶ *Et lactabit* ותיניק] *ut lactet*, vel, *quæ lactet.*

9. *Ei*, לה] nempe matri pueri.

10. *Crevit autem puer*, &c. ויגדל הילד וגו'] *Quum autem adolevisset puer, adduxit eum.* ¶ *Dixit enim*, ותאמר] Hîc ו pro כי, ut ex v. 22. & similibus apparet.

11. *Onera eorum*, בסבלותם] i. oppressiones illorum consideravit. Quo ætatis suæ anno Moses inviserit fratres suos Israelitas, habes Act. 17. 23.

13. *Die secundo*, ביום השני] *postridie.* Et hæc narrantur à Stephano Judæis, satis multis verbis, quæ intelligentiæ hujus loci lucem afferunt, Act. 7. 24, 25, 26. ¶ *Impio*, לרשע] *improbo.* i. ei qui inferebat injuriam.

14. *Principem*, לאיש שר] Ad verb. *in virum principem.*

15. *Sedítque juxta puteum*, וישב על הבאר] Multa subaudienda, cujusmodi, *ubi quum aliquandiu commoratus esset, quievit & sedit aliquantum temporis juxta puteum.* Fortasse rectiùs verteris, ut quidam, præcedens illud וישב per *proficisci*, hoc modo, *& profectus est in terram Madian, sedítque juxta puteum.*

16. *Sacerdoti autem*, ולכהן] Chald. paraph. *Principi autem.* Vox ista significat aliquando *ministrum Dei*, i. sacerdotem qui facit sacra: aliquando verò ראש העם *caput* & *magistratum populi.* In qua significatione hîc accepit Chald. paraph. Vocantur autem Magistratus & Principes כהנים *Sacerdotes*, etiam in Scripturis, eò quòd olim utrumque officium, & sacerdotale & politicum, penes illos erat, etiam apud Ethnicos; & quòd Magistratus in primis cultum Dei, & quæ ad gloriam illius faciunt, promovere debet. Ob hoc enim maximè *minister Dei* vocatur, Rom. 13. 4. In hoc autem consentiunt Hebræi, quòd iste Sacerdos seu Princeps Madianitarum de quo hîc sermo est, Jethro fuerit. Dissentiunt verò in hoc, quòd quidam putant eum fuisse sacerdotem cultorem idolorum: in qua sententia est doctus inter Hebræos. Alter verò ex doctioribus illorum in ea est sententia ut Dei sacerdotem & cultorem fuisse existimet. Ità enim scribit, *Omne vocabulum* כהן *quod in Bibliis exstat, ministrum Dei aut idolorum significat: Jethro autem Dei minister erat.*

17. *Et expulerunt eas.* וינרשום] Quidam annotant relativum referre צאן non בנות, quòd sit masculeum. Alii volunt ם pro ן positum esse, ut sæpe fit. ¶ *Pecudibus earum.* צאנם] Et hîc ם pro ן. Alter ex doctioribus Hebræorum dicit factum fuisse propter concursum duorum ם.

18. *Avum suum*, אביהן] *patrem suum.* nam binomius fuit juxta quorundam opinionem. ¶ *Festinastis venire*, מהרתן בוא] i. celeriùs solitò venistis.

19. *Hauriendo hausit*, דלה דלה] sub. *aquam.* Ista verborū geminatio (ut sæpius dictum est) emphasin habet, i. diligenter ac magna cum fide multóque sudore hausit.

20. *Ad neptes suas*, אל בנותיו] *ad filias suas.* Vide paulò antè, v. 18. ¶ *Ubinam est?* ואיו] Ad verb. *Et ubi ipse?*

21. *Et voluit*, ויואל] Chald. paraph. *Et consensit, acquievit.* i. placuit Mosi habitare cum illo. Quidam vertunt, *Juravit Moses quòd habitaret cum eo.* sed loco parùm convenit. ¶ *Neptem suam*, בתו] *filiam suam.* ut suprà v. 18, & 20.

22. *Vocavítque*, ויקרא] sub. *Moses.* ¶ *Gersom*, גרשום] Significat *Peregrinus ibi.* His nominibus pii sese ad gratitudinem & laudem Dei excitare voluerunt, ut quandocunque liberos aspicerent aut nominarent, Divinorum beneficiorum memoria eos subiret.

23. *Post dies multos illos*, בימים הרבים ההם] Hebraismus, *post multos annos.* ¶ *Propter opus.* מן העבודה] sub. *durum.* Alii, *propter servitutem.* sub. *illam duram.*

25. *Viditque Deus*, &c. וירא אלהים וגו'] i. Vidit quomodo palàm & publicè affligerentur: cognovit præterea cogitationes Ægyptiorum, quomodo scilicet illos perdere vellent.

CLA-

CLARIUS.

1. *Vir de domo Levi*] Hic fuit Amram, qui amitam ſuam, h. e. patris ſui ſororem, duxit in uxorem, nempe Jochabed, quæ filia fuit Levi, ſicut & pater Amram, ſcilicet Cehath, filius fuit Levi. id quod infrà cap. 6. explicatur.

3. *Fiſcellam ſcirpeam*] Vel, *arcam arundineam.*

18. *Cùm revertiſſent ad Raguel patrem ſuum*] Is Raguel non fuit Jethro, ſed pater ipſius Jethro, & avus virginum. Nec rarum eſt in Divinis Scripturis *patrem* dici qui ſit avus. Jethro autem etiam alio nomine *Hobab* dicitur, & *Jether*, & *Cinæus*, & ſecundùm aliquos *Raguel*.

DRUSIUS.

10. *Moſes*] Qui *Moſis* etymon extra Moſem quærit, fruſtrà quærit. Erravit hunc errorem (ſi error eſt) Joſephus, minùs tamen culpandus quàm ille qui *Adam* nominis etymologiam accerſit ex lingua Aduatica, in qua *halitus Adem* dicitur, & *indè* Adam, inquit, *cui Deus inſpiravit halitum vitæ.* Nugæ. Ut *homo* ab *humo*, ſic *Adam* ab *adama*, i. *terra*; ſic *Moſes* ab *extrahendo.* Nam משה *extraxit.* Diſertè textus, *Vocavitquè nomen ejus Moſes, & dixit, Quia ex aqua extraxi eum.* Quid clarius? non ergò à Mo *aqua* & Hyse *ſervatus*, ſed à Masa *extraho.* Et quia משה formam habet participii activi, quod *extrahentem* propriè ſonat, ideò alibi legimus, *Moſen populi ſui*, ut ſi dicas, *Extrahentem populum ſuum*, ſive, quod idem, *Extractorem populi ſui.* Alluſio eſt ad verum etymon. Nam ut ipſe ex aqua extractus fuit, ità populum extraxit, h. e. eduxit, ex Ægypto, ubi tanquam in aqua rerum adverſarum demerſus fuerat. Aben Ezra cenſet nomen hoc interpretatum eſſe ex Ægyptio *Monios*, quod Hebraicè ſonet *Moſes.* Id ſe legiſſe ſcribit in libro quodam Ægyptio de agricultura, quem tranſlatum vidit in linguam Cedarenorum, i. Arabum. Addit & eadem haberi in libris ſapientum Græciæ. Ut ut ſit, credibile eſt filiam Pharaonis, cùm Ægyptia eſſet, impoſuiſſe puero nomen Ægyptium, niſi fortè à ſorore matréve didicit Hebraicum, quod infanti, quem ſciebat Hebræum eſſe, indidit. Nihil temere adfirmandum. Supereſt alia quæſtio. Nam cùm die octavo circumcideretur, quo pueris nomina dari ſolent, veriſimile eſt aliud nomen ei tunc inditum fuiſſe. Quodnam illud nomen erat? Scriptura tacet, taceamus & nos. Clemens tamen Alexandrinus non tacuit. Nam in lib. Strom. pag. 129. ſcribit ei proprium nomen fuiſſe primùm nato *Joachim.* Mirum unde hauſerit. An à Numenio philoſopho, qui eum *Johacim* nominatum fuiſſe ſcribit; Addit Clemens ille, forſan ex eodem Numenio, poſtquam in cœlum receptus eſt nomen ei fuiſſe *Melchi*, quod ſonat *Rex meus.* Manetho Ægyptius eum appellat *Oſarſeph.* Artabanus autor ab Ægyptiis *Hermen* dictum fuiſſe, & ab eo *Hermenopolim* urbem. Vide ſis Euſebium Præp. Euang. l. 9. Plura nomina invenies in Pheſichta, fol. 2. col. 2. ubi & illud, *Moſes appellatus quia extrahit Iſraelem ex Ægypto.* Verum, quod ſuprà poſui. Orpheus hunc in mente habuiſſe videtur cùm ità caneret.

Ὡς λόγ☉ ἀρχαίων, ὡς ὕδ☉χῳὺς διέπαξε.

ὕδ☉ poeticè *aqua*, unde ὕδ☉χῳύς. Nam quia ex aqua extractus, ideo in ea genitus exiſtimabatur.

18. *Ad Raguel*] Qui Raguelem eundem faciunt cum Hobab, eos ego nunc errare docebo. Socer Moſis vocatur *Jethro* Exod. 3. 1. & *Jether*, quod Græci legunt *Jothor*, Exod. 4. 18. & *Hobab*, Num. 10. 29. & *Rechab* in illo, *è filiis Rechab ſoceri Moſis.* In his omnibus locis eſt חותן, quod aiunt aliquando *fratrem uxoris* denotare. Qui ſic ſentiunt, dicunt Hobab fuiſſe filium Jethro, & Jethro eundem faciunt cum Raguel: Sed non perſuadent. Nam ubi eadem vox in Hebræo, non temere ſenſus ejus immutandus eſt. Si ergò ubiq; idem ſignificat, tum *Jethro* & *Hobab* & *Rechab* ſynonyma ſunt, quorum pater Raguel. Sanè legimus Num. 10. 29. *Dixit Moſes Hobabo filio Raguelis Madianitæ ſocero Moſis:* ubi quidam *ſoceri Moſis*, quos refellit alius locus qui habetur Judic. 4. 11. *è filiis Hobab ſoceri Moſis.* Igitur Hobab ſocer Moſis, & Raguel ejus pater. Omnia liquida, niſi quis evicerit Hobab fuiſſe fratrem uxoris Moſis. Quod etiam dici poſſet de Jethro. Ego imbibi eundem eſſe Jethro cum Hobab, & patrem utriuſque fuiſſe Raguelem. Cui firmando Jonathan Chald. paraph. Nam ubi codex Hebræus habet Exod. 2. 18. *Venerunt ad Raguel patrem ſuum*, ipſe vertit, *Venerunt ad Raguel patrem patris ſui.* Novum non eſt ut avus *pater* dicatur, & *filius* qui nepos eſt. Sic *filia* ſunt neptes, hoc cap. v. 20. *Dixit filiabus ſuis*, ubi idem interpres, *Dixit filiabus filii ſui.* Filia filii mei eſt neptis mea. Sed de hac re cùm variæ ſint opiniones ego nemini præjudico. Tantùm illud nunc ſtatuo, Raguelem diverſum eſſe ab Hobab, contra Liram & alios qui eundem faciunt. Judicent eruditi.

IDEM.

2. יפי טוב. A. ἀγαθὸν. Sym. καλὸν] i. *bellum*, *ſcitum.* Sic, *bonus aſpectu*, i. pulcher. Olim erat ἀσπὶον. de quo vide quæ ſcripſimus Obſervat. l. 4. c. 12.

GROTIUS.

3. *Fiſcellam ſcirpeam*] Vocem Hebræam ſervarunt hîc Græci. Significat λάρναξ. quâ voce utitur Strabo in narratione de Auge & Telepho, Simonides de Danae & Perſeo. Strabonis verba lib. 13. Εὐριπίδης δ' ὁ νέ☉ Αλέυ τῆ τ' Αὐγης παῖδί φησι λάρναξι τ' Αυγῶ καλαθῶ ἅμα τῷ παιδὶ Τηλέφῳ, &c. Simonides, ὅτι λάρναξι ἐν καλαθῷ ἀνεμοβρέμη πλωον, κυανοῦ ὑ λίκνα δόματι ἔρεπτεν, &c. *Scirpeam*, i. ex papyro. Lucan. l. 4.

Conſeritur bibulâ Memphitis cymba papyro.

16. *Sacerdoti*] veri Dei, qualis & Melchiſedech. Nondum enim idololatria ſe tam latè diffuderat.

18. *Ad Raguelem patrem ſuum*] i. avum, ut colligitur Num. 10. 29. confer quod Gen. 24. 48.

23. *Ad Deum*] Quem invocare tunc plerique cœperunt, Num. 20. 16. relictis idolis Ægypti, Ezech. 20. 8.

CAP. III.

MUNSTERUS.

2. *In flamma*] Scribitur hîc לבבת pro להבת. licèt alii dicant לבבת hîc idem eſſe quod לב, *cor* ſeu *medium.* Et quod ſequitur, *Rubus* eſt סנה arbor ſterilis & ſenticoſa, quam avis citra deplumationem intrare non poteſt, ut Hebræi dicunt, creſcens in deſerto, à quo nomine & arbore mons *Sinai* סיני eſt appellatus. ¶ *Conſumpta*] Hebraicè אוכל, in paſſivo Piel, i. *comedebatur.* In Hebraica enim lingua *comedit* animal, *comedit* gladius, *comedit* ignis.

5. *Solve calceamenta*] Radix verbi של eſt נשל, idem ſignificans quod שלף, *extraxit.*

8. *Fluentem*] Eſt זבה participium fœminium conſtructivum, à radice זוב derivatum. Indè זבה *fluens*, in fœminino genere. Et quando ſubjicitur, *Ad locum Chnaanei*, &c.] omittitur una gens, nempe *Girgaſei*, quòd illa cæteris gentibus minor fuerit. Sciendum quoque, quòd omnes hæ ſeptem gentes propagatæ ſunt à Chnaanæo; atque ideo non rarò in Scriptura uno nomine *Chnaanæi* vocantur. *Pherezæi* putantur fuiſſe Sidonii.

12. *Coletis Deum*] Sive, *ſervietis Deo*, aut *adorabitis Deum, juxta hunc montem:* in quo poſt tres menſes vobis daturus ſum Legem.

14. *Sum qui ſum*] Aut juxta Grammaticas regulas, *Ero qui ero.* Verùm Hebræi ſæpe uſurpant futurum loco præſentis. Gerundenſis hunc locum ſic interpretatur, הוא המציאות או הקיום אשר לא עבר ולא יעבור, *Eſt Deus illa exiſtentia quæ nec præteriit nec præteribit: h. e. Eſt Deus ſemper, qui nunquam cœpit, nec unquam deſinet, ſed tranſcendit omnem temporis rationem, & qui ſolus dicere poteſt*, Sum. *Eſt enim ipſe omnis eſſentiæ atque vitæ fons & plenitudo; à quo omnia quæ ſunt habent eſſe quod ſunt.* Et quando ſubditur, *Hoc memoriale meum*] colligunt

gunt hinc Hebræi, nomen Domini tetragrammaton non proferendum ſecundùm diſpoſitionem literarum & punctorum; ſed in animo tantùm commemorari debet, non autem labiis exprimi. Imò habent ſcriptum in Thalmud in tractatu חלק *helek* in hunc modum, והוה ה' באותיותיו אין לו חלק לעולם הבא. *Qui exprimit nomen Domini per literas ſuas non habet partem in futuro ſeculo.* Vide ſtultitiam illorum hominum. Licet nomen commemorari, non autem exprimi. Atque adeò hæc ſuperſtitio invaluit apud Judæos, ut obſtupeſcant ad prolationem hujus nominis, ſi fortè à Chriſtiano audiant ipſum pronunciari, timeántque ruere cœlum. Et quidem fieri potuit, ut initio Seniores docuerint pueros ſuos legere pro *Jehova*, *Adonai*, nè frequenti uſu veræ prolationis vileſceret Deus apud pueros: ſed hæc inſtitutio ceſſit poſtea apud Judæos in maximas ſuperſtitiones & impietates.

16. *Viſitando*] Hebræi hîc, ſicut & in multis aliis locis, exponunt פקד pro זכר, *recordari: Recordatus ſum*, inquit, *veſtri: & injuriæ illius quæ facta eſt vobis in Ægypto non ſum immemor.*

18. *Occurrit nobis*] Heb. *obvius factus eſt nobis.* Eſt enim paſſivum à קרה *occurrit.* Infrà cap. 5. ſcribitur cum Aleph.

19. *Neque in manu validâ*] h. e. Neque ſi viderit manum Dei potentem, & confeſſus fuerit digitum Dei eſſe, concedet vobis abitum. Alii exponunt ולא pro *niſi*.

22. *Cohabitatrice*] Eſt hîc נרת participium à verbo נר, niſi quòd He propter regimen migravit in Tau. Porrò נצלתם in Piel ſcribitur, ſicut & in 2 Paralipomenon invenitur in hac conjugatione.

FAGIUS.

1. *Poſt bona paſcua deſerti*] Ad verb. *poſt pulchra*, ſive *amœna*, *paſcua deſerti*. Eſt autem frequens in Hebraiſmo & Chaldaiſmo ut *pulchrum* pro *bono*, & è contrà *bonum* pro *pulchro* accipiatur.

2. *Angelus Domini*] Quidam dicunt per *Angelum* intelligi verbum Dei; alii, ipſum Angelum, qui poſtea dicetur *Dominus*: dicuntur enim Angeli de nomine mittentis.

8. *Facientem lac & mel*] i. abundantem lacte & melle. Eſt autem Hebraiſmus, pro, abundantem optimis quibuſque fructibus & rebus delicatiſſimis.

14. *Ero qui ero*] Lxx & author Vulgatæ editionis Latinæ hæc in præſenti tranſtulerunt, *Ego ſum qui ſum.* Frequens enim admodum eſt in Hebraiſmo, futurum pro præſenti poni. Tenent autem commentatores cùm Hebræi tum etiam noſtri, iſtâ locutione æternitatem Dei ſignificari. Futurum enim tria tempora complectitur; ſicut & Thalmudiſtæ dicunt, verbum אהיה *ero* trium temporum differentias in ſe continere, præteriti, præſentis & futuri, *Fui*, *Sum*, & *Ero*; adſeruntque eo innui ſummam, omnimodam & ſempiternam Dei ſtabilitatem, qui ſemper fuit, eſt, & erit. Cui ſententiæ non malus author apud Hebræos Nehemanides quoque accedit; ſic enim ſcribit in hunc locum, הוא המציאות או הקיום אשר לא עבר ולא יעבור, *Deus eſt illa exſiſtentia*, vel *ſubſiſtentia*, *quæ nec præteriit nec præteribit*, &c. h. e. *Eſt Deus ſemper, qui nunquam cœpit, nec unquam deſinit, ſed tranſcendit omnem rationem temporis, & qui ſolus dicere poteſt, Sum, vel Ero. Eſt enim ipſe omnis eſſentiæ atque vitæ fons & plenitudo, à quo omnia quæ ſunt habent eſſe quod ſunt. Quia igitur æternitas nullis finibus comprehenditur, ideo nullo tempore deſcribi poteſt: quo fit ut rectè vocetur,* Qui eſt, Qui fuit, Qui erit. *Nam omnia tempora, cùm de Deo loquimur, confunduntur.* Nomen hoc Dei Græcè expreſſit Joannes, Apoc. 1. cùm dixit, ἀπὸ τοῦ ὁ ἂν, καὶ ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐρχόμενος, *ab eo qui eſt, & qui erat, & qui erit.* R. Hizkuni, ex recentioribus Hebræorum commentatoribus, hunc locum ſic explicat, ut primum אהיה, *Ero*, ſit nomen Dei; alterum verò, אשר אהיה, *qui ero*, ſit ejus expoſitio, q. d. *Nomen meum eſt Ero.* ratio; *Quia ero in ſecula ſeculorum, abſque fine. dein, quòd ero etiam vobiſcum, ut redimam vos à tyrannide Ægyptiorum.* Sunt enim plerique Hebræorum in ea ſententia, quòd Deus hoc ſermone ad Moſen non tantùm æternitatem ſuam indicare voluerit, ſed ſimul quoque indicare, ſe populo ſuo præſentem fore ſuâ ope Divinâ, non tantùm in hac præſenti tribulatione, ſed & in omnibus aliis adhuc futuris calamitatibus; ideóq; repeti verbum אהיה *ero*. Unde & R. S. ſic exponit, אהיה עמם בצרה זו אהיה עמם בשעבוד שאר מלכיות, *Ero cum eis in præſenti tribulatione, qui ero cum eis in afflictione reliquorum regnorum.* Referunt quoque Hebræi, Cabalam fuiſſe apud illos, Tum adfore illis liberationem, quando ille qui eam ipſis annunciaturus eſſet, hoc ipſum facturus eſſet per hæc verba פקד & היה, *ſum* vel *fui*, & *viſitavit*; atque iſtud innuiſſe & Jacob Patriarcham, quando dixit ad Joſeph, אנכי מת והיה אלהים עמכם, והשיב אתכם אל ארץ אבותיכם, *Ecce ego morior, & erit Deus vobiſcum, reducétque vos ad terram patrum veſtrorum*, Gen. 48. 21. ſimiliter & ipſum Joſeph, quando dixit ad fratres ſuos, פקוד יפקד אלהים אתכם, *Viſitando viſitabit vos Deus*, Gen. 50. 25.

15. *Nomen meum in æternum*] Ità communiter interpretes, maximè noſtri, interpretantur. Non deſunt tamen qui legendum putant, *Hoc eſt nomen meum occultandum*, deducentes dictionem לעלם à verbo עלם, quod *occultare* ſignificat: quaſi innuatur hoc nomine Dei אהיה tanta myſteria contineri שאין לנלות אלא לאדם צנוע ומבין, *qua non niſi homini probo Cabalæq; perito* (ut Hebræi dicunt) *ſint revelanda.* Qua de re ſi plura ſcire deſideras, vide Galatinum l. 2. c. 14. ¶ *Memoriale meum*] i. Iſtud erit mihi nomen æternum: ſive, Iſtud nomen meum eſt per quod homines recordabuntur mei.

18. *Occurrit nobis*] i. apparuit nobis: proinde per te liceat nobis ire per deſertum itinere trium dierum, ut immolemus ei, q.d. Deus Hebræorum vult à nobis coli extra Ægyptum.

19. *Neque etiam propter præſentiam ejus*, &c.] Heb. ולא ביד חזקה, *neque in manu valida.* quæ diverſis modis intelliguntur. Quidam hoc ſenſu accipiunt, Etiam ſi viderit manum meam Dei potentem, h.e. miracula & plagas, nequaquam tamen ob id vos dimittet. Et hanc ſententiam ſequitur R. Hizkuni, qui meo judicio hunc locum non indoctè hunc in modum explicat, *Tametſi ego oſtendero ei novem plagas, quæ vocantur* manus fortis, *adhuc tamen non permittet vobis exire. Verùm ubi extendero manum meam, & percuſſero Ægyptum plagâ primogenitorum, tum demum dimittet vos.* Hæc ille. Atque hæc omnino videtur eſſe ſententia quoque noſtri Paraphraſtis, Alii negativam ולא conjunctionaliter legunt, hoc modo, *Non dimittet vos, niſi viderit manum meam fortem*, h.e. donec extendero manum meam fortem, atque vos etiam invito eo potenter eduxero. Accipitur enim *manus fortis* pro cæde & plaga forti, eò quòd virtus & potentia, ut inquit R. D. K. manu perficitur. Et hunc ſenſum ſequuntur Lxx & Vulgata editio. Exſtant præterea inter Hebræos qui ad hunc modum intelligunt, Novi quòd Rex Ægypti non ſit vos dimiſſurus, ídque propter potentiam ſuam: eſt enim Rex fortis & potens. In quam ſententiam etiam paraphraſis Chaldaica transferri poſſet, hoc modo, *Non dimittet vos Rex Ægypti, propterea quòd vis*, ſive *robur & potentia, ejus magna ſit.* Sed verſio quam nos poſuimus, omnino vera & genuina eſſe videtur. Sunt porrò qui ità explicant, *Non permittet vobis Rex Ægypti ut exeatis neque armatâ manu.* Author Complutenſis editionis hunc locum ex paraphraſi Chaldaica ità reddidit, *Et in conſpectu meo manifeſtum eſt, quòd non dimittet vos Rex Ægypti ut eatis, niſi propter timorem fortem*, q.d. Cùm invadet illum magnus timor & horror ex percuſſione primogenitorum, tum demum dimittet vos. Videtur דקיליה non à קיל, quod *exercitum*, *robur*, *vim* & *virtutem* ſignificat, deduxiſſe, ſed à דקילא, quod *timorem* ſignificat. Verùm expoſitio R. Hizkuni videtur mihi omnium ſimpliciſſima & veriſſima eſſe.

21. *Dabóque populum iſtum in gratiam*] Hebraiſmus eſt, *dare aliquem in gratiam*, pro *gratum aliquem reddere.*

VATA-

VATABLUS.

1. *Sacerdotis*, כהן] Vide c.2.16. ¶ *Poſt deſertum*, אחר המדבר] i. in partem intimam deſerti: ad Auſtraliorem partem ſinûs Elanitidis, quâ is maximè in continentem ſe effundit: nam mons Horeb etiam intimo ſinu Elanitide eſt Auſtralior.

2. *Angelus*, מלאך] Quem nunc vocat *Angelum*, v.4. appellat *Deum*. Sic vocavit Chriſtum Moſes, non modò quia Angelos ſemper comites habuit, & quaſi apparitores; ſed quòd illa populi redemptio noſtram omnium adumbravit, cujus causâ mittendus erat Chriſtus à Patre ut formam ſervi cum carne noſtra indueret. ¶ *In flamma ignis*, בלבת אש] Ad verb. *in corde ignis*, i. de medio ignis, Quia cor in animantibus medium locum obtinet, ideo *cor* accipitur pro medio cujuſcunq; rei. ¶ *Rubus ardebat*, הסנה בוער] Quid ſignificet rubus, ac quomodo Chriſtus vocetur Angelus, dictum eſt in Gloſa noſtra ordinaria in Acta Apoſtolorum, c.7.30.

5. *Solve calceamenta tua*, של נעליך] Etiam iſtum locum reperies tractatum in Actis, c.7.33.

7. *Videndo vidi*, ראוה ראיתי] Hebraiſmus, quo & Græci ſæpe utuntur, *Eundo ivit*: ſignificat autem hæc verborum geminatio aut vehementiam, aut certitudinem, aut celeritatem. ¶ *Propter exactores ejus*: מפני נוגשיו] i. propter eos qui exigunt operas eorum ſine ulla clementia.

8. *Deſcendi itaque*, וארד] Deus *Deſcendere* dicitur quando exaudit nos, favet & auxiliatur nobis: nam omne auxilium de cœlo eſt. ¶ *Et educam eum*, ולהעלותו] Ad verb. *& ut aſcendere faciam eum*.

9. *Venit ad me*: באה אלי] q. d. Jamjam habitur us ſum rationem clamoris eorum.

10. *Veni*, לכה] Verbum pro adverbio hortantis, de quo Gen.11.3.

11. *Ut vadam*, כי אלך] i. ut mittar à te. Humilis ſui ipſius abjectio, & plena verecundiæ excuſatio, q.d. Non ſum ſufficiens huic legationi, nec dignus ſubire tantam legationem.

12. *Profectò tecum ero*: כי אהיה עמך] Quidam vertunt כי *quòd*, & ſubaudiunt *Scito*, vel *Perſuadeas tibi quòd ero tecum*, i. Adero tibi, ſive Favebo, aut כי redundat.

14. *Ero qui ero*. אהיה אשר אהיה] Lxx, & Vulgata editio, hæc in præſenti tranſtulerunt, *Sum qui ſum*. Frequens enim eſt Hebræis futurum pro præſenti poni. Scribunt autem Hebræi iſtâ locutione æternitatem Dei ſignificari. Futurum enim tria tempora complectitur: ſicut etiam Thalmudiſtæ dicunt, verbum אהיה *ero* trium temporum differentias in ſe continere, præteriti, præſentis, & futuri, *fui, ſum, & ero*: aſſerúntque eo innui ſummam, omnimodam, & ſempiternam Dei ſtabilitatem, qui ſemper fuit, eſt, & erit. Eſt Deus ſemper, qui nunquam cœpit, nec unquam deſinit, ſed tranſcendit omnem rationem temporis: & qui ſolus dicere poteſt, *Sum & ero*: eſt enim ipſe omnis eſſentiæ atque vitæ fons & plenitudo; à quo omnia quæ ſunt, habent eſſe quod ſunt. *Ipſe dat omnibus vitam & halitum per omnia*, ut inquit Paulus, Act.17. 25,28. & *in ipſo movemur, vivimus, & ſumus*. Quia igitur æternitas nullis finibus comprehenditur, ideo nullo tempore deſcribi poteſt. Quo fit ut rectè vocetur, *Qui eſt, qui fuit, qui erit*: nam omnia tempora, quum de Deo loquimur, confunduntur. Nomen hoc Dei Græcè expreſſit Johannes, Apoc.1.4. dicens, ἀπὸ τοῦ ὢν, καὶ ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐρχόμενος· i. *ab eo qui eſt, & qui erat, & qui erit*. Doctus inter Hebræos ſic locum iſtum explicat, ut primum אהיה ſit nomen Dei, alterum verò אשר אהיה ſit ejus expoſitio: acſi dicat Moſes, *Nomen meum*, Ero: *ratio, quia ero in ſecula ſeculorum abſque fine: dein quòd ero etiam vobiſcum, ut redimam vos à tyrannide Ægyptiorum*. Sunt enim plerique Hebræorum in ea ſententia, quòd Deus hoc ſermone ad Moſen non tantùm æternitatem ſuam indicare voluerit, ſed ſimul quoque indicare ſe populo ſuo præſentem fore ſuâ ope Divinâ, non tantùm in hac præſenti tribulatione, ſed & in omnibus aliis adhuc futuris calamitatibus, ideóque repeti verbum אהיה. Ab hoc verbo deductum eſt *Jehováh*, de quo Pſal. 1.2.

15. *Hoc*, זה] nempe *Jehováh*, vel *Ero*. ¶ *Memoriale meum*, וזכרי] i. iſtud nomen meum eſt per quod homines recordabuntur mei omnibus ætatibus.

16. *Et congrega*, ואספת] Fut. pro imperat. ¶ *Recordando recordatus ſum veſtri*, &c. פקוד פקדתי וגו'] i. Tandem recordatus ſum veſtræ afflictionis quâ affligimini ab Ægyptiis. Quidam vertunt, *Viſitando viſitavi vos*: minùs rectè.

17. *Propterea dixi*, ואומר] ſub. *apud me*, i. Propoſui ac decrevi. Eadem ſententia quæ paulò antè, v.8. ¶ *Educam vos*, אעלה אתכם] Ad verb. *Aſcendere vos faciam*.

18. *Et obedient voci tuæ*: ושמעו לקולך] i.acquieſcent dictis tuis; ſive, credent tibi. ¶ *Occurrit nobis*: נקרה עלינו] i. viſus eſt nobis, ſive apparuit. ¶ *Eamus*, נלכה] i. per te liceat nobis ire.

19. *Niſi in manu forti*. ולא ביד חזקה] Hebraiſmus, *niſi manu forti coactus fuerit*. Ad verb. *& non in manu forti*: quod quidam ſic vertunt, *neque in manu forti*: atque ità exponunt, Scio inefficaces fore preces veſtras apud tyrannum: adhæc nihil effecturam manum meam fortem quam oſtendam variis ſignis ac miraculis: nullâ re moveri poterit obſtinati Regis animus. Alius poteſt eſſe ſenſus, *Non in manu forti*, h. e. vos non forti aut armatâ manu exibitis: nam ego ducam vos. Prior ſenſus videtur eſſe genuinus: nam ſequitur, *Mittam igitur manum meam*, &c.

20. *Mittam igitur*, ושלחתי] Ad verb. *Et mittam*, i. Extendam. ¶ *Omnibus mirabilibus meis*. בכול נפלאותי] i. omnibus operibus meis mirandis: h. e. miraculis meis editis.

21. *Daboque gratiam*, &c. ונתתי את חן וגו'] Hebraiſmus, *Reddam populum hunc gratiſſimum Ægyptiis*.

22. *Sed poſtulabit mulier*, ושאלה אשה] i. Mutuabitur quælibet mulier. ¶ *Et ab hoſpita domûs ſuæ*, ומגרת ביתה] i. ab hoſpita ſua. ¶ *Quæ ponetis*, &c. ושמתם וגו'] Hebraiſmus, *Quibus ornabitis liberos veſtros*. ¶ *Et ſpoliabitis*, ונצלתם] i. hoc pacto, hac ratione, juſſu meo ſpoliabitis Ægyptios.

CASTALIO.

QUi hîc Moſi apparet, idem *Angelus* aut *nuncius*, & *Jova* & *Deus* vocatur in hoc capite, & Judic.2. Idem Gen. 18. ubi Abrahamo apparet, *Jova* dicitur. Idem Hagarem in deſerto errantem & ut Angelus & ut Deus alloquitur, Gen.21. v.17. Idem cùm Balaamo in aſina equitanti occurrit, *Angelus* vocatur; & tamen dicit Balaami *iter eſſe contra ſe inſtitutum*: id quod Dei, non Angeli loquentis eſt. Eundem Jacobus Gen. 32. & *Deum* vocat & *Angelum*. Ac nè ſingula prolixiùs perſequar, plenæ ſunt exemplorum literæ: quare hæc res nobis paulò altiùs repetenda eſt. Principiò, qui hîc Moſem alloquitur, non videtur eſſe Princeps ille, & Chriſti Pater, Deus; neque enim *nuncius* dici poſſet, cùm neminem habeat à quo mittatur: Neque itèm *Angelus*; nam *Jova* non diceretur, cùm hoc ſit proprium Dei nomen, cúmque is majore authoritate imperet quàm Angelum conveniat. Quis ergò eſt? Is profectò quem Paulus 1 Cor. 10. 9. dicit à Judæis fuiſſe *tentatum*, ideóque eos *à ſerpentibus exſtinctos*; videlicet Chriſtus, per quem Deus Mundum & fecit & regit: quem Sibylla verſibus illis quos in Gen.1. poſui, *Filium Dei* vocat. Is eſt qui Iſraelitas ex Ægypto eduxit, cum quo Moſes & Elias in monte Taburo loquebantur, qui hoc loco *Dei nuncius* vocatur, quòd à Patre miſſus eſt; quoniam Patris ipſius præſentiam mortales non ferunt. Idem *Jova* dicitur ab היה, quod *eſſe* ſignificat, quoniam ſemper fuit, ſemper eſt, ſemper erit, ſicut in Apocalypſi dicitur ὁ ὤν, ὁ ἦν, ὁ ἐρχόμενος· eſt enim unum cum Patre, eíque coævus, à quo omnium natura pendet. Eundem *Jovam* vocat & Eſaias c.40. cùm de Johanne Baptiſta loquitur his verbis, *Vox clamantis in deſertis, Parate viam Jova*. & paulo pòſt, *Ecce Dominum Jovam fortiter venientem*, &c. Et David

Pſal.

Pſal. 68. ſi quis eum diligenter legat. idem *Deus* dicitur, ut eſt: & ut Thomas reipſa victus fatetur, *Dominus meus, & Deus meus:* & Paulus Rom. 9. profitetur, *A quibus* (inquit) *ortus eſt Chriſtus, quod ad corpus attinet, qui eſt ſuper omnia Deus laudandus in ſempiternum.* Et Angelus Luc. 1. *Iſraelitarum Deum* appellat. Et Eſaias cap. 9. *Deum fortem:* & Sibylla quoque eum vocat *Deum*, his verbis lib. 8. pag. 240. in Acroſtichi de Chriſto,

Rex tibi nunc noſtris deſcriptus in ordine ſummo
Verſibus: hic noſter Deus eſt, noſtræq; ſalutis
Conditor æternus, perpeſſus nomine noſtro.

& in eodem libro,

E cœlo veniens mortales induit artus.

Et in eodem libro Gabriel Mariam alloquens, pag. 256. ſic ait,

Accipe Virgo Deum gremio intemerata pudico.

CLARIUS.

2. *Angelus Domini*] Idem & *Angelus Domini* & *Deus* appellatur: ſignificátque, ut ait M. Baſilius, ipſum Servatorem Chriſtum, qui & Deus eſt, & *magni conſilii Angelus* vocatus. ¶ *De medio rubi*] Rubus eſt arbor ſterilis & ſenticoſa, quam avis citra deplumationem intrare non poteſt, ut Hebræi dicunt, creſcens in deſerto: à quo nomine & arbore mons *Sinai* appellationem acceperit. Idcirco verò de rubo ardente ſed non combuſta Moſen Deus alloquitur, quia de fornace crudeliſſimæ ſervitutis liberandi erant filii Iſrael, in qua cremabantur ſed non conſumebantur: quod populo Dei uſu venit.

5. *Solve calceamentum*] Præcipitur ei per hoc reverentia & humilitas, quódque nihil mortuum terrenúmve divinis rebus eſt permiſcendum.

8. *Ad loca Chananæi*] Omittitur una gens, *Gergaſæi*, quòd illa cæteris gentibus minor fuerit. Sciendum quoque, quòd omnes hæ ſeptem gentes propagatæ ſunt à Chananæo, atque ideo non rarò in Scriptura uno nomine *Chananæi* vocantur. *Pherezæi* putantur fuiſſe Sidonii.

14. *Ego ſum qui ſum*] Aut juxta Grammaticas Hebræorum regulas, *Ero qui ero.* Verùm Hebræi ſæpe uſurpant futurum loco præſentis. *Eſſe* autem ſoli Deo convenit, qui eſt illa Eſſentia quæ nec præteriit nec præteribit, h.e. ſemper eſt, qui nunquam cœpit, nec unquam deſiturus eſt, ſed tranſcendit omnem temporis rationem, & qui ſolus dicere poteſt, Sum. Eſt enim ipſe omnis eſſentiæ atque vitæ fons & plenitudo, à quo omnia quæ ſunt habent eſſe quod ſunt. Atque ex hoc loco mihi videtur Plato & Platonici accepiſſe, unde de Deo res hujuſcemodi philoſopharentur. ¶ *Qui eſt miſit me ad vos*] Alius vertit, *Sum miſit me ad vos.* Eſt enim in Hebræo eadem dictio quæ dudum, ubi dictum eſt, *Sum qui ſum.* Sunt etiam qui velint hanc vocem ſignificare tria tempora, præſens, præteritum, & futurum, ut magìs ſempiterna Dei ſtabilitas exprimatur.

19. *Niſi per manum validam*] Sunt qui pro *niſi* dicant *neque*, ut ſit ſenſus, Neque ſi viderit manum Dei potentem, & confeſſus fuerit digitum Dei eſſe, permittet vos abire. Nam in Hebræo eſt, *& non in manu valida.*

DRUSIUS.

14. *Sum qui ſum*] הוה & היה idem ſignificant. Ab hoc eſt אהיה, unum ex nominibus τῷ ὄντος. Id meliùs redditur *Sum* quàm *Ero*. Nam, ut Paulus de S. Maria Burgenſis epiſcopus annotat, *Eſſe in præſenti maximè competit Deo, cujus eſſe non novit præteritum neque futurum.* Et mox, *Æternitati non competit præteritum aut futurum.* אהיה *Eheje* igitur *ſum*, ab היה *fuit*. Ab היה autem eſt יהוה nomen Jod, He, Vau, He, factum ex futuro, ut *Iſahac*, *Jacob*, *Jared*, & alia ejus generis. Hiſcuni, *Deus ſeipſum vocat* אהיה Sum, *& homo ipſum appellat* יהוה Eſt, *quod idem cum* יהיה. Sed hoc profanum eſt verbum, illud nomen Dei ſacroſanctum, quod olim Samaritani legebant *Jave*. Id contractum ex *Jahave*, ſicut *Jacob* dicimus pro *Jaacob*. Hoc primum: deinde ἀρχαϊκῶς lectum *Jahave* pro *Jeheve*, ſicut hodie legimus pro יַהֲרֹג *occidet*: vel יהוה *Jave*, ut ימנה *Jamne*. Ut ut ſit, conjicio germanam eſſe lectionem nominis tetragrammati, de qua hodie tantopere controvertitur. Natio ſimplex & rituum ſuorum tenaciſſima eam retinuit. Cur ſpernimus? Nam & antiquos characteres Hebræorum eadem conſervat, quos Judæi commutarunt cum Aſſyriis. De hoc nomine capiendum Exod. 3. 15. *Hoc eſt nomen meum in ſeculum*: quod nunc legunt לעלם abſque Vau; ſed cùm puncta olim abeſſent, legi poterat לעלם *ad occultandum.* Admodum enim occultant illud Judæi; nec Deus vocari eo nomine promiſcuè ab omnibus voluit. Tantùm in templo pronuntiabatur à ſacerdotibus. Eo deſtructo, deſiit ejus pronuntiatio, in tantum ut jam neſciant quomodo prolatum olim fuerit propriis ſuis vocalibus. Diſcant ergò à Chriſtianis, ſi nolunt à Samaritanis diſcere.

19. *Non permittet rex Ægypti vos abire, & non in manu forti*] Hìc vetus editio Lat. habet, *niſi per manum validam*; & Græca, ἐὰν μὴ ἐν χειρὶ κραταιᾷ, *niſi cum manu valida.* Ego ולא *& non* pro אם לא *niſi* non memini legere. Hoc primum: deinde non permiſit eos abire per manum validam, niſi coactus. Nam poſt ultimam plagam, cùm volens nolens dimiſiſſet populum, coacto exercitu inſecutus eſt eos ad mare uſque Rubrum, in quo periit. Malint igitur, *nè quidem manu forti*, aut *validâ*: quod etiam iam dicunt אין גם, ut Pſal. 14. 3. *non eſt etiam unus*, Latinè, *nè unus quidem.* Sic Exod. 8. 31. *non remanſit unum*, i. nè unum quidem. Sed nonne, inquies, eduxit Iſraelem ex Ægypto manu forti? Reſpondeo, aliud eſſe populum educere, & aliud licentiam ei facere abeundi. Deus manu robuſtâ eduxit populum; Pharao nè quidem manu illâ preſſus voluit eum dimittere: nam id quod fecit, invitus & coactus fecit. Cæterùm pro *in manu forti* legitur ſimpliciter *in manu* Jeſ. 28. 2. *Manum* autem dicit Dei potentiam quam exſeruit contra Ægyptios; vel plagas decem, quibus gentem illam afflixit ob pertinaciam Regis. Sic Exod. 14. in extremo, *vidit Iſrael magnam manum quam fecerat Dominus in Ægypto*, i. magnam potentiam, vel certè magnam plagam. Sic *manus Dei* vocatur plaga Dei, & legimus, Pſal. 17. 14. *à mortalibus manu tuâ*, qui ſunt manus, i. plaga tua. Quod ità notum ut exemplis probare velle ſit lucernam accendere in meridie: quod qui facit, deſipere putatur.

IDEM.

2. בֹּעֵר A. ἀναπτόμενος, *accenſus.* Sym. φλεγόμενος, *ardens*] Vel, *ſuccenſus.* Sic alibi. בער מאפה *ſuccenſus à coquente.* Quod tamen ἀνθλεξεὶ ſonat, *ardens à coquente.* Adi ſis ad Obſervat. meas.

5. שַׁל. A. ἔκπασον, *extrahe.* Sym. ὑπόλυσον, *ſolve*] ¶ Ἔκπασον, i. שלף. Quo verbo hìc uſi ſunt Jon. & autor Jeroſol. ¶ *Solve*, ὑπόλυσον. Priùs erat λύσω, & in Onc. שרי סינך *Solve calceos tuos.*

9. וְגַם רָאִיתִי אֶת הַלַּחַץ אֲשֶׁר מִצְרַיִם לֹחֲצִים אֹתָם. A. καὶ γὰ εἰσεγκα τὸν ἀποθλιμὸν ὃν οἱ Αἰγύπτιοι θλίβουσιν αὐτούς, *& verò vidi oppreſſionem quâ Ægyptii premunt eos*] Ἀποθλιμὸν, *afflictionem, vexationem, calamitatem.* Propriè *afflictio vehemens.* Nam ἀποθλίβω, *vehementer affligo.* Idem לחץ in ſermone ſacro. ¶ *Premunt vos.* Θλίβειν non ſimpliciter *premere*, ſed *vehementiùs premere.* Interp. vetus *tribulare* convertit; alii, *affligere.* Hinc θλιμμὸς, quod legitur hoc loco in editione ϗ ό. pro quo tritum & uſitatum magìs eſt nomen θλῖψις in eadem editione.

16. אֶת וְקְנֵי יִשְׂרָאֵל. A. τοὺς πρεσβύτας Ισραὴλ, *ſenes Iſrael*] Hoc Chaldæi dicunt סבי ישראל. Sunt igitur iidem סבין & זקנים, quanquam שיבה propriè *cana ſenectus*, quæ Græcis πολιὰ. Antè fuit in Lxx γερουσία· id reddi poteſt *Senatus.* Plutarchus, ἢ ϗ Ρωμαίων σύγκλητόν ἄχει νῦν γερουσία καλεῖ ϗ.

22. וְנִצַּלְתֶּם אֶת מִצְרָיִם. Sym. καὶ συλήσετε τοὺς Αἰγυπτίους, *& ſpoliabitis Ægyptios*] Συλάω *ſpolio*, quod & συλέω & Συλάω, Dicitur & σκυλεύω: unde in lib. veterib. edit. Lxx, σκυλεύσατε, cùm in aliis ſit Συσκευάσατε, ἤτοι σκυλεύσατε. Quam poſtremam lectionem Theodoretus agnoſcit

scit Quæst. 23. in Exodum ità scribens, Τί αἰτῶν τὸν Θεὸν τοῖς Ἑβραίοις ἀποστεῖλαι τὸν θεσπεσιάτατον καὶ ἀρχαῖον, καὶ ἐδώδιμα, καὶ ζωλεῦσαι (ità leg. non, ut in vulgatis, ζωωλεῦσαι) τὰς Αἰγυπτίους; ὅπου γὰρ ὁ Σύμμαχος τὸ σκυλάσαιτο ἡρμήνευσεν. In Fragmentis quæ olim collegi, Sym. Σκυλάσαι τὰς Αἰγυπτίους, puto verum esse quod posui. In notatis ad edit. Rom. Σκυλάσαι τὰς Αἰγυπτίους. Ità LL. VV. In aliis est Συσκευάσαι. Schol. ἄλλος φησὶ, καὶ ζωσπάσαι αὐτοῖς τὰ ἐν τοῖς σκεύεσιν αὐτῶν δύναμιν.

GROTIUS.

2. *Quòd rubus arderet, & non combureretur*] Imago populi Israelitici.

4. *Vocavit eum de medio rubi*] Citantur versus ex Tragœdia Græca de Deo,

Οὐκ οἶδα δ' αὐτὸν· πολλὰ μ' ὡς πρὸς φαίνεσθ'
Απλαστον ὀρμῇ.

Tale visum videnti magnam gloriam portendere persuasio erat gentium eo tempore, ut hîc notat Josephus.

5. *Solve calceamentum*] Pythagoras imitatus apud Iamblichum de vita ejus, c. 24. Ανυπόδητος δὲ καὶ γυμνός. Marinus de Proclo, ὑπολυσάμενος αὐτόθι ἃ ὑπὸ αὐτῷ ὑποδήματα ἐφόρουν ἐκεῖνον, ὡς θεὸν ἠσπάζετο. Nudi pedes ad religionem pertinent. Persius de regibus Judæis,

Exercent ubi festa mero pede sabbata reges.

8. *In terram bonam & spatiosam*] Hecatæus de Judæis ait, Τειακοσίας μυριάδας ἀρχαῖον χέδον τ ἀείσης καὶ πμφορωτάτης χώρας νέμον.

15. *Hoc nomen mihi est in æternum*] *Erit*; Maimonides rectè. Nam in benedictionibus sacerdotalibus in Templo pronuntiatum fuit nomen illud יהוה, quod vim continet ejus quod præcessit, אשר אהיה, factum ad normam humanorum nominum quibus י præponi solet, & littera י media inter duo ה mutata in ו, ut sæpe, ἀφωνίας causâ.

19. *Nisi per manum validam*] Sic & Græci, ἐὰν μή. Et sensus id exigit, ut apparet infrà 6. 1. Videtur ergò fuisse in Hebræo בלא, non ולא, quod sensum faceret ab historia alienum. יד, *manus* autem *valida* intelligenda est occisio primogenitorum, ultio maxima, ἐκδίκησις μεγάλη, c. 7. 4.

21. *Daboque gratiam populo huic coram Ægyptiis*] Faciam eos gratiosos.

CAP. IV.

MUNSTERUS.

2. *Quid est hoc*] Est hîc מזה idem quod מה זה, *Quid hoc in manu tua?*

6. *Leprosa*] Onkelos vertit חוורא, *alba quasi nix*. Est enim quædam species candidæ lepræ.

7. *Reversa est sicut caro ejus*] Sensus est, Reversa est in formam reliquæ carnis.

10. *Os grave*] Heb. *Quoniam gravis ore & gravis linguâ ego sum*. Est enim hîc status regiminis, cùm in כב mutata sint puncta. Onkelos sic vertit, *Habeo enim difficilem loquelam & profundam linguam*.

13. *Mitte nunc per manum*] Gerundensis sic interpretatur, *Mitte per manum illius quem soles mittere; vel, per manum alterius, quemcunq; volueris mittere, qui ad hoc munus magìs idoneus sit quàm ego. Deficit autem hîc relativum* אשר, *cùm hæc integra sit litera*, ביד אשר תשלח.

14. *Leviten*] Additur nomen cognationis, quòd alii quoque in populo essent qui *Aharon* vocabantur.

16. *Quasi os*] Capitur hîc פה pro מליץ, *interprete*; & *deus*, pro שר, *principe*, vel רב, *duce*.

18. *Jether*] Habet socer Mosi multa nomina. Vocatur *Rehuel*, *Jithro*, *Jether*, *Cinæus*, *Hobab*, &c. Quanquam quidam putent *Rehuel* esse nomen patris ejus.

20. *Virgam Dei*] Vocatur hæc virga *virga Dei* propter prodigium per eam Dei virtute factum.

21. *Prodigia*] Est מופת ferè idem quod אות, nisi quòd אות latiùs sese extendit quàm מופת. Dicimus enim אות ברית, *signum fœderis*; אות רנל *signum vexilli*: sed מופת tantùm se extendit ad *portentum & prodigium*, quod non fit virtute תולדת *naturæ*. Radix ejus est יפת, sed quæ non est in usu. ¶ *Ego tenebo cor illius*] Potest etiam sic verti, *ego indurabo*, seu, ut Onkelos vertit, *ego fortificabo cor illius*. Nam utrumque significat חזק, & *tenere* & *fortificare*. Quod verò paulò post verti, *Ego quidem dixi tibi ut dimitteres filium meum, & renuisti*] Hebraismum reddidi ut ille habet, non ignorans quòd Rabbini sic exponunt, *Ego dico tibi, ut dimittas filium meum: & si nolueris, occidam primogenitum tuum*.

24. *Quæreret occidere eum*] R. Abraham Sepharadi dicit hîc sic, *Volebat eum occidere, quòd parùm solicitus esset in commisso negotio, ducendo secum uxorem & filios, qui illi esse poterant* עיכוב, i. *impedimento. Reliquit igitur illos in hospitio: & tulit uxor ejus petram, Mose absente, sed jussa ab eo, & ut potuit abscidit præputium Eliezer filii sui.* (Utuntur tamen hodie Judæi in circumcisione novaculâ acutâ.) *Deinde dixit ad filium circumcisum, applaudens ei, & complexans eum materno more, Tu mihi es sponsus sanguinis.* Kimhi verò aliter tractat hunc locum; & nescio si in omnibus illi sit subscribendum: *Voluit*, inquit, *Angelus Mosen occidere eò quòd non circumcidisset filium suum: unde jussit ut uxor circumcideret illum. Ipse enim non potuit ob ægritudinem quâ premebatur. At illa ablatum præputium applicuit pedibus Mosi, perinde quasi diceret, Si ob hanc causam infirmatus es, en remedium, nempe sanguis circunctionis: & jam mihi ob hanc circumcisionem quasi novus factus es sponsus, quem Angelus Domini per mortem mihi fere subtraxerat. Et mox, ut sanguis circunctionis contigit pedes ejus, dimissus est ab infirmitate.* Alii verò referunt verbum וירף ad Angelum Domini. Porrò radix verbi est רפה, *dimisit, dissolutus est*, &c. Rescindimus hîc varias opiniones Hebræorum, quas Sapiens R. Abraham commemorat. Omittimus & opinionem illam stultam quam in Medras ויושע commemorant, ubi scribunt Satan occurrisse Mosi in specie serpentis, &c.

FAGIUS.

6. *Candida erat*, &c.] i. *leprosa erat*, ut habet etiam veritas Hebraica.

7. *Reversa est ut caro ejus*] i. reversa est in formam reliquæ carnis.

8. *Ad vocem signi prioris*] i. Si non paruerint verbis tuis, si non crediderint verbis tuis quæ confirmaveris priore miraculo, certè credent quum posteriore miraculo illis fidem feceris.

10. *Non vir sermonis ego sum*] Idiotismus est, pro, Non sum eloquens, facundus & disertus, quales oportet esse eos qui verba apud Principes facturi sunt. ¶ *Ab heri & nudius tertius*] i. Hactenus non fui eloquens. Hebraismus est. ¶ *Gravis loquela, profundæq; linguæ*] i. Tardus sum ad loquendum, & linguâ impeditâ.

13. *Mitte nunc per manum illius*, &c.] i. Mitte quemcunque volueris, modò me non mittas, minùs idoneum ad hoc munus, q. d. Mitte aliquem qui sit politæ linguæ, quíque dignus & idoneus est ad subeundam istam functionem. Nemo siquidem in mundo est qui non sit me magìs idoneus ad istud munus. Ad hunc modum Nehemanides hunc explicat locum. Idem quoque hæc verba summâ animi humilitate à Mose prolata fuisse sentit, quâ virtute cunctis mortalibus illum præstitisse Divinæ quoque de illo testantur literæ, Num. 12. 3. והאיש משה עניו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה, *Et vir Moses humilis*, sive *mansuetus, valde erat, magìs quàm omnis homo qui in terra est*. Alii putant Mosen isto sermone respexisse ad Aharonem fratrem, quem voluerit suo loco mitti, quòd ille hactenus prophetam egisset in Israel, q.d. Mitte obsecro, Domine, eum quo hactenus Prophetâ in populo tuo usus es, nempe Aharonem fratrem meum, qui

me

me est longè magìs idoneus ad hanc rem. Et in confirmationem istius sententiæ adducunt ex Ezechiele, quòd Deus prophetam in Israel miserit antequàm veniret Moses: quod de Aharone dictum volunt: item illud quod Dominus ad Aharonem dicebat, v. 27. *Vade obviam Mosi in desertum*, &c. Alii sentiunt eum respexisse ad Jehosuam: quasi voluerit dicere, Quandoquidem scio me populum non introducturum in terram promissam, sed alium, nempe Jehosuam, ad hoc destinatum esse, fac obsecro illum, non me mittas. Nostri commentatores secuti translationem Vulg. editionis, præsentem locum ità intelligunt quasi Moses respexerit ad promissum Messiam, quem suo loco mitti à Deo cupiverit, q. d. Quandoquidem (quod scio Domine) missurus es quem promisisti, benedictum scilicet Semen, jam eundem mitte; in illius manu rem perfice, is idoneus & satìs potens erit. Tametsi hæc interpretatio alicui fortè non satis firma esse videtur contra Judæos, maximè cùm in eam non videatur inclinare paraphrasis Chaldaica, quæ non facilè supprimit ubi de Christo sermo est, tamen mihi pia Christianisque hominibus digna esse videtur. Videmus enim veteres illos Patres in gravioribus istis causis & negotiis semper ad Christum promissum respexisse; ut Jacob Patriarcha vaticinans de salute posteris suis per Samsonem conferenda, erumpit tandem in istam plenam gaudii & consolationis de Christo vocem, *Salutare tuum exspecto*, Domine, Gen. 49. 18. Ità & Moses videns adesse tempus liberationis Ægyptiacæ, sine dubio non sine magno gaudio illi in mentem venit adesse tempus veri Liberatoris Christi, ideóque ut ille mitteretur maximo desiderio à Domino postulavit, dicens, שלח ביד תשלח, ut habet veritas Hebraica, *Mitte in manu*, sive *per manum, illius quem tandem mittes*; q.d. Mitte obsecro eum quem promisisti, & quem tandem etiam missurus es, & illius operâ hanc magnam rem perfice. Est ex recentioribus Theologis nostri seculi qui in hunc locum ità scribit, *Quòd autem hoc tribuitur Redemptori, dicam certè quod sentio; Non fieri piè, sed magìs superstitiose, hoc enim est extorquere Divinas literas. Medium iter tenendum est, & Messiæ tribuenda sunt quæ ejus sunt, & quæ aliorum aliis. Quæ res si confundatur, fieri sine maximo flagitio non poterit. Qui enim quod de Messiah scribitur ad alias torquet personas, is certè & impius est, & malignos Judæos imitatur: qui verò quæ de aliis dicuntur ei tribuit, is in eorum numerum referendus est qui superstitiosi sunt, & imperitè has literas interpretantur.* Hæc ille. Lxx sequuntur Hebræorum sententiam, ita enim hunc locum transtulerunt, Καὶ εἶπε Μωυσῆς, Δέομαι, Κύριε, προχείρισαι δυνάμενον ἄλλον, ὃν ἀποστελεῖς, *Et dixit Moyses, Obsecro, Domine, elige potentem alium quem mittas.*

16. *Eritque ipse tibi in interpretem*, &c.] Sensus est, Tametsi Aharon fungetur oratoris officio, erit interpres tuus, loquetur pro te ad populum, tamen non illum tibi, sed te illi præficiam, ut tu sis princeps, judex & magistratus ejus. Penes Aharonem ergò verbi ministerium & sacerdotium, penes Mosen verò potestas gladii esse debebat. Textus Hebraicus habet, *Ipse* (scilicet Aharon) *erit os tuum, & tu eris illius Deus.* Nam principes, judices & magistratus *dii* vocantur in Scriptura, propterea quòd Dei judicium in terris exercent, ut Hebræi loquuntur. Lxx tamen & Vulg. interpres alium sensum habent: ità enim legunt, *Tu autem eris ei in his quæ ad Deum pertinent.* q.d. Quæ volo vos scire, tibi revelabo, tecum ego loquar: tu postea illi indicabis: ipse ampliùs populo exponet.

24. *Factum verò est in itinere, in domo diversorii*, &c.] Tametsi multæ sint Hebræorum expositiones in hunc locum, ex omnibus illis quam R. D. K. habet in lib. Rad. tantùm huc referre placet, Ubi sic scribit, *Verisimile videtur, quòd sicut homo in die nuptiarum suarum* חתן, *sponsus vocabatur, ità & puerum in die circumcisionis sic vocatum fuisse. Etymon enim vocabuli* חתן *est, quod novum gaudium quoddam significat. Et quemadmodum renovatur gaudium in die nuptiarum, ità renovatur quoque in die circumcisionis. Porrò sensus istius,* Quoniam sponsus sanguinum tu es mihi, *is est. Primùm dicit*, Et factum est in itinere, in ipso hospitio, quæsivit occidere eum. q.d. *Quæsivit Angelus occidere Mosen, eò quòd non circumcidisset Eleazarum filium suum. Quod ubi intellexit Moses, propter culpam circumcisionis istud fieri, præcepit Zipporæ ut circumcideret eum: ipse enim non poterat, præditus gravi morbo, qui illum corripuerat.* Accepit itaque Zipporah petram, & abscidit præputium filii sui, appliquitque ad pedes ejus, h. e. *ad pedes Mosis.* q.d. *Si ob hanc causam ægrotus factus es, en habes sanguinem circumcisionis.* Dixítque, Quoniam sponsus sanguinum tu mihi es. q. d. *Factus es mihi hodie sponsus sanguinum & interfectionis mariti mei. Postquam autem applicuisset de sanguine circumcisionis ad pedes Mosis, & reliquisset eum morbus, tunc cognovit & dixit*, Sponsus sanguinum circumcisionis, q.d. *Tu quem vocavi sponsum sanguinis, non es sponsus sanguinis interfectionis, sed sanguinis circumcisionis.* Hactenus Kimhi. Thargum Hieros. hunc locum ità habet, *Et præscidit præputium filii, applicuitque ipsum ante pedes Angeli devastatoris, dicens, Sponsus meus volebat circuncidere, at socer ejus non permittebat ei. Nunc ergò propitius esto propter sanguinem circumcisionis istius peccatis sponsi mei istius. Cumque reliquisset eum, tunc cum laude dixit Zipporah, Quam gratus est sanguis circumcisionis, qui eripuit sponsum meum de manibus Angeli mortis!* Hæc Thargum. Cæterùm sententia istius loci hæc videtur esse omnium simplicissima; Iratscitur Dominus Mosi, quòd filiolum ex gentili uxore susceptum, nimium indulgendo illi, non circumcidisset; dein quòd iter non maturaret, sed in ipso diversorio in quod diverterat, etiam hac in parte cum uxori tum puero nimiùm indulgendo, moram traheret, non strenuè munus ac functionem suam ad quam ab ipso Domino vocatus erat exsequendo. Quâ re Dominus ità in eum commotus fuit ut illum propterea per Angelum suum interficere voluerit. Quod ubi intellexit uxor ejus Zipporah, mox arrepto saxo acuto præputium filioli sui amputavit, haud ignara hoc malum sibi indè impendere. Relectum ergò præputium mox ad mariti pedes advolvit, dicens, *Quoniam sponsus sanguinum tu mihi es.* q.d. Sanguine te redimere ac retinere cogor, nempe sanguine filioli mei, quem nisi circumcidissem, ac sanguinem ejus fudissem, actum erat de vita tua, & jam mihi ereptus esses. Quo facto ilico Moses mortis periculo, quam illi Angelus Domini intentabat, liberatus fuit. Alii hæc, *Quoniam sponsus sanguinum tu mihi es*, sic accipiunt, Video me multatum passuram, intelligo te mihi multorum incommodorum ac periculorum occasionem fore. Nè dubitemus Deum isto facto declarare voluisse, ut nullos amicos, etiam conjunctissimos, tam charos habeamus, ut in ipsorum gratiam nos à vocatione nostra, & ab his quæ à Deo nobis commissa sunt, avocari patiamur: Dein, quàm indignè ferat ignaviam ac moram quam in negotiis suis nectimus: maximè autem in illis ægrè eam sustinet qui populi sui rectores & capita esse debent, ut erat tum Moses dux & liberator populi Israelitici ab ipso Domino electus & constitutus. Nam cùm omnis mora & ignavia noxia & periculosa sit, periculosissima est quæ in rebus Divinis nectitur.

VATABLUS.

1. ECce, והן] Ad verb. *Et ecce.* Redundat ו.

3. *Et fugit*, וינס] perterritus scilicet.

5. *Ut credant.* למען יאמינו] Nonnulla subaudiri debent, cujusmodi, *Istud facies coram filiis Israel*; vel, *Hoc tibi præcepi facere*: vel, *Hoc feci coram te*, ut, &c. Aut refertur ad illud, *Projice in terram*, &c.

6. *Leprosa erat*, &c. מצורעת כשלג] i. præ lepra erat alba velut nix; hoc enim refertur ad candorem. Chald. paraph. *erat alba sicut nix*: præ lepra scilicet.

7. *Reversa erat sicut caro ejus:* שבה כבשרו] i. recuperavit colorem pristinum reliquæ carnis.

8. *Nec obedierint*, &c. ולא ישמעו וגו'] Prosopopœia est:

est: loquitur enim nobis Deus per miracula, i. si non paruerint verbis tuis, neque crediderint sermonibus quos confirmaveris priore miraculo, certè credent quum posteriore miraculo illis fidem feceris.

10. *Non sum vir verborum,* לא איש דברים אנוכי] Hebraismus, Non sum eloquens, facundus & disertus, quales oportet eos esse qui verba apud principes facturi sunt. ¶ *Etiam ab herì,* &c. גם מתמול וגו'] *neque à die externa, neque à die abhinc tertia, neque ex quo cœpisti alloqui servum tuum.* Hebraismus, *Nunquam fui eloquens.* Hunc esse hujus loci sensum, docent consequentia verba, & sequens versus. Quidam annotant ex Josepho, Mosen fuisse eloquentem, & propterea videri alium esse sensum, nempe, Ecce ego ab hoc tempore quo tecum cœpi loqui, sic stupui ut jam planè loqui nihil sciam. Quò magis mens humana in Deum elevatur, hòc magis homo extra se rapitur; stupet caro ad Dei eloquium: vehemens enim est & efficax sermo Domini. Rugiente leone, homo timet: ad vocem Dei quis non obstupescet? Amos 3.8. ¶ *Gravis ore,* &c. כבד פה וגו'] Hebraismus, Tardus sum ad loquendum, & linguæ impeditæ, ut loquente me, non possint intelligere quid dicam. De *gravi lingua* habes Ezech. 3. 5, 6. ubi sic loquitur Dominus, *Non ad populos multos profundi labii, & gravis linguæ mitteris, quorum non intelligas verba.*

11. *Quis posuit,* &c. מי שם פה לאדם] i. Quis donavit hominem facultate loquendi? *Ponere* pro *dare*, frequens Hebræis. ¶ *Ponit,* ישום] Fut. Heb. pro præs. Quidam vertunt, *quis ponat*, i. quis reddere potest mutum, &c.

12. *Ero cum ore tuo:* אהיה עם פיך] Hebraismus, Reddam te facundum ac disertum. Mox seipsum exponit.

13. *Mitte quæso,* &c. שלח נא וגו'] q.d. Mitte quemcunque volueris, modò nè me mittas minùs idoneum ad hoc munus. Quidam intelligunt de Aarone fratre. Lxx verterunt, *Elige potentem alium quem mittas.* Alii præsentem locum ità intelligunt quasi Moses respexerit ad promissum Messiam quem suo loco mitti à Deo cupiverit, q.d. Quandoquidem (quod scio, Domine) missurus es quem promisisti (benedictum scilicet semen) jam eundem mitte: in illius manu rem perfice: is idoneus & satìs potens erit. Videmus enim veteres illos Patres in gravioribus istis causis & negotiis semper ad Christum promissum respexisse, ut Jaacob Patriarcha vaticinans de salute posteris suis per Christum conferenda, erumpit tandem in istam plenam gaudii & consolationis de Christo vocem, *Salutare tuum exspecto, Domine.* Ità & Moses videns adesse tempus liberationis Ægyptiacæ, non sine magno gaudio illi in mentem venit, adesse tempus veri Liberatoris Christi: ideóque ut ille mitteretur, maximo desiderio à Domino postulavit, dicens, *Mitte, in manu* [sive *per manum*] *illius quem tandem mittes,* q. d. Mitte obsecro eum quem promisisti, & quem tandem etiam missurus es, & illius operâ hanc magnam rem perfice.

14. *Nonne Aharón fratrem tuum,* &c. הלא אהרון וגו'] *Nonne Aharon frater tuus Levita, scio quòd loquendo loquetur ipse?* q. d. Scio necesse esse ut utaris operâ Aharonis fratris tui, illéque pro te loquatur, quum sis impedito ore. Mira elegantia Hebraici sermonis, quo exemplar iratorum & concitatorum pulchrè exprimitur: sic enim commoti loqui solent, verbum scilicet quod præcedere debebat, postponendo. Quidam hic, *Loquendo loqui,* pro *vehementer disertum & eloquentem esse* exponunt.

15. *Et pones verba in ore ejus,* ושמת את הדברים בפיו] Hebraismus, pro, Omne negotium ei mandabis. ¶ *Ero cum ore tuo,* אהיה עם פיך] Vide suprà v. 12.

16. *Erit tibi pro ore,* יהיה לך לפה] Hebraismus, Erit tibi vice interpretis: tu verò narrabis ei quæ ego dixero tibi, & te consulet tanquam me.

18. *Eam quæso,* אלכה נא] i. Liceat mihi per te ire & reverti ad, &c. ¶ *Vade in pace.* לך לשלום] Perinde hoc valet acsi dicas, *Vade sanus,* ut Lxx verterunt, βάδιζε ὑγιαίνων. Gallicè dicimus, *Va en bonne santè.*

19. *Dixerat enim,* ויאמר] *Jam verò dixerat.* ¶ *Qui quærebant animam tuam.* המבקשים את נפשך] Hebraismus, Qui insidiabantur animæ tuæ, & volebant te perdere.

20. *Et imposuit eos asino:* וירכיבם על החמור] Ad verb. *& equitare fecit eos super asinum.*

21. *Quæ posui in manu tua,* אשר שמתי בידך] i. quæ posui in facultate & potestate tua, ut facias illa quum voles; vel, quæ me authore facere poteris, sive quorum authoritatem tibi dedi. ¶ *Et ego,* ואני] *ego autem, ego verò.* Alii, *ego tamen.*

22. *Primogenitus meus* est *Israel:* בכורי ישראל] Docet Mosen quo pacto sermonem ordiatur coram Pharaone, q.d. Hoc scito, Pharao, Israelem, i. populum Israeliticum, loco filii primogeniti mihi esse. Tam charus est mihi, tam pretiosus Israël, quàm solent patribus esse primogeniti. Ex omnibus enim mortalibus mihi hunc populum peculiariter selegi.

23. *Et renuisti,* ותמאן] *quoniam verò renuisti.* Alii, *quòd si renueris*; ut sit præt. pro fut. ¶ *Primogenitum tuum.* בכורך] Quidam *Primogenitum* hîc pro electis, præcipuis, & pretiosis quibusque rebus accipiunt. Verùm primogeniti occisi postea fiet mentio, cap. 11.

24. *Et fuit, in via,* &c. ויהי בדרך וגו'] *Quum autem in itinere esset in diversorio, occurrit,* &c. Alii, *Accidit autem in via, quum* essent *in diversorio, ut occurreret ei,* &c. vel, *ut irrueret in eum Jehováh,* i. correptus fuit gravissimo morbo (ut dicunt Hebræi) propter intermissam circumcisionem. Irascitur Dominus Mosi quòd filiolum ex Gentili uxore susceptum, nimiùm indulgendo illi, non circumcidisset: Dein, quòd iter non maturaret, sed in ipso diversorio, etiam hac in parte cùm uxori tum puero nimiùm indulgendo, moram traheret, non strenuè munus ac functionem suam ad quam ab ipso Domino vocatus erat, exsequendo. Quare Dominus ità in eum commotus fuit ut illum propterea per Angelum suum interficere voluerit.

25. *Acutum,* צור] Subaudivit noster interpres ex Jos. 5. 2, 3. substantivum *gladius*, ubi Dominus præcipit Josue, *Fac tibi* חרבות צורים *cultros acutos.* Alii *petram* vertunt. Mulier impotentiâ animi ardens, Deo & marito obstrepit, quòd filii sanguinem ipsa effundere cogatur; non ignara tamen viro suo malum impendere propter incircumcisum filium. ¶ *Et tetigit pedes ejus,* ותגע לרגליו] Ad verb. *& tangere fecit pedes ejus,* sub. *mariti*; vel, ut alii, *Eleazari*; i. projecit ad pedes illius: nempe Angeli, ut nonnulli exponunt; præ ira & indignatione. ¶ *Quia sponsus,* &c. כי חתן דמים וגו'] *Certè sponsus sanguinum tu mihi,* i. Sanguine te redimere ac retinere cogor, nempe sanguine filii mei: quem nisi circumcidissem, ac sanguinem ejus fudissem, actum erat de vita tua, & jam mihi ereptus esses. Quidam sic verba ista accipiunt, Video me multa tecum passuram, intelligo te mihi multorum incommodorum ac periculorum occasionem fore. Doctus inter Hebræos refert hæc ad Eleazarum, quem vocaverit sponsum suum, sic, *O fili, sponsus es mihi, tinctus sanguine, non cædis, sed circumcisionis,* q. d. Propter te morietur maritus meus, quòd te octavo die non circumciderit. Verùm prior expositio verior est.

26. *Et recessit ab eo,* וירף ממנו] sub. *Angelus*, i. Morbus; acsi dicat, Circumciso Eleazaro, Moses ilico mortis periculo, quam illi Angelus intentabat, liberatus fuit: statim restituta fuit illi sanitas. ¶ *Tunc dixit,* &c. או אמרה וגו'] *Tum autem dicere cœpit, Sponsus,* &c. q. d. Tu moriturus eras, quia neglexeras circumcisionem filii tui. Alii vertunt per imperfectum, *Tum autem dixerat, Sponsus,* &c. ut ostendat quare Sephora vocaverit maritum suum *Sponsum sanguinum*; nempe propterea quòd coacta fuerit circumcidere filium, alioqui periisset vir ejus.

28. *Mittebat eum,* שלחו] *miserat eum.*

31. *Postquam audierunt,* וישמעו] i. postquam intellexerunt. Hîc ו pro *postquam*, ut scribit ex doctioribus Hebræorum alter. Alii, *audierunt namque.* ¶ *Visitasset Jehováh filios Israel,* יהוה את בני ישראל פקד] *recordatus esset Jehováh filiorum Israel.*

CASTALIO.

24. *JOva eum petebat ad necem*] Moſes uxori, ut videtur, morem gerens (nam ea, cùm Judæa non eſſet, à circumciſione abhorrebat) filium non circumciderat. Eam ob rem Deus eum, tanquam uxori magis quàm Deo obedientem, petebat ad necem. Sed Sephora cauſam intelligens, filium circumcidit, ejúſque præputium ad mariti pedes abjecit, *maritum ſanguinarium* vocans, quòd ejus vitam filii ſanguine redemiſſet.

CLARIUS.

2. *QUid eſt quod tenes in manu?*] Sicut Dominus in Evangelio ſaturaturus tot millia hominum, priùs interrogat diſcipulos quot panes haberent, ut poſtea recordati exiguum fuiſſe numerum panum meliùs intelligerent miraculi magnitudinem; ità nunc ob eandem cauſam interrogat Dominus quid ſit quod in manu habeat: conſuevit enim repentina novitas inducere oblivionem.

6. *Lepræſam inſtar nivis*] Eſt enim quædam ſpecies candidæ lepræ.

10. *Ab heri*] h. e. Nunquam fui eloquens.

11. *Quis fecit os?*] Scio (inquit) qualis ſis, cùm ego uſum ſenſuum & dem & adimam; mihi ergò fidere debes, non tuas apud te vires metiri.

14. *Levites*] Additur nomen cognationis, quòd alii quoque in populo eſſent qui *Aaron* vocabantur.

16. *Tu eris illi in Deum*] Tu Dei voluntatem ei patefacies.

19. *Mortui ſunt*] Vide ut eadem verba de Servatore, cujus typum geſſit Moſes, Angelus dixerit ad Joſeph, *Mortui ſunt enim qui quærebant animam pueri.*

21. *Indurabo cor ejus*] Intellige hanc obdurationem quemadmodum & Paulus ait, *Tradidit illos Deus in immunditiam*; &, *Tradidit illos in reprobam mentem*: familiare eſt enim huic linguæ Deo tribuere quæ ipſe evenire ſinit.

23. *Dixi tibi, Dimitte*] Hunc Hebraiſmum Rabini ſic exponunt, *Ego dico tibi ut dimittas filium meum*; &, *ſi nolueris, occidam primogenitum tuum.*

24. *Volebat occidere eum*] Iratus quòd ſuſceptum ex Madianitide filium non circuncidiſſet. Mulier itaque, cujus conſilio opus neglectum vel vetitum erat, intelligens ob eam cauſam iratum Dominum, mox temere ſaxum arripiens puerum circuncidit, nequid mali pateretur maritus. Sic docetur, baptiſmum infantium non temere differendum.

25. *Tetigítque pedes ejus*] Referendum eſt ad pedes Moſis ſecundùm Hebræos. Projecit enim præputium præciſum ad pedes mariti. Referri & ad Angelum poteſt, quaſi projecerit Domino præputium, quod tantâ indignatione exigere videbatur.

26. *Sponſus ſanguinum*] q. d. Jam mihi ob hanc circuncisionem quaſi novus factus es ſponſus, quem Angelus Domini per mortem mihi ferè ſubtraxerat. Alius ſic exponit, *Video me multa paſſuram pericula tecum, ut mihi ſponſus ſanguinis futurus ſis.* Variè enim hæc tota narratio ab Hebræis exponitur. Helias Levites magiſter meus aiebat referri hæc verba ad puerum, & vulgò etiam nunc apud eos dici, *ſponſum ſanguinum* qui recens eſſet circunciſus.

26. *Tunc ille dimiſit eum*] Nempe Angelus Moſem.

DRUSIUS.

10. DE cognomine ADONAI. *Cognomen* voco quod כנוי appellant Ebræi, quale & *Elohim*. Unde dicitant, יהוה *pronunciatur in templo per vocales ſuas, in terminis verò per cognomina ſua*, h. e. per *Adonai* aut *Elohim*. Igitur *Adonai* unum eſt ex Dei cognominibus, & tunc ſignificat *Dominum*, ſcribitúrque אדני cum [ָ] in ultima, ut Exod. 4. 10. *Obſecro, Domine:* ubi malè reddunt, *Domine mi*, ut Cajetanus & alii. Nam quando ſignificat *Domine mi*, tunc ſcribitur אדני cum [ַ] in ultima, quod in [ָ] mutari poteſt propter accentum. Cùm autem ità ſcribitur, tunc eſt nomen profanum אדנים *Domini*, & אדני *Domini mei*, & cùm de uno ſermo eſt, אדני *Domine mi*. Abenezra negat rectè dici אדני, ſed pro eo אדוני dicendum: rectè, ſi ſignificare velis *Domine mi*, in ſingulari. Nam pro *Domini mei* reperitur Gen. 19. 2. Idem annotat non rectè dici אדנו, cùm tamen id legitur in Johaſin 141. 2. Sic אדרו contemptûs ſpeciem habet in Habacuc, de idolo Babyloniorum. De *Adonai*, quando eſt nomen ſacrum, adhuc dubito ſitne factum ex אדני, quod eſt nomen plurale cum pronomine primæ perſonæ, an ex forma ſive terminatione plurali abſoluta אדני *Dominus*; cui ſimilis eſt, ut cùm dicimus גבי *locuſta* pro גבים, & חלוני *feneſtræ* pro חלונים. Sic fortè אדני pro אדנים *Dominus*. Ego אדני hoc ſenſu adhuc quæro. *Adonai* autem cùm non eſt nomen profanum, ſemper ſcribitur cum [ָ] in ultima, & hoc eſt illud nomen quod vocant *Aleph, Daleth*, & pleniùs *Aleph, Daleth, Nun, Jod:* cujus puncta ſubſunt literis nominis tetragrammati, quod propterea legi debet *Adonai*, niſi cùm habet puncta nominis *Elohim*, ut fit quando antecedit aut ſequitur *Adonai*; tunc legi debet *Elohim*, & exponi *Deus*, non *Dominus*. Hæc tam certa ſunt quàm quæ ad Sagram, & tamen in Chriſtianiſmo ſunt Carneades qui dubitant, imò qui *Jehova* & *Jehovi* legendum eſſe contendant. Quid non poteſt recepta conſuetudo? plùs certè quàm illud Tertulliani, *Conſuetudo ſine veritate vetuſtas erroris eſt.*

18. *Socerum ſuum*] Dixi חותן etiam *affinem* ſignificare, h. e. fratrem uxoris, quem Hieronymus *cognatum* appellat, Exod. 4. 18. Si ergò Jethro fuit frater uxoris Moſis, quod de Hobab quoque legitur, & de Rechab, videndum an non Raguel fuerit pater Sepphoræ uxoris Moſis, & Jethro, Hobab, Rechab fratres ejus. Quod expendi velim ab iis quibus hæc res cordi. Sunt qui Jethro in circumciſione *Hobab* appellatum fuiſſe cenſent: Nam moris erat ut tunc nomina immutarentur. Abenezra Num. 10. 29, חותן *tam uxoris frater quàm ejus pater*. Vide quæ notavimus ad illum locum.

20. *Super aſinum*] Aliquid hîc notabo quod me inter legendum nonnihil torſit. Scribit R. Levi Gallus provincialis in Ægypto vulgus promiſcuum aſinis vehi ſolitum, eò quòd equis uti non liceret abſque venia Regis. Quò accommodat locum illum Gen. 41. 44. *Abſque te non levabit quiſpiam manum aut pedem*, ut dicat, Abſque tua venia nemo equum conſcendet. Cui firmando Abenezra cognomento Sophus, ad hunc locum annotans Lu ſenes in locum *aſini* repoſuiſſe *portans hominem* (fortè interpretari voluit ὑποζύγιον, *jumentum ſubjuge*) quia contemptibile ac indecorum erat uxorem prophetæ cum duobus filiis aſino vehi. Vide quæ ſcripſimus hac de re in Dd quæſitis per epiſtolam, epiſt. 86. Addit, quod miror, aſinos in Ægypto mulis honoratiores eſſe. Nam ſi honoratiores ſunt ibi mulis, quomodo plebeium iis vehi? An muli erant viliores? Si tamen hoc verum de Ægypto, alibi alia conſuetudo, alius mos obtinuit. Nam Num. 22. 21. Balaamo profecturo ſternitur aſina, & Abrahamo Gen. 22, 3. aſinus; Quin Abigail opulenta mulier aſino vehitur, 1 Sam. 25. 20. & familia Regis, 2 Sam. 16. 2. & vir Dei, h. e. prophetes, 1 Reg. 13. 13, 23. Filii quoque Jair equitant ſuper aſellos, Jud. 10. 4. Videndus R. D. ad hunc ultimum locum. Quæ adduxi ut oſtenderem non ubique vile ac plebeium fuiſſe aſino vehi. Nam & Chriſtus aſino inſidens cum triumpho & magno applauſu vulgi puerorúmque Jeroſolymam ingreſſus eſt. Locus exſtat apud Zachariam propheten, ubi vox עני, quam *pauperem* reddunt, potiùs denotat *mitem* aut *manſuetum*. Addam aliud. Quærunt hîc interpretes quare Moſes uxorem & filios duxerit ſecum in Ægyptum proficiſcens, unde populum educturus erat. Et videtur hoc factum ipſius culpam aliquam habere, nec Prophetæ dignitas ipſum excuſat, cùm Nathan ejuſdem ordinis homo, licèt in minore gradu, Davidi ut templum ædificaret conſilium dederit, Deo id nocte quæ inſecuta eſt prohibente. Unde concludi poteſt Prophetas in rebus mundanis & ſecularibus interdum hallucinari. Quod firmari poteſt exemplo Petri Apoſtoli, quem Paulus errantem reprehendit, ſdque meritò. Clauſula erit de voce חמור, quam Senes ſæpicule ὄνον, interdum etiam ὑποζύγιον interpretantur; ut Gen. 36. 24. Exod. 20, 17. Deut. 5. 14.

Jud.

Jud. 1. 14. Job. 24. 3. & alibi. Lexicon vetus, Ὑποζύγιον, *jumentum subjugium*.

23. *Renuisti dimittere illam*] Quid mirum, inquit aliquis, cùm Deus illius *cor obfirmaverit*, sive, quod idem, *induraverit*? Hoc non excusat Pharaonem à peccato. Nam ut Deus autor sit obdurationis, non tamen est autor culpæ. Culpa penes solum hominem est. Quomodo ergò, inquies, indurat? Indurat non solùm permittendo, seu gratiam suam subtrahendo, sed justitiam exercendo in eum quem indurat, juxta illud Apostoli, *Cujus vult miseretur, & quem vult indurat*. Miseretur per gratiam, indurat per justitiam. Ubi est justitia, ibi nulla culpa, nullum peccatum. Si ergò malum est indurare cor, malum est pœnæ respectu Dei, & culpæ respectu hominis tantùm. Deus certè non peccat, etiam cùm peccat is quem peccare permittit obfirmando sive obdurando. Audiamus nunc Ebræum Hiscuni ad hunc locum, *Non debemus dicere quòd Deus laudandus obfirmet aut induret corda ut non possint redire ad se per pœnitentiam, si voluerint redire: sed cùm ait, Obfirmabo cor ejus, vult dicere, Ego efficiam nè moriatur præ timore, aut molleſcat cor ejus præ metu, donec plagæ omnes absolutæ fuerint*. Hæc Judæus ille, cui *durum cor*, quod flecti aut exorari nequit, nec ullo metu terretur. Tales ἀγμυσῆς dicuntur: qualis erat Achilles, de quo Poeta,

Pelidæ stomachum cedere nescium.

25. *Sponsus sanguinum mihi es*] Certum est *virum* sive *maritum* dici qui sponsus est: unde Joseph vocatur *vir Mariæ*, licèt Maria ei tantùm desponsata esset. Sic Maria vocatur *uxor Josephi*: qua de re aliás. Nunc quæro an qui vir sive maritus est, etiam *sponsus* dici possit? Theologi affirmant ex hoc loco. *Sponsus sanguinum mihi es*: quem de Mose enarrant, cùm possit exponi de infante recèns circumciso, quem allocuta mater dixerit, *Sponsus sanguinum mihi es*. Nam infans ille à mulieribus etiam *sponsus* vocabatur. Abenezra, *Mos fœminarum vocare filium, cùm circumcisus est*, חתן *Sponsum*. R. Levi, *Sponsus in principio connubii vocatur qui alicui promissus est. Indè transfertur ad initium rerum aliarum, ut cùm infans recèns circumcisus est à mulieribus Sponsus vocatur: nam tunc primùm incipit Deo servire*. Consimilia scribit R. D. in lib. Rad. ex conjectura addens חתן habere significationem innovandi per lætitiam: *Nam ut innovatur*, inquit, *lætitia in die nuptiarum, sic innovatur eadem in die circumcisionis*. Quæ firmat Onc. referens, *In sanguine circumcisionis istius datus est Sponsus nobis*, i. infans circumcisus. Qui de Mose locum exponunt, juvantur verbis illis, *fecit ut attingeret ad pedes ejus*: quod Ebræus dicit וַיַּגַּע, sed Hieron. olim legisse videtur וַיִּגַּע, nam interpretatur, *& tetigit pedes ejus*. Cave spernas. *Tetigit*, i. læsit, ut ibi, *Nolite tangere unctos meos*; & *pedes ejus*, i. membrum genitale pueri, cujus præputium præciderat. *Pedes* hoc sensu sumitur in illo, *neque legislator de inter pedes ejus*; item ubi legimus, *aqua pedum*, & *pilus pedum*. *Pedes* ergò id quo viri sumus. Huc refer *tegere pedes*: de quo aliás.

27. Osculo se excipiebant propinqui, in queis fratres, cùm sibi invicem occurrerent: ut Moses & Aharon, hoc loco. Id Thanchuma vocat osculum פרקים 23. 4. quæ vox me aliquandiu torsit: Nam quid esset quídve significaret divinare non poteram. In Chaldaismo פרק *redimo* unde פרק *redemptor*, *propinquus*, cujus pluralis פרקים, *propinqui*, ut erant fratres inter se, qui propterea jure propinquitatis, quod יבום appellant, ducebant viduam defuncti fratris ut semen ei suscitarent. An igitur נשוקין פרקים est *osculum propinquorum*? ità mihi videtur. Si quis meliora & certiora protulerit, cedam libens: non ero pertinax. Ibidem memoratur osculum פרישות *separationis*, cùm alter ab altero separamur, quod Latinè non malè voces *osculum valedictorium*. Nam etiam osculo valedicebant; cujus moris exempla exstant, Gen. 31. 28. & Ruth. 1. 14. Tertium osculum ibi laudatum est osculum גדולה *magnitudinis* sive *dignitatis*, ut quando eum quem Regem fecimus deosculamur. Exemplum habes 1 Sam. 10. 1. ubi Samuel propheta Saulem, quem unxerat, deosculatur. Quò referunt illud Psal. 2. *Osculamini Filium*, ut dicat, Osculo excipite Filium meum, quem vobis Regem dedi; esque homagium præstate. Reperio & osculum *precationis* sive *precum*, cùm, nisi fallor, Deum precaturi manum ad os admovebant, quod propriè *adorare* dicitur.

IDEM.

8. הָאוֹת הָאַחֲרֹן. A. τῷ σημείῳ τῷ ἰσχάτῳ, *signi ultimi*, Sym. τῷ ἑπομένῳ, *sequentis*.

10. לֹא אִישׁ דְּבָרִים. A. οὐκ ἀνὴρ ῥημάτων, *non vir verborum*. Sym. οὐκ εὔλαλος, *non bene loquens*] i. facundus, disertus.

11. אִלֵּם. A. Sym. & Th. μογιλάλον, *difficulter loquentem*] Talis suprà dicitur כבד פה וכבד לשון, *gravis ore & gravis linguâ*, i. balbus, qui linguam impeditam habet. אלם potiùs designat *mutum*: quo significatu μογιλάλος accipi videtur, Marc. 7. 32. Vetus sanè interp. ibi *mutum* reddit.

12. הוֹרֵיתִיךָ. A. φωτίσω. Sym. ὑποδείξω] φωτίσω. Plenum est, φωτίσω σε, *illuminabo te*: quod non malè reddes, *docebo te*. Nam doctrina mentem illuminat. Potest etiam reddi *patefaciam tibi*, ut 1 Cor. 4. 4. φωτίσει τὰ κρυπτὰ, *patefaciet occulta*. Propriè *illuminando patefacere*, aut *docere*. Psal. 119. 33. הוֹרֵנִי, *doce me*. A. φώτισόν με. Prov. 4. 4. וַיֹּרֵנִי idem, ἐφώτιζέν με, *docebat me*. ¶ Ὑποδείξω, *ostendam*, *demonstrabo*. Sic etiam vertit idem verbum Psal. 119. & Prov. 4.

21. אֲחַזֵּק אֶת לִבּוֹ. A. ἐνισχύσω, *corroborabo*. Sym. σφρασωῶ, *audax*, sive *confidens*, *reddam*] Ἐνισχύσω. Plenum, ἐνισχύσω τὴν καρδίαν αὐτοῦ, *obfirmabo cor ejus*. Idem verbum activè usurpat Aquila idem Cohel. 7. 19. ἡ σοφία ἐνισχύσει τὸν σοφὸν, *sapientia roborat sapientem*; & Lxx Joel. 3. 16. ἐνισχύσει τοὺς υἱοὺς Ισραὴλ, *confirmabit filios Israel*; & Euangelista Luc. 22. 43. ὤφθη δὲ ἄγγελος Κυρίου ἀπ' οὐρανοῦ ἐνισχύων αὐτὸν, *apparuit angelus Domini confirmans ipsum*.

23. וַתְּמָאֵן. A. ἀνένδοσαι, *renuisti*. Sym. ἠπειθήσας, *recusasti*] Lex. vetus, Ἀπειθῶ, *detrecto*, *recuso*, *inobedio*. Sirach 16. οὐκ ἀπειθήσει τὸν λόγον αὐτοῦ, *non detrectabit imperium ejus*.

24. יְהוָה. A. Θεός. Sym. & Th. Κύριος] Θεός. אלהים. ¶ Κύριος. Editio ℣ Lxx, ἄγγελος Κυρίου. Sic interpretantur etiam Onc. & Jon. Notum ut Angelus Domini יהוה, i. *Dominus*; simpliciter vocetur. Sunt qui Christum intelligant, qui *Dominus*, & *Angelus Domini*, & *magni consilii* appellatur.

25. צֹר. A. πέτραν, *petram*] Interp. vetus, *acutissimam petram*. Uterque Chaldæus טינרא. Scribo טנרא vel, si mavis, טנרא, quod referendum ad נבק, ut illud ad צפר *passer*, *avis*. Sic כנר *cinnar*, *cithara*, כנרא *cinnera*, ἡ κιθάρα. Nam Aleph, quod in fine, vim habet articuli. ¶ וַתִּגַּע לְרַגְלָיו וַתֹּאמֶר כִּי חֲתַן דָּמִים אַתָּה לִי. Alius, καὶ ἁψαμένη τῶν ποδῶν αὐτοῦ εἶπεν, ὅτι νυμφίος αἱμάτων σύ μοι, *& tangens pedes ejus dixit, Sponsus sanguinum tu mihi es*. Alius, καὶ ἥψατο τῶν ποδῶν αὐτοῦ καὶ εἶπεν, ὅτι νυμφίος αἱμάτων σύ μοι, *tetigítque pedes ejus, & dixit, Sponsus sanguinum tu mihi*.

26. וַיִּרֶף מִמֶּנּוּ אָז אָמְרָה חֲתַן דָּמִים לַמּוּלֹת. Alius, ἀφῆκε δὲ αὐτὸν, ὅτι εἶπεν, Νυμφίος αἱμάτων ἡ περιτομὴ, *dimisit autem illum, quia dixerat, Sponsus sanguinum circumcisionis*. Alius, καὶ ἀφῆκεν αὐτὸν, ὅτι εἶπεν, Νυμφίος αἱμάτων αἱ περιτομαί, *& dimisit illum, quia dixerat, Sponsus sanguinum ad circumcisiones*. Alius, Νυμφίον αἷματος ἔχω, *Sponsum sanguinis habeo*] *Sponsus sanguinum*, i. sanguinarius; ut alibi *vir sanguinum*, homo sanguinarius. ¶ *Quia dixerat*, כִּי אָמְרָה. ¶ *Ad circumcisiones*. Alii, *propter circumcisiones*: alii, *de circumcisione*. In notis ad edit. Rom. *Aliud scholion*, Ὁ Ἐξεγεὺς, ἐσφράγισε τὸ αἷμα τῆς περιτομῆς, *obsignavit sanguinem circumcisionis*.

GROTIUS.

10. *Ab heri & nudiustertius*] i. hactenus. Græci ἀχθὲς καὶ πρῴην de re tantùm recenti usurpant.

13. *Mitte quem missurus es*] Græci meliùs, πέμψον ὃν πέμψαι

εἰσαι δυνάμενον ἄλλον ὃν πέμψεις, i. *mitte aliquem qui idoneus sit mitti.* Nam יד Hebræis sæpe quamvis aptitudinem significat. Apparet hîc modestia Mosis prædicata infrà, Num. 12. 3. Sed cogitare debuit, qui à Deo mittuntur, ab eo & idoneos reddi; quod in Apostolis maximè emicuit.

14. *Aaron frater tuus Levites scio quòd eloquens sit*] Sic magnæ auctoritatis legatis addi interpretes aut oratores solent. Moses Aarone præstantior, quantum mens sermone.

16. *Tu autem eris ei in his quæ ad Deum pertinent*] Hebraicè, *Tu eris ipsi in Deum*, i. Jus gladii habebis in ipsum & alios. Nunquam enim hoc nomen hominibus datur nisi ad significandum jus vitæ ac necis. Vide infrà 7. 1.

24. *Occurrit ei Dominus*] יהוה. Aquila Θεὸς, Symmachus & Theodotion Κύριος. At Lxx, ad sensum magis quàm ad vocem, ἄγγελος. De qua re alibi dictum ab aliis & nobis.

26. *Et dimisit eum postquam dixerat, Sponsus sanguinum, ab circumcisionem*] Sensus in Hebræo facilior, *Et discessit ab eo*, Sephora à Mose: *dixerat autem, Sponsus sanguinum, ob circumcisiones*, i. ob morem circumcisionis, qui Madianitidi mirus videbatur. Vide infrà c. 18. ubi Sephora ad maritum redit.

28. *In montem Dei*] Ubi Deus per Angelum Mosi apparuerat.

29. *Seniores*] Numero Lxx, Exod. 24. 1, 9. Num. 11. 16.

CAP. V.

MUNSTERUS.

4. *Abstrahitis*] Exponitur verbum פרע per הרחיק, *elongavit*, & המרה, *rebellem fecit*, item per הבריל, *separavit*. A. E. exponit שבש, *corrupit*.

6. *Exactoribus*] Seu *angariatoribus*. Et hi fuerunt ex Ægyptiis, præpositi quidem לשוטרים, qui fuerunt ex populo Israelitico.

7. *Non adjicietis*] Ponitur Aleph loco Vau. Utitur proinde hîc Hebraismus nomine & verbo ab eadem radice formatis, scilicet, *laterificent lateres*. Sic à קש, *stipula*, fit verbum קשש, *stipulas collegit*.

8. *Summam*,] Est מתכונת idem quod השבון seu סכום, *summa & certus numerus*. Porrò תמול capitur pro *hesterno*, & aliquando pro *quocunque pristino die*. ¶ *Otio torpent*] Heb. נרפים participium passivum derivatum à verbo רפה, ut sit sensus, *Dissoluti*, seu *laxati*, *sunt ab opere & labore*.

9. *Non respiciant*] K. exponit, יבטחו, pro *confidere in verba falsa*. Vocat autem verba Mosi verba vana & falsa.

12. *Ut colligerent stipulas pro paleis*] Sensus est, ut colligerent stipulas loco palearum.

16. *Peccatur in populum tuum*] Heb. *Peccatum populi tui*; quod variè exponitur. Quidam enim sic interpretantur, *Peccatum populi super te est*: alii sic, *Sævitur in populum tuum quasi in peccatorem*; vel, *Peccatum populo tuo imputatur*.

19. *Cum mœrore*] Heb. *cum malo*, scilicet aspectu. Alii exponunt hîc אותם pro נפשם & עצמם, ut sit sensus, *Viderunt præfecti Israelitarum se esse in magno mœrore, potissimùm cùm dixisset Pharao, Non minuetis de numero laterum*, &c.

20. *Occurrerunt Mosi*] R. S. exponit את pro præpositione עם. Et tunc hic sensus erit, *Occurrerunt autem viri cum Mose & Aharon, ipsis exactoribus*, &c.

24. *In manu valida*] Capitur hîc præpositio *in* pro מפני, i. *propter*: ut sit sensus, Propter plagas magnas & validas cogetur tandem dimittere eos.

FAGIUS.

3. *NE occurrat nobis morte vel occisione*] i. *nè interficiat nos peste aut gladio.* Quem sensum expressit etiam Vulg. editio Latina. Et in multis locis Germaniæ pestis *mors* vocatur: dicitur enim *mors esse* in aliquo loco ubi pestis grassatur. Hebræi tamen hunc locum ità explicant, quasi non de se, sed de Ægyptiis potiùs hæc dixerint, quos peste & gladio perituros significare voluerint, eò quòd non dimitterent Israel; in se tamen hæc transtulisse modestiæ causâ, honorem ità Regi deferentes.

7. *Sicut hactenus*] Sensum reddidi. Nam ad literam est, *sicut herì & nudius tertius*. Sed idiotismus est, pro *antea, priùs*, sive *hactenus*; de quo & suprà.

9. *Ut occupentur in ea, & non occupentur*, &c.] Vult dicere, Gravius illis opus imponatur, & occupentur in eò opere, ut non attendant verbis fallacibus, i. Mosi & Aharoni, qui verbis fallacibus decipiunt illos.

12. *Stipulas paleæ*] Potest etiam legi, *stipulas pro palea*, i. quibus uterentur vice palearum.

13. *Per singulos dies*] Sensum reddidimus. Nam ad verbum est, *Rem diei in die suo*. Quod idiotismus est, pro *pensum diurnum*.

14. *Nec herì nec hodie*] Concisus sermo est. Subaudiendum enim verbum est, *perfecistis* scilicet.

16. *Et peccat contra eos populus tuus*] h. e. Peccati se reum facit populus tuus, eò quòd verberant & iniquè tractant nos servos tuos, cùm impossibile sit ut reddamus numerum laterum, posteaquam deest filiis Israel palea quâ opus habent in conficiendis lateribus. Veritas Hebraica habet, וחטאת עמך, quod variè redditur & exponitur. Nostri commentatores sic intelligunt, Nos quidem præfecti cædimur, *at peccatum*, i. culpa, *populi est*. q. d. Tametsi populus opus absolvere non potest, nos nihilominus cædimur. Vel sic, Injustè sanè nobiscum agitur: nam nos cædimur immeritò; dein populus iniquè opprimitur, eò quòd tantum numerum laterum conficere cogitur, cùm non habeat paleas. Et hunc sensum habet Vulg. interpres. Variant quoque Hebræi. R. S. sic explicat, *Et peccatur in populum tuum, h. e. Hac res, quòd ità in nos sævitur, malè cedet populo tuo. Populus tuus dabit pœnas istius tyrannidis quæ in nos exercetur.* A. E. dicit וחטאת esse præterium loco futuri: unde sic interpretatur, *Populus tuus se rem peccati faciet*, **Dein volck wirt sich versündigen oder verschuldigen.** Sentit autem hæc על דרך מוסר, ut ipse inquit, i. *civilitate quadam*, de populo & subditis dici, cùm de Pharaone veriùs loquantur. q. d. Tu es causa hujus mali atque peccati: posses enim facilè cavere ut non ità sæviretur in populum tuum; tuâ culpâ fit quicquid fit.

19. *Et aspexerunt*, &c. *eos torve*, &c.] Ad verb. *Et aspexerunt præfecti filiorum Israel eos in malo*, vel *cum malo*, &c. Quæ bifariàm intelliguntur. Primùm hoc modò; Deprehenderunt seipsos in malo esse, h. e. malè secum agi, quòd nihil minueretur de laboribus sed magìs augerentur. Et hunc sensum sequitur Vulg. editio; *Videbantque se præpositi filiorum Israel in malo, eò quòd diceretur eis, Non minuetur quicquam operis de lateribus per singulos dies.* Vel ut sit sensus, Quòd exactores operis malo & torvo vultu aspexerint filios Israel, quò faciliùs extorquerent ab eis numerum laterum conficiendorum.

21. *Fœtere fecistis odorem nostrum*] Ità vertit author Complutensis editionis, quem secutus sum; tametsi Chaldaicè ad literam est, *Malum fecistis odorem nostrum*, אבאיש *enim Chaldæis malum facere* significat. Est autem *fœtere*, sive *malum odorem esse*, locutio metaleptica, à re graveolenti transumpta, à qua faciem & nares avertimus: q. d. Viles & abominabiles nos reddidistis coram Pharaone & Ægyptiis; horrent, abominantur, & irascuntur nobis: cujus rei vos estis authores. Germanicè, **Ir habt uns unwerd gemacht.** D. Paulus 2 Cor. 2. 15. hâc metalepsi in contrario sensu usus est, cùm dixit nos *Christi bonum odorem esse: odorem* autem pro *fama* accipit: tunc enim bonus odor sumus cùm ità nos gerimus ut grati & accepti simus, & homines bene de nobis loquantur ac prædicent. Germanicè quoque dicimus, **Er stinckt mich an**, de eo quem vehementer odimus. Unde & Gen. 34. 30. ubi Patriarcha Jacob dicit ad filios suos, cum excidissent urbē Sichimā, *Turbastis me, ut fœtere me faceretis coram habitato-*

habitatore terræ hujus, &c. Paraphrastes noster habet, *Turbastis me ut ponneretis inimicitiam inter me & inter habitatores terræ*, &c. q. d. Odium mihi conflastis; vilem, abominabilem & invisum me reddidistis, &c.

VATABLUS.

1. UT *festa celebrent*, ויחגו] Synecdoche est: per partem enim totum intelligitur, nam *festum celebrare* oblationem & sacrificium complectitur; quòd in festivitatibus etiam sacrificarent.

3. *Occurrit nobis*, נקרא עלינו] *Apparuit nobis.* Alii, *invocatur super nos.* ¶ *Eamus quaso*, נלכה נא] i. liceat nobis per te ire. ¶ *Occurrat nobis*, יפגענו] i. irruat in nos, h. e. invadat nos *peste aut gladio.*

4. *Cessare facitis*, תפריעו] *abstrahitis, abducitis.*

5. *Et cessare facitis*: והשבתם] *propterea cessare facitis*: i. avertitis eos ab operibus illis injunctis. Fut. Heb. pro Præs. q. d. Freti multitudine intermittitis opus, & cogitatis de rebellando.

7. *Non dabitis posthac*: לא תאסיפון לתת] Ad verb. *Non addetis ut detis.* ¶ *Ad conficiendos lateres* &c. ללבן הלבנים וגו'] Ad verb. *ad laterificandum lateres, sicut herì, nudiustertius.* i. ad conficiendos lateres, sicut antea, vel priùs soliti estis.

8. *Summam tamen*, ואת מתכונת] Ad verb. *Et summam.* Quidam, *At summam.* ¶ *Otiosi sunt*, נרפים] *remissi sunt*, vel, *sunt enim animo remisso.*

9. *Aggravetur opus*, תכבד העבודה] i. homines illi jam dediti otio, obruantur operibus. ¶ *Et occupentur in eo*, ויעשו בה] sub. *opere.* Ad verb. *& faciant in eo.* ¶ *In verbis mendacii.* ברברי שקר] i. Mosi & Aharoni, qui verbis fallacibus decipiunt illos.

10. *Ego non sum daturus*, אינני נותן] Ad verb. *Ego non dans.*

12. *Ut colligeret stipulam*, לקושש קש] Ad verb. *ad stipulandum stipulam*, si Latinè dici posset. ¶ *Pro palea.* לתבן] i. quâ uterentur vice paleæ.

13. *Urgebant*, אצים] sub. *populum.* Alii *instabant*, ut sit intransitivum. ¶ *Opera vestra*, מעשיכם] i. numerum laterum vobis injunctum. ¶ *Pensum diurnum tempore suo*, דבר יום ביומו] Ad verb. *rem diei in die suo.* Per appositionem dictum, i. opus demensum in singulos dies tempore suo.

14. *Et cæsi sunt*, ויוכו] *Et flagellati sunt*, vel *percussi.* ¶ *Statutum vobis*, חקכם] *pensum vestrum, opus demensum vobis.* ¶ *Conficiendo lateres*, &c. ללבן כתמול ושלשום וגו'] *laterificando sicut herì & nudiustertius, etiam herì, etiam hodie?* Posterius præcedenti jungendum est, *Cur non perfecistis etiam herì, etiam hodie?* i. Quare herì & hodie non reddidistis numerum illum laterum quem reddere solebatis?

16. *Et dicunt*, &c. ולבנים וגו'] Ad verb. *Et lateres, dicunt nobis, facite.* Ordo inversus. ¶ *Et peccat*, וחטאת] Præt. Heb. pro præs. i. *dicitur peccare: fit reus peccati*: aut, *imputatur peccatum populo tuo*, quasi rebelles sint & nolint parêre mandato. ת ponitur pro ה, & א quiescit. Ex doctis Hebræorum alter dicit esse Præt. vertendum per fut: propter ו. q. d. *Populus tuus se reum peccati faciet.* Civilitate autem quâdam utuntur quum de populo & subditis loquentes, de Pharaone ipso intelligunt: acsi dicerent, Tu es causa hujus mali atque peccati: nam posses facilè cavere, ut non ità sæviretur in populum tuum: tuâ culpâ fit quicquid fit. Nonnulli existimant חטאת esse nomen, non verbum, vertentes, *peccatum populi tui est*, q. d. Nos quidem præfecti cædimur; at peccatum, i. culpa, populi est: tametsi enim populus absolvere opus non potest quòd paleæ illis non dentur, nos nihilominus cædimur.

17. *Vacatis, vacatis*: נרפים אתם נרפים] *Remissi, remissi estis*, i. Valde estis remissi: aut, Animo valde remisso estis: nimium otiosi estis.

18. *Operamini*: עברו] *facite opus vestrum.* ¶ *Et summam*, ותכון] *& numerum*, i. & tamen reddetis singulis diebus numerum laterum,

19. *Seipsos esse in malo*, אותם ברע] *seipsos esse in afflictione*: vel, *miseria*: h. e. secum male agi. ¶ *De pensо*, &c. דבר יום ביומו] Ad verb. *De re diei in die suo.*

20. *In occursum eorum*, לקראתם] *exadverso* [vel *è regione*] *eorum.* Apparet Mosen & Aaronem se in aliquo loco statuisse, ut dum præfecti filiorum Israel à Pharaone exissent, intelligerent quidnam cum illis actum esset.

21. *Videat Jehovah*, &c. יראה יהוה וגו'] i. Deus, cognitâ causâ, judicet de vobis. ¶ *Quia fœtere fecistis*, &c. אשר הבאשתם וגו'] Hebraismus, Qui reddidistis nos abominabiles apud Pharaonem, veluti rem putidam, ac fœtidam. Vide Gen. 34. 30.

22. *Ut quid*, למה זה] Hic זה redundat.

CLARIUS.

4. SOlicitatis *populum*] Vel, *abstrahitis, avocatis.*

6. *Præfectis operum*] Erant primùm exactores Ægypti ex aula Pharaonis instituti, quibus suberant ex filiis Israel selecti, qui præfecti populo illum ad opus urgerent.

9. *Non acquiescant verbis mendacibus*] Vocat verba Mosis mendacia & vana.

12. *Ad colligendas stipulas pro paleis*] h. e. *loco palearum*; idque non ex uno loco, sed ex tota Ægypto. At tu vide, ut tum maximè populus Dei affligatur cùm propinqua est salus ac liberatio. *His autem* (inquit) *fieri incipientibus, suspicite, atque attollite capita vestra, ecce enim appropinquat redemptio vestra.*

16. *Injustè agitur*] Heb. *Peccatum populi tui*, quod variè exponitur. Quidam enim sic interpretantur, *Peccatum populi super te est*: alii sic, *Savitur in populum tuum quasi in peccatorem.*

DRUSIUS.

7. כִּתְמֹל שִׁלְשֹׁם הֵם וְלָמוֹ וְקַשְּׁשׁוּ לָהֶם חֵבֶן. A. καὶ ἀχθὲς καὶ τρίτης αὐτοὶ πορεύσονται --- *sicut herì & nudiustertius ipsi vadant.* Sym. καθάπερ καὶ φθάσαν αὐτοὶ ἀπερχόμενοι κεκμαδωσι ἑαυτοῖς ἄχυρα, *sicut & priùs ipsi abeuntes colligant sibi paleas.* Th. καθάπερ ἐχθὲς καὶ τρίτης αὐτοὶ πορευόμενοι καὶ κεκμαδωσι ἑαυτοῖς ἄχυρα, *sicut herì & nudiustertius ipsi profecti colligant sibi paleam*] *Sicut & priùs.* Sensum optimè expressit. Nam *herì & nudiustertius* proverbiale est pro *antea.* Sic Vulg. noster, *ad conficiendos lateres, sicut priùs: sed ipsi vadant, & colligant stipulas.* ¶ Ποδιόνλες γ. Malim πορευόσωσ γ, aut deletâ copulâ, πορευόνλες κεκμαδωσ. Est autem κεκμᾶδς propriè *stipulas colligere.* Nam κάμαν *stipula*, i. קש: unde hìc verbum in Ebræo קשש. Sign. etiam *spicas colligere post messores.*

16. וְהִנֵּה עֲבָדֶיךָ מֻכִּים וְחַטָּאת עַמֶּךָ. A. Καὶ ἰδοὺ οἱ δοῦλοί σου πεπληγμένοι, καὶ ἁμαρτία λαῷ σου, *& ecce servi tui percussi sunt, & peccatum est populo tuo.* Sym. καὶ οἱ δοῦλοί σου μαστίγουν, καὶ ἡ ἁμαρτία εἰς τὸν λαὸν σου *& servi tui flagellantur, & peccatum in plebem tuam*] *Percussi*, Vel *cæsi*, i. cæduntur. Quod patrum memoriâ Santes edidit. Onc. לקן. i. *vapulant.* Cæterùm πεπλεγμένοι scribi debet cum ν in antepenultima. Est enim participium à πλήσσομαι, cujus activum πλήσσω, *percutio, cædo, ferio.* ¶ Μαστίγουν. נגעים. Nam antiquâ declaratione μάστιξ נגע dicitur. Nunc *plagam* addunt. Propriè ἅπτω, *tactum denotat.* ¶ *In plebem tuam*] לעמך Sic R. S. Vulg. *injustè agitur contra populum tuum.* Idem aliter. Onc. *peccant adversùm eos populus tuus.* Arias, *peccat populus tuus*: peccat, i. peccati pœnam sustinet. Hunc sensum Santes expressit, referens, *punitur populus tuus.* Notum ut ἁμαρτία ponatur pro *pœna peccati.*

19. לֹא תִגְרְעוּ. A. ἐκ ὑφαιρεῖτε] Τφαιρῶ, *subtraho, subduco*, item *diminuo*: unde ὑφαίρεσις, *diminutio.* Interp. vetus, *non minuetur quicquam.*

21. הִבְאַשְׁתֶּם. A. & Sym. ἐσαπρώσατε, *putere feciſtis*] Vulg. Lat. *fœtere feciſtis*, הִבְאִישׁ *putridum reddo*: & interdum *putridum oleo, fœteo.* Idem σαπρίζω, quod usitatè

sign. *putreo*; Metaphoricè verò, *odio ac senio sum*, velut res putrida ac fœtida quam aversamur.

GROTIUS.

3. UT eamus viam trium dierum] Bene verteris, *liceat nobis ire*: nam נא sæpe est precantis.

7. *Sicut priùs*] Ex Symmacho, καθάπερ ἐξ ἀρχῆς· bene ad sensum; quanquam & Græci dicunt, χθὲς καὶ πρώην, sed paulò alio sensu, ut modò diximus.

8. *Vacant enim, & iccirco vociferantur*] Otio lasciviunt. Vide quæ initio hujus libri.

16. *Et injustè agitur contra populum tuum*] Heb. *Peccat populus tuus*: i. Injuriam nobis faciunt Ægyptii tui. Sic enim solemus loqui ubi de Regibus ipsis conquerimur, κατ' ἀντονομασίαν, ut notavit Abenesdra. Græci neglecto hoc schemate, ἀδικοῖς σὺ τὸν λαόν σου.

21. *Fœtere fecisti odorem nostrum coram Pharaone*] Ità ab ingratis populis excipi solent libertatis auctores, ubi successus non sunt pro voto. Vide & infrà c. 14. 11.

CAP. VI.

MUNSTERUS.

3. IN *Deo omnipotente*] Hebraismus est, pro, *in omnipotentia Divina*. Exponunt autem quidam שדי pro אשר די, *cui est sufficientia*. Alii putant ipsum esse idem quod תקיף, *fortissimus*. Sunt etiam qui exponunt צריך, *necessarius*. ¶ *In nomine meo* Jehova *non fui cognitus eis*] In Hebræo non est præpositio *in*, sed K. illam addit, ut audiatur passivum, *cognitus sum*. Sunt tamen quidam ex Hebræis qui נודעתי exponunt pro הודעתי, *notum feci*, sed quos recentiores rejiciendos censent. Porrò JEHOVAH est nomen illud Dei sacrum & ineffabile: non quòd vox ipsa exprimi non possit, cùm certis constet literis & vocalibus, sed quòd Dei natura, essentia immutabilis, æterna, præsens & imperscrutabilis per ipsum significata, à nulla creatura exprimi possit, cùm sit infinita, atque ob id ineffabilis. Judæi Cabalistici dicunt exstare expositionem hujus sacri & Divini nominis, quam vocant שם המפורש, *nomen expositum*, sic quidem vocatum quòd per certa nomina explicet Dei naturam, quantum ab homine comprehendi possit: & aiunt posse fieri magna miracula per illud nomen, si interpretatio ejus vera haberetur. Autor libri Nizahon mentitur in quodam loco, Christum Servatorem nostrum miracula illa quæ fecit vi hujus nominis perpetrasse, haud secùs quàm magi usque in hunc diem preculis quibusdam videntur mira agere. Virtus hujus sancti nominis, dicit A. E. primùm innotuit Mosi, qui tam mira opera in Ægypto egit. לשנות תולדות עולם השפל ולחדש אותות ומופתים. Patribus verò prioribus innotuit majestas Dei in nomine אל שדי, *Dei omnipotentis*, sicut hîc dicitur, qui etiamsi nomen יהוה non ignorarint, mysterium autem ejus ignoraverunt. Sunt ex nostris qui à יהוה putant gentiles *Jovis* nomen pro deo suo mutuasse.

8. *Pro qua levavi manum*] Hebraismus est, pro *jurare*, נאם שישא ידו אל השמים וישבע.

9. *Angore spiritûs*] Sive *ob brevem anhelitum*, vel, ut Hebraismus habet, *propter brevitatem spiritûs*. Adeo enim affligebantur ut vix potuerint spiritum trahere.

16. *Anni vita Levi*] Levi inter duodecim Patriarchas ultimus mortuus est: & describuntur hîc anni vitæ suæ ut innuatur quamdiu duraverit afflictio Hebræorum in Ægypto. Levi itaque genuit Kehath filium & Jochæbæd filiam. Kehath genuit Amram, qui patris sui sororem Jochæbæd duxit uxorem, filiam scilicet Levi, ut suprà cap. 2. 1. dicitur. Fuit igitur Moses propter matrem nepos Levi & propter patrem abnepos ejus. Sunt ex nostris qui contendunt hanc Jochæbæd non fuisse immediatè filiam Levi, sed natam ex familia ejus, magisque fuisse patruelem Amram, h. e. avunculi sui filiam; sed quos Paulus Burgensis redarguit. Vide illum, si placet, Exodi 2. Delirant Hebræi in hoc Amram, quando sic scribunt, שלשה נבראו בלא חטא עמהם אבי משה וישי אבי דוד וכלאב בן דוד, i. *Tres sunt creati absque peccato, nempe Amram pater Mosi, Isai pater David, & Chiliab filius David.*

28. *Factúmque est in die*] A. E. fatetur se ignorare quomodo & ob quam causam pasuc iste in hunc relatus sit locum. Quidam ex nostris hîc legunt, *Factúmque est in die quo loqueretur Dominus ad Mosen in terra Ægypti, loquebatur ad Mosen in hunc modum.*

30. *Incircumcisus labiis*] H. e. habeo labia gravia & inexpedita ad orationis prolationem.

FAGIUS.

1. IN *manu forti dimittet eos*] i. coactus manu forti, magnâ vi, plagis magnis & ingentibus, q. d. Ubi viderit plagas magnas & validas, dimittet vos. Ità exercebo fortem manum meam in illum, ut tandem cogatur vos ejicere.

3. *Nomen autem meum Adonai non notum feci illis*] Variæ sunt commentatorum interpretationes in hunc locum; quarum aliquot hîc referre volumus. Quidam sic intelligunt, Quòd Deus quidem generalem quandam sui cognitionem Patribus revelaverit, sed non tam claram & perspicuam quàm revelata est per Mosen; & inter Patriarchas obscurè adhuc de Deo prædicatum, per Mosen autem manifestiorem prædicationem de Deo vulgatam esse. Alii dicunt quòd hoc nomen Dei ADONAI manifestum quidem & usitatum fuerit Patriarchis secundùm vocem, sed non secundùm significatum, mysterium aut virtutem ejus; videlicet quòd Patriarchæ sciverint quidem Deum satis fortem & potentem esse ad edenda miracula & prodigia, sed non sciverint nomen Dei tetragrammaton יהוה nomen illud esse quo possit homo tanquam cooperator & delegatus à Deo miracula edere; quemadmodum Mosen putant virtute hujus nominis יהוה *Adonai* miracula edidisse. Mihi videtur omnium simplicissima sententia esse eorum qui ad hunc modum explicant, quasi Deus hoc sensu hæc verba ad Mosen dixerit, Omnipotentè quidem me esse patribus declaravi, & mihi abundè esse divitiarum ut illos divites redderem, at in nomine meo *Adonai* non fui cognitus illis, i. Verùm opere non complevi quod illis sum pollicitus, q.d. Promittentem quidem me illis terram Chananæorum audierunt & crediderunt, sed opere promissa complentem non viderunt, quemadmodum tu visurus es. Tibi igitur in nomine meo *Adonai* cognitus ero, i. Videbis me id facere quod nomen meum sonat, nempe veracem esse, &c. Observa hîc tria nomina Dei commemorari. Primum est אל *El*, quod Robur & Potentiam Dei notat, unde & אלהים *Elohim* deducitur. Alterum est שדי *Schadai*, quod Copiam & Sufficientiam Dei denotat: q. d. שדי *Schadai*, vel אשר די *Escher dai*, i. *Cui sufficis & satiat*: Vel, ut alii volunt, Vis, Fortitudo & Potentia illa Dei ultrix, quâ cunctos hostes suos dicto citiùs in nihilum redigere potest, designatur. Deductum nomen à verbo שדד *Schadad*, quod *contundere, devastare* & *depopulari* significat. Indè Deus *Schaddai* dictus, *fortis devastator & depopulator*. Postremum est sacrum Dei nomen יהוה *Adonai*, שם ארבע אותיות, i. *nomen quatuor literarum*, ut vocant Hebræi, nos *tetragrammaton*; שם הנורא והנכבד, *Nomen terribile & venerandum*, ut iidem dicunt. Quod juxta elementa & puncta quidem יהוה JEHOVAH sonat. A Judæis verò veteri quâdam religione *Adonai* profertur. Quo nomine propriè Naturam ac Substantiam Dei ineffabilem significari volunt. Et deducunt à verbo היה *Hajah*, quod *esse* & *exsistere* significat. Hinc Deus יהוה dictus, non tantùm indè quòd à seipso æternus exsistat, sed & quòd omnibus creaturis suũ esse largiatur, juxta illud Act. 17. *In ipso sumus, vivimus, & movemur*. Imò Veritatem Divinarum promissionum, quas fidelibus suis factas infallibiliter præstat, hoc nomine Dei maximè

maximè significari contendunt. Atque huc impræsentiarum respexisse Deum, quando dixit ad Mosen, *Ego sum Dominus qui apparui Abraham, Isaac, & Jacob in Deo omnipotente: & nomen meum Adonai non indicavi eis*; h. e. Promisi quidem patribus terram Chanaan, non tamen implevi hanc promissionem temporibus patrum, nunc autem re ipsâ impleturus sum, ut confirmetur veritas nominis mei, quo dicor יהוה *Adonai*, h. e. *consistens, constans, firmus & verax in promissionibus meis.* Atque hanc sententiam etiam confirmant quæ mox sequuntur in textu, *Pepigi fœdus cum eis, ut darem illis terram Chenaan* &c. Hanc sententiam quoque habet R. S. qui in commentario suo hunc locum ità exponit, הבטחתים הבטחות ובכולן אמרתי להם אני אל שדי: יהוה לא נודעתי להם׳ לא הודעתי אין כתוב כאן אלא לא נודעתי לא נכרתי להם במדת אמיתות שלי שעליה נקרא שמי יהוה׳ נאמן לאמת דברי שחרי הבטחתים ולא קיימתי, i. *Promisi eis promissiones, & in omnibus eis dixi ad eos, Ego sum Deus omnipotens. Et in nomine meo Adonai non sum notus factus eis.* Non notum feci, *non scribitur hîc, sed,* Non notus factus sum. *i. Non cognitus factus sum eis in proprietate veritatis meæ, propter quam vocatur nomen meum Adonai, i. verax, fidele, constans, propter veritatem verborum meorum, quoniam ecce promisi eis, & nondum præstiti seu confirmavi.* Hæc ille. Multa mysteria eruunt Hebræi ex nomine tetragrammato יהוה *Adonai*: sed illa videntur mihi non absurda, quòd dicunt hoc sacrum nomen compositum esse ex literis היה, quæ *esse* & *subsistere* significant, ad denotandum quòd Deus à seipso ab æterno exsistit, omnibúsque creaturis suum esse largitur. Eædem literæ & *flatus literæ* ab Hebræis dicuntur, ad indicandum quòd ipse solus est qui spiritum & flatum omnia vivificantem suppeditat. Similiter & *quietis literæ* ab Hebræis dicuntur, ad innuendum quòd in ipso solo vera & solida quies, i. æterna felicitas & beatitudo consistit ac conquiescit. Ipse enim est Alpha & Omega, principium & finis. Paraph. Hierosol. hunc locum ità transtulit, ואיתגלי במימרי ה׳ על אברהם על יצחק ועל יעקב באלהא שמיא ושום ממרא דה׳ לא אודעית להון, i. *Et revelavi me in verbo meo super Abraham, super Isaac, & super Jacob, in Deo cœlorum. Nomen autem verbi Domini non notum feci eis.*

6. *Brachio excelso & judiciis magnis*] i. Magnâ vi, vel, brachio extento ad percutiendum. Metaphora sumpta à forma hominum iratorum, qui quò potentius percutiant & conterant aliquid, altiùs manus & brachium elevant. Capitur ergò *brachium excelsum* sive *extentum* pro summa vi & potestate, quæ potest comminuere omnia: éstque gravis comminatio in Pharaonem: Ità ut per *judicia* intelliguntur signa & facta memorabilia, i. gravissimæ vindictæ, pœnæ & supplicia.

9. *Propter angustiam spiritûs*] Innuitur hoc schemate usque adeò eos afflictos oneribus & laboribus gravatos fuisse ut vix spiritum traherè & respirare potuerint.

12. *Gravis loquelæ*] Expressit Hebraismum, *Et ego incircumcisus labiis*, i. Vir sum insacundus, rusticus, inelegans, incivilis, inurbanus, nescio aulicè loqui, impeditæ linguæ sum, rudis in loquendo & ineptus. Græci ἀλογος, dicunt, i. *careo sermone, desunt mihi verba*, quasi balbus sum, & labia mea sunt pinguia, non est caro exsecta quæ orationem impedit. Vel, ut alii exponunt ἀλογος, *nullius æstimationis, nullius pretii sum* apud Ægyptios.

16. *Per generationes suas*] id est, Hi sunt qui genus suum duxerunt à Levi, unà cum illis quos & ipsi genuerunt.

28. *Et factum est in die*, &c.] Hic versus quibusdam negotium facit. Aut enim videtur concisus aut imperfectus sermo esse, & aliquid desiderari, aut non bene cohærere cum sequenti contextu. Sed nihil difficultatis est si ad hunc modum legas & construas, *Accidit autem quo die locutus est Dominus ad Moysen in terra Ægypti, ut diceret ad eum, Ego sum Dominus*, &c.

VATABLUS.

1. IN manu forti, &c. ביד חזקה ונו׳] i. coactus virtute meâ forti, dimittet filios Israel, invitúsque magnâ vi adactus videbitur quasi ejicere è regione sua.

3. *Apparuique*, וארא] Hebræi secundam hujus libri sectionem incipiunt à præcedenti versu, eámque appellant à prima voce hujus versûs, וארא. ¶ *In Deo omnipotente*, &c. באל שדי ונו׳] Tria Dei nomina hîc commemorantur: Primum אל, quod robur & potentiam Dei notat, quod ab איל deducitur. Alterum est שדי, quod copiam & sufficientiam Dei notat, quasi dicatur, שדי sive אשר די, i. *cui sufficit & satis est.* Vel potiùs, ut alii volunt, vis, fortitudo, & potentia illa Dei ultrix, quâ cunctos hostes suos dicto citiùs in nihilum redigere potest, designatur. Deductum nomen à verbo שדד, quod *contundere, devastare*, & *depopulari* significat: & י est loco literæ geminandæ, h. e. alterius ד. Lxx Job 5.17. & 11.7. & 15.25. verterunt παντοκράτωρ, *omnipotens*: aliquando, ἱκανὸς, *copiosus, sufficiens, valens*: ut Job 21.15. Alii *fortem* exponunt, alii *victorem*. Tertium Dei nomen est *Jehováh*. Sensus autem hujus loci est, ut doctioribus placet, Omnipotentem me illis declaravi, & mihi abundè esse divitiarum ut illos divites redderem; at opere non complevi quod illis sum pollicitus, h. e. Promittentem quidem me illis terram Chananæorũ audierunt & crediderunt, sed opere promissa complentem non viderunt, quemadmodum tu visurus es. Tibi igitur in nomine meo *Jehováh* cognitus ero, i. e. videbis me id facere quod nomen meum sonat, nempe *facientem esse*, h. e. præstantem quod sum pollicitus: educam enim vos de terra Ægypti, & introducam in terram Chanáan. Quemadmodum antea vocatus sum Deus omnipotens, Deus altissimus qui creavit cœlum & terram, ità nunc vocabor Jehováh Deus qui eduxi vos de terra Ægypti. Hanc sententiam confirmant ea quæ hoc loco sequuntur, *Pepigi fœdus cum eis ut darem illis terram Chanaan.* Quod siquis contendat nomen יהוה fuisse etiam Patribus ante Mosen cognitum & usitatum, nihilominus tamen erit hujus loci sententia, quòd Deus promiserit quidem Patribus terram Chanaan, non tamen impleverit temporibus Patrum: nunc autem reipsa impleturus sit, ut confirmetur veritas nominis sui quo dicitur יהוה, i. *consistens, constans, firmus & verax in promissionibus suis.* In hanc sententiam quidam etiam magni nominis apud Hebræos exponit locum istum in hæc verba, *Promisi eis promissiones, & in omnibus eis dixi ad eos, Ego sum Deus omnipotens. At in nomine meo* יהוה *non sum notus factus eis.* Non notum feci, *non scribitur hîc; sed,* non notus factus sum, *i. non cognitus factus sum eis in proprietate veritatis meæ propter quam vocatur nomen meum* יהוה, *i. verax, fidele, constans: quia ecce promisi eis, & nondum præstiti seu confirmavi.* Hæc ille.

4. *Etenim*, &c. וגם הקמותי ונו׳] i. Nam interposito fœdere promisi me daturum illis terram, &c. Ad verbum, *Et etiam*; quod quidam vertunt in *Præterea*. ¶ *In qua peregrinati sunt.* אשר גרו בה׳] Exponit quid significet per *terram peregrinationis.*

5. *Ægyptii servire faciunt.* מצרים מעבירים] Ad verb. *Ægyptus servire faciunt.* Continens pro contento, i. Ægyptii nimiâ servitute opprimunt.

6. *Ego Jehováh*, אני יהוה] q.d. Ego Deus ille verax qui adimplere soleo quæ promisi. ¶ *Ab oneribus Misraim*, מתחת ונו׳] Ad verb. *de sub oneribus*, vel *sarcinis Ægypti*, i. à subjectione illa Ægyptiaca. Seipsum mox exponit. ¶ *Et redimam vos*, והצלתי אתכם] *& eripiam vos*, vel *liberabo vos brachio extenso*, i. ego vi magnâ & prodigiis magnis eripiam vos. Metaphora sumpta à forma iratorum hominum qui præ indignatione, & quò potentiùs percutiant & conterant aliquid, altiùs brachium elevant. Capitur autem pro *summa vi & potestate*, quæ potest comminuere omnia. *Judicia* vocat signa & facta memorabilia, i. gravissimas vindictas, pœnas & supplicia.

7. *Ac scietis*, וידעתם] *Ut sciatis.* ¶ *Qui educo*, המוציא

הַמּוֹצִיא] Ad verb. *qui educens*, i. qui eduxerim.

12. *Et ego ſum incircumciſus labiis?* וְאָנֹכִי עֲרַל שְׂפָתַיִם] i. quum ego ſim rudis ſermone, ſive in loquendo ruſticus & inelegans, qui neſciam aulicè loqui.

14. *Iſta ſunt capita*, &c. אֵלֶּה רָאשֵׁי וגו'] Adjiciuntur hæc quaſi per epilogum; dicta autem ſunt ut appareat unde nati ſint iſti per quos ingens hoc negotium Deus perfecerit.

20. *Sororem patris ſui*, דּוֹדָתוֹ] Ità Chald. interp. ut noſter vertit. Alii, *filiam fratris patris ſui*.

26. *Per exercitus eorum*. עַל צִבְאֹתָם] q. d. qui erant in maximo numero.

27. *Ut educerent*, לְהוֹצִיא] *ad educendos*; vel, *ut edueeret*: ſub. *Deus*.

28. *In ipſa die*, בְּיוֹם] Quidam jungunt verſum iſtum ſequenti, ſubaudientes אֲשֶׁר, hoc modo, *Accidit autem die* quo *locutus eſt ad Moſen, in terra Ægypti, ut ipſe Jehováh diceret ad Moſéh his verbis*.

30. *Incircumciſus labiis*, עֲרַל שְׂפָתַיִם] Vide ſuprà, v. 12. ¶ *Audiet me*, יִשְׁמַע אֵלַי] i. acquieſcet mihi, vel credet.

CLARIUS.

1. PEr *manum fortem*] Propter plagas multas & validas cogetur tandem dimittere eos.

3. *In Deo omnipotente*] Hebraiſmus eſt pro, *In omnipotentia Divina*. ¶ *Nomen meum* ADONAI] Hoc loco eſt illud, JEHOVA, nomen Dei ſacrum & ineffabile: non quòd vox ipſa exprimi non poſſit, cùm certis conſtet literis & vocalibus, ſed quòd Dei natura per ipſum ſignificata à nulla creatura exprimi poſſit, cùm ſit infinita, atque ob id ineffabilis. Ferunt virtutem hujus ſancti nominis primùm innotuiſſe Moſi. Sunt ex noſtris qui putent ab hoc nomine Gentiles *Jovis* nomen pro Deo ſuo mutuaſſe. Obſervandum eſt hoc loco, Notitiam hujus nominis Dei habere ſua incrementa, ſicut hîc manifeſtè dicitur; Majorem contigiſſe Moſi quàm patribus; Quam Paulus adventu Chriſti adeò auctam eſſe dicit ut principum & poteſtatum cœleſtium de Deo cognitionem auxerit: Et in nobis quoque conſummandam confidimus, quando Dominum videbimus facie ad faciem. Atque hoc eſt quod toties in Pſalmis dicitur, *Cantate Domino canticum novum*: tanquam dicat, Aſſiduè nobis ſuppeditat Dominus nova cantandi argumenta.

9. *Propter anguſtiam ſpiritûs*] Adeò enim affligebantur ut vix potuerint ſpiritum trahere.

12. *Cùm ſim incircumciſus labiis*] h. e. Cùm habeam labia parùm expedita ad orationis pronunciationem.

13. *Locutúſque eſt Dominus ad Moſen & Aaron, & dedit mandatum*] Epilogus eſt, cui ſubnectit catalogum patrum quorundam, ut agnoſceretur unde nati ſint Moſes & Aaron & Phinees.

16. *Anni autem vitæ Levi*] Levi inter duodecim patriarchas ultimus mortuus eſt: & deſcribuntur hîc anni vitæ ejus, ut indicetur quandiu duraverit afflictio Hebræorum in Ægypto. Levi itaque genuit Caath filium & Jochabed filiam. Caath genuit Amram, qui patris ſui ſororem Jochabed duxit in uxorem, filiam ſcilicet Levi. Fuit igitur Moſes propter matrem nepos Levi, & propter patrem abnepos ejus.

DRUSIUS.

3. VErba Hieronymi ſunt, ſi modò is autor Vulgatæ verſionis Latinæ, Exod. 6.3. *Nomen meum* ADONAI *non indicavi eis*. Literæ majuſculæ indicant eſſe nomen tetragrammaton, quod olim legebant & nunc etiam legunt per cognomen *Adonai*. Id ſonat *Dominum*: ſed nos, cùm eſt quadriliterum, ſemper ſcribimus & ſcribendum etiam monuimus DOMINUS characteribus grandiuſculis. Circa hoc nomen graviter peccatur ab iis qui *Jehova* legunt, quæ lectio nihili eſt. Quocirca miror Anglos, qui uſi eo ſunt interdum. Nollem factum. Nam aut genuina eſt lectio, aut corrupta. Si genuina, cur non ſemper utuntur? Si corrupta, cur aliquando? Nam quod corruptionem habet exſulare penitus debet à literis myſticis. Fortè noluerunt nomen profanum, quod ſacrum eſſe putabant, nimium profanare. Ego ſic ſentio, cùm non habeat proprias vocales, non poſſe legi ſuis conſonantibus. Quomodo igitur inquies legendum? Per eas conſonantes quarum vocales ei ſubſternuntur, h. e. modò ADONAI, ut hîc, modò ELOHIM, cùm vel præcedit vel ſequitur *Adonai*. Qui conſonantium rationem habent, vocant illud nomen Jod, He, Vau, He; aut breviùs, nomen Jod, He. Hoc notum jam doctis. Pro *nomen meum non indicavi eis*, vertendum ex Ebræo, *nomine meo non innotui eis*, ut ב repetatur ex iis quæ præcedunt. Quod ſenſum attinet, videtur hoc velle, In virtute nominis mei Jod, He, Vau, He, non innotui eis. Tradunt Ebræi per nomen hoc edi ſolere miracula, &, ut ſunt audaces in affirmando quod ignorant, dicunt Chriſtum eo uſum fuiſſe cùm ſigna illa ederet quorum memoria uſurpatur in Evangelio. Ut ut ſit, ante Moſen non innotuit Patriarchis per ſigna & miracula, ſed tantùm per viſiones aut ſomnia. Hoc ſignificat cùm ait, *apparui eis in Deo Saddai*: quod redduht vel ἱκανὸν vel παντοκράτορα. Ἱκανὸς denotat eum qui ſibi ſufficit, nec ullius ope aut auxilio indiget. Παντοκράτωρ eſt *omnipotens*. Fortè Moſes miracula fecit in nomine *Jod, He*, ut Apoſtoli in nomine *Jeſu*. Nam qui *Jeſus* in Novo Fœdere, vocatur etiam nomine *Jod, He* in Veteri. Abenezra, *Dignitas patrum non erat tanta quanta erat Moſis, qui vidit Deum facie ad faciem: ideo potuit immutare ordinem naturæ, & edere ſigna & miracula, quæ patres non potuerunt edere*. Et ecce *Moſes dicit duo. Unum eſt*, Quare miſiſti me? *Alterum*, liberando non liberaſti populum tuum. *Reſpondet ad ultimum primo loco*, Nunc videbis quæ facturus ſum; *& ad primum, ſecundo*, Ego Dominus, *&c. Et eſt ſenſus, Per patres innotuit nomen meum quod eſt* Deus omnipotens, *per te autem innoteſcet nomen meum* Adonai *honorandum in mundo, quemadmodum dicit*, Ego DOMINUS, *& ecce miſi te ad notificandum hoc nomen*.

8. *Levavi manum meam*] Manum levare geſtus erat non modò precantium, ſed etiam jurantium. Solebant enim jurantes vel alteram vel utramque in cœlum levare. De altera, h. e. de dextra, quæ hodie levatur duobus digitis erectis, cæteris complicatis, nulla controverſia eſt. Deutràque teſtimonium præbet Abenezra, *Qui jurat*, inquiens, *levat dexteram ſuam & ſiniſtram ſuam in cœlum*. Firmanda hæc exemplis. Gen. 14.22. *Suſtuli manum meam ad* DOMINUM *Deum ſupremum poſſeſſorem cæli & terræ*. Exod. 6.8. *Levavi manum meam dare illam Abrahamo, &c.* i. juravi daturum me illam. Hîc eſt נשא, ibi רים. Vide Num. 14. 30. Pſal. 106. 26. & Camium hoc loco. Deut. 32.40. *Levabo in cœlum manum meam, & dicam, Vivo ego, dicit* DOMINUS. Sunt qui putant geſtum eſſe promittentis. Quod à verbo *promittere* non prorſus abhorret. Eſt enim *promittere* de ſententia quorundam q. πόρρω, i. *longè* ſeu *procul mittere*. Et quia promiſſis, ut videtur, manibus pollicebantur homines, invaluit uſus ut *promittere manus*, deinde detracto vocabulo *promittere* ſimpliciter, dicerent pro *polliceri*: ſicut videmus & in aliis ſolere detrahi voces, ut cùm dicimus *decies ſeſtertium* pro eo quod eſt *decies centena millia ſeſtertium*, & *trajicere* pro *trajicere per ignem*. Non recedo à priore ſententia.

15. *Filius Chananitidis*] *Chananæa*, quæ & *terra Chanaan*, duobus modis accipitur, latè, anguſtè. Cùm latè ſumitur, ſignificat terram ſeptem gentium: cùm anguſtè, denotat regionem quæ à Græcis *Phœnice* ſive *Phœnicia* vocatur: unde Euſebius Chanaan appellat *patrem Phœnicum*. Legimus quoque Exod. 6.15. *filius Chananitidis*, ubi Lxx ὁ ἐκ τῆς Φοινίκης, *qui ex Phœniſſa*: nec malè. Nam una eademque gens Chananæorum apud Ebræos & Phœnicum apud Græcos. Sanè pro *terra Chanaan* Φοινίκη legitur Exod. 16.35. Vide Auguſtinum Quæſt. lib. 2. quæſt. 63. Scaliger exiſtimat Chanaan cognomentum habuiſſe פִּינְחָס, quod nunc legunt *Phinchas*, olim *Phinees* & *Phœnix*, unde *Phœnice*, quæ apud Stephanum χνὰ dicitur,

dicitur, nomine, ut videtur, decurtato ex *Chanaan*, primùm *Chnaan*, deinde *Chnan*, & abjectâ ultimâ *Chna*. Quod tamen arbitrarium esse volo, non certum.

IDEM.

3. וָאֵרָא אֶל אַבְרָהָם אֶל יִצְחָק וְאֶל יַעֲקֹב בְּאֵל שַׁדָּי. A. ὤφθην πρὸς Αβραὰμ, πρὸς Ισαὰκ καὶ πρὸς Ιακὼβ ἐν τῷ Θεῷ ἱκανῷ, *& visus sum Abrahæ, Isahaco & Jacobo in Deo sufficiente*] שדי ἱκανὸς, *sufficiens*. Scitum illud,

Ipsa suis pollens opibus, nil indiga nostri.

Deus rectè αὐτάρκης est, & sibi solus sufficit. Potest etiam reddi ἱκανὸς, *potens*, i. δυνατὸς. Hieron. Ezec. 1. *Saddai, Aquila, Symmachus & Theodotio* ἱκανὸν *transtulerunt, quod Fortem Potentémque significat*. Alibi aliter. Epist. CXXXVI. Saddai, *Aquila interpretatur* ἅλκιμον· *quod nos Robustum & Sufficientem ad omnia perpetranda possumus dicere.*

9. מִקֹּצֶר רוּחַ. Schol. ἀπὸ κολοβότητος ψυχῆς, *præ defectione spiritûs*] A Lxx vocatur ὀλιγοψυχία. Cicero *animi angustiam* appellat. Verbum è verbo, *decurtatio spiritûs*. Fit autem quando deficiente spiritu syllabæ curtæ & aliqua ex parte truncatæ proferuntur.

12. וַאֲנִי עֲרַל שְׂפָתָיִם. A. ἀκρόβυστος χείλεσι, *præputiatus labiis*. Sym. οὐκ εἰμὶ καθαρὸς τῷ φθόγγῳ, *non sum purus voce*. Th. ἀπεριτμήτοις τοῖς χείλεσιν, *incircumcisus labiis*] *Præputiatus*, i. præputium habens. Hoc ità dicitur Latinè ut *capitatus, hastatus, clypeatus*. Priùs erat in Lxx ἄλογος, i. interprete Augustino Locut. l. 2. *ineloquens*, aut, ut alii, *facultatis dicendi expers*. Paulò pòst reddunt idem ἰσχνόφωνος, *gracilem vocem habens*. ¶ Καθαρὸς, ערל. R. S. exponit אטום, *clausus*. Et sanè ἀκρόβυστος dicitur qui extremam colis partem tectam sive clausam habet. Sed *clausus labiis*, i. ἄλαλος. Rectiùs Onc. יקיר ממלל *qui graviter loquitur*, & Jon. קשי ממלל *qui difficulter loquitur*, quem μογιλάλον Græci vocant. ¶ *Incircumcisus labiis*. Sic etiam interp. noster. Vulgò enarrant, *impeditioris linguæ*. Sunt autem ἀπερίτμητος & ἀκρόβυστος synonyma.

30. אֲנִי עֲרַל שְׂפָתָיִם. Schol. οὐκ εἰμὶ καθαρὸς χείλεσι, *non sum purus labiis*] Interpretamentum hoc Symmachi est. Sententia est ut si diceret, *Impurus sum labiis*, i. incircumcisus. Nam tales impuri erant in veteri lege.

GROTIUS.

3. IN *Deo omnipotente*] Ut qui possem præstare promissa. ¶ *Nomen meum Adonai non indicavi eis*] *Adonai* pro יהוה, ut Hebræi legunt, ad servandam reverentiam nomini præcipuo. Sensus autem est, ut cohærentia indicat, Non ostendi me eum esse qui reipsa promissa implerem. Eò enim spectat vox אהיה, & indè facta יהוה: verba mea res sunt. Vidit hoc R. S.

4. *Ut darem eis*] i. posteritati eorum. Communicant enim inter se nomina parentes & liberi; præsertim cùm liberis bene fit ob parentes.

9. *Propter angustiam spiritûs*] *Angustias pectoris* dixit primâ Philippicâ Cicero, quod explicat egestatem animi: sed hoc loco magis anxietas significatur, ut sequentia indicant. Lxx, ἀπὸ τῆς ὀλιγοψυχίας. At alia vetus versio ad corporis vitium ex laboribus contractum retulit, dicens, ἀπὸ κολοβότητος πόνων· sicut Plutarchus in Vita Demosthenis, γλαφυρὰν ἀσαφείᾳ καὶ πόνων κολοβότητι διαλέγεσθαι τὸν νῦν ὑπ' ἀργιῶν. ¶ *Et opus durissimum*] Hîc addunt codices Samaritani hujus temporis, *Et dixerunt Mosi, Desiste à nobis, ut serviamus Ægyptiis: quia melius est nobis servire Ægyptiis quàm mori in deserto*. Causa hujus additionis & multarum aliarum satis est frigida, quia infrà talium ut antè dictorum fit mentio. Sumtum enim hoc ex eo quod infrà c. 14, 12. quasi verò aut singula cujusque dicta in historiis referantur, aut nullæ sint in eis ex occasione ἐπιρρήσεις. Hæ stultæ sunt in magno otio transcribentium ἀκεραιολογίαι.

20. *Patruelem suam*] Sic & Græci ἀνεψιὸν τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ πατρὸς αὐτῆς. Revera fuit amita: idque vox Hebræa significat. Mutarunt qui quod lege vetitum est semper putarunt nefas fuisse. Vide quæ dicta de J. B. ac P. lib. 2. cap. 4. §. 14.

CAP. VII.

MUNSTERUS.

1. *Deum Pharaonis*] i. Constitui te judicem, vel, ut Onkelos vertit, רב, *magistrum & dominum*, super Pharaonem. Sapiens R. Abraham hunc locum sic edisserit, *Reputaberis in oculis Pharaonis* כמעלת מלאך, *juxta angelicam dignitatem*. Est enim hîc אלהים idem quod מלאך. Aharon verò hîc dicitur *propheta*, ob id quòd fuit Mosi מתרגם, i. *interpres*.

3. *Indurabo cor Pharaonis*] Quærit R. Abraham autor Fasciculi myrrhæ, in hunc modum, *Cùm Dominus sit justus & rectus, & non pervertat judicium, quomodo dicitur induraſſe cor Pharaonis, & deinde obstinatum variis afflixisse plagis?* Respondet, *Pharao fuit sibi ipsi causa indurationis, & non Deus. Fuit quidem Deus causa, verùm haud aliter quàm lapis in via in quem incircumspectus impingit. Noluit enim Pharao agnoscere Dominum, atque hoc ipso sibi ipsi fuit* סבת אבידתו, i. *causa suæ perditionis*. R. S. verò sic explicat hunc locum, *Quia enim Pharao voluit impiè agere, & me irritare, haud dignus fuit ut spiritus meus descenderet in eum, & daret illi cor tractabile atq; perfectum*, &c. A. E. dicit, *Dominum induraſſe cor Pharaonis per multa illa signa quæ fecit in Ægypto, unde ille non melior sed pejor redditus, etiam cùm apertam Dei sentiret virtutem, noluit ei dare gloriam debitam*. Scopus totius Scripturæ est, Deum exsecrari peccatum, & nunquam esse autorem peccati. Ergò quando dicitur, *Ego indurabo cor Pharaonis*, habet alium intellectum quàm simpliciæ verba præ se ferunt. Suprà dicitur, *Ego scio quòd non dimittet vos nisi per manum validam. Extendam manum meam, & percutiam Ægyptum cunctis mirabilibus meis, & post hæc dimittet vos:* ergò quando hîc dicit, *Ego indurabo*, idem est quod, *Scio cor ejus indurandum esse, & indurabitur ejus ego utar pro vestra salute in gloriam meam. Ego objiciam ei verbum meum & miracula, ex quibus magis indurabitur, quia est naturaliter impius; ubi autem impio proponitur verbum Dei, fit magis impius*. Sed dices, Quare Deus non immutavit animum ejus ut obsequeretur ei? Respondeo, Abstinendum est nobis à tali quæstione. Id magis rejiciendum est ad imperscrutabilem majestatem Dei, qui *cui vult miseret, & quem vult indurat*. Electio Dei & reprobatio, quâ Deus omnia secum disposuit ab æterno, occulta est. Nos hanc animo complecti non possumus, atque ob id magis cogitare de Deo debemus sicut se nobis offert in Scriptura.

9. *Pro vobis prodigium*] h. e. Ut probetis verba vestra esse vera, facite signum aliquod.

11. *Incantationibus suis*] Onkelos vertit, *susurrationibus suis*. Significat autem להט propriè *flammam*, & subinde *fulgorem gladii & lanceæ*. Unde R. Abraham Sepharadi dicit, quòd *magica artes nedum nominibus & exsecrationibus fieri solent, verùm etiam* בכלים *per instrumenta, sicuti magi Pharaonis fecerunt*. Et nota quòd hîc per *sapientes* intelliguntnr חכמי מזלות, *astrologi*; & per *incantatores* משנים דבר התולדת למראת העין, *præstigiatores, qui rem sub oculis intuentium immutant: Magi* verò sunt היודעים סור התולדת, *qui ex secretis naturæ mira agere possunt*. Et putat A. E. dictionem הרטום esse Ægyptiam, ob id quòd quatuor radicalibus constat literis, contra morem Hebraicarum dictionum.

19. *Rivos eorum*] Qui scilicet fluunt ex piscinis & magnis stagnis, ut R. S. exponit. Porrò אגמים sunt מים מחוברים מעצמם ממי המטר. Per מקוה verò filius Ezræ docet intelligendos fontes, & per יאור Nili inundationem. ¶ *In lignis*] Heb. *in lignis & in lapidibus*, in quibus scilicet aqua continebatur. Unde Onkelos vertit במני אעא, *in vasis ligneis*, &c. Sed quare immisit Deus Ægyptiis hanc plagam sanguinis? Respondent Judæi,

dæi, שהיו המצריים מונעין ישראל מלעשות טבילה, *Quia prohibuerunt Judæis baptisari in aquis Ægypti. Per quæ autem quis peccat, per hæc & punitur.*

22. *Susurrationibus suis*] Hic scribitur בלטיהם absq; He, à radice לאט. Et sunt לטים secretæ orationes incantatorum, quibus faciunt פעולה זרה, ut Hebræi vocant, *operationem innaturalem.*

FAGIUS.

4. *Plagam fortitudinis meæ*] i. plagam fortem & potentē meam. Hanc putant esse percussionem & interfectionem primogenitorum, quâ plagâ demum perterrefactus Pharaoh dimisit populum.

6. *Sic inquam fecerunt*] Hoc redundare videtur per pleonasmum. Sed notat Hebraismus studium & diligentiam, quòd scilicet nihil istorum quæ Dominus præceperat intermiserint, sed omnia diligentissimè fecerint.

23. *Non posuit cor suum etiam ad hoc*] Hebraismus est, pro, Non movebat eum tantum periculum, sive, Non adjecit animum ad tam insigne miraculum, vel, Non curavit.

VATABLUS.

1. *Vide, dedi te*, &c. ראה נתתיך ונו'] i. Attende diligenter quæ tibi dico, Tu eris Pharaoni vice Dei: h.e. dices nomine meo & verbis meis Pharaoni quid ego velim fieri: Aharon autem frater tuus erit interpres verborum tuorum. Versu seq. seipsum declarat: nam idem dicit aliis verbis. Chald. paraph. *Vides quòd constitui te principem Pharaoni, & Aaron frater tuus erit interpres tuus.*

2. *Ut dimittat*, ושלח] Ad verb. *& dimittet*, i. etiam invitus, velit nolit amandabit.

3. *Et multiplicabo*, והרביתי] *& multa faciam*, i. diversa signa faciam.

4. *Et dabo manum meam in Misráim.* ונתתי את ידי במצרים] *& ponam manum meam in Ægypto*, i. percutiam Ægyptum. ¶ *In judiciis magnis.* בשפטים גדולים] *per magna judicia*, i. gravissimè puniendo Ægyptios. Vide cap. 6. 6.

5. *Ego Jehovah*, אני יהוה] i. qui præsto quod promisi.

9. *Date*, תנו לכם] Ad verb. *date vobis.* Redundat *vobis. Date portentum*, sub. *ad confirmationem dictorum vestrorum.* ¶ *In draconem.* לתנין] *in colubrum.*

11. *Et maleficos.* ולמכשפים] *& præstigiatores.* ¶ *Virga Aharon*, &c. מטה אהרון ונו'] i. serpens ille in quem mutata fuerat virga, devoravit serpentes illos in quos versæ fuerant virgæ illorum.

13. *Et roboravit se*, ויחזק] *Et obduruit*, vel, *induratum fuit.*

15. *In occursum ejus*, לקראתו] *è regione ejus, ex adverso ejus.*

16. *Hisce mandatis*, לאמור] Ad verb. *dicendo.*

18. *Et fœtebit*, ובאש] *& computrescet.* ¶ *Et laborabunt*, &c. ונלאו ונו'] *& delassabuntur Ægyptii bibendo aquas*, &c. i. abhorrebunt à potu aquæ amnis; aut, gravatè bibent aquas, &c. De his Ægypti plagis vide Psal. 78. 44. & 105. 28.

19. *Paludes eorum.* אגמיהם] *rivos eorum, stagna eorum.* ¶ *Et in ligneis & lapideis.* ובעצים ובאבנים] Chald. paraph. *in vasis ligneis & lapideis.*

21. *Et fœtuit*, ויבאש] *& computruit.*

22. *Et roboravit se.* ויחזק] *& fortificavit sese*, i. induratum fuit.

23. *Et vertit se*, ויפן] *Et conversus est*, i. discessit. ¶ *Nec apposuit*, &c. ולא שת ונו'] Hebraismus, Nec movebat eum tantum periculum: vel, Non adjecit animum ad tam insigne miraculum: aut, Non curavit.

25. *Et completi sunt*, &c. וימלא שבעת ימים ונו'] i. Duravit septem dies portentum istud aquarum in sanguinem conversarum.

CLARIUS.

7. *Deum Pharaonis*] Divinam quandam dignitatem præ te feres. *Aaron* verò *propheta*] h. e. interpres voluntatis Divinæ, quam à fratre audiebat.

3. *Indurabo cor ejus*] Hebræi sic tractant hunc locum ut dicant fuisse quidem Pharaonem sibi ipsi causam obdurationis, Deum verò haud aliter causam fuisse quàm sit lapis in via in quem incircumspectus impingit: &, quia Pharao voluit impiè agere, idcirco illum minimè dignum fuisse in quem Spiritus Dei descenderet, & daret illi cor tractabile. Alius ait, Dominum obdurasse cor Pharaonis per multa illa signa quæ fecit in Ægypto, unde ille non melior sed pejor redditus, etiam cùm apertam Dei sentiret virtutem, noluit ei dare gloriam.

11. *Sapientes & maleficos*] Ferunt per *sapientes* intelligi Astrologos; per *maleficos* sive *incantatores* præstigiatores, qui rem sub oculis intuentium immutent; per *magos*, eos qui ex secretis naturæ mira agere possunt.

22. *Fecerúntque similiter malefici*] Sed unde hauserunt aquam quam verterent in sanguinem, cùm omnes aquæ jam sanguis essent? Opinantur quidam, aliunde virtute dæmonum allatam. Sed facilior solutio est, si dicimus eos accepisse aquam de qua pòst paulò dicitur, *Foderunt Ægyptii per circuitum fluminis aquam, ut biberent.*

25. *Impleti sunt septem dies*] Duravit hæc plaga sanguinis septem diebus.

DRUSIUS.

22. JUvabo nunc eos qui legunt Chaldaicas paraphrases & commentarios Hebræorum, in quibus aliquoties occurrit vox הסטנין, quam Munsterus in lexico suo interpretatur *astrologum*, cùm in libro Musar 98. 1. simul legantur *astrologi*, quos autor appellat אסטרולוגוסין *astrologosin* (nam *astrologolin* mendum est) & אסטגנינין *astagninin*, quos fortasse nos *astronomos* dicimus, qui differunt ab *astrologis* aliquo modo. Siquidem *Astronomia* est scientia astrorum, & *Astronomus* ejus scientiæ peritus; *Astrologus* autem qui peritiam habet *Astrologiæ*, quæ ex astrorum scientia futura prædicit. Hi *Chaldæi* olim vocabantur & *Genethliaci*, & Augustini temporibus *Mathematici Planetariique*. R. S. Jes. 44. 25. *Astagnine Babil, erant inspectores astrorum.* Sed ibi scriptum אצטגניני per *S.* Sade, ut etiam Exod. 7. 22. in Thargum Jonathæ, & in Michlol in ea parte ubi agit de ministerio literæ Caph, & in libro ubi vocum sensa explicat, radice משך, de Sisara loquens, quem Deus traxerat ad torrentem Cison; Jud. 4. *Dicunt*, inquit, *astrologos ejus vidisse ruinam ejus, & prohibuisse illum nè exiret ad bellum, sed Deus benedictus obfirmavit cor ejus, & traxit eum ad torrentem Cisou.* Exod. 8. 18. in Jonatha reperitur אסטגניניא cum *S*, Samech. Refert Suidas Magos in Persarum gente *Ostanes* dictos esse, fortè ab Ostane mago & astrologo, ut & אסטגנין *Astagnin*, si me non fallit conjectura. Autor libri qui vocatur ס״מג per figla 11. 1. *Astagninim sunt qui dicunt, Dies iste malus, Dies iste bonus est, & alia ejus generis: item qui dicunt, Non incipiemus rem hanc nisi in capite mensis*, i. in Neomenia sive calendis. David Pomarius confundit singularem cum plurali. Nam אסטגנין interpretatur תוכנים *astrologi.* In eodem lexico, quod *Germen Davidis* inscripsit, אסטגנוות *astrologia*, i. תכונה. Sed malè אסטריא reddit *theatrum*, cùm sit *studium* vox Latina. Igitur אצטגנין est *astronomus* aut *astrologus*, & אצטגנינין *astronomi* vel *astrologi.* Cæterùm pluma non intereat *Astagnin* legas an *Estagnin* aut *Istagnin*, quem Latinè non ineptè *astagninum* dicas. Exod. 8. 7. in Jonatha reperio אצטגנינן terminatione fœminina. Fortè mendum est. Vide nunc A. M. Exod. 8. 18.

IDEM.

1. רְאֵה נְתַתִּיךָ אֱלֹהִים לְפַרְעֹה. A. ἴδε, Θεὸν Φαραώ, *vide, dedi te Deum Pharaoni.* Sym. ἴδε, κατέστησά σε Θεὸν Φαραώ, *vide, constitui te Deum Pharaoni*] Δέδωκά σε Θεὸν Φαραώ. Sic Lxx. nescio an Aquila sic verterit. Tantùm in edit. Rom. habetur ἴδε, *vide*: quod pro ἰδοὺ, *ecce*, usurpant. Δέδωκα autem, *posui.* ¶ *Deum. Elohim.* Onc. *principem.* Jon. *timorem Pharaonis, ac si ei Deus esses.* R. S. *judicem & dominatorem.* David Camius alibi, *Omne Elohim significationem habet Judicis,*

11. חַרְטֻמִּים. A. κρυφιασταὶ] In edit. Rom. ποὺ σοφισταὶ Αἰγύπτου, καὶ τοὺς φαρμακοὺς· κρυφιασταὶς. *Sophistas Ægypti, & veneficos.* Idem pòst vocantur חוֹבְמֵי מִצְרַיִם, חַרְטֻמֵּי מִצְרַיִם. Ad quem locum judico pertinere fragm. A. κρυφιασταὶς. Sanè Gen. 41. 8. חַרְטֻמֵּי מִצְרַיִם, idem κρυφιασταὶς, & Sym. μάγους. Vide quæ scripsimus ad illum locum.

22. וְיַטְּשׁוּ בֶן חַרְטֻמֵּי מִצְרַיִם בְּלָטֵיהֶם. A. καὶ γε αὐτοὶ οἱ κρυφιασταὶ Αἰγύπτου καὶ ἐν ἠρεμαίοις αὐτῶν ἄυτως. Alius, καὶ αὐτοὶ οἱ ἐπαοιδοὶ τ' Αἰγυπτίων διὰ τ' ἀποκρύφων αὐτῶν ὡσαύτως. Alius, καί γε αὐτοὶ οἱ ἐπαοιδοὶ τ' Αἰγυπτίων ἐν ταῖς φαρμακίαις αὐτ' ὡσαύτως] Οἱ κρυφιασταί. Et hic locus juvat emendationem meam quam posui suprà v. 11. Juvat? imò planè roborat. Κρυφιασταὶ autem sunt Magi, ab *occultando* ità dicti, vel quòd artem occultam profiteantur, vel quòd res occultas efficiant, vel denique quòd scientiam suam occultent quò in majore admiratione sit apud homines. ¶ Ἐν ἠρεμαίοις αὐτῶν, *incantationibus suis.* Τὰ ἠρεμαῖα dicta quòd submissâ voce fierent. Eadem originatio in לטיהם. Sanè בלט valet ἠρεμαίως, *placidè, leniter:* unde λάθρᾳ, clàm. ¶ Ἐπαοιδοὶ, *incantatores.* Sic etiam Lxx. ¶ Διὰ τ' ἀποκρύφων αὐτῶν. לט *quod latet*, vel *tectum est, occultum, abscondium.* Unde בלט *quidam reddunt* ἐν ἀποκρύφῳ. Innuit Aquila τὰ ἠρεμαῖα dixerat, nempe ab *occultando*, unde & κρυφιασταὶ, q. *occultatores* dicas. ¶ Φαρμακίαις, *veneficiis*; aut *magicis incantationibus.* Sanè Φαρμακὸς à Budæo exponitur *magus*, & ab Hesychio ἐπαοιδὸς, *incantator.* Synesius, ἴσαν δ' ἄρα Αἰγύπτιοι φαρμακῆς, i. *magi.*

24. וַיָּחַפְרוּ כָּל מִצְרַיִם סְבִיבֹת הַיְאֹר מַיִם לִשְׁתּוֹת כִּי לֹא יָכְלוּ לִשְׁתּוֹת מִמֵּימֵי הַיְאֹר. A. Καὶ ὤρυξε πᾶσα ἡ Αἴγυπτος κυκλόθεν τοῦ ῥείθρου ὕδωρ τοῦ πίειν, ὅτι οὐκ ἠδύναντο πεῖν ἀπὸ τοῦ ὕδατος τοῦ ποταμοῦ, *Et fodit universa Ægyptus in circuitu rivi aquam ab bibendum, quia non poterant bibere de aqua fluminis.*

GROTIUS.

1. *Ecce constitui te Deum Pharaonis*] Est hîc in Hebræo vox אלהים, quæ, ut notat K. aliíque Hebræi, sive de Deo sumatur, sive de Angelis, sive de hominibus, judiciariam potestatem significat. Sensus ergo est, positum Mosem ut judicia Divina in Pharaonem exerceat, velut Rex Regis ipsius. Onkelos *principem* transtulit; Jonathan, *timorem Pharaonis*, ac si Deus esset; R. S. *judicem*, optimè, scilicet Dei mandatu magnis prodigiis testato.

10. *Tulítque Aaron virgam coram Pharaone & servis ejus, quæ versa est in colubrum*] Vide an hinc ad finitimas primùm gentes, deinde ad Græcos Romanósque, mos venerit legatis ferendi caduceum.

14. *Ingravatum est*] In Græco, βεβάρηται ἡ καρδία τοῦ Φαραώ. Præcessit, *obfirmavit se cor Pharaonis.* Hoc ipsum quod Pharao intra se fecerat, Deus patefacit Mosi. Vide mox 22. Fuit in Pharaone, ut notat Josephus, ἀφροσύνη μὴ πονηρίας καὶ κακίας.

22. *Incantationibus suis*] Et hîc vox Ægyptia est לטי, quam Lxx in Ægypto versati transferunt, ταῖς φαρμακίαις· alii, ἐν ἠρεμαίοις· alii, διὰ τῶν ἀποκρύφων, *arcanis artibus*, quales magorum esse solebant. Fortè λατὶ Græcum ab Ægypto venit.

CAP. VIII.

MUNSTERUS.

3. *Scatebit*] h. e. ebulliet & reptificabit fluvius in maximo numero & multitudine ranas. Significat enim שרץ *in modum piscium & reptilium multiplicari.* ¶ *In cibos tuos*] Heb. *in reliquias tuas.* Exponit tamen K. משארות pro עיסה *pasta.*

9. *Gloriare super me*] Est sensus, Gloriari poteris atque bono esse animo, ut cùm ego oravero pro te auferantur ranæ. Hanc spem de tuis magis habere non potes.

12. *Propter ipsas ranas*] Heb. *super causa ranarum.* Quidam tamen putant hîc דבר accipiendum pro verbo, ut sit sensus, *Super verbo ranarum quod posuit*, seu *constituit & promisit, Pharaoni.*

14. *Acervatim*] Heb. *& congregaverunt eas in acervos, acervos:* h. e. in plurimos acervos.

15. *Respiratio*] Habet Hebraica vox רוחה contrariam significationem dictioni צוקה, quæ *angustiam undique imminentem* significat; רוחה verò significat *liberationem ab illa angustia*, & sæpe capitur pro *dilatione & respiratione cordis.*

16. *Pediculos*] Est כן genus quoddam exiguæ bestiolæ, sed quæ infensissima esse solet, lædens cutem & penetrans per nares atque aures. Et fortè in his partibus non invenitur, sicut nec ranæ de quibus hîc agitur. Quærunt Hebræi quare Dominus induxerit ranas super terram Ægypti, & quare pulvis versus fuit in pediculos pungentes, item quare incursiones fecerit leonum, ursorum, luporum, &c. Respondéntque, הביא ה"בה צפרדעים לפי שהיו המצריים אוסרים לישראל לכו וצודו לנו דגים מן הים ויאמרו את בתינו ואת חצרינו ואת השוקים וצודו לנו חיות מן השדה. *Induxit*, inquiunt, *Deus Ægyptiis ranas*, &c. *quia dixerant Israelitis, Ite & capite nobis pisces è mari, Scopate domos nostras, atria nostra, & plateas nostras, Venamini nobis feras de sylva.*

19. *Digitus Dei*] Hebraismus est, pro *potentia Dei*, sicut & *manus* & *brachium* in Hebraica lingua sæpe capitur pro יכולת *potentia*, & aliquando pro מכה *plaga.*

21. *Insecta*] Vocabulum Hebraicum ערוב propriè significat *mixturam collectam ex* הרבה מינים *variis & multis speciebus bestiolarum seu insectorum.* R. S. intelligit etiam *serpentes & scorpiones atque alia venenata animalia.* Sepharadi dicit fuisse *incursionem leonum, pardorum, luporum, serpentum, & similium noxiarum bestiarum.* Idem sentit A. E.

26. *Convenit*] Sive, *non est rectum.* ¶ *Quoniam abominationem Ægyptiorum sacrificaremus*] Onkelos sic vertit, *quoniam jumenta Ægyptiorum sunt dii illorum, quos ipsi timent, & ex illis nos sacrificabimus coram Domino Deo nostro?* Vocat enim sæpe Scriptura deos gentium *abominationes.* Colebant autem Ægyptii arietem: ideo ipsi abominabantur pastores ovium, præsertim eos qui vescebantur carnibus ovium aut caprarum.

29. *Fallaciter agere*] Est התל idem quod שקר, & scribitur hîc in Piel, mutatúrque Dages in vocem magnam, haud secus quàm si media esset gutturalis.

FAGIUS.

3. *Et in pastam tuam*] Alii vertunt, *cibos tuos*, vel, *panaria tua.* Significat vox Hebræa משארות *Mischearoth*, & Chaldaica אצואת *Azuath*, locum in quo subigitur massa ad conficiendum panem.

9. *Pete tibi magnum aliquid*] Sensum nos reddidimus. Nam ad literam est, *Pete tibi potentiam*, h. e. rem magnam & potentem, ad quam conficiendam requiritur magna vis & potentia. Hebræi etiam Deum à *vi & potentia* quam habet גבורה nuncupant. Unde & sensus esse potest, Pete tibi Divinum quiddam, ad quod perficiendum opus est Divinâ quadam virtute. Heb. התפאר עלי *Gloriare super me*, &c. h. e. Hoc honoris tibi sume ut designes mihi tempus in quo orem pro te. Aut, Hoc tibi tribuo ut præfigas mihi tempus quando orem pro te. Alii hunc sensum esse volunt, Tunc gloriari poteris atque bono animo esse, cùm me orante pro te auferentur ranæ. Hanc spem de tuis magis & ariolis habere non potes. Alii sic legunt, *Indica mihi*, dic clarè & apertè. A. E. ità interpretatur, *Faciam tibi honorem ut orem ad Dominum, quò auferat plagam in die quo petes.*

12. *Super causa ranarum quas posuerat Pharaoni*] Alii sic legunt, *Super causa*, vel *negotio, ranarum quod proposuerat Pharaoni*, h. e. pro ranis tollendis, quod se facturum pollicitus fuerat Pharaoni. Et hæc lectio mihi magis etiam probatur.

14. *Congregaverunt eas in acervos*] Ad literam est,

In

In acervos acervos. Hebraismus est, pro, *in multos*, sive *immensos*, *acervos*; vel *acervatim*. Repetitio enim vocis multitudinem importat. Sic Gen. 14.10. *Et in valle Siddim erant putei putei bituminis*, &c. i. multi putei.

15. *Quòd facta esset dilatatio*] רווח, Hebraicè, & Chaldaicè רעותא, *dilatationem* propriè significat, & opponitur צוקה, quod *angustiam* denotat, & transumitur ad liberationem ex angustia; item ad quietem, dilatationem & respirationem animi, quæ liberationem ex angustia sequitur, ut hoc in loco.

16. *In pediculos*] Vox Hebræa כנים *chinnim*, & Chaldaica קלמתא *Kalmetha*, significat genera quædam exiguarum bestiolarum quæ infensissimæ esse solent, lædentes cutem, & penetrantes per nares atque aures. Quidam dicunt significare vermiculos alatos similes culicibus. Veteres tamen Hebræi dicunt significare *pediculos*. *Ciniphes* vocem ex Hebraico desumptam putant, additis tamen quibusdam literis, nec facilè etiam reperiri apud alios Græcos & Latinos Scriptores. Philo de isto animalculo ità scribit, Ζῷόν τι κ βραχύπτατον, ἀλλὰ ὅμως ἀρχαλεώτατον· ὃν κ μόνον λυμαίνε) τ δηχμάνειαν, κνησμὸς ἐμποιῶν ἀνδ ἧς κ βλάβε ῥωπάτες, ἀλλὰ κ εἰς τὰ ἐντὸς βιάζε) διὰ μυκτήρων κ ὤτων. σίνε) δ κ κόρας ὀφθαλμῶν εἰσπτόμενον, εἰ μὴ φυλάξαιτό τις. i. *Ea bestiola, tametsi exigua admodum sit, infestissima tamen solet esse: non solùm enim summam cutem ladit, pruritum infensum immittens ac noxium, sed etiam interiùs penetrat per nares atque aures. Ladit etiam oculos, nisi quis cautus fuerit.* Hæc ille. Omnino puto tale genus pediculorum fuisse, quale hodie **filtzleus** vocamus.

19. *Plaga à facie Domini*] i. Virtute Divinâ facta est hæc plaga, non arte magicâ. Heb. *Digitus Dei est. Digitum* autem Dei non rarò Scriptura manifestam Dei potentiam & virtutem, quæ negari non potest, vocat. Quod enim manifestum & notum esse volumus, digito monstramus. Simili de causa Christus *digito Dei se ejicere dæmonia* dicebat contra Pharisæos, Luc. 12.20. i. virtute Divinâ, non humanâ aut diabolicâ, Matth. 12. 27,28. Loquitur ergò Scriptura ἀνθρωποπαθῶς de Deo, manus, digitos, brachium, aliáque membra illi tribuendo. Sunt qui Synecdochicam locutionem esse volunt, quâ virtutem Dei Hebræi non elevant, sed amplificant potiùs, q. d. Tam potens est Deus ut solo digito omnium potentum hujus mundi potentiam facilè superet.

21. *Mixturam bestiarum noxiarum*] Vox Hebræa ערוב *Arof* turbam, misturam collectam ex variis & multis speciebus bestiolarum, seu insectorum, significat, sicut testatur & R. D. K. in Rad. suis, ubi ità scribit, ערב הם אשפספי החיות ממינים הרבה, *Arof, collecta animalia sunt ex speciebus multis.* Alii intelligunt etiam serpentes & scorpiones atque alia venenata animalia, ut R. S. qui dicit, כל מיני חיות ונחשים ועקרבים בערבוביה, *Omnia genera bestiarum, etiam serpentum & scorpionum promiscuè.* Nonnulli dicunt fuisse incursionem leonum, pardorum, luporum, serpentium, & similium noxiarum bestiarum. Sed quid movit Vulg. Lat. interpretem, qui legit, *Omne genus muscarum.* Secutus videtur Lxx, apud quos legitur vox κυνομυίαν, *muscam caninam.* Volunt tamen errorem esse in Græcorum codicibus; siquidem, ut scribit etiam D. Hieron. Lxx interpretati sunt non *muscam caninam*, sed κοινομυίαν, i. *generalem muscam.* Et quoniam maxima est similitudo inter κοινόμυιαν, *communem muscam*, & κυνόμυιαν, *muscam caninam*, ex eo factum est ut à Scriptoribus alterum in alterum depravatum sit.

22. *Segregabo autem*, &c.] Verbum Chaldaicum אפריש, sicut & Hebraicum הפליתי, non simpliciter *separare*, *segregare* & *secernere* significat, sed miraculo quodam, unde & Chaldaismus res mirabiles sive miracula פרישן vocat. Est ergò sensus, Segregabo: i. miraculosè agam cum terra Gosen. Unde Lat. interpres Vulg. non malè legit, *Faciámque mirabilem in die illa terram Gosen*, &c. ¶ *Princeps in medio terræ*] Metaphora sumpta est à regibus & principibus, qui sedes suas ferè habent in mediis provinciis, ut ex æquo illis prospicere, regere, gubernare, tueri & defendere eas, ubi opus sit, possint: Ad similitudinem cordis humani, quod in medio corpore constitutum adserunt, ut hinc tanquam ex fonte spiritus vitalis, quo totum corpus vivificatur, commodiùs in omnia membra diffundi possit. Hac de causa, inquiunt, Deus sedem suam habuit Hierosolymis, quæ in meditullio terræ Judææ juxta Hebræorum sententiam fuit, ut ex æquo omnibus ad istum locum ubi cultus Dei erat, & ubi Dominus illis propitius, precésque eorum exaudire volebat, aditus pateret. Hæc ferè in præsentem locum A. E. annotavit. Et Christus in Euangelio eâdem locutione usus est, quando dixit, *Ubi erunt duo vel tres congregati in nomine meo, ego ero in medio illorum.* Tanquam Dominus scilicet, Magister & Princeps, ut adsit eis, juvet, defendat, tueatur. Hæc propterea adduxi ut eò meliùs intelligatur ista locutio, *in medio esse.*

23. *Ponámque liberationem populo meo*] i. liberabo eos: faciam ut populus Ægypti lædatur à feris noxiis, & populus meus non lædatur.

26. *Jumentum quod Ægyptii colunt*] Colebant Ægyptii Arietem, à quo cultu abhorrebant Judæi. Propterea non audebant coram Ægyptiis sacrificare Deo arietes, nè occiderentur.

VATABLUS.

2. PErcutio, נוף] Præs. Heb. pro fut. *percutiam*: paratus sum percutere omnem regionem tuam.

3. *Et producet*, וישרץ] Significat *producere in magna copia.* ¶ *Et in cubiculum*, ובחדר] *& in penetrale.* ¶ *Et in conspersiones tuas.* ובמשארותיך] i. in panaria tua. Propriè significat locum in quo subigitur massa ad conficiendum panem.

4. *Ascendent*, יעלו] i. te & tuos invadent ranæ.

5. *Et super paludes*: ועל האגמים] *& super stagna.* ¶ *Et ascendere facias*, והעל] *ut ascendere facias.*

6. *Et ascenderunt*, ותעל] Sing. Heb. pro plur.

7. *Magi*, החרטומים] *præstigiatores magici.* Significat *genethliacos*, qui ex die natali fortunam hominis successúmque pronuntiant, ut ex doctis Hebræorum alter ait.

9. *Gloriare super me*, התפאר עלי] h. e, Hoc honoris tibi sume ut designes mihi tempus in quo orem pro te: aut, Hoc tibi tribuo ut præfigas mihi tempus quando orem pro te. Alii hunc sensum esse volunt, Tunc gloriari poteris atque bono animo esse quum me orante pro te, auferentur ranæ: hanc spem de tuis magis & ariolis habere non potes. Alii, Gloriari potes quòd me orante morturæ sint ranæ. Ex doctioribus Hebræorum alter ità interpretatur, Faciam tibi hunc honorem ut orem ad Dominum qui auferat plagam in die quâ petes. Chald. paraph. *Pete tibi* גבורה *portentum*, vel *potentiam*, h. e, rem magnam & potentem, ad quam conficiendam requiritur magna vis & potentia. Hebræi etiam Deum à *vi & potentia* quam habet גבורה nuncupant: unde & sensus Chaldæi esse potest, Pete tibi Divinum quiddam, ad quod perficiendum opus est Divinâ quâdam virtute. ¶ *Ut excidere faciam ranas*, להכרית הצפרדעים] *ad exterminandas ranas*: vel, *ab abigendas ranas.*

12. *Propter ranas quas posuerat*, נגד הצפרדעים אשר שם] Ad verb. *super negotio ranarum quas posuerat*, i. immiserat, ità operante Domino per ipsum: sic & Chald. paraph. Alii vertunt, *propter negotium ranarum quod proposuerat Pharaoni*, h. e. pro ranis tollendis: quod se facturum polliciti fuerat Pharaoni. Quæ lectio doctioribus magis probatur.

13. *Juxta verbum Moseh*, כדבר משה] Hebraismus, Fecit per omnia quod petebat Moses. ¶ *E villis*, מן החצרות] *ex atriis.*

14. *Et fœtuit*, ותבאש] *& computruit.*

16. *In pediculos*, לכנים] Hæc vox כנים, atque etiam Chaldaica קלמתא, significat genera quædam exiguarum bestiolarum quæ infensissimæ esse solent, lædentes cutem, & penetrantes per nares atque aures. Quidam dicunt significare vermiculos alatos similes culicibus. Veteres tamen Hebræi dicunt significare *pediculos*. *Ciniphes* vocem

cem ex Hebraico desumptam putant, additis tamen quibusdam literis: nec facilè etiam reperiri apud alios Græcos & Latinos Scriptores. Philo de isto animalculo ità scribit, *Ea bestiola, tametsi exigua admodum sit, infestissima tamen esse solet: non solùm enim summam cutem lædit, pruritum infensum immittens ac noxium, sed etiam interiùs penetrat per nares atque aures. Lædit etiam oculos, nisi quis cautus fuerit.* Lxx verterunt σκνίπες, qui sunt vermiculi innascentes materiis, qui eroso ligno subinde locum mutant. Origenes scribit, hoc animal pennis quidem suspendi per aera volitans, sed ità subtile & minutum, ut oculi visum, nisi acutè cernentis, effugiat; corpus tamen, quum insederit, acerbissimo terebrare stimulo, ità ut quem volitantem videre quis non valeat, sentiat stimulantem.

18. *Fuerunt itaque pediculi,* ותהי הכנם] Sing. Heb. pro plur.

19. *Digitus Dei est.* אצבע אלהים הוא] *Digitum Dei* non rarò Scriptura manifestam Dei potentiam & virtutem, quæ negari non potest, vocat. Quod enim manifestum & notum esse volumus, digito monstramus. Simili de causa Christus *Digito Dei se ejicere dæmonia* dicebat contra Pharisæos, Luc. 11. 20. i. virtute Divinâ, non humanâ, aut Diabolicâ. Loquitur ergò Scriptura ἀνθρωποπαθῶς de Deo, manus, digitos, brachium, aliáque membra illi tribuendo. Sunt qui synecdochicam figuram esse volunt, quâ virtutem Dei Hebræi non elevant, sed amplificant potiùs. q. d. Tam potens est Deus ut solo digito omnium potentum hujus mundi potentiam facilè superet. ¶ *Et roboravit se,* ויחזק] *& induratum est; fortificavit se*; vel, *fortificatum est.*

20. *Egreditur,* יוצא] Præs. Heb. pro fut. *egressurus est.*

21. *Mitto,* משליח] Præs. Heb. pro fut. *missurus sum.* ¶ *Omne,* &c. את הערוב] Vox ista turbam sive mistu-ram collectam ex variis & multis speciebus bestiolarum, seu insectorum, significat, sicut testatur & doctus inter Hebræos, ità scribens, ערוב *collecta animalia sunt ex speciebus multis.* Alii intelligunt etiam serpentes & scorpiones, atque alia venenata animalia, ut & quidam Hebræorum sentit. Nonnulli dicunt fuisse incursionem leonum, pardorum, luporum, serpentium, & similium noxiarum bestiarum. Hieron. dicit Lxx vertisse κοινόμυιαν, i. *generalem muscam*, non κυνόμυιαν, *caninam muscam*: unde apparet corruptos esse Græcorum codices. ¶ *Insuper & terra,* &c. ונם האדמה ונו'] Ad verb. *& terra ipsa* in *qua ipsi super eam.*

22. *Et separabo,* והפליתי] i. ponam divisionem inter terram Ægypti & terram Gosen.

23. *Et ponam redemptionem,* ושמתי פדות] i. liberabo. Hebraismus, q. d. Faciam ut populus tuus lædatur à feris noxiis, populus autem meus non lædatur.

24. *Corrumpebatur terra,* תשחת הארץ] i. perimebantur ac perdebantur omnia quæ erant in terra.

26. *Ecce sacrificabimus,* &c. הן נובח ונו'] Chald. paraph. *Ecce sacrificabimus pecudem Ægyptiorum ipsis videntibus, annon jubebunt lapidari nos?* q. d. Si sacrificaverimus oves quas colunt Ægyptii, lapidabunt nos. Colebant enim Ægyptii arietem, à quo cultu abhorrebant Judæi: propterea non audebant coram Ægyptiis sacrificare Deo arietes, nè occiderentur.

28. *Veruntamen elongando,* &c. רק הרחק ונו'] Hebraismus, Modò nè longiùs abeatis; vel, ea lege quòd non procul discedetis.

29. *Ut recedat,* וסר] Ad verb. *& recedet.* ¶ *Nè addat,* &c. אל יוסף ונו'] *Nè ultrà Pharao mentiatur*, vel, *fallat.*

31. *Fecitque Jehovah,* &c. ויעש יהוה כדבר משה] Hebraismus, Exaudivit Jehovah deprecationem Mosis.

CASTALIO.

19. DIgitum esse Dei] i. manum; pars pro toto, i. opus. Sic Psal. 8. dicuntur cœli *opera digitorum Dei*, i. manuum.

CLARIUS.

9. COnstitue mihi] Heb. *Gloriare super me*; ut sit sensus, Gloriari poteris ac bono animo esse, quòd, cùm ego oravero pro te, auferendæ sint ranæ. Quòd si legas, *Constitue mihi*, dictum erat nè putarent certâ temporum observatione miracula illa fieri, sed intelligerent omnia illa à Divina duntaxat virtute proficisci.

16. *Et sint sciniphes*] Alii verterunt *pediculos.* Est autem genus quoddam exigui insecti, sed quod infestissimum esse solet, lædens cutem, & penetrans per nares atque aures. Id opinor esse quod experimur quibusdam in locis æstivis noctibus molestissimum.

17. *Digitus Dei*] Hebraismus est pro, *potentia Dei*: sicut & *manus* & *brachium* in Hebræa lingua sæpe capitur pro *potentia*, & aliquando pro *plaga.* Observa verò, Deum permisisse illos Magos in duobus prioribus signis vim artis suæ exercere, in tertio verò, re tam exiguâ, voluisse ut deficerent. Fiunt autem hæc omnia, ut & piorum probetur fides, & impiorum audacia confundatur.

21. *Omne genus muscarum*] Alii verterunt, *omne ferarum genus*, vel *insecta.* Sed vocabulum Hebræum propriè significat *mixturam collectam ex variis & multis speciebus bestiolarum*, seu *insectorum.* Quidam Hebræorum intelligunt etiam Serpentes, & Scorpiones, atque alia venenata animalia: ferúntque fuisse etiam incursionem Leonum, Pardorum, Luporum, Serpentum, & similium noxiarum bestiarum.

23. *Ponámque divisionem*] Non *divisionem* Hebræi legunt, sed *redemptionem*, vel *liberationem*, quæ fit interstitio ab hostibus separante.

26. *Abominationes Ægyptiorum immolabimus Domino Deo nostro?*] Sic cum interrogatione legendum est: ut sit sensus, Si sacrificaremus Deo nostro abominationem vestram, vestro scilicet ritu & more, qui nobis abominabilis est, offenderemus Deum nostrum. Si verò abominationem nostram, h. e. ritu & more nostro, qui Ægyptiis abominatio est, sacrificaremus Deo nostro coram Ægyptiis, nos lapidarent. Quidam Hebræorum sic interpretantur, *Jumenta Ægyptiorum sunt dii eorum, quos ipsi timent; & ex illis nos sacrificabimus coram Domino Deo nostro?* Vocat enim sæpe Scriptura deos gentium *abominationes.* Colebant autem Ægyptii arietem, ideo ipsi abominabantur pastores ovium, præsertim eos qui vescebantur carnibus ovium aut caprarum.

DRUSIUS.

24. GRavis] Vox Ebræa כבד, quæ propriè *gravem* denotat, valet aliquando idem quod *multus*, *numerosus*, ut Num. 11. 14. *populus gravis*, & Psal. 35. 18. *In populo gravi laudabo te*, i. frequenti, & 1 Reg. 3. *populus tuus gravis iste.* Sic Exod. 8. 24. *miscellanea turba gravis.* Jes. 32. 2. *umbra gravis.* Rursum Exod. 10. 14. *locusta gravis*, & 9. 18. *grando gravis valde.* Hinc *gravis pecore*, qui multas pecudes habet, dives pecoris, Gen. 13. & כבד *gravitas*, multitudo, ingens numerus, Nah. 3. 3. Nonius, *Grave, multum, valde, significare veteres probant.* Titinnius, *gravi obsonio.* Cæcilius Plocio: *placere hoc cœpit graviter*, i. multùm. Est ubi melius exponitur per גדול, *magnus*, ut Gen. 41. 31. *gravis fames*; & Jes. 32. 2. *petra gravis*, i. ingens; & *manus gravis*, i. magna plaga, Job 23. 2. & 1 Sam. 5. 6. *pestilentia gravis*, Exod. 9. 3. ubi Lxx θανάτῳ μεγάλῳ, *mortalitas magna*, ad verbum, *mors magna.* Sic Chaldæi pestilentiam מותא appellant, quam Galli *mortalitè* indigitant. Vide Miscell. cent. 2. c. 100.

IDEM.

16. כנם. Alius, φθεῖρες] Hic versus in nostro exemplari est 12. φθεῖρες, i. *pediculi.* Ità Santes & Arias. Josephus quoque l. 2. c. 5. φθορᾶν ἀπειρὸν τῷ πλήθει, i. *Hakkinnam*, הכנם, quod legitur v. 17. est nomen collectivum. Porrò in כנם deficit Joth, ut sit כנים *pediculi.* Hujus singularis in lingua Magistrorum כנר, ut cùm dicunt, *Qui necat pediculum in sabbato.* Fagius existimat

propriè significare *pediculum inguinalem*, qui Germanicè **filtzleus.**

21. ערב. A. πάμμυιαν, *omnimodam muscam*] Vel, *omne genus muscarum.* Sic interp. noster. Hieron. Psal. 105. 31. *musca omnimoda.* Josephus, ϑηρία παντοῖα καὶ πολύσπορα. Prius erat κυνόμυιαν, *musca canina.* Lectio varians, κοινόμυια. Priorem Philo adstruit. In edit. Rom. τὸ Σαμαρειτικὸν, κόραξ, i. ערוב. Chaldæus alter ערובא, alter ערבוב, i. *colluvies insectorum* aut *animalium*, *colluvio mistorum omnis generis animantium*, optima interpretatio. Hic versus in nostro exemplari est 17. Nos secuti sumus exemplar Venetum in quarto folium complicans, quod tunc ad manum erat.

25. הֶחֱל. A. & Sym. ἐμβλογίσασϑαι] Hoc interpres Vulg. dixit, *faliere*, & Lxx, ἐξαπαλῆσαι, & Chaldæus alter, לשקרא, *mentiri.* Mentitur autem & qui fallit quempiam.

GROTIUS.

2. *Ranis*] Est & hîc Ægyptia vox צפרדעים. Genus est ranarum, aut ranis simile, Ægypto proprium, ut alibi rubetæ. Manet nomen apud Arabas, extritâ *r* literâ.

15. *Videns autem Pharaoh, quòd data esset requies, aggravavit cor suum*] Deus plerumque eis quos corrigere vult, immittit adversa; quibus si non rectè utantur, traducit eos per prospera.

16. *Sciniphes*] Emollita pronuntiatio, pro Græco Κνίφες, Κνῖπες, κνῖπες· nam tot modis scribitur. Culicum genus arboribus infestum.

19. *Digitus Dei hîc est*] Hoc miraculum à Deo est, ut hîc explicat Chaldæus.

21. *Omne genus muscarum*] Vox ערב, quæ hîc apparet, est & ipsa Ægyptiaca, κυνόμυιαν significans, ut vertunt Lxx, Philo, alii. Qui ad Hebræam originem hanc vocem referre voluere, alii à *miscendo* eam derivant, ut hîc Latinus; alii mutatis vocalibus *corvum* interpretantur, ut vetus interpres Samaritanus.

26. *Abominationem enim Ægyptiorum immolabimus Domino Deo nostro*] Græcè, τὰ γὰρ βδελύγματα τῶν Αἰγυπτίων θύσομεν Κυρίῳ τῷ Θεῷ ἡμῶν. Noli interpretari cum quibusdam, βδελύγματα, *idola*: is enim sermo neque loco huic neque tempori conveniret: sed intellige hoc de re de qua agitur; Offeremus ea Deo quæ occidi, ac proinde Deo sacrari, nefas habent Ægyptii. Vide Gen. 43. 32.

32. *Et ingravatum est cor Pharaonis*] Clariùs hîc Græci; Καὶ ἐβάρυνε Φαραὼ τὴν καρδίαν αὐτοῦ.

CAP. IX.

MUNSTERUS.

DEscribuntur in hoc capite tres plagæ, nempe plaga Ulcerum, plaga Pecorum, & plaga Grandinum, quas Dominus non sine certis rationibus immisit Ægyptiis, ut scribunt Hebræi. Primæ hæc causa fuit, כי אמרו המצריים לישראל לכו ותקנו לנו מרחצאות לעדן עצמנו בהן: *Quia cogebant eos reficere balnea eorum quibus pro voluptate utebantur. Ulcera autem inflammant corpus sicut æstuaria. Item dixerunt,* לכו חרשו וזרעו את שדותינו וארצנו: *Ite, colite & seminate agros nostros atque terram nostram. Volebant præterea Ægyptii Israelitas habere custodes pecorum suorum; sed quia Dominus* דן את האדם מדה כנגד מדה *judicat eâ mensurâ hominem quâ ille mensurat, immisit pestem in pecora Ægyptiorum.*

3. *Super gregem tuum*] Licèt Ægyptii abstinerent ab esu animalium, nutriebant tamen ea propter servitia & lanam, ut dicit sapiens R. Abraham.

4. *Mirabiliter aget*] Vel, *mirabilem se ostendet*, vel, ut Hebræi interpretantur, יבדיל *distinctionem faciet Dominus.*

8. *Favillâ*] Est פיח *id quod ignis efflat.* Significat enim radix verbi *exsufflare.* Hæc verò favilla vel cinis in aerem sparsa, nutu Dei universam superficiem Ægypti in modum pulveris obtexit, & indè secuta est tam in hominibus quàm in jumentis & pecoribus pestis quædam tumens & ardens, atque in tetrum crescens virus. Et si dixeris, Priùs occisa fuerunt universa pecora Ægypti, quomodo igitur hîc narrantur ulceribus percussa? Respondeo, Suprà scribuntur ea pecora interiisse quæ in campo reperta sunt.

14. *In cor tuum*] Aut, si mavis, *in medium tui*, capitur enim nonnunquam *cor* pro *medio.*

16. *Conservavi te*] Heb. *feci te stare*, seu *manere*, nolens te ilico ob tuam impietatem exterminare.

17. *Adhuc tu te elevas?*] Potest & in hunc modum verti, *Adhuc tu calcatorem populi mei te facis?* Significat enim radix verbi סלל *calcare* & *elevare.* K. post A. Ezra, primam amplectitur expositionem, & Sepharadi alteram.

28. *Multum enim est*] Onkelos sic vertit, *Magnum coram me est lucrum, quòd non sint super nos voces illæ exsecrandæ*, exponens scilicet Mem literam *bachlam* negativè. Alii sic legunt, *plus tonitruorum est quàm hactenus esse convenit*; acsi diceret, *abundè sat est: si non fuerint tonitrua, dimittam vos.*

31. *Matureſcebat*] Sive, ut K. exponit, *in ſpicam creſcebat*, quanquam אביב hîc sit nomen adjectivum, tamen capitur pro *culmo* & *ſpica.* Sic גבעול significat קנה, i. *canam* seu *culmum lini.*

32. *Triticum verò & frumentum*] Intelligunt Hebræi per *frumentum* אישפילטא *ſpeltam*, genus scilicet frumenti quod tritico conforme est, nisi quòd grana in ipsa arista & extrà thecis includuntur.

33. *Cessaverunt ad expansionem manuũ Mosi grandines*, &c.] Hebræi, qui miri sunt in excogitandis prodigiosis figmentis, sic scribunt, בשעה שנשא משה ידיו לה' בה עמד הברך בין השמים ובין הארץ עד שבא יהושע ונלחם עם שלשים ואחד מלכים והשליכם הבה עליהם שנ' רבים אשר מפו מאבני הברד מאשר הרגו בחרב בני ישראל. והנשאר ימטיר הי'בה על נת ומנת: Hæc Hebraicæ linguæ studiosis interpretanda relinquo, quandoquidem nihil difficile in hac lectione contineatur.

FAGIUS.

3. *Mors magna nimis*, &c.] Heb. *Pestis gravis nimis. Pestem* autem mortem vocat paraph. noster, eò quòd letiferum ulcus sit, præsentissimam adferens mortem; & quòd citò etiam enecet hominem. Hinc & *manus Domini* dicitur, propter magnam perimendi vim quam habet. Et observa quòd *manus*, seu *plaga*, *Domini*, *pestis* & *mors*, pro eodem accipiunt.

14. *Omnes plagas meas in cor tuum*] Plagam grandinis *omnes suas plagas* vocat, eò quòd, ut A. E. dicit, multæ plagæ simul fuerunt, grando scilicet, tonitrua, fulgura, ignis, & pluvia. Unde & Pharaoh ac servi ejus ab ista plaga sibi plùs timuerunt quàm ab omnibus aliis quæ antecesserant; ideo erumpebat in istam vocem, *Dominus justus est, ego verò & populus meus impii sumus.* Et istud etiam innuere Dominus volebat quando dixit, *Hâc vice ego mittam omnes plagas meas in cor tuum.* i. Ego cor tuum tangam plagis meis, ut potentiam meam & sentias & agnoscas, quam & ferre cogêris, quantumvis resistas. Ego talibus plagis vos percutiam ut etiam in corda vestra penetrent, ut summo dolore & timore adficiant corda vestra.

15. *Plagam fortitudinis meæ*] i. plagam fortem meam. Intelligit autem pestem, quæ jam antea grassata erat in animantia. Omnes ferè nostri interpretes hallucinati sunt in vertendo & intelligendo isto versu. Reddunt enim per futurum hoc sensu, q. Deus novam plagam sit immissurus quâ & regem & populum sit deleturus. Ità enim transtulit autor Vulg. edit. Latinæ, quem ferè commentatores nostri sequuntur, *Nunc enim extendens manum percutiam te & populum tuum peste peribitisque de terra*, &c. Sed ubi quæso rex Pharao & populus peste deletus est, cùm in mari

omnes

omnes ſuffocati fuerint? Satis ergò audacter & confidenter ſciolus quidam ex recentioribus Scriptoribus gloriatur, ſe diligentiſſimè hoc caput in veteri tranſlatione ad veritatem Hebraicam examinaſſe, & nihil emendatione dignum reperiſſe: Cùm certè iſte locus ex veritate Hebraica ità debeat intelligi, non quòd Deus hîc comminetur peſtem quâ ipſum Pharaonem & populum ejus perdere ac de terra delere velit, ſicut noſtri interpretes intellexerunt, ſed quòd indicet ſibi non defuiſſe potentiam delendi ipſum cum univerſo populo ſuo, ſi voluiſſet, peſte ſcilicet eâ quâ pecora illorum peremerat: Sed reſervaſſe eum adhuc majoribus & gravioribus rebus, unde futurum ſit ut magìs univerſo orbi potentia ac virtus ſua innoteſcat. Quod factum eſt quando cum toto exercitu ſuo in mari ſuffocatus fuit. Quare iſte verſus ex veritate Hebraica ità legendus eſt, כי עתה שלחתי את ידי ואך אותך ואת עמך בדבר ותכחד מן הארץ, *Quoniam nunc extenderam manum meam ut percuterem te.* Vel, *Si nunc extendiſſem manum meam, & percuſſiſſem te, & populum tuum peſte illâ, deletus eſſes de terra:* q.d. Facillimè potuiſſem te peſte illâ perdere quâ perdidi animantia, & jam actum eſſet de te & de populo tuo, ſed reſervavi te, &c. Atque ità etiã R. S. non malè interpretatur, כי אילו רציתי כשהיתה ידי במקנך שהכיתם בדבר שלחתיה והכתי אותך ואת עמך עם הבהמות ונכחדת, *Quoniam ſi voluiſſem, quando erat manus mea in pecore tuo, percutiendo ea cum peſte, miſiſſem quoque eam & percuſſiſſem te & populum tuum unà cum jumentis, & jam deletus eſſes,* &c.

17. *Sub jugo retines populum meum*] Heb. עודך מסתולל בעמי לבלתי שלחם, *Adhuc tu te elevas contra populum meum, non dimittendo eum.* Vel, *Adhuc tu calcatorem populi mei te facis.* Nam verbum Hebraicum סלל utrumque & *elevare* & *calcare* ſignificat. Alii legunt, *Adhuc aggerem ponis*, ut ſit ſumpta metaphora ab his qui erumpentium aquarum excurſionem ac impetum oppoſito aggere cohibent, nè latiùs evagentur. Verbum Chaldaicum quod Paraphr. noſter poſuit כבש ſignificat propriè *cogere, ſubjicere, & hoſtili quodammodò vi ſubjugare.* Gen. 1. 28. ubi Deus homini poteſtatem dat ſubjiciendi ſibi terram, habetur idem verbi in textu Hebraico quod Paraphr. noſter hîc uſurpat, וכבשוה, *Et ſubjicite eam,* &c.

21. *Non poſuit cor ſuum*] Hebraiſmus eſt, pro, *Qui non curavit, non attendit, neglexit,* ſicut & Vulg. interp. expreſſit, *Qui autem neglexit ſermonem.*

28. *Et multa eſt coram eo dilatatio,* ſive *reſpiratio*] Diverſa hîc lectio eſt. Juxta verſionem quam nos poſuimus ſenſus eſt, Intercedite pro me & populo meo apud Dominum: nam licèt magna, vehemens & terribilis eſt hæc plaga, tamen Deus facilè poteſt efficere ut deſinat, quò dilatationem ſive reſpirationem habeamus: ut vox רוח opponatur צוקה *anguſtiæ*, de quo & ſuprà. Alii legunt, *Et ſufficiat coram eo lucrum. Renach* enim in Chaldaiſmo & commentariis non rarò pro lucro uſurpatur. Et tunc ſenſus erit, Satìs lucratus eſt Dominus plagis iſtis ſuis, maximè hâc plagâ grandinis; ſatìs ſumus humiliati: agnovimus ejus potentiam, quid poſſit & valeat. Fatemur nos impios & injuſtos eſſe, illum verò pium & juſtum eſſe. Quidam ità legunt, *Magnum coram me eſt lucrum quòd non ſint ſuper nos voces illæ exſecrandæ.* q.d. Satìs lucratus ſum ſi effeceris precibus tuis apud Dominum ut deſinat grando & tonitrua, &c.

VATABLUS.

1. UT *ſerviat mihi.* ויעבדוני] Ad verb. & *ſerviet mihi*, i. ut ſacrificet mihi.

3. *Manus Jehova erit,* יד יהוה הויה] Præſ. Heb. pro fut. i. percutiam pecora & alia animalia peſte graviſſimâ. Eſt enim appoſitio, *Manus mea peſtis gravis.* Chald. paraph. *plaga à facie Jehovæ.* ¶ *In bobus & in ovibus,* [בבקר ובצאן] *In armentis & gregibus.*

5. *Et poſuit Jehovah tempus,* וישם יהוה מועד] *Et præfixit* [*condixit*] *Jehovah tempus.* Significat tempus præfixum & determinatum.

7. *Et miſit,* וישלח] Sub. *in Goſen nuntios qui inviſerent Iſraelitarum pecora, num etiam mortua eſſent:* qui retulerunt nullum eſſe mortuum. ¶ *Et non dimiſit populum,* ולא שלח את העם] *Neque dimiſit populum.* Alii, *ut non dimitteret populum.*

8. *Plenas volas,* &c. מלא חפניכם וגו'] Ad verb. *plenitudinem pugillorum veſtrorum favillæ fornacis.* i. tantum favillæ fornacis quantum manibus veſtris continere poteritis. Intelligit cinerem tenuiſſimum quo operiuntur carbones exſtincti.

9. *In ulcus germinans inflationes,* לשחין פורח אבעבועות] *In ſcabiem producentem puſtulas:* vel, *furunculos:* aut, *veſicas turgentes.*

10. *Tum ſparſit,* ויזרוק] Ad verb. & *ſparſit.* ¶ *Et fuit ulcus,* &c. ויהי שחין וגו'] *& fuit ſcabies puſtularum germinans:* vel, *& orta eſt, ſcabies plena puſtulis:* ſive, *ſcabies veſicarum turgentium.*

11. *Ulcera:* השחין] Sing. Heb. pro plur.

12. *Et roboravit,* ויחזק] *Et induravit.*

14. *Mittam,* שולח] *Miſſurus ſum.* Præſ. Heb. pro fut.

15. *Miſſurus ſum,* שלחתי] Præt. Heb. pro fut.

16. *Conſtitui te,* העמדתיך] Ad verb. *ſtare feci te:* vel, *manere;* i. nolui te ilico ob tuam impietatem exterminare: vel, idcirco feci te Regem, ut, &c. Hunc locum exponit Paulus Rom. 9. 17. ¶ *Utque narrent,* ולמען ספר] ſub. *homines.* Ad verb. & *propter narrare:* vel, & *ad narrandum.*

17. *Elevas te,* מסתולל] *Extolleris.*

18. *Pluam,* ממטיר] Præſ. Heb. pro fut. ¶ *Qualis non,* &c. אשר לא וגו'] Ad verb. *qualis non fuit ſicut ipſa.* Redundat Latinè *Sicut ipſa.*

19. *Omnes homines,* &c. כל האדם והבהמה] Sing. Heb. pro plur.

20. *Fugere fecit,* הנים] *compulit*; i. fugiendo repetere fecit domos.

21. *At qui non oppoſuit cor,* &c. ואשר לא שם וגו'] Hebraiſmus, At qui verbum Dei neglexit. His contrarium eſt quod v. 20. *Qui timuit verbum Domini.* ¶ *Dereliquit,* ויעזוב] ſub. & *ità perierunt.* Hic ו tantũ convertit.

23. *Deſcenditque,* ותהלך] Ad verb. & *ambulavit.* Quidam *diſcurrit* q.

24. *Et ignis miſtus grandini,* ואש מתלקחת וגו'] Ad verb. & *ignis miſtus in medio grandinis.* i. fulgur permiſtum grandini. ¶ *Qualis non fuit,* אשר לא היה כמוהו] Ad verb. *qualis non fuit ſicut ipſa.* Redundat Latinè *Sicut ipſa*, ut v. 18. ¶ *Facta eſt in gentem,* היתה לגוי] Hebraiſmus, Ex quo cœpit habitari.

26. *Tantùm,* רק] *Veruntamen.*

28. *Tonitrua Dei,* קולות אלהים] i. tonitrua illa ingentia. Vide Gen. 1. 2. ¶ *Et ampliùs,* &c. ולא תוספון לעמוד] Ad verb. *neq; addetis ſtare,* vel, *manere,* i. & ultrà non maneatis in Ægypto.

30. *Scio quod,* &c. ואתה ועבדיך וגו'] Ad verb. *Et tu, & ſervi tui, novi, quòd antequam timeretis à facie Jehovæ.* Oratio imperfecta, quam doctus inter Hebræos ſic perficit, *Novi quòd tu, & ſervi tui, antequam orarem pro vobis, timebatis à facie Domini Dei: at poſtquam oravi, ceſſarúntq; tonitrua ac pluvia, denuò peccatis.* Chald. paraph. *Tu verò & ſervi tui, novi quòd adhuc non humiliati eſtis à facie Domini Dei.*

31. *Fuerunt percuſſa:* נכתה] Singul. Heb. pro plur. ¶ *Viride* erat, אביב] Erat in *ſpica.*

32. *Serotina,* אפילות] Ad verb. *caliginoſa,* i. abſcondita ſub terra: vel, nondum erant in calamo.

35. *Et roboratum eſt,* ויחזק] *Et induratum eſt,* vel, *induravit ſeſe.*

CASTALIO.

6. MOrtuo omnis generis pecore] Ad verbum legitur, *Mortuum eſſe omne pecus,* h. e. pecora omnis generis: non tamen omnia, ut poſtea apparet in grandine, & quadrigariis. Hoc pacto, Gen. 24. dicitur Abrahami diſpenſator in Meſopotamiam ferre *omnia bona domini ſui:* & Act. 10. dicuntur in illo utenſili quod viſus eſt ſibi videre Petrus, eſſe *omnia terreſtria quadrupeda.*

CLARIUS.

3. *Super gregem tuum*] Licèt Ægyptii abstinerent ab esu animalium, nutriebant tamen ea propter servitia & lanam.

9. *Ulcera & vesica turgentes*] h. e. Pestis quædam tumens & ardens invasit homines & pecora quæ supererant: nam superiùs ea tantùm pecora scribuntur interiisse quæ in campo reperta sunt.

14. *Super cor tuum*] h.e. In medium tui: capitur enim nonnunquam *cor* pro *medio*.

16. *Posui te*] Heb. *Feci te stare*: nolens scilicet te illico ob tuam impietatem exterminare; qui si non corrigêre, ego interea convertam obdurationem tuam in gloriam meam. Hunc locum aliter etiam exposuimus in epist. ad Romanos.

17. *Adhuc retines*] Alius vertit, *adhuc tu te elevas in populum meum?*

28. *Orate Dominum, & sufficiat*] Quidam Hebræorum exponunt sic, *Magnum coram me est lucrum, quòd non sint super nos voces illæ exsecrandæ.*

31. *Quòd hordeum esset virens*] Vel, *matureſceret, & in spicam creſceret.*

DRUSIUS.

32. *Serotina*] In editionibus nuperis, *latentia erant*. Non planè latebant sub terra (nam anni tempus hoc non patiebatur) sed comparatione ad hordeum & linum, quæ in culmum & calamum ascenderant, quasi latere videbantur. Est tamen cur malim, *serotina erant*, quæ Græci vocant ὄψιμα, & Onc. אפלתא, & Jon. לקישין, & R. S. *tardiva*, i. מאוחרות. Vox Ebræa אפילות propriè *obscura* & *caliginosa* significat. Nam *Aphela, caligo*. Sanè quæ serò proveniunt, ea obscura sunt, tenuiérque videntur, dum adhuc serotina sunt. R.D. postquam exposuisset hanc vocem, *obscura & latentia sub terra*, addit מתאחרות *tardantia*. Utramque interpretationem simul complectitur. Nam utraque simul stare potest, si omisisset illud *sub terra*. Quomodo enim sub terra latere potuit triticum eo tempore quo instabat messis hordei? Nam inter triticeam messem & hordeaceam intervallum erat duntaxat unius mensis. An tam brevi tempore quod latet sub terra in culmum ascendere potest, & ità matureſcere ut metendum ac succidendum sit? non fit verisimile. Quocirca non est recedendum, meo judicio, ab antiquis interpretibus, qui omnes in *serotina* conspirant. Unius Rabbini autoritas non tanti debet esse apud nos, præsertim ubi ratio repugnat, ut hîc. In monumentis doctorum reperio חרפי, quâ voce significantur ea quæ præcocia præmaturáque sunt & celeriter proveniunt, ut contrà quæ tardiùs matureſcunt אפילי dicuntur. Lexicon Chaldaicum Munsteri, אפלי *serotina*. David Pomarius in Germine Davidis, quod vocat צמח דוד אפל, *serotinum*, מאוחר *tardivum*. Baal Aruch, h. e. autor Lexici Thalmudici, laudat has voces ex principio Gemaræ, quod appellat ריש נמרא. *Latentia sub terra* Tremellii est, quod habuit non tantùm à Davide Camio, sed etiam ab eo qui Sapiens cognominatur aut Abenezra, cujus hac de re verba sunt, *Sensus est, quòd fuerint adhuc sub terra, nec apparuerint*. Quæ firmat Aloysius Lippomanus ità scribens, *Ubi* serotina *legimus, Ebrai habent Aphiloth, quasi subobscura: nondum visibilia vel prodeuntia fuerunt, sed latentia adhuc sub terra*. Duo dicit, quorum unum verum esse potest, alterum apertè falsum est. Verum esse potest, *latentia adhuc in gramine*: falsum est, *latentia sub terra*.

IDEM.

9. אבעבעות. A. πλαζόμενα, *pansa, expansa*. [In edit. Rom. *volaticum*. Nam פרח *volo* in lingua Chald.] Sym. ἐξανθοῦσαι, *efflorescentes*] Olim erat in Lxx ἀναζέουσαι, & in Hieron. *turgentes*.

23. קלות. Alius, ἀνέμων ἄχος, *ventorum sonos*: alius, βροντὰς, *tonitrua*] Sic alibi, & *populus cernebat voces*, i. tonitrua, ubi *cernere* valet *audire*. Sic in Latio, *Vox illius certè est: idem omnes cernimus*. Sæpius est, *vox Domini*, hoc quidem sensu.

27. הפעם. Schol. ἐν καιρῷ ἴσως τῆς νόσου.

32. כסמת. A. ζέα. Th. ὄλυρα] Zea vel ζειὰ, *far*. Hieron. Jes. 28.25. *Pro farre, quod Græci* ζέαν *vocant, quidam Vitiam intelligunt*. Idem Ezec. 4. *Quam nos Vitiam interpretati sumus, pro quo in Ebræo dicitur* כסמים, Lxx *Theodotió*q; *posuerunt* ὄλυραν, *quam alii Avenam, alii Secalem putant: Aquila autem prima editio & Symmachus* ζέας *sive* ζειὰς *interpretati sunt, quas nos vel Far, vel gentili Italia Pannoniæque sermone Spicam Speltámque dicimus*. Lexicon vetus, *Far*, ζειὰ, σῖτος, ὄλυρα. *Farra*, ζειὰ, ὄλυρα. Hesychius quoque ζειὰς exponit ὀλύρας. Aliter Plinius; quem vide, si placet. R.D. in lib. Rad. כסמת *spelta*. Idem in commentariis, quos in Ezekielem compoſuit, כסמים *vulgò*, inquit, שיגלי, i. *secale*, si rectè capio.

GROTIUS.

NUnc enim extendens manum percutiam te] Rectiùs, *Nunc si extendissem manum meam, percussissem te*. Et sequentia, *Verùm ideo te sustentavi, ut ostendam robur meum*.

29. *Extendens palmas meas*] Mos orantium apud omnes ferè gentes. Lucretius,

Nec procumbere humi prostratum & pandere palmas
Ante Deûm delubra.

Seneca Oedipode,

Testor licet jam tollere ad cœlum piè
Puras, nec ulla scelera metuentes manus.

Confer 1 Tim. 2.8. Tertullianus Apolog. *Illuc suspicientes Christiani manibus expansis*: & adv. Judæos, *Expansis manibus orabat*. Idem dixit, *manus aperire*, lib. de Baptismo.

35. *Et ingravatum est cor ejus*] Græci, Καὶ ἐσκληρύνθη ἡ καρδία Φαραώ.

CAP. X.

MUNSTERUS.

2. *Feci*] Sic Onkelos vertit. K. verò sic exponit, *quibus ostendi opera mea terribilia atque magna*.

4. *Locustam*] Habet locusta in Hebræa lingua nomen ארבה à verbo רבה, quod *multiplicari* significat, eò quòd insectum illud semper in immensum multiplicari soleat numerum, שהוא יותר רב מהמינים האחרים, ut A. E. scribit. Causam hujus plagæ scribunt Hebræi fuisse, שהיו אומרים המצריים לישראל לבו ונטעו לנו אילנות ושמרו פירותינו, *quòd coegerunt Ægyptii Israelitas ad plantandum arbores, & custodiendum fructus eorum*.

7. *Nondum scis?*] Capitur hîc טרם pro לא עדיין, *adhuc non*, sicut & suprà Gen. 2. Alii sic vertunt, *Visne priùs experiri Ægyptum esse perditam?*

8. *Reductus est*] Est verbum יושב hîc passivum Hiphil, à radice שוב *reversus est*.

10. *Videte quia malum*] Abraham Hispanus dicit quòd primò abitum concesserit, quando dixit, *Sit ità, & sit Dominus vobiscum*; sed intuens Mosen & Aharon, suspicatus est dolum subesse, ideo subjecit, *Videte, malum ex facie vestra dignoscitur; & idcirco non fiet juxta postulationem vestram; nam fugam meditamini*.

11. *Ejecit eos*] Subaudiendum est מגרש, *ejector*. Et vocatur talis loquendi modus לשון קצר, *locutio truncata*.

19. *Vertit ventum*] h.e. Ventum Orientalem, qui adduxerat locustas, vertit in ventum ab Occidente flantem, quem Hebræa lingua vocat *ventum maris*, eò quòd mare

Modi-

Mediterraneum sit ad Occidentem respectu terræ Promissionis. ¶ *Concussit eas*,] h.e. Cum magna collisione & fragore dejecit eas in mare Rubrum. Vocant proinde Hebræi mare Rubrum *mare Suph*, h.e. *protellosum*, vel *fruticosum*. Significat enim סוף & *protellam*, & *fruticem* seu *caricem*.

21. *Qua palpari possint*] Verbum Hebræum מש duo significat, videlicet *auferre* & *tangere*. Et sunt multi qui post Chaldæum interpretem exponunt pro primo significato, & tunc is erit sensus, & *auferat tenebras*, h.e. inductæ tenebræ auferant tenebras noctis, sicut lux major tollit minorem. Secundùm alios capitur hîc מש in secundo significato, & est tunc hyperbolica locutio. Non enim tenebræ quantumlibèt densæ palpari possunt, cùm præter nudam lucis privationem nihil sint. Hebræi more suo hîc egregiè delirant quando sic scribunt, vocantes tenebras illas tenebras gehennales, הביא חב"ה חשך נהינם על המצריים ומי שהיה יושב לא יכל לעמד ומי שהיה עומד לא היה יכול לישב מפני כובד החשך והביא ה' עליהם חשך מפני שהיו פושעים בישראל ובקש ה' להמיתם בשלשת ימי אפלה כדי שלא יראו המצריים במפלתם וישמחו עליהם.

25. *Remaneam*] Heb. *collocati sint parvuli vestri*, scilicet in loco suo, & non abeant vobiscum.

26. *Faciamus*] Capitur hîc *facere* pro *offerre*; sicut & paulò post, *servire* pro *sacrificare* transumitur.

FAGIUS.

5. *ET operiet radios solis*, &c.] Sensum expressi. Nam aliàs ad literam est, *Et operiet oculum solis terræ. Oculum* autem pro splendore & radiis solis accipit.

10. *Sit ità verbum Domini vobiscum*] Μυλνειομὲς est, sermo cum naso & sanna, *Sic fiat Dominus vobiscum quemadmodum dimissurus sim vos cum parvulis vestris.* ¶ *Videte quòd malum vestrum*] Imper. est loco Indicativi, at cum interrogatione quadam, q. d. Videtis quòd malitia vestra quam cogitatis revertetur in vos: vel, Videtis quòd malum est vobis proximum: vel, Videte quòd malum vobis propositum est, h. e. Quivis potest videre quòd aliquid mali moliamini: ex vultu vestro hoc ipsum apparet. Et hanc postremam sententiam etiam Hebræorum quidam sequuntur. Nam Abraham Hispanus dicit quòd primò abitum concesserit, quando dixit, *Sit ità*, &, *sit Dominus vobiscum*; sed intuens Mosen & Aharon, suspicatus est dolum subesse, ideo subjecit, *Videte, malum ex facie vestra dignoscitur, & idcirco non fiet juxta postulationem vestram: nam fugam meditamini.*

19. *Convertit Dominus ventum Occidentalem*] i. Ventum Orientalem, qui adduxerat locustas, vertit in ventum ab Occidente flantem. Alii vertunt, *Flare fecit ex contraria parte cœli.*

21. *Postquam recessit caligo noctis*] i. Et illæ tenebræ posteriores expellant priores tenebras noctis, h. e. Sint multò densiores tenebris nocturnis.

VATABLUS.

1. *INgredere*, בא] Hîc secundò partiuntur Hebræi secundum istum Mosis librum, quam sectionem inscribunt בא, *Ingredere*, quæ est quarta hujus versûs dictio. ¶ *Ut ponam*, &c. למען שתי ונו' i. ut edam in regno ejus, ipso spectante, hæc signa mea.

2. *Et ut narres*, &c. ולמען תספר] i. ut filii Israel narrent filiis & nepotibus suis.

3. *Renues*, מאנת] Præt. Heb. pro fut. vel præs. *renuis.*

4. *Inducam*, מביא] Præs. Heb. pro fut. *paratus sum immittere.* ¶ *Locustas in regionem tuam*: ארבה בגבולך] Ad verb. *locustam in terminum tuum*. Sing. Heb. pro plur.

5. *Residuum quod evasit*, את יתר הפלטה] Ad verb. *residuum evasionis*, i. quicquid remansit intactum à grandine. ¶ *In agro*. מן השדה] Hîc מן pro ב positum est.

6. *Quales*, אשר] *quod.*

7. *In laqueum?* למוקש] *in offendiculum?* i. usquequo istud quod fit ab istis nobis damnosum erit? ¶ *Num antè vis scire*, הטרם תדע] *nònne priùs scies.* Priùs, i. antequam dimittas populum, Chald. paraph. *An adhùc non scis quòd perierit Ægyptus?*

8. *Quinam sunt*, &c. מי ומי ההולכים] Ad verb. *quis & quis* qui *ituri sunt?*

9. *Solennitas*, &c. חג יהוה לנו] Hebraismus, Sanus celebraturi solennitatem Domini Dei nostri.

10. *Jehovàh vobiscum*, &c. יהוה עמכם ונו'] Hebraismus, Vellem Dominum non majori animo esse erga vos ut vos juvet, quàm sum ut vos dimittam cum, &c. aeti dicat, Nunquam sum dimissurus vos cum parvulis. ¶ *Videte quòd*, &c. ראו כי ונו'] Chald. paraph. *Videte quòd malum quod vos putatis facere, in faciem vestram revertetur.* Imper. est loco Indicativi, at cum interrogatione quadam, q.d. Videtis quòd malitia vestra quam cogitatis, revertetur in vos. Vel, Videtis quòd malum vobis est proximum: aut Videte quòd malum vobis propositum est, h.e. Quivis potest videre quòd aliquid mali moliamini: ex vultu vestro hoc ipsum apparet. Hanc posteriorem sententiam etiam Hebræorum quidam sequuntur, dicentes, quòd primò abitum concesserit, quando dixit, *Sit ità*, &, *sit Dominus vobiscum*: sed intuens Mosen & Aharon suspicatus est dolum subesse: ideo subjecit, *Videte, malum ex facie vestra dignoscitur: & idcirco non fiet juxta postulationem vestram: nam fugam meditamini.*

11. *A facie sua.* מאת פני פרעה] Ad verb. *à facie Paròh.* Antecedens pro relativo.

12. *Pro locusta.* בארבה] Sing. Heb. pro plur. & ב pro בעבור. *pro locustis*, sub. *adducendis.*

13. *Adduxit*, ינהג] *sustulit, advexit.* ¶ *Orientalem*, הקדים] Sic vocant Hebræi Subsolanum, Eurum, Vulturnum. Græci *Apelioten* appellant, quòd à Sole spiret: unde & à Latinis eâdem ratione *Subsolanus* appellatur; sed Subsolanus est ab Oriente æquinoctiali, ad Septentrionem Vulturnus, ad Meridiem Eurus. Hi sunt calidi & sicci, quia sub sole diu morantur, & in ortu diei salubres sunt, quia veniunt ab aëre temperato. Prædicti tres flant ab Oriente: & in Sacris literis plerunque additur רוח *ventus*, ut hîc.

14. *Et demisit*, וינח] *& requiescere fecit.* ¶ *Graves*, כבד] i. innumeras. Sing. Heb. pro pluralibus.

16. *Tunc festinavit*, וימהר] Ad verb. *Et festinavit.*

17. *Mortem istam.* את המות הזה] i. *perniciem istam*, nempe multitudinem locustarum.

19. *Et convertit*, &c. ויהפך ונו'] i. Ventum Orientalem, qui adduxerat locustas, vertit Dominus in ventum ab Occidente flantem. Alii, *Flare fecit ex contraria cœli parte.* ¶ *Occidentalem*, ים] Ad verb. *Maris. Mare Mediterraneum* pro *Occidente* accipiunt Hebræi, quòd illis sit ab Occidente. ¶ *Et dejecit eas*, ויתקעהו] Significat cum magna collisione & fragore dejicere. Relativum *eas*, cum suo antecedente singulari Heb. pro plur. ¶ *Suph*, סוף] Hæc vox significat *caricem* seu *papyrum.* Hebræi dicunt mare istud vocari ideo *caricosum* sive *papyrosum*, quòd ad ejus littora copiosissima sint carecta & papyriones. *Mare rubrum* à Latinis dicitur, teste Plinio, quòd arena ejus rubra sit, & aquæ quasi rubere videantur. Græcis dicitur Ἐρυθραια ἰρυσρὰ, non à colore tantùm rubro, ut dictum est, sed à rege Erythra qui eo in loco regnavit.

20. *Et roboravit*, ויחזק] *Et indurávit.*

21. *Et palpabit tenebras.* וימש חושך] sub. *Ægyptius*, i. oborientur tenebræ densissimæ, palpabiles. Alii, *& expellent tenebras*, q. d. Posteriores illæ tenebræ expellent priores tenebras, i. erunt densiores tenebris nocturnis.

23. *Non videbat alter alterum*, לא ראו ונו'] Ad verb. *Non viderunt vir fratrem suum.* Hebraismum Latinè convertit noster interpres.

24. *Remanebunt*, יוצג] Quibusdam est præt. pro fut. *locatum erit*, i. consistet, sub. *in loco suo.* Aliis est participium, *stantium.* Gall. *est arrestè*, ut aliò transferri nolim.

25. *Et faciamus*, ונעשינו] Ad verb. *& faciemus*, i. ut sacrificemus illi, Sic Exc. 23. 15.

26. *Quo colemus Jehovam,* מה נעבוד את יהוה] i. quâ ſpecie ſacrificaturi ſimus Jehovæ.

29. *Rectum,* כן] *Rectè. Benè. Verum.*

CLARIUS.

10. *Sic Dominus ſit vobiſcum*] Senſus eſt, Ità Dominus vobis faveat ſicut ego vos cum parvulis veſtris ſum dimiſſurus, q.d. Nullo modo hoc permittam. Imprecatur ergò illis ironicè Dei auxilium.

19. *In mare rubrum*] Vocant Hebræi mare Rubrum *mare Suph*, h.e. *procelloſum*, vel *fruticoſum*: nam vox Hebræa ſignificat & *procellam* & *fruticem* ſeu *caricem*.

21. *Ut palpari queant*] Hyperbole eſt: non enim tenebræ, quantumlibèt denſæ, palpari poſſunt, cùm præter nudam lucis privationem nihil ſint.

25. *Quæ offeramus*] Vel, *quæ faciamus*: quod is imitatus eſt qui dixit, *Cùm faciam vitulâ*. Capitur enim *facere* pro *offerre*, ſicut & *ſervire* pro *ſacrificare*: nam quod paulò antè ait, *Ite ſacrificate Domino*, in Hebræo eſt, *Ite ſervite Domino*.

29. *Non videbo ultrà faciem tuam*] Tanquam dicat, Non ampliùs blandiar tibi, ſed tu potiùs mihi.

DRUSIUS.

13. VEntum qui קדים Ebræis, Lxx νότον interpretantur, Exod. 10. 13. & alibi: quam interpretationem firmat Lippomanus in Catena Patrum, uſus verbis Auguſtini Steuchi Eugubini, ſic ſcribens, קדים *non eſt dubium eſſe Auſtrum*: & mox, *Miror autem Nicolaum, qui cùm ſciret Ebraicè, non intellexerit hunc ventum eſſe Auſtrum, eò quòd aſſerit hîc de vento calido & ſicco ſcribi. Nullus autem ferè ventus eſt calidus qui ſiccus ſit, cùm in ventis ex caliditate efficiatur humiditas.* Imò Phyſici tradunt Subſolanum cum ſuis collateralibus moderatè calidum & ſiccum eſſe. קדים autem ventum eſſe Orientalem, qui *Eurus* & *Subſolanus* dicitur, probo his rationibus. Prima eſt ab etymo. Nam קדם *Oriens*, qui ſic vocatur eò quòd ſolem reſpiciens ante ſe habeat Orientem. Quâ ratione Occidens אחור dicitur, quòd idem eum habeat poſt ſe; & Meridies *dextera*, & Septentrio *ſiniſtra*. Secunda ratio petita eſt ab autoritate Ebræorum, qui omnes unanimi conſenſu *ventum Orientalem* interpretantur. Tertia ſumpta eſt ab ipſa re. Nam ſi locuſtæ aſcenderunt è mari Rubro, profectò non Auſter, ſed Eurus eas advexit in Ægyptum, vel certè Boreas. Sed de Euro habemus teſtimonium Scripturæ. Nam quod Steuchus ait, *locuſtas flante Borea omnes exſtinctas fuiſſe & in mare Rubrum conjectas*, apertè pugnat cum verbis textûs, qui habentur in hoc capite, v. 19. Vide ſi placet & ſi otium. *Ventus* enim *maris* non eſt Boreas, ſed Occidentalis. Siquidem *mare* quod *magnum* appellant & *mediterraneum* pro ipſo *Occidente* poſitum paſſim invenitur. Quomodo ſanè Boreas pelleret locuſtas quæ in Ægypto in mare Rubrum, cùm ſit ventus adverſus? Nam Ægyptus in Auſtro, mare autem illud ejus reſpectu in Septentrione, vel certè in Oriente, cui oppoſitus Occidens. Quod Nicolaum attinet, non puto eum magnam peritiam habuiſſe ſermonis Ebraici, &, ſi habuit, quid mirum ſi hoc dicit quod omnes Ebræi dicunt. Pſal. 78. 26. ventus ille qui coturnices adduxit in caſtra Iſraelitarum vocatur קדים, & paulò pòſt תימן. Unde R. D. colligit fuiſſe Euroauſtrum, h.e. mixtum ex Euro & Auſtro. Lxx. קדים ibi νότον reddunt, & תימן λίβα, i. Africum. Sed hoc jam modò refutavimus. *Theman* alio nomine *Darom* dicitur, & *Nageb*, à ſiccitate.

14. *Aſcenditque locuſta ſuper omnem terram Ægypti, & requievit in omni termino Ægypti gravis valde: Ante illam non fuit ſic locuſta ei ſimilis, & poſt illam non erit ſic.* Locum hunc facilem difficilem reddunt alii duo, quorum unus eſt Joel. 1. 2. *An fuerit hoc in diebus veſtris, & ſi in diebus patrum veſtrorum?* alter Joel 2. 2. *Similis ei non fuit à ſeculo, & poſt eum non addet (eſſe) uſque ad annos*, &c. Utrobique ſermo de calamitate quam locuſtæ frugibus & arboribus attulerunt. Conciliatio non adeò facilis. Nam qui reſpondent Joelis ævo fuiſſe quatuor genera locuſtarum, Moſis autem unum duntaxat, habent ſibi adverſantem Davidem in libro hymnorum, ubi de hac plaga loquens, *Venit locuſta*, inquit, *& bruchus abſque numero*: & alibi, *Dedit aſello*, ſive *aſtraco, proventum eorum.* Ecce duæ aliæ ſpecies quæ in Ægypto fruges vaſtarunt. Non ergò una tantùm ibi fuit. Fortè Moſes enarrandus de ſola Ægypto, cùm Joel ſermonem faciat de Judæa. His adde quòd in Ægypto ſimul omnes venerunt & eodem tempore: ſecùs quam in Judæa, ubi una ſpecies aliam ſecuta eſt quatuor annis continuis: Primò venit eruca, ſecundò locuſta, tertiò bruchus, & quartò aſellus. Hoc ſignificat Propheta cùm ait, *Reſiduum eruca comedit locuſta ea.* Vide nunc, ſi vis, A. M.

IDEM.

7. לְמוֹקֵשׁ. A. σκάνδαλον, *offendiculum*. τὸ Σαμαρειτικὸν, εἰς ἄτας, *in noxas*] *Offendiculum*, σκάνδαλον, *offenſio* ſive *impactio pedis*. Pſal. 69. 22. Lxx, εἰς σκάνδαλον. A. εἰς σκῶλον. Dicitur & σκάνδαλισμα. Hieron. hoc loco, *Uſquequo patiemur hoc ſcandalum?* ¶ *In noxas*: vel, *in damna*. ἄτη enim *noxa, damnum, clades*. Eſt & Dea ejus nominis, quæ damnum & cladem infert hominibus. ¶ הֲטֶרֶם תֵּדַע. A. ἄρα ὔπω οἶδας, *profectò nondum noſti*. τὸ Σαμαρειτικὸν, πρὶν γνῷς, *priuſquam cognoſcas*: & mox, כִּי אבדה מצרים, ὅτι ἀπόλλυται Αἴγυπτος, *quoniam periit Ægyptus*] *Nondum.* Onc. *An hucuſque non noſti?* Similiter & Jonathan. ¶ *Quoniam periit*: vel, *quòd perierit.* Latinè, *antequam ſcias periiſſe Ægyptum.*

GROTIUS.

7. NOnne vides quòd perierit Ægyptus?] Nondum vides periiſſe Ægyptum? nempe, ſi ita agitur. Aquila bene, ἄρα ὔπω οἶδας;

10. *Cui dubium eſt*] Bene expreſſit ſenſum verbi *videre*, quod in Hebræo eſt, i. quivis videat.

CAP. XI.

MUNSTERUS.

1. PErfectâ *dimiſſione*] Hebraica ſic propriè habent, *cùm ille emiſerit, conſummatim*, ſive *in univerſum, repellendo repellet vos hinc.*

4. *Et ait Moſes*] Quando ſcilicet adhuc ſtabat coram Pharaone. ¶ *Cùm medium fuerit noctis*] Heb. *cùm mediaverit nox.* Eſt enim infinitivus Bachlam. Sed quare mediâ nocte? Adfert R. Menahem de Rakanati egregium commentum, *Quia*, inquit, *illa erat hora* מאדים *Martis, qui ad ſanguinis cooperatur effuſionem.* Sapiens R. Abraham exponit ſic, כאשר יעבור חצי הלילה, *Cùm pertranſierit medium noctis.*

7. *Movebit canis*] Sic K. exponit. R. S. verò ait חרץ hîc ſignificare idem quod שנן *acuit.* Onkelos ſic vertit, *non nocebit canis linguâ ſuâ*, &c. A. E. exponit נבח, *non latrabit canis linguâ ſuâ, ut aliquem exterreat.*

8. *Sub pedibus tuis*] Hebraiſmus eſt, pro, *qui te & tuum conſilium ſequitur*; vel, ut ſapiens Abraham exponit, שרים ברשותך, *qui ſunt ſub poteſtate tua, egrediantur tecum*, &c.

FAGIUS.

1. ET *dixit Dominus ad Moſen*] Jam verò dixerat, quando ſcilicet apparuerat ei Dominus in rubo ardenti. Hæc autem debent legi per parentheſin uſque ad hæc verba, *Et dixit Moſes, Sic dixit Dominus, Mediâ nocte*, &c. ¶ *Omnino ejiciendo ejiciet*] i. Non ſimpliciter dimittet vos, ſed vi quodammodo expellet vos: non dabit ut moram nectatis ampliùs. Alii legunt, *Conſummatim*, ſive, *in univerſum, repellendo repellet vos hinc.* q. d. Non partem aliquam duntaxat dimittet, retinendo vel parvulos, vel pecora, ut antea cupiebat, ſed vos omnes & omnia veſtra dimittet.

3. *Et dedit Dominus populo gratiam*, &c.] Ad literam eſt,

est, *Et dedit Dominus populum in gratiam in oculis Ægyptiorum*, &c. quam locutionem suprà explicuimus.

4. *Et dixit Moses, Sic dixit Dominus*, &c.] Antequam scilicet egrederetur à facie ipsius Pharaonis. i. Prædixit illi ultimam plagam. Redit enim ad interruptam historiam. ¶ *Mediâ nocte*] Ad literam est, *circa divisionem noctis.*

7. *Non nocebit canis*] Heb. לא יחרץ כלב לשונו. Quod alii exponunt, *Non movebit canis linguam suam.* Alii, *non acuet.* Alii, *non latrabit.* Noster paraphr. *non ladet*, ut vel latrando saltem aliqueni exterreret; sicut & A.E. interpretatur.

VATABLUS.

1. *Dixit præterea*, ויאמר] Quidam tres istos primos versus legunt per parenthesin, & vertunt per plusquam perf. *Jam verò dixerat:* quando scilicet apparuerat ei Dominus in rubo ardenti, suprà cap. 3. 20, 21, 22. ¶ *Omnino*, &c. כלה גרש וגו'] *Perfectè, ejiciendo ejiciet vos*, i. quum dimittet vos sine ulla conditione (nam cap. 8. 28. cum conditione dicit, *Dimittam, modò ne longius eatis.* & cap. 10. 11. *Ite viri, sine parvulis & pecoribus.* Paulò pòst, v. 24. *Ite, & parvuli, tantùm pecora remaneant.*) non cum pace & tranquillè dimittet, sed vi quodammodo expellet, nec sinet ut moram nectatis ampliùs. Quidam adverbium *Omnino*, sive *perfectè*, sequentibus jungunt, sic, *Omnino* [sive *consummatim & in universum*] *repellendo repellet vos hinc.* q. d. Non partem aliquam duntaxat dimittet, retinendo vel parvulos vel pecora, ut antea cupiebat, sed vos omnes & omnia vestra dimittet.

2. *Et petant singuli*, &c. וישאלו וגו'] *& mutuentur* [i. ut mutuentur, sive mutuò accipiant] *singuli à socio suo.*

3. *Et dedit Jehovah*, &c. ויתן יהוה וגו'] Hebraismus, Reddidit populum Israeliticum gratissimum Ægyptiis.

4. *Dixítque Moseh* ויאמר משה] *Dixit autem Moses*, vel *Adjecit Pharaoni Moses:* antequam scilicet egrederetur à facie ipsius Pharaonis: i. prædixit illi ultimam plagam. Redit enim ad interruptam historiam quæ est in fine præced. capitis. ¶ *Quum media* fuerit *nox*, כחצות הלילה] *Circa medium noctis.* ¶ *Et transibo*] Istud subaudivit noster interpres ex cap. 12. 12.

5. *Qui sedet*, היושב] *sedente.* i. sessuro. h. e. qui jure sessurus erat super solium patris. ¶ *Quæ* est *post molas*, אשר אחר הרחים] i. quæ in pistrino circumagit molam.

6. *Qualis non fuit*, &c. אשר כמוהו לא נהיתה וגו'] Ad verb. *qui sicut ille non factus est, & sicut ille non addet*; i. non erit ultrà. Ex doctioribus Hebræorum alter interpretatur, *Qui pro re simili non factus est, & pro simili non est futurus.* Interpretatur autem sic, quòd verbum est femineum, & pronomen masculeum.

7. *At omnibus filiis*, &c. ולכל בני ישראל וגו'] *Apud omnes filios*, &c. i. In omnibus domibus filiorum Israel nè canis quidem allatrabit uni ex filiis Israel, neque hominibus neque jumentis. Chald. paraph. *Inter cunctos autem filios Israel non nocebit canis linguâ suâ, saltem latrando, ab homine usque ad jumentum.* ¶ *Diviserit* יפלה] *Discrimen posuerit.*

8. *Et incurvabunt se mihi*, והשתחוו לי] *Et adorabunt me*, i. supplices dicent mihi. ¶ *In pedibus tuis*, ברגליך] *Sub pedibus tuis.* i. tibi subditus. ¶ *In ira furoris.* בחרי אף] *Cum furore iræ.* i. mirum in modum iratus.

9. *Ut multiplicem portenta mea*, למען רבות מופתי] i. Quamvis multa prodigia edam.

10. *Roboravit autem*, ויחזק] *Induravit autem.*

CLARIUS.

4. *Et ait*] Quando scilicet adhuc stabat coram Pharaone. Non enim postea reversus erat quàm ei dixerat Pharao, *Cave nè ultrà videas faciem meam.* Observa verò, tum demùm impios consequi supremum interitum cùm à se viros sanctos ejecerint.

DRUSIUS.

1. עוד נגע אחד. A. & Sym. ἓν μίαν ἀφὴν, *adhuc unam plagam*] Vel, *unum ictum*: ἀφὴ proprie *ictus.* Sed pro *plaga* usurpatur hîc & alibi. Interdum lepram peculiariter designat. Olim legebatur, ἓν μίαν πληγὴν. Cur mutarunt? An quia מכה solet reddi πληγή? An potiùs quia נגע *tetigit*, & indè נגע, ἀφή? Verum videtur.

5. עד בכור השפחה. Alius, ἕως πρωτοτόκου τῆς αἰχμαλωτίδος, *usque ad primogenitum captivæ*] שבויה, cujus pluralis שביות Gen. 31. 26. *captiva.* In scholiis Jarii Hebræi עד בכור השבי, *Cur flagellantur captivi? nè dicant, Timor eorum* (i. Deus eorum) *quærit affligere eos? ideo adducit plagas super Ægyptum.* שפחה melius redditum in Lxx παιδίσκη, & in Hieron. *ancilla*, & in utroque Thargum אמתא, i. *ancilla, famula.*

GROTIUS.

5. *A Primogenito Pharaonis, qui sedet in solio ejus*] i. qui sessurus erat, ex jure illo gentium, de quo testimonia vide lib. 2. de J.B. ac P. c. 7. §. 13.

7. *Non mutiet canis*] Proverbiale.

8. *Et omnis populus qui subjectus est tibi*] Græcè, καὶ πᾶς ὁ λαός σου ὁ ὑπ' σοὶ ἀφηγῆ. Hebræa verbo tenus, *qui in pedibus tuis.* Agrætius, *circum pedes sunt officia servorum:* nisi fortè hîc fuerit ante literæ unius valde similis factam mutationem ברגליך, *sub vexillis tuis.*

CAP. XII.

MUNSTERUS.

2. *Mensis iste*] Hic est mensis qui postea Chaldaico vocabulo *Nisan* est appellatus, & respondet plerumque Martio nostro: dico plerumque; nam initium ejus aliquando præcedit, & aliquando sequitur æquinoctium vernale, secundùm quod annus Emboliſmicus propè vel longè abfuerit.

3. *Pecudem*] Est שה agnus ovium, vel agnus caprarum.

4. *Ipso agno*] h. e. Si pauciores fuerint quàm qui pro esu agni necessarii fuerint, vocet alios, & tot qui sufficere possint. Cur autem agnus ad hoc sacrificium & in hoc tempore sumi jubeatur, Gerundensis hoc pro ratione affert deliramentum: *In ea*, inquit, *lunatione Aries signum cœleste magnam habet vim, siquidem facit renasci plantas terræ: & Dominus jubet occidi arietem juvenculum, atque devorari, ut ostenderet quòd filii Israel non vi illius signi, sed virtute Dei exierunt de terra Ægypti.*

6. *Inter vesperas*] Heb. *inter duas vesperas.* Quem locum K. sic explanat, *Prima vespera incipit à sexta diei hora, quando scilicet sol incipit declinare versùs Occidentem, secunda verò incipit post occasum solis.* Gerundensis autem intelligit hîc per *vesperam* mixturam diei & noctis, quæ scilicet mox post occasum solis contingit. A. E. verò dicit primam vesperam esse tempus illud quod mox sequitur post occasum solis; & alteram, tempus illud quando radii solares post solis occasum ampliùs in nubibus videri nequeunt: ut sit prima vespera, vespera solis; altera, vespera radiorum solarium.

8. *Et amaris*] Sunt מרורים propriè *amaritudines*: per quas intelliguntur omnes amaræ & subacerbæ herbæ; quarum gustu Judæi recolere debuerunt amaram servitutem, de qua Deus ipsos liberavit.

11. *Pesah*] Est פסח idem quod פלוג, *saltus* vel *transcensio.* Quod nomen tam Græci quàm Latini perperam *Pascha* legunt.

12. *In cunctis diis*] Exponit Onkelos, & reliqui interpretes, טעורין, i. *erroneos & factitios deos*, sive *idola*, qui per judicium Dei, ut vani, confusi sunt & ad terram prostrati. Scribunt autem sic, בשעה שהביא הבית מטרין בכורות

בכוריהם עיל המצריים אלוהיהם ואלמידהם אחזו
שניה של כסף ושתי וזהב ונחשת ובדיל ומעופרת
נחוכין ונסמים וכל צלמים של עץ ברקבים ונשברי׳:

15. *Infermentatus*] Apud R. Mosen de Cozi mira invenies de fermento & ejus generatione. Vide præcepto negativo LXXVI, & LXXIX.

16. *Convocatio sancta*] h. e. dies solennis, in qua convenire jubentur.

17. *Azyma*] Elicit ex hoc loco auctor Zeror Hammor, azyma esse שימן הורת, i. *signum quod Judæos monere debuit Divinæ liberationis, qui eripuit eos ab omni amaritudine spiritûs.*

19. *De peregrino*] Vocant Hebræi uno modo peregrinum qui est ממזרה, *ex obscura progenie*, & non constat ex qua familia prodierit; & è contrà אזרח est *indigena* qui est מולה, *clarum ex sua prosapia*, cujus antecessores longo tempore urbem aliquam incoluerunt: Alio modo accipitur, גר, *peregrinus* seu *advena*, pro eo qui ex Paganismo ad Judaismum est conversus: de quo in Levitico.

21. *Extrahite*] Sub. *de ovili*: vel, *trahite*, seu *ducite, ad mactandum.* Quidam ex nostris exponunt *abite*, sicut in Germanica lingua dicere consuevimus, ziehent hin.

22. *Projicite*] Heb. *facite contingere.* Est enim והנעתם Hiphil à radice נגע *tetigit.*

25. *Cultum*] Est עבודה *servitus* & *ministerium*: hîc verò accipitur pro *ritu.* Unde monet A. E. quòd hinc pateat, solùm in terra Israel mactandum agnum paschalem, & non extrà.

29. *In carcere*] Heb. *in domo lucis.*

32. *Benedicite mihi*] Onkelos, *& orate pro me*, scilicet ne moriar.

34. *Cibos suos*] K. quoque exponit משאר pro עיסה *pasta subacta*: vox tamen ipsa magis *reliquias* significat *ciborum*, sicut & R. S. exponit: tametsi hic quoque sensus esse possit, *Tulit populus pastam suam pro cibis suis*, &c.

38. *Promiscuum vulgus*] Heb. *mixtura*, scilicet peregrinorum; h. e. qui relicto Paganismo ad Judaismum conversi mixti sunt inter Judæos.

39. *Placentas*] Est עוגה panis super carbones, & non in fornace, coctus: quem Latini *subcineritium* vocant *panem.*

40. *Quâ manserunt in Ægypto*] Suprà ex Sedar Olam invenimus solùm CCX annos, quibus Hebræi in Ægypto habitaverunt. Audiamus nunc & alium Chronicum, nempe R. Abraham Leviten, qui in libro quem קבלה inscripsit, sic ait, *A tempore quo Jacob in Ægyptum descendit, usque ad mortem ejus, fluxerunt anni* XVII. *Hinc usque ad mortem Joseph* LIII. *Hinc usque ad tempus quo surrexerunt falsi prophetæ de filiis Ephrajim & Gilead, qui seduxerunt filios Israel, & ob id occisi fuerunt, effluxerunt* CX *anni; hinc usque ad exitum de Ægypto* XXX *anni. Collectis autem illis annis, invenies tantùm* CCX, *sicut & suprà in Sedar Olam collegimus. Verùm in hoc capite numerantur omnes illi anni qui fluxerunt ab eo tempore quo dictum est ad Abraham*, Peregrinum erit semen tuum in terra non sua, *&c.* Sic Hebræi hunc nodum solvunt.

42. *Nox observabilis*] Heb. *Nox observantiarum est Domino*: sed quod non discrepat à priori sensu. Sic pro eo quod nos vertimus, *Quam custodiunt*, in Hebræo est, *custodiæ*, seu *observantiæ, omnibus filiis Israel erunt*, h. e. Observabunt hanc noctem perpetuis temporibus, & memores sint quomodo ego in Ægypto custodierim eos, quando Ægyptiorum omnia primogenita interfeci, & eduxerim eos, &c.

45. *Mercenarius*] h. e. gentilis & incircumcisus. Exponunt enim hîc Hebræi תושב ושכיר pro *gentilibus incircumcisis*: alioquin תושב capitur pro קנוי קנין עולם, והוא נרצע, i. pro *subulato, & qui acquisitus est ad* עולם, i. *usque ad jubilæum.* At שכיר est *qui emptus est ad* VI *annos*, quibus expletis liber egreditur.

FAGIUS.

2. *PRincipium mensium erit, primus*, &c.] Eandem sententiam verbis diversis effert. Ex sunt qui ità explicant, Mensis iste vobis caput mensium erit, h. e. mensis præcipuus inter omnes: unde ab ipso annii posthac auspicabimini. Et hic mensis est qui postea Chaldaico vocabulo ניסן *Nisan* est appellatus, & plerunque respondet Martio nostro: nam initium ejus aliquando præcedit, aliquando sequitur æquinoctium vernale, secundùm quod annus Embolismicus propè vel longè fuerit. Antea annum auspicabantur à mense תשרי *Tisri*, qui respondet Septembri, quòd isto mense mundum à Deo conditum Judæorum tenet opinio. Sentiunt quoque Hebræi Deum hoc tempore magis quàm alio educere voluisse populum suum ex Ægypto, quòd commodum admodùm sit iter facturis propter temperatam tempestatem, quæ tum nec nimis friget nec nimis calet.

3. *In decima die mensis hujus*] Quatuor ferè causæ ab Hebræis adferuntur quare Deus voluerit ut decimâ die agnus protraheretur, & usque ad decimum quartum diem, quo demum mactandus erat, servaretur. I. Nè fortè negotiorum turbâ, quibus se ad profectionem præparabant, impediti oblivioni traderent. II. Ut eò melius observarent si fortè defectus alîquis in agno esset, qui integer & immaculatus esse debebat. III. Ut ex aspectu agni occasionem haberent inter se colloquendi ac disputandi de redemptione sua ex Ægypto: unde ex traditionibus Hebræorum refertur, istum agnum productum, interea temporis donec mactaretur decimo quarto die, in hypocausto ad fulcrum spondæ alligatum fuisse, ut omnium aspectui pateret, atque ità ipsis de redemptione sua, adeóque misericordia Dei, qui illos tam clementer respexerat, inter se conferendi occasionem daret. IV. Ut istâ ratione in tempore sese ad bonum opus perficiendum accingerent ac præpararent. Dicunt enim sapientes Hebræorum non minùs gratum esse Deo, si quis in tempore sese bono operi agendo accingat, adeóque animum, voluntatem, studiumque ostendat, quàm ipsum opus. Unde est apud illos hæc sententia, מוזן למצוה כעושה למצוה, i. *Qui struit parat se ad præceptum seu bonum opus, perinde est atque cùm facit.* ¶ *Tollat unusquisque sibi pecudem*] i. agnum aut hœdum. Nam hæc vox שה *Seh* tam *agnum* quàm *hœdum* significat, teste etiam R.D.K. qui ità dicit, כמין מן הכבשים ומן העזים הוא שיקרא שה, i. *Parvus agnus vel hœdus vocatur* שה *Seh.* ¶ *Juxta domum patrum*] Universus populus Israel in duodecim tribus divisus erat, quæ divisæ erant in patrias aut familias, deinde familiæ in domos. In familiis & domibus quidam erant præcipui, quos *patres* vocant. Juxta domus ergò & patrias familias pecudem occidere jubentur.

4. *Juxta numerum animarum*] i. hominum. Hebraismus est, qui totum hominem jam *corporis* aut *carnis*, jam *animæ* vocabulo appellat.

5. *Quem ex agnis aut ex capris tolletis*] Lat. Vulg. interpres hunc locum obscurè & confusè admodum ex Hebræo transtulit; ità enim habet, *Juxta quem ritum tolletis & hœdum*, &c. quasi cum agno hœdus simul sit mactandus, cùm alter per singulas familias tantùm jubeatur & occidi & mactari. Sed error iste apud illum hinc natus esse videtur, quòd non satìs diligenter animadvertit conjunctionem Vaf non semper copulativam, sed & disjunctivam aliquando constituere, *aut*, *vel*, ut hîc, מן הכבשים ומן העזים תקחו, i. *de agnis aut de capris accipiatis*, q.d. sive de ovili sive de caprili.

6. *Inter vesperas*] Ad verbum est in Chaldæo, *Inter duos soles.* Quod quidam sic intelligunt, Inter solem declinantem in puncto Meridiei, & inter solem Occidentem, h. e. inter Meridiem & Occidentem. Alii dicunt unam esse vesperam solis, cùm sol transit horizontem; alteram luminis, cùm non apparet lumen solis post occasum. Et ità ait immolandum esse agnum inter occasum & principium noctis. R.D.K. vocem Hebraicam בין הערבים *inter vesperas* in Rad. sic explicat, הוא מעת נטורן השמש למערב והוא משש שעות ולמעלה ואמר ערבים שהם שנים כי מעת שתתחיל השמש לנטות הוא הערב השני ובין הזמן הזה והוא מה שאמר עליו בין הערבים, i. Inter vesperas, *est tempus quo declinat sol.*

sol ad occasum. Dicit autem, inter vesperas, *eò quòd sunt duæ vesperæ. Nam cùm incipit sol inclinare, est una vespera; & postquam occidit, est vespera secunda. Et quod est intra istud tempus intelligitur per Vesperas.* Hæc ille. A. E. adhuc clariùs exponit: ità enim scribit in suo commentario super hunc locum, הנה יש לנו שני ערבים האחד עריבת השמש והוא עת ביאתו תחת הארץ והערב השני ביאת אורו הנראה בעבים והנה יש ביניהם קרוב משעה ושליש שעה, *Ecce sunt duæ vesperæ. Una, vespera solis, h. e. tempus quo occidit & absorbetur sub terram. Vespera secunda est lux, splendor sive irradiatio illa quæ post occasum ejus in nubibus adhuc aliquandiu apparet. Durat autem hoc tempus quod est inter occasum solis & irradiationem illam ejus in nubibus, ad integram horam & tertiam partem horæ.* Hæc Ezra: qui non probat sententiam illorum qui vesperas illas incipiunt mox à meridie, adducítque certos locos Scripturæ quibus illos errare probat, suámque sententiam stabilit.

8. *Cum amaris herbis*] Lat. Vulg. interpres legit, *Cum lactucis agrestibus*: sed non probatur hoc quibusdam, qui volunt lactucas non esse amaras, quæ à Medicis propter nutrimentum edi præcipiuntur, amara autem non nutrire. Vox autem Hebræa מרורים ab *amaritudine* nomen habet. Et volunt de omnibus herbis quæ acres sint & aspero succo intelligendum esse. Unde & Lxx legunt, σὺν πικρίσιν, *cum amarulentis*, sive *subacerbis, herbis*. Præceptum enim est Hebræis ut herbas amaras degustarent, qui se eo argumento ab acerba & amarulenta servitute redemptos cognoscerent. Id enim Deus dabat operam, ut sua illis beneficia semper ingereret, quibus ad diligendum se provocarentur. Eadem fuit ratio quod panis azymus comedebatur, quia is non tam suavis est ut fermentatus. Ex quibus fiebat ut præteritam suam amaritudinem recolerent, & Deum, qui ab hac eos redemisset, laudarent. Hæc etiam ipsi Judæi agnoscunt, unde sic scribunt, פסח מניד שפסח הק"בה על בתי אבותינו במצרים, *Pasah indicat quòd transilivit Deus domos patrum nostrorum in Ægypto.* מרור מניד שמררו המצרים חיי אבותינו במצרים, *Amara herba significant quòd Ægyptii amaritudine afficiebant patres nostros in Ægypto.* מצה מנודה שנגאלו, *Azyma significant quod fuerunt redempti.* Hæc propterea huc referre placuit, ut videamus Judæos non errare quòd hæc mysticè intelligunt, quod & in aliis facere deberent quæ ad Christum pertinent, ubi miserè ferè cæcutiunt, hallucinantur, turpiter literæ adhærentes.

9. *Non comedatis ex eo crudum*] R. S. dicit vocem Hebraicam נא *Na* significare *quod non satis assatum est*: ità enim scribit, שאינו צלוי צרכו קורהו נא בלשון ערבי, i. *Quod non satis assatum est, vocatur* נא Na *in lingua Arabica.* A. E. exponit pro *carne cruda* seu *viva*, quam in lingua Arabica vocem ניי *Nei* significare dicit, ut quæ lingua multum affinitatis habeat cum lingua Hebræa. Judæi vulgò exponunt ωμα ρωβ.

13. *Et miserebor vestri*] Secutus sum Compl. editionem, quæ secuta nonnullos ex Hebræis verbum Hebraicum פסח *Pasach* in toto hoc capite per *misereri* & *parcere* interpretatur. Significat autem vox Hebræa פסח propriè *saltare* & *transilire*; unde & claudum Hebræi פסח *Pisseach* appellant, quòd cùm ingreditur quasi saltare & subsilire videtur. Hinc & festum illud nomen accepit à *saltu* Angeli devastatoris. Sicut & R. D. K. exponit, ופסח יהוה על הפתח כלומר ירלג על הפתח בראותו הדם ולא יבא המשחית ולפיכך נקרא הזבח ההוא פסח. i. Et transiliet Dominus, *q.d. Transiliet ostium, cùm viderit sanguinem, & non ingredietur devastator. Propterea vocatum est etiam sacrificium illud Pasach.* Hæc ille. Variis modis id nomen tam apud nos quàm apud Græcos corruptum est. Græci enim in aliam vocem ejus similem eam immutarunt, sc. *Pascha*. Quod nomen quàm plurimos decepit, qui putarunt à verbo Græco πάσχω duci. Reprehendit tamen Augustinus eos qui ab eo verbo, scilicet *patior*, eam vocem dici putarent. Liquet enim non esse vocem Græcam, sed Hebraicam corruptam. De qua re scribit fusiùs Gregorius Nazianzenus in sermone de Pascha, hoc modo, Τὸ πάσχα τοῦτο τὸ μέγα τε καὶ σεβάσιμον θῦμα τοῖς Ἑβραίοις μεγαλοφυῶς καὶ ἐναίνιγμα φωτιῶ. Σκιὰ μὲν ἡ φωτὸς διάδασιν, ἰσοεικῶς μὲ διὰ τὸ ἐξ Αἰγύπτου πρὸς τὴν Χαναναίαν φυγὴν τε καὶ μετανάστασιν, πεπαιδευμένως δὲ διὰ τὸ ἐκ τοῦ κόσμου τοῦδε τὸν ἄνω καὶ τὴν ἐπαγγελίας μεσότον καὶ ἀνάδασιν. ὅθεν δὲ πολλαχοῦ τῆς γραφῆς συμβαίνει δέγεσθαι, ἀπὸ τῶν ἀσαφεστέρων μετονομάζεσθαί τινα τῶν ὀνομάτων ἐπὶ τὸ σαφέστερον, ἢ τῶν ἀγροικοτέρων ἐπὶ τὸ ἡμερώτερον· τοῦτο καὶ τότε συμπίπτει πάθος ὄνομα τοῦτο εἶναί τινες νομίζοντες, εἶτα ἐξελληνίζοντες τὴν φωνὴν, Πάσχα τὴν ἡμέραν ἀποκαλοῦσι· ἐξηκριβωμένης δὲ ἡ συνήθεια τὴν φωνὴν ἰσχυροτέραν ἐποίησε, συγγενίζουσα τὴν τοσούτων ἀκοῆς ὡς διαβεβηκότι τῷ ῥήματι. *Hoc venerabile & divinum pascha ab Hebræis Phasca secundùm eorum linguam vocatur, quæ vox significat Transitum: historicè quidem, eum quo ex Ægypto in terram Chananæorum commigrarunt Hebræi; secundùm spiritum verò, eum transitum quo nos ab his caliginosis locis devolamus ad superos. Et quod solet sæpe in Divinis literis usu venire, accidisse etiam hoc loco comperimus, scilicet transferri aliqua nomina, quæ aut obscura sunt aut horrida, in alia nomina, quæ & illustriora sint & venustiora. Nam hoc nomine putarunt quidam vocari ipsam salutarem Servatoris passionem, ad Græcámque linguam vocem accommodantes fecerunt ex Phasca Pascha. Quod cùm usus recepisset, jam vehementer inolevit, assentientibus ipsis auribus, utpote sanctiori nomini.* Hæc ille. Non est præterea silentio prætereundum, hunc diem adeò sacrum ac venerabilem visum esse Hebræis, ut in eo multis antè annis præclarissima multa accidisse commemorent: de quibus etiam apud nos fit commemoratio. Sed quod est præcipuum, & omnem eorum facilè potest convincere pertinaciam, sentiunt nobiscum eâdem die redimendum esse populum Israel à Messiah, quem venturum exspectant. Id quod patet ex ipsorum verbis, quæ apud illorum Cabalistas in hunc modum leguntur, ובו ביום בחמשה עשר בניסן עתידים ישראל לנאול בימות המשיח בשם שנגאל ואותו יום שנאמר בימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות. h.e. *Et in eadem die, videlicet quintadecima die mensis Nisan, scilicet Martii, redimendus est Israel in diebus Messiæ, quemadmodum redempti sunt eo die, de quo scribitur, In diebus egressionis tuæ ex Ægypto ostendam mirabilia.* Ecce refragari gens pertinacissima non potest quin ille sit verus Messias quem colimus ipsi, qui eâ die universum redemit orbem.

15. *Exscindatur anima illa de Israel*] Istam locutionem hîc & in aliis locis Hebræorum quidam ità intelligunt, q. talis homo non debeat habere partem futuri seculi, intelligentes per *animam*, animam immortalem, quam alio nomine נשמה העליונה *animam supremam* nuncupant. Sed verior est A. E. sententia, qui per נפש intelligit *hominem*, &, ut ipse inquit, גוף שיש לו נפש, i. *corpus animatum*, juxta illud, *Anima quæ peccaverit*, &c. i. homo qui peccaverit. Debet ergò secundùm illius sententiam anima, h. e. homo transgressor azymorum, exscindi ex Israel, q. d. Non debet tolerari, sed potiùs exstirpari & occidi. Diversimode quoque istud excidium intelligunt. Quidam enim putant כרת *Careth*, i. *exstirpationem, exterminium* sive *excidium* illud esse, quando quis præmaturâ morte præventus obiit diem suum, h.e. circiter annum quinquagesimum secundum. Alii, quando quis moritur sine liberis, nullam post se relinquens posteritatem: unde dicunt, מי שאין יש לו בנים חשוב כמת אבל מי שיש לו בנים כאילו הוא חי ושמו לא נכרת, i. *Cui non sunt liberi, reputatur tanquam mortuus. Cui verò sunt liberi, perinde est ac si adhuc vivat, & nomen ejus non est deletum.* Annotavit quoque idem author non malè, se in tota Scriptura sacra invenire viginti tres locos in quibus Deus כרת, *exterminium* comminatur his qui transgrediuntur præcepta negativa: Juxta præcepta verò affirmativa, ubi aliquid fieri præcipitur, tantùm invenisi כרת *excidium* circa præceptum Circumcisionis & Paschatis ritè celebrandi: quod propterea fit ut innueret Deus quo loco & æstimatione istas ceremonias in suo populo haberi vellet, ità ut à nemine qui sui populi esset, negligerentur, sed potiùs summo studio & diligentiâ ab omnibus observarentur. Ideo

dicit,

dicit, *Omnis cœtus Iſrael faciat eum*, ſcilicet agnum paſchalem. Atque hinc eſt dictum illud ſapientum Hebræorum, המבזה את המועדות והמפר בריתו של אברהם אבינו אין לו חלק לעולם הבא, i. *Qui contemnit ſolennia feſta*, vel *cœtus eccleſiaſticos*, *Quique irritum facit fœdus Abrahami patris noſtri, non habebit partem futuri ſeculi.* Hæc notent neglectores & contemptores rerum ſacrarum, cœtuum eccleſiaſticorum & ſacramentorum. Si enim Deus olim in populo ſuo tanti haberi voluit ceremonias illas umbratiles, quanti putas haberi vult à nobis ſacra illa ſymbola à dilecto Filio ſuo inſtituta, quibus ille nobis ſui veram communionem ad vitam exhibet æternam?

16. *Convocatio ſancta erit*] i. dies ſolennis in quo convocari jubetur populus, h. e. Ex illis ſeptem diebus primus & ſeptimus erunt vobis ſolennes.

22. *Faſciculum hyſſopi*] Iſte faſciculus, teſtibus Hebræis, fiebat ex tribus caulibus conjunctis. Quæ res ad myſterium Trinitatis applicari poteſt, cujus fide mundamur & abſolvimur à peccatis & morte æterna.

40. *Habitatio autem filiorum Iſrael, &c. quadringenti & triginta anni*] Hæc non ſunt ità intelligenda q. tot annis continuis filii Iſrael in Ægypto fuerint: Nam conſtat, ſicut & Hebræi eos ſupputant, non ultra ducentos & decem annos in Ægypto fuiſſe. Quare iſti anni non tantùm referendi ſunt ad iſtud tempus quo in Ægypto fuerunt, ſed & ad hoc tempus quo in terra Chenaan & Philiſtinorum peregrini fuerunt, antequam in Ægyptum deſcenderit Jacob cum ſuâ familia. Quò omnino reſpexiſſe videntur Lxx eum ſua verſione, qui legunt, *Habitatio filiorum Iſrael quam habitaverunt ipſi & patres eorum in terra Ægypti & in terra Chanaan, quadringenti & triginta anni*, &c. Quod verò in veritate Hebraica tantùm Ægyptiacæ manſionis ſive habitationis mentio fit, à qua tota manſio denominatur, propterea fit quòd ea reliquis diuturnior & poſterior fuerit. Debet autem incipi ab illo tempore quo dixit Dominus ad Abraham, *Peregrinum erit ſemen tuum in terra non ſua*, Gen. 15. 13. atque ità etiam ſupputant Hebræi. Sed placet huc adſcribere verba R. S. בין הכל משנולד יצחק עד עכשיו היו ארבע מאות משהיה לו זרע לאברהם נתקיים כי גר יהיה זרעך ושלשים שנים היו משנגזרה גזירת בין הבתרים עד שנולד יצחק ואי איפשר לומר בארץ מצרים לבדה שהרי קהת מן הבאים עם יעקב היה צא וחשוב כל שנותיו וכל שנות עמרם בנו ושמונים של משה לא תמצאם כל כך ועל כרחך הרבה שנים היו לקהת עד שלא ירד למצרים והרבה משנות עמרם נבלעים בשנות קהת והרבה משמנים של משה נבלעים בשנות עמרם הרי שלא חמצא ארבעי מאות לביאת מצרים והווקקת לומר על כרחך שאף שאר הישיבות נקראו גרות ואפילו בחברון שנאמר אשר גר שם אברהם ויצחק ואומר את ארץ מגוריהם אשר גרו בה לפעיכך אתה צריך לומר כי גר יהיה זרעך משהיה לו זרע וכשתמנה ת' שנה משנולד יצחק תמצא מביאתן למצרים עד יציאתן רי' ווה אחד מן הדברים ששנו לחלמי המלך. *Intellige totum illud tempus quod fluxit ab eo tempore quo natus eſt Iſaac uſque ad præſens, quod facit* CCCC *annos, ab eo ſcilicet tempore quo fuit Abrahamo confirmatum ſemen, de quo dixerat*, Quoniam peregrinum erit ſemen tuum, *&c. Triginta autem anni interceſſerunt ab eo tempore quando fœdus initum eſt inter partes animalium diviſas, Gen.* 17. *donec natus eſt Iſaac. Nec poteſt eſſe ut dicas omnes iſtos annos intelligendos eſſe de ſola habitatione Ægypti. Nam ecce Kahath ex his fuit qui Ægyptum ingreſſi ſunt cum Jacob. Jam ſupputa omnes annos ejus, & annos Amram filii ejus, at* Lxxx *annos Moſis, & non invenies tot annos. Addito ſimul quòd neceſſe eſt Kahath multos annos habuiſſe antequam deſcenderit in Ægyptum; multi adhuc quoque anni ex annis Amram in annis Kahath abſorbentur; multi quoque ex octoginta annis Moſis abſorbentur in annis Amram. Ex quo patet non effluxiſſe* CCCC *annos ab eo tempore quo Ægyptum ingreſſi ſunt. Neceſſariò ergò cogêris dicere quòd etiam reliqua habitationes ſive manſiones pertinent ad iſtud tempus peregrinationis: Etiam ea quæ in Hebron fuit, ſicut dicitur*, ubi peregrinatus eſt Abraham & Iſaac, *Gen.* 35. 27. *Item*, ut darem illis terram Chanaan, terram peregrinationum eorũ, in qua peregrinati ſunt, *&c.* Exod. 6. 4. *Quapropter oportet te dicere quòd illud quando Deus dixit*, Peregrinum erit ſemen tuum, *inceperit quando fuit ei ſemen. Jam ſi numeras quadringentos iſtos annos ab eo quo natus eſt Iſaac, invenies ab ingreſſu in Ægyptum uſque ad egreſſum ejus fluxiſſe tantùm ducentos & decem annos. Et hoc unum fuit ex his quæ olim docuerunt Regem Ptolemæum.* Hactenus R. S.

42. *Nox obſervabilis eſt coram Domino*] Ad verbum eſt in veritate Hebraica, ליל שמורים הוא ליהוה, *Nox cuſtodiarum*, vel *obſervantiarum, eſt Domino.* Diverſo ſenſu accipi poteſt, Vel, quòd ità dicta ſit hæc vox, quòd Dominus in hac nocte cuſtodivit filios Iſrael nè læderentur à vaſtatore, ut educeret eos de terra Ægypti, & aſſereret in libertatem. Vel, quòd filii Iſrael iſtam noctem poſthac omnibus ſeculis ſumma cum religione obſervare deberent, atque in ea memores eſſe beneficiorum Dei, quomodo ipſi cuſtoditi eſſent, primogenitis Ægyptiorum omnibus interfectis, quódque eâ nocte liberati eſſent duâ ſervitute. Diſputatur porrò cur noctu potiùs quàm interdiu Deus iſtam redemptionem populi ſui fieri voluit. Verùm inter rationes quæ hîc adferuntur hæ ſolidiores ſunt. Magnum erat opus quod Dominus facturus erat; noctem ergò ſibi magis quàm diem elegit, ut Ægyptii magis terrerentur. Plus enim horrori quodammodo ſunt quæ ità noctu quàm interdiu accidunt. Dein, ut animis ac pectoribus eorum hoc facinus potentiùs infigeretur ac inſideret. Poſtremò, ut potentiam ſuam eo etiam declararet, more principum ac regum, qui eum regna ac urbes capiunt, noctu ingrediuntur, ad oſtendendum ſibi omnia ſubjecta eſſe, nihil periculi ampliùs ſubeſſe, ut liceat etiam vel mediâ nocte in regna ſua ingredi. Quod ad myſterium attinet, ſignificatum eſt eo, populum Dei per Chriſtum transferri ex regno tenebrarum, peccati & mortis, in regnum lucis vitæ æternæ. Cujus illa typus fuerunt.

VATABLUS.

2. *PRimus erit*, &c. ראשון הוא ונו'] Eandem ſententiam verbis diverſis effert. Sunt qui ità explicant, Menſis iſte vobis caput menſium erit, h. e. menſis præcipuus inter omnes, unde ab ipſo annum poſthac auſpicabimini. Et hic menſis eſt qui poſtea Chaldaico vocabulo ניסן *Niſan* menſis eſt appellatus, & plerunque reſpondet Martio noſtro. nam initium ejus aliquando præcedit, & aliquando ſequitur æquinoctium vernale, ſecundùm quod annus Emboliſmicus propè vel longè fuerit. Antea annum auſpicabantur à menſe תשרי *Thiſri*, qui reſpondet Septembri: quod iſto menſe mundum à Deo conditum fuiſſe opinarentur Hebræi. Sentiunt quoque illi Deum hoc tempore magis quàm alio educere voluiſſe populum ſuum ex Ægypto, quòd valde commodum ſit iter facturis, propter temperatam tempeſtatem, quæ tum nec nimis friget nec nimis calet.

3. *Tollent* ויקחו] *tollant.* Redundat ו. ¶ *Agnum* שה] Significat fœtum & ovis & capræ. ¶ *Per domum patrum*, לבית אבות] i. per ſingulas familias. ¶ *Agnum per domum*, שה לבית] Repetitio eſt, *agnum per ſingulas domos*, ſive *familias.*

4. *Minor fuerit*, ימעט] ſub. *numero.* Alii, *paucior fuerit.* ¶ *Quàm ut agnum* comedere *poſſit*, מהיות משה] Ad verb. *quàm ut ſit de agno.* i. quàm ut ſufficere poſſit edendo agno. ¶ *Pro numero animarum*, במכסת נפשות] Ad verb. *in numero animarum.* i. habitâ ratione numeri perſonarum & capitum familiæ. q. d. Prout numeroſa fuerit familia, ità ſibi magnam vel parvam familiã adjunget; oportet enim ut agnus ille ambabus ſufficiat. ¶ *Singuli*, &c. איש לפי ונו'] *Singuli ſecundùm comeſtionem ſuam*, &c: i. ſinguli habitâ ratione cibi quem edere poſſint, numerabitis perſonas ad agnum edendum. q. d. Quiſque tot ſibi aſſumet perſonas quot ſibi ſatis eſſe poſſunt ad edendum agnum paſchalem.

5. *Per-*

5. *Perfectus*, תמים] *Integer*. i. cui nihil deſit, ſine macula. ¶ *Anniculus erit vobis*, בן שנה יהיה לכם] Ad verb. *filius anni erit vobis*. i. anniculus deligetur à vobis. ¶ *Aut è capris*, ומן העזים] Ad verb. *& ex capris*. ו pro disjunctiva particula *aut*, *vel*.

6. *Eritque*, &c. והיה לכם למשמרת] Hebraiſmus, Cuſtodietis autem illum. ¶ *Inter duas veſperas*, בין הערבים] Doctus inter Hebræos ſic exponit, בין הערבים *Inter veſperas, eſt tempus quo declinat ſol ad occaſum, ab hora ſexta uſque ad noctem. Utitur autem duali quòd ſint duæ veſperæ; nam quum incipit ſol inclinare, eſt una veſpera: & poſtquam occidit, eſt veſpera ſecunda. Et quod eſt intra iſtud tempus, intelligitur per veſperas.* Alter ex doctioribus Hebræorum adhuc clariùs exponit, his verbis, *Ecce ſunt duæ veſperæ: una veſpera ſolis, hoc eſt tempus quo occidit & abſorbetur ſub terram. Veſpera ſecunda eſt lux, ſplendor, ſive irradiatio illa quæ poſt occaſum ejus in nubibus abhuc aliquandiu apparet. Durat autem hoc tempus quod eſt inter occaſum ſolis & irradiationem illam ejus in nubibus, ad integram horam & tertiam partem horæ.* Hæc ille, qui non probat ſententiam Chaldæi paraph. vertentis, *inter duos ſoles*, h. e. inter ſolem declinantem in puncto Meridiei, & inter ſolem occidentem, h. e. inter Meridiem & Occidentem. adducítque certos locos Scripturæ quibus illum errare probat, ſuámque ſententiam ſtabilit.

8. *Carnem*, את הבשר] Sub. *illius agni*. ¶ *Et infermentata*, ומצות] *& panes infermentatos*. ¶ *Cum amaroribus*, על מרורים] i. Cum herbis amaris comedent illum agnum.

9. *Nè comedatis*, אל תאכלו] *Non comedetis*. ¶ *Crudum*, נא] *Semicoctum; quod non ſatis aſſatum eſt*. Ità exponit magni nominis apud Hebræos vir. Ex doctis illorum alter dicit נא opponi cocto: & ſignificare quod aliàs Hebræi *vivum* appellant, ut 1 Sam. 2. 15. ¶ *Et elixatum aquâ*, ובשל מבושל] Ad verb. *& elixum elixum*. ¶ *Caput ejus*, ראשו] Sub. *comedite*, vel *comedetis*. q. d. erit devorandus omnino.

11. *Peſah eſt Jehovæ*, פסח הוא ליהוה] Nam *peſah eſt Jehovæ*, i. nam imminet, vel inſtat, hora quâ Jehovah tranſiturus, ſive præteriturus, eſt vos, percuſſis Ægyptiis. Latini, qui ad nos ex Hebræo transferunt, dicunt, *Phaſe*: Syri verò, ſive Chaldæi, פסחא *Piſcha*, quod nos & Græci, Hiric in *a* ſive *α*, & ח in *ch* ſive χ mutato, dicimus *paſcha*. Senſus autem hujus loci petendus eſt ex v. 13. *& tranſibo*, vel *præteribo, vos*.

12. *Nam tranſibo*, ועברתי] Ad verb. *Et tranſibo*. ¶ *Et in cunctis*, &c. ובכל וגו'] i. de omnibus idolis Ægypti ſumam pœnas legitimas.

13. *Sanguis ille*, הדם] Sub. *agni paſchatis, quo tincti fuerint poſtes*. ¶ *Vobis*, לכם] i. in veſtram utilitatem. ¶ *In ſignum*, לאות] ſub. *Angelo percutienti*. ¶ *Quúmq; videro ſanguinem, præteribo vos*, וראיתי את הדם ופסחתי עלכם] Ad verb. *& videbo ſanguinem, & præteribo ſuper vos*. Ex doctis Hebræorum alter exponit, *aſpiciam enim ſanguinem, & præteribo vos*: aut, *viſo ſanguine tranſcendam domos veſtras*: aut, *ſaltabo ultra vos*: ſive, *tranſcendam vos*: id ſignificat פסח, unde *paſcha*. ¶ *Ad perditionem quando percutiam*. למשחית בהכותי] *Ad exterminationem quando percutiam*, ſub. *primogenita*.

14. *In memoriam*: לזכרון] Sub. *tanti beneficii*: *vice memorialis*: vel, *in monumentum*. ¶ *Celebrabitíſq;*, &c. וחגותם וגו'] Ad verb. *feſtum agetis illum, feſtum inquam Jehovæ*: vel, *feſtivabitis illum feſtum Jehovæ*, i. celebrabitis in illo diem feſtum ſolennem Domino. ¶ *In generationibus veſtris*. לדורותיכם] *per ætates veſtras*. ¶ *Perpetuò*, עולם] Ad verb. *mundi*, i. ſempiternò.

15. *Ceſſare facietis*, תשביתו] Hebraiſmus, *auferetis*, vel *curabitis auferendum*, i. primo illo die auferetis totum fermentum, ità ut nullum inveniatur in domibus veſtris. Vide v. 19. interpretationem hujus verſûs ab ipſo Moſe. ¶ *Excidetur*, &c. ונכרתה וגו'] i. is delebitur de catalogo Iſraelitarum. Inverſus eſt ordo Hebræis, *excidetur anima illa ex Iſrael, à die primo*, &c. pro, *Quicunque comederit fermentatum à die primo*, &c. *excidetur*, &c.

16. *Convocatio ſancta*: מקרא קודש] *Indictio ſanctitatis*, i. dies ſolennis & ſancta, in qua convocari jubetur populus, q. d. Ex illis ſeptem diebus primus & ſeptimus erunt vobis ſolennes. ¶ *Fiet*, יעשה] *parabitur*, ſub. *in diebus illis*, i. nullum opus fiet à vobis in illis diebus, præterquam quòd licebit vobis parare cibum neceſſarium.

17. *Obſervabitíſq; infermentata*: ושמרתם את המצות] i. obſervabitis ritum edendi azymos panes: erat enim ſignum quod Judæos monere debuit Divinæ liberationis, quæ eripuerat eos ab omni amaritudine ſpiritûs. ¶ *Hâc ipsâ die*, בעצם היום הזה] Ad verb. *in corpore diei hujus*. Vide Gen. 7. 11.

18. *In veſpera*, בערב] i. nocte ſequente.

19. *Exterminabitur*, ונכרתה] *Delebitur, excidetur*. ¶ *Tam peregrini*, &c. בגר ובאזרח וגו'] Ad verb. *in advena, & in indigena terra*, i. ſive advena, ſive indigena terræ fuerit.

22. *Accipietis quoque*, ולקחתם] Verti hæc poſſunt per Imperativa, *Et accipite*, &c. *& tingite*, &c. ¶ *Et applicabitis*, &c. והנעתם וגו'] *& aſpergetis ſuperliminare & ambos poſtes*.

23. *Tranſiliet Jehova juxta oſtium*, ופסח יהוה על הפתח] Qui præpoſitionem על non convertunt, tranſferunt, *tranſiliet Jehova oſtium*, i. relinquet domum illam intactam.

25. *Cultum hunc*. העבודה הזאת] *Ritum hunc*, i. has ceremonias, & hanc religionem. Alii, *opus hoc*.

26. *Quum autem dixerint*, והיה כי יאמרו] Ad verb. *Et erit, quum dicent*. ¶ *Quid* eſt, &c. מה העבודה הזאת וגו'] Hebraiſmus, Quid ſibi vult cultus iſte quem obſervatis? Quare hunc ritum obſervatis?

27. *Sacrificium Péſah eſt*, זבח פסח הוא] i. Victima eſt tranſilitionis, ſive præteritionis: h. e. quæ nobis eſt vice memorialis beneficii accepti, quòd Dominus tranſilierit, ſive præterierit, domos noſtras, non affligens nos, quum Ægyptios percuteret, ſed domos noſtras reliquit illæſas. Vide ſuprà, v. 11. ¶ *Et incurvavit ſeſe*, ויקוד וגו'] i. Demiſſo capite adoravit.

28. *Quemadmodum*, &c. כאשר וגו'] Declarat quod dixerat, *Et fecerunt*.

29. *Sedente*, היושב] *ſeſſuro*. Vide c. 11. 5. ¶ *Captivi*, השבי] Ad verb. *captivitatis*. Quidam vertunt *captivæ*.

30. *Mortuus*. מות] *Cadaver*.

31. *Et vos & filii*, גם אתם גם בני] Ad verb. *etiam vos, etiam filii*. ¶ *Ut dicitis*. כדברכם] Ad verb. *juxta loqui veſtrum*.

32. *Quin & greges*, &c. גם צאנכם וגו'] Ad verb. *Etiam pecora veſtra, etiam boves veſtros*. ¶ *Et benedicite*, &c. וברכתם וגו'] i. mihi quoque bene precemini. Chald. paraph. *orate etiam pro me*.

33. *Et invaleſcebat Miſrâim*, &c. ותחזק מצרים וגו'] *Et inſtabat Ægyptus*, &c. Hebraica phraſis, Totis autem viribus Ægyptii urgebant populum ut maturè deſcederet ex Ægypto: vel, feſtinabant magno conatu dimittere populum Iſraeliticum. ¶ *Omnes ſumus mortui*. כולנו מתים] i. actum eſt de nobis.

34. *Conſperſiones ſuas*, &c. משארותם צרורות בשמלותם] *Cibos ſuos circumvolutos*, &c. Alii, *panaria ſua involuta veſtibus*, i. vaſa in quibus ſervabatur maſſa illa: ut tamen ſit continens pro contento, q. d. conſperſiones ſuas conſperſas. Alii, *reliquias ciborum involutas*, &c. Alii ſubaudità præpoſitione *in*, vertunt, in *panariis ſuis involutis veſtibus*.

35. *Nam mutuò acceperunt*, וישאלו] *Nam poſtulaverunt*.

36. *Dedit gratiam* &c. נתן וגו'] Hebraiſmus, fecit ut populus gratiâ valeret apud Ægyptios.

38. *Et etiam miſtio multa*, וגם ערב רב] Chald. paraph. *Alieni* [*Extranei*] *quoque multi*. ¶ *Pecudes quoque*, &c. וצאן וגו'] Ad verb. *greges quoque & armenta, pecus grave valde*.

39. *Erat fermentata*. חמץ] Sub. *illa conſperſio*. ¶ *Viaticum*, צדה] *Eſcam*.

41. *Hâc*

41. *Hâc ipsâ die*, בעצם היום הזה] Vide suprà v.17. & Gen.7.11.

42. *Nox custodiarum est Jehovæ*, ליל שימורים הוא ליהוה] *Nox observantiarum est ipsi Jehovæ.* Vel ità dicitur hæc nox quòd Dominus in ea custodiverit filios Israel nè læderentur à vastatore, ut postea educeret eos de terra Ægypti, & assereret in libertatem. Vel quòd filii Israel, istam noctem posthac omnibus seculis summa cum religione observare deberent in honorem Jehovæ, atque in ea memores esse beneficiorum Dei, quomodo ipsi custoditi essent, primogenitis Ægyptiorum omnibus interfectis: quódq; eâ nocte liberati essent à dura servitute. Juxta hanc expositionem vertenda erunt mox sequentia, *quâ eduxit eos*, &c. ¶ *Observantiæ*, שימורים] plurale est, q. d. Nox ista observabitur ab omnibus filiis Israel in honorem Domini, per ætates suas, sive tempore suo.

43. *Hoc statutum Pesah*, זאת חוקת הפסח] i. Talis debet esse ritus sive observantia edendi agni Paschalis, hoc more celebrandum est Phase. ¶ *Alienigena*, בן נכר] Ad verb. *filius alienigenæ*, i. extraneus, alienus à gente Judæorum, & religione.

44. *Emptum argento*, מקנת כסף] Ad verb. *emptionem argenti.*

46. *Educes*, תוציא] *Asportabis.*

47. *Facient ipsum*. יעשו אותו] *Præparabunt ipsum.*

48. *Peregrinabitur apud te*, יגור אתך] i. transibit per te, & habitabit apud te. ¶ *Et faciet*, ועשה] i. facere volet. ¶ *Ad faciendum illud*: לעשותו] i. ad immolandum agnum Paschalem. ¶ *Nullus enim*, &c. וכל ערל וגו'] Ad verb. *& omnis præputiatus non comedet ex eo.*

50. *Quemadmodum*, &c. כאשר וגו'] Declarat quid fecerint filii Israel.

51. *Hoc ipso die*, בעצם היום הזה] Vide suprà v.17. & Gen.7.11. ¶ *Per exercitus eorum*. על צבאותם] *Cum exercitibus eorum*: vel, *cum copiis suis.*

CASTALIO.

3. AGnos aut hædos *mansionatim sumant*] Hebræum verbum unum est, agnorum & hœdorum commune: sed hîc verbi laboramus penuriâ.

8. *Cum cichoreis*] Herba est Hebræis ab *amaritudine* dicta, ut & Græcis, qui πικρίδα verterunt. Latini *intubum* aut *cichoreum* vocant.

12. *Deque omnibus Ægyptiorum diis pœnas sumam*] In Hebræo est, *Judicia faciam.* Sed hominum judicia sæpe ab effectu sunt separata: Dei judicio & decreto conjunctus est eventus rei: quo fit ut sæpe *judicium* pro *ultione*, quæ judicium consequitur, ponatur: quemadmodum ברך cùm de hominibus dicitur, significat *bene velle* aut *precari*; at cùm de Deo, significat *fortunare* & *fœcundare*, quoniam cum Dei voluntate res ipsa conjuncta est. Sumpsit autem pœnas Deus de Ægyptiorum diis, cùm Ægyptios, qui in eorum tutela erant, ipsis invitis occidit. Neque tamen dii erant, cùm sit unus: sed *deos* humano more vocat, quicquid illud erat quod pro Deo habebatur.

29. *Ab ipsius Pharaonis, qui in solio sederet, ad servarum primogenitos*] In Hebræo sermone dubium est, utrùm Pharao an filius in solio sedere, h. e. regnare, aut (si de filio) regnaturus esse, dicatur. Sed cùm autor Pharaonem ancillis, summum infimis, opponat, non dubium est quin & Pharaonis opus, quod est *in solio sedere*, ancillarum operi, quod est *molam trudere*, opponat. Adde quòd præsens participium, quod *sedentem* sonat, pro *sessuro*, non satis aptè poneretur. Quod autem verti; *in solio*, in Hebræo est, *solio suo*, addito pronomine, quod apud nos est sæpe superfluum: sicuti quod pauò antè dictum est, *Bacilos manibus tenentes*, in Hebræo est *Bacillos vestros*: & cap.21. *Forà baculo innixus iverit*, in Hebræo est, *Baculo suo*: & 1.Reg.18. *Saulus mille, decem superavit millia David*, in Hebræo est, *Suum mille, & sua decem millia.*

CLARIUS.

2. MEnsis *iste*] Hic est mensis qui postea Chaldaico vocabulo *Nisan* est appellatus, & respondet plerumque Martio nostro: plerumque inquam; nam initium ejus aliquando præcedit, aliquando sequitur æquinoctium vernale, secundùm quod annus Embolismicus propè vel longè abfuerit.

6. *Ad vesperam*] Heb. *Inter vesperas.* Intelligitur autem mixtura illa diei & noctis quæ scilicet mox post occasum solis contingit. Et putant quidam primam esse vesperam tempus illud quod mox sequitur post occasum solis; & alteram, tempus illud quando radii solares post solis occasum ampliùs in nubibus videri nequeunt: ut sit prima vespera solis, altera vespera radiorum solis: quarum intercapedinem vesperarum ferunt horâ integrâ durare cum tertia parte horæ. Intra illud tempus exituri erant de Ægypto. Mysteriorum autem enarratio quibus hic Scriptura gravida est, longior est quàm ut hîc arctari debeat.

8. *Cum lactucis agrestibus*] Vel, *cum amaritudinibus*: per quas intelliguntur omnes amaræ & subacerbæ herbæ, quarum gustu Judæi recolere debuerunt amaram servitutem de qua Deus ipsos liberavit.

10. *Nec remanebit*] Qui sacrificium Paschæ immolant Deo, sub eodem die comedere jubentur, non præteriti diei carnibus vesci, h. e. non Legis literam sequi, quæ præcessit.

12. *Et in cunctis diis*] Exponunt Hebræi *erroneos & factitios Deos*, qui per judicium Dei, ut vani, confusi sunt & ad terram prostrati.

16. *Convocatio sancta*] h. e. Dies solennis, in qua convenire jubentur.

19. *De advenis*] Vocant Hebræi uno modo *advenam* sive *peregrinum*, qui est ex obscura progenie, & non constat ex qua familia prodierit; contrà verò, *indigenam*, clarum prosapiâ, cujus majores longo tempore urbem aliquam incoluerint. Alio modo accipiunt *advenam* pro eo qui è Paganismo ad Judaismum est conversus: de quo in Levitico.

25. *Ceremonias istas*] Quidam Hebræorum colligunt ex hoc loco, solùm in terra Israel mactandum agnum Paschalem.

38. *Vulgus promiscuum*] Heb. *Mixtura*, scilicet peregrinorum: h.e. qui relicto Paganismo ad Judaismum conversi mixti sunt inter Judæos.

40. *Quâ manserunt in Ægypto*] In hoc numero quadringentorum triginta annorum collocantur omnes illi anni qui fluxerunt ab eo tempore quo dictum est ad Abraham, *Peregrinum erit semen tuum in terra non sua*, &c. Sic Hebræi hunc nodum solvunt: nam tempus quo fuerunt in Ægypto sunt tantum ducenti & decem anni.

45. *Mercenarius*] h.e. Gentilis & incircumcisus.

DRUSIUS.

11. MOrem calceos exuendi in mensa observat R. Levi in hunc locum, ad *Calceamenta vestra in pedibus vestris.* Nam quia properè comedendum erat pascha, ideo noluit ut exuerent calceos quò paratiores essent ad iter. Certè pedes lavari non poterant nisi exutis calceis. Ex quo illud Luc. 7. *aquam pedibus meis non dedisti*, i. lavandis pedibus. Martialis lib.5.

Deposui soleas, adfertur protinus ingens
Inter lactucas, &c.

Quippe nudis pedibus cœnabant. Terentius in Seipsum cruciante,

Accurrunt servi, soleas detrahunt.
Video alios festinare, lectos sternere, cœnam parare.

Qui à mensa recedebat, poscebat soleas: unde Horatius, *Et soleas poscit.* Plinius l.8. epist.7. *Quàm multi cùm lector aut lyristes aut comœdus inductus est* (scilicet ad cœnam) *calceos poscunt.* Christus quoque in ultima cœna lavit pedes Apostolorum. Tunc obtinebat accumbendi ratio. An etiam cùm sederent ad mensam, ut antiquitus mos erat, nudis pedibus sedebant? Nam pedes iis quoque lavabantur. Paret ex historia patriarchæ Abrahæ, cùm Angelos exciperet convivio. Pedes enim lavari non poterant, nisi exutis calceis.

IDEM.

IDEM.

11. בְּחִפָּזוֹן. A. ἐν θάμβῳ, *cum ſtupore*. Sym. ἐν ἀτειξίᾳ, *cum feſtinatione*] Pſal. 31. 23. בְּחָפְזִי. A. ἐν θαμβόϊ μου. Sym. ἐν τῇ ἐκπλήξει. Hieron. *in ſtupore meo*. Rurſum Pſal. 116.11. A. ἐν τῷ θαμβεῖσθαί με, *dum obſtupeſcerem*. Hieron. *in ſtupore meo*] ¶ *Cum ſtupore*: pavore ſtupido & attonito. ¶ *Cum feſtinatione*, i. feſtinanter, properanter. Quod uterque Chaldæus dicit, בכהילו Pſal. 116.11. Arias, *in feſtinatione mea*. Tremell. *accelerando*, Pſal. 31.22. Chaldæus, *in fuga mea*. Santes, *dum feſtinarem*. Tremell. *in feſtinatione mea*. Cevallerius, *in præcipiti fuga mea*. ¶ פֶּסַח. Sym. ὑπέρβασις. Th. φασεχ] ὑπέρβασις, *tranſgreſſio*. Locus iſte ſumptus eſt ex Theodoreto. Habetur autem in Quæſt. ad Exod. Qu. 24. Sic autem citatum invenio in edit. Rom. τὸ δὲ πάσχα ὁ μὲν Φίλων ἡμιόνδιτον διαβατήρια· ὁ δὲ Ἰώσηπος, διάβασιν· ὁ δὲ Σύμμαχος, ὑπέρβασις· ὁ δὲ Θεοδοτίων, φασέχ, αὐτὸ δὲ Ἑβραῖον φωνὴ τεθεικάς. Hæc paulò aliter leguntur in exemplari Lutetiæ impreſſo, ὁ δὲ Ἰώσηπος, ὑπέρβασιν· ὁ δὲ Σύμμαχος, διάβασις· ὁ δὲ Θεοδοτίων, φασέχ, αὐτὸ δὲ Ἑβραῖον φωνὴν τεθεικώς φασι. Ex quo olim deſcripſimus, פֶּסַח. Sym. διάβασις. Nunc veriorem judico ſcripturam illam priorem, quam etiam ſecutus ſum. Porrò φασέχ, quòd in edit. Rom. minùs rectè ità ſcribitur, cùm ſit ח, Hech in ultima, ideo prætuli φασέχ.

19. גֵּר. A. προσήλυτος] Priùs erat γειῶρας, i. גִּיּוֹרָא. quod in Thargum Onceli: nam eſt forma nominis Chaldaica. Theodoretus, γειῶραν δὲ προσήλυτον προσηγόρευσαν, *Giorun proſelytum appellavit*. Heſychius, Γειώρας, γίνονται ἐξ ἄλλου γένους, καλούμενοι τῷ Ἰσραὴλ προσήλυτοι. Editio Lat. Vulg. habet *advenas*.

37. לְבַד מִטַּף. A. χωρὶς νηπίων, *abſque infantibus*] Hieron. *abſque parvulis*. Chaldæus utereque, בר מטפלא. Alter addit, cuique quinos fuiſſe: quod fabulam Judaicam olet.

42. לֵיל שִׁמֻּרִים. A. - - - ἁλιηρήσεως, *obſervationis*. Sym. - - - ἁλιηρημένη, *obſervata*. τὸ ζαμαρειτικὸν, φυλάξεως, *cuſtodiæ*] *Obſervata*: i. *obſervabilis*, ut rectè Hieron. interpretatur. Sic in N. Fœdere καλὸγνωσμένος, *condemnabilis*. Vel, ἁλιηρημένη, *diligenti obſervatione notandæ*.

GROTIUS.

5. *Agnus abſque macula*] שֶׂה tam de caprugno quàm de ovillo genere partum ſignificat: itaque unâ voce Latinâ reddi nequit. Lxx laxiùs nomen ſumſere πρόβατον. תְּמִימִם τέλειον Lxx, alii ἄμωμον. Eodem ſenſu ἀνέλαττ θυσίαν dixit Lucianus de Sacrificiis. Explicationem hujus vocis habes, Lev. 22. 22, 23, 24. Deut. 15. 21. & 17. 1. *Maculam* enim hîc Latinus dixit corporis vitium, aut morbum, ut in Ædilitio erat edicto. Ægyptii, teſte Chæremone, non admittebant ὅσα ἄδυμα, ἢ κλάσματα, ἢ ἐπηρέγκεια, ἢ ἀραλλάσσουσα τὴν μορφήν. Porphyrius 2. de Abſtinentia, ὃ ἐστὶν τὸ μᾶλλον ὕπτιον ἢ τὰ ἀνάπηρα θύειν. Ariſtophanis Scholiaſtes ad Acharnenſes, & ex eo Suidas, τὰ δὲ κόλοβα ἐν ἱερουργίαις οὐ θύουσι, καθάπερ ὅσα ἢ μὴ τέλεον ἢ ὑγιὲς οὐ θύουσι τοῖς θεοῖς. Athenæus ex Ariſtotelico ſympoſio, Οὐδὲν κολοβὸν προσφέρομεν τοῖς θεοῖς, ἀλλὰ πάντα τέλεα καὶ ὅλα. Hinc mos probandi victimas apud Philonem, apud Ariſtotelem, laudante Athenæo lib. 15. apud Ciceronem 2. contra Rullum. Lucianus de Sacrificiis, στεφανώσαντες τὸ ζῷον, καὶ πολύ γε πρότερον ἐξελάσαντες εἰ ἐνίσλεις, ἵνα μηδὲ ἢ ἀχρήστων τι καλασφάλωσι, προσάψωσι τῷ σώματι.

6. *Et ſervabitis eum*] Ut ejus aſpectus homines ſacris præpararet. ¶ *Ad veſperam*] Heb. *inter duas veſperas*, i. inter initium & finem, circa horam diei decimam.

8. *Aſſas igni*] Veru mali Punicæ, quæ frequens Ægypto, ut Plinius nos docet lib. 13. c. 19. in hujus ſacri uſu manſit.

10. *Nec remanebit quicquam ex eo uſque manè; ſi quid reſiduum erit, igne comburetis*] Paſcha eſt διαβατήριον Philoni. Id rectè Latinè vertas, *propter viam*, i. proficiſcendi gratiâ, Feſto interprete. In ſacris autem propter viam etiam gentibus uſurpatum quod hîc dicitur. Macrobius Saturn. l. 2. c. 2. *Sacrificium apud veteres fuit, quod vocabatur propter viam: in eo mos erat, ut ſi quid ex epulis ſuperfuiſſet, igne conſumeretur: hinc Catonis jocus eſt; nam & Albidium quendam, qui ſua bona comediſſet, & noviſſimè domum, quæ ei reliqua erat, incendio perdidiſſet, propter viam feciſſe dicebat, quod comeſſe non potuerat id combuſſiſſe.* Apparet hinc Paſcha naturam habere ἀχειροποιήτου, cujus lex eſt nè quid manè ſit reliquum, Lev. 7. 15. De aliis victimis comburitur ſi quid ſupereſt non comeſum, die tertiâ, Lev. 7. 17.

11. *Renes veſtros accingetis*] Quæ hoc commate dicuntur, item ut ſanguinis aſperſio, tantùm pro illo tempore imperata ſunt: ideóque in legibus anniverſarii Paſchatis non repetuntur.

15. *Septem diebus azyma comedetis*] *Flamines farinam fermentatam contingere non licebat*, Servius ex codice Fuldenſi ad 1. Æn. Nimirum ἄζυμα ſignificationem habent puritatis, 1 Cor. 5. 7. & animi ſubmiſſi: nam fermentum eſt ἔπαρσις. Sed Hebræi *herbas amaras* ad ſervitutis, *azyma* ad libertatis partæ ſignificatum malunt trahere. Tacitus, *raptarum frugum argumentum panis Judaicus nullo fermento detinetur.* ¶ *Peribit anima illa de Iſrael*] נִכְרְתָה. Mortem immaturam id ſignificat: quæ pœna Gen. 17. 14. præcepto circumciſionis invenitur appoſita; præterea, aliis præceptis c. 23. ſed quæ omnia ſunt ex vetantium genere.

16. *Nihil operis facietur in eis*] מְלֶאכֶת. Lxx hîc & in Levitico & in Numeris vertunt ἔργον λατρείαν, nimirum ex Levit. 23. 7. ubi additur explicandi cauſâ מְלֶאכֶת עֲבֹדָה. Id vetus Romanorum jus Pontificium vocabat *opus famulum*. Cicero de Legib. 2. *Feriis jurgia amovento, eáque in famulis operibus patratis habento. Opus ſervile* vertit Tertullianus adv. Judæos, & Hieronymus ad Eſa. 28. Vide & Servium ad 1. Georg.

26. *Et cùm dixerint vobis filii veſtri*] Anno XII filii à parentibus ad Templum ducebantur, Luc. 2. 42. Ab eo tempore incipiebant de Paſchate & aliis ſacris veſci. Confer quæ infrà c. 13. 8, 14. Hyrcanus apud Joſephum l. 12. c. 4. ὅτι νόμος ἐστὶ παρ' αὐτῷ κωλύων τὰ ψυχρὰ γεύσασθαι θυσίας, πλὴν εἰς τὸ ἱερὸν ἔλθῃ καὶ θύσῃ τῷ Θεῷ.

29. *Primogenitum captivæ quæ erat in carcere*] Sic & Græci. In Hebræo eſt *captivitatis*: quod rectè intelligas de ſervis peſſimæ conditionis, i. in piſtrinum datis. Confer ſuprà 11. 5.

37. *Sexcenta ferè millia peditum virorum*] Minùs mirabitur duobus ſeculis ſic auctam Jacobi progeniem, ſi quis conſideret in Ægypto mulieres eſſe valde διγάμους, ut Ariſtoteles affirmat de Hiſt. animantium lib. 7. c. 4. ità ut multæ uno partu ſeptenos edant, ut teſtatur Paulus L. *Antiqui*. D. *ſi pars hæreditatis petatur*. Adde Gellium l. 10. c. 2. Valde autem hic numerus convenit cum eo qui eſt in loco Chæremonis apud Joſephum. Is enim priùs ponit millia ducena quinquagena, deinde millia tercentena octogena.

39. *Coxerúntque farinam*] In Hebræo, ut vertit Pagninus, *Et coxerunt conſperſionem quam eduxerunt ex Ægypto, placentulas infermentatas, quia non fermentatum fuerat, quia expulſi fuerunt ex Ægypto, & non demorari potuerunt, & etiam eſcam non ſibi fecerant.* Senſus eſt, Quia placentæ ob feſtinationem exitûs fermento mixtæ non fuerant, ideo eas non coxerant Hebræi in exitu. Sed ubi Succothas venerunt, addito quod ſecum attulerant fermento, coxere eas, ut & cibos alios.

40. *Habitatio autem filiorum Iſrael quâ manſerunt in Ægypto, fuit quadringentorum triginta annorum*] Cùm ultra ducentos & decē annos in Ægypto non fuerint Iſraelitæ, aliquid hîc interpretamenti vice addendum cenſuere interpretes. Lxx addunt poſt Αἰγύπτῳ, καὶ ἐν τῇ γῇ Χαναάν· in quibuſdam libris additur etiam poſt καλῶν, καὶ οἱ πατέρες αὐτῶν. Agnoſcit utrumque additamentum Auguſtinus lib. 2. in Exodum quæſt. 47. Aliter hîc habere Lxx quàm Hebræos codices, notatum in utroque Thalmude. Illud, *& in terra Canaan*, ex Lxx additum & Samaritano. R. S. J. vult ſubintelligi *& in terris aliis*. Senſus non malus erit, ſi interpreteris exſilium illud Ægyptia-

cum durasse ad annum usque quadringentesimum & tricesimum, ex quo Deus id Abrahamo præsignificaverat, Gen. 15. 13, &c. Eo autem spatio annorum elapso, Deum vindictam in Ægyptios, ità ut tunc prædixerat, exercuisse; quò pertinent ea quæ statim sequuntur.

45. *Advena & mercenarius non edent ex eo*] Nempe nisi sponte velint circumcidi: neque enim eos cogendi jus erat. Intelligitur id tum ex præcedentibus verbis, tum Num. 9. 14.

48. *Voluerit transire coloniam, & facere phase Domini*] Lxx, ἐὰν δέ τις προσήλυτος προσέλθῃ πρὸς ὑμᾶς προσήλυτος & ποιῆσαι τὸ πάσχα Κυρίῳ. Heb. *Cùm peregrinatus fuerit tecum peregrinus, & fecerit transitum Domino*, i. Divinæ legi se subjecerit, factus sit גר צדק.

CAP. XIII.

MUNSTERUS.

2. PRimogenitum] Hebraica ad verbum sic sonant, *omne primogenitum, aperturam cujusque vulvæ*: h. e. quod primò aperit matris uterum.

3. *Memento*] Verbum זכור hîc scribitur in Infinitivo, ut sit sensus, *Recordari*, scilicet debetis. ¶ *De domo servorum*] Hebraismus est, pro, *de domo servitutis*, seu *de domo in qua servi fuistis*.

4. *Maturescentis frugis*] Significat propriè אביב *culmum frumenti crescentis in spicam*: hîc verò capitur pro illo tempore quo fruges ad maturitatem tendunt; quod in terra promissionis fit proximâ lunatione post æquinoctium vernum, h. e. in principio Aprilis. Erravit igitur hîc Santes, qui אביב *mensem Julium* interpretatus est, refragante totâ Scripturâ. Non est hîc אב, quod *Julium* significat, sed אביב, qui est mensis ambulationi convenientissimus, quippe qui nec nimis calidus nec nimis frigidus est, ut R. S. hunc locum interpretatur.

10. *A diebus in dies*] h. e. per singulos annos. Capiuntur enim *dies* in Scriptura non rarò pro *anno*.

12. *Quodcunque ejectitium*] Exponunt Hebræi שנר pro שלוח, *emisso fœtu*, præsertim qui ante tempus à natura statutum emissus fuerit. Sensus igitur est, Si tibi fuerit jumentum cujus uterum fœtus aliquis, etiam immaturus, primò aperuerit, ísque masculini fuerit sexûs, Domini erit. Onkelos quoque pro שנר vertit ולד, fœtum.

15. *Cùm difficilem se redderet*] K. sic exponit, *Cùm induraſſet cor ſuum*.

16. *In monimentum*] Apud Magistros טוטפות alio nomine vocantur תפילין. Et est frontalis quædam scheda, quæ inter oculos, h. e. super oculos, fronti affigitur, pertingens ab aure usque ad aurem, in qua certæ quædam sententiæ scribuntur, nempe hæ, *Sanctifica mihi omne primogenitum adaperiens vulvam*, &c. Et, *Audi Israel, Dominus Deus noster Dominus unus est*, &c. Atque hîc miris utuntur superstitionibus. Nam hæc קלף, seu *membranula*, debet esse de animali mundo; debet scribi dextrâ manu; lineæ debent esse rectissimæ; charta debet esse integra sine ullo foramine; scribíque debet ex illa parte quâ carni pecudis membranula conjuncta fuit. Hæc si in cubili fuerit, non licet thoro frui, nisi intra tertium recluſa fuerit scrinium. Rescindo multa alia absurda quæ hîc commemorant R. Jacob, autor Arba Turim, & R. Mosche de Cozi. Sunt autem apud Hebræos qui dicunt טוטפות esse dictionem Ægyptiam, ut sit idem quod מראות, *specularia* seu *conspicilia*, quæ seniores adhibent oculis suis, quò clariùs videant. Voluit igitur Dominus ut oculi suorum fidelium jugiter versarentur circa Legem suam. A. E. exponit dictionem ipsam pro זכרון *memoriali*.

18. *Armati*] Hebræa vox propriè significat, *quintò facere*. Et exponitur à K. sic, *& accincti armis in quinta cœsa*. Alii autem sic exponunt, *& accincti quinque armorum generibus*. Sepharadi verò sic hunc locum explicat, *Quinque turmis ascenderunt sub quatuor vexillis. Nam Moses cum senioribus Israel in medio quatuor turmarum manebat*.

PAGIUS.

2. APeris vulvam] *Aperire vulvam* Hebraismus est, pro, *primogenitum nasci*.

3. *Ut non comedatur fermentatum*] q. d. Ut scilicet hâc ratione memores sitis quomodo non tantùm vi exiſtis ex Ægypto, sed etiam ità festinanter ejecti fuistis ut non licuerit immorari diutiùs ad parandum viaticum, nondúmque massæ vestræ essent fermentatæ: tantum abest ut vos retinuerint.

4. *In mense maturescentis frugis*] Ad literam est, *In mense spicarum*, i. mense quo spicæ exeunt è calamis. Nam vox Hebræa אביב propriè *calamum in cujus summitate spica est* significat. Hoc in terra promissionis fit mense Martio, vel in principio Aprilis. Alii אביב hîc non pro *novis frugibus*, aut tempore quo fruges ad maturitatem tendunt, accipiendum esse putant, sed pro *florido & virenti*, quasi Scriptura velit innuere populum eo tempore egressum fuisse ex Ægypto quo omnia sunt in flore ac virent, quod est verno tempore. Sed prior lectio simplicior est, quam & omnes Hebræi sequuntur. Temporis autem verni istius hîc mentionem fieri sentiunt Hebræi, ad indicandum quàm commodo tempore Deus populum suum ex Ægypto eduxerit, de quo & suprà nonnihil dictum est super cap. 12.

8. *Propter hoc fecit mihi Dominus*, &c.] Videtur esse sermo concisus & imperfectus. Ità ergò intelligendum est, *Propter hoc*, i. propter ea signa quæ fecit Dominus, propter occisa primogenita, celebramus pascæ istius festum in memoriam beneficii accepti.

10. *A tempore in tempus*] i. de anno in annum, h. e. quotannis, sive per singulos annos.

12. *Transire facias*] i. separabis ac consecrabis Domino. Nam, ut inquit R. S. verbum והעביר *Heesir, traduxit, transtulit, transire fecit*, ubiq; separationem significat, ut & Vulg. interp. hîc transtulit. Similiter exponit & A. E. תעביר לשם שלא יתערב עם אחר, *Transferas ad Dominum, ut non cõmisceatur cum aliis*. ¶ *Quicquid item vulvam aperit*] Ad verb. *Omnem apertionem fœtûs jumenti*. Per *fœtum* hîc intelligi volunt ejectitium, h. est. qui ante tempus à natura statutum emittitur atque ejicitur; & hunc quoque adducendum Domino. q. d. Si tibi fuerit jumentum cujus uterum fœtus aliquis etiam immaturus primò aperuerit, ísque masculini fuerit sexûs, Domini erit.

14. *Interrogaverit te filius tuus*] *Cras*, i. *in posterum*, Hebraismus est. Ità & in Euangelio dicitur à Christo, *Nolite esse soliciti in crastinum*.

16. *Et in appensum quoddam*, &c.] Chaldaicè ad verbum est ולתפלין *Thephillin*. Vocabulum hoc hodie usitatissimum est apud Judæos, quo vocant signa illa quæ singulis diebus cùm capiti tum sinistro brachio alligant, ut admoneantur præceptorum Dei. תפלין *Thephillin* autem quidam ea dicta putant à verbo תפל, quod *conjungere, alligare & appendere* significat, quam rationem secutus esse videtur Lat. interp. qui vertit, *Et quasi appensum quid*; sicut & author Complut. Editionis reddidit, quos & ipse secutus sum. Alii à voce תפלה, quæ Hebræis *precem & orationes* significat, derivant: q. d. *oratoria*, sic appellata quòd Judæi istis signis in precibus & orationibus suis quotidie utantur. Sed placet hîc de istiusmodi signis aliquid ex Judæorum scriptis adferre, in quem finem tandem videbit lector Christianus. Duplicia sunt hæc signa: quædam enim sunt capitis, quæ תפלין של ראש vocant, quædam verò manus aut brachii sinistri, quæ תפלין של יד nuncupant. Ea parantur ex membranula quæ de pelle animalis mundi sumitur: in illa scribuntur quatuor tractatus Scripturæ, quos ipsi suâ linguâ פרשיות *Parschioth* nominant; quæ postea diligentissimè corio includuntur. Magnâ autem superstitione illa omnia & parantur & scribuntur. Cùm enim

enim Judæus vitulum unde membranam pro conficiendis Thephillin accipere ſtatuit, vult mactare, dicere tenetur, *Hanc vitulum propterea macto quòd ex ejus pelle membranam pro parandis Thephillin mihi deſumere volo.* Coriario, cùm eam parandam præbet, ſimiliter dicit, *Hanc pelliculam mihi parato, nam ex ea mihi Thephillin fieri volo.* Membranam ſcriptori cùm ſuppeditat, identidem dicit, *Hanc membranam ideo tibi do ut mihi in ea Thephillin deſcribas.* Quòd ſi illarum rerum aliquid intermittitur, credit ſtulta gens Judaica hæc ſigna poſtea uſurpata eò minùs valere. Sed placet huc apponere quæ hac de re ſcripſit R. Moſche de Cozi, ציו שקושרין על המצח המקפת מאזן לאזן נקרא טוטפות בחורך והוא נקרא בדברי רבותינו זכרונם לברכה תפילין וכותבין בהן קריית שמע. ויהוה צוה אותנו כדי שתמיד נעסוק בתורה אזילו אם עתידים לנזור על ישראל להעבירם על דת ושלא יעסקו בתורה כמו שקרה בנירוש פורטונאל שנזרו שלא ידרשו ברבים ושלא ילמדו לתינוקות ולקחו כל הספרים שלהם ועסקו בתורה עד שכמעט נשתכחה תורה מישראל כי איך ילמדו לבניהם בלי ספר ובלי מלמד ולא נשאר להם אלא שילמדו שמע ישראל וידעו איך יהוה אחר ושראי לאהבו ולמסור נפשו על קדושתו ולכן נתן השם לישראל לאותם זמנים פרשה קצרה שלה שמע שחיא כלל כל התורה ואם לא ווכלו לידע כל הפרשה למעט ידעו פסוק שמע וילמדו אותו לבניהם ואם יבאו בני בליעל להדיחו מעל יהוה ימסור נפשו למות על קדושת יהוה כשאמר ואהבת יהוה אלהיך בכל נפשך וכל שכן בכל ממונך ואם ינזרו שלא יניחו תפילין כמו שקרה בימי חכמי התלמוד וקרה גם כן בפורטוגאל ראוי שתעשה לך סימנים ותקשור חוט השני על יד לזכור דם הברית וכן תשים סימנים על מזוזות ביתך ובשעריך, i. *Lamina quam alligant fronti, qua circuit ab aure ad aurem, vocatur Totaphoth in lege, apud Rabbinos autem Thephillin, in quibus ſcribunt lectionem iſtam*, Audi, Iſrael, Dominus Deus noſter Dominus unus eſt, *&c.* Deut. 6. 4. *Præcepit autem Dominus nobis ut perpetuò legi incumbamus, etiam cùm erit ut Iſrael præceptis gentium ad tranſgrediendam legem cogatur; quemadmodum accidit cùm profligarentur Judæi ex Portugalia. Tum enim præcipiebatur illis ut non amplius interrogarent Rabbinos, neque docerent pueros. Abſtulerúntque omnes libros, quò minùs operam dare poſſent legi, uſque adeò ut ferè legem oblivioni tradiderint Judæi. Quomodo enim docere poterant pueros ſuos abſque libris & præceptoribus? Nihil ergò reliquum illis fuit, niſi ut docerent eos* iſtam lectionem, Audi, Iſrael, *&c. ut ſcirent quid Dominus dixiſſet; & quòd dignum eſt diligere eum, & tradere animam ſuam pro gloria illius. Eapropter dedit Dominus Iſraelitis ſigna iſthæc, capitulum breve iſtud*, Audi, Iſrael, *&c. quæ ſumma eſt totius Legis. Quòd ſi non poterunt ediſcere totum iſtud caput, poterunt tamen diſcere verſum iſtum*, Audi, Iſrael. *Et ſi fortè venirent homines ſcelerati, qui vi abſtinere vellent aliquem à Domino, citiùs animam ſuam in mortem traderet pro gloria Dei, ſecundùm id quòd dixit*, Et diligas Dominum Deum tuum in tota anima tua. *Quantò magis adhuc plùs eum diligere debes quàm divitias tuas? Et ſi porrò futurum eſſet ut præciperent eis quò minùs uterentur Thephillin, ſicut accidit tempore Sapientum illorum qui fuerunt authores Thalmud; ſimiliter & in Portugalia; dignum eſt ut facias tibi ſigna, & alliges filum coccineum ſuper manum tuam, in memoriam ſanguinis fœderis. Sic quoque ponas ſigna in poſtibus domûs tuæ & in portis tuis.* Idem quoque Rabbi de parandis Thephillin & uſu eorum ità ſcribit, חקלף שכותבין בהן פרשיות ונם הרצועות ונם עור הבתים צריך להיות מבהמה או מחיה הטהורה שנ' למען תהיה תורת יהוה בפיך וצריך שיהיה בימיני אף אם הוא שולט בשתי ידיו ואם הוא אשר יד שמאל דיהיה הוא ימין ומי שאינו יודע לישר השיטה בלא שרטוט טוב הוא שישרטט לישר הכתב ויהא הקלף שלם שלא יהיה בו נקב שאין הדיו עובר ואם נפסק אחדומא תיות ותינוק שלא חכים ולא טפש יודע לקרותו בשר הוא ואם לאו פסול. ואין צריך להניח חלק אלא למעלה כדי נגה של למד ולמטה כשיעור אורך קף ונון ותפילין אין בותבין אלא לצד בשר בקלף וצריך לשרטט התפילין ארבע שירטוטין סביב הנילין אבל אין צריך בין שיטה לשיטה. תפילין של ראש צריך לכתוב בעור קלף ולצד לבן והארבע פרשיות יכתוב בארבע חתיכות והשיטים לא תהא אחת ארוכה ואחת קצרה אלא שוות לא יהלך אדם בבית הקברות ותפלין בראשו בתוך ה' אמות ביתו שיש בו תפילין או ספר תורה אסור לשמש מטתו עד שיוצאם או ינוחם בכלי אחר ואם הניח כלי בתוך כלי מותר להניחם תחת מראשותיו בין כר לכסת, i. *Alliganda ſunt Thephillin capiti, juxta id quod dicitur*, Et erunt in monumenta inter oculos tuos. *Membrana in qua ſcribunt capitula, lori item, atque corium receptaculorum, neceſſe eſt ut ſint de jumento aut de beſtia munda, ſicut dicitur*, ut ſit lex Domini in ore tuo. *Neceſſe item eſt ut ſcribat dexterâ ſuâ, etiamſi poteſt uti utrâque manu. Quòd ſi ſiniſter eſt, ſiniſtra manus ejus loco dextra eſt. Et qui non novit rectas ducere lineas abſque lineamento, bonum eſt ut lineas facias, ut poſſit rectam facere ſcripturam. Sit quoque membrana integra, nullum habens foramen, ut non perfluat atramentum. Quòd ſi deeſt aliquid in literis, ità tamen ut puer non omnino ſapiens, nec etiam fatuus, ipſum legere poſſit, ſufficiens eſt & non vitioſa ſcriptura. Nec porrò neceſſe eſt relinquere ſpatium, niſi in ſuperiori parte, propter tectum literæ Lamed. Inferior autem pars debet habere ſpatium, juxta menſuram longitudinis Caph & Nun. Thephillin quoque non debent ſcribi niſi in ea parte ubi caro fuit. Debent quoque quatuor linea duci in margine Thephillin per circuitum. Non tamen hoc neceſſe eſt inter lineam & lineam. Thephillin capitis ſcribi debent in pelle membranæ, quâ parte candida eſt. Quatuor præterea capitula ſcribi debent quatuor ſectionibus, ità ut linearum non ſit alia longa, alia brevis, ſed equales. Non obambulet aliquis in loco ſepulturæ, cùm habet Thephillin in capite ſuo, niſi abſit ſpatio quatuor cubitorum. Prohibitum eſt præterea uti re Venereâ in domo in qua ſunt Thephillin, aut liber legis, donec extrahat ea, aut ponat ſub vaſe aliquo, ità ut vas vaſe alio recondat. Licet tamen ponere ea ſub capite in ſtramentis cervicalis.* Hactenus ex R. Cozi de præparandis & conficiendis Thephillin. Quæ hîc adducere placuit, non ut Judaicas nænias & ſtultitias alicui obtrudere velim, ſed tantùm ut appareat cæcitas miſeræ gentis Judaicæ, quàm anxii, religioſi aut potiùs ſuperſtitioſi ſint in rebus minutulis, non neceſſariis, & quæ nullius ſunt momenti, ut rectè dixerit Chriſtus eos *excolare culicem & devorare gamelum, omittentes* ac negligentes interim *quæ ſunt graviora legis.* Sed jam quoque commemorare placet unde venerit quòd iſtorum receptaculorum, quæ illi בתים *domunculos* vocant, in quibus quatuor lectiones in membranulis ſcriptæ incluſæ continentur, quatuor eſſe oporteat. Si enim vel plura vel pauciora eſſent, graviſſimum peccatum delinqui ſentiunt in illud dictum, *Non addas neque detrahas verbo meo*, Deut. 12. Colligunt hoc inquam ex virtute vocabuli Hebraici טוטפות, *Totaphoth.* *Tot* enim R. S. alicubi in Caſpia *duo* ſignificare contendit; ſimiliter & פות *Poth* in alio quodam loco, nempe Africa: Hinc ſequitur quòd quatuor debent eſſe *Parſchioth*, i. *lectiones ſacræ*, quæ in Thephillin includuntur. Vide obſecro, pie & Chriſtiane lector, quàm ſolidum fundamentum habeat fides & religio Judæorum. Sunt enim Thephillin præcipua hodie Judæorum ceremonia: Quam tanti faciunt, ut ſi quis eâ quotidie utatur, & non negligat, perinde ſit ac ſi quis ſervet omnia præcepta Dei. Unde eſt apud illos hæc ſententia, כל המקיים מצות תפילין מעלה עליו הכתוב כאשר למד יומם ולילה, *Quicunque ſervat præcepta de ponendis Thephillin, huic tribuit Scriptura*

quaſi diſcat dies & noctes. Cæterùm ſacræ lectiones quas in Thephillin incluſas habent ſunt hæ. Prima eſt deſumpta ex Deut. 6. 4---9. *Audi, Iſrael, Dominus Deus noſter Deus unus eſt. Diliges itaque Dominum Deum tuum toto corde tuo, & totâ animâ tuâ, atque totâ virtute tuâ. Et erunt verba iſta quæ ego præcipio tibi hodie, ſuper cor tuum. Recenſebíſque ea filiis tuis, & loqueris de eis cùm reſides in domo tua, atque cùm ambulas per viam, cùm vadis dormitum, & cùm iterum ſurgis. Ligabis denique ea in ſignum ſuper manum tuam, erúntque monitoria inter oculos tuos. Scribes etiam ea ſuper poſtes domûs tuæ, & in portis tuis.* Hactenus prima lectio ſive Pareſchah, ut illi vocant. Secunda habetur Exod. 13. 1---10. *Locutúſque eſt Dominus ad Moſen, dicens, Sanctifica mihi omne primogenitum quod quamcunque aperuerit vulvam in filiis Iſrael, tam in homine quàm in jumento: meum enim eſt. Et ait Moſes ad populum, Memento diei hujus, in quo egreſſi eſtis de Ægypto, de domo ſervorum, quoniam per potentiam manûs eduxit vos Dominus hinc; ut non comedatur fermentatum. Hodie vos egredimini, in menſe matureſcentis frugis. Et erit cùm introduxerit te Dominus in terram Chananæi, Hitthæi, Æmorræi, Hivæi & Jebuſæi, quam juravit patribus tuis ut tibi daret, terram fluentem lacte & melle, celebrabis ritum hunc menſe iſto. Septem diebus comedes Azyma, & in die ſeptima feſtum Domini eſt. Azyma comedetur ſeptem diebus, & non videatur apud te fermentatum: neque videatur apud te fermentum in cunctis terminis tuis. Indicabis autem die illo filio tuo, dicens, Propterea fecit mihi Deus ſic, cùm egrederer de Ægypto. Erítque tibi in ſignum ſuper manum tuam, & in memoriale inter oculos tuos, ut ſcilicet ſit lex Domini in ore tuo, quoniam in manu valida eduxit te Dominus de Ægypto. Cuſtodies igitur ſtatutum iſtud tempore ſuo, à diebus in dies.* Hucuſque ſecunda lectio. Tertia ibidem habetur: Nam conſequenter in textu ità ſubjicitur, *Et futurum eſt quòd introducet te Dominus in terram Chananæi, quam juravit tibi & patribus tuis, dabítque eam tibi. Et tunc adduces omne quod aperit vulvam ad Dominum: & quodcunque ejectitium primò aperuerit pecudem, quæ tibi fuerit, maſculina Domini erunt. Porrò omne primogenitum aſini agno redimes: & ſi non redemeris, decervicabis ipſum: & omne primogenitum hominis de filiis tuis redimes. Et erit, cùm interrogaverit te filius tuus cras, dicens, Quid eſt hoc? dices ad eum, In fortitudine manûs eduxit nos Dominus de Ægypto, de domo ſervitutis. Factúmque eſt, cùm difficilem ſe redderet Pharao ut dimitteret nos, interfecit Dominus omne primogenitum in terra Ægypti, à primogenito hominis uſque ad primogenitum jumenti: & idcirco ego ſacrifico Domino omne quod in maſculis aperit vulvam; atque omne primogenitum filiorum meorum redimo. Erit itaque in ſignum ſuper manum tuam, & in monumentum inter oculos tuos, quòd per fortitudinem manûs eduxerit nos Dominus de Ægypto.* Hactenus tertia lectio. Quarta deſumpta eſt ex Deut. 11. 13, &c. *Erit itaque ſi audiendo audieritis præcepta mea, quæ ego præcipio vobis hodie, ut diligatis Dominum Deum veſtrum, & ſerviatis ei toto corde veſtro, & totâ animâ veſtrâ; Et dabo ego pluviam terræ veſtræ in tempore ſuo, pluviam temporaneam & ſerotinam, ut congregare poſſis frumentum tuum, vinum tuum, & oleum tuum. Dabo quoque herbam in agro tuo pro jumentis tuis, ut & tu comedas & ſatieris. Cavete autem vobis, nè fortè ſeducatur cor veſtrum, & recedatis atque ſerviatis diis alienis, adoretíſque eos. Et iratus Dominus contra vos, claudat cœlum nè ſit pluvia, & terra non det proventum ſuum, pereatíſque citò de terra bona quam Dominus dat vobis. Ponetis itaque hæc verba mea ſuper cor veſtrum, & ſuper animam veſtram, ligabitíſque ea in ſignum ſuper manum veſtram, ut ſint veluti monitorium inter oculos veſtros. Docebitis etiam filios veſtros, ut loquantur de eis, cùm ſederis in domo tua, & cùm ambulaveris per viam, cùm dormitum ieris, atque ſurrexeris. Scribes quoque ea ſuper poſtes domûs tuæ, & in portis tuis. Ut ſcilicet multiplicentur dies veſtri, & dies filiorum veſtrorum ſuper terram, quam juravit Dominus patribus veſtris ut daret eis, juxta dies* quibus ſteterit *cœlum ſuper terram.* Hæ ſunt quatuor ſacræ lectiones, quas Judæi ſuis Thephillin incluſas circumferunt, ſingulíſque diebus capiti & manui alligant, non aliter abutentes illis quàm quidam abutuntur initio Euangelii ſecundùm Johannem, qui ſe ſatìs tutos exiſtimant ſi ſacra verba in ſcheda circumferant, quantumvìs interim ſceleratam vitam vivant. Ità & miſeri Judæi ludunt cum verbo Dei, ut videas Satanam impoſtorem in omnibus ſuis organis ſui ſimilem eſſe. Invenias inter Judæos qui parandis & conficiendis Thephillin ſibi victum quæritant. Ibi ſemel inſignis quidam magiſter fuit, qui Judæis ſuis aliquot millia Thephillin vendidit, quibus multis annis uſi fuere, in quibus tamen non ſacræ iſtæ lectiones, ſed tantùm inanes chartulæ luſoriæ incluſæ fuerunt. Digni certè quibus Satan propter ſuam ſuperſtitionem & impietatem ità illuſerit. Utinam cognoſcerent quiſnam ſit ille ſanguis fœderis cujus hîc memoriam agi dicunt. Sed cæcitatem iſtam meretur illorum impietas. Parce, Chriſtiane lector, quòd Judaicis iſtis fortaſſis nimiùm immoratus fuerim. Ideo enim feci ut appareat quàm incertum, vanum, & nihil niſi humanum commentum ſit, quo Judæi hodie potiſſimùm nituntur, cui inſiſtit illorum religio, & in quo ſummam fiduciam collocant. Eſt enim valde ridiculum, quòd quatuor iſtas lectiones colligunt ex vocabulo טוטפות, quod cùm neſciant quid verè & propriè ſignificet, credunt interim miſeris & cæcis ſuis Rabbinis, qui ſomniant, bis duo ſignificare, ut ſuprà ex Rabbi Salomone oſtenſum eſt. Iſtiuſmodi fundamentis nititur hodierna Judæorum fides, ſicut etiam in aliis locis luculenter oſtendam. Sed reverà digni ſunt ut in hujuſmodi tenebris verſentur, quandoquidem oblatam ſacri Euangelii veritatem reſpuerunt, & adhuc reſpuunt.

17. *Non duxit eos Dominus*, &c.] Annotavit A. E. regiam & compendiariam viam ex Ægypto in terram Sanctam eſſe per Philiſtæam, atque in decem diebus hoc iter confici poſſe, verùm Dominum noluiſſe eos per iſtam viam ducere, nè fortè bello à Philiſtæis laceſſiti, perterrefacti, reditum in Ægyptum meditarentur. Quia enim ſervi fuerant in Ægypto, ideo ſerviles habebant animos, ad bella minùs aptos & exercitatos. Quæ cauſa etiam fuit ut tantoperè ſibi timerent ac trepidarent cùm inſectaretur illos Pharao exercitu ſuo non uſque adeò magno, cùm tamen illorum erant ſexies centum millia; ſimiliter & poſtea, quando Amalekitæ illis bello occurrebant.

18. *Et armati aſcenderunt*] Lxx hunc locum ex veritate Hebraica ità tranſtulerunt, *Quintâ autem generatione aſcenderunt filii Iſrael ex terra Ægypti*, i. quinto ſeculo: quòd videlicet jam ſupra quadringentos annos quibus Deus ſemen Abrahæ in terra aliena peregrinum futurum prædixerat, effluxiſſent triginta anni, ut jam quintum ſeculum agi videretur. Sed ad hanc ſuam verſionem moviſſe eos potiſſimùm videtur ambigùitas vocis Hebraicæ quæ ibi ponitur, חמושים *Hamuſchim*, quæ ab חמש deducta etiam *quinque* ſignificare poteſt. Pro *accingi* tamen & *armari* quoque accipitur, à חמש *Chomeſch*, quod *quintam coſtam* ſignificat, quòd circa eam arma quibus ſe homines muniunt ferè adhiberi ſoleant. Et iſtam poſteriorem ſententiam ſequuntur omnes Hebræi, noſter Paraph. & Vulg. interp. Latinus. Vult enim dicere Scriptura, quòd filii Iſrael non ut ſervi fugitivi clàm ex Ægypto egreſſi fuerint, ſed palàm & armatâ manu.

VATABLUS.

VARIABLIUS.

1. *His verbis,* לאמור] Ad verb. *dicendo.*

2. *Sanctifica,* קדש] i. consecra, vel, dedica. ¶ *Quicquid aperit vulvam,* פטר כל רחם] Ad verb. *apertionem omnis vulvæ.* Per appositionem dictum, i. adaperiens vulvam cujusque animalis. ¶ *Meum* enim *est:* לי הוא] q.d. meum esse volo in memoriam tanti beneficii quod à me accepistis.

3 *Mementote,* זכור] Infinit. pro Imperat. ¶ *E domo servorum.* מבית עבדים] Per appositionem Ægyptum vocat *domum servorum,* i. locum in quo serviebant durissimam servitutem. ¶ *Neque comedatur fermentatum:* ולא יאכל חמץ] Ut scilicet hâc ratione memores sitis quomodo non tantùm vi existis ex Ægypto, sed etiam ità festinanter ejecti fuistis, ut non licuerit immorari diutiùs ad parandum viaticum, nondúmq; massæ vestræ essent fermentatæ, tantum abest ut vos retinuerint.

4. *Abib.* האביב] i. *spicæ* pro *Spicarum,* h.e. mense quo Spicæ exeunt è calamis: nam hæc vox propriè significat *calamum in cujus summitate est spica.* Hoc in terra promissionis & apud Ægyptios fit mense Martio, vel in principio Aprilis: hoc est, circa æquinoctium Vernum: sicut collectio aliorum fructuum in fine anni, h.e. circa æquinoctium Autumnale, fieri solet. Incipiunt enim Hebræi annum suum circa æquinoctium Autumnale: licèt in Sacris ab æquinoctio Verno illum jubeantur auspicari. Quidam אביב non pro *novis frugibus,* aut tempore quo fruges ad maturitatem tendunt, accipiendum esse putant, sed pro *florido* & *virenti:* acsi dicat Moses, populum eo tempore egressum fuisse quo omnia florent ac virent, quod est verno tempore. Prior lectio verior est, quam & omnes Hebræi sequuntur.

5. *Quum autem introduxerit,* והיה כי יביאך] Ad verb. *Et erit, quum introduxerit.* ¶ *Tum coles cultum istum,* ועבדת את העבודה הואת] *Tum celebrabis ritum hunc.*

7. *Apud te,* לך] *Tibi,* i. à te. Sic mox.

8. *Eo die,* ביום ההוא] Quo scilicet comedes azyma. ¶ *Propter hoc* quod *fecit,* בעבור זה עשה] i. Propter ea signa quæ fecit Dominus, (i. propter occisa primogenita) celebramus Paschæ istius festum in memoriam beneficii accepti. Alii vertunt, *Propterea hoc fecit mihi Jehovah,* sub. *ut essemus memores accepti beneficii,* q. d. Deus fecit illa signa quum egrederer ex Ægypto, ut perpetuò memores essemus illius beneficii, & quòd semper adesse solet suis in necessitate. Prior interpretatio verior.

9. *Et erit tibi,* &c. והיה לך וגו'] i. Externæ istæ ceremoniæ sint tibi non secus acsi quis aliquod signum habeat in manu, aut monumentum ante oculos suos, quod eum perpetuò admoneat beneficii accepti. Solent enim qui tardioris ingenii aut futilis memoriæ sunt, admoneri ut aliquid in manum sumant, aut signum aliquod sibi faciant, nè eorum quæ eis commissa sunt obliviscantur; aut, si excidant, faciliùs reminiscantur. Signa in hoc prosunt, ut spiritualium cœlestiúmque rerum aspectum terreno quodam modo nobis exhibeant, omnésque sensus nostros exteriores exerceant, moneant ac solentur. Dicit ergò Deus per Mosen populo, Eam ob causam præcepi tibi hanc ceremoniam observari, ut potentiam ac beneficentiam meam quâ te liberavi, ac è servitute eduxi, quasi in oculos & manum dem: ut videant oculi tui, & palpent manus tuæ, nè unquam tibi desit quod carnis infirmitatem adjuvet. Fiet autem quum hæc exteriora ob oculos versabuntur, & manibus tractabuntur, ut tibi potentia, gratia & misericordia mea velut renoventur: nam harum te admonebunt ceremoniæ. Consideratâ autem tantâ Dei bonitate quâ te liberavit, calefiet cor tuum ut tantum benefactorem redames, timeas, colas, innocenter coram eo ambules: quò enim plùs amabis, hòc plùs studebis ejus voluntati obtemperare: sícque fiet ut Lex Dei semper sit in ore tuo, ut semper ejus beneficentiam laudes, extollas, atque opere magnifacias: ut totâ vitâ tuâ Dei virtutem testeris, ut nusquam ab ejus Lege vel unguem latum discedas. Vide eadem paulò pòst v. 16. ¶ *Quia in manu forti eduxit te Jehovah,* כי ביד חזקה הוציאך יהוה] *Quòd in manu forti eduxerit te Jehovah.* Antecedens pro Relativo *Ipse.*

10. *In tempore suo quotannis.* למועדה מימים ימימה] Ad verb. *in tempore statuto à diebus in dies.* Hebraismus, quotannis incipiendo scilicet à diebus illis, & revoluto anno, rursus in illis diebus celebrate Pascha. Nam quum annus diebus constet, utuntur Hebræi *diebus* in plurali pro *annis.*

12. *Tunc transferes,* והעברת] Ad verb. *Et transire facies,* i. separabis ac consecrabis omne primogenitum Domino. Nam (ut inquit quidam Hebræorum) verbum העביר *traduxit, transtulit, transire fecit,* ubique separationem significat. Similiter exponit & ex doctis illorum alter, *Transferas ad Dominum, ut non commisceatur cum aliis.* ¶ *Apertionem vulvæ,* פטר רחם] Sic vocat primogenitum, ut ex v. 2. apparet, in quo utrumque conjungit, *primogenitum,* & *apertionem vulvæ.* ¶ *Apertionem, emissionem jumenti,* פטר שגר בהמה] *Apertionem,* sub. *vulvæ:* appositivè, *emissionem jumenti:* h. e. quod aperit vulvam bestiæ, & emittit bestiam. Significat pluribus verbis primogenitum. Chald. paraph. vertit, *omnem apertionem, & fœtum jumenti:* per *fœtum* hîc intelligens ejectitium (h. e. qui ante tempus à natura statutum ejicitur) & hunc quoque adducendum Domino. q. d. si tibi fuerit jumentum cujus uterum fœtus aliquis etiam immaturus primò aperuerit, ísque masculini fuerit sexûs, Domini erit.

13. *Omne autem primogenitum,* וכל פטר] Ad verb. *Omnem autem apertionem,* sub. *vulvæ.* Non licebat consecrare asinum Domino, quòd immundum esset animal: sed loco illius immolandus erat hœdus vel agnus. ¶ *Hœdo:* בשה] *Agno.* Utrumque significat hæc vox. ¶ *Redimes.* תפדה] Sub. *animali mundo quod offeres pro eo.*

14. *Cras,* מחר] i. in posterum, posthac. ¶ *In fortitudine manûs,* בחזק יד] i. manu forti & robustâ: magnis viribus. ¶ *E domo servorum.* מבית עבדים] Vide v. 3.

15. *Quum indurasset,* &c. כי הקשה וגו'] Ad verb. *quum indurasset se Pharao ad dimittendum nos:* i. quum obfirmasset vultum suum, se non dimissurum nos. ¶ *Omnem apertionem vulvæ,* כל פטר רחם] i. omne quod aperit vulvam, h. e. omne primogenitum. Ut v. 12. & 13. ¶ *Redimo.* אפדה] *Redimere soleo.* Fut. Heb. pro Præs.

16. *Et in frontalia,* ולטוטפות] Chald. paraph. *& in thephillin:* quod vocabulum hodie usitatissimum est apud Judæos, quo vocant sigilla quæ singulis diebus tum capiti tum sinistro brachio alligant, ut admoneantur præceptorum Dei. תפלין autem quidam ea dicta putant à verbo תפל, quod *conjungere, alligare,* & *appendere* significat: quam rationem secutus esse videtur Vetus interpres, qui vertit, *Et quasi appensum quid.* Alii à voce תפלה, quæ Hebræis *preces* & *orationem* significat, derivant; q. d. *oratoria:* sic appellata quòd Judæi istis signis in precibus & orationibus suis quotidiè utantur. Prior opinio verior. Dicit igitur Moses, Hæc oblatio primogenitorum revocabit tibi perpetuò in memoriam beneficia Dei, ùt solent signa & frontalia Legem Domini. Paulo antè, v. 9. pro *frontali* Moses posuit *memoriale.* ¶ *Quia in fortitudine,* &c. כי בחזק וגו'] *Quòd in fortitudine manûs eduxerit nos,* &c. Sic potiùs vertendum videtur, ut sit sensus, Ista oblatio primogenitorum reducet tibi in memoriam quòd in fortitudine manûs eduxerit te, &c. ut solent signa & frontalia esse memoriale Legis Dei. Vide v. 9.

17. *Quum emisisset,* בשלח] Hîc tertia est Hebræorum hujus secundi libri Mosis sectio, quam à secunda voce istius versûs appellant בשלח, *In emittendo.* ¶ *Bellum,* מלחמה] Sub. *imminere.*

18. *Maris Suph,* ים סוף] Adjacentis *Rubro mari.* Chald. paraph. *ad mare rubrum.* ¶ *Et accincti,* וחמושים] Sub. *armis.* Hæc vox *accingi* & *armari* significat:

ficat: ab חמש, quæ *quintam eoſtam* ſignificat, quòd circa eam arma quibus ſe homines muniunt, ferè adhiberi ſoleant. Sic omnes Hebræi. Chald. paraph. מזורזין *accincti*, vel (ut alii vertunt) *feſtinabundi, ſolliciti, circumſpecti, & expediti.* Lxx, *quintâ autem generatione aſcenderunt*, &c. i. quinto ſeculo, quòd videlicet jam ſupra quadringentos annos, quibus Deus ſemen Abrahæ in terra aliena peregrinum futurum prædixerat, effluxiſſent triginta anni, ut jam quintum ſeculum agi videretur. Quod ut ſic transferant, ambiguitas vocis eos movit, quæ ab חמש deducta *quinque* ſignificare poteſt. Verùm prior verſio, melior. Vult enim dicere Moſes, quòd filii Iſrael non ut ſervi fugitivi clam ex Ægypto egreſſi fuerint, ſed palàm & armatâ manu.

19. *Viſitando viſitabit*, &c. פקוד יפקוד וגו׳] Hebraiſmus, Quum viſitaverit vos Deus, efferte, & aſportate.

20. *In fine*, בקצה] *In ora: in extremitate.*

CLARIUS.

4. MEnſe *novarum frugum*] Vel *menſe matureſcentis frugis.* Et capitur pro illo tempore quo fruges ad maturitatem tendunt; quod in terra Promiſſionis fit proximâ lunatione poſt æquinoctium vernum, h.e. in principio Aprilis: errant ergò qui verterunt, *in menſe Julii.*

9. *Et erit ſignum in manu tua*] *Signum in manu*, & *monumentum ante oculos*, idiotiſmus eſt Hebraicus quotidiani exercitii, & meditandæ legis Divinæ, & per rectè facta exercendæ.

10. *A diebus in dies*] h. e. per ſingulos annos. Accipiuntur enim *dies* in Scriptura non rarò pro *anno.*

12. *Et quod primitivum eſt*] Alius vertit, *& quodcunque ejectitium primò aperuerit pecudem:* ut ſit ſenſus, Si tibi fuerit jumentum cujus uterum fœtus aliquis, etiam immaturus, primò aperuerit, ſique maſculini fuerit ſexûs, Domini erit.

13. *Mutabis ove*] Alii verterunt, *agno*, vel *hœdo.*

16. *Et quaſi appenſum quid*] Vel *monumentum.* Ferunt frontalem quandam eſſe ſchedam, quæ inter oculos, h. e. ſuper oculos fronti affigitur, pertingens ab aure uſque ad aurem, in qua certæ quædam ſententiæ ſcribuntur, nempe hæ, *Sanctifica mihi omne primogenitum adaperiens vulvam*, &c. Et, *Audi Iſrael, Dominus Deus noſter Dominus unus eſt*, &c. Atque hîc miris utuntur ſuperſtitionibus: Nam hæc membranula ſit oportet de animali mundo, ſcribenda dexterâ manu, lineæ rectiſſimæ, charta integra ſine ullo foramine: ſcribíque debet ex illa parte quâ carni pecudis membranula conjuncta fuit. Hæc ſi in cubili fuerit, non licet thoro frui, niſi intra tertium elauſa fuerit ſcrinium; multáque alia ridicula. At hæc nolebat Dominus, ſed ut oculi ſuorum fidelium jugiter verſarentur circa legem ſuam.

DRUSIUS.

10. אתו ומועדו. Alius, ἀκριβασμόν· alius, πρόσταγμα, *præceptum*] ¶ Alius, ἀκριβασμόν. Aquila. Gen. 47. 22. חק, A. ἀκριβασμόν. Pſal. 94. 20. עלי חק, idem, ὃν ἀκριβασμόν. Prov. 8. 15. יחקקו, A. Sym. Th. ἀκριβάσονσι. Rurſum, Pſal. 60. 7. מחקקי, A. ἀκριβασίς μου. Th. ἀκριβασόμενος. ¶ Alius, πρόσταγμα. Symmachus, Pſal. 94. 20. עלי חק, Sym. κατὰ πρόσταγμά σου. 60. 7. מחקקי, idem, προστάσων ὁ ἐμός. Alibi tamen חק reddit σύνταξιν, videlicet Gen. 47. 22. ¶ *Præceptum*] i. מצוה.

13. ועורפתו. A. πενοντωσῆς, *decervicabis.* Sym. ἀποκόψεις, *interficies.* Th. κολοκοπήσεις αὐτὸ· *decollabis illud*] *Decervicabis.* Vel, *cervicem truncabis.* Nam *decervicare* Latinum non eſt, quòd ſciam. Dicitur tamen ut *decollare.* Lexic. vet. Τένων, *cervix.* Hinc ὑψιτένων, *qui altâ cervice eſt*; & πενόπιω, verbum effictum ab Aquila, *cervicem amputo.* ¶ Κολοκοπήσεις, *exdorſuabis.* Siquidem νῶτον *dorſum.* Id Probo ſignificat poſteriorem corporis partem, in quâ collum: unde interpretati ſumus, *decollare.*

16. ולשוטפות. A. εἰς ἐνσχέλ.] Hoc quid ſit, neſcio, niſi ſignificationem habeat *ferendi & portandi*, ab ἐνέγκω ſeu φέρω· unde ἐνσχέλιον, *ferendum.* Santes ex Ebræo vertit, *in frontalia.* Hieron. *quaſi appenſum quid.* Lxx, ἀσάλευτον, i. *immobile* & *inconcuſſum.* Ambo Chaldæi לתפלין, εἰς φυλακτήρια. Sic etiam R.S.

18. וחמשים עלי בני ישראל מארץ מצרים. A. ἐνοπλισάμενοι ἀνέβησαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἀπὸ τῆς γῆς Αἰγύπτου] In edit. Rom. חמשים. A. & Sym. καθωπλισμένοι. Th. πεμπαίζοντες] Ἐνοπλισάμενοι, i. ἔνοπλοι, ſive ἐνόπλιοι, *armati.* Putavi aliquando legendum eſſe ἐνωπλισμένοι. Hieron. epiſt. cxxv. quæ ad Damaſum ſcripta, *Aquila namque, qui non contentioſiùs, ut quidam putant, ſed ſtudioſiùs verbum interpretatur ad verbum, in eo loco ubi* Lxx *poſuerunt*, [*Quintâ autem generatione aſcenderunt filii Iſrael de terra Ægypti*] *ità tranſtulit*, Καὶ ἐνοπλισάμενοι ἀνέβησαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἀπὸ τῆς γῆς Αἰγύπτου, *i. Et armati aſcenderunt filii Iſrael de terra Ægypti. Licèt pro eo quod nos Armati diximus, ſecundùm Graci ſermonis ambiguitatem, Inſtructi, ſive Muniti, propter ſupellectilem quâ Ægyptios ſpoliaverant, poſſit intelligi.* Idem paulò poſt, *Aquilam verò, ut in cæteris, & in hoc maximè loco propriè tranſtuliſſe, omnis Judæa conclamat, & Synagogarum univerſa conſonant ſubſellia.* ¶ Καθωπλισμένοι, *armati.* Nam καθοπλίζω *armo*, idem videlicet quod ὁπλίζω. Tharg. Jeroſol. מויינין, ſed addit, *opere bono.* R.S. מזוינים. Utrumque ſign. *armis inſtructi.* Onc. מזורזין, *inſtructi.* Hieron. *armati.* Santes, *accincti*, i. ἐνζωνοι. ¶ Πεμπαίζοντες, *numero quinario*: verbum à πεμπὰς deformatum. Jon. *quilibet cum quinque infantibus* aut *pueruli.* R.S. *Alia expoſitio* חמשים, i. מחמשים *ſinguli ex quinque. Siquidem quatuor partes obierant in tribus illis diebus caliginis.* Vult dicere, quò caligo Ægyptum obtexerat. David Camius in libro ubi vocum ſenſa collegit, חמשים, *qui quintam coſtam*, חמש *dictam, ſuccinctam habent armis militaribus.* חמש *certè, teſte R. Jona, eſt* רופן חמושי, *i. coſta quinta, unde fel & jecur dependent. Et ſunt qui interpretentur dicentes, quemlibet eorum geſtaſſe quinque arma: ſed prius rectum eſt.* Hactenus R. ille.

GROTIUS.

12. ET *quod primitivum eſt*] Heb. כל פטר שגר. Vox prior Hebræa per Chaldæam alteram explicatur. ¶ *Mutabis ove*] Agno vel hœdo. Nam שה eſt in Hebræo, quod, ut diximus, utrumvis ſignificat.

13. *Quòd ſi non redemeris, interficies*] Id additum, nè omitteretur redemptio.

14. *Cras*] In poſterum. Vide Matth. 6. 34.

16. *Frontalia*] Vide Deut. 6. 8.

17. *Nè fortè pœniteret eum, ſi vidiſſet adversùm ſe bella conſurgere*] Longa enim ſervitus frangit animos.

18. *Armati aſcenderunt*] Heb. חמשים *quinati.* Theodotion, πεμπαίζοντες. Id Lxx interpretantur *generatione quintâ.* At K. *accincti quintam coſtam militariter*: nam nomen חמש pro *quinta coſta* eſt, 2 Sam. 2. 23. Hunc ſenſum ſecuti Aquila & Symmachus verterunt hîc καθωπλισμένοι, & ipſi Lxx. Joſ. 1. 14. ἔνζωνοι, & Joſ. 4. 12. διεσκευασμένοι.

CAP. XIV.

MUNSTERUS.

3. IRretiti] Hebraicum vocabulum נבוכים eſt paſſivum, à verbo בוך quod ſignificat *animo perplexum eſſe & ſic ambiguum ut neſcias quò te vertas.* Sic enim exponitur ab A. E.

7. *Et duces*] Onkelos exponit שלישים per גברין מסנן, *viri præfecti.* K. exponit per קצינים, *duces.* Et vocantur שלישים, quòd tertii ſint à Rege, atque ſub ſecundo poſt Regem.

11. *Nunquid*] Non rarum eſt apud Hebræos ut duæ negationes

negationes mox ſeſe conſequantur, & tamen non efficiant unam affirmationem. Accipitur itaque הֲלֹא pro *nunquid*. Et hæc verba dixerunt impii qui erant in multitudine: Prudentiores verò invocaverunt Dominum.

14. *Pro vobis*] Hebraica dictio לָכֶם, i. *vobis*, capitur pro בַּעֲבוּרָכֶם i. *pro vobis*. Sed mirari aliquis poſſet cur tot millia Judæorum non reſtiterunt hoſti inſequenti. Reſpondet A. E. quòd non fuerunt aſſueti rebus bellicis, & præterea à juventute fuerunt tyrannide oppreſſi, & ſub metu Regis enutriti, quæ illis omnem virilem ademerunt animum.

20. *Nubes illa atque tenebra*] h. e. Columna illa quæ ex parte Iſrael noctem illuminabat, erat ex parte Ægyptiorum nubes obſcura atque tenebroſa. Et hæc eſt expoſitio Chaldæi interpretis, & R. Abraham Sepharadi.

22. *Ingreſſi ſunt in medium maris*] Arguit hic autor Zeror Hammor ſic, *Si ingreſſi ſunt mare, non erat ſiccum; aut ſi ſiccitatem habuerunt, non ſunt ingreſſi mare*: unde dicit quòd *ingreſſi ſunt primùm mare uſque ad nares, & tunc cœpit abire mare, & ambulaverunt per ſiccum*. Subſcribat qui volet, præſertim cùm paulò ſuperiùs Scriptura dicat, aquas per ventum abactas, & in muri ſoliditatem firmatas.

24. *De columna ignis*] Heb. *in columna ignis*. h. e. Vertit ſe cum columna ignis contra Ægyptios, in magnum illorum terrorem & tumultum, & nolentes coegit ire בְּכַבְדוּת *in gravitatem*, h. e. in graviores & profundiores aquas, ut quidam exponunt. Alii autem ſic hunc locum ediſſerunt, *Suſtulit à curribus rotas, ut equi illos non niſi cum magna vehementia trahere poſſent*.

27. *Cum impetu ſuo*] Chaldæus & omnes Hebræi expoſitores aiunt אֵיתָן capiendum pro תְּקוֹף *robore*, & לִפְנוֹת pro לִפְנֵי, ut ſit ſenſus, Antequam illuceſceret dies, mare revertebatur omni robore ſuo in occurſum fugientium Ægyptiorum, & impulit eos Dominus per vehementes fluctus in medium maris, atque ſubmerſit inſanos illos homines qui agnoſcere noluerunt potentiam ejus & inaudita mirabilia. ¶ *Et impulit Dominus*] Exponunt Hebræi verbum נָעַר per רָמָה, *projecit*. Scribunt hîc Hebræi mirabilia de mari, de Pharaone, & de Ægyptiis. Et quoniam cupimus ſtudioſos juvare in lingua, & deinde oſtendere in quàm reprobum ſenſum Judæi dati ſunt, ſubjiciemus pauca ex illorum Medraſim; עשתה הים עצמה י"ב דרכים כנגד י"ב שבטי ישראל והנביה אתן גליו למעלה שש מאות אמות והקפאה עצמה מלמטה והמתיקה מימיה ועשתה את עצמה כחומה ונעשו בה חלונות שהיו ישראל רואים זה את זה ומהללים לה"ב בשירות ותושבחות ומהלכין בתוך הים כאדם שמהלך בביתו עד שיצאו ליבשה. והיו שלש כתות אחת אמרה נטבע בים ושנית אמרה נשוב למצרים ושלישית אמרה נעזך אתם מלחמה. אז אמר להם משה התיצבו וראו את ישועת י"י לא תשבעו. לא תוסיפו לראותם עוד עד עולם לא תשובו למצרים וי"י ילחם לכם ואתם תחרישון: וכיון שראה ה"ב את המצריים בודחים שנר לפניהם מלאך ברמות סוס נקבה ונכנסה לים ורצו הסוסים לים. מיד אמר ה"ב למשה נטה ידך על הים: ובשעה שאמרו ישראל השירה לפני ה"ב שמע אותה פרעה שהיה מטורף בים ונשא אצבעו לשמים ואמר מאטין אני בך שאתה הצריק ואני ועמי הרשעים ולא יש אלוה בעולם אלא אתה: באותה שעה בא גבריאל והטיל על צואריו שלשלת של ברזל ואמר לו רשע אתמול אמרת מי י"י אשר אשמע בקולו ועכשו אתה אומר י"י הצדיק מיד הוריזו למצולות ים ועכבו שם חמשים יום וצער אותו כדי שיכיר נפלאותיו של הב"ה ועדין פרעה חי ועומד פתח נהנם וכשנכנסין אמות השולם מיד הוא מודיע להם גבורותיו של הב"ה ואומר להם מפני מה לא למדתם ממני דעת כי עד שנכפרתי בחב"ה לכן שלחני עשר מכות ואף טבעני בים ועכבני שם חמשים יום ולאחר כן העלני מן הים ולבסוף האמנתי בו: Vide, lector, Theologiam Hebræorum. Poſſem hîc abſurdiora adjicere, niſi offenderem pias aures. Sic ludunt Athei homines in Scriptura ſacra, vertúntque omnia in fabulas Luciani.

FAGIUS.

2. *Ante Hiratha*] Ad verb. *ſuper os Hiratha*. Per os autem quidam intelligunt vallem quæ ibi inter duas rupes excelſas fuit: q. legas, *juxta vallem Hiratha*. Et R. S. ſic denominatum putat iſtum locum quòd filii Iſrael ibi liberi facti ſunt: חירות enim *libertatem* Hebræis ſignificat. A. E. *ſuper os* idem eſſe dicit quod *ſuper faciem*, i. coràm, antè, vel in parte anteriori. ¶ *E regione Baal Zephon*] Tradunt Hebræi Baal Zephon idolum fuiſſe arte Magorum Ægyptiorum comparatum, atque in iſto loco collocatum ut ſervos ex Ægypto fugitivos obſervaret ac retineret: צָפָה enim *ſpeculari* & *obſervare* ſignificat. Hinc *Baalzephon* dictus, *dominus ſpeculationis*, quòd ibi conſtitutus eſſet ut ſpecularetur ac obſervaret ſi qui ex Ægypto fugere vellent, ut eos retineret. Quam virtutem illum habere credebant Ægyptii, & hâc retentos quoque fuiſſe filios Iſrael; ideóque dixiſſe Ægyptios, *Perplexi*, ſive *irretiti ſunt in deſerto*. q. d. Deus noſter Baal Zephon retinet eos, impedit fugam eorum. Sentiunt enim Hebræi ex omnibus idolis Ægyptiorum iſtud adhuc remanſiſſe, ut ipſis adhuc majoris indurationis atque ità interitûs ſimul occaſio eſſet.

3. *Coartati ſunt*] Vox Hebraica נְבוּכִים *Nevuchim*, & Chaldaica מְעַרְבְּלִין *Mearblin*, ſignificat propriè ità animo perplexos & uſque adeò ambiguos eſſe ut neſciant quò ſe vertant.

5. *Converſum eſt cor Pharaonis*] i. Mutata eſt ſententia Pharaonis & ſervorum ejus, ut qui priùs coegiſſent exire, jam mutato conſilio in priſtinam invidiam & duritiam relabantur. Et nos Germani quoque ità dicimus de eo qui mutavit ſententiam, **Er hatt ſich gewandt, umbkert**, &c.

9. *Egreſſi ſunt capite aperto*] Duplicem poteſt habere ſenſum: Vel, egreſſi ſunt palàm, non clàm, ut faciunt fugitivi. Vel, egreſſi ſunt animosè, alacriter, nihil ſibi timentes. Qui fugiunt & timent ſibi, caput & faciem abſcondunt, obvelant, involvunt, deprimunt, ut non agnoſcantur: Qui verò animoſi ſunt, læti & hilares, nihílque timentes, erecto capite, apertáque facie incèdunt; In Hebræo eſt, *Egreſſi ſunt excelsâ manu*, quod alii ad animoſitatem, audaciam & alacritatem referunt; alii verò ad potentiam, quòd armatâ & potenti manu exiverint. Manus elevant tum qui læti, alacres, hilares & animoſi ſunt, tum qui armatâ manu incedunt.

12. *Hoc eſt verbum quod locuti ſumus*] i. Nonne hæc eſt res quam loquebamur tecum in Ægypto? q. d. Sicut locuti tecum fuimus in Ægypto, ità nunc accidit. *Verbum, ſermo*, in Hebraiſmo pro *re, cauſa, negotio* frequenter accipitur. Et Hebraiſmus eſt quod dicunt paſtores, *Eamus in Bethlehem, & videamus verbum hoc*, i. rem iſtam, &c. Luc. 2. 15.

13. *Quoniam ſicut vidiſtis Ægyptios*] Senſus eſt, Hoc modo quo nunc videtis Ægyptios, armatos ſcilicet, perſequentes & imminentes vobis, non ampliùs videbitis, ſed mortuos & ſuffocatos. Et hunc ſenſum etiam Lxx explicuerunt, cùm dicunt, ὃν τρόπον, &c.

14. *Et vos tacebitis*] i. Dominus ipſe in ſe ſuſcipiet pugnam veſtram; *vos tacebitis*, h. e. quieti & tranquilli eritis. Et nos Germani *ſilere* pro *quietum & tranquillum eſſe* accipimus. **Schweig ſtill**, dicimus ad aliquem quem volumus bono & quieto animo eſſe.

16. *Et ingrediantur filii Iſrael in ipſum mare*, &c.] Noſtri commentatores hunc & ſimiles locos ferè omnes ità intelligunt, quaſi populus Iſraeliticus per medium maris Rubri tranſierit, totum trajecerit, ab uno ſcilicet latere ad alterum latus pervenerit. Verùm Hebræos in diverſa ſententia eſſe video, nempe Iſrael non totum mare tranſiviſſe de uno latere ad alterum, ſed aliquouſque tantùm in mare ingreſſos fuiſſe, donec Pharao cum ſuo exercitu ſuffocaretur, quo facto, rurſum è mari ad idem littus unde ingreſſi fuerant egreſſos fuiſſe. Sed placet Hebræorum verba huc adſcribere. A. E. ſuper hæc verba quæ mox ſequuntur, *Et ingreſſi ſunt filii Iſrael in medium maris*, &c. ità ſcribit,

אל תחשוב בעבור שאמר הכתוב בתוך הים כי הניעו עד חצי יום סוף רק אם נכנסו אפילו חצי פרשה בתוך הים יקרא תוך הים כמו ואספסוף אשר בקרבו ולא היו באמצא המחנה וטעם בתוך המקום שהיה שם ים בתחלת הלילה. *Nè putes propterea quòd dicit Scriptura*, Et ingressi sunt in mare, &c. *quòd ad medium maris pervenerint. Nam si tantùm dimidium passum in ipsum mare ingressi fuerunt, vocatur* בתוך הים, i. *intra mare. Ità & promiscuum illud vulgus in medio Israelis esse dicitur, cùm tamen non fuerit in medio loco castrorum. Per* בתוך הים *ergò intelligitur locus ubi mare erat in principio noctis.* Hactenus A. Ez. R. Hizkuni super hunc locum ità scribit ויבאו בני ישראל בתוך הים לא שעברו בני ישראל את הים דרך רחבו כי ידוע שאין הים מפסיק בין ארץ מצרים ובין ארץ כנען אלא לא היה צריך שנכנסו בה רק כדי שיכנס פרעה אחריהם ויטבע מן הים, Et ingressi sunt filii Israel in medium maris. *Hoc non ità intelligendum est, quòd filii Israel totum mare transiverint. Nam notum est quòd mare non dividit inter terram Ægypti & terram Chenaan. Imò non fuit necesse ut ingrederentur mare, nisi ut Pharao quoque ingrederetur post eos, atque ità submergeretur.* Hæc ille. Habent quoque Hebræi & alia argumenta quibus colligunt filios Israel non penitus trajecisse mare, sed tantùm aliquousque per modum semicirculi ingressos, rediisse ad idem littus. Ut quod dicitur cap. 13. 20. *Profecti itaque de Succoth, manserunt in Etham in extremitate deserti.* Et Num. 33. 8. dicuntur in eodem deserto Etham ad tres dies vagatos, castra sua posuisse in Mara. Sic enim ibi legitur, *Et profecti de Succoth, moverunt castra in Etham, quæ est in extremitate deserti. Et profecti de Etham, redeundo in Pi-Hiroth, quæ est in superficie Baalzephon, posuerunt castra ante Migdol. Et profiscíscentes de planitie Hiroth, transierunt per medium maris in desertum, atque euntes per iter trium dierum in deserto Etham, posuerunt castra in Mara.* Porrò tu nota quòd præpositio Hebraica בתוך *Bethoch* duplicem habet vim significandi: aliquando enim *mediũ* significat, ut communiter nostri interpretes hîc accipiunt; aliquando verò præpositionem *in* vel *intra* constituit, qua in significatione Hebræi hic accipiunt, ut sit sensus, Filios Israel aliquousque in ipsum mare intraviſſe. &c. ut suprá.

20. *Et fuit nubes & caligo Ægyptiis*] i. Columna illa quæ erat inter utraque castra, ex parte Israelis noctem illuminabat, ex parte autem Ægyptiorum erat nubes obscura & tenebrosa.

27. *Ad fortitudinem suam*] Vel, *ad robur suum.* Sensus est, Reversæ fuerunt ad priorem locum suum, habuerúntque eum fortem cursum & impetum ut antea.

VATABLUS.

3. *Confusi sunt*, נבוכים] *Perplexi sunt.* ¶ *Clausit*, &c. מנר וגו'] *Præclusit sese illis.* q.d. viæ deserti sunt præclusæ illis; ideo errant in deserto, nesciúntque quà ituri sint in deserto ipso.

4. *Et roborabo*, וחזקתי] *Et indurabo.* ¶ *Et glorificabor*, ואכבדה] *& gloriabor*, i. gloriosus apparebo, vel, *gloria mea apparebit.* Alii, *magnificabor, magnalia*, vel *magnifica ostendam.* ¶ *Et fecerunt sic*, ויעשו כן] i. retrocesserunt.

5. *Et versum est*, ויהפך] *& immutatum est:* mutata est sententia Pharaonis.

6. *Junxit autem*, ויאסור] *Vinxit autem*, vel, *Ligavit autem.* Vide Gen. 46. 29. i. Curavit apparandum currum suum: olim enim pugnabant in curribus.

8. *Egrediebantur*, &c. יוצאים ביד רמה] i. egressi erant magnâ audaciâ & animo alacri, animosi, magna sperantes, hilares: qui enim læti sunt, manus elevant, altiúsque incedunt.

9. *Castrametantes*, חונים] i. quum castra posuissent. ¶ *Omnes equi currûs*, כל סוס רכב] Sub. *persecuti sunt inquam eos.* Sing. Heb. pro plur. *omnis equus currûs Paroh & equites ejus*, pro, *persecuti inquam sunt eos omnes equi currûum Pharaonis, & equites.* h.e. omnis equitatus Pharaonis. Exponit quod dixerat, *Persecuti sunt Ægyptii* &c. ¶ *Et exercitus ejus*, וחילו] Sub. *assecutus est eos*, &c.

10. *Quúmque Paroh applicuisset*, ופרעה הקריב] Ad verb. *Et Pharao appropinquavit*; vel, *admovit*; sub. *castra sua.* i. Quamproximè potuit fieri, posuit castra sua juxta castra filiorum Israel. ¶ *Insequebantur eos*, נוסע אחריהם] Ad verb. *proficiscebantur post eos.*

11. *An quod non*, המבלי לא] Duæ dictiones idem significantes. Alii, *an nulla erant sepulcra*, &c.

12. *Nonne hoc ipsum est*, הלא זה הדבר] Ad verb. *Annon hoc verbum?* ¶ *Cessa à nobis*, חדל ממנו] *Discede à nobis. Facesse. Recede.* i. Permitte nobis ut, &c. vel, Sine nos servire.

13. *State*, התיצבו] *Sistite gradum, consistite.* ¶ *Salutem Jehova*, &c. את ישועת יהוה] *Opem Jehovæ quam laturus est.* ¶ *Non estis visuri*, &c. לא תוספו וגו'] Ad verb. *non addetis ut videatis eos ultrà in sempiternum.* i. nunquam posthac estis visuri eos.

14. *Tacebitis*, תחרשון] i. quiescetis. tranquilli & quieti eritis.

15. *Quid clamas ad me?* מה תצעק] Hîc Moses (ut nonnullis placet) populi personam sustinet. q.d. Quare populus, cui præes, clamat ad me?

16. *Intra mare*, בתוך הים] Ad verb. *in medium maris.* Quidam existimant Israelitas trajecisse penitus mare, ab uno latere ad alterum latus. At Hebræorum sententia est, illos tantùm aliquousque per modum circuli ingressos fuisse in Mare, donec ipse Pharao cum suo exercitu suffocaretur: quo facto rursum è Mari ad idem littus unde ingressi fuerant egressos fuisse. בתוך namque aliquando *medium* significat, ut vulgò hoc loco exponunt: aliquando *In*, vel *Intra*, ut Hebræi hîc accipiunt, hoc sensu, filios Israel aliquousque in ipsum Mare intraviſſe. Nihil tamen obest sensui quin transferas, *per medium mare*, ut docti vertunt: & sic paulò pòst, v. 22. neque intelligendum erit propterea de una ripa ad alteram eos trajecisse. ¶ *Per aridam*, ביבשה] *Per siccum*, i. siccis pedibus.

17. *Roborabo*, מחזק] *Indurabo.* Præs. Heb. pro fut. ¶ *Et glorificabor*, ואכבדה] ut v. 4. i. & ità obruam, sive interficiam, ipsum Pharaonem, &c. unde gloria mihi reddetur & laus.

20. *Et venit*, ויבוא] *Et ingressus est.* Alii, *Et ingressa est nubes.* ¶ *Fuitque* ויהי] Sub. *Ægyptiis.* ¶ *Et illuminavit*, ויאר] *Et illustravit*, sub. *Angelus filiis Israel.*

21. *Et jam scissa erant aquæ*, ויבקעו המים] *Ac ità divisæ sunt aquæ.*

25. *Et deduxit eos graviter*, וינהגהו בכבדות] *Et deducebat [agebat] illos [sub. currus] cum difficultate.* Ad verbum, *cum gravitate.* Chald. paraph. *ità ut difficulter eos ducerent:* i. cum magna difficultate deducerent currus suos.

27. *Respiciente manè*, &c. לפנות בוקר וגו'] *Appetente manè.* i. primâ luce, ad pristinum vigorem.

31. *Manum magnam*, את היד הגדולה] *Virtutem [potentiam] magnam:* & ità Chald. paraph. ¶ *Fecit*, עשה] *Exercuerat.*

CLARIUS.

11. *Forsitan non erant sepulchra*] Hæc verba dicebant impii qui erant in multitudine: prudentiores verò invocaverunt Dominum.

14. *Et vos tacebitis*] Mirari aliquis posset cur tot millia Judæorum non restiterint hosti insequenti. Sed respondent Hebræi, illos non assuetos fuisse rebus bellicis, & præterea à juventute fuisse tyrannide oppressos, & sub metu Regis enutritos, quæ omnem illis virilem ademerant animum. Ubi observa, Antequàm populus comederet panem de cœlo & biberet aquam è petra, dictum esse ei, *Dominus pugnabit pro vobis*; pòst verò & ipse pugnet.

20. *Tenebrosa & illuminans noctem*] Columna illa, quæ ex parte Israel noctem illuminabat, erat ex parte Ægyptiorum nubes obscura atque tenebrosa.

24. *Per*

24. *Per columnam ignis & nubis*] Vertit ſe cum columna ignis contra Ægyptios, in magnum illorum terrorem & tumultum, & nolentes coegit ire in profundiores aquas, ut quidam exponunt. Alii ſic exponunt, quòd ſuſtulerit à curribus rotas, ut equi illos non niſi cum magna vehementia trahere poſſent.

27. *Cùm lux matutina*] Hebraiſmus habet, *Aſpiciente manè ad fortitudinem ſuam.*

DRUSIUS.

7. *Duces*] Sunt voces aliquot quæ à Græcis interpretibus effictæ videntur ad exprimendum ea quæ ex Hebræo aliter exprimi non poterant. Qualis eſt ἀνδεὶς in editione Symmachi, i. *vira*, ab ἀνὴρ, *vir*; ut Hebræis Issa dicitur ab Is, i. *vira* à *viro*. Cui Hieronymus annumerat aliam, quâ expreſſerunt nomen Hebræum רצון *benevolentia*: Ea eſt εὐδοκία, frequenter obvia in Novo Teſtamento. Sonat autem ut ſi dicas *bona voluntas* aut *benevolus affectus*, *propenſáque animi affectio*. Nec alienum ab hoc ordine videtur ἐωσφόρος, verbum ab *auribus* deformatum, quod Hebræi dicunt האוין, *auribus percipio*. ſimiliter ὀρθρίζω, *manè deſurgo*, aut *aliquid facio*, i. השכים, quod autores alii dicunt, ὀρθρεύω. Item τρισάτης, cui reſpondet in lingua originali שלישׁ *ſalis*, in quo ſenſus numeri ternarii. Uſi ſunt hoc vocabulo præter Lxx alii translatores Ezec. 23. 15, & 23. τριστατῶν, ubi Symmachus σκυλευτῶν. Senes autem eo utuntur Exod. 14 7. & 15 4. item 4 Reg. 7. 2, & 17. nec non 9.25. & 10.25. & 15.25. De hoc R. D. *Salis eſt Dux: aut ſic vocatur qui eſt ſub eo quem vocant ſecundum à Rege.* Si rectè, tunc τρισάτης erit *tertius à Rege*. Voco tertium aut ſecundum, ubi Rex primus eſt. Alioquin שלישׁ eſt ſecundus à Rege, & משנה primus. Quod innuit Hieronymus his verbis, *Triſtatæ nomen eſt apud Græcos ſecundi gradûs poſt Regiam dignitatem.* שלישׁ ergò eſt τρισάτης, *qui tertius*, h. e. in tertia dignitate. Nam Rex in prima eſt, & ejus *Miſne* in ſecunda. Hebræa ſonant verbum è verbo, *ſecundus Regi*, vel *Regis*, משנה למלך. *In Exodo*, teſte Hieronymo, *Triſtatas Latina ſimplicitas Ternos ſtatores tranſtulit.* Aben Ezra, *Scio Regem quaſi primum eſſe in ordine: ideo Miſne vocatur qui poſt eum eſt in dignitate ſecunda; & Salis, qui in tertia.* Hieron. de his ſcriptum eſſe cenſet, *Veruntamen ad tres primos non pervenit*] *Hi principes*, inquit, *equitum peditúmque erant & tributorum: quos nos Magiſtros utriuſque militiæ & Præfectos annonarii tituli nominamus.* Idem exponens verba illa Dan. 5. 7. τρίτος ἐν τῇ βασιλείᾳ μου ἄρξει, ſic ſcribit, *Tertius in regno meo erit*] *Vel tertius poſt me, vel unus è tribus principibus quos alibi τρισάτας legimus.* Aliter Euthymius monachus Zigabenus. Nam quia Exod. 14. 7. *Omnes currus Ægypti, & triſtatæ ſuper omnes*] *Illos Triſtatas dicit*, inquit, *eò quòd tres in uno curru ſedere ſolebant, & unus quidem currum agebat habenáſque moderabatur, reliqui autem duo adverſus hoſtes decertabant.* Gregorius Nyſſenus his adjecit novam expoſitionem, quia legit (ità videtur) *omnem equum* pro *omnem currum*. Verba ejus interprete Caraffa hæc ſunt, *Nomine iſto* τρισάτας *hîc ſignificat. Contra hoſtiles manus antiqui magnos currus faciebant adeò ut tres homines caperent. Unus quidem auriga officio fungebatur, alter verò protegebat, tertius pugnabat. Vel triſtatas dicit eos qui aſcenderant ſuper tres equos. Antiqui enim in bellum exeuntes ſuper tres equos vehebantur. Inquit enim*, omnem equum, & triſtatas ſuper ipſos. Videtur hunc locum in mente habuiſſe, ubi ſanè in Hebræo (nam Græcam editionem non conſului) *omnem currum*, & non *omnem equum*. Pergit Theologus ille, *Vel triſtatas dicit eos qui in acie tertii ſtabant in phalange. Primo enim cadente vel defeſſo ac laborante, triſtata ſuccedebat in locum illius. Vel ſignificat* τρισσὸν, h. e. *eum qui ſedente Rege tertius ſtat, vel tertiam ſedem habet, qualis erat David apud Saul.* Vide nunc Origenem hom. 6. Sunt qui dicunt fuiſſe *Regios ſatellites tria haſtilia manu tenentes*, in queis Heſychius, & autor magni Etymologici. In loco Exodi memorato videtur latiùs accipi pro *ducibus*, quos קצינים appellant. Itáque R. S. interpretatur, dicens eſſe *duces exercitûs* juxta Thargum, h. e. Chaldaicam editionem. R. Levi exponit *dynaſtas & principes*. Vide Rom. edit. Latinam Exod. 15. 4. ubi Aben Ezra, *Quia meminerat Exercitûs, meminit etiam Triſtatarum*, i. SALISIM, *quia præerant toti exercitui.* Onc. hîc habet, *dynaſtæ* ſive *potentes ejus.* Jon. *juvenes dynaſtæ ipſius.* Jeroſol. *juvenes & dynaſtæ ejus.* Plura de his alias, ſi Deus permiſerit.

22. *Ingreſſi ſunt in medium mare*] h. e. intra mare. *Medium* hîc תוך dicitur, alibi קרב, & alibi *cor*, unde *cor maris*; & Tyrus ſita legitur *in corde maris*, quoniam intra mare non procul à continente. Sic Chriſtus fuit *in corde terræ*, h. e. in ſepulcro, quod intra terram. Hoc obſervo, quoniam Iſraelitæ ingreſſi ſunt mare in deſerto Etham, & in idē deſertum egreſſi ſunt. Non igitur *medium* hîc accipitur Mathematicè, ſed eo ſenſu quo dixi. Quicquid enim intra rem aliquam, in ejus *medio* eſſe dicitur. Sic ſanè cor eſt in *medio* hominis, h. e. intra hominem. Nam propriè loquendo magis vergit ad ſiniſtram; quam partem, quia frigidior eſt, calefacit. Non ergò in medio hominis eſt præcisè, aut ut eſt in medio aliorum animantium. Sic, *vulgus promiſcuum quod erat in medio ejus*, h. e. intra caſtra ejus. Quæ dixi firmabo autoritate ſapientum Hebræorum. Aben Ezra, *Ne cogites, quia dicit*, Ingreſſi ſunt in medium maris, *quòd pervenerint ad dimidium maris Suph. Nam ſi ingreſſi ſunt duntaxat dimidium paraſangæ vel milliaris intra mare, dicitur Medium maris. Nam ſenſus eſt, In locum ubi fuerat mare.* Hiſcuni, *Intraverunt medium mare, non quòd tranſierunt mare quâ parte latum eſt. Notum enim, mare illud diſterminare Chananæam ab Ægypto; nec erat neceſſe ut ingrederentur illud niſi ob Pharaonis exercitum, qui ibi ſubmergendus erat. Ingreſſi ergò ſunt figurâ ſemicirculari. Nam ecce in deſerto Etham intrarunt in mare, & in deſertum Etham redierunt cùm è mari exirent.* Vide nunc, ſi otium & ſi vis, quæ Fagius annotavit ad paraphraſin Chaldaicam Onceli, quem Aquilam eſſe putant.

31. *Crediderunt* DOMINO, *& Moſi*] Vel, *in* DOMINUM, *& in Moſen*: quod ἐπιστεύσαν τῷ, imò purus putus Hebraiſmus eſt. Nam quod Latini dicunt *credere Deo*, id Hebræis eſt *credere in Deum*. Sic, *Abraham credidit Deo*, vel *in Deum*, illud Græcis ità interpretantibus, quos Apoſtolus deinde ſecutus fuit. Sed quia hîc ſequitur, *& in Moſen*, ideo interpretes maluerunt, *Deo & Moſi*. Nam *credere in Moſen* inaudita hactenus locutio fuit, ſaltem vulgò ignorata. Unde diſtinctio illa, quæ apud Auguſtinum, inter *credere Deo* & *in Deum*, quam Theologi ferè omnes receperunt. Non invideo: tantùm admoneo, nihil in ea ſoliditatis eſſe. Si frugibus inventis aliquis ſit qui velit veſci glandibus, veſcatur ſanè: per me hoc ei licet. Nec aſſentior per omnia Hieronymo ſcribenti eandem fidem haberi in Deum & in ſanctos ejus. Nam aliter credimus Deo, & aliter ſanctis ejus. Non enim certè eam fiduciam ponimus in hominibus quam ponimus in Deo, ſi omnino ponimus fiduciam in hominibus. Verba Hieronymi habentur in comment. ſuper epiſt. ad Philem. *Quæritur quomodo eandem fidem in Chriſto Jeſu habere quis poſſit & in ſanctos ejus. Ad cujus expoſitionem de Exodo ſumamus exemplum:* Credidit populus Deo & Moyſi ſervo ejus. *Una atque eadem credulitas in Moyſen refertur & in Deum, ut populus qui credebat in* DOMINUM, *aquè credidiſſe dicatur in ſervum. Hoc autem non ſolùm in Moyſe, ſed in omnibus ſanctis ejus eſt, ut quicunq; credidit Deo, aliter ejus fidē recipere non queat niſi credat & in ſanctos ejus. Non eſt enim in Deum perfecta dilectio & fides quæ in miniſtros ejus odio & infidelitate terminatur.* Vide ſequentia.

IDEM.

15. וְיִסָּעוּ. Τὸ σαμαρειτικὸν, ἵνα ἀπέρωσιν, *ut proficiſcantur*] Sic etiam Hieron. Tres quoque interp. Chaldæorum ויטלון, *ut abeant, ut diſcedant*. Verbum נטל ſign. *tollere, auferre*. Sic & ἀπαίρω. Sed ἀπαίρω ſæpius eſt *navi proficiſcor, ſolvo.*

16. בְּיַבָּשָׁה. Schol. εἰς χέρσον. εἰς ξηρόν] Εἰς χέρσον, *per*

per terras, ſive *continentem*. Pleniùs hoc dicunt εἰς χέρσον γῆν· cui opponitur ἡ κατακλυζομένη, *quæ tegitur undis marinis*. ¶ Εἰς ξηρὸν, *per ſiccum*. Dicunt etiam ἡ ξηρὰ pro *arida*: quod obvium in N. Fœdere. Lxx hîc habent, κατὰ τὸ ξηρὸν, *ſecundùm ſiccum*. Hieron. *per ſiccum*, optimè & rectiſſimè. Santes, *per aridam*.

20. וַיְהִי הֶעָנָן וְהַחֹשֶׁךְ וַיָּאֶר אֶת הַלָּיְלָה וְלֹא קָרַב זֶה אֶל זֶה. A. καὶ ἐγένετο ἡ νεφέλη αὐτοῖς· καὶ ἐφώτισε τὴν νύκτα καὶ οὐκ ἤγγισεν οὐδὲ οὗτος πρὸς τοῦτον, *& facta eſt nubes tenebræ, & illuſtravit noctem: & non appropinquavit hic ad illum*. Sym. καὶ ὦ ἡ νεφέλη αὕτη μὲν σκοτεινὴ, φαίνουσα δὲ ἐνταῦθα, *& erat nubes tenebræ quidem illîc, lucens verò hîc*. τὸ Σαμαρείτικὸν, καὶ ὦ τὸ νέφος καὶ τὸ σκότος, καὶ ἔφαινε τῇ νυκτὶ· *& erat nubes & tenebræ, & lucebat nocte*] *Hic ad illum*: alter ad alterum. Vult dicere, Ægyptius ad Iſraelitam. ¶ *Illîc*] In caſtris Ægyptiorum. ¶ *Hîc*] In caſtris Iſraelitarum. ¶ *Et lucebat*] ויאר per (י) breve in ſyllaba ultima.

25. וַיָּסַר. Sym. μετέστησε, *tranſtulit*.] Antea erat συνέδησε, *colligavit*, tanquam ab אסר, *vincio, ligo*. Cave ſequaris. Hieron. *ſubvertit*. Onc. ואעדי. Santes, *& removit*.

27. לְאֵיתָנוֹ. A. εἰς τὸ ἀρχαῖον αὐτοῦ, *in antiquum locum ſuum*] Hieron. *in priorem locum*. Uterque Chaldæus, לחקבדה, *ad vehementiam ſuam*, i. ad ſolitum fluxum. Pſal. 74. 15. נהרות איתן. A. ῥεῖθρα. Sym. ἀρχαίους. ¶ וַיְנַעֵר. A. ἀνέβρασεν, *æſtuando expulit*, aut, *vi æſtûs & agitationis ejecit*.

GROTIUS.

2. *Beelſephon*] Idolum erat finibus cuſtodiendis, & ad impediendam fugam è regno. Ideo nominatur, ut appareat quàm nihil contra Iſraelitas potuerit.

13. *Ægyptios enim, quos nunc videtis*] Legit, ut nos, כי אשר: at Lxx, ὃν τρόπον.

24. *Reſpiciens Dominus*] Angelus ſupra dictus v. 19. Dei perſonam referens.

CAP. XV.

MYSTERIUM.

1. *Tunc cantavit*] Ponuntur ferè omnia verba quæ in hoc cantico ſcribuntur, in futuro tempore: ſed quod non rarò fit apud Prophetas, ubi futurum loco præteriti capitur.

2. *Laus*] Vel *carmen*. Quidam etiam legunt cum pronomine Jod. ¶ *Decorabo eum*] K. putat ſic exponendum, *hoſpitio ſuſcipiam eum*, vel *tabernaculum faciam ei*. Scribitur enim hîc in Hiphil, à nomine נוה, quod *habitaculum* ſignificat. A. E. quoque exponit אנוהו pro אושיבהו בנוה, *collocabo eum in habitaculo*.

4. *Electi duces ejus*] Heb. *electio ducum triariorum ejus*. ¶ *In mari rubro*] Jam ſuprà diximus in Hebræo non eſſe *mare Rubrum*, ſed *mare caricoſum*, vel *mare procelloſum*: utrumque enim ſignificat dictio סוף. Sapiens R. Abraham exponit קנה *arundinem*, quæ in littore hujus maris creſcere dicitur. Sunt etiam qui per סוף *finem* intelligunt, quaſi illud mare finis ſit Oceani: ſed hi errant.

9. *Ab eis*] Onkelos ſic dilucidiorem facit Hebraicum textum, תישבע מנהון נפשי. ¶ *Perdet eos*] Heb. *miſeros faciet eos manus mea*.

10. *Flaviſti*] נשב pro נשף, h. e. Beth pro Pe. Ubi audi Gerundenſem, ſi Hebraicè didiciſti, אלה שתי אותיות בית ופה ישמשו בענין אחד כמו נשף ונשב גב ונף בור ופור. Sed quæ hodie in Grammatica quoque docentur.

11. *Terribilis laudibus*] h. e. terribilis quoque es cùm laudaris, cùm nemo mortalium te ſatis laudare queat.

17. *Habitaculum*] Onkelos, & poſt eum K. exponunt אתר מתקן, *locum præparatum*, & A. E. dicit illum eſſe montem Morija.

20. *Maria*] Heb. *Mirjam*, diſſyllabum.

21. *E regione illorum*] Heb. *Et reſpondit illis Maria*, Moſi ſcilicet & aliis viris præcinentibus. Ut enim illi dixerunt, *Cantate Domino, quoniam magnificè egit*, ſic quoque illa conformiter prorupit in laudem Dei: nam eſt in Hebræo לָהֶם in maſc. & non לָהֵן in fem.

25. *Et oſtendit illi lignum*] Hebræi ſic legunt, *& docuit eum de ligno*, h. e. הורה לו טבע העץ, *docuit eum vim & naturam ligni*: ſicut & poſtea Salomonem docuit naturas & proprietates omnium Herbarum, de quibus ille quoque librum ſcripſit: ſed quia is venit in abuſum, & multi confidentiam ſuam magis in herbas poſuerunt quàm in Deum, abſtulit Ezechias librum illum, nè poſteri ſui pejùs aberrarent, & in infirmitatibus non ad Deum principaliter, ſed ad herbas recurrerent. Vide, ſi libet, autorem libri Zeror Hammor, qui latiùs de hac re diſſerit. ¶ *Ibi poſuit ei ſtatutum*] R. S. dicit, quòd Moſes populo præſcripſerit in Mara quaſdam leges atque judicia, in quibus exercerentur & probarentur, vel ליסר אותם וללמדם, ut A. E. ſcribit.

26. *Statuta*] Exponunt Hebræi communiter חוקות pro illis ſtatuis quæ non habent שום טעם, i. *ullam rationem* quare Deus illa obſervanda impoſuerit, ut eſt eſus carnis ſuillæ, veſtis ex lana & lino contexta, & ſimilia multa. ¶ *Non ponam ſuper te*] Hîc ſubintelligendum eſt, *Si autem poſuero ſuper te, ecce ego ſanator ſeu medicus tuus ſum*.

27. *Manſerunt ibi juxta aquas*] Quindecim diebus illîc manſerunt. Nam fuit aqua illa dulcis: id quod ex palmis illîc creſcentibus notatur, cùm non creſcant in loco ubi ſunt aquæ amaræ.

FAGIUS.

2. *Timendus Dominus*] Chaldaica vox דחילא *Dichila, timorem & timendum* ſive *terribilem* ſignificat. Poſſet igitur & ſic legi, *Canticum meum timor Domini*, q. d. Canam de eo quomodo ſolus Dominus ſit verè & rectè timendus. Vocant autem Chaldæi Deum דחילא à *timore*, qui illi ſoli debetur.

3. *Victor bellorum*] Expreſſit Hebraiſmum, איש מלחמה, *vir belli*. Nam *virum* dici Hebræis ferè laudi tribuitur, pro eo quod eſt *inſignem ac præclarum eſſe, probéq; peritum alicujus rei*. Unde Deus dicitur *vir belli*, i. fortis bellator, & gnarus bellandi. Lxx legunt, Συντρίων πολέμους, i. *Dominus conterens bella*.

4. *In mari Rubro*] Vox Hebraica סוף, quam & Chaldaiſmus uſurpat, non propriè *rubrum* ſignificat, ut Lxx & Vulg. interp. ferè reddunt, ſed *caricem* ſeu *papyrum*. Appellari ergò dicunt Hebræi mare סוף, i. *caricoſum* vel *papyroſum*, eò quòd ad ejus littora copioſiſſima ſint carecta & papyriones. Multa ſuper hoc ſcribit A. E. è quibus aliqua hîc proferre libet, יש אומרים שנקרא כן בעבור שיש סביביו סוף ואחרים אמרו שהוא מגורת סוף שהוא סוף העולם והוא ים אוקיינוס. *Dicunt nonnulli vocari mare eo nomine, quòd per ejus circuitum naſcantur papyri. Alii autem exiſtimaverunt ideo vocari mare Soph, quia Soph etiam finem ſignificat: dicuntq; hoc mare terminum eſſe mundi, h. e. ipſum Oceanum.* Hæc ille. Refellítque hanc ultimam opinionem: Non enim ſinus Arabicus eſt mare Oceanus, ut ſatis compertum eſt. R. quoque S. hoc ipſum idem ſentit, וסוף הוא לשון אגם שגדלים בו קנים, *Soph*, inquit, *hoc loco ſignificat Juncum, quo nomine mare illud appellatur, quòd calamorum ac papyrorum copia in eo naſcatur*. Non ergò ex eadem cauſa à nobis & Hebræis ei mari inditum eſt nomen. Nam *rubrum* à Græcis appellatum, Plinio teſte, quòd arena ejus rubra ſit, & aquæ quaſi rubere videantur, ſicut omnes propè aſſerunt. Sunt qui caricem סוף appellatum putent, quòd non diu duret, ſed citò evaneſcat.

11. *Terribilis & laudabilis*] Heb. נורא תהלות, *terribilis laudibus*. Sic dici putant, vel quòd nemo mortalium eum ſatis laudare poſſit, vel quòd cum magno timore laudari debeat.

25. *Ostenditque ei Dominus lignum*] Referunt Sapientes Hebræorum, hoc lignum naturâ amarum fuisse, ideóque projectum in aquas illas adhuc amariores eas reddidisse. Contra ergò naturam istius ligni fuisse dicunt quòd aquæ inde dulcoratæ fuerunt. Sed Deum adserunt ità voluisse exercere suam potentiam, ad ostendendum se superiorem naturâ esse, contráque illam quidvis posse. Pulchrè certè ad mysterium hæc applicari possunt. Quid enim hoc aliud significat quàm amaras tribulationes quas pii hîc sustinent, dulces & jucundas fieri fide & cogitatione mortis & passionis Christi quam pro nobis miseris mortalibus in ligno crucis pertulit? Hinc hæc vox Apostoli, *Gloriamur in afflictionibus*, Rom. 5. 3. Multa certè hujusmodi Hebræi habent, quæ si ad Christum referamus, pulchrè quadrant, & optima sunt: De quibus omnibus lectorem suo in loco admonebimus.

VATABLUS.

1. *Tunc cecinit*, אז ישיר] Fut. Heb. quod præter sensum, etiam particula אז indicat vertendum esse per Præt. Singulariter autem dicit *Cecinit*, quòd solus Moses composuerit canticum in laudem Domini, alii autem accinuerunt. ¶ *Jehovæ*, ליהוה] i. in laudem Jehovæ. ¶ *Magnificando magnificatus est*, גאה נאה] Hebraismus, mirum in modum magnificatus est: strenuè admodum egit: magnum & fortem strenuúmque se esse ostendit.

2. *Fortitudo mea & laus*, עזי וזמרת] i. Deus est cujus auxilio hostibus superior fui, & qui mihi propterea canticis celebrandus est: tulit enim mihi opem. ¶ *Fuit enim*, ויהי] Ad verb. *& fuit.* ¶ *Præparabo tabernaculum faciam ei*: ואנוהו] Ad verb. *& tabernaculum construam ei*: in quo scilicet illum colam: sic mox.

3. *Vir belli*, איש מלחמות] Hebraismus, bellicosus admodùm.

4. *Et electi principes ejus*, ומבחר שלשיו] Ad verb. *& electio principum ejus*, i. optimi quique principes ejus.

5. *Voragines*, תהומות] *Gurgites. Abyssi.* ¶ *Operuerunt.* יכסיומו] Fut. Heb. pro Præt.

6. *Magnificata est fortitudine*: נאדרי בכוח] Hebraismus, pollet viribus mirabilibus: ornata est viribus, est insignis robore admodúm.

7. *Et in multitudine magnificentiæ tuæ*, וברוב גאונך] Hebraismus, Magnificentiâ tuâ insigni & multâ, sive, Excellenti tuâ fortitudine.

8. *Et spiritu naris tuæ*, וברוח אפיך] i. vento quem immisisti: est enim author flatuum. Alii vertunt, *Et à spiritu furoris tui.*

9. *Explebitur eis anima mea*, תמלאמו נפשי] i. satiabitur divitiis eorum desiderium meum.

10. *Absorpti sunt*, צללו] *demersi sunt: descenderunt in profundum.*

11. *Magnificus*, נאדר] *magnificatus est*: i. præditus est insigni sanctitate. A secunda persona ad tertiam est transitus. ¶ *Terribilis laudibus*, נורא תהלות] Hebraismus, qui cum summa reverentia, vel cum summo timore laudandus est.

12. *Deglutivit eos*, תבלעמו] *devoravit eos*, q.d. non solùm obruti sunt aquis, sed & terra aperuit os suum, & absorpsit eos. Quidam per *terram* aquas significari volunt.

13. *Duces*, נחית] Præt. Heb. pro fut. vel, *Deducas.* Paulò pòst v. 17. Hebraicè futura sunt. ¶ *Redemisti.* גאלת] i. eruisti de servitute. ¶ *Ad habitaculum*, &c. אל נוה וגו'] i. ad montem Sion in quo postea ædificatum fuit templum.

14. *Audient*, שמעו] Præt. Heb. pro futuris. ¶ *Irascentur*, ירגזון] *commovebantur.*

15. *Dissolventur*, נמוגו] i. erunt animo dissoluto ac remisso.

16. *Ad magnitudinem brachii tui*, בגדל זרועך] i. ob fortitudinem tuam quam brachio tuo ostendes. Alii vertunt, *per brachium tuum forte*: ut sit inversio, pro בזרועך הגדול. ¶ *Acquisisti*: קנית] *præparasti.*

17. *Introduces*, תבאמו] *Deduces eos. Perduces eos.* ¶ *Loco*, מכון] in *base*, i. sede illâ. Ad verb. *loco ad habitandum te præparasti, ô Jehovah.* Ordo dictionum inversus, pro in *basi quam fecisti ut* illic *sedeas*, i. in qua proposuisti habitare, sive, quam delegisti tibi. ¶ *Firmabunt*, כוננו] Præt. Heb. pro fut. i. ædificabunt & exstruent, q. d. Nam præcipies tibi ædificari templum in sede illa & loco in quo constituisti habitare.

18. *Regnabit*: ימלוך] i. semper dicetur Rex & Dominus.

21. *Et respondit eis*, ותען להם] nempe Mosi & aliis viris præcinentibus: ut enim ille dixerat, *Cantabo Jehovæ, quia magnificando*, &c. sic & hæc iisdem verbis prorupit in laudem, *Cantate*, &c. Lxx verterunt, ἤρξατο δὲ αὐτοῖς, *incepit autem illis*, i. præcinuit. Alii volunt להם pro להן femineo esse positum, & vertunt, *Et cecinit illis*, nempe mulieribus, i. præcinebat illis. Agite gratias Jehovæ. Ponitur hîc initium tantùm Cantici: verisimile est tamen illis præcinuisse totum Canticum; verùm noluit repetere.

22. *Et proficisci fecit*, ויסע] *Et exire fecit, extraxit.* Hic vocat *desertum Sur* quod Num. 33. 9. dicitur *desertum Etham.*

23. *Vocavit*, קרא] sub. *is qui illi nomen indidit*, i. vocatum fuit.

24. *Propterea murmurabat*, וילונו] Ad verb. *Et murmuraverunt.* Hîc ו rectè vertit noster interp. in *Propterea.*

25. *Et docuit illum*, וירהו] i. ostendit illi, sive monstravit. ¶ *Quod projecit*, וישלך] Ad verb. *& projecit, immisit.* ¶ *Posuit ei statutum & judicium*, שם לו חק ומשפט] Sing. Heb. pro plur. *statuta ei statuta & judicia.* Non hîc statuta sive ritus & judicia scripta dedit Deus, (nam hoc postea factum legimus) sed pactum refricavit cum Patribus factum: docuítque populum suum Deus per os Mosis, nè scilicet ex servitute liberati, ad libidinem carnis libertate uterentur, ut bene & rectè coram Deo & cum proximo viverent; ut in simplicitate & innocentia (sicut olim Patres) coram Deo ambularent. Apparet & istud, ante Legem ferè servasse Israelitas moribus & consuetudine quæ per Mosen postea sunt scripta in Lege præcepta. ¶ *Tentavit eum*, נסהו] *probavit eum.*

CASTALIO.

1. *JOvam canto*] h. e. *cantamus:* singularis pro plurali. quod sæpe fit etiam in prima persona, non solùm apud Hebræos, sed etiam apud Græcos, præsertim in Tragœdiarum choris; & apud Latinos, ut apud Livium initio lib. 9. decadis 1.

3. *Jova vir bellicosus*] Heb. יהוה איש מלחמה, i. *vir belli.* Sed intelligendum est, Hebræos adjectiva à substantivis non habere, qualia habent Latini. Itaque vectem ferreum dicunt *vectem ferri*, & domum ligneam *domum ligni*; ut & Galli, *Maison de bois.* Sic igitur pro *viro bellicoso* dicunt *virum belli.* Quòd autem *virum* vocat, ostendit Jovam esse Jesum Christum, qui & Deus sit & homo: qui etiam Deut. 33. *vir* appellatur. de quo Matth. 1. Deo volente plura scribemus.

CLARIUS.

1. *CArmen hoc*] In Hebræo ponuntur ferè omnia verba quæ in hoc cantico scribuntur in futuro tempore; sed quod non rarò apud Prophetas loco præteriti capitur. Ferunt autem scriptum hoc carmen heroico metro. Totum certè spirat vim poeticam, plenúmque est majestatis & gratiæ.

11. *Terribilis atque laudabilis*] Alii verterunt, *Terribilis laudibus*, h. e. terribilis quoque es cùm laudaris; cùm nemo mortalium te satis laudare queat.

17. *In monte hæreditatis tuæ*] Ipse est mons Sion.

21. *Quibus præcinebat*] Heb. *& respondit illis Maria,*

Mosi

Mosi scilicet atque aliis præcinentibus : ut enim illi dixerunt, *Cantate Domino, gloriosè enim magnificatus est*, sic quoque illa pariter prorupit in laudem.

25. *Ostendit illi lignum*] Hebræi intelligunt, Deum docuisse illum vim & naturam ligni, sicut & postea Salomonem docuit naturas & proprietates omnium herbarum, de quibus ille quoque fertur librum scripsisse. Sed quia is venerat in abusum, & multi fiduciam suam magis in herbas posuerant quàm in Deum, abstulit Ezechias librum illum, nè posteri peiùs aberrarent, & in morbis non ad Deum prius quàm ad herbas recurrerent. ¶ *Ibi constituit ei præcepta*] Moses populo præscribit in Mara quasdam leges atque judicia, in quibus exercerentur & probarentur.

26. *Custodierisque omnia præcepta*] Vel, *statuta*: & exponunt Hebræi communiter pro illis statutis quæ non habent ullam rationem quare Deus illa observanda imposuerit, ut est Esus carnis suillæ, Vestis ex lana & lino contexta, & similia multa. ¶ *Non inducam super te*] Hîc subintelligendum est, *Si autem induxero super te, ecce ego sanator & medicus tuus sum.*

27. *Duodecim fontes*] Exercitus Israelitarum adumbrat cœtum fidelium, cujus Dux est Christus, qui duodecim Apostolos & Septuaginta Discipulos elegit, per quos doctrinâ cœlesti omnes nutrirentur, &c.

DRUSIUS.

DEus habitare nobiscum dicitur, an etiam nos cum Deo? Psal. 140. 13. *Habitabunt recti cum vultu tuo.* Ut ut sit, malè Tremellius hoc in loco, *cum quo habitabo*. Nam ut iterùs rectè hoc dici, tamen verbum Ebræum sani interpretationem hîc non admittit. Non enim est אשכננו in fonte, quod exponi posset ἀλλ' ἔτι ἐν σκηνώσει, *habitabo cum eo*, sicuti ינוך reddimus, *commorabitur tecum*; sed אשכננו cum (-) sub Aleph, quod arguit vertendum esse, *habitare faciam eum*: & est sensus, Exstruam ei habitaculum sive tabernaculum. Id נוך dicitur : unde לא ינוך, *non habitabit*, Hab. 2. 5. & in Hiphil אשכון, *collocabo eum in tabernaculo*, vel *faciam ei tabernaculum*. Quo nomine aliquando venit tentorium conventûs, aliquando ipsum templum. Dicitur enim certè habitaculum Dei sacrosanctum. Nec juvat hos interpretes Cajetanus, si eundem errorem erravit, ut profectò erravit. *Nam juxta Ebræum*, inquit, *habetur*, & habitabo eum. *Subintelligi posse dicunt præpositionem, & legi*, habitabo *cum eo*. *Sensus tamen unus est : quia idem est nos habitare Deum, & cum Deo. Non enim aliter nos habitamus ipsum quàm existentes cum ipso mente, votis, affectibus atque operibus.*

4. Quod Latini vocant *mare Rubrum*, id Ebræi appellant *mare Suph*; unde colligit Hieron. *Suph rubrum* significare : malè. Nam vocatur *Rubrum*, quia Græci nuncupant illud ἐρυθραῖον, ab Erythro rege quodam, ut vir doctus memoriæ prodidit, ibidem submerso. Hunc Edom fuisse putant. Qui aquas ejus rubere dicunt, & indè nomen habere; falluntur. Nam nihil differunt colore à cæteris. Disertè Curtius l. 8. *Mare quo alluitur nè colore quidem abhorret à cæteris. Ab Erythro rege conditum est nomen, propter quod ignari rubere aquas credunt.* Et l. 10. *Rubrum mare non à colore undarum, ut plerique crederent, sed ab Erythro rege appellari.* Addit in insula quadam illius maris non procul à continenti columnam eminere Regis illius monumentum literis gentis ejus scriptam. Sunt qui Erythrum ibi regnasse scribunt. In his est Brodæus, quem vide, si placet, Miscell. l. 3. c. 9. *Mare Suph* vocatur non à *fine*, qui *Soph* dicitur, sed ab *alga*, cujus in littore magna copia visitur, ut Japhet Ebræus annotavit. Certè *alga* Ebræis vocatur *Suph*. Quanquam sunt, in queis R. Josua & Abenezra, qui à loco sic appellatum existimant. Locus ille *Suph* dicebatur, unde *mare Suph*, ut *mare Tiberiadis*. Brodæi verba de hoc mari non pigrabor adscribere, *Sæpenumerò à multis scisciratus sum, qui tempestatibus in hoc mare ejecti, quique etiam hoc peregrè in has regiones profecti multos dies contemplati essent, an veritati consentirent quæ de ejus rubra aqua & arena partim vulgò jactarentur, partim à claris hominibus literis mandarentur : Quorum nonnulli infantiam meam mirari, alii stultitiam ridere, qui mihi fucum fieri non sentirem. Neminem porrò adhuc tam stolidum nautam reperi qui mare illud Rubrum appellatum ab Oceano nostro quicquam differre prædicaret.* Subjungam quæ Julius Scaliger de hoc mari literis prodidit, *Erythræo*, inquit, *tantus est æstus ut ostores sacrarum literarum temere mentiti sint, Mosen in sicco transvisse nactus refluxionis occasionem. Quod tamen fieri non potuit propterea quòd ad Siresus q.d. quod intimo in recessu jacet, mare operit littus illud : Neque unquam regrediens ità nudat ut inferiores partes, quà transierunt Ebræi, suâ decessione aperiat.*

IDEM.

4. שָׁלְשָׁיו. τριστατῶν αὐτοῦ] Hieron. *principes ejus.* Onc. *dynastarum ejus.* Jon. *juvenum dynastarum ejus.* Jerosol. *juvenum & dynastarum ejus.* Sic enim interpretor גבריו sive גבוריו. Hieron. comment. in Ezec. 23. scribit esse apud Græcos secundi gradûs post Regiam dignitatem. Alii tres fuisse dicunt. Origenes & Gregorius Nyssenus ὁ μὲν ἡνιόχει, ὁ δὲ παρεστήκει, ὁ δὲ ἠμύνετο, *Alius auriga erat, [aurigabatur*, vel, *habenas tenebat*] *alius clypeo protegebat, alius pugnabat.* Sequitur in edit. Rom. ἢ τριστάτας λέγει, ὅτι ὅτι τριῶν ἵππων ὑπεζευγνύτας· οἱ γὰρ παλαιοὶ ἐν πολέμῳ ὀχούμενοι ὅτι τριῶν ἵππων ἐπεχώρουν, *Aut τριστάτας dicit eos qui tribus equis insidebant. Veteres enim, cùm ad bellum proficiscerentur, tribus equis invehebantur*; ἢ ὅτι ἰσχυρὸν καὶ σφοδρὸν τρεῖς δυναμένους ἀνίστασθαι, *aut robustos, & qui tribus valebant resistere*; ἢ ὅτι ἐν τῇ φαλαγγὶ τάττοντο ἰσαμένοι· τὸν δὲ μέσον πίπτοντος, ἢ ἀπαμύνοντος, ὁ τεταρτὸς ὑπεισέρχεται καὶ ἐκείνου τόπον, *aut eos qui in acie tertii stant, primo enim cadente, aut fatigato, tristates ille* [vel *triarius*] *in ipsius locum succedebat*; ἢ ὁ τριῶν, τοῦτ' ἔστιν ὁ ἐν τῷ καθίζειν καὶ βασιλεύειν τρίτον ἑστηκὼς, *aut tertii, i. eum qui rege sedente tertius stat*; ἢ τρίτον ἔχουσα καθέδραν, οἷος ἦν ὁ Δαβὶδ παρὰ τῷ Σαοὺλ, *aut sedem tertiam occupantem, qualis erat David apud Saulem.* Hæc ferè Græci Patres. Volo nunc interponere judicium meum. Ut משנה למלך vocatur qui à Rege secundus est ; ità, meo judicio (salvo tamen aliorum) שלישׁ dicitur qui tertiam obtinet dignitatem, qui tertio à Rege loco est. Sic dico, τριστάτης, quando strictè sumitur, est *tertius à Rege.* Nam latè sumptum quemvis ducem aut principem denotat : itaque in Compendio historiarum Josephi, qui Alexandro succedebant, quos alii *duces*, alii *reges* appellant, שלישים vocantur.

8. נֶעֱרְמוּ. A. Sym. & Th. ἐσωρεύθη, *coacervatæ sunt*] ערם σωρεύω. נערם σωρεύομαι, ערמה σωρὸς, σώρευμα, *cumulus, acervus.*

11. מִי כָמֹכָה בָּאֵלִם יְהוָה מִי כָּמֹכָה נֶאְדָּר בַּקֹּדֶשׁ. Sym. ὅτε ἐν δυνάσειᾳ, ὅτε ἐν ἁγιασμῷ ἐξισωθῆναι, *neque potentiâ, neque sanctificatione æquiparari*] Desunt multa. In Fragm. meis, נאדר בקודש. Sym. δεδοξασμένον ἐν ἁγιασμοῖς, *in sanctificationibus.* Videndum an Græcè hoc fuerit ἐν ἁγιασμοῖς. De hoc loco ampliandum censeo.

13. נָחִיתָ. Sym. διεβάσατε, *portasti*] Onc. סוברתי *portasti eum.* Sic etiam Hieron. si modò is autor editionis Lat. quam Vulgatam vocamus. R. S. נחלת *significationem habet Ducendi & Minandi : quanquam Onc. interpretatur in significatione Portandi & Bajulandi*, i. סובל, quod propriè de bajulis dicitur onera portantibus, ut βαστάζω apud autores Græcos.

14. יִרְגְּזוּן. A. ἐλοιδόθησαν, *commoti fuerunt.* Schol. ἐταράχθησαν, *turbati fuerunt*] Hinc fortean Hesychius, κλονοῦνται, ταράσσονται, σφύζονται. Psal. 4. 4. רגזו. A. κλονεῖσθε. Est autem κλόνος *motus qualis est tumultuantium :* unde quidam interpretantur κλονέω, *commoveo tumultuosè.* Psal. 2. 1. רגשו. A. ἐσφυρώθησαν, *tumultuati sunt.* Propriè רגז commotionem notat ex affectu quem exprimit vel metus vel tristitia. Sanè Onc. quoq; hoc in loco vertit יגעו, *commoti sunt.*

15. נִבְהֲלוּ.

15. נִבְהֲלוּ. Alii, ἐδοξοβόησεν, *turbati fuerunt*] Hieron. *conturbati sunt*. Sic Psal. 90. 7. נִבְהָלְנוּ. Lxx ἐταράχθημεν. Hieron. *conturbati sumus*. Similiter Psal. 6. 10. יִבָּהֲלוּ. Lxx ταραχθήσονται, ubi A. convertit κλαυσθήσονται, ut hîc Lxx ἐκοπάσθησαν.

17. מָכוֹן לְשִׁבְתֶּךָ. Schol. ἑδρασμα εἰς καθέδραν] Psal. 33. 14. מִמְּכוֹן שִׁבְתּוֹ. A. ἀπὸ ἑδρασμάτος καθέδρας αὐτοῦ. Hieron. *de firmissimo solio suo*. Hinc licet colligere ἑδρασμα εἰς καθέδραν Aquilæ esse. Interp. vet. *firmissimo habitaculo suo*.

21. וַיְתַּעֵן לָהֶם. Schol. κατέλεγεν αὐτοῖς, *& recensuit eis*. Interp. vet. *præcinebat eis*] עָנָה propriè *respondere in cantu*, i. alternis canere, quod ἀμοιβαῖος dicunt, Lxx, ἐξῆρχε δὲ αὐτοῖς. Nam de eo etiam dicitur qui exorditur sermonem aliquem. Quo significatu obvium aliquoties in N. Instrumento, ἀπεκρίθη, *respondit*.

GROTIUS.

1. *Tunc cecinit*] Est in Hebræo verbum futuri temporis, אָז יָשִׁיר. Sed notat Abenesdra אָז particulam, quæ *tunc* significat, hanc vim apud Arabas habere ut futuri verbum in præteriti significationem convertat: quod & Hebræi interdum sequuntur, ut Deut. 4. 41. Jos. 10. 12.

4. *Principes ejus*] Eos intelligi quos Romanæ historiæ posterioris ævi vocant *protectores* apparet collatis locis 2 Reg. 7. 2. & 9. 25. Sed cur à *ternario* numero illis nomen? Origines indè id ortum censet, quòd illorum locorum Reges in curribus prælia inirent: erant autem in curru Rex, auriga, & protector.

11. *Quis similis tui in fortibus, Domine?*] Non dissimile Hesiodeum illud,

Αὐτὰς ὁ πάντων βασιλεὺς καὶ κοίρανος ὄτρυν
Ἀθανάτων· ἔο δ' ἄντις ἐρήρεισαι κρατὸς ἄλλος.

19. *Per medium ficci maris*] Semicirculo in mari facto; non à littore ad littus oppositum.

25. *Ostendit ei lignum*] Amarum, ut Hebræi aiunt, quò magis in effectu contrario virtus Dei appareret. ¶ *Constituit ibi præcepta & judicia*] De sabbati otio hoc accipiunt Hebræi, & de parentum honore, idque ob verba illa, *sicut præcepit tibi Dominus Deus tuus*, quæ bis reperiuntur, Deut. 5. commate 12, & 16. Alii etiam Judicia tunc aiunt instituta.

26. *Quod rectum est coram eo feceris*] Quod per se & ubiq; rectum ipsa docet sana ratio. ¶ *Et obedieris mandatis ejus*] Datis Noe, Abrahamo, Isaaco, Jacobo: In quibus non erat lex de sacrificiis, quæ suâ sponte homines invenere. Respicit ad hunc locum Jeremias c. 7. 22, 23. *Quia non sum locutus cum patribus vestris, & non præcepi eis in die quâ eduxi eos de terra Ægypti de verbo holocaustomatum & victimarum: sed hoc verbum præcepi eis, dicens, Audite vocem meam, & ero vobis Deus, & vos eritis mihi populus; & ambulate in omni via quam mandavi vobis, ut bene sit vobis.* Apparet hæc hinc sumpta. *In die quâ eduxi*, interpretare, *cùm primùm eduxissem*. Lex de sacrificiis (excepto Paschate, quod convivium magis est commemorativum quàm sacrificium legale) data non est nisi ex occasione idololatriæ à populo commissæ. Non poterat is morbus sanari nisi multo rituum, ad victimas maximè pertinentium, onere.

27. *Duodecim fontes*] Pro numero Tribuum, si Josephi posteros in unam conjungas. ¶ *Septuaginta palmæ*] Pro numero Seniorum. Eosdem numeros in Ministrorum suorum delectu servavit Christus.

CAP. XVI.

MUNSTERUS.

1. *Quintadecimâ die*] Mensis ille fuit Jiar, qui mox sequitur Nisan, primum mensem. Hucusque autem comederunt de בָּצֵק, i. *pasta*, quam de Ægypto tulerunt, quâ deficiente cœperunt murmurare.

4. *Rem diei in die suo*] Hebraismus est, pro, Colligant demensum & quantum sufficerit pro uno die, & die sexto colligant quantum sufficerit pro duobus diebus, ne sabbato exire cogantur. Atq; per id voluit Dominus tentare & probare eos, si crederent verbis ejus, & non plus colligerent quàm illis opus esset per singulos dies. Voluit autem illis dare panem, non per singulos menses, sed per singulos dies, ut nullus transiret dies in quo Dei circa se non sentirent beneficium, atque ob id Dei semper essent memores.

8. *Cùm dederit Dominus vobis*, &c.] Subaudiendum hîc est, Tunc videbitis potentiam Domini, qui etiam in deserto squalido vobis vitæ necessaria ministrare poterit, ubi nec seritur nec metitur. Et vocatur hîc manna *panis* more Hebraicæ linguæ, quæ omnem cibum vocat *panem*; unde Hebræi, מלת לחם תמצא על הלחם נמשמעו גם על הבשר כמו לחם אשה גם על הפרי כמו נשחי תהו עץ בלחמו.

13. *Jacuit ros*] Heb. *fuit situs*, vel *stramentum*, *roris*. Est enim שִׁכְבַת nomen femininum à verbo *jacuit*. Habuit autem manna illud rorem suprà & infrà, ut Hebræi dicunt: & sabbato id indicio quodam mensæ demonstrant, ponentes scilicet panem inter duo mensalia. Situs autem roris superioris per radios solis tollebatur, & apparere cœperunt infinita quædam granula tenuia & orbicularia. Exponit enim K. מחספס pro עגול, *rotundum*, sicut infrà dicitur, *Erat figura ejus sicut semen coriandri*. Onkelos verò hunc locum sic vertit, *Et cùm auferretur descensus roris, ecce super faciem deserti tenuitas quædam denudata in modum calcis, quæ quasi gelu jacebat in superficie terræ. Id cùm vidissent Israelitæ dicebant, Man hu, id est, Est hoc man.* Interpretantur autem Hebræi *man* ut sit idem quod מתנה & חלק, i. *donum* seu *pars*: quod tamen in fem. genere, nempe sic מנה, frequentiùs invenitur. R. S. exponit *præparamentum*. Significat enim verbum מנה uno modo idem quod זמן, *præparavit*: hinc מן quasi הכנת, *præparatio cibi*, seu *præparatus cibus*, vel, ut Sepharadi habet, מזון מוכן מצד עצמו ולא היה צריך תיקון אחר, *cibus in seipso præparatus, quique aliâ ordinatione opus non habuit*. Fuit enim in seipso bonum & esui aptum, nihilominus propter honorem sabbati potuit & in alium usum atque gustum transmutari. Erátque gustus ejus ut mellitus pastillus. Num. 11. 8. verò dicitur quòd *sapor ejus erat quasi sapor pastæ oleatæ*. Et licuit cuiq; colligere mensuram Omer, ut Hebraismus habet: & hæc mensura, ut infrà dicitur, decimam continet partem Ephi. Qui autem avaritiâ incitatus plus collegit quàm opus habebat pro sua familia, cœpit reservatum manna vermibus scatere, sicut paulò pòst subditur, וירם. Ubi advertant Hebrææ linguæ candidati, verbum רם hic non esse de quiescentibus in media Vau, sed est ex duplicatis habens רמם pro radice. A. E. de manna loquens, dicit *man* esse nomen Arabicum, asserítque se vidisse in regno אַלְנְצִיר speciem rei conformem mannæ, sed quæ solùm in mense Nisan & Jiar descendit, & exposita soli non defluit, nec per noctem reservata putrescit, nec est tam dura ut conteratur in mortario, sed super linguam posita liquescit, & usus ejus magis est pro medicina quàm pro cibo.

31. *Coriandri*] Assimilatur *man* coriandro, non in colore, cùm coriandri semina sint nigra, & *man* fuerit album, sed quòd figura *man* fuerit נרנרים דקים כדמות נרנרי הגד, i. *granula subtilia in morem granulorum coriandri*. Sunt etiam qui exponunt גד per חרדל, *sinapi*. A. E. fatetur se ignorare quid sit גד, aut quid significet. Exponunt autem quidam Hebræi, sicut & nos, גד pro קוליינדרי. Proinde צפיחית K. exponit pro רקיק, *crustula quæ cum pinguedine coquitur & melli immergitur*. Jubetur quoque *man* poni *coram testimonio*, h. e. intra arcam, quæ *testimonium* vocatur *Israelis* propter tabulas fœderis, & quæ mox post acceptam Legem formari jubetur.

FAGIUS.

4. PEr *singulos dies*] Ad literam est, *Rem diei in die suo*. i. Colligant quotidie quantum satis erit pro ipso die. Per hoc autem voluit Dominus tentare & probare eos an

crederent verbis ejus, & non plus colligerent quàm illis opus esset per singulos dies. Voluit præterea dare illis cibos, non per singulos menses, sed per singulos dies, ut nullus transiret dies in quo Dei circa se non sentirent beneficium, atq; ob id essent semper memores Dei. Ob ipsam causam videtur Christus docuisse nos orare, *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie.*

8. *Cùm dederit Dominus vobis*, &c.] Concisus & imperfectus sermo est: subaudiendum est enim, *Videbitis gloriam Domini.* Vel, *Cognoscetis quòd Dominus eduxerit vos de Ægypto, cùm dederit*, &c.

12. *Inter vesperas*] Ad verb. *inter soles.* Intelligit autem tempus illud quod est ab occasu solis donec radii solares non ampliùs apparent in nubibus. De quo nonnihil & suprà diximus cap. 12. circa locum de agno paschali qui inter vesperas mactari præcipitur.

13. *Ascendit coturnix*] R. D. K. in Rad. suis de ista ave ità scribit, מין עוף והוא שמן מאד ואומרים שהוא שקורין לו בלעז קוליא, *Est genus avis pinguiuscula quam vulgò Qualea vocant.*

14. *Minutum quiddam denudatum*] Tenent Judæi Manna duplici rore tectum fuisse inferiori & superiori: h. e. primum rorem cœlitus descendisse terrámque occupasse, postea Manna supervenisse, super quod mox alius ros descenderit, ut Manna in duobus istis roribus tanquam in theca reconditum jacuerit, apparuisse verò quando superior ros ad exorientem solem evanuit. Quam rem Judæi adhuc hodie mensæ suæ quodam indicio repræsentant, ponentes scilicet panem inter duo mensalia. Varietas est in voce Hebraica מחספס *Mechuspas.* Alii עגול *Agul, rotundum* exponunt, ut A.E. & R.D.K. quorum sententiam roborare videtur quod infrà dicitur, habuisse figuram seminis coriandri. Alii *decorticatum* sive *denudatum* interpretantur: quam sententiam habet noster Paraph. Quidam *contusum* exponunt, quod secutus est interp. Lat. Vulg. De ratione Grammatica istius verbi si quid præterea nosse desideras, vide librum Compositionis Heliæ Levitæ Judæi nostrâ tempestate in sua lingua non indocti.

15. *Manna est*] Latinus Vulg. interp. hunc locum ex Hebræo ità transtulit, *Cùm vidissent filii Israel, dixerunt ad invicem, Man hu? quod significat, Quid est hoc? ignorabant enim quid esset*, &c. Is videtur legisse מה הוא *Ma hu* pro מן הוא *Man hu.* Nam מה *Mah* Hebræis interrogantis particula est, *Quid* significans. quasi *Manhu* pro *Mahu* positum sit, & Nun litera cacophoniæ gratiâ per Paragogen apposita sit. Verùm Hebræi doctiores מן *Man* à מנה *Manah*, quod *partem* & *donum* significat, deducunt; quòd filii Israel, cùm ignorarent quid esset, ideóque certum nomen imponere non possent, *Man*, i. *donum*, appellaverint, q.d. *Donum hoc Dei est; Munus est*; à bonitate scilicet Dei reíque novitate ac admiratione nomen huic cibo imponentes. Atque hoc etiam sentit R. D.K. qui ità scribit, לפי שלא ידעו לו שם קראן לו מן כלומר מתנה וחלק מאת השם יתברך, *Quia ignorabant nomen ejus, ideo vocarunt ipsum Man. q. d. Donum & portio est à Domino benedicto.* Verùm quia מנה *Manah* Hebræis etiam *præparare* significat, idcirco quidam hunc cibum *Man* appellatum putant à *præparando*, quòd, ut Sepharadi inquit, מזון מוכן מצר עצמו, ולא היה צריך תיקון אחר, *cibus in seipso præparatus fuerit, non indigens aliâ præparatione*, &c. Fuit enim in seipso bonus & esui aptus. Tametsi propter honorem sabbati, & in alium usum atque gustum transmutari potuit. Quibus arridet lectio Vulg. interpretis Lat. qui per, *Quid est hoc?* transtulit, sic intelligunt quasi hæc impatientiæ ac contemptûs verba fuerint, quòd cùm viderent sibi non pistum panem, ut fortè exspectaverant, advenire, per contemptum quodammodo dixerant, *Quid est hoc?* sic non solùm non contentos sed & ingratos se exhibentes.

16. *Gomer pro capite*] Teste Hieron. Gomer sunt tres chœnices Atticæ. Josephus quoque de hac mensura inquit, τρεῖς ἡμικοτύλας ἔχει, *Tres continet semicotylas. Pro capite*, i. pro singulo homine sive persona. Vox Hebræa גלגלת *Gylgoleth*, & Chaldaica גלגלתא *Gylgoltha, cranium, calvariam & caput hominis* significat, à *volubilitate* sive *rotunditate* sic denominatum, quòd scilicet sphæricam figuram habeat. Unde & locus Hierosolymis in quo Christus passus fuit, à calvariis hominum ibi jacentibus vulgò *Golgotha* appellatus est. Capitur autem hæc vox synecdochicè pro *toto homine.* Item pro *summa*; qua in significatione hîc quidam accipiunt: unde legunt, *Gomer pro summa numeri animarum vestrarum.*

17. *Et collegerunt alius plus, alius minus*] R. S. hunc locum ità explicat, יש שלקטו הרבה ויש שלקטו מעט וכשבאו לביתם מדדו בעומר איש איש מה שלקטו ומצאו שהמרבה ללקוט לא העריף על עומר לגלגלת אשר באהלו והממעיט ללקוט לא מצא חסר מעומר לגלגולת והוא נס גדול שנעשה בו, *Alii plus, alii minus collegerunt. Cúmque venirent domum ut metirentur quod quisque collegerat, invenerunt ut qui multum collegerat, non habebat plures mensuras Gomer quàm homines tabernaculi sui erant; qui verò parùm collegerat, non pauciores inveniebat quàm homines domûs suæ erant. Atq; hoc erat magnum miraculum.* Hæc ille. Verùm juxta simplicem sensum, teste A.E. ità sonat, Quòd alius parùm alius multum collegerit, prout quisque vel copiosam vel paucam habebat familiam.

31. *Quasi placenta mellita*] i. ut R.D.K. interpretatur, Pinsebant ex eo tenues placentas cum pinguedine suis, quas postea in mel intingebant.

33. *Tolle vas unum*] צלוחי חדא Judæi vulgò exponunt ein glas. R. S. vocem Hebraicam צנצנת *Zinzaneth* interpretatur *vas*, sive *vitrum, testaceum.* Ezra *vas testaceum*, sive *æneum*, exponit. Lxx verterunt στάμνον χρυσοῦν, *vas aureum*, aut *urnam auream.*

34. *Coram testimonio*] i. Coram arca testimonii, quæ *testimonium Israelis* vocatur propter tabulas fœderis quæ ibi conservabantur, sicut & A. E. in hunc locum annotavit. Dieuntur autem hæc per anticipationem; nam nondum fabricata erat arca: quod & R. S. observavit, qui in hunc locum ità scribit, לא נאמר מקרא זה עד שנבנה אהל מועד אלא שנכתב כאן בפרשה המן, *Hæc non fuerunt dicta donec exstrueretur tabernaculum testimonii. Verùm hoc relata sunt propter commemorationem Manna.*

36. *Trium satorum*] Heb. *Gomer autem decima pars Ephah est.* Ephah R.S. ità computat, האיפה שלש סאין והסאה ששת קבין והקב ארבעה לוגים והלוג ששה ביצים נמצא עשירית האיפה ארבעים ושלש ביצים וחומש ביצה והוא שיעור לחלה ולמנחות, *Ephah continet tria sata; Satum autem, sex cabos; Cabus, quatuor sextarios; Sextarius, sex ova: hinc colligitur decimam partem Ephah continere* XLIII *ova; atque tantum accipiebatur pro oblatione placentæ quæ* חלה *Challa dicitur, & pro sacrificio cibario.* Hæc ille.

VATABLUS.

3. *Utinam mortui fuissemus*, מי יתן מותנו] *Ad verb. Quis dabit mortuos nos esse?* vel, *nos mori?* Hebraismus. ¶ *Juxta ollas carnium*, על סיר הבשר] Sing. Heb. pro plur.

4. *Pluo*, ממטיר] Præs. Heb. pro fut. i. paratus sum depluere, q. d. demissurus sum instar pluviæ. ¶ *Quantum satis*, &c. רבר יום ביומו] *quantum satis erit in singulos dies.* Ad verb. *rem diei in die suo.* Hebraismus, qui pro loco ubi legitur aliter atque aliter Latinè reddi debet, ut suprà c. 5. 13, 19. & Dan. 1. 5. Paulò pòst, v. 16. dicit, *quisque secundùm edere suum*, sive quantum edere possit. ¶ *Tentem eum*, אנסנו] *Probem eum.* Per hoc voluit Dominus probare eos an crederent verbis ejus, & non plus colligerent quàm illis opus esset per singulos dies. Voluit præterea dare illis cibos, non per singulos menses, sed per singulos dies; ut nullus præteriret dies in quo circa se non sentirent ipsius beneficium, atque ob id semper essent illius memores.

5. *Eritque duplum*, והיה משנה] i. die sexto colligent duplo amplius quàm aliis diebus colligere solebant.

6. *Vesperi*

6. *Vesperi scietis*, ערב וידעתם] Ad verb. *Vespera* veniet, *& scietis*, vel, *cognoscetis*.

7. *Et manè videbitis*, ובוקר וראיתם] Ad verb. *Et manè* appetet, *& videbitis*. ¶ *Gloriam Jehovæ*, כבוד יהוה] De hac gloria vide v. 10. ¶ *Audivit enim*, בשמעו] Ad verb. *in audiendo eum*; i. quum audierit, vel, eò quòd audivit. V. 9. dicit כי שמע, *quia audivit*. ¶ *Contra se*, על יהוה] Antecedens Heb. pro relat. *contra Jehovam*, pro, *contra se*.

8. *Dixit*, inquam, ויאמר] Concisa est oratio: subaudiendum est enim ex v. 6. & 7. *Videbitis gloriam Jehovæ*: vel, *Cognoscetis quòd Jehovah eduxerit vos de terra Ægypti, non autem vos, quum dederit Jehovah vobis*, &c. ¶ *Ad saturandum*, לשבוע] *Ad explendum*, sub. *desiderium vestrum*, i. quo saturemini. ¶ *Audivit enim Jehovah*, בשמוע יהוה] Ut v. 7. *quum audierit*, vel, *eò quòd audierit*. Antecedens pro Relat. *eò quòd ipse audivit*.

11. *Jam autem dixerat*, וידבר] Nempe suprà v. 4. tametsi illic non ponuntur verba ista, *Audivi murmurationes vestras*, sed tamen dicta fuisse apparet ex v. 7. ubi dicitur, *Audivit enim murmurationes vestras*.

12. *Murmurationes*, את תלונות] *Expostulationes, querelas, querimonias*. ¶ *Inter duas vesperas*, בין הערבים] Vide cap. 12. 6. ¶ *Et scietis*, וידעתם] *Ut* hâc ratione *cognoscatis*.

14. *Et cessavit*, ותעל] *Et evanuit*, vel, *disparuit*. ¶ *Rotundum*, מחוספס] Chald. paraph. *decorticatum*, i. album, ut sunt virgæ decorticatæ. Doctiores inter Hebræos exponunt *Rotundum*: quorum sententiam probat quòd infrà v. 31. dicitur fuisse tanquam semen coriandri.

15. *Man*, מן] A מנה, significat *donum*: acsi dicerent, *Donum est quod Dominus pollicitus erat se daturum nobis*. Significat & *portionem*, sive *partem*: tanquam dicant, *Portio nostra est quam dedit nobis Dominus*. Ità exponunt doctiores Hebræorum. Vetus interp. legisse videtur מה, quod est interrogativum Hebræis: & quod mox sequitur, *Ignorabant quid esset*, huic lectioni valde convenit: quasi hæc impatientiæ ac contemptûs verba fuerint: quòd quum viderent sibi non pistum panem (ut fortè exspectaverant) advenire, per contemptum quodammodò dixerint, *Quid est hoc?* sic non solùm non contentos, sed & ingratos se exhibentes. Quidam Hebræorum, quia מנה etiam *præparare* significat, idcirco hunc cibum מן appellatum putant à *præparando*; quòd cibus in seipso præparatus fuerit, non indigens aliâ præparatione: fuit enim in seipso bonus & esui aptus. ¶ *Dedit*, נתן] Præt. Heb. pro Præs.

16. *Præcepit*, צוה] Quidam per præsens vertunt, *præcipit*. ¶ *Quantum comedere possit*, לפי אכלו] Ad verb. *secundùm edere suum*. Priùs dixerat, v. 4. *quantum satis erit eo die*.

17. *Alii plus, alii minus*. המרבה והממעיט] Ad verb. *multiplicans, & minuens*; vel, *qui plus, & qui minus*. Id est (ut exponit ex doctioribus Hebræorum alter) alius parùm, alius multum collegit, prout quisque vel copiosam vel parvam habebat familiam.

18. *Postea mensi sunt in omer: ità ut non superfuerit*, וימודו בעומר ולא ונו] Ad verb. *& mensi sunt in omer, & non superabundavit* ei qui *plus*: *&* ei qui *minus, non defuit*. Verbum *Collegerat* ex præcedentibus vel subsequentibus subaudiendum fuit. Ostendit Moses, tametsi alii aliis fuissent agiliores, & quidam plusquam necesse erat in quotidianum usum collegissent, alii minus; neminem tamen sibi in privatum usum sumpsisse quàm omer: modius enim ille à Domino præscriptus erat. Quum ità fieret, superebat omnibus quantum sufficeret, & nemo esuriebat. Hunc locum adducit Paulus 2 Cor. 8. 15. confer locum illum cum isto. ¶ *Quantum comedere poterant*, לפי אכלו] Ad verb. *juxta comedere suum*, vel, *cibum suum*.

20. *Nam reliquerunt*, ויותירו] Ad verb. *& reliquerunt*.

21. *Quantum comedere poterat*, כפי אכלו] Ad verb. *secundùm comedere suum*, vel, *juxta cibum suum*, ut v. 18.

22. *Et renuntiaverunt*, וינידו] Sub. *quòd collegissent panem duplicem*.

23. *Cessatiuncula*, שבתון] *Sabbatum*, i. die crastino cessandum est vobis in honorem Domini. ¶ *Reservate*, הניחו] Ad verb. *quiescere facite*, i. conservate, vel reponite vobis.

24. *Et reservarunt*, ויניחו] Ad verb. *& quiescere fecerunt*, i. reposuerunt.

25. *Comedite illud*, אכלוהו] Subaudiendum aliquid, quale, *Comedite illud ad satietatem*: ut sequatur, *Quicquid autem supererit*, &c. ¶ *Sabbatum est*, &c. כי שבת ונו'] Ut v. 23.

26. *Non erit*, לא יהיה] Sub. *manna*.

28. *Renuetis*, מאנתם] Præt. Heb. pro fut.

29. *Manete*, שבו] *Maneat, sedeat*. ¶ *Apud se*, תחתיו] Ad verb. *sub se*, i. in tabernaculo suo. Gallicè, *chez soy*. Mox dicitur ממקומו, *de loco suo*.

30. *Et cessaverunt*, וישבתו] *Et quieverunt*.

31. *Man*, מן] Vide suprà v. 15. ¶ *Tanquam semen coriandri*, כזרע גד] Assimilatur man coriandro, non colore, quum semina coriandri sint nigra; sed figurâ, quòd man fuerint granula parva in morem granulorum coriandri, ut ait doctus inter Hebræos: quod satis intelligitur ex Num. 11. 7. ubi dicitur, *Et man sicut semen coriandri erat: & color ejus sicut color bedolach*, i. unionis; sive margaritæ. ¶ *Tanquam consperso nivis*, כצפיחת] *Sicut lagani*, vel, *similæ frixæ*.

32. *Dixitque*, ויאמר] Omnia hæc usque ad finem capitis dicuntur per anticipationem, quasi dicerentur post conditum templum & tabernaculum. ¶ *Imple omer*, &c. מלא העומר ונו'] Ad verb. *plenitudo omer ex eo* erit *ad custodiam*, i. quantum mensura omer capere potest, reponetur in custodiam ad futuram rei memoriam in futuras generationes. ¶ *Quo alui vos*, אשר האכלתי אתכם] Ad verb. *quem comedere feci vos*.

33. *Urnam unam*, צנצנת אחת] *Urceolum unum*. Alii, *scutellam unam*. Alii, *vas unum*. ¶ *Plenum omer man*, מלא העומר מן] Ad verb. *plenitudinem omer man*. i. tantum mannæ quantum mensura omer capere potest.

34. *Testimonio*, העדות] i coram arca testimonii, h. e. fœderis.

CASTALIO.

15. MAn hu? *quid hoc?*] *Man hu* interpretantur Hebræi, *donum est*; sed non bene, meâ quidem sententiâ. Primùm, hoc verbum pro *dono* nusquam alibi ponitur, nisi quòd volunt mutilatum à מתנה, aut זמן. Sed hoc ludere est, vel potiùs hallucinari. Nam hâc ratione licebit quodvis verbum de quovis deducere, modò vel unam literam habeat cum illo communem. Præterea non dicerent Hebræi, *donum est*, sed *cibus est*, & quidem cum articulo: non enim donum eis, sed cibum promiserat Deus. Ad hæc, cum dicat Moses, *nesciebant enim quid esset*, oportet in eo esse dubitationem & ignorantiam; quæ nulla esset, si dicerent, *donum est*. Sed bene verterunt Græci, & Hieronymus: *Quid est hoc?* cujus interrogationis ratio subjungitur, *Nesciebant enim quid esset*. Nec obest quòd *man*, non *mah*, legitur. Est enim idem, ut in Psalm. 61. legitur. Eodem modo interpretatur Josephus, τί ἔστιν; Illud obiter dicam, *manum* veteres Latinos appellasse bonum, teste Varrone: quod verbum videtur à *manna* deductum.

CLARIUS.

1. QUintadecimâ die] Nam manserant quindecim diebus in Elim, ubi erat aqua dulcis, id quod ex palmis illic crescentibus notatur, cùm non crescant ubi sunt aquæ amaræ. Hucusque autem comederunt de illa consperssione seu pasta quam tulerant de Ægypto, quâ deficiente cœperunt murmurare.

4. *Ut tentem eum*] Voluit Deus tentare & experiri eos nũ crederent verbis ejus, & non plus colligerent quã illis opus esset per singulos dies. Voluit autem illis dare panem, non per singulos menses, sed per singulos dies, ũt nullus transiret

dies in quo Dei circa se non sentirent beneficium, atque ob id semper Dei essent memores.

8. *Panes*] Vocatur hîc Manna *panis* more Hebrææ linguæ, quæ omnem cibum vocat *panem*.

13. *Ros jacuit*] Heb. *fuit situs*, vel *stramentum*, *roris*. Habuit autem Manna illud rorem suprà & infrà, ut Hebræi dicunt: situs autem roris superioris per radios solis tollebatur, & apparere cœperunt infinita quædam granula tenuia & orbiculata. *Man* verò quidam etiam exponunt *præparamentum*, ut sit cibus in seipso præparatus, & qui aliâ præparatione opus non habeat. Chaldaicè significat, *quis*, *quæ*, *quid*.

31. *Semen coriandri*] Assimilatur Man coriandro, non ob colorem, cùm coriandri semina sint nigra, & Man fuerit album, sed ob figuram, cùm essent grana subtilia in morem granulorum coriandri.

34. *Coram testimonio*] h. e. intra arcam, quæ *testimonium* vocatur *Israelis* propter tabulas fœderis, & quæ mox post acceptam Legem fieri jubetur.

DRUSIUS.

15. *Quid est hoc?*] De *Manna* nominis etymo Josephus Orig. Jud. l. 3. c. 1. Καλοῦσι δ' Ἑβραῖοι τὸ βρῶμα τοῦτο Μάννα. τὸ γὰρ Μὰν ἐπερώτησις καθ' ἡμετέραν διάλεκτον, τί τοῦτ' ἔστιν, ἀνακρίνουσι. Ante Josephum Senes Lxx hoc loco מן הוא interpretati fuerant, τί ἐστι τοῦτο; quos Hieron. noster secutus transtulit, *quod significat*, *Quid est hoc?* Adhuc quæro in qua lingua מן significet, *Quid?* Nam in lingua Hebraica *quid* מה dicitur; In Chaldaica verò מן interrogat quidem, sed de persona sæpius usurpatur, rariùs de re. Non est autem credibile Israelitas eo tempore usos fuisse linguâ Chaldæorum, licèt originem ducerent ab ea gente. Quocirca quod in Josepho, καθ' ἡμετέραν διάλεκτον, si de dialecto Hebraica intelligas, falsum est: si de Chaldaica, verum esse potest, si verum eos usos tunc fuisse sermone illo. Mihi non fit verisimile. Quæramus aliud. Hiscuni observat מן in lingua Ægyptiorum idem esse quod מה in lingua Hebræorum. Id Latinè valet, *Quid?* & est particula quæ interrogat de re & qualitate rei. Valde hoc se mihi probat, neque restat nisi ut aliquis ejus linguæ peritus nos in ea sententia planè confirmet. Quod fieri velim vel propter religionis nostræ Antistites, apud quos hæc opinio invaluit. Theodoretus, *Cur Manna vocatum est? Quia cùm mox illud conspexissent, se mutuò interrogabant quid esset. Itaque hanc ei appellationem indiderunt. Sic enim Manna interpretatur: Nesciebant enim quid esset. Itaque factum est ut interrogatio vicem nominis haberet.* Item cæteri Patres: nec dubitatum fuit hucusque. Rei firmandæ sunt consequa verba: primùm illud quod ait, *Nesciebant enim quid esset*; deinde responsum Mosis, *Hic est panis*, &c. Nihil porrò absurdi si dicamus Israelitas, qui tot annos in Ægypto triverant, usos fuisse particulâ ejus linguæ. Jon. hîc habet, מאן הוא, *quia nesciebant* מה הוא *quid esset*. Vide nunc A. M.

34. Multorum opinio est in arca fuisse urnam in qua Manna asservabatur, cujus memoria usurpatur hoc in loco, ubi *coram testimonio* Lippomanus interpretatur *intra testimonium*, eponomine intelligens arcam, quæ vocatur *testimonium* propter tabulas legis, quæ in ea. Ego sanè *coram* pro *intra* non memini legere. Locus autem Apostoli quem huic interpretationi firmandæ citat, habetur Heb. 9. 4. *In qua urna aurea*, &c. Vide quæ notavimus ad illum. Nam valde controversus est, nec potest conciliari cum alio qui extat 1 Reg. 8. 9. nisi ἐν ᾗ referas ad τὴν κιβωτόν. Id olim fecimus. Pòst alia interpretatio succurrit fortasse commodior, certè minùs coacta. Particula ב, quam reddunt per *in*, aliquando significat *ad*, *prope*, *juxta*, ut Jos. 10. 11. & Jud. 18. 12. Ergò *in qua*, i. *ad*, vel *juxta*, *quam*. Nam juxta arcam erat urna Mannæ cum virga Aharonis. Omnia placerent, nisi sequeretur, *tabulæ fœderis*. Nam illæ erant intra arcam. *In* autem duo significare in uno loco non est admodùm probabile. Cave igitur hoc sequaris.

IDEM.

14. כְּפֹר. Schol. ὡσεὶ πάχνη, *quasi pruina*] Lex. vet. Πάχνη, *pruina*, *glacies*, *gelu*, *stiria*. Idem sign. puto per גלירא, quod in Onc. & Jonatha. Sed *gelu* potiùs μάγος, quod hîc Lxx posuerunt. Hieron. *in similitudinem pruinæ*. R. D. in lib. Rad. כפור *quòd manè cadit tempore frigido*. R. S. *vernaculè* יילירא *gelede*, i. gelu aut gelicidium. Psal. 147. 16. כפור, Lxx ὁμίχλην, *nebula*: ἄλλος, δρόσος πεπηγυῖα, *ros congelatus*, sive *concretus*. Non malè. Nam ut vapor in aquam mutatus *ros* dicitur, ità conglaciatus, *pruina*, quam proinde vulgus *gelu album* appellat.

20. וַיָּרֻם. Alius, ἀνίζεσθαι, *ebulliit*] Antea erat ἐξιέναι, & in Vulg. nostra, *scatere cœpit*. Ἐκζέσματα sunt *eruptiones cum fervore*, quæ & ἐκβεράσματα. ut minimum interfit inter ἐκζέω & ἐκβεράζω. Sanè ἀναζέω exponitur à Stephano, *ebullio*. ירם magìs denotat *vermiculor*, i. vermiculos gigno aut produco. Verbum à רמה deductum, quod *vermem* sive *vermiculum* significat. Placeret magìs *vermino*, si hoc verbi eo sensu in usu esset. Nam apud Celsum, *nihil est perniciosius pueris dum verminant*, exponunt, *dum vermibus infestantur*. Nihil tamen obstat quin exponamus, *dum vermes generant*, *dum vermibus scatent*. Id Græci dicunt σκωληκιάω. Consule Lexica.

21. אִישׁ כְּפִי אָכְלוֹ. Alius, ἕκαστος τὸ ἀρκοῦν, *unusquisque quantum sufficiebat*] Interp. noster, *quantum sufficere poterat ad vescendum*. Santes, *quantum sufficiebat sibi ad vescendum*. Plenum esset, τὸ ἀρκοῦν αὐτῷ, *quantum sufficiebat sibi*: & subintelligitur, *in cibum*, sive *ad victum*.

31. כְּזֶרַע גַּד. τὸ Σαμαρειτικὸν, ὡς σπέρμα ὀρύζης, *ut semen oryzæ*] i. אורז, sic Magistri vocant *Oryzam*. Arabes dicunt ארז, teste Aben Ezra: qui etiam scribit cibum esse Indorum, qui tritico carent, sanguinémque optimum generare. Hoc scribit in comment. Dan. 1. Glossarius vocum Arabicar. *Ars*, *seu Arzi*, *oryza*. גד potiùs est *coriandrum*, i. κόκκον, ut Lxx hîc vertunt. Onc. גירא appellat, quod scribendum fortè גרא. Cæteri interpretes Chaldæi כוסבר sive נסבר vocant. Quod etiam Arabicum est. R. D. in libro ubi verborum significata collegit, גד *est Magistrorum* כוסברת, *& sic vocatur in lingua Arabica* אלכשבור *Alchashor: barbarè verò dicitur Coriandrum*. R. S. גד *est id quod Coriandrum nominatur*. ¶ קִצָּחִית בְּרִבָּשׁ A. ἀμυλος ἐξ ἐλαίου. Sym. ὡς ἄμυλος ἐν μέλιτι. Alius, μέλι κηρίου] Ἀμυλος ἐξ ἐλαίου. In libro Rad. צפיחת *appellantur lagana in oleo cocta & melle tincta*. In margine est, *vulgò* [Italicè] *fritola*. Ἄμυλος, placentæ genus. Est autem epitheton absque re. Nam subintelligitur πλακοῦς, *placenta*, aut μάζα, *maza*. Reperitur etiam ἄμυλος ἄρτος, *panis ex amyla farina*. ¶ Ἐξ ἐλαίου. מְשֻׁמָּן. Quis credat Aquilam ità vertisse? ¶ Ἐν μέλιτι, *cum melle*. ¶ Μέλι κηρίου, *mel favi*.

36. עֲשִׂרִית הָאֵיפָה. Schol. τὸ δέκατον τῆς ὀιφί, *decima pars Ephi*] Hieron. *decima pars Ephi*. Lxx, τὸ δέκατον τριῶν μέτρων. Noster alibi, איפה, *tres modios* reddit. Ergò μέτρον *modius*, nomine generis ad certam speciem restricto. Onc. & Jon. תלת סאין *trium satorum*. Huc accommodanda *modii* vox, quam pro sato usurpant. Est autem *Satum* mensura Hebraica, quam ter continebat Epha.

GROTIUS.

13. *Ascendens coturnix*] Græci, ἀναβαίνουσα. Non tamen exploratum satìs an ea avis fuerit. Rabbini Salomo & Kimchi contenti sunt dicere *avem pinguem*: at Jonathan & hîc & Psal. 105. 40. *phasianos* interpretatur. Tales autem aves quales hîc describuntur nullas visi ad Arabicum sinum notat Josephus in signum miraculi.

15. *Man*

15. *Manhu?*] Quod significat, *Quid est hoc?* מן pro מה est Ægyptiacum, ut notat Hiskuni. Ex eo sermone multa adhuc retinebant Hebræi. Sic & Græci interpretantur, & Onkelos, & Jonathan; Josephus itidem, addens, καὶ ἡμετέραν διάλεκτον, nempe Hierosolymitanam sui temporis, quæ multùm à vicinis gentibus iterum traxerat. ¶ *Ignorabant enim quid esset*] Mirabantur ו litteram ei inscriptam: sic Hebræi. Auxit postea miraculum multiplicatio collecti ad satietatem pro quaque familia, corruptio asservati, deliquium ejus in sabbato, sapor minimè vulgaris, Dei haud dubiè opera. Alioqui Manna in Arabia reperiri omnes veteres & novi Scriptores testantur. Id Isidorus vocat *mel in Arabia coagulatum ramis inhærens in similitudinem salis.*

23. *Requies sabbati*] Quæ hinc in legem ivit. Antea observatum sine otio.

31. *Quasi similæ*] ὡς ἐγχρὶς ἐν μέλλι, Lxx. Sunt autem ἐγχρίδες, teste Athenæo l. 14. πυμάπον ἐψόμενον ἐν ἐλαίῳ. Aquila צפיחית vertit ἄμυλον. *Oryzam* malunt alii, quæ vox Arabica ארין. Succi est optimi, ut notat Abenesdra, & norunt qui Orientem lustrarunt.

CAP. XVII.

MUNSTERUS.

1. *UT biberet populus*] R. A. S. putat populum non siti laborasse postquam cœpit edere Manna, sed temeritate quâdam cœperunt murmurare adversùs rectores suos. Videtur enim haberi ex Scriptura, quòd manna & saturabat & potum præstabat. Nam cùm caderet super rorem, & tegeretur rore, atque ros ille sole exorto in aquam solveretur, non potuit esse sine liquore, præsertim cùm Dominus dicat, *Ecce ego pluo vobis manna de cœlis*, pluvia autem non est sine humore.

6. *Sto ante te*] Ut scilicet tibi cooperer in productione aquæ.

8. *In Rephidim*] Putant quidam Hebræorum locum illum sic vocatum propterea quòd *dissolutæ essent manus* eorum. Est enim רפידים idem quod רפה ידים, i. *dissolutus manibus.*

9. *Amalec*] Causa belli hujus fuit, quòd timebat Amalec, qui erat de semine Esau, jam implendam benedictionem quam Jacob obtinuit & præripuit ipsi Esau, præsertim cùm in magna potentia venirent Israelitæ ut promissam occuparent terram. Videns itaque Moses Amalec armatâ occurrere manu, jubet Jehosuam eligere viros justos & fortes, qui cum armis pugnarent contra hostem, ipse verò oratione illum juvare non cessaret, donec hostis sterneretur.

12. *Mansitq; manibus suis fidelis*] Heb. *& fuit manibus suis fidelitas*, seu *firmitas*: vel, ut A. E. vertit, *& qualibet manus ejus fuit fidelis*, h. e. fuerunt manus ejus fideliter & firmiter extensæ. Onkelos verò sic vertit, *Et fuerunt manus ejus extentæ in orationem donec occumberet sol.*

15. *Dominus miraculum meum*] h. e. Per miraculum & misericordiam Dei, & non nostro merito, factum est istud. Onkelos sic vertit, *& coluit super ipsum altare Dominum, qui fecit ei mirabilia.* K. verò exponit נס pro *vexillo & exaltatione.*

16. *Quoniam manus super solium Dei*] A. S. sic exponit, *Quia impius ille Amalec voluit ponere manum suam super Jerusalem, quæ est solium Dei, nè exstrueretur, fecit Deus miraculum cum Israel.* Alii verò sic explicant hunc locum, *Juravit Dominus per solium suum, quòd pugnaret contra Amalec donec deleret memoriam ejus, pugnans scilicet à generatione in generationem.* Duravit enim memoria ejus usque ad ætatem Ester, cùm Haman fuerit de semine ejus. Et juxta hanc interpretationem נס magis significat דגל i. *vexillum*, quàm *miraculum*; ut sit sensus, Manus cum vexillo erit extenta super solium Domini, ut bellum faciat cum Amalech à generatione in generationem, donec memoria ejus deleatur. Et nota quòd hîc scribitur כס pro נסא, deficiente scilicet Aleph, propter nomen Domini יה, quod in eandem coit dictionem cum נסא.

FAGIUS.

1. *PEr profectiones suas*] i. ut A. E. explicat; *A deserto Sin profecti fuerunt in Daphkah, inde in Elusch, & de Elusch in Rephidim*, &c.

16. *Per juramentum dictum est*, &c.] q.d. Non simpliciter locutus est Deus, sed juramento se obstrinxit, &c. In textu Hebraico hæc concisè & nonnihil obscurè dicuntur: sed Paraph. noster omnia pulchrè explanavit. Hebraicè sic legitur, *Quoniam manus super solium Dei, prælium Domini cum Amalek à generatione in generationem:* quæ Hebræis hoc ferè modò exponuntur, Innui per hæc juramentum, jurasse scilicet Dominum per thronum suum sempiternum. *Manus* enim significat juramentum: ut illud, *Levo manum in cælo*; & illud, *Elevavit dexteram suam ac sinistram suam in cœlum.* Cujus juramenti rationem esse dicunt, quòd quemadmodum stant cœli, sic firma erit res quam juramus. Sic juravit hoc loco Deus per thronum suum, nimirum rem sempiternam & immutabilem. Hæc omnia expressit Onk. suâ paraphrasi. Quòd autem hæc Dei promissio ac juramentum tandem impletum fuerit in Rege Saule, per quem Deus Amalekitas delevit, 1 Sam. 15. etiam manifestum est ex paraphrasi Hierosol. quæ in hunc locum ità habet, ואמר שבועה נפקת מתחות כורסיה יקרא דרבון כל עלמא ה' מלכא קדמאה דעתיד למיתב על כורסיהון דמלכותיד דבני ישראל הוא שאול בר קיש והוא יסדר סדרי קרבא כל קביל דבית עמלק ויקטול יתהון ומה דמשתייר מנהון ישיצון יתהון מרדכי ואסתר ה' במימריה אתר לישציא ית דכרניה דעמלק לדרי לדרין: *Et dixit, juramentum egressũ est à solio gloriæ Domini totius mundi, Domini Regis æterni, futurum, ut sedeat super thronum regni filiorum Israel, nempe Saul filius Kis, qui aciem belli instruet contra omnes qui sunt de domo Amalek, occidétque eos. Et qui reliqui fuerint ex eis, hos delebunt Mardochai & Hester. Dominus in verbo suo dixit delendam memoriam ipsius Amalek in generationes & generationes.*

VATABLUS.

1. *PEr profectiones suas*, למסעיהם] Gallicè dicimus *par leurs journees*: nempe à deserto Sin in Dophca, indè in Alus, & de Alus in Raphidim, ut exponit ex doctioribus Hebræorũ alter. ¶ *Ad Præceptum*, על פי] Ad verb. *ad os*, i. de mandato Jehovæ. ¶ *Ubi non*, ואין] Ad verb. *& non.*

2. *Unde jurgatus est*, ויריב] Ad verb. *Et rixatus est*, vel, *contendit.* ¶ *Jurgamini*, תריבון] Fut. Heb. pro præs. *contenditis, rixamini, expostulatis.* q.d. Vos estis ingrati & oblivisci mini beneficii à Deo accepti: num certò scitis atque creditis Deum esse omnipotentem, & ità non deserturũ vos?

3. *Propter aquas*, למים] Ad verb. *ab aquis*, i. penuriâ aquarum, h. e. magnâ siti pressus. ¶ *Ascendere feci sti nos*, העליתנו] *Eduxisti nos.*

4. *Adhuc paululum*, עוד מעט] Hebraismus, si res paulò magis processerit, lapidabunt me.

5. *Transi ante populũ*, עבור לפני העם] i. præcede populũ.

6. *Stabo*, עומד] Præs. Heb. pro fut.

7. *Massa & Meribah*, מסה ומריבה] i. Tentatio & Contentio, sive Jurgium. ¶ *Estne*, &c. היש ונו'] q.d. Hâc ratione sciemus sítne Jehova inter nos, an non.

9. *Stabo*, נצב] Præs. Heb. pro fut. ¶ *Et virga Dei*, ומטה האלהים] i. quâ Deus tanta miracula operatus est.

11. *Prævalebat*, ונבר] Ad verb. *& prævalebit.* Hîc ו verti non debet: nam tantùm convertit præt. in fut. quod per imperf. vertendum est. Hujus conflictûs cum Amalec meminit Moses Deut. 25. 17.

12. *Graves*, כבדים] i. suâ sponte demittebantur. ¶ *Firma*, אמונה] Ad verb. *stabilitas, firmitas.* Chald. paraph. *fuerúntque manus ejus extensa in orationem.*

13. *In ore gladii*, לפי חרב] *Acie gladii.* Gallicè, *au trenchant de l'espee.*

14. *In libro*, בספר] Sub. *Legis*, vel, *in libro Bellorum Domini.* Per anticipationem dictum. ¶ *Et pone in auri-*

bus Jehoſuæ, ושים באזני יהושע] Hebraiſmus; pro, inculca ipſi Jehoſuæ.

15. *Vexillum meum:* נסי] i. ſub cujus vexillo vicimus Amalec. Alii, *exaltatio mea.* Alii, *miraculum meum.* q.d. Miraculo & miſericordiâ Domini factum eſt iſtud. Chald. paraph. in eam ſententiam vertit, *Et cultum exhibuit ſuper eo coram Domino qui fecerat ei mirabilia.*

16. *Quòd manus,* &c. כי יד ונו׳] Hebraiſmus, dixit Dominum juraſſe per ſolium ſuum, quod eſt cœlum ſtabile & firmum, ſibi futurum eſſe bellum cum Amalec per omnes ætates & in ſempiternum. *Manus ſuper thronum Jah,* Hebraiſmus, pro, *manus Jah ſuper thronum ejus,* inverſus ordo: i. juravit Jah per thronum ſuum. Et, *bellum Jehovæ,* antecedens pro relat. *bellum ſibi.*

CASTALIO.

16. *Quia Jovæ manus ſigno admota eſt*] Ad verbum ſic legitur, *Quia manus ad ſignum Jovæ: bellum eſt Jovæ cum Amalechitis in ſempiternum.* Reddit autem rationem nominis aræ, quam יהוה נסי vocavit, à נס quod eſt *ſignum,* i. vexillum. Nam quod in Hebræo legitur כס, mendum eſt, tum quia nominis ratio non redderetur, quia nomen *Jovanisſi* non à כס deductum eſt, ſed à נס; tum quia כס nihil ſignificat, quanquam volunt poſitum pro כסא, i. ſolio: ſed & puncta mutant, & vocem mutilant, & etymologiam atque ſenſum pervertunt; neque ullum locũ habent ubi ità ſit poſitum, niſi hunc, qui cùm ſit controverſus, teſtimonio eſſe non poteſt. Jam quàm facilè נ in כ degeneraverit, ex figuræ ſimilitudine intelligi poteſt. Joſephus quidem mecum facit, qui dicit Deum à Moſe νικαῖον nominatum, nimirum à *victoria,* quæ ſigna comitatur: niſi fortè à נס νικαῖον dixit, ס in ע mutato, ſicut à פסח πάσχα, eâdem literæ mutatione, ſed aſpiratæ: quæ ratio meæ lectioni conſentit. Eſt autem hic ſenſus, Jova manum ſigno admovit, ad Amalechitas delendos in ſempiternum.

CLARIUS.

1. *De deſerto Sin*] Omnis eremus uſque ad montem Sinai *Sin* vocatur. ¶ *Ad bibendum populo*] Sunt qui putent populum non ſiti laboraſſe poſtea quàm cœpit edere manna, ſed temeritate quâdam cœpiſſe murmurare adversùs rectores ſuos. Videtur enim haberi ex Scriptura, quòd manna & ſaturabat & potum præſtabat: nam cùm caderet ſuper rorem, & tegeretur rore, atq; ros ille ſole exorto in aquam ſolveretur, non potuit eſſe ſine liquore, præſertim cùm Dominus dicat, *Ecce ego pluo vobis manna de cœlis:* pluvia autem non eſt ſine humore.

2. *Cur tentatis Dominum?*] Quaſi volentes experiri num & potum ſuppeditare poſſet. Ubi obſerva, murmuratores appellari *tentatores Dei.*

9. *Pugna contra Amalech*] Cauſa hujus belli fuit, quòd timebat Amalech, qui erat de ſemine Eſau, jam implendam benedictionem quam Jacob obtinuit præripuerátque ipſi Eſau, præſertim cùm in magna potentia venirent Iſraelitæ ut promiſſam occuparent terram. Videns itaque Moſes Amalech armatâ occurrere manu, jubet Joſue eligere viros juſtos & fortes, qui armis pugnarent contra hoſtẽ, ipſe verò precando juvare illũ non ceſſaret donec hoſtis ſterneretur.

11. *Cùm levaret manus Moyſes*] Sicut multùm prodeſt intenta juſti precatio, ſic obeſt remiſſio. Quòd ſi quando infirmitas carnis deprimit (quod per *manus* Moſis *graves* ſignificatur) innitendum eſt Petræ, quæ eſt Chriſtus, cujus nos & virtutes roborant & exempla. Debent & proximi quiq; nutantibus opitulari, tanquam Aaron & Hur. Invaleſcit autem Joſue in pugna contra Amalech, quando Moſes erigit manus ſuas, ac ſpiritualiter intelligitur.

12. *Et factum eſt ut manus illius non laſſarentur*] Heb. *Et fuit manibus ſuis fidelitas,* h.e. fuerunt manus ejus fideliter & firmiter extenſæ. Iccirco alius vertit, *Mansit q; manibus ſuis fidelis.*

16. *Quia manus ſuper ſolium Dei*] Quidam Heb. ſic exponit, Quia impius ille Amalech voluit ponere manum ſuã ſuper Hieruſalem, quæ eſt ſolium Dei, nè exſtrueretur, fecit Deus miraculum cum Iſrael: nam illud, *Dominus exaltatio mea,* quidam vertunt, *Dominus miraculũ meum.* Alii ſic, *Juravit Dominus per ſolium ſuũ, quòd pugnaret contra Amalech, donec deleret memoriã ejus, pugnans ſcilicet à generatione in generationem.* Duravit enim memoria ejus uſq; ad ætatem Eſther, cùm Haman fuerit de ſemine ejus. Et juxta hanc interpretationem pro *exaltatione,* vel *miraculo,* verteretur *vexillum:* ut ſit ſenſus, Manus cum vexillo erit extenſa ſuper ſolium Domini, ut bellum faciat cum Amalech à generatione in generationem, donec memoria ejus deleatur.

DRUSIUS.

14. *Scribe hoc in libro*] In fonte בספר, ut ſi Græcè dicas, ἐν τῷ βιβλίῳ. Videtur liber notus fuiſſe, in quo hæc ſcribi jubentur. Abenezra, *Innuit librum notum, videlicet librum Legis; aut alium, qualis erat liber Bellorum* Domini, *qui nunc intercidit, cum libro Recti, & Medras Iddo, & Verbis dierũ Regum Iſrael & libris Salomonis.* Quæ notanda vel propter eos qui negant ullum ex his libris intercidiſſe. Quid hoc eſt aliud quàm negare ſolem lucere in meridie? Si non interciderunt, ubi nunc ſunt? Sed libri fuerunt. Quomodo hoc probas? Vox *Sepher* aliquando non *catalogum* denotat. Si aliquando, non tamen ſemper. Qui credet hoc de libro Recti, aut Bellorum *Domini,* non credet de Verb. dierum Reg. Iſrael, aut de lib. Sal. Hos libros ſi quis ſacros fuiſſe dicet, non reclamabo: ſi canonicos, non laudabo. Nam unde ſciri poteſt canonicos fuiſſe? An libri qui à Prophetis conſcripti omnes canonici fuerunt? Nunquam hoc mihi perſuadebitur, qui ex hiſtoria didici canonem inſtitutũ fuiſſe ab Ezra & ſociis ejus, qui vocantur *viri ſynagogæ magnæ,* cui interfuerunt prophetæ Haggæus, Zacharias & Malachias, quorũ hic *ultimus prophetarum* vocatur, quoniam in eo clauſa fuit omnis prophetia propriè dicta. Sic loquendo ſignifico primum gradũ prophetiæ, in quo fuerunt illi qui ponuntur in ordine prophetarum, quos appellant: è quorum numero Daniel, David, Job, Salomo eximuntur & excluduntur: nam hi fuerunt prophetæ in ſecundo gradu. Hoc dicere hodie hæreſis eſt. O tempora, ô mores! O me infelicem qui eò devenerim ubi veritas odio ac ſenio eſt, & qui hiſtoriæ antiquitatiſque peritiam habet, non eſt Orthodoxus!

GROTIUS.

8. *Venit autem Amalec*] Cui populo ſedes in Gobolitide & Petra ſecundùm Joſephum.

9. *Egreſſus, pugna contra Amaloc*] Prævertendi hoſtium conatus priuſquam invaleſcant.

10. *Hur*] Is Mariammen duxerat ſororẽ Moſis & Aaronis.

16. *Manus ſolii Domini*] i. Manus Divinæ potentiæ. Sic כסא יהוה ſumitur Thren. 5. 19. Implerunt hoc Saul 1 Sam. 15. David ibidem c. 30. Mardochæus in Hamane.

CAP. XVIII.

MUNSTERUS.

7. *Interrogavit alter alterum de pace*] h.e. de vitæ ſalute atque valetudine.

11. *Quâ inſolenter egerunt*] h. e. Remenſus eſt illis eâ menſurâ quâ ipſi menſi fuerunt Iſraelitis. Submerſerunt parvulos Iſrael in aqua, & ipſi quoque in aquis perierunt. Sic enim exponit hunc locum A.S. Cui conſentit Onkelos, qui ſic vertit, *Quoniam in re quâ cogitaverant Ægyptii judicare Iſrael, in ea judicavit eos Deus.* Alii ſic exponunt, *Propterea quòd ſuperbè egerunt contra eos, voluit quoque Deus ſe magnificum oſtendere contra Ægyptios.*

15. *Ut conſultet Deum*] Onkelos, *ut inquirat inſtructionem à Deo.*

18. *Laſſitudine fatigaris*] Habet Hebræus textus propriè, *marceſcendo marceſcos,* vel, *deficiendo deficies;* licèt Hebræi communiter poſt Chaldæum interpretem exponant verbum נבל per שרח, *fatigari.* R. S. exponit נמש, quod ſignificat *palleſcere & virorem amittere in morem arborum, cùm nimio percutiuntur frigore vel æſtu.* Idem ſentit A.E.

19. *Reſpectu Dei*] Sapiens Abraham exponit dictionem מול per מפאת השם, *à parte Dei.*

21. *Viros potentes*] R.S. *interpretatur viros divites & conſtantes, qui in judicio nec minis nec muneribus à recto deflecti poſſunt.* A.E. verò exponit אנשי חיל pro *viris robuſtis* &

& duris, qui laborem ſufferre poſſunt. ¶ *Tribunos, centuriones*] Hebraica habent, *principes millium, principes centũ*, &c.

FAGIUS.

1. *Jthro princeps Midian*] Annotavit hîc R. S. ſocero Moſi ſeptem fuiſſe nomina, *Reguel, Jæther, Jithro, Hoſef, Hafer, Keni, & Putiel*, &c.

2. *Remiſerat eam*] Sed ubi remiſerat eam? Reſpondent plerique Hebræorum, Ex diverſorio ſcilicet, quando Dominus Moſi iratus ipſum interficere volebat. Ex eo inquiunt facto, cùm Moſes uxorem ſuam unà cum liberis ſibi cùm impedimento in expediendo injuncto à Deo munere, tum damno & periculo eſſe animadverteret, remiſit eos ad ſocerum ſuum in Midian. Atque hæc omnino probabiliter dicuntur ab Hebræis. Sunt tamen qui אחר שלוחיה, quod in textu Hebraico habetur, exponunt etiam, *poſt munera ejus*, h.e. poſtquam miſiſſet ei munera: nam vox Hebræa שלוחים aliquando & *munera* ſignificat. Atque hi putant Moſen, poſtquam populum ex Ægypto eduxit, & jam in deſerto eſſet, uxori & liberis ſuis munera miſiſſe, quò ſocer ſuus Jithro princeps Midian eos ſibi rurſum eò faciliùs adduceret. Verùm Paraph. noſter Chald. adſtipulatur priori ſententiæ. Nam habet אחר דשלחה, i. *poſtquam dimiſerat, ſive remiſerat, eam.* Quæ ſententia etiam magìs probatur R. D.K. qui eam in Rad. ſuis ſic interpretatur, אחר ששלחה ושבה לבית אביה, *Poſtquam dimiſſa & reverſa fuerat in domum patris ſui.* Sed placet hic etiam referre quæ R. S. in hunc locum habet; כשאמר לו הקבה' במדין לך שוב מצרימה ויקח משה את אשתו ואת בניו ונו' ויצא אהרון לקראתו ויפגשהו בהר האלהים אמר לו מי הם הללו אמר לו זו אשתי שנשאתי במדין ואלו בני אמר לו והיכן אתה מוליכן אמר לו למצרים אמר לו על הראשונים אנן מצטערים ואתה בא להוסיף עליהם אמר לה לכי לבית אביך נשלה שני בניה והלכה לה, *Poſtquam dixit ad eum Deus in Midian, Vade revertere in Ægyptum, accepit Moſes uxorem ſuam, & filios ſuos, &c. Egreſſus eſt Aharon obviàm ei, & occurrit ei in monte Dei, ac dixit ad eum, Qui ſunt illi? Reſpondit ei, Hæc eſt uxor mea quam duxi in Midian, & iſti ſunt filii mei. Dixit ad eum, Et quò tu ducis eos? Reſpondit ei, In Ægyptum. Dixit ei, Nos propter eos qui priùs in ea ſunt anguſtias patimur, & tu venis ut addas illis? Quo audito, dixit ad eam, ſcilicet uxorem ſuam, Redi ergò in domum patris tui; quæ tollens duos filios ſuos, abiit.* Hæc ille.

7. *Interrogaviſſent ſe mutuò de pace*] Hebraiſmus eſt, pro, *Interrogaviſſent ſe mutuò, quînam valerent.* Quidam vertunt, *Bene precati eſſent alter alteri.* Complutenſis legit, *Et ſalutaverunt ſe mutuò pacificè.*

11. *Quâ enim re cogitaverunt Ægyptii*] Vult dicere, Quemadmodum ipſi pueros Hebræorum aquis ſubmerſerunt, ſic quoq; & ipſi aquis ſubmerſi ac ſuffocati ſunt, Deo ſcilicet eâdem menſurâ remetiente illis quâ ipſi menſi fuerant filiis Iſrael. In Hebræo hæc ſententia breviter & concisè effertur, ſic, כי ברבר אשר זרו עליהם, *Quoniam eâdem re quâ ſuperbè agebant in eos*, ſub. *perdidit eos.*

12. *Coram Domino*] i. non longè ab eo loco ubi Deum conſulebant, ante tabernaculum ſcilicet fœderis, non longè à tabernaculo Moyſi. Nam tabernaculum Moyſi erat juxta tabernaculum fœderis. Hæc autem dicuntur per anticipationem, quia nondum erat tabernaculum fœderis. Alii *coram Domino* dici ſentiunt propter ſanctos, pios & divinos homines qui in iſto convivio præſentes fuerint, juxta illam veterum Sapientum ſententiã, הנהנה מסעודה שחל מידי חכמים מסובין בה כאילו נהנה מזיו שכינה, *Qui fruitur convivio in quo ſapientes accumbunt, perinde eſt ac ſi fruatur gloriâ Divinæ majeſtatis.* Alii exponunt, *coram Domino*, i. in honorem Domini. Vel, *coram Domino*, i. tantâ vitæ ſanctimoniâ & pietate quaſi in conſpectu Dei epulati fuerint.

21. *Viros fortes* &c.] Vox Heb. חיל *Chail*, quia æquivoca eſt ad multa ſignificata, ad *robur corporis, animi*, ad *exercitum, multitudinem populi*, & ad *divitias* ac *opulentiam*, ideo & in diverſo ſenſu ab authoribus hîc accipitur. Alii enim per *viros fortes* hîc intelligunt robuſtos & duros, qui labores ferre poſſunt; alii, eos qui ſapientiam & peritiam habent regendi multitudinem, q.d. viros cordatos & ſtrenuos, qui digni ſunt ut exercitui, i. multis, præficiantur. Alii, divites & opulentos intelligunt, qui in judicio nec minis nec muneribus deflecti poſſunt. Et hanc ſententiam ſequitur R. S. qui ità explicat, אנשי חיל עשירים שאין צריכים להחניף ולהכיר פנים, *Viri fortes, ſunt divites, quibus non eſt neceſſe ut adulentur & accipiant perſonas.*

VATABLUS.

1. *Jthro*, יתרו] Hîc quintò partiuntur Hebræi librum iſtum, appellantes eam partem, יתרו. ¶ *Sacerdos*, כוהן] Vide ſuprà, c. 2. 16.

2. *Poſt dimiſſionem ejus.* אחר שלוחיה] *Poſtquam remiſerat eam*, ſub. *ex diverſorio in domum paternã, quando Dominus Moſi iratus, interficere eum voluit.* ſuprà c. 4. 25. ità doctus inter Hebræos. Alii, *poſt dona ejus*, i. poſteaquã multa dona miſiſſet Moſi viro ſuo: vel, poſtquam Moſes miſiſſet ei munera. Putant enim quidam Hebræorum, Moſen, poſtquam populum ex Ægypto eduxiſſet, & jam in deſerto eſſet, uxori & liberis ſuis munera miſiſſe, quò ſocer ſuus Jethro princeps Madian eos ſibi rurſum eò faciliùs adduceret.

3. *Filios ejus.* בניה] Nempe Sephoræ.

5. *Ad montem Dei.* הר האלהים] i. in quo Deus miranda opera deſignavit. Chald. paraph. *ad montem ſuper quo revelavit ſe gloria Domini.*

6. *Et dixit ad Moſèh*, ויאמר אל משה] i. ſignificavit adventum ſuum per nuntios.

7. *Et incurvavit ſe*, וישתחו] *& adoravit*, i. reverentiæ causâ caput in terram demiſit. ¶ *Et interrogaverunt*, &c. וישאלו ונו'] Hebraiſmus, interrogaverunt ſe mutuò de ſanitate, quomodo valerent. Quidam vertunt, *bene precati ſunt alter alteri.* Alii, *ſalutaverunt ſe mutuò pacificè*, i. verbis pacificis.

8. *Laborem qui invenisſet eos*, התלאה אשר מצאתם] *moleſtiam quæ invenerat eos.* Hebraiſmus, moleſtiam quam ſuſtinuiſſent & paſſi fuiſſent.

11. *Quia eâdem re*, &c. כי ברבר ונו'] Conciſa eſt oratio, unde ſubaudiendum fuit, *perdidit eos*, aut aliquid ſimile. Chald. paraph. *Quâ enim re cogitaverunt Ægyptii judicare Iſraelem, eâdem ipſi judicati ſunt:* acſi dicat, Quemadmodum ipſi pueros Hebræorum aquis ſubmerſerunt, ſic quoque & ipſi aquis ſubmerſi ac ſuffocati ſunt; Deo ſcilicet eâdem menſurâ remetiente illis quâ ipſi menſi fuerant filiis Iſrael.

12. *Deo*, לאלהים] i. quas offerret Deo. ¶ *Ad comedendum panem*, לאכל לחם] i. ut convivium agerent, & epularentur. ¶ *Coram Deo.* לפני האלהים] h. e. non longè ab eo loco ubi Deum conſulebant: ante tabernaculum ſcilicet fœderis, non longè à tabernaculo Moſis. Nam tabernaculum Moſis erat juxta tabernaculum fœderis. Hæc autem dicuntur per anticipationem: quia nondum erat tabernaculum fœderis. Alii, *Coram Deo*, pro, *In honorem Dei*; vel, *Coram Deo*, i. tantâ vitæ ſanctimoniâ & pietate quaſi in conſpectu Dei epulati fuerint.

13. *Poſtero die*, ממחרת] Ad verb. *in craſtinum.* מ pro ב hîc poſitum eſt: poſtero die, adventûs ſcilicet Jethro. Vide Deut. 1. 9. ubi Moſes dicit ſe fuiſſe conqueſtum de onere. Simúlq; docet quales debeant eſſe præfecti populi.

14. *Quæcunque ipſe* &c. את כל אשר ונו'] i. ſummum illum laborem quem ſuſtinebat propter populum. ¶ *Populo*, לעם] i. propter populum, ſive populi causâ.

15. *Ad quarendum Deum*, לדרוש אלהים] *Ut conſulat Deum*; vel, *requirat ſententiam Dei.* Chald. paraph. *ut quærat doctrinam à facie Domini.*

16. *Notáq; facio*, והודעתי] *doceóq;*; vel, *atq; indico.*

17. *Non eſt bonum*, &c. לא טוב ונו'] Ad verb. *Non bona eſt res quam tu facis*: i. non rectè facis.

18. *Succumbendo ſuccumbes*, נבול תבול] *Deficiendo deficies*, i. Proculdubio deficies. Alii, *Defluendo deflues*: aut, *Concidendo concides*, i. omnino aut certiſſimè ſub hoc onere cades. ¶ *Supra vires tuas eſt*, כבד ממך Ad verb. *gravior eſt te.* ¶ *Facere eam*, עשותו] *ſatisfacere illi.*

19. *Et erit Deus tecum*, וידי אלהים עמך] i. tibi feret opem. ¶ *Et refer res*, &c. והבאת אתה את הדברים] Chald. paraph. præcedentem hujus versûs partem cum ista sic vertit, *Esto tu populo quærens doctrinam à facie Domini, atque refer causas eorum coram Domino.* Ad verb. legitur, *& venire fac tu verba ad Deum.* Exponit quod dixerat, *Esto populo coram Deo:* propterea vertendum esset, *tu inquam refer res* [i. controversias] *ad Deum.* q. d. res arduas & difficiles refer ad Deum, & ab illo pete consilium pro populo, ut dixisti te facere, paulò antè, v. 15. & 16. Moses enim erat mediator & sequester inter Deum & homines; non autem in sacrificando, quòd sacerdotum erat officium.

20. *Et doce*, והזהרתה] Fut. Heb. pro Imperat. ¶ *Et opus*, ואת המעשה] Sing. Heb. pro plur. *opera quæ facturi sint.*

21. *Fortes*, חיל] Ad verb. *virtutis*, h. e. strenuos, fortes, magnanimos, qui sint ferendo tanto oneri, patientes laboris. Quidam interpretantur, *viros divites & constantes*, qui in judicio nec minis nec muneribus à recto deflecti possint. ¶ *Et præfice illis*, ושמת עלהם] Ad verb. *& pones super illos*, i. super populum, ut paulo pòst, v. 25. ¶ *Et decanos*, ושרי עשרות] *Decarchos.* Ad verb. *& principes super decem.*

22. *Omnem verò rem*, והיה כל הדבר] Ad verb. *& erit, omnem rem.* ¶ *Atque* ità *leviorem*, &c. והקל ונו'] Infinit. Heb. pro fut. *& ad alleviandum desuper te, & ferent tecum*, i. hoc modo alleviabunt tibi sarcinam, quando tecum illam ferent.

23. *Et præceperit tibi Deus, poteris stare*, וצוך אלהים ויכלת עמוד] i. ídque mandato Dei, poteris sufficere huic labori. ¶ *Revertetur*, &c. על מקומו ונו'] Ad verb. *ad locum suum ibit in pace*, i. revertentur ad domos suas in summa tranquillitate, compositis rixis ac litibus.

25. *Fortes*, חיל] Vide v. 21. ¶ *Ac decanos.* ושרי עשרות] Ad verb. *& principes super decem*, ut suprà v. 21.

26. *Ardua*, הדבר הקשה] *Negotium difficile, causas difficiles.*

27. *Dimisit autem*, וישלח] i. honoris causâ aliquousque deduxit abeuntem. ¶ *Et abiit*, וילך לו] Ad verb. *& abiit sibi.* Redundat *sibi.*

CLARIUS.

7. *Salutaverunt se mutuò verbis pacificis*] Heb. *interrogavit quisque alterum de pace*, h. e. de vitæ salute atque valetudine.

11. *Eò quòd superbè egerint contra eos*] Vel, *eò quòd in re quâ superbè & insolenter egerant contra eos, Deus illis rependerit.* Submersérant enim parvulos Israel in aqua, & ipsi quoque aquis perierunt. Sic enim exponunt quidam Hebræi.

21. *Viros potentes*] Quidam Hebræorum interpretantur, *viros divites & constantes*, qui in judicio nec minis nec muneribus à recto deflecti possint. Alii, *viros robustos & duros*, qui laborem sufferre possint.

DRUSIUS.

1. חותן. Sym. πενθερός. A. γυμφίδιος.

2. אחר שלוחיה] Schol. ἐξ ἀποστολῆς, *à dimissione.* Vult dicere, ἐπὶ ἀποστολῇ αὐτῆς, *post dimissionem ejus*, sive, *postquam dimisisset eam.*

5. ויבא יתרו חתן משה. A. ὁ γαμβρὸς τοῦ γυμφίδιος Μωυσῆ. Sym. ἦλθεν ὁ πενθερὸς Μωυσῆ] Νυμφίδιος. Suspicor Aquilam scripsisse νυμφίδιε, vel certè νυμφίδιρ. Illud idem cum ὁ γαμβρὸς, qui sponsam deducebat ad domum sponsi: quod fiebat & à socero: unde hîc pro *socero* usurpatur. ¶ Ιοθόρ. Idem cum *Jethro*, qui & *Raguel.* Suprà cap. 2. πρὸς Ραγουήλ. Schol. Ιοθόρ. Sunt qui tradunt Raguel fuisse patrem Jethro. Locum autem illum, *ad Raguel patrem suum*, ità interpretantur ut dicant *patrem* ibi pro *avo* usurpari. Sic sanè *filius* aliquando pro *nepote* ponitur. ¶ Πενθερὸς, *socer.* Idem γαμβρὸς, quod in editione ד ὁ. Hieron. *cognatus Moysi.* Oncel. חמוהי *socer ejus.* Sic etiam Jon.

11. וזדו. Alius, ὑπερηφανεύσατο] Hieron. *superbè egerint:* sic etiam Santes. Arias, *superbierunt.*

20. והזהרתה. A. διαστελῇ, *mandabis*, aut *patefacies*] Hieron. *ostendes.* Alii, *movebis.*

21. יראי אלהים. Schol. οἱ λοιποὶ, φοβούμενοι τὸν Θεὸν, *timentes Deum*] οἱ λοιποὶ. A. Sym. Th. ¶ שנאי בצע. Alius, μισοῦντας πλεονεξίαν, *odio habentes avaritiam.* Πλεονεξία propriè *cupiditas plus habendi aliis.* Usi sunt hâc voce in declaratione τοῦ בצע & Lxx, Jud. 5. 19. Psal. 119. 30. Hab. 2. 9. & alibi. Hieron. ferè *avaritiam* reddit.

22. ונשאו אתך. Sym. & Th. μὴ συμβασιοῦσιν σοι, *nè tecum portabunt*] Videlicet ut bajuli onera solent. Nam hoc propriè βαστάζω significat.

26. הדבר הקשה. A. & Sym. σκληρὸν. Th. τὸ δυσερές. Schol. τὸ μέγα] Σκληρὸν, *durum.* Δυσερὲς, *arduum.* Τὸ μέγα, הגדול. Quod habet suprà v. 22.

GROTIUS.

1. *Cum audisset Jethro*] Dat nobis egregium exemplum Mosis nominandi eos per quos profecimus.

11. *Quòd superbè egerint contra illos*] Sic & quidam Græci, ὑπερηφανεύσατο. Origo alienationem significat, sensus hostilem animum, ut videre est infrà 21. 14. ubi Lxx verbum hoc, ut & hîc, per ἐπιθήσεις *insidiari* exponunt. Translatione ducitur ad eos qui cum Dei contemptu peccant, ut Deut. 1. 43. Jer. 50. 29.

21. *Viros potentes*] חיל *opulentos* significat: Tales enim & dignitatem tuentur meliùs, & longiùs absunt ab inhonesti quæstûs suspicione. ¶ *Tribunos, & centuriones, & quinquagenarios, & decanos*] Numerum Hebræi sic ineunt:

Chiliarchæ	600.
Centuriones	6000.
Præfecti quinquaginta	12000.
Decuriones	46000.
	64600.

Horum in locum succedere Judices urbani: Synedrium autem in ipsius Mosis locum, Num. 11. 14, 15, 16.

22. *Referant ad te*] Sicut Romani Præsides de rebus gravioribus relationem instituebant ad Imperatorem.

24. *Quæ ille suggesserat*] Hîc Samaritanus codex inserit versus qui infrà sunt Deut. 1. 9 ad 17. pari de causa ei quam suprà in simili additione observavimus. Verus hoc esse in Samaritano ex Procopio Gazæo ad Deuteronomii locum apparet. Qui autem sequitur hîc versus, is in eodem codice omittitur ut non necessarius, quia ex superioribus 21, & 23. sensus idem satis intelligitur: verùm neque additione neque detractione opus.

CAP. XIX.

MUNSTERUS.

1. *Ipsâ die*] h. e. in principio mensis tertii venerunt in desertum Sinai, ut Hebræi hunc locum exponunt.

4. *Super alas aquilarum*] h. e. Portavi vos quasi in humeris, sicut aquila pullos suos portat in alis, præter morem aliarum avium, quæ pullos suos pedibus suis, quò volunt, portant.

5. *Peculium*] Est סגולה idem quod אוצר חביב, *thesaurus prædilectus.* Et sic vocat Dominus populum suum, cui legem suam tradidit, & vivendi formam præscripsit, atque regnum sacerdotale contulit, quod nulli alii fecit nationi.

10. *Sanctifica eos*] Capitur hîc *sanctificare* pro הזמן, *præparare.*

12. *Præscribes terminum*] Exponitur hîc גבל pro קבע גבול, *figere terminum*, sive שום גבול, *metam ponere*, aut *limitem certum constituere.*

13. *Non tangat eum*] A. E. sic exponit, *Qui præscriptum terminum transierit, in hunc nemo injiciat manum, nemo illum sequatur intra constitutos limites, sed projiciant ab*

ad eum lapides, aut feriant eum jaculis. ¶ *Cùm prolixiùs buccina sonuerit*] Heb. *Cùm traxerit buccina*, sub. *vocem suam:* prolixior enim sonus signum erat Dominum majestatis montem deseruisse.

17. *In occursum Dei*] Ut scilicet veluti sponsam populum illum Domino copularet. Stabant autem hoc ordine: Primum locum tenebant primogeniti, qui tunc ante Leviticum sacerdotium fuerunt loco sacerdotum; post hos stabant principes tribuum, deinde seniores & præfecti, & post illos cæteri viri Israel, deinde parvuli, deinde mulieres, & ultimo loco proselyti.

19. *Procederet*] h. e. resonaret vel clangeret; vel hic erit sensus, Cùm vox tubæ circumquaque diffunderetur, R.S. tamen juxta primum modum exponit, quòd vox illa non langueſcebat, sed semper crescebat & intendebatur.

21. *Dissipent*] Significat הרס propriè *diruere ædificium & diruptionem facere.* Et quoniam mons Sinai signatus erat, & fortassis sepe aut ramis ex oppositio castrorum intercluſus, prohibetur hìc nè diruptio per quemcunque fiat hominem.

FAGIUS.

1. *Ipsâ die*] i. ipso die quo recesserunt ex Raphidim. Hoc autem dicit quòd esset magna distantia ex Raphidim ad montem Sinai: q. d. Plus itineris confecerunt eo die quàm aliis diebus.

4. *Tanquam super alas aquilarum*] i. Portavi vos quasi in humeris meis, sicut aquila pullos suos portat in alis, præter morem aliarum avium, quæ pedibus portant. Aquila enim, ut A.E. ibi annotavit, altiùs volat omnibus avibus; ideo omnes ab ea sibi timent, ipsa verò à nulla. Est porrò & aquilæ natura, ut sensim pullos suos ad volandum excitare & provocare soleat; sicut & infrà Deut. 32.11. Scriptura ad hanc aquilæ naturam alludit: Ità & Deus quasi more aquilæ populum suum excitavit, quando ex Ægypto eduxit. Fuitque, ut Hebræi quoque dicunt, nubes illa quâ duxit eos, instar expansionis alarum. R. S. hunc locum ità explicat. *Sicut aquila quæ portat pullos suos in alis suis. Omnes enim reliquæ aves pullos suos ponunt inter pedes suos, eò quòd timeant sibi ab avibus quæ supra se volitant: Verùm aquila non timet sibi nisi ab homine, nè fortè petat eam jaculo. Quia enim nulla avis altiùs ipsâ volet, propterea collocat pullos suos in alis suis, cogitans, Satius est ut in me penetret jaculum quàm in pullos meos. Ità & ego feci, inquit Deus, juxta illud,* Et profectus est angelus Dei, *&c.* & venit inter castra Ægyptiorum, *&c. Cumque Ægyptii mitterent jacula & lapides, ipsa nubes excepit ea.* Hactenus ille.

5. *Dilecti eritis coram me*] Heb. *Et eritis mihi in peculium.* סגולה, *Segulah* Hebræis *rem charam, pretiosam, quaque ab omnibus expetitur* significat: ut est argentum, aurum, gemmæ, aliæque res pretiosæ, cujusmodi Reges in thesauris suis reponunt. Vocat ergò Dominus populum suum *Segulah*, i. thesaurum unicè dilectum, præ cunctis populis, quia tradidit eis legem suam, vivendi formam præscripsit, contulítque eis regale sacerdotium: quod nulli nationi fecit. ¶ *Mea enim est omnis terra*] i. Tametsi omnes populi mei sint, tamen vos præ cunctis elegi, mihíque peculiariter adjunxi; ex quo liquet quantum vos præ reliquis amem.

6. *Reges & sacerdotes*] Videtur hoc innui, Quemadmodum apud omnes populos Reges & Sacerdotes summi & præ cæteris honoratiores sunt, sic ego vos ex omnibus gentibus selegi, ut sitis præ omnibus populis præcipui, mihíque dedicati. In Hebræo est, ממלכת כוהנים *regnum sacerdotum*, vel *sacerdotale.* h.e. regnum non profanum, quod ex opibus & armis, sed quod ex sacerdotibus, rebus sacris & Divinis constat: q. d. Sacrum & Divinum erit hoc regnum. Nemo dubitet Spiritum S. hìc potissimùm respexisse ad Christum, qui est verus ille Rex & Sacerdos, qui tandem ex populo Judaico secundùm promissiones Dei proditurus erat. Quandoquidem autem una est Judæorum & Gentium fides, unus Deus, unáque Ecclesia, cùm ad vitæ innocentiam & puritatem Christianum populum hortaretur Petrus, his verbis commodissimè est usus, *Vos*, inquit, *genus electum, regale sacerdotium, populus qui in lucrum*, &c. q. d. Quemadmodum olim Deus Judæos præ cunctis gentibus sibi elegit ut essent populus peculiaris & gens sancta, ità & vos Christus suo sanguine sibi adquisivit, ut sitis gens sibi dicata & sancta, siquidem in simplicitate & innocentia coram eo ambulaveritis. Concordat cum paraphrasi hac nostra Apocalypsis Johannis cap. 1. 6. ubi sic legitur, *Fecit nos reges & sacerdotes Deo & Patri suo*, &c. Item cap. 5. 10. *Et feciſti nos Deo nostro reges & sacerdotes, & regnabimus super terram*, &c.

13. *Cùm intenderetur tuba*] Sensus est, Dum satis protractus adeóque finitus est sonitus tubarum, tum ascendere potest populus; at præsente Domino nequaquam. Neque enim veto ut in perpetuum non ascendatis. Dum ergò sonitus cornu cessaverit, potestis ascendere. Prolixior sonus signum erat, Dominum majestatis montem deseruisse.

VATABLUS.

1. *Die ipso*, ביום הזה] i. eo ipso die quo profecti sunt de Raphidim. Hoc ideo dicit quòd esset magna distantia ex Raphidim ad montem Sinai, q.d. Plus itineris confecerunt eo die quàm aliis diebus. Alii referunt ad finem diei mensis, q. d. Primo die mensis tertii venerunt in desertum Sinai.

3. *Ad Deum*, אל האלהים] Hebræi subaudiunt *montem*, & legunt, *ad montem Dei:* in quo scilicet Deus se manifestavit, & Legem tradidit.

4. *Super alas aquilarum*, על כנפי נשרים] Chald. paraph. *tanquam super alas aquilarum*, i. portavi vos quasi in humeris meis, sicut aquila portat pullos suos in alis, præter morem aliarum avium, quæ pedibus portant. Quidam Hebræorum magni nominis apud illos sic scribit in istum locum, *Omnes aves præter aquilam pullos suos ponunt inter pedes suos, eò quòd sibi timeant ab avibus quæ supra se volitant: verùm aquila non sibi timet nisi ab homine, nè fortè petat eam jaculo, quia nulla avis altiùs ipsâ volat: propterea collocat pullos suos in alis suis, ità apud se reputans, Satius est ut me penetret jaculum quàm pullos meos. Ità & ego feci, inquit Deus: juxta illud,* Et profectus est Angelus Dei, *&c.* & venit inter castra Ægyptiorum, *&c. quumque Ægyptii mitterent lapides & jacula, ipsa nubes excepit ea.* Ab hujus interpretatione non recedit & ex doctioribus Hebræorum alter, dicens, *Nubes illa quâ duxit Israelitas Deus, fuit instar expansionis alarum.* Deut. 32.11. scribitur, *Ut aquila quæ excitat nidum suum, super pullos suos cubat, expandit alas suas, accipit eum, portat eum super alas suas.*

5. *Thesaurus dilectus*, סגולה] Hæc vox Hebræis rem charam ac pretiosam, quæ ab omnibus expetitur, significat: ut est argentum, aurum, gemmæ, aliæque res pretiosæ, cujusmodi Reges in thesauris suis reponunt. Vocat ergò Dominus populum suum סגולה, i. thesaurum unicè dilectum præ cunctis populis; quia tradidit eis Legem suam, vivendi formam præscripsit, contulítque eis regale sacerdotium, quod nulli nationi fecit. ¶ *Quia mea*, &c. כי לי וגו'] q.d. Tametsi mei sunt omnes populi, diligam tamen vos unicè, & supra omnes alios populos.

6. *Regnum sacerdotale*, ממלכת כוהנים] Ad verb. *regnum sacerdotum*, h. e. regnum non profanum, quod ex opibus & armis, sed quod ex Sacerdotibus, rebus sacris ac Divinis constat, q. d. Sacrum ac Divinum erit hoc regnum. Vel *sacrum regnum* vocat, quia totus populus quasi regiâ liberalitate præditus erat, & ex ejus corpore electi erant Sacerdotes. Alii exponunt, *Quemadmodum apud omnes populos Reges & Sacerdotes, summi, & præ cæteris honoratiores sunt, sic ego vos ex omnibus Gentibus selegi, ut sitis præ omnibus populis præcipui, mihique dedicati.* Petrus epist. 1. c.2. v.9. vocat *regale sacerdotium:* quod idem valet. Chald. paraph. vertit, *Reges & Sacerdotes:* cui concordat locus Apocalypsis, 1.6. & 5.10. *Et feciſti nos Deo nostro Reges & Sacerdotes, & regnabimus super terram.*

7. *Pro-*

7. *Proposuítque eis*, וישם לפניהם] Ad verb. *& posuit in conspectu eorum.*

9. *Venio*, בא] Præs. Heb. pro fut. *mox venturus sum.* ¶ *In densitate nubis*, בעב הענן] i. in densissima nube. ¶ *Jehovæ*, אל יהוה] Dativus. i. dixerat Moses Domino quòd populus non crederet eum esse missum ab ipso Deo, ut eos liberaret.

10. *Et sanctifica eos*, וקדשתם] i. præpara.

11. *Descendet Jehova*, ירד יהוה] Hebraismus, tertia persona pro secunda, *descendam.*

13. *Non tanget eum manus*, לא תגע בו יד] i. nemo consequetur eum qui tetigerit montem, ut eripiat eum, nè lapidetur. ¶ *Lapidando*, &c. סקול וגו] i. lapidibus obruetur, & conficietur jaculis. ¶ *Quum protraxerit buccina*, במשך היובל] Sub. *vocem.* i. quum prolixiùs insonuerit. *Jobel*, cornu est, aut buccina, aut sonus ipse. Sensus est, Dum satis protractus adeóque finitus fuerit sonitus tubarum, tum ascendere potest populus, at præsente Domino nequaquam: neque enim veto, ut in perpetuum non ascendatis: dum ergò sonitus cornu cessaverit, poteritis ascendere. Prolixior sonus, signum erat Dominum majestatis montem deseruisse.

15. *Uxoribus*, אל אשתי] Sing. Heb. pro plur. i. nè contingatis uxores vestras: abstinebitis triduo ab uxoribus.

16. *Densissima*, כבד] Ad verb. *gravis.* ¶ *Et clangor*, &c. וקול וגו] Ad verb. *& vox buccinæ* [vel, *tubæ*] *fortis valde.* ¶ *Expavítque*, ויחרד] *Intremuítque*, vel, *intremere cœpit.* q. d. Nullus fuit qui ad hæc non expaverit.

18. *Fumus ejus*, עשנו] Sub. montis. ¶ *In igne*, באש] i. in medio ignis. q. d. circundatus igne. ¶ *Et commotus est*, ויחרד] *Et intremuit.*

19. *Procedens*, הולך] i. strepitus tubæ promovebatur, sive augebatur. ¶ *Et invalescebat*, וחזק] Ad verb. *& se roborans.* Toar vice partic pii. ¶ *In voce*, בקול] Sub. *clarâ & exaudibili.*

21. *Contestare populum*, העד בעם] *Denuntia populo quasi testibus adhibitis.* ¶ *Ne deserant*, &c. פן יהרסו וגו] Ad verb. *nè destruant ad Jehovam.* i. nè statione suâ delertâ, vel destructis ordinibus, ascendant ad Jehovam. V. 24. adjecit verbum quod hic subintelligi debet, quum ait, *Ne diruant, ut ascendant*, &c. ¶ *Ut videant*, לראות] Sub. *eum*, vel *gloriam ejus.* ¶ *Multitudo*, רב] *Maxima* pars, vel, *magna.*

22. *Sanctificent sese*, יתקדשו] *Sanctificentur.* ¶ *Nè forte dissipet*, &c. פן יפרוץ וגו] Ad verb. *nè rupturam faciat in eis Jehova*; vel, *divisionem faciat*, i. vim afferat eis, aut interficiat eos.

23. *Contestatus es nos*, העדתה בנו] *Denuntiasti nobis.* Vide v. 21.

24. *Nè diruant*, אל יהרסו] *Nè dissipent.* ¶ *Ne forte dissipet eos*, פן יפרץ בם] Vide v. 22.

CASTALIO.

23. CErtos ei terminos *statuimus*] Ad verbum sic legitur, *Tu nos admonuisti his verbis, Defini montem, eúmque lustra.* Atqui non montem Deus definiri & lustrari jusserat paulò antè, sed populum: itaque non ההר, sed העם legendum videtur.

CLARIUS.

1. MEnse *tertio*] Ex mansione Raphidim ierunt in solitudinem Sinai quadragesimaseptimâ die post egressionem Israelis de Ægypto, tertio scilicet mense, die primâ: sic enim intelligunt per id quod ait, *in die hac.*

4. *Super alas aquilarum*] h. e. portavi vos quasi in humeris, sicut aquila pullos suos portat in alis, præter morem aliarum avium, quæ pullos suos pedibus suis quò volunt portant.

5. *In peculium*] Alius vertit, *thesaurus prædilectus.* Sic vocat Dominus populum suum cui legem suam tradidit, & vivendi formam præscripsit, ac regnum sacerdotale contulit, cujus loci & Petrus Apostolus fecit mentionem. Diligentissimè autem observandum est, in libris V. Testamenti præceptionibus & minis Legis semper esse permixtas promissiones & consolationes Euangelicas: quemadmodum in ipsa statim transgressione ipsius Adæ promisit Deus mulieri per diabolum deceptæ Semen quod caput illius contriturum erat, virúsque è faucibus illius ereptum. Atque eæ promissiones interdum habent additas conditiones, ut, *Si obedieritis voci meæ, eritis mihi in peculium:* aliquando liberæ sunt, ut promissio facta Abrahæ. Tanta interim est clementia Dei, ut etiam si conditiones adjectæ non serventur, promissiones tamen Dei non fiant irritæ, sicut ex hoc eodem loco constat, *Et vos eritis mihi in regnum sacerdotale*, quod Petrus de credentibus in Christum interpretatur. Judæi enim non fecerunt quæ promissio illa requirebat: reliquum ergò erat ut gratuitò per Christum contingeret credentibus.

10. *Sanctifica illos*] Capitur hic *sanctificare* pro *præparare.*

13. *Cùm prolixiùs clanxerit buccina*] Prolixior sonus signum erat Dominum majestatis montem deseruisse.

15. *Et nè appropinquet is uxoribus*] Vide ut ei qui versaturus cum Deo sit omnibus, etiam quæ alioqui licitæ sunt, carnis voluptatibus sit abstinendum.

17. *In occursum Dei*] Ut scilicet populum illum veluti sponsam Domino copularet. Stabant autem hoc ordine: Primum locum tenebant primogeniti, qui tunc ante Leviticum sacerdotium fuerunt loco sacerdotum; post hos stabant principes tribuum, deinde seniores, & præfecti, & post illos cæteri viri Israel, deinde parvuli, deinde mulieres, & ultimo loco proselyti.

18. *Tremuit universus mons*] Iccirco reperies Testamentum hoc appellatum *terræmotum.*

19. *Crescebat in majus*] Vel, *procedebat*, h. e. resonabat, vel clangebat, neque languescebat, sed semper intendebatur, vel circumquaque diffundebatur.

21. *Transcendere terminos*] Fortasse mons sepe aliquâ aut ramis ex oppositio castrorum erat intercluſus, iccirco prohibetur hic nè diruptio per quemvis hominum fiat.

23. *Non poterit vulgus ascendere*] Videtur hic esse sensus, Non metuo nè ascendat, cùm tu eis fueris interminatus.

DRUSIUS.

1. MEnse *tertio egressionis Israel è terra Ægypti*] Vel, *novilunio tertio.* Nam in fonte חדש, quod propriè *novilunium* denotat. Appellatio ab *innovando.* Nam tunc luna innovatur. *Novilunium tertium* est Novilunium mensis tertii, qui *Sivan* Hebræis, tertius à Nisan, quo mense egressi sunt ex Ægypto. Sensum ergò expresserunt qui verterunt, *In novilunio mensis tertii.* Dico sensum, non verba. Cùm enim in Hebræo sit בחדש, non potest verti, *In mense tertii.* Nam hoc Hebraicè diceretur בחדש cum Scheva sub Beth. Quid igitur? retendum aut *mense tertio* cum veteribus, aut *novilunio tertio.* Multi putant hunc diem fuisse quadragesimum septimum egressionis ex Ægypto. Qua de re fusè in A.M. Non libet repetere. A *novilunio* integer mensis dictus putatur חדש. Sic à *die septimo*, quem *sabbatum* appellant, tota *septimana* nomen obtinuit. Nam dicimus μία τ Σαββάτων pro eo quod est *primus dies hebdomadæ.* Id RR. dicunt חד בשבא, *unus in sabbato*, vel אחד בשבת, quod idem cum illo, *primus sabbati.* Notavi aliás. Nunc observo, quod Tremellius interpretatur, *in novilunio mensis tertii*, non posse excusari nisi eo modo quo dixi. Nam si sensum expressit, tamen verba malè reddit. Quod puncta, quæ nunc in fonte, clarè docent. Nec dubitabit qui vel mediocrem rerum Hebraicarum peritiam habet. Dices, an non Tremellius habuit? Habuit plusquam mediocrem: sed quis non aliquando hallucinatur? Ille olim, ego nunc, & alius post nos. Usque adeò verum est illud, *Nonnunquam bonus dormitat Homerus.*

IDEM.

5. סגלה. Th. ἐξαίρετος, *peculiaris*] In Fragm. meis

meis M M. S S. λαὸς ἐξαίρετος, *populus peculiaris*. Posset etiam reddi *populus eximius*. Sed Hebrææ voci magis quadrat *peculiaris*. Sanè quartum prædicabile סגלה vocant. Hieron. in comment. Mal. 3. סגלה *Aquila* θησαυρὸν, *cæteri* περιούσιον *interpretati sunt*, Cohel. 2. 8. A. ἰδιαίαν. Sym. πικέλια. Hieron. hoc loco, *eritis mihi peculium*. Lxx περίσσον.

10. קַדֵּשְׁתָּם. Schol. *Cæteri*, ἁγίασον αὐτὰς, *sanctifica eos*] Æmulatus est Hieron. Prius erat in Lxx ἄγνισον αὐτὸν, *lustra eos*.

12. וְהִגְבַּלְתָּ. ὁροθετήσεις, *Terminos constitues*] גבול *terminus*, ὅρος· unde ὁροθέτης, *qui terminos*, vel *limites*, *alicujus regionis aut agri statuit*, *designator terminorum*: & ὁροθετέω, *terminos designo* aut *statuo*. Quis ità verterit, incertum. Suspicor de Aquila. Forsan alii quoque ità verterunt. Si me non fallit augurium, οἱ λοιποὶ, quod in edit. Rom. ante ἁγίασον, pertinet etiam ad ὁροθετήσεις.

13. יָרֹה יֹרֶה. A. ῥοιζήσει. Sym. βέλεσιν. Th. τοξευόμενος] Ῥοιζήσει, *cum magno impetu ac stridore occidetur*. ῥοίζημα, *impetus qualis est sagittæ volantis cum stridore*. ¶ Τοξευόμενος, *sagittis ex arcu emissis confixus*.

22. יִפְרֹץ. A. διακόψῃ, *dirumpat*, vel *dirimat*. Sym. διαφθείρῃ, *corrumpat*.

GROTIUS.

1. *Venerunt in solitudinem Sinai*] *Montem Synan occupat*, Justinus ex Trogo de Mose. Σινᾶν vocat Strabo l. 16. Appion Mosem εἰς τὸ μίλαξὺ τὸ Αἰγύπτιον καὶ τῆς Ἀραβίας ὄρος, ὃ καλεῖται Σιναῖον, ἀναβάντα φησὶν ὑμέρας πεντήκοντα χρυφῆναι. Leges Dei discendæ in deserto, i. animo purgato ab iis affectibus quos turba gignit ac nutrit, ut Philo notavit.

4. *Ægyptiis*] Sic & Græci & Samaritanus. Quare lectio recepta in Hebræo melior quàm quæ est in aliis libris במצרים. ¶ *Quomodo portaverim vos super alas aquilarum*] Nube scilicet, quæ non minùs obtegebat Israelitas quàm aquila alis suam pullitiem.

6. *In regnum sacerdotale*] Græcè inversâ constructione, βασίλειον ἱεράτευμα, ut 1 Pet. 2. 9. In Hebræo, *regnum sacerdotum*. Chaldæus interpretatur, *reges & sacerdotes*, ut Apoc. 5. 10. quæ idem alibi 1. 6. extulit βασιλεῖς καὶ ἱερεῖς. Omnes Israelitæ Reges aliquatenus ante Reges constitutos; Sacerdotes autem in Paschaté. Philo 3. de Mose, ἐν τῷ πάσχα σύμπαν τὸ ἔθνος ἱερᾶται. Christiani, Reges, quòd devicerint carnem, peccatum, mundum, diabolum; Sacerdotes, precibus, eleemosynis, martyrio in re aut proposito.

13. *Sive homo*] In Hebræo איש, sed id Chaldæus bene interpretatur per אנשא. Sic & Lxx, ἐὰν τε ἄνθρωπος. Masculinum nomen pro communi usurpare frequens apud omnes gentes.

15. *Ne appropinquetis uxoribus vestris*] *In casto esse* dicerent Romani. Pars hæc sanctificationis, 1 Sam. 21. 5. 1 Cor. 7. 5. Chæremon Stoicus de Ægyptiis sacerdotibus, ἀπείχοντο καὶ ὁμιλίας γυναικείας. Vide & Servium in Eclog. 3. & Porphyrium de Abstinentia 2.

22. *Sacerdotes quoque*] i. primogeniti. Vide Num. 3. 12.

24. *Ne transeant terminos, nec ascendant*] Græci, μὴ βιαζέσθωσαν ἀναβῆναι· optimé. Et huc respicit quod legimus Matth. 11. 12. Luc. 16. 16. Quod olim in montem non licuit, id nunc in cœlum licet. Proprietas vocis הרס est *perrumpere*.

CAP. XX.

MUNSTERUS.

1. EGO *Dominus Deus*] Hoc primum est in decem præceptis, videlicet ut unum & verũ agnoscamus Deũ, illúmque solum adoremus; deos verò factitios, & quascunque imagines, quæ à Dei cultu animum avocant, abominemur. Est enim Deus æmulator, qui æquo animo ferre non potest ut ab eo divellamur, & alium quæramus amatorem: id quod justissimè agit, cùm ipse sit qui creavit, redemit & nutrit nos. ¶ *Visitans iniquitatem patrum in filiis*] Intelligendum docet A. E. quando filii sunt paternorum scelerum sectatores, cùm in Ezechiele scriptum sit, *Filius non portabit iniquitatem patris*. ¶ Secundum præceptum; *Non sumes*, seu *non suscipias*, *nomen Domini Dei tui in vanum*: h. e. Non accipias temere nomen Dei tui in os tuum, sine ulla necessitate jurando, aut irrisorie de Deo loquendo. ¶ Tertium præceptum; *Sanctifices sabbatum*. In Hebræo additur, *recordare*, seu *recordari debes*: est enim hîc וכור infinitivi modi, licèt quidam exponant pro imperativo. Scribunt Hebræi mirabilia super hoc præceptum, & seipsos fœdissimè produnt quòd non intelligant quis verus sit sabbatismus. Et ut summariè quædam illorum dicta attingam, aiunt, 1. Sabbato dæmones fugere in montes tenebrosos, donec sabbatum transierit. 2. Sanctificari sabbatum, quando homines aliis utuntur vestibus, & aliter loquuntur, atque aliter edunt quàm in diebus profanis. Nam debent illâ die vesci carnibus, piscibus, atque vino; & prohibitum est jejunare ultra sex horas. Opera verò servilia in universum damnantur, ut etiam non liceat pomum carboni admovere ut assetur, aut vinum super sinapi pulverem mittere, aut allium quod edere velis decorticare: Prohibitum est saltantem pulicem capere, reptilia quæ utrumque sexum habent interficere, nisi tibi infesta fuerint, ut sunt musca, scorpio, crabro, &c. Arborem non licet conscendere, nè ramum frangas. Super herbas caveto gradi, nè calceamento herbam evellas. In cithara aut alio musico instrumento non licet ludere, non licet cantare, nec alium sonum edere, quo vel puerum à fletu coerceas. Intermitto hîc infinita alia Judæorum deliramenta, quæ scribunt de sabbati accurata observatione. Sunt tamen quidam inter eos qui sinceriùs de sabbati observatione scribunt, nempe in hunc modum, השבת נתנה להבין מעשי השם ולהנות בתורתו, h. e. *Sabbatum datum est, ut advertas opera Dei, & mediteris in lege ejus*.

12. *Ut prolongentur*] A. E. sic legit, *ut prolongent dies tuos*, scilicet mandata Dei. Scribitur enim hîc יאריכון in Hiphil. Inveni apud quendam Rabi tria alia quæ hominis vitam prolongant, nempe המאריך על שולחנו והמאריך בתפלתו והמאריך בבית הכסא: per ultimum intelligunt sedem purgationi ventris deputatam.

14. *Non mœchaberis*] A. E. dicit hîc quemcunque concubitum, præter legitimum, prohibitum.

15. *Non furaberis*] Multi Hebræorum intelligunt de furto hominum, cùm infrà proprium præceptum detur de furto rerum aliarum.

16. *Non respondebis falsum testimonium*] Hebræi communiter legunt, *Non respondebis, ô testis falsitatis, contra proximum tuum*. Est enim עד *testis*, & עדות *testimonium*.

21. *Caliginem*] Est ערפל, ut K. docet, idem quod חשך עב, *caligo densa*.

24. *Pacifica tua*] Sunt שלמים *sacrificia quæ pro pace & incolumitate offeruntur*: de quibus infrà.

25. *Non uteris*] Heb. *Non ædificabis illos sectos*, vel *politos*. Est enim גזית à גזז, quod *tondere* significat. Vocat igitur Scriptura lapidem ferro politum, *lapidem tonsum* vel *rasum*; sicut & *cultrum* usurpat pro quocunque instrumento ferreo.

26. *Per gradus*] Sensus est, Ascensus non erit intercisus per gradus longè distantes, ut cogaris magnos facere passus; sed acclivis & æqualis erit ascensus, nè turpitudo reveletur nimiâ crurium distensione.

FAGIUS.

12. UT *prolongent dies tuos*] Scilicet parentes: est enim *prolongandi* verbum hîc activæ significationis. Sed quomodo parentibus tribuitur quod solius Dei? Proptera quòd parentes sunt quodammodo medium & causa instrumentalis per quos Deus filiis aliquando vitam prorogat. Exaudit enim Deus sæpe preces & benedictiones quibus filiis suis obedientibus ac morigeris benedicunt

nedicunt ac bene precantur; ſicut etiam è contrà ſæpe & maledictiones & devotiones illorum erga filios, juxta illud Prov. 30. 17. *Oculum qui ſubſannat patrem & vilipendit doctrinam matris, hunc eruent corvi torrentis, devorabúntque ipſum pulli aquilæ.* Quibus verbis ſignificat Salomo filios immorigeros tandem ignominiosâ morte, laqueo ſcilicet aut alio ſupplicio, perituros, atque ità demum eſcam avibus futuros. R. A. E. hæc verba ità explicat, *ut prolongent dies tuos, ſcilicet mandata Dei:* ſed prior lectio ſimplicior eſt.

13. *Non occidas animam*] i. hominem. *Anima* enim pro *homine* ſchemate Hebraico ſæpe accipitur: éſtque denominatio à parte principaliori. Additur autem hîc *anima* à Paraphraſte diſcriminis causâ, nè quis putet in univerſum non occidendum quod vitam habet. Non enim tollitur hic uſus gladii in malefactores, ſed privata tantùm vindicta & homicidia vetantur.

18. *Vidit voces*, &c.] i. audivit voces: communicatio ſenſuũ eſt. Quia enim ſenſus conjuncti quodammodo ſunt in uno loco, ut inquit Ezra, ideo alter pro altero uſurpatur.

20. *Ante facies veſtras*] Hebraiſmus eſt, pro *in vobis*, vel *inter vos*.

24. *In omni loco in quo habitare fecero majeſtatem meam*, &c.] Vulg. interpres hunc locum ex veritate Hebraica ità tranſtulit, *In omni loco in quo memoria fuerit nominis mei, veniam ad te, & benedicam tibi*, &c. quaſi ſcilicet Deus gratum habere velit ubicunque locorum illi pro ſuo arbitrio ſibi cultum inſtituerent: Cùm certè hoc in Lege prohibitum erat à Domino, ut qui pro ratione temporis, tum in certo loco adorari, ſibíque cultum prout ipſe præſcripſerat exhiberi volebat. Sed ſolvitur hic nodus ex veritate Hebraica & Chaldaica, quæ habet, *In quocunque loco ego fecero memoriam nomini meo, veniam ad te*, &c. q.d. Non ubi vos pro veſtra libidine mihi cultum inſtitueritis, ſed ubi ego illum vobis præſcripſero, &c. Hunc locum obſervavit quoque Capnio piæ memoriæ. In Rudimentis enim ſuis Hebraicis, lib. 3. ità ſcribit, In omni loco in quo memoria fuerit nominis mei veniam ad te, & benedicam tibi. *Quod non eſt ſecundùm linguæ Hebraicæ proprietatem tranſlatum: eſſet enim contra id quod Chriſtus noſter in Euangelio locutus eſt, Matth. 7. cùm ait*, Non omnis qui dicit mihi, Domine, Domine, *&c. ſed ſic debet interpretari*, In omni loco quo faciam meminiſſe nominis mei, veniam ad te: *& hic eſt tractus Patris de quo dicit*, Niſi Pater meus traxerit. *Ponitur enim in textu* אזכיר, *i. faciam meminiſſe, vel, recordari.*

VATABLUS.

2. E *Domo ſervorum.* מבית עבדים] Vide c. 13. 3. Hæc eadem narrantur à Moſe, Deut. 5. 6.

4. *Neque ullam ſimilitudinem*, וכל תמונה] Ad verb. *& omnem imaginem.* Vertere potes, *aut ullam imaginem*, &c. *aut*, eorum *quæ*, &c.

5. *Non incurvabis te eis*, לא תשתחוה להם] *Non adorabis illa.* ¶ *Deus zelotes*, אל קנא] *Fortis zelotes.* Vox קנא non ſolùm affectum ſignificat qui eſt inter amantes, & non fert corrivalem, ſed & eum quo animus commovetur atque iraſcitur & ſuis & ſuorum contumeliis & injuriis, ità ut paratus ſit ad injuriam ulciſcendam: ut de Phinees legimus, Num. 25. 11. ubi de eo dicit Dominus, *Phinees avertit furorem meum à filiis Iſrael*, בקנאו את קנאתי בתוכם, *quum zelatus eſt zelum meum in medio eorum*, i. ardore quodam animi commotus eſt (ut ſolent zelotypi) propter me, videns indigna cultu meo fieri, atque eam injuriam ultus eſt: quæ ſignificatio huc maximè quadrare videtur. Alii vertunt, *Deus zelotypus*, q.d. qui non poſſum ferre ut alius ametur colatúrve quàm ego: fortis ſum, qui poſſim & velim injuriam mihi illatam ulciſci. Vide c. 34. 14. ¶ *Viſitans*, פוקד] *In memoriam reducens.* Vide hæc eadem c. 34. 7. ¶ *In tertiam*, &c. על שלשים ונו'] Ad verb. *in tertianos & quartanos.* ¶ *Odio habentibus me*, לשונאי] Chald. paraph. *in iis ſcilicet qui odio habent me: quando videlicet filii imitantur peccata parentum.*

6. *Millibus*, לאלפים] i. uſque in perpetuum.

7. *Non aſſumes*, לא תשא] *Nè uſurpes.* Chald. paraph. *Nè jures*, &c. ¶ *In vanum*: לשוא] *Fruſtrà*, ſive temerè, q.d. Siquid juraveris te facturum adhibito nomine Jehovæ, illud præſtes. ¶ *Inſontem habebit*, ינקה] Ad verb. *inſontabit*, ſi Latinè dici poſſet. Vertere potes, *non habebit pro innocente.*

8. *Recordare diei*, זכור את יום] Deut. 5. 12. dicit, *Cuſtodi* [vel, *Obſerva*] *diem.* ¶ *Ut ſanctifices illum*, לקדשו] *ad ſanctificandum illum*, ſub. *diem*, vel, *illud*, ſub. *ſabbatum.* Hebraiſmus, pro, Da operam ut ceſſes ab operibus tuis die ſabbati.

10. *Jehovæ*, ליהוה] i. in honorem Jehovæ. ¶ *Neque tu, neque filius*, &c. אתה ובנך ונו'] Ad verb. *tu & filius tuus & filia tua, ſervus tuus*, &c. ſubauditur autem in ſingulis negatio præcedens: aut ו convertendum in או *aut*, hoc modo, *tu, aut filius tuus, aut filia tua*, &c. ¶ *In portis tuis*, בשעריך] *Intra portas tuas*, i. qui habitat in tua urbe. Moſes Deut. 5. 14. addit, *Ut requieſcat ſervus tuus & ancilla tua ſicut tu. Et memento quòd*, &c.

11. *Benedixit*, &c. ברך יהוה ונו'] Quid *benedicere*, quíſdve *ſanctificare* ſignificet, vide Gen. 2. 3. id eſt, voluit illum nobis eſſe ſacrum & ſolennem & cultui ſuo deditum.

12. *Ut prolongentur dies tui*, למען יאריכון ימיך] *Ut longi ſint dies tui*, i. ut diu te incolumem habeant dies tui, h.e. ut diutiſſimè vivas: ſic doctus inter Hebræos. Ex doctioribus illorum alter tranſitivè accipit, *prolongent dies tuos:* nempe parentes: i. ſint in cauſa ut prolongentur dies tui. Sic etiam Chald. paraph.

16. *Teſtimonium mendacii*, עד שקר] *Teſtimonium falſitatis*, i. mendax & falſum. Ex doctioribus Hebræorum alter vertit, *ô teſtis falſe!* vel *mendax.* Alter verò dicit עד aliquando eſſe nomen ſubſtantivum, quamvis ut plurimùm ſit adjectivum.

17. *Non concupiſces uxorem*, לא תחמוד אשת] Verbum iſtud repetivit Moſes ut magis ſeipſum exponeret: nec enim dividitur hoc præceptum in duo. ¶ *Neq; ſervum ejus*, ועבדו] *Aut ſervum ejus:* & ſic in ſequentibus.

18. *Videbant*, רואים] *Videbant*, i. audiebant: nam apud Hebræos, quod ad ſenſus attinet, alter pro altero uſurpatur, quòd ſenſus conjuncti ſint quodammodo in uno loco, ut alter ex doctioribus illorum annotat. ¶ *Et lampades*, ואת הלפידים] *Et faces, & flammas.*

20. *Ut tentaret vos*, לבעבור נסות אתכם] *Ut probaret vos.*

23. *Mecum*, אתי] i. unà mecum eos colatis: volo ut me unicum colatis, nolo habere ſocium.

24. *In quo meminiſſe*, &c. אשר אזכיר ונו'] i. in quo inſtituam memoriam nominis mei. Iſtud jungendum eſt mox ſequentibus, q.d. In quocunque loco ego fecero memoriam nomini meo, veniam ad te, h.e. exaudiam te, & felicem reddam.

25. *Eos exciſos*, אתהן גזית] *Eos* cum *exciſione:* ità ad verbum: vel ut alii, *ex eis* lapide *exciſo.* ¶ *Super illum*, &c. עליה ותחלליה] Relativum refert lapidem. *Gladium*, ſive *cultrum*, uſurpat pro quocunque inſtrumento ferreo, i. Si ferreo aliquo inſtrumento poliveris ſive apparaveris illos lapides quibus ædificaturus ſis altare, polluveris illos lapides.

26. *Nè detegatur*, &c. אשר לא תגלה ערותך] *Nè reveletur nuditas tua*, i. nè revelentur pudenda tua.

CASTALIO.

4. S*imulacrum ullius rei, quæ exſtet*] Ad verb. in Hebræo ità legitur, *Ne facito tibi ſimulacrum, & ullam figuram quæ ſit in cœlo.* Sed hoc ſenſu caret: non enim fit figura quæ eſt in cœlo, ſed fit ſimulacrum figuræ, i. rei aſpectabilis, quæ eſt in cœlo. Itaque emendatiùs legitur Deut. 5. ubi ſine conjunctione ו legitur, פסל כל תמונה לא תעשה לך, *Nè facito tibi ſimulacrum ullius figuræ*, ſive *rei aſpectabilis:* cujus verbi vim expreſſimus verbo *Exſtet.* Eodem modo ter loquitur Deut. 4. Nec diſſimile eſt illud Plinii l. 1. c. 3. *Quoniam indè* (ſcilicet ex cœlo) *deciduis rerum omnium feminibus, innumera, in mari*

mari præcipuè, ac plerumque confusis; monstrifica gignantur effigies. Hæc Plinius, *effigies* vocans animalia ipsa effigies habentia. Quod autem in Hebræo est *Tibi*, supervacaneum est, ut ferè fit: ut cùm sæpe dicitur לך לך, *I tibi*, id est, *I*; quod Galli bene dicunt, *Va ten.* Hujus autem Hebraismi simile habent Latini, sed in prima personâ, ut apud Horatium, *Quid mihi Celsus agit?* nonnunquam & in secundâ, ut apud Ciceronem pro Sexto Roscio, *Alter tibi descendit de palatio & ædibus suis.* Igitur, *Ne tibi feceris simulacrum*, dici posset Gallicè, *Ne te fay point d'image.*

CLARIUS.

4. *Non facies tibi sculptile*] Ut scilicet adores illud: alioqui Cherubim alata fieri jussit supra Arcam, & picturæ erant variæ in Tabernaculo, & Templo Salomonis.

5. *Deus æmulator*] Qui æquo animo ferre non potest ut ab eo divellamur, & alium quæramus amatorem. *Valde autem velle amari*, ait Chrysostomus, *id ab ingenti amore proficiscitur.* ¶ *Visitans iniquitatem*] Quando scilicet filii sunt paternorum scelerum sectatores; cùm in Ezechiele scriptum sit, *Filius non portabit iniquitatem patris.* Est autem modus loquendi quo significatur, Deum non sinere malos impunitos; interim tamen esse infinitiès benigniorem in pios & suos quàm est severus in hostes & impios. Vide similem loquendi modum Amos 1. *Super tribus sceleribus Damasci, & super quatuor*, &c.

7. *Non assumes nomen Domini Dei tui in vanum*] h. e. temere, sine ulla necessitate jurando, aut irrisoriè de Deo loquendo.

10. *Jumentum tuum*] Jubet etiam jumentum in sabbato quiescere, non jumenti ipsius gratiâ, sed ad docendos homines commiserationem.

14. *Non mœchaberis*] Per hoc prohibetur quivis concubitus præter legitimum, & membrorum illorum omnis illegitimus usus: sicut & in verbo, *Non occides*, præcipitur, non verberandum, non mutilandum, non famæ detrahendum, &c.

15. *Non furtum facies*] Multi Hebræorum intelligunt de furto hominum, cùm infrà proprium præceptum detur de furto rerum aliarum.

19. *Non loquatur nobis*] Vide quid faciat servilis timor: aversatur id quod summum est bonorum omnium. At qui in libertatem filiorum Dei vindicatus est, dicit, *Audiam quid loquatur in me Dominus Deus*; & , *Loquere, Domine, quia audit servus tuus.*

20. *Ut probaret vos*] Ut hoc experimento agnoscerentis, vos nondum exuisse spiritum servorum.

23. *Deos argenteos nec aureos*] Ergò licebit ligneos facere? Iccirco quidam allegoricè dictum putant, Non esse serviendum pecuniæ, neque eam pro Deo habendam, cùm scriptum sit, *Avarum esse idolorum cultorem.*

24. *Altare de terra*] Ut longissimè distarent à moribus idololatrarum, præcipiuntur erigere altare aut ex terra aut ex lapidibus impolitis. ¶ *Pacifica vestra*] Sunt sacrificia quæ pro pace & incolumitate offeruntur.

26. *Per gradus*] Sensus est, Ascensus non erit intercisus per gradus longè distantes, sed acclivis & æqualis erit ascensus, nè turpitudo reveletur nimiâ crurum distensione.

DRUSIUS.

2. DOmus *servorum* vocatur Ægyptus, vel quòd Ægyptii servi essent Pharaonis, vel quòd Israelitæ duram servitutem ibi servierant. Quod robur accipit ex illo Deut. 6. 21. *Dices filio tuo, Servi fuimus Pharaonis in Ægypto.* Quidam existimant Mosem respexisse ad maledictum illud, *Servus servorum erit fratribus suis.* Nam licèt in Chanaan directum fuerit, tamen Chamum etiam attigit, à quo Ægyptus *Ham* dicta ætate Hieronymi. *Cham, Ham*, ut *Chebron, Hebron.*

3. Ubi vulgò, *Non erunt tibi dii alii*, puto vertendum, *Non erit tibi Deus alius.* Primùm, quia in Hebræo est verbum singulare: deinde, quia nomen *Elohim*, teste Procopio, iisdem literis eodémque numero & *Deum* significat & *Deos*: tertiò, quia qui dicit, *Non erit tibi Deus alius*, etiam dicit, *Non erunt tibi dii alii*: sed non contrà. Nam potest aliquis unum Deum falsum colere, de quo verè dici nequit quòd colat Deos alios. Non enim plures colit qui unum tantùm. Nec obstat quòd in fonte sit אחרים, ubi habetur ratio terminationis. Sic אלהים חיים Latinè reddi debet *Deus vivus*, & non *dii vivi*; אלהים קדשים *Deus sanctus*, & non *dii sancti*. Cæterùm Deus alius intelligitur à vero, qui sit falsus non verus Deus, quem & *novum Deum* appellant. Cæterùm *dii* vocantur ex opinione hominum, qui eos pro Diis habent. Sic Joseph vocatur *pater Jesu*, non quòd esset revera, sed quòd putaretur esse à vulgo ipsius pater. Similiter Hananias appellatur *prophetes*, quia pro tali habebatur, Jer. 28. *Et Samuel dicit*, 1 Sam. 28. 15. *Quare commovisti me?* nempe ex opinione Saulis, qui eum putabat excitatum esse.

IDEM.

4. פֶּסֶל. Οι λοιποὶ, γλυπτὸν, *cæteri, sculptum*] *Cæteri*: A. Sym. Th. · ¶ Γλυπτὸν, *sculptum*; & subintelligitur *idolum*, aut aliquid tale: epitheton absque re. Usi sunt hoc interpretamento Lxx Hab. 2. 18. ubi & verbum פסל reddunt γλύφειν, *sculpere*, sive *scalpere.* ¶ *Sculptum*, Interp. Vulg. *sculptile.*

7. לַשָּׁוְא. A. εἰς ἐικῆ, *temere*] Psal. 139. 30. לשוא. A. εἰς ἐικῆ. Sym. ματαίως. In N. T. aliquoties occurrit ἐικῆ eodem significatu. ¶ *Temere.* Aut, *frustrà.*

25. כִּי חַרְבְּךָ הֵנַפְתָּ עָלֶיהָ. A. ὅτι μάχαιράν σου ἐξῆρας ἐπ' αὐτὸ, *quia gladium tuum extulisti contra illud.* Sym. ὃ μάχαιράν σου ἐκίνησας ἐπ' αὐτὸ, *gladium enim tuum agitasti contra illud.* Th. ὅτι τὴν ῥομφαίαν σου ἐπεβάλλησας ἐπ' αὐτὸ, *quia frameam tuam injecisti in illud*] *Frameam*, i. gladium. Sic usurpant interpretes prisci ævi.

GROTIUS.

1. LOcutúsque est *Dominus*] Per Angelum, Act. 7. 38. cui alii minores Angeli aderant: unde *per Angelos data lex* dicitur Josepho. Hebr. 1. 1. & 2. 2.

2. *Qui eduxi te de terra Ægypti*] Magna beneficia auctoritatem conciliare debent præcipienti.

3. *Coram me*] i. præter me, πλὴν ἐμοῦ. Quo sensu hîc על פני eodem alibi אם פני 2 Sam. 3. 13, 35. Est autem πλεονασμὸς Hebræis frequens, ut ἐκτὸς εἰ μή. 1 Cor. 8. 4.

4. *Sculptile*] Imaginem eminentem. ¶ *Neque omnem similitudinem quæ est in cœlo desuper, & quæ in terra deorsum, nec eorum quæ sunt in aquis sub terra*] Græci interpretes & Philo hoc ità videntur accepisse quasi & picturæ animalium vetarentur. At Chaldæus & Judæi ו quod in textu est sumunt ἐξηγητικῶς, nempe ut sensus sit vetari imagines eminentes eas quæ formam habeant animalium, sub quibus Hebræi & astra comprehendunt. Aquæ *sub terra* esse dicuntur, quia Deus terram extavavit ut ibi aquæ continerentur, Ps. 104. 6. & ibi Hebræi. Vide Annotata nostra ad lib. 1. pro V.R.C. circa initium.

5. *Non adorabis ea*] Vox Hebræa gestum honoris indicem significat. Etiamsi talia simulacra alius fecerit, nullum, qualicunque tandem animo, honorem ei exhibebis, quod curvato corpore apud Hebræos fieri solebat. Hæ cautiones sunt adversùs contagia ex gentibus. ¶ *Neque coles*] Victimis, libamine, incenso. Hæc enim ad עבדה referuntur. ¶ *Zelotes*] Consortis impatiens, ut mariti. ¶ *In tertiam & quartam generationem*] Exsiliis posterorum, ut factum in Babylonica deportatione.

6. *In millia*] Non *mille*, sed *multa millia.* Ita ostenditur quantò largior sit Deus in benefaciendo quàm in puniendo.

7. *Non assumes*] Nempe in os tuum. Id autem fit non tantùm proprio Dei nomine expresso, sed etiam quovis vocabulo quo Deus intelligitur. ¶ *In vanum*] i. falsò: Non pejerabis. Idem enim est שוא & שקר, ut in præcepto nono apparet collato hoc Exodi capite cum alte-

rō Deuteronomii, ubi Græci ponunt utroque loco μαρτυρίαν ψεύδη.

8. *Sanctifices*] Sanctè colas, gratias agendo Deo, quòd homines & mundum hominum causâ condiderit.

10. *Omne opus*] Famulum, ut suprà diximus, ubi de Paschate agebatur. De hac rigida quiete sabbati Judaici vide Dionem Cassium, Senecam apud Augustinum, Poetas Satyrarum & Epigrammatum, polt eos Rutilium. ¶ *Filius tuus & filia tua*] In ea ætate quæ parentum imperiis gubernatur. ¶ *Advena qui est intrà portas tuas*] Nulli extranei lege istâ otii sabbatici tenentur nisi ex cohabitatione cum Israelitis: turbasset enim ordinem civilem, & damnum attulisset Israelitis, si alii inter ipsos viventes permissi essent opus facere.

11. *Cœlum & terram*] Universum hoc, ut initio Geneseos. ¶ *Et omnia quæ in eis sunt*] Herbas, arbores, animalia. ¶ *Iccirco benedixit Dominus diei sabbati, & sanctificavit eum*] Ac propterea, cùm etiam ad temperandas serviles operas dici alicujus otio opus esset, hic dies, ut ab initio specialiter Deo dicatus, prælatus est aliis. Bene autem convenit otium Heptadi, quæ παρδένῳ καὶ ἀμήτορι; ut Philo loquitur, & scriptor Στοιχειωμένων τῆς ἀριθμητικῆς. Vide & Capellam.

12. *Honora*] Tum aliis reverentiæ signis, tum ad vitam necessaria illis exhibendo, quod sub voce τιμᾶν comprehenditur, ut 1 Tim. 5. 3, 17. Aiunt Hebræi vel in pistrino laborare filium debere ut subveniat parentibus. ¶ *Patrem tuum, & matrem tuam*] Ut terrestres deos, à quibus originem trahitis.

13. *Non occides*] Mutatus hic ordo ad ordinem qui in Deuteronomio. Nam Græcos codices Adulterii interdictionem ante illam Homicidii positam habuisse & Philo & Tertullianus non uno loco nos docent. Matrimonium totius civilis societatis fundamentum est.

16. *Non loqueris*] Heb. *Non respondebis*: quia adjurati & interrogati perhibebant testimonium.

17. *Non concupisces*] In hoc loco Hebraicè לא תחמד, in Deuteronomio תתאוה. Significat vox & actus dolosos quibus alienum intervertitur, &, sensu sublimiore, appetitus etiam. Hunc sensum quia ferme negligebant Hebræi, ideo Christus ostendit talem appetitum non modò Deo displicere, sed &, si foveatur, gehennæ obnoxium.

18. *Videbat voces*] Audiebat. De omni enim sensu usurpatur vox *videndi*.

24. *Altare de terra facietis mihi*] *Cespite de viridi*, ut Ovidius, Silius, & Poetæ alii loquuntur. Tales aras utpote subitarias struere mos iter facientibus.

25. *Si enim levaveris cultrum super eo, polluetur*] Ferrum à sacris amoveri vetus lex est, quam sequitur in suis Legibus Cicero. Hecatæus de Templo Hierosolymitano, ἐν ᾧ βωμὸς ὅτι πετρίνων, οὐκ ἐκ τμητῶν ἀλλ' ἐξ ἀρχῆς λίθων ἔστω συνῳκοδομημένος.

26. *Non ascendes per gradus ad altare meum*] Simile aliquid in jure Pontificio Romano vetere, ex quo Servius hoc adfert ad 4. Æneid. *Apud veteres scalas plus tribus gradibus, nisi Græcas, scandere non licebat, nè ulla pars pedum ejus crurúm ve subter conspiceretur, eóque nec pluribus gradibus, sed tribus, ut ascensu duplices nisus non paterentur extolli vestem, aut nudare crura. Nam ideo & Græcæ scalæ dicuntur, quia ità fabricantur ut omni ex parte compagine tabularum clausa sint, nè adspectum ad corporis aliquam partem admittant.*

IDEM.

Explicatio Decalogi ut Græcè exstat, & quomodo ad Decalogi locos Euangelica præcepta referantur.

1. Καὶ ἐλάλησε Κύριος, *Locutúsque est Dominus*] Κύριος, *Dominus*: Græcum modò respondet Hebræo אלהים, ut hoc loco, quia ubi ea vox cum singulari construitur est ἑλληνιστικὸν, pro אלהי אלהים, i. *Deus deorum*, ut בהמות ponitur pro בהמת בהמות, i. *fera ferarum*, sive *excellentissima fera*, חכמות pro חכמת חכמות, i. *doctrinarum præcipua*; modò verò nomini proprio veri Dei, quod scribitur יהוה, efferri autem hæc olim quidem solebat, nisi in sacerdotali ad populum benedictione, hodie autem efferri non potest quia vocales ignorantur. Nam quas scripsere Masorethæ, sunt commodatæ ex voce אדוני, tantùm Patach Schevato mutato in Scheva per compendium, quia & revera vocales Schevatæ nihil aliud sunt quàm ipsum Scheva διφωνίας causâ aliquantulùm variatum ob difficultatem pronuntiationis, putà sub gutturali, aut ubi duo Scheva concurrunt. Sic quoties præcedit aut sequitur אדוני, eadem vox יהוה in textu quo utimur Hebræo vocales commodatas sumit ab אלהים. Idem autem significat aut nomen proprium aut nomen elatum κατ' ἐξοχὴν, *per excellentiam*; ut *Homerus* aut *Poeta*. Cur autem Græci interpretes Κύριον *Dominus* in hoc sensu dicere maluerint quàm Θεὸς *Deus*, puto hanc esse causam, quòd cùm scriberent Græcis, inter quos numerandi & Ægyptii Reges Macedonico è sanguine, Hebræis dicti Reges Græci, מלכי יון *Reges Græciæ*, apud Græcos autem etiam qui plus sapiebant, ut Platonici, cujus instituti fuere Ptolemæi Reges, Θεοῦ *Dei* appellationem etiam de illis quos ipsi δαίμονας *dæmones*, Hebræi מלאכים, & indè Græci ἀγγέλους *angelos* vocant usurparent, apertè testatum voluerunt se de eo agere qui ipsis illis dictis diis summo jure imperaret; sicut inter mortales Reges Rex Persa βασιλεὺς βασιλέων, *Rex Regum*, vocabatur. Quanquam verò hæc verba quæ sequuntur elocutus dicitur Κύριος, i. summus ille Deus, tamen pro certo habendum, non id eum fecisse ἀμέσως *immediatè*, sed per Angelum legatum summi Dei agentem nomine: quod & de aliis visis similibus quæ viris sanctis evenere, pari ratione debet intelligi. Angelus enim Mosi & populo in Sina locutus est, Act. 7. 38. Sic & Josephus sensit lib. 15. Antiq. hist. ἡμῶν δὲ τὰ κάλλιστα τῶν δογμάτων καὶ τὰ ὁσιώτατα τῶν νόμων δι' ἀγγέλων παρὰ τοῦ Θεοῦ μεμάθηκεν, *Cùm nos dogmatum potissima & sanctissimam legum partem per Angelos à Deo acceperimus.* Errant graviter qui hìc per *Angelum* intelligunt secundam Dei hypostasin, ob illud nomen יהוה. *Variis* enim *multiplicibúsque modis Deus locutus est Patribus: at per Filium ultimis demum temporibus ad nos cœpit loqui*, Hebr. 1. 1. *Lex data per Angelos ministerio internuntii*, Mosis scilicet, ut valeret *donec veniret semen promissum*, Gal. 3. 19. Et ad Hebræos scriptor Euangelium eò præfert Legi quòd Euangelium per Dominum Jesum datum est, Lex per Angelos tantùm, Hebr. 2. 2. Quibus in locis multitudinis numero *Angeli* nominantur, cùm *Angelum* dixerit Stephanus, quia nimos habet visorum ejusmodi, ut unus sit Angelus Dei personam noménque sustinens, alii autem ei adsint velut apparitores. Vide Gen. 18. Luc. 2. 13. confer 1 Thess. 4. 16. cum Matth. 13. 39, 41, 49. Quomodo igitur is qui Legem pronuntiavit Angelus dicit, *Ego* יהוה, ipse & alii qui ad res magnas à Deo legati sunt Angeli loquuntur, & simili modo compellari se ferunt. Sic Moses in rubo sibi locutum dicit *Deum* יהוה, Exod. 3. 15. & is qui locutus erat se dixerat esse אשר אהיה, quæ vocis יהוה est explicatio. At Stephanus Act. 7. 30. *visum* ait *Mosi in flamma rubi Angelum* Κυρίου *Domini*, idque ipso Mose auctore, Exod. 3. 2. Neque aliter Hebræorum doctissimi explicant loca similia, ubi & *Angeli* apparet nomen, & is tamen Angelus ut יהוה loquitur, & ut יהוה compellatur. Vide Gen. 18. 13, 33. collato loco ad Hebr. 13. 2. Gen. 22. 15, 17. Jos. 5. 14. collato 6. 1. Jud. 6. 11. collato 14. & 13. 3. collato 8. 2 Sam. 24. 16. collato 17. Philoni in Decalogi enarratione dicitur Deus locutus non per se, sed ψυχὴν λογικὴν ἀέρος ἀπειργάσατο καὶ τροχισθεῖσαν, ἣν ἐν ἀέρι χρηματίσασα καὶ ὀπτηλάσασα καὶ οἷς τῆς φλογοειδοῦς μιμησαμένη, καθάπερ πνεῦμα διὰ σάλπιγγος, φωνὴν τοιαύτην ἐναρθρον ἐξήνεγκεν, *Mentem quandam rationalem implens per spicuâ cognitione, quæ aerem formans atq; attenuans velut in ignis flammantis speciem, tanquam spiritus per tubam, vocem edidit distinctam.* Ubi & alia sequuntur ejus argumenti. Vide, si vacat, Josephum Album Fundamentorum l. 2. c. 28. aut, si Christianum mavis, audi scriptorem Responsionum ad Orthodoxos, Τῶν ἀγγέλων ὄντων ἐν τάξει Θεοῦ ἄφθονος ἡ ἐλλὰς τοῖς ἀνθρώποις, ἐγκλεῖσαι

αὐτοῦ τῷ Θεῷ ἢ λαλῆσαι, ὡς ὁ λαλήσας πρὸς Ιακὼβ ἢ πρὸς Μωυσῆν ἐλάλησεν ἢ ἢ οἱ ἄνθρωποι θεοὶ ἐκαλέσθησαν ἢ διὰ ἢ ἐξουσιασθῆναι αὐτοῖς χρείαν ἐδόθη τῷ Θεῷ ἢ πάλιν ἢ φροντίσειαν ἔχειν· πληρωθείσης ἢ ἢ χρείας παύεσθαι τῆς καλήσεως θεοὶ οἱ χρείας πρὸς ἕνεκεν ἐληφότες τῷ Θεῷ ἢ λαλῆσαι, *Angelorum qui Dei loco visi aut locuti sunt hominibus, Dei vocabulo nominati sunt, ut ille qui Jacobo quique Mosi est locutus. Etiam homines Dii vocantur. Utrisque ob officium ipsis injunctum datum est & Dei vicem & nomen obtinere. Expleto autem officio desinunt vocari Dii qui tantùm operæ alicujus causâ id nomen acceperunt.* Sic *Phanuel* πρόσωπον Θεῦ *faciem Dei* exponunt & Josephus & Gerundensis. Sciendum autem est quæ in Exodo hoc loco habentur verba per Angelum Dei nomine prolata, quæ verò sunt Deut. 5. esse Mosis eadem memoriter referentis, & quidem eâ libertate ut voces transponat interdum, quasdam cum idem significantibus commutet, omittat quædam satis nota ex prioribus, addat alia interpretamenti vice. Est enim *Deuteronomium*, sive, ut Philo loquitur, *Epinomis* nihil aliud quàm Lex & historia summatim repetita in eorum gratiam qui promulgationi Legis rebúsq; illis non interfuerant. Par mutandi verba libertas & aliis in locis sacræ Scripturæ non indiligenti ejus lectori apparet, ut Gen. 17. 4. collato 7. Gen. 24. 17. collato 43. Exod. 11. 4, 5. collato 12. 29. Exod. 32. 11, &c. collato Deut. 9. 27, &c. Pertinet autem hæc observatio eò, ne in sacris literis superstitiosi simus vocalium aucupes, ut Judæi quidam, qui & illa quæ in Exodo sunt & quæ in Deuteronomio sunt verba pariter uno eodémque puncto temporis prolata, simúlque ubi transpositio est, inverso ordine quæ priùs dicta fuerant dicta & posteriùs, posteriora sensum eundem continentia priùs etiam dicta somniant. Satis multa sunt in sacris historiis miracula, ut nova extra necessitatem nulliq; usui comminisci nihil sit opus. ¶ Πάντας τοὺς λόγους τούτους, λέγων, *cunctos sermones hos, dicens*] Hæc ipsa, nè quis posterùm putaret additum aliquid aut demptum, Deut. 5. non reperiuntur ista tam expressa; ideóq; sufficit ibi sensum significari, ut modò diximus.

2. Ἐγώ εἰμι ὁ Κύριος ὁ Θεός σου, ὅστις ἐξήγαγόν σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου, ἐξ οἴκου δουλείας, *Ego sum Dominus Deus tuus, qui eduxi te de terra Ægypti, de domo servitutis*] Respondet Κύριος *Dominus* Hebræo יהוה ut plerumq; ob eam quam diximus causam: Θεός σε *Deus tuus* autem in Hebræo אלהיך. Ubicunq; est אלהים in Hebræo, significatur imperium. Est vox attributa & Angelis, ut Psal. 82. 1. & Magistratibus eximiis, ut Exod. 21. 6. & 22. 28. ità ut in Psal. 82. 1. & 138. 1. dubium sit inter Hebræorum doctissimos Angeli an Magistratus intelligantur. At quoties cum singulari conjungitur plurale κατ' ἀποσιώπησιν *per appositionem*, sed ἐλλειπτικῶς *defectivam*, non dubium est eum intelligi qui & Angelis & Magistratibus cunctis præsidet summo cum imperio. Solet autem ei voci addi sæpe casus possessivus, quo significatur ei summo Deo, præter jus quod in cunctos habet, jus aliquod peculiare in hos aut illos competere per beneficia non communia. Est enim ea beneficiorum natura ut semper in eum qui beneficium accepit, det aliquid novi juris ei qui beneficium præstitit. Et hæc causa est cur hîc non conditi humani generis fiat mentio, sed earum rerum quæ Jacobi posteros propriè spectabant, & quidem maximè recentium, quorum memoria firmiùs & efficaciùs animis inhæret. Confer causam servandæ Legis quam parentes tradere filiis jubentur Deut. 6. 20, &c. Est autem quod hoc loco dicitur, non lex, sed legis præfatio. Seneca non probat legem cum prologo, quòd imperare ea nata sit non suadere. At aliter censuere Philosophi, Zaleucus, Charondas, Plato, Philo. Media via optima est, ut breve sit quod præmittitur, auctoritatem non disputationem præferens. Numerus denarius gentibus fermè cunctis numerandi finis est: qui enim sequuntur numeri composita habent nomina, aut sono, ut *undecim, duodecim*, aut significatu, ut *centum, mille*. Nimirum per digitos numerare mos antiquissimus, qui homini decem. Quare & in his præceptis, quæ suprà cætera memoriæ infigenda erant, hunc numerum elegit Deus, in quo omnes numerorum diversitates, omnes ἀναλογίας, omnes quæ ad numeros referuntur figuras geometricas reperiri, latè ostendit Philo De decem præceptis: & Martianus Capella, *Decas verò ultra omnes habenda, quæ omnes numeros diversa virtutis ac perfectionis intrà se habet.* Neque alia de causa in decem classes, quæ vulgò *categoriæ* vocantur, rerum genera Pythagorici & eos secuti Peripatetici retulere. Tum verò non in Lege tantùm, sed & ante Legem Decimæ Deo votæ, qui mos ad gentes etiam transiit. Vide Livii & Plutarchi historiam de Camillo: meminit ejus moris ut antiquissimi & Herodotus. Data autem Lex in locis incultis, ut & remotus ab urbium contagio populus, & rebus duris purgatus, & per miracula doctus à Deo non à rebus conditis pendere, ad eam quam Deus moliebatur rempublicam præpararetur. Dicit autem Lex, ס֑ *tuus*, & deinceps imperans ac vetans unitatis numero singulos alloquitur, ut ostendat non aliam hîc esse viri principis quàm minimi de plebe Hebræi conditionem.

3. Οὐκ ἔσονταί σοι θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ, *Non habebis Deos alienos coram me*] Rectè illud על פני Græci explicuere per πλὴν· אם לפני 2 Reg. 3. 13, 25. est *extra quàm, nisi*: ubi לפני similiter exceptionis vim addit conditionali locutioni. פנה est *persona*: פני circumlocutio pro eo quod simpliciter diceremus *me*, על פני *super me*. Sic & Latinis *super* pro *præter* sumitur. In Græco Deuteronomii non malè, περὶ προσώπου μου. Est autem & πλεονασμὸς, *Alius præter me*: nam sufficerat *præter me*: similis locutio ἕτερος εἰ μὴ *alius nisi*, 1 Cor. 8. 4. & ἄλλον δὲ παρὰ *aliud præter*, 1 Cor. 3. 11. Sensus est, Non modò non pro vero Deo substituendos alios, sed nec assumendos ad eum alios, quod multi faciebant, ut 2 Reg. 17. 33. *Dii* hîc vocantur non tantùm ii qui in Scriptis sacris vocantur אלהים, Angeli & eximii Magistratus, dum suo funguntur munere, verùm etiam ii quos eo nomine, quamvis sine causa justa, Gentes appellabant, οἱ λεγόμενοι θεοὶ, *qui dicuntur dii*, 1 Cor. 8. 5. sic *Prophetæ* dicuntur qui se venditant pro talibus, Jer. 28. 1. Talè & illud 1 Sam. 28. 15. Videamus primùm de falsis diis, visuri postea de iis qui Dii non sine causa dicuntur. Primos quos homines pro diis venerati sunt Ignes fuisse cœlestes sentiunt doctissimi Hebræorum, Abenesdras, Moses Maimonides, alii. Favet huic sententiæ traditio de Abrahamo, qui eum cultum fugiens migrasse dicitur, & historia de Jobo ex temporibus sumpta antiquissimis, cap. 31. 26, 27, 28. Adde Deut. 4. 19. & 17. 3. Sunt autem Astra falsi dii, non quòd non magna ab ipsis bona ad homines perveniant, sed quòd neque precum intellectum neque libertatem huic magis quàm illi benefaciendi habeant, quæ duo conjunctim ad implendam nominis istius *Dei* veram significationem requiruntur, Heb. 11. 6. Quare cùm dicitur, *Deus ista astra* חלק, ἀπένειμε *distribuit*, ut est in Græco, *cæteris gentibus*, quod Justinus cum Tryphone disputans sic interpretatur, ἦλιον ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε πρότερον εἰς τὸ προσκυνεῖν αὐτὸν, *Solem Deus dedit ante adorandum*, interpretandum est finendi non approbandi sensu, quomodo dicit Paulus Apostolus, Act. 14. 16. εἴασε πάντα τὰ ἔθνη πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν, *dimisit omnes gentes ingredi vias suas*: quomodo & Chrysostomus quod est Rom. 1. 24. παρέδωκεν *tradidit*, interpretatur εἴασεν ἐν ταῖς ἡδοναῖς *sivit esse*, & ad cap. 11. ejusdem epistolæ, τὸ Ἐδωκεν ἐνταῦθα μὴ ἐνέργειαν νόμιζε, ἀλλὰ συγχώρησιν, *Illud dedit hîc non efficaciam interpretare, sed permissum*: neque verò simpliciter, sed comparatè, quia nimirum postquam primæ illæ veræque notiones malis moribus atque institutis erant obliteratæ, non misit ad eos cum Divina auctoritate legatos ac nuntios qui eos ad priora & rectiora retraherent, ac præfinitas quasi lineas ducerent. Post astra, imò simul cum astris & in astris, Dii vocati, Divinísque culti honoribus Reges & Reginæ, posterorum arte, quò ipsi augustiores apud populos fierent, & eruditorum in eos adulatione: ὕπου γὰρ εἰδωλολατρεῖαι τὴν ἀρχὴν ἐνεφάνησαν, τῶν ἀνθρώπων ὑπὲρ τὴν ἀξίαν θαυμαζομένων, *Sic enim idolorum cultus primùm obtinuerunt, cùm homines suprà meritum in admirationem venirent*, ait Chrysostomus ad 2 Cor. cap. 12. Azaeli & Adero Regibus Divinos honores à Syris habitos narrat Josephus. Ab Ægyptiis venisse hunc morem censet Athe-

næus. Sed vetustissima ejus rei memoria apud Sanchuniathonem est, qui nos docet Regem Phœnicum קרון Κρόνον in eam stellam, quam Græci à Phœnicibus edocti Κρόνον Latini *Saturni* vocabant, consecratum. Idem est qui per excellentiam מלך, i. *Rex*, dictus est, cui Phœnices liberos sacrificabant: qui mos à Tyriis ad Carthaginienses aliósque Africæ populos venit. Sic Astarte consecrata in Veneris stellam. Et aliquantò pòst apud Ægyptios Osiris in Solem, Isis in Lunam. Sic Hammon in Arietem, Derceto in Piscem. At de Mauris Cyprianus, *Manifestè reges colunt, nec ullo velamento hoc nomen obtexunt.* Quia autem sidera in animantium figuram pridem ab hominibus formata sunt, ob similitudinem aut unius aut plurium stellarum, aut etiam quia quædam animantia cognationem quandam habere cum sideribus eorúmque vim efficaciùs percipere credita, ideo ea animantia ab Ægyptiis in Deos relata: Bos dictus Apis, ob Lunam sive Lunum potiùs; nam masculino nomine magna pars Orientis id sidus appellabat: Phœnix, ob Solem, alibi ob eundem Lacerta, Leo, Draco, Accipiter: Ibis, ob Mercurium: Canis, ob Sirium: parique modo cætera animantia, quorum ad formas τὸ ἀνειδὲς *stellarum congeries* figuravere aliter Chaldæi, aliter Persæ, Indi rursus aliter. Processit res longiùs, ut etiam in Deos referrentur animantia unde magnæ ad homines utilitates venere, quales recenset Plinius l. 8. c. 27. & Philo ad præceptum secundum, & Porphyrius de Abstinentia 4. Vide de his animalium formis Mosem Maimonidem Ductore dubitantium parte 3. c. 32. & Sallustium De diis c. 4. *Ægyptii*, ut loquitur Arnobius l. 6. *mutorum animantium formas causis inseruere divinis.* Adde locum Philonis quo mox utemur. Adjuverunt hunc errorem dæmones, hic hujus, ille illius animantis specie se hominibus ostentando, unde alii ὀφιόμορφοι, alii ταυρόμορφοι, alii τετρασώματοι, ὀρνιθόμορφοι alii, atq; ità deinceps. Vide de Serpentibus quos κνῆφ vocabant Eusebium Præparatione, ubi de Taaute; Plutarchum Alexandro, Servium ad Virgilium, & adde Gen. 3. 1. de Hirco, Esai. 34. 14. Hâc formâ Asimam colebant Samaritani, ut Nergalem Gallinæ sylvestris effigie. De aliis animantium formis vide Iamblichum De mysteriis Ægyptiorum, & Psellum: κυνόδη φάσματα *spectra canina* etiam ad Hesiodum Proclus nominat. Vide & Athanasium in Vita Antonii. De his animalibus multò magis dicendum quod de stellis diximus, cùm ad preces surda sint, neque libertate eligendi sint prædita, falsò iis *deorum* imponi nomen. Non potest idem dici de Angelis, qui & intelligere preces possunt, & beneficia ex animi quadam libertate præstare. Hos ergò qui honore prosequitur aliquo, qui etiam aliquid eorum beneficio se sperat posse consequi, non peccat in hanc legem, sed is demum qui eis ea tribuit quæ summo Deo sunt propria. Nam vox *Dei* in hoc præcepto in summitatis sensu sumenda est: exempla rem illustrabunt. Non peccarunt qui Angelos, quoties ipsis conspicui apparuere, venerati sunt procumbendo, ut Josue 5. 14. quippe cùm & Prophetis idem honos exhibitus sit sine peccato, ut ei qui putabatur Samuel, 1 Sam. 28. 14. Eliæ, 2 Reg. 1. 13. Danieli, 2. 46. Qui munus & libamina vetat, reverentiæ signum non vetat, ut ibi notatum ab Josepho Jachiade. Nam quòd in Apocalypsi Angelus eum honorem à se amovet, non indè venit quòd in eo esset quid illiciti, sed Apostolum sibi æquat Angelus, quòd ambo Christi, jam Angelorum Capitis, ministri essent, (vide locum Col. 1. 16, 18.) & Apostolica legatio ad hominum salutem comparata nullâ parte Angelicâ esset inferior. Non solent autem collegæ inter se ista submissionis signa usurpare. Origines 8. adversùs Celsum concedit θεραπείας *venerationem honorari* posse Angelos, si modò repurgetur ejus vocis significatio. Neque peccaturum putem, si quis Angeli sibi apparentis commendationem apud Deum implorat: quò Maimonides trahit ea quæ apud Jobum leguntur 33. 23. quícum consentit quòd Philo sæpe ἀγγέλους μεσίτας *Angelos mediatores* vocat. Sed in utroque hoc diligenter videndum, nè dæmon malus sit qui sub Angeli specie apparet, quod fieri interdum solere, non Paulus tantùm Apostolus nos docet, 2 Cor. 11. 14. sed & Porphyrius, citatus à Cyrillo contra Julianum, & 2. De abstinentia, ubi hæc habes, ὥσπερ ὑπὸ ὕλης τῶν ἄλλων θεῶν πεπωκότα τὸ ἡμέτερον ἀβουλίας ἀποκαύσει, *Aliorum deorum velut vultum induti nostrâ imprudentiâ fruuntur:* & Iamblichus De mysteriis Ægyptiorum, l. 3. c. 32. & l. 4. c. 17. quibus addi potest Arnobii illud 4 adversùs Nationes, *Si magi haruspicum fratres suis in actionibus memorant antitheos sæpe obrepere pro veris; esse autem hos quosdam materiis ex crassioribus spiritus, qui Deos se fingunt.* Pro talibus autem habendi sunt qui aut à veri Dei cultu homines avocant, aut ei se æquant. Præter hos multis aliis modis in Angelorum honore peccari potest: Primùm si ea illis venerationis signa exhibeantur quæ consensus gentium Divini cultûs esse propria voluit, putà sacrificium, libamen, suffitus. Vide Jud. 13. 16. & confer eum quem modò dixi Danielis locum. Deinde si per eos vota aut juramenta faciamus, ab eis ea poscamus quæ à Deo solo, aut in Novo fœdere à Deo & Christo ex Dei mandatu, peti debent, qualia sunt remissio peccatorum, Spiritus sanctus, vita æterna. Id verò est, ut rectè hìc ait Philo, ἴσα διδόναι ἀνίσοις, ὃν δεῖ τιμᾶν πεπονθέναι, ἀλλ' ὃν καθαιρεῖσθαι τὸ κρεῖττον, *æqualia dare inæqualibus, qui non est inferiorum honos, sed superioris depressio.* Pertinet huc & Originis locus adv. Celsũ l. 1. Ἰουδαῖός τίνα τρόπον συκοφαντεῖ Ἰουδαίους ὁ πάντ' ἐπαγγελλόμενος εἰδέναι Κέλσος, λέγων αὐτοὺς σέβειν ἀγγέλους, καὶ γενέσεις θεραπεύειν, καὶ Μωσέως αὐτοῖς γέγονεν ἐξηγητής. Πῶς δὲ τοῦτο ψεύδεται Μωσέως εὑρὼν ὁ νομοθέτην ἀγγελοδαίμονα σέβειν ἀγγέλους; λεκτέον ὁ ἐπαγγελλόμενος εἰδέναι τὰ Χριστιανῶν καὶ Ἰουδαίων, *Videamus autem quomodo calumnietur Judæos is qui omnia se nosse prædicat Celsus, dicens eos Angelorum esse cultores, & deditos præstigiis quas à Mose didicerint. Ubi enim in Mosis libris invenit, illum legum conditorem præcepisse Angelos coli? hoc nobis dicat is qui jactat se cuncta nosse & Judæorum & Christianorum.* Et lib. 5. ubi de Angelorum ministerio in precibus offerendis & in beneficiis procurandis differuerat, addit, τίνος δὲ ἀγγέλου ἀπὸ τῆς ὕψους αὐτῶν μεμαθηκότες ἡμῖν εὐείσομεν αὐτοὺς, διὰ τὸ ἡλίου ἢ σελήνης ἢ θεὸς ὢν ὁ ἰουδαῖος πᾶσι μεμαζόμενος χαρᾶς· ἀλλ' οὐκ ἄρα θεραπευτὰς ὑμῖν τοὺς διακόνους καὶ φέροντας ὑμῖν τὰ τοῦ Θεοῦ σέβειν καὶ θεραπεύειν ἀγγέλους τοῦ Θεοῦ, *Hos Angelos ab operibus quæ faciunt nominare assueti didicimus eos & deos esse & ità in Scripturis vocari; non autem imperari nobis ut eos qui ministrant Deo & ad nos Dei beneficia perferunt pro Deo colamus atque adoremus.* Alibi, Εὐφημοῦμεν καὶ μακαρίζομεν ἐγκεκριμένους ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τὰ χρήσιμα τῷ γένει ἡμῶν· οὐ μὴν τοῖς ὀφειλομένοις σεβεῖν Θεὸν τιμὴν τούτοις ἀπονέμομεν, *Laudamus & beatos prædicamus eos quibus Deus commisit illa quæ humano generi sunt utilia; verum debitum Deo honorem ipsis non impendimus.* Angelici Epiphanio inter hæreticos memorantur, sed eorum quale fuerit institutum ait se nescire. Maximè credibile est tale fuisse quale est Cabalistarũ inter Judæos, probatum quibusdam, improbatum Jos. Albo l. 3. Fundamentorum c. 18. Consentiunt illi, cum Pythagoricis & Platonicis, quorum sententiam nobis Iamblichus exprimit, per Angelos inferiores superioribus, atque ità per multos gradus summis illis homines commendari debere, & illis dant sua nomina, dant officia, & dispensandorum beneficiorum facultatem. Alios statuunt paredros, alios oniropompos, ut Irenæus docet. De his qui talia ex Judaismo in Christianismum inferrent agere videtur Apostolus, Coloss. 2. 18. Mitiùs enim de eis loquitur quàm ut eos intelligat, qui Angelos aut honoris propriè Divini signis, aut effectuum meræ Divinorum expetitione, Deo æquabant. Neque tamen probat morem, nusquam in Lege traditum, nusquam in Evangelio præceptum, nulla ibi quoque habentem exempla. Sic ergò ait, Μηδεὶς ὑμᾶς καταβραβευέτω, *Nemo vobis honorem auferat*, nempe cum qui proprius est Christianorum, ut jus habeant Deum invocandi διὰ τοῦ λόγου, *per Verbum*, ut sæpe notat Origines, apertissimè item lib. 5. ἐν ἀσωμάτοις πρὸς τὸν Θεὸν, καὶ ἄνευ τινὸς ἀναγκαίου αὐτῷ ὄντος, *non avocari nos simentes ut præter Deum & alteri serviamus*, ut ais idem lib. 8. Addit Paulus, ἃ ἑωρακεν ἐμβατεύων

πανυ-

ταπεινοφροσύνη *in humilitate.* Videtur enim esse quædam animi submissio non audere nisi per tot gradus Deum accedere: at tale reverà id non est, cùm, ut rectè ait Origines, in Dei honore satis comprehendatur honos ipsi ministrantium, neque ex usu sit ità θεραπεύειν, & ab eo quod maximè necessarium est avocari. Pergit, καὶ θρησκείαν ἀγγέλων *& cultu Angelorum:* ubi καὶ, ut sæpe, positum est κατ' ἐπεξήγησιν *ad explicationem* verborum præcedentium. Θρησκεία *cultus* vox mediæ est significationis, nam & in bonam partem usurpatur, ut Act. 26. 5. Jac. 1. 27. & in malam, ut Sap. 11. 16. & 14. 16. & eo sensu qui inter utrumque est, ut Jac. 1. 26. & hoc loco. Explicat quod cœpit dicere Apostolus, ἃ μὴ ἑώρακεν ἐμβατεύων, *penetrans in ea quæ non vidit:* is enim est sensus vocis ἐμβατεύειν, ut apparet, 1 Macc. 12. 25. & 13. 20. & 15. 31, 40. Nesciunt enim Angelorum, qui non sinè causa mitti dicuntur Heb. 1. 14. qui ipsis adsint, aut non adsint: nesciunt quid possint, quid valeant: quod latiùs etiam sequentibus explicat, εἰκῇ φυσιούμενος ὑπὸ τοῦ νοὸς τῆς σαρκὸς αὐτοῦ, *frustrà inflatus sensu carnis suæ:* quo loco νοῦς est *cogitatio*, ut Rom. 1. 28. & 14. 5. Ephes. 4. 17. 1 Tim. 6. 5. 2 Tim. 3. 8. Tit. 1. 15. Illud autem σαρκὸς *carnis* opponitur patefactioni Divinæ, ut Matth. 16. 17. Quæ usurpant nomina Angelorum, in Scripturis nusquam posita, (qualia multa sunt in libro Enochi falsum nomen præferente) quæ munia ipsis attribuunt, quibus verbis quóque modo quemque alloqui, quid à quoque poscere debeant, hæc non accepere à Deò aut ab ipsis Angelis, ut certi esse possint, sed ex humanis commentis, quorum disciplinâ sibi placent, séque cæteris præferunt; unde Γνωστικῶν *Gnosticorum* nomen. Sequitur, καὶ οὐ κρατῶν τὴν κεφαλήν, ἐξ οὗ πᾶν τὸ σῶμα διὰ τῶν ἁφῶν καὶ συνδέσμων ἐπιχορηγούμενον καὶ συμβιβαζόμενον αὔξει τὴν αὔξησιν τοῦ Θεοῦ, *Et non tenens caput, ex quo totum corpus per nexus & conjunctiones subministratum & constructum crescit in augmentum Dei:* non tenent se Christo, id est, eo non sunt contenti apud Deum commendatore & purgationis nostræ opifice, eum non putant sufficere, qui tamen est caput & coagulum totius Ecclesiæ: unde fit ut illi homines, alii aliis Angelis se velut mancipando, paulatim & ab Ecclesia, specie majoris scientiæ, se subducant, & inter se dividantur, nimirum per gradus quosdam devoluti ad illam εἰδωλολατρείαν quam propter hoc κεκρυμμένην vocat Laodicena Synodus. A Regibus quin ea peti possint quæ humanæ sunt opis, dubitandum non est. Neque verò flexo aut prostrato corpore eos honorare illicitum est, ubi mos talis obtinet: Fecit id Nathan coram Davide, 1 Reg. 1. 23. Scriptor Vitarum illustrium in Conone, *Necesse est si in conspectum veneris, venerari te Regem, quod* προσκυνεῖν *illi vocant.* Græci sæpe pro eo dicunt προσπίπτειν. Livius de Legatis Carthaginiensium, *More adorantium (accepto credo ritu ex ea regione ex qua oriundi erant) procubuerunt.* A Phœnicibus intelligit vicinis Hebræorum, quorum morem Phœnissis Euripides sic expressit,

Γονυπετῆς ἕδρας προσπίτνω
Σ', ἄναξ, τὸ οἴκοθεν νόμον σέβων.
Supplex te, rex, venerans genubus
Patrio advolvor de more tuis.

Josephus de Davide Saulem regem venerante, προσκυνεῖ) αὐτὸν πεσὼν ὅλῳ τῷ προσώπῳ, ὡς ἦθος, *veneratur eum pronus cadens, ut moris est.* At siqua in gente is gestus tantùm in re Divina usurpetur, jam eum coram Rege usurpare licitum non erit. Ob id Græci, quibus prosterni nisi in sacris mos non erat, eo more venerari Persarum Regem noluere, ut passim ex historiis discimus. Et Christianus apud Sozomenum Persarum Regem veneratus, destitit postea, ubi id aliovorsum interpretando trahi videt. Etiam coram imaginibus Imperatorum procumbere non alienum à sua religione arbitrati sunt Christiani: At postquam suis imaginibus falsorum Deorum imagines addi jusserat Julianus, prudentiores mala quævis potiùs toleranda duxere quàm ut ibi procumberent: Narrat Gregorius Nazianzenus. Tertullianus ad Scapulam, *Colimus ergò Imperatorem sic quomodo & nobis licet & ipsi expedit, ut hominem à Deo secundum, & quicquid est à Deo consecutum, & solo Deo minorem:* idem adversùs Gentes, *Temperans majestatem Cæsaris infra Deum: magis illum commendo Deo, cui soli subjicio: subjicio autem cui non adæquo:* & mox, *Dicam planè Imperatorem dominum, sed quando non cogor ut dominum Dei vice dicam.* Hoc præceptum, de quo hucusque egimus, & Philo & eum secuti Christiani voçant, τὸ περὶ μοναρχίας, *de unius imperio*, aut etiam καθαίρεσιν τῆς πολυθεΐας, *destructionem multitudinis deorum.* Hanc tollere præcipuum Legis propositum esse ait Maimonides, non Dei certè sed hominum causâ, ut explicat Philo, quorum felicitas in eo sita est, ut ab sensibilibus ad illud insensibile, à rebus aut caducis, aut quæ initium habuere, ad illud æternum deducantur. Simul ad fœderandum inter se populum nihil utilius: Φίλτρον ἀνυσιμώτατον καὶ δεσμὸς ἀλυσιτελὴς εὐνοίας ἐρωτικῆς, ἢ τοῦ ἑνὸς Θεοῦ πρὸς, *Amatorium vehementissimum & vinculum insolubile benevolentiæ atque amoris, cultus unius Dei,* ait ille lib. 1. de Monarchia. Et de fortitudine, Αἶνος καὶ ὁμονοίας τὸ ἀνώτατον καὶ μέγιστον, ἢ περὶ τοῦ ἑνὸς Θεοῦ δόξα ἀφ' ἧς οἷα πηγῆς ἡνωμένης καὶ διαλύτου φιλία κἀχρῶν πρὸς ἀλλήλους, *Causa concordiæ & summa & maxima, de uno Deo persuasio, à quo velut fonte procedit amicitia firma & insolubilis hominibus inter se.*

4. Οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἴδωλον, οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα, ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω, καὶ ὅσα ἐν τῇ γῇ κάτω, καὶ ὅσα ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς, *Non facies tibi sculptile, neq; omnem similitudinem, quæ est in cœlo desuper, & quæ in terra deorsum, nec eorum quæ sunt in aquis sub terra*] Pro εἴδωλον alii Græci interpretes habent γλυπτὸν, & hi ipsi Deut. 5. In Hebræo פֶּסֶל; origo est פָּסַל, quod Græci vertunt λαξεύειν, πελεκίζειν, γλύφειν. Ipsum nomen quod hìc apparet sæpe γλυπτὸν aut γλύμμα, alibi εἴδωλον, ἄγαλμα, εἰκόνα. Censent autem Hebræi significari ea quæ eminentibus figuris expressa sunt. Quod autem sequitur, οὐδὲ παντὸς ὁμοίωμα, *neq; omnem similitudinem*, videri posset novum esse præceptum, & ità acceptum ab Hebræis Alexandrinis, ut à Philone, qui libro De legatione dicit, μὴ ἄγαλμα, μὴ ξόανον, μὴ γραφὴν, *non effigiem, non simulacrum, non picturam:* & in libro De legatione, γραφικὴ καὶ πλαστικὴ βλαβεραὶ δημιουργοί· *pictura & fictura, noxiæ artifices:* & in libro De Gigantibus, Ὁ Μωσῆς τὰς δοκίμους καὶ γλαφυρὰς τέχνας ζωγραφίαν καὶ ἀνδριαντοποιΐαν ἐκ τοῦ καθ' αὑτὸν πολιτείας ἐξήλασεν, *Moses illas speciosas & magni pretii artes statuariam & picturam ex sua republica exclusit.* Sed cùm ו, quod Græci per καὶ hìc transferunt, abest in Deuteronomio, in Chaldæa verò interpretatione etiam hoc loco, eò ivit consensus Hebræorum ut ו hìc non novum præceptum inchoet, sed explicationis causâ sit additum, ut intelligatur, non omnia sculptilia prohiberi, ut vitem auream quæ in Templo fuit, sed quæ similitudinem animantis alicujus referrent. Primi homines iis quos pro diis habebant monumenta excitabant, arborem, stipitem, saxum. Venerem & Bacchum in quadrato lapide cultos docent Pausanias, Clemens Alexandrinus, Maximus Tyrius. De columnarum ac stipitum usu ad cultum, testimonia sunt ex Philone Byblio apud Eusebium. Cùm nulla natura ad Deum propiùs Homine accedere crederetur, cœpere qui putabantur dii fingi humanâ effigie, quæ βρέτας dicta & δοκίμιον, ut notat Clemens Alexandrinus lib. contra Nationes, & ex eo Arnobius, quibuscum in hac re consentit Maximus Tyrius in ea quæ de Imaginibus est dissertatione. At Ægyptiis placuere animantium figuræ,

Omnigenûmq; Deum monstra, & latrator Anubis;

nimirum, ut antè diximus, ob siderum similem figurationem, aut naturam sideri congruentem, aut utilitatem eximiam. Εἴδωλον Græcis scriptoribus sæpe φάσμα & ostentum aliquod significat: sed hoc significatu in libris sacris non sumitur, sed idem est, ut modò diximus, εἴδωλον, γλυπτὸν, εἰκών. Hieronymus Esa. 14. פֶּסֶל vertit *idolum*, deinde *sculptile*, deinde *imaginem*; rursus *idolum*, 2 Paral. 33. 19, 22. ut & Deut 12. 3. alibi *simulacrum.* Sic vitulus ille in Horeb factus εἴδωλον Lucæ Act. 7. 41. qui id venerati sunt Paulo εἰδωλολάτραι, 1 Cor. 10. 7. Respon-

détque planè Græca vox εἰδωλολατρία Hebrææ עבודה זרה, quo ſignificatur cultus à lege alienus: non quòd εἴδωλον per ſe mali aliquid ſignificet, ut quidam exiſtimant, ſed quòd poſt Legem nullum erat piorum & ſuperſtitioſorum evidentius diſcrimen quàm quòd hi omnes imagines ſculptas haberent, illi non haberent. Itaque non vox voci reddita eſt, ſed ſenſus perſpicuè ſatìs expreſſus. Neque verò imagines tantùm faciebant οἱ πολύθεοι *multorum deorum cultores* diis ſuis, ſed & magico ritu exiſtimabant ſpiritum quendam ætherium in eas deduci imagines; ut & in Dialogo Triſmegiſti, quiſquis tandem ille eſt qui id ſibi nomen impoſuit, cum Aſclepio, & apud Moſem Maimoniden multis locis Ductoris dubitantium, & hoc loco apud Abeneſdram videre eſt. Non malè de illis Tertullianus lib. De idololatria, *Rapere ad ſe damonia & omnem ſpiritum immundum per conſecrationis obligamentum.* Idem lib. De ſpectaculis *damones* ait *operari in ſimulacris.* Minutius Felix, *Iſti impuri ſpiritus ſub ſtatuis & imaginibus conſecratis deliteſcunt.* Cyprianus De idolorum vanitate, *Hi ergò ſpiritus ſub ſtatuis atque imaginibus conſecratis deliteſcunt, hi afflatu ſuo vatum pectora aſpirant.* Tales fuiſſe imagines quæ in Jacobi hiſtoria תרפים vocantur, cenſent Abeneſdras, Moſes Maimonides, & Kimchius; quanquam vox ipſa videatur eſſe media, & interdum pro Cherubinis ſumi, ut Jud. 17. 5. & Oſeæ 3. 4. Vide mira quæ de imaginibus à Thammuſo convocatis ſcribit idem ille Moſes dicti libri parte 3. c. 29. Nec dubitant tradere imagines quaſdam locutas: qualium quoque meminit ille Triſmegiſtus. Talem icunculam ſi non habuit, habere credi voluit Nero, cujus monitione dicebat ſe futura prænoſcere, ut ex Suetonio diſcimus. Sic Memnonis ſtatua in Ægypto ſonora. Locuta ſimulacra Junonis Monetæ, Fortunæ Muliebris, Silvani, in hiſtoriis & apud Valerium Maximum legimus: menunit talium & ſcriptor Reſponſionum ad Orthodoxos. Et Moſes Maimonides parte 3. c. 29. Ductoris dubitantium duos ſibi libros lectos ait de Imaginibus loquentibus. Et huc pertinet ni fallor locus Zach. 10. 2. Ob hanc opinionem incluſi Spiritûs divini, Labani illa, quæ modò nominavimus תרפים, vocantur אלהים *Dii Labanis. Dii gentium* dicuntur eſſe *aurum & argentum:* & paſſim apud Græcos Latinóſque Scriptores ipſa ſimulacra *dii* dicuntur. Arnobius lib. 6. *Quinimo Deos eſſe ſigillaria ipſa cenſetis, nec præter hac quicquam vim creditis habere Divinam:* quod mox explicat, *In ſimulacris præſtò ſunt atq; habitant dii ſuis.* Hinc ejuſdem crediti numinis imagines aliæ aliis prælatæ, ut Epheſia Dianæ aliis ſimulacris, & alia ejuſmodi. Hæc opinio quia apud Orientis populos latè jam invaluerat, eáque pravi dæmones ad fallendos homines abutebantur, Deus edicto hoc ſuo omnia ſculpta animalis alicujus formam habentia inhibuit. Faciliùs enim ſpiritûs capacia illa ſimulacra videbantur ob receſſus abditos. Notandum enim non tantùm Hebræis vetitum eis venerationem exhibere verbis ſequentibus, ſed nè facere quidem ulla ſimulacra permitti Deut. 4. 16. inſuper aboleri jubentur Exod. 34. 13. Num. 33. 52. Deut 7. 5. Cùm Pilatus clypeos in Templo fixiſſet, Judæi non quievere donec tollerentur, quia in iis erant σεβάσματα *vultus* Cæſarum. Et trophæa Herodes cùm ſtatuiſſet, non priùs iram populi effugit quàm iis nudatis oſtendit nullas ibi latere effigies. Aquila etiam aurea ſupra portam Templi ab Herode poſita, tanquam legi repugnans, dejecta eſt: ut narrat Joſephus, lib. 17. Neque verò in Templo tantùm, quod Tacito ac Dioni notatum, ſed quovis alio in loco habere ſculptas animantium imagines Judæis interdictum. Vide, ſi libet, Moſem de Kotzi in libro De præceptis jubentibus & negantibus, & Joſephum Belli Judaici, l. 2. Contra hanc legem, quamdiu manſit Legis ſanctitas, venire nemini licuit, niſi Deo ipſi Legis conditori, qui ſibi ipſi exceptionis poteſtatem non ademerat. Is ſuo jure in Templi ipſo penetrali locari juſſit Cherubinos, alatas humano effigies vultu, eo in loco quo ſolus Pontifex Maximus ſemel anno intrabat, gnarus non ineſſe illis Divini aliquid, ſed ſignificari aut, ut Philo cenſet, celerrimas Dei actiones in benefaciendo bonis & in puniendo malos, aut quòd Angelorum ad quæcunque vellet paratiſſimo miniſterio Deus uteretur, ut Moſes Maimonides aliíque cenſent. Talis exceptio fuit etiam cùm Serpentis imaginem Deus juſſit erigi. *Extraordinario præcepto ſerpentis ſimilitudinem indaxit,* ait Tertullianus De idololatria. Quòd verò labro æneo Boves & Leones adjecit Salomo, id aut Deo fecit præcipiente, aut, ſi Dei veniam non habuit, initium fuit & gradus quidam ad alia quæ peccavit poſtea; quæ poſterior magis placet Joſepho & aliis Hebræis ſententia. Animantium ſculptas imagines cùm dixi vetitas, etiam Sidera comprehendo, quia motum ſuum habent. Non enim orbes, ſed in cœlo liquido moveri ſidera, vetuſtiſſima Hebræorum ſententia eſt, ut nos docet Gemara ad initium Geneſeos. Figurâ autem ſiderum aut formam exprimebant ſingularem ſtellæ, Solis putà, Lunæ, Saturni, Luciferi, Jovis, (vide Act. 7. 43) aut corpus è pluribus ſtellis conformatum redactúmque ab hominibus in ſpeciem Hominis, Feræ, Serpentis, aliúſve animantis. Apparet eſſe hæc de ſculptis déque animantium figuris interdicta ex eorum genere quæ naturâ ſuâ illicita non ſunt, ſed quæ ad mali alicujus cautionem prohibentur. At talia eſſe pleraque in Moſis lege, per ſe ἀδιάφορα, ſed oppoſita directè inſtitutis Ægyptiorum, Phænicum, Arabum, quò longiùs ἀπὸ τῆς πολυθείας arcerentur Hebræi, notavit prudenter Maimonides. Præter autem cautionem quam dixi, eſt & alius egregius uſus imaginum interdicti, ut eo ipſo moneantur homines Deum eſſe à viſu ſenſibúſque noſtris remotiſſimum. *Effugit oculos; cogitatione viſendus eſt,* ait Seneca Nat. quæſt. l. 8. c. 30. Qua de cauſa & Antiphanes philoſophus dicebat de Deo, Ὀφθαλμοῖς οὐχ ὁρᾶται, ἀλλὰ ἔοικα διόπερ οὐδὲν ἐμοὶ δοκεῖν ἐξ εἰκόνος ἂν εἰς ἄνθρωπος, *Oculis non aſpicitur; nemini eſt ſimilis: unde nemo eum ex effigie poteſt cognoſcere.* Hæc cauſa legis hujus & à Philone traditur ſæpe, ut cùm dicit lib. De legatione, τὸ ἀόρατον εἰκονογραφεῖν ἢ διαπλάττειν οὐχ ὅσιον, *Enim qui inaſpicuum eſt in ſimulacro aut fictili opere oſtendere nefas;* & ab extraneis etiam Scriptoribus non eſt præterita. Diodorus Siculus de Moſe, Ἄγαλμα δὲ καθιερώσατο, διὰ τὸ μὴ νομίζειν ἀνθρωπόμορφον εἶναι τὸν θεόν, *Imaginem ſtatuit nullam, ideo quòd non crederet Deum homini eſſe ſimilem.* Strabo de eodem, Ἔφη δὲ εἶναι τὸν θεὸν ἓν ἀδίδασκον, ὃς ἂν ὀρθῶς φρονοῖεν οἱ Αἰγύπτιοι θηρίοις εἰκάζοντες καὶ βουκήμασι τὸ θεῖον· ἀλλ' οἱ Λίβυες· οὐκ ἂν δ' οὐδ' οἱ Ἕλληνες ἀνθρωπομόρφους ποιοῖεν. *Dixit enim ille docuítque non rectè facere Ægyptios qui feris aut pecudibus aſſimularent Deum; ut & Libyes: ſed nec Græcos rectè, qui eos facerent hominibus ſimiles,* & quæ ibi ſequuntur. Tacitus, *Judæi mente ſolâ unúmque numen intelligunt: profanos qui Deûm imagines mortalibus materiis in ſpeciem hominum effingunt.* Dion. lib. 36. οὐδ' ἄγαλμα οὐδὲν ἐν αὐτοῖς ποτε ἱερουσολύμοις ἦν· ἄῤῥητον γὰρ ἐνόμιζον αὐτὸν εἶναι, *Nullam effigiem in Hieroſolymis habuere, quòd Deum crederent ut ineffabilem ità inaſpicuum,* &c. Eandem cauſam cur Numa ſimulacra de templis ſuſtulerit reddunt Halicarnaſſenſis & Plutarchus, cujus quidem ea de re hæc verba ſunt, ὡς ὄντι θείῳ ἀφομοιοῦσι τὰ βελτίονα τοῖς χείροσιν, ὄντι ἀφάτῳ καὶ δυνατῷ ἄλλως ἢ νοήσει, *quòd non ſanctum ratus aſſimulare meliora pejoribus, neque ad Deum accedi aliter poſſe quàm cogitatu.* Varro ſcriptum reliquerat Romanos plus quàm annos CLXX deos ſine ſimulacro coluiſſe, addens, quòd ſi adhuc manſiſſet, caſtiùs dii obſervarentur, teſtem etiam proferens ſententiæ ſuæ gentem Judæam, atque ità eum locum concludens, ut diceret, qui prima ſimulacra deorum populis poſuerunt, eos civitatibus ſuis & metum demſiſſe & errorem addidiſſe. Uſum hunc quem indicavimus præcepti hujus non imprudenter animadvertit Auguſtinus De moribus Eccleſ. Cath. *Tali etiam amore plerumque decipitur, ut aut nihil putes eſſe niſi corpus, aut etiamſi auctoritate commotus fateatur aliquid eſſe incorporeum, de illo tamen niſi per imagines corporeas cogitare non poſſit, & tale aliquid eſſe credere quale fallax corporis ſenſus infligit. Ad hoc etiam valet quòd præcipitur cavendum eſſe à ſimulacris.* Suppar eſt illud ejuſdem Epiſt. 49. *Et idola quidem omnia ſenſu carere*

quis

quis dubitet? Verumtamen cùm his locantur ſedibus ut à præeuntibus atque immolantibus attendantur, ipſâ ſimilitudine animatorum membrorum atque ſenſuum, quamvis inſenſata & exanima, afficiunt infirmos animos, ut vivere ac ſpirare videantur, accedente præſertim convocatione multitudinis, mox, *Cùm eis velut præſentibus preces allegant, victimas immolant, vota perſolvunt, ſic afficiuntur ut ea ſenſu carentia putare non audeant.* Ipſe Deus, quò longiùs Judæos ab imaginum ſculpturarum uſu retraheret, ait ab eis qui eas venerabantur ſe aſſimulari homini, vitulo, aliiſque animantibus, aut etiam materiæ unde effigies fingerentur. Vide Eſa. 40. 18. & 46. 5, 6. Act. 17. 29. Rom. 1. 23. Juſtinum Apolog. 2. unde non abit Heracliti illud, Ὅμοια οἷς ἥκιστα τοῖς δήμοις λελωδόηται ποιοῦσιν οἱ τοιοῦτοι, ὡς θεοῖς, τοῖς ἀψύχοις, *Qui ad rationem carentes quaſi ad Deos accedunt, paria faciunt ac ſi domos alloquerentur.* Exemplum figuræ cœleſtis eſt aſtrum Veneris; item aves, Vultur, Accipiter: terreſtris, Vitulus, Ichneumon, Ovis, Canis: aquaticæ, Dagon, Phagrus, Mœotes, Oxyrynchus; de quibus vide Clementem Alexandrinum Oratione ad Gentes. Philo lib. De legatione ſic loquitur de Ægyptiis, οἱ κύνας, λύκους, καὶ λέοντας, καὶ κροκοδείλους, καὶ ἄλλα μυρία θηρία, καὶ ἔνυδρα, καὶ χερσαῖα, καὶ πτηνὰ θεοποιοῦντες, *Qui canes, lupos, leones, crocodilos, aliáſque feras, & terreſtria, aquatica, volucria animantium Deos faciunt.* Dicuntur autem Hebræis aquæ eſſe תחת הארץ, *ſub terra*, quia cùm naturâ ſuâ aquæ leviores ſint terrâ, & vi materiæ debuiſſent ſupernatare terris, Deus in uſum animantium hominiſque maximè, ità excavavit alveos mari, circumpoſuitque montes & rupes & litora eminentia, ut aquæ iis continerentur, ac ſic unum cum terra globum facerent: quod notatum Judæ Levitæ ad Pſalm. 106. 6. ſed & ante eum Straboni: éſtque id indicium veteris ſapientiæ non ſpernendum. Quid ergò dicemus de picturis aut formis inciſis animantium, vetitæ ſint necne? Hoc certè loco, ut jam ex Deuteronomio & Chaldæo interprete oſtendimus, credam de iis non agi. Nec omnes picturas fuiſſe vetitas argumento ſint vexilla Hebræorum præferentia Hominem, Taurum, Leonem, Aquilam. Sunt tamen quædam vetitæ, ſed aliis locis; nimirum omnes illæ quibus idololatræ ad cultum ſuum utebantur, Lev. 24. 1. & Num. 33. 52. in Hebræo. Quibus accenſendas putem illas figuras inciſas per quas adhibitis etiam verbis magicis arceri hoſtes, ſcorpiones, leones, ſerpentes credebantur, quarum meminit Maimonides parte 3. c. 37. Ductoris dubitantium: quam opinionem ſecuti Græci dixere opera talia τετελεσμένα aut τελέσματα, ut ſcriptor Reſponſionum ad Orthodoxos inter opera Juſtini: unde Arabum corrupta vox *Taliſman*: alii στοιχεῖα dixere aut στοιχειώσεις, ut Tatianus. Multa eorum mentio in hiſtoria Conſtantinopolitana. Vide & quæ de iis habet Scaliger in Poſthumis ex Coſmographo Arabe. Ut ad Chriſtianos veniam, illi nec aliis Hebræorum legibus ἀτόμως obligatos ſe credidere, nec illâ de non habendis formis ſculptilibus animantium. Nam & Imperatorum & virorum eruditorum tales imagines paſſim exſtitere. Inciſis verò aut pictis figuris, ut quæ nec Hebræis ſine diſcrimine interdictæ erant, uſi ſunt etiam liberiùs, ut nos docet memorata Tertulliano figura Paſtoris in calice. Imò nè Chriſti quidem figurâ abſtentum, poſtquam Imperatores Chriſtiani fuere,

Chriſtus purpureum gemmanti textus in auro
Signabat labarum, clypeorum inſignia Chriſtus
Scripſerat, ardebat ſummis crux addita criſtis.

ait Prudentius lib. 1. contra Symmachum: qui & in monumentis martyrum expreſſam eorum quæ pertulerant imaginem fuiſſe in Paſſione Caſſiani nos docet. In Eccleſias tamen diu nec picturas admiſſas ex Eliberino canone & decantato illo Epiphanii facto apparet. Imagines exſtantes ſeriùs etiam in Eccleſias admiſſæ, nec ſine multorum veniſu, non quaſi lege vetitæ, ſed quia errori anſam dare exiſtimabantur: quæ ratio manente adhuc paganiſmo non levis momenti erat.

5. Οὐ προσκυνήσεις αὐτοῖς, *Non adorabis ea*] Non ſatis habuit Deus Iſraelis populo conſulere adverſùs pravas ejus ſeculi ſententias, & mores in id tempus quo victuri erant in ſocietate popularium, ſed in longum proſpiciens, adhibere cautiones voluit etiam illis Hebræorum qui extra ſuum populum erant peregrinaturi. Namque ibi, cùm impedire non poſſent quò minùs exſtarent ſculpturæ animantium aut aſtrorum imagines, remedium aliud adhibendum eis fuit nè pravæ opinionis ac inſtituti ad eos contagium perveniret: id autem meliùs fieri non potuit quàm ſi prohiberentur geſtus cum eis habere communes, quibus error ille nutriebatur. Οὐ προσκυνήσεις in Hebræo eſt לא תשתחוה. Vox Hebræa שחה ſatis eſt generalis: neque verò animi actum deſignat, ſed corporis; ſive is fiat caput inclinando, ſive inclinando corpus totum, ſive curvandis genibus, ſive ſubſidendo in poplites, ſive, qui maximus eſt honos, procumbendo. Græci interpretes per προσκυνεῖν hanc vocem ſolent vertere, non ſine cauſa. Nam ſicut apud Orientis populos veneratio oſtendebatur variis flectendi corporis formis, ità apud Græcos manum ad os admovendo, quod proprié eſt προσκυνεῖν, à κύω, & indè κυνέω, quod eſt *oſculor*. Nec aliud ſignificat Latinum *adorare*, non ab *orare*, i. precari, factum, ut imperiti homines exiſtimant, ſed ab eo quòd *manus admoveatur ori*. In Gloſſis, *Adorat*, προσκυνεῖ. Alibi, προσκύνησις, *adoratio, adveneratio. Manum ori admovere* dixerunt Plinius, Tertullianus, Apuleius. φιλῆσαι δεξιὰν, *manum oſculari*, Lucianus περὶ θυσιῶν. Idem περὶ ὀρχήσεως libro, κύσας χεῖρα, *manum oſculans*. Idem in Demoſthenis encomio aperte quod dixerat *oſculari manum*, mox dixit προσκυνεῖν. Euſtathius ad 5. Od. προσκυνεῖν φησὶ τὸ κύειν, ὅ ἐστι φιλεῖν, *ab oſculando*. Quod in epigrammate veteri eſt,

Ingreſſus ſcenam populum ſaltator adorat,

idem eſt quod apud Phædrum, *jactat baſia tibicen*. Mos hic venerationis quàm ſit antiquus ex Jobo apparet 31. 26. Sed quod in pleriſque vocibus evenit, ut non maneant in ſenſu originis ſuæ, quinimo ut adoptivus ſenſus prævaleat, idem huic Græcæ voci προσκυνεῖν accidit: cœpit enim uſurpari de quovis geſtu reverentiam quandam teſtante. Itaque id quod προσκυνεῖν *adorare* dixit Matthæi interpres 8. 2. idem eſt πεσεῖν ἐπὶ τὸ πρόσωπον, *procidere in faciem*, Lucæ 5. 12. Sic quod apud eundem Matthæi interpretem eſt προσκυνεῖν *adorare*, 9. 18. id Marcus dixit πίπτειν πρὸς τοὺς πόδας, *procidere ad pedes*, 5. 22. Interdum apertioris ſignificatûs cauſâ alterum altero addito explicatur: ut πεσόντες προσεκύνησε, *procidentes adoraverunt*, Matth. 2. 11. ἐὰν πεσὼν προσκυνήσῃς μοι, *ſi cadens adoraveris me*, Matth. 4. 9. πεσὼν ἐπὶ τοὺς πόδας προσεκύνησεν, *procidens ad pedes ejus adoravit*, Act. 10. 25. πεσὼν ἐπὶ πρόσωπον προσκυνήσει τῷ Θεῷ, *cadens in faciem adorabit Deum*, 1 Cor. 14. 25. Chryſoſtomus ad Epheſ. 5. προσκυνεῖν exponit per κάμπτειν ἑαυτὸ *ſe flectere*. Sic in hiſtoria honorati ab Jacobo Eſavi, ubi eſt in Hebræo ישתחו, Joſephus & Græci ponunt προσεκύνησε. Idémque faciunt in hiſtoria umbræ Samuelis, quam honore afficiebat Saul. Atque inde factum, re externâ ad internam relatâ, ut interdum ſed rariùs animi actum ea vox ſignificaret, ut voces θυσία *ſacrificium*, προσφορὰ *oblatio*, aliæque ſimiles. Vide Joh. Euang. 4. 23. Hoc verò loco haud dubiè ſignificatur omnis actus quo honos habitus demonſtrari ſolet. Sicut enim alibi vetantur Hebræi nomina uſurpare Deorum falſorum, Exod. 23. 13. ità etiam imaginibus ullum ſignum honoris, quocunque tandem animo id fieret, exhibere prohibentur, ut notat Moſes de Cotzi Præcepto vetante 19. quæ omnes ſunt προφυλακαὶ *cautiones* contra πολυθείαν *deorum multitudinem*. Idem autem valent hæ locutiones, *imagini ſe flectere*, aut *flectere ſe coram imagine*. Itaque quod Matth. 4. 9. eſt προσκυνήσῃς μοι, *adoraveris me*, id Lucas dixit 4. 7. προσκυνήσῃς ἐνώπιόν μου, *adoraveris coram me*. Sic quod per dativum exprimitur Jer. 22. 9. id per לפני *coram* enuntiatur 2 Par. 25. 14. & per על, quod idem valet, Lev. 26. 1. Et quod in dativo eſt 1 Reg. 19. 18. & Rom. 11. 4. id Latina interpretatio explicat per præpoſitionem *coram*. Cæterùm hoc præcepto de non flectendo apud imagines corpore, cùm conſtituti ſit juris, alienigenas quantumvis pios, ut Nahamanem, negant obligatos fuiſſe Hebræi. Ne-

que verò indistinctè se eo obligari credidere Christiani veteres, sed tantùm quatenus in testimonio habiti honoris apud imaginem inerat falsi numinis veneratio, quæ per se & omni modo mala est: quod intelligi potest ex loco Jobi modò nobis indicato, ex loco Act. 10. 25. ex ea historia quam de Nazianzeno modò prompsimus. In precationum verò locis an rectum esset in honorem aut Christi aut Sanctorum coram eorum imaginibus flectere corpora, quod χειρὶ προσκύνησιν, i. signum amoris & reverentiæ erga viros sanctimoniâ eminentes, Græci vocant, disputatum diu, nec sine seditionibus in Oriente. Germaniæ & Galliæ diu visum id malo aut mali specie non carere, ut ex Francofurtensi & Parisiensi Synodis, quæ Caroli Magni liberorúmque ejus temporibus habitæ sunt, apparet. Notandum tamen, in illis Synodis tractatos inclementiùs Græcos, quòd Occidentales Episcopi sententiam Græcorum expressam in Nicæna Synodo secunda in duriorem partem, quàm ipsa per se erat, interpretarentur, decepti scilicet Actis Nicænæ illius Synodi in Latinum sermonem adeò non fideliter versis, ut interdum sensum Græco contrarium exhiberent, quod cùm alibi observari potest, tum vel maximè in iis quæ de imaginibus dixerat Constantinus Constantiæ Cypri Episcopus. Nam Græca sic habent Actione Synodi tertiâ, Κωνσταντῖνος ὁ ὁσιώτατος ἐπίσκοπος Κωνσταντίας τῆς Κύπρου εἶπεν· Ἐν μηδεμίᾳ ἀμφιβόλῳ κείμενα καὶ τὰ νῦν ἀναγνωσθέντα γράμματα τὰ ἐπὶ τὸν ἀγαπητὸν ἡμῶν ἀδελφὸν καὶ συλλειτουργὸν Θαράσιον τὸν ἁγιώτατον ἀρχιεπίσκοπον καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην τῆς ὑπ' αὐτῆς προσομολογηθέντος ὀρθῆς τῆς πίστεως εὑρών, κἀγὼ ἀνάξιος τύποις σωτηρίοις, καὶ ὁμόφρων γίνομαι, δεχόμενος καὶ ἀσπαζόμενος πιστικῶς τὰς ἁγίας καὶ σωτηρίους εἰκόνας· καὶ τὴν κατὰ λατρείαν προσκύνησιν μόνῃ τῇ ἁγιωσύνῃ καὶ ζωαρχικῇ τριάδι ἀναπέμπω. καὶ τοὺς μὴ ὕστερον φρονοῦντας μήτε δοξάζοντας τὰ ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας ἐκχωρίζω, καὶ τῷ ἀναθέματι ὑποβάλλω, καὶ τῇ μερίδι τῶν ἀφρονούντων τὸ ἔνσαρκον καὶ σωματικὸν οἰκονομίαν Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν φρονούντων, *Constantinus sanctissimus Episcopus Constantiæ Cypri urbis dixit, Cùm ea scripta quæ ex Oriente missa sunt ad Tarasium sanctissimum Archiepiscopum & universalem Patriarcham, & modò sunt lecta, videam nihil differre à formula fidei quam ille antehac professus est, ego quoque indignus eisdem consentio & concors sum, suscipiens & cum honore amplectens sanctas & venerabiles imagines: Adorationem verò Latriæ soli supersubstantiali ac vivificæ Trinitati defero. Quique non sic sentiunt ac docent ab Ecclesia Catholica excludo & anathemati subjicio, & parti eorum qui negant Christi veri Dei nostri in carne & corporalem adventum accenseo.* Ea autem sensu planè inverso sic recitantur in Capitulari Caroli Magni Imp. de non adorandis imaginibus, l. 3. c. 17. *Quàm præcipitanter &, ut ità dixerim, insipienter Constantinus Constantiæ Cypri Episcopus, cæteris consentientibus, se suscepturum & amplexurũ honorabiliter imagines dixerit, & servitium adorationis quod consubstantiali & vivificatrici Trinitati debetur eis se redditurum garrierit, non est plurimùm nostrâ disputatione discutiendum: quoniam omnibus qui hoc vel legunt vel audiunt liquidò patet, illum non modici erroris voraginibus immersum, quippe qui servitium soli debitum Creatori exhibere se fatetur creaturis, &, dum cupit favere picturis, reluctatur cunctis sacris Scripturis. Quis ergò unquam sani capitis talem absurditatem vel dixerit, vel dicenti consenserit, ut in tanto honore habeatur picturarum varietas, quanto sancta vivificatrix & omnium creatrix Trinitas, & tale impendatur servitium picturæ, quale exhibetur Domino totius creaturæ? aut quis illum talia nauseantem potiùs quàm loquentem pateretur? quoniam quidem perversum est, ut quibuslibet rebus insensatis tale impendatur servitium adorationis quale Deo omnipotenti, cui non est similis, cui per Solomonem dicitur,* Domine, non est tibi similis in cœlo sursum, nec in terra deorsum. *Cum qua ergò fronte, ut de cæteris taceam, hoc unum comma Divinæ legis audit,* Dominum Deum tuum adorabis, & illi soli servies, *qui hoc spreto non solùm creaturis servit, sed earum servitium servitio Dei æquiparare contendit? Stet namque Episcopus in Ecclesia, & legat,* Dominum Deum tuum adorabis, & illi soli servies, *& mox ut in conventu scelerit dicat, Suscipio & amplector honorabiliter sanctas & venerandas imagines, & illis servitium adorationis quod consubstantiali & vivificatrici Trinitati debetur impendo.* Periculum non omnino abesse jam suo tempore notavit Augustinus, ubi de Christianis loquens ait, *Novi multos esse sepulcrorum & picturarum adoratores.* Hodie Græci picturas, quòd in iis minus periculi esse existiment, simulacris sculptis præferunt, ut & Abyssini: Armenii utroque abstinere solebant. ¶ Οὐδὲ μὴ λατρεύσῃς αὐτοῖς, *neque coles*] Si honorem qui hominibus eminentibus præstari solebat, nullo modo, non jam dicam imaginibus, sed apud imagines exhiberi hâc lege non permiserat Deus, multò magis vetandum censuit apud imagines ea fieri, quæ mos gentium propria fecerat Divini numinis veri, aut crediti talis, honori. עבר, quod hîc est in Hebræo, vox quidem est generalis, quæ quoties enuntiatur πρός τι, *cum relatione ad aliquid*, verti à Græcis solet non minùs per δουλεύειν quàm per λατρεύειν, interdum & per λειτουργεῖν. Sed quia ubi de rebus Divinis sermo est, frequentiùs iidem interpretes usurpant verbum λατρεύειν, indè illud natum est discrimen quod Latini Christiani magìs quàm Græci usurpant. Alioqui, si proprietas spectetur, non plus est in voce λατρεύειν quàm in voce δουλεύειν, ut apparet expensis locis, Psal. 2. 11. 1 Thess. 1. 9. in quibus locis est δουλεύειν *servire*, quod Hebr. 9. 1, 6, 9, 14. est λατρεύειν. At verò ubi de rebus Divinis, sive veris sive ità putatis, agitur, עבר apud Hebræos, & indè deductum nomen עבודה, solet significare illa quæ propriè receptissimo more per Orientem, qui & per Græciam atque indè latiùs manavit, in Divini numinis veri aut crediti honore usurpari solebant, id est, sacrificia, libamina, suffitus. De suffitu vide 2 Reg. 18. 4. Hæc enim sunt quæ quoties non in veri Dei cultum adhibentur Hebræi vocant עבודה זרה, quod, ut antè diximus, τὴν λατρείαν vertunt Judæi Græcè loquentes, & eos secuti tum Apostoli tum Apostolici viri, ob eam quam modò indicavimus causam. Est autem in Apostolico sensu idololatria, ut cum Tertulliano loquar, *quicquid ultra humani hominis modum ad instar Divinæ sublimitatis attollitur.* Ideo autem & ritus de quibus locuti jam sumus, & flexio omnis apud imagines prohibentur Hebræis, quia præceptum de confringendis imaginibus in terris, quæ ditionis ipsorum non erant, locum non habebat, ut Hebræorum Doctores rectè explicant. Videri potest Moses de Cotzi Præcepto jubente 14. quicum convenit illud Concilii Eliberini canone 60. *Si quis idola fregerit & ibidem fuerit occisus, quatenus in Evangelio scriptum non est, neque inveniuntur sui Apostolis unquam factum, placuit in numero eum non recipi martyrum.* Chrysost. circa finem cap. 6. prioris ad Corinthios de tribus adolescentibus in Danielis historia memoratis loquens, ὅτε καθεῖρξαν καὶ εἰκόνα καὶ τὸ ἀνθρώπινον εἶδος χρὴ σώφρονα καὶ ὄντως καὶ μάλιστα ἐν τοῖς κινδύνοις *Neq; destruxerunt imaginem. Virum enim talem qui vere sit fortis decet esse & modestum & lenem, præsertim in periculis.* Augustinus locum Deut. 7. 5. explicans, *Cùm acceperitis, inquit, potestatem, hæc facite. Ubi non est nobis data potestas, non facimus: ubi data est, non prætermittimus. Multi pagani habent abominationes istas in fundis suis: nunquid accedimus & confringimus? Primùm enim ut idola in eorum cordibus confringamus. Quando & Christiani facti sunt ipsi, aut invitant nos ad tam bonum opus, aut præveniunt nos.* Idem sensit Africana Synodus sub Honorio & juniore Theodosio, quæ Imperatores orat ut idolorum per Africam reliquiæ tollantur. ¶ Ἐγὼ γάρ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου, Θεὸς ζηλωτής, *Ego enim sum Dominus Deus tuus fortis zelotes*] Hæc clausula non ad secundum tantùm præceptum sed & ad primum pertinet, & quidem principaliter; ad secundum quatenus primo inservit. Illud Κύριος hîc, ut plerumque, est pro Hebræo יהוה. Θεὸς ζηλωτής est pro אל קנא, i. qui in te summum jus imperiúmque habeo. Alterum Θεὸς est pro אל, quod *validum, fortem, potentem* significat; appositè, quia vindictæ sequitur mentio. קנא ζηλωτὴς propriè est *æmuli impatiens*, ut apparet in

in lege de marito zelotypo, Num. 5. ¶ Ἀποδιδὺς ἁμαρτίας πατέρων εἰς τέκνα, *visitans iniquitatem patrum in filios*] Pro ἀποδιδὺς in Hebræo est פקד, quod sensu *vindicandi* solet accipi, & ob id sæpissimè verti Græcè per ἐκδικῶν. Non autem de omnibus peccatis hîc agitur, sed de peccato quod admittitur circa falsa numina: id enim & præcedentia & sequentia ostendunt. Hoc ergò peccatum, ut contra suam commissum majestatem, Deus non in ipsis tantùm qui admisere vindicat, sed & in posteris, nempe tradendo illos in miseram servitutem: quod ipse jure dominii, quod in omnes homines habet, facere sine ulla injustitia potest. Interpretationis hujus auctoritatem nobis præstat locus Lev. 26. 39. ubi futurum dicitur ut posteri in peccatis parentum tabescant in terra hostili. Vide exemplum Thren. 5. 6. ¶ Ἕως τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς, *in tertiam & quartam generationem*] Ad abnepotes usque. Est autem proverbialis locutio. Etiam Plato εἰς τετάρτην γενεὰν διαβιβάζει τὴν πονηρίαν. Sic dicunt Poetæ,

Καὶ παῖδες παίδων, καὶ τοὶ μετόπισθε γένωνται.
Et nati natorum, & qui nascentur ab illis.

¶ Τοῖς μισοῦσί με, *eorum qui oderunt me*] Quia propriè malum quidem est etiam posterorum, sed pœna parentum. Chrysostomus Hom. 29. ad Gen. 9. οὐ λυπεῖσθαι μᾶλλον ἐστὶν ἐφ' ἑλκώσει ἢ τοῦ ἐξ ἐμοῦ γεγεννῆσθαι παῖδας δι' αὐτὸν ὁρᾶν, *Nullo pœna plus affert doloris quàm si quis ex se natos sui causâ in malis esse videat.* Tertullianus. *Duritia populi ad talia remedia compulerat, ut vel posteritati suæ prospicientes legi Divinæ obedirent.* *Deum* autem *odisse* in sacris literis peculiariter illi dicuntur qui falsos deos colunt; ità ut neget Maimonides alio sensu id loquendi genus reperiri.

6. Καὶ ποιῶν ἔλεος εἰς χιλιάδας, *& faciens misericordiam in millia*] עשה חסד est *benignè facere.* Non dixit *ad mille usque* sed *ad millia*, ostendens quantò sit in beneficiendo Deus quàm in puniendo largior. Hoc est quod significant Hebræi cùm aiunt Michaelem unâ alâ volare, Gabrielem duabus. Confer Ps. 103. 17. ¶ Τοῖς ἀγαπῶσί με, *his qui diligunt me*] In his qui me colunt, & ob id vocantur חסידים *pii.* ¶ Καὶ τοῖς φυλάσσουσι τὰ προστάγματά μου, *& custodiunt præcepta mea*] Qui attenti sunt ad observanda omnia præcepta, sed illa præcipuè quæ ad arcendas pravas superstitiones pertinent. Hi vocantur צדקים *justi.*

7. Οὐ λήμψῃ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου, *Non assumes nomen Domini Dei tui*] Heb. *Non feres*, nempe in ore tuo; quod idem est cum illo, *non sumes*, in os scilicet. Etiam hîc pro Κυρίῳ est יהוה, non quòd illud nomen specialiter & solùm hîc designetur, sed quòd eo optimè intelligi detur Dei tremenda majestas. Notandum obiter, mutari hîc locutionem. Nam usitata oratio fuisset *nomen meum*: sed frequens hoc Hebræis, ut pro pronomine ponant nomen. Vide simílem transitionem Exod. 23. 18, 19. Talis & Gen. 2. 20. & 4. 3. & 19. 24. Exod. 24. 1, 2. Num. 10. 29. Psal. 82. 1. 1 Sam. 12. 1. Zach. 1. 16. Luc. 3. 19. ¶ Ἐπὶ ματαίῳ, *in vanum*] Aquila non malè εἰς αἰτίαν. Hebraicè לשוא. Hanc vocem vertere Græci solent per μάταιον, ματαιότης, μάτην, ματαίως: sæpe etiam per vocem ψεύδους, ut Deut. 5. 20. Ezech. 12. 24. & 13. 6, 7, 8, 9, 23. Oseæ 10. 4. & 12. 11. Jonæ 2. 8. Zach. 10. 2. Et sanè pro eodem solere sumi שוא, quod propriè sonat *vanum*, & שקר, quod propriè sonat *mendacium*, ostendit præceptum nonum, ubi in Exodo est שקר, in Deuteronomio שוא, pro quo Græci utroque loco posuere μαρτυρίαν ψευδῆ. Philo in hujus loci explicatione, cùm & ipse dixisset, μὴ λαμβάνειν ὄνομα Θεοῦ ἐπὶ ματαίῳ, *non sumendum nomen Dei in vanum*, explicat, μαρτυρεῖσθαι τὸν ἀληθῆ Θεὸν ἐπὶ ψευδεῖ πράγματι, ἀνοσιώτατον, *Deum enim testem advocare ad mendacium, res summè impia.* Nec aliter hîc explicat Abenesdra. Sic Exodi 23. 1. pro שוא, quod est in Hebræo, Hierosolymitanus interpres habet שקר, ubi Græci interpretes ponunt ἄδικον μαρτύριον. Sic & in Psal. 12. 2. שוא יברו, Græcè μάταια ἐλάλησαν ἕκαστος, i. mentiti sunt: sequitur enim שפת חלק, *labia dolosa.* Zach. 10. 2. שוא חלמות, *somnia falsa.* Græci vertunt ὀνείρατα ψευδῆ. Sic & Ps. 24. 4. in descriptione ejus qui in montem Domini esse ascensurus, cùm dixisset, לא נשא לשוא נפשו, οὐκ ἔλαβεν ἐπὶ ματαίῳ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, *qui non accepit in vano animam suam*, (respicitur formula juris-jurandi, *Ità vivam*) id ipsum explicat hoc modo, ולא נשבע למרמה, οὐκ ὤμοσεν ἐπὶ δόλῳ, *nec juravit in dolo proximo suo.* Hieronymus etiam Hebræum שוא sæpe vertit voce *mendacii.* Omninò sensum horum verborum compendio expressum habemus Matth. 5. 33. nec dubito quin Christus hæc ipsa legis verba usurpaverit, ubi Syrus posuit לא תרגל במומתך, i. *non mentieris in jurejurando tuo.* Illud tantùm notandum, non hîc propriè agi de testimonio, qua de re præceptum nonum sequetur, sed de juramento promissorio; quod ostendunt sequentia apud Matthæum, ἀποδώσεις δὲ τῷ Κυρίῳ τοὺς ὅρκους σου, *reddes autem Domino juramenta tua*, delumpta ex Num. 30. 2. & illa Philonis, τί λέγεις εἰπεῖν ἂν θεὸς ἐπιορκον, *quid dicas, dicam perjuro.* Propriè autem, ut Chrysippo notatum, ἐπιορκεῖν est *Irritum facere quod juraveris, Non stare juramento.* Ostendit Philo gravitatem criminis, quòd qui id faciat, aut Deum non credat curare res humanas, (πηγὴ δὲ πάντων, ait, ἀδικημάτων ἀθεότης, *Fons omnis injustitiæ Dei abnegatio*) aut si id credit, minoris eum faciat quàm quemvis probum hominem, quem fallere volens in societatem falsi non auderet vocare. Addit Abenesdra, in cæteris delictis spectari commodi aliquid quo abripiantur homines, hîc verò commodum sæpe esse nullum: cætera crimina non semper committi posse, hoc semper. ¶ Οὐ γὰρ μὴ καθαρίσῃ ὁ Κύριος ὁ Θεὸς σου τὸν λαμβάνοντα τὸ ὄνομα Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ἐπὶ ματαίῳ, *Nec enim habebit insontem Dominus eum qui assumpserit nomen Domini Dei sui frustrà*] Græco more bina negatio, quæ una in Hebræo. Vox ינקה est in Hiphil, cujus generis voces sæpe significant non facere talem, sed tractare quasi talem. Sic dicitur non tantùm הצדיק *tractare ut justum*, sed & הרשיע *tractare ut impium*: ità hîc καθαρίζειν est *tanquam insontem transire.* Sensus est, Non eum relinquet impunitum, (quæ est λήθης extenuatio, qualis Matt. 12. 32. & alibi sæpe) pro eo quod diceretur, Gravissimè puniet. Vide exemplum in Sedecia, & quæ de eo dicit Ezechiel 17. Hoc & gentibus creditum, severè à Deo vindicari τὰ ἐπιορκήματα *perjuria.* Hesiodus,

Ὅρκος θ' ὃς δὴ πλεῖστον ἐπιχθονίοις ἀνθρώποις
Πημαίνει, ὅτε κέν τις ἑκὼν ἐπίορκον ὀμόσσῃ.
Et Juramentum, clades mortalibus unde
Advenit, quoties fallaci pectore jurant.

Apud Herodotum hoc oraculum refertur,

Ἀλλ' ὅρκου παῖς ἔστι ἀνώνυμος, οὐδ' ἔπι χεῖρες
Οὐδὲ πόδες· κραιπνὸς δὲ μετέρχεται, εἰσόκα πᾶσὰν
Συμμάρψας ὀλέσσῃ γενεὴν καὶ οἶκον ἅπαντα.
At Juramento quædam est sine nomine proles,
Trunca manus & trunca pedes; tamen impete magno
Advenit, atque omnem vastat stirpémque domúmque.

Tibullus,

Ah miser! Et si quis primò perjuria celat,
Sera tamen tacitis pœna venit pedibus.

Meritò sanè. Est enim juramentum *affirmatio religiosa*, ut Cicero; μαρτυρία Θεοῦ ἐπὶ πρᾶγμασιν ἀμφισβητουμένοις, *testimonium Dei de re dubitata*, ut Philo loquitur: Clementi Alexandrino, ὁμολογία μετὰ πεποιθήσεως θείας, *affirmatio assumpto Deo*; Dionysio Halicarnassensi, τελεία πίστις, *fides ultima*; Procopio, ὕστατον καὶ ἰσχυρότατον πίστεως ἐνέχυρον, *ultimum ac certissimum fidei pignus.* Quare etiam ubi excusatio speciosa afferri poterat, veteres omnino religionis suæ duxere quæ jurati promiserant implere. Vide Jud. 21. 1. 1 Sam. 14. 24, 26, 27, 39. Jos. 9. 15, 19, 20. 2 Sam. 21. 2, 6, 7, 8. Psal. 15. 4. Ideo autem Deus falsos deos colentibus, aut nomen suum perjurio violantibus, pœnas à se minatur, ut norint quia talia committunt, etiamsi homines aut ignorent aut vindicare negligant, Deum se non effugituros vindicem.

8. Μνήσθητι τὴν ἡμέραν τῶν σαββάτων, *Memento diem sabbati*] In Deuteronomio, φύλαξαι τὴν ἡμέραν τῶν σαββάτων, *observa diem sabbati.* Similis in Hebræo differentia: hoc loco זכור, in Deuteronomio שמור. Moses exposuit quid vox *Memento* significet, nempe *Attende sabbato.* Sic 2 Pet. 3. 17.

3. 17. 1 Joh. 5. 21. itaque ſæpe שמר vertitur per vocem ἁγιάζειν addito dandi caſu, ut Gen. 24. 6. Ex. 10. 28. & 23. 21. & 34. 12. Deut. 4. 9. & 6. 12. & 8. 11. & 12. 13, 19. & 15. 9. & 24. 8. ¶ Ἁγιάζειν αὐτῷ, *ut ſanctifices eum*] In hoc ut eum ſanctè colas. Id fit lætâ gratâque recordatione Mundi à Deo conditi. Veriſſima enim ſententia eſt R. Judæ Barbeſalhelis & R. Ephraimi in Keli Jacar, aliud hic, aliud ſequentibus verbis præcipi. Sanctus ille cultus cauſam habet mundum conditum; otium quod mox præcipitur, Ægyptiacam ſervitutem: illud ad genus humanum pertinet, hoc ad Hebræos ſolos, Exod. 31. 13. quæ & Irenæi ſententia l. 4. c. 30. & Euſebii Hiſt. l. 1. c. 4. Et ſic optimè expones illud Gen. 2. εὐλόγησεν ὁ Θεὸς τὴν ἡμέραν τὴν ἑβδόμην, καὶ ἡγίασεν αὐτὴν, quod quidam Hebræi per περίληψιν dictum volunt, quaſi dicat Moſes hanc ceſſationem à conditu rerum fuiſſe cauſam cur poſtea Moſis tempore Sabbati cultus præceptus fuerit. Sed rectior eſt interpretatio quæ pii cultûs præceptum ab otii præcepto diſtinguit, ut cauſis, ità temporibus. Et huc reſpicere videtur in Deuteronomio Moſes cùm ad verba, φύλαξαι τὴν ἡμέραν τῶν σαββάτων ἁγιάζειν αὐτὴν, addit ὃν τρόπον ἐνετείλατό σοι Κύριος ὁ Θεός σου, nimirum jam olim ab orbis initio. Itaque cùm Juſtinus apud Tryphonem ait pios ante Legem μὴ σαββατίσαντας, Deo tamen caros fuiſſe, per σαββατίζειν, quod *ſabbatizare* eodem ſenſu vertit Tertullianus, ipſe Juſtinus alibi dicit σάββατα φυλάττειν, intelligit, non laudes Deo perhibere, ſed otiari. Alioqui cognitionem aliquam venerationémque Sabbati ad alias etiam perveniſſe gentes, & per ſecula aliquot manſiſſe, oſtendit Clemens Alexandrinus Strom. 5. & in Præparatione Euſebius, Heſiodi verſibus in quibus ἕβδομον ἱερὸν ἦμαρ dicitur; ſúntque Joſephi, Philonis, Theophili Antiocheni ac Lucani eódem pertinentes loci. Quamobrem etiam Chriſtiani, qui à Chriſto revocata omnia ad initium credebant, ut docet Tertullianus in Monogamia, Sabbatum piè coluere, eóque ſuos cœtus habuere, quibus in cœtibus lex ipſis prælegebatur, ut patet Act. 15. 21. qui mos manſit ad tempora Synodi Laodicenæ, cui viſum rectiùs ut & Euangelia eo die legerentur. Non malè Balſamo, διὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἐξισώθησαν σχεδὸν πάντα καθ' ἡμᾶς τὰ σάββατα, *A ſanctis patribus penè per omnia æquati ſunt dies Sabbati Dominicis diebus:* quos duos dies *fratres* vocat Gregorius Nyſſenus, & καλῶ τὴν συνωρίδα τῶν σαββάτων καὶ τῶν κυριακῶν, *pulchram bigam Sabbati & Dominicæ diei* Aſterius. Liber antiquus Conſtitutionum Clementis l. 7. c. 24. τὸ σάββατον μέντοι καὶ τὴν κυριακὴν ἑορτάζετε, ὅτι τὸ μὲν δημιουργίας ἐστὶν ὑπόμνημα, ἡ δὲ ἀναστάσιος, *Diem Sabbati & diem Dominicam feſtas habete, quoniam illa creationis, altera reſurrectionis memoriæ dicata eſt.* Idem l. 8. Ἐργαζέσθωσαν οἱ δοῦλοι πέντε ἡμέρας· σάββατον δὲ καὶ κυριακὴν σχολαζέτωσαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ διὰ τὴν διδασκαλίαν τὴν εἰσέβειας, *Laborent ſervi dies quinque. Sabbato verò & Dominicâ die vacent doctrinæ ad pietatem facienti in Eccleſia.* Et hæc eſt cauſa cur ab Eccleſia vetuſtiſſima introductus mos fuerit nè Sabbato jejunaretur, quòd lætitiæ is eſſet dies: itaque ἡμέρας τὰς ἑορτὰς *feſtos dies* in canone Apoſtolico 53. bene de Dominica die & Sabbato exponit Zonaras; probátque id ipſum canon 65. qui vetat jejunari die Dominico aut Sabbato, uno ſolo dempto, i. Sabbato ante Paſcha ob ſepulturam Domini luctuoſo. In Ignatii epiſtola ad Philippenſes, εἴπις κυριακὴν ἢ σάββατον νηστεύῃ, πλὴν ἑνὸς σαββάτου, ὅτι Χριστοκτόνος ἐστὶν, *Si quis aut Dominicâ aut Sabbato jejunet, excepto uno Sabbato, is Chriſtum occidit.* Tertullianus De jejuniis, *Sabbatum nunquam niſi in Paſcha jejunandum eſt.* Idem adv. Marcionem l. 4. *Meminerat enim & ille hoc privilegium donatum Sabbato à primordio, quo dies ipſe compertus eſt, veniam jejunii dico.* Ubi nota morem hunc, ut lætitiæ conſentaneum, ab initio mundi deduci. Vide Moſem de Cotzi Præcepto jubente 20. Nec aliunde venit quòd Conſtantinus, permiſsâ Chriſtianis ſui cultûs libertate, ſimul vetuit eos in jus vocari in Sabbatum non minùs quàm in Dominicum diem, quòd ii dies ſacris cœtibus dicati eſſent. Edictum eſt apud Euſebium. Hæc cognita refellunt eos qui μίαν σαββάτων, i. diem Dominicam, ſurrogatam putant in locum Sabbati: nuſquam enim ejus rei à Chriſto, nuſquam ab Apoſtolis facta mentio. Et Apoſtolus, cùm dicit non damnandos Chriſtianos *ob ſabbata aut interlunia*, Col. 2. 16. liberos eſſe eos oſtendit ab illa otiandi lege, quæ libertas nihili eſſet ſi manente lege mutatus eſſet dies. Quòd ergò diem illum quo Dominus reſurrexerat, non minus quàm Sabbatum, ad ſuos cœtus uſurpavere Chriſtiani, non ex ullo Dei Apoſtolorúmve præcepto, ſed vi datæ ſibi libertatis, ex conſenſu voluntario. Vide Juſtinum Apolog. 2. τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένῃ ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ὅπη τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, *Et die illo qui Solis dicitur conventus ſit omnium qui in urbibus aut agris habitant*; & confer cum plurimis locis, ubi Chriſtianos iis qui ante Legem pii fuere in eo confert quòd non ſabbatizent. Talem autem conſenſum, ubi in morem abiit, violare non eſt ſocialiter viventium. Sed is mos otium non ultrà indixit quàm quatenus ad cœtus agendos erat neceſſarium. Rebus enodatis illud auctarii loco ad voces pertinens adjiciamus; *Sabbata* apud Græcos vocem eſſe inter eas quæ multitudinis numero enuntiatæ ſæpe unitatis ſignificatu contentæ ſunt. Et ſic plerumque hæc vox invenitur in Græco Pentateucho: ſic & Matth. 12. 1, 5, 10, 11, 12, & 28. 1. Marci 1. 21. & 2. 23, 24. & 3. 2, 4. & 16. 2. Luc. 4. 16. & 6. 2, 9. & 13. 10. contrà Johannes ubique ſingulariter extulit, ut & interpretes Græci librorum extra Pentateuchum. Latini ſæpe id quod hic eſt ſequuntur. Horatius,

Sunt hodie triceſima Sabbata.

Juvenalis,

Quidam ſortiti metuentem Sabbata patrem.

2. Ἓξ ἡμέρας ἐργᾷ, καὶ ποιήσεις πάντα τὰ ἔργα σου, *Sex diebus operaberis, & facies omnia opera tua*] Hîc jam incipit ea conſtitutio quæ non humano generi eſt communis ſed Hebræorum propria. Quod autem hic per imperativum &, qui ſæpe pro imperativo ſumitur, futuro enuntiatur, ſenſum tantùm ſinendi habet. Nè enim nimiùm modi multiplicarentur, viſum eſt omnibus propè gentibus Sinendi ſenſum, ut & Precandi, eodem ſono exprimere quo ſenſum Præcipiendi: Talia illa; *I, ſequere Italiam ventis*, apud Maronem: *Ubi nos laverimus, ſi voles, lavato. Si placuerit, facitote. Sexcentos mihi ſcribito dicas, nihil do*, apud Terentium. Apud Græcos ſimiliter, ut in Tragœdia vetere,

Πίμπρα, κάπτειν σάρκας, *Ure has cremaque membra*,

& quæ ſequuntur citata tum aliis tum Philoni, lib. Ὅτι πᾶς ὁ σπουδαῖος ἐλεύθερος. Ἔργον in Hebræo eſt מלאכה, ut & Exod. 12. 16. Lev. 23. 7. Num. 28. 18. ubi Græci ἔργον λατρευτόν. Cicero dixit *famula opera* De legib. 2. *Feriis jurgia amovento, eáque in famulis operibus patratis habento. Opus ſervile* dixit Tertullianus Contra Judæos, & Hieronymus ad 28. Eſaiæ. Explicat Tertullianus *humanum opus quotidianum*, quod quiſque ex artificio vel negotio ſuo exſequitur.

10. Τῇ δὲ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ σάββατα Κυρίῳ τῷ Θεῷ σου, *Septimo autem die Sabbatum Domini Dei tui eſt*] Dies eſt Deo ab initio dicatus. Optimè autem Maimonides & Hebræi alii diſtinguunt cauſam cur quies imperata ſit, & cur hoc die. Prior cauſa in Deuteronomio apertè exprimitur: nempe quia liberati ope Divinâ ex Ægypto cogitare debebant quàm dura eſſet ſervitus, ac proinde ſervos alioſq; ſuo imperio traditos humanè tractare: ut Dido apud Poetam;

Non ignara mali miſeris ſuccurrere diſco.

Ità & Abeneſdra in Præfatione ad Decalogum. Poſterior hoc loco, quo ſignificatur, cùm ad quietem quilibet poſſet ſumi dies, hunc à Deo electum, quòd ab initio jam dicatus eſſet gaudio & gratæ de condito orbe memoriæ; atque ipſe Deus res hujus mundi condere eo die deſiiſſet: unde *Sabbato* nomen; ſic Iſaacus Arania aliíque. ¶ Οὐ ποιήσεις ἐν αὐτῇ πᾶν ἔργον, *Non facies omne opus in eo*] Multis verbis hoc de Sabbato præceptum Deus inculcat, ut perpetuâ ejus obſervatione imprimeretur omnium animis firma notitia mundum non ab æterno fuiſſe, quæ ad impietatem via eſt, ſed à Deo conditum. Quid ſit ἔργον jam diximus. ¶ Καὶ ὁ υἱός σου καὶ ὁ θυγάτηρ σου, *& filius tuus & filia tua*] Intelligit eos qui ob ætatem legis intellectum nondum habent,

quos

quos arcere ab operis debent parentes. Nam qui provectioris sunt ætatis pro seipsis lege tenentur. Idem in lege circumcisionis. ¶ Ὁ παῖς σῦ καὶ ἡ παιδίσκη σου, *servus tuus & ancilla tua*] De servis & ancillis sumendum. Est *dignitatis blandiloquentia* Græcorum. Sic & Latinis servi dicti *pueri*, ut Servius notat ad illud Maronis, *Claudite jam rivos pueri*. Hinc nomina antiquorum servorum *Marcipor*, *Quintipor*. Simile est quod domini *patres familias*, dominæ *matres familias* vocantur, ut ipso illo nomine admoneantur humanitatis. Epicurus servos *amicos* vocabat, ut refert Seneca epist. 107. Centenis aliquot in locis עבד, ut hîc, παῖδα verterunt Græci, alibi οἰκέτην, Νέον ἀναγέννων. Sic & אמה παιδίσκη sæpe, interdum Νέαν, ἀναγέννων, οἰκέτιδα. Reperitur utraque vox & in N. Testamento sæpe eo sensu: παιδίσκη & παιδισκάριον etiam in Comœdiis frequentia. Obstringit autem hoc præceptum dominos, non modò nè labores Sabbato servis ancillísque injungant, verùm etiam nè eos eo die laborare patiantur. ¶ Ὁ βοῦς σου καὶ τὸ ὑποζύγιόν σου καὶ πᾶν κτῆνός σου, *bos tuus & jumentum tuum & omnis bestia tua*] Lex aliquam bonitatem etiam in muta animantia voluit exerceri, quò longiùs homines à sævitia in homines amoveret. Vide simile Deut. 5.14. Parem causam ἀποχῆς ἀπὸ ζώων *abstinentiæ ab animatis* reddit Porphyrius. Sic bovem aratorem nè occidere liceret lex fuit Phrygiis, Cypriis, Atticis, Peloponnesiis, Romanis, ut nos docent Nicolaus Damascenus, Varro, Plinius, Columella, Porphyrius, Ælianus, Dion Chrysostomus, Vegetius. Athenienses mulam publico sumptu alendam censuere, quæ ipsa defecta senio cæteras onera trahentes prompto sed inutili studio comitabatur. Ab iisdem relegatus puer qui aviculis oculos eruebat. ὑποζύγια *jumenta* sunt præter boves, asini, mulæ: κτῆνη *bestiæ* etiam canes aliæque quadrupedes. Sunt autem hæ voces huc à Græcis translatæ ex Deut. 5. nam in Hebræo hoc loco est tantùm בהמתך, generale nomen quo omnia muta animantia significantur. Græci modò κτῆνη vertunt, modò πρόβατα, interdum ex loci sensu ὑποζύγια. ¶ Καὶ ὁ προσήλυτός ὁ παροικῶν ἐν σοί, *& advena qui est intrà portas tuas*] προσήλυτοι sunt duûm generum: alii qui se toti Legi subjecere, ut connubiorum honorúmque participes fierent: alii, qui cùm externi essent sanguinis, habitare inter Hebræos sinebantur, dum Deum unum colerent, & leges observarent perpetuas omniúmq; gentium communes, additis legibus de Incestis & de Non comedendo sanguine. De posteriori hoc genere hîc agi notat Abenesdra. Hi sunt גרי תושב Lev.25.47. ubi Chaldæus dixit *incolam incircumcisum*. Ità eam vocem Levitici sumit & interpretatur Maimonides idololatria cap.10. dicens eum esse qui suscepit præcepta filiorum Noæ. Iidem dicuntur חסידי אומות in titulis Thalmudicis de Lege & Synedrio, quod optimè vertit Lucas σεβομένους Ἕλληνας, Act.17.4. quia Hebræis *Græci* vocantur quicunque Hebræi non sunt. Quæri potest cur incola talis, cùm aliis legibus per Mosem datis non teneatur, ut videre est Deut 14.21. quietem tamen Sabbati servare teneatur. Causa est quòd si quo die Hebræi otiabantur extraneis licuisset sua agere negotia, quæstum avertissent ab indigenis, quod iniquum erat. Παροικῶν propriè est qui Latinis *incola*, qui in solo non natali sedem figit. Sic παροικεῖς Lucæ 24.18. & nomen παροικία Act. 13.17.

11. Ἐν γὰρ ἓξ ἡμέραις ἐποίησε Κύριος τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, *Sex enim diebus fecit Dominus cœlum & terram & mare & omnia quæ in eis sunt*] Descriptio universi ut Act. 4. 24. Primùm fuit Terra rudis & incondita, ὕλη *limus* Phœnicibus, intermistâ superfusâque vi Aquarum, quæ ἄβυσσος *vorago* dicitur: Ex his fecit Deus Terram siccam, collegit Maria, Aërem distinxit in partem inferiorem & superiorem in qua posuit Astra: aëri inferiori, terræ, mari & aquis aliis sua addidit Animantia; terræ, Herbas, Arbores, aliáque: deinde fecit Hominem. Et hæc sex diebus, cùm citiùs posset, ut hominibus exemplum daret cuncta consilio agendi, καὶ τῷ σπουδῇ βραδέως *& ut festinarent lentè*. ¶ Καὶ κατέπαυσε τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ, *& requievit in die septimo*] Sensus sumptus ex Gen. 2. 2. Irridebant hanc historiam hostes Hebraici nominis. Videre id est ex Rutilii Itinerario,

Septima quæque dies turpi damnata veterno
Ut delassati mollis imago Dei.

Ideo Judæi opponentes huic pravæ interpretationi Esaiæ locum 40. 29. qui Deum fatigari negat, ostendunt voces יגע, quæ hîc legitur, & שבת, quæ in Genesi, aliis etiam in locis sumi ἀλληγορικῶς *defectivè*, cùm significetur aliquis finem imposuisse huic vel illi actioni, ut videre est Job 32.1. & 1 Sam.25.9. Significatur ergò Deus ab actu illo condendi mundi versus ad operis pulcherrimi contemplationem, ut Philo hîc observat. Ad ejus exemplum & Hebræi contemplationi rebúsque sacris ediscendis & cõmemorandis hunc diem impendere jubebantur. Vide hujus moris testimonium antiquum 2 Reg.4.23. Numerus Septem ἑπτὰς Græcis, olim σεπτὰς, ἀπὸ τῦ σέβεσθαι, sicut Hebræis נשבע *jurare* à שבע, quod est *septem*. Virginitati sacer numerus, ut Capella notat. Septem Planetæ, & ad eos significandos septem in Templo Lampades; septem Lunæ species; septem Ætates. Vide plura de hoc numero apud Philonem περὶ κοσμοποιΐας, apud Gellium ex Varronis Hebdomadibus, apud Macrobium. Sic in diebus festis & expiatoriis, in victimis quoque sæpissime videas exigi in Lege hunc numerum. Sic & septimus Annus quieti terræ datus, & septies septimus Jubilæus. Sic septem Columnæ, Prov.9.1. septem Oculi, Zach.3.9. septem Panes, Mat.15.34. septem Diaconi, Act. 6. 3. septem Spiritus, Apoc.1.4. septem Stellæ, Apoc.1.20. septem Sigilla, 5.1. septem Angeli, 8.6. septem Tubæ, 8.2. septem Tonitrua, 10.3. septem Phialæ, 17.1. Plura habet Cyprianus de Exhortatione martyrii, & l.1. adv. Judæos c.20.

12. Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου, *Honora patrem tuum & matrem tuam*] Proximi Deo sunt Parentes, & veluti in terris dii quidam, quorum ministerio Deus usus est ut nos in hoc pulcherrimum Templum suum introduceret. Sic & in Aureo carmine post Divina sequitur, Τίμα τοὺς γονεῖς πρῶτα. Ergò & honori Dei secundus est honos qui Parentibus debetur, & meritò cætera inter homines officia antecedit, ἐν μεθορίῳ *in cõfinio* æternæ mortalísque naturæ positus, ut hîc ait Philo. Menandri est illud ab hac re non alienum,

Ὁ λοιδορῶν τὸν πατέρα, δυσφημεῖ λόγῳ·
Τῷ εἰς τὸ θεῖον δ' μαλερᾷ βλασφημίαν.
Qui patrem incitat, voce maledicit patri:
Ad in hoc se parat ut ipsi maledicat Deo.

Estque totius propè humanæ societatis coagulum hæc lex. Nam qui parentes reveretur amátque, is optimam illis vicem reddit liberos bene educando, is fratres amat ut iisdem ortos parentibus, alios propinquos ob avos proavósque communes: unde tota illa fluit necessitudinum series, eadémque antiquissima civitatum ac pagorum origo. Deinde cùm ex multis locis convenere homines, cœpere fieri ad exemplum naturale Parentum Reges aliíque tutores civilis societatis, quibus & *patrum* nomen veteres indidere. Qua ergò de causa in Romanis aliarúmque gentium legibus crimen Majestatis ante cætera crimina ponitur, ob eandem & hæc præceptio de Venerandis parentibus cæteris edictis humanam societatem spectantibus præponitur. Nominavit Deus, ut naturæ opifex æquissimúsque judex, *matrem* non minùs quàm *patrem*. Leges à viris factæ ferme solis consulunt patribus; ut Persica memorata Aristoteli, Romana descripta in Digestis ac Institutionibus, Græcis etiam philosophis, Epicteto primùm, deinde & Simplicio, memorata, neque minùs Philoni Judæo lib. De legatione. At ut patris jus in colliso sit potius ob prævalentiam sexûs, propter quam & Deus marito in uxorem imperium dedit, obsequium certè & reverentia, quæ *honoris* vocabulo hic explicantur, debentur utrique. In eo comprehenditur & gratiæ relatio quantum fieri potest; plenè enim nunquam potest, ut & Aristoteli & Philoni notatum: cujus hæc verba sunt egregia, Πῶς ἂν ὁ γεννηθεὶς ἀντιγεννήσαι δύναιτο τοὺς αἰτίους τῆς εὐεργεσίας; *Quomodo ab aliquibus genitus eos vicissim generare possit?* Ac sicut Deus omnium propè virtutum, Justitiæ, Clementiæ, Castitatis, Fidei, Amicitiæ, vestigia,

gia, non universarum, sed singularum, apparere etiam in mutis voluit animantibus, ità Ciconias exemplum dedit hominibus, quæ parentes senes vicissim alunt. Est enim & hoc comprehensum sub verbo τιμᾶν, adeò quidem ut vel id præcipuè sæpenumero eo verbo significetur, ut apparet 1 Tim. 5. 3, 17. Itaque id quod in Matthæo est ὁ μὴ τιμήσῃ τὸν πατέρα, *non honorificabit patrem suum*, in Marco est, οὐκ ἔτι ἀφίετε αὐτὸν οὐδὲν ποιῆσαι τῷ πατρὶ, *non dimittitis eum quicquam facere patri suo*. Et sic Hebræi interpretantur Num. 22. 17. & 24. 11. Cicero Offic. 1. ubi de propinquis agit, *Necessaria*, inquit, *præsidia vitæ debentur his maximè*. Hierocles, Γονέας τιμῶμεν ὑπερβαλλόντως, σώματός τε ὑπηρεσίαν καὶ χρημάτων κοινωνίαν αὐτοῖς ὑπέχοντες ὅτι μάλιστα προθυμούμενοι, *Parentes eximiè honorabimus, si & corporis ministerium & pecuniæ adminiculum ipsis præstemus quàm promptissimè*. ¶ Ἵνα σοι γένηται, *ut bene tibi sit*] Hoc ex Deuteronomio hîc additum est explicationis causâ; aut fortè asscriptum margini ex loco ad Eph. 6. 3. qualia non pauca reperire est. ¶ Καὶ ἵνα μακροχρόνιος γένῃ, *& ut sis longævus*] Notat hîc Abenesdras solere Deum, ubi quid vetat, pœnam addere, ut modò bis; ubi quid imperat, præmium, ut hoc loco. Paulus autem Apostolus dicto ad Ephesios hoc ampliùs notat, *hoc primum inveniri præceptum cum promisso*. Lex verbis directis felicitatem temporalem promittit tantùm, ut notat Hieronymus lib. 2. Comment. in Epist. ad Galatas, & 1 Dial. contra Pelag. Augustinus Epist. 120. Quæst. super Exod. quæst. 92. Expositione epist. ad Gal. c. 3. 10. cap. 6. De civitate Dei l. 10. c. 15. & l. 18. c. 11. Contra adversarium Legis & Prophetarum lib. 1. c. 17. & alibi sæpe, ut & alii. Felicitatis autem temporalis præcipuum, & cui superstruuntur cætera, est Longævitas. Ea generaliter promittitur Legem servantibus, ut videre est Levit. 18. 5. & 25. 18. Deut. 6. 17, 18. & 21. Ezech. 20. 11. Atque in eo apparet hujus præcepti excellentia, quòd ei eximiè tribuitur quod generaliter Legis præceptis competit. Quidam Hebræa verba exponunt, *ut prolongent dies tuos*; scilicet parentes ipsi suo favore & ad Deum precibus. Sed vereor nè id nimis subtile sit, & rectiùs Græci aliíque interpretes vocem quanquam formæ activæ sumant in sensu passivo aut reciproco, nimirum *ut prolongentur* aut *prolongent se dies tui*: quomodo & Latinè sumi solent verba *augere*, *vertere*, *geminare*, *movere*, *mutare*, *pascere*, *præcipitare*, *tendere*, *turbare*, *vehere*, *volvere*, & alia similia. Absolomo hoc præceptum violanti curtati sunt dies. ¶ Ἐπὶ τῆς γῆς, *super terram*] Vita in exsilio vitalis non est. Ideo pollicetur Deus vitam & longam & in patria. Ezechiel inter causas commeriti exsilii adfert contemptos parentes, 22. 7. ¶ Τῆς ἀγαθῆς, *bonam*] Hoc additum est ex Deut. 8. 7. Verè bona terra quam Deus illis largitus est, lacte, melle, frugibus, pomis abundans; sola præterea terrarum balsamum ferens ad Plinii usque tempora, cui id notatum. ¶ Ἧς Κύριος ὁ Θεός σου δίδωσί σοι, *quam Dominus Deus tuus dabit tibi*] Præsens pro futuro; sic ὁ ἐρχόμενος *qui veniet* Mat. 3. 11. παραδίδοται *tradetur* Mar. 9. 31. multáque alia ejusmodi. Magnum oportet aliquid sit quod Deus donat posteris eorum quos maximè dilexit, quibúsque id ipsum pollicitus est. Sicut autem magna promittit Deus hoc præceptum observantibus, ità pœnam atrocem Lex minatur iis qui in parentes sunt contumelioси; mortem scilicet ex judicis decreto, si res sit manifesta, Exodi 21. 15, 17. si autem in publicam notitiam res non devenerit, iram Divinam, Deut. 27. 16.

13. Οὐ μοιχεύσεις, *Non mœchaberis*] In Hebræo præcedit de Non occidendo præceptum, quem ordinem & Græci codices in Deuteronomio nunc habent. Cæterùm nè quis recens hoc putet, Philo jam suo tempore legit ut hîc legimus, ordinatímque progrediens ait de Deo, Τῷ ἑπτέρων ἀναγκαίων (nempe πενταδα) θεσπίσαντι ἀπαγορεύσεις τὰς πρὸς ἀνθρώπους, ἀπὸ μοιχείας ἄρχεσθαι, *Secundum numerum quinarium scripturus continentem ea interdicta quæ ad homines pertinent, initium ab adulterio facit*: & causam addit, μίγιστον ἀδικημάτων τοῦτο νομίζων, *inter injusta facta hoc maximum existimans*, & quæ ibi sequuntur. Et rursum postea cùm mala ex adulterio sequentia facundè expositisset, οὕτως συμβολικὸν καὶ δραματικὸν προάγων μοιχείαν πρῶτον ἀδικημάτων ἀνέκδοτον, *meritò Deo hominibusque exosa res adulterium inter crimina ordinem ducit*. Nec aliter legere Christiani veteres, qui codices Græcos sequebantur: ut Tertullianus de Pudicitia, *Eo amplius præmittens*, Non mœchaberis, *adjungit*, Non occides. *Oneravit utique mœchiam, quam homicidio anteponit. In prima itaque fronte sanctissimæ legis, in primis titulis cœlestis edicti, principalium utique delictorum proscriptione signatâ, de loco modum, de ordine statum, de confinio meritum cujusque dignoscas. Est & mali dignitas, quod in summo aut in medio pessimorum collocatur. Pompam quandam atque suggestum adspicio Mœchiæ, hinc ducatum Idololatriæ antecedentis, hinc comitatum Homicidii subsequentis. Inter duos apices facinorum eminentissimos sine dubio dignè consedit, & per medium eorum, quasi vacantem locum, pari criminis auctoritate complevit. Quis eam talibus lateribus inclusam, talibus costis circumfultam, à cohærentium corpore divellet, de vicinorum criminum nexu, de propinquorum scelerum complexu? &c.* Quare quoties veteres alio ordine adducunt hæc præcepta, ex Deuteronomio adducunt, non ex hoc Exodi loco. Exodi Græcum sequuntur Marc. 10. 19. Luc. 18. 20. Deuteronomii, is qui Matthæum Græcè reddidit 19. 18. Chrysost. ad initium cap. 5. ad Ephesios, & alii. Contrà, ut mox videbimus, in præscripto ultimo Deus hîc Domum præposuit Uxori, Moses in Deuteronomio Uxorem Domui. Adeò inter ea quæ pariter interdicta sunt, parùm refert qui servetur ordo. Nos, quod sine injuria Masoreticæ diligentiæ fiat, Græcam nunc, quam in manus sumpsimus, ἔκδοσιν *editionem* sequamur; quæ non vetustate tantùm, sed & ratione probabili defendi potest, quòd pudicitiam vitæ multæ Hebræorum mulieres prætulerint, quódque, Aristotele judice, graviora sint crimina quæ ex voluptatis desiderio quàm quæ ex ira veniunt. Nec illud Cleanthis spernendum,

Πόθεν πότ' ἔρχεται μοιχῶν γένος;
Ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀνδρὸς ἐν ἀφροδισίοις.
Adulterorum natio unde nascitur?
Ex luxuriante Venerea libidine.

Putat Abenesdra per vocem נאף omnem Venerem illicitam, etiam Scortationem, significari. Sed video ubique eam vocem apud Hebræos in solo sensu Adulterii sumi, & sic translatum hoc aliísque locis à Græcis, Latinis, aliísque interpretibus. Verum est in lege Mosis vetari nè Scorta sint in populo Hebræo: prohiberi & Incestus, & Conjugia cum falsorum deorum veneratricibus, & quæ Veneris portenta sunt: sed nihil necesse fuit in tam brevi Decalogo omnia crimina, quæ pòst interdicenda erant, memorari, cùm satis esset attingi ea quæ aut pietatem aut societatem humanam maximè læderent. Sic non fit hîc mentio inflictorum Vulnerum, sed Cædis, quod in genere nocumenti corporibus illati maximum est. Comprehenditur ergò propriè his vocibus & uxor quæ alii quàm marito sui usuram dat, & is qui alienam uxorem polluit. Uterque mortis damnantur Levit. 20. 10. Quam pœnam in Romanum imperium introduxere Christiani Principes Constans & Constantius, ut ex Codice Theodosiano apparet. Neque gravior æquo hæc pœna putanda est, si quis consideret ex conjugiis nasci conservaríque civitates, earum fundamenta convelli adulterio, conjugalem amorem in odium verti, supponi hæredes, domos totas impleri probris atque inimicitiis, quæ sæpe & in perniciem publicam erumpant.

14. Οὐ φονεύσεις, *Non occides*] Malè in codicibus nostri temporis præponi huic præcepto illud ὁ κλέψεις ostendit Philo, ostendit Tertullianus, ostendunt alii. Rectè Philo eum qui homicidium perpetret sacrilegum esse ait, quòd hominem, Dei imaginem, violet: deinde, peccare eum atrocissimè in societatem ad quam geniti sunt homines, quæ consistere non possit si innocentum vita in tuto non sit. Cùm cognationem quandam inter nos natura

tura instituerit, consequens est hominem homini insidiari nefas esse, ait optimè Florentinus. Tum verò civiles leges violat is qui in quamvis nocentem sibi sumit partes quas lex Judici attribuit. Cæterùm verbo φονεύειν hîc non actus omnis, sed illicitus significatur, qui solet esse significatus vocis Hebrææ רצח. Ideo exemptum est ab hac lege quod vitæ tutandæ pudicitiæve causâ fit, Exod. 22. 2. Deut. 22. 26. tum & alia quæ lex Mosis permittit; ut interfectio solicitantis ad deos ignotos cuivis permittitur, Deut. 13. 6, 7, 8. Interfectio homicidæ permittitur propinquis interfecti, si dolo occisus is sit omnino; si sine dolo, in repertum extra asyli loca, Deut. 19. 1. Idem dicendum de iis qui speciale mandatum interficiendi aut populos aut homines aliquos à Deo accepere. Nulla enim injuria est in eo quod imperat is qui vitæ omnium necisque plenissimum, etiam sine causa, dominium habet.

15. Οὐ κλέψεις, *Non furtum facies*] Hoc nomine comprehenditur alieni subductio, sive ea vi sive dolo fiat. Societas, ad quam genitos homines jam diximus, constare non potest, nisi possessiones cujusque tutæ sint: quare qui privato aliquid eripit aut subripit, lædit simul rempublicam, ejus vinculum dissolvendo: nec dubium est quin qui id sibi indulget, si posset, omnia omnium sit invasurus, ipsámque rempublicam vi facturus suam. Injustitia enim vires nacta maximas, fit tyrannis. Ideo tanti mali opprimenda fuere semina, excitandáque singulorum ad labores diligentia, fide ipsis factâ retenturos quæ sibi honestâ arte pepererint. Furtum naturali lege prohibitum est admittere, ait Paulus Jurisconsultus L. 1. D. de furtis; & Ulpianus L. *Probrum.* D. de verborum significatione, *Furtum*, inquit, *& adulterium naturâ turpe est.* Euripides,

Μισεῖ γὰρ ὁ Θεὸς ἥ βίαν· τὰ κλῆπτα δ' ἦν
Κλᾶσθ' κελεύῃ πάντας, οὐκ ἐς ἁρπαγάς.
Ἐαλέσθω δ' ὁ πλοῦτος, ἄδικος ἂν τις ὤν.
Κοινὸς γὰρ ὅδε γ' ὑμνῳδὸς πᾶσι βεβλοῖς
Καὶ γαῖ', ἐν ᾗ χρὴ δῶμα' ἀναπεπταμένους
Τ' ἀλλότρια μὴ 'χειν μηδ' ἀφαιρεῖσθ' βία.

Namque odit ipse vim Deus: nec divites
Nos esse rapto, sed probè partis cupit.
Spernenda, si non jure veniat, copia est.
Communis æther hominibus, tellus quoque,
In qua ampliare cuique sic fas est domum
Ut ab alienis rebus ac vi temperet.

Et cætera quidem furta pro sui diversitate diversas in lege Mosis pœnas habent: rei autem pretiosissimæ furtum, i. hominis, quod *Plagium* Latini vocant, ad mortis pervenit pœnam, Exodi 21.16. Deut.24.7. quod intelligendum de puero aut eo qui fari nequit, notat hîc Abenesdra.

16. Οὐ ψευδομαρτυρήσεις κατὰ τοῦ πλησίον σου μαρτυρίαν ψευδῆ, *Non loquêris contra proximum tuum falsum testimonium*] In Hebræo propriè est, *Non respondebis in proximum tuum testis falsimonia.* Est autem constructio κατὰ σχῆμα per appositionem, ubi ὢν subauditur, frequens & Græcis & Latinis. Et ubi hîc est שקר, in Deuteronomio est שוא, quæ idem valere jam suprà annotavimus. *Proximus* hîc est popularis Israelita, ut apparet expenso loco Exod.2.13. & Levit.19.18. cui opponitur ὁ ἐχθρὸς, *hostis* scilicet, Matth. 5.43. In Euangelio *proximus* est homo quivis, ut Lucæ 10.29, &c. quomodo & ante Mosis legem Gen. 11. 3. ענה, i. *respondere*, sæpe apud Hebræos quovis modo eloqui significat: itaque verti nonnunquam solet per εἶπω, ἄρω, κελεύω, λέγω, φθέγξομαι, & similia: & eo sensu in sacris Scriptis reperitur etiam verbum ἀποκρίνεσθαι. Cæterùm hic melius est sumere in proprio significatu. Solebant enim testes à Judice ὁρκίζεσθαι, i. religione per Dei nomen injectâ excitari, ad perhibendum testimonium; deinde ei respondere, Lev. 5. 1. ubi in Hebræo ושמע קול אלה & *audierit vocem adjurationis*, in Græco καὶ ἀκούσῃ φωνὴν ὁρκισμοῦ. Solebant ὁρκίζεσθαι *adjurari* & Rei: cujus moris exempla habemus Jos.7.19. & Matth.26.63. Formula interrogandi erat, Δὸς δόξαν τῷ Θεῷ *Da gloriam Deo*, ut dicto Josuæ loco, & Joh.9.24. aut verbis aliis, sensu manente eodem, Ὁρκίζω σε ὅπως λαλήσῃς πρὸς ἐμὲ ἀλήθειαν ἐν ὀνόματι Κυρίου, *Adjuro te ut loquaris mihi veritatem in nomine Domini*, ut 1 Reg.22.16. Est autem grave & quod hîc prohibetur crimen: primùm, quia Veritas lædítur, quæ velut alter Sol est inter homines; deinde, quòd noxii adjuvantur, lædunturque innoxii, contra Justitiæ regulas; postremò, quòd Judici Dei vicem gerenti illudit falsus testis, idem Deo facturus si eum posset fallere. Appositissima autem lege Mosis in falsidicum testem pœna constituta est talio, i. par malum ei malo quod alter ex testimonio ferre potuerat, ità ut etiam ad mortem, si de eo periclitabatur reus, pœna possit pertingere.

17. Οὐκ ἐπιθυμήσεις τὴν γυναῖκα τοῦ πλησίον σου, οὐκ ἐπιθυμήσεις τὴν οἰκίαν τοῦ πλησίον σου, *Non concupisces uxorem proximi tui, nec concupisces domum proximi tui*] Hic est ordo in Hebræo Deuteronomii: at in Hebræo hoc loco præcedit de Uxore, sequitur de Domo. Ordo Exodi naturalis est, juxtà illud Hesiodeum,

Οἶκον μὲν πρῶτα, γυναῖκά τε, βοῦν τ' ἀροτῆρα.

Est tibi habenda domus, tum femina, bos quoq; arator.

At Moses præposuit eam cupiditatem quæ & ardentior esse solet & annis prior: Juventus enim amoribus obnoxia:

Conversis studiis ætas animúsque virilis
Quærit opes.

Quod hic in Græco bis est ἐπιθυμήσεις, id hîc in Hebræo bis est לא תחמד, in Deuteronomio verò loco posteriore תתאוה. Utramque vocem non his tantùm locis sed & alibi per ἐπιθυμεῖν solent vertere Græci. Significari autem non rarò his vocibus solet non qualiscunque motus animi, φαντασία διεγείρουσα τὴν ψυχὴν, *visum animum excitans*, ut hîc Philo loquitur, sed ipsum πάθος *ipse animi morbus*, ubi jam homo

Vulnus alit venis, & cæco carpitur igne.

Seneca De ira l.2.c.4. illud vocat *motum non voluntarium, ictum animi qui ratione effugi non possit.* Alterum motum ait *judicio nasci, judicio tolli.* Hujus quoque duos facit gradus, primum qui *nondum* sit *contumax*, alterum *jam impotentem*, quíque *rationem evicerit.* Video autem in V. Fœdere vocibus illis Hebræis, quas diximus, plerumq; non motus solos sed permanens studium propositúmque significari: vide Mich. 2. quam causam esse arbitror, cur hoc præceptum exposuerit Marcus per Μὴ ἀποστερήσῃς 10.19. quod & ordo legum ibi memoratarum ostendit, & quia Μὴ κλέψῃς jam præcesserat. De tali proposito multa sunt etiam apud meliores Philosophos. Ælianus ait, Οὐ μόνον ὁ ἀδικήσας κακὸς, ἀλλὰ κὰν ὁ ἐννοήσας ἀδικῆσαι παρά γε ἐμοὶ κρίνῃ, *Non solùm malus est qui injuriam fecit, sed & qui facere voluit, me quidem judice.* Ovidius,

Quæ quia non licuit, non facit, illa facit.
Ut jam servaris bene corpus, adultera mens est.

Seneca pater, *Incesta est etiam sine stupro, quæ cupit stuprum:* filius, *Non immeritò in numerum peccantium refertur quæ pudicitiam timori præstitit non sibi:* idem alibi, *Omnia scelera etiam ante effectum operis, quantum culpæ satis est, perfecta sunt:* alibi, *Fecit quisq; quantum voluit:* quod Aristophanes sic extulerat, Δύναμαι γὰρ ἴσον τῷ δρᾶν τὸ νοεῖν· Sic adulterum Tryphoninus Jurisconsultus ait dici ex animi propositione sola etsi nunquam alienam matremfamilias corruperit: & Dioni Prusæensi Oratione 67. οὐχ ἧττον ὁ φόβῳ τοῦ κλέπτειν ἀπέχεσθαι δοκῶν, ἀλλὰ μὴ μισῶν τὸ πρᾶγμα κὰν καλασινούσαν κλέπτης τὴν ὑφαιρυμένην δέῃ, *Etiam ille rerum fur est, qui non odio furti sed metu aliquo à furto abstinet.* Porphyrius lib. De Abstinentia 1. Ἀπόδυσις ἥ μὲν διὰ τῶν φανερῶν, ἡ δὲ διὰ τῶν ἀφανεστέρων· τὸ μὲν γὰρ μὴ φαγεῖν φέρε, ἢ μὴ λαβεῖν δισσόμοιρα χρήματα, τῶν φανερῶν ἴσως κὰν ἐγκείμενον· τὸ δὲ μηδὲ ἐπιθυμεῖν, τῶν ἀφανεστέρων· ὅστε μὴ τῶν ἔργων ἀποσταῖον κὰ τῆς πρὸς αὐτὰ προπαθείας κὰ τοῦ πάθους· τί γὰρ κὰ ὄφελος τῶν ἔργων ἀφισαμένου, τῶν αἰτίας, ἀφ' ὧν κὰ τὰ ἔργα προσυλῶσι; *Exuimur malis aut conspicuis aut inconspicuis. Non edere, non accipere oblatas pecunias conspicuorum est, & omnibus patet. At nec concupiscere, inconspicuum est. Postquam autem factis abstinueris, abstinendum & motibus, ac maximè ipsis animi morbis. Quid enim prodest factis abstinere, si causis unde ea pro-*

cedunt adstrictus maneas? Plus videre hac in parte isti Philosophi quàm Judæorum Magistri qui Christi tempore & paullò antè at post eum fuere; qui ideo quòd pœna nulla hoc loco alibíve cogitationi intervertendæ uxoris reíve alienæ appositæ est, magis pro sententia quadam morali, quales in Proverbiis multæ sunt, quàm pro Divino præcepto hoc ipsum habuere: itaque negant peccari solâ voluntate, nisi ubi de falso deorum cultu agitur, quia tali consilio ac proposito pœna dicta est. Ità plerisque Hebræis visum notat ad initium Decalogi Abenesdra: & sequitur ità sentientes apertissimè D. K. in Psal. 66. 18. Josephus ubi de Antiochi cogitato sacrilegio agit, τὸ γὰρ μηκέτι ποιῆσαι τὸ βεβουλευμένον οὐκ ἦν πωλείας ἄξιον, *Non erat pœnæ obnoxium consilium sine effectu.* Sub talibus Magistris institutus Paulus non credidisset peccari concupiscendo, nisi exactior legis consideratio ei id persuasisset, Rom. 7. 7, 13. Quid verò dicemus Christiani de iis quæ Christus nobis præscribit verbis recitatis Matth. 5. An legem hanc quam nunc tractamus à prava duntaxat interpretatione vindicatam, an etiam additum aliquid, ut in aliis ità in hac parte? Posterius magis credibile est, ut non tantùm voluntatis deliberatæ propositum ac machinationem prohibuerit Christus, sed & præceperit motus simulatque sentiuntur opprimi, vitando occasiones omnes quibus ali possent; quod παροιμιωδῶς *pedis, manûs, oculi abjectione*, i. eorum quæ nobis plurimùm cara sunt damno, significanter admodùm explicat. Neque verò quovis modo hæc præcepisse contentus pœnam aliter agentibus addit graviorem quàm ulla sit in Lege veteri prodita, Gehennæ scilicet; cùm talibus delictis nullam pœnam lex Mosis proderet; quod & à Magistris notatum. Certè perfectius aliquid in Euangelio exigi quàm de quo Lex disertè agit, censuere veteres Christiani. Tertullianus, *Nos ergò soli innocentes? quid mirum, si necesse est? Enimvero necesse est: innocentiam à Deo edocti, & perfectè eam novimus, ut à perfecto magistro revelatam, & fideliter custodimus, ut ab incontemptibili dispectore mandatam.* Exemplo sit illud de femina non appetenda, quod sic explicant veteres. Justinus ad Zenam & Serenum etiam ἀναδυμιωμένῳ ὄρεξιν *primum appetitûs veluti fumum* ait à Christo nobis interdici. Athenagoras, ἡμῖν ὑπὲρ τοσοῦτον ἀδιάφοροι εἰσὶν ἀπέχοιμεν, ὡς μηδὲ ἰδεῖν ἡμῖν ἐπὶ τοῖς ἐπιθυμίαν ἔξεναι, *Nobis tantum abest talia indifferenter habere, ut nè aspicere quidem nobis ad cupiditatem liceat.* Clemens Alexandrinus ἐὰν εἰς κάλλος σαρκὸς βλέψῃ τις, ὁ λόγος φησὶ, καὶ αὐτῷ ἡ σὰρξ εἶδε κατ' ἐπιθυμίαν δόξῃ καλὴ σαρκικῶς, ἐὰν καὶ ἁμαρτικῶς, δι' ὃ πεπλημμέληκεν, κρίνει, *Si quis ad corporis formam respiciat, & ei caro ad appetendum pulchra videatur, is, ut dicit Dei verbum, jam quia videt carnaliter & cum peccato admiratus est, ob id ipsum judicatur.* Tertullianus de Velandis virginibus, *Christianus salvis oculis feminam videt: animo adversùs libidinem cæcus est.* Lactantius, *Non tantùm adulterium esse vitandum præcepit, sed etiam cogitationem, nè quis aspiciat alienam & animo concupiscat.* Adeóque novum simul & grave visum est Judæis hoc præceptum, & quæ huic sunt congenera, ut dicere non dubitaverit Justino doctissimus illorum Tryphon, τὸ μὲν γὰρ καὶ τὰ κεφάλαια ἐν διαγραφῇ ἐκδιηγήματα θαυμαστὰ ὅτως καὶ μεγάλα δόξαμεν εἶναι· οὐκ ἂν λαμβάνειν μηδένα δύνασθαι φυλάξαι αὐτά, *Vestra autem illa in Euangelio præcepta adeò scio esse magna & mirabilia ut putem neminem ea posse observare.* Nimirum non cogitans, Παρὰ ἀνθρώποις τοῦτο ἀδύνατόν ἐστι, παρὰ δὲ θεῷ πάντα δυνατά ἐστι, *Apud homines hoc impossibile est: apud Deum autem omnia possibilia sunt*, Matth. 19. 26. Vitæ scilicet æternæ certiorem fidem & spiritum multò majorem quàm datus unquam fuerat, in se credentibus Christus impetravit; tum verò & cruce suâ exemplum nobis absolutissimum dedit: nihílque tam durum initio est quod non exercendo suave fiat, ut plerique veterum notant ad Matth. 11. 30. Hâc repugnandi consuetudine fit paullatim ut motus illi, velut debellati, non audeant resurgere. Hæc est pulchra illa per fidem victoria de qua agit Johannes epist. 5. 4, 5.

¶ Οὔτε τὸ ἀγρὸν αὐτοῦ, ὅτι τὸ παῖδα αὐτοῦ, ὅτι τὸ παιδίσκην αὐτοῦ, ὅτι τοῦ βοὸς αὐτοῦ, ὅτι τοῦ ὑποζυγίου αὐτοῦ, ὅτι παντὸς κτήνους αὐτοῦ, ὅτι ὅσα τοῦ πλησίον ἐστίν, *Neque agrum ejus, neque servum ejus, neque ancillam ejus, neque bovem ejus, neque jumentum ejus, neque omnem bestiam ejus, neque omnia quæ proximi tui sunt*] Illud ἀγρὸν αὐτοῦ *agrum ejus* ex Deuteronomio huc irrepsit. Deinde est ἔλλειψις *defectus*: Intelligendum enim τι τοῦ βοὸς αὐτοῦ, τι ὑποζυγίου αὐτοῦ, τι κτήνους αὐτοῦ, *aliquid de bove, de jumento, de bestia*, ut maneat eadem constructio per accusativum, quanquam alioqui rectè etiam genitivum regat τὸ ἐπιθυμεῖν· sed frequens est ut τι & πᾶς subticeatur. Illud etiam ὅτι παντὸς κτήνους αὐτοῦ *neque omnem bestiam ejus* non est hîc in Hebræo, sed additum est ex his quæ suprà in Sabbati præcepto dicta. Exigui momenti sunt hæ differentiæ. Tertullianus compendio & præcedentia & hæc est elocutus, cùm dixit, *Alienum non concupisces*, Adversus Judæos; item Adv. Marcionem 2. Nec minima excipi debent, nec maxima: minima, nè paulatim ad majora fiat gradus: quò illud pertinet in Comœdia Græca,

μηδὲ βελόνης ἔναμμ' ἐπιθυμῇς, Πάμφιλε.
Nè acus filum, Pamphile, concupiveris.

& alibi,

μηδὲ βελόνης,
ἄ φίλτατ', ἐπιθύμησον ἀλλοτρίας πολύ.
Nè tu vel ad aciculam
Unquam alienam animum adjexis, mi carissime.

In maximis verò maximè elucet Justitiæ virtus. Philemon,

ἀνὴρ δίκαιός ἐστιν οὐχ ὁ μὴ ἀδικῶν,
ἀλλ' ὅστις ἀδικεῖν δυνάμενος μὴ βούλεται.
ἐλάττονος γὰρ τὰ μικρὰ λαμβάνων ἀπέχεται,
ἀλλ' ὃς τὰ μεγάλα κρείττονος μὴ λαμβάνων,
ἔχειν δυνάμενος καὶ κρατεῖν ἀζημίως·
ὀλίγ' ὅς γε πάντα πᾶσα δειλία μόνον,
ἀλλ' ὅστις ἔδολον γνησίαν τ' ἔχων φύσιν
εἶτ' δίκαιος, κ' ἀδικεῖν θέλοι.
Non justus, omnis abstinens injuriæ est,
Sed qui nocere cùm potest tunc abstinet;
Nec qui recusat parva, sed qui maximis
Tentatus, animi robur invictum gerit;
Nec quisquis ista quolibet præstat modo,
Sed qui dolosi nescius fuci, integrâ
Probitate, justus esse, non credi studet.

Quod autem notat Philo, morem fuisse Judæis quæcunque in Mosis lege sunt ad hæc decem capita referre, non quòd illa his verbis inessent, sed quòd quæ hîc habuimus ad genera quædam actionum pertineant ad quæ referri memoriæ adjuvandæ causâ possent cætera, sicut in decem κεφαλαιώσεις res omnes à Philosophis digeruntur, idipsum multò pleniùs perfectiúsque fecere Christiani, sicut majore donati spiritu, ità & sublimiorum virtutum debitores. Itaque ad caput primum, quod est περὶ μοναρχίας *de Unius imperio*, rediguntur ab eis non modò ea omnia quæ speciem vel minimam præberi probantis falsorum deorum cultûs verant, de quibus vide Act. 15. 20, 29. 1 Cor. 8. 10. 1 Joh. 5. 21. Tertullianum in Apologetico & Canones veteres; verùm insuper quæ servari Ecclesiæ unitatem jubent, Joh. 17. 3, 21. 1 Cor. 8. 6. & 12. 2, 18, 19, 25. Eph. 4. 5. Ad secundum, quod est de Simulacris vel Picturis, ea quibus prohibemur nos mancipare rebus subjectis sensui, & sic illa ipsa Deo præferre aut æquare Mat. 6. 24. Eph. 5. 5. Col. 3. 5. Phil. 3 19. Rom. 16. 17. de quo argumento vide egregia apud Chrysost. in Ephes. 5. Ad caput de Juramento referunt reverentiam eximiam Divini nominis, Mat. 6. 9. & tantam ut ob eam etiam jurejurando omni, extra res ad Deũ summè pertinentes, abstineatur, Mat. 5. 34. Jac. 5. 12. Ad illud de Sabbato, spem certam de ventura vita tranquilla, Heb. 4. 1——11. cujus interim gustus quidam datur in conscientiæ pace Rom. 5. 1. Ad cap. de Parent. refertur à Christianis omnis honos & obedientia quæ inter limites Divinorum imperiorũ exhibentur Regibus ac Ducibus, Rom. 13. 1——8. 1 Tim. 2. 1, 2, 3. 1 Pet. 2. 13. Dominis, Eph. 6. 5. Col. 3. 22. Maritis, 1 Cor. 11. 3 Eph. 5. 22. Col. 3. 18. 1 Tim. 2. 12. Tit. 2. 4. 1 Pet. 3. 1, 2, &c.

item

item Paſtoribus, 1 Tim.5.17. Heb.13.17. 1 Pet.5.5. aliſſq; eximii aliquid habentibus, Rom.13. 7,8. Ad prohibitionem Adulterii accenſentur non modò libidines ἀῤῥητα *nefanda*, ſed & Scortatio omnis atque Impuritas Mat. 15.19. Mar. 7.21. Act.15.20. Rom.1.26. 1 Cor.6.13. 2 Cor.12.21. Gal.5.19. Eph.5.3. Col.3.5. 1 Theſſ. 4.3. Rom.6.19. 1 Theſſ.2.3.& 4.7.& Divortia extra adulterii cauſam Mat.5.32.& 19.9. Ad interdictum de Homicidio refertur omnis Ira atq; Odium, pugnarum cædiúmq; ſemina, Mat.5. 22,43,44,45,46,47. Eph.4. 31. Col.3.8. 1 Tim.2.8. Jac.1.20. 1 Joh.3.15. Ad caput de Furto illa rediguntur præcepta quæ non modò quicquam noceri aliis vetant, ſed etiam id omni modo à nobis agi jubent ut proſimus quàm plurimis, 1 Cor.6.7,8. 2 Cor.7.2. Col.3.25. Mat.5.44. Luc.6.35. 3 Joh.11. 1 Pet.4.15. Rom.12.14. Gal.5.22. 2 Theſſ.3.11. Ad illud quod de Falſo teſtimonio eſt contribuitur in omni ſermone Mendacii fuga, curáque perpetua Veracitatis & optimæ Fidei, Joh.8.44. Eph. 4. 24,25,26. 1 Joh. 2. 21. Col.3.9. Rom.3.4. 1 Tim. 1.10, 1 Cor.5.8. Ultimum autem de Non concupiſcendo eouſque extenditur ut nulla mora concedatur motibus animi ad illicita ducentibus, ſed ut ii, ſimulatque deprehendi poſſunt, vigili ſtudio exſtinguantur, ut apparet tum ex iis quos jam antè adduximus locis, tum Marci 4. 19. Gal. 5.24. 1 Pet.2.11. Id ipſum vocatur *crucifigere, occidere, exuere veterem hominem*, Col.3.5,9. Rom.6.6. Eph.4.22. Sunt autem illecebræ illorum motuum tres, Voluptas, Faſtus, Opulentia, 1 Joh.2.16,17. cui conſentiens Philo mala omnia naſci ait ἀπὸ μιᾶς πηγῆς, ἐπιθυμίας ἢ χρημάτων, ἢ δόξης, ἢ ἡδονῆς, *ab uno fonte, cupiditate ſcilicet aut pecuniarum aut honoris aut voluptatis.* Summa verò omnis præceptorum, Legalium quidem obſcuriùs & umbris multis intercedentibus, Euangelicorum autem apertiſſimè & lucidiſſimè, huc tendit, ut Deus ſummè ametur, deinde verò hominum quilibet, Pſal.15. Eſai.33.15. Mich.6.8. Mat.22.37——40. Mar.12. 30,31. Luc. 10. 27. Rom. 13. 7, &c. 1 Cor. 8.3. & 13. 2. Gal.5.14. 1 Tim. 1.5. 1 Petr.1.22. Jac.2.8. 1 Joh.2. 10. & 3.17. & 4. 7—— 12, 20. Per hanc dilectionem fides eſt ἐνεργουμένη *operans*, Gal. 5. 6. καὶ τελειωμένη *perfecta*, Jac. 2. 22. ſine ea ejúſque operibus *mortua*, 20. Hanc det in nobis augeátque Deus, propter Filium ſuum, per Spiritum Sanctum.

CAP. XXI.

MUNSTERUS.

3. *Cum corpore ſuo*] Eſt גף idem quod גוף: & eſt ſenſus, Si in ſola ſua perſona venerit abſque uxore. Poteſt quoque גף accipi pro כנף, *ala*, ſeu *veſte*, ut K. docet, & erit idem ſenſus cum priori. Qui enim ſeipſum vendit, nihil proprii habet præter veſtes & uxorem, ſi quam habet.

6. *In ſeculum*] i. uſq; ad jubileum, ſive is annus propè fuerit, ſive longè abſuerit. Sic enim Hebræi communiter exponunt hunc locum.

8. *Redimet eam*] h. e. facultatem concedat ut ſeſe redimat, & annos quibus ſervivit à pretio ſubtrahat: alteri autem vendere eam non poteſt, præſertim cùm ſpreverit eam,& non duxit eam. Fuit enim pecunia quam pro ipſa expoſuit quaſi קידושים, i. *ſubarratio*, atque ideo deſpondere eam ſibi debuit, quæ deſponſatio ייעוד vocatur, & tandem ducere. Habent enim nuptiæ apud Hebræos hos tres gradus, etiamſi duo primi non admodùm differant.

9. *Juxta morem filiarum aget cum ea*] Senſus eſt, Quòd non ſubtrahat illi victum & amictum atque humiliationem, h. e. concubitum ſive debitum conjugale. Differt exitus ſervi à ſervitute, & exitus ancillæ à ſervitute: Nam ſervus non poterat redimi ante ſextum annum; ancilla autem potuit redimi, & reſidui anni uſque ad ſextum annum perſolvebantur.

13. *Inſidiatus*] Significat צדה proprié *venari & inſidiari pro fera*; & אנה, *fato quodam tradere*: ut cùm Deus ob certam cauſam ſibi notam aliquem tradit in manus illius hominis, ut occidatur ab eo, qui tamen nunquam cogitavit, etiam in hora cùm eum occidit, ullum hominem occidere, id vocat hîc Scriptura אנה, *fato tradere*. Item זד ſignificat *deſtinatâ malitiâ & non caſu aliquid agere.*

18. *Pugno*] Gerundenſis dicit אגרוף eſſe *manum cujus digiti colliguntur intra ipſam*: ſecundùm alios verò eſt רגב עפר, *gleba terræ.*

19. *Vacationem ejus*] Heb. *ſeſſionem ejus dabit*, h.e. ſolvet quod interim ſuo labore neglexit, atque quod in Medicos inſumptum eſt.

22. *Offenderint*] R. S. exponit נגף pro דחף, *impellere.*

24. *Oculum pro oculo*, &c.] Dicunt hîc Hebræi communiter, quòd iſte locus ad literam non ſit intelligendus, ſed quod fieri debet תשלום ממון, *compenſatio per bona externa.* Qui enim ſic hominem læſerit, tenetur ad quinque, ut ſcilicet compenſet damnum, ſeſſionem, dolorem, medicinam, & confuſionem: Damnum; ut ſi amputavit ei manum vel pedem: Seſſionem; h. e. quod interim quo decubuit labore ſuo neglexit: Confuſionem; ut ſi in loco patenti, putà in facie, eſſet læſus, &c.

30. *Si pretium fuerit ei impoſitum*] Iſte locus non pugnat contra illum ubi dicitur, *Non accipies pretium redemptionis ab homicida*, quia ibi loquitur Scriptura de homicida voluntario, hîc verò de eo propter cujus negligentiam homo interiit, cùm bovem ligare & recludere debuerit.

31. *Offenderit*] Scilicet cornibus vel pedibus aut dentibus, licèt boves frequentiùs cornibus in homines irruant & lædant quàm aliquo alio corporis membro.

33. *Foveam*] Aut *ciſternam*, quæ ſcilicet priùs facta & operta, ſed quam quis incautè denuò diſcooperit.

FAGIUS.

6. *Serviens ei in ſeculum*] h.e. uſque ad jubilæum; ſive is annus propè fuerit, ſive longè abfuerit: ſic communiter Hebræi exponunt hunc locum. Et vox etiam Hebraica לעולם non ſemper *æternum, ſempiternum, perpetuum & infinitum tempus* ſignificat, ſed aliquando *longum & determinatum tempus*, ut in præſenti loco. Et, ut Capnio ſcribit in ſuis Rudimentis Hebraicis, hæc dictio ſignificat durationem ſecundùm materiam ſubjectam. Qui plura de hac voce ſcire cupit, legat Galatinum de Arcanis catholicæ veritatis lib.11. c.5.

7. *Si verò quis vendiderit filiam ſuam*, &c.] Locus iſte nonnihil obſcurus & difficilis eſt: ideo & quia Vulg.interpres Lat. illum ex veritate Hebraica non per omnia fideliter reddidit, idcirco commentatores noſtri in exponendo eo illum ſecuti, omnes ferè hallucinati ſunt: volo hîc ergò ex Hebræorum expoſitione, quæ hîc certior eſt, paucis indicare quæ ſit hujus loci ſententia: & ſingula ordine percurram. *Si verò quiſpiam vendiderit filiam ſuam*] paupertate ſcilicet aut aliâ cauſâ coactus; *Non egrediatur ſecundùm egreſſionem ſervorum*] Nam ſervis ante ſeptimũ annum exire non licebat: & in ſeptimo anno ſi nolebat exire ſervus, eò quòd diligeret dominum ſuum, perpetuò deinceps uſque ad annum jubilæi illi addictus eſſe cogebatur: Puellæ verò ſemper locus redimendi ſeſe patebat, imprimis ſi minorennis vendita jam nubilis eſſe inciperet. *Si diſplicuerit domino ſuo qui deſponderat eam*] Eâ enim conditione Hebræorum puellæ vendebantur ut domini, qui eas emerent, ſimul quoque matrimonio eas ſibi copularent. *Liberam faciat eam*] h.e. redimendi ſeſe poteſtatem faciat. Quæ redemptio ità ſeſe habebat. Si pro ſex libris eam emiſſet dominus, diſceſſura, totde iſta ſumma decedebant libræ quot annis ſervierat; quot verò anni uſque ad ſeptimum annum adhuc reliqui erant, tot libras domino ſuo pro redemptione ſui numerare tenebatur. *Viro alii non habet poteſtatem vendendi eam*] fretus ſcilicet ſuâ poteſtate quam ſe in illam habere putat; etiam Iſraelitæ: nam gen-

tibus nullo modo licebat vendere puellam Hebræam. *Quòd si filio suo desponderit eam*] hoc enim patri licebat, si ipse nollet ducere eam: *Juxta consuetudinem filiorum Israel faciat ei*] h.e. dotem ei det ut moris erat in Israel, nihil videlicet causans quòd serva sit, quódque filio suo eam desponset. *Si aliam quoque acceperit illi*] i. si ultra ipsam aliam quoque superinduxerit quam filio suo matrimonio jungat, non propterea illa viliori loco habeatur; imò quod *alimentum, vestitum & debitum* quoque *conjugale* attinet, *nihil illi subtrahatur. Quòd si tria hæc non fecerit*] h. e. Si non desponsaverit eam sibi, si non dederit redimendi locum, & filio quoque suo eam non desponsaverit, *egrediatur libera sine argento*] h.e. nihil planè pecuniæ tum domino suo pro sui redemptione numerare tenetur. Hactenus simplicem Hebræorum in hunc locum sententiam enarravi. Jam verò & hoc quoque observa; Quòd ubi paraph. noster affirmativè legit, *Qui desponderat eam sibi*, in textu Hebraico negativè legit, לא אשר ידעה, *qui non despondit eam sibi.* Quæ ità conciliant, quòd dicunt לא idem valere quod לו *sibi*, commutato scilicet Vauf in Aleph: sunt enim literæ inter se symbolicæ & permutabiles, ità ut alia in aliam non rarò transeat.

13. *Sed à facie Domini traditus fuerit*] h. e. Si antea non insidiatus est illi, non de industria & datâ operâ illum occidit, sed Dominus voluit illum incidere in manum ejus ob latentem aliquam causam. Quod ferè fieri dicunt Hebræi, dum aliquis peccatum seu flagitium aliquod perpetravit propter quod non est punitus à Magistratu, & tamen tale peccatum est quod כרת, i. *excidium* sive *exterminium præmaturæ mortis*, mereatur.

16. *Occidendo occidatur*] i. ut Hebræi exponunt, strangulationis pœnâ afficiatur. Annotat enim R. S. in hunc locum, semper strangulationem in Scripturis intelligi ubi quis simpliciter interfici jubetur, non additâ specie mortis seu supplicii. Verba ejus sunt hæc, כל מיתה האמורה בתורה סתם חנק הוא, *Omnis mors quæ absolutè in lege dicitur, strangulatio est.* Hæc autem hunc in modum fiebat; Immergebant eum qui strangulatione puniendus erat stercori ad genua usque, cujus collum duo mappâ utrinque constringebant donec animam efflaret. Idem quoque R.S. dicit, *Lapidationis semper pœnam intelligi ubi additur in Scriptura de puniendo aliquo* ודמיו בו, *& sanguis ejus in eo.* Sed placet hîc ex Hebræorum scriptis aliquid referre de quatuor generibus mortis quibus olim flagitiosi in Israel puniebantur. Hebræi sic tradunt, ארבע מיתות נמסרו לבית דין סקילה שריפה הרג וחנק, *Quatuor mortes traditæ fuerunt consistorio*, Lapidatio, Combustio, Decollatio, & Strangulatio. De flagitiis autem quæ lapidatione puniebantur Hebræi sic scribunt, ודע כי כל הנסקלין שבתורה יח' אילו הן הבא על האם ועל אשת אב ועל הכלה ועל נערה המאורסה ועל הזכור והשוכב עם הבהמה והאשה המביאה הבהמה עליה והמנדף והעובד עבודה זרה והנותן מזרעה למולך ובעל אוב וידעוני והמחלל את השבת ומקלל אביו ואמו והמטית והמריח והכשף ובן סורר ומורה, *Decem & octo genera hominum ex lege lapidatione puniebantur; Videlicet qui rem habebat cum matre, vel cum uxore patris, vel cum nuru, vel cum virgine desponsata, vel cum masculo, vel cum jumento; Mulier item prostituens se jumento; blasphemus; idololatra; qui de semine suo Moloch offerebat; Pythonicus; ariolator; violator sabbati; maledicens Patri & matri; incitans, & impellens ad idololatriam; præstigiator; atque filius protervus, & rebellis.* De loco verò & modo lapidandi sic tradunt. בית הסקילה היה חוץ לבית דין שנאמר הוצא את המקלל אחר עומד על פתח בית דין והסודרין בידו וסוס רחוק ממנו כדי שיהא רואהו אומר אחד יש לי ללמד עליו וכות הלה מניף בסודרין והסוס רץ ומעמידו ואפילו הוא אומר יש לי ללמד על עצמי וכות מחזירין אותו אפילו ארבעה וחמישה פעמים ובלבד שיש ממש בדבריו, *Locus lapidationis extra consistorium fuit, juxta id quod dicitur*, Educ blasphemum, *&c. Unus autem aliquis stabat ad ostium consistorii tenens linteum in manu, à quo alius quidam cum equo remotiùs constitutus erat, in eum scilicet usum, ut si quis veniret & diceret, Habeo quod dicam pro liberatione rei, movebat ille linteum, quo viso qui equo insidebat, reum sistere gradum faciebat. Quin & ipse reus si diceret se habere quo se purgaret, rursum ad consistorium reducebatur, idq; quater & quinquies, modò non vanum aliquid diceret.* לפיכך מוסרין לו שני תלמידי חכמים ששומעין את דבריו בדרך אם יש ממש בדבריו מחזירין אותו ואם לא נמצא לו זכות מוציאין אותו ועידיו הם הורגין אותו בכל מיתה שיתחייב בה, *Ideo attribuerunt illi duos viros sapientes, qui in via observarent verba ejus; quæ si non vana erant, reducebatur: Sin verò nihil inveniebatur quod faceret ad ejus innocentiã, educebatur ad locũ supplicii.* וכרוז יוצא לפניו איש פלוני בן פלוני יוצא להרג בסיתה פלונית על שעבר עבירה פלונית בזמן פלוני ובמקום פלוני ופלונים עידיו וכל מי שיודע לו זכות יבא וילמד, *Et præco antecedebat eum dicens, Vir ille filius istius egreditur ut plectatur tali morte, eò quòd tale peccatum admiserit, illo tempore, hoc in loco; & isti sunt testes ejus. Quisquis igitur est qui aliquid novit quod illi bono esse potest, veniat ut indicet.* היה רחוק מבית הסקילה כאשר אמות אומרין לו התודה שכן דרך כל המומתין מתודין שכל המתודה יש לו חלק בעולם הבא שכן מצינו בעכן שאמר לו יהושע בני שים נא כבוד לאלהי ישראל ותן לו תודע ויען עכן את יהושע ויאמר אמנה אנכי חטאתי וכואת וכואת עשיתי וגו' ויאמר יהושע למה עכרתנו יעכרך יהוה ביום הזה ר"ל היום הזה אתה עכור ואי אתה עכור לעולם הבא ואם אינו יודע להתודות אומרין לו אמור תהא מתתי כפרה על כל עוונותי, *Si procul abest à loco lapidationis adhuc aliquot ulnis, dicitur ei, Confitere: sic enim facere solent omnes qui mortis supplicio afficiuntur. Quicunque enim confitetur, partem habet sæculi futuri. Ità enim invenimus de Achan, quod Jehoschuah dixit ad eum*, Mi fili, da quæso gloriam Deo Israel, & da ei confessionem. *Cui respondit Achan, & dixit*, Utique ego peccavi in Dominum Deum Israel, & sic atque sic feci, *&c. Et ait Jehoschuah*, Quia conturbasti nos, conturbabit te Dominus in die hac, *&c. h. e. Hoc die tu quidem conturbaberis, non autem in sæculo futuro. Quòd si quis ignoraret rationem confitendi, dicebatur illi*, Dic, *Sit mors mea expiatio omnium peccatorum meorum.* ואחר שמתודה משקין אותו קורט לבנה בכוס של יין כדי שתטרף דעתו עליו וישתכר שנאמר תנו שכר לאובד ויין למרי נפש ואחר כך יהרג בסיתא שהוא חייב בה: ותניא נשים יקרות שבירושלים היו מתנדבות ומביאות אותן, *Postquam verò confessus est, potatur vino thure confecto, in hoc ut indè ratio ejus turbetur atque vehementiùs inebrietur, secundùm illud quod dicitur*, Date siceram perituro, & vinum eis qui amaro sunt animo. *Post illam verò potationem mortem luebat quam commeruerat. Constat quoque ex traditione, honestas matronas Hierosolymis fuisse quæ suâ sponte hoc genus vini suppeditabant.* היה רחוק מבית הסקילה ארבע אמות מפשיטין אותו בגדיו האיש מכסין אותו מלפניו והאשה מלפניה ולאחריו ואמרין חכמים שהאיש נסקל ערום ואין האשה, *Reo quatuor cubitis à loco lapidationis dissiti vestes extrahebantur. Viri quoque pudenda tegebantur; Mulieris verò & anteriora & posteriora. Quidam tamen ex Sapientibus dicunt virum nudum lapidatum fuisse, non autem mulierem.* בית הסקילה היה נבוה שתי קומות ועולה שם וידיו אסורות ואחד מן העדין דוחפו על מתניו לנפול על הארץ ואם לא מת מרחיפה זו מגיהין העדין אבן שהיתה מונחת שם משא שני בני אדם ואחד משליכה בכוח עליו ואם לא מת רגמתו בכל ישראל שנאמר יד העדים תהיה בו בראשנה להמיתו ויד כל העם באחרונה, *Locus lapidationis altitudinem habebat duorum cubitorum; ad quem reus vinctis manibus ascendebat. Illum alter testium præcipitem dabat è sublimi: ex qua præcipitatione si non fuit mortuus, elevabant testes lapidem ibidem jacentem habentem pondus duorum hominum, quem alter testium super eum projiciebat. Quòd si nè sic quidem mortuus fuit, tum demum accessit totus Israel, & lapidavit eum, juxta illud,*

Manus

Manus testium erit in eo primùm ad occidendum eum, dein manus universi populi. וכי נערה המאורסה שוינתה סוקלין אותה אל פתח בית אביה או פתח שער העיר, *Quando verò puella desponsata scortata est, lapidata fuit ante fores domûs patris sui, vel ad fores portæ civitatis.* כל הנסקלין נתלין וחכמים אומרים אינה נתלה אלא המנדף והעובד עבודה זרה האיש תולין אותו פניו כלפי העם והאשה כלפי העץ, *Omnes lapidati suspenduntur. Tametsi quidam ex Sapientibus dicunt blasphemum tantùm & idololatram suspensos fuisse. Vir ità suspendebatur ut faciem haberet versùs populum, mulier verò versùs stipitem.* כיצד תולין אותו משקעין את הקורה בארץ והעץ יוצא ממנה ומקיף שתי ידיו זו לזו ותולין אותו סמוך לשקיעה החמה ומתירין אותו מיד והעץ שנתלה עליו נקבר עמו. *Ad hunc autem modum suspensio fiebat; Trabs immergebatur in terram, cujus pars superior indè eminebat. Conjunctæ erant manus suspensi. Suspendebatur autem sole jam ferè occidente: mox indè rursum auferebatur; simulq; cum eo lignum in quo suspensus fuerat sepeliebatur.* Hactenus de supplicio lapidationis. Jam de illis quæ igne punita fuerunt. De istis ità scribunt, כל הנשרפים עשרי ואילו הן בת כהן שוינתה תחת בעלה והבא על בתו ועל בת בתו ועל בת בנו ועל בת אשתו ועל בת בנה ועל בת בתו ועל חמותו ועל אם חמותו ועל אם חמיו והוא שבא עליה בחיי אשתו, *In universum decem erant genera hominum qui igne plectebantur, Nempe hi, Filia sacerdotis quæ fornicata erat sub marito suo, qui rem habuit cum filia sua, vel cum nepte sua, vel cum filia filii sui, vel cum filia uxoris suæ, vel cum filia filii ejus, vel cum filia filiæ ejus, vel cum socru sua, vel cum matre socrûs suæ, vel cum matre soceri sui.* Porrò de modo comburendi hæc tradunt, מצות הנשרפין היו משקעין בזבל עד ארכובותיו ונותנין סודר קשה לתוך הרכה וכורך על צווארו זה מושך אצלו עד שפותח את פיו ומדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו ויורדת לתוך מעיו וחומרת את בני מעיו, *Præcepta de comburendis hæc sunt: Immergebatur reus in stercus usque ad genua. Dein applicabatur mappa collo ejus, quæ à duobus utrinque trahebatur donec os aperiret, quo aperto, mox incensum ellychnium in illud immittebatur, quod immissum descendebat in viscera ejus, & statim ea comburebat.* ואילו הן הנהרגין הרוצח ואנשי עיר הנדחת רוצח שהכה את רעהו באבן או בברזל וכבש עליו לתוך המים או לתוך האור ואינו יכול לעלות משם ומת חייב דחפו לתוך המים או לתוך האור ויכול לעלות משם ומת פטור ונו', *Isti sunt qui capite plectuntur; Homicida, & homines civitatis quæ defecit ad idololatriam. Homicida qui percusserit proximum suum lapide aut ferro, & impellit eum in aquas, aut in ignem, unde non queat rursum ascendere, ità ut moriatur, talis reus est. Quòd si detrudit eum in aquas, aut in ignem, unde potest egredi rursum, & moritur, talis non est reus, &c.* מצות הנהרגין מתיזין את ראשו בסייף כדרך שהמלוכה עושה, *Præceptum de decollandis est, quòd gladio præsciditur caput, sicut hodie magistratus faciunt.* אלו הן הנחנקין המכה אביו ואמו ונונף נפש מישראל וזקן ממרא על פי בית דין ונביא השקר והמתנבא בשם עבודה זרה והבא על אשת איש וזומי בת כהן ובועלה, *Isti sunt qui strangulantur; Qui percusserit patrem suum, & matrem suam; qui furatur animam de Israel; senex qui contradicit consistorio; pseudopropheta, & qui prophetat in nomine idoli; qui rem habet cum uxore alterius; qui traducit filiam sacerdotis, & qui subagitat eam.* מצות הנחנקין היו משקעין אותו בזבל עד ארכובותיו ונותנין סודר קשה לתוך הרכה וכורך על צווארו זה מושך אצלו וזה מושך אצלו עד שנפשו יצאה, *Præcepta de strangulandis hæc fuerunt; Imponebatur in stercus usque ad genua, injectâ scilicet mappâ in collum ejus, quam duo hinc & hinc ad se trahebant donec ille afflaret animam.* Hactenus de quatuor suppliciis & generibus mortis quorum usus olim fuit in Israel.

18. *Lecto decubuerit ut non possit laborare*] Sensum reddidi: nam ad verbum est, *Et ceciderit in vacationem*, sive *cessationem*, scilicet operis: h. e. si ex ista percussione ità læsus fuerit ut ad tempus decumbere, à laboribus vacare, atque ità temporis jacturam facere cogatur.

20. *Judicandò judicabitur*] i. punietur prout judices dijudicaverunt.

VATABLUS.

1. *Judicia*, המשפטים] Hæc est sexta hujus libri partitio Hebræis, quam inscribunt משפטים *Judicia*, i. leges quibus lites ortas dirimerent. ¶ *Quæ pones coram eis*, אשר תשים לפניהם] *Quæ propones eis*, i. quibus utentur in dirimendis litibus.

2. *Liber*, לחפשי] Quidam Hebræorum annotant ל redundare, & exponunt ut noster interpres vertit. Alii vertunt, *ad liberum*, sub. *locum*, i. ad locum in quo sit liber. q. d. Egredietur è domo domini sui ad domum suam. Alii volunt י redundare, vertentes, *ad libertatem*; atque sic exponit magni nominis vir apud illos. ¶ *Gratis*, חנם] i. sine argento. Paulò pòst v. 11. utrumque junxit Moses, חנם אין כסף *gratis sine argento*.

3. *Si cum corpore suo*, &c. אם בגפו ונו'] Hebraismus, Si solus sine uxore venerit in domum tuam, sine uxore exibit. Quidam vertunt, *Si cum veste sua*, &c. verùm non tam rectè, quòd statim sequatur, *si verò uxorem habuerit.*

4. *Cum corpore suo*, בגפו] Hebraismus, ut v. 3. i. liber.

5. *Diligo*, אהבתי] Præt. Heb. pro præs. ¶ *Non egrediar liber*, לא אצא חפשי] i. nolo donari libertate.

6. *Tunc adducet eum*, והגישו] Ad verb. *Et accedere faciet eum.* ¶ *Adducet eum præterea*, והגישו] *Et appropinquare faciet eum*, vel, *admovebit eum*, vel *applicabit.* ¶ *In seculum*, לעולם] i. longo tempore: h. e. usque ad jubileum, sive is annus propè fuerit, sive longè abfuerit. q. d. legibus non cogetur herus donare illum libertate. Sic exponunt locum istum Hebræi. Etiam vox Hebræa לעולם non semper *æternum*, *sempiternum*, *perpetuum*, & *infinitum tempus* significat; sed aliquando *longum & determinatum tempus*, ut hoc loco.

7. *Quemadmodum*, &c. כנאת העבדים] i. non eâ lege, sed potiore. Servi enim quando libertate donabantur, nudi & sine præmio egrediebantur: filiæ autem, cum mercede.

8. *Displicuerit hero suo*, רעה בעיני ארוניה] Ad verb. *mala fuerit in oculis heri sui.* ¶ *Qui* jam, &c. אשר לא יעדה] *Qui non despondit eam.* Scribitur apud Hebræos לא, & legitur לו *sibi*. Hebræi scribunt quindecim esse locos Scripturæ in quibus לא scribitur, & legitur לו, quorum iste est unus. Chald. paraph. atque Lxx legunt לו *sibi*. Legendum igitur, ut vertit noster interp. *qui sibi desponsavit eam*, vel *desponderat*. Eâ enim conditione Hebræorum puellæ vendebantur, ut heri, qui eas emerent, simul quoque matrimonio eas sibi copularent. ¶ *Redimere faciet eam*, והפדה] i. dabit pecuniam quâ illa redimatur, aut saltem remittet illi pecuniam servitii: ac perinde quasi pretium pro redemptione ejus accepisset, liberam eam abire permittet. Redemptio ità se habebat, Si pro sex libris eam emisset herus, discessura, tot de ista summa decedebant libræ, quot servierat annis; quot verò anni usque ad septimum annum adhuc reliqui erant, tot libras hero suo pro redemptione sui numerare tenebatur. ¶ *Quum spreverit eam*, בבגדו בה] *Quum spernat eam*; nam est infinit. Heb. Alii, *quum prævaricatus fuerit in eam*, i. si corruperit eam. Id significabit, si legeris, ut vertit interp. *qui sibi desponsavit eam.*

9. *Secundùm morem filiarum*, כמשפט הבנות] h. e. dotem ei dabit ut moris est in Israel dare puellis: nihil videlicet causans quòd serva sit, quódque filio suo eam desponset.

10. *Si aliam acceperit illi*, אם אחרת יקה לו] Sub. *pater*. i. si aliam uxorem tradet filio suo. Alii, *Si aliam accipiat sibi*, sub. *filius*. ¶ *Alimentum ejus*, &c. שארה ונו']

ונו'] i. antequam amittat eam à ſe, oportet ut provideat illi de victu & veſtitu; détque illi integrum præmium pro tempore quo rem habuit cum ea. Doctiores vertunt, *victum ejus, veſtitum ejus, & mercedem pudicitiæ* [i. virginitatis corruptæ] *non negabit illi.* Nam עונה *tempus concubitûs*, vel *concubitum* ſignificat. Gallicè dicimus, *pucelage*; i. providebit illi de victu, veſtitu, & præmio ob pudicitiam ejus à ſe corruptam.

11. *Tria hæc*, שלש אלה] i. ſi non deſponſaverit eam ſibi, ſi non dederit redimendi locum, filio quoque ſuo non deſponſaverit eam. ¶ *Egredietur*, ויצאה] Ad verb. *& egredietur.* ו non eſt vertendum, quòd tantùm convertat præt. in fut. i. donabitur libertate. ¶ *Abſque argento*, אין כסף] Deeſt ב ante אין, ut ſit באין *in non argento*, pro, *ſine argento.*

13. *Fuit cauſa*, &c. אנה לידו] Chald. paraph. *à facie Domini traditus eſt.* i. ſed Dominus voluit illum incidere in manum ejus ob latentem aliquam cauſam. Quod ferè fieri dicunt Hebræi dum aliquis peccatum ſeu flagitium aliquod perpetravit, propter quod non eſt punitus à Magiſtratu; & tamen tale peccatum eſt quod excidium ſive exterminium præmaturæ mortis mereatur. ¶ *Tunc ponam*, ושמתי] i. tunc deſignabo. De loco Aſyli loquitur.

14. *Superbè egerit*, יזיד] *Superbierit*; per ſuperbiam & arrogantiam interfecerit proximum. ¶ *Ab altari meo*, מזבחי] i. à loco ſacro; q.d. Nuſquam erit tutus.

15. *Moriendo moriatur*, מות יומת] i. ſententiâ Judicum interficiatur.

16. *Et inventus*, &c. ונמצא בידו] Hebraiſmus, Si convincatur hujus facti vel criminis.

18. *Sed deciderit in lectum*, ונפל למשכב] *Sed decubuerit lecto.*

19. *Super baculum ſuum*, על משענתו] i. innixus ſcipioni ſuo. ¶ *Tum innocens erit*, ונקה] Sub. *à cæde.* Quidam vertunt, *tunc inſons reputabitur.* ſive, *habebitur pro inſonte*, i. non cenſebitur homicida. ¶ *Ceſſationem ejus*, שבתו] Sub. *ab opere*, i. jacturam operis quam fecit ceſſando. ¶ *Et medendo mederi faciet*, ורפוא ירפא] *Et curando curabit*, i. impenſas in medicos ſolvet.

20. *Et mortuus*, &c. ומת תחת ידו] Hebraiſmus, pro *Interfecerit percutiendo manu ſuâ.* ¶ *Vindicando vindicabitur*, נקום ינקם] i. punietur. Chald. paraph. *judicando judicabitur*, i. criminis reus punietur, prout judicaverint Judices. Paulò pòſt v. 22. dicit, *puniendo punietur.*

21. *Perſtiterit*, *non vindicabitur*, יעמוד לא יוקם] i. ſupervixerit, non punietur. ¶ *Pecunia ejus eſt*, כספו הוא] i. comparatus eſt pecuniâ ejus.

22. *Ità ut egrediantur*, ויצאו] Ad verb. *& egreſſi fuerint*, &c. i. & fecerit abortivum. ¶ *Secundùm judices*, בפללים] i. juxta ſententiam Judicum. Ad verb. *in judicibus.* q.d. Mulctabitur eâ mulctâ quam impoſuerit maritus ſententiâ Judicum arbitrorum; i. dabit quantum arbitri cenſuerint.

23. *Fuerit*, יהיה] *Supervenerit.* ¶ *Tunc dabis*, ונתתה] i. pœnæ talionis ſubjicieris: ut interfeciſti, interficieris: ſi oculum erueris, eruetur tibi oculus: ſi dentem alicui fregeris, dens tibi frangetur, &c.

26. *Liberum dimittet eum*, ישלחנו] *Manumittet eum; donabit illum libertate; ſinet illum*, vel *illam*, *abire propter oculum quem perdidit.*

28. *Lapidando lapidabitur*, סקול יסקל] *Lapidibus obruetur.* ¶ *Erit innocens*, נקי] *Abſolvetur, habebitur pro inſonte:* ut v. 19.

29. *Ab herì & nudiuſtertius*, מתמול שלשום] Hebraiſmus, à multo tempore, vel antea. ¶ *Et conteſtatio*, &c. והועד] *Et adhibitis teſtibus denuntiatum fuerit.* ¶ *Cuſtodierit eum*, ישמרנו] *Servaverit eum, continuerit, recluſerit.* ¶ *Morietur*, יומת] *Interficietur*, ſententiâ Judicum ſcilicet.

30. *Pretium redemptionis*, כופר] Ad verb. *redemptio.* i. ſi habeat à Judicibus poteſtatem redimendi ſe. ¶ *Redemptionem*, &c. פדיון ונו'] i. pro redemptione vitæ ſuæ omnino quantum imperatum fuerit illi, h. e. tantam pecuniam quanta imperata fuerit. Ad verb. *redemptionem animæ ſuæ ſecundùm omne quod impoſitum fuerit ſuper eum.*

31. *Sive filium cornupetierit*, או בן ינח] q.d. Hæc lex intelligitur tam de parvulis quàm de magnis: eidem omnes ſubjacebunt ſententiæ ſive legi.

32. *Argenti triginta ſiclos*, כסף שלשים שקלים] *Argentum*, nempe *triginta ſiclos.* ¶ *Domino ejus*, לאדניו] Sub. *ſervi*, aut *ancillæ.*

33. *Aperuerit*, יפתח] Intelligit de ciſterna priùs effoſſa, quam repletam quis emundaverit, & rurſum aperuerit: & de ciſterna recèns effoſſa.

34. *Reddet argentum*, ישלם כסף] i. reſarciet damnum ſummâ quâdam pecuniæ. ¶ *Et quod mortuum eſt*, והמת יהיה לו] i. habebit tantùm cadaver.

35. *Et partientur*, וחצו] Ad verb. *& dimidiabunt:* ut & mox.

36. *Ab heri & nudiuſtertius*, מתמול שלשום] i. à multo tempore: ut v. 29. ¶ *Illius*, לו] Cujus ſcilicet bos interfecit alterum.

CASTALIO.

10. *SI aliam*] Scilicet præter eam. ¶ *Congreſſu nè fraudato*] Scilicet maritali.

13. *In eum fortefortunà incurrerit*] Heb. *Deus ejus manui injecerit.* Sed *Deus* pro *fortuna* Hebraicè ideo dicitur, quòd quæ putant homines caſu fieri, utpote quæ non præviderint, ea Dei providentiâ fiunt, cui nihil fortuitum eſſe poteſt. Græci quoque δαίμονα pro *fortuna* dicunt; indè εὐδαίμων, *felix*, & κακοδαίμων, *infelix*: & Cicero teſtatur, Deum fortunam vocari.

21. *Quoniam pecunia ejus eſt*] i. ejus juris eſt.

36. *Bovem bove penſato*] Vivum vivo.

CLARIUS.

3. *Cum quali perſona*] h. e. Si in ſola perſona veneris abſque uxore. Poteſt & accipi pro *veſte*, ut quidam Hebræorum docent, & erit idem ſenſus. Qui enim ſeipſum vendit, nihil proprii habet præter veſtes, & uxorem, ſiquam habet. At obſerva, ut poſt Decalogi & Divini cultûs præcepta ſtatim leges de judiciis ferat, quæ erga ſervos ſervanda ſint, contra miſeram mortalium arrogantiam, qui nunquam naturam ipſam ſciunt contemplari, in exteriori duntaxat ornatu & ſpecie occupati.

6. *Diis*] Judicibus. Conſuevit enim Scriptura quidvis excellens *Divinum* appellare. Et verè hominem in homines jus habere, Divinum quiddam eſt. ¶ *Servus in ſeculum*] h. e. uſque ad Jubilæum, ſive is annus propè fuerit, ſive longè abfuerit. Sic enim Hebræi communiter exponunt hunc locum.

7. *Non egredietur*] Videtur ſignificare, ſi emptor ſpem fecerit deſpondendi ſibi eam, vel dandi filio, tunc eam debere eſſe meliore conditione, ſi dimittatur, quàm cæteræ ancillæ.

8. *Sinet eam redimi*] Facultatem concedet ut ſeſe redimat.

9. *Juxta morem filiarum*] Senſus eſt, non ſubtrahet illi victum & amictum & debitum conjugale.

10. *Et pretium pudicitiæ non negabit*] Alius vertit, *& conjugale debitum non minuet.*

11. *Si tria iſta*] h. e. Si neque ipſe eam acceperit uxorem, neque filius, neque cognatorum quiſquam redemerit eam, potiùs quàm alicui eam non ſuæ gentis vendat, liberam abſque pecunia abire ſinet.

13. *Deus illum tradidit*] Cùm ſcilicet quis ab eo occiditur qui tamen nunquam cogitavit, etiam in hora cùm eum occidit, ullum hominem occidere. Id autem vocat Scriptura *fato tradere.*

19. *Operas ejus*] h. e. Compenſet damnum vacationis ab opere, quo ſe alere debebat.

20. *Qui percuſſerit ſervum ſuum*] Hîc videtur pœna occiſoribus heris poſita eſſe non ob homicidium (cùm mox ſequa-

ſequatur, Non plectendum dominum ſi ſervus poſt duos dies moritur) ſed ob atrocitatem.

24. *Oculum pro oculo*] Dicunt hîc Hebræi communiter hunc locum non eſſe ad literam intelligendum, ſed fieri debere compenſationem per bona externa, ut qui ſic hominem læſerit teneatur ad quinque: ut ſcilicet compenſet Damnum, ut ſi amputaverit manum vel pedem; Operas, quas interea dum decubuit amiſit; Dolorem quoque; & Medicinam; & Confuſionem, ut ſi in loco patenti, putà in facie, eſſet læſus.

30. *Quòd ſi pretium fuerit ei impoſitum*] Iſte locus non pugnat cum eo ubi dicitur, *Non accipies pretium redemptionis ab homicida*, quia ibi loquitur Scriptura de homicida voluntario, hic verò de eo propter cujus negligentiam homo interiit, cùm bovem ligare & claudere debuerit.

DRUSIUS.

6. *Admovebit eum ad Deos*] h. e. ad judices. Codex Hebræus hîc habet *Elohim*, in quo ſenſus judicii. Propriè igitur loquitur; aut ità eos vocat quia Dei munus obeunt in terra. Sic, *Deus in medio deorum*, i. judicum. Vocantur etiam *domus judicii*, ut cùm dicunt, *domus judicii cogunt eum*, i. judices. Cæterùm in judicio includitur & damnatio: unde ſæpe pro *damnare* ponitur. Damnat enim judex ſontes, & abſolvit inſontes. Sunt qui Sacerdotes etiam *Deos* dici aſſerunt. Concedo quatenus judices erant, non quatenus miniſtri ſacrorum, h. e. ſacerdotes. Nam domus judicii conſtabat ex poſteris Levi. Non omnes erant Levitæ, ſed tamen erant inter eos tam Levitæ quàm ſacerdotes. Hi quia judices erant, vocantur propterea *Elohim*, ut ibi, *Diis non maledices*. Chriſtus latiùs id nomen extendit. Nam vocat *deos* omnes *ad quos Dei ſermo pervenit*. Hoc non præjudicat ſententiæ noſtræ. ¶ *Serviet in ſeculum*] h. e. uſque ad Jobilæum. Malè quidam, *annos quinquaginta*. Nam ſi Jobilæus aure perforatâ inſtabat, tantùm ſerviebat tot annos quot adhuc ſupererant. Si parùm ſupererat, ſerviebat paucos annos; ſi multum, multos. Quidam malunt, *ſerviet ei quamdiu vivet dominus ejus*. Paulò aliter Horatius,

Serviet æternùm qui parvo neſciet uti.

h. e. quamdiu vivet.

14. Nicolaus de Lyra (natione non Anglus, ut hactenus creditum fuit, ſed Belga, ex Lira oppido Brabantiæ ut ſuſpicor, oriundus: unde ſe *Brabantinum* ſcribit) hodie à paucis legitur. Olim aliter fuit. Nam ut omittam Theologos, ipſe Rex Alphonſus ſæpius eum legiſſe perhibetur (niſi fallor, decies ter) unà cum Gloſſa ordinaria. Quòd nunc ità negligitur, non eſt mirum. Nam ipſe textus quoque negligitur. Quotuſquiſque enim eſt qui de eo intelligendo ità ut oportet laborat? Omnes è commentario ſapimus, & ab alieno judicio pendemus. Hoc ſatis eſt: hæc meta Theologiæ. Sic verbum Dei enarramus populo, cujus milleſimam partem non intelligimus. Ferri hoc poſſet, ſi non eſſemus infeſti iis qui nobis facem ad hoc præferunt. Igitur Nicolaus ille, ut Antoninus autor eſt, ex Judæo Chriſtianus, ut Mercerus teſtatur, ſimius R. Salomonis fuit, quem ſæpe laudat, & aliquando non optimè intellexit. Locus iſte fidem ejus rei faciet. Moſes ait Exod. 21. 14. *Cùm quis ſuperbè egerit contra proximum ſuum occidendo eum per dolum, ab altari meo rapies eum, ut moriatur.* Gloſſa Nicolai, *etiamſi fuerit ſacerdos, ut dicit R. Salomo, niſi incœperit officium miniſtrandi in altari, in quo caſu erat exſpectandum complementum miniſterii.* Vide ſequentia. Conferamus nunc ea cum verbis R. Salomonis, qui ad hunc locum ità ſcribit, *Si fuerit ſacerdos, & voluerit ſacrificare, rapies eum ad mortem.* Hîc nulla exceptio. Nam etiam ſacris operans ab altari rapiebatur. Quod antiquiſſimi Hebræorum obſervarunt. Vide Aben Ezram. Jonathan Chaldæus paraphraſtes, *Etiamſi ſacerdos ipſe fuerit, & miniſtraverit ad altare meum, indè rapient eum, & occident gladio.* Autor Jeroſolymitanæ, *Licèt ipſe ſacerdos magnus fuerit qui ſtet & miniſtret coram me, inde rapient eum, & occident eum.* Quæ clarè docent etiam poſt cœptum officium miniſtrandi ab altari raptum ſacerdotem, nec exſpectatum fuiſſe complementum miniſterii.

17. *Qui maledixerit patri ſuo aut matri ſuæ morti adjudicator*] Doctores Hebræi locum hunc enarrant de eo qui maledicit per nomen Jod, He, Vau, He, quod appellant *quadriliterum*, & nomen *explicatum* ſive *expoſitum*. Sic quoque Jonathan, qui etiam mortis genus definit lapidationem, ut & R. S. & alii. Cui firmando quod Lev. 20. 9. *ſanguis ejus ſuper eum.* Nam hoc non dicitur, inquit R. S. niſi de lapidatione. Verba ejus ſunt, *Ubicunque habetur* ſanguis ejus ſuper eum, *debet intelligi de lapidatione.* In eadem ſententia fuit Hiſcuni, qui Exod. 22. 1. colligit eum qui cum jumento concubuerat lapidatum fuiſſe, quia de hac facti ſpecie legitur *Sanguis eorum ſuper eos*, Lev. 20. 16. Vide ſis A. M. ad eum locum.

IDEM.

6. אֶל הָאֱלֹהִים. A. & Sym. πρὸς τοὺς θεούς, *ad deos*] Locus iſte plenior exſtat in Fragm. meis M. S. והגישו אל האלהים. A. Sym. καὶ ἄξει αὐτὸν πρὸς τοὺς θεούς, *& ducet illum ad deos.* Vide Theodoret. Quæſt. 8. in Deut. Hic perſpicuè *deos* appellat ipſos Judices. Nec aliter intellexerunt Onc. & Jon. Nam transferunt לקדם דיניא *ante judices*, ſive *coram judicibus.* R. quoque S. explicat לבית דין *ad domum judicii* i. ad ipſos judices. Sic dicunt, *domus judicii cogunt eum*, i. ipſi judices.

7. וְכִי יִמְכֹּר אִישׁ אֶת בָּתּוֹ לְאָמָה לֹא תֵצֵא. Alius, καὶ ὅταν πωλήσῃ ἀνὴρ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ εἰς οἰκέτην, οὐκ ἐξελεύσεται, *& cùm vendiderit quiſpiam filiam ſuam in ancillam, non exibit*] In ancillam; ut ſit ancilla aut famula domeſtica, in famulatum. ¶ לֹא תֵצֵא כְּצֵאת הָעֲבָדִים. Sym. οὐκ εἰσελεύσεται ὡς εἰσέρχονται οἱ παῖδες, *non accedet quomodo ſervi accedunt.* Th. οὐκ ἐξελεύσεται, ὅπως ἐκπορεύονται οἱ δοῦλοι, *Non exibit quemadmodum egrediuntur ſervi*] *Quomodo ſervi accedunt.* Ad verb. *acceſſu ſervili.* Cæterùm *accedo* potiùs בא dicitur.

8. אִם רָעָה בְּעֵינֵי אֲדֹנֶיהָ אֲשֶׁר לֹא יְעָדָהּ. Sym. εἰ μὴ ἀρέσκῃ ἐν ὀφθαλμοῖς τῷ κυρίῳ αὐτῆς ἡ μὴ καθωμολογημένη, *Si non placuerit in oculis domini ſui quæ non deſponſa fuerit.* Th. εἰ πόνηρά ὄζιν ἐν ὀφθαλμοῖς τῆ κυρίυ αὐτῆς, ἣν ὁ καθωμολογήσατο αὐτῇ, *Si mala eſt in oculis domini ſui, qui non deſponderit eam*] *Si mala eſt.* Latinè, *ſi diſplicet.* Interp. vet. *ſi diſplicuerit.*

13. וַאֲשֶׁר לֹא צָדָה. A. ᾧ δὲ οὐ μεθώδευσεν, *qui non fuerit inſidiatus*] Vel, *qui non fraudulenter circumvenerit.* Interp. Vulg. *qui autem non eſt inſidiatus.* Lex. vet. Μεθοδεύω, *convenio.* Malim, *circumvenio.* Nam μεθοδεία, *occulta & fraudulenta circumventio, inſidiæ.* Sic Apoſtolus dixit, πρὸς τὰς μεθοδείας τῆ διαβόλυ, adversùs inſidias diaboli. ¶ אָנָה. Sym. ἀφῆκεν, *dimiſerit*] Priùs erat in Lxx παρέδωκεν, & in Hieron. *tradidit*, & in Onc. אתמסר, & a DOMINO *traditus fuerit in manum ejus.*

18. יְרִיבֻן. A. διαμάχωνται] Lex. vet. Διαμάχομαι *dimico*, διαμάχη *dimicationem facit.* Lex. Stephani, Διαμάχομαι, *depugno, acriter pugno.* Alii ex Hebræo vertunt, *Si rixati fuerint:* quomodo & Hieron. Interp. vetus, Onc. & Jon. ינצון *contenderint, litigaverint, jurgati fuerint.*

GROTIUS.

2. *Si emeris ſervum Hebræum*] Ex cauſa furti additum.

3. *Cum quali veſte intraverit, cum tali exeat*] Heb. *Si in corpore ſuo ingreſſus fuerit, in corpore ſuo egredietur.* ubi *in corpore ſuo* bene Lxx interpretantur *ſolus.* Opponitur enim id ei quod ſequitur de habente uxorem & liberos.

4. *Sin verò dominus dederit ei uxorem*] Ex ancillis extraneis. ¶ *Mulier & liberi erunt Domini ſui*] Serviles enim nuptiæ voluntate domini ſolvebantur.

6. *Diis*] Sic ab Hebræis vocantur Judices, ut qui Divinâ vice judicia legis exerceant. Et qui pecuniâ dignitatem emiſſent, vocantur dicterio *dii aurei & argentei.* ¶ *In ſeculum*] *Semiſeculum* Latinè, i. annos quinquaginta. Vide Hieronymum ad Gal. 1. 4. עלם durationem ſignificat quantam fert materia ſubjecti. Liberari præterea

poterat ſervus talis inſtrumento manumiſſionis, aut redemptione. Liberabatur & morte domini, quamvis dominus filium reliquiſſet.

7. *Si quis vendiderit filiam ſuam*] Patri id conceſſum in ſumma neceſſitate; non ipſi filiæ. Et intelligitur hoc de filia adhuc impubere. Ipſa pubertas non minùs quàm manumiſſio per inſtrumentum, redemptio, jubilæus, aut mors domini, quamvis & filium haberet, hanc ſervitutem ſolvebat: neq; auris perforatio ad hanc pertinebat. ¶ *Non egredietur ſicut ancillæ exire conſueverunt*] Heb. *ſicut ſervi exire conſueverunt.* i. Non utetur Dominus ejus operâ extra domum, ut ſervis fieri ſolet, ſed domi eam honeſtè pudicéque continebit. Ità ſcriptor Phiskuni.

8. *Dimittet eam*] Heb. *ſi nec deſponſavit eam* (ſibi ſcilicet, aut filio) *nec redimi eam fecit. Et* enim poſt *non* Hebræis pro *nec* ponitur. Puellæ ſemper jus erat ſe redimendi, ſi facultas eſſet. Tot ſextæ de pretio deducebantur quot annos ſervierat. ¶ *Populo autem alieno vendendi non habebit poteſtatem*] *Populus alienus* hîc intelligitur quilibet qui non ſit de domo emptoris. Nam aliis gentibus nè ſervus quidem Hebræus vendi poterat, ut notat Joſephus Antiq. l. 16. ubi Herodem culpat quòd contrarium ſtatuerit. Pari ſenſu vox *populi* ſumitur Deut. 17.16. *Extranei* autem vox pro re ſubjecta diverſas habet ſignificationes.

9. *Juxta morem filiarum faciet ei*] Heb. *ſecundùm tempus filiarum faciet ei:* nam ità משפט ſæpe ſumitur. Deſpondebit eam filio ſuo eâ ætate quâ patres filiabus de nuptiis proſpicere ſolent, ut nec ſit ἄωρος nec ὑπέρωρος.

10. *Quòd ſi alteram ei acceperit*] Abundat hîc *ei.* Senſus eſt, Si alteram præterea uxorem duxerit, ſupple *filiam.* Ità Hebræi & Græci. ¶ *Nuptias*] Heb. *carnem ejus*, i. *alimenta*, ut hîc Chaldæus interpretatur. Et hoc Græci volunt cùm dicunt τὰ δέοντα. ¶ *Pretium pudicitiæ*] Græci rectè, ἡ ὁμιλίαν αὐτῆς. Sic Abeneſdra, R. Levi, Salomo, Kimchi, & Moſes de Kotzi, quorum quidam adjiciunt, *ſuis temporibus*, quod conſuetudo interpretata eſt, ut in Solonis poſtea lege poſitum, πρὸς ἑκάστου μῆνος. Ad quam legem Plutarchus, καὶ δὴ εἰ μὴ γίγνοιντο παῖδες, ἀλλὰ πμή τις ἀνδρὸς αὐτῇ πρὸς σώφρονα γυναῖκα καὶ φιλοφρόσυνη, πολλὰ τῶν συλλεγομένων ἑκάστοτε δυχερῶν ἀφαιρῆσα, καὶ τῶν διαφορᾶς ἐκ ἐῶσα παντάπασιν ἀποσαφῶσαι. Quod hîc φιλοφρόσυνη dixit Plutarchus, idem Apoſtolus εὔνοιαν 1 Cor. 7. 3. Tria hæc expreſsè debet vir quiſque uxori ex lege Divina. His adjecere ſapientes non malè, ut ægrotæ curam habeat, liberet ſi fortè captivam, ſepeliat mortuam, viduæ proſpiciat de alimentis ac domicilio, & ut ex paternis bonis vivat filia, donec nubat.

11. *Si tria iſta non fecerit*] i. Si eam non deſponderit ſibi, nec filio, nec redimi ſit paſſus. ¶ *Egredietur gratis abſque pecunia*] Tempore pubertatis, & quidem cum donis ex lege Deut. 15. 14.

12. *Qui percuſſerit hominem, volens occidere*] Non addendum *volens occidere*, quod nec in Hebræo eſt, nec in Græco. Et aliter habet jus Thalmudicum, ut ſufficiat voluntas percutiendi cum morte ſecuta. Nam, ut ait Seneca, *ex toto noluiſſe debet qui imprudentiâ defenditur.* Cæterùm lex & mos & æquitas exceptiones legi addidere. Si vulneratus aliquo tempore meliùs ſe habuerit, ut credi poſſit magis medicorum aut ſuâ negligentiâ mortuus quàm ex vulnere; aut ſi in turba facta ſit cædes, nec ſciatur certus auctor: in his enim minuitur pœna.

13. *Qui non eſt inſidiatus*] Ubi eſt levis culpa. Fugere non tenetur magiſtratuum apparitor qui reum reſiſtentem, nec magiſter qui diſcipulum, aut pater qui filium caſtigans occiderit, nec ſi quis eum qui monitus ad locum, quò accedere ipſi non licebat, acceſſerit. Incircumciſus advena ſi quid tale per levem culpam admiſiſſet, à judicibus ad mortem non damnabatur, ſed cavendus ei erat vindex ſanguinis: aſyla enim ei non patebant, nempe ſi Hebræum occidiſſet.

14. *Ab altari meo avelles eum*] Ex contrario intelligunt Hebræi altare pro perfugio fuiſſe iis qui φόνον ἀκούσιον commiſiſſent, ut ferme apud omnes gentes. Verùm apud Hebræos ibi morari non poterant, ſed deducendi erant ad urbem perfugii.

15. *Qui percuſſerit patrem ſuum aut matrem, morte moriatur*] Strangulatione.

16. *Et vendiderit eum*] Heb. *ſive vendiderit eum, ſive apud eum inventus fuerit:* nam copula ibi, ut ſæpe, pro disjunctiva ponitur. Senſus eſt, Plagium eſſe capitale, ſive plagiarius ſubreptum alienaverit, ſive non. *Mertem*, ubi ſine additamento dicitur, intellige ſtrangulationem; ubi additur, *ſanguis ejus ſuper ipſo*, lapidationem.

19. *Ità tamen ut operas ejus & impenſas in medicos reſtituat*] Injuriæ in hominem quinque ab Hebræis genera referuntur, Amiſſio membri, Decubitus, Dolor, Medicatio, Contumelia.

21. *Pecunia illius eſt*] Poſſeſſio.

22. *Sed ipſa vixerit*] Heb. ולא יהיה אסון, *& non fuerit mors*; & v. ſeq. אם אסון יהיה, *ſi fuerit mors.* Quod videtur intelligendum, *ſi fuerit mors aut matris aut infantis*, quanquam de matre tantùm accipiant Hebræorum Magiſtri. At Græci legerunt utroque loco אסמון. vertunt enim ἐξεκονισμένον, diſtinguúntque inter abortum partûs humanam jam figuram habentis, & non habentis, ut ille capital faciat, non verò hic, ſecuti ea in re Græcorum leges, quæ tunc & in Ægypto vigebant. Ariſtoteles Polit. l. 7. c. 16. πρὶν αἴσθησιν ἐγγενέσθαι καὶ ζωὴν, ἀμπωτὸς δεῖ τὸ ἄμβλωσιν. Τὸ δὲ ὅσιον καὶ τὸ μὴ, διωρισμένον τῇ αἰσθήσει καὶ τῇ ζωῇ. Sic & Hippocrates ſenſit; nec aliter hunc locum interpretatur Auguſtinus Quæſt. 86. ad Exodum. At Chriſtianis, ut Tertulliani utar verbis in Apologetico, *etiam conceptum utero, dum adhuc ſanguis in hominem deliberatur, diſſolvere non licet. Homicidii feſtinatio eſt prohibere naſci. Nec refert natam quis eripiat animam, an naſcentem diſturbet. Homo eſt & qui futurus eſt: etiam fructus omnis jam in ſemine eſt.* Paria habet idem Tertullianus in Exhortatione caſtitatis circa finem, & de Virginibus velandis. ¶ *Et arbitri judicaverint*] Heb. *in judicibus*, i. judicum arbitratu.

27. *Similiter dimittet eos liberos*] Hæc lex de libertate ob membrum ruptum ſervis circumciſis proderat, non aliis. Alii ex gentibus nonniſi pretio dato, aut per inſtrumentum manumiſſionis liberabantur.

29. *Quòd ſi bos cornupeta fuerit ab heri & nudiuſtertius*] *Bos cornu petere ſolitus*, ut verba habent XII Tabularum relata in Inſtitutiones tit. *Si quadrupes.* ¶ *Et conteſtati ſint dominum ejus*] Denuntiationem interpoſuerint damni infecti, ut Romano loquar more: vide L. *Qui foveas.* §. 1. D. ad l. Aquil. ¶ *Occideritque*] Aliud, ſi dente aut pede nocuerit; quæ inſolita. ¶ *Et dominum ejus occident*] Heb. *& dominus ejus morietur.* Culpa lata morte punitur. Sed ſi heredes velint, permittitur hîc redemptio. Ideo non dictum eſt, *moriendo morietur*, i. omnino morte afficietur.

32. *Triginta ſiclos*] Dimidium æſtimationis hominis liberi. Vide quæ ad Matth. 26. 15.

33. *Si quis aperuerit ciſternam, & foderit*] Si alius foveam providere non potuerit, ut ait L. *Qui foveas.* D. ad L. Aquil.

CAP. XXII.

MUNSTERUS.

1. REddet *quinque boves*] Sed quare jubentur reddi quinque boves, & tantùm quatuor oves? Reſpondent quidam Hebræi, quòd bos, cùm multò major ſit ove, non poſſit facilè abſcondi & abduci niſi à fure furtis aſſueto. Alii verò dicunt, quòd interim dominus bovis labore ejus in agricultura fuerit deſtitutus, quod damnum hîc per quintum bovem ſarcitur.

2. *In effoſſione*] Senſus eſt, Si fur ſuffodiens domum in ipſa effractione deprehenſus fuerit, & à domino domûs occiſus, non erit capitalis actio, neque imputabitur domino homicidium. Præſumitur enim furem animo latrocinandi

nandi veniſſe. Secùs, ſi clarâ die domum irruperit.

5. *Bonum agri*] Eſt hîc מיטב nomen denominativum, & non eſt Mem præpoſitio, ſed hæmanthica litera. Et intelligitur bonum illud, nedum de fructu agri vel vineæ, verùm etiam de fundo ipſo, quem tenetur dare illi cui nocumentum intulit, ſi prædium illius omnino devaſtavit.

7. *Dederit*] Capitur hîc *dare* pro *mutuò*, vel *commodatò*, *dare*; itémque, pro *deponere*.

9. *De qua quis dixit*] Heb. *qui dixerit*, *quia ipſe eſt*. h. e. Si teſtis dixerit eum eſſe reum, poteritque id probare coram judicibus, dabit reus duplum. Sin teſtis falſus deprehenſus fuerit, dabit ipſe duplum. Sic R.S. exponit.

13. *Adducat ille teſtem*] Alii ſic vertunt, *adducat ipſum raptum in teſtimonium:* verùm Hebraiſmus hunc ſenſum non habet. Poteſt enim fieri quòd lupus ovem abſque ullis reliquiis aſportaverit.

15. *Cùm conductitium ſit*] Ut ſi equum tibi pro mercede utendum dedero, & is me præſente defecerit, non teneris ad ejus reſtitutionem.

18. *Maleficam*] Licèt utrique ſexui interdicta ſit magia, ſit tamen hîc ſolùm de muliere mentio, quòd is ſexus frequentiùs cum dæmonibus pactum facere ſoleat.

21. *Expiles*] Heb. *denudes*, ſeu *extrahas*, h.e. prives bonis ſuis.

26. *In ſolis occaſu*] R.S. contrarium elicit ſenſum. Legit enim ſic hunc textum, *Cùm abſtuleris veſtimentum proximi tui in pignus, reſtitues illi ipſum uſque ad occaſum ſolis, præſertim cùm aliud non habeat quo interdiu cutem tegat. Serò verò licebit auferre uſque manè, ſi nocte illâ non opus habuerit. Sin nocte quoque loco tegumenti utatur, nunquam licebit auferre.*

28. *Diis non maledices*] Per *deos* intelliguntur judices & ſacerdotes legem docentes.

29. *Plenitudinem*] h. e. Cùm impletæ fuerint fruges tuæ, ſive cùm ad maturitatem pervenerint, dabis primitias; & deinde, cùm collectæ fuerint intra domum, dabis quoque lacrymam, h.e. vinum & oleum, in vindemia, quæ meſſem ſequitur. Sic K. exponit.

FAGIUS.

2. *NOn erit ei ſanguis*] Hebraiſmus eſt, pro, Non fundatur ſanguis percuſſoris propter occiſum à ſe furem. Senſus eſt, Si fur ſuffodiens domum in ipſa effractione deprehenſus fuerit & à domino domûs occiſus, non imputabitur domino homicidium: præſumitur enim furem animo latrocinandi veniſſe: Secùs, ſi clarâ die domum irruperit. Quidam putant ad utrumque hæc poſſe referri, h. e. vel ad percuſſorem, contrà quem non debeat actio homicidii conſtitui, vel ad percuſſum: ut ſit ſenſus, Quòd ejus causâ non conſtituatur actio homicidii, h. e. **Man laſſt kein blut gericht über ihn gehn. Man richtet ihm nit.**

3. *Si oculus teſtium ceciderit ſuper eum*] Hæc R. S. ità explicat, אם מצאוהו עדים קודם שבא בעל הבית, וכשבא בעל הבית נגד התרו שלא יהרגנה *Si invenerint eum teſtes antequam veniat paterfamilias, & ubi advenerit, admonetur ab eis nè interficiat eum.* Eſt ergò ſenſus, Si quis furem domum effringentem præſentibus teſtibus occiderit, imputabitur ei homicidium, occidatur, & ſanguis ejus ſimiliter fundatur. ¶ *Reddendo reddat fur*] Sed quomodo, inquis, reſtituere poteſt fur qui à percuſſore interfectus? Reſpondent doctiores Hebræi hæc cohærere cum ſuperioribus quæ ſunt in initio hujus capitis, ubi de reſtitutione furti agitur, & per parentheſim interjecta eſſe quæ de fure diurno & nocturno hîc dicuntur; ut illud *reddendo reddat* cohæreat cum illo, *quinque boves reddat pro bove*, &c. atque ità conſtruit A. E. Citant quoque & alios locos ubi per hujuſmodi parentheſim ſententia interrumpitur, ità ut quæ ſequuntur non ad ipſam parentheſim, ſed ad ea quæ ante parentheſim ſint pertineant: E quibus & iſtum locum unum proferunt qui eſt Pſal. 51. 4. *Ut juſtificeris in ſermonibus tuis, & vincas cùm judicaris:* quæ non dicunt cohærere cum his quæ mox præcedunt, *Tibi ſoli peccavi, & malum coram te feci*, ſed cum principio Pſalmi, *Miſerere mei, Deus*, &c. vel cum his, *Quoniam iniquitatem meam ego cognoſco*, &c. Præſens tamen locus etiam ſic poteſt intelligi, Si exortus fuerit ſol ſuper talem furem qui domum effregit, ut habet veritas Hebraica, vel ſi præſentes fuerint teſtes, ut noſter paraphraſtes habet, non debet talis fur à patrefamilias occidi, ſed deprehenſus ad reſtitutionem debet cogi. Quòd ſi paterfamilias cum occiderit, *ſanguis erit ei*, h.e. homicidium illi imputetur, & quoque occidatur. Atque hæc lectio videtur mihi omnium ſimpliciſſima eſſe.

5. *Bonum agri ſui*, &c.] i. de bonis ſui agri & vineæ reſarciat damnum illi allatum à jumento ſuo.

8. *Quòd non extenderit manum ſuam*, &c.] Subaudiendum eſt aliquid, vel, *ut ſciatur quòd non ipſe dominus domûs furatus fuerit*, vel, *& jurabit quòd non extenderit manum ſuam*, &c. ſicut reddidit interpres Lat. Vulg. Sunt qui particulam אם *Im* interrogativè legunt hoc modo, *ut ſciatur annon extenderit manum ſuam*, &c. h. e. ut ſciatur & cognoſcatur per judices & magiſtratus num ipſe dominus domûs furatus ſit nécne. Nota idiotiſmum, *extendere* ſeu *mittere manum* pro *ſurripere*, *furari*.

9. *De omni negotio tranſgreſſionis*, &c.] *Omne negotium tranſgreſſionis* vocat quodcunque crimen. q. d. Super quacunque prævaricatione, culpa ſive crimine fuerit, ſive ſit de bove, &c. ¶ *Quòd apud illum ſit*] Diverſa hîc lectio eſt. Quidam legunt, *De qua quis dixerit quòd hoc ſit*, i. ea res ſit quæ perdita eſt. Alii, *quòd ipſius ſit hoc.* Alii, *quòd apud illum ſit*, vel *quia ipſe eſt*, h. e. Si dixerit teſtis eum eſſe reum, poteritque id probare coram judicibus, dabit reus duplum. Sin teſtis falſus deprehenſus fuerit, dabit ipſe duplum. Sic R. S. exponit.

15. *Præſertim ſi conductitium ſit, & venerit pro mercede*] h. e. ſi pecuniâ conduxerat eum. Satis fuerat dixiſſe, *conductitium fuerit*, verùm ampliùs expoſuit, cùm addidit, *veniens pro mercede ſua*, h. e. quod animal habetur datâ mercede. q. d. Si pro mercede ei locatum eſt, ultra mercedem nihil dabit. Unde & hic locus ità legi poteſt, *Si conductitium eſt, venit pro mercede ſua*, i. ut reciperet mercedem ſuam: vel, *veniat pro mercede ſua*, h. e. ſolvatur pro eo merces pro qua conductum eſt, & nihil ultrà. Et nos Germani ferè ità loquimur, **wie kumpt das**, pro *quanti venditur & emitur? quid ſolvendum & dandum eſt pro ea?*

21. *Non vexetis neque affligatis*, &c.] Hebræi verbum ינה *Jonah* bifariam accipiunt, vel ut ſit Subſtantiam alicujus capere, ignoranter aut ſcienter, vi ac violentiâ, ſive emendo, vendendo, aut quacunque aliâ ratione; vel ut ſignificet Verbis vexare & exprobrare: qua in ſignificatione Hebræi hîc accipiunt, unde ſic explicant, לא יאמר לגר זכור מעשיך הראשונים וכן אם היה בן גרים לא יאמר לו זכור מעשה אבותיך וכן אם היה ישראל בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים, *Non dicat aliquis peregrino, Memento operum tuorum priorum. Et ſi fuerit filius peregrinorum, non dicat ei, Memento operum patrum tuorum. Et ſi fuerit Iſraelita qui pro admiſſo facinore pœnitentiam egit, nè dicat ad eum, Memento operum tuorum priorum.* Eſt ergò ינה *Jonah* Hebræis Aliquem vel verbis vel rebus vexare atque affligere, h. e. vel bonum nomen & famam, vel bona alicujus lædere. Præſentem locum ferè ſic exponunt ut prius verbum ינה *Jonah* ad verba referant, poſterius לחץ *Lachaz* ad rem, dum ſcilicet alicui ſua bona auferuntur. Et גר *peregrinum* interpretantur pro eo שבא לקבל עליו דברי התורה, *Qui venit ut recipiat ſuper ſe verba legis*; quem *proſelytum* appellare potes, quem in conſortium legis ſuæ recepiſſent.

23. *Si affligendo afflixeris eum*] Reticentia eſt. Nam ſubaudiendum eſt, *poſtea & te affligam.*

25. *Si argentum commodatò dederis populo meo*, &c.] Hebræi hunc locum ità explicant, זה משמעו אם כסף תלוה את עמי תלהו ולא לגוי ולאיוה מעמי ארת העני לאותו שעמך לא תהיה לו כנושה לא תתבענו בחוקה אם אתה יודע שאין לו מה יחזיר ולא תהיה דומה עליו הלויתו לגוי, *Is eſt ſimplex ſenſus ejus, Si argentum mutuò dederis populo meo, non ethnico nostrum dabis. Quòd ſi rogas, Cui ex populo meo? pauperi, inquam,*

vi

qui tecum est. Non sis illi tanquam fœnerator, h. e. Non vi extorqueas ab illo, si tu novisti quod non potest restituere, neq; exhibeas te erga illum quasi ethnico accommodatò dederis. q.d. Non ignominiâ afficias eum. Aben Ezræ videtur vox Hebraica נושה *fœnerator* ab *elevando* & *extollendo* dicta, q.d. Si mutuum illi dederis, non extollas te supra illum, ut cogatur propter beneficium à te acceptum tibi supplicare, te venerari & colere, &c. Chaldaicè fœnerator dicitur רשיא *Raschia*, ab eo nimirum quòd potestatem quandam jam in eum habere videtur cui mutuum dedit, רשא enim *potuit* Chaldæis significat; hinc רשיא *Raschiah*, *creditor*, *fœnerator*, *exactor*, quasi *facultatem habens*. Atque in hanc sententiam inclinat & author Nehemanides, qui ità exponit, *Ne sis illi tanquam usurarius, qui dominium usurpat in eum qui à se mutuum accipit, juxta illud quod scribitur*, Prov. 22. 7. Qui mutuum accipit servus est illius qui mutuum dat. *Quin potiùs exhibeas te erga illum in omni re quasi nihil unquam à te mutuò acceperit. Neq; ponas super eum usuram, nec pecuniæ, nec cibi, sed accommodatò illi des ex pietate, non accipiens ab illo utilitatem gloriæ nec substantiæ.* Hæc ille. Sed & hoc pro studiosis linguæ sanctæ annotare libet, quòd vocabulum נושה *Noscheh*, *fœnerator*, & activè & passivè Hebræis accipitur, h. e. pro eo qui mutuum dat & qui mutuum accipit: constructio autem discernit. Nam cùm adstruitur ad præpositionem Beth, activè significat *eum qui mutuum dat*; sine præpositione verò passivè, *eum qui mutuum accipit*, ut Esa. 24. כנושה בנושא בו, *Sicut debitor, ità & creditor*, sive *exactor, ejus.* Quando autem caret constructione Beth, tunc circumstantia sensum ostendit quomodo accipiendum sit. ¶ *Non ponatis super eum usuram*] Observavit A. E. quòd in plurali numero dicitur, *Non ponatis*, ad innuendum quòd non unus tantùm, sed plures peccent & transgrediantur, scilicet ipse creditor, scriba, & testes. Porrò usuram Hebræi aptissimo vocabulo נשך *Naschach* appellant, à *mordendo* scilicet, nam נשך *Naschach* Hebræis *mordere* significat: indè נשך *morsus:* quo nomine incrementum usuræ vocatur, quòd instar morsûs serpentis sese habeat. Qua de re R. S. ità scribit in hunc locum, שהוא כנשיכה נחש שנוחש חבורה קטנה ברגלו ואינו מרגיש ופתאום הוא מבטבט ונופח עד קדקדו כך רבית אינו מרגיש ואינו ניכר עד שהרבית עולה ומחסרה ממון הרבה, Incrementum usuræ Næschæch dicitur, *quòd habet se instar morsûs serpentis, qui mordet vulnus parvum in pede alicujus, ità ut non sentiat; mox autem serpit & diffundit se venenum donec perveniat ad verticem ejus: Sic quoq; incrementum usuræ se habet: non enim sentitur neq; cognoscitur donec ità augeatur ut totam substantiam alicujus diminuat.* Hæc ille. Chaldæis fœnus sive usura חבוליא *Hasuliah* dicitur, à *perdendo* scilicet, חבל enim Chaldæis *corrumpere, perdere* & *devastare* significat: hinc usura חבוליא nominatur, q. d. *corruptio, perditio*, quòd corrumpit, perdit ac devastat quodammodo hominem.

26. *Usq; ad occasum solis reddas eam illi*] Bifariàm hæc intelligunt: Vel, quòd vestem pro pignore acceptam interdiu apud se retinere possit, ad noctem verò rursùm restituere ei debeat, ut in ea cubare possit: Vel, quòd noctu creditor vestem oppignoratam ad se recipere queat, quam interdiu debitori relinquere debeat, ut eâ se tegere possit: Quem sensum sequitur R. S. legit enim sic, *Cùm absteneris vestimentum proximi tui in pignus, restitues illi ipsi usq; ad occasum solis, præsertim cùm aliud non habeat quo interdiu cutem tegat. Serò verò licebit auferre usq; manè, si nocte illâ non opus habuerit. Sin nocte quoq; loco tegumenti utatur, nunquam licebit auferre.* Sed prior lectio videtur textui propinquior esse.

29. *Primitias tuas & lacrymam tuam*, &c.] Heb. *Plenitudinem tuam & lacrymam tuam*, &c. Quod ità intelligunt, Primitias musti tui & primitias olei tui primo quoque tempore offeres. Mustum enim Hebraicè מלאה *Meleah*, i. *plenitudinem*, dici sentiunt, quòd magnâ copiâ è torcularibus defluere soleat; oleum verò *lacrymam*, quòd guttatim defluat cùm sit in lacu. R. D. K. tam de vino quàm de oleo dici sentit *lacrymam*, quòd utrumque guttatim è torculari defluat. Idem quoque in Rad. suis hunc locum ità exponit, *Cùm impleta fuerint fruges tuæ, sive cùm ad maturitatem pervenerint, dabis primitias; & deinde, cùm collecta fuerint intra domum, dabis quoque lacrymam, h. e. vinum & oleum in vindemia, quæ messem sequitur. Ergò* plenitudo, *sive primitiæ, ad fruges spectat.* Lacryma *verò ad liquamina, vinum scilicet & oleum.* Et Lxx legunt, ἀπαρχὰς ἄλωνός σου καὶ ληνοῦ σου, *Primitias areæ tuæ & torcularis tui.*

VATABLUS.

2. IN *effossione*, במחתרת] i. perfodiens domum. ¶ *Non erit*, &c. אין לו דמים] Ad verb. *non illi sanguines*, i. non est reus sanguinis: vel, non fundetur sanguis percussoris propter occisum à se furem: non interficietur.

3. *Super eum*, עליו] sub. *furem*: i. si interdiu fur conetur perfodere domum. Chald. paraph. *Si oculus testium ceciderit super eum.* Quod magni nominis apud Hebræos vir sic exponit, *Si invenerint eum testes antequam veniat paterfamilias, & ubi advenerit, admoneatur ab eis nè interficiat eum:* i. siquis furem domum effringentem præsentibus testibus occiderit, imputabitur illi homicidium; occidatur. ¶ *Erit morti obnoxius*, דמים לו] Ad verb. *sanguines illi*; i. percussor occidetur: fur autem reddet quod furto abstulerit: acsi dicat, Furem diurnum non licet occidere. ¶ *Reddendo reddet:* שלם ישלם] Quomodo (inquiunt quidam) restituere potest fur qui est à percussore interfectus? Respondent doctiores Hebræi, hæc cohærere cum superioribus quæ sunt initio hujus capitis, ubi de restitutione furti agitur: & per parenthesin interjecta esse quæ de fure diurno & nocturno hîc dicuntur: ut illud, *Reddendo reddet*, cohæreat cum illo, v. 1. *Quatuor pecudes pro pecude.* Atque ità construit ex doctioribus Hebræorum alter. Citant quoque & alios locos, ubi per hujusmodi parenthesin, sententia interrumpitur: ità ut quæ sequuntur, non ad ea quæ inclusa sunt parenthesi, sed ad ea quæ ante parenthesin sunt, pertineant. E quibus & istum locum proferunt qui est Psal. 51. 4. *Ut justificeris in sermonibus tuis, & vincas quum judicaris:* quæ dicunt non cohærere cum his quæ mox præcedunt, *Tibi soli peccavi, & malum coram te feci:* sed cum principio Psalmi, *Miserere mei, Deus*; vel cum his, *Quoniam iniquitatem meam agnosco.* Præsens tamen locus etiam sic potest intelligi, *Si exortus fuerit sol super talem furem qui domum effregit* (ut habet veritas Hebraica) *vel si præsentes fuerint testes* (ut Chald. paraph. habet) *non debet talis fur à patrefamiliâs occidi, sed deprehensus ad restitutionem debet cogi; quòd si paterfamiliâs eum occiderit, sanguis erit ei*, h. e. homicidium illi imputetur, & ipse quoque occidatur. Hæc lectio videtur omnium simplicissima esse. ¶ *Si non sit ei*, אם אין לו] i. si non habeat unde restituere possit.

4. *Deprehendatur*, המצא תמצא] Ad verb. *inveniendo inveniatur.* ¶ *A bove*, &c. משור ועד] Hebraismus, pro, *sive bos fuerit, sive asinus, sive pecus.*

5. *Depasci fecerit*, יבער] Ad verb. *jumentaverit*, à בעיר, quod *jumentum* sive *animal* significat, i. deduxerit jumentum, & ità quidam vertunt. Rectiùs tamen vertisse videtur noster interp. nam quod mox sequitur, interpretatio est istorum verborum; & ו pro *id est* positum erit, hoc modo, *Si depasci fecerit aliquis agrum vel vineam, id est, immiserit jumentum suum, & depaverit agrum alterius.* ¶ *Bonitatem*, &c. מיטב שדהו וגו'] i. optimum quodque agri sui, & optimum quodque vineæ suæ restituet illi cujus ager aut vinea depasta fuerit.

6. *Combustionem*, את הבערה] *succensionem*, i. quod igni consumptum fuerit.

8. *Tunc applicabitur*, ונקרב] *Tunc adducetur*, i. vocabitur in jus. ¶ *Miserit manum suam*, שלח ידו] i. contrectaverit, h. e. an non retineat apud se rem perditam.

tam. Notandus Hebraiſmus, *mittere manum ſuam ad rem proximi*, pro *ſurripere & furari*.

9. *Super omni re prævaricationis*, על כל דבר פשע] *Super omni negotio tranſgreſſionis*: ſic vocat quamcunque tranſgreſſionem & quodcunque crimen, ſive fuerit de bove, ſive de aſino, &c. ¶ *Hoc eſſe*: כי הוא זה] ſub. *quod perdiderit*. Quidam vertunt, *quòd ipſius ſit hoc*. Alii, *quòd apud illum ſit*: vel, *quia ipſe eſt*: h.e. ſi dixerit teſtis eum eſſe reum, poterítque id probare coram Judicibus, dabit reus duplum: ſin teſtis deprehenſus fuerit falſus, dabit ipſe duplum. Sic magni nominis apud Hebræos vir exponit.

10. *Aut quodcunque*, &c. וכל בהמה] Ad verb. *& omne animal*. ¶ *Aut ab hoſtibus abductum*, או נשבה] *Aut captivum ductum*: in prædam ſcilicet.

11. *Juramentum*, &c. שבועת יהוה וגו'] Hebraiſmus, Jurabit uterque per Jehovam. ¶ *Dominus ejus*, בעליו] ſub. *animalis perditi*. ¶ *Et non reddet*: ולא ישלם] *& non reſtituet*, i. qui ità juraverit, non tenebitur reſtituere.

13. *Afferet illi teſtem*, יביאהו עד] i. partem animalis afferat quæ teſtetur animal illud fuiſſe dilaniatum à fera. Alii, *afferet illud teſtem*: nam eſt pronomen affixum pro ſeparato. *Illud*, i. partem animalis dilaniati.

14. *Domino ejus abſente*, בעליו אין עמו] Ad verb. *& dominus ejus non cum eo*.

15. *Si conductum fuerit*, &c.] אם שכיר הוא וגו'] ſub. *animal*. Chald. paraph. *præſertim ſi conductitium ſit, & venerit pro mercede*, h. e. ſi pecuniâ conduxerit eum. Satis fuerat dixiſſe, *ſi conductum ſit*: verùm amplius expoſuit quum addidit, *Veniens pro mercede ſua*, i. quod animal habetur datâ mercede. q. d. Si pro mercede ei locatum eſt, ultra mercedem nihil dabit. Poteſt & ſic intelligi hic locus, *Si conductitium eſt, venit pro mercede ſua*: i. ut reciperet mercedem ſuam: vel, *veniat pro mercede ſua*: h. e. ſolvatur pro eo merces pro qua conductum eſt, & nihil ultrà.

16. *Dotando dotabit*, &c. מהור ימהרנה וגו'] Hebraiſmus, aſſignabit illi dotem, & accipiet eam ſibi in uxorem: vel datâ dote accipiet illam in uxorem.

17. *Juxta dotem virginum*: כמוהר הבתולות] i. pro modo dotis quæ aſſignari ſolet virginibus.

18. *Maleficam*, מכשפה] Hæc lex intelligitur etiam de malefico: ſed quia mulieres ad id vitium proniores ſunt, ideo utitur feminino. ¶ *Non ſines vivere*: לא תחיה] Ad verb. *non vivificabis*.

20. *Immolans*, &c. זובח לאלהים יחרם] Ordo talis eſt Hebræis, *Qui immolaverit diis, occidetur, præterquam Jehovæ ſoli*, i. qui adoraverit alium deum quàm Jehovam.

21. *Et peregrino*, &c. וגר לא תונה וגו'] *Et advenam non opprimes, neq; affliges eum*. Alii, *peregrinum non decipies, neque fueris ei moleſtus*. Hunc locum Hebræi ſanè ſic exponunt, ut prius verbum יגה ad verba referant; poſterius לחץ ad rem, dum ſcilicet alicui ſua bona auferuntur. Et גר peregrinum interpretantur pro eo qui venit ut recipiat ſuper ſe verba Legis (quem *proſelytum* appellare potes) quem in conſortium Legis ſuæ recepiſſent.

22. *Nullam*, &c. כל אלמנה וגו'] Ad verb. *Omnem viduam & pupillum non affliges*.

23. *Si affligendo afflixeris eum*: אם ענה תענה אותו] Apoſiopeſis ſive reticentia eſt: ſub. *te poſtea affligam*: vel dicitur comminatoriè, ſub. *puniam graviſſimè*. Singulare autem eſt pronomen pro plurali, *eos*, nempe viduam & pupillum. ¶ *Si clamando*, &c. אם צעק יצעק] *Si vociferando vociferatus fuerit ad me*. Sing. Heb. pro Plur. *Si vociferati fuerint*. Geminatio verbi aſſiduam & conſtantem vociferationem ſignificat.

24. *Iraſcetúrque furor meus*, וחרה אפי] Hebraiſmus, pro, *Vehementiſſimè iraſcar, ità ut vos occidam*.

25. *Pauperi*, את העני] Per expoſitionem poſitum: exponit enim quem vocet populum ſuum, nempe pauperes. ¶ *Sicut uſurarius*, כנושה] *Sicut fœnerator*. Ex doctioribus Hebræorum alteri videtur hanc vocem נושה ab *elevando & extollendo* eſſe dictam, aſi dicat, *Si mutuum illi dederis, non extollas te ſupra illum, ut cogatur propter beneficium à te acceptum tibi ſupplicare, te venerari & colere*. Alius quidam ex illis in hunc locum ſic ſcribit, *Ne ſis illi tanquam uſurarius, qui dominium uſurpat in eum qui à ſe mutuum accipit (juxta illud, Prov. 22. 7. Qui mutuum accipit, ſervus eſt illius qui mutuum dat) quin potiùs exhibeas te erga illum in omni re quaſi nihil unquam à te mutuò acceperit. Neque ponas ſuper eum uſuram, nec pecuniæ, nec cibi: ſed commodato illi des ex pietate, non accipiens ab illo ullam utilitatem gloriæ, nec ſubſtantiæ*. Hactenus ille.

26. *Si in pignus acceperis*: אם חבול תחבול] Ad verb. *Si in pignus accipiendo, acceperis in pignus*, &c. ¶ *Antequam occubuerit*, עד בוא] Ad verb. *ad occumbere*.

27. *Quia ipſum* &c. כי הוא כסותה לבדה] Ad verb. *Quia eſt operimentum ejus ipſum ſolum*. Ordo inverſus, i. nihil aliud habet quo ſe operiat. ¶ *Dormiat*: וישכב] *Cubabit*; *cubare poterit, cubet*. ¶ *Et erit quum clamaverit*, והיה כי יצעק] *Accidet autem, quum clamaverit*, i. quúmque clamaverit.

29. *Plenitudinem tuam & lacrymam*, מלאתך ודמעך] *Abundantiam tuam & lacrymam tuam*, i. Primitias muſti tui, & primitias olei tui primo quoque tempore offeres. Muſtum מלאה *plenitudinem* dici ſentiunt, quòd magnâ copiâ è torcularibus defluere ſoleat; Oleum verò, דמעה *lacrymam*, quòd guttatim defluat quum fit in lacu. Doctus inter Hebræos *lacrymam* tam de vino quàm de oleo dici ſentit, quòd utrumque guttatim è torculari defluat. Idem alio loco hunc locum pluribus ſic explicat, *Quum impletæ fuerint fruges tuæ, ſive quum ad maturitatem pervenerint, dabis primitias: & deinde quum collectæ fuerint intra domum, dabis quoque lacrymam, i. vinum & oleum in vindemia quæ meſſem ſequitur. Ergò* plenitudo, *ſive primitiæ, ad fruges ſpectat*; lacryma *verò ad liquamina, vinum ſcilicet & oleum*. Lxx legunt ἀπαρχὰς ἅλωός σου καὶ ληνοῦ σου, *Primitias areæ tuæ & torcularis tui*. Chald. paraph. *Primitias tuas & lacrymam tuam non differas*.

30. *Sic facies*, &c. כן תעשה וגו'] i. de bobus tuis & ovibus tuis dabis primogenitum.

31. *Raptam*, טרפה] Ad verb. *quæ ſit rapina*, i. à fera laniatam.

CASTALIO.

10. *Abactum*] Scil. ruri, ab abactoribus, aut hoſtibus.

12. *Furto ablatum*] Scil. domo.

29. *Fruges & liquorem tuum nè avertito*] Heb. *Plenitudinem & lacrymam tuam*, i. fructus ſiccos & humidos, ut oleum & vinum, quorum prohibet decumas retineri.

CLARIUS.

1. *Si quis furatus*] Suprà dictum eſt, jubente Deo, Nihil eſſe concupiſcendum; & alio loco, Diligendum eſſe proximum. Quare quæ hìc ponuntur, primùm contra legem Dei ſunt, deinde contra tranquillitatem reipublicæ, ob quam conſervandam conſtitutæ ſunt hæ pœnæ civiles; quatenus verò contra Deum ſunt, aliâ indigent expiatione, Chriſti videlicet. ¶ *Quinque boves*] Sed quare jubentur reddi quinque boves, & tantùm quatuor oves? Reſpondent quidam Hebræi, quòd bos, cùm multò major ſit ove, non poſſit facilè abſcondi & abduci niſi à fure furtis aſſueto: Alii, quòd interim dominus bovis labore ejus in agricultura fuerit deſtitutus, quod damnum hìc per quintum bovem ſarcitur. *Ovis* autem nomine pecus domeſticum intelligitur, agni, & capræ.

2. *Si effringens*] Si fur ſuffodiens domum, in ipſa effractione deprehenſus fuerit, & à domino domûs occiſus, non imputabitur domino homicidium: præſumitur enim furem animo latrocinandi veniſſe: Secùs, ſi clarâ die domum irruperit.

3. Red-

3. *Reddendo reddet*] h.e. Ipse fur diurnus non accipiat mortis sententiã, sed reddat, vel venundetur pro suo furto.

4. *Vivum*] Aliùs retulit illud *vivum* ad res reddendas, & vertit, *vivos duos reddat.*

9. *De quo quis dixerit*] h. e. Si testis dixerit eum esse reum, potuerítque id probare coram judicibus, dabit reus duplum: Sin testis falsus deprehensus fuerit, dabit ipse duplum. Sic enim quidam exponunt.

13. *Deferat ad eum quod occisum est*] h. e. Illud raptum adducat in testimonium. Alius vertit, *Adducat ille testem*, scilicet aliquem hominem. Potest enim fieri ut lupus ovem absque ullis reliquiis asportaverit.

15. *Maximè cùm sit conductitium*] Ut si equum tibi pro mercede utendum dedero, & is me præsente defecerit, non teneris ad ejus restitutionem.

18. *Maleficam*] Licet utríque sexui interdicta sit Magia, fit tamen hic solùm de muliere mentio, quòd hic sexus frequentiùs cum dæmonibus pactum facere soleat.

26. *Ante solis occasum*] Vel, *in solis occasu.*

29. *Decimas & primitias*] Heb. *plenitudinem tuam, & lacrymam tuam:* quod sic exponunt, *Cùm impletæ fuerint fruges tuæ, sive cùm ad maturitatem pervenerint, dabis primitias; deinde cùm collectæ fuerint intra domum, dabis quoque lacrymam, h.e. vinum & oleum, in vindemia, quæ messem sequitur.*

DRUSIUS.

9. USque ad deos veniet causa amborum: quem condemnaverint dii] Hic per *deos* judices innuí notius est quàm ut probari debeat. Quocirca minùs rectè Lxx, ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, & ὁ ἄλλος διὰ τοῦ θεοῦ. Nam in fonte verbum plurale, quia de judicibus sermo. Plures enim judices erant. Ubi plures, quid opus ad unum restringere? An existimarunt de uno judice, qui etiam θεὸς dici potest, sermonem esse? Nam de vero Deo locus intelligi nequit. Contrà factum in illo, *eritis sicut dii*, quod non incommodè verti potuisset, *eritis sicut Deus.* Nec obstat quod mox ait, *sicut unus è nobis.* Nomen enim *Elohim*, quando essentialiter accipitur, includit omnes tres Personas; quarum respectu dixerit, *sicut unus è nobis.* Sic, *Non erunt tibi dii alii*, potest imò debet verti, *Non erit tibi Deus alius.* Rationes antè produximus, quas non itero. Similiter, Exod. 23. 13. pro ὄνομα θεῶν ἑτέρων, est cur malim θεῷ ἑτέρῳ, *Dei alius:* ut dicat, Non memorabitis nomen Jovis, aut Martis, aut Saturni, aut alius alicujus Dei falsi. Sic David ait Psal. 16. 4. *Nomina eorum non tollam labiis meis.* Cæterùm dubito utrùm à judicibus Deus *Elohim*, an à Deo dicti judices quasi *dii* sive *divi.* Nam Dei munus obeunt in terra. Sic reges antiquitus vocabantur θεοί· unde θεομαχεῖν, ut quidam volunt, & bellum gigantum cum Diis: item θεὸς Ἰούλιος, *Divus Julius*, &c.

20. *Qui sacrificat diis*] Vide num meliùs sit, *Qui sacrificat Deo.* Nam sequitur, *præterquã Domino soli.* Plenum esset *Deo alio. Deus alius* est falsus. Nam alius est à vero. Igitur *qui sacrificat Deo*, i. idolo. Dictio *alius* desiderari notatur cùm alibi tum Gen. 14. 1. & 36. 6. Moneo quoque, ubi legimus *dii Moab, dii filiorum Ammon, dii Accaron* (sic enim interpretes reddunt) posse imò debere nos legere, *Deus Moab, Deus filiorum Ammon*, & *Deus Accaron.* Ratio; Quia unus erat Deus Moabitarum Chamos dictus, & unus filiorum Ammon, Moloch sive Melchom, & unus Accaronitarum, nisi fallor, Dagon. Sic dico, unum Deum falsum colebant hæ gentes, non plures. Quod tamen pono, non statuo.

25. *Populus Dei* latè & angustè dicitur: Latè, cùm significat omnes Israelitas; angustè, cùm significat pios qui inter eos; & angustiùs, cùm significat pauperes, ut hoc loco; *Si mutuò dederis pecuniam populo meo pauperi.* Figura est sermonis quam Appositionem appellant. Sic accipiunt Mich. 2. 9. *Uxores populi mei expellitis*, h. e. Causam datis cur pauperes suas uxores domo expellant, dum eas suspectas ipsis redditis impudicitiæ, domos earum frequentando. Huc referri posset, *Comedunt populum meum ac si comederent panem:* vult dicere tam avidè quàm panem; & *populum meum*, h. e. pauperes, quorum bona & facultates absumunt. Simile, *quem assiduè exedunt:* &, *Est qui absumitur absque judicio.* Senius, cujus bona & facultates absumuntur ob non bene administratam rem familiarem. Locus extat apud Salomonem in libro Proverbiorum. Porrò pauperes vocantur *populus Dei*, qura Deus peculiarem curam eorum gerit, aut quia pii ferè pauperes sunt, de opibus comparandis nòn admodũ solicíti. R.S. *Si pecuniam mutuam dederis populo meo, non extraneo: & cui è populo meo? pauperi: & cui pauperi? Qui tecum est, i. apud te moratur in eadem urbe aut pago.* Nè sperne.

28. *Principi in populo tuo non maledices.* Hunc locum citat Apostolus Act. 23. 5. *Principi populi tui non dices malè.* Nam etiam Græci hîc legunt ἐκ ἐρεῖς κακῶς quod idem cum illo *non maledices.* Id uno verbo dicunt, οὐ κακολογήσεις, & duobus, οὐ κακῶς ἐρεῖς. Hoc primum: Deinde *principi in populo tuo*, idem cum illo ἀρχοντα τοῦ λαοῦ σου. Sic *princeps in Israel*, i. Israelis. Nec alienum, *Tu es magister in Israel.* Observa summum Sacerdotem vocari *principem.* Quanquam Ebræi locum illum de Rege enarrant: Sacerdotes autem significari putant per membrũ quod præcedit, *Diis non maledices:* unde qui colligunt meros sacerdotes *deos* dici; falluntur. Nam sacerdotes Ebræorum non erant meri sacerdotes. Quid igitur? Judices erant; & quatenus judices, vocantur *dii.* Oncelos certè & Jonathan cæteríque ad unum omnes Ebræi hîc habent, *Judicibus non maledices.* Theodoretus quoque θεὸς οὐ κακῶς interpretatur: Hîc tamen exponit *principibus.* Nam principes & reges etiam *dii* nuncupantur. Prius se magis mihi probat. Abenezra, *Hi sunt judices, videlicet sacerdotes filii Levi, penes quos lex erat.* Ex lege judicabant populum. Pontifex quoque juri dicundo præerat. Abraham Davidis in Cabbala sua historica, *Rex educebat homines in bellum, & negotia regni administrabat: sed omnia verba legis & statuta & judicia fiebant per os principis,* הנשיא, *qui erat è domo David, & per os summi sacerdotis & Sanhedrim.* Sacerdotes ergò erant & simul judices: Sacerdotes, quatenus Sacris operabantur; Judices, quatenus jus reddebant populo. Alia ratio ministrorum hujus temporis. Nam quia judices non sunt, nisi fortè in rebus ecclesiasticis, ideo non possunt vocari *dii*, nec uspiam ità vocantur, quod sciam. Vide quæ scripsimus Act. 23. 4.

IDEM.

20. יָחֳרָם. Schol. ἀναθεματίζηται αὐτὸς, *anathematizabitur ipse*] Delebitur & penitus excindetur. Sensum expresserunt Græci cùm verterent θανάτῳ ἐξολοθρευθήσεται, & interp. noster, qui habet, *occidetur.* Hieron. in ea quam ad Algasiam scripsit, Quæst. 1x. *Quòd autem Anathema interdum Occisionem sonet, multis Veteris Instrumenti testimoniis probari potest.* Zach. 14. 11. חרם. Vulg. *anathema*, Jon. קטלא *cædes, occisio.* Lxx. ἀνάθεμα. Jud. 1. 17. יחרימו אותה. Lxx ἀνεθεμάτισαν αὐτὼ καὶ ἐξωλόθρευσαν αὐτὼ· ubi videntur duæ interpretationes esse.

GROTIUS.

2. SI *effringens fur domum, sive effodiens*] Directarius Latinè. ¶ *Et accepto vulnere mortuus fuerit*] Vulnerari eum ità demum posse si non fugiat, aut testes haberi non possint, notat Maimonides. Vide quæ nos hac de re l. 2. de J. B. ac P. c. 1. §. 12. & in Annotatis. Si testes adsint, jam diurno furi æquiparatur.

3. *Venundabitur*] Ad servitutem non longiorem sexennio; contractiorem verò si antè operæ ejus tantum valuissent quantum res furto sublata; nam ob mulctæ debitum in servitute retineri non poterat. Intelligendum hoc de maribus: fœminæ enim ob furtum non addicebantur, Josephus l. 16. Antiq. Hist.

4. *Si inventum fuerit apud eum quod furatus est, vivens, sive bos, sive asinus, sive ovis*] Heb, *Si inveniendo inventum fuerit in manu ejus furtum:* i. Si furtum non ipsius

ipsius voluntariâ confessione, ut præcipitur Lev. 6. sed alio modo ad notitiam pervenerit. Nam qui se defert, neque occidit, aut vendidit quod furatus est, non tenetur duplione.

6. *Si egressus ignis invenerit spinas*] Si quis in stipulam suam vel in spinam comburendæ ejus causâ ignem immiserit, & ulteriùs evagatus & progressus ignis alienam segetem vel vineam læserit. Verba sunt L. *Qui occidit.* §. *in hac.* D. ad L. Aquiliam. ¶ *Reddet damnum qui ignem succenderit*] Cùm deberet vel ignem exstinguere, vel ità munire nè evagetur, ait L. *Si servus.* §. *si fornicarius.* D. ad L. Aquiliam. In crimine est qui non observavit nè ignis longiùs procederet, ait L. *Qui occidit.* §. *in hac.* D. eodem tit.

8. *Ad deos*] Ad tres Judices quibus manus imposita. ¶ *Quòd non extenderit manum in rem proximi sui*] *Extendere manum* est *arripere.*

9. *Ad deos*] Ità vocantur summi Judices, qualis Moses, & eo absente Aaron & Hur, infrà c. 24. 14. postea Senatores Synedrii, qui olim his de causis judicavere. Sed crescente litium numero, introductum seriùs, ut tres, quibus impositæ à Synedrio manus, judicare de iis possent. ¶ *Et si illi judicaverint, duplum restituet proximo suo*] Nempe depositarius, si dolus adfuerit: depositor, si iniquam actionem intenderit. Nam de mero casu teneri depositarium iniquum est. Vide Institutiones, *Quibus modis re contrahitur obligatio.*

10. *Vel captum ab hostibus*] Hostium enim incursus non præstat is qui rem commodatam accepit; nempe si re commodatâ ex præscripto fuerit usus: quod hîc addunt Hebræi. Ità & Caius L. *In rebus commodatis.* D. *commodati.* Adde L. *Si ut certè.* §. *quod verò.* D. eodem tit. Et Instit. *Quibus modis re contrahitur obligatio,* §. 2.

12. *Quòd si furto ablatum fuerit, restituet damnum domino*] Nempe si lata culpa adfuerit, quæ à dolo non longè abest.

15. *Quòd si impræsentiarum Dominus fuerit, non restituet*] Poterat enim & dominus adhibere diligentiam. Talis est casus communi amico ad cœnam invitato, & in id commodato argento, in D. L. *In rebus.* ¶ *Maximè si conductum venerat pro mercede operis sui*] Alia hîc sententia in Hebræo, *Si mercenarius ipse venit propter mercedem suam.* Græcè, ἐὰν ᾖ μισθωτὸς ἦ, ἔρχεται αὐτῷ ἀντὶ τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ, i. Si is qui custodit rem, pro custodia mercedem sit stipulatus, jam in damnum veniet propter illam mercedem: tenebitur etiam de casu, sive dominus adfuerit, sive non adfuerit. Vide L. 1. §. *sæpe evenit.* D. *depositi.* & Mynsingerum ad dictum tit. Instit. *Quibus modis re contrahitur obligatio.* §. *Præterea & is.*

16. *Si seduxerit*] Pellexerit sine vi. Lxx, ἐὰν ἀπατήσῃ τις παρθένον. Differt enim hæc facti species ab illa quæ est Deut. 22. 28, 29. ibi matrimonium cum mulctâ imponitur; hîc patri virginis optio datur mulctæ aut matrimonii.

18. *Maleficos*] Lxx. φαρμακούς. Verùm in Hebræo vox feminina est; non quòd non idem sit puniendum in viris, sed quòd muliebris sexus magis huic crimini obnoxius. Vide Pharmaceutriam tum Theocriti, tum Virgilii, & quæ de Medea ac Circe narrant Poetæ.

25. *Pauperi qui habitat tecum*] Vox *pauperis* hîc non restringit legem, sed exempli causâ posita est, quia plerumque ità accidit ut illi magis egeant opis alienæ. ¶ *Nec usuris opprimes*] Hoc præceptum non creditorem tantùm, sed & scribam & fidejussores & testes contractûs obligat. Usura autem נשך dicitur, quia ut morsus serpentis ab initio exiguo in immensum procedit.

26. *Si pignus à Proximo tuo acceperis*] Sive ex prima conventione, sive ex pignoriscapione ob moram. Vide Deut. 24. 10.

29. *Decimas tuas & primitias tuas*] Heb. *Plenitudinem tuam, & lacrymam tuam,* i. primitias frugis matureſcentis, aut rerum liquidarum, ut vini & olei.

CAP. XXIII.

MUNSTERUS.

1. *Rumorem vanum*] Sive, *auditionem vanam* contra proximum tuum nè susciteS, aut fingas ex corde tuo, unde illius fama lædi possit, neque paciscaris cum impio ut sis testis iniquus.

2. *Non eris post multos*] R. Moses de Cozi sic exponit, *Si plures in judicio condemnaverint innocentem, tu sequéris pauciores, qui illum salvare conantur, & non inclines judicium cum multis.* Capitur verò hîc להטות pro *curvare,* seu *pervertere, judicium.*

5. *Cessabis dimittere eum*] Verba ista sunt obscura, cùm tamen sensus sit apertus: *Cessabis dimittere,* h. e. Si hactenus deseruisti eum, jam ab hoc cessabis, & non dimittes eum, quin apud illum relinquaris donec opem tuleris. Nec curo quòd K. hîc עזב pro עזר exponit. Deut. 22. 4. clarior est sententia. A. E. exponit verbum *cessabis,* pro, *cavebis nè deseras eum,* &c.

8. *Verba justorum*] Onkelos & alii quidam exponunt sic, *Munus pervertit res justas,* vel *causas bonas.*

11. *Liberam dimittes*] h. e. non coles neque seminabis eam, sed deseres eam: & quæ sponte nascuntur, tu non congregabis, sed dimittes pauperibus & bestiis terræ. Est enim septimus annus sabbatum terræ.

14. *Vicibus*] Capitur hîc רגלים pro פעמים, ut paulò pòst commutatio fit harum dictionum.

15. *Quo matureſcunt*] Est אביב *maturitas frugum,* quæ in Martio apud Jerosolymitanos & Ægyptios contingere solet, h. e. circa æquinoctium vernale, sicut collectio aliorum fructuum in fine anni, h. e. circa æquinoctium autumnale, fieri solet. Incipiunt enim Hebræi annum suum circa æquinoctium autumnale, licèt in sacris ab æquinoctio verno illum jubeantur auspicari. Proinde *festum messis* est festum Pentecostes, & *festum collectionis* festum Tabernaculorum. Et in his Deus noluit ut vacui venirent ante conspectum suum. Quod annotare volui, nè cuipiam hæc nostra translatio imponat, cùm Hebraissmum ipsum reddiderimus.

18. *Sanguinem sacrificii mei*] Onkelos clariùs vertit, *sanguinem sacrificii Paschalis.*

19. *Non coques hœdum*] Dicunt Hebræi hoc intelligendum nedum de hœdo, verùm & de ove & vitulo; & quòd esus similiter ut coctio prohibeatur. Unde inferunt, sacrilegium esse comedere in eadem mensa carnem & caseum, nisi post esum carnis os bene mundaveris, & imnisso digito reliquias quasque diligenter evacuaveris. An hic Scripturæ hujus sit sensus, aliorum judicio relinquo. Onkelos quidem sic vertit, *Non comedetis carnem cum lacte,* hœdi & coctionis non faciens mentionem. Nostri rectiùs sic intelligunt, Supra de primitiis boum & ovium dictum est, *Septem diebus sit cum matre sua; die octavâ reddes illum mihi.* Hæc lex est utilis, quia consulitur munditiei ciborum, nè vescamur carnibus à ventre matris adhuc recentibus, quæ non solùm sunt abominatio, verùm etiam officiunt hominis sanitati. Dein monet hæc lex ut infirmis parcamus, & imbecillitates eorum patienter feramus. Sicut enim hœdus ante legitimum tempus ablactationis infirmior est quàm ut possit nobis in cibum usui esse, ità multi sunt in fide vel recentes vel infirmi, qui nobis magis oneri quàm usui videntur, & hi tolerandi sunt non opprimendi. Postremò vult etiam hæc lex, ut in animalibus brutis discamus humanitatem quam debemus proximo exhibere.

26. *Abortivum faciens*] Est hîc משכלה participium verbi transitivi: ideo non satis expressit vim ejus interpres noster, qui vertit, *Non erit orba.*

28. *Crabronem*] Est species reptilis alati habens venenatum aculeum, haud dissimilis api, ut dicit Gerundensis. Et hæc in magna multitudine infestissima fuit habitatoribus terræ, ut cogerentur cedere.

31. *Fluvium*] Sub. Euphratem, qui ab Oriente ter-

minus est terræ Promissionis, sicut mare Mediterraneum ab Occidente.

FAGIUS.

1. *Non susc ipias famam falsum*] Duplicem, potest habere sensum: Prior, Nè sis author falsi rumoris contra proximum tuum, aut fingas in corde tuo unde illius fama læci possit. Alter, Nè admiseris rumorem falsum: & hunc sensum habet noster Paraphrastes, teste etiam R. Salomone, qui hunc locum secundùm paraphrasim Chaldaicam intelligendum scribit in suo commentario. Admoneri enim dicit hîc eum qui assumit falsum rumorem; item Judicem, ut non audiat verba accusatoris, donec veniat adversarius ejus cum quo litem habet. Dicunt Hebræorum Sapientes non minùs peccare eum qui falsò defert aliquem, quàm qui auscultat delatori, unde sic scribunt, כל המספר לשון הרע וכל המקבל לשון הרע וכל המעיד עדות שקר בחבירו ראוי להשליכו לכלבים: *Omnis qui malignè traducit aliquem, & quicunque recipit delatorem, omnisque qui falsum testimonium dicit contra proximum suum, dignus est ut canibus projiciatur*, &c. ¶ *Nec ponas manum cum impio*] *Ponere manum*, Hebraismus est pro *adjuvare causam alicujus*, q. d. Non adjuvabis causam improbi falso tuo testimonio. Vel *ponere manum* pro *jurare* accipi potest, q. d. Non jurabis cum impio ut sis testis iniquus: ut alludat ad hoc quòd juraturi olim super librum Legis, aut aliquid tale quod sacrum erat, manum ponere tenebantur; sicut adhuc hodie mos est apud Judæos, qui etiam nullum juramentum alicujus momenti faciunt nisi hoc quod fit impositâ manu super librum Legis, quem habent in Synagogis suis, & vulgò vocant סֵפֶר תּוֹרָה *librum Legis*. Quem oportet etiam, ut illi loquuntur, כשר ולא פסול, i. *dignum, idoneum*, h.e. summâ religione scriptum & paratum, *non vitiatum esse*. Nihili enim vel parvi ducunt juramenta quæ hodie, in causis & litibus quas cum Christianis habent, à judicibus Christianis illis imponuntur: adeò ut in proverbium quasi apud illos abierit, dum Judæo contra Christianum in judicio juramentum imponitur, **Es ist mir auff die** שבועה **kommen**, q. d. *Bene mecum agitur, vici, actum est de Christiano; juramentum tantùm mihi faciendum est.* Usque adeò leve ducunt istam rationem juramenti quæ hodie cum ipsis servatur, ut planè Judæus nullam sibi conscientiam (ut vulgò dicitur) faciat, nihil sibi timeat, etiamsi sciat se falsum jurare. Quare imprudenter, sæpéq; cum magno Christianorum malo & injuria, hodie faciunt magistratus Christiani, quòd impiis Judæis in causis forensibus hunc deferunt honorem, eóque loco habent, ut jusjurandum contra Christianos facere illis permittant. Quam perfidiam cùm quædam Respublicæ olim intellexissent, ad nullum jusjurandum faciendum Judæum admiserunt, nisi ex Synagoga illorum adesset liber Legis non vitiatus, ut in illum Judæorum more juramentum præstans manus imponeret. Nam istam jusjurandi rationem tantùm valere coram Deo credunt cæci Judæi. Atque ibi tum demum magna cum gravitate multísq; circumstantiis forma juramenti præstandi Judæo proponebatur. Cujus rei adhuc vestigia quædam exstant in municipalibus Norinbergensium, in quibus vetus illa ratio jurisjurandi, ut ea olim à Judæis requisita fuit, descripta est. Et istud jusjurandum quod ità fit Judæorum more, adhibito libro Legis, quali in Synagogis suis utuntur, admotáque in illum manu, alicujus tantùm momenti dicunt Judæi, ità ut si cui faciendum sit juramentũ, & illi permittatur ut manum non in ipsum librum Legis imponat, sed tantùm coram libro Legis erectâ versùs illum manu jusjurandum præstare liceat, jam putat sibi levius esse, & minùs peccare, etiamsi falsum juret, aut præstitum juramentum violet ac non servet. Hæc propterea huc adjicere placuit, ut sciant Christiani quid sentiendum sit de juramentis Judæorum, quæ illis in judiciis contra Christianos admittuntur. Ego, proh dolor! probè scio quàm iniquè hîc sæpe agatur cum Christianis. Non enim referam hîc quàm miri artifices sint in corrumpendo Judice, ità ut hoc primum sit quod diligentissimè Judæus attendit, si illi causa est forensis, Num judex sit בעל השוחד, ut ipsi loquuntur, i. *amator munerum*. Nec exponam etiam hîc, quomodo Judæi in magno illo suo festo quod יום הכפורים *Jom hakypurim* vocant, i. *festum expiationis*, à RR. suis ab omnibus votis & juramentis, siqua maligniùs fecerunt, absolvantur: Quæ res etiam unà cum aliis magnam quoque adfert illis levitatem, ut minùs anxii & solliciti sint, etiamsi sciant se falsum jurare, aut jurata non fideliter servare. In summa, nemo non Judæus putat sibi licere, quacunque ratione homini Christiano damnum inferre queat. Unde & quidam magnus R. apud illos sic dicit, כשר שבגוים הרוג טוב שבנחשים רצץ מוחו, *Optimus qui inter gentes est, dignus est ut caput illi conteratur tanquam serpenti.*

2. *Non sequaris multos ad malefaciendum*] Iste locus ab Hebræis ferè bifariam exponitur & intelligitur. Primùm, Nè quis in judicio inclinet in sententiam eorum qui innocentem condemnatum volunt, etiamsi viderit illorum plures esse, sed potiùs in eorum inclinet sententiam qui innocentem liberatum & salvatum cupiunt, nihil obstante quòd illorum pauciores sunt. Sed quid facias, si accusatus nocens, non innocens sit? Ibi in hunc modum respondent Hebræi, *Si illi qui reum condemnatum volunt uno tantùm voto reliquos superent qui liberatum cupiunt, pauciribus non pluribus te adjungas. Semper enim proclivior esse debemus*, inquiunt, לטובה, *ad benefaciendum, liberandum & salvandum quàm* לחובה, *ad condemnandum. Secùs tamen, si in duobus illi vicerint.* Atque hæc est altera hujus loci expositio. ¶ *Sequere multitudinem in ferenda sententia*, &c.] Sensum reddidi: ad literam est, *Post multos perfice judicium.* Et hoc Judæi de ea multitudine intelligendum dicunt non quæ reum condemnare sed liberare cupit. Verùm hujus loci sensus simplex is est, Primùm, non esse sequendam multitudinem in illis quæ malè & impiè judicantur; neque etiam tacendum & connivendum, etsi te tuâ sententiâ nihil obtenturum scias, sicut quidam faciunt, qui cùm vident se nihil posse obtinere, satis se exeusatos & liberatos esse putant si sileant: Imò liberè quòd rectè sentis dicendum & proferendum est. Postremò, multitudinem sequi licet in his quæ bene & rectè judicantur.

5. *Si videris asinum inimici tui*, &c.] In textu Hebraico hic versus obscuris nonnihil verbis dicitur; sed paraphrastes noster pulchrè explicuit, Nihil enim vult aliud quàm nè inimici quidem asinum sub onere jacentem prætereundum esse, sed adjuvandum illum, ut solutis sarcinis asinus se rursum erigere possit. Atque hunc sensum clariùs habes Deut. 22. 4.

7. *A verbo falso*] i. à judicio falso.

8. *Et pervertit causas rectas*] Heb. *pervertit verba justorum. Sed quomodo justi sunt*, rogant quidam Hebræorum, *si se corrumpi & perverti sinant?* Respondent doctiores Hebræorum, legendum esse non *verba justorum*, sed *res*, sive *causas, bonas & justas*. Et hunc sensum habet paraphrastes noster.

9. *Vos enim novistis animam peregrinorum*] *Animam* Hebraismus sæpe pro *animo, voluntate & affectu* usurpat. Est ergò sensus, Vos novistis animum peregrinorum; scitis quales sint peregrinorum affectus: satis est id pœnarum quòd peregrini sunt; nè addatis & alias molestias.

11. *In septimo liberam dimittas eam*] Verbum שמט *Schamat*, quod cùm Hebraismus tum Chaldaismus usurpat, *derelinquere, deserere & negligere* significat. q.d. Non coles neque seminabis eam, sed deseres; & quæ sponte nascentur, non congregabis, sed dimittes pauperibus & bestiis terræ.

13. *Nominis idolorum populorum nè memores sitis*, &c.] Hæc quidam sic intelligunt, quasi non sit jurandum in nomine deorum alienorum: quam sententiam secutus est Lat. V. interpres. Verùm alii omnem commemorationem deorum alienorum hîc prohibitam sentiunt. q.d. Non tantùm non colatis deos alienos, sed nè ullam quidem eorum mentionem faciatis. Atque hinc est quòd miseri Judæi non

legunt

legunt nec pronunciant salvificum nomen Salvatoris nostri ישוע Jesus. Quòd si fortè à casu illud vel legere vel sonare contingat, se ipsos mulctant, colaphum ori impingentes. Aut si sonant, legunt, vel scribunt, impiissimè dicunt, ישו *Jischu*, quod interpretantur ימח שמו וזכרונו *Deleatur nomen ejus & memoria ejus*: digni certè qui vel ob solam istam suam impietatem in æternum deleantur ac pereant.

14. *Tribus vicibus festum celebrabitis coram me*, &c.] Vox Hebraica רגלים *Regalim*, quam noster Paraph. per זימנין, i. *temporibus*, seu *vicibus*, reddidit, Aben Ezræ deducta esse videtur à nomine רגל *Regel*, quod *pedem* significat, quòd scilicet major pars populi pedestri itinere ad ista festa migrabat. Erant autem hæc tria festa, festum Paschæ, Pentecostes, & Tabernaculorum. Festum Paschæ dicunt celebratum in memoriam liberationis Ægyptiacæ; festum Pentecostes, ut primitias frugum offerant Domino; festum Tabernaculorum, pro collectione omnium fructuum qui per totum annum creverunt. Sic Hebræi sentiunt. Scribunt præterea Hebræi de magnis miraculis quæ contigerunt in Israel quamdiu hæc festa duraverunt, maximè tamen tempore templi Salomonici. Præcipuè autem decem miracula commemorant: I. Tametsi tot millia hominum confluxerunt ad ista festa, tamen omnes potuerunt habere hospitia, neque unquam auditum est ut quis conquereretur sibi non esse locum hospitandi. II. Cùm in templo starent, se mutuò præ angustia compressisse; cùm verò in terram procumberent, adoraturi & confessionem peccatorum suorum, ut moris erat, facturi, omnes satis spatii habebant, quòd, nè alius alium sua delicta Domino confitentem audiret, quatuor cubitorum spatium esse oportebat. III. Ignis ille jugis qui erat in altari in quo sacrificia concremabantur, quod sub dio erat, à pluviis nunquam extinctus fuit. IV. Fumum qui ex holocaustomatis ascendebat, nulli venti utcunque vehementes unquam movere vel impedire potuerunt quò non semper rectà cœlum versùs contenderet. V. Nunquam malus casus aliquis accidit summo sacerdoti in die expiationis. VI. Nullum unquam vitium repertum fuit in Gomer, & duobus illis panibus offerendis, atque in pane propositionum. VII. Nulla unquam gravida mulier abortiit ab odore carnium sanctificatarum. VIII. Nec unquam fœtuit caro illa sanctificata. IX. Nulla musca visa fuit in eo loco ubi mactabantur pecora quæ immolabantur. X. Nemo unquam læsus fuit vel à serpente vel à scorpione. Quòd si quis mavult hæc Hebraicè legere, sic accipiat; עשרה ניסין נעשו בבית המקדש לא אמר אדם לחבירו צר לו המקום: עומדים צפופים ומשתחוים רווחים: מעולם לא כבו גשמים אש של עצי המערכה: ואש המערכה אפילו כל הרוחות שבעולם באות ומנשבות בו אין מזיזות אותו ממקומו: ולא עירא קרי לכהן גדול ביום הכפורים: ולא נמצא פסול בעומר ובשתי הלחם ובלחם הפנים: לא הפילה אשה מריח בשר הקדש מעולם: ולא הסריח בשר הקדש מעולם: ולא נראה זבוב בבית השבחים: ולא הזיק נחש ועקרב בירושלים מעולם.

15. *Nec appareatis vacui coram me*] Hæc quidam sic intelligunt, q. consolationis loco sint à Domino addita, hoc sensu, Nè pigeat vos toties ire Hierosolymam, mihíque festivitatem celebrare. Nunquam frustrà venietis: semper aliquid gratiæ reportabitis. Ego, cùm in præsentiam meam veneritis, non dimittam vos vacuos. Non quæretis me sine fructu. Nemo me invocans repulsam patietur. Licèt pia hæc sit expositio, tamen hæc potiùs hujus loci sententia est, Quòd filii Israel non debebant vacui apparere in conspectu Domini. h. e. Semper debebant aliquid offerre coram Domino, quo suam fidem animíque gratitudinem erga Dominum testarentur.

18. *Non mactabis super fermento sanguinem Pasach mei*] i. Non immolabis victimam Paschalem donec omne fermentum ex domibus expurgatum sit.

19. *Non comedas carnem cum lacte*] Heb. *Non coquas hœdum in lacte matris suæ*. Varia horum verborum est lectio & intellectus. Quidam putant tantùm dici de hœdo Paschali, quòd non sit immolandus dum adhuc in lacte matris nutritur, sed cùm est anniculus. Alii sub nomine *hœdi* intelligunt etiam vitulum & agnum, ac sentiunt hâc lege præcipi ut Israelitæ nec vescantur hœdis, vitulis & agnis, nec offerant ea ante legitimum tempus ablactationis, juxta illud quod suprà de bobus & ovibus dicitur, *Septem diebus sit cum matre sua: die octavâ reddes illum mihi*. Unde sic legunt, *Non coquas hœdum in lacte matris suæ*, h. e. quamdiu sugit lac matris suæ. q. d. Nè offeras mihi hœdum postea coquendum ministerio sacerdotum, nè offeras, inquam, eum dum sugit lac matris. Atque hæc sententia quibusdam præ aliis probabilior esse videtur. Quòd si rogas in quem usum hæc lex lata sit, respondent nostri hæc; Primùm, Dominum eâ consulere voluisse munditiei ciborum, nè vescantur carnibus à ventre matris adhuc recentibus, quæ non solùm sunt abominatio, verùm etiam officiunt hominis sanitati. Dein, ut admoneret quò infirmis parcamus, & imbecillitates eorum patienter feramus. Sicut enim hœdus ante tempus ablactationis infirmior est quàm ut possit nobis in cibum usui esse, ità multi sunt in fide vel recentes vel infirmi qui nobis magis oneri quàm usui videntur: Hi tolerandi sunt, non opprimendi. Postremò, vult etiam hæc lex ut in animantibus brutis discamus humanitatem quam debemus proximo exhibere. Nam mater hœdi toleravit duros dolores in partu: Crudele igitur est si mox à partu hœdum à matre auferas, quia adderes calamitatem calamitati. Sic etiam crudelitas est, afflicto addere aliam afflictionem. Unde quidam sic legunt, *Non coquas hœdum cum matre lactante*. q. d. Satis tibi sit comedere hœdum, abstineas à matre, hoc enim præ se fert crudelitatem quandam. Sic præcepit pullos avium comprehendere in nido, dimissâ matre, Deut. 22. 6, 7. Alii, nempe Judæi, per *hœdum* hîc generaliter carnem intelligi putant, quæ non debeat in lacte bulliri, & unà cum lacte comedi. In quam sententiam inclinare videtur Paraph. Chaldaica. Atque ex isto loco Judæi desumpserunt quòd nè caseo quidem, qui ex lacte constat, cum carne vescantur, nec in eadem olla lac & carnes coquant: Eóque stultitiæ venere ut nec eodem cultro carnes & caseum scindere sibi licere putent, sed diversos habent. In observatione hujus ceremoniæ bona pars hodiernæ religionis Judaicæ consistit. Et habent hac de re justos libros; præsertim librum cui nomen est אסור והתר *Issur vehether*, in quo nihil aliud tractatur quàm quid liceat, quid non liceat in vescenda carne & lacte. Et observa rursum, quæso, Christiane lector, quàm solidum habeat fundamentum etiam hæc ceremonia, cui tantùm tribuit stulta gens Judaica, & in qua observanda tam anxii & soliciti sunt. Nam locus quo nituntur obscurus est, & incertum est an hunc sensum habeat quem Judæi eliciunt. Et multùm certè laborant, sudant & torquent se illorum commentatores ut istum sensum quem ipsi sequuntur, Non esse carnem cum lacte edendam, eruant. Nostrorum utique sententia, qui tenent hîc prohiberi nè vel hœdus vel agnus aut vitulus ante justum tempus vel edatur vel offeratur, multò probabilior est. Sed istiusmodi fundamentis & columnis nititur hodie nostrorum Judæorum religio & præcipuæ illorum ceremoniæ, quibus tantum tribuunt: Sicut & suprà indicavi de illorum Tephillin, & modò de hœdo non comedendo in lacte. At digni sunt qui dubiis, incertis & stultis traditionibus à suis RR. excogitatis miserè vexentur & seducantur, qui solidam & æternam veritatem Euangelii Jesu Christi recipere noluerunt.

21. *Quoniam in nomine meo verbum illius est*] Perinde est ac si dicat, Legatus meus est, & quæ dicet, nomine meo dicet.

25. *Benedicet cibo tuo*, &c.] i. Dabit tibi cibum & potum magnâ abundantiâ. Heb. *Benedicet pani tuo & aquis tuis*. Omnem autem cibum & potum Hebræi *panem & aquam* vocant. Id quod Hebraicè sic efferunt, כל מיני מאכל קרויין לחם וכל מיני משקין קרויין מים.

26. *Non erit abortivum faciens*] משכלה & Chaldaicè מתכלה, teste R. S. dicitur, quæ vel abortivum parit, vel cujus filii ipsâ superstite moriuntur, מפלת נפלים והקוברת

והקוברת את בניה קרוה משכלת inquit. ¶ *Numerum dierum tuorum perficiam*] i. Faciam ut vos vivatis usque ad extremam senectam sine ægritudine.

28. *Mittam crabronem*] i. *crabrones* sive *vespas*, sing. numerus pro plurali. Crabronem Hebræi sic describunt, הוא מין שרץ העוף והיתה מכרת אותם בעיניהם ומטילה בהם ארס והם מתים, *Est genus reptilis volatilis, quod percutiebat oculos eorum, immittens venenum ut morerentur.* Chaldaicè vocatur עריתא, à verbo ערע *Ara*, i. *occurrendo*, quòd scilicet occurrendo hominibus in facies illorum involabant, lædentes ac impedientes eos ut non possent pugnare.

VATABLUS.

1. NOn *assumes rumorem falsum*, לא תשא וגו'] Ad verb. *Non suscipies auditionem mendacii.* Duplex est sensus, prior, Nè sis author falsi rumoris contra proximum tuum, aut fingas in corde tuo unde fama ejus lædi possit. Alter, Nè admiseris rumorem falsum; & hunc sensum sequitur etiam Chald. paraph. Attamen prior sensus videtur esse verior propter illud quod mox sequitur, *Nè ponas*, &c. ¶ *Nè ponas manum*, וגו' אל תשת] Hebraismus, *Ponere manum cum aliquo*, pro *Adjuvare causam ejus*, q. d. Non adjuvabis causam improbi falso tuo testimonio, vel, *Ponere manum* pro *Jurare* accipi potest, q.d. Non jurabis cum impio ut sis testis iniquus: ut alludat ad hoc quòd juraturi olim super librum Legis, aut aliquid tale quod sacrum erat, manum ponere tenebantur. Sicut adhuc hodie mos est apud Judæos, qui etiam nullum juramentum alicujus momenti faciunt nisi hoc quod fit impositâ manu supra librum Legis, quem habent in Synagogis suis, & vulgò vocant ספר תורה *librum Legis.*

2. *Non eris post multos ad mala*, וגו' לא תהיה] Hebraismus, quem Chald. paraph. sic effert, *Non sequêris multos ad malefaciendum*, vel *multitudinem*, sive *majorem partem.* ¶ *Neque respondebis*, ולא תענה] *Neque loquêris*, i. in lite, nè sequaris plurium sententiam ut pervertas judicium. Si plures in judicio condemnaverint innocentem, tu sequere pauciores qui illum salvare conantur: & nè inclines in judicium cum multis.

3. *Et pauperem non honorabis*, ודל לא תהדר] i. Neque etiam habebis respectum personæ pauperis, ut illi faveas in causa sua, sive controversia. Licèt Deus multo favore ubique prosequatur pauperes, & nolit opprimi, non vult tamen respectu paupertatis judicium corrumpi.

5. *Et desines*, &c. וחדלת וגו'] *Tunc desines deserere* [sive *derelinquere*] *eum: dimittendo dimittas cum illo*, i. nullo modo deseres eum, sed exonerabis asinum cum eo qui te odio habet. Alii vertunt, *num desines sublevare eum? sublevando sublevabis cum eo.* Nempe onus asini. Chald. paraph. *cave derelinquas eum: relinquendo relinquas id quod habes in corde tuo contra eum, & solvas cum eo.*

6. *Pervertes*, תטה] *Declinare facies*, i. non facies cadere causâ pauperem, quòd pauper sit, q. d. Neque faveas, neq; adverteris pauperi in causa. ¶ *Pauperis tui*, אביונך] *mendici tui*, i. mendicorum qui sunt apud te.

7. *A sermone*, &c. מדבר שקר תרחק] Ad verb. *A verbo mendacii elongabis te*, i. à judicio falso longissimè abis. Videtur enim Judicem alloqui. ¶ *Neque innocentem*, &c. ונקי וצדיק אל תהרוג] Chald. paraph. *& eum qui justificatus fuerit, & exierit justus à judicio, nè occidas*, i. nè sententiâ tuâ morti adjudicaveris. ¶ *Justificabo*, אצדיק] i. absolvam, vel habebo pro justo. q. d. Non sinam talem judicem inultum qui innocentem morti adjudicarit.

8. *Videntes*, פקחים] i. sapientes & prudentes, sive qui videntur esse sapientes. ¶ *Verba*, דברי] *Res*, i. negotia, & causam justorum.

9. *Peregrinum*, וגר] Ad verb. *Et peregrinum*, sive *advenam.* Redundat ו Latinis. ¶ *Affectus*, את נפש] Ad verb. *animam*, i. scitis quales sint peregrinorum affectus: quibus satis est id pœnarum quòd peregrini sunt; nè addatis & alias molestias.

10. *Sex*, ושש] Ad verb. *Et sex*: & hîc redundat Latinis ו.

11. *Relinques eam*, תשמטנה] Verbum istud שמט *derelinquere, deserere & negligere* significat, q. d. Non coles, neque seminabis eam, sed deseres: & quæ sponte nascentur, non congregabis, sed relinques pauperibus & bestiis terræ. ¶ *Vineæ tuæ*, לכרמך] i. de vinea tua.

12. *Quiesces*. תשבות] *Cessabis.* Vide cap. 34. 21. ¶ *Et respiret*, וינפש] *Et refrigeretur*, vel *recipiat se*, aut *recreetur.*

13. *Cauti eritis*. תשמרו] *Cauti estote*, i. magnâ attentione servate. ¶ *Non audietur*, &c. לא ישמע על פיך] q.d. Non tantùm non coletis deos alienos, sed nè ullam quidem mentionem facietis ipsorum.

14. *Festumages*. תחגג] *Festa celebrabis.*

15. *Solennitatem*, את חג] *Festivitatem, Celebritatem*, ¶ *Abib*: האביב] Vide c. 13. 4. ¶ *Quia in eo egressus es ex Ægypto*, כי בו יצאת ממצרים]] Hebraismus est, pro, In memoriam egressionis vestræ ex Ægypto celebrabitis festum istud: in eóque festo filii Israel non apparebunt coram me vacui & sine muneribus. ¶ *Neque conspicientur coram me vacui*, ולא יראו פני ריקם] Ad verb. *neque videbuntur facies meæ inanes.* i. filii Israel non apparebunt coram arca fœderis, super quam me illis præsentem exhibeo, sine muneribus, quibus testentur gratitudinem animi sui.

16. *Operum tuum*. מעשיך] *Laborum tuorum.* Festum messis erat festum Pentecostes, in quo primitias frugum offerebant Domino. Vide hæc eadem c. 34. 22. ¶ *Collectionis*, האסף] Festum erat Tabernaculorum, quo tempore colligebantur omnes fructus qui per totum annum creverant. Mox seipsum declarat, quum dicit, *Quando collegeris opera tua ex agro.*

17. *Coram Domino Jehováh*, אל פני האדון יהוה] i. Ter in anno mares omnes venient ad eum locum ubi ego mei cultum instituero, nempe in Jerusalem: offerèntque ibi munera mihi. Vide c. 34. 23.

18. *Non immolabis*, &c. לא תזבח וגו'] i. Antequam immoles victimam Paschalem removebis fermentum & fermentatum de domo tua. Eadem habes cap. 34. 25. ¶ *Agni mei*, חגי] *Victimæ meæ*, i. hostiarum quæ mihi occiduntur.

19. *In lacte matris suæ*, בחלב אמו] i. quandiu sugit lac. Hoc est, Nè offeras mihi hœdum postea coquendum ministerio Sacerdotum, nè offeras inquam eum dum matris lac sugit. Alii vertunt, *cum matre lactante*, q.d. Satis tibi sit comedere hœdum, abstine à matre: hoc enim præ se fert crudelitatem quandam. Sic præcepit pullos avium comprehendere in nido, matre dimissâ, Deut. 22. 6. Vide cap. 34. 26.

20. *Mitto*, שולח] Præs. Heb. pro fut. *mittam*, vel *præmittam.*

21. *Cave à facie ejus*, השמר מפניו] i. Cave tibi ab eo, vel, Cave nè coram eo aliquid iniquum designes. ¶ *Nomen meum in medio ejus*, שמי בקרבו] Istud debet referri ad præcedentia, *Cave à facie ejus*, q. d. Cave tibi ab eo, quia Angelus est legatus meus: & quæ dicet, nomine meo dicet.

23. *Et succidam eum*. והכחדתיו] *Et excidam eum*, vel *perdam*, aut *delebo eum.*

25. *Et benedicet*, &c. וברך וגו'] i. dabo tibi cibum & potum in magna abundantia. Mutatio personæ: nam priùs dixerat, *Et succidam eum.*

27. *Terrorem meum*, &c. את אימתי אשלח לפניך] Hebraismus, terrebo omnes adveniente te. ¶ *Cervicem.* עורף] i. qui avertant faciem, & dent terga. q. d. Omnes inimicos tuos vertam ante te in fugam.

28. *Crabronem*, את הצרעה] *Vespam.* Sing. Heb. pro plur.

29. *Desolatio*, שממה] i. desolata.

30. *Paulatim paulatim*, מעט מעט] Gallicè dicimus, *petit a petit.* ¶ *Crescas*, תפרה] *Multipliceris.*

31. *Flwium*. הנהר] Euphraten intelligit.

32. *Non percuties*, לא תכרות] Per imperativum vertere

tere potes omnia ista futura, *Nè percutias*, vel *Nè ferias*, *Nè habitent*, &c.

CASTALIO.

12. *Natus ancillæ tuæ*] i. servus tuus. Sicuti *columbâ natus*, i. columbus; *filii hominum*, i. homines.

15. *Azymalia servato*] Sicut Latini veteres *Agonalia*, *Floralia*, *Liberalia*, &c. dixerunt, ego mihi fas putavi azymorum festum *Azymalia* dicere; messis, *Messalia*; conditionis, *Conditalia*.

CLARIUS.

1. *Vocem mendacii*] h. e. Rumorem falsum contra proximum tuum nè suscites, aut fingas ex corde tuo unde illius fama lædi possit.

2. *Non sequeris turbam*] Quod quidam sic intelligunt, Si plures in judicio condemnaverint innocentem, tu sequeris pauciores qui illum servare conantur. Sed rectius erit si intelligamus, nos moveri non debere multitudine in suffragiis dandis, sed suspendere sententiam dum veritas agnoscatur atque justitia.

5. *Non pertransibis*] Sensum vertit interpres: sed in Hebræo est, *Cessabis auxiliari ei*: alius tamen vertit, *Cessabis dimittere eum*; sed minùs aptè, opinor, quanquam dictio Hebræa etiam id significet.

8. *Subvertunt verba justorum*] Quidam sic exponunt, *Munera pervertunt res justas*, vel *causas bonas*.

11. *Anno septimo*] Est enim annus septimus sabbatum terræ.

15. *Mensis novorum*] Vel, *mensis quo matureſcunt fruges*. Quæ maturitas in Martio apud Hierosolymitanos & Ægyptios contingere solet, h. e. circa æquinoctium vernale; sicut collectio aliorum fructuum in fine anni, h.e. circa æquinoctium autumnale, fieri solet. Incipiunt enim Hebræi annum suum circa æquinoctium autumnale, licèt in sacris ab æquinoctio verno illum jubeantur auspicari. Proinde *festum mensis primitivorum* est festum Pentecostes; & *festum collectionis*, festum Tabernaculorum. Primitivi autem fructus incipiebant septem hebdomadis post diem azymorum, h.e. quinquagesimo die.

19. *Non coques hœdum in lacte matris*] Aut etiam, *dum sugit lac & ubera matris*, sic enim quidam interpretantur. Ænigmaticus autem sermo esse videtur, quo significatur, cavendum esse ab omni crudelitate. Dicunt autem Hebræi, hoc non solùm de hœdo intelligendum, verùm & de ove ac vitulo; & quòd esus similiter, ut coctio, prohibeatur: Unde colligunt, sacrilegium esse comedere in eadem mensa carnem & caseum, nisi post esum carnis os bene mundaveris, & immisso digito reliquias quasque diligenter evacuaveris. Miras miserorum superstitiones!

31. *Usque ad fluvium*] Sub. *Euphraten*, qui ab Oriente terminus est terræ Promissionis, sicut mare Mediterraneum ab Occidente. Angustior est autem locus iste quàm ut capere possit omnes homines qui ad Dominum ex toto orbe venturi erant: vide Esa. 49. 18. *Leva in circuitu oculos tuos, & vide, omnes isti*, &c.

DRUSIUS.

8. *Munus excæcat apertos*] h. e. interprete Hieron. *prudentes*; & Onc. *sapientes*. Nam hi oculos mentis apertos habent. Vident enim quæ alii non vident: Unde dicuntur *oculos habere in capite*. Non quòd alii non habeant, sed quia plus vident quàm illi, ideo dicuntur *oculos habere*, cùm alii cæci sint *in tenebris ambulantes*. *Sapientes* etiam Aquila interpretatur. Nam ubi Lxx *oculos videntium*, βλεπόντων, ipse transfert σοφῶν, *sapientum*. Tales Ebræis dicuntur פקחים, à verbo פקח, quod *aperire* significat. Sapiens ergò, qui apertos oculos habet; ut contrà stultus, qui videndo non videt. Nam cæca ei mens, quæ sola videt & audit, juxta illud, Ὁ νοῦς ὁρᾷ καὶ ἀκούει· τὰ λοιπὰ τυφλὰ καὶ κωφά, *Mens videt, mens audit; cætera cæca & surda*. In libro Musar 97. 32. vulpes dicitur פקח *aperta inter animantes*, quia versutissima & astutissima. Nam Astutia & Sapientia magnàm inter se cognationem habent: unde illud Salomonis, *Ego Sapientia cohabito Astutiæ*. Nam qui versutus est sæpe vocatur *sapiens*, & contrà. Notum illud, *Serpente callidior*, prudentior, sapientior. In eodem lib. 113. 1. *Cur capita Babyloniorum rotunda sunt? Respondet Hillel senex, Quia non habent obstetrices apertas*, i. sapientes. Item 114. 1. *Judices Israel sunt apertiores cane*, i. prudentiores: &, *Inter omnes animantes non est apertior*, i. prudentior aut sapientior, *cane*. In Michlol *caci* & *aperti* opponuntur, fol. 16. col. 3.

15. *Non comparebunt coram facie mea vacuè.*] Augustinus explicat, *in tabernaculo meo*, Quæst. l. 2. qu. 159. Si rectè, tunc *facies Dei* erit ipsum tabernaculum. Nec improbo, nec per omnia probo. Nam si *facies Dei* tabernaculum, dixisset, meo animo, *in facie mea*. Nunc cùm dicat, *coram facie mea*, malim exponere, *coram arca fœderis*, quæ Deum repræsentabat, & symbolum præsentiæ ipsius erat in terra. Ideo jure merito vocatur *facies Domini*: Unde qui eam quærebat, dicebatur *quærere faciem Domini*. Vide Psal. 27. 8. & 24. 6. Interdum vocatur *Dominus* nomine tetragrammato: qua de re aliás. Sunt qui in Ebræo esse dicunt ad verbum, *Non videbuntur*, sive *conspicientur*, *facies mea vacuè*. Abenezra hoc refellit, dicens יראו referri ad homines, & sub. את, ut sit את פני *cum facie mea*, i. apud faciem meam. Sic, *satias lætitiarum cum vultu tuo*, i. apud te. Vide Notas majores. Infrà v. 17. *Tribus vicibus in anno comparebit omnis masculus tuus* אל פני *coram facie* Domini *Jod, He, Vau, He*. *Vacuè*, h. e. sine munere. Quòd si Rex, qui caro & sanguis est, (memoriæ proditum hoc de Regibus Persarum) non adibatur sine muneribus, meliore jure Deus cum iis adeundus est. Hinc lux Psal. 22. 27. *Adoraverunt coram facie tua*, & 29. *Coram facie ipsius genua flectunt*: item Psal. 17. 15. *In justitia videbo faciem tuam*, & Jes. 1. 12. *Cùm veneritis ut compareatis coram facie mea*: ubi quidam, *ut conspiciantur facies meæ*. Interdum hoc nomine significatur Divina essentia, quæ videri non potest, unde Exod. 33. 20. *faciem meam non videbis*, h. e. veritatem essentiæ in esse sicut est. Ità Moses Ægyptius explicat in More l. 1. c. 36. Sequitur, *sed posteriora mea videbis*. Significat ergò secundùm alios Deum non cadere sub apodixin, cùm eo nihil sit antiquius, unde & *antiquus-dierum* vocatur. Duplex enim sciendi Methodus, una quæ à naturâ cognitis & prioribus ad nobis nota & posteriora deducitur, altera quæ eâdem viâ ab ultimis ad prima recurrit; è quibus illa ἀποδειξις, hæc ἐπαγωγὴ colligitur. Plura de his aliás.

26. *Numerum dierum complet* Deus & homo. Deus ut prima causa. Nam ab eo plenitudo dierum; *Numerum dierum tuorum implebo*. Homo complevit numerum dierum suorum cùm moritur plenus dierum, quod Græci dicunt πλήρης ἡμερῶν, & Plautus Mercatore, *plenus ætatis*. Ebræi etiam dicunt *satur dierum*, eodem sensu. Sanè Job 42. 17. *satur dierum*: Hieron. *plenus dierum*: Nec aliter Lxx. Nam saturitas rei est ejus repletio, ut R. D. ait. *Satur dierum* legitur, & Gen. 35. 29. & alibi de Davide, qui ad satietatem usq; vixerat. Gen. 25. 8. *Mortuus est Abraham in senectute bona, senex & satur*, i. satur dierum; vel, *senex & satur*, i. satur senio. *Numerum dierum* de sententia quorundam *implet* etiam timor *Domini*. Nam qui Deum veretur, diu vivit, juxta illud, *Timor Domini adjicit dies: anni verò improborum decurtabuntur*. Qui ad exitam ætatem pervenit, implevit numerum dierum suorum: nam plenus dierum moritur. Nusquam tamen, quod sciam, timor Domini dicitur implere dies. Relinquamus hoc igitur in medio. Theodoretus *definitam hominis vitam intelligit, h. e. In longam senectutem vitam tuam producam. Quemadmodum enim intempestivam mortem non obedientibus sibi minatur, ità obedientibus sibi longam vitam pollicetur*. Porrò spatium vitæ humanæ septuaginta vel octoginta annorum est, ad quod pauci perveniunt, sæpius tamen probi quàm improbi. Nam, ut dictum est, *Anni improborum decurtantur*. Tales moriuntur non in tempore suo, sed ante tempus. Et hoc est quod

Salomo Rex dicit, *Quare morieris tempore non tuo?* Vide A. M.

31. Terra sancta, quæ *terra Chanaan*, & *terra promissa*, & *terra septem gentium*, quatuor habet terminos. Primus est mare Suph sive Rubrum, quod terminat Orientem. Secundus est mare Philistæorum, & quod Magnum & Mediterraneum dicitur, terminus Occidentis. Nam mare illud in Occasu terræ Chanaan. Tertius est flumen Euphratis à Septentrione. Quartus, desertum ab Austro, ubi & finis terræ. Hi termini his verbis memorantur, *Ponam terminum tuum à mari Suph usque ad mare Philistæorum, & à deserto usque ad flumen.* Et paulò aliter, Psal. 72. 8. *Dominabitur à mari usque ad mare, & à flumio usque ad fines terræ.* Sensus, Ab uno mari ad aliud, h.e. à mari Rubro usque ad mare Palæstinum. Est ubi mare Salis, quod Mortuum appellant, terminus ponatur Orientis. Fortè de hoc mari hic loquitur. *Usque ad fines terræ*, h. e. usque ad desertum: Nam ibi finis terræ esse videtur; Saltem terra habitata illic finem accipit. Hiscuni, *Desertum terminus erat Australis, & finis terræ illius.* Nicolaus appellat *desertum Suris*, quod Ægyptum spectat: R. D. *desertum Sin*, quod scribunt צין per S. Sade. In eo filii Israel oberrarunt annos quadraginta. Quocirca Arabes illud appellant מדבר התעיה *desertum erroris*, quòd ibi errasse populum crederent. Autor Moses Cordubensis, quem *Ægyptium* cognominant: nam in Ægypto medicinam fecit. Videndus More fol. 180. p. 1. Ipse vocat *desertum Arabiæ*, & non errasse sed vixisse in eo scribit Israelitas. Certè non errarunt ex ignoratione viæ.

33. *Peccare* est aberrare. Nam qui aberrat à scopo in quem collimat, *peccare* dicitur Jud. 20. 16. & Job 5. 24. Puto hanc esse propriam hujus verbi significationem. Indè transfertur ad eos qui legem transgrediuntur. Nam tales aberrant à via quam lex nobis præscripsit. Unde *peccatores* duobus modis dicuntur: I. Ut significet eos qui faciunt quod lex vetat, aut omittunt quod jubet. II. Ut significet homines improbos, in quibus peccatum regnat, & qui velut artem peccandi exercent: quos simili ratione Græci vocant κακῶν ῥιζοτόμους, & τύλους κακῶν, & κακίσχυς. His addunt modum tertium. Nam 1 Reg. 1. 21. videtur significare *errones:* Sanè Jonathan interpretatur מטרדין *ejectos è regno*, seu *expulsos, exsules.* Peculiariter autem peccare dicuntur qui Deos falsos colunt: & hujusmodi cultus vocatur *peccatum magnum*, Exod. 32. 21. & simpliciter *peccatum*, quòd directè in Deum committitur. Unde de Jeroboamo, qui cultum vitulorum instituit, passim obvium, *peccare fecit Israelem.* Peccatum ergo κατ' ἐξοχὴν idololatria sive cultus deorum falsorum. Nam non est gravius illo peccatum, aut quod magis Deum à nobis abalienat, aut iram ejus in nos provocat. Sic accipies Exod. 23. 33. *Nè quando peccare faciant te mihi, cùm servias diis ipsorum.* Cætera alia peccata in proximum committuntur, hoc propriè Deum spectat: ideo dicit, *Ne quando peccare faciant te mihi*, h. e. in me, aut contra me. Hæc lucem accipient ex illo Sirach. 49. 1. *Præter David & Ezeciam & Josiam omnes peccatum commiserunt.* Loquitur de Regibus Juda, quos dicit omnes idola coluisse præter tres quos ibi nominat, qui ab ea labe immunes fuerunt. Fortè hoc sensu dixit Jeremias Thren. 1. 8. *Peccatum peccavit Jerusalem, propterea in commotionem fuit.* Nam innuit singulare aliquod peccatum, quod tamen non nominat, sed intelligendum relinquit ex aliis locis ubi cultus extraneus *peccatum* vocatur. Cæterùm *peccare* & *peccatum committere* ità dicuntur ut *adulterare* & *adulterium committere.* Qui peccat, committit peccatum, & contrà. Sunt enim ἰσοδυναμοῦντα.

IDEM.

3. לא תהדר בריבו. Sym. οὐ τιμήσεις ἐν δίκῃ αὐτοῦ, *non honorabis in lite sua*] Sic & Santes. Arias, *non decorabis.* Nam הדר *decus.* Lxx, ἐλεήσεις. Hieron. *misereberis.* Onc. תרחם *misereberis.* Jon. *habebis respectum personæ ipsius, ut misereatur ejus.*

8. פקחים. A. σοφῶν, *sapientum*] Onc. חכימין. Hieron. *prudentum.* R. S. *legisperitorum.* Sapiens peculiariter dicitur פקח, i. *videns*, aut *apertos oculos habens, oculatus*, juxta illud Salomonis, *Sapiens oculos habet in capite.* Contrà stultus videns cœcus est, & *in tenebris ambulat*, ut idem ait, Cohel. 2. 14. Consule Proverbia mea.

11. חית השדה. A. ζῶα τῆ χώρας, *animantia agri*] i. agrestia. Sic Luc. 12. 16. ἀνθρώπου πλουσίου εὐφόρησεν ἡ χώρα, i. ager. Alibi *terram* significare videtur, ut Sirach. 43. 3. ἐν μεσημβρίᾳ αὐτοῦ ἀναξηραίνει χώραν.

16. האסף. A. συλλογῆς, *collectæ.* Sym. συγκομιδῆς, *comportationis.* τὸ Σαμαρειτικὸν, συγφορᾶς, *collectæ*] Collecta; collectionis frugum. ¶ *Comportationis*, frugum videlicet: unde συγκομιδὴ καρπῶν ποιεῖσθαι, *fruges comportare & colligere.* ¶ Συγφοραὶ. Συγφορὰ dicitur quando fruges simul inferuntur & in horrea comportantur. Nam συγφέρω, *simul infero.* Qui *collectam* exposuerunt arbitrati sunt σὺν in hoc nomine redundare.

19. לא תבשל גדי בחלב אמו. Sym. οὐ σκεύσεις ἔριφον διὰ γάλακτος μητρὸς αὐτοῦ, *non apparabis hœdum in lacte matris suæ*] *Apparabis*, coques.

27. את אימתי. Schol. τὸν καταπλῆξίν μου, *terrorem meum.*

GROTIUS.

3. *Paperis quoque non misereberis in judicio*] Imponit enim multis falsa species misericordiæ, aut etiam famæ talis aucupatio. Quintilianus l. 12. c. 7. *Summovendum verò utrumque est ambitûs genus, vel potentibus contra humiles venditandi operam, vel illud etiam jactantius, minores utique contra dignitatem attollendi. Non enim fortuna causas vel justas vel injustas facit.* Idem l. 4. c. 1. *Nam sola rectum quoque judicem inclinat misericordia.* Sunt non pauci Judices qui, ut Terentianis utar verbis, *propter misericordiam addunt pauperi.* Propterea Philo requiri hîc ait τὸ ἀντίδοτον πρὸς ἰκεσίας καὶ οἴκτους.

9. *Scitis enim advenarum animas*] Scitis quomodo animati sint peregrini: ut Dido,

Non ignara mali miseris succurrere disco.

11. *Anno autem septimo dimittes eam*] Tacitus de Judaicis moribus Hist. l. 5. *Septimum quoque annum ignavia datum.* Quod sabbati dies hominibus, hoc annus septimus terræ; Dictum est Philonis.

13. *Per nomen externorum deorum non jurabitis, neque audietur ex ore vestro*] Nè nomen quidem falsorum deorum pronuntiare ipsis permissum, quò longiùs à veneratione abessent. Itaque pro בעל שמין dicebant בעל זבוב, pro בית אל dicebant בית אין, & ità in cæteris. Quomodo in hujus legis explicatione Romanis blanditus sit Josephus monuimus lectores lib. 3. de J. B. ac P. c. 6. § 2.

16. *Quando congregaveris omnes fruges*] Hebræis id חג האסף, i. ad verbum, ἑορτὴ τῆς συγκομιδῆς, quam Σκηνοπηγίαν vocabant Græci. Vide Theocritum in Idyllio Σκηνοπηγίων, & ibi eruditos. Hoc apud Hebræos aliter vocatur σκηνοπηγία. Vide Lev. 23. 34. Num. 29. 12. Deut. 16. 13. & seq. & quæ ibi notata.

19. *Primitias frugum terræ deferes in domum Domini*] Idem fecisse Ægyptios docet nos Diodorus. Plinius de antiquis, *Nè degustabant quidem novas fruges aut vina, antequam sacerdotes primitias libassent*, lib. 18. c. 2. Tantâ autem religione hoc servatum ab Judæis ait Josephus, ut etiam in fame illa quæ fuit Claudio Romæ imperante, hæ fruges aliæque Deo dicatæ intactæ ab omnibus in Templum perveherint. ¶ *Non coques hœdum in lacte matris suæ*] Hoc, ut multa alia, vetitum ideo quia ad idolorum honorem id fieri à vicinis solebat.

20. *Mittam Angelum meum*] *Meum* hîc non est in Hebræo, sed infrà v. 23. rectè tamen indè huc translatum, & significat *in meo nomine ac potestate*, ut jam sequetur. Hunc, ut docet Nehemanides, Deus post cultum vituli ab Israelitis abstulit, & minorem Angelum illis dedit cum potestate merè Angelica. Vide infrà c. 33. 2, 3.

21. *Nec*

21. *Nec contemnendum putes*] In Græco, μὴ ἀγνοῇς ἐμέ. Propriè, *nè irrita eum.* ¶ *Quia non dimittet cùm peccaveris*] Nempe contumaciter, qualia nec Deus condonat, Jos. 24. 19. ¶ *Et est nomen meum in illo.*] Heb. *Quia nomen meum in illo.* Sic & Græci. Sensus est, Habebit enim in se non longè petendam vindictæ potestatem, nam *nomen* sæpe ἐξουσίαν significat.

22. *Quòd si audieris vocem ejus*] Schemo Rabba hîc rectè, *Si ab illo acceperitis, à me accipietis.* Vide simile Joh. 5. 23.

25. *Panibus tuis & aquis*] Cibo & potui.

26. *Numerum dierum tuorum implebo*] Ad eos annos pervenies quos fert corporis temperatura, quod multum est.

CAP. XXIV.

MUNSTERUS.

2. *Penetrabit*] Utitur hîc Scriptura verbo נגש in transitiva significatione, licèt Onkelos retransitivè ipsum exponat per יתנגש, h. e. *ingeret se tanquam familiaris amicus.*

7. *Librum fœderis*] Quem librum fœderis, cùm Tabulam & Legem nondum de monte attulerit? Respondit R. S. Librum qui scriptus erat de creatione mundi usque ad dationem Legis.

10. *Lapidis*] Heb. *lateris*, vel, ut A. E. exponit, *albi sapphiri.* Onkelos tamen vertit אבן. Et intelligitur per *opus* illud, firmamentum, quod similitudinem habet חקרח *candidæ glaciei.* ¶ *Quasi ipsum cœlum*] K. exponit עצם pro גוף, *quasi corpus cœli.*

11. *In selectos*] Sciendum quòd אצילי sunt majores & præcipui in populo, & ad hos *non misit Deus manum suam*, i. prophetiam, sicut ad Mosen: ideo non viderunt Deum tam clarè: viderunt quidem, sed hâc visione non fuerunt satiati, cùm adhuc comederint & biberint, opúsque habuerint corporali refectione. Alii sic exponunt locum istum, *Non misit manum suam Deus ad illos*, h. e. Non occidit eos postquam Deum clarè viderunt, secundùm illud, *Non videbit me homo, & vivet.*

FAGIUS.

10. *Quasi opus lapidis pretiosi*, &c.] Heb. *Quasi opus lateris sapphirini*, &c. Quòd majestatem gloriæ suæ Deus formâ lateris sapphiri colorem præ se ferentis principibus Israel ostendere voluit, dicunt Hebræi ideo factum esse ut illis in memoriam revocaret duram illam servitutem atque molestiam laborum quos perpessi fuerant in Ægypto in conficiendis lateribus, à qua servitute jam liberati essent beneficio Dei, & adserti in libertatem, quæ repræsentetur per visionem sapphiri, qui cœrulei coloris est, & aureis collucere punctis aiunt; ad significandum quòd jam ex populo servili populus liber ac Divinus factus essent, ità ut lutum illud in quo in Ægypto operati fuerant, jam in pretiosissimum lapidem & aurum quodammodo mutatum videretur. Sunt tamen qui Sapphirum candidi coloris esse dicant; unde & לבנת hîc pro *candido* exponunt, legentes, *Quasi opus albi Sapphiri*, &c.

11. *Nullum incommodum fuit*] Heb. *Non misit manum suam*, &c. Quid sibi velit iste Hebraismus, expressit Paraphrastes. *Mittere* enim *manum super aliquem*, Hebraicum schema est, pro *lædere, punire & damnum inferre*: quem sensum hîc reddidit Chaldæus. Innuitur ergò principes Israel nihil damni accepisse ex eo quòd Deum viderunt, partem scilicet majestatis ac gloriæ illius, cùm tamen scriptum sit, *Non videbit me homo, & vivet.* Alii verò per *missionem manûs* intelligunt afflatum spiritûs prophetici, quasi scilicet Dominus principes Israel non tam largiter afflaverit sicut Mosen, qui tantam vim Dei in se sentiebat ut per XL dies & noctes nihil ederet ac biberet; illi verò adhuc opus habebant cibo corporali: unde mox additur, *viderunt Deum, & comederunt ac biberunt.* Sed prior sententia probabilior apparet; quòd scilicet ex visione illa Divina nihil læsi fuerunt, cujus argumentum etiam erat quòd edebant ac bibebant, præ se ferentes signa lætitiæ & gaudii. Paraph. tamen noster hunc locum ità transtulit, non quòd principes isti ederint ac biberint, sed quòd ex ista visione, quódque viderent sacrificia sua grata & accepta Domino, tanto gaudio affecti fuerint perinde ac si lautissimo convivio quodam refecti fuissent.

VATABLUS.

1. *Ad Jehovam*, אל יהוה] Antecedens pro relat. *ad me.*

2. *Accedat verò*, &c. וגנש משה וגו'] *Et accessit propiùs Moseh solus ad Jehovam, illi autem non accesserunt propiùs, & populus* reliquus *non ascendit cum illo*: nempe Moseh, convocatis illis septuaginta.

4. *Statuas*, מצבח] *Titulos, columnas*, i. stationes.

5. *Qui immolaverunt*, ויובחו] *Qui obtulerunt.* ¶ *Juvencos*: פרים] *Vitulos*, per appositionem dictum.

6. *Sanguinis*, הדם] sub. *victimarum illarum.*

7. *In auribus populi*: באוני העם] Hebraismus, audiente populo.

8. *Rebus illis*: הדברים האלה] Nempe jam dictis.

10. *Velut opus lapidis sapphirini*, כמעשה לבנת הספיר] *Velut opus lateris sapphirini.* Erat aliquid factum ex sapphiro lato instar lateris. Alii vertunt, *velut opus mensæ sapphirinæ*, i. ex sapphiro lato & complanato in modum lateris & mensæ. Quòd majestatem gloriæ suæ Deus formâ lateris sapphiri colorem præ se ferentis principibus Israel ostendere voluit, dicunt Hebræi ideo factum esse ut illis in memoriam revocaret duram illam servitutem atque molestiam laborum quos perpessi fuerant in Ægypto operati fuerant jam in pretiosissimum lapidem & aurum quodammodo mutatum videretur. Sunt tamen qui sapphirum candidi coloris esse dicant: unde & לבנת hîc pro *candido* exponunt, legentes, *Quasi opus albi sapphiri.* ¶ *Et sicut aspectus*, &c. וכעצם השמים לטוהר] *& velut substantia* [vel *essentia*, sive *corpus*] *cœli in puritate*, vel *præ puritate & munditia.* Non potest sermone humano exprimi thronus ille Dei.

11. *Non misit manum suam*: לא שלח ידו] i. Deus non læsit principes Israel qui illum viderant: biberunt enim & comederunt postea: quod argumentum fuit illos non fuisse à Deo occisos, quum tamen scriptum sit, infrà 33. 20. *Non videbit me homo, & vivet.* Hebraismum istum expressit Chald. paraph. his verbis, *Principibus autem filiorum Israel nullum incommodum fuit, & viderunt gloriam Domini.* Quidam per *missionem manûs* intelligunt flatum Spiritûs prophetici; quasi scilicet Dominus principes Israel non tam largiter afflaverit sicut Mosen, qui tantam vim Dei in se sentiebat ut per XL dies & noctes nihil ederet ac biberet, illi verò adhuc opus habebant cibo corporali: unde mox additur, *Viderunt Deum, & comederunt ac biberunt.* Prior sententia probabilior apparet quòd scilicet ex visione illa Divina nihil læsi fuerint: cujus argumentum etiam erat quòd edebant ac bibebant, præ se ferentes signa lætitiæ & gaudii. ¶ *Et viderunt*, &c. ויחזו את האלהים] i. qui quum vidissent Deum, comederunt & biberunt ut antea, nullo accepto incommodo. Subaudiri potest nonnihil sic, *& viderunt Deum, sed non sunt mortui, imò postea comederunt*, &c.

12. *Daboque tibi*, ואתנה לך] *Ut dem tibi.* ¶ *Et Legem atque præceptum*, והתורה והמצוה] Sing. Heb. pro plur. *& Leges & præcepta.*

13. *In montem Dei*: אל הר האלהים] i. in quo apparebat gloria majestatis Divinæ.

14. *Manete*, שבו לנו] Ad verb. *Manete nobis.* Redundat *nobis.* Alii, *Sedete*, vel, *Sedentes exſpectate nos hîc.* ¶ *Quiſquis habuerit cauſas*, מי בעל דברים] Ad verb. *quis dominus verborum:* מי pro משיהיה *is qui fuerit dominus verborum*, i. qui cauſas habuerit loquendi, h. e. qui habuerit lites.

16. *E medio nubis:* מתוך הענן] i. è parte nubis quæ denſiſſima erat.

CLARIUS.

4. *Duodecim titulos*] Duodecim rudes & impolitos lapides erexit: qui & *ſtatuæ* à *conſiſtendo* vocantur.

7. *Volumen fœderis*] Quod volumen? cùm tabulas & Legem nondum de monte attulerit? Reſpondent Hebræi, librum fuiſſe qui ſcriptus erat de creatione mundi uſque ad datam Legem.

8. *Hic eſt ſanguis*] Hæc verba allegantur Heb. 9. cùm hæc omnia N. Teſtamenti umbra fuerint.

10. *Quaſi opus lapidis ſapphirini*] Cujuſmodi viſio etiam Ezechieli facta eſt. In Hebræo eſt *lateris:* volúntque ſignificari, duram illam luti & lateris ſervitutem verſam fuiſſe in pulcherrimam libertatem.

11. *Non miſit manum ſuam*] Ad majores & præcipuos in populo *non miſit Deus manum ſuam*, i. prophetiam, ſicut ad Moſen, ideo non viderunt Deum tam clarè: Viderunt quidem, ſed hâc viſione non fuerunt ſatiati, cùm adhuc comederint & biberint: at Moſes quadraginta diebus & noctibus ſine cibo perſtitit. Alii ſic exponunt, *Non miſit Deus manum ſuam in illos*, h. e. non occidit eos poſtea quàm Deum viderunt, cùm ſcriptum ſit, *Non videbit me homo, & vivet.*

DRUSIUS.

13. מְשָׁרְתוֹ. A. & Sym. ὁ λειτουργὸς αὐτοῦ, *miniſter ejus*] Sic interp. noſter: etiam Santes. Lxx hîc, ὁ παρεστηκὼς αὐτῷ· ſed Joſ. 1.1. ὑπηρέτης, *miniſter.*

GROTIUS.

1. *Aſcende ad Dominum*] Ad Angelum illum Dei poteſtate armatum.

4. *Titulos*] Columnas.

10. *Et viderunt Deum Iſrael*] Formam quandam valde lucidam, velut hominis tergum obvertentis. Chaldæus, *gloriam Dei:* Græcè, τὸν τόπον ὃ εἱστήκει ὁ Θεός. ¶ *Et ſub pedibus ejus quaſi opus lapidis ſapphirini*, &c.] Quaſi ſolum dignum tanto inceſſore.

11. *Nec ſuper eos qui procul receſſerant de filiis Iſrael*] Hebræus codex, *ſuper ſeparatos*, i. electos, ut Græci rectè ſumpſere, τῶν ἐπιλέκτων τῶν Ἰσραὴλ, ut ſunt Moſes, Aaron, Nadab, Abiu: & Lxx. Ezech. 42. 6. נאצל, quod verbum eſt ejuſdem originis, cujus hoc nomen, vertitur ἐξοίχονλο. ¶ *Miſit manum ſuam*] i. Nihil illis nocuit. Sic eadem locutio ſumitur Eſth. 2. 21. In Græco eſt, οὐ διεφώνησεν οὐδὲ εἷς, i. *nemo eorum deſideratus eſt*, ut Num. 31. 49. οὐ διαπεφώνηκεν ἀπ' αὐτῶν οὐδὲ εἷς, ſenſu eodem, alio tamen verbo Hebræo. Et rurſus aliud nomen Hebræum eſt Ezech. 37. 11. διαπεφωνήκαμεν, i. *periimus.* Non autem ſine cauſa id additum, quia recepta erat opinio illorum temporum, talia viſa non obtingere niſi jamjam morituris. Vide Judic. 13. 22.

16. *Tegens illum nube*] Tanquam miniſtrum ſuum, ut exponit Maimonides. Solent enim in Synagoga operiri החזנים, qui Epiphanio, Αζανῆ, quibus reſpondent in Eccleſia Diaconi, ferentes orarium. Nubes hîc ſignificat imbecillitatem intellectûs noſtri circa Divina.

CAP. XXV.

MUNSTERUS.

2. *Oblationem*] Heb. תרומה, quod propriè ſignificat *elevationem.* Et quidem aliquando capitur pro ביכור, *primitiis*; aliquando pro ritu quodam oblationis, ut quòd armus & pectuſculum in altum coram Domino levabantur, & non in quatuor orbis partes agebantur, qui ritus תנופה vocatur; aliquando pro מתנה, *donatione & voluntaria contributione*, ut in præſenti loco. Unde Hebræi dicunt, תרומה היא הפרשה גדבה מממון, Truma *eſt voluntaria ſeparatio de externis rebus.*

4. *Hyacinthum* interpretantur Hebræi *lanam blavam*, hi e. quæ cæruleum habet colorem. Sunt etiam qui צמר ירוק, *lanam viridem*, interpretantur. ¶ *Purpura* verò rubeum habet colorem. ¶ *Coccinum* à Rabbinis pro ארגמן, עין *colore rubeo*, exponitur, qui vulgò *carmeſinus* vocatur, & eſt lucidior quàm purpura. ¶ Et quando additur תלעת putant ſignificare *ſericum*, quòd à vermiculis netur. K. putat תלעת שני idem eſſe quod יפה עין, *colorem pulchrum*, ac ſi dicat Scriptura *rubricatam rubedinem:* ſignificat enim tam תלעת quàm שני, *colorem rubeum.* Porrò Jod in שני eſt ליחש, i. gentile, ſicut à מצרים dicimus מצרי, *Ægyptius.* ¶ Porrò עזים K. exponit pro *lana caprina.*

5. Et תחשים, quod interpres noſter *taxorum* vertit, nos verò *thaſorum*, Hebraicam ſcilicet relinquentes vocem, Hebræi putant animal eſſe mundum & varii coloris, argumentum ſumentes ex Chaldæa tranſlatione, quæ habet ששונא, quaſi ששׂ בגוונים, i. *gaudens in coloribus.* Ex noſtris quidam putant eſſe melim. ¶ *Sittim* autem K. dicit ſpeciem eſſe, & quidam optimam, cedri.

7. *Lapides qui includantur*] Heb. *lapides plenitudinum*, h. e. qui implent משבצות *capſulas* & loca pro ipſis includendis fabrefacta. Ponebantur autem lapides pretioſi in Ephod ipſo atque in pectorali ornamento. ¶ *Ephod* fuit veſtis quædam humeralis: & *pectorale*, quod Hebraicè *hoſchen* vocatur, fuit ornamentum ex ſerico, auro & pretioſis lapidibus factum, quod ſummus Sacerdos in pectore ſuo & ſuper cor ſuum portabat, in quo erant Urim & Thummim, unde reſponſa Divina dabantur. Habuerunt enim Hebræi temporum ſucceſſu triplex Oraculi genus, ut Gerundenſis hîc commemorat: videlicet Prophetiam, quam מדרגות רוח vocant; Urim & Thummim; & tandem, cùm iſta ceſſaſſent, uſi ſunt in Templo ſecundo בת קול, voce quâdam de cœlo lapſâ, unde futura didicerunt.

17. *Propitiatorium*] Vocatur operculum arcæ *propitiatorium*, in cujus finibus conſurgebant duo Cherubin opere מקשה facti, i. *opere ductili*, ut quidam volunt, aut ſecundùm alios, *opere integro & ſolido*, ut ſcilicet tam operculum quàm Cherubim fuerint נוף אחד, *corpus unum*, abſque ulla חיבור *compoſitione* factum. Idem ſentiendum de Candelabro & ſcyphis, floribus, ſphærulis atque ramis ejus. Porrò *Cherub* ſecundùm Hebræos eſt dictio compoſita, idem ſignificans quod כמו רביא, *quaſi puer.* Habuerunt enim iſti Cherubim formam & figuram puerorum. Eſt tamen רביא magis Chaldaica dictio quàm Hebraica.

22. *Teſtificabor tibi inde*] Poteſt & ſic reddi hic locus, *Et conveniam te ibi: ut loquar tecum*, h. e. Hunc locum tibi præſcribo, ubi tecum ſum locuturus.

24. *Coronam auream*] Erat ſupra menſam quaſi ſertum quoddam aureum, quod tabulam menſæ (ambiebat. Et infra tabulam alius erat ambitus, velut fimbria quædam, quam Hebraiſmus *clauſuram* appellat: & ſub illa in quatuor pedibus menſæ) erant quatuor circuli. Porrò ſupra menſam ponebantur varia vaſorum genera, nempe קערות magnæ & latæ ſcutellæ, cochlearia formam manûs concavæ habentia, & dimidiatæ fiſtulæ, (ſic enim K. poſt R. S. exponit) quarum officium erat ſuſtentare panes facierum & conſervare à putrefactione. Et quoniam longæ erant, menſam excedentes, conſurgebant è terra, מנקיות quæ erant quaſi פיצולים *furcula* quædam & *fulcra*, quæ dictas fiſtulas ſuſtinebant. Nos tamen à communi tranſlatione non recedentes, vertimus *cyathos* pro *furculis*, præſertim cùm ſequatur יסך verbum *fuſionis.* Nec mihi hîc ſatisfit à R. S. qui verbi radicem dicit eſſe סכך, cùm potiùs ſit נסך, niſi malueris in יסך Dagen repræſentare alteram ſimilium, & tunc יסך referetur ad menſam, quæ variùs quodammodo operiebatur vaſis. Ex noſtris qui-

quidam putant מנקיות accipi pro inſtrumentis quibus fiunt purgationes.

31. *Candelabrum*] Accipe candelabri rationem ſic: Per *latus* ejus intellige baſim; per קנה *calamum* intellige medium ſtipitem. Habuit & alios ſex קנים *calamos*, qui ſunt rami ſeu brachia ex medio ſtipite dextrorſum & ſiniſtrorſum progredientia. In quolibet autem calamo, medio & laterali, erant pro decore ejus facti ſcyphi, ſeu calices, ut Onkelos vertit, amygdali habentes figuram: erant & ſphærulæ ſeu nodi, atque roſæ & germina pro decore ejus paſſim in eo facta. In medio ſtipite erant tres noduli ſeu ſphærulæ; & ſupra quamlibet conſurgebant utrinque duo calami, in quibus erant fabrefacti flores & ſcyphi: & in ſummitate eorum erant lucernæ ſeu lampades. Et quoniam utrinque tres erant calami, & inſuper medius calamus, ſequitur ſeptem in ſublimi fuiſſe lampades, quæ repreſentabant ſeptem planetas, ſicut & tabernaculum ipſum figurabat opificium cœli & terræ. Fuit & ſublimior quædam ſignificatio in hoc candelabro & lucernis ejus, ſed cujus explicationem relinquimus doctioribus Theologis.

36. *Et integrum*] Nota quòd מקשה eſt בלי פרוד וחבור *abſque ſeparatione & conjunctione*, h. e. eſt res integra, & non ex partibus compoſita. Porrò lucernæ in ſummitate calamorum ponebantur, erántque receptacula olei & ellychnii. Forcipes autem erant emunctoria; & מחתות, vaſa in quibus ponebantur favillæ ellychniorum. Porrò totum opus candelabri erat ex una auri maſſa, ſive ex uno talento, quod Hebraicè *Kikar* vocatur. Continétque vulgare Talentum ſexaginta libras: Illud autem quo in templo utebantur duplum erat ad profanum. Et ſecundùm R.S. Libra continet centum aureos Colonienſes. Siclus verò habet quatuor aureos: & ſexaginta ſicli faciunt minam ſeu libram. Sed de hoc infrà cap.30. copioſiùs dicemus.

40. *Quæ tibi in monte eſt demonſtrata*] Hebræi paulò aliter habent, nempe ſic, *quam tu factus es videre in monte:* ſed idem eſt ſenſus.

FAGIUS.

2. *Coram me ſeparationem*] *Separationem* vocat ea quæ quiſque de bonis ſuis ſeparabat Domino pro exſtruendo tabernaculo.

4. *Hyacinthum*] Vocem Hebraicam תכלת *Thecheleth*, Chaldaicè תכלא *Tichla*, noſtri interpretes ferè *hyacinthum* interpretantur, quod ex noſtris quidam hodie reddunt *flavum colorem*, geel verven. Hebræi ſic deſcribunt, צמר צבוע בדם חלזון וצבעו ירוק, *Lana eſt tincta ſanguine vermiculi cujuſdam, cujus tinctura viridis eſt.* R. D. K. in lib. Rad. ità habet, הוא העין שקורין לו בלעו בלב" והוא צבוע בדם חלזון עם סמנים ידועים, *Color eſt quem vulgò vocant flavum. Eſtque tinctus ſanguine vermiculi Halazon, cum ſignis notis.* Judæi noſtrates hodie vulgò *lanam blavam*, h. e. quæ cæruleum habet colorem, exponunt. Et illorum ſententiam nonnihil confirmare videtur, quòd Num.15. 38. præcepit Dominus filiis Iſrael, ut *vittam hyacinthinam ponerent in fimbriis veſtimentorum, ut per eam admonerentur præceptorum Dei.* Sed quid ad eam rem, inquis, conferebat vitta illa? Colore ſcilicet, ut reſpondent Hebræi, cæruleo ſive aereo quem habebat, quo admoneri debebant hæc præcepta cœlitus à Deo profecta eſſe. Tradunt quoq; antiqui Scriptores quatuor iſtos colores, ex quibus omnia tabernaculi confecta fuere, quatuor elementorum proprietates retuliſſe. Ex aqua enim, inquiunt, Purpura, Byſſus è terra naſcitur: Hyacinthus autem, qui ſubobſcurus eſt, aſſimilatur aeri; Coccus autem igni. Tabernaculum enim totum repræſentat mundum; útque è quatuor elementis is mundus, ſic tabernaculum è quatuor coloribus qui elementa quatuor exprimant. *Coccinum*] Chaldaicè ad literam eſt *colorem lucidum:* & hunc vulgò *carmeſinum* vocant, quòd lucidior ſit purpurâ.

5. *Pelles thaſorum*] Qualenam hoc animal fuerit, quod alii ſequentes vocem Hebraicam *taxum*, alii *thaſum* nuncupant, variæ & incertæ ſunt Hebræorum opiniones, R.S. ſic ſcribit, מין חיה ולא היתה אלא לשעה והרבה נותנם היו לה לכך מתורגם ספנונא ששש ומתפאר בנוונים שלו, *Beſtia eſt quæ ſolùm ea tempeſtate inveniebatur, quæ plurimas habebat maculas: ideò Chaldaicè vocatur Saſgona, quaſi gaudens in coloribus.* Eadem ferè habet R. D. K. in Rad. ſuis, ubi ſic ſcribit, אמרו "רול תחש שהיה בימי משה בריה בפני עצמה היה ושהוד היה ויש לו נוונים הרבה והו שתרגם אנקלוס ששנונא שש ושמח בנוונים הרבה שיש לו ובמדרש אחר ששה נוונים יש לו והו ששנונא, *Dicunt RR. Thachaſch animal tantùm in diebus Moſis fuiſſe, & mundum, habuiſſéque multos colores: unde & Onkelus vertit Saſgona, i. latans & gaudens in multis coloribus ſuis;* Et in alio commentario, *Saſgona vocatur à ſex coloribus quos habet.* A.E. planè diverſam ab his habet ſententiam; ſic enim ſcribit, ועורות תחשים עור בהמה שהוא עב כי הנעל לא יעשה כי אם מעור עב כעור השור ולפי דעתי שהוא שור, *Et pelles Thehaſchim pelles ſunt beſtiæ quæ prapinguis eſt, ut eſt corium bovis. Ac mea quidem ſententia eſt, hanc belluam eſſe bovem.* Hæc propterea hîc annotare libuit ut videamus quàm ſæpe nihil certi habeant Hebræi in rebus abſtruſioribus, ut de naturis animalium, herbarum, gemmarum, colorum, & id genus aliis: quæ rerum ignorantia apud illos nimirum ſecuta eſt ex crebris quas ſuſtinuerunt captivitatibus. Antea enim populus erat ſapientiſſimus, rerúmque ſcibilium peritiſſimus. *Ligna Schittin*] Diſcordes quoque Hebræorum ſententiæ ſunt ſuper hoc ligno. Alii enim Cedrum, alii Piceam, alii Buxum eſſe dicunt. Kimhi ſcribit optimam ſpeciem cedri eſſe. Nec deſunt qui ſentiunt hoc genus ligni à filiis Iſrael ex Ægypto in deſertum aſportatum fuiſſe. Sed nec hoc certum eſt. Quare probabilior eſt ſententia A.E. qui conjicit hoc genus ligni circa montem Sinai creviſſe. Cui adſtipulatur & author Hizkuni, qui ſcribit in deſerto ſylvas fuiſſe in quibus hoc lignum creverit, fuiſſéque lignum leve & pulchrum, ex quo & filii Iſrael ſua tabernacula fecerint, juxta illud, *Habitavit verò Iſrael in Shittim*, Num. 25. Lxx. tranſtulerunt ξύλα ἄσηπτα *ligna imputribilia*, ſive *incorrupta*.

7. *Lapides plenitudinis*] Sic vocat gemmas quæ auro & argento includi ſolent, ut videmus in annulis, quas parabant ad ornandum Superhumerale & Pectorale. *Ephod* veſtis quædam fuit humeralis, quæ à cingendo ſic fuit appellata: אפד *Aphad* enim Hebræis *cingere* ſignificat. *Pectorale* verò, quod חשן *Hoſchen* Hebraicè dicitur, ornamentum fuit ex ſerico, auro & pretioſis lapidibus factum, quod ſummus Sacerdos in pectore ſuo & ſuper cor ſuum portabat, in quo erant Urim & Thummim.

16. *Teſtimonium quod dabo tibi*] i. librum fœderis, tabulas lapideas continentes Decalogum, quæ vobis teſtantur meam voluntatem.

17. *Propitiatorium ex auro*] Ità reddidi ſecutus communem noſtrorum interpretum verſionem: aliàs כפורת *Capporeth* Hebraicè, & Chaldaicè כפורתא *Capurta, tegmen* ſive *operimentum* aut *velamen* & *cœlum* ſignificat. Quòd autem interpretes *propitiatorium* vertunt, magis verbi à quo deducitur rationem habent quàm rei. Nam כפר *placare, expiare* & *propitiari* etiam ſignificat. Sed Hebræi כפורת hîc ſimpliciter pro *cooperculo arcæ* accipiunt. Lxx per duas voces reddidere, legunt enim ἱλαστήριον ἐπίθεμα, &c. *propitiatorium ſuperpoſitionem auri puri*, &c.

18. *Duos Cherubim*] *Cherubim* unde dicti, & quæ ratio nominis, habes nonnihil ſuper Gen.3.24.

30. *Panem facierum*] Sic dicuntur quòd ſemper eſſent in facie & conſpectu Domini. Unde & mox additur, *Coram me ſemper*. Huc reſpexerunt & Lxx, qui vertunt ἄρτους ἐνωπίους, q. d. *panes præſentes & expoſitos*. Dicunt nonnulli Hebræorum *panem facierum* appellatum quòd quatuor angulis eſſet expreſſus, quos illi *facies* vocant. Sed prior ratio verior eſt.

VATABLUS.

1. ET *locutus eſt*, וידבר] Hîc ſeptima eſt hujus libri apud Hebræos partitio, quam תרומה vocant, i. *Oblatio*.

2. *Obla-*

2. *Oblationem*, תרומה] Hæc dictio quarumcunque rerum munificum & liberale donum significat quod Domino seperatur. Chald. paraph. אפרשותא, i. *separationem*, transtulit; intelligens ea quæ quisque de bonis suis seperabat Domino pro exstruendo tabernaculo. Apud Hebræos autem oblationes non uno tantùm ritu offerebantur Domino. Aliquoties enim quod oblatum erat, elevabatur coram Domino in altum. Unde ea oblatio dicta est תרומה, quod *levandam* dicere posses. רום enim est *elevare* sive *exaltare*. Aliquoties quod oblatum erat, movebatur coram Domino ad quatuor fines mundi, scilicet versùs Orientem, Occidentem, Meridiem, & Septentrionem; unde ea oblatio dicta est תנופה, quod *movendam* dicere posses, נוף enim est *hinc indè movere*, aut *ventilare*. Primâ oblatione significabatur Christi exaltatio in cruce; alterâ, eam Christi oblationem & expiationem prædicatione spargendam esse in omnes fines terræ.

4. *Hyacinthum*, &c. ותכלת וארגמן ונו'] i. vestes hyacinthinas, sive pannos hyacinthinos & cæruleos, ut Hebræi interpretantur, & pannos purpureos, & sericum coccineum sive cocco tinctum, & byssum, & vestes factas ex pilis caprarum. Hebræi scribunt de תכלת, pro quo *hyacinthum* vulgò vertunt, *Lanam esse tinctam sanguine vermiculi cujusdam, cujus tinctura viridis est.* Doctus inter Hebræos de ea sic scribit, *Color est quem vulgò vocant* בלב' (ut est mare, Gallicè *bleu*) *éstque tinctus sanguine vermiculi Halazon, arte quâdam composito.* Judæi Germani hodie vulgò *lanam blavam*, h. e. quæ cæruleum habet colorem, exponunt. Et illorum sententiam nonnihil confirmare videtur quòd Num. 15. 38. præcepit Dominus filiis Israel ut *vittam hyacinthinam ponerent in fimbriis vestimentorum*, ut per eam admonerentur præceptorum Dei. Sed quid ad eam (inquis) conferebat vitta illa? Colore scilicet (ut respondent Hebræi) cæruleo sive æthereo quem habebat, admoneri debebant, hæc præcepta cœlitus à Deo profecta esse. Tradunt quoque antiqui Scriptores, quatuor istos colores, ex quibus omnia quæ erant tabernaculi confecta fuere, quatuor elementorum proprietates retulisse. Ex Aqua enim (inquiunt) purpura, byssus è Terra nascitur: hyacinthus autem, qui subobscurus est, assimilatur Aeri; coccus autem, Igni. Tabernaculum enim totum repræsentabat Mundum; útque è quatuor elementis constat mundus, sic tabernaculum è quatuor coloribus qui elementa quatuor exprimunt. Pro *Coccino* Chaldæus paraph. ad verbum habet *colorem lucidum*: & hunc vulgò *carmesinum* vocant, quòd lucidior sit purpurâ.

5. *Taxorum*, תחשים] Quidam Hebræorum putant fuisse animal mundum varii coloris: unde nonnulli vocem Hebræam relinquunt, scribentes *thassorum*, quæ Hebraicè scribitur *thehasim*. Alii *ianthinas* vertunt, i. *coloris violacei*. Doctus inter Hebræos de hac voce sic scribit, *Dicunt Rabbini* תחש *animal tantùm in diebus Mosis fuisse, & mundum; habuisséque multos colores: unde & Chaldæus paraph. vertit Sasgona*, i. *lætans & gaudens in multis coloribus suis.* Idem alio loco, *Sasgona vocatur à sex coloribus quos habet.* Ex doctioribus illorum alter planè diversam ab eo habet sententiam: sic enim scribit, *Thehasim pelles sunt bestiæ quæ præpinguis est, similes corio bovis. Et juxta opinionem meam* תחש *est bellua quæ dicitur Bos.* ¶ *Sittim*, שטים] Cedri esse speciem optimam, dicit doctus inter Hebræos. Quidam existimant hoc genus ligni à filiis Israel ex Ægypto in desertum asportatum fuisse. Probabilior est alterius ex doctioribus Hebræorum opinio, qui coujicit hoc genus ligni circa montem Sinai crevisse: cui & astipulatur quidam ex illorum doctoribus, qui scribit, in deserto sylvas fuisse in quibus hoc lignum creverit: fuisséque lignum leve & pulchrum, ex quo & filii Israel sua tabernacula fecerint, juxta illud Num. 25. 1. *Habitavit verò Israel in Sittim.* Lxx verterunt ξύλα ἄσηπτα *ligna imputribilia*, sive *incorrupta*. Dioscorides de Sittim loquens, *Alii cedrum*, inquit, *alii piceam, alii buxum esse dicunt.*

6. *Aromata*, &c. בשמים לשמן המשחה ולקטרת הסמים] *Aromata ad oleum unctionis, & ad suffitum aromatum.* vel, *suavium odorum.* Alii, *unguentum odoriferum, & ad suffitum odoratum.* Hoc unguento unge-bantur Sacerdotes.

7. *Onychinos*, שוהם] Lapis est pretiosus candorem habens unguis humani. Undè à Græcis dicitur ὄνυξ, quod *unguem* significat. ¶ *Plenitudinum*, מלואים] *Impletionis.* Sic vocat gemmas quæ auro & argento includi solent: atque ità replent locum factum in re aliqua argentea, quam *palam* vocant, ut videmus in annulis. ¶ *Ephod*, לאפוד] Vestis quædam fuit humeralis, quæ à *cingendo* sic fuit appellata. אפד enim Hebræis *cingere* significat. ¶ *Et pro pectorali*, ולחשן] Ornamentum fuit ex serico, auro & pretiosis lapidibus facto, quod summus Sacerdos in pectore suo & super cor suum portabat, in quo erant Urim & Thummim. Vide infra 28. 15.

8. *Ut habitem*, &c. ושכנתי בתוכם] Ad verb. *Et habitabo in medio eorum.* q. d. Habebunt me semper præsentem. Hæc præcepit Deus ut eos averteret ab idololatria.

9. *Omnino ut ego*, &c. ככל אשר אני מראה אותך] Ad verb. *Secundùm omnia quæ videre faciam te.* ¶ *Similitudinem*, את תבנית] *Exemplar.*

11. *Coronam auream*, זר זהב] *Limbum aureum*; sive, *labium*, aut, *circulum.* i. circundabis eam circulo aureo per circuitum.

14. *Ut illis deferatur arca*, לשאת את הארון בהם] Ad verb. *Ad portandum arcam cum eis.*

15. *Non removebuntur ab ea*, לא יסורו ממנו] *Neque recedent ab ea*, i. perpetuò adhærebunt ei.

16. *Testimonium*, לא העדות] i. librum fœderis, tabulas lapideas continentes Decalogum; quæ vobis testantur meam voluntatem.

17. *Propitiatorium*, כפורת] *Tegmen*, sive, *operimentum*, aut, *velamen & cœlum*, quale rebus pretiosis superponere solemus. Erat autem tabula quæ superponebatur arcæ. Vetus interpres secutus Lxx, noster item interpres, cùm vertunt *Propitiatorium*, potiùs habent rationem verbi à quo deducitur, quàm rei: verbum enim כפר, à quo deducitur, aliquando significat *Removit iram, placavit, condonavit iniquitatem & peccatum.* Solebat autem Dominus apparere Israelitis super operimentum illud, & illinc eos alloqui, & ostendere voluntatem suam (ut v. 22. dicit) iratúsne esset an placatus illis. Unde factum est ut quidam verterint *Propitiatorium*: q. d. locum in quo Dominus placatus alloquebatur populum. Vetus interp. etiam pro eo vertit *Oraculum*, propterea quòd illinc Dominus oracula sua edebat. i. Mosi loquebatur, docebátque eum quid populum Israeliticum facere vellet. Lxx per duas voces reddidere, ἱλαστήριον ἐπίθεμα, *propitiatorium superpositionem.*

18. *Ductiles*, מקשה] *Opere ductili*, & non fusorio. Alii, *solidos*, vel *opere integro & solido*: ut scilicet tam operculum quàm Cherubim fuerint opus unum absque ulla junctura factum. ¶ *In duabus*, משני] Hîc ב pro מ positum: vertendúmque, *in duabus*, non, *à duabus*: & sic v. 19. in cujus fine pro מ ponitur על, *super duas extremitates ejus*: ubi noster interp. vertit, *in duabus*, &c.

19. *Cherub*, כרוב] De hac voce vide cap. 3. 24. ¶ *Ex propitiatorio*, מן הכפורת] i. ex eadem materia quâ tectum erat propitiatorium. Alii volunt מן pro ב positum, vertentes, *in propitiatorio facies Cherubim.*

20. *Expandéntque*, &c. והיו הכרובים פורשי] Ad verb. *Et erunt Cherubim extendentes.* ¶ *Et se mutuò aspicient*, ופניהם איש אל אחיו] Ad verb. *Et facies eorum, viri ad fratrem suum*: vel, *facies eorum, unius ad alterum*, i. ità erunt obversæ ut alter alterum respicere videatur.

22. *E propitiatorio*, &c. מעל הכפורת ונו'] Ad verb. *Desuper propitiatorium, de inter duos Cherubim.* ¶ *Quod est*, אשר] Alii referunt ad Cherubim, vertentes, *qui sunt.*

24. *Coronam*, זר] Ut v. 11.

25. *Clausuram*, מסגרת] *Clausuram* vocat quod Gallicè dicimus *soubassement.* ¶ *Clausura illi*, למסגרתו] Ad verb. *In clausura ejus.*

27. *Per*

27. *Per quos trajicientur vectes*, לבתים לבדים] Ad verb. *loca vectibus*, vel, *in domos vectibus.*

29. *Scutellas*, קערותיו] Vasa quædam erant concava admodum, in quibus ponebantur panes. ¶ *Et cochlearia ejus*, וכפותיו] *Et thuribula ejus*, in quibus ponebatur thus : כפות dicta fortasse quòd *vola* cavitatem imitarentur. ¶ *Et opercula & crateres quibus tegebatur*, וקשותיו ומנקיותיו אשר יוסך] Sub. *thus & panes.* קשות significat opercula quibus thus tegebatur. Qui magni nominis est apud Hebræos, dicit hanc vocem significare calamos per medium sectos, qui panibus superponebantur inter singulos panes, ut ingrederetur ventus inter ipsos panes, nè mucidi efficerentur: erántque veluti operimentum ipsis panibus. מנקיות significat crateres quibus panes tegebantur. Operculis & crateribus panis tegebatur.

30. *Panem facierum*, לחם פנים] Sic vocabantur panes oblati & sacrati Deo, quòd semper essent in facie & conspectu Domini : unde & mox additur, *coram me semper.* Huc respexerunt & Lxx, qui vertunt ἄρτος ἐνωπίος, q. d. *panes præsentes & expositos.*

31. *Ductilis fiet*, משקה תיעשה] *Opere ductili fiet*, q. d. malleo fiet, & contusione, non fusione. Alii vertunt, *opere integro fiet*, eodem sensu. Volunt enim candelabrum fuisse factum non ex diversis partibus in unum coagmentatis, sed ex crasso stipite, unde malleis producebantur calami, scyphi, &c. ¶ *Hastile ejus*, ירכה] i. truncus, & crassus stipes. ¶ *Scyphi ejus*, גביעיה] Intelligit partes quasdam extensas in speciem calicis. ¶ *Sphærula ejus*, כפתוריה] *Mala ejus, globuli ejus.* ¶ *Et flores ejus*, ופרחיה] *Et lilia.* ¶ *Ex ipso erunt*, ממנה יהיו] i. ex eadem materia, & non ex alia : malleo enim ex ipso trunco formabantur omnia.

33. *In speciem*, &c. משקדים] Ad verb. *amygdalati.* ¶ *Sic de sex*, כן לששת] Sub. *dicendum est.* Alii, *sic in sex illis calamis.* sub. *quemadmodum diximus*, *fiet.*

34. *Et in candelabro*, ובמנורה] i. in parte inferiore hastilis sive trunci candelabri.

35. *Eritque sphærula*, &c. וכפתור וגו] i. sub singulis duobus calamis erit sphærula una. h. e. sphærula prima erit sub duobus primis calamis qui utrinque ex ipso sunt candelabro, i. ex eadem materia candelabri. Deinde, alia sphærula erit sub duobus secundis calamis qui utrinque ex ipso sunt. Postremò, sphærula una erit sub duobus postremis calamis qui utrinque sint ex ipso candelabro, ex eadémque candelabri materia : atque ità fiet ut sint sub sex calamis de candelabro procedentibus.

36. *Ductile unum*, מקשה אחת] *Opere ductili uno.*

37. *Quas collocabis in sublimi, ut luceant*, והעלה את נרותיה והאיר] Ad verb. *& ascendere facies lucernas ejus, & lucere facies*, &c. i. pones ipsas lucernas in cacumine calamorum, ut versùs eam partem lumen emittant ad quam versum erit candelabrum.

38. *Et forcipes ipsius*, ומלקחיה] *Et emunctoria ejus.* ¶ *Et receptacula ejus*, ומחתותיה] i. vasa in quibus reponuntur quæ emuncta sunt. Quidam *Acerras* exponunt.

39. *Talento auri*, &c. ככר זהב טהור] *Talentum auri puri faciet illud*, sub. *candelabrum.* i. talentum suppeditabit materiam candelabro faciendo. Talentum vulgare sive profanum continet sexaginta libras : illud autem quo in templo utebantur duplum erat ad profanum.

40. *Vide autem ut facias*, וראה ועשה] Ad verb. *Et vide, & fac.* ¶ *Quæ tibi ostensa est*, אשר אתה מראה] Ad verb. *quam tu factus es videre.*

CASTALIO.

5. *Ligna cedrina*] עצים שטים tradunt nonnulli ligna esse cedrina ; & rectè, sicut ego judico. Cùm sit enim cedrus & odore suavis, & tempore æterna, & cariem nunquam sentiat, non video quo ligno meliùs hæc fieri potuerint. Græci quoque verterunt ξύλα ἄσηπτα, *ligna imputrefacta :* quod idem secutus est Josephus : quæ natura nulli magis convenit quàm cedro. Sed cùm sint ejus duo genera, puto hîc de cedro magna dici, quæ *cedrelate* dicitur. Nam altera ארז vocatur.

16. *In ea arca oraculum, quod tibi tradam*, ponito] עד non solùm *testari* aut *testificari* significat, sed etiam *monere*, ut est positum supra cap. 19. Hinc διαμαρτύρεσθαι pro *admonere* dicitur, ut 2 Tim. 2. Cùm autem de Deo dicitur, significat *oraculum reddere*, quod est Dei monitum & responsum, quomodo & hîc, & cap. 29. & 30. ponitur : hinc עדות, quod nos *oraculum* vertimus, i. Dei præcepta, quæ in arca reposita fuerunt ; hinc *tabernaculum oraculi*, sive *oraculare.*

17. Propitiatorium est arcæ operculum, ex quo Deus responsa dabat, & se propitium præbebat ; unde & *propitiatorium est* appellatum. Quod verbum Josephus quidem ἔκτυπωμα interpretatus est, & nos eum secuti primò transtuleramus *operculum :* sed postea ab amico quodam docto viro moniti, & simul intelligentes ipsi in hoc verbo inesse vim, reposuimus *propitiatorium :* Quod verbum tametsi minùs apud Latinos autores usitatum est, ferri tamen debet, cùm & necessarium sit, & eâ formâ dicatur quâ apud Latinos *repositorium* & alia multa dicuntur. Erant autem in utroque hujus operculi extremo singuli Cherubi, ex ipso facti : atque ipsum operculum circumdabat corona, quam intelligendum est in limbo factam, qui extra arcæ amplitudinem procurreret, ut posset operculum cingere corona, quòd erat pari cum arca longitudine ac latitudine.

30. *Panem appositititium*] פנים *præsentiam* aliquando significat, ut 2 Reg. 17. & Exod. 32. Deum hortatur Moses, ut *ejus facies*, i. ut præsens ipse cum Israelitis eat. Hinc panis appositititius, qui præsens semper & præstò erat, & Jovæ appositus : nam eo propter vetustatem sublato, continuò supponebatur alius.

38. *Earumque forcipes*] *Forcipes* voco, quibus emunguntur lucernæ ; *foculos*, in quos conjicitur quod emunctum est.

CLARIUS.

2. *Tollant mihi oblationem*] Dictio Hebræa propriè significat *elevationem*, de qua in sequentibus dicetur. Et quidem aliquando capitur pro *primitiis*, ut verterat interpres ; aliquando pro ritu quodam oblationis, ut quòd armus & pectusculum in altum coram Domino levabantur ; aliquando pro *donatione* & *contributione*, ut in præsenti loco.

4. *Hyacinthum*] Interpretantur Hebræi *lanam cærulei coloris* ; at *purpuram, rubri. Coccinum* à RR. pro colore rubro exponitur, qui vulgò *carmesinus* vocatur, & est lucidior quàm purpura : *pelles Janthinæ*, violacei coloris ; quas alius vertit *pelles thasorum*, quod animal Hebræi putant esse mundum & varii coloris. *Sittim* ferunt esse speciem optimam cedri.

6. *Aromata in unguentum*] h. e. aromata pro oleo unctionis, & pro incenso suavium odorum.

7. *Ad ornandum Ephod & rationale*] Ponebantur enim lapides, pretiosi in Ephod ipso, atque in Rationali, i. pectorali ornamento. Ephod fuit vestis quædam humeralis : & Pectorale, quod Hebraicè *Hoschen* vocatur, fuit ornamentum ex serico, auro & pretiosis lapidibus factum, quod summus Sacerdos in pectore suo & super cor suum portabat, in quo erant Urim & Thummim, unde responsa Divina dabantur. Habuerunt enim Hebræi temporum successu triplex oraculi genus, videlicet Prophetiam, Urim & Thummim, & tandem, cùm ista cessassent, usi sunt in Templo secundo Voce quâdam è cœlo lapsâ, unde futura didicerunt.

17. *Propitiatorium*] Vocatur operculum arcæ *propitiatorium*, in cujus finibus consurgebant duo Cherubim facti opere ductili, aut secundùm alios opere integro & solido, ut scilicet tam operculum quàm Cherubim fuerint corpus unum absque ulla compositione factum. Idem sentiendum est de candelabro, & scyphis, floribus, sphærulis atque ramis ejus. Porrò *Cherub* secundùm Hebræos est dictio composita, & significat, *quasi puer :* habuerunt enim isti Cherubim formam & figuram puerorum.

22. *Inde teſtificabor tibi*] Vel, *& conveniam te ibi, ut loquar tecum: h. e.* Hunc locum tibi præſcribo ubi tecum ſum locuturus.

24. *Coronam auream*] Hic locus in Hebræo ſic habet, *Facieſque ei coronam auream per circuitum, & clauſuram palmarem facies ei per circuitum, & facies coronam auream clauſuræ illi per circuitum.* Et quod infrà ait, *Subter coronam*, in Hebræo eſt, *ex adverſo clauſuræ.* Erat ſupra menſam quaſi ſertum quoddam aureum, quod tabulam menſæ ambiebat: & infra tabulam alius erat ambitus, veluti fimbria quædam, quam Hebraiſmus *clauſuram* appellat: & ſub illa in quatuor pedibus menſæ erant quatuor circuli. Porrò ſupra menſam ponebantur varia vaſorum genera, nempe magnæ & latæ ſcutellæ, cochlearia formam manûs concavæ habentia, & dimidiatæ fiſtulæ, quarum officium erat ſuſtentare panes facierum, i. propoſitionis, & conſervare à putrefactione. Et quoniam longè erant menſam excedentes, conſurgebant è terra quaſi quædam furculæ, quas interpretes vertunt *cyathos*, quæ dictas fiſtulas ſuſtinebant.

31. *Candelabrum*] Hæc eſt ratio candelabri: Per *haſtile* intellige baſim, per *calamum* medium ſtipitem: ut ſit corpus ipſum, quaſi ſtatua aurea, ſcyphis, ſphærulis & floribus ornatum, ſuſtinens mediam ſeptem lucernarum: Ex quo utrinque cannæ tres prodeunt, infimis duabus longioribus, mediis duabus mediocribus, ſupremis duabus brevioribus, in eandem cum quarta lucerna altitudinem ſublatis. Qui omnes illi ſex calami decentiſſimo ornatu geſtant ſuos quoſque tres ſcyphos, ſphærulas & flores, cum ſex ſingulis ſuperpoſitis lucernis, erántque receptacula olei & ellychnii.

39. *Talentum*] Continet vulgare Talentum ſexaginta libras: illud autem quo in templo utebantur duplum erat ad profanum.

D R U S I U S.

16. *Ponéſque in arca teſtimoniũ*] Quid hic *teſtimonium?* Non urna Mannæ, non virga Aharonis, ut Rupertus opinatur: ſed ipſa Lex, h.e. tabulæ fœderis: nam illæ ſolæ in arca adſervabantur. Quocirca ipſa etiam *teſtimonium* vocatur Exod. 16. 34. & Num. 17. 4. Tabulæ fœderis vel fractæ erant vel integræ. Fractæ fuerunt quas primò dedit; integræ, quas poſt dedit, cùm priores fractæ fuiſſent propter cultum vituli. Sunt qui de integris hunc locum accipiant; alii de integris & fractis ſimul. Nam utraſque putant conſervatas fuiſſe in arca. Utra opinio melior verior ſit, non decerno. De integris caret controverſia: de fractis colligunt ex illo, *quas dabo tibi:* nam dedit illas quæ poſtea fractæ fuerunt. Abraham Zachuto in Johaſin 95. 2. *Ecce tabulæ & fragmenta tabularum poſitæ fuerunt in arca.* Hoc hauſit ex tractatu Thalmudico, qui de ſacrificiis, quem vocant Maſſecheth Zebachin. Sunt qui arbitrantur duas olim areas fuiſſe: unam, quæ *Moſis* vocatur, in qua tabulæ fractæ; alteram, quam Beſeleel fabricavit, in qua tabulæ integræ. Videndus R. D. Joſ. 3. 3. De libro legis duæ opiniones ſunt: una eorum qui eum repoſitum cenſent fuiſſe in arca, altera eorum qui repoſitum opinantur in latere arcæ, ubi & urna Mannæ & virga Aharonis. Hanc opinionem tuetur Abenezra Exod. 25. Firmat eam textus Deut. 31. 26. *Pones eum in latere arcæ fœderis.* Dixi arcam teſtimonium vocari. Ecce teſtimoniũ Exod. 16. 34. *Poſuítq; illud ante teſtimonium in cuſtodiam.* Nam ſenſus, Ante arcam. Sed tabulas innuit Exod. 40. 20. *& poſuit teſtimonium in arcam.* Itaque R.S. enarrat הלוחות *tabulas. Arca teſtimonium dicitur*, inquit Abenezra, *propter tabulas fœderis in ea conſervatas, ac ſi litera duæ contractûs eſſent inter Deum & homines.*

18. *Duos Cherubos ex auro*] Vel *aureos.* Terminatio Ebraica eſt *Cherubim.* De his quatuor opiniones ſunt. Una eſt veterum Ebræorum, qui ſcribunt eos formam habuiſſe puerorum aut juvenum. Quod ex etymo colligunt argumento admodum infirmo, ut ſi quis Chaldæos aſſerat fuiſſe quaſi dæmones, quoniam ipſa vox Ebraica ſonat כשדים *tanquam dæmones.* Sic כרובים *tanquam pueri, aut juvenes.* Altera eſt Hiſcuni & aliorum quorundam, qui cenſent angelos fuiſſe avium formam referentes, unde eis alæ tribuantur. Tertia opinio eſt Joſephi, ſcribentis animantia fuiſſe alata, nemini mortalium unquam viſa. Verba ejus habentur Originum Judaic. lib. 3. c. 6. τῆς δὲ ἐπιφανείας αὐτῆς (de arca loquitur) ἦσαν πρόσωποι δύο, χρυσοῖς μὲν αὐτοὺς ἐξαίοις κλῆσιν· ζῶα δ' ἔοικε πτηνά, μορφὴν δ' ἑδραῖοι τῇ ὑπ' ἀνθρώπων ἐφικνουμένων ἀφραπλήσια. Μωυσῆς δ' φησὶ τῷ θείῳ τῷ Θεῷ προσώπους ἐοικέναι. Quarta eſt Abenezræ, qui ſcribit generale nomen eſſe ad omnes formas. Vide, ſi placet, Radices Camii Ebræi. Hi Cherubi ſive Cherubes à nullo conſpiciebantur niſi à ſolo ſacerdote, cùm intraret ſemel in anno.

37. *Lucernas ejus ſeptem*] מולות vocantur duodecim ſigna Zodiaci: Unde גלגל מולות ſphæra ſignorum quæ in Zodiaco: R. D. Pſal. 8. 4. *Scribit Abenezra f. m. digitos decem eſſe, & ſphæras totidem: Septem expanſa, in quibus ſeptem ſtellæ erraticæ; & ſphæra ſignorum; & ſphæra nona, quæ ſupra ſphæram ſignorum; decima & ultima ſphæra eſt ſedes gloriæ.* Hic perſpicuè zodiacum appellat מולות, qui circulus eſt in ſphæra octava, qui alio nomine *obliquus* dicitur, duodecim continens ſigna, & ideo vocatur *ſphæra ſignorum.* Eadem vox denotat aliquando planetas, quæ & משרתים vocantur, i. *miniſtrantes*, & *ſtellæ erraticæ*, i. כוכבי לכת. Miniſtrantes vocantur in Abenezra Exod. 16. 1. & in Camianis, Pſal. 146. & 1 Sam. 2. 5. *Septem ſtellæ miniſtrantes.* Sed & Kabvenabi ſic eos appellat Prov. 29. 12. Quin Gerundenſis Moſes in Exodum commentans ait Chriſtianos dies hebdomadæ nominare de nominibus miniſtrantium, i. planetarum, quos diximus etiam מולות nuncupari. De quo dubitare nos non ſinit Hiſcuni autor non malus in hunc locum ità ſcribens, *Septem lucernæ reſpectu ſeptem dierum hebdomadæ & reſpectu ſeptem planetarum.* Nam planetas hic MAZZALOTH appellat: Quorum nomina ibi ponit: חמה, qui & Sol, à *calore*; נוגה Venus à *ſplendore*; כוכב *ſydus* vel *ſtella* κατ' ἐξοχὴν, i. Mercurius; לבנה Luna, à *candore*; שבתי Saturnus; צדק Jupiter, ab *æquitate & manſuetudine*; מאדים Mars à *rubore*, Cæterùm Jovem linguâ Cedarenâ נר dici autor eſt R. D. in lib. Rad. Nomina ſignorum quæ in Zodiaco, ſunt טלה Aries, שור Taurus, תאומים Gemini, סרטן Cancer, אריה Leo, בתולה Virgo, מאונים Libra, עקרב Scorpio, קשת Sagittarius, נדי Capricornus, דלי Aquarius, דגים Piſces. Quidam קשת ſcribunt, ſed malè. Nam id *arcum* ſignificat, non eum qui arcu utitur; quem veteres *arquitem* vocarunt. Feſtus, *Arquites, arcu pralientes, qui nunc Sagittarii.*

I D E M.

20. פרשי כנפים. Schol. ἐκπετάζοντες, *expandentes*, ſive *extendentes*, aut *explicantes*] Lxx ἐκλείοντες. Hieron. *expandentes.* Onc. & Jon. פריסן *extendentes.* ¶ לכבים. A. σκεπάζοντες, *tegentes*] Lxx *Συσκιάζοντες.* Hieron. *operientes.* Onc. מטלין *obumbrantes.* Thren. 3. 43. סכתה. Lxx, ἐπεσκέπασας, *operuiſti.* Pſal. 42. 5. בסך. A. ἐν *Συσκίῳ*, *in umbroſo.*

22. ונועדתי. Cæteri, καὶ *Συντάξομαι*, & *ordinabo*, vel *inſtruam*, aut *conſtituam*] Cæteri, οἱ λοιποὶ. ¶ *Συντάξομαι.* Lxx γνωσθήσομαι, נודעתי. Hieron. *præcipiam*, צויתי. Uterque Chaldæus, *præparabo ſermonem meum.* Santes, *conveniam.*

25. זר זהב. Schol. στεφὰ κυμάτια χρυσᾶ] Habetur hoc in Lxx v. 24. Hic habent στεφὰν κυμάτιον. Interp. vet. *coronam aureolam.* Santes, *coronam auream.* Uterq; Chaldæus, דיר דדהב. Eſt autem דר ſive זר limbus qui ſupremam arcæ oram & menſæ clauſuram coronæ ad modum circumquaque cingebat; κυμάτιον à Lxx dictus, quòd ſinuoſo flexu undas fluctuantes referret; ſiquidem κυμάτιον *parva unda.* Sed in architectura κυμάτιον vocatur ſuprema pars epiſtylii, i. capitelli ſive capituli. Uſus eſt hoc eodem nomine Joſephus in deſcriptione τετραζύω, cujus locum Heſychius laudans τὰ κυμάτια interpretatur τὰς ὑπεροχὰς, *prominentias.*

30. לחם

30. לֶחֶם פָּנִים. A. ἄρτους ὀφθήσεως, *panes facierum.* Sym. ὀφθίσεως, *propositionis*] *Facierum.* Sic & Santes. Nec aliter Onc. Nam לחם אפיא, *panis facierum.* Lxx ἄρτους ἐνωπίους. Dicti sic quòd coram *Domino* totâ hebdomadâ in aurea mensa manerent. ¶ *Propositionis.* Ità Hieron. & sic vocantur hi panes Matth. 12. 4. ubi Syrus, *panis mensæ* Domini. Græci aliquando eos appellant ἄρτους ὀφθαλμοὺς. 1 Par. 23. 29. לחם המערכת, Lxx ἄρτους ὀφθίσεως. Quidam *panes Appositionis* nuncupant.

33. סַךְ קְרָיִם. A. ἐξημυγδαλωμένων, ἐπεσταγμένων ἀμύγδαλον] שקד ἀμύγδαλον, *nux Græca*, sive *Thasia*, Jer. 1. 11. מקל שקד. Th. *virgam amygdalinam.* A. Sym. *vigilantem.* Hieron. ad illum locum, *SACED, si varietur accentus, & Nucem sign. & Vigilias.* Lxx βακτηρίαν κεφαλίνων. Heracleon Ephesius, Κάρυα ἐκάλεσε τὰς ἀμυγδάλας· ut possis vertere, *baculum amygdalinum.* Hinc participium ab Aquila efictum ἐξημυγδαλωμένη, cujus Scholion, ut opinor, περιφερόμενη ἀμύγδαλον, *ad instar amygdalæ tornata.*

34. וְעַרְחֵיהָ. Sym. ἄνθη, *flores*] Priùs erat, κρίνα ἄνθης, & in Hieron. *lilia*, & in Onc. שושנתא *lilia ejus.* Sic habet & Tharg. Jonathæ. Sic variant Psal. 45. 1. in ששנים, quæ alii in *lilia*, Sym. in *flores* transtert. Sanè lectum ibi אל ששנים. Sym. ὑπὲρ τῶν ἀνθῶν. A. & Th. ὑπὲρ τῶν κρίνων· quorum hoc *lilia*, illud *flores* denotat. Forsan ἄνθη in lingua Helleniſtarum *lilia* dicuntur, vocabulo anguſtiùs accepto.

GROTIUS.

2. UT *tollant mihi primitias*] תרומה hîc non sunt primitiæ, sed sponte facta oblatio.

4. *Hyacinthum, & purpuram, coccúmque bis tinctum, & byssum*] Quatuor colores in velis quatuor elementorum imagines; coccinum Ignis, hyacinthus Aeris, purpura Maris, byssus Telluris. Ut enim intimum adytum Mundi supercœlestis, ità Templi pars maxima Mundi aspectabilis ferebat imaginem: septem lychni Planetarum, duodecim panes Zodiaci symbola. Vide quæ ad Matth. 27. 51.

5. *Et ligna Setim*] Σήτια Symmacho, Dioscoridi ξύλον σάνδυξ, ﻟﺒﻨﻰ Arabibus, ut notavit ad Cebetem Salmasius.

8. *Habitabo in medio eorum*] Indè responsa dabo: infrà v. 22.

16. *Ponéque in Arca testificationem quam dabo tibi*] Decalogum. Vide suprà 16. 34. Arca autem vicem præstitit omnium imaginum quas habebant gentes.

18. *Cherubim*] Angelos μοιχομόρφους sterilitatis & fœcunditatis præsides, ídque in Josephi memoriam. Videbit verum esse quod dico qui contulerit Ezech. 1. 10. & 10. 14. nam quod illo loco est שור, hoc loco est כרוב. Vide quæ suprà Gen. 49. 6. Hinc natum quod infrà de Vitulo habebimus, & in Jeroboami historia, cui origo à Josepho. Hæc præcipua forma: sed videtur ei vultus fuisse hominis, alæ aquilinæ, leonis jubæ, quæ sunt quatuor פנים ὁράσεις Ezechieli, qui compositam illam formam modò חיות, ut c. 1. 5. modò חיה, ut c. 10. 15. Hæ quatuor formæ non aliud significant, quàm quod Deus Mosi visus insidere Cherubinis voce explicat infrà c. 34. 6. esse nimirum celerem se ad benefacta, tardum ad vindictam. Homo bonitatis symbolum; aquila, celeritatis; leo, vindictæ; pedes bovini, tarditatis: unde Græcum βοῦν πόδι. Philo non malè significari ait Dei ἀγαθότητα καὶ ἐξουσίαν.

23. *Facies & mensam*] Qualis Delphica fuit: unde & aliæ similes mensæ nomen accepere.

31. *Facies*]Sic & Græci,subaudito את ante nomen *candelabri:* Item Chaldæus,Syrus,Lxx.Hieronymus in libris, & Rabbini multi. Ergò littera Jod, quæ in hoc verbo secundo loco ponitur,abundat.Puto id natũ ex duabus lectionibus, quarum altera habebat תעשה, velut ad Mosem loquente Deo,alia יעשה, velut de fabro:quomodo infrà v.39. & c.26.31. Nam facit & qui jubet fieri, & qui jussa exsequitur. Candelabri in Templo Hierosolymitano positi meminit Hecatæus apud Josephum contra Appionem 1.

CAP. XXVI.

MUNSTERUS.

1. PIcturas] Capitur hîc dictio כרובים pro *opere Phrygionũ.* Sunt autẽ Phrygiones, qui vel acu vel texturâ varias figuras & picturas in aulæa & tapetia introducunt.

4. Porrò ללאות fuerunt nexus quidam prominentes, per quos mediantibus uncinis seu fibulis duo magna aulæa conjungebantur. An autem aulæum illud secundum quod ex pilis caprarum fuit contextum, & veluti tectum fuit aulæi primi, ex solis pilis aut ex pellibus pilosis fuerit confectum, non satis constat.

17. *Duo pedes*] Heb. *duæ manus:* i. de tabula ipsa eminebant duo denticuli seu duæ partes in serratura relictæ, quæ basibus immissæ tabulam erectam continebant.

23. *In angulis*] Est מקצעה idem quod פנה *angulus*, in quo duo concurrunt parietes.

24. *Conjunctæ*] Heb. *erunt geminatæ.* Continebantur enim tabulæ ad invicem infrà per bases, & suprà per circulos, uno scilicet circulo duas complectente tabulas, nè à seipsis dissiderent.

26. *Quinque*] Habuit contignatio unius parietis tres ordines vectium, sed superior ordo & similiter inferior constabat duplici vecte, & medius uno, qui tamen in longitudine duobus superioribus æqualis fuit. Fuerunt igitur numero quinque. Et quando dicitur v. 28. *Pertingens*, textus propriè habet, *fugiens.* Vectis enim ab una parte immissus, fugere videtur. Sic K. exponit hunc locum.

33. *Uncinos*] Qui scilicet in superiori aulæo, quod tabernaculum tegebat, duas magnas cortinas unà cùm laqueolis conjunctas tenebant.

36. *Operimentum*] h.e. *velum*, vel, ut Onkelos habet, *expansorium.*

FAGIUS.

1. FIguras *Cherubim*] i. Eas cortinas, sive ea aulæa, sparges imaginibus alatis usus operâ artificis peritissimi. Et A. E. alicubi scribit, *Cherub* generale nomen esse ad omnem figuram; quorum tamen in Lege mentio fit habere figuram hominis. Et doctiores Hebræorum exponunt *Cherubim* כרביא *Cherabiah*, i. *quasi pueri*, quòd puerorum formam habuerint. De hoc nonnihil & in Genesim annotavimus cap.3,24.

33. *Distinctionem faciet velum vobis*, &c.] Tabernaculum enim divisum erat in tres partes, in Sanctum sanctorum, in Sanctum, & in Atrium. Sed de his alio in loco fusiùs dicam, & adferam quædam de hac re ex Hebræorum scriptis.

VATABLUS.

1. E *Decem cortinis*, עשר יריעות] Ad verb. *decem cortinas*, vel, *decem aulæa.* Eandem descriptionem habes infrà c. 36. 8. ¶ *Hyacintho*, תכלת] Intelligit colorem sive pannum infectum colore hyacinthi. ¶ *Et vermiculo cocci:* ותולעת שני] i. serico coccino. Alii, *& cocco bis tincto.* ¶ *Opere Phrygionico*, מעשה חושב] Ad verb. *opere excogitationis*, vel *artificii*, i. opere artificis peritissimi, qui noverit vi ingenii & excogitationis aliquid facere arte & eleganter: ut sunt Phrygiones, qui acu vestimenta & alia auro intexunt, & variis coloribus, q.d. replebis cortinas simulacris illis alatis opere elegantissimo, texturáque artificiosissimâ factis.

2. *Cubitorum*, באמה] Ad verb. *in cubito*, i. *ratione cubitali:* sive in ratione metiendi per cubitos. ¶ *Et latitudo cortinæ*, &c. ורוחב ארבע ונו׳] Ad verb. *& latitudo quatuor cubitorum cortina unius.* Ordo turbatus, quem reposuit noster interpres.

2. *Altera cum altera*, אשה אל אחותה] Ad verb.

mulier cum ſarare ſua: ſic in ſequentibus. Hebraiſmus.

4. *Laqueolos,* לולאות] *Anſulas, portulas, occellos.* Gallicè dicimus, *des laſſets.* ¶ *In extremo,* מקצה] *In extremitate, In labro*; מ pro ב. ¶ *In conjunctione,* בחברת] i. in ea extremitate quæ conjungenda eſt alterius cortinæ extremitati. Chaldæus paraph, *Ubi eſt locus conjunctionis.* ¶ *Extrema,* הקיצונה] i. alterius, ſive ſecundæ, ut habet Chaldæus paraph. Videtur tamen הקיצונה poſitum pro בקצה quod ſequenti verſu ponitur, ut idem bis dicat ad majorem expreſſionem, In ora cortinæ, in extremo *inquam* ipſius cortinæ quæ ſecundo loco præcedenti conjungenda eſt. Et ità de hac ſecunda cortina idem dicet quod de priore dixerat in principio iſtius verſûs, quódque etiam dicit ſequenti verſu. ¶ *In conjunctione ſecunda,* בחברת השנית] i. in conjunctione quæ fit cum altera cortina.

5. *In cortina una,* ביריעה האחת] Deſunt nonnulla ex præcedenti verſu intelligenda, nempe, in extremo in conjunctione. ¶ *Quæ eſt in conjunctione ſecunda.* אשר בחברת השנית] i. quæ ſecundo loco conjungitur priori. Paulo pòſt ver. 10. eodem ſenſu dicitur, *In ora cortinæ conjunctionis ſecundæ.* ¶ *Oppoſiti erant laqueoli,* &c. מקבילות הלולאות] Apertiùs vertit Chald. paraph. his verbis, *reſpicientibus ſe mutuò laqueis, ità ut alter alterum reſpiciat.* Laquei enim primæ partis cortinarum, quæ quinq; cortinis conſtat, reſpiciunt laqueos ſecundæ partis, quæ etiam quinque conſtat cortinis.

6. *Uncinos aureos,* קרסי וחב] *Fibulas aureas.* Gallicè, *des agriafes.*

7. *In tentorium,* לאוהל] i. *facies tectorium,* ſive *tentorium tabernaculo ex pilis caprarum.* Hebraiſmus. ¶ *Undecim cortinas,* &c. עשתי עשרה יריעות תעשה אותם] Hebraiſmus. Omnia illa facies ex undecim cortinis.

8. *Et latitudo,* ורוחב] Vide v. 2.

9. *E regione faciei tentorii.* על מול פני האוהל] i. in facie, vel ante faciem tabernaculi. Per *faciem tabernaculi* intelligit anteriorem partem tabernaculi.

10. *In extremo,* הקיצונה] Ut v.4. Videtur הקיצונה poſitum pro מקצה, & idem ſignificare quod in principio illius quarti verſûs, & in ſecunda parte quinti. ¶ *In ora cortinæ conjunctionis ſecundæ.* על שפת היריעה החוברת השנית] Idem vult quod v. 5. *in extremo cortinæ quæ eſt in conjunctione ſecunda.*

12. *Tentorii,* האוהל] Vide v. 7. ¶ *Dimidium cortinæ redundantis,* חצי היריעה העודפת] *Dimidium cortinæ* vocat dimidiam partem latitudinis cortinarum, i. duos cubitos: nam latæ erant quatuor cubitis. Præterea *dimidiam cortinam redundantem,* ſive *ſuperfluitatem,* vocat duos illos cubitos excedentes longitudinem cortinarum Cherubinarum, quibus erant longiores cubito uno à parte Septentrionali, & cubito altero à parte Meridionali. ¶ *A tergo tabernaculi.* על אחורי המשכן] *In altera parte tabernaculi.*

13. *Tentorii,* האוהל] Vide c.25. 5. ¶ *Redundabit,* יהיה סרוח] i. extendetur, h.e. longiùs cubitis duobus extendetur quàm cortina prior, quæ XXVIII cubitos habebat: hæc enim XXX cubitos habet. *Poſteriora tabernaculi* vocat alteram partem quæ à tergo ejus partis eſt quam reſpicit.

14. *Rubefactis.* מאדמים] *Rubricatis.* Alii, *rutilantibus.*

15. *Tabulas,* את הקרשים] *Aſſeres:* ſic in ſequentibus.

16. *Tabula unius.* הקרש האחד] i. ſingularum tabularum.

17. *Duo cardines,* &c. שתי ידות לקרש האחד] i. Duos cardines habebit unaquæque tabula, i. duo illi cardines qui erunt in extremitate inferiore tabularum, erunt veluti duo parvi vectes qui præ ſe ferent figuram graduum ſcalarum. *Cardines* hîc vocat quod nos Galli *Les tenons qui ſe mettent en une mortaiſe.*

18. *Ad Auſtrum.* תימנה] i. quod opponitur Auſtro: vel, quod ſpectabit Auſtrum.

19. *Sub tabula una,* תחת הקרש האחד] Subaudiendum hîc aliquid, cujuſmodi, *& ſic de ſingulis dicendum eſt:* alioqui progrediendum eſſet uſque ad quadraginta. Sic v.21.

22. *Porrò in latere,* ולירכתי] Ad verb. *Et in lateribus,* i. in uno laterum, ſive ex lateribus.

23. *In latere,* בירכתים] Duale eſt pro ſing. q. d. in altero laterum, nempe Occidentali.

24. Quaſi *gemellæ,* תאמים] i. tam aptè conjungentur inter ſe aſſeres parte unâ ut videantur gemelli. ¶ *Erunt* quaſi *gemellæ,* יהיו תמים] Magni nominis apud Hebræos vir dicit hîc תמים pro תואמים poſitum. q.d. tam bene compacti erunt ut gemelli; & ex duobus aſſeribus unus eſſe videatur, qui in ſummitate jungetur circulo uno. Chald. paraph. ſic totum verſum convertit, *Et erunt conjuncta* tabulæ *ab inferiori parte, ſimúlque erunt conjuncta in capite ſuo ad circulum unum: ſic erit,* &c. ¶ *De duabus illis:* לשנים] i. eadem erit ratio inferioris & ſuperioris.

27. *Pro latere,* לירכתים] Duale eſt pro ſing. ut ver. 23.

28. *Per medium tabularum.* בתוך הקרשים] i. per craſſitiem tabularum, per totam illam compagem.

29. *Per quos trajicientur vectes,* בתים לבריחים] Ad verb. *loca vectibus,* vel *in domos vectibus,* ut c.25.27.

30. *Qua tibi oſtenſa eſt,* אשר הראית] Ad verb. *quam videre factus es:* ut cap.25.40.

31. *Ex hyacintho,* &c. תכלת וגו'] Vide hæc ſingula v.1. ¶ *Faciet,* יעשה] ſub. *artifex.*

32. *Uncina earum,* ווים] Quidam vertunt, *capitella:* non rectè, ut opinor: nam v. 33. de uncinis iſtis loquens dicit, *Ponéſque velum ſub* הקרסים, quæ dicto nihil quàm uncinos incurvos ſignificat. ¶ *Baſes argenteas.* ארני בסף] ſub. *erunt collocatæ illa columnæ.*

33. *Ponéſque velum ſub uncinis,* ונתתה את הפרוכת תחת הקרסים] i. appendes velum uncinis: vel, facies ut pendeat ab uncinis. ¶ *Intra,* מבית] i. *ultra.* ¶ *Dividétque,* והבדילה] *Separabitque,* i. ponet differentiam inter Sanctum & Sanctum Sanctorum: vel, quo velo ſeparabitur ſanctuarium à ſacrario illo ſanctiſſimo.

34. *Propitiatorium,* את הכפורת] Vide cap.25.17.

35. *Menſam illam,* את השולחן] De qua cap.25.23.

36. *Acupictoris.* רוקם] *Plumarii,* i. illius qui novit acupingere, ſeu intexere varia fila, diverſorúmque colorum.

CLARIUS.

1. *Tabernaculum*] Tabernaculum, quod & *ſanctuarium* dicitur, ità ſitum erat ut ingreſſus ejus eſſet ab Oriente, Sanctum ſanctorum vergeret ad Occidentem ut adoraturi verſùs Occidentem converterentur. Duo ergò latera, Auſtrale & Aquilonare, ſingula triginta cubitorum habebant longitudinem & decem cubitorum altitudinem. Latus Occidentale octo quibuſdam videtur cubitos habuiſſe, alii decem exiſtimant, ſecundùm latitudinem totius tabernaculi, & decem cubitos altitudinis, quam, & non ampliùs, totum habebat ſanctuarium. Latus autem Orientale velo tantùm claudebatur appenſo ad introitum: ſicut & Sanctum ſanctorum, decem habens cubitos longitudinis, & octo latitudinis (decem alii exiſtimant) non niſi ſimili velo diſtinguebatur ab exteriori parte ſanctuarii, quod Sanctum dicebatur. ¶ *Decem cortinas*] Hæ cùm ſimul junctæ erant quadraginta cubitorum ſpatium complectebantur: his latera tabernaculi veſtiebantur. ¶ *Variatas opere plumario*] h.e. opere Phrygio, quod vel acu vel texturâ varias figuras & picturas effingit. In Hebræo eſt *Cherubim:* ſed interdum capitur pro quibuſlibet figuris quæ depictæ fuerunt in cortinis.

12. *Operies tabernaculi poſteriora*] Pars ea quà intratur ab ortu ſolis dicitur *poſterior* pars, quia Sanctum ſanctorum, quod erat ab occaſu, ubi arca Dei conſtituta erat, dignior erat pars, & jure *anterior* vocabatur. Illud autem *operies,* &c. in Hebræo eſt, *Extendet etiam in poſterioribus tabernaculi.*

14. *De hyanthinis pellibus*] Heb. *de pellibus thaſorum.* Tria erant quaſi tentoria, alterum alteri ſuperpoſitum, unum

num ex pilis caprarum, alterum ex pellibus arietum, tertium ex pellibus hyanthinis, vel thasorum, quæ tecto imponebantur ob defensionem domûs & aulæorum ab injuria cœli & imbrium.

17. *Duæ incastraturæ*] Heb. *duæ manûs.* h.e. de tabula ipsa eminebant duæ partes in serratura relictæ, quæ basibus immissæ tabulam erectam continebant.

24. *Erúntque sibi conjunctæ*] Continebantur tabulæ ad invicem intrà per bases, & suprà per circulos, uno scilicet circulo duas complectente tabulas, nè à seipsis dissiderent.

26. *Quinque*] Habuit contignatio unius parietis tres ordines vectium, sed superior ordo & similiter inferior constabat duplici vecte, & medius uno, qui tamen in longitudine duobus superioribus æqualis fuit: fuerunt igitur numero quinque.

28. *A summo usque ad summum*] Heb. *Ab extremitate usque ad extremitatem*; vel, ut alius vertit, *à fine usque ad finem.*

33. *Inseretur autem velum per uncinos*] Qui scilicet in superiori aulæo, quod tabernaculum tegebat, duas magnas cortinas unà cum laqueolis conjunctos tenebant.

36. *Facies & aulæum*] Aulæum sive velum pro foribus tabernaculi, pro quarto scilicet latere tabernaculi, à parte Orientali, quà tantùm patebat ingressus. Pendebat autem velum illud ex quinque columnis ligneis deauratis commodè stantibus, duabus quidem infixis juxta duos parietes, reliquis tribus æqualiter à se & duabus reliquis distantibus. Simúlque ex uncinis velum illud pendebat, & cedebat tantùm ingredientibus, non amovebatur, nisi dum loco recedendum erat, Domino jubente: tunc enim omnia à sacerdotibus resolvebantur, & in fasciculos consarcinabantur, à Levitis bajulanda.

DRUSIUS.

1. ARtis *plumariæ* meminit Hieronymus Exod. 39. 29. ut & *operis plumarii* Exod. 26. 1. & alibi non semel. Idem *plumarium* & *polymitarium* simul nominat Exod. 38. 23. Quid autem eo nomine intellexerit, fateor me ignorare. De voce Græca aut Ebræa non loquor. Lexicon Lat. Græcum vetus, *Plumarius*, πιλοβάφος. *Pluma*, πῖλον, πλωμιον. Sunt qui hanc artem hodie in orbe nostro desiisse putant, remanere autem adhuc in orbe Novo, unde allata specimina ex plumis fabrefacta plurimi mortales viderunt. De his Cortesius Narrat. 2. *Ea verò ex plumis talia, quòd nec in cera nec in rebus sericis acu pictis mirabiliora fieri possent*: & rursum Narrat. 3. *Ex plumis fabrefacta tam mirabilia habuimus ut scriptis demonstrari non possint, nec eorum excellentia comprehendi videatur.* Quæ habeo, fatebor quod res est, à Nicolao Fullero Anglo viro sanè docto, cujus Miscellanea sacra dono accepi his diebus à Constantino L'empereur, doctissimo juvene, rerúmque sacrarum studiosissimo. Vide, si placet, cap. 21. lib. 1. Hujus Fulleri diligentiam non possum non laudare. Utinam ad ejus exemplum Theologi alii sua studia conformarent. Haberemus brevi versionem qualem diu desideravimus. Tantùm requiro majorem ingenuitatem. Nam cùm, ut dubium non est, ex meis libris aliquid profecerit, tamen mei nusquam mentionem facit nisi semel ubi dissentit. Nam l. 3. c. 7. ubi quærit quisnam sit ille συζητητὴς de quo Apostolus 1 Cor. 1. 20. negat eum esse quem Judæi vocant sapientem Mecar, quia συζητῶν non חקר sed דרש significat. Imò חקר verbo ἐκζητῶν reddunt Lxx Psal. 43. 23. & Ezec. 39. 14. Hoc primum. Deinde Apostolus non dicit συζητητὴς simpliciter, sed συζητητὴς τῦ αἰῶνος τύτε, *conquisitor seculi hujus.* Quo nomine Physicum innui declarat Hieronymus in epist. ad Galatas ità scribens, *Ubi sapiens, ubi grammateus, ubi causarum naturalium scrutatores?* Jam verò quòd ait Physicam diu post Christum Judæis innotuisse, toto cœlo fallitur. Nam pars est Philosophiæ, quæ in Judæa vigebat sub templo secundo: Quam quia cum Lege permiscebant, ideo Hasamonæi decretum fecerunt, quod memoratur in historia illius temporis, *Maledictus qui docet filium suum philosophiam Græcam.* Non quòd philosophia, si quis rectè utatur, sit damnanda: sed quòd mixtura illa veritati noxia sit, ut ipsa experientia hodie nos docet.

6. *Ut sit tabernaculum unum*] Nicolaus explicat, *ut sit unum operimentum tabernaculi.* Malè. Nam est משכן in fonte, non אהל, quod aliquando significat *tectum tabernaculi.* Cur ergò dicit *tabernaculum unum?* An quoniam omnia complectebatur? Nam, ut Abenezra scribit, omnia corpora non sunt res una, duntaxat constant juncta ex unitatibus. Sic *nomen*, inquit, *honorandum, quod est unum comprehendens omnia, ut vocatur Unum sive Unus: Similiter mundus parvus & magnus.* Ubi sic vocatur? Nè longè abeam, ecce Job 31. 15. *Firmavit me in vulva unus.* ubi Thargum, *unus Deus.* Nec aliter Scholia Ebraica. Sic Job 14. 4. *Quis dabit mundum de immundo? Non unus?* Idem Thargum, *nisi Deus qui unus est, & remittit ei. Non* pro *nonne*: & *unus*, ut Mal. 2. 15. *nonne unus fecit?* Item, *Quid unus quærit?* Zacha. 14. 9. *In die illo erit* Dominus *unus, & nomen ejus unum.* Non peccabit qui leget, *& nomen ejus Unus.* Nam inter nomina Dei אחד *Unus*, quod Chaldæi dicunt חד *Had*, & geminatâ syllabâ חדחד, quod scriptum *Adad* apud Macrobium Saturn. l. 1. c. 25. Verba sunt, *Deo quem summum maximúmque venerantur, Adad nomen dederunt. Ejus nominis interpretatio significat Unus.* In Eusebii de Præpar. p. 25. Ἀδαδὸς βασιλεὺς Συρίων. Scaliger contra Cardanum, p. 511. *Adad, Sol, Persarum linguâ*: Aut legendum *Ada*, i. חדא. Hesychii λάξεις, *Ada, Juno apud Babylonios.* In Crinito lectum *Adab*, quod sonat, si interpreteris, *unus pater*: Sed hoc potiùs diceretur אב אחד, sive *Abad*, ut Mal. 2. 10. *Nonne pater unus omnium nostrûm? Nonne Deus unus creavit nos?* Huc referunt, imò cogunt obtorto collo, *Non est qui faciat bonum, non est usque ad unum*: quod interpretantur, *usque ad unum Christum.* Melior interpretatio, *nè unus quidem.* Nam in fonte ad verbum, *non est etiam unus.* Sic Job 14. 4. *Quis dabit mundum de immundo? Ne unus quidem.* Rursum Matth. 19. 17. *Non est bonus, nisi unus*, ὁ Θεὸς, *videlicet Deus.* Sic quidam. Comment. 11b. in Aboth, 542. *Deus benedictus unus nominatur, quia unus est in mundo.* Vide quoque Thanhuma 65. 2.

18. Auster tribus nominibus appellatur, *Darom, Nageb, Theman.* Abenezra his nominibus tria capita Meridiei significari putat: quem vide, si placet, Exod. 27. 9. Vide quoque Notas nostras majores. De *Darom* aliás. *Nageb* vocatur à *siccitate.* Nam plaga mundi siccissima est propter æstum solis, qui in ea maximè fervet. *Theman* dicitur à situ hominis qui Orientem respicit: Nam is Austrum habet in dextera. ימין à ימן, unde & יומין, quod δεξιὰν notat; & regnum *Aliman*, i. Austri. Simul hæc nomina leguntur Exod. 26. 18. *ad plagam quæ respicit Austronotum.* Quod ità dicitur ut *Euronotus*, qui ex parte Notum & ex parte Eurum respicit. Sic Austronotus, qui directè Meridiem spectat. Posses etiam vertere, *ad plagam Austri Meridiem versùs*, nisi esset נגבה in fonte, cum He in fine, quod ferè motum ad locum denotat. פאה autem est *plaga* vel *latus*: unde Hieronymus, *in latere Meridiano, quod vergit ad Austrum.* Fortè in נגבה He redundat addita per paragogen. Nam alibi est נגב תימנה *Auster Meridiem versus.* Gallica versio, *ad latus quod respicit rectà Meridiem.* Lev. 19. 27. Theodotio habet φαὰ, פאת, ubi Aquila κλίμα *clima*, & Sym. ἀφορισμὸν *aspectum*.

33. *Sanctum sanctorum*] ἅγιον τῶν ἁγίων. Ebraicè dicitur קדש הקדשים. Id יה קדשא sonat *Sanctitas sanctitatum.* Dicitur etiam *Sancta sanctorum* ab Hieron. i. τὰ ἅγια τῶν ἁγίων. Sic τὰ ἅγια vocabant ipsum Sanctum, in quo sacerdotes versabantur, & aliquando ipsum Templum. Reperio & *Sanctuarii sanctuaria* in eodem, Exod. 26. 33. Locus erat interior tabernaculi, in quo arca, unde oracula reddebantur. Proinde דביר appellatur, quod reddunt *Oraculum.* Hieron. in Comment. Ephes. 1. *Debir, quod nos Oraculum sive Responsum possumus appellare, &, ut contentiosiùs exprimamus verbum è verbo*, λαλητήριον, *i. Locutorium.* Vocabulo Ebraico δαβὶρ usus fuit Theodotio

Pſal. 28. 2. ubi Hieron. *ad oraculum ſanctum tuum*; A. verò & Sym. χρηματιςήριον. Sic A. & Th. interpretantur eandem vocem 1 Reg. 6. 19. Factum hoc nomen à verbo χρηματίζομαι, quod *oraculo admoneri* ſignificat. Quin ejus activum χρηματίζω interpretantur *oraculum reddo* aut *reſponſum de poſtulatis aliorum.* Significat etiam *jus reddo*; unde χρηματιςήριον in libris Ezræ *ſedes judicis*, vel potiùs *locus in quo jus redditur.* Verba ſunt, ἐκάθισεν ἐν τῷ χρηματιςηρίῳ, quod vulgò transferunt, *ſedit in concilio.* Ad rem. Huc quidam referunt ἀνάκλοεον, quod laudatur ex editione Symmachi Pſal. 26. 6. ubi codex Ebræus מעון habet, *habitaculum.* Sic Templum appellant, quod ἀνάκλοεον quoque ſignificat. Nam ἄνακλας vocabant Deos, & ἀνάκλωρ Deus vel Rex. *Adyti* vocem pro Sancto ſanctorum editiones novellæ uſurpant, neſcio an etiam veteres. Senes pro *loco inacceſſo* utuntur 2 Par. 33. 14. qui עפל Ebræis. Ut ut ſit, ſi non ἄδυτον ſimpliciter, rectè tamen vocabitur *adytum templi*, & *adytum Dei ſacroſanctum.* Heb. 9. 7. vocatur σκηνὴ δευτέρα *tabernaculum ſecundum*, & apud Macarium Ægyptium hom. 47. σκηνὴ ἐσωτέρα *tabernaculum interius*, quod ait Pontificem ſemel in anno ingreſſum eſſe cum ſanguine. Verba quibus hoc dicit hæc ſunt, Ἐκεῖ σκηνὴ ἐσωτέρα καὶ ἐξωτέρα· καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην διὰ παντὸς εἰσήεσαν οἱ ἱερεῖς τὰς λατρείας ἐπιτελοῦντες· εἰς δὲ τὴν δευτέραν ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ μόνος ὁ ἀρχιερεὺς σὺν αἵματι. Accepit hoc ab Apoſtolo, qui eadem ſcribit in epiſt. ad Ebræos. Doctores Ebræi tradunt quater uno die ingreſſum eſſe. Dies ille erat dies Expiationum. Poſtridie diem bonum faciebat fratribus ſuis ſacerdotibus. Porrò exterius tabernaculum *Sanctum* dicebatur, quod velum פרכת dictum dividebat à Sancto ſanctorum.

IDEM.

5. סַקְבִּילוֹת חַלְלַאת אֶשֶׁה אֶל אַחֹתֵהּ. Τὸ Σαμαρειτικὸν, διαδεχόμεναι συμβολαὶ μία πρὸς μίαν ἀντιπροσώπως, καὶ τὸ πρόσκειν ἀλλήλαις] Διαδεχόμεναι. קבל propriè *accipio per traditionem*, ſeu *ab alio traditum*, quod Græci dicunt διαδέχομαι, *tanquam per alium tranſiens accipio veniens ad me.* Sic de Dario modò legimus in Dan. קבל מלכיתא *excepit regnum*, non vi occupavit, ſed traditum ab alio accepit. ¶ Συμβολαί. In hoc ipſo verſu מאברת Lxx συμβολὴ, i. *junctura*, *conjunctio*, *commiſſura.* ¶ Ἀντιπροσώπως, ità *ut altera in alteram verſam*, ſive *oppoſitam*, *faciem habeat.*

7. יְרִיעֹת עִזִּים. Schol. πρίκινοι καλυπτῆρες, *tegmina*, ſeu *operimenta*, *pellicea*] Infrà 27. 3. יעיו Lxx ἡ καλυπτῆρα αὐτοῦ. Ubi nomen inſtrumenti cujuſdam eſſe videtur. Sic Num. 4.

17. וְיֻחַז. Sym. κατοχεῖς] Κατοχὴ, *retentio*, *detentio.* Hîc inſtrumentum eſſe videtur quo aliquid retinetur. Hieron. & Santes, *incaſtraturas.*

GROTIUS.

1. *Variatas opere plumario facies*] Græci ſimpliciùs, ἐργασίᾳ ὑφάντου, i. ſicut veſtes è ſerico fiunt, ut Aben Eſdra loquitur ad hunc locum.

5. *Ità inſertas ut anſa contra anſam veniat, & altera alteri poſſit aptari*] Exponit quomodo cortinæ illæ quinæ, ubi ab itinere ceſſabatur, connecti debuerint. Græci, ἀντιπρόσωποι ἀντιπτῆσαι ἀλλήλαις εἰς ἑκάτερα. In Samaritano vetere fuit, ut Græci referunt, διαδεχόμεναι συμβολαὶ μία πρὸς μίαν ἀντιπροσώπως καὶ τὸ πρόσκειν ἀλλήλαις, ſatis perſpicuè.

17. *Duæ incaſtraturæ ſient*] i. *cardines*, ut hîc Chaldæus & Syrus. Lxx dixere ἀσκωλιάσεις, ut ασκῶνας 2 Paral. 9. 18. at Symmachus κατοχεῖς.

33. *Quo & ſanctuarium & ſanctuarii ſanctuaria dividantur*] Græcè, ἀναμέσον τοῦ ἁγίου καὶ ἀναμέσον τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων. Confer. Hebr. 9. 2, 3. & quæ dicta ad eum quem modò citavimus Matthæi locum.

CAP. XXVII.

MUNSTERUS.

2. *EX ſeipſo*] h. e. Non erunt cornua aliunde aſſuta. ¶ Proinde יעים ſunt inſtrumenta quibus cinis ab altari removebatur. Quidam interpretantur *ſcopas.* ¶ Et מולגרה eſt inſtrumentum habens dentes recurvos, quo caro ex olla trahitur. ¶ Sed מחתה eſt patera, ſeu patens inſtrumentum, in quo carbones recipiuntur, receptaculum ignis.

5. *Ambitum*] Ab ambitu illo altare adhuc eminebat tribus cubitis. Et quando Scriptura dicit altare in altitudine habuiſſe tres cubitos, id Hebræi intelligendum aiunt ab ambitu, alioquin ad ambitum ipſum ſacerdotes aſcendebant, licèt non per gradus: unde colligitur altare majorem habuiſſe altitudinem quàm trium cubitorum. Infra hunc ambitum, atque intra altare ipſum, pendebat cribrum ſeu cancellatum illud rete, cùm altare eſſet vacuum & concavum intra tabulas ipſas.

9. *Cortinæ pro atrio*] Licèt Hebræi exponant קלע per ירישה, dicunt tamen cortinas atrii aliter fuiſſe contextas quàm cortinas tabernaculi. Nam erant plenæ foraminibus, arcentes quidem ingreſſum, ſed aſpectum non prohibebant.

10. *Cinctura*] Heb. *complexus earum.* Sic vocantur circuli & alia ornamenta quæ per gyrum ambiebant columnas. A. E. exponit דבוקים, *res columnis adhærentes.*

16. *Earum*] Scilicet cortinarum, ex quibus velum illud erat concinnatum.

18. *Latitudo quinquaginta in quinquaginta*] Erat atrium versùs Orientem quadratum, ideo dicit, *quinquaginta in quinquaginta*, cùm alteram atrii partem occuparet tabernaculum & ſpatium quod poſt illud erat.

20. *Fundas*] Heb. *ut ſurſum portes.* Alii exponunt *ſurſum facere* pro *accendere lucernam.*

21. *Teſtimonii*] Tabernaculum teſtimonii ſic vocatum eſt, quòd illîc conveniret cœtus Iſrael ad orandum & ſacrificandum. Significat enim יעד *convenire* & *conteſtari.* Sed arca vocatur *arca teſtimonii*, propter Legem, quæ ſæpe עדות vocatur, præſertim in Pſal. *Beati immaculati.* Capitur etiam ſæpe pro Divina promiſſione, juxta illud Pſal. 19. עדות יהוה נאמנה, *Teſtimonium Domini fidele*, eò quòd lex Domini juſtis ſit teſtimonium ad vitam, & impiis ad mortem.

FAGIUS.

3. *Palas quoque ejus*] Quidam pro *palas* vertunt *ſcopas.* Erat autem inſtrumentum quo cinis removebatur. *Fuſcinula* verò, inſtrumentum dentes recurvas habens, quo caro ex olla trahebatur. *Thuribulum*, ſive *patera*, vas patens erat in quo carbones recipiebantur.

5. *Sub ambitu*] Ab ambitu illo altare adhuc eminebat tribus cubitis. Et quando Scriptura dicit altare in altitudine habuiſſe tres cubitos, id Hebræi intelligendum aiunt *ab ambitu*, alioquin ad ambitum ipſum ſacerdotes aſcendebant, licèt non per gradus: unde colligitur altare majorem habuiſſe altitudinem quàm trium cubitorum. Infra hunc ambitum atque intra altare ipſum pendebat Cribrum ſeu cancellatum illud rete, cùm altare eſſet vacuum & concavum intra tabulas ipſas.

9. *Cortinæ pro atrio*] Hîc alia vox ponitur quàm ſuprà ubi de cortinis tabernaculi mentio fit. Ponitur enim ibi in textu Hebraico קלעים *Celaim*, & in Chaldaico סדין *Seradin.* Quas atrii cortinas ità textas fuiſſe dicunt ut plenæ foraminibus fuerint, arcentes quidem ingreſſum, ſed aſpectum non prohibentes. Et סרדא *Serada* etiam Chaldaicè *rete*, *cribrum* & *craticulam* ſignificat. Hinc cortinæ atrii *Seradin* dictæ fuerunt, quòd retis & cribri formam habuerunt. Alii, quòd eſſent pictæ figuris fundarum. Nam קלע Hebraicè & *fundam* ſignificat.

18. *Et latitudo quinquaginta*] Ad literam in textu

est, *Quinquaginta in quinquaginta*, i. Latitudo erit per omnia æqualis in utroque latere. Erat atrium versùs Orientem quadratum; ideo dicit, *quinquaginta in quinquaginta.*

21. *In tabernaculo fœderis extra velum*] Hebraicè ad verbum est, *In tabernaculo conventionis*, sive *congressûs*, aut *congregationis*. Chaldaicè, *In tabernaculo temporis statuti.* Vox Hebræa מועד deducitur à יעד *Jaad*, à *convenienda* seu *contestando.* Hinc tabernaculum Hebraicè dicitur אהל מועד *Ohel moed*, eò quòd Israel illuc conveniret & congregaretur ad certum & statutum tempus, vel quòd illuc conveniret Deus ut loqueretur Mosi & successoribus ejus, ut cap. 25. 22. Deus ipse exponit quare ità sit appellatum, ait enim, *Et conveniam te illuc:* Pro quo noster interpres vertit, *Indè præcipiam tibi.* Item Num. 17. 4. *Coram testimonio, ubi conveniam vobiscum*: Pro quo interpres vertit, *ubi loquar ad te.* Alii vertunt, *In tabernaculo fœderis*: quòd illic Deus dabat hominibus responsa. Vulg. interpres ferè reddit, *In tabernaculo testimonii.* Quòd ità dictum quidam putant propter arcam quæ ibi erat; quæ *arca testimonii* vocatur propter Legem quæ in ea asservabatur; quæ lex עדות, i. *testimonium*, aliquando nominatur, eò quòd lex Domini justis testimonium sit ad vitam æternam, impiis verò ad mortem. Porrò tabernaculum Hebræis jam משכן *Mischcan*, jam אוהל *Ohel* vocatur: *Mischcan* à שכן *Schachan*, *quiescendo*, quòd Deus ibi quasi quiescere, habitare & sedem suam habere videbatur; *Ohel* verò, à *tentoriis* & *cortinis* unde constabat.

VATABLUS.

2. *Huic facies cornua*, ועשית קרנותיו] Ad verb. *Et facies cornua ejus.* ¶ *Ex ipso erunt*, ממנו תהיין] i. Ex eadem materia.

3. *Et scopas ejus*, ויעיו] *Et forcipes ejus.* Gallicè *tenailles.* ¶ *Et tridentes ejus*, ומזלגותיו] *Et fuscinulas ejus*; instrumenta ad extrahendas carnes ex olla. ¶ *Et receptacula ejus*, ומחתותיו] *Et pateras ejus.* Alii, *focos ejus.* Vas erat patens in quo recipiebantur cineres. ¶ *Vasa ejus*, כליו] *Instrumenta ejus.*

4. *Cribrum*: מכבר] *Craticulam.* ¶ *Opere retis*, מעשה רשת] *Opere reticulato*, i. in modum retis facto. ¶ *Extremitatibus ejus*, קצותיו] Sub. *retis.*

5. *Sub ambitu*, תחת כרכוב] i. Intra ambitum altaris, in parte inferiore ipsius ambitûs. Aliquando de sententia doctorum Hebræorum pictum fuit altare in editionibus nostris Bibliorum, in cujus circuitu externo erat ambitus cancellatus. Verùm ex ipsa descriptione Mosis aliter rem habere deprehenderunt docti quidam, nempe craticulam fuisse quæ intra ipsum altare, in concavo ipso altaris ponebatur, altam usque ad medium altaris, supra quam ponebatur ignis: & holocaustum, per cujus cancellos cinis decidebat.

8. *Cavum tabulis*, נבוב לוחות] i. Tabulato cavato, sive concavo. Aut, *vacuum facies illud.* q. d. non solidum facies, sed cavum. ¶ *Ostendit*, הראה] Sub. *Deus*, i. ego. De se loquitur in tertia persona. ¶ *Facient*, יעשו] Sub. *artifices.*

9. *Ad plagam Meridianam Australem*, לפאת נגב תימנה] *In latere Meridionali* [sub. *ipsius atrii*] *ad Austrum.* ¶ *Cortinæ* erunt *atrio*, קלעים לחצר] i. Atrium fiet ex cortinis, sive aulæis, aut tapetibus factis ex bysso retorta. ¶ *Cubitorum*, באמה] Ad verb. *in cubito*, i. in mensura cubitali, sive in ratione metiendi per cubitos. ¶ *Longitudo anguli uni*, אורך לפאה האחת] *Longitudo* [sub. *illorum*] *lateri uni*, i. in latere uno ac primo.

10. *Columnæ autem ejus* erunt *viginti*, ועמודיו עשרים] q. d. Singula latera atrii habebunt xx columnas. ¶ *Capitella*, ווי] *Epistylia.* Gallicè *les chapiteaux.* ¶ *Et fila earum*, וחשוקיהם] *Et zonæ earum*, i. cælaturæ circulares, sive fila quibus quasi cinguntur columnæ.

14. *Lateri*, לכתף] Sub. *frontis & ingressûs atrii.*

17. *Cinctæ erunt argento*, מחושקים כסף] i. Cinctæ erunt zonis sive cælaturis argenteis.

18. *Quinquaginta in quinquaginta*, חמשים בחמשים] i. Latitudo erit per omnia æqualis in utroque latere: erat atrium versùs Orientem quadratum, ideo dicit *quinquaginta in quinquaginta.* ¶ *Altitudo autem*, וקומה] Sub. *cortinarum.*

19. *In omni ministerio ejus*, בכל עבודתו] *Per omnem cultum ejus*, i. ad quemcunque cultum ejus necessaria sint. ¶ *Paxilli ejus*, ויתדתיו] Erant veluti quidam clavi quibus extremitates cortinarum affigebantur, nè à vento dilpellerentur.

20. *Tu quoque præcipe*, ואתה תצוה] Hic octavò partiuntur Hebræi librum istum: & istam partem appellant תצוה, quæ secunda est hujus versùs dictio, quæ significat *præcipies.* ¶ *Ut accipiant*, ויקחו] i. Ut capiendo asferant. ¶ *Olivæ purum, contusum*, זית זך כתית] Quidam scribunt singulare esse pro plur. pro, *olivarum purarum & contusarum.* ¶ *Pro luminari*, למאור] *Ad lumen*, sub. *fovendum*, vel *accendendum*; vel, *luminis causâ.* ¶ *Ut ardere faciant lucernas*, להעלות נר] Sing. Heb. pro plur. *ad accendendas lucernas.*

21. *In tabernaculo ecclesiæ*, באוהל מועד] *In tabernaculo congregationis*; *congressûs*, aut *conventionis.* Chald. paraph. *In tabernaculo temporis statuti. Tabernaculum congregationis* sive *conventionis* dicebatur quòd Israel illuc conveniret & congregaretur ad certum & statutum tempus: Vel quòd illuc conveniret Deus ut loqueretur Mosi & successoribus ejus, ut suprà 25. 22. Deus ipse exponit, quum dicit, ונועדתי *Conveniámque tecum illuc*, *& loquar tecum.* Et Num. 17. 4. *Coram testimonio ubi conveniam vobiscum.* Alii vertunt, *in tabernaculo fœderis*: quòd illic Deus daret responsa. Vetus interp. vocavit *tentorium testimonii*, fortasse propter arcam testimonii quæ illic erat: sic dictum ob Legem quæ in ea asservabatur, quæ Lex dicitur aliquando *testimonium.* Porrò tabernaculum Hebræis jam משכן vocatur à שכן *quiescendo*, quòd ibi Deus quasi quiescere, habitare & sedem suam habere videbatur: jam אוהל; à *tentoriis* & *cortinis* unde constabat. Quando sic vocatum fuerit, vide cap. 33. 7. ¶ *Extra*, מחוץ] Ad verb. *deforis*, i. citra. ¶ *Quod est super testimonium*, אשר על העדות] i. Quod oppansum est testimonio, sive arcæ testimonii. ¶ *Illas*, אותו] Sub. *lucernas*, nam אותו singulare refert נר, singulare pro plurali, ut dictum est v. 20. ¶ *A filiis Israel*, מאת בני ישראל] Sub. *observandum.* Alii vertunt, *ritu sempiterno per generationes* [*successiones*] *eorum apud filios Israel.* Alii liberiùs vertunt, *ritus hic perpetuus erit filiis Israel, etiam apud posteros illorum.*

CASTALIO.

1. *Et facies Altare*] Quod in hoc capite dicitur de aræ foco (sic enim vertit Josephus & Lxx מובח) crates erat ærea, reticulata, quæ intus in altari, quod erat cavum, collocata, exciperet ligna sacrifica: & iis exustis, transmitteret carbones ad terram (ut docet Josephus) & subter aræ contracturam collocata, ad medium aræ pertingeret, h. e. altitudinem haberet dimidiam altitudinis aræ: h. e. esset alta unum cubitum & dimidium.

18. *Latitudo quinquaginta*, *utrobique*] h. e. & ad Orientem & ad Occidentem, ut paulò antè dictum est. Vide quod ad hunc Hebraismum attinet Ezech. 40.

CLARIUS.

2. *Ex ipso erunt*] h. e. Non erunt cornua aliunde assuta.

3. *Forcipes*, *atque fuscinulas*, *& ignium receptacula*] Alius vertit, *palas*, *pelves*, *fuscinulas*, *pateras.*

5. *Subter ambitum*] Ab ambitu illo altare adhuc eminebat tribus cubitis. Et quando Scriptura dicit altare in altitudine habuisse tres cubitos, id Hebræi intelligunt, ab ambitu: alioquin ad ambitum ipsum sacerdotes ascendebant, licèt non per gradus: unde colligitur altare majorem habuisse altitudinem quàm trium cubitorum. Infrà hunc

ambitum atque intra altare ipsum pendebat cribrum seu cancellatum illud rete, cùm altare esset vacuum & concavum intra tabulas ipsas.

9. *Facies & atrium*] Totum atrium duplo longius erat quàm latitudo ejus esset: centum enim cubitorum erat longitudo atrii, quinquaginta latitudo: Unde sequitur, latitudinem atrii usque ad tabernaculi parietes fuisse circiter viginti cubitorum ad Austrum & Aquilonem; latitudinem verò Orientalem & Occidentalem inter tabernaculũ & tentorium, trigintaquinque cubitorum (si tabernaculum in medio colloces) præcisè fuisse: in cujus Orientali parte, inter ingressum atrii & tabernaculi, altare stabat holocaustorum. Hic autem ingressus in atrium velamine pulcherrimo claudebatur, sicut & velum tabernaculi vario colore & pretiosâ materiâ artificiosè confectum, arte acupictoriâ, &c. ¶ *Erunt cortinæ*] Dicunt Hebræi cortinas atrii aliter fuisse contextas quàm cortinas tabernaculi: nam erant plenæ foraminibus, arcentes quidem ingressum, sed aspectum non prohibebant.

10. *Cum cælaturis suis*] Sic vocantur circuli & alia ornamenta, quæ per gyrum ambiebant columnas.

18. *Quinquaginta cum quinquaginta*] Putant quidam ità dictum quòd atrium versùs Orientem quadratum fuerit, alteram verò atrii partem occupaverit tabernaculum & spatium quod post illud erat.

21. *In tabernaculo testimonii*] *Tabernaculum testimonii* sic vocatum est, quòd illuc conveniret cœtus Israel ad orandum & sacrificandum: nam vox Hebræa significat *convenire* & *contestari*. Sed arca vocatur *arca testimonii*, propter Legem, quæ sæpe vocatur *testimonium*, eò quòd lex Domini justis sit testimonium ad vitam, impiis ad mortem; aut etiam, quia testetur de Dei voluntate.

DRUSIUS.

9. לְפֵאָה. Alius, τῇ γωνίᾳ, *angulo*] In margine ad edit. Rom. scriptum erat calamo, ἀμίᾳ pro γωνίᾳ. Hoc quid sibi velit, nescio. γωνία, *angulus* pro *plaga* sumitur hîc & alibi, ut Apoc. 7. 1. ἐπὶ τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς γῆς. Dicitur & κλίμα & κλίτος· quo ultimo nunc usi sunt *oi ó*. Hieron. *latus*. Ambo Chaldæi רוחא sive רוח, i. *ventus, plaga*. R. S. כל הרוח קרוי פאה, *Quælibet plaga vocatur* פאה, γωνία. Amos 3. 12. בפאת מטה. Hieron. *in plaga lectuli*.

10. עַמֻּדָיו. Lxx ξύλοι αὐτῆ. Cæteri, στύλοις] Vide Theodoret. quæst. 60. in Exod. & edit. Rom.

16. יְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מָשְׁזָר. Edit. aliqua, κοκκίνῳ κεκλωσμένῳ, καὶ βύσσῳ νενησμένης, *cocco torto, & byssо netâ*. Vide Rom. edit.

20. שֶׁמֶן זַיִת. Schol. ἔλαιον ἐκ σπερμάτων, *oleum ex seminibus*] Lxx ἔλαιον ἐξ ἐλαίων. Hieron. *de arboribus olivarum*. Santes, *oleum olea*. Onc. משח זיתא, *oleum olivæ*.

GROTIUS.

1. *Facies & altare*] Locum Hecatæi de hoc altari holocaustorum suprà produximus, c. 20. 25.

3. *Omnia vasa ex ære fabricabis*] Sic & Græci. Abundat ergò hîc particula ל aut in scriptura, aut in sensu, ut & infrà, v. 19.

9. *Tentoria*] In Hebræo *fundas*, i. cortinas foraminibus distinctas, quæ aditum arcerent, non aspectum. Sic sumpsit & Chaldæus.

21. *Ut usque manè luceat*] Heb. *à vespera ad manè*: nam manè extinguebatur, 1 Sam. 3. 3. Aliter tamen existimavit Hecatæus; ἐπὶ τούτων, φῶς ὅτιν ἀναπόβεστον καὶ τὰς νύκτας καὶ τὰς ἡμέρας. Talis fuit lychnus in templo Ammonis, teste Plutarcho, *Cur oracula defecerint*.

CAP. XXVIII.

MUNSTERUS.

4. *Tunica inclusos habens lapides*] Heb. *tunica inclusionis*, h. e. quæ fulgebat variis ornamentis, & præsertim inclusis lapidibus & margaritis, quos sepiebant rosulæ, specula & ornamenta ex aureis facta filis. Alii exponunt *tunicam strictam*. Et hæc interior erat vestis, quam tegebat Interula, alia vestis linea: & hanc rursus cingebat Ephod; quod cinctorium quoddam erat pectus sub axillis ambiens, atque in duabus humeralibus hærens fimbriis.

9. *Sculpes*] Heb. *aperies*. Onkelos aliquantò diluciditis vertit per גלף, quod *sculpere & calare* significat.

13. *Fibulas*] Heb. *inclusoria*. Erant enim duo ornamenta ex quibus catenulæ aureæ propendebant. Alii vocant *spintra*.

15. *Pectorale*] Heb. *Hoschen*, quod Latinus interpres *Rationale* vertit. Nec constat quid חשן propriè significet. Nos *pectorale* vertimus, quòd in pectore summi Sacerdotis portari jussum sit. Et erat summa & dignior inter sacerdotalia indumenta vestis, sicut Arca summa res erat inter tabernaculi vasa: Et utrinque responsa Divina dabantur. Habuítque pectorale illud ornamentum, præter duodecim lapides, & nomina filiorum Israel illis inscripta, Urim & Thummim, quæ *lucem* & *perfectionem* significant; ex quibus summo Sacerdoti responsa Divina dabantur. Verùm quales fuerint res nemini mortalium constat. Quidam Hebræorum putant fuisse scriptum quoddam divinum, aut nomina quædam sacra. Alii putant fuisse lucidissimos lapides, in quibus summus Sacerdos vidit judicium filiorum Israel perfectè. Alii aliud sentiunt, & multa de his rebus retrusis nugantur. Placet mihi quod hîc R. S. scribit, nempe quòd *nedum de Hoschen pronunciare non possumus qualis fuerit res, verùm &* תבנית *Ephod*, h. e. simulacrum Ephod, *ex contextu non satis dilucidè intelligi potest*. Quo fit, ut tam ab Hebræis quàm à Latinis expositoribus variæ hîc inveniantur opiniones; Ut, quidam dicunt Ephod fuisse vestem humeralem, alii verò cinctura interulæ sub axillis. Dicam tamen infrà, c. 39. quomodo R. S. illud imaginandum doceat. De duodecim lapidibus quoque non convenit inter Latinos & Hebræos Idem ferè dissidium est de catenis terminatis vel terminabilibus, vel in extremitate locandis. Nos hæc altiùs scrutari noluimus, quòd & supra captum nostrum sint, nec magnam sciremus ex his eruendam commoditatem, præsertim cùm ceremoniæ sint Judæis præscriptæ, atque aliud præ se ferant quàm litera ostendat. Sicut enim Aharon adumbrat Christum unicum summum Sacerdotem, ità vestimenta Aharonis & ornatus eorum significant varias virtutes quibus Christus non solùm ad suam majestatem, verùm etiam ad nostram salutem præditus est. His explicandis Christianus magis incumbere debet quàm umbraticis ceremoniis.

32. *Foramen summitatis suæ*] Heb. *os capitis sui*, h. e. foramen per quod caput immittitur. Et hoc foramen labio quodam solidiori erat circundatum, &c.

34. Sint *tintinnabulum*] h. e. Alternatim ponas tintinnabula & mala punica.

37. *Lamina*] Hæc lamina figebatur ad galerum, pertingebátque ab aure ad aurem, & id אל מול פני, ut Hebraismus habet, i. *ex adverso faciei*, non in posteriori parte capitis. Significabat enim remissionem eorum peccatorum quæ inverecundâ committebantur fronte. Unde R. S. id quod sequitur, *Ut portet Aharon*, sic exponit, *Ut propitietur Aharon iniquitati sanctificatorum, h. e. ut unà eum lamina & oblationibus sanctificatis propitiationem adipiscatur*, &c.

39. *Ornabis quoque*] Hæc erat interior vestis sacerdotalis, quæ cuti adhærebat, & propterea à quibusdam *tunica stricta* appellatur, quòd stringebatur ad cutem: & jubetur fieri ex lino, picto quidem & ornato variis inclusionibus, h. e. rosulis gemmatis & speculis atque margaritis lucentibus.

41. *Implebis manus eorum*] Capitur hîc, sicut & in multis aliis locis, implere pro חנך, *initiari & consecrare*, quod fiebat oblatione & impletione pugillorum.

FAGIUS.

4. *Tunica ocellata*] i. Opere Phrygionico quibusdam veluti ocellis intexta. Alii legunt, *Tunica inclusionis*,

onis, h. e. quæ fulgebat variis ornamentis, & præsertim inclusis lapidibus & margaritis, quos sepiebant rosulæ, spécula & ornamenta ex aureis facta filis. Et hæc interior erat vestis; quam tegebat interula, alia vestis linea: & hanc rursus cingebat Ephod; quod cinctorium quoddam erat pectus sub axillis ambiens, atque in duabus humeralibus hærens fimbriis.

8. *Ex ipso erit*] i. Ex eodem panno & ex eadem materia erit.

12. *Lapides memoriales*, &c.] i. Qui revocabunt in memoriam Deo, vel Aharoni, filios Israel. Sequitur enim, *Portabit nomina eorum coram Domino, ob recordationem*, vel, *ad memoriam*.

13. *Facias & inclusoria*] Hæc vel ad præcedentia vel ad sequentia referri possunt. Ad præcedentia hoc sensu, ut per ista *inclusoria* intelligantur *palæ* quibus lapilli illi insculpi debebant, ut sit recapitulatio eorum lapidum de quibus jam dixerat. Unde qui hanc sententiam sequuntur, ità legunt, *Facias itaque palas aureas*, sive *inclusoria aurea*. Ad sequentia, ut intelligantur *uncini* sive *fibulæ* quibus affigi debebant catenulæ aureæ pectoralis. Et hæc posterior sententia videtur mihi esse probabilior.

14. *Definitæ magnitudinis*] Sensum reddidi. Nam ad verbum est, *catenas terminatas*, sive *terminationis*, ut habet veritas Hebraica, שרשרות גבלות. Nam גבול *Gebul* Hebræis *terminum* significat. Unde & lapicidæ in Hebraismo גבלים *Giblim* dicuntur, eò quòd, ut inquit R.D.K. dolantes lapides regulâ & mensurâ certum terminum mensuræ lapidibus ponant. Vocantur ergò catenulæ istæ aureæ *catenulæ terminationis*, sive *terminatæ*, ut Paraph. noster transtulit, eò quòd breves essent, certæ, æqualis & præfinitæ magnitudinis ac longitudinis. Alii sic appellari sentiunt, quòd conjunctæ essent termino & extremitate pectoralis. ¶ *Opere intricato*] i. Opere tortili seu complicato instar funium.

15. *Pectorale judicii*] Dicebatur *pectorale judicii* quòd sacerdos nunquam dicebat jus in re gravi nisi cùm habebat pectorale super pectus collocatum. Quidam dicunt *pectorale judicii* ideo dici quòd contineret judicium & sententiam Dei, quæ erat, ut summus Sacerdos esset eruditione summâ & doctrinâ, morúmque integritate absolutissimâ. Hoc enim significabant voces illæ *Urim* & *Thummim* quæ intra pectorale erant. Nam *Urim*, i. *illuminationes*, significabant Doctrinam sanctam, quæ est vitæ nostræ verum lumen; & *Thummim*, *perfectiones*, i. singularem morum Integritatem. Vocem Hebræam חשן *Hoschen* verterunt Lxx λογεῖον, quos secutus Lat. interpres vertit *Rationale*. λογεῖον enim nomen habet ἀπὸ τῦ λόγυ, i. *à ratione*. Videtur autem *Rationale* & Græcis & Latinis ità dictum, quòd contineret quæ summâ prudentiâ & exactâ ratione consideranda erant à summo Pontifice, nempe Urim & Thummim & nomina filiorum Israel. Sed de hoc mox infrà copiosiùs dicam.

17. *Sardius*] Ità & Lxx & Vulg. interpres transtulere. Hebræi vulgò hanc gemmam *Rubinum* exponunt. Et certè illorum sententiam non parùm juvat ipsum nomen Hebraicum אדם *Odem* à *rubedine* scilicet dictum. Nam אדם *Adam rubere* significat: Indè אדם *Odem* lapis à *rubro colore* dictus est. Consentit & Paraph. noster Chaldæus, qui סמקן *Samkan* vertit. ¶ *Topazius*] Hunc lapidem inveniri dicunt in Æthiopia, & viridis esse coloris. Cui sententiæ quoque patrocinatur ipsum nomen Chaldaicum ירקן *Jarkan*. ירוק *Jarok* enim Hebræis *virorem* significat. Atque hinc est quòd quidam *Smaragdum* interpretantur. ¶ *Carbunculus*] Ità Judæi vulgò exponunt, quorum sententiam roborat cùm ipsum nomen Hebraicum ברקת *Baraketh*, tum Chaldaicum ברקן *Barkan*. Nam ברק *Barack fulgorem* significat: unde à *fulgore* hæc gemma nomen suum accepisse videtur.

18. *Smaragdus*] Ità habet noster Paraph. איומרנדין *Smaragdin*. Hebraicè hæc gemma נופך *Nophech* dicitur. Et nostri *carbunculum* vertunt. R. D. K. dicit esse gemmam nigri coloris. Ità enim scribit in lib. Rad. אבן מהאבנים יקרות והיא שחורה. ¶ *Saphirus*] De colore hujus gemmæ variant. Quidam enim dicunt esse aerei coloris; alii, rubri; alii, candidi. Unde quidam Hebræorum *Crystallum* vertunt. Nec desunt qui pro eo lapide accipiunt quem vulgò **Demant** vocant. Sic R. D. K. in Rad. scribit, מעשה באדם אחד שהלך למכור ספיר ברומי אמר לו הלוקח על מנת לברקו אקחנו נתנו על גבי הסדן והתחיל מכה עליו בפטיש נבקע הסדן ונחלק הפטיש והספיר עמד במקומו ולפי זה המדרש היא האבן שקורין לה"ז דיאם"נטי והיא לבנה וזכה, *Accidit ut quispiam proficisceretur Romam gratiâ vendendi Saphirum. Ad quem dixit is qui emere volebat ut cibi liceret eum priùs super incude probare. Cúmque cæpisset super eum verberare malleo, scissa est incus, ruptúsque est malleus, ipse verò Saphirus integer mansit. Ex quo colligitur eum esse lapidem quem vulgò* **Demant** *appellant. Estque albi & puri coloris.* Hæc ille, quæ ex commentario quodam Hebraico adduxit. ¶ *Adamas*] Sic vertimus secuti Judæos. Nã A.E. de ista gemma ità scribit, וחכם נדול ספרדי אמר כי יהלום הוא הנקרא אלמ"ם שהוא שובר כל האבנים ונוקב הבדולח מנורת הולם הי"וד נוסף, *Et magnus sapiens Hispanus dicit, Jahalom eum esse lapidem qui aliàs Almas vocatur, qui frangit omnes lapides, atque etiam Bedellium perforat, deductum nomen à verbo* הלם *Halam, quod percutere & contundere significat. Estque Jod à principio litera adjectitia.* Hæc ille. Nostri interpretes *Jaspis* habent. Sed probabilior est Hebræorum lectio.

19. *Lyncurius*] Judæi vulgò **Turkuis** & **Lyncurer** exponunt. De ista gemma scribit Plinius, l. 37. c. 3. quòd è lyncis urina proveniat. ¶ *Achates*] Ità vertunt nostri. R. D. K. scribit ejus colorem declinare ad hyacinthum, i. aereum sive cæruleum colorem. Chaldaicè is lapis טרקיא vocatur, quæ vox videtur nonnihil affinitatis habere cum eo quem vulgò **Turkuis** nominant. ¶ *Amethystus*] Hæc gemma Hebraicè אחלמה *Ahalamah* dicitur, à חלום *Halom* scilicet, quod *somnium* significat; quòd videlicet is qui hunc lapidem gestat, semper somnia videat. Chaldaicè vocatur עין ענלא, quòd scilicet formam & similitudinem oculi vitulini præ se ferat: Nam עין *oculum* & ענלא *vitulum* significat.

20. *Chrysolithus*] Sic vertunt Lxx & Vulg. interpres. R. D. K. dicit coloris esse cærulei. Videtur à mari unde provenit nomen suum accepisse: quare & Paraph. Chald. transfert כרום ימא. ¶ *Onychinus*] Ità communiter vertunt nostri interpretes. Candorem dicunt habere hunc lapidem unguis humani, unde *onyx* dictus est. Nam ὄνυξ Græcis *unguem* significat. Paraph. noster ferè semper בורלא *Burla* vertit, quæ vox videtur nonnihil affinitatis habere cum eo lapide quem nostri *Beryllum* vocant. ¶ *Jaspis*] Lxx & Vulg. interpres *Beryllus* legunt. Sed nomen Hebraicum ישפה *Jaspah* magis alludere videtur ad *Jaspis* vocabulum. Hæc de nominibus gemmarum annotare libuit, tametsi fortè videbuntur alicui non magnum momentum habere. Non dubium est istas gemmas præclaram significationem secundùm virtutes suas habuisse, sed de eo nihil est apud Hebræos certi. Estque tanta etiam de nominibus istorum lapidum apud omnes interpretes cùm nostros tum Hebræos discrepantia, ut nemo ferè quid certi statuere possit. Scribunt Hebræi in unoquoque lapide sex literas insculptas fuisse: quòd si totidem non contineret nomen tribûs, adjiciebantur plures quæ erant necessariæ ad constituendum numerum senarium, donec scilicet omnes istæ literæ complerent numerum Lxxii, totidem enim literas habuisse dicunt nomen illud sacrum quod שם המפורש *Schem Hamphoraseh* dicitur, quod in pectorali fuisse dicunt. R. Hizkuni ad hunc modum collocat ordinem lapidum juxta ordinem nativitatis tribuum. Ordo primus, אדם ראובן א' · פטדה שמעון ב' · ברקת לוי נפך יהודה ו' · ספיר יששכר ז' · רהם · Ordo secundus, לשם דן ק' יעק · יהלום צבולון ח' · Ordo tertius, שבו נפתלי ב' · אחלמה נד שבטי · תרשיש אשר ישו' · שהם יוסף רון · ישפה בנימין. Ordo quartus,

30. *Pœnas quoque in pectorali judicii Urim & Thummim*] Lxx interpretati sunt, *declarationem & veritatem*.

Intra pectorale erat ſcriptura quædam quæ complectebatur nomen Dei tetragrammaton יהוה, quæ dicebatur *Urim & Thummim*. Hoc autem nomen יהוה Trinitatis myſterium continet, ut veteres Judæi qui Chriſtum præceſſerunt dixere in ſuis traditionibus. Nam per י Jod intelligitur Pater, qui eſt principium & origo omnium rerum; per ה He, Filius, per quem omnia quæ facta ſunt eſſe cœperunt: per ו Vauſ, quæ eſt conjunctio copulativa, intelligitur Spiritus ſanctus, qui eſt amor & nexus utriuſque, qui ab utroque procedit. Geminatur autem ה He propter duplicem naturam quæ eſt in Chriſto: Per primum ה natura Divina intelligitur; per ה poſtremum, natura humana. Hoc nomen יהוה *Adonai* dicebatur Hebræis שם המפורש *Schem Hamphoraſch*, i. *nomen expoſitum* ſive *declaratum*; aut, *nomen quod exponitur*. Exponebatur enim ab eis per nomen duodecim literarum אב בן ורוח הקדש, h. e. *Pater, Filius, & Spiritus ſanctus*. Item per nomen quadraginta duarum literarum אב אלהים בן אלהים רוח חקדש אלהים שלשה באחד אחד בשלשה, i. *Pater Deus eſt, Filius Deus eſt, Spiritus ſanctus Deus eſt, tres in uno*, h. e. in una ſubſtantia, *unum in tribus*, i. una eſſentia. Hæc autem ſcriptura nominis Dei יהוה *Adonai* dicebatur *Urim & Thummim*, i. *illuminationes & perfectiones*, quòd ex hujuſmodi Trinitatis intellectu mens illuminetur & perficiatur. Quidam exiſtimant Urim & Thummim, quæ, ut dictum eſt, ſignificant *illuminationes & perfectiones*, h.e. ſummam illuminationem & perfectionem, ideo Dominum juſſiſſe inſcribi pectorali, ut admoneretur ſummus Sacerdos, oportere eum eſſe ſummâ doctrinâ præditum, quæ *lumen* & *illuminatio* ſæpe in Scripturis dicitur, & morum ſummâ integritate. Hæc ferè noſtri ſcriptores tenent, ex quibus iſthæc huc retulimus: de quibus videre etiam potes Galatinum l. 2. c. 12. Sed jam quid Hebræi de Pectorali & Urim ac Thummim ſentiant, paulò fuſiùs hîc annotabo. Scribit R. S. in hunc locum, Urim & Thummim fuiſſe ſcripturam ipſius Schem Hamphoraſch, quæ à Moſe in ipſa duplicatura pectoralis ex juſſu Dei poſita fuit, per quam Sacerdos interrogatus ſua verba illuſtrabat, à quo *Urim* dicebatur, ſimulatque perficiebat; indè *Thummim* vocabatur. Idem quoque tradit Pectorale *pectorale judicii* dictum fuiſſe à Schem Hamphoraſch quod in eo deſcriptum erat, per ipſum enim dijudicabatur & comprobabatur quidnam tribubus Iſrael facere liceret in rebus gravibus; unde dicitur, *Et portabit Aharon judicium filiorum Iſrael ſuper cor ſuum coram Domino ſemper*. Item Num. 27. *Et ſtabit ante Eleazar ſacerdotem, qui conſulet pro eo judicium Urim coram Domino*, &c. Vel, ut alii ſentiunt (referente eodem Salomone ex quodam commentario *Medraſch Agadah* appellato) *Pectorale judicii vocabatur*, quòd per ipſum condonabatur ſi à judicibus quid non rectè judicatum erat. A. E. tamen putat ſic appellatum propter Dei judicia & decreta quæ indè cognoſci debebant. Idem quoque ſentit (teſte Nehemanide) Urim & Thummim operâ artificis, ſicut reliqua vaſa tabernaculi, elaborata fuiſſe. Sed refutat iſtud Nehemanides, approbans magis R. Salomonis ſententiam: Quódque non fuerint facta manu artificis, ex eo colligit, quòd in parandis vaſis Tabernaculi nihil præcipitur de Urim & Thummim, ſed tantùm dicitur ad Moſen, *Et dabis in rationali judicii Urim & Thummim*, &c. Indè colligit Urim & Thummim opus Divinum fuiſſe, in hunc uſum antea apparatum, & ab ipſo Deo Moſi in monte traditum fuiſſe; vel ab ipſo Moſe, non ab alio quodam artifice, elaboratum, quemadmodum de eo in monte à Domino edoctus fuerat. Proinde Nehemanides ſentit, *Urim & Thummim* ſacra nomina fuiſſe; & *Urim* appellata ea quorum virtute literæ quæ ſub gemmis erant illuſtratæ fuerunt; *Thummim* verò ea quorum virtute literæ illæ illuſtratæ legibiles factæ fuerunt; putà quòd Sacerdos potuit eas in dictiones concinnare, atque indè reſponſum Domini intelligere. Idem quoque refert, revelationem ſive reſponſum datum per Urim & Thummim fuiſſe מדרגה *Madregah*, i. gradum aliquem Spiritûs ſancti, inferiorem tamen Prophetiâ, ſuperiorem verò בת קול *Bath kol*, i. voce cœlitus delapsâ, quæ in uſu erat tempore ſecundi Templi, poſtquam defierat ratio illa prophetica quâ aliquid arcani Divini per viſiones cognoſcebatur, ſimiliter & Urim ac Thummim, atteſtantibus priſcis Hebræis. Porrò ſi roget quiſpiam quiſnam modus & quæ ratio fuerit conſulendi Dominum per Urim & Thummim, ex Tractatu Thalmudico qui *Maſſechtah Jomah* vocatur, cap. 6. ſic accipiat: Primùm tantùm Regi & אב בית דין *Patri conſiſtorii* (ſic vocabatur ſupremus judex) per Urim & Thummim Dominum interrogare ac conſulere licebat, ídque tantummodo in re gravi & ardua: ut ſi bellum aliquod contrà hoſtem ſuſcipiendum erat; vel ſi בית דין *Conſiſtorium*, h.e. judices ordinarii, in aliqua cauſa non poterant ferre ſententiam ac certum ſtatuere. Jam qui interrogabat, putà Rex vel Judex, quíque שואל *Schoel, interrogans*, dicebatur, faciem ſuam versùs הנשאל *Hamiſcheal, interrogatum*, h. e. Sacerdotem, directam habebat: Sacerdos verò faciem ſuam versùs שכינה *Schechinah, Deum*, h.e. versùs Urim & Thummim ac Schem Hamphoraſch quod in pectorali erat, directam habebat. Vox interrogantis non nimis acuta eſſe debebat, ſed ità moderata ut poſſet utcunq; audiri ac percipi à Sacerdote. Nec licebat duas tes ſimul interrogare, ſed unam tantùm, niſi cogeret neceſſitas aliqua. Quòd ſi duo ſimul interrogabat, ad unum tantùm reſpondebatur, & ad primum. Ad utrumque tamen reſponſum fuit, neceſſitate poſtulante. Cujus rei argumentum habes 1 Sam. 30. de Davide interrogante Abiathar ſacerdotem num deberet perſequi Amalekitas, & num comprehenſurus eſſet eos. Ibi ad utrumque reſponſum fuit, *Perſequere: quoniam comprehendendo comprehendes, & liberando liberabis*. Ibidem quoque in Thalmud narratur, *Urim* appellata eſſe ab eo quòd illuſtrarent verba per quæ reſpondendum erat; *Thummim* verò, quòd eadem non fallebant, ſed perficiebantur. Si rogas præterea quomodo ſe literæ habuerunt quæ in pectorali erant, cùm ex illis oraculum dari debebat, reſpondent alii, Eas literas per quas reſpondendum erat בולטות *Boletoth* fuiſſe, h.e. è locis ſuis prominuiſſe, ita ut Sacerdos ex illis dictiones concinnare atq; reſpondere poſſet. Cui ſententiæ adſtipulatur R. S. Ut cùm David interrogaret Dominum 2 Sam. 2. העלה באחת ערי יהודה, *Num aſcendam in unam ex civitatibus Jehudah?* reſpondit ei Dominus, עלה, *Aſcende*: ibi dicunt iſtas tres literas prominuiſſe, עלה, ALEH, Ain ex nomine *Schimeon*, Lamed ex nomine *Levi*, & He ex nomine *Jehuda*. Alii dicunt iſtas literas quæ oraculum repræſentabant, מצטרפות *Mixtarphoth* fuiſſe, h. e. coiviſſe in dictiones. Tradunt quoque in illa ſacra ſcriptura etiam ſcripta fuiſſe nomina Patriarcharum, *Abraham*, *Iſaac* & *Jacob*, atque שבטי ישורון i. *tribus recti*, ſcilicet Iſraelis, & hoc ad conſtituendum integrum Alphabetum, quod ex reliquis nominibus non poterat totum haberi. Si Sacerdos non erat בשר וראוי לשרת שכינה, i. *idoneus & dignus ad miniſterium Divinum*, non movebant ſeſe, nec prominebant illi interroganti literæ, nec dabatur illi reſponſum. Quo facto, deponebatur ſacerdotio. Atque hoc colligunt ex 2 Sam. 15. de Abiathar ſacerdote. Vide ibi. Nehemanides author in ea ſententia eſt, rationem faciendi ſcripturam Schem Hamphoraſch cum aliis myſteriis Legis per Cabalam ab ipſo Moſe præcipuis qui inter ſapientes Iſrael erat traditam fuiſſe. Non deſunt porrò qui tenent gemmas illas quæ in pectorali erant *Urim & Thummim* appellatas fuiſſe. Cæterùm R. D. K. in Rad. ſuis ſcribit non certò conſtare hodie quidnam ſit Urim & Thummim. Ità enim ſcribit, ולא נתברר אצלינו מה הם האורים והתומים כי ידמה לפי הסוקים שהם דבר אחר זולתי אבני החשן, *Non conſtat nobis quid ſit Urim & Thummim: nam apparet ex textu quòd aliud quiddam fuerit quam lapides pectoralis*. Et mox idem ſubjicit, ורבינו סלמה פירש שהוא כתב שם המפורש שהיה נותנו בתוך כפלי החשן שעל ידו היה מאיר את דבריו ומתמין את דבריו ולא נודע האמת, *Magiſter noſter Salomo exponit eſſe ſcripturam Schem Hamphoraſch, quæ erat in duplicatura*

duplicatura pectoralis, per quam Sacerdos *illustrabat & absolvebat verba sua: sed non certum est an hoc verum sit.* Hæc ille. Sed placet etiam huc adferre quæ & profani authores de illis rebus habent, maximè Josephus & Suidas. Josephus l. 3. Antiq. c. 12. ità scribit, *Lapides autem quos ferre super humerum prædixi Pontificem, erant Sardonyches. Eorum puto naturam ampliùs omnium ad humanam notitiam venientium effulgere. Deus ergò & sacrificiis dum adesset, alter qui in dextro humero portabatur micabat, & ex eo splendor ità exsiliebat ut etiam procul positis appareret; cùm priùs hoc lapidi non inesset. Et hoc utique mirabile est, his tamen qui sapientiam non adjectione Divinorum operum nanciscuntur. Quod verò mirabilius est dicam. Per duodecim enim lapides quos supra pectus Pontifex in Hoschen sutos, i. rationali, portat, victoriam pugnaturis Deus prænuntiabat. Tantus enim splendor fulgebat in eis cùm nondum exercitus moveretur, ut omni fieret multitudini manifestum, eorum auxiliis adesse Deum. Unde Græci qui nostras solennitates honorant, eò quòd nihil in his contradicere valeant, Hoschen* rationale *vocant. Cessavit itaque & Hoschen & Sardonyx splendescere annis ducentis antequam hæc ego conscriberem, cùm Deus molestè ferret transgressiones legum.* Hactenus Josephus. Suidas ex incerto quodam authore hæc refert: *Ephod*, inquit, *nomen est Hebræum, quod, si interpreteris, significat Manifestationem, aut Redemptionem.* (Vides autem eum authorem ex quo Suidas hæc exscripsit Hebrææ linguæ ignarum fuisse. *Ephod* enim longè aliud significat. Fortassis pro *Ephod* dicere voluit *Hoschen.*) *Erat autem forma ejus textura palmaris, vario artificio, instar pectoralis, ex aureis filis confecta. Ac in medio habebat quasi stellam omninò auream. Ex utraque autem parte duos Smaragdos, in quorum unoquoque sculpta erant sex nomina, videlicet duodecim nomina tribuum Israel. Porrò inter Smaragdos continebat lapidem Adamantem. Cùm ergò Sacerdos sciscitaturus erat de re quadam oraculum à Deo, ligabat Ephod in superhumerali ad medium pectoris, & subjiciebat manus suas sub ipsum; quas cùm retraheret, deprehendebat eas quasi colore quodam infectas. Petebat autem à Deo responsum, defixis in Ephod oculis. Itaque si Deus annuebat ad id quod petebatur, confestim micabat lapis Adamas. Si autem negabat, nihil ad pristinum & proprium lapidis fulgorem accedebat. Quòd si Deus voluit populum objicere gladio, lapis reddebatur cruentus. Si autem imminebat mors, lapis fiebat niger.* Hactenus Suidas. Est præterea alius quidam hâc nostrâ tempestate Scriptor non malus, qui in hunc locum ita scribit, *Urim & Thummim nec fuerunt scriptura nominis tetragrammati, nec fuerunt alii lapides duodecim illis gemmis superadditi; sed fuerunt, ut puto, illa ipsa duodecim gemmæ quæ commemoratæ sunt. Quemadmodum cap. 25. vocantur lapides* מלאים *Plenitudinum, quòd ipsis impleatur pectorale, & quòd in usum pectoralis consecrati fuerint, ità nunc vocantur Urim, propterea quòd velut ignis in pectore summi Sacerdotis (ut est natura tot simul conjunctarum gemmarum) splenduerint, ac perspicuam lucem de se projecerint.* אור *Ur enim Ignem significat. Vocantur & Thummim, propterea quòd fuerint perfecti & integri, nec ullo vitio notati. Nam* תם *Tham Perfectionem & Integritatem significat. Tametsi enim quidam ex Hebræis interpretibus constanter affirment Urim & Thummim aliud fuisse quàm duodecim gemmæ, tamen Scriptura ipsa cap. 39. hujus libri perspicuè indicat, per Urim & Thummim nihil aliud significari quàm duodecim gemmas. Cùm enim in eo loco commemorasset Scriptura Mosen mandato Dei obsecutum esse, ac posuisse duodecim gemmas in pectorale, juxta verbum Domini, nè gry quidem additur de Urim & Thummim; quod certè haudquaquam omissum esset, si Urim & Thummim aliud quàm duodecim gemmæ fuissent; præsertim cùm alia longè minora & abjectiora diligentissimè & magnâ solicitudine juxta præceptum Dei confecta esse recenseantur. Adhæc cùm Moses magnâ religione in describenda sacrarum vestium materia & forma versetur, quò singula perspicuè tradat, profectò paulo pluribus descripsisset Urim & Thummim, si aliud quàm duodecim lapides per ea intellexisset. Nam quod dicitur,* Pones in Hoschen judicii Urim & Thummim, ut sint super pectus Aharonis, *non jubet aliquid novi superaddere aut adjicere gemmis, sed est ἀναμνηματίωσις repetitio ac inculcatio eorum quæ priùs mandata erant, ut quod minimè prætereundum aut negligendum erat bis aut ter inculcaretur.* Portabit, *inquit*, Aharon nomina filiorum Israel in Hoschen judicii, quando ingredietur Sanctum, pro memoriali coram Domino semper: *atque adeò nè tu Mose, existimes exigui momenti esse, ac oscitanter facias quod præcipio, iterum repeto, inculco & dico*, Ponas in Hoschen judicii Urim & Thummim, *h. e. duodecim splendidas & integras gemmas habentes duodecim nomina filiorum Israel insculpta*, ut sint super pectus Aharonis quando ingredietur coram Domino, & gestabit judicium filiorum Israel super pectus suum in conspectu Domini semper. *Ex hoc etiam loco vides quam ob causam Hoschen dicatur* Hoschen judicii. *Alii quidem sentiunt sic dictum, quòd per Urim ac Thummim fiat judicium ac demonstratio, num negotium de quo oraculum quæritur sit faciendum vel non. Alii, quòd gestatio Hoschen sit propitiatio Divini judicii & supplicii quod pro iniquitatibus inferendum esset. Sed quia* משפט *Mischpath non Judicium tantùm, verùm etiam Jus & Statutum significat, & jubentur nomina duodecim tribuum in gemmas insculpi, ut Aharon portet ea pro memoriali super pectus suum coram Domino, manifestum est, pectorale ideo Hoschen judicii vocari, ut hâc ceremoniâ significetur singulas tribus Israel suum habere jus in omnibus promissionibus Dei quæ ad Abraham, Isaac & Jacob dictæ sunt, videlicet quòd singulæ tribus sint de numero populi Dei, & quòd ad unamquamque tribum pertineat suum hæreditatis jus in terrâ Canaan, in regno & sacerdotio, quæcunque Patriarchis promissa sunt. Unde dicitur,* Aharon portabit judicium, *h. e. jus,* filiorum Israel super pectus suum, *videlicet ut singulæ tribus, quarum nomina insculpta erant in gemmas, admonerentur sui juris quod haberent in promissionibus Dei. Et hic usus, quod ad externam ceremoniam attinet, Mosaicus seu Israeliticus fuit.* Hactenus ille. Porrò quinque res traduntur ab Hebræis non fuisse in Templo secundo, quæ fuerunt in Templo primo; scilicet Arca cum Propitiatorio & Cherubim; Ignis jugis; Præsentia Dei illa quæ se circa Arcam exserebat, quam שכינה *Schechinah* vocant; Prophetia; Vrim & Thummim. Non caret autem mysterio quòd illa cessaverunt in Templo secundo, & quòd tum usus fuerit maximè בת קול *Bath kol*, vocis quæ cœlitus audiebatur. Enumerant enim Hebræi aliquot species seu gradus revelationis Divinæ, nempe hos: נבואה *Nefuah*, i. Prophetia, cùm scilicet Deus per quasdam visiones & spectra Prophetis quibusdam sua arcana revelaret; רוח הקדש, i. afflatus Spiritûs sancti, qui erat sine visionibus & spectris, ut in Hiobe, Davide, & aliis; Urim & Thummim, quæ erant in Pectorali judicii, ut jam commemoravi; & בת קול *Bath kol*, i. vox quæ cœlitus audiebatur: & illa in usu erat durante Templo secundo, præludium & significatio quædam veræ illius Vocis Divinæ ac cœlestis jamjam orbi imminentis ac revelandæ, quæ scilicet erat Jesus Christus Dominus noster ac Servator; Cui & *Bath kol* vox illa cœlestis testimonium dabat, dicens, *Hic est Filius meus dilectus, in quo mihi benè complacitum est*, Math. 3. 17. & 17. 5. Item Joh. 12. 28. *Venit ergò vox de cœlo dicens, Et illustravi, & rursus illustrabo.* Dicebatur autem ille vox Hebraicè *Bath kol*, quod ad verbum sonat *filia vocis*, eò quòd ipsa non erat vera illa Vox cœlestis, sed typus solummodo, significatio & testimonium veræ illius Vocis, quæ Christus est; quæ jam debet audiri, juxta illud, *Ipsum audite.* Hæc pro illustratione præsentis loci cùm ex nostrorum tum Hebræorum scriptis de Urim & Thummim huc adducere libuit. Nam quicquid illa fuerint, tamen de eo non debemus dubitare, per illa adumbratam fuisse doctrinam Euangelii, doctrinam scilicet veri summi Sacerdotis Jesu Christi Domini ac Servatoris nostri, quæ sola clara, manifesta, sincera, integra & incorrupta est: Illam claram & sinceram quoque adferre debent

quot-

quotquot locum Sacerdotum ac Ministrorum in Ecclesia illius habent, ità ut & vita doctrinæ pulchrè respondeat. Unde Lxx huc respicientes *Urim & Thummim* transtulerunt δήλωσιν & ἀλήθειαν *manifestationem & veritatem*. Et Lat. interpres *doctrinam & veritatem* reddidit.

36. *Facias & laminam*] Hæc lamina, quæ postea נזר הקדש *corona*, seu *diadema sacrum*, vocatur, figebatur ad galerum, pertingebátque ab aure ad aurem, & id quidem in parte capitis anteriore. Significabat enim remissionem eorum peccatorum quæ inverecundâ committebantur fronte. Vnde R.S. id quod sequitur, *Ut portet Aharon iniquitates sanctificatorum*, &c. sic exponit, *Ut propitietur Aharon iniquitati sanctificatorum, h. e. ut unà cum lamina & oblationibus sanctificatis propitiationem adipiscatur.* ¶ *Sanctitas Domini*] Hoc quidam sic accipiunt quasi tantùm *Adonai* nomen in ista lamina insculptum fuerit. Sed firmius est ut dicamus ambas istas voces קדש ליהוה *Sanctitas Domini* insculptas fuisse. Est autem sensus, *Sanctitas*, vel *sanctum*, *Domini*, Sanctitas decet Dominum, h. e. Sanctè colendus est Deus. Vel verti potest, *Sanctitas Domino est*, i. Deus sanctissimus est.

38. *Ut portet Aharon iniquitates sanctificatorum* &c.] i. Tollat iniquitatem quam admittere possent Israelitæ in sanctificationibus suis: h. e. In oblationibus suis sanctis, & in omnibus aliis donis, si quid peccent, non rité offerendo aut ea offerendo quæ offerri non debent, condonabitur eis propter Sacerdotem summum, qui Christum repræsentabat.

41. *Offeráque oblationes eorum*] Heb. *Et implebis manus eorum*. Quem Hebraismum expressit Paraphrastes. q.d. Suppeditabis illis victimas, & trades in manus eorum, ut eas offerant.

42. *Carnem turpitudinis*] Hebraismus est, pro *pudendis*.

43. *Ut non contrahant peccatum*] i. Nè, si aliter faciant, peccent, ob ídque moriantur. ¶ *Statutum perpetuum*, &c.] h. e. Ità induentur, & id observabunt, quotquot fungentur summo sacerdotio.

VATABLUS.

1. ACcerse, הקרב] Ad verb. *accedere* [vel, *appropinquare*] *fac.* Quidam, *applica ad te.* Alii, *adhibe tibi.*

2. *Sacras*, קודש] Ad verb. *sanctitatis.* ¶ *In gloriam & decorem:* לכבוד ולתפארת] i. ad ornamentum, aut quibus ornabitur.

3. *Sapientes corde*, חכמי לב] Hebraismus, pro *peritissimis artificibus.* ¶ *Quos replevi*, &c. אשר מלאתיו ונו'] Chald. paraph. disjungit hæc, vertendo, *& quoscunque implevi Spiritu sapientiæ.* Scientiam exponunt nonnulli sapientiam istam. Doctus inter Hebræos vult אשר referre cor, *quod replevi*, &c. vel, *quorum cor replevi.* ¶ *Ad sanctificandum eum*, לקדשו] Hebraismus, *ad separandum eum*, sive *sequestrandum*, atque *dedicandum eum.*

4. *Pectorale*, חשן] Ornamenti genus erat quod supra pectus Sacerdotis ponebatur. ¶ *Et ephod*, ואפוד] Lxx ἐπωμίδα vertunt, quod significat *superhumerale.* Hebræis autem *ephod* est *cinctorium*, seu *pallium*; אפד enim *cingere* aut *constringere* significat. Vestis erat extima brevissima, quæ manicis carebat, & quodam modo arctabat & constringebat laxitatem interiorum vestium. Nec unum tantùm genus ephod fuit: Alterum enim erat ephod generale, quod vocarunt *lineum*, quo in faciendis sacris non tantùm Sacerdotes & Levitæ, verumetiam qui de aliis tribubus erant, utebantur. De Sacerdotibus scribitur 1 Sam. 22. 18. *Trucidavit in die illa octogintaquinq; viros portantes ephod lineum.* De Samuele, qui erat Levita, habes 1 Sam. 2. 18. *Samuel administrabat ante faciem Domini puer accinctus ephod lineo.* De Davide autem, qui erat de tribu Juda, scribitur 2 Sam. 6.14. *David saltabat totis viribus ante Dominum, & accinctus erat ephod lineo.* Nam de hoc generali ephod sentiunt Scriptores tam Hebræi quàm Latini quòd fuerit simplex lineum, & toto candore purissimum. Alterum ephod de quo hîc loquitur, fuit particulare, quod contextum ex auro, hyacintho, purpurâ, cocco bis tincto & bysso retortâ, soli summo Sacerdoti in sacris faciendis gestare licuit. Hæc ex docto inter Hebræos. ¶ *Et pallium*, ומעיל] *& interulam.* ¶ *Et tunicam ocellatam*, וכתונת תשבץ] i. opere Phrygionico quibusdam velut ocellis intextam. Alii vertunt, *tunicam inclusionis*, h. e. quæ fulgebat variis ornamentis, & præsertim inclusis lapidibus & margaritis, quas sepiebant rosulæ, specula, & ornamenta aureis facta filis. Et hæc interior erat vestis, quam tegebat interior alia vestis linea: & hanc rursus cingebat ephod. ¶ *Sacras*, קודש] Ad verb. *sanctitatis.* Per *vestes* intelligere oportet quæcunque ad vestitum quacunque ratione pertinere videntur.

7. *Duæ oræ junctæ*, שתי כתפות חוברות] *Duo latera conjuncta.* Sic dicta (inquit doctus inter Hebræos) quòd dependeant ex humeris, vel subjaceant illis: i. in parte anteriore superhumerale erit apertum, latera tamen illa conjungi poterunt, & ità claudetur.

8. *Simile erit texturæ ipsius*, כמעשהו] Ad verb. *secundùm opus ejus*: sub. *ephod*, sive *superhumeralis.* ¶ *Ex ipso*, ממנו] *Ex eodem*, sub. *panno*, vel, *ex eadem materia.*

10. *Secundùm generationes eorum*: כתולדותם] i. habitâ ratione nativitatis & ætatis eorum, ut major natu sit prior.

11. *Opere artificis lapidum, & sculpturis annuli*, מעשה חרש אבן פתוחי חותם] *Artificem lapidum* vocat gemmarium: *sculpturas annuli*, quibus uti solent in annulis, q.d. Curabis ut gemmarius sculpturâ quâ solet uti in annulis, sculpat in illis lapillis nomina filiorum Israel. ¶ *Circundatos*, &c. מוסבות ונו'] i. constringes illos lapillos palis aureis, q. d. Curabis affigendas duas palas aureas.

12. *Lapides memoriæ*, אבני זכרון] i. qui revocabunt in memoriam Deo vel Aaroni filios Israel: mox enim sequitur, *Portabit nomina eorum coram Domino ob recordationem.* Vide v.29.

13. *Facies itaque palas aureas*: ועשית משבצות זהב] Hæc vel ad præcedentia vel ad sequentia referri possunt. Ad præcedentia retulit noster interp. ut sit recapitulatio eorum lapidum de quibus jam dixerat. Ad sequentia alii, ut intelligantur uncini sive fibulæ quibus affigi debebant catenulæ aureæ pectoralis. In quo sensu vertendum esset, *Facies & fibulas aureas*, vel *uncinos aureos.*

14. *Terminatas*, מגבלות] *Finitæ magnitudinis*: גבול Hebræis *terminum* significat. Unde & lapicidæ in Hebraismo *giblim* dicuntur, quòd (ut ait doctus inter Hebræos) dolantes lapides regulâ & mensurâ, certum terminum mensuræ lapidibus ponant. Vocantur ergò catenulæ istæ aureæ *catenulæ terminationis*, sive *terminatæ*, ut Chald. paraph. transtulit, eò quòd breves essent, certæ, æqualis & præfinitæ magnitudinis ac longitudinis. Alii sic appellari sentiunt, quòd conjunctæ essent termino & extremitati pectoralis. Vide v.22. ¶ *Facies*, תעשה אותם] Ad verb. *facies eos.* Redundat pronomen, & ם pro ן positum. ¶ *Plectili*, עבות] Ad verb. *funium*, i. intorto, tortili, & complicato instar funium.

15. *Pectorale judicii*, חושן משפט] Ità dicebatur, quòd Sacerdos nunquam dicebat jus in re gravi nisi quum habebat pectorale super pectus collocatum. Quidam dicunt *pectorale judicii* ideo dici, quòd contineret judicium & sententiam Dei, quæ erat, ut summus Sacerdos esset ornatus eruditione summâ & doctrinâ morúmque integritate absolutissimâ: hoc enim significabant voces illæ *Urim & Thummim*, quæ intra pectorale erant; nam *Urim*, i. *illuminationes*, significabant doctrinam sanctam, quæ est vitæ nostræ verum lumen: & *Thummim*, *perfectiones*, i. singularem morum integritatem. Vocem Hebræam חושן verterunt Lxx λογεῖον, quos secutus Vetus interp. vertit *Rationale*, λογεῖον enim nomen habet ἀπὸ τῦ λόγυ, i. *ratione.* Videtur autem *Rationale* & Græcis & Latinis ità dictum, quòd contineret quæ summâ prudentiâ & exactâ ratione considerandæ erant à summo Pontifice, nempe Urim & Thummim, & nomina filiorum Israel. ¶ *Sicut opus,*

opus, כמעשה] i. juxtà texturam. ¶ *Et byſſo retorta:* וששׁ משׁזר תעשׂה אותו] Ad verb. *& byſſo retortâ facies illud.* Redundat *Facies illud*, elegans tamen Hebræis repetitio, non Latinis.

16. *Palmus*, זרת] Doctores Hebræorum dicunt eſſe mediam partem unius cubiti.

17. *In eo*, בו] ſub. *pectorali*: i. palas in eo diſpoſitas implebis lapillis. ¶ *Sardius*, אודם] *Sardium* etiam tranſtulerunt Lxx interpretes. Hebræi vulgò hanc gemmam *Rubinum* exponunt: quorum ſententiam non parùm juvat ipſum nomen אודם à *rubedine* dictum: nam אדם rubere ſignificat, unde אודם lapis à *rubro colore* dictus eſt. Conſentit & Chald. paraph. qui vertit סמק è סמק *rubeſcere*. ¶ *Topazius*, פטרה] Hunc lapidem dicunt inveniri in Æthiopia, & viridis eſſe coloris: cui ſententiæ aſtipulatur nomen Chaldaicum ירקן: nam ירוק] Hebræis *virorem* ſignificat. Atque hinc eſt quòd quidam *Smaragdum* interpretantur. *Topazius*, Græca vox, à Topazo inſula quæ eſt in Mari rubro. ¶ *Et Carbunculus*, וברקת] Chald. paraph. vocem Hebræam reliquit. A *fulgore* nomen habet Hebræis, qui dicunt lapidem eſſe pretioſum, flavi coloris ut aurum: ſic dictum quòd ut aurum ſplendeat ac fulgeat.

18. *Smaragdus*, נופך] Chald. paraph. habet אזמרגדין. Hebræi *Carbunculum* vocant. Docti inter illos dicunt eſſe gemmam nigri coloris ſubatram, aut nigram. Targ. Jeroſ. habet כרכדינא, quod quidam exponunt *Unionem*, ſive *margaritam*; alii, *cryſtallum*. ¶ *Sapphirus*, ספיר] De colore hujus gemmæ variant interpretes. Quidam dicunt eſſe aerei coloris, alii rubri, alii candidi: unde quidam Hebræorum *cryſtallum* vertunt. Doctus inter Hebræos accipit pro eo lapide quem Latini *Magnetem* vocant, Galli *aimant*, vel *de l'aimant*. ¶ *Et Jaſpis*: ויהלם] Ex doctis Hebræorum alter citat quendam ex ſuis Hiſpanum, qui dicit fuiſſe lapidem qui aliàs vocetur *almas*, i. Adamas, qui frangit omnes lapides, atque etiam bdellium perforat; deductum nomen à verbo יהלם, quod *frangere*, *conterere* & *contundere* ſignificat; & י eſſe literam adjecticiam.

19. *Lyncurius*, לשם] Judæi vulgò **Turcuis & lyncurer** exponunt. De iſta gemma ſcribit Plinius lib. 37. c. 3. ¶ *Achates*, שבו] Doctus inter Hebræos ſcribit hujus gemmæ colorem declinare ad Hyacinthum, i. aereum ſive cæruleum colorem. Chaldaicè is lapis vocatur טורקידה, quæ vox nonnihil affinitatis videtur habere cum eo quem vulgò **turcuis** nominant. *Achatem* dictum volunt ab Achate Siciliæ fluvio, gemmam verſicoloribus venulis ità diſtinctam ut & nemorum & fluminum & montium nonnunquam & jumentorum & curruum ſpeciem referat. ¶ *Et Amethyſtus*: ואחלמה] Sic vocant Hebræi ab חלום, quod *ſomnium* ſignificat, quòd is qui hunc lapidem geſtat ſemper ſomnia videat. Chaldaicè vocatur עין עגלא, quòd ſcilicet formam & ſimilitudinem oculi vitulini præ ſe ferat: nam עין *oculum*, & עגלא *vitulum* ſignificat. Amethyſtus gemma eſt diluto violæ colore, fulgore purpuræ, non prorſus igneo, ſed in vini colorem deſinente.

20. *Chryſolithus*, תרשיש] Doctus inter Hebræos dicit eſſe coloris cærulei. Videtur à *mari*, unde provenit, nomen ſuum accepiſſe: quare & Chald. paraph. vertit, כרום ימא. ¶ *Onychinus*, ושוהם] Dicunt hunc lapidem habere candorem unguis humani, propterea *onychem* vertunt ferè omnes interpretes: nam ὄνυξ Græcis *unguem* ſignificat. Chald. paraph. ferè ſemper בורלא vertit: quæ vox nonnihil affinitatis habere videtur cum eo lapide quem *Beryllum* vulgò vocant. ¶ *Et Beryllus*: וישפה] Lxx *beryllum* vocarunt: & eſt gemma ſubviridis & tranſparens, quæ vix alibi quàm in India reperitur. Vide Plinium lib. 37. c. 5. Vox tamen Hebræa magis alludere videtur ad *Jaſpis*. ¶ *In plenitudinibus ſuis*: במלואותם] *In repletionibus ſuis*, i. in palis quas replent & quibus continentur.

21. *Secundùm nomina ipſorum*, על שמותם] i. in ſingulis lapillis erunt ſingula nomina filiorum Iſrael: tot erunt lapilli quot ſunt nomina Patriarcharum. ¶ *Sculpturis annuli*, פתוחי חותם] i. ſculpantur ſculpturâ annuli. Vide v. 11.

22. *Termini*, גבלות] Vide v. 14.

24. *Duas catenas aureas*, את שתי עבותות הזהב] Ad verb. *duos funiculos aureos*, i. catenas illas factas, ope ſc. intorto inſtar funis, ex auro. ¶ *In extremitatibus*, אל קצות] Nempe ſuperioribus.

26. *Intrinſecùs*: ביתה] *In parte interna*, quæ ſcilicet contingit ephod.

27. *Infernè*, מלמטה] *Deorſum*, i. in parte illa quæ ſubeſt pectorali. ¶ *A fronte ejus*, ממול פניו] Ad verb. *è regione faciei ejus*, i. in parte anteriore. ¶ *Conjunctionis ejus*, מחברתו] *Junctura ejus*, quæ ſcilicet erit in medio. ¶ *Baltheum*, לחשב] *Artificium*, i. cingulum, ita Hebraicè dictum quòd ſummâ arte fieri ſoleat illud quo præcingimus nos.

28. *Ità jungent*, וירכסו] Ad verb. *Et jungent*.

29. *In memoriam*, לזכרון] *In recordationem*, i. ut Deus ſit memor duodecim Patriarcharum, vel, ut ipſe Aaron, quum fuerit coram Domino, ſit memor duodecim Patriarcharum. Vide v. 12. Tametſi quibuſdam iſta interpretatio ridicula videatur, quòd his nominibus Aharoni nihil fuerit notius, neque tam oblivioſus judicandus ſit Deus, ut neceſſe haberet ſculpturâ gemmarum de hominibus admoneri. Quapropter quum Deus jubet Aharonem portare in ephod ſuper humeros nomina filiorum Iſrael in duobus lapidibus onychinis inſculpta, non facit ſibi (inquiunt) tanquam oblivioſo memoriale de populo ſuo: ſed vocat univerſam Eccleſiam ad conſtantem fidem in Chriſtum. Oſtendit autem his gemmis quòd Chriſtus tantâ curâ Eccleſiam ſuam complectatur, ut quemadmodum Aharon geſtat in humeris ſuis nomina filiorum Iſrael, ita ipſe potentiâ ſuâ, quæ per Humeros ſignificatur, univerſam Eccleſiam defendat ac conſervet.

30. *Urim & Thummim*, את האורים ואת התומים] Lev. 8. 8. legitur, *Et poſuit ſuper eum pectorale, poſuitque in pectorali Urim & Thummim.* Quid hæc fuerint, mira eſt inter interpretes varietas. Doctus inter Hebræos ſic ſcribit, *Non conſtat nobis quid ſit Urim & Thummim: nam apparet ex contextu quòd aliud quiddam fuerit quàm lapides pectoralis.* Magni nominis apud eos, quem *Magiſtrum noſtrum* vocat ille, dicit fuiſſe ſcripturam nominis tetragrammati repoſitam intra duplicitatem pectoralis ſub ordinibus gemmarum. Suprà enim v. 16. dictum eſt pectorale eſſe duplex. Et addit, hanc ſcripturam dictam *Urim & Thummim*, quòd Dominus per eam clarè & perſpicuè manifeſtet verbum ſeu voluntatem ſuam, ac quod loquitur etiam perficiat. *Urim* enim ſignificat Illuminationes ſeu Ignes; *Thummim* autem, Perfectiones & Integritates. Idem dicit Urim & Thummim non fuiſſe facta manu Artificis: quod indè colligit, quia in parandis vaſis tabernaculi nihil præcipitur de Urim & Thummim, ſed tantùm dicitur ad Moſem, *Et pones in rationali judicii Urim & Thummim*, &c. Unde colligit Urim & Thummim opus Diuinum fuiſſe in hunc uſum antea apparatum, & ab ipſo Deo Moſi in monte traditum fuiſſe, vel ab ipſo Moſe non ab alio quodam artifice elaboratum, quemadmodum de eo in monte à Domino edoctus fuerat. Contra hujus opinionem ſic doctus quidam ſcribit, *Urim & Thummim nec fuerunt ſcriptura nominis tetragrammati, nec fuerunt alii lapides duodecim illis gemmis ſuperadditi: ſed fuerunt (ut puto) illæ ipſæ duodecim gemmæ quæ commemorata ſunt. Quemadmodum ſuprà 25. 7. vocantur lapides Plenitudinum, quòd ipſis impleatur pectorale, ſive pala pectoralis, & quòd in uſum pectoralis conſecrati fuerint; ità nunc vocantur Urim, quòd velut ignis in pectore ſummi Sacerdotis (ut eſt natura tot ſimul conjunctarum gemmarum) ſplenduerint: ac perſpicuam lucem de ſe projecerint: אור enim Ignem ſignificat. Vocatur & Thummim, quòd fuerint perfecti & integri, nec ullo vitio notati. Nam תם ſignificat Perfectionem & Integritatem. Tametſi enim quidam ex Hebræis interpretibus conſtanter affirment*

Urim

Urim & Thummim aliud fuisse quàm duodecim gemmas, tamen infrà c. 39. 14. perspicuè indicatur, per Urim & Thummim nihil aliud significari quàm duodecim gemmas. Quum enim in eo loco commemorasset Scriptura, Mosen mandato Dei obsecutum esse, ac posuisse duodecim gemmas in pectorali juxta verbum Domini, ibi nè verbum quidem additur de Urim & Thummim: quod certè haudquaquam omissum esset, si aliud quàm duodecim gemmæ fuissent; præsertim quum alia longè minora & abjectiora diligentissimè & magnâ solicitudine juxta præceptum Dei confecta esse recenseantur. Adhæc, quum Moses magnâ religione in describenda sacrarum vestium materia & forma versetur, quò singula perspicuè tradat, profectò paulò pluribus describpsisset Urim & Thummim, si aliud quàm duodecim lapides per ea intellexisset. Nam quod dicitur, Pones in pectorali judicii Urim & Thummim, ut sint super pectus Aharonis, *non jubet aliquid novi superaddere aut adjicere gemmis; sed est repetitio ac inculcatio eorum quæ priùs mandata erant: ut quod minimè prætereundum aut negligendum erat bis aut ter inculcaretur.* Portabit, *inquit*, Aharon nomina filiorum Israel in pectorali judicii, quando ingredietur Sanctum, pro memoriali coram Domino semper. *Atque adeò nè tu, Mose, existimes exigui momenti esse, ac oscitanter facias quod ego præcipio, iterum repeto, inculco, & dico,* Ponas in pectorali judicii Urim & Thummim, *h. e. duodecim nomina filiorum Israel insculpta,* ut sint super pectus Aharonis quando ingredietur coram Domino: & gestabit judicium filiorum Israel super pectus suum in conspectu Domini semper. *Ex hoc etiam loco vides quam ob causam pectorale dicatur* pectorale judicii. *Alii quidem sentiunt sic dictum quod per Urim & Thummim fiat judicium ac demonstratio num negotium de quo interrogatur Dominus sit faciendum vel non. Alii, quòd gestatio pectoralis sit propitiatio Divini judicii & supplicii quod pro iniquitatibus inferendum esset. Sed quia* משפט *non Judicium tantùm, verumetiam Jus & Statutum significat, & jubentur nomina duodecim tribuum in gemmas insculpi, ut Aharon portet ea pro memoriali super pectus suum coram Domino, manifestum est pectorale ideo dici* pectorale judicii, *ut hâc ceremoniâ significetur singulas tribus Israel suum habere jus in omnibus promissionibus Dei quæ ad Abraham, Isaac & Jacob dictæ sunt; videlicet quòd singulæ tribus sint de numero populi Dei, & quòd ad unamquamque tribum pertineat suum hæreditatis jus in terra Chanaan, in regno & sacerdotio, quæcunque Patriarchis promissa sunt. Unde dicitur,* Aharon portabit judicium, *h. e. jus,* filiorum Israel super pectus suum, *videlicet ut singulæ tribus quarum nomina insculpta erant in gemmas, admonerentur sui juris quod haberent in promissionibus Dei. Et hic usus, quod ad externam ceremoniam attinet, Mosaicus seu Israeliticus fuit. Cæterùm quòd summi Pontifices in Israel ornatu ephod & pectoralis ad scisciscitandam voluntatem Dei, præsertim pro Magistratu & publica salute populi, aliquoties usi fuerint, multa loca Scripturæ testantur, In Numeris enim, cap. 27. 21. ità scribitur de Josua,* Stabit ante Eleazarum sacerdotem, qui interrogabit eum per judicium Urim, *h. e. organo & ornatu pectoralis in quo inclusa erant Urim & Thummim, seu duodecim pretiosæ gemmæ. Et 1 Sam. 23. 9. quum David rescisset quòd præpararet ei Saul clàm malum, dixit ad Abiathar Sacerdotem,* Applica ephod: *cui scilicet affixum erat pectorale in quo continebantur Urim & Thummim. Et cap. 30. 7.* Confortatus est David in Domino Deo suo, & ait ad Abiathar sacerdotem filium Achimelech, Applica ad me Ephod. Et applicuit Abiathar ephod ad David: & consuluit David Dominum, *videlicet per sacerdotem Abiathar indutum ephod cum pectorali, juxta pontificiam consuetudinem. Idem habes cap. 28. 6.* Quum Saul consuluisset Dominum, non respondit ei Dominus neque per somnia, neque per Urim, neque per Prophetas. *Ex his perspicuè vides, responsa Dei quæsita esse per pectorale, seu per Urim & Thummim quæ erant in pectorali. Quo autem modo Deus responsa sua dederit aut voluntatem suam significaverit, sive per Angelum, sive per splendorem gemmarum, sive per occultam Spiritûs sancti revelationem, sive per aliud quoddam organum, quia nihil certi de hac re vel in Scriptura sacra vel in scriptis interpretum exstat, nec mihi libet divinare. Contenti simus quòd Deus per Sacerdotem ornatu pectoralis indutum responsa sua dederit.* Hactenus ille. Cujus verbis hoc tantùm respondebo, Urim & Thummim mihi videri cum Hebræis diversum quiddam fuisse à gemmis, hâc ratione, quòd non jussisset Dominus poni gemmas in pectorali, quæ jam in palis ipsius pectoralis inclusæ erant, & à quo non separabantur, & sine quibus non erat pectorale. Præterea non abs re duplex fuisse dicit, ut intra eam duplicitatem ponerentur Urim & Thummim. De his judicet Ecclesia Domini. Non præter rem fuerit & hîc annotare, Ephod & Theraphim fuisse contraria, ut ex Osea 3. 4. apparet: *Ephod* enim, Dei erat, ut dictum est; *Theraphim* autem idolorum, per quæ etiam annuntiabantur futura. Lxx pro *Urim & Thummim* verterunt δήλωσιν καὶ ἀλήθειαν, *manifestationem & veritatem.* ¶ *Judicium,* [את משפט] i. pectorale judicii: vel memoriale quo negotia Israelitarum revocabantur Deo in memoriam: non tamen quòd oblivioſus esset, aut illos minùs curaret, sed sic voluit quodammodo excitari, vel potiùs populum suum ut ad se converterentur.

32. *Foramen summæ partis ejus,* [פי ראשו] Ad verb. *os capitis ejus.* ¶ *In medio ejus:* [בתוכו] Summæ scilicet illius partis, i. in parte summa habebit foramen per quod traducetur caput summi Sacerdotis.

35. *Erit autem super Aharon,* [והיה על אהרון] i. induetur illo quotiescunque ministrandum erit. ¶ *Et non morietur:* [ולא ימות] i. atque ità impunè ingredietur & egredietur Sanctuarium.

36. *Laminam ex auro,* [ציץ זהב] Hæc lamina, quæ cap. 29. 6. *corona,* vel *diadema, sanctitatis,* sive *sacrum,* dicitur, figebatur ad cidarim, pertingebátque ab aure ad aurem, & id quidem in parte capitis anteriore. ¶ *Sculpturis annuli,* [פתוחי חותם] ut v. 21. ¶ *Sanctitas Jehovæ:* [קודש ליהוה] i. Sanctitas decet Dominum, q. d. Procul este profani: sanctè colendus est, vel, Deus sanctissimus est.

37. *Quam pones,* [ושמת אותו] i. quam ligabis vitta hyacinthinâ. ¶ *Super cidarim,* [על המצנפת] *Super galerum.* Hebraicè dicitur à צנף, quod *involvere & amicire* significat. *Cidaris,* tegumentum capitis, maximè Regum Persarum. *Galerus,* pileus rotundus, à *galea* similitudine. ¶ *Ex adverso,* &c. [אל מול וגו'] i. à fronte cidaris, sive in parte illa anteriore galeri, sive cidaris.

38. *Ferétque Aharon iniquitatem,* &c. [ונשא אהרון את עון וגו'] *Tollétque Aharon iniquitatem,* &c. i. tollet iniquitatem quam admittere possent Israelitæ in sanctificationibus suis. h. e. In oblationibus suis sanctis, & in omnibus aliis donis siquid peccent non ritè offerendo, aut ea offerendo quæ offerri non debent, vel propter non oblata munera, condonabitur eis propter summum Sacerdotem; is Christum repræsentabat. ¶ *In beneplacitum eis,* [לרצון להם וגו'] Hebraismus, ut conciliet illis favorem & gratiam Dei; sive, ut illos Deo gratos reddat cum muneribus suis.

39. *Et facies opere ocellato,* [ושבצת הכתונת שש] Significat Facere aliquid opere Phrygionico, intertextis velut ocellis.

40. *Tunicas,* [כותנות] *Pulliola:* nempe stricta ex bysso. ¶ *Et pileos,* [ומגבעות תעשה להם] Ad verb. *& pileos facies illis.* Verbum redundat. ¶ *Ad gloriam,* &c. [לכבוד ולתפארת] *In honorem & decorem,* i. ad ornamentum eorum.

41. *Implebísque manum eorum,* [ומלאת את ידם] i. suppeditabis illis victimas, & trades in manus eorum, ut eas offerant. In hunc sensum Chald. paraph. *offerésque oblationes eorum.* Alii interpretantur, *tu mittes eos in possessionem Sacerdotii:* nam quum aliquis mittitur in possessionem alicujus rei, traditur ea in manum ejus. Alii exponunt, *consecrabis:* verùm mox sequitur, *& sanctificabis eos,* i. consecrabis. ¶ *Et sanctificabis,* [וקדשת] *Et consecrabis.*

42. Tur-

42. *Turpitudinis:* עֶרְוָה] *Nuditatis:* i. ad tegendas partes pudendas.

43. *Tabernáculum ecclesiæ,* אֶל אוֹהֶל מוֹעֵד] Vide cap. 27. 21. ¶ *In sanctitate,* בְּקֹדֶשׁ] i. In sanctuario. Alii exponunt, *cum sanctimonia,* aut *sanctè.* ¶ *Et non ferent iniquitatem,* וְלֹא יִשְׂאוּ עָוֹן וָמֵתוּ] i. Non erunt Rei iniquitatis, propterea non morientur. Alii vertunt, *neque sustinebunt iniquitatem, neque morientur.* Alii, *nè ferant iniquitatem, & moriantur.* Hebraismus, nè si aliter faciant, peccent & moriantur. ¶ *Statutum perpetuum illi,* חֻקַּת עוֹלָם לוֹ] *Ritus perpetuus illi,* sub. *observandus,* i. ritum istum perpetuò observabit; quotquot etiam postea summo fungentur Sacerdotio.

CLARIUS.

4. RAtionale, *& superhumerale*] h. e. Pectorale, & Ephod. ¶ *Tunicam, & lineam strictam*] Alius vertit, *interula, & tunica inclusos habens lapides.* Heb. *tunica inclusionis,* h. e. quæ fulgebat variis ornamentis & præsertim inclusis lapidibus & margaritis, quos sepiebant rosulæ, specula & ornamenta ex aureis facta filis. Et hæc interior erat vestis, quam tegebat interula, alia vestis linea: & hanc rursus cingebat Ephod, quod cinctorium quoddam erat pectus sub axillis ambiens, atque in duabus humeralibus hærens fimbriis.

13. *Facies & uncinos*] Vel, *fibulas.* Heb. *inclusoria.* Erant enim duo ornamenta ex quibus catenulæ aureæ propendebant.

15. *Rationale quoque judicii*] Heb. *Hosen.* Pectorale erat, quod in pectore summi Sacerdotis portari jussum fuit: & erat summa ac dignior inter sacerdotalia indumenta vestis, sicut Arca summa res erat inter tabernaculi vasa; & utrinque responsa Divina dabantur. Habuitque pectorale illud ornamentum, præter duodecim lapides & nomina filiorum Israel illis inscripta, Urim & Thummim, quæ *lucem* & *perfectionem* significant, quæ interpres verterat *doctrinam* & *veritatem*; ex quibus summo sacerdoti responsa Divina dabantur. Verùm quales fuerint res, nemini mortalium constat. Neque solùm de hoc, sed neq; de Ephod ex contextu satìs dilucidè intelligi potest: quo fit ut tam ab Hebræis quàm à Latinis expositoribus variæ hìc inveniantur opiniones. De duodecim lapidibus quoque non convenit inter Latinos & Hebræos. Idem ferè dissidium est de catenis, quas *terminatas* vel *terminabiles* vocant.

22. *Sibi invicem cohærentes*] Heb. *Quæ terminentur, facies eas opere intricato,* & adhibebis catenulas illas intricatas ad fibulas inclusas.

31. *Capitium*] Foramen per quod caput immittitur. Et hoc foramen labio quodam solidiori erat circumdatum.

36. *Laminam*] Lamina aurea sacrosancta, in qua scriptum erat ineffabile nomen Domini tetragrammaton, super frontem affigebatur pileolo lineo, pertingebatque ab aure ad aurem. Significabat enim remissionem omnium peccatorum quæ inverecundâ committebantur fronte.

38. *Portabítque Aaron iniquitates eorum quæ obtulerunt*] Vel *iniquitatem sanctificatorum:* quod quidam sic exponunt, ut unà cum lamina & oblationibus sanctificatis propitiationem adipiscatur.

39. *Ornabis quoque*] Hæc erat interior vestis sacerdotalis, quæ cuti adhærebat, & jubetur fieri ex lino picto & ornato variis inclusionibus, h. e. rosulis gemmatis & speculis atque margaritis lucentibus.

DRUSIUS.

3. SApientes *corde*] Quibus non tam pectus quàm cor sapit. Nam pectus sapit etiam perditis hominibus. Scitum illud Comici, *Mulier cui pectus sapit: nam cor non potest, quod nulla habet.* Sanè homines improbi *corde carere* dicuntur: unde, *adolescens carens corde,* de impudico qui desipit. Cor sedes est sapientiæ: eo non sapit nisi qui verè sapit. Nam *sapientes sunt ad faciendum malum,* qui corde non sapiunt, sed pectore tantùm. Porrò *sapientia* dicitur Hebræis quicquid homo discit à præceptore suo: Unde *sapiens* pro *docto* & *perito* dici reperitur; & *sapiens artifex,* qui artis quam profitetur peritiam habet. Sic apud Apostolum nostrum legimus, *sapiens architectus:* & Homerus fabrum lignarium *sapientem* dicit. Politianus, *Olim apud priscum seculum sapientes appellari consueverunt etiam qui sellularias quasdam callebant artes.* ¶ *Quod implevero spiritu sapientiæ*] Ità vertendum, non, *quos implevero.* Nam Deus implet cor hominis sapientiâ, quod propria illius sedes. Judæi enim certè collocant sapientiam in corde, non in cerebro, ut Plato philosophus. Possumus etiam legere, *quorum unumquemque implevero spiritu sapientiæ,* ut sit constructio sensu congrua, non voce. Nam pronomen *eum* singulare est, quod in sensu valet *quemlibet eorum.* Constructio tam crebra ut ad eam firmandam exemplis supersedendum mihi putem. Dixi *sapientiam* appellari rei cujusque peritiam. Sanè David Rex sapientiam vocat peritiam rei nauticæ, Psal. 107. 27. Jam verò ut *sapientem* dicimus eum qui artis alicujus peritus est, ità *stultum* vocamus hominem indoctum & imperitum. Quod juventus notabit vel propter Serarium, qui hinc mihi calumniam fecit, quasi omnes qui sunt indocti stultos esse dixerim, cùm is tantùm *stultus* vocetur qui eam artem quam profitetur ignorat. Hoc sensu Princeps ineptus ad gubernandum imperium suum *stultus* dici posset, ut & Serarius disputans de rebus quas non intellexit. Sed parcamus pridem defuncto. Quiescat in pace.

30. Quod nunc *Hosen,* antiqui videntur legisse *Hessen,* cùm puncta nondum adscripta essent. Certè Josephus ità legit, si non est mendum in ipsius libris. Id Græcè ait sonare λόγιον, quod Latinè sonat, *rationale*; Quomodo sanè appellat eam vestem Hieronymus. Græci quoque λόγιον eam nuncupant; sed melius, meo animo, φρενήδιον, *pectorale.* Quam interpretationem adjuvat R.S. cùm ait *Hosen* esse ornamentum è regione cordis. Nam pectori supra cor applicabatur. Sæpius vocatur *rationale judicii,* τὸ λόγιον τῆς κρίσεως, vel, si mavis, *pectorale judicii.* Cur *judicii?* Abenmelech in Michlol Jophi, *Vocatur Pectorale judicii, quia inerant Urim ac Thummim, quæ demonstrabant quomodo se gerere deberet homo cùm interrogaret per ea. Id enim appellant judicium hominis.* Jonathan, *Facies pectorale judicii, quo declarabuntur judicia Israelis, quæ abscondita sunt à judicibus, & ordines victoriarum in præliis ipsorum. Eo etiam expiabantur judices.* R. D. in libro ubi vocum sensa explicat, *Vocatur Pectorale judicii, quia in eo erant Urim ac Thummim, quæ judicabant judicium hominis cùm interrogarent ea.* R. S. *Pectorale judicii, quod expiat ob perversitatem judicii. Aliter, Judicium quo declarat verba sua, & securum eum reddit de veritate; Gallicè, Dresservent.* Hiscuni, *Pectorale judicii, eò quòd indicet judicium Israelitarum, vel quæ eis necessaria.* Habes aliorum sententias. Dicam nunc quid mihi videatur, salvo tamen aliorum judicio. Nam de judicio libera debent esse judicia. מִשְׁפָּט significat administrationem rei quà publicæ quà privatæ. De privata domûs administratione capiendus locus ille Salomonis, *Est qui absumitur absque judicio,* i. ob non rectè administratam rem familiarem. De publico Ecclesiæ regimine intelligendus Propheta Jes. 42. 3. *Ad veritatem proferet judicium:* & *Judicium gentibus proferet.* Ergò *pectorale judicii,* quod nos docet quo pacto nos gerere debeamus tam in bello quàm in republica. Hoc fiebat per Urim ac Thummim, cùm ea consulerentur, ut tunc moris erat. Dictis lucem adferet locus qui est Exod. 28. 30. *Et pones in pectorali judicii Urim ac Thummim, & erunt supra cor Aharonis, cùm ingredietur ipse coram* DOMINO, *portabítque Aharon judicium* (quidam enarrant, *pectorale judicii;* ut *testimonium* pro *arca testimonii*) *filiorum Israel supra cor suum coram* DOMINO *jugiter.* Vide Annot. nostras ad hunc locum. Sunt qui *judicium* hìc interpretantur *jus.* Nam hoc etiam vox Hebræa significat. Nos olim interpretati sumus, Portabit & memorabit coram DOMINO id quod Urim ac Thummim in pectorali monstrant. Per Urim ac Thummim sacerdos futura prædicebat: unde ponuntur in gradu tertio post Spiritum sanctum. Nam quatuor gradus Prophetiæ, de quibus aliàs,

36. Qui existimant in lamina aurea tantùm sculptum fuisse nomen tetragrammaton, falluntur. Nam Moses disertè ait, *Sculpes in ea sculptura sigilli, Sanctitas* DOMINI. Ecce præter tetragrammaton, etiam קדש *Sanctitas* erat in lamina: de quo qui dubitaret ego nondum vidi. Fagius tamen asserit quoidam in alia sententia esse. Quod falsum an verum sit, nescio. Hoc scio, tres opiniones esse de sculptura hujus laminæ. Prima eorum est qui unâ lineâ scriptum fuisse putant,

קדש ליהוה

Dicit R. Eleazar filius R. Jose, *Ego vidi eam* laminam *Romæ: & scriptum erat in ea* קדש ליהוה *unâ lineâ.* Secunda eorum est qui censent duabus lineis scriptum fuisse, in ima *Sanctitas*, & in suprema DOMINI, hoc modo,

ליהוה	DOMINI	τῷ Κυρίῳ
קדש	*sanctitas.*	ἁγιότης.

R. Levi, *Si duæ lineæ erant, infrà ponebatur* Sanctitas, *& suprà* DOMINI, *ad tribuendum honorem Deo extollendo, & ad docendum ipsum esse supremum supra omnia quæ existunt in rerum natura.* Tertia opinio recensetur in libro qui vocatur *Sepher Misvot gadol*, i. *liber Præceptorum magnus*, cujus autor Moses de Kotsi, *Scribebat*, inquit, *in ea duabus lineis*, קדש ל *infrà*, & יהוה *suprà*, hoc modo,

יהוה	Κυρίῳ	DOMINI
קדש ל	ἁγιότης τῷ	*sanctitas.*

Nisi mavelis, τῷ Κυρίῳ. Sed ego puto ל hîc eam vim habere quam habet in תפלה למשה, quod reddunt, *Precatio Mosis.* Sic לדוד מזמור *Psalmus Davidis.* Quanquam in Lxx, ψαλμὸς τῷ Δαυίδ.

IDEM.

4. מצנפת. Samariticum, πίλιον, *pileum*; vel secundùm aliam scripturam, μίτραν, *mitram*] *Samariticum*, τὸ Σαμαρειτικόν. Ità loquendo innuunt editionem Pentateuchi Samaritanam, quæ hodiéque exstare dicitur in Syria. ¶ Πίλιον. Lex. vet. πίλιον, *pileum.* Hesychii, Πίλιον, ὄρος ἐν Θεσσαλίᾳ, καὶ πίλιον. Vide num legendum sit, καὶ πιλίον; id propriè *pileolum* designat: sed usurpatur pro primitivo πῖλος, i. *pileus* seu *pileum.* ¶ *Vel secundùm aliam scripturam*, ἤτοι κατ' ἑτέραν γραφήν. Utrum diversam lectionem an aliam innuit editionem? Sunt sanè qui מצנפת *mitram* interpretantur. Idem צניף significat Hieron. in comment. Zach. 3. צניף *Cidaris, vel secundùm alios Mitra.* Idem in epistola quam Fabiolæ scripsit de veste Sacerdotali, *Quartum genus*, inquit, *est vestimenti, rotundum, quale pictum in Ulysse conspicimus, quasi sphæra media sit divisa, & pars una ponatur in capite. Hoc Græci & nostri Tiaram, & nonnulli Galerum vocant, Hebræi* מצנפת. *Non habet acumen in summo, nec totum usque ad comam caput tegit, sed tertiam partem à fronte inopertam relinquit: atque ità in occipitio vittâ constrictum est, ut non facilè labatur ex capite. Est autem byssinum, & sic fabrè opertum lineolout nulla acûs vestigia extrinsecùs appareant.* ¶ אפוד. A. ἐπίνδυμα, *superindumentum*] Hieron. de veste sacerdotali, *Ephod*, *Aquila* ἐπίρραμμα *vocat*, i. *assumentum.* Puto leg. ἐπίνδυμα. Idem Hos. 3. 4. *Ephod*, *Aquila* ἐπίνδυμα *dicitur*, & lib. nominum Hebraic. *Ephod*, *superindumentum*, *quod Græcè dicitur* ἐπίνδυμα. Theodoretus in Judicum, Quæst. 6. τὸ ἐφοὴδ ὁ Ακύλας ἐπένδυμα κέκληκεν, *Ephod Aquila superindumentum appellavit.*

5. שני. A. διάφανον. Sym. δίκοκκον] Hieron. epistolâ modò citatâ, *Coccus igni & æthere, qui Hebraicè* SANI *appellatur: quod Aquila* διάφανον, *Symmachus* δίκοκκον *interpretatus est. Pro Cocco juxta Latinum eloquium apud Hebræos* תולעת; *i. Vermiculus, scribitur.* ¶ Διάφανον, *translucidum*, sive *pellucidum.* ¶ Δίκοκκον, *bis tinctum*: ut δίκοκκος πορφύρα, *purpura bis tincta.* Vide Plinium lib. 9. c. 39.

6. וְעָשׂוּ אֶת הָאֵפוֹד זָהָב תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן תּוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מָשְׁזָר. Alius, Καὶ ποιήσουσι τὸ ἐπωμίδα ἐκ χρυσίου, καὶ ὑακίνθου, καὶ πορφύρας, καὶ κοκκίνου, καὶ βύσσου κεκλωσμένης, *Et facient superhumerale ex auro & hyacintho & purpura & cocco neto & bysso retorta*] Νενησμένης ἐκ τὸ νάσμαι. Dicitur & νεννμένη à νέω. *Bysso retortâ.* Vel, *ex byssino stamine.* Sic Exod. 26. 1. αὐλαίας ἐκ βύσσου κεκλωσμένης, *aulæa ex byssino stamine.*

9. אַבְנֵי שֹׁהַם. A. *Sardonychas.* Sym. Th. *onychinos*] *Sardonychas.* Colligo ex illis verbis Hieron. in epist. de veste Sacerdotali; *Josephus Sardonychas vocat, cum Hebræo Aquiláque consentiens, ut vel colorem lapidum vel patriam demonstraret.* Plinius lib. 37. cap. 6. *Sardonyches olim, ut ex nomine ipso apparet, intelligebantur, candore in Sarda, hoc est, velut carnibus ungue hominis impositio, & utroque translucido.* Exod. 25. 7. Lxx λίθον σάρδιον. ¶ *Onychinos.* Rursum Hieron. *Lapides Sohon, ab Aquila, Symmacho & Theodotione Onychini, à* Lxx *Smaragdi transferuntur.* Emendo, *à Sym. & Theodotione*, deleto nomine *Aquila*, qui, ut diximus, *Sardonychas* vertit; nisi sanè mendum in verbis illis quæ sequuntur, *Hebræo Aquiláque consentiens.* Nam in altero loco vitium esse tam certum mihi quàm bis duo quatuor efficere.

11. אֶת שְׁתֵּי הָאֲבָנִים עַל שְׁמֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מְסֻבֹּת מִשְׁבְּצוֹת זָהָב תַּעֲשֶׂה אֹתָם. Alius, τοὺ δύο λίθους ἐπὶ τῶν ὀνόματα τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ, περικεκυκλωμένους καὶ συνεφεχομένους χρυσίῳ ποιήσεις αὐτούς, *Duos illos lapides cum nominibus filiorum Israel circumdatos & consignatos auro facies illos.*

12. וְשַׂמְתָּ. Idem, καὶ θήσεις, *& pones.*

17. בָּרֶקֶת. Sym. καρκήνιος] Priùs erat σμάραγδος in Lxx. Hieron. de veste sacerdotali, *Symmachus dissentit in Smaragdo, Ceraunium pro eo transferens.* ¶ Κεραύνιος, sub. λίθος· quasi *fulmineum* aut *fulminalem* dicas. Latinè, *Ceraunia gemma*, de qua Plinius l. 37. 9. Notum ut ברק sit καραυνὸς, *fulmen.*

19. תַּרְשִׁישׁ. A. χρυσόλιθος. Sym. ὑάκινθος, *hyacinthus*] χρυσόλιθος. Hieron. in Ezech. 3. *Licèt in Hebræo & suprà & hîc* תרשיש *scriptum sit: quod Aquila Chrysolithum, Symmachus Hyacinthum transtulerunt.* Idem Dan. 10. *Pro Chrysolitho, qui unus est de duodecim lapidibus qui ponitur in logio Pontificis, in Hebræo habetur* תרשיש, *quod Theodotio & Symmachus eodem verbo interpretati sunt Tharsis.* Eudoxius in Danielem, τὸ θαρσὶς χρυσόλιθον ἑρμ. ὁ ἢ Ἑβραῖος κύανον τὸ χρῶμα λέγει. David Camius scribit ejus colorem declinare ad hyacinthum. Quin hodiéque vulgares gemmarii chrysolithum *hyacinthum* appellant. Τάκινθος, *hyacinthus.* Hieron. in Ezech. 1. *Pro Tharsis, Aquila Hyacinthum posuit, qui lapis cœli habet similitudinem.* Cant. 5. 14. תרשיש Sym. ὑακίνθων. VI. editio χρυσολίθων.

22. מַעֲשֵׂה עֲבוֹת. Sym. Ἔργον βοχωτὸν, *opus laqueatum*] Nam βόχος *laqueus.* Sign. etiam *maculam retis*: ut possis vertere, *opus retis in morem textum.*

35. עַל אַהֲרֹן. A. Sym. ἐπὶ τῷ Ἀαρών. Th. ἐπὶ Ἀαρών, *super Aharon.*

37. עַל הַמִּצְנֶפֶת. A. & Th. ἐπὶ τὴν κιδάρεως, *super cidarim.*

39. וְשִׁבַּצְתָּ. Οἱ λοιποὶ, αἱ συνφίγξεις] Rectum est, Καὶ συνφίγξεις, *Et constringes.* Non est dubium quin aliter legerint quàm nunc legitur. Psal. 45. 14. משבצות זהב. Alius, διὰ συνφιγκτήρων.

GROTIUS.

4. *Cidarim*] *Pileolum.* Hieronymus ad Zachariam. Sic & Græci quidàm πίλιον, alii *mitram.* Sic *Flamines in capite pileum habebant, in quo erat brevis virga, desuper habens lanæ aliquid, quod cùm per æstus portare non possent, filo tantùm capita religare cœperunt: nam nudis penitus eos capitibus incedere, nefas fuerat.* Ità Servius ad 8. Æneid. Habet ejus aliquid & ad 10. Notandum verò Pontificis maximi ornamenta fuisse σύστιχα Templi ornamentis: Colores quatuor iidem; Septem vestimenta, si laminam annumeres, pro septem lychnis; Duodecim gemmæ pro duodecim panibus. Cum his autem ornamentis Pontifex ille non procedebat extra urbem, nisi in gravissimo periculo, ut Alexandri Macedonis temporibus.

11. *Calaturâ gemmarii*] Lxx γλύμμα σφραγίδος, i. eo modo quo gemmæ annulorũ signatoriorum scalpi solent: *celare* propriè ἐκτύπων, *scalpere* ἐντύπων, sed solent ista confundi.

18. *Car-*

18. *Carbunculus*] ἄνθραξ. Lxx. quos ſequitur Chryſoſtomus oratione, *Veteris & Novi Teſtamenti unum eſſe Deum.*

19. *Lyncurius*] Hîc *hyacinthum* habet Chryſoſtomus.

20. *Chryſolithus*] Chryſoſtomo *beryllus.* ¶ *Jaſpis*] ὀνύχιον Chryſoſtomo. In hac lapidum recenſione cum Hieronymo congruit Joſephus, Belli Judaici, lib. 5. cap. 15.

30. *Doctrinam & veritatem*] Δήλωσιν καὶ ἀλήθειαν. Ad verbum, *lumina & integritatem*, φωτισμοὺς καὶ τελειώσεις, quomodo & Aquila & Theodotion. In doctore, qualis eſſe debebat ſupra alios ſummus Sacerdos, duo requiruntur, ſcientia & vitæ puritas. Hinc Ægyptii ſumpſere morem ſummo Judici appendendi monile, quod vocabant ἀλήθειαν. Id ex gemmis pretioſis admodum fuiſſe ait Diodorus Siculus, ex ſapphiro Ælianus. Loca attulimus ad 1. lib. de V. R. C. Conſulebatur Urim & Thummim à Rege aut Principe in rebus ad ſtatum publicum maximè pertinentibus, aut à Synedrio in difficillimis de jure controverſiis.

33. *Ad pedes ejuſdem tunicæ, & per circuitum*] In Lxx, ὑπὸ τὸ κεφαλεῖον τῆς ἱερέως τὸ λευκόμιον λᾶμα. Neque tantùm ſic transferunt Lxx quod hic eſt שול, ſed & פתיל, quod eſt infrà c. 39. 31. Crediderim & hanc vocem eſſe Ægyptiacam.

34. *Ità ut tintinnabulum ſit aureum, & malum punicum*] Quorũ illud ſono, hoc colore tonitrua & fulmen referrent: Ità Joſephus.

38. *Portabitque Aaron iniquitates eorum quæ obtulerunt & ſanctificarunt filii Iſrael*] Heb. *Et portabit Aaron iniquitatem ſanctificationum quas ſanctificabunt filii Iſrael in omnibus donis ſanctificationum eorum.* Quomodo & Græcus. Senſus eſt, Si quid in offerendo aut immolando minùs ritè factum ſit, hoc quoque ab Aarone expiabitur.

40. *Porrò filiis Aaron tunicas lineas parabis*] Sic & Ægyptii ſacerdotes veſtibus uſi lineis intrinſecùs & extrinſecùs.

42. *Facies & feminalia*] Oppoſitum & hoc gentibus vicinis, quarum Flamines tegendas partes coram Pehore idolo nudabant.

CAP. XXIX.

MUNSTERUS.

2. *Lagana*] Eſt רקיק idem quod לחם רק, *panis tenuis.*

5. *Interulam Ephod*] Vocatur altera veſtis *veſtis Ephod*, quòd Ephod eſſet cinctorium ejus. ¶ *Pectorale*] Aharon pontificalibus indutus veſtibus repræſentabat Tabernaculum & omnia utenſilia ejus. Pectorale judicii repræſentabat Arcam: Nam habuit incluſos lapides, ut illa tabulas continebat lapideas; habuit ſcripturam Urim, ut illa Legem ſcriptam. Ephod verò repræſentabat Propitiatorium: Habuit enim duos lapides onychinos, ſicut illud habuit duos Cherubim. Lamina autem quæ *Sanctitatem Domini* inſculptam tenebat, repræſentabat gloriam Domini quæ habitavit in tabernaculo. Interula ſignificabat Velum & ſex cortinas, quæ totum interius claudebant tabernaculum. Et ſic de reliquis. Omnia autem iſta habebant ſuam ſignificationem ſpiritualem. Tabernaculum ea ſignificabat quæ pertinent ad Chriſtum & ejus Eccleſiam. Quòd enim ſummus Sacerdos ſingulis annis eadem ſacrificia in Sancto ſanctorum repetebat, ſignificavit ſua ſacrificia non expurgare peccata, ſed alium eſſe futurum Pontificem qui majus & perfectius tabernaculum, non manufactum, neque per ſanguinem hircorum ac vitulorum, ſed per proprium ſanguinem, ingreſſus ſit ſemel in cœlum, ſummum Dei tabernaculum, ut nos reconciliet cum Patre. Cæterùm tres Tabernaculi partes adumbrant totum corpus Chriſti, quod è Chriſto & Eccleſia ejus conſtat. In hoc enim Chriſtus caput eſt, veluti Sanctum ſanctorum. Eccleſia autem membra ſunt, inter quæ alius alio dono præditus eſt: Ac qui adminiſtrant Eccleſiam verbo Euangelii adumbrantur per Sanctum; Reliqua turba in Chriſtum credentium ſignificatur per Atrium. Quanquam autem tota Eccleſia in tres ordines diviſa ſit, omnes tamen ſunt unum corpus Chriſti, ſicut & Iſraelitæ erant unus populus Dei, etiamſi in varios ordines diſtributi eſſent. Jubentur hîc ſacerdotes pro ſui conſecratione quatuor facere, ſcilicet induere ſacerdotalia veſtimenta, ungere caput, implere manus, h. e. offerre ſacrificium, & lavare ſe in aqua.

14. *Sacrificium pro peccato eſt*] Vocat Hebraiſmus oblationem pro peccato *peccatum*, בעבור שהוא קרבן לכפר החטאת. Ubi monet R. Menahem de Racanati, Dominum potiſſimùm exigere pro ſuo ſacrificio animalia, & membra illa quæ concupiſcentiis ſubjiciuntur. Non vult habere animal infirmum, aut quod teſticuli ſit privatum. Requirit renes, qui concupiſcentiæ prima ſunt officina: Vult habere epar, quod roborat libidinem; & adipes, qui effrænem faciunt concupiſcentiam, juxta illud, *Impinguatus eſt Iſrael, & recalcitravit*, &c. Hæc omnia Dominus in ſuo vult habere ſacrificio, non quòd illum delectent renes aut adipes pecudum, ſed quòd hæc myſticè ſignificent quòd homo mortificare debet membra ſua ſuper terram.

24. *Ventilabis*] Significat חניף aliquid in ſublime porrectum hinc indè ad quatuor mundi plagas movere & quaſi ventilare. At תרומה erat oblatio quæ ſolùm ſurſum & deorſum aliquoties movebatur, & non ad latus.

28. *Statuto perpetuo*] h. e. Quamdiu Lex vetus curſum ſuum habebat, tamdiu pectus & armum dextrum in ſacrificiis pacificis tenebantur Iſraelitæ dare Aharon & legitimis ſucceſſoribus ejus.

32. *Juxta oſtium*] h. e. In atrio extra tabernaculum.

33. *Alienus autem non veſcetur*] Intelligitur per *alienum* homo qui non eſt de genere ſacerdotali.

37. *Qui tetigerit altare ſanctus ſit*] Senſus eſt, שלא יהיו טמאים, *quod immundi non debent accedere.* Et hoc propterea annotamus, quòd noſtri hunc locum & alia conſimilia loca ſic verterunt, *qui tetigerit altare, ſanctificabitur.*

40. *Decimam partem*] Sub. *Ephi.* Habet autem menſura Ephi tria סאין, i. *ſata* ſeu *modios.* Et decima pars Ephi habet menſuram quadraginta trium ovorum. *Hin* verò eſt menſura liquidorum, continens duodecim לוגין. *Log* verò eſt menſura quæ continet ſex ova. Porrò חומר *homer*, qui & כור *corus*, de quo Levit 27. eſt menſura continens decem menſuras Ephi, hoc eſt, 4320. ova. Hebræi de his menſuris ſic ſcribunt, אפה ג' סאין ובסאה ו' קבין קב ד' לוגין לוג ו' ביצים בסאה קמר' ביצים ועשרון האיפה מנ' ביצים והוא עומר חומר, h. e. *Habet Ephi tria Sata, Satum ſex Cabos, Cabus quatuor Login, Log ſex ova.* Hæc ſi multiplicentur, incipiáſque à Log, quæ in aridis & liquidis minima eſt menſura, continens ſex ova gallinacea, invenies Cabum habere 24 ova, Satum 144 ova, & Ephi 432 ova. Decem autem Ephi faciunt חומר *Homer*, quæ menſura etiam כור *Corus* vocatur, continens 4320 ova, quæ maxima eſt menſura apud Hebræos. Porrò Hin, quæ eſt menſura liquidorum, dicitur continere שנים עשר לוג, *duodecim Log*, i. 72 ova, & ſic quarta pars Hin erat menſura 18 ovorum.

42. *Hoc holocauſtum*] Vocatur juge illud & perpetuum ſacrificium apud Hebræos מנחה, quod putant derivari à verbo נחה *adduxit:* fiebátque in veſpera, h. e. cùm Sol inciperet declinare. Unde uſus apud Hebræos obtinuit ut ſæpe tempus veſpertinum vocent *Minha.* Et licèt Scriptura quoque vocet juge illud ſacrificium quod manè fiebat *Minha*, tamen peculiariter adaptatur tempori veſpertino & ejus ſacrificio.

43. *Teſtificabor*] Capitur hîc, ſicut & in multis aliis locis, *teſtificari* pro *apparere, loqui, exhortari*, aut *convenire eum cum quo loquaris.*

FAGIUS.

1. *Filium bovis*] Sic vocat Hebraismus juvencum, vitulum, & bovem nondum adultum.

2. *Laganа azyma*] Sunt placentæ tenues: unde & Hebraicè à *tenuitate* רקיקים *Rekikim* appellantur.

5. *Et indues Aharonem tunicâ*, &c.] Aharon pontificalibus vestibus indutus repræsentabat tabernaculum & omnia utensilia ejus. Pectorale judicii repræsentabat Arcam: Nam habuit inclusos lapides, ut illa tabulas continebat lapideas: habuit scripturam Urim, ut illa Legem scriptam. Ephod verò repræsentabat Propitiatorium: Habuit enim duos lapides Onychinos, sicut illud duos habuit Cherubim. Lamina autem quæ *Sanctitatem Domini* insculptam tenebat, repræsentabat gloriam Domini quæ habitavit in Tabernaculo. Interula significabat Velum & sex Cortinas, quæ totum interius claudebant tabernaculum. Et sic de reliquis. Hæc D. S. Munsterus in Bibliis suis Hebraicis super hunc locum annotavit.

6. *Coronam sanctitatis*] i. laminam auream in qua descriptum erat *Sanctitas Domini*, sive *Sanctitas decet Dominum*.

9. *Ut sit eis sacerdotium*, &c.] i. Volo ut sacerdotium perpetuò pertineat ad eos.

14. *Sacrificium pro peccato est*] Sensum reddidimus. Nam ad verbum est, *peccatum est*. Sic Paulus 2 Cor. 5. 21. *Eum qui non noverat peccatum, pro nobis peccatum fecit*. Hic monent Hebræi Dominum potissimùm exigere pro suo sacrificio animalia illa & membra quæ concupiscentiis subjiciuntur. Non vult habere animal infirmum, aut quod Testiculis sit privatum. Requirit Renes, qui concupiscentiæ prima sunt officina. Vult habere Hepar, quod roborat libidinem; & Adipes, qui effrænem faciunt concupiscentiam, juxta illud, *Impinguatus est Israel, & recalcitravit*. Hæc omnia Dominus in suo vult habere sacrificio, non quòd illum delectent renes, sed quòd hæc significent *mortificanda esse membra nostra supra terram*.

18. *Holocaustum est Domino*, &c.] Heb. *Holocaustum enim est Domino, cibor quietis, oblatio ignita est Domino*, i. Oblatio est enim quæ tota igni debet absumi in honorem Dei: éstque oblatio quæ quiescere facit iram Dei, h. e. pacatum eum reddit hominibus. Quod autem addit, *oblatio ignita est Domino*, repetitio est verbis paulùm immutatis. Dicitur præterea עולה *Olah* Hebraicè, à verbo עלה *Alah*, i. *ascendit*, quòd totum illud sacrificium in fumum, ut ità dicam, ascendat & convertatur.

20. *In superiori parte auris*, &c.] Heb. על תנוך אזן. *Thenuch* autem diverso modo interpretantur. Alii enim *cartilaginem*, alii *teneritudinem*, alii *extremum* seu *fibram* auris, alii *maceriem quæ in media aure est*, exponunt. R. D. K. in Rad. suis de ista voce ità scribit, הוא הרך אשר בקצה האזן מול בלע"ז ובספרא ספרש שהוא הנדר האמצע, *Tenerum illud est, quod est in extremitate auris, quod vulgò Mol vocatur. Et in libro Siphra appellato exponitur pro macerie quæ in media aure est*. Et huic postremo adstipulatur & R. S. in suo commentario super hunc locum. Noster Paraphrastes vertit *supremam partem auris*.

26. *Et elevabis ipsum elevatione*, &c.] Dicunt doctores Hebræorum quòd in sacrificiis duplex erat elevatio: Altera, quæ sursum ac deorsum movebatur; Et hæc dicebatur Hebraicè תרומה *Thrumah*, ab *exaltando*: Altera antrorsum & retrorsum, dextrorsum & sinistrorsum, h. e. ab Oriente in Occidentem, deinde à Septentrione in Meridiem, agitabatur & movebatur; quâ agitatione Deum totius esse terræ Dominum significabant: & hæc Hebraicè vocabatur תנופה *Thenuphah*, q. d. *Movenda*: & de hac hic agitur. Scribunt quoque Hebræi istâ agitatione hujus oblationis *Thenuphah* appellatæ significatum esse, quoscunque homines, qui ex quibuscunque climatibus mundi, quæ Hebræis נופות *Nophoth* dicuntur, Hierosolymam venirent, salvos & incolumes futuros, optimâque aurâ, quæ ibi temperatissima esset, ut in nullo alio loco universi orbis fruituros: Aliàs enim ferè fieri ut qui ex uno climate mundi in aliud migrent, facilè in morbos incidant propter aeris mutationem: hoc autem non accidisse his qui sub clima terræ Israeliticæ venirent, juxta illud Esa. 33. 24. *Et non dicet habitator*, Ægrotavi: *sed populus qui habitat in ea, dimissus est ab iniquitate*. Item illud Psal. 48. 3. יפה נוף משוש כל הארץ הר ציון ירכתי צפון קריית מלך רב, *Pulcher locus*, sive *clima* aut *regio*, *& gaudium universa terra est mons Zion, latera Aquilonis, civitas Regis magni*. Quem locum Hebræi sic explicant, דע כי הבורא יתעלה חלק עולמו לשבעה חלקים והם נקראים אקלימים ובלשון הקדש נופות וכל נוף ונוף האויר משונה זה מזה ומי שיצא מנוף תולדתו ויכנס בנוף אחר יחלה על הרוב להשתנות האויר ממזג תולדתו אבל ירושלים היתה יפת הנופות וכל מי שנבא אליה משאר הנופות יהיה בריא ושלם וזהו שאמר משוש כל הארץ, *Scias quòd Creator excelsus divisit mundum suum in septem partes, quæ vocantur Climata, & in lingua sancta* נופות *Nophoth*. *Et unumquodque clima aurâ differt ab alio; ità ut si quis egreditur climate quo natus est, & veniat in aliud clima, plerumque in morbum incidat propter mutationem aeris. Verùm Jerusalem pulcherrimum sive optimum clima erat, ità ut quicunque eò venerit ex reliquis climatibus, salvus & incolumis manserit: atque ideo vocatur Gaudium universa terra*. Hæc Hebræi: Quæ tu rectè dixeris, & intellexeris, si ità accipias, quòd nimirum voluerunt veteres illi Hebræi, quicunque ex omnibus populis veniant in Ecclesiam Dei per fidem in Christum, qui per omnia sacrificia adumbratus fuit, quæ Ecclesia, cujus ille Caput est, etiam significata fuit per populum Israeliticum, urbem Hierosolymam & terram Israel, verè demum salvos & beatos futuros: Ad hæc, quod literalem & historicum sensum attinet, corporis quoque sanitatem, temperatam & salubrem auram, omniáque alia quæ ad externam vitæ commoditatem ac felicitatem attinent, inde à Deo nobis suppeditari, si verus Dei cultus apud nos locum habeat, & juxta illius verbum & voluntatem ritè perficiatur. Hujus ceremoniæ adhuc hodie vestigium quoddam exstat apud gentem Judaicam: Cùm enim volunt discedere ex Synagoga sua absolutis omnibus precationibus, sic dicunt Hebraicè, atque ita absolvunt se, עשה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל אמן, *Qui facit pacem in excelsis suis, ipse faciat pacem super nos & super universum Israel, Amen*. Atque hanc orationem cùm dicit, tribus passibus retrocedit inclinando se dextrorsum, lævorsum & antrorsum. Tantúmque huic precationi tribuunt stulti Judæi ut putent Deum hinc non tantùm sibi sed universo orbi benefacere.

28. *Quoniam separatio est*] *Separationem* vocat, eò quòd quamdiu Lex vetus cursum suum habebat, tamdiu pectus & armum dextrum in sacrificiis pacificis tenebantur Israelitæ dare Aharoni & legitimis successoribus ejus.

33. *Profanus autem non comedat*] i. qui non est de genere sacerdotali. Atque ità etiam exponit A. E. שאינו מזרע אהרון, *qui non est de semine Aharon*.

37. *Veluti sanctum sanctorum*] h. e. ut quidam exponunt, *sanctissimum erit*. Alii, *unum ex sanctis erit*. ¶ *Sanctus erit*] Sensus est, Non debet ex immundis esse.

40. *Quartam partem Hin*] Hin mensura erat liquidorum continens duodecim לוגין *Login*: Log verò sex ova continebat. Sic enim Hebræi pro suo more mensuræ genera per ova explicant. Testis hujus R. D. K. qui in lib. Rad. ità scribit, והיה המדה שהיתה אצלם שהיא שנים עשר לוג והלוג ששה בצים מדת הלח, *Mensura fuit apud eos continens duodecim Login: Log autem sex ova: erátque mensura liquidorum*.

42. *Ante ostium tabernaculi testimonii*] Ubi nos reddidimus *testimonii*, Chaldaicè est זימנא, quod *tempus constitutum* significat. Sic enim vocabatur illud, quòd Deus ibi Mosen ac populum convenire volebat. Unde mox addit, *ubi constituam verbum meum vobis*, &c.

43. *Et sanctificabor in gloria mea*] i. Tentorium illud sanctificabitur ob meam præsentiam gloriosam.

45. *Ponam præsentiam Divinitatis meæ*] Paraphrasi qua-

quadam usus sum ad explicandum vim & energiam vocis Chaldaicæ שכינה *Schechinah*, quam ad verbum *quietem* vertere licet. שכן enim verbum *quiescere* significat. Hinc Hebræi præsentiam Dei quæ sese in tabernaculo circa arcam exerebat, à *quiescendo*, quòd ibi videretur quasi quietem & sedem suam habere Deus, *Schechinah* appellant. Nos jam *quietem*, jam *præsentiam Divinitatis*, jam *majestatem* illius reddidimus.

VATABLUS.

1. *Hoc quoque*, וזה הדבר אשר] Ad verb. *Et hæc est res quam*, &c. i. hâc quoque ratione consecrabis illos ut mihi sint Sacerdotes. ¶ *Filium bovis*, בן בקר] i. vaccæ. q.d. adhuc juvenem, non adultum. ¶ *Immaculatos*, תמימים] *Integros*, i. tales quales sunt arietes illi qui sanctificari solent, in quibus nihil sit quod reprehendi possit, aptos & idoneos ad sacrificium faciendum.

2. *Ea*, אותם] i. omnia suprà dicta.

3. *Unà cum juvenco*, ואת הפר] Ad verb. *& juvencum*.

4. *Accedere facies*, תקריב] *Applicabis*.

5. *Et pallum Ephod*, ואת מעיל האפוד] i. quod subest ipsi ephod: supra quod ponitur ephod. ¶ *Balteo*, בחשב] *Artificio* i. balteo sive cingulo facto in modum & figuram baltei. Vide cap.28.27.

6. *Coronam* autem *sanctitatis*, את נזר הקודש] *Coronam sanctam* vocat, quam cap. 28. 36. *laminam auream* appellavit.

7. *Postremò accipies*, ולקחת] Ad verb. *Et accipies*. ¶ *Unctionis*, המשחה] Quo scilicet ungebantur Reges & Sacerdotes.

8. *Posthac filios ejus accedere facies*, ואת בניו תקריב] Ad verb. *& filios ejus appropinquare facies*, sub. *ad ostium tabernaculi ecclesiæ*: ut v. 4.

9. *Et aptabis eis*, וחבשת להם] Ad verb. *& alligabis eis*, vel *arctabis*. ¶ *In statutum perpetuum*, לחוקת עולם] i. fungentur mihi Sacerdotio perpetuo. ¶ *Implebisque manum*, ומלאת יד] Vide cap.28:41.

10. *Et offeres*, והקרבת] Ad verb. *Et appropinquare facies*: aut, *accedere facies*: vel, *applicabis*.

12. *Reliquum autem sanguinem*, ואת כל הדם] Ad verb. *& omnem sanguinem*.

13. *Intestina*, את הקרב] Sing. Heb. pro plur.

14. *Sacrificium pro peccato est*, חטאת הוא] Ad verb. *peccatum est*, i. sacrificium expiatorium. Sic Paulus 2 Cor.5.21. *Eum qui non noverat peccatum, pro nobis peccatum fecit*. Hic admonent Hebræi, Dominum potissimùm exigere pro suo sacrificio animalia illa & membra quæ concupiscentiis subjiciuntur. Non vult habere animal infirmum, aut quod Testiculis sit privatum. Requirit Renes, qui concupiscentiæ sunt officina. Vult habere Hepar, quod roborat libidinem; & Adipes, qui effrænem faciunt concupiscentiam, juxta illud Deut.32.15. *Impinguatus est Israel, dilatatus est, & recalcitravit*. Hæc omnia vult Dominus habere in suo sacrificio, non quòd illum delectent renes, sed quòd hæc significent nobis *mortificanda esse membra nostra super terram*, Col.3.5.

16. *Et asperges*, וזרקת] *Et effundes*.

17. *Super frusta ejus*, על נתחיו i. illa intestina & crura superpones frustis illius juvenci in frusta concisi.

18. *Holocaustum est*, &c. עולה הוא וגו'] *Holocaustum* enim *est Jehovæ, odor quietis, oblatio ignita est Jehovæ*; i. Est enim oblatio quæ tota igne absumi debet in honorem Jehovæ: éstque oblatio quæ quiescere facit iram Dei, h.e. pacatum eum reddit hominibus. Quod addit, *oblatio ignita est Domino*, repetitio est verbis paulùm mutatis: nam holocaustum vocat *oblationem ignitam*, ut & Lev. 1. 9. & 13.17. At Lev.3.5. accipitur pro ea parte sacrificii pacificorum quæ cremabatur in igne holocausti in suavem odorem Domino. Nam in tres partes dividebatur sacrificium illud pacificorum: Una pars (quæ refertur Levit. 3.3.) tradebatur igni holocausti in suavem odorem Domino, ut dictum est: altera, pectusculum & dexter armus, tradebatur Sacerdoti, ut Lev.7.34. legitur, & Deut.18.3. Reliqua erant hominis offerentis, quibus ille unà cum familia sua vescebatur. Dicitur autem holocaustum עולה à verbo עלה *ascendit*, quòd totum illud sacrificium in fumum, ut ità dicam, ascenderet & converteretur.

20. *Super tenerum auris*, על תנוך אזן] *Super auriculam*: vel, *super ultimam auriculam*, i. in ima parte auris.

22. *Intestina*, את הקרב] Sing. Heb. pro plur. ¶ *Consecrationum*, מלואים] Ad verb. *impletionum*, i. consecrationum. h. e. qui immolabatur in consecratione summi Sacerdotis.

23. *Et tortam*, וככר] *Et bucellam*: vel, *Et frustulum*. ¶ *Ex oleo*, שמן] Ad verb. *olei*, i. aspersam oleo olivarum.

24. *Exaltabisque*, &c. והנפת וגו'] *Agitabisque illa agitatione*. Sublatam enim hostiam agitabant seu motitabant primùm ab Oriente in Occidentem, dein à Septentrione in Meridiem: quâ agitatione significabant Deum esse totius terræ Dominum.

25. *In odorem quietis*, לריח ניחוח] Vide v.18.

26. *Consecrationum*, &c. המלואים וגו'] Ut v. 22. Quidam vertunt, *consecrationis Aaronis*, i. de ariete mactato in consecratione Aaron. ¶ *Et exaltabis*, והנפת] Vide v.24. ¶ *In partem*, למנה] i. erit pars tua.

27. *Sanctificabis itaque*, וקדשת] i. separabis & consecrabis, neque sines ut his vescatur vulgus, sed soli Sacerdotes Deo consecrati. ¶ *Exaltationis*, התנופה] *Agitationis*, i. jam exaltatum & agitatum coram Domino. Mox seipsum declarat. ¶ *Elevationis*, התרומה] *Separationis*. Sic mox, *& qui separatus est*. Gallicè dicimus, *qui est enlevé*. ¶ *De ariete consecrationum*, &c. מאיל המלואים וגו'] Ad verb. *de ariete consecrationum pro Aarone & filiis ejus*. ¶ *Ipsius Aharon*, &c. מאשר לאהרון וגו'] *De quo ipsi Aaron, & de quo filius ejus*, sub. *fuit consecratio*, i. de ipso ariete qui immolatus fuerit pro consecratione ipsius Aaron & filiorum ejus.

28. *In statutum perpetuum à filiis Israel*, לחק עולם מאת בני ישראל] i. jure sempiterno accipient Aaron & filii ejus à filiis Israel pectus & armum. ¶ *De sacrificiis*, &c. מזבחי וגו'] i. quum pacifica sacrificia sua offerent, pars illa offeretur Domino, & propterea Sacerdotes habebunt illam, h. e. armum dextrum cum pectore. Chald. paraph. *separatio est, & separatio erit à filiis Israel, de victimis sanctificationum suarum, separatio inquam eorum est coram Domino*. Expositio petenda est ex v.31.

29. *Ad ungendum*, &c. למשחה וגו'] i. ut illis vestiti ungantur & consecrentur. ¶ *Et ad consecrandum*, &c. ולמלא וגו'] *Et impleant manum suam cum eis*. Chald. paraph. *& ut offerant in eis oblationes suas*.

30. *Qui ingredietur*, אשר יבוא] *Quando venerit*. ¶ *In sanctificatione*. בקודש] *In sanctitate*, i. cum omni sanctimonia. Alii, *in sancto*.

33. *Quibus expiatus fuit*, אשר כופר בהם] Sub. *Aaron & filii ejus*. Ad verb. *quibus expiatus fuit in illis*. Redundat *illis*, & *in* præcedentibus jungendum, *in quibus expiatus fuit*. ¶ *Sanctificatio*, קודש] *Sanctitas*, i. res sunt sacræ, sive sacrosanctæ.

34. *Consecrationum*, המלואים] i. arietis mactati in consecratione Aaron: ut v.26.

35. *Juxta omnia quæ præcepi*, ככל אשר צויתי] i. prorsus ut præcepi. ¶ *Consecrabis*, תמלא] Ad verb. *implebis*. Vide cap.28.41.

36. *Per diem*, ליום] *In diem*, i. per singulos dies. ¶ *Pro expiationibus*. על הכפורים] i. ad expiandum altare. ¶ *Expiando illud*, בכפרך עליו] Ad verb. *in expiando te illud*, i. dum expiabis, vel purgabis illud. ¶ *Ad sanctificandum ipsum*, לקדשו] i. ut sanctum sit. Omnia ista intelliguntur de altari holocausti: postea de altari suffimenti loquetur.

37. *Sanctitas sanctitatum*, קודש קדשים] Hebraismus, erit sanctissimum, ita ut quicunque obtulerit aliquid super illud, fiat sanctum. Vide cap. 30. 29.

38. *Altari*, על המזבח] *Propter altare, altaris gratiâ.* Alii, *in altari.*

39. *Inter duas veſperas*, בין הערבים] i. ſub noctem ipſam. Vide cap. 12. 6.

40. *Et decimam partem*, ועשרון] ſub. *ephi.* Habet autem Ephi tria Sata, ſeu Modios, ſive Bocellos, ut vocamus. Decima verò pars ephi tantum continet quantum quadraginta trium ovorum teſtæ. Hin verò eſt menſura liquidorum, continens duodecim Login. Log verò menſura eſt quæ tantum continet quantum ſex ovorum teſtæ. Porrò Omer, ſive Gomer, qui & *Corus* dicitur, eſt menſura continens tres menſuras ephi, h. e. quantum mille ducentæ & nonaginta teſtæ ovorum. ¶ *Miſta*, בלול] *Aſperſa*, vel *conſperſa*; aut *aſperſam*.

41. *Sicut minhæ*, &c. כמנחת וגו'] *Juxta ritum oblationis matutinæ, & juxta ritum libaminis ejus.* De hoc vide cap. 30. 9. ¶ *In odorem quietis*, לריח ניחוח] Vide v. 18. ¶ *Oblationem*, &c. אשה ליהוה] *Oblatio uſtulata Jehovæ*, i. quæ fit in honorem Jehovæ.

42. *In generationes veſtras*, לדורותיכם] *Per ætates veſtras, ſeculis veſtris.*

43. *Gloria mea.* בכבודי] *Per gloriam meam*, i. præſentiâ meâ.

44. *Sanctificabo* inquam *tabernaculum*, וקדשתי את אוהל] Exponit ſuperiora.

CASTALIO.

41. UT *eo rei divinæ odore Jova deliniatur*] Quod *rem divinam* interpretor, in Hebræo eſt אשה, quod verbum ab *igne* deductum, ſignificat rem divinam ſive ſacrificium ad quod adhibetur ignis. Sed nos quod idem planè valeat verbum non habemus, nec neceſſe eſt *ignis* nominatim facere mentionem, cùm in ſacrificii deſcriptione comprehendatur. Alicubi verò *flagrantiam.*

CLARIUS.

5. ET *rationali*] Aaron pontificalibus indutus veſtibus repræſentabat Tabernaculum & omnia utenſilia ejus. Pectorale judicii repræſentabat Arcam: nam habuit incluſos lapides, ut illa tabulas continebat lapideas; habuit ſcripturam Urim, ut illa legem ſcriptam. Ephod verò repræſentabat Propitiatorium: habuit enim duos lapides onychinos, ſicut illud duos habuit Cherubim. Lamina autem quæ *ſanctitatem Domini* inſculptam tenebat, repræſentabat Gloriam Domini quæ habitavit in tabernaculo. Tunica ſuperhumeralis ſive interula Ephod ſignificabat velum & ſex cortinas, quæ totum interius claudebant tabernaculum, & ſic de reliquis. Jubentur verò hîc pro ſui conſecratione quatuor facere, ſcilicet induere ſacerdotalia veſtimenta, ungere caput, offerre ſacrificium, & lavare ſe in aqua.

6. *Et laminam ſanctam*] Alius vertit, *& coronam ſanctitatis.*

13. *Sumes & adipem*] Pulchrè hunc locum M. Baſilius myſticè interpretatur, dicens, *Doceri nos à Divina lege in hoc vitulo qui pro ſacerdotio offertur, per ea membra quæ comburuntur, qui nobis habendus ſit vitæ modus. Jubet enim*, inquit, *reticulum jecoris, non totum jecur, & adipem qui operit inteſtina, non ipſa inteſtina, renum verò non adipem ſolùm, ſed ipſos etiam renes cum adipe comburi & in holocauſtum offerri. Etenim cùm jecur inſtrumentum ſit appetitionis, inteſtina verò alendo animanti neceſſaria, neque fieri poſſit ut abſque alimentis vivamus, ſed neque ſine naturali vi appetendi, iccirco admonet Lex, ut ſervato eo quod ſecundùm naturam eſt, alimentis & appetitionibus, id abjiciamus quod vitioſum ac ſuperfluum eſt, quaſi adipem inteſtinorum, & jecoris reticulum, ſive*, ut ipſe ait, *eam jecoris particulam cui putatur fel eſſe conjunctum. At verò cùm renes neque neceſſaria inſtrumenta ad alendum animal, quemadmodum inteſtina, neque ad appetitiones aptas ſervando animanti videantur, ut jecur, ſed tantùm ei parti appetitionis ſerviant quæ ad viri ac mulieris copulam pertinet, ſine qua vivere animal poſſit, horum non adipem ſolùm, ſed ipſos etiam renes igni tradit comburendos, cùm poſſimus ſine renibus, h. e. ſine conjugio, vivere, & virginalem vitam, quæ parès angelis facit, hîc etiam exercere.* Hæc ille.

14. *Sacrificium pro peccato eſt*] Heb. *Peccatum eſt.* Vocat enim Hebraiſmus oblationem pro peccato *peccatum.* Quem morem loquendi & Paulus ſervavit cùm dixit, *Chriſtum factum eſſe pro nobis peccatum*, h. e. hoſtiam pro peccato. Obſervant autem & Hebræi, Dominum potiſſimùm exigere pro ſuo ſacrificio animalia illa & membra illa quæ concupiſcentiis ſubjiciuntur. Non vult habere animal infirmum, aut quod teſticulis ſit privatum: requirit renes, qui concupiſcentiæ prima ſunt officina: vult habere epar, quod roborat libidinem; & adipes, qui effrænem faciunt concupiſcentiam, juxta illud, *Impingnatus eſt Iſrael, & recalcitravit.* Hæc omnia Dominus in ſuo vult habere ſacrificio, non quòd illum delectent renes aut adipes pecudum, ſed quòd hæc myſticè ſignificent quòd homo mortificare debet membra ſua ſuper terram.

24. *Et ventilabis ea*] Significat aliquid in ſublime porrectum hinc indè ad quatuor mundi plagas movere & quaſi ventilare. Alii cenſent motum illum fuiſſe in modum crucis, ut ſcilicet in altum attolleretur & rurſum ſubmitteretur, deinde à ſiniſtra ad dextrum moveretur. Quanquam & prior modus figuram crucis exprimebat. Erat & aliud genus oblationis quod ſolùm ſurſum & deorſum aliquoties movebatur.

28. *Jure perpetuo*] Vel, *ſtatuto perpetuo*: h. e. Quandiu lex vetus curſum ſuum habebat, tamdiu pectus & armi dextrum in ſacrificiis pacificis tenebantur Iſraelitæ dare Aaron & legitimis ſucceſſoribus ejus.

32. *Juxta oſtium tabernaculi*] In atrio ſcilicet extra tabernaculum.

33. *Alienigena non veſcetur*] Intelligitur hîc per *alienigenam* homo qui non eſt de genere ſacerdotali.

37. *Omnis qui tetigerit illud ſanctificabitur*] h. e. ſanctus eſſe debet: Ut doceat immundos non debere accedere.

40. *Decimam partem*] Subaudi *Ephi.*

DRUSIUS.

1. FACere Latini autores uſurpant pro *rem Divinam facere*, h. e. ſacrificare. Macrobius Saturn. l. 3. c. 2. locum illum enarrans, *Cùm faciam vitulâ pro frugibus*, inquit, *Cùm faciam rem divinam non ove, non caprâ, ſed vitulâ: tanquam dicat, Cùm vitulam pro frugibus ſacrificavero.* Idem l. eod. c. 11. *Ad diem 12. Calend. Jun. Herculi & Cereri faciunt ſue prægnante, panibus, mulſo.* Sic proverbio dictitant, *Dii facientes adjuvant*, quod explicant, *rite ſacris operantes.* Quin *pontifices* Scævola .C. dictos arbitratur tanquam *potifices*, quòd *facere poſſunt*, h. e. *ſacrificare.* Hinc forte Auguſtinus l. 7. quæſt. 55. *Facere hœdum non ſolet dici niſi cùm fit ſacrificium.* Probarem, ſi dixiſſet *facere hœdo*; nam id eſt ſacrificare. Nunc cùm dicat *facere hœdum*, non puto verum eſſe quod dicit. Nam *facere hœdum* ità dicitur ut *facere filium bovis, juvencum, panem*, &c. *Panem facit* qui coquit: ſic *juvencum*, qui eum mactat. Exempla id clarum faciunt. Gen. 27. 17. *& panem quem fecerat*, i. ceperat. Sanè & Hieron. *& panes quos ceperat.* Gen. 18. 7. *Ad boves cucurrit Abraham, accepitque filium bovis tenerum & bonum, quem dedit puero*; *qui feſtinavit facere illum*, i. coquere, apparare. Exod. 12. 47. *Omnis cœtus Iſrael faciet eum*, de agno Paſchali, qui comedebatur, non ſacrificabatur. Hinc intelliges quid ſit, *facere juvencum* hoc in loco, & *facere boves cum hircis*, Pſal. 66. 15. Quæ omnia faciunt adverſùs Auguſtini obſervationem illam, quam tamen firmare videtur locus qui habetur Jud. 13. 15. *Faciemus coram te hœdum caprarum.* Non firmat. Nam ſunt verba Manoë & uxoris ad Angelum, quem Angelum eſſe neſciebant. Quid Angelus ad hæc; *Si retinueris me, non comedam de pane tuo: & ſi feceris holocauſtum*, DOMINO *offer illud.* Duo reſpondet, Si velitis mihi convivium apparare, fruſtrà? non edam de pane veſtro: ſi verò velitis holocauſtum offerre, offerte illud *Domino*, non mihi, qui Angelus ſum à *Domino* miſſus, non *Dominus.* Nam ſoli

Deo

Deo ſacrificandum. *Facit* autem *hœdum* & qui eum coquit ad convivium, & qui mactat parátque ad ſacrificium.

45. Deus *habitat* in nobis per Spiritum ſuum; item per Sermonem ſuum. Uterque ideo שכינה dicitur; quod reddunt *Divinitatem:* ſed ipſa vox Ebraica propriè ſignificat *habitationem.* Uſi ſunt eâ Onc. & Jon. hoc loco. Nam ubi eſt in fonte, *Habitabo in medio filiorum Iſrael,* ipſi tranſtulerunt, *Collocabo Divinitatem meam in medio filiorum Iſrael.* Quænam hæc *Divinitas?* An Spiritus ſanctus? aut potiùs Sermo ille de quo legimus, *Sermo caro factus eſt, & habitavit in nobis:* item, *in quo habitat omnis plenitudo Deitatis corporaliter?* Duplici ergò de cauſa poteſt dici שכינה, vel quia ipſe habitabat inter nos, vel quia plenitudo Divinitatis in eo habitat. Quod annotandum duxi propter eos qui legunt ſcripta Ebræorum, in quibus frequenter occurrit illud, Dominus *& Divinitas ejus*; item, *Stetit Divinitas coram Deo ſancto benedicto.* Vide Gerundenſem in Pentateuchum 342.2. Definitur à Nominibono *lux ejus creata, & gloria ejus creata extra animam.* Manahemus in Moſen 135. 2. *Non pervenitur ad Deum abſque Divinitate:* & 111. 1. *Non licet ingredi ad videndum faciem Regis benedicti abſque Divinitate.* Alibi vocatur *Metatron*, & *Angelus Dei*, & *Angelus faciei*, & *Angelus* ſimpliciter, & *Princeps mundi*, quia mundus regitur per eum. Vide 89. 4. & 90. 1. De Metatron conſulendus Elias in Theſbite. Vocatur etiam *domus judicii ejus.* Quo referunt, *Dixit Deus, Faciamus hominem:* quod exponunt, *Dixit ad domum judicii ſui:* Non ad Angelos (nam Angeli non crearunt hominem) non ad ſeipſum; ſed ad Filium & Spiritum ſanctum, qui cum illo crearunt, judicant & regunt mundum. *Domus* enim *judicii* vocantur ipſi judices, ut cùm dicunt, *Domus judicii cogunt eum.* Vide Theſbitem Eliæ.

IDEM.

2. רְקִיקֵי מַצּוֹת מְשֻׁחִים. Schol. κολλύρας ἀζύμους ἀναμεμιγμένας, *collyras infermentatas mixtas*] Sic Plautus, *Collyræ facite ut madeant.* Auguſtino eſt *panis ſubcinericeus*, de Gen. ad lit. l. 8. c. 5. *Pro uno*, inquit, *pane ſubcinericeo, quem alio nomine* κολλύραν *vocant.* ¶ *Mixtas*, oleo commixtas.

5. אֵת הַכְּתֹנֶת וְאֵת מְעִיל הָאֵפֹד. Sym. ἡ χιτῶνα, καὶ τὸ ἐπένδυμα τῇ ἐπενδύματι, *tunicam, & ſuperindumentum ſuperindumenti.* Th. τὸν χιτῶνα, καὶ τὸν ἐπενδύτην τῆς ἐπωμίδος, *tunicam & ſuper indumentum ſuperhumeralis*] *Superindumentum*, ſuperiorem tunicam. ¶ *Superindumenti:* ſuperioris pallii. Hieron. epiſt. cxxx. quæ ad Marcellam, *Aquila, id quod illi ὑμάτιον dixerunt,* ὁπόρραμμα *& ἐπένδυμα dixit: quod ſcilicet tunica eſt, quódque Ebræo ſermone vocatur* מעיל, *ſuperiorem tunicam.* Ἔνδυμα *verò, i.* ἐπωμὶς, *quod Ebraice dicitur ephod, ſuperius pallium ſignificat.* ¶ Τῷ ἐπενδύματι. Ergò etiam Symmacho אפוד eſt ἐπένδυμα. ¶ Τὸν ἐπενδύτην. Idem quod ἐπένδυμα. Eſt autem veſtis exterior, ut ὑποδύτης interior. Theodoretus in Exod. Quæſt. 60. ὑποδύτην καλεῖ *&* ἐνδότερον χιτωνίσκον, ἐπενδύτην δὲ *&* χιτῶνα *&* ἔξωθεν, Job 1. 20. מְעִלוֹ. Th. *&* ἐπενδύτην. A. ἐφεστίδα. Scholia Græca explicant Ἔνδυμα.

6. נֵזֶר. Sym. ἀφόρισμα. Alius, τὸ ἅγιον, i. *ſanctum*] Ἀφόρισμα. Pſal. 132. 18. נִזְרוֹ. Alius, ἀφόρισμα αὐτοῦ. Alius, τὸ ἀφωρισμένον αὐτοῦ. Sym. ὁ ἁγιάσμὸς αὐτοῦ. Eſt autem ἀφόρισμα *ſeparatio*, ſive *quod ab aliis ſeparatum eſt.* Hinc נזירים, q. ἀφωρισμένοι, *ab aliis ſeparati & ſecreti.* Vulgò *Nazarei* dicuntur. ¶ Τὸ ἅγιον. Malim τὸ ἁγίασμα: ut Pſal. 89. 39. נִזְרוֹ, Lxx τὸ ἁγίασμα αὐτοῦ. Sic etiam vertunt Pſal. 132. 18. ubi Sym. ὁ ἁγιασμὸς αὐτοῦ, ſi non erratum in nomine: Quod crebrum in editione Romana. Aliud nunc dicam. In Ebræo fonte נזר הקדש, quod Lxx reddunt τὸ πέταλον τὸ ἁγίασμα. Suſpicor igitur alium poſuiſſe τὸ πέταλον τὸ ἅγιον, i. *laminam ſacram*, aut *ſanctam.* Quomodo ſanè Hieron. *& laminam ſanctam ſuper tiaram.* Hodie reddunt, *& diadema ſanctum.* Sic dico, alius vertit, τὸ πέταλον τὸ ἅγιον, vel certè, τὸ ἀφόρισμα τὸ ἅγιον. Judicent eruditiores.

9. אַבְנֵט אַהֲרֹן. A. διὰ ζώνης, Ααρών. Th. ζώνη, Ααρὼν, *zonâ, Aharon*] Hieron. de veſte ſacerdotali, *Tertium eſt genus veſtimenti quod illi appellant* אבנט, *nos Cingulum, vel Balteum, vel Zonam poſſumus dicere. Babylonii novo vocabulo* המין *vocant.* Ααρών. Plenum eſt, Ααρὼν καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ ideo poſui comma poſt διὰ ζώνης. Nam ſenſus, *Cinges eos balteo*; ſive *zonâ, videlicet Aharonem & filios ipſius.* Si hoc diſplicet, per me licet ut deleatur comma illud, hâc ſententiâ, *Cinges eos, videlicet filios Aharon, zonâ* ſive *balteo, Aharonis.* Sanè nulla eſt interpunctionis nota in codice Romano, unde hæc deſcripſimus.

18. רֵיחַ נִיחוֹחַ. Cæteri, --- εὐαρεστήσεως, *placabilitatis*] Plenum eſt, ὀσμὴ εὐαρεστήσεως, quod priùs legebatur in Lxx εἰς ὀσμὴν εὐωδίας. Hieron. habet, *odor ſuaviſſimus.* Uterque Chaldæus, לאתקבלא ברעוא, *ad accipiendum benevolè*, quod Græcè ſignificantiùs diceretur ἐν εὐδοκίᾳ. ¶ *Cæteri*, οἱ λοιποί.

20. בֹּהֶן. Schol. *&* ἀντιδάκτυλον] i. *pollicem.* Ità divino. Divinationi meæ firmandæ eſt ἀντίχειρ *pollex*, quòd toti manui ſolus æquipolleat. Sic fortè ἀντιδάκτυλος, quòd reliquis digitis æquipolleat: quâ ratione *pollex* dicitur à *pollendo:* aut quòd Indici, quem peculiariter & q. per excellentiam δάκτυλον Ebræi vocant, ſit oppoſitus.

22. וְהָאַלְיָה. Alius, καὶ *&* κέρκον, *& caudam*] Hoc in editione *&* ó. deſideratur. ¶ וְאֶת שׁוֹק. Cæteri, τὸ κνήμιον, *tibiam* ſive *crus*] Pſal. 147. 10. שוקי האיש, *crura*, ſeu *tibiæ, viri.* Lxx ἐν *&* κνήμαις. Hic reddunt, *&* βραχίονα *&* δεξιὸν, & Hieron. *armum dexterum.* Hinc intelliges quid ſit δόσιν βραχίονων, Sirach. 7. 31.

36. עַל הַכִּפֻּרִים. A. Sym. Th. ἐξιλασμῷ, *expiationis*] Priùs erat τῷ καθαρισμῷ. Id etiam Hieron. correxit. Nam transfert, *ad expiandum.* Sic mox.

37. תְּכַפֵּר. οἱ λοιποὶ, ἐξιλάσῃ, *expiabis*] Ut Pſal. 78. 38. יְכַפֵּר, Lxx ἱλάσεται, *expiabit, propitius erit.* Hîc vertunt καθαρεῖς *mundabis.* ¶ קֹדֶשׁ קָדָשִׁים] Schol. ἅγιον *&* ἁγίων, *Sanctum ſanctorum.*

GROTIUS.

5. *ET ſuperhumerali*] Plus eſt in Hebræo, nempe *& ſuperinjectum humerali:* quod ſic exprimit Theodotio, *&* ἐπενδύτῃ *&* ἐπωμίδος.

6. *Et pones tiaram in capite ejus*] Lanam capiti circumplicatam. Plutarchus habitum ſummi apud Judæos Sacerdotis ſic deſcribit, ὁ ἱερεὺς μιᾷ φορᾷ, ποικίλα χρυσόπαστον ἐνημμένος, χιτῶνα ἧ ποδήρη φέρων καὶ κοθόρνους· κώδωνες ἧ πολλοὶ κατακρέμανται *&* ἐσθῆτος. ¶ *Et laminam ſanctam ſuper tiaram*] Benè נזר, quod *coronam* ſignificat, hoc loco *laminam* explicavit, ex collatione locorum aliorum.

7. *Et oleum unctionis fundes ſuper caput ejus*] Super frontem faciendo decuſſim ſive χιασμόν. Ità Rabbini omnes.

16. *Tolles de ſanguine ejus, & fundes circa altare*] Sanguinem in ara fundi ait Servius ad 2. Georg. Lucianus lib. de Sacrificiis, τὸ αἷμα τῷ βωμῷ περιχέων. Vide & Lev. 1. 5. & 17. 6.

24. *Et ſanctificabis eos*] Imò *ea*, oblata ſcilicet: ἀφοσιεῖς αὐλὰ, Lxx: ſed vox Hebræa propriè *agitationem* ſignificat *dextrorſum & ſiniſtrorſum*; ſicut quæ prorſum & retrorſum fit eſt תרומה. His motionibus ſignificabatur Dei dominium in omnes mundi partes.

33. *Alienigena*] זר, ἀλλογενὴς. Intelligendus hic qui non eſt ex ſanguine Aaronis, ut infrà cap. 30. 33.

39. *Veſpere*] i. horâ nonâ, ut explicat Joſephus Antiq. Hiſtoriæ lib. 14. c. 8. Matutino hoc & veſpertino ſacrificio agnoſcitur Deus noctis & diei creator.

CAP. XXX.

MUNSTERUS.

6. *ANte velum*,] h. e. מחוץ, *extra velum*, quod Sanctum sanctorum à Sancto disjungebat.

7. *Bene ordinaverit*] Heb. *bonas faciet:* h. e. Quicquid noctu immunditiarum oleum & ellychnium contraxerint, removebit & repurgabit.

8. *Fecerit ascendere lucernas*] Intellige flammam in lucernis.

12. *Propitiationem*] h. e. munus aliquod pro propitiatione animæ suæ.

13. *Dimidium siclum*] Indicavimus suprà, *levationem*, quæ Hebraicè *Thruma* vocatur, esse munus quoddam voluntario datum corde, sive contributionem pro ministerio sancto factam. Habent proinde Hebræi in ponderibus hos gradus. Siclus, quem ipsi *schakel* vocant, continet grana hordeacea 384. Mina verò, quam & ליטרא vocant, i. *libram*, habet 60 siclos, h. e. grana hordeacea 23040. At Kikar, quod nostri *talentum* vertunt, habet 60 libras, grana scilicet 1382400. Ego autem hæc pondera exigens ad pondus Gallici Coronati, inveni uni Scutato Gallico respondere grana hordeacea 75. atque in hunc modum Siclum continere Coronatos quinque & præterea grana hordeacea 9. Quod pondus per 60 multiplicatum consurgit ad 307 Coronatos atque 15 grana hordeacea. Tantum valuit Libra aurea apud Hebræos, si non est error in positione fundamenti, & grana ubique sunt paria & æqualis ponderis. Si rursum multiplices Libram per sexaginta, habebis pondus Talenti, nempe Coronatos 18432. quod tamen est intelligendum de ככר החול, i. *talento vulgari*. Talentum autem sanctuarii fuit duplum ad profanum, habens scilicet secundùm priorem supputationem Coronatos 36864. Et tantum fuit pondus auri unde fabrefactum fuit candelabrum cum suis ornamentis & instrumentis. Non convenit inter Hebræos de Libra. D. K. dicit illum continere 60 siclos; R. S. verò scribit infrà cap. 38. illam continere 25 siclos. Et fortasse nascitur hæc dissensio à gemina libra, profana scilicet & sancta.

18. *Labrum aneum*] Est כיור *concha* seu *lavacrum*, quod fistulas multas habet per quas emittitur aqua.

23. *Myrrhæ purissimæ*] Sic Onkelos exponit. K. verò dicit דרור idem esse quod חפוש, i. *exquisitum*.

32. *In illa compositione* Est מתכונה idem quod חשבון *summa*, vel *proportio*. Onkelos vero vertit דמות, *similitudinem*.

34. *Guttam*] K. interpretatur *balsamum*; R. S. צרי, *resinam*. Et idem dicit *unguem* esse radicem quandam aromaticam חלן, tersam & candentem in morem unguis. *Galbanum* verò, quod Hebræi *Halbanam* vocant, est species aromatica mali odoris, similis melli nigro, ut dicit K. ¶ *In æquali pondere erunt*] Heb. *solum cum solo erit:* est enim בד idem quod לבד, ut K. exponit: & est sensus, *singula seorsum in pulverem redigentur*, vel ut alii exponunt, *Singula seorsum pondera sua habebunt*, vel, *Pondus istius erit sicut pondus hujus.*

FAGIUS.

2. *EX ipso erunt cornua ejus*] i. ex eodem ligno, non aliunde affixa & compacta.

6. *Super testimonium*] i. super arcam testimonii, quæ sic vocatur quòd in ea testimonium Divinæ voluntis duabus tabulis comprehensum ponebatur.

7. *Mane mane*] i. singulo mane. Est enim dialectos linguæ sanctæ, ut geminatio substantivi ultra principale significatum includat distributivum: ut איש איש *vir vir*, i. *singuli viri*, vel *unusquisque*; בשנה בשנה *in anno in anno*, i. *per singulos annos*. Ità & in præsenti loco. ¶ *Adornaverit lucernas*] h. e. Cùm quicquid immunditiarum oleum & ellychnium contraxerint, removerit & repurgarit.

9. *Et oblationem*] Vox Hebræa מנחה *Minhah* variè ab interpretibus redditur, jam *munus*, jam *oblatio*, jam *sacrificium*. Hoc autem nomine vocatur juge illud & perpetuum sacrificium. Et Hebræi derivari putant à verbo נחה *Nahah*, i. *adduxit*. Fiebátque in vespera, h. e. cùm Sol inciperet declinare. Unde usus apud eos obtinuit ut sæpe tempus vespertinum vocent *Minhah*. Et licèt Scriptura quoque vocet juge illud sacrificium quod manè fiebat *Minhah*, tamen peculiariter adaptatur tempori vespertino & ejus sacrificio.

10. *Sanctum sanctorum est*] Hebraismus est, pro, Sanctissimum est coram Domino. q. d. Tanquam res Deo dicata sanctissimum erit vobis. Alii sic accipiunt, Tanquam unum ex rebus sacrosanctis erit.

12. *Quando capies summam*, &c.] i. Quando recensere voles filios Israel, qui veniunt in numerum: non enim omnes numerabantur: Nam qui vicesimum annum nondum attigerant, rejiciebantur ab eo numero. ¶ *Redemptionem animæ suæ*, &c.] Oblationem intelligit quâ redimebant vitam suam. Nam alioqui Deus interficiebat eos, ut fecit temporibus David.

13. *Juxta siclum sanctuarii*] h. e. quo utebantur in templo sive sanctuario. Nam Siclus templi, ut aiunt Hebræi, consentiente Josepho, habebat quatuor Drachmas; & quælibet Drachma quinque Obolos: Quare eveniebat ut Siclus templi viginti caperet Obolos. Idem eveniebat in Talento. Nam Talentum templi capiebat centum & viginti Libras: profanum verò, quo vulgò utebantur, sexaginta tantùm, i. dimidium. Ità & siclus vulgaris capiebat duas drachmas, i didrachmon, & decem obolos. Viginti obolorum erat siclus. Alii hæc sic tradunt, Alius fuit siclus vulgaris, alius Ecclesiasticus, quem Scriptura *siclum Sanctuarii* vocat: & is fuit duplus ad vulgarem siclum. Porrò vulgaris siclus continet duas drachmas, seu duos denarios, qui valent ferè quartâ parte aurei Rhenani. Ecclesiasticus continet quatuor denarios, h. e. dimidiâ parte naurei Rhenani. Scriptura hoc loco, similiter Num. 3.47. & Ezech. 45.12. dicit Ecclesiasticum siclum continere viginti גרה *Gerah*, quod Chaldæus interpretatur מעין *Main*, Græcus ὀβολός. Ac Hebræi sentiunt מעה, h. e. *obolum*, continere pondus sedecim granorum hordeaceorũ. Cùm igitur singuli Israelitæ jubentur in sumptum Sanctuarii conferre singulos dimidios siclos Ecclesiasticos, quorum totus duplus est ad vulgarem, manifestum est ab unoquoque quartam ferè partem aurei Rhenani exigi. Dicitur autem, ut & hoc addam, שקל, i. *siclus*, Hebræis à שקל *Schakal*, i. *appendendo* seu *ponderando*, eò quòd olim appendebatur argentum, ut hodie numeratur. ¶ *Separatio coram Domino*] i. munus sive oblatio separationis coram Domino. Sic vocabatur, quòd à profano usu ad sacrum separabatur.

16. *In memoriale coram Domino*] i. ut causa sit quamobrem recorder filiorum Israel. Hebraismus: de se loquitur in tertia persona.

18. *Ad sanctificandum*] Heb. *ad lavandum*. Vocat ergò Chaldaismus lotionem manuum & pedum *sanctificationem*.

23. *Aromata præcipua*, &c.] Ad verb. *Aromata capitis*. Sic vocat aromata præcipua, primæ notæ, & optima. Unde mox addit. *myrrhæ purissimæ*, pro quo textus Hebraicus habet, מר דרור, i. *myrrhæ liberæ*, h. e. non adulteratæ: solet enim frequenter adulterari, ut tradit Plinius.

33. *Super profanum*] Heb. על זר, *super alienum*. Variè hoc intelligitur. Quidam enim non tantùm ad personas, sed ad alias quoque res referendum putant, q. d. Non solùm ad usum hominum sive indigenarum sive alienigenarum adhibeatur hæc unctio, sed nè ad alias quidem res. Alii per *alienum* intelligunt eum qui non est de filiis Israel. Alii, eum qui non est de familia Aharonis: atque hæc postrema sententia videtur esse vera & genuina; quam & A. E. approbat.

34. *Stacten*] Ità legunt Lxx & Vulg. interp. Latinus. Est autem *Stacte* vox Græca deducta à verbo στάζω, *stillo*, hinc

hinc ναλὶ *Stacte*, i. *gutta*, aromatis genus. Et hoc propriè vox Hebraica נטף quoque significat. Nam verbum נטף *stillare* significat: hinc nomen נטף *stilla*, *gutta*, & Græcè *Stacte*: de quo scribit Dioscorides lib. 1. quòd sit recentis myrrhæ pinguedo incisæ, & quodam instrumento cum aqua modica detritæ, maximéque odorifera; sítque unguentum. De eo & R. D. K. in lib. Rad. ita scribit, אמרו שהוא צרי ונקרא כן על שם שנוטף מעצי הקטף כמו שאמרו רז"ל צרי אינו אלא שרף הנוטף מעצי הקטף בלסמו בל"ע, *Dicunt quòd* נטף *Nataph sit* צרי *Zari, h. e. gutta sive stacte, sic appellata, quòd stillet ex arboribus Ketaph. Sicut dixerunt* R. R. *nostri b. m. Zari nihil aliud est nisi succus qui stillat ex arboribus Ketaph,* (i. quæ incisæ destillant: nam קטף *incidere* significat) *vulgò Balsamum.* Hæc ille. ¶ *Onycham*] De hoc idem R. D. K. ita scribit, הוא הסם הנקרא בלשון המשנה צפורן והוא חלק ומצחור כצפורן וכן אמר התרגום וטופרא, *Aroma est quod vocatur in Mischnah* (sic vocant textum Thalmudicum) *Zipporen:* (i. onyx, sive unguis: & est lene & lucens ut unguis.) *Atque ità etiam reddidit Paraph. Chald. Tuphra*, i. onycha. Eadem habet & R. S. ¶ *Galbanum*] De hoc K. ita scribit, סם שריחו רע והוא שרף אילן הנמצא בערי יון והוא כמו רבש שחור ובערבו מי"עזר, *Aroma est cujus odor malus est, & est succus arboris quæ invenitur in urbibus Græciæ: & est, ut mel, nigrum. Et in Arabico dicitur Miah.* ¶ *Pondus in pondere erit*] i. Æqualis ponderis erunt. Et hunc sensum habent Lxx & vulg. edit. Latina. Vel, ut alii accipiunt, sensus est, Uniuscujusque pondus sit seorsum. Hebraicè ad literam est בד בבד יהיה, *solum cum solo erit*; est enim בד *Bad* idem quod לבד *Lebad*: & est sensus, Singula seorsum in pulverem redigantur; Vel, ut alii exponunt, Singula seorsum sua pondera habebunt; vel, Pondus istius erit sicut pondus hujus. Dicunt Hebræi uniuscujusq; horum aromatum libras 70. Moysen accepisse.

VATABLUS.

1. *INcensi thymiamatis*, מקטר קטורת] Ad verb. *suffimenti suffitûs.* i. in quo incendes thymiamata, h.e. aromata. v. 7. dicit, *adolebit incensum aromatum.*

2. *Ex ipso*, ממנו] i. ex eodem ligno, non aliunde affixa & impacta.

3. *Tectum ejus & parietes ejus*, את גגו ואת קירותיו] i. tabulam illam superiorem & latera ejus. ¶ *Coronam*, זר] Vide cap. 25. 11.

4. *Et per illos trajicientur vectes*, והיה לבתים לבדים] Ad verb. *& erit in loca* [vel, *domos*] *vectibus.* Ut cap. 25. 27.

6. *Arcam testimonii*, ארון העדות] *Arcam testimonii* vocat, in qua Lex testimonium Divinæ voluntatis, duabus tabulis comprehensum, ponebatur. Vide suprà 7. 21. ¶ *Quod est super testimonium*, אשר על העדות] i. quod oppansum est testimonio, sive arcæ testimonii. Sic suprà 7. 21.

7. *Suffimentum*, קטורת] *Suffitum, incensum.* ¶ *Singulis matutinis:* בבוקר בבוקר] Ad verb. *in manè in manè.* Geminatio substantivi Hebræis ultra proprium significatum includit distributivum; ut איש איש *vir vir*, i. singuli viri, vel unusquisque. ¶ *Quando aptabit*, בהיטיבו] Ad verb. *in bonificando ipsum:* vel, *quum ipse bonas fecerit*, i. quum quicquid immunditiarum oleum & ellychnium contraxerint noctu, removerit & repurgarit.

9. *Alienum*, זרה] i. aliud quàm quod describetur postea. ¶ *Neque minham*, ומנחה] Hæc vox variè ab interpretibus redditur, jam *munus*, jam *oblatio*, jam *sacrificium.* Hoc autem nomine vocatur juge illud & perpetuum sacrificium. Et Hebræi derivari putant à verbo נחה *adduxit.* Fiebátque in vespera, h. e. quum Sol inciperet declinare. Unde usus apud eos obtinuit ut sæpe tempus vespertinum vocent מנחה. Et licèt Scriptura quoque vocet juge illud sacrificium quod manè fiebat *minha*, tamen peculiariter adaptatur tempori vespertino & ejus sacrificio.

10. *Et expiabat*, וכפר] *Et placabit, removebit*, sub. *iniquitatem & peccatum*, i. (ut exponit doctus inter Hebræos) quum posuerit sanguinem super cornua altaris, removebit iniquitates Israel, quià placet coram me locus. ¶ *In anno*, בשנה] i. singulis annis. ¶ *Expiationum*, הכפורים] i. quod fiet die expiationum. ¶ *Sanctitas*, &c. קודש וגו'] Hebraismus, tanquam sacrum, sive sacratum: aut dedicatum est Jehovæ: vel, tanquam res Deo dicata, sanctissimum erit vobis.

12. *Capies summam*, &c. תשא את ראש וגו'] i. Quando recensere voles filios Israel qui veniunt in numerum: non enim omnes numerabantur: nam qui vicesimum annum nondum attigerant, rejiciebantur ab eo numero. Ad verb. legitur, *Quum sumes caput filiorum Israel.* Hic nona est apud Hebræos hujus libri partitio, quam denominant à secunda hujus versûs dictione תשא *Capies.* ¶ *Redemptionem animæ suæ*, כופר נפשו] Oblationem intelligit quâ redimebant vitam suam: alioqui Deus interficiebat eos, ut fecit temporibus David.

13. *Omnis transiens ad numeratos*, כל העובר על הפקודים] Hebraismus, Omnis qui numerabitur. ¶ *Secundùm siclum sanctitatis*, בשקל הקודש] *Ad pondus sacrum*, h. e. quo utebantur in templo sive sanctuario. Nam Siclus templi (ut aiunt Hebræi, consentiente Josepho) habebat quatuor Drachmas: & quælibet Drachma quinque Obolos. Quare accidebat ut Siclus templi 20 caperet Obolos. Idem eveniebat in Talento: nam Talentum templi capiebat 120 Libras: profanum verò, quo vulgò utebantur, 60 tantùm, i. dimidium. Ità & Siclus vulgaris capiebat duas Drachmas, i. didrachmum, & decem Obolos. Viginti Obolorum erat Siclus. Alii hæc dilucidiùs sic tradunt, Alius fuit Siclus vulgaris, alius Ecclesiasticus, quem Scriptura *Siclum Sanctuarii* vocat: & is fuit duplus ad vulgarem Siclum. Porrò vulgaris Siclus continet duas Drachmas, seu septem Duodenos nostros Turonicos, aut paulò plùs: Ecclesiasticus verò continet quatuor Drachmas, h.e. quindecim Duodenos plùs minús. Scriptura hoc loco, & Num. 3. 47. & Ezech. 45. 12, dicit Ecclesiasticum Siclum continere 20 גרה *gerah*, quod Chaldæus paraph. interpretatur מען *main*, Græcus ὀβολός. Ac Hebræi sentiunt, מעה h. e. obolum, continere pondus sedecim granorum hordeaceorum. Quum igitur singuli Israelitæ jubentur in sumptum Sanctuarii conferre singulos dimidios Siclos Ecclesiasticos, quorum totus duplus est ad vulgarem, manifestum est ab unoquoque quartam ferè partem triginta Duodenorum nostrorum Turonicorum, aut paulò ampliùs, exigi. Dicitur autem שקל *siclus* Hebræis à שקל *appendendo* seu *ponderando*, eò quòd olim appendebatur argentum, ut hodie numeratur. ¶ *Obolorum*, גרה] Lxx transtulerunt ὀβολὰς, ut præcedenti annotatione dictum est.

15. *Augebit*, ירבה] i. plus dabit. ¶ *Ad expiandas*, &c. לכפר וגו'] *Ad placandum* Jehovam *propter animas vestras*; vel *animabus vestris*, i. nè interficiat vos.

16. *Ad memoriam*, לזכרון] *In memoriale*; *in monimentum*, i. ut causa sit quamobrem recordet filiorum Israel. Hebraismus: de se loquitur in tertia persona. ¶ *Ad expiandum*, &c. לכפר וגו'] Ut v. 15.

18. *Concham*, כיור] *Labrum, labium, pelvim.* ¶ *Altare*, המובח] sub. *holocausti.*

20. *Et non morientur*: ולא ימותו] Hebraismus, nè moriantur. ¶ *Ut incendant*, להקטיר] Declarat quod præcessit, *ut ministrent.*

21. *Erítque illis statutum perpetuum*, להם חק עולם והיתה] Hebraismus, Quandiu vivent, perpetuò observabitur ab illis hæc lotio. ¶ *Illi*, לו] Nempe Aharoni.

23. *Aromata optima*, בשמים ראש] Ad verb. *aromata capitis*, i. capitalia, primæ notæ, præcipua & optima. ¶ *Liberè fluentis*, דרור] Ad verb. *libertatis*, i. liberæ, expertis vitii, non adulteratæ, h.e. electæ & optimæ. Solent enim frequenter adulterari, ut tradit Plinius. Chald. paraph. *myrrha purissima.* ¶ *Ducentos & quinquaginta*, חמשים

חמשים ומאתים] Ad verb. *quinquaginta & ducentos.* Declarat quod dixit, *Dimidium.*

25. *Ex eo,* אותו] Ad verb. *illud,* i. ex toto illo, h.e. ex omnibus illis aromatibus. ¶ *Sanctitatis,* קודש] i. ſanctæ. ¶ *Unguentum unguenti,* רוקח מרקחת] Hebraiſmus, ſuaviſſimum & optimum; per appoſitionem dictum. ¶ *Opus unguentarii,* מעשה רוקח] *Opus aromatarii.* Per appoſitionem etiam dictum; i. unguentum compoſitum & confectum opere unguentarii.

27. *Vaſa ipſius,* כליו] i. utenſilia.

29. *Sanctificabitur,* יקדש] *Erit ſanctum:* ut cap. 30.37. q. d. eâ re quæ tetigerit ſanctificata, non licebit uti in rebus privatis, ſed tantùm in ſacris.

32. *Non unget,* לא ייסך] Sub. *is qui ungit corpora.* Oratio defectiva, ut annotat doctus inter Hebræos, q. d. Ungens unguento carnem ſuam, non unget ſe iſto unguento. ¶ *Sanctum erit vobis,* קודש יהיה לכם] i. pro ſancto habebitis illud: h. e. non utemini eo ad alios uſus quàm meos: nempe quum ungetis ſacerdotes meos.

33. *Super extraneum,* על זר] *Super alienum,* i. qui non fuerit ſacerdos, aut ex genere ſacerdotali. Sic exponunt doctiores Hebræi: & hæc videtur eſſe genuina expoſitio hujus loci. Alii non tantùm ad perſonas, ſed ad alias quoque res referendum putant: acſi dicat, Non ſolùm ad uſum hominum ſive indigenarum ſive alienigenarum non adhibeatur hæc unctio, ſed nè ad alias quidem res. Alii per *alienum* intelligunt eum qui non eſt de filiis Iſrael. ¶ *E populis ſuis.* מעמיו] i. de populo Dei, populo Iſraelitico.

34. *Stacten,* נטף] *Stacte* vox Græca à verbo στάζω *ſtillo,* unde στακτὴ *gutta,* aromatis genus: & hoc quoque propriè ſignificat נטף, nempe *ſtillam* ſive *guttam.* Doctus inter Hebræos de hac dictione ſic ſcribit, צרי נטף *gutta: ſic appellata quòd* נוטף *ſtillet de arbore inciſa, myrrhæ recentis inciſæ pinguedo. Dicunt doctores,* inquit idem, צרי *nihil aliud eſſe quàm* שרף *ſuccum è ligno inciſo, qui vulgò vocatur* בלשמי *balſamum, ſive ſuccus balſami.* Quidam magni nominis apud illos idem dicit, addens, linguâ barbarâ dici *ſummi,* & טריאקה *theriacam.* ¶ *Et onycham,* ושחלת] De hoc ſic doctus inter Hebræos, שחל *aroma eſt quod vocatur in Miſnah* (ſic vocant textum Thalmudicum) צפורן *ſiphoren,* i. onyx ſive unguis: & eſt leve & lucens ut unguis; atque ità reddidit Chaldæus paraph. Eadem dicit & magni nominis apud illos. ¶ *Et galbanum,* וחלבנה] Doctus inter Hebræos ſcribit, חלבנה *aroma eſſe cujus odor eſt malus: & eſt radix arboris quæ invenitur in urbibus Græciæ, ſimilis melli nigro, quæ & in Arabico dicitur* מיעה. Dioſcorides l. 3. c. 97. docet galbanum liquorem eſſe ferulæ in Syria naſcentis. ¶ *Æquale pondus erit.* בד בבד יהיה] Ad verb. *pondus in pondere erit.* Significat id quod vertit noſter interpres & Lxx. Alii exponunt, *ſingula ſeorſum ſua pondera habebunt:* vel, *pondus iſtius erit ſicut pondus hujus.* Quidam vertunt, *ſolum cum ſolo erit:* nam בד idem eſt quod לבד, i. ſingula ſeorſum in pulverem redigentur. Dicunt Hebræi, uniuſcujuſque horum aromatum libras Lxx Moſen accepiſſe.

35. *Ex eo,* אותה] Ad verb. *illud,* ut v. 25. ¶ *Suffimentum aromaticum,* קטורת רוקח] *Confectionem aromaticam.* ¶ *Opus aromatarii,* &c. מעשה רוקח וגו'] Hebraiſmus, i. opere & induſtriâ aromatarii: & omnia iſta miſcebis diligenter cum ſumma puritate & ſanctimonia.

36. *Ex eo,* ממנה] *Ex ea compoſitione aromatica, ex eo ſuffimento.* ¶ *Comminuendo,* הדק] Et *comminues.* ¶ *Ex eo,* ממנה] i. Partem aliquam compoſitionis hujus aromaticæ. ¶ *Sanctitas ſanctitatum,* קודש קדשים] i. Erit vobis ſacroſancta hæc compoſitio, & hoc thymiama.

37. *Suffimentum quod,* &c. והקטורת וגו'] Inverſa verba Hebræis, quæ ſic Latinè ordinabis; *Non facietis vobis ſuffimentum juxta compoſitionem illam quam facies.* ¶ *Sanctitas,* &c. קודש תהיה וגו'] i. Hæc compoſitio ſacrabitur à te Domino Deo.

38. *Simile,* כמוה] Ad verb. *ſicut ipſum,* ſub. *ſuffimentum,* i. ſimilem compoſitionem, ut odore illius perfruatur.

CASTALIO.

9. NEve ſolido ſacrificio, aut ferto fieri, néve vinum prolibari] עלה *holocauſtum* eſt, Græcè ità dictum quòd tota victima ureretur. Itaque nos ferè *ſolidum ſacrificium* interpretamur: ſed ponitur ſæpe pro hoſtia ſeu victima. Itaque pro ratione ſententiæ ſumus interpretati. זבח autem *ſacrificium* ſignificat, in quo victima pollucebatur, i. comedebatur. מנחה munus erat dapale, à *ducendo* ſive *ferendo* denominatum, ſicut Latinè à *ferendo fertum,* quo Perſius utitur, & Cato de Re ruſtica: unde *ferto facere,* aut *dapem facere, fertum obmovere.* Aliquando ſignificat *munus,* ſive id Deo fiat, ut Gen. 4. ſive homini, ut Gen. 33. Nos, ut poſtulat ſententia, ità vertimus.

13. *Jovæ honorarium*] רום propriè *attollere* eſt, ſed aliquando *excipere* & *ſeponere,* ut etiam Gallicè *lever:* ut poſitum eſt Ezech. 45. & 48. ubi terræ pars Deo excepta vocatur Jovæ תרומה, h. e. *honorarium,* ut nos hîc vertimus. Neque enim regio attollebatur, nè quis fortè contendat verbum hoc vertendum eſſe ſuperſtitioſiùs per *attollo* aut *effero.* Atque eodem modo poſitum eſt & Prov. 29. Hinc pectuſculum *exceptitium:* hinc *Exceptitia* dicta ſunt quæ Deo deſtinebantur atque excipiebantur.

24. *Iris quingentos*] קדה *caſiam* interpretantur. Sed caſiam Hebræi eodem nomine quo Latini appellant, ut eſt in Pſalmo 45. Itaque malui hîc Joſephum imitari.

CLARIUS.

6. ANte velum] Nempe extra velum quod Sanctum ſanctorum à ſancto diſtinguebat.

7. *Quando componet lucernas*] h. e. Quicquid noctu immunditiarum oleum & ellychinum contraxerint, removebit & repurgabit.

10. *Semel per annum*] Præter illud indeficiens incenſum manè & veſperè, ſemel per annum ſummus Sacerdos ſolenniter incenſum offerebat, & deprecabatur in die expiationis, quæ decima erat in menſe vel lunatione Septembris, & deliniebat cornua altaris ex ſanguine oblato pro peccato: Quanquam & eo die ingrederetur in Sancta ſanctorum, non quòd ibidem ſtaret altare aureum & incenſi, ſed quia ante arcam Domini deprecabatur pro peccato populi. Ex hoc loco intelligitur Zachariæ patris Joannis Baptiſtæ functio ſacerdotalis, de quo Lucas meminit. Licèt fieri potuit, & veriſimile eſt, tunc, h.e. tempore ſecundi templi, loco arcæ fœderis ſtetiſſe in Sancto ſanctorum altare incenſi aureum. Nam Judæi teſtantur eo tempore nec arcam Domini, nec propitiatorium, nec tabulas teſtamenti ibi fuiſſe. Videtur & hinc acceptum, quod dicitur Heb. 9. 7. *Pontificem ſemel in anno ingredi in ſancta ſanctorum,* &c.

12. *Et non erit plaga*] Sicut fuit ſub David, qui præter hanc legem numeravit per Joab populum.

15. *Dives non addet*] Ut certior hominum numerus haberetur.

16. *Pecuniam propitiationum*] Ità appellabatur, quia miſericordiam aſſecuti fuiſſent ut in tantam creſcerent multitudinem. Ubi notandum, fideles non integrum ſiclum ſed dimidium offerre: nam fides & charitas imperfecta eſt dum peregrinamur in hoc ſeculo, perficienda autem in cœlo.

18. *Labium*] Eſt concha, ſeu lavacrum, fiſtulas multas habens, per quas emittitur aqua.

34. *Thus lucidiſſimum*] Vel, *thus mundum.*

DRUSIUS.

10. הַכִּפֻּרִים. A. τῶν ἐξιλασμῶν, *placationis,* ſeu *placabilitatis.*

12. כֹּפֶר. Alius, ἐξίλασμα, *placamen,* ſive *placamentum*] Priùs erat λύτρα, & in Hieron. *pretium.* Propriè λύτρον *pretium redemptionis.* Eſt ubi ἄλλαγμα reddunt. Onc.

פדין *redemptio.* ἐξίλασμα, *id quod datur ad placandum Deum.* Sic apud Salomonem quod adulter dat ad placandum maritum כפר appellatur. Ἐξιλασμὸς, *ipsa actio propitiandi, placatio, propitiatio.* In notis ad edit. Rom. λύτρα ἢ ψυχῆς. Schol. ἐξιλασμόν.

13. הָעֹבֵר עַל הַפְּקֻדִים. Schol. ὁ προδιόμενος ἐν τοῖς ἀριθμοῖς, *qui transit in numeris*] Vel *ad numeros.* Sic Santes. Ambo quoque Chaldæi, *qui transit ad numeros,* על מניניא.

14. כֹּל הָעֹבֵר עַל הַפְּקֻדִים. Alius, πᾶς ὁ προδιόμενος ἐν τοῖς ἀριθμοῖς, *omnis qui transit in numeris.*

23. בְּשָׂמִים. A. ἀρώματα, *aromata.*

37. לֹא תַעֲשׂוּ. οἱ λοιποὶ, ὃ ποιηθήσεται, *non fiet*] Impersonaliter. Sic alibi ויחשבה ἐλογίσθη, *reputatum fuit.* Nam ἐν ἀπωλείᾳ, *non facietis,* ὃ ποιήσετε quod in Hieron. & Lxx.

GROTIUS.

1. *Acies quoque altare ad adolendum thymiama*] Hujus quoque altaris aurati meminit Hecatæus. Suffitum autem adhibere sacris mos gentium ferme omnium, ut solebant cuncta hominibus grata in Divino honore usurpari: ob id ἀρώματα dicta ἅπαξ τὸ ἀρᾶσθαι· & θύειν primo significatu fuisse *suffire* notavit Porphyrius, & indè *thus* Latinum. Sed & usus aderat aliquis ad discutiendum nidorem ex animantibus, purgandúmque aerem. Mystica significatio est, Sursum habenda corda.

3. *Tam craticulam ejus*] Græci ἐσχάραν. At Hebræa vox *tectum* significat, quod hîc convenientius, i. ὑπαίθριον, quali tegebatur altare suffituum: alterum autem holocautomatum sine tecto erat.

10. *Semel per annum*] Castimoniâ & sobrietate septem dierum præparatus. Modum expiandi vide Lev. 16.

12. *Pretium pro animabus suis*] Optimè. Sic & Lxx, λύτρα τῆς ψυχῆς. Eâ capitatione testabantur Israelitæ se à Deo redemptos. Faciendum autem quoties census agebatur populi: quod à Davide omissum magno ei stetit, 2 Sam. 24.

19. *Lavabunt in ea Aaron & filii ejus manus suas ac pedes*] Etiam gentibus mos lavandi ante sacrum. Meminere Hesiodus, Homerus, Plautus Rudente. In id posita labra ante Templum, de quibus Vitruvius lib. 2. Cincius dicebat *delubrum* esse locum ante Templum ubi aqua currit, à *diluendo*; ut nos docet Servius ad 2. Æneid. Hanc lotionem etiam *sanctificationem* Hebræi vocant.

23. *Sume tibi aromata primæ myrrhæ & electæ*] Rectiùs ex Hebræo vertas, *Sume tibi aromata præcipua, nempe myrrhæ non adulteratæ quingentos siclos,* &c. Nam מר דרור est myrrha libera à mixtura, scilicet ἀπεγχύτου. ¶ *Cinnamomi*] Sic & Græci; & vox Hebræa planè idem sonat. Attamen Kimchi *aloen* interpretatur, ut & R. Salomo, qui additum ait בשם, ut notetur aloe non illa medica, sed aromatica, διώσης Oribasio. At eadem aloe à קנמון manifestè distinguitur, suóque nomine appellatur Cant. 4. 14. Quare non est quòd serioribus illis Rabbinis in gemmarum, herbarum, arborum interpretamentis nimium fidamus. Quæ ad jus pertinent, librorum quâdam successione satis bene servata sunt; de physicis intercidit per tot secula traditio, ideóque conjecturas sequuntur; non mirum, si interdum aberrantes.

34. *Stacten, & onycha, galbanum boni odoris, & thus*] Philo stacten ad Aquam refert, onycha ad Terram, galbanum ad Aerem, thus ad Ignem. ¶ *Æqualis ponderis erunt omnia*] ἴσον ἴσῳ ἔσαι, Græci. Hebraicè, *solum cum solo,* i. seorsim quæque ponderabuntur, ut sint æqualia.

10. *Vestimenta ministerii*] Exponunt Hebræi dictionem שרד pro עבודה, nec invenitur alibi quàm in hoc loco. Significantúrque per eam ea potissimùm vestimenta quibus arca, mensa, candelabrum, & reliqua vasa involvebantur, quando tabernaculum deponebatur.

14. *Eradicabitur*] *Eradicationem* seu *excisionem* vocant Hebræi præmaturam mortem quæ homini accidit inter quinquagesimum & sexagesimum annum: sed non extenditur ad posteritatem, ut *orbatio.* Unde qui testibus convictus est quòd violavit sabbatum, interficietur: qui autem convinci non potest, & tamen profanavit sabbatum, is eradicabitur, eo modo sicut jam dictum est.

17. *Atque recreatus est*] Scilicet post laborem: ubi A. E. sic scribit, דברה תורה בלשון בני אדם, *Loquitur lex more filiorum hominum, ut audientes quod scribitur faciliùs capiant.* Eundem habet sensum quod sequitur, *Scriptas cum digito Dei*] Sic Deus habet oculos, quibus aspicit egenos; habet aures, quibus audit orantes. Unde quidam non damnant Anthropomorphitas, quòd dixerint Deum habere manus, pedes, oculos, cor, aures, &c. credentes interim illum esse Deum omnipotentem & salvatorem.

FAGIUS.

2. *Vocavi ex nomine*] Hebraismus est, pro, Præ aliis delegi, ita ut non habeat similem ad faciendum tabernaculum.

3. *In sapientia, in prudentia*] R. S. inter Sapientiam, Prudentiam & Scientiam ita distinguit; Ut Sapientia sit, quæ quis ab aliis audit & discit; Prudentia, cùm quis ex suo pectore aliquid prudenter excogitat; Scientia verò, quæ afflatu Spiritûs sancti addiscuntur.

5. *Ad insludendum*] i. ad replendas palas lapillis pretiosis.

8. *Candelabrum purum*] Sed cur hoc potiùs quàm reliqua vasa tabernaculi *purum* vocatur; Respondit author Hebræus Hizkuni, Candelabrum & Mensam præ aliis vasis tabernaculi munda vocari eò quòd nihil sanguinis in illis fundebatur.

10. *Vestes ministerii*] *Vestimenta ministerii* hoc loco vocat ea vestimenta quibus arca, mensa, candelabrum & reliqua vasa involvebantur quando tabernaculum deponebatur.

13. *Veruntamen dies sabbatorum meorum,* &c.] Eclipsis est, q. d. Faciant quidem omnia illa quæ jussi: tamen nolo ea fieri diebus festis. Itaque *sabbata mea,* i. mihi dicata, *servate, agnoscendo me Dominum esse qui sanctificaverim vos.* ¶ *In generationibus vestris*] i. Per ætates vestras, quamdiu vixeritis.

15. *Sabbatum quietis est,* &c.] Repetitio vocis שבת שבתון, vel שבת שבתא, ut Chaldæus habet, emphasim habet. Innuit enim die septimo maximè sabbatum esse, & plane nihil operis in eo faciendum. q. d. In die septimo omnino vobis cessandum est; est enim is dies Domino Deo sacer sive consecratus. Quidam Hebræorum inter שבת, *Schabbath* & שבתון *Schabbaton* ita distinguunt, ut שבת significet *quietem* sive *cessationem,* quæ incipit à vespera unius diei & desinit in vesperam sequentis diei; שבתון verò esse nomen diminutivum, q. d. *Sabbatulum,* & per ipsum significari illud modicum temporis quod Judæi de suo ad Sabbatum adjiciunt, h. e. ut ipsi loquuntur מחול אל הקדש, i. *à profano ad sacrum.* Quod ità intelligas; Judæi, quia nesciunt, ut ipsi dicunt, momentum illud quo Sabbatum incipit, jam quo illi satisfaciant, horam unam citiùs illud auspicantur, & horam unam tardiùs desinunt; & hoc tempusculum vocant תוספת מחול על הקדש, *additionem de profano ad sacrum:* Et hoc ipsum additamentum significari aiunt per vocem שבתון *Sabbaton,* quæ formam habet nominis diminutivi, quæ apud Hebræos constituitur per adjectionem syllabæ *on* in fine dictionum, ut איש *Isch vir,* אישון *Ischon virunculus,* ità & שבת *Sabbatum,* שבתון *Sabbatulum.* Hæc quidem dicunt & scribunt authores Hebræi, sed quàm firma sint judicium esto penes lectorem.

CAP. XXXI.

MUNSTERUS.

5. IN *omni arte*] Capiuntur מלאכה חרושת מחשבה ferè pro eodem, nempe pro אומנת, *artificio & ingenioso* seu *artificioso opere.*

Mihi

Mihi prima ratio magis probatur. Est enim frequens in Hebraismo, ut quæ maximè & studiosè fieri volumus per hujusmodi vocum repetitionem efferantur.

18. *Duas tabulas testimonii*] i. Duas tabulas in quibus decem præcepta erant scripta, quibus testabatur Israelitis suam voluntatem, quicquid eos in posterum facere vellet.

VATABLUS.

2. *Vide*, ראה] q.d. Scito. ¶ *Ex nomine*, בשם] *De nomine*, i. nominatim, q. d. Præ omnibus, inter alios delegi illum. Vide Esa. 43. 1. & 45. 1.

3. *Dei*, אלהים] Antecedens pro relativo, *meo*. Mox declarat quid vocet *Spiritum Dei*, nempe *sapientiam*, &c. ¶ *Arte*, מלאכה] Ad verb. *opere*, i. arte ad facienda quæcunque opera.

4. *Ad excogitandum*, &c. לחשוב מחשבות לעשות בזהב] Ad verb. *Ad excogitandum cogitationes ad operandum ex auro.*

5. *Gemmaria ad replendum*, אבן למלאת] Ad verb. *lapidis ad replendum*, vel, *ad replendas*, nempe palas, lapillis pretiosis.

6. *Dedi cum eo*, נתתי אתו] i. Adjunxi illi. ¶ *Sapientis corde*, חכם לב] *Sapientem corde* vocat ingeniosum & industrium, cujus cor Dominus donavit sapientiâ ut aliquid ingeniosè excogitare possit, & perficere quod excogitaverit.

7. *Et propitiatorium*, ואת הכפרת] Vide cap. 25. 17. ¶ *Et omnia vasa tabernaculi*: ואת כל כלי האוהל] *Et omnem supellectilem ejus.*

8. *Mundum*, הטהורה] Ità dicebatur quod ex auro purissimo esset factum.

10. *Et vestes ministerii*, ואת בגדי השרד] *Et vestimenta ministerii.* Infrà 35. 19. vocat *vestes ministerii ad ministrandum in Sanctuario.* Ea vestimenta significat quibus arca, mensa, candelabrum & omnia vasa involvebantur quando tabernaculum deponebatur.

11. *Pro Sanctuario.* לקודש] i. Confectum in usum Sanctuarii. ¶ *Juxta omnia quæ præcepi*, ככל אשר צויתך] i. prorsus ut præcepi tibi.

13. *Veruntamen*, אך] Est eclipsis, q.d. Facient quidem omnia illa quæ jussi: nolo tamen ea fieri diebus festis. Itaque *sabbatha mea*, i. mihi dicata, *servate.* ¶ *In generationibus vestris*: לדורותיכם] *Per generationes vestras*, i. temporibus vestris. ¶ *Sum Iehovah sanctificans vos*, אני יהוה מקדשכם] Suprà 16. 23. & 20. 8. de sabbatho præceperat; hoc autem loco iterum illius meminit ut authoritatem ejus confirmet, & ut exponat sabbathum eâdem sacramenti ratione institutum esse quâ tabernaculum & totus Divinus cultus qui jam commemoratus est. Eadem ratio quæ hîc habetur repetitur & in Ezechiele, 20. 12. *Sabbatha mea* (inquit) *dedi eis ut esset signum inter me & eos, & scirent quòd ego Iehovah sanctificans eos.* Nam quemadmodum tabernaculum & cultus ejus Divinitus in Israel instituta fuerunt, non ut operibus horum cultuum ira Dei placaretur, & peccata expiarentur, sed ut essent sacramenta quibus certò cognoscerent Deum Israelitis favere, qui his signis Christum velut absentem nondum incarnatum illis adumbrabat, & illos exercebat ad fidem in ipsum Christum Salvatorem & Expiatorem solum, ut ex fide justificati salutem consequerentur; ita institutum est etiam sabbathū, non ut Israelitæ externo otio mererentur favorem Dei & remissionem peccatorum, sed ut esset sacramentum quo agnoscerent Deum velle eos sanctificare per verbum suum, quod sabbatho ut publicè, ita maximè omnium tractandum erat. Non enim est sanctificatio nisi à Deo per Filium suum, quem nobis sanctificatorem & justitiam proponit per prædicationem verbi sui. Quare quum Deus Sabbathum, in quo præcipuè verbum ejus tractandum est, instituit, perspicuè significat se eum solum esse qui per verbum suum credentes sanctificet, & à quo solo per Filium suum omnis sanctificatio petenda sit. Quapropter non abs re otium sabbathi tantâ severitate exigit, ut conservet authoritatem ecclesiastici ministerii, ut ostendat quanta sit necessitas audiendi verbi Dei quod sabbatho tractandum est, útque perspicuum faciat quàm necessarium sit, ut ab ipso solo per verbum suum sanctificationem & justitiam exspectemus, quàm prædicatione Euangelii sui nobis in Christo suo manifestat & donat, quoties illi fidem habemus, & ab eo toti pendemus, aliunde non exspectantes sanctitatem & justitiam.

14. *Sanctitas*, קודש] i. Sanctum, sive sacrosanctum. ¶ *Quisquis profanaverit illud*, מחלליה] Ad verb. *profanatores illius.*

15. *Sabbathum cessationis*, שבת שבתון] Ad verb. *sabbathum sabbathi*, vel, *quies quietis.* Frequens est Hebræis ut quæ maximè & studiosè fieri volunt, per hujusmodi vocum repetitionem efferant: acsi dicat Dominus, At in die septimo omnino vobis cessandum est: dies enim is mihi sacer est & consecratus. ¶ *Quicunque fecerit* כל העושה] Ad verb. *omnis faciens.*

16. *Observando ipsum*, לעשות את השבת] Ad verb. *ut faciant sabbathum.*

17. *Et requievit*, ויינפש] *Et recreatus est*, vel *quievit animo.* Hic & alibi Scriptura humano more de Deo loquitur acsi homo esset, qui post laborem recrearetur.

CLARIUS.

6. *IN corde cujuslibet ingenioſi*] Cernis ut & qui ingenio præditi sunt, referre accepta debent, siqua pulchrè excogitaverunt, non suo ingenio, sed Deo?

10. *Vestes ministerii*] Significantur ea potissimùm vestimenta quibus arca, mensa, candelabrum & reliqua vasa involvebantur quando tabernaculum deponebatur.

14. *Peribit anima illius*] Vel *eradicabitur. Eradicationem* vocant Hebræi præmaturam mortem quæ homini accidit inter quinquagesimum & sexagesimum annum: sed non extenditur ad posteriatem, ut orbatio. Unde qui testibus convictus est violasse sabbatum, interficiętur; qui autem convinci non potest, & tamen profanavit sabbatum, is eradicabitur quo dictum est modo.

17. *Et requievit*] More hominum Scriptura loquitur, sicut & illud quod sequitur, *Scriptas digito Dei.*

DRUSIUS.

13. *Sabbatha mea custodietis*] h. e. Interprete Hieronymo, *sabbathum meum.* Nam τὰ σάββατα dicunt de uno sabbatho, unde τοῖς σάββασι, i. *sabbatho*, Math. 12. 1. Chaldæi eo sensu dicunt שביא, à singulari שבא *sabbathum*, quod ità dicitur pro שבת, unde pluralis שבתות *sabbatha.* Eo usus fuit hoc loco Moses. Sunt qui plura sabbatha hîc significari autumant. Nam erat *sabbathum annorum*, quod custodiri etiam voluit. Septimo enim quoque anno quiescebat terra, nec arabatur nec serebatur. Hoc notum doctis. Ego non recedo à priori sententia, quam firmat Josephus Orig. Judaic. l. 1. c. 2. ὅθεν χ᾽ ἡμῖς σχολὴν ἀπὸ τῶν πόνων κ᾽ τἀλλα ἄγομεν τῷ ἡμέρᾳ, παρατρεψάντες ἀυτὴν σάββατα. Ut τὰ σάββατα dicebant cùm septimum diem significarent; sic τὰ ἅγια, cùm Sanctum aut Templum innuerent. Similiter τὰς δεξιὰς, cùm una tantùm sit dextera: unde *Sede à dexteris meis*; quod idem cum illo, *ad dexteram meam.* Sic Exod. 31. 14. *exscindetur anima illa è medio populorum suorum*; & alibi, *collectus fuit ad populos suos.* Quis neget idem valere ejúsq; synonymum esse, *è medio populi sui, ad populum suum?* Nam sic etiam loquuntur. Fortè *populos* dicit tribus, quæ & *gentes*, i. גוים, & *nationes* vocantur, i. לאמים. Qua de re aliàs, si Deus voluerit. Alia ratio cùm legimus Exod. 32. 1, & 4. *Fac nobis Deos qui præcedant nos*: &, *Hi sunt dii tui, ô Israel, qui ascendere fecerunt te è terra Ægypti.* Nam verti potest, *Fac nobis Deum qui præcedat nos*: &, *Hic est Deus tuus qui ascendere fecit te*, &c. Nomen enim *Elohim* communis numeri est, ut diximus; & de uno vitulo loquitur, non de multis.

GROTIUS.

4. *ET ere*] Plus hîc est in Græco, quàm in Hebræo, vel Latino, χ᾽ τῷ ὑδατι ἐδον, χ᾽ τῷ πορφύρᾳ, χ᾽

τὸ κόκκινον τὸ νηὸν * addunt quidam codices, καὶ τὸ ὕσσωπον καὶ κεκλωσμένλω. Confer suprà cap. 25. 4. ubi eadem in Græco verba, nisi quòd διπλᾶν pro νηὸν.

8. *Candelabrum purissimum*] Mundum à sanguine: quod καθαρὸν & ad mensam & ad vasa utriusque pertinet.

CAP. XXXII.

MUNSTERUS.

1. *Moram faceret*] בשש propriè significat *confusionem facere*. Confusio autem est in populo, quando destituitur מנהיג, *gubernatore*. Exponit tamen Onkelos אוחר, *moram fecit*, sicut & A. E. התעכב.

2. *Rumpite*] Seu *decerpite*. Nullum non movit lapidem Aharon quò negotium illud differret in adventum Mosi. Jubet primò abrumpere jocalia & ornamenta de capitibus mulierum & puerorum; quod tamen non putabat futurum: deinde sculpit in metallo cum stylo: tertiò projicit universam massam in ignem, & egreditur vitulus, non virtute ignis & artis, ut Hebræi dicunt, sed quòd in illo populo magna esset colluvies Ægyptiorum; inter quos erant magi, qui suâ arte &, ut ipsi dicunt, בכח כישוף id egerunt ut præter omnium expectationem egrederetur vitulus. Hebræi patres suos excusantes, omnem ferè culpam hujus tantæ prævaricationis rejiciunt in mixturam illam proselytorum qui eos secuti fuerant ex Ægypto. Quod si verum est, cur dicit Dominus, *Populus ille duræ cervicis est; dimitte me, ut consumat eos furor meus?* Sed & quare dicunt Magistri eorum quòd in hodiernum usque diem non sit satis expiatum facinus illud? & ut invenio apud Mosen Gerundensem, אין לך ישראל פורענות שאין בה אוקיא מעון הענל, *Non accidit tibi, ô Israel, ultio aliqua in qua non sit vel uncia de iniquitate vituli.* Verùm aiunt bonos per malos incitatos, ut non nisi persuasione illorum jugum Domini à se rejecerint; imò totam religionem, Deum & Legem suam negarint, atque omnem pudorem prostituerint. Nam crapulæ studentes, meretricum quoque amplexibus sese addixerunt, ut nihil esset in quo gentibus non conformes, imò pejores essent, qui crapulâ & luxu mulierum deos suos venerabantur.

18. *Quæ resonet fortitudinem*] Heb. *quæ respondeat fortitudinem.* In bello audiuntur duæ diversæ voces: una est מנוצחים *eorum qui victi sunt*; & hæc vox est calamitosa & tristitiæ plena: alia est נוצחים *eorum qui victoriam adepti sunt*; & illi jubilant pro sua fortitudine. In castris autem Israel audiebatur vox gaudentium, ludentium atque cantantium. Unde Onk. exponit verbum ענות pro *videre*, K. verò, pro *elevare vocem in cantico.* Invenitur autem & in aliis locis pro *cantare*, sed in conjugatione dagessata. Cæterùm movent hic Hebræi quæstionem, Cur Moses fregerit tabulas digito Dei scriptas? Et respondent quidam, Quòd amiserint literas suas postquam Moses eas portaverat ad locum immundum. Alii dicunt, Quòd Moses videns vitulum, adeò perturbatus fuerit ut nihil virium in eo remanserint, etiam portandi tabulas. Tertii dicunt, Quòd volens fregerit eas, quò cor Israelitarum commoveret. Videntes enim legem Dei è cœlo allatam, & in lapide sapphirino digito Dei scriptam, propter sua autem peccata tabulas illas cœlestes confractas, meritò confundi & commoveri poterant.

25. *In ignominiam*] Est שמץ idem quod קלון, *infamia, vituperium.* Erat enim dedecus & magna confusio Israelitis coram hostibus eorum, ut deserto Deo cœli, qui tot & tanta miracula fecerat in oculis eorum, & pro utilitate eorũ, jam eligerent alium Deum cum magno dispendio auri & argenti sui. Denudavit igitur Aharon populum illum, primò quòd innotescere fecit toti mundo qualem habuerunt animum, & deinde denudavit eum jocalibus suis, &c. Et quando paulò pòst dicitur quòd filii Levi magnam fecerint stragem in populo, videtur quòd populus jam ex zelo Mosi pœnituerit; alioquin quomodo tam pauci potuissent sexcenta millia (tot enim egressi sunt de Ægypto) humiliare? Ostenditur quoque hic magnus zelus Levitarum, qui etiam propriis filiis & fratribus non pepercerunt ob injuriam Domino factam. Sed quomodo potuerunt filii Levi discernere reos ab innocentibus? Respondet A. E. quòd omnes biberunt de aqua in quam cineres vituli combusti missi fuerant; & qui Rei erant, illorum ventres inflati sunt, aut facies eorum immutatæ, ut facilè ab innocentibus discerni potuerint.

32. *De libro tuo*] De libro scilicet vitæ: vel, ut Sepharadi exponit, *De libro legis dele nomen meum, nè memoria nominis mei habeatur in eo.*

FAGIUS.

1. *Quod moram faceret*] In textu Hebraïco ad literam est, כי בשש משה, *Quòd confusionem faceret Moses.* Confusio enim est populo quando destituitur מנהיג *gubernatore.* Sed noster Paraphrastes sensum expressit, quem secutus est & Lat. Vulg. interpres.

2. *Rumpite inaures aureas*, &c.] Hebræorum quidam multùm hic se torquent & sudant, ut excusent peccatum populi Israelitici de facto vitulo aureo, etiam ipsum Aharonem; Quem ità excusant: Quòd restiterit primùm petitioni populi, & nullum non lapidem moverit quò differret negotium in adventum Mosis, ideóque jusserit ut populus rumperet inaures aureas de auribus suis, sperans fore ut populus istud non facilè faceret, atq; ità negotium impediretur. Eadem de causa quoque dicunt eum vitulum in metallo cum stylo sculpsisse, totámque massam illam auri collectam in ignem projecisse, si fortassis videntes auri sui dispendium, pœnitudine moti, à proposito desisterent. His quoque addunt, vitulum non virtute ignis aut arte Aharonis provenisse, sed magorum arte, quorum in populo Israelitico multi erant, qui eos ex Ægypto comitati fuerant, effectum fuisse ut ex massa illa auri in ignem projecta vitulus aureus præter omnem exspectationem Aharonis prodierit. Quod maximè colligunt ex ipsis verbis Aharonis dicentis infrà ad Mosen, *Et dixi ad eos, Qui habent aurum rumpant à se, & dent mihi: & projeci illud in ignem; & egressus est vitulus iste.* Populum quoque ità defendunt, ut omnem culpam rejiciant in illam colluviem Ægyptiorum & mixturam proselytorum qui eos secuti fuerant ex Ægypto: Quibus & omnia reliqua peccata quæ populus in deserto commisisse dicitur adscribunt. Verùm cùm Scriptura severissimè hoc factum reprehendat tam in Aharone quàm in populo, non video quomodo illi justam aliquam excusationem huic peccato prætexere possint. Ad Mosen dicit Dominus, *Vade, descende: quoniam corruptus est populus tuus quem eduxisti de terra Ægypti. Declinaverunt citò de via quam præcepi eis: fecerunt enim sibi vitulum conflatilem, & adoraverunt ipsum*, &c. Item, *Vidi populum istum, & ecce populus duræ cervicis est. Et nunc dimitte me, ut irascatur furor meus contra eos*, &c. Ad Aharonem dicit Moses, *Quid fecit tibi hic populus, ut induceres super eum peccatum maximum?* Et Deut. 9. 20. dicit, *Adversùm Aharon quoque indignatus est Dominus valde, volens delere eum; & oravi etiam pro Aharone in tempore illo. Peccatum autem vestrum quod perpetrastis*, &c. Ex his locis manifestissimè liquet gravissimè cùm Aharonem tum populum deliquisse in conficiendo vitulo aureo, ut nihil sit id quo quidam illos excusare conantur. Sunt tamen etiam inter Hebræos qui hoc peccatum populi Israelitici maximè fuisse agnoscunt, & tam grande peccatum ut in hodiernum usque diem nondum sit satis expiatum. Unde Moses Gerundensis scribit, אין לך ישראל פורענות שאין בה אוקיא מעון הענל, *Non accidit tibi, ô Israel, ultio aliqua in qua non sit vel uncia de iniquitate vituli.* Porrò inaures aureæ pro more ejus gentis ab auribus matronarum & ingenuorum liberorum suspendebantur. De his Plinius ità scribit l. 11. cap. 37. *Nec in alia parte feminis majus impendium, margaritis dependentibus. In Oriente quidem & viris aurum gestare eò loci decus existimatur.*

4. *Et formavit ipsum cum stylo*] Hæc bifariàm interpretantur.

pretantur. Quidam enim sic intelligunt, ut *stylus* ille fuerit formula & typus in quem projecerit Aharon aurum, quod fusum expresserit vituli similitudinem: sequitur enim, *fecit ex eo vitulum conflatilem.* Alii verò per *stylum* scalpellum intelligunt, h. e. instrumentum Artificum deaurantium, quo deaurant & exsculpunt, sicut qui scribunt literas in tabulis. Atque ità dicunt vitulus effectus est, non quòd in fornacem sit conjectus, & imago in igne coaluerit, ut quidam existimant, sed conflarunt totum aurum in fornace per ignem in unam massam, & eam rudem materiam scalpello postea formarunt, expresserúntque vituli imaginem. Quod fit ab his qui sigilla & aurea vasa exsculpunt. Et hanc sententiam sequitur R. S. confirmatque eam ex Chaldæo.

6. *Et surrexerunt ad ludendum*] Quia verbum Hebraicum צחק, *Zachak*, quod Interpretes communiter per *ludere* vertunt, in Scripturis usurpatur alicubi ubi vel de idololatria vel de scortatione vel de homicidiis agitur, ideo quidam Hebræorum omnia hæc tria hîc significari putant, quòd scilicet idololatriam exercuerint cum vitulo, quòd scortati fuerint, quódque etiam sanguinem humanum fuderint: sentiunt enim Hur à populo interfectum fuisse, eò quòd illos ab idololatria vituli aurei avocare contenderit: sed Scriptura hoc non meminit. Alii per istum *ludum* intelligunt choros & cantilenas quas in honorem vituli erecti habebant. Quæ sententia hujus loci genuina esse videtur: nam & postea dicitur, *Et audiens Jehosuah vocem jubilantis, dixit*, &c. *Et respondit Moses, Non est vox fortium prævalentium in bello*, &c. *vocem ludentium ego audio*, &c.

8. *Isti sunt dii tui*, &c.] Chaldaicè ad literam est, *Isti sunt timor tuus.* q. d. Isti sunt quos timere & colere debes. Deum *timorem* vocat Chaldaismus, eò quòd solus sit timendus & colendus.

10. *Téque faciam in populum magnum*] Bifariàm exponunt: i. Efficiam ut ex te gens oriatur magna; vel, Præficiam te alii genti multò majori.

12. *Malignè eduxit eos*] Ad verb. *In malo eduxit eos.* Quod quidam ità accipiunt, q. d. Moses, *Cur dicant Ægyptii, Malo sidere eduxit eos?* Ægyptii enim omnia tribuunt sideribus. Alii vertunt, *Malitiosè*, sive *callidè*, *eduxit eos:* quos & nos secuti sumus.

15. *Tabulæ scriptæ in duabus superficiebus*] Duæ hîc à quibusdam quæstiones moventur: I. An decem illa præcepta in una tantùm parte tabularum, an in utraque exarata fuerint? II. Quot præcepta in unaquaque tabula descripta fuerint? Ad primam quæstionem respondent quidam Hebræorum, Verba in una tantùm parte scripta fuisse, at in altera quoque parte legi potuisse, idque miraculo quodam accidisse. Alii sentiunt eadem verba in utraque parte scripta fuisse, ità ut utrinque in tabulis exstiterint præcepta Dei. Verùm si verba textûs penitiùs introspiciamus, omnino videtur tabulas Decalogi ex utraque parte exaratas & repletas fuisse scripturâ decem præceptorum. Hebraicè enim ad verbum legitur, *Et fuerunt tabulæ illæ scriptæ in duabus superficiebus suis; hinc & hinc erant scriptæ.* Idem sensisse videtur & author Lat. Vulg. editionis, quæ habet, *Et reversus est Moses de monte, portans duas tabulas testimonii in manu sua, scriptas ex utraque parte*, &c. Jam si rogas quænam & quot præcepta quæque tabula continuerit, variant authorum sententiæ. Hebræorum doctores tenent in unaquaque tabula quinque præcepta fuisse: In prima tabula hæc quinque; *Ego Dominus Deus tuus*, &c. *Non habebis deos alienos. Non assumes nomen Dei tui in vanum. Memento ut diem Sabbati sanctifices. Honora patrem & matrem tuam. Non occides.* In secunda tabula hæc; *Non mœchaberis. Non furtum facies. Non loqueris contra proximum tuum falsum. Non concupisces domum proximi tui. Non concupisces uxorem proximi tui.* His adstipulatur & F. Josephus, nam lib. 3. Antiq. Judaic. sic scribit de Mose, *Et cùm hoc dixisset, duas tabulas ostendit eis, habentes scripta illa decem verba, in utraque quina.* Verùm secundùm Augustinum in una tabula tantùm tria præcepta fuerunt, quæ *primæ tabulæ præcepta* dicuntur, eò quòd ordinant hominem ad Deum: In altera autem tabula erant septem alia, quæ ordinantur ad proximum, ideóque dicuntur *præcepta secundæ tabulæ.* Discrepant porrò & Hebræi à nostris in divisione præceptorum. Nostri enim ex illis, *Non habebis deos alienos coram me*, &, *Non facies tibi sculptile*, &c. unum faciunt præceptum; Hebræi verò in duo sequestrant. Et quæ de Concupiscentia sonant, *Non concupisces domum proximi tui, Nec desiderabis uxorem ejus*, &c. nostri pro duobus præceptis habent, Hebræi verò pro uno. Josephus quoque in prædicto loco sequitur Hebræorum divisionem. Sic enim distribuit. *Docet itaque nos primus sermo quòd Deus est unus, & hic solummodo colendus. Secundus autem jubet nullius animalis factam Imaginem penitus adorandam. Tertius verò, ut per Deum in nulla re aliquis debeat frustrà jurare. Quartus, Servandas septimanas, cùm ab omni forent opere cessaturi. Quintus verò, Parentes honorandos. Sextus, Abstinendum à cæde. Septimus verò, Non adulterandum. Octavus autem, Furtum non faciendum. Nonus, Falsum testimonium non dicendum. Decimus autem, Nullius alienæ rei habendam esse concupiscentiam.* Hæc ille.

18. *Non est vox fortium prævalentium bello*] Hebr. *Non est vociferatio fortitudinis, neque est clamor vociferationis debilitatis*, h. e. victorum. i. Non est strepitus qualis esse solet vincentium, neque eorum qui vincuntur. In bello audiuntur duæ diversæ voces: una eorum qui victi sunt; & hæc est vox calamitosa & tristitiæ plena: altera est eorum qui victoriam adepti sunt; & illi jubilant pro fortitudine sua. In castris autem Israel audiebatur vox gaudentium, ludentium atque cantantium.

22. *Quòd pronus sit ad malum*] Ad verb. *quòd sit in malo.* Hebraismus est, pro, *quòd omnino malus sit.* Hebraismum hunc habet & Apostolus Johannes in sua canonica priori c. 5. *Scimus quòd ex Deo sumus, & mundus totus in malo constitutus est.* Lxx, Σὺ γὰρ οἶδας τὸν λαὸν τοῦτον ὅρμημα, *Tu enim nosti hujus populi impetum, voluntatem, aviditatem, studium, propensionem.*

25. *Et videns Moses populum quòd inutilis factus esset*] Hebr. *Quòd nudatus esset; nudaverat enim eum Aharon ad ignominiam inter hostes eorum.* i. Cùm vidisset Moses quòd detecta esset malitia populi ipsius ad ignominiam ejus inter adversarios. Erat enim magnum dedecus & magna confusio Israelitis coram hostibus, ut deserto Deo cœli, qui tot & tanta miracula fecerat in oculis eorum & pro utilitate eorum, eligerent alium deum, etiam cum magno dispendio auri & argenti sui. Denudavit ergò Aharon populum illum; primùm, quòd innotescere fecerit universo mundo qualem haberent animum, cùm illis fabricavit vitulum quem adoraverunt: præterea denudavit eum ornamentis suis aureis. R. D. K. in Rad. hunc locum ita exponit, מגולה ממעשיו הרעים, *quòd manifestatus esset ex operibus suis malis.*

VATABLUS.

1. TArdaret, בשש] Ad verb. *confusionem faceret.* Confusio enim est populo quando destituitur gubernatore. Chald. paraph. sensum expressit, quum vertit, *quòd moram faceret Moses.* Sic & doctus inter Hebræos exponit hanc dictionem.

2. *Separate*, פרקו] *Seponite.*

3. *Separaverunt se igitur*, ויתפרקו] i. Privaverunt se inauribus suis, vel detraxerunt inaures ab auribus. q. d. sponte & ultro obtulerunt.

4. *Illud*, אותו] i. Illas omnes inaures. ¶ *Stylo*, בחרט] *Scalpello.* Conflarunt enim totum aurum in igne in unam massam, & eam rudem materiam scalpello postea formarunt, expresserúntque vituli imaginem: quod fit ab iis qui sigilla & aurea vasa exsculpunt. Ità exponit magni nominis apud Hebræos, cum Chaldæo paraph. & docto inter illos. Alii vertunt, *in formula*, vel *typo*, sive *modulo*, in quem scilicet Aaron projecit aurum, quod fusum expressit vituli similitudinem. Gallicè dicimus, *Il le jecta en moule*: sequitur enim, *Fecit ex eo vitulum conflatilem.* ¶ *Fusilem*,

¶ *Fusilem*, מסכה] Ad verb. *fusionis*, vel, *conflationis*, i. conflatilem.

5. *Coram eo*, לפניו] Sub. *vitulo*.

6. *Postea surrexerunt*, ויקומו] Ad verb. *& surrexerunt*.

9. *Vidi*, ראיתי] *Contemplatus sum. Consideravi.* ¶ *Et ecce*, והנה] *Et certè*, vel, *sane*.

10. *Dimitte me*, הניחה לי] *Dimitte me in pace.* Gallicè dicimus, *Laisse moy en paix.* Chald. paraph. *Dimitte deprecationem tuam quam habes coram me.* ¶ *Te autem:* &c. ואעשה וגו'] i. efficiam ut ex te gens oriatur magna: vel præficiam te genti multò majori.

12. *Ut quid dicent*, למה יאמרו] q. d. Nè committas ut Ægyptii dicant, &c. ¶ *Malitiosè*, ברעה] Ad verb. *in malo.* Quidam, *eallidè.* Alii, *infelici sidere:* quòd Ægyptii omnia tribuant sideribus. ¶ *Utque consumeret eos*, ולכלותם] *Utque deleret eos.* ¶ *Et pœniteat te*, &c. והנחם על וגו'] Hebraismus, Muta sententiam de malo quod facere proposuisti populo tuo. Quædam subaudienda esse ostendit v. 14. in quo plena locutio legitur.

15. *Et conversus est*, ויפן] i. avertit faciem suam à Deo.

17. *In vociferatione ejus*, ברעוה] i. vociferantis, vel dum vociferaretur. ¶ *Strepitus pugnæ*, קול מלחמה] Ad verb. *Vox pugnæ*, vel *belli*, i. audio tanquam strepitum pugnæ.

18. *Non est clamor*, &c. אין קול ענות וגו'] Hebraismus, Non est strepitus qualis esse solet vincentium, neque eorum qui vincuntur. In bello audiuntur duæ diversæ voces: una eorum qui victi sunt; & hæc est vox calamitosa & tristitiæ plena: altera est eorum qui victoriam adepti sunt; & illi jubilant pro fortitudine sua. In castris autem Israel audiebatur vox gaudentium, ludentium atque cantantium. Chald. paraph. *Non est vox fortium prævalentium in bello: neque etiam est vox imbecillium qui superantur.*

19. *Sub monte*: תחת ההר] i. ad radices montis.

20. *Postea sparsit*, ויזר] Ad verb. *& sparsit.* Hoc fecit ut cum aqua absorberent cineres dei sui.

21. *Induxisti*, &c. הבאת וגו'] i. quòd impuleris eum in tantum peccatum: sive quòd eum peccare feceris tam graviter. Hebraismus.

22. *Respondit*, ויאמר] Ad verb. *Et dixit.* ¶ *Nè iracatur*, &c. אל יחר וגו'] Hebraismus, Nè indigneris mihi, domine. ¶ *In malo sit*, ברע הוא] Hebraismus, Quòd omnino malus sit.

24. *Separate vos*: התפרקו] Ut v. 3. i. private vos auro inaurium vestrarum. Subaudiendum nonnihil, quale est, *& afferte ad me*: quod & fecerunt. ¶ *Egressúsque*, ויצא] i. formatus est.

25. *Quòd discoopertus esset*, &c. כי פרוע וגו'] *Quòd nudatus esset (nudaverat enim eum Aaron*, &c.) i. quum vidisset Moses quòd detecta & nota facta esset malitia populi ipsius ad ignominiam ejus apud adversarios. Erat enim magnum dedecus & magna confusio Israelitis coram hostibus, ut deserto Deo cœli, qui tot & tanta miracula fecerat in oculis eorum & pro utilitate eorum, eligerent alium Deum, etiam cum magno dispendio auri & argenti sui. Denudavit igitur Aaron populum illum, primùm quòd innotescere fecerit universo mundo qualem haberent animum quum illis fabricavit vitulum quem adoraverunt. Præterea denudavit eum ornamentis suis aureis. Doctus inter Hebræos exponit, *quòd manifestatus esset ex operibus suis malis.*

26. *Quis est Jehova?* מי ליהוה] *Quis est pro Jehovah?* i. Quis stat à parte Jehovæ, & illum colit?

27. *Sic dixit*, כה אמר] i. hæc præcepit.

29. *Consecrastis*, &c. מלאו ידכם היום ליהוה] Imperat. Heb. pro præt. ut quidam Hebræorum exponunt, quos secutus est noster interpres, i. reputatur vobis occisio illorum perinde acsi obtulissetis oblationem Domino. Alii vertunt per præt. imperfectum & per imperativum, sic, *Jam antè dixerat Moses, Implete* [*Consecrate*] *manus vestras hodie Jehova: nam quisque in filio suo & in fratre suo:* sub. *consecrabit manus suas.* Debebat hic versus præcedere: hoc enim dixerat antequam interficerent eos, q. d. Hoc agite quod vobis dicam: quod factum perinde reputabitur à Domino acsi obtuleritis ei dona & oblationes: tanquam enim sacrificium reputabit Dominus siquis filium suum idololatram interfecerit. Chald. paraph. *Et dixit Moses, offerte manibus vestris oblationem hodie coram Domino, unusquisque pro filio suo & pro fratre suo: & ut adducantur super vos hodie benedictiones.* ¶ *Ut det vobis*, ולתת עליכם] Ad verb. *& ad ponendum* [vel, *ut ponat*] *super vos.* Redundat ל hoc loco, i. ut benedicat vobis.

31. *Obsecro*, אנא] *Profectò. Certè. Utique.* Alii, *Fateor.*

32. *Si remittas peccatum eorum*: אם תשא חטאתם] Oratio defectiva, in qua multa sunt subaudienda, acsi dicat, si tantum peccatum remiseris eis, quid sentient de te Gentes? quanta apparebit misericordia tua? quibus te laudibus efferent? ¶ *Quem scripsisti*: אשר כתבת] i. in quo scripsisti omnes electos tuos ab æterno, q. d. Nè sim de numero electorum tuorum.

34. *In die autem visitationis meæ*, &c. וביום פקדי וגו'] i. quo tempore puniam peccata, puniam & istud peccatum.

CASTALIO.

29. EXpiate *hodie manus*] Talis expiatio fit Num. 31. etiam post interfectos eos quos Deus jusserat interfici.

35. *Ità cladem intulit populo*] Ut narratum est paulò antè, v. 27. 28.

CLARIUS.

2. DEcerpite *inaures*] Nullum non movit lapidem Aaron quò negotium illud differret in adventum Mosis. Jubet primò decerpere jocalia & ornamenta de capitibus mulierum & puerorum; quod tamen non putabat futurum: deinde sculpit in metallo cum stylo: tertiò projicit universam massam in ignem, & egreditur vitulus, non virtute ignis & artis, ut Hebræi dicunt, sed quòd in illo populo magna esset colluvies Ægyptiorum inter quos erant Magi, qui suâ arte id egerunt ut præter omnium expectationem egrederetur vitulus. Nam celebris erat apud Ægyptios cultus ejus bovis quem Apim appellabant.

10. *Dimitte me*] Atqui id erat magis provocare Mosen ad precandum attentiùs pro populo. Quocirca & hìc & in frequentissimo usu Scripturæ observandi sunt loquendi modi. Simul illud observa, quanti apud Deum sint viri boni, quorum tantam ipse rationem habeat.

15. *Scriptas ex utraque parte*] Ex utraque parte, *propter id quod apparet, atque id quod deliteſcit in Lege; illud quidem multitudini expositum, hoc verò paucis & celsioribus*, ait Theologus Nazianzenus.

18. *Non est clamor adhortantium*] In bello enim audiuntur duæ diversæ voces; una eorum qui victi sunt calamitosa & tristitiæ plena; altera eorum qui adepti sunt victoriam, alacris & jubilans. In castris autem Israel audiebatur vox ludentium & cantantium.

19. *Confregit eas*] *Judicabat vir Dei*, ait Magnus Basilius, *indignum esse ut temulentus populus tanto munere donaretur quod tot dierum jejunio acquisierat.*

20. *Dedit ex eo potum filiis Israel*] Idolum suum vorare coguntur ad facti ignominiam, & memoriam, & ad testandum idoli imbecillitatem, quod totum redactum viderent in cineres.

21. *Quid tibi fecit hic populus*] Sacerdoti ascribitur peccatum populi, quòd non omni conatu restiterit. Neque ait, *Quid feciſti?* sed, *Quid tibi fecit hic populus?* perinde quasi in hoc facto se ultus fuerit; atque maximum genus sui ulciscendi sit, non prohibere subjectos nè peccent.

25. *Ad ignominiam*] Erat enim magnum dedecus Israelitis

raelitis coram hostibus eorum, ut deserto Deo cœli, qui tot tantáque miracula fecerat in oculis eorum, jam eligerent alium Deum cum magno dispendio auri & argenti sui.

28. *Fecerúntque filii Levi*] Videtur pœnituisse jam populum ob zelum Mosis: alioqui quomodo tam pauci potuissent sexcenta millia (tot enim egressi sunt de Ægypto) humiliare? Ostenditur quoque hîc magnus zelus Levitarum, qui etiam propriis filiis & fratribus non pepercerunt ob causam Domini. Sed quomodo potuerunt filii Levi discernere reos ab innocentibus? Respondent quidam Hebræi, Omnes bibisse ex ea aqua in quam cineres vituli combusti missi fuerant; & eorum qui Rei erant ventres inflatos esse, aut facies immutatas, ut facilè ab innocentibus discerni potuerint.

32. *Dele me de libro tuo*] Sic & Paulus anathema esse optat se à Christo pro fratribus suis.

DRUSIUS.

7. *Populus tuus*, &c.] Deus quandóque, quod ipsi proprium est, communicat cum servis & ministris suis. Nam quâ est bonitate, tribuit eis quæ sibi soli arrogare jure merito potest: Qualia sunt *servare, redimere, educere ex Ægypto.* Quis *Servator* propriè loquendo? nonne Deus, qui nos servavit per Filium suum, qui propterea *Jesus*, i. ὁ σωτὴρ, appellatus fuit? Ideo legimus Hos. 13. 4. *Non est Servator præter me.* Tamen qui Euangelium annuntiant *servatores* vocantur Abd. v. 21. Sed aliter Deus servat, & aliter Euangelii præcones: Nam quia per Euangelium servantur homines, idcirco *servatores* dicuntur. Quo sensu Apostolus dixit se *homines servare*; & Timotheum alloquens, *Hoc faciens*, inquit, *& teipsum servabis & eos qui te audiunt*, 1 Tim. 4. 16. Sic propriè Deus redemit populum ex Ægypto, & nihilominus Moses λυτρωτὴς, *redemptor*, appellatur Act. 7. 35. Idem dicitur Israelem eduxisse ex Ægypto, cùm solus Deus id fecerit propriè loquendo. Verba Dei sunt ad Mosen hoc in loco, *Corrupit se populus tuus quem ascendere fecisti è terra Ægypti.* Quamobrem alibi vocatur משה עמו *extrahens populum suum*, sive *extractor populi sui.* Nam sicut ipse ex aqua extractus fuit, unde etiam nomen accepit, ità populum extraxit, h. e. eduxit, aut ascendere fecit, ex Ægypto.

15. Tabulæ Legis, quæ & *tabulæ fœderis*, vocantur *tabulæ testimonii* Exod. 32. 15. quod idem cum illo, *tabulæ legis:* Nam *testimonium* & *lex* ἰσοδυναμοῦσι. Quæstio hîc movetur de hisce tabulis, Scriptæne fuerint charactere Assyrio, qui nunc obtinet, an alio? Et credibile est scriptas fuisse charactere Samaritico, qui antiquus est character Ebræorum, quem postea Ezras in deportatione Babylonica, vel postquam Judæi è Chaldæa in terram patriam postliminiò reversi fuissent, mutavit in Assyrium. Quod si probavero, non puto fore qui de hac re dubitaturus sit, nisi fortè alter Carneades, qui de rebus omnibus dubitare solebat. Igitur Hieronymus pro hac sententia primus testimonium dicet, quod subterfugere non potest, cum in Prologo galeato ita scripserit, *Certum est Ezram scribam legísque doctorem post captam Jerosolymam & instaurationem templi sub Zorobabel alias literas reperisse, quibus nunc utimur; cùm ad illud usque tempus iidem Samaritanorum & Ebræorum characteres fuerint.* Scio Picum Mirandulam & Mithridatem Judæum in alia sententia fuisse: Sed profectò doctiores Judæi à Hieronymo stant, in queis Joseph Albo Sorensis, & Moses Gerundensis, ambo Hispani: quorum ille in libro Articulorum fidei, fol. 81. pag. 2. *Vocatur*, inquit, *scriptura Assyria, quoniam ascendit cum eis ex Assyria. Veteres enim characteres Ebraicos reliquerunt idiotis, h. e. Samaritanis.* In sequentibus perperam scriptum lectum רמ״בם cum Mem in fine, pro רמ״בן cum Nun. Nam illud significat Mosem Ægyptium Maimonidem, hoc Mosem Gerundensem Nahamanidem, qui in extremo commentarii sui quem composuit in quinque libros Mosis (hoc Albo significat cùm ait, בסוף פרושו *in fine expositionis ejus*) ità scribit, *Venimus Acem*, h. e. Ptolemaida, *& inveni in manu senum terræ illius monetam argenteam, quam ostenderunt Samaritanis, qui statim legerunt eam. Nam scriptura erat Ebraica, quæ relicta fuit Samaritanis, quemadmodum proditum est in tractatu Sanhedrim.* Ecce testimonium à Thalmudistis, h. e. ab antiquissimis Judæis. Quid igitur ampliùs hæsitamus?

25. Nondum satìs constat quid sit בקמיהם. Nam vulgò exponitur *inter hostes eorum.* Siquidem qui surgunt adversùs aliquem, sunt hostes aut inimici ejus. Sic David ait Psal. 3. 1. *Multi surgunt contra me:* quod alii reddunt, *insurgunt.* Scire licet in Ebræo esse *surgentes eorum*, & non *contra eos.* Id exponi etiam potest, *surgentes pro eis:* ut Num. 32. 14. *Surrexistis pro patribus vestris:* quod exponunt, *exorti estis in locum eorum, successistis eis.* Sic hoc in loco, *inter illos qui eis succedent*, aut *post eos exorientur* aut *existent.* Nam id *surgere* aliquando significat; ut cùm dicimus, *surrexit rex novus*, aut *sacerdos novus*, i. exstitit, exortus est. Sic, *Inter natos mulierum non surrexit major Johanne Baptistâ.* Hoc pono tantùm, & arbitrarium esse volo: non decerno, non statuo. Cogitent ampliùs quibus hæc studia curæ. Deberent autem esse imprimis omnibus τοῖς θεολογικοῖς.

IDEM.

1. ויקהל. Alius, Συνηθροίσθη, ἢ ἐπανέστη, *congregatus est, aut insurrexit adversùs*] Επανέστη, i. κατανέστη. Nam קהל quandoque idem cum קום.

4. בחרט. Alius, ἐν τέχνῃ, *arte*] *Artificiosè, scitè.* Hoc elegantiùs dicunt Ἐν τέχνῃ, vel κατὰ τέχνην, aut etiam διὰ τέχνης.

18. אין קול ענות גבורה ואין קול ענות חלושה קול ענות אנכי שמע. Οὐκ ἔστι φωνὴ ἀποκρίσεως ἀνδρείας, καὶ οὐκέτι φωνὴ ἀποκρίσεως ἥττης, ἀλλὰ φωνὴν ἁμαρτῶν ἐγὼ ἀκούω] Αμαρτῶν· suspectum. Hieron. *cantantium.* ענה propriè *alternis canere.* Thargum Onc. דמחייכין, *ridentium*, sive *ludentium.* Jon. *colentium cultum externum & ludentium.* Jerosol. *celebrantium cultum extraneum.*

GROTIUS.

1. *Videns autem populus*] Tota hæc historiæ pars abest à Josepho, verìto, credo, Romanos offendere, qui & Serpentem pro Æsculapio coluere, & Apidos cultum in Ægypto probabant ac tutabantur.

5. *Quod cùm vidisset Aaron*] Addunt Rabbini, *& Hurem coram se jugulatum.* ¶ *Solemnitas Domini est*] Sperabant Dei quem colebant Spiritum in eam imaginem venturum, sicut de astrorum spiritibus Gentes aliæ sentiebant.

6. *Sedit populus manducare & bibere, & surrexerunt ludere*] *Ludere* hîc est saltare: Virgilius Sileno,

Tum verò in numerum Faunósque ferásque videres
Ludere. ——

Est autem quod hîc describitur παρδικία, qualem actam Ægyptiis in Apidis honorem Suidas nos docet. Vide infrà v. 18.

18. *Vocem cantantium*] Rectè ex Hebræo. Minùs rectè Samaritani codices עניות; quod Græci Scholiastæ vertunt φωνὴν ἁμαρτῶν.

20. *Quem sparsit in aquam*] Projecit in torrentem, Deut. 9. 21. Quod Apide fieri solebat per superstitionem, id comminuto fecit in pœnam. Papinius propemptico Metii Celeris,

——*aut quo se gurgite Nili*
Mergat adoratus trepidis pastoribus Apis.

22. *Quòd pronus sit in malum*] Heb. *nosti populum quòd in malo est*, ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται, 1 Joh. 5. 19.

25. *Nudatus*] Inermis.

33. *Qui peccaverit mihi, delebo eum de libro meo*] *Mihi*, i. adversùm me, me contempto: quod Græci benè exprimunt, ἁμάνων μου.

CAP.

CAP. XXXIII.

MUNSTERUS.

6. *Juxta montem Horeb*] Heb. *à monte Horeb*, ſubaudi, *& ultra*. Nugantur hîc quidam Hebræi, ſingulis in ſuſceptione Legis per Angelos Domini binas impoſitas coronas, quas Dominus deponi juſſit poſteaquam vitulum fecerunt. Sunt etiam qui poſt Chaldæum interpretem exponunt, כלי ויינם וחרבם, *arma bellica*, *ut ſunt gladius, arcus*, & ſimilia, quæ jubentur deponere, ut his denudati, in quemcunque hoſtilem occurſum præcipites ferantur, non formidantes etiam mortem, modò crimen perfidiæ diluant. Vide de hoc latiùs, ſi libet, autorem Faſciculi myrrhæ.

7. *Vocavit ipſum Tabernaculum teſtimonii*] Malunt alii legere, *Tabernaculum conventionis*, ſeu *conſtitutionis*, quòd conſtituiſſet Dominus conveniſſétque cum Moſe, ſe illîc viſibili ſigno affuturum reſponsáque daturum.

11. *Puer*] Quomodo fuit Jehoſua puer, qui, ut ſuprà dicitur, dux fuit exercitûs contra Amalec? Reſpondet Gerundenſis, Morem eſſe Scripturæ atque linguæ ſacræ, ut vocet כל משרת נער, i. *omnem miniſtrum, puerum*: ut 2 Sam. 2. 14. legitur, *Surgant pueri, & ludant coram nobis*.

13. *Viam tuam*] Scilicet per quam ducam populum tuum, præſertim cùm tu te elongaveris à populo, & Angelum ductorem non deſtinaris. Aſpice igitur piis oculis in populum tuum, qui te ductore opus habet, qui clemens & miſericors es. Exaudito autem Moſe, reſpondet Dominus, Ibit igitur facies mea vobiſcum; & ego ipſe ducam vos, quo tibi major ſit quies. Ait Moſes, Et hoc eſt quod petimus: alioquin ſi non ierit facies tua nobiſcum, per neminem alium hinc ducemur. Eſt textus hic aliquantùm obſcurus, ideo volui eum ex Hebræorum commentariis clariorem reddere.

17. *Novite ex nomine*] Dicunt Hebræi, verbum illud magnam præ ſe ferre Divinæ majeſtatis dignationem: id quod & ex Euangelico illo diſcitur verbo, *Non novi vos; diſcedite à me operarii iniquitatis*.

18. *Oſtende mihi gloriam tuam*] Dicit hîc R. A. S. Moſen nullum non moviſſe lapidem quò populum Domino iterum reconciliaret. Poſtulat, ut Dominus dux ſit itineris, ut populum ſuum clementer aſpiciat, ut gloriam nominis ſui oſtendat, &c.

19. *Vocabo in nomine Domini*] Seu, *exclamando exprimam nomen Domini*. Senſus eſt ſecundùm Racanati, *Cùm tranſiero, clamabo, Dominus magnus, quem tu videre non poteris: clamabo etiam, Ego miſerebor cui miſerebor*, &c.

20. *Non videbit me homo, & vivet*] Colligunt Hebræi ex hoc loco, Deum nulli mortalium apparere citra mortis diſcrimen: & hinc eſſe aiunt quòd Manoah dicebat, *Morte moriemur*, &c. Sic Jacob pro magna gratia habuit quòd *vidiſſet Deum facie ad faciem, & liberata eſſet anima ejus*. Alii tamen hunc locum ſic intelligunt, Non videbit me homo qui vivat in æternum. Moſes enim vidit, & tamen mortuus eſt. Alii ſic, Nulli hominum licebit in hoc corporali ſeculo eſſentiam majeſtatis Divinæ ſenſibiliter & perfectè cognoſcere. Futurum eſt aliud ſeculum in quo ab hominibus cognoſcetur. In hoc corporali ſeculo cognoſcimus illum tantùm ex parte, & per ſpeculum in ænigmate. Sufficit nobis hîc cognoſcere voluntatem ejus, in futuro verò ſeculo cognoſcemus eſſentiam ejus, intuebimúrque facie ad faciem.

FAGIUS.

3. *Facientem lac & mel*,] i. plenam omnibus ſuavibus rebus. Per *lac* enim *& mel* intelligit Scriptura omnes res neceſſarias ad victum. ¶ *Non enim auferam majeſtatem meam de medio tui*] Sic ad verbum habet exemplar Venetianum. Verùm exemplar Compl. aliter habet, nempe ſic, ארי לא אסיק שכינתי בינך, *Non enim aſcendere faciam majeſtatem meam inter te*, vel *in medio tui*: quæ eſt planè contraria ſententia cum ea quæ legitur in Bibliis Venetianis, at convenit cum veritate Hebraica, quæ habet, כי לא אעלה בקרבך, *quia non aſcendam in medio tui*, quare & mihi magis probatur hæc lectio: & facilè fieri potuit ut ex אסיק *Aſſek*, quod *aſcendere faciam* ſignificat, factum ſit אסליק *Eſſalek*, *auferam*. Significat autem Dominus ipſi Moſi hoc ſermone, ſeipſum non ambulaturum inter eos, ſed Angelum ſuum ſe miſſurum, qui deducat eos. Cauſam mox addit, *Quia populus duræ cervicis es*, &c. Lectionem etiam Compl. confirmant quæ mox ſequuntur, *Et audivit populus verbum malum iſtud*, nempe quod Dominus comminatus fuerat ſe non ambulaturum cum ipſis, eò quòd violaverant fœdus, erigendo ſibi vitulum conflatilem.

4. *Ornatum armorum ſuorum ſuper ſe*] Hebr. *Nec poſuit ullus ornamentum ſuum ſuper ſe*: h. e. utebantur tantùm veſtibus lugubribus, in ſignum animi verè dolentis & reſipiſcentis de admiſſo peccato. Hunc ſenſum non malè expreſſit Lat. Vulg. interpres, *Et nullus ex more indutus eſt cultu ſuo*. Lxx tantùm habent, κατενύνθησαν ἐν πενθικοῖς, *luxerunt*, ſive *defleverunt, in lugubribus*, ſcilicet veſtibus. Atque hoc modo intelligunt eos nullo ſolenni indutos ornamento, ſed pullis amictos fleviſſe. Paraph. noſter Chald. per *ornamenta* iſta intelligit arma bellica, ut ſunt gladius, arcus & ſimilia, quæ mox deponere jubentur, ut his denudati in quemcunque hoſtilem impetum præcipites ferantur, non formidantes etiam mortem, modò crimen perfidiæ diluant. Nec deſunt inter Hebræos qui per iſta *ornamenta* intelligant neſcio quas coronas, quas ſingulis Judæis, in ſuſceptione Legis, binas per Angelos impoſitas fuiſſe ſomniant: Et illas à Domino deponere juſſos fuiſſe poſtquam vitulum fecerant. Cui opinioni adſtipulatur etiam Author paraphraſis Hieroſ. qui ubi ſuprà dicitur, *Et vidit Moſes quòd populus denudatus eſſet*, &c. ſic ſcribit, וחמא משה ית עמא ארום פרעו כלילא דדהבא דהוה פריעין אינון ארום פרעו כלילא דדהבא דהוה ברישיהון דהוה שמא מפרשא חקק עליהון מן טוראדחורב: *Et vidit Moſes populum quòd denudatus eſſet: denudati enim erant coronâ aureâ quæ fuerat in capitibus eorum, in quibus & nomen Hamphoraſch inſculptum fuerat, in monte Horeb*. Hæc ille.

5. *Horâ unâ auferam*, &c.] Hebr. *momento uno*, i. ſemel, ut vertit Lat. Vulg. interpres. Vel, *uno impetu*, ſive *brevi tempore*. Lxx omnino aliam ſententiam habent, nam legunt, ὅρα μὴ πλήξω ἄλλην ἐγὼ ἐπάγω ἐφ' ὑμᾶς, *Cavete nè plagam alteram infligam vobis*.

7. *Tollens autem Moſes tabernaculum*, &c.] Iſtud per occupationem dictum eſt. Tabernaculum enim nondum factum erat: vel fortè factum quidem erat, verùm quo modo factum ſit, Moſes nondum dixit. ¶ *Tabernaculum domûs doctrinæ*, &c.] Sic vocat illud paraphraſis, quod ibi à Deo docerentur in negotiis & cauſis ſuis, ob quas quærebant, h. e. conſulebant Dominum.

11. *Verbo ad verbum*] Ad literam eſt, *Et locutus eſt Dominus cum Moſe verbum cum verbo*, vel *ſermonem cum ſermone*, ſcilicet commutando: h. e. familiariſſimè cum eo locutus eſt: quod declaratur verbis continuò ſequentibus, *Quemadmodum loquitur vir cum proximo ſuo*, i. ſicut alter cum altero, homo cum homine loqui ſolet.

12. *Vocavi te ex nomine*] Hebraiſmus eſt, pro, *vocavi te nominatim*, i. præ cæteris te elegi.

14. *Requieſcere te faciam*] i. ego ipſe vobiſcum ibo, atque ita efficiam ut ſis bono, tranquillo & ſecuro animo.

19. *Tranſire faciam omne bonum meum*, &c.] i. oſtendam tibi veſtigia aliqua bonorum meorum, quæ ſunt infinita, h. e. oſtendam tibi tantum de bonis meis quantum mens humana capere & cognoſcere poteſt. ¶ *Et vocabo in nomine Domini coram te*] i. Vocabo coram te nominatim, *Dominus eſt qui præterit*: ídque faciam pro miſericordia mea quâ utor erga eos quibus mihi placet.

20. *Non enim videbit me homo, & vivet*] Hebraiſmus

est, pro, *Nemo vivens videbit me. Non videbit*, non assequetur Divinitatem meam quisquam, *quamdiu vivet*. Nemo homo vivens hanc vitam temporariam & caducam poterit assequi meam essentiam, quid sim ego: sic quidam interpretantur. Alii colligunt ex hoc loco Deum nulli mortalium apparere in sua essentia citra mortis discrimen; atque hinc esse quòd Manoah dicebat Jud. 13. *Morte moriemur*. Sic Jacob pro magna gratia habuit quòd *vidisset Deum facie ad faciem, & liberata esset anima ejus*. Alii tamen hunc locum sic intelligunt, *Non videbit me homo qui vivat in æternum*. Moses enim vidit, & tamen mortuus est.

23. *Et auferam conditionem gloriæ meæ*] Vox Chaldaica דברת *rationem, conditionem* & *verbum* significare potest, sicut & Compl. editio habet, *Et auferam verbum meum*. q. d. Cùm abstulero verbum meum gloriosum, h. e. cùm cessavero loqui & vocare ad te, cùm scilicet præterierit ratio & conditio illa gloriæ & Divinitatis meæ quæ per *faciem* & *anteriora Dei* intelligitur, tum *videbis posteriora mea*, &c.

VATABLUS.

1. VAde, *ascende*, לך עלה] i. Hinc descendendo vade, & ascendas, quia pars Septentrionalis est editior Meridionali.

3. *Ad terram*, &c. אל ארץ זבת חלב ודבש] Hebraismus, affluentem omnibus bonis suavibus & necessariis victui humano. Per *lac* enim intelligit omnes res necessarias ad victum, ut per *mel* delicatas quasque. Similem ubertatem describit & Joel, 3. 18. ubi pro *melle* habet *mustum*. ¶ *Consumam te*, אכלך] *Perdam te, deleam*.

4. *Ornamentum suum*, עדיו] i. Vestes pretiosas, torques, &c. q. d. Abstinuerunt singuli ab ornatu suo quo ornari solebant: utebantur tantùm vestibus lugubribus in signum animi verè dolentis & resipiscentis de admisso peccato. Hunc sensum non malè expressit V. interp. *Et nullus ex more indutus est cultu suo*. Lxx tantùm habent, *Luxerunt* [sive *defleverunt*] *in lugubribus*, sub. *vestibus*: atque hoc modo intelligunt, eos nullo solenni indutos ornamento, sed pullis amictos flevisse. Chald. paraph. per *ornamenta* intelligit arma bellica, quæ mox deponere jubentur, ut facilius præcipites in hostilem impetum ruant.

5. *Dixit præterea*, ויאמר] *Jam enim dixerat*. Ordo historiæ non est requirendus in Scriptura. ¶ *Momento uno*, רגע אחד] *Brevi tempore*. Alii, *uno impetu*, i. si minimum temporis *ascendero tecum, consumam te*. ¶ *Depone*, הורד] Ad verb. *descendere fac*; in signum scilicet animi resipiscentis & dolentis de peccato admisso: *& considerabo quid faciam tibi*.

7. *Procul*, הרחק] Ad verb. *elongando*, sub. *illud*. ¶ *Tabernaculum ecclesiæ*, אוהל מועד] *Tabernaculum conventûs*, aut *congregationis*, Vide suprà 27. 21. ¶ *Et quicunque requirebat Jehovam*, והיה כל מבקש יהוה] Ad verb. *& fuit, omnis qui requirebat Jehovam*, i. qui volebat consulere Jehovam.

8. *Præterea*, והיה] Ad verb. *Et fuit*. Quidam vertunt, *Accidebat autem*, vel, *Cùm autem egrederetur*, sub. *è castris ut iret ad tabernaculum*. ¶ *Et aspiciebant post Mosen*, והביטו אחרי משה] i. Observabant Mosen abeuntem.

9. *Et loquebatur*, ודבר] Nempe Moses.

11. *Facie ad faciem*, פנים אל פנים] Hebraismus, pro, *familiarissimè & amicissimè loquebatur cum Mose*. Non enim potest intelligi Deum potuisse Mosi ob oculos essentiam suam corporali specie: sed intelligendum est de familiaritate colloquii. *Facies* enim *Dei* hoc loco significat favorem, gratiam & amicitiam Dei.

12. *Vide*, ראה] i. Attende ad ea quæ dicturus sum. ¶ *Quem missurus sis mecum*, את אשר תשלח עמי] h. e. Non ostendisti mihi auxilia quorum virtute hostes vincam, & populum meum servem. ¶ *Novi te ex nomine*, ידעתיך בשם] *Novi te nominatim*, i. præ cæteris te elegi.

13. *Viam tuam*, דרכך] i. Modum & rationem quâ velis populum tuum inter tot rerum discrimina servare.

14. *Facies mea*, &c. פני ילכו] Ad verb. *facies mea ibunt*, i. ego te præcedam. q. d. Ego ipse vobiscum ibo, ego ipse adero vobis favore meo præsens & auxiliator, atque ità efficiam ut sis bono, tranquillo & securo animo.

15. *Cui respondit*, ויאמר אליו] Sub. *Moses*. Ad verb. *Et dixit ad eum*. ¶ *Nisi facies tua*, אם אין פניך] i. Si non vis revelare mihi viam & modum servandi populi inter hostes.

16. *Ab omni populo*, &c. מכל העם אשר על פני האדמה] i. Ab aliis gentibus quæ habitant super terram.

17. *Et novi te ex nomine*, ואדעך בשם] i. Tu mihi curæ es ut te conservem in ea vocatione.

18. *Adjecítque*, ויאמר] Ad verb. *Et dixit*, sub. *Moses ad Dominum*. ¶ *Gloriam tuam*, את כבודך] Hîc Moses idem agit quòd suprà 3. 13. *Si dixerint, Quod est nomen ejus? quid dicam eis?* Cùm enim non potuerit impetrare à Deo revelationem futurarum rerum de via & ratione quâ Israelitæ conserventur in adversis, expetit nunc revelationem præsentis majestatis Dei, *Ostende*, inquiens, *mihi gloriam tuam*; h. e. Rogo, majestatem tuam ità reveles ut possim eam extrinsecùs sentire & palpare, ac populo visibilem & palpabilem obtrûdere, nam quòd Israel paulò ante tam fœdè à verbo tuo defecerit, hinc adeò accidisse mihi videtur quòd hactenus non viderunt substantiam tuam externâ & manifestâ majestate. Quare utilissimum fuerit ut nobis ob oculos ponas majestatem tuam sicut reipsa est, externo sensu conprehensibilem, quo Israelitæ non audiant tantùm verbum tuum, sed etiam teipsum sensibiliter videant, ac majestatem tuam manibus (ut ità dicam) palpent. Tametsi enim sæpenumero inculcem eis quòd sit Deus, quòd Deo curæ simus, quòd præsto nobis adsit in omnibus afflictionibus, quòd servaturus nos sit in omnibus adversis, quòd ducturus nos sit incolumes ad terram Patribus promissam, atque adeò quòd quæ verba tuo mandato loquor, Dei verba sint; & affirmem hæc omnia confirmari & certificari per stupenda tua miracula, quæ partim in Ægypto & in Mari rubro, partim in deserto edidisti; tamen tanta est cæcitas eorum, ut quia te non videant ac palpent externo sensu, quemadmodum subditus Regem suum, aut filius parentem suum videt, existiment vanissima esse quæ de te prædicantur. Quod hîc Moses vocat *Gloriam Dei*, Dominus ipse respondens Mosi, v. 20. vocat *faciem suam*: unde videmus gloriâ & *facie Dei* idem significari.

19. *Qui respondit*, ויאמר] Sub. *Jehovah*. Ad verb. *Et dixit*. ¶ *Præterire faciam*, &c. אעביר כל טובי על פניך] i. Ostendam tibi vestigia aliqua bonorum meorum quæ sunt infinita: h. e. tantum ostendam tibi de bonis meis, quantum mens humana capere & cognoscere potest, vel (ut alii exponunt clariùs) revelabo tibi omnem bonam meam voluntatem quâ erga homines afficior: & manifestabo tibi cognomina mea (quod c. 34. 5, 6. facit) ex quibus perspicuè intelliges quam ego voluntatem, quem animum, quos affectus erga vos homines geram; quid item vobis de me & animo meo polliceri debeatis. ¶ *Et vocabo*, &c. וקראתי בשם יהוה וגו'] Hâc formâ loquendi significat Deus Mosi, se, audiente ipso, commemoraturum & recitaturum cognomina sua, è quibus intelligere possit quæ ad salutem bona & necessaria sunt. *Vocabo* (inquit) *ex nomine Jehovæ*, i. nomine meo. q. d. Ego ipse dicam tibi quodnam illud sit bonum quod volo te rescire, illud indicat c. 34. 6. Similem loquendi formam habes suprà 31. 2. & infrà 35. 30. ubi significatur Deum nominatim elegisse ac nomine suo designasse Beseleel in artificem tabernaculi. Sic Esa. 43. 1. *Dominus dicit ad Israelem, Vocavi te in nomine tuo*. Similiter cap. 45. 1. ad Cyrum ait, *Ego Dominus qui voco in nomine tuo*. Alii vertunt, *& invocabo nomen Jehovæ coram te*, nescio quo sensu. Alii rectiùs, (ut respondeat præcedenti verbo, *Præterire faciam*) sic vertunt, *Clamabo nominatim, Jehovah*, i. dum præteribo, dicam altâ voce, *Jehovah*, sub. *præterit*. Vide cap. 34. 5. ¶ *Et miserebor*, &c. וחמתי וגו'] Exponit quodnam sit illud bonum

suum

ſuum omne : acſi dicat, Revelabo tibi omnem bonam voluntatem meam quâ erga homines afficior : quæ eſt (ut ſummatim dicam) *Miſerebor*, &c. h. e. ità affectus ſum ut non ſim niſi ipſa miſericordia & clementia, quâ etiam complector quemcunque viſum mihi fuerit : ſalus hominis ex ſola mea miſericordia pendet : nemini mortalium ſum debitor, gratuitæ beneficentiæ eſt quicquid illis benefacio. Paulus ad Rom. 9. 15. citans hunc locum, probat ex eo, electionem ad ſalutem conſtare in ſola Dei miſericordia. Vide locum.

20. *Faciem meam*, את פני] *Facies Dei* hoc loco ſignificat imperſcrutabilem Dei eſſentiam & majeſtatem. *Faciem ſuam* vocat quod Moſes *gloriam Dei* v. 18. vocaverat.

21. *Dixit poſtremò*, ויאמר] Ad verb. *Et dixit.* ¶ *Apud me*, אתי] i. Habeo locum paratum in hac rupe in qua ſoleo tibi apparere.

23. *Poſteriora mea*, את אחורי] i. Partem poſteriorem, h. e. manifeſta & viſibilia Dei opera. Unde & vulgus cognitionem ab effectibus vocat *cognitionem à poſteriori.* Et Paulus dicit Rom. 1. 20. *Inviſibilia Dei cognoſci ex creatione mundi per opera.* Et Act. 14. 17. *Deus non expertem teſtimonii ſeipſum eſſe ſinebat, dum beneficia conferret, de cœlo dans nobis pluvias ac tempora fructifera, implens cibo ac lætitiâ corda noſtra.* Quomodo autem Deus revelet ſeſe à poſteriori, ſeu à tergo, ſequenti capite audiemus quum recitabit nomina ſua coram Moſe.

CASTALIO.

14 *Ego met præſens ibo*] פנים ſignificare *præſentiam*, jam ſuprà notatum eſt. Hinc dicit Deus, *faciem ſuam ituram unà*, i. ſemetipſum : hinc Moſem alloquitur פנים אל פנים, i. coràm, & præſens præſentem.

CLARIUS.

3. *Non enim aſcendam tecum*] Pollicetur ſe miſſurum Angelum, ipſe non iturus, *nè forte conſumam te*, inquit, *in via.* Hic mihi videtur pulchrè ſignificari, noſtrum genus fuiſſe omni interitu dignum, ſed per magni conſilii Angelum nos ab interitu vindicatos ad promiſſam fidelibus viventium terram deduci. *Eſſe* autem *Deum*, ait Auguſtinus, *cum duræ cervicis hominibus, nihil eſt aliud quàm vindicando adeſſe atque puniendo*, unde cùm eo modo malis non adeſt, parcendo facit : quod pertinet ad illud quod dicitur, *Averte faciem tuam à peccatis meis.*

5. *Uno momento*] Hoc impletum eſt cùm Euangelii prædicatio ad Gentes tranſiit, relicto illo rebelli populo, atque ob ejus incredulitatem abjecto. ¶ *Ut ſciam quid faciam tibi*] More irati Ducis, qui poſtea quàm ponere arma milites juſſerit, decernit quis eis pœnæ infligat. Sunt enim qui pro *ornamento* exponant *arma bellica*; quæ jubentur deponere, ut iis nudati in quemcunque hoſtilem occurſum præcipites ferantur, ut crimen perfidiæ diluant.

6. *A monte Horeb*] Subaudi, *& ultrà.*

7. *Tollens tabernaculum*] Non hîc loquitur de illo Tabernaculo vel Sancto ſanctorum, quæ nondum exſtructa erant, ſed de tabernaculo ipſius Moſis, quod ſeorſum ab aliis fixit, ut commodiùs verſaretur cum Deo ; cui rei conſuetudo multitudinis eſt impedimento. Quod autem ait, *tabernaculum cœtûs*, & *tabernaculum teſtimonii*, vox Hebræa utrumque ſignificat. Interpres vertit, *fœderis.*

11. *Facie ad faciem*] h. e. Non per ſomnia, aut viſiones imaginarias. ¶ *Puer*] Miniſter. Mos enim eſt Scripturæ ut vocet omnem miniſtrum *puerum.* Sic & in Euangelio, *Pueri, num pulmentum habetis ?* & in libris Regum, *Surgant pueri, & ludant coram nobis.*

13. *Viam tuam*] Scilicet per quam ducam populum tuum, præſertim cùm tu te elongaveris à populo, & Angelum ductorem non deſtinaris. Aſpice igitur piis oculis in populum tuum, qui te ductore opus habet, qui & clemens & miſericors es. Exaudito autem Moſe reſpondet Dominus, Ibit igitur facies mea vobiſcum, & ego ipſe ducam vos, quò tibi major ſit quies. Ait Moſes, Et hoc eſt quod petimus : alioqui ſi non ierit facies tua nobiſcum, per neminem alium hinc ducemur. Eſt enim alioqui textus ſubobſcurus.

17. *Novi te ex nomine*] Dicunt Hebræi verbum illud magnam præ ſe ferre Divinæ majeſtatis dignationem : id quod & ex Euangelico illo diſcitur verbo, ſed oppoſito tamen ſenſu, *Non novi vos : diſcedite à me operarii iniquitatis.*

18. *Oſtende mihi gloriam tuam*] Omnia tentat Moſes quò populum Domino iterum reconciliet : poſtulat ut Dominus dux ſit itineris, ut populum ſuum clementer aſpiciat, ut gloriam nominis ſui oſtendat, &c.

19. *Ego tranſire faciam omne bonum meum in conſpectu tuo*] Quid eſt aliud *omne bonum* quàm ipſe Deus, ac Dei Filius ? quem Pater non ſtare ſed *tranſire* fecit per myſterium incarnationis : qui & ipſe Moſi in monte transfiguratus apparuit. ¶ *Vocabo in nomine Domini*] Sunt qui ità interpretentur hunc locum, Cùm tranſiero, clamabo, *Dominus magnus*, quem tu videre non poteris. Clamabo etiam, *Ego miſerebor cui miſerebor*, &c. Locus eſt autem admodum difficilis, & qui etiam Paulo viſus eſt admirabilis : qui ad Romanos ſcribens videtur ea verba in hunc ſenſum interpretari, ut dicat, Non in geminis tantùm infantibus id accidit, ſed in tota Iſraelitica ſimul gente, qui cùm omnes peccaviſſent, cùm Divinos honores vitulo exhibuiſſent, aliqui tamen ſeorſum miſericordiam ſunt conſecuti. Neque hoc injuſtitiæ Dei acceptum referimus, ſed ejus infinitæ ſapientiæ, *qui corda novit ; qui fixit* (ait) *ſigillatim corda eorum, qui intelligit omnia opera eorum* ; atque iccircò ſolus ſine errore tribuit cuique quod ſuum eſt. Neque noſtrum cum illius judicio concordare poteſt, propterea quòd imperiti nimiùm ſumus rectè judicandi, & tanquam ignari alicujus artis, ut cognoſcendorum lapidum aut equorum, eos plerumque probamus aut eligimus quos periti in primis damnaviſſent ac rejeciſſent. Itaque qui digni ſint, quíve indigni, ſolus Deus novit, non quiſquam hominum, etiamſi multum ſibi ſe aliquid ſcire perſuadeant : ſed eos ſua ſæpius fallit ſententia. At qui arcana mentis & cogitationis intelligit, ipſe tutò dijudicat qui honore aut qui pœnâ digni ſint, & propterea multos qui hominibus probi haberentur rejicit, contràque, qui mali exiſtimabantur, hos honore ſuo eſt dignatus : ut ſignificatio fieret, hanc ſelectionem debere non ex ſervorum ſuffragiis ſed Domini ipſius ſententia proficiſci.

20. *Non videbit me homo, & vivet*] Colligunt Hebræi ex hoc loco, Deum nulli mortalium apparere citra mortis diſcrimen : & hinc eſſe aiunt quod Manoeh dicebat, *Moriemur, quia vidimus Dominum.* Sic Jacob pro magna gratia habuit, quòd *vidiſſet Deum facie ad faciem, & liberata eſſet anima ejus*, nempe à morte. Alii tamen hunc locum ſic intelligunt, *Non videbit me homo qui vivat in æternum* : Moſes enim vidit, & tamen mortuus eſt.

22. *Ponam te in foramine petræ*] Intuetur Moſes gloriam Dei innixus petræ. *Petra* autem, ait Paulus, *erat Chriſtus : nemo* autem *venit ad Patrem niſi per filium.* Simulacrum verò aliquod Divinæ præſentiæ præmiſit etiam tunc Dominus fideli ſervo Moſi, ſed myſteriorum plenum, & eorum quæ ventura erant figuram ſecum ferens. Pertranſiit enim gloria Domini Judæos, cujus poſteriora tantùm videbunt : quia *cùm plenitudo Gentium introierit, tunc omnis Iſrael ſalvus erit.* Interea verò Petra, quâ protectus eſt Moſes, facta eſt Judæis, ipſorum tamen vitio, *lapis offenſionis & petra ſcandali.*

DRUSIUS.

11. *Et miniſter ejus Joſue filius Nun puer non recedebat è medio tentorii*] Hic aliqua quædam difficultas. Nam quomodo *puer* qui tunc agebat annum, ut quidam volunt, 53. ut alii, 55. ut Abenezra, 56. Joſuæ annum 55. agentis, qui *puer* vocetur, meminit autor More Nevoch. fol. 112. pag. 1. De Jeroboamo etiam dicitur cùm ageret annum 41. ait Gerundenſis Gen. 37. v. 3. Sunt qui *puerum* hîc dici putant ſervum.

Nam vox Ebræa hoc etiam significat. *Minister puer*, ut *rete jaculum*, *arvus ager*, *ancile scutum*, *lapis silex*, *pœna multa* sive *mulcta*. Grammatici παράλληλον appellant. Sic Esth. 2. 2. *Dixerunt pueri regis ministri ejus. Minister puer* & *puer Minister* in idem recidunt. *Puer* tribus modis dicitur, imò quatuor: Uno, cùm servum significamus, ut *Jacob puer tuus:* Altero, cùm *puerum* contrario nomine *puellæ* dicimus, marem denotantes: Tertio, cùm ætatem puerilem intelligimus. His adde, si placet & si vis, puerum sensu & intelligentiâ. Sic accipitur in illo Salomonis Prov. 1. 4. *Ad dandum puero scientiam*, nisi potius ut ibi sit nomen ætatis. Sententia Abenezræ superiùs memorata hoc modo defendi potest. Septem annis, ut Ebræi tradunt, occupatus fuit in subigenda terra, & totidem in dividunda: His adde 40. quibus oberravit in deserto, simul efficiunt annos 54. Quibus si addideris annos 56. en numerum annorum vitæ ipsius 110. Sed expende. Nam hæc acciderunt cùm aliquamdiu fuissent in deserto.

13. *Notifica mihi vias tuas*] Hunc locum Tremellius enarrat, *vias tuas per quas ducturus es nos*. Sed meliùs Hiscuni, *vias tuas*, i. *proprietates tuas*, quas Ebræi מדות vocant, cujus singularis מדה *proprietas*, &, quando de hominibus dicitur, *mos*, unde מדת סדם *mos Sodomitanus* sive *Sodomenus*, ut *sal Sodomenum* apud Galenum. *Mores Sodomiticos colit*, sicuti dicimus, *Mores Massilienses colit*. Huc respexit David regius propheta Psal. 103. 7. *Notas fecit vias suas Mosi:* quod similiter R. D. ibi exponit, *proprietates suas*. Sed quid intelligit per *vias*, h.e. *proprietates, Domini?* An consiliorum & factorum ejus rationes? ut Rom. 11. 33. Sic Hos. 14. 9. *quia rectæ sunt viæ* Domini, *justi ambulant in eis, scelerati impingunt in eis*. Hic *vias* Domini appellat judicia ejus. Sic hæc sunt *viæ* Dei, non tamen *proprietates* ejus. Quid igitur vocat *proprietates Dei?* Docet nos Hymnographus in loco citato. Nam cùm dixisset, *Notas fecit Mosi vias suas*, subjicit. *Miserator & misericors* Dominus, *tardus ad iram, & multâ benignitate, non in perpetuum contendit, nec in seculum servat*, & quæ sequuntur. *Viæ* igitur *Domini* sunt Misericordia, Clementia, Longanimitas, Justitia, Æquitas, Pax, Concordia, Pietas, omnisque adeo Integritas. Hinc scies quid sit *ambulare in viis* Domini: à quibus *deflexisse* dicuntur sacerdotes Mal. 2. 8, 9. Qui in his viis ambulat, etiam *cum* Domino *ambulat*, quod poeta Latinus dicit *cum Deo vivere*, dicitur etiam *ambulare post* Dominum. In libro Musar, qui est liber Ethicus, fol. 120. pag. 1. *Viæ Dei sunt proprietates ejus, ut vestire nudos, visitare ægrotos, consolari lugentes, sepelire mortuos*. Hæc diligenter notabunt, qui verbum Dei populo enarrant. Nam miserè sapit qui tantùm ex commentario sapit. Sæpenumero dicunt quod non intelligunt. *Scire*, inquit Aristoteles, *est per causas scire*. Causas nescit, qui rationes, quas ex linguis petunt docti commentatores, non intelligunt. Quod iis accidit qui linguas ignorant. Cur ergò eas negligimus, nè dicam spernimus?

14. Inter ea nomina quæ singularem non habent, sunt פנים *facies*, & חיים *vita*; non quòd plures sint facies aut vitæ, sed quia sic obtinet usus & proprietas linguæ. Neque enim omnia pluralia multitudinem significant. Sunt pro exemplis אלהים *Deus*, & אדנים *Dominus*. Nam quando usurpantur de uno, sensum habent singularem. Sic פנים *facies*, quod modò construitur cum verbo singulari, ut ibi, *facies* Domini *dimisit eos*, ac tum habetur ratio sensûs; modò cum verbo plurali, ut Exod. 33. 14. *Facies meæ ibunt*, ac tunc habetur ratio terminationis tantùm. Neque enim Deus plures facies habuit, neque plures Dii sunt, quia legimus, *Errare fecerunt me Dii*; quod verti potest, imò debet, si de uno Deo loquitur, *Errare fecit me Deus*. Quod iterum notandum duxi vel propter eos qui sæpius ea de re moniti tamen intelligere hæc aut nolunt ob pertinaciam, aut non possunt ob stupiditatem. Semel sapiendum est. Non est turpe aliquid nescire, sed nolle discere cùm occasio est. O si quis me ista docuisset cùm adolescens essem! Aut animam ei dedissem, aut si quid est animâ carius! Quanquam de adolescentibus non queror, tantùm de istis qui quod semel malè dicerunt dedicere nolunt. Omitto quòd nihil discere volunt à Grammatico, Theologi cùm sint: nam id eis dedecori esset. Phui phui τὴν ἀλαζονείας ταύτης.

GROTIUS.

7. *Moses quoque tollens tabernaculum extendit*] *Sibi* addit textus Hebræus. Tentorium Mosis intellige, quod vice fuit sacri Tentorii nondum facti.

12. *Novi te nomine*] Novi te nominatim, i. eximiè, שמך מעלה, ut hîc Græci.

13. *Ostende mihi faciem tuam*] i. δόξαν, ut quidam Græci: sed in Hebræo est, *Fac mihi notam viam tuam:* quod Rabbini de proprietatibus Divinis interpretantur, quas מדות vocant: sed locus ostendit agi hîc de modo quo Deus cuncta gubernat; quem imitari volebat Moses.

18. *Ostende mihi gloriam tuam*] Splendorem vultûs tui: cui opponitur mox *tergum*. Significat autem *vultus* & *partes priores* causas ac rationes secundùm quas Deus beneficia sua dispensat; *tergum* ipsa beneficia. Hæc sentimus, illas magna ex parte nos nunc ignoramus, Rom. 11. 33, 34, 35. multò pauciora autem norant veteres, Rom. 16. 25, 26. Hunc sensum monstrant quæ sequuntur.

19. *Ostendam omne bonum tibi*] Bona quæ populo Israelis facturus sum. ¶ *Vocabo in nomine Domini coram te*] Locutio Hebræa, pro qua dicere liceat, *Clamabo nomen meum* יהוה *pronuntiando*, quò magis scilicet certus sis constantem me fore in promissis implendis, quod nomine יהוה significatur. Vide suprà cap. 6. 3. ¶ *Miserebor cui voluero, & clemens ero in quem mihi placuerit*] Peccata quædam condonabo, quædam non condonabo; & eadem peccata his condonabo, non illis, ob causas latentes hominibus, mihi cognitas. Bene autem Latinus transtulit, *miserebor cujus miserebor*, pro *miserebor cui voluero*. Nam, ut Servius ait ad initium 3. Æneid. *Quæcunque ratio vel judicium non apparet*, Sic visum *interponitur*. Habet idem Donatus ad Terentium, & Abarbaniel ad Esa. 53. hanc significationem esse dicit in voce חפץ. Proverbium est Hebræorum, *Non est curiosè quærendum post opera Dei: omnia enim sapienter fecit, tametsi abscondita sunt ab oculis sapientum*. Origenes contra Celsum, εἰσὶ γάρ τινες εἱρμοὶ καὶ ἀκολουθίαι ἄφαλοι καὶ ἀνεκδιήγητοι οἷς ὁ θεὸς τὰς ἀνθρωπίνας ψυχὰς διαφόρως οἰκονομίας. Arnobius l. 2. *Neque enim promptum est cuiquam Dei videre mentem; aut quibus modis ordinarit res suas, homo animal cæcum & ipse se nescius ullis potest rationibus consequi. Quid oporteat fieri, quando, vel quo genere, ipse cunctarum rerum pater, moderator & dominus scit solus*. Salvianus, *Non ideo non justum est quod Divinitas agit, quia capere vim Divinæ justitiæ homo non valet. Sicut plus est Deus quàm humana ratio, sic mihi plus esse debet quàm ratio, quòd à Deo agi cuncta cognosco.*

20. *Non enim videbit me homo & vivet*] Confer Jud. 6. 23. & 13. 22. Pausanias Phocide, τὸ ἔπος ἓν ἀληθὲς εἶναι τῷ Ὁμήρῳ, σὺν ὑδρὶ δὲ αἰσίῳ τοῦ Διὸς τῷ γένει τὸ ἀνθρώπων ἀναρχῶς ὀφθῆναι. Callimachus,

——Κείνοισι δ' ὅσσε λίγηλι νόμοι,
Ὅσσά τιν' ἀθανάτων, ὅτε μὴ θεὸς αὐτὸς ἕληται,
Ἀθρήσῃ, μισθῷ τόπον ἰδεῖν μεγάλῳ.

21. *Est locus apud me*] Locus propinquus visû.

22. *Cùmque transibit gloria mea*] Pars prior ejus quod apparet. Credunt autem Hebræi eandem formam apparuisse hîc Mosi, Esaiæ, cap. 6. Ezechieli, cap. 1. & 10. ¶ *Protegam dextrâ meâ*] Potestas Divina in nos curiositatem inhibet. *Quis prior dedit illi?* Rom. 11. 35.

23. *Videbis posteriora mea: faciem autem meam videre non poteris*] Persuasum id gentibus cunctis. Homerus Iliados N'.

Ἰχνια δὲ μείομαι ποδῶν ὀδὲ κνημάων
Ῥεῖ' ὄπιθεν ἀπόντος.

Servius ad illud 10. Æneid. *Ponè sequens. Hoc quidam ideo dictum tradunt, quòd adversa videri nolunt: unde Eclogâ 8. Nè respexeris.* Idem in Fuldensi codice ad 2. Æneid.

Æneid. *Abſceſſu plerumque numina demonſtrantur fuiſſe, cùm ſubitò apparere deſierint.*

CAP. XXXIV.

MUNSTERUS.

5. VOcavítque in nomine Domini] Ut ſuprà dixerat, *Cùm tranſiero, vocabo in nomine Domini*, ſic hîc nomen ſuum magnificum exprimens dicit, *Dominus, Dominus*, quod in Hebræo tetragrammaton illud ſacrum nomen eſt. Et omnia quæ ſequuntur ſunt verba Dei, & non Moſi, ut Latini hactenus intellexerunt. Ut enim ſuprà dixerat, *Cùm tranſiero, clamabo, Miſerebor cui miſerebor*, ſic hîc idem dicit, *Deus miſericors*. q. d. Ego ſum Dominus ille & Deus miſericors quem tu Moſes rogaſti pro populo, &c. prædicans ſcilicet de ſe tredecim verba, quæ Hebræi vocant tredecim מדות, *proprietates*, ſeu *epitheta Dei*. Et multa de his ſcribunt. Prima eſt, *Ego Dominus*, & ſumma illa Majeſtas: Secunda, *Deus*, & eſt אל idem quod תקיף, *fortis*: Tertia, רחום, *miſericors*, præſervans ſcilicet à lapſu: Quarta, חנון, *clemens*, erigens lapſum: Quinta, *longanimis*, non illico condemnans impium: Sexta, *abundans pietate*, vel *multæ pietatis*, ſuper juſtum & impium: Septima, *multæ veritatis*, implens promiſſa: Octava, *cuſtodiens miſericordiam in mille*: Nona, *remittens perverſitatem*: Decima, *remittens* פשע, *tranſgreſſionem*: Undecima, *remittens* חטאה, *peccatum*: Duodecima, *innocentem non condemnans*: Decimatertia, *Viſitans iniquitatem patrum*, &c. Sunt tamen qui hæc duo ultima non annumerant proprietatibus Dei, ſed ea tantùm quæ clementiam & beneficentiam præ ſe ferunt: & illi penultimam ſic interpretantur, Licèt Deus ſit clemens, miſericors, abundans bonitate, remittens omnis generis peccata, putà quæ fiunt vel ex infirmitate vel ex certa malitia, purificando tamen neminem in hac mortali vita ſic purificat, qui non dicere poſſit, *Invenio aliam legem in membris meis repugnantem legi mentis meæ.*

7. *In tertios*] h.e. על דור שלישי, *in tertiam generationem*; quando ſcilicet filii paternorum ſcelerum ſunt ſectatores, ut ſuprà quoque cap. 20. indicavimus.

10. *Mirabilia*] Hæc ſunt illa mirabilia opera quæ fecit in deſerto, ut ſunt Eductio aquæ de petra, Locutio aſinæ, & ſimilia. ¶ *Videbunt opus terribile quod faciam tecum*] Intelligendum dicunt de cornuta facie Moſi; aut, ut alii putant, de ſeditione Corah & ſociorum ejus.

15. *Vocent te*] Heb. *vocet te*: nam eſt familiare Hebraiſmo, ut de populo promiſcuo loquatur numero. Idem plerumque fit in nominibus ſpecierum animalium.

18. *Matureſcentis frugis*] Eſt אביב tempus בישול, התבואה, *decoctionis frugum*.

19. *Maſculinum*] Heb. *Omne pecus tuum quod ſit*, vel *naſcitur*, *maſculinum*; uno verbo ſcilicet ſententiam hanc exprimens.

20. *Vacuæ*] Hebraiſmum hîc reddidi; ſed nemo eſt qui non intelligat abſque munere & oblatione non comparendum ante conſpectum Domini.

22. *Feſtum hebdomadarum*] Intelligitur feſtum Pentecoſtes, in quo duo panes de primitiis tritici afferri debebant, ſicut in Paſcha jubetur afferri עומר *de hordeo*, quod citiùs matureſcit quàm triticum. Porrò per *feſtum collectionis* intelligitur feſtum Tabernaculorum, quod ſemper eſt in initio anni, h.e. in Septembri noſtro. ¶ *De hædo non coquendo in lacte matris ſuæ* jam ſuprà cap. 23. diximus.

28. *Decem verba*] Hæc *decem verba* Decalogus eſt.

29. *In modum cornu*] Dicit Steuchus, Judæos malè habere quòd Chriſtiani pingunt Moſen cum cornibus. Neſcio ſi id verum ſit, cùm & R.S. atque K. dicant verbum קרן à *cornu* deſcendere, quódque radii in modum cornu micuerint ex facie Moſi, ſicut & radii à Sole derivati ſpeciem cornu præ ſe ferunt. Id verum eſt, quòd tota facies Moſi ſic rutilavit & micuit ut Iſraelitæ non potuerint intendere in eam. Exponunt ergò Hebræi verbum קרן per זהר *ſplenduit*: & R.S. vocat radios illos קרני דהוד, *cornua magnificentiæ*. Ut cooperuit autem Moſes faciem ſuam cùm loqueretur ad filios Iſrael, quò cum majori loqueretur autoritate, ſic quando cum Deo loquebatur, amovit velamen, quòd indignum eſſet loqui cum Rege facie coopertâ, ut Sepharadi dicit.

FAGIUS.

6. CLamavítque, *Dominus Dominus Deus*] i. clamavit Dominus ad Moſen; altâ voce denunciavit ei hanc vocem, *Dominus eſt*. Ut cap. præcedenti dixerat, *Vocabo in nomine Domini coram te*, ſic nomen ſuum magnificum exprimens, hîc dicit, *Dominus eſt*. Omnia quæ ſequuntur Dei ſunt verba, non Moſis. Ut enim ſuprà dixerat, *Clamabo nominatim, Dominus eſt. Miſerebor*, &c. ita & hîc idem dicit, *Deus miſericors*; q.d. Ego ſum Dominus ille & Deus miſericors quem tu rogaſti pro populo, &c. Author Vulg. edit. Lat. hunc locum ſic tranſtulit quaſi Moſes clamaverit & dixerit, *Domine Deus*, &c. Ad hunc modum enim habet, *Stetit Moſes cum eo, invocans nomen Domini. Quo tranſeunte coram eo ait, Dominator Domine Deus, miſericors & clemens*, &c. Sed prior lectio ſolidior eſt, ut teneas hæc verba Dei fuiſſe, qui ad Moſen clamaverit, ut ſuprà. Habet tamen Vulg. Lat. editio ſuæ lectionis adſtipulatorem Thargum Hieroſ. quod ita legit, ועברת יקר שכינתיה דה' קדמוי וצלי משרה ואמר ה' ה' אלהא רחמנא ונעם, *Et cùm tranſiret gloria majeſtatis Domini coram eo, oravit Moſes & dixit, Domine Domine Deus miſericors*, &c. Quæ propterea annoto, ut non temere mox damnemus Lat. illam Vulg. editionem, ſi quando à veritate Hebraica nobis diſcrepare videtur: habet enim quos ſecuta eſt, ut hîc etiam vides. Sed placet hîc commemorare quomodo Hebræi hæc Dei epitheta, quæ ſibi ipſemet Deus attribuit, exponant atque enarrent. I. Quod bis dicitur, *Adonai Adonai*, ea ſignificari dicunt duplicem in Deo miſericordiam, alteram quâ præſervat hominem à peccato, alteram quâ remittit ei qui peccavit delictum. II. Vocat ſe אל *El*, i. *Deus fortis*, quo innititur potentia Dei quâ poteſt ſuccurrere ſuis utcunque oppreſſis. III. *Miſericors* eſt, præſervans ſcilicet à lapſu. IV. *Clemens* eſt, erigens ſcilicet lapſum. V. *Longanimus* eſt: non ſtatim punit homines atque peccant, ſed differt pœnam, quia *non vult mortem peccatoris, ſed ut convertatur & vivat*. VI. *Multæ pietatis*, ſive *miſericordiæ*, eſt, erga eos ſcilicet qui indigent & non habent merita. VII. *Multæ* quoque *veritatis* eſt, in præſtandis ſcilicet promiſſis. VIII. *Cuſtodit pietatem*, ſive *bonitatem*, *in mille generationes*. Punit enim peccata parentum in filiis in tertiam & quartam uſque generationem, miſericordiam verò ac bonitatem ſuam protendit in mille generationes, ità ut miſericordia ejus major & amplior ſit irâ ejus: id quod Hebræorum ſapientes ità efferunt, מרובה מדה טובה ממדת פורענות, *Major eſt proprietas bonitatis Dei quam proprietas ultionis*. IX. *Remittit* omnis generis peccata; *Iniquitatem*, h. e. ea peccata quæ temere & cum quadam præſumptione admittuntur; *Tranſgreſſionem*, h.e. defectionem & apoſtaſiam; quod Hebræis eſt פשע *Paſcha*; manifeſta quoque & publica *peccata*, quæ veniunt appellatione חטאה *Chataah*; tametſi quidam חטאות dici volunt peccata quæ in pueritia maximè, non pleno rationis uſu, fiunt. X. Non eſt *reſpector perſonarum*: *non* enim *innocentem habet eum qui nocens eſt*. XI. *Viſitat iniquitatem patrum ſuper filios*; ſi ſcilicet filii imitentur facta & ſcelera parentum: aliàs non portabunt filii iniquitatem parentum. Hactenus Hebræi: quæ bona ex parte leguntur & apud R.S. Et Hebræi hæc Dei epitheta ſive elogia ſic dividunt ut ex ipſis faciant שלש עשרה מדות השם, *tredecim proprietates Dei*.

7. *Propitius eſt his qui convertunt ſe ad legem ejus, &c.*] Hæc ſententia in veritate Hebraica valde concisè effertur, ideo diverſimodè redditur & intelligitur. Hebraicè ſic legitur, ונקה לא ינקה *Venakeh lo jenakeh*. Quod Vulg. editio Lat. ità legit, *Nullúſque apud te per ſe innocens eſt*, q. d. & innocens non erit ſine piaculo. Lxx [illegible]

vg. Jaeiñ,

נקה לא ינקה, *& noxium non habebit pro innocente.* Et hos ex recentioribus hodie quidam sequuntur, qui ex Hebræo sic legunt, *Et nocentem innocentem non faciens.* Hebræi bifariàm ferè explicant, nempe hoc modo, לא ינקה את האדם מן העון מכל וכל אף על פי שהוא נושא עון אלא יעניש את האדם מעט כדי ליסרו ולהשיבו לדרך טובה, *Non absolvit hominem ab iniquitate in universum, tametsi remittat iniquitatem, sed punit hominem paulatim, in hoc ut castiget eum, & reducat in viam bonam.* Vel, מנקה הוא לשבים ואינו מנקה לשאינם שבים, *Absolvit eos qui respiscunt, non autem absolvit eos qui non respiscunt.* Atque ità veteres Hebræi intellexere, quos secutus est Paraph. noster Chald. suâ versione. Porrò quod ipsas voces attinet, verba sunt secundæ conjugationis activæ apud Hebræos, & נקה *Nakeh* est infinitivus, & ינקה est futurum: unde & sic redditur, *Et innocentando non innocentabit*; vel, *absolvendo non absolvet.* Paraph. Hieros. ita habet, ומוכייא לא מוכי ה' יתּ חייבייא ביום דינא רבא, *Et justificando non justificabit Dominus reos in die judicii magni.* Est ex recentioribus Theologis nostri temporis qui hunc locum fusiùs explicat, cujus verba huc adscribere minimè piget. Nullum faciens innocentem: *Hoc vulgò ità exponitur, quòd nullus sit per se coràm Deo innocens. Quod verè quidem dicitur, sed non videtur genuinum hujus epitheti sensum explicare. Hebræus ita habet,* ונקה לא ינקה, *h. e.* dimittit impunem, non dimittit impunem. *Et quomodo hoc intelligendum sit Chaldæus paraphrasticùs ità exposuit,* סלק לרתייבין לאורייתיה ולדלא תייבין לא מוכי, parcens iis qui convertuntur ad legem ejus; & eos qui non convertuntur, non justificans. *Hoc ergò epitheto significat Deus quòd non sit ut victor tyrannus & crudelis, sed ut victor clemens ac moderatus. Tyranni enim victores urbium solent ferro suo in victos omnes dedititios indiscriminatim grassari, nec cuiquam vel sexui vel ætati parcere: Clementes autem victores non saviunt in quosvis, sed recipiunt victos dedititios in gratiam & vindictam, in veniam & pœnam, videlicet ut parcant quibus velint, & puniant quos libet. Nam cùm omnes victi morti obnoxii sunt, clementes tamen victores non omnes trucidant, sed hos quidem servant, illos autem, adeóque paucissimos, occidunt. Sic & Dominus Deus noster non est ut tyrannus victor, qui quosvis indiscriminatim conculcet & perdat, sed est ut clemens victor, qui victos partim in gratiam recipiat. Tametsi enim omnes homines meriti sunt extremam internecionem propter peccata, Dominus tamen Deus noster tam clemens est ut non omnes extremâ internecione perdat, sed alios quidem, nimirum impœnitentes, perire sinat, alios autem, videlicet pœnitentes, in gratiam recipiat & perpetuâ felicitate donet.* Hæc ille.

21. *Tam à seminando quàm à metendo*] Ità communiter hunc locum vertunt interpretes. Vulg. editio, *die septimo cessabis arare & metere.* Lxx τῷ σπόρῳ καὶ τῷ ἀμήτῳ καταπαύσεις, *A semine & messe cessabis.* Heb. ad verb. *In agricultura & in messe.* Chald. *In semente & in messe*, h. e. In tempore sementis & in tempore messis quiescas, ut Compl. editio habet. Vult autem dicere, Etiamsi maxima tibi operandi videbitur esse necessitas, ut est tempus sementis & messis, non tamen violabis Sabbatum, sed quiescas. Atque hæc videtur omnino genuina hujus loci esse lectio ac sententia, q. d. Etiam tempore sementis & messis, quo maximè laborandum esse videbitur, servabis sabbata tua.

21. *In primitiis messis triticeæ*] i. Quando offeres primitias in messe triticea.

25. *Non mactabis super fermento*, &c.] Sensus est, Antequam immoles victimam Paschalem, removebis fermentatum de domo tua. Non enim jugulari debet agnus Paschalis quando adhuc fermentum est in domo. Habes de hoc & suprà 23.18.

29. *Quòd multus esset splendor gloriæ ejus*] Heb. ומשה לא ידע כי קרן עור פניו בדברו אתו, *Et Moses ignorabat quòd in modum cornu radiaret cutis faciei sua dum ipse loqueretur cum eo.* Non est ergò putandum quòd cornua ex facie Mosis egressa fuerint, ut aliquis fortè ex Lat. Vulg. editione divinare posset, quæ habet, *Et ignorabat quòd cornuta esset facies sua ex consortio sermonis Domini.* Unde nimirum & prava consuetudo vulgi nata est, pingere Mosen duobus cornibus. Sed sensus est, quòd frons, nasus, os & mentum, totaque facies Mosis splenduerit, atque radios in modum cornu ejaculata fuerit. Vocabulum Hebraicum קרן *Keren* propriè *cornu* significat. Hinc verbum קרן *Karan, splendere, fulgere, radiare.* Quòd scilicet, ut R. D. K. inquit, cùm homo Solem aut quamvis aliam lucem intentè intuetur, jam videtur illi quodammodo cornuum instar splendorem ac radios emittere. Veritatem Hebraicam pleniùs expressi sunt Lxx, qui legunt, Καὶ Μωυσῆς οὐκ ἤδει ὅτι δεδόξασται ἡ ὄψις τῆς χροὸς τοῦ προσώπου αὐτοῦ, *Et Moses ignorabat quòd glorificatus esset aspectus cutis faciei suæ.* Hunc sensum quoq; secutus est Apostolus 2 Cor. 3. 7. *Quòd si administratio mortis in literis, deformata in saxis, fuit in gloria, adeò ut non possent oculos intendere filii Israel in faciem Moysi, propter gloriam vultûs ejus quæ aboletur, cur non potiùs administratio Spiritûs erit in gloria?*

33. *Et posuit super faciem suam velamen*] Ad literam est, ויתן אפי, *domum faciei:* sic vocat Chaldaismus velamen. Usurpat enim *domûs* vocabulum pro quolibet instrumento, vase & receptaculo in quo aliquid retinetur, reconditur & conservatur.

VATABLUS.

1. Dola, פסל] *Præcide.*

2. *Mihi*, לי] i. Propter me, vel exspectans me. Chald. paraph. *coram me.*

3. *Nemo autem ascendat*, ואיש לא יעלה] Ad verb. *Et vir non ascendat*, q. d. Tu solus ascende.

5. *Et vocavit ex nomine Jehovæ*, ויקרא בשם יהוה] *Et clamavit nominatim, Jehovàh* est, i. Dominus clamavit ad Mosen, atque altâ voce ei denuntiavit hanc vocem, *Jehovàh est*, ut cap. 33. 19. dixerat, *Exclamabo nomen Jehovæ coram te:* sive, *clamabo nominatim, Jehovah est coram te.*

6. *Fortis*, אל] *Deus.* ¶ *Et miserator*, וחנון] *Et clemens.* Hæc omnia verba Dei sunt, non Mosis, ostendentis Mosi bonum illud quod promiserat se ostensurum cap. 33. 19. Ut enim suprà dixerat, *Clamabo nominatim, Jehovah est; & miserebor*, &c. ità & hic idem dicit, *Deus*, vel *fortis, misericors*, q. d. Ego sum Dominus ille & Deus misericors quem tu rogasti pro populo, &c. ¶ *Tardus ad iram*, ארך אפים] Ad verb, *longus irarum*, i. longanimis. ¶ *Multus misericordiâ*, &c. ורב חסד ואמת] i. Clementissimus & veracissimus in promissis suis.

7. *Auferens iniquitatem*, נושא עון] *Remittens* [*condonans*] *iniquitatem.* ¶ *Et qui absolvendo*, &c. ונקה לא ינקה] Ad verb. *& qui innocentem faciendo non innocentem faciet.* Alii, *& qui mundando non mundabit*, i. qui nocentem non judicat innocentem. ¶ *Visitans iniquitatem patrum*, &c. פוקד עון אבות וגו'] Vide hæc eadem suprà 20. 5. Ad verb. *Qui visitat iniquitatem patrum in filiis filiorum, in tertianis & in quartanis*, i. in nepotibus tertii & quarti gradûs, si imitentur mores majorum.

9. *Si quæso*, אם נא] *Si nunc.* ¶ *Et parce*, וסלחת] Fut. Heb. pro imperat. ut & mox, *& posside nos.*

10. *Percussurus sum*, כורת] Præs. Heb. pro fut. *percutiam.* ¶ *Facta sunt*, נבראו] Ad verb. *creata sunt.* ¶ *In cujus medio es*, אשר אתה בקרבו] Ad verb. *cujus tu in medio ejus.* Redundat *Ejus:* & præpositio ב præponenda, *in cujus medio es*, i. quem ducis. Hebraismus. ¶ *Jehovæ*, יהוה] i. Divinum, sive *meum.* ¶ *Facturus sum*, עושה] Præs. Heb. pro fut.

11. *Custodi tibi*, שמר לך] i. Diligenter observa. ¶ *Ejiciam*, גורש] *Expellam.* Præs. pro fut.

12. *Cum habitatoribus ejus regionis*, ליושב הארץ] Singul. Heb. pro plur. *cum incolis ejus regionis.* Mox præs. Heb. pro fut. *ingrederis*, pro *ingredieris.* ¶ *In laqueum in medio tui.* למוקש בקרבך] *In offendiculum in medio tui:* i. nè tibi sint causæ ruinæ, quum habitabunt tecum: fiet enim ut te inducant in idololatriam; ut postea declaratur.

14. *Incurvabis*, &c. השתחוה לאל אחר] *Adorabis deum alienum.* ¶ *Zelotes*, קנא] *Zelotypus*, vel *emulus*, i. Dominus dicitur zelotypus, h. e. non patitur ut alius deus secum colatur: solus pro Deo amari & coli vult. Vide suprà 20.5.

15. *Ne fortè percutias fœdus*, פן תכרות ברית] sub. *Hoc jubeo, nè fortè*, &c. ¶ *Vocet autem*, וקרא לך ואכלת מזבחו] Confusio numerorum, à pluralibus ad sing. ut & v.16. Hac de causa reprehendebat Christianos quosdam Paulus qui comedebant idolothyta, 1 Cor.8.10.

18. *Abib.* האביב] Vide suprà 13.4.

19. *Quicquid aperit vulvam*, כל פטר רחם] Ad verb. *Omnis apertio* [vel *emissio*] *vulvæ*, i. omne primogenitum. ¶ *Et omne pecus tuum*, &c. וכל מקנך תזכר פטר שור ושה] *Et omne pecus tuum recensebitur, primogenitum* tam in *armento* quàm in *pecore*, i. Omnia primogenita tam boum quàm ovium recensebuntur, & mea erunt. Chald.paraph. *omniáque pecora tua masculina sanctificabis, primogenitum bovis & ovis.*

20. *Conspicientur*, יראו] *Apparebunt*, sub. *filii tui.*

21. *In aratione*, &c. בחריש ובקציר תשבות] i. Etiam tempore quo arandum est, & quo segetes demetendæ sunt, volo diligenter observari sabbatha mea: tametsi vos aliò vocet privata utilitas vel arandi vel segetes demetendi. Chald.paraph. *Tam à seminando quàm à metendo quiescas.*

22. *Et solennitatem hebdomadarum*, וחג שבועות] i. Festum Pentecostes. De hac solennitate vide Lev.23.15, & 25. 8. vide & suprà 23.16. ¶ *Et festum collectionis*, וחג האסיף] i. Festum Tabernaculorum. De hoc festo vide suprà 23. 16. & Lev.23.34. *Collectionis* festum vocabatur, quòd celebraretur eo tempore quo omnia bona terræ condebantur, mense Septembri. ¶ *In revolutione anni*, תקופת השנה] i. Quando redeunte anno omnia conduntur.

23. *Conspicietur omnis masculus tuus*, יראה כל זכורך] *Apparebit omne masculinum tuum.* Ad verb. (si Latinè dici posset) *omnis masculinitas tua*, i. omnes mares tui. Vide suprà 23.17.

24. *Terminum tuum*, את גבולך] i. Regionem tuam quam tibi daturus sum.

25. *Super fermentatum*, על חמץ] i. Quum fuerit fermentatum apud te. Vide eadem suprà 23. 18.

26. *Principium*, &c. ראשית בכורי וגו'] Versum istum habes cap.23.19.

27. *Secundùm verba ista*, על פי הדברים האלה] i. Hâc ratione & conditione. Decem verba intelligit, ut declarat.v.28.

28. *Et scripsit* ויכתוב] sub. *Jehovah.*

29. *Factúmque est*, &c. ויהי כרדת.וגו'] Ad verb. sic habet iste versus, *Et fuit, quum descenderet Mose è monte Sinai, & duæ tabulæ testimonii in manu Mose, quum descenderet de monte; & Mose non cognovit quod*, &c. ¶ *Testimonii* העדות] *Tabulæ testimonii* dicebantur decalogus, quòd testaretur Deus voluntatem suam in illis, séque Deum esse Israelis, & Israelem esse populum suum. ¶ *Resplenderet* [קרן] Ad verb. *resplenduisset*, vel, *in modum cornu radiasset.* Præt.Heb. pro præs. קרן *Keren* propriè *cornu* significat. Unde verbum קרן *caran, splendere, fulgere, radiare:* quòd scilicet quum homo (ait doctus inter Hebræos) Solem aut quamvis aliam lucem intentè intuetur, jam videtur illi quodammodo cornuum instar splendorem ac radios emittere. Ex falsa aut malè intellecta V. interpretis versione, quæ sic habet, *Ignorabat quòd cornuta esset facies sua*, imperiti linguarum imposuerunt populo, Mosen habuisse duo cornua in capite, quod falsissimum esse nemo non videt, Lxx plenius veritatem Hebraicam expresserunt, qui legunt, καὶ Μωϋσῆς οὐκ ἤδει ὅτι δεδόξασται ἡ ὄψις τοῦ χρωτὸς τοῦ προσώπου αὐτοῦ. *Et Moses ignorabat quòd glorificatus esset aspectus faciei suæ.* Hunc sensum quoque secutus est Apostolus, 2 Cor.3. 7. *Quòd si administratio mortis in literis, deformata in saxis, fuit in gloria, adeò ut non possent oculos intendere filii Israel in faciem Mosis, propter gloriam vultûs ejus quæ aboletur; cur non potiùs administratio spiritûs erit in gloria?* ¶ *Cum eo*, אתו] Nempe Deo, vel, *quum loqueretur cum eo*, nempe Deus.

30. *Resplendebat* [קרן] *Splendida* [vel *fulgida*] *erat*, ut v. 29. Præt. Heb. quod per imperf. vertitur. ¶ *Timuerúntque* [ויראו] i. Non audebant accedere ad eum.

31. *Synagoga:* בעדה] *Congregationis.* Ad verb. qui erant *in congregatione.*

34. *Rursum quum ingrederetur*, ובבוא משה] Ad verb. *& quando veniebat.*

35. *Resplenderet*, [קרן] Vide v.29.

CASTALIO.

6. AD *auxilium propensus*] אמת *fidem* significat. Jam *fides* etiam Latinè pro auxilio & tuitione dicitur, cùm dicimus, *implorare fidem alicujus*; &, *fidem tuam obsecro*; &, *in fide alicujus esse*, i. in tutela.

CLARIUS.

5. INvocans nomen Domini] Alius vertit, *vocavítque in nomine Domini.* Ut enim suprà dixerat. *Cùm transiero, vocabo in nomine Domini*, sic hoc loco exprimens nomen suum magnificum dicit, *Dominus, Dominus*, quod in Hebræo tetragrammaton illud sacrum nomen est; ut omnia quæ sequuntur sint verba Dei, & non Mosis, ut nostri hactenus intellexerunt. Hoc etiam apertius est Num. 14. 17, 18. Ut etiam suprà dixerat, *cùm transiero clamabo, Miserebor cui miserebor*, sic idem hic dicit, *Deus misericors:* q. d. Ego sum Dominus ille & Deus misericors quem tu Moses rogasti pro populo, &c. Prædicans scilicet de se tredecim verba, quæ Hebræi vocant *tredecim proprietates Dei*, & multa de his scribunt.

6. *Et innocentem*] h. e. Apud Deum nullus, quamvis bonus, est innocens. Et interpres rectè verterat sic, *Nullúsque apud te per se innocens est*, sed mutavimus orationem, ut totus sermo sit Dei, & non Mosis. Alius tamen vertit, *& nocentem innocentem non faciens.* ¶ *In tertiam & quartam progeniem*] Quando scilicet filii paternorum scelerum sunt sectatores, ut suprà dictum est cap.20.5.

20. *Si autem non redemeris, occidetur*] Alii verterunt, *decervicabis*, h.e. cervicem illi truncabis.

22. *Solennitatem hebdomadarum*] Intelligitur festum Pentecostes institutum à Mose in memoriam datæ Legis in monte Sinai. Eodem festo gratiæ agebantur pro novis frugibus, quarum primitiæ tunc offerebantur. Nobis hæc solennitas est ob Spiritum sanctũ ipso die missum in Apostolos, cùm Lex nova data est, non in tabulis lapideis, sed in tabulis cordis carneis.

22. *Quando ad revolutionem anni cuncta conduntur*] Appellant Hebræi *festum collectionis:* per quod intelligitur festum Tabernaculorum, quod semper est in initio anni, h.e. in Septembri nostro, nam in illa solennitate desinebat prior annus, & inchoabatur novus.

28. *Verba fœderis decem*] Nempe Decalogum.

29. *Quòd radians quasi cornuta esset facies sua*] Nam radii à Sole derivati speciem cornu præ se ferunt. Quod vera tota facies Mosis sic rutilaverit & micuerit ut Israelitæ non potuerint oculos intendere in eam, etiam Paulus ad Corinthios scribens meminit, docens, multò clariorem esse debere lucem Euangelicam, cujus illa Mosis umbra fuerit. Sed ad hanc spectandam aperendi sunt oculi mentis.

DRUSIUS.

MUltum refert *Sabat* dicas cum unico *b* & *t* simplici, an *Sabbath* cum duplici *b* & *t* aspirato. Nam *Sabat* est nomen mensis, quem Ebræi scribunt שבט. Ejus meminit Jonathan Deut.1.3. *Mense undecimo, ipse est mensis Sabat.* Mensis iste ex parte respondet Januario nostro. Nam ubi Martius primus est, ibi Januarius est undecima. *Sabbath* autem est Sabbathum, de quo intelligendus Hiscuni Exod.34.29. Ubi scribit Mosen descendisse è monte die tertio in Sabbatho. Nam cùm descenderet erat dies Expiationum, ut R, S. annotat, qui erat decimus

decimus menſis Theſri, cui September ex parte reſpondet, & eſt ſeptimus à Niſan. Siquidem, ut idem Hiſcuni ait, in monte fuerat quadraginta dies ac totidem noctes, à quo aſcendebat aurora vigeſimi noni menſis Ab, qui ex parte Julio reſpondet, uſque ad aſcenſum auroræ decimi menſis Theſri. Quo die Pontifex intrabat Sanctum ſanctorum, h. e. adytum templi. Quod faciebat ſemel in anno tantùm, non ſæpius. Judæi ſcribunt quater eo die ingreſſum eſſe: quod adverſatur Apoſtolo, qui eum ſemel tantùm intraſſe aſſerit. Semel tantùm, ergò non quater. Sed hac de re aliàs, ſi Deus volet.

IDEM.

29. וּמֹשֶׁה לֹא יָדַע כִּי קָרַן עוֹר פָּנָיו. A. *Et Moſes neſciebat, quia cornuta erat ſpecies vultûs ejus*] Hieron. in Amos 6. circa finem, *Unde & in Exodo juxta Ebraicum & Aquilæ editionem legimus*, & Moſes neſciebat quia cornuta erat ſpecies vultûs ejus, *qui verè dicere poterat, In te inimicos meos cornu ventilo.* Æmulatus eſt interpres noſter, qui vertit, *ignorabat quòd cornuta eſſet facies ſua.* Et mox, v. 35. *Qui videbant faciem egredientis Moſis eſſe cornutam.* Hinc mos inolevit pingendi Moſen cum duobus cornibus. Mos abolendus, vel propter Judæos, qui nos falsè rident imò exſecrantur quando Moſen vident in templis noſtris cornutum, quaſi nos eum diabolum aut ejus uxorem adulteram fuiſſe putemus. Nam qui uxorem impudicam habent, iis ſolent affingi duo cornua, ut videre eſt in Apologis Ebraicis. Aliquid hac de re in Quæſtionibus noſtris, lib. 1. quæſt. 1. Vide, ſi placet, & ſi otium eſt. ¶ *Cornuta erat*] Ut cornu ſplendebat, radiabátque aut coruſcabat. Cave aliter accipias. Poteſt fieri ut Græcè fuerit κεκερ]ώδης ἦν. ¶ *Species*] Rectiùs alii, *cutis.*

GROTIUS.

5: *Stetit Moſes cum eo, invocans nomen Domini*] Meliùs in Hebræo, *Deſcendit Dominus in nube, & ibi ſtetit cum eo, & clamavit in nomine* יהוה, ut & *ſtetit* & *clamavit* de Deo dicantur congruenter iis quæ ſuprà c. 33. 19. Sic & Lxx.

6. *Quo tranſeunte coram eo, ait*] *Coram* hîc non conſpectum ſed ſenſum ſignificat. Tranſitum enim viſi illius percipiebat Moſes ex obumbratione ſibi prædicta ſuprà c. 33. 22. Sic על פני etiam de auditu dicitur Gen. 19. 13. & de olfactu Exod. 30. 8. Cæterùm & hîc rectiùs Hebræi codices, *Et tranſivit Dominus coram eo, & clamavit, Dominus, Dominus.* Ut & hæc quæ ſequuntur à Deo clamata ſint: quomodo & Lxx. ¶ *Dominator Domine Deus*] Rectiùs, ut dixi, in nominativo, *Dominus Dominus Deus.*

7. *Miſericors, & clemens, patiens, & multæ miſerationis, ac verax, qui cuſtodis miſericordiam in millia, qui aufers iniquitatem & ſcelera atque peccata*] In Hebræo, *cuſtodit & aufert.* Multis autem verbis exprimuntur proprietates Dei beneficæ, quòd illæ in Deo multùm prævaleant, Jac. 2. 13. Ideo dicunt Hebræi מדות ſive *proprietates* Dei eſſe 13, in quibus una tantùm ſit vindicativa. ¶ *Nullúſque apud te per ſe innocens eſt*] Græcum οὐ καθαιρεῖ τὸν ἔνοχον. In Hebræo, *purificando non purificabit*, i. non parcet, ut hîc Chaldæus, nempe contumaci. Tertullianus 2. adv. Maricon. *Deus mitior pro rebus edomitis, qui retro auſterior pro indomitis.* ¶ *In tertiam & quartam progeniem*] Non in omnibus criminibus, ſed in iis quæ in Dei majeſtatem directè feruntur, qualia ſunt imprimis, Defectio à Deo, & Cultus falſorum deorum. In iis enim puniendis Deus non illo tantùm judiciali ſed & dominico in poſteros jure utitur. Vide quæ ſupra c. 20. 5. & quæ diximus de J. B. ac P. l. 2. c. 13. §. 1. & c. 21. §. 14. Adde Plutarchum in Pericle, non longè à fine.

10. *Quæ nunquam viſa ſunt ſuper terram*] Græci, ἃ οὐ γέγονεν ἐν πάσῃ τῇ γῇ. In Hebræo, *quæ non creata ſunt in omni terra.* Miracula enim Divina velut creationes quædam ſunt.

13. *Aras eorum deſtrue*] Nempe in locis quæ veſtræ erunt ditionis, ut Moſes de Kotzi explicat, ac Auguſtinus ad Deut. 7. 5. ¶ *Confringe ſtatuas*] Columnas ſeorſim extra ædificia poſitas.

26. *Primitias frugum terræ tuæ offeres in domo Domini Dei tui*] Feres in ædem ſacram, ſuccollando in memoriam ſervitutis Ægyptiæ. Ità factum notat Maimonides. Adde Deut. 26. 2.

29. *Cúmque deſcenderet Moſes de monte Sinai*] Citat hunc locum Græcè Chryſoſtomus ad 2 Cor. 3. ¶ *Ignorabat quòd cornuta eſſet facies ſua*] Lxx, ὅτι δεδόξασται ἡ ὄψις τῆς χρώματος τοῦ προσώπου αὐτοῦ· & mox, ὡς δεδοξασμένη ἡ ὄψις τῆς χρώματος τοῦ προσώπου αὐτοῦ· quia vox קרן, unde קרן *cornu, radiare* etiam ſignificat. Favet huic Græcæ interpretationi Paulus 2 Cor. 3. 8, &c. ubi δόξαν προσώπου nominat, & ad eam tegendam velo uſum Moſem oſtendit. Nihil tamen eſt quod vetet credere radios illos ſurrexiſſe in cornuum ſpeciem, indéque factum ut Mneves, qui apud Ægyptios cum cornibus colebatur, ipſi Abeneſdræ ad caput Exodi 2. credatur eſſe non alius à Moſe, ſicut & Juſtinus Martyr, aut quiſquis eſt Scriptor Admonitionis ad Græcos, ubi in Diodoro Siculo eſt Μνεύλιν, poſuit *Moſen*: quo in loco idem Scriptor pro ἀγεράτοις habet ἐγγεάφοις, & pro κοινότατον habet ἰκανώτατον, ſenſu meliore. Nimirum Moſes alter erat Joſephus populi paſtor. Joſephus autem, ut diximus, Bovis nomine ac figurâ ſignificatus. Videtur autem Deus, cùm in Moſe hoc præſtitit, reſpexiſſe ad Vituli cultum, quaſi diceret, Vultis aliquid ταυρόμορφον. Habete & experimini an ferre poſſitis. Apud Macrobium 1. Saturn. c. 21. *Apud Heliopolim taurum Soli conſecratum, quem Neton cognominant*; Lege *Mnevin.*

CAP. XXXV.

MUNSTERUS.

3. *NOn accendetis ignem*] Judæi hoc præceptum ad literam ſervandum putant: ideo conductitiis Chriſtianis utuntur ſabbato, qui illis ignem foveant; non advertentes, ſacerdotibus licuiſſe ignem inſtruere pro jugi ſacrificio die ſabbati. Senſus igitur eſt, Sabbato nullum accendendum ignem unde lucrum aliquod ſperari poſſet, ut ex fornace in qua lateres vel ollæ aut calx decoquuntur, aut etiam ſi ſuccendatur fornax ad coquendos panes.

5. *Munus levationis*] Jam ſæpe diximus, per תרומה ſignificari id quod à populo per modum contributionis levatur.

11. *Habitaculum*] Secundùm Hebræos משכן ſunt inferiores cortinæ quæ intra tabernaculum videri poterant. Sed אהל erant cortinæ quæ ex pilis caprinis contextæ erant; & erant veluti tectum tabernaculi. At מכסה, h. e. *operimentum*, erant pelles arietum rubricatæ, quæ ſupremum erant tegumentum.

19. *Veſtimenta miniſterii*] Diximus jam ſuprà, & iterum jam dicimus, per hæc ſignificari ea indumenta in quibus candelabrum & altare incenſi atque arca involvebantur, cùm caſtra transferebantur. Nam noſtri hunc locum nonnihil confundunt.

22. *Fibulas*] R. S. exponit *armillas*, ſeu *ornamenta brachiorum.* Et כומז tam ipſe quàm K. exponunt pro דפוס של כית הרחם, *ornamento pudibundorum muliebrium.* ¶ *Omnis qui ſublevandam deferebat auri oblationem*] Hunc habet ſenſum, Qui voluntario erant corde, attulerunt jocalia aurea, & elevabant ea coram Domino, atque ventilabant in ſublimi: Qui ritus quidam erat efferendi, ſicut & alius ritus erat levandi ſurſum & deorſum aliquot vicibus. Primus Hebraicè vocatur תנופה, ſecundus תרומה. Et hæc in textu clarè reddi non poſſunt niſi multâ uteremur periphraſi. Porrò A. E. exponit חח pro *ornamento aurium*, & נום pro *monili narium*, טבעת pro *annulo digiti*, & כומז pro *armilla brachii.*

34. *Ut inſtruere poſſit*] Hoc dicitur propter vulgares artifices,

artifices, qui non nisi difficulter suam artem aliis communicant.

35. *Acupictoris*] Est רוקם propriè qui opus aliquod facit per מחט, i. *acum*; sed חוסב est qui ingeniosum opus facit per אורג, *texturam*.

FAGIUS.

21. ET *quemcunque impleverat spiritus ejus*] i. Quicunque præditus erat animo liberali ac prono ad dandum.

22. *Dextralia*] Ità habet Vulg. editio Lat. post Lxx. Apud Hebræos est variatio in voce כומז *Chumas*, quæ ponitur in textu Hebraico. A. E. habet pro ornamento quod in brachiis ponebatur; & in hoc sentit cum nostris interpretibus. Alii pro ornamento muliebri quod circa pudenda ponebatur accipiunt; quibus adstipulantur R. S. & D. K. Noster paraph. per vocabulum מחוך *Mahoch* reddidit, quod *subligaculum* exponunt. Lxx totum hunc locum sic transtulere, ἤνεγκαν σφραγίδας, καὶ ἐνώτια, καὶ δακτυλίους, καὶ ἐμπλάκια, καὶ περιδέξια, *Obtulerunt sigilla, & inaures, & annulos, & torques, & dextralia*. A. E. inter quatuor isthæc ornamenta quæ ibi commemorantur ità discernit, ut primum sit ornamentum aurium, alterum narium, tertium digitorum, quartum brachiorum.

32. *Ut doceat artifices*] Innuit ipsum non tantùm per se sapientem, ingeniosum, industrium & peritum esse, sed talem quoque qui etiam alios possit docere & instruere, & quidem quâdem animi promptitudine & facilitate, præter morem aliorum vulgarium artificum, qui non nisi difficulter artem suam aliis communicant.

VATABLUS.

1. DEIN *congregavit*, &c. ויקהל ונו'] Ad verb. *Et congregavit Mose universum cœtum*, vel *universam synagogam & congregationem*, i. jussit congregari. Ab hoc capite incipiunt Hebræi decimam hujus libri partitionem, denominantes eam à primo vocabulo ויקהל.

2. *Facies opus*: תעשה מלאכה] *Fiet opus*, sub. *tabernaculi*. ¶ *Sanctitas*, קודש] i. Dies septima erit vobis sacrosancta, in qua omnino ab operibus cessabitis. ¶ *Morietur*, יומת] *Moriatur*, vel, *occidatur*, i. sententiâ Judicum condemnetur.

3. *Non accendetis*, &c. לא תבערו ונו'] Sensus hujus loci est, Nullum esse accendendum ignem sabbatho unde lucrum aliquod sperari possit; ut ex fornace, in qua lateres vel ollæ aut calx decoquitur; aut si succenderetur fornax ad coquendos panes, q. d. Nè cibum quidem eo die præparabitis ubicunque habitaveritis.

5. *A vobis*, מאתכם] i. De facultatibus vestris: de his quæ apud vos sunt, quod offeratis Jehovæ. ¶ *Spontaneus corde suo*, נדיב לבו] *Liberalis* [*voluntarius*] *corde suo*, i. quicunque animo est liberali & prono ad dandum. Hic versus cum quatuor sequentibus legitur suprà 25. 2. vide illic annotationes.

10. *Et omnes sapientes corde*, וכל חכם לב] Singul. Heb. pro plur. *Sapientes corde* vocat (ut suprà cap. 28. 3.) peritissimos artifices & ingeniosissimos.

11. *Tabernaculum*, את המשכן] Vide & istud suprà cap. 26. 1.

12. *Arcam*, &c. את הארון ואת בדיו] Constructionem arcæ & propitiatorii vide suprà 25. 10, 17. ¶ *Et velum tentorii*: ואת פרוכת המסך] *Et velum aulæi*, i. quod oppandebatur propitiatorio, nè videretur. Quale esset hoc velum, vide suprà 26. 31.

13. *Mensam*, &c. את השולחן] Structura hujus mensæ describitur suprà 25. 23. ubi vasorum sive utensilium ejus fit etiam mentio, & panum facierum.

14. *Et candelabrum luminaris*, ואת מנורת המאור] *Candelabrum luminaris* vocat, in quo erant luminaria. Forma hujus candelabri describitur suprà 25. 31. ¶ *Luminaris*: המאור] i. Quo luminaria fovebantur.

15. *Et altare suffimenti*, ואת מזבח הקטורת] *Et altare thymiamitis*, vel *incensi*. De hoc altari vide cap. 30. 1.

16. *Altare holocausti*, את מזבח העולה] Describitur istud altare cap. 27. 1. ¶ *Et cribrum ejus æneum*, ואת מכבר הנחושת אשר לו] Ad verb. *& cribrum æreum quod* erat *ei*.

17. *Cortinas ipsius atrii*, את קלעי החצר] Vide cap. 27. 9.

18. *Paxillos*, את יתדות] De his vide cap. 27. 19.

19. *Vestes ministerii*, את בגדי השרד] Vide cap. 31. 10.

21. *Elevavit ipsum*, נשאו] i. Excitavit ipsum. Simile habes cap. 36. 2. ¶ *Et omnis cujus*, &c. וכל אשר נדבה רוחו אותו] i. Quotquot præditi erant animo liberali & prono ad offerendum. ¶ *Jehovæ*, יהוה] i. Quam offerrent Jehovæ. ¶ *Sanctitatis*, הקודש] i. Sanctas.

22. *Omnis spontaneus corde*, כל נדיב לב] i. Quotquot erant animo liberali & spontaneo, ut v. 5. ¶ *Fibulas*, חח] Ornamentum cinguli ad vestem subligandam. Gallicè dicimus *Agrafe*, vel *boucle*. Alii *uncinum* exponunt, quo nectunt duas oras vestis sub gutture. Alii *spinulam* interpretantur, sive *aciculam*. Gallicè *Espingle*. Singularia sunt omnia Heb. pro plur. ¶ *Et dextralia*, וכומז] Ornamenta erant brachiorum, ut ex doctioribus Hebræorum alter exponit: ità & Lxx. Doctus inter Hebræos accipit pro ornamento muliebri quod circa pudenda ponebatur, sic & magni nominis apud illos vir. Chald. paraph. pro *subligaculo* accipit.

24. *Ad omne opus ministerii*, לכל מלאכת העבודה] i. Pro opere illo faciundo.

25. *Sapiens corde*, חכמת לב] i. Industria & perita, sive ingeniosa, h. e. quæ optimè nere noverat.

26. *Quarum cor*, &c. אשר נשא לבן אותנה בחכמה] Hebraismus, quem Chald. paraph. aut qui Latinè illum convertit, sic reddit, *mulieres industriæ quibus animus erat*. Quidam non observantes aut negligentes distinctionem Hebræorum, qui dictioni בחכמה supponunt Atnah, conjungunt illud *in sapientia* sequentibus, hoc modo, *quarum cor extulit illas, in sapientia neverunt*; hoc sensu, Mulieres excitatæ in cordibus suis peritissimè neverunt caprarum pilos.

27. *Plenitudinum*, המלואים] *Repletionum*, i. qui includi solent palis, & palas replent.

29. *Quorum spontaneum erat cor apud eos ad offerendum*, אשר נדב לבם אותם להביא] Hebraismus, Qui voluntario ac spontaneo animo offerebant. ¶ *Per manum Moseh*, ביד משה] sub. *præceperat inquam*, i. quod Moseh internuntio præceperat. Chald. paraph. aliter intellexit, *quod præceperat Dominus fieri per manum Mosis*. ¶ *Filii Israel*, בני ישראל] i. Illi qui erant ex filiis Israel.

30. *Vocavit Jehovah*, &c. קרא יהוה בשם בצלאל] Vide cap. 31. 2.

31. *Dei*, אלהים] Antecedens pro relat. *Spiritu suo*. ¶ *Arte*, מלאכה] *Arte mechanicâ*. Ad verb. *opere*.

32. *Ad cogitandas cogitationes*, &c. ולחשוב מחשבות ונו'] i. Ad excogitandas novas quasdam adinventiones operandi ex auro, &c.

33. *Et in arte lapidaria*: ובחרושת אבן] Ad verb. *Et in fabricatione* [*sculptura, artificio*] *lapidis*, i. in arte gemmaria, sub. *replevit inquam Spiritu Dei, sapientiâ*, &c. *Ut doctè scalperet gemmas quas palis aureis includat*. ¶ *Arte cogitationis*, במלאכת מחשבת] i. Arte plenâ industriæ & ingenii, sive ingeniosâ & industriâ.

34. *Dedit insuper*, &c. ולהורות נתן בלבו] Chald. paraph. *Simúlque ut alios doceat, dedit in corde ejus*, i. Reddidit eum facilem, pronum & proclivem ad docendum alios. Ad verb. *Et ad docendum dedit in corde ipsius*.

35. *Sapientiâ cordis*, חכמת לב] *Sapientiam cordis* vocat peritiam artis & industriam, sive ingeniositatem, ut ità loquar. ¶ *Et Phrygionis*, וחושב] Vide cap. 26. 1. ¶ *Et acupictoris*, ורוקם] Vide cap. 26. 36. ¶ *Facientes omnem*, &c. עושי כל מלאכה ונו'] i. Reddidit eos peritos lignarios, phrygiones, acupictores vel plumarios, & textores; breviter, ità peritos ut quod-

vis opus excogitare posſent & facere. Alii vertunt, *facientium omne opus, & excogitantium cogitationes:* ut hic genitivus plur. referat genitivos ſuperiores, *artificis, phrygionis*, &c. *facientium*, &c.

CASTALIO.

3. *IGnem in universum nè incenditote*] Scilicet ad opera facienda. Nam cibum quidem parare licere ſuprà docuit.

CLARIUS.

3. *NOn ſuccendetis ignem*] Judæi hoc præceptum ad literam ſervandum putant, ideo conductitiis Chriſtianis utuntur ſabbato, qui illis ignem foveant; non advertentes, ſacerdotibus licuiſſe ignem inſtruere pro jugi ſacrificio die ſabbati. Senſus igitur eſt, Sabbato nullum accendendum ignem unde lucrum aliquod ſperari poſſet; ut ex fornace, in qua lateres, vel ollæ, aut calx coquuntur, aut etiam ſi ſuccendatur fornax ad coquendos panes.

5. *Separate apud vos oblationem*] Intelligit, quod à populo per modum contributionis offerebatur.

11. *Tabernaculum ſcilicet*] Per *tabernaculum* intelligunt inferiores cortinas, quæ intra tabernaculum videri poterant; per *tectum*, cortinas quæ ex pilis caprarum contextæ erant, & erant veluti tectum tabernaculi: per *operimentum* intelligunt pelles arietum rubricatas, quæ ſupremum erant tegumentum.

19. *Veſtimenta, quorum uſus eſt*] Significantur, ut ſuperiùs diximus, ea indumenta in quibus candelabrum & altare incenſi atque arca involvebantur cùm caſtra transferebantur.

34. *Ut inſtruere poſſit*] Hoc dicitur propter vulgares artifices, qui non niſi difficulter ſuam artem aliis communicant.

DRUSIUS.

11. וְאֶת מִכְסֵהוּ. Οἱ λοιποὶ, Τῷ σκέπῃ αὐτῶν, *tegumentum eorum*] Vel *operimentum*, quod & κάλυμμα. Sanè in Lxx, καὶ τὰ καλύμματα, & in Hieron. *atque operimentum*. Appellatio à כסה σκέπω, *tego, operio*. ¶ *Eorum*. Chaldaicum pronomen eſt מכסהון, pro quo aliquando & dicunt מכסהו *tegmen eorum*.

21. אֲשֶׁר נְדָבָה רוּחוֹ. Alius, ἕκαστον καρδίας, *ſpontaneum*, ſeu *voluntarium*, *cor*. Lxx, ὅσοις ἔδοξε τῇ ψυχῇ αὐτῶν] Hieron. *mente promptiſſimâ atque devotâ*.

GROTIUS.

3. *NOn ſuccendetis ignem in omnibus habitaculis veſtris per diem Sabbati*] Hinc ducto argumento à levi ad grave, i. à minori ad majus, docuere Hebræorum Magiſtri, pœnas publicas in ſabbatis non exercendas.

21. *Mente promptiſſimâ atque devotâ*] Heb. *quem extulit cor ſuum, quem ſpontaneum fecit* (Chaldæus, *implevit*) *ſpiritus ejus*. Celſi corde & pleni ſpiritu dicuntur liberales.

22. *Dextralia*] כומז, ſi Hebræis credimus, neque dextrale eſt, neque ut alibi Latinus vertit, murænula, ſed ſubligar muliebre auro plerumque & gemmis ornatum.

CAP. XXXVI.

MUNSTERUS.

2. *EXcitavit*] Heb. *quem levavit cor ſuum*; ſed idem eſt. Quem enim levat cor, hunc excitat. Onk. vertit, דאתרעי לביה, *quem voluntarium fecit cor ſuum*.

5. *Exoedit*] Heb. *Multiplicant populus ad offerendum pluſquam opus ſit pro cultu futuri operis.*

6. *Fecerunt tranſire vocem*] Hebraiſmus eſt, pro *divulgaverunt*.

8. *Picturas*] Heb. *Cherubim*; quod Onk. interpretatur צורת כרובין, *figuras Cherubim*.

13. *Habitaculum unum*] Capitur hîc *habitaculum* pro tentorio infimo ex decem conjunctis cortinis confecto.

18. *Fecit*] Scribitur ferè ubique *fecit*, in ſingulari, cùm tamen plures artifices operi incumberent. Sed refertur verbum *fecit* ad Moſen, veluti ad architectum, juxta cujus inſtructionem ſapientes omnia fecerunt. Omnia autem quæ in hoc & ſequenti capite ſcribuntur, repetitio ſunt eorum quæ antè dicta ſunt, ut neque voces neque res variant à priùs dictis.

VATABLUS.

1. *SApiens corde*, חכם לב] Vide c. 35. 25. ſignificat quemcunque ingenioſum. ¶ *Quibus dederat Jehovah ſapientiam & intelligentiam*, אשר נתן יהוה חכמה ותבונה] i. quos Jehovah reddiderat ingenioſos.

2. *Elevaverat ipſum*, נשאו] i. excitaverat ipſum: ſic cap. 35. 21.

3. *Ad opus*, למלאכת] *Pro opere.* ¶ *Porrò illi afferebant*, והם הביאו] Significat filios Iſrael. Præt. Heb. quod per imperf. tempus Latinè reddi debet. ¶ *Oblationem ſpontaneam*, נדבה] Ad verb. *votum*: ſing. pro plur. vocat oblationes ſpontaneas *vota*. ¶ *Quotidie*, בבוקר בבוקר] Ad verb. *in manè in manè*.

4. *Ab opere ſuo*, ממלאכתו] i. relicto opere ſuo.

5. *Plus affert*, &c. מרבים העם להביא ונו'] Ad verb. *Multiplicans eſt populus ad opus quod*, &c. ¶ *Fieri*: לעשות אותה] Ad verb. *ad faciendum illud*.

6. *Ut proclamarent*, ויעבירו קול] Ad verb. & *tranſire fecerunt vocem*. Hebraiſmus. ¶ *Vir & mulier*, &c. איש ואשה ונו'] Hebraiſmus, Nemo poſthac aliquid offerat pro ſanctuario.

7. *Et ſubſtantia erat ſufficiens*, והמלאכה היתה דים] Ad verb. *Et ſubſtantia erat ſufficientia illorum*: i. materia præparata ad opus faciendum ſufficiebat artificibus. ¶ *Et ſuperabundabat*: והותר] Infinit. Heb. pro præt. quod per præt. imperf. vertendum eſt, *& redundabat*, i. ità ut redundaret.

8. *Omnis ſapiens corde*, כל חכם לב] i. quotquot erant ingenioſi & induſtrii. ¶ *Cherubim*, &c. כרובים ונו'] i. Beſeleel ſparſit eas cortinas imaginibus alatis, qualia eſſe Cherubim pinguntur. Vide eandem deſcriptionem tabernaculi cap. 26. 1.

11. *In extremo, in conjunctione*: מקצה במחברת] *in extremitate in connexione*, vide cap. 26. 4.

12. *In conjunctione*, במחברת] *In connexione*: vel *copula*. ¶ *Oppoſiti*, &c. מקבילות הלולאות ונו'] *Seſe invicem reſpiciebant anſula* [*laqueoli*] *altera alteram*, i. ità diſpoſitæ erant ut reſponderent altera alteri: & ſic per ſingulas connexiones.

14. *Undecim cortinas*: עשתי עשרה יריעות עשה אותם] Ad verb. *undecim cortinas fecit illas*: i. fecit operimentum ex undecim cortinis: vide cap. 26. 14.

17. *In conjunctione*: במחברת] i. in ea parte in qua cortina debet copulari cum alia cortina. ¶ *Cortina*, &c. היריעה ונו'] i. in ora cortinæ ſecundæ quæ ſeſe jungit cum tertia: ſive, per quam ſecunda cortina conjungitur cum tertia.

21. *Tabulæ alterius*: הקרש האחד] i. ſingularum tabularum.

22. *Duo cardines*: שתי ידות] *Duæ incaſtraturæ*.

24. *Incaſtraturis ejus*, ידותיו] *Cardinibus ejus*.

27. *In latere autem*, ולירכתי] Ad verb. *In lateribus verò*: i. in altero laterum. ¶ *Ad Occidentem*, ימה] Ad verb. *ad Mare*, ſub. *Mediterraneum*, quod reſpectu Jeruſalem eſt ad Occidentem.

29. *Et erant quaſi gemella*, והיו תואמם] Ad verb. *Et erant gemellizantes*, i. ità conjunctæ ut ex duabus tabulis videretur facta unica. ¶ *In circulum unum*: אל הטבעת האחת] i. detinebantur circulo uno, vel annulo, ſicque conſtringebantur ut disjungi non poſſent.

31. *Unius*

31. *Unius :* האחת] Hanc dictionem poſtremo loco poſitam Hebraicè, priore loco reddidit noſter interp. ut amphiboliam vitaret.

34. *Per quos trajicerentur vectes,* בתים לבריחם] Ad verb. *loca vectibus*, vel *domos*, ut ſuprà cap. 25. 27. 30. 4.

35. *Fecit illud*, &c. עשה אותה כרובים] i. opere Phrygionico replevit ac ſparſit velum illud Cherubimis.

36. *Unici autem earum*, וויהם] Vide ſuprà 26. 32.

38. *Et fila eas cingentia*, וחשוקיהם] *Fila* vocat cælaturas quibus columnæ cælabantur.

CLARIUS.

13. *Fieret unum tabernaculum*] Capitur hîc *tabernaculum* pro tentorio infimo ex decem conjunctis cortinis confecto.

14. *Fecit & ſaga*] h. e. cortinas. Et illud *fecit* ſcribitur ubique ferè in ſingulari, cùm tamen plures artifices operi incumberent. Sed refertur ad Moyſen, veluti ad architectum, juxta cujus inſtructionem ſapientes omnia fecerunt. Omnia autem quæ in hoc & ſequenti capite ſcribuntur repetitio ſunt eorum quæ antè ſunt dicta, ut neque voces neque res variant à priùs dictis.

GROTIUS.

1. UT *ſcirent fabrè operari quæ in uſus ſanctuarii neceſſarii ſunt*] Heb. *ad opus miniſterii ſanctimoniæ.* Lxx, πάντα τὰ ἔργα καὶ ἅγια καθήκοντα· ubi rectiùs legas, πάντα τὰ ἔργα ἅγια καὶ τὰ καθήκοντα, præſertim cùm tres poſtremas voces, ſed omiſſo ἅγια, habeant libri aliqui.

6. *Nec vir nec mulier quicquam offerat ultrà in opere ſanctuarii*] Fecit Moſes quod ſapientis erat Principis, modum imponendo rerum conſecrationi.

8. *Fecerúntque omnes corde ſapientes ad explendum opus tabernaculi*] Eſt hîc tranſpoſitio in Græco. Sequuntur enim hîc illa quæ in Hebræo & Latino faciunt caput 39. uſque ad v. 30. deinde porrò ea quæ in Hebræo ac Latino hîc habemus ad v. 37. Poſtea additamenta quædam & verſus 21. cap. 38. Indè caput 37. ubi in initio quædam deſunt in Græco. Fini ejus capitis addita labri menſio. Poſt id ea quæ ſunt nobis capite 38. 24. ad finem : deinde, poſt additamenta quædam, ſequuntur ea quæ habemus c. 39. 31. ad finem uſque. Caput verò libri ultimum in Græcis eſt ut in Hebræis & Latinis. Præterea in harum partium particulis mira diſcrepantia.

CAP. XXXVII.

MUNSTERUS.

2. ESt זר idem quod סיבוב, *ambitus*, arcæ decoris gratiâ adhibitus.

12. *Clauſuram palmarem*] h. e. ambitum qui latitudinem habuit quatuor conjunctorum digitorum. Ut enim apud Latinos duplex eſt palmi menſura, una minor quæ quatuor tranſverſales continet digitos, & alia major, quæ duodecim habet tranſverſales digitos, h. e. integram manûs diſtenſionem ; ſic apud Hebræos טפח eſt menſura quatuor digitorum, & זרת eſt maxima extenſio quam quis cum digitis facere poteſt : & illa menſura continet ter palmum minorem.

VATABLUS.

1. ARcam, את הארון] De iſta arca vide ſuprà 25. 10.

7. *Ductiles*, מקשה] *Opere ductili.* Vide ſuprà 25. 18.

8. *Ex propitiatorio*, מן הכפורת] i. ex eadem maſſa de qua factum fuerat propitiatorium.

9. *Cherubim.* הכרובים] Antecedens pro Relativo *Ipſorum.*

10. *Menſam*, את השולחן] Confer hæc cum iis quæ jam dicta ſunt, cap. 25. 23.

16. *Et crateras ejus, & opercula*, ואת מנקיותיו ואת הקשוות] Suprà 25. 29. legitur, *& opercula & crateras :* ubi & de his annotavimus quæ annotanda viſa ſunt.

17. *Candelabrum*, את המנורה] De hoc habes & ſuprà 25. 31. ubi annotavimus quæ hîc repeti debent : ſunt enim ſimilia ferè omnia. ¶ *Et calamus ejus*, וקנה] q. d. corpus ejus.

20. *Et in candelabro*, ובמנורה] i. in trunco candelabri.

21. *Ex ipſo*, ממנה] ſub. *procedentibus.*

22. *Ex ipſo*, ממנה] Nempe candelabro, i. ex eadem maſſa. ¶ *Ductile unum*, מקשה אחת] *opere ductili uno*, i. ex una maſſa.

23. *Et forcipes ejus*, &c. ומלקחיה ומאחותיה] *Et emunctoria ejus, & vaſa ejus :* in quibus ſcilicet reponebant quæ emuncta erant.

25. *Incenſi*, הקטורת] *Suffitûs, thymiamitis.* De hoc altari vide ſuprà 30. 1. ¶ *Ex ipſo*, ממנו] i. ex eadem materia. *Cornua* vocat cælaturas quaſdam factas in angulis ejus.

27. *Per quos trajicerentur vectes*, לבתים לבדים] Ad verb. *loca vectibus.*

29. *Oleum unctionis*, את שמן המשחה] Hujus olei compoſitionem habes ſuprà 30. 23, 24, 25. ¶ *Sanctitatem*, קודש] i. quod erat ſacroſanctum ; per appoſitionem dictum.

CLARIUS.

8. IN *ſummitate*] h. e. In extremitate. ¶ *Duos Cherubim in ſingulis ſummitatibus propitiatorii*] Alius vertit, *De ipſo propitiatorio fecit ipſos cherubim, in extremitatibus ſciliset ejus.*

16. *Acetabula*] Alius vertit, *paropſides, cochlearia, dimidiatas fiſtulas & cyathos.*

20. *In ipſo autem vecte*] h. e. candelabro, vel trunco candelabri, ac medio haſtili.

25. *Per quadrum*] h. e. longitudo & latitudo : quod idem accipe in principio ſequentis capitis.

DRUSIUS.

29. PAtres Ebraicè אבות vocantur terminatione femininâ, & *feminæ* נשים terminatione maſculinâ : Tamen illud maſculinè conſtruitur Ezec. 5. 10. אבות יאכלו *patres comedent* ; & hoc femininè, Jud. 8. 30. נשים רבות *feminæ vel uxores multæ.* Utrobíq; habetur ratio ſenſûs, ut ſi quis dicat, *Sceleratus Catilina.* Nam eſt nomen proprium viri, licèt ipſa terminatio feminina ſit. Sic legimus in Geneſi חטאת רבץ *peccatum cubans*, ubi nomen eſt femininum & participium maſculinum : quæ oratio ſenſu congrua eſt, non voce. Qualis hoc in loco, in קטרת טהור *ſuffitus purus.* Nam קטרת ſubſtantivum eſt femineum, טהור *purus* adjectivum maſculeum. Jeſuita Serarius ſolœciſmos appellat. Si rectè, profectò linguæ ſanctæ autor non admodum metuit ferulam ejus, in quem hoc exſtat diſtichon ſub nomine Heliodori,

Cùm mihi ſpermologus mentem ſubit Heliodorus,
Noſtra ſolœciſmos illico lingua timet.

Ego in hujuſmodi locutionibus nihil ſolœcum animadverto : nam habetur ſenſûs ratio, non vocis. Ut ut ſit, talis conſtructio crebra eſt in Ebraiſmo. Si nomen חטאת femininum eſt, tamen aliud eſt ejuſdem ſignificationis maſculinum, videlicet חטא *peccatum.* Sic in ארנים קשה *dominus durus* nullus eſt ſolœciſmus, ut nec in ברא אלהים *creavit Deus.* Ità mihi videtur.

IDEM.

1. אֵת הָאָרוֹן. A. γλωσσόκομον] Hoc notatum habetur in edit. Rom. ad cap. 28. Olim erat in Lxx ἀκάνθινον, *aream :* quod etiam vox Ebræa ſignificat : Ergò γλωσσόκομον, *arca.* Dicitur & γλωσσόκομον. Gorræus ex Galeno de gloſſocomo inſtrumento tradens, ſcribit ſignificare

nificare arculam in qua homines recondunt res pretiosas, & quam multi iter facientes portant; esséque oblongam & angustam. Notavit hoc Stephanus in Thesauro. Quandóque usurpatur pro loculo mortuorum, ut in Jerosolymitana, Gen. 50. Vide, si vacas, Quæstiones meas, l. 2. quæst. 74. Elias in eo libro ubi vocum Chaldaicarum sensa collegit, *In lingua Græca vocant arcam* (תבה) γλωσσόκομον.

CAP. XXXVIII.

MUNSTERUS.

8. EX *speculis*] Onk. hunc locum sic vertit, *ex speculis mulierum quæ veniebant ut orarent in ostio tabernaculi.* Idem ferè sentit K. nisi quòd צבא exponit pro אסף, *congregare* vel *convenire.* Vocantur proinde speculæ illa ex quibus conflatum est lavacrum illud æneum, *specula mulierum*, quòd hæ peculiariter pro capitum suorum compositione iis uti solebant, sicut & Isa. 3. luxus ille filiabus Sion improperatur. Mulieres verò, quæ à se seculi vanitatem rejecerant, & soli Deo placere studebant, portabant hujusmodi specula, & in ministerium Domini offerebant; & per singulos dies certo tempore veniebant ad tabernaculum, Dominum adoraturæ. Hæc A. E.

10. *Capitella*] Non explicuimus suprà 27. cap. hanc dictionem, & idcirco rationem ejus hic signabimus obiter. Dicunt Hebræi ו esse clavum prominentem, qui literæ Vav habet figuram, & in quo aliquid suspendi potest; qualis est uncinus, qui caput habet retortum. In singulis autem columnis atrii erant infixi juxta cælaturas columnas cingentes uncini quidam, in quos suspendebantur pecudes offerendæ, postquam excoriatæ erant: & isti hic vocantur ווים, *clavi* seu *uncini*, qui memorantur columnis infixi.

21. *Supputationes*] Omnes Hebræi exponunt hic פקודי pro מספרים, ut nos vertimus. Annotatur enim summa auri & argenti quæ insumpta fuerunt in fabrefactione tabernaculi & vasorum atque instrumentorum ejus.

24. *Talenta*] Diximus suprà cap. 30. Talentum continere 70 usuales, & 120 libras sanctuarii. Et Libra habet 25 siclos. Talentum autem habet tria millia siclorum, ut R. S. hic scribit.

25. *Pro sexcentis millibus*] Sive, *à sexcentis & tribus millibus hominum qui in numerum transibant cum aliis quingentis quinquaginta*: quorum quilibet dimidium sicli offerebat: unde tantum argenti pondus consurgebat.

FAGIUS.

8. EX *speculis mulierum*, &c.] A. E. in hunc locum scribit, כי משפט כל הנשים להתיפות לראות פניהם בכל בקר במראות נחשת או זכוכית לתקן הפארים שעל ראשיהם הם הנוכריים בספר ישעיהו כי מנהג ישראל היה כמנהג ישמעאל עד היום והנה היו בישראל נשים עובדות השם שסרו מתאות ה׳ העולם ונתנו מראיתיהם נדבה כי אין להם צורך עוד להתיפות רק באות יום יום אל פתח אהל מועד להתפלל ולשמוע דברי המצות וזהו אשר צבאו פתח אהל מועד כי היו רבות: *Mos erat omnium mulierum ut decorarent suam faciem singulo manè in speculis aneis aut vitreis, atque ità adaptarent tiaras quas in capitibus suis habebant: quarum & in libro Esaiæ mentio fit. Nam mos Israelitarum erat, sicut est mos Ismaelitarum in hunc usq; diem. Et ecce in Israel mulieres erant Deum colentes, quæ spretâ mundi vanitate sua specula Domino sponte offerebant. Non enim illic ampliùs opus habebant ut adornarent sese: Sed veniebant per singulos dies ad ostium tabernaculi, ut orarent & audirent præcepta. Et hoc est quod dicitur*, אשר צבאו פתח אהל מועד, Quæ militabant, *sive* congregabant se, *instar* scilicet *exercitûs*, ad ostium tabernaculi: *nam plures erant.* Hactenus ille. His adstipulatur & R. D. K. qui in lib. Rad. ità scribit, שהיו בנות ישראל מתאספות פתח אהל מועד ומביאות בידיהן אזילו המראות שלהן לנרבת המשכן: *Congregabantur filiæ Israel ad fores tabernaculi testimonii, adferentes manibus suis etiam specula sua pro munere spontaneo tabernaculi.* Eadem & R. S. habet, בנות ישראל היו בידן מראות בהן כשהן מתקשבות ואין אותן לא עכבו מלהביא לנרבת המשכן: *Filiæ Israel habebant specula, quæ inspiciebant cùm se ornarent: atque etiam ea adferre in munus tabernaculi non tardaverunt.* Lxx legunt, ἐν τῇ νηστείᾳ τῶν γυναικῶν, αἳ ἐνήστευσαν παρὰ τὰς θύρας τῆς σκηνῆς, *de speculis mulierum jejunantium*, (sive *vigilantium*, ut quidam legunt) *quæ jejunaverunt apud ostia tabernaculi*, &c. Istiusmodi mulierum etiam mentio fit 1 Sam. 2. 22. ubi dicitur, *Eli autem erat valde senex, & audivit omnia quæ faciebant filii sui universo Israeli, & quòd dormirent cum mulieribus* הצובאות, i. *quæ excubabant*, sive *congregabantur, ad ostium tabernaculi testimonii.* Ubi iterum Thargum habet, *Quæ veniebant ut orarent*, &c. Ex illis nimirum piis mulieribus una fuit & Anna prophetissa illa de qua legimus Lucæ 2. 37. *Quæ non discedebat à templo jejuniis ac deprecationibus serviens nocte ac die*, &c.

10. *Capita verò columnarum*, &c.] Per ista *Capitella* Hebræi intelligunt clàvos & uncinos columnis infixos, unde suspendebantur pecudes offerendæ postquam excoriatæ erant. Sic enim scribit R. D. K. in Rad. suis, וו העמודים והם יתדות שהיו יוצאים בעמודים עשויים כצורת ו" והיו עשויים להשיט הקרבנות שם, *Vavin, h. e. capitella columnarum, clavi erant qui prominebant in columnis, præ se ferentes figuram Vaf literæ: erántque in hoc facti ut in ipsis excoriarent pecudes offerendas.*

26. *Pro sexcentis & tribus millibus* &c.] Potest etiam legi, *à sexcentis & tribus millibus*, &c. scilicet hominum qui in numerum transibant.

VATABLUS.

1. ALtare *holocausti*, את מזבח העולה] Videatur eadem suprà 27. 1.

3. *Omnia vasa*, את כל כלי] *Omnia instrumenta.* ¶ *Et scopas*, ואת היעים] *Et forcipes.* ¶ *Et receptacula*: ואת המחתות] Sub. *ignium.*

5. *In quos inducerentur vectes*: בתים לבדים] Ad verb. *loca* [vel *domos*] *vectibus.*

7. *Vacuum tabularum fecit illud*, בוב לוחות עשה אותו] i. fecit illud ex tabulis concavum, & non solidum: replebatur enim terrâ.

8. *Concham aneam*, את הכיור נחושת] *Labrum ex ære, pelvim aneam.* De hoc labro sive labio vide suprà 30. 18. ¶ *Ex speculis* mulierum *convenientium*, במראות הצובאות] Chald. paraph. *ex speculis mulierum quæ veniebant ut orarent in ostio tabernaculi fœderis.* Doctus inter Hebræos scribit, *Congregabantur filiæ Israel ad fores tabernaculi testimonii, afferentes manibus suis etiam specula sua pro munere spontaneo tabernaculi.* Alter verò etiam inter eos doctus in hunc locum sic ait, *Mos erat omnium mulierum ut decorarent faciem suam singulis matutinis in speculis aneis aut vitreis, atque ità adaptarent tiaras quas in capitibus suis habebant: quarum & in libro Esaiæ, cap. 3. 20. mentio fit: qui mos Israelitarum erat, sicut est mos Ismaelitarum in hunc usque diem. Ecce autem in Israel erant mulieres Deum colentes, quæ spretâ mundi vanitate sua specula Domino sponte offerebant: non enim illis ampliùs opus habebant ut adornarent sese: sed veniebant per singulos dies ad ostium tabernaculi ut orarent & audirent præcepta. Et hoc est quod dicitur* הצובאות, i. quæ militabant, *sive* congregabant sese, *instar scilicet exercitûs*, ad ostium tabernaculi: *nam plures erant.* Hactenus ille. Istiusmodi mulierum mentio fit 1 Sam. 2. 22. ubi dicitur, *Eli autem erat valdè senex, & audivit omnia quæ faciebant filii sui universo Israeli, & quòd dormirent cum mulieribus,*

ribus, הצובאות, i. *quæ excubabant*, ſive *congregabantur ad oſtium tabernaculi teſtimonii.* Ubi iterum Chald. paraph. habet, *Quæ veniebant ut orarent*, &c. Ex illis nimirum piis mulieribus una fuit & Anna prophetiſſa illa de qua legimus Luc. 2. 37. *Quæ non diſcedebat è templo, jejuniis ac deprecationibus ſerviens nocte ac die*, &c.

9. *Fecit poſtremò atrium*, ויעש את החצר] Ad verb. *Et fecit atrium.* Atrii iſtius ſtructuram habes & ſuprà 27. 9. ¶ *Auſtri ad Meridiem*, נגב תימנה] *Meridianam ad Auſtrum.*

10. *Et fila eos cingentia*, וחשוקיהם] *Et zonæ earum*, i. cælaturæ quibus illæ cingebantur.

15. *Hinc & indè portæ atrii*, מזה ומזה לשער החצר] i. Ex utraque parte oſtii, ſive januæ.

18. *In latitudine*, ברוחב] i. Quæ ſumitur per latitudinem. ¶ Ad *cortinas atrii*, קלעי החצר] i. juxta rationem cortinarum atrii, ſive obſervatâ proportione ad cortinas atrii.

19. *Uncini*, ווים] *Calaturæ earum*, factæ ſcilicet in modum literæ ו. ¶ *Et fila eas cingentia*, וחשוקיהם] Vide v. 10.

20. *Clavi*, היתדות] *Paxilli. Clavos* ſive *paxillos* vocat quos vocamus Gallicè *Aſiches*, quibus retinebantur in terra cortinæ ſive tapetia, nè facilè à vento deturbarentur.

21. *Iſta ſunt numerata*, אלה פקודי] i. Hæ ſunt partes & inſtrumenta tabernaculi quæ numerata ſunt, & numero tradita ac commiſſa Levitis. Hæc per anticipationem dicuntur, quod ex principio libri Numerorum intelligitur. Hîc Hebræi undecimam hujus libri ſectionem incipiunt, quam vocant פקודי *Numerata.* ¶ *Quæ numerata ſunt ad juſſum Moſeh*, אשר פוקד על פי משה] Ad verb. *quod numeratum fuit ad os Moſe*, i. de mandato & juſſu Moſis. ¶ In *miniſterium Levitarum*, &c. עבדת הלוים וגו'] Ordinem turbatum repoſuit noſter interp. ſic enim legitur Hebraicè, *ad juſſum Moſeh*, in *miniſterium Levitarum*, *per manum Ithamar filii Aaron ſacerdotis. Per manum Ithamar*, i. operâ Ithamar.

23. *Artifex*, חרש] *Faber lignarius.*

24. *Inſumptum*, העשוי] Ad verb. *factum.* ¶ *Oblationis*, התנופה] i. Spontè oblatum in donariis. ¶ *Secundùm*, &c. בשקל הקודש] *Ad ſiclum ſanctum*, vel, *in ſiclo* [aut *pondere*] *ſancto.*

25. *Numeratorum Synagoga*, פקודי העדה] i. Eorum qui ex congregatione in numerum venerant.

26. *Semiſſis*, בקע] Ad verb. *Fragmentum.* Quidam vertunt, *drachma.* Alii, *Dimidium pondus.* ¶ *Omnibus tranſeuntibus ad numeratos*, לכל העובר על הפקודים] Sing. Heb. pro plur. i. omnibus qui numerati fuerant. ¶ *Ab eo qui natus*, &c. מבן עשרים שנה] Ad verb. *à filio viginti annorum.*

27. *Centum baſes*, &c. מאת ארנים למאת וגו'] Declarat proximè præcedens : acſi dicat, Singula talenta inſumpta fuerunt ſingulis baſibus ; vel, Singulæ baſes pendebant talentum unum.

28. *Capita ipſarum*, וראשיהם] *Capitella ipſarum* ; nempe columnarum, ¶ *Et cinxit*, וחישק] Sub. *calaturis quibuſdam eo argento factis.*

30. *Et cribrum*, &c. ואת מכבר הנחושת אשר לו] *Et craticulam ejus æream.* Ad verb. *& craticulam quæ erat illi*, ſub. *altari æneo.*

CASTALIO.

19. COlumnæ *eorum*] Scilicet velorum ex quibus conſtabat aulæum.

CLARIUS.

8. DE *ſpeculis mulierum quæ excubabant*] Mulieres quæ à ſe ſeculi vanitatem rejecerant, & ſoli Deo placere ſtudebant, portabant hujuſmodi ſpecula, & in miniſterium Domini offerebant, & per ſingulos dies certo tempore veniebant ad tabernaculum Dominum adoraturæ.

9. *Tentoria*] Intellige cortinas.

10. *Capita columnarum*] Alii verterunt *capitella*, vel *uncinos*, & in hoc capite aliquoties, & ſuprà c. 27. dicunt Hebræi ſignificari clavum prominentem qui literæ Vau habet figuram, & in quo aliquid ſuſpendi poteſt, qualis eſt uncinus, qui caput habet retortum. In ſingulis autem columnis atrii erant infixi juxta cælaturas columnas cingentes uncini quidam, in quos ſuſpendebantur pecudes offerendæ poſtquam excoriatæ erant.

14. *E quibus quindecim cubitos*] Senſus eſt, Erant cortinæ quindecim cubitorum ex uno latere introitûs, cum columnis tribus & baſibus tribus ; & ex alio ſimiliter latere, in medio introitum atrii fecit.

24. *Talentorum*] Talentum continet ſexaginta Libras uſuales, & centum atque viginti Libras ſanctuarii. Et Libra habet viginti quinque Siclos : Talentum autem habet tria millia Siclorum.

25. *Argentum verò recenſitorum*] Non refertur numeratio populi ad aurum, ſed ad argentum, cùm ſolveret quilibet numerandus Iſraelita dimidium ſiclum. Si igitur adnumeres argenti ſummam numero virorum, invenies correſpondentiam. Unus enim centenarius valet tria millia ſiclorum ; centum centenarii faciunt trecenta millia ſiclorum integrorum, & ideo ſexcenta millia dimidiatorum. Item mille ſeptingenti ſeptuaginta quinque integri ſicli conflant tria millia quingenta quinquaginta dimidiatorum : unde reſultat numerus ſexcentorum trium millium & quingentorum quinquaginta.

DRUSIUS.

27. UBi nos habemus *centum talenta*, Jonathan edidit *centum* קנטינרין, quod plurale eſt à ſingulari קנטינר *Cantinar.* Hoc quid eſſet quæſitum aliquando ex me fuit. Qui quærebat adoleſcens erat non è multis. Nam tales libros hodie pauci terunt. Rari enim ſunt & ab omnibus non intelliguntur. Non enim omnibus datur adire Corinthum. Sed ad rem. Videtur mihi *Cantinar* eſſe id quod Nicolaus appellat *Centenarium.* Eâ voce utitur pro eo quod Hebræi dicunt ככר, quod *Talentum* reddunt. Ait enim certè unum Centenarium valere tria millia ſiclorum. Quod idem de talento aſſerit R. S. Rodolphus Agricola nos admonet de hac voce, quam recentiores uſurpare ſcribit pro *centum pondo.* Verba Nicolai, *Pro viginti novem Talentorum, in Hebræo habetur, viginti novem Centenariorum. Dicit autem R. S. quòd Centenarius continet ſexaginta Mnas. Mna verò Sanctuarii duplex erat reſpectu communis : & ſic Centenarius continebat centum viginti Mnas, & Mna viginti quinque Siclos : & ſic Centenarius Sanctuarii continebat tria millia Siclorum.* In eodem Jonatha verſ. 24. & 29. eſt קנטינרין, quod vocabulum Fagius apud Thesbitem *talenta* interpretatur. *Cantinar* obvium quoque Exod. 25. 39. ubi ſimiliter ככר in fonte ſacro. Loquor de Thargum Jonathæ. Nam alium qui uſus ſit, non novi. Mercerus Gen. 23. 15. *Hebræi Siclos in Lege volunt eſſe qui* סלעים *dicantur*, i. *Nummuli*, *in Prophetis eſſe* לטרין *Libras*, *in Hagiographis autem* קנטינרין *Centenarios, quomodo etiam ſicli Ephronis ſoli in Lege ſunt ſumendi, quòd maximi ponderis fuerint, quaſi qui ubique recipi poſſent inter mercatores in quævis provincia, ut mox dicet*, tranſeuntis ad mercatores. Vocat *Centenarios* quos Fagius, ut diximus, *Talenta* nuncupat, nempe Talentum cum centenario confundens. In ſchedis meis קנטינרין *magna pondera* שקלים גדולים, *Gallicè* צנטינארש *centeners. Centupondium, centum librarum pondus.* Libet nunc conſequa verba Nicolai ſubnectere, *Centum Centenarii valent trecenta millia Siclorum integrorum, & per conſequens valent ſexcenta millia dimidiatorum : Item 1775. integri valent 3550. dimidios.*

GROTIUS.

8. QUæ *excubabant in oſtio tabernaculi*] Nempe per vices, non eædem perpetuò : ut & viri, Num. 3. 25. mulieres, abdicatâ cultûs ſui curâ, inſtrumenta ſua in ſacros uſus adferebant. Vide quæ ad Luc. 2. 37.

10. *Capita columnarum*] Uncei ad quos pecudibus

cutis detrahebatur, dicti ויתם à figura ſimili ejus nominis literæ.

CAP. XXXIX.

MUNSTERUS.

4. *Duas oras*] Quidam exponunt בתפה pro *humero*, & pro *his quæ humero adhærent*; alii pro צד *latere*, & quòd locus conjunctionis non fuerit in humeris ſed in lateribus. R. S. putat Ephod figuram habuiſſe tunicæ muliebris, quæ duobus labiis, vel, ut ipſe dicit, duobus loris hæret in humeris mulieris, anguſta quidem in pectore, utpote quæ tergum & pectus cinxit, ſed quæ deorſum ad talos uſque deſcendit. Opus verò ingenioſum fuit in ſummitate Ephod, ſub axillis ſcilicet portantis, & illi conjunctæ erant à tergo humerales illæ fimbriæ, una in dextra, & altera in ſiniſtra, à ſe invicem tantum diſtantes quantum humeri à tergo deferentis à ſe diſtabant: quarum extremitates per humeros ductæ, in pectore Sacerdotis iterum contingebant ſuperiorem partem Ephod, habentes infixos lapides onychinos & incluſoria aurea.

9. *Palmum*] h. e. Menſuram palmi majoris, quanta ſcilicet eſt intercapedo extremorum digitorum quando à ſe invicem diſtenduntur: & menſuram illam habuit tam exterior quàm interior duplicati pectoralis pars.

28. *Linea*] Eſt בד in hoc loco idem quod פשתן, ſicut & שש pro *lino* ab Hebræis ponitur.

FAGIUS.

1. *Veſtes miniſterii*, &c.] Intelligit eas veſtes quibus involvebantur vaſa tabernaculi cùm transferretur. Porrò ſi explicationem quis deſideret eorum quæ fortè in hoc capite difficultatem aut obſcuritatem aliquam habere videntur, ſuprà videat cap. 28. & 35. &c. ubi explicuimus.

VATABLUS.

1. *Veſtes miniſterii*, בגדי שרד] Vide ſuprà 31. 10. & 35. 19.

2. *Ephod*, את האפוד] De hoc vide cap. 28. 6.

3. *Extenderúntque*, ויקעו] *Extenuaverúntque.* ¶ *Et inciderunt*, &c. וקצץ וגו'] Ad verb. *& incidit fila ut facerent*, i. ut intexerent aurum illud vel fila illa hyacintho.

4. *Oras*, &c. כתפות וגו'] *Latera fecerunt illi quæ ſeſe conjungerent*, vel, *quæ copularentur inter ſe.* Vide annot. cap. 28. 6.

5. *Ex ipſo erat*, ממנו הוא] i. Ex eadem materia; ſeipſum declarat mox, quum dicit, *ex auro*, &c. ¶ *Juxta opus ſuum*, כמעשהו] i. Similis texturæ.

6. *Sculptos ſculpturis annuli*, מפותחות פתוחי חותם] Vide cap. 28. 11.

7. *Illos*, אותם] Sub. *lapides*, vel *lapillos.* ¶ *Memoriæ*, זכרון] *In memoriam.* Vide cap. 28. 29.

9. *Duplicatum*, כפול] i. Et ità erat duplex.

10. *Lapidum*, אבן] Sing. Heb. pro plur. *lapillorum pretioſorum.* De lapillis iſtis dictum eſt cap. 28. 18.

14. *Juxta nomina filiorum Iſrael*, [על שמות בני ישראל] i. Æquabant nomina filiorum Iſrael. ¶ *Juxta nomina eorum*, על שמותם] i. Quot erant filii Iſrael. ¶ *Sculptura ſigilli*, פתוחי חותם] *Sculptura annuli.* Per appoſitionem dictum, q. d. Lapides iſti, ſive gemmæ iſtæ erant ſculptæ ſculpturâ annuli, h. e. expreſsâ, & quæ legi poſſet.

17. *Catenas aureas*, חעבותות זהב] Ad verb. *funes auri*, i. catenas aureas in modum funis intortas.

18. *A fronte ipſius*, אל מול פניו] Ad verb. *contra faciem ejus*, vel, *è regione faciei ipſius*, i. in parte anteriore ipſius ephod.

25. *In medio malogranatorum*, בתוך הרמונים] i. Inter malogranata.

26. *Ad miniſtrandum*, לשרת] Iſtud exponitur cap. 28. 35.

28. *Et decora galerorum*, ואת פארי המגבעות] *Et ornamenta galerorum*, i. galeros elegantes ac pulchros, in formam galeæ.

30. *Coronæ ſanctificationis*, [נזר הקודש] *Coronam ſanctam.*

31. *Et inſeruerunt in eam*, ויתנו עליו] Ad verb. *Et dederunt ſuper eam*, ſub. *ex utraque parte.*

32. *Tabernaculi, tabernaculi eccleſiæ*, משכן אוהל מועד] *Tabernaculi* quod alio nomine dicitur *tabernaculum eccleſiæ*, vel *fœderis.* De hoc vide cap. 27. 21.

33. *Circulos ejus*, קרסיו] *Uncinos ejus*, vel *fibulas.*

34. *Et velum tentorii*, ואת פרוכת המסך] Vide c. 35. 12.

37. *Ordinationis*, המערכה] *Diſpoſitionis*, i. quæ quotidie bis, manè & veſperi, aptabantur. ¶ *Luminaris*, המאור] i. Quo fovebatur lumen lucernarum.

39. *Ejus*, אשר לו] Ad verb. *quod* erat *illi.*

43. *Videns verò Moſes*, &c. וירא משה וגו'] Ad verb. *Et vidit Moſe univerſum opus, & ecce fecerant illud: quemadmodum præceperat Jehovah, ſic fecerant: & benedixit illis Moſeh.*

CLARIUS.

4. *Duas oras*] Quidam exponunt vocem Hebræam pro *humero* & *iis quæ humero adhærent*; alii, pro *latere*, & quòd locus conjunctionis non fuerit in humeris ſed in lateribus. Sunt qui putent Ephod, quod vertunt *ſuperhumerale*, figuram habuiſſe tunicæ muliebris, quæ duobus labiis hæret in humeris mulieris, anguſta quidè in pectore, utpote quæ tergum & pectus cinxit, ſed quæ deorſum ad talos uſq; deſcendit. Opus verò ingenioſum fuit in ſummitate Ephod, ſub axillis ſcilicet portantis, & illi conjunctæ erant à tergo humerales illæ fimbriæ, una in dextra, & altera in ſiniſtra, à ſe invicem tantum diſtantes quantum humeri à tergo deferentis à ſe diſtabant, quarum extremitates per humeros ductæ in pectore ſacerdotis iterum contingebant ſuperiorem partem Ephod, habentes infixos lapides onychinos & incluſoria aurea.

9. *Palmum*] Nempe majus, h. e. 12. tranſverſorum, digitorum, quanta ſcilicet eſt intercapedo extremorum digitorum quando à ſe invicem diſtenduntur. Et menſuram illam habuit tam exterior quàm interior duplicati pectoralis pars. Menſura autem palmi minoris 4. tranſverſales continet digitos.

19. *Fecerunt & duos annulos*] Hunc locum uſque ad illud, *Fecerúntque tunicam ſuperhumeralis*, &c. interpres breviter comprehendens ità verterat, *Hæc & antè & retro ità conveniebant ſibi ut ſuperhumerale & rationale mutuò nectèrentur, ſtricta ad balteum & annulis fortiùs copulatu, quos jungebat vitta hyacinthina, nè laxa fluerent, & à ſe invicem moverentur: ſicut præcepit Dominus Moſi.*

GROTIUS.

29. *Cripſerúntque in ea opere gemmario*] Qualia ſolent eſſe ἔντυπα· quam ob cauſam hîc in Lxx vir maximæ lectionis Salmaſius legendum putat, non ἐντετυπωμένα, ſed ἐντετυπωμένα.

CAP. XL.

MUNSTERUS.

2. *Menſis primi*] h. e. Primâ die menſis Niſan. Aſcendit enim Moſes alterâ vice montem Sinai, ut autor Sedar Olam ſcribit, vigeſimâ nonâ die menſis Ab, & deſcendit iterum de monte decimâ die menſis Tiſri, qui fuit dies Propitiationis: fuítque per totum menſem Elul, & per decem dies menſis Tiſri in monte, quadraginta ſcilicet diebus ac noctibus. Et mox, ut deſcendit, præcepit ut inſiſterent operi tabernaculi perficiendo: Conſummaverúntque univerſum opus ab autumno uſque ad principium menſis Paſchalis; qui jam erat ſecundus annus, incipiens ſcilicet, ab egreſſu de Ægypto.

17. *Opertorium*] h.e. Cortinas caprinas, & pelles arietum.

18. *Teſtimonium*] Per *teſtimonium* intellige tabulas legis.

27. *Oblationem*] Heb. *Minha*: & fiebat de liquidis atque farina ſimulaginea conſperſa oleo. Unde à noſtris vocatur *cibarium ſacrificium*.

36. *Ignis*] Onk. ſic habet, *viſio ignis.*

FAGIUS.

38. *Et visio ignis per noctem in ea erat*] i. in nube noctu ignis apparebat. Atque ità etiam Lxx intellexerunt, qui legunt, καὶ πῦρ ἦν ἐπ' αὐτῆς, νυκλός, *Et ignis erat in ipsa* (scilicet nube) *noctu*. Innuit enim quòd eadem nubes quæ interdiu sese ostendebat, noctu in ignis speciem vertebatur, & illucebat Hebræis. Non erat ergò alia nubes; quod & de columna dicendum. Habet & hunc sensum paraphrasis Hierol. ארום ענן יקר שכינתיה דה' הוה מטל על משכנא ביממא ואשתא הוה מזהרא עלוי כל ליליא חמיין כל בית ישראל בכל מטליהון, *Quoniam gloria majestatis Domini obumbrabat tabernaculum interdiu, & ignis illuminabat super ipsum totâ nocte, videntibus totâ domo Israel in cunctis profectionibus suis.* ¶ *Per omnes profectiones suas*] Alii legunt, *per omnes turmas suas*: Quasi is sensus sit, quòd hoc nubis spectaculum viderint omnes filii Israel per universa castra sua; vel, quòd hoc viderint quoties proficiscebantur: & hic videtur esse genuinus sensus hujus loci.

VATABLUS.

2. *Die* quadam, &c. בי ום החודש וגו'] Ad verb. *In die mensis primi, unâ mensis*, i. primâ die mensis Nisan. Ascendit enim Moses alterâ vice montem Sinai, vicesima nonâ mensis Ab, i. Julii: & descendit iterum de monte decimâ die mensis Thisri, i. Septembris, qui fuit dies propitiationis: fuitque per totum mensem Elul, & per decem dies mensis Thisri in monte, 40 scilicet diebus ac noctibus. Et mox ut descendit, præcepit ut insisterent operi tabernaculi perficiendo: Absolverúntque universum opus ab autumno usque ad principium mensis Paschalis, qui jam erat secundus annus (incipiens scilicet) ab egressu de Ægypto. ¶ *Tabernaculum ecclesiæ*, אוהל מועד] i. tabernaculum quod alio nomine dicitur *tabernaculum ecclesiæ*, sive *fœderis*, ut cap. 39. 32.

4. *Ordinationem ejus*, את ערכו] *Dispositionem ejus*, i. dispones rite panes super illam.

5. *Ad suffimentum*, לקטורת] *Pro suffitu*. De altari thymiamatis loquitur. ¶ *Aulæum ostii tabernaculi*, את מסך וגו'] i. pones in ostio tabernaculi aulæum illius, vel, pones tabernaculo aulæum ostii ejus.

7. *In qua pones aquam*, ונתת שם מים] *Et pones illic aquam*.

10. *Sacrosanctum*, קודש קדשים] Ad verb. *sanctitas sanctitatum*: vel, *sanctificatio sanctificationum*.

12. *Tunc appropinquare facies*, והקרבת] *Et accedere facies, applicabis*.

15. *Eritque*, &c. והיתה וגו'] Ad verb. *& erit ut sit eis in sacerdotium*, &c. Ordo turbatus, i. hâc unctione futuri sunt mihi sacerdotes perpetui per sua secula.

18. *Erexit igitur*, ויקם] i. erigendum curavit. ¶ *Et tabulas ejus*, וישם את קרשיו] Ad verb. *& posuit tabulas ejus*: sic in sequentibus, verbum in singulis repetitur quod Latinis auribus molestũ est: ideo omisit noster interpres.

19. *Tentorium*, את האוהל] Quod scilicet factum erat ex pellibus caprarum. Hæc dictio aliquando accipitur pro *tabernaculo*: aliquando pro *cortinis tegentibus tabernaculum*, ut hoc loco, & suprà 36. 14, 19.

20. *Tulítque*, &c. ויקח וגו'] *Testimonium* vocat tabulas testimonii lapideas, nempe decalogum scriptum in tabulis lapideis: de quibus vide c. 31. 18, & 34. 29. Dilucidiùs sic, *Tulítque testimonium, & posuit*. ¶ *Super arcam*, על הארון] i. traduxit vectes per annulos qui erant in ipsa arca.

21. *Velum tentorii*, את פרוכת המסך] Vide cap. 35. 12.

23. *Et ordinavit*, &c. ויערוך עליו וגו'] i. in ea rite ordinavit panem.

28. *Aulæum*, &c. את מסך וגו'] i. oppandit ostio tabernaculi aulæum.

29. *Et minham*, ואת המנחה] *Et munus*. Vide cap. 30. 9.

31. *Et lavabant*, ורחצו] Præt. Heb. pro imperf.

32. *Lavabant se*, ירחצו] Fut. Heb. pro præt. imperf.

34. *Replevit*, מלא] *Replebat*.

35. *Habitabat*, שכן] i. incubabat ei.

38. *In eo*, בו] Sub. *tabernaculo*. Alii vertunt, *in ea*, scilicet nube, q. d. In nube noctu ignis apparebat. Atque ità Lxx intellexerunt, qui legunt, καὶ πῦρ ἦν ἐπ' αὐτῆς, νυκλός, *& ignis erat in ipsa* [nempe nube] *noctu*. Volunt enim eandem fuisse nubem quæ interdiu sese ostendebat, noctu verò in ignis speciem vertebatur, & illucebat Hebræis; non erat ergò alia nubes: quod & de columna dicendum. Chaldæa paraphrasis Hierol. habet, *Quoniam gloria majestatis Domini obumbrabat tabernaculum interdiu, & ignis illuminabat super ipsum totâ nocte, videnti totâ domo Israel in cunctis profectionibus suis.* ¶ *In oculis*, &c. לעיני כל בית ישראל וגו'] i. videntibus cunctis Israelitis, quoties proficiscebantur. Quidam exponunt, *in oculis omnium filiorum Israel per omnes turmas suas*: quasi is sit sensus, quòd hoc nubis spectaculum viderint omnes filii Israel per universa castra. Prior expositio doctioribus magìs placet.

CLARIUS.

19. *Operimento*] Intelligit cortinas caprinas & pelles arietum.

20. *Posuit & testimonium*] h.e. tabulas Legis.

29. *Et sacrificia*] Hebr. *Minha*. Et fiebat de liquidis atque farina similaginea consperſa oleo. Hanc vocem reperies Baruch 1. 10. *Facite Minha*: quod Scriptores corruperant, ut legeretur *manna*.

35. *Nec poterat Moyses ingredi*] Moses, qui in illam in monte caliginem penetravit, non potuit hanc ingredi nubem. Personam ergò Judæorum refert, quibus gloria Domini, quæ in tabernaculo quadam veluti nube tegitur, nondum est intellecta.

GROTIUS.

13. *Et Tunctio eorum in sacerdotium æternum proficiat*] Satìs est illos fuisse unctos, ut opus non sit & posteros ungi, quibus sufficiebat esse ἀπὸ τῆς ἁγίας χειρὸς ἱερεῖς γένους, 2 Macc. 1. 10. Aliud in summis Sacerdotibus suprà c. 29. 29. & 30. 30. Lev. 4. 3. & 21. 10. Excipe & eum sacerdotem qui castra comitabatur, hortator ad virtutem. Eum enim ad hoc ipsum ungi mos habuit. Sed & has unctiones fieri desiisse stante Templo secundo, docet nos Josephus, nimirum quia oleum illud primitivum unde unctio fieri debebat intercíderat. Ex eo duæ ex antiquo restitere ceremoniæ, per quas summi sacerdotes inaugurarentur, septenis diebus vestium indutus, & sacrificium ei rei dicatum.

36. *Et ignis in nocte*] Eadem nubes nocte igneſcebat. Nubes protectio contra ardorem; ignis auxilium contra tenebras. Nubes vehiculum Dei Psal. 104. 3. & apud Hesiodum νέφεα ἐανδάνοντα· ignis naturæ Divinæ symbolum, teste Porphyrio.

ANNOTATA AD LEVITICUM.

CAP. I.

MUNSTERUS.

LIber Leviticus incipit apud Hebræos à dictione ויקרא, *Et vocavit*, quòd hactenus à constitutione mundi tam magnifica & gratiosa vocatio ad homines facta non fuerit. Invenitur quidem Deum vocasse de cœlis, de nube, & de rubo ardenti, sed hîc vocat ex domicilio quod majestate & gloriâ suâ implevit, & quod sibi unicè in terris delegit, ubi inter homines habitare atque misericors inveniri voluit. Latini verò hunc librum appellant LEVITICUM, quòd potissimùm de officio Sacerdotum & Levitarum agat, docens etiam quibus sacrificiis variæ corporis immunditiæ sint expiandæ, quæ maculæ in jumentis & sacerdotibus animadvertendæ, &c. Sacrificiorum genera sunt sex, videlicet עולה *holocaustum*, מנחה *munus cibarium*, חטאת *oblatio pro peccato*, אשם *oblatio pro delicto*, מילואים *sacrificium consecrationis*, & זבח השלמים *sacrificium pacificorum*, ut Latini vocant: de quibus suis quibusque locis dicetur. Et hæc ferè omnia jubentur igne cremari, quo scilicet peccator commonefieret, exurendas in eo animales quasque concupiscentias, quæ ex sanguine & adipe originem ducunt; Sanguis autem & adeps in sacrificiis potissimùm expetuntur.

8. *Adipem*] Secundùm Hebræos est פדר *adeps* ille, seu *reticulum* illud, quod super hepar positum invenitur. Et cum illo tegebatur locus decollationis, quando caput incendendum igni imponebatur. Reliquum verò corpus unà cum intestinis & cruribus (priùs tamen omnibus lotis) igni imponebantur post capitis crematione.

15. *Rumpétque*] Significat מלק idem quod פרק *rumpere cervicem*, non instrumento, sed digitis discerpere caput à corpore. Nostri vertunt *contorquere*.

16. *Vesiculam*] Secundùm omnes Hebræos מוראה hîc idem est quod זפק, *vesicula gutturis*, seu *ventriculus*, quicquid Steuchus dicat, peritiores Judæos *rostrum* interpretari.

17. *Discerpet ipsum cum alis*] Exponit K. שסע pro קרע, *lacerare*, sed non à corpore avellere, sicut & textus habet. Hoc itaque sacrificium holocausti, quod totum incendebatur, & expiabat quædam factitia & civilia peccata, significabat Christum verorum & naturalium peccatorum expiatorem, qui ità totum sese Deo Patri obtulit ut *unicâ oblatione perfectos eos in perpetuum effecerit qui sanctificantur*, Hebr. 10. 14. Fuit itaque apud veteres oblatio holocausti concio quædam de morte Christi quâ nos à peccatis per fidem purgati sumus. Quin omnia sacrificia Legis in unum Christum respiciunt, atque unicum ejus sacrificium adumbrant. Voluit tamen Spiritus sanctus varia genera sacrificiorum in synagoga instituere, ut varietas sacrificiorum Israelitas in officio religionis contineret: unum enim & idem sacrificium subinde eodem modo & ritu repetitum, parit fastidium. Deinde ut Christus variis modis adumbraretur, & in cordibus fidelium illustraretur.

FAGIUS.

1. ET *vocavit*, &c.] Heb. ויקרא *Vajikra*: A qua prima hujus libri voce Hebræi hunc librum ità appellant, nempe *Vajikra*: quæ nomenclatura familiaris est illis in toto Pentateucho. Primus enim liber Mosis, Genesis scilicet, illis à primo ejus libri vocabulo בראשית *Breschith* appellatur; Exodus, ואלה שמות *Veelleh schemoth*; iste Leviticus, *Vajikra*; Numerorum liber, וידבר *Vaijedabber*; Deuteronomium, אלה הדברים *Elleh Hadebarim*. Hic autem à nostris *Leviticus* dicitur, quòd in eo fusissimè & prolixissimè tractantur quæcunque pertinent ad officium & provinciam tribûs Levi; ut sunt holocausta & reliqua omnia sacrificiorum & oblationum genera, cura ignis perpetui, discrimen animalium mundorum & immundorum, indictio dierum festorum, promulgatio anni Jubilæi, & alia quàm plurima. Hanc ob causam Hebræi hunc librum etiam תורת כוהנים *Thorath Chohanim*, i. *legem sacerdotum*, vocant. Exstátque hoc titulo apud illos liber Hebraicus in quo multis tractantur quæ ad rationem sacrificiorum & ministerium sacerdotum attinent. ¶ *De tabernaculo conventûs*] Sic vocabant, quòd Deus ibi Mosen conveniret, illi loqueretur ac responsa daret pro populo. Nostri plerumq; reddunt *tabernaculum fœderis*, sive *testimonii*.

2. *Homo cùm obtulerit ex vobis*, &c.] Hebraismus est, pro, *Cùm quispiam privatus offerre volet*. Hîc loquitur de sacrificio privato. Duabus autem de causis olim præcepit Deus sacrificia Judæis: Primùm, ut populus in idololatriam pronus ab idolis averteretur, & in cultu unius Dei retineretur: Deinde, ut typos haberet populus Dei sacrificii Christi, quem oportebat aliquando in crucem agi pro peccatis suorum.

3. *Si holocaustum fuerit*] Hæc sacrificii species Hebræis עולה *Olah* dicitur, ab *ascendendo*: nam עלה *Olah ascendere* significat: Vel quòd totum super altare ascenderet sive imponeretur: quæ sententia R. D. K. placet, qui sic scribit, נקרא הקרבן הזה כן לפי שהיה עולה כלו בליל על המזבח, *Vocatur oblatio hæc sic eò quòd tota ascenderet super altare*. Vel quòd totum in fumum ascenderet & abiret. Unde & à Græcis ὁλόκαυστον, sive ὁλοκάυτωμα, q. *totum combustum*, aut *totum igne absumptum*, dicitur. Est ex Scriptoribus nostri temporis qui de hoc genere sacrificii ità scribit, *Holocaustum, prima sacrificii species est, inter sanctissima. Hebræi vocant* עולה *Olah: cujus vocabuli rationem interpretes variè explicant. Alii enim sic dictum putant, quòd ascendat ac superet excellentiâ suâ omnia reliqua sacrificia.* עלה *enim significat Ascendere. Alii, quòd totum ascendat seu imponatur super altare. Ac manifestum quidem est, quòd hoc vocabulum deducatur à verbo* עלה *Olah, quod significat Ascendere. Ascendere autem pro Hebræa phrasi non tantùm significat Gradatim in altum scandere, sed etiam Absumi aut Confici. Quia enim fumus, cùm in altum ascendit, videtur evanescere & in nihilum recidere, ideo Ascendere usurpari solet pro Evanescere & Absumi. Gen.* 19. Cùm ascendisset aurora, urgebant Angeli Loth: *h. e. cùm aurora jam absumpta esset ac abiisset. Et Num* 16. Præcipe universo populo ut ascendant à tabernaculis Core: *h. e. ut separentur & abeant. Unde & nonnulli sentiunt psalmos, quos vocamus Graduum, dictos esse psalmos* מעלות *Mahaloth seu Ascensionum, h. e. Conclusionum, quòd in fine & conclusione canerentur. Sic & Arithmetici dicunt eos numeros ascendere, qui tolluntur & absumuntur. Et patresfamilias dicunt, juxta phrasim Germanicam, multùm ascendere,*

dere, Es ghet dil vlk, *cùm significant multum à familia absumi. Quare & hoc genus sacrificii dictum est* עולה *Olah, ab ascendendo, propterea quòd totum ascenderet, h. e. absumeretur igni. Itaque & Græci aliquoties transtulerunt* ὁλοκαύτωμα, *&* ὁλοκαύτωσιν, *exprimentes his vocabulis non solùm significatum, quia totum cremabatur, sed etiam sonum hujus dictionis* עולה, *quia legitur Olah. Aliquoties transtulerunt* ὁλοκάρπωσιν, *&* κάρπωμα, *quòd hoc sacrificium totum esset fructus seu esca ignis, præter pellem.* Hactenus ille. ¶ *Secundùm voluntatem suam, &c.*] Alii legunt, *propriâ suâ voluntate*, q. d. Cum bona voluntate offerentis adduci debet sacrificium, non præter illius voluntatem. Lxx tamen & Vulg. editio aliter legunt, nempe sic, *Ad placandum sibi Dominum.* Sed prior lectio apparet veritati Hebraicæ propinquior esse.

4. *Et imponat manum suam super caput holocausti*] i. victimæ quæ futura est holocaustum, totáque igni absumenda est. Impositione manuum significat offerens, suam oblationem esse spontaneam, séque omnia quæ in manu sua erant à Deo accepisse. Sed de hac ceremonia alio in loco copiosiùs.

8. *Atque adipem super ligna, &c.*] Vocem Hebraicam פדר *Pædar* bifariàm exponunt etiam Hebræi. Veteres enim Hebræi per גוף *Guph*, quod *corpus* seu *truncum corporis* significat, interpretantur. Atque hæc interpretatio quibusdam magis congruere videtur, eò quòd cùm Scriptura postea de adipibus loquitur, alio utitur vocabulo; & quòd in holocausto non adeps tantùm aut reticulum hepatis, sed totum corpus vituli unà cum capite impositum fuit super ligna; cui etiam imponebantur crura priùs à corpore concisa, & intestina, ut totum præter pellem super altare cremaretur. Recentiores verò interpretantur pro חלב *Cheleb*, quod significat *adipem & pinguedinem.* Et sentiunt adipem illum, sive reticulum illud quod super hepar positum invenitur, impositum fuisse loco decollationis ad tegendum ipsum quando caput incendendum igni imponebatur. Reliquum verò corpus unà cum intestinis & cruribus (priùs tamen omnibus lotis) igni imponebantur post capitis crematione. Huic lectioni adstipulatur noster Paraph. Chald. qui *adipem* transtulit; similiter & Lxx, qui legunt, τὸ σῶμα. Vulg. interp. Latinus legit, *Et cuncta quæ adhærent jecori.* R. D. K. in lib. Rad. de voce Hebraica פדר *Pædar* ità scribit, ופירוש חלב וכן אמר התרנים ויתר תרביד ואר"ול מלמד שהיה חופה הפדר את בית השחיטה ומעלהו והוא דרך כבוד של מעלה, *Adipem significat, sicut & Thargum vertit*, adipem ejus, *Et dicunt R. R. p. m. Innui ibi quòd adeps tegebat locum mactationis, & sic immolabatur, atque ità fiebat in honorem Dei.* Hæc ille.

15. *Et abrumpat caput ejus*] Ità exponunt Hebræi verbum Hebraicum מלק *Malak*; sicut & K. in Rad. suis, ubi hunc locum sic interpretatur, יפרק אותו ממול ערפו, *rumpat ipsum contra cervicem ejus.* Quòd si rogas quo pacto hæc ruptio facta fuerit, idem ex scriptis veterum Hebræorum sic refert, ואר"ול כצד מולקין חטאת העוף נותן שתי נפיה בין שתי אצבעותיו ושתי רגליה בין שתי אצבעותיו והיה מילק בצפורן ממול עורף עד שמגיע לסימנים וקוצץ אותן או רובן ואינו מבדיל שנאמר ולא יבדיל אבל בעולת העוף שאמר ומלק את ראשו ולא אמר ולא יבדיל היה מולק ומבדיל הראש בעצמו והגוף בעצמו, *Dicunt R. R. nostri, Quomodo abrumpebatur hostia avis? Ponebat duas alas ejus inter duos digitos suos, & duos pedes ejus inter duos digitos suos, extendebátque sive trahebat collum ejus super duos digitos suos, atq; secabat ungue versùs cervicem donec attingeret jugulum, atque ità amputabat ea, vel majorem partem; non autem dividebat, sicut dicitur*, Et non dividat. *Verùm in holocausto avis, de quo dicitur*, Et abrumpat caput ejus, *nec dicitur*, Et non dividat, *abrumpebatur & dividebatur caput seorsim, & corpus seorsim.* Hactenus K. Est ergò מלק *Malak* idem quod פרק *Parak*, Rumpere cervicem, non instrumento, sed digitis discerpere caput à corpore.

16. *Vesiculam gutturis*] Ità & Lxx & Vulg. editio habent. Et Hebræi omnes vocem מראה pro *vesicula & ventriculo qui in gutture avis est* interpretantur. Videtur autem sic appellatus vel à ראה *Raah*, i. *apparendo* seu *prominendo*, sicut & Græcis φάλος, vel à ראי, quod *stercus & fimum* significat. Est ex scriptoribus nostri temporis qui pro *rostro* interpretatur. Sic enim hunc locum legit, Et auferet quod apparet cùm pennis ejus. *Et per* quod apparet *intelligitur Rostrum, utpote quod exstat atque eminet. Sic transtulerunt etiam Lxx,* καὶ ἐκβαλεῖ τὸ φάλον σὺν τοῖς πτεροῖς, & projiciet rostrum cum pennis. *Sic exponunt etiam peritiores Hebræi.* Hæc ille. Verùm ego hanc interpretationem apud nullum scriptorem Hebræum invenio. Jam quod additur in Hebræo בנצתה *Benozathah*, quod nostri interpretes *plumas* vertunt, Chald. paraph. pro cibo qui in vesicula gutturis est interpretatur. Et R.S. scribit נוצה לשון דבר המאוס, *Nozah significat rem turpem sive sordidam.* Sunt tamen & inter Hebræos qui sententiam nostrorum commentatorum sequuntur.

VATABLUS.

TErtius iste Mosis liber à Græcis Λευϊτικὸς dicitur, quòd in eo fusissimè ac prolixissimè tractentur quæcunque pertinent ad officium & provinciam tribùs Levi; ut sunt holocausta, & reliqua omnia sacrificiorum & oblationum genera, cura ignis perpetui, discrimen animalium mundorum & immundorum, indictio dierum festorum, promulgatio anni jubilei, & alia quamplurima. Ab Hebræis verò dicitur ויקרא, i. *Et vocavit*, à primo libri vocabulo: ut de aliis jam dictum est. Idem librum istum vocant תורת הכהנים, *Legem Sacerdotum.*

1. *Vocavit autem Mosèh*, ויקרא אל משה] *Clamavit autem ad Mosèh. Clarâ voce vocavit.* Hæc præfatur Moses ut intelligamus hæc sacrificia non esse ab homine sed à Deo solo instituta.

2. *Homo cùm offeret ex vobis*, אדם כי יקריב מכם] Hebraismus, pro *Cùm quispiam privatus offerre volet*, h. e. si privatus offerre volet. Hîc loquitur de sacrificio privato. Duabus de causis olim Deus præcepit sacrificia Judæis: Primùm, ut populus in idololatriam pronus ab idolis averteretur, & in cultu unius Dei contineretur. Deinde, ut typum haberet populus Dei sacrificii Christi quem aliquando oportebat in crucem agi pro peccatis ipsorum: simul etiam admoneretur populus gravitatis suorum peccatorum, pro quibus mactanda essent innoxia animalia, quorum sanguine purgarentur: Non quòd reconciliandæ Domino gratiæ, aut delendæ iniquitati par esset; sed quòd verum hujusmodi sacrificium adumbraret quod tandem ab uno Christo re ipsâ peractum fuit. Et propterea sacrificia illa vocabantur *expiationis sacrificia.* Sacrificiorum autem Legis variæ fuerunt formæ, quæ ad duo membra omnes referri possunt. Aut enim pro peccato fiebat oblatio quadam satisfactionis specie, quâ noxa coram Domino redimebatur, ut dictum est: aut symbolum erat Divini cultùs, religionisque testificatio: nunc vice supplicationis, ad favorem Dei postulandum: nunc gratiarum actionis, ad gratitudinem animi pro acceptis beneficiis testandam: nunc pro simplici pietatis exercitatione, ad renovandam fœderis sanctionem. Ad quod posterius membrum Holocausta, & Libamenta, Oblationes, Primitiæ, & Pacificæ victimæ pertinebant. ¶ *De animalibus*, מן הבהמה] Hoc nomine non comprehenduntur pisces & serpentes: propterea quidam vertunt, *de gressilibus*, i. de animalibus quæ gradiuntur, nempe *ex armento*, sive *ex bobus, & ex gregibus offeretis.* Sacrificia ista fiebant ex animalibus terrestribus aut volatilibus: fiebántque ut illis testarentur se gratias referre Deo. ¶ *Et de pecudibus*, ומן הצאן] Nomen commune ad oves & capras. ¶ *Offeretis oblationem vestram.* תקריבו את קרבנכם] Hebraismus est, pro, *offerat eam:* est enim personæ & numeri mutatio, & antecedens pro relativo.

3. *Si holocaustum, &c.* אם עולה ונו'] q. d. Si quispiam offerre volet oblationem ex armento, quam velit totam

tam igni absumi. Hæc oblatio Hebræis עולה dicitur, quæ tota igni absumebatur; ab עלה *ascendit*, quòd tota in fumum ascenderet & abiret. A Græcis verò ὁλόκαυστον, sive ὁλοκαύτωμα, quod *totum combustum*, aut *totum igni absumptum* significat, propterea quòd totum igne absumeretur. Aliquando transtulerunt ὁλοκάρπωσιν, & κάρπωμα, quòd hoc sacrificium *totum* esset *fructus & esca ignis*, præter pellem. ¶ *Sponte suâ*, לרצונו] Ad verb. *secundùm voluntatem suam*, i. ultro, non coactus, q. d. Cum bona voluntate offerentis adduci debet, non præter illius voluntatem. Lxx tamen & Vulg. interp. aliter legunt, nempe, *ad placandum sibi Dominum*: sic & Chald. paraph. *ut sit ei placabile coram Domino*; sive, *accepta sit illi coram Domino*. Prior opinio doctioribus magis placet. ¶ *In conspectu Jehovæ*, לפני יהוה] i. ante tabernaculum ecclesiæ, sive conventûs, ubi exhibebat se Deus præsentem filiis Israel.

4. *Et admovebit*, &c. וסמך ידו ונו'] Impositione manuum significabat offerens, suam oblationem esse spontaneam, seque omnia quæ in manu sua erant à Deo accepisse. *Manum suam* posuit pro *Manus suas*, ut ait magni nominis apud Hebræos vir: nam legimus Exod. 29. 10. *Et admovebit Aaron & filii ejus manus suas super caput juvenci.* Et v. 15. *Et admovebunt Aaron & filii ejus manus suas super caput hirci.* Sic & infrà 16.21. *Et admovebit Aaron ambas manus suas super caput hirci.* ¶ *Et acceptabilis*, &c. ונרצה ונו'] *Et grata erit illi* [nempe Deo] *ut expietur ipse*, i. ut proficiat illi ad expiationem, vel (ut exponit ex doctioribus Hebræorum alter) ut sit redemptio pœnarum quas ille daturus erat. Alii vertunt, *ad placandum* [vel, *reconciliandum*] *illum*, sub. *Deum*. q. d. hâc victimâ reddetur Deus illi propitius & placatus.

5. *Tunc mactabit juvencum*, וושחט את בן הבקר] sub. *Sacerdos*, vel *Levita*: ut vides c. 3. 11. Ad verb. *Et mactabit filium bovis.* Ex doctioribus Hebræorum alter dicit, *Unus Sacerdos jugulabat, multi sanguinem spargebant*: ut infrà 9.12.

6. *Holocaustum*, את העולה] i. victimam unde fieri debet holocaustum: *& dearticulabit illam.* ¶ *In frusta sua*, לנתחיה] *In membra sua*, i. membratim.

8. *Caput*, את הראש] Deficit ו, *& caput*: aut את pro עם accipiendum, *cum capite.* ¶ *Et adipem*, ואת הפדר] Vocem istam bifariàm exponunt Hebræi. Veteres enim illorum per גוף, quod *corpus* seu *truncum corporis* significat, interpretantur. Atque hæc interpretatio magis congruere videtur, eò quòd quum Scriptura postea de adipibus loquitur, alio utitur vocabulo; & quòd in holocausto non adeps tantùm, aut reticulum hepatis, sed totum corpus vituli unà cum capite impositum fuit igni super ligna; cui etiam imponebantur crura priùs à corpore recisa, & intestina, ut totum præter pellem super altare cremaretur. Recentiores verò Hebræi interpretantur pro חלב, quod significat *adipem* & *pinguedinem*: sentiúntque adipem illum, sive reticulum illud quod super intestina positum invenitur, impositum fuisse in loco decollationis ad tegendum ipsum quando caput incendendum igni imponebatur. Reliquum verò corpus unà cum intestinis & cruribus (priùs tamen omnibus lotis) igni imponebantur post capitis crematione. Huic lectioni astipulatur Chald. paraph. qui *Adipem* transtulit; similiter & Lxx, qui legunt, τὸ σίαφ. Doctus inter Hebræos sic scribit de hac dictione, פדר *pader Adipem significat, sicut & Thargum vertit*, adipem ejus. *Et dicunt R. R. innui ibi quòd adeps tegebat locum mactationis, & sic immolabatur, atque ità fiebat in honorem Dei.* Hæc ille. Quidam scribunt non de quolibet adipe istud dici, sed de tenui qui intra intestina concrescit, & dici per transpositionem literarum à פרד *dividere*, quòd ipsa intestina dividat.

9. *Oblatio ignita*, אשה] Ad verb. *ustum*; vel, *ustulatum*: sub. *sacrificium.* Vide Exod. 29. 18. ¶ *Quietis*, לניחוח] i. gratissimi, q. d. Holocaustum istud quod igni absumitur nidorem reddit suavissimum quo placatur Dominus.

10. *In holocaustum*, לעולה] i. ad holocaustum faciendum. ¶ *Immaculatum*, תמים] *Perfectum*: *sine ullo vitio.*

11. *In conspectu Jehovæ*, לפני יהוה] Nempe coram Sancto sanctorum ante Arcam fœderis.

12. *In frusta sua*; לנתחיו] *In membra sua*: *membratim.* ¶ *Et caput ejus*, &c. ואת ראשו ונו'] Sub. *separabis à reliquo corpore.* Ex doctioribus Hebræorum alter sic exponit, *& unà cum capite & adipe ordinabit sacerdos super*, &c.

13. *Oblatio ignita*, &c. אשה ריח ונו'] Vide v. 9.

14. *Si autem*, &c. ואם מן ונו'] Ordo est, *Si autem holocaustum fuerit oblatio ejus Jehovæ de volucribus.* ¶ *De columbis*, מן בני היונה] Ad verb. *de filiis columbæ.*

15. *Et ungue secabit*, ומלק] *Et abrumpet*: vel, *& avellet*: sub. *à reliquo corpore.* Doctus inter Hebræos sic in hunc locum scribit, מלק, i. יפרק *rumpet ipsum contra cervicem ejus. Scribunt autem R. R. nostri, Quomodo abrumpebatur hostia quæ fiebat ex ave. Ponebat sacerdos duas alas ejus inter duos digitos suos, & duos pedes ejus inter duos digitos suos; extendebátque sive extrahebat collum ejus super duos digitos suos, atque secabat ungue versùs cervicem donec attingeret jugulum; atque ità amputabat ea, vel majorem partem, non autem dividebat, sicut dicitur infrà*, 5.8. Et non dividet. *Verùm in holocausto quod fit ex ave, de quo dicitur*, Et abrumpat caput ejus, *nec dicitur*, Et non dividat, *abrumpebatur & dividebatur caput seorsim, & corpus seorsim.* Hactenus ille. Est ergò מלק idem quod פרק *rumpere cervicem, non instrumento, sed digitis discerpere caput à corpore.*

16. *Vesiculam ejus*, את מוראתו] Lxx verterunt etiam *vesiculam.* Hebræi omnes hanc vocem interpretantur pro *vesicula & ventriculo qui est in gutture avis*; à ראה *apparere*, seu *prominere*, sicut & Græcis φαίλοβ&· vel à ראי, quod *stercus & fimum* significat. ¶ *Cum pluma ipsius*, בנוצתה] Chald. paraph. pro *cibo qui in vesicula gutturis est* interpretatur. Et magni nominis apud Hebræos vir scribit נוצה significare *rem turpem & sordidam.* Sunt tamen apud illos qui interpretationem nostri interpretis & aliorum confirment. ¶ *Ad Orientem*, קדמה] i. ad partem illam quæ procul distabat à loco sancto. ¶ *Ad locum cineris*, אל מקום הדשן] Sing. Heb. pro plur. i. in quo reponebantur cineres qui extrahebantur de altari.

17. *Cum alis suis*, בכנפיו] i. remanentibus alis ejus, q. d. Alæ ejus non resecabuntur, neque separabit sacerdos partem alteram ab altera. ¶ *Oblatio ignita*, &c. אשה ריח ונו'] Vide v. 9.

CASTALIO.

17. *Corpus alis divellito*] Ità convellat alas ut tamen adhuc hæreant corpori.

CLARIUS.

Liber Leviticus incipit apud Hebræos ab hac dictione *Vaicra*, quæ Latinè significat, *Et vocavit*: unde & appellatur liber *Vaicra*, quòd hactenus à constitutione mundi tam magnifica & gratiosa vocatio ad homines facta non fuerit. Invenitur quidem Deum vocasse de cœlis, de nube, & de rubo ardenti: sed hîc vocavit ex domicilio quod majestate & gloriâ suâ implevit, & quod sibi unicè in terris delegit ubi inter homines habitare atque misericors inveniri voluit. Latini verò hunc librum appellant *Leviticum*, quòd potissimùm de officio sacerdotum & Levitarum agat, docens etiam quibus sacrificiis variæ corporis immunditiæ sint expiandæ, quæ maculæ in jumentis & sacerdotibus animadvertendæ, &c. Sacrificiorum genera sunt sex, videlicet Holocaustum, Munus, Oblatio pro peccato, Oblatio pro delicto, Sacrificium consecrationis, & Sacrificium pacificorum, de quibus suis quibusque locis dicetur. Et hæc ferè omnia jubentur igne cremari, quòd scilicet peccator commonefieret, exurendas in eo animales quasque concupiscentias quæ ex sanguine & adipe originem ducunt: sanguis autem & adeps in sacrificiis potissimùm expetuntur. Quòd verò *igni comburere* significet ipsas vitiorum quasi radices evellere, etiam ipsi Græcorum sapientes

ſapientes declaraverunt, quemadmodum admonet M. Baſilius. Finxerunt enim Hydram illam, cui ſi ferro quis caput auferret, pro uno tria capita naſcerentur, ſin verò inurendo tolleret, id interiret omnino; per hoc admonentes, voluptatem ſenſuum minimè ex eo ſedari, & quaſi amputari eorum caput, ſi eorum appetitiones ſatientur, ſed augeri potiùs illas appetitiones, & tanquam plura renaſci capita: quòd ſi continentiâ atq; abſtinentiâ cohibeantur, tunc velut inuſta igni nequaquam ultrà renaſci.

12. *Reticulum jecoris*] Alii verterunt *adipem*, vel *exta*. Secundùm Hebræos ſignificat *adipem* illum ſive illud *reticulum quod ſuper hepar poſitum invenitur*. Et cum illo tegebatur locus decollationis quando caput incendendum igni imponebatur. Reliquum verò corpus unà cum inteſtinis & cruribus (priùs tamen omnibus lotis) igni imponebantur poſt capitis cremationem.

15. *Abrumpétque*] Significat rumpere cervicem, non inſtrumento, ſed digitis diſcerpere caput à corpore: iccirco alius vertit, *ungue ſecabit caput ipſius*.

17. *Et diſcerpet*] Exponunt dictionem Hebræam pro *lacerare, ſed non à corpore avellere*. Apparet autem, diſcrimen aliud non fuiſſe in tribus his holocauſti animalium generibus, quàm ut tam divitum quàm pauperum ad Deum fides & devotio exerceretur, & non eſſet excuſatio.

DRUSIUS.

1. HIeronymus in Prologo galeato, *Tertius* Vaicra, *i. Leviticus*. Significat tertium librorum Moſis, qui ab Ebræis *Vaicra* vocatur. Nam ità incipit apud eos ויקרא אל משה, *Et clamavit ad Moſen*: quod reddunt, *vocavit Moſen*, nempe altâ & clarâ voce, ut foris ſtans vocantem exaudire poſſet. Indè nomen libro. Nam vocatur *Vaicra eth Moſche*; & breviùs, *Vaicra, Et vocavit*. Mos enim Ebræorum à primis vocibus libros appellare; Quos imitati ſunt Juriſconſulti, qui Leges quoq; ſuas ità vocant. Græcè dicitur Λευϊτικὸν, & Latinè *Leviticus*. Nicolaus, *Vocatur liber iſte* Leviticus, *quia ſacrificia & oblationes offerre ad ſacerdotes Levitici generis pertinebat*. En duas inſcriptiones. Reliquas invenies apud Moſen Gerundenſem: *Liber iſte*, inquit, *eſt Lex Sacerdotum & Levitarum*: & alibi, *Abſolutus eſt liber Legis Sacerdotum & Oblationum. Lex Oblationum* תורת הקרבנות; nam in hoc libro potiſſimùm agitur de Oblationibus. Scholaſtici eum appellant *Offertorium* vel *Sacrificativum*. Quod Gloſſa ordinaria ſignificat per hæc verba, *Vaicra Ebraicè, Leviticus Græcè, & Latinè Offertorius vel Sacrificativus*. O barbariem! Hiſcuni, *Liber iſte vocatur* Lex Sacerdotum, *quia omnia præcepta conveniunt ſacerdoti, ut ſunt Oblationes & prohibitiones Ciborum; item Immunditiæ, & Munditiæ, nè comedamus rem immundam, &c. ſimiliter leges de iis qui Fluxum patiuntur, & Leproſis, & Plagis, & Puerperis, &c. & Diebus bonis, in quibus ſunt oblationes quæ offeruntur per ſacerdotem; & de Æſtimationibus, quia ſacerdotes æſtimant & conſecrant quæ ſunt ſacerdotum; & de Septimo, & de Jubilæo, quia ſacerdotes conſecrant annos, & clangunt in Jubilæo, ſicut ſcriptum eſt*, & filii Aharon clangent, *&c. Porrò in lingua Latina vocatur* Leviticus *de nomine libri, quuniam eſt lex ſacerdotum filiorum Levi. Lingua cadit ſuper linguam*. Moneo librum exſtare apud Ebræos hoc titulo, תורת הכהנים *Lex Sacerdotum*, quem nondum videre mihi contigit. Puto commentarium eſſe in hunc librum, qui alio nomine *Siphra* vocatur, & alius eſt à ספרי *Siphre*, quem Simeon Jochai F. compoſuit. Vide Johaſin 22. & 30. & 42. Vide quoque librum qui per ſigla vocatur ס"מ, cujus autor Moſes de Kotſi. Cæterùm Sacerdotes aliquando vocantur *Levitæ*, ut ibi, *ſacerdotes Levitæ*; aliquando ab iis diſcernuntur, ut cùm legimus apud doctores, *Sacerdotes, Levitæ, Iſrael*; ubi nomen generale *Iſrael* reſtringitur ad eos qui neque Sacerdotes neque Levitæ ſunt.

4. In edit. Vulg. *ponétque manus ſuper caput hoſtiæ*. In fonte סמך, & *manum ſuam, & ſuper caput holocauſti*. Nam עולה *holocauſtum*. Hoc ritu qui offerebat ſignificabat ſe ſcelera ſua conjicere in caput bovis qui propterea mactabatur. Videndus R. Levi. Notum illud Cœlii, *Quod illorum capiti ſit*. Hoc dixit imitatione Græcorum, apud quos ἐς τ' ἀυτῆς κεφαλὴν genus eſt imprecationis, quo in alium malum retorquemus. Sic David ait, *Redeat moleſtia ejus in caput ejus, & ſuper verticem ejus violentia ejus deſcendat*. Quod autem in Hieronymo *manus*, & non *manum*, id firmatur ex aliis locis. Nam Lev. 8. 14. *Impoſuit Aharon & filii ejus manus ſuper caput juvenci*: & mox v. 18. *Impoſuerunt Aharon & filii ejus manus ſuas ſuper caput arietis*. Vide N. M. ad hos locos. Firmatur etiam autoritate RR. Nam licèt nonnulli manum dexteram hîc intelligant, ut Jonathan; tamen Abenezra, *Omnis impoſitio fiebat duabus manibus*. Cui adſenſum præbet Gerundenſis Moſes ità ſcribens, *Imponet manum*, i. *ambas manus*. Nam invenimus, *Imponent Aharon & filii ejus manus ſuas ſuper caput juvenci & ſuper caput arietis*. Vide ſequentia. Nam in iis docet impoſitionem fieri duabus manibus: & rationem reddit cur hic legatur in ſing. *manum ſuam*. Sic Lev. 4. 33. *Imponat manum ſuper caput peccati*, i. manus ſuas. Manahem Ricinenſis, *Ratio imponendi manum eſt, ut conjiciat in hoſtiam peccatum ſuum, quo facto proprietas judicii placatur*. Hiſcuni, *Imponet manum ſuam, non manum filii ſui, aut ſervi ſui, aut alterius ab eo miſſi*. De hoc ritu alii aliter ſentiunt. Nicolaus, *Hoc ritu offerens renuntiabat juri quod habebat in eo*. Hiſcuni, *Juxta ſimplicem ſenſum mos eſt hominum, cùm volunt incipere aliquod negotium, ut præparent ſe ad faciendum illud, imponendo manum ſuper illud*.

14. *E turturibus aut è filiis columbæ*. Hic Lxx ediderunt, ἀπὸ τ' τρυγόνων è columbis: profectò non bene. Nam hoc diceretur מן יונים. Melius noſter, *è pullis columbæ*. Nam parvi non magni offerebantur. Docet hoc Jon. per hæc verba, *Si è turturibus offeret, è magnis: Si è filiis columbarum, offeret è pullis*. Sed & Abenezra ſic ſcribens, *Cùm dixit, Filios columbæ, excipit magnos: alioquin dixiſſet, E columbis*. R. D. in lib. Rad. גוזל *eſt Filius, ſive pullus, columbæ, quo ſignificatur avis parva: quoniam ad oblationem inepti ſunt columbi, niſi parvi fuerint*. Hiſcuni ſive Haſcuni, *E turturibus, etiam magnis; quia turtur compare mortuâ non jungitur alteri: E filiis columbæ, non magnis; quoniam columba ſimplex carens corde mortuâ compare jungitur alteri. Quamobrem non ſunt in columbis aptæ niſi minores junioréſque. Quia verò ambas iſtas aves alia perſequuntur, ideo elegit eas Deus benedictus*.

17. Verbum Ebraicum הקטיר ſignificat *adolere* ſive *ſuffitum facere*. Id controverſiâ caret apud interpretes. Quocirca ver. 9. ubi in Græca edit. Rom. legitur ὁλοθρεῦσαι, eſt cur malim ὁλοθρεῦσαι, unius literæ immutatione. Nam facilis lapſus de ν in υ, & contrà. Similiter hoc verſu, ubi eadem editio habet καὶ ὁλοθρεύσει αὐτὸ ὁ ἱερεὺς ὁλοθρεῦσαι τὸ θυσιαστήριον, non dubito quin legendum ſit ὁλοθρεύσει, quod in Compluti editis redditur *ſacrificabit*. Sic Levit. 2. 2. ὁλοθρεύσει editum pro ὁλοθρεύσει, ut & v. 9. & ſemper quando eſt הקטיר in fonte. Poſſum falli, tamen eò labor ut credam poſitum eſſe his in locis pro ὁλοθρευμάσει *adoramenta accendet*. Sanè in Heſychio eſt *adolebit*, & ὀλύω apud Homerum, ſi credendum antiquis, idem quod ὀλοθρεύω: unde ὀλοθρεύματα Galenus in Hippocrate interpretatur ὀλοθρεύματα *ſuffitus*.

IDEM.

15. ומלק. Τὸ διαφεῖλεῖν, ἢ ἀναχλᾶσαι, & *reflectet*] i. refringet, retorquebit. Priùs erat ἀποκόψει, *ungue abſcindet*, ſeu *abrumpet*. Vulg. noſtra, *retorto ad collum capite*. Santes, *contorquebit*.

16. את מראתו בנוצתה. Th. τ φύσιν αὐτῆς σὺν τοῖς πτίλοις, *naturam ejus cum pinnis*. A. τ Cillyr. *alentem*] ¶ Τὴν φύσιν αὐτῆς. Lego τ φύσ ἀυτῆς, *veſiculam ejus*. Nam מראה *veſicula gutturis*, quæ & φύσα *inglivies*. Dicitur alio nomine מעלה. Quam vocem hic uſurpant Lxx. Forte φύσιν pro φύσα poſuit. Sic in lingua Helleniſtarum χάλης denotat *gandinus*, i. χάσμη. Hæc veſicula vocatur ab Oncelo דפק vel דקפא alternantibus libris; à Jonatha ורקפא; ab autore illius Thargum quod *Jeroſolymitanum* vocatur, קרקבן. Videndus Elias in Lex. Chaldaico. ¶ *Cum pinnis*, vel, *cum pennis*. Nam πτίλον *pinna*, ſive *penna*, Lxx σὺν τοῖς πτίλοις. Hieron. *plumas*.

plumas. Santes *cum pluma ipsius.* ¶ Σιτίζουσαν. In Isychio σίτον legitur. Est autem σίτον *cibus.* Hîc sumi videtur pro vesicula quæ cibum continet. Quâ ratione σιτίσουζα dici etiam potest: Nam cibum præbet reliquis partibus. Hoc pono, non decerno.

17. יבקיע. Τὸ διαμερίσει, μαλάξει, λεπίζει, *depilabit, pellem detrahet.* Suspectum.

GROTIUS.

2. *Homo qui obtulerit ex vobis hostiam Domino*] Privatus nempe, suapte voluntate, non ex præcepto legis. Vide Deut. 23. 22. ¶ *De bobus & ovibus*] In omni lege victimali videas Deum contentum animantibus parabilibus valde, bubus, ovibus, hœdis, aviculis; & si cui nec horum esset copia, libo vel similâ.

3. *Masculum*] Ægyptii quoque sacerdotes, teste Chæremone, τῶν βοῶν τὰς θηλείας παρητοῦντο. ¶ *Ad placandum sibi Dominum*] Heb. *Ad suam voluntatem coram Domino*, i. quandocunque voluerit ad Deum accedere.

4. *Ponétque manum super caput hostiæ*] Pro hoc more mos erat apud Græcos vinum fundendi inter cornua victimæ. Mentio apud Virgilium, Ovidium, alios. ¶ *In expiationem*] כפר, quod Latinè vertitur *expiare*, hîc est *Deo aliquem commendare.*

6. *Detractâ pelle*] Deo nuda omnia. Id ritus hic significat. Ideo πλεχνλισμένα dixit scriptor ad Hebræos c. 4. 13. nuda & aperta volens significare. A collo enim incipiebat pellis detractio. ¶ *Artus in frusta concident*] Sacerdotes, 2 Par. 29. 24.

7. *Ignem*] De cœlo, infrà c. 9. 24.

8. *Et cuncta quæ adhærent jecori*] Imò truncum corporis: id enim est פדר.

9. *In holocaustum*] De holocaustis Judæorum vide egregium locum Theophrasti qui est apud Porphyrium 2. de Abstinentia; Eusebium ἐν προπαρασκευῇ. Integras interdum victimas immolari ait Servius ad 2 Georg. adfértq; Virgilii versum.

Et solida imponit taurorum viscera flammis.

Ad quem locum, qui est in 6. Æn. idem Servius, *Ergò solida viscera holocaustum significat.*

Seneca in Oedipode,

Solidásque pecudes urit.

Holocausti veteris apud Cyprios meminit Porphyrius. Herodotus de Ægyptiis lib. 2. Ἀγαγόντες τὸ κτῆνος πρὸς τὸν βωμὸν πυρὴν καίουσι· ἔπειτα δὲ ἐπ' αὐτῇ οἶνον ἐπισπείσαντες κατὰ σφάξαντες τὸν θεὸν σφάζουσι. Idem Polymnià, Ὁ δὲ Εὐμήλιχος ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ ἐθύετο καὶ ἐπαλλιτρεῖτο ὅλη πυρῆς μεγάλης, σωμάτια ὅλα καταγίζων. Sed gentes, distributis Divinitatis officiis, holocausta diis inferis, ut cuncta absumentibus, sacrabant. Hebræi cuncta ad unum referebant Deum, ut vitæ necísque Dominum, in holocaustis; in cæteris, ut ad bonorum datorem, vitiis infestum, laude dignissimum. Ad hæc enim capita videbis sacrificia referri. Porphyrius 2. περὶ ἀποχῆς sic ait Τεῶν ἕνεκα θυτέον θεοῖς· ἢ γὰρ διὰ τιμὴν, ἢ διὰ χάριν, ἢ διὰ χρείαν ἢ ἀγαθῶν. Et mox, τιμῶμεν δὲ τοὺς θεοὺς ἢ κακῶν μὲν ἀπαλλαγὴν, ἀγαθῶν δὲ παρασκευὴν ἡμῖν γενέσθαι ζητοῦντες, ἢ πεπονθότες δὲ, ἢ ἵνα τύχωμεν ὠφελείας τινὸς, ἢ κατὰ τιμὴν φιλῶ τιμῶ τῆς ἀγαθῆς αὐτῶν ἕξεως ἐπιλήψειν. Sicut autem fines sacrificiorum diversi sunt, quos & apud Arnobium & apud Jamblichum reperias, partim & apud Macrobium 3 Saturnalium, ex Trebatio, ità & ritus, qui aut ab Hebræis ad gentes alias venere, aut, quod credibilius est, à Syris & Ægyptiis usurpati, correcti sunt ab Hebræis, & ab aliis gentibus fine ea emendatione usurpati. Servius ad 3. Æn. *Sunt autem hæ animales hostiæ quæ tantùm immolantur, & raro sacerdotibus proficit.* (hæc sunt שלמים.) *Alibi tantùm sanguinem in aras fundi significat, ut, Sanguinis & sacri pateras*; (חטא & אשם) *alibi partem corporis, ut, Extáque salsos Porriciam in fluctus,* (תודה Lev. 22. 29.) *Alibi integras victimas, ut,*

Et solida imponit taurorum viscera flammis.

עלה, nam עלה inter alia *consumere* significat: unde & κάρπωμα vocatur hoc sacrificium. Adde quæ adferemus infrà Lev. 17. 11. Mirum est quàm vetustissima sacra inter se congruant. Omnibus autem sacris Hebræorum suæ aderant formulæ laudum, precum, benedictionum. Unde de iis Theophrastus, διὰ τῶν ἀρχῶν διαλυόντες.

11. *Sanguinem verò illius fundent super altare*] Vide quæ Exod. 29. 16.

15. *Retorto ad collum capite*] Non in holocaustis tantùm sed in omnibus sacrificiis avium corpora collo connexa relinquebantur.

CAP. II.

MUNSTERUS.

1. *Munus oblationis*] Alterum genus sacrificiorum vocatur apud Hebræos מנחה, quasi *oblatio consolationis*, ut Racanati putat; aut quasi *munus placationis*, secundùm autorem Zeror Hammor. Alii verò à נחה deduci putant. Illud autem, ut est speciale sacrificium, jubetur hîc fieri vel ex farina triticea sive simila, vel ex placenta decocta in fornace, vel ex pane frixo in patella, & minutatim fracto, vel ex pane in craticula decocto, seu, ut Hebræi dicunt, in caldari profundo in ipsa pinguedine decocto, aut ex fasciculo novarum frugum: atque ob id potest vocari *oblatio farinacea*, vel *sacrificium cibarium.* Et de illo sacrificio accepit sacerdos *pugillum plenum*, h. e. modicam portionem, quæ residuæ oblationis quasi memoria fuit, & incendit illam in igne; cujus cremationem residuum non incensum quoque sanctificationem accepit, ut non licuerit nisi sacerdotibus ex illo edere. Unde satis quilibet intelligere potest, quòd sit אזכרה *memoria* illa de qua hîc agitur. Porrò per *mel* Hebræi intelligunt omnes dulces fructus, ut sunt ficus, dactyli, & similia, de quibus nihil comburebatur, sed duntaxat coram Domino offerebantur, & à sacerdotibus comedebantur.

14. *Spicam igne tostam*] Est אביב idem quod ראשון, *novum & recens frumentum*, seu *maturescentes fruges*, de quibus manipulus tolli, & juxta ignem arefieri jubetur: quo facto, grana frangebantur in modum farris, & ex illo fiebat Domino Minha. Sic omnes Hebræi sentiunt; quos Steuchus minimè intellexit. Est enim גרש idem quod חטה נשברה, & כרמל idem quod גרגר ולחה שבולת. Ità K. post R. S. exponit. Fit & Gen. 4. mentio de hoc sacrificio minha; Unde apparet morem offerendi hostias fuisse ab initio mundi, & ab Adam usque ad Mosen ritum hunc propagatum & ceu per manum traditum, & postea per Mosen in suas species & certû quasi ordinem digestum, abjectis & repudiatis sine dubio multis quæ vana hominum superstitio adjecit. Porrò finis præcipuus sacrificiorum fuit, ut homines grati essent Deo misericordi pro eximio illo beneficio quod exspectabatur per Christum exhibendum, in quem omnia sacrificia Legis respiciebant, ut præcedenti capite quoque diximus. Et parentes Spiritu sancto pleni & illuminati cognitione venturi Christi, hanc ipsam spem liberationis filiis suis proponebant, & hortabantur eos ad gratitudinem Deo præstandam, fungentes officio sacerdotum, non tantùm scilicet alentes liberos suos & instituentes ad præsentem vitam, sed & soliciti exsistentes de salute animarum ipsorum, monentes ut à peccato caverent, & in timore Dei viverent, & ejus benignitate se consolarentur, futurum ut post hanc vitam longè meliorem inveniant.

FAGIUS.

1. *Oblationem Minchah*, &c.] De etymo hujus nominis *Minchah* diversæ sunt authorum sententiæ. Quidam enim deducunt à verbo הנחה *Hinchah*, quod *adducere* & *offerre* significat. Alii verò ab הניח *Hinniach*, *recreando* seu *placando.* Lat. interpres Vulg. jam *munus*, jam *oblationem*, modò *sacrificium* vertit. Græci θυσίαν vocant, ab *exhalatione* quam hoc sacrificium faciebat. Sunt qui putant Latinè non ineptè posse dici *immolatio*, à *mola*; aut *libatio*, à *libo*; aut etiam *farreum* seu *adoreum sacrificium.* Judæi vulgò **prisant** à *præsentando* nuncupant. Hujus sacrificii species tres erant. Prima erat

erat ex simila seu farina munda nondum cocta. Secunda fit panibus ex farina munda coctis. Coquebantur autem panes variis modis & figuris; aliquoties in clibano, aliquoties in sartagine, aliquoties in craticula. Tertia fit spicis seu granulis primitiarum.

2. *Memoriale ejus*, &c.] i. Incendat id quod Deo in memoriam reducet ipsum offerentem; eâque res, sacrificium scilicet illud quod ità crematur, gratissimum est Domino. Alii dicunt vocem Hebræam אזכרה *Azcara*, pro qua *memoriale* versum est, significare *odorem*: ut sic legatur, *Et adoleat sacerdos odorem ejus super altare.*

5. *Et si Minchah de sartagine*, &c. Ità ferè interpretes nostri reddunt. Erat autem instrumentum frixorium non profundum, neque concavum, sed planum: Id quod & R. S. testatur, qui ità scribit, כלי הוא שהיה במקדש שאופין בו מנחה על האור בשמן והכלי אינו עמוק אלא צף ומעשי המנחה שבתוכו קשין שמתוך שהיא צפה האור שורף את השומן. *Instrumentum erat in sanctuario, quo coquebatur Minchah ad ignem cum oleo: hoc profundum erat, sed planum: & quæ in eo coquebantur dura sive torrida erant, quia enim planum erat, ignis oleum eo facilius torrefaciebat.* Eadem ferè & K. in Rad. habet.

7. *Si autem Minchah de craticula fuerit*] Hoc vas Hebræi à priore sic distinguunt, ut dicant ipsum fuisse concavum & profundum; quare melius *cacabus* quàm *craticula* verteretur. Verba Hebræorum hæc sunt, מרחשת כלי הוא במקדש עמוק ומתוך שהיא עמוקה שמנה צבור ואין האור שורפו לפיכך מעשי מנחה העשויים לתוכה רוחשין ומתנועעין, i. *Marchescheth vas erat in sanctuario profundum: & quia profundum erat, ideo oleum coacervabatur ità ut ab igni non posset torrefieri, atque ità movendo quodammodo frigebatur.*

8. *Et adducat eam*] Sub. *is qui offert eam.*

11. *Quicquid mel est*] Per *mel* Hebræi intelligunt omnes dulces fructus, ut sunt Ficus, Dactyli, & similia; teste etiam R. S. qui dicit, כל מתיקת פרי קרויה דבש, *Omnes dulces fructus vocantur mel.* Et de his nihil comburebatur, sed duntaxat coram Domino offerebantur.

13. *Omnem oblationem Minchah sale salies*, &c.] i. Perpetuò utaris sale in omne oblatione quàm mihi oblaturus es, ratione fœderis quod tecum percussi. R. S. stultam & ridiculam rationem commemorat cur sal illud *sal fœderis* appelletur, nempe hanc; Aquas terrestres in principio creationis omnium rerum ægrè quodammodo tulisse quòd à supercœlestibus separarentur, interposito firmamento: ut ergò Deus illas placaret, pollicitus est, se effecturum ut aquarum sacer usus esset in tabernaculo fœderis; Dein, ut Sal, quod ex aquis fit, sacrificiis perpetuò adhiberetur. Sed finamus hoc Judaicum figmentum, (tametsi fortassis veteres illi Hebræi, unde hæc R. S. desumpsit, longè aliud quàm crassam istam opinionem subintelligere voluerunt) & interim certiora & salubriora sequamur, quæ quidam ex scriptoribus nostri seculi in hunc locum piè & doctè scripsit; videlicet illa; *Dicitur enim*, Sal fœderis Dei, *quòd Deus exigat, tanquam firmissimum fœdus, ut Sal in quavis Minchah adhibeatur. Et aliàs firma pacta dicuntur* pacta salis, *Num.* 18. *&* 2 *Par.* 13. *Hanc ceremoniam à Patribus acceptam etiam Ethnici in suis sacris observarunt. Nulla enim sacra conficiebantur apud eos sine mola salsa. Quid ergò Sal tantam authoritatem consecutus est, ut rejectis fermento & melle principem penè locum in sacris obtineat? An non sua quoque Salis sunt incommoda? Sal omnia erodit, & locus in quo reperitur Sal, sterilis est, nihilque gignit. Hæc certe non sunt mediocria incommoda, sed tamen ejusmodi quæ vicissim commodis longè omnium maximis compensantur. Sal enim adeò necessarium elementum est, ut vita humanior sine eo degi nequeat. Carnem servat nè putrescat; Vinum, nè stupescat, aut in acetum degeneret: Defuncta ac putrescentia corpora ità vendicat ut durent ea per secula: Cibum reddit sapidum & gratum. Unde exstat apud veteres dictum etiam ipsâ allusione jucundum,* Totis corporibus nihil esse utilius Sale & Sole. *Itaque factum est ut sermones qui unà cum utilitate adferunt honestam delectationem & jucunditatem, dicantur Sales.* Sermo vester, *inquit Paulus*, semper cum gratia sit sale conditus. *Et proverbio dicitur*, Salsitudo non inest illi, *de ineptis & stultis hominibus, quos & Insulsos vocant. Jubet igitur Spiritus sanctus, Salem in omni sacrificio adhiberi, ut hoc ritu depingat naturam Christi, qui per sacrificium adumbratur: Christus enim verus ille ac cœlestis Sal est, quo tam homines quàm opera eorum redduntur Deo, tanquam sapidus cibus, grata & jucunda; quo etiam homines in ipsum credentes ità, quamvis mortui, à putrefactione conservantur ut resurgant ad perpetuam vitam. Etenim propter peccatum homines facti sunt Deo insulsi & insipidi, ut non solùm non sumat ipsos in cibum in mensa cœlestis regni, verùm etiam detestetur eos tanquam abominabilem saporem. Cum autem conspergùntur & condiuntur Sale, qui est Christus Dominus noster, ibi tum nullus cibus Deo jucundior, nullus gratior est, quàm ii qui credunt in Jesum Christum. Et quod de personis ipsorum dictum est, hoc etiam intelligendum erit de ipsorum operibus. Opera enim hominum quantumvis justa videantur, propter peccatum tamen carni agnatum non sunt per se coram Deo perfectè bona. Quapropter* non justificatur in conspectu Dei omnis vivens. *Sed quia opera piorum condita sunt sale, h. e. fiunt ex fide in Jesum Christum, idcirco sunt Deo gratissima, & judicantur ab ipso suis quibusdam præmiis digna. Quid autem dicam de miseria hominis, quâ necesse habet propter peccatum mori, & in morte computrescere ac perire?* Propter unum hominem, *inquit Paulus*, peccatum introiit in mundum ac per peccatum mors: & sic in omnes homines mors pervasit, quatenus omnes peccavimus. Sed ut in Adam omnes moriuntur, *&* putrescunt, ità in Christo omnes vivificabuntur. *Christus enim cœlestis Sal est, quo siquis aspersus fuerit, nunquam ità putrescet ut in morte pereat.* Sic Deus, *inquit*, dilexit mundum, ut omnis qui credit in eum, non pereat, sed habeat vitam æternam. *Solenne est defuncta Regum & Monarcharum corpora aromatibus condire, ut longo tempore à putrefactione conserventur. Tradunt item Ægyptios publico instituto mortuos suos sale condiisse, quò corpora aliquandiu durarent: sed hæc condimenta, etsi aliquot annis conservant corpora nè putrescant, non tamen possunt efficere quin vel tandem resolvantur in cinerem. Solus autem Christus talis Sal taléque condimentum est, ut si tecum acceperis ipsum in mortem & sepulcrum, (id quod fit per fidem) ità in ipsa putredine & cineribus servaberis ut surrecturus sis ad perpetuam vitam & felicitatem. Quare hic ritus salis in sacrificiis admonet resurrectionis à mortuis, quam per Christum cœlestem nostrum Salem consecuturi sumus. Cæterùm quia Deus unà cum Christo donavit credentibus omnia bona Christi,* idcirco *Christus* appellat etiam *Apostolos & discipulos suos Salem;* Vos, *inquiens*, estis sal terræ. *Quemadmodum enim Christus, etsi* vera est Lux illuminans omnem hominem venientem in hunc mundum, *tamen communicat cognomen Lucis etiam cum* Apostolis, Vos estis, *inquit*, lux mundi; *ità etsi ipse est verus Sal, tamen impertit Salis nomen etiam Apostolis. Impertit autem ipsis hoc cognomentum, non propter personam, sed propter ministerium & doctrinam ipsorum. Doctrina enim Euangelii de Jesu Christo, quod Apostoli in toto orbe terrarum prædicaverunt, talis sal est ut per ipsum conservetur universa Ecclesia. Multæ exstant aliæ doctrinæ, non solùm de rebus ad usum humanum utilibus & necessariis, verùm etiam de moribus & virtutibus, ac etiam de religione. Sed nulla est doctrina, nec in scriptis Philosophorum, nec in literis aliorum authorum, quâ possimus ab æterno interitu conservari, præter solum Euangelium Christi, quod Apostoli prædicarunt. Euangelium enim ea est doctrina, & is sal, quo etiam in media morte & putredine servamur. Euangelium,* inquit *Paulus*, potentia Dei est ad salutem omni credenti. *Non solùm autem Apostoli cognominati sunt Sal propter ministerium Euangelii, sed jubet etiam Christus omnes discipulos suos habere salem. In Marco enim ait*, Omnis victima sale salietur. Bona res est sal: cæterùm si sal insulsus fuerit, per quid ipsum condietis? Habete in vobis ipsis salem, &

pacem habete inter vos invicem. *Quod aliàs ad Apostolos ait*, Vos estis sal terræ, *hoc nunc eâdem planè sententiâ dicit*, Habete in vobis ipsis salem, *h.e. Prædicate Euangelium unanimiter, credite Euangelio concordi fide. Sic enim Ecclesia conservabitur, & vos ipsi conservabimini, ad perpetuam pacem & tranquillitatem.* Hactenus ille. Quæ etiam pro parte ab Hebræis stabiliuntur. Sic enim scribunt, המלח מעמיד כל הדברים ונותן להם קיום שלא יתעפשו ונאמר על התורה שנותנת טעם לכל דבדים והיא נקראת ברית מלח עולם וכל הדברים צריכים טעם התורה והוא ולא תשבית מלח ברית אלהיך והוא ברית כהונת עולם שאי אפשר לקרבנות בלא כהונה, *Sal durare facit omnes res, largiturque eis subsistentiam, ut non computrescant. Et de Lege dicitur, quòd saporem largiatur omnibus rebus: Atque ipsa vocatur Fœdus salis æterni. Omnia siquidem opus habent sapore Legis. Et hoc est quod dicitur, Non cessare facias sal fœderis Dei tui. Et per hoc intelligitur fœdus sacerdotii æternum: non enim fieri potest ut sint sacrificia absq; sacerdotio.*

VATABLUS.

1. *Anima autem cùm offeret*, ונפש כי תקריב] *Anima autem cùm obtulerit.* Chald. paraph. *Homo autem cùm obtulerit:* privatum hominem significat: & à parte nobiliori totus denominatur homo. ¶ *Minham*, מנחה] Vide Exod. 30. 9.

2. *Plenum pugillum suum*, מלוא קומצו] Ad verb. *plenitudinem pugilli sui:* i. quantum pugillus ejus capere potest. ¶ *Ultra totum thus ipsius*, על כל לבונתה] *Cum toto thure illius:* על pro עם. ¶ *Odorem ejus*, אוכרתה] *incensum ejus.* Alii, *memoriale ejus*, i. adolebit id quod reducet Deo in memoriam ipsum offerentem: eáque res, sacrificium scilicet quod ità crematur, gratissima est Domino.

3. *Sanctum sanctorum*, &c. קודש קדשים] *Sanctitas sanctitatum*, quia est *de incensis Jehovæ:* vel *de iis quæ in honorem Domini incenduntur.* q. d. Id enim est sacrosanctum, quia id est de iis quæ incenduntur in honorem Domini: eóque comedi non possunt nisi à sanctis, h.e. sacerdotibus.

4. *Coctionem clibani*, מאפה תנור] Per appositionem dictum: i. cùm offerre voles munus quod coctum fuerit in clibano. ¶ *Placentæ*, &c. חלות וגו'] *Placentas infermentatas versatas in oleo:* per appositionem dictũ.

5. *Sartaginis*, על המחבת] Ad verb. *super sartaginem:* על pro מן *de sartagine.* ¶ *Conspersa oleo*, בלולה בשמן] *Versata [immersa] in oleo.*

6. *Concides*, פתות] Infinit. Heb. pro Fut. *Divides.* ¶ *Minha est:* מנחה הוא] *Munus est:* i. tale est munus quod offerri debet Deo.

7. *Craticulæ*, מרחשת] Docti inter Hebræos dicunt significare *sartaginem, sed profundiorem.*

8. *Et offeres illam*, והקריבה] Mutatio personæ, Heb. *offeret*, pro *offeres.* ¶ *Qui admovebit*, &c. והגישה וגו'] *Qui offerat eam altari.*

9. *Odorem ejus*, את אוכרתה] *Suffitum ejus.* Alii, *memoriale ejus*; sub. *oblationis minhæ:* i. quæ facit ut Deus recordetur illius oblationis minhæ. Significat partem illam quæ offertur in honorem Jehovæ. *Oblatio est ignita*, &c. אשה ריח וגו'] *Incensum* [vel, *sacrificium igni absumptum*] *est odoris suavissimi Jehovæ*, q. d. Hæc munera etiam placent Domino. Vide Exod. 29. 18.

10. *Sanctum sanctorum est*, &c. קודש קדשים מאשי יהוה] Vide v. 3.

11. *Fermentata*, חמץ] i. de re fermentata. ¶ *Adolebitis*, &c. תקטירו וגו'] *Incendetis incensum Jehovæ.*

12. *Ea*, אותם] *Illa*, i. fermentatum & mel, h.e. fructus mellei saporis. Magni enim nominis apud Hebræos vir dicit per *mel* significari omnes dulces fructus, ut sunt Ficus, Dactyli, & similia: & de his nihil comburebatur sed duntaxat coram Domino offerebantur. Alii vertunt, *eas*, nempe primitias, q. d. Tempore novarum frugum offeretis primitias. Hebraismus, de oblatione enim primitiarum frugum hîc loquitur, non tamen de quâlibet oblatione. Nam (ut quidam doctè in hunc locum scribit) tres sunt præcipuæ species sacrificii minhæ: Una, farina nondum cocta. Alia fit panibus ex farina coctis. Tertia fit granulis novarum frugum è tunica sua excussis. De duabus speciebus suprà tractatum est: nunc tertia describitur. Non est autem sentiendum quòd hoc loco describatur ritus offerendarum omnium primitiarum novi frumenti quas Lex exigebat. Fuerunt enim varia genera primitiarum frumenti, quarum unaquæque suos habuit ritus offerendi. Unum genus est novalium, quod in cartallo offerendum erat: de quo scribitur Deut. 26. 2. Aliud est manipuli, quod offerendum erat altero die Paschæ: de quo infrà 23. 10. Est & genus primitiarum generale, sicut & decimarum: de quo scribitur Exod. 22. 29. & 23. 19. & Deut. 12. 17. Aliud quoque genus est primitiarum, duorum videlicet panum fermentatorum in festo Pentecostes, infrà 23. 16. Est & oblatio placentæ ex nova massa, quam oportebat quemque patremfamiliâs offerre priùs quàm vescerentur panibus è novo frumento confectis: de qua vide Num. 15. 20. Aliud est granulorum, quæ nondum erant in farinam contrita aut commolita, sed tantùm è recentibus spicis igni parumper adustis excussa. Et hujus tantùm oblationis ritus hoc loco describitur. Habet autem eosdem ritus quos & aliæ species minhæ, de quibus dictum est suprá. Nam qui volebat hoc genus sacrificii facere, is necesse habebat spicas maturescentes & demessas igni torrere; deinde grana earum non in farinam conterere (suprà enim de minha farinæ dictum est) sed tantùm è tunicis aut paleis suis expellere seu excutere, quod confricatione manuum fieri solebat, ut ex paulò pòst sequenti versu colligi potest. ¶ *Et super altare*, &c. ואל המזבח] i. non imponentur altari ut incendantur exspiraturæ nidorem Domino; quia debent quidem offerri Deo primitiæ, sed non debent adoleri, quòd cedant in cibum sacerdotum.

13. *Sale salies*, במלח תמלח] Jubet Spiritus sanctus salem in omni sacrificio adhibere, ut hoc ritu depingat naturam Christi qui per sacrificium adumbrabatur, Christus enim verus ille ac cœlestis Sal est, quo tam homines quàm opera eorum redduntur Deo, tanquam sapidus cibus, grati & jucundi: quo etiam homines in ipsum credentes ità (quamvis mortui) à putrefactione conservantur ut resurgant ad perpetuam vitam. Etenim propter peccatum homines facti sunt Deo insulsi & insipidi, ut non solùm non sumat ipsos in cibum in mensa cœlestis regni, verùm etiam detestetur eos tanquam abominabilem saporem. Cùm autem conspergunturs & condiuntur Sale, qui est Christus Dominus noster, ibi tum nullus cibus Deo jucundior, nullus gratior est quàm ii qui credunt in Jesum Christum. Et quod de personis ipsorum dictum est, hoc etiam intelligendum erit de ipsorum operibus. Opera enim hominum quantumvis justa videantur, propter peccatum tamen carni agnatum non sunt per se coram Deo perfectè bona. Quapropter *non justificatur in conspectu Dei omnis vivens.* Sed quia opera piorum condita sunt sale, h. e. fiunt ex fide in Jesum Christum, idcirco sunt Deo gratissima, & reputantur ab ipso tanquam rectè facta. *Propter peccatum mors in omnes homines pertransiit*, ut ait Paulus: sed *ut in Adam omnes moriuntur* & putrescunt, *ità & in Christo omnes vivificabuntur.* Christus enim cœlestis sal est, quo siquis aspersus fuerit, nunquam ità putrescet ut in morte pereat. *Sic Deus* (inquit) *dilexit mundum, ut omnis qui credit in eum, non pereat, sed habeat vitam æternam.* ¶ *Neque cessare facies*, ולא תשבית] i. neque auferes: aut subtrahes. Hebraismus. ¶ *Sal fœderis*, מלח בריתך] *Salem fœderis* vocat quem jusserat Dominus adhiberi in omnibus oblationibus quas populo suo ordinaverat tanquam fœdus & statutum aliquod: vel, quem velut fœdere astringebantur adhibere omnibus oblationibus quas Deo offerebant, nè insulsum quid sacerdotes comederent. Ad quod respexit Ezechiel cap. 43. 24.

14. *Primitiarum Jehovæ*, בכורים ליהוה] i. de primitiis

mitiis tuis quas offerre debes Jehovæ. ¶ *Spicam*, &c. אביב קלוי באש גרש כרמל] Quidam subauditâ præpositione vertunt, de *spica tenera & virente tosta igni*, & de *tritico contuso* [*fracto*] *spica plena*, vel *tenera & plena*, גרש à גרס *frangere, contundere*, & *comminuere*; כרמל *spicam plenam, viridem*, &c *teneram* significat: Aliquando *agrum fertilem & feracem*, à similitudine Charmel montis variis arboribus pleni atque agris feracibus.

15. *Et pones super eam*, &c. ונתת עליה ונו'] q. d. Unges eam oleo, atque super eam sparges thus.

16. *Odorem ejus*: את אזכרתה] *Suffitum ejus.* Vide v. 9. ¶ *Ultra totum thus ipsius*: על כל לבונתה] *Una cum toto thure ipsius*: sic v. 2. ¶ *Oblatio*, &c. אשה ליהוה] Vide v. 9.

CASTALIO.

1. *Ferti munus offeret*] Fertum vocat quod sine sanguine fit, h. e. ex rebus inanimatis.

CLARIUS.

1. *Oblationem sacrificii*] Vel, *munus oblationis.* Alterum sacrificiorum genus, quod jubetur fieri vel ex farina triticea sive simila, vel ex placenta cocta in fornace, vel ex pane frixo in patella & minutatim fracto, vel ex pane in craticula cocto, seu, ut Hebræi dicunt, in caldari profundo in ipsa pinguedine decocto, aut ex fasciculo novarum frugum, &c. Et de illo sacrificio accipit sacerdos pugillum plenum, h. e. modicam portionem, quæ residuæ oblationis quasi memoria fuit; & incendit illam in igne: cujus crematione residuum quoque non incensum sanctificationem accepit, ut non licuerit nisi sacerdotibus ex illo edere. Unde satis quilibet intelligere potest quid sit *memoria* illa de qua hîc agitur. Porrò per *mel* Hebræi intelligunt omnes dulces fructus, ut sunt Ficus, Dactyli, & similia: de quibus nihil comburebatur; sed duntaxat coram Domino offerebantur & à sacerdotibus comedebantur.

11. *Quicquid fermenti, ac mellis*] *Fermentum* hypocrisim significat, ut est in Euangelio, & insinceritatem; *mel*, blanditias & adulationes: quorum neutrum Divino cultui est intermiscendum, & eorum utrumque maximo est hominibus damno. Primitiæ tamen mellis, sicut & aliorum fructuum, offerri permittuntur, fortasse quia non vitiosè remittimus aliquid, tanquam blandientes iis qui recentiores in via Dei sunt, ut dicamus cum Apostolo, *Humanum dico propter infirmitatem carnis vestræ.*

13. *Sale condies*] Mihi videtur Sal esse illam scientiam quâ carere Judæos Paulus conquerebatur, cùm dixit eos *habere æmulationem Dei, sed non secundùm scientiam*: Hæc si adsit, omnia quæ fiunt ità condiuntur ut non possint non placere Deo; si desit, nihil tam sanctum est quod non ingratum fiat. Et appellat *sal fœderis Dei*, ut intelligamus, Sale in primis Apostolico atque Prophetico omnia esse condienda.

14. *De spicis adhuc virentibus*] Significat novum & recens frumentum, de quo manipulus tolli, & juxta ignem arefieri jubetur, quo facto grana frangebantur in modum farris, & ex illo fiebat Domino illa quæ appellabatur *Minha.* Sic omnes Hebræi sentiunt.

DRUSIUS.

1. *Farina* קמח dicitur, *simila* סלת, quæ farina purior est, è tritico. R. S. *Non est simila nisi è tritico*; sicut dicitur *simila triticorum*, aut *tritici.* Abenezra, סלת *farina tritici puri, quæ in lingua Cedarena* סמיד *Semid.* Sed hîc variant Ebræi. R. D. in lib. Rad. סלת *est farina molita molitione crassâ sive grossâ, & sic dixerunt in Deuteros. Vannus educit farinam, & retinet similam.* Quæ si vera, tum סלת erit farina crassior. Sic in *polline* variant autores. Nam alii dicunt esse farinam à furfuribus expurgatissimam; aliis est farina impurior, ut Celso Medico. De his aliquid certi statuere non est meum. *Similam* One. סלתא vocat Lev. 2. 1. & Jon. קמחא סמידא *farinam similam.* Nam סמידא *simila*, etiam in lingua Arabica, ut dictum est. Siquidem Abenezræ autoritas non est hîc spernenda, qui etiam illud observat, *Non convenit ut fiat munus* [מנחה] *ex ea specie quæ ullam supra se habet. Farina simila*, ut *ventus turbo, petra pumex, coma crinis, lutum cœnum*, & si quæ alia Grammatici notarunt. Observavi etiam *munus simila*, quod idem cum illo *munus ex simila*, vel *similaceum*; ut *mare Adrium*, i. Adriaticum. *Munus* voco quod Ebræi *mavaà*, priscâ lectione: & est genus sacrificii incruenti.

13. *Sal fœderis*] Quod ex fœdere adhibebatur in sacrificiis. Id vocatur *fœdus Dei.* Deus enim pepigerat fœdus cum Israelitis nè quid offerrent aut comederent insulsi, h. e. quod sale caret. *Omnem oblationem muneris tui sale condies. Pactum salis*, firmum, stabile, quod rescindi nequit, ut nec salita caro corrumpi. Vulgò exponunt *pactum perpetuum.* Malé. Nam id Ebraicè diceretur *pactum seculi.* Simul utrumque obvium, Num. 18. 19. *pactum salis seculi*, quod exponunt *fœdus incorruptum, perpetuum.* Apud Apostolum nostrum, *sermo sale conditus*, h. e. urbanitate vel sapientiâ. *Sal* enim sapientiam notat; imò pro *sapientia* usurpatur. Notum illud, *Qui habet salem qui in te est. Sal pecuniæ, benignitas.* Dictum elegans. Nam ut sal carnem conservat, sic benignitas opes & pecuniam. Nam danti dabitur. Si quid perit, non perit quod pauperibus datur aut amicis. Unde *fœnerandi* verbum, quod Scriptura usurpat in hac re. Nam qui dat pauperi, cum fœnore illud recipit à Deo. Lectio varians, *Sal pecuniæ, defectui*, i. חסר pro חסר: quod non intelligo, nisi fortè hoc vult, Optimè conservat pecuniam qui non habet eam, vel certè non abundat eâ. Nam qui non habet, quomodo conservare potest quod non habet. Varietas est in una litera חסר *benignitas*, חסר *defectus.* Exstat dictum hoc in commentario super librum Aboth. Sed & alibi reperitur.

14. בכורים interpretantur *primas fruges*, cùm potiùs denotet *primos fructus.* Nam בכור in fructibus quod אב in frugibus, יורה sive מזרע in pluvia (*imbrem primorem* appellant) & קשרים in ovium grege. בכורים ergò *primi fructus, primitiva*, τὰ πρωτογενήματα, unde σῦκον πρωτογενὲς, & בכורה, Mich. 7. 1. h. e. interprete Tremellio, *præcocem fructum*: prætulerim, *primum fructum.* Nam præcox quod ante tempus maturuit, בכור quòd primò maturitatem adeptum est, etiam suo tempore: τὰ πρωτόγονα vocantur à Græcis in loco citato.

Saducæi & Caræi, licèt multùm differant, tamen à Doctoribus Ebræis ferè confunduntur. Nam Saducæos appellant qui propriè Caræi sunt & resurrectionem fatentur. Adversùs hos disputans Moses Gerundensis post multa verba tandem concludit, *Necessarium fuit me in hac re esse prolixiorem ad occludendum os Saducæis hæreticis. Deleatur nomen eorum. Nam in Lege dicitur, Responde stulto secundùm stultitiam ejus, & dixerunt Doctores nostri, Esto vigilans ad discendum Legem, quo respondeas Epicuro.* Hic Saducæos dicit Caræos sui temporis, qui Mosis verba exponebant aliter quàm Rabbanim, è quorum numero ille unus erat. Paulò pòst ait, *Et adhuc memorabo erratum magnum quod erravit R. Abraham in argumentationibus suis quas cum illis habuit. Nam pejùs dixit quàm illi. Nec expositio Saadiæ recta est.* Quod noto, ut sciamus Doctores Ebræos argumenta futilia, quæ adversùs hæreticos proferuntur, non probare. In quo magis ingenui sunt quàm nos, qui dissentientem à scitis Magistrorum nostrorum, etiam in rebus non magni momenti, statim hæreticum proclamamus. Usque adeò nobis adblandimur in iis quæ semel imbibimus aut didicimus. Hæc ut dicerem, caussa mihi non levis. Quoties mihi objecta hæresis, eò quòd dixissem vocem *vocatus*, Jud. 1. sumi pro *efficaciter vocatus*, qui idem cum *electo*? Nam electi soli Christo reservantur. Quid non pertuli propter tetragrammaton & *Elohim*? Quis hîc nescit interceptas olim literas fuisse Heidelbergam missas, in quibus continebatur *Drusium defendere polygamiam*?

Quapropter? Quia quendam adduxerat disputando ad metam non loqui, quia refutaverat verbis Augustini falsam glossam illius Legis, *Non multiplicabit sibi uxores.* Nec autoritas Augustini, nec sequens versus, *Non multiplicabit sibi equos*, ipsum ab ea calumnia vindicare potuerunt.

IDEM.

14. אֲבִיב קָלוּי בָּאֵשׁ גֶּרֶשׂ כַּרְמֶל. A. ἁπαλὰ λάχανα ὀσπριώδη, *tenera olera legumini assimilia.* Th. νέα ἄλφιτα, pingues farinas] Locus mutilus. Hieron. hîc habet, *de spicis adhuc virentibus torrebis igni, & confringes in morem farris.* Lxx verò, νέα πεφυγμένα χόνδρα ἑψητὰ πῷ Κυρίῳ. Notatum autem in edit. Rom. ex Eusebio, χόνδρα εἶναι, ὅταν ἀπὸ τῶν ἀκμαζόντων ἀσταχύων λαβὼν διαῤῥύψῃ τὴς χερσὶν, οἱονεὶ ἀλέσας. ἑψητὰ δὲ τὰ ἐν μύλῳ πεπιεσμένα καὶ ✠ φλοιὸν ἀποβεβηκότα ὀσπριώδη λάχανα. Hæc ibi. Quod Ebræa attinet, אביב est *spica cum calamo*, קלוי באש, *tosta igne*, גרש *frumentum confractum & contusum, comminutum.* Huic voci respondet χόνδρα, nisi fallor. Sunt autem spicæ novæ ac virides, ut quidam volunt. Alii aliter interpretantur. Moschopulus περὶ χυδῶν, χόνδρα φησὶ ποιεῖ μὲν τὰ ἄχρια λάχανα, φησὶ δ' ἑτέροις τὰ ὄσπρια, καὶ ἔστι παρ' ἑτέροις τὰ ἀπὸ χλωρᾶς κριθῆς. Affine in Arabica lingua *Giris*, quæ est *minutissima farina, pollen, pulvis molendini*, ut exponit Stephanus, & citat Sylvaticus in Pandectis Medicinæ. כרמל *spica recens, tenera & plena.* Sic dico, spica כרמל dicitur cum adhuc mollis est ac delicata virénsque.

GROTIUS.

1. *Similа erit ejus oblatio, fundétque super eam oleum, & ponet thus*] Virgilius in 6. Æn.

——congesta cremantur
Turea dona, dapes, fuso crateres olivo:

Pontifex Maximus quotidie offerebat Μαναί.

4. *Coctum in clibano*] *Mola, far tostum*, Festus. Plinius l. 18. c. 2. *à Numa statutum* ait *non esse far purum ad rem divinam, nisi tostum.*

11. *Absque fermento*] Vide quod suprà diximus Exodi 12. 15. Excipe sacrificium gratiarum actionis, in quo licebat offerre victum familiarem, i. fermentatum, infrà c. 7. 13. ¶ *Ac mellis*] Quia mel usurpabatur in sacris λεουλικοῖς, ut nos docet Porphyrius ad Antrum Nympharum. Ea autem sacra erant Mithræ, ut videbis si inspicias eundem Porphyrium 4. De Abst. & Scholiasten Papinii ad finem 1 Thebaidos. Melli interpretatio accenset Ficus & Dactylos. Mysticus sensus, Displicere Deo nimias voluptates. Malè Theophrastus mel sacris Hebræorum admixtum putat. Melius Plutarchus Symposiacis de iisdem Hebræis, Μέλι δὲ φευγόφρουσι ταῖς ἐμφυρίαις.

13. *Quicquid obtuleris sacrificii*] Vertit ex Græco θυσίας· quæ vox hoc loco non cruentas victimas, sed oblata ex simila significat. In Hebræo קרבן, ut initio capitis. Vide quæ ad Marc. 9. 49. Græci talia vocabant πόπανα & φαιστὰ, quibus admixtum oleum vides apud Porphyrium De Abst. 2. Latini à *libando liba* dixere. Horum pars adolebatur super altare, suprà 9. Menander Dyscolo,

Ὁ λιβανωτὸς δίσκοις καὶ τὸ πόπανον·
τοῦτ' ἄλλος ὁ θεὸς δεῖ τὸ πρὸς ἅπαν τηδέν.

¶ *Sale condies*] Inde *mola salsa*, quæ & *casta*. Servius ad 8. Eclog. ad 2. Æn. item ad 4. & ad 12. ejusdem operis. Plinius de sale agens l. 31. c. 7. *Maximè tamen in sacris intelligitur auctoritas, quando nulla conficiuntur sine mola salsa. Sal* Fœdus significat 2 Par. 13. 5. hinc *sal fœderis* hoc ipso loco, nimirum ob diuturnitatem. Philosophi per *salem* etiam Animam intelligunt corporis conservatricem; Varro, Philo, Porphyrius.

CAP. III.

MUNSTERUS.

3. *Sacrificium pacificorum*] Hebræi communiter sentiunt, hoc sacrificii genus sic vocatum quòd per ipsum pax mundo obtinebatur, atque offerens Deo reconciliabatur: ideo animalia munda in utroque sexu offerebantur. Sunt tamen qui *sacrificium perfectionum* interpretantur: Alii, *sacrificium gratulatorium*, & *pro gratiarum actione exhibitum rebus bene gestis*: Alii, *sacrificium salutare, sacrificium repensionum* seu *retributionis.*

4. *Ilia*] Habent ilia secundùm Hebræos locum prope renes sub lumbis pubi inservientia, sicut & renes. Et monet hîc K. conjunctionem copulativam subintelligendam juxta præpositionem על. ¶ *Augmentum illud*] Translator noster vertit, *reticulum jecoris*: alii *fibram.* Hebræi dicunt esse rubeam carnem hepar complectentem, quæ quasi hepatis abundantia est, juxta nominis יותרת interpretationem, speciem habens pinguedinis. Et hæc incendi debent *super holocaustum*, h. e. post holocaustum illud juge, quod alia sacrificia præcedebat. Non exiguntur in hoc sacrificio, sicut & in aliis præter holocaustum, cor, pulmo & cerebrum, quæ officinæ sunt sapientum cogitationum, sed adipes, renes, sanguis & aliquid de jecore, quæ prima pruritûs seminaria excitant, ut pulchrè Racanati scribit. Unde & esus sanguinis atque adipis prohibetur, non quòd sit malus, sed propter mysterium.

9. *Caudam integram è regione dorsi*] Sciendum עצה propriè esse קצה השורת, *extremitatem spinæ dorsi*, & illîc debuit cauda abscidi è regione renum.

11. *Panis igniti sacrificii*] Id quod suprà vocatur *sacrificium ignitum in odorem suavitatis*, hîc vocatur *panis & cibus suavis, igne decoctus, & quo Deus delectatur.*

FAGIUS.

1. *Hostia sanctificatorum*, &c.] Hoc genus sacrificii, quod ab Hebræis זבח שלמים *Zebach Schlamim* dicitur, diverso modo à nostris interpretibus redditur. Lxx vertunt *hostiam salutis*, θυσία σωτηρίου. Vulg. translatio, *hostiam pacificorum.* Nonnulli *sacrificium Teleticum* vocant, ἀπὸ τῆς τελετῆς. Et quia infrà 7. 20, 21. severiter præcipitur nè quis immundus de carne hujus sacrificii vescatur, idcirco quidam hoc sacrificium שלמים *Schlamim* dictum putant, q. *sacrificium integrorum, perfectorum, immaculatorum, mundorum & sanctorum*, propterea quod non licebat de carne hujus sacrificii edere, nisi iis qui juxta Mosaicos ritus mundi, puri & sancti essent. Atque huc respexisse Paraphrastem Chald. qui legit *hostiam sanctificatorum*, quòd qui voluerunt de hoc sacrificio edere, necesse habuerunt ut priùs ab immunditiis suis purgati, & cum populo Dei reconciliati essent. Hebræi communiter sentiunt hoc genus sacrificii sic vocatum, *pacificorum* scilicet, partim quòd per ipsum pax mundo impetraretur, partim quòd ex hoc sacrificio una pars redderetur Domino in sacrificium ignitum, altera sacerdoti, & tertia offerenti; id quod in aliis sacrificiis non solet fieri. Sed audiamus hac de re ipsum R. D. K. in Rad. suis sic loquentem, ונקרא כן זה הקרבן כי העולה כלה כליל ועורה לכהנים והחטאת והאשם הדם והאמורים למזבח וחזה ושוק לכהנים וכן שאר הבשר והעור ומבח השלמים הדם והאמורים למזבח וחזה ושוק לכהנים ושאר הבשר והעור לבעלים הנה זה הזבח שלום ביניהם כן מפורש בספרא ולפיכך נקרא גם כן מלואים כי איל מלואים הוא שהיה ממלא רצון כלם שכלם היו אוכלים ממנו, *Et vocatur sic hæc oblatio, quia holocaustum totum concremabatur, & tantùm pellis cedebat sacerdotibus; in sacrificio item pro peccato & pro delicto, sanguis, & reliqua quæ in lege connumerantur, in altare ascendebant, pectus verò & armus sacerdotum erant, sicut & reliqua caro atq; pellis: In hostia autem pacificorum sanguis & reliqua super altare ascendebant, & pectus ac armus sacerdotũ erant, atq; reliqua caro & pellis offerentibus cedebat: atq; ità erat hostia pacis*

inter

inter eos. Sic explicatur in libro Siphra appellato. Similè ob causam quoq; & מלואים *Milluim, i. ſacrificiũ Plenitudinũ* (quod *conſecrationis ſacrificium* noſtri ferè reddunt) *vocatur. Aries enim Plenitudinum, ſive Repletionum, dicebatur, eò quòd repleret voluntatem omnium: omnes ſiquidem de eo edebant.* Hæc Kimhi. Scribunt præterea quidam, hoc ſacrificium fieri ſolitum fuiſſe, quoties aliquis Deum laudare volebat ſuper ſigno aliquo erga ſe facto, h.e. ſi quis beneficio Dei ex gravi aliquo periculo liberatus eſſet, ut ſi ex vinculis liberatus eſſet, vel ex gravi infirmitate convaluiſſet, aut prolem ex ſterili uxore impetraſſet. Et pro ſtabilienda hac ſua ſententia adducunt quod infrà 7. 11. dicitur, *Hæc eſt lex pacificorum quæ offertur Domino. Si pro gratiarum actione oblatio fuerit,* &c. Si ergò זבח שלמים *Zabach Schlamim, ſacrificium pacificorum*, vel *ſalutis*, aut *pacium*, (ſi ità loqui liceret) exponamus, ut ferè noſtri accipiunt, deductum erit vocabulum *Schlamim* à שלום *Schalom*, quod *pacem & ſalutem* ſignificat. Si verò *ſacrificium perfectorum, integrorum*, aut *ſanctorum & mundorum* legamus, deductum erit à שלם *Schalem*, quod *perfectum & integrum* ſignificat.

3. *Omnem adipem qui eſt ſuper inteſtina*] De duplici loquitur adipe ſeu piuguedine: nempe de eo qui operit inteſtina: & hunc doctiores Hebræi propriè חלב *Cheleb, adipem*, dici volunt, pinguedo ſcilicet ſeparata à carne, quam nos *axungiam* appellare poſſumus, Germanicè **Schmaerleib**; atque de eo qui adhæret inteſtinis, quam pinguedinem שומן *Schomen* in Scripturis propriè dici ſentiunt, quæ ſcilicet conjuncta eſt carni: atque ità diſtinguunt inter חלב *Cheleb* & שומן *Schomen*. Eſt porrò & hoc notandum, quòd adeps Chaldaicè תרבא *Tharba*, ab *excellentia* ſcilicet, *bonitate & præſtantia*, dicitur, teſte etiam authore Hebræo Hizkuni, qui רבוי ונדולה *Ribbui Ugedulah*, i. *præſtantiam & excellentiam*, per ipſum innui dicit. Atque hinc etiam eſt quòd in Scripturis quæ optima & ſelectiſſima ſunt veniant appellatione *adipis*. Sic decimarum optima vocantur *adeps*, Num. 18. Sic & frumenti optima dicuntur *adeps*, Pſal. 81. 16. Hinc eſt quòd aliquoties etiam per *adipem* potentes & divites intelliguntur, quòd ſint optima & præcipua pars populi.

4. *Qui eſt ſuper ilia*] Habent ilia ſecundùm Hebræos locum prope renes ſub lumbis, pubi inſervientia, ſicut & renes. Judæi vulgò **flancken** vocant. ¶ *Et reticulum*, &c.] Ita noſtri interpretes legunt. Alii *augmentum*, alii *fibram* interpretantur. Hebræi dicunt eſſe rubeam carnem hepar complectentem, quæ quaſi hepatis abundantia eſt, juxta nominis interpretationem, ſpeciem habens pinguedinis. Judæi vulgò **das rot Fleiſch** interpretantur. Jam quod additur, *Quod eſt ſuper jecur*, R.D.K. idem valere dicit ac ſi legatur עם הכבד, i. *cum jecore*, ut præpoſitio על *Al, ſuper*, habeat ibi vim præpoſitionis עם *Im, cum*; & innuatur quòd portiunculam aliquam carnis etiam de hepate unà cùm reticulo auferre debeat. *Nam* (inquit) מעט מן כבד היה נוטל עם היותרת: *parùm de hepate tollebat unà cum reticulo.*

5. *Pro holocauſto*, &c.] Ad literam eſt, *ſuper holocauſtum*, quod interpretantur *cum holocauſto*: Vel, poſt holocauſtum illud juge quod quotidie offerebatur, ut innuat holocauſtum illud juge omnia alia ſacrificia antecedere debere: atque ità etiam R. S. exponit. Quem ſenſum & Lxx habent, qui legunt ἐπὶ τὰ ὁλοκαυτώματα, *ſuper holocauſta*. Ego meâ verſione ſecutus ſum Vulg. edit. quæ habet, *In holocauſtum*: mihi tamen Hebræorum lectio multùm probatur.

9. *E regione dorſi*] i. eâ parte quâ conjungitur ſpinæ dorſi. *Dorſum* Hebræis dicitur עצה *Azah*, quod à יעץ, quod *conſulere* ſignificat, deduci volunt, eò quòd illi adhæreſcunt renes, qui ſedes conſiliorum eſſe dicuntur.

11. *Cibus eſt oblationis coram Domino*] i. Cibus eſt qui incenditur in honorem Domini, & quo Deus delectatur.

VATABLUS.

1. *Pacificorum*, שלמים] Ad verb. *pacium*, i. pacis ſummæ, q. d. Si homo privatus offerre voluerit hoſtiam pacis. Hoc genus ſacrificii diverſo modo à noſtris interpretibus redditur. Lxx vertunt *hoſtiam ſalutis*, θυσία σωτηρίου. Vulg. tralatio, *hoſtiam pacificorum*, nonnulli, *ſacrificium teleticum*, i. expiatorium, ἀπὸ τῆς τελετῆς. Et quia infrà 7. 20. ſeveriter præcipitur ne quis immundus de carne hujus ſacrificii veſcatur, idcirco quidam hoc ſacrificium שלמים dictum putant, q. *ſacrificium integrum, perfectorum, immaculatorum, mundorum*, & *ſanctorum*, propterea quòd non licebat de carne hujus ſacrificii edere niſi iis qui juxta Moſaicos ritus mundi, puri & ſancti eſſent. Atque huc reſpexiſſe videtur paraph. Chald. qui legit, *hoſtiam ſanctificatorum*: quòd qui voluerunt de hoc ſacrificio edere, neceſſe habuerint ut priùs ab immunditiis ſuis purgati & cum populo Dei reconciliati eſſent. Hebræi communiter ſentiunt hoc genus ſacrificii ſic vocatum, *pacificorum* ſcilicet, partim quòd pax mundo per ipſum impetraretur, partim quòd ex hoc ſacrificio una pars redderetur Domino in ſacrificium ignitum, altera ſacerdoti, & tertia offerenti, id quod in aliis ſacrificiis non ſolet fieri. ¶ *De bobus ipſe offeret*, מן הבקר הוא מקריב] *De juvencis oblaturus ſit.* Præſ. Heb. pro fut. ¶ *In conſpectu Jehovæ*: לפני יהוה] i. in atrio ante Sanctum ſanctorum. Vide cap. 1. 3.

2. *Et immolabit eam*, ושחטו] *Et mactabit illum*, nempe bovem; vel *illam oblationem*: mactabit eam ſacerdos. Vide cap. 1. 5. ¶ *Super altare*, על המזבח] i. ſupra extrema altaris. Alii, *circa*, vel *juxta*.

3. *Poſtea offeret*, והקריב] Sub. *ſacerdos*. ¶ *Oblationem ignitam Jehovæ*, אשה ליהוה] In *incenſum Jehovæ*, i. pro incenſo faciendo Jehovæ. ¶ *Inteſtina*, את הקרב] Exta vitalia ſcilicet. Vox Hebræa ſingularis tantùm numeri, cùm *medium* cujuſque rei ſignificat, ideo pro *ventre & inteſtinis* ipſis ſumitur. De duplici loquitur *adipe* ſeu *pinguedine*, nempe de eo *qui operit inteſtina*: & hunc doctiores Hebræi propriè חלב *adipem* dici volunt, pinguedinem ſcilicet ſeparatam à carne, quam nos *axungiam* appellare poſſumus; atque de eo *qui adhæret inteſtinis*; quam pinguedinem שומן in Scripturis propriè dici ſentiunt, quæ ſcilicet conjuncta eſt carni: atque ità diſtinguunt inter חלב & שומן. Eſt porrò & hoc notandum, quòd adeps Chaldaicè תרבא, ab *excellentia* ſcilicet, *bonitate*, & *præſtantia*, dicitur. Atque hinc etiam eſt quòd in Scripturis quæ optima & ſelectiſſima ſunt veniant appellatione *Adipis*. Sic decimarum optima vocantur *adeps*, Num. 18. 17. ſic & frumenti optima dicuntur *adeps*, Pſal. 81. 16. Hinc etiam eſt quòd aliquoties per *adipem* potentes & divites intelliguntur, quòd ſint optima & præcipua pars populi. ¶ *Illa*: על הקרב] Nempe inteſtina. Antecedens pro relativo.

4. *Qui eſt ſuper ilia*, אשר על הכסלים] *Qui* [*renes*] *ſunt juxta ilia.* ¶ *Et fibram*, ואת היותרת] *Et reticulum.* Quidam *omentum* interpretantur. Hebræi dicunt eſſe rubeam carnem hepar complectentem, quæ quaſi hepatis abundantia eſt, juxta nominis interpretationem, ſpeciem habens pinguedinis. ¶ *Cum jecore*, על הכבד] *Super jecur.* Doctum inter Hebræos ſecutus eſt noſter interpres, qui dicit על הכבד idem valere acſi legatur עם הכבד *cum jecore*, ut præpoſitio על habeat ibi vim præpoſitionis עם: & innuatur quòd portiunculam aliquam carnis etiam de hepate ſive jecore unà cum reticulo auferre debeat ſacerdos: nam parùm de hepate tollebat unà cum reticulo.

5. *Unà cum holocauſto*, על העולה] Sub. *præcedente*: quia ſine illo non fiebant alia ſacrificia. Ad verb. *ſuper holocauſtum*, i. unà cum holocauſto. Vel, *poſt holocauſtum*, nempe juge illud quod quotidie offerebatur: ut innuat holocauſtum illud juge omnia alia ſacrificia antecedere debere: atque ità etiam magni nominis apud Hebræos vir exponit. Quem ſenſum & Lxx habent, qui legunt, ἐπὶ τὰ ὁλοκαυτώματα, *ſuper holocauſta*. ¶ *Oblatio ignita eſt*, &c. אשה ריח וגו'] Vide c. 1. 9. & 2. 9.

9. *E regione ſpina dorſi,* לעומת העצה] i. eâ parte quæ adhæret & conjungitur ſpinæ dorſi, detrahet. ¶ *Adipem quoque,* &c. ואת החלב וגו'] Vide ver. 3.

13. *Ponétque,* וסמך] Ad verb. *Et conjunget.* Hæc uſque ad 17. verſum ſimilia ſunt iis quæ in principio hujus capitis leguntur.

17. *Statutum perpetuum,* חוקת עולם] Ad verb. *Statutum ſeculi,* i. perpetuum. Vertere potes in ablativo, *Ritu perpetuo,* vel *Ceremoniâ perpetuâ,* ut verſu præcedenti jungatur, *Omnis adeps Jehovæ eſt, ritu perpetuo.* ¶ *In generationibus veſtris,* לדורותיכם] i. veſtris temporibus, ſive quandiu vixeritis. ¶ *In cunctis habitaculis veſtris,* בכל מושבותיכם] *In cunctis habitationibus veſtris,* i. ubicunq; contigerit vos habitare, abſtinebitis ab omni adipe & ſanguine.

CLARIUS.

1. *Hoſtia pacificorum*] Hebræi communiter ſentiunt hoc ſacrificii genus ſic vocatum quòd per ipſum pax mundo obtinebatur, atque offerens Deo reconciliabatur; ideo animalia munda in utroque ſexu offerebantur. Sunt tamen qui *ſacrificium perfectionum* interpretentur.

4. *Et ilia*] Habent ilia ſecundùm Hebræos locum prope renes ſub lumbis, pubi inſervientia, ſicut & renes. ¶ *Reticulum jecoris*] *Arvinam* etiam appellavit interpres: alii *augmentum* verterunt, alii *fibram*. Hebræi dicunt eſſe rubeam carnem hepar complectentem, quæ quaſi hepatis abundantia eſt, juxta vocis Hebraicæ interpretationem, ſpeciem habens pinguedinis. Et hæc incendi debent ſuper holocauſtum, h. e. poſt holocauſtum illud juge quod alia ſacrificia præcedebat. Non exiguntur in hoc ſacrificio, ſicut nec in aliis præter holocauſtum, Cor, Pulmo & Cerebrum, quæ officinæ ſunt ſapientum cogitationum, ſed Adipes, Renes, Sanguis, & aliquid de Jecore, quæ prima pruritûs ſeminaria excitant. Unde & eius Sanguinis atque Adipis prohibetur, non quòd ſit malus, ſed propter myſterium.

9. *Caudam totam*] Quod ait *è regione dorſi,* intelligunt extremitatem ſpinæ dorſi, unde debuerit cauda abſcindi è regione renum.

11. *Ut ſit panis*] Id quod ſuprà vocatur *ſacrificium ignitum in odorem ſuavitatis,* hîc vocatur *panis* & *cibus ſuavis, ignè coctus,* & *quo Deus delectatur.*

13. *In introitu tabernaculi*] Quod aliquando vertit, *in veſtibulo,* h. e. ad oſtium tabernaculi. ¶ *Super altaris circuitum*] Sæpè ità vertit interpres: ſempérq; intelligendum eſt, *ſuper ipſum altare per circuitum.* Sic ſæpe quod in Hebræo eſt, *ignitum ſacrificium Domino,* interpres prætermittit illud, *ignitum.*

GROTIUS.

1. *Quod ſi hoſtia pacificarum fuerit*] שלמים à שלם, quod eſt *pax.* Sed *pacem* pro *beneficio* poni etiam Latinis docet nos Servius ad 4. Georg. Chaldæis hoc ſacrum dicitur *ſanctificatorium,* ut Græcis τελεστικὸν. Hebræis alio nomine מלא, i. πλήρωσις. Erant autem hæc trium generum; תודה *eſtoris* ob acceptum beneficium, veti ſolutio, aut meræ liberalitatis, ut videre eſt infrà 7. 12. De his licebat, poſt effuſum ſanguinem, privatis qui obtulerant, eorúmque uxoribus & liberis, epulari, in ſignum amicitiæ cum Deo. Id in oblatione ſimilæ non licebat, quia id inter privilegia erat ſacerdotalia; nec in victimis pro peccato ac delicto, nè de culpa lætarentur. Eadem de cauſa Pontificis victima comburitur, infrà 4. 12.

9. *Caudam totam*] Quæ *offa penita* apud Feſtum. Quæ autem hîc non jubentur adoleri, ea cedebant ſacerdoti, infrà 7. 31. Sic apud Græcos: ἀπὸ τοῦ τὰ ἀπολειπόμενα τῆς θυσίας ἔχειν ἱερέα λαμβάνειν, ait Scholiaſtes ad Plutum: mox, τὸ δέρμα καὶ τὸ κῶλα, quas idem Scholiaſtes ad Pacem vocat ἀπαρχάς. Apud Hebræos cedebant ſacerdoti de capite maxilla, de pedibus armus dexter, de corpore ſtomachus. Ea redimere non licebat. Significatur ſacrandos Deo Sermones, Actus, Appetitus.

16. *Adolebitque ea ſuper altare*] Quod *reddere exta* Latinis: Servius ad 1. Georg. Myſticus ſenſus eſt, Interimendas in Dei honorem cupidines, quarum inſtrumenta Adeps, Renes, Jecur.

CAP. IV.

MUNSTERUS.

2. *PEr ignorantiam*] Agit hoc caput de hoſtia quæ fieri debuit pro peccato, errore vel ignorantiâ commiſſo: Et primò, *ſi ſacerdos peccet peccatum populi,* qui tamen cæteris circumſpectior eſſe debuit; aut, *peccet in præjudicium populi,* cùm illius mediator eſſe debeat; aut, ut alii exponunt, *peccato ſuo occaſionem præbeat populo peccandi.* Eſt enim שגג peccatum in quod ex incogitantia, imprudentia & errore, impellente affectuum mole ac impetu, animus perplexus præcipitatur, quò minùs rationis ac ſpiritûs judicium audiat.

4. *Juvenci*] Capitur פר pro bove vetulo, & etiam juveni: hîc capitur pro eo qui mediocri eſt ætate: alioqui עגל apud Hebræos eſt *vitulus,* & שור *bos grandiuſculus.*

8. *De omni adipe,* &c.] Senſus eſt, Corpus hoſtiæ illius non dimembrabitur, ſed aperto ventre, tolletur aliquid de ſingulis adipibus, haud ſecùs quàm ex ſacrificio pacificorum: & deinde totum corpus extra caſtra cremandum portabitur.

20. *Pro peccato*] h. e. Sicut egit cum hoſtia quam obtulit pro peccato ſacerdotis, ſic aget cum hoſtia quæ offertur pro errore multitudinis.

22. *Princeps*] Vocat Hebraiſmus magnum quemque virum נשיא qui præ cæteris eminet in populo. Unde Onk. vertit רבא, *magnus,* vel *dominus.*

26. *Expiabit*] h. e. Oratione ſuâ expiationem obtinebit, quemadmodum K. exponit.

28. *Innotuerit*] Capitur hîc הודע pro נודע, ſicut & Onk. אתידע vertit, i. *notum factum eſt.* ¶ *Capram ex gregibus*] Hebraiſmus habet, *hircam caprarum.* Poſſunt enim in Hebræo ferè ab omni maſculino derivari feminina, ut *vir, vira; princeps, principiſſa; canis, canicula,* &c.

FAGIUS.

2. *Homo cùm peccaverit per ignorantiam*] Hebraiſmus eſt, pro, *Cùm quis peccaverit.* Heb. *Anima cùm peccaverit.* Ponitur pars pro toto, & fit denominatio à parte principaliori. ¶ *Et fecerit unum ex illis*] i. Si quicquam contra præcepta negativa admiſerit. Faciunt enim Hebræi duplicem ordinem præceptorum Dei. Alia vocant מצות עשה *Mitzuoth Aſſeh,* h e. *præcepta affirmativa,* ubi præcipitur quid fieri debeat: & horum tot eſſe dicunt quot ſunt membra in corpore humano, nempe 248. Alii vocant מצות לא תעשה *Mitzuoth lo thaaſſeh,* i. *præcepta negativa,* ubi præcipitur quid non fieri debeat: & horum tot conſtituunt quot ſunt dies anni, h. e. 365. Summam omnium præceptorum faciunt 613. quæ complectuntur voce Hebraicâ תרי"ג *Thariag,* cujus vocis literæ in numerum computatæ tantum numerum conficiunt. Cùm ergò dicunt מצות תרי"ג *Mitzuoth Thariag,* intelligunt ſummam omnium præceptorum tam affirmativorum quàm negativorum. Hinc ponuntur etiam duo ordines peccatorum. Alia enim dicuntur peccata Omiſſionis, alia Commiſſionis. Sentiúntque duo genera ſacrificiorum ad hæc peccata expianda inſtituta eſſe, videlicet ſacrificium pro Peccato, & ſacrificium pro Delicto.

3. *Si ſacerdos magnus peccaverit*] Heb. *Si ſacerdos unctus peccaverit,* &c. quia ſummi ſacerdotes ungebantur unctione ſolenni, non autem alii infimi ſacerdotes. ¶ *Secundùm delictum populi*] Varia hîc eſt lectio. Quidam ſic legunt, *Si ſummus ſacerdos peccaverit, ità ut & populum peccare faciat,* ſuo peccato illi quoque occaſionem peccandi præbeat. Quem ſenſum ſecuti ſunt Lxx & Vulg. editio. Alii, *Si ſacerdos peccaverit peccatum populi*: i. Si tale peccatum admiſerit quale admitti ſolet ab uno quovis

è populo; qui tamen illis circumspectior esse debebat. Priorem lectionem ferè sequuntur Hebræi, maximè recentiores. Id quod videre est apud R. D. K. qui hunc locum ità exponit, פירושו לפי פשוטו שחטא בהוראתו כי הכהנים היו מורים התורה כמו שכתוב ואת עמי יודו ונום' ואמר אם הכהן המשיח יחטא כלומר שהורה ואשמו העם בהוראתו שהורה אותם שלא כתורה כן הוא מתפרש דרך פשוטו אלא שרבותינו ז"ל פירשו יכול אם הורה כהן משיח ועשו אחרים על פיו יהא חייב תלמוד לומר אשר חטא על מה שחטא הוא מביא ואינו מביא על מה שחטאו אחרים ומה שאמר לאשמת העם דרשו בו להיות אשמת המשיח כאשמת העם מה הצבור אינו מביא אלא על העלם דבר עם שנגנת מעשה שנאמר ונעלם דבר מעיני הקהל ועשו אף משיח לא יביא אלא על העלם דבר עם שנגנת מעשה, *Simplex sensus ejus est, Si peccaverit doctrinâ suâ. Sacerdotes enim docebant Legem, sicut scribitur*, Populum meum docebunt, *&c. Ezec.* 44 23. *Est ergò sensus*, Si sacerdos unctus ille peccaverit, q.d. *Si docuit & delinquere fecit populum suâ doctrinâ quam docuit eos non juxta Legem. Atque ità exponitur juxta simplicem sensum suum. Verùm R. K. ità interpretantur; Potéstne etiam esse ut reus sit sacerdos unctus ille, si quid docuit quod alii postea fecerunt prout ipse docuit? Respondendum est, Qui peccavit, pro eo quod peccavit adfert oblationem, non autem offert pro eo quod peccarunt alii. Et quod dicitur* לאשמת העם secundùm delictum populi, *ità interpretati sunt, ut esse debeat delictum sacerdotis uncti sicut delictum populi. Quomodo autem ille se habet, scilicet cœtus populi, non adfert oblationem nisi de re abscondita, quam per ignorantiam perpetravit, juxta illud quod dicitur*, Et res ipsa abscondita fuerit ab oculis congregationis, feceríntque, *&c. ità etiam summus sacerdos non offerat nisi pro re abscondita, quam ignoranter admisit.* Hactenus Kimhi. ¶ *In hostiam pro peccato*] Hoc genus sacrificii non fuit institutum ut abrogaret civilia supplicia, quæ juxta Legem sceleratis inferri debebant, videlicet homicidis, latronibus, adulteris, blasphemis, & id genus aliis peccatoribus, quibus Lex suas pœnas definit: sed institutum fuit pro peccato eorum tantùm peccatorum quæ errore quodam & incogitantiâ adversùs Legem, præsertim ceremonialem, designabantur. Unde hic dicitur, *Anima quæ peccaverit per ignorantiam*, h.e. errore quodam & incogitantiâ, &c.

23. *Si notum factum est ei peccatum suum*, &c.] Hic locus in veritate Hebraica ità legitur, או הודע אליו חטאתו. Quæ verba propter ambiguitatem vocis הודע *Hodah* ab authoribus diverso modo leguntur. Potest enim hoc verbum הודע vel activè vel passivè accipi. Qui activè accipiunt, sic intelligunt, *Si cognoverit à semetipso quod peccavit.* Vel, *Si alius quispiam indicaverit ei peccatum suum quod peccavit.* R.S. legit, *Si plures scire fecit peccatum suum*, &c. Qui passivè accipiunt, sic legunt, *Si innotuerit*, vel *notum fiet, ei peccatum suum.* Et hanc lectionem secutus est noster Paraphrastes. Et nota quòd particula או *O* ibi commodè accipitur pro אם *Im*, i. *si*, quemadmodum & R. S. annotavit; Vel pro conjunctione copulativa *Et*, ut ità cohæreant, *Cùm peccaverit princeps, & fecerit*, &c. *Et innotuerit ei peccatum suum*, &c. Verùm R. D. K. in lib. Rad. particulam או disjunctivè pro *vel* accipiendam esse contendit. Sic enim hunc locum explicat, ופירוש או הודע אליו חטאתו לפי שאמר ואשם שפירושו שיזכור כי חטא וישים עצמו אשם. או הודע איליו שלא נזכר מעצמו אלא שיודיעוהו אחרים כמו כן יביא קרבן, *Sensus est*, Vel innotuerit ei peccatum suum: *quia dixit*, Et deliquerit, *h.e. cùm recordatus fuerit quod peccavit, & seipsum reum constituerit.* Vel innotuerit ei, *ità quòd non recordatur à semetipso, sed alii notum fecerint ei. Si ità se habet, offerat oblationem*, &c. Hæc ille.

27. *De populo terræ*, &c.] Intelligit vulgus, plebem, & promiscuam illam multitudinem quam Hebraismus vocat עם הארץ *Am haaretz, populum terræ*, q. d. *Si quis ex vulgo, sive ex plebe, aliquid deliquerit per ignorantiam*, &c. Atque hinc est quòd hominem imperitum, indoctum & illiteratum Judæi hodie vulgò vocant עם הארץ *Am haaretz*, dicentes, **Er ist ein grosser Amhaaretz**, i. Planè nihil scit, nihil novit. Habet de hac formula loquendi Judæis usitata nonnihil Helias Levites in suo Thisbite quem olim in lucem edi curavimus.

35. *Super oblationes Domini*] i. unà cum aliis oblationibus, quo scilicet tempore & alia incensa adoleri solent. Vel, *super oblationes*, i. post incensum illud quod quotidie offerri solebat: ut innuatur, post illud, non ante illud offerri debere. Dixi de hoc nonnihil & paulò suprà in cap. 3. ¶ *Et expiabit eum sacerdos*] h. e. oratione suâ à Deo obtinebit ut illi peccatum condonetur pro quo sacrificium offert. Et id est *expiare* aliquem.

VATABLUS.

2. *Anima cùm peccaverit per errorem*, נפש כי תחטא בשגגה] i. cum quis peccaverit errore vel ignorantiâ. Significat peccatum in quod incogitantiâ, imprudentiâ & errore (impellente scilicet affectuum mole ac impetu) animus perplexus præcipitatur, quo minus rationis ac spiritûs judicium audiat. ¶ *Ex omnibus*, מכל] Subaudiendum nonnihil, *in aliquo ex omnibus*, &c. ¶ *Quæ non sunt facienda*, אשר לא תעשינה] Ad verb. *quæ non fient*, i. ex præceptis negativis. ¶ *Fecerítque*, &c. ועשה ונו'] Hebraismus, pro, fecerítque quidpiam, vel aliquid, de præceptis illis negativis.

3. *Sacerdos unctus*, הכוהן המשיח] Summum sacerdotem significat. ¶ *Secundùm delictum populi*, לאשמת העם] i. admittendo tale delictum quale plebs admittere solet. Ad verb. *in delicto populi.* Quidam vertunt, *in delictum populi*, i. faciendo delinquere populum: h.e. si malè docuerit populum Legem, aut malè vixerit. Alii, *propter delictum populi*, i. si culpâ sacerdotis peccaverit populus, peccatum illius imputari solet ipsi sacerdoti. ¶ *Immaculatum*, תמים] *perfectum, integrum, omni labe carentem.*

6. *Septem vicibus*, שבע פעמים] i. pluribus vicibus. ¶ *Sanctitatis.* הקודש] i. Sanctum: quod scilicet separabat Sanctum sanctorum à Sancto.

7. *Quod*, אשר] Nempe altare. ¶ Reliquum] Istud subaudiendum, aut simile, ex oratione integra, quæ habetur infrà 5.9. ubi sic legitur, *Et quod superest de sanguine, exprimet*, &c.

8. *Super ea*, על הקרב] Antecedens Heb. pro relat. Vide cap. 3.3.

11. *Pellem præterea*, ואת עור] sub. *tollet.*

12. *Ad* locum *ubi effunditur cinis*, אל שפך הדשן] Ad verb. *ad effusionem cineris.* Vide cap. 1.16.

13. *Erraverit*, ישגו] *Peccaverit, deliquerit.* Concordia est in sensu, non in voce: nam est verbum plurale, *erraverint.* ¶ *Et latuerit* &c. ונעלם דבר מעיני הקהל ונו'] Hebraismus, *idque lateat eam.* Antecedens pro relat. ¶ *Unum*, אחת] i. quidpiam.

14. *Quod peccaverunt*, אשר חטאו עליה] Ad verb. *quod peccaverunt super ipsum*, i. in quo peccaverunt: sive *quod peccaverunt*, ut Thren. 1.8. *Peccatum peccavit Jerusalem.*

17. *In ipso sanguine*, מן הדם] Ad verb. *de ipso sanguine.* מן pro ב.

18. *Post hæc totum sanguinem*, ואת כל הדם] Ad verb. *& totum sanguinem.*

20. *Juvenco verò faciet*, ועשה לפר] *De juvenco verò faciet*, i. Apparabit verò & sacrificabit vitulum ipsum quemadmodum, &c.

21. *Oblatio pro*, &c. חטאת הקהל הוא] h.e. tale est sacrificium quod fit pro peccato multitudinis.

22. *Si princeps*, אשר נשיא] *Cùm princeps.* Quidam vertunt, *Si autem qui peccaverit, fuerit princeps.*

23. *Vel indicaverit ei* quispiam *peccatum suum*, או הודע אליו חטאתו] Diversò modo vertitur hic locus ab interpretibus propter verbum הודע, quod vel activè vel passivè accipi potest. Qui activè accipiunt, sic intelligunt, Si cognoverit à semetipso quòd peccavit, vel si alius quispiam indicaverit ei peccatum suum quod peccavit. Qui

verò passivè, sic, Si innotuit, vel notum fuit, ei peccatum suum. Et hanc lectionem secutus est Chald. paraph. Notandum autem quòd particula או commodè accipitur pro אם *si*, ut & annotat magni nominis apud Hebræos vir, vel pro conjunctione & copulativa; ut ità cohæreant, *Quum peccaverit princeps, & fecerit*, &c. *& innotuerit ei peccatum suum*, &c. Doctus inter Hebræos או disjunctivè pro *Vel* accipiendam esse contendit: *Sensus hujus loci*, inquit, *est*, vel innotuerit ei peccatum suum: *quia dixit*, Et deliquerit: *h. e. quum recordatus fuerit quòd peccavit, & seipsum reum constituerit*: vel innotuerit ei, *quòd non recordetur à semetipso, sed alii notum fecerint ei: si ità se habet, offerat oblationem*, &c. Hæc ille. Hoc modo finis præcedentis versûs jungetur principio istius. ¶ *Tunc afferet*, והביא] *Tunc offeret*; vel, *inferet*; aut, *adducet*.

24. *Mactare solet*, ישחט] Fut. Heb. pro præs. ¶ *Coram Jehova*, לפני יהוה] i. juxta altare holocausti. ¶ *Oblatio*, &c. חטאת הוא] Ut ver. 21. nam hostia est pro peccato; vel, dum hostia est pro peccato.

27. *Anima aliqua*, נפש אחת] i. privatus aliquis.

28. *Vel indicaverit ei*, &c. או הודע אליו חטאתו ונו'] Vide ver. 23.

31. *In odorem quietis Jehovæ*, לריח ניחוח ליהוה] Vide Exod. 29. 18. i. ut indè excitetur odor gratissimus Domino.

CASTALIO.

3. SI *sacerdos inunctus deliquerit in noxiam populi*] i. cujus delicto etiam populus teneatur; sicut capitis aut cujusvis membri morbus ad totum corpus pertinet, & sicut Achanis aut Davidis peccatum toti populo nocuit.

13. *Sin autem cuncta Israelitarum respublica*] עדה & קהל, quæ *multitudinem* & *concionem* interpretantur, ferè eandem notionem habent, significántq; *rempublicam* & *civitatem*, quam Græci πόλιν vocant, quæ est, definiente Cicerone, *hominum cœtus jure sociatus*, atq; ità interpretatur Josephus Antiq. 3. ubi tradit Mosem leprosos exegisse ἐκ πόλεως, i. ex aliorum cœtu & civitate.

CLARIUS.

2. PEr *ignorantiam*] Agit hoc caput de peccato quod errore vel ignorantiâ commissum sit: & primò si Sacerdos *peccaverit peccatum populi*, ut quidam interpretantur, cùm cæteris circunspectior esse debuerit; aut in præjudicium populi, cujus mediator esse debuerit; aut peccato suo peccandi occasionem præbuerit populo, quod interpres intellexit cùm ait, *delinquere faciens populum*.

3. *Vitulum*] Alius vertit *juvencum*, dicens hîc capi pro eo qui mediocri est ætate: & plerisque locis hoc facit.

8. *Et de omni adipe*] Sensus est, Corpus hostiæ illius non dimembrabitur, sed aperto ventre tolletur aliquid de singulis adipibus, haud secus quàm ex sacrificio pacificorum, & deinde totum corpus extra castra cremandum portabitur.

22. *Si peccaverit princeps*] Intelligit magnum quemvis virum, qui præ cæteris emineat in populo.

28. *Capram*] Heb. *hircam*. Possunt enim in Hebraismo ferè ab omni masculino derivari feminina: ut à *viro*, *vira*; à *Principe*, *Principissa*, &c.

DRUSIUS.

5. S*Acerdotem unctum* vocant ipsum Pontificem, h. e. Aharonem & filios ejus, qui etiam *sacerdotes uncti* dicuntur Num. 3. 3. Unde colligimus reliquos sacerdotes non fuisse unctos. Sanè hic ubi in fonte *sacerdos unctus*, Jon. habet *sacerdos magnus* vel *summus*: nam solus ille ritu solenni ungebatur. Disertè Abenezra, *Sacerdos magnus ipse est sacerdos unctus*. Nicolaus, *Sacerdos unctus est sacerdos magnus; quia inferiores sacerdotes non ungebantur; sed tantùm ex quadam commixtione, quæ fiebat ex sanguine victimæ immolatæ & unctionis oleo, ipsi & vestes eorum aspergebantur, ut habetur Exod. 29. Unde in V. Test. soli Reges & Pontifices dicuntur propriè Uncti*. Fagius ad Onceli paraphrasin, *Sacerdos magnus Ebraicè Sacerdos unctus, quia summi Sacerdotes ungebantur unctione solemni, non autem alii infimi sacerdotes*. Hinc lux 2 Machab. 1. 10. ubi Aristobulus magister Ptolomæi regis dicitur esse *gente Christorum sacerdotum*. Nam hoc idem cum illo *unctorum sacerdotum*; & est sensus, *de genere Pontificum*. Dixi Aharonem cum filiis unctum fuisse: nam legimus Levit. 10. 7. *Oleum unctionis super vos*. Alloquitur Aharonem, Eleazarum & Ithamarum. Hiscuni de his posterioribus, *Quanquam vos estis vulgares sacerdotes, ecce vos hodie tanquam summus sacerdos in ætates*. Hîc duo in quæstionem veniunt. Primum est, An omnes filii Aharon uncti fuerint? alterum, An uncti fuerint unà cum parente suo? Ad primum respondeo, unctos fuisse filios Aharon יש מ, non omnes ipsius posteros. Ad secundum respondeo, an unà cum eo uncti fuerint, an pòst, cùm ipsi mortuo succederent: & eò labor ut credam pòst unctos fuisse. Nam quod Exod. 30. 30. *Aharonem & filios ejus unges*, explicari debet ex alio loco qui habetur Exod. 29. 29. Et quanquam de vestibus ibi sermo, tamen si vestes pòst unctæ fuerunt, credibile est & ipsos quoque tunc unctos fuisse. Sed nihil definio. Vide sis Exod. 40. 15. & Annot. Lev. 4. 5. Quidam existimant initio sacerdotes omnes unctos fuisse, postea tantùm Pontificem. Sed si uncti fuerunt patre adhuc vivente, nulla difficultas: si eo mortuo, tunc *uncti* vocantur, quia potentiâ uncti erant, post mortem actu ungendi. Sic mihi videtur. Si fallor, *homo sum, humani à me nihil alienum puto*. Judicium mihi liberum, non aliunde pendens. Si ergò meliora quis docuerit, libenter mutabo sententiam; non ero pertinax. ¶ *Domus seculi* & *domus seculi sui* differunt. *Domus seculi*, quæ & *domus æterna* & *electa* vocatur, Templum Salomonis: unde & ostia ejus dicuntur *ostia seculi*: Nam per aliquot secula unà cum Templo perennarunt. *Domus seculi sui* est ipsum sepulcrum, unde dictitant, *abiit in domum seculi sui*, pro eo quod nos diceremus, *Sepultus est*. Dico *sepultus*, & non *mortuus*: Nam potest esse mortuus qui tamen non sit sepultus. De hoc nescio an rectè dicatur, *abiit in domum seculi sui*. Sepulcrum, quamquam rariùs, etiam *domus æterna* vocatur. Vide sequentia. Pro *domus seculi* reperio & *domus seculorum*. Sic R.S. Templum appellat Lev. 4. 5. & alibi. Nè quid celem, Thargum Jonathæ Jes. 42. 11. *Laudabunt te mortui cùm egredientur è domubus seculorum suorum*, i. è sepulcris suis. Qui nescit Templum κατ' ἐξοχὴν *domum* dici, h. e. ἡ οἶκον, discet ex illo הר הבית *mons domûs*, quod ità breviter enuntiant pro *domus Domini*. Sic ὁ λόγος *sermo Domini*, ἡ ὁδὸς *via Domini*, &c. Mons iste proprio vocabulo *Moria* vocatur, in quo olim Templum exstructum. Tob. 3. 6. τόπος αἰώνιος *locus æternus* est is quem Plautus *locum communem* dixit, Ægyptii οἶκον. Nam sepulcrum *domum* vocabant, ut has nostras domos *hospitia*. Diod. Siculus lib. 1. de his loquens, Καὶ τὰς μὲν ζώντων οἰκήσεις, inquit, καλαύσεις ὀνομάζουσιν, ὡς ὀλίγον χρόνον ἐν ταύταις οἰκούντων ἡμᾶς· τὰς δὲ τελευτηκότων τάφους αἰωνίους οἴκους προσαγορεύουσιν, ὡς ἐν ᾅδου διαλελυσόντων ἢ ἄπειρον διῆνα. Job 30. 23. בית מועד *domus conventûs* aut *statuti temporis*, de sepulcro dici qui negat, negat quod apud eruditos controversiâ caret. *Domus conventûs*, quòd eo statuto tempore semel omnibus conveniendum sit. *Domus judicii* sunt ipsi Judices, ut antea nobis observatum. Similiter curiam Cicero dixit *senatum*, lib. 12. epist. 21. ad Atticum, *Quid enim mihi cum foro sive curia?* h. e. sive senatu: Nam senatus in curia habebatur. Sic in domo judicii conventus erat judicum.

6. *Sparget de sanguine illo septem vicibus*] Vel *septies*. Videtur hic numerus à Deo electus & probatus præ cæteris. Nam septimus ab Adam fuit Henoch, qui ambulavit cum Domino; septimus filiorum Davidis, Salomo; septimum cœlorum, ערבות *Araboth*; septimus mensium, Thesri; dierum, Sabbathum; annorum, שמטה, qui est annus remissionis. Legimus quoque septem dies hebdomadæ; & septem Angelos qui ministrant coram Deo, quos *archangelos* appellant; & septem spiritus; & septem altaria Balaami, & septem agnos vel oves Balaami; &

septem

septem planetas, quos appellant *ministrantes, stellásque errantes* sive *erraticas*; & septem expansa, vel, si mavis, firmamenta. His adde *septies*, quod usurpant pro *sæpius*: ut, *Septies in die cadit justus, & surgit.* Ut Henoch septimus erat ab Adamo, ità Moses septimus fuisse creditur à Patriarchis: Quod examinandum aliis relinquo. Vocatur *numerus plenitudinis & perfectionis*: item *numerus mysticus*: de cujus Mysterio & proprietate videndi sunt Hieron. Amos 5. & Augustinus De civit. Dei l. 11. c. 31. Sunt etiam septem dies partûs, & luctûs, & immunditiæ, quam *Nidda* vocant, & fermentationis, & tabernaculorum; item *septem columnæ*, Prov. 9. 1. & *septem pastores* Mich. 5. 5. & *septem oculi Domini*, Zach. 4 10. Videndi sunt de hoc numero liber Musar 19. 1. Manahemus Ricinensis in Mosen 103. 2. Hiscuni Lev. 4. 6. Phesichta 41. 4. & alii. Vide quoque Annot. nostras majores Lev. 8. 11.

27. *Quòd si anima una peccaverit è populis terræ*] i. quæpiam, aut aliqua. Hoc leve. Dicit autem *anima*, & non *vir* aut *homo* (quanquam *anima* interdum idem quod *homo*) quia peccati culpa potissimùm in anima. Nam anima peccat propriè loquendo, non corpus, quod animæ imperio regitur. Sic dico, corpus non peccat nisi per animam quæ in corpus dominatur. Verbi gr. si vitium passa fuerit virgo nolens & invita, per vim ad hoc adacta; non ipsa peccat, quoniam anima in stuprum non consensit. Audiamus Mosem Gerundensem virum sanè doctum, *In oblationibus tribuitur error animæ, quia omnes iniquitates gignunt in anima turpitudinem, & sunt macula sive labes in ea*, &c. *Quanquam Doctores nostri exposuerunt Anima de proselytis & servis.* Quod sequitur, *è populo terræ*, id Abenezra enarrat de Israelitis, sacerdotibúsque quos *vulgares* appellant, & de Levitis. Quæ sententia firmat opinionem R. Salomonis de cœtu seu ecclesia: Nam v. 13. quod in fonte, *omnis cœtus*, restringit ad Judices Sanhedrim, qui totum cœtum repræsentabant; sicut illud, *Dic ecclesiæ*, hodie quidam enarrant de Senatu ecclesiastico. Nam si nomine *cœtûs* ibi significarentur omnes Israelitæ, quinam hoc loco *populus terræ*? Scio hâc appellatione designari quandoque vulgus promiscuum & infimam plebem; Hîc tamen si cœtum excipias & Sacerdotem unctum, reliquos *populum terræ* dici putarim. Sed nihil decerno.

28. *Hircum caprarum*] De femina debet intelligi, quia in fonte שעירה. Dicimus autem *hircus femina*, ut *lupus femina*. Nam *hirca* nescio an Latinum sit. Græci hîc legunt χίμαιραν ἐξ αἰγῶν *capellam è capris*, quod idem cum illo, *caprarum*. Nam χίμαιρα *capella*, propriè hyeme nata sive hyberna, ut quidam opinantur. Cæterùm quia populus terræ vilior & inferior erat Principe, ideo mactari jubet in ejus peccato feminam, non marem. Nam femina debilior, imò inferior & vilior est.

IDEM.

2. בִּשְׁגָגָה. A. ἐν ἀγνοίᾳ, *per ignorantiam*] Sic interp. noster. Olim erat ἀκουσίως *invitò, non sponte*. בשגגה magis denotat *per errorem*. Idem valet בשלו in sermone Chald. Exponitur etiam *ignorantia*. Cohel. 5. שגגה. Hieron. *ignorantia*, A. ἀκούσιον, *non spontaneum, non voluntarium*. Infrà ver. 13. ישגו, Lxx ἀγνοήσῃ. Hieron. *ignoraverit*; Santes, *erraverint*. Non dilplicet, *erraverint per ignorantiam*: quod in nonnullis edit. Græcis, ἀκουσίως *per imprudentiam, inconsultò*.

13. וְנֶעְלַם דָּבָר. Schol. καὶ παρεφθῇ λόγος, *& neglecta fuerit res*] Nah. 3. 11. נעלמה. παρεωραμένη. Vulg. *despecta*. Prætulerim quod in Lxx hoc loco, καὶ λάθῃ ῥῆμα, *& latuerit res*.

18. הַמִּזְבֵּחַ. Alius, τῇ θυσιαστηρίῳ τῶν ἀρωμάτων, *altaris aromatũ*] τῶν ἀρωμάτων non legitur in Ebræo. Lxx hîc habent τῶν θυμιαμάτων. Memini & alibi ἀρώματα esse pro θυμιάματα. Dicuntur autem aromata in lingua Ebræorum בשמים. Consule Lexica. ¶ יְסוֹד. Alius, εἰς τὸ θυμίλιον, *ad fundamentum*] Bene sic emendavit quod in Lxx πρὸς τὴν βάσιν, & in Hieron. *juxta basin*. Nam *basis* מכון dicitur: סוד autem est θυμίλιον *fundamentum*.

GROTIUS.

2. PEr *ignorantiam*] Ἐν ἀγνοίᾳ, Aquila; Lxx minùs propriè ἀκουσίως. Est quidem omne δι' ἄγνοιαν ἀκούσιον, at non contrà. ¶ *Quæ præcepit ut non fierent*] Contra præcepta vetantia, quæ לא תעשה Hebræis. Nam si quid per errorem merum omissum esset eorum quæ jubentur, id adhuc impleri poterat. Idem loquendi genus v. 13, 22, & 27.

3. *Delinquere faciens populum*] Doctrinâ aut exemplo populum in errorem inducens. Vide 1 Par. 21. 3. ubi idem loquendi genus. ¶ *Vitulum*] In gravibus peccatis levis victima, nè sumptus magnus impetrasse veniam crederetur: quam opinionem in Græcis Plato reprehendit. Confer quod infrà, 9. 8.

13. *Si omnis turba Israel*] Πᾶσα συναγωγὴ Ἰσραὴλ, Lxx. Populus omnis, dum is congregari solebat. Ejus locum implevit postea Senatus 70 virûm, ac propterea hâc lege tenetur. Excusatur autem error in Synedrio, quia neminem alium ducem habet quem sequatur; in singulis autem non, quia acquiescere debent judicio Synedrii, pacis causâ, qua de re lex est Deut. 17. 8. & seq. Quia verò in Pontificem max. & Senatum non putantur cadere posse peccata graviora, ideo sola pro illis expiatio fit ignorantiæ.

22. *Si peccaverit princeps*] Ὁ ἄρχων, nimirum Rex, Interrex, vel Ethnarcha: in bello putâ, ubi Synedrii consulendi non est copia.

CAP. V.

MUNSTERUS.

1. JUramenti] Capitur hîc אלה pro שבועה. Qui, inquit, adjuratus fuerit, & noluerit dicere veritatem, aut testis fuerit, &c. *portabit iniquitatem suam*, h. e. עונש *pœnam portabit*, ut quidam עון exponunt. Quidam accipiunt אלה pro *exsecratione, blasphemia*, aut *perjurio*.

2. *Absconditum fuerit*] h. e. ignorans id fecerit.

3. *Immunditiam*] Ut si casu tetigerit mortuum, vel mulierem in menstruis laborantem.

4. *Juraverit*] Sensus est, si labiis juramentum inconsiderate expresserit aut temere effutierit, ut malefaciat scilicet sibi ipsi per hujus vel illius rei abstinentiam, & oblitus juramenti, peccaverit in re aliqua, is peccatum suum, ubi resciverit, confiteatur, & adducat אשם *oblationem pro delicto*.

7. *Non tangere possit*] Hebraismus est, pro, *Si adeò pauper sit ut non suppetat ovis quam offerat*, capiendo scilicet *manum* pro *facultate*. Pro *tale pecus* in Hebræo est *sufficientia pecoris*.

11. *Non apprehenderit*] i. si commodè habere non possit. ¶ *Decimam partem similæ Ephi*] A. E. dicit hoc tantum esse quod viro uni sufficere possit per diem unum in cibum.

12. *Pugillum plenum*] Ut jam suprà diximus, id quod volâ sacerdotis excipiebatur, vocabatur *memoria* totius farinæ: & solùm pugillus ille incendebatur; residuum autem erat sacerdotum.

13. *Uno ex illis*] Intellige, unâ ex illis tribus distinctis oblationibus.

15. *Quæ consecrata sunt*] Heb. *de sanctis Domini*, i. quæ appropriata sunt Domino. ¶ *Qui valeat*, &c.] Heb. *in æstimatione argenti siclorum*: quod Hebræi sic exponunt, שיהא שוה שתי סלעים, *qui valeat duos siclos*.

16. *Et in eo quo peccavit de sancto*] Sensus est, Eam rem consecratam in qua peccavit restituet, additâ quintâ parte, &c.

17. *Portabit iniquitatem suam*] Capitur hîc, sicut & in multis aliis locis, עון pro עונש, i. *iniquitas* pro *pœnâ ob peccatum inflictâ*.

FAGI-

FAGIUS.

1. *Et audierit vocem juramenti*] Ità & Lxx, καὶ ἀκούσῃ φωνὴν ὁρκισμοῦ. Et vox אלה *Alah*, quæ hic ponitur in textu Hebraico, *juramentum, jusjurandum, adjurationem, exsecrationem & maledictionem* significat; in utramque enim partem accipitur. Vulgata translatio habet, *Et audierit vocem jurantis*; Similiter & Compl. editio, *Et audierit vocem adjurantis*. Sed prior lectio magis convenit cum veritate Hebraica, tametsi sensus idem sit. Hoc sibi autem vult iste locus; Quòd si privatus quispiam vocem judicis adjurantis ipsum audierit ut id quod res est dicat, hujúsque rei testis esse possit de qua eum interrogat judex, eò quòd viderit, &c. Si id non fecerit, atque ità peccaverit, &c. offerat pro oblatione delicti sui, &c. ut habet textus. Alii aliter intelligunt, nempe hunc in modum; *Qui audierit vocem exsecrantis*, h. e. qui viderit alterum facere talem iniquitatem quam audivit in lege Domini maledictioni & exsecrationi obnoxiam esse, videlicet Transferre terminos proximi, aut Facere errare cæcum in itinere, aut Accipere munera ut percutiat animam sanguinis innocentis; hæc, inquam, si quis viderit alterum facere, & conniverit ac tacuerit, nec indicaverit, pro sua videlicet ratione ac modo, reus est iniquitatis, & debet offerre sacrificium pro peccato. Nec desunt qui hunc locum ità accipiunt, q. hic loquatur Scriptura de eo qui audit aliquem dejerantem, exsecrantem, maledicentem, & abutentem nomine Dei, & non indicat illud magistratui ut is puniatur, illum reum fieri, & debere offerre pro delicto suo oblationem. Primam lectionem sequuntur doctiores Hebræi. ¶ *Portabit iniquitatem suam, &c.*] i. Damnationem & pœnam suam. q. d. Punietur à Deo, etiamsi lateat id perpetuò homines. Et nota quòd *iniquitas* Hebraico schemate pro *pœna peccati* accipitur; sicut & in istis locis, *Quia nondum est impleta iniquitas Aemorræi usque nunc*, Gen. 15. 16. h. e. pœna iniquitatis, sicut & R. D. K. hunc locum hoc sensu in Rad. suis explicat, דוצה לושר לא הגיע זמן ענש האמרי להורישם מארצם עד כלות ארבע מאות שנה על דרך שנאמר כי ברשעת הגוים האלה אלהיך מוריש אותם מפניך, *Nondum appropinquavit tempus pœnæ*, sive *ultionis, Aemorræi, ut ejiciam eos de terra sua, donec consumantur quadringenti anni, juxta id quod dicitur, Quoniam propter impietatem gentium istarum Dominus Deus tuus ejicit eas à conspectu tuo, Deut. 9. 4.* Hæc ille. Item, Gen. 4. 13. *Major est iniquitas mea quàm ut possim portare.* i. Ut idem K. exponit, גדול הוא עונשי מנשא אותו ומסבלו, *Major est pœna mea quàm ut ferre & portare queam.* Ità & in præsenti loco accipiunt Hebræi *iniquitatem* pro *pœna iniquitatis.*

4. *Quòd velit malefacere aut benefacere, &c.*] i. Si quis juraverit se afflicturum seipsum, aut alteri benefacturum, ut facere solent homines adhibito juramento; ejúsque rei oblitus fuerit, postea autem resciverit, & ità peccaverit in altero ex illis; cùm, inquam, peccaverit, tenebitur confiteri quòd, &c.

5. *Et confiteatur peccatum suum*] Hæc confessio ità fiebat: Manus imponebat capiti hostiæ immolandæ, & id quidem inter cornua ejus: Dein sic dicebat, אנה השם חטאתי עותי ופשעתי לפניך ועשיתי כך וכך והרי נחמתי ובושתי ממעשי ולעולם איני חוזר לדבר זה, *Obsecro, ô Domine; Peccavi, iniquè egi, & prævaricatus sum coram te; sic & sic feci. Ecce pœnitet me & pudet me operum meorum; nunquam revertar ad istam rem.* Hæc erat forma confessionis, quam Hebræi vocant וידוי של דברים, *confessio verborum*, quòd fieret more solenni & certis verbis. Scribunt quoque Hebræi, nihil profuisse sacrificia per se, neque expiasse peccata, nisi cesserit תשובה ויתודו וידו דברים, *pœnitentia & confessio*, juxta illud quod dicitur, Num. 5. 6, 7. איש או אשה כי יעשו מכל חטאת האדם למעול מעל ביהוה ואשמה הנפש ההיא והתודו את חטאתם אשר עשו וגו' *Vir vel mulier si fecerint aliquod peccatum hominis, & prævaricando prævaricatus fuerit in Dominum, anima illa deliquit: Confitebuntur igitur peccatum suum quod fecerunt, &c.*

7. *Non potuerit tangere manus ejus sufficientiam ovis*] Hebraismus est, q. d. Si adeò pauper est ut non suppetat ovis quam offerat, &c. Hinc dicimus Deum non tam respicere sacrificia quàm animum offerentium.

8. *Non tamen separet*] Subaudi *caput à reliquo corpore.* Hoc, quod mysterium attinet, hanc habet significationem, Quòd, licèt Christus, qui in omnibus sacrificiis adumbratus fuit, sanguinem suum in morte pro peccatis nostris effuderit, caput tamen ejus non est avulsum à corpore; h. e. Etsi mortuus est, tamen non periit in morte, sed sustulit caput è morte in perpetuam vitam; nec avellitur unquam à corpore suo, quod est Ecclesia. Hæc est maxima consolatio omnium piorum. Sive enim quis vivus affligatur, sive moriens exstinguatur, bene confidat, quia Caput non est avulsum à membris suis.

11. *Non apprehenderit manus ejus, &c.*] Idem Hebraismus est cum superiore, *Si non potuerit tangere manus ejus, &c*

15. *In his quæ sanctificata sunt Domino*] Ad verb. *Ex sanctificatis Domino*, i. Si abstulerit quippiam ex consecratis Domino, & nescierit fuisse consecratum, &c. tunc offerat Domino pro delicto suo, &c.

VATABLUS.

1. ונפש כי תחטא] *Quum autem anima peccaverit*, i. Quum quis privatus peccaverit. ¶ *Id est audierit vocem juramenti*, ושמעה קול אלה] Hic pro *id est* positum esse manifestissimum est, declarat enim quodnam sit peccatum illud quod peccaverit. Variè autem vertitur ab interpretibus locus iste propter duplicem vocis Hebraicæ אלה significationem: nam *juramentum, jusjurandum & adjurationem, exsecrationem* item & *maledictionem* significat. *Vocem juramenti* sive *adjurationis*, vel (ut habet Chald. paraph.) *adjurantis*, vocat vocem judicis adjurantis quempiam ut testificetur verum de eo quod viderit aut audierit. Sensus igitur est, Quod si privatus quispiam vocem Judicis adjurantis ipsum audierit, ut id quod res est dicat, hujúsque rei testis esse possit de qua eum interrogat Judex, eò quòd viderit, &c. Si id non fecerit, atque ità peccaverit, offerat, &c. Alii aliter intelligunt, Quòd qui audierit vocem exsecrantis, h. e. qui viderit alterum facere talem iniquitatem quam audivit in Lege Domini maledictioni & exsecrationi obnoxiam esse, videlicet Transferre terminos proximi, aut Facere errare cæcum in itinere, aut Accipere munera ut percutiat animam sanguinis innocentis, hæc, inquam, si quis viderit alterum facere, & conniverit ac tacuerit, nec indicaverit, pro sua videlicet ratione ac modo, reus est iniquitatis, & debet offerre sacrificium pro peccato. Non desunt qui ità locum accipiunt quasi hic loquatur Scriptura de eo qui audit aliquem pejerantem, exsecrantem, maledicentem, & abutentem nomine Dei, & non dicat illud Magistratui ut is puniatur, illum reum fieri, & debere offerre pro delicto suo oblationem. Primam lectionem sequuntur doctiores Hebræi & Latini. ¶ *Et ipse sit testis*, והוא עד] i. Testificari possit. ¶ *Aut sciverit*, או ידע] *Aut agnoverit*, i. Aliâ ratione rem perspectam habuerit. ¶ *Feret pœnam, &c.* ונשא עונו] Ad verb. *Et feret iniquitatem suam*, i. Dabit pœnas pro iniquitate illa apud Deum, etiam si lateat perpetuò homines.

2. *Aut si anima tetigerit*, או נפש אשר תגע בכל דבר טמא] Ad verb. *Vel anima quæ tetigerit in omni re immunda.* ¶ *Idque latuerit eam*, ונעלם ממנו] Ad verb. *Et absconditum fuerit ab ea*, sub. *anima*, tropus Hebraicus, pro, Nescierit esse immundum.

3. *Immunditiam hominis*, בטומאת אדם] i. Hominem impurum. ¶ *In omni immunditia, &c.* לכל טומאתו וגו'] *Juxta omnem impuritatem ejus quâ redditur impurus*, i. Quacunque impuritate redditus sit immundus, aut pollui possit. ¶ *Et ipse cognoverit*, והוא ידע] i. Si postea resciverit. ¶ *Deliquit*, ואשם] *Tunc delinquet.*

4. *Se malefacturam*, להרע] *Se afflicturam*, sub *seipsum* jesu-

jeiuniis, aut hujuſmodi, aut *aliquem beneficiis affecturam.* Sic Hebræi interpretantur. Alii intelligunt de promiſſionibus quæ temere, ſubitò, vel falſo corde effutiuntur. Peccat enim coram Deo qui mala ſe facturum jurando pollicetur; & qui bona quæ pollicitus eſt non facit; unde fateatur peccatum oportet. ¶ *Secundùm omne quod*, &c. [לכל אשר ונו׳] *Juxta omnia quæ proferre ſolet homo jurando.* ¶ *Et* id *latuerit eum*, [ונעלם ממנו] Quòd ſcilicet dejerarit. ¶ *Tunc delinquet*, &c. [ואשם ונו׳] *Tunc peccabit contra unum ex iſtis*, i. Reus erit peccati.

5. *Et confeſſus fuerit*, &c. [והתודה ונו׳] *Tunc confitebitur quòd peccaverit in eo*, i. Contra illud. h. e. tenebitur fateri delictum ſuum coram ſacerdote.

7. *Quòd ſi facultas*, &c. [ואם לא ונו׳] Ad verb. *Quod ſi non attingat* [adipiſcatur, aſſequatur] *manus ejus ſufficientiam agni*, i. ſi adeò pauper ſit ut non ſuppetat ovis quam offerat.

8. *Et ungue ſecabit*, [ומלק] Vide ſuprà 1.15.

10. *Alterum autem*, [ואת השני] *At* de *ſecundo.* ¶ *Atque* ità *expiabit eum*, [וכפר עליו] i. Declarabit illum eſſe mundum à peccato.

11. *Si verò non fuerit ei facultas offerendi*, [ואם לא תשיג ידו] Ad verb. *Et ſi non attigerit* [vel, *aſſequatur*] *manus ejus*, &c. Hebraiſmus qui ver. 7. ¶ *Qui peccaverit*, [אשר חטא] Pro peccato *quod peccaverit.* Suprà v. 6. eſt plena locutio. ¶ *Epha*, [האפה] Vide Eſa. 5. 10. & Ezech. 45. 10, 11.

12. *Plenum pugillum ſuum*, [מלוא קומצו] Ad verb. *Plenitudinem pugilli ſui*, i. Quantum pugillo capere poterit. ¶ *Odorem ejus*, [אזכרתה] *Memoriale ejus.* Vide ſuprà 2. 9. ¶ *Ultra oblationes ignitas Jehovæ:* [על אשי יהוה] Vide eadem ſuprà 2. 2, 16.

13. *In uno*, [מאחת] Hîc מן pro ב poſitum. ¶ *Sicut minha*, [כמנחה] i. Sicut ſimila quæ dabatur pro ſacrificio minhæ faciendo.

15. *Ex ſanctificationibus Jehovæ*, [מקדשי יהוה] i. In aliqua re quæ conſecrata fuerit Jehovæ, ſive dedicata. h. e. ſiquis abſtulerit aliquid ex his quæ conſecrata fuerint Jehovæ. ¶ *Secundùm æſtimationem tuam*, [בערכך] *In æſtimatione tua*, nempe Moſis. Vide infrà 27. 3. ¶ *Argenti ſiclorum*] [כסף שקלים] i. Pretii duorum ſiclorum ad minus. ¶ *Secundùm ſiclum ſuum*, [בשקל הקודש] *In ſiclo ſanctuarii*, q. d. fiet æſtimatio juxta ſiclum ſanctuarii. ¶ *Pro delicto*, [לאשם] i. Ut inde fiat ſacrificium pro delicto.

16. *Et quod peccaverit*, &c. [ואת אשר חטא ונו׳] i. Quod peccando abſtulerit ex his quæ conſecrata & dedicata fuerint Deo. ¶ *Expiabit cum in ariete oblationis*, [יכפר עליו באיל] i. Declarabit eum emundatum à peccatis per eum cujus erat aries figura, nempe per Chriſtum.

17. *Et fecerit*, [ועשתה] Hic ו pro *id eſt* poſitum eſt, nam eſt declaratio. ¶ *Unum*, [אחת] i. Quiddam. ¶ *Et non cognoverit*, [ולא ידע] i. idque per errorem fecerit. ¶ *Et deliquerit*, &c. [ואשם ונשא עונו] i. Poſtea fateatur ſe deliquiſſe, cognoveritque ſe gravatum eſſe peccato ſuo, h. e. ſenſerit ſe reum eſſe illius peccati. Id ſignificat *portare iniquitatem ſuam.* Gallicè dicimus, *Il en aura ſenti ſa conſcience chargee.*

18. *Neque intellexit:* [והוא לא ידע] *Et ipſe non intelligebat*, i. Per imprudentiam factum.

19. *Delictum eſt*, [אשם הוא] i. Oblatio eſt pro peccato: nam delinquendo, &c.

CASTALIO.

4. *Sive ad malum, ſive ad bonum*] h. e. Quavis de re.

7. *Duos columbâ natos*] i. Columbos; ut בן היענה pro *ſtruthione.* Sic Varro lib. 1. de Re Ruſt. *Colonus in agro ſurculario nè caprâ natum paſcat*, h. e. caprum. Id autem citat ex lege colonica, ut intelligas priſcum Latinorum ſermonem propiùs ad Hebræum acceſſiſſe.

CLARIUS.

1. *Vocem jurantis*] Qui (inquit) adjuratus fuerit, & noluerit dicere veritatem, aut teſtis fuerit, &c. *portabit iniquitatem ſuam*, h. e. pœnam iniquitatis.

3. *De immunditia hominis*] Ut ſi caſu tetigerit mortuum, vel mulierem in menſtruis laborantem.

4. *Oblitáque*] Si juraverit inconſideratè ut malefaciat ſibi ipſi per hujus vel illius rei abſtinentiam, & oblitus juramenti peccaverit in re aliqua, is peccatum ſuum ubi reſciverit confiteatur, & adducat oblationem pro delicto.

11. *Quòd ſi non quiverit*] h. e. Si commodè habere non potuerit. ¶ *Similæ partem ephi decimam*] Ferunt tantum eſſe quod uni viro ſufficere poſſit per diem unum in cibum. ¶ *Non mittet in eam oleum*] Ubi obſerva, ſacrificium pro peccato non fieri cum oleo lætitiæ.

12. *Plenum ex ea pugillum*] Quod vocabatur *monimentum*, vel *memoriale*, h. e. memoria totius farinæ. Et ſolùm pugillus ille incendebatur; reſiduum autem erat ſacerdotum.

13. *Uno ex illis*] h. e. una ex illis tribus diſtinctis oblationibus.

DRUSIUS.

2. *Reptilis immundi*] R. Levi, *Sunt octo reptilia quæ memorantur in Lege, quæ qui tangit tam eſt immundus quàm ipſa.* Omnia ergò reptilia in Lege memorata ſunt immunda: unde fortè hîc *cadaver reptilis immundi*, ac ſi aliquod reptile mundum eſſet, cùm Doctores dicunt, *Qui ſe lavat, & habet reptile in manu ſua, nihil proficit.* Nam non mundatur quamdiu reptile animal immundum in manu ipſius. Nullum igitur reptile mundum. Ut hîc *reptile immundum*, ſic Lev. 13. 24. *aduſtio ignis.* Nulla enim eſt aduſtio quam non fecit ignis. Grammatici vocant *epitheton perpetuum.* Similiter, inquiunt Ebræi, homo fruſtrà confitetur aut pœnitudine ducitur peccati ſui, quamdiu in eo manet, nec vitam mutat in melius. Propterea Salomo rex Prov. 28. 13, *Qui confitetur, & deſerit, miſericordiam conſequetur.* Deſerit peccatum, qui in viam redit, nec ampliùs peccat: non deſerit, qui ei adhæret; ideo veniam non conſequetur in æternum. Confeſſionis, quæ ודוי dicitur, mentio verſ. 5. *Qui deliquit in uno ex iſtis, confitebitur ſe peccaſſe in eo.* Vel, *Quòd peccaverit contra illud.* Senes hic habent ἐξαγορεύσει τὸ ἁμαρτίαν. Interpres Origenis, *pronuntiet peccatum.* Lex. vetus, ἐξαγορεύω, *enuncio.* Alibi exponitur, *profiteor in publicum & palàm effero*; item, *eloquor, exprimo, enarro.* Cæterùm confeſſio fiebat hoc modo; Qui peccaverat, manus imponebat hoſtiæ immolandæ, & quidem inter cornua ejus; Deinde ſic dicebat, *Obſecro Domine; peccavi, iniquè egi & prævaricatus ſum coram te, ſic & ſic faciendo. Ecce pœnitet me & pudet me factorum meorum; nuſquam redibo ad hanc rem.* Hanc formulam appellant ודוי של דברים, quia verbis fiebat, & quidem ritu ſolenni; quem neceſſariò requiri aiunt in vera pœnitentia. Quod manuum impoſitionem attinet, eo ritu ſignificabant ſe peccatum ſuum conjicere in caput hoſtiæ, ſicut dicimus, *Quod tuo capite ſit.* Notavi hunc morem aliàs. R. Levi, *Confitebitur ſe peccaſſe imponendo manus ſuas ſuper caput oblationis ſuæ.* Et mox, *Confeſſio erit cùm impoſitione manuum ſuper caput.* Abenezra, *In juramento tenebatur homo confiteri: In aliis, quæ ſunt præcepta negantia, non tenetur confiteri coram ſacerdote: Oblatio tamen eadem eſt.*

15. Dualia quæ vocantur, alia plurali carent, ut ידים *manus*, רגלים *pedes*, עינים *oculi*; alia ſingulari etiam, ut מים *aqua*, שמים *cœlum.* Nam רגלים nomen plurale non ſignificat *pedes*, ſed tria feſta ſolennia, in quibus mares omnes ex Lege Jeroſolymam itabant ſacrorum causâ. Dualia quæ plurali carent, pluraliter tamen uſurpantur, ut *decem* עינים *oculi*, *quatuor* רגלים *pedes.* Quæ ſingulari etiam carent, ut שמים *cœlum*, uſurpantur & de uno & de pluribus. Nam & cœlum tertium vocatur שמים, itémque aereum; unde *aves cœli*: & cùm decem cœlos ſignificare volumus, dicimus *decem* שמים.

Hæc

Hæc fortaſſe cauſſa eſt cur Hieron. ſcripſerit nomen illud pluralis numeri eſſe; ut ſit duplex pluralis, pluralis duorum, & pluralis plurium. Pluralis duorum eſt quem propriè dualem appellamus, nam in plurali continetur etiam dualis. Sic dico. Numerus multitudinis incipit à binario, ejúſque minima pars ſunt duo. Hoc ſignificat Abenezra cùm ait, *Minimum multorum ſunt duo.* R. Levi, *Quia multiplicatio in numeris primùm fit per duo, ideo Siclis dixit pro Duobus ſiclis, Lev.*5.15. *Argentum ſiclorum, nempe duorum. Et ecce ſiclus eſt XXIV obolorum, quorum quilibet pondus habet XVIII. granorum hordeaceorum.* Nota genus loquendi, *argentum ſiclorum*, pro *ſicli argentei*. Simile ut cùm dicimus *viriditas herbæ* pro *herba viridis*. Igitur pluralis hìc ponitur pro duali propter cauſſam quam dixi. Nam pluralis in eo conſtinetur, & multiplicatio, ut dictum eſt, incipit à binario. Idem R. Levi annotat locum hunc intelligi debere non de duobus ſiclis præcisè, ſed ità ut minimùm duobus æſtimetur. Nam poſſet etiam pluribus æſtimari.

IDEM.

15. כִּי תִמְעֹל מַעַל. Alius, --- ἀδικήσει ἀδικίαν· ἢ, ἐὰν παραβῇ παράβασιν, *faciet iniquitatem*; *aut, ſi tranſgreſſa fuerit tranſgreſſionem.* ¶ שְׁקָלִים בְּשֶׁקֶל הַקֹּדֶשׁ. Schol. ϛαθμὸν, ἐν ϛαθμῷ ἁγίῳ, *pondus, pondere ſanctorum.*] Eſt cur malim ϛαθμῶν. Sanè in Lxx τιμῆς ἀργυρίς σίκλων. Hieron. *qui emi poteſt duobus ſiclis, juxta pondus ſanctuarii.* Notum ut שקל & *pondus* & *ſiclum* ſignificet.

18. לְאָשָׁם. Schol. εἰς λύτρωσιν, *in redemptionem*] Dubito an ſumptum hoc ſit ex veterum editionibus. Profectò meliùs Lxx εἰς πλημμέλειαν, *ad delictum*. Quod alii ſignificantiùs reddunt, *pro delicto*. Et eſt ſenſus, ut apparet, *pro redemptione*, ſive *propitiatione, delicti*. Alioqui *redemptio* Ebræis פדות dicitur.

GROTIUS.

1. *SI peccaverit anima*] Peccatum חטא *culpa* in omittendo; אשם *delictum* in committendo: Quod dolo fit eſt פשע: ſed אשם & חטא ſæpe confundi apparet infrà 5. Tenebatur autem hâc lege etiam qui dubitabat an peccaſſet. In dubiis enim ſumenda pars tutior: neque nocet abundans cautio. ¶ *Audiens vocem jurantis*] *Adjurantis*: i. ſi quis monitus verum ſuppreſſerit. Vide Prov.29.24. & quæ ad Math.26.63. ubi latè hac de re. Conjunctio hìc vim habet exempli poſiti ſub genere ſuo. Latinè per *putà* bene redderetur. Nam judex, ſi crimen vidiſſet, judicatu abſtinebat, ut teſtimonium diceret.

4. *Et protulerit labiis ſuis*] Aliter non cenſebatur obligare jusjurandum. ¶ *Ut vel malè quid faceret*] Intellige de nocumento Lege permiſſo; ut de poſtulatione talionis, vindicta in homicidam.

5. *Agat pœnitentiam pro peccato*] Heb. *Et confeſſa fuerit* anima *id in quod peccavit.* Sic & Græci, ἐξαγορεύσει τὼ ἁμαρτίαν· Sed illi confeſſioni aderat hæc clauſula, *Ecce pœnitet me & pudet me operum meorum, nunquam revertar ad iſtam rem.* Idem faciebant morituri. In ſacris πελατικοῖς non erat delicti confeſſio, ſed preces, gratiæ, laudes.

11. *Quòd ſi non quiverit manus ejus duos offerre turtures, &c.*] Porphyrius 2. περὶ ἀποχῆς, Μᾶλλον τὸ δαιμόνιον πρὸς τὸ τῶν θυόντων ἦθος, ἢ πρὸς τὸ τῶν θυομένων πλῆθος βλέπει· Perſius Sat.2.

Compoſitum jus fáſque animi, ſanctóſque receſſus
Mentis, & incoctum generoſo pectus honeſto:
Hoc cedo admoveam templis, & farre litabo,

¶ *Non mittet in eam oleum, nec thuris aliquid imponet*] Ut in luctu, ornamentis & odoramentis abſtinebit. Confer Num.5.15.

12. *In monimentum ejus qui obtulerit*] Ut qui obtulit hujus memor in poſterum ſibi caveat.

15. *Si prævaricans cæremonias*] Pro *prævaricans* in Hebræo eſt תמעל מעל, apud Græcos quoſdam παραβῇ παράβασιν. Largiore enim ſignificatu hìc מעל ſumitur, ut & culpam ſine dolo comprehendat. Itaque & Lxx alibi vertunt παραβαίνειν, alibi πλημμελῆν. Agitur autem hìc de peccato contra legem jubentem, ut oſtendit oppoſitio commatis 17. ¶ *Qui emi poteſt duobus ſiclis*] Heb. *Secundùm æſtimationem tuam pecuniæ ſiclorum.* Ubi Abeneſdra, *minimùm duorum.* Quia enim dualis numerus in paucis vocibus locum habet apud Hebræos, ideo apud eos, ut apud gentes alias, pluralis numerus duorum ſignificatione contentus eſt. Sic *poſt annos liber eſſe* juſſus, poſt biennium liber fit Romano jure: L. *Libertas*, in fine. D. de manumiſſis teſtamento. Et datà conditione, *Illud facito in diebus*, ſi nihil præterea fuiſſet adjectum, in biduo conditionem impleri oportet: L. *Inter*. D. de verb. ſignif.

CAP. VI.

MUNSTERUS.

2. *Rapinam*] h. e. Si quis vi aliquid abſtulerit, aut calumniam fecerit, h. e. mercedem mercenario dare noluerit, & tandem pœnitentiâ ductus fuerit, ſic expiabat delictum. Reſtituet primò capitale; deinde pro injuria quam proximo fecit, ſuperaddet quintam partem; tertiò ſacrificium faciat Domino, &c.

6. *Æſtimari poſſit*] Hebraica vox בערכך licèt habeat Caph ſervile in fine, eſt tamen ea litera hoc loco omnino otioſa, nec eſt reddenda: alioquin ſic interpretanda eſſet, *in æſtimatione tua.*

9. *Holocauſti*] Heb. עולה, ſic dictum, quòd in dignitate ſua præcellebat omnia alia ſacrificia, cùm ipſum offerretur pro honore Dei; alia autem ſacrificia fiebant pro peccatis. Sonat enim עולה *aſcenſum.* Sunt qui dicunt quòd illud offerebatur pro רההור לב *imaginatione & cogitatione cordis*; unde & noctu jubetur cremari, quòd homo tunc magis æſtuet cogitationibus quàm interdiu, cùm clauſi ſint exteriores ſenſus. A. E. dicit עולה ſic vocatum שהיא עולה כלה על המזבח, *quòd totum aſcenderet ſuper altare.* Hoc ſacrificio ſancti Patres etiam ante diluvium deſignarunt futuram oblationem Chriſti, qui totum ſe obtulit Patri cœleſti pro genere humano. Unde & ſtatim poſtquam peccavit Adam, promiſit Dominus ſe remiſſurum peccatum, & redditurum homini amiſſam vitam. Statuit autem ſecum, hanc promiſſionem ſe confirmaturum per ſanguinem Filii ſui, omnéſque credentes in Filium ſanctificaturum. Non autem potuit Filius ſanguinem ſuum fundere donec fieret homo. Priuſquam ergò factus eſt homo, & ſanguinem fudit pro peccatis, jam indè ab initio mundi adumbratio hujus ſanguinis celebrata eſt per ſanguinem pecorum. Hinc eſt quòd Abel ſtatim obtulit primogenita gregis ſui, h. e. effudit ſanguinem primogenitorum in ſacrificium, quâ ceremoniâ concionabatur de paſſione Chriſti. Sic aliqui Patres obtulerunt ſacrificia, ſignificante Spiritu ſacrificium Chriſti futurum, cujus ſanguine peccata verè expiarentur. Retinuerunt & gentes ſacrificia, conſervantes externam ſpeciem, amiſsâ fide idolis ſervientes, acceptâ ſcilicet hâc ceremoniâ à Noe & filiis ejus quorum opus tantùm imitati ſunt, quin & alicubi mos inoleverat ſacrificandi homines: Quod etſi fuerit crudeliſſimum & inſtinctu Satanæ factum, apparet tamen id hâc occaſione factum, quòd à Patriarchis prædicatum fuerat, hominem venturum qui ſacrificio & ſanguine ſuo placaret iram Dei, & expiaret peccata noſtra. Poſtquam ergò Chriſtus venit in mundum, & expiavit ſuo ſacrificio peccata, mox ſacrificia tam Judæorum quàm Gentium ità abrogari cœpta ſunt, ut hoc tempore nè reliquiæ quidem eorum ſacrificiorum in ulla publica gente in toto orbe ſuperſunt. Id quod maximum argumentum eſt, Chriſtum veniſſe, & ſacrificium ſuum, in quod omnia alia reſpexerunt, peregiſſe.

10. *Indumentum*] Eſt מד propriè veſtis commenſurata corpori, à verbo מדד, *menſuravit*, deſcendens.

14. *Oblationis*] Non habet oblatio Minha proprium voca-

vocabulum apud Latinos, ſicut Holocauſtum aut ſacrificium Pacificorum. Hebræi dicunt *Minha* eſſe מנחה שלוחה למלך המלכים, *munus miſſum Regi regum*, cujus quoque ſuprà mentionem fecimus. Eſt munus inquam in hoc loco, ſed ex pane aut farina aut oleo confectum.

17. *Sanctum ſanctorum*] Vocat lex illùd in hoſtiis *ſanctam ſanctorum* quod nemo alius quàm ſacerdotes mundi in loco ſancto comedere poterant. Ea autem quæ à profanis quoque comedi poterant, ut in ſacrificio Pacificorum & in quibuſdam תרומות vocantur duntaxat *ſancta*: & Hebræi vocant illa קדשים קלים *ſancta levia*, quale erat etiam agnus Paſchalis.

20. *Quo unctus fuerit*] Senſus hujus textûs eſt, Quòd vulgares & minores ſacerdotes illo die quo conſecrabantur tenebantur offerre decimam partem ſimilæ. Summus autem ſacerdos tenebatur oblationem illam jugiter facere, manè & veſperè: & de illa non ſumebatur pugillus, ut in muneribus Iſrael, ſed tota cremabatur.

27. *Ubi ſuper illum ſparſus fuerit*] Non tota veſtis abluenda erat, ſed locus duntaxat quem ſanguis perfuderat.

FAGIUS.

6. *Aut ſocietatem manûs*] Per *ſocietatem manûs* intelligit communem negotiationem; q. d. Si negaverit datam ſibi fuiſſe pecuniam negotiationis communis cauſâ. Atque ità etiam K. explicat locutionem Hebraicam בתשומתין pro ſocietate quâ duo in aliqua negotiatione pecuniam habent communem.

8. *Et locutus eſt Dominus ad Moſen*, &c.] Utitur hâc præfatione ſolitâ Moſes, ut oſtendat ſacrificiorum leges à ſe confictas non eſſe, ſed à Deo inventas & inſtitutas.

9. *Hæc eſt lex*, &c.] i. Hæc eſt ratio ritûs & ceremoniæ obſervandæ in holocauſto. ¶ *Et ignis altaris erit accenſus in eo*] i. Perpetuò ardebit ignis ille qui ſemel accenſus Divinitùs fuerit ſuper altare.

17. *Partem eorum dedi eam*] i. Volui ex omnibus quæ mihi incendenda offeruntur, hanc eſſe eorum partem, ſacerdotibus ſcilicet cedere in cibum, & ab illis tantùm edi. Hunc cenſum & Lxx habent, μερίδα αὐτῶν αὐτὴν δέδωκα ἀπὸ τῶν καρπωμάτων Κυρίου. ¶ *Sanctum ſanctorum eſt*, &c.] i. Res ſacroſancta eſt: eóque à ſacerdotibus tantùm edi debet, ſicut hoſtia quæ pro peccato & quæ pro delicto offertur.

18. *Omnis maſculus*, &c.] i. Omnes mares ſtirpis ſacerdotalis comedere poterunt panes ex ſimila factos: quamdiu vixeritis, erit veſtra ſimila, ex incenſis Domini. ¶ *Omnis qui tetigerit ea*] Scilicet tam ſimilam cum oleo & thure oblatam, quàm hoſtias pro delicto & pro peccato oblatas.

20. *In die unctionis ſuæ*] Hoc referri debet ad ſummum Sacerdotem: nam ille ſolus oleo puro ungebatur, alii autem oleo miſto ſanguini.

VATABLUS.

2. *Mentitus nempe fuerit*, &c. וכחש בעמיתו וגו'] Hic ו pro *id eſt* poſitum eſt. Si contempto Domino negaverit in damnum proximi, ipſum proximum depoſuiſſe apud ſe aliquid. ¶ *Aut in depoſitione manûs*, או בתשומת יד] Sub. *mentitus fuerit*, h. e. ſi negaverit datam ſibi fuiſſe pecuniam negotiationis communis cauſâ. ¶ *Aut raptum*, או בגזל] *aut rapinam*: ſub. *admiſerit*, i. pecuniam vi ac violentiâ extorſerit. Alii ſubaudiunt *negaverit*, i. aut negaverit ſe vi pecuniam extorſiſſe. ¶ *Aut vim fecerit proximo ſuo*: או עשק את עמיתו] *aut occultè rapuerit* bona *proximi ſui*: vel *calumniâ occupaverit* bona *proximi ſui*.

3. *Et negaverit illud*, וכחש ברע] i. negaverit ſe inveniſſe. ¶ *Aut juraverit*, ונשבע] Hic ו poſitum eſſe pro או *vel*, declarat principium 5. verſûs, ubi iſtud repetitur: i. aut juraverit falsò in uno ex omnibus quæ fieri non poſſunt ab homine ſine peccato.

4. *Quum ergò peccaverit*, והיה כי יחטא] Ad verb. *Et erit, quum peccaverit*. ¶ *Et deliquerit*, ואשם] i. Coram ſacerdote fatebitur ſe deliquiſſe. ¶ *Vi extortum*, &c. את העושק וגו'] i. Opes quas prætextu aliquo invaſerit, vel per calumniam occupaverit.

5. *In ſolidum*, בראשו] Ad verb. *in capite ſuo*: vel *ſummâ capitali*, i. reddet illud ipſum. ¶ *Die oblationis*, &c. ביום אשמתו] *die delicti ſui*, i. die quo fatebitur ſe peccaſſe.

6. *Secundùm æſtimationem tuam*, בערכך] Vide ſuprà 5. 15.

7. *Et expiabit eum*, וכפר עליו] i. declarabit eum eſſe mundum.

8. *His verbis*, לאמור] Ad verb. dicendo.

9. *Præcipe*, צו] Hic eſt ſecunda Hebræorum libri hujus ſectio, quam à primâ hujus verſûs dictione denominant צו. ¶ *Hæc eſt lex holocauſti*, זאת תורת העולה] i. Hæ ſunt ceremoniæ obſervandæ in holocauſto. ¶ *Eſt holocauſtum*, &c. הוא העולה על מוקדה] i. dicitur *holocauſtum* quòd aduratur. ¶ *Succendetur*, תוקד] *ardebit*, i. & perpetuò ardebit ignis ille qui Divinitus fuerit accenſus ſuper altare.

10. *Induet ſe*, ולבש] Hîc ו ſolummodo convertit præt. in fut. neque eſt vertendum. ¶ *Quum abſumpſerit*, אשר תאכל] Hîc אשר pro באשר poſitum eſt, *quando*. ¶ *Ab altari*, על המזבח] Ponitur hîc על pro מעל *deſuper*. ¶ *Apud altare*: אצל המזבח] *Juxta altare*: in parte Orientali: procul à tentorio fœderis.

12. *Succendetur in eo*, תוקד בו] *Jugiter incendetur*: i. perpetuò ardebit, accenſus Divinitùs. ¶ *Et ſuccenderet* &c. ובער וגו'] i. nutriet illum lignis ſuperjectis. ¶ *Quotidie manè*, בבוקר בבוקר] Ad verb. *in manè in manè*.

15. *Pugillo ſuo de ſimila minhæ*, בקומצו מסולת המנחה] Significat parùm ſimilæ eſſe accipiendum. ¶ *Odorem ejus*, אזכרתה] *ſuffitum ejus*, *memoriale ejus*. Vide ſuprà 2. 9.

16. In *azymis comedetur*, מצות תאכל] i. In pânibus infermentatis comedetur ſimila. Subaudiendum ב *In*.

17. *Non coquetur* in *fermentato*, לא תאפה חמץ] i. Ex ea non fiet panis fermentatus qui poſtea coquatur in clibano. ¶ *Illam*, אותה] Nempe ſimilam reliquam. ¶ *Sanctificatio ſanctificationum eſt*, קודש קודשים הוא] *ſanctitas ſanctitatum eſt*: i. ſacroſancta eſt ſimila illa, propterea à ſolis ſacerdotibus comedenda.

18. *In filiis Aharon*, בבני אהרן] i. De ſtirpe ſacerdotali. ¶ *Statutum perpetuum*, חק עולם] Vide ſuprà 3. 17. ¶ *Sanctificabitur*: יקדש] i. reddetur ſanctum, ut non liceat aliis quàm ſanctis comedere illa.

21. *In craticula*, &c. על מחבת וגו'] *In ſartagine cum oleo fiet*, i. præparabitur: ſimila illa ſcilicet. ¶ *Coctiones minhæ fruſtorum*: תופיני מנחת פתים] i. minham coctam divilam in fruſta offeres.

22. *In locum ejus*: תחתיו] i. qui ſufficietur in locum ejus. ¶ *Faciet illam*: יעשה אותה] *Præparabit illam*: nempe ſimilam, ſive oblationem de ſimila.

25. *Sanctificatio ſanctificationum eſt*: קדש קדשים הוא] *Sanctitas ſanctitatum eſt*: h. e. hoſtia illa ſacroſancta eſt, dicata Jehovæ.

27. *Et ſi*, ואשר] *Cùmq;*.

28. *In quo coquetur*, אשר תבושל בו] Sub. *hoſtia illa*.

29. *In ſacerdotibus*, בכוהנים] i. De genere ſacerdotum.

30. *In ſanctitate*, בקודש] i. In loco ſancto.

CASTALIO.

26. *Ejus filiorum*] i. Ejus qui ei ex filiis ſuccedet.

CIARIUS.

2. NEgaverit] Alii ità distinguunt, *negaverit proximo suo depositum, vel datum in manum suam*, sive *pecuniam datam negotiationis gratiâ.* ¶ *Aut calumniam fecerit*] h. e. Mercedem mercenario dare noluerit. Qui igitur aliquid horum fecerit, pœnitentiâ ductus, sic expiabit delictum: Restituet primò capitale; deinde pro injuria quam proximo fecit superaddet quintam partem; tertiò sacrificium faciet Domino, &c.

3. *Et quodlibet aliud*] Alius sic vertit, *Ex omnibus iis quæ facere solet homo, & in quibus peccat.*

9. *Lex holocausti*] In Hebræo nomen habet ab *ascensu*, quòd in dignitate sua præcellebat omnia alia sacrificia, cùm ipsum offerretur pro honore Dei, alia autem sacrificia fiebant pro peccatis. Sunt qui dicant illud solitum offerri pro imaginatione & cogitatione cordis, unde & noctu jubentur cremari, quòd homo tunc magis æstuet cogitationibus quam interdiu, cùm clausi sint exteriores sensus.

12. *Subjiciens ligna manè per singulos dies*] *Quotidie nutrimenta amoris in Deum & proximum quemq; adhibenda sunt: Nec sufficiunt* (ait M. Basilius) *aut monita aut studia hesterna, sicut non satis est corpori si hesterno cibo pastum sit, nisi etiam hodierno alimento nutriatur.*

14. *Lex sacrificii & libamentorum*] Intelligit oblationem Minha, cujus suprà meminimus, quæ non habet proprium vocabulum apud Latinos, sicut Holocaustum, aut sacrificium Pacificorum. Hebræi dicunt *Minha* esse munus missum Regi regum.

17. *Sanctum sanctorum erit*] Vocat lex illud in hostiis *sanctum sanctorum* quod nemo alius quàm sacerdotes mundi in loco sancto comedere poterant. Ea autem quæ à profanis quoque comedi poterant, ut in sacrificio pacificorum, & in quibusdam aliis, vocantur duntaxat *sancta*: & Hebræi vocant illa *sancta levia.*

18. *Omnis qui tetigerit illa sanctificabitur*] h. e. Sanctus esto. Intelligit ergò, neminem nisi mundum debere tangere.

20. *In die unctionis suæ*] Sensus hujus textus est, quòd vulgares & minores sacerdotes, illo die quo consecrabantur, tenebantur offerre decimam partem similæ: summus autem sacerdos tenebatur oblationem illam jugiter facere, manè & vesperè: & de illa non sumebatur pugillus, ut in muneribus Israel, sed tota cremabatur.

27. *Ubi super illam sparsus fuerit*] Non igitur tota vestis abluenda erat, sed locus duntaxat quem sanguis perfuderat.

DRUSIUS.

2. DAvid ait Psal. 3. 2. *Multi dicunt de anima mea:* & mox, *non est salus* לו *ei:* ubi pronomen est masculinum, cùm dictio נפש *anima* in communi usu feminina sit. Sed & masculinè construitur Jes. 32. 6. נפש רעב *anima famelica.* Sic variat in genere Moses hoc loco, Nam ùm dixisset, *anima qua peccaverit*, usus verbo feminino, postea subjicit וכחש verbum masculinum. Fortè constructio est sensu congrua, non voce. Nam per *animam* hominem intelligit. Quanquam enim radix peccati sit in anima, tamen totus homo etiam peccare dicitur: Quò minùs mirum si per *animam* ipse homo intelligatur. Sic, *octo animæ fuerunt in arca Noe*, i. homines. Ut ut sit, puto Mosen non frustrà mutasse genus. Qui si hodie viveret, deberet ludibrium Serario ludimagistro propter tales solœcismos. Nam in schola pueri ejus vapulant cùm ità loquuntur. ¶ *Mentitus fuerit de depositio, aut de positione manûs, aut de rapina*] Quid hîc *positio manûs?* nam interpretes variant. Non enim certè *depositum* eo nomine significari potest, quod paulò antè פקדון dixit: Græci παραθήκην appellant. Quid igitur est *positio manûs?* An pecunia in manu alterius posita vel negotiandi causâ, vel ob commune commercium, quam *societatem* nuncupant? De qua Salomo rex Prov. 1. 14. *crumena una omnibus nobis.* Si quis ergò pecùniam suam posuerit apud aliquem, si pòst negaverit is apud quem posuit, dicitur *mentitus de positione manûs*, h. e. de pecunia apud se posita. Senes κοινωνίαν vocant, & in scholio est ἐν πίστωσι χειρὸς, *in eo quod creditum est manui*, vel potiùs *in confirmatione manûs*; quando manum damus alteri, atque ità contractum confirmamus. Nam πίστωσις *probatio*, quâ rei fides fit. Sic πίστωσις λόγων, *probatio*, sive *confirmatio, quæ fit verbis.* תשומת ergò *positio*, vel certè *datio.* Nam manum damus cùm aliquid firmamus. Notum ut *dare* & *ponere* se invicem explicent. Nam & *dare* usurpatur pro *ponere*, & contrà *ponere* pro *dare.* Primùm שת in illo, *posuit mihi semen pro Habel*, i. dedit. Deinde שם, unde nomen תשומת *positio*, de quo nunc disputatur. Sanè Jes. 42. 12. *ponent* Domino *gloriam*, Ebraicè ישימו, *dabunt, tribuent.* Jon. hoc loco, *aut de pecunia posita in ejus manu negotiationis gratiâ.* R. S. *de pecunia ad negotiandum*, aut *quam dedit mutuò.* R. Levi, *de datione mutui, in qua ponitur manus ejus qui accepit mutuum.* Abenezra; *de societate:* Quod nos in versione nostra secuti sumus. Paulò pòst v. 5. *reddet illud in capite ipsius.* Id exponunt, *cum sorte ipsius.* Nam *caput* dicit quod Senes τὸ κεφάλαιον, i. *summam*, aut *sortem.* Livius, *deducto eo de capite quod usuris pernumeratum esset.* Græcis etiam τὸ ἀρχαῖον dicitur, unde *fructus & reditus.* R. Levi, *caput*, i. הקרן *sors.* Sic etiam R. S.

10. מד Inusitata vox est, unde מדו vestis cum Vau paragogico, ut בנו *filius.* Lev. 6. 10. מדו בד *vestis linea*, & 2 Sam. 20. item מדו, quod interpretantur *vestimentum suum*, ut Vau sit pronomen affixum, sed Græci ἱμάτιον, Psal. 109. 18. & certè ut in מדו, ità hîc quoque potest esse Vau additititium. מדו & מדו ut *Ribbi* & *Rabbi.* Appellatio à *metiendo:* Nam vestis aptatur ad mensuram corporis, quæ מדה dicitur: unde מדה כנגד מדה, *mensura pro mensura*, quod nos diceremus *par pari*, & Græci ἴσον ἴσῳ. Elegans adagium. Pluralis est מדים *vestes*; unde מדיו *vestes ejus* 1 Sam. 4. & מדות Psal. 133. Quæ omnia firmant etymon quod posui. Nam מדות etiam *mensuræ*, unde Num. 13. אנשי מדות *viri mensurarum*, i. proceri, & Jer. 22. בית מדות *domus mensurarum*, i. magna. Nam explicant *mensurarum magnarum.* Est enim mensura parva, quæ משורה propriè, i. *mensura:* unde *mensura.* Sic *Thensaurus* & *Thesaurus.* A מדו insertâ Nun per epenthesin putarim esse μανδύη, quo vocabulo usus fuit Aquila 1 Sam. 4. 12. post Lxx, qui utuntur Jud. 3. 16. Alibi est μανδύα, cujus obliquus μανδύη 1 Reg. 17. 39. & μανδύαν 18. 4. itémque 2 Reg. 20. 8. Hesychius Persarum vocem esse scribit, & vestimenti militaris genus. Polluci μανδύη est similis φαινόλῃ *penulæ.* Aliis est *mantelum* Plauti, quod vulgus *mantellum* dicit. Belgicè **een mantel.** Sic Ebraicum vocabulum quidam *chlamydem* interpretantur, ut Senes ἱμάτιον, & semel ὑάσυμα, videlicet Psal. 133. 2. Quæ omnia evincunt vestem esse aut vestis genus. Suidas autor esse speciem vestimenti quæ λωρίκιον vocatur. ¶ *Carnem* dicunt, i. בשר, & ipsum *corpus*, & id quo viri sumus. Sic δέμας apud Græcos: ut cùm dicunt, ὁ βολβὸς τὸ δέμας ἀνθρώπου, *Bulbi rationibus Veneris conducunt.* Hinc variant interpretes Lev. 6. 3. *Feminalia linea induet super carnem suam.* Nam id Lxx convertunt περὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ *circum corpus suum:* & alii exponunt *super pudenda sua.* Nam feminalia non totum corpus tegunt, sed tantùm eam partem quæ honestè nominari non potest, aliásque ei proximas. Sanè braccæ in eum potissimum usum repertæ. Cùm enim sacerdos altare conscenderet, nisi feminalia habuissent, videri potuissent eæ partes quæ honestè videri nequeunt. Quocirca meliùs exponitur meo judicio *super pudendum suum.* Nam *caro*, viri natura; ut ubi, *caro asinorum caro eorum.* Vide Proverbia mea sacra. Sic *fluens è carne ipsius*, vel *sua.* Hinc etiam intelliges quid sit Ezec. 16. 26. נדלי בשר: nam significat *mutionatos* sive *mentulatos*, quibus caro, i. mentula, est magna. ¶ *Et tollet cinerem quem comederit ignis*] Quid? An ignis comedit cinerem? nihil minùs: sed comedit,

medit, i. consumit ligna quæ in cinerem rediguntur. Simile igitur ut, *mole farinam* : Nemo enim farinam molit, sed frumentum molitum fit farina, Jes. 47.2. Sic *detrahere vestes nudo*, Job 22.6. *pervertere lances dolosas*, Amos 8.5. Nota verbum אכל de igne usurpari, qui *comedere* dicitur ea quæ consumit, ut ligna, & alia ejus generis. Nam quod igni imponitur, ab eo consumitur : Unde *comedere* pro *absumere*. Comedens enim absumit panem quem edit. Sic gladius *comedere* dicitur quæ consumit. *Detrahere vestes nudo* potest aliter exponi : Quippe nudus vocatur aliquando qui malè vestitus est. Eas vestes qui detrahit, dicitur vestes nudo detrahere. Expende sis.

15. *Munus* genus est sacrificii incruenti quod Ebraicè מנחה dicitur. Id antiqui legebant *Manaha*, quod scribunt μαναὰ sine aspiratione. Nam Græci in medio voces non aspirant, nisi rarò admodum, ut suo loco patefaciam. Cùm autem מנחה sit nomen femininum, tamen hîc legimus *tollet ex eo*, ממנו, quod bene ad *munus* refertur, sed ad מנחה relatum constructionem facit quæ dicitur *sensu congrua, non voce* : Siquidem in ממנו pronomen est masculinum. Hiscuni, *Utitur genere masculino de voce feminina*. En solœcismum Serarianum, qui tam frequens in his literis, ut Spiritus sanctus eo delectatus videatur, nihil veritus hominem Jesuitam aut ejus ferulam. Phui Serari, phui in malam maximam crucem, qui ad hoc exemplum loquenti audes solœcismum objicere. Si literista hoc faceret, ferri posset ; in Theologo sacras literas quotidie tractanti quis ferat ?

IDEM.

2. בְּחִשּׁוּמֹת יד. Schol. ἐν πιστώσει χειρός, *probatione manûs*] Vel *confirmatione*. Ebræa sonant ad verbum, *positione manûs*. Hoc interp. noster retulit, *quod fidei ejus concreditum fuerit*. Santes, *pecuniam positam in ejus manu*. Lxx περὶ κοινωνίας, *de communi societate*. Πίστωσις χειρὸς propriè quando manu rei alicui fidem facimus. Sic πίστωσις λόγων, quando verbis idem fit. ¶ בְּנֹגֵל. Schol. ἐν ἀναγκασμῷ, *coactione*] Vel, *de coactione*. Ἀναγκασμὸς quando aliquis cogitur reddere quod non accepit, aut solvere quod non debet. Hinc Cohel. 5.8. גזל משפט *coactio juris & æquitatis*, quando videlicet judices compelluntur contra jus & æquum sententiam dicere. Aliis גזל est ἁρπαγὴ sive ἅρπασμὰ, *direptio* ; *rapina* meliùs. ¶ עָשַׁק. A. Sym. Th. ἐσυκοφάντησεν, *calumniatus fuerit*] Isychius Theologus 1.1. *Cæteri interpretes, A. Th. & Sym. ubi dixerunt Lxx, Si nocuit aliquid proximum suum, isti verterunt, Si calumniatus est aliquid.* Ἐσυκοφάντησεν. Hieron. *calumniam fecerit*. Prov. 14.31. עשק דל. Lxx. ὁ συκοφαντῶν πένητα. Hieron. *qui calumniatur egentem*. Cohel. 4.1. עשקים. Lxx τὰς συκοφαντίας. Hieron. *calumnias*. Sym. τοὺς συκοφαντουμένους, *per calumniam oppressos*. Psal. 72.4. עשק. Lxx συκοφάντων. Hieron. *calumniatorem*. Ergò עשק vetustâ interpretatione *calumniari*, h. e. per calumniam aliquid auferre, aut calumniando quempiam vexare vel opprimere. Quod qui faciunt *sycophantæ* vocantur : quales nonnullos novi qui se pietatis Magistros profitentur, in hac arte adeò exercitatos ut nihil suprà. Nescio an pares habeant : hoc scio, neminem superiorem habere. Nec invideo. Quin quo peritiores sunt in his, eò pejores & nocentiores esse judico. Referunt sanè communem adversarium, qui nomen accepit non à *scorto*, sed ἀπὸ τῆς διαβάλλειν, quem *Satanam* Ebræi vocant. Habeant igitur hanc laudem cum illo communem, qui cum illius vitiis sua tam libenter communicant, iisque tantopere delectantur ut mori malint quàm non calumniari ; sicut ille ait,

Et si non aliquà nocuisses, mortuus esses.

Nam aliter nihil possunt, veris victi.

4. אֶת הָעֹשֶׁק A. & reliqui, τὴν συκοφαντίαν, *sycophantiam*, aut *calumniam*] Per sycophantiam ablatum. Sic ἀδίκημα intelligitur, quod injustè alteri extortum. Sic *calumnia*, quod per calumniam ablatum.

GROTIUS.

2. *Contempto Domino*] Societatis humanæ auctore & præside. Vide Num. 5.6, ¶ *Depositum quod fidei ejus creditum fuerat*] Omisit hîc Lat. quod in Heb. est ובתשומה יד *in positione manûs*. Quidam Græci, ἐν πιστώσει χειρός. Lxx, ἢ περὶ κοινωνίας. Sic & K. ad Exod. 23.1. rectè. Vide Jer. 50.15. Gal. 2.9. ¶ *Aut calumniam fecerit*] Vox עשק ἀναγκασμὸς est, ubi quis cogitur solvere quod non debet. Distinguitur à גזל & hîc & Eccles. 5.8. ità ut Latinis *concussio* à *vi bonorum raptorum*. Vide quæ dicta ad Luc. 3.14.

5. *Quintam insuper partem*] Pro expiatione : Maimonides.

6. *Juxta æstimationem mensurámque delicti*] Pro ביום legit ברם. Nam דם sæpe est *æstimatio*. At Græci ità ut nunc in Hebræo habemus : & explicant, ἢ ἡμέρᾳ ἁλισχθῇ, *cùm primùm peccasse se cognoverit*. Bene.

12. *Semper ardebit*] *Non exstinguetur*, habet Hebræus codex : ὁ σβεσθήσεται. Virgilius in 2 Æneid.

Æternúmque adytis effert penetralibus ignem.

Ubi Servius, *Vestæ ignis æternus est*. Vide quæ notavimus ad Marc. 9.49.

17. *Sicut pro peccato atque delicto*] Vide suprà 3.1.

CAP. VII.

MUNSTERUS.

2. *Mactabunt hostiam*] Lex suprà non expressit ritus in sacrificio אשם, i. *pro delicto*, observandos ; ideo hîc sigillatim omnia describit.

8. *Pellis holocausti*] Holocaustum totum erat Domini ; cutem autem accipiebat sacerdos : Minha verò erat Dei & sacerdotum : & sacrificium Pacificorum, omnium fuit, h. e. Dei, sacerdotis, & offerentium. Ex hostiis verò quæ fiebant pro peccato & delicto, nihil cedebat offerentibus, sed Domino offerebantur adipes, renes, abundantia jecoris, &c. & reliquam carnem sacerdotes comedebant.

10. *Unius ut alterius*] Heb. *vir ut frater suus erit*, h. e. æqualiter participabunt.

12. *Pro gratiarum actione*] Quidam dicunt תודה esse sacrificium quo quis confitebatur peccata sua in genere, agnoscens se peccatorem. Qui verò singulare aliquod commisit peccatum vel delictum, ille aliud tenebatur offerre sacrificium, nempe חטאת, vel אשם. Et secundùm illos תודה est hîc *confessio*. Alii verò aiunt תודה hîc significare *gratiarum actionem* ; & quòd hoc sacrificium fiebat quoties aliquis Deum laudare voluit על נס *super signo aliquo* circa ipsum facto. Unde & offerens comedebat ex eo, quod in sacrificio pro peccato & delicto non fiebat. Per *signum factum* intellige liberationem ex vinculis, aut si quis Dei beneficio ex gravi infirmitate convaluisset, aut prolem ex sterili uxore impetrasset. Hoc sacrificium fiebat ex tribus panum azymorum generibus, videlicet *placenta, crustula, & pane frictо in sartagine* : quibus adhuc quarta species superaddebatur, nempe *placenta fermentata*. Et ex singulis his speciebus accipiebat sacerdos placentam unam pro *levatione Domini*, h. e. quam Domino levabat, & ex cujus levatione cæteræ placentæ sanctificabantur. Deinde levata placenta erat sacerdotis offerentis. Porrò si ex voto aut spontaneo animo, & non pro gratiarum actione, aliquis hujusmodi voluisset offerre sacrificium, ille non alios observabat ritus, nisi quòd duobus diebus poterat edere de oblatis.

19. *Et caro*] Quæ scilicet sanctificata est pro pacificis, si tetigerit aliquam immunditiam, non comedetur. ¶ *Carne istâ*] Sensus est, Qui mundi sunt, edent carnem pacificorum. Et duplicatur *carne* more Hebraico.

24. *Adeps cadaveris*] Suprà universum videbatur prohibere adipem & sanguinem, sed moderatur prohibitionem adipis ad tres species animalium, scilicet Bovis, Ovis, & Capræ. Et si hæ species propter immunditiam non essent idoneæ ad sacrificium, ut si essent per se mortuæ, vel per bestiam laceratæ, poterat adhuc adeps earum in quosdam verti usus. Et hinc quidam putant esum adipis in aliis animalibus concessum, puta in Cervo, Caprea, & simili-

bus. Sanguis verò quorumcunque animalium in universum prohibetur, etiam volucrum, solo piscium sanguine excepto.

29. *Qui adducit*] Iste versus cum sequenti unam & eandem ferè habent sententiam, nempe quòd facturus sacrificium pacificorum ipse per se hostiam adducat, & sacerdoti in manum tradat; adipem & pectusculum ex laniena in conspectum Domini portet, atque interim quo sacerdos ea in aere ventilat, ille manus suas adjunctas habeat. Armus verò in altum tantùm levabatur. Ritus illi suprà quoque sunt expressi.

FAGIUS.

7. *Sicut hostia est pro peccato*, &c.] Ad verb. *Sicut peccatum, sicut delictum.* Proprietas linguæ sanctæ est, & ut illi loquuntur, דרך קצרה *Daræch Kezarah*, i. *compendium loquendi.* Perinde enim est ac si dicatur, *Ut hostia pro peccato se habet, ità hostia pro delicto*; & vice versâ: h. e. Idem ritus servabitur in hostia pro delicto qui observabitur in hostia pro peccato. Sæpe occurrunt hujusmodi abbreviatæ locutiones in Bibliis: cujusmodi & illæ sunt Esa. 24. 2. והיה כעם ככהן כעבד כאדוניו, *Et erit sicut populus, sicut sacerdos; sicut servus, sicut dominus ejus.* Est enim, ut Hebræi dicunt, דרך המקרא כשרוצה להשוות שני דברים יחד להטל כף הדמיון בשני הדברים הנשתוים וזה לקצר הלשון, *Mos Scripturæ est, quando vult æquare duos pariter, adjicit Caph similitudinis duabus rebus similandis, idque causâ brevitatis.*

10. *Quisque ut alter erit*] Ad literam est, *Vir sicut frater ejus erit*, h. e. Æqualiter dividatur inter eos, sicut & Vulgatus interpres Hebraismum expressit, *Cunctis filiis Aharon mensurâ aquâ per singulos dividetur.*

12. *Si pro gratiarum actione obtulerit eam*] Vox Hebræa תודה *Thodah* & *confessionem* & *gratiarum actionem* significat, deducta à verbo ידה *Jadah*, quod *confiteri, laudare* & *gratias agere* significat. Hinc quidam hoc sacrificium factum fuisse putant quando aliquis agnoscens se peccatorem, Domino peccata sua confiteri, atque se cum illo reconciliare volebat. Cùm enim aliquis singulare quoddam commisisset peccatum, tunc aliud tenebatur offerre sacrificium, nempe חטאת *Hatath*, vel אשם *Ascham*, i. *hostiam pro peccato*, vel *pro delicto.* Et qui hanc sententiam sequuntur, תודה ibi pro *sacrificio confessionis* exponunt. Alii sentiunt hoc genus sacrificii Domino exhibitum fuisse quando quis Dominum super aliquo signo laudare & gratias agere volebat; ut si quis periculum aliquod evasisset, putà, Si liberatus fuisset ex vinculis, aut ex gravi infirmitate convaluisset, aut prolem ex sterili uxore impetrasset, &c. Sed audiamus hac de re sententiam R. D. K. Is sic scribit, הזבח שמתודה עליו עונותיו נקרא תודה אבל לא היא לו תורת חטאת ואשם אלא תורת שלמים שהתודה לא היתה נאכלת אלא ליום ולילה ואף שהיה בא הזבח הזה על עונות לא היה לו תורת חטאת ואשם לפי שהחטאת והאשם באים על עון מיוחד וזה הזבח היה אדם מביא אותו על כל עונותיו כשהיה רוצה להתודות ולשוב לדרך הטובה ויא' כי היה אדם סביה אותו הקרבן כשנעשה לו נס ולכן נקראת תודה שהיה מודה לאל על הנס שנעשה לו, *Sacrificium quo aliquis confitetur peccata sua, vocatur Thodah. Veruntamen non habuit legem sive ritum hostiæ Peccati & Delicti, sed ritum Pacificorum. Nam sacrificium Thodah non comedebatur nisi in die & nocte. Et licèt offerretur hæc hostia propter peccata, tamen non habuit ritum hostiæ Peccati & Delicti, eò quòd hostia pro peccato ac delicto offerebantur pro singulari aliquo peccato; hoc autem sacrificium Thodah offerebat homo pro omnibus peccatis suis, cùm scilicet vellet ea confiteri, & redire in viam bonam. Sunt tamen qui dicunt hoc genus sacrificii allatum fuisse quando alicui signum factum fuit* (h. e. singulare aliquod beneficium) *ideóque appellatum fuisse Thodah, quòd is cui factum erat signum, eo confitebatur & gratias agebat Deo.* Hactenus K. Ex nostris quidam de hoc genere sacrificii sic scribunt; *Hoc genus sacrificii numeratur non inter sanctissima, sed inter vulgaria. Licebat enim de reliquiis ejus edere, non tantùm sacerdotibus, sed etiam vulgo Israelitarum, si modò essent juxta legitimos suos ritus sanctificati.* Deinde recensentur duæ hujus sacrificii species. Altera vocatur תודה *Thodah*, h. e. *sacrificium confessionis & laudationis*, quo videlicet offerens confitetur se accepisse beneficium à Deo, ac laudat ac commendat gloriam clementiæ ac bonitatis Dei. Græcus transtulit *Suσiav αἰνέσεως sacrificium laudationis.* Altera vocatur נדר או נדבה *Nedar, vel Nedabah*, h. e. *votum, aut spontaneum*; videlicet cùm offerens nondum accepit à Deo beneficium quod speravit, sed vel vovit sacrificium in exspectatione beneficii accipiendi, vel spontaneâ voluntate adducit sacrificium, ut excitet ac confirmet fidem suam in invocatione nominis Dei pro optata & sperata salute.

13. *Super placentas panis fermentati*, &c.] Hoc non ità intelligi debet, quòd panis fermentatus sit offerendus super altare, (suprà enim dictum est omnem Mincham debere fieri absq; fermento) sed quòd hic panis fuerit paratus in esum eorum qui vescebantur reliquiis hujus sacrificii.

14. *Offerátque ex ea unum*, &c.] i. ex isto sacrificio offeret unum panem qui elevabitur coram Domino, &c. Atque ità etiam explicant Hebræi. R. S. לחם אחד מכל מין יטול תרומה לכהן העובר עבודתה והשאר נאכל לבעלים ובשרה לבעלים חוץ מחזה ושוק שברה, *Panem unum de omni genere accipiat pro elevatione sacerdoti, qui facit cultum ejus. Reliquus autem comedatur ab offerentibus, similiter & caro ejus, excepto pectusculo & armo*, &c.

18. *Nec reputabitur ei*] Sub. *ad gratiam.*

21. *Exscindatur homo ille de populo suo*] i. Separabitur à congregatione. Ità quidam ex nostris exponunt. Hebræi tamen ferè per istam locutionem intelligunt excidium & exterminium illud, quando aliquis præmaturâ morte intercipitur atque è medio tollitur: quod genus mortis נרת *Chareth* vocant.

30. *Ut elevetur ipsum elevatione*] Heb. *ut agitando agitetur*, sive *ventilando ventiletur.* Hæc agitatio fiebat à dextra ad sinistram. Dum agitabatur hostia à dextra ad sinistram, dúmque illa sursum versus agitabatur, significabatur Deus omnium supernorum & infernorum, cœlestium & terrestrium Dominus. Sed de hac ceremonia, sacrificio scilicet elevationis & separationis, suprà copiosiùs disseruimus, Exod. 29.

35. *Hæc est unctio Aharonis*, &c.] i. Hæc est merces unctionis Aharonis: h. e. Mercedis loco hoc habebit Aharon & filii ejus ob unctionem suam, sive sacerdotium suum, à filiis Israel.

VATABLUS.

2. *Ista autem* est *lex*, &c. וואת תורת וגו'] i. Hic est ritus observandus in mactanda hostia pro expiatione delicti. ¶ *Sanctificatio*, &c. קודש וגו'] *Est* enim *sanctitas sanctitatum*, i. sacrosanctum; h. e. ea res est sancta, ideo esus ejus solis sacerdotibus permittitur.

10. *Unicuique*, &c. איש לאחיו] Hebraismus, pro *æquâ mensurâ per singulos dividetur.*

12. *Pro gratiarum actione*, על תודה] Vox ista & *confessionem*, sive *laudem*, & *gratiarum actionem* significat, à ידה *laudare* & *gratias agere.* Hinc doctus inter Hebræos sacrificium factum fuisse putat quando aliquis agnoscens se peccatorem, Domino peccata sua confiteri, atque se cum illo reconciliare volebat. Quum enim aliquis singulare quoddam commisisset peccatum, tunc oportebat eum aliud offerre sacrificium, nempe חטאת vel אשם, i. *hostiam pro peccato*, vel *hostiam pro delicto.* Tunc תודה pro *sacrificio confessionis* exponendum. Vel hoc genus sacrificii adhibebatur quando quis Dominum super aliquo signo laudare & gratias agere volebat: ut si quis periculum aliquod evasisset, putà si liberatus fuisset ex vinculis, aut ex gravi infirmitate convaluisset, aut prolem ex sterili uxore impetrasset. *Hoc genus sacrificii* (inquit alius quidam) *numeratur non inter sanctissima, sed inter vulgaria:*

ria: licebat enim de reliquiis ejus edere, non tantùm sacerdotibus, sed etiam vulgo Israelitarum, si modò essent juxta legitimos suos ritus sanctificati. Deinde recensentur duæ hujus sacrificii species: altera vocatur תודה, h. e. *sacrificium confessionis & laudationis*, quo videlicet offerens confitetur se accepisse beneficium à Deo, ac laudat commendatque gloriam clementiæ ac bonitatis Dei. Lxx verterunt θυσίαν αἰνέσεως *sacrificium laudationis.* Altera (ut vides v. 16.) vocatur נדר vel נדבה, h. e. *votum*, aut *spontaneum*, cùm videlicet offerens nondum accepit à Deo beneficium quod speravit, sed vel vovit sacrificium in exspectatione beneficii accipiendi, vel spontaneâ voluntate adducit sacrificium, ut excitet ac confirmet fidem suam in invocatione nominis Dei pro optata & sperata salute. ¶ *Pro sacrificio*, על זבח] *cum sacrificio*; vel, *in sacrificio*, Sic. v. seq.

14. *Erit*, לו יהיה] Ad verb. *ipsius erit*; redundat לו.

16. *Votum, vel spontaneum*, נדר או נדבה] Vide ver. 12. ¶ *Quod superfuerit*, והנותר] Ad verb. *& quod superfuerit.* Redundat hîc ו.

18. *Pacificorum ejus*, שלמיו] sub. *offerentis.* ¶ *Non placebit*, לא ירצה] *Non erit gratus*; vel, *acceptus.* ¶ *Neque imputabitur illi*, לא יחשב לו] i. Neque quicquam illi profuerit, q. d. Offerendo illud nihil proficiet. ¶ *Iniquitatem suam portabit*, עונה תשא] i. dabit pœnas debitas peccato suo.

19. *At carnes*, &c. והבשר וגו'] Ad verb. *& carnem, omnis mundus comedet carnem.* Antecedens loco relativi positum, pro *omnis mundus comedet carnes illas*, nempe hostiæ immolatæ Deo in sacrificio pacificorum.

20. *Et immunditia ejus* fuerit *super ipsum*, וטומאתו עליו] i. Cùm impurus sit impuritate internâ.

21. *Nempe de immunditia*, בטומאת] Ad verb. *in impuritate*, i. hominem impurum, h. e. leprosum, vel patientem fluxum seminis. ¶ *Tunc excidetur*, &c. ונכרתה וגו'] i. ille ejicietur de congregatione populi sui.

23. *Omnem adipem*, &c. כל חלב וגו'] i. nullum adipem, &c. comedetis.

24. *Cadaveris*, &c. נבלה וגו'] i. animalis mortui, animalísque à fera rapti & laniati præparabitur ad varios usus, sed non comedetur à vobis.

25. *Quæ comederit*, האוכלת] sub. *de adipe illo.*

30. *Oblationes ignitas*, את אשי] *Incensa*, i. ea quæ solent incendi in honorem Jehovæ. ¶ *Ad agitandum illud agitatione*, להניף אותו תנופה] Vide Exod. 29. 24.

32. *Ad elevationem*, תרומה] sub. *faciendam*, i. in oblationem.

35. *Hæc est unctio*, זאת משחת] i. Hæc est merces unctionis Aaronis, q. d. Mercedis loco hoc habebit Aaron & filii ejus ob unctionem suam, sive sacerdotium suum, à filiis Israel: Hoc est privilegium & jus ipsorum. Ità alter ex doctioribus Hebræorum. ¶ *A die*, ביום] Hîc ב pro מן positum est. ¶ *Jehova*, ליהוה] Antecedens pro relat. *sibi.*

36. *In generationibus suis*, לדורותם] *Per generationes suas*; vel, *per ætates suas*, i. quibus seculis illi vixerint.

37. *Hæc est lex holocausti*, זאת התורה לעולה] i. Talibus legibus & ritibus fieri debet holocaustum, &c. ¶ *Et consecrationum*, ולמלואים] Ad verb. *& impletionum*, i. sacrificii quod fieri solet in consecratione sacerdotum.

38. *Jehovæ*, ליהוה] Antecedens pro relat. *sibi.*

CLARIUS.

1. *Hostiæ pro delicto*] Sæpe in Scripturis *peccatum* pro *delicto* accipitur, & *delictum* pro *peccato*: hîc tamen discreta videntur. Cùm enim superiùs tradidisset ritum sacrificii pro Peccato, hîc mandat de sacrificio pro Delicto. *Delictum* quidem levius est aliquantò, quando scilicet non facimus quæ præcipimur facere; *peccatum* verò, cùm committimus quæ committere prohibemur.

2. *Mactabitur*] Ritus hos superiùs lex non expressit, ideo hîc sigillatim omnia describit.

3. *Intestina*] Quod sæpe interpres vertit *vitalia*; sicut & pro *renibus, renunculos.*

8. *Habebit pellem*] Holocaustum totum erat Domini, cutem tamen accipiebat sacerdos: Minha verò erat Dei & sacerdotum: & sacrificium Pacificorum omnium fuit, h. e. Dei, sacerdotis, & offerentium. Ex hostiis verò quæ fiebant pro peccato & delicto nihil cedebat offerentibus: sed Domino offerebantur adipes, renes, reticulum vel abundantia jecoris, &c. & reliquam carnem sacerdotes comedebant.

12. *Si pro gratiarum actione*] Quoties scilicet aliquis Deum laudare volebat super signo aliquo facto circa seipsum, ut ob liberationem ex vinculis, aut siquis Dei beneficio ex gravi morbo convaluisset, aut prolem ex sterili uxore impetrasset. Unde & offerens comedebat ex eo: quod in sacrificio pro peccato & delicto non fiebat. Hoc autem sacrificium fiebat ex tribus panum azymorum generibus, videlicet Placenta, Crustula, & Pane fricto in sartagine; quibus adhuc quarta species superaddebatur, nempe Placenta fermentata. Et ex singulis his speciebus accipiebat sacerdos placentam unam pro elevatione Domini, h. e. quam Domino levabat, & ex cujus levatione cæteræ placentæ sanctificabantur: deinde levata placenta erat sacerdotis offerentis. Ferunt tamen illum fermentatum panem adhibitum quidem ut à ministris comederetur, sed non offerretur, quia superiùs prohibitum est fermentum in sacrificiis. Porrò si ex voto aut spontaneo animo, & non pro gratiarum actione, aliquis hujusmodi voluisset offerre sacrificium, ille non alios observabat ritus, nisi quòd duobus diebus poterat edere de oblatis. Videntur gentes ab his antiquissimis literis & vetustissimis ritibus multa accepisse quibus in deorum suorum sacrificiis uterentur.

19. *Caro quæ aliquid tetigerit immundum*] Caro scilicet quæ sanctificata est pro pacificis, si tetigerit aliquam immunditiam, non comedetur. ¶ *Qui fuerit mundus vescetur ex ea*] Sensus est, Qui mundi sunt edent carnem pacificorum.

24. *Adipem cadaveris*] Suprà videbatur prohibere universum Adipem & Sanguinem: sed moderatur prohibitionem Adipis ad tres species animalium, scilicet Bovis, Ovis, & Capræ. Et si hæ species propter immunditiam non essent idoneæ ad sacrificium, ut si essent per se mortuæ, vel per bestiam laceratæ, poterat adhuc adeps earum in quosdam verti usus. Et hinc quidam putant esum adipis in aliis animalibus concessum, puta in Cervo, Caprea, & similibus. Sanguis verò quorumcunque animalium in universum prohibetur, etiam volucrum; solo sanguine piscium excepto.

29. *Qui offert victimam pacificorum*] h.e. Facturus sacrificium pacificorum ipse per se hostiam adducat, & sacerdoti in manum tradat: adipem & pectusculum ex laniena in conspectum Domini portet; & dum sacerdos ea in aere ventilat, ille manus suas adjunctas habeat: armus verò in altum tantùm levabatur.

37. *Libamentorum*] Intellige oblationem Minha, de qua jam dictum est.

DRUSIUS.

10. Munsterus in Lexico suo Chald. ponit דפל, quod interpretatur *miscuit, conspersit.* Id retinuerunt David Pomarius in Germine Davidis, & Scindlerus in Pentaglotto suo: Videamus an rectè. Legimus Lev. 2. 5. סולתא דפילא במשח, quod reddunt *similà mixta oleo*, cùm possit verti *quæ mixta est oleo*, ut ד sit particula Chaldaica, cui אשר respondet in Ebraismo. Sic דפילן *quæ mixtæ*, aut *conspersæ, sunt*, Exod. 29. 2. Id robur sumit ex alio loco Thargum Onceli, qui habetur Levit. 7. 10. מנחתא דפילא ודלא פילא, *munus quod mixtum, & non mixtum est.* Ecce locus clarus, & cui contradici non potest. Per me igitur licet ut in Lexicis sit דפל *duplico*, & non *misceo*, licèt ea quæ miscentur quasi duplicari videantur.

11. Sacrificium pro salute duplex erat. Nam aliud fiebat pro adepta sive impetrata salute, aliud pro adipiscenda

sive imperranda. Illud vocabatur *sacrificium* δ' χαειστιας, *gratiarum actionis*, vel *eucharisticum*; hoc, *sacrificium voti*; quippe qui nondum consecutus erat salutem, votum faciebat, si consequeretur, se hoc aut illud Deo sacrificaturum, ut Jon. 1. 16. *timuerunt viri timore magno, & sacrificarunt sacrificium Domino, & voverunt vota.* Hîc copula ἐξηγητικῶς accipienda, ut dicat, *voverunt se sacrificaturos:* Nam in navi quî poterant sacrificare? Prius in mente habuit R. S. ità scribens, *Si pro gratiarum actione, h.e. pro signo aut miraculo quod ei factum sit, veluti accidit iis qui descendunt in mare, aut per solitudines iter faciunt, aut vincti sunt in carcere, aut ex morbo sanitatem adipiscuntur: Tales debent necessariò Deum laudare, eique gratias agere, sicut scriptum est, Confiteantur Domino benignitatem & mirabilia ejus filiis hominum, & sacrificent sacrificium laudis,* vel *gratiarum actionis.* In his verbis *confiteantur Domino* valet, *laudent, celebrent Dominum.* Unde *confessio*, quæ Græcè ἐξομολόγησις, pro *laude*; ut in cantionibus Ecclesiasticis, *confessionem personent*, i. laudem. Hiscuni, *Gratiarum actio requirit impositionem manuum & agitationem post mactatum pecus.*

20. Duobus modis aliquis dicitur *immundus*, vel, si placet, *pollutus:* uno modo cùm per se immundus est, ut leprosus, aut fluxum patiens, aut is qui Ebræis dicitur בעל קרי, *cui nocte aliquid fortuitum accidit:* altero modo quis vocatur immundus cùm immundus est per alium, veluti ex tactu mortui, aut leprosi, aut fluxum patientis, aut animantis immundæ quæ non comeditur, aut alicujus rei pollutæ ex avibus aut reptilibus. Nam etiam reptile, si in manu sit, polluit hominem; qui etiam frustrà se lavat dum illud in manu habet. Qui per se pollutus est, ejus immunditia in ipso est, & vocatur à Nicolao *immunditia ab intrinseco:* R. Levi hoc dicit מצד עצמו *à parte sui ipsius.* Qui ex tactu rei immundæ talis est, vocatur *immundus ab extrà*, quod Nicolaus diceret *ab extrinseco*; R. Levi, *ex parte tactûs.* Utriusque generis memoria usurpatur Lev. 7. 20, 21. Immundus ex tactu fiebat etiam qui tangebat immunditiam hominis, putà fluxum ejus, aut accubitum seminis ejus. De reptilibus R. Levi, *Sunt octo reptilia quæ memorantur in Lege quæ qui tangit tam est immundus quàm ipsa.* Locus iste dubitare me facit de illo quod scripsi ad *reptile immundum.* Nam si reptilia aliqua sunt munda, quod non puto, tum non erit epitheton perpetuum, quale in *adustio ignis.*

IDEM.

12. על תודה. Schol. περὶ δ' χαειστιας, *de gratiarum actione*] Sumptum puto ex edit. Aquilæ Pontici. Sanè Amos 4. 5. תודה. A. δ' χαειστιαν. Similiter Psal. 107. 22. וזבחי תודה, idem θυσιας δ' χαειστιας. Hieron. *hostias gratiarum.* Hinc nomen *Juda*, quod Josephus δ' χαειστιαν interpretatur, Orig. Judaic. lib. 1. cap. 19. Hieron. in lib. Quæst. *A Confessione Confessoris, i. Judæ, nomen est dictum. Veruntamen hîc Confessio pro gratiarum actione, seu pro laude, accipitur, ut frequenter in Psalmis & Evangelio.* ¶ חלות. Alius, κολλυρίδας *collyridas*] A κολλύρα diminutivum est κολλυρὶς, unde κολλυρίδες, 2 Sam. 13. 6. שתי לבבות, δύο κολλυρίδας, & 2 Sam. 6. 19. חלת לחם κολλυρίδα ἄρτου, *collyridem panis.* Hieron. hîc vertit *panes*, ut Lxx ἄρτους· sed mox חלות בלולות בשמן idem, *collyridas olei admistione consperas.* Similiter c. 8. 26. לחם חלת שמן *collyridam consperam oleo.* Ælius Anton. Nebrissensis malè *collicidam* reponit. Collyridæ mentionem facit & Ambrosius epist. ad Vercellenses, *Elias, quem Dominus erudiebat ad profectionem virtutis, ad caput suum collyridam & vas aquæ repperit:* pro quo 1 Reg. 19. 6. עגת רצפים. Est autem ענה *panis subcinericens.* Augustinus de Gen. ad lit. *pro uno pane subcinericeo, quem alio nomine* κολλύραν *vocant.* ¶ מלת מרבכת. Alius, σμίδαλιν ζεσλὴν, *similam coctam*] Ità Hieron. Sanè ζέσμα *decoctum*, sive *decoctio.* Alioqui ζεστὸς sonat *fervefactus* sive *fervidus*, ἀπὸ τὸ ζέω *ferveo, bullio.* Antea erat σμίδαλιν πεφυραμένην.

14. תרומה ἀφαίρεμα] Sumptum hoc ex edit. ϕ. Est autem ἀφαίρεμα id quod Chaldæi אפרשותא vocant, i. ἀφόρισμα. Hesychius exponit ἀνάθημα, δῶρον, *anathema, donarium.* Schol. ταυλόν ἐστιν ἀφαίρεμα καὶ ἀφόρισμα, καὶ ἀνάθημα· καὶ καρπώματα, ἀπὸ τῶ θυσιῶν ἀφορίζόμενα Θεῶ, ἅπερ γίνεται μέρη τῶ ἱερέως.

18. לא יחשב לו. Th. φέγγος δέεται, *splendore indiget*] Aut *luce*, i. vitâ. Quid vidit interpres ille cùm ità verteret?

GROTIUS.

16. *Si voto, vel sponte quisphiam obtulerit hostiam*] δ' χὰ, ἢ ἑκούσιον, Lxx. sive præcedente voti obligatione, sive ex mera liberalitate. Illud נדר vocatur, hoc נדבת, à verbo נדב, quod est *donare.* Itaque נדבה δόμα vertitur Deut. 23. 23. 2 Par. 31. 14. Et sic distinguit Maimonides in Maase Karbanoth: qui & hoc notat, Ubi nullo addito נדבה dicitur intelligi holocaustum.

23. *Adipem ovis & bovis & capræ non comedetis*] Quia nocet stomacho: Maimonides.

26. *Sanguinem quoque omnis animalis non sumetis in cibo, tam de avibus quàm de pecoribus*] Vox בהמה latiùs patet quàm *pecora.* Significat omnia quæ super terram incedunt. Et hinc intellexere Hebræi piscium sanguinem non esse vetitum. Vide Mosem de Kotzi Præcepto vetante 137. Hinc apparet causam naturalem subesse interdicto. Non æquè enim inflammat corpora piscium sanguis. Plutarchus De carnium esu 2. Οἱ γὰρ ὕδατι συῶν ὀπλίκων ἐναιλόμενοι καὶ λαχλίζοντες, ἵνα αἷμα καὶ γάλα καὶ λύθρον ἐμβρύων ἁμᾶ συμφαρέντων ἐν ὀδύσιν ἀναδιδῶσιν (ὃ Ζεὺς καθαίρεις) φάγωσι τῶ ζώων τὸ μάλιστα φλεγμαῖνον.

CAP. VIII.

MUNSTERUS.

7. *Cinxit*] Habuit Ephod in summitate cincturam quandam ingeniosè factam, sed quæ de Ephod erat, non extrinsecùs adhibita: & ea sub brachiis deferentis stringebat Ephod ipsum ad corpus sacerdotis, nè diffluëret, sicut & כתפות humeri seu humerales fimbriæ illud ferebant nè deorsum moveretur. De Urim & Thummim suprà quoque mentionem fecimus, nempe quòd secundùm Hebræos fuerit opus quoddam cœleste, aut mysterium Divinum Mosi traditum, & literis exaratum.

13. *Adhibuit*] Heb. *circundedit*, vel *ligavit eos.* Egit Moses in sacerdotum consecratione sacerdotem, inungendo, induendo & sacrificando, juxta ritum suprà in Exodo explicatum.

15. *Expiavit altare*] Utitur hîc Hebraismus verbo חטא quod *à peccato* propriè significat *emundare.* Onk. vertit דכי *emundavit*, h. e. profanum usum in usum sanctum commutavit.

20. *Cum adipe*] Diximus jam suprà, Hebræos per פדר intelligere *adipem* seu *reticulum quod circa jecur invenitur:* & per ipsum operiebatur locus decollationis in capite, quando offerebatur.

23. *Extremitatem*] Est תנוך tenerior pars auris, maxillæ infernè adhærens.

26. *Panis oleati*] Hæc erat placenta fricta in oleo.

28. *Post holocaustum*] Capitur hîc על pro אחר secundùm R. S.

31. *Sanctificavítque*] Egit Moses in sacerdotum consecratione summum Sacerdotem, ídque per septem illos consecrationis dies.

33. *Implebit manum vestram*] Ritus, inquit, consecrationis implebit manus vestras hostiis & oblationibus. Debebant enim imponere manus suas super pecora immolatitia, itémque cùm adeps, armus & tortellæ ventilarentur coram Domino, illi supponebant manus suas, & per has ceremonias consecrabantur. Vocatur igitur consecratio eorum *impletio manuum*, id quod jam toties diximus.

34. *Sicut fecit hâc die*] sub. *Moses* vel *Aharon*, sic voluit Dominus fieri per septem dies, ut expiaret vos.

FAGI-

FAGIUS.

9. *Coronam sanctitatis*] Sic vocabatur quod in ea scriptum esset, SANCTIAS DECET DOMINUM.

22. *Arietem scilicet oblationum*] Heb. איל המלאים *arietem plenitudinum*, sive *impletionum*. Vulg. interpres, *arietem consecrationis*. Cur autem iste aries sic vocetur, suprà ex R. D. K. audivimus, ubi de hostia Pacificorum diximus.

34. *Quemadmodum fecit in die hac*] Loquitur hic Moses de se tanquam de tertio aliquo; quod sæpe fit. Est autem sensus, Quemadmodum ego Moyses feci, sic præceperat Dominus ut facerem, ut emundarem vos à peccatis vestris per septem dies.

35. *Custodietis custodiam*] i. Custodietis ea quæ jussit Dominus custodiri, i. ceremonias & præcepta ejus.

VATABLUS.

5. UT *faciatis*, לעשות] Infinit. Heb. *facere*. Alii vertunt, *fieri*.

6. *Et accedere fecit*, ויקרב] *Et accersivit ad se*.

7. *Eúmque induit*, ויתן עליו את הכותנת] Ad verb. *Et dedit super eum tunicam*.

10. *Et consecravit ea*, ויקדש אותם] Ad verb. *& sanctificavit ea*, sic versu sequenti.

11. *Vasa ejus*, כליו] Instrumenta ejus. ¶ *Et concham*, ואת הכיור] Et labrum, aut, pelvim.

14. *Adduxit quoque*, ויגש] Ad verb. *Et appropinquare fecit*. Vel, *accedere fecit*,

15. *Ad expiandum illud*, לכפר עליו] *Ad expiandum in eo*, sub. omnia peccata.

21. *In odorem quietis*, לריח ניחוח] Vide suprà c. 1. 9.

23. *Super tenerum auris*, על תנוך אוזן] *In extremitate auris*, vel, super extremam auriculam. Chaldæus paraph. *in summitate auriculæ*.

24. *Adduxit*, &c. ויקרב] Ad verb. *Et appropinquare fecit*, aut, *Accedere fecit*. Quidam vertunt, Accersivit & filios Aharon, &c.

27. *Et ea agitare fecit*, &c. וינף אותם תנופה] i. Fecit ut cum agitatione quadam illa offerrentur. Vide Exod. 29. 24.

28. *Consecrationes sunt*, מלואים הם] i. Oblationes quæ fiunt pro consecratione sacerdotum.

29. *In partem*, למנה] i. Portio.

31. *Consecrationum*, המלואים] *Oblationis consecrationum*, i. quæ fiebat in consecratione summi Sacerdotis. Plur. Heb. pro sing.

32. *Quod verò superfuerit*, והנותר] Sub. *in crastinum diem*.

33. *Consecrabit*, ימלא] Ad verb. *implebit*. Quidam volunt tertiam personam futuri poni pro prima præteriti, *consecravi*.

34. *Fecit*, עשה] Et hîc tertiam personam poni pro prima nonnulli scribunt. i. Quemadmodum ego Moses feci, sic præceperat Dominus ut facerem, ut emundarem vos à peccatis vestris.

35. *Et non moriemini*, ולא תמותו] *Ut non moriamini*.

36. *Per manum Moseh*, ביד משה] Hebraismus, *operâ & ministerio Mosis*, sive *per Mosen*.

CLARIUS.

7. *Ingulo superhumeralis*] Habuit Ephod, h. e. superhumerale, in summitate cincturam quandam ingeniosè factam, sed quæ de Ephod erat, non extrinsecùs adhibita: & ea sub brachiis deferentis stringebat Ephod ipsum ad corpus sacerdotis, nè diffluereret, sicut & humeri seu humerales fimbriæ illud ferebant ne deorsum moveretur. De Urim & Thummim etiam suprà dictum est, fuisse scilicet secundùm Hebræos opus quoddam cœleste aut mysterium Divinum Mosi traditum & literis exaratum.

13. *Imposuítque mitras*] Egit Moses summum sacerdotem in sacerdotum consecratione, inungendo, induendo, & sacrificando juxta ritum suprà in Exodo explicatum.

15. *Quo expiato*] Nempe altari: quod fuit, profanum usum in usum sanctum commutare.

33. *Septem enim diebus finitur consecratio*] Heb. *implebit manum vestram*. Ritus (inquit) consecrationis implebit manus vestras hostiis & oblationibus. Debebant enim imponere manus suas super pecora immolatitia; itémque cùm adeps, armus & tortellæ ventilarentur coram Domino, illi supponebant manus suas: Et per has ceremonias consecrabantur: Iccirco vocatur consecratio eorum *impletio manuum*.

DRUSIUS.

12. VErba Nicolai sunt, *Hîc quæritur quomodo Moses consecravit Aharon, cùm non esset sacerdos? Dicendum quod hoc fecit ex mandato* DOMINI, *qui per quemcunque potest pontificem consecrare*. Negat Mosen sacerdotem fuisse. Quis hoc ei dixit? Aut cui hoc persuadebit? Non mihi sanè, qui sciam in odis Davidicis haberi Psal. 99. 6. *Moses & Aharon in sacerdotibus ejus*: quod idem cum illo, *sacerdos ejus*, vel certè *inter sacerdotes ejus*. Ecce David disertè illum *sacerdotem* appellat, & tu Nicolae id audes negare? Non fecisses, si sciviss. Nam Gerundensis quoque Moses in comment. super Pentateuchum. 167. 2. ait Mosen *primum sacerdotem fuisse, ideóque sustitum adolevisse*. Sed & Doctores Hebræi eum vocant *sacerdotem sacerdotum*; quod ita dicitur ut *rex regum, dominus dominorum*, & alia ejus generis. Nam quia inter sacerdotes eminebat, ideo vocatur *sacerdos sacerdotum*, ut & *dominus prophetarum*, & *caput eorum & pater*. Dicitur etiam *pater sapientum*, & *sapiens sapientum*, & *magnus inter magnos*, & *præceptor prophetarum*. Unde dicitant, *Docuit nos præceptor noster*, Mosen intelligentes; de quo peculiariter usurpant רבנו *præceptor noster*, ut de Patriarchis, & peculiariter de Abrahamo, אבינו *pater noster*. Quocirca cùm de Deo loquuntur, addere solent *qui es in cœlo*: quod ità meliùs redditur quàm *in cœlis*. Nam est in tertio cœlo, non in aliis. Licèt enim Deus ubique sit, tamen peculiariter esse sive habitare dicitur in cœlo illo quod David vocat *cœlum cœli*, & est sedes beatorum spirituum. Dixi Mosen adolevisse in altari. Id habetur disertè Lev. 8. 28. Ad quem locum R. S. *Moses ministravit totis septem diebus impletionum*, sive *consecrationum, cum induso albo*. Hinc fortè usus vestis lineæ religiosæ, quam sacerdotes, dum sacris operantur, suprà vestes alias gestant. Vocant *supercilicium*, vulgò *surplis*. Hiscuni Lev. 9. 6. *Quoniam omnibus septem diebus consecrationum Moses fecerat opus, octavo dicebat Aharoni, Ab hoc tempore accede tu, & fac opus Divini cultûs*.

35. *Sedere* pro *manere* notavi aliás. Hoc sensu capies Lev. 8. 35. *In ostio tentorii conventûs sedebitis interdiu & noctu septem diebus*. Nam propriè loquendo non sedebant toto illo tempore, sed manebant ibi, nec exibant, nisi fortè ad requisita naturæ: De quo tamen aliqui dubitant: Nam existimant eos fodisse locum in atrio conventûs ubi alvum exonerarint. Mihi hoc non fit verisimile. Verba Mosis sunt v. 33. *Ex ostio tentorii conventûs non exibitis septem diebus*. Quidam eos noctu exivisse putant ad opus naturæ; quasi verò dies non comprehendat etiam noctem. Nota fraus illorum qui cùm inducias pepigissent aliquot dierum, nocte populatum exibant. Quid nodum in scirpo quærimus? Et hæc & alia ejus generis commodam requirunt interpretationem. Non enim sequitur quia *fleverunt Mosen triginta diebus*, nullo unquam tempore fuisse absque fletu: aut quia jubentur *sedere in tabernaculis septem diebus*, nunquam inde exivisse toto illo tempore, nè quidem ad pedes tegendum, h. e. ad alvum exonerandam. Sic cùm dicit, *non exibitis*, subaudiendum, *nisi necessaria aliqua de causa*. Ità mihi videtur. Si aliis aliter videtur, fruantur sanè judicio suo, dum meum mihi non invideant.

IDEM.

8. את אורים ואת התמים. *Urim ac Thummim*. A. T. τοῦ φωτισμοῦ καὶ τελειάσεις, *illuminationes & perfectiones*] Ezræ 2. 63. לאורים ולתמים, Lxx τοῦ φωτίζειν καὶ τοῦ τελειοῦν,

πλανες. Alibi reddunt ✝ πλάνην & ✝ ἀλήθειαν, ut hîc, & Exod. 28. 30. & Num. 27. 21. Interp. noſter hîc habet *doctrina & veritas.* Quod hauſit, niſi fallor, partim ex Aquilæ (nam φωτισμὸς reddi poteſt *doctrina.* Sanè φωτίζω idem uſurpat pro *doceo*, i. הורה) partim ex ed. Lxx, in qua תמים ἀλήθεια *veritas.* Quæ potiùs אמת dicitur: תם autem eſt *integritas* ſive *perfectio.*

13. כְּתֹנֶת. *Cutthonoth.* A. T. ὑποδύτας] Ὑποδύτης, *tunica interior*; ut ἐπενδύτης, *exterior.* Quidam *ſubuculam* Latinè reddunt. Hieron. De veſte ſacerdotali, *Secunda ex lino tunica eſt* ποδήρης, *i. talaris, duplici ſindone, quam & ipſam Joſephus byſſinam vocat, appellatúrque* כתנת, *i.* χιτὼν, *quod Hebræo ſermone in lineam vertitur. Hæc adhæret corpori, & tam arcta eſt, & ſtrictis manicis, ut nulla omnino in veſte ſit ruga, & uſque ad crura deſcendat. Volo pro legentis facilitate abuti ſermone vulgato. Solent militantes habere lineas, quas Camiſias vocant, ſic aptas membris & adſtrictas corporibus ut expediti ſint vel ad curſum vel ad prælia, dirigere jacula, tenere clypeum, enſem librare, & quocunque neceſſitas traxerit. Ergò & ſacerdotes parati in miniſterium Dei utuntur hâc tunicâ, ut habentes pulchritudinem veſtimentorum, nudorum celeritate diſcurrant.*

15. וַיְחַטֵּא. Alius, ἐξεμάξατον. Samariticum, καὶ ἐλάτρευσεν, *expiavit*] ¶ *Alius.* ἄλλη ἔκδοσις, *alia editio.* ¶ Ἐξεμάξατον, *circumpeccavit.* An legit, cùm puncta abeſſent, וַיִּחְטָא? ¶ *Samariticum.* Τὸ Σαμαρειτικόν. ¶ Ἐλάτρευσεν. *Expiavit.* Lev. 16. Lxx ἐξιλάσεται τὸ ἅγιον, *expiabit ſanctuarium.* Ἱλατεύω & ἐξιλάσμαι verba cognata ſunt.

26. חַלַּת לֶחֶם. Alius, κολλύραν *collyram*] Hieron. *collyridam.* Priùs erat ἄρτον *panem.* Porrò panis genus eſt κολλύρα, de quo alibi Auguſtinus *panem ſubcinericeum* exponit.

GROTIUS.

12. UNxit eum] Ut qui à Deo *deus* factus eſſet tum populi, tum Aaronis, Exod. 4. 16. Moſes ὁ πλανῶν, Aaron ὁ φενακίζων, Philoni.

CAP. IX.

MUNSTERUS.

9. OBtulerunt] Heb. *fecerunt invenire:* & eſt Hebraiſmus pro הושיטו *porrexerunt*, ſeu *coràm poſuerunt.*

12. *Filii Aharon*] Heb. pro *filii ejus.*

15. *Prioris*] Sub. *vituli quem Aharon pro ſui expiatione obtulerat.*

17. *Poſt holocauſtum*] Heb. *præter holocauſtum:* h. e. ſeorſum, & non cum holocauſto.

FAGIUS.

1. IN *die octavo*] Sub. *menſis Martii.* Hæc enim geſta ſunt altero anno egreſſionis ex Ægypto 8. Martii, non, ut RR. volunt, primo.

4. *Gloria Domini revelabit ſe vobis*] i. Dominus oſtendet præſentiam ſuam vobis magno miraculo. Hoc autem miraculum erat, quòd poſtea ignis de cœlo deſcendit, & abſumpſit omnia: Atque hæc erat *gloria Domini*, ſicut infrà dicitur, *Et revelavit ſe gloria Domini univerſo populo. Et egreſſus eſt ignis â facie Domini, & conſumpſit in altari*, &c. Hoc autem miraculum idcirco editum eſt ut Dominus ſignificaret ſe approbare hunc ritum ſacrificandi, & ſibi placere miniſterium Aharonis. Sic approbaverat antea ſacrificium Abelis: Ignis enim de cœlo deſcendit, & devoravit ſacrificium ejus, Gen. 4. Sic in dedicatione Templi Salomonis ignis deſcendit de cœlo, & abſumpſit holocauſta & victimas; & majeſtas Domini implevit domum: ut ſignificaret hunc cultum placere Deo. Sic & Eliæ ſacrificium abſumptum eſt igni è cœlis miſſo. Porrò ignis qui deſcendit cœlitus in diebus Moſis, duravit uſque ad exſtructionem Templi Salomonici; quo tempore rurſum renovatus fuit de cœlis. Et ab eo tempore rurſum duravit uſque ad tempora Manaſſeh. Id quod Hebræi Hebraicè ſic tradunt, אֵשׁ שיוצאה בימי משה לא נסתלקה ממובח דנהשת עד שבא לבית עולמים ואותה שירדה בימי שלמה לא נסתלקה ממובח העולה עד שנסתלקה בימי מנשה, *Ignis qui egreſſus eſt in diebus Moſis, non receſſit ab altari æneo, donec venit in domum æternitatis*, ſive *ſeculorum*: ſic vocant Templum à Salomone exſtructum, eò quod multis annis duraverit. *Et iſte qui deſcendit in diebus Salomonis, non receſſit ab altari holocauſti, uſque dum amotus fuit in diebus Manaſſeh.* Exſtat 2 Mach. 1. 19. &c. ſcriptum de iſto igni, quomodo tempore captivitatis Babylonicæ à ſacerdotibus abſconditus fuerit in altum quendam puteum, & poſtea in reditu è Babylone inventam eſſe pro igne aquam craſſam, quæ offuſa ſacrificiis in ignem converſa ſit. Locus ſic habet, *Nam cùm in Perſidem ducerentur patres noſtri, ſacerdotes, qui tunc cultores Dei erant, acceptum ignem de altari occultè abſconderunt in valle ubi erat puteus altus & ſiccus; & in eo contutati ſunt eum, ità ut omnibus ignotus eſſet locus. Cùm autem præteriſſent anni multi, & placuit Deo ut mitteretur Nehemias à Rege Perſidis, nepotes ſacerdotum illorum qui abſconderant miſit ad requirendum ignem. Et ſicut narraverunt nobis, non invenerunt ignem, ſed aquam craſſam. Et juſſit eos haurire, & offerre ſibi. Et ſacrificia à qua impoſita erant, juſſit ſacerdos Nehemias aſpergi ipſa aquâ, & ligna, & quæ erant ſuppoſita. Utque hoc factum eſt, & tempus affuit quo Sol refulſit, qui priùs erat in nubilo, & accenſus eſt ignis magnus, ità ut omnes mirarentur.* Hactenus ex Machabæis. Sed ſunt qui hæc pro fabula & figmento habent. Cùm enim Deus permiſerit ut totum Templum deſtrueretur à Babyloniis, veriſimile eſt etiam permiſiſſe ut ignis altaris holocauſti in totum exſtingueretur. Dein nec magna fides, pondus & authoritas ſecundo illi libro Machabæorũ tribuitur. Sed placet hîc rurſum commemorare cujus ſuprà in Gen. 4. meminimus, quòd ab Hebræis dicitur in iſto igne ſacrificia abſumente leonis faciem conſpectam fuiſſe. Quod ſi verum eſt, nemo dubitet, Chriſtum Servatorem noſtrum, quem omnia ſacrificia repræſentarunt, eo quoque adumbratum fuiſſe, qui eſt Leo ille de tribu Judah, quique immenſæ charitatis ſuæ igne, pro nobis in cruce hoſtia factus, omnia noſtra peccata abſumpſit, Deóque Patri nos reconciliavit. Lxx legunt, ὅτι Κυρίῳ ὤφθη ἐν ὑμῖν ὀφθῆναι), *Quia Dominus hodie in vobis apparebit.* Sed alium hæc ſenſum habere videntur.

7. *Fac expiationem pro te*, &c.] i. Placa tibi Deum, propitium tibi redde & faventem tibi & populo per ſacrificium.

10. *Incendit ſuper altare*] i. Incendendum poſuit ſuper altare; nam igni de cœlo abſumptum eſt. Ubique in hoc capite ſic debet exponi.

17. *Adolevítque ſuper altare propter holocauſtum matutinum*, &c.] i. Ex oblatione Minchah cepit quantum pugillo capi poteſt, & adolendum impoſuit ſuper altare, ut quando deſcenderet ignis combureret omnia. *Præter* autem *holocauſtum matutinum*, inquit; nam ante omnia ſacrificia matutino tempore offerebatur holocauſtum; & rurſus veſperi ultimum ſacrificium erat holocauſtum.

VATABLUS.

1. OCtavo, השמיני] Hâc voce denominant Hebræi tertiam hujus libri ſectionem, ab hoc primo verſu incipientes.

4. *Conſperſam* בלולה] *Tinctam, verſatam, permiſtam.*

5. *Coram Jehova*, לפני יהוה] i. Ante fores tentorii fœderis, ſive eccleſiæ.

7. *Et expiationem fac pro te*, וכפר בעדך] i. Expia peccata tua, orando pro te: ut doctus inter Hebræos exponit. Alii, *& deprecare pro te.* ¶ *Fac quoque oblationem populi*, &c. ועשה את קרבן העם וגו'] *Sacrifica quoque pro populo, & deprecare pro illis*, vel, *placatum redde Deum populo.*

8. *Suum*,

8. *Suum* אשר לו] Ad verb. *Quod ei.* Quidam, *quem habebat*, vel, *qui erat ejus.*

15. *Qui* erat *populi*, אשר לעם] i. Quem populus volebat offerri pro peccato suo.

16. *Juxta morem*, כמשפט] *Ritu suo, juxta consuetudinem, ut decebat.*

17. *Præter holocaustum matutinum.* מלבד עולת הבוקר] *Ultra holocaustum matutinum*, i. Quod singulis diebus manè offerri solebat.

18. *Quod* erat *populi*: אשר לעם] *Qui* erat *populi*, ut v. 8. i. Pro populo offerebatur.

20. *Super pectuscula*, על החזות] Tam bovis scilicet quàm arietis.

22. *Manum suam*, ידו] Legitur & ידיו *manus suas.* ¶ *Et descendit* וירד] Quia altare erat in loco editiore, ideo *descendere* dicitur. Alii vertunt, *posteaquam descenderat.*

23. *Et venit Moses & Aharon ad tabernaculum*, ויבא משה ואהרון אל אוהל] *Et ingressus est Moses & Aharon tabernaculum.* Ex doctioribus Hebræorum alter per plusquam perf. vertit, *Jam verò ingressus fuerat Moses & Aharon tabernaculum, & egressi erant.* ¶ *Et apparuit*, &c. וירא כבוד יהוה וגו'] Quænam sit illa gloria, declarat seq. v. quum dicit *ignem egressum à Jehova.*

24. *Egressúsque est*, &c. ותצא וגו'] Declarat quod dixerat, *apparuisse gloriam Domini.* Hoc miraculum idcirco editum est, ut Dominus significaret se approbare hunc ritum sacrificandi, & sibi placere ministerium Aharonis. Sic approbaverat antea sacrificium Abelis: ignis enim de cœlo descendit, & devoravit sacrificium ejus, Gen. 4. 4. Sic in dedicatione Templi Salomonis ignis descendit de cœlo, & absumpsit holocausta & victimas; & majestas Domini implevit domum: ut significaret hunc cultum sibi placere, 2 Par. 7. 1. Sic & Eliæ sacrificium absumptum est igne è cœlo misso, 1 Reg. 18. 38. ¶ *Laudaverunt*, וירונו] Chald paraph. transtulit ut noster interpres. Alii, *exclamaverunt*, vel, *acclamare cœperunt.*

CLARIUS.

7. *Immola pro peccato tuo*] Hoc est quod dicitur ad Hebræos, Oportuisse pontificem priùs pro suis peccatis victimas offerre, deinde pro peccatis populi, quod Christo summo ac vero Pontifici non opus fuit.

17. *Post holocaustum matutinum*] Heb. *præter holocaustum*, h. e. seorsum, & non cum holocausto. Atque ob hanc ambiguitatem interpres verterat, *absque ceremoniis holocausti matutini.*

DRUSIUS.

23. GLoria DOMINI *apparuit populo* cùm ignis descenderet è cœlo super altare holocausti & super adipes; pro quo v. 4. *hodie* DOMINUS *apparuit vobis.* Ignis iste duravit usque ad domum æternam, quam vocant *domum seculorum*, quoniam per multa secula perennavit. Hiscuni Hebræus, *Ignis qui descendit in diebus Mosis non ascendit ab altari æneo donec perveniſſet ad domum seculorum*, h. e. ad templum Salomonis. Credibile est tunc ignem illum rursum ascendisse. Nam descendit è cœlo post exstructum Templum, ut habetur 2 Par. 7. 1. & duravit usque ad tempora Manasse Regis. Idem Hiscuni quem modò nominavi, *Ignis qui descendit in diebus Salomonis non ascendit ab altari holocaustorum donec ascendisset in diebus Manasse.* Sed de hoc ultimo nondum planè mihi liquet. Credo tamen, cùm alia omnia vera sint, & hoc verum esse posse: Sed nihil adfirmo. Nam si tempore Templi secundi fuit ignis ille, quomodo ascendit, aut quando descendit ille? Res digna quæstione. In libro qui *Sphra* vocatur, & aliter *Lex sacerdotum*; *Ignis qui descendit in diebus Mosis erat in altari æneo usque dum descendisset ignis in diebus Salomonis, cùm exstruxisset eum, & ascendisset ignis ipsius Mosis. Ignis autem Salomonis ascendit in diebus Manasse: Adhuc reliquum est ex eo.* Sanè Abbengorion dicit quòd absconderit eum Jeremias, & viri Synagogæ magnæ invenerint eum. Mentio hujus 2 Mach. 1. & in historia Hebraica, fol. 13. p. 2. Abraham Zachuth in Johasin, 24. 2. *R. Hanina vidit ignem in domo secunda super altare cubantem instar canis, cùm in domo prima cubasset instar leonis.* Contrà R. D. Hag. 1. 8. in commentario suo, ubi in ואכבד desideratur litera ה, quæ in numeris *Quinque* denotat, *Defectus literæ illius*, inquit, *è scriptura indicat quinque res desideratas fuisse sub Templo secundo, quemadmodum subtiles Doctores nunc dixerunt & exposuerunt, videlic et Arcam, Urim ac Thummim, Ignem supremum, Divinitatem, quam* שכינה *appellant, & Spiritum sanctum.* En diversæ opiniones Doctorum de hoc igne, quem alii negant fuisse tempore Templi secundi, alii adfirmant. Quid hîc sequendum? An initio Templi fuisse, postea esse desisse? Nam certè sub Hasamonæorum principatu nullus erat hujusmodi ignis. Alii fortassis aliter; ego ampliandum judico. Nam temere aliquid affirmare aut negare non est meum, præsertim ubi Doctores inter se dissentiunt. Si secundus Machabæorum authenticus esset, h. e. canonicus, nullum omnino de hac re dubium esset. Nam de canonis fide qui dubitat Christianus non est.

GROTIUS.

2. *Vitulum pro peccato*] In memoriam cultûs Vituli.

7. *Deprecare pro te & pro populo*] בעד hoc loco, ut & 2 Par. 30. 18. pro eo quod plerumque על, ut suprà 4. 20, 26, 31. & alibi.

CAP. X.

MUNSTERUS.

1. THuribulum] Est מחתתו *receptaculum ignis* vel *cineris*, à verbo חתה derivatum, quod ferè ejusdem est significati cum לקח. Et quando dicitur, *ignem devorasse* filios Aharon, non est intelligendum quòd in favillam redegerit corpora illorum, cùm paulò pòst ea induta sacerdotali veste jubeantur foràs extra castra portari; sed flamma exanimavit illos, & interiora magis quàm exteriora adussit membra. Hebræi præter illam causam quam textus de interfectione illorum ponit, aiunt, illos sibi non cavisse à nimio vini potu, qui paulò pòst templum ingressuris prohibetur; deinde, quòd manus & pedes non laverint; & tertiò, quòd non omnes sacras induerint vestes, sed בוחנות duntaxat. Sunt alii qui dicunt illos propterea percussos quòd uxores noluerint accipere, cùm Scriptura non referat eis fuisse filios. Textus verò hîc dicit quòd Dominus eos percusserit quia ignem alienum acceperunt, cùm ipse præceperit sacrificia fieri per ignem cælitus delapsum, qui conservebatur in altari holocaustorum, vocabatúrque *ignis sacer.*

6. *Capita vestra nolite discooperire*] Quidam ex Hebræis sic hunc locum interpretantur, *Comam capitum vestrorum nolite nutrire.* Qui enim in luctu fuerunt, nutriebant capillum, & discooperiebant caput, deponentes mitras, galeros, & alia capitis ornamenta, ut K. dicit: quod sacerdotes in officio Divino facere prohibentur, sicut nec egredi permittuntur incompleto opere Dei.

13. *Statutum tuum*] h. e. Portio illa statuta & ordinata est pro te & pro filiis tuis.

17. *Quare non comedistis?*] Erat hircus ille combustus in conflagratione ignis quem Aharon & filii ejus comedere debuerunt post cremationem adipis, sed turbati incendio & exstinctione Nadab atque Abihu id omiserunt.

18. *Sanctum interius*] h. e. intra sanctuarii interiorem partem. Usurpant autem Hebræi פנים *faciem* pro *interiori*, sicut *tergum* pro *exteriori.*

19. *Acciderunt mihi talia*] Exstinctio scilicet filiorum. Onk. sic vertit, *Et occurrit mihi angustia.* Et nota quòd ואכלתי hîc exponendum est pro אם אכלתי Si comedissem.

FAGIUS.

1. *Ignem alienum*] i. qui non erat è cœlo missus, & sumptus ex altari. Quamdiu autem ignis iste duraverit, suprà ex Hebræis recensuimus. Alii putant propterea *alienum ignem* vocari, quòd non sumpserunt thymiama quod Exod. 30. describitur. ¶ *Quod non præceperat eis*] Sub. *Moses*, q. d. Ipsi non admoniti à Mose acceperunt ignem. Alii ad Dominum referunt.

2. *Et egressus est ignis à facie Domini, & consumpsit eos*, &c.] Hebræi non unum tantùm sed plures recensent causas cur Nadab & Abihu ab igni consumpti fuerint; has scilicet: Quòd sibi non caverint à nimio vini potu; qui paulò pòst Templum ingressuris prohibetur: Quòd manus & pedes non laverint, juxta illud quod dicitur Exod. 30. *Lavabunt manus suas & pedes suos, ut non moriantur*: Quòd non omnes sacras induerint vestes, sed כתנות *tunicas* tantùm: Quòd uxores accipere noluerint; cùm Scriptura non referat eis fuisse filios: Quòd contra Mosen ipso præsente de Lege docuerint. Verùm cùm illæ causæ in textu non habeantur, sufficiat nobis ea quam Scriptura exprimit, nempe ideo punitos fuisse quòd illegitimum sacrum fecerunt, quod non erat verbo Domini mandatum. Dicitur enim quòd *ignem alienum coram Domino attulerint, quod eis præceptum non erat*. Discamus ergò hinc sacros cultus instituere, non ex humanæ rationis judicio, neque ex nostris affectibus, sed ex certo verbo Domini. Affectus enim bonus non excusat factum adversùs verbum Dei. Verùm quia postea dicitur, quòd cum vestibus suis à conspectu Domini ablati fuerint, ex eo apparet quòd non planè in favillam & cineres redacti fuerint, sed quòd flamma quæ ab igni egressa fuit, ut Hebræi etiam dicunt, ità corripuerit eos ut interiora magis quàm exteriora combusserit: Sicut Hebræi exponunt illud ותאכל אותם, *& devoravit*, sive *consumpsit, eos*, מבעניים ולא מבחוץ, i. *intrinsecùs & non extrinsecùs*. Atque hinc postea Judæi rationem, morem & usum homines igni comburendi desumpsere: qua de re in Exod. 21. nonnihil habes, ubi ex Hebræis de generibus suppliciorum, ut ea illis olim in usu erant, quædam citavi.

3. *In his qui appropinquant mihi sanctificabor*] Quæritur ibi, ubi Dominus hæc dixerit. Respondent quidam Hebræorum, tum quando dixit Exod. 29. 43. *Testificabor quoq; ibi filiis Israel, & sanctificabitur* tabernaculum *in gloria mea*. Alii, quando dixit ad Mosen, Exod. 19. 21. *Sed & sacerdotes qui applicati sunt ad Dominum, sanctificent se, nè fortè Dominus dissipet eos*, &c. Unde præsentem locum sic intelligunt, q. d. Deus, Nec sacerdotibus, qui mihi aliis propinquiores sunt, parcam, si aberraverint & deliquerint, sed sanctificabor in illis, i. puniam; quantò magis alios? Et hunc sensum habet R. S. ità enim scribit in hunc locum, כשהקדוש ברוך הוא עושה דין בצדיקים מתירא מתעלה ומתקלס אם כן באלו כל שכן ברשעים, *Cùm Deus sanctus benedictus judicium facit in justis, timetur, extollitur, & laudatur. Nam si in illis hoc facit, quantò magis in impiis?* Alii sentiunt hoc dictum sumptum ex generali mandato, quo Deus jussit Mosen sacra juxta verbum suum instituere, & sacerdotes ea legitimè observare, ut nec ad dexteram nec ad sinistram declinent. Quare sic explicant: *Sanctificabor*, inquit, *in his qui appropinquant mihi, & in conspectu omnis populi sanctificabor*: h. e. Ego omnino volo ut sacerdotes, qui ministerio sacrorum meorum funguntur, faciant sacra juxta verbum meum, non juxta humanam ipsorum rationem. Quòd si id non fecerint, sanctificabor in ipsis, declarabo manifestis suppliciis, quibus in ipsos animadvertam, me sanctum, firmum & constantem esse in mandatis meis, quibus jussi sacra mea legitimè & juxta verbum meum fieri; ac revelabo publicè coram toto populo gloriam majestatis meæ, quòd nè Pontifici quidem parcam, si non ritè sacra mea peregerit. Hæc omnino hujus loci genuina sententia esse apparet. ¶ *Tacuit Aharon*] Græci habent καὶ κατενύχθη Ααρών, *Et compunctus*, sive *perculsus, est*, sive *præ dolore & ægritudine animi obmutuit*. Quis enim parens tam ferreo animo esset qui ad tam repentinum & horribilem filiorum suorum casum non obstupesceret? Quis ad tam præsentem Dei severitatem non obmutesceret?

6. *Nolite nutrire comam capitis vestri*] More scilicet lugentium. Qui enim in luctu erant, nutriebant capillum, & discooperiebant caput, deponentes mitras, galeros, & alia capitis ornamenta. Testis horum & K. est, qui in Rad. sic scribit, כי דרך האבל לגלות ראשו ולהסיר מצנעתו או מנבעתו ופארו מעל ראשו, *Mos erat lugentis denudare*, seu *aperire, caput suum, & auferre mitram suam, galerum suum, & tiaram suam de capite suo*. Vox itaque Hebraica, quæ ibi ponitur, פרע *Para* vel *denudare, discooperire* (ut Lxx & author Vulg. reddiderunt) significat, vel *comam nutrire*, ut noster Paraphrastes Chald. transtulit. Aliæ gentes lugebant capite non nudo, sed capitiis obtecto: Quia in re lex est, ipsa regio. Volebat autem hæc lex, ut nullum humanum officium præferretur Divino mandato, útque nulla externa honestas tanti reputaretur ut propter eam quis legitimam suam negligeret vocationem.

9. *Vinum & quod inebriat non bibas*] Heb. *Vinum & siceram non bibas*. Vox autem Hebræa שכר *Sechar* aliquando *vinum* significat, sic dictum ab *inebriando*, aliquando *potum inebriantem*, qui ex fructibus non ex puro vino conficitur. Hoc autem in loco *Sechar*, teste R. D. K. omne quod inebriat complectitur: quod secutus noster Paraphrastes per מרוי *Merave, inebrians*, transtulit.

VATABLUS.

1. *Ignem alienum*, אש זרה] *Ignem externum*: vel *peregrinum*, i. non Divinum, non è cœlo missum, & sumptum ex altari. Duravit autem ignis iste è cœlo demissus super altare usque ad constructionem Templi Salomonis; quo tempore rursum renovatus fuit de cœlis. Et ab eo tempore rursum duravit usque ad tempora Manasse. Ità sentiunt Hebræi. Exstat 2 Mach. 1. 19. scriptum de isto igni, quomodo tempore captivitatis Babylonicæ a sacerdotibus absconditus fuerit in altum quendam puteum, & postea in reditu à Babylone inventam esse pro igne aquam crassam, quæ offusa sacrificiis in ignem conversa sit. ¶ *Quod non præceperat eis*: אשר לא צוה אותם] *de quo non præceperat eis*.

2. *Et consumpsit eos*, ותאכל אותם] i. Exanimavit: neque enim in favillam redacti sunt, ut ex sequentibus intelligere licet.

3. *Quod dixit*, אשר דבר] i. Præmonuit. ¶ *Sanctificabor*, אקדש] i. sanctus apparebo, q. d. Sumam pœnas de his qui propinquiores sunt mihi. [*Nonnulla his expunximus ex Fagio mutuata*]

6. *Capita vestra nè nudetis*, ראשיכם אל תפרעו] more scilicet lugentium. Dominus non vult eos esse tristes propter mortem impiorum: neque vult ut contra præceptum ejus quicquam faciant. ¶ Neque *in totam*, &c. ועל כל העדה יקצוף] Negatio præcedens repeti debet. Aut verte, *alioqui irascetur, & contra totam congregationem irascetur*. ¶ *Incendium quod*, &c. את השרפה אשר שרף] i. mortem filiorum Aaronis qui perierant igni.

7. *Neque ab ostio*, &c. ומפתח אוהל וגו'] i. Nè tamen cessaveritis ab officio vestro, manete domi in loco sancto, ibíque vacate orationi & sacrificiis, & his quæ sunt muneris vestri: nam ad hoc uncti estis oleo sancto & cœlesti.

9. *Et sechar*, ושכר] *Et omne quod inebriare potest*. ¶ *Et non moriemini*: ולא תמותו] *Alioqui moriemini*.

10. *Tum ut discernatis*, ולהבדיל] Ad verb. *Et ad discernendum*. Subaudi ex præcedentibus, *Vinum nè bibatis*, tum ut habeatis discretionem inter diem vel locum sanctum & profanum, vel inter rem sanctam & profanam: tum, &c.

11. *Quæ loquutus est*, &c. אשר דבר יהוה אליהם ביד

ביד משה] Hebraiſmus, pro *quæ loquutus ſum ego miniſterio Moſis.*

12. *Tollite minham*, &c. קחו את המנחה ונו'] q. d. Quum aliqua Domino offerentur, pars incendetur Domino; reliquum verò accipietis in uſum veſtrum. ¶ Cum *infermentatis*, מצות] i. Ex ea minha facietis panes infermentatos quos comedetis. ¶ *Sanctitas ſanctitatum*, קודש קדשים] Vide ſuprà 6.25.

13. *Statutum tibi*, &c. חקך וחק בניך] *Jus tuum & jus filiorum tuorum:* vel, *portio tua & portio filiorum tuorum*, i. quia ex jure ſacerdotali hoc ad te pertinet ex his quæ incenduntur in honorem Domini. Gallicè, *Cela t'eſt baillé pour ton droict.* *Locum ſanctum* vocat Atrium tabernaculi fœderis.

15. *In ſtatutum perpetuum*, לחק עולם] *In jus æternum*, i. hoc ad te pertinebit jure perpetuo.

17. *Ad portandum iniquitatem congregationis*, לשאת את עון העדה] *Ad remittendum iniquitatem congregationis:* i. ut remiſſam declararetis. ¶ *Ad expiandum eos*, לכפר עליהם] i. Ad placandum Deum pro eis.

19. *Talia*, כאלה] Ad verb. *ſicut hæc:* i. hujuſmodi, h. e. tales tribulationes, mors nempe duorum filiorum. q. d. Agnoſco quidem ordinationem Dei ſervandam eſſe, & cum lætitia coram Domino edendum de partibus hoſtiæ pro peccato, cujus ſanguis non eſt illatus in tabernaculum teſtimonii. Sed quî potui ego lætari in tam calamitoſo & miſerabili caſu liberorum? Magnitudine igitur & neceſſitate doloris compulſus, malui convivium negligere quàm convivium mœſtus inire.

CASTALIO.

3. *Qui ad ſe accederent*] Qui ſibi libarent.

6. *Ne tondete*] Id lugentes faciebant.

9. *Temetum*] Quodvis vini genus, quod ex alio quàm uvis fiat.

CLARIUS.

2. *Devoravit eos*] Per ea puniuntur per quæ peccarunt. Simul obſerva, Non eſſe colendum Deum pro arbitrio hominum, ſed ut docemur lege Dei. Sed quando dicitur ignem devoraſſe filios Aharon, non eſt intelligendum in favillas redacta fuiſſe corpora eorum, cùm paulò pòſt ea induta ſacerdotali veſte jubeantur foràs extra caſtra portari: ſed flamma exanimavit illos, & interiora magìs quàm exteriora aduſſit membra.

6. *Capita veſtra nolite nudare*] Quidam ex Hebræis ſic hunc locum interpretantur; *Comam capitum veſtrorum nolite nutrire.* Qui enim in luctu fuerunt nutriebant capillum, & diſcooperiebant caput, deponentes mitras, galeros, & alia capitis ornamenta; quod ſacerdotes in officio Divino facere prohibentur; ſicut nec egredi permittuntur, incompleto opere Dei.

9. *Vinum*] Quòd poſt cædem filiorum Aharon præcipitur de abſtinentia vini, videntur quidam Hebræi ſenſiſſe quòd ob hanc etiam cauſam interierint quòd ſibi non caverint à nimio vini potu.

12. *De oblatione Domini*] Intelligit oblationem Minha, quam interpres interdum appellat *libamenta.*

13. *Quod datum eſt tibi*] h. e. Portio illa ſtatuta & ordinata eſt pro te & filiis tuis.

15. *Pectus ſeparationis*] Utitur interpres verbo *ſeparationis* pro eo quod alius vertit *ventilationis*, ob eum morem ventilandi cùm offertur cujus ſuperiùs facta mentio eſt.

17. *Cur non comediſtis*] Erat hircus ille combuſtus in conflagratione ignis quem Aharon & filii ejus comedere debuerant poſt crematione adipis, ſed turbati incendio & exſtinctione Nadab & Abihu id omiſerunt.

18. *Intra ſancta*] Intra Sanctuarii interiorem partem.

DRUSIUS.

1. *Ignis extraneus* vocatur, qui non erat ſumptus unde oportebat, puta ex altari æneo, ubi erat ignis ſacer, qui & *cæleſtis*, & *ſupremus*, i. עליונה. Ebraicè זר, quod & *alienus* redditur: unde *extraneus*, ſive *alienus*, qui non eſt ſacerdos, i. ſanctus. Nam ſacerdotes peculiariter *ſancti* vocabantur, i. קדשים.

4. *Uziel patrui Aharonis*] Jonathan חביבא vocat. Sic חביבתא eſt *amita* Exod. 6.20. in eodem; & חביבהון *patruus eorum*, Num. 36.11. Id ſignificat *dilectum.* Quâ ratione & ἀγαπητὸς ponitur pro *unico.* *Patruus* alioqui דוד dicitur, quem Onc. periphraſi uſus vocat אחא בא diviſim, & אחבא conjunctim, i. *fratrem patris*; unde אחבוי *patruus ejus*, qui & אחבוהי cum He. Græci dicunt ἀδελφὸς τῆς πατρὸς, & unicâ voce πατραδελφὸς, ſicuti dicimus μητραδελφὸς, *frater matris, avunculus.* ¶ *Sanctum* locus erat in Templo in quo ſacerdotes ſacra faciebant. Id קדש appellitant, & Græci τὸ ἅγιον. Significat eadem vox *ſanctuarium*, ſive *ſacrarium*, quod à Græcis hic dicitur τὰ ἅγια numero multitudinis. Propriè *ſanctitas:* unde *lingua ſanctitatis*, i. ſancta, quæ & *linguæ ſanctuarii*; ſed tunc eſt מקדש in Ebræo, quæ vox propriè *ſacrarium* denotat. Hæc notavi propter vocem חביבא, cujus femininum חביבתא, quod etiam obvium Deut. 27.

5. Legendum *cum tunicis eorum*, & non *cum tunicis ſuis.* Nam ſignificat tunicas elatorum, non efferentium. Mirum autem nemini videri debet de tunicis quod ſcribit, cùm ſimile quid acciderit noſtrâ memoriâ Franekeræ in Friſia Occidua. Nam ignis ex aere occidit excubitorem turris quæ templo juncta, illæsâ veſte ipſius, imò etiam corpore. Hiſtoria proſtat Belgicè deſcripta à Secretario ejus urbis.

6. *Capita veſtra nè nudetis*] Quid hîc *nudare caput?* In luctu caput nudabant integumento ſuo. R. D. *Mos lugentis ut retegat caput ſuum, & amoveat tiaram aut pileum aut galerum de capite ſuo.* Nudabant ſe etiam comâ & cæſarie per tonſuram. Quod Job feciſſe legitur, 1.20. Unde Mich. 1.16. *Glabra te, & tonde:* & Jer. 7.29. *Tonde ceſariem tuam, & projice, ac tolle in locis editis lamentum.* In Hiſtoria Ebr. reperio caput opertum ſive tectum in luctu, c. 79. *Barbam meam evulſi, lugénſque & opertus capite ſuper terram ſedi.* An opertus pulvere? Hiſcuni, *De ſummo ſacerdote ſcriptum, Caput ſuum non nudabit, & veſtes non ſcindet; qui mos eſt lugentium: ſicut de leproſo legimus, Veſtes ejus erunt ſciſſæ, & caput ejus nudatum.* ¶ *Et contra totum cœtum quaſi in ſpumam efferveſcet*] Hic repeti debet negatio ex præcedenti membro, ut dicat, *non efferveſcet*, quemadmodum dixerat *non moriemini.* Quod aliquando fieri, nec inſolens eſſe, duobus exemplis nunc probabo. Unum eſt Prov. 30.3. *Non didici ſapientiam, & ſcientiam ſanctorum novi.* Nam ſenſus, *non novi.* Debet ergò repeti ἀπὸ κοινοῦ particula *non*, quæ ſervit duobus membris. Alterum eſt Pſal. 9.18. *Quia non in perpetuum oblivioni erit egenus: ſpes pauperum peribit in æternum.* Senſus, *non peribit:* quod ità clarum & evidens ut nihil magìs. Dixi negationem unam inſervire duobus membris. An etiam duobus verſibus? Si hoc admittimus, tum repeti poteſt etiam ab uno verſu in alium. Quod novella editio fecit in illo, *Nec vapor aſcendebat e terra*, Saadiam Ebræum ſecuta, cùm in aliis eſſet, *ſed vapor aſcendebat è terra.* Scire licet Biblia Ebræa olim non fuiſſe diſtincta verſibus ut nunc: Unde dictitant, *Legem univerſam eſſe tantùm unum verſum*; quem פסוק vocant. Cui firmando volumen Legis quod hodie in Synagogis legitur ſine vocalibus aut ullis accentiunculis. Qui viderunt, ſciunt me nihil præter verum dicere.

9. Vinum bibere qui Regibus interdictum eſſe putant, tuentur ſententiam ſuam loco illo Salomonis Prov. 31.4. *Non eſt regum bibere vinum.* Meo judicio *bibere vinum* ibi valet *inebriare ſe vino*, non *bibere* ſimpliciter, quod privatis licuit, multò magìs Regibus. Hoc ſenſu Abenezra dixit, *Vinum corrumpi mentem bibentium illud*, h. e. inebriantium ſe eo. Nam ſi parcè ac modicè bibatur, non corrumpit ſed acuit mentem: Quod ſignificat dictum illud vulgare, *Vinum modicè ſumptum acuit ingenium.*

Sic

Sic *bibentes vini*, qui Hebraicè dicuntur שתי יין, sunt vini potores, quos Græci οἰνοπότας appellant, h. e. *bibaces*. Sed *bibaces* etiam qui multum cereviſiæ hauriunt. Capiendum ergò de nimio vini potatore. Lex. vetus, Οἰνοπότης, *vinarius*. Hinc οἰνοποτῶν, quod non ſolùm *vinum bibere* ſign. ut cùm dicunt ὑδροποτῶν καὶ οἰνοποτῶν, ſed etiam *vino ſe ingurgitare*. Non auſim huc referre, *Vinum & ſiceram non bibes tu, & filii tui*; & tamen, ſi hoc facerem, quis mihi propterea dicam ſcribet aut in jus vocabit? Judicia libera debent eſſe in talibus. Qui nemini præſcribit, nemo ei ſuccenſere poteſt ſi quippiam proferat quod ipſe non probat. Apage talia ingenia. Candorem in literis laudo, tyrannidem deteſtor. Tyrannum voco qui omnes ſapere vult quod ipſe ſapit; non fert diſſentientem, etiam ubi ipſe ab aliis omnibus diſſentit; & cùm omnis doctrinæ ſolidæ rudis ſit, tamen odit eum qui aliquid ſolidè doctis examinandum proponit: Quale hoc eſt quod nunc poſui. De vino ſcribit R. Levi, *liquere Doctoribus per experimentum, quartam partem Logi, ſi vinum purum fuerit, & ſine intervallo bibatur, inebriare: ſi verò fuerit vinum dilutum ſive mixtum, aut etiam purum, & bibatur cum intervallo, tunc plus requiri ad ebrietatem.* Rurſum, *Si biberint*, inquit, *ſacerdotes vinum, erit menſura quarta Logi, modò ſimul abſque intervallo. Verùm ſi fuerit intervallum in potu, erit menſura major, ſive vinum purum fuerit ſive dilutum. Nam ex diluto acidit etiam de facili ebrietas, quemadmodum refertur in libro Quæſtionum naturalium.* Huc uſque Rabbinus ille. Lira putat vini uſum penitus interdictum fuiſſe Sacerdotibus ob periculum inebriationis.

IDEM.

11. להורות. Alius, φωτίζειν] Aquila, qui ſic amat transferre verbum הורה *doceo*. ¶ φωτίζειν, *docere*, unde φωτισμὸς *doctrina*. Propriè *illuminare, in lucem proferre, patefacere.*

GROTIUS.

3. *Egreſſúſque ignis à Domino devoravit eos, & mortui ſunt*] Nempe intus eos uſſit ignis ad mortem uſque: nam corpora manſere & extra caſtra deportata ſunt, ut ſequitur. Et hinc Hebræi morem ſumſere, ut ubi pœna ignis eſt in Lege, plumbum fervens damnato in os funderent, quo intus uſtus periret.

6. *Capita veſtra nolite nudare*] Gentes pileos deponebant, & ibant veſtibus ſciſſis. At Thalmudici hoc loco & infrà 21. 10. intelligunt vetitum comam promittere, ex Ezech. 44. 20. ſummo Pontifici ſemper, cæteris tempore ἐμμηείας. *Promittere* autem eis dicitur qui per 30 dies comam alit. ¶ *Fratres veſtri & omnis Domus Iſrael plangant*] i. Quamvis illi lugeant, vos eorum exemplar nè ſequimini. Sicut Romano jure non ſolent lugeri hoſtes, vel perduellionis damnati; l. *Liberorum*, §. 3. D. de his qui notantur infamiâ; ità Hebræo jure ii quos Deus interfecerat.

8. *Vinum, & omne quod inebriare poteſt, non bibetis, tu & filii tui, quando intratis in tabernaculum*] i. Dum ſtolam feretis. Joſephus: Chæremon de Ægyptiis, Ὁ δὲ χρόνος ἔτος ὑπὸ σωτηρίων τε καὶ ἱερῶν μέλλοντων θρησκείαν ἀναλαμβάνων ἡμερῶν ἀριθμὸν, οἱ μὲν δυοῖν καὶ τριάκοντα, οἱ δὲ πλείους, οἱ δὲ ἐλάσσους, ὑφ' ὅτου μοί τις ἕκαστα λεπομένων. Hecatæus cùm de Templo Judaico egiſſet, διατρίβουσι δ' ἐν αὐτῷ καὶ τὰς νύκτας καὶ τὰς ἡμέρας ἱερεῖς ἀγνείας πνεῦ ἀγρυπνοῦντες, καὶ τὸ παράπαν οἶνον ἢ σίκερα οὐ πίνοντες ὃν τοῦ ἱεροῦ. Cauſa vini eo tempore interdicti, ut & rationis uſus conſtet, & abſint libidinis incitamenta. Quas cauſas cur Ægyptii ſacerdotes vino abſtinuerint adfert idem ille Chæremon productus à Porphyrio de Abſt. 4.

11. *Doceatíſque filios Iſrael omnia legitima mea*] Nempe ea quæ ad ceremonias pertinebant. Hæc enim cura propriè erat ſacerdotum. ¶ *Per manum Moyſi*] i. Meam. Frequens Hebræis nomen ponere pro pronomine.

CAP. XI.

MUNSTERUS.

2. *Hoc eſt animal*] h. e. De ſingulis ſpeciebus animalium hoc & hoc comedetis. Et, ut quidam Hebræorum putant, Dominus oſtendit Moſi ſingulas avium animalium & piſcium ſpecies, cùm Scriptura hîc dicat, *Hoc animal comedetis*, &c. Cauſam hujus delectûs eſſe dicunt, quòd animalia immunda ab homine eſitata generant putrefactionem & varias ægritudines, remorantur hominem in ſervitio Dei, utpote quæ ad opus bonum pigrum & tædioſum efficiunt, vim digeſtivam debilitant, & totum corpus in dyſcraſiam quandam diſſolvunt, ut anima nihil præclari agere valeat, haud ſecùs quàm ſi lucernam ſplendidam ponas in עששית עכורה *deformi lampade*. Numerantur autem decem ſpecies animalium quadrupedum quæ mundæ inveniuntur; nempe tres ſpecies jumentorum, quæ ſunt Bos, Ovis, Capra; & ſeptem ſpecies animantium ſylveſtrium, quæ ſunt Cervus, Caprea, Capra ſylveſtris, Aries ſylveſtris, Unicornis, Bos ſylveſtris, & beſtia quæ זמר vocatur; de quibus Deut. 14. agitur: In his enim inveniuntur hæc duo ſigna, *ruminatio*, & *fiſſura ungularum*. Vocatur verò ruminatio Hebraicè גרה, quod propriè eſt משיכה *attractio*, à verbo גרר *traxit*; inde גרון *guttur*, per quod cibus & potus trahuntur. Et hinc מעלה גרה *animal quod facit aſcendere per guttur cibum*.

3. *Quicquid dividit ungulam & findit fiſſuram*] Notandum quædam eſſe animalia quæ quidem ſuperne dividunt ungulam, ſed infrà habent eam connexam, ut eſt Canis, Urſus, Gamelus, Cattus, & ſimilia. Alia ſunt quæ ungulas habent ſuperne & infernè סדוקות *fiſſas*, ut eſt Ovis, Capra, &c. Sunt deinde quæ nullam in ungula admittunt diviſionem, ut eſt Equus, Aſinus, &c. Cuniculus & Lepus, licèt ruminent, ſunt tamen immundi, quòd non findant ungulam. Judæi communiter שפן interpretantur *cuniculum*, qui lepori ſimillimus eſt, in foveis ſubterraneis manſionem habens, &, ut in Pſal. 104. dicitur, petras pro refugio eligens, quas hæc animantia perfodiunt, haud ſecùs quàm olim Majoricam inſulam ferè ſubverſiſſe ab hiſtoricis deſcribuntur. Sunt qui *murem montanum* interpretantur: qui mirum in modum fodere ſolent, inveniuntúrque apud nos in Alpibus in magna copia, in multis imitantes proprietates Cuniculi, niſi quòd non ſic ſunt auriti, & præterea habent longam caudam. Notandum quoque hîc eſt, quòd omnes animalium ſpecies hîc ſcribuntur in maſc. genere, ſub quo femininum continetur, præter Leporis ſpeciem, quæ in fem. genere ſcribitur, propterea quòd in hac ſpecie maſc. ſexus non inveniatur. Alii tamen aiunt leporem quandoque eſſe marem & quandoque femellam, h. e. utrumque ſexum in quolibet inveniri individuo. A. E. primam amplectitur opinionem. Alii dicunt maſc. ſexum non poſſe diſcerni à feminino. Proinde, ut piſces mundi ab immundis diſcernantur, etiam duo dantur ſigna, nempe *ſquamæ*, quæ veluti indumentum ſunt piſcium; & *pinna*, quæ remus eſt eorum. Non tamen omnes ſquamati piſces mundi ſunt, ſed hi tantùm à quibus vel manu vel cultello ſquamæ amoveri poſſunt, ut Moſes Gerundenſis docet. Notat quoque hic A. E. piſces ſtagnales non conceſſos, cùm Scriptura mentionem faciat de piſcibus qui ſunt *in mari & fluminibus*. Verùm hoc facilè eludi poteſt.

13. *Hæc ſunt in avibus*] De avibus mundis & immundis cognoſcendis textus ferè nihil dicit: ſed numerat duntaxat 24. ſpecies immundarum avium, præter quas cæteræ omnes mundæ ſunt & ad eſum licitæ. De quibus Hebræi hanc tradunt regulam, Qui aves illas optimè novit quæ hîc immundæ prohibentur, is tutò comedere poteſt aves quaſlibet mundas. Qui verò eas non cognoſcit, ille tria advertat ſigna: Primum & præcipuum eſt הדריסה *rapacitas*, quæ avem ſemper reddit immundam. Eſt enim rapacitas illa q. אכזריות *crudelitas* quædam, dicit Gerundenſis

rundenſis quæ ex calido naſcitur ſanguine. Alterum ſignum eſt אצבע יתרה *digitus exceſſivus*, vel *redundans*, qui in avibus mundis plerumque invenitur. Et tertium eſt נפק *ſtruma*, quæ etiam indicium eſt munditiæ. Ubi autem omnia tria ſimul inveniuntur, rapacitas immunditiam arguit. Nunc de nominibus Hebraicis avium quod poſſumus, non quod cupimus, dicemus. Deſcribuntur hic ſpecies aliquæ quæ nobis, ſicut & omnibus Judæis, omnino ſunt incognitæ. Nam video Judæos Germanos quaſdam voces aliter interpretari quàm A.E. & D.K. & fortaſſe cuique liberum fuit pro ſuo cerebro fingere interpretationem, præſertim cùm muſtæ hîc deſcribantur ſpecies quæ in his terris minimè inveniuntur. Sed nomina ipſa nunc breviter percurramus. נשר] Nemo dubitat quin hæc ſit *Aquila*, quæ ſingulis decem annis renovat juventutem ſuam; centeſimo autem anno dejicit ſe de ſublimitate cælorum in in mare, & moritur. פרס] Secundùm K. eſt *avis magna habitans in deſerto*. Alius quidam R. dicit hanc avem ſolùm in Perſia inveniri. Judæi in Germania interpretantur **blaſuls**. Ex noſtris quidam putant eſſe *Aquilam marinam*, alii *Gryphem*. עזניה] Avis quædam à *robore* ſic dicta. ראה] Avis quædam celerrimi volatûs, quæ in Deut. vocatur ראה. Judæi noſtrates interpretantur *Milvum*. איה] Quæ in Deut. vocatur דיה. Secundùm aliquos eſt *Vultur*: alii putant eſſe ſpeciem *Milvi*. Quidam Judæi interpretantur **roetelutyp**, h. e. *rubeum milvum*. בת היענה] *Filia ſtruthionis*. Vocatur ſecundùm aliquos Hebræos Struthio *filia ſtruthionis*, quòd duntaxat ſexum habeat femininum. תחמס] Secundùm aliquos eſt *avis nocturna*: K. dicit eam ſic vocatam quòd cæteras aves rapiat & diſpoliet. שחף] Quidam putant eſſe *Fulicam*, avem ſtagnenſem. Hebræi Germani interpretantur avem cujus cantus eſt **gucguc**. נץ] Secundùm omnes Judæos eſt avis quâ aliæ capiuntur aves, quam aucupes ſuper manum portare ſolent; *Niſus*, genus accipitris. A. E. dicit ſic vocatam quòd pennas versùs Meridiem, causâ recipiendi caloris, expandere ſoleat. Eſt enim נץ *radius ſolis*. כוס] Secundùm R. S. eſt *Falco*, avis nota. Quidam alii Judæi putant Bubonem eſſe. שלך] Eſt avis quæ ſeipſam in mare & ſtagna demergit, & extrahit piſces: ut eſt Ardea & Mergulus. ינשוף] Secundùm omnes eſt avis nocturna tenebras amans, ut eſt Noctua & Bubo. תנשמת] Incertum eſt qualis hæc ſit avis. Quidam putant Veſpertilionem eſſe: alii aliam nocturnam & auritam avem quæ citra horrorem videri non poteſt. Nos vertimus *Porphyrionem*, quæ eſt avis morſu bibens, habens oblonga crura, quæ rubent, ſicut & roſtrum. Sunt alii qui Pelicanum eſſe putant. קאת] Quidam putant eſſe *Pelicanum*, avem ſylveſtrem: alii *Ibim*, alii קיק *Cuculum* puto, alii *Upupam* interpretantur, quæ cibum ſuum evomere ſolet. רחם] Avis quædam plurimùm affecta ad pullos ſuos. Judæi noſtrates interpretantur *Picam*. חסידה] K. putat eſſe Milvum album, qui raptam eſcam fideliter aliis communicat. R. S. exponit *Ciconiam*. אנפה] Avis quædam facilè irritabilis. Judæi Germani interpretantur **trapp**. דוכיפת] Eſt תרנגל הבר *Gallus ſylveſtris*, vulgò **uberhan**. Hæc de ſpeciebus avium immundarum. Nunc de reptilibus volatilibus hæc datur regula, *Quæ volant & ambulant ſuper quatuor pedes, ſunt immunda*, ut Muſcæ, Apes, Crabrones, &c. De quibus Gerundenſis ſic dicit, בעלי ארבע רגלים הולכים נמוכים וצוארם ראשם למטה כשרצים. וכל עוף שילך על שני רגלים צוארו וקות וראשו למעלה וסומך על כנפיו המעופפת תמיד ולכן יקרא עוף כנף ועוף סתם, *Reptilia alata non habent collum extentum & caput elevatum, ſicut aves bipedes, ſed depreſſum & ad terram inclinatum, ad inſtar reliquorum reptilium*. Excipiuntur autem tria genera locuſtarum, quæ nominibus ſuis in textu exprimuntur, quæ tamen hactenus à nullo Latinè reddi potuerunt. Sed nec Judæi certa illis vulgaria nomina imponere poſſunt, cùm & illis, ut nobis hæc animantia ſint incognita. Differunt tamen in hoc à reliquis alatis reptilibus, quòd habent crura ſuper pedes, h. e. *digitos quoſdam exceſſivos*, ut K. exponit, quibus ad ſaltandum juvantur. Et nota quòd Hebræi poſt Chald. interpretem exponunt hîc לא pro לו, ut non ſit adverbium negandi, ſed Aleph ponitur loco Vau, ſecundùm proprietatem literarum Ehævi.

27. *Quodcunque graditur ſuper manus ſuas*] Hunc habet ſenſum, Ea quæ habent pedem anteriorem in plures quàm duas diſtinctum partes, erunt vobis immunda, ut eſt Canis, Cattus, Urſus, Leo, & ſimilia, quæ non habent ungulas in pedibus, ut Capra vel Ovis, ſed digitos ungulatos: ideo immunda cenſentur.

29. *Muſtela & mus*] Variæ ſunt ſpecies Muris, & Bufonis; ut ſunt Glires, Ranæ, & hujuſmodi, quæ omnes prohibentur. Pro *Bufone* tranſlatio vulgaris habet *Crocodilum*. Per אנקה K. putat intelligendum *Caſtorem*: ſed R. S. exponit הריצין *Hericium*. Per כח quoque Judæi Germani intelligunt *Cercopithecum* ſive *Simiam caudatam*, vulgò **eichorn**.

34. *Aqua*] Senſus eſt; Si aqua fuerit in aliquo vaſe, & ceciderit morticinum aliquod in vas illud, aqua ipſa cum vaſe polluitur: & quicquid aqua illa tetigerit, immundum erit. Excipiuntur Fons, Ciſterna ſeu Puteus, & aliæ magnæ collectiones aquarum quæ terram ipſam pro fundo habent: hæc ex illapſu cadaveris non inquinantur; ſed qui tetigerit cadaver illapſum, contaminatur. Idem ferè eſt judicium de Semente & Semine, quod de Aqua & Fonte.

39. *Tetigerit cadaver*] Non autem eſt immundus qui tetigerit oſſa, nervos, pelles, cornua & ungulas, quæ pro variis uſurpantur inſtrumentis & rebus.

41. *Quod reptat ſuper terram*] Non prohibentur hîc Muſcæ & Vermiculi qui paſſim in leguminibus inveniuntur poſtquam decocta ſunt, cùm ſuper terram adhuc non reptarint. Vocatur autem *reptile*, quod eſt נמוך, i. *depreſſum*, & breves habet pedes, quod magis ſerpere & repere videtur quàm currere. Super pectus verò abſque pedibus moventur varia ſerpentum genera.

47. *Quod comedi poteſt*] Sunt multi caſus quando animal mundum comedi non poteſt; ut eſt Raptum à beſtia, Suffocatum, aut Non rectè jugulatum, &c.

FAGIUS.

3. *Quicquid dividit ungulam, & findit ſciſſuras*, &c.] R. D. K. inter פרסה *Parſah* & שסע *Schaſa*, i. *ungulam* & *fiſſuram*, ità diſtinguit, ut per פרסה ſignificetur ungula diviſa, ſed non per totum, ut cùm eſt ſupernè diviſa, infernè verò connexa, ſicut apparet in gamelo, urſo, cane, cato, & ſimilibus; שסע verò quando ungulæ ſupernè & infernè ſunt fiſſæ, ut in ovibus, capris, vaccis, vitulis, & id genus aliis. Eſt ergò פרסה *Parſah* ungula vel tota integra, vel aliquouſque diviſa, non autem per totum; שסע *Schaſa* verò ungula per totum fiſſa, quam *ungulam biſidam* aut *biſulcam* appellare poteris. ¶ *Faciens aſcendere ruminationem*] Ruminationem Hebræi vocant גרה *Gerah*, à verbo גרר *Garar*, quod *attrahere* ſignificat. Hinc גרה *Gerah ruminatio* dicta, quòd ſit, ut K. inquit, משיכת המאכל בגרון כלומר שמחזיר האוכל דרך גרונו ממעיו לתוך פיו לכתשו ולטחנו היטב וכן הושט הוא בתוך הגרון והושט מעבר המאכל והמשתה, *attractio cibi in guttur, quo ſit ut cibus ex viſceribus rurſum in os revocetur, ut bene contundatur & commolatur: atque hinc eſt fiſtula illa cibalis in gutture, per quam tranſit cibus & potus*. Hæc ille. R. Salomo deducit à נגר *Nagar*, quod eſt *fluere*, quod cibus refluat ad os ruminante animali.

5. *Cuniculum*] Græci, quem & Vulg. interpres ſecutus, χοιρογρύλλιον *Chœrogryllum* vertunt. Animal eſſe volunt quod Latini *herinaceum* ſive *hericium* vocant. Vox deducta à χοῖρος *porcus*, & γρύλλος, quod idem ſignificare aiunt: hinc χοιρογρύλλος animal illud quod vulgò *porcum ſpinoſum* appellant. Sed Hebræi *cuniculum* interpretantur, qui lepori ſimillimus eſt in foveis ſubterraneis manſionem habens, ut Pſal. 104. 18. סלעים מחסה לשפנים, *Petræ refugium ſunt cuniculis*.

6. *Leporem quòque*] Lepus Hebraicè vocatur ארנבת *Arnebeth*, quæ vox fem. generis eſt, cùm tamen omnium

aliorum animalium ſpecies in maſc. genere ſcribantur præter leporis ſpeciem: quod propterea fieri dicunt quòd in hac ſpecie maſculinus ſexus non inveniatur. Alii tamen aiunt leporem quandoque eſſe marem, & quandoque fœmellam, h. e. utrunque ſexum in quolibet inveniri individuo. Alii dicunt maſculinum ſexum non poſſe diſcerni à feminino. Aben Ezræ magis probatur prima opinio. Vide, ſi plura cupis, de hoc R. D. K. in Rad. ſuis, & in Grammatica ſua Michlol.

13. *Accipiter*] Græci, & poſt illos Vulg. interpres, *Gryphum* interpretantur: de quo multa fabuloſa dicuntur, à quibus nec Lyranus ſibi hoc in loco temperavit. Sed non ſit verisimile, Scripturam de hoc animali in præſentiarum loqui. Si enim gryphus tale animal ſit quale à quibuſdam deſcribitur, non facilè ipſum comedi continget. Jam autem ab iis maximè dehortatur Scriptura quæ facilè edi potuiſſent. Interpretantur igitur פרס, *Peres, genus accipitris.* Et R. D. K. dicit eſſe *magnam avem habitantem in deſerto.* Judæi noſtrates in Germania **blatuls** appellant. ¶ *Haliæetus*] Hæc avis עזניה *Azniah* dicitur, ſic ſcilicet à multo robore & fortitudine, ſicut & K. ſcribit, כי על רוב עוז נקראת כן. Nam עז *Az, robur & fortitudinem* ſignificat. Porrò nomina דאה *Daah* & איה *Ajah* noſtrates Judæi interpretantur pro generibus milvorum: Et *Daah, milvum*, ſimpliciter exponunt; *Ajah* verò, *milvum rubeum*, vulgò **roz telwy**. Noſtri interpretes *vulturem* reddunt. Chaldaicè טרפיתא *Taraphitha* dicitur, videlicet à *rapacitate*, nam טרף, *Taraph, rapere* ſignificat. Quidam ex Hebræis ſentiunt איה *Ajah* à notis inſulis quas inhabitet ſic vocari: אי, *I*, enim Hebraicè *inſulam* ſignificat; & איים, *Ijim, inſulæ.* Annotavit quoque hic R. S. omnes aves de quibus dicitur *juxta genus*, vel *juxta ſpeciem ſuam*, eas differre inter ſe ſpecie, tametſi ejuſdem generis ſint, ità ut nec formâ nec nomine inter ſe ſint ſimiles.

16. *Struthio*] Ad verb. *Filia ſtruthionis.* Avis eſt deſerta incolens, Hebraicè יענה *Jahenah*, ab *ululatu* ſic dicta: ענה *Janah* enim *ululare* eſt aliquando Hebræis: unde eſt quod quidam *ululam* interpretantur. Dicitur autem de natura iſtius avis, quòd matres ſemper volant, ſuóſque dimittunt pullos, qui ob defectum cibi flent atque ululant. Ad quam naturam ſæpe alludit Scriptura, ut Mich. 1. 8. *Faciam planctum ſicut dracones, & luctum ſicut filiæ* יענה *Jahenah*, i. *ululæ*, ſive *ſtruthionis.* Item Thren. 4. 3. *Filia populi mei crudelis* כיענים *Cajeenim*, i. *ſicut ululæ*, vel *ſtruthiones.* Dicitur autem *filia ſtruthionis*, eò quòd homines fœmellâ ferè veſci ſolent, & cùm adhuc parva eſt, teſte R. D. K. in libro Michlol. ¶ *Nycticorax*] Hebraicè תחמס *Thachmas* dicitur, ab eo ſcilicet quòd, ut K. ſcribit, חומס שאר העופות ונוזל אותם וכן הוא תרגום ירושלמי חטופיתא, *Rapiat & ſpoliet cæteras aves. Unde Thargum Hieroſ. habet Hatuphitha*, à *rapacitate.* חטף, *Hataph* enim *rapere* ſignificat: idem quoque חמס *Hamas.* Chaldaicè dicitur ציציא ab *elatis plumis.* ¶ *Larus*] Avis eſt parva & nigra, habitans juxta aquas, & tam in aqua quàm in terra degit, quæ & *fulica* appellatur, Hebraicè שחף *Schachaph* nominatur, à morbo ſcilicet quo laborat, qui Hebræis שחפת dicitur, *attenuans* ſcilicet *corpus.* Noſtri interpretes nunc *tumorem*, nunc *egeſtatem* interpretantur: Alii *phthiſin* eſſe autumant. Hebræi noſtrates hanc avem vulgò *cuculum* vocant, fortè hinc quòd hæc præ cæteris ſcabioſa apparet. ¶ *Bubo*] Lxx & Vulg. editio habent *accipiter.* R. D. K. in Rad. de iſta ave ſic ſcribit, הוא העוף שצרין בו העופות וישוב אל יד בעליו אשפר"ד בלעז", *Avis eſt quâ capiunt cæteras aves, inſidens manui domini ſui, vulgò* **ſperber.**

17. *Falco*] Ità vertit R. S. teſte etiam K. qui de hac ave ſic ſcribit, שם עוף טמא לא נודע אצלינו ורבינו שלמה ז"ל פירש פלקון" בלעז ואותו שקורין פלקון" הוא נמצא ביישוב וצדין בו בני האדם שאר העופות ואחר שאמר הכתיב ככום חרבות ידמה שהוא מדברי, *Nomen eſt avis immundæ ignotæ nobis, & R. noſter Salomo dicit eſſe eam quam vulgò Falconem nominant. Verùm ea quam Falconem vocant, inveniuntur eſſe domeſtica aves, quâ homines reliquas aves venantur. Et quia dicit Scriptura,* Pſal. 102. 7. היתי ככוס חרבות *Factus ſum ut bubo*, ſive *falco, in ſolitudinibus, ideo verisimile eſt quòd ſit avis ſylveſtris, quæ in deſertis agit.* Hæc ille. Et ut A. E. ſcribit, ſunt quidam qui arbitrantur iſtam avem כוס *Cos* Hebraicè dictam ab *occultando* & *abſcondendo*, quòd ſcilicet refugiat oculos hominum, & abdat ſe in loca deſerta quæ non incoluntur: כסה *Caſah* enim *abſcondere* & *occultare* ſignificat. Germani Judæi vulgò **keutzlin** interpretantur. Et noſtri interpretes *bubonem* exponunt. ¶ *Ardea*] Noſtri interpretes *mergulum* vocant. Hebraicè שלך *Schalach* dicitur, à שלך *projiciendo* ſcilicet, quòd ſe ad capiendum piſces in mare projiciat. Sicut & Hebræi ſcribunt, זה השולה דגים מן הים, i. *Hac avis prædatur piſces è mari.* Atque hinc eſt quòd Paraphr. noſter Chald. vertit per vocem שלינונא *Schlenuna*, quæ compoſita eſt ex שלל, quod *prædari* eſt, & נונא *Nuna*, quod *piſcem* ſignificat, quòd ſcilicet piſces in mari prædetur & rapiat. A. E. aliam adfert cauſam, nempe quòd abjiciat pullos ſuos. ¶ *Noctua*] Omnes Hebræi ſentiunt eſſe avem nocturnam: Et dicitur Hebraicè ינשוף *Janeſchuph*, à נשף quod *crepuſculum* ſignificat, quòd, ut A. E. dicit, ינשוף בנשף כי לא יראה ביום שפני, להט אור השמש *volet in crepuſculo: non enim apparet in die, eò quòd non poteſt ferre lucem & ſplendorem ſolis.* Noſtri interpretes *ibin* exponunt.

18. *Prophyrio*] Ità Lxx legunt, quos quidam ex recentioribus ſcriptoribus ſequuntur. Hebraicè hæc avis תנשמת *Thinſchameth* dicitur, quam quidam Hebræorum ſic dictam volunt quòd non ſine horrore & ſtupore videri poſſit: שום *Schom* enim Hebræis *ſtupere* ſignificat. R. S. dicit eſſe ſimilem muri noctu volanti; h. e. *veſpertilio:* atque ità Judæi vulgò exponunt, **fledermauſs.** Sed quo modo huic convenit porphyrio? de quo quidem ſcribunt quòd ſit ὀρνίθιον κὴ φοινικοπτέρον τῶν ζώων, *pulcherrimum & formoſiſſimum omnium animalium*; q. *totus purpureus*, unde & nomen accepit: Sed inter immunda computari, quòd luxuria ejus inſignis ſit. Videtur ergò Hebræorum ſententia probabilior, & nomini Hebraico magis congrua. Vulg. editio *cygnum* habet; atque ità quidam reddunt Chaldaicam vocem חוחא *Chavetha.* ¶ *Upupa*] Lxx *Pelicanum.* Vulg. editio *Onocrotalum* legit, quod mutuatum nomen à Græcis eſt. Et avem eſſe dicunt cygno ſimilem, ſic dictam, quòd collum in aqua mergens, ſpirânſque, veluti ruditum aſini edat. ὄνος enim Græcis eſt *aſinus*, & κρόταλος *crepitaculum*, ſive *crepitus.* Hebraicè dicitur hæc avis קאת *Kaath*, ab eo ſcilicet quòd *evomat cibum ſuum*, utì ſcribit A. E. יש עוף מנהג תולדתו להקיא מאכלו, *Avis eſt cujus natura eſt ut evomat cibum ſuum.* קאה *Kaah* enim Hebræis *evomere* ſignificat. In Thalmud, teſte R. D. K. hæc avis alio nomine קיק *Kik* vocatur, quæ avis ſolitaria eſſe dicitur, habitans in locis maritimis. Judæi vulgò **kra** interpretantur. ¶ *Pica*] Ibi Vulg. editio *porphyrionem*, Lxx *cygnum* habent. Hebraicè vocatur רחם *Racham*: quod nominis illi inditum autumant à *miſericordia, affectu*, & *amore*, quòd ſcilicet hæc avis plurimùm affecta ſit erga pullos ſuos, ut ſcribunt Ezra & K. רחם enim Hebræis *miſereri, amare* & *diligere* ſignificat. Judæi vulgò **aglaſter** vocant. Chaldaicè ירקריקא *Jerakreka* nuncupatur, fortè ſic a *croceo* ſive *flavo colore*, quem illis ירקדק *Jerakrek* ſign.

19. *Ciconia*] Ibi Lxx & Lat. tranſlatio *herodionem* habent. Thalmudiſtæ interpretantur חיה לבנה *miſtum album.* Quòd ſi roges cur Hebraicè חסידה *Haſidah* vocetur, reſpondent, שעשה חסידות עם חבריותיה כלומר במזונותיה שמחלקת להם, *Eò quòd faciat gratiam*, ſive *pietatem, cum ſodalibus ſuis, diſtribuendo* ſcilicet *eis cibos ſuos.* Atque hinc eſt quòd *ciconiam* interpretantur, quibus & R. S. adſtipulatur, moti videlicet eo, quòd præ omnibus avibus ſingularis quædam pietas ciconiæ attribuitur: Quantum enim temporis ciconiæ impenderint fœtibus educandis, tantum & ipſæ à pullis ſuis invicem aluntur.

A חסד *Chesad* ergò, quod *pietatem* sig. ciconia חסידה *Chasidah* Hebræis nuncupatur. Chaldaicè חוריתא dicitur, fortè sic à *candore*. ¶ *Graculus*] Translatio nostra Vulg. habet *Charadrium*. Veteres Hebræi exponunt אנפה, *genus milvi irritabilis*, דיה רנונית, q. nomen deductum sit à verbo אנף *Anaph*, quod *irasci* sig. ut etiam A. E. explicat, שנתאנף מהרה, quòd sc. facilè irritetur. Nostrates Judæi vulgò **trapp** interpretantur. ¶ *Gallus sylvestris*] Heb. דוכיפת *Duchiphath*, quod R. S. exponit *gallum sylvestrem duplicatam habentem cristam*: unde & vocatur דוכיפת, q. *du*, i. *duas*, *habens* כפות; i. *cristas*. Chaldaicè vocatur גנר טורא, *artifex montis*, propter opera sua, ut inquit R. S. Judæi vulgò **urhan** appellant. Nostri, *upupam*. Est autem upupa, ut quidam volunt, avis cristis à capite exeuntibus galeata, quæ in fimo semper commoratur. ¶ *Vespertilio*] Ità Lxx & Vulg. editio habent. Et R. D. K. in Rad. suis scribit, הוא העכבר בעל כנפים אשר יעוף בלילה, *Mus est habens alas, & volans in nocte*; h. e. vespertilio. Judæi tamen nostri hodie *hirundinem* interpretantur.

22. *Locustam*] Heb. ארבה *Arbah*. Et vocatur sic, ut inquit K. eò quod sit species multa. רבה *Raba* enim *multiplicari & augescere* sign. ¶ *Attacum*] Ità Lxx & Vulg. interpres transtulere. *Attacum* verò dicunt genus esse volucris super quatuor pedes ambulantis, longioráque retro crura habentis. Hebraicè dicitur סלעם *Saleam*: de quo K. sic scribit, הוא אחד ממיני הארבה הוא רשון בדברי רול" ויש לו נבחת ואין לו זנב וראשו ארוך, *Una ex speciebus locustæ, quæ apud RR. Raschon dicitur; éstque ei calvities, carens caudâ, sed oblongum habens caput*. A. E. סלעם nominatam putat, quòd *saxis* seu *petris insideat*, sicut & Hizkuni: סלע *Sela* enim *saxum* seu *petram* sign. ¶ *Ophiomachum*] Sic nostri vertunt nomen Hebraicum חרגל *Hargol*. Est autem *Ophiomachus*, ut quidam scribunt, genus volucris, aut lacertæ, pugnantis cum serpente, ex re nomen habens: ὄφις enim Græcis est *serpens*, & μάχη *pugna*. Sed probabilius est חרגל *Hargol* esse genus locustæ, sicut & K. scribit. ¶ *Bruchum*] Heb. חגב *Hagab*: quod & ipsum genus locustæ est, unde & nostri *locustam* vertunt. Quatuor hæc genera locustarum quæ hîc ponuntur, quia incognita sunt Judæis, ideo non habent certa nomina quibus appellent, sed communi nomine *locustas* vocant.

29. *Mustela*] Ità & Hebræi in commentariis suis exponunt. ¶ *Bufo*] Lxx quos & Vulg. interpres secutus est, *Crocodilum* vertunt, qui tamen quorundam judicio non convenire putatur ut adjungatur Mustelæ & Muri, ut qui sit planè dissimillimus. Secuti ergò Hebræos *Bufonem* legunt, sicut & R. S. interpretatur; פויט שרומה לצפרדע *Bufo qui similis ranæ est*. Quidam *Rubetam* exponunt. Judæi vulgò **Schilt krott** interpretantur. ¶ *Hericius*] Hebraicè hoc animal אנקה *Anakah* dicitur. K. inter reptilia ponit. Sunt enim hæc ejus verba, שרץ ואפשר שנקרא כן לפי שצועק תמיד, *Reptile est, & fieri potest ut sic vocetur, eò quòd clamat jugiter*. אנק *Anak* enim *clamare* significat. Lxx *Mygale* verterunt: quod alii *murem araneum* interpretantur: Alii dicunt non satis constare quod animantis genus sit, neque Aristotelem de eo aliquid scribere; Nomen tamen indicare, esse id quod ex mure & mustela conflatum sit. R. S. *Hericium* exponit, quem sequuntur nostrates Judæi, qui interpretantur **Schwein igel**. Sunt tamen qui putant hericium non esse inter reptilia ponendum, de quibus hîc sermo est. Chaldaicè ילא *Jala* nominatur, quod videtur confirmare sententiam eorum qui אנקה *Anakah* à *clamore* dictum volunt. ילל *Jallal* enim *ululare* & *clamare* significat. Sunt tamen qui ילא, *Jala*, *Sanguisugam* exponunt: sed non video quomodo huc conveniat. ¶ *Chamæleon*] Ità legunt Lxx & Vulg. interpres. Heb. כוח *Coach*. De hoc animali K. in Rad. suis ità scribit, כתב רבי יונה כי הוא הנקרא בערבי חר"דון והוא ממין הצב ורבינו שלמה ז"ל כתב שהוא שקורין לו בלעז לוז"רט, *Scribit R. Jonah esse animal quod Arabibus vocatur Chardun, & est species Bufonis. Verùm R. Salomo scribit esse animal quod vulgò Lacertam vocant*, Judæi vulgò **etchorn** interpretantur. ¶ *Lacerta*] Nostri *stellionem* vertunt. Heb. לטאה *Letaah*. K. dicit esse genus reptilis. R. S. in commentario suo *lacertam* exponit. ¶ *Limaca*] Ità communiter Hebræi interpretantur. ¶ *Talpa*] Consentiunt in hoc omnes Hebræi. Hæc de animantibus istis ex Hebræis adferre placuit. Ex quo videre licet quanta & apud illos de his rebus sit dissonantia. Sequatur lector quod sibi magis probabile videtur.

VATABLUS.

2. HÆc sunt *animalia*, ואת החיה] Ad verb. *Hoc est animal*. Singul. pro plur. ¶ *Comedetis*, תאכלו] *Comedere poteritis*.

3. *Dividens ungulam*, מפרסת פרסה] i. habens ungulam divisam, sive bisulcam. ¶ *Et findens*, &c. ושוסעת שסע פרסות] i. habens ungulam omnino fissam. Hoc pertinet ad majorem declarationem. Doctus inter Hebræos inter פרסה & שסע, id est *ungulam* & *fissuram* ità distinguit, ut per פרסה significetur ungula divisa, sed non per totum; ut quum est supernè divisa, infernè verò connexa, sicut apparet in camelo, urso, cane, fele, & similibus; שסע verò quando ungulæ supernè & infernè sunt fissæ, ut in ovibus, capris, vaccis, vitulis, & id genus aliis. Est ergò פרסה ungula vel tota integra, vel aliquousque divisa, non autem per totum; שסע verò ungula per totum fissa, quam *ungulam bifidam*, aut *bisulcam* appellare poteris. ¶ *Et ruminans*, מעלת גרה] Ad verb. *ascendere faciens cibum*: vel, *revocans sursum ruminationem*. Hebræi ruminationem, sive cibum in stomachum demissum, vocant גרה *gerah*, à verbo גרר, quod *attrahere* significat. Hinc *gerah ruminatio* dicta, quòd sit (ut doctus inter Hebræos inquit) *attractio cibi in guttur: quo fit ut cibus ex visceribus rursum in os revocetur, ut bene contundatur & commolatur*; *atque hinc est fistula illa cibalis in gutture per quam transit cibus & potus*. Magni nominis apud illos vir deducit à גנר, quod est *fluere*: quod cibus refluat ad os ruminante animali.

4. *Ruminant*, ממעלי הגרה] *Revocant sursum cibum*: ut in præcedente annotatione. ¶ *Et ex his quæ dividunt*, ומפריסי] *Aut ex dividentibus*, &c. Quum *ex ruminantibus* dicit, & *ex dividentibus ungulam*, subaudi adverbium *tantùm*, vel *solùm*: q.d. ex animalibus quæ tantùm ruminant, aut dividunt ungulam tantúm. Quatuor enim genera animalium hîc sunt attendenda: nam alia ruminant tantùm; alia dividunt ungulam tantùm; alia neque ruminant, neque ungulam bisulcam habent; alia ruminant, & ungulam bisulcam habent. Animalia postremi hujus generis munda sunt, reliqua impura.

5. *Et cuniculum*, ואת השפן] Lxx χοιρογρύλλιον. Et chœrogryllum animal esse volunt quod *herinaceus* sive *hericius* dicitur: à χοῖρος *porcus*, & γρύλλος, quod idem significare aiunt: hinc *chœrogryllus*, *hystrix*, vulgò *porcus spinosus*, *pore espi*.

10. *Reptili*, &c. שרץ המים וגו'] Per *reptilia* intelligit parvos pisces qui gignuntur in aquis; per *animantia*, majores pisces qui procreantur ex commistione maris & feminæ.

11. *Abominatio* inquam, ושקץ] i. abstinebitis ab esu illorum. ¶ *Abominabimini*, תשקצו] i. vitabitis tanquam impurum.

13. *Et gryphum*, ואת הפרס] Noster interpres sequutus est Lxx, qui verterunt γὺπα καὶ γύπα. Quibusdam non fit verisimile, Scripturam de hoc animali hoc loco loqui. *Si enim gryphus*, inquiunt, *tale animal est quale à quibusdam describitur, non facilè ipsum comedi continget: jam autem ab iis maximè dehortatur Scriptura quæ facilè edi potuissent. Interpretantur igitur genus accipitris*. Doctus inter Hebræos dicit esse *maximam avem quæ habitat in deserto*. Ossifragam quidam esse volunt. ¶ *Et haliætum*, ואת העוניה] Lxx, γὺπα καὶ ἁλιαίετον, i. *aquilam marinam*, à mari & piscationibus sic appellatam. Piscatur enim pisces in mari. A multo robore & fortitudine dicitur עוניה, nam עז *robur* & *fortitudinem* significat.

15. *Omnem corvum*, את כל עורב] i. omnes species corvi.

16. *Et filiam ſtruthionis, & noctuam,* ואת בת היענה ואת התחמס] *Et ſtruthiocamelũ, & upupã.* יענה avis eſt deſerta incolens, ab ענה, quod Hebræis *ululare* aliquando ſignificat: unde quidam *ululam* interpretantur. Doctus inter Hebræos dicit avem iſtam ſemper volare, ſuóſque deſerere pullos; qui ob defectum cibi flent & ululant. Ad cujus naturam alludit Scriptura, Mich. 1. 8. *Faciam planctum ſicut dracones, & planctum ſicut filiæ ſtruthionis*, & Thren. 4. 3. *Filia populi mei crudelis ſicut ululæ vel ſtruthiones. Filias* vocat pullos, ut idem annotat. תחמס *noctuam*, aut *nycticoracem* vertunt, ſic dictam (ut ſcribit doctus inter Hebræos) *quòd rapiat & ſpoliet cæteras aves.* ¶ *Et larum,* ואת השחף] Avis eſt parva & nigra, habitans juxta aquas: & tam in aqua, quàm in terra degit, quæ & *fulica* appellatur. Hebraicè שחף nominatur, à morbo quo laborat, qui Hebræis שחפת dicitur, attenuans ſcilicet corpus. ¶ *Et accipitrem,* ואת הנץ] i. omnes ſpecies accipitrum. De hac ave ſic ſcribit doctus inter Hebræos, הנץ *avis eſt quâ capiunt cæteras aves, inſidens manui domini ſui*; vulgò *eſperuier.*

17. *Et nycticoracem,* ואת הכוס] *Et falconem.* Id ſign. ſcribit magni nominis apud Hebræos vir, teſte etiam docto illo inter eos, qui de hac ave ſic docet, כוס *nomen eſt avis immundæ, ignotæ nobis: & Rabbi noſter Salomo dicit eſſe eam quam vulgò* falconem *nominant. Verùm ea quam falconem vocant, invenitur eſſe domeſtica avis quâ homines reliquas aves venantur. Et quia dicit Scriptura, Pſal. 102. 7. Factus ſum ut* כוס *in ſolitudinibus: ideò veriſimile eſt quòd ſit avis ſylveſtris quæ in deſertis agit.* Hæc ille. Alter inter illos doctus, ſcribit quoſdam exiſtimare avem iſtam ab *occultando* & *abſcondendo* dictam eſſe, quòd ſcilicet refugiat oculos hominum, & abdat ſe in loca deſerta quæ non incoluntur. Quidam *bubonem* interpretantur. ¶ *Et mergulum*, ואת השלך] *Et ardeam.* A שלך *projiciendo* dicitur hæc avis, quòd ſe ad capiendum piſces in mare projiciat. Chaldæus paraph. ob eandem rationem, nempe quòd *piſces in mari prædetur*, vocat שלימנא *ſalemna.* ¶ *Et ibin,* הינשוף] Omnes Hebræi ſentiunt avem eſſe nocturnam, quæ ideo נשף à ינשוף crepuſculo dicitur (ut ait ex doctioribus illorum alter) quòd volet in crepuſculo: non enim apparet in die, eo quòd non poteſt ferre lucem & ſplendorem ſolis.

18. *Et porphyrionem,* ואת התנשמת] Lxx, καὶ τὴν πορφυρίωνα. De hoc porphyrione Plinius ſcribit lib. 10. c. 46. Hebræi dicunt תנשמת eſſe ſpeciem avis ſic dictæ, quòd qui illam videt, obſtupeſcat & admiretur. Magni nominis apud illos vir dicit maternâ noſtrâ linguâ vocari *chauveſouris.* ¶ *Et pelicanum,* ואת הקאת] Lxx interpretes ſecutus eſt noſter. Vulg. edit. *onocrotalum* legit: quod mutuatum nomen eſt à Græcis. Avem eſſe dicunt cygno ſimilem, ſic dictam quòd collum in aqua mergens, ſpiránſque, veluti ruditum aſini edat: ὄνος enim *aſinum*: κροτάλιον verò *crepitaculum* ſive *crepitum* ſignificat. Hebræis dicitur קאת, quòd evomat cibum ſuum, ſive regerat quæ ingeſſit, ut ſcribit ex doctioribus Hebræorum alter: à קאה *evomere.* ¶ *Et cygnum,* ואת הרחם] Lxx κύκνον etiam vertunt. Hebræis nomen inditum à *miſericordia, affectu*, & *amore*, quòd hæc avis plurimùm affecta ſit erga pullos ſuos, ut ſcribunt doctiores inter Hebræos. רחם enim *miſereri, amare* & *diligere* ſignificat.

19. *Et ciconiam,* ואת החסידה] Lxx, ἐρωδιὸν. Scribendum potiùs ἐρωδιὸν, ut eſt apud Homerum. Suidas ciconiam eſſe putat, aut aliquam ciconiæ ſimilem: dictámque q. ἐλώδιον, quòd in paludibus verſetur. Hebræis ab חסד *heſed*, quod *pietatem* & *miſericordiam* ſig. החסידה nuncupatur. Nota ciconiæ pietas. ¶ *Charadrium*, האנפה] Avis maritima magna & ingluvioſa, quam aſpicientes icterici morbo liberantur, teſte Æliano lib. 15. c. 26. Veteres Hebræi exponunt אנפה *genus milvi irritabilis*, tanquam deductum ſit ab אנף, quod *iraſci* ſign. ut etiam ex doctioribus Hebræorum alter exponit, quòd ſcilicet facilè irritetur. Verùm magni nominis apud illos vir ſcribit ſibi videri eam avem eſſe quam *un hairon* vocamus. ¶ *Et upupam*, ואת הדוכיפת] *Gallum ſylveſtrem* exponit magni nominis apud Hebræos vir, *duplicatam, habentem criſtam*, à דו *duo*, & כפות *criſtæ.* Chaldaicè vocatur *artifex montis*, propter opera ſua, ut inquit idem.

20. *Omne reptile alatum,* כל שרץ העוף] Singul. Heb. pro plur. *Omnia reptilia alata.*

21. *Crura,* כרעים] *Suffragines*, i. quæ habent longa crura & oblonga. Singul. Heb. pro plur. ¶ *Quibus ſaliant,* לנתר בהן] Ad verb. *ad ſaltandum in eis.*

22. *Locuſtum,* ארת האربה] i. omnes ſpecies locuſtarum. ¶ *Et attacum,* ואת הסלעם] De hac volucri ſic doctus inter Hebræos, סלעם *una eſt ex ſpeciebus locuſtæ, cui eſt calvities, carens cauda, ſed oblongum habens caput.* Ex doctioribus alter ſic nominatam putat, quòd *ſaxis* ſeu *petris inſideat.* ¶ *Et ophiomachum*, וארת החרגול] Genus eſt volucris, aut lacertæ pugnantis cum ſerpente, ex re nomen habens, Græcis: ὄφις enim eſt *ſerpens* & μάχη *pugna.* Verùm probabilius eſt חרגול genus eſſe locuſtæ, ut & doctus inter Hebræos ſcribit. ¶ *Et bruchum*, ואת החגב] Eſt iſtud etiam nomen locuſtæ: unde & ut plurimùm interpretes *locuſtam* vertunt. Quatuor hæc genera locuſtarum quæ hîc ponuntur, quia incognita ſunt Judæis, ideo non habent certa nomina quibus appellent, ſed communi nomine *locuſtas* vocant.

24. *Immundus erit,* &c. יטמא עד הערב] i. non poterit verſari cum aliis, nec ingredi atrium, nec veſci oblatis: poſt veſperam autem poterit verſari, &c.

25. *Portaverit,* הנושא] Nempe extra caſtra.

26. *At fiſſuram non findit,* ושסע איננה שוסעת] i. partim divila eſt illis ungula, ſed non omnino eſt fiſſa.

27. *Inter omnes feras,* בכל החיה] *Ex omnibus animalibus.*

29. *Et rubeta,* והצב] *Et bufo.* Lxx, quos ſecutus eſt Vetus interpres, *crocodilum* vertunt, qui tamen parùm convenit ut adjungatur Muſtelæ & Muri, illis planè diſſimilis.

30. *Et mygale,* והאנקה] Lxx, μυγάλη. Iſtud animal doctus inter Hebræos inter reptilia ponit, ità ſcribens, אנקה *reptile eſt: & fieri poteſt ut ſic vocetur eo quòd clamet jugiter.* Alii *murem araneum* interpretantur. Alii dicunt non ſatis conſtare quod animantis genus ſit μυγάλη, neque Ariſtotelem de eo aliquid ſcribere: nomen tamen indicare eſſe id quod ex mure & muſtela conflatum ſit. Magni nominis apud Hebræos vir putat *hericium* eſſe. Sunt tamen qui non exiſtimant hericium inter animalia eſſe ponendum, de quibus hîc ſermo eſt. Chaldaicè ילא nominatur, quod videtur confirmare eorum ſententiam qui אנקה à *clamore* dictum volunt. ילל enim *ululare* & *clamare* ſignificat. Quidam ילא *ſanguiſugam* exponunt, ſed non video quomodo huc conveniat. ¶ *Et chamæleon*, והכוח] Lxx, χαμαιλέων. De hoc animali כוח ſic ſcribit doctus inter Hebræos, *Scribit R. Jonáh* כוח *eſſe animal quod Arabibus vocatur Chardun; & eſt ſpecies bufonis. Verùm R. Selomoh ſcribit eſſe animal quod vulgò Lacertam vocant.* Quidam, *un laixard.* ¶ *Et lacertam*, והחומט] Hebræi communiter & uno conſenſu *limacem* interpretantur.

32. *Omne vas,* &c. כל כלי אשר יעשה מלאכה] Ad verb. *Omne vas quo fiet opus*, i. omnia vaſa quibus ars aliqua exerceri ſolet. ¶ *Et mundabitur*, וטהר] i. veſperâ factâ reddentur pura vaſa.

33. Intra *quod*, &c. אשר יפול מהם אל תוכו] Ad verb. in *quod ceciderit ex illis in medium ejus.*

34. *Omnis cibus qui comeditur*, מכל האכל אשר יאכל] Ad verb. *Ex omni cibo qui comedetur*, i. omnis cibus qui aquâ pollutus fuerit, contrahet impuritatem ſi ponatur in vaſe impuro.

36. *Congregationis aquarum*, מקוה מים] Hebraiſmus, pro, *in qua eſt magna copia aquæ.* Quidam ſubauditâ conjunctione vertunt, *& congregatio aquarum*: i. ciſterna non reddetur immunda, etiamſi in eam ceciderit cadaver aliquod, ſola aqua ciſternæ quæ tetigerit cadaver, erit immunda. ¶ *At quod tetigerit*, ונוגע] i. aqua quæ tetigerit.

37. *Semen ſatum*, זרע זרוע] i. ſuper ſementem quæ ſerenda eſt. ¶ *Quod ſeminabitur*, &c. אשר ירגע טהור הוא] Sementis *quæ ſeminanda eſt, munda erit.*

38. *Fuſa*

38. *Fusa fue it,* יותן מים] Ad verb. *data* [vel, *posita*] *fuerit aqua.*

42. *Aut plures,* עד כל מרבה רגלים] Ad verb. *usque ad multiplicantem pedes.*

45. *Qui eduxi,* המעלה] Ad verb. *ascendere facio,* præt. pro præt.

46. *Animalium,* &c. הבהמה והעוף ונו'] Singularia omnia Heb. pro plur.

CASTALIO.

3. *Quæcunque divisas ungulas habent, & bisulca sunt*] מפרסת פרסה, *quod divisis est pedibus in duas fissuras, sive in plures*; שסעת שסע autem, *quod bisulcum est.* Igitur quæ bisulca sunt & ruminant, ea ad esum permittuntur. Quòd autem hoc in loco lepus & cuniculus negatur esse מפרסת פרסה, hoc ita intelligendum est, si conjungas quod in propositione positum est שסעת שסע. ut sit hic, sensus lepus non divisas habet ungulas, i. non habet id quod ego posui in propositione, ut fissis pedibus sit, idq; in duo. Hæc causa fuit ut ego sic verterem. Atq; ità esse facilè intelliget qui totum hoc caput & Deut. 14. diligenter excutiet. Tale quid invenies Esa. 58. & Ezech. 21.

9. *In aqua stagnante degentia*] Ut sunt marina, lacustria, & stagnorum.

CLARIUS.

2. *Hæc sunt animalia*] Causam hujus delectûs esse dicunt quòd animalia immunda ab homine esitata generant putrefactionem & varias ægritudines, remorantur hominem à Dei servitio, utpote quæ ad opus bonum pigrum & tædiosum efficiunt, vim digestivam debilitant, & totum corpus in dyscrasiam quandam dissolvunt, ut anima nihil præclari agere valeat.

3. *Et findit fissuram*] Notandum quædam esse animalia quæ supernè quidem dividant ungulam, sed infrà habent eam connexam, ut est Canis, Ursus, Camelus, Cattus, & similia: alia sunt quæ ungulas habent supernè & infernè fissas, ut est Ovis, Capra, &c. Sunt demum quæ nullam in ungula admittunt divisionem, ut Equus, Asinus, &c. Notandum quoque hîc est, quòd omnes animalium species hîc scribuntur in masc. genere, sub quo femininum continetur, præter Leporis speciem, quæ in fem. genere scribitur, propterea quòd in hac specie masculinum sexum ferant non inveniri. Alii tamen dicunt Leporem utrunque sexum habere in quolibet individuo.

10. *Pinnulas & squammas*] Non tamen omnes squammati pisces mundi sunt, sed ii tantùm à quibus vel manu vel cultro squammæ amoveri possunt, ut quidam Hebræi volunt. Notant quoque, pisces stagnales non concessos, cùm Scriptura mentionem faciat piscium qui sunt *in mari, & fluminibus.*

13. *De avibus*] Describuntur hîc species aliquæ quæ nobis, sicut & omnibus Judæis, omnino sunt incognitæ: Sicut & illa tria genera Locustarum quæ nominibus suis in textu exprimuntur, quibus nec Judæi certa vulgaria nomina imponere possunt, cùm & illis, ut nobis, hæc animantia sint ignota.

17. *Quod ambulat super manus*] Ea scilicet quæ habent pedem anteriorem in plures quàm duas distinctum partes, ut est Canis, Cattus, Ursus, Leo, & similia, quæ non habent ungulas in pedibus, ut Capra, vel Ovis, sed digitos ungulatos: ideo immunda censentur.

34. *Aqua hujusmodi*] Sensus est, Si aqua fuerit in aliquo vase, & ceciderit morticinum aliquod in vas illud, aqua ipsa cum vase polluitur, & quicquid aqua illa tetigerit immundum erit. Excipiuntur Fons, Cisterna, & aliæ magnæ collectiones aquarum quæ terram ipsam pro fundo habent: hæc ex illapsu cadaveris non inquinantur; sed qui tetigerit cadaver illapsum, contaminatur. Idem ferè est judicium Sementis & Seminis quod Aquæ & Fontis.

36. *Fontes verò*] Unde ablutio omnis potenda est, ibi non facilè opinio impuritatis est concipienda.

37. *Quod semen cênsetur*] h. e. quod jam mutatum est in naturam aliam, aut proximè mutandum.

38. *Illico polluetur*] Nempe semen illud.

39. *Qui cadaver ejus tetigerit*] Non autem est immundus qui tetigerit ossa, nervos, pelles, cornua & ungulas, quæ pro variis usurpantur instrumentis & rebus. Utitur interpres hoc capite *morticino* pro *cadavere*, & contrà.

41. *Quod reptat super terram*] Ferunt non prohiberi hîc Muscas & Vermiculos qui passim in leguminibus inveniuntur postquam cocta sunt, cùm super terram adhuc non reptarint. Vocatur autem *reptile*, quod est depressum, & breves habet pedes, quod magis repere videtur quàm currere. Super pectus verò absque pedibus moventur varia serpentum genera.

47. *Quid comedere & quid respuere*] Hoc adjecit, quia multi sunt casus quando animal mundum comedi non potest, ut est Raptum à bestia, Suffocatum, aut Non rectè jugulatum, &c.

DRUSIUS.

6. LIber est apud Judæos hoc titulo. *Verba regum Israel templi secundi*, quem nos in libris vulgatis *Chronicon templi secundi* nuncupamus. *Reges* autem dicunt ethnarchas suos, quoniam ex iis quidam regium diadema sumpserunt, ut Aristobulus, & qui eum secuti sunt; aut quia *barbari*, ut Procopius observat, *duces suos Reges appellare consueverunt.* Sic sanè Judas Machabæus in Historia Ebr. *Rex* vocatur. Sed ad rem. In eo libro proditum, Lxx senes, cùm Legem in Græcum sermonem transferrent, quia Ptolomæi regis uxor ארנבת nominabatur, quod λαγωὸν sonat, & inter animalia immunda refertur, pro *lepore* transtulisse צעירת רגלים, quod *exiles pedes habentem* denotat. Vide igitur num legendum sit שעירת רגלים, quod δασύποδα interpretatur, q. *hirsutipedem* dicas, ab hirsutis pedibus. Verba Chronici, *Quia uxor Regis* ארנבת, *i. Lepus, nominabatur, verebantur nè dicerent, Subsannarunt me Judæi. Lepus*, i. λαγὸς. unde *Lagus* cognomen cujusdam Regis Ægypti. Sunt qui δασύποδα distinguunt à *Lepore*; sed pro *Lepore* usurpant Aristoteles & Athenæus. Nec aliter sumitur in edit. Complutensi hoc loco, ut nec Deut. 14. 7. ubi Cuniculo annumeratur congeneri animalculo, qui שפן Ebræis. Grapaldus, *Est inter lepores genus quoddam: nonnulli Lepusculos, Hispani Cuniculos nominant, quòd sub terra cuniculos ipsi faciant:* juxta illud Martialis,

Gaudet in effossis habitare cuniculus antris:
Monstravit tacitas hostibus ille vias.

De titulo libri quem modò laudavi, posset aliquis mirari cur non maluerint eum esse potiùs, *Verba Regum Juda.* Nam Judæis imperitabant, non decem tribubus, qui abducti in Assyriam, &c. nunquam indè postliminio redierunt. Sanè in libris Regnorum Reges Israel à Regibus Juda ità distinguuntur. Scire licet non omnium temporum eandem rationem fuisse. Qui enim antiquitus *Ebræi* nominabantur, postea dicti sunt *Israelitæ* aut *filii Israel*, deinde *Judæi.* Unde nomina hæc sæpe confunduntur, & unum pro altero ponitur. Nam qui *Ebræi* in fonte sacro, in edit. Chaldaicis vocantur *Judæi.* Sic hoc loco *Reges Israel* sunt *Reges Juda.* Quanquam in Judæa tunc temporis multi erant qui genus referebant ad decem tribus. Non enim omnes deportati fuerunt, ut credibile est.

13. Munsteri Lexicon Chaldaicum & Rabbinicum tot mendis scatet ut jure merito Augeæ stabulum dici possit. Quædam sunt *historia* pro *storea*, & alia ejus generis. Non tamen omnia menda sunt quæ menda esse putantur. Nam ex. gr. נז *genus apis*, quod non nemo legendum putabat *genus avis*, non est mendum. Quanquam נז avem esse, quam nonnulli *falconem* esse perhibent, certius est quàm ut probari debeat. Hoc ipse Munsterus non ignoravit. Nam præcedit in eodem Lexico, *Item* נז *est avis quæ Germanicè vocatur* וולק Walck, *i. Falco.* Dixi mendum nullum esse in eo quod sequitur, נז *genus apis.* Nam in Gemara נזים sunt *apes*, cùm disserè ibi scriptum sit, *Im-*

mundum eſt mel הנוים *apum.* Sunt qui *genus veſpæ* arbitrantur eſſe; in queis David de Pomis, qui Italicè interpretatur *ſorte de veſpe.* Cui firmando autor Lexici Thalmudici, in quo נוים è generibus apum & veſparum ſunt. Non planè adſentior. Nam in eodem Lexico poſt verba illa, *Immundum eſt mel apum,* ſequitur, *& veſparum mundum eſt & licitum in cibo,* ſi modò צרעין ſunt *veſpæ,* & non *crabrones*; quæ inſecta ſunt veſpis ſimilia. De נז ſatis. Ego & עויא reperio & עזא & בר נויא Lev.11.13. ubi in fonte העזניה, & in edit. noſtris *haliæetum* ἁλιαίετον, quod malè ſcribunt *haliatum.* Saadias in Arabica ſua verſione ibi poſuit אלענקא, quæ eſt avis fabuloſa. Forſan ea eſt quam *gryphen* ſive *gryphum* appellant. Abenezræ de hac interpretatione judicium habetur in commentariis ipſius ad hunc locum, *Quamvis hæc avis non ſit in loco habitabili, tamen Haggaon* (is eſt Saadias) *erravit interpretans eam Arabicè* אלענקא. *Nam hoc nomen uſurpatur in lingua Iſmaelitica de re quæ non invenitur in mundo, nec fuit unquam creata, niſi ad ſimilitudinem aut parabolam: quod fatentur periti ſermonis eorum. Sanè non convenit ut Deus prohibeat aut vetet rem quæ non fuit unquam nec eſt in rerum natura.* Hactenus Abenezra ὁ σοφὸς, quem ſic ſolent cognominare, quemadmodum Saadiam καθ' ἐξοχὴν cognominant הגאון, qu. *excellentem illum Doctorem.* Nam fuit è numero illorum Doctorum qui peculiariter *Gaonim* vocantur. Pro דבש נוים Gerundenſis in Moſen citat דבש דבורים *mel apum.* Ergò נוים *apes.*

14. מין duo ſig. *ſpeciem,* & *hæreticum. Speciem* ſig. in ipſo textu, ut Gen. 1. & alibi; *hæreticum* apud Magiſtros vel Doctores quos *Rabbinos* appellant, ut eùm dicunt מין אחד *hæreticus unus*, i. quidam, & מין הוא *hæreticus ipſe eſt*, & שמא מין היא *fortè hæreticus eſt.* A מין pluralis eſt מינים *ſpecies*, quarum individua אישים vocantur. Videndus R.D. Pſal.90. Uſurpat hanc vocem Jonathan, cap.11. ubi מניא ſunt *ſpecies*; ſed legendum מיניא, quod valet המינים, à ſingulari מין *ſpecies.* Pro מין quando *hæreticum* denotat, dicunt etiam מיני, & cum emphaſi מניאה: Unde *Minæorum* nomen apud Hieronymum de Nazaræis diſſerentem, *Qui dum volunt*, inquit, *& Judæi eſſe & Chriſtiani, nec Judæi ſunt nec Chriſtiani.* Quippe Moſen cum Chriſto jungebant, h. e. Legem cum Euangelio; *Quæ bene conveniunt & in una ſede morantur*, ſi ceremonias excipias, quas Nazaræi ſolicitè obſervabant, qui ab autore hæreſeos poſtea *Ebionitæ* appellati ſunt. Cæterùm *hæreſis* מינות dicitur, à quo pluralis מיניות *hæreſes*, ut à מלכות *regnum* dicimus מלכויות *regna.* Circa hoc nomen dupliciter peccatur: Primùm ab iis qui à *Manete* dictos exiſtimant *Minæos*; in queis Elias Thesbites, & Joſeph Albo in lib. Fundamentorum fidei 40. 2. Nam à *Manete Manichæi*, non *Minæi*: cujus etiam hæreſis recentior eſt quàm ut ab eo nomen habere poſſint hæretici Ebræorum qui מינים vocantur. Hic eſt primus error. Alter eſt Fulleri Angli, qui à verbo מאן *renuit* hoc nomen deducit. Nam ut demus ביש *malus* dici à באש *fœtuit*, *malus fuit*, tamen מין à מאן nuſquam invenitur. Longè igitur petita, nè dicam coacta, eſt hæc etymologia, cùm in mundo ſit מין ſpecies, unde מין & מיני *hæreticus.* Nam qui talis eſt ſingularem ſpeciem doctrinæ ſibi deligit à vera & orthodoxa alienam. In Dialectica צורות מיניות ſunt *formæ ſpecificæ*, & מין אחרון *ſpecies infima*, & מין אמצעית *ſpecies media.*

r 18. Avem תנשמת dictam, quam Hieronymus *cygnum* interpretatur, & Lxx πορφυρίωνα *porphyrionem*, Tremellius & Junius auſi ſunt vertere *monedulam*, ut aiunt, ex R.S. & R.D.K. quem nos *Camium* vocare ſoliti ſumus. Nam qui Germanis *Kimchi*, Hiſpanis Judæis dicitur *Camchi* ſive *Camhi*, unde *Camius*, literâ Heth aſperiore, ut fit, extritâ. Videamus an rectè hoc ab iis factum ſit. R.S. ſcribit תנשמת *& avem eſſe & reptile.* Avem interpretatur Gallicâ voce *chauveſouris*, q. *calvum murem* dicas; reptile autem, *Talpam.* Calvus mus eſt *Veſpertilio*, non *Monedula.* Quid igitur movit viros illos ut ità verterent? Secuti ſunt errantem D. Camium, qui Jario tribuit quod non deberet. Nam R.S. nihil dicit hoc loco quàm כוס & ינשוף *eſſe Chovettes nocte clamantes.* Nihil hoc ad תנשמת: nihilominus R. David, *Scribit R. Salomo* תנשמת *eſſe in avium genere* צואיטא *Chovette*, *& in reptilium genere Talpam.* Fallitur, fallitur. Animadvertit hoc Elias, & ideo ad locum ità notavit, *Non inveni hoc in ullo commentario R. Salomonis. Dumtaxat de* כוס & ינשוף *in ſectione* Semini, *octavi, ſcribit eſſe genera earum avium quæ Gallicè* Chovettes *appellantur. Verùm* תנשמת, *quæ in avibus interpretatur* Chauveſouris, *quæ ſimilis eſt Muri, &* לנשמת, *quæ in reptilibus interpretatur dicens ſignificare Talpam, quam vocat* טלפא. Vide quid interpretes illos deceperit. Errans Judæus Chriſtianos in errorem pertraxit. Nam Tremellius ex Judæo Chriſtianus erat. Conſimilem errorem erraſſe videtur Arias Moutanus. Nam Santes ediderat *porphyrion:* id mutavit corrigens in *civetta.* Si avis eſſet Civetta, juvaret ipſum R. Levi, in quo, *Sunt qui dicunt avem eſſe quæ vocatur* קיוטא *Civeta.* Adhuc quæro hanc avem. Poſſum falli; nam homo ſum: tamen Civetta eſt animal odoriferum, veteribus incognitum, quod alii *Zibertum* appellant. Si avis eſt hoc nomine, tunc hæc non ſcripta velim. Alius me docebit. Non ſum Serarius, h.e. in linguarum ignoratione omniſcius. Fuit aliquando tempus cùm putarem in R. Levi legendum צויטא, unius literæ immutatione. Nam de facili Vau in Jod mutatur, & contrà. Hoc quotidie nos qui libros edimus experimur. Quocirco non diſcedo planè ab hac conjectura, ut תנשמת ſit avis quam *chovette* vocant, quâ conſpectâ homo obſtupeſcit. Nam à *ſtupore & horrore* nomen habere putatur. Quod ſignificat Abenezra his verbis, *Omnis qui videt eam obſtupeſcit eâ.* Sic etiam R.D. & Hiſcuni.

35. *Clibanus*] Vocem תנור, quam antiquæ verſiones *clibanum* reddunt, novella Tremellii & Junii *furnum* interpretatur, non emendans quod pravum, ſed depravans quod rectum erat. Nam *furnus* in lingua Sapientum פורנו dicitur, & Græcè ἰπνὸς, qui immobilis eſt: unde ἰπνὸς ἄρτου, *qui in furno coctus*, ut κλιβανίτης, *qui in clibano.* Furnum certè à clibano diſtinguunt Plinius & Columella, ille l. 3. hic l. 19. R.S. *Clibani & chytropodes inſtrumenta ſunt mobilia & teſtacea.* Abenezra, *Clibanus eſt coquendo pani.* Idem Hiſcuni notat. R. Levi, *Clibani & chytropodes fiunt ex teſta*; *ideo cùm immundi fiunt frangi debent.* R.D. in lib. Rad. *Clibanus eſt in quo panem coquunt. Verùm ille qui in terris noſtris Pherno vocatur in monumentis Doctorum noſtrorum: unde* פת פורנו *panis furnaceus*, *i.* ἰπνίτης. *Sic etiam vocatur in lingua Arabica.* Hinc liquet Furnum à Clibano differre. Nam clibanus minor eſt, ut quocunque viſum fuerit poſſit transferri. Videndus Gerundenſis ad hunc locum. In eodem Tremellio *minuitor* legitur pro *diruitor.* Loquor de exemplari quod cuſum in Anglia: Nam alias editiones non conſului. ¶ *Chytropodes*, ut hoc obiter notem, non ſunt ſuſtentacula ollarum, ſed ipſæ ollæ pedes habentes, in quibus carnes coquuntur, ut in clibano panes. Singularis eſt χυτρόπους. Tremellius *teſtum* reddit: Malè. Nam qui κλίβανον Græcis, *teſtus* Catoni, & Plinio *teſtum* dicitur. Non ergò *teſtum* χυτρόπους, ſed *clibanus*, in quo panis coquitur, non caro. Fiebant autem chytropodes ex teſta, ut, R. Levi annotat: ideo frangi debuerunt. Nam teſta non mundatur lotione.

36. *Lacus* pro *laccus*, i. λάκκος, uſurpant interpretes antiqui, licèt inter hoc & illud magnum diſcrimen ſit. Nam *lacus* eſt id quod omnes ſciunt: *laccus* eſt λάκκος, i. ciſterna eruta ſeu effoſſa ad aquam pluviam, ſive receptaculum aquæ pluviæ, quam & *pluvialem* appellant. Lex. vetus, λάκκος, *lacuna*, *laccus*, *ciſterna.* Ecce *laccus* ibi ſcriptum, non *lacus.* Nam id aliud eſt: tamen interpretes confundunt. *Laccus* Ebraicè בור, quem à באר *puteo* ſic diſtinguunt, ut באר aquas perennes habeat & de vivo fonte manantes, idem ferè quod *fons.* Nam Gen. 20. qui *puteus aquæ* vocatur, poſtea dicitur *fons aquæ.* Hieronymus Hoſ.1. *Inter Puteum*, *i.* באר, *& Lacum*, *i. ciſternam, hoc intereſt, quòd puteus perpetuas aquas habeat & de vivo fonte manantes,*

manantes; ciſterna, quæ refrigerat, aquas ſuas externas & adventitias poſſidet. Idem Amos 4. *In Judæa pauciores fontes, crebræ ciſternæ.* Alii ſic diſtinguunt, ut בור ſit *ciſterna*, באר verò *puteus effoſſus abſque ædificio.* Addunt præterea non legi uſpiam ubi בור dicatur de aquis fluentibus. R. D. in lib. Rad. בור *idem ferè quod* באר, *niſi quòd* באר *effodiatur tantùm abſque ædificio,* בור *autem habeat ædificium. Et ſecundùm ſententiam meam* בור *de quo in ſacris literis non habet aquam ſcaturientem, ut quam vulgò Ciſternam appellant. Sic Lev.* 11. 36. Fons & ciſterna. *Vult dicere, cujus aquæ collectæ. Quanquam Doctores dixerunt* בור *continere aquam ſcaturientem, vocem illam pro Puteo uſurpantes, i.* באר. *Nam rariùs memorant puteum.* Vide ſequentia.

42. Juvabo nunc eos qui utuntur Lexico Rabbinico Munſteri, è quo mendum tollam haut leve. Nam ibi נגרל *reptile multorum pedum.* Vox nihili eſt נגרל. Quid igitur? Legendum גרל. Sic ſanè reptile illud vocat Jonathan Lev. 11. 42. Nam ubi codex Ebræus, *uſque ad id quod multos pedes habet,* in eo legitur, *uſque ad vermiculum* גרל *dictum, qui multos habet pedes.* R. S. גרל *reptile eſt multos pedes habens à capite uſque ad caudam hinc indè, quod vocatur Centipeda.* Dicitur & *multipeda,* & *millepeda,* ἰ. πολύπους ἢ χιλιόπους, & ὄνος, vermis piloſus ex erucarum genere multis pedibus arcuatim repens, quem & ὀνίσκον Græci appellant, alii *tilon* ſive *tylum*, qui vermis eſt ſubcinericii coloris locis uliginoſis peculiaris. *Oniſcus* Latinè *aſellus*: etiam *porcellus* dicitur, & *cutio*, ſi non eſt menda. Autor Phefiethæ, *Multos pedes habet beſtiola quæ* גרל *dicitur.* Baal Aruch, גרל *eſt reptile quod multos pedes habet à duobus lateribus ſuis.* Apud Tzetzen ἰουλος dicitur, niſi fallor. Hæc omnia ſtabiliunt correctionem meam, quam ampliùs firmat ordo literarum. Nam ponitur in ordine ubi Daleth poſt Nun, non ubi Gimel poſt Nun. David de Pomis גרל rectè ſcribit. Id exponit dicens eſſe *reptile quod utrinque multos pedes habet, vel ſcolopendra vermis piloſus.* Scindlerus, גרל *reptile multipes, centipeda.*

IDEM.

17. הכוס. A. Th. v. edit. νυκτικόραξ *nycticorax.* Sym. *Upupa.* 6. edit. γλαὺξ *noctua*] *Nycticorax*, q. corvus nocturnus. Gaza ex Ariſtotele quodam in loco *cucumam* interpretatur: cui affinis eſt vox *cucuba.* Sic Itali *ſcopas* indigitant. Sunt autem ſcopes è genere noctuarum. Pſal. 102. 7. ככום חרבורת. Lxx ὡσεὶ νυκτικόραξ ἐν οἰκοπέδῳ. Hieron. *quaſi bubo ſolitudinum.* ¶ *Upupa*, ἔποψ· cui cognatum vocabulum Chald. קיפופא, quod alii *noctuam*, alii *ululam* reddunt. Uſus autem eſt Onc. hoc loco in declaratione תנשופ, & Joſeph Cæcus in Pſal. 102. in declaratione כום, de quo nunc ſermo. ¶ *Noctua.* Vox Ebraica כום quadrat cum Germanica Kutz *noctuam* denotante. Notatum præterea ſcopes in agro Patavino *Chus* appellari. Sunt autem ſcopes in noctuarum genere minimæ, auritæ.

19. את החסידה. A. Th. ἐρωδιὸν *erodium*] Interp. vulgatus *Herodionem.* Lex. vet. ἐρωδιός, *erodius, fulica.* Oncel. חוריתא q. λάκκαρώδιος, ab albedine plumarum: unde דיה לבנה vocatur à vet. Ebræis. Suidas erodium *ciconiam* eſſe ait aut *ciconiæ ſimilem.* Zach. 5. 9. חסידה A. Sym. Th. ἐρωδιός. Jer. 8. 7. Sym. Th. ἰκτῖνος. A. *herodiana.* Alibi, A. Th. ἀτίδα. Sym. ἐρωδιός Olympiodorus, Ἀτίδα, ὁ ἐρωδιὸς ὅτι χρῶ Ἀχιλλεῖ. Plura de hac ave ad Fragm. in Pſal.

GROTIUS.

3. *Quod habet diviſam ungulam*] Multa horum ab Ægyptiis tranſlata cauſas habent naturales, ex bono vel malo alimento, ut notat Maimonides. Chæremon apud Porphyrium de ſacerdotibus Ægyptiis, Ἰχθύων τε ἀπέχεσθαι πάντων· καὶ τετραπόδων, ὅσα μώνυχα, ἢ πολυχιδῆ, ἢ μὴ κερατοφόρα· πλὴν ὧν ὄνος ἅπτερος. Ubi quod ait *non cornigera* idem valet quod *ſolidungula.* Nam *ſolidas habent ungulas quæ non ſunt cornigeræ*, teſte Plinio lib. 11. c. 45. qui & addit, c. 46. *ſolidâ ungulâ, & bicorne nullum.* Idem notat coitum totâ die eſſe tantùm iis omnibus quibus ſolida ungula, & fœtus minùs numeroſos, l. 10. Porphyrius vetitum ait Judæis veſci τῶν μώνυχων ζώων. ¶ *Et ruminat*] Ruminantium ſevum ſalubre, Plinio teſte l. 28. c. 9. Hinc *ruminales hoſtiæ* apud Coruncanum, memorante Plinio l. 8.

4. *Sicut camelus*] Camelo *biſulcus pes diſcrimine exiguo*, Plin. l. 11. c. 45.

7. *Sus*] Et hâc Ægyptii abſtinebant, ut meminit Herodotus. Apud Anaxandriden quidam rationem reddens cur Ægyptiorum commilitium detrectet,

Οὐκ ἐδίεις ὗν· ἐγὼ δέ γ' ἥδομαι
Μάλιστα τύποις,

Cauſam putat Tacitus, quòd ſcabiei obnoxium id animal. Verius puto, quòd illis in locis multa coneſta caro ſuilla, quam ſuaviſſimam eſſe dixit Plato comicus, & Caius princeps apud Philonem, abundantiâ alimenti ſcabiem faciat. Nam & Plutarchus in cauſam hujus abſtinentiæ inquirens, ait iis qui lac ſuillum bibunt, ἐξανθεῖν τὰ σώματα λέπραν ἢ ψωρικὰς πραχύτητας. Moris autem hujus Judaici, præter eos quos dixi, mentio apud Juvenalem & Macrobium, & Porphyrium de Abſtin. 2. in fine, & 4.

9. *Quod habet pinnulas & ſquammas, tam in mari quàm in fluminibus & ſtagnis, comedetis*] *Piſces qui ſquammoſi non eſſent, nè pollucerentur*, lex Numæ apud Plinium lib. 32. c. 2. In Feſto quoque inter merces quas pollucere liceat, *piſces quibus eſt ſquamma, præter ſcarum.* Porphyrius de Judæis, Ἀπηγόρευτο δὲ ἐδίετο, ἢ ἰχθύων ἢ ἀφολιδώτων, ἃ σιλδικα καλοῦσιν Ἕλληνες. Judæos tamen garum feciſſe *ex piſcibus ſquammâ carentibus* diſco ex eodem Plinio l. 31. c. 8.

13. *De avibus*] Omnes aves vetitæ & rapaces ſunt & aliarum avium voratrices.

17. *Et Ibin*] Sic Græci. At RR. eam avem eſſe volunt quæ in agro Patavino *Chus* dicitur. Mirum in modum in his nominibus variant interpretes, itaut pauca ſint de quorum ſignificatu conveniat.

34. *Si fuſa fuerit ſuper eum aqua*] Nempe quæ immundo cibo contacta fuerit: illa enim aqua immunda fit, & immunda facit alia.

35. *Sive clibani, ſive chytropodes, deſtruentur*] Meliùs alii, *furnus & focus diruentur.* A majori ad minus collegit interpretatio, frangenda vaſa fictilia in quæ ceciderit animal immundum, ut in quo minus ſit damni.

36. *Fontes verò, & ciſternæ, & omnis aquarum congregatio munda erit*] Ob earum rerum in illis locis infrequentiam.

CAP. XII.

MUNSTERUS.

2. *Si ſemen fecerit*] Hebræi hîc communiter ſentiunt mulierem filium parere quoties ipſa primùm ſemen miniſtraverit: non quòd maſculus generetur ex mulieris ſemine; ſed mulier miniſtrat matrici אודם rubedinem quandam (tale enim eſt mulieris ſemen) quæ mox coagulatur, & à ſuperveniente virili ſemine, quod Hebræi טפה vocant, retinetur atque fortificatur, creſcit, & tandem in membra conſurgit. Ex albo virili ſemine formantur nervi & oſſa, ex rubeo verò mulieris producuntur caro, ſanguis & pili. Hæc Gerundenſis. Racanati verò & A. E. paulò aliter ſentiunt. Nam aiunt, Quando mulieris gutta primùm ceciderit, & ſupervenerit gutta viri, illa prævalet & longè efficacior eſt quàm gutta mulieris, cujus vis ante ſtillationem virilem nonnihil debilitatur: & tunc mulier proferet maſculum, nec tantum contrahit immunditiæ ſicut cùm filiam gignit, quia virilis gutta, quæ pro majori parte ex dextro latere deſcendit, hîc efficaciſſimè operatur. Quando verò femella gignitur, omnia fiunt contrario modo. Nam tunc virile ſemen primùm decidit, & poſtea muliebre, prævalétque id quod poſteriùs venit, & in duplo majorem contrahit immunditiam, cùm illud ex ſiniſtro

descenderit latere. R. Eleazar verò de Wormacia putat concupiscentiam causam esse masculi vel femellæ. Cùm enim mulier appetit masculum, & primùm emittit guttam, concipit id quod appetit: Et rursùm cùm vir cupiat habere filiam, & primus sperma dederit, gignit filiam. Sed de hoc satis. Nostri hîc verbum תוריע aliter interpretantur quàm Gen.1. nempe pro *suscipere semen*: & inferunt virginem Mariam exemptam fuisse ab hac lege, quæ non susceperit semen, siquidem virum non cognovit, & tamen peperit. Nunc reliquas voces exponam. נדה idem sign. quod הרחיק *elongavit amovit*: & hinc nomen est ejusdem formæ quod *separationem* sign. Sed דוה sign. נגע הויבה *plagam fluxûs*, h. e. menstruam infirmitatem, in qua alibi mulier jubetur *seo sum sedere septem diebus*; sicut & hîc *septem diebus à partu immunda* judicatur, propter sanguinis in partu eruptionem. Deinde post masculum editum jubetur adhuc mulier *triginta tribus exspectare diebus*, & sese domi continere, לנקות נופה ut scilicet *reformetur & restauretur corpus ejus enervatum*. Sed post femellam enixam opus est longiori purificatione, ídque propter רבוי הלחות והדם המעופש *majorem humorum fluxum & sanguinis corruptionem*, ut Gerundensis docet. Expletis verò diebus purificationis, jubetur adducere *holocaustum & oblationem pro peccato*, ut ab illo *expietur*. Sed à quo peccato? Respondent Magistri Hebræorum, *à peccato perjurii*. Cùm enim dolori partûs esset obnoxia, juravit aut secum constituit non ampliùs marito obedire לזקק. Sed quia dolor hoc votum extorsit, non est observandum. Quin & Lex succurrit in hac parte mulieri, & expiationis modum ei præscribit. Hoc commentum Racanati non approbat, sed aliud subesse docet mysterium, sicut & mulier fluxum patiens jubetur oblationem facere pro peccato. Sed cùm ad locum illum pervenerimus, dicemus quid ille sentiat.

V A T A B L U S.

1. ET *locutus est*, וידבר] Hebræi ab hoc capite quartam suam hujus libri sectionem incipiunt, quam à septima sequentis versûs dictione vocant תוריע.

2. *Si misso semine conceperit*, כי תוריע] Ad verb. *quum seminificaverit*, i. quum præbuerit materiam fœtui formando. Hebræi hîc communiter sentiunt mulierem filium parere quoties ipsa primùm semen ministraverit: non quòd masculus generetur ex mulieris semine, sed mulier ministrat matrici rubedinem quandam (tale enim est mulieris semen) quæ mox coagulatur, & à superveniente viri semine retinetur atque fortificatur, crescit, & tandem in membra consurgit. Ex albo virili semine formantur nervi & ossa; ex rubro verò mulieris producuntur caro, sanguis & pili. ¶ *Juxta dies*, &c. כימי נדת דותה] *Juxta tempus secessionis morbi sui*, i. sicut tempore quo secedere solet propter morbum suum, h. e. menses suos & fluxum sanguinis: vel, tot dies reputabitur impura, quot dies à commercio hominum se subducere solet propter menstruorum fluxum. Qua de re vide infrà cap. 15. 19. Hâc re consulebat lex earum sanitati. Septem autem primis à partu diebus ità immunda erat ut nemini cum ea versari liceret, nè marito quidem: reliquis triginta tribus diebus versari quidem, sed non cum ea rem habere.

3. *Præputii ejus*, ערלתו] Nempe infantuli. Relativum sine antecedente.

4. *Purificationis*, טהרה] *Puritatis*, sub. *suæ*, i. domi se continebit, (id *sedere* significat) tantisper dum pura redderur à sanguinis fluxu quem in partu passa est, q.d. Ante 30 dies mundari non poterit. ¶ *Nullam rem sacram*, בכל קודש] Ad verb. *omnem sanctitatem*. ¶ *Et ad sanctuarium*, ואל המקדש] i. ad locum in quo est tabernaculum & atrium, ad cujus atrii fores fiebant oblationes.

5. *Secundùm separationem suam*, כנדתה] *Juxta secessionem suam*, i. quemadmodum impura reputari solet tempore quo à viro recedit dum patitur menses. Hoc non refertur ad numerum dierum, sed ad impuritatem: septem enim diebus quæ patiebatur menses immunda erat; hic autem quæ peperit feminam, quatuordecim.

6. *Pro filio, vel pro filia*, לבן או לבת] i. quæ enixa fuerit marem aut feminam. ¶ *Anniculum*, בן שנתו] Ad verb. *filium anni sui*.

7. *Et expiabit eam*, וכפר עליה] *Et rogabit pro illa*: vel, *placabit pro ea*: sub *Dominum*. ¶ *Et mundabitur*, וטהרה] i. munda declarabitur. ¶ *Hæc* est *lex*, זאת תורת] i. Hoc facere tenetur illa quæ, &c.

8. *Non potuerit*, &c. לא תמצא ידה די שה] Ad verb. *non invenerit manus ejus sufficientiam agni*. Hebraismus, Si tenuiores fuerint ejus fortunæ quàm ut vel agnum offerre possit. ¶ *Expiabítque eam*, וכפר עליה] vide v.7.

C A S T A L I O.

4. IN *cruore purificationis suæ esto*] In quo manebit dum purgatur.

C L A R I U S.

2. SI *susceptio semine*] Heb. *si seminificaverit*, vel *semen fecerit*: & ex hoc dicendi modo videntur Hebræi communiter sentire, mulierem masculum parere quoties ipsa primùm semen ministraverit, multáque ac varia super hac re philosophantur quæ hîc inferere nihil necesse fuit. ¶ *Dies separationis*] Dies fluxûs, quanquam inter hæc etiam distinguunt.

5. *Duabus hebdomadibus*] Post femellam enixam opus est longiori purificatione, ídque ob majorem humorum fluxum (ut ferunt) & sanguinis corruptionem.

6. *Pro peccato*] Non quòd peperisse peccatum sit, sed quia quod genitum est peccato originali obnoxium sit.

D R U S I U S.

2. MULIER *cùm dederit semen*. Sic explicat Abenezra verbum Ebræum תוריע, quod Onc. & Jon. *conceperit* reddunt: Hieronymus, *semen susceperit*, contra naturam conjugationis Hiphil, in qua est verbum illud. Nam זרע *semino*, הוריע *seminare facio*, *semen emitto* aut *jacio*, quod etiam σπερματίζω aliquando sign. Id usurpatur de iis qui liberis operam dant, & *gignere* denotat, ut *sator* in Latio *patrem* sive *genitorem*. Legimus quoque apud poetas, *O sate gente Deum*. &,

Nec tamen ille satum quo te mentiris Achilles.

Plautus Amphytruone, *Altey decimo post mense nascetur puer quàm seminatus*, i. conceptus. Sic hoc loco *semen edi* vel *dari* dicitur à muliere quæ concipit. Multi negant mulieres semen habere; qui ex his confutari possunt. Nam si dant semen, habent. Dare profectò non possunt quod non habent. Tradunt Ebræi, si mulier prior emiserit semen, marem nasci. Quod an verum sit aliis disquirendum relinquo. Interea producam nunc quæ apud eos hac de re legi, observavi. Igitur Abenezra ὁ σοφὸς, *Multi asserunt quòd mulier dans semen initio pariat marem: Ideo sequitur*, & pepererit masculum. *Propterea Sapientes Græciæ censent feminas habere semen, quod semen maris coagulat. Cæterùm omnis filius est de sanguine mulieris, & ecce* תוריע *idem quod* dederit semen. *Nam ipse sanguis est sicut terra.* Certè terra suscipit semen, non dat. Id credo movit interpretem nostrum ut verterit, *suscepto semine*. Hiscuni, *Proditum est in libro Nativitatum, in fœmina esse septem foramina sive loculos, videlicet tria in dextera parte, ac totidem in sinistra, & unum in medio. Cùm semen intrat illa foramina quæ sunt in dextera, nascitur mas: Cùm ingreditur illa quæ in sinistra, nascitur femina: Cùm in medio, mulier parit prolem quæ à Judæis* טוטים *vocatur, incerti sexûs, aut Androgynum, in quo uterque sexus, qui & Hermaphrodita. Cùm statim à coitu cubat in latere dextero, semen intrat illa foramina, & parit masculum: Cùm mox à coitu cubat in latero sinistro, semen ingreditur foramina sinistra, & parit femellam. Hoc est quod dicitur* Cant. 2.6. & 8.3. *Læva ejus subter caput meum, & dextera ejus complectebatur me*; *nempe hâc fini ut gigneret mares.* Manahem Ricinensis, *Doctores nostri, quorum fausta sit memoria, dixerunt ex hoc loco, Si mulier semen dederit prior, parit marem.* Et mox, *Gutta maris superveniens prævalet gutiæ mulieris, & ideo parit*

marem

marem qui maxima ex parte compositus est ex gutta paterna è latere dextero. Pariet autem feminam quando mas emittit semen prior, & gutta mulieris superveniens prævalet. Hoc scribit de sententia cujusdam Ebræi quem *R. Ezra* vocat. A quo dissentire videtur R. Eleazar Vormatiensis, qui tradit rem pendere ab appetitu; *Vir*, inquit, *appetit feminam, & mulier marem. Cùm ipse semen emittit prior, gignit quod appetit. Mulier verò appetit marem, & ideo cùm semen edit prior, parit masculum. Apparet ex verbis ejus*, ait Manahemus, *guttam priorem prævalere.* Huc facit dictum Magistrorum, *Qui vult ut omnes liberi ejus sint mares, subigat & iteret.* Cæterùm in Jerosolymitano inveni quod adjuvat Eleazarum illum, *Semper mas est ex muliere, & femella ex viro. Unde hoc? Legimus Gen.22. 23. Bathuel peperit Rebeccam, & alibi, Dinam filiam ejus, &, Uxor ejus Judæa peperit Jared*, &c. In libro Musar, c. 6. *Qui ponit lectum suum inter Septentrionem & Meridiem, gignit filios mares. Nam in Septemtrione summum frigus, & in Meridie summus calor: Inter utrumque medium temperamentum aptum est gignendis filiis; ac tunc mulier occupat serere initio. Semen autem viri informat semen ejus, quod rationem habet materiæ. Et hoc est arcanum illius, Mulier cùm dederit semen, & peperit marem.*] *Quod nostri Doctores p. m. dixerunt, Propterea quòd justi morantur circa ventrem mulieris, gignunt filios mares.* In superioribus מזריע de *viro* usurpatur. Non ergò sig. *semen concipere*, aut *suscipere*. Nam vir non suscipit semen, sed ejicit & emittit, largitúrque mulieri quicum rem habet. R. Levi, *Relatum est in libro Animalium, Cùm materia fœminæ parata est ad suscipiendum semen viri, nascitur mas: cùm contrà fit, nascitur fœmina:* & aliquantò pòst, *Quando mulier emittit semen ante virum, præparatur calor quidam in sanguine fœminæ ità ut aptata sit ad suscipiendum viri semen in perfectione, unde nascitur mas: Cùm autem seminat vir initio, nascitur fœmina, ob vim contrariorum quæ in sanguine mulieris ad semen viri. Propterea dixerunt Doctores nostri, Mulier semen edens initio parit marem; vir semen edens initio parit fœminam. Quam ob caussam dixerunt etiam, Qui vult habere liberos mares, subigat & iteret.*

3. *Præputium* est pellicula illa quâ glans in pendendo tegitur, quæ in circumcisione præcidebatur & nudabatur: Ebraicè ערלה, Græcè autem ἀκροβυσία· unde ערל ἀκρόβυστος, *qui extremam partem colis tectam habet, præputiatus*: quod ità dicitur ut *capitatus, hastatus, clypeatus.* Nam qui Latinis *incircumcisus*, Græcè dicitur ἀπερίτμητος, οὐ μὴ ἐμπεριτέμνω. Aliquando præputium circumloquuntur, *carnem præputii* illud vocantes: unde, *Circumcidetis carnem præputii vestri*, Gen. 17.11. &, *Circumcidetur caro præputii ejus*, hoc loco. Quomodo *caro præputii?* An hoc ità dicitur pro *præputium carnis?* Ut *caro* sit id quo viri sumus, quod *pudendi* vocabulo indigitant alii, & alii *virile membrum* vocant. Ità sumitur hoc nomen in illo, *Caro asinorum caro eorum.* Hinc *magnam carnem habere* dicuntur quibus membrum illud magnum, quos *mutionatos* & *mentulatos* appellant. *Caro* igitur *præputii*, ut *viriditas herbæ* pro *herba viriditatis*, i. viridi. Locutio nota, & à me sæpe observata. Doctores Ebræorum enumerant quatuor præputia, Cordis, Oris, Auris & Carnis. *Cordis præputium* memoratur Lev.26.41. & Jer.9.26. *oris* sive *labrorum*, Exod.6.12. *aurium*, Jer.6.10. Notatum hoc in Genesi parvo (liber est ejus nominis, qui *Bresith zuta* vocatur) de nomine R. Aquibæ, qui vixit sub Adriano Imp. & in bello Chozibæ, quem verum Messiam esse suis persuaserat, miserè periit. *Præputium carnis* est quod hic vocatur *caro præputii*. Si fallor, tum ego certè in magno errore sum: monitus non ero pertinax. Notum ut *caro* pro *corpore* sumatur interdum, ut ibi, *Erunt duo una caro*, i. unum corpus. Sic fortè *præputium carnis*, i. corporis. Abenmelech, *Omnis res superflua & gravis Præputium vocatur, & quia talis, ideo abjicienda & amovenda.* Abenezra notat præputium propriè esse in pudendo: Quod autem legimus *præputium Cordis, Oris, Auris*, id per metaphoram dici, ac proinde locutiones illas improprias esse. Idem scribit, quicquid superfluit in re aliqua *præputium* dici.

4. *Triginta tres dies sedebit*] i. manebit. Jon. *Triginta tribus diebus continuis erit omnis sanguis ejus purus. Sedere* hic pro *manere* accipi notat R.S. his verbis, *Verbum* ישב *hic nihil aliud sign. quàm Tardare, Manere, Morari.* Id firmat exemplis duobus: Unum est, *& sederunt in Cades*; alterum, *& sedit in quercubus Mamre.* Nos alia producemus: Gen.22.5. *Sedete hîc.* 34.10. *Sedete nobiscum.* Psal.125.1. *in seculum sedet*, de monte Sionis. Jud.6.11. *sedit sub quercu*, de Angelo: qui alioqui stantes, non sedentes introducuntur. Sic alibi, *Ego sedebo donec reversus fueris.* Cicero lib. 9. Epist. *Si venti essent, nos hîc Corcyræ non sederemus.* Huc referunt ex Livio, *Pœnis sedentibus ad Trebiam.*

6. Inter *filium anni* & *filium anni sui* quidam ità distinguunt, ut *filius anni* sit qui annum unum agit, nec minor nec major; *filius* verò *anni sui*, qui est in anno primo, licèt eum nondum absolverit. Sed Abenezra negat absque Cabbala posse sciri quis sit *filius anni sui. Nam fieri potest*, inquit, *ut sit Vau addititium sive paragogicum, quale in* חיתו, *& similibus*, Certè alibi reperitur בנו pro בן *filius.* Vide Annot. Exod. 12.5.

8. *Manus invenire* dicitur id quod quis adipiscitur. Nam *invenire* est *parare, adipisci, nanciscì, acquirere, consequi*, etiam in Latio. Terentius, *Labore inventa mea cui dem bona:* quod idem cum illo, *manu inventa.* Nam *manus* idem quod *labor.* Manu enim laboramus. Donatus, *Invenire usurpatur apud Latinos pro Parare & Acquirere.* Sic hoc loco, *Quòd si non invenerit manus ejus sufficientiã pecudis.* Sensus, Si tam pauper fuerit ut non habeat unde pecus emat ad oblationem, aut non consequatur id quod tenetur facere secundùm hanc legem. Vide A. M. ad hunc locum. Lev. 14. 10. *filia anni*, quæ adhuc est in anno primo. Hieronymus *anniculam* dicit. Sic *filius anni sui*, qui nondum absolvit annum suum: *filius anni*, qui annum agit. Vide Annot. ad hunc locum.

GROTIUS.

2. *Immunda erit*] Habet & hoc causam naturalem illis in locis, unde ad alias etiam gentes pervenit. Meminit Euripides Iphigeniâ in Tauris. Fuit & in Chrysippi libris ejus mentio. ¶ *Juxta dies separationis menstruæ*] i. Ità ut & alios contactu suo impuret.

4. *Triginta tribus diebus*] Censorinus aliquot dies adjicit, *Prægnans ante diem quadragesimum non prodit in fanum.* Causam addit, *Et post partum pleraq; fœtæ graviores sunt, nec sanguinem interdum continent.* His diebus, post septem illos primos, puerpera tantùm à sanctuario abstinet.

5. *Sexaginta sex diebus*] Duplicatur numerus dierum in ea quæ feminini sexûs partu soluta est. Non sine causa: nam minùs calent αἱ θηλυτόκοι, eóque & tardiùs purgantur. Eadem causa est cur in utero fœtus feminini generis perficiantur seriùs: quod notatum Aristoteli de Hist. animant. 6. 22. & 7. 3. Unde & Hippocrates, ἀεὶ φύσιν παιδίου, καὶ ὃ ἂν ἡ κάθαρσις γίνηται τῇσι γυναιξὶ μὴ ἀτόκου οὔσης ἀπὸ τοῦ, ὅτι μὲν τῇ κούρῃ ἡμέρῃσι πεντηκοντάεσσι καὶ δυοῖν· ὅπως ἂν χρονιώτατα τελείη. ἀκίνδυνος δ' ἂν εἴη, καὶ ἐν εἴκοσι καὶ πέντε ἡμέρῃσι εἰ καθαίροιτο. ὅτι δὲ τῷ κούρῳ ἂν κάθαρσις γίνηται ἡμέρῃσι τριήκοντα· ὅπως ἂν χρονιώτατα τελείη. ἀκίνδυνος δ' ἂν εἴη καὶ ἐν εἴκοσιν ἡμέρῃσιν εἰ καθαίροιτο. Mox idem repetit, Ἰσχεῖν, ἢν κάθαρσις ᾖ λοχίων, ὅτι ὅτι μὲν τῇ κούρῃ γίνηται ἐν πεντηκοντάεσσι καὶ δυοῖν ἡμέρῃσιν, ὅτι δὲ τῷ κούρῳ ἐν τριήκοντα ἡμέρῃσιν ἂν χρονιώτατα.

CAP. XIII.

MUNSTERUS.

2. *Tumor, vel scabies*] Plagarum hæc sunt nomina. Exponunt Hebræi שאת pro גבוהה *tumore*, præsertim qui ex שרפת *ardore* nascitur. Sed [illegible] dicunt morbum

morbum esse שיתחבר אל מקום אחר *qui sese contrahit ad locum unum:* alii טפלדה exponunt, quod est *exhasio & concretio quadam in plagam doloroſam degenerans.* Sed בהרת est *macula candida habens* לובן ונוגה *alborem pariter & luciditatem quandam.* שאת causatur à felle incenso, & בהרת ab humido albo, & ספחת colligitur ab utroque, & ea concretio per scabiem evaporat.

8. *Contaminabit eum*] h. e. Immundum declarabit, atque polluti loco eum habebit.

10. *Nutrimentum*] Exponunt quidam Hebræi מחיה per בריאות *recens*, seu *vivacitas*; alii per פשיון *incrementum*. Est autem viva & recens illa caro in ulcere distinctum signum lepræ; sicut & quando pili nigri albicare incipiunt juxta plagam.

12. *Si florendo floruerit lepra*] Capitur *florere* pro התפשט *sese diffundere* seu *serpere*. Ubi Hebræi aiunt, lepram comparari fluvio; qui cùm dilatatur & ampliſſimè diffunditur, non est profundus; at quando in angustum locum arctatur, tunc est profundiſſimus: Sic si species lepræ per totum corpus diffluat, à capite usque ad pedes, & profunditatem in uno loco non faciat, non erit lepra; si in unum locum arctetur, corrodens lepra erit atq; incurabilis.

18. *Ulcus*] Est שחין *pustula ardens*, pestis sive plaga ab alio ardore quàm ignis proveniens. Quæ autem ab igne causatur, vocatur מכוה *adustio*.

23. *Cicatrix*] צרבת K. exponit שרפה *adustionem*; Onk. רשם *cicatricem pestis*; R. S. רניעה *stigma*, quod ex apostemate vel pustula relinquitur. Judæi nostrates communiter exponunt *corticem*, qui ex sanie coagulata indurescit. Huic plagæ ferè similis est מכוה *cicatrix combustura*: in qua si nata fuerit מחית המכוה, i. *vivacitas quadam combustura*, seu recens quædam caro, quæ alba sit, & tamen ex albo ad rubedinem degeneret, suspicione lepræ non caret.

30. *Flavus*] Alii vocant *Psoram*. K. dicit צהב esse colorem qui est קרוב לגוון הזהב *conformis colori auri*: is autem est croceus color mixtus ex albo & rubeo; qui color signum hîc dicitur esse lepræ. Porrò נתק est שחור כתם *macula nigra*, sed quæ duntaxat in loco piloso invenitur. Nos plagam illam *corrosionem* vocamus, quæ intra crines oboritur, sicut & verbum ipsum à quo descendit, idem significat quod עקר *evulsit*. Alii vocant *Psoram*.

37. *In oculis ejus*] Quidam exponunt *in forma ejus*, sive *in colore ejus*: h. e. si plaga colorem seu speciem ipsam non mutaverit.

38. *Macula*] R. S. exponit חברבורות *maculas inflatas quæ aliquid alberis & candoris habent*. Porrò בהק est macula alba in rubicundo homine, quem Hebræi vocant איש עדשון *hominem lenticuloſum*, qui q. lentibus perfusus apparet. *Calvities* verò est fluxus crinium à vertice versùs cervicem: *Recalvatio* autem est, cùm homo calvâ est fronte. Alii קרחת exponunt pro *calvitie frontis*, & גבחת pro *occipite* seu *calvitie posteriori*. Et utraque calvities fit tantùm in viris, & non in mulieribus, propter nimiam earum humiditatem, ut dicit A. E.

45. *Caput discoopertum*] Quidam exponunt שער מנרל *nutriens comam*. Qui enim nutriebant comam, incedebant discooperto capite. Cæterùm pro שפם quidam exponunt *pilos labiorum*, qui juxta morem lugentium involvi debebant à leprosis. Alii interpretantur *labium superius*, quod operire jubetur, nè anhelitu suo cæteros inficiat. Hebræi leprosum inter mortuos reputant, sicut & calamitosum, cæcum, & orbatum filiis. Unde scribunt, ארבעה חשובין כמת עני ומצורע וסומא ומי שאין בנים לו. Hactenus de lepra carnis: Nunc de lepra vestium & domorum. De hac dicunt Gerundenses, Racanati, & Abraham Sepharadi, quòd in universo mundo nunquam inventa est nisi in sola Judæa atque in solo populo Israelitico. Quando enim vivebat juxta voluntatem Dei, conservabat Dominus corpora eorum, vestes eorum, atque domos eorum ab omni periculosa immunditia: sed cùm peccarent, punivit eos in corpore, in vestibus, atque in domibus, ut nihil tutum esset à lepra & summa illa immunditia, sicut in seq. capite dicitur, *Dabo plagam lepræ in domo & terra possessionis vestræ*, &c. Nunc vocabula exponam. *Stamen* est filum quod in longitudine telæ extenditur. ערב verò, quod *mixturam* sonat, est subtegmen seu filum quod ex transverso stamini immiscetur. Et quia hæc duo fila crucem efficiunt, Judæi *crucem* occulto vocabulo vocant שתי וערב. Autor libri Nizahon miris sannis ridet hoc *Christianorum stamen & subtegmen*.

49. *Vaſe pelliceo*] Hebraismus, qui quascunque vestes, arma, dolia, instrumenta & similia, *vasa* vocat.

52. *Corrodens*] פחתת. Quidam exponunt *deficiens*: Et est idem sive pannus corrodatur à lepra, sive deficiat propter lepræ arrosionem. R. S. exponit, *lepram profunditatem facientem*, seu *deorsum rodentem*, *in suo calvitio, aut sua recalvatione*. Per *calvitium vestis* K. docet intelligendum pannum aut vestem quæ ob nimiam vetustatem amisit pilos, & tandem leprâ corripitur: Sed *recalvatio vestis* est, cùm lepra pannum privat pilis aut plumis: ut sit sensus. Sive arrosio fuerit in novo & piloso panno, sive in veteri, immundus erit vobis. R. S. putat etiam hunc sensum non reprobandum, si per *calvitium* exteriorem panni aut vestis intelligas superficiem, & per *recalvationem* interiorem.

57. *Crescens*] Sive *germinans*: quæ scilicet subinde repullulat.

FAGIUS.

2. *Diversus color*] Ità legit Vulg. interpres Lat. & post illum Compl. editio. Vocem Hebraicam quæ ibi ponitur, שאת *Seeth*, *tumorem* exponunt *qui ex ardore nascitur*. Vox Chaldaica עמקה *Amkah* à *profunditate* nomen habet: & volunt significare maculam vel colorē qui ex maculæ profunditate consurgit. ¶ *Aut scabies*] Vocē Hebraicam ספחת, *Saphachath*, *scabiem quæ cuti adhæret* interpretantur. ספח *Saphach* enim *adhærere* significat. Hinc ספחת *scabiosa adhæsio*: quidā *pustulam* vertunt. Alii morpheam albam esse adserunt, quæ parùm à lepra differat. R. D. K. scribit esse *scabiem collectam & pariter congregatam*. ¶ *Macula alba*] בהרת *Baharæth* est genus plagæ candidæ & splendentis ut nix, quæ causatur ab humido albo; sicut שאת *tumor*, à felle incenso; & ספחת, *collectio & concretio* ex utroque, quæ postea per scabiem evaporat.

18. *In cute ejus ulcus*] שחין *Schachin*, teste K. est *ulcus*, sive *plaga*, *quæ provenit ex caliditate*, *sine tamen ardore ignis*. Quæ cùm ex igne causatur, מכוה *Michua* vocatur.

30. *Scabies est*] נתק *Nethek* teste eodem K. שם נגע שהוא במקום שער ופירשו שהוא כתם שחור *nomen plagæ est quæ crescit in loco capillorum: & interpretantur Maculam nigram*. Nos plagam illam *corrosionem* vocamus, quæ intra crines oboritur: sicut & verbum ipsum à quo descendit, idem significat quod עקר *Akar*, *evulsit*.

39. *Lentigo est*] De hoc morbo K. ità scribit, מן נגע לבן ונוגע לו הרבה אבל פחות מבהרת ומשאת ומספחת, *Species plagæ est candidæ & multùm lucentis, minùs quàm Baharæth, Saeth, & Sappachath*, de quibus suprá. Alii sic describunt, בהק *Bahak* est macula alba in rubicundo homine, quem Hebræi vocant איש עדשון *hominem lenticuloſum*, qui quasi lentibus perfusus apparet.

40. *Calvus est*, &c.] Discrepant nonnihil Hebræorum commentatores in distinguendis vocabulis קרח *Kereach*, quod *calvum* reddunt, & גבח *Gibbeach*, quod *recalvastrum* interpretantur. Quidam *Kereach*, *calvum* dici volunt, qui habuit capillos, sed defluxerunt; *Gibbeach* verò esse cui nulli unquam capilli fuere. Alii sic distinguunt, ut קרח sit cui totum caput depilatum est, hinc & indè, retro & antè; גבח verò, cui frons depilata est. Rursum alii sic distinguunt, ut *Kereach* sit cujus vertex capitis est depilata; *Gibbeach* verò is cujus frons est depilata. Sed audiamus & R. D. K. hac de re in Rad. suis ità differentem, הנבחת הוא מקום שלא היה בו שער אבל קרחת הוא שהיה בו שער ונמרט וכן נבחת הבגד שעדין הבגד חדש ואין בו שער מפני הצרעת אבל קרחת הבגד שנמרט שער שבו מפני ישנו והצרעת

והצרעת בו וכן אמר התרגום בקרחתו או בגבחתו שאמר ער המנח בשוחקותיה או בחרתותיה וכן פירשו בספרא בקרחתו אלו השוחקים בגבחתו אלו החבושים ושם פירשו קרחת גבחת הראש ואמרו אי זו קרחת וא"ו גבחת מן הקדקד שופע לאחוריו וי"ו וא"ו קרחת מן הקדקד שופע לפניו וי"ו וא"ו גבחת *Gabbachath est locus in quo non fuit capillus: Sed Karchath est in quo fuit capillus, at defluxit. Sic quoq; Gabbachath recalvatio vestis dicitur, cum vestis adhuc nova est, & non habet pilos propter plagam lepræ. Calvities verò est, quando defluxit ab ea pilus propter vetustatem ejus, & propter plagam lepræ. Sic quoq; Paraphrasis Chaldaica illud,* [*In calvitio ejus, & in recalvatione ejus*] *quod de veste dicitur, transtulit per* [*in vetustate ejus, & in novitate ejus.*] *Atq; ità etiam interpretantur in libro Siphrà:* [*In calvitio ejus*] *hæ sunt veteres vestes.* [*In recalvatione ejus*] *hæ sunt novæ vestes. Ibidem quoque Calvitium & Recalvationem capitis sic exponunt, ut Calvitium esse dicant fluxum crinium à vertice versùs cervicem; Recalvationem verò fluxum crinium à vertice versùs frontem.* Hæc ille. Porrò quæ sit differentia Calvi & Recalvastri, i. קרח *Kereach* & גבח *Gibbeach*, ex ipso textu liquidò colligitur. Nempe Calvum esse eum qui totus calvus est, vel in posteriore tantùm parte capitis; Recalvastrum verò, qui contra frontem calvus est.

45. *Labia sua instar lugentis involvat*] Alii legunt, *Et os ejus involvetur panno, sicut lugens.* Ità habet Compl. editio: cui accedit & Vulg. editio Lat. quæ habet, *os veste contectum.* Alii per שפם *Sapham* vocem Hebraicam intelligunt *pilos* sive *barbam superioris labri*: unde sic legunt, *Et barbam superioris labri tegat, rejectâ scilicet in humerum veste:* quam lectionem probant K. & Aben Ezra. R.S. barbam utriusque labri intelligit. Scissæ vel disruptæ vestes & nudum caput erant signa lugentium inter Judæos. His autem signis docebantur leprosi ut reliquam vitam in luctu transigerent. ¶ *Non contaminemini, &c. clamabit*] Vulg. editio, *contaminatum ac sordidum se clamabit.* Atque hunc sensum habet veritas Hebraica, וטמא טמא יקרא, h. e. *clarâ voce dicet, Impurus sum, impurus sum*, q. d. Cavete vobis à me impuro: Quem sensum expressit noster Paraph. Chald. Cæterùm scribunt quidam Hebræorum quòd lepra vestium & domorum in universo mundo nusquam inventa est nisi in sola Judæa, atque in solo populo Israelitico. Quando enim vivebant juxta voluntatem Dei, conservabat Dominus corpora eorum, vestes eorum atque domos eorum ab omni periculosa immunditia; sed cùm peccarent, punivit eos in corpore, in vestibus atque in domibus, ut nihil tutum esset à lepra & à summa illa immunditia: sicut in seq. cap. dicitur, *Dabo plagam lepræ in domo & terra possessionis vestræ*, &c.

55. *Corrosio est in vetustate ejus, vel in novitate ejus*] Vox Hebraica פחתת *Pechathath* significat *corrosionem*, & *labem quæ imorsum radices agit*, quæ grassatur in imum, & agit intra id cui insederit. R. D. K. exponit per חסרון *defectus*. Et in hac significatione frequenter utuntur Hebræorum Doctores, ut cùm dicunt, לאפחות ולאיותר *neq; plus neq; minus.* Chaldaica vox, quæ hic ponitur תברא *fracturam* sive *contritionem* sign. תבר *Thebar* enim Chaldæis *frangere* & *conterere* est: q.d. *Fractura* sive *contritio est.* Jam quòd additur, *In calvitio suo & in recalvatione sua*, suprà annotavi vario modo ab Hebræis accipi. R.K. per *calvitium vestis* putat intelligendum pannum aut vestem quæ ob nimiam vetustatem amisit pilos, & tandem leprâ corripitur; Sed *recalvatio vestis* est cùm lepra pannum privat pilis aut plumis: ut sit sensus. Sive arrosio fuerit in novo & piloso panno, sive in veteri, immundus erit vobis, &c. Et hunc sensum habet Paraphr. noster. R. S. tamen etiam hunc sensum posse habere putat, ut per *calvitium* exterior panni aut vestis superficies, per *recalvationem* interior intelligatur. Libet prætered & hoc admonere, quòd ubi in textu dicitur, *Et si lepra crescendo creverit*, vel, *florendo floruerit*, ibi Hebræi dicunt lepram comparari fluvio, qui cùm dilatatur & ampliſſimè diffunditur, non est profundus, at quando in angustum locum arctatur, tunc est profundissimus: Sic si species lepræ per totum corpus diffluat à capite usque ad pedes, ut profunditatem in uno loco non faciat, non erit lepra: si in unum locum arctetur, corrodens lepra erit atque incurabilis.

V A T A B L U S.

2. [אדם כי יהיה בעור בשרו] *Quum in cute, &c.* Ad verb. *Homo quum fuerit in cute carnis suæ.* ¶ *Vel scabies,* [או ספחת] *aut pustula.* ¶ *Vel macula alba,* [או בהרת] *aut candor quidam nitens.* Hæc dictio aliquando sola ponitur (ut in hoc versu, & v. 56. pro macula alba ut nix, & nitente) aliquando adjungitur illi לבנה *alba*, ut infrà v.4. & 19. ¶ *In plagam lepræ,* [לנגע צרעת] i. ità ut id videatur esse lepræ simile: vel, suspicionem ingerat lepræ.

3. *Si pilus,* [ושער] Ad verb. *& pilus.* Hîc redundat, si pilus scilicet naturâ niger mutatus fuerit. ¶ *Et aspectus, &c.* [ומראה הנגע עמוק] *Et species plagæ demissior fuerit*; i. interò refugerit, vel, & ipsa superficies loci affecti demissior fuerit. ¶ *Tum judicabit illum contaminatum:* [וטמא אותו] Ad verb. *& contaminabit illum.*

4. *Plagam,* [את הנגע] i. Hominem ità affectum.

5. *Steterit in oculis ejus,* [עמד בעיניו] i. Si judicio suo plaga videbitur stetisse, sive perseverasse, aut mansisse. Alii *steterit in colore suo*: quia oculis percipitur color. Chaldæus paraph. *steterit sicut erat.*

6. *Subnigra fuerit,* [כהה] *Obscurata fuerit*, i. contraxerit nigrorem quendam. Alii, *contraxerit sese*, q. d. corrugaverit.

7. *In purificatione ipsius,* [לטהורתו] *Quando purificatus fuerit.* ¶ *Ostendetur secundò sacerdoti.* [ונראה שנית אל הכהן] Ad verb. *videbitur secundò à sacerdote.*

10. *Et sanitas,* [ומחות] *Et vivacitas.*

12. *Secundùm omnem, &c.* [לכל מראה עינ'] *Per omnem aspectum, &c.* i. per omne id quod sub conspectum sacerdotis cadit; vel, in omni eo quod potest vel solet videri à sacerdote.

14. *Immunda erit;* [יטמא] i. Erit vera lepra.

15. *Immunda est,* [טמא הוא] i. Significat immunditiam & impuritatem.

18. *Quum autem, &c.* [ובשר בי יהיה וג'] Ad verb. *Et caro cùm fuerit in eo in cute ipsius ulcus.*

24. *Sanitate adustionis macula alba,* [מחית המכוה בהרת לבנה] i. In parte ambusta quæ postea sanata fuerit, macula partim candida, & partim rubicunda [h. e. cujus candor vergat ad ruborem] aut tantummodo alba.

26. *Sed fuerit subobscura,* [והוא כהה] i. Coloris subnigri. Alii, *contracta, astricta*, i. sed cohibeat sese in loco suo, nec serpat in reliquas partes.

27. *Crescendo, &c.* [פשוה תפשה בעור] *Grassando grassata fuerit in cutem sanam.*

28. *Creverit in cute,* [פשתה בעור] *Grassata fuerit in cutem.* ¶ *Sed sit subobscura,* [והוא כהה] *Sed sit contracta:* vel, *sed contraxerit sese.* ¶ *Tumor adustionis,* [שאת המכוה הוא] i. Hæc plaga nata est ex ea ambustione. ¶ *Adustio ambusti est:* [צרבת המכוה היא] h. e. Nascitur ex humoribus qui ambusti fuerunt calore externo.

29. *Quum autem, &c.* [ואיש או ונ'] Ad verb. *Et vir aut mulier quum fuerit in eo plaga.*

30. *Aspectus ejus, &c.* [מראהו וג'] i. Si pars affecta videatur demissior cute reliquâ, sive reliquo corpore. ¶ *Subtilis,* [דק] i. Subtilior quàm in aliis partibus. ¶ *Lepra capitis,* [צרעת הראש] i. Quæ nasci solet in capite.

31. *Niger,* [שחור] Præced. v. *flavum* vocavit, quia flavum magis accedit ad nigrum. ¶ *Plagam maculæ* [את נגע הנתק] i. hominem ità affectum.

36. *Non requiret,* [לא יבקר] i. Non curabit de pilo flavo.

37. *In*

37. *In oculis ejus ſteterit*, בעיניו עמד] *In colore ſuo ſteterit*, i. ſi colorem non demutaverit. Vide v. 5.

38. *Porrò quum in cute*, &c. ואיש או אשה כי ונו׳] Ad verb. *Et vir ſive mulier, quum fuerint in cute carnis eorum macula.* Vide v. 2, 19, 23, 24. de macula alba. Vide etiam eundem Hebraiſmum v. 29.

39. *Macula alba, ſubobſcura:* בהרות כהות לבנות] Ordine ſuo repoſuit vocabula Hebræa noſter interpres, quæ ſic leguntur, *macula ſubobſcura, alba.* De ſubobſcuris maculis vide v. 21. & 26. ¶ *Macula alba eſt* quæ *floruit*, בוהק הוא פרח] *Vitiligo eſt* id quod *natum eſt.* Sign. plagam albam cui multa eſt claritas, non tamen tanta quanta in בהרת & in שאת & in ספחת. A *ſplendore* nomen habet.

40. *Quum depilatum fuerit caput ejus*, כי ימרט ראשו] Hebraiſmus, pro, *de cujus capite fluunt capilli*, i. qui patitur defluvium capillorum.

42. *Ruſa*, אדמדם] *Subrubra:* i. cujus color albus tundit ad rubedinem.

43. *Sicut aſpectus lepræ*, כמראה צרעת] i. & præ ſe ferat ſpeciem lepræ.

44. *Eſt plaga ejus.* נגעו] i. Lepra ipſius: h. e. leproſum habet caput.

45. *Porrò leproſi*, &c. והצרוע אשר בו נגע ונו׳] Ad. verb. *Et leproſus in quo fuerit plaga illa, veſtimenta ejus*, &c. ¶ *Et pilum* &c. ועל שפם יעטה] *Et pilum* ſuperioris *labri tegat:* rejectâ ſcilicet in humerum veſte. Ità docti inter Hebræos intelligunt. Alii barbam utriuſque labri ſignificari volunt. Chaldæus paraph. *labia ſua inſtar ingentis involvat.* Chaldaica alia lectio habet, *Et os ejus involvetur panno ſicut lugens.* ¶ *Clamabit:* ויקרא] i. clarâ voce declarabit ſe eſſe immundum, q. d. Cavete vobis, quia immundus ſum. Chaldæus paraph. *Nè contaminemini, nè contaminemini, clamabit.*

47. *Plaga lepræ*, נגע צרעת] i. affectio quædam ſimilis lepræ. Ad verb. *Veſtis autem, quum fuerit in ea plaga lepræ.*

48. *In quavis ſupellectile*, בכל מלאכת] Ad verb. *in omni opere.*

51. *Si creverit plaga in veſte*, כי פשה הנגע בבגד] *Si graſſata fuerit plaga in veſtem*, i. in reliquas partes ſanas. ¶ *In omni opere quod*, &c. לכל אשר ונו׳] Ad verb. *in omni quod ſit ex pelle in opus, lepra*, &c. Hebraiſmus. Paulò pòſt pro eodem poſuit, *in omni ſupellectile pellicea.* ¶ *Corrodens*, ממארת] Propriè ſignificat *dolorem inferre.* ¶ *Immunda eſt:* טמא הוא] Sub. *veſtis illa.*

54. *Id in quo*, את אשר בו] i. Veſtem in qua, &c.

55. *Colorem ſuum*, את עינו] *Faciem ſuam*, i. ſi permanſerit ut erat priùs. ¶ *Infoſſio eſt*, פחתת הוא] Significat corroſionem & labem quæ introrſum radices agit, quæ graſſatur in imum, & agit intra id cui inſederit. ¶ *In calvitio*, &c. בקרחתו או בנבחתו] i. In parte poſteriore, aut anteriore veſtis. Chaldæus paraph. *corroſio eſt in vetuſtate ejus, vel in novitate ejus.* In hunc ſenſum paraphraſtæ Chaldæi doctus inter Hebræos exponit, quum dicit per *calvitium* videri ſibi intelligendum eſſe pannum aut veſtem quæ ob nimiam vetuſtatem amiſit pilos, & tandem leprâ corrumpitur; per *recalvationem* verò, veſtem quam lepra privat pilis: q. d. Sive arroſio fuerit in novo & piloſo panno, ſive in veteri, immundus erit vobis.

56. *Suboſcura fuerit*, כהה] Vel, *videatur retrahere ſeſe*, ut v. 26.

57. *Germinans eſt*, פורחת הוא] i. Efflorescit in ea. ¶ *Combures eam*, תשרפנו] Sub. *veſtem.*

59. *Iſta eſt lex*, זאת תורת] i. Hoc modo poterit cognoſcere quando debebit veſtimentum aliquod declarare purum aut impurum.

CASTALIO.

12. *In autem lepra efflorverit*] *Lepram* vocat id quod lepræ ſuſpicionem facit quamdiu de eo dubitatur, quamvis lepra non ſit; ut paulò pòſt apparet: atque hoc modo ſæpe loquitur.

45. *Et pollutum etiam atq; etiam clamato*] Ut moneat obvios ut ſe pollutum caveant.

48. *Sive in exteriore parte, ſive in interiore*] שתי & ערב verterunt *ſtamen & ſubtegmen.* Ego non poſſum intelligere quomodo poſſit macula in alterutro tantum ineſſe, cùm ea duo ità inter ſe mixta ſint ut alterum ſine altero leprâ infici non poſſe videatur. Arbitror hîc ſignificari faciem panni exteriorem, quæ oculis ſubjecta eſt; & interiorem, quæ villoſior & minùs elegans eſſe ſolet, ut vulgò in laneis pannis & mappis videmus.

CLARIUS.

3. *Humiliorem cute*] h. e. Profundiorem cute carnis ejus.

11. *Contaminabit*] h. e. Immundum declarabit atque polluti loco eum habebit.

12. *Efflorverit*] Capitur hîc *efflorere* pro *ſeſe diffundere*, ubi Hebræi aiunt, lepram comparari fluvio, qui cùm dilatatur, & ampliſſimè diffunditur, non eſt profundus, at quando in anguſtum locum arctatur, tunc eſt profundiſſimus; ſimillimè ſi ſpecies lepræ per totum corpus diffluat à capite uſque ad pedes, & profunditatem in uno loco non faciat, non erit lepra: ſi in unum locum arctetur, corrodens lepra erit, atque incurabilis.

18. *Ulcus*] Puſtula ardens, peſtis ſive plaga ab alio ardore quàm ignis proveniens.

45. *Habebit veſtimenta diſſuta*] Qui leprâ peccati maculatus eſt, huic idem ipſe mos eſt ſervandus.

55. *Lepra comedens eſt in calvitio*] Per *calvitium* veſtis quidam Hebræi docent intelligendum pannum aut veſtem quæ ob nimiam vetuſtatem amiſit pilos, & tandem leprâ corripitur; ſed *recalvationem* veſtis eſſe, cùm lepra pannum privat pilis aut plumis: ut ſit ſenſus, Sive arroſio fuerit in novo & piloſo panno, ſive in veteri. Neque reprobatur, ſi per *calvitium* exteriorem intelligas ſuperficiem, & per *recalvationem* interiorem. Nam *Veſtimenta diſſuta* eſſe oportet, ut peccata non habeant velamen excuſationis; *caput revelatum*, ut fidem habeat in Deum, & ſpem remiſſionis; & *os veſte contectum*, nè fiduciam ſermonis ac docendi habeat: *contaminatum ſe ac ſordidum clamet*, nè videlicet eum pudeat.

DRUSIUS.

10. *Vita* Ebraicè חיים dicitur numero multitudinis: item מחיה, quod *vivacitatem* reddunt. Id duo ſign. Nam & *victus* eo nomine venit, & aliquando *ſanitas*. Victum denotat Jud. 6. 4. *Nec reliquum faciebat victum:* & Gen. 45. 5. *Nam ad victum miſit me Deus ante vos.* Vult dicere, Ad victum vobis parandum, qui vos in vita conſervaret. Sic ζωὴ pro *victu* uſurpatur Sirach. 4. 1. & חיים Prov. 27. 27. *Vita erunt ancillis tuis.* Terentius, *Cui opera vita erat.* Vult dicere, Qui ex opera ſua vivebat, victum parabat. Apuleius De aſino aureo, lib. 9. *Fabriles operas prabendo vitam tenebat.* Sic βίος in illo verſiculo, βίος βίου λύσαντος ἀν ἔχει βίος, *Vita victu carens non eſt vita. Sanitatem* ſignificare videtur Lev. 13. 10. ubi Santes, *pinguedo carnis vivæ:* & Arias emendans, *vivacitas carnis vivæ.* Senſus eſt, *ſanitas*, quam R. D. בריאות appellat, unde *pinguedo* Santis. R. S. *ſaniment*, i. ſanitas. Idem nomen v. 24. ubi *ſanitas aduſtionis.* Nam & *vivere* Sanum eſſe ſign. Vide Notas. *Caro viva*, quæ ſentit. Nam quæ non ſentit, q. mortua eſt. Quid ſi *caro ſana*? Nam quæ ægrotat, non vivit, ſed mortua videtur. Vivit enim qui valet: unde, *Non eſt vivere ſed valere vita.* Sanè Græci reddunt σὰρξ ὑγιὴς *ſana.* Alibi *caro viva* eſt caro cruda, cui cocta opponitur 1 Sam. 2. 15. *accipient à te carnem non coctam, ſed vivam.* Hinc lucem accipiet, *devorabimus eos viventes*, ſive *vivos.* Quomodo ſanè terra devoravit & abſorpſit Core, Dathan & Abiron. *Carnem vivam*, i. *ſentientem* interpretatur ex Ebræis Abenezra. Qui *ſanam* exponunt & *bene valentem* juvantur autoritate ἀγαθομίκτου, in quibus ἀπὸ τῆς ὑγιοῦς ἐπὶ σαρκὸς, & alibi, ut diximus, σὰρξ ὑγιὴς *caro ſana.* Certè *vita carnium*, quod idem cum illo, *vita corporis*, nihil

nihil aliud est quàm bona valetudo, sanitas. Extat apud Salomonem Prov. 14. 13. Vers. 16. Lxx ὁ χρὸς ὁ ὑγιὴς, quod alibi χρὼς ζῶν. Sic ἡ χρῶτα ἡ ὑγιὴ reddunt quod in fonte *carnem vivam*. *Viva* ergò, i. sana. Vide More Nebuchin part. 1. c. 42. Obiter noto, ut חיים in Ebraismo caret singulari, sic *vita* in Latio pluralem non habet. Nam cùm dicimus, ut ex. gr. *Vita Plutarchi*, tunc alium sensum habet. Cuique linguæ sua proprietas, suus idiotismus.

23. In Lexico Hesychii vulgò habetur, Τηλαύγημα, ἀρχὴ λαμπρὰ. Sed vide num legendum sit ἀρχὴ λέπρας; Obvia hæc vox in edit. τῶν Lxx. Propriè τηλαύγημα *splendor longè dispersus & eminus apparens*. Sed hîc alium sensum habet. Nam in fonte הבהרת, quam *vitiliginem* reddunt, nomenque accepit à *splendore*. Ideo Græci translatores vertunt hic τηλαύγημα· & alibi, τηλαυγὴς, *eminus lucens* aut *splendens*, Conjecturam meam adjuvat Suidas ità scribens, Τηλαύγημα, ἀρχὴ λέπρας ἐν τῇ τῶ Ζώματ☉ ἐπιφανείᾳ. Mihi vix dubium quin Hesychius, cùm illa scriberet, hunc locum Levitici, ſi. non alium, in mente habuerit.

45. In lib. Nominum qui extat inter opera Hieronymi, *Saphan, Labium, sive Barba superioris labii, quam μύσακα vocant*. Emendo, *Sapham, Labrum*, sive *Barba*, &c. Nam *Saphan*, i. שפן, *cuniculus*. *Labium* autem *Sapha* dicitur. De שפם dubitatur sitne *labrum*, h. e. labium superius, an *barba illius labii*; μύσακα vocant. Priscis autoribus Latinis, ut quidam annotat, dicebatur etiam *litrex*. De mystace loquor, non de labro supero. Apud Pollucem μύσαξ, αἱ ὑπὸ τῇ ῥινὶ τρίχες, *crines qui sub nare*. Alii explicant αἱ ὑπὲρ τῶ ἄνω χείλους τρίχες, *crines qui sub labro*, quod est labium superius proprié. Nam πάπτ☉, αἱ κάτω βίχες, *crines inferioris labii*, ὑποτρεγὸν est μύσαξ, unde Gallicum *monstache*. *Sunt qui hoc nomine labrum denotari putant*, ait Cœlius. Dicitur & ὑπορρίνιον, *quod sub naribus nascatur*. R. S. *& mystacem obvelatum in morem lugentium*. שפם *est pilus labrorum, vernaculè* נרנון **garnom** sive **granom**. Abenezra שפם *id quod supra labium, & Mem est de radice*. Nam dicimus שפמו *mystax ejus*. R. Levi, שפם *est crinis qui supra labium, quem tegere jubetur, ut faciebat lugens*. R. D. *Sapham est pilus qui supra labium*. Vide sis Annot. majores Lev. 13. 45.

46. In monumentis Doctorum frequens mentio trium castrorum extra quæ leprosi mittebantur postquam absolutè pronuntiati essent immundi. Quænam hæc *tria castra*? Dei, Levitarum, & Israel. Castra Dei communiter vocantur *castra Divinitatis*, i. השכינת, à Nicolao autem *castra Deitatis*. Castra Israel, quæ & *castra populi*, extrema erant castra; inter quæ & castra Divinitatis erant castra Levitarum. Dei autem castra erant in medio exercitûs, ubi Tabernaculum. Castra hæc non tantùm in deserto, sed etiam in Urbe erant. Moses de Kotsi, 210. 3. *Castra Israel dicebantur à porta Jerusalem usque ad portam montis domûs: inde ad portam* עזרה, *i. atrii, castra Levitarum. Ab ostio autem Azara*, &c. *erant castra Divinitatis*. Hactenus de tribus castris extra quæ leprosi habitabant: Nam non licebat eis castra intrare. Quin cùm emundandi essent adducebantur ad finem castrorum, & Sacerdos exibat in occursum eorum. Quod autem hîc habetur de leproso, *solus habitabit extra castra*, rectè illustratur hâc glossâ, Solus *excludit societatem non leprosorum, sed sanorum*. Nulli ergò sani cum eo habitabant. Et Sacerdos egressus mundabat eum vel secundùm speciem vel secundùm veritatem. Secundùm speciem mundabatur, qui per errorem Sacerdotis immundus declaratus fuerat: Nam in talibus errare proclive est. Secundùm veritatem mundabatur, qui revera mundus fuerat, & post à Sacerdote mundus pronuntiabatur. Quò referri debent & illi quos Christus Servator noster à lepra servavit, qui per miraculum mundati fuerunt ab eo qui Sacerdos erat sacerdotum. Quod epitheton cùm Mosi tribuatur à Judæis, licet, credo, & mihi Christo tribuere: qui tametsi Sacerdos esset, tamen dixit sanato, *Vade, ostende te sacerdoti*; nempe nè Legem, quam completam volebat, solvere videretur.

48. Ubi vetus editio, *in stamine atque subtegmine*, & Lxx ἐν στήμονι ἢ ἐν τῇ κρόκῃ, novella Tremellii & Junii posuit *in trama aut in licio*. *Licium* & *trama* ἐν τῷ ὑφάντῳ. Nam *licia* sunt fila quibus textores implicant stamina in telis. Hieronymus *subtegmen* appellat. Lex. vetus, Κρόκη, *trama, subtegmen*, videlicet id quod inseritur aut intexitur staminibus, sive filum quod sub stamine texitur; Hebraicè ערב cum quinque punctis. R. D. in libro ubi vocum sensa explicat, ערב *cum Tseri & Segol est filum texturæ, quod vernaculè vocant Trama. Et vocatur ità quoniam miscetur cum stamine: Nam filum staminis est densum, & filum subtegminis est spissum eo, & permiscetur cum stamine*. Si *trama* est licium sive subtegmen, perperam שתי ità redditur, quod Onc. & Jon. שתיא dicitur, & *stamen* interpretantur. Appellatio à verbo שתה, vel certè ab eo quod *ponere* sign. unde שתותין *fundamenta*, & שת *nates*, vulgò **het fondament**. Est enim stamen quasi fundamentum totius operis textorii. Cùm *stamen* dico, intelligo fila recta stabiliaque quibus subtegmina intexuntur. R. D. שתי *filum est quod vadit in longitudinem vestis*, *i.* filum rectum, quo texitur vestis quatenus longa est. R. Levi, שתי *id quod tenuissimum è lana vel lino*. Ergò שתי *stamen*, non *trama*. Nam *trama* ערב dicitur à *miscendo*. Verbum enim ערב *miscere* sign. Mirum hoc ignoratum interpretibus illis. Sed profectò ità est: *Nonnunquam bonus dormitat Homerus. Nemo ex omni parte beatus.*

49. *Si plaga fuerit viridis*] Emendant *subviridis*: alii, *perviridis*, i. valde viridis. Nam *viridis* ירוק dicitur. Duplicatis literis intenditur significatio, aut, ut alii, minuitur. Qua de re inter Grammaticos non convenit: Nam alii hoc, alii illud tuentur. Certant inter se, & adhuc sub judice lis est. Abenezra, *Geminatio*, sive *repetitio*, aut *conduplicatio, hæc pertinet ad defectum. Et sunt qui dicunt intendere significationem: quod contrarium est*. Hoc dicunt R. S. Moses de Kotsi, & David Hebræus cognomento Camius: Nam exponunt *viride quod inter viridia*, i. viridissimum aut intensum virorem præferens. Quod R. Levi expressit per *viride valde*, aut *admodum*. Secundùm aliam sententiam ירקרק erit *subviridis* aut *subflavus*. Sic χλωρ☉ remissam viredinem denotat. Qui eam tuentur, אדמדם reddunt *subrufus*, & שחרחר *subniger*. R. D. in lib. Rad. *est aurum cujus color parùm inclinet ad colorem oleris*. Id vocatur Psal. 68. 14. ירקרק חרוץ τὸ χλωρὸν τῷ χρυσῷ, quod idem cum χλωρότης τῦ χρυσῦ *flavedo auri*. Sic τὸ ἀληθὲς valet τὸ ἀλήθεια *veritas*. ישר *rectum*, i. res recta; ut ibi, *Rectum judicia tua*. Quale illud, *Triste lupus stabulis. Flavedo auri*, i. aurum flavum. Nam est locutio ut *viriditas herba* pro *herba viridi*. In edit. Græca plaga ירקרק redditur χλωρίζουσα, *virescens*, seu *virens*, aut *pallens*. Nam χλωρίζω etiam *palleo*, *pallidus sum*. Sic χλωρὸς, *viridis*, aut *pallidus*, qui color vicinus τῷ ξανθῷ, quod *flavum* reddunt, quale est aurum: unde ירקרק חרוץ, de quo diximus. Alioquin esset חרוץ ירקרק *aurum flavum*, aut *fulvum*. R. D. in eo libro quem modò laudavi, addit hæc verba, *aut* ירקרק, inquit, *est nomen coloris crocei*. Quanquam in eo non כרכומי, quod propriè *croceum* sonat, sed המכורכם *qui croco tinctus*, aut *infectus*, *est*. Participium est à nomine כרכם *crocus* vel *crocum*, unde verbum כרכם *croco tingere*, & צבע כרכומית *color croceus*, sive *crocinus*, & pilei כרכומים *crocei*, quales hodie gestant Judæi Veneti. In Juchasin 115. 2. יתכרכמו פניו *croco picta fuit facies ejus*. Jer. 30. 6. *versæ sunt omnes facies* ליורקון *in pallorem*. Nam cùm homo turbatur adveniente ei angustiâ subitò, facies ejus χλωρίζει *virescit*, vel magìs *pallescit*. Id per ירוק innuunt. Abenezræ sententiam adjuvant in Latio *surdus* & *recalvus*, in quibus augmentum diminuit, *surdaster*, *recalvaster*. Malim tamen אדמדם *valde rufa*, ut R. Levi explicat, aut *rufa quæ in rufis*, ut R. S. R. D. Kimchi sive Canchi, autor Phesicthæ, Moses de Kotsi, & veteres Hebræi exponunt. *Rufa quæ in rufis* Hebraismus est pro *rufa in superlativo gradu* sive *maximè rufa*. Sic שחרחורת *pernigra*, *nigerrima*, ut intensa nigredo eo

nomine denotetur. Verba D. K. de hac duplicatione sunt, *Duplicatione duarum literarum, h. e. Daleth & Mem, significatur multa rubedo. Et sic dixerunt Doctores nostri,* ירקרק *Viride quod inter viridia,* אדמדם *Rufum quod inter rufa.* R. Levi, *Duplicatio intendit sensum vocabuli,* h. e. auget significationem vocis. Non ergò diminuit. *Cæterùm quia dicit Perviridis aut Perrufa, docet non contaminare colores hosce, si mixti fuerunt,* ait autor Phesicthæ. Vide si habes & intelligere potes. Non omnibus datur adire Corinthum.

55. Vox Hebræa עין, quæ propriè *oculum* denotat, pro *specie* hîc usurpatur, *Si non mutaverit plaga speciem suam.* Nam עין in fonte. Ejus dualis עינים, quem negant unquam *species* denotare. Quis hoc negat? Tremellius & Junius v. 5. Nam ubi alii, *si ecce plaga constiterit in speciebus suis,* h. e. interpretibus Onc. & Jon. *ut antea fuerat,* ipsi referunt *in oculis ejus,* quod exponunt *judicio ejus. Nam pro specie,* inquiunt, *cùm accipitur, singulare est.* Ergò cùm pluralis est non sign. *species.* Quod an ità sit vehementer dubito. Nam Hebræi omnes (Gerundensem excipio) *in specie sua; &, in substantia sua;* vel certè, *in aspectu suo.* Nam aspectus in oculo. R. Levi etiam rationem reddit cur non dixerit *in specie sua,* sed *in speciebus suis,* numero plurali, *Quoniam,* inquit, *plures species erant.* Pluralem voco, qui propriè dualis est. Sic Abenezra שמים dixit esse nomen plurale, & Hieronymus שמים, quo *cœlos* indigitant. Ut ut sit, Doctores utuntur etiam in illo numero pro *speciebus,* h. e. *coloribus,* ut R. S. Lev. 13. 19. *Vitiligo alba & confusa, h. e. mixta,* inquit, *ex duabus speciebus, albedine & rufedine.* Sic etiam Abenezra *species* appellat, h. e. עינים, quos nos *colores* diceremus. R. Levi, *Color ejus mixtus ex albo & rufo, eo quòd albedo ejus excessiva tendit ad rufum ratione quadam.* Et aliquando pòst, *Declaverunt nostri Doctores quomodo judicare possumus de his speciebus permixtis rufo, juxta id quod traditum acceperunt de hac re ex ore Moisis, Vir ex ore socii sui,* i. alter ex ore alterius: *& hoc est; Quòd, accepto calice pleno lactis, si projecerimus in medium ejus duas guttas sanguinis, erit species ejus ut species vitiliginis alba subrufa: & si projecerimus in medium ejus quatuor guttas sanguinis, erit species ejus sicut species tumoris subrufi: si verò projecerimus in medium ejus octo guttas sanguinis, erit species ejus ut species pustulæ vitiliginis subrufæ: & si projecerimus in medium ejus sedecim guttas sanguinis, erit species ejus ut species pustulæ tumoris subrufi.*

IDEM.

3. עמק. A. &. Sym. κοίλη *cava,* βαθυτέρα *profundior*] Priùs erat πανταχοῦ. Quod secutus est interp. noster, referens *humilior.* Sententia in idem recidit. Nam quæ profunda est, eadem cava & humilis dici potest.

6. מספחת. A. ἐξανάδοσις *eruptio.* Th. ἔκβασμα *ejectamentum*] Vel, *papula.* Lex. vet. ἐκβάσματα, *papulæ.* Ἐκβράσσει τὸ σῶμα, *respuit corpus.* Ἐκβράσσω, *evomo.* Ἔκβασις, *expulsus.* Hieron. in Comment. Nah. 2. *Et postquam rursùs fuerit excussus, & superficies illius emundata (nè quid intrinsecùs sordium maneat) fit etiam ei ebullitio, quæ significantiùs in Græco dicitur* ἐκβασμὸς. *Propriè siquidem* ἐκβασμὸς *in istiusmodi rebus ponitur, cùm quod latebat intrinsecùs erumpit in faciem. Unde papulæ quoque, quæ post ægrotationem nascuntur in labiis, vocantur* ἐκβράσματα, *& sanitatis videtur indicium, morbum in superficiem prorupisse.*

7. פשה תפשה המספחת. A. & Sym. ἐπιδόσει ἐπιδοῦ τὸ ἐμφύσημα, *accessione accreverit inflatio*] Vel *incrementum ceperit,* ἐπίδοσις, *quod insuper datur,* sive *quod additur.* אוספא vertit Onc. i. *additamentum.* Quanquam potiùs ut dicamus אוספא esse verbum infinitum in Aphel. ἐπιδίδωμι *insuper do, addo, cresco, proficio, augeor, incrementum capio.* Idem פשה, si credendum Hieron. qui transfert, *creverit.* Sic etiam Santes. Paulò pòst,

8. פשחה. A. ἐπίδωκεν *accrevit.* Sym. ὑπερέβη *transcendit.* Th. διαχύθη *diffusa est*] Arias, *se diffudit.* διαχύνομαι, *diffundor, effusus latè spargor.* Sequitur in edit. Rom. τὸ λεπρῶδες ἐπλατύνθη *dilatata fuit,* i. latè sparsa & diffusa.

15. את הבשר החי. Schol. ἡ σάρκα ἡ ζῶσαν *carnem vivam*] Antè legebatur ἡ χρῶτα ἡ ὑγιῆ *cutem sanam.* Hinc erues, *cano viva,* i. sana.

33. הנתק. Alius, ἀπόσπασμα *pars avulsa.*

51. ממארת. Samariticum, φιλόνικον. Pòst habet, πελαιμένιν ἀντὶ τῆ συγγενῶσαι τῷ πόματι ἢ ἀνίατον] Samariticum, sub. exemplar. ¶ Φιλόνικον. *Contentiosa, pervicax.* Lxx λύπρα ἄμυον. Hieron. *lepra perseverans.* Santes, *pungens.* Arias, *corrodens.*

55. פחחת. Alius, σπανίζουσαν *raram*] Lepra σπανίζουσα, *quæ rara est.* Sic res aliqua σπανίζει cujus penuriâ laboratur. R. D. in Rad. exponit חשרון *defectum;* aítque Magistros frequenter eo significatu uti.

GROTIUS.

2. HOmo *in cujus cute & carne ortus fuit diversus color*] Præclarè de his legibus differit Josephus contra Appion. 1. ubi refutat Ægyptiorum fabulas de Mose ob lepram exacto, Τοῖς γὰρ λεπροῦσιν ἀπείρηκα, μήτε μένειν ἐν τῇ πόλει, μήτ' ἐν κώμῃ κατοικεῖν, ἀλλὰ μόνους κατοχλουμένοις τὰ ἱμάτια καὶ τὰ ἀφόδυτον αὐτῶν ὁμοίως ἠλλοιῶσθαι, ὡς καθαρὸν ἡγεῖσθαι. καὶ μὴ πρὶν ἀπαλλάξῃ τὸ νόσημα, καὶ πάλιν φύσιν ἀπολάβῃ, προσέρηκά πως ἀγνείας, καθαρμοὺς ποιεῖν ὑδάτων λυτροῖς, καὶ ξυρίσεις πολυς τειχεῖς, πολλάκις καλῶς καὶ πανταῖς ἐπιτελοῦντα θυσίαις, τότε παρελθεῖν εἰς τὴν ἰσοῦ πόλιν. Similia habet idem scriptor Hist. antiq. lib. 3. cap. 5. Censent autem Hebræi lepram domuum & vestium repertam in sola Judæa.

3. *Et pilos in album mutatos colorem*] Tenebantur enim pilos in ulcere relinquere, ut dignosci posset incrementum aut decrementum mali.

6. *Quia scabies est*] Theodot. ἔκβασμα. Hieron. ad Nah. 2. *Ebullitio, quæ significantiùs in Græco dicitur* ἐκβασμός, *propriè siquidem* ἐκβασμὸς *in istiusmodi rebus ponitur, cùm quod latebat intrinsecùs, erumpit in faciem: unde papulæ quoque, quæ post ægrotationem nascuntur in labiis, vocantur* ἐκβράσματα. Hæ papulæ tales sunt ut transitione non noceant, quod facit lepra.

12. *Sin autem efflorerit discurrens lepra in cute*] Lepra non diffluens pertinacior; ut flumina arcta sunt profundiora.

46. *Extra castra*] Et, post terram possessam, extra urbes, quæ in castrorum locum successerant.

51. *Lepra perseverans est*] Lxx ἄμυον. Alii ex vetere Samaritano φιλόνικον. ܡܪܝܪܬ i. מארת, est *dominans* Arabibus.

CAP. XIV.

MUNSTERUS.

4. *QUi mundandus est*] Advertant hîc Hebrææ linguæ studiosi מטהר esse de conjugatione Hithpael. Includitúrq; litera Tau per Dages in Teth. Porrò צפרים est nomen generale aviùm, ut hîc dicit Gerundensis: quod propter Vulg. editionem visum fuerat annotandum, quæ *passeres* habet. ¶ *Lignum cedrinum, coccum, atque hyssopum*] Notandum quòd ex hyssopo fiebat aspersorium, ligabatúrque cum filo rubeo ad baculum cedrinum. Est enim שני lana tincta in sanguine cujusdam vermiculi. Tingebatúrque aspersorium hyssopi non in sanguine tantùm, sed in sanguine aquâ vivâ permixto, quoniam non sufficere potuit unius aviculæ sanguis pro aspersione & intinctione alterius avis.

9. *Omnes pilos suos radet*] Id additur secundùm Hebræos propter בית הנסתרים *locum corporis secretiorem.*

10. *Sextarium*] Dicunt Hebræi Log seu sextarium 24 partem esse Sati: Satum autem est tertia pars Ephi: Et decem mensuræ Ephi faciunt unum Corum. Est igitur Log minima mensura, continens sex ova. Quæ si multiplices per

per 24. habes mensuram Sati, nempe 144 ova. Et si rursum Satum multiplices per tria, proveniet mensura Ephi, quæ continet 432 ova. Et hæc mensura decies accepta continet 4320 ova, quæ Corum efficiunt. De quibus mensuris scripsi quoque Exod. 29.

14. *Extremitatem auris*] Quidam putant תנור esse נדר אמצע *parietem auris medium.*

17. *Supra sanguinem*] Infrà dicitur, *super locum sanguinis hostiæ pro delicto.*

21. *Agnum unum*] Est כבש *agnus anniculus*: & qui major est anno vocatur איל *aries.*

34. *Posuero plagam lepræ*] Hinc patet lepram domorum & vestium non ex natura, ut in homine, nasci, sed ex Dei immissione, idque solùm in terra Chnaan.

37. *Profundiores*] Vel, ut Onk. & R. S. interpretantur, *habentes foveolas*, h. e. corrosas profunditates. Dicit enim שקערורות *situm*, & aliæ duæ dictiones *colorem*. K. exponit שחרות *nigredines*: verùm ego puto in K. legendum שחתות *foveas* pro שחרות. Omnes enim, etiam K. dicunt nomen ipsum derivari à verbo שקע *profundus fuit.*

43. *Extrema domûs*] Verbum הקצוה significat hîc *supremam superficiem parietis tollere*, h. e. radere lituram ejus.

FAGIUS.

4. *Duas aviculas vivas*, &c.] i. Tollat aliquis in gratiam ejus qui mundandus est duas aves ex iis quibus vesci licitum est. Vulg. editio legit, *offerat duos passeres vivos.* Est autem צפור *Zippor* Hebræis generale nomen ad omnes aves, teste A. E. qui in hunc locum sic scribit, כול עוף יקרא צפור והנה יקח כל עוף שימצא, *Omnis avis vocatur Zippor, & est sensus, quòd accipere debeat de quacunque ave quam invenerit.* Et Lxx legunt δύο ἰρνίδια ζῶντα *duas aviculas vivas.* Est tamen ubi *Zippor* speciale nomen est, & pro *passere* accipitur. Et ut K. dicit, *quia magna est multitudo avium hujus speciei, ideo fit ut generale nomen fiat ad omnes aves.* ¶ *Lignum cedrinum*] Roget quis fortè quid magis hoc lignum præ aliis ad hanc rem conferat. Respondent Hebræi hoc fieri propter mysterium: quòd enim lignum de Cedro arbore, quæ alias arbores celsitudine quodammodo superare & vincere conatur, sumitur, eo innui dicunt, plagam lepræ maximè propter superbiæ & arrogantiæ peccatum, quod per *cedrum* significetur, infligi. Pro exemplis citant Miriam sororem Mosè, familiam Joab, Giezi servum Elisei, & regem Usiam. Quòd verò aspersorium, quod eum *filo rubeo* ad *lignum cedrinum* alligabatur, ex *Hyssopo* fiebat, quæ minima erat inter arbores, eo commendatam dicunt humilitatem.

7. *Super faciem agri*] Hebraismus est, pro, Liberam eam abire finet & volare quò volet.

17. *Supra sanguinem*] i. Ultra vel præter sanguinem hostiæ quæ mactata fuerat pro peccato, quo quidem sanguine jam aspersérat extremum auriculæ, & pollices manûs & pedis dextri: q. d. Partes illæ non solùm sanguine sed etiam oleo tingentur.

34. *Et dedero plagam lepræ*, &c.] Vanum est igitur quod scribit Manethon Ægyptius historiographus, & alii Gentium scriptores, quòd hi quos Mosè exsules ex Ægypto in terram Canaan duxit, pulsi sint metu contagionis ab Ægypto, propter scabiem & lepram, ne pestis ad plures serperet. Itaque sentiunt Israelitas non fuisse nisi colluviem scabiosorum ac leprosorum; quorum Mosè dux factus instituerit ut peregrinis non communicarent, nè videlicet eâdem causâ apud incolas invisi forent. Testis horum est Josephus Antiq. l. 3. & De bello Jud. l. 7. Non dubium autem est quin Spiritus sanctus præviderit has nugas & calumnias Gentium de profectione Israelitarum ex Ægypto, quibus Satan non tam familiam Patriarcharum sordidare quàm mirabilia Dei obscurare voluit. Ideo Lex exigit diligentissimum judicium de lepra, & religiosè separat leprosos à convictu aliorum hominum, ut vanitas & impudentia Gentium perspicuè refutetur. Si enim Israelitæ fuissent tantùm colluvies leprosorum hominum, quî licuisset ipsis leprosos à convictu suo separare?

37. *Scilicet vallicula*] Ità & Vulg. translatio habet, & post illam Compl. editio: ut sit sensus, Si plaga fuerit in parietibus, apparuerintque vallículæ subvirides aut subrufæ. i. Si labes illa videatur intrò fugere, & speciem fossæ habeat quæ sit subviridis. Declarat, cùm dicit, *Et aspectus*, sive *superficies*, *fossarum sit demissior.* Alii vocem Hebraicam שקערורות *Schekaarurоth* adjectivè accipiunt, pro *atris* sive *nigris*: Unde sic legunt, *Si plaga illa sit in parietibus domûs atris & subviridibus aut subrubris, & superficies loci affecti sit demissior reliquâ superficie, tunc egredietur*, &c. Hanc lectionem terè sequuntur Hebræi. Et R. D. K. putat esse compositam dictionem ex שקע *Schaka* & שער *Schaar*: q. d. *profunda nigredines.*

VATABLUS.

1. *Et locutus est*, וידבר] Hîc quintam hujus libri sectionem auspicantur Hebræi, à quarta sequentis versûs dictione vocantes eam מצורע.

2. *Ista erit lex*, &c. זאת תהיה תורת ונו'] Hebraismus, pro, Hic est ritus qui servari debet die quo is qui lepræ damnatus fuerat, sive leprosus declaratus, aut suspectus de lepra, judicabitur alienus à lepra ab amicis vel propinquis.

4. *Et tollet ei qui mundatur*, ולקח למטהר] *Ut tollat* aliquis *in gratiam ejus qui mundandus est.* ¶ *Duos passeres vivos*, שתו צפורים חיות] *Duas aviculas vivas.*

5. *Ut mactet*, וישחט] Ad verb. *Et mactabit*, sub. *alius sacerdos.*

7. *Mundabitque eum*, וטהרו] i. Judicabit eum esse mundum. ¶ *Super faciem agri*, פני השדה] Ut scilicet eat quocunque volet.

8. *Et purus erit*, וטהר] i. Habebitur pro puro.

9. *Die autem*, והיה ביום] Ad verb. *Et erit*, *in die*, &c.

11. *Qui mundat*, המטהר] i. Qui declarat illum mundum. ¶ *Et illa*, ואותם] Nempe supra enumerata.

13. *Sicut hostia*, &c. כחטאת האשם] i. Quemadmodum ad sacerdotem pertinet hostia pro peccato, ità ad eum pertinet hostia pro delicto.

14. *Super tenerum auris*, על תנוך אזן] *Super extremam auriculam*, vel, *super extremam partem auriculæ.*

15. *In manum suam*, על כף הכוהן] Ad verb. *Super volam sacerdotis.* Antecedens pro relat.

17. *Ultra sanguinem*, על דם] Ad verb: *super sanguinem.* Alii, *cum sanguine hostiæ.*

19. *Emundabitque*, &c. וכפר על המטהר מטומאתו] *Emundabitque eum qui emundatur.* Alii, *rogabitque pro eo qui emundatur ab iniquitate sua*, vel, *impuritate.*

20. *Et ascendere faciet*, והעלה] i. Imponit altari. ¶ *Et mundus erit*, וטהר] i. Tunc declarabat illum purum & mundum.

21. *Et manus ejus non possit assequi*, ואין ידו משגת] Ad verb. *Et non manus ejus apprehendens*, sub, *illa suprà dicta*, i. Si non habeat unde possit sibi illa comparare. *Manum* pro *facultate* posuit. ¶ *Ad expiandum illum*, לכפר עליו] *Ad rogandum pro illo.*

22. *Quodcunque apprehendere poterit manus ejus*, אשר תשיג ידו] i. Quæcunque habere poterit.

24. *Elevationem*, תנופה] *Oblationem*, i. Offerat illa tanquam oblatum.

26. *In manum suam*, על כף הכוהן] Ad verb. *Super volam Sacerdotis.* Antecedens pro relat.

28. *In loco sanguinis*, &c. על מקום דם ונו'] i. In ea parte quæ tincta fuit sanguine hostiæ mactatæ pro delicto.

30. *Ex iis quæ*, &c. מאשר תשיג ידו] *De eo quod assequetur manus*, vel, *quoscunque assequi poterit*, &c. i. Turturum sacrificabit, aut pullum columbæ, aut aliud genus avium quod habere poterit, q. d. Eam speciem quam

sibi comparare poterit, sacrificabit. Repetitio Hebræis frequens.

31. *Quod* inquam *apprehenderit*, את אשר תשיג] *Quoscunque* inquam *assequetur.* ¶ *Cum minha*, על המנחה] *ultra minham.*

32. *Ista est lex*, &c. זאת תורת וגו׳] i. Hæ sunt cæremoniæ observandæ in purificatione ejus qui à lepra mundus esse declaratur, & qui pauperior erit quàm ut supradicta sibi comparare possit.

34. *Do* נותן] Præs. Heb. pro fut. *daturus sum.* ¶ *Et posuero plagam*, ונתתי נגע] Ad verb. *Et dedero plagam.* i. immisero. Quum (inquit) in domibus quas ædificabitis in Terra sancta, quam possessuri estis, immisero maculam, sive plagam, ac labem parieti hærentem quæ speciem lepræ referet.

35. *Visa est*, נראה] *Apparuit.* i. aliquid simile lepræ visum est mihi in parietibus domûs meæ.

36. *Et expurgabunt domum*, ופנו את הבית] i. Efferent omnia è domo, nam mox sequitur, *ne polluatur quicquam in domo.* ¶ *Nè polluatur*, ולא ישמא] Ad verb. *Et non polluetur.*

37. *Et si quidem*, &c. והנה הנגע וגו׳] *Et sanè si plaga illa sit in parietibus domûs atris & subviridibus, aut subrubris.* Alii pro *Atris* vertunt *Valliculas*, aut *fossas*: ut שקערורות, sit substantivum, hoc sensu, Si plaga fuerit in parietibus, apparuerintque valliculæ subvirides aut subrubræ, i. si labes illa videatur intrò refugere, & speciem fossæ habeat quæ sit subviridis. Seipsum declarat quum dicit, Et aspectus, sive superficies fossarum sit demissior pariete reliquo. Sic vertit Chaldæus paraph. Priorem lectionem ferè sequuntur Hebræi. Doctus inter illos putat dictionem שקערורות compositam esse ex שקע & שער, acsi dicat, *profunda nigredines.* ¶ *Et aspectus eorum* ומראיהן] *Et superficies eorum*, sub. *parietum.*

38. *Et claudet*, והסגיר] i. Præcipiet claudi.

41. *Radere jubebit*, יקצץ] Ad verb. *Radet*, i. præcipiet radi. ¶ *Quem abraserint*, אשר הקצו] i. Quem derasum conjecerint in angulum domûs, ut postea ejiciant extra civitatem. Sic doctus inter Hebræos.

42. *Loco lapidum* אל תחת האבנים] i. In locum priorum lapidum qui ablati fuerint.

43. *Et efflorescat* ופרח] *Et pullulet & germinet.*

49. *Duos passeres*, שתי צפורים] *Duas aviculas*, sub. *mundas.*

50. *Super vas fictile super*, &c. אל כלי חרש על מים חיים] Hic אל pro על ponitur, i. super vas fictile in quo fuerit aqua fontana, aut fluviatilis. Id significat *aqua viva.*

53. *Super faciem agri*, אל פני השרה] i. Ut liberè eat quocunque volet. Hic אל pro על.

54. *Ista est lex*, זאת התורה] *Hic est ritus*, sub. *observandus in curatione omnis lepræ.* ¶ *Et macula nigra*, ולנתק] quæ scilicet nascitur in barba aut capite. Vide suprà 13. 30.

56. *Et candentis macula*, ולבהרת] Instar nivis scilicet. Vide v. 2.

57. *Quo die immundus*, &c. ביום הטמא וביום הטהור] Ad verb. *In die immundi, & in die mundi*, i. ad docendum sacerdotem de agendis die quo declarandus sit homo impurus, & quo die purus. Vel, die quo declarandum est sitne impurum aliquid, an purum. Aut, Hæ, inquam, sunt leges quæ declarant ritum observandum in curatione lepræ.

CLARIUS.

4. *Duos passeres*] Dictio tamen Hebræa nomen est generale avium. ¶ *Lignum cedrinum*] Ex hyssopo fiebat aspersorium, ligabanturque ad baculum cedrinum cum filo rubeo, quod appellant *vermiculum*, eò quòd lana esset tincta in sanguine cujusdam vermiculi, quod interpretes interdum vertunt *coccum vermiculi.* Tingebaturque aspersorium hyssopi non in sanguine solùm, sed in sanguine aquâ vivâ permixto, quia non sufficere potuit unius aviculæ sanguis pro aspersione & intinctione alterius avis.

9. *Ac totius corporis pilos*] Vel, *omnes pilos suos*, quod additum est secundùm Hebræos propter locum corporis secretiorem.

10. *Sextarium*] Dicunt Hebræi, Log seu Sextarium vigesimam quartam partem esse Sati: Satum autem est tertia pars Ephi, & decem mensuræ Ephi faciunt unum Corum. Est igitur Log minima mensura, continens sex ova.

17. *Et super sanguinem*] Infrà dicitur apertiùs, *in loco sanguinis qui effusus est pro delicto.*

21. *Agnum ad oblationem*] h. e. pro hostia delicti ventilanda, & quod paulò pòst ait, *in sacrificium*, intelligit libamentum sive oblationem Minha.

34. *Si posuero plagam lepræ*] Hinc patet lepram domorum ac vestium non ex rei natura, ut in homine, nasci; sed ex Dei immissione, idque solùm in terra Chanaan putant.

DRUSIUS.

4. Ὄρνις modò est nomen generis, & sig. *avem*, modò speciei, & significat *gallinam.* Ejus diminutivum sive ὑποκοριστικὸν est ὀρνίδιον *avicula*, vel *parva gallina* quæ & ὀρνιδεῖον. Hinc in ed. τῶν Lxx δύο ὀρνίδια, quod reddunt *duas aviculas*, & bene. Nam *duas gallinas*, quod apud interpretem Origenis, excusari non potest. Siquidem *gallina* ὄρνις dicitur. Ὀρνίδιον potiùs est *parva gallina*, vel *pullus gallinaceus*: Quod hîc locum non habet. Nam est צפור in fonte. Vox hæc nunquam *gallinam* sig. Quid igitur? Quandoque *avem* in genere, quandoque *passerem* in specie. Sunt qui nomen deducant à Chald. צפר *aurora*, ut aves denotet manè cantillantes. Quidam omnes parvas aviculas eo nomine significari censent. Ut ut sit, inter עוף & צפור quidam ità distinguunt, ut צפור sit avis munda tantùm, עוף etiam immunda. Hiscuni *Ubicunque legitur* צפור, *de munda ave Scriptura loquitur. Dicit R. Isahac, Avis munda vocatur* עוף, *& vocatur* צפור: *Avis autem immunda vocatur* עוף *tantùm.* Abenezra צפור generale scribit esse ad omnes aves, ut dicat, Accipiet aves quascunque nactus fuerit. Quod autem sequitur *vivas*, excludit mortuas, sive mactatæ fuerint sive non, aut ægrotas. Nam *vivere* interdum est *bene valere. Vivas* ergò, i. bene valentes nec morbo ullo adfectas. Nam tales non vivunt, juxta illud, *Non est vivere sed valere vita.* Cui firmando quod in Phesictha *vivas* בריאות, i. *sanas.* Nam qui bene valet, sanus est.

5. *Aqua viva*, i. Perennis, qualis est fontium & fluviorum. Sanè Onc. & Jon. *aquam scaturientem*, aut *fontanam*, interpretantur; & Abenezra, *qua sumpta è loco scaturiente.* Nicolaus, *Dicuntur aquæ vivæ, quæ habent in se quodammodo principium motûs, sicut sunt aquæ fontium & fluminum. Sic animal dicitur Vivum, quod movetur.* Hinc Prov. 13. 14. *fons viventium* sub. *aquarum*; quod vulgò reddunt *fons vitæ.* Nam חיים tam *vita* quàm *viventes.* Cùm *vitam* sig. tum caret singulari; cùm *viventes*, tum singularem habet, חי, *vivus, vivens.* Sed quomodo *fons viventium*, sive *vivarum*, si omnes fontes continent aquam viventem? Certum est fontes esse qui aliquando exarescant, ac proinde non continent aquam perennem, h. e. perpetuò scaturientem. Aut est epitheton perpetuum, ut cùm dicimus *reptile immundum.* Nullum enim reptile propriè dictum est mundum: unde dictitant, *Qui habet reptile in manu, & se lavat, nihil proficit.* Nam quamdiu reptile in manu habet non mundatur. Sic *adustio ignis.* Nam non est adustio quam non facit ignis.

8. *Sedebit extra tentorium*] Hîc glossa est nescio cujus, *Tentorium ejus est uxor ejus*, Sic alibi, *redite ad tentoria vestra.* i. *ad uxores vestras.* Non admodum laudo. Meliùs Lxx, ἔξω τῆς οἰκίας αὐτοῦ, *extra domum suam.* Nam anticuitus in tentoriis habitabant: in quorum locum successerunt domus. Unde mos obtinuit ut domus *tentoria* vocarentur. Idem accidit libris, qui olim scribebantur in corticibus arborum; unde *libri* nomen. Pòst etiam

etiam in charta & pergameno ſcripti per abuſionem & catachreſticῶς *libri* dicti ſunt.

9. Ubi Hieronymus *ſupercilia*, & Lxx τὰς ὀφρῦς, recentior ed. habet *ſupercilia oculorum*. Quòd ità dicitur ut *aduſtio ignis*. Nam ſupercilia non ſunt niſi oculorum. Scire licet in Ebræo non eſſe עפעפים, quæ vox propriè *palpebras* notat, ſed גבות. Ea ſonat *eminentias* aut *prominentias*. Igitur *eminentia oculorum* ſunt ſupercilia, quoniam ſuprà oculos eminent. Quocirca qui *ſupercilia* hîc reddiderunt, me volente & approbante omittere poſſunt, imo debent, nomen *oculorum*. Onc. & Jon. nihil variant ab Ebræo. Nam גביני עינוי ſunt *prominentia oculorum ſuorum*: unde גבן *gibboſus*, cui aliquid in dorſo aut pectore prominet. Lex. Chald. Munſteri, גבינין *palpebræ*, malim, *eminentia*, *prominentia*.

11. *Coram Domino*] R. S. enarrat, *in porta Nicanoris*. R. Levi, *è regione oſtii Orientalis, ità ut facies mundandi reſpiciant Occidentem, quod eſt coram Domino*. Autor Pheſicthæ, *in portis Nicanoris*, & alibi, videlicet 39. 2. *in porta Nicanoris*. Quærendum cur dixerit *in portis*, cùm una tantùm porta fuerit. Reſpondet autor libri Johaſin ex cap. 2. Middoth; ubi dicitur quòd una porta fuerit in atrio, in Oriente, *porta Nicanoris* dicta quæ duas portulas habebat, unam à dextera, & alteram à læva ſive ſiniſtra. Similiter cap. 6. ubi de ſiclis aut ponderibus, *Porta hæc directa erat verſus domum Sancti ſanctorum, quæ in Occidente ſita, ubi Divinitas erat*. Et ſic in fine Berachot, i. *Benedictionum*, (tractatus eſt Thalmudicus) dicitur, *Nè vilipendat homo caput ſuum in hac porta Nicanoris, quæ eſt in Oriente*, item in 1 cap. Suta, *In porta Nicanoris potum dant adulteris feminis, & mundant parientes & leproſos*, & in fine capitis ביצד צולין *non contabulant ſe porta Nicanoris, quia leproſi ſtant ibi, & inducunt manus ſuas in pollices*, & in Additionibus, quas תוספות appellant, *Facta ſunt miracula portis*, vel *foribus, Nicanoris, cujus etiam meminerunt cum laude*: Commentarius autem dicit, *Nicanor erat ex Haſidæis, profectúſque Alexandriam Ægypti fecit ibi duas portas areas hoc ſini ut eas ſtatueret in atrio: cúmque per mare veheret eas, ortâ tempeſtate nauta projecerunt unam in mare, & navem eâ exonerarunt, ut levior eſſet: Quo non contenti, volnerunt & aliam projicere in profundum. Quod videns Nicanor alligavit ſe ad eam, & dixit, Si portam hanc projeceritis, & me unà projicite. Tunc ſtetit mare ab æſtu ſuo. Cúmque egreſſi eſſent navem apud Joppenſes, mare ſubmerſam priorem portam ejecit in locum ubi erat Haſidæus ille. Qui ambas ſtatuit in plaga Orientali atrii è regione Templi.* Capite 2 Middoth, *Portæ aureæ erant, exceptis Nicanoris, quibus facta ſunt miracula: & ſunt qui dicunt ſplenduiſſe ut aurum*. Porrò Joſeph ben Gorion autor ità vocatum eſſe à Nicanore duce Græcorum, qui ibi occiſus fuit in diebus Haſamonæorum. In hac porta ſuſpenſa fuerunt brachia Nicanoris (*lingua* alii) poſt nobilem illam victoriam quam Judas Machabæus de illo reportavit. Hiſtoria habetur 1 Mach. 7. & 2 Mach. 15. Tantum de porta Nicanoris: Quæ nec in deſerto nec Salomonis ævo exſtitit hoc nomine. Primùm ità vocata fuit ſub Templo ſecundo.

14. תנוך אזן. Hieron. reddit *extremum auris*; Onc. *ſummum auris*; Jon. *maceriam mediam auris*; Lxx, τὸν λοβὸν τῆς ὠτὸς, quod reddunt *pinnam auris*. Sed de λοβὸς aliàs. R. S. *maceria media quæ in aure. Significatio autem vocis* תנוך *mihi ignota eſt, quam interpretantur dicentes denotare* טנדרין *Tendron*. Pheſictha, תנוך *eſt maceria media quæ proxima eſt ſummitatibus auris*. In Gallica lingua *tendron* eſt *cartilago*. Quomodo Ebraicum תנוך multi exponunt. Eſt tamen ubi טנרום legatur abſque Daleth, quod Santes *tenerum* interpretatur. Tenerum auris R. D. *molle* vocat, cùm ait, תנוך *eſt tenerum quod in extremitate auris* מול *vernaculè*, i. *Molle*. Sed in Siphra, h. e. in Lege ſacerdotum, exponitur *maceria media*. Plura invenies in notis Exod. 29. 20. λοβὸς τῆς ὠτὸς eſt *auricula infima*, & חסחים, interpretamentum Jonathæ in Exodo *cartilago*, pro quo in R. S. niſi mendum operarum, cùm ait תנוך eſſe cartilaginem mediam quæ intra aurem, quam vernaculè vocant טנרום *tenerum*, vel potiùs טנדרון *tendron*, i. *cartilaginem*. בהן ¶ eſt *pollex*, Oncelo אליון dictus, qui & *allux* Feſto. In Lxx eſt τὸ ἄκρον τῆ χειρὸς *ſummitas manûs*. Jon. habet פרקא מצעא *junctura media*. Exod. 29. 20. *ſuper pollicem*. R. S. habet הנדל, qui eſt *maximus digitorum*, unde & nomen accepit; & addit, *& in junctura media*, quibus verbis innuit ſanguinem illum impoſitum fuiſſe juncturæ mediæ pollicis. Qui locus ità illuſtrat hunc Jonathæ ut nihil magis. Idem ad hunc locum בהן interpretatur גודל, i. μέγας, qui & ἀντίχειρ, Sanè Hippocrati pollex dicitur μέγας δάκτυλος *magnus digitus*. Quidam ſcribunt גדל, & diſtingunt à בהן, quòd ille ſit manûs tantùm, hic videlicet בהן tam pedis quàm manûs. Johannes Iſahac in Nomenclatore ſuo, & Munſterus in Lexico Chald. ſcribunt גודל. Quid ſi גדל, ut בהן *pollex*. R. D. nullum diſcrimen ponit inter has voces. Nam בהן ſimpliciter interpretatur גודל *pollex*. Quæramus amplius.

21. Qui דל Ebræis, ab interp. Latinis redditur *tenuis*; pertinétque tam ad corpus quàm ad rem familiarem. Nam qui attenuatus corpore ſeu tenui valetudine eſt ità vocatur; & qui eſt in re tenui, hic *pauper*, דל dicitur; quem Chaldæi מסכן nuncupant, in quo ſignificatio *periculi*: Nam tales multis periculis expoſiti ſunt. *Periculum* autem סכנה dicitur, ut in adagio illo, סכין ביד שוטה סכנה, *Cultor in manu ſtulti periculum eſt*. Quadrat cum illo, *Nè puero gladium*. Vide nunc, ſi placet, Annot. Lev. 14. 21. Cæterùm Tenuitas eſt vel in carne, quæ opponitur Pinguedini, unde *vaccæ tenues* Gen. 41. 19. vel in corpore & robore militari, Jud. 6. 6. *attenuatus Iſrael à facie Madianitarum*; vel in bonis & facultatibus, & tunc opponitur Divitiis, ut hîc; vel in valetudine, & tunc ſign. ægrotum aut valetudinarium 2 Sam. 13. 4. vel denique tenuis aliquis eſt ſpiritu & animo Soph. 3. 12. *populum mitem ac temem ſpiritu*; Cui opponitur גס רוח ſuperbus & qui animo eſt groſſo elatóque.

49. *Accipiétque ad expurgandum domum duas aves*] Hîc eſt צפרים in fonte, quod vocabulum Hieron. *paſſeres* reddit, Lxx ὀρνίθια, i. *parvas aves* ſive *aviculas*. Hiſcuni *hirundines* fuiſſe putat. Quomodo hirundines, ſi paſſeres? Vox Ebræa ſign. etiam *aves* in genere, in queis hirundines. Sanè v. 51. ad locum, *intinget illa in ſanguine avis mactatæ*, autor Pheſicthæ annotat, *Avis iſta eſt hirundo*, i. דרור, quæ nomen habet à *libertate*: Nam liberè vivit inter homines. Similiter in hiſtoria Tobiæ, ubi Græca ed. habet στρουθία *aviculæ*, in alterutra Ebraica eſt *hirundines*. Non ergò στρουθία ibi *paſſeres*. Dico, in alterutra Ebraica, quia duæ ſunt editiones Ebraicæ; una quam Fagius vulgavit, altera quam Munſterus edidit. In Matthæo, *Nonne duo paſſeres aſſario veneunt?* legi poteſt *duæ avicula*. Nam στρουθία in fonte Græco.

GROTIUS.

4. *Lignum cedrinum, vermiculúmque, & hyſſopum*] Lepra ſuperbiæ pœna: ut apparet in Mariamme Moſis ſorore, Giezi, Ozia. Hanc ſuperbiam Cedrus ſignificat; Vermiculus, ſive Coccinum, peccatum; & Hyſſopus oppoſitam virtutem ταπεινοφροσύνην. Humi enim naſcitur, & vim habet purgatricem hyſſopus, ut Ægyptiis creditum ex Chæremone docet Porphyrius de Abſt. 4.

7. *Septies*] Qui numerus perfectioni ſacer. Vide & infrà 51.

CAP. XV.

MUNSTERUS.

2. *Fluens de carne ſua*] Deſcribitur hîc *duplex* ſeminis fluxus: Unus eſt levis immunditiæ, quem Hebræi

קרי vocant; de quo infrà. Alius verò gravioris est immunditiæ; de quo à principio hujus capitis agitur: quem quidam Hebræi vocant טפה *stillationem*, scilicet innaturalem. Et hæc stillatio fit duplici viâ; unâ per modum ריר *salivæ*, seu *spumæ*, jugiter stillantis, cùm scilicet semen adhuc est indigestum; alterâ per modum עב, h. e. crassiori viâ, ut etiam פי האמה *os virgæ* eâ obstruatur, id quod textus indicat per verbum החתים. Et nota quòd *caro* hic capitur pro אמה *pene* sive *mentula*. Et רר atque זב participia sunt præsentis temporis, significantia eum qui vel spuit vel fluit immunditiam tenuem vel crassam.

9. *Equitaturæ apparatus*] Quidam exponit hic מרכב pro אבן *sella*.

16. *Somniato semen*] Vel, ut textus Hebræus habet, *strati semen*. Alii *projectionem seminis* interpretantur. Et hîc Scriptura loquitur de fœditate quæ in somnis evenire solet, quam Hebræi קרי *eventum* vocant, quòd præter dormientis voluntatem occurrat. Sin solicitatione procuretur, Hebræi pro crimine homicidii judicant. De quo audi R. Menahem sic loquentem, הסוציא שכבת זרע לבטלה הוא כמו שהודג את הנפש שנאמר שוחטי הולדים אל תקרי שוחטי אלא סוחטי כי לא ניתן השפע הזה להוציאו מפי האמה כי אם בבת וזנו ואז שורה על הטפה הזיא נשמה טהורה. וכשיוצא שלא כסדר שורה על הטפה הזיא רוח טומאה. Libenter interpretarer verba ista, sed rei obscœnitate prohibeor. Scriptura quam citat habetur Isa. 57. Ego tamen apud nullum alium R. inveni illic שחט, i. *jugulare*, capi pro סחט, i. *violenter*, aut *præter naturæ ordinem*, *semen elicere*. Idem ferè sentit alius quidam R. qui sic scripsit, מי שאינו עוסק בפירה ורביה שופך דמים וכל מי ששרוי בלא אשה שרוי בלא טובה בלא ברכה בלא דירה בלא תורה בלא שלום. וכל מי שאין לו אשה אינו אדם וגומר, *Qui*, inquit, *fructum ex se non edit, assimilatur effusori sanguinum. Et qui habitat sine uxore, est sine bono, sine benedictione, sine cohabitatione, sine lege, & sine pace. Qui sine uxore est, non reputandus est homo*, &c.

19. *Fluxus ejus, sanguis de carne ejus*] Additur *de carne ejus* ad innuendum quòd non omnis sanguinis fluxus mulierem immundam reddit, sed is tantùm qui fluit de carne ejus, h. e. de loco secreto. Et *separari* jubetur *septem diebus*, etiam si solùm unam viderit fluere guttam. Et hoc septem dierum tempus Hebræi vocant נדה. Textus verò vocat illud נדה. Et est עת שקבעה אשה לנדתה. Quòd si extra septem illos dies sanguis stillaverit, vocatur jam דם זובה *sanguis fluxûs*, & non *sanguis separationis*. Suprà quoque de alio fluxu fit mentio, qui scilicet דם לידה *sanguis partûs* vocatur. Terminus primi fluxûs habet septem dies; & terminus secundi fluxûs undecim dies, quibus finitis redit tempus primi septenarii. Hi tres fluxus secundùm Hebræos contraxerunt immunditiam suam à serpente qui Evam seduxit. Et omni tempore quo venæ sinistri mulieris lateris sunt apertæ, vis quædam immunda effluit; ut etiam non nisi miseri & omnino effrænes filii hinc nascantur, si interea temporis mulier conceptui operam dederit, Unde infrà jubetur vir morte puniri qui dormierit cum muliere menstrua patiente.

25. *Si fluxerit ultra menstruum suum*] R. S. sic exponit, *Si fluxum passa fuerit post septenarium menstrui, & ille fluxus major atque copiosior fuerit menstruo sanguine, immunda erit cunctis diebus quibus sanguis fluxerit: & quamprimùm cessaverit fluxus, mulier munda judicabitur: quod in menstruo & partu non fit. Nam menstruum tempus regulariter durat per septem dies: unde si mulier solùm primâ die fluxum passa fuerit, adhuc aliis sex diebus immunda judicabitur.* Docet R. Moses de Cozi veteres in hac re fuisse expertissimos, ut quoties incideret dubium inter sanguinem & sanguinem, illi facilè discernere potuerint sanguinem menstruum à sanguine fluxûs. Sed & filiæ Israel illo tempore diligenter advertebant, & numerabant dies *Vuestaticos*, ut illorum utar vocabulo, & dies fluxûs.

28. *Postquam mundata fuerit à fluxu suo, numerabit sibi septem dies*] Non hunc habet sensum, ut si tres exegerit *Vuestaticos* dies, & fluxus cessaverit, quòd ab illo tertio die numerandi sint septem dies, sed à primo die debet numerum septenarii incipere. Reliqua ex his patent.

FAGIUS.

3. *Si spuerit caro ejus*, &c.] h. e. Si veluti salivam emiserit caro ejus fluxum suum, aut si obturaverit carnem suam semine suo, impuritas ejus est. q. d. Ratione seminis homo dicetur hoc modo impurus, si penis ejus despuat semen simile salivæ, h. e. si despuat semen aqueum, aut si obturet meatus suos seminarios semine ipso (propterea quòd semen crassius sit quàm ut exire possit per meatus illos) si illud semen non profluat, sed remaneat in vasis seminariis, tunc dicetur esse impurus, & habebitur pro impuro. Nomine *carnis* pudenda hic significat Moses. Est enim לשון נקיה ut Hebræi inquiunt, *honesta locutio de re obscœna*. Quoties homo sentit motus carnis, impurus est, etiamsi semen non defluat illi. Ut profluvium externum immundum est, & conspurcat, ità est fluxus internus, qui fit cùm semen è vasis seminariis exit quidem, sed foràs non erumpit. Hæc impuritas quæ contrahitur seminis profluvio, ostendit multos esse apud Deum impuros qui apud homines videntur puri. Describitur ergò hic duplex seminis fluxus: Unus est levis immunditiæ, quem Hebræi קרי *Keri* vocant, profluvium scilicet seminis nocturni. Alius verò gravioris est immunditiæ de quo à principio hujus capitis agitur, quem quidem Hebræi vocant טפה *Tippah*, stillationem scilicet innaturalem. Et hæc stillatio fit duplici viâ; unâ per modum ריר *salivæ*, seu *spumæ*, jugiter stillantis, cùm scilicet semen adhuc est indigestum; alterâ per modum עב *Ab*, h. e. crassiori viâ, ut etiam os mentulæ eâ obstruatur.

9. *Omnis quoq; equitatura*, &c.] Diversa hîc est lectio. Quidam enim per vocem Hebraicam מרכב *Mercaf* intelligunt *ephippium*, *sellam*, *currum*, *quadrigam*; alii verò, *umentum* super quo equitatur.

16. *Egredietur semen coitûs*, &c.] Ad literam est שכבת זרע, quod vertunt *strati semen*. Per hoc autem intelligitur effusio seminis quæ in somnis accidere solet. Unde Hebræi talem casum קרי *Keri*, i. *eventum*, vocant, quòd præter dormientis voluntatem occurrat. Loquitur ergò Scriptura hîc de eo qui non patitur fluxum frequentem seminis, sed cui id accidit aliquando.

19. *In separatione*] Tempus menstruorum Hebraismus vocat *separationem*; Vel à sanguine illo immundo qui à muliere separatur, vel ab eo quòd tum separata esse deberet à commercio mariti, atque aliorum hominum consuetudine, maximè ab ingressu tabernaculi, atque contactu rerum mundarum.

VATABLUS.

2. *Unusquisq;*, &c. איש איש כי וגו'] Ad verb. *Vir vir quum fuerit fluens de carne sua fluxum suum*, q. d. Quisquis patitur fluxum seminis, impurus est. *Carnem* vocat penem, ut Ezech. 23.29.

3. *In semine ipsius*, בזובו] Ad verb. *in fluxu ipsius*. ¶ *Vel clauserit*, או החתים] *Aut obthuraverit*. Semen enim aliquando crassius est quàm ut exire possit per meatus suos. Si (inquit) semen illud non profluat, sed remaneat in vasis seminariis, tunc dicetur esse impurus, etiam si semen non profluat illi. Ut profluvium seminis externum immundum est, ità & fluxus internus, qui fit quum semen è vasis seminariis exit quidem, sed foràs non erumpit.

4. *Et omne id*, וכל הכלי] *Et omne instrumentum*.

5. *Posteaquam laverit sese*, ורחץ] Ad verb. *& lavabit sese*. Sic sæpius in sequentibus.

9. *Et omne sagma*, וכל המרכב] Ad verb. *& omnis equitatura*. Quidam vertunt, *omne ephippium*, vel *omnis sella*.

13. *Ab emundatione sua*: לטהרתו] i. A tempore quo recepit

recepit pristinam sanitatem. ¶ *Et mundus erit :* טהור] *Et emundabitur*, habebitur pro puro.

15. *Quos sacrificabit,* ועשה אותם] Ad verb. *Et faciet eos.* ¶ *Et mundabit illum,* וכפר עליו] i. Declarabit illum esse purum.

16. *Quum autem,* &c. ואיש כי תצא ממנו] Ad verb. *Et homo quum egredietur ex eo,* &c.

18. *Dormierit,* &c. ישכב איש וגו'] *Concubuerit maritus concubitu seminis*, vel *effusione seminis*. i. Si vir imprudens, veluti noctu dormiens, passus est fluxum seminis, & sub auroram, ejus rei non recordatus, cum uxore suâ congrediatur, tunc per imprudentiam polluitur uterque. Chaldæus Paraph. habet ut vertit noster interpres.

19. *Quum fuerit fluens,* &c. כי תהיה זבה דם יהיה זובה] *Quum fluxum patietur, & fluxus ejus erit sanguis*, i. sanguineus, h. e. quæ patietur menstrua. ¶ *Per carnem ejus;* בבשרה] i. Per verenda ejus : h. e. qui decurret per pudenda ejus. ¶ *In separatione sua :* בנדתה] Tempus menstruorum vocat *separationem*, vel à sanguine illo immundo, qui à muliere separatur : vel ab eo quòd tum separata esse debebat à commercio mariti, atque aliorum hominum consuetudine, maximè ab ingressu tabernaculi, atque contactu rerum mundarum.

22. *Quamcunque sedem super quam,* בכל כלי אשר] Ad verb. *omne instrumentum* super *quod*.

23. Quòd si *instrumentum aliquod* fuerit, &c. ואם על המשכב וגו'] i. Quòd si stragulum aliquod fuerit super lectum, aut super sedem super quam illa sederit, & quispiam illud tetigerit, impurus, &c.

24. *Et fuerit immunditia ejus super eum,* ותהי נדתה עליו] i. Et supervenerint menses mulieri dum homo dormit cum ea.

25. *Præter tempus menstrui sui,* בלא עת נדתה] Ad verb. *in non tempore menstrui sui*. i. alio tempore quàm quo pati solet menses. ¶ *Ultra menses suos,* על נדתה] i. Post fluxum menstrualem quem naturaliter pati solet. ¶ *Sicut diebus menstrui sui,* כימי נדתה] i. Erit impura sicut impura erat tempore monstruorum suorum.

26. *Menstrui sui erit ei,* נדתה יהיה לה] i. Erit impurum sicut erat impurum stratum in quo dormiebat tempore menstruorum suorum.

32. *Ut sit immundus propter illam,* לטמאה בה] i. Per quam redditur impurus.

33. *In fluxu suo,* בנדתה] *In separatione* [vel *elongatione*, aut *segregatione*] *sua*, tempore scilicet mensium, i. ejus quæ laborat fluxu menstruo.

CASTALIO.

16. EX *quo genitale semen effluxerit*] Scilicet ex concubitu, aut aliter.

CLARIUS.

3. *Cùm per singula momenta*] Alii verterunt, *cùm defluit caro ejus fœdum humorem* ; vel, *figmum imprimit carni suæ fluxus ipsius* ; aut sic, *si spuerit caro ejus fluxum suum* ; aut, *obturata fuerit caro ejus à fluxu suo*. Et *caro* hîc capitur pro parte pudenda.

9. *Sagma*] Græcâ voce interpres usus est. Hebraica habent *sellam equitatui servientem*, vel *quemvis equitaturæ apparatum*, *super quem ascenderit*, &c.

16. *Somniale semen*] Interpres verterat *semen coitûs*, quia Hebraïssimus habet *strati semen*. Hîc ergò Scriptura loquitur de fœditate, quæ in somno evenire solet, quam Hebræi eventum vocant, quòd præter dormientis voluntatem occurrat ; sin solicitatione procuretur, Hebræi pro crimine homicidii judicant.

19. *Mulier, quæ redeunte mense*] Heb. *Mulier, si fluxum passa fuerit, fueritque fluxus ejus sanguis de carne ejus.* Additurque *de carne ejus* ad innuendum quòd non omnis sanguinis fluxus mulierem immundam reddit, sed is tantùm qui fluit de loco illo secreto quem verecundè *carnem* appellat. Ferunt autem Hebræi, quo tempore venæ sinistri mulieris lateris sunt apertæ, vim quandam immundam effluere, ut etiam non nisi miseri, & omnino efrænes filii hinc nascantur, si interea mulier conceptui operam dederit. Unde infrà jubetur vir morte puniri, qui dormierit cum muliere menstrua patiente.

25. *Vel quæ post menstruum*] Quidam Heb. sic exponit : si fluxum passa fuerit post septenarium menstrui, & ille fluxus major, atque copiosior fuerit menstruo sanguine, immunda erit cunctis diebus, quibus sanguis fluxerit, & cùm primùm cessaverit fluxus, mulier munda judicabitur, quod in menstruo & partu non fit : nam menstruum tempus regulariter durat per septem dies : unde si mulier solùm primâ die fluxum passa fuerit, adhuc aliis sex diebus immunda judicabitur.

DRUSIUS.

16. MAgnum, i. גדול, dici putant ab anno nono ætatis, cui adjiciunt unum diem : alii, ab anno decimo tertio. Ante illud tempus *parvus*, i. קטן, nominatur. Vide Annot. Levit. 15. 16. *Viri* vocabulo non comprehenditur *parvus*. Hîcuni ad locum, *Vir è quo exibit accubitus seminis*] *Excipit parvum. Parvus autem dicitur usque ad annum nonum & diem unum. Ab eo tempore exit ab hac appellatione.* R. Levi, *Hæc lex non obtinet nisi in magno : ut sensus sit, Vir è quo solet egredi semen concubitûs, vel coitûs. Causa hujus, quòd è parvo non exeat concubitus hujusmodi, est, quia ejus cibus & alimonia consumitur in nutrimento corporis ejus, adeò ut nihil remaneat pressum ad coitum, unde semen fieri possit. Magnus autem vocatur qui agit annum nonum & diem unum.* Phesictha, *Vir comprehendit filium novem annorum & diei uniu. Accubitus seminis* est semen accubitûs sive concubitûs, ut *viriditas herbæ*. Hieron. *semen coitûs*. Lxx κοίτη σπέρματος, unde apud Apostolum κοίτην ἔχουσα *concipiens :* Verbum è verbo, *concubitum habens*. Nam κοίτη non solùm *cubile*, sed etiam *concubitus*. R. Levi, *Ratio accubitûs seminis nota est. Nam semen album est constructum ut albumen ovi, quod non dispergitur. Quòd si non fuerit tale, non est semen accubitûs.* Idem Rabbi, *Vir aptus est ad coitum quando agit annum nonum & diem unum : mulier apta est cùm agit annum tertium & diem unum.* Locus suspectus de vitio. Nam pro ג reponendum putarim ז, ut dicat *annum septimum*. Numeri enim nimiùm faciles corruptu. Profectò nullus credet puellam trium annorum idoneam esse ad coitum. De septem eò probabilius videtur quòd scribat marem aptum esse ad eam rem anno nono ætatis. Biennium etiam Jureconsulti ponunt inter marem & feminam, hanc anno duodecimo, illum anno decimoquarto nubilem esse pronuntiantes. Rursum R. Levi, *Reperitur residuum seminale in femina citiùs quàm in viro, propterea quòd nihil indigent tantâ perfectione concoctionis quantâ indiget semen viri.*

19. *Fontem* dici ajunt pudendum feminæ in illo, *Bibe aquas è fonte tuo.* Sic usurpat R. S. hoc loco *Fieri potest ut ex uno aliquo membrorum ejus fluat. Dicendum quòd ipsa debet retegere fontem sanguinis sui : Non enim sanguis contaminat nisi qui venit ex fonte illo.*

25. *Diebus multis*] i. ימים רבים, non dicitur nisi ad minimum tres fuerint. Multitudo enim incipit à ternario : Quod significat Hiscuni per hæc verba, *Minimum dierum sunt duo, & minimum dierum multorum sunt tres.* Ergò *diebus multis* non tribus tantùm, sed minimùm tribus. Nam quatuor, quinque, aut plures nomine רבים etiam continentur. Vide Annot. Levit. 15. 26. Sic *multiplicat uxores* non qui duas ducit (qui propriè *bigamus* dicitur, non *polygamus*) sed minimùm tres : Quanquam pluralis numerus de duobus dici reperiatur. Sanè מים & שמים pluralia esse multi adfirmant, in queis Hieronymus. Sed aliud *plures*, aliud *multi*. Nam plures, etiam duo ; multi, non nisi tres. Ergò, inquies, bigamus non multiplicat uxores ? Non videtur. Nam duas tantùm ducit : quod Episcopo interdictum his verbis, *Sit unius uxoris vir*. Aliquando *multiplicat uxores* qui magnum numerum ducit, quod Josephus dixit πολλοῖς γάμοις χρῆσθαι, ut Salomo quondam fecit. Quo sensu dictum de rege, *Non*

multiplicabit sibi uxores. Nam eam legem non transgressus est David, qui tamen octo habuit. Qua de re aliàs. Addam pro corollario quod in vulgus non ità notum est: Constat *omnes* de *multis* dici: ut, *Omnes gentes habent præputium*, &, *Omnes qui sua sunt quærunt.* Hoc notum, illud quod nunc dicam, minùs. Nam quis observavit Dan. 12. *Multi è dormientibus in pulvere terræ evigilabunt*, quis unquam annotavit *multos* pro *omnes* ibi dici? Sanè locus ille in errorem induxit eos qui non credunt omnes resurrecturos. In qua hæresi sunt hodie plurimi Judæi; quos alibi refellemus: imò ex hac observatione satis refelluntur.

GROTIUS.

2. *Vir qui patitur fluxum seminis*] Cujus genitura perpetuò effluit, immundus est, dum manet id vitium. Sunt autem hîc in Hebræo expressa tria ejus genera; per modum stillæ, per modum salivæ, per crassius coagulum: quæ Rabbinis טפה ריר עב. Sciendum autem in Syriæ locis & vicinis non minùs ἡ γονόῤῥοια quàm τὰ ἕμιλωα habere aliquid contagie nocens: unde ista legibus, quæ à lepræ legibus non longè abeunt, constringuntur. Etiam lecti, sedes, mensæ quas contigerint, pro impuris habentur.

16. *Vir de quo egreditur semen coitûs*] i. erumpit. Is ad vesperam immundus est. Id dicitur קרי, cujus species ὀνειρωξμός. Chæremon de Ægyptiorum sacerdotibus, Εἰ δέ ποτε συμβαίη ἢ ὀνειρώττειν, ἀφαγχέμα ἀποκάθαιρον λυβῷ τὸ σῶμα.

18. *Mulier cum qua coierit*] Nempe eo die is cui tale quid evenit, quod repetendum ex præcedentibus. At Græcis & Romanis feminis mos aquam sumere post qualemcumque Venerem, quò & hanc legem vult trahere Josephus. Rectiùs Theano, quæ feminam à mariti sui congressu statim puram esse dicebat.

CAP. XVI.

MUNSTERUS.

6. *Expiationem faciet pro se*] h.e. confitebitur super illo iniquitates suas & iniquitates domûs suæ.

8. *Capro abituro*] Est עזאזל dictio composita ab עז *capra* & אזל *abiit.* Dicunt tamen omnes RR. præsertim R. S. Kimhi, & A. E. *Azazel* esse montem fortissimum in terra deserti, ad quem hircus ille mittebatur; licèt frustatim discerperetur antequam medium attingeret montis, ut iidem sentiunt.

16. *Expiabit sanctuarium*] Erat annuatim Sanctuarium in festo Propitiationis expiandum à sordibus filiorum Israel, nempe quòd multi per annum, immunditiâ ignoranter contractâ, illud sic polluti ingrederentur: id quod vocabulum חטאות indicat. Sed פשע, quod sign. *peccatum scienter commissum*, indicat Templum etiam ab illis pollutum qui sibi malorum conscii erant, & tamen ab ingressu tabernaculi non abstinebant.

21. *Viri opportuni*] Est עתי hîc adjectivum gentile, significátque idem quod מומן, vel המכן, *qui* scilicet *paratus est* ut abigat hircum ad destinatum locum.

22. *Ad terram non habitabilem*] Secutus sum Chald. interpretem, qui etiam sic vertit. Alii exponunt, *ad terram constitutam*, seu *ordinatam.*

26. *In Azazel*] Hîc apparet *Azazel* esse nomen loci; sive is fuerit mons, sive desertum, ut textus habet, in quem hircus vivus mittebatur.

29. *Mense septimo*] Hic est primus anni vulgaris mensis, qui *Tisri* vocatur, cadens circa æquinoctium autumnale. Porrò per *afflictionem animæ* intelligitur subtractio omnium rerum quæ corpori delectabilia sunt, ut est cibus, potus, unctio, lotio, coitus. Ab his omnibus præcipitur jejunari. Et dicunt RR. Judæorum quòd puer qui undecimum attigit annum ad hoc præceptum teneatur. Sunt etiam adeò superstitiosi ut putent prohibitum vel minimum digitum mittere in aquam. Jejunium non solvunt donec stellæ in cælo appareant, aut tempus sit quòd apparere possint si non obstarent nubes.

FAGIUS.

8. *Sortem alteram pro Azazel*] Nostri interpretes vocem Hebraicam עזאזל *Azazel* appellativè legunt pro *capro emissario*, sic scilicet appellato quòd in desertum emittebatur. Et secundùm hos עזאזל est vox composita ex עז *Ez*, *caper*, & אזל *Azal*, i. *abiit.* Verùm secundùm Hebræos עזאזל mons fuit in deserto non procul à monte Sinai, qui hoc nomen à capro illo qui eò mittebatur obtinuit. Ità enim scribit A. E. הוא הר עז וקשה צוק גבוה, *mons durus, angustus & altus.* Idem sentit & R. D. K. in Rad. ubi sic inquit, עזאזל מלה מורכבת מן עז ואזל ונקרא ההר כן לפי שהעז היה הלך לשם אזל. *Azazel est dictio composita ex* עז *Ez* & אזל *Azal. Et mons ità vocatus est eò quòd caper illuc abiret.* Atqui hæc Hebræorum sententia omnino convenire videtur cum ipso textu, in quo mox ad hunc modum sequitur, *Hircus verò super quem ascendit sors pro Azazel, statuatur vivus coram Domino, ut per eum expiationem faciat, & ut emittat illum ad Azazel in desertum.* Græcus interpres pro voce Hebraica *Azazel* posuit ἀποπομπαῖον, quo nomine Græci vocant *malorum depulsorem.* Hinc & deos quos coluerunt ad depellenda mala vocarunt ἀποτρόπαιος, ἢ ἀποτροπαῖος, aut etiam ἀλεξίκακος. Respexerunt ergò Græci eò, quòd iste caper peccata populi causam omnium malorum in desertum auferret. Pontifex enim imprecabatur confessione suâ capiti hujus capri omnia peccata Israelitarum, & emittebat eum postea in desertum, ut esset pro omnibus peccatis totius Israelitici populi expiatio. Hoc rectè dicitur ἀποπομπαῖον, h. e. *emissarium*, esse, ad auferenda & expianda peccata populi. Ideóque Scriptura ait, *Postquam expiaverit sanctuarium, & tabernaculum testimonii, & altare, afferat hircum viventem, & positâ utraque manu super caput ejus confiteatur super eum omnes iniquitates filiorum Israel*, &c. Tradunt porrò Hebræi istum caprum emissarium ex altissimo monte Azazel per eum à quo illuc abductus erat præcipitatum fuisse, tenente interim illo manu suâ filum rubicundum quod ad cornu capri alligatum erat. Quod, (ut illi referunt) si Deum propitium atque remittentem ipsis peccata sua haberent, mox in albedinem, quod gratiæ ac benevolentiæ signum erat, converti solebat: Sin, filum manebat rubicundum, nec mutabatur; quod ipsis iratum Deum, ut qui ipsis peccata eorum remittere nollet, significabat. Ubi verò filum rubicundum album factum esset, illico cornu, quod secum habebat, sonabat: quem ubi alii non procul ab eo ordine quodam Hierosolymam urbem usque constituti ac subordinati audirent, statim & ipsi cornibus suis, quæ in hunc usum quoq; comparata habebant sonabant, ità ut brevissimo tempore, intra horam ferè, non tantùm Hierosolymis, sed in tota terra Israel sonus iste audiretur. In hunc enim usum à monte Azazel Hierosolymam usque, & indè per totam Judæam cornicines subordinati erant; quò istâ ratione universus populus sciret sibi Deum propitium & placatum esse, ut ad laudandum, celebrandum ac sanctificandum nomen Dei excitaretur. Sin verò filum rubicundum non mutaretur, quod irati & offensi Dei signum erat, silebant cornua, nullúsque sonus terram personabat. Et tum universus populus per totum annum tristari, pœnitentiam agere, atque precibus ac jejuniis Deum sibi rursum placare ac reconciliare tenebatur.

13. *Quod est super testimonium*] Oratio est concisa pro *super arcam testimonii.* ¶ *Et non moriatur*] Sub. sicut mortui sunt filii ejus Nadab & Abihu.

17. *Nullúsque homo erit in tabernaculo conventûs*, &c.] Tradunt Hebræi brevissimam fuisse orationem quam summus Sacerdos in festo expiationis Sanctum sanctorum ingressus habebat. Nec enim, inquiunt, prolixam orationem habere debebat, nè anxium & solicitum redderet populum, quasi mali quippiam sibi accidisset. Unde & de Zacharia legimus Luc, 1. 21. quòd cùm moram traheret in

in Templo, incensurus odores, populus qui foris precabatur horâ thymiamatis, cum admiratione exspectabat, solicitus nè quid mali illi accidisset. Moris enim erat paucis sese expedire à conspectu Domini. Porrò precationis summi Pontificis hæc ferè summa erat, ut Hebræi referunt: I. Orabat pro bona tempestate; II. Nè auferretur regimen sive sceptrum Jehudah; III. Nè quis in populo egeret; IV. Nè Deus exaudiret stultas hominum preces, &c. Sed placet verba Hebraica istius orationis, ut ea ab Hebræis referuntur, ex libris Thalmudicis referre: יהי רצון מלפניך יהוה אלהינו שתהא שנה זו שחונה זו שומה לא יעדי עביד שולטון מבית יהודה ולא יהיו עמך ישראל צריכין לפרנסה זה מזה ולא תכנס תפילת לפניך עוברי דרכים, i. *Sit bona voluntas coram te, Domine Deus noster, ut sit annus iste calidus & pluviosus.* Per hoc orabat pro commoda tempestate, ut scilicet esset æstas & hyems debito tempore, ut non confunderentur. Æstatem Hebræi vocant aliquando ימי חמה *dies solis*, sive *caloris*; hyemem verò, ימי גשמות *dies pluviarum*. Ità etiam hoc in loco per *annum calidum & pluviosum* intelligitur æstas & hyems. Sequitur, *Non auferatur qui facit potestatem de domo Jehudah.* Ibi orabat pro bono statu & regimine reip. Israeliticæ. Sequitur, *Neque indigeat populus tuus, ut alius alium cibet.* Orabat ut omnibus & singulis affatim suppeterent vitæ necessaria nè quis ità egeret ut ab alio necessaria emendicare cogeretur. Sequitur, *Nec ingrediatur in conspectum tuum oratio eorum qui iter faciunt.* Per hoc volebat nè stultas orationes Dominus exaudire vellet, ut sunt vota eorum qui iter faciunt, qui exoptant cœli serenitatem, nihil morantes quantùm terræ pluvia sit necessaria: tantùm petentes ut sibi consulatur: contra hæc stulta vota orabat, quòd Dominus potiùs respicere vellet quid è re omnium aut multorum esset quàm paucorum quorundam solum suum proprium commodum expetentium. Traditur ab Hebræis Judæos valde anxios & solicitos fuisse nè in festo Expiationis summo pontifici קרי *Kari*, i. *malus aliquis casus*, accideret; h. e. nè quo modo in offerendis sacrificiis reliquóque ministerio absolvendo alicubi erraret; quod si fieret, pro malo & infausto habebant omine. Idcirco pridie festi Expiationis, in ipsa nocte, non licebat summo Pontifici cubitum ire, sed sacerdotes reliquos, maximè juvenes, quos פרחי כהנים *flores sacerdotum* vocabant, secum habebat, qui per totam noctem cum illo ex Lege disputabant, conferentes inter se de ratione sacrificiorum & aliis rebus ad cultum pertinentibus. Et, ut illi referunt, omnis generis sacrificia in conspectum illius producebantur, atque tum de singulis quo ordine ea offerre vellet interrogabatur: quæ omnia eam ob causam fiebant, quo ità exercitatus in ipso die festo minùs in ministerio suo erraret. Quòd si omnia illi bene & feliciter successissent, magno totius populi applausu ex sanctuario domum deducebatur. Sed de istiusmodi ritibus, quorum cognitio non parùm lucis adfert Divinis literis, statui aliquando si Dominus vitam prorogarit, proprium librum conscribere.

21. *Et confiteatur super eo*, &c.] Forma confessionis quâ tum usus est summus Pontifex secundùm Hebræorum relationem hæc fuit, אנא יהוה חטאו ועוו ופשעו לפניך עמך בית ישראל אנא יהוה כפר נא לחטאים ולעונות ולפשעים שחטאו ושעוו ושפשעו לפניך עמך בית ישראל ככתוב בתורת משה עבדך כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאותיכם לפני יהוה תטהרו *O Domine, peccarunt, iniquè egerunt, prævaricati sunt coram te populus tuus, domus Israel. Obsecro, Domine, remitte nunc peccata & iniquitates ac prævaricationes quibus peccaverunt, iniquè egerunt, & prævaricati sunt coram te populus tuus, domus Israel, sicut scriptum est in lege Mosis servi tui, Quoniam in die isto expiationem faciet pro vobis, ut emundet vos, & ab omnibus iniquitatibus vestris coram Domino mundi sitis.* Cùm verò offerret juvencum pro peccato, atque ità pro se & domo sua expiationem faceret, tunc in hunc modum dicebat אנא יהוה חטאתי עויתי פשעתי לפניך אני וביתי אנא יהוה כפר נא לחטאים ולעונות ולפשעים שחטאתי ושעויתי ופשעתי לפניך אני וביתי ככתוב בתורת משה עבדך ונו' *O Domine, peccavi, iniquè egi, & prævaricatus sum coram te, ego & domus mea. Obsecro, Domine, propitius sis nunc peccatis & iniquitatibus ac prævaricationibus quibus peccavi, iniquè egi, & prævaricatus sum coram te, ego & domus mea, sicut scriptum est in lege Mosis servi tui*, &c. ut suprà. Et cùm alterum juvencum vellet immolare, eadem ferè utebatur formâ confessionis, sic dicens, אנא יהוה חטאתי עויתי פשעתי לפניך אני וביתי ובני אהרון עם קדושים אנא יהוה כפר נא לחטאים ולעונות ולפשעים שחטאתי ושעויתי ופשעתי לפניך אני וביתי ובני אהרון עם קדושיך ככתוב בתורת משה עבדך ונו' *O Domine, peccavi, iniquè egi, prævaricatus sum coram te, ego & domus mea, & filii Aharon, populus sanctus. Obsecro, Domine, condona nunc peccata & iniquitates ac transgressiones quibus peccavi, iniquè egi & prævaricatus sum coram te, ego & domus mea, & filii Aharon, populus sanctus tuus, sicut scriptum est in lege Mosis servi tui*, &c. Triplici istâ confessione usus fuit summus Pontifex in festo Expiationis. Porrò inter עונות *Avonoth, iniquitates*, פשעים *Peschaim, prævaricationes*, & חטאות *Chataoth, peccata*, Hebræi sic distinguunt, ut *iniquitates* sint peccata quæ temerè, præsumptuosè & scienter admittuntur; *Prævaricationes*, rebellio & defectio à Deo; *Peccata*, quæ per ignorantiam designantur.

29. *Affligatis animas vestras*] Hæc afflictio erat, quòd debebant abstinere omnibus rebus quæ corpus delectant, ut est cibus, potus, unctio, lotio, coitus, &c. Unde annotavit A. E. in hunc locum quòd in omni loco ubi עינוי *Innui*, i. *humiliandi* sive *affligendi* verbum conjungatur cum נפש *Naphasch*, h.e. *anima*, *ibi semper significari jejunium.* Verba ejus sunt hæc, והכלל כל עינוי שימצא במקרא דבק עם נפש היא הצום.

VATABLUS.

1. *Postquam mortui sunt*, אחרי מות] Hîc incipiunt Hebræi sextam hujus libri sectionem: quam ab his duabus dictionibus denominant. ¶ *Qui dum accederent*, בקרבתם] Sub. *ut adolerent thus.* Vide suprà 10. 1.

2. *Sanctuarium*, אל הקודש] *Sanctitatem*, i. Sanctum sanctorum. Semel in anno, Septembri mense Summus Sacerdos solus ingrediebatur Sanctum sanctorum.

3. *Cum hoc*, בואת] i. Hoc ritu & his ceremoniis.

4. *Sancta*, קודש] Ad verb. *sanctitatis*, i. sacra. ¶ *Super carnem ejus*, על בשרו] i. Super verenda. ¶ *Velabit sese*: יצנוף] i. Caput suum.

6. *Et expiationem faciet*] וכפר] *Et rogabit.*

8. *Jehova*, ליהוה] *Pro Jehova.* ¶ *Pro Azazel*: לעואזל] Nostri interpretes vocem istam tanquam appellativam vertunt, *pro capro emissario*, sic appellato quòd in desertum emitteretur: atque ità vox esset composita ex עז *caper* & אזל *abiit.* At juxta Hebræorum opinionem Azazel mons fuit in deserto non procul à monte Sinai, qui hoc nomen à capro illo qui eò emittebatur obtinuit. Doctus inter Hebræos de eo sic scribit, *Azazel est dictio composita ex* עז & אזל: *& mons ità vocatus est quòd caper illuc abiret.*

10. *Ad emundandum per illum*, לכפר עליו] *Ad orandum pro illo.*

11. *Et expiationem faciet*, וכפר] *Et rogabit.*

12. *Et plenas*, &c. ומלא חפניו] Ad verb. *Et plenitudinem volarum suarum*: i. quantum utraque manus capere poterit.

13. *Nubes incensi*, ענן הקטורת] i. Vapor qui excitabitur ex thymiamate incenso. ¶ *Super testimonium*, על העדות] Oratio concisa pro *super arcam testimonii*, i. In qua erant tabulæ continentes præcepta Domini. ¶ *Et non morietur*: ולא ימות] Si ità scilicet fecerit, non quemadmodum fecerunt Nadab & Abiu. Alii, *nè moriatur*, si aliter fecerit quàm Deus jussit, ut Nadab & Abiu fecerunt.

14. *Contra*

14. *Contrà faciem propitiatorii,* על פני הכפורת] q.d. Conſperget partem anteriorem ſpectantem ad Orientem, & poſteriorem ſpectantem ad Occidentem.

15. *Supra propitiatorium* על הכפורת ונו'] i. Aſperget partem ſuperiorem & anteriorem propitiatorii.

16. *Quod moratur cum eis,* השוכן אתם] i. Quod fixum eſt apud illos. ¶ *In medio,*&c. בתוך טומאותם] i. Inter illos impuros & contaminatos.

17. *Ad emundandum,* לכפר] *Ad rogandum.* ¶ *Et expiationem fecerit,* וכפר] *Et rogaverit.*

18. *Et expiabit illud :* וכפר עליו] *Et emundabit illud.*

20. *Quum autem finierit expiare,* וכלה מכפר] Ad verb. *Et complebit expiare.*

22. *Inhabitabilem,* גזרה] Ad verb. *ſeparationis,* i. ſeparatam à commercio hominum, i. inhabitabilem. ¶ *Et abire ſinet.* ושלח] i. Dimittet ut liberè quocunque voluerit abeat.

23. *Ibi :* שם] Nempe in anteriore parte tabernaculi eccleſiæ.

24. *Veſtibus ſuis,* את בגדיו] Solitis videlicet. q. d. reſumet veſtes ſolitas. ¶ *Et expiationem faciet,* וכפר] *Et* rurſum *rogabit.*

26. *Poſteaquam laverit.* ורחץ] Ad verb. *& lavabit.* Sic in ſequentibus ſæpius.

27. *In ſanctuario,* בקודש] Quidam ſcribunt ordinem eſſe turbatum, & legendum, *illatus fuerit ſanguis in ſanctuarium, ad emundandum.*

29. *Eritque vobis in ſtatutum perpetuum :* והיתה לכם לחוקת עולם] i. Hoc obſervabitis ritu perpetuo. ¶ *Affligetis,* תענו] Sub. *jejunio,* i. jejunabitis.

31. *Sabbathum quietis eſt,* שבת שבתון היא] *Quies quietis eſt,* i. ſumma quies eſt, quietiſſima & tranquilliſſima, q. d. Animo & corpore vobis quieſcendum eſt.

32. *Quem unxerit,* אשר ימשח] i. Qui unctus fuerit, ſive quem Dominus præceperit ungendum.

34. *Semel quotannis.* אחת בשנה] Ad verb. *unâ vice in anno,* ¶ *Et fecit Moſeh ſecundùm,* &c. ויעש כאשר צוה יהוה את משה] Inverſus ordo, Hebræis elegans, quem Latinorum more reddidit noſter interpres, addito pronomine. Apud illos ſic legitur, *Et fecit ſecundùm quod præceperat Jehovah ipſi Moſeh.*

CASTALIO.

7. CApros caprinos] Solent in Hebræa lingua voces quædam poni, ſupervacaneæ illæ quidem, ſed non ſine antiquitatis venuſtate, ut *volucres aereæ & piſces aquatiles* pro *volucres & piſces*; ut poetæ nivem *albam*, & glaciem *frigidam* vocant. Sic hoc in loco *capri caprini* dicuntur pro *capris*. Nec diſſimile eſt illud, *Pop. Rom. Quiritium.* Ego ab antiquitatis majeſtate abhorrere nolui; neque tamen ſemper ità verti.

CLARIUS.

2. SSuper oraculum] h. e. propitiatorium.

16. *Et expiet ſanctuarium*] Erat annuatim ſanctuarium in feſto propitiationis expiandum à ſordibus filiorum Iſrael, nempe quòd multi per annum, immunditia ignoranter contracta, illud ſic polluti ingrederentur, aut etiam aliqui qui malorum ſibi conſcii erant & tamen ab ingreſſu tabernaculi non abſtinebant.

21. *Quæ ponens ſupra caput hirci*] Nempe illius qui in ſimilitudinem carnis peccati veniens omnium peccata portavit, qui licèt condemnatus fuerit ad mortem, reſurgens tamen liber dimiſſus eſt.

26. *Qui dimiſerit caprum emiſſarium*] Alius vertit, *qui emiſit hircum in Azazel.* Ferunt autem Azazel montem eſſe fortiſſimum in terra deſerti, ad quem hircus ille mittebatur.

28. *Menſe ſcilicet ſeptimo*] Hic eſt primus menſis anni vulgaris, cadens circa æquinoctium autumnale: porrò per afflictionem animæ intelligitur ſubtractio omnium rerum, quæ corpori delectabilia ſunt, ut eſt cibus, potus, unctio, lotio, &c.

DRUSIUS.

1. POſt mortem duorum filiorum Aharonis] Loquitur de Nadab & Abihu; quos Jonathan hîc appellat *ſacerdotes magnos.* Si ſacerdotes magni erant, ergò uncti erant. Non ergò ſolus Aharon ungebatur. Verba Jonathæ, *Poſtquam defuncti ſunt duo filii Aharonis ſacerdotes magni.*

2. *Sanctum* duplex erat; ſanctum intra velum, & ſanctum extra velum. Sanctum intra velum eſt quod communiter vocatur *Sanctum ſanctorum*, quod erat intra velum פרכת dictum. Ejus hîc mentio, *Loquere ad Aharonem fratrem tuum ne veniat quovis tempore ad ſanctum intra velum coram propitiatorio quod ſuper arcam, nè moriatur.* Dicitur etiam *ſanctum* ſimpliciter, v. 3. *Cum hoc intrabit ſanctum.* Vide & v. 16. Abenezra, *Sanctum eſt ſanctum ſanctorum.* R. Levi vocat *Locum ſanctitatum*, i. ſanctiſſimum; & *ſacrarium ſanctitatis*, i. ſanctum. Vocatur quoque *coram interius*, ſi rectè interpretor לפני לפנים Lev. 16. 33. Propitiatorium autem, quod Græci dicunt ἱλαστήριον, erat operculum quo arca tegebatur. Sanctum extra velum communiter *ſanctum* vocatur, & erat locus in quo ſacerdotes ſacra faciebant. Prius ingrediebatur Pontifex ſemel in anno, ipſo die Cipphurim, i. *expiationum*, qui erat decimus menſis ſeptimi, quem *Theſri* nuncupant. R. Levi hîc annotat ſub Templo ſecundo non fuiſſe arcam in illo loco. *Nam antè*, inquit, *abſconderat eam Joſias. Nihilominus erat ibi Sanctum ſanctorum & forma Cheruborum, licèt neque arca eſſet neque operculum ejus. Quo docemur hæc duo non tardare cultum.* Mox tamen ait ſe putare propitiatorium ſive operculum cum Cherubis fuiſſe illo tempore. Pro *ſancto intra velum* ſunt qui malunt *ſanctuarium intra velum*, quod & *tabernaculum interius.* Abenezra, *Non ingreditur niſi cum ſuffitu qui facit nubem, ne videat Deum glorioſum, ut non moriatur. Et ecce ſenſus eſt, 'Non ero conſpicuus niſi in nube. Et ſunt qui dicunt ſenſum eſſe, In nube apparebo, propterea quòd ego habito in nube ſupra propitiatorium, juxta illud,* Dominus *habitat in caligine.* Hiſcuni, *Juvencus non adducebatur in ſanctuarium, ſed tantùm ſanguis ejus, ut fieri ſolet in peccato.* Hinc lucem facies Apoſtolo, qui ſcribit *eum ingreſſum eſſe cum ſanguine.* Abenezra, *De ſuo dabat juvencum peccati ad expiandum pro ſe & pro ſacerdotibus.* Notatum etiam, cùm octo veſtes haberet, tamen quatuor tantùm eo die induiſſe.

29. *Anima* vocatur facultas appetendi. Eam adfligit jejunando qui nihil edit aut bibit. Unde *animam adfligere* pro *jejunare*, hic & Jeſ. 58. 3. & *anima adflicta* pro inedia & jejunium, Jeſ. 58. 10. Abenezra, *Omnis adflictio animæ eſt jejunium.* Nec obſtat quod legimus, *Affixi jejunio animam meam:* Quod ità dicitur ut *lavare aquâ, adustio ignis*; aut quia etiam aliis rebus animam adfligimus. Vide ſequentia. Videtur etiam *adfligere* ſimpliciter eo ſenſu uſurpari. Quod nos docet autor Phelicthæ, citans hunc locum, *Affliget te, & eſurire facit te.* Nam hoc idem cum illo, *adfliget animam tuam*, quod eſt jejunare, h. e. fame adfligere & eſuritione. Rurſum Abenezra, *Afflictio contraria eſt deliciis, & eſt jejunium.* Pheſicta, *Afflictio eſt fames.* Hinc תענית *afflictio*, i. jejunium: unde liber *Thaanith*, i. *Jejunii.* Liber eſt ejus nominis, quem habeo Venetiis cuſum. Locum hunc Jonathan ità ... *Adfligetis animas veſtras abſtinendo à cibo & potu; item à procreatione liberorum, & ab abſterſionibus, & à calceamentis, & ab uſu lecti.* Si rectè, anima non tantùm jejunio adfligitur, ſed aliis rebus. Hiſcuni, *Ut die Chipphurim vetitum eſt comedere & bibere, ità vetitum quoq; eſt lavare, & ungere, & induere ſandalia*, i. calceos, *& coire in lecto, eò quòd hæc omnia vocantur Adflictio animæ.* Fagius in Oncelum, *Hæc adflictio erat quòd debebant abſtinere ab omnibus rebus quæ corpus delectant, ut eſt cibus, potus, unctio, lotio, coitus*, &c. Igitur qui abſtinet à Venere animam adfligit. Autor editionis quam vocant *Jeroſolymitanam*, ubi in fonte, *Et affligetis animas*, ipſe vertit, *Jejunabitis propter animas veſtras,*

vestras. Dixi per *animam* appetitum innui. Sanè in libro qui per figla vocatur רוח"ק, i. *Principium sapientiæ breve, anima lata* exponitur quæ indulget cupiditatibus suis; & *anima humilis*, quæ easdem compescit. Similiter Jes. 56. 11. *fortes animâ* vocantur qui sunt dediti gulæ, gulosi, γάστριμαργοι, insatiabiles. Nam animâ concupiscimus: unde Jes. 26. 9. *Animâ meâ concupivi te.*

32. מרובה בגדים valet ut si dicas, *multiplicatus vestibus* aut *multas vestes habens.* Quo epitheto posterior ætas insignivit Pontificem, ut si quis eum appellet *Sacerdotem multarum vestium.* Sic dico, Cùm Rex Josias vas in quo oleum unctionis unà cum arca abscondisset, vocatus fuit ità summus sacerdos, qui priùs *sacerdos unctus* appellatus fuerat, quia ministrabat octo vestibus indutus, cùm alii tantùm quatuor vestibus ministrarent. Hi vocabantur *sacerdotes vulgares.* Vestes autem quas induebant cùm sacris operarentur, erant Tunica, Subligacula, Tiara, & Baltheus. Præter hasce summus Sacerdos induebat Pectorale *Hosen* dictum, Ephod, Pallium, & Laminam: ideo dicebatur מרובה בגדים *multis vestibus amictus.* Vide Annot. Lev. 16. 3. & 33. R. S. *Nèn est qui multas vestes induat præter eum qui unctus fuit oleo unctionis.* Et mox, *Et cujus impleverint manum. Hi sunt omnes sacerdotes magni, qui superfuerunt à Josia Rege & deinceps, in cujus diebus absconditus fuit urceus in quo oleum unctionis.* Quod oleum cùm eo tempore desideraretur, non poterat ungi Pontifex, ac proinde non dicebatur *sacerdos unctus*, sed pro eo in usu erat ut dicerent, *sacerdos multarum vestium*, quò sic ab aliis distingueretur.

34. Pontifex ipso die Cipphurim expiabat Israelem à peccatis: idque factitabat semel quotannis; quod Moses hîc dicit אחת בשנה *semel in anno.* Eodem die solus intrabat Sanctum sanctorum, si Doctoribus credendum, quatuor vicibus. Sed adverlatur iis Apostolus noster ità scribens, Ebr. 9. 6. 7. *In priore quidem tabernaculo semper introibant sacerdotes sacrificiorum officia consummantes: in secundo autem semel in anno solus Pontifex non sine sanguine*, &c. Ut ut sit, quater eo die ingressum esse scribunt primùm Hiscuni Exod. 26. 31. deinde Moses Ægyptius in More 172. 1. postremò Moses de Kotsi lib. Mandatorum 83. 2. Sunt etiam qui dicunt ipsum semel introisse ut efferret lancem ac thuribulum, quæ ibi reliquerat. Vide A.M. Levit. 16. 34. Postridie diem bonum faciebat fratribus suis sacerdotibus, eos convivio excipiendo. Elias Thesbite, *Dixerunt summum sacerdotem fecisse diem bonum fratribus suis sacerdotibus postridie diei Expiationum, cùm ingressus fuisset cum pace, & egressus fuisset cum pace è domo Sancti sanctorum.* Ubi per *diem bonum* intelliges diem convivii & gaudii. Hic quæritur utrùm solus Pontifex ingressus sit, an alii præterea cum illo: & respondeo ipsum eo die solum ingressum esse ordinarié. Sunt qui aliis quoque diebus ingressum existimant quando ad consulendum oraculum ex re nata illud ingredi necessarium erat. Nam ideo χρηματιστήριον locus vocabatur. Extra ordinem ingrediebantur etiam Caathitæ, cùm arca efferenda esset, & ejus vasa convolvenda. Nam arcam portabant, cùm movenda essent castra.

IDEM.

4. בַּד. Alius, διπλοῦν *duplum*] Si rectè, tum כתנת בד erit *tunica dupla*; & מכנסי בד *femoralia dupla.* Sic אבנט בד ζώνην διπλῆν *zonam duplam* denotabit. Non placet.

8. לעזאזל. A. εἰς πρόγον ἀπολελυμένον εἰς ἔρημον, *ad caprum dimissum in desertum.* Sym. πρόγον ἀποχώμενον *caprum discedentem*] *Dimissum*, vel *discedentem.* Nam ἀπολύομαι etiam *discedo.* Hoc postremum convenit cum verbo אזל, quod *abire* sign. sive *discedere*, non *dimitti.* In alio scholio erat, ut notatum in edit. Rom, Ακύλας, κλῆρος εἷς κεκραλυμένος, καὶ εἷς ἀποχώμενος, *sors una retenta, & una discedens:* pro quo in Ebræo, גורל אחד ליהוה וגורל אחד לעזאזל. *Sors una* Domino, *& sors una Azazelo*, i. interprete Hieron. *capro emissario.* ¶ *Caprum discedentem.* Ità scholion Apollinaris. In alio habetur, Σύμμαχος ὁ ἀποπομπαῖον ὅπως ἀνύμασιν. Igitur לעזאזל secundùm hoc scholion, Sym. τῷ ἀποπομπαίῳ. Quod & Lxx posuerunt.

GROTIUS.

4. *Tunicâ lineâ vestietur*] Sic Ammonis sacerdotes apud Silium,

——*velantur corpora lino.*

Niveus color sacris proprius apud gentes omnes: Plato de Legib. 12. Cicero de Legib. 2. Notandum autem summum sacerdotem in die Expiationis non omnia habuisse solita sibi ornamenta, sed tantùm qualia habebant sacerdotes alii, tanquam in mœrore.

8. *Capro emissario*] Ex Græco ἀποπομπαίῳ, quod Lxx habent, & inde Christiani Græci sæpe. Vox composita ex עז. quod *caprum caprámve* significat, & אזל, quod est *abire:* unde alii vertere ἀποχώμενον. Lxx v. 26. διεσταλμένον εἰς ἄφεσιν. Aquila, ἀπολελυμένον εἰς ἔρημον. Significabat hic hircus peccata illa per victimam expiata non redire in conspectum Dei: ἀπόγραμμον id vocat Josephus. Id autem intelligunt Hebræi de peccatis quibus neque mortis neque ὀξολοβδίσεως pœna est addita: Hæc enim, etiamsi judices lateant, non expiari nisi per ærumnas graves. Quod autem dicit divinus ad Hebræos scriptor 10. 2. manisse in Hebræis post sacrum illud peractum *conscientiam peccati*, intellige relapsos illos sæpe in eadem aut paria peccata, quam fragilitatem Lex non aufert terrena pollicens, sed verbum & Spiritus Euangelii.

12. *Ultra velum intrabit in sancta*] Ultra velum secundum in Sancta Sanctorum, Philo 2. de Monarchia, Origenes 9. ad Levit. meminere hujus foculi.

14. *Tollet quoq; de sanguine vituli, & asperget digito*] Simile quid apud Romanos observes in Zosimo, & in Prudentii hymno de S. Romano.

17. *Nullus hominum*] Eorum scilicet quibus aliis temporibus ingredi Ædem licebat, i. Sacerdotum & Levitarum.

21. *Iniquitates filiorum Israel, & universa delicta atque peccata eorum*] Græci, ἀνομίας, ἀδικίας, ἁμαρτίας. Horum postremum חטאת ea significare videtur quæ non deliberatò fiunt; cætera duo, ea quæ deliberatò: prius illud, i. עונת, contra leges vetantes; posterius, פשעים, contrà jubentes, sed ità tamen ut non comprehendantur ea quibus pœna qualem diximus diserte appositа est.

22. *Et dimissus fuerit in deserto*] Ubi de monte præcipitabatur.

24. *Tam pro se quàm pro populo*] Pro bono aere, pro bono regimine, & nè exaudirentur preces privatæ utilitatis causâ factæ contra publicam. Sic Christiani orabant pro omnibus Imperatoribus *vitam prolixam, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes, senatum fidelem, populum probum, orbem quietum*, ut Tertullianus in Apologetico loquitur.

27. *Asportabunt foràs castra, & comburent igni*] Id significabat omnem memoriam criminum, ejus generis quibus expiatio constituta erat, à Deo longè projectam.

28. *Quicunq; combusserit ea, lavabit vestimenta sua*] Simile Num. 19. 21. Sic & apud Gentes victimæ ἀποβόπαιοι polluere credebantur qui eas attigissent. Porphyrius de Abst. 2. πάντες γὰρ οἱ τότε ὠμολόγησ οἱ δεολόγοι, ὡς ἔστι ἀγῶν ἐν ταῖς ἀποβοπαίοις δυσίαις τῶν δυομένων, καθαρσίοις τε χρηστέον. μὴ γὰρ ἴοι τις οἰκ ἄδυ, μηδ' εἰς οἶκον ἴδιον, μὴ φρέατος ἐδῶτα ἢ σῶμα ποταμοῖς ἢ πηγῇ ἀποκαθάρας, φασίν· ὅστε καὶ οἷς ἐπίβολον δύσι, ἀπέχεσθαι τῶν δυομένων τούτοις παρήγγελαν.

32. *Sacerdos qui unctus fuerit*] Summus scilicet. Vide quæ Exodi 40. 13.

CA-

CAP. XVII.

MUNSTERUS.

4. *AC si sanguinem fudisset*] R.S. sic exponit, *Sicut qui effundit sanguinem humanum, & qui reus est mortis.* Ratio hujus inhibitionis paulò pòst redditur. Quia enim in Ægypto multa didicerant quæ syncero Dei cultui adversabantur, ut erat mactatio pecorum in campo, quæ idololatriæ specie non carebat, ideo Dominus hic præcipit nè ritum illum deinceps servarent. Hinc quoque quidam Judæi errantes colligunt carnem ab eis in captivitate non comedendam, neque vinum bibendum; sed quos A. E. carpit.

7. *Dæmonibus*] Hebraicus textus propriè habet *capris*, sicut & in Isaia de *capris saltantibus* fit mentio; ubi, sicut & hìc, per *capros* intelliguntur dæmones qui in modum pilosorum caprorum apparebant cultoribus suis, ut dicit K. De his aeris dæmonibus Hebræi mirabiles habent opiniones. Nam aiunt, Sicut Deus à principio quasdam fecit creaturas corporeas ex quatuor elementis, sic quoque fecit quasdam ex duobus tantùm elementis, puta ex igne & aere; & hæ exterioribus sensibus percipi non possunt, sicut nec anima jumenti, eò quòd corpus habeant quodammodo spirituale. Et sicut corpora ex quatuor elementis composita dissolvi possunt per mortem & resolvi in elementa, ità quoque memoratæ subtiles creaturæ possunt mori, & corpus illud insensibile reverti potest in sua elementa. Et habent isti dæmones tres proprietates Angelorum ministerialium, & tres proprietates filiorum hominum. Nam habent alas, ut Angeli, (memento me referre opinionem) volant perniciſſimè, ut Angeli; præsciunt futura, ut Angeli: Comedunt & bibunt, ut homines; generationi operam dant, ut homines; moriuntur, ut homines. Movent se celeriter de loco in locum, quòd omni destituantur gravedine. Nam si avis, quæ de terra & aqua aliquid habet, tam velociter se movere potest, quomodo non velociùs dæmones isti aerei per aera movebuntur, qui nullâ onerantur gravi materiâ? Cibus & refrigerium eorum est, ut lambant liquiditatem aeris, & odorem hauriant ignis: Unde & à necromanticis suffitu fumi facilè ad votum habe i possunt. Et quòd futura præscire dicuntur, id non habent ex sua natura, sed cùm in æthereis partibus circunvolitent, multa discunt à rectoribus orbium cœlestium, quæ ipsi deinde aliis, quibus volunt, revelant. Non tamen cognoscere possunt ea quæ post mùltos annos futura sunt, sed quæ præsens cœlum minatur. His nulla commissa est autoritas aut potestas, ut nec nocere quidem nec prodesse possint homini. Sunt rursus alii qui de dæmonibus aliam habent opinionem, nempe quòd omni careant corpore elementari, sed nudæ sint animæ, creatæ à principio mundi, priusquam corpora pro iis formarentur. Nam cùm sabbatum jam illuxisset, & illæ nondum corpora à Domino recepissent, relicti sunt nudi spiritus absque corpore. Et id aiunt Hebræi innui per hæc verba quæ in principio Geneseos scribuntur, *Qua creavit Deus ut faceret.* Vocantur autem proprio nomine שרים *Schedim*, quòd superiorum influentias devastent & immutent; quod & magi facere dicuntur eorum freti auxilio. Induunt nonnunquam corpus, ut horrore videntes concutiant. Sunt rursum alii qui adhuc absurdiorem habent opinionem, nempe quòd ex somniali hominis semine hi nascantur cacodæmones, aut saltem corpus assumant; præsertim si dormienti carnalis & turpis imaginatio seu illusio obversetur: & hos vocant מזיקים *nocentia dæmonia*, quæ homini tamdiu insidiantur donec sublatus fuerit de mundo. Unde Sapientes Hebræorum dicuntur ordinasse quòd cùm funus aliquod in sepulcrum est mittendum, septenæ fieri debeant circa illud circulationes; fugiunt enim ab illis dæmones: & tunc subitò mittendum est corpus in foveam priusquam dæmon redeat, & cadaver, unde ipse factus est, inficiat [illegible] quinet: Mira invenies de his portentis apud R. Abraham autorem Fasciculi myrrhæ. Sed post has nugas ad textum revertamur. Prohibetur paulò pòst esus sanguinis, quem Gentiles dæmonibus offerre consueverant, præsertim magi, qui per humanum sanguinem vocabant & conciliabant sibi dæmones: ideo Deus voluit quòd omnis sanguis pulvere tegeretur: licet textus aliam signet rationem, nempe *quòd anima in sanguine sit*, & propterea sanguis quoque *anima* vocari possit, ut mox subjicitur, *anima carnis sanguis ejus est*, h. e. Sanguis loco animæ est, ut R. S. exponit; vel Anima in carne sine sanguine vivere non potest. Ostendit Eusebius l. 1. Euang. demonstr. quomodo sanguis anima sit. Vide ibi.

FAGIUS.

4. *SAnguis imputabitur viro illi*] *Sanguinem* pro *cæde* accipit: q. d. Perinde mihi displicebit ac si hominem occidisset, ac mortis reus factus sit. Et quod additur, *Delebitur*, sive *exscindetur*, *homo ille de populo suo*, hoc quidam sic accipiunt, q. d. Pro ethnico & incircumciso habebitur. Verùm Judæi per hoc præmaturam mortem intelligunt; de quo & aliis in locis dixi.

5. *In superficie agri*] i. Ubivis locorum.

7. *Dæmonibus*] Vocem Hebræam, שעירים, *Seirim*, *dæmones* interpretantur, ut & noster Paraphr. transtulit לשדין *Laschedin*, sed eos propriè qui hirsuti & villosi instar hircorum cultoribus suis apparere solebant, teste R. D. K. in Rad. suis: שער *Sear* enim Hebræis *crinem* ac *pilum* significat; hinc & שעיר *Seir*, i. *hircus*, videlicet à *pilis* sic dictus. Alii istos dæmones שעירים dictos putant ab eo quòd *horripilare* (ut ità cum aliis loquamur) faciant qui in eos inciderint. Multa fabulantur Judæi de istis dæmonibus, quæ si scire & legere delectaris, vide quæ in hunc locum D. S. Munsterus ex Hebræis adduxit in Annotationibus suis super Biblia sua Hebraica. Ego tantùm ea adduco quæ faciunt aliquo modo pro illustratione textûs, nec libenter ex Hebræis profero quæ non videntur habere aliquod momentum. Porrò quia Ægyptus, è qua Israelitæ paulò antè profecti erant, varia animalia colut, ideo verisimile est coluisse etiam Satyros, & Israelitas exemplum Ægyptiorum secutos sacrificasse Satyris, ut aut non nocerent, aut mala depellerent. Quare Spiritus sanctus voluit ut Israelitæ in uno tantùm & certo ac Divinitus definito loco sacrificarent, nè si permitteretur ipsis in quovis loco sacrificare, occasionem haberent colendi idola, & deficiendi à Lege.

9. *Exscindetur homo ille de populo suo*] i. Ut quidam exponunt, non censebitur circumcisus, non numerabitur inter suos populares. Sed aliter Judæi hanc locutionem accipiunt; de quo suprà.

10. *Ponam iram meam, &c. qui comederit sanguinem*] Expressit Paraph. noster Hebraismum: Nam Hebraicè ad literam est, *Dabo* sive *ponam*, *faciem contra animam illam*: Sicut & Vulg. interpres Lat. transtulit, *Obfirmabo faciem meam contra animam illius*, &c. Est autem Hebraismus, *ponere faciem contra aliquem* pro *vehementer alicui irasci*. Et *facies* pro *ira* in Hebraismo accipitur, eò quòd ira facie sive vultu hominis maximè apparet & relucet, est enim vultus animi index.

14. *Quia anima omnis carnis sanguis ejus pro anima ejus est*] Sensus est, Quia anima omnis animalis habet sedem in sanguine. Anima enim sive spiritus ipsi puriore sanguinis parte in vapores calore nativo resoluti nutriuntur: unde spiritus ipsi sive anima dicuntur habere sedem in sanguine: nam sine sanguine anima consistere non magis potest quàm ignis ellychnii sine oleo. De animalibus irrationalibus loquitur. Sed non immeritò quis fortè mirabitur quòd Deus hoc & in aliis locis esum sanguinis tam severè prohibet, cùm tamen sit bona Dei creatura, & Christus Euangelio dicat *non contaminare hominem quod per os ingreditur*. Respondent quidam Hebræorum istud propterea factum quòd Gentiles sanguinem dæmonibus offerre consueverant, præsertim magi, qui per humanum sanguinem vocabant & conciliabant sibi dæmones; ideóque Deum voluisse quòd omnis sanguis pulvere tegeretur.

Scriptura

Scriptura duas exprimit causas: Altera, quòd sanguis loco animæ sit, & anima in carne sine sanguine vivere non possit: Altera, quia per sanguinem expiabantur peccata. Quod primam causam attinet, dicunt nostri doctores, Deum hâc pædagogiâ homines deterrere voluisse ab effusione humani sanguinis, nè esui sanguinis bestiarum assuefierent esurire etiam humanum sanguinem, ac delectari mutuis cædibus. Quod alteram attinet, sentiunt non tam ob civilem hanc de cavendo homicidio doctrinam prohibitum fuisse esum sanguinis, sed maximè hanc ob causam, quòd esset res sanctissima, & in hunc præcipuè usum à Deo ordinata, ut effusione seu sparsione ejus super altare purificet ac sanctificet immundos. Quâ re adumbratus (inquiunt) est verus usus sanguinis Domini ac Servatoris nostri Jesu Christi, videlicet quòd solus sanguis illius pro peccatis nostris effusus sit, placatio pro animabus nostris, & reconciliatio & sanctificatio nostra. Non debemus ergò sanguine illius vesci eo modo ut expiationem & placationem, quæ soli sanguini illius accepta ferenda est, nostris operibus aut meritis adscribamus. Legitur alicubi de Davide, quòd cùm tres heroes aquam è cisterna Bethleemitica periculo vitæ suæ illi attulissent, noluit bibere, sed libavit aquam Domino, & dixit, *Absit ut in conspectu Dei mei hoc faciam, & sanguinem istorum meorum bibam, quia periculo animarum suarum attulerunt mihi aquam:* Hoc certè nobis de sanguine Christi faciendum & dicendum est. Cùm enim Christus expiarit peccata nostra, & placaverit nobis Deum Patrem maximo suo dolore, adeóque vitæ suæ amissione, nequaquam tam delicati esse debemus ut quod sudore & sanguine suo paravit, nos nostris meritis aut virtutibus tribuamus. Is enim hoc loco *sanguinem Christi edere* dicitur, qui placationem sanguine Christi partam suis ipsius meritis tribuit. Ex his ergò jam liquet esum sanguinis non propter se sed propter mysterium tam diligenter prohibitum fuisse.

VATABLUS.

2. *Istud est verbum quod præcepit,* זה הדבר אשר צוה] Hebraismus pro *Hoc est quod mandat*, &c. vel, *Hæc lex fertur a Deo*, ut scilicet avertat illos ab idololatria. Didicerant enim illi ab Ægyptiis, sacrificare idolis.

3. *Quicunque* איש איש] Ad verb. *Vir vir.* Hebraismus, pro *Quicunque*, vel *Quisquis.* ¶ *Mactaverit,* אשר ישחט] Hæc non de mactatione animalium quæ ad esum fit intelligenda sunt, sed de mactatione sacrificiorum.

4. *Sanguis imputabitur viro illi,* דם יחשב לאיש] *Sanguinem* pro *cæde* accipit, acsi dicat, Perinde mihi displicebit acsi hominem occidisset, ac mortis reus judicabitur. ¶ *Excidetúrque,* ונכרת] *Delebitúrque.* i. Pro ethnico & incircunciso habebitur, & peribit anima illius. Tametsi Judæi per hoc præmaturam mortem intelligant.

5. *In superficie agri,* על פני השדה] i. Ubivis locorum. ¶ *Illa,* אותם] Pronomen Heb. in fine versûs positum huc transtulit interpres, quò dilucidior esset sensus.

6. *In odorem quietis Jehovæ,* לריח ניחוח ליהוה] Vide Exod. 29. 18, & suprà 4. 31.

7. *Dæmonibus,* לשעירם] Significat præcipuè eos dæmones qui hirsuti & villosi instar hircorum, sui cultoribus apparere solebant, ut scribit doctus inter Hebræos. שער Hebræis crinem & pilum significat. Alii istos dæmones שעירים dictos putant, quòd horripilare (ut ità cum aliis loquamur) faciant qui in eos inciderint. Porrò quia Ægyptus, è qua Israelitæ paulo antè profecti erant, varia animalia coluit, idcirco verisimile est coluisse etiam Satyros: & Israelitas exemplum Ægyptiorum sequutos, sacrificasse Satyris, ut aut non nocerent, aut mala depellerent. Quare Spiritus sanctus voluit ut Israelitæ in uno tantùm & certo ac Divinitus ordinato loco sacrificarent: nè si permitteretur ipsis in quovis loco sacrificare, occasionem haberent colendi idola, & deficiendi à Lege. ¶ *Cum quibus fornicantur,* אשר הם זונים אחריהם] Ad verb. *quia ipsi fornicantur post eos*, i. quorum cultui hactenus dediti fuerunt. ¶ *In generationibus eorum,* לדורותם] *Per ætates suas*, i. suis temporibus.

9. *Tunc excidetur,* ונכרת] Tum exterminabitur, ut v. 4.

10. *In medio eorum,* בתוכם] *Inter eos.* Sic paulò pòst. ¶ *Ponam faciem meam,* ונתתי פני] *Ponam iram meam*, q. d. torvo vultu aspiciam, more hominis irati, i. irascar illi qui comederit sanguinem.

11. *Anima carnis in sanguine est,* נפש הבשר בדם] i. Anima carnalis, sive animalis quâ vivimus, habet sedem in sanguine, est enim sanguis sedes animæ, ut vides Gen. 9. 5. Statim idem dicit v. 14 & 15. ¶ *Dedi illum vobis,* &c. נתתיו לכם ונו'] i. Præcepi vobis ut poneretis illum, h. e. funderetis, *super altare* sive ad basim altaris ad expiandum vos. ¶ *Expiabit,* יכפר] Fut. Heb. pro præs. i. sanguis est id quod animam expiat, aut, sanguine expiantur animæ. Unde Apostolus ad Heb. 9. 22. *Et sine sanguinis effusione non fit remissio.*

13. *Venatus fuerit venationem,* ויצוד ציד] *Aucupio*, vel, *venatu, ceperit.* ¶ *Quæ comeditur,* אשר יאכל] i. Quam Lege liceat comedere. ¶ *Et operit illum,* וכסהו] Nè scilicet moriatur illicò, si edantur carnes cum sanguine.

14. Qui est *in anima ipsa,* כנפשו הוא] Qui est *conjunctus animæ ipsi*, vel, qui est *unâ cum anima ipsa.* ¶ *Cujuscunque carnis,* כל בשר] *Cujuscunque animantis. Carnem* pro *animali* accipit, ut & suprà.

15. *Aut raptum,* וטרפה] *Aut discerptum*, vel, *dilaniatum*, sub. *à feris.* Hîc ו pro *Aut* ponitur, Hebraico more. ¶ *Posteaquam laverit,* וכבס] Ad verb. *Et lavabit*, subaudi ex seq. v. *carnem suam.* ¶ *Postea mundus erit,* וטהר] Ad verb. *Et mundabitur*, i. habebitur pro mundo.

16. *Laverit,* יכבס] Sub. *Vestes suas.* ¶ *Iniquitatem suam,* עונו] Pœnam iniquitati suæ debitam.

CASTALIO.

14. *Qui pro ipsius anima est*] Animantis brutæ sanguis pro hominis anima libatur, ut paulò antè.

CLARIUS.

5. *Quas occidum in agro*] Quia in Ægypto multa dicerant, quæ sincero Dei cultui adversabantur, ut erat mactatio pecorum in campo, quæ idololatriæ specie non carebat, ideo Dominus hic præcepit, nè ritum illum deinceps servarent.

7. *Dæmonibus*] Hebraicus textus propriè habet *capris*, sicut & in Esaia de capris saltantibus fit mentio: ubi, sicut & hîc, pro capro intelliguntur dæmones, qui in modum pilosorum caprorum apparebant cultoribus suis.

10. *Si comederet sanguinem*] Prohibetur esus sanguinis, quem gentiles dæmonibus offerre consueverant, præsertim Magi, qui per humanum sanguinem vocabant, & conciliabant sibi dæmones: ideo Deus voluit, ut omnis sanguis pulvere tegeretur: quanquam textus aliam signat rationem, nempe quòd anima in sanguine sit, & propterea sanguis quoque anima vocari possit, ut mox subjicitur: *anima carnis sanguis ejus est*, h. e. sanguis loco animæ est: ut Heb quidam exponunt. Vel, anima in carne sine sanguine vivere non potest.

14. *Anima enim omnis carnis sanguis ejus est*] *Animam* hîc pro *vita* accipe.

DRUSIUS.

15. *Omnis anima quæ comederit morticinum & raptum*] Plerique omnes interpretes hîc & accipiunt pro *aut*, ut sit disjunctiva particula, *morticinum aut raptum.* Sic, *qui maledixerit patri & matri*: Sensus est, interprete Matthæo, *aut matri.* Quæ sententia si vera, tunc etiam raptum immundum esset. Id negant Doctores Hebræi, qui ad hunc locum annotant ideo dici *& raptum*, & non *aut raptum*, quia raptum non est immundum nisi fuerit morticinum. Certè mactatio non polluit. Ideo debet esse morticinum & raptum simul. Porrò morticinum avis mundæ non polluit nisi fuerit in œsophago. Quocirca si comedens evomuerit illud, præsumitur non

polluere. Phesictha, *Non polluit vestes neque in medio viscerum, neque in medio oris, sed in domo animæ*, h. e. in œsophago. Videndus hac de re R. Levi, à quo hæc magna ex parte habeo: quæ eò libentiùs descripsi quòd in novella edit. Tremellii sit *morticinum aut discerptum*. In Hieronymo autem legitur *captum* pro *raptum*. Sic *capio* pro *rapio* dici reperitur. Intellige autem raptum à bestia, quod θηριάλωτον vocant Græci.

GROTIUS.

3. *Si occiderit bovem, aut ovem, sive capram*] Nempe *oblationem Domino*, quod ex v. seq. hîc subintelligitur, κατ' ὑπόζευγμα, aut per trajectionem.

4. *Et non obtulerit ad ostium tabernaculi*] Quod hîc addunt Lxx, ὥστε ποιῆσαι αὐτὸ εἰς ὁλοκάυτωμα ἢ σωτήριον Κυρίῳ δεκτὸν εἰς ὀσμὴν εὐωδίας, poni debuerat post illa, ἔξω τῆς παρεμβολῆς: & deinde sequi, καὶ ὃν τρόπον τὸ σωτήριον τὸ μαρτυρίου μὴ ἐνέβησαν αὐτὸ, ὥστε πεφονεύσθαι δῶρον τῷ Κυρίῳ ἀπέναντι τοῦ σκηνῆς Κυρίου, καὶ λογισθήσεται τῷ ἀνδρὶ τῷ ἐκείνῳ αἷμα. Sed confusæ sunt duæ versiones; altera quæ interpretamentum commodum generalibus illis verbis adhibuerat, altera quæ Hebræum καὶ πόδας sequebatur: unde secuta repetitio inanis, quæ & ex Græco Lxx in Samaritanum fluxit. Nam Samaritani quos nunc habemus codices facti sunt ad Græca exemplaria, ex quo Samaritani ab Justiniano coacti sunt suscipere Christianismum.

7. *Nequaquam ultrà immolabunt hostias suas dæmonibus*] Nempe τραγομόρφοις, qui Hebræis שעירים, unde fortè nomen *satyrorum*. Sic & Chaldæus hîc accepit.

10. *Et de advenis qui peregrinantur inter eos*] Est enim hoc præceptum inter ea quæ Noæ liberis sunt data, ut diximus ad Gen. 9. 4. ¶ *Obfirmabo faciem meam contra animam illius*] Iracar illi vehementer. Sic & infrà 20. 3.

11. *Quia anima carnis in sanguine est*] Vide quæ suprà Gen. 9. 4. Hinc *animales hostias* exponit Macrobius Saturn. 3. cap. 5. ex illo Virgilii,

Sanguine placastis ventos,

& eo quod sequitur,

Sanguine quærendi reditus, animâque litandum.

Ad quem locum Servius, *Videtur sanè peritiâ Juris Pontificalis animalis hostiæ mentionem fecisse, cùm dicit*, animâque litandum Argolicâ; *nam & Animam dixit & Litare, verbo Pontificali usus.* Item ad 3. Æneid. *Anima sine sanguine nunquam est*: & ad initium quarti, *In sanguine anima est*: & postea, *Duo enim genera hostiarum sunt: unum, in quo voluntas Dei per exta exquiritur; alterum, in quo sola anima Deo sacratur. Unde etiam aruspices Animales hostias appellant*, & ad quinti Æneidos illud, *Meliorem animam pro morte Daretis*] *Nam animalem hostiam dat*, & lib. 9. *Purpuream vomit ille animam*] *Secundùm eos qui animam sanguinem dicunt*, & lib. 9. in fine, *In arma undanti cruore animam diffundit, cujus sedem plerique sanguinem esse volunt.* Hebræorum mos est id quo corpus vegetat ac sentit vocare נפש, quo intelligimus רוח. Philo, αἷμα τῆς ψυχῆς ὑγρὰ ζωτικῆς, καὶ πνεῦμα τῆς ψυχῆς ὑγρὰ λογικῆς. ¶ *Ut super altare in eo expietis pro animabus vestris*] Ovidius Fastor. 6.

Hanc animam vobis pro meliore damus.

15. *Anima quæ comederit morticinum*] Hinc sumpsit Pythagoras, συνεθίων κρεῶν ἀπέχεσθαι. Meminere Laertius, Ælianus lib. 4. cap. 17. & Jamblichus. Flaminicæ non licebat soleas morticinas habere. Morticinæ autem dicuntur quæ de pecudibus suâ sponte mortuis fiebant. Ità Servius ad 4. Æneid. Sed & alios à morticinis abstinuisse docet nos Porphyrius lib. 3. de Abstinentia ab animalibus, qui & lib. 4. idem speciatim prodidit de iis qui Eleusiniis initiabantur. Hebræi præter has συνεθείαις accensebant animantes non ritè jugulatas, ex lege Deut. 12. 15. Causam hujus legis affert medicam Maimonides, dicens συνεθεῖα difficulter concoqui.

CAP. XVIII.

MUNSTERUS.

6. *Ad propinquum*] Est שאר ferè idem quòd בשר, *qui* scilicet *de eadem sunt carne.* Interpretatur tamen Onk. קריב *propinquum.* Quidam ex nostris interpretantur *reliquias carnis*: nam consanguinei & propinqui trahuntur ad totam unitatem.

8. *Nuditatem*] Exponunt Hebræi dictionem ערוה pro גילוי, quod *revelationem* & *denudationem* propriè sign. Est enim à radice ערה *discooperuit* seu *denudavit*. Prohibentur autem hîc septem mulieres; nempe Soror, Soror patris sive Amita, Soror matris seu Matertera, Soror uxoris, Uxor fratris, Uxor patrui, & Mulier menstrua patiens. De Matre & Noverca non est ut quicquam à nobis dicatur. Porrò Scribæ etiam multas alias personas signarunt prohibitas; ut sunt Mater matris, Mater patris, Mater avi, Uxor avi, Uxor patris, Uxor fratris patris, Nurus filii, & Nurus nepotis, &c. Harum omnium turpitudo non est revelanda; alioquin coitus incestuosus judicabitur.

18. *In æmulationem*] Sive *tribulationem.* Alludit ad matrimonium Jacob, qui duas habuit viventes sorores, quarum una alteram perpetuò ob maritum æmulabatur. Unde Hebræi dicunt unam mortuam priusquam Jacob habitaret in terra Chnaan, quòd futurum esset ut lex poneretur de duabus sororibus non ducendis. Racanati tamen exponit צרור pro קישור *fasciculo* & *ligatione*, quòd duæ sorores veluti fasciculus non sint habendæ.

21. *Ad Molech*] Perduxit Satanas ipse gentes ad hanc summam crudelitatem & extremam impietatem ut proprios filios impellerent in flammam ignis, atque transire & retransire in media flamma tamdiu cogerent donec spiritum exhalarent, per id putantes Deo magnum & gratum exhibere obsequium, sicut & Sanherib voluit sacrificare filios suos cùm rediisset ab urbe Hierosolymitana, quò deinceps victor evaderet in ancipitibus bellis. Taxat hîc Autor Nizahon Christianos quòd paulò secius cum filiis suis & filiabus agant. Scribit namque in hæc verba, תנח המינים שורפים בניהם ובנותיהם באהבת האל כשהם עושים מהרים וכומריות שנשרפים בזנות ומתחמים ומחאים בזנות ואינם יכולים. תנה והו שריפה שהיא תועבת השם וזנות נקרא שריפה בתרי עשר שנאמר כלם מנאפים כתנור אש להבה בקרבם. Nemo qui Hebraicè scit, non intelliget verba ista: non sunt mea sed autoris Nizahon, ut hîc obiter respondeam æmulis.

24. *Non polluemini in singulis istis in quibus omnibus gentes contaminantur*] Non est intelligendum de omnibus, sed de quibusdam enormibus: cùm Jacob habuerit duas sorores in uxores, & Amram duxerit Jochæbed patruam suam: licèt post prohibitionem Divinam etiam hujusmodi contractus facti sint illiciti.

28. *Nonne terra evomet*] Sepharadi non interrogativè sed absolutè in hunc modum legit hanc sententiam, *Non evomet vos terra sicut evomuit gentem quæ ante vos inerat fuit: sed qui fecerit unam ex abominationibus istis, ille eliminabitur de medio populi sui.*

FAGIUS.

5. *Vitâ sempiternâ*] Ità habet Compl. editio. Ad literam est בחיי עלמא *vitâ seculi*: unde potest ad utrumque referri; vel ad vitam præsentis seculi, vel ad vitam futuri seculi: posterius amplectitur R. S. Alii ad utrumque referunt hoc sensu, *Vivet in eis*, h. e. vitâ temporali ità ut non ejiciatur è populo suo, non puniatur à magistratu, sed placidè, tranquillè & securè vivat. Vel, *vivet in eis*, h. e. Quicunque perfectè impleverit meam legem, is meretur & consequitur suâ obedientiâ non solùm securitatem hujus corporalis vitæ, sed etiam felicitatem futuræ & perpetuæ vitæ. Sed meminerimus hoc non posse fieri nisi per fidem in Christum.

6. *Ad revelandam turpitudinem*] Vox Hebraica ערוה

Eruah propriè *nuditatem* significat, deducta à verbo ערה *Arah*, quod *denudare* & *discooperire* significat. Hinc ערוה *Eruah*, דבר מנוה נחשף צריך להתכסות, i. ut inquit A. E. *res turpis denudata, quæ opus habet ut contegatur. Nuditatem* ergò vocat Hebraismus partes pudendas, per antiphrasim, quòd nunquam nudæ esse debeant. Et *revelare nuditatem* accipit pro *coire & rem habere cum aliquo.* Sed placet hîc obiter indicare quomodo Hebræi istos prohibitos gradus consanguinitatis intelligant atque explicent.

7. *Turpitudinem*, sive *nuditatem*, *patris tui non revelabis*, &c.] Activè hîc sumitur, q. d. Cum ea quam nudavit pater tuus non concumbas, & intelligit Matrem. Unde mox tanquam expositionis gratiâ additur. ¶ *Et turpitudinem*, sive *nuditatem*, *matris tuæ non revelabis.* Nam *Et* hîc expositivè accipitur pro *id est.* Et volunt hîc non tantùm comprehendi eam quæ legitima uxor patris est, sed & omnes alias cum qua quovis modo concubuit pater, sive אנוסתו sive מפותתו, i. sive *violenter eam oppresserit*, sive *persuadendo eam cognoverit.*

8. *Turpitudinem uxoris patris tui non revelabis*, &c.] Hoc de Noverca intelligendum dicunt, cum qua non sit concumbendum, sive vivat sive moriatur pater. Talis erat incestus illius Corinthiaci de quo scribit Apostolus 1 Cor. 5. 1. *Omnino*, inquit, *auditur inter vos stuprum, & hujusmodi stuprum quod nec inter gentes nominatur, ut aliquis uxorem patris habeat*, &c.

9. *Turpitudinem sororis tuæ, filiæ patris tui, aut filiæ matris tuæ*, &c.] Hæc quidam sic explicant, בין שנולדה לאביך מאשה אחרת וו היא מולדת בית ובין שנולדה לאמך מאיש אחר וו היא מולדת חוץ וכן תרגם אונקלוס, *Sive nata sit patri tuo ex uxore alia; & hoc est domi nasci; sive nata sit matri tuæ ex viro alio; & hoc est foris nasci; atque ità transtulit Onkelus.* Hæc sunt verba Kimhi. Alii per *domi nasci* intelligunt eam quæ est ex legitimo matrimonio nata; per *foris nasci*, eam quæ est extra matrimonium nata. Atque hanc sententiam habent veteres Hebræi, quos & A. E. sequitur; quæ & mihi magis probatur. Est ergò sensus, Non esse concumbendum cum Sorore, quocunque modo soror sit, sive ex eisdem parentibus, sive ex diversis parentibus, sive legitimè sive illegitimè nata sit.

10. *Turpitudinem filiæ filii tui*, &c. *quoniam turpitudo tua sunt*] i. Consanguineæ tuæ sunt.

11. *Turpitudinem filiæ uxoris patris tui*, &c.] Loquitur de Filia novercæ: q. d. Non tantùm abstinendum est à nuptiis sororis germanæ ex utraque parente, sed etiam à nuptiis filiæ novercæ ex patre tuo genitæ. h. e. sororis ex altero tantùm parente.

12. *Turpitudinem sororis patris tui non revelabis*, &c.] Hæc est Amita, cum qua naturali lege non licet nuptias contrahere; quemadmodum nec mulieri cum Patruo, qui est frater patris.

13. *Turpitudinem sororis matris tuæ*, &c.] Hæc est Matertera: Et sicut non licet viro ducere Materteram suam, ità non licet mulieri nubere Avunculo suo, qui est frater matris; quia hæ personæ habentur loco parentum. Eâdem ratione prohibentur etiam Magna amita & Magna matertera.

14. *Turpitudinem fratris patris tui non revelabis*, &c.] i. Uxori patrui tui nè jungaris matrimonio.

15. *Turpitudinem nurûs tuæ*, &c.] Prohibetur nè Socer cum Nuru, vel Socrus cum Genero nuptias contrahat. Hæc lex munitur postea severitate supplicii, *Si quis dormierit cum nuru sua, uterque moriatur; quia scelus operati sunt. Sanguis eorum sit super eos.* Et hæc lex valet, sive maritus nurûs adhuc vivat, sive mortuus sit; & sive ipsa sit ex desponsatis, sive ex nuptis.

16. *Turpitudinem uxoris fratris tui*, &c.] i. Non contrahas matrimonium cum Uxore fratris tui, eo mortuo, nisi decesserit sine liberis: tunc enim frater superstes ducat uxorem fratris mortui ad excitandum illi semen, Deut. 25. 5.

17. *Turpitudinem uxoris & filiæ ejus*, &c.] i. Nec Privignæ, nec Filiæ ejus, aut Filiæ privigni ducendæ sunt in conjugium. ¶ *Scelus est*] Chald. *Consilium peccatorum est*; quod R. S. ità explicat, שיצרך יועצך לחטוא, *Consilium est quod suggerit tibi malus genius tuus, ut faciat te peccare.*

18. *Uxorem cum sorore ejus nè accipias*, &c.] Etsi in lege Mosi polygamia concessa fuit, tamen non licuit duabus simul sororibus jungi, nè videlicet altera alteram perpetuò affligeret; quod in conjugio Jacobi Patriarchæ factum est. Est igitur sensus, Nè accipias mulierem aliquam pro uxore, cum sorore ejus, ut affligas eam concumbendo cum sorore ejus, præsente sive vivente eâ uxoris sorore: nam uxoris demortuæ sororem ducere licebat. q.d. Duas sorores simul non ducas in uxores: uxore tamen tuâ mortuâ, sororem ejus ducere poteris.

19. *Et ad mulierem dum est in separatione immunditiæ suæ*, &c.] Vult dicere, Nè rem habeas cum uxore tua eo tempore quo segregatur & secedit propter fluxum menstruorum. Ad literam est, *In separatione*, vel *segregatione*, *pollutionis suæ.* Pro quo Latinus interp. reddidit, *Quæ patitur menstrua.* Hactenus de mulieribus in Lege prohibitis. Verùm Scribæ illis adhuc plures species addiderunt, nempe 20. & sunt istæ; א' אם אמו ב' אם אבי אמו
ג' אם אביו. ד' אם אבי אביו. ה' אשת אבי אביו.
ו' אשת אבי אמו. ז' אשת אחי האב מן האם. ח'
אשת אחי האם בין מן האב בין מן האם. ט' כלת
בנו וכלת בן בנו. י' כלת בתו. יא' בת בת בנו.
יב' בת בן בנו. יג' בת בת בתו. יד' בת בן בתו.
טו' בת בת בן אשתו. יו' בת בת בת אשתו. יז'
ואם אם אבי אשתו. יח' ואם אב אבי אשתו. יט'
ואם אם אם אשתו. כ' ואם אב אם אשתו. 1. *Mater matris suæ*; 2. *Mater patris matris suæ*; 3. *Mater patris sui*; 4. *Mater patris patris sui*; 5. *Uxor patris patris sui*; 6. *Uxor patris matris suæ*; 7. *Uxor fratris patris ex matre*; 8. *Uxor fratris matris sive ex patre sive ex matre*; 9. *Nurus filii sui, & nurus filii filii sui*; 10. *Nurus filiæ suæ*; 11. *Filia filiæ filii sui*; 12. *Filia filii filii sui*; 13. *Filia filiæ filiæ suæ*; 14. *Filia filii filiæ suæ*; 15. *Filia filiæ filii uxoris suæ*; 16. *Filia filiæ filiæ uxoris suæ*; 17. *Et mater matris patris uxoris suæ*; 18. *Et mater patris patris uxoris suæ*; 19. *Et mater matris matris uxoris suæ*; 20. *Et mater patris matris uxoris suæ.* Hactenus illi.

21. *Ut traducatur Molech*] Tametsi variæ sint opiniones de isto idolo, quòd alii astrum quoddam, alii diabolum, alii omne idolorum genus eo modo vocari asseverant, tamen Hebræorum sententia probabilior esse videtur, qui pro quodam idolo habent quod Ammonitæ maximè colebant, juxta illud quod scribitur, 1 Reg. 11. 7. *Tunc ædificavit Salomon fanum Chamos idolo Moab, in monte qui est contra Jerusalem, & Moloch idolo filiorum Ammon.* Quod nomen ipsum attinet, videtur hoc illi impositum ab eo quòd hoc idolum summum & maximum erat, & quasi primatum inter reliqua idola obtineret. Videtur enim deductum vocabulum à מלך *Malach*, quod est *regnare, gubernare.* Hinc מולך *Molech*, *q. Rex, Imperator & Gubernator.* Atque huc fortè respexerunt Lxx, qui ἄρχοντα *principem* verterunt. Sic enim legunt, Καὶ ἀπὸ σπέρματός σου οὐ δώσεις λατρεύειν ἄρχοντι, *Ex semine tuo non dabis ut serviant principi.* De figura istius idoli ità scribunt, *Fuit autem Moloch* צלם חלול, *imago concava, habens septem conclavia: Unum aperiebant similæ offerendæ; aliud, turturibus; tertium, ovi; quartum, arieti; quintum, vitulo; sextum, bovi; qui verò volebat offerre filium, huic aperiebatur septimum cubiculum. Et facies hujus idoli erat ut facies vituli: manus planè dispositæ ad recipiendum ab astantibus, Et saltabant interim quò puer in idolo succenso igne cremabatur; percutientes tympana, nè pueri ejulatus audiretur.* Alii de cultu Moloch exhibito, & de traductione illa puerorum per ignem sic scribunt, מדליק כומר את
אש נדולה ולוקח מקצת זרעו ומוסרו לכומרים והם
נותנים הבן לאביו אחרי נסמר להם להעביר באש
ברשותם ואבי הבן הוא שהיה מעביר בנו או בתו
על האש דולקה ברשות הכומרים ומעביר אותו מצד

וזה לצד זה בתוך השלהבת שנשרף הנער, *Incendebat monachus ignem magnum, & accipiebat partem aliquam seminis ejus*, (h. e. aliquem ex filiis ejus, qui cupiebat illum immolari) *& tradebat eum aliis monachis*, (isti Hebraicè כומרים *Chomerim* à *nigris vestibus* quibus induti erant sic dicebantur, ut scribit R. D. K. vel ab *exusta nigredine*, ut alii volunt) *Et illi rursum reddebant filium patri suo posteaquam ipsis traditus esset, ut traduceret eum per ignem ipsorum potestate. Atq; pater filii ipse erat qui traducebat filium suum aut filiam suam per ignem accensum potestate Monachorum: transiréq; faciebat eum ab uno latere ad alterum latus, per mediam flammam, donec comburetur puer.* Eadem ferè habet & R. S. qui in hunc locum ità annotavit, עבודה זרה היא ששמה מולך וזו היא עבודתה שמוסר בנו לכומרים ועושין שתי מדורות גדולות ומעבירין את הבן ברגליו בין שתי מדורות האש ׳ לא תתן וזו היא מסירתו לכומרים: להעביר למולך ׳ וזו העברת האש, *Idolum est cui nomen erat Molech: & iste est cultus ejus. Tradebat* (scilicet pater) *filium suum Monachis, qui faciebant duos rogos magnos, traducebántq; filium per pedes suos inter duos rogos ignis. Et quod dicitur*, Non dabis, *&c. sensus est, Non dabis Monachis:* Ut traducatur Molech, *i. ut traducatur per ignem.* Eadem omnino habet & R.D.K.

VATABLUS.

3. *Secundùm opus:* כמעשה] i. Juxta consuetudinem & morem, sic mox. ¶ *Introducturus sum,* מביא] Præt. Heb. pro fut.

4. *Facite,* תעשו] Fut. Heb. pro imper. ut & in sequentibus. ¶ *Ut ambuletis in eis:* ללכת בהם] i. Ut vivatis juxta illas leges.

5. *Quæ faciet*, &c. אשר יעשה אותם האדם וחי בהם] *Quæ si fecerit homo, vivet in eis.* Alii, *quia faciet illa homo, & vivet in illis.* Quidam hæc exponunt de externa privatorum hominum obedientia. Qui enim (inquiunt) publicis legibus obsequitur, vivit in eis, i. non punitur à Magistratu, sed ducit vitam tranquillam. *Vis non timere potestatem? quod bonum est facito, & feres laudem ab illa*, Rom. 13.3. Re verâ tamen (interprete Christo, Matth. 9.19. & Paulo, Rom. 10. 5.) tam de tota & perfecta Divinæ Legis obedientia quàm de vita æterna intelligi debet, quam assequitur perfecta Legis obedientia. *Homo* (inquit) *faciens judicia mea vivet in eis:* h.e. Quicunque perfectè impleverit Legem meam, futuram vitam adipiscetur. Quis autem est qui Legem Dei perfectè implevit? Nullus certè hominum præter unum solum Jesum Christum Dominum nostrum. Quare non possumus consequi veram illam vitam in regno cœlorum justitiâ operum seu Legis, sed necesse habemus eam consequi justitiâ fidei, videlicet ut confiteamur ore nostro Dominum Jesum & credamus in corde nostro quòd Deus excitavit illum à mortuis, hoc enim est justitia, salus & vita nostra.

6. *Nemo ad ullam*, &c. איש איש וגו'] Ad verb. *Vir vir ad omnem propinquitatem* [vel *consanguinitatem*] *carnis suæ non accedent.* Hebraismus, pro, Nemo rem habeat cũ consanguinea sua, etiam datâ fide matrimonii. ¶ *Turpitudinem:* ערוה] *Nuditatem. Nuditatem* vocat partes pudendas per antiphrasim, quòd nunquam nudæ esse debeant, sic in sequentibus.

7. *Turpitudinem patris tui,* ערות אביך] *Nuditatem patris tui.* Hic activè sumitur, quasi dicat, cum ea quam nudavit pater tuus, nè concumbas & intelligit matrem. Unde mox tanquam expositionis gratiâ additur, *Et turpitudinem, sive nuditatem matris tuæ non revelabis:* nam ו hoc loco pro *Id est*, positum est.

8. *Uxoris patris tui,* אשת אביך] i. Novercæ tuæ. Exemplum hujus incestûs habes 1 Cor. 5.1. ¶ *Turpitudo*, &c. ערות אביך] *Nuditas patris tui est.* i. Rem habuit pater tuus cum ea, & cum ea consuevit.

9. *Quæ genita est*, &c. מולדת בית או מולדת חוץ] Ad verb. *prolis* [*generationis*] *domûs, aut prolis deforis*, i. quæ ex legitimo matrimonio nata sit, vel extra matrimonium, quando scilicet non præcesserunt cerimoniæ quæ observari solent in matrimonio contrahendo. Chaldæus paraph. *cum sorore tua filia patris tui, aut cum sorore tua filia matris tuæ.*

10. *Non revelabis:* לא תגלה ערותן] Ad verb. *non revelabis turpitudinem earum:* posteriora duo vocabula non reddidit noster interpres, quòd Latinis redundarent: Hebræis aliàs sermo venustus: neque etiam in fine seq. versûs redditum est Latiné. ¶ *Turpitudo tua sunt.* ערותך הנה] i. Sunt filiæ ejus cum qua rem habuisti.

16. *Turpitudo fratris tui est:* ערות אחיך הוא] i. Frater tuus consuetudinem habuit cum ea.

17. *Turpitudinem mulieris*, &c. ערות אשה ובתה] i. Mortuâ matre non licet tibi contrahere matrimonium cum filia ejus, etiam ex alio viro. ¶ *Scelus est:* זמה הוא] Sub. *si rem habueris cum illis.*

18. *Ad affligendum,* לצרור] *Ad lacessendum*, sub. *illam:* i. ut altera alteram affligat. Etsi in Lege Mosis polygamia concessa fuit, tamen non licuit duabus simul sororibus jungi, nè videlicet perpetuò altera alteram affligeret: quod in conjugio Jaacob patriarchæ factum est. Est igitur sensus, Nè accipias mulierem aliquam pro uxore cum sorore ejus, ut affligas eam concumbendo cum sorore ejus, præsente sive vivente eâ uxoris sorore. ¶ *Eâ vidente,* עליה] Ad verb. *super eam*, i. eâ præsente, vel vivente.

19. *In menstruo immunditiæ suæ,* בנדת טומאתה] *In segregatione pollutionis suæ*, i. eo tempore quo separatur uxor tua propter menses.

20. *Non dabis concubitum tuum*, לא תתן שכבתך] Nunquam habebis rem cum uxore proximi tui, ut per illam reddaris impurus.

21. *Ut transfire facias* idolo *Molech,* להעביר למולך] Tametsi variæ sunt opiniones de isto idolo, quòd alii astrum quoddam, alii diabolum, alii omne idolorum genus hoc nomine vocari asseverant: tamen Hebræorum sententia probabilior esse videtur, qui pro quodam idolo habent, quod Ammonitæ maximè colebant, juxta illud quod scribitur 1 Reg. 11.7. Tunc ædificavit Salomon fanum Camos idolo Moab in monte qui est contra Jerusalem, & Moloch idolo filiorum Ammon. Fuit igitur Moloch seu idolum, seu ritus colendi Dei, non institutus verbo Dei, sed excogitatus à Gentibus, sive ab Ammonitis, ut dictum est 1 Reg. 11. 7. sive ab aliis idololatris, & postea ab Israelitis exemplo Gentium in honorem Dei usurpatus. De hoc cultu, 2 Reg. 23.10. *Josias contaminavit Thopheth, quod est in valle filiorum Hinnom, nequis traduceret filium suum aut filiam per ignem ipsi Moloch.* Et Jer. 32.35. *Ædificaverunt excelsa Baal, quæ sunt in valle filiorum Hinnom, ut traducerent filios suos & filias suas ipsi Moloch.* Quomodo autem hæc traductio per ignem facta fit, haud scio an hoc tempore aliquid certi habeatur. Hebræi interpretes dicunt Moloch fuisse imaginem concavam, in quam pueri includebantur, ut subjecto igni in honorem Dei concremarentur & sacrificarentur. Existimabant enim impii illi hypocritæ quòd si Deo placerent vituli in holocaustum, multò magis placeret ei in holocaustum oblatio liberorum suorum. Et si Deus (inquiebant) delectatus est obedientiâ Abrahæ qui obtulit filium suum Isaac, quomodo non delectaretur etiam istorum liberorum oblatione, totâque ipsorum cremations? Sunt qui sentiunt duos utrinque rogos ignis succensos fuisse per quos puer transiverit, ut hâc quasi lustratione consecraretur Deo: itáque puer non erat crematus, sed tantùm lustratus & expiatus. Quod utcunque se habeat, certè abominabilis fuit impietas, de qua & postea cap. 20. 2. Quod ad nomen ipsum attinet, videtur hoc illi impositum, quòd hoc idolum summum & maximum esset, & quasi primatum inter reliqua idola obtineret: nam videtur deductum à מלך *regnavit.* Unde מולך quasi *Rex, Imperator, & gubernator.* Atque huc fortasse respexerunt Lxx, qui ἄρχοντα principem verterunt hoc loco.

22. *Nè concumbas concubitu mulieris,* לא תשכב משכבי אשה] *Nè dormias dormitionibus mulieris*, i. Nè habeas rem cum mare.

22. *Ut polluaris cum eo:* לטמאה בה] i. reddendo te

te impurum. ¶ *Neq; mulier*, &c. ואשה לא תעמוד ונו'] i. Mulier non ſubjacebit bruto, vel non coibit cum eo.

24. *Ejecturus ſum*, &c. משלח מפניכם] Præſ. Heb. pro fut. *quas expellam ad adventum veſtrum.*

25. *Polluta namq;*, &c. ותטמא הארץ ונו'] *Et polluetur terra; poſtea viſitabo iniquitatem ejus adversùs eam; tum evomet ipſa terra habitatores ſuos.* i. Si homines polluerint ſeſe his ſceleribus, puniam eos, & terra evomet vos qui tunc incoletis eam. Metaphora à ventriculo valente, & non ferente cibos corruptos, ſed evomente eos.

28. *Et non evomet*, ולא תקיא] *Ut non evomat.*

30. *Cuſtodiam meam*, את משמרתי] Sing. Heb. pro plur. *cuſtodias meas*, i. obſervationes & juſſa. ¶ *Abominationum*, התועבות] i. abominabilibus.

CASTALIO.

21. TRajiciendam Molocho] Scilicet per ignem.

CIARIUS.

18. IN *æmulationem*] Sive *afflictionem*. Alludit ad matrimonium Jacob qui duas habuit viventes ſorores, quarum una alteram perpetuò ob maritum æmulabatur. Unde Hebræi dicunt unam mortuam prius, quàm Jacob habitaret in terra Chanaan, quod futurum eſſet, ut lex poneretur de duabus ſororibus non ducendis.

21. *Moloch*] Perduxerat Satanas gentes ad hanc ſummam crudelitatem, & extremam impietatem, ut proprios filios impellerent in flammas, atque tranſire & retranſire in media flamma tamdiu cogerent, donec ſpiritum exhalarent: per id putantes, Deo magnum & gratum exhibere obſequium.

DRUSIUS.

6. SÆpe dixi, rurſumque dico, Ariam verſionem Santis non ſemper correxiſſe, ſed ſæpe corrupiſſe. Sit pro exemplo locus qui habetur Levit. 18. 6. אל כל שאר בשרו Quem Santes ità reddiderat, *ad omnem propinquam carnis ſuæ*, cùm antè fuiſſet in Vulg. noſtra, *ad proximam ſanguinis ſui*. Id Arias, *ad reliquias carnis ſuæ*, ac ſi eſſet שאר in fonte, cum Camets ſub Aleph. Hoc non eſt emendare, ſed depravare. Nam depravat, qui quod rectum eſt loco movet, & pro eo reponit quod minùs rectum. שאר aliquando idem eſt quod בשר *caro*, ut Pſal. 78. 27. *Pluit ſuper eos ſicut pulverem carnem*, i. coturnices: aliquando diverſum quid eſt, ut hoc loco. Nam non *carnem* denotat ſimpliciter, ſed *propinquos hominum & conſanguineos*. Sic alibi, *Qui turbat carnem ſuam*, i. conſanguineos ſuos. Adito ſis ad Notas meas majores in hunc librum. Pheſictha Lev. 18. 12. ad, *caro patris tui eſt*] *Qui exierunt ex una carne vocantur* שאר, *caro, ut ibi, Qui comedunt carnem populi mei*. Sic dico, in veritate שאר eſt *caro*: Ideo dicunt שארו *caro ejus* pro *uxor ejus*, quæ caro una eſt cum viro ſuo, juxta illud, *erunt in carnem unam*. Abenezra, בשר & שאר *vicina ſunt in ſenſu*, ſive *ſignificatione*. Sanè ubi Hieron. *caro patris tui*. Onc. habet *propinqua patris tui eſt*, & Jon. *propinqua carnis patris tui*.

14. דוד eſt *patruus*, qui θεῖος πατρὸς & πατραδελφὸς dicitur, & Chaldaicè אחבוך in Onc. & Jon. *frater patris tui*: quem Lyra perperam *avunculum* appellat qui eſt frater matris propriè, μητραδελφὸς.

18. Qui digamiam aut polygamiam Lege prohibitam eſſe contendunt, pro ſe adducunt locum illum qui habetur in hoc loco. *Non accipies mulierem ad ſororem ejus*: Quem enarrant, *unam ad aliam*, h. e. duas aut plures. Sic olim expoſuerunt hunc locum Saducæi, quos *Caraos* appellant. Teſtis mihi autor Pheſicthæ ità ſcribens, *Quot errores errarunt Carai, qui dixerunt*, Mulierem ad ſororem ejus non accipies, *Iſtæ ſunt duæ uxores: cùm hoc ſit in Lege, Prophetis & Hagiographis quòd Iſraelitæ duxerint duas uxores, & de Phenina ſcriptum, Irritabat eam æmula ejus.* Ecce unus è Rabbaniim exponit locum illum de duabus ſororibus, ut etiam Doctores omnes catholici ad noſtram uſque ætatem, in qua expoſitionem Carærorum renovarunt Tremellius & Junius. Si rectè, cur tot viri ſancti & Legis ſtudioſiſſimi contrà fecerunt? cur non eo nomine reprehenſi ſunt? quorſum lex illa quæ lata de liberis duarum uxorum, amatæ & odioſæ, ſi non licet duas habere? Hæc omnia faciunt pro Doctoribus Catholicis, ut & illud quod in Deuteronomio, *Non multiplicabit ſibi uxores*. Nam ſi nulli licet duas habere, nè Regi quidem. Si non duas, multò minùs plurimas. Si dicas, Licuit Regi quod non licuit aliis privatis; ergòne licuit Regi duas habere, non multas? Multitudo enim initium ſumit à tribus. Sic dico, Qui duas tantùm habet, non eſt polygamus, ſed digamus proprié. Omnino praxis antiquæ ſynagogæ adverſatur his interpretibus, ut & illis qui negant poſt mortem uxoris, ſi abſque liberis deceſſerit, ſororem ejus ducere. Nam ſequitur, *in vita ejus*. Quocirca R. Levi, *Poſt mortem uxoris licitum eſt ducere ſororem ejus, quod non ſit in reliquis propinquis uxoris ejus memoratis. Et ſciendum non eſſe diſcrimen inter ſororem uxoris ejus, ſive ſit ex patre ipſius, ſive ex matre. Nam antè invenitur in ſectione de Sponſalibus quòd vocetur Soror abſolutè qua ſoror eſt ex patre aut ex matre. Dicit enim ibi textus, Vir qui acceperit ſororem ſuam filiam patris ſui aut filiam matris ſuæ, &c. Nuditatem ſororis ſuæ detexit.* Addam ex Pheſictha, *Qui dicit, Duæ uxores in mundo prohibitæ ſunt, notum ſit ei neq; legem eſſe neq; ſtatutum. Nam ecce multi juſti acceperunt duas uxores, velut Elcana, David, Salomo, & in libro Præteritorum ſive Paralipomenon multi memorantur cum duabus uxoribus.* Conceſſa igitur Lege polygamia, h. e. non prohibita fuit. Dico, Lege Moſis: an etiam Lege Chriſti? Nam in Chriſtianiſmo paulatim abolita fuit vetus illa conſuetudo, quam Lex non prohibuerat. Pugnare etiam videtur cum inſtitutione matrimonii, *erunt in carnem unam*, quod idem cum illo, *erunt caro una*. Ideo Chriſtus adjecit quod in ſententia continebatur, *erunt duo caro una*, i. unum corpus. Hoc ut verum, ità permirum mihi videtur antiquos Patres ignoraſſe. Autor Pheſicthæ ad verſum qui proximè ſequitur, *Quare juncta eſt revelatio nuditatum menſtruatæ cum ſorore uxoris? Ut doceat te quemadmodum ſeparata ob menſium fluxum licita eſt poſt tempus, h. e. poſt purgationem, ſic etiam ſororem licitam eſſe poſt obitum uxoris tuæ.* Vide ſequentia.

Admonitio.

Carærorum expoſitionem hujus loci, licèt praxin contra ſe habeat, nunquam tamen ut abſurdam rejeci. Quin in ea opinione ſemper fui, ut exiſtimarim polygamiam Lege vetitam, conſuetudine tantùm conceſſam fuiſſe veteribus; in qua ſententia dubius adhuc animi pendeo & fluctuo. Quæ ſi recipitur, tum corruit illud de ſorore uxoris; & quæ ſcripſi ea de re, ſcripta nolim.

21. *De ſemine tuo non ſines ut traducatur ad Moloch*] Id exponunt, *ut traducatur per ignem*: alii, *ut traducatur ad cultum Moloch*. Idolum hoc erat filiorum Ammon; quod nunc legunt & ſcribunt *Molech*. R. S. *Idolum erat nomine Molech, quod ità colebatur. Tradebant filium ſuum camaris, h. e. ſacerdotibus illius idoli, & faciebant duas pyras magnas, traducebántq; filium cum pedibus ſuis inter duas illas pyras ignis.* Abenezra, *Molech nomen imaginis vel ſtatuæ, de quo Doctores prodiderunt quòd ſit nomen univerſale de eo quem regnare fecerunt ſupèr ſe. Convenit autem ut ſit abominatio filiorum Ammon. Et verbum* ad traducendum *valet* ad comburendum. *Nam hic erat cultus ejus. Et ſunt qui dicant quòd traducebat filium ſuper ignem, unus vivebat, & alter moriebatur. Alii dicunt, quoniam in textu nulla mentio ignis, traductum fuiſſe à lege Dei ad ſtatutum Moloch.* Pheſictha, *Molech eſt omnis quem Regem faciebant ſuper ſe, etiam Tſeror, etiam Keſam.* Quid צרור? *Statua eſt in manu habens lapides duodecim, è quibus ſingulis horis unum dejicit in ſubjectam pelvim: is ſonum edit qui longiſſimè exaudiri poteſt.* Has ſtatuas vel figuras R. Meir ait eſſe licitas; ſed *Tſeror olam*, i. *ſeculi*, vetitum & interdictum eſſe immundúmque. Hoc nomine quidam idolorum ſimulacra intelligunt. Verba ſunt, ut

habentur in Aruch, *R. Meir dicit Tseror horæ munda esse; Tseror Olam, i. seculi, immunda.* Et mox, *Coram Regibus faciunt Sapientes nationum imagines, & ponunt in manibus earum 24 lapides, & subtus simpulum magnum æreum: & in fine cujusque horæ proficit imago è manu sua lapidem unum in medium illius simpuli, & auditur vox vel sonus simpuli per totam urbem. Alia expositio, Si lagena supradicta vincta fuit vinculo non stabili, quod ad horam tantùm durat, non recipit immunditiam: si verò vinculum fuerit firmum, & perstiterit in ligatione sua semper, recipit immunditiam. Ideo dixerunt Vinculum seculi pollutum esse.* Hîc צרור interpretatus sum *vinculum.* Sed quid קיסם? Videtur fuisse genus idoli, unde legimus, Ferit divinus את קיסמו idolum suum ità dictum. Videndus Baal Aruch in קסם. Sequitur in Phesictha, *ad traducendum*] *Quemadmodum faciebant in Thophet & in Ge Ben Hinnom, i. in valle filii Hinnom, pyras igneas, traducebántque filios suos per illas.* R. Levi. *Moloch erat idolum, in quo Ignem colebant: Et pater dabat ex parte semen suum sacerdotibus illius idoli, quem cum licentia eorum traducebat pedibus suis per medium ignem: Et videtur quòd in isto cultu feriebat fœdus cum idolo illo, cùm daret de semine suo ei. Unde apparet non traductam fuisse nisi partem seminis: & puto intentionem fuisse in hoc Planetam colere qui* מאדים, *i. Mars, à rubore vocatur. Nam is dominatur in ignem comburentem, prout refertur in judiciis Planetarum. Fieri autem potest ut hic idoli cultus fuerit ex ritibus Ægyptiorum aut Chananæorum,* &c. Nicolaus, *Moloch, ut Ebrai dicunt, idolum erat cupreum ad formam hominis factum, interiùs concavum. Et in illa concavitate fiebat ignis quousque idolum esset quasi ignitum; & tunc ponebatur puer inter manus idoli: & sacerdos tympana pulsans tantum sonitum faciebat quòd vox pueri morientis audiri non poterat, nè parentes compaterentur, sed magìs crederent animam acceptam à Diis in quiete & sine dolore.* Pro Moloch in Lxx est ἄρχοντι, & in Augustino *principi*, qui pro Deo colitur. Sed Theodoretus, Quæst. 25. *Ebraicum*, inquit, *habet Moloch: & cæteri interpretes sic posuerunt.* Fortè *Molech* q. *Melech*, i. *rex*, βασιλεύς.

IDEM.

21. לְמֹלֶךְ. Cæteri, τῷ Μολὲχ] Schol. λαβεῖν ἄρχοντι· τὸ Ἑβραϊκὸν Μολὲχ ἔχει· καὶ οἱ λοιποὶ δὲ ἑρμηνεῦσι τοῦτο παρέλαβον. Hieron. *ut consecretur idolo Moloch.*

28. קָאָה. A. ἐξῆρεν *abstulit, è medio sustulit.* Sym. ἐξήμισεν *evomuit.* Th. ἀνέβλυσεν *abjecit*] *Evomuit.* Sic etiam interp. noster.

GROTIUS.

2. EGO *Dominus Deus vester*] Cui jus legem ferendi. Ubi loquitur lex Divina, fileant mores humani.

5. *Vivet in eis*] *Vitam longam*, Chaldæus hîc.

6. *Ad proximam sanguinis sui non accedet*] Non hoc ità generaliter sumendum ut fecere Græci Christiani, quorum hac de re sententiam explicat Basilius ad Diodorum, sed de iis feminis quæ sunt comprehensæ verbis sequentibus. Vide quæ à nobis dicta l. 2. De J. B. ac P. c. 5. §. 13. ¶ *Turpitudinem*] ערות, i. *nuditatem*, Hebræi vocant partes quæ nudæ dedecent. Ideo Lxx ἀσχημοσύνην. Paulus 1 Cor. 12. 23. τὰ ἀσχήμονα.

8. *Turpitudo enim patris tui est*] Pater nudavit.

9. *Quæ domi vel foris genita est*] i. sive mater eam genuerit ex tuo patre, sive ex alio matrimonio; quod similiter de patre sumendum: ut non tantùm sorores ex utroque parente, sed & ex altero prohibitæ intelligantur, ut hîc Chaldæus. *Foris genitam* quidam interpretantur *ex stupro.*

11. *Turpitudinem filiæ uxoris patris tui non discooperies*] Adest in Hebræo, *natæ patris tui.* Quia verò οὐκ ὁμοπατρίας ἀδελφῆς, ut hîc loquuntur Lxx, satìs cautum erat suprà 9, ideo Sadducæi vocem מולדת hîc sumebant de patris privigna quam pater adoptasset; quomodo & ילד & γωνὰν sumi interdum notavimus ad Lucæ 3. Sanè & Romano jure vetamur sorores per adoptionem factas ducere, quamdiu manet adoptio: l. *Per adoptionem.* D. de Ritu nuptiarum. Institutionibus de Nuptiis, §. *Inter eas.*

18. *Sororem uxoris tuæ in pellicatum illius non accipies, nec revelabis turpitudinem ejus adhuc illâ vivente*] *Pellicem* hîc impropriè sumit pro *altera conjuge*, quam Græci hîc feliciùs ἀντίζυγον vocant. Jacobo id malè cesserat. Sicut acerrima dicuntur esse fratrum odia, sic & æmulationes sororum. Reprehendit hîc Pesictha non immeritò Caraitarum sententiam, quî volebant vetari hîc duas habere eodem tempore uxores, quia *soror* sæpe apud Hebræos alterum aliquid ejusdem generis significat. Eámque sententiam & nostro sæculo renovarunt viri non ineruditi, nempe quia nolunt quicquam in Euangelio esse vetitum quod in Lege licuerit: quibus refellendis sufficient quæ dicta in l. 2. De J. B. ac P. c. 5. §. 9. Lex in Deuteronomio satìs clara est, plures uxores permittens. Accedit optima legis interpres consuetudo.

21. *Ut consecretur idolo Moloch*] Per ignem. Vide quæ dicentur Deut. 18. 10.

23. *Quia scelus est*] Heb. *confusio*, optimè. Non abominatio tantùm est, ut quæ præcessere, sed in uterum humanum effusio γονῆς ἀλλοχρόας, unde portenta nascuntur.

24. *In omnibus his quibus contaminatæ sunt universæ gentes*] Hoc de contaminatione gentium refer ad postrema illa: aut, si vis, adde & incestus juris gentium. Sunt enim & incestus juris civilis ideo vetiti, nè nimia licitorum vicinitas ad illicita duceret. Vide quæ nos dicto jam loco.

30. *Custodite mandata mea*] Heb. *Custodite custodiam meam:* quomodo & infrà 22. 9. ubi Lxx φυλάξου τὸ φύλαγμά μου. Trahunt hoc Hebræi ad receptas in Lege interpretanda sententias, nè quis ab eis privatæ opinionis amore discedat. Ego potiùs putem hoc innui, non modò servanda quæ juris sunt naturalis, sed & ea quæ velut antemuralia interjectu suo jus naturale longiùs à contemptu removent. Sic apud Christianos canones περιφυλακαὶ vocantur τῶν θείων νόμων.

CAP. XIX.

MUNSTERUS.

2. SANCTI *eritis*] h. e. segregati eritis ab immunditiis & abominationibus prædictis.

4. *Idola*] Hebraicam vocem אלילים quidam putant compositam ab אל *non* & אל *Deus*, q. *qui non sunt dii.* Alii interpretantur דבר שאינו מועיל *rem vanam, & quæ nihil prodest.*

5. *Pro vestri acceptatione*] Abraham Sephæradi exponit *pro vestra voluntate, non pro mea voluntate:* h. e. non ut mihi, sed ut vobis prosint.

9. *Cùm messueritis*] In messe anguli agri non sunt exactè demetendi, nec spicæ decidentes aut oblivioni traditæ colligendæ, sed pauperibus relinquendæ. Sic in vindemia ratio pauperum est habenda: nam racemi parvi, qui q. עוללים *parvuli infantes* sunt, ex industria relinquendi sunt; & similiter grana quæ ab uvis in terram cadunt, non sunt levanda, sed pauperibus relinqui debent.

13. *Non calumniam facies*] h. e. Depositum non negabis; Mercedem debitam non suspendes; & rem commodatam non subtrahes. ¶ *Nec diripies eum*] h. e. violenter nihil auferas ab eo.

16. *Fraudulentus*] K. sic exponit, *Non discurras ut delator & accusator, faciens inter amicos discordias.* Sunt qui רכיל pro *mercatore* interpretantur: Hîc autem capitur metaphoricè pro *impostore.* Nam frequenter technis & artibus homines circumveniunt ut rem suam cum jactura proximi augeant. ¶ *Neque stabis adversùs sanguinem proximi tui*] Hebræi sic interpretantur, *Non stabis juxta sanguinem proximi tui:* ut scilicet videas eum innocenter occidi, à bestia lacerari, aut in aqua submergi; sed subvenire teneris illi.

18. *Non ulciscaris*] Est נקימה secundùm Hebræos, quando

quando ego facio proximo meo ſicut ipſe mihi fecit: ut cùm ego illius egeo operâ, & ille recuſat obſequium præſtare; deinde alio tempore ipſe in ſimili caſu rogat me pro officio, & ego adhuc memor priſtinæ injuriæ nolo illi obtemperare: id hîc vocatur *Ultio*. Obſervatio verò, eſt in ſimili caſu, niſi quòd ego officium illi præſto, ſed cum improperatione priùs acceptæ injuriæ, ut ſi ad illum dicam, *Nolo tibi facere ut mihi feciſti; ſed do tibi commodatum, quod mihi negaſti.* ¶ *Diliges proximum tuum ſicut teipſum*] Dicit R. Abraham Hiſpanus, זה כלל גדול בתורה להורות לנו שאין ראוי לחיות חילוק ופירוד בין איש לחבירו. Docet ſententia iſta, Unanimitatem ſervandam.

19. *Promiſcuè*] Dictio כלאים ſign. proprie *prohibitiones*; ſed hic capitur pro *diverſis & mixtis ſpeciebus* tam ſeminum quàm animalium. Et notandum, quòd uſus talium ſeminum non prohibetur, ſed ſeminatio tantùm. Sic ſi in uno arboris trunco diverſi fuerint inſerti palmites, non prohibetur fructus arboris. Idem eſt judicium de animalibus. Diverſarum enim ſpecierum animalia non ſunt committenda; & tamen uſus illorum, ut eſt Mulus, non eſt prohibitus. In vinea quoque non ſunt diverſa genera plantanda. Et præſertim ea prohibentur, ſecundùm Judæos, quæ mox ex radice folia producunt, ut ſunt ſpecies frugum & olerum; non autem arbores. Et ſi in vinea vites aliquæ perierint, licebit in planitiem illam vacuam ſeminare frumentum, ſed hâc conditione (quod tamen eſt Judaicum) ut ſementis undique quatuor cubitis diſtet à vitibus adhuc germinantibus. Porrò veſtis שעטנז *quæ ex lino & lana eſt contexta* omnino prohibetur. Aiunt dictionem שעטנז compoſitam à שעע *poliendo*, טווי *nendo*, & נוז *texendo* vel ſecundùm alios *retorquendo*. Sunt Judæi noſtri hodie tam ſuperſtitioſi ut ſi vel unum filum lineum acu in laneam veſtem fuerit introductum, abominentur illam. Reperi autem apud R. quendam hoc præceptum non carere myſterio. Nam dicit per hoc ſignificari quòd in populo Dei non debeat eſſe ערבוב *mixtura*, ſed אחדות שלמה *unitas & concordia perfecta*. Sicut enim Deus noluit ſpecies rerum permiſceri & confundi, ſic nec homines ejuſdem fidei vult diverſum ſentire.

20. *Qui dormierit cum muliere*] Hebræi dictionem נחרפת exponunt pro מיועדת *affidata*, ſeu pro מאורסת *deſponſata*. Et בקרת R.S. interpretatur לוקה *percuſſa*, ſicut & K. eò quòd cædebatur ברצועה של בקר *loro tauri*. Alii putant Beth poni loco Pe: ut ſit ſenſus, להפקר *publicanda eſt*, quòd ſit famula & non libera, idcóque non occidenda. Sunt qui pro *inquiſitione* exponunt. Subditur deinde, quòd *arbores* tanquam immundæ relinquendæ ſunt *in ſuo præputio* uſque ad finem *tertii anni*: Fructus verò *quarti anni* Domino conſecratus eſt, comedetúrque à ſacerdotibus. Item, *Non comedendum ſuper ſanguine*; h.e. Non comedendum de carne cujus ſanguis nondum fuſus eſt. Alii verò ſic exponunt, Non comedetis in loco ubi de ſanguine humano fundendo tractatur. De attonſione capitis ità Hebræi ſentiunt: *Anguli capitis*, i. tempora, non ſic ſunt tondenda poſt aures ut eorum raſura fronti æquetur, & caput ſphæræ habeat figuram. Nec *anguli barbæ* ſunt *perdendi* ſeu diſſipandi, ut ſcilicet juxta utrumque rictum pilos tollas, & in mento nutrias, ubi finis eſt barbæ. Hoc enim deforme eſt, debétque alienum eſſe à populo Dei. Hos omnes ritus Gentiles ſervabant: ſicut & *inciſionem faciebant pro anima*, h.e. pro homine defuncto, digitis & inſtrumentis lacerantes carnem ſuam uſque ad ſanguinis effuſionem. Prohibentur & *notæ* fieri in corpore, more Gentilium, qui ſciſſuras & ſculpturas in carne ſua faciebant literarum figuras præ ſe ferentes, & deinde eaſdem colore aliquo opplebant, ut cicatrices illæ ſemper videri poſſent. Et quod in fine hujus capitis dicitur, *in dimenſione*, id referendum R.S. docet ad dimenſionem agrorum. משורה verò eſt menſura parva, generale vocabulum ad arida & liquida; *Epha* autem eſt aridorum, & *Hin* liquidorum.

FAGIUS.

2. *Sancti ſitis*, &c.] h.e. Segregati ſitis ab omnibus prædictis immunditiis & abominationibus: date operam ſanctitati.

3. *Unuſquiſque matrem ſuam & patrem ſuum timeatis*] Mirabitur fortè quiſpiam cur matrem præponat patri. Reſpondet R.S. hunc in modum, מאן דכתיב אם לאב לפי שהבן יירא את אביו יותר מאמו ובכבוד הכתוב אב לאם לפי שנלוו לפניו שהבן מכבד את אמו יותר מאביו, *Hîc præponit matrem patri, eò quòd manifeſtum eſt quòd filius plùs timet patrem ſuum quam matrem ſuam. Cùm verò de honorandis parentibus loquitur, præponit* ſcriptura *patrem matri, eò quòd liquet filium magìs honorare matrem ſuam quam patrem ſuum.* Hæc ille.

4. *Nolite reſpicere ad idola*] Hebraicam vocem אלילים *Elilim* quidam compoſitam putant ex אל, *Al, non*, & אל *El*, q. qui non ſint dii. R. D. K. exponit pro *res vanæ, inutiles, & nihili*. Verba ejus ſunt hæc, ענינו חבל ודבר שאינו מועיל. *Significatum ejus eſt Vanitas & Res qua nihil prodeſt.* Chaldaiſmus idola טעון *Faavan* vocat, à טעה, quod *errare* ſignificat; quòd ſcilicet miſerè errent & ſeducantur quicunque colunt ea. ¶ *Neque deos conflatiles faciatis*, &c.] Ad verbum eſt Chaldaicè, *neque timores conflatiles faciatis vobis*. Vocat autem Chaldaiſmus deos דחלן, *Dachlan, timores* à *timendo*. דחל *Dechal* enim Chaldæis *timere* eſt.

5. *Voluntariè macta bitis*] Hebraicè ad literam eſt, לרצונכם תובחהו, *ſecundùm voluntatem veſtram immoletis illam*. Hebraiſmus eſt, pro, *Voluntariè & ſponte immoletis illam*. Atque ità etiam author Compl. editionis ex Chaldæo tranſtulit לרעוה לכון. Alii ità legunt, *pro acceptatione veſtri offerte illam*: q. d. Si vultis offerre, ſacrificium pacificorum, ità debetis offerre ut ſit acceptum & gratum Domino: quod fiet ſi in conſpectu Domini obtuleritis, ſi in primo vel ſecundo die comederitis, *&c.* ut ſequitur. Et ad iſtam ſententiam movit etiam eos quod mox ſubjicitur, *Quòd ſi comedendo comedetur die tertio, abominatio eſt, non erit in voluntatem*, i. non erit gratum. Priorem lectionem ſequitur A. E.

8. *Accipiat pœnam ſuam*] Senſum expreſſimus. Nam ad literam eſt, *ſuſcipiet peccatum ſuum. Peccatum* autem pro *pœna peccati* ſæpe uſurpat Hebraiſmus: q. d. Dabit pœnas iniquitatis ſuæ, de quo & in aliis locis diximus.

9. *Non conſummabis angulum agri tui*] i. Non metes angulos agri tui, ſed in ipſis relinques aliquot ſpicas pro pauperibus. Et quod mox ſequitur, *Atque collectionem agri tui non colligas*, ſentit, ſpicas decidentes aut oblivioni traditas non eſſe colligendas, ſed pauperibus quoque relinquendas eſſe. Pro præda & ſpolio habebatur non relinquere pauperibus collectionem ſuam, juxta ſententiam illam, מי שאינו מניח לעניים ללקט הרי זה גוזל לעניים, *Qui non relinquit pauperibus collectionem, perinde eſt ac ſi vi pauperibus ſua diripiat.* Dicunt quoque Hebræi non minùs reputatum fuiſſe iſtud beneficium in pauperes collocatum quàm ſi quis ſacrificia in ſanctuario obtuliſſet.

10. *Non racemabis*, &c.] i. Neque racemos remanentes poſt vindemiam factam colligas. Sunt autem racemi, ut Hebræi dicunt, אשכלות קטנות כמו עולל, *botri parvi inſtar infantum*. עולל *Ollel* enim *infantem* ſignificat. ¶ *Neque uvarum grana colligas*] Vocem Hebraicam פרט *Paret* Hebræi ſic deſcribunt, פרט וה הוא גרגיר אחד או שני גרגירין הנושרין בעת הבצירה, *Paret eſt granum unum aut duo, quæ decidunt tempore quo colligitur vindemia.* Iidem quoque dicunt, שני גרגרין פרט קרוי פרט שלשה אינן פרט, *Duo grana vocantur Paret, non autem tria.*

11. *Non faciatis furtum*, &c.] Inter hæc tria, *furari, mentiri, & fallere* Hebræi ità diſtinguunt, ut *furari* non tantùm ſit ejus qui alicui bona ſua ſubfuratur, ſed etiam ejus qui videt, novit, & tacet: Unde dicunt, הרואה ומחריש גנב הוא גנב, *Qui videt, & tacet, etiam ipſe fur eſt. Mentiri* ejus eſt qui negat depoſitum: quo comprehenditur

etiam eum qui novit & tacet: Quare dicunt היודע ואינו מעיד עם הוא מבחש, *Qui novit & non perhibet testimonium, perinde est ac si ipse neget depositum. Fallere*, ejus qui petit ab aliquo debitum qui tamen nihil debet, & apud quem planè nihil habet quod suum est.

13. *Non calumniam facias*] Inter עשק *Aschak*, quòd *calumniari*, & גזל *Gazal*, quod *prædari & diripere* interpretantur, Hebræi ità distinguunt, ut עשק *Aschak* sit Nolle reddere aut restituere rem proximi sui quæ pervenit ad manus cujuspiam, sive per depositum, sive per mutuum, sive per obligationem; ut est merces mercenarii, quam quis tenetur illi reddere: גזל *Gazal* verò, Vi alicui sua auferre. Sed placet Hebræorum verba adscribere: ועושק זה שבא ממון חבירו לידו ברצון הבעלים וכיון שתבעו כבש הממון אצלו ולא החזירו, *Calumniator dicitur is in cujus manum venit substantia proximi sui, & id quidem cum voluntate eorum quorum est; & cùm repetunt eam, negat se habere, & non restituit.* גוזל זה שלקח ממון חבירו בחוקה כגון שנטל כלים מידו או שתקף בעבדיו ובהמתו ונשתמש בהן או שירד לתוך שדהו ואכל פירותיו, *Gozel prædator, dicitur is qui aufert substantiam proximi sui per vim; ut cùm aufert vasa de manu ejus, aut vim infert servis ejus & jumento ejus, atque usurpat ea; aut descendit in agrum ejus, & comedit fructus ejus.* Sed libet & verba R. D. K. huc adferre, quæ in hunc locum habet, nempe hæc, פירוש לא תעשוק את רעך אם בא ממון רעך לידך בפקדון או בהלואה או נתחייבת לו שכרו כשישאלנו ממך לא תכפיש הממון ותאמר לא אחזירנו לך ופירוש ולא תגזול שחוטף ממנו או לוקח ממנו בחוקה וכן פירשו רז"ל והביאו ראיה מן וינזל את החנית מיד המצרי וכן הפרידם הכתוב באמרו או בגזל או עשק את עמיתו, *Sensus istius*, Non facias calumniam proximo tuo, *&c. is est, Si venit substantia proximi tui in manum tuam, sive per depositum, sive per mutuum, sive quòd debeas illi mercedem, cùm postulaverit ipsum à te, non negabis substantiam, ut dicas, Non reddam tibi. Sic quod additur* לא תגזול Non diripias, *de eo dicitur qui vi aufert & rapit proximo bona sua. Atque ad hunc modum exposuerunt R. R. nostri, & pro argumento adduxerunt illud*, Et violenter rapuit hastam de manu Ægyptii, *&c.* 2 *Sam.* 23. *Sed & S. S. ipsa distinguit inter ea, cùm dicit*, Aut rapinam, aut calumniam fecit proximo suo, Lev. 6. 2. Hactenus K.

16. *Non comedas placentas in populo tuo*] Ità ad verbum habet Chaldaismus. Sensus est, Non parasiteris; Non agas adulatorem, delatorem & obtrectatorem ventris & cibi causâ. Germanicè vocamus tales **suppenschlecker**, **tellerschlecker**. Græcè *Parasiti* nominantur, quòd scilicet ad voluntatem ejus in cujus contubernio sunt loquantur & faciant, nihil repugnantes, cibi & ventris gratiâ: à quo nomen habent. Nam παρὰ *ad*, *apud*, & σῖτος *cibum* significat; hinc παράσιτος. Et, ut R. S. etiam annotavit, videtur moris fuisse ut qui delectaretur adulatoribus & delatoribus, conviviis illos exceperit, delicatósque cibos apposuerit, quò promptiores essent ad detrahendum proximis suis. Sunt tamen alii qui sic legunt, *Non comedas accusationes*, h. e. Non delecteris acculationibus & delationibus: ut *comedere* hic pro *frui & delectari*, sicut & in aliis locis, accipiatur. Significat autem verbũ קרץ *Karatz* propriè *Oculos & labia movere, innuere*, & *indicare aliquid*, hinc metaphoricè pro *accusare & deferre* accipitur; quòd scilicet motione, innuitione & compressione quodammodo oculorum & labiorum uti solent adulatores & delatores. Et in hac significatione hujus verbi usus est Dan. 3. 8. כל קבל דנה בה זמנא קרבו גברין כשדאין ואכלו קרציהון די יהודיא, *Inter hæc accesserunt eo tempore viri Chaldæi, & accusantes prodiderunt Jehudæos.* Item Dan. 6. 24. ואמר מלכא והיתיו גבריא אלך די אכלו קרצוהי די דניאל, *Et jubente rege adduxerunt viros illos qui accusationem suam promoverant contra Danielem.* Sed mihi prior lectio magis probatur. Sed expendamus etiam voces Hebraicas. Hebraicè is locus sic legitur, לא תלך רכיל בעמיך. Quem Vulg. editio sic legit, *Non eris criminator nec susurro in populis.* Lxx, οὐ πορεύσῃ δόλῳ ἐν τῷ λαῷ σου, *Non ambulabis dolo in populo tuo.* Verbum Hebraicum רכל *Rachal*, ut Hebræi dicunt, *miscere* significat. Hinc pigmentarius sive pharmacopola רוכל *Rochel* dicitur, à varietate specierum aromaticarum quas in parandis & conficiendis pharmacis commiscet. Similiter & negotiator seu mercator רוכל dicitur, à varietate scilicet mercium. Et metaphoricè accipitur pro *delatore & susurrone*, quem aliàs Hebræi מלשין *Malschin* nominant, ab eo scilicet quòd sicut pharmacopola varias miscet species aromaticas, & sicut negotiator huc atque illuc proficiscitur ut varias sibi comparet merces, quas postea rursum distrahit, ità etiam delatores & susurrones ultrò citróque cursitant, omnia explorantes, ut habeant quod dicant & ingerant in aures suorum auscultatorum, atque ità commiscent homines, lites, jurgia & discordias excitantes. Sed audiamus quomodo R. D. K. hanc vocem in Rad. suis explicet: רכיל הוא שם למלשינות ונשתתף הלשון הזה עם ההליכה לפי שהמלשין הולך בבית חבירו ומה ששמע בביתו הולך ומספר לחבירו ונם זה הענין קרוב לענין הראשון כי המלשין כמו הרוכל הסוחר שיש בידו כמה מיני סחורות וכן הבשם שנקרא רוכל יש בידו כמה מיני בשמים כמו שאמר מכל אבקת רוכל' וכן המלשין מאסף הדברים מזה ומזה ומספר לזה ולזה או כמו שהסוחר מעתיק הסחורות כי יקנה מזה וימכור לזה כן המלשין מעתיק הדברים ישמע מזה ויספר לזה, *Rachil est nomen Accusationis* sive *Delationis. Et associatur vocabulum istud cum Ambulandi verbo, eò quòd qui delator est ingreditur domum proximi sui; & quod audivit in domo illius, abit postea & narrat aliis. Habétque affinitatem quandam hoc vocabulum cum priori illo quod Mercatorem significat. Perinde enim se habet delator atque mercator, penes quem sunt variæ merces, sicut & aromatarius hinc quoque* רוכל *Rochel* vocatur, *quòd scilicet in potestate ejus sunt variæ species aromatum, juxta illud quod dicitur Cant.* 3. *Quæ est ista quæ descendit de deserto sicut vapores fumi, suffitus myrrha & thuris, ex omni pulvere pigmentarii? Sic quoque & delator colligit verba ab hoc & ab illo, quæ postea illi & illi narrat. Vel sicut mercator distrahit merces, emens ab illo & rursum vendens alii, sic quoque & delator distrahit verba, narrando aliis quod ab aliis audivit.* Hæc ille. Nec desunt porrò qui רכיל *Rachil* idem valere dicunt quod רגיל *Ragil*, mutato scilicet Gimel in Caph, est enim mutuus quidam symbolismus & permutatio earùm literarum, quæ ejusdem sunt prolationis. רגיל autem deducunt à verbo רגל *Ragal*, quod *cursitare & explorare* significat. Hinc delatorem seu diffamatorem רגיל *Ragil* sive רכיל *Rachil* dictum autumant, ab *ultrò citróque cursitando* ac *omnia explorando*. ¶ *Nec surgas, sive stes, contra sanguinem proximi tui*] Bifariàm explicant Hebræi; vel, quòd quis non debeat se jungere hominibus sanguinariis sitientibus sanguinem innocentum; Vel, quòd quis non debeat deserere proximum suum, quem videt in mortis periculo constitutum, unde tamen illum eximere posset; utpote si videat illi imminere periculum vel à latronibus, vel à flumine in quod incidit, vel à bestia aliqua. Nam, ut Hebræi dicunt, מי היכול להציל באחד מאבריו ולא טרח בכך הרי זה שופך דמים וחייב מיתה, *Quicunque liberare potest* proximum suum *aliquo membrorum suorum, & non facit, perinde est ac si sanguinem fundat, & mortis reus efficitur.*

17. *Non ulciscaris, neque serves inimicitiam*] Inter נקם *Nakam* quod *ulcisci* exponunt, & נטר *Natar*, quod *injuriæ memorem esse* interpretantur, Hebræi ità distinguunt, ut *Nakam* sit Rem petitam negare alicui qui prior eam negavit; *Natar* verò, Præstare officium cum improperatione quadam. Sed volumus Hebræorum verba hìc subjicere: והיא הנקימה כגון ראובן שאמר לשמעון השאילני קרדומך אמר ליה איני משאילך למחר נצטרך שמעון לשאול מראובן אמר לו ראובן איני משאילך כדרך שלא השאלתני כששאלתי ממך הרי זה נוקם וכן כל כיוצא בזה והוא רעה גדולה, *Hæc est ultio, cùm scilicet Ruben dicit ad Simeonem, Da mihi accommodatò securim tuam; respondet ille, Non accommodabo.*

commodabo. In posterum opus habet Schimeon ut accommodatò accipiat à Ruben, dicitque ad eum, Accommoda mihi securim tuam; respondet illi Ruben, Nequaquam accommodabo tibi, siquidem & tu mihi non accommodasti cùm à te postularem. Ecce is ulciscitur se, & sic est in simili casu: atque hoc est peccatum magnum valde. הוא הנטירה כנון ראובן שאמר לשמעון השאילני קרדומך ענהו שמעון איני משאיל לך. למחר נצטרך שמעון לראובן אמר לו השאילני קרדומך ענהו ראובן הריני משאילך ואיני במוך ולא אשלם לך מעשיך העושה זה וכיוצא בו הרי זה עובר בלא תטור כי נוטר האיבה בלבו אעפ"י שאינו נוקם, i. *Observatio*, sive *recordatio, injuria est, cùm scilicet Ruben dicit ad Simeonem, Accommoda mihi securim tuam, & respondet Simeon, Non accommodabo tibi. In posterum opus habet Simeon ipso Ruben, & dicit ei, Accommoda mihi securim tuam; respondet Ruben, Ecce accommodabo tibi: nolo tibi facere sicut tu mihi feciſti, nec rependam tibi secundùm facta tua. Qui facit istud, & id genus simile, ecce is peccat in istam legem* לא תטור, Non observabis inimicitiam: *servat enim inimicitiam in corde suo, etiamsi non ulciscatur se.*

18. *Diligas proximum tuum sicut te ipsum*] Hebræi hoc præceptum ità explicant, ואהבת רעך כמוך שהוא רעך בתורה וזה כלל גדול בתורה להורות שאין ראוי להיות חילוק וסירוד בין איש לחבירו אלא לרון לכל אדם לכף זכות לפיכך סמך אני ה' כי כמו שאני ה' אחד כן ראוי לכם שתהיו גוי אחד בלי חילוק אבל אדם רשע ואינו מקבש תוכחה מצוה לשנאותו שנאמר הלא משנאיך אשנא, *Et diligas proximum tuum sicut te ipsum*] *Qui scilicet est proximus tuus in Lege. Estque hæc regula magna, sive summa Legis, docens quòd non debet esse discrimen & divisio inter virum & proximum suum. Imò quivis adjudicari debet lanci innocentiæ: ideóque addit, Ego sum Dominus. Sicut enim ego sum Dominus unus, sic quoque decet ut vos sitis gens una indivisa. Verùm homo impius qui non recipit correptionem, ex præcepto odio haberi debet, juxta illud quod dicit David Psal. 139. Nonne qui te odio habent, Domine, ego odio habeo?* &c. Sed alii proximum rectiùs sic definiunt, ריע מי שיש לו משא ומתן עמו, *Proximus dicitur is cum quo aliquis habet rationem dati & accepti:* h. e. cum quo negotium habet quocunque modo id fiat.

19. *Cum alterius generis animantibus*, &c.] Vox Hebraica כלאים à *prohibendo* nomenclaturam habet. כלא *Cala* enim Hebræis *prohibere* significat. Hinc כלאים, *Chileajim, diversa genera prohibita*, sive seminum, sive arborum, sive vestium, sive animalium, &c. Quid Deus isto præcepto voluerit Hebræi his verbis tradunt, ובזאת רצה להורות שלא יהיה בין ישראל ערבוב אלא אחדות שלימה ואהבה לוא לשון הרע ונטירה ושנאה, *Isto voluit docere ut non esset in Israel perturbatio* sive *confusio, sed unitas perfecta & charitas, & ut non esset inter eos mala lingua, simultas & odium.* Sicut enim Deus noluit species rerum permisceri & confundi, sic nec homines ejusdem fidei vult diversum sentire. Porrò vocem שעטנז, quam pro *veste ex lana & lino contexta* exponunt, compositam esse volunt ex שוע *Schua*, quod est *lenire* & *polire*, & טוה *Tavah*, quod est *filare*, & נוז *Nus*, quod est *torquere filum* sive *texere*.

20. *Desponsata viro*, &c.] h. e. quæ non est libera uxor sed concubina. Sic enim vocabatur serva seu ancilla cum qua quis habebat conjugii consuetudinem. Extat autem aliàs lex de puniendo adulterio, videlicet, Si mœchatus quis fuerit cum uxore alterius, morte morietur mœchus & adulter: In hoc autem loco mitigatur pœna, si adulterium commissum fuerit, non cum uxore alterius libera, sed cum alterius concubina adhuc serva: *Castigentur*, inquit, aut *vapulent, ambo*, (ut habet Vulg. editio) *& non morientur, quia non fuit libera.* Vocem Hebraicam נחרפת *Necharaphet* exponunt per מיועדת ומיוחדת לאיש *desponsa & unita viro*, sicut & Paraph. noster vertit per אחידא לגבר *quæ unita est viro.* Et sentiunt quidam hanc vocem deductam esse à חרפה *Cherpah*, quod *ignominiam & opprobrium* sign. ut נחרפת dicatur ea quæ *à viro corrupta & violata* sit. Vulg. editio planè alienam lectionem habet. *Quæ sit ancilla etiam nobilis.* At ego omnino puto locum depravatum esse, & pro *nobilis nubilis* fuisse; quod magis quadrat. Lxx legunt, ἡ αὐτὴ ἦν οἰκέτις διαπυλασμὸν ἀνθρώπῳ, *Et ipsa fuerit serva servata homini.* ¶ *Nec redimendo redempta est*, &c.] Habes de ratione istius redemptionis, ut ea apud Judæos in usu fuerit, in annotationibus super Exod. 21. ¶ *Læva taurino vapulabit*] Variant interpretes circa dictionem Hebraicam בקורת *Bikoreth*. Quidam enim deducunt à verbo בקר *Biker*, quod *inquirere* sign. q. d. *Inquisitio fiat*, scilicet à magistratu, ut cognoscatur quomodo juxta qualitatem peccati adhibenda sit pœna. Et in hanc sententiam inclinare videntur Lxx qui legunt, ὁμιλία ἔσται αὐτῆς, *Consideratio erit illis.* Alii interpretantur, *dimissio*, sive *liberatio, fiat:* q.d. Dimittantur, non occidantur. Et illi sentiunt Beth literam in בקורת positam esse pro Pe, ut fit בקורת pro הפקר, quod *dimissionem & liberationem* in Thalmud sign. Alii deducunt à בקר *Bakar*, quod *bovem* sign. hinc בקורת *Bikoreth* dicunt esse רצועה של בקר, i. *lorum*, sive *nervum, bovinum quo verberabantur qui plagas meruerant:* q. d. *Verberatio*, sive *vapulatio erit.* Et hæc postrema lectio videtur esse genuina, quam & doctiores Hebræi sequuntur. Cæterùm quia dicitur in fem. genere בקרת תהיה *verberata erit*, non יהיו *erunt*, annotarunt Hebræi ipsam mulierem tantùm plagis multatam fuisse, non autem virum, cujus erat adducere arietem pro hostia delicti sui. Malè ergò legit Vulg. editio, *vapulabunt ambo:* nam *ambo* non habetur in textu.

23. *Abstinendo abstineatis à fructu ejus*] Sensum expressi. Nam ad verbum est, *elongando*, sive *removendo, removebitis fructum ejus:* q. d. Non colligatis, nec vescamini fructibus ejus, sed tanquam rem immundam & abominabilem removeatis à vobis. Textus Hebraicus ad literam habet, וערלתם ערלתו את פריו, *& præputiabitis præputium ejus, nempe fructum ejus.* Quæ verba duplicem possunt habere sensum. Prior est is, *Præputiabitis*, h. e. decerpatis & abjiciatis, *fructum ejus*, tanquam hominis præputium excisum, & veluti rem immundam, quæ Hebraico schemate venit appellatione *præputii.* Posterior; *Præputiabitis*, h. e. Non decerpatis, non colligatis, nec in usus vestros convertatis, sed crescere finatis & relinquatis. Quicquid enim in aliqua re superfluum est ac redundat, Hebraismus *præputiũ* vocat, teste K. in Rad. כל דבר היותר והבבד שראוי להשליכו ולהסירו יקרא ערלה, *Quicquid nimium & grave est ità ut dignum sit ut abjiciatur & auferatur, vocatur Præputium.* Hinc sunt in Scripturis istæ locutiones, *præputium labiorum, præputium auris, præputium cordis*, &c. A.E. Physicam adfert causam cur primi fructus prohibeantur, nempe hanc, Quòd fructus trium primorum annorum non minùs sint noxii & insalubres homini quàm sunt pisces immundi & animantia illa immunda quæ Deus edere prohibuit.

24. *Sanctificabitur in laudem coram Domino*] Sensum reddidimus, Ad literam est, *Sanctitas laudum erit coram Domino*, h. e. consecrabitur Domino in laudem ejus.

25. *Et licebit vobis congregare fructum ejus*] Ità quidam transferunt ex Hebræo, quos secutus sum. Sunt tamen alii qui ità legunt, *ut augeat*, vel *multiplicet*, *vobis* (scilicet Deus) *proventum ejus*, scilicet anni quarti; Si videlicet omnes fructus qui in eo creverint, Domino sanctificaveritis. Volunt enim hæc cohærere cum istis antecedentibus, *& in anno quarto universus fructus ejus sanctificabitur Domino, ut scilicet multiplicet nobis proventum ejus*, &c. Atque huic sententiæ adstipulatur A. E. quæ & mihi magis probatur.

26. *Non comedatis super sanguinem*, &c.] Varia est interpretum sententia de hoc dicto. Sunt qui scribunt Israelitas obtulisse in Ægypto sacrificia dæmonibus, quos שדים *Schedim* vocant, & postea juxta effusum sanguinem, quò magis dæmones placarent, comedisse reliquias sacrificiorum: Et hunc idololatricum ritum hîc vetare Dominum. Alii sic intelligunt, Non comedatis ✠ carnib

sanct-

ſanctificatis antequam ſanguis earum ſparſus & fuſus ſit ſuper altare. Alii, non comedatis unà eâ conditione quòd velitis fundere ſanguinem hominis: q. d. In conviviis veſtris nolite conſpirare contra ſanguinem alicujus hominis fundendum. Sed ſenſus omnium ſimpliciſſimus eſſe videtur, ut prohibeatur hîc eſus ſanguinis, ac planè idem repetatur quod ſuprà cap. 17. dictum eſt, *Sanguinem nullius carnis comedatis*: ut ſcilicet prohibeat nè carnibus veſcantur quarum ſanguis non fuerit effuſus, h. é. Abſtinendum eſſe à ſuffocatis. Contra hanc legem peccaverunt Iſraelitæ in bello Philiſtino, 1 Sam. 14.32. *Vertit ſe*, inquit Scriptura, *populus ad prædam, tulerúntq; oves & boves & vitulos, & mactaverunt in terra, comeditq; populus cum ſanguine*: ubi Hebraicè dicitur, ויאכל העם על הדם. ¶ *Nec augueremini*] Heb. לא תנחשו *Non experimentum ſumatis*. Eſt autem נחש *experimentum ſumere* vel *augurari* ſecundùm Hebræos, cùm aliquis ſibi ipſi conſtituit ſignum, & dicit, Si evenerit mihi ſic & ſic, faciam hoc; & ſi non evenerit, non faciam. Ex. gr. Eliezer ſervus Abrahami dicebat, *Erit itaq; ut puella ad quam dixero, Inclina, quæſo, hydriam tuam ut bibam, illáque dixerit, Bibe, quin & gamelis tuis potum dabo, ea ſit quam præparaſti ſervo tuo Iſaac: & in hoc ſciam quòd miſericordiam feceris cum domino meo*, &c. Gen. 24. Item Jonathan filius Saulis præliaturus contra Philiſtæos dicebat ad armigerum ſuum, *Ecce nos tranſimus ad viros iſtos, & videbimur ab eis. Cùm igitur ſic dixerint, Quieſcite donec veniemus ad vos, ſtabimus in loco noſtro, & non aſcendemus ad eos. Si autem ſic dixerint, Aſcendite ad nos, aſcendemus; quoniam tradidit eos Dominus in manus noſtras: eritque hoc nobis pro ſigno.* Sed placet huc adſcribere quæ hac de re R.D.K. habet; פירשו רול" מנחש זה האומר פתו נפלה מפיו מקלו נפלה מידו בנו קורא לו מאחריו עורב קורא לו צבי הפסיקו נחש מימיני ושועל משמאלו אל תתחיל בו שחרית הוא ראש חדש הוא מוצאי שבת, *Exponunt RR. eum eſſe* מנחש *Menacheſch, i. augurem, qui ſcilicet divinat ex buccella ex ore cadente, ex baculo è manu cadente, ex filio retrorſum eum vocante, ex corvo clamante ad illum, ex cervo tranſeunte, ex ſerpente à dextris ejus, ex vulpe à ſiniſtris ejus; quique dicit, Ne auſpiceris hodie, eſt novilunium, eſt finis Sabbati*, &c. *Augures* quoque vocant RR. eos qui obſervant muſtelam, aves, & ſtellas, &c. ¶ *Neque tempora obſervetis*] Heb. לא תעוננו. Dicunt autem Hebræi מעונן *Meonnen* eſſe האוחז את העינים, *qui tenet oculos*, h. e. qui agit præſtigiatorem, vel qui nugatur ex aſtris, qui computat & obſervat tempora, horas, momenta, & hunc diem pro fauſto, alium pro infauſto habet. Vocem deductam putant vel ab עין quod *oculum* ſign. vel à ענה *reſpondendo*, vel ab ענן *nubibus*, quas contemplatur.

27. *Non in gyro tondeatis angulos capitis veſtri*] *Angulos capitis* Hebræi vocant tempora, quæ ſentiunt non ità tondenda eſſe poſt aures ut eorum raſura fronti æquetur, & caput ſphæræ habeat figuram. ¶ *Neque perdas angulos barbæ tuæ*, &c.] Qui ſint *anguli barbæ*, diverſæ ſunt Hebræorum opiniones. Quidam enim *angulos barbæ* faciunt genam ſuperiorem & inferiorem, in dextro & ſiniſtro latere; & *finem barbæ*, ipſum mentum. Alii duos angulos labii pro *angulis barbæ* habent.

28. *Laſionem ſuper mortuo non faciatis*] Vox Hebraica שרט *Schæreth*, quam Paraphr. noſter כבול *Chibbul*, i. *laſionem* ſive *diſſipationem* aut *perditionem*, vertit, *inciſionem* ſive *inciſuram* ſign. quam faciebant *pro anima*, h. e. pro homine defuncto, digitis & inſtrumentis lacerantes carnem ſuam uſque ad ſanguinis effuſionem. Et, ut ſcribit R. S. Æmorrhæi ſoliti fuerunt iſto more lugere ſuos mortuos. ¶ *Neque ſtigmata inciſa ponatis in vobis*] Heb. *Et ſcripturam impreſſam non ponatis in vobis*. Iſtud ità fiebat ut ſciſſuras, ſculpturas & notas facerent in carne ſua literarum figuras præ ſe ferentes, quæ ſignabant nomen idoli, & deinde eaſdem colore aliquo opplebant, ut cicatrices illæ ſemper videri poſſent. Ab omnibus iſtis moribus Gentilium Deus Iſraelitas propterea abeſſe voluit, nè, ſi amplectérentur eos, diſcerent etiam ſectari idololatriam.

29. *Non profanabis filiam tuam*, &c.] Ità hunc locum author Compl. editionis ex Chaldæo tranſtulit, quem ſecutus ſum. Prohibetur autem hîc lenocinium: nam non tantùm ii morte digni ſunt qui peccata faciunt, verùm etiam hi qui vel conſentiunt & approbant, vel defendunt, vel connivent ad peccata. Quare lex monet hoc loco patresfamilias ut non exerceant lenocinium, & non proſtituant filias ſuas. Monet etiam Magiſtratum ut non toleret in politia ſua publicam ſcortationem, ſeu quæ vocant lupanaria. Gentes enim, ut ſentiebant ſcortationem non eſſe flagitium, ità à lenocinio & proſtitutione filiarum ſuarum non admodum horrebant. Sunt tamen qui putant Scripturam hîc loqui de ſpirituali fornicatione, nè ſcilicet quis filiam ſuam fornicari faciat cum idolis, nec doceat illam cultum idolorum. Et huic ſententiæ nonnihil favere videtur Paraphr. noſter, qui ad verbum ità habet, *Non profanes filiam tuam, ut eam idola colere facias, ut non & idolis ſerviat terra, & impleatur ſcelere & peccatis.* Cùm enim feminæ naturâ quodammodo ad idololatriam procliviores ſint, non eſt ut ad eam inſtituantur. Et quomodo facilè illarum conſuetudine viri ad idololatriam & impietatem pertrahantur, patet exemplo Regis Salomonis.

30. *Domum ſanctuarii timeatis*] Hîc nomine *ſanctuarii* eos intelligit qui in Templo verſabantur, q. d. Vos ſacerdotes tam majores quàm minores, qui miniſtratis mihi in Templo, metuite me, & nè lugeatis mortuos, & reliqua omnia nè faciatis quæ ſolent facere Ægyptii idolorum cultores. Alii ex Hebræis hunc locum ità explicant, quòd licèt omnia loca in quibus oratur & docetur Lex, ſint veneranda, tamen ſingulariter Hieroſolyma propter ſanctuarium eſt honoranda; unde colligunt, non debere pernoctare in ea mortuum, non transferri debere per eam oſſa mortuorum, non concedendam habitationem in ea peregrino, non debere fieri in ea ſepulcrum, excepto ſepulcro Davidis, non plantandos eſſe in ea hortos & paradiſos, nec ſemina in ea terræ mandanda, nec coacervanda in ea ſtercoraria. Hæc ſi fortè ridicula alicui dicta eſſe videntur, tamen habent pulcrum & jucundam explicationem, ſi ad myſterium referas, h. e. cœleſtem illam Hieroſolymam ac civitatem Dei quæ eſt Eccleſia Dei viventis, quam Chriſtus repurgavit ſuo ſanguine ab omnibus inquinamentis. Hujus Eccleſiæ membrum qui eſſe cupit, ab omni vitæ impuritate ſibi abſtinendum ſciat.

31. *Non reſpiciatis poſt pythones*] Pythonem, quem Hebræi אוב *Ob* nominant, ſic illi deſcribunt, בעל אוב זה פיתום ועולה המת ויושב בין פירקי המכשף או בין שיחיו ומדבר בקול נמוך מאוד כאילו יוצא מתחת לארץ ועוד מעשה אחר של אוב הנשאל בגלגולת של מת ומדברת בלט על ידי לחשים שלו, *Ob eſt qui dicitur Pytho, inter cujus femora aſcendit & ſedet mortuus, vel inter axillas ejus, loquens admodum ſubmiſsâ voce, perinde ac ſi ex inferioribus terræ prodiret. Eſt quoq; adhuc alia ſpecies pythonis, quâ cranium mortui conſulitur, & ab eo reſponſum dicitur.* Vox Hebraica אוב *utrem* ſeu *lagunculam* ſign. Hinc quidam hanc ſpeciem magiæ ſic vocatam autumant, quòd qui eâ uterentur, obtusâ voce tanquam ex laguncula aut cavea loqui viderentur. Lxx interpretantur ἐγγαστριμύθους, quos noſtri *ventriloquos* appellant, maximè Tertullianus, qui de hac re etiam peculiariter ſcribit. Ventriloquas mulieres etiam tempeſtate noſtrâ vidimus, quibus ſedentibus vocula quædam ab earum pudendis excitabatur, reſpondebátque ſciſcitantibus: ipſéque audire volui, non quòd ullam fidem his adhiberem, ſed ut dæmonum præſtigias cognoſcerem. Præſtigiæ certæ ſunt, & miſerarum genera vanitatum. Naſcuntur ex his calamitoſi errores & incredibiles calamitates. Hujuſmodi ſcribunt Patres Græci fuiſſe Pythiam, cujus impuriſſimus dæmon impuriſſimam & fœdiſſimam elegerat partem, in qua verſaretur & inde reſponſa efferret. ¶ *Neque ariolos inquiras*, &c.] Heb. ידעונים. Hos quidam Hebræi ſentiunt eſſe qui oſſe animantis quod *Jaduah* vocant inter dentes accepto, vaticinantur. Sed placet verba Hebraica adſcribere: ידעוני זה הוא אדם המניח עצם שר חיה ששמו ידוע בפיו והוא מדבר מאליו ובמק חבל

חבל גדול יוצא משורש שבארץ ששם גדלה אותה חיה בעין קישואין אלא שהידוע צורתו כצורת אדם ככל דבר בצורת פנים כנף וידים ורגלים ושאר אברים ומטיבודו מחובר לחבל היוצא מן השורש ואין כל בריא רשאה ליקרב כמלא החבל ששופרת והורגת את הכל וכמלא החבל רועה כל סביבותיה וכשבאים לצוד אותה מורים בחיצים מרחוק אל כחבל עד שהוא נפסק והיא מתה מיד, *Iideoni, sive Ariolus, dicitur homo qui ponit os animantis cui nomen est Jadua in os suum, quod postea à semetipso loquitur. Aiunt autem quòd quasi magnus funis egrediatur ex radice terræ, quæ crescit eo in loco ubi istud animal provenit, præ se ferens quantitatem, sive formam, cucumerum: Habétque istud animal Jadua appellatum hominis figuram ex omni parte, quod faciem, corpus, manus, pedes reliquáque membra attinet. Atque umbilico suo alligatum est ad funem prodeuntem ex radice. Neque quispiam est qui audeat propiùs ad ipsum accedere quam funis ille extendatur, quia rapit & interficit omnia. Totum quoque illud spatium quod extensio funis illius complectitur, circumquaq; depascit. Et cùm veniunt qui volunt eam venari, jaculis eminus petunt funem ejus, donec solvatur: quo facto, statim moritur.* Hactenus Hebræi.

32. *A facie ejus qui doctus est in lege surgas*] Paraph. noster hunc locum ità transtulit, q. Scriptura non tantùm loquatur de eo qui annis sed & qui sapientiâ senex est. Unde dicunt Hebræi, זקן זה שקנה חכמה אפילו יניק וחכים, *Senex est qui comparavit sibi sapientiam, etiam juvenis sapiens.* Cæterùm nos hunc locum simpliciter de observantia juniorum erga seniores dictum accipiamus. Solet enim senectus propter quædam vitia sibi peculiaria juvenibus esse ludibrio & contemptui. Exigit ergò Lex ut in honesta repub. juniores venerentur seniores, &, ut Lex loquitur, *coram cano capite consurgant, ac personam senis honorent:* Primùm, quòd senes sint loco parentum; deinde, quòd canicies seu senectus sit domum Dei, quo Deus testatur se favere ei reip. in qua conservat cives ad justam senectutem. Porrò tradunt Hebræi surgendum esse propter senem cùm adhuc abes spatio quatuor cubitorum, mox autem rursum consedendum esse, quamprimùm præteriit; ut appareat istud factum esse in ipsius honorem.

33. *Non molestetis*] Hoc de vexatione quæ verbis fit intelligendum docent Hebræi; ut cùm quis ad aliquem dicit, *Heri fuisti idololatra, & hodie es cultor Dei, & audis legem ejus qua ex illius ore profecta est:* Ità R. S. hunc locum explicat. Habent Hebræi sententiam quâ dicunt, גיורא עד עשרה דרי לא תבוי ארמאה באגיו quo volunt significare *Ethnicum hominem coram proselyto non esse contemnendum in decem usque generationes.* Vide quæ annotavimus in Exod. 22. 21. hæc verba, *Peregrinum nè vexetis, neque affligatis eum.*

35. *In dimensione, in pondere, & in mensura*] Inter hæc tria Hebræi ità distinguunt, ut מדה *Middah*, referatur ad dimensionem agrorum: in qua dicunt iniquitatem committi quando mensuratur alicui prædium cùm cœlũ serenum est, alteri verò cùm pluviosum est: tum enim, inquiunt, inæqualitas est in fune quo fit dimensio, & cœlo sereno est contractior, pluvioso verò est longior. משחל *Mischkal* referunt ad trutinam & ad pondera. Et dicunt non tantùm eum peccare qui utitur injustâ trutinâ & ponderibus, sed & eum qui domi suæ habet, etiamsi non utatur. משורה *Messurah* dicunt esse mensuram, & generale esse vocabulum ad arida & liquida. Hâc mensurâ iniquitatem fieri dicunt cùm quis metitur liquorem, & ex alto infundit sive distillat illum in vas subjectum, ut ex isto casu & destillatione vertatur in spumam, quo fit ut vas plenum esse videatur cùm vix media ejus pars plena sit. Habet hoc vocabulum Hebraicum משורה *Mesura* nonnihil affinitatis cum Latino *mensura*; unde quidam putant Latinam vocem ab Hebraica deductam esse. Scribunt porrò Hebræi eum qui injustis utitur mensuris & ponderibus, quinque scelerum & malorum causam esse: I. Polluit terram; II. Violat sive profanat nomen Dei; III. Facit recedere majestatem, gloriam sive præsentiam Divinitatis; IV. In gladium cadere facit Israel; V. Efficit ut in exsilium ejiciatur ex terra ipsorum. Porrò איפא *Ephah* est mensura aridorum continens tria Sata; הין *Hin* verò est mensura liquidorum continens duodecim Sextarios; Sextarius autem, sex ova.

VATABLUS.

1. *Locutus est autem,* וידבר] Hic septimam hujus libri sectionem incipiunt Hebræi, quam ab octava seq. versûs dictione appellant, קדושים.

2. *Estote,* תהיו] Fut. Heb. pro imperat.

5. *Secundùm beneplacitum vestrum,* לרצונכם] *Sponte vestrâ, ultro, voluntariè.* Hic ל pro ב positum.

7. *Profanum erit,* פגול הוא] *Abominatio erit:* vel *contaminatio.* ¶ *Neque placebit:* לא ירצה] *Neq; gratum erit,* vel acceptabitur.

8. *Sanctitatem Jehovæ,* את קודש יהוה] i. Quod erit Deo consecratum.

9. *Non finies,* &c. לא תכלה פאת שדך] *Non consumes metere terminum* [*finem*] *agri tui.* Ad verb. *non finies angulum agri tui ad metendum:* i. non exactè metes terminos agri tui, sed in illis angulis relinques aliquot spicas pauperibus. ¶ *Et collectionem,* ולקט] i. Spicas quæ remanserint à tergo messorum, & illis decidérint. Sic vocant Hebræi spicas, quòd à pauperibus postea colligantur.

10. *Neque grana,* &c. ופרט וגו'] i. Paucula grana quæ deciderint inter vindemiandum. ¶ *Ego Jehovah,* אני יהוה] Sub. *qui id præcipio.*

11. *Et non negabitis,* ולא תכחשו] Sub. *quod depositum fuerit apud vos.* ¶ *Neque mentiemini,* ולא תשקרו] i. Neque quisquam vestrûm falsò exiget aliquid à proximo suo quod non dederit illi.

12. *Neque polluas,* וחללת] Subaudienda præcedens negatio לא, nisi particulam *ita* subaudire malis, hoc modo, *& ita polluas,* &c. ut quod præcessit exponat quid sit *polluere nomen Dei.*

13. *Non vim inferes,* לא תעשוק] *Non facies calumniam,* i. nihil ab eo exiges per calumniam. ¶ *Rapies,* תגזול] *Spoliabis,* sub. *opibus,* i. non vi opprimes. ¶ *Opus,* פעולת] i. Pretium operis, sive merces.

15. *Non suscipies,* &c. לא תשא וגו'] i. Nè habueris rationem pauperis vel divitis quando judicabis. ¶ *Magni,* גדול] *Potentis.* ¶ *In justitia,* בצדק] i. justé.

16. *Non incedes fraudulenter,* לא תלך רכיל] De hac phrasi & dictione רכיל vide in Jer. 9. 4. ¶ *Non stabis contra sanguinem,* &c. לא תעמד על דם רעך] i. Nè fueris in causa cur occidatur proximus tuus. Hebraismus, q. d. Non occides proximum tuum, sed nec etiam cædis illius causa fueris.

17. *Corripiendo corripies,* הוכח תוכיח] *Arguendo argues,* vel, *increpando increpabis.* sub. *fraternè.* ¶ *Neque impinges,* &c. ולא תשא וגו'] Ad verb. *Et non elevabis* [vel, *suscipies*] *super illum peccatum,* i. neque falsum crimen illi adscripseris. Alii exponunt, ex Chaldæo paraph. *ut non accipias ejus causâ pœnam.* Alii. *& non sines illum peccare.*

18. *Neque reservabis* odium, ולא תטור] *Neque memor eris* injuriæ acceptæ *à popularibus tuis.*

19. *Altero genere,* כלאים] Hæc vox dualis est numeri, & sign. quod mistum est lanâ & lino, aut è duobus generibus seminum; vel è duobus quibuscunque generibus, ut è duobus diversis animalibus, aut arboribus. Quidam vertunt, *mistim.* Prohibet commistionem diversarum specierum. Mox eadem vox bis ponitur. ¶ *Ex lana & lino,* שעטנז] Hæc vox per appositionem addita sign. vestem ex lana & lino; composita ex שוע *lemire,* טוה *nere,* & נוז *torquere filum.* ¶ *Non ascendet super te,* לא יעלה עליך] i. Non indueris veste quæ contexta sit ex duobus.

20. *Desponsata viro,* חרופת לאיש

est libera uxor, sed concubina; sic enim vocabatur serva, seu ancilla, cum qua quis habebat conjugii consuetudinem. Alii vertunt, *suspecta pudicitiæ*: ab חרפה quod *opprobrium & ignominiam* sign. ¶ *Manumissio* חופשה] *Libertas ejus*, i. libellus libertatis ejus. ¶ *Vapulabunt*, בקורת תהיה] *Vapulatio erit*, aut, *verberatio*, i. vapulabunt ambo. Alii, *inquisitio erit*, quæ scilicet fiebat loris bubulis.

22. *Et expiabit illum*, וכפר עליו] *Et rogabit pro illo.*

23. *Omnis generis arborem fructiferam*, כל עץ מאכל] Ad verb. *omnem arborem cibi*, i. arbores fructiferas omnis generis. ¶ *Tunc circumcidetis præputium ejus*, וערלתם ערלתו את פריו] Per appositionem dixit, *fructum ejus*, explicans quid vocet *præputium arborum*. Per *præputia* namq; intelligit primos fructus trium primorum annorum, qui ex arboribus decerpti abjiciendi erant velut hominis præputium excisum. Fructum *incircuncisum* vocat *immundum*; ut qui habent præputia, immundi sunt. *Immundus* præterea vocatur fructus quo vesci licitum non erat, neque comedere oportebat, ut mox dicit.

24. *Sanctitas laudum Jehovæ* קודש הלולים ליהוה] Hebraismus, *consecrabitur Jehovæ in laudem ejus.*

25. *Ut multiplicet vobis*, להוסיף לכם] Ad verb. *ad addere faciendum vobis*, i. Ut Deus multiplicet vobis proventum ipsius arboris.

26. *Cum sanguine*, על הדם] Prohibet eis carnibus vesci quarum sanguis non fuit effusus. Voluit enim eos à suffocatis abstinere. ¶ *Neque observabitis tempora*, ולא תעוננו] *Neque divinabitis*, aut, *prædicetis futura*. Significat eos qui ex aspectu rerum cælestium futura se prædicere mentiuntur.

27. *Comam capitis vestri*, פאת ראשכם] Ad verb. *Angulum capitis vestri*, i. finem capillorum vestrorum, i. Non attondebitis in rotundum comam. ¶ *Neque dissipabis*, &c. ולא תשחית וגו'] *Neque perdes* [*corrumpes*] *angulum barbæ tuæ*, i. Non rades barbam tuam. Quidam Hebræorum, angulos barbæ vocant genam superiorem & inferiorem in dextro & sinistro latere, & finem barbæ ipsum mentum. Alii, duos angulos labii pro angulis barbæ interpretantur.

28. *Incisionem*, &c. ושרט לנפש וגו'] Ad verb. *Et incisionem pro anima*. Vide Deut. 14. 1. ¶ *Notæ non facietis*, וקעקע לא תתנו] Ad verb. *Notæ non dabitis*. i. Nè longâ flagellatione vibicibus corpora vestra notetis propter mortuos.

29. *Nè polluas filiam tuam*, אל תחלל את בתך] Prohibetur hîc lenocinium: nam non tantùm ii morte digni sunt qui peccata faciunt, verumetiam ii qui vel consentiunt, & approbant, vel defendunt, vel connivent ad peccata. Quare Lex monet hoc loco patresfamiliâs ut non exerceant lenocinium, & non prostituant filias suas. Monet etiam Magistratum ut non toleret in politia sua publicam scotationem, seu quæ vocant lupanaria. Gentes enim ut sentiebant scortationem non esse flagitium, ità à lenocinio & prostitutione filiarum suarum non admodum abhorrebant. Sunt tamen qui putant Scripturam hîc loqui de spirituali fornicatione, nè scilicet quis filiam suam fornicari faciat cum idolis sive doceat illas cultum idolorum. Et huic sententiæ nonnihil favere videtur Chaldæus paraph. qui ad verbum ità habet, *Non profanes filiam tuam ut eam idola colere facias, ne idolis serviat terra, & impleatur scelere & peccatis.* ¶ *Neque fornicetur terra*, ולא תזנה הארץ] Hebraismus. Neque homines ipsi colant idola. ¶ *Ipsa* הארץ] Antecedens Heb. pro relat.

30. *Et sanctuarium meum metuetis*, ומקדשי תיראו] *Et sanctuarium meum reveremini.* Hîc nomine Sanctuarii eos intelligit qui in templo versabantur, q. d. Vos sacerdotes tam majores quàm minores, qui ministratis mihi in templo, metuite me, & nè lugeatis mortuos, & reliqua omnia nè faciatis quæ solent facere Ægyptii idolorum cultores. Alii ex Hebræis hunc locum ità explicant, quòd licet omnia loca in quibus oratur, & docetur Lex, sint veneranda, tamen singulariter Jerosolyma propter sanctuarium essent colenda. Unde colligunt, non debere pernoctare in ea mortuum, non transferri debere per eam ossa mortuorum, & alia ejusmodi.

32. *Ante canitiem*, מפני שיבה] *A conspectu senioris.* ¶ *Metuásque*, &c. ויראת מאלהיך] *Atque timeas* tibi *à Deo tuo.*

33. *Non opprimetis illum*, לא תונו אותו] *Ne afficiatis illum molestiâ, nè vim inferatis illi.*

35. *Non facietis*, &c. לא תעשו וגו'] i. Rectè judicabitis quando advena contendet de re aliqua coram vobis. ¶ *In mensura*, במדה] *in dimensione*, sub. *agrorum.* Alii *in quantitate*. i. In rebus quæ ad quantitatem quandam vendi solent. Inter hæc tria Hebræi ità distinguunt, ut מדה referatur ad dimensionem agrorum, in qua dicunt iniquitatem committi quando mensuratur alicui prædium quum cœlum serenum est, alteri verò quum pluviosum est: tum enim (inquiunt) inæqualitas est in fune quo fit dimensio: & cœlo sereno est contractior, pluvioso verò est longior. משקל referunt ad trutinam & ad pondera, & dicunt, non tantùm eum peccare qui utitur injustâ trutinâ & ponderibus, sed & eum qui domi suæ habet, etiam si non utatur. משורה dicunt esse mensuram, & generale esse vocabulum ad arida & liquida. Hâc mensurâ iniquitatem fieri dicunt, quum quis metitur liquorem, & ex alto infundit, sive distillat illum in vas subjectum, ut ex illo casu & distillatione vertatur in spumam, quo fit ut vas plenum esse videatur, quum vir dimidia ejus pars plena sit.

36. *Pondera justa*, אבני צדק] Ad verb. *Lapides justitiæ*. Lapidibus vice ponderum olim utebantur. Vide Prov. 11. 1. & 16. 11. & 20. 10, 23. ¶ *Epha justum & hin*, איפת צדק והין] De his mensuris vide Exo. 29. 40. Esa. 5. 10. Ezech. 45. 10, 11.

CASTALIO.

16. NE alterius sanguini immineto] Malo & damno.

CLARIUS.

2. SAncti estote] Hoc est, segregati ab immundiciis & abominationibus prædictis.

13. *Non facies calumniam*] Hoc est, depositum non negabis, mercedem debitam non suspendes, & rem commodatam non subtrahes.

16. *Non stabis contra sanguinem*] Heb. sic interpretantur, non stabis juxta sanguinem proximi tui, ut scilicet videas eum innocenter occidi, à bestia lacerari, aut in aqua submergi.

18. *Non quæras ultionem*] Ulciscitur, qui par pari refert proximo suo; memor est injuriæ, qui petitus præstat quidem officium suum, sed objicit tamen acceptam injuriam.

19. *Vestem*] Ferunt & quidam Rabini præceptum hoc non carere mysterio; nam per hoc significari, non debere in populo Dei esse mixturam, sed unitatem, perfectámque concordiam. Sicut enim Deus noluit species rerum permisceri & confundi, sic nec homines ejusdem fidei vult diversum sentire.

20. *Ipsa vapulabit*] Vocem tamen Hebræam quidam interpretantur, *In dimissionem erit.*

23. *Dimittetis præputium*] Jubentur arbores usque ad finem tertii anni, tanquam immundæ relinqui in suo præputio, fructus verò quarti anni Domino consecratus est, comeditúrque à sacerdotibus.

26. *Non comedetis super sanguine*] Hoc est, de carne, cujus sanguis nondum fusus est. Alii verò sic exponunt. Non comedetis in loco, ubi de sanguine humano fundendo tractatur.

27. *Neque in rotundum*] De attonsione capitis ità Hebræi sentiunt. *Anguli capitis* (nam quidam sic verterunt) id est, tempora, non sic sunt tondenda post aures, ut eorum rasura fronti æquetur, & caput sphæræ habeat figuram: nec *anguli barbæ* sunt *perdendi*, seu dissipandi, ut scilicet juxta utrumque rictum pilos tollas, & in mento nutrias, ubi finis est barbæ. Hos omnes ritus gentiles servabant, sicut

&

& inciſionem faciebant pro mortuo, digitis & inſtrumentis lacerantes carnem ſuam, uſque ad ſanguinis effuſionem. Prohibentur & notæ fieri in corpore more gentilium, qui ſciſſuras & ſculpturas in carne ſua faciebant, literarum figuras præ ſe ferentes, deinde eaſdem colore aliquo opplebant, ut cicatrices illæ ſemper videri poſſent.

DRUSIUS.

3. PArentes *timere* jubemur. Timet, qui veretur. Veretur, qui facit quod jubent, & abſtinet ab eo quod vetant; tum etiam qui eis aſſurgit, loquentibúſque tacet nec contradicit. Hoc ſignificant cùm dicunt, *Non ſedet in loco ejus, nec loquitur in loco ejus, nec deſtruit verba ejus.* Deſtruit verba patris, qui loquenti obloquitur eíque contradicit. Sic perhibent in Eccleſiaſte eſſe quæ ſe invicem deſtruunt, h.e. in quibus ſibi Salomo contradicere videtur. Ideo dubitatum fuit aliquando an liber ille in canonem recipiendus eſſet. Nam quidam propterea voluerunt eum לגנוז, h. e. *apocryphum*, facere. Honor parentum & in aliis rebus conſiſtit. Nam honorat illum qui cibum ei & potum dat, qui veſtit, qui calceat; item qui educit & introducit. Hinc illud, *Debet filius parentem pauperem alere. Si nolit, judices cogunt eum.* Addita tamen conditio, Si parens filium artem aliquam unde victum ſibi parare poſſet, edocendum curarit: Aliàs non tenetur alere illum. Obſervant etiam ſcriptum lectum eſſe, *Honora Dominum de opibus tuis*, videlicet ſi eſt unde poſſis id facere; &, *Honora patrem & matrem*, ſimpliciter, ſive habeas ſive non habeas. Nam qui non habet debet mendicare oſtiatim unde alat eos. Habentur hæc in Additionibus. Sed quid ſi parentes jubeant violare ſabbathum? Quidam parendum eſſe cenſent, alii negant. Ego iis aſſentior qui negant. Parendum enim Deo, non hominibus aliquid contra Dei mandata præcipientibus. R.S. Levit. 1.9. ad *Ego* Dominus *Deus veſter*] *Tu & pater tuus debetis honorare me: ideo non audies eum, patrem, ad abolendum verba mea.* Vult dicere, Si tibi autor fuerit ut irrita facias mandata mea. Hiſcuni, *Si parentes filio dixerint, Pollue ſabbathum, non tenetur honorare ipſos.*

15. *Videre pœnam* phraſi Ebraicâ dicitur qui pœnam ſubit, ſive qui punitur. R. S. Levit. 19.15. *Quomodo pudefaciam eum, & faciam ut videat pœnam ità pudefaciendo.* Vult dicere, Ut puniatur. Sic *videre corruptionem*, διαφθορὰν, i. corrumpi, in illo, *Non fines ſanctum tuum videre corruptionem.* Huc pertinet *videre mortem*, quod & *guſtare mortem*, pro *mori*. Sic *videre periculum* eſt periclitari, in periculo verſari; *videre malum*, in malo eſſe; *videre foveam*, ſepeliri. Nam *fovea*, ſepulcrum. שחת qui *foveam* reddunt, deducunt à שוח; qui διαφθορὰν, à שחת *corrumpo*. Sunt qui thema ponunt ישח. Dicam aliàs. Hujus loci eſt *videre bonum*, quod explicant *frui bono*. Clara hinc lux Davidi Pſal. 4. *Quis oſtendet nobis bonum?* Vis in his verbis ut ſi diceret, Quis faciet ut fruamur bono? Reſpondet, *Attolle ſuper nos lumen vultûs tui*, Reſpice nos vultu tuo lucido ac ſereno. *Dediſti*, i. dabis, *lætitiam in corde meo majorem quàm tempore frumenti aut muſti eorum cùm multa ſunt.* Elegans ſententia. Homines, cùm meſſis aut vindemia multa eſt, gaudent ſupra modum: unde *gaudium in meſſe* pro *magno*. Sed ego, inquit, majorem lætitiam concipiam ex benevolentia tua quàm illi ex copiola meſſe & vindemia ſua.

17. *Cor* Ebræis לב dicitur. Id ſæpius reddunt καρδία, interdum etiam διάνοια: quam interpretantur *mentem* alii, & alii *cogitationem*, quæ mentis & voluntatis virtus eſt, ſive ea facultas animi quâ cogitamus & ratiocinamur. Simul ambo leguntur Math. 22. 37. ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου. Sed ſciendum in fonte tantùm eſſe בכל לבך *toto corde tuo*. Duæ igitur interpretationes coaluerunt, ut ſæpe accidit in Bibliis Græcis. Sanè τῇ διανοίᾳ σου Levit. 19. 17. ubi codex Ebræus habet ἐν τῇ καρδίᾳ σου *in corde tuo*. Sic Gen. 17. 17. & 27. 41. Jeſ. 14. 13. & alibi. Nam omnia loca recenſere nihil opus. Satis ſi ſciamus vocabulum Ebræum לב ſive לבב modò transferri à Græcis καρδίαν, modò διάνοιαν, & in loco illo Euangelii utramque ſimul inveniri.

18. *Servare* pro *ſervare iram* notius eſt quàm ut de eo moneri debeat lector. Qui autem iram diu retinet נוטר dicitur: unde de ipſo Deo legimus, *ſervans hoſtibus ſuis*; hoſtibus, inquam, ſuis, non amicis ſuis. Sunt qui pro *ſervare* malunt *retinere*: quod in idem recidit. Sanè Lev. 19. 18. *Non ulciſceris, neque ſervabis*, editiones quædam habent, *neque retinebis*. Quid autem inter *ulciſci* & *retinere* interſit, docent nos Ebræi hoc exemplo; Ruben à Simeone commodatò petiit ſecurim: negavit. Poſtridie venit Simeon ad Rubenem petens ab eo commodatò falcem: Si negat, *Ultio* eſt; ſi dicit, En tibi, non enim ſum tui ſimilis, qui herì mihi negaſti ſecurim, *Retentio* eſt. Nam retinet memoriam ejus quod pridie ſibi accidit. Jonathan hoc dixit *retinere odium*; alius, *inimicitias*; alius, *iram*. Qui hoc modo retinet, non ulciſcitur ſe, neque etiam ſemper iraſcitur; ſed memor tantùm eſt ejus quod præceriit, cujus obliviſci potiùs deberet. Cæterùm ultionem ſive vindictam Deus peculiariter ſibi vendicat, inquiens, *Mihi vindicta; & ego retribuam.* Non ergò licet homini ſeipſum aut dolorem ſuum ulciſci.

20. בקרת תהיה] Verbum è verbo, *vapulatio erit*. Id Hieron. olim reddidit, *vapulabunt ambo*: cui adverſantur omnes interpretes Hebræi propter verbum תהיה quod femininum eſt: quaſi verò non poſſit referri ad nomen בקרת, quod etiam femininum eſt; ut dicat, non, *Ipſa erit vapulatio*, i. vapulabit; ſed, *Erit vapulatio*, i. pœna quâ ambo vapulabunt, videlicet tam vir quàm femina, & quidem vir eò magis quòd cum deſponſata alteri rem habuerit. Juvat hanc meam expoſitionem verbum ſequens, *non multabuntur morte*, q.d. Non afficientur pœnâ mortis, ſed tantùm vapulabunt loro bovino ſive taurino, quod propriè בקרת ſignificare putatur, à nomine בקר quo *bucerum pecus* ſignificant. Senes quoque ad hanc ſententiam interpretantur ὁμοιοπαθῆσαι ἀυτοῖς. Si enim aliter ſenſiſſent, vertiſſent, meo judicio, ἀυτῇ, & non ἀυτοῖς *ipſis*. Contrà Hebræi. R.S. *Ipſa vapulabit, non ipſe.* Nec aliter cæteri. Etiam ex Oncelo verſum hîc legimus, *loro taurino vapulabit.* Quomodo & Jonathan, *Scrutatio erit in judicio ejus, ut vapulet ipſa rea, & non ipſe.* Quam interpretationem in praxi ſequuntur Judæi. Similiter quod de loro bovino ſive taurino diximus, id probant ex verbis Cabbalæ, quæ eſt traditio majorum. Videndûs hîc Abenezra. Nam alioqui בקר ſign. *inquiro, inveſtigo*, unde Græcorum ἐπισκοπή, quam interpretationem roborat editio Jonathæ, ut vidimus. Quæ nunc attuli pro interprete noſtro, ea non certa ſed arbitraria eſſe volo. Nam pro communi ſententia Ebræorum facit, quòd paulò pòſt vir jubeatur *offerre* Domino *arietem pro delicto*. Quorſum enim hæc oblatio, ſi pœna expiaverat peccatum ejus? An pro culpa tantùm fiebat? Autor Pheſicthæ, *In cunctis nuditatibus pares ſunt vir & femina, in plagis, & in oblatione. In ancilla promiſſa ipſa vapulat, & ipſe non vapulat; ipſe adducit oblationem, & ipſa non adducit oblationem.*

34. Quanquam præcepto illo, *Diliges proximum tuum ſicut teipſum*, etiam advena comprehendatur, tamen hîc peculiare mandatum exſtat de illo, *Tanquam indigena erit vobis advena*, ſive *peregrinus, qui peregrinatur vobiſcum, diligéſque eum ſicut teipſum, quia peregrini fuiſtis in terra Ægypti.* Hinc duo eliciunt. Primum eſt, non debere Iſraelitas ei exprobare peregrinitatem, cùm ipſi peregrini fuerint in Ægypto, ſecundùm illud, *Maculam quæ in te nè objicias ſocio tuo.* Alterum, Si Deos falſos aliquando coluit, non hoc ei exprobrandum eſſe, cùm patres eorum idem fecerint in Chaldæa & Ægypto. Sic enim certè legimus in Joſhua, *Amovete Deos quos coluerunt patres veſtri trans flumen & in Ægypto.*

IDEM:

7. פגול A. ἀπόβλητον, *Abjiciendum*] *Rejiciendum*, vel, ſi placet, *rejectaneum*. Poteſt etiam verti, *repudiandum*, *ſpernendum*. Lxx ἄθυτον, *non ſacrificandum*,

Hieron. *profanus erit*. Onc. מרחק *procul amovendum*. Jon. פסיל *profanum*, aut *repudiandum*, aut *corruptum*. Santes, *profanum*. Arias, *corruptum*.

15. לא תֶהְדַּר פְּנֵי גָדוֹל. Alius, ὐ δοξάσεις πρόσωπον μεγάλου, *non honorabis faciem magni*] Idem verbum Exod. 23. 3. *tenuem non honorabis in lite sua*. Quod hîc dicitur, *non suscipies faciem tenuis*. Idem aliter. Priùs erat μὴ θαυμάσῃς, & in Exodo ἀπάσεις, ubi Sym. τιμήσεις *honorabis*. Arias maluit *decorabis*. Nam הדר *decus*. Ad hæc, *honorabis* potiùs תכבד dicitur. ¶ *Faciem*] Vultum, personam. ¶ *Magni*] Magnatis. Olim δυνάστου *potentis*, eódem redit.

23. וְעָרְלָתָם, οἱ λοιποὶ, ἀκροβυστώτε, *præputiate*] Locus plenus, ἀκροβυστώτε ἀκροβυσίαν αὐτῶν; pro quo legitur in Lxx περιτμᾶσθε τὴν ἀκαθαρσίαν αὐτῶν, & in Hieron. *auferetis præputium eorum*. ערל *aufero præputium*, ut חטא *aufero peccatum, expio*.

26. לֹא תֹאכְלוּ עַל הַדָּם. Alius, ὐ φάγεσθε ὅλη τῷ δαμαλῷ, *non comedetis super domate*] i. Tecto, על הגג. Hieron. in epist. ad Suniam, Δῶμα *in Orientalibus provinciis ipsum dicitur quod apud Latinos Tectum. In Palæstina enim & Ægypto, vel ubi scripti sunt Divini libri aut interpretati, non habent in tectis culmina, sed δώματα, quæ Romæ vel Solaria vel Mœniana vocant*, i. *plana tecta, quæ transversis trabibus sustentantur*. Eadem scribit in Comment. Dan. 6. De *domate* satis. Quod hunc locum attinet, corruptus est & in Lxx, qui legerunt על ההרים ὅλη τῶν ὀρέων, h. e. Res pro Daleth. Meliùs noster, *cum sanguine*. Et est sensus, *non comedetis carnem cum sanguine*. Jon. *non comedetis de carne ullius victimæ, donec sanguis steterit* [*aut*, erit] *in pelvibus*. Sanè Thalmudici annotant non esse comedendam carnem sacram ante effusum sanguinem. Si divinationi locus, putarem in edit. Rom. unde hæc descripsi, ἁιμαῖῳ leg. pro δαμαλῷ. Nam nihil affine habet דם *sanguis* cum גג δῶμα sive *tectum*. Quò magis cogito, eò magis se probat mihi hæc emendatio.

27. לֹא תַקִּפוּ פְּאַת רֹאשְׁכֶם. A. ὐ περικυκλώσεις τὸ κλίμα τ κεφαλῆς σε, *non circumdabis clima capitis tui*. Th. ὐ κυκλώσετε τὸ φαὰθ τ κεφαλῆς, *non cingetis phaath capitis*. Alius, ὐ περιχρήσῃ κύκλῳ τῷ πρόσωπιν τ κεφαλῆς ὑμῶν, *non radetis in circuitu aspectum capitis vestri*. ¶ *Clima*] i. Latus aut angulum. Nam utrumque פאה denotat. Sed angulus propriè γωνία dicitur. Κλίμα verò, i. פאה, etiam *plagam* significat, quam Ebræi רוח vocant. Suprà Exod. 27. 9. פאה. Lxx κλίτῳ. Hier. *latus*. ¶ Τὸ φαὰθ. פאת vox mera Ebraica. ¶ *Alius*] Symmachus. Quod eruo ex his Hesychii verbis, l. 6. *Insuper nec comam in rotundum tondere*, i. *non radere in rotundum aspectum capitis, sicut & Symmachus edidit, quemadmodum etiam hi facere consueverunt qui barbaricas student comas*. ¶ *In circuitu*] Vel *in rotundum*. Interp. Vulg. *neque in rotundum attondebitis comam*. Hesychius, *non radetis in rotundum aspectum capitis*.

31. אַל תִּפְנוּ אֶל הָאֹבֹת וְאֶל הַיִּדְּעֹנִים. Alius, μὴ ἐπιλίνεται πρὸς τὰς θελητὰς κ τὰς γνώσας] Θελητὰς, i. *Volentes*, etymon expressit. Nam אבה θέλω *volo, cupio*. Hinc אבות, quos Lxx dicunt ἐγγαστριμύθους, Hieron. *magos*. Onc. בודין quod scribo כדין *divinos*. Jon. *consulentes divinos*. Reperitur hæc vox & 2 Reg. 21. 6. κ ἐνέπνισε θελητὰ, κ γνώσας ἐποίησε. Sic 2 Reg. 23. 24. τὰς θελητὰς κ τὰς γνώσας κ τὰ εἴδωλα ἐξῆρεν. Quibus in locis edit. C. habet ἐγγαστριμύθους. Aut fallor, aut est Aquilæ interpretamentum, qui sic amat reddere etymologias verborum: אבה θελητὴς, אבות θεληταί. Sic alibi חמה *calor*, לבנה *alba*, i. λευκή. Hieron in epist. quam ad Pammachium scripsit De optimo genere interpretandi, *Aquila autem proselytus & contentiosius interpres, qui non solùm verba, sed & etymologias verborum transferre conatus est*. ¶ Γνώσας] q. *Scio-los* dicas. Nam vendicant sibi scientiam rerum quas ignorant. Aut sic dicti à scientia rerum abditarum & occultarum; quâ ratione κρυφιασαὶ vocantur in his Fragmentis. Sic magi peculiariter חכמים i. *sapientes*, appellantur. Sanè quidem in ידעני significatio *scientiæ*: unde pluralis ידעונים γνώσας, i. gnaros: alii *ariolos*, alii ἐπαοιδὸς *incantatores* referunt. Quod genus in femininis Latini *sagas* nuncupant. Vide quæ notavimus, 2 Reg. 10. 11.

GROTIUS.

2. *Sancti estote*] Caput hoc omnia ferme officia hominis comprehendit.

3. *Unusquisque patrem suum & matrem suam timeat*] In Hebræo mater præponitur, quia naturaliter magis timetur pater. Et quia naturaliter mater amatur magis, ideo in *honore*, i. amore, pater priore loco ponitur.

7. *Profanus erit*] Rectiùs *profanum erit*, βέβηλον ἔσται, ut optimè hîc vertunt Lxx. Sacrificium tuum erit irritum: nihil tibi proderit. Oppositа hæc lex mori gentium, quæ de victimis faciebant περικόμματα.

9. *Non tondebis usque ad solum superficiem terræ*] Heb. *Non consummabis metendo angulum agri tui*, i. Angulum aliquem agri consiti relinques indemessum vel indecerptum. Is angulus ex moribus erat pars sexagesima.

11. *Non facietis furtum*] Id fit non tantùm cùm quis alteri bona subtrahit, sed & cùm quis videt, aut novit, & tacet. ¶ *Non mentiemini*] Heb. *Non negabitis*, nempe depositum. Etiam hîc fontes habentur qui vident, aut norunt, & tacent, neque testimonio juvant eum qui fraudatur. ¶ *Nec decipiet unusquisque proximum suum*] שקר, quod hîc est in Hebræo, interpretantur *poscere non debitum*.

13. *Non facies calumniam proximo tuo*] עשק, quod hîc in Hebræo est, propriè esse volunt *retinere quod alteri debeas*. ¶ *Nec violenter opprimes eum*] גזל est quod Romani *vim bonorum raptorum* vocant.

14. *Nec coram cæco pones offendiculum*] Comprehendit hæc lex omnes qui mala dant consilia, præsertim simplicioribus.

15. *Nec injustè judicabis*] Ità ut sententia per errorem juris non controversi à judice lata revocari ab ipso posset.

16. *Non stabis contra sanguinem proximi tui*] i. Non patieris innocentem per vim aut judicii speciem interimi, si eum liberare auxilio aut testimonio possis. Sic Moses de Kotzi, Maimonides, & alii. *Proximum* hîc, ut & in omnibus Mosis legibus, *Israelitam* solùm aut *extraneum Legi subjectum* intelligunt Hebræi.

17. *Non oderis fratrem tuum in corde*] Ut ultioni privatæ studeas extra casus permissos.

18. *Non quæras ultionem*] Verbum, quod hîc נקם, locum habet propriè, ut Hebræi volunt, cùm quis ob acceptam injuriam beneficium alteri negat. ¶ *Nec memor eris injuriæ*] Hoc verbum est נטר, quod in eum aiunt competere qui beneficium dat quidem, sed additâ exprobratione ob acceptam olim injuriam. ¶ *Cœtum tuorum*] Eorum qui Legi subjecti vivunt. Et ità vox עם, quæ hic sequitur, in Lege sumi solet. Ante legem de quovis homine intelligebatur, ut Gen. 11. 3. Exodi 2. 13. & 11. 2. Nimirum crescente hominum multitudine & malitiâ, leges scriptæ sunt quæ civibus saltem consulerent, interdum & iis gentibus quibuscum necessaria erant commercia. Vide quæ hac de re habet Hermachus apud Porphyrium l. 1. de Abst. ab animalibus.

19. *Agrum tuum non seres diverso semine*] Quod hîc in arvo dicitur, idem in vinea locum habet. Deut. 22. 9. Utrâque mixturâ usos ad multa magica Ægyptios notat Maimonides. Sensu mystico schismata hîc vetari tradunt Hebræi. Et egregiè conjunxit duo interdicta, nè commisceantur ἑτερογενῆ, nè dividantur ἀμερῆ. ¶ *Vestis ex duobus texta est non induêris*] Est hîc vox, ni fallor, Ægyptiaca שעטנז, quam Hebræi interpretantur *ex lana & lino*. Sic Romani credidere, si Flaminica inventa esset, tunicam laneam lino habuisse consutam, ob eam causam piaculum esse commissum. Docet id Servius ad ult. Æneidos. Hæc omnia commendant τὸ ἀλίβδηλον.

20. *Etiam nubilis*] Heb. *desponsata*, Græci idem volunt cùm dicunt διαπυλαγμένην ἀνδρὶ. Agi hîc volunt

lunt Hebræi de ancilla semilibera domini indultu, quales statu liberi apud Romanos. ¶ *Vapulabunt*] Heb. *vapulatio*. Sensus est, Ipsa vapulabit, nervo nempe bubulo; nam vir victimâ expiatur, ut jam dicetur. Ea animadversio sufficere visa: Nulla ex hoc facto actio datur, sicut nec ei qui læsus est juramento testimonii aut depositi. Vide suprà cap. 6. ¶ *Quia non fuit libera*] Ancillarum nuptiæ non plenè nuptiæ sunt, nec sponsalia plenè sponsalia: Maimonides.

23. *Auferetis præputia eorum*] *Præputii* nomine vocant Hebræi quicquid ut inutile aufertur. ¶ *Poma quæ germinant immunda erunt vobis*] *Per tres annos*; quod additur in Hebræo. Primi agrorum incultorum fructus ferum aliquid habent & insalubre. Multa præcepta valetudini consulunt. Quarti anni fructus Deo dicantur. Quinti demum domino prosunt. Maimonides addit, legem hanc oppositam moribus idololatrarum.

25. *Quinto autem anno comedetis fructus*] Tribus adhibitis testibus, ut constare possit de impleta lege.

26. *Non comedetis cum sanguine*] Nempe victimas. Eæ vetantur edi quamdiu sanguis è pelvibus effusus ablatúsque non est: Ità Jonathan & Maimonides. Causa vetandi, quòd profanæ nationes apud sanguinem epularentur, eum pro alimento esse dæmonibus putantes: Qua de re vide νεκυίαν Homeri. Videtur apud Ægyptios הרים aliud significasse, nempe aut *montem*, aut *solarium*, aut utrumque. Nam Græcæ versiones aliæ habent ἐπὶ τῶν ὀρέων, aliæ ἐπὶ τῶν δωμάτων. Mos sacrificandi ac simul victimas edendi in locis excelsis & cœlo propioribus antiquissimus est, ut & Abrahami historia nos docet & Strabo: Vetitus autem lege ad impedienda schismata. ¶ *Non augurabimini, nec observabitis somnia*] Prius verbum, quod est וְנִחַשְׁתֶּם, per οἰωνίζεσθε vertunt Lxx. Significat autem vox Hebræa, & Græca similis Latinæ *augurari*, non ex origine sed ex usu, omen qualecunque captare, putà ex sternutatione, ex oculi subsultu, ex corrigia rupta, ex nomine hominis qui nobis occurrat. Alterum autem verbum vertunt per ὀρνιθοσκοπεῖν, quod propriè ad auspicia pertinet. Videtur verbum Hebræum ductum à *nubibus*. Deus per somnia sæpe voluntatem suam significavit; non autem per illa omina, aut per auspicia. Vide egregiam de Mosollamo Judæo auspicii à Græcis captati irrisore historiam apud Josephum. Cæterùm φυσικὰς ἀφηγήσεις hîc non vetari, rectè notat R. Levi.

27. *Neque in rotundum attondebitis comam*] Quem morem esse Sarracenorum notant hîc scholia Græca. Quare Chærilus, cùm in versibus qui apud Josephum sunt Judæos dixit ξηχοκύρδας, confudit eos, ut homo Græcus, cum Arabibus vicinis eorum, & tunc commilitibus. Herodotus Thaliâ, de Arabibus, Κείρουσι δὲ ὑποτρόχαλα τὰς κεφαλὰς ξυρῶντες τοὺς χροτάφους. Etiam Plutarchus in Theseo ait, Οἱ Ἄραβες ἐκείροντο τὴν κεφαλὴν τὸ ἀρχαῖον. Quod convenit cum eo quod dicit Theodorus Mopsuestenus, Οἱ Σαρακηνοὶ τὴν κόμην καὶ τὸ ὄπισθεν μέρος ἐῶντες μόνον ἀποκείρονται τὸ μέρος τὸ ἔμπροσθεν τὸ μίντωπον, οἵ εἰσιν οἱ νῦν λεγόμενοι Γεντίλιοι. Idem de Amorrhæis dicunt Hebræi. Quod autem hîc in Græco nomen est comæ rotundatæ, σισόν, Phalelitis usitatum fuisse docet nos Hesychius. ¶ *Nec radetis barbam*] Sic & Phesictha, & inter Græcos Hesychius. Cyprianus quoque l. 3. Testimoniorum hinc probat barbam non vellendam. Heb. *Non corrumpes extremitatem barbæ tuæ*. Barbam radere mos Babyloniorum sacerdotum. Vide epistolam quæ Jeremiæ dicitur fine Baruchi.

28. *Super mortuo non incidetis carnem vestram*] Sumsit נֶפֶשׁ pro *cadavere*. Dicitúrque mos fuisse Amorrhæorum lugere mortuos inciso corpore. Possis sumere נֶפֶשׁ pro *sanguine*: ut vetetur incisio sanguinem eliciens, quo pagani utebantur, ut

——*quos sectis Bellona lacertis*
Sæva movet.

Quæ verba Lucani sunt primo: & Galli, de quibus Martialis,

Alba minùs sævis lacerantur brachia cultris,
Cùm furit ad Phrygios enthea turba modos.

Vide de hoc more 1 Reg. 18 28. & Jer. 16. 6, 7. Mos & nunc manet apud quasdam barbaras gentes. Alii hîc aiunt agi de laceratione quæ fit per ungues; Deut. 14. de ea quæ fit per cultros. ¶ *Neque figuras aliquas aut stigmata facietis vobis*] *Victuris in cute punctis*, ut ait Horatius. Atramento aut stibio id fieri solitum notat Thalmud titulo de Synedrio. Talibus autem punctis in fronte aut manu scribebantur nomina deorum, aut numerus nominum, aut hieroglyphicæ deorum notæ. Vide Apoc. 13. in fine. Idem & ferro ignito fiebat. Philo, περὶ δὲ τοῦ εἰς δουλείαν τὰ χειροκμήτων ἑαυτοὺς καταστιζόντων σιδήρῳ πεπυρωμένῳ.

29. *Ne prostituas filiam tuam*] Quod in honorem deorum factum à Babyloniis & vicinis gentibus discas ex Herodot. l. 1. Strabone l. 16. epistolâ illâ quæ Jeremiæ ascribitur: ubi *funes* sunt signa votivæ obligationis, sicut alibi deditionis 1 Reg. 20. 31. Hic mos à Phœnicibus ad Cyprios devenit: ideo hîc additur. *Ne contaminetur terra, & impleatur piaculo.*

30. *Sanctuarium meum nè polluite.*] Hæc sanctitas non ad Templum tantùm, sed & ob Templum ad totam urbem Hierosolymorum pertinuit; in qua nemo sepultus præter Davidem; non manebat per noctem corpus mortui; non transferebantur per eam ossa; non habitabat quisquam nisi qui Legem suscepisset; nulli erant paradisi, hortíve.

31. *Ad magos*] Heb. אֹבֹת, alibi pleniùs אוֹבוֹת. Id Lxx derivant ab אוֹב, quod *utrem* significat Job 32. 19. & per translationem *ventrem*: unde vertunt ἐγγαστριμύθους, quæ vox & apud Galenum in Glossis Hippocratis; στερνομάντεις dixit Sophocles. Id rectiùs quàm quod alii θελητὰς vertunt, à verbo אָבָה. ¶ *Ab ariolis*] ἐπωιδοῖς ὑ προσκολλησθε. Eos intelligit qui carminibus se posse morbos inmittere ac depellere pollicebantur. Meminere Sophocles, Polybius, medici, & ante omnes Homerus. Nomen ab insigni scientia quam venditabant. At RR. ab animali id deducunt cujus ossibus inter dentes sumptis divinaculos illos futura prædixisse volunt. Id animal ità describunt ut planè idem videatur cum eo quod Scythis *Boramet* dicitur, ζωόφυτον ἀμνόμορφον.

35. *In regula*] In decempeda, sive in agri mensione.

36. *Justus modius*] *Epha*, in aridis. ¶ *Æquus sextarius*] *Hin*, in liquidis. Vox hæc à Phœnicibus Athenas pervenit. Dimidium ejus ἡμίνη, ut notat Eustathius.

CAP. XX.

MUNSTERUS.

5. *Faciem meam*] Capitur *facies* in Hebraismo sæpe pro זַעַם *furore*.

6. *Pythones*] *Pythones* dicuntur à *Pythia* muliere, ex cujus pudendis impudens dæmon responsa dedisse dicitur. Secundùm Hebræos verò, qui habet Pythonem vocare solet mortuum, qui inter magi illius femora, vel inter axillas, in locis immundis apparet, loquens voce submissâ, perinde quasi vox illa ex profunda ascenderet terra. Est & alia Pythonis species, nempe quo cranium mortui consulitur, & responsum indè quæritur. Hæc Hebræi. *Ariolos* verò esse dicunt, qui os cujusdam animantis, quod יִדְּעוֹנִי vocatur, inter dentes ponunt, & mira loquuntur per ipsum. Addunt mirabilem fabulam, quomodo animal illud generetur, & magno periculo interficiatur. Tædet me hîc referre figmentum Hebræorum.

9. *Interficiatur*] Ponunt Hebræi regulam, Quando genus interfectionis non exprimitur, quòd semper intelligendum sit de חֲנֹק *strangulatione*. Habent autem quatuor genera interfectionis, nempe Lapidationem, Combustionem, Strangulationem, & Decollationem seu percussionem cum gladio: inter quæ Strangulatio levius mortis genus dicitur esse, acerbissimum autem est Lapidatio. Strangulatio fit per mappam aliquoties circa collum replicatam, quam lictores utrinque omni quâ possunt vi trahunt donec pœnæ obnoxius efflet animam.

19. *Iniquitatem ſuam portabunt*] Quidam exponunt *iniquitatem* pro עונש *pœna*; juxta illud, *Major eſt iniquitas mea quàm ut feram*; h. e. ſecundùm illos, *Gravior eſt pœna impoſita quàm ut illam ferre poſſim*: licèt alii quoque eum locum ſic exponant, *Major eſt iniquitas mea quàm ut remittatur*, ut ſuo loco diximus.

20. *Orbi morientur*] Differunt *orbitas* & *exterminatio*: Exterminatio enim refertur ad perſonam tantùm, ut cùm quis moritur priuſquam impleverit dies vitæ ſuæ; Orbitas autem eſt cùm quis hinc migrat, nullis poſt ſe relictis liberis; ut ſi quis habeat liberos, & tranſgrediatur unum ex illis præceptis quæ orbitate puniuntur, demeretur mori poſt filios ſuos; aut ſi non habet filios, nullos generare poterit.

FAGIUS.

3. *Ego dabo iram meam*] Expreſſit Paraph. noſter Hebraiſmum, *Ponam faciem meam contra virum illum*, &c. Nam *ponere faciem ſuam contra aliquem* eſt *alicui vehementer iraſci*. q. d. Deus, Ego iratus eum tollam de medio. Suprà quoque iſtius locutionis pluribus verbis meminimus. ¶ *Et ut profanaret nomen ſanctum meum*] *Polluere ſanctuarium Dei* dicebatur qui alio in loco immolabat quàm in ipſo ſanctuario: quod faciebat qui idolo Molech ſacrificabat. *Profanare*, ſive *violare*, *nomen Dei* dicebatur qui Deo honorem non præſtabat qui illi debebatur, ſive qui alium coleret Deo ſpreto. Hebræi *violationem* ſive *profanationem nominis Dei* ità explicant, Si quis aliquid committat unde homines Deo & verbo & legi ejus maledicendi occaſionem habent & accipiunt: cujus exemplum tale adferunt, אם תלמיד חכם קנה דבר ואינו נותן מעות לאלתר אומרים הבריות וו היא תורה אשרי מי שלא למד לבניו תורה, *Si ſapiens & literatus aliquis qui legi divina operam dat* (quem illi תלמיד חכם *diſcipulum Sapientem* vocant) *aliquid emat & non ſtatim pecuniam perſolvat, tunc dicunt homines, Eſtne hac lex, bene ei qui non docet filios ſuos legem?* Habent Hebræi ſententiam, כל המחלל שם שמים בסתר נפרעין ממנו בגלוי אחד שוגג ואחד מויד בחליל השם *Quicunque violat nomen Dei in occulto; de illo pœna ſumetur in propatulo: perinde enim eſt, ſi quis vel ignorantiâ vel datâ operâ nomen Dei violet.* Exemplo ſtatuunt Davida, cujus occulta peccata palàm à Domino punita fuerunt, juxta illud quod dicebat ad illum Dominus per prophetam ſuum, *Tu enim feciſti in abſcondito, ego verò faciam rem iſtam coram univerſo Iſrael*, &c. *Veruntamen quoniam occaſionem malè loquendi* de Iſrael *dediſti inimicis Domini in re iſta, moriens morietur filius tuus*, &c. Sed placet hîc etiam commemorare quomodo Hebræi חלול השם, *profanationem nominis Divini*, exaggerent, & ſupra reliqua peccata extollant. In Thalmud enim in tractatu Jomah cap. ult. ſic ſcribunt, עבר על מצות עשה ועשה תשובה אינו זו מה' שנאמר שובו בנים שובבים ארפא משובותיכם. עבר אדם על מצות לא תעשה ועשה תשובה תולה ויום הכפורים מכפר שנאמר כי ביום הזה יכפר עליכם. עבר אדם על כריתות ומיתות בי"ד תשובה ויום הכפורים תולין ויסורין ממרקין שנאמר ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים עונם. אבל כל מי שיש בידו חלול השם תשובה ויום הכפורים ויסורין תולין ומיתה ממרקת ועל זה נאמר אם יכופר העון הזה עד תמותון, *Qui tranſgreditur præceptum affirmativũ, & facit pœnitentiam, is non repellitur à Domino: juxta id quod dicitur*, Revertimini filii rebelles, & ſanabo averſiones veſtras. *Qui verò tranſgreditur præceptum negativum, & facit pœnitentiam, pœnitentia ſuſpendit* peccatum, *& dies expiationis expiat*; *ſicut dicitur*, Quoniam in die illo expiabit vos, *&c. Qui verò deſignat prævaricationes quæ merentur exterminium & mortem domûs judicii*, (i. magiſtratûs) *pœnitentia & dies expiationis ſuſpendunt* peccatum, *& caſtigationes delent*; *ſicut dicitur*, Viſitabo in virga iniquitatem eorum, & in flagellis ſcelus eorum. *In cujuſcunq; verò manu eſt violatio nominis Divini, pœnitentia & dies expiationis & caſtigationes ſuſpendunt, mors unicem expurgat*; ſecundùm id quod dicitur, Si expietur hæc iniquitas à vobis, donec moriamini. Hactenus Hebræi: quæ adferre hoc in loco libuit, ut appareat quo in loco apud illos habeatur profanatio nominis Dei.

4. *Quòd ſi abſcondendo abſconderit populus*, &c.] Hebraiſmus eſt, pro, *Si populus connixerit, & neglexerit occidere hominem illum qui de ſemine ſuo tradiderit Molech*, &c.

5. *Contra fautores ejus*] Sic vertimus ſecuti Compl. editionem. Chaldaicè ad literam eſt, ובסעדוהי, *& contra auxiliatores & roboratores ejus.* סעד *Saad* enim Chaldæis *auxiliari*, *roborare* & *ſuſtentare* ſign. Et qui ſunt illi auxiliatores & corroboratores? Nempe hi penes quos eſt arcere & punire, & ipſi connivent ac conſentiunt: ità roboratur impius in ſua impietate: Illis quoque Deus excidium comminatur. Facientem enim & conſentientem eadem lex conſtringit. Diſcimus ergò hinc operam dandam eſſe patribus familias & Magiſtratibus ut non ſoldm ipſi non peccent, verùm etiam ut ad peccata ſuorum non conniveant. ¶ *Omnes qui errant poſt eum*] i. Omnes qui idololatriam ejus imitati, colunt ipſum Molech. Heb. *Omnes qui fornicantur poſt illum*, &c. Eſt autem *fornicari* pro *idola colere* frequentiſſimum in ſacris literis.

9. *Qui maledixerit patri ſuo*, &c.] Annotant Hebræi, talem non puniri morte, niſi maledictio fiat per propria Dei nomina. Si enim maledicit quis parentibus nominibus Dei connotativis, ut illi loquuntur, non propriis, non mulctatur morte, ſed vapulat.

12. *Scelus fecerunt*] Non eſt hic vox Hebraica זמה *Zimmah*, quam ferè *ſcelus* vertunt, ſed eſt alia, nempe תבל *Thebel*, quam licèt & ipſam *ſcelus* vertant, tamen teſte A. E. & R. D. K. *confuſionem* ſign. deducta ſcilicet à verbo בלל *Balal*, quod eſt *confundere*: hinc תבל *confuſio*. q. d. Confuſio ſeminis eſt illicita. Eadem vox & ſuprà ponitur cap. 18. 23. ubi prohibetur nè mulier cum jumento coeat.

17. *Ignominia eſt*] Vox Hebraica חסד *Chaſad*, quæ ibi ponitur, æquivoca eſt ad *pietatem* & *impietatem*. *Pietatem* cùm ſignificat, non vulgarem, ſed præclaram, inſignem & excellentem pietatem ſign. &, ut Hebræi loquuntur, תוספת הטוב ויתרון הנמול. Ità quoque quando in malam partem accipitur, non vulgarem impietatem & ſcelus ſign. ſed inſigne & enorme, &, ut Hebræi dicunt, תוספת הזנות ויתרון הנבלה.

VATABLUS.

2. *Populus terræ*, &c. עם הארץ וגו'] i. Populares ejus, ſive populus ejus regionis in qua habitaverit, obruet eum lapidibus. Singul. Heb. pro plur. *lapide* pro *lapidibus*. ¶ *Ponam faciem meam*, אתן את פני באיש] Hebraiſmum expreſſit Chaldæus paraph. his verbis, *Et ego dabo iram meam in virum illum.* Nam *ponere faciem ſuam contra aliquem*, eſt alicui vehementer iraſci, acſi dicat Deus, Ego iratus, eum tollam de medio.

3. *Ut contaminaret ſanctuarium meum*, למען טמא את מקדשי] *Contaminare*, ſive *polluere*, *Sanctuarium Dei*, dicebatur qui alio in loco immolabat quàm in ipſo Sanctuario: quod faciebat qui idolo Moloch ſacrificabat. ¶ *Et pollueret*, &c. ולחלל וגו'] *Polluere*, ſive *profanare nomen Dei* ſanctum, eſt Deo honorem non præſtare qui illi debetur, ſive alium colere Deo ſpreto.

4. *Quòd ſi abſcondendo*, &c. ואם העלם וגו'] Hebraiſmus, Si populus terræ conniveat, & negligat occidere hominem illum qui, &c.

5. *Et omnes qui fornicantur*, &c. ואת כל הזונים וגו'] Hebraiſmus, pro, *qui fornicationem*, i. idololatriam, *ejus imitati, colunt ipſum Moloch. Scortari* enim, ſive *fornicari*, pro *idola colere*, frequentiſſimum eſt ſacris literis.

7. *Et eſtote ſancti*, והייתם קדושים] Repetitio, quæ declarationis vice ponitur.

9. *Moriendo morietur*, מות יומת] i. Interficiatur vel interficietur. ¶ *Sanguis ejus in eum*, דמיו בו] Hebraiſmus, *reus eſt mortis*, ut vertit Chaldæus paraph. ſive, *mori debet.*

12. *Confuſionem fecerunt*, תבל עשו] i. Rem nefariam

riam admiserunt, aut *confusionem* dicit, quòd confundantur duo semina, semen patris & filii. ¶ *Sanguis eorum*, &c. דמיהם בם] i. Morti adjudicentur.

13. *Coitibus mulieris*, משכבי אשה] i. Quemadmodum solet concumbere cum muliere.

14. *Illum & illas*, אותו ואת הן] Hoc intelligitur disjunctivè, *hunc vel illam*, ut annotat alter ex doctioribus Hebræorum. Alii contrà. ¶ *Nè sit*, ולא תהיה] Ad verb. *& non erit.* i. non regnabit diutius scelus illud.

15. *Dederit coitum suum*, יתן שכבתו] i. Immiserit, vel injecerit semen suum. h. e. qui concubuerit cum jumento.

17. *Et viderit turpitudinem*, &c. וראה את ערותה וגו'] Hebraismus, *rem habuerit cum ea, illáque vicissim coierit cum illo.* ¶ *Opprobrium est*, חסד הוא] *Res illicita est, fœditas est*, q. d. Incestum admiserunt. ¶ *Propterea succidentur*, &c. ונכרתו וגו'] *Propterea exterminabuntur in oculis popularium suorum*, i. tollentur è medio publicé. ¶ *Iniquitatem suam feret*, עונו ישא] i. pœnam iniquitati suæ debitam feret.

18. *Laborante*, דוה] Propter fluxum mensium scilicet.

19. *Quia propinquam suam nudavit*, כי את שארו העריה] *Nam* quisquis id fecerit, *cognatam suam revelaverit*, i. turpitudinem cognatæ suæ denudaverit.

20. *Orbati morientur*, ערירים ימותו] Præterea *sine liberis morientur.*

21. *Opprobrium est*, נדה הוא] Vide v. 17.

22. *Custodite itaque*, ושמרתם] Vide similia suprà 18. 26, 27, 28. ¶ *Et non evomet*, &c. ולא תקיא וגו'] Vide cap. 18. 25. ¶ *Introducturus sum*, מביא] Præs. Heb. pro fut. *facio intrare*, i. mox introducturus.

23. *Neque ambuletis*, &c. ולא תלכו וגו'] Hebraismus, nè vixeritis juxta mores Gentium. Suprà 18. 24. idem dicit aliis verbis, *Ne polluamini in omnibus his: per hæc enim omnia polluerunt se gentes, quas ego*, &c.

24. *A populis*, מן העמים] Sub. *pollutis*, ut erant Ægyptii.

25. *Vos igitur discrimen facite*, והבדלתם בין] Ad verb. *Et separabitis inter*, &c. i. Ponetis ergò differentiam, q. d. Abstinete ab immundis. ¶ *Et nè abominabiles*, &c. ולא תשקצו וגו'] *Et nè polluatis animas*, &c. Hebraismus, Nè polluatis vos comedendo animalia & aves impuras. ¶ *Ad immunditiam*, לטמא] i. Judicando illa impura, vel, ut judicetis illa impura.

27. *Pytho, vel haruspicum spiritus*, אוב או ידעוני] *Spiritus Pythonicus, aut divinationis.* ¶ *Sanguis eorum*, &c. דמיהם בם] i. Erunt rei mortis, vel debent interfici.

CASTALIO.

17. ET *alter alterius verendis fuerit potitus*] i. Rem habuerint inter sese. Est autem in Hebræo, *Verenda viderint.* Sed *videre* ponitur sæpe pro *consequi*, aut *sentire*: ut, *Videre corruptionem*; *Videre terram à Deo promissam.*

CLARIUS.

3. PONam *faciem meam*] Capitur facies in Hebraismo sæpe pro furore, &c.

6. *Ad magos*] Alius vertit *Pythones*, nempe à Pythia. Nam mulierem Apollinis sacerdotem ità appellabant, ex cujus pudendis impudens dæmon responsa dedisse dicitur. Secundùm Hebræos verò, qui habet Pythonem, vocare solet mortuum, qui inter Magi illius femora, vel inter axillas in locis immundis apparet, loquens voce submissâ, q. vox illa ex profunda ascenderet terra. Est & alia Pythonis species, nempe quòd cranium mortui consulitur, & responsum indè quæritur. Hæc Hebræi. Hariolos verò dicunt esse, qui os cujusdam animantis inter dentes ponunt, & mira loquuntur per ipsum.

9. *Morte moriatur*] Ponunt Hebræi regulam, Quando genus interfectionis non exprimitur, quòd semper intelligendum sit de strangulatione. Habent autem quatuor genera interfectionis, Lapidationem, Combustionem, Strangulationem, & Decollationem, seu percussionem cum gladio, inter quæ strangulatio levius mortis genus esse dicitur, acerbissimum autem lapidatio.

21. *Absque liberis morientur*] Differunt *orbitas*, & *exterminatio*, Exterminatio enim refertur ad personam tantùm, ut cùm quis moritur priùs, quàm impleverit dies vitæ suæ, Orbitas autem est, cùm quis hinc migrat, nullis post se relictis liberis, quia vel ante cùm mortui sint, vel nullos generare potuerit.

DRUSIUS.

10. MOrtes dicunt Hebræi cùm volunt significare supplicia. Earum genera quatuor, Suffocatio, Combustio, Suspensio, Lapidatio. Levissima est suffocatio, ut gravissima lapidatio. Hanc innui putant cùm additur, *sanguis ejus super eum*; illam, cùm simpliciter dictum lectum, *morte multabitur.* Quæ habent, ut mihi quidem videtur, ex traditione majorum. Disertè Abenezra, *Qui lapidantur, etiam qui strangulantur, sanguis eorum est super eos. Cæterùm in omnibus suppliciis indigemus patrum traditionibus. Non enim possumus educere illa ad veritatem suam è Scriptura. Igitur quando Lex non definit certum genus mortis; ut cùm dicit, Morte afficietur*] *nec aliquid addit, debet accipi de suffocatione*, sive *strangulatione, quæ levissima mortium*, h. e. suppliciorum, *erat.* R. S. *Omnis mors dicta in Lege simpliciter non est nisi strangulatio.* R. Levi, *Scire licet ubicunque dicitur, Morte plectetur*] *debere accipi de domo judicii: ubi autem dicitur, Morietur*] *debere intelligi de morte cœlitus vel, si mavis Divinitus immissa; ut cùm legimus, Ne moriatur etiam ipse sicut fratres ejus.*] *Quoniam autem Levit. 20. 10. Lex non declarat quo supplicio afficiendi sint adulter & adultera, sed tantùm dicit, Morte multabuntur*] *ecce debent puniri morte levissimâ, quoad ejus fieri potest, à judicibus, ut claret ex iis quæ diximus de lapidatione: & quia levissima mortium est suffocatio, debent affici eâ morte.* Suffocatio חנק dicitur, & fiebat per sudarium, quod utrinque trahebatur usque dum reus animam efflaret. Autor Phesicthæ, *Uxor viri subit hoc supplicium, juxta id quod dicitur, Morte multabitur*] *Est mors per manus hominum, & est mors per manus cœli, i. Dei, simpliciter. Quænam est mors quæ infertur per manus Dei simpliciter? In qua nullum signum. Etiam mors quæ fit per manus hominum nullum signum habet. Quænam hæc? Strangulatio*, sive *suffocatio. Qui strangulabantur, eos deprimebant in simo usque ad poplites eorum, & ponebant sudarium durum in ea parte colli quæ* הרטה *& alibi* רכיבא *dicitur. Hic trahebat & ille trahebat ad se donec exiret anima ei.* Videndus Jon. paraphrastes ad locum Levitici quem modò citavimus. Porrò cùm ad verba hæc *morte plectetur* Lex addit *sanguis ejus super eum*, debet accipi de lapidatione, ut diximus. Hiscuni Levit. 20. 27. ad, *lapidabunt eos, sanguis eorum super eos*] *Hic locus præcipuus est unde colligunt ubicunque, Sanguis ejus in eo*] *Aut, Sanguis eorum in eis*] *accipi debere de lapidatione.* Phesictha, *Quocunque in loco dicitur, Sanguis ejus super eum*] *debet accipi de lapidatione.* Hoc supplicii genus inter quatuor gravissimum erat. R. Levi de iis qui parentibus maledicunt, *Hæc est gravissima inter omnes transgressiones: ideo qui eam committit punitur lapidatione, quæ gravissima est inter mortes*, h. e. supplicia. De intermediis suppliciis aliàs. Hoc tantùm nunc dicam de combustione quam שרפה appellant; Ea fiebat plumbo in os immisso, quod descendebat in viscera & comburebat intestina; corpus autem illæsum remanebat. Phesictha, *Combustio est animæ, & corpus permanet: Nam scriptum est, In animabus suis*] *Animæ comburuntur, & corpus permanet intactum.* R. Levi, *Combustio fit vel quando comburitur corpus igne fasciculis lignorum, aut quando relinquitur corpus illæsum, ut in Nadab & Abihu. Si quidem etiam hæc vocatur Combustio. Dicitur enim ibi Omnis domus Israel fleverunt combustionem quam combussit ignis fuit illic*] *Debemus jam illustrare ut [illegible] mortium levior sit, & existimo combustionem [illegible] ra harum [illegible] corpore permanente. Forcipe aperiuntos [illegible] animæ de infundun*

in os ejus metallum calidum fusum aut liquidum, quod descendens comburit intestina, & manet corpus illæsum. Jon. *Igne comburetur fusione plumbi in os.* Dictis addendum; Cùm rei his suppliciis affecti sepelirentur, unà sepultum fuisse in Suffocatione sudarium, in Lapidatione lapidem quem testes dejiciebant, in Suspensione autem lignum crucis.

17. Verbum חסר sign. *probro afficere:* unde in libro Proverbiorum פֶּן יחסרך *Ne probro afficiat te audiens.* Hinc חסר *probrum.* Sæpiùs *benignitatem* denotat, aliquando etiam *gratiam.* Hinc loca quædam ambigua. Nam in libro Proverbiorum, ubi vulgò *Benignitas populorũ peccatum*, i. hostia pro peccato, sunt qui legunt, *Probrum populorum peccatum*, sententiâ non minùs elegante. Nam peccata populis probro sunt, his Ebrietas, illis Levitas, aliis Perfidia, Superbia, Vanitas, aliis alia. Similiter Jon. 2. 9. pro *benignitatem suam deserunt*, alius edidit, *probrum suum deserant.* Vult dicere idola sua, quæ illis probro sunt. Sensus uterque commodus; *Qui observant vanitates vanissimas, deserunt* Deum qui est *ipsorum benignitas*, unde tanquam ex fonte benignitas ipsorum manat. Rursum, *Qui observant vanitates vanissimas*, h. e. idola, *deserant* eas, quoniam *ipsis probro* ac *dedecori* sunt. Quis hanc expositionem culpet, nisi qui optima quæque culpat? Similiter Lev. 20. 17. ubi nos, *probrum est*, alii malunt, *gratia est.* Nam חסר *gratia*, quæ forma Chaldaica חסדא dicitur, unde ריצא דחסדא *caprea gratiæ.* Græci χάεις appellant, quam vocem usurpant de mulieris obsequio, quo sui copiam facit. Gallicè *plaisir*; unde *faire plaisir.* Plutarchus libello De amore, χάεις ἡ τοῦ ἐπιθυμοῦντος πρὸς ἄρρενι πρὸς τὸ παλαιὸν κάκλη).

IDEM.

4. וְאִם הַעְלֵם יַעְלִימוּ עַם הָאָרֶץ. Alius, ἐὰν κρύψῃ κρύψωσιν ὁ λαὸς τῆς γῆς, *si occultatione occultaverint populus terræ*] Vel *absconsione absconderint.*

9. יְקַלֵּל. Alius, καταρᾶται) *maledixerit*, aut *diris devoverit*] *Maledixerit.* Sic interp. noster.

20. עֲרִירִים. Lxx ἄτεκνοι *improles*, sive *illiberi.* Onc דלא ילד. Hieron. *absque liberis.* Schol. ἀντὶ τοῦ, οὐ λογισθήσῃ τὸ σπέρμα αὐτῶν εἰς τέκνα, *non reputabitur semen eorum pro liberis.*

GROTIUS.

3. *ET ego ponam faciem meam*] i. Si res ad judices non devenerit, aut judices neglexerint, ego puniam per כרת, i. *mortem immaturam.* ¶ *Contaminaverit sanctuarium meum*] *Contaminat*, i. contemnit, *sanctuarium* qui alio in loco sacrificat. ¶ *Et polluerit nomen sanctum meum*] *Polluere nomen Dei* dicitur, qui alium colit.

4. *Dimiserit hominem*] Qui non punit lege devotum morti, is dicitur *obfirmator*, סער Chaldæo, חזק Maimonidæ.

11. *Qui dormierit cum noverca*] Non omnes incestus morte puniebantur, sed ii quibus id hîc aut alibi additur.

20. *Absque liberis morientur*] ערירים. Sic & Græci, ἄτεκνοι. Rectè, ut apparet Gen. 15. 2. At Sadducæi legere עריים, & interpretati sunt *nudi morientur*: ut pœna culpæ respondeat.

CAP. XXI.

MUNSTERUS.

1. *CONtaminetur*] Significat יטמא propriè *contaminare se*, cùm sit de conjugatione Hithpael seu retransitiva. Repræsentat enim Dages primam literam Tau; alterum est de essentia conjugationis. Poterant itaque sacerdotes mi[illegible]rum, & edi ad defunctum patrem & matrem, & eos lugere ingeniculando reliquos propinquos & consanguineos qui [illegible] & nominantur: summo autem sacerdoti id non licebat, [illegible] similiter in cultu Dei occuparetur, & nullus alius illi æqualis esset, qui officium ejus exsequeretur tempore quo immunditiam contraxisset.

3. *Quam vir non habet*] Hebræi sic exponunt, *quam vir non cognovit.*

4. *In eo qui potestatem habet*] Nos reddidimus ut K. exponit. R. S. sic intelligit, *Non contaminet se maritus in uxore, per quam profanatus est, cùm adhuc secum esset.* Reliqua ferè omnia suprà dilucidavimus.

5. *Non faciant calvitium*] Capitur hîc *calvitium* prò *rasura*, quæ in orbem non est facienda, ut tempora fronti in rasura æquentur.

7. *Mulierem fornicariam*] Quæ scilicet fornicata est sub marito suo, non suâ sponte, (quia tunc lapidanda erat) sed quæ vim passa est. Hæc sacerdotibus prohibetur, sed non marito suo. Porrò *profanam* dicunt esse, quæ nata est ex repudiata à sacerdote, aut quæ ex Paganismo conversa est ad Judaismum, aut quæ errore ab alio quàm suo marito cognita est, aut quæ libertate donata est.

8. *Sanctificabis eum*] h. e. Si ille profanis rebus sese immiscere voluerit, tu non sustinebis, sed coges eum ut sanctus sit, & sequestratus sit ab immunditiis.

10. *Caput suum non nudabit*] h. e. Morem lugentium non servabit, qui nutriunt comam capitis sui, & ex promisso illo capillo quodammodo videntur discooperire caput. Sic K. exponit hunc locum.

17. *Maculam*] Per *maculam* intellige vitium aliquod corporale extrà apparens, sive illud sit medicabile sive immedicabile: illud enim impedit sacerdotem à ministerio. Secùs, si macula illa intra hominem fuerit, ut si sauciata essent viscera; id non impedit. Numerant autem Hebræi CXL maculas quæ in corpore hominis & membris ejus inveniri possunt, quæ singulæ sacerdotem ineptum reddunt ad ministerium altaris. In capite inveniuntur VIII, in collo II, in auribus XII, in palpebris & supercilliis XV, in oculis XIX, in naso VI, in labiis & in ore IX, in ventre III, in dorso III, in membris genitalibus XVI, in manibus & pedibus XII, in cruribus XV, & in toto corpore IV. Longum esset has maculas & vitia omnia hîc explicare, præsertim cùm textus paucà hîc commemoret: ut est Cæcitas, Claudicatio, חרום, i. Simus nasus, vel, ut Hebræi dicunt, cujus nasus inter oculos in radice est depressus; ubi etiam prohibentur aliæ Nasi deformitates, ut est nasus in medio prominens, aut nasus acutus & recurvus, quem *aquilum* vocant, aut nasus in latus dextrum vel sinistrum detortus, aut nasus cætera membra in proportione excedens. Debet nasus justus non major esse quàm minimus digitus manûs. ¶ *Monstrosa habens membra*] Hebræa vox שרוע idem sign. quod עודף *excessivum*; ut cùm unus oculus major est altero, aut una tibia longior alterâ.

20. גבן, quod nos vertimus *nulla habens supercilia*, quidam alii vertunt *habens supercilia coeuntia*, aut *tam magna ut oculos operiant.* Sunt enim in superciliis multæ maculæ: Nam quidam destituuntur in illo loco omni pilo; aliis invenitur solum unum supercilium; sunt alii qui plura quàm duo habent supercilia; & rursus alii inveniuntur qui diversa habent supercilia, differentia vel in colore vel in longitudine. De maculis verò Oculorum ponit textus dictionem דק, quam quidam interpretantur קרום *pellem tenuem.* & alii *punctum album intra nigredinem oculi.* ¶ Ponit & dictionem תבלול, quam interpretantur לובן אישון העין *albuginem oculi.* Aliæ autem maculæ oculorum sunt: ut si quis uno tantùm videat oculo, aut præ dolore oculorum nihil videre possit; aut si albedo & nigredo oculi permisceantur & ipsos confundant circulos; aut si oculi nimis suprà aut nimis infrà locati fuerint; aut si oculi fuerint nimis orbiculares, & non potiùs ovalem habeant figuram; aut si propenderint ad instar oculorum pardi; aut si fuerint nimis grossi, ut oculi vitulini; aut nimis parvi, ut oculi anserini; aut quòd continuò fluant; aut si fuerint obliqui, ut cùm hanc rem intuentur & aliò verti videantur; aut si unus fuerit major altero; aut cùm quis rem aliquam intuetur, paululùm claudat oculos & caput applicet, miro oculorum gestu conans aciem visûs firmare. ¶ Proinde

in

in corpore etiam aliquot maculæ inveniuntur, ex quibus textus duas ponit, nempe גרב, quæ est *scabies foris & intus ſicca*, & ילפת, quæ est *ſcabies foris humida & intus ſicca*. His annumerant Hebræi anhelitum fœtidum, tremorem membrorum, & qui magnum corpus habet ſed parva membra, aut magna membra & parvum corpus; aut ſi ſit nimis nigrâ cute, aut habeat deformes cicatrices in corpore ex puſtulis vel combuſtura relictas, aut habeat deformes & elevatas rugas in modum ſulcorum. ¶ *Teſticulum contritum*] Heb. *qui contritus eſt teſticulo*; qui quidem unus eſt cum priori ſenſus, ſed volui regimen indicare. Eſt enim מרוח ejuſdem cum קדוש formæ. Inveniuntur autem in hoc membro multæ maculæ: ut ſi compreſſa ſit mentula, aut contuſa, aut enervata, aut ſucciſa; aut unus è coleis ſit compreſſus, aut contuſus, aut enervatus, aut exciſus; aut ſi natus fuerit cum teſticulo uno & ſacculis duobus, aut habuerit duos coleos in ſacculo uno, aut habuerit ſigna utriuſque ſexûs; aut ſi ſacculi ſint tam longi ut propendeant uſque ad poplites, aut habuerit penem inſtar Priapi, &c. Cæterùm membrorum deformitates & maculas hîc reſcindimus: fortaſſe alibi commodior ſeſe offeret occaſio ſcribendi de illis. Colligimus ex his, quàm integros & immaculatos Dominus in V. T. voluerit habere miniſtros.

FAGIUS.

1. *Super mortuo nullus contaminet ſe*, &c.] i. Nullus ex vobis ratione alicujus mortui in populo ſuo reddat ſe impurum, tangendo ſcilicet cadaver Iſraelitæ, aut curando funus ejus; multò minùs curando funus extranei.

3. *Super ea inquam poterit ſe contaminare*] i. Poterit intereſſe ejus funeri, & lamentationi publicæ.

4. *Sed nec contaminet ſe in principe populi ſui*, &c.] i. Nè funeri quidem principis intererit. Alii ſic vertunt, *Sed nec polluat ſeſe princeps in populo ſuo, ut polluatur*: q. d. Nullius funeri de populo ſuo intererit Princeps, ſive Princeps ſit ſive Monarcha, nè polluatur. Sed omnino non videtur quadrare hæc lectio. Nihil enim hîc Principi populi præcipitur, ſed tantùm Sacerdotibus, quòd ipſorum officium in exſequiis funerum eſſe debeat. Prior ergò lectio, quam & Vulg. editio Lat. habet, verior eſt & genuina; quam & K. approbat.

7. *Mulierem meretricem & violatam*, &c.] Inter illas quidam Hebræorum ſic diſtingunt, uc זונה *Zonah, meretrix*, ſit quæ ſcortatur ſub marito ſuo, vel quæ violentiam paſſa eſt; חללה *Chalalah* verò, i. *profana* ſive *violata*, ea quæ prognata eſt ex his quæ prohibitæ ſunt ſacerdotibus. Verùm ego puto per *meretricem* hîc ſimpliciter eam intelligi debere quæ proſtituit ſe omnibus; per *profanam* verò ſive *violatam*, eam quæ caſu quodam violata eſt, non tamen ob id aſſueta eſt ſcortationi.

8 *Sanctificabis eum*, &c.] h.e. Si ille profanis rebus ſeſe immiſcere voluerit, tu non ſuſtinebis, ſed coges eum ut ſanctus ſit, & ſequeſtratus ſit ab immunditiis: h. e. ut quidam intelligunt, in honore illum habebis. Ità & quod mox ſequitur, *Sanctus ſit tibi*, i. honore proſequaris eum.

10. *In capite ſuo non nutriat comam*] More ſcilicet lugentium. Qui enim in luctu erant, nutriebant comam, & diſcooperiebant caput, deponentes mitras, galeros & alia capitis ornamenta. Sed vide quæ annotavi in c.10.6. ſuper hæc verba, *Nolite nutrire comam capitis veſtri*.

12. *Ex ſanctuario meo non egrediatur*] Vult dicere, Domum patris demortui non ingrediatur relicto ſanctuario.

15. *Nec profanet ſemen ſuum in populo ſuo*] Ducendo ſcilicet ſcortum, aut captivam, aut aliam.

18. *Aut diminutus aut ſuperfluus*] Ità habet Compl. Verùm Hebræi חרום *Charum* interpretantur *eum qui habet naſum planè depreſſum in radice oculorum*, quem Latinè *ſimum* vocamus; שרוע *Sarua* verò, *qui habet membrum aliquod exceſſivum, vel nimis parvum, vel nimis magnum*; ut ſi unus oculus major ſit altero, aut una tibia longior ſit alterâ, vel qui quatuor aut ſex digitos habet, aut aliquid tale.

20. *Aut gibbus*, &c.] Diverſa hîc lectio eſt. Quidam enim vocem Hebraicam exponunt pro *deformitate palpebrarum* ſive *ſuperciliorum*. Sunt enim qui planè nulla habent ſupercilia; ſunt alii qui tam magna habent ut oculos operiant; ſunt qui tantùm unum habent; ſunt rurſum qui diverſi coloris habent: atque ità multò plura vitia ſuperciliorum enumerantur. Alii verò pro *gibbo* interpretantur; quod & K. probatur. Et videtur hæc vox habere nonnihil affinitatis cum Latina voce *gibbus*. דק *Dak* alii *pelliculam tenuem*, alii *punctum intra nigredinem oculi* interpretantur; ità quoque חבלול, *Thebalul, maculam albam quæ nigredinem oculi turbat*, ſive *confundit*, exponunt, à בלל *Ballal* quod *confundere* ſign. גרב *Garab* dicunt eſſe *ſcabiem foris & intus ſiccam*; ילפת *Jalapheth* verò *ſcabiem foris humidam & intus ſiccam*. Hebræi autem adhuc plures maculas & vitia recenſent quæ hîc in textu non enumerantur: Ponunt enim CXL maculas quæ dicunt hominem inhabilem reddere ad ſacerdotium; de quibus ſi cognoſcere cupis, vide libellum Præceptorum, præcepto negativo CCCVIII.

22. *Oblationem Dei ſui de ſanctis ſanctorum, & de ſanctis*, &c.] Per *Sancta ſanctorum* intelligunt res ſacroſanctas, h. e. quæ offerebantur pro peccato & delicto; per *ſancta* verò ſive *res ſanctas*, decimas.

23. *Intra velum non ingrediatur*] i. non poteſt creari in ſummum ſacerdotem.

VATABLUS.

1. *ET dixit*, ויאמר] Ab hoc capite Hebræi ſuam hujus libri octavam ſectionem incipiunt, quam vocant אמור. ¶ *Super animam.* לנפש] Hîc *anima* pro *cadavere*, ut & aliis locis. q. d. Nullus ex vobis ratione mortui alicujus in populo ſuo reddat ſe impurum, tangendo ſcilicet cadaver Iſraelitæ, aut curando funus ejus, multò magis curando funus extranei.

3. *Propinquæ ſibi*, הקרובה אליו] i. Quæ nata fuerit ex utroque parente ipſius. ¶ *Super ea contaminabit ſe*: לה יטמא] i. Poterit intereſſe funeri ſororis ſuæ ex utroque parente, ſi illa obierit virgo.

4. *Non contaminabit ſe in principe*, [לא יטמא בעל Hîc noſter interpres ſubaudivit ל ante בעל, q. d. Nè funeri quidem principis intererit. Alii vertunt, *Sed nec polluet ſeſe princeps in populo ſuo, ut polluatur*: acſi dicat, Nullius funeri de populo ſuo intererit princeps, nè polluatur. Quæ interpretatio omnino non videtur quadrare: nihil enim hîc principi populi præcipitur, ſed tantùm ſacerdotibus, quòd ipſorum officium in exſequiis funerum eſſe debeat. Priorem interpretationem probat doctus inter Hebræos.

6. *Sancti erunt Deo ſuo*: קדושים יהיו לאלהיהם] i. In ſumma ſanctimonia ſervient Deo ſuo. ¶ *Oblationes ignitas Jehovæ, & panem*, את אשי יהוה לחם] Ad verb. *ignem Jehovæ & panem*. *Ignem* vocat ſacrificia ignita; *panes* verò, propoſitionis. Doctus inter Hebræos nomine *Panis* dicit carnem & primitias comprehendi. ¶ *Sancti*: קודש Ad verb. *ſanctitas*.

7. *Aut profanam*, וחללה] *Aut conſtupratam*, ſive *contaminatam*: ſcortum non publicum intelligit. Vide v. 14. ¶ *Sanctus eſt*: קדש הוא] Mutatio numeri, pro *ſancti ſunt*.

8. *Et ſanctificabis eum*, וקדשתו] i. Habebis illum pro ſancto; h. e. in honore. ¶ *Panem Dei tui*, את לחם אלהיך] Sic vocat panes propoſitionis, quos per ſingula ſabbatha offerebant.

9. *Cùm caperit fornicari*, כי תחל לזנות] *Si fuerit polluta ſtupro*.

13. *Caput ſuum non*, &c. את ראשו לא וגו'] i. Abſtinebit à ceremoniis lugentium, qui nudatione capitis & veſtimentorum diſciſſione teſtabantur luctum ſuum.

11. *Et ad omnes*, &c, אל כל וגו'] Hebraiſmus, pro Nullam domum ingredietur in qua ſiterit cadaver.

12. *Et de ſanctuario*, &c. ומן המקדש וגו'] i. Relicto templo

templo non ingredietur domum funestam, etiam patris, pollutum enim fuisset templum Dei à sacerdote, si ingressus fuisset illud postquàm intraverat domum patris mortui, vel matris. ¶ *Corona olei, &c.* נזר שמן וגו'] i. unctus est oleo quo Deus eos ungi instituit, quòd esset illis vice coronæ & diadematis quibus Reges insigniuntur.

13. *In virginitate sua,* בבתוליה] i. Ducet uxorem virginem, ut seq. v. exponit.

14. *Et profanam, & meretricem,* וחללה זונה] Vide v. 7.

15. *Contaminabit,* יחלל] *Polluet: violabit.*

17. *In generationibus suis,* לדורותם] i. Quibuscunque seculis vixerint. ¶ *Macula,* מום] Significat aliquam imperfectionem, aliquidve quod reprehendi possit.

18. *Accedet:* יקרב] Sub. *ad offerendum.* ¶ *Aut diminutus, &c.* או חרום וגו'] Hebræi חרום interpretantur eum qui habet nasum planè depressum in radice oculorum, quem Latinè simum dicimus, שרוע verò qui habet membrum aliquod aut nimis parvum, aut nimis magnum: ut si oculus major sit altero, aut tibia longior alterâ: vel qui quatuor aut sex digitos habet, aut aliquid tale.

19. *In quo fuerit, &c.* אשר יהיה וגו'] Hebraismus, *qui habuerit pedem fractum, aut manum fractam.*

20. *Gibbosus,* גבן] Doctus inter Hebræos pro gibboso hanc dictionem accipit, quæ nonnihil affinitatis habere videtur cum Latina. Alii pro deformitate palpebrarum, sive superciliorum accipiunt, sunt enim qui planè nulla habent supercilia, alii verò tam magna, ut oculos operiant, sunt qui unum tantùm, sunt rursum qui diversi coloris habent: atque ità multò plura superciliorum genera enumerantur. ¶ *Vel lippus,* או דק] Doctus inter Hebræos exponit eum significare *cujus oculus tenuissimâ membranâ tegitur.* Alii *punctum intra nigredinem oculi* interpretantur. ¶ *Qui habet maculam,* חבלול] Sub. *albam,* significat *eum qui in oculis membranam albam habet quæ nigredinem oculi turbat ac confundit,* à בלל quod *confundere* significat. ¶ *Scabies, vel impetigo,* ערב או ילפת. Hæc vox significat scabiem foris & intus siccam: ילפת verò scabiem foris humidam, & intus siccam.

21. *Macula,* מום] *imperfectio.*

22. *Panem,* לחם] *Escam,* nam *Panis* nomine etiam carnes intelliguntur, ut dictum est v. 6. ¶ *De sanctitatibus sanctitatum,* מקדשי הקדשים] i. De rebus sacrosanctis, h. e. de sacrificiis quæ sacrificata sunt pro peccato & pro delicto. ¶ *Et de sanctis,* [ומן הקדשים] Sub. *rebus,* i. decimis & primitiis.

24. *Dixit itaque,* וידבר] i. Exposuit hæc Moses Aharoni.

CASTALIO.

4. NE *in principis quidem*] Videtur in Hebræo una litera transposita, legendúmque בבעל עמיו, non autem בעל בעמיו, nam & Hieronymus ità vertit, & hoc sententia postulat, cùm hîc non Principi sed Sacerdotibus præcepta dentur.

CLARIUS.

2. NIsi *tantùm in consanguineis*] Intellige de sacerdotibus minoribus. Nam summo sacerdoti id non licebat, ut paulò pòst dicetur, cùm is jugiter in cultu Dei occuparetur, & nullus alius illi æqualis esset, qui officium ejus exequeretur, quo tempore immunditiem contraxisset.

3. *Et sororem virginẽ*] Vide quantũ tribuatur virginitati.

6. *Oblationes enim Domini*] h.e. Oblationes Domini offerunt, quæ velut panes Dei sunt.

7. *Scortum*] Vel mulierem fornicariam, quæ scilicet fornicata est sub marito suo, non suâ sponte, quia tunc lapidanda erat, sed quæ vim passa est; hæc sacerdotibus prohibetur, sed non marito suo. Porrò *prophanam* dicunt esse, quæ nata est ex repudiata à sacerdote: aut quæ ex paganismo conversa est ad Judaismum, aut quæ errore, ab alio quàm suo marito cognita est, aut quæ libertate donata est.

9. *Sanctificabis itaque eum*] Hoc est, si ille profanis rebus sese immiscere voluerit, tu non sustinebis, sed coges eum, ut sanctus sit, & sequestratus ab immunditiis.

9. *Sacerdotis filia*] Observat hunc locum Chrysostomus in libro περὶ ἱερωσύνης dicens per hoc doceri nos quantò sint graviora sacerdotum peccata, quorum contemplatione dignitatis etiam filiæ delinquentes tam graviter puniantur.

10. *Non discooperiet*] Hoc est, morem lugentium non servabit, qui nutriunt comam capitis sui, & ex promisso illo capillo, quodam modo videntur discooperire caput, sic quidam Heb. exponunt hunc locum. De hoc superiùs diximus.

17. *Maculam*] Per *maculam* intellige vitium aliquod corporale extrà apparens, sive illud sit medicabile, sive immedicabile, illud enim impedit sacerdotem à ministerio. Secus si macula illa intra hominem fuerit, ut si fauciata essent viscera, id non impedit. Numerant autem Hebræi, centum & quadraginta maculas, quæ in corpore hominis & membris ejus inveniri possunt, quæ singulæ sacerdotem ineptum reddunt ad ministerium altaris. In capite inveniuntur octo, in collo duæ, in auribus duodecim, in palpebris & superciliis quindecim, in oculo decem & novem, in naso sex, in labiis & ore novem, in ventre tres, in dorso tres, in membris genitalibus sexdecim, in manibus & pedibus duodecim, in cruribus quindecim, & in toto corpore quatuor.

20. *Hernioſus*] Alius vertit, *contrito testiculo.*

DRUSIUS.

5. CArnem *sæpe dicunt* τὰς σάρκας, *i. carnes, & pro corpore usurpant. Etiam naturam corruptam carnes* appellant, ut Gen. 6. 3. διὰ τὸ εἶναι αὐτοὺς σάρκας, ubi σὰρξ in fonte, i. *caro*, quam בשר vocant: unde *caro & sanguis*, ut cùm dicunt, *Rex caro & sanguis*, i. homo. Sed corpus denotat in illo, *erunt in carnem unam*, i. corpus unum, vel certè quasi corpus unum. Quomodo Tacitus de Germanis, *Uxores suas amant tanquam suum corpus.* Semel hoc sensu notavi בשרים numero multitudinis, ut Prov. 14. 30. *vita carnium*, i. bona corporis valetudo. Hieron. Græcos secutus locum hunc Levitici interpretatur, *Nec in carnibus suis facient incisuras.* Quod observo, nè quis discrimen ponat inter *carnem & carnes*, ut olim Origenes posuit inter *cœlum & cœlos*, & alius inter *aquam & aquas*, licèt voces Ebraicè in numero non varient. Nam & מים *aqua* & שמים *cœlum* semper terminationem habent dualem, nunquam pluralem aut singularem.

7. *Mulier meretrix* ità dicitur ut *mulier ancilla.* Satis erat, *meretrix, ancilla.* Pleonasmus igitur est, figura nota, quam & Ebræi & Græci usurpant. Nam dicunt אשה זונה & γυνὴ πόρνη. *Meretrix* à Chaldæis vocatur ממעיא, quam *errantem* interpretantur: Malim, *seducentem*: Nam seducit incautos. Id טעיא dicunt, unde participium præsens משטעיא *errare faciens, seducens feminam*: quod malè punctant משטעיא Elias Thesbite, Munsterus in Lexico suo Chaldaico & Rabbinico. Magistri dicunt הטעה, unde מטעה *sophista, seducens.* מטעיא potest etiam reddi *seductrix*, quæ ab iisdem Chaldæis alio nomine vocatur נפקת כרא, *quæ foràs exit, vagatrix*; juxta illud, *In domo non habitant pedes ejus.* Nam casta matrona domi manet, ideóque οἰκουρὸς vocatur, quam repræsentat Venus insidens testudini, quæ *domiporta* vocatur, quòd domum suam semper secum portet. Reperitur etiam נפק בר pro *scortatore*, admirante Germano Elia quòd בר scribant, & non ברא, cùm id nomen sit commune tam maribus quàm feminis, eíque respondeat חוץ apud Ebræos. De meretrice R. Levi, *Sciendum dici meretricem quæ subacta est à viro qui non potest ducere illam, quæque divertit ab homine licito sibi ad hominem vetitum sibi.* Hæc posterior propriè *adultera* vocatur. Hiscuni, *Non invenimus Deuteronomi, h.e. Juris Ebraici peritum, qui dicat cœlibem, si rem habeat cum cœlibe, facere illam meretricem, præter R. Eliezerem, cujus ea de re discursus non habet similem.* ¶ *Et profanam*] In historia Ebraica relatum, cùm Hyrcanus Rex & simul Pontifex Pharisæos convivio excepisset, & ab iis quæsivisset an ulla in re à recto deviaret, se libenter eorum monitis obtemperaturum; cæteris eum ob id laudantibus, & nihil esse in eo quod culparent dicentibus, unus ex eorum numero Eleazar nomine, *Si talis es*, inquit, *qualem esse te prædicas, descende de solio Sacerdotii, & sufficiat tibi solium Regni.* Regi causam ejus percontanti respondit, *Quia mater*

tua

tua abiit in captivitatem in diebus Antiochi Epiphanis, & ipsa erat חללה, *ideo non decet te intrare Sanctum sanctorum.* Hic quid esset חללה aliquando diu & multùm quæsivimus. Quippe *sauciam* sive *vulneratam* significare non potest, licèt *sancius* חלל dicatur unde femininum esset חללה *sancia*, vel, si mavis, *ex vulnere mortua, occisa.* Nam id חלל etiam significat. Quid igitur? Significatio petenda ex Lev. 21. 7. ubi sacerdotibus præcipitur *nè accipiant meretricem &* חללה, i. *pollutam* aut *profanam*, quam Græci dicunt βεβηλωμένην *profanatam*, cujus loco Hieron. posuit *vile prostibulum?* Ergò חללה *vile prostibulum?* Certiora nos docebunt Ebræi, quos hîc non esse contemnendos puto, quicquid alii sentiant de iis. Verbum חלל in Hiphil inter alia sign. *polluere, profanare*; unde חלל *pollutus, profanus*, & חללה *polluta, profana.* Sic R. D. cognomento Camius. Sanè חלל *polluo*, unde חללה *polluta.* Onc. מחלא, h. e. interprete Fagio, *violatam.* Est cur malim *profanatam.* Nam אחל *profano*, unde participium generis passivi מחל *pollutus, profanus*, & cum Aleph מחלא *polluta, profana.* Jon. *quæ nata ex profanis.* R. S. *quæ nata ex pollutis quæ in sacerdotio, veluti filia viduæ ex sacerdote magno, aut filia expulsæ*, sive *repudiatæ, à sacerdote vulgari*; (Hæc etiam החלוצה comprehendit, quam frater aut proximus agnatus defuncti reliquit) *& similiter quæ profanata fuit à sacerdotio propter congressum unius ex profanis ipsi sacerdotio.* Vide A.M. Tremellius, *profanatam*, i. *cui stuprum est illatum vi aut alio modo.* Sic etiam Fagius. Nam stupro polluitur femina. Stuprum autem vel vis faciebat vel casus vel alia caussa. Sic fortè mater Hyrcani, cùm capta esset, vi stuprata fuit.

9. *Filia sacerdotis quæ se polluit scortando* ex Lege comburi debebat. Quod enarrant de sponsa, vel ea quæ maritum habet, non de libera. Nam libera si cum libero rem habeat, cui nubere potest, nisi se aliis etiam prostituat, non vocatur *scortum* aut *meretrix*, h. e. non se polluit scortando secundùm Doctores Ebræos. Sed Nicolaus, *Videtur*, inquit, *hæc expositio contraria textui esse, qui nullam facit exceptionem: item est contra intentionem Legis, quia sic non esset differentia quantum ad hoc inter filiam sacerdotis & filiam hominis alterius; quia filia cujuscunque maritata vel affidata (Gall.* franchee) *debet lapidari secundùm legem datam Deut.22.& Exod.22.& ità lex hæc de filia sacerdotis esset superflua.* Hic duo notanda: Primùm, aliud supplicium esse lapidationem, & aliud combustionem: Deinde, licèt gravissima pœna sit lapidatio, tamen quia filia sacerdotis erat, peculiari pœnâ multabatur, videlicet combustione ignis, quem ligna & fasciculi fovebant; quod supplicium sanè non leve erat, ac nescio an gravius lapidatione. Vocatur alio nomine *combustio corporis.* Nam erat alia combustio quæ *combustio animæ* dicitur, in qua ore per forcipem aperto plumbum liquidum reo infunditur, quod interiora omnia comburit, illæso corpore. Hoc supplicii genere perierunt Nadab & Abihu sacerdotes filii Aharonis Pontificis; & levius habetur illo altero, etiam lapidatione. Hoc pono, non statuo.

11. Qui negat *animam* pro *cadavere* unquam poni, negat quod apud eruditos hodie controversiâ caret. Mitto Augustinum & alios qui hoc affirmant, quorum autoritas non debet esse levis aut vilis in oculis nostris: vel unus ille locus in quo is qui tactu cadaveris pollutus erat vocatur *pollutus animâ*, omnem omnino dubitationem nobis adimit. Cui nunc accedit alius qui habetur Levit. 21. 1. *ad ullas mortui animas non ingredietur.* Quid hic *anima mortui* aliud quàm corpora mortuorum, h. e. cadavera eorum? Neque hic valet illud, *Pars pro toto ponitur, & totum pro parte, sed nunquam pars pro parte.* Imò pars etiam pro parte ponitur; ut *caro* pro *pelle* in illo, *Ossa carni meæ adhæserunt*; & *anima* pro *corpore* in hoc loco, qui aliam interpretationem non admittit. Ideo Hieron. eum convertit: *Ad omnem mortuum non ingredietur omnino*; & Lxx, ἐπὶ πᾶσαν ψυχὴν τετελευτηκυῖαν, *ad omnem animam mortuam. Anima mortua* est homo mortuus: Nam *anima* etiam hominem notat. Sed hîc aliter accipiendum. Abenezra desiderari putat nomen גוף *corpus*, ut dicat *anima corporis mortui: & est sensus*, inquit, *quod non ingredietur tentorium aut domum in qua sit mortuus. Anima mortua & anima mortui* differunt. *Anima mortua* est id quod diximus: *anima mortui* est corpus mortui, quod alio vocabulo *cadaver* appellant. Nicolaus rationem hujus mandati reddit per hæc verba, *Quia* (summus sacerdos videlicet) *semper debebat esse paratus ad ministrandum, ideo magis arcebatur à contagione ex mortuis quàm alii sacerdotes.* Hîc quæritur an Pontifex feretrum secutus sit? Negat hoc R. S. Nam parentibus mortuis (multò minùs si alii consanguinei mortui essent) non egrediebatur Sanctuarium. Vide A. M.

IDEM.

10. לא יפרע. Alius, οὐκ ἀποτιθήσει, *non deponet mitram*] Antè legebatur, οὐκ ἀποκιδαρώσει, *non deponet cidarim.* Hieron. *non discooperiet.*

12. כי נזר שמן משחת אלהיו עליו. A. ὅτι ἀφείσιμα ἔλαιον ἀλείμματος Θεοῦ ἀυτοῦ ἐπ' ἀυτῷ; *quia separatio est oleum unctionis Dei super eum.* Sym. ὅτι ἄθικτον ἔλαιον τοῦ χείσματος τοῦ Θεοῦ ἀυτοῦ ἐπ' ἀυτῷ, *quoniam intactum oleum unctionis Dei ipsius super eum.* Th. ὅτι τὸ ναζὲρ ἔλαιον τὸ χεισὸν παρὰ Θεοῦ ἀυτοῦ ἐπ' ἀυτῷ, *quia Nazer est oleum unctum à Deo ejus super ipsum*] *Separatio*, Vel, separatum ab aliis rebus, i. sanctum. Exod. 29. 6. נזר. Sym. (Aquila ἴσως) ἀφείσιμα. Alius τὸ ἅγιον. Psal. 89. 39. נזרו. Lxx τὸ ἁγίασμα ἀυτοῦ. Hieron. & Santes, *diadema ejus.* 132. 18. Sym. ὁ ἁγιασμὸς ἀυτοῦ. Alius, ἀφείσιμα, Lxx τὸ ἁγίασμά μου. Onc. כליל & כלילא, i. *corona.* ¶ Ἀλείμματος, χείσματος, unde ἠλειμμένος *unctus*, qui & χειστὸς *Christus.* Usus est alibi Hieron. ¶ *Intactum* integrum, inviolatum, illibatum, illæsum. Nam *tangere* lædere: ut in illo, *Nolite tangere christos meos.*] ¶ *Nazer.* Antiqua lectio pro Nezer, ut *Habal* pro *Hebel.* Ea hodie adhuc obtinet in pausis.

GROTIUS.

1. Nè *contaminetur sacerdos in mortibus civium suorum*] Nè interfit funeri nisi valde propinqui: quod sequitur. In sepulcretis quoque residere ei non licebat. Pontifex verò maximus nulli funeri interesse permittitur, infrà 10.

7. *Scortum & vile prostibulum*] Vix differunt hæc inter se. At in Hebræo secunda vox est חללה, quod βεβηλωμένην vertunt Lxx. Hebræi per זנה hîc intelligunt omnes externas feminas, item eas quæ concubuissent cum iis quibuscum nuptiæ Divino jure interdictæ sunt; per חללה verò, feminas natas ortásve ex ea quæ sacerdotibus interdicta est. At Josephus per זנה simpliciùs intelligit eam quæ prostiterit; per חללה, eas quæ castæ vix creduntur, quales sunt ancillæ, captivæ, cauponæ, stabulariæ. ¶ *Nec eum quæ repudiata est à marito*] Pari cum hac jure censetur ea quæ affini calceum exuit, ex lege quæ est Deut. 25. 9.

9. *Sacerdotis filia*] Nupta aut desponsata alicui. Sic RR. intelligunt. ¶ *Flammis exuretur*] Nempe in corpus inmissis, ut diximus suprà. Corruptor autem ejus strangulari solebat.

10. *Vestimenta non scindet*] Nempe in funere. Vide quæ dicta ad Matth. 26. 65.

11. *Ad omnem mortuum non ingredietur*] Sacerdos Cretensis apud Euripidem suos ritus describens ait, χὠ νεκροθήκης ὑ χρισμπλόμενος. Porphyrius 2 de Abstin. χὠ οἱ τῆδε ἱερεῖς χὠ ἱεροσκόποι χὠ τάφων ἀπόχειρες κελεύσιν αὐτοῖς, χὠ ἀνδρῶν ἀνοσίων, χὠ ἐμιλῶν, χὠ σωσσιῶν, χὠ θέας ὕδατος ἀχρᾶς χὠ πυθικῆς. Sic Flamen Dialis locum *in quo bustum esset nunquam ingrediebatur, mortuum nunquam attingebat*, Gellius l. 10. c. 15. Servius ad 3 Æneid *Moris Romani fuerat, ramum cupressi ante domum ponere, nè quisquam Pontifex per ignorantiam pollueretur ingressus.* Lib. 6. de Æneæ, *Funestatus fuerat morte Palinuri.* Idem in Manuscripto

nuscripto Fuldensi ad 1 Æneid. *Cautum est nè sacerdos ejus domum ingrediatur in qua ante quintum diem funus fuerit.* Et ad 11 Æneid. *Consuetudo Romana fuit ut polluti funere minimè sacrificarent.* Tacitus Annal. 1. *Neque imperatorem auguratu & vetustissimis ceremoniis praditum attrectare feralia debuisse.* Exceptionem addunt Hebræi, Si quem Pontifex max. in viâ inhumatum reperisset: Eum enim humare poterat, Moses de Kotzi præcepto vetante 238. Idem ex jure Pontificio Romano notavit Servius ad 6 Æneid. his verbis, *Cùm Pontificibus nefas esset cadaver videre, tamen magis nefas visum fuerit si insepultum relinquerent.*

12. *Oleum sanctæ unctionis*] Heb. נזר שמן משחת τὸ ἄγιον ἔλαιον, τὸ χειρὸν τοῦ Θεοῦ, Lxx. Illud נזר ἁγίασμα vertitur infrà 25.5. 2 Reg. 11.13. Psal. 89.39. & 132.18. Zach. 7.3. Magis proprie ἀφίερωμα, Exod. 39. 30.

13. *Virginem ducet uxorem*] Hæc plerique de Pontifice max. intelligunt: at de quovis sacerdote intelligenda docet nos Ezech. 44 22. Quare connectenda hæc cum initio capitis, ut quæ de Pontifice max. dici cœpere commate 10. sumantur παρεμβολικῶς, redeátque unde digressa erat oratio. Demosthenes in Neæram post Thesei tempora Regem ab Athenienses factum ait sacrorum causâ tantùm, addítque, ἐκ μὲν βασιλέα ὁ δῆμος ἡρέτο ἐκ περιττῶν καὶ ἀνδραγαθίαν χειροτονῶν· ἡ γυνὴ ἧς αὐτῷ νόμον ἔθηκε σεμνὴν εἶ καὶ μὴ ὁπωσμυμάνλω ἑτέρῳ ἀνδρὶ, ἀλλὰ παρθένον γαμεῖν. Ubi & illud nota, ἀστῶ, quod hic sequitur *de populo suo*: ut omnino jus id Atticum, ut multa alia, ad Athenienses à Phœnicibus, ad hos ab Hebræis venerit.

CAP. XXII.

MUNSTERUS.

2. *A Sanctis*] h. e. Ab his quæ Domino sunt oblata & consecrata à filiis Israel, quæ à solis mundis sacerdotibus comedi jubentur, abstineant immundi sacerdotes, nè iram Dei super se provocent.

9. *Ne propter hoc portent peccatum*] *Propter hoc*, i. propter sanctum quod immundi comederint.

10. *Nec inquilinus, neque mercenarius*] Dicit K. תושב esse קנוי קנין עולם, *emptum emptione seculi*, h. e. usque ad annum Jubilæi; qui alio nomine vocatur נרצע *subulâ perfossus*. Mercenarius verò est, שנים קנוי קנין *qui emptus est ad annos*, scilicet sex: & hi cùm essent incircumcisi, non permittebantur comedere de sanctis, scilicet levibus, ut sunt primitiæ & decimæ, sicut reliqua familia; multò minùs de sanctis sanctorum, quæ à solis sacerdotibus in loco sancto comedebantur. Servi tamen Chnaanæi qui sacerdotum pecuniâ in peculium empti erant, poterant comedere de sanctis, quemadmodum paulò post subditur, *sicut & filius ancillæ in domo natus.*

14. *Cum sanctificato*] i. Cum æquivalenti illius quod comedit.

22. *Scissum*] Quod scilicet habet vel labium vel palpebram scissam. Est enim חרוץ idem quod סרק *scissuram*, vel *fissuram*, *habens*. Porrò יבלת quidam interpretantur pro *rugoso*.

23. *Enormibus aut contractis membris*] In Hebræo duæ quoque sunt dictiones שרוע & קלוט quarum prima sign. *inæqualitatem membrorum parilium*, alterum sign. *contractionem pedis & qui à justa deficit longitudine.*

24. *Compressum*] Potest vis testiculi intra sacculum vel manibus prementibus tolli, vel manu percutiente contundi, aut manu trahente enervari seu avelli, ut quasi mortuum intra sacculum pendeat; aut potest omnino exsecari, ut fit in eunuchis manufactis. Quocunque igitur pacto vis generandi in animali debilitetur, animal illud non erit idoneum pro sacrificio Domini.

25. *Sed neque de manu alienigenæ offeretis panem*] Vocat Scriptura plerumque sacrificia *panem* & *cibum Dei* præsertim ea quæ igni consumebat. Et capitur hic *alienigena* pro Gentili servante præcepta filiorum Noah, quæ septem numerantur; nempe Servare judicium publicum, Benedicere Deum, Cavere ab incœstu proximorum, Abstinere ab Effusione humani sanguinis, atque à Rapina, Non tollere membrum ab animali vivente, & Idola non colere, de quibus & in Gen. 9. diximus. Ab istis quoque sacerdos non debebat accipere animalia in membris genitalibus mutilata quæ offerret Domino. Sed nec in terra Israel permittuntur Judæi ullum castrare animal; id quod iste quoque textus docet. Possunt tamen uti animalibus à Gentibus castratis, si in terram eorum ducta fuerint.

27. Subditur deinde, quòd nullum animal ante octavum diem mactari vel offerri debet. Rationem talem quidam assignant, שהשבת נתן קיום וחוק לכל דברי העולם, *Quòd sabbatum præstet omni rei quæ est in mundo robur & perfectionem, & nihil sit perfectum & consistens nisi sabbatum transierit super ipsum.* Racanati verò paulò prudentiorem adfert rationem, nempe, *Quòd in septem diebus Deus perfecerit cœlum & terram & omnem ornatum eorum; & creatura quæ septem vixit diebus, jam perfecta esse videtur, cùm per integrum vixerit seculum.* Unde & Deus prohibuit ante octavum diem fieri circumcisionem; sicut nec differri illam voluit nisi rationabilis causa intercederet, puta infirmitas, detentio itineris, & hujusmodi.

FAGIUS.

2. *Ut separent se à sanctitatibus*, &c.] i. ut abstineant ab his quæ Deo oblata & sanctificata sunt à filiis Israel. Istud intelligitur pro tempore quo ipsi sacerdotes erant impuri, quo tempore non licebat illis vesci rebus hujusmodi. Hunc esse horum verborum sensum liquet ex mox sequentibus. *Dic ad eos, Quicunque in generationibus vestris accesserit*, &c.

10. *Omnis quoque profanus*, &c.] *Profanus* vocatur hic qui non est de semine Aharon, h. e. de genere sacerdotali: & huic interdictum erat sanctificatis Domino. Per *inquilinum* intelligunt servum, cujus auricula fuerat perforata tempore libertatis, quo noluit abire à domino suo, & qui tempore jubilæi donabatur libertate: Atque is Hebraicè dicitur תושב *Thoschab*, videlicet ab *habitando & manendo*, quòd diu scilicet apud dominum suum manserit & habitarit. Unde Judæi vulgò **ein altgesessener** exponunt. Per *mercenarium* verò intelligunt servum conductitium ad sex annos, qui scilicet exacto sexennio donabatur libertate, qui emptus fuerat incircumcisus.

14. *Cum sanctificato*] Cum æquivalente illius quod comedit.

19. *Ut scilicet placationem vobis impetret*] Perinde est acsi dicat, Si quis aliquid voluerit offerre in holocaustum Domino quod ipsi velit esse acceptum et gratum (vel, *ut placetur vobis Deus*) offeret masculum integrum, & sine vitio, &c. alioqui non erit gratum Deo holocaustum.

22. *Aut scissum*, &c.] Hebræi, teste K. interpretantur *animal quod vel supercilia vel labia scissa aut fracta habet.*

29. *Quæ vel abundat vel deficit*, &c.] Vocem Hebraicam קלוט *Kalut*, quam Paraph. per חסיר *Chasir*, quod *defectum* & *carentiam* denotat, reddidit, Hebræi interpretantur pro *eo cujus pes contractior & brevior est*, vel *cujus ungulæ contractæ & collectæ sunt instar ungulæ equi.*

24. *Quod verò compressum est aut contusum*, &c.] Hæc quidam sic legunt ut putent non minùs pertinere ad reliquas partes corporis quàm ad testiculos. Alii verò ad testiculos tantùm omnia illa referunt: quam sententiam etiam secuti sunt Lxx & Vulg. editio; quæ & Hebraïs probatur: Qui *compressionem* esse dicunt, cùm testiculi in sacculo manibus comprimuntur; *contusionem*, quando percussione manûs contunduntur; *enervationem*, quando manu atteruntur donec solvantur à filis à quibus pendent, atque ità soluti remanent in sacculo tanquam debilitati & emortui, qui ad vim generandi non sint ampliùs idonei & efficaces; *sectionem*, quando planè auferuntur, sicut fit in Eunuchis manufactis. Est ergò sensus, quòd nullum animal

animal cujus vis generandi aliquo modo debilitata est in sacrificium assumi debeat.

25. *Sed & de manu filii populorum*] i. de manu alienigenæ gentilis. Per illum autem Hebræi intelligunt eum qui servat præcepta filiorum Noah, quorum septem enumerant, דינין וברכות השם ׳עבודה וזה׳ גילוי עריות ושפיכות דמים׳ וגזל׳ ואבר מן החי. i. *Servare judicium publicum, Benedicere Deum, Non colere idola, Cavere ab incæstu proximorum, Abstinere ab Effusione sanguinis humani, atque à Rapina, Non tollere membrum ab animali vivente.* Et ab istis quoque non debebat sacerdos accipere animalia in membris genitalibus mutilata, quæ offerret Domino. Sed nec in terra Israel permittuntur Judæi ullum castrare animal. Possunt tamen uti animalibus castratis à Gentibus, si in terram eorum ducta fuerint.

27. *Septem diebus erit cum matre sua*] Hebræi duas adferunt rationes cur pecus ante octavum diem non debeat assumi in sacrificium. Prior, propter sabbatum, quòd præstet omni rei quæ in mundo est robur & perfectionem, & nihil sit perfectum & consistens nisi sabbatum transierit super ipsum. Id quod Hebraicè sic efferunt, חשבת נתן קיום וחזוק לכל דברי העולם. Quæ non adeò impiè dicta sunt, si rectè accipiamus; videlicet, Hinc nobis omnia salutaria esse, si Deum rectè & unicè colamus; qui cultus per *Sabbatum* intelligitur: hinc enim omnis salus & felicitas provenit: Sicut & Hebræi istud hoc dicto non absurdè indicant, על שלשה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים, *Tribus rebus innititur mundus, Legi,* (h. e. verbo Dei) *cultui Divino, & Beneficentiæ.* Quo dicto volunt significare tum mundum bene & feliciter habere, omniáque tuta, tranquilla & pacifica esse, quando sit illicet hæc tria locum habent, Prædicatio verbi, verus Dei cultus, & mutua charitas & beneficentia inter homines: ubi enim illa cessant, irascitur Deus mundo, immittuntur mala, & omnia perturbantur, ut non possit esse tranquillus rerum status. Altera ratio est, Quòd dicunt septem diebus perfectos esse cœlum & terram, omnémque ornatum eorum; ideóque creaturam quæ septem vixit diebus, quasi perfectam videri, cùm videatur quasi integrum seculum vixisse. Eadem ferè de circumcisione adferunt cur octavâ die fieri debuit. Verùm si mysticum sensum hujus legis requirimus, nos meliorem damus, nempe hunc; Christum scilicet, qui omnibus sacrificiis adumbratus fuit, non offerendum aut passurum mortem in infantia & pueritia sua (quod tamen Herodes facere maximè cogitavit) sed in perfecta virili ætate: Dein, nullum esse hominem idoneum sacrificium pro peccatis propitiatorium, quia homines sunt ætate seu virtute suâ molliores & teneriores quàm ut possint in judicio Dei constare: Solus autem Christus tam adultæ perfectionis & fortitudinis est ut possit & judicium Dei ferre & victoriam à morte & inferno reportare.

VATABLUS.

2. UT *separent sese*, &c. וינזרו ונו׳] *Ut subducant sese à sanctificatis*, i. abstineant ab his quæ Deo oblata sunt, &c. Istud intelligitur pro tempore quo ipsi sacerdotes erant impuri: Nam eo tempore non licebat illis vesci rebus hujusmodi. Sequenti versu seipsum declarat. ¶ *In his quæ ipsi sanctificant mihi.* אשר הם מקדשים לי] *Et quod consecrant mihi.*

3. *In generationibus vestris*, לדורותיכם] Hebraismus, Quocunque tempore contigerit vos vivere. ¶ *Qui accesserit*, &c. אשר יקרב ונו׳] i. quicunque sacerdos comederit de sanctificatis. Paulò diversis verbis eadem dicit quæ superiore versu. ¶ *Excidetur*, ונכרתה] *Exterminabitur, exstirpabitur*, i. is tolletur è medio.

4. *Quicunque*, &c. איש ונו׳] Ad verb. *Vir vir de semine Aaron, & ipse leprosus.* ¶ *Immundum super morticino*, טמא נפש] Ad verb. *immundum animæ*, i. propterea quòd curaverit funus aut funeri interfuerit. Et hîc *anima* pro *cadavere*.

5. *Propter quem*, &c. אשר יטמא לו] i. Cujus contactu erit impurus. ¶ *Secundùm omnem immunditiam ejus:* לכל טומאתו] i. Quacunque tandem impuritate sit ille impurus.

6. *Anima quæ*, &c. נפש אשר ונו׳] i. Quicunque tetigerit quicquam ex suprà dictis.

7. *Quum autem*, &c.] ובא השמש ונו׳] Ad verb. *Et occumbet sol.*

8. *Cadaver*, נבלה] Animal suâ sponte mortuum intelligit; ut mox *Raptum*, quod à fera dilaniatum est.

9. *Et custodiant*, ושמרו] *Ut custodiant*, refertur enim ad præcedentia ut quidam volunt. Alii, *Custodiant igitur.* ¶ *Custodiam meam*, את משמרתי] i. Præcepta & leges meas, quas volo observari. Ex doctioribus Hebræorum alter intelligit Sanctuarium, sive Templum. ¶ *Et ne portent*, &c. ולא ישאו ונו׳] Hebraismus. Et nè dent pœnas propter transgressionem illorum. ¶ *Quum polluerint illam.* כי יחללוהו] Sub. *custodiam*, sive *observationem*, i. leges. Alii, *quòd polluerint illa.*

10. *Omnis autem*, &c. וכל זר ונו׳] *Nemo autem alienigena comedet de consecratis*, sub. *Deo. Alienigenam* vocat qui non esset de genere sacerdotali. ¶ *Inquilinus*, תושב] Significat eum cujus auricula subulâ perforata fuerit post donatam sibi libertatem, & noluerit abire. ¶ *Et mercenarius*, ושכיר] Qui scilicet exacto septennio donabatur libertate, qui emptus fuerat incircuncisus.

11. *Quod si sacerdos emerit*, וכהן כי יקנה נפש] Ad verb. *Et sacerdos quum emet animam.* ¶ *De cibo ejus*, בלחמו] *De esca ejus*, i. de sanctificatis.

12. *Alieno* זר] i. Qui non fuerit de genere sacerdotali.

13. *Sicut in pueritia sua*, בנעוריה] i. Sicut puella consueverat.

15. *Quas obtulerint*, &c. את אשר ירימו] Quidam subaudiunt conjunctionem, vertentes, *& id quod obtulerint*, elevando scilicet.

16. *Neque portare*, &c. והשיאו ונו׳] Subaudienda fuit negatio ex præced. v. i. non efficient, aut non erunt in causa, ut plebs peccet exemplo eorum, q. d. Non erunt scandalo plebi. Quidam Hebræorum exponunt, *& non facient seipsos ferre iniquitatem suam.* ¶ *Sanctificationes eorum.* את קדשיהם] i. quæ ab illis Deo consecrata sunt, vel *eorum* refert Sacerdotum. h. e. quæ sacrata sunt Deo, & ideo pertinent ad sacerdotes.

18. *Pro omnibus votis*, &c. לכל נדריהם ונו׳] Hebraismus, pro, *sive vota sua solvens, sive sponte offerens.*

19. *Sponte vestrâ* offeretis *immaculatum*, לרצונכם תמים] *Ultro* offeretis *immaculatum.* Alii, *In placationem* pro *vobis.* Vel, *acceptabilis erit* pro *vobis integer masculus.* Istud, *In placationem* pro *vobis*, perinde est ac si dicat, Siquis aliquid voluerit offerre in holocaustum Domino quod ipse velit esse acceptum & gratum [vel, *ut placetur vobis Deus*] offerat masculum integrum & sine vitio, &c. alioqui non erit gratum Deo holocaustum.

20. *Acceptabile erit pro vobis.* לרצון יהיה לכם] *Gratum erit* Deo *vobis*, i. in gratiam vestri.

21. *Ad solvendum votum*, &c. לפלא נדר ונו׳] Ad verb. *ad separandum votum, aut in oblationem spontaneam.*

22. *Aut verrucatum*, או יבלת] *Aut verrucis conspurcatum.*

23. *Superfluum, aut diminutum*, שרוע יקלוט] *Auctum, aut contractum*, i. habens coxam aut pedem nimis protractum & excrescentem; aut contractum habens pedem. Vide suprà, 21. 18. ¶ *Non placebit.* לא ירצה] *Non erit acceptum*, sub. *Deo.*

24. *Concussum & contusum*, ומעוך וכתות] Referuntur hæc ad testiculos. ¶ *Non facietis.* לא תעשו] i. non sacrificabitis.

25. *Panem Dei vestri*, את לחם אלהיכם] *Escam Deo vestro*, i. sacrificium. ¶ *Corruptio eorum in ipsis*, משחתם בהם] Hebraismus. Hæc vitiosa sunt & corrupta. Mox sequentibus seipsum exponit. ¶ *Non accepta erunt*, &c. לא ירצו לכם] i. non erunt grata Deo pro vobis, i. in gratiam vestri.

27. *Erit*

27. *Erit gratum in oblationem,* [ירצה לקרבן] i. offerri poterit.

28. *Ipsum & filium ejus.* [אותו ואת בנו] i. non licebit vobis eodem die interficere matrem vel patrē & fœtū ejus.

29. *Sponte vestrâ,* [לרצונכם] *Ultronei.* Ad verb. *in voluntate vestra.* Vide ver. 19.

CASTALIO.

10. *Alienus nemo*] Scilicet à stirpe sacerdotali.

24. *Suppressis testibus*] Castrationis genus, cùm subductis manuum pressu testiculis, præligatur scrotum.

CIARIUS.

2. *A bis quæ consecrata sunt*] Quæ enim Domino sunt oblata à filiis Israel, à solis mundis sacerdotibus comedi jubentur; & jubentur ab iis abstinere immundi sacerdotes.

9. *Ob ipsum cùm polluerint illud*] *Ob ipsum,* hoc est propter sanctum, quod immundi comederint.

14. *Cum sanctificato*] h. e. cum æquivalenti illius, quod comedit.

22. *Si cicatricem habens*] Alius vertit *scissuram*; quod scilicet habet vel labium vel palpebram scissam.

23. *Excedentis in membris*] Mensurā membrorū æquā non habentes, dum vel majora vel minora sunt membra.

24. *Vel compressis*] h. e. quocunq; pacto vis generandi in animali debilitetur, animal illud non erit idoneum sacrificio Domini.

25. *De manu alienigena non offeretis panes*] Vocat scriptura plerunque sacrificia panem & cibum Dei, præsertim ea, quæ ignis absumebat. Et capitur hîc alienigena pro gentili, servante præcepta filiorum Noe, quæ septem numerantur: nempe servare judicium publicum, benedicere Deum, cavere ab incestu proximorum, abstinere ab effusione humani sanguinis, atque à rapina, non tollere membrum ab animali vivente, & idolā non colere. Ab iis quoque sacerdos non debebat accipere animalia in membris genitalibus mutilata, quæ offerret Domino.

27. *Septem diebus*] Cur ante octavum diem nullum animal offerri deberet, hanc afferunt rationem, quòd in septem diebus Deus perfecerit cœlum & terram & omnem ornatum eorum; & creatura, quæ septem vixit diebus, jam perfecta esse videatur, cùm per integrum vixerit sæculum: unde & Deus prohibuit ante 8 diem fieri circuncisionem.

DRUSIUS.

3. *Tangere* sign. id quod sonat, & aliquando *tangere aliquid ad edendum*; ut inter *edere* & *tangere* parùm aut nihil interesse videatur, etiam cùm simul juncta sunt, ut Gen. 3. 3. *Non comedetis ex eo, neque tangetis illum.* Sanè simplex tactus non fuit unquam prohibitus, nisi rei immundæ, sed tantùm esus. R. S. *Esus rerum significatur per Tactum, ut ibi, Ullum sanctum non attinges*] i. comedes. *Admonitio enim est de comedente, non de tangente simpliciter. Nam ecce dicitur exscindendus qui comedit in sectione* Præcipe Aharoni. *Duæ excisiones essent una juxta aliam. Quòd si ob tactionem reus est, non est necesse illum damnare ob comestionem.* Huc referri posset 2 Cor. 6. 17. *Immundum nè tangite:* & Col. 2. 21. *Nè tetigeritis, nè gustaveritis.* Sic Levit. 22. 3. *Omnis qui accesserit ad sancta quæ sanctificaverunt filii Israel.* R. Levi ad hunc locum, *Accessio ista est ad edendum. Et hoc evidens est ex eo quod sequitur* [*ad sancta*] *&* [*non comedet.*] *Nam ob tactum solum non est reus excidii, quemadmodum liquet ex eo quod memoratur in sectione* Præcipe. Sic etiam R. S. Locus è secunda Corinthiorum suprà productus habetur Jes. 52. 11. *Pollutum nè tangatis*; quem scholia Ebraica non ad cibum sed ad homines referunt. Potest etiam referri ad rem, & propriè accipi. Nam qui rem immundam tangebat, immundus fiebat.

10. *Omnis alienus non comedet sanctitatem*] i. Res sanctas, & est sensus, Nullus alienus comedet eas: q. d. Nemo extraneorum comedet quæ sanctificata sunt. Quis *alienus* seu *extraneus* hoc loco? Lxx ἀλλογενὴς. Hieron. *alienigena.* Sic ferè loquuntur cùm de Philistæis est sermo, quia tales erant Israelitis. Onc. & Jon. חילוני *laicus, profanus.* Nondum expedita res. Puto *alienum* hic vocari qui non est ex genere Sacerdotum, q. *alienum* dicas *à sacerdotio.* Nam etiam Levites alienus erat. Siquidem Levitæ non erant Sacerdotes; unde illud, *Sacerdos, Levita, Israel.* Hic *Levita* sign. eum qui ex genere Levi cùm esset, tamen Sacerdos non erat, h. e. ex genere Aharonis *Israelem* autem vocat eos qui neque Sacerdotes neque Levitæ erant. Phesictha, *Unus mamser*, i. *spurius, & unus Israel, & unus Levita.* Id Latinè reddes, *Sive spurius, sive Israelita, sive Levita.* Ergò etiam Levitæ inter *alienos*, h. e. non sacerdotes. Abenezra, זר *dicitur qui non est ex semine Aharonis*, i. sacerdos. R. Levi, *Alienus*] *Qui non est ex semine Aharonis.* Pro *non comedet sanctitatem* legi etiam potest *non comedet sanctum*, i. Rem sanctam. R. S. *De oblatione* תרומה *Scriptura loquitur. Nam de illa hæc omnia intelligenda.*

16. *Et portare facient eos iniquitatem delicti*] Hîc est אותם in fonte, quod R. S. exponit את עצמם *seipsos.* Sic etiam Lxx. Nam vertunt ἐπάξουσιν ἐφ' ἑαυτοὺς ἀνομίαν πλημμελείας, *inducent super seipsos iniquitatem delicti.* R. S. addit unum esse ex tribus אותם, de quibus inquirebat R. Ismael in Lege, quæ loquuntur de ipsomet homine. Alterum habetur Deut. 34. 6. *Et sepelivit eum in valle*, ubi *Deum* subaudiunt, sed Rabbinus ille cum Salomone Trecensi exponit, *ipse sepelivit* את עצמו *seipsum*: rectè, an secus, viderint qui hæc intelligunt. Hæc expositio invenitur etiam in libro qui *Siphre* vocatur, formâ plurali constructâ, cujus autorem esse aiunt Simeonem F. Johai. Vide Juchasin 30. & 42. & 22. 2. & est diversus à *Siphra*, qui alio nomine *Lex sacerdotum* appellatur. Nota Thalmudicos hâc formâ olim usos pro absolutâ. Sic loquendo homines vocant אנשי, qui Ebræis האנשים dicerentur, ut cùm dicunt אמרי אנשי λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι, *perhibent homines, vulgò dictitant*, aut *proverbio dicunt.* Tertium אותו exstat Num. 6. 13. *Quo tempore implebuntur dies separationis ejus, adducit eum ad ostium tentorii conventûs*: quod enarrant. *Ipse adducet seipsum.* Si rectè, tum אותו *eum* idem valet quod את עצמו *seipsum*, quomodò Santes interpretatur. Quod locum Levitici attinet, eùm R. Levi sic enarrat, *Per iniquitatem intelligit Pœnam iniquitatis: &* אשמה *est Desolatio, Destructio; ut ibi, Desolata est Samaria* | *quod habet significationem Destructionis. Vult dicere, Jam facient portare seipsos pœnam desolationis, dum comedunt sancta sua. Nam profanant se, ut antea, eritque pœna super eos mors; quia ego* Dominus *sanctificans eos; & ideo peccat qui profanat eos.*

Reverti & redire propriè dicimur unde discessimus. Cicero, *Unde cum honore discesseris, eodem cum ignominia reverti.* Hoc cùm ità sit, quomodo dicit Regius Propheta Psal. 9. 17. *Revertantur improbi in infernum?* Nam nunquam ibi fuerunt, nec unquam inde discesserunt. An vertendum, *Redeant improbi in sepulcrum?* ut dicat, in terram, unde sumpti fuerunt. Vox enim Ebræa tam *infernum* quàm *sepulcrum* denotat. Aut *redeant* dixit pro *eant*, compositum usurpans pro simplici. Contrà simplex pro composito usurpatur, *audio, surgo, creo*, pro *exaudio, resurgo, procreo*, i. gigno. Vide Ezec. 21. 30. Sic Ruth 1. 10. *Tecum revertemur ad populum tuum*, i. ibimus. Nam quomodo reverti poterant unde nunquam fuerant egressæ? Similiter *reducere* videtur positum pro *ducere* Gen. 24. 5. *An reducendo reducam filium tuum in terram unde egressus es?* Nam Isahac nunquam fuerat in Mesopotamia: Non ergò eò reduci poterat. Huc retulerim quod Gen. 15. 16. *Quartâ ætate redibunt huc*; ut sensus sit, *venient huc.* Nam non discesserant inde nisi in patribus, quorum fortasse respectu hîc dicitur *redibunt.* Sic fortè Isahac, dum esset in lumbis paternis, erat in Syria interamni, quam *Mesopotamiam* appellant. *Recipere* verbum Latinum est: Id valet *iterum capere*: sed pro *capere* sive *accipere* usurpatur, ut cùm *Orcus nos* dicitur *recipere.* Plautus Mostelariâ, *Nam me Acheruntem recipere orcus noluit, Quia præmaturâ morte careo.*

Jes. 53. 9. *Posuit cum improbis sepulcrum ejus, & cum divite excelsa ejus.* Sic novè interpretor, quod vulgò reddunt *in mortibus ejus.* Nam est במתיו in fonte, quòd

ad

ad utrumque ambiguum est. Quis autem non videt meliorem conversionem esse, *excelsa ejus?* ut sensus sit, *monumentum ejus, quod in excelsis locis*, h. e. in monte, *excisum erat*. Historia nota. *Posuit cum improbis*, h.e. cum latronibus. Nam & illi sepulti fuerunt una cum crucibus suis. *Divitem* autem dicit Josephum Arimathæum, in cujus monumento, quod planè novum erat, nè quis alium resurrexisse calumniaretur, Christus fuit repositus. Quod Grammaticam attinet, במה est *excelsum*, unde pluralis במות *excelsa*. Grammatici adhuc quærunt sitne à verbo במה, an à בום. Si ab illo est, tunc regularis forma est בָּמוֹתָיו *excelsa ejus*, quemadmodum à שנה *annus* in plurali dicimus שְׁנוֹתָיו *anni ejus:* Si verò est à בום, tum regulariter esset בָּמוֹתָיו *excelsa ejus*, cum (,); quod interdum in illo ordine cum Scheva punctatur, ut in שִׂמְחָן *gaudium*, quod in regimine facit שִׂמְחָן, & in זְדוֹן לִבֵּךְ *superbia cordis tui*. Qui hoc nescit, parùm scit in Grammatica. Licet etiam vertere *excelsum ejus*, ut sit pluralis pro singulari. Ad quod exemplum Græci vocant *sanctuarium* τὰ ἅγια, & *dexteram* τὰς δεξιὰς, numero multitudinis. Sed & τὰ σάββατα dicunt de uno sabbatho. Altera interpretatio *cum divite in mortibus ejus*, non tam commodum sensum habet. *Mortes* enim appellant non ipsam mortem, sed supplicia: ut cùm dicunt *quatuor mortes esse in Lege*, significantes quatuor supplicia quæ usitata olim in populo Dei. Christus autem unum duntaxat genus supplicii subiit, videlicet Crucis: quod etsi merè Romanum erat, olim tamen ejus loco viguit Suspendium; unde *lignum suspendii*, quod vocant עץ התליה, de quo aliàs, si Deus permiserit.

GROTIUS.

9. *Custodiant præcepta mea*] *Custodias meas* est in Hebræo, i. functiones obeant. Eas functiones inchoabant ætatis anno 17. Testis Joseph. l. 15. Antiq. Hist.

10. *Inquilinus sacerdotis*] תושב hîc dicitur servus perforatus, & opponitur servo nonnisi ad sexennium obligato, qui hîc dicitur שכיר, quia parùm distat à mercenario. Sic Heracleotæ servos appellabant δωροφόρους, ἀφαιροῦντες τὸ πλεῖον τῆς πωμπρείας, ait Athenæus, l. 6. c. 7.

22. *Si cæcum fuerit*] Vel planè, vel oculo altero: quod & Ægyptiis observatum notat Chæremon apud Porphyrium de Abst. 4. ¶ *Si fracto pede*] שבור σωτετειμμένον ponunt hîc Lxx. Plinius l. 8. c. 45. *Vitulos ad aram humeris hominis allatos non litare; sicut nec claudicante, nec alienâ hostiâ deos placari.* ¶ *Si cicatricem habens*] Heb. חרוץ. γλωσσότμητον vertunt Lxx. Observatum nè victimæ linguam fissam haberent notat Servius ad illud 6. Æn. —*lectas de more bidentes.*
At Hebræi per חרוץ hoc loco intelligunt id cui discissæ palpebræ, aures, aut nares.

23. *Aure & caudâ amputatis*] ὠτότμητον, ἢ κολοβόκερκον Lxx. Servius dicto loco observatum ait nè habeant caudam aculeatam. Plinius, *Victimarum probationem in vitulo*, ait esse, *ut articulum suffraginis cauda contingat.* Vide quæ Exod. 12. 5.

24. *Et in terra vestra hoc omnino nè faciatis*] Nè castretis aut hominem aut animal ullum: Ità Hebræi.

25. *De manu alienigenæ non auferetis panes*] Panes hîc intellige, non victimas, aut μανδὰ, sed propriè panes illos nempe τῆς σφετέρας, *quos Hebræi ipsi serere, ipsi demetere, ipsi molere, ipsi coquere debebant*, ut nos docet Hieronymus ad Mal. 1. At Thalmudici cum superioribus hæc connectunt, & notant victimas vitiosas nè tum quidem accipiendas ubi ab alienigena offeruntur. Victimam *Dei cibum* vocari non caret exemplo.

27. *Die autem octavo & deinceps offerri poterunt Domino*] Plinius l. 8. c. 51. *pecoris fœtum sacrificio parum* dicit *die septimo.*

28. *Non immolabuntur una die cum fœtibus suis*] Non occidentur: nam שחט de quavis occisione sumitur. Græci, ἢ σφάξις. Causa legis, quia & σφαγὴ & vis imaginatrix etiam in illis est. Porphyrius de Mose, ὅτι δὲ νεοττοῖς ἐπίσχεθεν ὁ νομοθέτης τὰς χεῖρας σωτῆρι. Attamen hæc lex neque de feris neque de avibus loquitur. Est lex alia de pullis quibus incubatur Deut. 22. 6.

CAP. XXIII.

MUNSTERUS.

2. *Solennitates Domini*] Hebraica vox מועד venit à verbo יעד, quod sign. *contestari* & *convenire:* Unde solennitates quædam vocantur *contestationes* & *conventiones*, ut erat Pascha, Pentecoste, festum Tabernaculorum, quæ aliquid signabant, & conveniebat populus ad audiendum verbum Domini. Sic dicit K. tabernaculum Mosaicum vocatum אהל מועד *tabernaculum conventionis* magìs quàm *testimonii* שם שנקבצים *quod ibi convenirent ad orandum & serviendum Deo.* Similem ferè habet rationem dictio מקרא *vocatio* vel *convocatio*, quæ fiebat ad locum Divini cultûs statis temporibus & solennitatibus.

5. *Inter vesperas*] Hebraica habent, *inter duas vesperas*, Quem sensum hoc habeat suprà in Exodo diximus.

10. *Manipulum*] Hebraicam vocem עומר quidam interpretantur אגרת השבלים *fasciculum spicarum*, alii *decimam partem Ephi.*

11. *Qui ventilabit manipulum*] Dicunt Hebræi ventilationem illam, quæ in omnas plagas fiebat, significare repressionem & expulsionem malorum spirituum.

14. *Neque tosta*] K. exponit קלי pro eo quod est שרופה *exustum* & צלויה *ustulatum*, sive *assum* aut *torrefactum.* Sed כרמל exponit pro שבולת רכה *tenera spica.* Nihil itaque ex primis fructibus comedi debuit donec primitiæ Deo offerrentur de illis.

15. *Septem sabbata*] Capitur hîc שבת pro שבוע *hebdomada:* unde est quod Hebræi dicunt, *prima sabbati, secunda sabbati*, i. *prima dies hebdomadæ*, &c.

22. *Cùm messueritis messem*] Hæc sententia suprà 19. 9. quoque habetur.

24. *Memoriale clangoris*] Clangor erat memoriale ligationis Isahac, ut R. S. exponit.

27. *Mensis septimi*] Hic mensis juxta vulgarem computationem est primus qui scilicet cadit in Septembrem nostrum, incipiens circa æquinoctium autumnale, antè vel pòst, juxta lunæ motum.

32. *A vespera ad vesperam*] Cùm dies per annum inæquales sint, & in æstate sol multò tardiùs quàm hyeme occidat, Hebræi sabbati quietem incipiunt sex horis post meridiem.

36. *Retentio est*] Interpretes Latini communiter dictionem Hebræam עצרת pro *cœtu* aut *concione* exponunt. Hebræi verò interpretantur *retentionem*, quòd transactis solennitatis septem diebus populus adhuc uno die retineretur.

37. *Rem diei in die suo*] Hebraismus est, pro, *unumquodque sacrificium offeretis in die suo*, sive *singulis diebus demensum suum.* Et si die illo non obtuleritis, gratum non erit. Et loquitur de oblationibus quæ in certis fieri debebant solennitatibus, præter sacrificia sabbatorum, & vota, & cætera.

40. *Fructum ligni*] Hunc fructum esse dicunt אתרוג *citrum:* quod ex Massilia Provinciæ ad nos defertur. Porrò כפות תמרים dicunt esse *frondes palmarum*, quando folia adhuc in furculo delitescunt, & furculus ipse sceptri præfert figuram. Sunt autem כפות *extremitates arboris*, ut in homine manus sunt extremitates. Arborem *perplexam* dicunt esse arborem עבות. Nescio si genus illud in terris nostris inveniatur. Ex his quatuor fiebat fasciculus, quem manè gestabant per septem dies: Omnísque cibus secundùm Hebræos negabatur, nisi priùs quis fasciculum portasset. Proinde de *tuguriis* exstruendis sic sentiunt Hebræi: Fieri debent tuguria sub divo, non sub tecto, vel sub arbore: nec tegi debent pannis; nec nimiâ ramorum densitate operiri, sed foramina relinqui, ut sol & stellæ per eorum tecta videri possint, & pluvia per ipsa descendere. Debéntque homines in eis versari per septem dies, perinde ut in domo: Debent ea ornare pulchris rebus & vasis; debent in eis comedere & dormire. Et cùm pluvia descendit,

possunt in domo comedere & dormire donec illa transierit. Infirmi quoque qui argillæ odorem ferre non possunt, poterunt in domo manere.

FAGIUS.

2. *Solennitates Domini, quas vocabitis convocationes sanctas*] Solennitates, sive festa Hebræis vocantur מועדים *Moadim*, à verbo יעד *Jaad*, quod *contestari & convenire* sign. hinc festa *Moadim*, q. *contestationes & conventiones* dicuntur, ab eo scilicet quòd tum populus ad certum constitutum & contestatum tempus ad cultum Dei conveniret. Unde & locus ille qui cultui sacro destinatus erat, tabernaculum scilicet, אהל מועד *Ohel moad* Hebraicè dicitur, i. *tabernaculum conventionis*, לפי שבני ישראל נועדים ונקבצים שם, *eò quòd Israelitæ contestati ibi convenirent & congregarentur*, ut inquit K. vel quòd Deus receperat se ibi Mosen & populum suum conventurum, ut idem scribit. Nostri interpretes *tabernaculum fœderis* sive *testimonii* ferè reddunt. Eadem ferè de causa festa מקרי קדש *convocationes sanctitatis*, sive *sancta* dicebantur, quòd tum scilicet universus populus ad cultum & honorem Dei solenniter convocari & congregari debebat. Convocabatur autem tum populus à sacerdotibus & Levitis voce tubarum in hunc usum institutarum, qua de re copiosiùs differam in Num. 10. Quantum autem verè pii Israelitæ istiusmodi publicis ecclesiasticis conventibus tribuerint, & quo in loco habuerint, facile est animadvertere ex isto veterum Sapientum Hebræorum dicto, המבזה את המועדות אין לו חלק לעולם הבא, *Qui contemnit solennitates*, seu *publicos ecclesiasticos conventus, is non habebit partem futuri seculi*: quod rectè & verè dicitur de contemptoribus ministerii Verbi & Sacramentorum.

3. *Sabbatum quietis erit, & convocatio sancta*] Posterius illud expositionis causâ additur, exponens scilicet qualisnam illa *Sabbati quies* esse debeat; non ad voluptates & carnis delicias, sed *sancta*, ad gloriam & honorem Dei. Quod nimirum fit dum illa propter quæ maximè sabbatum institutum est diligenter considerantur & observantur: Primùm, ut renovetur memoria maximi illius miraculi quod Deus in creatione cœli & terræ edidit. Sic enim in Decalogo dicitur, *Sex diebus fecit Deus cœlum & terram & mare, & omnia quæ in eis sunt. Et requievit die septimo; idcirco benedixit Dominus Deus diei Sabbati, & sanctificavit eum.* Dein, ut otio Sabbati non tam pristinæ vires continuo labore per hebdomadam exhaustæ recuperentur, quàm ut homines ab aliis negotiis liberi soli audiendo verbo Dei & discendæ veræ religioni studeant. Id quod etiam Hebræorum quidam agnoverunt, unde dicunt, שבת נתנה להבין מעשי השם ולהגות בתורתו, *Sabbatum datum est ut advertas opera Dei, & mediteris in lege ejus.* Atque hac de causa בתי כנסיות *Bathe chenesioth*, & בתי מדרשות *Bathe medrasioth*, i. *synagogæ & ædes concionatoriæ*, ut illi vocant, olim passim in Israel in omnibus locis institutæ erant: ut qui propter loci intercapedinem non singulis diebus, aut etiam hebdomadis, ad publicam illam parochiam quæ erat in loco ubi arca Domini erat venire possent, in suis tamen locis scholas & synagogas haberent in quibus singulis sabbatis convenirent ad audiendum verbum Domini, atque ità verâ Dei religione imbuerentur. Et hic mos adhuc tempore Christi & Apostolorum duravit, sicut est videre Act. 15. 21. ubi Apostolus Jacobus ita dicit in concilio illo Hierosolymitano, *Moses enim ab atatibus antiquis in singulis civitatibus habet qui ipsum prædicent in synagogis, ubi per omne Sabbatum legitur.* Et olim tempore Prophetarum mos erat in Israel ut qui pietati studerent, in sabbatis ad Prophetas contenderent, audituri ab illis expositionem legis Divinæ; sicut patet ex 2 Reg. 4. 22. Vbi cùm Sunnamnitis illa mulier diceret ad maritum suum, *Mitte, quæso, mecum unum ex pueris, & unam ex asinabus: nam curram usque ad virum Dei*; respondit ille, *Quam ob causam tu vadis ad eum, cùm hodie non sit novilunium, neque sabbatum?* Ampliùs quoque referunt Hebræi, Hierosolymis olim tantum fuisse studium legis Divinæ, ut ultra quadringentas publicas scholas & synagogas habuerint in quibus lex Dei docebatur. Sed hodie multas stultas superstitiones nostri Judæi habent in observando sabbato, de quibus si fortè quis ampliùs quid cognoscere cupit, videat authorem libelli Præceptorum, præcepto negativo 66.

5. *Inter vesperas*] i. Inclinatâ jam die, & appetente nocte, post occasum solis, sed adhuc aliquantulùm illucescente die, in crepusculo vespertino. Sed vide de hoc ampliùs in Exod. 12.

10. *Gomer de primitiis vestris*, &c.] Vox Hebraica עומר *Omer* sive *Gomer* mensura est continens *decimam partem Ephah*, sicut patet ex Exod. 16. 36. ubi Vulg. editio *Gomer* legit. Et in hac significatione Hebræi hìc quoque accipiunt; unde Judæi vulgò **das meslin** exponunt. Verùm quia eadem vox etiam alicubi *manipulum* sign. ut Deut. 24. 19. *Cùm messueris messem tuam in agro tuo, & oblitus fueris* עומר, *manipuli, in agro, non revertaris ut capias illum*, ideo quidam pro *manipulo* etiam hoc in loco interpretantur, sicut & Lxx & Vulg. interpres Lat.

11. *Postridie diei festi*, &c.] Ad literam est, *postridie diei boni*. Solent enim Hebræi diem festum & solennem vocare יום טוב *diem bonum*. Atque ità etiam vocabant ministri Davidis diem illum in quo Nabal Charmelita tonsoribus ovium suarum, ut moris erat, solenne convivium instituerat: Dicebant enim, *Inveniant pueri isti gratiam in oculis tuis*, כי על יום טוב באנו, *quoniam in die bona venimus*, h. e. in die festo & solenni.

14. *Et grana torrefacta*] Hebræi קלי *Kali* interpretantur *tostum* sive *assum, exustum* sive *ustulatum*, aut *frixum*. כרמל *Charmel* verò *spicam teneram & virentem adhuc* exponunt. Est ergò sensus, quòd nec panem, nec torrefactas spicas, nec adhuc virentes, h. e. nihil omnino de primis fructibus, comedere deberent donec primitiæ Deo offerrentur ex illis. ¶ *In generationibus vestris*] i. Ritus iste vobis perpetuò observandus erit, quocunque tempore vixeritis, & ubicunque habitaveritis.

15. *Et numerabitis vobis à sequenti die sabbati*, &c.] Discrepant interpretes, à quo die festi Paschæ incipienda sit numeratio festi Pentecostes, i. quinquagesimi diei. Alii enim per *sabbatum* intelligunt primum diem Paschæ; Itaque numerant Pentecosten ab altero die Paschæ. Alii per *Sabbatum* intelligunt illud hebdomadarium sabbatum quod in diebus Paschæ incidebat: Itaque hi numerant Pentecosten ab altero hujus sabbati die. Alii per *sabbatum* intelligunt totum festum Paschæ, h. e. omnes septem dies. Quare numerant Pentecosten ab octavo die Paschæ, quem putant vocari *alterum*, seu *crastinum*, *sabbati*. Sed utcunque se illa habeant, Josephus perspicuè dicit, Pentecosten numerari à secunda die azymorum, quæ est 16 dies primi mensis, h. e. altera Paschæ. Ad celebrandam igitur Pentecosten primùm omnium necesse erat ut alterâ die Paschæ offerretur Domino Gomer, i. mensura illa granorum quæ ex novis spicis excutiebantur, vel fasciculus sive manipulus novarum spicarum, ut alii interpretantur. Istius autem fasciculi oblationis hæ potissimùm causæ erant. Prima, ut admonerentur de Divino novarum frugum beneficio, & publicè orarent Dominum quò incrementum & benedictionem suam effunderet super futuram messem. In terra enim Israel, quæ propè decem & octo gradibus longiùs quàm Germania nostra ab Arcto ad Austrum recedit, messis multò citiùs venit quàm in his Septentrionalibus regionibus, videlicet intra tempus Paschæ & Pentecostes. Nec tantùm ante messem instituta fuit oblatio fasciculi novarum frugum, verùm etiam post messem obtulerunt in festo Pentecostes panes è novis frugibus confectos, ut scilicet publicis istis oblationibus admoniti agnoscerent benedictionem frugum non ex hominis labore, aut terræ fertilitate, sed ex Divino beneficio & liberalitate, & ut fruerentur collectis frugibus in timore & obedientia Dei. Alia causa oblationis fasciculi erat necessitas politica, ut istâ ordinatione cogerentur legitimum tempus messis exspectare. Tertia causa hujus oblationis fuit, ut ab eo die oblatione fasciculi sic insigniro numerarentur

raretur festum Pentecostes, *Numerabitis* enim, inquit, *ab altero die sabbati, in quo attulistis fasciculum movendæ, septem integra sabbata, usque ad crastinum sabbati septimi, id est quinquaginta dies: & offeretis oblationem novam Domino*, &c. Et nota quòd *Sabbatum* hîc sign. *hebdomadam*. Unde & sunt istiusmodi locutiones in Hebraismo, *prima sabbati, secunda sabbati*, i. *prima dies hebdomadæ, secunda dies hebdomadæ*, &c. Vocatur autem festum illud *Pentecostes* sic à quinquagesima die quâ celebrabatur; & etiam *festum Hebdomadarum*, à numeratis septem hebdomadibus; atque *festum Primitivorum*, ab oblatis primitiis. Porrò causæ instituti festi Pentecostes hæ sunt. Prima, ut populus Israeliticus admoneretur de beneficio libertatis quam eo die consecuti sunt, & declararent se gratos erga Deum benefactorem suum: *Celebrabis*, inquit Deut. 16. 10. *diem festum hebdomadarum Domino Deo tuo*, &c. & mox, *Recordaberis quoniam servus fueris in Ægypto*. q. d. Hic dies sit tibi monumentum quòd eo consecutus sis libertatem, dum Lege latâ instituta fuit inter vos nova politia, cùm antea servi eratis, & teneremini alienis legibus, legibus scilicet Ægyptiorum. Altera causa, ut in eo offerretur nova oblatio, videlicet duo panes è novis frugibus cocti, pro primitiis Domino: Quâ cæremoniâ admoniti fuerunt Israelitæ ut gratias agerent Domino pro benedictione messis, & ut fructibus messis sanctè uterentur. Non enim tantùm hi duo panes sancti fuerunt, sed significarunt omnem panem sanctificatum esse, si cum gratiarum actione sumatur. Postremò, hoc festum fuit institutum ut esset vaticinium venturæ illius Pentecostes quâ Christus opulentè effusurus esset primitias Spiritûs sancti in discipulos suos, sicut factum est, ut refert Lucas Act. 2.

24. *Memoriale clangoris*] Hebræi interpretes sentiunt hoc festum institutum esse in memoriam liberationis Isaac ab immolatione: Unde & eo die canunt cornu arietino, quòd aries pro Isaac demonstratus & immolatus sit. Sed Scriptura non addit hanc causam. Nec verisimile est Spiritum S. propter unius hominis liberationem publicum festum instituisse. Quare probabilius est hoc potiùs fuisse consilium Spiritûs S. institutionis hujus festi. In hoc enim septimo mense plures sunt festi dies quàm in ullo alio mense; ac totus propemodum mensis festus est; adeóque tempus admodum idoneum est ad celebranda festa, quippe quòd tunc omnes fruges terræ, non tantùm frumenta, sed & poma & vina & alia frugum genera de agris collecta fuerint. Adhæc ab hoc mense inchoatur numeratio septimi anni, qui est annus Sabbati: inchoatur etiam ab eo numeratio Jubilei. Quare cùm multum in hujus mensis observatione situm sit, voluit Spiritus S. primum ejus diem festo, otio, clangore & sacrificiis insignem facere, ut ex initio mensis ipse notabilior fieret. Unde & hic dies vocatur *monumentum clangoris*, quòd eo die Israelitæ excitentur clangore tubæ seu cornu arietino ad observandum hunc mensem præ aliis, propter festa quæ in eo peragi solent, & propter numerationem anni septimi ac Jubilei, quæ ex ipso inchoatur.

27. *Dies expiationum est*, &c.] Sentiunt aliquot interpretes apud Hebræos hoc festum institutum esse ad renovandam memoriam remissæ idololatriæ, quam designaverant in adoratione aurei vituli in deserto. Sed vide quæ de hoc festo annotavimus suprà cap. 16.

29. *Excidetur de populo suo*, &c.] Hoc loco maximè nituntur Hebræi, qui per istud *excidium* sive *exterminium* intelligunt præmaturam mortem, quia mox sequitur, *Et perdam hominem illum de medio populi sui*, &c.

34. *Festum tabernaculorum*] Causa hujus festi instituti in ipso textu mox exprimitur v. 43. cùm dicitur, *Ut sciant posteri vestri quòd in tabernaculis habitare fecerim filios Israel, cùm educerem eos de terra Ægypti*. Sed non simpliciter volebat Dominus hæc recordari filios Israel; Sed ut principio admonerentur de miserrima & calamitosa vita quam majores eorum in deserto duxerunt, in quo errârunt exsules sine domo, sine agro, & inter gentes inimicissimas. Deinde ut admonerentur de miraculis quibus Dominus Deus conservaverat eos, & tradiderat eis terram Chanaan. Postremò, ut conferrent præsentê felicitatem cum præterita miseria; videlicet quòd tunc errârint exsules in deserto, nunc autem possideant tot regna in terra Chanaan; quòd tunc nec domos nec agros possederint, sed necesse habuerint in tuguriis habitare, eáque subinde mutare, nunc autem possideant non domos tantùm, sed magnificas ædes, adeóque clarissimas & munitissimas urbes; quódque tunc omnibus finitimis nationibus prædæ ac direptioni fuerint, nunc autem ipsi omnibus sint formidabiles. Hebræi sentiunt hoc festum Tabernaculorum eam ob causam maximè institutum fuisse ut admonerentur Divinæ protectionis ipsis per nubem exhibitæ, sub qua tanquam sub umbra tuti proficiscebantur, quæque dux itineris erat. Et huic sententiæ adstipulatur Paraph. noster Chald. qui illud, *Ut sciant posteri vestri quòd in tabernaculis habitare fecerim filios Israel*, &c. ità transtulit, *Ut sciant posteri vestri quòd in umbraculo nubium sedere*, sive *habitare, fecerim filios Israel*. Fit hujus festivitatis quoque mentio Ioh. 7. 2. quam vocat *Scenopegiam*. Mirum est quâ superstitione Judæi adhuc hodie utantur in parandis istiusmodi umbraculis; de quo si quid planiùs cognoscere juvat, videre potes apud authorem Judaicum libri Arba Turim, tractatu OrechChaim, & libellum de Præceptis Judæorum affirmativis & negativis.

35. *Collecti sitis*, &c.] Vocem Hebraicam עצרת *Azareth, cœtum & collectionem* interpretantur, quòd hoc die plures Israelitæ quàm aliis festi diebus confluxerint. Unde & apud Johannem *magnus dies festi* vocatur. Hebræi *retentionem* interpretantur. עצר *Azar* enim *retinere & prohibere* sign. Atque putant hoc festum sic nominatum, vel quòd populus postquam absolvisset septem dies festi Tabernaculorum, adhuc uno die retinebatur; Vel quòd eo die nè quid operis fieret prohibebatur; Vel quòd populus in eo ad collectam pecuniæ pro sacrificiis faciendam retinebatur. R. D. K. putat octavum diem peculiariter עצרת *Azareth* nominatum, quòd non erat in eo quippiam unde cognominaretur, sicut erat in solennitatibus Fermentatorum, Hebdomadarum & Tabernaculorum; tantùm populus retinebatur in eo nè quid operis faceret. Sequatur pius lector eam sententiam quæ sibi probabilior videtur.

37. *Rem diei in die suo*] i. Unumquodque sacrificium offeretis in die suo, & si die illo non obtuleritis, non erit gratũ.

40. *Arboris citri*, &c.] Ità vertit author Compl. editionis, quem hîc secutus sum. Hebræi הדר *Hadar* arborem esse volunt cujus fructus אתרוגים *Ethrogim* vulgò *citra* dicuntur, quam vocem posuit hîc Paraph. noster. *Hadar* autem propriè *pulchrum, formosum & decorum* sign. sicut & Lxx hoc in loco verterunt καρπὸν ξύλου ὡραῖον *fructum arboris pulchrum*: Similiter & Vulg. editio, quæ habet, *Sumetisque vobis die primo fructus arboris pulcherrimæ*. Quia autem citrum speciosissimus fructus est, ideo pro *citro arbore* Hebræi *Hadar* interpretantur. Et ex Massilia Provinciæ hodie defertur. ¶ *Spathulas palmarum*] Hebræi dicunt esse frondes palmarum, quando folia adhuc in surculo delitescunt, & surculus ipse sceptri præ se fert formam. Alio nomine Hebræi hanc frondem לולב *Lulaf* vocant, quam vocem Paraph. noster hîc usurpavit. ¶ *Et myrtum*] Heb. וענף עץ עבות *ramum arboris densæ*, sive *perplexæ*, sicut & Lxx & Vulg. translatio habent: Pro quo Chaldæus posuit הדסים *Hadassim*, i. *Myrtos*. Judæi vulgò exponunt **zweyg eines geflochtenen baumes**. Ex his quatuor, h. e. ex pomis citreis, ex frondibus palmarum, ex arbore *hadas* & ex salicibus torrentis fasciculus fiebat, quem manè gestabant septem dies: omnísque cibus secundùm Hebræos negabatur nisi priùs quis fasciculum portasset. Porrò quia Judæi non tantùm hæc legalia festa, quorum in hoc capite mentio fit, habent, sed & quædam alia, quæ ut olim ità & adhuc hodie celebrant, idcirco placet ea & hoc in loco omnia commemorare juxta ordinem mensium. Primò faciunt Hebræi cujuslibet mensis Neomeniam solennem juxta illud Num. 28. 11. ובראשי חדשיכם תקריבו עולה ליהוה *In initiis quoque mensium vestrorum offeretis holocaustum Domino*. Et id quidem faciunt, ut ipsi dicunt, in memoriam Divinæ gubernationis, si-

eut Sabbatum coli præcipitur in memoriam creationis. Primus menſis, nempe תשרי *Thiſri*, qui Num. 29. vocatur *ſeptimus* (nam eſt ſeptimus in ordine ad Niſan, à quo feſta computantur) habet diem primum celebrem, qui vocatur זכרון תרועה *memoria clangoris*, ſeu *feſtum Tuberum*, quod, ut ſuprà quoque diximus, obſervatur à Judæis in memoriam liberationis Iizhac ab immolatione. Decima dies hujus menſis celebris eſt propter feſtum כפור *Expiationis*, quod celebrant in memoriam remiſſi peccati quod contraxerant in adoratione Vituli. Die XV. eſt feſtum σκηνοπηγίας, חג הסכות *feſtum Tabernaculorum*, quod durat per VII dies, in memoriam, ut ipſi ſentiunt, Divinæ protectionis in deſerto. Celebratur etiam octava ejus dies cum magnis ſolenniis, vocatúrque חג עצרת *feſtum Palmarum*: in quo ſumuntur optimi arborum fructus, quos אתרוגים *citra* vocant, & ſpathulæ palmarum, ad innuendum quòd Deus deduxerat eos per deſertum ad delicioſam terram. Circumeunt etiam ſeptimo die ſepties altare, portantes palmas, in memoriam depopulatæ Hiericho. Die XXII. celebrant feſtum עצרת *Azæreth*, i. *Cœtûs* ſeu *Retentionis*. Hæc ſunt feſta legalia quæ cadunt in menſem qui תשרי *Thiſri* dicitur, reſpondens noſtro Septembri. Et propter multos ſolennes dies quos habet præ cæteris menſibus, ideo quidam Hebræorum volunt ipſam איתנים *Ethanim* vocatum 1 Reg. 8.2. quod *fortitudines* ſonat, q.d. *menſis fortium*, h. e. ſolennium & feſtorum dierum. Servant quoque Judæi tertiâ die hujus menſis צום גדליה *jejunium Godolia*. Secundus menſis מרחשון *Marcheſchuan*, October, nulla habet feſta. Tertius menſis כסליו *Chiſlof*, November, ex lege nullum habet feſtum; celebrant tamen in eo die XXV feſtum ἐγκαινίων *Enceniorum*, quod Hebræi vocant חנוכה *Chanuca*, i. *dedicatio*, ſcilicet altaris, quod Judas Machabæus 2 Mach. 2. inſtauravit, poſt contaminationem Sanctuarii quam fecit Antiochus. De hoc feſto habetur Joh. 10. 22. Quartus menſis טבת *Tebeth*, December, nullum habet feſtum legale: ſed decimâ die obſervatur Jejunium obſeſſionis Hieruſalem olim à Nabuchodonoſor factæ. Quintus menſis שבט *Schebat*, Januarius, nullum habet feſtum. Sextus menſis eſt אדר *Adar*, Februarius, in cujus XIII die ſervatur Jejunium Heſter: XIV verò die & XV agitur memoria פורים *urnarum*, ſeu *ſortium*, quæ tempore Eſther & Mardochæi miſſæ fuerunt in urnas: vacántque Judæi his diebus magnis voluptatibus & levitatibus, non ſecùs quàm Chriſtiani faciunt in diebus Bacchanalibus. Septimus menſis, qui tamen à Moſe ratione feſtorum primus vocatur, eſt ניסן *Niſan*, Martius, in cujus XV die celebrari jubetur Paſcha, uſque ad VII continuos dies. Octavus menſis איר *Iiar*, Aprilis, nullum habet feſtum. Nonus menſis סיון *Sivan*, Maius, habet VI die feſtum Pentecoſtes, quod שבועות *Scheſuoth*, i. *Hebdomadarum*, & עצרת *Azæreth*, i. *Collectionis* ſive *Retentionis*, vocatur: celebratúrque in memoriam datæ Legis. Decimus menſis תמוז *Thamus*, Junius, habet XVII die Jejunium fractionis tabularum Legis. Undecimus menſis אב *Ab*, Julius, habet Jejunium deſolationis Hieruſalem, quando Templum à Rege Chaldæorum incenſum fuit. Obſervatur autem IX die. Duodecimus menſis אלול *Elul*, Auguſtus, nulla habet feſta. Hactenus de feſtis Judæorum.

VATABLUS.

2. *Quas celebrabitis*, אשר תקראו אותם] Ad verb. *quas vocabitis ipſas*. ¶ *Celebritates ſanctæ*, מקראי קודש] *convocationes ſanctæ*. Vide v. 7. Per appoſitionem dictum. q.d. Hæ ſunt feriæ quas celebrabitis in honorem meum. Quidam vertunt, *Solennitates Jehovæ quas vocabitis convocationes ſanctæ*. *Convocationes ſanctæ* dicebantur, quòd tum univerſus populus ad cultum & honorem Dei ſolenniter convocaretur & congregaretur. Convocabatur autem tum populus à ſacerdotibus & Levitis voce tubarum in hunc uſum inſtitutarum.

3. *Fiet* תעשה] ſub. *à vobis*. ¶ *Sabbathum quietis* שבת שבתון] Ad verb. *ſabbath ſabbathon*. i. *ceſſatio quietis*, ſive *quieta*. i. ceſſabitis prorſus. ¶ *Celebritas ſanctæ*: מקרא קודש] *Convocatio ſancta*. per appoſitionem dictum, ut v. 2. ¶ *In cunctis habitationibus veſtris*. בכל מושבותיכם] i. ubicunque locorum habitaveritis, abſtinebitis ab operibus in honorem Domini.

5. *Peſah Jehova*. פסח ליהוה] i. celebrabitis Paſcha, ſive immolabitis agnum Paſchalem, in honorem Jehovæ. De Peſah ſive Paſcha, ejus inſtitutione, & duabus veſperis, vide Exod. 12. 6. 11.

7. *Convocatio ſancta erit vobis*, מקרא קודש יהיה לכם] *Celebritas ſancta erit vobis*. i. erit vobis dies celeberrimus. Seipſum declarat ſequentibus cum dicit, *nullum opus facietis in eo*. Vide Exod. 12. 16. ¶ *Servile*, עבודה] Ad verb. *ſervitutis*.

10. *Do* נותן] Præſ. Heb. pro fut. *daturus ſum*. ¶ *Omer*, את עמר] De hac menſura vide Exod. 16. 36. Ità Hebræi hoc loco accipiunt *Omer* ut vertit noſter interpres, pro menſura illa granorum quæ è novis ſpicis excutiebantur. Verùm quoniam *Omer manipulum* etiam ſign. ut Deut. 24. 19. *Quum meſſueris meſſem tuam in agro tuo, & oblitus fueris* עמר, i. *manipuli, tui in agro, non revertaris ut capias illum*, docti quidam malunt etiam hoc loco accipi pro *faſciculo*, vertentes, *afferetis faſciculum* [*manipulum*, ſub. *ſpicarum*] *primitias meſſis veſtræ*. per appoſitionem dictum.

11. *Ut ſit acceptum pro vobis*. לרצונכם] pro לרצון לכם poſitum eſt. ¶ *In craſtino ſabbathi*, ממחרת השבת] Hic מ pro ב poſitum i. poſtero die. ¶ *Offeret* ינופנו] elevando ſcilicet & agitando.

13. *Et minham*, &c. ומנחתו] *Et minha ejus erit duæ decimæ*. i. ex duabus decimis. ¶ *Permiſta oleo* בלולה] *verſata in oleo, conſperſa oleo*. ¶ *Quietis* ניחוח] i. ſuaviſſimum & gratiſſimum Domino.

14. *Et ſpicam plenam* וכרמל] *& ſpicam teneram*. Alii, *ſpicam toſtam*. Magni nominis apud Hebræos vir dicit farinam eſſe factam è ſpicis plenis aut teneris ac virentibus, quam ſiccant in furno. ¶ *Uſquè ad hunc*, &c. עד עצם היום הזה] i. antequam id feceritis. Seipſum mox declarat quum ait, *donec obtuleritis*, &c. ¶ *In generationibus veſtris*, &c. לדורותיכם i. quocunque tempore vixeritis, & ubicunque vixeritis.

15. *A poſtero die ſabbathi*, ממחרת השבת] Poſt Paſcha deſcribitur feſtum Pentecoſtes, πεντηκοστὴ *quinquageſimam* ſignificat. De eo quod hic dicit, Numerandam eſſe Pentecoſten *ab altero*, ſeu *poſtero*, *die*, aut *craſtino ſabbathi*, non convenit inter interpretes à quo die feſti Paſchæ incipienda ſit numeratio quinquageſimi diei. Alii enim *ſabbathum* intelligunt primum diem Paſchæ: itaque numerant Pentecoſten ab altero die Paſchæ. Alii per *ſabbathum* intelligunt totum feſtum Paſchæ, h. e. omnes ſeptem dies; Quare numerant Pentecoſten ab octavo die Paſchæ, quem putant vocari *alternum*, ſeu *craſtinum*, *ſabbathi*. Attamen de his ſentiat quiſque quod volet. Joſephus perſpicuè dicit Pentecoſten numerari à ſecunda die Azymorum, quæ eſt XVI dies primi menſis, h. e. altera Paſchæ. Ad celebrandam igitur Pentecoſten, primum omnium neceſſe erat ut alterâ die Paſchæ offeretur Domino omer, *&c.*

20. *Sanctitas erunt Jehovæ ſacerdoti*, קדש יהיו ליהוה לכוהן] i. omnia iſta conſecrabuntur Domino, & cedent ſacerdoti, ſive ſacerdos his veſcetur.

21. *Convocatio ſancta erit*, מקרא קודש] Vide v. 2 & 7.

22. *Et quum meteris*, &c. ובקוצרכם וגו'] Vide eadem ſuprà 19. 9.

24. Primo *die* ejuſdem, באחד לחודש] Ad verb. *in una menſis*. Antecedens pro relat. & *Unus* pro *Primo*. ¶ *Sabbathum* שבתון] *requies. ceſſatio*. ¶ *Monimentum clangoris* זכרון תרועה] *Memoriale clangoris tubarum*. Per appoſitionem dictum. De hoc feſto vide Num. 29. 1. Hebræi interpretes ſentiunt hoc feſtum inſtitutum eſſe in memoriam liberationis Iſaac ab immolatione: unde & eo die canunt cornu arietino, quòd aries pro Iſaac demonſtratus & immolatus ſit. Sed Scriptura non addit hanc cauſam: nec veriſimile eſt Spiritum S. propter

unius

unius hominis liberationem publicum festum instituisse: nisi fortè hoc festo voluerit commendare promissionem de Christo tunc repetitam & juramento confirmatam, cùm Dominus inquit, *Per memetipsum juravi, quia fecisti hanc rem, & non pepercisti unigenito filio tuo, benedicentur in semine tuo omnes gentes terræ.* Existimandum igitur Spiritum S. longè alio consilio instituisse hunc festum diem. In hoc enim septimo mense plures sunt festi dies quàm in ullo alio mense, ac totus propemodum mensis festus est, adeóque tempus admodum idoneum est ad celebranda festa, quippe quòd tunc omnes fruges terræ, non tantùm frumenta, sed & poma & vina & alia fructuum genera de agris collecta fuerint. Adhæc ab hoc mense inchoatur numeratio septimi anni, qui est annus sabbathi: inchoatur etiam ab eo numeratio jubilei, de quo postea cap. 25.8. Quare cùm multum in hujus mensis observatione situm sit, voluit Spiritus S. primum ejus diem festo otio, clangore & sacrificiis insignem facere, ut ex initio mensis ipse notabilior fieret. Unde & hic dies vocatur *monimentum clangoris*, quòd Israelitæ in eo die excitarentur clangore tubæ seu cornu arietino ad observandum hunc mensem præ aliis propter festa quæ in eo peragerentur, & propter numerationem anni septimi ac jubilei, quæ ex ipso inchoatur.

27. *Convocatio sancta erit vobis,* מקרא קודש יהיה לכם] *Celebritas sancta erit vobis,* i. ille dies erit celeberrimus vobis. ¶ *Affligetisque,* &c. ועניתם ונו'] Hic *affligere animas* pro *Jejunare* positum est more Hebraico.

28. *Dies expiationum,* &c. יום כפורים הוא ונו'] *Dies expiationum est ad rogandum pro vobis Jehovam Deum vestrum.* Alii, *dies placationum est ad placandum Jehovam Deum vestrum.* Ceremoniæ hujus festi institutæ fuerunt non ut propter ipsas peccata in judicio Dei expiarentur, sed ut esset tantùm civilis expiatio coram externa congregatione populi Dei, & pædagogia, seu ludus, ut ità dicam, puerilis (fuerunt enim Israelitæ eo tempore *pueri sub elementis mundi*) quo pii admonerentur de vera expiatione per Christum ventura.

31. *Nullum opus facietis:* כל מלאכה לא תעשו] Sub. *servile eo ipso die.* ¶ *In generationibus vestris,* &c. לדורותיכם ונו'] Hebraismus, quocunque tempore vixeritis, & ubicunque habitaveritis.

32. *Sabbathum quietis,* שבת שבתון] *Cessatio requietionis, cessationis,* i. quieta, h.e. cessabitis ab omni opere. ¶ *A vespera* usque *ad vesperam,* מערב עד ערב] q.d. exactâ nonâ die, appetente nocte, quæ erat initium decimi. ¶ *Quiescetis,* &c. תשבתו שבתכם] Ad verb. *sabbathizabitis sabbathum vestrum,* i. *cessabitis ab omni opere.*

34. *Hujus,* הזה] i. antecedentis. ¶ *Solennitas tabernaculorum,* חג הסוכות] Causa institutionis hujus festi paulò pòst exponitur v.43. ubi dicitur, *Ut sciant generationes vestræ quòd in tabernaculis habitare fecerim filios Israel, cùm eduxi eos de terra Ægypti.* Sed non simpliciter volebat Dominus hæc recordari filios Israel, sed ut principio admonerentur de miserrima & calamitosa vita quam majores eorum in deserto duxerant, in quo errârunt exsules, sine domo, sine agro, & inter gentes inimicissimas. Deinde, ut revocarentur animi illorum ad memoriam miraculorum quibus Dominus conservaverat eos, & tradiderat eis terram Chanaan. Postremò, ut conferrent præsentem felicitatem cum præterita miseria: videlicet quòd tunc errârint exsules in deserto; nunc autem possideant tot regnâ in terra Chanaan: quòd tunc nec domos nec agros possederint, sed necesse habuerint in tugurriis habitare, eáque subinde mutare; nunc autem possideant non domos tantùm, sed magnificas ædes, adeóque clarissimas & munitissimas urbes: quódque tunc omnibus finitimis nationibus prædæ ac direptioni fuerint; nunc autem omnibus sint formidabiles. Hebræi sentiunt hoc festum tabernaculorum eam ob causam maximè institutum fuisse, ut admonerentur Divinæ protectionis ipsis per nubem exhibitæ, sub qua, tanquam sub umbra, tuti proficiscebantur, & quæ dux itineris erat. Et huic sententiæ astipulatur Chaldæus paraph. qui sic vertit, *Ut sciant posteri vestri quòd in umbraculo nubium sedere* [sive *habitare*] *fecerim filios Israel.* Hujus festivitatis fit etiam mentio apud Johannem 7.22. quam vocat *Scenopegiam.*

35. *Convocatio,* מקרא] *Celebritas.*

36. *Oblationem ignitam,* אשה] Vide Exod. 29. 18. ¶ *Solennitas est,* עצרת הוא] *Festum est,* sic dicitur Hebraicè, quòd prohiberetur populo aliquid operis in eo facere.

37. *Suo quodque die,* דבר יום ביומו] Ad verb. *rem diei in die suo,* i. secundùm ritum cujusque diei. Hujus Hebraismi varius est usus, ut vides ex hoc loco, & Exod. 5. 13, 19. & 16.4.

39. *Sabbathum,* שבתון] *Quies, cessatio,* i. vacatio ab omni opere.

40. *Arboris decoris,* עץ הדר] i. arboris pulcherrimæ. ¶ *Ramos,* כפות] Hebræi dicunt significare frondes palmarum quando folia adhuc in furculo delitescunt, & furculus ipse sceptri præ se fert formam. ¶ *Densarum frondium,* עבות] Ad verb. *densa,* vel *perplexa.*

43. *Generationes vestræ,* דורותיכם] i. homines vestri seculi.

CASTALIO.

25. *Abbatum monetum*] Hoc adjectivum à *monendo* deduxi, quomodo Latini *Junonem monetam* dixerunt.

40. *Perseæ fructum, palmarum spadices,* &c.] Hoc in loco secutus sum Josephum, qui hæc etiam oculis sæpe usurpaverat. Is igitur Antiq. 3. c. 10. de his ità scribit, Φέροντας ἐν ταῖς χερσὶν εἰρεσιώνην μυρσίνης, ᾗ ἴτέας, σὺν κράδῃ φοίνικος πεποιημένην, τῷ μήλῳ τῷ τῆς περσέας ἐφεστῶτος, *Manibus ferentes,* inquit, *myrti, salicísque ramum, cum spadice palmæ apparato, adhærente Perseæ pomo.* Persea in Hebræo vocatur *arbor generosa,* myrtus autem *foliosa,* quòd hæc æternis est foliis, illa præterea fructibus, semper subnascentibus aliis. Quanquam idem Josephus & *citriis usos* tradit, Antiq. 13. c. 21. quod fortasse sumpsit ex 2 Esd. 8. 15. ubi citatur hic locus: in quo Esdræ loco *Hadas* videtur esse *citrus:* & fit ibidem mentio *oleæ & cupressi,* quæ hîc non commemorantur.

CLARIUS.

8. *Sacrificium ignitum*] Vel, ut verterat interpres, *sacrificium in igne.*

11. *Qui elevabit*] Vel, *ventilabit.* Dicunt Hebræi ventilationem illam quæ in omnes plagas fiebat, significare repressionem, & expulsionem malorum spirituum. ¶ *Altero die sabbati*] h.e. sequenti die: non accipitur enim hic *sabbatum* pro septimo illo die. Creditur hunc diem fuisse illum qui festum Phase sequeretur, & quem Lucas appellat *sabbatum secundo-primum.* In Hebræo est, *In crastinum sabbati.*

15. *Septem hebdomadas*] Hebraismus habet *septem sabbata.* Hinc est quòd Hebræi dicunt, *prima sabbati, secunda sabbati:* & illud, *Jejuno bis in sabbato.*

24. *Memoriale clangoris*] Ferunt clangorem illum memoriale fuisse ligationis Isaac: undè & arietino cornu utebantur in ea solennitate. Et quia *Iobel* sign. *cornu arietinum,* hinc ipsa quinquagesimi anni solennitas appellata est *Jubileus.*

36. *Cœtus est*] Alius vertit, *Retentio est,* & intelligunt retentionem, quia transactis solennitatis septem diebus, populus adhuc uno die retinebatur.

DRUSIUS.

4. *Solennitates,* i. מועדים, *& festa anniversaria,* inquit Elias, *vocant* יום טוב *diem bonum. Similiter diem convivii & gaudii absque solennitate, ut* 1 *Sam.* 25.8. *In die bono venimus ad vos. Sic dicunt. Sacerdos magnus faciebat diem bonum fratribus suis sacerdotibus pridie diei Expiationum;* i. *convivio eos excipiebat.* Hoc perspicuè

perspicuè distinguit *solemnitates* à *festis anniversariis*, quæ alii confundunt. Vide sequentia. *Moed, conventum* sonat; unde *tentorium conventûs*, quod vocatur *Ohel Moed*. Et est liber ejus nominis, in quo nomina synonyma explicantur, quem ideo vocamus alibi *librum synonymorum*. מועד etiam *dies conditus* & *statu*, licèt festus non sit. *Et dies conventûs* est tempus statutum ad moriendum: Etiam *domus conventûs* dicitur sepulcrum, quòd frequens domus sit, quam adire mortales omnes debent. Appellatio à *conveniendo*, quod יעד dicitur, unde נועדו *convenerunt*. Hinc & מועדים *solennitates*, quas autor Phesictha 44. 2. ait esse רגלים, quæ sunt tria festa anniversaria, in quibus populus Jerosolymam confluebat sacrorum causâ, videlicet festum Nisan, festum Sivan, & festum Thesri, quæ sunt tria festa anniversaria, Pascha, Pentecoste, Tabernacula. Pascha in Nisan, Pentecoste in Sivan, & Tabernacula in Thesri, qui erat mensis primus in anno politico & septimus in ecclesiastico. His addunt quidam festum Tubarum, & festum Expiationum, i. Kipphurim, & octavam Tabernaculorum; *Attegias* non nemo vocat. Sunt qui Pentecosten nomine עצרת significant. Mechilta 19. 4. *Tres solennitates, Paschæ,* עצרת, *& Tabernacula*. Et rursum, *Festum Nisan, festum Sivan, & festum Thesri*. Moses Gerundensis excludit à solennitatibus Sabbathum: tamen ex iis aliquæ vocantur *Sabbath*, aliæ *Sabbathon*, & aliæ *Sabbath sabbathon*, quod reddunt *Sabbathum cessationis*. Vide Annot. Levit. 23. 4.

15. Qui supra vulgum has literas intelligunt, mecum pariter sciunt ab Aria Santem sæpe malè correctum esse. Qua de re aliàs vos monui, & nunc denuo manifestum faciam. Santes hîc posuerat, *septem hebdomadæ plenæ*, ubi nihil est quod reprehendas nisi illud *plenæ*; quod meliùs convertisset, meo judicio, *integræ*. Nam *plenæ* מלאות Arias tamen emendat, *cessationes consummatæ*. Videamus an rectè. Nam *sabbathum* à *cessando*; undè non malè reddi videtur *cessatio*. Siquidem eo die cessabatur ab omni opere. Dico *sabbathum* dupliciter accipi, uno modo ut significet septimum diem, quo cessabatur, alio ut significet hebdomadam totam. Ità sumitur in illo, *Jejuno bis in sabbatho*; item cùm dicimus, *prima, secunda, tertia sabbathi*, i. septimanæ. *Septimana* nomen habet à *sabbatho*, non à *cessando*. Nam in ea non cessabatur, nisi die septimo. Non rectè igitur septimana vocatur *cessatio*, multò minùs cùm dicimus *septem hebdomadas*, quod Ebræus dicit verbum è verbo, *septem sabbatha*. Quod noto, quia *septimana* propriè שבוע dicitur; unde in Onc. שבוען terminatione fœminâ, & in Jon. שבועין masculinâ *hebdomadæ*. Propriè igitur *septem hebdomadæ* dicerentur שבעה שבועות, quomodo sanè alibi vocantur. Quòd si Santes hîc emendandus erat, debuisset pro *cessationes* ponere *sabbatha*. Nam hebdomadæ *sabbatha* vocantur, non *cessationes*, i. שביתות, in quibus ab opere cessatur. Hujusmodi Ϛομμαϯα vel, si mavis, paroramata plurima sunt in Bibliis illis interlinearibus. Quocirca bene merebitur de Ecclesia qui lectorem de iis semel seriò admonebit. Critica hîc laudem demerebitur eò majorem quò Divina profanis præstant & majora sunt.

32. Inter *afflictiones animæ*, quæ quinque recensentur in Lege, & sex in Deuteroso, prima est Edere & bibere. Non sunt duæ afflictiones, sed una tantùm: Siquidem edere & bibere unum idémque sunt; unde *cibus* aliquando sub se potum comprehendit, & contrà *potus* cibum. Sanè legimus, *Non comedes coram* Domino *Deo tuo decimas frumenti tui, musti tui, & olei tui*. Lac etiam bibitur; tamen legimus in libro Proverbiorum, *Lac caprarum pro pane tuo*, i. cibo. Sic *convivium*, in quo editur ac bibitur, vocatur משתה, à *potando* sive *bibendo*, ut Græcè Ϲυμπόσιον & πότος ab altera ejus parte. Sine cibo non est convivium. Ubi autem abstinentia ab his, vocatur *afflictio* in illo, *Afflige te, esurire faciet te, & cibabit te*. Ecce qui abstinet à cibo, h. e. qui esurit, affligit animam: Quæ etiam affligitur siti, ut quando aliquis non lavatur, non ungitur, non induit calceum, non utitur Venere. De calceo testimonium dicit locus ille, *Et David ibat discalceatus*. Nam sequitur, *eò quòd afflixisti te*. Abstinentia à coitu vocatur *sanctimonia viæ terræ*. Vide sis Annot. Lev. 23. 32.

36. De voce עצרת vide A. M. Appellatio à *retinendo*. Propriè sic vocatur octavus dies Tabernaculorum: etiam Pentecoste. Hiscuni 23. 29. *In festo Paschatis non tenetur homo permanere Jerosolymæ nisi diem unum, propter instantem messem hordeaceam; & sic in* עצרת *exodio*, sive *panegyri, propter instantem messem triticeam: Sed in festo Tabernaculorum, quando cuncta collecta sunt intra domum, debet lætari octo diebus*. In Mechilta עצרת est festum mensis Sivan, quod cum Paschate & festo Tabernaculorum ibi memoratur. Sunt qui עצרת *collectam* interpretantur, Lxx ἐξόδιον. Theodoretus Quæst. 32. *Exodium indicat finem solennitatum. Exodii* vocabulo etiam Latini autores utuntur, ut Plinius & Apuleius. Ut hoc loco vocatur octavus dies scenopegias, sic alibi septimus Paschatis vocatur *exodium*. Hieron. etiam *congregationem* reddit, ut Santes *cœtum*, & Arias *retentam*, alius *diem interdicti*; ego *collectam*, aut *diem retentionis*.

40. *Arbor decora* est citrus, si non fallunt nos Ebræi. Nam fert fructum decorum. Abenezra, *Interpretes dixerunt fructum arboris decoræ malum citrium esse; & verum dixerunt*. Manahem non dissentit, ut nec autor libri vetustissimi qui ספר הברור vocatur. Manahemus addit, *in eo multam concupiscentiam esse*. Quod à Gerundensi accepit, qui nomen ארתרנג à רנג deducit. Uterque sentit arborem illam esse quâ jussus fuit abstinere Adam primus parens. In Vulg. nostra, *fructum arboris pulcherrimæ*. Nicolaus, *Quanam sit arbor ista non dicitur. Dicunt tamen aliqui quòd sint poma citria, quæ sunt valde pulchra*. ¶ *Arbor densa* creditur esse myrtus, i. הדס, unde *Hadassa*, quæ & *Esther*. *Myrtum* interpretantur Onc. & Jon. nèc aliter R. S. Abenezra simul nominat *folia myrti & folia arboris densæ*. Differunt igitur. Sanè myrti arbor non est alta. Memorat igitur duas species, quarum una sit alta, & altera depressa: *& qui migrat*, inquit, *ex terra Cedarena in terram Edom, si oculos habet, novit secretum hujus præcepti*. Phesictha, *Arbor densa est myrtus*.

IDEM.

15. אֵת עֹמֶר. Alius, ἀφορίσματα] Meliùs Lxx δέγμα, & noster *manipulus*. Virgilio *merges* dicitur.

24. זִכְרוֹן תְּרוּעָה. Lxx μνημόσυνον Ϲάλπιγγος. Ad hunc locum notatum reperio in edit. Rom. ἢ ἐ σκλωσμίας: quod quid sibi velit nescio. Nam festum Tubarum sive Clangoris diversum erat à festo Scenopegiæ sive Tabernaculorum. Illud celebrabatur primo die mensis VII, quem *Thesri* vocant, & est initium anni veteris; hoc incipiebat primùm XV ejusdem mensis, & durabat dies VII, videlicet usque ad XXII Thesri exclusivè.

25. מְלֶאכֶת עֲבֹדָה. Alius, ἔργον δουλείου *opus servile*] Pro δουλείου Lxx habebant λαξδιλίου. Ergò vel hinc liquet δουλείων & λαξδίων synonyma esse.

40. פְּרִי עֵץ הָדָר. Lxx καρπὸν ξύλου ὡραῖον. Alius,—ἔνδοξον] Hieron. *fructus arboris pulcherrimæ*. Onc. *fructum arboris citrorum*. Sic etiam Jon. & autor Jerof. Citrum esse docet etiam Gorionides l. 4. c. 33. ¶ Ἔνδοξον Jon. משבח *laudabile*, Exod. 23. 3. תהדר. Sym. τιμᾶτε. Lev. 19. 15. לא תהדר. Alius, οὐ δοξάσεις *non honorabis*. Psal. 104. 2. הדר. A. ἐνδοξότης. Hieron. *decor*. Sym. δόξα. ¶ כַּפּוֹת תְּמָרִים. Alius, βδία φοινίκων *ramos palmarum*] Alibi, βδία. Obvia hæc vox Joh. 12. 13.

GROTIUS.

14. *Unctisq; habitaculis vestris*] i. Etiam extra terram promissam. Id speciale huic præcepto, comitante prece pro futura messe.

15. *Manipulum primitiarum*] Mergitem Latiné.

17. *Panes primitiarum*] Gratiarum actio pro messe.

24. *Memoriale, clangentibus tubis*] Signum gaudii ob Isaacum à morte liberatum: unde & aries tunc mactabatur.

tur. In ea autem liberatione intelligebatur liberatio futura per Messiam, Zach. 9. 14.

27. *Decimo die mensis hujus septimi*] Ad avertendos morbos qui in autumno frequentes. ¶ *Affligetisq; animas vestras*] Jejunio aliisque dolendi indiciis, eo tempore quo crimen Vituli culti Deus remiserat.

28. *Opus servile non facietis*] Vide quæ Exodi 12. 16.

29. *Omnis anima quæ afflicta non fuerit die hâc peribit.*] Difficillimum erat in tanto præceptorum numero non alicubi impegisse. Præterea etiam alii aliorum crimina lugebant, ut pars ejusdem corporis: Dan. 9. 5.

34. *Quintodecimo die mensis hujus septimi*] καλὰ ἅ μετανοεῖν ἰσημερίαν, Philo adv. Flaccum. *Feriæ tabernaculorum*] Gratiarum actio pro Nubis ductu. Sic & Romæ festum diem fuisse quo tentoria & è fronde casæ ponerentur, vides Ovidii Fastor. 3.

36. *Est enim coetus atq; collecta*] Dies ultimus Tabernaculorum עצרת, i. *retentio*; quia ad eum diem nec amplius populus retinebatur. Vide ad Joan. 7. 37. Eodem die pecunias populus conferebat ad sacrificia publica.

40. *Fructus arboris pulcherrimæ*] i. Fructus maximè obvios in illa terra, & qui virorem diu conservent: Maimonides. Josephus, ἐκ φοινίκων καὶ κιτίων. Similis apud Athenienses ἐκφορία. Meminere interpres Nicandri, Aristodemus apud Athenæum, & alii. Ipsi rami tales ἱκετηρία Græcis: quâ voce & hîc Josephus utitur.

CAP. XXIV.

MUNSTERUS.

5. *Duæ decimæ*] h. e. Duæ partes de decem partibus mensuram Ephi constituentibus.

6. *Super mensam puram*] Quæ facta est de auro puro.

11. *Blasphemavit*] Hebræi ferè omnes exponunt verbum נקב per פרש *explicare, disertè exprimere:* quòd scilicet vir ille nomen illud sacrum Divinum literis suis explicuerit, & deinde maledixerit. Sunt inter Hebræos qui putant eum filium fuisse illius viri quem Moses in Ægypto interfecit, quódque Deum primum blasphemaverit, & deinde Mosi maledixerit, volens ulcisci mortem patris sui: Deus verò curam habens suorum, magis voluit ulcisci injuriam Mosi quàm propriam contumeliam; ideo dixit, *Educ maledicum*, & non dixit, *Educ blasphemum*. Sic paulò pòst tulit legem, dicens, *Qui maledixerit deo suo*, i. majori suo: & non ait absolutè, *Qui maledixerit Deo*, &c.

18. *Restituat ipsum*] Non numero, sed æquivalens: quemadmodum subditur, *Animam pro anima*.

19. *Qui maculam posuerit in proximo*] Capitur *macula* pro *læsura corporis*. Et, ut Exod. 21. diximus, Hebræi communiter dicunt, etiam contra clarum textum, *Verba non ad literam intelligenda; ut si tu mihi excusseris oculum, te quoq; judices monoculum faciant: sed debet fieri* (ut verbo eorum utar) תשלום ממון *compensatio per externa bona:* argumentum sumentes ex verbo יתן *dabitur:* Datio autem fit à manu in manum. Adverterunt *dabitur*, & non adverterunt quod mox præcedit, *qualem dederit maculam in homine, talis dabitur ei.*

FAGIUS.

11. *ET expressit filius mulieris, &c. nomen Domini*] Ad literam est, *Et expressit*, &c. *nomen illud:* nam *Domini* non additur in textu, subauditur tamen. Deum enim sæpe Hebræi appellant השם *Haschem*, i. *Nomen*, innuentes nomen Dei, aut ipsum Deum. Hinc sunt istæ locutiones, השם יתברך *Haschem Jithbarech*, i. *Nomen Dei benedictum*; השם יתעלה *Haschem jithalle*. i. *Nomen Dei excelsum:* שם המפורש *Schem hamephoraschi*, i. *Nomen Dei expositum*, &c. Sentiunt autem Deum simpliciter השם *Haschem*, i. *Nomen*, dici, omisso *Domini* aut *Dei*, ob summam reverentiam. Intelligitur autem per *Nomen illud* sacrum illud nomen Dei tetragrammaton יהוה *Adonai*, sive *Jehova*. Dicunt enim Hebræi non debere maledicum aut blasphemum morte puniri donec sacrum nomen tetragrammaton literis suis disertè expresserit. Id quod colligunt ex præsenti loco, maximè ex vi verbi נקב *Nakaf*, quod *disertè nominare* sign. Unde Onk. reddidit per פירש *Peraſch*, quod est *explicare, explanare, & disertè exprimere*. Sunt inter Hebræos qui putant hunc maledicum sive blasphemum filium fuisse illius viri quem Moses in Ægypto interfecit, quódque deum primò blasphemarit, & deinde Mosi maledixerit, volens ulcisci mortem patris sui. Deus verò curam habens suorum, magis voluit ulcisci injuriam Mosi quàm propriam contumeliam, ideo dixit, *Educ maledicum*, & non dixit, *Educ blasphemum*. Est porrò de hujus maledictione sive blasphemia non eadem scriptorum sententia. Sunt enim qui sentiunt hunc virum Deo ipsi convitia fecisse, & maledicta in nomen ejus conjecisse. Alii (ut paulò antè quoque enarravi) putant ipsum nomen Dei quod tetragrammaton vocant non juxta vulgarem consuetudinem *Adonai*, sed juxta literas suas *Jehova* enunciasse, quod est apud Judæos abominabile. Sed simplex hujus loci sensus is esse videtur, quòd filius viri Ægyptii malè precatus sit alteri in jurgio, ut fieri solet, & exoptaverit ei exitium aut calamitatem, idque non simpliciter, sed per nomen Dei. Non dixit tantùm, *Exopto tibi malum*, sed addidit, ac disertè nominavit Deum, aut nomen Domini, *Dominus*, inquiens, *det tibi malum, & perdat te perpetuò*. Sic autem per nomen Dei malè precari est nomine Dei abuti & ipsum profanare.

18. *Restituat ipsum*] Non quidem numero, sed æquivalens, h. e. jumentum ejusdem pretii restituat, quemadmodum mox subditur, *Animam pro anima*, &c.

19. *Qui posuerit maculam*] *Macula* hic pro *læsura corporis* accipitur, sicut postea declaratur, cùm ait, *fracturam pro fractura*. Est ergò *ponere maculam alicui* Hebraismus pro *ladere aliquem*, aut *vulnus infligere alicui*.

VATABLUS.

2. *CONTUSUM*, כתית] i. ex olivis contusis expressum. ¶ *Lucernas semper:* נר תמיד] Sing. Heb. pro plur. i. ordinem lucernarum singulis noctibus: v. 4. plurali הנרות utitur.

3. *Extrà*, &c. מחוץ וגו'] *Citra velum testimonii*, i. quod discernebat partem illam interiorem in qua erant tabulæ, & citeriorem partem tabernaculi. ¶ *Eas*, אותו] Sing Heb. pro plur. *eam*, nempe lucernam: tametsi relativum אותו sit masculeum, *eum*, nempe ordinem lucernarum. ¶ *Statutum perpetuum*, חוקת עולם] *Cultu sempiterno, ritu perpetuo.*

5. *Et coques*, &c. ואפית וגו'] Ad verb. *& coques eam* in *duodecim placentis*: pro, *ex ea facies duodecim placentas, quas coques.*

6. *Eas*, אותם] Aut ם pro ן positum est, ut referat placentas: aut refert panes, i. singuli ordines constabunt senis placentis.

7. *Super ordinem*, על המערכת] i. Super utrunque ordinem placentarum. ¶ *Pani*, ללחם] *Pro pane, vice panis*, i. vice panis cremabitur in odorem suavitatis coram Jehova: non enim poterat adoleri panis. Super panes erat thus per totam hebdomadem: die sabbathi panis edebatur, & vice panis thus adolebatur. ¶ Et *incensum*, אשה] Et *oblationem ignitam.*

8. *Per singula sabbatha*, ביום השבת ביום השבת] Ad verb. *In die sabbathi, in die sabbathi.* Sic solent Hebræi distributiva nomina exprimere geminatione earundem dictionum. ¶ *Ordinabit illos*, יערכנו] Ad verb. *ordinabit* [*dispanet*] *illum*, nempe panem. Sing. pro plur. ¶ *A filiis Israel*, &c. מאת בני ישראל וגו'] Sub. *acceptum*, i. quos sacerdos acceperit à filiis Israel fœdere, sive pacto, semper observando.

9. *Et erit*, והיתה] Sub. *panis ille.* ¶ *De oblatio-*

nibus ignitis, מאשי] *De incensis*, i. res sacrosancta est de his quæ incenduntur Domino. Ideóque ejus esus ipsi Aaroni soli & filiis ejus permittitur.

11. *Et expressit*, ויקוב] Suis scilicet literis nomen יהוה, Lxx rectè transtulerunt καὶ ἐπονομάσαι, *diserte nominavit*, seu *explicuit*. Judæi sentiunt filium istum Israelitidis ex adulterio conceptum ex eo Ægyptio quem Moses occidit: quam fabulam magni nominis apud Hebræos vir refert, atque etiam Lyra. Et addunt etiam causam jurgii fuisse collocationem castrorum. Verùm hæc valeant somnia. Moses dicit istum expressisse nomen, nempe יהוה, quod licèt non ponatur, subaudiendum tamen, ut apparet ex v. 16. Dicunt enim Hebræi Deum simpliciter השם *Nomen* dici, omisso יהוה, aut אל, ob summam reverentiam: dicunt inquam istum non juxta vulgarem consuetudinem אדני *Adonai*, sed juxta literas suas יהוה *Jehovah* enuntiasse; quod est apud Judæos nefandum. Simplicior magis videtur quorundam doctissimorum virorum interpretatio, qui dicunt quòd filius viri Ægyptii malè precatus sit alteri in jurgio, ut fieri solet in contentionibus & jurgiis, & exoptaverit ei exitium aut calamitatem, idque non simpliciter, sed per nomen Dei. Non dixit tantùm, *Exopto tibi malum*; sed addidit, ac disertè nominavit Deum, aut nomen Jehovæ, *Jehovah*, inquiens, *det tibi malum, & perdat te perpetuò*. Sic autem per nomen Dei malè precari est nomine Dei abuti, & ipsum profanare: est quoque blasphemia adversùs priorem tabulam.

12. *Ut exponeret*, &c. לפרוש וגו'] i. Tantisper dum Moses declararet quidnam de eo faciendum esset, revelante Domino.

14. *Blasphemum*, את המקלל] Significat *maledicum & contemptorem*; hîc verò *convitiatorem in Deum, & injurium*.

15. *Portabit*, &c. ונשא וגו'] *Ferat peccatum suum*, i. mulctetur. Ad verb. *Vir vir cùm blasphemaverit, portabit iniquitatem suam*.

17. *Quamlibet animam hominis*, כל נפש אדם *Quemcunq; hominem*, i. hominem cujuscunque ordinis occiderit. Istud generaliter hîc constituitur: circumstantiæ verò leguntur Exod. 21. 12. & Deut. 19. 4.

18. *Animam animalis*, נפש בהמה] Hebraismus, pro, Quicunque occiderit aliquod animal, reddet ejusdem speciei animal, aut illius pretium. V. 21. dicit, *Qui percusserit animal, reddet illud.* ¶ *Animam pro anima*: נפש תחת נפש] Sub. *restituet*.

19. *Maculam*, מום] *Vitium, noxam*. Seq. v. exponit quid per *maculam* intelligat, *fracturam* nempe, &c. i. siquis noxam inflixerit corpori proximi.

20. *Fracturam*, &c. שבר וגו'] Sub. *restituat*. Seipsum declarat cùm mox dicit, *Sicut dederit maculam in homine, sic detur in eo.* ¶ *Sicut dederit*, &c. כאשר יתן וגו'] *Sicut posuerit maculam in proximo, sic ponatur in eo*. i. Quali noxâ affecerit proximum, tali afficietur à judice: neque enim hæc lex fertur privatis, sed Magistratui, ut recto & justo judicio malefactores legitimè puniat.

22. *Judicium unum*, &c. משפט אחד וגו'] i. Idem jus erit vobis, sive fuerit peregrinus, sive indigena: idem jus reddetur peregrino & indigenæ. Ad verb. *Sicut peregrinus, sicut indigena*. Hebraismus, pro, *Sicut peregrinus erit, sic indigena; & sicut indigena, sic & peregrinus*.

CLARIUS.

5. *Duodecim panes*] Alii verterunt, *placentas*. ¶ *Duas decimas*] h. e. Duas partes de decem partibus, mensuram Ephi constituentibus. ¶ *Super mensam purissimam*] Quæ scilicet facta est de auro puro.

11. *Cùmq; blasphemasset*] In Hebræo non est illa vox *Domini*, sed sic, *Cùmq; blasphemasset nomen*. Quod factum est ob reverentiam. Ferunt Hebr. virum illum, divinum illud sacrum nomen literis suis explicuisse, deinde maledixisse. Súntque inter eos, qui putent, eum filium fuisse illius viri, quem Moses in Ægypto interfecit, quódque Deum primò blasphemaverit, deinde Mosi maledixerit, volens ulcisci mortem patris sui. Deus verò, cui sui curæ sunt, magis voluit ulcisci injuriam Mosis, quàm propriam contumeliam, ideo dixit, *Educ maledicum*, & non dixit, *educ blasphemum*. Sic paulò pòst tulit legem dicens: *qui maledixerit Deo suo*, i. e. majori suo, & non ait absolutè, *Deo*: deinde adjecit, & qui blasphemaverit nomen Domini, &c.

19. *Qui irrogaverit maculam*] Capitur macula pro læsura corporis.

DRUSIUS.

20. *Oculum pro oculo, dentem pro dente*] Qui hanc legem ad literam accipiunt, viderint quomodo ea servari vel stabiliri possit in certis casibus, veluti si is qui oculum alteri excusserit, cæcus fuerit; aut qui dentem excusserit, edentulus. Quomodo dabit oculum pro oculo, aut dentem pro dente quem nullum habet. Quid si quartam partem luminis alteri ademerit? quâ ratione quarta pars ei rursum adimetur? fierine hoc ullo modo potest? Hæ rationes & aliæ quamplurimæ in causa sunt quòd antiqui prudentes Juris hanc legem enarraverint de pretio vel oculi vel dentis, ut hoc dicat, Si oculum aut dentem alicui excusserit, dabit tantundem pecuniæ quantum judex æstimabit pro dente aut oculo dandum esse. Sic compensabatur mutilatio membri, & ei fiebat quod alteri fecerat, quæ est justissima lex talionis, quam ἀντιπονθὸς vocant, cùm quis patitur quod alteri fecit. Nam patitur idem luítque in pecunia. Quòd si pauper erat, nec redimere poterat oculum aut dentem, luebat in corpore, aut promittebat pretium daturum cùm dives evasisset. Qui audire vult Ebræos hac de re differentes, adeat ad A. M. in hunc locum.

IDEM.

15. איש איש כי יקלל אלהיו ונשא חטאו

16. ונקב שם יהוה מות יומת A. *Vir qui blasphemaverit Deum suum, & accipiet sibi iniquitatem; & denominans nomen* Domini, *morte moriatur*. Ex glossa interlineari.

GROTIUS.

5. *Duodecim panes*] חלות sunt *placentæ*. Sed vox Græca ἄρτος etiam ad eas se extendit.

11. *Cùmq; blasphemasset nomen, & maledixisset ei*] In Hebræo priori loco est יקב, quod Chaldæus explicat פרש, i. *diserte extulit*. Græci ἐπονομάσας. Nomen intellige illud sanctissimum, Græcis hic τὸ ὄνομα: id enim gravat culpam. Itaque infrà ejus qui quoquomodo Deo maledicit pœna est arbitraria pro modo culpæ; qui illo Nomine pronuntiato, pœna mortis, v. 15, 16.

14. *Extra castra*] Neque enim fiebat lapidatio in loco judicii. ¶ *Et ponant omnes qui audierunt manus suas supra caput ejus*] Quia populus ejus morte tanquam victimâ expiatur.

16. *Qui blasphemaverit nomen Domini*] Nomen illud, Heb. *pronuntiaverit*; Chaldæus itidem ut suprà, & Græci ὀνομάζων. Sed ex eo quod præcedit intelligitur *maledicendo*. In eos qui maledixissent non illo Nomine expresso, pœna erat verberum.

18. *Reddet vicarium*] i. Paris generis animal. In Hebræo est tantùm quod sequitur, *animam pro anima*. Sed mos erat pro animali dare pretium. Nota verò redimi animal mutum ut rem possessam; Hominem verò, qui omnia possidet, non redimi, sed cædem cæde pensari. Tanto, etiam Deo judice, pluris est homo.

19. *Qui irrogaverit maculam*] מום Hebræi, & indè Græci hîc μῶμον vocant quicquid est quo corpus hominis deterius redditur. Vide quæ ad Exodi 12. 5.

CAP.

CAP. XXV.

MUNSTERUS.

5. *Quod sponte nascitur*] Est סְפִיחַ *germen quod crescit absque seminatione & ullo labore hominis.* Quicquid igitur annus septimus produxerit suâ sponte in agro tuo, tempore messis illud tibi non usurpabis, sed omnibus commune erit. Idem est judicium de vineis. Et ubi nos vertimus, *Uvas à te derelictas*, secuti sumus Chal. interpretem, qui sic vertit, *uvas tuæ derelictionis non decerpes.* Alii tamen vocabulum נְזִירֶךָ sic exponunt, *uvas separationis tuæ*, h. e. quas hactenus tibi separasti atque vendicasti, & aliis prohibuisti, jam omnibus communes facies. Rationem hujus præcepti Hebræi assignant, Ut scilicet divites oculos suos sustollant in cœlos, & cogitent necessitates pauperum; ut cùm ipsi in septimo anno querantur, Quid edemus aut quid bibemus? recordentur quòd pauperes semper sint in illa cura & anxietate, qui nunquam serunt aut metunt; & sic in aliis sex annis liberaliores sint erga eos. Colligunt etiam Hebræi ex hoc loco, mundũ duntaxat per sex millia annorum duraturum, & quòd septimus millenarius futurus sit sabbatum Domini. Unde aiunt, שיתא אלפי שני הוי עלמא וחד חרוב, *Sex millibus annorum exsistentia mundi, & uno* millenario *vastatio.* R. Zira docuit eum numerum quærendum ex alphabeto. Nam XXII literæ alphabeti continent Mille quingenta minùs quinque; & quinque literæ finales continent Tria millia quingenta, quæ cum priore numero faciunt quinque millia, minùs quinque. Rursum repetendum est Aleph caput literarum, quod secundò repetitum Mille efficit. Et cùm adhuc quinque deficiant, pensitandum est quòd scriptum est quia *Dominus in He creavit mundum*; He autem facit Quinque. Ecce habes sex millenaria. Numeratur autem millenarius pro uno die, quia scriptum est, *Mille anni ante oculos tuos sicut dies hesterna quæ præteriit.* Sic antiqui Hebræi de duratione mundi senserunt, putantes Christum venturum in principio quinti millenarii; id quod nos Christiani verissimè factum confitemur. Nam ità in Sanhedrin scriptum habent, שיתא אלפי שני הוי עלמא וחד חרוב שני אלפי תהו שני אלפי תורה ושני אלפי ימות המשיח, *Sex millibus annorum durabit mundus, & uno millenario desolatus erit. Duobus millibus durabit devastatio ejus,* (i. inculta hominum vita) *& duobus millibus Lex, atque duobus millibus dies Messiæ.* Unde duo eliciuntur: nempe, quòd lex Mosaica non erat duratura nisi usque ad dies Messiæ; alterum, quòd Christus jamdudum venerit. Ipsi enim hoc Christi anno MDXXXIII, quando hæc scribimus, numerant à principio mundi quinque millia annorum, ducentos, nonaginta tres annos; & adhuc exspectant suum Messiam, cùm in sexto sint millenario annorum mundi. Unde recentiores increduli R R. plurimùm suspensi hærent, nescientes quò se vertant. Durum est illis priscorum concordem sententiam refellere; & adhuc gravius esse ducunt Christi Regno residuum sexti millenarii tempus, quod tam breve est (cùm jam ferè trecenti abierint anni) adscribere; præsertim cùm consolatio Divina semper major & copiosior sit quàm inflicta tribulatio; ipsi autem jam per mille annos & quadringentos in magna fuerunt afflictione, speruntes tempore Messiæ duplicia recipere pro sui consolatione. Sunt igitur ex recentioribus R R. qui priorem sententiam, in qua dicitur, quòd *septimus millenarius futurus sit in devastatione*, sic exponunt; Immissa est, inquiunt, per serpentem immunditia pessima in genus humanum, ob quam variis morbis corporis & spiritûs obnoxii facti sumus; & quamdiu illa regnat in mortali nostro corpore, exspectandus non est Messias. Durabítque hæc misera vita donec omnes spiritus corporandi descenderint, & iterum mortui fuerint. Id autem durabit usque ad finem sexti millenarii: & tunc veniet Messias, etítque mundus חרוב *devastatus*, sic quòd spiritus ampliùs non descendent in corpora, nec ampliùs erit generatio illa immunda & corruptio hominis; sed innovabuntur spiritus, ab omni segregati immunditia, juxta illud, *Spiritum novum dabo in visceribus eorum.* Innovabitur mundus, etítque nova hominum & pura generatio; quia in septimo millenario suscitabuntur mortui & gaudebunt cum Messia suo. Ecce quæ ad secundum Christi adventum referenda sunt, Judæi frustrati suo Messia ad primum detorquent adventum. Sed non mirum quòd cæca mens nihil nisi tenebras videt. Sunt tamen multi qui aliter sentiunt & juxta Scripturæ vaticinia Christi adventum indies magno desiderio exspectant. Omitto hîc quid quidã de transmigratione animarum, præsertim impiorum, sentiant, nisi quòd hoc unum hîc referam verbum, satìs impium, מְבַלֵּחַ אֶת רִשְׁעִים וּמֵאִיד לְהֶם מְנוּחָה עֹלָמִים: לְהֶם יוֹם לְפִי גְלְגֹלֶם וּבְסוֹף הִיא לְהֶם מְנוּחָה עֹלָמִים: Propter simpliciores nolui vertere.

10. *Libertatem*] Est דְרוֹר idem quod חוֹפֶשׁ *libertas, manumissio,* quæ in jubileo fiebat, in memoriam liberationis de Ægypto. Unde in lege Mosaica quinquaginta vicibus fit mentio de illa liberatione ab Ægypto. Liberabantur autem nedum servi Hebræi in jubileo, verùm & terræ prædia redibant ad primos dominos. Erat etiam annus ille pro sabbato habendus: & quæ terra suâ sponte in frumento & vino proferebat, omnia erant communia, id quod & in septimo quolibet anno fiebat. In quinquagesimo anno etiam subulatus à servitute liberabatur; & qui in servitutem sex annis erat venditus, in jubileo libertate donabatur, etiam si sex illi anni nondum completi essent. Vocatur autem annus ille quinquagesimus יוֹבֵל, quòd tunc clangerent cum *cornu arietis.* Est enim יוֹבֵל idem quod שׁוֹפָר שֶׁל אַיִל, *cornu arietinum.* Sonus autem ille captivis relaxationem, servis, ancillis & debitoribus, sed & possessionum venditoribus libertatem annunciabat, pauperibúsque omnia quæ in campo crescebant communia declarabat: Quin & bestiis agri libertatem edendi prædicabat. Nam quod homines comedere nolebant aut non poterant, id bestiarum erat, ut fœnum & stramen. Unde dicunt Hebræi, quòd citra piaculum stramen in anno jubilei, vel etiam in septimo anno natum, comburi non potuit, quando bestiæ cibus esse poterat. Sed nec ex illo stramine cervical impleri debuit, quod Deus bestiis in escam dedit. Fructus quoque septimi anni aut quinquagesimi vendi non poterant pro pecunia, sed pro alio cibo commutari poterant, ídque citra omnem mensuram, numerum & ponderationem; ut scilicet hoc judicio omnia communia ostenderentur.

21. *Pro tribus annis*] Sumitur hîc initium anni à principio Nisan. Sextus igitur annus proferet fructus, ut illo anno & sequenti, qui est annus quietis, & octavo anno, cùm iterum agros seminare licuerit, victus haberi possit.

23. *In exrterminationem*] Est צְמִתוּרַת idem quod בְּרִיתוּרַת. *Exterminari* autem hîc dicitur ager à me quando penitus à me abdicatur; id quod apud Hebræos fieri non potuit, sed prædia vendebantur usque ad annum jubilei, sive is propè sive longè abesset. Et interea temporis, qui vendiderat semper redimere poterat.

24. *In omni terra redemptionem dabitis*] i. Non prohibebitis quin redimi possit ager.

25. *Redimat venditionem*] Hunc habet sensum, Jure meo Divino redimere potest rem venditam.

27. *Computétque annos*] Jubentur computari anni transacti à venditione, & anni qui adhuc restant usque ad jubileum: & si illi æquales fuerunt, restituetur in redemptione dimidium pretium emptori; sin inæquales, proportio fiet inter annos residuos & pretium restituendum. Idem judicium est de ædibus quæ extra civitates muratas emuntur. Ædes verò intra civitatum mœnia alio emuntur jure. Textus est clarus, nisi quòd יָמִים hîc capitur pro שָׁנִים. Eadem locutio habetur Gen. 24. 55.

30. *Quæ est civitate murata*] In Hebræo scribitur לֹא pro לוֹ. Non est igitur adverbium negandi.

33. *Qui redemerit*] Capitur hîc גָּאַל *redimere* pro קָנָה *emere.* Non habuerunt Levitæ agros vel vineas, sed domos tantùm & suburbana loca, quæ cis pro agris reputabantur:

bantur: ideo poterant ea quando volebant redimere, eo jure quo reliqui Hebræi agros suos redimere poterant. Est autem v. 34. מגרש שדה *locus spatiosus extra urbes*, in quo Levitæ pecora sua conservabant. Onc. vertit חקל רוח *ager spatiosus.*

43. *Cum duritia*] Est בפרך idem quod בקשה, ut nos vertimus.

45. *Inquilinorum*] Inquilini sunt qui aliunde venerunt in terram tuam ut tecum habitent. K. dicit *subulatos* esse, qui cogebantur manere usque ad jubileum, sicut mercenarii conducebantur ad sextum usque annum; & si tunc non excussissent servitutem, subulâ confodiebantur, & fiebant inquilini. ¶ *In possessionem*] h. e. Possidebitis eos, quandiu apud vos fuerint, pro servis & ancillis.

47. *Manus apprehenderit*] Hebraismus est pro *ditescere*, vel *bonum aliquod assequi quo commodum tuum procures.*

51. *Redemptionem*] h. e. Pretium redemptionis. Ut si pro XL aureis fuisset venditus, fuisséntque ad annum jubilei XX anni; & nunc cùm sese redimere conaretur adhuc X restarent anni usque ad jubileum, restituere jubetur de pretio emptionis XX aureos, proportione scilicet pretii & temporis servatâ, cùm mercenarium magis egerit quàm emptitium servum. Non enim ipse, sed opera & labor ejus venditus fuit domino.

FAGIUS.

2. *Tunc quiescat terra*, &c.] i. Terra erit in otio, non arabitur neque seminabitur, in honorem Domini. Et id quidem sign. verbum Hebraicum שמט *Schamat* quod & Chaldaismus hic usurpat, quod sign. שבות הדבר ינטישתו *derelictionem, dimissionem & neglectum* quodammodo rei alicujus sign. Hinc שנת השמיטה *annus dimissionis* dicebatur, quòd in eo terra non coleretur nec seminaretur, sed dimittebatur & negligebatur: atque hæc dimissio *sabbatum*, sive *quies, terræ* dicebatur.

5. *Cadiva messis tua*] Vox Hebraica ספיח *Saphiach*, & Chaldaica כחא *Chatta*, propriè sign. teste K. *quod suâ sponte nascitur*, sine satione, opera & cultura hominis, ex granis videlicet quæ deciderunt inter metendum: unde per *cadiva* vertimus. ¶ *Et uvas à te derelictas*] Ad literam est, *Et uvas derelictionis tuæ.* Sed idem sensus est. Textus Hebraicus habet, ואת ענבי נזירך, *& uvas separationum tuarum:* Quod quidam sic exponunt q. is sensus sit, Uvas quas hactenus tibi separasti, & aliis prohibuisti, jam omnibus communes facies. Alii, *Uvas*, i. vineas, *à te derelictas*, non cultas, non putatas. Quam sententiam habet etiam R. D. K. qui sic exponit, הענבים שפירשת מהם ולא התעסקת בהם בעבודה, *uvas à quibus separasti te*, sive *abstinuisti, & non laborasti in eis, colendo eas.* Hebræi hujus datæ legis hanc assignant rationem, ut scilicet divites oculos suos sustollerent in cœlos, & cogitarent necessitates pauperũ. ut cùm ipsi in septimo anno querantur quid edemus? aut quid bibemus? recordentur quòd pauperes semper sunt in illa cura & anxietate qui nunquam serunt aut metunt. Et hoc sibi vult Paraphr. noster suâ versione.

8. *Septem sabbata annorum*] i. Septem hebdomadas annorum. Hic vides *sabbatum* pro *hebdomade* poni.

9. *Tubam*, sive *cornu, clangoris*] De ista tuba sive cornu, quomodo ex ariete sumi & parari debeat, quomodóque cum eo sonandum sit, miras & ridiculas Judæi habent superstitiones, quibus adhuc hodie utuntur. Et dicunt propterea debere esse cornu arietinum, ut coram Deo in memoriam revocetur colligatio & immolatio Isaac facta in monte Moriah, atque illius recordatione ipsis benefaciat, preces exaudiat, &c. Verùm saniora & firmiora sunt quæ nos Christiani sentimus & tenemus; Per clangorem illius cornu sive tubæ adumbratum esse clangorem, h. e. prædicationem, Euangelii, quâ nobis prædicatur & promulgatur vera libertas, quæ nobis contigit per solum Christum, qui est aries ille immolatus pro nobis in ara crucis, ut eriperet nos potestate ac tyrannide Satanæ, peccati, mortis & inferni. Oamus quoque libenter Judæis, quòd dicunt magnum fore hujus tubæ sonitum in adventu Messiæ, prò quo citant locum Zach. 9. 14. *Dominus Deus clanget tubâ*, &c. Hoc enim revera impletum est in Christo nostro, quando tum per ipsum tum per Apostolos ejus Euangelii clangor, i. prædicatio, increbuit universo mundo: & implebitur denuò in secundo illius adventu, juxta illud Apostoli 1 Thes. 4. 16. *Quoniam ipse Dominus cum hortatu, & voce Archangeli, ac tuba Dei descendet de cœlo*, &c. Habuerunt certè veteres illi Hebræi illarum rerum gustum quendam; verùm recentiores Judæi omnia crassissimè accipiunt.

10. *Jubileus ipse erit vobis*] Hebræi dicunt יובל *Jobel* esse nomen Arabicum, & significare *arietem.* Unde & דיכרא *Dichra*, i. *arietem*, interdum vertit Paraph. Chaldæus. Hinc cornu quod ex ariete prodit *Iobel* dicitur. Et annus quoque quinquagesimus *Jubileus* vocabatur, quòd in eo clangerent cornu seu tubâ arietinâ.

14. *Non decipiat is quisque fratrem suum*] Verbum Hebraicum ינה *Ianah* quam habeat vim significandi, vide super Exod. 22.

23. *Terra non vendatur in perpetuum*] Textus Hebraicus ad literam habet, *Non vendatur terra in exterminationem*, sive *internecionem.* Vox enim Hebraica צמיתות, *Zemithuth, exterminationem, excisionem* & *abdicationem* sign. Per hoc autem intelligitur quòd terra non debet absolutè & omnino, h. e. in proprietatem, vendi. Quæ enim ità absolutè venduntur, exterminari quodammodo, perire & planè abdicari à venditore videntur. Hoc autem non debebat fieri apud Judæos; sed prædia & agri debebant vendi prout annus Jubilei vel propè vel longè abesset: Et interea temporis qui vendiderat semper redimere poterat. Paraph. noster pro voce Hebraica צמיתות posuit לחלושין *lachlutin*, quam *simpliciter, absolutè* & *in perpetuum* interpretantur: quam lectionem secutus est author Vulg. editionis, & post illum Compl. quos & ego secutus sum.

25. *Si pauperie adactus frater tuus*, &c.] Annotant hic Hebræi, non fuisse potestatem alicui vendendi bona sua nisi ad summam paupertatem redactus fuerit: Quam significari dicunt per verbum מכך *machach.*

26. *Et apprehenderit manus ejus* &c.] Sub. *facultates*: q. d. Si manu vel operâ suâ tantum facultatum assequetur ac comparaverit ut redimere possit divendita, semper hoc ei integrum erit: non præcludatur illi via redeundi ad bona sua.

29. *Tanto tempore erit redemptio ejus*] Ità vertit Compl. Ad literam est עידן בעידן *Idan beidan*, i. *de tempore in tempus*, &c. Est autem hæc locutio periphrasis *anni* in Chaldaismo: quam habes Gen. 24. 55. Ubi enim textus Hebraicus habet תשב הנערה אתנו ימים או עשור אחר תלך, *Maneat puella nobiscum per dies, vel decem* (Quod Hebræi sic exponunt, *Per dies*] i. *per annum*; *vel decem*] i. *per decem menses, si integer annus non potest impetrari*) Ibi Paraph. Chaldaica habet, עידן בעידן או עסרא ירחין, *ad tempus aliquod*, h. e. *per annum, vel saltem decem menses.*

34. *Ager verò spacii civitatum*, &c.] i. Ager ille suburbii non poterit vendi etiam à Levitis, quia possessuri sunt suburbana perpetuò. Vocem Hebraicam מגרש *Migrasch* interpretantur *locum extra urbes*, in quo Levitæ pecora sua conservabant. Et K. deducit à verbo גרש *Garasch*, quod *expellere* sign. hinc suburbana illa loca מגרשים *Migraschim* dicta scribit, eò quòd sunt extra civitatem, & q. ex urbe expulsa. Noster Paraph. vertit *agrum spatii*, sive *spatiosum.*

35. *Et nutaverit manus ejus*] *Nutare* sive *declinare alicujus manus* dicitur, quando deficiunt alicujus opes & facultates. q. d. Si paupertate coactus fuerit petere opem à te. Alii interpretantur, *si opes ejus fuerint infirma.* ¶ *Apprehendas eum*] i. Juves eum facultatibus, nec patiaris ut ad extremam veniat paupertatem: In tempore illi succurre, dum adhuc aliquid habet. Metaphora sumpta est ab his qui labascunt, quos apprehendimus & tenemus nè planè concidant. In hunc sensum & R. S. explicat, qui in

in hunc locum ità ſcribit, אל תניחהו שידד ויפול וידוה קשה להקימו אלא חזקהו משעת סיוע היד למה זה דומה למשאוי שעל החמור עודהו על החמור אחד תופש בו ומעמידו נפל לארץ חמישה אין מעמידין אותו, *Ne dimittas eum ut deſcendat & concidat, & difficulter rurſum poſſit erigi; ſed apprehende* ſive *corrobora eum ab hora* ſeu *tempore quo inclinat ſe manus ejus. Cui talis ſimilis eſt? Oneri* ſcilicet *quod eſt ſuper aſinum. Dum adhuc ipſum ſuper aſinum eſt, unus apprehendere ipſum & retinere poteſt: quòd ſi in terram cadit, quinque non poſſunt rurſum ipſum erigere.*

36. *Uſuram & incrementum*, &c.] De *uſuræ* vocabulo quædam annotavi Exod. 22. & infrà in Deuteronomio de eo ampliùs diſſeram.

47. *Quòd ſi invaluerit manus ejus*] Ad literam eſt, *Si aſſequatur*, vel *apprehendat, manus incircumciſi.* h.e. Si ad opes pervenerit & dives effectus fuerit peregrinus qui in urbe tua moratur, &c.

VATABLUS.

1. *IN monte*, בהר] Hîc Hebræi nonam hujus libri ſectionem incipiunt, quam ab hac voce בהר denominant.

2. *Do*, נותן] Præſ. Heb. pro fut. ¶ *Tunc ſabbathizabit*, &c. ושבתה הארץ שבת] *Tunc requieſcet regio requietione:* vel, *ceſſatione:* aut, *quiete.* i. terra erit in otio, non arabitur, neque ſeminabitur, ídque in honorem Jehovæ. Vide ſeq. v.

3. *Fructus ejus*, תבואתה] *Proventus ejus.*

4. *Sabbathum Jehovæ*, שבת ליהוה] Appoſitivè dictum, q. d. ſabbathum illud, ſive ceſſatio illa quieta & altum otium, celebrabitur in honorem Domini, non autem in honorem idolorum. Mox declarat quid ſit *ſabbathum terræ*, nempe quòd ager non ſereretur, & vinea non putaretur, atque ità quieſcere videretur cùm fructum non ferret: nam quando ſeritur & metitur, fructum ferre ſolet; non igitur quieſcit.

5. *Quæ ſuâ ſponte*, &c. את ספיח ונו'] Ad verb. *Spontè naſcens meſſis tuæ*, i. quæ ſpontè naſcuntur ex granis meſſis anni præcedentis. ספיח ſign. id quod ſpontè naſcitur ex granis quæ deciderunt inter metendum. ¶ *Separationis tuæ*, נזירך] i. quas ſeparaſti & conſecraſti Deo: Ità quidam Hebræorum exponunt. Doctus inter illos exponit, *uvas à quibus ſeparaſti te, ſive abſtinuiſti, & non laboraſti in eis, colendo eas.* Unde quidam vertunt, *derelictionis tuæ.* Alii vertunt, *uvas vinearum non putatarum.* i. uvas natas è vineis non putatis & cultis. ¶ *Annus requietionis*, &c. שנת שבתון יהיה לארץ] i. terra erit in quiete & ſummo otio anno illo.

6, *Sabbathum terræ*, שבת הארץ] i. quod ſpontè natum fuerit eo anno quo terra ſabbathum ſuum aget, erit vobis in cibum.

7. *Fructus ejus*, תבואתה] *Proventus ejus*, ſub. *terræ.*

8. *Sabbatha*, שבתות] *Hebdomadas.* ¶ *Qui quidem*, &c. והיו לך ימי שבע] Ad verb. *& erunt tibi* [ſub. *numeranti*] *dies ſeptem ſabbathorum annorum, quadraginta novem anni.* i. dies ſeptem hebdomadum aſſurgent in numerum 49 annorum.

9. *Tunc tranſire facies tubam jubilationis*, והעברת שופר תרועה] Hebraiſmus, Clangetis cornu arietino, ſive clangore tubæ ſignificabitis annum jubileum adveniſſe. ¶ *Die expiationum*, ביום הכפורים] Controverſia eſt inter Hebræos de principio anni. Alii dicunt menſem Martium eſſe principium anni, reſpicientes exitum filiorum Iſrael. Alii menſem Septembrem, ſpectantes creationem mundi. Aut igitur à mundo condito numerant Hebræi, aut ab exitu filiorum *Iſrael.* Certiſſimum tamen eſt, quando Moſes de anno jubileo loquitur, intelligere principium anni eſſe Septembrem.

10. *Sanctificabitiſque*, וקדשתם] i. pronuntiabitis eum eſſe ſacrum & dicatum Deo. ¶ *Libertatem*, &c. דרור ונו'] Hebraiſmus. Proclamabitis omnes habitatores regionis eſſe liberos qui priùs erant ſervi: tunc enim fiebant rurſum domini poſſeſſionum ſuarum quas vendiderant: ver. 13. ſeipſum declarat. ¶ *Jobel ipſe erit vobis*, יובל הוא תהיה לכם] i. habebitis eum pro jubileo. יובל ſign. *arietem*; item *buccinam è cornu arietino*; præterea *annum quinquageſimum*, ſic dictum quòd in eo clangerent buccinâ arietinâ. ¶ *Ad familiam ſuam*, אל משפחתו] Hoc dicit quòd qui in ſervos venditi fuerant ante annum jubileum, eo anno donabantur libertate.

11. *Jobél ipſe*, &c. יובל הוא ונו'] *Jubileus erit vobis annus ille quinquageſimus.* Alii, *Jubileus eſt, & erit annus quinquageſimus.* 1. habebitis illum pro anno quinquageſimo. ¶ *Quæ ſpontè produxerit terra*, את ספיחיה] Ad verb. *ſpontè naſcentia ejus.* ſub. *terræ.* Ut v. 5. ¶ *Separationes ejus*, את נזריה] *Derelictiones ejus*, ſub. *vineæ.* i. vineas incultas quæ eo anno cultæ non fuerint: vel vineas non putatas eo anno. Vide ver. 5.

12. *Agri comedetis*, &c. מן השדה ונו'] *De agro comedetis proventum*, i. quod eo anno ſpontè produxerit ager.

14. *Cúmque vendideris*, &c. וכי תמכרו ונו'] Ad verb. *Et cùm vendideritis venditionem proximo tuo*, &c. Verbum plur. pronomini ſing. junctum. Mutatio numerorum frequens Hebræis. ¶ *Venditionem*, ממכר] i. aliquid venale. ¶ *Nè opprimatis*, אל תונו] *Ne decipiatis.*

15. *Secundùm numerum*, במספר] Ad verb. *in numero.* Verſum iſtum declarat ſequens verſus. q. d. Habenda eſt ratio annorum elapſorum à jubileo: ſi enim viceſimo anno à jubileo emes, non tanti emes quanti emendũ eſſet ſi decem tantùm anni præteriiſſent. Nam ſi viginti anni elapſi eſſent, triginta ſolùm ſupereſſent; ſi decem, quadraginta. Si igitur plures ſuperſint anni à jubileo, pluris tibi vendet; ſi pauciores, minoris. ¶ *Secundùm numerum annorum fructuum*, במספר שני תבואות] *Ad numerum annorum proventuum.* i. quibus capies fructum rei venditæ.

16. *Multiplicabis*, &c. תרבה ונו'] i. augebis pretium rei venditæ. ¶ *Et juxta diminutionem*, ולפי מעוט] *Et juxta paucitatem*, i. ſi pauciores ſuperſunt anni à jubileo, minues pretium rei venditæ. ¶ *Numerum enim fructuum*, מספר תבואות] ſub. *& non fundum.* i. tantùm tibi vendit fructum quem capies tempore annorum qui ſuperfuerint à jubileo.

18. *Confidenter*. לבטח] i. ſine ullo timore.

20. *Fructus noſtros*, את תבואתנו] *Proventus noſtros*, i. fructum terræ noſtræ.

21. *Tunc præcipiam*, &c. וציויתי ונו'] *Tum mandabo benedictionem meam vobis*, i. benedicam vobis.

22. *Fructum veterem*, מן התבואה ישן] *De proventu veteri.* i. qui creverit anno ſexto. ¶ *Fructus ejus*, תבואתה] Anni ſcilicet octavi. ¶ *Vetus*, ישן] Quidam ſubaudiunt פרי, & vertunt, *fruges antiquas*, i. collectas anno ſexto.

23. *Abſolutè*, לצמתות] *Omnino, in totum.* Ad verb. *ad exciſionem*, vel, ut quidam, *in exterminationem*, eodem ſenſu. *Exterminari* autem hîc dicitur ager, quando penitus à poſſeſſore abdicatur, id quod apud Hebræos fieri non potuit; ſed prædia vendebantur uſque ad annum jubilei, ſive is propè ſive longè abeſſet. ¶ *Mea eſt terra*, לי הארץ] q.d. Terra non eſt veſtra, ſed mea: capietis quidem fructum ex ea, ſed meus eſt fundus: nam peregrini & coloni mei eſtis. *Domini* quidem *eſt terra & plenitudo ejus:* ſed Terra Iſrael propriè dicitur *Terra Domini*, primùm quia hanc elegit præ aliis ut habitarent in ea poſteri Patriarcharum, & inſtituerentur ibi Sacra quibus promiſſiones de Chriſto conſervarentur. Deinde quia Gentes Chananææ, quæ priùs hanc terram incoluerunt, deletæ ſunt mandato Dei, & Iſraelitæ ſunt in eam magnis & ſtupendis miraculis à Deo introducti. Nam Deut. 9. 5. dicitur, *Non propter juſtitias tuas & æquitatem cordis tui ingredieris*, &c. Cùm igitur Iſraelitæ conſecuti ſint poſſeſſionem terræ Chanaan non ſuâ induſtriâ aut juſtitiâ, ſed clementiâ & beneficio Dei, exigit æquitas & gratitudo ut in contractibus ſuis civilibus conſervent eas leges & ordinationes, non quas quilibet pro privato ſuo commodo excogitat,

excogitat, sed quas Deus ipse per Legislatorem suum servandas proponit.

24. *Possessionis vestræ*, אחוזתכם] i. quas possidebitis. ¶ *Redemptionem*, &c. גאולה תתנו לארץ] i. quicquid vendideris, sub conditione redemptionis vendes. h.e. ut liceat redemptori redimere.

25. *Quum attenuatus fuerit*, כי ימוך] i. inciderit in paupertatem. ¶ *Redemptor ejus*, גואלו] i. qui habebit jus redimendi quod ille vendiderit.

26. *Et si non fuerit*, &c. ואיש כי לא יהיה לו גואל] Ad verb. *Et vir, quum non erit illi redemptor.* i. quum non habuerit propinquum cui sit jus redimendi quæ ille vendiderit. ¶ *Sed apprehenderit manus ejus*, והשיגה ידו] *Et assequatur manus ejus.* sub. *pretium quo redimere possit.* Seipsum mox exponit: idem enim dicit diversis verbis. q.d. Si manu vel operâ suâ tantum facultatum assecutus fuerit ac comparaverit ut redimere possit divendita, semper hoc ei integrum erit: non præcludetur ei via redeundi ad bona sua. ¶ *Quod sufficit*, &c. כדי גאולתו] Ad verb. *juxta sufficientiam redemptionis ejus.* Sic v. 28.

27. *Venditionis suæ*, ממכרו] i. à quo tempore vendiderit agellum.

28. *Quod sufficiat ad*, &c. ומצא די השיב לו] Ad verb. *sufficientiam reddendi illi*, nempe emptori. ¶ *At egredietur*, ויצא] sub. *agellus de possessione ejus qui emit.*

29. *Erit*, והיתה] i. tum durabit redemptio donec completus sit annus à venditione facta. Seipsum exponit mox, quum dicit *intra totum spatium anni à venditione posse redimi.* ¶ *Anno uno*, ימים] Ad verb. *diebus.*

30. *Absolutè*, לצמיתות] Vide v. 23, ¶ *In generationibus ejus*, לדורותיו] i. & posteris ejus.

31. *Secundùm agrum terræ æstimabitur*, על שדה הארץ יחשב] *Cum agro terræ reputabitur.* sub. *unaquæque earum.* Nam *domus*, quod præcessit, est plurale Heb. i. jure agrorum vel terræ vendentur. Nam quemadmodum agellus redimi potest, ità & domus illæ redimi poterunt. ¶ *Ei*, לו] Nempe domui, vel unicuique domui, i. illæ redimi poterunt.

32. *Urbium autem Levitarum*, &c. וערי הלוים וגו'] i. Si Levitæ vendiderint urbem aut domum quæ fuerit in urbe in qua habitabunt, semper poterunt redimere illam.

33. *Emerit*, יגאל] sub. *domum aliquam.* Ità docti inter Hebræos. Alii aliter interpretantur. Hîc גאל *redimere* pro קנה *emere* ponitur. ¶ *Egredietur venditio domûs*, ויצא ממכר בית] i. domus vendita egredietur de manu emptoris, & restituetur venditori in anno jubileo.

34. *Ager autem*, ושדה] *Agrum suburbii* vocat locum spatiosum extra urbes in quo Levitæ pecora sua asservabant. Chaldæus paraph. vertit *agrum spatiosum.*

35. *Et nutaverit manus ejus*, ומטה ידו] Hebraismus, & facultates ejus ità attritæ fuerint ut cogatur petere opem à te. Alii exponunt. *Si opes ejus fuerint infirmæ.* ¶ *Apprehendes illum*, והחזקת בו] *Tum firmabis illum*, i. juvabis illum pecuniâ tuâ & facultatibus tuis. Nec patieris ut ad extremam veniat paupertatem: in tempore illi succurre dum adhuc aliquid habet. Metaphora sumpta est ab iis qui labascunt, quos apprehendimus & tenemus nè planè concidant. In hunc sensum & magni nominis apud Hebræos vir explicat, ità scribens, *Nè dimittas eum ut descendat & concidat, & difficultèr rursum possit erigi, sed apprehende sive corrobora eum ab hora seu tempore quo inclinat se manus ejus. Cui autem talis similis est? oneri scilicet quod est super asinum: dum adhuc ipsum est super asinum, unus apprehendere ipsum & retinere potest: quod si in terram cadat, quinque non possunt ipsum erigere.* ¶ Sicut *peregrinus & advena*, &c. גר ותושב וחי עמך] Juxta hanc versionem ו in וחי tantùm vertit præt. in fut. Alii vertunt, tam *peregrinum, quàm advenam, & vivet apud te:* vel, ut alii, sive *peregrinus, sive advena fuerit, & vivet apud te.* q.d. Non solùm fratrem tuum Israelitam pauperem juvabis, sed etiam peregrinum & advenam qui ad paupertatem devenerit.

36. *Et augmentum*, ותרבית] *Et incrementum.* Alii, *fœnus.* Alii, *superabundantiam.* Alii, *amplius.* Vide Prov. 28. 8. Ezech. 18. 8, 13. & 22. 12.

39. *Ità ut vendat se tibi*, ונמכר לך] Ad verb. *& vendiderit se tibi.* sub. *in servum.* ¶ *Non utéris operâ*, &c. לא תעבוד וגו'] *Non facies eum famulari famulatu servili.* i. non abutéris eo tanquam servo, sive non habebis eum pro servo; verùm tractabis illum tanquam mercenarium & colonum, sive utéris eo tanquam mercenario & colono. De hoc verbo עבד quando constituitur cum ב, vide Exod. 1. 14. & Jer. 25. 14. & 27. 7.

40. *Tanquam advena*, כתושב] *Tanquam colonus.* Doctus inter Hebræos dicit hanc vocem significare eum qui diu habitavit in aliquo loco.

42. *Non vendentur*, &c. לא ימכרו ממכרת עבד] i. propterea non poterunt vendi in servos perpetuos.

43. *Durè*, בפרך] Ad verb. *in duritia.* i. durè & rigidè, sive cum summa severitate.

44. *Servum & ancillam.* עבד ואמה] Sing. Heb. pro plur.

46. *Ad possidendam possessionem*, לרשת אחוזה] i. ut eos possideatis. ¶ *Fratribus autem vestris*, &c. ובאחיכם וגו'] i. nemo ex vobis durior sit erga fratres suos Israelitas.

47. *Adepta fuerit*, תשיג] *Assecuta fuerit.* sub. *magnas opes.* Hebraismus, Si ad opes pervenerit, & dives effectus fuerit peregrinus qui apud te moratur. ¶ *Stirpi*, לעקר] *Radici.* i. viro primario, vel advenæ converso ad Judaismum, cujus radix erat ex familia advenæ: aut homini cujus majores erant advenæ.

48. *Redemptio erit ei*, גאולה תהיה לו] i. redimi poterit.

49. *Aut propinquus carnis ejus*, או משאר בשרו] *Aut de cognatione carnis ejus.* i. aut aliquis alius de cognatione ejus. ¶ *Adepta fuerit*, השיגה] *Assequetur.* sub. *opes.* i. si rursus ditescat.

50. *Usque ad annum jobel*, עד שנת היובל] Annum jubileum intelligit eum qui sequitur venditionem. ¶ *Æstimabitúrq; pecunia venditionis ejus*, והיה כסף ממכרו] Ad verb. *erit q; pecunia venditionis ejus*, &c. *Pecuniam venditionis ejus* vocat pecuniam quâ venditus fuit. Vide annot. seq. ver. ¶ *Secundùm dies mercenarii fiet cum eo.* כימי שכיר יהיה עמו] Ad verb. *secundùm dies mercenarii erit cum eo*, i. merces operæ ejus quâ inservivit ei, tanti æstimabitur quanti opera mercenarii æstimari solet. In redemptione Israelitarum qui se alienigenis vendiderant, habebatur ratio operæ, quæ in ipsa redemptione æstimabatur quanti æstimari ex æquo & bono debebat. Pretium autem & merces operæ deducebantur de pretio redemptionis: & quod æstimatâ operâ emptitii Israelitæ reliquum erat, persolvebatur ab eo emptori.

51. *Si adhuc multi fuerint*, אם עוד רבות בשנים] Ad verb. *Si adhuc multi in annis.* i. si in annis qui supersunt usque ad jubileum, sint multi anni. q.d. Si adhuc multi anni restent usque ad jubileum. ¶ *Secundùm eos*, לפיהן] i. secundùm numerum illorum. ¶ *Redemptionem suam*, גאולתו מכסף מקנתו] *Pretium redemptionis suæ, de pecunia* scilicet *quâ emptus fuerit.* Ut si 40 aureis fuerit venditus, supersintque usque ad annum jubilei 20 anni; cùm autem se redimere conabitur, adhuc 10 supersint anni usque ad jubileum; jubebitur restituere de pretio quo emptus sive venditus fuit 20 aureos, proportione scilicet pretii & temporis servatâ, cùm mercenarium magìs egerit quàm servum. Non enim ipse, sed opera & labor ejus venditus fuit domino.

52. *Ex annis*, בשנים] Hîc ב pro מן positum est. ¶ *Juxta annos*, &c. כפי שניו וגו'] i. pro ratione annorum quibus serviturus est addet pro redemptione sua pecuniam.

53. *Tanquam mercenarius annuus*, כשכיר שנה בשנה] Ad verb. *Tanquam mercenarius anni in annum.* ¶ *Non dominabitur ei*, לא ירדנו] Affixum pronomen pro separato, ירד לו pro לו, i. non sines advenam duriter dominari fratri tuo servienti servitutem apud illum. ¶ *Durè in oculis tuis*, בפרך לעיניך] *Duriter te videnti.* Vide v. 43.

54. *In*

54. *In illis*; בְּאֵלֶּה] Sub. *annis*, vel, *per illa*, sub. *quæ diximus*.

CASTALIO.

6. ET *vobis terræ sabbatum victui esto*] Eo anno terræ frugibus superioris anni vescimini; neu terram colitote.

12. *Ruris frugibus vivitote*] Scilicet superioris anni.

CLARIUS.

6. SED *erit sabbatum terræ vobis in cibum*] Patet his verbis nec dominum agri prohibitum vesci eis quæ non adhibitâ culturâ illo anno sponte nascantur, sed tamen fructus redigere prohibitum. Sic ergò permissus est aliquid indè in escam sumere perinde ut transiens, ut hoc solùm caperet quod statim vescendo consumeret, non quod in usus reponeret. Rationem hujus præcepti de sabbato terræ, h.e. anno septimo, Hebræi assignant, ut scilicet divites oculos suos sustollant in cœlum, & cogitent necessitates pauperum, ut cùm ipsi septimo anno querantur quid esuri sint, recordentur pauperes in illa semper cura esse, quippe qui nunquam serant aut metant, itaque in aliis sex annis liberales sint erga eos. Colligunt etiam Hebræi ex hoc loco, mundum duntaxat per sex millia annorum dùraturum, & septimum millenarium futurum sabbatum Domini: quæ cogitatio fortasse etiam χιλιασὰς introduxit. Verùm, quod pro nobis facit, antiqui Hebræi putârunt Christum venturum in principio quinti millenarii; id quod nos verissimè factum confitemur. Nam in Sanhedrin ità scriptum habent, *Sex millibus annorum durabit mundus, uno millenario desolatus erit. Duobus millibus durabit devastatio ejus*, i. inculta hominum vita, *& duobus millibus Lex, atque duobus millibus dies Messiæ*. Unde duo eliciuntur; nempe quod lex Mosis non erat duratura nisi usque ad dies Messiæ; alterum quòd Christus jamdudum venerit. Ipsi enim hoc Christi anno MDXL numerant à principio mundi quinque millia & trecentos annos: & adhuc exspectant suum Messiam, cùm in sexto sint millenario annorum mundi.

10. *Et proclamabitis libertatem*] h.e. manumissionem, quæ in Jubileo fiebat in memoriam liberationis de Ægypto. Unde & in lege Mosaica quinquagies fieri mentionem dicunt de illa libertate ab Ægypto: proclamabat ergo ille annus relaxationem captivis, libertatem servis, ancillis, debitoribus, & possessionum venditoribus, pauperibúsque omnia, quæ in campo crescebant, communia declarabat. ¶ *Ipse est enim Jubileus*] Hebræa dictio est *Iobel*, & sign. *cornu arietinum:* Eo enim utebantur in ea solennitate pro buccina in memoriam immolati & liberati Isaac, quando pro eo immolatus fuit aries, *&c.*

27. *Computabuntur fructus*] Jubentur computari anni transacti à venditione, & anni, qui adhuc restant usque ad Jubileum, &, si illi æquales fuerint, restituetur in redemptione dimidium pretium emptori: sin inæquales, proportio fiet inter annos residuos, & pretium restituendum.

29. *Qui vendiderit domum*] Causam hujus differentiæ domorum quæ intra urbem & quæ extra sitæ sint hanc afferunt; Ut civitates & muris cincta loca essent populosiora, iccircò statuitur ut earum domus venditæ redimi non possent nisi infra annum, ut homines essent ad vendendum minùs faciles.

33. *Civitates Levitarum & domos*] Non habuerunt Levitæ agros vel vineas, sed domos tantùm & suburbana loca, quæ eis pro agris reputabantur, ideo poterant ea, quando volebant, redimere, eo jure, quo reliqui Hebræi agros suos redimere poterant.

50. *Et ratione mercenarii supputatâ*] Quasi fuerit cum eo juxta dies mercenarii; sic enim alius vertit.

51. *Secundùm hos reddit & pretium*,] Ut, si pro quadraginta aureis fuisset venditus, fuissentque ad annum Jubilei viginti anni, & tunc cùm sese redimere conaretur, adhuc decem restarent anni usque ad Jubileum, restituere jubetur de pretio emptionis viginti aureos, proportione scilicet pretii, & temporis servatâ, cùm mercenarium magis egerit, quàm emptitium servum, non enim ipse, sed opera & labor ejus venditus fuit.

DRUSIUS.

35. A Nomine יהודה factum verbum התיהד, quod *Judæum fieri* sign. unde in historia Estheræ מתיהדים *Judaizantes*, de ijs qui nomen dabant legi Mosis, quos vocant *proselytos*. Id imitati sunt in multis RR. Nomen est Chaldaicum מסכן quo *pauperem* designant, à verbo סכן *periclitor*, unde סכנה *periculum*. Nam pauper multis periculis expositus est. Ab eo Italicum *Meschino*, quod notum in ea gente. Doctores Ebræi, qui Legem transtulerunt in sermonem Chaldaicum (vulgò *Paraphrastæ* vocantur) hinc fecerunt verbum אתמסכן *depauperatus est*, quo usi sunt cùm alibi tum hoc loco, ubi litera heemanthica versa est in radicalem. Quod factum similiter in התמשכן *oppigneror*, videlicet à nomine משכון *pignus*; & in מוכס *manceps*, *publicanus*, τελώνης, à nomine מכס *tributum publicum* significante, cujus thema נסם. Videndus R. D. in lib. Rad. rad. נסם. Sic ex תחלה *initium* fecerunt verbum התחיל *incæpit*, licèt in textu esset החל eodem significatu. Similiter ex תרומה *elevatio*, cujus thema רום, fecerunt תרם *obtulit*; & ex תרועה *clangor*, התריע *clango*, in lib. Musar 61.2. ex אמת *veritas*, ab אמן *firmus fuit*, verbum אמת *verifico*, in Physica R. Tibbon, c.5. & התאמת *verificatus est*, in lib. Fundamentor. serm. 1. c. 18. & אמות *verificatio*. Sic ab אלמן *viduus*, in lib. Musar 134. 1. נתאלמן *viduus factus est*. Quod semel notandum duxi vel propter eos qui legunt scripta Rabbinorum, à paucis hodie intellecta, à multis neglecta, quòd res Ebræorum nihil ad se pertinere arbitrentur, quasi verò literæ sacræ, quæ inde magnam lucem accipiunt, nihil pertinerent ad Theologos.

IDEM.

5. נְזִירֶךָ] Alius, τῆς ναζιραίας· τὸ Σαμαρειτικὸν, τῶν χέρσων. ¶ Ναζιραίας.] *Separationis*. Nomen Ebraicum; declinatio Græca ναζὶρ, ναζιρὰ, ναζιραῖα. Ab eo est ναζιραῖος: quod ità rectiùs scribitur quàm ναζωραῖος, aut ναζαραῖος. Nam *Nazaræus* aliud est. Lxx. hic habent τῆς ἀγιάσματός. Onc. שבקך, *uvas relictionis tuæ*, i. à te relictas in vinea. ¶ Χέρσων.] χέρσοι τόποι loca sunt deserta & inculta: sed quid hoc ad rhombum? An uvæ τῶν χέρσων, quæ in locis asperis & incultis proveniunt?

25. גֹּאֲלוֹ] τὸ Σαμαρειτικὸν, λυτρωτὴς, *redemptor*. Interpretum Chald. alter habet פְּרִיקֵה, alter פְּרִיקָה. Utrumque valet *redemptor ejus*, λυτρωτὴς αὐτοῦ. Lxx maluerunt, ὁ ἀγχιστεύων, & eos sequendo Hieron. *propinquus ejus*.

43. לֹא תִרְדֶּה בו בְּפָרֶךְ.] Alius, ὑ παιδεύσει ἐν αὐτῷ ἐμπαιγμῷ. Παιδεύσει, *instituet*, vel *castigabit*. ἐμπαιγμὸς autem *ludificatio*, *derisus*, *illusio*. Lex. vet. Εμπαιγμὸς, *inlusio*. Pro eo Hieron. dixit, *per potentiam*; & uterque Chaldæus, בקשיו *duriter*.

50. כִּימֵי שָׂכִיר] Alius, καθάπερ ὁ μισθὸς τῷ μισθωτῷ, *sicut merces mercenarii*. Alibi, ὡς ἡμέρα μισθίου, seu ἡμέρας μισθωτοῦ. *ut dies mercenarii*. Sed hoc pertinere videtur ad edit. τῶν ὁ.

GROTIUS.

4. SEPTIMO *autem anno Sabbatum erit terræ, requietionis Domini*] Eo anno etiam remissa aiunt debita, nisi de quibus convenisset ut ad Jubileum duraret obligatio: id ipsum autem pro convento haberi, si pignus redditum esset ex lege Exod. 22. 26. Alexander M. cùm Judæis concessit suis uti legibus, addit τὸ ἕβδομον ἔτος ἀνεισφόρον εἶναι.

5. *Uvas primitiarum tuarum*] Quidam Græci τῆς να-

ζηρείας, ex Hebræo, nempe ציה, *terræ illius requietæ*, ut Plinius loquitur. Samaritanus, Græcis citantibus, τῶν χέρσων, bene. Sunt enim οἱ χέρσοι *agri inculti*. Lxx non malè τῷ ἀμάρτῳ, terræ eo tempore sepositæ extra usum, quod sæpe designatur voce ἀμάζειν, & propria est significatio Hebræi נור.

6. *Sed erunt vobis in cibum, tibi & servo tuo*] Non singulis jure communi, sed populo omni, & iis qui cum populo habitant.

8. *Hebdomadas*] Vox & apud Aristotelem Polit. 5. & apud Varronem reperitur.

10. *Remissionem cunctis habitatoribus terræ tuæ*] Σεισάχθειαν, medicam inæqualitatis quam mala fortuna induxerat. ¶ *Revertetur homo ad possessionem suam*] Erant enim Israelitæ usufructuarii sive feudatarii; Deus, sive Lex ejus, Dominus, infrà v. 23, 38, 42, 55. Diodorus l. 40. de Judæis agens dicit non licuisse eis ἰδίους κλήρους πωλεῖν.

17. *Nolite affligere*] μὴ θλίβετε ἄνθρωπος τὸν πλησίον, Lxx. Ex antecedentibus apparet pertinere hanc legem ad servandam æqualitatem inter rem mobilem venditam & pretium rei. Ità Moses de Kotzi ad præceptum jubens 82. Vide quæ nos l. 2. De J.B. ac P. c. 12. §. 11. Æqualitas autem ità spectari solita est ut quod infra sextam partem erat pretii justi insuper haberetur. ¶ *Contribules vestros*] Jus hoc advenæ non proderat.

23. *Non vendetur in perpetuum*] Id si fieret, erat καθ' ὑποχώ. quod alioqui in genere ἀνομίαν significat. Et bene vertitur ἀπαλλοτρίωσις Jer. 13. 27.

27. *Computabuntur fructus ex eo tempore quo vendidit*] Non habebatur ratio pretii quod datum est, sed ejus quod res valuisset statim à Jubileo, quot autem annis emtori licuerat re frui, totidem detrahebantur quinquagesimæ.

29. *Qui vendiderit domum inter urbis muros*] Domus in urbibus, nisi intra annum pœniteat venditorem, in jus perpetuum etiam ultra Jubileum transeunt, quia facilius est habitationem alicubi reperire quàm alimenta: villæ autem agrorum, quibus serviunt, jure censentur.

32. *Ædes Levitarum quæ in urbibus sunt semper possunt redimi*] Æterna horum auctoritas adversùs populares.

35. *Et susceperis eum quasi advenam & peregrinum*] Verte, *opitulare ei* (ut &) *peregrino & incolæ qui tecum vivet*. Hîc & infrà 47. ו in ותושב est ἐξηγητικὸν, quod manifestum fit infrà 45. Significatur autem is qui idololatriâ & pravis moribus abdicatis Deum colebat, quamvis non cum ritibus Judaicis, ut hîc ostendit Chaldæus. Si advenæ misereri debes, multò magis tui popularis. Talibus advenis debebatur stipis aliquid, non item decimæ pars, racematio, & alia.

36. *Nec amplius quàm dedisti*] Hoc ad fructus datos mutuos sub augmento pertinet, ut ostendit comma sequens, & Deut. 23. 19. *Usura* hîc strictè de pecunia sumitur: in loco Deuteronomii generaliùs, ut hic תרבית aut מרבית,

39. *Si paupertate compulsus*] Aliter enim non licebat: & ad mares hoc pertinet. Feminæ non nisi à parente vendi poterant.

40. *Tanquam mercenarius*] *Servus est perpetuus mercenarius:* Chrysippi dictum laudatum Senecæ l. 3. de Benef. c. 22. Vide suprà 22. 10.

43. *Nè affligas eum per potentiam*] ὐ καλαπινῶς αὐτὸν ἐν τῇ μόχθῳ, Lxx hîc, & mox infrà. Καλαπινεῖν est *labore conficere*. Hoc Philo dicit, καλαχόρως χρῆσθαι ταῖς ἐξουσίαις καὶ τῶν ὀικετῶν. Vide quæ nos l. 3. De J.B. ac P. c. 14. §. 4.

45. *De advenis qui peregrinantur apud vos*] Nempe incircumcisis, sed præcepta Adamo & Noæ data observantibus: ii enim dicuntur תושבים. Vide Chaldæum hîc, & quæ à nobis congesta l. 1. De J. B. ac P. c. 1. §. 16.

47. *Si invaluerit apud vos manus*] *Si assecuta sit manus*, in Hebræo, i. *si opes creverint*. Cujus contrarium quod sequitur מך *labascere*, quod Latinus hîc per *attenuari* reddidit.

CAP. XXVI.

MUNSTERUS.

1. *Statuam non erigetis*] h.e. lapidem super quo fiant sacrificia. Et licèt Patriarchæ Abraham & Jacob id fecerint, tamen quia Chnaanæi idem facere cœperunt pro diis suis, prohibuit Deus id Judæis. ¶ *Nec lapidem figuratum ponetis*] A.E. exponit אבן מצויירת *lapidem pictum*, seu *figuratum*. Idem sentit K. Venit enim à verbo שכה. quod *imaginari* sign. *& ex imaginatione aliquid figurare*. Onc. sic vertit, *lapidem inclinationis*, vel *super quo adoretis*, *non ponetis in terra*. R.S. verò sic exponit hunc locum, *Pavimentum non sternetis lapide ut super ipsum adoretis*. Et totum istud intelligendum est de alia terra quàm de pavimento Templi, cùm in illo super stratis lapidibus Deum adorare licuerit.

3. *In statutis*] Secundùm Hebræos חוקים *statuta* sunt ceremoniæ quælibet, ritus & legitima quæ non habent טעם *rationem* cur facienda sint, nisi quia Deus ea fieri præcepit; ut est, *Duo diversa semina in unum agrum promiscuè non jacies:* At מצות *præcepta* habent apud sensatum rationem; ut est, *Maleficum non patiaris vivere*.

8 *Decem*] Est רבבה idem quod עשרת אלפים, ut nos quoque vertimus.

10. *Vetus quod inveteratum est*] Hebraica habent, *vetus inveteratum*. Intelligitur de fructibus qui in longum tempus conservantur, & adhuc bonum habent saporem. Et fructus illos, propter novos supervenientes fructus, efferetis, ut in alias thecas reponatis, cedentibus novis veteribus.

13. *Erectâ staturâ*] Exponit enim R.S. בקומה זקופת ut sit sensus; Non depressi sub onere, sed liberati à jugo servitutis, incedetis.

16. *Corporis inflationem*] Est ista infirmitas unde ampullæ & tumores in corpore nascuntur. Sed קדחת est ardor ex ossibus flagrans. Porrò מריבות est à radice דאב *doluit*, Aleph mutato in Jod.

19. *Superbiam contumaciæ vestræ*] Alii exponunt *magnificentiam fortitudinis vestræ:* per quam intelligunt donium sanctuarii.

21. *Adversùm me*] Sign. קרי propriè *occursum*; & est à radice קרה *occurrit*. Nos sensum reddidimus.

22. *Devastabuntur itinera vestra*] Sensus est, Omnia itinera vestra plena erunt periculis, redigetúrque terra ipsa in solitudinem, ut nec itinera discerni queant à squalida terra.

26. *Baculum panis*] Chal. *sustentationem cibi*. ¶ *Reddent panem in pondere*] Sensus est, quòd ex corrupto frumento integri panes fieri non poterunt, sed fragmenta, quæ pistor in pondere magis quàm in numero restituet.

30. *Excelsa vestra*] 1. sublimiora ædificia; ut sunt turres & castra. ¶ *Et solaria*] i. amœna ædificia, quæ sunt super tectum. A.E. exponit *altaria, & domos in quibus adorabant solem*.

36. *Teneritudinem*] h.e. pavorem animi; qui opponitur נבורה *animositati*.

39. *Tabescent*] Sepharadi exponit, *erunt depressi & humiliati*.

40. *Confitebuntur iniquitatem suam*] Unde igitur est quod Dominus subjicit, *& ego incedam adversùs eos?* Respondetur, quia solùm ore pœnitebant, & non corde; sicut mox sequitur, *humiliabitur cor illorum incircumcisum*, h. e. fictè humiliabitur, cùm mansurum sit incircumcisum.

46. *Leges*] Hebræi intelligunt de lege scripta & de lege ore tenus accepta, quam sub duplici hac forma Dominus in monte Sinai tradidit Mosi.

FAGIUS.

PAGIUS.

1. *Statuam non erigatis vobis*] Per *ſtatuam* intelligunt vel columnam ſuper quam collocatur ſculptile, aut lapidem ſuper quo fiunt ſacrificia. Licèt enim patriarchæ Abraham & Jacob id fecerint, tamen quia Chananæi idem facere cœperunt pro diis ſuis, ideo prohibuit Deus id Judæis. ¶ *Et lapidem adorationis*, &c.] i. Super quo adoretis. Heb. *Lapidem imaginis:* h. e. lapideam imaginem; vel, ut alii exponunt, pictum ſeu figuratum lapidem. Vox enim Hebraica משכית *Maſeith* deducitur à verbo שכה *Sachah*, quod *imaginari & ex imaginatione aliquid figurare* ſign. R.S. tamen ſic exponit, *Pavimentum non ſternatis lapide ut ſuper ipſum adoretis.* Quod tamen de pavimentis exterarum terrarum intelligendum dicunt Hebræi, non autem de pavimento Templi, in quo licebat Deum adorare.

5. *Et attinget vobis tritura vindemiam*] i. Trituræ tempus durabit uſque ad tempus vindemiæ, & vindemiæ tempus durabit uſque ad tempus trituræ. h. e. Maximam ubertatem agrorum & vitium conſequemini; & hoc in gratiam veſtri. Eſt igitur ſenſus is, q. d. Meſſis tam copioſa erit ut tritura ejus (quæ fiebat bobus calcantibus ariſtas) perduret uſque ad tempus vindemiæ; & tanta erit benedictio vindemiæ, ut collectio botrorum perduratura ſit uſque ad ſementem; adeóque alia benedictio aliam trudet. Alii ſic exponunt, Nihil ſpatii interponetur, quin poſt meſſem ſuccedat tritura, poſt trituram ſatio; aut poſt trituram vindemia, poſt vindemiam ſatio. q. d. Nullus hoſtis impedimento erit, nulla calamitas, nullæ tempeſtates, nullæ grandines. ¶ *Productiones ſementis*] Sic vocat tempus quo producitur ſemen ad conſeminandum agros.

6. *Et qui occidunt gladio*] Periphraſis eſt belli, q. d. Nullo bello opprimemini: Nullus hoſtis, qui gladio devaſtat, tranſibit terram veſtram, &c.

10. *Et comedetis vetus quod inveteratum eſt*] Hoc intelligitur de fructibus qui in longum tempus conſervantur, & adhuc bonum habent ſaporem.

13. *Duxi vos in libertate*] Heb. קוממיות, *erectâ ſtaturâ*. q. d. Non depreſſos ſub onere, ſed liberatos à jugo ſervitutis, vos duxi, & adſerui in libertatem.

16. *Inflatione ſcilicet corporis, & febri*, &c.] שחפת *Schachapheth* vocem Hebraicam interpretantur *infirmitatem, quâ corpus macilentum, debile, deficiens, & in deterius pergens efficitur.* Alii dicunt eſſe infirmitatem unde ampullæ & tumores in corpore naſcuntur. Judæi vulgò **geſchwulſt** interpretantur. Quidam *hydropiſim*, alii *phthiſin* exponunt. Lxx ✠ φθόην, *impetiginem*, ſive *ſcabiem*, verterunt. קדחת *Kadachath* eſt, ut inquit K. *agritudo exurens præ nimia caliditate:* quam aliàs אש של עצמות *ignem oſſium* appellant. Alii *febrim ardentem* exponunt. Lxx ✠ ἴκτερον reddidêre. Sed morbum ictericum non tam acerbum eſſe putant ut in ultionem injectus videatur. Quocunque modo accipias, ſignificatur hâc voce morbus quo corpora inflammantur.

19. *Confringam gloriam fortitudinis veſtræ*] i. Confringam ſeu conteram vires veſtras de quibus gloriamini.

21. *Si ambulaveritis coram me obſtinatè*] Heb. *Si ambulaveritis mecum* קרי *Keri*, i. *cum caſu*, vel, *ex adverſo.* Ità bifariàm exponunt. Primùm hoc ſenſu, *Si ambulaveritis mecum cum caſu*: h. e. Si dixeritis quæ à me vobis dantur, caſu ſive fortunâ accidere, non à me. Si caſui attribueritis quæ mihi attribuenda ſunt. Unde & quod poſtea ſubditur. והלכתי אף אני עמכם בקרי, *ambulabo etiam ego vobiſcum cum caſu*, ſic exponunt quidam, q. d. Non curabo vos ultrà: ità vobiſcum agam ut videantur omnes res veſtræ caſu accidere. Si ſentiatis me mortalia non curare, ego profectò res veſtras non curabo. קרה *Karah* Hebræis *accidere* ſign. hinc קרי *Keri*, i. *caſus* ſive *occurſus.* Alii tamen alteram lectionem, quâ קרי *adverſitatem & contrarietatem* ſign. amplectuntur; quam ſecutus eſt Vulg. interpres Lat. ſimiliter & noſter Paraph. Chald. qui ad verbum habet, *Si ambulaveritis coram me* בקשיו *Bekaſchiu*, i. *in*, ſive *cum*, *duritia*, ſeu *difficultate*: h. e. Si vos mihi oppoſueritis, atque duros, difficiles & immorigeros erga me exhibueritis, &c.

25. *Immittam peſtilentiam inter vos*] Ità habet & Compl. quem ſecutus ſum. Ad literam eſt in Chaldaiſmo, *Et incitabo mortem inter vos. Mortem* autem vocat Peſtem Chaldaiſmus, quòd ſit præſentiſſima mors, & citò hominem è medio tollat. Et in quibuſdam Germaniæ locis Peſtem *graſſantem mortem* vocant: Dicunt enim cùm alicubi peſtis graſſatur, **Der tod iſt da**, &c.

26. *In clibano uno*] i. Tanta erit penuria ut decem familiis ſufficiat clibanus unus, idémque exiguus.

30. *Deſtruam excelſa veſtra*] Per *excelſa* illa quidam intelligunt ſublimiora ædificia, ut ſunt turres, arces, caſtra. Et hanc ſententiam habet R.S. Alii, ut A. E. per *excelſa* iſta intelligunt loca editiora in quibus ſacrificabant. Et hæc lectio mihi magìs probatur, quia mox ſubjicitur, *Et ſuccidam ſimulacra veſtra, atq; dabo cadavera veſtra ſuper cadavera idolorum veſtrorum*, &c. Et nota quòd vox Hebraica & Chaldaica quam *ſimulacra* hîc vertunt, non ſimpliciter *ſimulacra* ſign. ſed ejuſmodi quæ cultores Solis erigebant. Nam חמה *Chamah*, *Solem* ſign. Inde חמנים *Chamanim*, *ſimulacra lignea*, ut inquit K. *quæ faciebant qui Solem colebant.* A. E. exponit *altaria & domos in quibus Solem adorabant.* Alii *amœna ædificia* exponunt *quæ in tectis ædium erant.*

41. *Expiabunt iniquitatem ſuam*] Heb. והם ירצו את עונם. Quod variè reddunt. Alii, *Ipſi verò rogabunt pro peccatis ſuis*; ut habet Vulg. editio. Alii, *approbabunt*, ſive *æquo animo ferent, ſupplicium iniquitatis ſuæ*, h. e. pœnas ſibi à Deo immiſſas. Aliquoties enim *iniquitas* pro *ſupplicio iniquitatis* in Scriptura ſumitur. Alii autem ſic interpretantur, *Placabunt iniquitates ſuas.* Sæpe enim Scriptura רצה *Razah* verbum pro *placare* ſeu *acceptari* uſurpat.

44. *Et licèt ità futurum ſit*] Mirum eſt quantum ſe adhuc hodie noſtri Judæi conſolentur ex iſto loco, pollicentes ſibi certam liberationem ex hac quâ nunc oppreſſi ſunt ſervitute. Et quia prima dictio hujus periodi eſt אף, quod Latinè quidem *etiam, quoque, attamen* ſign. Germanis verò **Aff** ſonat *ſimiam*, idcirco Judæi Germani hanc periodum vocant *auream ſimiam*, **der gulden aff**, cujus lectione mirificè delectantur, adeóque exſultant ut quoties eam in ſcholis & ſynagogis ſuis legant vel canant, ſummo animi gaudio vocéque in altum elevatâ ſonent. Fertur quoque de illis, quod ex iſto loco Judæi Cæſarem Fridericum celebris memoriæ ità dementârint ut dixerit *Judæos habere Simiam in Bibliis ſuis quam meritò aureis deberent ſcribere literis.* Sed vaniſſima eſt horum tum exſpectatio tum exſultatio. Primùm enim *Lex & Prophetæ uſq; ad Johannem.* Quare deſtructâ urbe Jeruſalem & abrogatâ politiâ Moſaicâ poſt divulgationem Euangelii Chriſti, non eſt ampliùs exſpectanda ulla politiæ Moſaicæ reſtauratio in terris. Deinde Judæi qui nunc ſunt, non ſunt ampliùs populus Dei, ſed ſunt ejecti ex hæreditate cœleſtium bonorum. Quare cùm promiſſiones Scripturæ habeant ſuum locum inter cœleſtia bona, manifeſtum eſt quòd non pertineant nunc ad Judæos niſi convertantur ad Chriſtum, & fiant iterum per Chriſtum populus Dei.

VATABLUS.

1. ET *ſtatuam* ומצבה] *Et titulum*, vel, *& columnam*, in qua ſcilicet collocetur ſculptile. Vide eadem diſertis verbis expreſſa, Exod. 20. 4. ¶ *Neque lapidem pictum*, ואבן משכית] *Neque lapidem imaginis*, vel *effigiei*, i. effigiem lapideam, ſive ſimulacrum. Chaldæus paraphr. *lapidem adorationis*, i. ſuper quo adoratis.

2. *Et ſanctuarium meum timete:* ומקדשי תיראו] Vide ſuprà 19. 30.

3. *Si in decretis meis*, אם בחקתי] A ſecunda hujus verſûs dictione Hebræi decimam hujus libri ſectionem incipiunt, appellantes eam בחקתי. Si (inquit) ſtatuta mea obſervaveritis. Idem inculcat diverſis verbis.

4. *Et arbores*, &c. ועץ השדה יתן] Sing. Heb. pro plur.

5. *Apprehendétque*, והשיג] *Aſſequetúrque. Occupabítque.* i. Trituræ tempus durabit uſque ad tempus vindemiæ, & vindemiæ tempus durabit uſque ad tempus trituræ, h. e. maximam ubertatem agrorum & vitium conſequemini: & hoc in gratiam veſtri, q. d. meſſis tam copioſa erit ut tritura ejus (quæ fiebat bobus calcantibus ariſtas) perduret uſque ad tempus vindemiæ: tanta præterea erit vindemiæ benedictio, ut collectio racemorum perduratura ſit uſque ad ſementem: adeóque alia benedictio aliam trudet. Alii exponunt, Nihil ſpatii interponetur quin poſt meſſem ſuccedat tritura, poſt triturам ſatio: aut poſt triturам vindemia, poſt vindemiam ſatio: acſi dicat, nullus hoſtis impedimento erit, nulla calamitas, nullæ tempeſtates, nullæ grandines. ¶ *Confidenter*, לבטח] *Abſque ullo pavore.*

6. *Auferámque beſtiam malam*, והשבתי חיה רעה] Ad verb. *& ceſſare faciam beſtiam malam.* Sing. Heb. pro plur. ¶ *Et gladius*, וחרב] Hebraiſmus, Neque bello aliquo opprimemini.

9. *Vertam enim me ad vos*, ופניתי אליכם] i. Vertam faciem meam ad vos, q. d. Aſpiciam vos, & veſtri curam agam. ¶ *Statuámque*, והקימותי] Hebraiſmus, ratum habebo, i. præſtabo quod pacto fœdere pollicitus ſum vobis.

10. *Vetus inveteratum*, ישן נושן] q. d. Tanta erit vobis annonæ copia ut ſufficiat vobis in annos plurimos. ¶ *Educetis*: תוציאו] *Extrà portabitis*, i. educetis vetera ex horreis ut pro illis inducantur nova.

11. *Et ponam*, &c. ונתתי משכני בתוככם] Hebraiſmus, Perpetuò habitabo vobiſcum, ſemper adero vobis præſens, & favebo vobis. ¶ *Neque abominabitur*, ולא תגעל ונו'] *Neque exſecrabitur*, i. non erit mihi moleſtum, neque dedignabor habitare apud vos.

12. *Ambulabo*, &c. והתהלכתי בתוככם] Acſi dicat, Si vertatis ſolum ego quoque vertam; ut ſim vobiſcum.

13. *Lora*, מוטות] *Habenas*, vincula quibus alligantur juga collo boum. ¶ *Erectâ facie*: קוממיות] Hebræi exponunt בקומה זקופה, *ſtaturâ elevatâ & erectâ*: h. e. erectâ fronte, capite erecto & non demiſſo. Qui triſtes ſunt, vultum demittunt: contrà, hilares attollunt caput.

15. *Spreveritis*, תמאסו] *Abominati fueritis.* ¶ *Abominata fuerit*, תגעל] *Spreverit, contempſerit.* ¶ *Et irritum faciatis*, להפרכם] *Et diſſipetis*, vel *frangatis.* Ad verb. *ad irritum faciendum vos.*

16. *Terrorem*, בהלה] *Perturbationem*: i. ſubjiciam vos perturbationi: *inducam ſuper vos turbationem, perturbabimini.* Alii vertunt, *cum feſtinatione*, h. e. citò & feſtinanter, *tabem*, &c. ¶ *Tabem*, את השחפת] *Phthiſin.* Vide Deut. 28. 23. Vox Hebræa ſignificat *infirmitatem quâ corpus efficitur macilentum, debile, deficiénſque ſemper in deterius.* Varios morbos ſe immiſſurum minatur *quibus conſumantur*, ſive *conficiantur, oculi, & anima dolore afficiatur.*

17. *Dabo præterea*, &c. ונתתי פני בכם] Hebraiſmus, Iraſcar graviſſimè in vos. ¶ *Coram inimicis veſtris*, לפני אויביכם] Hebraiſmus, pro *ab inimicis*, i. cædent vos inimici.

18. *Uſque ad hæc*, עד אלה] i. Per hæc, q. d. His flagellis admoniti. V. 23. ſcripſit Moſe באלה *per hæc*, & v. 27. בואת. ¶ *Septies*, שבע] *Septuplum*, *ſeptem vicibus*, q. d. Gravioribus, vel graviſſimis, pœnis puniam vos. Vide idem v. 21.

19. *Superbiam fortitudinis veſtræ*, את גאון עזכם] i. Frangam vires veſtras quibus ſuperbitis. Hebraiſmus. ¶ *Cœlum veſtrum*, את שמיכם] i. Quod ſuprà caput vestrum eſt, ut ipſe Deut. 28. 23. exponit his verbis, *Et erunt cœli tui qui ſunt ſupra caput tuum, ærei; & terra quæ eſt ſubter te, ferrea.* i. claudam cœlum nè det vobis rorem; claudam quoque vobis terram, nè fructum ſuum edat: ut ipſe ait per Aggæum, 1. 10. Seipſum ſeq. v. declarat.

20. *Fortitudo veſtra*, כוחכם] i. Labor veſter. ¶ *Et arbores regionis*, &c. ועץ הארץ ונו'] Sing. Heb. pro plur.

21. In *caſu*, קרי] Cum *caſu*, deficit ב, ut ex 24. v. apparet, ubi legitur בקרי, i. Si caſui & fortunæ tribueritis, quæ mihi tribuenda ſunt, h. e. Si dixeritis, quæ à me vobis dantur, caſu ſive fortunâ accidere, non à providentia mea. Eadem dictio v. 23. & 24. repetitur. Ex doctioribus Hebræorum alter ſic ſcribit in hunc locum, *Dictio* קרי (*ut nonnulli dicunt*) *ſign. Robur & Victoriam: ut cùm quiſpiam roborat cor ſuum, nec timet ab ullo ſuperari. Et non eſt illi ſimilis dictio in Sacris literis. Et ſecundùm ipſos verti poteſt Pertinaciter. Alii exponunt, Accidentaliter, ſive Forte fortuna.* Hactenus ille. Chaldæus paraph. ſi ambulaveritis contra me in duritia, ſive difficultate: h. e. ſi vos ipſos mihi oppoſueritis, atque duros, difficiles, & immorigeros erga me exhibueritis, &c. ¶ *Septies*, שבע] i. Septuplo graviores plagas immittam.

22. *Beſtiam agri*, *& orbabit*, את חית השדה ושכלה] Sing. Heb. pro plur. feras agreſtes & truculentas, quæ devorabunt filios veſtros, atque etiam jumenta veſtra. ¶ *Et deſolabuntur viæ veſtræ*: ונשמו דרכיכם] i. vias publicas metu ferarum inſiſtere & terere non audebitis.

23. *Non recipiatis doctrinam meam*, לא תוסרו לי] i. Non reſipueritis. Ad verb. *non eruditi* [*caſtigati, emendati*] *fueritis mihi.* Chald. paraph. *& ſi in his non fueritis correpti verbo meo.* ¶ In *caſu*: קרי] Ut v. 21.

24. *Ambulabo etiam*, &c. והלכתי ונו'] Hebraiſmus, Permittam vos caſui & fortunæ: non curabo ampliùs res veſtras: ità vobiſcum agam ut videantur omnes res veſtræ caſu accidere: ſi ſentiatis me mortalia non curare, ego profectò res veſtras non curabo. ¶ *Septies*, שבע] Vide v. 18.

25. *Ultorem ultionis fœderis*: נוקמת נקם ברית] Hebraiſmus, Immittam homines armatos qui ulciſcentur fœdus quod pepigeratis, fractum à vobis & violatum. ¶ *Congregabimini autem*. ונאספתם] i. Si confugeritis ad urbes veſtras: vel & cùm collecti fueritis intra civitates veſtras, mittam, &c.

26. *Baculum panis*, מטה לחם] *Virgam panis.* Chaldæus paraph. *ſuſtentationem cibi*, i. ubi panis auxilio vos defraudavero, quo tanquam ſcipione innitimini. Vide Ezech. 4. 16. & 5. 16. ¶ *In clibano uno*, בתנור אחד] q. d. Tanta erit penuria ut decem familiis ſufficiat clibanus unus, idémque exiguus. ¶ *In pondere*: במשקל] Tanta ſcilicet erit panis inopia. Vide Ezech. 4. 16.

27. *In hoc*, בואת] *Per hoc*, i. per hanc inopiam. ¶ *Sed ambulaveritis*, &c. והלכתם] Repetit quod dixerat v. 23.

28. *Cum irâ caſûs*, בחמת קרי] *In ira fortunæ*: h. e. Si tribueritis adhuc fortunæ quod providentiæ meæ erat tribuendum, puniam ego vos irâ graviſſimâ, quæ non videbitur proficiſci à me, ſed à caſu & fortuna quam colitis. ¶ *Et corripiam*, &c. ויסרתי ונו'] Eadem habes v. 18.

30. *Imagines veſtras*, את חמניכם] *Simulacra veſtra.* Hæc vox non ſimpliciter *ſimulacra* ſign. ſed ejuſmodi quæ cultores Solis erigebant. Nam חמה *Solem* ſign. inde חמנים *ſimulacra lignea* (ut ait doctus inter Hebræos) *quæ faciebant qui Solem colebant.* Alter inter illos doctus exponit *altaria & domos in quibus Solem adorabant.* Lignea fuiſſe ſimulacra apparet ex 2 Paral. 34. 7. ubi legitur, *Et omnia* החמנים *ſimulacra ſuccîdit.*

31. *Odorem quietis veſtræ*: בריח ניחוחכם] i. Odorem illum gratiſſimum quem ſuffietis mihi in ſacrificiis veſtris. Non placabor odoribus incenſis à vobis. Vide Exod. 29. 18. & ſuprà 4. 31.

32. *Ità*

32. *Ità ut obstupescant*, ושממו] Ad verb. *& obstupescent.*

34. *Perficiet terra sabbata sua*, תרצה הארץ את שבתותיה] De sabbatho terræ vide quid præcipiat Dominus suprà 25.2. ¶ *Requiescet*, תשבת] *Sabbathizabit*, sic v.35.

35. *Quia non*, &c. אשר לא שבתה בשבתותיכם] *Quæ non sabbathizavit in sabbathis vestris*, i. tempore quo debebatis celebrare sabbatha mea.

36. *Ex vobis*, בכם] Hîc ב pro מן positum est. ¶ *Teneritudinem*, מורך] *Mollitiem*: i. reddam eos effeminatos & molles. ¶ *Fugâ gladii*, מניסת חרב] i. q. visis hostibus armatis. ¶ *Nemine persequente*: ואין רודף] Ad verb. *& non erit persequens.*

37. *Alter in alterum*: איש באחיו] Ad verb. *vir in fratrem suum.* ¶ *Resistentia*, תקומה] *Consistentia*, i. neque resistetis visis hostibus vestris.

38. *Et absumet*, &c. ואכלה אתכם וגו'] *Et devorabit vos.* Idem bis dicit, verbis mutatis, i. moriemini in terra inimicorum.

39. *Dissolventur*, ימקו] *Labascent, tabescent.* Idem verbum in fine hujus versûs, i. peribunt.

40. *Donec confiteantur*, והתודו] Ad verb. *Et confitebuntur.* ¶ *Et etiam quòd ambulaverint*, &c. ואף אשר הלכו עמי בקרי] i. Quòd ea tribuerint fortunæ quæ mihi tribuenda erant. Quidam volunt hîc paucis repeti pœnas quas suprà minatus fuerat; ità tamen ut in spem veniæ resipiscentes erigat Moses, & vertunt hæc omnia usque ad 44. v. hoc modo, *Et utique quia ambulaverint mecum fortuitò, Etiam ego ambulabo cum ipsis fortuitò: & inducam eos in terram hostium suorum, si etiam humilietur cor eorum incircumcisum, & expient iniquitatem suam: Donec recorder fœderis mei cum Jaacob, & fœderis mei cum Isaac, atque etiam fœderis mei cum Abraham recorder, ac memor sim terræ, Terra deseretur ab eis, & fruetur sabbathis suis, quæ fuit desolata propter eos, donec expient iniquitatem suam.*

41. *Ambulaverim cum illis in casu*, אלך עמם בקרי] i. Permiserim omnia fieri quasi à me non fierent, sed fortuitò. Fut. Heb. pro præt. Subauditur verbum præcedens, *confitebuntur.* Verti posset, Unde *ego quoque ambulaverim*, &c. ¶ *Tùncque*, או או] Ad verb. *aut tunc*, או pro ו. ¶ *Æquo animo ferant multam suam*: ירצו את עונם] Ad verb. *amabunt iniquitatem suam*: i. non graviter ferent pœnam quam pro iniquitate sua expendent. Alii, *exsolvent pœnas quas dabunt propter iniquitates suas.* Alii, *rogabunt pro iniquitate sua.* Chaldæus paraph. *expiabunt peccata sua.*

42. *Tunc recordabor*, וזכרתי] Ad verb. *Et recordabor.*

43. *Terra interim deseretur*, והארץ תעזב] Ad verb. *Et terra deseretur.*

44. *Et tamen etiam hoc modo*, ואף גם זאת] Ad verb. *Et etiam, etiam hoc*, i. etiam si hoc modo expulerim eos terrâ suâ in captivitatem, attamen non ità reprobavi & abominatus sum ut penitus consumantur & rumpam fœdus meum. Alii vertunt, *Et etiam hoc quoque fuit, vel contigit, cùm ipsi essent*, &c. ¶ *Reprobavi eos*, מאסתים] *Sprevi eos: flocci feci eos.* ¶ *Ut consumerem eos*, לכלותם] i. Ità ut internecioni darem eos.

45. *Sed recordabor propter eos pacti*, וזכרתי להם בריה] Ad verb. *Et recordabor eis pacti*, i. recordabor in gratiam eorum pacti mei initi cum majoribus.

CLARIUS.

1. NEc *titulos erigetis*] h.e. Lapidem super quo fiant sacrificia: ut in Deut. 14. habetur. Et licèt Patriarchæ Abraham & Jacob id fecerint, tamen quia Chananæi idem facere cœperant pro diis suis, prohibuit Deus id Judæis. ¶ *Insignem lapidem*] *Pictum* seu *figuratum.*

10. *Efferetis*] Ut in aliis scilicet thecis reponatis, ut vetera novis cedant.

22. *Desertæque sient vias vestræ*] Vel *devastabuntur.* Ut sit sensus, Omnia itinera vestra plena erunt periculis, redigetúrque terra ipsa in solitudinem, ut nec itinera discerni queant à squallida terra.

26. *Baculum panis*] *Sustentationem* cibi: est enim Hebraismus. ¶ *Et reddant eos ad pondus*] Sensus est, quòd ex corrupto frumento integri panes fieri non poterunt, sed fragmenta, quæ pistor in pondere magis, quàm in numero restituet.

30. *Excelsa vestra, & simulacra*] Alius vertit pro *simulacris*, solaria, h.e. amœna ædificia quæ sunt super tectum; ut & per *excelsa* intelligantur sublimiora ædificia, ut sunt turres & castra.

44. *Attamen etiam cùm essent*] Expone pro futuro, sic, *Attamen cùm fuerint in terra hostili, non penitus abjiciam eos*, &c.

DRUSIUS.

13. NE *essetis eis servi*] Ægyptus vocatur *domus servorum*, non tantùm quia Israelitæ ibi duram servitutem serviebant, sed quia etiam Ægyptii servi omnes erant, ademptâ libertate; Origenes hom. 16. in Gen. quorum respectu Israelitæ erant servi servorum. Nam serviebant Ægyptiis. Sanè Ægyptii omnes servi erant Pharaonis duplici ratione. Primùm, quia Joseph eos emerat in magna illa fame, sicut legimus Gen. 47. 19. *Eme nos & terram nostram pro pane.* Hi propriè *servi empti pecuniâ* dicuntur. Deinde, quia Reges olim in Oriente ministros suos & subditos δοῦλους vocabant, illi contra Regem suum δεσπότην appellant. Aut allusum ad historiam Chami Noe filii, à quo Ægyptus *terra Cham*, & ætate Hieronymi *Ham* dicta fuit, qui maledictus fuit in filio suo Chanaan verbis, *Servus servorum erit fratribus suis.*

15. *Si autem statuta mea reprobaveritis*] Ad hunc locum observat Hychius Theologus, *Planiùs Aq. & Th. & Sym. edidisse inveniuntur. Nam ille quidem ait, Si constituta mea reprobaveritis*] *illi autem, Si subtilitates meas, i. agri viam, renueritis.* Hîc legendum putarim *acribian*, quod manus aberrans corrupit in *agri viam*, i. ἀγρῦ ὁδόν. Lex. vetus Ακριβὴς, *subtilis.* Si rectè, tum ἀκρίβεια non malè redditur *subtilitas.* Propriè significat *exactam & accuratâ circa aliquid curam & diligentiam.* Unde אל, quod reddunt, ἰσχυρὸς καὶ δυνατὸς, Eusebius κατ' ἀκρίβειαν ait significare ἰσχὺν καὶ δύναμιν *robur ac potentiam.* Sciendum in fonte haberi חקות, quod est nomen plurale à sing. חק *statutum.* Id Sym. interpretatur πρόσταγμα, Psal. 94. 20. & σύνταξιν Gen. 47. 21. Aq. verò convertit ἀκριβασμὸν in locis citatis, & Prov. 1. 29. ubi significat *exactam limitationem*, vel *terminum accuratè circumscriptum*, quem Deus mari posuit, nè illum transgrederetur. Usi sunt hoc loco eâdem voce Lxx, ut & Aq. Psal 2. referens אל חק ἰσχυρῷ ἀκριβασμόν. Reperio & ἀκειβάσματα, in edit. Rom. Latina 3 Reg. 1. à sing. ἀκειβασμα, quod alibi mihi non lectum. Exod. 13. 10. החקה, alius ἀκειβασμὸν, alius πρόσταγμα, Lxx νόμων *legem.* Sed *legis* vocabulum latiùs patet. חקים sunt *ritus* ac *ceremoniæ.* Δικαιώματα vocant καὶ τὰ νόμιμα, quod reddunt *legitima.* Sunt qui putant propriè ità dici decreta Regis בלא שום טעם *absque ulla ratione.* Sensus est, Quando nulla ratio additur cur observari debeant: ut est Esus carnis suillæ, Vestis ex lino & lana contexta, & alia ejus generis. Sic & R. S. cognomine *Pharsandatha*, i. *Interpres legis.*

19. Cœlum *as* ità dicitur pro *cœlum æreum*, & *terra ferrum* pro *ferrea*, Deut. 28. 23. ut *ventus turbo* pro *turbulentus*, *marmora monumenta* pro *marmorea*, *Arcadius magister* pro *Arcadicus*, *juvenes curas* pro *juveniles*, *Macheera Hispania* pro *Hispanica*, *Adrium mare* pro *Adriaticum*, *sexus mas* pro *masculinus*, *Oceanus aqua*, *Græciam juventutem.* Sic *farina similæ* Levit. 2. 1. i. similacea; *Audacia Græcia*, *Libya palæstra*, & quæ alia Grammatici notârunt. Licet etiam subaudire notâ similitudinis, ut dicat *cœlum ut as*, *& terram ut ferrum.* Sic loquitur id tradatur Cæcu

Pònam cœlum vestrum ut ferrum, & terram vestram ut æs. Simile, *eram ei alumnus*, ut alumnus; *Catullus leonis Juda*, ut catulus. Ebræi discrimen ponunt inter æs & ferrum, quòd æs cedat faciliùs. Id nunc verum est. Alia ratio fuit olim apud priscos illos veteres qui tam durum reddebant æs certâ quadam temperaturâ, quæ exolevit, quàm hodie ferrum est: unde arma omnia ex ære fiebant, etiam arcus, qui nunc ex chalybe, quod est ferrum durum. Vide Quæstiones meas. Parùm ergò refert sive dicas *cœlum æreum*, an *ferreum*; *terra ferrea*, an *ærea*. *Cœlum ferreum*, inquit Ambrosius, *quod nullum exsudat humorem, quando nullis nubibus imber rumpitur. Est etiam ferreum cœlum subobscurus aer, pressus & nebulosus, colore ferrugineo.* Similiter *terra ferrea* vel *ærea*, quæ tam dura est quàm ferrum aut æs, nec ullos fructus profert. Doctè Onc. *Ponam cœlum vestrum supra vos* (supra hemisphærium vestrum) *durum ut ferrum, nè descendat pluvia; & terram quæ subter vos fortem ut æs, nè proferat fructus.*

21. *Si ambulaveritis mecum* קרי] Id variè redditur. Lxx πλάγιοι, *obliqui*, i. obliquè, subdolè: ut *matutinus agebat*, i. manè; *vespertinus veniebat*, i. vespere. Hieron. *ex adverso mihi.* Ego *casu*: quod explicant דרך הקרה *viâ fortuitâ*, sic ut omnino quæ vobis accidunt fortunæ adscribatis & casui. Est autem קרי pro בקרי, quod ità plenè legitur infrà, v. 24. Sic רגע *momento* Psal. 6. 11. Job 34. 20. quod ברגע Job 21. 13. Idem valet בעראי quod in Jonatha. Radix ערא eadem cum ערע & ארע. Nam literæ gutturales de facili inter se permutantur. Vide Thesbitem radice ערץ. Hinc שנת עראי *somnus fortuitus*, בנין עראי *ædificium fortuitum*. Ergò בעראי *casu fortuito, fortuitò, forte fortuna, contingenter.* Onc. maluit *durè, duriter, obstinatè.* In scholio Græco est ἐναντιώσει *ex adverso*, quod Hieron. præ cæteris placuit. Samariticus codex ἐμφιλονείκως *contentiosè, pertinaciter.* Quidam *temere.* Planè thema est קרה, unde & מקרה *eventus, casus, eventus fortuitus,*

26. *Baculus panis*, i. מטה לחם, vocatur vis illa panis quâ corpus fulcit ac sustentat baculi adinstar. Eum *frangere* dicitur Deus quando nos premit rei frumentariæ penuriâ, vel quando panis quem edimus non satiat nos. Id hîc significatur, *Postquam confregero vobis baculum panis*, & mox, *comedetis, & non saturabimini.* Senes hîc ediderunt, ἐν τῷ θλίψαι ὑμᾶς σίτοδεῖα ἄρτων. Nam usitatum illis *panes* dicere pro *pane.* Id vertes, *premendo vos penuriâ rei frumentariæ*, aut *annonæ caritate.* Nam σίτοδεῖα *annonæ caritas*, & σιτοδέομαι *rei frumentariæ penuriâ laboro, annonæ caritate premor, commeatu deficior.* Igitur nomen ἄρτων redundat in sermone Græco. Pro *baculo panis* in Esaia est *scipio panis*: idem aliter sic alibi, *Ecce ego frango baculum panis Ierosolymæ, & comedent panem in pondere* Cur *in pondere?* Quia parùm aut modicum panis erit. Nam tunc panis ponderari solet. Quod hodiéque fit in magna annonæ caritate. Abenezra, *Est fames in quâ saturatur homo cibo modico, nunc autem cibo multo non saturabitur.* Genus maledictionis.

30. *Solis* tria nomina sunt apud Ebræos. Primum est שמש à *ministerio.* Est enim q. *minister* & fax mundi lumen ei subministrans. Secundum est חרס à *siccitate*; unde חרסי *solaris.* Tertium est חמה à *calore*; unde חמנים *simulacra Solis*, à sing. חמן, q. *solarem* dicas: ad quod exemplum obvia passim רבן *magister*, רחמן *misericors*, כעסן *iracundus*, & alia ejus farinæ. Quidam aiunt esse simulacra quæ faciebant ij qui Solem pro Deo colebant. Alii dicunt esse altaria & domos in quibus Solem adorabant. Chaldaicè ab Onc. vocantur חניסנסוכין, quo vocabulo usus fuit & Jonathan Jes. 27. 9. ubi Hieron. *delubra* interpretatur, & in commentario scribit *imagines esse factas in similitudinem currûs Solis*, ut scriptum est in opere Manasse. Autor libri qui Phesictha vocatur, *Dictæ* חמנים *eò quòd stant in Sole*, q. *subdiales statuas* dicas quæ soli expositæ colorem adustum habent. Vide nunc A. M. ¶ Stercore nihil abjectius: unde per contemptum idola vocantur גלולים q. *Deos stercoreos* dicas, à *stercore cælum vestrum* גלל vocatur. Notum illud Heracliti, γύκτες κοσείων ἐκβλητότεροι. Vide 24. 3. ubi & de aliis nominibus idolorum. In Euangelio, qui *Baalzebub* Ebræis, & Syriacè *Beelzebub*, immutatione unius literæ vocatur *Beelzebul*, q. *Jupiter stercoreus.* Nam alludsum, videtur certè, ad nomen *zebel*, quo *stercus* appellant, licèt *zebul* potiùs sit *habitaculum* aut *domicilium.* Vide A. M. Levit. 26. 30.

31. *Desolabo sanctuaria vestra*] Unum dumtaxat erat Sanctuarium in Israel. Quomodo igitur dicit *sanctuaria vestra?* An est heterosis numeri, h. e. plur. pro singulari? Sic Græci τὰ ἅγια dicunt de uno sacrario: & nunc *vestra*, quæ priùs *mea* erant. Sic, *In lege vestra scriptum est.* Ut hîc τὰ ἅγια *sanctuaria*, sic, *flumina Nili*, & *excelsa* pro *monumento quod in monte celso.* Scitum illud, *posuit cum divite excelsa ejus*, i. excelsum. Sic αἱ δεξιαὶ de dextera: Nam una tantùm est, non plures. Alia exempla obvia in sacris, quæ mihi nunc non occurrunt.

44. גם אף] Schema est ἐν ἑνιάδι, ubi duo synonyma simul sunt elegantiæ causâ. Simile in Latio cùm dicunt, *etiam quoque.* Plautus Epidico, *Hanc quoque etiam, si me appellet filiam, matrem vocem.* אף אפילו idem in R. S. Talia sunt מבלי אין ὐμὴ duæ negationes, quæ in Hellenismo negant, in Latio affirmant, non semper tamen: nam etiam negant aliquando. רק אך *tantùm, solùm*, vel *solummodo tantùm.* פתע פתאום *repentè subitò*, aut *ex improviso*, Num. 6. 9. *Rursum denuo*, Plautus Casinâ. πάλιν ἐκ δευτέρου, Math. 26. 42. *Citò celeriter: Nunc jam*, Cicero; *properè ocyùs*, Plautus Cistellariâ. Scholiastes Aristophanis, Ἐσθ' οἷς ποιηταῖς ἑλληνίζειν ἐξουσιάσαις χρῆσθαι. Non poetæ tantùm iis utuntur, sed etiam alii. Quales sunt, *terra pulveris, lutum cœnum* aut *cœni*, *coma crinis* Num. 6. 5. *vires roboris* Job 36. 19. *rete jaculum, commeatus cibus*, מעט מוער *parùm modicum* Jes. 29. 17. Græci sæpius iterant adverbia idem significantia, πάλιν αὖθις, & πάλιν ὀπίσω, *rursum denuo*, πάλιν δεύτερον, *iterum secundo*, ἐγγὺς ἐγγύς. Hesiodus, νόσφιν ἄτερ. Terentius, *nunc jam.* Plautus, *hercle certè.* Cicero, *tu quidem hercle sanè.* Huc refer, *medium pelagi maris*, Exod. 15. 8. in Jonatha.

IDEM.

16. מכלות. Alius, συντελοῦντα, *conficientem* ἐντυφλοῦντα, *excœcantem. Consicientem*] Jonathan מכליא. Hieron. *qui conficiat.* Santes, *quæ consumant. Exæcantem*] Onc. מחשכן, i. *obscurantes, obcæcantes.* ἐντυφλόω idem cum τυφλόω, *excœco, luminibus orbo, visu privo.* Id Ebræi רוע dicunt. Lxx hîc habent σφακελίζοντα, quod activè usurpant pro *tabe conficio.*

24. בקרי. Alius, ἐναντιώσει *repugnantiâ*, τὸ σαμαρειτικὸν, ἐμφιλονείκως: *animo contentionis cupido. Repugnantiâ*] vel, *repugnanter.* vult dicere animo repugnanti & contrario adversantique. Ἐμφιλονείκως] *Contentiosè, rixosè.*

41, לבם הערל. τὸ σαμαρειτικὸν. ἡ καρδία αὐτῶν ἡ ἀκρόβυστος: *Cor eorum præputiatum.* Id est *præputium habens*, ἀπεριτμητος, *incircumcisum.*

43. וירצו τὸ σαμαρειτικὸν, ἱλάσονται. *Expiabunt*] Ut Ebræo c. 2. v. 17. εἰς τὸ ἱλάσκεσθαι τὰς ἁμαρτίας τοῦ λαοῦ, *ad expiandum peccata populi.*

GROTIUS.

1. *Insignem lapidem*] Nempe picturis, quod Hebræa vox indicat. Vetitum id etiam extra columnas, non ut per se malum, sed ut à Cananæis in idolorum cultu usurpatum.

13. *Ut incederetis erecti*] Ut homines liberi, non assueti jugo. Græcum proverbium est,

Οὕτως δουλεία καρηλὴ δ' ὄφιν πέφυκεν,
Ἀλλ' αἰὲν σκολιὴ, κ' ἀυχένα λοξὸν ἔχει.

25. *Pestilentiam*] Bene vertit vocem מות & Græcam λοιμὸν ex usu frequenti, de quo ad Mat. 24. 7.

30. *Excelsa vestra*] Mos illarum gentium sacrificare ὄρη ὑψηλοτάτων ὀρέων, Herodotus Clio. Vide quæ suprà 19. 26. &c

26. & Numer. 33. 52. ¶ *Et simulacra confringam*] חמנים. Si quis consideret Esai. 17. 8. Ezech. 6. 4. non tam simulacra quàm loca fuisse videntur, nempe in quibus sacri ignes facti; quod origo videtur significare: πυρσαὶ θεῖα Straboni l. 15. πυρεῖα aliis. Ab Ammone, qui חם Hebræis, venisse & nomen & institutum putant quidam. Cogitemus an ab hac voce dictus deus *Ammon* & rex *Achamenes*. Ait R. Beckai primos istos ignes non fuisse idololatricos, sed institutos ad Deo gratias agendas pro sole: mox ex malo usu secuto vetitos, ut multa alia. Πυρεῖα talis luculenta descriptio in Procopii l. 1. Persicorum, ità ut plenior editio exstat in Vaticano codice. Ἐπύχανε δὲ ὁ Χοσρόης ἐξ Ασυελίων εἰς χωρίον Αρδαζιγάνων ἥκων πρὸς βόρραν ἄνεμον, ἔνθεν δὴ νενοῆτο εἰς τὸν Ρωμαίων ἄρχων διὰ Περσαρμενίων ἐσβάλλειν. τὸ μὲν πυρεῖον ἐνταῦθά ὄζαν, ὃ σέβονται Πέρσαι θεῶν μάλιστα, ἢ δὴ τὸ πῦρ ἄσβεστον φυλάσσοντες μάγοι τάτε ἄλλα εἰς τὸ ἀκριβὲς ἐφοπλίσαντο, καὶ μαντεῖον εἰς τῶν πραγμάτων τὰ μέγιστα χρῶνται. Alteram πυρεῖα describit; aitque eum ignem vocari אלהותא, i. *divinitatem*. Vide & Theodoretum l. 10. c. 29, 30. & Histor. l. 5. c. 38. Teixera etiam suo tempore hunc morem Persis quibusdam ait mansisse.

36. *Terrebit eos sonitus folii volantis*] Lucanus l. 8. de Pompeio fugiente,

——*pavet ille fragorem*
Motorum ventis nemorum.

37. *Corruent singuli super fratres suos quasi bella fugientes*] *Fratres* intellige populares. Solet id fieri in præliis, ubi turbati sunt ordines, ut commilites à commilitibus obruantur. At R R. באחיו intepretantur *fraterno crimine:* i. unius partis delictum omnibus imputabitur, qui non obstiterint secundùm mutuas jurationes factas in montibus Garizim & Hebal. Vide quæ allata à nobis l. 2. de J. B. ac P. c. 21. §. 11. & in Annotatis.

41. *Tunc orabunt pro impietatibus suis*] Lxx τότε ἐξομολογήσονται τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν. & mox, προσδέξονται τὰς αὐτῶν ἀνομίας. Videtur עון hîc, ut sæpe, pro *pœna peccati* sumi. Eam, inquit, patiente ac volente animo ferent, quò citiùs impetrent veniam.

44. *Non penitus rejeci eos*] i. rejiciam. Cætera decreta sunt conditionata, hoc absolutum, quò respicit Paulus Rom. 11. 29.

CAP. XXVII.

MUNSTERUS.

2. *PRo æstimatione*] Dicit hîc R. S. Caph posterius in בערכך non esse servile, sed ociosè superadditum, ut ערכך idem sit quod ערך. Unde & Onk. absque Caph pronomine vertit פורסן. Sed K. hunc redarguens, dicit Caph esse servile, referríque ad Sacerdotem, qui æstimare rem devotam debuit, & pretium taxare. Primò autem Lex facit mentionem de votis animarum, h. e. quando quis seipsum Domino vovit, aut alium hominem qui sub ejus potestate est, qualis à sacerdote fieri debeat æstimatio. Et cohærent primi duo versus; ut sit hic sensus, *Qui segregaverit votum Domino super anima, æstimatio tua, ô sacerdos, talis erit; Si fuerit masculus supra 20. & infra 60 annos*, &c. Quòd hic sit sensus, facilè patet ex æstimatione animalium, domorum & agrorum, de quibus postea agitur. Patet etiam quòd Steuchus hunc locum non intellexit, qui sic scribit, *Eorum is sensus est: Cùm enim*, inquit, *quisquam Deo aliquid voverit, ea devotio secundùm æstimationem cujusque esse debet, ut non majus sit votum quàm vires voventis: cum ratione*, inquit, *istuc fieri debet, ut tantum voveatis quantum fas est vobis aut secundùm annos, aut secundùm sexum.* Sententia quidem ista pia est, sed textus aliud habet; cùm solùm Sacerdos instruatur qualiter taxare & æstimare debeat homines, jumenta, agros, & alia hujusmodi per vota Domino consecrata. Porrò per id quod dicitur, *Qui segregaverit votum*, intelligendum est, qui labiis expresserit, aut in corde secum constituerit. Illud verò, בערכך נפשות, quod nos vertimus, *pro æstimatione animarum*, R. Moses de Cozi sic exponit, ליתן ערך נפשות, *Qui*, inquit, *votum fecerit, non quodcunque, sed ut det æstimationem animarum*, &c. Nec refert, si dixerit *Voveo Domino æstimationem capitis mei*, vel *cordis mei*: tenetur enim adhuc voto animæ, cùm tota anima sit in quolibet membro æquè ut in toto corpore. Si autem quispiam dixerit, *Voveo me Domino secundùm valorem meum*, & non dixerit *secundùm æstimationem meam*, ducendus est ad forum, & taxandum pretium ejus. Æstimatio autem semper æqualis est, sive persona vovens fuerit יקר *magni pretii*, sive זול *vilis*. Sola ætas & sexus in votis hominum, quæ sub æstimatione sunt, differentiam in pretio faciunt. Excipitur casus paupertatis. Patet hinc stultitia Jipthah, quem nos *Jephte* vocamus, qui filiam Domino in holocaustum obtulit, ut quidam sentiunt, cùm homo animal immolatitium non sit, sed sub æstimatione cadat. De quo in Judicum libro nonnihil dicemus.

9. *Quicunque dederit ex eo*] h. e. Qui de animali immolatitio votum fecerit, illud pro sancto habetur, nec potest commutari aut pretio æstimari, sicut homo, qui non est animal immolatitium.

15. *Qui sanctificavit*] Capitur hîc *sanctificare* pro *vovere Domino*. ¶ *Addat quintam pecuniæ partem*] Id solùm locum habet in eo qui domum vel aliam rem Domino consecravit, non autem in aliis. Ut si ego devovissem Domino domum meam & illa taxaretur pro centum aureis, is qui domum emeret, non cogeretur exponere amplius quàm centum aureos. Sin ego domum redimere vellem, juxta Scripturæ judicium, teneor adhuc 20 aureos, qui quinta pars sunt de centum, superaddere centum aureis.

16. *Æstimatio cori hordei*] Notandum quòd חומר idem est quod כור *Corus*. Habet autem Corus decem mensuras Ephi, quæ xxx faciunt Sata. Itaque æstimatio agri talis est; Quando ager ferre potest annuatim unum Corum, & consecratur Domino mox post jubileum, æstimabitur ager ille pro l Siclis. Sin adhuc ad jubileum exstiterint xxv anni, æstimabitur solùm pro xxv Siclis. Si autem unus duntaxat residuus fuerit annus, dabitur tantùm unus siclus. Hæc proportio quoque servanda est in agro qui plus minúsve annuatim protulerit quàm unum Corum. Potest etiam hinc propemodum adverti quanta fuerit moneta Sicli. Nam cùm Corus æstimetur pro Siclo, Corus autem habeat x Ephi, & Ephi contineat cccxxx ova secundùm traditionem Hebræorum, patet Corum frumenti esse onus quod vir robustus ad unum lapidem ferre non posset. Unde liquet R. S. non admodum malè Siclum descripsisse, ut Exod. 25. memoravimus.

28. *Nullum anathema*] Notandum quod חרם propriè significat *exterminare, interficere, delere*, atque *perdere, & nullum de re sic perdita percipere commodum.* Et hinc est genus voti, quando quis rem aliquam penitus à se abdicat, quam nec redimere potest, nec per æstimationem recuperare: & illud hîc vocatur *anathema*, quòd sic Domino est consecratum ut ad profanos usus nunquam applicari possit. Et tale votum quidam putant fecisse Jepte, cujus paulò antè meminimus. ¶ *Ab homine usque ad pecus*] Disceptatio est inter Judæos, Num homo etiam interfici debeat qui per votum anathematis Domino est consecratus. Et sunt qui de servis atque ancillis Chnaanæis, Hivæis & aliis gentibus intelligendum putant qui à Domino erant anathemati expositi.

32. *Decimum quodque erit sanctum Domino*] Notandum hîc quod Primogenita, Decimæ & agnus Paschalis vocantur *sancta Domini*: sed non sunt sancta sanctorum, cùm ubique potuerint mactari, & in omnibus urbibus comedi; ideo vocantur *sancta levia*. Porro quando decimæ de animalibus persolvuntur, is ordo hîc servari jubetur, ut quod fortefortuna in manum inciderit illud tradatur. Congregabuntur primùm omnes vituli vel omnia ... è terra

ſtabulum; & aperto parvo oſtiolo, ſinantur omnes ſigillatim citra ullum delectum egredi, matribus eorum ante oſtium conſtitutis, & mugientibus ſeu balantibus; & quod decimo loco egreſſum fuerit, ſive fuerit maſculus ſive femella, ſive integrum ſive maculoſum, illud ſignetur pro decimis, eritque ſanctum Domino; nec poterit ullo pacto permutari. Sic Hebræi hunc textum intelligunt & explanant.

FAGIUS.

2. *Qui ſeparaverit votum*] i. Cùm quis nuncupaverit votum aliquod Deò ità ut diſertè illud ore ſuo exprimat atque declaret. Heb. כי יפליא, *cùm mirificabit*, פלא enim *miraculum* ſive *rem admirandam* Hebræis ſign. Unde quidam hunc ſenſum ſubeſſe putant, Si quis mirabile votum fecerit, vovendo ſcilicet ſe, vel pecora, vel agros & prædia ſua Domino: hoc enim difficile quiddam, & quod non admiratione careat eſſe videtur. ¶ *Juxta æſtimationem animarum*, &c.] i. Qui votum facerit non quodcunque, ſed ut det æſtimationem animarum. Ità Hebræi exponunt. *Votum animarum* vocat votum quo quis *animam*, h. e. perſonam aliquam, Domino voverit. Et quod dicitur *juxta æſtimationem*, &c. In Hebraico textu eſt בערכך *Bearchêcha*, quod ſonat, *juxta æſtimationem tuam, ô ſacerdos* (alloquitur enim ſacerdotem) *æſtimabitur votum animarum quod factum eſt Domino*. Sunt tamen qui Caph in בערכך non volunt eſſe literam ſervilem conſtituentem ſecundam perſonam, ſed eſſe otioſam paragogen, ut idem ſit ערך quod *Érech*, i. *æſtimatio*. Unde & Paraph. noſter abſque Caph pronomine vertit פורסן *Purſan*, quod ſimpliciter *æſtimationem* ſign. Sed reluctatur huic ſententiæ R.D.K. qui contendit Caph eſſe ſervile referríque ad ſacerdotem, qui æſtimare rem devotam debuit, & pretium taxare. Primi ergò duo verſus hoc ſenſu cohærent. *Qui ſeparaverit votum domino ſuper anima, æſtimatio tua ô ſacerdos talis erit: Si fuerit maſculus ſupra viginti & infra ſexaginta annos*, &c.

16. *Locus ſementis cori hordeorum*] Ad literam eſt, *domus ſementis*, &c. Eſt autem Chaldaiſmus, *domus*, ſive *locus, ſementis Cori*, pro *agri Cori hordeorum*, &c. h. e. Pro ſingulis Coris dabit quinquaginta Siclos argenteos. Habet autem corus decem menſuras Ephi quæ xxx faciunt ſata.

21. *Sicut ager anathematis*] i. Sicut ager Deo devotus ex manubiis, aut pro redimenda culpa: ſacerdos poſſidebit eum agrum jure hereditario. Vox Hebræa חרם *Cherem*, quam ferè *anathema* vertunt, deducitur à verbo חרם *Charam*, quod ſicut etiam K. in Rad. ſcribit *occidere, evertere, delere, perdere*, ac *nullum de re ſic perdita percipere commodum* ſign. Et hinc eſt genus voti, quando quis rem aliquam penitus à ſe abdicat, quam nec redimere poteſt, nec per æſtimationem recuperare: & illud hîc vocatur *anathema*, quod ſic Domino eſt conſecratum, ut ad profanos uſus nunquam applicari poſſit. Hoc votum ferè concipiebatur ab Iſraelitis cùm ex pacto internecionis, aut ex conditione everſionis alicujus urbis, homines aut ſpolia devovebantur Deo, ut Num. 21. 2. Deut. 13. 15, 16, 17. Joſ. 6. 17, 18. Et tale votum quidam putant fuiſſe Jepte, dicentis, *Si Ammonitas devicero, eum qui mihi primus occurrerit, tibi offeram holocauſtum*: De quo infrà ſuo in loco Judic. 11. 30, 31. pluribus dicemus.

26. *Domini eſt*] i. Jam antea domini eſt: non ergò poterit ſecundariò Domino conſecrari.

32. *Tranſierit ſub virga*] Hæc quidam ſic intelligunt, q. *ſub virga tranſire* Hebraiſmus ſit, pro *ſub cura paſtoris eſſe*: q. d. quæ reguntur & cuſtodiuntur à paſtoribus. Sed Hebræi aliter hunc locum intelligunt & explanant, nempe hunc in modum. והוא שיש לו טלאים כן מתריש מעשר כונס כל הטלאים או כל הענלים לדיר ועושה לו פתח קטן כדי שלא יבאו שנים באחד ומעמידין אמותיהן מבחוץ והן נועות כדי שישמעו הטלאים קולן ויצאו מן הדיר לקראתן זה אחר זה ומתחיל ומונה בשבט אחד שנים ונ' ארבעה וחמישה שבעה שמונה תשעה והיוצא עשירי בין וכר בין נקבה בין תמים בין בעלמום סוקרא בסיקרא ואומר הרי זה מעשר, i. *Qui habet agnos, ſic ſeparat inde decimam. Colligit omnes agnos, vel omnes vitulos, in ſtabulum: cui facit oſtium parvum, ut non poſſint egredi duo ſimul. Conſtituuntúrque matres illorum extra oſtium, ut cùm agni illas mugientes ſive balantes audiant, ordine alius poſt alium ex ſtabulo egrediantur. Tum incipit, & numerat cum virga, Unum, duo, tria, quatuor, quinque, ſex, ſeptem, octo, novem; & quod decimo loco egreſſum fuerit, ſive maſculus ſive femella ſit, ſive integrum ſive maculatum, ſignat ipſum rubeo colore, quo tincta eſt virga, & dicit, Hoc erit pro decima.* Hactenus Hebræi, quæ ſententia mihi magìs probatur quàm prior illa. Omnino enim videtur Scriptura hîc alludere ad iſtum morem qui ſervabatur in numerandis pecoribus pro decima.

VATABLUS.

2. *Separaverit*, יפליא] i. Quum quis nuncupaverit votum aliquod Deo, ità ut diſertè illud ore ſuo exprimat atque declaret. Ad verbum *mirificabit*, פלא enim *miraculum*, ſive *rem admirandam* ſign. Unde quidam hunc ſenſum ſubeſſe putant, Si quis mirabile votum fecerit, vovendo ſcilicet ſe, vel pecora, vel agros & prædia ſua Domino, hoc enim difficile quiddam eſſe videtur, & quod non careat admiratione. ¶ *Secundùm æſtimationem animarum*, בערכך נפשות] i. Qui votum fecerit, non quodcunque, ſed ut det æſtimationem animarum, h. e. perſonarum quas voverit Domino. Sic exponunt Hebræi. Atque ità hic verſus ſequenti verſui jungitur, *Quum vir ſeparaverit votum animarum, Tua erit æſtimatio, ô ſacerdos.* Et ך ultimum in בערכך opinione Grammaticorum redundat, neque eſt ſignum pronominis: éſtque בערכך idem quod בערך. In hac ſententia eſt ex doctoribus Hebræorum alter. Chaldæus item paraph. qui vertit. *Qui ſeparaverit votum juxta ſeparationem animarum.* At doctus inter illos vult ultimum ך eſſe conſtitutivum pronominis, & non redundare, exponens, *juxta æſtimationem tuam, ô ſacerdos (alloquitur ſacerdotem) æſtimabitur votum animarum quod factum eſt Domino.*

3. *Erit æſtimatio tua*, והיה ערכך] Ad verb. *Et erit æſtimatio tua.* Sub. *ô ſacerdos*, ut manifeſtum eſt ex v. 12. ubi integra ponitur locutio, i. Pretium conſtitues quod pro redemptione animarum det qui voto voverit aliquam perſonam. Homines enim aut ſeipſos vovent, aut animalia, aut agros, aut domum. Qui ſeipſum vovebat, non jugulabatur ad ſacrificium, quemadmodum animalia munda, ſed redimebatur pecuniâ, ídque juxta ſexum & ætatem. *Si fuerit* (inquit) *maſculus*, &c. Hic ו verti non debet, quòd tantùm convertat præt. in fut. ¶ *A filio viginti*, &c. מבן עשרים ונו'] Hebraiſmus, pro, *à vicenario uſque ad ſexagenarium.* ¶ *Erit æſtimatio tua*, והיה ערכך] i. Tu æſtimabis quinquaginta ſiclos. Et hic ו tantùm convertit. ¶ *Siclorum*, שקל] De ſiclo profano aut ſancto & quid valeat, vide Exod. 30. 13.

6. *Si verò à filio menſis*, &c. ואם מבן חודש] i. Si ſit de his qui attigerunt menſem unum, & plures uſque ad annum quintum.

8. *Tunc ſtatuit illum*, והעמידו] ſub. *aliquis alius ſacerdos.* Aut eſt perſonæ mutatio, pro, *ſtatues illum coram te, ô ſacerdos, & æſtimabis illum pro facultatibus ipſius, ſecundùm quod perſolvere poterit.* ¶ *Secundùm quod apprehenderit*, &c. על פי אשר ידו ונו'] Hebraiſmus, pro ratione facultatum voventis.

9. *De quo offerunt*, מהמה אשר יקריבו ממנה] i. De cujus genere offerre ſolent. ¶ *Omne*, כל] ſub. *jumentum.* ¶ *Sanctitas*, קדש] i. ſacrum ſacratum.

10. *Melius deteriore*, &c. טוב ברע ונו'] Ad verb. *bonum in malum, & malum in bonum*, vel, *bonum cum malo, & malum cum bono.* ¶ *Et commutatio ejus*, ותמורתו] i. Animal commutatum.

12, *Sive bonum*, &c. בין טוב ובין רע] Ad verb. *inter bonum, & inter malum*, i. qualis qualis ſit. Infrà v. 26. שה אם שור אם *ſi bos, ſi ovis.* ¶ *Secundùm æſti-*

æſtimationem tuam, &c. כערכך ונו'] i. Perſolvet pretium quod juſſeris.

13. *Ultra æſtimationem tuam*, &c. על ערכך] i. Ultra pretium à te conſtitutum.

14. *Conſecraverit*, יקדיש] Ad verb. *ſanctificaverit*, i. Deo donaverit. ¶ *Conſecrationem*, קודש] Per appoſitionem dictum, *Conſecrare conſecrationem Jehovæ*, pro *aliquid conſecrare Jehovæ*. ¶ *Sic manebit*, יקום כן] *Sic ſtabit*, *ſic ſtatuetur*. Alii *confirmabitur*. V. 13. pro hoc dixit, יהיה כן *ſic erit*, i. tanti vendetur.

16. *Secundùm ſementem ejus*: לפי זרעו] *Secundùm ſemen ejus*. Alii, *juxta menſuram proventûs ejus*, i. juxta fertilitatem ejus. q. d. Juxta fertilitatem ejus agri pones pretium ejus. Habebis rationem & bonitatis ejus & fertilitatis. ¶ *Semen cori hordeorum*, &c. זרע חומר שעורים ונו'] i. Pro ſingulis Coris hordei dabit L. Siclos.

17. *Manebit*, יקום] Ut v. 14.

19. *Si autem redimendo redimat*, ואם גאול יגאל] *Si autem redimere voluerit*. ¶ *Et manebit ei*, וקם לו] *Et ſtabilietur ei*, vel, *ſtabit illi*, i. Recipiet illum agellum. V. 15. pro hoc verbo poſuit והיה לו *& erit illi*.

20. *Vendiderit*, מכר] ſub. *ſacerdos*. ¶ *Non redimet*, לא יגאל] *Non poterit redimere*.

21. *Cùm egredietur*, בצתו] Sub. *de dominio & poſſeſſione ementis*. ¶ *Sanctitas Jehovæ*, קודש ליהוה] *Sanctus* [*ſacratus*] *Jehovæ*. ¶ *Sicut ager anathematis*, כשדה החרם] Sicut ager Deo devotus ex manubiis, aut pro redimenda culpa, ſacerdos poſſidebit eum agrum jure hæreditario. Vox Hebræa חרם *herem*, quam ferè *anathema* vertunt, dicitur ab חרם *haram*, quod (ut ſcribit doctus inter Hebræos) ſignificat *occidere*, *everterе*, *delere*, *perdere*, ac *nullum de re ſic perdita percipere commodum*. Hinc eſt genus voti quando quis rem aliquam penitus à ſe abdicat, quam nec redimere poteſt, nec per æſtimationẽ recuperare. Et illud hîc vocatur anathema, quod ſic Domino eſt conſecratum, ut ad profanos uſus nunquam applicari poſſit. Hoc votum ferè concipiebatur ab Iſraelitis, cùm ex pacto internecionis, aut ex conditione everſionis alicujus urbis homines aut ſpolia devovebantur Deo: ut vides Num. 21. 22. Deut. 13. 15, 16, 17. & Joſue 6. 17, 18. ἀνάθεμα autem compoſitum ex ἀνὰ & τίθημι, q. d. *ſepoſitum* quiddam, aut *rejectum*. Vox apud Paulum frequens, ut Rom. 9. 3. *Optarim ego ipſe anathema eſſe à Chriſto pro fratribus meis*, i. q. quiddam ſepoſitum & alienum, aut rejectum à Chriſto. Et 1 Cor. 12. 3. *Nullus per Spiritum Dei loquens, dicit anathema Jeſum*, i. Maledicit & exſecratur. Significatur igitur hâc dictione extremum exitium.

22. *Emptum à ſe*, מקנתו] Ad verb. *Emptionis ſuæ*. ¶ *Qui non erat*, &c. אשר לא ונו'] i. Quem jure hæreditario non poſſidebat.

23. *Illi ſacerdos*, &c. לו הכהן ונו'] *Pro illo ſacerdos ſummam pretii à te conſtituti uſque*, &c. ¶ *Sanctitatem Jehovæ*, קודש ליהוה] i. Sacratam Jehovæ. Per appoſitionem dictum.

25. *Æſtimatio tua*, ערכך] ſub. *ô ſacerdos*. ¶ *Viginti obolorum*, עשרים גרה] Vide Exod. 30. 13.

26. *Quod jure primogenitura offertur*, אשר יבוכר] Ad verb. ſi Latinè dici poſſet, *quod primogenitabitur*. Fut. Heb. pro præſ. i. quod jure primogenituræ debetur Jehovæ. ¶ *Nemo conſecrabit*, לא יקדיש איש אותו] Ad verb. *Non ſanctificabit vir illud*. q. d. Nemo vota Deo nuncupare poteſt ex primogenitis, quòd ipſius ſint.

27. *Et addet*, ויסף] *Sed* tamen *addet*.

28. *Quæ habet*, אשר לו] Ad verb. *Quæ ei*,

31. *Ultra eam*, עליו] Nempe, æſtimationem illius decimæ.

32. *Boum & ovium*, *omnium*, &c. בקר וצאן ונו'] Sing. Heb. pro plur. *Tranſeuntia ſub virga paſtoris* vocat animalia quæ à paſtore reguntur, ſive potiùs quæ ab illo numerantur, ut Hebræi exponunt ſcribentes in hunc modum, *Qui habet agnos, ſic ſeparat inde decimam. Colligit omnes agnos, vel omnes vitulos in ſtabulum: cui faſit oſtium parvum, per quod non poſſint egredi duo ſimul. Conſtituuntúrque matres illorum extrà oſtium, ut cùm agni illas balantes audiant, ordine alius poſt alium exſtabulo egrediantur. Tum incipit, & numerat cum virga, Unum, duo, tria, quatuor, quinque, ſex, ſeptem, octo, novem; & quod decimo loco egreſſum fuerit, ſive maſculus ſive femella ſit, ſive integrum ſive maculatum, ſignat ipſum rubro colore, quo tincta eſt virga, & dicit, Hoc erit pro decima.* Hactenus Hebræi, ad quorum morem in numerandis pecoribus pro decima, hîc ſanè Scriptura alludere videtur.

33. *Non diſquiret*, לא יבקר] *Non conſiderabit*, i. Is qui dabit decimam, non faciet diſcrimen inter pecus pingue & macilentum, non ſeliget quod daturus ſit pro decima: ſed quod ſorte contigerit, dabit. ¶ *Erit tam*, &c. והיה הוא ונו'] Ad verb. *Et erit ipſum & commutatio ejus*, &c.

34. *Ad filios Iſrael*, אל בני ישראל] *Pro filiis Iſrael*, i. Ut illa exponeret filiis Iſrael. אל pro על poſitum, ut ſcribunt docti.

CASTALIO.

9. *SI pecus erit*] Si id quod voto promiſſum erit, pecus erit.

32. *Sub pedem mittitur*] In paſtorum cuſtodia eſt.

CLARIUS.

2. *PRo æſtimatione animarum*] Tractatur hoc capite de redemptionibus earum rerum quæ Domino vovebantur, ut eſſent quædam votorum permutationes. Primò autem lex facit mentionem de votis animarum, hoc eſt, quando quis ſeipſum Domino vòvit, aut alium hominem, qui ſub ejus ſit poteſtate, qualis à ſacerdote fieri debeat æſtimatio.

16. *Si triginta modiis*] Alius ſic vertit, *Æſtimatio cori hordei fiet pro quinquaginta ſiclis argenteis*. Æſtimatio igitur agri talis eſt, quando ager ferre poteſt annuatim unum corum, & conſecratur Domino mox poſt Jubileum, æſtimabitur ager ille quinquaginta ſiclis, ſin adhuc ad Jubileum fuerint 25 anni, æſtimabitur ſolùm 25 ſiclis, ſi autem unus duntaxat reſiduus fuerit annus, dabitur tantùm unus ſiclus.

21. *Et poſſeſſio conſecrata*] Intellige illud *conſecrata*, q. d. *ſicut ager anathematis*, quemadmodum alius vertit; ſicut & in ſequentibus illud, *omne quod Domino conſecratur*, vertit alius *anathema*, *quod homo à ſe abdicaverit, & Domino devoverit*. Ut ſit genus voti, quando quis rem aliquam penitus à ſe abdicat, quam nec redimere poteſt, nec per æſtimationem recuperare: & illud hîc vocatur *anathema*, quod ſic Domino eſt conſecratum, ut ad profanos uſus nunquam applicari poſſit. Et quando dicitur, ſive homo fuerit, ſive pecus, diſceptatio eſt inter Judæos, num homo etiam interfici debeat, per votum anathematis Domino conſecratus. Et ſunt, qui de ſervis atque ancillis, Chananæis, Hevæis, & aliis gentibus intelligendum putent quæ à Domino erant anathemati expoſitæ.

32. *Quicquid decimum*] Notandum hîc, quòd primogenita, decimæ, & agnus paſchalis, vocantur *ſancta Domini*, ſed non ſunt ſancta ſanctorum, cùm ubique potuerint mactari & in omnibus urbibus comedi: ideo vocantur ab Hebræis *ſancta levia*.

DRUSIUS.

ZAch. 4. 10. *Et viderunt lapidem ſtanneum in manu Zorobabel.* Hic Ebræus codex habet האבן הבכיל, quod interpretantur *lapidem ſtanni*, i. אבן הבדיל, alii *lapidem lapidem ſtanni* האבן אבן הבדיל. Nam repetunt אבן in ſtatu regiminis. Sic R. D. Quid ſi *lapidem ſtannum*? quod ità dicitur ut *petra pumex*. In Priapeio,

Quæ ſucco caret atque petra pumex.

Sic *lapis auxilium* 1 Sam. 4. 1. h. e. auxiliaris: סלת מנחה *munus ſimila*, i. ſimilaceum; *cœlum æs*, æreum; *terra ferrum*, ferrea, Deut. 28. 23. *mare oceanus*, R. S. in Num. Sed, Quomodo *ſtannum* ſi lapis? An quia metalla è terra

ffoſſa

effossa lapidis vim habent? Sic Job 28.2. *Lapides fundunt as.* Puto rectum esse *lapis stannum*, i. pondus. Nam pondera *lapides* vocantur, quibus utuntur hodiéq; ad ponderandum: unde *lapis & lapis*, i. diversa pondera; & *lapides sacculi*. Moneo in Vulg. nostra pro *sacculi* fuisse olim *seculi*, culpâ exscribentium aut operarum typographicarum. Errorem hunc & alii indicarunt. Significat autem pondera quæ in sacculis adservabantur. R. D. comment. in Zachariam, *Innuit lapidem ponderis* (perpendiculum) *qui in manu ædificantium ad dirigendum ædificium. Nam eos faciebant ex plumbo aut stanno*, h. e. plumbo albo, Deut. 25.13. *Non erit in sacculo tuo lapis & lapis.*

7. Æstimatio viri duplo major est quàm sit feminæ in juventa. Quòd si mulier senuerit, æstimatio ejus proximè accedit ad virum. Sanè vir sexagenarius æstimatur 15 siclis argenteis, & femina 10. Nam, ut ait R. S. cùm femina pervenit ad dies senectutis, proxima est ut reputetur pro viro. Quod homines, inquit, proverbio significant dicentes, *Senex in domo, dux in domo*; item, *signum bonum in domo*. Sic dictitant, *Annus in domo thesaurus bonus in domos & signum bonum in domo*. Nam, ut alia præteream, signum est benedictionis Divinæ, tum etiam vitæ bene ac sapienter transactæ, juxta illud Salomonis, Prov. 16.31. *Corona decora senectus; in via justitiæ invenietur.* שיבה propriè *cana senectus.*

8. Græci usurpant πενιχρὸς pro *paupere*, Siquidem πενιχρὸς denotat *humilitatem rei*, ut fortunæ, generis, conditionis; πενιχροσύνη autem, *animi modestiam & submissionem.*

23. *Supputabit summam æstimationis tuæ*] Ebraicè מכסת הערכך, quod Jon. dixit interpretans סבום *summam*, & Onc. נסיב, h. e. interprete Fagio, *summam pretii*. In Lex. Chaldaico producitur ex Exod. 12. נסינא, quod ejus autor exponit *vectigal, census, supputatio*. Vectigal, i. מכס, cujus suprà meminimus: unde apud Magistros מוכס *manceps, publicanus*, τελώνης. Idem τέλος denotare videtur, quod in ed. Romana *finem* reddunt, cùm possit reddi *vectigal*. Budæus, *Significat τέλη etiam vectigalia, sicut φόροι tributa: unde τελώνιον dictum & τελωνῶ verbum.* Si Grammaticis credendum, radix vocis Ebraicæ est נכס. Cur non נסה, ut sit idem cùm נסס? Nam ordines hoc modo sæpe permutantur. A בסס potiùs esset מבסה ad instar מגלה *volumen*, מכבה *discubitus*. In הערכך anomalia est, qualis in האוהלי *tentorium meum*, quod explicant האוהל שלי *tentorium quod mihi est*, i. meum. Sic לי הזהב *meum est aurum*. Hic Abenezra citat מכסת נפשות, quod obvium Exod. 12.

Nicolaus Fullerus Anglus ait Hessenos à Judæis קראים vocari, quod probat autoritate Eliæ Levitæ Germani, citato Thesbite, rad. קרא. Cum pace tanti viri dixerim, Elias non facit ibi ullam mentionem Hessenorum, sed tantùm Saducæorum & Baithusæorum, quos asserit à Judæis קראים *Caræos* dici, q. *scripturarios* aut *lectionarios*. Nam קרא *scriptura* q. *lectionem* dicas, unde *Caræi*, sic dicti quòd traditiones Patrum rejicerent verbis tantùm Scripturæ inhærentes. In eo autem vehementer hallucinatur, quòd existimavit Hessenos esse quos antiqui *Baithusæos* appellarunt. Nam Baithusæi hæretici erant, h. e. מינים. Hessenі nusquam vocantur *Minim* sive *Minæi*, h. e. *hæretici*, qui etiam à Pharisæis, nisi certis in ritibus & ceremoniis, parùm dissidebant. Vide quæ de iis observavimus in De tribus sectis Judæorum. Nolo illa repetere. Caræi hodie totam legem ore traditam rejiciunt: etiam Saducæi & Baithusæi olim. Quis de Hessæis hæc unquam aut legit aut auribus audivit? Caræus vocatur etiam R. Eliezer, Simeonis F. Johai nepos, ob peritiam textûs, qui פסוק dicitur; unde exponitur ab Elia בעל פסוק, quod sign. *eum qui optimè versatus est in textu Biblico*, quales hodie, proh dolor! pauci reperiuntur. Hinc quicquid à Magistris nostris non didicimus, suspectum est; quos tanti facimus, ut injuriâ eos affici dicamus, si quis juventutem admoneat de scopulo in quem impegerunt. Audiamus nunc Eliam quæ dixi his verbis confirmantem, *Cùm diem suum obiisset R. Eliezer F. R. Simeonis filii Johai, homines illius ævi vocabant eum plangentes Caraum, quod de illo inter cæteras laudes ejus prædicabant quòd in Bibliis bene versatus & exercitatus esset.* Porrò legunt קרי ad instar בני, quod absque punctis scribunt בנאי & קראי.

IDEM.

14. וְהֶעֱרִיכוֹ חַכּהֵן בֵּין טוֹב וּבֵין רָע. τὸ συμφερτικὸν. ἢ διατιμήσεται αὐτῷ ὁ ἱερεύς, ἴτε καλὴ, ἴτε σαπρά: *Æstimabitque eam sacerdos, sive pulchra sive putida. Putida vetustate, aut carie vitiata.*

GROTIUS.

9. *Animal autem, quod immolari potest Domino, si quis voverit, sanctum erit*] Extra usum communem nulli operi adhibebitur à voti tempore.

13. *Quintam addet*] Ad exemplum legis suprà positæ, 6. 5. Hoc ideo constitutum nè facilè permutatio fieret.

14. *Considerabit eam sacerdos utrum bona an mala sit*] Vox עֵרֶךְ ubique hîc *æstimationem* significat; ut & Jobi 28. 17. & 36. 19. Bene ergò vetus versio Samaritana, referentibus Græcis, διατιμήσεται αὐτῷ ὁ ἱερεὺς, ἔτι καλὴ ἔτι σαπρά. *Sacerdos*, i. aliquis sacerdotum, qui inter alia & computationem didicerant.

21. *Et possessio consecrata*] Meliùs Lxx ὥσπερ ἡ γῆ ἡ ἀφωρισμένη, tanquam terra de hostibus capta, Deóque devota, & sic extra commercium posita, quod dicitur חרם, sive ἀνάθημα. Vide quæ infra 28.

29. *Et omnis consecratio quæ offertur ab homine, non redimetur, sed morte morietur*] *De homine*, i. de hostibus, aut militiæ desertoribus: nam in aliis hæc lex locum non habet. Exempla vide Num. 21.2. Jos. 6.17.

30. *Omnes decimæ terræ, sive de frugibus, sive de pomis arborum, Domini sunt*] Nempe ex moribus antiquissimis, quorum nullum apparet initium. Vide suprà 4.7.

31. *Addet quintam partem earum*] Pro mulcta: quia decimæ nec vendi possunt nec redimi.

32. *Quæ sub pastoris virga transeunt*] Transibant agni per ostium caulæ, ubi ovis eorum mater stabat; & decimum quemque signabat decimator.

NUME-

ANNOTATA AD NUMEROS.

CAP. I.

MUNSTERUS.

LIber iſte legis Moſaicæ quartus apud Latinos *liber Numerorum* inſcribitur, propter quinque prima capita, in quibus deſcribuntur duodecim tribus Iſrael ſecundùm cognationes & familias ſuas, rediguntúrque nomina eorum qui ad bella procedere poterant in numerum. Hebræi verò vocant ipſum more ſuo ab initiali dictione וידבר, & etiam במדבר, quæ quinta eſt dictio primi verſûs.

1. *In una menſis ſecundi, in anno ſecundo*] Intelligendum eſt de prima die menſis Ijar, qui mox ſequitur menſem Niſan, qui principium fuit anni ſecundi poſtquam egreſſi ſunt de Ægypto.

2. *Juxta capita ſua*] Dictio גלגלת propriè ſign. *rotunditatem capitis*, derivatúrque à verbo גלל, quod *volvere* & *volutare* ſign. inde גלגל *rota, orbis*, & גלגלת *cranium capitis*. Et ſicut ראש *caput* accipitur pro *numero* vel *ſumma*, ità quoque גלגלת accipitur pro כלל *ſumma*. Habetur & hoc vocabulum Matth. 27.33. ſed corruptè, deficiente ſcilicet uno Lamed: nam ex *Golgoltha* idiotæ fecerunt *Golgotha*. Vocabatur autem locus ubi Chriſtus fuit crucifixus *Golgoltha*, quòd illîc crania & oſſa interfectorum paſſim in ſuperficie terræ jacerent, Verbum verò פקד hîc capitur pro מנה *numerare, recenſere*.

16. *Magni nominis*] Heb. קריאי *vocati, nominati, famoſi*.

17. *Nominibus ſuis expreſſi*] Sciendum quod נקב hîc ponitur in paſſivo, abſconditúrque Nun prima radicalis in Dages. Proinde verbum יתילדו capitur hic pro *afferre librum genealogiæ ſuæ*, ut R.S. exponit.

49. *Tribum Levi non numerabis*] Hæc tribus erat q. legio quæ ſtipat Regem, cùm circa Tabernaculum jugiter verſari jubeatur.

51. *Cùm figendum*] Heb. *cùm in caſtris ponendum fuerit*.

FAGIUS.

QUartum hunc librum Moyſi Græci inſcripſerunt Ἀριθμοὺς, Latini *Numeros*, quòd in ipſa libri fronte Moyſes & Aharon ineant numerum populi Iſraelitici, idque tributim. Hebræi verò, ut ſuperioribus tribus libris, ità huic quoque à prima dictione impoſuerunt nomen וידבר *Vaiedabber*, i. *Et locutus eſt*. Et etiam במדבר *Bemidbar*. i. *in deſerto*, quæ quinta eſt dictio primi verſûs.

1. *Menſis ſecundi*] Is eſt menſis איר *Ijar*, qui reſpondet noſtro Aprili: nam primus menſis eſt ניסן *Niſan*, & reſpondet noſtro Martio.

2. *Per capita ſua*] i. per ſingula capita, h. e. *viritim*. Vox hebraica גלגלת *Gilgoleth*, propriè ſignificat *rotunditatem capitis*, derivatúrque à verbo גלל *Gallal*, quod *volvere* & *volutare* ſign. inde גלגל *Galgal* i. *rota, orbis*, & גלגלת *Gilgoleth* i. *cranium capitis*. Et ſicut ראש *Raſch* caput, accipitur pro *numero* vel *ſumma*, ità quoque גלגלת accipitur pro *ſumma*.

3. *Egreditur ad militiam*] i. quotquot obire poſſunt militiam.

16. *Iſti erant celebres in cœtu*] Ad literam eſt, *iſti erant vocati*, ſive *nominati*, *congregationis*: h. e. famoſi, præcipui ſive nobiles. ut Lxx tranſtulerunt. Hujuſmodi phraſis eſt quâ utitur Paulus Rom. 1.1. κλητὸς ἀπόστολος *Vocatus Apoſtolus*: Quo innuit ſe non vulgarem Apoſtolum eſſe, ſed magnum & inſignem, ſicut etiam ſingulari quadam ratione cœlitus ad munus Apoſtolicum vocatus erat.

18. *Congregaverunt in prima die menſis*, &c.] Quidam legunt, *Congregaverunt in unum*; ſed prior lectio ſimplicior eſt.

VATABLUS.

1. *Locutus eſt autem*, וידבר] Hîc ו quibuſdam non copulat, ſed tantùm futurum vertit in præt. Sic ſæpe in principiis librorum Hebraicorum. ¶ *In primo*, באחד] Ad verb. *in uno*. ſub. *die*. ¶ *Menſis ſecundi*, לחודש השני] Hîc menſis ſecundus Hebræorum reſpondet noſtro Aprili, & primus Martio.

2. *Summam*, את ראש] Ad verb. *caput*. ſic vocat ſummam, quòd ipſa ſit caput numeri. q. d. ſummum ſive ultimum numerum. Chaldæus paraph. *numerum*. ¶ *Per capita eorum*, לגולגלותם] i. per ſingula capita, ſive viritim: computando ſingula capita. Vide v. 20.

3. *A filio viginti annorum*, מבן עשרים שנה] i. ab eo qui natus eſt annos viginti, & ultrá. ¶ *Omnem egredientem ab bellum* כל יוצא צבא] i. quotquot apti ſunt ad militiam. ¶ *Per exercitus ſuos* לצבאותם] *Per turmas ſuas*.

4. *Sintque vobiſcum viri*, &c. ואתכם יהיו איש איש למטה וגו'] Ad verb. *Et vobiſcum erunt vir vir per tribum, vir caput*, &c. i. Singuli de ſingulis tribubus erunt vobiſcum, ſinguli primores in domo paterna erunt, vel, Homo unus erit ſummus in domo paterna.

5. *Qui ſtabunt vobiſcum*, אשר יעמדו אתכם] *Qui aſtabunt vobis*, cùm ſcilicet recenſebitis populum. ¶ *De Reuben*, לראובן] ſub. *tribu*; *De tribu Reuben*, ſic in ſequentibus. ¶ *Filius Sedeúr*, בן שדיאור] Notandum ex hoc loco & aliis, Hebræos cognominis loco uti vocabulo *Filius*, & Patris nomine. Vel dicendum eſt, nomen patris cum nomine *Filius* uſurpatum vim habere nominis patronymici, quo genere loquendi utuntur & Vvalli inter Britannos.

16. *Hi* ſunt *nobiliſſimi* קריאי] Ad verb. *Hi vocati*, ſive *nominati*, h.e. famoſi, præcipui, nobiles, ut vertunt Lxx ἐπίκλητοι, qui ſcilicet vocari ſolent cùm agitur de rebus arduis, & juxta illorum ſententiam res arduæ judicantur. ¶ *Capita*, ראשי] *duces*, q.d. ſummi duces, non ſolùm centenarii, ſed & millenarii, vel duces populi Iſraelitici qui conſtat multis millibus.

17. *Qui expoſiti*, &c.] אשר נקבו בשמות *Qui expreſſi ſunt nominibus ſuis*.

18. *Et ſecundùm genealogiam recenſiti ſunt*] ויתילדו *Et natales ſuos profeſſi ſunt*, i. quibus parentibus nati eſſent expoſuerunt. Alii, *oſtenderunt nativitatem ſuam*, i. oſtenderunt de qua cognatione ac tribu nati eſſent. Alii, & *oſtenſæ ſunt genealogiæ eorum*. ¶ *Per domos* patrum ſuorum, לבית אבותם] i. ſecundùm familias avitas, ſive paternas. q.d. Declaraverunt de qua domo ſive familia eſſent, nam pro eodem ponit *familiam & domum*. ¶ *Juxta numerum nominum*, &c. במספר שמות וגו'] i. quotquot fuerant nominati à viginti annis & ſuprà, compu-

tando singula capita. Vide v.20.

19. *Numeravit eos*, ויפקדם] Ad verb. *& numeravit eos.* Hic ו tantùm convertit fut. in præt. Quidam vertunt, *sic recensuit*; quia præcessit *Quemadmodum.*

20. *Per generationes suas*, תולדותם] Hîc & in seq. versibus 26, 28, &c. deest ל, quod mox sequentibus duabus dictionibus præponitur. A genere ad speciem progreditur Moses. *Generationes* ponit, quia initium ab uniuscujusque tribu fieri oportuit. Deinde ad *familias* (quas & *domos patrum* appellat tanquam synonyma) descendit. In familiis deinde censebantur *capita.* Quia verò *numerus nominum* expressus erat, definit Moses quomodo numerandi essent homines, nempe juxta capita: ut qui familiæ præest, nomen unum faciat. ¶ *Omnis masculus*, &c. כל זכר מבן וגו׳] Sing. Heb. prò plur. *omnes mares, à vicesimo anno et supra quotquot poterant egredi in militiam*, i. apti erant ad arma gerenda.

21. *Numerati eorum de tribu Reuben*, פקודיהם למטה ראובן] Hebraismus, pro, *qui de tribu Ruben numerati sunt, fuerunt*, &c.

22. *Numerati ejus.* פקודיו] Sub. *tribûs*, in genit. Est enim hîc *Simeon* nomen tribûs, ut & in cæteris tribubus, quarum hîc numerus recensetur.

44. *Duodecim viri*, שנים עשר איש] Nempe juxta numerum tribuum, nam singuli viri ex singulis tribubus delecti erant. ¶ *Singuli per domos* איש אחד לבית] Ad verb. *Vir unus per domum.*

CLARIUS.

LIber iste legis Mosaicæ quartus apud Latinos liber Numeri inscribitur, propter quinque prima capita, in quibus describuntur duodecim tribus Israel secundùm cognationes & familias suas, rediguntúrque nomina eorum qui ad bella procedere poterant in numerum. Hebræi verò vocant ipsum more suo ab initiali dictione *Vaidabber*, i.e. *& loquutus est.*

3. *A vigesimo anno*] Nec mulieres nec pueri numerantur, nec Ægyptii qui in eorum castris erant; nam castris Dei nihil molle aut effeminatum, nec nisi pium, aptum est.

49. *Tribum Levi*] Hæc tribus erat q. legio quæ stipat Regem, cùm circa Tabernaculum jugiter versari jubeatur, non tam ad bella quàm ad cultum Dei & studium Legis instituta.

DRUSIUS.

1. SInai montem Græci vocant Σινὰ: sed malim Σινᾶ, ubi Iota subscriptum pro Σινaῖ. Quod ignorantes librarii scripserunt Σινὰ, unde *Sina* in cod. Latinis. Appellatio à *rubo*, quî סנה Ebræis. Nam in ejus lapidibus figuræ ruborum erant: Quod se observâsse testatur Moses Narbonensis citatus ad More Nebuchim in Sem Job fol. 48. p. 1. Montem dixi, quem Sigonius montem esse negat, Sulpicium reprehendens, qui dixerit, *ad Sinam montem. Nam ità significat*, inquit, *montem Sinam dictum.* Ipso putat desertum fuisse. Nam legimus *desertum Sinai* Num.1.1 & alibi: ubi tamen *Sinai* potest esse genitivus casûs, ut dicat *desertum montis Sinai*, sive *in quo mons Sinai.* Ego ut desertum fuisse eo nomine non nego, ità dico montem fuisse qui *Sinai* vel *Sina* vocatus sit. Id probo primùm autoritate Apostoli, qui montis hujus meminit Gal. 4. 25. his verbis, *Sina enim mons est in Arabia.* Deinde Eusebii & Hieronymi, in lib. Locorum, *Sina mons in regione Madian super Arabiam in deserto, qui alio nomine Choreb appellatur: unde dicitur,* [*Et fecerunt vitulum in Choreb*] *cùm hoc Moses in Sina factum scripserit.* Accedit pondus à Cypriano in tractatu De montibus Sina & Sion ità scribente, *Sina mons est in Syria Palæstina, ubi est terra Judæa.* Græci codices nos parùm hîc juvant. Quippe hîc εἰς τῇ ἐρήμῳ τῇ Σινᾶ, & Exod. 19. 1. εἰς τὸ ὄρος τὸ Σινᾶ. In iisdem invenies τὸ ὄρος τὸ Σινά. quod apertè facit contra Sigonium pro Sulpicio. Nescio an alibi aliter sit.

2. *Tollite caput filiorum Israel*] Hiero. explicat, *caput*, i. summam: & rectè, meo animo. Sic Exod. 30. 12. *cùm tolles caput filiorum Israel*, i. summam. Quidam *capita*, ut sensus sit, Cùm recensebis eos per capita. *Capita* sunt homines, ut in illo, *Quot capitâ, tot sententiæ.* Lxx hîc ἀριθμὸν ediderunt, sed meliùs Num. 4. 2. κεφάλαιον. Lex. Græco-Latinum, Κεφάλαιον, *capitulum, summa*, & Latino-Græcum, *Summa*, κεφάλαιον. *Summatim*, κεφαλαιωδῶς. Rursum Græco-Lat. Κεφάλαιον ἐπὶ λαχείου, *sors, summa.* Pro summa in re nummaria sumitur Act. 22. 28. & Numb. 5. 7. Huc referunt ex Gen. 40. 13, *Tollet Pharao caput tuum*, i. recensebit te: sed paulò aliter v.19. *Tollet caput tuum à te.* Nam quoniam adjecit *à te*, innuit suspendendum esse.

3. Ætatem militiæ definiunt ab anno vigesimo. R.S. *Non exit in militiam qui est infra vigesimum annum.* Hiscuni, *anno vigesimo apti sunt homines ad exeundum in militiam. Hinc dixerunt Doctores nostri,* בן עשרים לרדוף, *Filius viginti annorum ad persequendum.* Sub. *hostem.* Quod fit in militia. Fuit tempus cùm exponerem, *ad sectandum divitias.* Locus est in libro Aboth, qui continet Apothegmata Patrum, quem nos olim magna ex parte Latinum fecimus. Pro *Hiscuni* amicus meus dicendum existimat *Hascuni.* Id sonat, *Confirmate* aut *roborate me.* Ego parùm referre puto *Hiscuni* dicas an *Hascuni.* Nam etiam *Hiscuni* sign. *Roborate me.* Sanè legimus 2 Par. 28. 20. לא חזקו, quod reddunt, *non roboravit eum.*

50. *Constitue Levitas super tabernaculum testimonii,*] Sic loquendo intelligit tentorium conventûs, quod vocant *Ohel moed.* Sed cur appellat *tabernaculum testimonii?* An propter arcam, quæ *testimonium* vocatur in illo, *Posuitque illud ante testimonium.* Sic Abenezra. Sunt qui malunt à Lege ità dictum esse. Nam Lex etiam *testimonium* nuncupatur Exod. 40. 20, *Et posuit testimonium in arcam*, h.e. tabulas, ait R. Salomo.

51. *Externus qui appropinquaverit, occidetur*] Alibi exposuimus, *Externus, non sacerdos*, quod non revoco. Nam etiam Levitæ, teste Hiscuni, arcebantur à tabernaculo, nisi cùm illud erigendum aut deponendum esset. Hîc tamen malim etiam Levitas sub eo nomine comprehendi, qui constituti cùm essent super tabernaculum, & sacerdotibus ministrarent, quomodo ab eo arceri poterant? Sanè Nicolaus *externum*, seu *exterum*, aut *extraneum, alienúmve*, interpretatur *qui sit alterius tribûs.* Ei assensum præbet Abenezra, cujus hæc sunt verba. זר *alienus à filiis Levi, & si fuerit Israel, occidetur.* Israel, h.e. neque Sacerdos neque Levita, ut cùm dicunt, *Sacerdotes, Levitæ, Israel.*

GROTIUS.

18. RE*censentes eos per cognationes*] Hebræa vox, *fecerunt eos generari*, i. in tabulas publicas retulerunt eorum origines, Lxx ἐπωξουῦς voce Atticâ.

CAP. II.

MUNSTERUS.

5. C*Astra locabunt*] Ubi de positione castrorum agitur, illic loquitur Dominus; quando verò subjungitur summa virorum cujuslibet tribûs & nomen ducis ejus, ea sunt verba Mosi; ideo prima verba scribuntur in futuro, & secunda in præterito.

9. *Castrorum Jehuda*] Sub. *atque illorum qui in Orientali parte juxta castra ejus sua locarunt.* Habuerunt proinde singulæ tribus in vexillis sua peculiaria insignia. Unde veteres Hebræi asserunt vexillum Ruben habuisse figuram Hominis: vexillum Jehuda, figuram Leonis; vexillum Ephraim, figuram Bovis; vexillum Dan, figuram Aquilæ, &c.

17. *In*

17. *In gradu suo*] Vel, ut Chadaica habet translatio, על אתריה, *in loco suo*.

FAGIUS.

2. *Singuli juxta vexillum suum*, &c.] Quatuor erant vexilla primaria quæ sequebantur duodecim tribus Israel: tres tribus semper unum vexillum sequebantur. Minora verò vexilla ferè innumera erant. Varia scribunt Hebræi de istis vexillis, inter quæ & hæc dicunt, Quòd scilicet vexillum cujuslibet tribûs simile fuerit in colore lapidi posito in Rationali, in quo erat sculptum nomen sui Patriarchæ; ità quòd vexillum tribûs Ruben rubei coloris fuerit, sicut & lapis Sardius, in quo erat sculptum nomen ipsius Ruben: & sic de aliis. ¶ *Sub signis*, &c.] Hinc dicunt, in quolibet vexillo fuisse certum quoddam signum: In vexillo Ruben fuisse imaginem Hominis, in vexillo Jehudah imaginem Leonis, in vexillo Ephraim imaginem Bovis, in vexillo Dan imaginem Aquilæ. Et quia vox Hebræa אותיות *Osioth* & *signa* & *literas* significare potest, ideo quidam referunt in singulis vexillis certas fuisse notas literarum quæ significarint nomina Patriarcharum *Abraham*, *Isaac*, & *Jacob*. Sed quia nihil istorum meminit Scriptura, relinquamus ea Judæis. ¶ *Castra ponant filii Israel*] Ubi de positione castrorum agitur, illic loquitur dominus: quando verò subjungitur summa virorum cujuslibet tribûs, & nomen ducis ejus, ea sunt verba Mosi. Tradunt quoque Hebræi filios Israel ità castrametatos fuisse in circuitu Tabernaculi ut unum milliare interfuerit, h. e. spatium mille passuum seu cubitorum: Et hoc erat iter Sabbati quo in Sabbato non licebat ulteriùs progredi. Sed de hoc aliàs pluribus dicam.

VATABLUS.

2. *Juxta vexillum suum*, על דגלו] Quatuor erant vexilla primaria quæ sequebantur duodecim tribus Israel: tres tribus semper vexillum unum sequebantur: minora verò vexilla ferè innumera erant: ideo mox dicitur, *juxta signa domûs patrum*, &c. Alter ex doctis Hebræorum author est, in tribu Ruben Hominem, in tribu Juda Leonem, in tribu Ephraim Bovem; in tribu Dan Aquilam fuisse pro vexillo. ¶ *Procul*, מנגד] *Eminus*. q. d. non ità propè, dicebant enim ab invicem (ut quidam volunt) uno milliari.

4. *Et exercitus ejus, numerati q. eorum*, וצבאו ופקודיהם] i. exercitus Judæ, & qui in ea tribu numerabuntur, erunt 74000 & 600. Per futurum vertes, si sint verba Dei; si autem verba Mosis, per præteritum.

7. *Tribus* item *Zebulun*, מטה זבולון] Dependet ex superiori, acsi dicat, Duæ istæ tribus, nempe Issachar & Zabulon, castrametabuntur juxta tribum Juda.

9. *Omnes numerati*, כל הפקודים] Colligit etiam numerum eorum qui sequebantur tribum Juda.

16 *Centum quinquaginta millia*, &c. מאת אלף ואחד ונו'] Ad verb. *centum millia & unum & quinquaginta millia & quadringenti*.

17. *Castra Levitarum*, מחנה הלוים] Vice expositionis istud est positum. q. d. Mox locum mutabit tabernaculum ecclesiæ, i. turma deferens tabernaculum: castra scilicet Levitarum, quæ inter quatuor vexilla filiorum Israel proficiscentur. ¶ *Quemadmodum*, כאשר] i. quo in loco. ¶ *Proficiscentur*, יסעו] sub. *ipsi Levitæ*.

31. *Per vexilla sua*: לדגליהם] Scilicet minora & particularia, erant enim (ut dictum est) quatuor tantùm vexilla primaria, minora verò penè innumera: ideo dicit, *per vexilla sua*, sequendo scilicet particularia.

CLARIUS.

5. *Juxta eum castrametati sunt*] Ubi de positione castrorum agitur, illic loquitur Dominus: quando verò summa subjungitur virorum cujuslibet tribûs, & nomen ducis ejus, ea sunt verba Mosis. Ideo prima verba scribenda erant in futuro, & secunda in præterito.

9. *Qui in castris Juda*] Intellige & eos, qui in orientali parte juxta castra ejus, castra suâ locarunt.

34. *Per turmas suas*] Quisque secundùm ordinem suum incedat in castris, nè is qui humilem & terrenum sensum gerit cathedram doctoris teneat, & qui spiritualis est atque altior relinquatur inter plebeios.

DRUSIUS.

2. *Vexilla* in castris Israelitarum quatuor erant, Judæ, Rubenis, Ephraimi, & Danis. Juda castra habebat ad Orientem, & sibi adjunctas tribus Issachar & Zabulon. Ruben castra habebat ad Meridiem, & sibi adjunctas tribum Simeon & tribum Gad. Ephraim erat in Occidente, & cum eo Manasse & Benjamin. Dan in Aquilone, & sibi adjunctas habebat tribus Aser & Naphtali. Cùm videbant nubem ascendentem sacerdotes tubis clangebant, & proficiscebantur castra Judæ initio, & sic deinceps. Ibant enim more castrametationis eorum, Levitæ & plaustra in medio. Gersonitæ & Meraritæ proficiscebantur inter vexillum Judæ & inter vexillum Ruben, & Chaathitæ proficiscebantur, & cum iis Aharon & filij ejus inter vexillum Ruben & inter vexillum Ephraim. In vexillo Judæ erat Leo; & in vexillo Ruben Homo; & in vexillo Ephraim Bos; & in vexillo Dan Aquila. Quod annoto quia in notis Vatabli, *Alter ex doctis Ebræorum autor est in tribu Ruben Hominem, in tribu Juda Leonem, in tribu Ephraim Bovem, in tribu Dan Aquilam fuisse pro vexillo.* Designat Abenezram, qui tamen hoc ipse non dicit, sed ait, קדמונינו *hoc dicunt*, i. *antiquiores nostri*. Quid autem eos moverit ad hoc operæ pretium est scire. Ruben Mandragoras invenit, quæ ab inferiore parte hominem referunt: ideo *semihominem* eam appellat Columella. De Juda verò legimus in benedictione Jacob Patriarchæ, *Catulus leonis Juda*. Ephraim pater Joseph vocatur *Bos*, in illo, *Primogenitus bovis sui*, i. patris sui. Sic enim interpretantur. De Aquila tribûs Dan unde illa sumpta fuerit altum silentium: Fortean ex quadriga Ezechielis, ubi Homo memoratur cum tribus reliquis animantibus, Leone, Bove, & Aquila: quam Christiani ad quatuor Euangelistas accommodant. Sed hæc parùm solida. Vocantur *signa* Num. 2. 2. quæ autoritatem habent ex traditione majorum. Alii alia de his signis prodiderunt, quæ brevitatis caussâ omitto. Hiscuni addit in vexillis fuisse literas Patriarcharum *Abraham*, *Isahac*, & *Jacob*, אברם יצחק יעקב ità quidem ut in primo vexillo fuerint primæ literæ horum nominum אי, in secundo autem בצע, in tertio רחק, in quarto מקב, quæ sunt literæ ultimæ illorum nominum. Sed hæc æquè incerta, ut & illud quod scribunt de coloribus vexillorum, quos aiunt similes fuisse coloribus gemmarum quæ in pectorali Pontificis: Quod Lira ex R. S. indicat per hæc verba, *Qualia fuerint ista vexilla in textu non habetur: sed dicunt aliqui Ebræi quòd vexillum cujuslibet tribûs erat simile in colore lapidi posito in rationali, in quo erat sculptum nomen sui Patriarchæ; ità quòd vexillum tribûs Ruben erat rubri coloris, sicut & lapis* אדם *sardius, in quo erat sculptum nomen ipsius Ruben; & sic de aliis.* Videndus Hiscuni ad hunc locum. Nè quid celem, conjectura de literis, quam suprà memoravimus, infirmatur ex eo quòd *literæ* Ebræis אותיות dicantur: hîc autem in textu est אתות *figura, nota*, ex ambiguo singulari אות *signum, litera*.

GROTIUS.

2. *Signa atque vexilla*] Vide infrà 10.10.

17. *Per officia Levitarum & turmas eorum*] Heb. *Metatio Levitarum in medio castrorum.* Castra erant quadrata: in horum medio sacra, ut apud Romanos.

CAP. III.

MUNSTERUS.

7. *Custodient observantiam ejus*] h. e. obtemperabunt illi in jussis ejus, & abstinebunt ab his quæ sunt officii ejus; arcentes etiam populum nè contingant ullum

ſanctum quod eſt de officio Levitarum: & planè talis ab omnibus obſervetur ordo qualis eſt in corpore humano inter membra, ubi quædam ſunt ſublimiora, alia humiliora, ſed nullum alterum contemnit, ſed mutuò impendunt officia ſua, ſicut quidam pulchrè de eis ſcribit in hunc modum, כי יש באיברי הגוף אלו למעלה מאלו ואלו שמשים לאלו כי כל האיברים משועבדים ללב כי ממנו תוצאות חיים כן ראוי שהלוים ישמשו את הכהנים וישראל ללוים.

12. *Pro omni primogenito*] Sanctificavit Dominus ſibi omnia primogenita filiorum Iſrael, ut illi eſſent ſacerdotes & ſacrorum miniſtri in populo in memoriam percuſſorum in Ægypto primogenitorum; ſed quia omnes tribus præter tribum Leviticam adoraverunt vitulum conflatilem, electi ſunt Levitæ loco primogenitorum, qui deinceps Divina exſequerentur miniſteria, ut pleriq; Hebræorum ſcribunt, qui hanc unam cauſam eſſe aiunt delectûs Levitarum ad officium ſacerdotale.

25. *Ipſum habitaculum*] Per *habitaculum* intelliguntur cortinæ inferiores quæ Tabernaculum tegebant, & per *tentorium* cortinæ ſuperiores quæ ex pilis caprarum erant contextæ. *Operimentum* verò *tabernaculi* pelles ſunt rubricatæ, quæ veluti tectum erant totius tabernaculi, ſummum tenentes locum.

26. *Quod eſt juxta tabernaculum & altare*] Intelligitur de atrio quod cingebat tam Tabernaculum quàm altare holocauſti, quod erat extra tabernaculum.

32. *Princeps autem principum*] h. e. ממונה על כלם *conſtitutus ſuper omnes cuſtodes*, & commiſſionem habens ſuper quoſque miniſtros. Et capitur hîc פקודת pro פקודתו i. *officium ejus erat ſuper cuſtodes*, &c.

39. *Viginti duo millia*] Si memoratos particulares numeros in unam redegeris ſummam, invenies trecentos ſupra viginti duo millia. Et hi putantur fuiſſe primogeniti Levitarum, ideo non ponuntur in numerum.

46. *Pro redimendis verò*] Cùm Levitæ loco primogenitorum Iſrael aſciti ſint ad miniſterium Tabernaculi, primogenita autem exceſſerint numerum Levitarum in ducentis ſeptuaginta tribus perſonis, neceſſe fuit ut illi 273 redimerentur, cùm loco eorum nullus potuerit ſubſtitui Levita. Ideò Deus taxavit pretium redemptionis, ut ſcilicet pro quolibet illorum 273 primogenitorum darentur quinque ſicli, qui ſimul computati faciunt 1365 ſiclos. Ex his facilè intelliges textum.

FAGIUS.

1. *Iſtæ ſunt generationes*, &c.] Per *generationes* intelligunt hîc res geſtas, & quæ acciderunt Moſi & Aharoni, ab eo die quo locutus eſt Dominus cum illo in monte Sinai. q. d. Hæc ſunt quæ acciderunt Moſi & Aharoni *ex quo locutus eſt Dominus*, &c. Eandem vim ſignificandi *generationis* vocabulum & in aliis locis habet, ut Gen. 6. 9. *Iſtæ ſunt generationes Noach: Noach vir juſtus & integer fuit*, &c. i. Hæc ſunt quæ acciderunt temporibus Noach; vel, Hæc eſt hiſtoria de Noach. Et ità etiam interpretatur doctus commentator Hebræus A. E. Alii tamen *generationem* & hîc pro *familia*, *cognatione* & *affinitate* accipiunt. Et quanquam, inquiunt, contextus quaſi proponit utriuſque cognationem tam Moſis quàm Aharonis, tamen Aharonis tantummodo familia deſcribitur, eò quòd hi potiſſimùm in miniſterium aſſumpti ſunt. De filiis autem Moſis nihil ejuſmodi traditur; imò, quod mirum, omnibus ferè locis ſilentur. Cognatio igitur & Moſis & Aharon eadem eſt: & quicquid de Aharon ſcribitur, de Moſe quoque narratur. R. S. hunc nodum ſic ſolvit; Quòd ſcilicet filii Aharon ſint etiam Moſis, eò quòd docuerit eos Divinam legem, & omnis præceptor parentis loco habendus ſit. Tradunt quoque Hebræi de Amram patre Moſis, quòd maximè longævus fuerit. Septem enim viris omnem à mundi principio uſque in finem vitam humanam continuatam aſſerunt. Primus homo Adam: hunc vidit Mathuſalem; Vitáque primi hominis uſque in Mathuſalem ſe porrexit: Mathuſalem vidit Sem, filium Noah: Sem pervenit uſque ad Jacob; Jacob, uſque ad Amram: Amram pervenit uſque ad Ahiam Silonitam; Ahias autem, uſque ad Heliam; Helias verò, uſque ad finem mundi.

3. *Et quorum oblatio oblata eſt*] Heb. *quorum manus impleverat ut ſacerdotio fungerentur*. h. e. quorum manus conſecraverat, ſub. *Aharon*, &c.

7. *Cuſtodiant cuſtodiam ejus, & cuſtodiam univerſi cœtûs*] h. e. obtemperent illi in juſſis ejus, & abſtineant ab his quæ ſunt officii ejus; arcentes etiam populum nè contingant ullum ſanctum quod eſt de officio Levitarum. Et ſicut Hebræi hunc locum explicant, talis debet obſervari ordo qualis eſt in corpore humano. Verba eorum ſunt hæc, כי יש באיברי הגוף אלו למעלה מאלו ואלו שמשים לאלו כי כל האברים משועבדים ללב כי ממנו תוצאות חיים כן ראוי שהלוים ישמשו את הכהנים וישראל ללוים, *Sunt enim in membris corporis alia aliis ſuperiora, & ſibi mutuò ſervientia: omnia ſiquidem ſubjecta ſunt cordi, quoniam ex eo vita procedit. Sic quoque dignum eſt ut Levitæ miniſtrent ſacerdotibus, & Iſraelitæ Levitis.* Eſt præterea ex ſcriptoribus noſtri ſeculi qui hunc locum non malè ſic etiam explicat, *Omnis ergò cultus ad Levitas, omniſque cuſtodia deferebatur circa Tabernaculum. Hi excubabant, nè quæ ſordes ipſum contingerent, quique ad ſuas partes delegati: Omnia ſacra hi obibant, præſertim nè quid depravatè & contra Divinam majeſtatem fieret, Nè quod ſcelus ab illis admitteretur, Ne per inſcitiam gravius aliquid committeretur, Nè falſis opinionibus implicarentur, Nè præſtigiis incumberent, Nè vaniſſima quæque ſectarentur, Nè ſacram ac veram religionem ſuperſtitionibus corrumperent. Poſtremò rectum omnibus iter oſtendebant, & quomodo Deus coleretur præcipiebant, Quo ritu, quibus ceremoniis eſſet venerandus, Quâ religione placaretur, Quibus delictis graviter iraſceretur, Quâ pietate leniretur. Cúmque totum illius religionis corpus multis eſſet ex partibus perfectum, Levitarum erat ſingula quæque explicare, religionémque interpretari. Hi ergò & pontifices & flamines, hi religionis erant interpretes. Atque hæ ſunt cuſtodiæ quæ ad illos demandatæ à Deo fuerant. In Sacerdotibus tota populi cuſtodia poſita eſt, eò quòd omnia bona & mala pendent ab religione: quæ ſi recta & pia fuerit, innumerabilia parit bona; ſin corrupta ac depravata, omnia teterrima & miſerrima mala. Ergò quia Sacerdotes religionis ſunt cuſtodes, jure totius populi Conſervatores vocantur. Et his tanquam ducibus populus aſſervandus traditur. Alienus autem prohibetur ad adminiſtrandam religionem accedere, quia peſſimi ſacerdotes & rerum Divinarum imperiti erroribus & falſis opinionibus imbuunt populum, & à Deo quaſi avertunt. Non permittitur ergò quilibet accedere, nè tam periculoſam rem, in qua & ſua & cæterorum ſalus poſita ſit, quiſquam non delectus adeat.* Hactenus ille.

9. *Cui traditi & dati ſunt à filiis Iſrael*, &c.] *Traditi & dati*, &c. Hebraiſmus eſt pro *dono dati illi ſunt*. Pro redemptione enim primogenitorum dati fuerant Levitæ Aharoni, qui fungebatur vice Dei.

13. *Sanctificavi coram me*] h. e. ſeparavi à profano uſu, & retinui mihi tanquam rem ſacram & ſanctam.

24. *Princeps & pater familias Gerſonitarum*, &c.] Ad literam eſt, *Princeps domûs patris domûs Gerſonicæ*.

25. *Ipſum habitaculum*, &c.] Per *habitaculum* intelliguntur cortinæ inferiores quæ tabernaculum tegebant; & per *tentorium*, cortinæ ſuperiores quæ ex pilis caprarum erant contextæ: *operimentum* verò *tabernaculi* pelles ſunt rubricatæ, quæ veluti tectum erant totius tabernaculi, ſummum tenentes locum.

26. *Juxta tabernaculum & altare*] Intelligitur de atrio quod cingebat tam tabernaculum quàm altare holocauſti, quod erat juxta tabernaculum.

32. *Præpoſitus autem qui conſtitutus erat*] Vox Chald. אמרכלא *Amarchela* ſig. *ſupremum præfectum, gubernatorem*, &, ut Hebræi loquuntur, ממונה על כלם *conſtitutum ſuper omnes alios*, & commiſſiones habens ſuper quoſque miniſtros; h. e. Epiſcopus ſive Superintendens.

46. *Et pro redemptione ducentorum*, &c.] Quoniam primogeniti omnium Hebræorum erant cum Levitis æquandi, & conſecrati erant Levitæ illorum loco, & Domino ſanctificati,

ficati, nunc quia ſumma primogenitorum excedebat ſummam Levitarum, præcipitur ut qui ſupereſſent ex Hebræis, pretio quaſi redimerentur, & pro eorum unoquoque ſolverentur quinque Sicli, ut ea merces cederet in rem ſacram, loco eorum qui fuerant conſecrandi, vel pro quibus conſecrati fuerant Levitæ, nè quiſquam à Divina charitate eſſet disjunctus.

TABULA.

1. HÆ *ſunt autem generationes*, ואלה תולדות] *Hæc ſunt autem quæ acciderunt ipſi Aharon*, &c. ſic exponit ex doctioribus Hebræorum alter. Vide Gen. 6. 9. Alii tamen *generationem* & hic pro *familia*, *cognatione*, & *affinitate* accipiunt. Et quanquam (inquiunt) contextus quaſi proponit utriuſque cognationem tam Moſis quàm Aharonis, tamen Aharonis tantummodo familia deſcribitur, eo quòd hi potiſſimùm in miniſterium aſſumpti ſunt: de filiis autem Moſis nihil ejuſmodi traditur: imò quod eſt mirum, omnibus ferè locis de his ſiletur. Cognatio igitur Moſis & Aharon eadem eſt: & quicquid de Aharone ſcribitur, de Moſe quoque narratur. ¶ *Ex quo*, ביום] Hîc ב pro מן. i. ex quo tempore locutus, &c.

4. *Mortuus eſt autem Nadab*, וימת נדב] Vide Levit. 10. 1. ubi de *igne externo* vel *alieno* annotavimus, & 1 Par. 24. 2. ¶ *Coram Aharone*, &c. על פני אהרן אביהם] i. ſuperſtite adhuc patre Aharone.

6. *Et ſtare facias*, &c. והעמדת אותו לפני אהרן] i. offeras eam Aharoni. Seipſum exponit ver. 9. ¶ *Ei*, אותו] Nempe Aharoni & filiis ejus, ut ver. 9.

7. *Et cuſtodiant cuſtodiam*, &c. ושמרו את משמרתו] Hebraiſmus, pro, *Et obſervent cultum quem Aharon & filii ejus obſervare tenentur, atque etiam ipſe populus.* Vult eos eſſe q. nomophylacas tam juris ſacerdotalis quàm publici. Nam etſi Sacerdotes erant in ſuperiore gradu, Levitæ tamen erant ſecundarii adjutores. *Cuſtodia* autem *Aharonis* & *tabernaculi* idem valent: quia intelligit Moſes Templi cultum, & quicquid ſacerdotibus Deus mandaverat. Deinde ſequitur pars altera, ut populum in officio contineant. ¶ *Ut exſequantur cultum*, לעבוד את עבודת] Ad verb. *ut ſerviant ſervitutem.*

8. *Cuſtodiámque filiorum Iſrael*, ואת משמרת בני ישראל] i. ea quæ alioqui deberent cuſtodire filii Iſrael.

9. *Dati, dati*, נתינם נתונים] Hebraiſmus, pro, *dono dati ſunt illi.* Vel repetitio iſta ſign. certitudinem. q. d. Certiſſimum eſt eos datos eſſe Aharoni. Pro redemptione enim primogenitorum Dei dati fuerant Levitæ Aharoni qui fungebatur vice Dei.

10. *Præficies*, תפקוד] ſub. *tribui Levitarum.* ¶ *Sacerdotium ſuum*, את כהונתם] i. dignitatem ſuam ſacerdotalem quam habent à Deo. ¶ *Externus ſanè qui acceſſerit*, והזר הקרב] Ad verb. *& extraneus qui appropinquaverit*: ad miniſtrandum ſcilicet in tabernaculo. ¶ *Morietur*] Judicum ſcil. ſententiâ.

12. *Ego quidem tuli*, ואני הנה לקחתי] Ad verb. *Et ego ecce accepi.* i. ſelegi. ¶ *E medio filiorum Iſrael*, מתוך בני ישראל] i. ex omnibus filiis Iſrael. ¶ *Quod aperit vulvam*, פטר רחם] Hebraiſmus, quod primum naſcitur. Exponit quid vocet *primogenitum.*

13. *Sanctificavi mihi*, הקדשתי לי] i. vendicavi mihi tanquam rem ſacram, ac retinui. ¶ *Tam ex hominibus quàm ex animalibus*, מאדם עד בהמה] Ad verb. *ab homine ad animal.*

15. *Ab uno menſe*, מבן חודש] Ad verb. *à filio menſis.* i. ab eo qui natus eſt menſem.

16. *Juxta ſermonem Jehovæ*, על פי יהוה] Seipſum mox declarat cùm dicit, *quemadmodum juſſus fuerat.* i. acceperat in mandatis à Jehovah.

17. *Per nomina ſua*, בשמותם] Latinè dixeris, *quorum nomina ſequuntur.*

22. *Numerati eorum*, &c. פקודיהם ונו'] Hebraiſmus, Qui in ea tribu numerati fuerint, numerando ſolùm mares natos menſem & ſuprà.

23. *Poſt tabernaculum*, אחרי המשכן] i. in poſteriore parte tabernaculi.

25. *Cuſtodia autem*, &c. ומשמרת ונו'] i. iſti excubabunt ad tentorium.

28. *Secundùm numerum*, &c. במספר כל ונו'] Hebraiſmus qui & ver. 22. Ad verb. *in numero*, &c. pro, numerando omnes mares à viceſimo anno, &c. ¶ *Cuſtodientes*, &c. שומרי משמרת הקודש] Hebraiſmus, fungentes officio in cultu ſanctuarii.

30. *Domus patris familiarum*, בית אב למשפחות] *Familiæ paternæ cognationum.*

31. *Cuſtodia autem*, &c. ומשמרתם הארון] Hebraiſmus, Munus autem eorum erit cuſtodire arcam, &c. ¶ *Et vaſa*, &c. וכלי הקודש ונו'] *Et inſtrumenta ſanctuarii quibus utentur.* ſub. *ſacerdotes in cultu Divino.* ¶ *Et univerſum opus ejus*, וכל עבודתו] Chald. paraph. *quicquid ad eius cultum pertinet.*

32. *Præfectura*, &c. פקודת שומרי ונו'] i. qui in cultu Divino fungetur aliquo officio, erit ſub eo: vel, pertinebit ad illum.

34. *Numerati autem eorum*, &c. ופקודיהם במספר כל זכר] Hebraiſmus idem qui ver. 22.

36. *Præfectura autem cuſtodiæ filiorum Merari*, ופקודת משמרת בני מררי] Chald. paraph. exponit iſtum Hebraiſmum his verbis, *Hæc autem tradita ſunt ad cuſtodiendum filiis Merari.* ¶ *Omniáque vaſa ejus*, &c. וכל כליו וכל עבודתו] Hæc ver. 31. expoſuimus.

38. *Pro cuſtodia filiorum Iſrael*, למשמרת בני ישראל] i. vice filiorum Iſrael. ¶ *Externus certè*, &c. והזר הקרב יומת] Vide eadem ver. 10.

39. *Juxta ſermonem Jehovæ*, על פי יהוה] Ut v. 15. ¶ *Ab uno menſe*, מבן חודש] Ad verb. *à filio menſis.*

40. *Numera*, פקוד] *Recenſe.*

41. *Capiéſque*, ולקחת] Chaldæus paraph. *Applicabíſque.* ¶ *Loco omnium*, &c. תחת כל בכור בבני ישראל] Ad verb. *pro omni primogenito in filiis Iſrael.* Singul. pro plur. ¶ *Beſtias*, בהמת] i. pecora.

43. *Per numeratos eorum*, לפקודיהם] *Juxta numerum ipſorum.* Repetitio eſt: nam præceſſit, *Secundùm numerum nominum.*

45. *Cape Levitas*, &c. קח את הלוים ונו'] Repetitio eſt: idem enim dixit ver. 41. Sing. Heb. pro plur.

46. *Porrò redemptiones*, &c. וארת פדויי ונו'] *Porrò pro redemptione* [vel, *in redemptionem*] *illorum ducentorum ſeptuaginta trium exſuperantium numerum Levitarum, à primogenitis*, &c. Quoniam primogeniti omnium Hebræorum erant cum Levitis æquandi, & conſecrati erant Levitæ loco illorum, & Domino ſanctificati; nunc quia ſumma primogenitorum excedebat ſummam Levitarum, præcipitur ut qui ſupereſſent ex illis, pretio quaſi redimerentur, & pro eorum unoquoque ſolverentur quinque ſicli, ut ea merces cederet in rem ſacram loco eorum qui fuerant conſecrandi, vel pro quibus conſecrati fuerant Levitæ, nè quiſquam à Divina charitate eſſet disjunctus.

47. *Quinos ſeclos in ſingula capita*, חמשת חמשת שקלים לגולגלת] Ad verb. *quinque quinque per caput.* De ſeclo quanti valeret, vide Exod. 30. 13. ¶ *Capies*, תקח] ſub. *pecuniam illam.*

48. *Redemptiones*, &c. פדויי העודפים בהם] Per appoſitionem dictum, i. ut ſint redemptio primogenitorum exſuperantium. q. d. Exſuperantes numerum Levitarum conſtabunt illis ſiclis; vel, Dabis pecuniam Aaroni quæ erit pro redemptione excedentium numerum Levitarum.

49. *Redemptionis*, הפדיום] i. quâ redimi debebant primogeniti Iſraelis. ¶ *Ultra redemptos Levitarum*, על פדויי הלוים] *Ultra illos qui redempti fuerant à Levitis.*

51. *Redemptionum*, הפדיום] Ut ver. 49. ¶ *Juxta ſermonem Jehovæ*, על פי יהוה] Vide ver. 15. ¶ *Præceperat illi Jehovah.* צוה יהוה את משה] Ad verb. *præceperat Jehovah Moſeh.* Antec. pro relativo.

CASTALIO.

38. *AD procurationem Israelitarum*] Ut Israelitarum omnium vice sacra procurarent. ¶ *Alienus*] Non ejus generis.

CLARIUS.

7. *ET observent*] h.e. Obtemperent illi jussis ejus, & abstineant ab iis quæ sunt officii ejus, arcentes etiam populum nè contingant ullum sanctum, quod est de officio Levitarum.

12. *Pro omni Primogenito*] Sanctificavit sibi Dominus omnia primogenita filiorum Israel, ut illi essent sacerdotes & sacrorum ministri in populo, in memoriam percussorum in Ægypto primogenitorum, sed quia omnes tribus, præter tribum Leviticam adoraverunt vitulum conflatilem, electi sunt Levitæ loco primogenitorum, qui deinceps divina exsequerentur ministeria, ut plerique Hebræorum scribunt, qui hanc unam causam esse aiunt delectûs Levitarum ad officium sacerdotale.

15. *Ab uno mense & suprà*] Qui Dei cultui consecrandi sunt, ab ipsis cunabulis sunt instituendi. *Ab infantia*, inquit, *edoctus es sacras literas.*

25. *Ipsum tabernaculum*] Per *tabernaculum* intelliguntur cortinæ inferiores, quæ tabernaculum tegebant, & per *tentorium* cortinæ superiores, quæ ex pilis caprarum erant contextæ: per *operimentum* pelles rubricatæ, quæ veluti tectum erant totius tabernaculi, summum tenentes locum. Et quod sequitur. *Quod est juxta tabernaculum & altare*, intelligitur de atrio, quod cingebat tam tabernaculum, quàm altare holocausti, quod erat extra tabernaculum.

39. *Viginti duo millia*] Si memoratos particulares numeros in unam redegeris summam, invenies trecentos supra viginti duo millia, & hi putantur fuisse primogeniti Levitarum: ideo non ponuntur in numerum.

46. *In pretio autem ducentorum septuaginta trium*] Cùm Levitæ loco primogenitorum Israel asciti sint ad ministerium tabernaculi, primogenita autem excesserint numerum Levitarum in ducentis septuaginta tribus personis, necesse fuit, ut ii excedentes redimerentur, cùm loco eorum nullus potuerit substitui Levita. Ideo Deus taxavit pretium redemptionis, ut scilicet pro quolibet illorum ducentorum septuaginta trium primogenitorum darentur quinque sicli, qui simul computati faciunt mille trecentos & sexaginta quinque siclos.

DRUSIUS.

1. *HÆ sunt generationes Aharonis & Mosis*] Interpretes observant filios Mosis hic dici Nadab & Abihu, quòniam eos instituerat in Lege. Nam qui alium docet, ejus quasi pater est, eúmque gignit quem docet, qui propterea *filius* ejus vocatur: unde *filii prophetarum*, i. discipuli eorum. Jonathan, *Hæc sunt nomina filiorum Aharonis discipulorum Mosis præceptoris Israelitarum, qui vocati sunt de nomine ipsius (filii Mosis videlicet) quo die uncti sunt.* Nam Aharon & filii ejus ungebantur oleo sacerdotali; unde *sacerdotes uncti* vocantur Num. 3.3. Sic Aristobulus 2 Mach. 1. 10. dicitur fuisse de genere *christorum sacerdotum*, i. unctorum. Nam *Christus unctum* sonat: unde, *Nè tangite christos meos.* Innuit Patriarchas qui sacerdotes erant ante datam Legem, quia primogeniti. Aut *unctos* dicit quia prophetæ erant, aut ab unctione spirituali: à qua & *Christianos* nonnulli appellatos censent, sed falluntur. Nam *Christiani* dicti à *Christo* primùm Antiochiæ, ut liquet ex Actis Apostolorum. Olim nemo admittebatur ad sacerdotium ante trigesimum annum, qui propterea vocatur *ætas sacerdotii.* Præter ætatem requirebatur etiam scientia rerum Divinarum: unde illud, *Quia tu sprevisti scientiam, spernam ego te quoque nè sacerdotio mihi fungaris.* Vtinam id hodiéque obtineret. Non tot ubique indocti essent sacerdotes, qui verbum Dei populo enarrant, quod non intelligunt. Tales in majore pretio sunt quàm docti. Ferè crimen est habere scientiam rerum sacrarum. Loquor de textu sacro, qui nunc ubique negligitur, quem vix primoribus labris tangunt, qui tamen audiunt magni gravésque Theologi. *Manum implere* est initiare vel consecrare ad ministerium. Abenmelech accipiendum nos monet ut sonat, *implere manum oblationibus.* Obvia hæc phrasis Sirach. 45. 22. Vide Notas majores Lev. 16. 3.

4. *Sacerdotio functus est ante faciem Aharonis patris sui*] Id verti potest *ante Aharonem*, vel *coram Aharone*; & est sensus, Aharone adhuc vivente ac superstite. Quod Abenmelech dixit, *in vita Aharonis.* Sic Gen. 11. 28. *Mortuus est Haran ante faciem Thare*, sive *coram Thare.* & alibi, *coràm fratribus suis obiit*, ipsis adhuc in vita existentibus.

7. *Custodient custodiam totius cœtûs*] De Levitis loquitur, qui subibant vices totius cœtûs cùm sacerdotibus ministrarent. Siquidem Divinus cultus incumbebat primogenitis ante datam Legem, pòst ad sacerdotes translatus fuit, quibus inserviebant Levitæ, populi vice. Nam populus aliis rebus vacabat, ut agriculturæ, negotiationi, &c. Levitæ decimas accipiebant à populo, ut à Levitis sacerdotes, quæ propriè dicebantur *decimæ decimarum.* Nam erant decimæ ex decimis Levitarum, quas eis populus dederat. Sic dico, Primogeniti, quia hæreditatem adibant, non poterant inservire sacerdotibus; itaque in eorum locum successerunt Levitæ, qui nullam habebant hæreditatem in Israel, sed ex decimis vivebant, quas populus eis solvebat quotannis. Quidam opinantur rejectos primogenitos propter peccatum vituli, & in eorum locum suffectos Levitas, qui puri & immunes erant ab illo peccato. Apud Ebræos qui aperit vulvam, h. e. qui primus nascitur, vocatur בכור, quod reddunt πρωτότοκος *primogenitus*, sive alii sequantur sive non. Sic sanè Christus vocatur πρωτότοκος, licèt mater ejus nullos alios postea liberos habuerit. Notet hoc juventus propter Helvidium, qui ex ea voce inferebat Mariam ex Josepho post Christum natum plures filios suscepisse.

10. *Externus qui appropinquaverit morte afficietur.* Suprà *externus* sive *alienus* dicebatur qui nec sacerdos erat nec Levita: hìc etiam Levita *externus* est, non quidem à tabernaculo, sed à sacerdotio. Ergò *alienus*, qui non est sacerdos. Habebant enim Levitæ distincta munia à sacerdotibus quæ nè sacerdotes quidem obire poterant. Itaque Oza sacerdos punitus fuit, quòd tetigisset arcam quæ à Levitis portabatur. Historia nota est. Abenezra, *Externus qui accesserit ad sacerdotes ut fungatur munere ipsorum, sive Levita fuerit sive Israel, occidetur.*

26. Veterem Latinam quam Vulgatam dicimus quidam in tanto pretio habent ut eam præferant Ebraicæ veritati, alii nimiùm vilipendunt præ his nuperis haut paulò melioribus: & ab his & ab illis peccatur. Medium qui tenent, eos ego sapientes esse judico. Qui Vulgatam Ebraicæ veritati præferunt, nullum in ea erratum admittunt. Nos hìc duo insignia notabimus, & quidem verbis Nicolai Brabantini. Primum erratum est in hoc loco, *Funes tabernaculi, & omnia utensilia ejus*] Ubi Lira, *Inter utensilia tabernaculi erat candelabrum, & mensa propositionis, & vasa eorum, de quibus non potest dici quòd essent sub cura Gersonitarum: unde in Ebræo habetur* [*funes tabernaculi ad omne ministerium ejus*] *ad Gersonitas enim pertinebat portare & servare mollia, inter quæ sunt funes.* Alterum erratum est in eodem versu, ubi sic habet editio nostra, *& quicquid ad ritum altaris pertinet*] Audiamus nunc quid Lira in hunc locum notaverit, *In Ebræo*, inquit *habetur sic* [*velum ostii atrii quod est super tabernaculo, & altare per circuitum*] *& hæc videtur litera verior. Illa enim quæ pertinebant ad altare cum ipso altari erant sub custodia & cura Caathitarum, ut habetur infrà isto capite & sequenti. Sed velum pendens in ostio atrii erat sub cura Gersonitarum. Et quod dicitur in Ebræo* [*quod erat super tabernaculum & altare per circuitum*] *h. e. quia prohibebat impetum venti à tabernaculo & altari, quod erat infra atrium, ut exponit R. S. & hoc patet per hoc quod habetur capite sequenti, ubi hoc repetitur, quia ibi ponitur ante tabernaculum.* Hucusq; Lira. Quòd si dixeris autorem illius editionis Hieronymum esse, non reclamabo. Hieronymus homo fuit, humani ab eo nihil alienum. Errare igitur potuit ut homo. Humanum est errare, sed errores canonizare belluinum.

27. Pro

27. Pro *Amram* qui Ebræis eſt עמרם; in vet. libris obvium aliquoties *Ambram*, inſertâ literâ b, ut in *Mambres*, *Nembrod*, & ſimilibus. Sunt qui putant hanc ſcripturam à Græcis eſſe, quorum orthographia non patitur μ cum ρ continuari. Ut ut ſit, in Græcis cod. invenitur etiam Ἀμβράν. Hinc error Epiphanii, qui *Ambram* cum *Abram* confudit: error nimis craſſus. Siquidem *Amram* ſcribitur cum Ain in capite & cum M; *Abram* verò cum Aleph & cum B. Scio in antiquo charactere magnam cognationem eſſe inter has literas; ſed hoc non juvat Epiphanium. Porrò *Abram* initio vocatus fuit Patriarcha, qui poſtea inſertâ literâ *Abraham* dictus eſt: Amram autem, quem Græca conſuetudo Ἀμβράν ſcribit, eſt pater Moſis, qui propterea κατ' ἐξοχὴν *filius Amran* nominatur Deut. 1. 12. à R. Salomone. *Ambram* legitur etiam in edit. Latina quam Vulgatam appellant, Exod. 6. 18. Vixit annos 133. Thanchuma 19. 4. De ſomnio ejus Juchaſin 136. 1. Ab eo familia *Amramitica* ſive *Amramitarum*. Nam in fonte *Amrami* Num. 3. 27.

GROTIUS.

1. ET *Moyſi*] Atqui nihil hîc de Moſis ſobole. Nam Gerſon iſte memoratus v. 17. ante Moſem fuit, ut apparet Exodi 6. 16. Nimirum Moſes Aaronis filios velut ſibi adoptaverat, inſtituerátque ad omnia quæ ad ſacerdotium obeundum erant neceſſaria, illos, ut Abrahâmidas ex utroque ſanguine, aptiores Sacerdotio judicans quàm quos ipſe ex Æthiopiſſa genuerat. Vox enim תולדה huc uſque porrigitur, ut dictum alibi. Vide Gemaram ad tit. de Synedrio.

36. *Erunt ſub cuſtodia eorum tabulæ*] In Græco propiùs ad Hebræum, ἡ ἐπίσκεψις ἡ φυλακὴς ὑῶν Μεραρὶ, τὰς καταλίσεις, &c. Vox Hebræa פקדה *functionem* ſignificat, quam hîc ἐπίσκεψιν reddunt, Pſal. 109. 8. ἐπισκοπὴν, quomodo & Lucas Act. 1. 20.

49. *Qui fuerant amplius*] Qui ſorte factâ reſtabant.

CAP. IV.

MUNSTERUS.

4. SANctum *ſanctorum*] h. e. Quicquid eſt intra Sanctum ſanctorum, ut eſt arca, menſa, altare thymiamatis, &c. Hæc erunt ſub cuſtodia filiorum Kehath.

7. *Pateras*] Hæc nomina ſuprà in Exodo explicavimus, c. 25. ut non ſit opus hîc denuo ea explicare.

9. *Quibus illi inſerviunt*] i. Per quæ exſequantur miniſteria quæque pro candelabro & lucernis ardentibus neceſſaria.

14. *Pateras*] In Exodo hæc vaſorum genera expoſuimus.

18. *Non exterminabitis*] h. e. Occaſionem non præbebitis ad internecionem eorum: ſed Aharon & filii ejus priùs omnia diligenter involvant, nè nuda à filiis Kehath tractentur, aut videantur, nè moriantur.

25. *Cortinas*] Scilicet inferiores, quæ picturis ornatæ erant. Per *tentorium* verò intelliguntur cortinæ ex pilis caprarum factæ; & per *operimentum ejus* pelles arietum rubricatæ. Operimentum autem ſupremo loco poſitum erat ex pellibus thaſorum factum.

27. *Numerabitis eis ad cuſtodiam*] h. e. Deputabitis eis vaſa & inſtrumenta quæ cuſtodiant & portent dum fuerit proficiſcendum.

32. *Numerantes nomina*] h. e. Omnibus ſigillatim ſua onera, quæ cuſtodiant, deputabitis.

FAGIUS.

3. OMnium *qui ad militiam ingrediuntur*, &c.] i. Quotquot obire poſſunt militiam, qui ſcilicet ad eam cùm ætate tum corporis viribus apti ſunt. Et hi ſcilicet deputentur ut inſerviant portandis oneribus tabernaculi. Alii verò vocem Hebraicam צבא *Zabah* hîc non pro *militia* ſed pro *cœtu* & *congregatione* accipiunt: Unde ſic legunt, *Omnium qui ingrediuntur in congregationem, ut operentur in tabernaculo*: h. e. qui ingrediuntur turmam eorum qui miniſtraturi ſunt in tabernaculo, &c. vel in cœtum eorum qui numerantur inter miniſtros tabernaculi fœderis. Et hanc ſententiam ſecutus eſt author Vulg. editionis, quæ ſic habet, *Omnium qui ingrediuntur ut ſtent & miniſtrent in tabernaculo fœderis.*

5. *Velum interſtitii*] Ad literam eſt, *Velum opertorii*, ſive *quod tegit*, ſeu *operit*. Velum enim ante Propitiatorium erat poſitum, quo Sancta ſanctorum ab alia tabernaculi parte dividebantur. Quod ergò dicitur, *Hoc eſt miniſterium filiorum Kehath*, &c. *nempe Sanctum ſanctorum*, hunc ſenſum habet, Sanctum ſanctorum erit ſub cuſtodia Caathitarum: Committatur illis cura rerum ſacratiſſimarum.

6. *Ex pelle Thaſorum*] De hoc animali, quod Hebræis תחש *Thachaſch* dicitur, & noſtri quidam *Thaſum* vertunt, quid illi ſentiant, in Exodo annotavimus. Ejus pellis uſus fuit ad tegendum tabernaculum, quòd duriſſima eſſet, & imbribus poſſet reſiſtere. Verterunt autem hoc Aq. & Sym. *Ianthinum*; pro quo quidam *anthinum* legendum putant, i. *floribus diſtinctum ac variatum.*

18. *Non exſcindatis tribum*, &c.] i. Cavete nè veſtrâ negligentiâ pereant Keathitæ; Occaſionem nè præbueritis ad internecionem eorum: ſed Aharon & filii ejus priùs omnia diligenter involvant, nè nuda à filiis Kehath tractentur, aut videantur, & moriantur.

27. *Et conſtituatis ſuper eos*, &c.] Ità ad verbum habent Chaldæa. Eſt autem ſenſus, Quòd antequam veniant filii Gerſon, omnia debeant parata & involuta eſſe: & quòd ſingulis præcipere debeant quo pacto ſuum munus in portandis vaſis tabernaculi exſequi debeant.

37. *Per manum Moſis*, &c.] i. operâ Moſis. Et nota quòd Moſes hîc & in aliis locis multis loquitur de ſe tanquam de tertio aliquo.

VATABLUS.

2. CApe, נשוא] i. Collige. ¶ Et *per domos*, לבית] Sing. Heb. pro plur. Subaudivit noſter interpres conjunctionem & ex v. 46. hujus capitis, quæ pro *Id eſt* poſita eſſe videtur, ut *domus* & *familia* idem ſignificent.

3. *Ab eo qui natus eſt*, &c. מבן שלושים שנה ונו׳] Ad verb. *A filio triginta annorum & ſuprà, uſque ad filium*, &c. Hebraiſmus, quem Latinè reddidit noſter interpres, *Ab eo qui natus*, &c. ¶ *Quotquot ingrediuntur in congregationem*, כל בא לצבא] i. Quotquot ingrediuntur turmam eorum, ſive quotquot admittuntur in conſortium illud eorum qui miniſtraturi ſunt in tabernaculo: vel, in cœtum eorum qui numerantur inter miniſtros tabernaculi fœderis. Alii vertunt, *qui ad militiam ingrediuntur*: i. quotquot obire poſſunt militiam, qui ſcilicet ad eam cùm ætate tum corporis viribus apti ſunt. Et hi ſcilicet deputentur ut inſerviant portandis oneribus tabernaculi. Doctioribus magis placet prior expoſitio.

4. *Opus*, עבודת] *Officium*, *miniſterium*, *munus*. ¶ *Sancti ſanctorum*: קודש הקדשים] i. Rerum ſacratiſſimarum.

5. *Quando transferenda erunt caſtra*, בנסוע המחנה] Ad verb. *in transferendo caſtra*: i. cùm movenda erunt caſtra. ¶ *Velum tentorii*, את פרוכת המסך] i. Velum quo Sanctum ſanctorum dividebatur à Sancto.

6. *Et imponent vectes ejus*: ושמו בדיו] Sub. *in annulos.*

7. *Facierum*, הפנים] Vide Exod. 25. 30. ¶ *Scutellas, & cochlearia*, &c. את הקערות ואת הכפות ונו׳] Hæc exponuntur Exod. 25. 29. & eadem ſunt, niſi quod hîc מנקיות præponitur dictioni קשות, in Exodo contrà. Quidam etiam מנקיות *crateras* exponunt, & קשות *opercula*. Alii contrà. ¶ *Operimenti*: הנסך] i. Quibus panis operiebatur ſive tegebatur.

9. *Candelabrum luminaris*, את מנורת המאור] Vi-

de Exod. 35. 14. ¶ *Et receptacula ejus*, מחתותיה] Eadem habes Exod. 25. 38. ¶ *Quibus ministrabunt ei:* אשר ישרתו לה בהם] i. quibus utentur in ministerio illius.

10. *Vasis ejus*, כליה] *Instrumentis ejus.* ¶ *Super vectes:* על המוט] Sing. Heb. pro plur. Significat instrumentum compositum ex duobus vectibus. Sic v. 12.

13. *Auferent & cinerem*, ודשנו] Ad verb. *Excinerabunt autem*, si Latinè dici posset.

14. *Ponéntque super illud*, ונתנו עליו] Ad verb. *Et dabunt super illud*: i. ponent unà cum eo. ¶ *Et crateras*, ואת המזרקות] *Et libatoria vasa.*

15. *Cùm autem*, &c. וכלה אהרון] Ad verb. *Et finem faciet Aharon*, &c. ¶ *Operiendi sanctuarium*, לכסות את הקודש] *Involvendi res ipsas sacras*, ¶ *Nè contingant*, &c. ולא יגעו ונו'] Ad verb. *& non contingent* res *sacras, & morientur.* Alii, *nè autem contingant sancta, nè moriantur.* ¶ *Ista sunt onera*, אלה משא] *Istud est onus*, i. hæc ex rebus tentorii fœderis ferent Caathitæ.

16. *Præfectura autem Eleazar*, ופקודת אלעזר] *Functio autem Eleazar*; i. Eleazar curam habebit olei luminaris, & suffimenti aromatici. Chaldæus paraph. *Et quæ tradita sunt Eleazar sacerdoti hæc sunt, oleum luminaris*, &c. *In sanctuario & vasis ejus:* ובכליו] *Supra sanctuarium & res ipsas sacras*, ut sit ב pro על.

18 *Nè excidatis*, אל תכריתו :*Nè exterminetis*, i. Cavete nè incuriâ & negligentiâ vestrâ pereant Caathitæ. q. d. Ipse Aaron & filii ejus priùs omnia diligenter involvant, nè nuda à filiis Caath tractentur, & propterea moriantur. Sequentibus seipsum declarat.

19. *Tum vivent*, &c. וחיו ונו'] *Ut vivant, & non moriantur.* ¶ *Ad sanctitatem sanctitatum*, את קדש הקדשים] *Ad sanctum sanctorum*, i. ad res sacras deferendas.

22. *Cape*, נשא] A præcedenti versu secundam hujus libri sectionem incipiunt Hebræi, quam ab hac prima hujus versûs voce נשא denominant. ¶ *Filiorum Gerson, etiam ipsos*, בני גרשון גם הם] Hebraismus, *ipsorum quoque Gersonitarum.*

23. *Ab eo qui natus*, &c. מבן שלושים שנה] Idem versus qui v. 3. ubi de Caathitis loquitur.

24. *Opus*, עבדת] *Munus, officium.* ¶ *Et ad portandum:* ולמשא] Quando scilicet transferetur tabernaculum.

25 *Portabunt*, ונשאו] Ad verb. *Et portabunt.* Hîc ו tantùm convertit: aut verte, *Portabunt namque*, &c.

26. *Quod*, אשר] Nempe atrium. ¶ *Et juxta altare*, ועל המזבח] Intelligit altare holocausti. ¶ *Operis eorum*, עבדתם] *Ministerii eorum*, i. instrumenta quibus illi indigebunt. ¶ *Facta sunt*, יעשה] Fut. Heb. pro Præt. Vel, *fieri solent.*

27. *Et deponentes apud eos*, ופקדתם עליהם] *Et committetis illis.* Sensus est, quòd antequam veniant filii Gerson, omnia debeant parata & involuta esse: & quòd singulis præcipere debeant quo pacto suum munus in portandis vasis tabernaculi exequi debeant.

28. *Et custodia eorum*, &c. ומשמרתם ונו'] Hebraismus, Omnia hæc facient mandato Ithamar.

29. *Numerabis:* תפקוד אותם] Ad verb. *numerabis eos.* Relativum cum antecedente, more Hebraico, quod Latinè non convertitur.

32. *Et clavi earum*, ויתדותם] *Et paxilli earum.* ¶ *Custodiæ oneris eorum:* משמרת משאם] i. Quæ committitis illis deferenda.

33. *Juxta omne ministerium eorum:* לכל עבודתם] i. In omni ministerio quo ministrabunt in tabernaculo fœderis. ¶ *Per manum Ithamar*, ביד איתמר] *Sub manu Ithamar:* vel, *sub imperio & dominio Ithamar.*

35. Peragendum] Istud subauditum est ex v. 47. ubi plena locutio legitur, hoc modo, *ad peragendum ministerium cultûs*, &c.

37. *Per manum Moseh:* ביד משה] Hebraismus, *operâ Moſis, numerante Mose.* Vel, *mandato Domini facto per Mosen.*

41. *Omnes ministrantes*, &c. כל העובד ונו'] Sing. Heb. pro plur. i. quotquot in ea ætate erant qui ministrare possent in tabernaculo.

45. *Per manum Moseh:* ביד משה] Hebraismus, *cum Moseh.* Vide v. 37.

47. *Quotquot ingrediebantur*, &c. כל הבא ונו'] i. Quotquot erant segregati ad ministerium in tentorio fœderis, & quotquot admittebantur in eam turmam quæ selecta erat ad ferenda onera in tabernaculo fœderis.

49. *Numerari autem ejus:* ופקודיו ונו'] Hebraismus, pro *quos Moses numeravit, illi sunt quos ipse Jehovah præceperat ei numerandos.*

CLARIUS.

4. HIc est cultus] Ex his ritibus qui præcipiuntur colligere licet quanta diligentia adhibenda sit ut illud quod verè est templum Domini, mundum servetur. ¶ *Sanctum sanctorum*] h.e. Quicquid est intra sanctum sanctorum, ut est arca, mensa, altare thymiamatis, &c. hæc erant sub custodia filiorum Cahath.

18. *Nolite perdere*] h.e. Occasionem non præbebitis ad internecionem eorum: sed Aaron & filii ejus, priùs omnia diligenter involvant, nè nuda à filiis Cahath tractentur, aut videantur, nè moriantur.

25. *Ut portent cortinas*] Cortinas scilicet inferiores, quæ picturis ornatæ erant: per *tectum* fœderis intelliguntur cortinæ ex pilis caprarum factæ: per *operimentum ejus*, pelles arietum rubricatæ: operimentum autem supremo loco positum, erat ex pellibus hyanthinis, vel, ut alius vertit, ex pellibus thasorum.

DRUSIUS.

3. MIlitia sacra Levitarum constabat duobus muneribus. Unum erat munus ministrandi sacerdotibus in tabernaculo; alterum erat munus portandi tabernaculum & vasa ejus cùm aliquò proficiscerentur. Hoc vocabant *ministerium oneris*: ad quod apti censebantur anno ætatis trigesimo. Nam eo tempore homo à viribus maximè valet: unde in libro Aboth, *Filius triginta annorum ad robur.* Qui robore pollet, aptus est ad portanda onera. Id incipit debilitari & minui circa annum quinquagesimum. R.S. *Numeravit è Caathitis qui apti & idonei ad ministerium oneris, videlicet ab anno trigesimo usque ad quinquagesimum. Qui enim est infra trigesimum annum, non habet robur plenum; & qui est supra quinquagesimum, ejus robur debilitatur ab eo tempore.* Locus unde hæc accepit habetur Num. 4. 3. *A filio triginta annorum & suprà usque ad filium quinquaginta annorum*, &c. Ubi Lxx, ἀπὸ εἴκοσι ἐτῶν πένθ' ἑτῶν, quod Origenes enarrat. Eadem habentur Num. 8. 24. & quia hi duo loci inter se pugnare videntur, audiamus quomodo Nicolaus à Lira eos inter se conciliet. Malo enim te hoc illius quàm meis verbis intelligere, *Dicendum quòd à 25 anno ponebantur ad discendum ministerium Levitarum: Sed in 30 anno instituebantur ministri, qui per experientiam videbantur apti, & repellebantur inepti. Ratio autem quare non instituebantur ante 30 annum est, quia usque ad illud tempus non perficitur robur hominis corpore & mente, usque ad 50 annum: tunc incipit fortitudo corporis debilitari.* Abenezra, *tunc deficiunt vires corporis.*

4. *Sanctum sanctorum* præter notam significationem denotat arcam, rem sacratissimam. Nam Deum repræsentabat in terris, cujus etiam præsentiæ symbolum erat. Abenezra, *Sanctum sanctorum est ipsa arca, quæ in sancto sanctorum.* Continens pro contento. Sic *cœlum* ponitur pro Deo & pro cœlicolis; & *terra*, pro iis qui eam incolunt. Etiam altare holocausti eo nomine vocatur in illo, *Et consecrabis altare, ut sit sanctum sanctorum.* Manahemus Ricinensis in Mosen 132. 3. *Hoc est seculum futurum sive venturum, quod vocatur Sanctum sanctorum*, i. ἅγιον τῶν ἁγίων. Et est sensus, res sanctissima, quomodo Christus

Christus vocatur *sanctus sanctorum*, i. sanctissimus, Dan. 9. 24. Quod nescivit Episcopus ille qui in Concilio Tridentino periculum vitæ adiit eò quòd dixisset Papam non posse vocari *sanctissimum* propterea quòd Deus tantùm *sanctus* vocetur. Nam etiam *sanctissimus* vocatur, si *sanctus sanctorum* significat sanctissimum.

6. Tegumentum tabernaculi erat è pellibus melium. *Pelles taxi* vocant, quibus תחש est taxus. Eodem redit. Nam *taxus*, qui & *tassus*, est melis. Animal est mellis avidissimum: unde nomen habere creditur. *Mel* enim μέλι Græcis. Sed quia pellis taxi nec elegans est nec pretiosa, *quærendum*, inquit Gesnerus, *an fortè thos aut lynx aut simile animal, cujus pretiosa pellis & colore punctísque varia, eo nomine significetur:* תחש *quidem ad Taxum accedit, ut etiam ad thos, verùm ex vocum similitudine, nisi res ipsæ conveniant, nihil probatur.* Hæc Gesnerus. Me hæc ratio parum movet. Nam ad quid pelles tam pretiosæ, quarum usus tantùm erat ad pluviam arcendam & cœli injuriam? Præterea in deserto, ubi omnium rerum penuria, vel vulgariis & mediocribus contenti esse debebant. *Tassum* interpretatur etiam R. S. Ezec. 16. 10. quod Nicolaus ibi probat. R. D. in lib. rad. *Dixerunt oi μαγεῖ) nostri doctores* תחש *fuisse in diebus Mosis creaturam mundam, & varii coloris.* Quærendum an melis animal sit varii coloris. Onc. certe ששונא interpretatur (ità R. D. cum in libris sit ססנונא) quasi gaudens de coloribus suis. In alio Medras habetur quòd sex colores ei fuerint, unde & nomen habeat: שש enim sex denotat.

7. *Mensa facierum*] Ità dicitur ut *clavis David* pro domus David. Onc. certè & Jon. interpretantur *mensa panis facierum*. Sic *mons* DOMINI, qui & *mons domûs*, plenè dicitur *mons domûs* DOMINI. Quod *mensam facierum* attinet, eam interpres noster appellat *mensam propositionis*, & à Græcis dicitur ἡ τράπεζα ἡ προκειμένη, *mensa proposita*.

12. Altare aureum alio nomine vocatur מזבח הפנימי *altare interius*, quoniam intus erat in ipso sancto, ubi sacerdotes sacris operabantur. Quâ ratione altare holocausti potest dici *altare exterius*. Nam erat extra sanctum, qui locus ab interprete nostro confunditur cum sanctuario. Propriè sanctuarium מקדש dicitur. Ejus pars erat קדש i. *sanctum*. Ut hoc intelligas, sciendum in sanctuario vel templo fuisse sanctum sanctorum, sanctum & atrium. De sancto sanctorum aliàs. In sancto erant sacerdotes: in atrio autem Israel. Id duplex erat, virorum unum & feminarum alterum. Altare aureum vocabatur etiam altare suffitûs, vel si mavis, thymiamatis, & altare incensi. Manahem 115. 3.

13. *Exterius altare*] De quo suprà, Ebraicè dicitur מזבח החיצון propter causam quam ibi notavi. Erat autem altare holocausti, quod & altare æneum, vocabatur. Verbum דשן duo contraria significat: primùm *cinerem amovere* vel *auferre*. Deinde *in cinerem redigere*, Psal. 20. *holocaustum tuum incineret*, i. in cinerem redigat. Chaldæi hoc significant verbo דרך quo usi fuerunt Jon. aut autor Jerosolymitanæ. Lexicon Chaldaicum, דרך *incineravit*: imò etiam excineravit (liceat mihi sic loqui) i. cinerem abstulit, aut cinere mundavit altare. In eodem Lexico פסכתר quod & פסקטר scribunt, videtur esse Græcum ψυκτὴρ, in quo significatio refrigerandi. Significat autem vas æreum vel alius materiæ, in quo vinum refrigeratur. In libro præceptorum majore 218. 2. *vas est magnum continens mensuram lethech.* Usurpat R. S. in hoc cap. Sed & Hiscuni eo utitur Lev. 6. Obvia etiam in Thargum Exod. 27. Phesictha 9. 2. *vas magnum est capiens mensuram letech & est olla sive lebes.* מולג est *fuscina*, quam noster diminuit, *fuscinulam* reddens. Eâ caro ex olla extrahebatur. Erat autem telum tridens, unde 1 Sam. 2. *fuscina trium dentium* sive tres dentes habens: quod additum nè quis existimaret bisulcum telum fuisse. Nam sunt fuscinæ quæ duntaxat duos dentes habent. Neptuni sceptrum tridens erat sive trisulcum. Id etiam fuscinam appellant; unde, *Neptuni fuscina telũ.*

14. Ubi nos pelves ibi Hieronymus habet *batilla*. Quid batillum? instrumentum ferreum similitudine palæ, quo prunæ colliguntur. Dicitur autem batillum formâ diminutionis à batulo, quasi patulum dicas. Lexicon Biblicum Andreæ Placi, *Batillus ignis quoddam receptaculum est ferreum, quo prunas è foco tollimus ac portamus ad sustitum faciendum. A neotericis vernacius dicitur. Etiam est rusticum instrumentum quoddam ferreum.*

16. Arcam portare jubentur Levitæ, quam tamen postea sacerdotes portârunt, cùm numerus eorum auctior esset, ut liquet ex historia sacra. Fortè Levitæ portabant eam involutam à sacerdotibus, cùm movenda essent castra: sacerdotes autem portabant eam apertam miniméque tectam aut involutam. ¶ *Mumus jugis.*] Sub. sacrificii. Malè vertunt, *munus juge*. Nam est מנחת nomen constructum in Ebræo. Lxx. ἡ θυσία ἡ καθ' ἡμέραν, sacrificium quotidianum. Sic in oratione legitima, quam Dominicam appellant, *panem quotidianum*, Ebraicè reddunt לחם תמיד *panem jugem*, ἢ ἄξυλον ἢ καθ' ἡμέραν. Quanquam in Græco textu ἢ ἄρτον ἢ ἐπιούσιον. In Onc. est מטרת *custodia*, sed in libris melioribus מסרת *traditio* totius tabernaculi, vult dicere, traditum ei fuit tabernaculum universum. Quæ lectio in omnes partes melior est. Nam firmatur ex editione Jonathæ, tum etiam ex principio hujus versûs, ubi consensu omnium codicum דמסיר לאלעזר, *quod traditum est Eleazaro.*

19. *Mors excidii*] i. כרת, vocatur quæ homini obvenit ante tempus vel ante annum quinquagesimum. Aliquando exscindi dicitur simpliciter qui moritur, *vivent, nec morientur*. Familiare ipsis Ebræis & imprimis Johanni Apostolo & Euangelistæ, ut quod affirmant, contrariâ negatione illustrent. Dicunt enim *vives & non morieris*, & contrà, *morieris & non vives*. Deut. 33. 6. *vivat Reuben, & non moriatur*. Sic alibi, *confessus est & non negavit*. Prov. 30. 11. *Qui maledicit patri & matri, non benedicit*. Joh. 20. 27. μὴ γίνου ἄπιστος, ἀλλὰ πιστός *nè esto infidelis, sed fidelis*. 1 Sam. 1. 11. *recordatus fueris mei, nec oblitus ancillæ tuæ*. Abenezra, *vivent* i. addent vitam, & *non morientur* per excisionem, h. e. ante tempus aut immaturâ morte. Jon. *vivent in vita justorum, & non morientur igne flammante.*

20. Levitis non licebat ingredi tabernaculum donec omnia à sacerdotibus filii Aharon involuta essent. Hoc ideo, nè viderent sancta. Quæ si vidissent, moriendum eis fuisset, juxta id quod hîc habetur. Inter Levitas primo loco recensiti fuerunt Caathithæ, quia ministerium obibant præcipuum. Portabant enim arcam, mensam, candelabrum & altaria sicut scriptum est, *ministerium sanctum super eos*. Secundo loco recensentur Gersonitæ, qui nihil portabant præter carros & plaustra, quoniam ipse maximus erat filiorum Levi. Videndus Hiscuni Ebræus.

23. *Militare militiam* ità dicitur ut gaudere gaudium, pugnare pugnam, ἑορτάζειν ἑορτὴν. Duplex militia, prophana, sacra. Prophana incipiebat ab anno vigesimo: sacra ab anno trigesimo. Sacram voco ministerium quod obibant in tentorio conventûs Levitæ.

25. *Tegumentum melis*] i. Pellium ejus animantis. Vocant pelles taxi. Sed taxus barbarum est & officinis tritum duntaxat. Tria castra erant in deserto, Castra Dei, quæ & castra Divinitatis, castra Levitarum & castra Israel. Ex his omnibus ejiciebantur Leprosi, ex duobus prioribus qui gonorrhœâ laborabant, h. e. fluxu seminis, quos semininfluos nonnulli vocant: ex primis tantùm ejiciebantur qui tactu cadaveris polluti erant, non item ex reliquis duobus.

28. *Manus* pro cura ponitur *in manu Ithamar filii Aharon sacerdotis*: ubi Hieron. *sub manu*: & est sensus sub cura. Sic, *excisus sum à manu tua*, à cura tua. Esth. 2. 3. *in manum Hege Eunuchi*, in curam ac tutelam. Nam erat custos mulierum: Quid si *per manum*? Nam hæc omnia per eum administrabantur.

IDEM.

25. מִכְסֵה הַתָּחַשׁ. Schol. *Δέρματα ὑακίνθινα, pelles hyacinthinas*] Δέρματα. Meliùs alii καλύμματα, vel si placet, *καλυμμα, operimentum, velamen, tegumentum.* ¶ Ὑακίνθινα. Sic & Lxx. Latina vulg. *ianthina*, i. purpurea, aut violacea. Lectio varians, *jacinthina*. Ezec. 16. תחש. A. Sym. ἰάνθινον, aliàs ἄνθινον, i. *floribus distinctum.* Onc. & Jon. סַסְנוֹנָא. R. D. in lib. Rad. *Doctores nostri p. m. dixerunt* תחש *Mosis ævo animal fuisse mundum varii coloris, unde Thargum Onceli* ששנונא *illud appellat, q. gestiens & gaudens de coloribus multis quibus pollet. In alio loco tradunt sex colores habuisse, indè q.* ששנונא *dici.* ¶ פָּרֹכֶת. τὸ Σαμαρικὸν, ἐπίσπαστρον] Lxx τὸ κάλυμμα, & ambo Chaldæi פַּרְסָא *velum.* Fuerit ergò ἐπίσπαστρον velum quod aditui alicui obducitur, idem videlicet cum ἔμπασμα & ἐπικάλυμμα.

GROTIUS.

3. A *Triceſimo anno*] Minores tamen operas quaſdam videntur præſtitiſſe ab anno viceſimo, 1 Paral. 23. 24, 27. Deindè paulò majores ab anno 25. infrà 8. 24.

14. *Et inducent vectes*] Omnino videtur hîc ab exſcriptoribus illis quos ſecuti ſunt Maſoretæ omiſſum aliquid, nempe quod eſt in Lxx ſecundùm quaſdam editiones, Καὶ λήψονται ἱμάτιον πορφυροῦν, καὶ ζυγκαλύψει τὴν λεπέαν καὶ τὰ βάσιν αὐτῆς, καὶ ἐμβαλοῦσιν αὐτὸ εἰς κάλυμμα δερμάτινον ὑακίνθινον, καὶ ἐπιδήσουσιν ἐπὶ ἀναφορεῖς. Vetus eſſe hoc apparet tum ex Samaritano antiquo, tum ex Origene hom. 4. ad Num.

25. *Velamen ianthinum*] Hebræi hîc habent מִכְסֶה, quòd κάλυμμα ſolet verti, i. *operculum.* At vetuſti cod. habuere מִסְכָּה pro מָסָךְ, quod eſt *oppanſum*, ἐπίσπαστρον. Et ſic Græci quidam cod. ex Samaritano. Sic & quos nunc habemus cod. Hebræi Samaritanâ literâ.

32. *Ad numerum accipient*] Sub inventario.

CAP. V.

MUNSTERUS.

2. DE *caſtris*] Tria ſecundùm Hebræos erant caſtra: videlicet caſtra Dei, i. Tabernaculum, Caſtra Levitarum, & Caſtra Iſrael: Leproſi ab omnibus arcebantur; immundi per fluxum à primis duobus excludebantur; pollutus verò ſuper mortuo, ſive *anima*, ut Hebraiſmus habet, ſolùm à Tabernaculo arcebatur.

6. *Peccatum hominis*] h. e. Si furto vel rapinâ peccaverit contrà hominem, & deinde falſo jurando in Deum peccaverit. Expiatio hujuſmodi peccati ad longum deſcribitur Lev. 6. à principio. Eſt autem hîc ſenſus; Qui aliquid ſurripuerit aut vi extorſerit, & ſuâ ſponte id reddiderit, non cogetur niſi ad ſimplicem reſtitutionem. Sin falsò juraverit, & convictus fuerit quòd rem abſtulit, reſtituet rem in capitali ſuo, ſive ſortem rei, quam Hebræi קֶרֶן vocant, & ſuperaddat quintam ejus partem, eò quòd pejeravit, & cum ſacrificio, quod jubetur adducere, faciat confeſſionem. Hanc confeſſionem Hebræi vocant וידוי עַל עֲוֹן מִיּוֹחֵד, i. *confeſſionem ſuper peccato ſingulari*; quia in aliis ſacrificiis fiebat confeſſio peccatorum generalis. Et ut Judæi votum cordis, aut juramentum cordis, quod labiis non eſt expreſſum, non putant eſſe votum aut juramentum, ſic aiunt confeſſionem cordis non ſufficere niſi & illam ore expreſſeris, perinde quaſi Deus non magis cor advertat quàm labia. Hinc illud eſt quod Propheta ait, *Populus iſte labiis me honorat, cor autem eorum longè eſt à me.* In hoc verò bene docent, quando dicunt per *oblationem pecoris* intelligendum peccatorem. Nam cùm pecus ad mortem ducitur, *debet*, inquiunt, *peccator cogitare ac ſi ipſe propter peccata ſua duceretur ad mortem, & confiteri, O Domine, ego reus ſum mortis, ego commeruiſſem lapidari propter hoc peccatum, vel ſtrangulari propter hanc prævaricationem, vel ecmburi propter hoc crimen.* Ecce hæc fuit confeſſio Judæorum. Si parùm mihi credis, vide R. Mnahem à principio Levitici. Et quis nunc eſt tam cæcus qui non videt qualis Chriſtianorum eſſe debeat confeſſio? Quis ignorat Chriſtum ſanguinem ſuum fudiſſe propter noſtra peccata, & morte ſuâ mortem quam nos commerueramus ſuſtuliſſe? Confitere igitur illi peccata tua qui pro peccatis tuis mortuus eſt, à quo & per quem ſolum omnes qui unquam ſalvati ſunt remiſſionem obtinuerunt peccatorum.

15. *Oblatio zelotypiæ eſt*,] h. e. Non eſt oblatio expians, ſed æmulationem Dei & mariti excitans. Scribunt Hebræi hunc ritum olim Hieroſolymis in zelotypia obſervatum; Quando de aliqua ſuſpicio oriebatur, maritus primò eam monuit ut à conſortio hujus vel illius viri abſtineret. Quod ſi illa non feciſſet, ſed per tantillum temporis cum alieno viro in latibulo fuiſſet donec ovum commodè aſſari & comedi potuiſſet, juſta jam contra mulierem illam naſcebatur ſuſpicio, & maritus tenebatur abſtinere ab ea donec purgaretur. Unde primùm accedebat ad judices civitatis ſuæ, & proponebat illis cauſam. Illi verò mittebant eam cum teſtibus idoneis Hieroſolymam ad ſummum conſiſtorium, in quo Lxx ſedebant ſenes, qui alio nomine *Sanhedrin* vocabantur. Hi primùm nitebantur terrere mulierem, nè aquam maledictionis biberet, & ſe mortis periculo exponeret, ſed liberè confiteretur crimen: Meminiſſet, multos ante ſe graviter peccaſſe, & quos malus genius decepiſſet. Exemplum hujus videre liceret in Jehuda & Thamar, in Reuben & concubina patris ſui, in Amnon & Thamar ſorore ſua. Et ſi perſuaſa confiteretur peccatum, non bibebat aquam, ſed egrediebatur abſque literis, & ſibi ipſi vivebat. Sin perſeveraret abſque confeſſione, ducebant eam ad portam Templi Orientalem, & deinde circunducebant eam quouſque fatigata confiteretur peccatum. Induebant eam lugubri veſte, & tollebant ab ea omnem ornatum: denudabant caput, & ſic confuſam ponebant inter multas mulieres; adjuránſque eam ſacerdos dicebat, *Si diſceſſiſti à viro tuo, det te Dominus in maledictum & exſecrationem, & aquæ illæ amaræ faciant intumeſcere uterum tuum.* Quâ dicente *Amen*, ſcribebat ſacerdos nomen mulieris, & verba adjurationis in ſchedam; & tollens novam ollam, miſit in eam ex labro aquam ſanctificatam; tollénſque de pulvere pavimenti, mittebat in aquam, ponens ſimul res alias amaras in eam, ut eſt abſinthium, & hujuſmodi; & deinde radens ſchedam ſcriptam, vel, ut textus habet, *delens ſcripturam per aquam*, porrigebat aquam illam amaram & maledictam illi ebibendam. Et ſi innocens fuit, aqua nihil nocebat, ſed magis proderat; quia ex infirma validam faciebat, à marito cognita maſculum concipiebat, & ſi priùs difficulter pariebat, jam facilem aſſequebatur partum. Sin polluta fuit, mox ut ebibit aquam, facies ejus expalleſcebat, oculi proruebant, venter intumeſcebat, & femur concidebat: atque eâdem horâ quâ ipſa moriebatur, adulter quoque ſimili caſu interibat. Hæc Hebræi. Notandum quod R. S. מארים exponit pro *aquis pungentibus & perdentibus*, cùm fuerint *aquæ ſanctificatæ*, ut textus habet, ſed propter exſecrationem aquis ſanctis immiſſam vocantur aquæ illæ *amaræ & exſecrandæ.* Secundùm eundem *juramentum* capitur hîc pro קְלָלָה *maledictione.* Alii verò ſentiunt ut nos vertimus: niſi quòd לְמָרִים poterat verti ſic, *Sint aquæ illæ maledictæ tibi in amaritudines.* Paree, lector, quòd has Judaicas ceremonias hîc tam prolixè tibi obtrudo.

FAGIUS.

2. *Efficiant de caſtris*, &c,] Tria ſecundùm Hebræos caſtra erant, videlicet caſtra Dei, i. e. Tabernaculum, caſtra Levitarum, & caſtra Iſrael. Leproſi ab omnibus arcebantur, immundi per fluxum à primis duobus excludebantur, pollutus verò ſuper mortuo ſive *anima*, ut Hebraiſmus habet, ſolùm à tabernaculo arcebatur.

7. *Confiteantur peccata ſua*, &c.] Senſus hujus loci is eſt, Qui aliquid ſurripuerit, aut vi extorſerit, & ſuâ ſponte

ſponte id reddiderit, non cogatur niſi ad ſimplicem reſtitutionem. Sin falſò juraverit, & convictus fuerit quòd rem abſtulit, reſtituat rem in capitali ſuo ſive ſortem rei, quam Hebræi קרן *Karan* vocant, & ſuperaddat quintam ejus partem, eò quòd pejeravit, & cum ſacrificio quod jubetur adducere, faciat confeſſionem. Hanc confeſſionem Hebræi vocant, וידוי על עון מיוחד i. *confeſſio ſuper peccato ſingulari:* quia in aliis ſacrificiis fiebat confeſſio peccatorum generalis. Dicunt quoque Judæi, per oblationem pecoris intelligendum peccatorem. Nam cùm pecus ad mortem ducitur, debet, inquiunt, peccator cogitare, ac ſi ipſe propter peccata ſua duceretur ad mortem, & confiteri. O domine, ego reus ſum mortis, ego commeruiſſem lapidari propter hoc peccatum, vel ſtrangulari propter hanc prævaricationem, vel comburi propter hoc crimen, *&c.* De Judæorum confeſſione ſuprà nonnihil ſcripſimus in Levit. 5. & 16.

8 *Non fuerit propinquus*, &c.] i. Si ille cui intulit damnum mortuus fuerit, nec habuerit propinquum redemptorem cui reſtituat damnum quod intulerat mortuo, damnum illud reſtituatur Deo, & erit ſacerdotis. Sunt qui Paraph. Chaldæum hunc locum ità habere adſerunt, *Et ſi non vixerit homo ille, neque habuerit propinquum*, &c. Verùm priorem horum verborum lectionem ego non invenio, neque in Ed. Venetiana, neque in Complutenſi; tametſi Compl. Latinè tranſtulerit, cùm tamen textus Chaldaicus non habeat. Obſervabis quoque hoc in loco *peccatum* ſive *delictum* accipi pro ipſa re quæ reſtituenda ſit. Porrò de reſtitutione Hebræi ità ſcribunt, דע כי עבירה שבין אדם לחבירו אינה נמחל לו לעולם עד שישלם לו מה שחייב לו ונם צריך שירצהו וישאל ממנו מחילה ואם לא ירצה חבירו למחול לו מביא לו שלשה בני אדם ופוגעין בו ומבקשין ממנו למחול ואם עוד לא ירצה הוא עון גדול להיות אכזרי מלמחול ודרך של ישראל להיות ניחין לרצות בדרך שמצינו ביוסף לאחיו. אם מת חבירו קודם שיבקש ממנו מחילה מביא עשרה בני אדם ומעמידין על קברו ואומר להם חטאתי לה' אלהי ישראל ולפלוני זה שעשיתי לו כך וכך ואם היה חייב לו ממון יחזיר ליורשיו ואם לא היה יודע לו יורש יניחנו בבית דין, i. *Scias quòd tranſgreſſio quæ eſt inter hominem & proximum ſuum, non remittitur ei in æternum, donec reſtituat ei quod illi debet. Neceſſe quoque habet ut reconciliet eum ſibi, & petat ab eo condonationem. Quod ſi proximus ejus noluerit ipſi condonare, adducat ad eum tres homines qui intercedant pro ſe, ac petant ab eo delicti remiſſionem. Quòd ſi nè ſic quidem facere voluerit, peccatum magnum eſt ità crudelem eſſe, & non velle condonare: cùm tamen Iſraelitæ faciles eſſe debeant ad condonandum, quemadmodum fuit Joſeph erga fratres ſuos. Si autem moritur proximus ejus antequam petat ab eo veniam, adducat decem homines, quos ſtatuat ſuper ſepulchrum ejus, & dicat ad eos. Peccavi in Dominum Deum Iſrael, & contra iſtum* hominem, *quòd fecerim ei ſic & ſic. Et ſi debet ei pecuniam, reſtituat hæredibus ejus. Quòd ſi ignorat quiſnam ſit hæres ejus, relinquat domo judicii*, i. conſiſtorio ſive magiſtratui.

9. *Omnis quoque ſeparatio*, &c.] i. omnia quæ offeruntur Deo à filiis Iſrael per ſacerdotem, ipſius ſacerdotis erunt.

10. *Quicquid aliquis ſacerdoti dederit*, &c.] Vult dicere, Licet unicuique dare ſanctificata ſacerdoti cuicunque voluerit: at quando quis dederit illa ſacerdoti, ad eum ſacerdotem pertinebunt ſanctificata.

14. *Et pertranſierit ſuper eum ſpiritus zelotypiæ*] Hebraiſmus eſt, pro, *ſi pudicitiam uxoris ſuæ ſuſpectam habuerit.* Lata fuit lex zelotypiæ, i. lex quâ explorabant uxorum impudicitiam mariti zelotypi, nè ipſi ſævirent in uxores quas haberent adulterii ſuſpectas; Præterea ut uxores continerentur in officio, & ab impudicitia coercerentur metu tam gravis pœnæ. Cæterum quis fuerit ritus qui olim Hieroſolymis cum iſtiuſmodi mulierculis zelotypiâ apud ſuos maritos laborantibus obſervatus fuit, placet huc ex Hebræorum ſcriptis referre. איש איש כי תשטה אשתו וקנא את אשתו לעשות כתורת הקנאות כנון אמר איש לאשו בפני עדים אל תסתרי עם פלוני ונסתרה היא עם אותו האיש ושהתה עמו כדי טומאה ושיער ר' עקיבא דבר זה כדי לצלות ביצה ולנופעה הרי זו אסורה לבעלה עד שתשתה מים המרים והוא סדר הבעל בא לבית דין שבעירו ואומר אשה זו קנאתי לה עם פלוני ונסתרה עמו ואלו הן עדיי והיא אומרת שטהורה היא ואני רוצה להשקותה לברוק הדבר ובית דין משלחים אותם לירושלים שאין משקין את הסוטה אלא בבית דין הגדול של שבעים זקנים במקדש והם מפחידים אותם פחד גדול שלא תסטה ואומרים לה הרבה קדמוך ונשטפו בעבירה ואנשים גדולים ויקרים תקף יצרם עליהם ונבשלו ומגידין לה מעשה אמנון ותמר אחותו כדי להקל עליה עד שתודה. אם אמרה הן נטמאתי או איני שותה יוצאה בלא כתובה והולחת לה. אם עמדה בדיבורה שהיא טהורה מביאין אותה לשער המזרחי כנגד קדשי הקדשים ומעלין אותה ממקום למקום ומקיפין לה כדי לייגעה עד שתקצר נפשה אולי תודה ואם עמד בדיבורה והיא היתה מתכסה בלבנים מתכסה בשחורים שאין נאים לה ומסירין תכשיטין מעליה ומתקבצין עליה קיבוץ גדול של נשים לראותה והיא עומדת ביניהם בלא רדיד ובלא מטפחת ואחר כך ישביעה הכהן אם שטית תחת אישך יתן ה' אותך לאלה ולשבועה בתוך עמך ובאו המים המרים האלה במעיך לצבות בטן והיא אומרת אמן. ואחר כך כותב על עור טהור שם האשה וכל הדברים שהשביעו אותה ואחר כך מביא כלי חרש שלא נעשה בו מלאכת מעולם ונותן לתוכו חצי לוג מים מכיור שנתקשו בכיור ולוקח עפר מקרקע המשכן ונותן על פני המים ונותן לתוכו דבר מר כנון לענה וכיוצא בו ומוחק לתוכו עור השמה יפה יפה עד שלא ישאר בו רושם הנכר ואחר כך משקה אותה ואם טהורה היא מותרת לבעלה ואם היה לה חולו מתר פאת מחלייה ותתעבר ותלד זכר ואם היה דרכה לילד בקושי תלד במהרה. ואם טמאה היא מיד פניה מוריקות ועיניה בולטות וכטנה צבה ותיפול ירכה ובאותה שעה שתמות היא ימות הנואף ויארע לו המאורות אשר, i. *Quicunque eſt cujus uxor declinat, ità ut aſſuleturn eam, & agat cum ea juxta morem zelotypiæ, dicendo ſcilicet ad eam coram teſtibus, Nè abſcondaris cum illo vel illo, ipſa autem abſcondit ſe cum illo tamdiu ut inquinari poſſit, h.e. tantillum temporis, ſecundùm R. Akiba, donec ovum commodè aſſari & comedi poſſit, ecce talis prohibita eſt marito ſuo uſque dum biberit aquas amaras. Iſtud autem hoc ordine fiebat. Maritus accedit conſiſtorium quod eſt in civitate ſua, & dicit, Zelotypiâ laboro erga iſtam mulierem propter illum & illum cum quo ſeſe abſcondit. Et iſti ſunt teſtes mei; ipſa autem dicit ſe mundam eſſe: volo ergo potari eam, ad inquirendam hanc rem. Tunc judices mittunt eos Hieroſolymam. Non enim potabatur mulier quæ in ſuſpicione erat niſi in loco ubi erat conſiſtorium magnum, quod conſtabat ex* LXX *ſenioribus, quódque erat in loco Sanctuarii. Atque illi terrebant eam terrore magno, ut non biberet* aquas amaras, *dicentes ad eam, Multa fuerunt ante te quæ tranſgreſſa fuere; viri quoque magni ſunt & præſtantes quos vicit malus genius ut ruerent in ſcelus. Atque ità narrabant illi facinus* [*Jehudæ & Thamar, facinus item Ruben quod perpetraverat cum concubina patris ſui, Necnon & facinus*] *Amnon & Thamar ſororis ſuæ: Et hoc faciebant ut eò faciliùs perſuaderent ei quò confiteretur peccatum ſuum. Si dixit, En polluta ſum, vel, Non bibam, egrediebatur abſque dote, & diſcedebat à marito. Si verò perſeverabat, dicendo ſe mundam eſſe, adducebatur ad portam Templi Orientalem quæ reſpiciebat verſùs Sanctum ſanctorum, atque circumducebant eam de loco ad locum, ſi fortè defatigata confiteretur delictum ſuum. Quòd ſi adhuc perſeveravit in ſermone ſuo, tum ſi induta erat albis veſtibus, induebatur nigris, quæ non decorabant eam, auferebantúrque ab ea ornamenta; & congregabatur ad eam magna multitudo mulierum, ut viderent eam; inter quas ſtabat ſpoliata ſindone & peplo. Poſtbac adjurabat eam ſacerdos, dicens, Si declinaviſti ſub marito tuo, det Dominus te in male-*

maledictionem in medio populi tui; & ingrediantur aquæ amaræ istæ in viscera tua, ut intumescat uterus tum. Et ipsa dicebat, Amen. Dein scribebat in membrana munda nomen mulieris, omniaque verba quibus adjuraverat eam. Post quæ adferebat vas testaceum in quo nihil operis factum erat; infundebátque in ipsum dimidium sextarium aquæ ex concha; & accipiebat pulverem de pavimento tabernaculi, ac immittebat in aquam, simul quoque imponens res alias amaras, ut est absinthium, & hujusmodi. Abradebat quoque in eas nomen mulieris, quod in membrana scriptum erat, diligenter, donec nullum planè vestigium remaneret. Et post illa potabat eam: Quæ si munda erat, retineri poterat à marito suo: ac si morbo aliquo laborabat, liberabatur ab eo, ità ut gravida fieret, ac masculum pareret; Si item difficulter antea pariebat, facilem assequebatur partum: Si verò polluta erat, statim facies ejus expallescebat, oculi prorumpebant, venter intumescebat, & femur ejus concidebat. Eadémque horâ quâ ipsa moriebatur, adulter quoque qui cum ea rem habuerat, moriebatur, accidebátque ei juxta omnia quæ illi acciderant, ità ut intumesceret venter ejus, concideret femur, &c. Hactenus ex Hebræis.

15. *Oblatio recordationis*] Sic vocabatur, quòd non expiaret iniquitatem, sed illam potiùs in memoriam reduceret, æmulationem Dei & mariti excitando.

17. *Aquas ex concha*] Hæc concha sive labrum erat juxta altare holocausti.

18. *Aquæ amaræ & maledictæ*] *Aquas maledictas* vocat, eò quòd mulieres impudicas solebant reddere infelices & miseras: nam *maledictio* sign. *infelicitatem.*

21. *Det te Dominus in maledictionem,* &c.] Hebraismus est, pro *Faciat te Dominus miseram & infelicem.*

22. *Amen, Amen,*] i. Ità mihi contingat. Nam vox Hebraica אמן *Amen* eum habet usum ut per eam confirmentur quæ antè dicta sunt. Tres enim voces Hebræis sunt quibus precantur rebus suis felicitatem ac successum, שלה *Selah,* שלום *Schalom,* & אמן *Amen.* Atque hæ frequenter in sacris literis inveniuntur, præsertim in Psalmis, in quorum fine aliquando est *Amen, Amen,* aliquando *Selah,* quibus optatur successus & adimpletio antedictarum rerum. Est autem אמן *Amen* deductum à verbo האמין *Haamin,* i. *credidit, firmavit, asseruit.* Hinc אמן, quâ voce optatur omnium quæ dicuntur successus ac perfectio. Et sunt qui אמן *Amen* esse volunt imperativum syncopatum passivum, & dici אמן *Amen* pro האמן, i. *credatur.* Lxx non ineptè transferunt *Amen, Amen* per γένοιτο, γένοιτο, i. *Fiat, Fiat.*

28. *Concipiat conceptionem*] Hebraismus est, pro *fœcunda erit & liberos pariet.* Habet autem emphasim repetitio, q.d. Si antea sterilis fuit, maximè nunc fœcunda erit. Hebraicè iste locus sic legitur, *Munda absolvetur, & seminabitur semine.* i. liberabitur ab omni noxa, concipiétque & pariet liberos: id enim est *seminari semine.*

VATABLUS.

2. *Super cadavere,* לנפש] Ad verb. *super anima.* Vide Lev. 21. 1.

3. *Tam masculos quàm feminas,* מזכר עד נקבה] Ad verb. *A masculo ad feminam.* Sing. pro plur. ¶ *Extra castra,* מחוץ למחנה] i. ad locum qui est extra castra. ¶ *Castra eorum,* מחניהם] nempe filiorum Israel. Tria secundùm Hebræos castra erant, Castra nempe Dei, i. Tabernaculum, Castra Levitarum, & Castra Israel. Leprosi ab omnibus arcebantur; Impuri per fluxum à primis duobus excludebantur; Pollutus verò propter cadaver solùm à tabernaculo Ecclesiæ arcebatur.

6. *Prævaricando prævaricationem,* למעול מעל] i. cùm admiserit peccatum aliquod ex his quæ solent homines admittere prævaricando in Dominum.

7. *Fatebuntur* והתודו] i. tenebuntur fateri. Hîc ו tantùm convertit, propterea non est versum. Loci hujus sensus est, Qui aliquid surripuerit, aut vi extorserit, & suâ sponte id reddiderit, non cogatur nisi ad simplicem restitutionem. Sin fallò juraverit, & convictus fuerit quòd rem abstulit, restituat rem in capitali suo, sive sortem rei, & superaddat quintam ejus partem, eò quòd pejeravit: & cum sacrificio quod jubetur adducere, confiteatur peccatum. Hanc confessionem Hebræi vocant *confessionem super peccato singulari:* quia in aliis sacrificiis fiebat confessio peccatorum generalis. Dicunt quoque Judæi per oblationem pecoris intelligendum peccatorem. Nam cùm pecus ad mortem ducitur, *debet,* inquiunt, *peccator cogitare acsi ipse propter peccata sua duceretur ad mortem, & confiteri, O Domine, ego reus sum mortis, ego commerui lapidari propter hoc peccatum, non animal istud, vel strangulari propter hanc prævaricationem, vel comburi propter hoc crimen,* &c. Hæc Judæi. Hæc sacrificia Christum verum Dei Patris agnum adumbrabant, qui nostra peccata expiaturus erat, & pro ipsis redemptionem soluturus. Quàm gravia igitur nos oportet agnoscere & confiteri peccata nostra, pro quibus non animal aliquod, sed Filius Dei mortuus est innocens: Pater enim parcens nobis, Filium dedit in mortem. ¶ *Et restituet,* והשיב] sub. *is qui peccaverit.* ¶ *In solidum,* בראשו] Ad verb. *in capite suo,* vel *summâ capitali,* i. illud ipsum damnum proprium. Vide Lev. 6. 5.

8. *Redemptor,* גואל] i. propinquus, q. d. si is cui damnum intulit, fuerit mortuus, nec habuerit propinquum redemptorem cui restituat damnum quod intulerat mortuo. ¶ *Delictum,* האשם] i. damnum quod illatum est. ¶ *Delictum restituetur Jehovæ sacerdoti,* האשם המושב ליהוה לכהן] *Damnum redditum* [sive *restitutum*] *erit Jehovæ,* i. restituetur Jehovæ, & tradetur sacerdoti. Chaldæus paraph. *illud quod redditur pro peccato coram Domino, ad sacerdotem pertinet.*

9. *Sanctitatum,* קדשי] *Sanctificationum,* i. *sanctificatorum,* q.d. ex omnibus quæ sanctificantur à filiis Israel. ¶ *Quam offerent,* אשר יקריבו] *Quam offerunt,* vel *offerre solent:* ut sit fut. pro præs.

10. *Et cujusque,* &c. ואיש וני] *Sua sunt cujusque sanctificata: quisque quum dederit sacerdoti, ad eum spectabit,* i. in potestate sua erit, dare illa cuicunque sacerdoti voluerit: & cuicunque sacerdoti dederit sanctificatum suum, ad illum spectabit cui traditum fuerit.

12. *Cùm diverterit uxor cujusquam,* איש איש כי תשטה אשתו] Ad verb. *Vir vir cum aberraverit uxor ejus,* sub. *a via pudicitiæ.* Seq. versu seipsum exponit, quid per *Divertere uxorem, & prævaricari* intelligat.

13. *Abscondítum autem fuerit,* &c. ונעלם מעיני ונו' i. idque latuerit maritum, sive idque inscio marito. ¶ *Et delituerit,* ונסתרה] i. absente marito.

14. *Et transierit,* &c. ועבר] Quidam istum versum liberiùs sic vertunt, *Si hunc invaserit vehemens zelus, ità ut indignetur zelo quodam adversus uxorem suam, ipsa pollutá exsistente; aut si invaserit eum vehemens zelus, ità ut indignetur zelo quodam adversus uxorem suam, tametsi non fuerit polluta.* Hebraismus autem est, Si ascenderit super eum spiritus zelotypiæ, pro, si zelotypus fuerit, i. si pudicitiam uxoris suæ suspectam habuerit, sive polluta fuerit, sive non. Lata fuit lex zelotypiæ, i. lex quâ explorabant uxorum pudicitiam mariti zelotypi, h.e. suspicioſi in amore, & quos solicitos habet amor nè rivalem nanciscantur, lata inquam, nè ipsi sævirent in uxores quas haberent adulterii suspectas; præterea ut uxores continerentur in officio, & ab impudicitia coercerentur metu tam gravis pœnæ.

15. *Oblationem ejus cum illa,* את קרבנא עליה] *Munus ejus* [sub. *uxoris*] *cum illa.* ¶ *Memoriæ* [וזכרון] *recordationis.* Sic vocabatur, quòd non expiaret iniquitatem, sed illam potiùs in memoriam reduceret, æmulationem Dei & mariti excitando. Est autem hîc repetitio Hebræis frequens.

16. *Eum,* אותה] nempe oblationem, vel, illud munus.

18. *Ob-*

18. *Oblatio zelotypiarum eſt*, מנחות קנאות הוא] i. quæ dari ſolebat quando maritus erat zelotypus. ¶ *Amaræ maledictæ*, המרים המאררים] *Amaras* vocat aquas quæ poſtea fiebant amaræ; & *maledictas* ab effectu, quòd ſolerent mulieres impudicas reddere infelices & miſeras: nam *maledictio* ſign. *infelicitatem*.

19. *Sub viro tuo*, תחת אישך] i. contempto marito tuo. ¶ *Munda eſto* הנקי] Hebraiſmus, immunis eſto ab infelicitate quam ſolent afferre aquæ iſtæ amaræ.

20. *Declinaveris*, שטית] *aberraveris*, ſub. *à pudicitia*. ¶ *Semen ſuum*, את שכבתו] Ad verb *deſcenſionem*, nempe ſeminis. Integra locutio legitur Lev. 15. 17. שכבת זרע *deſcenſio* [vel, *effuſio*] *ſeminis*.

21. *Maledictionis*, האלה] *exſecrationis*. ¶ *Det te Jehovah in maledictionem*, יתן יהוה אותך לאלה] *Det te Jehovah in exſecrationem*, i. faciat te Deus miſeram & infelicem: faciat ut exſecrentur te omnes. ¶ *Et adjurationem*, ולשבועה] q.d. Sis tam miſera & infelix ut publica & vulgata imprecatio ſit, Contingat tibi quod mulieri illi contigit. ¶ *Cadens*, נופלת] *putridum*. Hebraiſmus eſt, *cùm dederit femur putridum*, pro *reddiderit*, vel *fecerit ut putreſcat femur tuum*, i. pudenda.

22. *Et cadere faciant*, ולנפל] *& putrefaciant*. ¶ *Amen, Amen*, אמן אמן] i. Ità fiat, ſic mihi contingat ut dicis, ſi peccaverim in maritum meum. Habes de hac voce annotationem Pſal. 41. 14.

23. *Delebit poſtea illas cum aquis amaris*] Vel, *eas deletas immittet in aquas amaras*.

24. *In amaras*, למרים] Sub. *& vertentur*, i. Poſteaquam illa biberit aquas illas maledictionem inferentes, fient amaræ.

26. *Suffitum ejus*, את אזכרתה] i. id ex quo debet fieri ſuffitus, portiunculam quæ de ea oblatione incendatur.

27. *Et cadet*, ונפלה] *& putreſcet*.

28. *Munda erit*, &c. ונקתה ונ'] *Tunc mundabitur*, &c. i. abſolvetur, erítque immunis ab omni noxia quam inferre ſolent aquæ illæ: & pariet liberos.

30. *Aut viri*, או איש] Quidam או pro אם *ſi* accipiunt, vertentes, *Siquis ſit qui ducatur ſpiritu zelotypiæ*. ¶ *Super quem*, &c. אשר תעבור עליו רוח קנאה] i. quem ſpiritus zelotypiæ concitaverit. ¶ *Et zelatus fuerit uxorem ſuam*, וקנא את אשתו] *Et ſuſpectam habuerit pudicitiam uxoris ſuæ*.

31. *Et innocens erit*, &c. ונקה האיש מעון] *Et immunis erit vir ille ab iniquitate*, i. vir zelotypus impunè illud faciet: mulier verò quòd impudica fuerit, dabit pœnas.

CLARIUS.

2. *De caſtris*,] Tria ſecundùm Hebræos erant caſtra, videlicet caſtra Dei, i. Tabernaculum, caſtra Levitarum, & caſtra Iſrael: leproſi ab omnibus arcebantur, immundi per fluxum à primis duobus excludebantur, pollutus verò ſuper mortuo, ſolùm à tabernaculo arcebatur.

6. *Ex omnibus peccatis*,] h.e. ſi furto vel rapinâ peccaverit contra hominem, deinde falſò jurando in Deum peccaverit. Iccirco alius vertit, *qui fecerit aliquod peccatum hominis, & prævarieatus fuerit in Dominum*. Qui ergò aliquid ſurripuerit, aut vi extorſerit, & ſuâ ſponte id reddiderit, non cogetur niſi ad ſimplicem reſtitutionem. Sin falsò juraverit, & convictus fuerit rem abſtuliſſe, reſtituet rem in capitali ſuo, & ſuperaddat quintam ejus partem, eò quòd pejeraverit: & cum ſacrificio, quod jubetur adducere, faciat confeſſionem. Hanc confeſſionem Hebræi vocant, confeſſionem ſuper peccato ſingulari, quia in aliis ſacrificiis fiebat confeſſio peccatorum generalis: dicúntque per oblationem pecoris intelligendum peccatorem, ut cùm ad mortem pecus ducitur, peccator cogitet ac ſi ipſe propter peccata duceretur ad mortem, quam meruerat pro illo crimine, pro quo pecus occiditur.

10. *Sancta cujuſlibet viri*,] Non poteſt generatim intelligi de omnibus oblatis, nam quædam tota incendebantur, ut holocauſta; alia ex parte, ut hoſtia pro peccato, cujus pars non incenſa erat ſacerdoti, & hoſtia pacifica, cujus pars incendebatur, aliam comedebat offerens, alia erat ſacerdotis. Quare hîc intelligunt de primitiis, quæ dabantur ſacerdotibus ex decreto legis; ex quibus ſiquid fuiſſet detentum, erat reſtituendum.

15 *Sacrificium zelotypiæ eſt*] h.e. non eſt oblatio ad expiandum.

28. *Et faciet liberos*,] h.e. ſi innocens fuit mulier, aqua illa nihil nocebat, ſed magis proderat, quia ex infirma validam faciebat, &, ſi priùs difficulter pariebat, jam facilem aſſequebatur partum.

DRUSIUS.

2. POllutus tactu cadaveris vocatur *pollutus animâ*, ubi perſpicuè *anima* cadaver denotat ſeu corpus mortuum. Quod negare non eſt ſani capitis. Nam etiam Hiero. explicat *pollutus ſuper mortuo*. Thargum Onceli, *pollutus ad oſſa animæ hominis*. Jonathan, *ad oſſa animæ mortui*. Nam טמי oſſa in lingua Syra. Quo ſignificatu obvium id nomen in Geneſi magno (commentarius eſt in Geneſin, qui Ebraicè Breſith rabba vocatur) ut ubi leginus, *Hadrianus ludebat oſſibus*, שחיק טמיא, quod enarrant עצמות. Vide locum, ſi placet.

7. אשם propriè *delictum*: ſed Moſes uſurpat pro ſorte. Hinc intelliges quid ſit, *delictum in capite ſuo*. Nam ſenſus ſortem cum ſumma ſua. ראש ergò ſumma capitalis. Græci κεφάλαιον appellant, quæ eſt ſumma numeri, & ſumma in oratione, & ſumma in re nummaria, ut Act. 22. 28. ἐγὼ πολλῷ κεφαλαίῳ τὴν πολιτείαν ταύτην ἐκτησάμην. i. multâ ſummâ. Sortem doctores appellant קרן, & autor Jeroſolymitanæ קרנא. Elias Thesbite, קרן *eſt quod in quibuſdam locis Scripturæ dicitur* אשם *delictum ut Num. 5. ubi &* אשם המושב *delictum quod reſtituitur, vel ſors reſtituenda. Utrobique eſt* קרנא *in Jeroſolymitano*. Si אשם eſt ſors & ſumma capitalis, erit ſenſus, reſtituet ſummam quanta quanta eſt. Quod accedit ad ſortem, id eodem teſte ריוח dicitur, i. lucrum. Locus iſte me confirmat in ea ſententia in qua olim fui & adhuc ſum, videlicet Thargum illud quod Jonathæ attribuitur, eſſe Thargum Jeroſolymitanum. Nam in Jonatha hîc habetur eadem vox, quam Elias citat ex Jeroſolymitana. Error ex abbreviatura ת"י, quæ valet Thargum Jonathæ & Thargum Jeroſolymitanum. Porrò ſors & quinta ejus dabatur ei in quem deliquerat vir aut mulier cui ſors cum capite pendenda erat. Quòd ſi nullus erat qui eam reciperet, cedebat Deo. Is dabat ſacerdoti, qui in illa vice ſive ephemeria. Sic decimæ dantur Deo, & legimus, *honora DOMINUM de opibus tuis*. Datur Deo quod datur ſacerdotibus, & Deus honoratur in miniſtris ſuis. Cæterùm quintam ſolvebat, ſi ſuâ ſponte confitebatur: ſi teſtes aderant, dabat duas quintas, aut, ut alii, quinţam quintæ. Videndi ſunt Hiſcuni & Abenezra. ¶ Libet hîc annotare quod proditum eſt ab Ebræis de iis qui alium fraudârunt. Tranſgreſſio, inquiunt, quæ inter hominem & ſocium ſuum, non condonatur ei in æternum, niſi reſtituerit id quod ei debet. Opus eſt etiam ut ſibi eum reconciliet & petat ab eo ſibi condonari. Quòd ſi noluerit ei condonare, adducit ad eum tres homines, qui pro illo intercedant & petant veniam delicti. Quòd ſi nè ſic quidem voluerit, iniquitas magna eſt eſſe tam crudelem ut nolit condonare aut remittere. Mos autem Iſraelitarum eſt ut ſint faciles in remittendo & reconciliando, quemadmodum fuit Joſeph erga fratres ſuos. Si moritur ſocius ejus antequam impetraverit ab eo veniam, adducit decem homines, quos ſtatuit prope ſepulchrum & dicit eis, Peccavi DOMINO Deo Iſrael & in N. hunc, cui feci ſic & ſic. Quòd ſi debet ei pecuniam, reſtituit hæredibus ejus: ſi non novit quis ei hæres ſit, relinquit in domo judicii.

16. Inepti ſunt qui vulgatum interpretem Latinum fuiſſe putant ἀναμάρτητον. Nam homo cùm eſſet, errare potuit, & erravit ſanè cùm alibi tum hîc ubi *decimam partem Ephæ*, interpretatur *decimam partem ſati*, ac ſi

Epha

Epha & Satum idem valerent, fallitur, fallitur. Nam Epha continet ſata tria: unde in Oncelo & Jonatha, *unam è decem partibus in tribus ſatis.* Epha igitur tria ſata, & ſatum ſex cabos. Ergo Epha continet octodecim cabos. i. קבין. Moſes de Kotſi libro præceptorum magno 202.4. Hieronymus etiam modium interpretatur, ut Jud.6.19. In Lxx τὸ δέκατον τῆς οἰφὶ. Oiphi eſt Epha, ſic Græci olim legebant. Suidas, Οἰφὶ, χοῖνιξ. Si rectè, tum Epha erit idem quod chœnix. Epiphanius de menſuris & ponderibus. χοῖνιξ καὶ οἰφὶ ἓν ἐστιν, *chœnix & oiphi unum ſunt.* Idem ait continere binos ſextarios & ampliùs. Munſterus autor Epha capere ova quadringenta triginta duo. Quod aliis expendendum relinquo. Mihi nunc non vacat. Hoc tantùm nunc dicam, Si continet octodecim cabos, & in cabo ſunt quatuor logi, & in logo ſex ova, facilè ſe hinc expediet qui numerandi artem callet. Obſervat Hieronymus Ezech. 45. in Græco ſermone corruptè dici οἰφὶ: *& pertinet*, inquit, *ad menſuram variarum frugum, verbi gratiâ tritici, hordei, leguminum.*

18. Quæ aliis dicitur aqua amara, Ebraicè vocatur מי המרים, quod ſonat, *aqua amararum* ſub. rerum. Nam in ea ſecundùm doctores res amaræ ponebantur, qualis erat abſinthium, quo nihil amarius. Vocatur etiam *aqua maledictionem importans*, quod malè reddunt, *aqua maledicta.* Nam quomodo maledicta, quæ ſancta erat? Præterea non eſt ארורים in Ebræo, ſed מאררים. In editione Jonathæ בדוקיא, in quo ſignificatio probationis. Nam eam probabant quæ ſuſpecta erat adulterii. Quocirca Græci vocant τὸ ὕδωρ τῆς ἐλέγμου, & Auguſtinus, *aquam redargutionis.* Quòd fugit, non effugit. מי מרים putârim vertendum, *aquam amaritudinum*, i. amariſſimam. Sic למרים *in amaritudines*: quod Oncelos convertit, *in amaritudinem.* מר *amarum & amaritudo*, ut צק *adverſitas & adverſarius.* Pro amaritudine ſumitur Jeſ.38.15. ubi מר נפש eſt *amaritudo animæ.* Itaque R. David מרירות exponit, quod non poteſt ſignificare amarum.

19. *Vir* pro *vir alius* ponitur, *ſi non concubuerit vir tecum.*] Hoc eſt interprete Hieronymo, *vir alienus*: & eſt ſenſus, alius quàm tuus. Nota defectum nominis *alius*: quod etiam ſubaudiunt Gen. 14.1. *rex gentium* videlicet aliarum: & 36.6. *ivit in terram.* Plenum eſſet, in terram aliam. Sic Exod.22.20. Paulò pòſt, *innocens eſto* pro eris. Imp. pro futuro. Qualia ſunt, *Aſcende in montem & morere: Hoc fac & vive: habita terram*, &c. Sic in Latio,

Si fœtura gregem ſuppleverit, aureus eſto.

20. *Præter maritum tuum.*] Jonathan interpretatur, *citra licentiam viri tui.* Valde diſplicet. Nam hinc ſequeretur, ſi conſenſus mariti acceſſerit, licere mulieri rem habere cum alio.

21. *Ponat* DOMINUS *te in maledictionem & in jurandum.*] Quid hic *jurandum?* Lxx εἰς ἐνόρκιον, quod reddunt *in execramentum*, ut Auguſtinus & Theodoretus. Similiter R. David Jeſ. 65. 29. *jurandum* exponit per קללה, quæ vox propriè *maledictionem* ſonat. Locus eſt, *nomen meum jurando erit electis meis*, i. execrationi. Propriè jurandum per execrationem. Vide quæ ſcripſimus Obſervat. l.8. c.7. & Auguſtinum Quæſtionum l.4.q.11.

22. In femore vis generandi. Quod innuit Elias in Thesbite ſcribens femur accipi pro ea parte corporis in qua generandi aut procreandi vis ineſt. Hinc intelliges quid ſit *femur cadens*, quod Lxx dixerunt μηρὸς διαπεπτωκὼς, i. *collapſum.* Sunt qui malunt reddere, *femur cadivum.* Eſt autem cadivum propriè quod ſponte & per ſe cadit, ut cadiva folia, poma, &c. Collapſum femur non ampliùs idoneum eſt ad generandum. Aqua enim amara dejicit illud & ſubvertit vulvam adulteræ ineptáſque reddit ad generationem. Oncelos appellat *femur diſſolutum.* Fagius interpretatur *putridum*, & in Hiero. *putreſcere faciat femur tuum.*

24. והשקה Senes interpretantur ποτῆ, quod malè reddunt *potabit.* Nam potare idem quod bibere, i. שתה. Vertendum igitur, *potandum dabit*, vel ſi mavis, *dabit bibere.* Id Hieronymus elegit. Mox v.27. ut Hiſcuni obſervat, eſt והשקה cum Mapphic in He. Itaque Oncelos ibi reddit, *bibendam ei dabit*, ποτῆ αὐτῷ. Inter *agitationem*, quæ תנופה dicitur, & *elevationem*, i. e. תרומה hoc intereſt, quod agitatio fiat dextrorſum ſiniſtrorſum: elevatio autem ſurſum deorſum. Notavit hoc Abenmelech Ebræus Exod. 29. Idem הניפה exponit dicens eſſe quando huc illuc aliquid movemus & agitamus. Sed hæc ſcias confundi ab interpretibus. Sanè Num.5. 25. ubi codex Ebræus habet *agitabit*, poſt utrumque Chaldæum Hieronymus edidit *elevabit*, הניף cum דרים permiſcens.

27. *Femur Hiſcuni* exponit dicens ſignificare locum matricis. Itaque *cadet femur ejus*, ſenſus eſt inquit, *Locus vulvæ ſive matricis ejus corrumpetur, nec erit ampliùs apta ad coitum: menſura pro menſura.* Hoc eſt par pari. Nam quoniam abuſa fuit membro illo, punietur in eo.

28. *Seminatur ſemine mulier quando concipit.*] Id Oncelos dixit, *concipiet conceptum*, & eſt Ebraiſmus, inquit Fagius pro *fœcunda* erit & liberos pariet q.d. ſi antea ſterilis fuit, nunc maximè concipiet. Senes habent ἐκσπερματεῖ σπέρμα, *ſeminari faciet ſemen.* Nam etiam femina ejicit ſemen. Apoſtolus vocat ἐκχολῶ σπέρματος, quod malè reddunt *ſuſceptionem ſeminis.*

30. *Vir ſuper quem tranſiit ſpiritus zelotypiæ.*] Spiritus zelotypiæ ſic dicitur ut ſpiritus invidiæ, furoris, avaritiæ, vertiginis, formidinis. Contrà legimus, Spiritus fidei, ſapientiæ, conſtantiæ, judicii, prudentiæ. Quo loquendi genere ſignificatur motus in animis noſtris, vi quâdam intrinſecùs impellente concitatus, putà vel a ſpiritu ſancto, vel a ſpiritu Satanæ, pro varia motûs qualitate.

31. *Mulier illa feret iniquitatem ſuam,*] i. pœnam iniquitatis. Hiſcuni ad hunc locum, *Ex quo auctì ſunt adulteri, ceſſare fecerunt ipſi aquam amaritudinem importantem, ſicut dicitur, non animadvertam in filias veſtras quando ſcortabuntur. Ubi Thargum, non probabo eas, quoniam aqua illa non venit niſi propter dubium. Sic expoſitum eſt in tractatu Sota*, i. *mulieris declinantis.*

GROTIUS.

3. *Cum habitaverim vobiscum*] Lxx ἐν οἷς ἐγὼ κατασκηνῶ ἐν αὐτοῖς. In Hebræo ad verbum, *in quorum medio ego*: ubi pro *ego* Chaldæus poſuit שכינתי, ἡ ἐμὴ σκήνωσις. Significat hæc vox curam Dei ſpecialem & permanſentem.

6. *Ex omnibus peccatis quæ ſolent hominibus accidere*] Lxx τῶν ἁμαρτιῶν τῶν ἀνθρωπίνων. Chaldæus de mendacio intellexit; quomodo ſæpe vox מעל ſumi ſolet. Neque hic tantùm Chaldæus ſic ſumit, ſed & Joſ. 22.20. Ezech.17.20. Intellige autem mendacium juratum: nam in furto & rapina ſimplum reſtituebatur. Si autem in ſacris peccatum eſſet, accedebat quinta, Lev.5.16. juramentum autem res ſacra eſt.

8 *Sin autem non fuerit qui recipiat*] Heb. *Si nullus ſit propinquus cui reſtituatur*: i. Si nec is vivat qui damnum paſſus eſt, nec habeat heredes; quod intelligendum de Proſelytis: nam Iſraelitæ heres deeſſe non poterat. Notant hic Hebræi non dimitti peccatum, niſi reſtitutione factâ, & petitâ veniâ. Providè autem conſtitutum, nè quis ullo caſu quid ex delicto lucretur.

12. *Uxor erraverit*] Quæ ſcilicet tempore aliquanto cum viro non ſuo ſola fuerit.

13. *Et dormierit*] Pro, *vel dormierit*: i. ubi vel ſuſpicio eſt, vel crimen.

15. *Non fundet ſuper eam oleum*] Quippe formæ adminiculum. ¶ *Nec imponet thus*] Ut in mœrore. Sic & ab omni ſacrificio pro peccato aberant oleum & thus, Lev.5.11.

17. *Aſſumétque aquam ſanctam*] Mirari non debemus ſi Deus in ſuo populo in graviſſimo & difficillimæ proba-

probationis crimine miri aliquid effecerit, cùm & apud alias gentes quæ ὅσιὰ τὸ πεῖσον innocenter vivebant similia apparuerint. Polemon in lib. De miris Siciliæ, ubi de crateribus Palicorum, Οἱ δὴ ὁρκῳ χρυμάπον ἔχοντες ἐπορεύσατο τοῖς ὁρκωμένοις ἐπὶ ὧν ἀπαιτῆσαι ἢ ὅρκον· ὁ δὴ ὁρκόμενος ἀναλὸν χρᾶσθαίνων, ἐστιμένος, ἄζωλος καὶ μονοχίτων, ἐφαπτόμενος τῆς χρατῆρος ἐξ ὑποκολπὸς δίκην ἢ ὅρκον· καὶ ἂν μὲ ἐμπεδῶσι τὸ ῥηθέντας ὅρκους, ἀσινὴς ἀπεισιν οἴκαδε· ἐπιβάντες δὲ ὑμόσωσι ἢ θεῶν ἐμποδὼν πολλῷ. In Mirabilibus quæ Aristotelis nomen circumferunt, eâdem de re sic legimus, Ἔστι δὲ καὶ ὅρκος ὃς ἄγχος αὐτόθι λοκεῖ εἶδος· ὅσα γὰρ ὀμνυσί τις, χάψας εἰς πυρακίδιον, ἐμβάλλει εἰς τὸ ὕδωρ· ἐὰν μὲν ἐν εὐορκῇ, ὀπτολάζει τὸ πυρακίδιον· ἐὰν δὲ μὴ εὐορκῇ, τὸ μὲν πυρακίδιον βαρὺ γενόμενον, ἀφανίζεσθαί φασι, ἢ δὲ ἄνθρωπον πίμφραδε. Adde Diodorum Siculum lib. 2. Simile sed alibi habet Plinius lib. 31. cap. 2. *Amnis Olachas in Bithynia Brietium alluit (hoc est & Templo & Deo nomen) cujus gurgite perjuri notantur pati velut flammam urentem.* Porphyrius de Styge idem prodidit libro ejus argumenti, Οἱ πάντες δὴ ὕδωρ ἱσόρηες ἢ Στύγα ἐπίκλειον, φύσιν ἔχον ἀμύνεσθαι τοὺς κατ' αὐτῆς ψεύδεσθαι ὁμόσαι τολμήσαντας. Solinus de veteris Sardiniæ fontibus, *Coarguendis valent furibus. Nam quisquis sacramento raptum negat, lumina aquis attrectat: ubi perjurium non est, cernit clariùs: si perfidiâ abnuit, detegitur facinus cæcitate, & captus oculis admissum tenebris fatetur.* Imitati hæc vera in fabulis suis Achilles Tatius l. 7. c. 20. & Eustathius l. 7. & 11.

21. *Det te Deus in maledictionem*] Contrariam planè precationem habes Ruth 4. 11, 12.

24. *Dabit ei bibere*] Si bibere nollet, dote mulctabatur.

27. *Computrescet femur*] Et adulter eodem modo eâdem die moriebatur.

CAP. VI.

MUNSTERUS.

3. SEparabit se.] Agit caput istud de his qui votum abstinentiæ facere voluerint qui *Nazaræi* vocantur, i. פרושים *separati* ab usu vini & quarumlibet voluptatũ corporalium, quíq; Deo consecrati erant triginta illis diebus quibus duravit separatio & consecratio eorum; haud secus quàm sacerdotes qui semper sancti esse jubentur præsertim cùm in Templo aliquid agendum ab eis fuerit. Dicitur itaq; à principio hujus capitis, כי יפליא, *Si segregaverit se*, vel magis ad literam, *Si mirandum aliquid fecerit.* Mirandum est, cùm quis vino & deliciis assuetus votum abstinentiæ fecerit, & carnem suam à deliciis subtraxerit. Jubetur autem in primis abstinere à vino, eò quòd מביא לידי ניאוף, *perducat ad luxuriam*; deinde, à rasura; & tertiò, ab immunditia qualibet, ídq; per integrum mensem i. 30 diebus. Secundùm Judæos qui hodie votum illud fecerit, ligatur tenetúrque pergere Hierosolymam, & illíc manere donec moriatur, aut donec Templum exstructum fuerit, & ipse votum suum solverit. Et cunctis diebus quibus in terra aliena manet, tenetur abstinere à vino, rasurâ, & mortuorum contactu.

9. *Casu, aut subitò*] Heb. בפתע פתאום, *subitò repentè.* Et primum Hebræi exponunt per אונס, h. e. si violenter aliquis præsente Nazaræo interficeretur: & secundum per מקרה, h. e. si casu quodam fortuito mors in hominem inciderit: Tunc, inquam, Nazaræus radet caput suum, & à contracta immunditia purificabit se, & de novo incipiet servare dies consecrationis. Primi enim dies cadent, cùm superveniens mors illos inutiles fecerit.

20. *Armo levationis*] Armus aliquoties in altum levabatur, sed pectusculum aliquot vicibus per aera agitabatur.

21. *Exceptis his quæ apprehenderit manus ejus*] Sensus est, Si locupletior sit, locupletiorem potest adducere hostiam. Nam *manum invenire* vel *apprehendere aliquid*, Hebraismus est, pro *suppetere*, vel *habere unde aliquid erogare possis.*

FAGIUS.

2. SI separaverit se, &c.] i. Qui separaverit se à commercio profanorum, & ab usu rerum quarundam quæ in deliciis & voluptatibus habentur, ut est usus vini, rasura, &c. atq; sese ad tempus Domino consecraverit. Alii legunt ארי יפרש, *Are jepharesch*, *Si expresserit, ut voveat votum*, &c. Nam verbum פרש *Paraschi* & *separare* seu *segregare* ac *exprimere* sign. ut sit sensus, Si discrtè labiis suis votum expresserit: aliàs enim dicunt non valere votum. Hebraicè est כי יפליא *Ki japhli*; quod quidam exponunt, *Si mirandum aliquod fecerit.* Mirandum enim esse dicunt cùm quispiam voluptatibus & deliciis assuetus votum abstinentiæ facit, & carnem suam à deliciis abstrahit. Annotavi & suprà de hoc verbo Levit. 27. ¶ *Votum Nazaræi*] Nazaræi erant, qui, ut liberiùs vacarent Legi discendæ, & expendendæ benignitati Dei, aliorum commercio se abdicabant ad tempus, & Domino se totos dedebant. Est autem vox *Nazaræus* deducta à verbo Hebraico נזר *Nazar* vel *Nasar*, (est enim secunda litera Zain, quæ molliorem sonum habet quàm Zade litera. Unde rectiùs fortè dixeris *Nasaræus* quàm *Nazaræus*) i. *separavit*, quòd scilicet, ut paulò antè diximus, à communi usu hominum vivendi ad tempus separati essent: unde isti & alio nomine (ut quidam existimant) à Judæis פירושים *Peruschim*, i. *separati* & *segregati*, dicebantur. Hi scilicet qui in N. T. *Pharisæi* vocantur. Ab hac voce quidam & Christum Servatorem nostrum *Nazarenum* dictum volunt, q. *sanctificatum*, *sanctum*, ac *sacrum*. Sed aliis magis probatur quòd à נצר *Nazar*, quod *servare* & *salvare* sign. dictus sit *Nazarenus*: unde & patriæ illius *Nazaret* nomen inditum fuit.

3. *A vino novo & veteri separetur*, &c.] Heb. *à vino & sicera*, &c. Per *Siceram* autem Hebræi intelligunt omnem potum inebriantem. Sed quia vinum maximè inebriat, præsertim cùm vetustum est, ideo Paraph. noster hìc *siceram* pro *veteri vino* reddidit. Dicunt autem Hebræi vinum prohiberi Nazaræis, שהוא מביא לידי ניאוף, *eò quòd incitet & perducat hominem ad luxuriem.* Et ut A. E. dicit כי היין משחית הדעת ועבודת השם, *Quia vinum corrumpit sensum*, seu *rationem, & ineptum reddit hominem ad cultum Dei.* ¶ *De uvis exprimitur*, &c.] Heb. est וכל משרת ענבים, quod exponunt, *Et omnem liquorem*, sive *madefactionem, uvarum non bibat*, &c. Deducunt vocem משרת *Mischrath* à verbo שרר, quod *humectare* & *madefacere* sign. cujus frequens usus est in Thalmud. Et, teste A. E. *non est ei socius*, i. non ampliùs exstat, *in Bibliis*: & secundùm illum sign. quicquid uvis dissolvitur vel liquefit. Alii *potum coctum* interpretantur. Nec desunt qui per ipsum intelligant *vinum secundarium*, quod scilicet fit quando uvæ pressæ macerantur aquâ. Gallicè, *vin de despense.* Paraphrastes noster pro hac voce posuit מתרות *Mathruth*, quod quidam *reliquias uvarum* exponunt, q. veniat à verbo יתר *reliquum est.* Sed mihi probatur ut sit eadem vox cum Hebræa, mutato ש Schin in ת Thau, quòd sæpe fieri solet ut literæ immutentur cùm dictiones ex Hebraismo in Chaldaismum transferuntur.

4. *Ab acinis usque ad folliculos*] חרצנים *Charzannim*, i. *acinos*, vocant Hebræi granula illa interiora quæ seminari solent. זג *Sag* verò vocant *corticem exteriorem*, h. e. *folliculos.* Nos Germani **balg** & **trosteru** vocamus.

5. *Cunctis diebus voti separationis suæ*] i. quamdiu durat votum Nazaræatûs sui. ¶ *Novacula non ascendat*, &c.] i. non curabit tondendum caput suum. ¶ *Nutriens cæsariem*, &c. Duæ ferè assignantur causæ cur Nazaræis præceptum sit comam nutrire, crinésque capitis intonsos sinere. Altera, propter mysterium, ut dum coma nutriretur virtutes quoque augendas esse significaretur. Sampson qui & ipse erat Nazaræus, omnem vim suam dixit in capillis consistere; cujus cùm coma abrasa fuisset, omnes illico in eò vires exstinctæ sunt: quod fortasse eâ ratione accidit, non quòd ea vis sit capillorum, sed quòd dum capillus insectus permaneret, Dei præceptum servaretur, ac consecratio illa, quâ se Deo obtulerant homines, non esset exstincta.

ſtincta. Altera, ut ſcilicet errores ac ſuperſtitiones quas in Ægypto imbiberant, ab ipſis ità ſenſim in ſe derivaret, quibus antea dæmones coluerant, atque ità in melius commutaret. Qua de re D. Cyrillus ità ſcribit, Ἑλλήνων μὲν οἱ ἀνέκαθεν παῖδες ἢ παρὰ σφίσι παρεπόμενοι σωτηρίας, καὶ κλίνων ἀλόγων διαζεύξεις δίκλω, ἀνίσῳ ζόμλω, δαιμονίοις αὐτὼ σκηπόμενοι τρέφειν, καὶ ὁ μὲ τὰς αὐτῶν νύμφας ὀρειάσιν, οἱ δ πολλαμῶ καὶ καιρὸς ἀπεκίεαλο· καὶ λατρείας ἦν τρόπ@ τὸ χρῆμα αὐτοῖς. Μωυσῆς μὲν ὁ σοφώτα@, μᾶλλον δ διὰ Μωσέως ὁ Θεὸς, δυσαπενθητον ἔχοσι τοῖς ἐξ Ἰσραὴλ ἐν Αἰγύπτῳ πλάνην τὰ ἴσα νομοθετῶν, διὰ τ ἀρχαίων ἐθῶν καὶ βραχὺ μεθιὰς, εἰς γε τὸ δαίμοσι μὲ ἐκ ἔτι, Θεῷ δ τῷ πάντων, ὡς διὰ τύπε καὶ σκιᾶς ἀνάπεμψιν τὸ σέβας. *Gentilium dementiſſima natio ſuas conſuetudines ſecuti, & mutarum pecudum more viventes, promittebant comam, dæmonis eam nutriri profeſſi. Atq; alius quidem nymphis quas Oreades appellabant, alius fluvio, cùm viſum eſſet, offerebat. Atque religionis locores apud eos habebatur. Itaque ſapientiſſimus Moſes, imò verò per Moſen Deus, cùm intelligeret non facile Hebræos quos in Ægypto errores imbibiſſent deponere poſſe, ſimiles ritus inſtituere decrevit, ſenſim eos à priſcis erroribus disjungens: Quibus ritibus, non dæmones ultrà, ſed Deum omnipotentem, quaſi ſub umbra & figura colerent.* Hæc ille.

7. *Quia votum ſeparationis ſuæ ſuper caput ejus*] Quia vox Hebraica נזר *Neſer* non tantùm *ſeparationem, conſecrationem* & *Nazareatum*, ſed & *coronam* ſign. idcirco quidam hîc pro *corona* exponunt, quam lectionem ſequitur Compl. qui habet, *Quia corona Dei ſui eſt ſuper caput ejus*. Atque hæc lectio etiam R. D. K. probatur. Intelligitur autem per iſtam *coronam* crines quos geſtabat in capite ſuo, nec curabat radendos propter Deum ſuum.

9. *Subitò ipſo ignorante* &c.] Hebraicè eſt בפתע פתאם *Bepatha pitheom*, i. *ſubitò, repentè*, quod Hebræi ità exponunt ut primum ſit per אורם *Ores*, i. quando quis violenter præſente Nazaræo interficitur: ſecundum verò מקרה *Mikreh*, h. e. ſi caſu quodam fortuito mors in hominem inciderit: tunc, inquam, Nazaræus radet caput ſuum & à contracta immunditia purificabit ſe, & de novo incipiet ſervare dies conſecrationis.

12. *Dies priores inutiles erunt*] h. e. Dies præcedentes pollutionem non numerabuntur: tempus anteactum quo fuerat Nazaræus reputabitur pro nihilo.

20. *Sanctitas eſt ſacerdotis erunt*] h. e. Ea omnia conſecrata ſunt ſacerdoti, & pertinent ad ſacerdotem.

21. *Quæ apprehenderit manus ejus*] Senſus eſt, Hæc faciat, niſi plura facere poſſit per facultates ſuas. Ubique hæc locutio Hebraica *facultatem, vires* & *copiam* ſign. Eſt enim *invenire*, vel *apprehendere manum aliquid*, Hebraiſmus pro *attingere, ſuppetere*, vel *habere unde poſſis erogare aliquid*: nam & *manus* in ea lingua accipitur pro *potentia, facultate* ac *virtute*. Ergo hoc innuitur, ut hæc quidem lex ſit Nazaræi quæ nequaquam infringi poſſit, & nihil ex his oblationibus tolli, ſit quantumlibèt pauper: quòd ſi plus offerre potuerit, non prohibetur is ex Lege plura quoque ſi voluerit Deo largiri. Ut minus quidem offerri non poſſit, plus autem quantum quiſque potuerit ac voluerit, relicto cuique ſuo judicio.

24. *Benedicat tibi Dominus* &c.] i. Det tibi Dominus copiam omnium bonorum temporalium & ſpiritualium, hoc enim ſign. *benedictio* apud Hebræos, תוסיף הטובה, i *augmentationem boni* ut illi loquuntur. Sicut *maledictionem* interpretantur מגרעת הטובה *privationem boni*. ¶ *Et cuſtodiat te*] Hoc referunt Hebræi eò quòd Deus etiam ea bona quæ largitur cuſtodire velit, ut non auferantur denuo per hoſtem & malos homines, juxta illud,

Non minor eſt virtus quàm quærere, parta tueri.

25. *Lucere faciat*, &c.] i. Reſpiciat te Dominus hilari vultu, ità ut quicquid ab illo petieris, mox te compotem votorum tuorum reddat. ¶ *Et miſereatur tui*] In tempore ſcilicet tribulationis; vel, det tibi quod petis.

26. *Convertat Dominus faciem ſuam ad te*, &c.] Ut ſcilicet invenias eum & præſentem habeas, quocunque te vertis. Author Compl. editionis hunc locum ex Chaldæo ſic tranſtulit, *Auferat Dominus iram ſuam à te, & ponat tibi pacem.* Sed non hoc ſonant verba Chaldaica. ¶ *Ponat te in pace*] Ut nihil tibi mali accidat, neque ab hoſte, nec à mala beſtia, aut ab ulla alia re. Ità exponit Ezra. Et annotant hîc Hebræi, Non carere emphaſi quòd *pacis* poſtremò mentio fiat, לפי שהשלום הוא כלל כל הטיבות והפכו כלל כל הרעות, *eò quòd pax ſit ſummum & præcipuum bonum* (putà inter bona externa) *ſicut è contrà bellum præcipuum & ſummum malum eſt*. Hoc idem & iſto dicto indicant, אין שלום אין כלום, *Cùm non eſt pax, nihil eſt*. Hactenus Hebræorum in hunc locum expoſitionem adduximus. Sunt tamen qui iſtas benedictiones etiam ſic explicant quaſi ſemper in qualibet benedictione poſtrema clauſula ſit תוספת דבריאור *expoſitio antecedentis*: ut cùm dicit, *Benedicat tibi Dominus*, mox explicet quid ſit hæc benedictio, nempe *cuſtodiri* ab omni malo. Ità *lucere facies ejus* dicitur, cùm ſcilicet *propitius eſt*, & remittit peccata; *attollere* verò *faciem ſuam*, cùm *pacem* largitur. Porrò Hebræi ſex enumerant quæ dicunt neceſſariò requiri ad iſtam benedictionem: I. Ut proferatur linguâ ſanctâ. II. Ut ſtando dicatur. III. Ut ſacerdotes manus attollant. IV. Ut elevatâ voce pronuncietur. V. Ut facies versùs populum habeant. VI. Ut fiat in nomine Dei tetragrammato, quod ſingulis benedictionibus addi debet: Quod etiam innui dicunt per hoc quod mox ſubditur, *Et ponant nomen meum ſuper filios Iſrael, & ego benedicam eis*; h. e. Cùm benedicent filiis Iſrael, adjungent nomen meum tetragrammaton.

27. *Et ego benedicam eis*] Hoc quidam referunt ad ſacerdotes: quibus Dominus quoq; benedicere velit, ſi fideliter ſuum exſequantur munus: alii ad populum referunt: alii ad utrumque. Simplex ſenſus eſt, Dicit Deus ſe ratam habiturum benedictionem ſacerdotum, ſi fiat juxta verbum & voluntatem ſuam. Commendatur ergò hîc miniſterium verbi & Eccleſiæ, per quod Deus benedicere vult populo ſuo.

VATABLUS.

2. *Cùm ſeparaverit ſe*, &c. כי יפלא לנדור נדר נזיר להזיר] *cùm ſeparaverit ſeſe ad vovendum votum Nazaræi, ad ſeparandum*, &c. i. qui ſeparaverit ſe à commercio profanorum, & ab uſu rerum quarundam, quæ in deliciis & voluptatibus habentur, ut eſt uſus vini, raſura, &c. atque ſeſe ad tempus Domino conſecraverit. Alii, *Cùm mirandum aliquod fecerit*. Mirandum enim eſſe dicunt cùm quiſpiam voluptatibus & deliciis aſſuetus, votum abſtinentiæ facit, & carnem ſuam à deliciis abſtrahit. Nazaræi autem erant, qui ut liberiùs vacarent Legi diſcendæ, & exponendæ benignitati Dei, aliorum commercio ſeſe abdicabant ad tempus, & Domino ſeſe totos dedebant. A נזר *Nazar, ſeparavit*: quòd (ut dictum eſt) à communi hominum uſu vivendi ad tempus ſeparati eſſent: unde iſti & alio nomine (ut quidam exiſtimant) à Judæis פירושים, i. *ſeparati* & *ſegregati* dicebantur: hi ſcilicet qui in Novo Teſtamento Phariſæi vocantur.

3. *Et Sechar ſeparabit ſe*, ושכר יזיר] i. abſtinebit ab omni eo quod inebriare poteſt, ut eſt potus ille qui è fructuum ſucco, malorum, vel pyrorum, aut ſimilium conficitur. Chaldæus paraph. pro *Sechar* tranſtulit *vinum vetus*; quòd præcipuè inebriet vinum cùm eſt vetuſtum. ¶ *Neque ullum madefactum*, &c. וכל משרת וגו'] *Et omnem liquorem* [ſive, *madefactionem*] *uvarum non bibat*. משרת à שרה deducitur, quod *humectare* & *madefacere* ſignificat. Ex doctioribus Hebræorum alter dicit hoc tantùm loco in Bibliis reperiri vocem iſtam, & ſignificare quicquid uvis diſſolvitur, vel liquefit. Alii *potum coctum* interpretantur. Nec deſunt qui per ipſum intelligant *vinum ſecundarium*, quod fit quando uvæ preſſæ macerantur aquâ.

4. *Nazareatûs ſui*, נזרו] *Separationis ſuæ, conſecrationis ſuæ*. ¶ *E vite vini*, ממגפן היין] i. è vite producente vinum. ¶ *Ab acinis*, &c. מחרצנים וגו'] i. ſive illud fiat de acinis uvarum, ſive de cortice eorum.

5. *Novacula non tranſibit*, &c. תער לא יעבור וגו'] Hebraiſmus, Non curabit caput ſuum radendum. ¶ *Quibus conſecrabit ſe*, אשר יזיר] *Quibus ſeparabitur*: vel, *erit*

erit separatus. ¶ *Sanctus erit,* קדוש יהוה] Hebraismus, Dabit operam sanctimoniæ & sanctitati. ¶ *Crinem capitis sui,* פרע שער ראשו] Ad verb. *nuditatem cæsariei capitis sui.* Sic dicitur coma oblonga, quòd non tegatur.

6. *Ad animam mortui,* על נפש מת] Sic vocant Hebræi cadaver, sive corpus mortuum: q. d. Non aderit funeri, nec curabit cadaver mortui.

7. *Non polluet se illis,* &c. לא יטמא להם וגו'] Hebraismus, Non aderit funeri cujusquam ex illis, cùm aliquis illorum mortuus fuerit. ¶ *Consecratio,* &c. נזר וגו'] i. in capite suo gestat crinem quem non curat tondendum in honorem Dei. Alii, *corona Dei sui est,* &c.

8. *Sanctus erit Jehovæ,* קדוש הוא ליהוה] i. consecrabitur Jehovæ.

9. *Statim mox,* בפתע פתאום] *Repentè* ac *subitò.* Hebræi istud ità exponunt, ut primum sit, quando quis violenter præsente Nazaræo interficitur: secundum verò, si casu quodam fortuito mors in hominem inciderit: tunc, inquam, Nazaræus radet caput suum, & à contracta immunditia purificabit se, & de novo incipiet servare dies consecrationis. ¶ *Separationis ejus,* נזרו] Refert crinem, i. caput separationis crinis ejus intonsi.

11. *Et faciet,* ועשה] i. & sacrificabit. ¶ *Super cadavere,* על הנפש] Ad verb. *super anima,* i. ab illa impuritate quam contraxit propterea quòd fuerit in loco ubi aliquod cadaver fuerit. ¶ *Caput suum,* את ראשו] *Caput ejus,* ut verbum referatur ad sacerdotem.

12. *Dies nazaræatûs sui,* את ימי נזרו] *Dies consecrationis suæ.* Accusativus est *dies,* i. ab illo die octavo incipiet rursus numerare tempus nazaræatûs sui, h. e. tempus quo voverat se fore Nazaræum. ¶ *Erunt irriti,* יפלו] Ad verbum, *cadent,* i. non numerabuntur dies præcedentes pollutionem: tempus anteactum quo fuerat Nazaræus, reputabitur pro nihilo.

14. *Perfectum,* תמים] i. in quo nihil reprehendi possit.

15. *Consperssarum oleo,* בלולות בשמן] *Versatarum in oleo.*

18. *Caput nazaræatûs sui,* את ראש נזרו] i. cæsariem suam intonsam ratione voti. ¶ *Cæsariem,* את שער] *Pilum.* i. pilos qui hactenus fuerunt intonsi propter votum.

19. *Nazaræatûs ejus,* נזרו] i. cæsaries ejus quæ hactenus fuit intousa. Chaldæus paraph. *postquam raserit caput consecrationis suæ.*

20. *Et elevabit,* &c. והניף וגו'] Hebraismus, *elevando offeret Jehovæ.* ¶ *Sanctitas est sacerdoti,* קודש הוא לכהן] *Sanctitas erit sacerdotis,* i. ea omnia tanquam sacra pertinebunt ad sacerdotem. ¶ *Ultra pectusculum,* &c. על חזה וגו'] *Unà cum pectusculo elevationis, unáque cum armo,* &c.

21. *Qui voverit,* & *oblationis,* &c. אשר ידור קרבנו וגו'] *Qui voverit oblationem suam Jehovæ pro separatione sua,* i. qui voverit se oblaturum oblationem quæ offerri solet pro nazaræatu. ¶ *Præter id quod attinget,* &c. מלבד אשר תשיג ידו] *Excepto eo quod assecuta fuerit* [aut, *assequetur*] *manus ejus.* q. d. Id faciet nisi possit plura facere.

24. *Benedicat tibi,* יברכך] i. det tibi Dominus copiam omnium bonorum.

25. *Lucere faciat,* יאר] *Illustret.*

26. *Attollat,* &c. ישא וגו'] *Conjiciat Jehova super te oculos suos.* i. respiciat te semper. ¶ *Et ponat in te pacem,* וישם לך שלום] Ex doctioribus Hebræorum alter exponit, *Ponat in te pacem, ut nihil tibi mali accidat, neque ab hoste, nec à mala bestia, aut ab ulla alia re.* Sunt qui istas benedictiones sic explicant quasi semper in qualibet benedictione postrema clausula sit expositio antecedentis: ut cùm dicit, *Benedicat tibi Dominus,* mox explicet quid sit hæc benedictio, nempe custodiri ab omni malo. Ità *lucere facies ejus* dicitur, cùm scilicet *propitius est,* & remittit peccata. *Attollere* verò *faciem suam,* cùm *pacem* largitur.

27. *Et ponent nomen,* &c. ושמו וגו'] i. cùm benedicent eis, adjungent nomen meum. ¶ *Et ego benedicam eis,* ואני אברכם] Hoc quidam referunt ad sacerdotes quibus Dominus quoque benedicere velit, si fideliter suum exsequantur munus. Alii ad populum referunt. Alii ad utrumque. Simplex autem sensus esse videtur. Dicit Deus se ratam habiturum benedictionem sacerdotum, si fiat juxta verbum & voluntatem suam. Commendatur ergò hîc ministerium verbi & Ecclesiæ, per quod Deus benedicere vult populo suo.

CASTALIO.

21. *Præter ea quæ feret ejus facultas*] Hæc omnino libare cogetur. Si quid præterea libare suâ sponte pro sua facultate volet, licebit.

CLARIUS.

3. *A Vino*] Agit hoc caput de iis, qui votum abstinentiæ facere voluerint, qui *Nazaræi* vocantur, h. e. *separati* ab usu vini, & quarumlibet voluptatum corporalium, quíque Deo consecrati erant triginta illis diebus, quibus duravit separatio & consecratio eorum; haud secus quàm sacerdotes, qui semper sancti esse jubentur, præsertim cùm in Templo aliquid agendum ab eis fuerit. Ubi autem nostra habent, *cùm votum fecerint,* ad literam est, *Si mirandum aliquid fecerint:* quasi mirandum sit, cùm quis vino & deliciis assuetus, votum abstinentiæ fecerit, & carnem suam à deliciis subtraxerit.

20. *Sicut pectusculum*] h. e. unà cum pectusculo ventilationis, & armo elevationis. Armus aliquoties in altum levabatur sed pectusculum aliquoties per aera ventilabatur.

21. *Exceptis iis, quæ invenerit manus ejus*] Sensus est, Si locupletior sit, locupletiorem potest adducere hostiam. Nam *manum invenire* vel *apprehendere aliquid,* Hebraismus est, pro *suppetere,* vel *habere, unde aliquid erogare possis.*

DRUSIUS.

2. QUi vovebat aut mas erat aut femina. Mas non poterat vovere ante annum decimum tertium. Si ante voverat, ejus votum non erat ratum, mulieris autem votum ratum erat post annum decimum & diem unum. Habetur hoc in Phesictha 40. 1. & 61. 4. In tractatu Thalmudico de votis, quæ נדרים vocantur, *Vota ejus qui agit annum decimum tertium rata sunt.* Vota libera erant. Pater etiam poterat rescindere votum filii sui, & maritus uxoris. Votum Naziræi duplex erat, perpetuum, temporale. Perpetuum appellant votum seculi: temporale, votum dierum. Unde duo genera Naziræorum, Naziræus dierum & Naziræus seculi. Naziræus dierum, qui ad tempus vovit: seculi, qui ad vitam vovit, hoc est quamdiu vivit. Nam *seculum* & *æternum* quandoque vocatur tempus vitæ humanæ, ut apud poetam,

Serviet æternum qui parvo nescit uti,

i. quoad vivet. Sic Augustinus explicat. Votum Samsonis Nicolaus ait fuisse votum perpetuum. Id negat autor Phesicthæ 40. 3. Nam distinguit inter Naziræum seculi & Naziræum Samsonis. Vide, si placet. Potest fieri ut fuerit Naziræus perpetuus, hoc est, ad vitam: sed tamen alius ab eo qui Naziræus seculi vocatur, in quibusdam ritibus varians ab illo, si vera sunt quæ scribit autor ille: à quo etiam didicimus tres species vetitas fuisse Naziræo, pollutionem sive immunditiam, rasuram sive tonsionem & quicquid exit è vite. *Nazir* exponitur à veteribus *sanctus,* qui idem cùm *separato,* quem פרוש vocant, unde פרושים *Pharisæi* quasi separati à cæteris hominibus. Perperam in Vatablo פירושים insertâ Joth, quod scribunt פֵּרוּשִׁים & significat *commentarios,* à singulari פרוש *expositio, declaratio, commentarius.* להויר Senes reddunt ἁγνίζειν, & mox ἀπὸ οἴνου καὶ σίκερος ἁγνισθήσεται, *à vino & sicera sanctificabitur,* i. separabit se. Hinc lucem facies Act. 21. 24. ἁγνίσθητι σὺν αὐτοῖς, *sanctificator cum eis.* Nam vis in his verbis ut si diceret, *esto Nazirœus cum eis. Naziræi* enim *separati* & *sancti.* Vetus interpres ibi reddit, *sanctifica te cum eis.* Abenmelechus, להויר *sensum habet separandi. Sic mox,* à *vino & sicera* יזור *separabit, sub.* עצמו *seipsum. Nam est verbum transitivum similiter*

ut להזיר, *& omnia quæ ſunt ab hac radice in iſta ſectione ſignificationem habent ſeparationis præter* נזר, *quod ſignificat coronam.*

3. *Vinum vivum* appellant Doctores quod purum & merum, nullâ aquâ dilutum, cui opponitur מזוג, i. *mixtum.* Sicera Ebræis *Sechar* dicitur ab *inebriando.* Sunt qui *temetum* reddunt. Hi habent quo ſe tueantur. Primum eſt Græcum vocabulum μέθυ, *vinum*, à quo *temetum* dictum exiſtimant, & ab eo etiam μέθω *ebrietatem.* Deinde interpretatio Chaldaica *vinum vetus.* Lexicon Græco-Latinum, οἶνος παλαιὸς, *hoc temetum:* & Latino-Græcum, *temetum*, οἶνος. Poſtremò etymologia. Nam vinum ità dictum, ut quidam opinantur, quod *tentet mentem.* Ideo fit quia inebriat. Ergo *Sechar* cum *temeto* eandem originationem habet. Sed *Sechar* latiùs patet vel ipſis Ebræis teſtibus. Nam in lib. Muſar 124. 2. *ſicera palmarum*, *ſicera hordeorum.* Latinè, *ſicera ex palmis*, *ſicera ex hordeo.* Sic Athenæus dixit οἶνος κριθινὸς, *vinum hordeaceum.* Sed Abenmelech, שכר *eſt omne id quod inebriat, etiam non vinum.* Unde dictitant, *Qui bibit lac, aut mel, & ità venit in ſanctuarium, reus eſt.* ¶ *Acetum vini* ſive ex vino, quod Græci reddunt ὄξος ἐξ οἴνου, vocatur ab Ebræis *filius vini:* unde proverbiale, *acetum filius vini*, de filio degenere. Julius Scaliger interrogatus quid eſſet Roma, reſpondiſſe dicitur, *Acetum peſſimum vini optimi.* ¶ *Acetum ſiceræ* ſive ex ſicera, ὄξος ἐκ σίκερος Hieronymus interpretatur *acetum ex qualibet alia potione.* Tres paraphraſtæ reddunt, *acetum vini veteris*, i. temeti, ſi non fallit nos autor Gloſſarii. Quod ſi שכר eſt *vinum vivum*, ut R. Eleazar Haccaphar opinatur, tunc vertendum erit *acetum meri.* Nam *merum* eſt vinum vivum, h.e. purum, non dilutum aquâ, ἄκρατον, ut diximus.

4. *Vitis vini* dicitur quæ vinum producit, vinifera. Videtur eſſe epitheton perpetuum. Aut *vitis vini*, quia etiam *vitis vacua* eſt, cujus memoria uſurpatur in Hoſea propheta. Aut *vini* dixit pro *uvarum.* Nam ex uvis vinum. Sic *vinum pendulum*, quod de uvis accipiendum. Contrà *lagena uvarum*, i. vino plena. ¶ *Vinacei* ſive vinacea Græcis σίμφυλα dicuntur. Sunt autem reliquiæ & retrimenta, quæ ſuperſunt poſt expreſſas uvas. Lexicon vetus, σίμφυλον, *vinacium*, *vinacia*, *briſa.* Redditur & *floces* ex Nonio. *Briſa* extat apud Columellam. Τὰ σέρεα λοίφαρα τῆς σαφυλῆς appellat Galenus. In Onc. פורצן Fagius exponit *acinum.* R. David נרעין *granum.* Fortè πυρὸν quod *acinum vinaceum* denotat. פירצן πυρὸν, unâ literâ extritâ. Vide nunc, ſi placet A. M.

5. *Omnibus diebus voti ſeparationis ſuæ*] vel, *Nazireatus ſui.* Votum ſeparationis, quo quis ſe *DOMINO* ſeparat vovendo Nazireatum, qui nihil aliud erat quàm ſeparatio à vino, ſicera, &c. A quibus ex voto abſtinebant. Lxx, *omnibus diebus* τῶ ἁγνισμῶ, quod vertunt *purificationis.* Malim *ſanctificationis.* Nam purificationis indigebant qui polluti & impuri aut immundi erant. Hic non agitur de immundis, ſed de iis qui Nazireatûs voto erant obſtricti & ſanctiſſimi habebantur. Igitur ἁγνισμὸς hîc eſt Nazireatus, vel certè votum de Nazireatu. Sic Act. 21. 26. denuntians expletionem dierum τῦ ἁγνισμῦ, i. *ſanctificationis:* ubi minus rectè interpres noſter, *purificationis.* Nam quo die finiebatur Nazireorum votum, efferenda erant certa ſacrificia, & dierum expletio ſacerdotibus indicanda. ¶ Doctores tonſorem appellant גלב quem ſic definiunt, *qui tondet caput hominum & barbam eorum.* Idem מגלב dicitur in Breſith rabba, & גליבא in Thargum Jeroſolymitano. Videndus Elias Levita in Thesbite. Sacerdotes Chriſtianorum, quia raſi ſunt, vocant גלחים *tonſos* aut *raſos.* Nam גלח *tondere*, item *radere.* Radit propriè qui tondet uſque ad vivam cutem. Id etiam Chaldæis eſt גלח & Græcis ξυρᾶν. Inter tondere & radere diſcrimen eſſe docet locus ille, *non tondet, inquam: quid ergo facit? radit.*

6. *Ad animam mortui non veniet*] Senſus, ad *corpus hominis mortui*, vel certè ad cadaver corporis mortui, ut נפש corpus ſubaudiatur. Lxx, ὅτι ψυχῇ τελευτήσαντος, *ad animam mortuam*, i. hominem mortuum. Prius robur accipit ex eo quod alibi eſt נפשות מת *animas mortui.*

7. *Corona Dei ſui ſuper caput ejus*] Nam votum Nazireatus quaſi corona eſt qua coronatur & ornatur is qui domat cupiditates ſuas. Vide Abenezram.

9. *Cùm morietur moriens*] i. qui moritur; aut mortuus. Quod ità dicitur à fine, ut *mole farinam.* Moritur mortuus qui tunc mortuus eſt cum diem ſuum obiit, & vitam cum morte commutavit. מת utrumque ſignificat. ¶ *Et polluerit caput coronæ ſuæ*] i. coronam capitis ſui. Simile ut *viriditas herba*, pro, herba viridis. Sic loquendo innuit Nazireatum ſuum qui ornamento ei erat perinde ut corona caput ornat. Hieronymus, *pollue tur caput conſecrationis ejus.* Videtur hoc velle, polluetur caput ejus quod Deo conſecratum erat per votum Nazireatûs. Senes, ἡ κεφαλὴ εὐχῆς αὐτῦ, *caput voti ejus.* Videntur legiſſe נדרו Daleth pro Zain. *Quid ſi polluerit cæſariem capitis ſui?* Siquidem נוך *coma prolixa, cæſaries:* unde נוי נוזך *tonde cæſariem tuam.* R. David in libro radicum, *nutritio crinium vocatur* נזר.

11. *Et faciet ſacerdos unum in peccatum & unum in holocauſtum*] Unum turturem videlicet aut pullum columbæ. Sed quid faciet? An ſacrificabit? Sic Virgilius, *cùm faciam vitulâ:* & Auguſtinus, *facere hœdum non ſolet dici niſi cum fit ſacrificium.* Puto rectum eſſe, *faciet*, i. parabit, aut mactabit. Aliud *facere hœdum* & *facere hœdo.* Facit hœdum etiam qui coquit ad edendum. Facit hœdo, qui rem divinam facit hœdo. Sic, *cùm faciam vitulâ.* Aliud eſt *facere vitulam* aut *vitulum.* Nam *facit* eum qui mactat aut parat ad ſacrificium. Hinc intelliges quid ſit, *facere juvencum*, Exod. 29. 36. & *faciam boves cum hircis*, Pſal. 66. 15. Pro *coquere* ſumitur Gen. 18. 7. Exo. 12. 47. Gen. 27. 17. ubi Lxx, ἄρτους ὃς ἐπόησαν, & Hieron. *panes quos coxerat.* *In peccatum* reddi poteſt *pro peccato*, & eſt ſenſus, in hoſtiam pro peccato. Sic *faciet unum pro holocauſto:* parabit ut eo fiat holocauſtum. ¶ *Eò quòd peccavit ſuper anima*] Nempe polluendo ſe. Hic perſpicuè *anima* cadaver ſignificat, hoc eſt, corpus animâ caſſum. Jonathan, *qui peccavit eò quòd polluerit ſe ſuper mortuo.* R. Sal. *quia non cavit ſibi à pollutione mortui.* Talis *pollutus animâ* dicitur, h.e. tactu cadaveris. Notavi aliàs.

12. *Dies priores cadent*] i. irriti erunt. Sic ſanè interpres noſter, *ità tamen ut dies priores irriti fiant.* Sic in terram cadere dicitur res quæ irrita fit. Lxx, ἄλογοι ἔσονται, q.d. non numerabuntur. Oncelos & Jonathan, *abolebuntur.* Quod idem cum illo, irriti fient. R. Salomo, *non aſcendent è numero.* Pheſictha, *Incipiet numerare Nazireatum ut ab initio. Verbi gratiâ, Si vovit centum dies, & pollutus fuerit in medio eorum dierum, etiam duobus diebus proximis incipiet numerare Nazireatum ſuum ab initio. Sed ſi pollutus fuerit die centeſimo, non deſtruet illos dies, quoniam dicitur, Dies priores cadent.*

21. In edit. ὃ εὐδομήκοντα, quos Lxx ſenes appellant, εὐχὴ per excellentiam eſt votum Nazirei, qui propterea ἰυγμένος dicitur ver. 18. 20. & ἐυξάμενος hoc verſu. Eum Hieron. Nazareum dicit. In eadem edit. ἁγνεία eſt *ſanctificatio*, quæ & ἁγνισμὸς. Utrumque uſurpatur de Nazireatu. In verbis illis μὴ πάντα πίῃ ὁ ἰυγμένος οἶνον, *bibet*, i. bibere poteſt; nam non tenebatur bibere, niſi vellet: ὁ ἰυγμένος *qui vovit*, i. Nazireus.

23. Sacerdotes cùm populo benedicerent, id faciebant ſtantes, unde legimus. *Hi ſtabant ad benedicendum.* Notavit hoc Hiſcuni Ebræus. Pheſictha, 41. 1. *Stantes benedicebant & ſtantes miniſtrabant.* Etiam lebant manus versùs ſcapulas cùm in urbe eſſent. Ibid. *In urbe levant ſacerdotes manus ſuas versùs ſcapulas. In ſanctuario pronuntiabant nomen Dei proprium, quod tetragrammaton appellant, ſecundùm ſcripturam ſuam Jod, He: & in urbe vel provincia, per cognomen ſuum Aleph, Daleth.* Mens horum verborum; Cùm in ſanctuario benedicerent populo, id faciebant per nomen quadriliterum ut olim legebatur & pronuntiabatur, propriis ſuis vocalibus. Cùm autem in urbe aut provincia eſſent, pronuntiabant illud per cognomen ejus *Adonai.* Cum verò præ-

præcedebat aut sequebatur Adonai, tunc legebant Elohim, ut hodiéque fit ab iis qui solidam peritiam habent hujus linguæ, quam sanctam appellant. Nam semidocti legunt Jehova, quam lectionem nos olim explosimus, & corruptam esse ostendimus, idque persuasimus si non omnibus, saltem iis

Queis meliore luto finxit præcordia Titan.

Nam omnibus non datur adire Corinthum. Sunt etiam bruta quædam ingenia, quæ magis fœno delectantur quàm tritico.

26. *Pacis* vocabulum apud Ebræos latissimè patet. Nam comprehendit id quod Græci dicunt χαίρειν & ὑγιαίνειν καὶ εὐπραττειν, hoc est, omnem felicitatem & prosperitatem bonáque omnia tam animi quàm corporis, necnon ea quæ fortunæ bona vocantur. Sanè χαίρειν ad animum pertinet, ὑγιαίνειν verò ad corpus, εὐπραττειν ad res externas. A pace, quæ שלום Ebræis, dictus Salomo quod scribunt שלומוה. Id sonat *pax ejus*, & est sensus, pax ei sit, juxta illud, *Salomo nominabitur, & pax erit in diebus ejus*, q. d. ideo vocabitur Salomo quia pace fruetur per totam vitam:

Conveniunt rebus nomina sæpe suis.

Nam profectò pax ei fuit, dum vixit, quam nullum bellum interrupit. שלמה igitur quasi שלום לו *pax ei*. Contrà legimus apud Davidem בצרה לי pro eo quod communiter & usitatè dicimus בצרתי *in angustia mea*.

GROTIUS.

3. *A Vino & omni eo quod inebriare potest abstinebunt*] Plutarchus quod votivum erat pœnale esse retulit, Symposiacon 4.

5. *Novacula non transibit per caput ejus*] Comam alere voti signum. Votivum obligatúmque virtuti oris habitum dixit Tacitus in Germania. Ratio similitudinis in eo quòd coma longa onus est: sic & votum. Ità & funes voti signa, quia utrumque ligat.

7. *Ne super patris quidem & matris, & fratris soro. risque funere contaminabitur*] Planè ut Pontifex maximus, cui Nazaræus tempore castûs sui æquatur.

8. *Omnibus diebus separationis suæ sanctus erit Domino*] Ità ut siqua interveniisset pollutio repetendi essent votivi dies.

18. *Tunc radetur Nazaræus ante ostium Tabernaculi*] Stante Templo & in Palæstina viventibus, in Templo complendum erat votum, ut fecit Paulus Act. 21. 26. Samsonis & Joannis Baptistæ vota alterius erant generis, perpetua, ex præcepto singulari, multa tamen trahentes à Nazaræatu. ¶ *Tollétque capillos ejus, & ponet super ignem*] Etiam Græci comas diis sacrabant, ut Achilles Sperchio, Earinus Æsculapio, alii aliis; de quibus videndi Poetæ.

23. *Sic benedicetis*] Stando, expansis manibus, claràvoce.

26. *Convertat Dominus vultum suum ad te*] Sit tibi favens.

CAP. VII.

MUNSTERUS.

2. *STantes in præfecturis*] Onk. *Qui stabant super numeratos*, h. e. qui præerant numeratis, vel, qui stabant juxta numeros suos. R. S. verò sic exponit, *Qui fuerunt stantes cum Mose & Aharon, cum numerarent Israelitas*, seu, *qui præerant censibus.*

3. *Sex plaustra operta*] Hebræi communiter post Chald. interpretem exponunt צב pro מכוסרה, ut scilicet utensilia & vestimenta sancta mundiùs in coopertis plaustris veherentur. Thargum verò Hieros. interpretatur זוג, i. *par*, quòd paria boum singulas traherent quadrigas.

13. *Paropsis*] Secundùm Hebræos קערה est *scutella magna & lata, catinus*: & מזרק est *pelvis*: כף verò est vas parvum & concavum in modum cochlearis formatum, in quo thus vel incensum, aut aliud hujusmodi ponebatur.

21. *Masculum ex capris*] h. e. hœdum, seu agnum caprinum, aut hircum.

25. *Minha*] Jam sæpe diximus hoc oblationis genus, quod ex simila & oleo fiebat, apud Latinos proprium non habere nomen; ideo plerumque Hebraicum usurpamus.

53. *Hirci quinque*] Vocatur *hircus* apud Hebræos alio nomine תיש. Dicítque K. עתוד esse *hircum magnum*, & תיש *parvum*. Porrò שעיר fereidem est quod גדי, i. *agnus caprinus, tener & mollis.*

69. *Juvencus filius bovis*] Sign. פר *bovem*, vel *taurum* magnum & parvum. Additur verò *filius bovis*, ut de parvo seu mediocri capiendum intelligatur. Qui verò omnino parvus est, & ante pauculos dies natus, עגל *vitulus* vocatur.

84. *A principibus Israel*] Qui scilicet munera ista obtulerunt in dedicatione seu consecratione altaris.

FAGIUS.

2. *QUi stabant super numeratos*] i. qui præerant numeratis, vel, qui stabant juxta numeros suos. R. S. verò sic exponit; qui fuerunt stantes cum Mose & Aharone cum numerarent Israelitas.

3. *Plaustra cooperta*, &c.] Hanc lectionem secutus est & author Vulg. edit. Lat. cui ex Hebræis commentatoribus adstipulatur & R. S. atque R. D. K. qui in Rad. scribit צב *Zab* vocabulum, quod ibi habet textus Hebraicus, *esse operimentum lectica*, aut *currûs, quo deferuntur homines super dorsum animalium*, aut *jumentorum*. Paraphrasis tamen Chaldaica Hieros. legit עגלן מוזגן *Eglan mesugan*, i. *plaustra bijuga*: q. d. quòd unicuique plaustro erat par boum trahens illud. Et hanc sententiam sequitur etiam A. E. qui צב *Zab* dicit *esse speciem boum trahentium currum*, Qui priorem lectionem sequuntur, putant plaustra in hoc tecta fuisse, ut scilicet utensilia & vestimenta sancta in illis mundiùs veherentur. Lxx legunt ἐξ ἁμάξας λαμπούσας, *sex currus relucentes*. Quid sibi velint non video.

11. *Singuli principes per singulos dies offerant*, &c.] Sensum reddidimus. Nam ad literam est, *Princeps unus in die, Princeps unus in die*, &c. Ità enim distributivum *singulum* Hebraismus per repetitionem quodammodo quasi circumloqui & exprimere solet.

12. *Filius Amminadab*] More Hebraico nomen patris ponitur cognominis loco, quod & in aliis locis observabis.

13. *Scutella argentea*, &c.] Vocem Hebraicam קערה, *Kearah, scutellam magnam & latam* esse dicunt, *liquidarum rerum receptaculum*. Hinc fortè est vocabulum Germanicum **Bar**, quo nomine in quibusdam locis magnam patinam appellant. Lxx vertunt πυξβλιον. Vulg. *Acetabulum*. Porrò מזרק *Misrak* est *pelvis*, seu *phiala*: Et כף, *Caph, vas patulum, parvum & concavum, in modum cochlearis formatum, in quo thus vel incensum aut aliud hujusmodi ponebatur.*

89. *Cùm ingrederetur Moses in tabernaculum*, &c.] E tabernaculo viva vox audiebatur, aliquando quidem à solo Mose, interdum à tota circumstante multitudine: ut facilè hinc redargui eorum possit error qui scribere ausi sunt, ità Mosen finxisse se cum Deo colloquium habuisse, quemadmodum finxerunt Numa quidem apud Romanos, qui cum Ægeria se congredi dicebat, & apud Græcos Minos, quem refert Plato Jovis ὁαριστὴν *collocutorem* novem annis fuisse. Atque hæc quidem finxerunt illi, quò suas leges venerabiliores efficerent, & propensiores ad eas observandas, quòd Divinitus essent latæ, cives suos redderent. Ità finxisse Mosen scribunt. Hæc, inquam, eò falsa esse deprehenduntur, quia cernente innumerabili populo, & vocem exaudiente, lex Diuinitus lata est; & postea cùm oraculum peteretur, sæpe ab eodem populo exaudiebatur, ut nullus præstigiis locus esse potuerit. Ex eodémque mendaciorum genere hæc sunt, cujus & alia quæ sæpius diximus, ut transitus maris Rubri apud Ptolemæum, & apud Plutarchum de Levitis. Existimo verò diabolum, ut pleraque depravavit, & in suam venerationem transtulit, ut quòd vero Deo exhiberetur, impenderetur sibi, ità istud immutasse, & eodem modo oracula Gentilibus fudisse, quo à vero Deo funderen-

tur. Ut ergò à propitiatorio, i. ſacratiore tabernaculi parte, vox audiebatur, oraculúmque edebatur, ità hoc ipſum diabolus, qui ad peſſima quæque humanum impellit genus, imitatus eſt: Reddebátque etiam ipſe oracula neſcio quâ editâ voce, ídque è cortina, quæ velum erat ante adytum, ut ipſe quidem exiſtimo. Et ut ab intimis propitiatorii partibus vox excitabatur, ſic ab intimis adytis ille ſuas promebat voces: docuítque mortales, ut eo modo ſe deum crederent, & de futuris oracula peterent, quo verus Deus oſtendiſſet Hebræis. Atque his præſtigiis eum in omnibus penè uſum fuiſſe comperimus. Hæc quia non videbantur eſſe abſurda & inutilia, ſed aliquo modo facere ad intellectum præſentis loci, ideo placuit ea ex annotationibus Auguſtini Steuchi huc referre. Boni conſule, lector. ¶ *Ut loqueretur cum eo*] Scilicet Deo: eſt enim relativum loco antecedentis; i. ut conſuleret Deum. ¶ *Et audivit vocem loquentem ad ſe*, &c.] Heb. וישמע את הקול מדבר אליו, *& audivit vocem à loquente ſecum.* Illud autem *ſecum* quidam reciprocum eſſe volunt ad Deum, non ad Moſen. Unde ſic intelligunt quaſi Deus locutus fuerit ad ſeipſum, eò quòd inferior & indignior ſit homo quàm ut cum ipſo loquatur Deus æternus. Et hoc colloquium quod Deus ſecum habuit, Moſen audiviſſe, qui ſtabat in tabernaculo teſtimonii, extra velum quod tegebat propitiatorium. Hæc nonnihil argutula ſunt. Quare ſimplicius eſt quod ſentit major pars Hebræorum, verbum Hebraicum מדבר *Middabber* idem valere quod מתדבר *Mithdabber*, quod eſt participium præſens in conjugatione Hithpael, ſicut & Onk. Chaldæus reddit. Cæterùm quæſtio eſt quo in loco locutus ſit Dominus ipſi Moſi, quandoquidem Exod. 25. 22. dicitur, *Et loquar tecum de propitiatorio de medio Cherubim*, &c. Et Lev. 1. 1. *Vocavit autem Moſen, & locutus eſt Dominus ad eum de tabernaculo teſtimonii*, &c. Reſpondent Hebræi, præſentem locum hoc ipſum explicare, videlicet, quòd Moſes ingreſſus tabernaculum teſtimonii, ubi erat velum quod diſcernebat Sanctum ſanctorum, ibi audiverit vocem Dei, quæ cœlitus veniens ſonabat ex ipſo propitiatorio è medio duorum Cherubim.

VATABLUS.

2. *Hi erant præfecti numeratis*, הם העומדים על הפקודים] Ad verb. *Hi aſtabant ſuper numeratos*, qui adſtabant dum populus numeraretur, & numeratorum præfecti erant.

3. *Operta*, צב] Ad verb. *Operimenti*, i. in modum lecticarum facta. Quidam *lecticas* vertunt. Doctus inter Hebræos exponit operimentum lecticæ aut currûs quo deferuntur homines ſupra dorſum jumentorum. Chaldæus paraph. Jeroſolymitanus habet *ſex plauſtra bijuga*, acſi dicat, unicuique plauſtro fuiſſe par boum trahens illud.

5. *Et ſervient in miniſterio*, והיו לעבור את עבודת] Ad verb. *Et erunt ad ſerviendum in miniſterio*, q. d. Omnia illa quæ principes obtulerint, erunt uſui miniſterio tabernaculi. ¶ *Secundùm miniſterium ſuum*, כפי עבודתו] *Pro ratione miniſterii ſui*, i. pro exigentia miniſterii. Sic in ſequentibus.

9. *Miniſterium ſanctitatis* erat *ſuper eos*, עבודת הקודש עליהם] Hebraiſmus, Ad eos ſpectabat & illis erat commiſſum miniſterium Sanctuarii, ſive rerum ſacrarum, quas propriis humeris ferre ſolebant.

11. *Singuli principes ſingulis diebus*, נשיא אחד ליום נשיא אחד ליום יקריבו] Ad verb. *Princeps unus in die, princeps unus in die offerent.* Hâc repetitione Hebræi exprimunt diſtributiva nomina.

12. *Et obtulit*, ויהי המקריב] Ad verb. *Fuítque qui obtulit.*

13. *Scutella argentea*, קערה כסף] Scutellam magnam & latam eſſe dicunt, liquidarum rerum receptaculum. Alii, acetabulum argenteum.

14. *Cochlear*, כף] Vas erat patulum parvum, & concavum in modum cochlearis formatum, in quo thus aut aliud hujuſmodi ponebatur.

15. *Filius bovis*, בן בקר] i. De Armento.

84. *Hæc fuit dedicatio*, זאת חנוכת] q. d. Hæc prædicta fuerunt in dedicatione altaris.

86. *Decem*, &c.] עשרה עשרה הכף] Hebraiſmus, Singula cochlearia pendebant decem ſiclos.

89. *Ut loqueretur cum eo*, לדבר אתו] i. Ut conſuleret Deum. Relat. pro anteced. ¶ *E Propitiatorio*, מעל הכפורת] Ad verb. *Deſuper propitiatorium.* ¶ *Inter duos*, מבין שני] Ad verb. *De inter duos*, &c. ¶ *Ei*, אליו] Nempe Moſi.

CASTALIO.

85. *Centenaria tricenaria*] Centenos tricentenos ſiclos pendentes.

CLARIUS.

3. *Plauſtra tecta*] Ut ſcilicet utenſilia, & veſtimenta ſancta mundiùs, & coopertis plauſtris veherentur.

5. *Acetabulum*] Quod alii *paropſidem*, alii *ſcutellam* verterunt, & ſecundùm Heb. eſt ſcutella magna & lata.

13. *Similа conſperſa oleo in ſacrificium*] Intellige oblationem Minha, cujus ſæpe meminimus; atque hæc duodecies repetitur hoc capite. Hoc enim oblationis genus fiebat ex ſimila & oleo.

17. *Hircos*] Teneros ſcilicet, nempe hœdos.

DRUSIUS.

3. Quæ plauſtra tecta interpres noſter vocat, ea codex Ebræus dicit, עגלות צב, quaſi tu dicas *plauſtra tegumenti*, ſi modò צב eſt *tegumentum* aut *operimentum.* Nam de eo ambigi video. Sunt enim qui decurtatum eſſe putant ex צבא *exercitus, militia*, ſicut כס dicimus pro כסא *ſolium, thronus*, hâc ſententiâ, *ſex plauſtra militaria*, quæ videlicet adhibentur in militia tabernaculi, quæ militia ſacra dicitur. Cui firmando codex Samariticus, in quo, *plauſtra δυνάμεως*, i. *exercitûs.* Thargum Jeroſolymitanum habet, *plauſtra bijuga*, quæ duobus bobus trahebantur. Sic *currus bijuges*, qui & *biga*, quod duorum equorum jugo agantur. Equi etiam δίζυγοι, hoc eſt, *bijugi* dicuntur: ſimiliter & boves, cùm bini ad unum jugum nexi ſunt. Senes hîc ediderunt ἓξ ἁμάξας λαμπηνίκας, *ſex vehicula lampenica.* Scholion, *Alius interpretatur* κατασκευασὰς, *adificata & apparata.* Aquila σκεπασὰς, *tecta.* Euſebius Emiſenus ἁμάξας λαμπηνίκας dicit τὰς διαῤῥόχους, *quæ rotis ad diſcurrendum aguntur*, quæ nonnulli vocant ξηρώπια. S. Auguſtinus in locutionibus, *vehicula tecta.* Dictio λαμπήνη extat apud Pollucem lib. 10. c. 12. in cenſu τῶν ὀχημάτων, *vehiculorum.* Apud Suidam eſt λαπήνη. Exponitur à quibuſdam ἅρμα βασιλικὸν καὶ σκεπαστὸν, *currus regius ac tectus.* Qui צב ex צבא decurtant, iis adverſatur pluralis צבים Jeſ. 66. 20. ubi Lxx, ἐν λαμπήναις ἡμιόνων. Aquila σκεπασοῖς, *tectis.* Sym. κλιντῆρσι, *in plauſtris ad declinandum corpus aptis.* κλιντὴρ ſella in qua reclivi cervice recumbere poſſumus: λαμπήνη, *lectica.* Theodoretus quæſt. 59. λαμπήνη genus plauſtri aut currûs, ut & ἁπήνη. Vide Romanam editionem 1 Reg. 26. ¶ *Plauſtrum pro duobus principibus*] Hîc *unum* deſideratur ut fit *plauſtrum unum*: cujuſmodi ellipſis eſt Exod 21. 21. *diem aut biduum*, & 27. 14. *lateri* pro *lateri uno*, & 22. 1. *pro bove*, *pro ove.* Plenum *pro bove una & ove una.* Ibidem in Romana editione μόχον παῖς ἑκάστε malè redditur *vitulum*, cùm reddi debeat *bovem.* Nam eſt שור in fonte, quæ vox nunquam vitulum denotat.

10. *Obtulerunt principes, obtulerunt*] Repetitio hæc Ebræis uſitata elegantiam habet, præſertim ubi narratio prolixior. Sic alibi, *Et dixit Iſahac Abrahamo patri ſuo & dixit, Mi pater: & dixit Aſverus, & dixit Eſthera reginæ.* Latini autores inſerunt verbum, *obtulerunt, obtulerunt, inquam: dixit, dixit, inquam*, Deum ſacræ literæ

teræ vocant אל quod interpretantur ἰσχυρὸν καὶ δυνατόν. Eusebius autem dicit κατ' ἀκρίβειαν sonare ἰσχὺν καὶ δύναμιν. Igitur in Euangelio ubi legimus ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως, quod sonat verbum è verbo, *à dexteris potentiæ*, puto Ebraicè reddi posse מימין אל *à dextera Dei*, nisi pro eo malis הגבורה, quòd etiam sonat *potentiam*, & Ebræorum doctores usurpant inter epitheta Dei, unde, *ex ore potentiæ*, i. Dei. Verba Salomonis Ebræi habentur Num. 7. 10. *Moses non accipiebat oblationem eorum donec ei diceretur ex ore potentiæ:* quæ Nicolaus à Lira sic in Latinum sermonem convertit, *Volebant simul offerre quæ sequuntur, sed Moses nolnit, donec super hoc sciret voluntatem* DOMINI.

13. קערה, *Scutula* vel *scutella*] *Hinc fortè*, inquit Fagius, *vocabulum Germanicum Kar, quo nomine in quibusdam locis magnam patinam appellant.* Senes τρυβλίον reddunt. Lex. vetus τρυβλίον *paropsida.* Sic interpres Vulgatus hanc vocem reddit, Mat. 26. 23. In Onc. editione מניסתא, hoc est, interprete Fagio, *scutella.* Significat autem eodem teste, *scutellam magnam & latam, liquidarum rerum receptaculum.* Scire licet hanc vocem ad Græcam & Latinam colonias transiisse. Quippe μαγὶς est *lanx, discus, scutella*, i. מנים unde מניסא. Plinius, *Fenestella*, inquit, *tympana se juvene dicit appellata Patinas & Lances, quas antiqui Magidas appellaverunt.* ¶ מזרק, quam *pelvim* reddunt, Hieronymus *phialam* interpretatur & Lxx φιάλῳ. Moses de Kotsi, libro mandatorum, מזרק *in lingua Thalmud vocatur* פיולי φιάλη. Scribit hoc fol. 235. col. 4. Amos 6. 6. במזרקי, Lxx ἐν φιάλοις, ut est apud Justinum. Hiero. *in phialis.* Sic etiam Jonathan. Alius *in pelvibus.* Gallice *bassin*, unde *bacini* vox apud Nicolaum hoc loco. Nam ait in Ebræo haberi *bacinus argenteus in quo probantur liquida.* Appellatio à *spargendo* vel *fundendo*: quale est vasis genus quod Athenæus ὀπίχυσιν appellat, eo quod funderet vinum in cyathum. Nam זרק *spargo.* Jonathan, *phiala una argentea, cujus corpus* קלישי *tenue est*, i. דק. Phesictha 42. 1. *Phiala vel pelvis corpus habet tenue* (hoc est דק in Ebræo) scutella *verò corpus habet densum*, גלדא interpretatus sum *corpus.* An benè nescio. In lingua Arabica notat *cutem* sive *pellem*, quam גלד vocant etiam doctores Ebræi. Lexicon Chaldaicum à Munstero collectum & editum גולד *glomus, corpus sphæricum, quale fere est cepa: unde secundum Ebræos unum cœlum ambit & includit aliud sicut* גולדם *in cepa.*

72. *Die undecimo die*] Sic mox vers. 78. *die duodecimo die.* Utrobique nomen *die* repetitum. Cujus rei ratio me latet, nisi quod talis linguæ proprietas sit, quam interpretes Chaldæi retinent. Quidam, *die undecimo dierum*, ut sit יום pro ימים, singularis pro plurali. עשתי עשר valet *undecim.* Videndus Abenezra in libro Mozenaim, & in commentariis ad hunc locum, ubi refutat opinionem R. Jonæ Hispani qui arbitratur עשתי compositum esse ex על & שתי. Nam est numerus proximus duodecimo. על autem *juxta, prope* significat. Sed ipse interpretatur *supra duodecimum*, qui non potest esse numerus undecimus, cùm sit infra eum. Deinde sic dixisset potiùs עשני, i. על שני. Nam שתי fem. est. Obiter noto in Jonatha legi תדיסר *duodecim*, unde δωδεκαπρόσωπον תדסר vocatur, pro חדעסר, vel, si mavis, הדסר *undecim.* Putarim esse mendum typographiæ. Senes Synedrii magni vocantur à Chaldæis סבי סנהדרי רבא, pro quo סנהדרין in eodem Jonatha; dubitò an bene. Nam Sanhedrim sunt Judices synedrii, quod duplex erat, majus, & minus. Majus vocatur ab Ebræis סנהדרי גדולה, quod judices habebat numero Lxx, si principem excipias, qui נשיא vocabatur. Hic præsidebat, & ei proximus erat pater domûs judicii. Synedrion minus constabat viris XXIII, quod vocant סנהדרי קטנה. Sed de his aliàs, si Deus voluerit, & mihi vitam ac valetudinem concesserit.

87. פנים appellant Doctores quos Latini *modos*; ut cùm dicunt על כל פנים *omnibus modis, omnimodò.* Quod notandum propter locum quendam Jonathæ, qui me aliquandiu torsit, in quo *sexaginta facies benedictionis sacerdotum.* Non intelligo, si non *facies* ibi sunt *modi*, ut dicat sexaginta modos esse quibus sacerdotes populo benedicebant.

89. Deus Mosen alloquebatur *è propitiatorio*, aut, ut alibi est, *è tentorio conventûs.* Quomodo ista simul vera esse possunt? Nam propitiatorium erat intra velum, & conventûs tentorium extra velum sive aulæum quod inter Sanctum & Sanctum sanctorum. Nodum hunc solvet hic locus; *Cùm ingrederetur Moses tentorium conventûs ad loquendum cum eo, audivit vocem loquentis ad se è propitiatorio, quod super arcam testimonii inter duos cherubos, & locutus est ad eum.* Vox ergò exibat è tentorio, quod erat operculum arcæ, & inde veniebat ad Mosen qui erat in tentorio conventûs. Quod R. S. significat his verbis, *Duo loca Scripturæ se mutuò falsi arguunt; Venit tertius qui discernit & dijudicat inter ea. Unus locus dicit, Locutus est* DOMINUS *ad eum è tentorio conventûs, quod erat extra velum. Locus alius dicit, Et loquar tecum ex propitiatorio. Venit alius qui habetur, Num. 7. 89. & discernit inter ea loca, Moses intravit tentorium conventûs, & ibi audivit vocem venientem è propitiatorio de inter duos cherubos. Vox egressa è cœlo inter duos cherubos, indè progressa est in tentorium conventûs.* Nicolaus, *Dicit R. Salomo quòd statim in ingressu tabernaculi audiebat vocem* DOMINI *quasi egredientem è propitiatorio, quod erat intra Sanctum sanctorum in posteriore parte tabernaculi. Et licèt vox* DOMINI *esset fortis & magna, secundùm id quod dicitur Psal. 28. tamen non audiebatur extra tabernaculum.*

IDEM.

2. עַל הַפְּקֻדִים. Alius, Ἐπὶ ἀριθμήσεως τοῦ λαοῦ, *super numeratione populi.* Olim erat, ὅτι ἡ ὁπισκοπῆς. Ambo Chaldæi habent על מניא quæ vox numeros, i. ἀριθμὸς denotat. Interpres noster, *præfecti eorum qui numerati fuerant.* Santes, *super numeratos.*

3. עֲגָלוֹת צָב. Lxx ἁμάξας λαμπινίκας. A. σκεπαστὰς, *tectas.* Alius, κατασκευαστὰς, *præparatas.* τὸ σαμαρειτικὸν, δυνάμεως, i. *exercitûs.* ¶ *Tectas*] Vel *opertas.* Hieron. *sex plaustra tecta.* Hausit ex Aquila. Onc. & Jonath. *quando tecta sunt.* R. S. צב *aliud nihil denotat quàm* מבוסים, i. *tecta:* & mox, *plaustra tecta vocantur* צבים. ¶ Δυνάμεως] i. צבאות. Sic κύριος δυνάμεων, i. *exercituum*, צבאות. Hoc notum jam lippis ac tonsoribus. ¶ Λαμπινίκας] λαμπίνη apud Pollucem recensetur in censu vehiculorum. Suidas λαπίνη scribit. Stephanus opinatur utrobique mendum esse: sed falsò. Eusebius Emisenus, ἁμάξας λαμπινίκας διαγώνιος λέγει, ἃς πτερυγώπα καλοῦσι.

GROTIUS.

11. *Dixitque Dominus ad Mosem*] Solum, non audiente, quod interdum fiebat, populo. Vox autem sonabat è propitiatorio inter duos Cherubinos.

CAP. VIII.

MUNSTERUS.

2. *Regione candelabri*] Secundùm R. S. vocatur hîc medius candelabri stipes *candelabrum*, quem Scriptura vocat *medium calamum.*

4. *Ex auro integro*] h. e. Ex una massa diductum, non per fragmenta & membra compositum. Erat enim candelabrum unum integrum & solidum auri corpus.

9. *Applicabis Levitas*] Moses applicavit eos ad Dominum tanquam sacrificium, filii verò Israel imponebant eis manus, & Aharon agitavit eos, h. e. ad omnes plagas movit eos, veluti oblationem, quam Israelitæ ex seipsis segregaverunt Domino.

26. *Fratribus suis*] Levitæ emeritæ militiæ jubentur aliis servire Levitis; sed ad ferenda onera tabernaculi, cùm tabernaculum transferretur, ampliùs non coguntur,

sicut textus habet, *Non faciet ministerium ullum*, scilicet grave.

FAGIUS.

4. *EX ductili auro*] Vel, *ex integro auro*, ut alii vertunt, h. e. quod ex una massa diductum est, non per fragmenta & membra compositum.

9. *Applicabis Levitas*,&c.] Moses applicavit eos ad Dominum tanquam sacrificium; filii verò Israel imponebant eis manus, & Aharon elevavit sive ventilavit eos, h. e. ad omnes plagas movit eos, veluti oblationem, quam Israelitæ ex seipsis segregaverunt Domino.

24. *Ut militet militiam*, &c.] i. Incipiat fungi munere suo in ministerio tabernaculi. Compl. legit, *ut per turmas suas serviant in tabernaculo*, &c.

25. *Revertetur à militia ministerii*, &c.] Levitæ emeritæ militiæ jubentur aliis servire Levitis, h. e. juvare fratres suos consilio, vel, ut R. S. explicat, adjuvent eos in claudendis portis, in cantu, in onerandis plaustris, &c. sed ad ferenda onera tabernaculi, cùm transferretur, amplius non coguntur.

VATABLUS.

2. *Contra faciem candelabri*] אל מול פני המנורה i. Versùs eam partem quæ respondet fronti candelabri. Ab hoc capite Hebræi tertiam hujus libri sectionem incipiunt, quam à quinta secundi versûs dictione denominant בהעלותך.

4. *Et hoc* est *opus*, וזה מעשה] *Et hæc* est ratio quâ *fuit factum*, vel, *Et hæc est factura*. ¶ *Ductile aureum*, &c. מקשה זהב וגו'] i. Tam hastile ejus quàm flores ac lilia ejus erant ductilia, sive opere ductili facta, vel ut alii, opere integro, hoc est, ex una massa diductum, non per fragmenta & membra compositum. ¶ *Juxta exemplar*, &c. כמראה וגו'] Ad verb. *Juxta visionem* [vel, *aspectum*] *quam videre fecit Jehova*.

6. *E medio filiorum Israel*, מתוך בני ישראל] i. Ex omnibus filiis Israel selige Levitas.

7. *Et transire faciant*, &c. והעבירו וגו'] i. Totum corpus suum curent radendum.

8. *Postea capient*, ולקחו] Ad verb. *Et capient*.

9. *Tunc offeres*, והקרבת] Ad verb. *Et appropinquare facies*. ¶ *Et congregabis*, &c. והקהלת וגו'] q. d. Id facies coram universa congregatione.

10. *Et conjungent*, וסמכו] *Et ponent*, vel *component*, i. Aliqui ex illis nomine omnium imponent manus Levitis, tanquam oblaturi eos suâ sponte.

11. *Offerétque*, &c. והניף וגו'] Ad verb. *Et elevare faciet Aharon Levitas elevationem coram Jehova à filiis Israel, & erunt ad ministrandum*, &c. *Elevare coram Jehova* dicit pro *offerre Jehovæ*, quòd oblationes offerrent elevando & agitando illas coram Jehova. Sic v. 13. & 15.

12. *Postea facies*, ועשה] Ad verb. *Et fac*. ¶ *Ad expiandum Levitas*. לכפר על הלוים] i. Ut his sacrificiis expientur Levitæ. Alii, eodem sensu, *ut placetur Deus Levitis*. Alii, *ut remittatur peccatum Levitis*.

14. *E medio filiorum Israel*, מתוך בני ישראל] i. Ex omnibus filiis Israel.

16. *Dati, dati*, נתונים נתונים] Eadem habes c. 3. 9. ¶ *Pro aperiente omnem vulvam*, תחת פטרת כל רחם] Ad verb. *Loco apertionis omnis vulvæ*, i. Pro omni eo quod aperit vulvam. Quid intelligat per *apertionem vulvæ* mox exponit, cùm dicit *pro omni primogenito*, &c.

17. *Sanctificavi*, הקדשתי] *Consecravi*.

19. *Ut fungantur*, &c. לעבוד וגו'] Ad verb. *Ut ministrent ministrationem filiorum Israel*, i. Ministrent mihi in ministerio tabernaculi, quod alioqui curare tenerentur filii Israel. ¶ *Et experient filios Israel*, ולכפר על בני ישראל] *Et deprecentur* Deum *pro filiis Israel*. Vel, *placent* Jehovam *erga filios Israel*. ¶ *Cùm ipsi appropinquaverint*, &c. בנשת וגו'] Ad verb. *In appropinquando filios Israel ad sanctuarium*. Antec. pro relat. *eum ipsi accesserint ad ministrandum in sanctuario*.

20. *De Levitis*, ללוים] V. 22. scripsit על הלוים *super*, vel, *de Levitis*.

21. *Et expiavit eos*, ויכפר עליהם] *Et rogavit pro eis*.

22. *His peractis*, &c. ואחרי וגו'] Ad verb. *Et postea venerunt Levitæ ad ministrandum ministrationem suam*.

24. *A vicesimo*, &c. מבן חמש וגו'] Ad verb. *A filio quinque & viginti annorum*, &c. Hebraismus, Levita incipiet fungi munere suo in tabernaculo cùm erit natus viginti quinque annos, aut plures.

25. *A quinquagesimo*, &c. ומבן חמשים וגו'] Ad verb. *A filio quinquaginta annorum revertetur*, &c. Sub. *quisque illorum*.

26. *Ut munere* suo illi *fungantur*. לשמר משמרת] Ad verb. *ad custodiendum custodiam*. ¶ *At ministerium non administrabit*, ועבודה לא יעבוד] i. Non faciet quæ facere solebat ante quinquagesimum annum. ¶ *In custodiis eorum*, במשמרותם] i. Juxta ea quæ facere solent.

CASTALIO.

2. *VErsùs candelabri conspectum lucerent*] Rostra (in quibus ellychnia sunt) haberent antrorsum spectantia.

CLARIUS.

2. *E Regione candelabri*] Vocatur hîc medius candelabri stipes *candelabrum*, quem Scriptura vocat medium calamum.

4. *Ex auro ductili*] Vel, *Ex auro integro*, h. e. ex una massa diductum, non per fragmenta & membra compositum.

9. *Applicabit Levitas*] Moses applicuit eos ad Dominum, tanquam sacrificium: filii verò Israel imponebant eis manus, & Aaron ventilavit eos, h. e. ad omnes plagas movit eos veluti oblationem, quam Israelitæ ex seipsis segregaverant Domino: & hoc est quod ait *Aaron obtulisse Levitas munus*, sive *oblationem, in conspectu Domini*.

15. *Ingrediantur tabernaculum*] In tabernaculum illud aureum non ingrediebantur Levitæ omnes, sed tantùm sacerdotes. Atrium autem hîc intelligit, in quo altare holocaustorum erat, & lavacrum, & vasa ad mactationem sacrificiorum: illuc ingrediebantur Levitæ soli, & nullus reliquorum Israelitarum, sed offerebant oblationes ad ostium tabernaculi, quo nomine nuncupatur totum illud sanctuarium, inclusum velis, & columnis totius atrii circum tabernaculum aureum dispositis.

26. *Ministri fratrum*] Levitæ emeritæ militiæ jubentur aliis servire Levitis, sed ad ferenda onera tabernaculi, cùm tabernaculum transferretur, ampliùs non coguntur.

DRUSIUS.

4. *HOc opus candelabri ductile aurum usque ad scapum ejus*] Scapus propriè corpus columnæ: indè transfertur ad corpus candelabri, & ad caulem herbarum in styli modum surrectum. Lxx καυλὸν vocant: Hieronymus, *medium stipitem*: alii *hastile* interpretantur. Hastile quod ad hastæ formam factum est, lignum teres & rotundum.

8. *Accipient juvencum filium bovis*] i. Bove natum, פר *juvencus*, mediæ ætatis inter vitulum & bovem. *Vitulus* עגל dicitur, *bos* שור. Inter hoc juvencus filius trium annorum, & *filius bovis*, quia bove natus, unde & pro bove usurpatur, ut פרה *juvenca bucula* pro vacca. Recentior interpres pro *filio* bovis posuit *subrumum*. Quomodo subrumum, si bos erat, aut annum tertium agebat? non enim certè omnes bove nati sub mamma sunt, quæ veteribus ruma dicebatur, unde subrumus, quasi sub mamma existens. *Bove natus*, ut caprâ natus, quod reperies in Catone, nisi fallor.

10. *Ponent filii Israel manus super Levitas*] סמך in sacris est *manum imponere*, unde סמיכה *impositio manûs*. Sic alibi eodē in libro, *imposuit manus suas super eum*. Doctores usurpant pro, doctorem aut magistrum facere, unde סומך *qui doctorem creat*, & סמיך *doctor creatus*, quem pro-

promotum appellant *ad Doctoratum*, aut *Magisterium*, i. רב. Dicitur etiam de eo qui est Licentiatus, quem vocant חבר דרב *socium Doctoris*, aut *Magistri*. Elias, *Qui factus est Doctor*, aut *socius ejus, dicitur promotus ad Doctoratum*. Utuntur participio סמוך & alio sensu, ut cùm dicunt סמוך ליריחו *prope Jericho*, סמוך לחשכה *vicinus* aut *proximus tenebris*. Vide Thesbitem Eliæ si habes.

13. Qui mandat aliquid fieri, etiam illud facere dicitur: ut *agitabis eos agitatione* DOMINO, vel *coram Domino*. Vide infrà v. 21. Verba sunt Dei ad Mosen de Levitis. Ergò sensus, Præcipies agitari. Quod Abenezra dixit, *agitabis præcepto*. Nam non Moses hoc faciebat, sed Aharon.

15. *Pòst ingrediantur Levitæ ad serviendum tentorio conventûs*] Versio hæc quibusdam displicet qui malunt, *ingrediantur tentorium conventûs ad ministrandum*. Mihi rectum videtur *ad serviendum tentorio*; in qua sententia me confirmat constructio verbi עבד *servio* cum articulo את, ut alibi passim. Quemadmodum enim sacerdotes ministrabant altari, qui propterea vocantur *ministri altaris*, ità Levitæ serviebant tentorio, h.e. sacerdotibus & iis rebus quæ in tentorio erant.

17. *Quo die percussi omnem primogenitum in terra Ægypti*] Vide num melius sit, *quâ die percussi*: nam in Latio cùm tempus denotat, femininum est, ut

Longa dies homini docuit parere leones.

unde *diecula* breve tempus. Hiscuni notat *diem* hîc noctem comprehendere, qui *dies civilis* dicitur, horarum XXIV, & Græcè τὸ νυχθήμερον. Sanè percussio primogenitorum accidit mediâ nocte, non interdiu. Disertè textus, *Fuitque mediâ nocte & Deus percussit primogenitos Ægypti*. Duplex ergò dies, Naturalis sive Solaris, & Civilis. Solaris habet horas XII, civilis XXIV. Sic qui facit inducias XXX dierum, sub *die* etiam noctem complectitur, quam qui excipit è numero dierum non optimâ fide agit cum hominibus, & diem naturalem cum die civili confundit, h.e. τὸ νυχθήμερον cum spatio illo quod ab ortu ad occasum solis, sive ab oriente sole ad solem occidentem.

24. *A filio viginti quinque annorum venerunt ad militandum militiam in ministerio tentorii conventûs*] Locus iste pugnare videtur cum alio qui habetur suprà, c. 4. 347. ubi *à filio triginta annorum*. Conciliant hoc modo, ut dicant ministerium tentorii cœpisse anno XXV. oneris autem anno XXX. Sic Abenezra. Alii dicunt tyrocinium cœpisse ab anno 25. & durasse usque ad annum 30. Sed audiamus hac de re ipsos Ebræos, R.S. *Anno 25. veniebat ad discendum ritus ministerii, & discebat quinque annos; filius autem 30. annorum ministrabat. Hinc est quod dicunt, Discipulus qui non videt signum bonum anno quinto, nunquam videbit.* Quid hîc *signum bonum*? An signum profectûs? Nam qui intra quinquennium nihil proficit, postea nihil proficiet. Vide quæ sequuntur. Abenezra, *Filius 30. annorum adhibebatur ad ministerium oneris, filius verò 25. annorum ad ministerium tentorii.* Sanè ante annum 30 non portabant ullum onus. Nam ad onera bajulanda robur necessarium, quod ejus anni proprium: unde dictitant, *Filius 30. annorum ad robur*. Quid igitur, inquies, agebant in tentorio ante annum 30? Obibant munia leviora, qualia erant custodire tabernaculum nè quis extraneus ingrederetur, & canere. Hiscuni, *Secundùm simplicem sensum à filio 25. annorum veniebant omnes ad faciendum opera minùs gravia, qualia erant custodire nè quis alienus tabernaculum intraret, & canere usque ad annum 30. Ab eo tempore & ultrà ipsi sunt in robore suo, & portabant filii Caath humeris, & filii Gerson occupabantur in onerandis & dissolvendis plaustris, & deponendo erigendóque tabernaculo.* Phesictha 43. 2. *R. Nathan dicit, Locus unus habet, A filio 25. annorum, & locus alius, A filio 30. annorum. Quomodo consistunt hi duo versus? A filio 25. annorum ad doctrinam, & à filio 30. annorum ad ministerium. Hinc dixerunt, omnis discipulus qui non videt signum benedictionis in doctrina suâ intra quinquennium, iterum non videbit.* Cæterùm anno 50. rude donabantur ut emeriti milites. Tantùm inserviebant fratribus suis canendo, claudendóque portas, & arcendo exteros à tentorio. Exteros; h.e. eos qui neque sacerdotes erant neque Levitæ.

GROTIUS.

14. *Ut sint mei*] Nempe ut sint liberi ab oneribus, bellíque muniis, custodes sanctuarii, janitores, cantores. Hæc enim Levitarum officia. Expiare, solis sacerdotibus datum.

17. *Ex die quo percussi*] *Dies* hîc, ut sæpe, pro *tempore*. Alioqui cùm id ageretur cujus hîc mentio, nox fuerat.

26. *Eruntque ministri fratrum suorum*] i. consiliarii.

CAP. IX.

MUNSTERUS.

10. *IN via remota*] R. Akiba ponit mensuram quindecim milliarium, quæ hominem excusare potest à Pascha primo, quando est in via, & non potest venire ad cœtum aliquem cum quo Pascha comedat. ¶ *Sive in generationibus vestris*] Notantur hi qui vel ob fluxum, vel ob menstrua, aut puerperium sunt immundi.

20. *Et fiebat*] R. S. exponit hîc dictionem יש pro פעמים *aliquando*. Et per *numerum dierum* intelliguntur pauci & certi dies.

22. *Per duos dies*] Quidam interpretantur *dies aliquot*. Secundo autem loco per *dies* intelligitur annus. Onkelos sic vertit, *Aut duobus diebus, aut per mensem, aut à tempore ad tempus.*

FAGIUS.

6. *POllutione animæ hominis*] *Animam hominis* vocat cadaver hominis. Innuunt quòd scilicet hominis mortui exsequiis affuissent.

10. *Ex vobis, aut ex generationibus vestris*, &c.] i. Si quis ex vobis aut ex posteris vestris absens fuerit à loco in quo celebratur Pascha à filiis Israel, *&c.* Sunt tamen qui per illud *ex generationibus vestris* notari putant eos qui vel ob fluxum, vel ob menstrua, aut puerperium sunt immundi. Sed prior lectio verior est. Perinde enim est ac si dicat, Tam hâc tempestate quàm futuris seculis.

15. *Nempe tabernaculum testimonii*, &c.] q. d. Nubes illa erat super tabernaculum, sed præcipuè super eam partem cui suberat arca fœderis. ¶ *Quasi visio ignis*] Non secus ac si quis se ignem videre opinaretur. Ardebat quasi flamma, & longè latéque fulgorem ac lumen fundebat, & in media nocte flammarum nitor cernebatur. Ideo enim à vespera usque in manè ignis species tabernaculum occupabat, ut in mediis tenebris tanta gloria cerneretur evidénsque Divinæ majestatis testimonium esset Hebræis. Esse autem Ignem Deo similem opinatæ etiam sunt reliquæ gentes, quæ propter hoc ignem in templis asservari jubebant ut Divinæ naturæ quasi symbolum esset, ut scribit Porphyrius. Propterea capitale erat, si sacerdotes ignem exstingui permitterent, quasi Divinitas ex eo loco pelleretur, & quasi exstingueretur.

19. *Observabant filii Israel custodiam Domini*] i. Tunc observabant præcepta Domini, ritus & cerimonias quas jusserat Dominus observari, ministrabant Domino, ut ipse præceperat.

20. *Aliquando tamen nubes paucis diebus*, &c.] Sensum reddidi, nam ad verbum est, *Aliquando tamen erat nubes per dies numeri super tabernaculum*, h.e. per dies paucos & certos, qui brevi & facilè numerari possunt. Ità etiam Complutensis reddidit.

22. *Aut per annum*] Ad literam est, *aut à tempore ad tempus*. Sic Chaldaismus circumloquitur annum, de quo suprà diximus in Levitico. Sunt tamen qui per istam locutionem significari volunt tempus longum & incertum:

Quam

Quam sententiam secuta est & Vulg. editio, quæ sic habet, *Si verò biduo, aut uno mense, vel longiori tempore fuisset super tabernaculum.*

VATABLUS.

2. *Facient*, ויעשו] Ad verb. *Et facient*, ו redundat. ¶ *Pesah*, את הפסח] De hac voce dictum est Exod. 12.6.

3. *Mensis hujus*, בחודש הזה] Ad verb. *in mense isto.* ¶ *Inter duas vesperas*, בין הערבים] Vide Exod. 12.11. ¶ *Et juxta omnes ceremonias*, וככל משפטיו] Ad verb. *juxta omnia judicia sua:* i. servatis omnibus ritibus ac ceremoniis ejus. Chaldæus paraph. *juxta omne quod convenit ei.*

5. *In primo*, &c. בראשון וגו'] Ad verb. *in primo, in quarto decimo mensis.* ¶ *Juxta omnia quæ præceperat*, ככול אשר צוה] Hebraismus, prorsus ut præceperat.

6. *Super anima hominis*, לנפש אדם] i. Super cadavere hominis, sive propter cadaver, quòd scilicet hominis mortui exsequiis interfuissent.

8. *State, & audiam*, עמדו ואשמעה] *Consistite* tantisper *dum audiam*, vel *intellexero, quid præcipiat*, &c.

10. *Super anima*, לנפש] i. Super mortuo, ut v. 6. Ordo inversus Hebræis in hoc versu, pro, *Siquis ex vobis, aut ex generationibus* [i. posteris] *vestris fuerit immundus super anima, aut fuerit in via remota*, sub. *à loco in quo celebratur Pascha.*

11. *Et herbis amaris*, ומרורים] Ad verb. *& amaroribus.*

13. *Aut in via*, ובדרך] Ad verb. *Et in via*, ו pro *Aut*; i. si non fuerit absens tempore quo celebrabitur Pascha. ¶ *Oblationem Jehova non obtulit*, קרבן יהוה לא הקריב] i. non immolavit agnum Paschalem.

14. *Et juxta ceremonias ejus*, וכמשפטו] Vide v. 3.

15. *Supra tectum testimonii*, לאוהל העדות] q. d. Nubes illa erat super tabernaculum, sed præcipuè super eam partem in qua erat arca. ¶ *Erat*, יהיה] Fut. Heb. pro præt. vertendum per imperfectum, ut & seq. versu. ¶ *Sicut species ignis*, כמראה אש] *Quasi visio ignis*, i. non secus ac si quis ignem ardentem videret: ardebat quasi flamma, & longè latèque fulgorem ac lumen fundebat, & in media nocte flammarum nitor cernebatur. Ideo enim à vespera usque manè ignis species tabernaculum occupabat, ut in mediis tenebris tanta gloria cerneretur, evidénsque Divinæ majestatis testimonium esset Hebræis. Similis locutio legitur Ezech. 1. 14.

17. *Cùm autem discedebat*, ולפי העלות הענן] Ad verb. *Et secundùm quod elevabat sese nubes.*

18. *Juxta sermonem*, על פי] Ad verb. *Ad os*, i. ad imperium Jehovæ, sive ad mandatum. ¶ *Manere solebant*: יחנו] *Subsistebant.* Ad verb. *castrametabuntur.* Fut. pro præt. quod per imperfectum vertendum est.

19. *Cùm verò morabatur*, ובהאריך] *Cùm verò moram faceret.* Ad verb. *Et cùm prolongabat se.* ¶ *Observabant*, &c. ושמרו וגו'] i. Tunc observabant præcepta, ritus & cæremonias quas jusserat Dominus observari: ministrabant Domino ut ipse præceperat.

20. *Quando autem*, &c. ויש אשר וגו'] Ad verb. *Et erat, quando erat nubes diebus numeri super tabernaculum, ad os Jehovæ castrametabantur, & ad os Jehovæ proficiscebantur. Dies numeri* vocat dies paucos, qui facilè numerari possunt. *Castrametari* dicit, ut v. 18. pro *castris positis morabantur.*

21. *Quando item*, &c. ויש אשר וגו'] Ad verb, *Et erat quando* erat *nubes à vespera usque-manè, & elevabat sese nubes, & proficiscebantur: aut die ac nocte, & elevabat sese nubes*, &c.

22. *Quando moram faciebat nubes*, בהאריך הענן] Ad verb. *quando prolongabat se nubes*, ut v. 19. ¶ *Manebant*, יחנו] Ad verb. *castrametabuntur.* Fut. pro præt. ut v. 18. ¶ *Cùm autem illa discedebat*, ובהעלותו] Ad verb. *cùm autem elevabat sese.*

23. *Juxta sermonem Jehovæ castrametabantur*, על פי יהוה יחנו] *Juxta verbum Jehovæ manebant in eodem loco*, ut v. 18. ¶ *Custodiam*, &c. משמרת וגו'] Hebraismus, custodierunt quæcunque jusserat Jehovah custodiri, quemadmodum præceperat Jehovah per Mosen.

CLARIUS.

6. *Immundi super anima*] *Immundum esse super anima hominis* est contraxisse irregularitatem quandam ex contactu vel hominis immundi, vel cadaveris. Et vide ut nè hoc quidem discutere voluit Moses, ac pro arbitrio ferre sententiam, sed consuluit sententiam Domini.

10. *Sive in generationibus vestris*] Ferunt per hæc verba notari eos, qui vel ob fluxum, vel ob menstrua, aut puerperium sunt immundi.

12. *Os ejus non confringent*] Hoc completum est in Servatore Christo, ut scribit Joannes Euangelista.

DRUSIUS.

2. *Phasec*, inquit Theodoretus Jerem. 31. *per interpretationem dicitur Græcâ voce Pascha.* Est cur malim Phasech, quod extat in editione Theodotionis, unde, ut suspicor, Theodoretus exscripsit. Quod autem ait *per interpretationem*, non concoquo. Excusari posset, si dixisset *per declinationem.* Nam Phasech Græcè declinatur *Pascha*, mutatione aspiratæ in tenuem. Sic ex *Chermel* sive *Charmel* iidem fecerunt κάρμηλον, *Carmelus.* Pro *Phasech* in Hieron. est *Phase.* פסח *Phase* ut תרח *Thare.* Chaldaica forma est פסחא, unde *Pischa* & postea *Pascha.* Sic pro Phisga veteres legebant Phasga. Appellatio à transiliendo. Nam angelus percussor transiliebat domos filiorum Israel: indè nomen.

3. Celebratum fuit *decimo quarto die mensis primi*, qui Nisan Ebræis, *inter duas vesperas.* Id tempus est unius horæ post Solis occasum. Oncelos appellat שמשיא, quod alii *soles*, alii *vesperas* interpretantur. Inter soles, videlicet occidentem & orientem. Duplex vespera, diurna & matutina. Illa Ebraicè dicitur ערב יום *vespera diei*, hæc verò ערב בקר, & est spatium viginti horarum, quasi dicas ἑσπέριον, aut *vespera mani*, initio diei civilis sumpto à tempore quod proximè solis occasum sequitur. Græci νυχθήμερον vocant. In deserto fuerunt filii Israel annis quadraginta, & tantùm semel celebrarunt ibi Pascha, cùm essent in deserto Sinai. Hoc indicat Amos propheta cùm ait, *An sacrificia & munus admovistis mihi in deserto quadraginta annis domûs Israel?* Nam quod semel duntaxat fit, pro non facto habetur. Scitum illud, *Una hirundo non facit ver.* Causam ejus reddunt Ebræi quoniam egressi ex Ægypto circumcisi omnes fuerant, cùm in deserto nati omnes præputiati essent, ac proinde ad Pascha celebrandum inepti, lege hoc diserte prohibente. Nam scriptum est, *Omnis incircumcisus non comedet de eo:* quod pro eo habendum acsi dixisset, nullus præputiatus comedet ex eo. Hiscuni Ebræus, *R. Jose dicit, non fecerunt Israelitæ Pascha in deserto nisi hoc unum duntaxat: & ratio quoniam illo anno castra habuerunt in loco uno, proinde poterant circumcidere mares qui nati erant eis, nè circumcisio moraretur eos ab edendo Pascha. Verùm ab eo tempore & deinceps obambularunt per desertum, & non circumciderunt natos suos ob aliquam debilitatem itineris & periculum circumcisionis, si circumcisus moreretur per viam: sicut scriptum est, Et omnes nati in deserto in via cùm exivissent ex Ægypto non fuerunt circumcisi, quæ res tardabat & morabatur eos nè comederent Pascha: sicut scriptum est, Circumcide omnem marem & pòst accedat ad celebrandum; ideo non fecerunt Pascha. Doctores autem nostri dixerunt quòd totis quadraginta annis quibus fuerunt in deserto, non flaverit ipsis ventus Septentrionalis, nec fuerit ipsis dies idoneus ad circumcisionem.* Hucusque Hiscuni.

6. *Pollutus ad animam hominis* non poterat comedere Pascha

Pascha suo tempore cum reliquis Israelitis, quoniam, ut Jonathan observat, erat septimus pollutionis ipsius, h. e. à quo pollutus fuerat. Hiscuni, *Homo pollutus non potest comedere res sacras, sicut scriptum est in §. Præcipe, Lev.* 6.8. Vide locum, si placet. Pro *ad animam hominis*, Jon. habet *hominis mortui*. Anima hominis mortui nihil aliud est quàm cadaver, h. e. corpus animâ cassum. Vocatur simpliciter *anima*, ut ubi legimus *pollutus animâ*, sensus est, tactu cadaveris. Fuit aliquando tempus cùm existimarem in hoc sermone totum accipi pro sua parte. h. e. *hominem* (nam *anima* etiam *hominem* sign.) pro *corpore*, ut cùm dicimus, *Homo ille sepultus est*. Nunc aliter sentio. Nam & aliàs partem pro parte sumi docent Observationes meæ, ad quas te remitto. Nicolaus hîc legendus est cum judicio. Nam quod ait hunc locum exponi posse, *Super animam hominis*, i. *plusquam homo qui licite potest comedere agnum Paschalem. Et sic accipitur*, inquit, *Anima hominis pro toto homine, sicut dicitur* 1 *Mach.* 9. *Peremerunt animas hominum multas:* quod, inquam, ait exponi hunc locum sic posse; fallitur. Nam si hoc voluisset Moses, dixisset potiùs מנפש *quàm anima*, i. magìs quàm anima, vel certè על נפש *supra animam*. Nunc cùm dicat לנפש, melior est expositio altera, quam idem insinuat his verbis, *Alio modo exponi potest, ut per Animam hominis intelligatur Mortuus; ut sit sensus, Immundi sumus super mortuum ex tactu ejus. Unde suprà cap.* 5. *ubi translatio nostra habet, Pollutúsque super mortuum, in Ebræo habetur, Super animam. Et quia hoc potest accidere sine peccato, imo etiam cum merito, sicut in sepultura mortui, sequitur, Quare fraudamur ut non valeamus*, &c.

8. Judicia animarum sunt Judicia capitalia, in quibus cùm agatur de capite hominis, non mirum si Mosis in iis exercendis tardior fuerit. Quo pertinet dictum virorum synagogæ magnæ, *Judica cunctanter*. Nam in talibus cunctandum ut quam maximè propter periculum vitæ hominis, quam qui adimit, dare non potest. Scitum illud, *Nunquam dilati judicii pœnituit, properati sæpe:* Hoc de judiciis hisce intelligendum. Nam in judiciis pecuniariis, ubi tantùm de pecunia agitur, quæ restitui potest, si injustè adempta fuerit, non tantum est periculum: ac proinde Moses non adeò cunctabatur in iis. Quod significat interpres Jerosol. per hæc verba, *Quatuor olim causæ ascenderunt coram Mose: In duabus erat festinans, & in duabus erat moram trahens. Propter immundos qui non poterant facere Pascha in tempore suo, & propter filias Zalophehad erat Moses festinans, quoniam judicia eorum erant judicia pecuniaria. In blasphemo qui blasphemaverat nomen sacrosanctum, & in eo qui stipulas collegerat, quia violaverat sabbathum contumaciter, erat Moses tardans & moram trahens, quoniam judicia eorum erant judicia animarum. Et de his dixit, Non audivi: ut doceret judices qui surrecturi essent post ipsum, expeditos esse debere in judiciis pecuniariis, & tardos in judiciis animarum*, i. capitalibus. Similia scribit Jonathan, Num. 9. 8. *Judicium hoc unum est ex quatuor quæ venerunt coram ipso Mose propheta, qui judicabat eos juxta sermonem Sanctitatis. In quibusdam tardabat, quia erant judicia animarum; & in quibusdam properabat, quia erant judicia pecuniarum. Caterùm tam de his quàm de illis dicebat, Non audivi, ad docendum principes Synedrii, qui surrecturi essent post ipsum, ut essent moram trahentes in judiciis animarum, & prompti sive expediti in judiciis pecuniarum, & non erubescerent interrogare de judicio quod arduum & difficile illis; quia Moses, qui erat Doctor Israelitarum, dixit, Non audivi: &, Exspectate dum audiero quid præcipietur mihi à* DOMINO *de vobis.*

11. *Cum azymis & lactucis agrestibus comedent illud*] Emendat recentior interpres, *cum azymis & herbis amaris.* Cave sequaris. Non enim omnes herbæ amaræ hîc denotantur, sed certa quædam species amaritudine præstans præ cæteris. Ea est lactuca agrestis. Senes h c habent ἐπ' ἄζύμων καὶ πικρίδων, *super azyma & picridas:* quod ex Ebraismo valet, *cum azymis & picridibus.* Nam על *super* interdum idem quod עם *cum*, ut ibi אנשים על *viri cum feminis.* Has lactucas Hieron. *amaritudines* appellat in epist. ad Eustochium, *Pascha*, inquit, *Christi cum amaritudinibus manducatur.* Expressit *Merorim* lactucas agrestes, quæ amarum quiddam habent. Dioscorides certè l. 2. c. 166. ἁ ἀγρία θρίδακα dicit esse πικρὰν τῇ γεύσει, *gustu amaram.* Plinius de lactucæ generibus, *Pessimum autem genus cum exprobratione amaritudinis appellavere πικρίδα.* Quocirca quod Exod. 12. τὰ ἄζυμα ἐπὶ πικρίδων ἔδονται, Latinè redditum, *azymos panes cum lactucis agrestibus comedent.* Sic & Gaza apud Aristotelem Hist. anim. l. 9. c. 6. interpretatur. Alibi idem πικρίδες *amaragines* reddit. Sunt qui Lactucam agrestem veram Endiviam esse contendunt, quæ vox ab Arabibus desumpta, qui Intybum, Græcè Κιχώριον, *hundeba* vel *endeba* vocant. Herba est insignem habens amaritudinem, cujus species est ea quæ κιχώριον aut πικρὶς dicitur, atque ea sylvestris est amarore reliquas exsuperans. Hinc & illud Virgilii esse volunt, *amaris intyba fibris*, & proverbium inde deductum, *Intyba successit ambrosiæ.* Huc facit quòd Lactuca sylvestris sit σέριδος, seu Intybi species, quam Officinæ *endiviam* vocant. Esto quidem inter πικρίδα propriè & Cichorium agreste aliqua differentia, sed tamen cùm utrumque gustum habeat amarum, & ejusdem Intybi seu Seridis sit species, non mirum si confundantur. His adde quòd Cant. 2. in Thargum hoc genus herbæ vocetur עלושים sive עלושים, variantibus libris, quod de omnibus amaris herbis accipi non potest. In Pandectis Medicinæ, *Lactuca agrestis est species Scariolæ.* Est autem Scariola, Cichorea seu Endivia, quam foliis latis similem Lactucæ describunt Serapio & Dioscorides. Hæc adduxi pro interprete nostro, quem immeritò nonnulli culpant & reprehendunt quòd מרורים verterit *lactucas agrestes*, cùm R. S. dicat מרור quamvis herbam amaram denotare. Non sunt audiendi Judæi contra antiquitatem, ubi manifesta ratio non militat pro iis. Cæterùm lactucæ agrestes sive πικρίδες Chaldaicè מררין vocantur, Holem in Camets versâ.

14. Qui legi Mosis nomen dedit, vocatur ab Ebræis *advena justitiæ*, vel *advena filius fœderis.* Sic loquendo discriminant eum ab aliis advenis qui adhuc Gentiles erant. In N. F. tales vocantur *proselyti*, quod advenam in genere sign. sed restringitur ad justitiæ advenam, qui erat filius fœderis, & jugum Legis in se receperat. Hic poterat imò debebat celebrare Pascha cum reliquis Israelitis juxta statutum & judicium ejus. ¶ *Statutum Paschatis* appellant ritum ejus. Lxx, ὁ νόμος τῶν πάσχα, *legem Paschatis.* Sic *legis* nomen sumitur in illo, *Hæc est lex Nazarei*, i. ritus, cæremonia. Hic quæritur, quando Pascha comederit? & respondent Ebræi, Non simulac Judæus factus erat, sed cum aliis Israelitis in tempore suo faciebat illud, videlicet 14. mensis Nisan, aut Jiar, quando Pascha faciebant qui tempore prioris immundi erant. Illud appellant *Pascha primum*, hoc *Pascha secundum*, quia secundo mense celebrabatur. Eodèm recidit si dicas *pascha primi*, & *pascha secundi*, ut *mensis* subaudiatur. Hiscuni locum illum, *Juxta statutum paschatis & juxta judicium faciet illud*, de secundo Paschate videtur accipere. Abenezra, *Etiam ipse faciet Pascha secundum. Et sunt qui dicunt hæc intelligenda esse de Paschate primo.* Phesictha, *Quo tempore Israel faciet, ipse faciet etiam. Dicit R. Simeon F. Eleazar, Ecce quidam proselytus factus est inter duo Paschata, potest facere Pascha secundum. Nam dicit, Statutum unum erit vobis & advenæ. Quid vos? Non fecit aliquis vestrûm primum, quo tempore repulsus fuit propter immunditiam: faciat ergò secundum.* Hæc pugnare videntur cum iis quæ mox sequuntur, *Excipitur* [*exit*] *is qui proselytus factus est inter decimum quartum Nisan & decimum quartum Jiar. Non fuit ei facultas faciendi primum Pascha; proinde nec faciat secundum.*

GROTIUS.

10. *Sive in via procul*] Romani id vocabant *stultorum feriæ*, quo die sacrificabant ii qui solenni die aut non

non potuerant rem Divinam facere, aut ignorârant. Docet Festus.

14. *Peregrinus quoque & advena si fuerint apud vos, faciant Phase*] Melius & Hebræo convenientius Græci, Ἐὰν δὲ προσέλθῃ πρὸς ὑμᾶς προσήλυτος ἐν τῇ γῇ ὑμῶν, καὶ ποιήσῃ τὸ πάσχα Κυρίῳ, κατὰ τὸ νόμον τοῦ πάσχα καὶ κατὰ τὴν σύνταξιν αὐτοῦ ποιήσει αὐτό. Incola non cogitur paschatizare: sed si velit id facere, debet id facere secundùm legem, ac proinde & circumcidi. Vide quæ suprà diximus ad Exod. 12.45.

20. *Et non proficiscebantur quot diebus fuisset nubes super tabernaculum*] In Hebræo illud *non proficiscebantur* ad præcedentem sensum pertinet. Sequitur deinde, *Et cùm esset nubes diebus numeri super tabernaculum, juxta sermonem Domini castrametabantur*, &c. Ubi *dies numeri* ἡμέρας ἀριθμῷ, ut habent Lxx, intellige dies paucos oppositos multis, de quibus præcedenti commate. Ostendit id collatio locorum Gen. 34.30. Deut. 4.27. Ezech. 12. 16. Job. 15.20.

CAP. X.

MUNSTERUS.

2. *INtegras facies eas*,] h. e. Non ex fragmentis concinnatas, sed ex solida massa diductas.

3. *Clangent itaque cum eis*] Intelligitur de utraque simul resonante.

5. *Jubilo quodam*] Sic exponit Onk. dictionem תרועת. Abraham verò Hispanus interpretatur קול ננח ויליוד *ululatum & vocem in modum tussis depromptam.* Alii verò exponunt *vocem fractam inæqualem & interciſam.* Nam sign. eadem radix *frangere* & *jubilare.* תקע verò est clangor æquabilis eodémque tenore.

13. *Primâ vice*] Capitur hîc בראשונה pro מסע הראשון, i. *primâ castrorum motione*, seu *profectione*, imperio Dei factâ.

21. *Illi erexerunt*] Videlicet filii Gerson & filii Merari, qui præcedebant, erexerunt tabernaculum in loco ubi nubes resedit, donec venerunt filii Kehath sancta portantes.

25. *Habens collecta*] Seu *colligens sub se omnia agmina*, cùm verbum hîc in transitivo ponatur genere.

29. *Hobab*] Secundùm Hebræos iste fuit Jithro socer Mosi, qui à patre suo quoque vocatur *Rehuel*: de cujus variis nominibus diximus in Exodo.

31. *Mansiones nostras*] Tu, inquit, nosti quomodo hactenus vixerimus in deserto isto squalido, ubi nullus est ager qui coli possit, sed montes & valles sunt in eo, & profuit nobis auxilium & consilium tuum; quantò magis nunc egemus prudentiâ tuâ, cùm terram promissionis ingressuri sumus, habentes te pro duce itineris & officio oculi? Nec putes quòd frustrà nos comitaturus sis, quandoquidem te participem facturi simus omnium bonorum quæ Dominus nobis tandem exhibebit in terra patribus nostris jamdudum promissa.

FAGIUS.

2. *DE argento integro*] h. e. Non ex fragmentis concinnatas, sed ex solida massa diductas.

5. *Si verò clanxeritis jubilo quodam*, &c.] Distinguunt Hebræi inter *clangorem* & *jubilum.* Et *jubilum* interpretantur *ululatum quendam, & vocem in modum tussis depromptam.* Alii *vocem fractam & interciſam* interpretantur, eò quòd verbum רוע *Roa* & *frangere* & *jubilare* sign. Est igitur sensus, *Sin clanxeritis jubilationem*, i. Sin clanxeritis tubis ululantibus vel jubilantibus & cum jubilatione. Alii verterunt, *taratantara.* Erat quidam clangor qui nos hodie latet.

8. *Sint q; hæc vobis in statutum perpetuum*] i. Tubæ illæ sint vobis, &c. q. d. Soli sacerdotes clangant illis tubis quamdiu vixeritis.

9. *Ut veniat recordatio vestri*, &c.] i. Efficient ut Deus recordetur vestri, ità ut benefaciat vobis.

12. *Per turmas suas*] i. Suo ordine, servato ordine procedendi.

13. *Profecti autem sunt primâ vice*, &c.] Innuit primam castrorum motionem factam esse ex imperio Dei. Nam tum moveri cœperunt cùm Divinitus est illis imperatum. Spectátque ad universam multitudinem, non ad unam tantùm tribum quæ primo loco castra sua moverit, sicut videtur intellexisse Vulg. interpres Latinus, qui legit, *Moverúntque castra primi*, &c. Et quod additur, *per manum Mosi*, i. Mose judice & internuncio.

21. *Portantes sanctuarium*] Per illud quidam intelligunt tantùm locum Divinitatis, sedem sacram, sanctissimum habitaculum. Alii verò, omnes res sacratiores, ut arcam fœderis, altare aureum, &c. ¶ *Erexerúntque illi tabernaculum*, &c.] h. e. Filii Gerson & filii Merari, qui præcedebant, erexerunt tabernaculum, in loco ubi nubes resedit: donec venerunt filii Kehath sancta portantes.

25. *Colligens omnia castra*] i. Novissimum omnium filiorum Israel profectum est vexillum Dan, secum trahens reliquam partem castrorum: ut *colligere castra* sit Hebraismus pro *postremo* sive *novissimo loco proficisci.* Et hanc sententiam etiam secuti sunt Lxx & Vulg. editio quæ legit, *Novissimi castrorum omnium profecti sunt filii Dan per turmas suas*, &c. Alii Hebræorum vexillum ipsius Dan מאסף לכל המחנות *collectorem omnium castrorum* dici sentiunt, eò quòd omnes qui vel defatigatione vel morbo vel aliâ causâ impediti castra sua sequi non poterant, ad se colligeret ac reciperet. Sic quoque intelligunt quod dicitur Jos. 6.9. והמאסף הולך אחרי הארון יהוה i. *Cœtus autem collectus* (sive *congregans*, aut *collector*) *ibat post arcam Domini*, &c. Ubi similiter intelligunt tribum Dan, quæ postremo loco incedens colligebat ignavos & tardiores quosque.

29. *Ad Hobab filium Reguel*, &c.] Varia est de hoc homine apud Hebræos opinio. Plerique tamen sentiunt hunc fuisse Jethro socerum Mosis, & habuisse septem nomina.

31. *Et magnalia quæ facta sunt nobis vidisti oculis tuis*, &c.] Heb. כי על כן ידעת הנותינו במדבר והיית לנו לעינים, i. *Tu enim nosti mansiones nostras in deserto, & fuisti nobis in oculos*, vel *pro oculis.* Quorum verborum quidam hunc putant esse sensum, q. d. Tu nosti quomodo hactenus vixerimus in deserto isto squalido, ubi nullus est ager qui coli possit, sed montes & valles sunt in eo, & profuit nobis auxilium & consilium tuum: quantò magis nunc egemus prudentiâ tuâ, cum terram promissionis ingressuri sumus. Nec putes quod frustrà nos comitaturus sis: quandoquidem te participem facturi sumus omnium bonorum quæ Dominus tandē nobis exhibebit in terra patribus nostris jamdudum promissa. Nota Hebraismum, *Esse alicui in oculos*, pro, *ducem alicui esse.* Possúntque hæc והיית לנו לעינים in futuro etiam commodè legi hoc modo, *Propterea quòd novisti nos morari in deserto, eris ductor noster*, vel *debes nobis esse ductor.* q. d. Tu eris oculus noster, quo videbimus, ac quasi ductor noster, tu hujus deserti itinera, tu hanc multitudinem optimè nosti, poterísque mecum regere hunc populum, ut tuo quasi lumine omnes videant. Lxx, καὶ ἔσῃ ἐν ἡμῖν πρεσβύτης, *Et eris inter nos legatus*, aut *senior.*

35. *Revela te, Domine*] Heb. קומה יהוה *Kumah Adonai*, i. *Exsurge, Domine*, &c. Alludere hîc putant Scripturam ad morem militarem, ubi auditâ tubâ ad arma exsurgere solet miles strenuus & impiger. Et huc quoque David in Psalmis respexisse arbitrantur, cùm toties clamat קומה יהוה, *Exsurge, Domine*, &c.

36. *Revertere, Domine*, &c.] Verti etiam potest, *Da requiem*, vel, *da sedes quietas, myriadibus millium Israel*, i. multitudini Israel quæ propè infinita est. Nam verbum שוב aliquando etiam *quiescere, tranquillum esse*, & *bene habere* sign. Ut Esa. 30, 15. בשובה ונחת תושעון, *In quiete*

quiete & tranquillitate ſervabimini, &c. Sed placet hîc etiam admonere quòd ubi in textu Hebraico dicitur, ויהי בזסוע הארון, *Et factum eſt cùm proficiſceretur arca*, &c. & rurſum cùm dicitur in principio ſequentis capitis, ויהי העם כמתאוננים, *Et factum eſt cùm populus murmuraret*, ſive *perversè ageret*, haberi duo inverſa Nun, ſicut vides in dictionibus בזסוע & כמתאוננים, quod non ſuo myſterio carere dicunt Hebræi: Nempe per primum inverſum Nun ſignificari benevolam, amicam & ſalutarem Domini converſionem ad populum ſuum ad preces ipſius Moſis; per alterum verò inverſum Nun ſignificari impietatem, perverſitatem & averſionem populi à Domino: qui ſcilicet non rectè conſiderans ingentem iſtam Dei benevolentiam erga ſe, præclaráque beneficia quæ in ipſos contulerat, tam ſubitò averſionem meditatus eſt & reditum in Ægyptum.

VATABLUS.

2. *Quibus uteris*, &c. והיו לך ונו'] Ad verb. *& erunt tibi ad convocationem cœtûs, & ad proficiſci faciendum caſtra*, i. ad dandum ſignum ut caſtra moveantur.

3. *Cúmque clangent*, &c. ותקעו ונו'] Ad verb. *Et clangent cum illis, & congregabuntur.*

4. *Capita*, ראשי] *Duces.*

5. *Si verò clanxeritis*, ותקעתם תרועה] Ad verb. *Et clangetis jubilationem*, vel *cum jubilatione*: i. tubis jubilantibus. Alii, *Cùm emittent ſonum prolixiorem, ſed interciſum.* Erat quidam clangor ab aliis differens, ut apparet v. 7. nobis ignotus. Sic v. 6.

6. *In profectionibus ſuis*: למסעיהם] i. Quoties mutabunt caſtra.

7. *Clangetis, & non taratantarizabitis*: תתקעו ולא תריעו] Hîc diſtinguit inter תקע *clangere*, & רוע *vociferari, jubilare*, ſive *taratantarizare.*

8. *Erúntque vobis*, &c. והיו לכם ונו'] Acſi dicat, ſolî ſacerdotes clangent tubis illis quamdiu vixeritis.

9. *Et in memoria eritis coram Jehova*, ונזכרתם לפני יהוה] i. Recordabitur veſtri Jehova in bonum veſtrum. ¶ *Ab inimicis veſtris*, מאויביכם] i. Ab impetu inimicorum veſtrorum.

10. *Erúntque vobis in memoriam*, והיו לכם לזכרון] i. Efficient ut Deus ſit memor veſtri.

12. *Per profectiones ſuas*, למסעיהם] i. Per turmas ſuas, ſervato ordine procedendi.

13. *Primùm*, בראשונה] *Initio.* Innuit primam caſtrorum motionem factam eſſe ex imperio Dei, cum clangore tubarum Moſe internuntio.

17. *Depoſitum autem fuerat tabernaculum*, &c. והורד המשכן ונסעו] *Jam verò depoſitum fuerat tabernaculum*: (antequam ſcilicet inciperent proficiſci) *& proficiſci cœperunt*, &c. ſecundo ſcilicet loco, ſtatim poſt primum vexillum. ¶ *Illud*: המשכן] *Tabernaculum.* Antecedens pro relativo.

18. *Per exercitus ſuos*: לצבאותם] *Per turmas ſuas.*

21. *Sanctuarium*: המקדש] i. Res ſanctiores, nempe arcam fœderis, altare aureum, &c. ¶ *Erexerunt autem*, והקימו] *Erigebant autem*, nempe Gerſonitæ & Meraritæ in loco ubi nubes reſedit, interim dum venirent Caathitæ.

25. *Recolligens*, &c. מאסף ונו'] i. Erat poſtremum omnium, ſecum trahens reliquam partem caſtrorum. Sic docti Hebræorum. Lxx, *noviſſimi omnium caſtrorum.* Alii Hebræi, *Dan collectorem omnium caſtrorum* dici ſentiunt, quòd omnes qui vel defatigatione, vel morbo, vel aliâ causâ impediti, caſtra ſua ſequi non poterant, ad ſe colligeret ac reciperet. Sic quoque intelligunt quod dicitur Joſue 6. 9. *Cœtus autem collectus* [ſive *congregans*, aut *collector*] *ibat poſt arcam Domini.* Ubi ſimiliter intelligunt tribum Dan, quæ poſtremo loco incedens, colligebat ignavos & tardiores quoſque.

28. *Iſtæ ſunt profectiones*, אלה מסעי] *Hæ ſunt progreſſiones*, i. hic eſt ordo progreſsûs filiorum Iſrael.

29. *Ad Hobab* לחובב] Quidam exiſtimant iſtum fuiſſe Jethro, juxta quorum ſententiam vertit noſter interpres. Alii vertunt, *Ad Hobab filium Reguel Madianitæ ſoceri ſui.* Vide Interpretationem nominum Hebraicorum. ¶ *Locutus eſt bonum*, &c. דבר טוב ונו'] Sing. Heb. pro plur. q. d. Eris particeps eorum quæ Deus nobis daturus eſt: nam bona multa pollicitus eſt nobis.

30. *Et ad cognationem meam*, ואל מולדתי] *Et ad nativitatem meam*, i. ad locum in quo natus ſum.

31. *Et dixit*, ויאמר] Sub. Moſeh. ¶ *Noſti enim manſiones noſtras in deſerto, & fuiſti*, &c. כי על כן ידעת חנותנו במדבר ונו'] Horum verborum hunc eſſe ſenſum quidam ſcribunt, Tu noſti quomodo hactenus vixerimus in deſerto iſto ſqualido, ubi nullus eſt ager qui coli poſſit, ſed montes & tantùm valles ſunt in eo, profuſtque nobis auxilium & conſilium tuum: quantò magis nunc egemus prudentiâ tuâ, cùm terram promiſſionis ingreſſuri ſimus? Nec putes quòd fruſtrà nos comitaturus ſis: quandoquidem te participem facturi ſumus omnium bonorum quæ Dominus tandem nobis exhibebit in terra Patribus noſtris jamdudum promiſſa. Hic notandus eſt Hebraiſmus, *Eſſe alicui pro oculis*, i. ducem alicui eſſe. Præterea futurum ratione ו factum præteritum, verti per præteritum. Alii verò convertunt, *Quia propterea quòd noſti nos morari in deſerto, eſſe debes nobis ductor.* Docti quidam alii, quòd חנה ſignificet *caſtrametari*, vertunt hoc modo, *Quia revera noſti nos habere caſtra in deſerto, & eris nobis in oculos*, q. d. ſcis quàm difficile ſit in deſerto invio deducere tantam hominum turbam, & illis moderari: noſti præterea itinera; dux igitur eris nobis, atque mecum reges hunc populum, ut tuo quaſi lumine omnes videant.

33. *E monte Jehovæ*, מהר יהוה] Sic vocat montem Sinai. ¶ *Ad explorandam illis requiem*: לתור להם מנוחה] i. ut exploraret illis ſedes quietas, ſive locum in quo quieſcerent.

34. *Dum proficiſcerentur è caſtris*, בנסעם מן המחנה] i. Dum proficiſcerentur à loco in quo fixerant tentoria ſua in deſerto Sinai.

35. *Cùm autem cœpit proficiſci arca*, ויהי בזסוע הארון] Ad verb. *Et fuit, in proficiſcendo arcam.* In dictione בזסוע obſervant Hebræi quod tum in ſuis libris ſcriptis & impreſſis ſemper ז ſit inverſum, atq; etiã in primo verſu ſeq. capitis in dictione כמתאוננים, dicúntque illud non carere myſterio: ac divinant ז inverſum in hac dictione hujus versûs ſignificare amicã & ſalutarẽ Domini converſionem ad populum ſuum ad preces Moſis; alterum autem in primo verſu ſeq. capitis, denotare impietatem, perverſitatem & averſionẽ populi à Domino: qui ſcilicet non rectè conſiderans in gentem iſtam Dei benevolentiam erga ſe, præclaráque beneficia quæ in ipſos contulerat, tam ſubitò averſionẽ meditatus eſt, & reditum in Ægyptum. ¶ *Surge Jehovah*, קומה יהוה] *Exſurge Jehovah.* Alludit Scriptura ad morem militarem, ubi auditâ tubâ ad arma exſurgere ſolet miles impiger & ſtrenuus, ut ex Pſal. 35. 2. intelligere licet, ubi ad arma ſumenda exhortatur Dominum, *Apprehende* (inquit) *arma & ſcutum, & exſurge in adjutorium mihi*: ſic ſæpius in ipſis Pſalmis. ¶ *Et diſpergantur*, ויפוצו] *Et diſſipabuntur*, i. ut diſſipentur.

36. *Revertere Jehovah* ad *decem millia millium*, שובה יהוה רבבות] *Revertere Jehova ad myriades*, &c. Alii *Da quietem, ô Jehova, myriadibus millium*, &c. i. fac quieſcere infinitam illam multitudinem filiorum Iſrael: da ſedes quietas infinitæ iſti multitudini.

CLARIUS.

4. *SI ſemel clanxeris*] Principes alacriores ſemper eſſe debent, neque repetita monita exſpectare. Sequuntur qui ad Orientis plagam ſunt, quos ampliùs illuſtravit Oriens ex alto: at Septentrionales pigriores ſæpius repetitis egent monitis.

21. *Et illi erexerunt*] Videlicet filii Gerſon, & filii Merari, qui præcedebant, erexerunt tabernaculum in loco, ubi nubes reſedit, donec venirent filii Cahath, ſancta portantes.

25. *Hobab*] Secundùm Hebræos iſte fuit Jethro ſocer Moſis, qui à patre ſuo quoque vocatur *Raguel.* Rogat autem hunc Moſes ut ei ſuâ prudentiâ opituletur: Quo

exemplo admonemur ità committendam esse vitam omnem noſtram Deo ut tamen non contemnamus humanum auxilium, dum præſtò eſt.

DRUSIUS.

9. *Cùm ibitis ad bellum*] Alii, *Cùm venietis*. Sed בא *eo* ſign. cùm alibi tum Jon. 1. 3. *Invenit navem* באה *euntem*. Contrà לבו *venire*, i. באו. Duo igitur hæc verba ſibi mutuò cedunt, & ſe invicem explicant. Hiſcuni novè interpretatur, *Cùm venerint bella*. Videtur מלחמה nomen eſſe collectivum; nam in verbo eſt, *cùm venerint bellum*. Simile ut, *Turba ruunt. Pars in fruſta ſecant*. Hiſcuni, *Invenimus pluralem numerum de bello*. Vult dicere; nomen מלחמה, quod *bellum* ſign. conſtruitur aliquando cum verbo plurali. Id firmat alio loco, ubi, *& erit cùm acciderint bella*. Nam eſt תקראנה in fonte. Licet etiam vertere, *cùm acciderit bellum*; *quando veniet bellum*. Cave ſpernas.

10. *Dies gaudii* vocant in quibus gaudebant, epulas & convivia celebrantes. Id fiebat diebus feſtis, calendis, ſabbathis & cunctis ſolennitatibus. *In die gaudii veſtri, & in ſolennitatibus veſtris, & in calendis*. Vide num ſenſus ſit, hoc eſt, in ſolennitatibus & calendis. Non auſim hoc ſtatuere. Nam ſunt etiam dies gaudii citra ſolennitatem. Elias Thesbite, *Dies bonus vocatur etiam dies convivii & gaudii citra ſolennitatem*. De feſto uſurpat verbum *gaudii* Moſes Deut. 16. 14. *Gaudebis*, ſive *lætaberis*, *in feſto tuo*, quod Santes ibi reddit *in ſolennitate tua*, & Arias emendat *in tripudio tuo*, ſi hoc eſt emendare & non depravare. Nam חג *feſtum*, non *tripudium*. Reperio & משוש *gaudium* hoc ſenſu Hoſ. 2. 11. *Ceſſare faciam omne gaudium ejus*. Vult dicere, Omnes dies gaudii ejus. Mox ſe explicat cùm ait, *feſtum ejus, calendas ejus, ſabbathum ejus, & omnem ſolennitatem ejus*. Nam hi dies omnes erant olim dies gaudii. Audiamus nunc aliorum expoſitiones. Hieronymo *dies gaudii* eſt dies convivii. Nam vertit, *Si quando habebitis epulum*. Abenezra, *In die quo rediiſtis è terra hoſtili, aut viciſtis hoſtem qui venit contra vos, & determinaſtis aut decreviſtis diem gaudii, ut in diebus ſortium*, &c. Sed tranſlatores exponunt de ſabbatho. Autor Pheſicthæ, *In diebus gaudii veſtri: Hæc ſunt ſabbatha*. Hiſcuni, *In die gaudii veſtri, h.e. in ſolennitatibus veſtris*.

25. In caſtris Iſrael quatuor erant vexilla, Judæ, Ruben, Ephraim, & Dan. Vexillum Dan ultimum erat, & extremum agmen claudebat, cùm aliquò proficiſcerentur. Id ſignificat Moſes per hæc verba, *Et profectum eſt vexillum caſtrorum filiorum Dan colligens omnia caſtra per exercitus ſuos*. Nam quia ultimo loco proficiſcebatur, colligebat in ſua caſtra omnes qui ex reliquis propter debilitatem aut aliam cauſſam emanſerant. Dicit autem *per exercitus ſuos*, quia in ejus vexillo præter ipſius exercitum, cui præerat Ahiezer filius Ammiladdai, erant præterea duo alii exercitus, videlicet exercitus filiorum Aſer, cui præerat Phagiel filius Ochran, & exercitus filiorum Naphthali, cui præerat Ahira filius Enan. Habentur hæc v. 25, 26, 27. Igitur *colligens omnia caſtra* periphraſis eſt extremi agminis, quod recipit omnes qui priora caſtra ſequi nequeunt. Ideo Senes eos appellant ἐχάτες παιῶν τ παρεμβολῶν, & Hieron. *Noviſſimos caſtrorum omnium*.

29. *Et dixit Moſes Hobab filio Raguel Madianitæ ſocero Moſis*] i. ſuo. Ejus loco Hieron. maluit *cognato ſuo*. Vocat autem *cognatum* quem Senes γαμβρόν· quod nomen latiſſimè patet. Nam & *generum* ſign. item *ſocerum*, & *fratrem uxoris*, necnon *maritum ſororis*, & generaliùs *affinem*. *Cognatus ergò*, i. frater uxoris ejus. Id חותן etiam ſignificare teſtantur Ebræi, & in his Abenezra: cujus verba non pigrabor adſcribere; *Invenimus Sephoram fuiſſe filiam Raguel. Nam ità ſcriptum eſt*, [*Dedit Sepphoram filiam ſuam*] *& amplius*, [*ut bibendum daret ovibus patris earum*] *&* [*ad Raguel patrem earum.*] *Et ecce Hobab eſt filius Raguel, & frater Sepphoræ, & æquum eſt ut ipſe ſit Jethro propter metationem in deſerto, quod ibi dictum de negotio Jethronis, cùm venit in deſertum. Quòd ſi opponas Scripturam, quæ Jethro vocat ſocerum Moſis, reſpondemus, conſuetudinis ejus eſſe vocare patrem puellæ & fratrem ejus eodem nomine* חותן, *quod nunc Socerum reddunt. Teſtis hic locus*, [*Dixit Hobab filio Raguelis Madianitæ ſocero Moſis*] *Antea autem declaratum fuit Hobab eſſe fratrem Sepphoræ, quem* חותן *vocat. Quòd ſi dixeris legendum eſſe* [*ſoceri Moſis*] *ut referatur ad Raguelem, & non ad Hobab, reſponſio eſt aliunde ubi legimus*, [*ex filiis Hobab ſoceri Moſis.*] *Multi autem dixerunt Hobab eſſe Jethro, & ipſum fuiſſe patrem Sepphoræ, & Raguel fuiſſe avum ejus, quemadmodum dixit Jacob*, [*Deus patris mei Abraham.*] *Sic uſurpat Scriptura Filiam pro Nepte. Sic Balthaſar vocatur filius Nabuchodonoſor, cùm fuerit filius filii ejus*. Hactenus Abenezra. Poſteriorem ſententiam probat R.S. Ego ut eam damnare nolim, ità puto veriorem meliorem eſſe quam Abenezra ſecutus eſt. Nam ſi חותן eſt *frater uxoris*, quid abſurdi ſi dicamus Raguelem fuiſſe patrem Sepphoræ & Hobab fratrem ejus, ſive idem ille fuerit cum Jethro, ut Abenezra vult, ſive alius è filiis Raguelis, ideo חותן משה dictus, quia ſimiliter frater uxoris ejus? Nam & alios fratres habuit, ſi non ſunt nomina unius & ejuſdem hominis. Vide nunc A. M.

31. *Et eris nobis in oculos*] i. Oculorum loco aut vice, vel pro oculis: q. d. Tam carus quàm ſunt nobis oculi, quibus nihil carius; unde *oculiſſimus*, & *oculiùs amare*. Plautus Moſtellariâ, *Enge oculus meus*, i. unicè carus. Sic Itali de re chariſſima dicunt, *Coſta uno occhio*; Uno oculo emitur. Rurſum Plautus, *Bene vale, oculeme*. Verba ſunt Planeſii ad Phædromum adoleſcentem, quem impensè amabat. Idem, *Salve, oculiſſime homo*, i. cariſſime. Cæterùm *eſſe in oculos* ità dicitur ut *eſſe in uxorem*: quod aliquando ſign. *uxoris loco*, aut *pro uxore*. Sic *erunt in carnem unam*, quaſi una caro, i. unum corpus. ל enim & ſimilitudinem notat & rei veritatem.

33. *Mons* DOMINI vocatur mons Sinai, qui & *Horeb* Exod. 3. 1. *Et profecti ſunt à monte* DOMINI *itinere trium dierum*. Interdum *mons* DOMINI vocatur Sion, vel certè Moria, in quo Templum exſtructum erat; qui propterea etiam *mons domûs* nuncupatur, & eſt brevis ſermo pro *mons domûs* DOMINI: Ut cùm dicimus *clavis David* pro *domus David*. Sic dicimus *arca* DOMINI, & *arca federis*, & pleniùs *arca federis* DOMINI. Nam in ea *fœdus* DOMINI quod pepigit cum Iſraele, h. e. tabulæ Legis, quæ & *tabulæ federis*, tam fractæ quàm integræ. Sunt qui duas arcas fuiſſe opinantur: unam quam Moſes portabat, quæ præcedebat caſtra; alteram quam Levitæ portabant in medio vexillorum, quam Beſeleel fecerat. In una ex his fuiſſe creditur liber Legis, cùm in altera nihil fuerit præter tabulas. Fortè urna mannæ & virga Aharonis erant in alterutra. De his duabus arcis videndus Gerundenſis in Moſen 300. 2. *Unam*, inquit, *Moſes portabat, alteram Levitæ: In illa erat liber Legis; hanc fabrificaverat Beſeleel: Illa vocatur Arca federis* DOMINI: *hæc erat in medio vexillorum*. Pheſictha, 44. 4. *Duæ arcæ erant: Una exibat cum eis ad bellum, in qua erat liber Legis*. Vide ſequentia. Nam non omnia probo: judicent eruditi.

35. *Surge*, DOMINE] Licet etiam vertere, *Sta* DOMINE. Verbum enim Ebræum utrumque ſign. Propriè tamen eſt *ſurgere*: Nam *ſtare* עמד dicitur. Sed cùm de arca ſermo ſit, videtur potior interpretatio, *Sta* DOMINE. R.S. *Quoniam anteverterat eos itinere trium dierum, dicebat Moſes, Sta, & exſpecta nos, & non recedas longiùs*. Abenezra, *Sta*, DOMINE, *more hominum qui ſtant ad pugnandum vel bellandum*. Sanè *ſtare* aliquando ſign. *pugnare*, quod Euripides dixit πρὸς ἀσπίδα σταῖεν, *ad clypeum ſtare*. Qui vertunt, *Surge*, DOMINE, referunt ad nubem, quæ ſe attollebat & elevabat cùm proficiſcendum eſſet. Fagius, *Ebraicè eſt, Exſurge*, DOMINE. *Alludere hîc putant Scripturam ad morem militarem, ubi auditâ tubâ ad arma exſurgere ſolent milites ſtrenui & impigri. Et huc quoque Davidem in Pſalmis reſpexiſſe arbitrantur cùm toties clamabat, Exſurge*, DOMINE. Nam qui ſe ad opus aliquod accingit *ſurgere* dicitur. Pſal. 3. 7.

Surge,

Surge, DOMINE, *ſerva me.* Item 7.6. *Surge, Domine, in ira tua:* & 9.19. *Surge*, DOMINE; *nè roboretur mortalis:* & 10.12. *Surge*, DOMINE *Deus, attolle manum tuam.* Sic 17.13. *Surge*, DOMINE, *anteverte faciem ejus:* & 35.2. *Surge in auxilium meum:* & 74.22. *Surge*, DOMINE, *diſcepta cauſam meam:* & 82.8. *Surge*, DOMINE, *judica terram.* Vide & 44.26. ¶ *Diſſipentur inimici tui*] h. e. Inimici populi tui, qui & *oſores ejus.* Nam Deum odit, qui populum ejus: ſic hoſtes Iſraelis ſunt hoſtes Dei.

36. *Revertere*, DOMINE, ad *myriadas millium Iſrael*] Reſpondet τῷ *ſurge.* Nam qui ſurgit, quaſi abiturus ſurgit. Certè nubes, cùm ſe attolleret, abire videbatur. Cæterùm *ad* non habetur in fonte. Quamobrem alii malunt, *Quieſcere fac myriadas:* vel, *Da quietem myriadibus.* R.S. שובה *Manahen interpretatur in ſenſu Quietis, & ſic* בשובה *In quiete. Secundùm hanc ſententiam vertendum erit, Da quietem myriadibus.* Abenezra, *R. Juda primus Grammaticus ait verbum* שב *quando habet ſenſum Convertendi eſſe intranſitivum in Kal, niſi cùm ſign. Quietem & Tranquillitatem, ut* בשובה *In quiete ſervabimini, ubi additum* ובנחה, *quod ejus ſynonymum. Sic, Quietem da myriadibus; Fac ut quieſcant, nè commoveantur ab hoſte.* Hiſcuni notat hîc abeſſe literam ב, ut ſæpe aliás: aut lege, inquit, *Reduc myriadas.* Sic alibi, שב *Reduxit* DOMINUS *captivitatem tuam.* Ergò verbum illud etiam tranſitivum eſt, & ſign. *reducere.* Nugatur hoc loco R.S. ità ſcribens; *Indicat Divinitatem non reſidere in Iſrael ſi fuerint pauciores quàm duo millia & duæ myriades.* Nam, *Ubi duo vel tres*, inquit ipſa Veritas, *in nomine meo congregati ſunt, ibi ego in medio eorum.* Abenmelech in Michal Jophi, שובה *ſenſum habet Tranquillandi & Sedandi. Sed R. Joſeph Kimchi exponit illud in ſenſu Reducendi, ut & Thargum.* Vide ſi placet.

GROTIUS.

2. *Ac tibi duas tubas*] Erant parvæ Judæorum tubæ, quod & Plutarchus notavit in Sympoſiacis.

5. *Si autem prolixior atque conciſus clangor increpuerit*] Sic apud veteres Romanos alius erat tubæ ſonus ad pugnam, alius ad receptum: quod diſcrimen poſteris temporibus malè omiſſum docet Procopius Gothicorum 2.

10. *Ego Dominus Deus veſter*] Hîc inſerta quædam habet codex Samaritanus minimè neceſſaria, deſumpta ex Deut. 6.1. ut jampridem ad eum Deuteronomii locum notavit Procopius Gazæus.

15. *In tribu filiorum Iſſachar fuit princeps*] Ut hîc locus & is qui ſuprà eſt cap. 2. intelligatur, ſciendum eſt exercitum Iſraelitarum in quatuor agmina fuiſſe partitum. Agmen quodque trium erat tribuum. Ductum primi agminis obtinebat tribus Juda cum vexillo figuram habente Leonis. Secundi agminis Ruben, vexillo Hominis. Tertii Ephraim, vexillo Bovis. Quarti Dan, vexillo Aquilæ. Hæc quatuor magna vexilla dicuntur hîc דגלי מחנה *vexilla caſtrenſia*, τάγματα παρεμβολῆς Græcè, reſpondentia Aquilis Romanorum. Præterea, ſicut cohortes Romanæ ſua propria habebant ſigna, ità & hîc tribus illæ quæ ductum agminis non habebant. Ea ſigna vocantur hîc מטה q. *baculum* dicas, & ex iis ſignis ipſis tribubus idem nomen adhæſit. Lxx hæc ſigna vocant σημεῖα.

21. *Tamdiu tabernaculum portabatur, donec venirent ad erectionis locum*] Videtur aliud dicere textus Hebræus, ſed locutione inversâ, nempe à Cahathitis portatum tamdiu ſanctuarium donec venirent illi quorum erat erigere tabernaculum, Gerſonitæ ſcilicet & Meraritæ, quorum id fuiſſe munus apparet ſuprà 3. 20.---26. & 4. 22. --33. hoc capite v. 17. Sanctuarium autem ſtatui non poterat, niſi ſtatuto & tabernaculo, Exod. 26. 33.

31. *Eris ductor noſter*] Bene ſenſum vertit. Heb. *Eris nobis pro oculis.* Vide Job 29.15. Sapientia eſt Imperatoris habere ſecum gnatos itinerum, & magno eos redimere.

35. *Cúmque elevaretur*] Quod hîc & initio capitis ſeq. in Hebræo textu appoſitum eſt ן inverſum, nihil aliud quàm rem eximiè notandam ac memoriæ infigendam ſignificat. Sic & literæ in textu grandiuſculæ ſæpe.

CAP. XI.

MUNSTERUS.

1. *Perversè ageret*] K. exponit verbum מתאונן pro שקר *iniquè agere.* Alii exponunt pro קץ *nauſeam habere:* & עצב *mœrore affici*, & *moleſtiam cauſari.* R.S. exponit pro בקש עלילה *occaſionem quærere.* Occaſionem enim quæſivit populus quomodo recederet à Domino. Et ſcribuntur hîc in quibuſdam Hebraicis exemplaribus duo inverſa Nun, quæ dicuntur ſignificare averſionem populi, quando deſiderabat redire in Ægyptum. Secundùm alios ſignificant hæc inverſa Nun hiſtoriam illam hîc propriè non habere locum. Scribit de his multa Autor faſciculi myrrhæ. ¶ *Qui erant in extremitate caſtrorum*] Quidam intelligunt eos qui infimum in caſtris tenebant locum, ut erat vulgus promiſcuum, quod primò cœpit tædere & murmurare contra Dominum.

7. *Quaſi ſemen coriandri*] De hoc quoque habes Exod. 16.31. niſi quòd hîc additur, *habens ſpeciem Bdellii*, quod quidam gemmam albam ſeu cryſtallum eſſe dicunt, alii margaritum album. Cadebat namque manna in modum minutiſſimorum granorum alborum, quæ tam cocta quàm incocta comedi poterant. Quidam in mola terebant, alii in mortario tundebant, alii juxta ignem in pulmentum reſolvebant. Porrò guſtus ejus erat quaſi לשד השמן, quod Onk. vertit *paſtam oleatam.* D. K. putat Lamed eſſe literam ſuperadditam, & שד hîc idem eſſe quod *pinguedinem*, ut ſcilicet Manna habuerit guſtum & ſaporem quaſi panis qui pinguedine eſt perfuſus.

17. *Segregabo de ſpiritu qui eſt ſuper te*] Non quòd tu poſtea minor ſis, ſed tollam de ſpiritu tuo, ſicut multi ab una lucerna tollunt ignem, & tamen lucerna nihil perdit. Sic Racanati exponit.

20. *In diſperſionem*] Ponitur hîc זרא pro זרה, quod propriè *ventilare* ſign. Ex naribus, inquit, ſpargetis & flabitis carnes devoratas. Onk. exponit תקלא *offendiculum.* Alij, *nauſeam.*

22. *Qui ſufficiant*] Capitur in Hebraiſmo ſæpè מצא *invenire* pro *ſufficere:* unde ſuprà non rarò ſcribitur, *Si non invenerit manus tua quod offeras*, &c.

23. *Utrùm eveniat*] Radix verbi non eſt יקר, ut Steuchus perperam ſentit, ſed קרה. Unde Onk. vertit ערע, quod *occurrere* & *evenire* ſignificat.

25. *Non ceſſaverunt*] Scribitur יספו pro ספו. Nam Onk. vertit פסקו *ceſſaverunt.* K. tamen exponit pro *adjecerunt*, quòd ſcilicet primâ tantùm die prophetaverint, & deinde non adjecerint prophetare.

26. *Inter ſcriptos*] h. e. Erant de ſeptuaginta illis ſenioribus qui omnes conſcripti erant.

30. *Ingreſſus*] Heb. *collectus eſt.*

31. *Projecit*] Seu *dimiſit.* Onk. tamen vertit רמא *projecit.* R.S. verò exponit פשט *expandit aves illas per univerſa caſtra, altitudine duorum cubitorum, ut ab omnibus capi potuerint.*

32. *Qui parùm collegit, decem Homer collegit*] Diximus Levit. 27. quanta ſit menſura Homer, nempe quam aſinus ferre poteſt, ſecundùm aliquos: unde חמור *aſinus*, & חומר *menſura* eiſdem ſcribuntur literis. Porrò captas aviculas expanderunt & ſuſpenderunt in tabernaculis, ut omnia loca plena avibus cernerentur, nutrientes illas donec majorem partem devoraverunt. Et cùm ſic genio pro voto indulgerent, & nec dum univerſa caro conſumpta eſſet, venit ſuper eos ira Dei, &c.

FAGIUS.

1. *Quæreret occaſionem*] Heb. ויהי העם כמתאוננים רע, *Et fuit populus ſicut injuſte*, vel *iniquè, agentes*, &c. Vel, *fuit populus ſicut injuſtè de aliquo conquerentes.*

h. e. Tunc populus similis fuit iis qui injustè cum aliquò expostulant; q. d. Tunc cœpit populus injustè expostulare cum Mose: quod gravatè Dominus audivit, ægrèque tulit. Et hæc expositio probatur D. K. qui verbum Hebraicum מתאונן *Mithonnen*, per שקר, *Schæker*, *iniquè agere* exponit. Alii exponunt pro קץ *Katz*, *nauseam habere*, & עצב *Azaf*, *mœrore affici*. R. S. exponit per בקש עלילה *occasionem quærere*. Occasionem enim quæsivit populus quomodo recederet à Domino. Et tunc deducitur hoc verbum à nomine תאנה *Thoanah*, quod *occasionē* & *causam* sign. ab אנה *innah*, *causam præbuit*: Quod nomen habetur Jud. 14. 4. ubi de Samsone dicitur quòd *occasionem quæsiverit contra Philistæos*. Et huic sententiæ adstipulatur noster Paraph. suâ paraphrasi. Lxx & Vulg. editio per *murmurare* verterunt. Lxx, Καὶ ἦν ὁ λαὸς γογγύζων πονηρὰ ἐναντι Κυρίου, *Et erat populus murmurans mala coram Domino*. Vulg. editio, *Interea ortum est murmur populi quasi dolentium pro labore, contra Dominum*. Et secundùm illos verbum מתאוננים venit à voce און *On*, quæ *dolorem* & *laborem* sign. hinc התאונן *Hithonen*, i. *præ dolore lugere querulari, & murmurare, juxta illud* Thren. 3. 39. מה יתאונן אדם חי גבר על חטאו, *Quid luget*, sive *dolet, homo vivus, vir de peccato suo?* Et huic sententiæ subscribit Nachmanni. Nec desunt tamen qui etiam pro *mentiri* exponunt: unde sic legunt, *Et fuit populus tanquam mentientes*, &c. ¶ *Accensus est ignis in eis à facie Domini*] i. Ignis à Deo missus. Vocatur *ignis Domini*, ut habet Hebraismus, vel *ignis à facie Domini*, ut habet Chaldaismus, eò quòd cœlitus delapsus est, ut tradunt Hebræi; dein, quòd vehementer grassabatur: quæ enim magna & vehementia sunt cum nomine *Dei* conjunguntur, ut jam sæpe auditum est. ¶ *In extremitatibus castrorum*] Duplex hic intellectus est etiam apud Hebræos. Quidam enim per istos extremos promiscuam illam multitudinem quæ erat in finibus castrorum intelligunt. Alii verò ipsos Seniores exponunt, quos à Domino punitos sentiunt quòd non repressérint murmur populi, aut quòd fortè ipsi quoque murmuraverint. Atque hæc gemina interpretatio nata est ex ambiguitate vocis קצה *Kezeh*, quod modò de infimis modò de summis dici volunt; de cujus vocis significatione videre potes quæ annotavimus in Gen. 47. 2. Mihi videtur simplex esse sensus quòd velit significare ignem deflagrasse & grassatum fuisse in eos qui erat in finibus castrorū, h. e. in vulgus illud collectum ac promiscuum quod cum Israele gressum fuerat ex Ægypto, ut habetur Exod. 12. 38. qui primùm videlicet murmurare cœperunt contra Dominū, atq; eò etiam Israel incitarunt, sicut textus clarè etiam exprimit. Cœpit autem ignis in extremitatibus castrorū, nimirum aliis in terrorē. Unde & textus dicit, *Et clamavit populus ad Mosen*, &c.

3. *Vocatum est nomen loci illius Incendium*] Ad literam est, *Et vocavit nomen*, &c. Subaudi *is qui vocavit*, vel *qui nomen indidit, vocavit nomen*, &c. Et nota quòd Hebræi per activum hoc dicendi genus læpissimè impersonalem locutionem exprimunt.

4. *Porrò promiscuum vulgus quod inter eos erat*] Loquitur de extemis & advenis qui se adjunxerant populo Israelitico, qui in animo suo defecerant à Deo: cum quibus & filii Israel plorantes dixerunt, *Quis cibabit nos carnibus?* &c. Hanc sententiam etiam habet R. S. ut intelligat dici de iis qui videlicet ex Ægyptiis cum eis misti ascendissent, qui idololatriam sapiebant, & ad pessima quæque eos semper induxerant, ut naturâ comparatum est. Contrahunt enim eam res qualitatem quam in aliis juxta se positis senserint. Et hinc perpende quàm verum sit quod vulgò dicitur, *Ex paucis morbidis oviculis infici totum gregem*. Item, *Trahunt hominem commercia, & Talis quisque evadit quales sunt hi cum quibus versatur.* ¶ *Petierunt petitionem*] h. e. Flagrarunt desiderio. Heb. *concupiverunt concupiscentiam*, i. ardenter concupiverunt: habet enim emphasin geminatio verbi. ¶ *Conversi fleverunt*] h. e. Postquam murmuraverunt & conquesti sunt contra Dominum, converterunt se quoque ad fletum. Vel, *aversi fleverunt*, ut quidam legunt. Nam verbum שוב *Schof* utrumque Hebræis, & *conversionem*, & *aversionē* sign. Mihi prima lectio magis probatur.

6. *Anima nostra concupiscit*] Heb. *Anima nostra aresçit*, sive *arida est*: h. e. esurimus. ¶ *Non est quicquam nisi Man in oculis nostris*] h. e. Non quicquam nobis est; tantùm ad Man sunt oculi nostri; q. d. Omnibus rebus caremus quæ dictæ sunt, & fame perimus: tantummodo exspectamus Manna quod Deus detulit de cœlo.

7. *Quasi semen coriandri*, &c.] Assimilatur Manna coriandro non in colore, cùm coriandri semina sint nigra, Man fuerit album, sed quòd figura Man fuerit נרגרים, דקים כרמות נרגרי הגר, *granula subtilia in morem granulorum coriandri*. Manna ergò figurâ simile erat coriandro, colore verò Bdellio. Bdellium autem quidam gemmam albam esse dicunt, alii margaritum album. Cadebat namque Manna in modum minutissimorum granorum alborum, quæ tam cocta quàm incocta comedi poterant. Quidam in mola terebant, alii in mortario tundebant, alii juxta ignem in pulmentum resolvebant. Sed de nomine & ratione Manna Exod. 16. annotavimus.

11. *Quare non inveni gratiam coram te?*] i. Cur non exaudisti preces meas? cur tam infelicem me fecisti ut imponeres, &c. Respicit ad hoc quòd antea deprecatus erat suā vocationē dicens se esse impeditæ linguæ, &c. Exod. 4. 10.

12. *Porta eum in fortitudine tua*] h. e. Tanto studio, diligentiâ & fidelitate quantâ nutrix infantem lactentem portat ac nutrit. Heb. *Porta eum in sinu tuo*, &c.

13. *Flent enim contra me*] Potest etiam legi *apud me*, vel *coram me*.

14. *Quia gravior me est*] i. Major est provincia & gravior quàm ut illam sustinere possim, & illi satisfacere. Lxx ὅτι βαρύ μοι ἐστι τὸ ῥῆμα τοῦτο, *quia gravis est hæc res mihi*.

15. *Si sic tu agis mecum*, &c.] q. d. Si decreveris ut feram populum hunc, interfice me, quæso, si tibi sum gratus, nè posthac subeam hanc infelicitatem & calamitatem regendi populum tam rebellem. Sunt quidam Hebræorū qui hunc locum sic explicant, q. Deus Mosi ostenderit omnia mala quæ adducere vellet super populum: & quòd oraverit Dominū ut se priùs occideret, nè videret istas calamitates.

16. *Congrega coram me septuaginta viros*, &c.] De istis Senioribus & Præfectis diversæ sunt Hebræorum sententiæ. Quidam enim putant eos fuisse qui & in Ægypto seniores & Præfecti populi fuerant, qui cùm condolerent populo presso laboribus, neque tam severè ab ipsis exigerent summam conficiendorum laterum ut illis à Pharaone præceptum erat, & ob id à servis Pharaonis populi causâ verberarentur, ideo meruisse eo beneficio ut ad regimen populi unà cum Mose adlegerentur. Alii dicunt eosdem fuisse seniores qui priùs cum Mose in temporalibus regerent, non autem in spiritualibus, nunc autem illis & curam spiritualium rerum unà cum Mose demandatam à Deo fuisse: ideóque spiritum prophetiæ quoque accepisse, ut eas feliciùs administrarent. De istis Lxx senioribus scribunt quoque Hebræi, quòd Moses ipsis tradiderit & revelaverit verum legis Divinæ intellectum, quem in monte Sinai à Domino acceperat. Sic enim scribunt in suo Thalmud; משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושוע ויהושוע לזקנים וזקנים לנביאים ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה, *Moses accepit legem de Sinai, & tradidit eum Jehosuæ; Jehosua verò Senioribus; Seniores, Prophetis; Prophetæ tradiderunt eam viris synagogæ magnæ*. Per *synagogam magnam* verò intelligi Ezram scribam cum suis sodalibus revertentibus ex Babylonia, qui obliteratam quodammodo Legem החזירו עטרה ליושנה, *restituerunt pristino nitori*, ut Hebræi referunt. Atque ab illis hæc ratio derivata fuit in posteros per Sapientes, succedentibus generationibus. Atque hinc etiam tandem factum est, ut cùm Synagogæ instituerentur in Israel, unicuique Synagogæ Lxx doctores præficerentur: teste etiam D. Hilario, qui in expositione Psalmi 2. *Quare fremuerunt gentes*, &c. sic scribit, *Erat autem jam à Mose ante institutum in omni synagoga* Lxx *esse doctores. Nam idem Moses quamvis V. T. verba in literis condidisset, tamen separata quædam ex occultis Legis secretiora mysteria* Lxx *Senioribus*,

Senioribus, qui doctores deinceps manerent, intimaverat. Cujus doctrinæ etiam Dominus in Euangeliis meminit, dicens, [*Super cathedram Moysi sederunt Scribæ & Pharisæi. Omnia ergò quæcunque dixerint vobis, facite & servate, secundùm verò facta eorum nolite facere.*] *Doctrina verò eorum manſit in posterum.* Hæc Hilarius. Ab istis quoque LXX Senioribus postea venerunt judices ordinarii in singulis civitatibus, quos Hebræi סנהדרין *Sanhedrin* nuncupant, voce scilicet à Græcis desumptâ, quibus συνέδριον *concilium & consessum judicum ac senatorum* sign. & Σύνεδρος *est consessor, assessor, consiliarius, senator*, &c. De quibus infrà copiosiùs dicam, Deut. 16. ¶ *Et præfecti ejus sunt*] Heb. שוטרים *Schotrim*, quæ sign. *partem magistratûs*, h. e. eos qui exsequuntur jussa & decreta magistratûs in populo, quos *Præfectos* & *Lictores* appellare possumus. Vulg. interp. Latinus *magistros* reddidit; LXX γραμματεῖς ponunt. Unde etiam quidam putant ex hoc loco desumptum esse quod in Euangeliis magistratus ac principes populi *Scribæ* appellentur.

17. *Et augebo de spiritu*] Ità habet Compl. quem secutus sum. Sed quia verbum Chaldaicum רבי *Rabe* etiam *magnificare, elevare, & sublimare* sign. ideo commodè sic quoque reddi potest, *Magnificabo*, sive *elevabo, de spiritu qui est super te*, &c. ut innuat se per spiritum illum quo ipse Moses præditus erat, evecturum Seniores illos ad similem quodammodo præstantiam ac dignitatem. Heb. ואצלתי מן הרוח, *Et segregabo*, sive *separabo, de spiritu qui est super te*, &c. Quod ità intelligendum docent Hebræi, non quòd minui debebat spiritus Mosis, sed quòd eodem spiritu illuminari debebant, non aliter quàm si multi ab una lucerna ignem tollant, & ipsa tamen interim nihil perdit nec diminuitur.

20. *Donec fastidiatis*] Expressit Hebraismum, *Donec exeat per nares vestros*: ut *per nares exire* sit fastidire & nauseam habere, sicut fit cùm quis se cibo aliquo nimiùm exsaturat. Alii *narem* pro *ore* positum putant. Unde sic legunt, *Donec exeat ex ore vestro*, h. e. donec evomatis has carnes præ saturitate. ¶ *Erítque vobis in offendiculum*] i. Erit vobis occasio mali, ut pereatis. Heb. *Erit vobis* לזרא *Lezara*; i. *in dispersionem*. Quod bifariàm exponunt: Primùm, q.d. Ex naribus spargetis & flabitis carnes devoratas. Vel, *erit vobis in dispersionem*, scilicet tanquam res abominanda, quam aliquis aversatur, abjicit, & longissimè à se remotam cupit. Nec desunt, teste R.S. qui vocem Hebraicam זרא *Sara* pro *gladio* accipiunt: q.d. erit vobis hæc res in excidium. Quò respexit & Onk. suâ paraphrasi.

23. *Num verbum Domini poterit impediri?*] Heb. *Nunquid manus Domini abbreviabitur*, vel *abbreviata est?* i. Nunquid minor est quàm cùm omnia creavit ex nihilo? *Manus* pro *potentia* sumitur de more linguæ Hebraicæ; loquitur enim Divina Scriptura juxta humanæ naturæ morem: quoniámque hominis robur in brachiis ac manibus ferè consistit, ideo id de Deo prædicant quod de hominibus foret dicendum; non quòd Deo sit adscribendum quod humanum est, sed quòd res Divinas per res nostras intelligamus. Quare dicit Divinam potentiam non esse diminutam, quæ inexhausta est & infiniti roboris. Rectéque hunc locum interpretantur LXX, Μὴ Κυρίου ἡ χεὶρ οὐκ ἐξαρκέσει; *Nunquid non sufficiet manus Domini?* Nam inter multas quas Deo adscribunt proprietates Platonici, est quod vocatur αὐτάρκης, *sibi ipsi sufficiens*; quia ejus vis inexhausta est, & sibi perennis fontis ubertatem subministrat, non aliunde accersitam, sed è domesticis divitiis atque infinitate natam. *Non abbreviari* ergò *manum Dei* est ejus vires nunquam deficere, ut nullo tempore minores sint quia nunquam sunt majores. Quod enim augeri potest, potest etiam decrescere, quia eadem utriusque rei est natura.

25. *Prophetabant & non cessabant*] Sed quid prophetabant? Respondent Hebræi, Dicebant Cantica & laudes Deo, juxtà illud 1 Sam. 10. 5. *Occurres cœtui prophetarum descendentium de excelso, & ante eos psalterium & tympanum, tibia & cithara, & prophetabunt.* Ibi Thargum habet ואינון משבחין *& ipsi laudes dicunt*. Et rursum ibidem, *Et irruit quoque super eum spiritus, & prophetavit*. Thargum, ושבח ביניהם *& laudes dicebat inter eos*. Alii sentiunt eos res futuras quoque prædixisse, & maximè de bello futuro tempore Messiæ contra Gog & Magog: sed judaizat hoc. Verùm tu notabis quòd verbum Hebraicum quod ibi ponitur æquivocum est, *addere, augere*, & *cessare* significans. Unde utroque modo legitur etiam ab Hebræis. Quidam enim sic legunt, *Prophetabant, & non addebant ampliùs*: h. e. tantùm hoc die prophetarunt, & non ampliùs: quo sensu veteres Hebræi accipiunt, teste etiam K. in Rad. suis. Alii verò pro *cessare* exponunt, quos secutus est Onk. Ut sit sensus, quòd ab hoc die non ampliùs destituerit eos spiritus prophetiæ quamdiu præfuerint populo. Priorem sententiam secuti sunt LXX qui verterunt, καὶ ἐπροφήτευσε, καὶ οὐκ ἔτι προσέθηκε, *Et prophetaverunt, & non amplius adjecerunt*. Posteriorem verò Vulg. translatio, quæ habet, *Prophetaverunt, nec ultrà cessaverunt*.

26. *Inter scriptos*, &c.] i. descripti fuerant in albo LXX Seniorum, sed non egressi fuerant de tabernaculum federis cum aliis.

28. *Ab adolescentia sua*] Vel, *à pueritia sua*, & ità vertit Compl. Alii, *de juvenibus ejus*. Prior lectio probatur K. posterior verò A.E.

29. *Num tu æmulationem meam æmularis pro me?*] q.d. Num tu invides aliis suam fortunam mei causâ? quibus tamen ego non invideo: meum potiùs quàm tuum erat æmulari. Annotat hîc R.S. omnem æmulationem esse hominis intendentis animum in hoc, ut vel vindictam inferat, vel ut adjuvet ac promoveat. Verba ejus sunt hæc, כל לשון קנאה אדם הנותן לב על דבר או לנקום או לעזור.

31. *Volare fecit coturnices*] R.D.K. dicit שלו *Selaf*, esse avem pinguissimam, quæ vulgò *Koliah* vel *Qualea* vocatur.

32. *Collegit decem acervos*] Heb. עשרה חמרים *decem Homerim*, quod vertunt *decem Coros*. Est autem חומר, *Homer*, secundùm quosdam Hebræos mensura quam asinus ferre potest: Unde & eisdem literis scribuntur, חמור *Hamor, asinus*, & חומר *Homer, mensura*.

VATABLUS.

1. כמתאוננים] *Sicut injustè de aliquo conquerentes*, i. Tunc populus similis fuit iis qui injustè cum aliquo expostulant. q. d. Tunc cœpit populus injustè expostulare cum Mose: quod gravatè Dominus audivit, ægréque tulit. Hæc expositio probatur docto inter Hebræos. Alii exponunt, *nauseantes*, vel *mœrore affecti*. Magni nominis apud illos vir exponit, *occasionem quærentes*. Occasionem enim quæsivit populus quomodo recederet à Domino. Et tunc deducitur à nomine תואנה quod *occasionem significat*, ab אנה *Innah, causans præbuit*, quod nomen habetur Judicum 14. 4. ubi de Samsone dicitur quòd *occasionem quæsiverit contra Philisthæos*. Huic sententiæ astipulatur Chaldæus paraph. Lxx, quos sequutus est Vetus interpres, verterunt, *Et erat populus murmurans mala contra Dominum*, à voce און quæ dolorem & laborem significat. Hinc התאונן *præ dolore lugere, querulari, & murmurare*, juxta illud Thren. 4. 39. *Quid luget* [sive, *dolet*] *homo vivus?* &c. Non desunt tamen qui etiam pro *mentiri* exponunt, legentes *& fuit populus tanquam mentientes*, &c. ¶ *Incenditque se*, ותבער] *Exarsitque.* ¶ *Ignis ipsius*, אש יהוה] Ad verb. *Ignis Jehovæ*. Anteced. pro Relat. i. ignis à Jehova de cœlo emissus. ¶ *Extremum castrorum*, בקצה המחנה] Ad verb. *In extremitate castrorum*, i. partem quandam castrorum. Alii exponunt, ignem deflagrasse & grassatum fuisse in eos qui erant in finibus castrorum, hoc est, in vulgus illud collectum ac promiscuum, quod cum Israele egressum fuerat ex Ægypto, ut habetur Exod. 12. 38. qui primùm videlicet murmurare cœperunt contra Dominum: atque eò etiam Israelem incitarunt.

2. *Et absorptus est*, ותשקע] i. Exstinctus est.

3. *Vocavítque*, ויקרא] Sub. *Is qui vocavit*, ſive *nomen indidit*. Hebræi per actívum hoc dicendi genus ſæpiſſimè exprimunt, quod Latini per impersonale verbum *vocatum eſt*. ¶ *Thaberah*: תבערה] Sign. *inconſiderationem*. Ratio mox ſequitur cur ità vocatus ſit locus; verſu enim primo dixit, *Incenditque ſe in eos ignis*.

4. *Et aggregatio*, והאספסוף] Significat promiſcuum vulgus externorum & advenarum qui ſeſe adjunxerant populo Iſraelitico, qui in animo ſuo defecerant à Deo: cum quibus & filii Iſrael plorantes dixerunt, *Quis*, &c. Magni nominis apud Hebræos vir dici putat de iis qui ex Ægypto miſti cum eis aſcendiſſent Exod. 12. 38. qui idololatriam reſpiebant, & ad peſſima quæque ſæpe eos induxerant, nam ut ait Ovidius.

——Grex totus in agris
Unius ſcabie cadit & porrigine porci.

¶ *Concupiverunt concupiſcentiam*, התאוו תאוה] *Deſiderarunt deſiderium*. Hebraiſmus, ardenter concupierunt, vel flagrarunt deſiderio. Habet enim emphaſim geminatio verbi. ¶ *Et averſi ſunt*, וישובו] Sub. *A Deo in corde ſuo, defecerunt ab eo*. Alii conjungunt ſequentibus, *& averſi ſunt, & fleverunt*, i. averſi fleverunt: tum hîc diſtinguendum eſt, ut & Hebræi.

5. *Recordamur*, וכרנו] Præt. Heb. pro præſ. ¶ *Gratis*, חנם] i. Vili pretio quaſi gratis.

6. *Anima noſtra arida eſt*, נפשנו יבשה] i. Eſurimus. ¶ *Nec quicquam*, &c. אין כל בלתי] Ad verb. *Non omne, tantummodo ad Man* ſunt *oculi noſtri*. Acſi dicerent, Omnibus rebus quæ dictæ ſunt, caremus, & fame perimus, tantummodo Man expectamus.

7. *Et color ejus*, &c. ועינו וגו'] i. Man erat album velut bdellium. De hoc manna habes eadem & Exod. 16. 31. niſi quòd hîc additur, *habuiſſe ſpeciem bdellii*, quod quidam gemmam albam eſſe dicunt, alii margaritam albam. Vide Gen. 2. 12. Cadebat namque manna in modum minutiſſimorum granorum alborum, quæ tam cocta quàm incocta comedi poterant: quidam in mola terebant, alii mortario tundebant, alii juxta ignem in pulmentum reſolvebant.

8. *Recentis olei*, לשד השמן] *Viridis olei*. Alii, *partis eximiæ olei*, vel, *humiditatis*, h. e. olei ſuaviſſimi. Chaldæus paraph. *paſtæ oleatæ*.

9. *Man* ſtatim *ſuper illum*, המן עליו] *Man unà cum illo*.

10. *Ipſi quoque Moſeh diſplicuit*, ובעיני משה רע] Ad verb. *Et in oculis Moſeh malum*.

11. *Malefeciſti ſervo tuo?* הרעות לעבדך] *Afflixiſti ſervum tuum?* ¶ *Non inveni gratiam*, &c. לא מצתי חן וגו'] Hebraiſmus, Cur non exaudiſti preces meas, cur tam infelicem me feciſti, ut imponeres, &c? Reſpicit ad hoc quod antea deprecatus erat ſuam vocationem, dicens ſe eſſe impeditæ linguæ, &c. Exod. 3. c. 11.

12. *De qua juràſti*, &c. אשר נשבעת לאבותיו] i. Quam interpoſito juramento pollicitus es te daturum Patribus ejus.

13. *Adversùm me*, עלי] *Coram me*.

14. *Supra vires meas eſt*, כבד ממני] Ad verb. *gravior eſt à me*, i. gravior & major eſt provincia illa quàm ut illam viribus meis ſuſtinere poſſim.

15. *Quòd ſi ità*, &c. ואם ככה וגו'] Verti poteſt per futurum, *Quòd ſi ita fuerit, ſis mecum*, i. Quòd ſi decreveris me portaturum univerſum populum iſtum, interfice me, quæſo, ſi tibi ſum gratus; nè videam miſeriam meam, aut nè poſthac ſubeam tantam calamitatem & infelicitatem regendi populum tam rebellem. Quidam Hebræorum ſic exponunt quaſi Deus Moſi oſtenderit omnia mala quæ immittere vellet ſuper populum; propterea oraverit Dominum ut priùs ipſum occideret quàm videret ipſius calamitates.

16. *Quòd ſint ſeniores*, &c. כי הם זקני] i. Quos revera ſcis eſſe ſenes & dignos qui præſint aliis.

17. *Et ſeparabo*, ואצלתי] *Et capiam*, vel *tollam*.

18. *Præparate vos*, התקדשו] Ad verb. *Sanctificamini*, i. date operam ut puri ſitis & incontaminati. ¶ *In auribus Jehovæ*, באזני יהוה] i. Me audiente. Anteced. pro relat.

20. *Uſque ad menſem dierum*, עד חודש ימים] Sic vocant Hebræi menſem integrum conſtantem ſuis diebus. ¶ *In abominationem*, לזרא] *In nauſeam*. Alii, *in diſperſionem*, q. d. ex naribus ſpargetis & flabitis carnes devoratas, vel tanquam rem abominandam quam aliquis averſatur, abjicit, & longiſſimè à ſe remotam cupit. Quidam (ut admonet magni nominis apud Hebræos vir) accipiunt pro gladio: acſi dicat, hæc res erit vobis excidio. Chaldæus paraph. *in offendiculum*. ¶ *Huc*, זה] Ad locum ſignificat זה, ut & infrà 22. 19. In loco, *Manete quaſo* בזה *hic*, ſive *in loco iſto*.

21. *Dicis*, אמרת] Præt. Heb. pro præſ.

22. *Et ſufficient illis?* ומצא להם] q. d. Fieri non poteſt ut oves & boves mactari poſſint in tanta abundantia ut ſufficiant tantæ multitudini: etiam piſces maris omnes congregati in unum non ſufficerent illis.

23. *Manus Jehova*, היד יהוה] i. Nunquid manus mea minor eſt quàm cùm omnia creavi ex nihilo? *Manus* pro *potentia* phraſi Hebraica ponitur. Loquitur autem Scriptura juxta humanæ naturæ morem; quoniam enim hominis robur in brachiis ac manibus ferè conſiſtit, ideo id de Deo prædicat quod de hominibus tantùm dici ſolet. Non quòd Deo ſit adſcribendum quod humanum eſt, ſed quòd res Divinas faciliùs per res noſtras intelligamus. Quare dicit Divinam potentiam non eſſe diminutam quæ inexhauſta eſt, & infiniti roboris. Rectè locum iſtum Lxx interpretantur, Μὴ κυείᾳ ἡ χεὶρ ἐκ ἐξαρκέσει; i. *Nunquid non ſufficiet manus Domini?* ¶ *Videbis*, &c. תראה חיקרך וגו'] Hebraiſmus, experieris an præſtare poſſim quæ pollicitus ſum, an non. Verbum pro Promiſſionibus.

24. *Egreſſus eſt autem*, ויצא] Nempe de tabernaculo Eccleſiæ.

25. *Et ſeparavit*, ויאצל] *Et ſegregavit*, vel, *& accepit*. Ut v. 17. ¶ *Prophetaverunt, & non addiderunt*: ויתנבאו ולא יספו] Hîc *Prophetare* Hebræi exponunt *cantica & laudes dicere*, juxta illud 1 Sam. 10. 5. *Obvium habebis cœtum Prophetarum deſcendentium de Bamah, & ante eos erunt lyra, tympanum, & tibia, & cithara, & ipſi Prophetantes*. Quo loco Chaldæus paraph. habet, *& ipſi laudes dicunt*. Et v. 10. *Et requievit ſuper eum Spiritus Dei, & prophetavit in medio eorum*. Ubi rurſum Chaldæus paraph. *& laudes dicebat inter eos*. Quod dicit, *Et non addiderunt*, à יסף, ſub. *prophetare*, q. d. Tantùm hoc die prophetarunt, & non ampliùs: quo ſenſu locum iſtum exponunt veteres Hebræi, ut annotat doctus inter illos. Alii à סוף, quod *deficere & deſinere*, ſive *ceſſare* ſign. vertunt, *& non ceſſaverunt*; quos ſequitur Chaldæus paraph. Senſus igitur erit, quòd ab hoc die non ampliùs deſtituerit eos Spiritus Prophetiæ quamdiu præfuerunt populo. Quorum Sententiam ſecuti ſunt Lxx interpretes.

26. *Remanſerunt autem*, וישארו] *Relicti autem fuerunt*, & non fuerunt adducti à Moſe ad oſtium tabernaculi.

28. *Ex juvenibus ejus*, מבחוריו] Quos ſcilicet delegerat ut ſibi miniſtrarent. Alii, à *puritia ſua*, ità Chaldæus paraph. & doctus inter Hebræos. Priorem interpretationem probat ex doctis Hebræorum alter.

29. *Nunquid æmularis*, &c. התקנא אתה לי] i. Nunquid tu invides aliis ſuam benedictionem mei causâ, quibus tamen ego non invideo, cùm meum ſit potius quàm tuum æmulari? ¶ *Et utinam*, ומי יתן] Ad verb. *Et quis det*. Hebraiſmus.

30. *Recepit itaque ſeſe*, ויאסף] Ad verb. *Et recollegit ſeſe*.

31. *Adduxítque*, ויגז] Ad verb. *Et avulſit*, vel, *amovit*, i. arreptas tranſtulit, ſive avolare fecit. ¶ *Et dimiſit*, וישט] Sub. *illas*; q. d. Ceſſavit ventus ille dum fuerunt juxta caſtra. ¶ *Iſinere diei*, &c. וכדרך יום וגו'] Ad verb. *Secundùm iter diei hinc, & ſecundùm iter diei illinc in circuitibus caſtrorum, & ſecundùm duos cubitos ſuper*

per faciem terræ, i. tanto ſpatio quantum uno die confici poteſt, nec altiùs attollebant ſeſe à terra duobus cubitis.

32. *Qui pauciores* colligit, המעיט] Ad verb. *diminuens*, i. qui minus collegerat. ¶ *Cumulos*, חמרים] *Acervos*. Ad verb. *homerim*, quod vertunt *choros*. Quidam Hebræorum interpretantur menſuram quam aſinus ferre poteſt, unde & iiſdem literis ſcribuntur, חמור *hamor*, *aſinus*, & חומר *homer*, *chorus*, *menſura*. ¶ *Et expanderunt*, &c. וישטחו להם וגו׳] i. Captas aviculas expanderunt per circuitum tabernaculorum, ut omnia plena avibus cernerentur, nutrientes illas donec majorem partem devorarunt.

33. *Conciſa eſſet*, יכרת] *Confecta eſſet*. Fut. Heb. pro præt.

34. *Et vocatum eſt*, ויקרא] Ad verb. *Et vocavit*, ſub. *is qui vocavit*, ſive *nomen indidit*. ¶ *Cibroth-hathaavah*, קברות התאוה] i. *Sepulcra concupiſcentiæ*. ¶ *Concupiſcentem*, המתאוים] Sub. *carnes*, i. qui flagravit deſiderio carnium.

35. *Et ſubſtiterunt*, &c. ויהיו בחצרות] Ad verb. *Et fuerunt in Haſeroth*. Antec. pro. Rel.

CASTALIO.

23. *Manus*] i. Potentia.

25. *Sine intermiſſione vaticinabantur*] Ad verb. *Ità vaticinabantur ut nihil adderent*, h. e. ut id unum continenter agerent.

CLARIUS.

1. *Extremam caſtrorum partem*] Quidam intelligunt eos qui infimum in caſtris tenebant locum, ut erat vulgus promiſcuum, quod primum cœpit tædere & murmurare contra Dominum. Fortaſſe præſertim ex Ægyptiis fuere, qui ſecuti fuerant Iſraelitas.

7. *Quaſi ſemen coriandri*] De hoc quoque habes Exodi 16. niſi quòd hîc additur, habens ſpeciem bdellii, quod quidam gemmam albam eſſe dicunt, alii margaritâ albam. Cadebat námq; manna in modum minutiſſimorum granorum alborum quæ tam cocta quàm incocta comedi poterant.

17. *Auferam de ſpiritu tuo*] Non quòd tu poſtea minor ſis futurus, ſed tollam de ſpiritu tuo, ſicut multi ab una lucerna tollunt ignem, & tamen lucerna nihil perdit.

32. *Et expanderunt eas*] Suſpenderunt eas in tabernaculis, ut omnia loca plena avibus cernerentur, nutrientes illas, donec majorem partem devoraverunt.

DRUSIUS.

1. *Populus*] R.S. *Non eſt populus niſi improbi*. Hoc vult dicere, cùm Scriptura dicit *populus* abſolutè, de malis loquitur; cùm dicit *populus meus*, de bonis. Phefictha, *In pleriſque locis ubi dicitur* populus, *de improbis ſermo eſt, ut, Quid faciam populo huic? cùm autem dicit*, Populus meus, *Non eſt populus niſi recti. Sic, Dimitte populum meum.* R.S. *Cùm de probis & rectis ſermo eſt, vocat eos, Populus meus; ut, Populi mi, quid feci tibi?* An hoc perpetuum ſit, neſcio: hoc ſcio, locum hunc, *Et erat populus*, de improbis exponi.

3. *Thabera*] Nomen loci. Sonat ut ſi dicas *Incendium* aut *Exarſio*. Res cum nomine convenit. Nam exarſit ibi in populum *ignis* DOMINI, quæ eſt ira vehementer accenſa; ut *flamma* DOMINI, flamma luculenta: aut ira ardens à DOMINO. Sic alibi, *Exarſit velut ignis excandeſcentia tua*. Et Pſal. 78. 21. *Ignis exarſit in Jacob, & etiam ira accenſa eſt in Iſrael*. Idem aliter. Nam *ignis* ira ardens: unde qui iratus eſt proverbialiter dicitur *ignem ſpirare*. Alioquin *ignis* vocatur hoſtis, & aliquando bellum.

4. *Redierunt & fleverunt*] i. Denuo fleverunt. Hinc adverbium שוב *denuo*, *iterum*, *rurſum*; quod Chaldæi dicunt תוב, Sin in Thau versâ, & Thalmudici, תו, reſectâ literâ ultimâ. Vetus interp. *ſedens & flens*. Priùs erat in Lxx, καὶ ἐκαθίσαντες ἔκλαιον, & *ſedentes fleverunt*. Ambo legerunt וישבו aliis punctis vocalibus. Quod certè nunquam feciſſent, ſi tunc puncta fuiſſent adſcripta libris Myſticis. At aliqua, inquiunt, exemplaria erant punctata. Hoc quam facilè dicitur, tam facilè negari poteſt. Probetur. Nam qui affirmat aliquid probare debet, non qui negat. Probatio enim incumbit affirmanti: ut vulgò loquuntur in ſcholis.

5. *Recordamur piſcium quos edebamus in Ægypto gratis.*] Nam piſcatio libera erat in loco ubi habitabant; atque ità gratis edebant piſces, quos ipſi ex Nilo extraxiſſent. Aut cùm Nilus exundaſſet more ſuo, & rurſum rediiſſet in locum ſuum, piſces remanebant in foſſis & lacunis; quos uxores eorum inde ſumebant & reponebant in cadis ſuis. *Gratis* ergò, i. abſque pretio. Ineptiunt qui hîc *gratis* exponunt *abſque præcepto*. Vide notas majores noſtras ad hunc locum, ſi tibi vacat, & ſi vis aut lubet. ¶ Opinio Ebræorum eſt, quæ firmatur autoritate libri qui vulgò inſcribitur *Sapientia Salomonis*, Iſraelitas in Manna guſtaſſe quem vellent cibum, quinque ſpeciebus exceptis, quæ hîc memorantur, *Recordamur cucumerum & peponum, & porrorum, & ceparum, & alliorum*. Sed ibi mentio etiam *piſcium quos in Ægypto gratis edebant*. Plures ergò ſpecies erant quàm quinque. Phefictha, *Quare guſtarunt in Manna omnia genera ciborum, hiſce quinque ſpeciebus exceptis? Quia ſunt duræ concoctionis ad doctrinam*. R. Salomo Gallus, *Dicit R. Simeon, Quare manna vertitur in omnia, his exceptis? Quia ſunt dura obſtetricibus, quæ mulieri dicunt, Nè comedito allium aut cepe propter infantem*, &c. Ab hac duritia Cucumeres fortè dicti קשואים à verbo קשה, quod ſign. *durum eſſe*. Id opinatus fuit ex Ebræis Abenezra, ſcribens א eſſe loco ה, ſicut in תלואים *ſuſpenſi*, quòd à תלה *ſuſpendit*. Vocantur cucumeres Græcè σίκυες in Lex. veteri, & σικυοὶ vel σίκυοι in edit. τῶν Lxx, à ſing. σίκυος, qui & σικυὸς cum accentu in ultima: unde σικυὸς ἐξεδέσμος *qui eſui eſt*. Chaldaicum nomen eſt apud Onc. בוציניא, & apud alios קטיא, videlicet ex Ebræo קשואים, Sin in Theth versâ. ¶ *Pepones* interpres Jeroſ. appellat מלפפוניא, & Jon. מלפפוניא, quæ corrupta mihi videntur ex Græco μηλοπέπων. Abenezra obſervat vocem Ebræam אבטיחים natam eſſe ex lingua Cedarena, h. e. Arabica, in qua בטיחא eſt *pepon*. Sylvaticus, *Bateca*, *melo magnus*, *viridis*: *Augeria quibuſdam*. In Gloſſis Arabicis reperio *Bathiech* & *Rahera* eodem ſenſu. ¶ *Porrum* Ebraicè hîc חציר dicitur, quod ſæpius eſt nomen generis, & quamvis herbam denotat. In Onc. eſt כרתי, & alibi כרת, fortè à Græco κόρτος, quod eſt interpretamentum חציר. Sed nihil definio. Interpres Jeroſ. כרתיא. Sic enim legendum, non ברתיא per Beth. Jon. verò קפלוטא *porrorum capitatorum*. Nam קפלוטא *porrum capitatum*. David Pomarius exponit *porrum habens caput*; & interpretatur *aſcalonium*, *ſcalogna*. Sed כריש *porrum*, unde כרישים *porrorum*, quo R. S. hîc uſus fuit. A כרש eſt כרת, Sin in Thau mutatâ. Hoc probabilius mihi videtur. Sunt qui כרישין exponunt *Vicia*; quæ potiùs כרשינין vocantur. Arabicè *Kurat* vel *Curat* eſt *porrum*. Senes hîc habent ἐκ τὰ πράσα. In tractatu De cultu extraneo כרתי *vernacule Poris*, i. *porrum*, fol. 10. p. 1. Addam coronidis loco Jeſ. 40. 7. חציר, Sym. κόρτος *fœnum*. Aq. πράσον, quod imperitia corrupit in σεὶς ὄν. Vide Procopium Gazæum. ¶ *Cepas* Græci vocant τὰ κρόμμυα. Dicimus autem *cepa* & *cepe*. Ebraicè eſt בצלים, cujus ſing. בָּצָל, pro quo in Nomenclatore Eliæ Levitæ perperam eſt בֶּצֶל. Arabes hâc voce utuntur; nam in Sylvatico *Baſſal*. Stephanus Arabicarum vocum collector *baſal* & *baſalum* habet. Simo Januenſis in Clavi ſanationis, *Baſal azir*, *Cepe azir*. ¶ *Allia*, שומים vocantur a ſing. שום *allium*, quod Arabicè & Chaldaicè תום, unde apud Sylvaticum *Thaim* vel *Thaon*, *allium*. Onc. hîc habet רומי in numero multitudinis. Lxx, καὶ τὰ σκόροδα, quæ uſitatiùs σκόροδα vocantur, ab odoris gravitate. Lex. vetus Σκόροδον, *allium*, *neccar*. Allia & cepas quotidie comedunt hodie Judæi, unde tantopere fœtent. Joh. Iſahac in Colloquiis ſuis hanc rationem putat eſſe, quòd majores eorum in Ægypto hoc cibo delectati ſint. Ego aliam cauſſam eſſe ſuſpi-

cor, quam aliàs indicabo, si Deus voluerit. שום, & תום, ut שור & תור *bos*, unde תורא in idiomate Syro & תורא, à quo Latinum, *taurus*. Vide Cadmum meum.

6. *Manna*, ut dictum est, habebat in se omnem saporis suavitatem. Quidam excipiunt species suprà memoratas; alii nihil excipiunt. Qui nihil excipiunt, viderint quid respondeant ad locum modò productum. Nam si saporem habebat quinque specierum illarum, cur tantopere desiderarunt & concupiverunt eas? Idem dicendum de Piscibus. Quocirca miror Nicolaum ità scribentem, *Sapiebat pisces quando desiderabant pisces, & desiderantibus carnes similiter vertebatur eis in saporem carnis.* Cur ergò desiderabant carnes? Phesictha, *Licèt gustarent in Man omnes species ciborum & omnes species potuum, quia non videbant eas, erat in oculis eorum tanquam nihil, sicut dicitur, Præter quod in Man oculi nostri.* Quæ infirmantur ex ipso Mose, qui scribit Man habuisse saporem mellis. Respondent saporem hunc naturalem fuisse, illum autem supernaturalem; quem aiunt rursum duplicem fuisse sapidum bonis, & insipidum malis. Sic dico, Bonis sapiebat quod volebant; & licèt naturâ suâ dulcis esset, tamen malis hominibus non erat cibus dulcis sed insipidus. Id affirmat autor Sapientiæ, c. 16. Fides penes ipsum esto. Ego hîc nihil statuo. Hoc tantùm, *Animam* dici Ebræis eam facultatem quâ concupiscimus, quæ sedem habet in jecore, ut Abenezra opinatur; unde *anima arida*, non tantùm quæ sitit, sed etiam quæ esurit. Arescit enim cupiditas quando nihil est eorum quæ concupiscit.

7. *Man erat sicut semen coriandri, & color ejus sicut color bdellii*] Coriandri semen nigrum est, bdellium album. Erat ergò sicut semen coriandri, quod גד vocant, in figura & quantitate. De bdellio mox. *Coriandrum* à Jon. redditur כוסבר, quæ vox etiam Arabibus in usu. Nam dicunt אל כוסבר *Alchusbor*, vel *Chusbor*, aut *Chusbar*. In Glossis Arabicis invenio *Kusbor*, *Kusbera*, *Kusbara*, & *Kusibara*; & apud RR. כוסברתא *Chusburtha*. De גד Abenezra, *Sunt qui dicunt esse Coriandrum, & sunt qui dicunt esse Sinapi, & ego nescio quid sit.* Si tu nescis ò Sophe, nos tamen id scimus beneficio interpretum antiquorum, quorum adjuti operâ linguam hanc multò meliùs intelligimus quàm vos Judæi; ut completum nunc videatur vaticinium Noe, *Dilatet Deus Japheth, & habitet in tentoriis Sem.* Nam beneficio linguarum etiam sacras literas meliùs intelligimus. ¶ *Bdellium* Ebraicè dicitur *bdolach*, & Chaldaicè *bdolcha*. Vox ipsa quadrat cum *bdellio* Dioscoridis, res diversa videtur. Nam *bdolach*, si non fallunt nos Ebræi, nomen est lapidis de quo fusè Benjamin in Itinerario suo. In lapide Judæi omnes uno ore consentiunt, quem aiunt album esse. Color ergò bdellii albus. Mentio ejus Gen. 2. *ubi bdellium & lapis Soham.* R. D. ait esse nomen gemmæ. Sic etiam R. S. *Nomen est*, inquit, *lapidis pretiosi, Crystal.* Cui firmando edit. Græca, in qua κρυσάλλιν. Nicolaus, *Bdellium & album & lucidum sicut crystallus.* Sunt qui de Adamante suspicantur. Alii dicunt esse lapidem album, quem perforant, & convertunt ex eo lapides, ex quibus torquem faciunt. Elias Levita in Thesbite, *Interpres Christianorum exposuit Bdellium; & dixit mihi Cardinalis discipulus meus se nescire quid esset Bdellium; duntaxat videbatur ei desumptum ex Bdolach.* Quidam gummi arboris bdellii significari censent, quod est translucidum. Vide Plinium & Dioscoridem.

12. *Portatur in sinu infans*] *Cubat in sinu uxor*, Deut. 28. 54. Mich. 7. 5. & *maritus*, Deut. 28. 56. *Recumbit in sinu*, qui charus est; ut Christus *in sinu Patris*, Jon. 1. 18. & Joannes *in sinu Christi*, Joh. 13. 23. De vocabulo Ebræo Abenmelech, *Id quod est supra cingulum inter vestes vocatur* חיק *Sinus* aut *Gremium*; *& sunt qui exponunt Domum brachii, ut R. Saadia. Nam in terra Ismael Domus brachiorum sunt latæ & amplæ, in quibus portant res omnes: verùm in terra Edom domus brachiorum sunt angustæ, & homines illius terræ cingunt lumbos suos super vestes suas: & id quod supra cingulum est vocatur* חיק *Simus.* In eodem versu אומן malè à Hieronymo & Sante redditur *nutrix*, cùm sit *nutritor*, qui aliquem nutrit. *Nutrix* enim אמנת dicitur.

15. *Videt malum*, qui patitur: *videt bonum*, qui eo fruitur. *Nè videam malum meum.* Lxx τὴν κάκωσίν μου, *vexationem aut afflictionem meam.* Sic רעה sumitur in illo, *Sufficit diei malitia sua*, i. vexatio. Interpres Jerosol. *nè videam malum eorum*, videlicet Israelitarum, qui sunt populus meus. Secutus est correctionem Scribarum. R. S. *Debuisset scribere* [*malum eorum*] *& hoc unum est ex correctionibus Scribarum quæ in lege.* Mens horum verborum, Scribæ hunc locum correxerunt, & pro *malum meum* exposuerunt *malum eorum*, i. רעתם. Quid sentiendum sit de hac correctione Scribarum dicam aliàs. Judæi non videntur magni eas facere. Abenezra, *Nè videam amplius malum in quo ego nunc sum: nec est opus correctione Scribarum.* Hiscuni nihil dissidet ab eo: Nam eodem modo hunc locum explicat. In margine Venetæ edit. *Una est ex octodecim vocibus quæ à Scribis correctæ sunt.* Vide Petrum Galatinum de his.

16. *Congrega mihi* Lxx *viros è Senibus Israel*] Nam solus non poterat portare onus populi. Priores autem, qui antea fuerant, occisi erant vel ob negotium Vituli, vel ob murmurationes eorum. R. S. scribit eos consumptos fuisse igne qui exarsit in loco *Thabera* dicto, qui alio nomine vocatur *Sepulcra concupiscentiæ.* Cæterùm *Senes* Lxx πρεσβυτέρους appellant, i. *seniores.* Id aliquæ edit. Latinæ habent. *Senior* pro *sene* insolens non est. Nomen est non tam ætatis quàm dignitatis. Sanè qui magistratum gerebant *Senes* olim dicebantur, unde & *Senatorum* nomen, & γερουσία *Senatus.* Autor Josephus Ant. hist. l. 4. c. 8. Senes olim fuisse in quaque urbe qui eam regebant, numero septem, quibus adjuncti erant Levitici generis duo.

17. *Seponam de spiritu tuo, & ponam super eos*] Spiritum intelligit sapientiæ: Quem ità seponebat ut tamen Mosi nihil decederet, veluti cùm ex una lucerna aliam accendimus, quæ tamen nihil perdit aut amittit. Abenezra, *Quòd si detur de sapientia Ruben Simeoni, non minuitur sapientia ejus, sed relinquitur ut antea fuerat: Quod probabis simili à lucerna sumpta.* ¶ *Lxx* Senes vocantur ab Ebræis *Sanhedrin*, & *Judices Synedrii magni*, quod vocant *Sanhedri gedola.* Vox hæc mutuò sumpta à Græcis. Nugantur enim qui eos dictos existimant quòd Legem decorarent interpretatione suâ, & pulchram rectámque redderent Scripturam, unam cum alia conciliantes. Nam ut demus מהדרין significare *decorantes*, non facilè probabunt סין *legem* denotare. Ego certè illo sensu hanc vocem nusquam legi. De his Senibus intelligendus liber Aboth, quo in loco ità scribit, *Moses accepit Legem è Sinai, quam tradidit Josuæ, Josua Senibus, & Senes Prophetis; Prophetæ autem tradiderunt eam Viris synagogæ magnæ.* Est genus quoddam Judæorum qui vocantur *Rabbaniim.* His persuasissimum Legem traditam cum vera ejus interpretaione, quam appellant *Legem ore tenu traditam*; unde postea Thalmud confectum sit: quod Caræi, alterum genus Judæorum, tanquam humanas traditiones penitus rejiciunt. Viri magnæ synagogæ fuit Ezras & socii ejus, qui Legem restituerunt pristino nitori. Hoc significant cùm dicunt, החזירו עטרה על יושנה Nam per *coronam intelligunt* Legem, & ישן est *antiquitas, vetustas*, à ישן *vetus*, sicut ישר ἰσότης dicitur à ישר *rectus. Senes* vocantur etiam Lxx interpretes. De Judicibus Sanhedrin legimus in Phesictha 45. 3. Dicit R. Abba, *Non faciunt sedere in synedrio nisi aspectu reverendos, sapientes, senes, magiæ peritos, & callentes septuaginta linguas, nè sit in ordine illo qui audiat loquentes per interpretem.* Notatum à viro docto (de quo tamen ego vehementer dubito) cùm synagogæ instituerentur, unicuique Lxx Doctores præfectos fuisse. Quod probat autoritate Hilarii. Ego certiorem probationem requiro. Neque enim Patribus de rebus Ebræorum loquentibus ubique credendum. Legendi sunt cum judicio. Scribit hoc Hilarius in expositione Psalmi secundi. Ego nusquam alibi legere memini: Nec tamen prop-

pterea verum non est. Quæramus amplius. Quod hic dies ignorat, alius fortasse docebit qui tam multa nos docuit.

22. *An oves & boves*, &c.] R. Aquiba Mosen hîc dubitasse putat de Dei potentia, ac proinde peccasse; nec tamen punitum fuisse, propterea quòd publice non peccaverit. Contrà R. Simeon, negat eum dubitasse; quem sequuntur Doctores catholici, dicentes Mosen non dubitasse de impletione verbi Dei, cùm esset fidelissimus in tota domo ejus; sed quia modus impletionis non erat ei patefactus, quæsivit quâ ratione id fieri posset; quod sine peccato fieri poterat, ut cùm virgo Maria quæreret ab Angelo, *Quomodo fiet istud?* Vide Glossas Nicolai de Lira, ubi perperam *R. Salomo* legitur pro *R. Simeon*. Tu emenda, si placet.

23. *Nunquid manus* DOMINI *decurtata est?*] An, inquit, imminuta est potentia DOMINI, ut non possit facere quod decrevit? Nam *manus* est robur ac potentia. Robur enim hominis consistit potissimùm in manibus. Ut hic *decurtari manus*, sic alibi dicitur *abbreviari spiritus* DOMINI, videlicet Mich. 2. 7. & Job 21. 4. Quæ Lira produxit ad v. 22. ea sumpsit ex R. Salomone, in quo, *Hoc est unum ex quatuor quæ R. Aquiba exposuit aliter quàm R. Simeon*, &c. Quis iste R. Simeon? Absolutè R. Simeon vocatur Johai F. Vide Johasin 68. 1. Discipulus fuit R. Aquibæ. Nam in loco citato, *Ivit ad discendum Legem apud R. Jochanan filium Nuri: sed præceptor ejus illustris fuit R. Aquiba.*

26. *Et ipsi erant in conscriptis*] Sermo est de Eldad & Medad, qui erant inter conscriptos à Mose, sed vocati ad tentorium non venerant. Remanserunt enim in castris, ubi prophetarunt. Jon. hoc loco, *Et ipsi ex Senibus qui ascenderunt in schedulis conscripti.* Hoc nunc illustrabo ex scriptis Doctorum. Igitur R. S. *Conscripti erant omnes nuncupatis nominibus per sortem educendis. Nam supputatio ascendebat pro* 12 *tribubus: seni erant ex quaque tribu, exceptis duabus, in quibus erant quini duntaxat. Dixit Moses, Tribus non audiet me si senex unus deerit ad justum numerum. Quid fecit? Accepit* LXXII *schedulas, & scripsit super* LXX, SENEX; *& super duas*, PARS: *elegitque ex quaque tribu sex, & erant* LXXII. *Dixit eis, Tollite schedulas vestras è medio pyxidis. Is in cujus manum ascenderat* SENEX, *sanctificatus fuit; & is in cujus manu ascenderat* PARS, *ei dixit, Deus non vult te.* Phesictha, *Quâ horâ dixit ei Deus, Congrega mihi Lxx viros*] *dixit Moses, Quomodo hoc faciam? si elegero sex ex singulis tribubus, invenientur duo supereſſe: si verò elegero quinque ex singulis, invenientur decem deesse. Quòd si elegero sex ex tribu hac, & quinque ex tribu illa, ego æmulationem excitabo inter tribus. Quid fecit? Elegit sibi sex, & protulit* LXXII *schedulas. Super Lxx scripsit* זקן SENEX, *& reliquit duas* PARTES: *simul prehendit eas, & posuit in pyxide. Dixit eis, Venite & accipite schedulas vestras. Si cui veniebat in manum* SENEX, *dicebat ei, Antea sanctificavit te Deus benedictus: ei verò in cujus manum veniebat* חלק PARS, *dicebat, Non cupio ego te: quid faciam tibi? Ideo dicitur, Et ipsi erant in conscriptis*] *quia erant in medio pyxidum inter eos qui conscripti erant* SENEX: *ascendit in manus eorum papyrus* חלק PARS. *Non enim dicit, Et ipsi conscripti erant*] *sed, Ipsi erant in conscriptis*] Vide sequentia.

28. בחור *electus*, qui & בחיר formâ participii Chaldaicâ, Plur. בחורים *electi*, unde hîc מבחריו *ex electis ejus*. sub. *pueris* ac *ministris*. Cave spernas. Alia interpretatio, *à juventute sua*. Qui minister fuerat Mosis ab eo tempore quo adhuc juvenis erat. Quidam, *propter juventutem ejus*. Nam quia juvenis erat & ab usu rerum imperitus, ideo Mosi ministrabat. Non admodum probo. Nam Josua mortuus est filius CX annorum. Eximè annos quibus fuit in deserto & in terra Israel, invenies eum, cùm exiret ex Ægypto, egisse annum XL, aut præter propter. בחורים *juventus* ut נעורים *adolescentia*, זקנים *senectus*. Qui vertunt *ex juvenibus ejus*, potiùs interpretantur מבחוריו à sing. בחור *juvenis*, formæ תנור *furnus*. Appellatio ab *eligendo*. Nam ab anno XX eligebantur ad militiam. Sed & ad alia negotia. Nam eâ ætate idonei sunt ad plurima.

31. *Abripuit coturnices à mari*] ἀπὸ θαλάσσης, potiùs quàm *è mari*. Nam non è mari eduxit eas, sed à plaga illa ubi erat mare, h. e. ab *Occidente*. Unde sæpe *mare* sumitur pro *occidente*. Aut à mari algoso, quod vocant *mare rubrum*, à quo non longè aberant. De mari Mediterraneo etiam Jonathan interpretatur, quod vocat *mare magnum*, ad differentiam aliorum marium quæ in terra Chanaan. Vocatur quoque *mare Syriacum*, & *Hispanicum*, & *mare ultimum*, i. אחרון. Nam אחור *Occidens*, quòd is qui solem orientem respicit Occidentem habeat à tergo post se.

32. *Omni die*] i. Omni tempore, semper; aut *die toto*. Nam כל tam *totus*, i. ὅλος, quàm *omnis*, i. πᾶς. ¶ חמרים non tam *acervi* aut *cumuli* quàm *Cori*. Nam est genus mensuræ hoc loco. Sanè interp. noster vertit *decem Coros*. Est autem *Corus* mensura quæ & *Homer*. Hieron. in Jesaiam, *Pro triginta Modiis, qui Ebraicè dicitur Homer, Lxx* ἀρτάβας ἕξ, *quæ mensura Ægyptia est, & facit Modios triginta*. Per *Modios* intelligit Sata. Nam mensura hæc continet xxx Sata. In lib. Mandatorum 194. 4. *Homer est Corus, & sunt xxx Sata*, &c. Josephus Antiq. l. 15. c. 12. similiter Homer *Corum* reddit, & ait, ὁ δὴ κόρος δύναται μεδίμνους Ἀττικὰς δέκα, *medimnos Atticos decem*. Perperam Rufinus, *Modia Attica decem*. Hiscuni, *Sunt in Homer xxx Sata. Ecce decem Cori continent trecenta Sata, Ecce quotidie decem Sata ei qui parùm collegerat.* Continet etiam x Ephas, quæ faciunt Sata xxx. Nam Epha habet Sata tria. Phesictha, 46. 2. *Homer continet decies Ephan, sive, quod idem, x Ephas. Ecce c Ephas colligebat is qui minimum. Sic dico, Pigri & abscissi, qui inter eos, collegerunt c Ephas. Quid dicemus de impigris & industriis?* Videndus Lira ad hunc locum.

34. *Sepulcra concupiscentiæ* dicta quòd in eo loco populus carnes indebitè concupiverit. Quidam explicant *Sepulcra concupiscentium*, aut *concupiscentis populi*, ut sit abstractum pro concreto. Sic תאוה, quod nunc in Ebræo, usurpatur in illo. *Omni die avet aviditas*, i. avarus. Semper enim avet qui semper eget. Nam avaro tam deest quod habet quàm quod non habet: Non enim eo uti audet. Undè pauper est etiam in mediis divitiis. Quocirca Tantalo assimilatur, qui in mediis aquis sitiebat semper. Ut hîc *aviditas* pro *avaro*, sic alibi *dolus* pro *doloso* ponitur, & *scelus* pro *sceleſto*. Et legimus apud Salomonem, *Non torrebit ignavia venationem suam*, i. ignavus. Sic *Sepulcra concupiscentiæ*, i. virorum concupiscentiæ. *Vir concupiscentiæ*, qui aliquid concupiscit, purus putus Ebraismus.

IDEM.

7. כזרע גד. Lxx ὡσεὶ σπέρμα κοέιν: *quale semen coriandri.* οἱ λοιποὶ, βδέλλιν. i. *Bdellii.*] Sic legitur hic locus in editione Romana: quem mendosum esse non dubito affirmare. Emendo, εἶδος κρυστάλλου. οἱ λοιποὶ, βδέλλιν. Hîc est ברלח in fonte quod Lxx *crystallum*: cæteri *bdellium* reddunt. Nihil verius גד non est lapidis nomen, sed seminis. Autor Samaritanæ *oryzam* interpretatur. Vide quæ notamus ad Fragmenta interpretum Exod. 16. 31.

8. לְשַׁד הַשָּׁמֶן. A. & Sym. μασῦ ἔλαιον, μασῦ εἰς λίπος. Alius, - - - ἐκ μέλιτος] Μασῦ. שד μαζὸς sive μασὸς, *mamma*. λίπος, *pinguedo* sive *pingnitudo*, *adeps*. ¶ Ἐκ μέλιτος, *ex melle*, מדבש.

20. לְזָרָא. Sym. εἰς ἀπεψίαν] Ἀπεψία morbus est quo qui laborat cibum concoquere non potest. Siquidem πέψις *concoctio*. Theodoretus, ἢ ὡς ὁ Σύμμαχος, εἰς ἀπεψίαν, quem locum sic explicat, Ἡ γὰρ ἀδηφαγία τῷ νόσον ἐπήγαγε, καὶ πολλοῖς τὸν θάνατον ἢ διὰ τοῦτο πληγή.

GROTIUS.

2. *Oravit Moses ad Dominum*] Christi hac in re imago. Vide mox 12. 13. & 14. 19. & alibi.

4. *Vulgus quippe promiscuum*] Quos Græci ἐπίμικτους vocant. Multi ex Ægypto, multi in itinere se Hebræis aggregaverant. Vide Ægyptios scriptores apud Josephum contra Appionem.

15. *Ne*

15. *Ne tantis afficiar malis*] In Hebræo nunc eſt, ואל אראה ברעתי. Græcè, ἵνα μὴ ἴδω τὰ κακὰ μου. Sed fuit olim ברעתך κακὰ σου, *te malè tractari*: Sed quia id de Deo ſonabat durius, ideo à poſterioribus mutatum eſt, ut & alia quædam.

16. *Septuaginta viros de Senibus Iſrael, quos tu noſti quòd Senes populi ſint ac magiſtri*] Inſpectionem quandam in populum jam in Ægypto habuerant Exo.24.1,9. collatis locis Exo.1.11.& 3.16.& 5.6. Placuerat is numerus, quòd totidem Jacobi liberi in Ægyptum veniſſent, ex eóque exſtitit etiam apud exules Hebræos in Ægypto & alibi paris numeri collegium. Hi autem de quibus hoc loco agitur Lxx conſilio hactenus præerant, non judicandi poteſtate, quam mox accipiunt, fiúntque אלהים, i. *dii*.

17. *Ut ſuſtentent tecum onus populi*] R. Juda אתך, quòd hîc *tecum* vertitur, explicat, *exemplo tuo, ità ut tu feciſti*.

20. *Uſque ad menſem dierum*] i. Menſem exactum. Sic ἕνδεκα ἡμερῶν ſunt *duo anni pleni* 1 Macc.1.30. ¶ *Vertatur in nauſeam*] Græci, εἰς χολέραν, nempe ſicut זר *mueias* vertunt Eſa.28.17. Et hi quidem à זור derivant, quod *abalienationem* ſign. At Sym. à זרה, quod eſt *diſpergere*. Vertit enim ἀποβίαν, quæ nimiam voracitatem conſequi ſolet, cibíque malè cócti reliquias per corpus diffundere: unde & illud ſequitur quod dixere Græci, & Latinus, *bilis* ac *nauſea*. Tertullianus de jejuniis utrumque conjunxit, *uſque ad choleram ortygometras eruditando*.

25. *Nec ultrà ceſſaverunt*] Hebræum cum Græco hîc convenit, οὐκ ἔτι προσέθεντο. Poſt id tempus non habuere ſpiritum propheticum, quem ſemel tantùm illis Deus dederat, ut auctoritatem novæ poteſtati neceſſariam ipſis adderet. Vide ſimile 1 Sam.10.10. Nimirum, ut notat Maimonides, alii plerumque habuere ſpiritum propheticum, alii ex longis intervallis, alii ſemel.

28. *Domine mi Moſes, prohibe eos*] Simile vide Lucæ 9.49.

29. *Quis tribuat ut omnis populus propheter*] Moſes ut valde bonus ab omni vacabat invidia, Dei totus & populi.

CAP. XII.

MUNSTERUS.

1. *Miriam*] Diſſyllabum apud Hebræos eſt. ¶ *Propter mulierem*] Heb. *Super cauſa mulieris Æthiopiſſæ*. Hanc Hebræi dicunt fuiſſe Zephoram Midianitidem à qua Moſes ſe ſeparavit ut fideliùs in domo Domini miniſtraret.

3. *Fuit Moſes vir manſuetus valde*] Hebræi communiter exponunt ענו pro שפל, i. *humilis*, ſeu *modeſtus*. Licèt Dominus loqueretur cùm eo ore ad os, non idcirco ſuperbiebat, ſed omnibus mortalibus humilior erat: quin & cùm frater & ſoror illo audiente malè de ſe loquerentur, vir humilis tacuit, & non irritabatur, &c.

10. *Leproſa facta eſt*] Onk. pro *leproſa* vertit חוורא *alba quaſi nix*. Sic pro נואלנו vertit מפשנא *ſtulti facti ſumus*.

12. *Quaſi mortuum*] Comparatur leproſus mortuo, quòd ab hominibus propter immunditiam ſuam quaſi mortuus excludatur.

FAGIUS.

1. *Propter uxorem pulchram quam duxerat*] Heb. *Super cauſa mulieris*, vel *uxoris*, *Æthiopiſſæ*: vel, *propter uxorem Æthiopiſſam*. Dicunt Hebræi hanc fuiſſe Zephoram Madianitidem, quæ *Æthiopiſſa* aliquando dicitur, quòd Madianitarum terra vicina eſſet Æthiopiæ Orientali. Nam propter vicinitatem, ut ſcribit etiam R. D. K. fit ut Æthiopes, Midianitæ & Iſmaelitæ pro eodem accipiantur, juxta illud quod dicitur Gen. 37. 25. de Joſepho, *Et ecce turma Iſmaelitarum veniebat de Gilead*, &c.& poſtea ſubditur.v.36. *Porrò Midianitæ vendiderunt eum in Ægyptum*, &c. Sic quoque & Midianitæ, contra quos bellum geſſit Gideon, *Iſmaelitæ* vocantur. Alii *Æthiopiſſam* vocatam ſentiunt, non quòd natione Æthiopiſſa fuerit, ſed quòd nigredine Æthiopes referret; à qua abſtineret Moſes non ſanctimoniæ causâ, ſed quòd eâ nigredine eſſet; vel (ut alii volunt) ut fideliùs in domo Domini miniſtraret; ob ídque Miriam & Aharonem murmuraſſe. Alii dicunt ideo oblocutos quòd tantus vir alienigenam duxiſſet in uxorem. Et hæc videtur illis potior ratio eſſe, eò quòd mox ſubjicitur, *uxorem enim Æthiopiſſam acceperat*. Non debebat autem Moyſes ducere uxorem alienigenam, contra morem Iſraelitarum. Refert Joſephus Moſen hanc duxiſſe eo caſu quòd cùm regiâ Pharaonis educaretur, electus Imperator ſit contra Æthiopes, atque indè mulierem abduxerit captivam, uxorémque ſibi eam fecerit, filiam regis Æthiopum; duáſque uxores habuerit Moſes, hanc & Zephoram. Sed fabuloſum hoc alii putant. Mirabitur fortè quiſpiam quòd Paraphr.Chaldæus Æthiopiſſam *pulchram* vertit: quid enim convenientiæ pulchritudini cum nigredine? Ad hoc reſpondent Hebræi, Zephoram formoſiſſimam mulierem fuiſſe corpore & moribus, adeò ut ob nimiam pulchritudinem per contrarium quodammodo *Æthiopiſſa* vocata ſit. Qua de cauſa & David Pſal. 7. Saulem regem כוש *Chuſch*, i. *Æthiopem*, appellat, propter corporis videlicet formam & procéritatem quâ præditus erat. Et hanc ſententiam etiam habet author paraphraſis Hieroſ. ואישתעו מרים ואהרן במשה על אתא כושיותא דינסיב והא לא אתא כושיותא הוות צפורה אשת משה אלא היך מה דהדין כושיא משניה בשריה מכל ברייתא כן הוות צפורה אתת משה יאה בריוה ושפירה בחוייא ומשניא בעובריא טבא מכל נשיא דדרייא ההוא, i. *Et narraverunt Miriam & Aharon contra Moſen de uxore Æthiopiſſa quam acceperat: Et ecce non fuit mulier Æthiopiſſa Ziphorah uxor Moſis: Sed quemadmodum Æthiops variat cute ſuâ ab omnibus aliis hominibus, ità etiam Zipporah uxor Moſis formâ, pulchritudine & bonis operibus mirabiliter quodammodo ſuperabat omnes reliquas mulieres*. Hæc ille. ¶ *Quoniam uxorem pulchram quam duxit repulit*] Ità Compl. vertit. Cauſas iſtius repulſionis, quas quidam Hebræorum aſſignant, paulò antè indicavi.

3. *Manſuetus valde*, &c.] Hebræi vocem ענו *Anaſ.* quæ ibi ponitur in textu Hebraico, communiter per שפל *Schaphal*, i. *humilis*, exponunt. q. d. Scriptura, Licèt Dominus loqueretur cum Moſe ore ad os, non tamen ob id ſuperbiebat, ſed omnibus mortalibus humilior erat; quin & cùm frater & ſoror illo audiente malè de ſe loquerentur, vir humilis tacuit & non irritabatur.

6. *Revelabo me eis*] Ad literam eſt, *revelabo me ei*, in ſing. numero, h. e. Revelabo me unicuique ſeu ſingulo ex illis. Eſt enim hoc frequens in Hebraiſmo ut pronomen ſing. conjungatur cum antecedente plur. numeri, quâ phraſi diſtributivum ſingulum includitur. ¶ *Per viſiones*] Scilicet nocturnas, i. In ecſtaſi. Dominus aliquando apparet prophetis in ecſtaſi, aliquando per ſomnium & dormientibus, aliquando vigilantibus.

8. *Per viſionem, & non per ænigmata*, &c.] Per *viſionem* hîc non intelligit ſpectra illa de quibus antea locutus eſt, ſed figuras & formas rerum ut in ſe ſunt ſignificat. Vel ad Deum referendum eſt, quòd ſcilicet illum facie ad faciem viderit, quatenus Deus ab homine mortali videri poteſt. *Ænigma* autem vocat cùm unum videtur & aliud intelligitur. Et quia Steuchus quædam in hunc locum annotavit quæ hunc locum nonnihil illuſtrare videntur, ideo placuit ea huc transferre. Verba ejus ſunt hæc: *Quomodo autem fierent viſiones prophetarum, ipſe novit qui Dominus prophetarum eſt. Puto eis Angelum aſſtare, & de futuris eos certiores reddere ſolitum, non quod res futuras per quandam conceptionem præſentirent, ſed quòd alloquente eos Angelo, rerum futurarum arcana intuerentur. Fiebat etiam aliâ ratione futurarum præſenſio, cùm ipſa rerum imagines præſentes cernerentur, ut incendium, ut captivitas alicujus urbis. Ipſa enim ſe res eorum*

eorum menti ratione quadam Divinâ exhibebat, ſicut & virga Moſis in draconem verſa eſt; ultimáque harum rerum cauſa eſt, quia Deus hoc & alia majora poteſt. De genere autem prophetiæ quo Moſes adeò dignus effectus eſt, ecce clarum eſt quid ſit ſentiendum. Non enim per viſiones ac ſomnia quicquam cum proſpecturum dicit, ſed familiariter Deo per angelum eum alloquente rerum veritatem intellecturum. Quinque autem prophetiarum genera ex hoc loco poſſunt colligi. במראה, i. *Per viſionem, cùm rem intuemur per viſiones.* בחלום, i. *In ſomnio quod per viſionem etiam eſſe poteſt.* בחידות, i. *In ænigmate, cùm aliud videtur, aliud innuitur, ut erat cùm librum comederet Ezechiel, & Joannes in Apocalypſi.* בתמנות, i. *Per figuras, h. e. cùm rerum imagines intuemur, cùm acies, cùm choros, cùm pompas, cùm præclariſſima quædam conſpicimus. Hæc autem ſuperiora genera omnia per reſolutionem corporis fiunt, ſive etiam vigilando, cùm ſenſus terrenarum rerum eripitur, ut neque videamus oculis, neque audiamus, neque tangamus, totáque mens ad eas corripiatur viſiones. Ideo ultimum præſtantiſſimúmque genus eſt, quod non ſit per reſolutionem, ſed nihil ſtatu corporis immutato allocutio Divina ſit; quod puto pauciſſimis contigiſſe. Atque hoc genus Prophetiæ eſt quo Deus affatur ſanctiſſimos Angelos atque Archangelos. Prophetia enim appellatur omne cum Deo commercium, omnis conſuetudo, omnis confabulatio. Igitur ſanctiſſimi Angeli ab illa æterna Sapientia rerum futurarum ſcientiam omnémque agnitionem propter continuam aſſiſtentiam & Divinam familiaritatem ſacratiſſimámque amicitiam hauriunt: Cujus & Moſen participem ſe feciſſe teſtatur; rei nimirum admirabilis, & quæ ſupra omnes theſauros ſit exoptatiſſima, in qua Divinas & inauditas voluptates poſitas eſſe cenſeo; commercium felicißimum, amicitia fortunatiſſima, finis omnium deſideriorum, vita beatißima. Oportet autem, ſi eò tranſvolare cupimus, ſimiles Angelis nos reddere, ut nulla in noſtris animis labes, nullus dolus, nullæ fraudes, nullæ improbitates appareant: quibus qui purior fuerit, propiùs ad æternas illas admittetur voluptates.* Hactenus ille.

10. *Nubes receſſit de tabernaculo*] i. Ab oſtio tabernaculi receſſit: nam aliàs nubes ſemper erat ſuper tabernaculum.

12. *Nè, obſecro, alienetur hæc à nobis*] Heb. *Nè, quæſo, fiat iſta quaſi mortuum, quod egreditur de utero matris ſuæ*, i. Nè, quæſo, ſit ſicut abortivum, cujus dimidium carnis eſt putrefactum, dum egreditur de vulva matris ſuæ. Alii, comparatur leproſus mortuo, eò quòd ab hominibus propter immunditiam ſuam quaſi mortuus excludatur. Paraphraſtes Hieroſ. hunc locum ſic tranſtulit, לא בעו אחתן מצרעא מטמאה באהלא כמיתא ארום היך מה דהדין ולדא דהווה במועיא דאימיה חשעה ירחין במיא ובאישתא ולא מנוק וכיון דמטא קיציה למיפוק מן מעוי דאימיה אתא כל פלגית בשריה כן הות מריים אחתן מטרפא עמנא במדברא והות עמן בעקנא וכיון דמטא קיצין למיעל לארצא דישראל למא היא מתמנע מינן צלי כען על בשרא מיתי ויחי ולא זיבד וכוותא, i. *Nè, obſecro, ſoror noſtra leproſa & immunda ſit in tabernaculo tanquam mortua. Quemadmodum enim fœtus qui eſt in viſceribus matris ſuæ novem menſibus, in aqua & in igne, non læditur; & poſtquam appropinquavit terminus ejus ut egrediatur ex viſceribus matris ſuæ, conſumitur dimidia pars carnis ejus; ſic quoque eſt Miriam ſoror noſtra. Moleſtiam habuit in deſerto, fuitque nobiſcum in anguſtiis noſtris: Et cùm jam adeſt terminus ut ingrediamur terram Iſrael, cur ipſa prohibetur à nobis? Ora, quæſo, pro carne mortua ejus, ut vivat; & non perdamus innocentem.* Hæc ille.

14. *Increpando increpaſſet eam*, &c.] Heb. *Si pater ejus ſpuendo ſpuiſſet in faciem ejus, nonne ignominiâ afficeretur ſeptem diebus?* &c. h. e. Si præ ira pater ejus ſpuiſſet in faciem ejus, non auderet accedere ad patrem ante ſeptem dies; quantò minùs debet illa accedere ad me?

VARIABILIS.

1. *ET loquuta eſt*, ותדבר] Cohæret iſtud præcedenti capiti: ac ſi dicat, Quò cùm perveniſſet populus, oblocuta eſt Miriam & Aaron Moſi. ¶ *Propter uxorem Æthiopiſſam*, על אודות האשה הכושית] Ad verb. *ſuper cauſa mulieris*, vel *uxoris, Chuſith.* Dicunt Hebræi hanc fuiſſe Sephoram Madianitidem, quæ Æthiopiſſa aliquando dicitur, quòd Madianitarum terra vicina eſſet Æthiopiæ Orientali. Nam propter vicinitatem (ut ſcribit etiam doctus inter Hebræos) fit ut Æthiopes, Madianitæ, & Iſmaelitæ pro eodem accipiantur; juxta illud quod dicitur Gen. 37.25. *Et ecce turma Iſmaelitarum veniebat de Gilead.* Et poſtea ſubditur, ver. 28. *Cùm ergò tranſirent viri illi Midianitæ mercatores, extraxerunt, ac eduxerunt Joſeph è ciſterna, & vendiderunt illum Iſmaelitis illis, viginti argenteis.* Et ver. 36. *Interim Midianitæ illi vendiderunt eum in Miſraim.* Alii Æthiopiſſam vocatam ſentiunt, non quòd natione Æthiopiſſa fuerit, ſed quòd nigredine Æthiopes referret: à qua abſtineret Moſes non ſanctimoniæ cauſâ, ſed quòd eâ nigredine eſſet: vel (ut alii volunt) ut fideliùs in domo Domini miniſtraret: ob ídque Mariam & Aharonem murmuraſſe. Alii dicunt ideò oblocutos eſſe, quòd tantus vir alienigenam duxiſſet in uxorem. Et hæc potior videtur eſſe opinio; nam in Hebræo mox ſubjicitur, *Uxorem enim Æthiopiſſam acceperat.* Non debebat autem Moſes ducere uxorem alienigenam contra morem Iſraelitarum. Chaldæus paraph. vertit, *propter uxorem pulchram quam duxerat.* Quod contrarium omnino videtur. Hebræi dicunt Sephoram formoſiſſimam mulierem fuiſſe corpore & moribus: adeò ut ob nimiam pulchritudinem per contrarium quodammodo Æthiopiſſa vocata ſit. Qua de cauſa & David Pſal. 7.1. Saulem regem vocat Chus, i. Æthiopem, propter corporis videlicet formam & proceritatem quâ præditus erat. Et hanc ſententiam etiam habet author Paraphraſis Jeroſolymitanæ, dicens, *Et murmuraverunt Miriam & Aharon contra Moſen de uxore Æthiopiſſa quam acceperat. Et ecce non fuit mulier Æthiopiſſa Sipporah uxor Moſis: ſed quemadmodum Æthiops variat cute ſua ab omnibus aliis hominibus, ità etiam Sipporah uxor Moſis, formâ, pulchritudine, & bonis operibus, mirabiliter quodammodo ſuperabat omnes reliquas mulieres.* Hucuſque ille.

2. *Nunquid ſolummodo per Moſen*, &c. הרק אך במשה ונו'] Ad verb. *An duntaxat tantùm in Moſe*, &c. duæ dictiones idem ſignificantes, q. d. Nunquid ſolus Moſes eſt Propheta? nonne & nos quoque Prophetæ ſumus?

3. *Manſuetiſſimus*, &c. ענו מאד מכל האדם] Ad verb. *manſuetus valde, præ omnibus hominibus*, q. d. Oblocutio Mariæ & Aaronis non latebat Moſen: verùm ipſe tacebat, quòd eſſet vir manſuetiſſimus, qui nullâ re offenderetur: non ſuperbiebat, tametſi ore ad os loqueretur illi Deus.

4. *Egredimini*, צאו] Sub. *de tabernaculis veſtris.*

6. *Propheta vobis*, נביאכם] *Propheta ex vobis*, ut annotat alter ex doctis Hebræorum. Pronomen affixum pro ſeparato, לכם. ¶ Ego *Jehovah*, יהוה] Propheta inquam *Jehovæ.* ¶ *In ſomnio*, בחלום] *In viſione noctis.* Alii, *in ecſtaſi.* Dominus aliquando apparet Prophetis ſuis in ecſtaſi, aliquando per ſomnium & dormientibus, aliquando vigilantibus. Vide v. 8.

7. *Non ſic*, לא כן] *Non eſt hujuſmodi*, i. non eſt talis, qui eſt omnium familiarium meorum fideliſſimus.

8. *Ore ad os loquor cum eo*, פה אל פה אדבר בו] Fut. Heb. pro præſ. *loqui ſoleo*, i. coràm alloquor illum, q. d. Eſt mihi familiariſſimus. ¶ *Atque* in *viſione*, ומראה] Non intelligit ſpectra illa de quibus antea locutus eſt, ſed figuras & formas rerum ut in ſe ſunt, ſignificat; & ad Deum referendum eſt, quòd ſcilicet Deum facie ad faciem viderit, quatenus Deus ab homine mortali videri poteſt. ¶ *Et non per ænigmata*, ולא בחידות]

Ænigmata

Ænigmata vocat, cùm unum videtur, & aliud intelligitur. Quinque Prophetiarum genera ex hoc loco quidam colligunt; במראה *per visionem*, cùm rem intuemur per visiones. בחלום *in somnio*, quod per visionem etiam esse potest. בחידות *in anigmate*, cùm aliud videtur, aliud innuitur: ut erat cùm librum comederet Ezech. 3.1. Et Johannes in Apocalyps. בתמונות *per figuras*, h.e. cùm rerum imagines intuemur, cùm acies, cùm choros, cùm pompas, cùm præclarissima quædam conspicimus. Hæc autem superiora genera omnia per resolutionem corporis fiunt, sive dormiendo, sive etiam vigilando, cùm sensus terrenarum rerum eripitur, ut neque videamus oculis, neque audiamus, neque tangamus: totáque mens ad eas corripiatur visiones. Ideò ultimum præstantissimúmque genus est quod non fit per resolutionem, sed nihil statu corporis immutato, allocutio Divina fit, quod paucissimis contigit, fortasse uni Mosi. ¶ *Neque per similitudinem*, &c. ותמונת יהוה יביט] Negatio præcedens repetita est, more Hebræorum. Alii non repetentes negationem vertunt, *sed per similitudinem Jehovæ videre solet*, i. quâ apparere possum & volo. Tum *In visione* & *Per similitudinem* idem erunt.

10. *A tabernaculo*, מעל האוהל] i. ab ostio tabernaculi, nubes, enim semper erat super tabernaculum. Ad verb. *de super tabernaculum.* ¶ *Leprosa sicut nix*, מצורעת כשלג] i. præ lepra reddita est candida sicut nix.

11. *Nè nunc ponas*, &c. אל נא תשת עלינו חטאת] i. nè imputes nobis hoc peccatum. ¶ *Quia stultè*, &c. אשר נואלנו ונו] q.d. Fateor nos peccasse, ideo ignosce nobis. Alii, *quod stultè egimus, quódque peccavimus.*

12. *Sicut mortuum*, כמת] i. similis abortivo. ¶ *Quod dum egreditur*, &c. אשר בצאתו ונו] Ordo verborum est inversus, pro *cujus dimidium carnis est consumptum* [*putridum*] *cùm egreditur de vulva matris suæ.*

14. *Nónne erubesceret*, הלא תכלם] *Nónne debuerat erubescere*, vel, *nónne puderet eam?* q.d. Si præ ira pater ejus spuisset in faciem ejus, non auderet accedere ad patrem ejus ante septem dies: quantò minùs debet illa accedere ad me. ¶ *Revocabitur*, תאסף] Ad verb. *congregabitur*, i. adjungetur Ecclesiæ. Solebant enim leprosi recludi extra castra. Sic seq. versu.

CASTALIO.

4 *Ad oraculi tabernaculum exirent*] Scil. ex castris. Nam extra castra erat tabernaculum.

CLARIUS.

1. *Maria & Aaron*] Præponitur hîc Maria ipsi Aaron, sed in re criminosa. Et vide ut pulchrè hîc Synagoga & Ecclesia ex Gentibus congregata signentur. Maria soror Mosis, h. e. Israel secundùm carnem, murmurat ob Æthiopissam, ob gratiam datam Gentibus.

3. *Vir mitissimus*] Hebræi exponunt pro humili. Licèt enim Dominus loqueretur cum eo ore ad os, non iccircò superbiebat, sed omnibus mortalibus humilior erat: quin & cùm frater & soror illo audiente ei detraherent, vir humilis tacuit, & non irritabatur.

8. *Ore ad os*] Ubi Moses accepit Æthiopissam, Christus Ecclesiam, locutus est ei ore ad os, h.e. revelavit Scripturæ arcana, & non in ænigmate ac velamine literæ, & Maria, h. e. Synagoga, facta est leprosa, *&c.* Non moventur etiam castra septem diebus, dum Maria leprosa est, quia nullus est profectus in populo Israel, dum Synagoga errore incredulitatis tanquam lepræ maculâ aspersa est.

10. *Quasi mortua*] Comparatur leprosus mortuo, quòd ab hominibus ob immunditiam suam quasi mortuus excludatur.

DRUSIUS.

1. VErbum דבר cum ב constructum & in vitio ponitur & in laude. Quando in vitio ponitur, tunc sign. *obloqui*, ut hîc, *Locuta est Maria & Aharon in Mosen*, & alibi, *Locutus est populus in Deum.* Quando in laude ponitur, tunc sign. internam revelationem, ut ubi legimus, *Spiritus* DOMINI *locutus est in me.* Sic dico, Spiritus DOMINI loquitur *in aliquo*, & non *in aliquem*, quia nemini obloquitur aut detrahit. Sed quare obloquebantur Mosi? *Ob causas mulieris Æthiopissæ quam duxerat in uxorem. Æthiopissa mulier*, quæ ex Æthiopia: Quæ duplex; una quæ in Arabia, quam *Æthiopiam Chusæam* non nemo vocat, in qua & Madian; altera quæ supra Ægyptum, ubi nunc Regnum Abissinorum, quod vocant מלכות חבש. Porrò Sephora uxor Mosis erat ex terra Madian, quorum incolæ vocantur *Æthiopes*, & regio *Æthiopia*, ut ex qua Zare profectus Rex Æthiopum venit cum numeroso exercitu in Judæam. Sunt tamen qui de alia Æthiopia locum enarrant, cujus Reginam priùs obsessam Moses postea duxit uxorem. Historia habetur apud Josephum, & in libro Apocrypho qui inscribitur *Verba dierum Mosis.* Meminerunt hujus libri commentator super Aboth, Abenezra, & Hiscuni hoc loco. Abenezra ejus memoriam usurpat in Exodum scribens, sed non admodum laudat. Vocavi *librum Apocryphum*, quia nec Ecclesia Judaica nec Christiana eum unquam receperunt. Nam sicut quidam Apocryphi recepti ab Ecclesia, ut Jesus Sirach, Tobias, libri Machabæorum, *&c.* iste nunquam receptus fuit, ac nè notus quidem est Christianis. Nam ante me nemo quod sciam ejus nomen prodidit. Sic liber qui inscribitur *Jannes & Mambres* (nomina sunt principum Magorum Pharaonis) nunquam receptus fuit, licèt Apostolus ex eo laudet historiam de illis Magis qui Mosi restiterunt in Ægypto. Essent hi libri, si extarent, cum judicio legendi. Non enim omnia falsa quæ in eis: Alioqui falsum esset quod Apostolus ex iis citat.

2. Vetus interp. *Num per solum Mosen locutus est?*] Lxx Μὴ Μωυσῆ μόνῳ, *soli Mosi.* Jon. *cum Mose.* Veritas Ebraica, *in Mose*: quod aliud est. Nam loquitur *cum aliquo*, *per aliquem*, & *alicui*, qui tamen non loquitur *in eo.* Locutio hæc Ebraica est, & internam revelationem sign. ut cùm Deus voluntatem suam alicui patefacit per Spiritum propheticum. Quo spiritu imbuti fuerunt non solùm Moses, sed etiam Aharon frater ejus, & Maria soror; sed alio atque alio modo, ut sequentia declarant. Notabis autem Deum locutum fuisse cum Mose, quando vox è cœlo per Cherubos in tentorium delata ab eo solo audiebatur. Quin etiam discrimen est inter loqui *in aliquo* & *in aliquem*, quod suprà notavimus. Quod tamen in lingua Ebræorum, qui casus non habent, nullum est: nam tam hoc quàm illud enuntiant per Beth particulam. ¶ *Nonne etiam in nobis locutus est?*] Sunt qui existimant pronomine *nobis* & Lxx Senes comprehendi, qui licèt Spiritu prophetico præditi essent, tamen non abstinebant ab uxoribus, ut nec Aharon, qui propheta erat, nec Maria prophetis, quæ maritum Hur habuisse creditur. R.S. *Etiam in nobis locutus est, & tamen non separavimus nos à via terræ.* Jon. *An tantùm cum Mose locutus est* DOMINUS, *qui separavit se à coitu lecti? Coitum lecti* dicit quem R.S. *viam terræ* vocat. Sunt hæc notanda φιλοσοφίοις. Nam innuit congressum cum uxore, quam *notitiam* appellant, unde *notitiam feminæ habere*, & *puella cognita*, i. ידועה, *quæ notitiam habuit cum viro.* Hoc ergò dicit R.S. *Et tamen non separavimus nos à notitia uxoris & viri.* Nam etiam femina cognoscit virum, quando eum eo rem & consuetudinem habet. Credunt Mosen propter quotidiana colloquia cum Deo, & simul ad sanctificandum Nomen, ab uxore abstinuisse: quod in eo culpant, ipsi magis culpandi, ut sequentia declarant. Nam Maria ideo punita fuit: Aharoni autem parcitum vel quia minùs peccaverat, vel quia Pontifex erat. Unde dictitant, Sacerdotem non esse

coram

coram plebe arguendum. Hiscuni, *Nonne etiam in nobis locutus est antequam loqueretur cum Mose? Dixerunt Doctores Mariam prophetasse in Ægypto, dum adhuc esset soror Aharonis, & non Mosis. Soror Aharonis erat in Ægypto, cùm Moses adhuc putaretur esse filius filiæ Pharaonis, quæ ipsum adoptaverat.*

3. *Et vir ille Moses mansuetus erat valde præ cunctis hominibus qui super faciem terræ.*] Vis in his verbis ut si diceret, Mansuetissimus erat omnium hominum terræ. Laudat eum à mansuetudine, quam in isto casu maximè ostendit, cùm frater & soror ei obloquerentur. Nam non excanduit irâ, ut solent qui minimè mansueti sunt. In Hieron. *mitis valde*, i. mitissimus. Lxx, πραΰς. Cæterùm hanc virtutem valde commendant Ebræi Doctores, ità ut integra capita de ea scripserint. Vide lib. Musar i. παιδείας, & Principium sapientiæ breve. In oppositio habet Iracundiam & Fastum.

8. *Ore ad os loquor ad eum*] Sensus est, Absque intermedio, & nullâ interpositâ personâ, ut solent qui familiares inter se sunt. Hic est tertius gradus Prophetiæ propriè dictæ. Nam primus est per Somnium, & secundus per Visionem, qui sunt gradus inferiores. Hic autem supremus est, ad quem solus Moses pervenit. ¶ ומראה reddunt *& in visione.* Quomodo in visione, qui suprà dixerat de aliis prophetis, *in visione innotescam eis?* An aliud est loqui, aliud innotescere in visione? Quidam, *& ostendo*, videlicet meipsum, aut posteriora mea, aut quæ ipsum scire volo. Non displicet. Ostendo, inquit, me ei non per ænigmata vel figuras, sed ità ut sum. Hic disputant interpretes utrùm viderit Deum in essentia sua, an non. Ebræi negant: Augustinus affirmat, & probat ex hoc loco. Scire licet *palàm*, quod apud vetustum interp. nostrum, non haberi in Ebræo: deinde legimus, *Videbis posteriora mea, non faciem meam.* Quomodo non videt faciem Dei qui videt essentiam ejus? Cæterùm *ænigma*, nihil aliud est quàm obscurior allegoria, ut quidem Augustinus definit De Trinitate l. 15. c. 9. R. D. scribit esse *verbum occultum* vel *clausum. Clausum* dicitur quod obscurum est & explicatu difficile, ut ænigma, quod חידה Ebræis, & apud Apostolum, *in ænigmate videre*, h. e. obscurè & q. per nebulam. ¶ *Cur non veriti estis loqui in servum meum in Mosen?*] Ex elegantiis idiomatis Ebraici. Græcè hoc diceretur κατὰ τοῦ δούλου μου κατὰ Μωυσῆ, *contra servum meum contra Mosen.* Perit omnis elegantia si posteriore loco tollas κατά. Sic, τῷ υἱῷ μου τῷ Ισαὰκ· τὸν ἀδελφόν σου τὸν Αβέλ. Hinc refelles eos qui legunt, *Acquisivi virum* DOMINUM. Nam sic Ebraicè diceretur את יהוה קניתי איש. Nunc cùm sit את איש יהוה, vertendum ἀνομοιοσβητήτως, *virum cum* DOMINO, ut את sit præpositio, non articulus quarti casûs. Vide quid sit hanc linguam extremis tantùm labris gustare? Nam tales omnia pervertunt, sive interpretentur sacra sive commententur, h. e. commentarios scribant in ea.

10. *Nubes enim recessit*] Videlicet cùm DOMINUS abiret, qui apparuerat in nube. Cùm igitur nubes recederet, & ipse discedebat à loco in quo fuerat supra tentorium. Hiscuni, *Non est via terræ ut Sanctitas stet*, aut *maneat, in loco immundo.* Recedebat ergò propter lepram Mariæ, quæ immunda. Quod capiendum de visibili ejus præsentia. Nam alioqui Deus essentialiter est ubique. De quo tamen sobriè disputandum, omissis cloacis & latrinis, cùm alia sint in sacris de quibus cum majori fructu disputari possit. ¶ *Leprosa sicut nix*] Nix non est leprosa, nisi quoad candorem qui in lepra. Candor ille similis erat nivi. Quocirca Hiero. hunc locum convertit, *& ecce Maria apparuit candens leprâ quasi nix*, & alius recentior, *leprosa & alba erat sicut nix.* Sanè candor lucis signum est lepræ, Lev. 13. Erat igitur candor nimiùm lucidus, qualis lepræ.

12. *Ne sit sicut mortuus*] vel, *sicut mortua.* Nam מת etiam de femina usurpatur, videlicet de Sara mortua. Res certa ex Genesi. Hiscuni, *sicut leprosus, qui habetur pro mortuo.*

14. *Postea colligatur*] Post septem dies, quibus reclusa fuit ob lepram, recipiatur in castra. Sic usurpatur verbum hoc passim. Indicavi aliás.

15. *Donec colligeretur Mariæ*] Donec sanata in castra reciperetur, quod fiebat 29 die mensis Sivan, ut Hiscuni observat. Abenmelech, *Moris est ut leprosus habitet extra castra, vel extra urbem, separatus à filiis hominum: cùm autem sanitati restitutus est, colligitur ad eos, & ingreditur in medium ipsorum.*

GROTIUS.

1. *Propter uxorem ejus Æthiopissam*] Nempe quòd vellent eum dimissâ extraneâ maritum Israelitidis alicujus fieri, quare & contumeliosè pro *Madianitide* appellant *Æthiopissam*, malè: nam cùm ea Legi se subjecisset habenda erat pro Israelitide, ut Rahab, & Ruth.

3. *Vir mitissimus*] Legit ענו, non עני, ut Hebræi quidam. Et cum ipso Græci hic & Samaritanus, Bemidbar Rabba, Abenesdra, Kimchi. Causa redditur cur Deus injuriam Mosis ulciscendam crediderit, quia ipse in suis injuriis ferendis erat leniissimus. Rudimenta hæc sunt ad Euangelium.

6. *In visione*] Nempe ænigmatica, ubi aliud videtur, aliud significatur; ut alibi Currus, alibi Ossa apud Ezechielem, & alia apud Prophetas alios. ¶ *Per somnium*] Quæ & ipsa plerumque erant αἰνιγματώδη, ut Scala Jacobi, Boves Pharaonis, Panis subcinericeus in Gideonis historia, Statua Nabuchodonosori.

8. *Ore enim ad os loquor ei*] Apertè mea decreta ipsi significo, ut amicus amico solet. ¶ *Visione*] Apertâ scilicet, ἐν ὄψει Græcè, ut distinguatur ab eo quod præcessit. Talis illa visio Exo. 34. 4. unde Lxx hîc, καὶ τότε ὄψεται Κύριος ὀφθῆναι. ¶ *Per Ænigmata & figuras*] i. ut ex superioribus apparet, per ὁπτασίας aut somnia aliud exhibentia aliud occultantia. Privilegium autem de quo hîc agitur datum Mosi aiunt Hebræi pro eo quòd præ reverentia Deum in Angelo sibi apparentem videre defugerit Exo. 3. 6. Simile discrimen somniorum apud Artemidorum, ait enim alia esse προγνωστικὰ, quæ futuras res ita ut erunt offerunt, alia ἀλληγορικὰ, quæ per figuras.

10. *Lepra*] Pœna propria superbiæ & maledicentiæ, ut alibi dicemus.

12. *Nè fiat hæc quasi mortua, & ut abortivum*] *Et* abundat. Sensus est, Nè sit similis fœtui putrefacto, qui dimidiâ sui parte consumptus ex utero exit. Fuit hîc in antiquis cod. אמנו *matris nostræ*, & בשרנו *carnis nostræ*; non malè; quia ut mater Mariæ eadem quæ Mosi & Aaroni, ità & caro quodammodo: sed meliùs fluit quod nunc legitur comparativé.

14. *Si pater ejus spuisset in faciem ejus*] Allegoricum pro *graviter increpare.* ¶ *Separetur septem diebus extra castra*] Ad hoc exemplum instituti ἀφορισμοὶ à Synagoga, & inter Christianos ab Ecclesia.

CAP. XIII.

MUNSTERUS.

3. *Mitte tibi viros,*] i. pro commodo & utilitate tua mitte viros.

20. *In tentoriis,*] In Heb. est *in castris, aut in fortalitiis.* Per *castra* Onc. intelligit loca muris non cincta, & per *fortalitia*, civitates muratas.

21. *Aut infructuosa*] Heb. *macie confecta.* ¶ *Erant dies illi dies maturitatis*] Id insinuatur, quòd illud erat tempus cùm primæ matureſcunt uvæ.

23. *Zoan,*] Hæc est Thanis, ubi olim Regum Ægyptiorum erat habitatio.

24. *Botrum uvarum*] Secundùm K. ענבים sunt גרגרים *grana botri*, & אשכל est ramusculus in quo grana hærent.

31. *Compescuit*] Est ויהם idem quod וישתיק. & *fecit*

fecit tacere, à radice הסה *tacuit*.

33. *Protulerunt*,] Heb. *protulerunt diffamiam terræ*, vel *vituperationem terræ*. ¶ *Devorat habitatores ſuos*,] q.d. Quocunque venimus, vidimus ſepeliri mortuos. ¶ *Homines magnæ ſtaturæ*] Hebræi exponunt גדולים וגבוהים חזקים וגבורים, i. *magnos, ſublimes, fortes & robuſtos*. Verò de gigantibus diximus Gen. 6. quid Hebræi ſentiant. Fuit autem is Anac homo nominatiſſimus & celeberrimus propter corporis vaſtitatem, ut paſſim fama ejus divulgaretur illis ſeculis per univerſum mundum. Exponit hîc locus ſatis clarè vocem נפילים, quicquid alii dicant in Geneſi.

FAGIUS.

2. *Mitte viros*] Heb. *Mitte tibi viros*. Quod Hebræi hoc ſenſu accipiunt, q.d. Mitte viros in rem tuam, pro commodo & utilitate tua.

17. *Vocavítque Moſes Hoſeah filium Nun, Jehoſuah*] Annotavit hîc Steuchus quædam de corruptela horum nominum *Hoſeah* & *Nun*. Verba ejus ſunt hæc; *Incredibilis in his duobus nominibus corruptela & apud nos & apud Græcos. Nam cùm Joſue duobus nominibus appellaretur, Jehoſua, & Hoſeah, ità hæc corruperunt Græci, ut primum in Jeſum commutarint, alterum in Auſes: quos etiam nos ſecuti ſumus, non uſquequaque quidem; nam Hoſea ſuo nomine appellamus. In altero quoque nomine, ſcilicet Nun, ſumma depravatio; quia hunc, qui Nun erat dicendus, Naui vocarunt Græci; quos etiam nos aliquando ſequimur. Neque hæc literarum permutatio rationabiliter facta eſt; ſed eadem fuit cauſa ut hæc depravarentur quâ cætera depravata ſunt. Nam & Iſai vocatus eſt Jeſſe: & Reuma, Roma; atque ità pleraque alia.* Hactenus ille. Quidam verò Hebræorum putant non nunc primùm Joſuæ impoſitum nomen *Jehoſuah*, ſed antea quando factus eſt Moſis miniſter; commemorari autem hîc ad indicandum quòd gratiam invenerit in oculis Moſis, & quòd illi peculiariter charus fuerit: Sicut etiam patet in Abrahamo, Sarah, Jacob, & aliis, quibus etiam Deus propter ſingularem amorem & favorem quo illos complectebatur nomina mutarit. Alii verò ſentiunt nunc primùm illi mutatum fuiſſe nomen ſuum, ejúſque cauſam fuiſſe quòd Moſes oraverit Dominum ut ſalvus & incolumis reverteretur corpore & mente, nè ſcilicet corpus ejus ab ullo læderetur, neque etiam animus ejus labefactaretur per reliquos exploratores, ſed ut ſalvus ab omni parte rediret; quæ ſalus innuatur per nomen יהושע *Jehoſuah*. Solenne eſt ut quos Dominus ad ſingulare aliquod munus deligit, ſecundùm id etiam nomen eis indat. Sic Abram deſignato patri multorum populorum nomen dedit *Abraham*, quo nomine id ipſum expreſſit. Ità Johannes gratiæ prædicationem auſpicari, & primus debebat Euangelion Chriſti orbi annunciare; hinc datum illi nomen Divinitus fuit, ut יוחנן *Jochanan*, *Johannes* vocaretur, quod *gratioſum* ſign. Sic quoque & *Jehoſuah* ſuum nomen eadem de cauſa impoſitum fuit, quia ſingulariter à Deo in hoc delectus ac deſtinatus erat ut ipſe poſt Moſen populum Iſrael in terram promiſſam introduceret, atque ità quodammodo ab omnibus moleſtiis in deſerto multis annis perpeſſis ſemel eriperet. Ad quam rem cùm jam in iſta legatione exploratorum quaſi primum aditum ſibi parare quodammodo videbatur, non aliter atque Capitaneus aliquis facit, qui hoſtem aggreſſurus primùm diligenter videt & explorat quâ parte velit illum adoriri, idcirco nunc quoque primùm illi nomen *Jehoſchuah* inditum fuit, quòd jam primùm ſeriò munus ſuum auſpicari videbatur, ad quod à Domino vocatus erat. Nomen autem יהושע *Jehoſuah*, vel ſi mavis *Jehoſchuah* ſonare, deductum eſt à verbo Hebraico הושיע *Hoſchia*, quod *ſalvare, ſervare & liberare* ſign. hinc *Jehoſchuah*, i.e. *ſervator, liberator*. Cùm autem Jehoſchuah typus fuerit veri Jehoſuæ, Chriſti ſcilicet noſtri Servatoris, qui *populum ſuum*, ut Angelus dicebat Matth. 1.21. verè *ſalvat à peccatis ſuis*, & introducit in veram terram promiſſam, vitam ſcilicet æternam, ideo & rectè illi nomen ſuum auctum fuit acceſſione literæ Jod à principio, quæ una eſt ex nomine tetragrammato יהוה *Jehovah*, ſive *Adonai*, ut Judæi pronunciant; quarum literarum ex nomine ſacro *Adonai*, quod ſoli Deo convenit, deſumptarum acceſſione, ſicut etiam fit in nominibus *Abraham, Sarah, Iſrael*, &c. ſine omni dubio Divinitas Chriſti ſignificata eſt; Qui tandem ex illorum ſemine ſecundùm carnem proditurus erat, & cujus illi præ aliis typi fuerunt.

20. *Num in pagis, an in urbibus*, &c.] Heb. *Num in caſtris, aut in fortalitiis habitent*, h.e. utrùm in tabernaculis ſive tentoriis habitent, ſicut Kedarræi, an in munitionibus. Sed noſter Paraph. per *caſtra* intelligit loca nullo muro cincta: quare ipſe *pagos* verti, פצח *Pezach* enim Chaldæis *aperire* ſign. hinc פצחין *Pezachin*, caſtella, ſive *oppida aperta*, h.e. non murata & munita: Per *fortalitia* verò ſive *munitiones*, urbes muro cinctas intellexit, quas Chaldaiſmus כרכין *Cheracein* vocat, à verbo כרך *Carach*, quod *cingere & munire* ſign.

23. *Ante Tanes Ægypti*] Hæc urbs in textu Hebraico *Zoan* nuncupatur. De qua R. S. ità ſcribit, וצען היא המעולה שבארץ מצרים ששם מושב המלכים שנאמר כי היו בצוען שריו, *Zoan præclara urbs Ægypti eſt, ubi Regum erat habitatio; juxta id quod dicitur, Fuerunt enim principes ejus in Zohan*, &c. Eſa. 30.4. Lxx & Vulg. interpres nimirum ſecuti ſunt Paraph. noſtrum, ſuâ verſione, legunt enim, *Ante Thanim urbem Ægypti*. Tanis autem nomen etiam profanis authoribus cognitum eſt. Ideo etiam nimirum dicitur *de plagis Ægypti in campo Taneos*, quia ibi primùm apparebat plaga, & ab ea urbe per univerſam Ægyptum diffundebatur, ut caput priùs tangeretur, dein reliqua membra. Si aqua corrumpebatur, ea prior urbs calamitatem patiebatur: Si ranæ proferrentur, ibi primùm oſtentum cernebatur: Quia & ſcelerum colluvies ibi potiſſimùm vigebat. Ubi enim regiæ ſunt, majora & celebriora flagitia admittuntur, ſive propter frequentiam, ſive quòd id genus hominum curias potiſſimùm adeat.

24. *Torrentem Eſchcol*,] Hoc dicitur per anticipationem; *Ad vallem quæ poſtea dicta eſt Vallis botri*. Secundùm R.D.K. grana ſive uvæ vocantur ענבים *Anabim Hebraicè: ipſe verò ramuſculus in quo grana ſeu uvæ pendent vocatur* אשכל *Eſchol*.

27. *Omni cœtui*] Heb. ואת כל העדה. Quod quidam vertunt, *& univerſum teſtimonium*, ſed verior eſt lectio Onkeli; quam & Lxx & Vulg. editio ſequuntur.

31. *Et ſilere fecit*, &c.] i. Tentavit Caleb compeſcere populum, & reddere eum attentum, dum loqueretur Moyſes. Vel, tacere fecit populum jam obſtrepentem Moyſi.

33. *Protulerunt nomen malum ſuper terram*] Heb. *Et protulerunt infamiam*, vel *vituperationem, ipſi terra quam exploraverant*, i. mentiti ſunt in terram, detraxerunt terræ. Vox Hebraica דבה veram ſeu falſam famam ſign. Veram, quando jungitur cum verbo מביא, ut Gen. 37. dicitur de Joſeph quòd *infamiam illorum malam demlerit ad patrem*. Ibi habetur ויבא יוסף את דבתם, *Et deferebat Joſeph infamiam illorum*, &c. Et hæc vera erant quæ Joſeph de fratribus ſuis narrabat, non ficta & falſa. Falſam verò, quando conſtruitur ad verbum מוציא *Mozi*, ut in preſenti loco, ומוציאו דבת הארץ. *Et protulerunt infamiam terræ*, &c. Hæc ex R.D.K. ¶ *Quæ occidit habitatores ſuos*] R.S. hunc locum ità explicat, *quòd in quolibet loco viderunt homines ſepelientes mortuos. Quod Dominus faciebat ad bonum filiorum Iſrael, ut pauci remanerent ad pugnandum cum eis; & ipſi exploratores retulerunt ad malum populi Iſrael*. Hæc ad verbum Liranus ex R.S. habet ſuper hunc locum. A.E. ità exponit quaſi exploratores per iſtam locutionem ſignificare voluerint auræ inſalubritatem. ¶ *Homines ſunt magnæ ſtaturæ*] Ad verb. *homines ſunt menſurarum*. Eſt autem *homo*, ſive *homines, menſurarum*, Hebraiſmus quo magnitudo & vaſta proceritas corporis ſignificatur. Et dicitur אנשי מדה, *Viri*, ſeu *homines, menſurarum* ſecundùm

dùm A.E. sicut dicitur אנשי לבב *Viri cordis* pro *viri cordati & magnanimi*: Sic *viri mensurarum*, h.e. *multarum mensurarum*, גדולים ובוהים חוקים ועבורים: i. *magni, sublimes, fortes & robusti.* Exstant porrò inter Hebræos qui hunc locum ità intelligunt, quasi incolæ terræ Chanaan homines fuerint brevissimi, debiles, vili & attenuato corpore, & id quidem propter insalubritatem auræ, aquarum, fructuum, &c. Sed exploratores diversum retulisse ut terrerent populum. Sed prior sensus verior est.

34. *Filios Anak*, &c.] Dicti sunt *filii Anak*, quia is seculis illis nominatissimus erat, & de ejus proceritate passim fama increbuerat. Ex hoc loco eorum convincitur error qui putant per nomen נפילים *Nephilim*, quod Gen.6.4. in textu Hebraico ponitur, quódque Onk. per *gigantes* reddidit, non gigantes sed spiritus immundos significari, qui tempore Noe per orbem terrarum versarentur: appellatosque *Nephilim* à נפל *Naphal*, i. *cecidit*, quia hi sunt qui è cœlo ceciderint. Convincitur inquam eorum error. Nam si eo nomine dæmones è cœlo lapsi significarentur, non gigantes, non utique etiam homines hoc vocabulo vocarentur. Ecce enim hoc loco filii Anak vocantur *Nephilim*, quos homines fuisse nemo inficiaretur. Hæc Steuchus. ¶ *Et videbamur nobis*] Sensum reddidi: nam ad literam est, *Et eramus in oculis animæ nostræ quasi locustæ.* Voce autem נפש *Næpheſch*, quæ *animam* sign. pro pronomine sæpe usurpat Hebraismus. Hinc sunt iltiusmodi locutiones, מתחייב בנפשו, *Reus sit in anima sua*, pro *seipsum reum facit.* Item, *Ponere consilia in anima sua, pro consultare apud seipsum*, Psa.13.2.

VATABLUS.

3. *Mitte tibi*, שלח לך] Id est, *mitte in rem tuam*, pro commodo & utilitate tua. A primo versu Hebræi quartam hujus libri sectionem incipiunt, quam à primo hujus versûs vocabulo nominant שלח. Confer hanc historiam cum illis quæ scribit Moses Deut. 1. 19, 22. ¶ *Daturus sum*, נותן] Præs.Heb. pro fut. ¶ *Singulos viros*. &c. איש אחד וגו'] Ad verb. *virum unum de tribu patrum ejus.* ¶ *Unumquemque principem*, כל נשיא] i. quorum quisque principatum obtineat inter eos.

4. *Juxta sermonem Jehovæ*, על פי יהוה] Ad verb. *juxta os Jehovæ*, i. juxta mandatum Jehovæ, sive ut illi præceperat Jehova.

18. *Et conscendatis montes*, ועליתם ארת ההר] Singul. Heb. pro plur. *montem*, i. e. regionem montosam.

20. *In qua sit habitator*, אשר הוא יושב בה] i. quæ inhabitatur. ¶ *An in munitionibus*, אם במבצרים] sub. habitent.

21. *Et estote forti animo*, והתחזקתם] Ad verb. & *roborate vos.* ¶ *Primitiarum uvarum*, בכורי ענבים] Hebraismus, Tum erat tempus in quo uvæ incipiebant matureſcere.

23. *Filii Anac*, ילידי הענק] Ab hoc dicti sunt *Anacim*, sive *Enacim*: de quibus Deut.2.11. Quidam vertunt, *filios gigantis*, pro *gigantum.* Erant homines proceræ admodum staturæ.

24. *Usque ad vallem*, עד נחל אשכול] *Usque ad torrentem Eschol.* Hoc dicitur per anticipationem; Ad vallem quæ postea dicta est Vallis botri. ¶ *Palmitem & botrum uvarum*, זמורה ואשכול ענבים] Hîc ו pro, *id est*, positum est: acsi dicat, *palmitem*, i. *botrum uvarum*, h.e. palmitem plenum uvis. ¶ *Bini*, בשנים] Ad verb. *in duobus.* Gallicè, *a deux.*

25. *Locus ille vocatus est*, למקום ההוא קרא] Ad verb. *Locum illum vocavit*, sub. *ille qui indidit illi nomen.*

26. *In fine*, מקץ] *à fine*, i. exacto jam quadragesimo die.

27. *In Cades*, קדשה] Hic *Cades* pro *Cadesbarnea* ponitur. Vide interpretationem nom. Hebraicor. ¶ *Et retulerunt iis rem*, וישיבו אותם דבר] Ad verb. & *redire fecerunt eis verbum*, i. attulerunt eis responsum. Hîc אותם pro להם positum. Retulerunt illis nuntium de iis rebus pro quibus missi fuerant, & quas in mandatis habebant.

28. *Illi*, לו] Nempe Mosi. ¶ *Et certè fluens est lacte & melle*, ואם זבת חלב ודבש] & *utique fluit lacte & melle.* Observa אם pro *Certè.* De hac locutione, quòd *terra fluat lacte & melle*, Vide Exod. 33.3.

29. *Nisi quòd fortis*, אפס כי עז] Deesse nonnihil videtur, acsi dicat, Res ità se habet, nisi quòd, &c. Alii, *Cæterùm fortes*, &c. ¶ *Filios Anac*, ילדי הענק] *Filios gigantis*, pro, *gigantum*, i. gigantes, h.e. homines proceræ staturæ. Vide ver.23.

30. *In montibus*, בהר] Ad verb. *in monte.* Singul. pro plur. *in parte montana.*

31. *Contra Mosen*, אל משה] Hic אל pro על positum, i. tentavit Chaleb compescere populum & reddere eum attentum dum loqueretur Moses; vel, tacere fecit populum jam obstrepentem Mosi. ¶ *Prævalendo prævalebimus ei*, יכול נוכל לה'] i. facilè expugnabimus illum.

33. *Et detraxerunt*, &c. ויוציאו דבת הארץ וגו'] Ad verb. Et *protulerunt infamiam* [aut, *vituperationem*] *ipsi terræ quam exploraverant*, i. mentiti sunt in terram, detraxerunt terræ. Redundat *eam* more Hebræorum. ¶ *Viri proceræ staturæ sunt*, אנשי מדות] Ad verb. *viri mensurarum*, i. homines proceræ admodum staturæ. Vide Deut. 1.28.

34. *Et eramus*, &c. ונהי בעינינו וגו'] Hebraismus, Cùm eos videbamus, præ illis videbamur nobis locustæ: tales etiam illis videbamur.

CASTALIO.

24. *Ad fluvium Escolem*] נחל non semper *torrentem fluvium*, sed sæpe *perennem* significat. Itaque hoc nomine utitur alibi Moses cùm de Arnone loquitur, quem Josephus ποταμὸν *fluvium* vocat, Antiq.4. cap.4. & 1 Mach.5. idem χείμαῤῥον & ποταμὸς vocatur.

CLARIUS.

12. *Ceptri Manasse*] Erat quidem tribûs Manasse, sed ascribitur hîc patri, nempe Joseph.

32. *Devorat habitatores*] q.d. quocunque venimus vidimus sepeliri mortuos.

33. *Enach*] Fuit is homo nominatissimus, & celeberrimus propter corporis vastitatem, ut passim fama ejus divulgaretur illis seculis per orbem terrarum.

DRUSIUS.

3. *Mitte viros*] *Vir* nomen est ἀρετῆς· unde, *Omnes ipsi erant viri. Esto in virum. Quia vir erat.* Sic, *In loco ubi non sunt viri, virum te præsta.* R.S. *Omnes qui* אנשים *vocantur, sunt viri qui in aliqua existimatione.* Sic in Latio *vir* cum laude ponitur. Terentius, *Jam vir es*, Virgilius Eclog.3.

Parciùs ista viris tamen objicienda memento.

Cicero in Bruto, *Vidi Mitylenis virum, & vidi planè virum.* ¶ *Terra Chanaan*, quando latè sumitur, ut hoc loco, comprehendit terram septem gentium, quæ & *terra promissionis*, sive *promissa.* Alibi una ex septem gentibus peculiariter ità vocatur, à qua reliquæ apud exteros nomen acceperunt. Nam ad mare sita hæc regio exteris præcipuè nota erat. Sic à Flandria patria mea, in qua olim emporium celeberrimum (*Brugas* vocant) reliqui omnes Belgæ apud Italos, Gallos, Hispanos & Anglos *Flandri* vocantur. ¶ *Quam ego do*] i. daturus sum. Cur de futuro non per verbum futuri temporis locutus est? Nempe ad asseverandam rem, ut non futura, sed jam esse videatur, multò plus ponderis habet ut dicat *do*, quàm *dabo* aut *daturus sum.* Sic Gen.15.14. *Gentem cui servient judico ego.* Ruth 4.11. *Mulierem quæ venit.* Matth.2.4. πῦ ὁ χριστὸς γενᾶται, i. μέλλει γενᾶσθ. 1 Cor.15.35. Πῶς ἐγείρονται οἱ νεκροί; *expergiscuntur*, i. expergiscentur. Quintilianus, *Si tales milites omnes habebimus, mari vicimus.* Sic, *libertatem perdimus*, & alia sexcenta. Vide Vallam l.3.c.48.

4. *Misit eos Moses è deserto Pharan juxta os Domini*] Secundùm sermonem DOMINI, qui hoc eis permiserat,

non absolutè mandaverat aut præceperat. Quanquam in Hieron. *Fecit Moses quod DOMINUS imperaverat.* Quomodo imperaverat? Eo modo quo libellum repudii. Non imperavit repudium, sed libellum. Sic quia mittere volebant aliquos, imperavit ut mitterent è singulis tribubus unum qui vir esset & caput in ea tribu. Nicolaus ad hunc locum, *In Ebræo non habetur* [*quod imperaverat*] *sed* [*quod dixerat*] *quod non est propriè præceptum, sed permissio.* Igitur *secundùm os DOMINI*, quemadmodum dixerat *DOMINUS: dixerat*, inquam, non *præceperat*. Hoc si hic valet, tamen non est perpetuum. Nam *os DOMINI* aliquando est præceptum *DOMINI*; sicut *dicere* est *præcipere*. Quid Ebræi sentiant de libero arbitrio si scire desideras, docebit te ex parte hic locus, quem ex Phesictha descripsi 47. 2. *Electio exploratorum erat juxta os DOMINI; non quòd præceperit eis Deus ut mitterent eos. Si dixeris, Quare non prohibet nè mitterentur? Ad explendum desiderium eorum, & ad reddendum eis retributionem eorum, & ad rependendam mercedem bonam Josuæ & Calebo. Sic ipse dicit,* [*Posui ante te hodie vitam & bonum, mortem & malum.*] *Hoc est quod tradiderunt, Omnia prævisa, & potestas data, & rete expansum super omnes viventes. Taberna est aperta, & tabernarius circuit; & pyxis aperta, & manus scribit, &c. Venit ut se mundet, adjuvant eum: venit ut se polluat, aperiunt ei: juxta id quod ait Ezeciel,* [*Ego decepi prophetam, & dedi scandalum coram eis.*] *Docet quod non faciunt incedere hominem nisi eâ viâ quâ vult: sicut ait,* [*Certè illusores ipse illudit, & mansuetis dat gratiam.*] *Nonne vides in Balaamo? In principio dicitur ei,* [*Non ibis cum eis; Non benedices populo qui benedictus est:*] *& in fine dicit ei,* [*Surge, ito cum eis;*] *& sic omnes in universum homines, quos Deus venire fecit in hunc mundum suum, licèt patefactum & notum ei sit omnes non servaturos quod custodiendum præcepit, tamen venire fecit eos in hunc mundum. Qui justus est, sibi ipsi justus est: & qui peccat, sibi ipsi peccat.* Quæ produxi ut ostenderem quæ sit Ebræorum opinio de hominis arbitrio; quod sanè liberum esse credunt ad malum, in bono autem adjuvari hominem à Dei gratia. Hoc significant cùm dicunt, *Venit ut se mundet, adjuvant eum cœlitus*, sive *Divinitus*; ad verbum, משמים *è cœlo.* Quò accommodant & locum illum Salomonis, *Mansuetis autem dat gratiam*; q. d. Gratiâ suâ eos adjuvat. Mansueti enim cupiunt mundi & justi esse.

17. *Vocavitque Moses Hoseam filium Nun, Iosuam*] Si verum quod Hiscuni scribit, vertendum *vocaverat*. *Nam non nunc primùm*, inquit, *sed antea vocaverat eum Josue, videlicet cùm fieret minister ejus, & invenisset gratiam in oculis ejus.* Hactenus Hiscuni: Qui etiam nomina aliquot recenset quæ olim immutata fuerunt ex more tunc recepto, qui sanè pervetus est. Abram, immutato nomine, vel potiùs insertâ literâ, vocatur *Abraham*, Gen. 17. 5. Sarai uxor eius pòst dicta est *Sarah*; ut Jacob, *Israel*; & Josephus, *Saphanathphaneach*: quod nomen ei Pharao indidit: Præcedentia Deus immutavit. Quò accommodant illud Jes. 65. 15. *Servis suis imponet nomen aliud.* Sunt etiam qui locum Joelis, *Quos DOMINUS vocat*, exponant, Quibus ascitis in suam familiam nova nomina imponit. Sic Christus Simonem Jonæ filium vocat *Cepham*, i. *Petrum*, Zebedæi filios *Bounerges*. Antea Esther nominata fuit *Hadassa*. Et Daniel vocatur *Balthasar*; & Socii ejus Ananias, Misael & Azarias, aliis nominibus vocati sunt *Sidrach, Mesach* & *Abednego*, Dan. 1. 7. Similiter Gedeon appellatus fuit *Jerubaal*, Jud. 6. 32. Eliacim, *Joacim*, 4 Reg. 23. 34. Nathania, *Sedecias*, 4 Reg. 24. 17. Nehemias, *Athersatha*, Neh. 8. 9.

21. Terra *macilenta* in opposito habet terram *pinguem*. Macilenta ergò quæ non est pinguis. Eadem *macra* dicitur & παρειμένη, quod *remissam* & *languidam* sonat. Nam παρειμένος, qui Ebraicè רוה, *remissus, languidus, cujus vires fractæ sint.* Sed ibi est רוה in fonte, quod proprie *macram* sive *macilentam* denotat. Terra macra etiam languida est, nec ad fructus ferendos idonea: qui propterea *vis terræ* vocantur, ut ibi, *Terra dabit vim suam*, i. fructus suos. Onc. terram pinguem appellat *divitem*, & macram *pauperem*. Notum ut *pingues* vocentur qui divites sunt. Nam *pinguedinis* metaphora divitias notat. *Pauper* vel *paupera terra*, quæ parùm profert, ut quæ sterilis est. *Terra pauper*, ut *pauper domus* apud Virgilium Æn. 12. ubi Servius pertendit *hic & hæc pauper* dicendum. *Paupera* tantùm apud Poetas reperitur. In fragmentis Plautinis, *Paupera hæc est mulier.* ¶ *Utrùm sit in ea arbor, necne.* Hîc *arborem* dixit pro *arboribus*, ut in Genesi, *Occultavit se in medio arboris paradisi*, i. arborum. Quem locum Temporarius de ficu Indica enarrat, quæ hujusmodi est ut in ea homo se facilè occultare possit. Sed argumentum quod à numero petit minùs quàm infirmum est. Nam & alibi *arbor* ponitur pro *arboribus*. Vide quæ ad illum locum observavimus.

22. *A deserto Tsin*] Ità scribendum vel διαιρέσεως ἔνεκα. Nam *Sin* aliud est desertum inter Elim & Sinai, Exod. 16. 1. Hoc Ebræi scribunt סין. illud verò צן. & est nota Massoritica, quæ nos monet צן semper deficere, & סין semper plenum esse. In Onc. tamen & Jon. est scriptum צין cum Jod. Sunt etiam qui hæc duo nomina confundant. Phesictha 47. 3. *Tsin & Sin, Pharan, & Cedemoth.* Tu examina. Nam mihi nunc non vacat. ¶ *Hamath* sive *Hemath* magna vocatur *Hemath rabba*, & est *Antiochia*. Alia verò *Epiphania* dicitur. Prioris meminit Benjamin in Itinerario, p. 55. quam sub Libano monte sitam ait secundùm flumen Jaboc. In hac idolum Asima olim colebatur, quod erat numen Chuthæorum.

23. *Hebron* an *Chebron* dicas hilum non interest. Distat ab Ægypto itinere septem dierum, Gerundensis in Mosen 244. A quo condita sit, & quando, R. S. Deut. 11. 10. Unde appellata, Masius in Jos. 14. 15. Vulgò nunc *Calil* vocatur. Idem in Jos. 10. 3. Vide quoque eundem in Jos. 10. 36. Chalebò data, qui propterea vocatur *pater Hebron*, 1 Par. 2. 42. *Ædificata fuit septem annis ante Tanes urbem Ægypti*, טנם, quod nomen exstat in Onc. & Jon. factum ex Ebræo *Soan*, unde *San*, & *S*, Sade in Teth versâ, *Tan*. Sic ex *Sor* factum *Tor*, unde *Tyrus*. ¶ *Achiman*, qui & *Ahiman*, unus est ex gigantibus qui habitabant in Hebron. Liber Nom. *Achiman, Frater meus quis?* Phesictha 47. 3. *Dicit R. Barachia, Quare vocatur Achiman? Non erat in mundo frater ei robore. Frater*, i. similis, ut Prov. 18. 9. *frater decoctoris.* & Job 30. 29. *frater fui draconum.* In hoc sensu *Man* Chaldaicum est, non Ebraicum. ¶ *Anacim* gigantes erant filii Anac. Unde ἀναξις, qui debiliores regebant & iis imperitabant. Benjamin Tudelensis, *Vidi intra palatium in Damasco pendentem costam hominis unius ex Enacim, novem Hispanicorum palmorum longitudine, duorum verò palmorum latitudine. Dicitur autem fuisse ex antiquissimis regibus Enac nomine Abchamas (fortè Achimas) ut ex sepulcri illius lapide inscripto est judicatum, in quo scriptum erat, Illum in toto orbe regnasse.* Pausanias autor in Asteria insula cadaver Asterii jacuisse (fuisse verò hunc Anactis, qui è terra natus sit, filium existimatum) quod nihilo decem cubitis brevius esset.

IDEM.

22. לבא חמת. A. εἰσόδως Ἐμαθ, *introitus Hemath*] Priùs erat εἰσπορευομένων Αἰμαθ, quod Hieron. convertit, *intrantibus Hemath*, לבא חמת. In libro Locorum, *Labotmath, pro quo Aquila interpretatur Ingressus Hemath.* Ἐμαθ, antiquitas scripturæ pro Ἡμαθ, quod Seres Αἰμαθ scripserunt. Ad quod genus pertinent Ἐγλαθλὶ & Αἰγλαθλὶ, Ἐγρωγὶλ & Αἰγρωγὶλ. Sic Ἐφρὲμ reperitur pro Ἐφρὰμ sive Ἐφραΐμ. Consule sis Observ. meas.

33. דבת הארץ. τὸ Σαμαρείτικὸν, ὄνειδος γῆς, *probrum contra terram*] *Probrum.* Psal. 31. 13. דבה. Hieron. *opprobrium.* Hîc vertit, *detraxerunt terræ.* Onc. *protulerunt nomen malum contra terram.* Jon. *protulerunt rumorem malum contra terram.* Est autem דבה vocabulum medium, ut ὄνειδος apud Græcos. Sic טיב in sermone Chaldæo. ¶ *Contra terram*, ἐν αὐτολέξει est *probrum terræ*: quod bene ità reddunt. Sic alibi חמס אחיך Lxx vertunt ἀδικία κατ' ἀδελφόν σου, *iniquitas contra fratrem tuum*, ad sententiam optimè & rectissimè. Si non aliud, saltem ambiguitatem tollunt, quæ in sermone Ebræo. Nam *iniquitas*

fratris

fratris tui tam poteſt intelligi, quam frater tuus facit; quàm, quæ illi ſit.

GROTIUS.

17. *AD conſiderandam terram*] De exploratoribus vide quæ dicta De Jure Belli ac Pacis lib.3.c.4.§.18. Formam autem eorum quæ mandari exploratoribus ſolent egregiam habes in ſequentibus.

23. *Filii Enac*] Græcis *Inachida*. Eos enim antiquiſſimis temporibus ab Oriente in Græciam veniſſe conſtat. ¶ *Ante Tanim*] Sic & Chaldæus & Græci: nempe ע modò per S modò per T vertitur, ut צין *Sina*, צור *Sarra* & *Tyrus*. Gutturalis autem omiſſio in pronuntiatione perfrequens. Vide quæ ad Matth.1.21.

24. *Per gentéſque uſque ad torrentem Botri*] Anticipatio nominis pòſt dati, ut explicant ſequentia, & Deut. 1.24.

CAP. XIV.

MUNSTERUS.

9. *VELUTI panes noſtri ſunt*] Quidam ſic exponunt, *devorabimus eos ut panem*. Alii ſic, *panis noſter ſunt; ſervient nobis, & comedent panem noſtrum*. ¶ *Receſſit ab eis umbra eorum*] Onk. exponit, *fortitudo eorum*. Alii, *protectio eorum*, ſeu *præſidium eorum*.

13. *Quòd eduxeris*] Senſus eſt, Non credunt quòd propter peccata eorum occideris eos, ſed quòd non valueris eos introducere in terram, quantumlibèt ſciant quòd in virtute magna eduxeris eos de Ægypto. Similiter dicent habitatoribus terræ quòd non potueris eos in terram introducere, quantumlibèt ſciant quòd tu ſis in medio eorum, & ducatum præſtiteris per columnam nubis & ignis, &c.

18. *Purificando non purificabit*] Vel, *innocentem faciendo non innocentem faciet*. Quem locum K. ſic exponit, *Non ſubitò Deus expiat hominem ab iniquitate ſua, ſed paulatim immittit ei caſtigationes, quibus eum convertat de malo ad bonum*. Alii ſic exponunt, *Reſpiſcentes innocentes facit, non pœnitentes non facit innocentes*. Alii ſic, *innocentes non condemnat*. De quo & Exod.34. nonnihil ſcripſimus.

24. *Implevit*] Sub. *verbum meum*, vel *voluntatem meam*.

25. *Sed & Amalekæum*] Alii ſic legunt, *Amalekæus autem & Chnaanæus habitant in vallibus: ideo reſpicite*, ſive *revertimini, aliâ viâ in deſertum*, nè occidant vos.

27. לעדה הרעה] Hebræi exponunt de decem exploratoribus, qui erant מלינים, i. *facientes murmurare & tumultuari* Iſraelitas: Colligúntque hinc, decem facere cœtum ſeu eccleſiam. Et tunc hic locus ſic eſt explicandus, *Uſquequo hoc agitur apud cœtum illum malum, qui murmurationes excitant contra me? Murmurationes filiorum Iſrael, quos illi incitant ut murmurent contra me, audivi*.

33. *Portabunt fornicationes veſtras*] h. e. ut Onk. vertit, ipſi ferent peccata veſtra, & ego viſitabo iniquitates patrum in filiis.

34. *Irritationem meam*] K. dicit תנואה ſignificare שבר הדברים ומחמבות וביטולם, *frangere*, ſeu *irrita facere*, & *retractare verba & cogitationes*.

36. *Coram eo*] i. coram Moſe, vel contra Moſen.

40. *Aſcenderunt in cacumen montis*] Erat ultra montem illum terra Iſraelitis promiſſa, ad quam etiam renuente Domino contendebant. Unde dicebant, *En aſſumus*, vel, ut Hebraiſmus habet, *Ecce nos*: vox eſt exhortandi: q. d. En vi irrumpemus, aſcendemúſque per hos montes ad locum à Domino nobis promiſſum.

44. *Sed præſumpſerunt pertinaciter*] Sonat עפל idem quod בעזות *cum impudentia & ſine ratione aliquid agere*. Alii putant Ain loco Aleph poſitum, ut ſit idem quod *excæcatâ mente aliquid agere*. Sign. enim אפל per Aleph ſcriptum *caliginem*, Onk. verò vertit ארשעו *impiè egerunt*.

FAGIUS.

1. *ELEVAVIT omnis populus, dederúntque vocem ſuam*] *Elevare & dare vocem in fletum*, Hebraiſmus eſt, pro *elevatâ & ſonorâ voce flere & plorare*.

6. *Sciderunt veſtimenta ſua*] Sciſſio veſtium ſummam teſtatur indignationem & dolorem pro gloria nominis Dei contempti, ſive ſignum triſtitiæ, ſeu impatientis animi. Sic Caiphas ſcindebat veſtimenta ſua: Simulabat enim ob gloriam contempti nominis Dei facere illud. Fiebat autem hæc ſciſſio, referentibus ità Judæis, in veſte exteriore, quæ deorſum aliquouſque rumpebatur, ità ut pars illa rupta ad aliquot dies pendula relinqueretur. Durat iſte mos adhuc hodie apud Judæos qui cæteris religioſiores videri volunt; ſed valde ſibi cavent nè ſciſſio iſta fiat in veſte pretioſiore.

6. *Optima terra eſt*] Ad literam eſt, *Bona terra eſt valde valde*. Sic autem geminato poſitivo Hebraiſmus ſuperlativum exprimere ſolet.

9. *Receſſit fortitudo eorum*, &c.] Heb. *receſſit umbra eorum. Umbram* pro *præſidio* accipit, q.d. Carent omni præſidio: quem ſenſum expreſſit Vulg. interp. Latinus, *Receſſit ab eis omne præſidium: Dominus nobiſcum eſt*. Per *umbram* verò ſive *præſidium* alii Deum intelligunt, juxta illud, *Sub umbra alarum tuarum abſconde me*, &c. Alii verò conſilia, & virtutem, & audaciam reſiſtendi quæ Dominus ab illis abſtulerit. Alii per *umbram* duces & principes intelligunt, qui erant inter eos mortui; Job præſertim, qui fuerat eorum defenſor.

12. *Percutiam eos morte*] Heb. *percutiam eos peſte*. Sicut & Vulg. editio legit, *feriam eos peſtilentiâ*. Sed quâ figurâ peſtis *mors* dicatur ſuprà explicuimus Lev.26.

18. *Propitius eſt his qui revertuntur ad legem ejus*] Hunc locum explicatum habes Exod.34.

21. *Veruntamen vivo ego*, &c.] Formula eſt jurandi uſitatiſſima Scripturis ſacris, q.d. *Quemadmodum ego vivo, & gloria mea implet univerſam terram*, ſic quoque certum eſt quòd *omnes iſti homines qui viderunt gloriam meam, & ſigna mea*, &c. *& tentaverunt me*, &c. *non ſint viſuri terram quam juravi patribus eorum*.

22. *Tentaverunt me decem vicibus*] Iſtas tentationes Hebræi hoc ordine enumerant; הראשונה על ים סוף באמרם המבלי אין קברים במצרים· והשנית במרה הוא אמרם וילונו העם על משה מה נשתה· והשלישות במדבר סין כשבקשו המן והוא אמרם מי יתן מותנו ב'ד יהוה וגומ' והרביעית מריתם בהניח המן עד הבוקר· והחמישית מריתם בבקשם אותם ביום השביעי יצאו מן העם ללקוט· השישית ברפידים על המים גם כן· והשביעית בחורב במעשה ענל· והשמינית בתבערה בהיותם מסופקים במקום ההוא באמת והתאוננם והו אמרם ויהי העם כמתאוננים והתשיעית בקברות התאוה בקשת הבשר אמר והאספסוף אשר בקרבו התאוו תאוה· והעשירית במדבר פארן בענין המרגלים ושם נאמר וינסו אותי זה עשר פעמים ולא שמעו בקולי, *Prima tentatio facta eſt juxta mare Rubrum* ſeu *caricoſum, cùm dicerent, Nunquid quia non erant ſepulcra in Ægypto, tuliſti nos*, &c. Exod.14. *Altera in Marah contigit, ut, Et murmurantes contra Moſen dixerunt, Quid bibemus?* Exod.15. *Tertia, in deſerto Sin, cùm peterent Manna, & dicerent, Utinam mortui eſſemus per manum Domini*, &c. Exod.16. *Quarta fuit inobedientia eorum, cùm ſcilicet relinquerent Manna uſque manè, ſicut dicitur, Et reſervarunt ex eo uſq; manè*. Exo.16. *Quinta fuit inobedientia eorum, cùm quæſiverunt Manna in ipſo die Sabbati, ſecundùm quod dicitur, Factumeſt autem in die ſeptimo ut egrederentur quidam de populo ad colligendum, &c.* Exod.16. *Sexta in Rephidim accidit ad aquas contradictionis*, Num.20. *Septima in Horeb, cùm facerent vitulum*, Exod.32. *Octava facta eſt in Tabera, ubi dubitabant num verè Deus eſſet, & murmurabant, ſicut patet ex eo quod dicitur, Et factum eſt cùm populus iniquè ageret, ſive nauſeam haberet, vel mœrore afficeretur*, Num.11. *Nona orta eſt juxta Sepulcra concupiſcentiæ, cùm poſtularent carnes, ut, Et vulgus collectum quod erat in eo concupiverunt*

concupiſcentiam, Num. 11. *Decima in deſerto accidit, cùm ſcilicet amandarentur exploratores, juxta id quod dicitur, Et tentaverunt me jam per decem vices, neque audiverunt vocem meam*, Num. 14. Hactenus Hebræi.

24. *Perfectè ſecutus eſt timorem meum*] i. verè, plenè & perfectè timuit me. Heb. *Qui implevit poſt me*, h.e. qui pleno & perfecto corde ſecutus eſt me; vel, ut alii exponunt, *qui implevit verbum meum*, vel *voluntatem meam*. Vel, *qui perfecit voluntatem meam ſequendo me*.

25. *Sed & Amalekæum & Chananæum*] Duplex hîc lectio eſt. Quidam ſic legunt, q. d. *Sed & Amalekæum & Chananæum*, ſub. *hæreditabit Caleb & ſemen ejus*. Alii, *Amalekæus autem & Chananæus habitant in vallibus: ideo reſpicite*, ſive *revertimini, aliâ viâ in deſertum, nè occidant vos*.

33. *Morabuntur in deſerto*, &c.] Heb. *Paſcentur*, ſive *paſtores erunt, in deſerto*, h. e. more paſtorum vagabuntur. ¶ *Luent pœnas peccatorum veſtrorum*] Heb. *portabunt fornicationes veſtras*, i. dabunt pœnas fornicationum veſtrarum, h. e. infidelitatis veſtræ quâ defeciſtis à fiducia in Deum.

34. *Et cognoſcetis quòd murmuraſtis contra me*] Heb. וידעתם את תנואתי, *Et cognoſcetis irritationem*, ſeu *fruſtrationem, meam*, vel *mendacium meum*, h. e. cognoſcetis an ſermo meus mendax ſit, an verba mea irrita futura ſint, & fruſtrà à me pronunciata, & caſſa. Vox Hebraica תנואה *Thenuah* ſign. שבר הדברים ומחשבות וביטולם *irritationem, fruſtrationem, & retractationem verborum & cogitationum*. Vulg. interp. Latinus magis ad ſenſum reſpexit, qui legit, *Et ſcietis ultionem meam*. Alii legunt, *Et ſcietis prohibitionem meam, quâ prohibebo vos nè ad terram perveniatis*.

37. *Et mortui ſunt viri illi*, &c. *morte coram Domino*] i. peſte, ſicut & Compl. vertit. Heb. במגפה *Bamagephah*, h. e. *in plaga, coram Domino*, q. d. Plagâ à Deo immiſsâ mortui ſunt. Et nota quòd hæc per anticipationem dicuntur.

44. *Et impiè egerunt aſcendendo*, &c.] ויעפילו, quod K. ità exponit, הגביהו לב וחזקהו לעלות, *elevaverunt cor & corroborarunt ipſum, ut aſcenderent*. Etiam R. S. ad robur & vires refert, quòd ſcilicet roborati & confortati ſunt, quódque ſe mutuò ſolati ſunt. Quidam ad arma referunt, quaſi probè armati aſcenderint. Alii dicunt verbum Hebraicum עפל *Aphal* ſignificare *cum impudentia & ſine ratione aliquid agere*. Alii putant Ain loco Aleph poſitum, ut ſit עפל pro אפל, quod *caliginem* ſign. Quam lectionem ſecuta eſt Vulg. tranſlatio Latina, quæ habet, *At illi contenebrati aſcenderunt*. q. d. Deo invito, furore & inſaniâ correpti, terram attingere volebant. Noſter paraph. ad præſumptionem & temeritatem reſpexit, ideo legit, *Scelerate*, ſive *impiè, auſi ſunt cacumen montis aſcendere*.

VATABLUS.

1. SUſtulit itaque, ותשא] *Tum ſuſtulit*: vel, *Tum ſublatâ voce univerſa multitudo vociferari cœpit*.

4. *Alter ad alterum*, איש אל אחיו] Ad verb. *vir ad fratrem ſuum*. Hebraiſmus.

7. Eſt *optima terra*, טובה הארץ מאד מאד] Ad verb. *bona terra illa valde valde*. Sic geminato poſitivo ſuperlativum exprimere ſolent Hebræi.

8. *Si complacitum fuerit*, &c. אם חפץ בנו יהוה] Hebraiſmus, Si favore ſuo proſecutus eſt, vel proſequatur, & amet nos. Quidam אם per *Quia* vertunt, aut *Certè*, hoc modo, *Quia amat nos plurimùm*: vel, *Certè bonam voluntatem habet erga nos, propterea inducet*, &c. Hæc videtur hujus loci vera interpretatio: nam id vult populo eſſe perſuaſum.

9. *Veruntamen*, אך] Acſi dicat, Nolite igitur. ¶ *Panis noſter ſunt*, לחמנו הם] Hebraiſmus, Populum terræ hujus perinde devorabimus atque panem noſtrum. ¶ *Protectio eorum*. צלם] *Præſidium eorum*. Ad verb. *umbra eorum*: acſi dicat, Deſtituuntur omni præſidio.

10. *Tunc dixit*, &c. ויאמרו וגו'] Ad verb. *Et dixit omnis multitudo*, &c. i. tunc pronuntiavit univerſa multitudo debere eos lapidari.

11. *In omnibus ſignis*, בכל האותות] i. propter omnia ſigna. Hebraiſmus, cùm tot ſigna fecerim ipſo vidente?

12. *Te autem faciam*, &c. ואעשה אותך לגוי גדול] Hebraiſmus, efficiam ut ſoboles tua evadat in gentem majorem & robuſtiorem gente Iſraeliticâ, ut numero & potentiâ vincant populum Iſraeliticum. Alii, *conſtituam te principem ſuper gentem majorem te*.

13. *Et audient*, ושמעו] Videtur nonnihil ſubaudiendum, cujuſmodi, *Tu percuties, & audient*: vel, *Si percutias, tum audient Ægyptii*. Alii, *Ut audiant Ægyptii*, q.d. Malè audies apud Ægyptios.

14. *Ac dicent*, &c. ואמרו וגו'] *Ac dicent de incolis terræ hujus*, i. malè loquentur de ipſis quos introducturus eras in terram iſtam, q. d. Si percuſſeris incolas terræ iſtius ſanctæ, h.e. Iſraelem, dicent alienigenæ ſiniſtra de illis, ac malè loquentur, nempe propter nequitiam ſuam eos à te perdi & occidi, atque hujuſmodi multa. ¶ *Apparebas*, נראה] Doctus inter Hebræos dicit eſſe Benoni, ſive participium præſens. Alter verò ſcribit eſſe tertiam perſonam pro ſecunda. Alii ſubintelligunt, כבודך, *gloria tua*.

15. *Tanquam virum unum*, כאיש אחד] Latini, *Omnes ad unum*. ¶ *Famam tuam*, את שמעך] Hujus ſcilicet rei à te geſtæ. Ad verb. *auditum tuum*. ¶ *In hunc modum*, לאמור] Ad verb. *dicendo*.

16. *Occidit* eos, וישחטם] *Jugulavit eos, mactavit*.

17. *Magnificetur*, ינדל] De Deo loquitur in tertia perſona, more Hebraico, pro *Magnificetur, quæſo, fortitudo tua: oſtende te talem qualem aliquando dixiſti*.

18. *Tardus ad iram*, ארך אפים] Ad verb. *longus iris*, i. longanimis. ¶ *Et mundando non mundat*, ונקה לא ינקה] Fut. Heb. pro præſ. & tamen *abſolvendo non abſolvit*, ſub. *reum qui non agnoſcit peccatum ſuum*, q. d. Et tamen punire ſolet eos qui non reſipiſcunt. ¶ *In tertiam & quartam generationem*, על שלשים ועל רבעים] Ad verb. *ſuper tertios & ſuper quartos*. Vide Exod. 20. 5. i. puniens patres, & filios, nepotes, ac pronepotes.

19. *Ab Ægypto*, &c. ממצרים ועד הנה] *Ab egreſſu Ægypti uſque ad hoc tempus*.

20. *Peperci ſecundum verbum tuum*, סלחתי כדברך] Quidam per futurum vertunt, *Condonabo ut petis*.

21. *Veruntamen vivo*, &c. ואולם חי אני] *Et profectò vivo*, &c. Formula eſt jurandi Scripturis uſitata, acſi dicat, Quemadmodum ego vivo, & gloria mea implet terram: ſic quoque, &c. vel, quàm certum eſt me vivere, & gloriam meam implere terram, tam etiam certum eſt quòd omnes iſti qui viderunt gloriam, &c. non ſunt viſuri terram, &c. Hebraicè legitur, *& replebit*, vel *replebitur, gloria mea*, Fut. pro præſ.

23. *Non videbunt*, אם יראו] Ad verb. *Si viderint*. Ità exponendum dicunt Hebræi hoc loco: Quando vero אם ſequitur dictionem ſignificantem juramentum, vertendum eſſe per *non*. Vide Deut. 1. 35. ¶ *Neque quiſquam*, &c. וכל מנאצי] Ad verb. *& omnes irritantes me*.

24. *Eò quòd fuit*, &c. עקב היתה וגו'] Hebraiſmus, quoniam fuit alio animo erga me atque alii, & implevit voluntatem meam, ſequendo me.

25. *Amalec autem*, &c. והעמלקי והכנעני וגו'] *Sed & Amalec & Chananæum qui habitant in planitie: cras*, &c. ſub. *poſſidebis*: ut præcedentibus jungatur. Alii, *Amalecita autem & Chananæi habitant in valle*: propterea *cras*, &c. q. d. Deliteſcunt in locis humilioribus ut vobis inſidientur. Alii, *Quamvis Amalecita & Chananæi habitent in valle*, attamen *craſtinâ die*, &c. *Vallem* vocat regionem demiſſam. ¶ *Et proficiſcimini*, ופנו] *Retrocedite*, nempe versùs Mare rubrum, declinando ab eis. Alii, *progredimini*, nempe versùs eos, & nihil timeatis. Hebraicè additur לכם *vobis*, quod redundat Latinis.

27. *Feram*] Alii ſubaudiunt, *parcam* congregationi, &c. ¶ *Murmurationes*, את תלונות] *Expoſtulationes*.

28. *In auribus meis*, באזני] i. Me audiente.

29. *Et omnes numerati veſtri*, וכל פקודיכם] i. Quotquot ex vobis numerati ſunt.

30. *Si*

30. *Si vos ingrediemini*, אם אתם תבואו] i. Vos non ingrediemini. Vide v. 23. ¶ *Levavi manum meam*, נשאתי את ידי] In signum scilicet juramenti.

32. *Cadavera verò vestra*, ופגריכם אתם] Ad verb. *Et cadavera vestra vos*: i. vestra ipsorum cadavera.

33. *Erunt pastores*, יהיו רועים] Hebraismus, more pastorum vagabuntur in deserto. ¶ *Et portabunt fornicationes*, ונשאו את זנותיכם] Hebraismus, Dabunt pœnas pro fornicationibus vestris quibus defeciſtis à Deo vestro.

34. *Die pro anno, die pro anno*, יום לשנה יום לשנה] Hebraismus, Singulis diebus in singulos annos versis. ¶ *Inanitionem meam*: את תנואתי] i. An verba mea inania & irrita futura sint, frustráque à me pronuntiata & cassa. Alii, *mendacium meum*, i. an ego sim mendax. Hæc vox significat *inanitionem, frustrationem, & retractationem verborum & cogitationum*. Alii, *prohibitionem meam, quâ scilicet prohibebo vos nè ad terram meam perveniatis*.

35. *In deserto isto*, &c. במדבר הזה ונו'] Seipsum declarat, ac si dicat, Ego Dominus qui omnia possum, dixi omnia hæc illis eventura, profectò sic faciam eis ut dixi, h. e. faciam ut moriantur in deserto.

36. *Detrahendo terræ*: להוציא דבה על הארץ] Ad verb. *proferendo infamiam ipsi terræ*. Sic seq. v. Vide suprà 13. 33.

37. *Mortui sunt*, וימותו] Hic ו non copulat, sed tantùm futurum vertit in præt. quod tamen per futurum reddendum est. Hæc enim dicuntur per anticipationem, pro *morientur*. ¶ *Plaga coram Jehova*, במגפה לפני יהוה] i. Percussi à Jehova.

38. *Vixerunt ex hominibus illis*, חיו מן האנשים ההם] i. Remanserunt vivi; supervixerunt.

40. *Ecce nos ut ascendamus*, הננו ועלינו] i. En parati sumus ascendere ad locum ad quem præcepit Dominus ut ascendamus. Confer ista cum iis quæ scribuntur, Deut. 1. 41.

41. *Et hoc*, והוא] *Et hæc*, sub. *ascensio*, vel *transgressio*.

43. Est *ibi ante vos*, שם לפניכם] i. Occurrent vobis. ¶ *Conversi estis*, &c. שבתם מאחרי יהוה] Hebraismus, quia deseruistis Dominum, ipse deseruit vos.

44. *Et conati sunt ascendere*, ויעפלו לעלות] Ad verb. *Et corroboraverunt* [sub. *cor suum*] *ad ascendendum*, i. recepto animo ascenderunt.

45. *Et contriverunt*, &c. ויכתום עד החרמה] i. Conterendo persecuti sunt eos usque Horma.

CASTALIO.

21. JOvæ *gloriâ totus terrarum orbis replebitur*] Efficiam ut ubique terrarum prædicer.

22. *Gloriam*] Glorioſa facta.

CLARIUS.

18. *Nullúmque innoxium relinquens*] Coram cujus justo judicio nemo se pro innocente vindicare præsumit. Et nota hîc apertè dici verba ista, scilicet, *Dominus patiens*, &c. esse verba Dei, quæ etiam Exodi 34. eadem ferè posita sunt. Illud autem, *nullum innoxium relinquens*, alii sic exponunt, *Respiscentes innocentes facit, non pœnitentes non facit innocentes*.

25. *Et Amalechiten*] Sensus est, Amalech & Chananæus habitant in vallibus; ideo revertimini aliâ viâ in desertum, nè occidant vos. Alii conjungunt superiori, quòd scilicet Caleb & semen ejus possessurus esset eos.

33. *Portabunt fornicationem vestram*] Ipsi ferent peccata vestra, & ego visitabo iniquitatem patrum in filiis.

44. *At illi contenebrati*] Vel, *præsumentes*. Erat ultra montem illum terra Israelitis promissa, ad quam etiam renuente Domino contendebant. Cogita verò, ut animus pertinax erret, etiam tunc cùm rectè se facere existimat.

DRUSIUS.

2. VEtus interp. *Murmurati sunt contra Mosen & Aharon*] *Murmuror* pro *murmuro* verbum est deponens quo usi sunt veteres. M. Varro, *in balneis plodere cœpimus & murmurare*. Lxx διεγόγγυζον. Est autem *murmurare*, secreto murmure indignationem suam ostendere.

4. Negat fundamentum qui Deum negat, ut qui deficit ad cultum idolorum. *Ponamus caput*] R. S. *Doctores exposuerunt in sensu idololatriæ*. Autor Phesicthæ, *Eâ ipsâ horâ fundamentum negarunt*. Hoc est, recesserunt à vero Deo ad falsos. *Fundamentum*, i. עקר, unde עקרי אמונה *articuli fidei*.

6. Vestes lacerabant antiqui non tantùm in publico luctu, & cùm audirent blasphemiam in Deum, sed etiam in seditione populi, ut hoc loco. Scindebant etiam vestes in luctu aut dolore privato. Et omnino ceremonia erat vetus, quâ prisci illi homines cor suum dolore lacerari testificabantur. Hunc ritum omnibus ferè priscis populis communem fuisse constat ex Homero, Virgilio, & Herodoto.

7. *Ea bona est valde valde*] Vel *nimis nimis*. *Nimis* enim interpreti nostro & Comicis idem est quod *valde*. Lxx, ζφόδρα σφόδρα. Geminatio autem pertinet ad auxesin. Sanè veteres geminabant voces intendendæ rei causâ. Ovidius,

Ausus es, ô nimiùm nimiúmque oblite tuorum.

Plautus, *plus plúsque*; &, *minus minúsque*. Catullus,

Et magis magis in diésque & horas
Iraſcor tibi.

8. חפץ cum ב constructum sign. *velle alicui*, ut apud Davidem כי חפץ בי *quia vult mihi*, i. favet, & ego ei bene placeo per omnia. *Velle alicui* pro *cupere & favere*, elegans & antiquæ notæ dictio est. Interdum aliquid amplius denotat, ut Gen. 34. 19. כי חפץ בבת יעקב ubi non tam *favere* sign. quàm *cupere & vehementer amare*: vel sensus est, Valde placebat ei filia Jacob. Contrà ἐφίεσθαι *amare* apud Græcos ponitur pro *delectari aliquâ re*.

9. *Panis noster sunt*] Vult dicere, A nobis perdentur & consumentur itidem ut panis consumitur ab homine qui eum comedit. Sic alibi, *Comedes omnem populum*, i. perdes, consumes: & alibi, *Comedunt populum meum ac si comederent panem*, tam avidè quàm panem. Hieron. *Quia sicut panem ità eos possumus devorare*, i. tam facilè quàm panis voratur. ¶ *Recessit umbra eorum*] i. Protectio vel præsidium eorum. Alia expositio, quam notavit autor Phesicthæ, *Umbra eorum*] i. *Angelus qui constitutus erat super eos, quique protegebat eos. Nam Deus*, inquit, *benedictus non sumit pœnas de natione donec dejecerit principem ejus è cœlo, sicut dicitur, Animadvertet* DOMINUS *in exercitum sublimem in sublimi*.

12. *Pestilentia* דבר Ebræis. Eam Senes θάνατον appellant, i. *mortem*, κατ' ἐξοχὴν *per excellentiam*. Sic etiam Chaldæi. Nam מותא vocant. *Pestis* aliud est; ut *pestis reipublicæ*. i. pernicies.

14. *Oculo ad oculum*] Ità dicitur ut *ore ad os, facie ad faciem*. Et est proverbiale. Sensus est, Non eminus, sed cominus; non obscurè, sed clarè & apertè. Ebraicè עין בעין *oculo in oculo*.

18. *Absolvendo non absolvit sontem*] Verbum è verbo, *purificando non purificat*: quod Græci dicerent καθαρίζων ὐ καθαρίζει, vel certè καθαρεῖ *purificabit*. *Purificat*, i. purum declarat ab omni crimine: quod Latini autores *absolvere* dicunt: unde *absolvit eum injuriarum*. Plinius, *cædis absolutum*. Hinc *absolutio* liberatio à crimine; & *tabula absolutoria*, cui opponitur *damnatoria*, quæ absolvit reum & innocentem declarat.

22. *Tentarunt me his decem vicibus*] Videlicet in deserto. Nam ibi decies Deum tentarunt, bis juxta mare, bis per aquas, bis per Manna, bis per coturnices, semel per vitulum in Raphidim, & semel in deserto Pharan ob cau-

sam exploratorum. Quæ sumpta ex tractatu Erachin. Meminit autor Phesicthæ; Sed & R. S. ad hunc locum. Sunt qui has decem tentationes aliter enumerant: Prima, inquiunt, facta est juxta mare algosum sive rubrum, Exod. 15. Altera in Mara contigit, Exod. 15. Tertia, in deserto Sin, Exod 16. Quarta fuit cùm relinquerent Manna usque manè, ibid. Quinta, cùm petierunt Man ipso die septimo, & egressi essent quidam è populo ad colligendum illud, ibid. Sexta erat in Raphidim ad aquam Contradictionis, Num. 20. Septima in Horeb ob negotium vituli, Exod. 32. Octava, in Thabera, Num. 11. Nona, in loco qui vocatur *Sepulcra concupiscentiæ*. Decima, in deserto Pharan, quam exploratores causarunt. Sunt etiam qui *decies tentarunt me*, exponant *sapius*, ut sit numerus finitus pro infinito. Nè sperne.

24. *Propterea quòd fuit spiritus alius cum eo*] Sensus, Propterea quòd ductus fuit alio spiritu quàm cæteri exploratores. Abenezra *spiritum* hîc interpretatur *voluntatem*, ut dicat, Alia ejus voluntas fuit erga me; non eo modo affectus quo alii. ¶ *Implevit post me*] Quidam explicant, *Implevit ire post me, h. e. plenè secutus est me.* Alius, *implevit verbum meum sequendo me.* Sic alibi, *Veniam post te, & implebo verba tua.* R. S. *Implevit cor suum post me.* Quæramus ampliùs. ¶ *Semen ejus hæreditabit eam*] Sic omnes interpretes quos vidi; etiam Onc. & Jon. Probarem si esset יירשנה. Nunc cùm sit יורישנה, videtur vertendum esse *semini suo hæreditare faciet eam*; q. d. Faciet ut filii quos relinquet possideant eam jure hæreditario. Juvat nos R. S. ità scribens, juxta Thargum ejus, *expellet eam*, i. populum qui in ea. Nec licet exponere *hæreditabit eam*, nisi in loco ubi est יירשנה. Hiscuni, לורע *semini suo*, qui exeunt ex semine suo, i. filiis suis hæreditare faciet eam. Abenmelech, *Sensus est, Semini suo hæreditare faciet eam.* Verbum הוריש ex iis est quæ contrariam significationem habent. Nam & *hæreditate privare* & *hæredem facere* sign. unde R. S. *expellet eam.*

25. *Sedet in valle*] Sedet in insidiis. Sic alibi, *Sedet in insidiis pagorum.* A *sedeo* compositum est *insideo*, unde *insidiæ* & *insidere vias* aut *itinera*, & *insessores viarum.* Aut sedet cum exercitu, quemadmodum copiæ sedere solent contra hostem. Quo significatu *sedendi* verbum in usu Latinis, quod & *considere* dicunt. Cato, *Hostium magnæ copiæ contra me sedebant.* Valerius Maximus lib. 7. c. 4. *Apud mœnia armato sedendum foret.* Plancus apud Ciceronem, *Itaque copias propè in aspectum Lepidi Antoniique adduxi, quadraginta aque millium passuum spatio relicto consedi.* Senes hîc ediderunt κατοικοῦσιν, & Hieron. *habitant.* Sed quomodo Chananæus habitare potuit in valle, qui ad mare habitabat procul ab eo loco ubi tunc erant Israelitæ? An *Chananæum* vocat Amorræum nomine generis? ità quidam opinantur, & mihi hoc non omnino displicet.

27. *Qui murmurant contra me*] Licet vertere, *qui murmurare faciunt*, videlicet populum, *contra me*; ut de exploratoribus locus accipiatur. Sic alibi, *Murmurare fecerunt contra illum omnem cœtum*: ubi וילינו in fonte.

29. Πεσεῖν τὰ κῶλα ὑμῶν] Ex Ebræo vertendum *cadent cadavera vestra*: κῶλον propriè *membrum*, sed interpretes usi sunt in declaratione פגרים infrà v. 33. & Lev. 26. 30. item, 1 Sam. 17. 46. & Jes. 66. 24. Alibi σώματα eandem vocem reddunt, & νεκρὸς, & semel πτώματα, i. *cadavera.* Hinc illustrabis locum Ebr. 3. 17. ὧν τὰ κῶλα ἔπεσεν ἐν τῇ ἐρήμῳ, ubi vetus interp. *quorum cadavera prostrata sunt in deserto.* Nam κῶλον in lingua Hellenistica *cadaver.* Jon. *projicientur corpora vestra*, i. σώματα ὑμῶν· quæ vox etiam *cadaver* sign. i. πτῶμα, ut ibi, *Ubi corpus, ibi aquilæ.* Lectio varians, *Ubi cadaver.* Abenezra, פגרים *sunt Corpora.* R. D. *Corpora absque spiritu*, i. animâ. Idem asserit Elias Castigationibus suis in librum Hasschoraim, i. *Radicum*, פגר, inquit, *non cadit nisi in corpus hominis mortui, & quidem improbi.* Vide sis eundem in Thesbite. Legimus tamen Jes. 37. פגרים מתים, quod reddendum *corpora mortua.* Aut est epitheton perpetuum. Nam omne cadaver mortuum est.

30. *Pro qua sustuli manum meam*] Signum jurantis. Nam qui jurat, manum in cœlum levat, Deum q. testem vocans jurandi sui. Sic est profectò: Sublatâ vel levatâ manu olim jurabant: quod paucis exemplis nunc clarum faciam. Psal. 106. 26. *Sustulit manum suam*, h. e. juravit interprete D. Camio. Gen. 14. 22. *Levo manum meam ad Deum excelsum*, i. Juro per Deum supremum aut altissimum. Vide Augustinum 1. Locut. 68. Hinc *manus* pro *juramento.* Exod. 17. 16. *Manus super solium* DOMINI, i. jusjurandum. Deut. 32. 40. *Levabo in cœlum manum meam, & dicam, Vivo ego in æternum.* Obvia hæc locutio & Apoc. 10. 5. Vide quæ notavimus ad illum locum. Cæterùm Apostolus Heb. 3. 11, & 18. usus est verbo ὤμοσα, *juravit*, loquens hac de re.

32. *Cadaver* à *cadendo.* Nam corpus, si animâ privetur, cadit in terram. *Cadavera vestra, vos, cadent in deserto isto*] Lxx, τὰ κῶλα ὑμῶν. Sexies hoc modo convertunt vocem Ebræam quæ *cadavera* sign. *Cadavera vestra, vos*, h. e. vos; aut corpora vestra quæ vobis sunt. Sic loquendo excludit corpora filiorum quos habebant. Sed *quæ vobis sunt*; i. לכם. Sunt qui invertunt, *vos, h. e. corpora vestra.* Abenmelech, *Addidit* [*vos*] *lucis causâ. Nam si dixisset* [*corpora vestra*] *tantùm, intelligi potuissent corpora filiorum: ideo adjecit* [*vos.*]

33. *Pascere* præter notam significationem denotat etiam *errare, vagari*, more eorum qui pecudes in deserto pascunt, qui rarò in eodem loco manent, semper quærentes loca pascua, quæ admodum rara sunt in illis locis. *Filii vestri erunt pascentes in deserto quadraginta annos*] Vulg. noster, *vagi erunt*, nempe instar pecudum in deserto pascentium.

38. *Vixerunt*] In opposito habet *mortui sunt.* Valet ergò *remanserunt superstites in vita*; q. d. Non sunt mortui cum reliquis. In Latio *vixerunt* alium sensum habet. Nam ibi sign. *mortui sunt.* Sanè quem ἐυφημῶντες volebant dicere mortuum, dicebant, *Vixit*: ut Cicero de conjuratis, *Vixerunt.* Plautus Bacchidibus, *Vixisse nimio satius est quàm vivere*, i. mortuum esse. Nam ut idem alibi, *Mòrtuus est qui fuit; qui est, vivus est.*

40. *Et surrexerunt manè*] Corrigo, *Surrexerunt manè manè*: quod noster dixit *primo manè.* Nam השכים *manè surgere*, quod Græci uno verbo dicunt ὀρθρίζειν, & interpres vetus Juvenalis *manicare*, aut, ut alii malunt, *manitare*, q. *manè itare.* Nam non tantùm *manè surgere* sign. sed *manè aliquid facere.* Πλεοναζει ergò בקר *manè*: ideo scripsi, *manè manè.* Similis pleonasmus in edit. Græca, καὶ ὀρθρίσαντες τὸ πρωΐ, quod vertunt, *surgentes manè.* Quid si, *diluculantes manè?* Nec probo nec improbo.

IDEM.

21. וְיִמָּלֵא כְבוֹד יְהוָה אֶת כָּל הָאָרֶץ. A. Sym. Th. ὅτι ἐμπλήσει πᾶσαν τὴν γῆν ἡ δόξα Κυρίου, *quoniam implebit universam terram gloria* DOMINI.

33. וְנָשֹׂאוּ. Alius, βαστάζοντες, *portantes*] Ut bajuli solent, quod propriè βαστάζω significat.

GROTIUS.

9. *Omne præsidium*] In Hebræo metaphoricè, *Umbra.* Vide Luc. 1. 35.

16. *Pro qua juraverat*] Hebraicè, *quam juravit eis*, τῷ ὤμοσεν αὐτοῖς. Sed notandum jurasse hoc Deum Israeliticò populo, qui semper idem censetur, non his vel illis de populo. Quare juramentum hoc plenè implevit Deus Josuæ temporibus. Vide infrà 30. & quæ notata nobis De J. B. ac P. l. 2. c. 13. §. 4.

24. *Secutus est me*] Heb. *Implevit post me*: quod Chaldæus interpretatur, *perfectè secutus est timorem*, i. religionem in Deum.

30. *Ut habitare vos facerem*] *Vos* ad totum populum referendum

ferendum est sine temporis restrictione. Loca similia vide De J. B. ac P. l. 2. c. 9. § 3.

33. *Filii vestri erunt vagi*] Ob peccata parentum exsulant liberi. Idem evenit Nabuchodonosoro deportante.

34. *Annus pro die*] Sic. Ezech. 4 6.

CAP. XV.

MUNSTERUS.

3. *Etiam in solennitatibus vestris*] h. e. Etiam ea sacrificia quæ facere debetis in solennitatibus, facietis hoc ordine ut jam dicam: Nullum sacrificium fieri debet sine oblatione Minha & libatione vini. Ut enim ad refectionem hominis requiruntur caro, panis, pinguedo & vinum, sic Dominus in cibo suo hæc habere voluit. Vocatur enim non rarò in Levitico sacrificium Domino factum, *cibus Domini*. Hæc autem proportio servari debebat inter sacrificium & oblationem (*Sacrificium* voco, quod ex animalibus fiebat; *oblationem*, quæ ex simila fiebat; & *libamen*, quod ex vino) Quando agnus unus offerebatur, accipiebatur pro oblatione Minha decima pars similæ, h. e. decima pars mensuræ Ephi; & illa commiscebatur oleo, nempe quartâ parte mensuræ Hin. Vini quoque quarta pars Hin in סְפַל, i. *phiala*, pro libamine offerebatur. Sin aries unus offerretur, alia proportio in simila, oleo & vino erat servanda. Et tandem subjicit generalem regulam: Qualem, inquit, tenueris numerum in pecoribus, talem observabis proportionem in simila, oleo & vino, &c. De mensuris *Ephi* & *Hin* diximus Exod. 29.

15. *O synagoga*] Docetur in Grammatica, literam He ante קָהָל accipi pro litera vocativa & non demonstrativa, quandoquidem textus loquatur in secunda persona.

19. *Levabitis levationem Domino*] h. e. ut Onk. vertit, *separabitis Domino munus de primitiis vestris*. Dicunt verò Hebræi se teneri ad septem species primitiarum, nempe ad Triticum, Hordeum, Uvas, Ficus, Malogranata, Olivas, & Dactylos palmarum. Hîc verò loquitur Scriptura de prima farina in pastam subacta, quòd ex illa munus primitiarum Domino erat faciendum priusquam ullus hominum quicquam gustasset de novo frumento. Unde עֲרִיסָה hîc capitur pro בָּצַק, ut K. exponit. Quicunque igitur paterfamilias proprium habuit reconditorium, tenebatur offerre placentam aut tortellam, ut R. S. dictionem חַלָּה exponit, priusquam ipse aut sui novum gustarent frumentum. Et illa placenta erat q. census Dei, quo se ejus imperio subjectos significabant, & ostendebant se illa ab eo accepisse.

30. *Per manum superbam*] Heb. *per manum excelsam*. Capitur in Hebraismo בְּיַד *per manum* sæpe loco præpositionis *per*; ut, *Locutus est per manum prophetæ*; *Fecit per manum Mosi*. Sic hîc, *per manum superbam*, i. per superbiam, per temeritatem, aut per impudentiam. Qui, inquit, scienter & contumaciter transgreditur Dei præceptum, hic planè Dei contemptor & blasphemus est judicandus.

34. *Explicatum*] פָּרַשׂ est præteritum passivum de conjugatione Pual, ponitúrque Vau Holem, i. *vox magna*, loco Kybuz & Dages.

38. *Fimbriam*] Per *alas vestimentorum* intelliguntur oræ & extremitates indumentorum. Per צִיצִת verò, quæ propriè *cincinnum capitis* sign. intelliguntur fimbriæ ex multis filis oræ vestis assutæ, aut fila, quæ post texturam in panno relinquuntur. Hæc Deut. 22. 12. vocantur גְּדִלִים. Secundùm aliquorum tamen sententiam *sizit* sunt חוּטִין מְעֻשֶׂה עֲבוֹדָה *fila multa in multos fasciculos in ora vestis connexa*; ità ut גְּדִלִים sint fila illa, quæ fimbriam faciunt, sed צִיצִת sunt fasciculi illi parvi in quos גְּדִלִים desinunt, Germanicè zotten, h. e. caudulæ in extremitate vestis pendentes. Qui curiosior in his rebus cognoscendis esse voluerit, adeat Judæos, præsertim in his locis, ubi habent synagogas, & hæc omnia ocularitèr videre poterit.

FAGIUS.

3. *Etiam in solennitatibus vestris*] h. e. Etiam ea sacrificia quæ facere debetis in solennitatibus, facietis hoc ordine, & jam dicam. Nullum sacrificium fieri debet sine oblatione Mincha & libatione vini. Ut enim ad refectionem hominis requiruntur caro, panis, pinguedo & vinum, sic Dominus in cibo suo hæc habere voluit. Vocatur enim non rarò in Levitico sacrificium Domino factum, *cibus Domini*. Hæc autem proportio servari debebat inter sacrificium & oblationem. (*Sacrificium* voco quod ex animalibus fiebat, *oblationem* quæ ex simila fiebat; & *libamen* quod ex vino.) Quando agnus unus offerebatur, accipiebatur pro oblatione Mincha decima pars similæ, h. e. decima pars mensuræ Ephi; & illa commiscebatur oleo, nempe quartâ parte mensuræ Hin. Vini quoque quarta pars Hin in סְפַל *Sephel*, i. *phiala*, pro libamine offerebatur. Sin aries unus offerretur, alia proportio in simila, oleo & vino erat servanda. Et tandem subjicit generalem regulam: Qualem, inquit, tenueris numerum in pecoribus, talem observabis proportionem in similam, oleo & vino. Hæc ex annotationibus D. S. Munsteri huc transtulimus.

12. *Juxta numerum quem facietis*, &c.] Vel, *pro numero quem sacrificabitis*. Ista observabuntur à vobis per singula pro ratione eorum ex quibus fiunt munera & libamina, i. erit proportio sacrificiorum & munerum & libaminum. Alii vertunt, *Qualem numerum in his feceris, talem quoque numerum facies in illis*. q. d. Tot munera sive oblationes ex simila, tótque libamina quæ ex vino fiebant offeretis Domino, quot pecora sacrificabitis: nullum sacrificium pecorum fiet sine munere, i. sine oblatione Mincha.

19. *Separationem separabitis*] Heb. *Levabitis levationem Domino*. De ratione sacrificii quod Hebræi ab *elevando* תְּרוּמָה *Trumah* vocant, suprà in Exodo annotavimus. Noster Paraph. ubique ferè *separationem* vertit, sicut & in præsenti loco, eò videlicet quòd à communi & profano usu ad sacrum usum separabatur. Dicunt verò Hebræi se teneri ad septem species primitiarum, nempe ad Triticum, Hordeum, Uvas, Ficus, Malogranata, Olivas, & Dactylos palmarum. Hîc verò loquitur Scriptura de prima farina in pastam subacta, quòd ex illa munus primitiarum Domino erat faciendum priusquam ullus hominum quicquam gustasset de novo frumento. Unde עֲרִיסָה *Arisah* hîc capitur pro בָּצַק *Bazak*, ut K. exponit. Quicunque igitur paterfamilias proprium habuit reconditorium, tenebatur offerre placentam aut tortellam, ut R. S. dictionem חַלָּה *Challah* exponit, priusquam ipse aut sui novum gustarent frumentum. Et illa placenta erat q. census Dei, quo se ejus imperio subjectos significabant, & ostendebant se illa ab eo accepisse. Et adhuc hodie Judæorum mulieres quoties pinsunt, hujusmodi placentam à reliqua pasta separant, & q. Domino consecrant. Verùm quia non est ampliùs Templum ubi illa olim Domino offerebatur, nec sacerdotes illi Levitici quibus dabatur, idcirco hodie eam in clibanum semper conjiciunt atque comburunt: dicunt enim, שֶׁאָסוּר לְהַנְאוֹת, i. *quòd non liceat eâ vesci*. Porrò formula benedictionis quâ utitur mulier in consecratione hujus placentæ, hæc est, בָּרוּךְ אַתָּה יְהוָה אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם אֲשֶׁר קִדַּשְׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ לְהָסְרִישׁ חַלָּה מִן הָעֲרִיסָה, *Benedictus sis tu, Domine Deus noster Rex mundi, qui sanctificasti nos præceptis, & præcepisti nobis separare placentam de pasta*, &c.

20. *Quemadmodum separatis de area*, &c.] Hunc sensum habet, q. d. Placentam de primitiis panum vestrorum offeretis Domino in oblationem, sicut offerre soletis oblationem jam collectis frugibus, & tritico jam repurgato, & collecto in area.

24. *Si ab oculis congregationis factum fuerit*] i. Si multitudine non animadvertente aliquid factum fuerit per ignorantiam, multitudo offeret, &c.

30. *Fecerit aliquid per superbiam*] Sensum potiùs quàm verba expressimus, sicut & Compl. nam ad literam est,

est, *Homo autem qui fecerit aliquid* בריש גלי *Bereſch gale*, i. *capite aperto*, manifestò. h. e. palàm, publicè & manifestè, Vel, ut alii sentiunt, arroganter & superbé. Eandem locutionem & suprà habemus Exod. 14. 8. Ubi dicitur quòd *filii Israel aperto capite egressi sint ex Ægypto*, בריש גלי; h. e. Palàm & non clàm ut fugitivi faciunt. Vide ibi ejus explicationem in Annotationibus. Est ergò *aperto*, sive *manifesto & denudato, capite aliquid facere*, periphrasis ejus quod palàm & publicitus fit. Heb. *Anima quæ fecerit aliquid* ביד רמה *Bejad ramah*, i. *in manu excelsa*, vel *per manum excelsam*, h. e. per superbiam, temeritatem, aut per impudentiam. Opponuntur enim hæc illis qui per ignorantiam delinquunt. q. d. Qui scienter & contumaciter Dei præceptum transgreditur, hîc Dei contemptor & blasphemus judicandus. *Peccare* igitur *in manu excelsa* est totis conatibus peccare, & omnibus viribus adhibitis, & cum audacia atque arrogantia & q. per contemptum. Nam qui per insciti am peccat, effugit ejus mentem cognitio peccati: qui autem in manu elata, hunc quid faceret non latebat: neque ex imprudentia proficiscebatur peccatum, sed alia deteriore animi affectione, scilicet superbia atque audacia, & barbaro spiritu.

38. *Ut faciant sibi fimbrias in alis*] De voce Hebraica quæ ibi ponitur in textu Hebraico ציצית *Zizith*, quam nostri *fimbriam* exponunt, Hebræi ità scribunt, הציצית היא כציצת הראש והם חוטין מעשה עבירת או ענף הבגד מה שנשאר מן הארוג שהוא נתלה בו יקרא ציצית וצוה הכתוב לתלות ציצית בכנף הבגד ונקרא ציצית על שם הענף כי רוב חוטי הציצית הם ענף גם הציצות התלוויות בבגד שאנם ארוגים יקראו גדילים, *Zizith est tanquam cincinnus capitis; suntque fila retorta, vel extremitas vestis, h. e. id quod relinquitur post texturam in panno, quódque pendet ab illo, vocatur Zizith* (in qua sententia est & R. D. K.) *Præcepitque Scriptura suspendere Zizith in ora vestimenti; quod sic vocatur ab eo quod rami formam præ se ferat propter multa fila commissa. Veruntamen fila assuta in ora vestimenti quæ non sunt texta vocantur* גדילים *Gedilim*, quæ vox ponitur Deut. 22. Quidam ex nostris putant *Zizith* Hebræis fuisse quod Euangelistæ vocant *Phylacteria*, à verbo Græco φυλάσω *custodio*, quia per ea significaretur Divina mandata memoriæ esse tenenda & diligenter custodienda. Igitur per totam vestimenti oram fimbria hujus hyacinthini coloris, i. cœrulei, se porrigebat, quæ vocatur Hebraicè *Zizith*. Porrò quod dicitur, *Et faciant sibi Zizith*, vel *fimbriam*, *super alas* (i. *oras*, sive *extremitates*, quæ per *alas* intelliguntur) *vestimentorum suorum*, ex hoc, quia pluraliter dicitur *vestimentorum*, quidam colligunt & volunt hoc referri debere ad omnes vestes, etiam interiores, non exteriorem illam tantùm, ut ità ubique, quascunque induentes vestes, admonerentur præceptorum Dei. Hujus cæremoniæ adhuc hodie vestigium quoddam apparet apud Judæos. Habent enim inter cæteras vestes suas quandam non dissimilem thoraci, nisi quòd manicis caret, quâ utuntur quotidie in precibus suis, eámque induunt super omnes alias vestes: illámque vocant in sua lingua ארבע כנפות *Arba cauphoth*, idque propter *quatuor angulos* quos habet: est enim quadrata, in quibus angulis pendent *Zizioth*, i. fila illa retorta, quæ ipsi vulgò **Zotten** nuncupant. Mirum est quantum tribuant huic vesti, q. singularem vim quandam habeat contra יצר הרע *Jezer hara*, i. *malum genium*, sive pravam illam concupiscentiam. Unde est quòd qui inter illos cæteris religiosiores haberi volunt, perpetuò eam sub aliis vestibus gestant. Et tales religiosulos vulgò vocant **Zitzis beisser**. Sed sinamus illa Judaica. Qui plura de his scire cupit, & de factura eorum, quâ superstitione *Zizith* à Judæis confici soleant, is videat librum Judaicum *Arba turim* nuncupatum, in tractatu *Orech Chaim*, signo 11. ¶ *Vittam hyacinthinam*] Vox Hebraica פתיל *Pethil* Hebræis חוט שזור, i. *filum retortum*, seu *duplicatum*, sign. Et תכלת *Techeleth* nostri ferè *hyacinthum* interpretantur; Judæi, *cœruleum colorem*. Dixi de hac voce copiosiùs in Annot. super Exod. 25. ubi simul quoque ex Hebræis annotavi quare isto colore potiùs populum suum præceptorum suorum Deus admoneri voluerit.

39. *Ut non erretis post cogitationem cordis vestri*] Heb. *Ut non exploretis*, sive *aspiciatis, post cor vestrum, & post oculos vestros*. Est autem *explorare*, sive *aspicere, post cor suum, & post oculos suos*, Hebraismus, pro Sequi cogitationes cordis sui & concupiscentiam oculorum suorum: id quod expressit noster Paraph. Maximè verò idololatriam intelligit, quâ monet hîc Scriptura cavendum esse; quam Chaldaismus *errandi* vocabulo, sicut Hebraismus *fornicandi*, ferè exprimit: Unde & ipsa idola תעות ab *errando & seducendo*, quòd hominem seducant atque à Deo errare faciant, Chaldaismus vocat. Notabis præterea vocem Chaldaicam הרהור *Hirhur*, quæ *cogitationem* sign. non simpliciter cogitationem significare, sed eam ferè quæ ex impia curiositate quadam proficiscitur, ubi non simpliciter Dei verbo credimus & adhæremus, sed multa curiosiùs inquirimus & disputamus: id quod est contra naturam veræ fidei. Nam inter cæteras laudes fidelis Abrahami quæ ab Apostolo commemorantur Rom. 4. hæc una est, quòd ad Dei verbum de promisso semine *non hæsitabat ob incredulitatem*, &c. Ibi Græcè dicitur, οὐ διεκρίθη. i. *non dijudicavit* aut *disquisivit*, quod est diffidentis. Dispicit enim ac dijudicat qui non plenè confidit. Et hoc sign. verbum Hebraicum, seu potiùs Chaldaicum, הרהר *Harhar*. q. dicatur Hebraicè לא הרהר vel לא היה מהרהר *Non curiosiùs cogitavit ac disputavit*. Est hoc verbum usitatum in scriptis Hebræorum: Ut cùm dicunt אין להרהר אחרי מעשי השם שהכל עשה בחכמה אעפ"י נעלמה מעיני חכמים, *Non est curiosiùs cogitandum post opera Dei; omnia siquidem sapienter fecit, tametsi abscondita sint ab oculis sapientum*, Quam sententiam & aliis verbis sic efferunt, אין לשאול טעם לסבית הבורא, *Non est inquirenda ratio causarum cur Deus hoc vel illud faciat*. Hæc propterea hîc annotare libuit ut eò meliùs intelligatur vis & emphacis vocis Chaldaicæ הרהור *Hirhur*.

V A T A B L U S.

3. *Ut solvatis votum*, לפלא נדר] i. Ut adimpleatis. Ad verb. *Ut separetis. Separare votum* pro *solvere* sive *adimplere* ponitur: quòd pecudes & cætera animalia quæ quis voviſſet in sacrificium, à communi & profano usu ad sacrum usum tunc separarentur quum adimplendum erat votum. Vide Lev. 22. 21. ¶ *Aut sponte vestrâ*, או בנדבה] *Aut spontaneam oblationem.* ¶ *Aut in solennitatibus vestris*, או במועדיכם] h. e. Etiam ea sacrificia quæ facere debetis in solennitatibus vestris, facietis eodem ordine quem nunc dicam. Sacrificium dicebatur quod ex animalibus fiebat: oblatio verò, sive minha (quod & munus quidam vertunt) erat ex simila. Libamen autem ex vino. Nullum autem sacrificium fiebat sine minha & libamine. ¶ *Ut faciatis odorem quietis Jehovæ*, לעשות ריח ניחוח ליהוה] Vide Exo. 29. 18.

5. *Aut ultra sacrificium*, או לובח] *Aut cum victima pacificorum.* Infrà v. 8. posuit, שלמים.

6. *Aut pro ariete*, או לאיל] Hic או pro ו, *Et pro ariete.* ¶ *Cum olei tertia parte hin*, בשמן שלשית ההין] V. 4. dixit, *quartâ parte hin olei*; posteriore loco ponens שמן, quod in isto posuit priore.

9. *Offerret*, והקריב] Mutatio personæ, pro *Offeres*.

12. *Uni* לאחד] i. Singulis, vel per singulos. Vertere potes totum versum hoc modo, Pro numero quem sacrificabitis, ista observabuntur à vobis per singula, pro ratione eorum ex quibus fiunt minhæ & libamina, i. erit proportio sacrificiorum, minharum & libaminum. Alii vertunt, Qualem numerum in his feceris, talem quoque numerum facies in illis, q. d. tot minhas sive oblationes ex simila, tótque libamina ex vino, offeretis Domino, quot pecora sacrificabitis; nullum sacrificium pecorum fiet sine minha & libamine.

13. *Faciet sic ista*, יעשה ככה את אלה] i. observabit illa more descripto.

14. *Et cùm peregrinatus fuerit*, &c. וכי יגור אתכם גר] *Et cùm habitabit apud vos advena.* ¶ *Per generationes*

tiones veſtras, לדורותיכם] i. quocunque tempore contigerit vos vivere.

15. *Statutum unum* erit *vobis*, חוקה אחת לכם] *Ritus idem* erit *vobis*. Rem eandem diverſis verbis repetit. v.16. *legem & judicium* vocat quod hic *ſtatutum*.

16. *Lex una & norma una*, תורה אחת ומשפט אחד] *Lex eadem & judicium idem*, i. mos. Repetit quod v.15. dixerat.

18. *Introducturus ſum*, מביא] Præſ. Heb. pro fut.

19. *Tum fiet*, והיה] Sub. *à vobis id quod ſequitur*. Ad verb. *Et erit*. ¶ *Terræ*, הארץ] i. ejus regionis. ¶ *Offeretis oblationem*, תרימו תרומה] Ad verb. *elevabitis elevationem*. Vide cap.8.11.

20. *De primitiis conſperſionum veſtrarum*, ראשית עריסותיכם] *De primitiis farinæ veſtræ ſubactæ*. Quidam vertunt, *ciborum veſtrorum*. Hic loquitur Scriptura de prima farina in paſtam ſubacta, quòd ex illa munus primitiarum Domino erat faciendum priùs quàm ullus hominum quicquam guſtare poſſet de novo frumento. Præpoſitionem eſſe ſubaudiendam in principio hujus versûs indicat ſequens, ubi adſcripta eſt מראשית. ¶ *Sicut oblationem*, &c. כתרומת גורן] i. quemadmodum offerre ſoletis cùm triticum eſt repurgatum in area.

23. *Per manum Moſeh*, ביד משה] Hebraiſmus, per Moſem. ¶ *Et ultrà*, והלאה] *Et infrà*: vel, *in poſterum*.

24. *Tum fiet*, והיה] Ad verb. *Et erit*: ut v.19. aut redundat. ¶ *Si clàm congregatione*, אם מעיני העדה] Ad verb. *ſi ab oculis congregationis*. Hebraiſmus, i. ſi quis non animadvertente multitudine admiſerit peccatum aliquod. Alii vertunt, *Si inquam contingat ut cæco errore à congregatione aliquid fiat*. Hæc interpretatio videtur vero propiùs accedere, quòd ver. 27. legamus, *Quòd ſi anima una peccaverit*. Vide Lev. 4. 2. ¶ *Secundùm normam*, כמשפט] *Juxta morem*. Ad verb. *juxta judicium*, ut ver.16.

25. *Propter errorem ipſorum*, על שגגתם] *Pro errore ſuo*, i. pro peccato quod admiſerunt per ignorantiam.

26. *Univerſi populi error eſt*, לכל העם בשגגה] i. ad univerſum populum pertinet peccatum illud per errorem admiſſum.

27. *Quòd ſi anima una*, ואם נפש אחת] Chaldæus paraph. *Quòd ſi homo unus*.

28. *Animam quæ peccaverit*, &c. על הנפש וגו'] Chaldæus paraph. *Expiationemque faciat ſacerdos pro homine illo qui ignoraverit, ſive per ignorantiam peccaverit*. ¶ *Expiabit inquam illam*, לכפר עליו] Ad verb. *ad expiandum illam*.

29. *Civi inter filios Iſrael*, האזרח בבני ישראל] *Indigenæ ex filiis Iſrael*. ¶ *Lex una erit vobis*, תורה אחת יהיה לכם] *Lex eadem erit vobis*, i. eædem ceremoniæ. Mutatio eſt perſonæ. Aut redundat *vobis*. ¶ *Ei qui fecerit*, לעושה] Ad verb. *facienti*.

30. *In manu excelſa*, ביד רמה] *Per manum excelſam*, h.e. per ſuperbiam, temeritatem, aut per impudentiam, opponuntur enim hi illis qui per ignorantiam delinquunt, q. d. Qui ſcienter & contumaciter Dei præceptum tranſgreditur, hic Dei contemptor & blaſphemus judicandus. *Peccare* igitur *in manu excelſa* eſt totis conatibus peccare, & omnibus viribus adhibitis, & cum audacia atque arrogantia, ac q. per contemptum. Chaldæus paraph. *qui fecerit aliquid capite aperto*, vel, *manifeſto*, h.e. palàm, publicè, & manifeſtè: vel (ut alii ſentiunt) arroganter & ſuperbè, cum fiducia, & fronte perfrictâ. Eandem locutionem vide Exod. 14. 8. ¶ *Tam civis quàm peregrinus*, מן האזרח ומן הגר] Ad verb. *à cive & à peregrino*, i. ſive indigena fuerit, ſive peregrinus.

31. *Iniquitas ejus*, &c. עונה בה] Hebraiſmus, Dabit pœnas pro iniquitate ſua.

34. *Expoſitum*, פורש] *Declaratum*, i. decretum à Domino quâ morte deberet mori. Vide Lev. 24. 12. ubi Moſes interrogat Dominum quid blaſphemo fieri velit.

38. *Fimbrias*, ציצת] Singul. Heb. pro plur. De hac voce ſic ſcribunt Hebræi, ציצת eſt tanpuam cincinnus capitis, ſúntque fila retorta, vel extremitas veſtis, h.e. id quod relinquitur poſt texturam in panno, quódque pendet ab illo, vocatur *ſiſith*: in qua ſententia eſt doctus inter illos. Præcepítque Scriptura ſuſpendere ſiſith in ora veſtimenti: quod ſic vocatur quòd rami formam præ ſe ferat propter multa fila commiſſa. Veruntamen fila aſſuta in ora veſtimenti quæ non ſunt texta, vocantur נדילים, quæ vox ponitur Deut. 22. 12. Quidam exiſtimant ציצית Hebræis fuiſſe quod Matthæus c. 23. 5. *phylacteria* vocat, à φυλάσσω *cuſtodio*, quòd per ea ſignificaretur, Divina mandata memoriæ eſſe tenenda & diligenter cuſtodienda. Igitur per totam veſtimenti oram fimbria hujus hyacinthini coloris ſive cærulei ſe porrigebat, quæ vocatur Hebraicè ציצית. ¶ *Per generationes ſuas*, לדורותם] i. ſuis temporibus, q.d. Volo hoc præceptum eſſe perpetuum. ¶ *Filum hyacinthinum*, פתיל תכלת] *Vitta hyacinthina*.

39. *Et erit vobis inſtar fimbriarum*, והיה לכם ציצת] Ad verb. *Et erit vobis in fimbriam*. Singul. pro plur. *Erit*, nempe vitta illa, vel filum illud. Alii, *Et erit* [ſub. *eares*, i. fimbriæ cum vitta] *vobis fimbria*, h. e. tales erunt fimbriæ veſtræ. ¶ *Et non aſpicietis*, &c. ולא תתורו וגו'] *Ut non exploretis poſt*, &c. Hebraiſmus, *Aſpicere poſt cor ſuum & poſt oculos ſuos*, pro, Sequi cogitationes cordis ſui & concupiſcentiam oculorum ſuorum. Et *poſt oculos fornicari* eſt, Deficiendo à Deo, illos ſequi. Idololatriam notat nomine *fornicationis*, ut & aliis locis. Chaldæus paraph. *Et ut non erretis poſt cogitationem cordis veſtri, & poſt viſionem oculorum veſtrorum, poſt quæ vos erratis*. *Errationem* pro *fornicatione* ſive *idololatria* accipit.

40. *Et ſitis ſancti Deo veſtro*, והייתם קדושים לאלהיכם] Hebraiſmus, Ut piè & ſanctè colatis Deum veſtrum. De ſe loquitur in tertia perſona. Chaldæus paraph. *atque ſancti ſitis coram Deo veſtro*.

CASTALIO.

30. *Qui verò volens fecerit*] Crimen alioquin capitale commiſerit.

CLARIUS.

3. *Aut in ſolennitatibus veſtris*] h.e. etiam ea ſacrificia quæ facere debetis in ſolennitatibus, facietis hoc ordine ut jam dicam: Nullum ſacrificium fieri debet ſine oblatione Minha & libatione vini. Quæ enim ad refectionem hominis requiruntur, ea Dominus in cibo ſuo habere voluit. Vocatur enim non rarò in Levitico ſacrificium Domino factum, *cibus Domini*. Hæc autem proportio ſervari debebat inter ſacrificium & oblationem (*ſacrificium* voco, quod ex animalibus fiebat; *oblationem* verò, quæ ex ſimila fiebat; & *libamen*, quod ex vino.) Quando agnus offerebatur, accipiebatur pro oblatione Minha decima pars ſimilæ, h. e. decima pars menſuræ Ephi; & illa commiſcebatur oleo, nempe quartâ parte menſuræ Hin: vini quoque quarta pars Hin in phiala pro libamine offerebatur. Sin aries unus offerretur, alia proportio in ſimila, oleo & vino erat ſervanda. Et tandem ſubjicit generalem regulam: Qualem, inquit, tenueris modum in pecoribus, talem obſervabis proportionem in ſimila, oleo & vino.

12. *Sic facies per ſingulos*] Poſt illud, *& hœdos*, in Hebræo eſt, *Secundùm numerum quem facietis, ſic facietis uni ſecundùm numerum eorum*. Sed quia ſenſus horum verborum includitur in ſuperiori clauſula, non inſeruimus hæc verba textui: quod & alibi ſæpe fecimus, nè hujus interpretis morem immutaremus. Nam & in eo quod ſequitur, *Tam indigenæ*, &c. multo longior in Hebræo eſt verborum ambitus.

19. *Separabitis primitias*] Hic loquitur Scriptura de prima farina in paſtam ſubacta, quòd ex illa munus primitiarum Domino erat faciendum priùs quàm ullus hominum quicquam guſtaſſet de novo frumento. Quicunque igitur paterfamilias proprium habuit reconditorium, tenebatur offerre placentam ſive tortellam priùs quàm ipſe aut ſui novum guſtarent frumentum. Et illa placenta erat q. cenſus Dei, quo ſe ejus imperio ſubjectos ſignificabant, & oſtendebant ſe illa ab eo accepiſſe. Dicunt verò Hebræi

ſe

se teneri ad septem species primitiarum, nempe ad Triticum, Hordeum, Uvas, Ficus, Malogranata, Olivas, & Dactylos palmarum.

30. *Dominum ille blasphemavit*] Nota, eum qui scienter & contumaciter transgreditur Dei præceptum, Dei contemptorem & blasphemum judicari.

DRUSIUS.

4. *Assaron* Josepho est, quod nunc scribunt & legunt עשרון, videlicet decima pars Ephæ. Ipse autem scribit *septem Cotylas Atticas continere*, Ant. Jud. l.3. c.7. Senes interpretantur τὸ ἥμισυ τῆς οἰφί. Nam *Epha* ipsis est *Oiphi*. Erat alia decima proventuum, quæ מעשר dicitur. Hæc erat genus mensuræ, ut & Hin, quod scribunt ἶν vel εἶν, mensura liquidorum, de qua Judæus Abenmelech, *Mensura erat apud eos quæ continebat duodecim Logos, & Logus sex ova*. Quæ sumpsit ex D. Camio. Abenezra scribit esse mensuram Ægyptiam. R. S. ait quartam partem continere tres Logos. Sic etiam Lira. Si tres Logos continet, ergò malè Hiscuni quartam partem τῆς ἶν vocat Logum. Si Logus capit sex ova, Hin mensura erit 72 ovorum. Igitur quarta Hinis quantum capiunt 18 ovorum testæ, h. e. ut quidam observat, dimidium Congii. Vide Theodoritum ad Exod. p. 100. Hieronymum Ezec. 4. Ad hunc locum Theodoritus, Τὸ ἥμισυ, inquit, μέζον ἐστὶ παρ' αὐτοῖς, ἢ τὸ ἕκτον καὶ ἡμισυ ξέστου ἔχωρει. Polychronius, Τὸ ἶν Ἑβραϊκὸν, ὃ σημαίνει τὸν ξέστην τὸ ὄγδοον. Apollinarius, Τὸ ἶν ποιεῖ χοᾶς δύο. Ex edit. Romana. Hanc mensuram Chaldæi paraphrastæ vocant הינא, unde *Hina Hinæ*, ut *Manna Mannæ*. Sic declinant voces barbaras interdum. חמר propriè vinum rubrum, quod præstantius albo. Id intellexit qui vinum vocavit αἷμα τῆς γῆς, *sanguinem terræ*, aut αἷμα τῆς σταφυλῆς, *sanguinem uvæ*. Nam sanguis rubet.

15. *Sicut vos, sicut advena*] Purus putus Ebraismus, quem sic explicant, *Sicut vos sic advena, & sicut advena sic vos*. Talia sunt, *Sicut ego, sicut tu. Sicut populus meus, sicut populus tuus. Sicut hortus DOMINI, sicut terra Ægypti. Sicut populus, sicut sacerdos*. In his omnibus *sicut* repetitum debet reddi Latinè per *sic*.

19. *Panis terræ* videtur esse proventus terræ. Non tamen omnis proventus terræ vocatur *panis*. Nam Ebræi excipiunt Oryzam, Milium, & legumina. Jonathan diserte, *De pane proventûs terra, non de oryza, & milio, & leguminibus*. Phesictha 49. 3. *Dicitur hîc panis, & dicitur illîc panis. Quid panis illîc? Quinque species, videlicet Hordeum, & Triticum, & Spelta, & Spica vulpis*, i. Siligo, *& Avena. Excipiuntur Milium, & Oryza, & Papavera, & Sesama*, &c. Simpliciter *panis* pro frumento ponitur; ut ibi, *qui dat panem è terra*. Nam ex frumento panis conficitur. Sic, *Audivit panem esse in Ægypto*, & Ruth 1. *Visitavit populum suum dando eis panem*. Massa, quam vulgò *pastam* appellant, est quam Plinius vocat *offam*, Columella *massam*. Est autem farina quam aquâ subegeris. Græcè φύραμα. Lex. vetus, φύραμα, μάγμα, *massa*.

30. *Facere superbiam* ità dicitur ut *facere justitiam*, quod explicant *opus justitiæ*. Sic *facere opus superbiæ*. Obvia ea phrasis in Lxx. ubi Theodoritus legit (videtur certè) ὑπερηφανίαν. Vide Rom. edit. Latinam. Sic *facere veritatem* dicitur qui sincerè vivit aut agit cum hominibus, nullo simulationis fuco tectus. Vulg. interpres, *Anima quæ per superbiam aliquid commiserit*. Jon. *Filius hominis qui fecerit per superbiam*, h.e. superbè. In fonte, *manu elatâ*, quod in idem recidit; ut quod in Onc. *capite retecto*. Nam id explicant, *arroganter ac superbè*; alii, *palàm ac publicè, non clàm*: ut cùm Exod. 14. Israelitæ dicuntur *egressi ex Ægypto capite aperto sive retecto*.

31. Saducæorum mentio in Phesictha ad *Verbum DOMINI contempsit*] *Hi sunt Saducæi & eorum similes. Saducæos* vocat quos nunc *Caræos* appellant, qui Legem oretenus traditam, h.e. traditiones Patrum, rejiciunt, in eo diversi à Saducæis antiquis, quòd credant spiritus esse, & homines resurrecturos in extremo judicio. In eodem libro, *Minæi dicunt non esse nisi unum seculum*, i. מינאין *qui sunt hæretici*, & peculiariter Saducæi veteres, qui negabant resurrectionem, item præmium & pœnam. Qui tria secula statuunt, intelligunt seculum Legis, Messiæ, & seculum futurum; aut, ut Abarbinel vult, seculum Messiæ, seculum post mortem, & seculum post resurrectionem: quæ tria secula significantur cùm dicunt *seculum futurum*. Duo igitur secula, præsens, & futurum. Hoc dividitur in seculum Messiæ, post mortem, & resurrectionem. Triplex ergò seculum futurum, quod notatum in libro qui vocatur *Nahalath Aboth*, i. *Possessio patrum*.

38. Abenmelech ex D. Camio, תכלת *est color quem vernaculè vocant* blaw, *qui tinctus est sanguine Hallazon*. Quid *Hallazon*? Animal aut vermis ità dictus; Ebraicè חלזון; Avicenna *Limacem* sic appellat. Sunt qui *Blattam* interpretantur. Reperio etiam qui *Bombycem* esse perhibeant. Lex. Chaldaicum Munsteri, *Hallazon est animal aut vermis, piscis habens similitudinem, cujus sanguine fit color hyacinthinus*. Color ejus viridis, ait R. S. Exod. 25.4. Sed Levit. 21.20. scribit *esse vermem similem filo albo quod mediam secat pupillam*.

39. *Post quos vos scortamini*] sub. *oculos*, vel *post quæ*, ut etiam *cor* comprehendat. *Scortatur post cor suum*, qui vitiosas cordis cogitationes, quas יצר הרע *figmentum pessimum* appellant, sectatur. Sic *post oculos scortatur*, qui sequitur ea quæ oculi duces in amore temere concupiscunt. Errant autem, meo judicio, & vehementer errant, qui hæc restringunt ad idololatriam. Nam cultores idolorum *scortantur post deos suos*, non *post cor* aut *oculos*: item dicuntur *scortari à post Deum suum*, i. deserto Deo suo. Res nota doctis.

GROTIUS.

4. *Offeret quicunque immolaverit victimam sacrificium simile*] Nulla victima sine mola salsa & vino: sic & apud Græcos. Est enim sacrificium quasi convivium, vocatúrque *cibus Domini*, infrà 28. 2.

13. *Tam indigenæ quàm peregrini eodem ritu offerent sacrificia*] *Peregrinos* hoc loco Hebræi intelligunt, qui Legi se subjecerant. Nam aliis holocausta tantùm permissa, & quidem sine libamine.

20. *Sicut de areis*] De tritico, hordeo, vineto, ficubus, malis punicis, olivis, dactylis. ¶ *Ità & de pulmentis*] Heb. עריס, quod φύραμα sign. & חלה, quod *placentam*, κολλύραν.

30. *Quæ per superbiam*] Heb. *in manu excelsa*, pro quo Chaldæus posuit ברישׁ, q. d. *capitosè, cerebrosè*. Intellige de eo qui præfractè negat esse Deum, aut Legem à Deo datam, quod indicant sequentia. Eodem nomine appellatur, qui monitus in Legem committere pergit. ¶ *Peribit de populo suo*] Heb. הכרת תכרה, *exterminio exterminabitur*: ἐξολοθρευθήσεται ἡ ψυχὴ ἐκείνη ἐκ τοῦ λαοῦ αὐτῆς, Græcis. Ea locutio alibi interitum à Deo infligendum indicat. Cæterùm hîc ex collatione loci Deut. 13. 13. Jos. 22. 31, 33. intelligenda hoc modo, ut qui sic Deum offendit non ducatur ad judices, sed occidatur ab iis qui eum in crimine deprehendunt, ut à Phinea Zambris. Bona autem ejus fiant ἀνάθεμα. Sic Maimonides Duce dubitantium 3.41. Adde quæ diximus De Jure Belli ac Pacis l.2.c.20.§.9.

38. *Fimbrias*] Vide Deut. 22.12. & ad Matth. 9.20.

39. *Nec sequantur cogitationes suas & oculos*] Heb. *Non inquiretis post cor vestrum & post oculos vestros, quos sequentes fornicaremini*. *Cor & oculi* significant animi lubitum. *Inquirere* hîc est διακρίνειν, curiosè & audacter disputare de ratione Legis, neque nisi eâ intellectâ velle obedire. Quæ res Solomonem, ut aiunt, per gradus quosdam in gravia induxit peccata, cùm ductis uxoribus externis facilè tamen se causam Legis, i. idololatriam, vitaturum credidisset. Hoc est quod Philo ait adversùs Flaccum, *Etiam quæ minima videantur Legis solicitè servanda, διὰ τὸ καθάπερ ὅταν ἐκ οἰκοδομημάτων ὑφαιρεθῇ λίθος, καὶ τὰ ἄνω πίπτειν ἐπάναγκες*

ἰσάριθμα λοιπὰ συμπίπτειν πρὸς τὸ κατωθὲν χαλώμενα καὶ καλαφίοντα. Bene Tacitus Hiſt. 1. *Si ubi jubeantur, quærere ſingulis liceat, perenne obſequio etiam imperium intercidit.* Idem Hiſt. l. 2. culpat milites qui *juſſa ducum interpretari quàm exſequi mallent.* Exemplum habebimus capite ſeq. זנה quod per *fornicari* vertit Latinus, in ſenſu metaphorico eſt federis cum Deo vinculum abrumpere, quod maximè fit idolorum cultu.

CAP. XVI.

MUNSTERUS.

1. *Tulit autem*] Senſus eſt, Tulit ſe in partem, ut diviſionem faceret in populo. Alii verò referunt verbum ויקח ad ducentos & quinquaginta illos viros, ut ſit ſenſus, Et tulit Korah filius Jizhar, &c. de filiis Iſrael ducentos quinquaginta viros, &c.

2. *Qui magni erant in congregatione*] Heb. קראי, *qui vocati & reputati erant in concilio.* Porrò לפני quidam interpretantur pro *contrà.* Aben Ezra autem intelligit pro *coram*, quòd ſcilicet præſente Moſe, & non בסתר *in abſcondito*, hunc tumultum excitarunt.

3. *Multum vobis eſt*] Senſus eſt, Plus quàm æquum eſt vobis uſurpaſtis cùm omnes æqualiter ſancti ſimus, &c.

10. *Adduxit te*] Scilicet ad miniſterium ſuum, à quo cæteros elongavit Iſraelitas.

22. *Fortiſſime Deus*] Vel ſic, *Deus deorum ſpirituum*: aut ſic, *O Deus, Deus ſpirituum univerſæ carnis.*

24. *Removemini*] Eſt העלו hîc imperativus paſſivus à radice עלה *aſcendit.*

29. *Si juxta mortem*] Senſus eſt, Cæteri homines, quando moriuntur, relinquunt poſt ſe filios; iſti autem cum uxoribus & filiis interibunt. Cæteri homines viſitantur benedictione Dei, quod iſtis nequaquam eveniet.

30. *Sin recens quicquam creaverit*] Hebraica propriè habent, *Si creationem creaverit Dominus*, i. inſolitum aliquid fecerit; ut fuit diruptio terræ & devoratio hominum.

35. *Ducentos & quinquaginta viros*] Hos in ſeditionem movit Corah: Erántque pro majori parte ex tribu Ruben, qui cùm primogenitus fuerit Jacob, putabant multi ſucceſſores ſibi deberi ſacerdotium, & non filiis Levi.

37. *Ignem ſpargat hinc inde*] Senſus eſt, quòd ignem ex thuribulis in terram effundere debebat, & thuribula in unum colligere, quæ in morte peccatorum Domino conſecrata erant, & in monimentum filiorum Iſrael pro altaris operimento ſervanda.

45. *Separamini*] Hebraica vox הרומו imperativus eſt paſſivus: Ponitúrq; Zere ſub He loco Hirec Dages. Significat autem propriè *ſublevari.*

FAGIUS.

1. ET *diviſus eſt Korah*, &c. ויקח קרח *Et accepit*, ſive *tulit*, aut *aſſumpſit, Korah*, &c. Quod bifariàm explicant: Primùm hoc ſenſu, Et *accepit* ſive *aſſumpſit Korah* aliquot homines ſecum, conſortes aliquot, nempe 250 viros illos, quos traxit in ſuam ſententiam: quemadmodum facere ſolent qui volunt à Principe aliquo deficere. Vel, ויקח, i. *Tulit ſeipſum* ut ſurgeret & diſcederet à Moſe, h.e. diviſus eſt à toto cœtu Iſrael: quia ſeditionem excitare parabat. Et hanc ſententiam habet Paraph. noſter Chaldæus, ואתבלי i. *diviſus eſt*, ſive *ſeipſum diviſit.* Eſt enim verbum in conjugatione Hithpael, quæ reciprocam habet ſignificationem, q. d. Propio motu, ex temeritate & mala præſumptione, non Dei juſſu, non inſtinctu Spiritûs illius, nulla juſta de cauſa, ſed tantùm animo ſeditioſo ſeipſum ſeparavit à Moſe & ab univerſo cœtu, volens ſibi peculiarem ſectam facere. Et hanc ſententiam habet etiam R. S. qui ità ſcribit, לקח עצמו לצד אחר להיות נחלק מתוך העדה, לעורר על הכהונה והוא שתרגם אונקלוס ואיתבלי, *Tulit ſeipſum Korah ad aliam partem, ut ab univerſo cœtu eſſet abjunctus, & de Sacerdotio contenderet: atque hoc eſt quod interpretatus eſt Onk. Et diviſus eſt Korah.* Sed quia A. E. hîc quædam annotavit quæ faciunt ad intellectum hujus loci, idcirco placuit ea huc referre. Verba ejus ſunt hæc, זה הדבר היה במדבר סיני כאשר נתחלפו הכהורים ונבדלו הלויים כי חשבו ישראל שמשה אדנינו עשה זה מדעתו לתת נדולה לאחיו נם לבני קהת שהם קרובים אליו ולכל בני לוי שהם ממשפחתו והלוים קשרו עליו בעבור היותם נתונים לאהרון ולבניו · וקשר דתן ואבירם בעבור שהסיר הבכורה מראובן אביהם ונתנה ליוסף אולי חשדוהו בעבור יהושע משרתו · נם קרח בכור היה כי כן כתוב ורנל ראובן חונה בנגב וקרח בנגב המשכן כי הוא מבני קהת · ואלה נשיאי העדה היו בכורים והם היו מקריבים את העולות על כן לקחו מחתות והראיה על זה הפירוש מופת המטה שראו כל ישראל כי השם בחר שפט לוי תחת הבכורים על כן כתוב ותכל תלונתכם כי התלונה על זה היתה · נם אמר משה כי לא מלבי בעבור שחשדוהו כי מלבו עשה ועוד לא יהוה שלחני בשליחות הזה כי כבר האמינו בו כל ישראל · ועוד ראיה נמוכה כי כל העדה כלם קדושים וזה רמז לבכורים שהם קדושים כי כן כתוב קדש לי כל בכור והם היו הכוהנים הבנשים אל יהוה והם עיקר כל העדה, *Hæc res facta eſt in deſerto Sinai, cùm permutatio fieret primogenitorum, & ſepararentur Levitæ. Cogitavit enim Iſrael quaſi Moſes dominus noſter feciſſet hoc ex ſeipſo, ut ità eveheret fratres ſuos, atque filios Kehath, qui erant propinqui ejus; omnes denique filios Levi, qui erant de familia ejus. Levitæ ergò conſpiraverunt contra eum, propterea quòd donati eſſent Aharoni & filiis ejus. Dathan verò & Abiram conſpiraverunt contra eum, eò quòd abſtuliſſet primogenituram à Ruben patre ſuo, dediſſétque eam ipſi Joſeph: Quod fortè factum ſuſpicabantur propter Jehoſuah miniſtrum ejus. Inſuper & Korah primogenitus erat. Sic enim ſcriptum eſt, Et vexillum Ruben caſtrametabatur in plaga Meridionali, & Korah in Meridionali plaga tabernaculi: nam erat de filiis Kehath. Et iſti principes congregationis primogeniti fuerunt, qui & holocauſta obtulerant: propterea acceperunt thuribula. Et argumentum pro expoſitione eſt, ſignum ſive miraculum illud tribûs, quando univerſus Iſrael vidit quòd Deus elegiſſet tribum Levi loco primogenitorum: idcirco ſcribitur,* [*Et ceſſet murmuratio eorum à me, & non moriantur*, &c.] *Nam murmuratio propter hoc facta erat. Patet etiam ex eo quod Moſes dicebat.* [*In hoc ſcietis quòd Dominus miſerit me, ut facerem cuncta iſta opera, & non ex corde meo*] *eò quòd ſuſpicabantur quaſi ex corde ſuo feciſſet. Et rurſum quod dicit,* [*Si ſecundùm mortem univerſorum hominum*, &c. *non miſit me Dominus*] *ſcilicet hâc miſſione: antea enim crediderant in eum univerſus Iſrael. Et adhuc perfectum argumentum eſt, quod dicunt,* [*Multum vobis eſt*, &c. *cùm univerſi in cœtu ſancti ſint*, &c.] *quo innitebant primogenitos, quòd ipſi ſancti eſſent, juxta id quod dicitur,* [*Sanctifica mihi omne primogenitum*, &c.] *& iſti erant ſacerdotes qui accedebant ad Deum, quique erant fundamentum*, h.e. *præcipui, totius congregationis.* Hactenus ille.

2. *Surrexeruntque coram Moſe*] i. præſente Moſe declaraverunt animi ſententiam. Vel poteſt etiam legi, *Inſurrexerunt in*, vel *contra, Moſen.* ¶ *Qui vocabantur tempore concilii*] Heb. קריאי מועד *Kerye Moed*: Quod bifariàm poteſt intelligi: Vel, ut *Moed* referatur ad tabernaculum federis hoc ſenſu, Qui vocari ſolebant ad tentorium federis conſilii causâ: Vel poteſt referri ad concilium, conventum & comitia Senatorũ, q.d. Cùm eſſent comitia, concilium & conventus principum, atque eorum qui præerant toti multitudini, cùm videlicet eſſet aliquid deliberandum, conſultandum & ſtatuendum, tunc ipſi quoq; vocari ſolebant. Et hodie Judæi *comitia* vocant יום המועד *Jom hamoed.* Alii legunt, *Principes congregationis, nobiliſſimi totius multitudinis, homines nominis.* Sed de hoc ſchemate nonnihil & ſuprà diximus cap. 1.

3. *Congregaverunt ſeipſos*] Sic reddidi verbum Chaldaicum ואתכנשו *Veitcanaſchu.* Eſt enim conjugationis Hithpael, quæ reciprocam habet ſignificationem. Emphaſim ergò hîc habet. Innuitur enim animus eorum ſeditioſus, quòd ſuâ ſponte inſurrexerint contra Moſen &c. ¶ *Sufficiat*

ficiat vobis] Bifariàm poteſt accipi: Vel ut ſit ſenſus, Sufficiat vobis quòd vos ſoli hactenus Sacerdotii dignitatem uſurpaſtis, imperium in totam multitudinem tenuiſtis: date & aliis locum qui æquè atque vos illa præſtare poſſunt. Vel, Multum eſt vobis quòd vos ſoli adſcribitis vobis & uſurpatis honorem ſacerdotii, & alia, cùm tamen æqualiter ſancti ſimus, q. d. Nimium & pluſquàm æquum eſt.

5. *Ut accedat in conſpectum ejus*, &c.] Nota ſchematiſmum, *accedere*, vel *appropinquare*, *ad Deum*, vel *in conſpectum ejus*, vel *coram eo*, pro Sacerdotem eſſe, Sacerdotio fungi, Deo miniſtrare, offerre, invocare, orare, & alia hujuſmodi facere quæ ad verum Dei cultum pertinent. Et juxta hoc ſchema dictum eſſe puto illud Apoſtoli Heb. 11. 6. *Qui accedit ad Deum, hunc credere oportet, Eſſe Deum, & eſſe remuneratorem quærentibus ſe*, q. d. Qui vult Deo ſervire, miniſtrare, nomen illius invocare, pro ſe vel aliis orare, & hujuſmodi facere, illi inprimis neceſſe eſt ut credat eſſe Deum; dein, ut ſit remunerator, &c.

7. *Multum eſt vobis, ô filii Levi*] Eadem eſt locutio quæ & ſuprà, *Sufficiat vobis*: cui hoc quod hîc à Moſe dicitur per antitheſim quodammodo opponi videtur: q.d. Vos me accuſatis quaſi ego mihi nimium tribuam, & non ſim meâ ſorte contentus: Imò vos iſtud facitis, & non eſtis contenti veſtrâ ſorte, ſed ultra miniſterium illud ad quod Dominus vos præ omnibus aliis elegit atque adhibuit, etiam Sacerdotium, h. e. ſummum Pontificatum, deſideratis & ambitis. Et obſerva quòd per *ſacerdotium* hîc ſummum miniſterium, h. e. ſummum Sacerdotium ſeu Pontificatum, intelligit, ſicut & Onk. tranſtulit, כהונתא רבתא *Chehunnatha Rabbatha*, *Sacerdotium magnum*.

14. *Num oculos virorum iſtorum vis effodere?*] Varia eſt horum verborum explicatio, etiam apud Hebræos. Quidam illud *Virorum iſtorum* referunt ad totam multitudinem, hoc ſenſu, *Num univerſæ multitudinis oculos vis eruere*, ut non videant iniquitatem quâ cum ea uſus es? Nota & manifeſta admodum mala ſunt quibus omnes affeciſti, ſed tu viam quæris ut opprimantur, & non appareant ampliùs. Vel, *Nonne oculos multitudinis præſtringere vis*, & illam cœcam reddere? q. d. Nonne exiſtimas multitudinem hanc cœcam eſſe, ut non ſentiat & intelligat nequitiam tuam? Et ſecundùm iſtam lectionem *eruere oculos* Hebraiſmus erit pro *faſcinare oculos* & *præſtigium facere*. Alii referunt ad Dathan & Abiram & ad cœtum illum Korah qui conſpiraverat contra Moſen, hoc pacto, *Num noſtros oculos vis eruere*, &c. Efferre autem eos dicunt hoc in tertia perſona, tanquam non de ſeipſis ſed de aliis loquantur, eo ſchemate quo fit ut in hujuſmodi imprecationibus aliquis de ſeipſo loquens, iſtud in tertia faciat perſona, tanquam de tertio aliquo loquens. Alii, *Virorum iſtorum*, &c. de Senioribus dictum putant; q.d. *Num virorum iſtorum*, i. Seniorum, quos tu Moſes tecum habes, (nam ſequitur poſtea, *Et iverunt poſt eum Seniores Iſrael*) *oculos eruere vis*, h. e. præſtigium facere, ut non intelligant quomodo hactenus nobis illuſeris, & iſtud ipſum modo quoque facere conaris? Alii ad exploratores referunt, hoc ſenſu, *Nunquid oculos adimere vis viris iſtis*, exploratoribus ſcilicet, nè improbarent quæ eſſent improbanda, nè damnarent quæ forent damnanda, terram ſcilicet illam, quam tu jactas lactis & mellis fontibus diſcurrere? Eorum oculi hoc didicerunt: Tu autem nolles eos vidiſſe illius deformitatem, quia imperium concupiſcis, & dominari nobis conaris. Nec deſunt qui etiam hoc modo legunt, *Etiamſi oculos noſtros eruas, non tamen veniemus*. Cæterùm mihi videtur hujus loci ſimplex ſenſus is eſſe; Moſes mittit ad Dathan & Abiram, vocat illos ad ſe; ſed illi cauſas prætendunt cur minùs veniant. Et primùm impingunt illi quòd eduxerit eos ex terra fertiliſſima, nempe Ægypto, in deſertum ſqualidum, ubi ipſis occaſio fuerit quòd multi perierint; dein, quòd proprio motu & ambitione imperium ſibi in ipſos uſurparit; tertiò, quòd necdum induxerit eos in terram promiſſam, de cujus bonitate & fertilitate tamen multa dixerit: Et quarto loco his jam addunt, *Num oculos iſtorum virorum*, &c. q. d. Num ultra hæc mala omnia quæ nobis intuliſti, etiam hoc adjicere vis, ut oculos eruas illis bonis viris qui locuti ſunt contra te, & tibi tuam exprobrarunt infidelitatem atque perfidiam? Nec tamen mihi improbatur eorum ſententia qui dicunt *eruitionem* ſive *effoſſionem oculorum* pœnam fuiſſe inobedientiæ & rebellionis: q.d. Etiamſi nobis pro iſta inobedientia & rebellione, quòd ad te non venimus, oculos nobis adimere velis, non tamen ad te veniemus. Duæ iſtæ poſteriores interpretationes ſimpliciores & veriores apparent.

15. *Non ſuſcipias cum voluntate oblationem eorum*] Expreſſit eleganter Hebraiſmum אל תפן אל מנחתם, *Ne reſpicias*, ſive *convertas te, ad oblationem eorum*. Erat autem hæc converſio ſeu reſpectio, quòd igni cœlitus veniente ſacrificium abſumebatur: atq; ità declarabat Deus ſuam benevolentiam erga offerentem: de quo & nonnihil diximus Gen. 4.

29. *Si ſecundùm mortem omnium hominum morientur*, &c.] Senſus eſt, Cæteri homines, quando moriuntur, relinquunt poſt ſe filios; iſti autem cum uxoribus & filiis interibunt: Cæteri homines viſitantur benedictione Dei, quod illis nequaquam eveniet.

30. *Si verò creationem creaverit Dominus*] Hunc ſenſum habet, Si Deus fecerit rem hactenus non viſam, ſi produxerit aliquid tanquam novum & inſolitum. Et hunc Hebraiſmum etiam expreſſit interp. Latinus Vulg. *Sin autem novam rem fecerit Dominus*. Plura ſi deſideras quæ faciunt ad intellectum iſtius ſchematis, videre potes quæ annotavi in collatione mea Tranſlationum, ex primo capite Geneſeos.

35. *Ignis egreſſus à facie Domini*, &c.] Dicunt Hebræi iſtum ignem virtute Divinâ egreſſum fuiſſe ex thuribulis, & conſumpſiſſe eos, ſicut ſuprà in Levitico quoque legimus c. 10 de Nadab & Abihu alienum ignem offerentibus; ubi vide quæ ex Hebræis annotavi.

38. *Peccaverunt enim in animas ſuas*] i. perdiderunt ſeipſos propter peccata ſua. Id enim eſt *peccare in animam ſuam*. Hebraiſmus, pro, Seipſum perdere, ſibi ipſi cauſa excidii ſui eſſe, atque ità perire propter peccata ſua. ¶ *In memoriale filiis Iſrael*] i. ut quoties videbunt filii Iſrael altare opertum laminis, recordentur eorum qui contra præceptum obtulerunt illi incenſum.

46. *Incœpit mors*] Heb. נגף *plaga*. Intelligitur autem peſtis.

VATABLUS.

1. ET *tulit* ſeipſum ſeorſum *Corah*, ויקח קורח] Quintam hujus libri ſectionem ab hoc capite incipiunt Hebræi, quam קרח inſcribunt. Bifariàm hic locus exponitur ab Hebræis, Primùm, ut noſter interpres vertit, *Tulit* ſeipſum *ut ſurgeret, & diſcederet à Moſe*, h. e, diviſus eſt à toto cœtu Iſrael, quia ſeditionem excitare parabat. Et hanc ſententiam habet Chaldæus paraph. qui vertit, *Et diviſus eſt Corah*, ſive, *ſeipſum diviſit*, nam apud illum eſt verbum conjugationis Hithpael, quæ reciprocam habet ſignificationem, q. d. Suo motu, ſuâ temeritate & præſumptione, & animo ſeditioſo ſeipſum ſeparavit à Moſe & ab univerſo cœtu, ut ſectam conſtitueret. Altera expoſitio eſt, *Accepit* (ſive, *aſſumpſit*] *Corah* ſecum aliquot homines conſortes, nempe ducentos & quinquaginta viros illos, quos pertraxit in ſuam ſententiam: ut ſolent qui à principe aliquo volunt deficere.

2. *Et ſurrexerunt coram Moſeh*, ויקומו לפני משה] *Et ſurrexerunt in conſpectum Moſis*, i. Præſente Moſe declaraverunt animi ſui ſententiam. Quidam vertunt, *Et inſurrexerunt in* [vel, *contra*] *Moſen*. ¶ *Majores congregationis*, קריאי מועד] *Nobiliſſimi congregationis*, i. qui ſemper vocabantur ad concionem; q. d. Cùm erant comitia, concilium & conventus principum, atque eorum qui præerant univerſæ multitudini; cùm videlicet erat aliquid conſultandum & ſtatuendum; tunc ipſi quoq; vocari ſolebant. Alii referunt מועד ad tabernaculum fœderis, hoc ſenſu, Qui vocari ſolebant ad tentorium fœderis concilii

cilii causâ. Chaldæus paraph. *qui vocabantur tempore concilii.* ¶ *Viri nominati,* אנשי שם] Ad verb. *viri nominis.*

3. *Sat sit vobis,* רב לכם] *Satis sit vobis,* q. d. Sorte vestrâ debueratis esse contenti: nimium vobis arrogatis.

5. *Manè,* בוקר] Vel, *Crastinâ die,* aut, *Cùm primùm crastinus illuxerit dies.* ¶ *Qui* sint *ejus,* &c. את אשר לו וגו'] i. Declarabit qui ad se pertineant, ostendétque quem velit esse sanctum, i. Summum Sacerdotem, ut illum accedere faciat ad se. Seipsum declarat mox sequentibus. Et v. 10. apertè declarat quid hoc loco nomine *Sancti* intelligat, cùm dicit, *Nisi quæratis etiam Sacerdotium?*

7. *Satis sit vobis,* רב לכם] Eadem est locutio quæ v. 3. Eadem enim verba Moses regerit in ipsum Corah quæ Corah ipse exprobrarat ei, q.d. Vos me accusatis q. ego mihi nimium tribuam, & non sim meâ sorte contentus: imò vos istud facitis, & non estis contenti vestrâ sorte, sed ultra ministerium illud ad quod Dominus vos præ omnibus aliis elegit atque adhibuit, etiam Sacerdotium, h. e. summum Pontificatum, desideratis & ambitis. Observa autem per *Sacerdotium* hic summum ministerium, h. e. summum Sacerdotium seu pontificatum, intelligit, sicut & Chaldæus paraph. transtulit, *Sacerdotium magnum.*

9. *Ut ministraretis eis,* לשרתם] *Ut ministraretis pro eis,* vel, *pro ea,* sub. *congregatione,* i. ut vice multitudinis serviretis in tabernaculo.

10. *Nisi quæratis etiam,* ובקשתם] Ad verb. *Et quæritis etiam.* Chaldæus paraph. *& nunc vos petitis etiam Sacerdotium magnum.*

11. *Quid est,* מה הוא] i. Quid fecit Aharon, sive quid admisit, quòd murmuratis, *&c.*

12. *Non ascendemus,* לא נעלה] Sub. *ad Mosen in montem.*

14. *Non introduxisti,* לא הביאותנו] Sine interrogatione legendum: tametsi ipsa interrogatio habeat in se negationem. ¶ *Agrorum & vinearum,* שדה וכרם] Sing. Heb. pro plur. ¶ *Num oculos,* &c. העיני וגו'] i. An existimas totam istam multitudinem cæcam esse?

15. *Nè respicias ad oblationem eorum,* אל תפן אל מנחתם] Hebraismus, Nè sit tibi grata, q. d. Nè exaudias eos etiamsi obtulerint munus. Chaldæus paraph. *Nè suscipias cum voluntate oblationem eorum.* Quidam vertunt, *nè convertas te ad oblationem eorum.* Erat autem hæc conversio, vel respectio, quòd igne cœlitus veniente sacrificium absumebatur; atque ità Deus declarabat suam benevolentiam erga offerentem. Eadem locutio legitur & Gen. 4. 4.

21. *In momento,* כרגע] *Puncto temporis, subitò.* Ad verb. *Quasi momento.* Thren. 4. 6. *Quæ destructa est* כמו רגע *quasi momento.*

22. *Et projecerunt se,* ויפלו] *Et ceciderunt,* more scilicet supplicum.

24. *Discedite,* העלו] Ad verb. *Ascendite.* Phrasi Hebraicâ dictum est pro *recedite.* V. 26. pro eodem ponitur סורו, *Recedite.*

25. *Et secuti sunt eum,* וילכו אחריו] Ad verb. *Et ambulaverunt post eum,* i. comitati sunt illum.

26. *Neque attingatis,* &c. ואל תגעו וגו'] Ad verb. *Et nè tangatis in omnibus quæ ipsis.* ¶ *In omnibus peccatis eorum,* בכל חטאותם] i. Propter tot peccata eorum, vel unà cum illis qui tot peccata admiserunt.

27. *E circuitu,* מסביב] *Per gyrum,* i. omni ex parte.

28. *In hoc,* בזאת] i. Hâc ratione. Hoc signo. ¶ *Quòd non de corde meo,* כי לא מלבי] Sub. *feci,* i. Et non animo meo me ad id impellente.

29. *Et visitatione omnium,* &c. ופקודת כל האדם וגו'] Hebraismus, Si qualia evenire solent cæteris hominibus qui benedictione Dei visitantur in morte sua, evenerint eis, dicite me non esse missum à Deo.

30. *Creationem creaverit,* בריאה יברא] *Creaturam creaverit.* Hebraismus, Si Deus fecerit rem hactenus non visam: si produxerit aliquid tanquam novum & insolitum. Seipsum declarat mox sequentibus: est enim novum, terram se aperire.

32. *Et omnem substantiam,* ואת כל הרכוש] *Cum omnibus divitiis.* Vox Hebræa optimè redditur per vocem Gallicam *Richesses,* quæ ab Hebræa manasse videtur רכוש *Richus.*

37. *Ultra,* הלאה] Sub. *altare,* i. Hue illuc spargendo projiciat ultra altare. ¶ *Sanctificatæ sunt,* קדשו] Sacras fuisse dicit quòd in eis incensum oblatum fuisset Domino.

38. *Peccatorum istorum in animas suas,* החטאים האלה בנפשותם] Chaldæus paraph. habet, *peccatorum istorum qui peccaverunt in animas suas,* i. Qui perdiderunt seipsos propter peccata sua. Hebraismus, *Peccare in animam suam,* seipsum perdere, sibi ipsi causam excidii esse, atque ità perire propter peccata sua. ¶ *Extensas laminas,* רקועי פחים] Ad verb. *Extensiones laminarum,* vel, *dilationes.* ¶ *Obtulerunt* in *eis,* הקריבום] Hic affixum pro separato ponitur, pro הקריבו בהם. ¶ *Et erunt in signum,* &c. ויהיו לאות וגו'] i. Ut quoties viderint filii Israel altare opertum laminis, recordentur eorum qui contra præceptum Domini obtulerunt illi incensum.

39. *Combusti,* השרופים] i. Homines illi qui incensi perierant.

40. *Ipsi,* לו] Sub. *Eleazaro.* Transpositâ particulâ, ut clarior esset sensus.

42. *Cùm congregaret se congregatio,* בהקהל העדה] i. Cùm oriretur seditio. ¶ *Tum verterunt faciem,* ויפנו] i. Fugerunt, sive fugere cœperunt. ¶ *Nubes illa,* הענן] Quæ scilicet significabat præsentiam Jehovæ.

45. *In momento,* כרגע] Ut suprà v. 21.

46. *Ac perge citò,* והולך מהרה] i. Curre citò cum illa, sive illam ferendo. ¶ *Et expia eos,* וכפר עליהם] *Et deprecare pro illa.* ¶ *Egressus est enim,* &c. יצא הקצף וגו'] Hebraismus, Jam Dominus cœpit præ ira sævire in populum. ¶ *Percussio,* הנגף] *Plagam* quidam vertunt: alii *pestem.*

47. *Et ecce,* &c. והנה וגו'] i. Jam plaga invaserat populum, & grassabatur.

48. *Et prohibita est percussio illa,* ותעצר המגפה] *Et cessavit plaga illa.*

49. *Propter Corah,* על דבר קרח] Ad verb. *Super verbum Corah,* i. Ob seditionem Core.

CLARIUS.

35. *Ducentos quinquaginta viros*] Hos in seditionem movit Core. Erántque pro majori parte ex tribu Ruben, qui cùm primogenitus fuerit Jacob, putabant multi successores sibi deberi sacerdotium, & non filiis Levi.

37. Quòd jubetur *ignem spargere hinc indè,* sensus est, quòd ignis ex thuribulis effundendus esset, & thuribula in unum colligenda, quæ in morte peccatorum Domino consecrata erant, & in monimentum filiorum Israel pro altaris operimento servanda. Novo autem modo dicuntur *sanctificata* thuribula per pœnam eorum à quibus hoc peccatum fuerat perpetratum, quia per eos exemplum datum est cæteris ut timerent.

39. *In laminas*] Thuribula ænea Core ac reliquorum, h.e. verba sonantia hæreticorum, conflantur in laminas, quibus altare circundatum est, ut clarior sit fidelium doctrina.

DRUSIUS.

2. VOcati conventûs] Qui ad conventum vocabantur, quo tempore conveniebant magnates de re aliqua consulturi. Sunt qui malunt, *ad tentorium conventûs.* Nam ibi conventus habebantur. Vulg. noster, *qui tempore concilii vocabantur.* Lxx σύγκλητοι βουλῆς. Lex. vetus Σύγκλητος, *senatus.* Συγκλητικὸς, *senator, senatorius.* Abenezra & Hiscuni, *qui vocabantur ad tentorium conventûs.* ¶ Hi erant *viri nominis,* i. celebres, ἄνδρες ἐνομαστοὶ, quod reddunt *viri nominati.* Lex. vetus, Ὀνομαστὸς, *nominatus.* Phesictha, *Erat eis nomen in omnibus, in divitiis, in prudentia,* (vel, si mavis, *intelligentia*) *in sapientia.* Qui ergò nomen habet in aliqua re dicitur *vir nominis,*

i. ὀνομαστὸς, *celebris, nobilis, clarus.* *Nominatus* propriè ὠνομασμένος.

4. *Cecidit in faciem ſuam*] Hiſcuni, *pudore ſuffuſus ſtravit faciem in pavimento ad precationem.* Aliud eſt, *cecidit in faciem*, &, *cecidit facies ejus.* Hoc loquendi modo pudor innuitur. An etiam alio? Non opinor. Nam cadit in faciem non qui pudore ſuffunditur, ſed qui precaturus Deum pronus eum adorat.

5. *Manè*, prima & optima pars diei, quæ olim juri reddendo impendebatur. Unde Jer.21.12. *Judicate manè judicium.* Nam alia aliis temporibus conveniunt. *Manè conſilium*, inquiebat Socrates, *veſpere convivium.* Hinc illud Salomonis, *Væ tibi terra cujus rex puer eſt, & principes manè comedunt*; q.d. qui tum epulantur & convivia celebrant, quando de conſiliis & rebus ſeriis cogitandum eſt. Ideo vocatur *tempus judicii*; & veſpera dicitur *tempus ebrietatis*, vel certè *hilaritatis.* Scitum illud, *Non judicant in hora ebrietatis*, i. veſpertino tempore.

7. *Eritque quem elegerit* DOMINUS *erit ſanctus*] i. Summus Sacerdos. Quo epitheto non contentus Papa, ſalutari amat, *Sanctiſſime Papa.* Qua de re lepida fabula accediſſe narratur in concilio Tridentino de quodam Epiſcopo quem offendit ille Papæ titulus. Propterea, *Nam ſi Deus*, inquiebat, *tantùm Sanctus, quomodo ejus Vicarius dici poteſt Sanctiſſimus?* Adiit magnum periculum ea de cauſa.

9. *Cœtus Iſrael* vocatur cœtus eorum qui neque Sacerdotes erant neque Levitæ; ut cùm dicunt, *Sacerdotes, Levitæ, Iſrael.*

12. Qui ad paupertatem redacti ſunt, eos Ebræi dicunt *deſcendiſſe de facultatibus*, aut *opibus, ſuis.* Uſus fuit hâc phraſi autor Phaſicthæ, dicens *Dathan & Abiran deſcendiſſe de facultatibus ſuis cùm adhuc eſſent in Ægypto.* De quibus etiam interpretatur locum illum, *Mortui ſunt omnes viri qui quærebant animam tuam.* Quomodo mortui? Non vivit qui miſerè vivit. Vita enim miſera mors eſt, non vita. Nam vivit qui facilè vivit. Scitum illud, *Non eſt vivere, ſed valere vita.* Ut morbus, ità etiam paupertas vitam non vitam facit. Vita non vita, eſt vita miſera.

Βίος βίᾳ δούλευε· οὐκ ἔστι βίος.

22. *Deus Deus ſpirituum*] i. Animarum. Sic *Pater ſpirituum*, Heb. 12.9. *Spiritus* pro *anima* ſumitur cùm alibi tum Cohel.12.9. *Spiritus redit ad Deum, qui dedit ipſum.* Sic accipies, *In manus tuas commendo ſpiritum meum.* Eſt ubi Spiritus ab Anima diſtinguitur. Nam & animi ſenſus vocatur *ſpiritus* in illo Salomonis, *Stultus omnem ſpiritum ſuum educit*, & cogitatio cordis, ſi non fallunt nos interpretes Ebræi, qui nomine *ſpirituum* hic ſignificari putant cogitationes, ut R. S. Jon. *Deus, Deus, qui ponis ſpiritum animæ in corporibus filiorum hominum.* Jeroſ. interpres, *Deus, qui dominaris in animas univerſa carnis*, h. e. omnium hominum.

30. *Si creaturam creaverit* DOMINUS] *Creare creaturam* dicitur Deus quando decernit aliquid quod antea non erat. Sic Deus *creavit tenebras*, cùm decerneret ut eſſent in rerum natura, Jeſ.45.7. Videndus R. D. ad hunc locum. *Creare* dicitur etiam qui aliquid innovat & inſtaurat. *Nam res nova*, inquit Rabbinus ille, *vocatur Creatura.* Unde fortè Hieron. hoc loco, *Si autem novam rem fecerit* DOMINUS. ¶ *Et aperuerit humus* (vel *terra*) *os ſuum*] Metaphorica locutio. Nam terra propriè loquendo non habet os. *Aperire* tamen *os* dicitur cùm finditur, aut terræ motu aperitur, & homines abſorbet. Quod nunc factum in his ſeditioſis; & antea idem accidit, cùm aperto ore ſuo abſorberet ſanguinem Habel, quem Cain effuderat. ¶ *Deſcenderintque vivi ad infernum*] Vel, *ad ſepulcrum*: & *vivi*, i. valentes. Aut hoc dicit quia communiter non deſcendunt in ſepulcrum niſi mortui.

47. *Cucurrit ad mediam Congregationem*] q.d. Curriculò ivit, i. celeriter. *Currere* pro *celeriter abire*, aut *magnâ feſtinatione iter facere* notavit ex Cicerone Victorius: Epiſt. ad Atticum, *Currens ad illum Peſthumus*: & alibi, *Currens ad matrem Neapolim*, i. feſtinanter abiens. Sic ἔδραμεν apud autores Græcos.

IDEM.

3. רַב לָכֶם. A. Th. πολὺ ὑμῖν, *multum ſit vobis*] i. *ſufficiat vobis.* Hoc modo Hieron. explicat; illo Chaldæus Aquila ſive Oncelos, referens סני לכין, quod Latinè ſonat ad verbum *multum vobis.* Paulò pòſt.

7. רַב לָכֶם. Schol. ἐχέτω, & in Lxx, ἐναρκέσω ὑμῖν, quod etiam in 3. Reg. pro *ſufficiat*, *ſatis ſit vobis.* Ἀρκείτω ὑμῖν, *ſufficiat vobis*, ſuſpicor eſſe interpretamentum Symmachi.

GROTIUS.

1. ECce autem Core] Gr. Καὶ ἐλάλησε Κορέ. Heb. *Et aſſumpſit Core*, nempe illos de quibus agitur, v. 2. Core, ut primogenitus, veteri jure ſacrificandi jus ſibi vendicabat. Vide infrà 3. ¶ *De filiis Ruben*] Qui concoquere non poterant Rubeni, ut Jacobi primogenito, ablatum jus Sacerdotii.

2. *Proceres Synagogæ*] Heb. *Principes cœtûs*, ἀρχηγοὶ συναγωγῆς in Græco. *Cœtus* hic eſt numerus hominum mille aut centum. Vide ſuprà Exod.18. ¶ *Qui tempore Concilii per nomina vocabantur*] Sicut in tribubus dicuntur קריאי העדה ἐπίκλητοι τῆς συναγωγῆς, eximii inter ſuos, Num.1.16. ſic & in millenariis cohortibus & in centuriis. Nam nè de Synedrio Lxx virûm intelligi hic locus poſſit, ſatis impedit numerus ducentorum quinquaginta. Core partim collegit eos qui capita erant cohortium, partim eos qui auctoritate apud ſuos plurimùm valebant. Illud prioribus, hoc poſterioribus indicatur; ideóque additur poſterioribus ἄνδρες ὀνομαστοὶ, quæ ἐπεξήγησις eſt vocis ἐπίκλητος, quæ & diebus nobilioribus tribuitur infrà 28.18, 25. & 29.1.

14. *An & oculos noſtros vis eruere?*] Præſtigiis uti in thuribulis.

15. *Quòd nè aſellum quidem unquam acceperim ab eis*] Nihil mutandum. Vide ſimilem obteſtationem 1 Sam.12. 3. Lxx tamen legerunt חמור ἐκ ὀνόματα αὐτῶν ὑδρὸς ἅλφα. Et eos ſecutus, ut ſæpe, Samaritanus Chriſtianorum codex.

21. *Separamini de medio congregationis hujus*] Bonorum ſubditorum eſt ſegregare ſe à ſeditioſis.

30. *Sin autem novam rem fecerit Dominus*] Hebræi, *Si creationem creaverit Dominus.* Legunt enim אם בריא יברא. At Græci legerunt אם בארה יבאר, ἀλλ' ἢ ἐν χάσματι ῥήξει Κύριος. Nam באר vertitur διασαφῶν, & בארה idem eſſe quod באר monſtrat plurale בארות, φρέατα, λάκκοι. Legendum autem in Lxx χάσματι, non, ut quidam libri habent, φάσματι, oſtendunt & libri antiquiores & Auguſtinus in Quæſt. ad hunc locum. ¶ *In infernum*] שאלה, εἰς ᾅδου, ſupple *loca.* Vox tum Hebræa, tum Græca de corpore propriè dicitur, & loca ſignificat quæ intra terram ſunt, ut plerumque ſepulcra, victui hominum ſubducta; unde nomen ἀΐδιος, indè ad animum humanum factâ tranſlatione, ut ſolemus à rebus notis vocabula ſumere ad ſignificandas res nobis ignotas, pro ea regione ponitur quæ Deo cognita, incognita nobis, ſpiritus humanos ad tempus judicii ſervat tum eorum qui bene, tum eorum qui malè vixerunt. Nullum enim in hac voce eſt ejus rei diſcrimen: quod manifeſtius fiet ei qui noſtra legerit ad Matth.11.23. Luc. 16.23. & 23.43.

35. *Sed & ignis egreſſus à Domino interfecit ducentos quinquaginta viros*] Corpore integro. Ità cenſent Hebræi. Vide quæ ſuprà Lev.10.2.

38. *In mortibus peccatorum*] Heb. *Sanctificata ſunt thuribula peccatorum iſtorum in animabus eorum*, ὅτι ἡγίασαν τὰ πυρεῖα τῶν ἁμαρτωλῶν τούτων ἐν ταῖς ψυχαῖς αὐτῶν. ubi activum impersonale more Hebræo pro paſſivo. Senſus eſt, Non minùs iſto crimine Deo conſecratæ ſunt res ipſorum quàm vita. *Peccare in animam ſuam* dicuntur qui capitali culpâ ſe mortis reos faciunt, 1 Reg.2.23.

CAP.

CAP. XVII.

MUNSTERUS.

2. *Singulas virgas*] Hæ ſingulæ virgæ ab una & eadem fuerunt amygdalina arbore. Et quòd ſola virga Aharon floruit & fructum protulit, voluit Dominus hoc indicio & magno miraculo oſtendere omnes *Iſraelitarum* tribus alienas eſſe à ſacerdotio, nullámque idoneam quæ in ſanctis miniſtraret, præter unam tribum Levi. Quod agnoſcentes dicebant, *Nos omnes exſpiramus, deficimus & morimur, ſi vel ſcienter vel ignoranter acceſſerimus, & ingeſſerimus nos miniſterio templi*, ut in fine hujus capitis habetur.

8. R. S. per *germen* intelligit florem, & per ציץ, quod nos *florem* vertimus, naſcentem fructum, qui mox poſt lapſum florem apparere incipit. ¶ *Reddénſque amygdala*] Heb. *ablactans & decoquens*, ſeu, ut K. exponit, *ad maturitatem producens, amygdala.*

12. *Ecce deficimus*, &c.] Capienda ſunt præterita iſtorum verborum loco futuri temporis, ut ſit ſenſus; Nos omnes interibimus, ſi ampliùs auſi fuerimus accedere ad ſancta, ad quæ non niſi tribus Levitica eſt electa.

FAGIUS.

2. *Singulas virgas*] Hæ ſingulæ virgæ ab una & eadem fuerunt amygdalina arbore. Et quòd ſola virga Aharonis floruit & fructum protulit, voluit Dominus hoc indicio & magno miraculo oſtendere omnes Iſraelitarum tribus alienas eſſe à Sacerdotio, nullámque idoneam quæ in ſanctis miniſtraret, præter unam tribum Levi: Quod agnoſcentes dicebant; *Nos omnes exſpiramus, deficimus & morimur, ſi vel ſcienter vel ignoranter acceſſerimus, & ingeſſeremus nos miniſterio Templi*; ut in fine hujus capitis habetur. Sunt porrò ex noſtris qui per florentem Aharonis virgam D. virginis Mariæ virginitatem incorruptam adumbratam dicunt. Sed illius Virginitatem ex aliis locis ſolidiùs quàm ex hoc loco probare poſſumus; non ergò hujuſmodi Scripturæ ſacræ interpretationibus fidem noſtram contra Judæos ſtabilimus, ſed potiùs labefactamus: firmis enim & ſolidis niti ſemper debemus. Eſt præterea & hoc non prætereundum, quòd Latini de iſtis virgis ità ſentiunt quaſi tredecim fuerint: in qua ſententia author Latinæ Vulg. tranſlationis etiam fuiſſe videtur. Quod enim in hoc capite dicitur, *Fuítque virga Aharon in medio virgarum illorum*, &c. ipſe ſic tranſtulit, *Fuerúntque virgæ duodecim abſque virga Aharon.* Quæ nimirum malefida verſio poſtea Latinis commentatoribus errandi occaſionem ſuppeditavit. Meliùs ergò ſentiunt Hebræi tantùm duodecim virgas fuiſſe, ſecundùm duodecim tribus Iſrael. Nam licèt Levitæ nullam haberent hæreditatem, tamen annumerantur: ipſi enim Levitæ capaces erant ſacerdotii. Sed qui nullam capiebant diſtributionem terræ Sanctæ, ideo tunc non annumerabantur inter duodecim tribus, verùm tribus Joſeph dividebatur in duas. Superfluit ergò quod in Vulg. editione legitur, *Abſque virga Aharon*; cujus loco ponendum eſt, *Et in medio earum virga Aharon.*

4. *Coram teſtimonio*] i. Coram arca, quæ *teſtimonium* vocatur propter Legem quæ in ea aſſervabatur; vel quòd Deus ibi voluntatem ſuam teſtaretur populo ſuo, atque reſponſa daret: de quo copioſiùs diximus Exod. 27. ubi vide in Annotationibus.

5. *Ego probavero*, &c.] Scilicet ut fungatur Sacerdotio.

8. *Et ecce germinavit*, &c.] i. Gemmas truſerat, & emiſerat flores, ad maturitatémque perduxerat amygdala. Heb. ויגמול שקדים, *Et ablactaverat amygdala*, i. habebat amygdala perducta ad groſſitiem, ſive ad maturitatem, ut K. exponit. Afferunt Hebræi interpretes cauſam cur magis amygdala quàm alium fructum protulerit, quia is fructus faciliùs & celeriùs quàm reliqui erumpat: Unde & amygdalus arbor apud Hebræos ab *evigilando* & *feſtinando* nomen habet. שקד *Schekad* enim Hebræis *evigilare* & *feſtinare* ſign. Hinc שקד *Schaked* arbor Amygdalus dicitur, eò quòd accelerat germen ſuum præ reliquis arboribus. Porrò non caret etiam ſuo myſterio quòd tria hîc commemorantur quæ naturam, proprietatem, ordinem & progreſſionem egerminationis oſtendunt: Primùm enim protruditur germen ſive gemma, quod Hebræi פרח *Perach* vocant; inde flos, qui illis ציץ *Ziz* ſive נץ *Nez* dicitur; tertiò fructus maturus, quem פרי *Peri* appellant. Et quia non eſt dubium per iſtam virgam Aharonis Chriſti Regnum ac Sacerdotium, cujus ille typus erat, adumbratum fuiſſe; Chriſtus autem verus homo fuit, cujus humanitas ſuas veras progreſſiones habuit, ab infantia ad pueritiam, à pueritia ad adoleſcentiam, ab adoleſcentia ad juventutem, & inde ad virilem ætatem; idcirco Prophetæ, cùm loquuntur de vera Chriſti humanitate, de illius Regni ortu & progreſſu, libenter hoc faciunt per hujuſmodi appellationes, quòd Chriſtum nunc *germen*, nunc *florem*, nunc *fructum* appellant, alludentes ad ordinem naturæ; ſimúlque nobis ſub iſta imagine veram Chriſti humanitatem pulcherrimè explicant. Hæc ut hîc dicerem occaſionem dedit pullulatio virgæ Aharonis, de quibus aliis in locis copioſiùs diſſeram. Habent alii alias cogitationes; mihi hæc non omnino abſurda & aliena eſſe videntur.

VATABLUS.

2. *Per domos patrum*, לבית אב] Singul. pro. plur. Quidam vertunt, *per familias avarum*, ſive, *avitas.*

3. *Quia virga una*, &c. כי מטה אחד וגו'] Hebraiſmus, quem quidam ſic convertunt, *ſingula enim virga ſingulis principibus familiarum avitarum erunt*, i. Singuli principes ſingulas virgas dabunt.

4. *Coram teſtimonio*, לפני העדות] i. Ante arcam in qua eſt teſtimonium, i. liber federis, tabulæ lapideæ continentes decalogum, qui teſtatur Dei voluntatem, quid à nobis velit fieri. Vide Exod. 25. 16. ¶ *Ubi conveniam vobiſcum*, אשר אועד לכם שמה] Quidam futurum vertunt per præſens, *ubi convenire ſoleo vobiſcum*, i. ubi ſoleo dare vobis reſponſa. Vide Exod. 27. 21.

5. *Florebit*, ויפרח] *Germinabit.*

6. *Singuli principes virgam*, לנשיא אחד מטה לנשיא אחד] Ad verb. *Pro principe uno, virga, pro principe uno.*

7. *Teſtimonii*, העדות] i. Arcæ in qua erat lex federis, ut v. 4.

8. *Et ecce germinaverat*, &c. והנה וגו'] Hebraiſmus, invenit gemmas truſiſſe, & emiſiſſe flores, amygdaláque matura. ¶ *E domo Levi*, לבית לוי, *familiæ Levi.* ¶ *Ad maturitatémque*, &c. ויגמול שקדים] Ad verb. *& ablactaverat amygdala:* i. habebat amygdala perducta ad groſſitiem, ſive ad maturitatem, ut doctus inter Hebræos exponit. Afferunt Hebræi interpretes cauſam cur magis amygdala quàm alium fructum protulerit, quòd is fructus faciliùs & celeriùs quàm reliqui erumpat. Unde & amygdalus arbor apud Hebræos ab *evigilando* & *feſtinando* nomen habet. שקד enim illis *evigilare* & *feſtinare* ſign. Hinc שקד *ſaked* amygdalus arbor dicitur, quòd acceleret germen ſuum præ reliquis arboribus. Porrò non caret etiam ſuo myſterio quòd tria hîc commemorantur quæ naturam, proprietatem, ordinem & progreſſionem egerminationis oſtendunt. Primùm enim protruditur germen ſive gemma, quod Hebræi פרח *perach* vocant. Inde flos, qui illis ציץ ſive נץ *nez* dicitur. Tertiò fructus maturus, quem פרי appellant. Et quia non eſt dubium per iſtam virgam Aharonis, Chriſti regnum ac ſacerdotium (cujus ille typus erat) adumbratum fuiſſe; Chriſtus autem verus homo fuit, cujus humanitas ſuas veras progreſſiones habuit, ab infantia ad pueritiam, à pueritia ad adoleſcentiam, ab adoleſcentia ad juventutem, & indè ad virilem ætatem, idcirco Prophetæ, cùm loquuntur de vera Chriſti humanitate, de illius regni ortu & progreſſu, libenter

hoc faciunt per hujusmodi appellationes, quòd Christum nunc *germen*, nunc *florem*, nunc *fructum* appellant, alludentes ad ordinem naturæ; simúlque nobis sub ista imagine veram Christi humanitatem pulcherrimè explicant.

10. *Coram testimonio in custodiam.* לִפְנֵי הָעֵדוּת לְמִשְׁמֶרֶת] *Ante conspectum arcæ testimonii, ut servetur.* ¶ *Rebellibus, & cessare facies,* לִבְנֵי מְרִי וְתִכֵּל] Ad ver. *rebellionis, & finies*, i. finem impones querimoniis illorum de te apud me, h.e. ut posthac non conquerantur de te apud me.

12. *Ecce mortui sumus,* הֵן גָּוָעְנוּ] *Sanè defecimus.* Significat hæc dictio *obire*, sive *mori*, *morte facili & brevi, quæ non accidit longâ ægritudine.* Chaldæus paraph. *Ecce ex nobis interfecti sunt gladio, ecce ex nobis deglutivit terra, ecce ex nobis mortui sunt peste.*

13. *Accesserit*, &c. הַקָּרֵב וגו'] Quidam per præsens vertunt, *accedit, accedit inquam ad tabernaculum, moritur.* ¶ *Nunquid consumendi*, &c. הַאִם תַּמְנוּ לִגְוֹעַ] *Anne consumpti sumus deficiendo?* vel, *ad moriendum?* Alii, *Nunquid consumendi sumus ad internecionem?*

CLARIUS.

2. *Virgas singulas*] Hæ singulæ virgæ ab una & eadem fuerunt amygdalina arbore. Et quòd sola virga Aaron floruit & fructum protulit, voluit Dominus hoc indicio & magno miraculo ostendere, omnes Israelitarum tribus alienas esse à sacerdotio, nullámque idoneam quæ in Sancto ministraret, præter unam tribum Levi: Quod agnoscentes dicebant, Nos omnes exspiramus, deficimus & morimur, si vel scienter vel ignoranter accesserimus, & ingesserimus nos ministerio templi; ut habet finis hujus capitis. ¶ *Et unaquaque virga,*] Vel, *quoniam unaquæque virga est pro domo patrum suorum*, ut alius vertit. Singuli principes per singulas tribus ascribere jubentur singulis virgis sua nomina, duodecim scilicet; quibus tertia decima AARON inscripta nomine pro Levitis apponitur; nam domus Aaron princeps erat in tribu Levi. Jam enim Core damnatio cæteros Levitas deterruerat, nè quis se filiis Aaron præferre auderet.

12. *Ecce consumpti sumus*] Capienda sunt præterita istorum verborum loco futuri temporis; ut sit sensus, Nos omnes interibimus, si ampliùs ausi fuerimus accedere ad Sancta, ad quæ non nisi tribus Levitica est electa.

DRUSIUS.

3. TRibus Levi unam virgam habebat, quæ dividebatur in duas familias, Sacerdotum, & Levitarum. R. S. *Quamvis diviserim eos in duas familias, in familiam Sacerdotii, & familiam Levitici muneris tantùm, nihilominus tribus una sunt.* Hiscuni, *Quanquam virga una, divisa tamen fuit in Sacerdotes & Levitas.* Sic etiam Aben ezra. Qui ex posteris Aharon, Sacerdotes erant; reliqui Levitæ.

7. *Reliquit virgas coram DOMINO in tentorio testimonii*] h.e. in ea parte tentorii in qua erat testimonium, h.e. ipsa arca, aut lex tabulæque fœderis. Sic loquendo significat Sanctum sanctorum: ubi & *coram DOMINO* valet *coram arca*, quæ sic vocatur, quoniam symbolum erat præsentiæ ipsius in terra.

8. Hiscuni ad locum, *Produxerat germen*] *Signum est*, inquit, *de sacerdotibus tenellis qui ex eo egressuri essent*, ubi *sacerdotes tenellos* vocat פִּרְחֵי כְהוּנָה *flores sacerdotii.* Innuit autem filios sacerdotum parvulos, qui adhuc in flore positi & vix dum primos annos aut cunas egressi, unde פָּרְחָה *juventus* aut *parvuli pueri* Job 30.12. Ibidem in Jonatha pro נָמַר videtur legendum נָמַל, quod *ablactare* sign. Cui firmando editio Jerosol. *Ablactavit nucem filium Nucum.* Observa phrasin, *Nux filius Nucum*: & לוּז *Nux*, ut לִשְׁכָּה, & נִשְׁכָּה. Nam hæ literæ alternant. *Ablactaverat amygdala*, ad maturitatem produxerat. Cur amygdala? Sunt qui opinantur has virgas omnes ex amygdalina fuisse arbore, quæ Latinè *amygdalus* dicitur; cujus fructus *amygdala*, & *amygdalum*, & *nux amygdalina*, & *Thasia.* Fructus iste celeriter erumpit, unde Ebraicè שְׁקֵדִים appellantur, & ipsa arbor שָׁקֵד, quod acceleret germen suum præ reliquis arboribus.

IDEM.

8. שְׁקֵדִים, Οἱ λοιποὶ, ἀμύγδαλα, *amygdala*] Sic etiam Hieron. Ante in Lxx erat *κάρυα, nuces.* Nam in censu nucum amygdala, Dicimus autem ἀμύγδαλον & ἀμυγδάλη. Heracleon Ephesius, Κάρυα ὀκτάλογ καὶ τὰς ἀμυγδάλας, καὶ τὰ νῦν καστάνεια. Ab hoc nomine verbum est apud interpretes ἐξαμυγδαλόω *instar amygdalæ torno*: de quo aliás.

GROTIUS.

8. *Germinasse*] Fuit *gemmasse* פָּרַח, sequitur צִיץ, *flos*: deinde פְּרִי *fructus*: is ubi maturuit, translatione ab infantibus sumptâ, dicitur *ablactari* גָּמַל q. à matre depelli. ¶ *In amygdalas deformati sunt*] Ad significandum vigilantiam imprimis requiri in summo Sacerdote. Vox enim שָׁקֵד & fructum illum & hanc virtutem significat.

CAP. XVIII.

MUNSTERUS.

1. POrtabitis *iniquitatem Sanctuarii*] Sensus est, Vos eritis custodes Sanctuarii, & neminem qui non est de tribu vestra permittetis ministrare in Sanctuario: alioquin vos portabitis perpetratum malum. Similiter tu, Aharon, & filii tui, quos delegi mihi in sacerdotes, observabitis diligenter nè alii Levitæ sibi usurpent officium sacerdotale; sed illi suum, & vos vestrum exsequimini, nè in peccatum corruatis, &c.

8. *Custodiam levationis meæ*] h.e. Ea quæ à filiis Israel levantur, ut sunt Primitiæ, Primogenita, & Decimæ, quæ mihi offeruntur veluti sancta, tibi ea tradidi: cave igitur nè immundus ea comedas. Deinde alia quoque sancta tibi dedi quæ *sancta sanctorum* vocantur, & sunt ea quæ ad ignem altaris mei veniunt, nempe Pacifica; oblatio Minha, hostia pro Peccato, atque hostia pro Delicto; de his omnibus habes partem tuam: cavebis igitur nè extra locum sanctum illa comedas, aut nè quis alius præter mares illa comedat qui sint de genere sacerdotali. Sed & quæ filii Israel offerunt, levanda aut ventilanda coram Domino, tua erunt, &c.

13. *Quicquid primò maturuerit*] Heb. *maturitates omnium quæ in terra illorum sunt.* Et intelliguntur per *maturitates* illas, ficus, malogranata, & reliqui fructus. De eo verò quod abdicatur veluti *anathema* Levit. 27. diximus.

19. *Levationes sanctorum*] h.e. Ea quæ levantur, & sunt Domino consecrata, ut sunt quæ hactenus commemoravimus, tua sunt, &c. ¶ *Pactum salis*] Sepharadi hunc locum sic exponit, *Ut sal omnia conservat & stabilia facit, sic sacerdotium tuum firmum & stabile durabit in perpetuum.* Sunt etiam qui per *pactum salis* intelligunt Legem, quæ & homines inter se, & inter se & inter Deum integros conservat. Sed hæc expositio magis mystica est quàm literalis.

22. *Nè ferant peccatum*] Heb. *ad reportandum peccatum in mortem*, vel *ad moriendum.*

23. *Ipsi portabunt iniquitatem suam*] Hebræi intelligendum docent, quando Levitæ negligentes fuerint, & alienos accedere permiserint, tunc Levitæ peccatum sunm portabunt. R. S. tamen legit, *Ipsi portabunt iniquitatem eorum*, videlicet Levitæ portabunt iniquitatem Israelitarum, si illos accedere permiserint.

27. *De frumento area*] Quia possessio Levitarum fuit decima quam ab Israelitis levabant, jubentur & ipsi decimam dare de hac sua possessione; & illa reputatur eis ac si de area & torculari proprio & propriis prædiis illam solvissent.

29. *De*

29. *De pinguedine ejus*] Capitur hîc חלב *pinguedo* pro טובה *bono*, seu *meliori*. Unde Onk. vertit שופרא *pulchrum*. Jubentur igitur solvere *sanctificationem*, h. e. munus levationis, de melioribus decimis; & reputabitur eis ac si ex propriis agris illud solvissent.

FAGIUS.

1. *Expiabitis peccata Sanctuarii*] Heb. *Portabitis iniquitatem Sanctuarii*, i. dabitis pœnas siquid peccatum fuerit in ceremoniis Sanctuarii. Vel, Vos custodes eritis Sanctuarii, & neminem qui non sit de tribu vestra permittetis ministrare in Sanctuario: alioqui vos portabitis perpetratum malum. Similiter tu, Aharon, & filii tui, quos elegi mihi in Sacerdotes, observabitis diligenter nè alii Levitæ sibi usurpent officium sacerdotale; sed illi suum, & vos vestrum exsequemini; nè in peccatum corruatis.

3. *Custodiántque custodiam tuam*, &c.] i. Servabunt præcepta tua; vel, diligentissimè observabunt & facient quod illis præceperis, & ceremonias totius tabernaculi peragent. Studium enim & diligentiam denotant istiusmodi repetitiones in Hebraismo, *Custodire custodiam*, *Servire servitutem*, &c.

8. *Custodiam separationis meæ*] Heb. *Custodiam levationis meæ*; h. e. ea quæ à filiis Israel separantur & levantur ut sunt Primitiæ, Primogenita, & Decimæ, quæ mihi offeruntur veluti sancta, tibi ea tradidi: cave igitur nè immundus ea comedas. Deinde alia quoque sancta tibi dedi quæ *sancta sanctorum* vocantur, & sunt ea quæ ad ignem altaris mei veniunt, nempe Pacifica, oblatio Mincha, hostia pro Peccato, atque hostia pro Delicto: de his omnibus habes partem tuam: cavebis igitur nè extra locum sanctum comedas, aut nè quis alius præter mares illa comedat qui sunt de genere Sacerdotali. Sed & quæ filii Israel offerunt, levanda aut ventilanda coram Domino, tua erunt, &c. ¶ *Propter unctionem*] i. Eò quòd tu unctus es ut fungaris sacerdotio; vel, quia tu es sacerdos: q. d. Quæcunque offeruntur Deo, sacerdotum sunt. Hunc sensum expressit etiam Vulg. translatio, quæ legit, *Pro officio sacerdotali*.

9. *Quod remanet ab igne*] i. Hoc habebis de oblatione sacratiore quæ remanserit ex igne, h. e. quæ igne consumpta non fuerit. *Delictum eorum quod restituent*, sive *reddent*, *coram me*] Hoc non tantùm de quovis delicto in genere intelligi potest, sed & de speciali delicto restitutionis: de quo cap. 5. Ubi vide in Annotationibus.

10. *In sancto sanctorum comedas*] Non intelligitur ibi pars Sanctuarii sacratior illa ubi arca erat, ad quam semel tantùm in anno summo Pontifici licebat ingredi, sed secunda pars, quæ aliàs *Sanctum* vocari consuevit. Vocatur autem ibi *sanctum sanctorum* respectu tertiæ partis quæ *atrium* vocabatur.

14. *Omne quoque anathema*] De ratione anathematis dixi fusiùs Levit. 27. ubi vide.

16. *Caterùm redimenda*] Ad literam est, *Et redemptionem ejus*, scilicet primogeniti, *ab eo quod natum fuerit mensem unum*, *redimi curabis*, &c.

19. *Pactum salis perpetuum sit*] i. Fedus incorruptum & sempiternum. Alludit ad vim & naturam salis à corruptione & putrefactione conservantis, juxta illud vulgatum dictum, *Sole & sale omnia conservantur*: sicut & quidam Hebræorum in hunc sensum hîc accipi putant. Unde sic exponunt, Ut sal omnia conservat & stabilia facit, sic Sacerdotium tuum firmum & stabile durabit in perpetuum. Sunt etiam qui per *pactum salis* intelligunt Legem, quæ homines & inter se & inter Deum integros conservat. Sed hæc expositio magìs mystica est quàm literalis. Sunt præterea qui per *pactum salis* hîc rursum innui arbitrantur quòd sal omnibus sacrificiis adhiberi debeat; de quo præcipitur Levit. 2. Ex quo cognoscitur, contrà quàm Judæi humi semper reptantes opinentur, maximam harum ceremoniarum partem esse mysticam. Sal enim adhiberi omnibus quæ sibi offerrentur præcepit, ut ostenderet sapientiam omnibus Divinis rebus præsentem esse oportere, & inter omnes res sacras eam acceptabilissimam esse: ut si quid Deo offeratur, & ea non adsit, non sit acceptabile futurum. Sed de hoc copiosiùs disserui in Levitico, capite citato.

22. *Ad luendam pœnam mortis*] Sensum reddidi. Ad literam est, *ad suscipiendum peccatum ad mortem*, h. e. nè committant peccatum quod mortem meretur.

27. *Plenitudo de torculari*] i. Tam grata erit oblatio vestra quàm grata est oblatio eorum qui offerunt aliquid ex propria area, aut ex proprio torculari, sive ex propriis prædiis. Porrò quale schema sit *plenitudo torcularis* vide in Annot. super Exod. 22.

VATABLUS.

1. *Et dixit*] Sub. *internuntio Mosi*. ¶ *Portabitis iniquitatem Sanctuarii*, תשאו את עון המקדש] Hebraismus, Dabitis pœnas siquid peccatum fuerit in ceremoniis Sanctuarii. Vel, vos custodes eritis Sanctuarii, & neminem qui non sit de tribu vestra permittetis ministrare in sanctuario: alioqui vos portabitis perpetratum malum. Similiter tu, Aharon, & filii tui, quos delegi mihi in sacerdotes, observabitis diligenter nè alii Levitæ usurpent sibi sacerdotale officium: sed illi suum, & vos vestrum exsequemini; nè in peccatum corruatis, &c.

2. *Et adhæreant*, וילוו עליך] *Et jungantur tibi*. Alludit ad nomen *Levi*, Gen. 29. 34. ¶ *Coram tabernaculo testimonii*, לפני אוהל העדות] *Ante tabernaculum* arcæ *testimonii*, i. fungemini officio sacerdotali.

3. *Et custodient*, &c. ושמרו וגו'] Hebraismus, servabunt præcepta tua, vel, diligentissimè observabunt & facient quod illis præceperis, & ceremonias totius tabernaculi peragent. Studium enim & diligentiam denotant istiusmodi repetitiones apud Hebræos, *Custodire custodiam*, *servire servitutem*, &c.

4. *Et adhærebunt tibi*, ונלוו עליך] Ut ver. 2. ¶ *In omni cultu*, לכל עבודת] *juxta omne ministerium*, i. juxta omnes ceremonias ipsius tabernaculi. ¶ *Et externus*, &c. זר וגו'] i. Qui non fuerit de tribu vestra, non miscebitur vobiscum in cultu Divino.

5. *Custodietis igitur*, &c. ושמרתם וגו'] Hebraismus, Diligentissimè observabitis ceremonias sanctas, vel sanctuarii, & ceremonias altaris. ¶ *Nè sit posthac ira*, ולא יהיה עוד קצף] Ad verb. *Et non erit ultrà ira*. Quidam vertunt, *ut amplius nulla sit indignatio*.

6. *Siquidem ego*, ואני הנה] Ad verb. *Et ego ecce*. ¶ *Vobis donum datos Jehovæ*, לכם מתנה נתונים ליהוה] Ut eos vobis darem oblatos Jehovæ.

7. *In omnibus quæ pertinent ad altare*, לכל דבר המזבח] Ad verb. *In omni negotio* [vel, *re*] *altaris*. ¶ *Ministrationem doni*, &c. עבודת מתנה וגו'] i. Functionem gratuitam dedi sacerdotium vestrum, h. e. dedi vobis dignitatem sacerdotalem, idque gratis.

8. *Ego equidem*, ואני הנה] Ad verb. *Et ego ecce*. ¶ *Custodiam oblationum mearum*, את משמרת תרומתי] Ad verb. *Custodiam elevationum mearum*, i. ea quæ à filiis Israel offerendo elevantur, ut sunt Primitiæ, Primogenita, & Decimæ, quæ sanctificantur, separantur, ut mihi offerantur, tibi ea tradidi: cave igitur nè immundus ea comedas. *Propter unctionem*, למשחה] i. Eò quòd unctus es, ut fungaris sacerdotio, vel, quia tu es sacerdos, q. d. Quæcunque offeruntur Deo, sacerdotum sunt.

9. *De sanctificatione sanctificationum de igne*, מקודש הקדשים מן האש] i. Istud habebis de oblatione sacratiore quæ remanserit ex igne, h. e. quæ igne consumpta non fuerit. ¶ *Sive sit minha eorum*, &c. לכל מנחתם] Ad verb. *in omni minha eorum*, *& in omni oblatione pro peccato eorum*, *& in omni oblatione*, &c. ל pro מן. ¶ *Quod reddent mihi*, אשר ישיבו לי] Hoc non tantùm de quovis delicto in genere intelligendum esse, ostendunt hæc verba, sed & de speciali delicto quod restitui debet, ut habes cap. 5. 7. ¶ *Sanctificatio sanctificationum*, &c. קודש קדשים וגו'] Hebraismus, ad te & ad filios tuos ut sacrum & Deo dicatum pertinebit.

10. *In sanctitate sanctitatum*, בקודש הקודשים] Non sign. partem Sanctuarii sacratiorem ubi erat arca, ad quam

ſemel in anno ſummus Pontifex ingrediebatur, ſed ſecundam partem tabernaculi, quæ aliàs Sanctum dicitur. Vocatur autem ſic reſpectu tertiæ partis quæ vocabatur *atrium*. ¶ *Sanctificatio erit tibi.* קודש יהיה לך] Hebraiſmus, tua erit ut Deo ſacrata.

11. *De oblatione doni eorum,* תרומת מחנם] i. iſtud capies ex eo quod dabunt tibi dono filii Iſrael. Alii vertunt, *Hoc quoque tibi: elevatio* [i. oblatio] *muneris eorum, de omnibus quæ ventilanda offerunt filii Iſrael, tibi tradidi ea.* תרומות vocat oblationes quæ offerebantur Deo, agitando eas in omnes partes. ¶ *In ſtatutum perpetuum,* לחק עולם] Ad verb. *in ſtatutum ſeculi,* i. ſempiternum, q. d. jure irrevocabili.

12. *Omnem pinguedinem,* &c. כל חלב וגו'] *Omnem adipem olei, & omnem adipem muſti.* Per *adipem* intelligit quod optimum eſt, q. d. optimum oleum, & optimum muſtum, &c. vel, optimam quamque partem olei, ac optimam quamque partem muſti, &c. Chaldæus paraph. *Omne quoque bonum olei, omne bonum vini & frumenti,* &c. ¶ *Dedi,* נתתים] Ad verb. *dedi ea.* Redundat pronomen.

13. *In terra eorum,* בארצם] Sub. *creverunt.*

14. *Quæcunque conſecratio,* כל חרם] *Quodcunque anathema,* i. Quicquid ex voto conſecraverint Iſraelitæ Domino. De anathemate vide Levit. 27. 21.

15. *Jehova,* ליהוה] i. Mihi. Antecedens pro relat. ¶ *Tam de hominibus quàm de animalibus,* באדם ובבהמה] Ad verb. *In homine, & in jumento.* Quidam vertunt, *ſive ſit homo, ſive animal.* ¶ *Sed redimendo,* אך פדוה] *Veruntamen redimendo.* Alii, *ità duntaxat ut redimendum cures,* &c. De redemptione primogenitorum vide Exod. 34. 20. Et ſuprà 3. 46. uſque ad finem capitis, ubi & de ſiclo ſanctuarii, & Exod. 30. 13.

16. *Et redemptiones ejus,* ופדויו] Sub. *primogeniti.* ¶ *Secundum æſtimationem tuam,* בערכך] i. Pretio tibi à me inſtituto, quod tibi exſolvi debet. Alii exponunt, *pretio quod conſtitues.* Et ità debere exponi apparet ex Levit. 27. 3. ubi leginus, *Erit æſtimatio tua, ô ſacerdos, ab eo qui natus eſt viginti annos,* &c.

17. *Sunt ſanctificata,* קודש הם] Ad verb. *Sanctificatio ſunt,* i. Deo conſecrata.

18. *Elevationis,* התנופה] i. Quod elevando offertur Deo ex hoſtiis pacificis.

19. *Sanctificationum,* הקדשים] i. Sanctas & ſacras, h. e. quæ mihi ſanctificantur, dantur & offeruntur. ¶ *In ſtatutum perpetuum,* לחק עולם] Vide ver. 11. ¶ *Pactum ſalis,* ברית מלח] Metaphoricè vocat *fedus ſalitum* quod Deus externo quoque ſymbolo ſancivit, nè unquam evaneſcat, ſed ſemper vigeat, q. d. incorruptum, firmum, ſtabile ac perpetuum.

20. *Hæreditatem non habebis,* לא תנחל] Ad verb. *non hæreditabis,* vel *poſſidebis.*

21. *In hæreditatem,* לנחלה] *In poſſeſſionem, jurè hæreditario.* ¶ *Pro miniſterio,* &c. חלף עבודתם וגו'] i. pro opere & cultu eorum. ¶ *Quod ipſi peragunt in miniſterio,* אשר הם עובדים את עבודת] *Propterea quòd ipſi peragunt miniſterium,* &c. Ità erit ſubaudiendum ב ante אשר. Alii, *qui ſcilicet exſequuntur cultum,* &c. i. miniſtrant in tabernaculo Eccleſiæ.

22. *Et non accedent poſthac,* ולא יקרבו עוד] *Ut non accedant ultrà.* ¶ *Ut portent,* &c. וגו'] Hebraiſmus, nè peccent, & propter peccatum moriantur.

23. *Sed ipſi Levitæ facient opus,* ועבד הלוי הוא את עבודת] Ad verb. *Et operabitur Levita ipſe opus.* ¶ *Iniquitatem ſuam,* עונם] i. pœnam iniquitatis ſuæ, ſiquam admiſerint in miniſterio tabernaculi, i. punientur ſi non obſervaverint ceremonias quæ obſervari debent in cultu tabernaculi. ¶ *Statuto perpetuo,* חקת עולם] *Hoc erit in ſtatutum perpetuum.*

27. *Et reputabitur,* &c. ונחשב וגו'] Hebraiſmus, Tam grata erit oblatio veſtra quàm eſt grata oblatio eorum qui offerunt aliquid ex propria area, aut ex proprio torculari, ſive ex propriis prædiis. Quid vocet *plenitudinem torcularis*, vide Exod. 22. 29. ver. 30. paulò diverſis verbis idem dicit.

29. *Donariis veſtris,* מתנותיכם] Quæ ſcilicet receperitis à filiis Iſrael. ¶ *De omni adipe ejus,* מכל חלבו] Hebraiſmus, quem ſic convertit Chaldæus paraph. *de omni quod optimum eſt,* q.d. Ex omnibus donariis quæ acceperitis à filiis Iſrael, optimam quamque illorum partem offeretis in oblationem Domino. ¶ *Sanctificationem ejus,* מקדשו i. oblationem conſecratam.

30. *Pinguedinem ejus ex eo, reputabitur;* &c. בהרימכם את חלבו וגו'] Hebraiſmus, quod optimum eſt ejus decimæ, ſive oblationis ex ea decima, tunc vobis Levitis id reputabitur, tanquam obtuliſſetis proventus areæ, atque proventus ſive fructus torcularis, q. d. Tanquam ex area veſtra obtuliſſetis mihi triticum, & de torculari veſtro muſtum. Idem dixit v. 27.

31. *Illud,* אותו] i. illas decimas.

32. *Ob id,* עליו] Ad verb. *ſuper illo,* i. non puniemini ob id quòd deteriora obtuleritis, cùm quod optimum fuerit ipſius decimæ obtuleritis. ¶ *Et ſanctificationes,* ואת קדשי] i. oblationes quæ Deo ſeparantur ut offerantur.

CASTALIO.

9. *Quæ ex igne*] i. Sacrificio quod igne fit.

19. *Fedus ſalitum*] i. Incorruptum inviolatúmque.

CLARIUS.

1. *Portabitis iniquitatem Sanctuarii*] Vos, inquit, cuſtodes eritis Sanctuarii, & neminem qui non ſit de tribu veſtra permittetis miniſtrare in Sanctuario: alioqui vos portabitis perpetratum malum. Similiter tu, Aaron, & filii tui, quos delegi mihi in ſacerdotes, obſervabitis diligenter nè alii Levitæ ſibi uſurpent officium ſacerdotale: ſed illi ſuum, & vos veſtrum exſequemini, nè in peccatum corruatis, &c.

7. *Intra velum*] Præcipitur ſacerdotibus ea præcipuè curare quæ intra velamen interius conteguntur; h. e. interiorem hominem & cordis ſecreta curare.

8. *Cuſtodiam oblationum mearum*] h. e. Ea quæ à filiis Iſrael offeruntur in elevationem, ut ſunt Primitiæ, Primogenita, & Decimæ, quæ mihi offeruntur veluti ſancta, tibi ea tradidi: cave igitur nè immundus ea comedas. Deinde alia quoque ſancta tibi dedi, quæ *ſancta ſanctorum* vocantur, & ſunt ea quæ ad ignem altaris mei veniunt, nempe Pacifica, oblatio Minha, hoſtia pro Peccato, atque hoſtia pro delicto; de his omnibus habes partem tuam: cavebis igitur nè extra locum ſanctum illa comedas, aut nequis alius præter mares illa comedat qui ſunt de genere ſacerdotali. Sed & quæ filii Iſrael offerunt, elevando aut ventilando coram Domino, tua erunt.

13. *Univerſa fructuum initia*] Intelliguntur ficus, malogranata, & reliqui fructus. De eo verò quod abdicatur velut *anathema* diximus Levit. 27.

19. *Omnes elevationes*] h. e. Ea quæ elevantur ſecundùm illum ceremoniarum ritum, & ſunt Domino conſecrata, ut ſunt quæ hactenus commemoravimus. ¶ *Pactum ſalis*] Lex de ſale omnibus ſacrificiis apponendo, de quo Levit. 2. diximus. Sunt tamen ex Hebræis qui ſic exponant, Ut ſal omnia conſervat & durabilia facit, ſic ſacerdotium tuum firmum & ſtabile durabit in perpetuum. Sunt etiam qui per *pactum ſalis* intelligant Legem, quæ homines inter ſe & inter Deum integros conſervat.

23. *Et portantibus peccata populi*] Hebræi intelligunt, quando Levitæ negligentes fuerint, & alienos accedere permiſerint, tunc Levitas peccatum illorum portare.

27. *De frumento areæ*] Quia poſſeſſio Levitarum fuit decima, quam ab Iſraelitis accipiebant, jubentur & ipſi decimam dare de hac ſua poſſeſſione; & illa reputatur, eis ac ſi de area propria, & torculari proprio, & propriis prædiis illam exſolviſſent.

DRUSIUS.

19. *Pactum ſalis*] i. incorruptum. Nam ſal carnes à putredine conſervat. Aut *ſtabile.* Nicolaus, *Stabilitas alicujus pacti deſignatur nomine Salis.*

22. *Pec-*

22. *Peccatum ad moriendum*] i. Mortale, ſive mortiferum. Quod ità dicitur ut *canes ad venandum*, i. venatici. Lxx, ἁμαρτίαν θανατηφόρον. Cæterùm *portat peccatum* qui pœnam ejus ſuffert.

29. *Adipem olei*] Hieron. vocat medullam olei. Sic, *adeps frumenti & muſti*. Nam quod optimum in his vocatur *adeps*. Vide Quæſtiones meas.

IDEM.

7. מַתָּנָה אֶתֵּן אֶת כְּהֻנַּתְכֶם. Τὸ Σαμαρειτικὸν, καὶ δόμασι δῶσω τὰς ἱερατείας ὑμῶν, *& dono dabo ſacerdotium veſtrum*] Vel, *donatione*.

GROTIUS.

1. *Tu & filii tui*] Omnes Sacerdotes, filii Aaronis; ideóque omnes, excepto eo qui Aaroni ſuccedebat, inter ſe æquales. Sic in Eccleſia Presbyteri myſticè ab Epiſcopis generati. ¶ *Portabitis iniquitatem ſanctuarii*] Si quid in ceremoniis peccabitur, vos luetis, quos talia ſcire & monſtrare aliis æquum eſt.

10. *In ſanctuario*] *Sanctum Sanctorum* hîc in Hebræo dicitur, non, ut alibi, intimum illud adytum, ſed pars illa Templi Sacerdotum officiis dicata, ut externâ parte Templi ſanctior.

14. *Omnis conſecratio*] חרם. Id in bello fit.

21. *Filiis autem Levi dedi omnes decimas*] Hecatæus, Οἱ πάντες ἱερεῖς τῶν Ἰουδαίων οἱ τὰ δέκατα τῶν γινομένων λαμβάνοντες, καὶ τὰ κοινὰ διοικοῦντες, ἀεὶ χιλίους μάλιστα καὶ πεντακοσίους εἰσίν.

27. *Ut reputetur vobis in oblationem primitivorum*] Heb. *Et reputatur vobis veſtra elevatio ſicut frumentum de area*. תרומה, *elevatio*, ἀφαίρεμα, dicitur ipſa decima ſive privatorum, ſive Levitarum. Sicut privati de fructibus dabant decimam Levitis, ità Levitæ de percepta decima decimam Sacerdotibus. Hæc decima decimæ eodem modo ipſis proderat quo decimæ primæ privatis, nempe ut ſoluti eo nexu, reliquo veſci utíque liberè poſſint, infrà 31. Sic vox נחשב & infrà ponitur, & ſignificat ſæpe adæquationem rei unius cum re altera. Dicunt autem Hebræi, Sacerdoti qui compertæ ſit in ſacris ceremoniiſque negligentiæ, non dandam decimam, nè ipſi exitialis fiat ex lege Lev. 22. 9.

28. *Aaron ſacerdoti*] Aut liberis ejus, qui iidem cum ipſo cenſentur.

CAP. XIX.

MUNSTERUS.

2. *INtegram*] i. omnino rufam, & quæ nullos nigros habeat pilos. *Rubedo* autem ſecundùm R. Abraham Hiſpanum ſignificabat Peccatum; de quo dicitur, *Si fuerint peccata veſtra ut coccinum*, &c.

6. *Lignum cedrinum*] Circum lignum cedrinum cum filo coccineo ligabatur faſciculus *hyſſopi*; fiebátque ex his tribus aſperſorium. Proinde de cinere vaccæ combuſtæ ponebatur paululum in vaſe, & fundebatur ſuper illum cinerem aqua viva quæ ex cinerum contactu ſanctificabatur, vocabatúrque, מי נדה *aqua ſeparationis*, & מי חטאת *aqua expiationis*, quòd illi qui ob contractam immunditiam ab aliis ſeparabantur per iſtam aquam expiabantur.

14. *Lex hominis qui moritur in tabernaculo*] Sunt Judæi hîc ſupra modum ſuperſtitioſi: & nè naſutis chartam næniis explere videar, adſcribam breviter Hebraicè quid Racanati hîc ſentiat, נוי בעודו בחיים טמא ומטמא בעבור הטומאה השובן בו וכשמת נעדר ממנו אותה הטומאה ואין מטמא באהל אבל ישראל בחיין שורה בקרבו רוח קדושה ובשמת טמא ומטמא כי בראית רוח הטומאה בלי טהור פנוי מהרוח הקדשה או באה ושורה בו ועל בן נהגו לשמור נופי המתים שלא יכנס בקרבם רוח רעה: Licebit & alias abſurditates videre apud ſcriptorem illum. ¶ *Qui ingreſſus fuerit in tabernaculum*] In quo morticinum jacet. Hebræi addunt, Si vel manum vel caput per foramen parietis in domum intromiſeris, inquinaris, & opus habes aquâ aſperſionis. Sic vaſa aperta, præſertim fictilia, niſi operta fuerint, inquinantur. Exponit autem R. Sal. hîc dictionem פתיל pro חבור *conjunctum*. K. verò exponit צמיד פתיל pro *fragmento panni quo vas cooperitur*.

22. *Tetigerit immundum*] h.e. qui tetigerit hominem qui ſuper mortuo eſt immundus, ille quoque polluetur. Sic *anima tangens* immundum, qui ſuper mortuo pollutus eſt, &c.

FAGIUS.

2. *VAccam rufam integram*] Rubedo vaccæ, teſtantibus Hebræis, peccatum ſignificabat; juxta illud Eſaiæ, *Si fuerint peccata veſtra ut coccinum*, &c. Et quod dicitur, *Integram*, hoc quidam referunt ad hoc quòd nullos nigros pilos habere debebat, ſed omnino rufa eſſe; alii, quòd omni vitio carere debebat, ut in nullo culpari poſſet.

6. *Lignum cedrinum*, &c.] Ex iſtis tribus, ſcilicet ligno cedrino, hyſſopo, & filo coccineo, fiebat aſperſorium. Quid autem per illa adumbratum fuerit, ſupra nonnihil ex Hebræis annotavimus Levit. 14. Intelliguntenim per *filum coccineum* ſignificari Peccatum, per *cedrum* Superbiam, per *hyſſopum* Humiliationem & Confeſſionem peccati.

9. *In aquam aſperſionis*] Hebraicè vocatur *aqua ſeparationis*, item מי קטאת *aqua expiationis*, eò quòd illi qui ob contractam aliquam immunditiam ab aliis ſeparabantur, per iſtam aquam aſpergebantur, atque ità expiabantur. Hinc deſumpta eſt illa luſtralis & benedicta (ut vocant) cujus hactenus uſus eſt in templis Chriſtianorum, cujus aſperſione leviora peccata tolli autumant. Sed meliùs ſentiunt, qui tenent per iſtas aquas adumbratam gratiam Chriſti, & Spiritum illius expurgatorem omnium ſordium, qui & nomine *aquarum* venit in Divinis literis, Joh. 7. 38, 39. *Et ſanguis Chriſti emundat nos ab omni peccato*, 1 Joh. 1. 7. & Hebr. 9. 13, 14. ſic ait Apoſtolus, *Nam ſi ſanguis taurorum & hircorum & cinis juvencæ aſperſus inquinatos ſanctificat ad carnis purificationem, quantò magìs ſanguis Chriſti, qui per Spiritum æternum ſeipſum obtulit immaculatum Deo, purgabit conſcientiam veſtram ab operibus mortuis ad ſerviendum Deo viventi?*

11. *Cujuſcunque animæ hominis*] i. cujuſcunque hominis mortui, ſive Judæi, ſive Gentilis.

12. *Quòd ſi ſe non aſperſerit die tertio*] i. Si non incœperit purificari die tertiâ, etiam die ſeptimâ non reſtituetur priſtinæ puritati.

13. *Adhuc immunditia ejus in ipſo eſt*] i. adhuc retinet priſtinam impuritatem.

15. *Cui non fuerit operculum*, &c.] Heb. אשר אין צמיד פתיל עליו, quod quidam ſic transferunt, *Super quo non fuerit operculum fixum*, ſive *conjunctum*. Alii, *ſuper cujus os fruſtum laneum*, ſive *fragmentum panni, non fuerit ſuperpoſitum*. Et hæc poſterior lectio probatur R. D.K.

VATABLUS.

2. *HOc eſt ſtatutum legis*, זאת חקת התורה] Acſi dicat, Hanc legem fero de vacca rufa. Ab hoc capite incipiunt Hebræi ſeptimam hujus libri ſectionem, quam à ſecunda hujus verſûs dictione חקת nominant. ¶ *Vaccam rufam perfectam*, פרה אדומה תמימה] *Vitulam rubram perfectam*, i. ætatis perfectæ, & adultam. ¶ *Macula*, מום] *Vitium*, i. in qua nihil culpari queat. ¶ *Super quam non*, &c. אשר לא עלה וגו'] Hebraiſmus, quæ jugo ſubdita non fuerit, vel, non portaverit jugum.

3. *Et mactandam curabit ante ſe*, ושחט אותה לפניו] Ad verb. *& mactabit eam ante eum*, i. ſacerdos cui hoc negotium fuerit commiſſum, mactabit eam ante ipſum Eleazarum.

5. *Poſtea comburendam*, ושרף] *Et comburet*, ſub. *ſacerdos cui commiſſum erit negotium*: nam paulò pòſt dicitur, *Et qui combuſſerit eam*.

6. *In medium combuſtionis vaccæ*, אל תוך שרפת הפרה] *Intra rogum illius vitulæ*.

7. *Sacerdos*,

7. *Sacerdos*, חכוהן] Ille ſcilicet qui præerit incendio.

9. *In cuſtodiam*, &c. למשמרת לבי נדח חטאת] i. diligentiſſimè ſervabitur cinis ille à filiis Iſrael ad conficiendam aquam luſtratoriam, quâ expiabuntur ii qui propter impuritatem ſeparabuntur à commercio aliorum.

10. *Qui collegerit*, האוסף] Præſ. Heb. pro præt. Sic ver. 11. *Qui tetigerit.* ¶ *In ſtatutum perpetuum*, לחקת עולם] i. perpetuò obſervabitur à filiis Iſrael & ab advenis qui fuerint inter ipſos.

11. *Omnis anima hominis*, לכל נפש אדם] *Omnis perſona hominis*, i. cujuſcunque hominis.

12. *Purificabitur*, יתחטא] *Incipiet purificari*, ſive *expiari.* ¶ *Eo*, בו] Sub. *cinere*, vel *eâ aquâ.* ¶ *Purificatus fuerit*, יתחטא] *Inceperit purificari.*

13. *Animam hominis*, בנפש האדם] i. perſonam, ſive cadaver hominis. Declarat quod dixerat *mortuum.*

14. *Hæc* quoque *eſt lex*, *Cùm*, &c. זאת התורה אדם כי ימות] Ad verb. *Hæc eſt lex*, *Homo cùm mortuus fuerit*, i. hanc quoque legem fero, *Cùm quis*, &c.

15. *Super quo non fuerit*, &c. אשר אין צמיד פתיל עליו] *Super cujus os fruſtum laneum* [ſive, *fragmentum panni*] *non fuerit adjunctum*, i. ſuperpoſitum: ità exponit doctus inter Hebræos.

16. *Aut mortuum*, או במת] i. cadaver hominis per ſe mortui.

17. *Tollentque*, ולקחו] Sub. *ſacerdotes.* ¶ *De pulvere combuſtionis*, מעפר שרפת] *De cinere incendii*, i. vitulæ illius combuſtæ. ¶ *Vivam*, חיים] i. fontis, vel fluminis.

19. *Et mundabit eum*, וחיטאו] *Et purificabit eum, & expiabit eum.* ¶ *Poſtea lavabit*, וכיבס] ſub. *is qui antea immundus fuerat.* ¶ *Aquâ*, במים] Aquam luſtratoriam ſive ſeparationis intelligit, de qua ver. 9.

20. *Separationis*, נדה] Vide ver. 9.

21. *Et erit eis*, &c. והיתה להם לחקת עולם] i. Hæc lex perpetuò obſervabitur ab Iſraelitis.

22. *Et anima quæ tetigerit* ipſum, והנפש הנוגעת] i. perſona quæ tetigerit quod tactum fuerit ab impuro, antequam tamen purificetur, tenebitur lavare veſtimenta ſua.

CASTALIO.

9. HOc ſervabit] Hujus vaccæ cinerem, ad faciendum aquam luſtralem; ut paulò pòſt docetur.

CLARIUS.

2. RUfam integre] h. e. omnino rufam, & quæ nullos nigros habeat pilos. Rubedo autem ſignificabat Peccatum: de quo dicitur, *Si fuerint peccata veſtra ut coccinum*, &c.

9. *In aquam ſeparationis*] De cinere vaccæ combuſtæ ponebatur paululum in vaſe, & fundebatur ſuper illum cinerem aqua viva, quæ ex cinerum contactu ſanctificabatur, vocabatúrq; *aqua ſeparationis*, & *aqua expiationis*: quòd illi qui ob contractam immunditiam ab aliis ſeparabantur, per iſtam aquam expiabantur. Mirum verò eſt quòd non ſolùm qui combuſſere vaccam, verùm & qui aſpergunt aquâ illâ expiatoriâ, immundi fiant; fortaſſe ut oſtendatur abominatio peccati; aut etiam ut qui aliorum mundandorum curam habet, vereatur nè in ipſa cæterorum purificatione ſordidetur, meminerítque & ſe habere quod purget.

22. *Quicquid tetigerit immundus*] Vel, *Quicunque tetigerit immundum*; ut ſit ſenſus, Qui tetigerit hominem qui ſuper mortuo eſt immundus, ille quoque polluetur, &c.

DRUSIUS.

2. HOc eſt ſtatutum legis] Vel, *legale.* Quid *ſtatutum legale?* Lex dividitur in Præcepta, Judicia, & Statuta. Præcepta pertinent ad Decalogum; Judicia ad forum; Statuta ſunt ritus & ceremoniæ. Ea non habent manifeſtam rationem. Quocirca Pſal. 89. 31. ubi alii habent *ſtatuta mea*, Hieron. edidit, *ceremonias meas.* Meliùs ibi vertit quàm hîc. Nam in vulg. edit. ſi modò ejus autor Hieronymus, *Iſta eſt religio victima.* Primùm enim חקה non eſt *religio*; deinde תורה eſt *lex*, non *victima.* Burgenſis Epiſcopus emendat, *Iſtud eſt ceremonium legis*: malim *ceremonia legis.* Nam *ceremonium* Latinè non dicitur, quod ſciam. Addit Burgenſis, *Dicunt autem Doctores Ebræorum quòd hoc præceptum vocatur ſic quia non habet rationem literalem ità claram, ſed potiùs ſecretam.* Et pòſt aliquantò, *Unde in hoc loco R. Moyſes Gerundenſis, excuſans ſe à reddendo rationem de hoc præcepto, talia verba ſcripſit, Nos autem, qui pro peccatis noſtris ſumus contaminati in hac captivitate, ignoramus munditiam ſanctitatis, donec veniat ſuper nos Spiritus ex alto, & effundat Deus aquas mundas ſuper nos, & mundemur. Amen. Sic fiat in diebus noſtris.* Hucuſque Judæus ille, vel potiùs ex Judæo Chriſtianus. Cujus dicta nunc firmabo autoritate Rabbinorum. Primus occurrit R. S. de ſtatutis ità ſcribens, *Verba ſunt quæ non niſi decreta ſunt Regis* (i. Dei) *abſque ulla ratione; qualia ſunt Eſus carnis ſuillæ, Veſtis ex lana & lino contexta, Vacca rufa, & alia ejus generis. Abſque ulla ratione*; ſenſus eſt, Quæ nullam certam habent rationem cur Deus ea obſervari voluerit. R. D. Pſal. 119. in principio, *Statuta ſunt præcepta quorum non eſt retecta*, vel *patefacta*, *ratio.* טעם verti *ratio*, cùm poſſet verti *ſenſus.* Nam id vox Ebræa etiam ſign. Idem ſcribit R. Levi Gallus Provincialis, quem vide, ſi placet, fol. 208. col. 3. Ergò *ſtatutum legale*, quod Lex obſervandum præcipit non additâ ratione cur id ità obſervari velit aut debeat. Cauſa homini ignota, tamen obſervat illud quia Deus præcepit. Sic mihi videtur. Si quis meliora protulerit, non ero pertinax: cedam ei libens. ¶ *Accipiant ad te*] Senes tranſtulerunt λαβέτωσαν πρὸς σε. S. Auguſtinus in Locutionib. interpretatur, *accipiant & adducant ad te.* Optimè & rectiſſimè. Nam verbum לקח alterum in ſe includit, præſertim ſi ſequatur particula אל *ad*, ut hoc loco. Sic in Euangelio Matth. 4. παραλαμβανει, *accepit eum in pinnaculum templi*: ſenſus eſt, Acceptum tranſtulit. Id ipſa conſtructio evincit. Interdum interpretes altero verbo contenti ſunt, ut hoc loco Hieronymus, qui vertit *adducant ad te.* Sic Davidis locum *accepiſti dona in hominibus*, Apoſtolus interpretatur *dediſti.* Nam *accipere* ibi valet *accipere & dare.* In his omnibus locis eſt verbum לקח *capio*, *accipio.* Eſt ubi חתה eodem ſenſu ſumatur, videlicet in libro Proverbiorum Salomonis, ubi legimus, *Capies carbones ignis ſuper caput ejus*: quod enarrant, *capies & pones*, & bene, meo judicio. Nam *capere ſuper caput* nullum commodum ſenſum habet. Ipſa conſtructio clamat aliud verbum abeſſe ad plenam & integram ſententiam. ¶ *Vaccam rufam*] Vaccam juvencam quæ rufa ſit. Nam eſt פרה in fonte, h. e. *juvenca*, quæ vitula eſſe deſiit, ſive quæ mediæ ætatis eſt inter vitulam & bovem feminam, cùm jam eſt in anno tertio ætatis. Quam noſter interp. *vaccam* reddit, vel ex Græcis δάμαλιν πυῤῥὰν, (nam δάμαλις, etiam *vacca.* Lex. vetus, Δάμαλις, *bacula*, *juvenca*, *vacca*,) vel quoniam Ebræi proprium vocabulum quo vaccam deſignent aliud non habeant. Nam *bovem* שור vocant, tam feminam quàm marem. Sic חמור, *aſinus mas* & *aſinus femina*; ואב, *lupus mas*, & *lupus femina*; גמל, *camelus mas* & *camelus femina.* Sunt qui פר *bovem* etiam denotare putant. Si rectè, tunc פרה ſignificabit etiam vaccam quæ exceſſit annum tertium. Sanè ubi legimus Amos 4. 1. *vaccæ Baſan*, ibi vox eadem in Ebræo. פרה ergò tam *vacca* quàm *juvenca.* *Junicem* maluerunt quibus *juvenca* diſplicebat. Eſt autem *junix* teneræ ætatis bos femina. An etiam vitula? ſequens adjectivum *integra* quidam ad ætatem referunt, ut interp. noſter, qui vertit *integræ ætatis*, & Abenezra, in quo *quæ non ſit parva*; alii ad colorem, ut R. S. & ejus ſimius Nicolaus à Lira. Verba R. S. *Debet eſſe integra in rubedine. Nam ſi in ea fuerint duo pili nigri, vetita eſt.* Verba Nicolai, *In Ebræo non habetur* [ætatis,] *& ideo Integritas refertur ad colorem vaccæ, quæ debebat eſſe rubea integraliter abſque varietate aliqua alterius coloris.* ¶ *Super quam non aſcendit jugum.*] Periphraſis eſt vaccæ injugis, quæ nunquam jugum ſubiit. *Vacca injuges*, ut *hoſtiæ injuges*, quæ nunquam domitæ, aut jugo ſubditæ fuerunt. *Jugum* autem hîc à Græcis interp. ζυγὸς dicitur in ea *jugi* ſignificatione quam habet ζεύγω· unde & Ἄζυγος, *impar*, *diſpar*, in Lex. veteri. Magìs uſitatum ἄζυξ, *qui* vel *quæ non*

eſt

est sub jugo, injugis. In libro qui per sigla vocatur ס"מג notatum ex principio tractatûs qui de Vacca rufa : *R. Eleazar dicit Vitulam esse filiam anni sui, & Juvencam esse filiam duorum. Sed sapientes dicunt Vitulam esse filiam duorum annorum, & Juvencam filiam trium aut quatuor. Quòd si senuerit, certe quidem est, sed non exspectant dum senex fiat, nè fortè denigretur, atque ità profanetur.* Cineres vaccæ hujus durabant non in annum duntaxat, ut scribit Nicolaus, sed in multos annos. Nam si anno tantùm supersuissent, debuisset singulis annis comburi vacca ; quod non esse factum docent nos Ebræi, qui toto tempore Templi primi unam duntaxat vaccam factam fuisse memorant : Reliquæ usque ad sex factæ fuerunt tempore Templi secundi. Sunt qui novem combustas fuisse tradiderunt. De sex autor mihi Paulus Episcopus Burgensis in Additionibus Num. 19. ità scribens, *Tradunt Ebræi quòd sex vaccæ fuerunt tantùm immolatæ per totam durationem utriusque Templi. Quarum prima fuit facta in deserto, tempore Mosi, de quo Num. 19. cujus cineres durarunt per totum Templum primum. Secunda fuit facta tempore Esdræ sacerdotis, in principio Templi secundi. Alias autem duas immolavit Simeon Justus in diversis temporibus, qui fuit summus Sacerdos, & duravit per octoginta annos in officio: Alia autem duæ factæ per Johannem summum Sacerdotem patrem Matthathiæ, à quo descenderunt Machabæi.* Autor Phesicthæ his addit tres alias, cujus verba hac de re habentur fol. 52. col. 4. *Hoc est præceptum legis quod præcepit DOMINUS in statutis] Hinc dixerunt, Novem vaccæ factæ sunt. Unam fecit Moses, & unam fecit Ezras, & duas fecit Simeon Justus, totidemque fecit Johannes Sacerdos magnus. Elcoëni F. Hacaiph, & Chanamel Ægyptius, & Ismael F. Fabi fecerunt singuli unam.* Siphre liber est pervetus, cujus autorem faciunt Simeonem Johai F. In eo notatum vaccam debere esse juvencam cùm accipitur adducenda ad Sacerdotem, & peccare illos qui accipiunt vitulam ad educandum eam. Hoc habetur in *Siphre zuta*. Unde colligimus duplex esse *Siphre :* Nam *zuta* dicitur ad comparationem alterius libri qui *Siphre rabba* vocabatur, in quo hæc desiderantur. *Zuta* sign. *parvum* ; & *rabba, magnum.* In margine ad librum qui per sigla vocatur ס"מג, *Non inveni hoc in Siphre qui nobis est, sed habetur in Siphre zuta.* In eodem libro, *Vaccam integram, quæ sit integra in rufedine] Quemadmodum traditum est in tractatu De vacca, cap. 2. si sunt in ea duo pili nigri aut albi in medio foveæ unius,* aut inter *duas foveas, rejicitur.* Et mox, *Orbis oculi, & dentes, & lingua non profanant vaccam.* Et aliquammultò pòst, *Quis fecit vaccas ? Primam fecit Moses, secundam fecit Ezras. Septem factæ sunt ab Ezra, & deinceps. Simeon Justus fecit duas, Johannes duas. Elcoëni, & Hanamel Ægyptius, & Ismael F. Fabi fecerunt unam unam,* i. singuli unam. Quæ conveniunt cum iis quæ ex Phesictha suprà produximus. Nam quod Burgensis Episcopus tantùm sex recensetvaccas, id apud Ebræos scriptores, quos tamen autores hujus opinionis laudat, nondum legere memini. Sequitur in eo libro, *Ligant vaccam fune canabino, & ponunt eam super struem lignorum, caput ejus ad Meridiem, & facies ejus ad Occidentem ; & sacerdos stat ab Oriente, & ejus facies ad Occidentem. Ipse mactat à dextera sua, & accipit sanguinem lævâ suâ, & spargit digito suo dextero de sanguine qui in manu ejus sinistra septem vicibus respectu domûs Sancti sanctorum. In omni aspersione intingit digitum suum in sanguine: & reliquiæ sanguinis quæ in digito ipsius, profanæ sunt ad aspergendum : ideo in omni aspersione abstergit digitum suum in labio phialæ aut pelvis, ut habetur in c. 1. Manahoth. Desit aspergere, abstergit manus suas in corpore ipsius vaccæ, descendit, è strue lignorum, & accendit ignem lignis parvis accensioni aptis, quæ introducit ponendo sub lignis struis : & incipit ignis ardere, & sacerdos stat procul observans ignem donec accendatur, & findat ventrem ejus. Postea tollit lignum cedrinum, & hyssopum, & crocum dibaphum (lana est tincta vermiculo) dicitque adstantibus, Lignum cedri, lignum cedri, lignum cedri hoc est ; Hyssopus, hyssopus, hyssopus est,* &c. *tribus vicibus. Et qui adstant dicunt ei, Etiam, etiam, etiam, totidem vicibus. Hæc omnia faciebant, quia species cedrorum septem sunt, & species hyssopi quatuor, & color rubeus quem tingunt* בפ"אר *vernaculè* Granza, *& est quem tingunt laccâ, quam appellant* Pharca, *& est quem tingunt vermiculo, suntque grana rubea multùm, similia granis siliquarum,* &c. אזוב *autem memorata est hyssopus quam comedunt patresfamilias, & condiunt eâ lebetes ; vocatúrque vernaculè* Hyssope. Quod ultimum adduxi propter eos qui pro Hyssopo nobis obtrudunt Muscum, sine teste, sine exemplo. Cavè sequaris. Ut veteres interpretes, sic recentiores cum judicio legendi. *Omnia probate, quod bonum est tenete.* Non debent viri docti mancipia esse suorum magistrorum, πολλοὶ μαθηταὶ κρείττονες τῶν διδασκάλων. In hoc finio istud caput, licèt multa non spernenda ex eodem libro addi possent.

7. Observat Hiscuni vaccam rufam polluisse mundos, & mundasse pollutos, itidem ut ignis dissolvit ceram, & stannum, h. e. plumbum album, & indurat ovum. Similiter medicamenta quædam sanant ægrotos, & ægrotos reddunt sanos. Novum non est ut eadem res contrarios effectus producat. Sanè quidem ex cineribus vaccæ combustæ immundi purgabantur, & qui vaccam comburebat ex eo facto immundus reddebatur. Nicolaus annotat dupliciter immunditiam contrahi ; vel ex parte rei tactæ, ut cùm aliquis tangit corpus hominis mortui ; vel ex parte hominis tangentis, ut cùm rem mundam tangit qui pollutus & immundus est. Hoc modo, inquit, & qui vaccam in cineres redigebat, & qui cineres illos colligebat, reddebantur immundi & maculam contrahebant, quia cineres illi ordinabantur ad purificationem populi, ad quam se indignos reputare debebant. Hæc Nicolaus ille ; quæ mihi neque per omnia placent neque per omnia displicent. In statuto legali, quia statutum est absque ratione, non est quærenda ratio. Cogitabo tamen, & fortassis alio tempore meliora & certiora proferam. Nam dies diem docet ; & quod hodie ignoramus, cras in apertum profert hominum industria.

Nil desperandum Christo duce & auspice Christo.

17. Psal. 24. 2. *Super flumina stabilivit eam.* Qui hunc locum de terra Israel enarrant, recensent quatuor fluvios ejus. Primus est *Jordanis*, qui *Jarden* Ebræis. Secundus est *Jarmoch*, quod scribunt ירמיך. Tertius est *Carmijon* sive *Carmion*, i. קרמיון, pro quo in Dras *Tharmion* תרמיון, unius literæ immutatione. Quartus *Phiga*, quod *Phina* scriptum in eodem Dras, sed in libro Præceptorum repetio פונא *Phuga*. Meminit horum fluminum R. D. in commentariis ad Psalmum modò citatum. Meminit & Moses de Kotsi in lib. memorato, fol. 233. col. 3. *Aquæ Carmi n & aquæ Phuga profanæ sunt, quia sunt aquæ* בצעים. Quid sint בצעי מים docet R. D. lib. Rad. in קיק. *Aquæ Jordanis & aquæ Jarmoch profanæ sunt, quia sunt aquæ lutosæ. Sensus & expositio, His omnibus immixtum est lutum, sed & terra* עפר *vel pulvis, qui colligitur intra aquam in vas ; neque sunt hîc aquæ viventes in vase,* i. non mixtæ.

18. Inter eas voces quæ ex Oriente in Occidentem traductæ sunt est *hyssopus* ; quod scribunt ὕσσωπος. Sed & *hysopus*, est apud Marcum. In hoc nomine mutata tenuis in aspiratam, *Esopus, hyssopus.* Contrà factum in דון *ecce*, quod leviter efferunt *en.* Sic *Indiam* Ebræi aspirant, scribentes *Hindia.* אזוב alii *muscum* interpretantur, alii *origanum* ut R. D. in lib. Rad. cujus etiam ait esse septem species, & Arabicè צעתר dici. Non persuadet. Primùm, quia interpretes omnes, quos vidi, eam vocem communiter *hyssopum* reddunt. De veteribus loquor, à quibus temere non est discedendum. Quod faciunt qui nobis *muscum* obtrudunt : Quos refellunt primùm vocis affinitas *Ezob* sive *Esob*, *hysopus* ; deinde linguæ vicinæ Chaldaica & Arabica. Nam in illa *Ezoba* est *hyssopus*, & in hac אזוב, ut est in Lex. Arabico-Latino, quo usus sum à Nicolao Slunone cognato meo. Simo Januensis in Clavi sanationis, *Sufe, hyssopus : Sufe ratab, hyssopus humida : Sufe jobes, hyssopus sicca.* Stephanus Arabicarum vocum collector *Sufa* scribit. Moses de Kotsi lib. Præceptorum 233. 1. *Ezobus memorata est, quam comedunt patresfamilias, & condiunt eâ ollas ;*

vocatúrque

vocatúrque vernaculè Hyſſope. Quatuor ejus ſpecies eſſe idem eodem in loco teſtatur. Sciendum autem vulgarem hyſſopum ab hyſſopo veterum diverſam eſſe, ut obſervat Dodonæus noſter, qui etiam ſcribit origanum Heracleoticum folium habere hyſſopi ſimilitudine. Loquitur autem de hyſſopo legitima, cujus iconem invenies apud eundem ex cod. Cæſareo, à vulgari nonnihil variantem. Scribit inter alia R. D. in loco citato, ubi mentio hyſſopi in Lege capiendum de hyſſopo abſolutè ſumpta, non de Græca, vel Romana, aut ſylveſtri, quam אזוב מדברית appellant à nomine מדבר, quod propriè *deſertum* denotat, aut de ea quam vocant אזוב כוחליית, q. *minio colorata.* Nam כוחל *minium.* Obiter noto in Pheſictha 44. 1. legi אזוב מדברי & רומי, non רומית, ac ſi nomen אזוב maſculinum eſſet. Inter arbores recenſetur Ebræis עציס dictas, quæ vox latiſſimè patet. Nam etiam lino attribuitur, & aliis plantulis quæ in culmum modò aſcendunt. *Hyſſopus* abſolutè, Ebraicè אזוב סתם.

GROTIUS.

2. *Iſta eſt religio victima*] Heb. *Hæc eſt conſtitutio legis.* Gr. Αὕτη ἡ διαταγὴ τοῦ νόμου. Hebraicè חקת, Græcè διαταγαὶ, ἐντολαὶ, ἐπιτάγματα ea dicuntur quæ non ex evidenti ratione naturali, ſed ex Dei voluntate ortum habent, ut diximus De J. B. ac P. l. 1. c. 1. §. 9. Talia ſunt omnia de ſacrificiis, præſertim hoc de *vacca rufa.* Cur enim vacca hæc rufa potiùs eſſe debuerit quàm alterius coloris, nè Solomoni quidem patuiſſe dicunt Hebræi: Sunt tamen qui putant rubedine ſignificari peccatum, cujus pœna ſanguine ſumitur.

3. *Immolabit in conſpectu omnium*] Græci & Hebræi, *in conſpectu ejus,* ſupple *ſacerdotis. Immolabit,* i. immolari faciet, is qui offert ſcilicet, quod Græci per plurale extulere, σφάξουσιν.

6. *Lignum quoque cedrinum, & hyſſopum, coccúmque*] De horum ſignificatu vide Levit. 14. 4.

9. *Aquam aſperſionis*] Aqua cineri mixta oſtendit homini ex quibus conſtet. Optima purgatio, ſemet noſſe.

10. *Et advenæ*] Peculiare huic legi & paucis aliis, ut etiam hoſpites non circumciſos obliget.

11. *Qui tetigerit cadaver hominis, & propter hoc ſeptem diebus fuerit immundus*] Euripides in Taurica,

Ἥτις βροτῶν μὲ λῷ τις ἀλγὴς φόνῳ,
Ἢ καὶ λοχείας, ἢ νεκρῷ δίγῃ χεροῖν,
Βωμῶν ἀπείργει, μυσαρὸν ὡς ἡγημένην.

In Chryſippi libris vetitum dicitur περιλθεῖν ἀπὸ λέχους ἢ θανάτου θεὸς ἱερόν.

19. *Et veſtimenta ſua*] Servius ad 4. Æn. *In ſacris pura veſtis appellatur, quæ neque funeſta ſit, neque maculam habeat ex homine mortuo.*

CAP. XX.

MUNSTERUS.

8. *Loquimini ad petram*] De peccato Moſi quod juxta petram commiſit, variæ ſunt apud Judæos opiniones. Et quidem verba Moſi ſunt tam ſuccincta ut nemo facilè ex illis advertere poſſit in quo peccaverit. Sunt autem hæc verba Moſi, *Audite nunc vos rebelles & pertinaces: an non de petra iſta extrahemus vobis aquas?* Quidam putant eum peccaſſe in verbis prioribus, nempe, *Audite vos rebelles,* aut *vos ſtulti.* מורה enim vox Græca ſignificat *ſtultum. Stultum* autem vocare non debuit populum Dei. Alii dicunt eum peccaſſe in his verbis, *Annon de petra iſta educemus vobis aquas?* idque duplici viâ. Unâ, quòd Iſraelitæ voluerunt habere aquam de petra una, Moſes autem ex alia educere voluit, dicens, *Nunquid de petra iſta educemus vobis aquas?* unde populus cogitare cœpit quòd Deus ex una poſſet educere aquam, & non ex alia. Et hujus peccati Aharon quoque fuit particeps, quòd in illo periculo tacuit, & Moſen fratrem non redarguit, dicendo, Non refert de qua petra elicueris aquam, cùm potentia Domini æqualis ſit in omnibus locis. Alii verò dicunt quòd in his verbis peccavit, *Educemus vobis aquas?* quòd irriſoriè locutus fuerit ad populum, qui tamen leniter tractandi erant, & ad Dei fidem trahendi. Iratus enim Moſes hæc verba dixit, *Num etiam aquam vobis de petra educere debemus,* qui habetis Manna cibum ſubtilem, qui nullam excitat ſitim, imò qui in ſe humorem habet, juxta illud, *Ecce ego pluo vobis panem,* &c. *Nunquid,* inquit, *educemus vobis aquas,* qui impii eſtis & rebelles, indigni munere Divino? Ex his verbis, inquiunt Hebræi, potuerunt multi in congregatione illa dubitare de potentia Dei. Et quoniam Moſes & Aharon huic infidelitati occaſionem dederunt, dicit illis Deus, *Non credidiſtis mihi, ut ſanctificaretis me.* Alii adhuc puerilliores habent opiniones, quas hîc recitare nolumus.

16. *Miſit Angelum*] Qui ſcilicet caſtra filiorum Iſrael præcedebat. R. S. interpretatur *nuncium.* Nuncius autem is fuit Moſes propheta. Vocantur enim etiam Prophetæ *Angeli Domini.*

19. *Citra ullum*]Heb. *Non eſt res: pedibus meis tranſibo:* quod Onk. ſic exponit, *Non erit res nulla quæ tibi nocere poſſit: pedibus meis tranſibo.*

24. *Colligetur*] Capitur non rarò in Hebraiſmo *colligi ad populum,* vel *ad patres,* pro *mori.* Ratio ab Hebræis quibuſdam talis aſſignatur, כי המת הולך בדרך שהלכו אבותיו נאילו נאסף אליהם.

FAGIUS.

6. *Ceciderunt ſuper facies ſuas,*&c.] Hunc locum Vulg. editio ità legit, *Corruerunt proni in terram, clamaverúntque ad Dominum, atque dixerunt, Domine Deus, audi clamorem hujus populi, & aperi eis theſaurum tuum fontem aquæ vivæ, ut ſatiati ceſſet murmuratio eorum. Et apparuit gloria Domini ſuper eos.* Vides hîc multa haberi quæ non ſunt in textu Hebraico, neque in Chaldaico. Sunt ergò qui putant explicandi causâ à Latino interprete hæc adjecta eſſe, ut explicaret quidnam Moſes & Aharon ad Dominum clamaverint atque oraverint. Vel fieri poteſt ut quæ in Vulg. interpretatione abundare videntur, deſumpta ſint ex aliqua Paraphraſi Chaldaica, quarum olim plures quàm hodie habentur exſtabant; ſicut & illud Gen. 4. *Egrediamur foràs,* &c. ut ibidem annotavimus. Invenias tamen & exemplaria quædam Latina, cùm ſcripta tum excuſa, in quibus hæc verba, *Domine Deus, audi clamorem;* &c. uſque, *Et apparuit gloria Domini,* &c. non habentur.

10. *Num ex petra hac educemus vobis aquas?*] De peccato Moſi quod juxta petram commiſit, variæ ſunt apud Judæos opiniones. Et quidem verba Moſi ſunt tam ſuccincta ut nemo facilè ex illis advertere poſſit in quo peccavit. Sunt autem hæc verba Moſi, *Audite nunc vos rebelles & pertinaces: annon de petra iſta extrahemus vobis aquas?* Quidam putant eum peccaſſe in verbis prioribus, nempe, *Audite vos rebelles,* aut, *vos ſtulti.* מורה *Moreh* enim vox Græca ſign. *ſtultum.* Stultum autem vocare non debuit populum Dei. Alii dicunt eum peccaſſe in his verbis, *An non de petra iſta educemus vobis aquas?* idque duplici viâ. Unâ quòd Iſraelitæ voluerunt habere aquam de petra una, Moſes autem ex alia educere voluit, dicens, *Nunquid de petra iſta educemus vobis aquas?* Unde populus cogitare cœpit quòd Deus ex una poſſet educere aquam, & non ex alia. Et hujus peccati Aharon quoque fuit particeps, quòd in illo periculo tacuit, & Moſen fratrem non redarguit, dicendo, Non refert de qua petra elicueris aquam, cùm potentia Domini æqualis ſit in omnibus locis. Alii verò dicunt quòd in his verbis peccavit, *Educemus vobis aquas,* quòd irriſoriè locutus fuerit ad populum, qui tamen leniter tractandi erant, & ad fidem Dei trahendi. Iratus enim Moſes hæc verba dixit, *Num etiam aquas vobis de petra educere debemus,* qui habetis Manna cibum ſubtilem, qui nullam excitat ſitim, imò qui in ſe humorem habet, juxta illud, *Ecce ego pluo vobis panem,* &c. *Nunquid,* inquit, *educemus vobis aquas,* qui impii

impii estis & rebelles, indigni munere Divino? Ex his verbis, inquiunt Hebræi, potuerunt multi in illa congregatione dubitare de potentia Dei. Et quoniam Moses & Aharon huic infidelitati occasionem dederunt, dicit illis Deus, *Non credidistis mihi, ut sanctificaretis me.* Hæc ex annotationibus D. S. Munsteri huc transtulimus, quòd ex Hebræis ab illo adducta aliquo modò fortè præsenti loco lucem aliquam adferre videbantur. Nec porrò desunt inter Hebræos qui putant hoc fuisse peccatum Mosis, quòd non locutus fuerit cum petra in præsentia populi, sicut Dominus jusserat, dicens ad eum, *Loquere ad petram*, sive *cum petra*, ut Chaldaismus habet. Verùm ut tandem etiam dicam quid ipse sentiam, quódque mihi Scripturæ magis consonum esse videtur, arbitror omnino hoc fuisse peccatum Mosis & Aharonis; primùm, quòd nutaverit ipsorum fides: quod patet ex eo quòd Moses dixit, *Num ex petra hac educemus vobis aquas?* q. d. Contra naturam fieret si ex petra ista educeretur aqua. Item ex eo quòd Dominus dicit ad illum, *Eò quòd non credidistis mihi*, sive *verbo meo*, ut Chaldæus dicit, *non introducetis congregationem istam in terram quam dedi eis.* Et rursum, *Colligatur Aharon ad populum suum, quia non intrabit in terram quam dedi filiis Israel, eò quod rebelles exstiteritis ori meo*, vel *verbo meo, juxta aquas Contentionis.* Alterum peccatum, quòd non palàm sanctificarunt Deum coram populo, h. e. non extulerunt ac celebrarunt potentiam Dei infinitam, recensendo & in memoriam eorum revocando omnia præclara miracula illa Dei quæ hactenus fecisset propter Israel, quibus ostendisset mirabilem & immensam suam potentiam, quâ eâdem effecturus esset ut aquæ largissimæ ex petra promanarent, ut istâ ratione multitudinem ad fidendum ac credendum Deo excitassent.

13. *Et sanctificatus est in eis*, &c.] Vel, *& sanctificavit sese in illis*, i. apparuit gloriosus filiis Israel & omnipotens, superavit incredulitatem eorum. Alii ad Mosen & Aharonem tantùm referunt, juxta id quod dicitur Lev. 10.3. בקרובי אקדש, *In his qui appropinquant mihi sanctificabor:* cujus locutionis quis sit sensus copiosè ibidem exposui in Annotationibus.

16. *Misit Angelum*] Per hunc *Angelum* quidam Mosen & Aharonem intelligunt, eò quòd alicubi in Divinis literis etiam Prophetæ *Angeli* vocantur, ut 2 Paral. 36.16. *At illi subsannabant nuncios*, sive *Angelos, Dei & contemnebant verba ejus, illudentes prophetis ejus*, &c. Item Hagg. 1.13. *Et dixit Haggæus angelus*, sive *nuncius, Domini*, &c. Alii verò simpliciter de Angelo illo dictum putant cujus ductu ex Ægypto Hebræi evocati sunt & in libertatem asciti. Et quicquid à Domino fiebat, Angelo intercedente fiebat. Nam & ipse Deus Hebræis protestatus est, ut *Angelum suum observarent, in quo ipse esset.* Et alibi dixit, *Præcedet te Angelus meus.* Omnis denique Israelitici populi salus & ductio per Angelos administrata est. ¶ *In latere termini tui*] Heb. *Urbe extremitatis regni tui*, i. in urbe quæ non longè distat à regno tuo.

17. *Per viam regiam ibimus*] Ad verb. *viam regis ibimus.* Putant viam publicam, quæ amplissima & frequentissima est, quâ scilicet regibus cum totis copiis iter est. Ductum ergò ab Hebræis est, quòd viæ publicæ *regiæ* vocantur.

19. *Sine ulla re mala pedibus meis transibo*] Sensus est, Non erit res ulla quæ tibi nocere possit: tantùm rectà transibo. Heb. רק אין דבר ברגלי אעבורה, quod alii sic reddunt, *Tantùm non sit verbum in transitu meo.* Alii, *Tantùm si nihil sit, in pedibus meis transibo*, h. e. dabo tibi justum pretium; modò nihil sit mihi impedimento, transibo & non immorabor. Vulg. translatio habet, *nulla erit in pretio difficultas, tantùm velociter transeamus.* Et quia vox Hebraica רגל *Regel* interdum etiam *pedites*, sive *pedestrem exercitum*, sign. idcirco quidam & sic legunt q. dicant filii Israel se nihil aliud petere quàm ut liceat ipsis cum suo exercitu pedestri rectà transire.

24. *Colligatur Aharon ad populum suum*] i. Moriatur Aharon sicut populares ejus mortui sunt. *Addi* enim, vel *adjungi*, aut *congregari ad populum suum* pro *mori* Hebræis usurpatur. Causam talem assignant, Quòd is qui moritur, q. ad totam stirpem suósque majores proficiscitur, ad eos coadunatur, cum eis commoratur, & inter defunctos censetur. Hebraicè sic efferunt, כי המת הולך בדרך שהלכו אבותיו כראילו נאסף אלידם, *Qui moritur enim ambulat per viam per quam ambularunt patres ejus, quasi colligatur ad eos.* Quòd autem *colligi ad populum suum* periphrasis sit *mori*, liquet ex eo quod mox sequitur, *Aharon autem colligatur, & moriatur ibi*; ubi posterius *& moriatur* est חוסיפת הביאור, ut Hebræi loquuntur, i.e. *expositio prioris:* declarat enim quid sit *adjungi populis suis.* Et nos Germani dicimus, cùm aliquis mortuus est, **Er ist zum alten hauffen gefaren**; quo schemate volumus significare eum jam inter defunctos versari, in statu defunctorum esse. Nec desunt porrò qui putant istâ locutione significari In fide parentum mori, in ea scilicet fiducia quam patres habuerunt, Colligi in sinum Abrahæ. Sed cùm hoc schema etiam de malis & impiis dicatur, prior sensus verior & simplicior esse apparet, Gen. 15.15. Dicit Dominus ad Abraham, *Et tu vades ad patres, sepelierísque in canitie bona.* Sed quomodo Abraham ivit ad patres suos, qui impii & idololatræ fuerant, sicut patet ex Jos. 24. 2. *Trans fluvium sederunt patres vestri ab antiquo, Tarah pater Abraham & pater Nahor, servierúntque diis alienis*, &c. Si *ire ad patres suos*, sive *colligi ad populos suos*, est in fide patrum mori & in fideli exspectatione Messiæ, ut illi dicunt? Est ergò *ire ad patres*, ut scribit doctus Hebræorum commentator A. E. כדרך כל הארץ נגוי עיל המיתה *periphrasis mortis, quæ communis est universæ terræ*, h.e. omnibus populis & hominibus terræ.

VATABLUS.

1. PErvenerunt,] Sub. *è deserto Pharan.* ¶ *Mense primo*, בחודש הראשון] Anni scilicet quadragesimi ab ingressu ex Ægypto. Vide cap. 33.36.

2. *Cúmque non esset aqua*, ולא היה מים] Ad verb. *Et non erat aqua*, i. laborabat penuriâ aquarum.

3. *In hunc modum*, לאמור] Ad verb. *dicendo.* ¶ *Et utinam*, ולו] Latinis auribus redundat ו, quod nos linguâ nostrâ exprimimus, cùm magno affectu optamus aliquid, *Et pleust a Dieu.* ¶ *Obiissemus quando obierunt*, נועגו בגוע] De hoc verbo dictum est cap. 17.12.

4. *Et quare venire feciſtis*, ולמה הבאתם] *Sed quare* [*Curnam*] *introduxistis.*

5. *Ascendere feciſtis*, העליתונו] i. eduxistis. ¶ *Malum*, הרע] i. infœcundum. Seipsum mox declarat. ¶ *Non locum sementis*, לא מקום זרע] i. qui sementem recipere non potest, q. d. In eo nihil seri potest, neque illic crescunt ficus, neque vineæ, neque malogranata.

6. *Abierunt ergò*, ויבוא] *Receperunt ergò sese.*

8. *Et loquimini*, &c. ודברתם ונו'] *Et dicatis*, i. dic tu nomine tuo & fratris tui, ipsis præsentibus.

10. *Educemus.* נוציא] *Educere poterimus*, q. d. Fierine potest ut educamus, *&c.*

11. *Tunc egressa sunt*, ויצאו] *Et eruperunt.*

12. *Mihi*, בי] *In me.*

13. *Jurgii, pro quibus jurgati sunt*, מריבה אשר רבו] *Rixæ* [vel, *contentionis*] *pro quibus rixati sunt*, vel, *contenderunt.* ¶ *Et sanctificavit*, &c. ויקדש בם] *Et sanctificatus est in illis*, i. apparuit gloriosus filiis Israel & omnipotens, superavit incredulitatem eorum. Ex doctis Hebræorum alter ad Mosen & Aharon tantùm refert, juxta id quod dicitur Lev. 10.3. *In his qui appropinquant mihi, sanctificabor.* Vide illic interpretationes Hebraïsmi.

14. *Sic dicit*, כה אמר] i. hæc tibi significat. ¶ *Omnem laborem*, &c. כל התלאה אשר מצאתנו] *Omnem fatigationem quam pertulimus*, i. omnes labores & fatigationes quas hactenus sustinuimus.

16. *Extremi termini tui*, קצה גבולך] Ad verb. *extremitatis finium tuorum*, i. sita in extremitate patriæ tuæ.

17. *Transeamus*, נעברה] i. Liceat nobis transire.

¶ *Per agros*, &c. בשדה ובכרם] Sing. Heb. pro plur. ¶ *Neque bibemus*, &c. ולא נשתה מי באר] Hoc dicit, quòd magna aquarum penuria sit in ea regione. ¶ *Terminum tuum*, גבולך] *Fines tuos*, i. Regionem tuam quæ terminis & finibus circumscripta est.

18. *Per me*, בי] i. Per patriam meam. ¶ *Ne fortè cum gladio*, פן בחרב] i. Alioqui armatus egrediar adversùm te.

19. *Per viam*, במסלה] i. Viâ publicâ, stratâ & tritâ. Gallicè, *une chaussée*. Hebraicè sic dictam à סלל *exaltavit, elevavit*, quòd lapidibus aggestis consurgat in altitudinem. ¶ *Pretium earum*, מכרם] Ad verb. *Venditionem earum*. ¶ *Tantùm nequid*, &c. רק אין דבר ברגלי אעבורה] *Si modò nihil fuerit, pedibus meis transibo*, q. d. Dabo tibi justum pretium, modò nihil sit impedimento, transibo pedes, nec morabor. Chaldæus paraph. *tantummodo sine ulla re mala, pedibus meis transibo*, i. sine ullo tuo detrimento. Jungi potest istud *pedibus meis*, præcedentibus, sic, *modò non sit res aliqua mala pedibus meis, transibo*, i. modò nequid impediat transitum. Alii eodem sensu, *tantùm transibo, si nihil me impediat*. Alii, quoniam רגל *regel* aliquando *peditem exercitum* sign. ideo ità transferunt, q. dicant filii Israel se nihil aliud petere quàm ut liceat ipsis cum suo exercitu pedestri rectà transire.

22. *Et profecti sunt è Cades*, ויסעו מקדש] Vide Deut. 10. 6.

24. *Congregabitur*, יאסף אהרון אל עמיו] *Apponetur* [*Addetur, Adjungetur*] *Aharon cum populis suis*. Hebraismus, pro *morietur*, q. d. Tolletur de medio, & adjicietur popularibus suis jam vitâ functis. Causam hujus phrasis talem assignant Hebræi, quòd is qui moritur q. ad totam stirpem suosque majores proficiscitur, ad eos coadunatur, cum eis commoratur, & inter defunctos censetur. Quòd autam *Colligi ad populum suum* periphrasis sit mortis, liquet ex eo quod sequitur, v. 26. *Aharon autem colligatur, & moriatur ibi*, ubi posterius est prioris expositio. Gen. 55. 15. Abraham dicitur *ingressurus ad patres suos*. De morte Aharonis vide infrà 33. 38. ¶ *Rebelles fueritis ori meo*, מריתם את פי] i. Non credideritis verbo meo.

26. *Et exue*, &c. והפשט את אהרון את בגדיו] *Et fac ut Aharon exuat vestes suas*. ¶ *Congregabitur*, יאסף] *Recolligetur*, sub. *ad populos suos*, ut v. 24. ubi integra est locutio.

CASTALIO.

12. *Quoniam vos mihi non credidistis*] In eo peccatum est quòd dixerunt, *Eliceamus*, quod Dei erat, sibi tribuentes. Vide Deut. 1. 37.

CLARIUS.

8. *Loquimini ad petram*] De peccato Mosis juxta petram variæ sunt apud Judæos opiniones. Et quidem verba Mosis sunt tam succincta ut nemo facilè ex illis advertere possit in quo peccarit. Sunt autem hæc verba Mosis, *Audite nunc vos rebelles & pertinaces: an non* (sic enim quidam vertunt) *de petra ista extrahemus vobis aquas?* Quidam putant eum peccasse in verbis prioribus, nempe, *Audite vos rebelles*, aut, *vos stulti*: stultum autem non debuisse illum vocare populum Dei. Alii dicunt eum peccasse in his verbis, *An non de petra ista educemus vobis aquas?* Idque duplici viâ: Unâ, quòd Israelitæ voluerint habere aquam de petra una, Moses autem ex alia educere voluit, dicens, *Nunquid de petra ista educemus vobis aquas?* unde populus cogitare cœpit quòd Deus ex una posset educere aquam, & non ex alia. Et hujus peccati Aaron quoque putant fuisse participem, quòd in illo periculo tacuerit, & Mosen fratrem non redarguerit, dicendo, Non refert de qua petra elicias aquam, cùm potentia Domini æqualis sit in omnibus locis. Alii verò dicunt quòd in his verbis peccavit, *Educemus vobis aquas*, quòd irrisoriè locutus fuerit ad populum, qui tamen leniter tractandus erat, & ad Dei fidem trahendus. Iratus enim Moses hæc verba dixit, *Num etiam aquam vobis de petra educere debemus*, qui habetis Manna cibum subtilem, qui nullam excitat sitim, imò qui in se humorem habet, juxta illud, *Ecce ego pluo vobis panem*, &c. *Nunquid* (inquit) *educemus vobis aquas*, qui impii estis & rebelles, indigni munere Divino? Ex his verbis (inquiunt Hebræi) potuerunt multi in congregatione illa dubitare de potentia Dei. Et quoniam Moses & Aaron huic infidelitati occasionem dederunt, dicit illis Deus, *Non credidistis mihi, ut sanctificaretis me.*

14. *Hæc mandat frater tuus Israel*] Commemorat veterem cognationem. Nam *Edom*, h. e. *Esau* & *Israel*, h. e. Jacob, fratres fuerunt, à quibus utraque gens, & Israelitæ videlicet & Idumæi, profecti sunt: quare hic jure appellat illum *fratrem*.

DRUSIUS.

1. *Venerunt in desertum Sin*] Hîc est צן in fonte, per S, Sade. Exod. 16. 1. *Profecti ab Elim venerunt in desertum Sin*: Hîc est סין, per S, Samech. Autor Phesihctæ putat unum idémq; desertum esse. Fallitur, meo judicio. Nam Tsin erat inter Elim & Sinai. Si Gerundensi credimus, comprehendebat Daphcha, Alus, & Raphidim. Vide illum, si placet, in Mosen fol. 120. col. 1. Hieronymus ait omnem eremum usque ad montem Sinai sic vocari, & ex tota provincia etiam locum unius mansionis *Sin* nomen accepisse. Idem tamen in libro Locorum (quem suo more Latinum fecit. Nam antea Eusebius Græcè illum ediderat) *Sin*, inquit, *Desertum inter mare Rubrum & Solitudinem Sina: Nam de deserto Sin filii Israel venerunt in Raphidim, & à Raphidim in desertum Sina, juxta montem Sina, ubi Moses tabulas legis accepit.* Hæc omnia intelligenda de Sin quod per S, Samech scribitur, סין. Nam aliud Sin quod scribunt צן absque Jod, vocatur *Cades* Num. 33. 36. *Castrametati sunt in deserto Sin: ipsa est Cades.* De hoc deserto capiendus Hieronymus, cùm ità scribit, *Desertum autem Sin idem dicit esse Scriptura quod & Cades: sed hoc juxta Ebræos. Cæterùm in Lxx interpretibus non habetur*, videlicet *Sin*: Nam pro eo est, *Pharan*. Verba sunt, Καὶ παρενέβαλον εἰς τὴν ἔρημον Φαράν. αὕτη ἐστὶ Κάδης, ad sensum non malè, si Pharan esset Cades: quod opinatus fuit interpres noster, in quo Num. 13. 27. *in desertum Pharan, quod est in Cades.* Cui firmando autor Phesicthæ, scribens *Tsin* & *Pharan* idem esse. Tamen non planè persuadent. Nam in fonte קדשה *versùs Cades*. Erat enim locus vicinus. Unde in quodam Onomastico, *Pharan, desertum in Arabia Petræa prope Cades.* Fortè קדשה vertendum *in Cades*. Nam He motum ad locum, & aliquando quietem in loco, denotat. Nihil temere statuendum. Dies certiora proferet. Cæterum Cades ab Oncelo *Recan* sive *Racan* vocatur: Et est nota Massoritica ad hunc locum, *Omne* צן *defit*, omne סין *plenum est. Deficit*, i. scribitur absque Jod. ¶ *In Cades*] Movet hic quæstionem Nicolaus de Cades cujus hîc memoria usurpatur, utrùm sit Cadesbarne, unde missi fuerunt exploratores, ut habetur Jos. 14. 7. Multi enim id negant, diversam esse hanc ab illa contendentes. Videamus an rectè. Cùm ὁ μακαρίτης Moses mitteret exploratores, erant tunc Israelitæ in deserto Pharan, Num. 13. 1. Post quadraginta dies, cùm explorassent regionem, reversi sunt ad illud idem desertum in Cades, Num. 13. 27. Ibi retulerunt quæ ipsis acciderant, & quæ viderant, toto illo tempore quo abfuerant. Res certa, si Pharan est Cades. Juvat R. S. scribens desertum hoc habuisse octodecim mansiones, & in earum ultimâ exploratores reversos populum ad seditionem concitasse. Excipiendi sunt ex eorum numero Josua & Chaleb, qui contrarium conati sunt persuadere populo, animum ei addentes nè de potiunda & obtinenda terra desperarent. Historia notior est quàm ut probari debeat. Scio quid Mercerus prodiderit de duplici Cades, videlicet Cades deserti Sin, & Cadesbarnea; tamen non recedo à priore sententia, maximè cùm Eusebius videatur pro nobis facere, dum ità scribit, *Cades ubi fons est Judicii, & Cadesbarne in deserto, quæ conjungitur civitati*

Petra

Petræ in Arabia. Ibi occubuit Maria, & Moyses rupe percussâ aquam sitienti populo dedit. Monstratur ibidem usque in præsentem diem sepulcrum Mariæ: sed & principes Amalec ibi à Chodorlaomor cæsi sunt. Hæc Eusebius in libro Locorum. Verba Nicolai, *Dicunt aliqui quòd iste sit locus è quo missi fuerunt exploratores, ut habetur suprà cap. 13. ità quòd populus fuit bis in isto loco; Semel annò secundo egressionis ex Ægypto, quia quando recesserunt de monte Sinai venerunt illuc, & tunc indè missi sunt exploratores, qui redeuntes fecerunt desperare populum de consecutione terræ promissionis, ut dictum est cap. 13. & tunc* DOMINUS *fecit eos reverti per desertum; Et postea XL anno ab exitu de Ægypto redierunt ad eundem locum. Alii autem dicunt quòd iste sit alius locus ab illo: unde ad differentiam eorum locus ille, unde exploratores missi sunt, vocatur Cadesbarne, ut habetur Deut. 1. & Jos. 14. iste autem vocatur Cades absolutè sine additione.* Abenezra Num. 20. 14. *Cades, nomen urbis; Cadesbarne, nomen deserti.* Vide Iodes. קדש *urbs in extremo termino Edom,* Infrà v. 16. Chal. רקם.

8. De peccato Mosis variæ sunt interpretum opiniones, quas omnes recensere longum esset. Recensebo tamen præcipuas. Ante omnia sciendum peccatum hoc ei commune fuisse cum Aharone fratre, qui etiam propterea eandem pœnam sustinuit. Hoc dato, non videtur credibile quòd peccaverit feriendo petram, cùm jussus esset alloqui eam. Majus enim multo fuisset miraculum si verbo aquam eduxisset. Sed si verbo educenda erat aqua, cur jussus est accipere virgam? Nam eâ (vide additionem Burgensis ad hunc locum) nihil opus si sermone res transigi debebat. Inepti etiam sunt qui ודברתם interpretantur, *& percutietis*, cùm דבר verbum hoc nunquam significet. *Pestilentia* in hoc sermone דבר appellatur, unde verbum quòd *perdere* sign. sed tum construitur mediante particulâ את, hîc autem est אל in fonte. Quocirca non est discedendum è genuina & usitata verbi significatione: Loquebantur ad petram cùm eam percuterent. Hoc solus Moses fecit. Peccatum autem istud tam fratris erat quàm ipsius Mosis. Quia communiter peccabant, ideo etiam communiter puniti fuerunt. Nam dicebant, *Numquid è petra hac educemus vobis aquam?* Nam vis in hoc sermone ut si dixissent, *Non educemus.* Diffidebant igitur; & ideo sequitur, *Eò quòd non credidistis mihi, sanctificando me.* Nam post editum miraculum debuissent Deum sanctificare laudando eum & gratias ei agendo. Quò referunt quod Psal. 106. 33. *& effutiit labiis suis*, temere videlicet effutiit illa verba diffidentiæ & incredulitatis, & ideo bis saxum ferit. Hanc sententiam tuentur antiquissimi Ebræi. Nam dicunt peccatum consistere in eo quòd dixerant, *Audite rebelles.* Nam si non dubitarunt de potentia Dei, dubitasse tamen videntur de successu propter incredulitatem populi: Unde primâ percussione non effluxit aqua è rupe quam feriebant. Vide infrà 27. 14. ubi causa ponitur, *quòd rebellarunt, sanctificando eum.*

16. *Misit angelum, & eduxit nos ex Ægypto*] Constat *angelum* dici qui Propheta est, ut Hag. 1. 13. Igitur per *angelum* hic Mosen significari putant, qui non solùm Propheta erat, sed dominus Prophetarum, gradu uno reliquos omnes quotquot unquam fuerunt post ipsum superans. Hanc interpretationem ut non planè damnabo, ità malo de alio Angelo locum enarrare. Nam certum est populum eductum fuisse ex Ægypto ab Angelo, de quo Exod. 23. 20. & 33. 2. qui non solùm præcedebat populum, sed etiam custodiebat eum, ducens ad locum quem eis promiserat. Hoc cùm ità sit, cur de Mose locum enarrabimus, qui nusquam alibi *angelus* vocatur in Lege, quod sciam?

17. *Viâ regiâ ibimus; non declinabimus ad dexteram aut sinistram*] *Via regia* non est via quam Rex Idumæorum præscripturus erat, ut vult Abenezra; sed via publica, quam & *militarem* appellant. Vernaculè dicitur *via dominorum*, Heerweeh, vel certè Heerenstrate. Obvia hæc phrasis etiam cap. 21. 22. Moses Gerundensis appellat *viam multorum* דרך הרבים, cui opponitur *via privata*, i. שול יחיד, Phesictha 47. 2. *Dixit eis, Non ibitis viâ regis, sed viâ privatâ, propter transeuntes & redeuntes.* Cæterùm in uno loco est בדרך. at alio, videlicet 20. 17. דרך המלך, *viâ regis ibimus.* Sed hoc leviculum. Theodoretus in Baruchum, cap. 5. *Ut non declinemus ad dexteram vel sinistram, sed incedamus viâ regiâ quæ ducit ad vitam.* Lxx ὁδῷ βασιλικῇ. Hieron. *viâ publicâ.* Hic quæritur an Rex Edom, qui transitum negabat Israeli, concesserit ei emere cibaria: & videtur quòd sic. Nam legimus Deut. 2. 29. *Sicut fecerunt mihi filii Esau, qui habitant in Seir.* Vide præcedentia.

29. *Videbant Aharonem exspirasse*] Nam non redibat cum Mose & Eleazar. Fortè Moses vestes discissas habebat & caput pulvere oppletum, quæ signa erant lugentium; unde certò colligere poterant Aharonem diem suum obiisse: Hiscuni observat *videre* sumi aliquando pro *cognoscere, intelligere:* quod probat his exemplis: 1. *Et vidit princeps pistorum*; 2. *Et vidit Jacob esse frumentum in Ægypto*; 3. *Et cor meum vidit nullam sapientiam & scientiam*; 4. *Et vidi ego in corde meo.* Vide Tropos. ¶ *Fleverunt*] i. Luxerunt. Non enim in fletu erant toto illo tempore, sed in luctu. Lugebant autem tam fœminæ quàm viri. Ideo dicit, *tota domus Israel.* Nam in domo Israel etiam mulieres; quas viris conciliare solitus erat. Erat autem Aharon publica persona, & ideo luctus publicus, qui durabat xxx dies. Nam privatus luctus durabat tantùm VII dies, juxta illud Sirach. 22. 12. *Luctus mortui septem diebus; fatui autem & impii, omnibus diebus vitæ ipsorum.* Dixi tempus publici luctûs fuisse xxx dies. Testatur clarè Josephus De bello Jud. l. 3. c. 15. *Luctûs tempus apud Ægyptios* XL *dies, apud Judæos* XXX. Sanè Mosen fleverunt filii Israel totidem diebus, Deut. 34. 8. Quod de Ægyptiis scribit autoritatem amittit ex Gen. 50. 3. *Transierunt quadraginta dies: iste quippe mos erat cadaverum conditorum.* Nam pollinctura & funerationis tempus præcedebat luctum. Sequitur enim ecce, *flevitq; eum Ægyptus septuaginta diebus.* Quod noto, quia Diodorus, pag. 46. autor Ægyptios in luctu Regis fuisse dies LXXII, vestes lacerantes, & luto se aspergentes. Hæc indigent diligentiore disquisitione. Id facient quibus otium est. Mihi nunc non vacat. Tantùm notabo ex Nicolao, qui ad hunc locum ità scribit, *Ex hoc loco, cepit Ecclesia consuetudinem faciendi memoriam defunctorum die trigesimâ sepulturæ.*

GROTIUS.

1. *ET mansit populus in Cades*] Diligenter tum hoc & seq. cap. tum Deuteronomii duobus primis loca itineris ex Ægypto in Jordani adsita describuntur, nè quis fortè exsisteret qui ea loca aut frugifera aut aquosa fuisse diceret, ac sic miraculorum vim eluderet.

6. *Clamaverúntque ad Dominum, atque dixerunt, Domine Deus, &c.*] Totum hoc de *clamore* non est in Hebræo nec in Græco, sed nec in Chaldæis, quæ quidem nunc habemus.

9. *Virgam quæ erat in conspectu Domini*] Virgam quæ erat Aaronis, signum imperii in Levitas.

10. *Num de petra hac vobis aquam poterimus elicere*] *Num* illud est dubitantis, ut apparet 12. Simile *Num* vide de Gen. 18. 13.

11. *Percutiens virgâ bis silicem, egressæ sunt aquæ*] Percussio per virgam mysticè afflictiones significat; Aqua, consolationem quæ eas sequitur. Sic petra fuit Christus.

12. *Ut sanctificaretis me*] Ut apertè prædicaretis populo omnipotentiam meam.

16. *Miseritque Angelum, qui eduxerit nos de Ægypto*] Nulla Angeli mentio in eductione ex Ægypto. Ideo Maimonides intelligit Dei ministrum, ipsum scilicet Mosem. Sic Judic. 2. 1. illud מלאך יהוה Hebræi interpretantur Phineam. Et 2 Par. 36. 16. מלאכי האלהים sunt Prophetæ, ut sequentia ostendunt. Et Aggæus 1. 13. se *locutum* dicit במלאכות יהוה *in legatione Dei:* Ubi Lxx, ἐν ἀγγέλοις Ἀγγαίου ἀγγέλου Κυρίου.

17. *Ut nobis transire liceat per terram tuam*] Hoc est quod ὁδὸν ἢ ἀγροὺν αἰτεῖν dicunt Græci: & ità hîc Josephus. Vide quæ nos lib. 2. De Jure Belli ac Pacis cap. 2. §. 13, & 19.

25. *In montem Hor*] In quo Petram fuisse urbem Josephus dicit. De ea vide Plinium.

26. *Colligetur*] Ibit ad plures. Gen. 25. 8.

CAP. XXI.

MUNSTERUS.

1. PEr viam exploratorum] Quidam sic legunt, *per modum exploratorum insinuaverunt se in terram Amalec.* Nam per *Chnaanæum* intelligitur hîc Amalec, qui in montanis ad Meridiem habitabat, ut suprà dicitur.

4. *Attœdiata est*] Heb. *Abbreviata est anima:* h. e. impatiens facta est, à longanimitate recessit, & à murmure se continere non valuit.

6. *Urentes*] Qui scilicet morsum ardentem infigebant, atque simul toxicum, quod corpus exussit, immittebant.

8. *Serpentem igneum*] h. e. qui habeat similitudinem serpentis urentis; qualis est serpens ex ære fabricatus. Fuit autem serpens ille factitius erectus super נס, i. super *stipitem* seu *palum* excelsum, vel aliud hujusmodi in altum surrectum.

11. *In cumulis Abarim*] K. exponit בגל גלים *in cumulosis locis*, ut ferè omnia deserta meros acervos ex arena & lapidibus consurgentes habent.

14. *Unde dicitur*] Vel potiùs, ut Hebraismus habet, *dicetur in libro Prœliorum Domini.* Hunc librum quidam Hebræorum putant esse librum Judicum, in quo multa describuntur prœlia, quæ gesserunt filii Israel cum Amalec; aut alium librum qui recitat mirabilia Dei, quæ gesta sunt in mari Rubro & juxta torrentem Arnon. Nos in versione nostra secuti sumus Chald. interpretem. Nam locus iste obscurus est. K. dictionem והב exponit pro loco proprio. R. S. verò sic exponit; *Ut juxta mare Rubrum Deus multa signa* (והב pro יהב) *dedit, sic juxta torrentem Arnon mirabilis in operibus suis fuit.* Sunt etiam qui dictionem סופה non pro *mari Rubro* sed pro אחרית ימים *novissimis diebus* accipiendum putant, quando maximus sanguis effundendus est, ut fluxus ejus extendatur in Ar, & inde ad terminum Moab, & rursus à Moab in Beer. R. S. verò dicit hoc prœlium factum 40 anno post egressum de Ægypto. Et quoniam incidit locus putei *Beer*, recitat Scriptura Dei beneficium populo suo exhibitum: *Ascende*, inquit, *Beer*, h. e. Exaltare tu, fons Beer, *quem foderunt principes & ductores populi*, scilicet Moses & Aharon, *cum baculis suis*, seu *sustentaculis suis:* cujus aquæ subsecutæ sunt castra usque in *Mathana*, &c. Hunc locum Onk. sic vertit, *Puteus quem foderunt magnates, & quem foderunt capita populi, & scriba cum baculis suis, datúsque est ex deserto. Et postquam datus est eis, descendit cum eis in convalles, & à convallibus ascendit cum eis in colles, à collibus ad campestria Moab in verticem collis*, &c.

25. *Filiabus ejus*] Nomine *filiarum* intelliguntur כפרים villæ & pagi seu vici qui sunt sub Metropoli.

27. *Qui proverbiis utuntur*] Sciendum quòd hoc proverbium natum est cùm Sihon occupasset terram Moabitarum, & sub nomine suo repararet urbem Hesbon.

29. *Chemos*] Nomen est idoli quod coluerunt Moabitæ.

30. *Periit imperium eorum*] Heb. נירם, quod Onk. pro מלכות vertit, cùm ניר primam significet *coloniam* & *novalia*, h. e. חרישה. K. tamen hoc loco exponit pro נר *lucerna. Lucerna* autem sæpe capitur pro *regno*, quòd illud veluti lucerna sit populo lumen præbens. Exponit quoque verbaliter, ut sit ונירם verbum primæ personæ, sicut quoque est mox sequens verbum ונשים. quod probabilius videtur, cùm nomina non habeant ante se Vau Pathatum extra casum literæ gutturalis; & tunc est hæc expositio ejus, *Stravimus autem eos; periit Hesbon usque in Dibon, & vastavimus usque in Nophah*, &c. Radix verbi est ירה *projecit.*

FAGIUS.

1. PEr viam exploratorum] Bifariàm intelligitur; Primùm, q. innuatur quòd per modum exploratorum insinuaverint se in terram Amalek, qui hîc per *Chananæum* intelligitur, quòd habitaret in montanis ad Meridiem. Vel, quòd per eam viam venerint quâ antea venerant exploratores. Atque hæc posterior lectio simplicior est. Lxx vocem Hebraicam אתרים *Atharim*, quæ *exploratores* sign. per nomen proprium loci transtulerunt: legunt enim, *Et audivit Chananæus rex Arad habitans per desertum, quòd venit Israel viam Atharim*, &c. Cujusmodi lapsus multos fecerunt, appellativa nomina pro nominibus propriis vertentes. Quâ de re copiosiùs differo in mea Collatione translationum: ubi vide hunc locum.

2. *Destruam urbes eorum*] In textu Hebraico est *anathematizandi* verbum החרים *Hecherim.* Quid autem hoc significet, facile est videre ex Paraphrasi Chaldaica, quæ ponit verbum גמר *Gemar*, quod est *plenè & totaliter aliquid perdere, destruere, exterminare atque delere, ità ut planè nihil indè utilitatis amplius redeat:* atque hoc est Hebræis verbum החרים, de cujus proprietate significandi nonnihil Lev. 27. diximus, vbi vide.

4. *Et tœdio affecta est anima populi*, &c.] i. populus labore itineris defatigatus cœpit destitui animo, vel despondere animum. Heb. *Abbreviata est anima populi*, h. e. impatiens facta est, à longanimitate recessit, & à murmure se continere non voluit.

5. *In Manna cibo isto levissimo*] *Levissimum cibum* vocant Manna, eò quòd, ut Hebræi dicunt, levissimæ concoctionis esset, famem non eximeret, satietatem non adferret, sed inanem animum relinqueret: Sicut & Lxx hunc sensum expresserunt, ἡ δὲ ψυχὴ ἡμῶν προσώχθισεν ἐν τῷ ἄρτῳ διαχίνῳ τούτῳ, h. e. *Anima nostra offensa est, aut stomachata est, ob inanem panem istum.*

6. *Serpentes ignitos*,] Ab effectu vocat serpentes *ignitos*, quòd eorum morsus induceret calorem quendam præter naturam, ità ut percussi ab eis uri viderentur.

8. *Et pone eum super signum*] *Vox Hebraica* נס *Nes* propriè *vexillum*, sig. & accipitur pro hasta vexillari, q. d. Pone eum super vexillum, vel in extremitate hastæ vexillaris. Alii vertunt *super furcam*, vel *super stipitem excelsum*, vel aliud hujusmodi in altum erectum.

9. *Fecítque Moses serpentem aneum*, &c.] Quid serpens iste æneus à Mose erectus adumbraverit, ipse Christus explicat Joh. 3. 14, 15. ubi dicit, *Sicut Moses exaltavit serpentem in deserto, ità exaltari oportet Filium hominis, ut omnis qui credit in eum non pereat, sed habeat vitam æternam.* Lethaliter omnes ab antiquo illo serpente, Satana scilicet, quem & Hebræi נחש הקדמוני appellant, morsi ac vulnerati fuimus in primis parentibus nostris, à quo morsu nemo præter unicum Christum nos curare potuit. Hoc per istum erectum æneum serpentem significatum fuit: Quod & veteres Hebræi non planè ignoraverunt, qui morsum per antiquum illum serpentem in primis parentibus nostris factum, sanandum crediderunt in diebus Messiæ, sicut est videre in paraph. Chald. Hieros. quam adduxi in Ann. Gen. 3. ubi vide, & confer cum præsenti loco. Annotant porrò Heb. quod pulchrè facit ad mysterium Christi, æneum illum serpentem planè contrarium fuisse remedium, ità ut nihil minùs quàm curare morsos à serpentibus, sed potiùs præsentissimam illis mortem adferre debebat. Eam enim æris candentis naturam esse dicunt ut si quis à serpente morsus illud intueatur, statim moriatur. Deum ergò per contrarium & contra naturam quodammodo curare illos voluisse, ut ità ratione illustriorem magísque mirandam faceret salvificam suam virtutem atque potentiam. Eadem quoque dicunt de ligno illo projecto in aquas amaras, unde dulcorabantur, ut suprà Exod. 16. annotavimus. Similia adferunt & de massa ficorum per quam ulcus Regis Ezechiæ curatum fuit. Quòd si fortè dubitet quispiam num hæc ità Hebræi habeant, adferam ipsorum verba. Ità enim scribit R. D. K. in lib. Rad. אמרו חכמי הרפואות כי אדם אשר ישכנו הנחש ויראה הנחשת מיד מרת לפיכך אמר הקודש ברוך הוא למשה עשה לך נחש

נחש נחושת והיה כל הנשוך וראה אותו וחי בהפך
טבע העולם להנדיל הנס וכן רבלת תאנים
לחזקיהו וכן ויורהו יהוה עץ כי אמרו כי עץ מר היה.
Dicunt Sapientes medicinæ quòd homo quem momordit ſerpens, ſi aſpiciat eſs, illico moriatur: Ideóque dixiſſe Deum ad Moſen: Fac tibi ſerpentem æneum, &c. erlt q3 omnis qui morſus fuerit, & intuebitur ipſum, vivet. Contrario ſcilicet modo naturæ hujus ſeculi, quò majus apparere faceret miraculum: Quod idem & de maſſa ficûs quo Ezechias curatus fuit conſtat; Similiter & de ligno quod Dominus Moſi oſtendit, quod ex ſe amarum erat. Hactenus K. Ad Chriſtum illa ſi jam applicas, vide quàm pulchrè quadrant. Quid enim magis contrarium & impoſſibile videtur rationi humanæ quàm mortuum hominem vivificare totum mundum? in illius morte, cruce & ignominia totius mundi vitam ſummámque gloriam abſconditam eſſe? Salutaria hujuſmodi multa ex Hebræorum ſcriptis, ſi judicio non deſtituimur, commodè eruere poſſumus, & ad Chriſtum noſtrum applicare. Sunt enim revera ſæpe cuſtodes veritatis, quam tamen, proh dolor! ipſi non agnoſcunt, ſed ſæpe etiam impudenter impugnant. Jam & hoc Chriſtum adumbrabat, quòd ſicut ſerpens ille æneus non erat peſtifer, ſed ſolam ſpeciem ferebat, ità Chriſtus carnem noſtram verè geſtavit, ſimilitudinem ſcilicet carnis peccati, ab omni tamen peccati macula alienam.

11. *Juxta vadum Tranſeuntium*, &c.] Ità habet Complutenſis. Heb. בעיי העברים. K. exponit בגל גלים *in cumuloſis locis*, ut ferè omnia deſerta meros acervos habent. R.S. ſic exponit, *Juxta viam quâ tranſitur mons Nebo in terram Chanaan. Diſtinguit enim inter terram Moab & terram Æmorrhæorum.*

14. *In libro Bellorum*, &c.] Hunc librum quidam Hebræorum eſſe putant librum Judicum, in quo multa deſcribuntur prælia quæ geſſerunt filii Iſrael cum Amalek; aut alium librum qui recitat mirabilia Dei quæ geſta ſunt *in mari Rubro & juxta torrentem Arnon.* Alii planè nullum librum in quo bella quædam peculiariter conſcripta ſint intelligi volunt; ſed quia vox Hebraica ספר non ſemper *librum*, ſed & *narrationem* & *commemorationem* alicujus rei ſign. propterea hunc locum ſic legunt; *Ideo dicetur* (eſt enim verbum Hebraicum יאמר futuri temporis) *in connumeratione bellorum*; h.e. Cùm bella Dei commemorabuntur, recenſebuntur à poſteris quæ bella pro Iſrael in mari Rubro geſſerit, & quæ ad hos torrentes, q.d. Hi duo loci tanquam memorabiles ab omni poſteritate repetentur, in quibus Deus pro Iſraele dimicavit, ubi prodigia cœleſtia oſtenſa ſunt. Textus Hebraicus admodum brevis, indéque nonnihil obſcurus eſt. Ideo in eo variant interpretes & commentatores. Quidam dictionem והב *Vaheb* pro nomine proprio urbis exponunt, quibus accedit & K. qui idem ſcribit ſe in correctioribus exemplaribus hanc dictionem ità legiſſe, אתוהב *Ethvaheb*, h.e. unam vocem, non duas, ut modò ſejunctæ leguntur in Hebraicis Bibliis ארן והב *Eth Vaheb*. Qui ergò *Vaheb* ibi pro nomine proprio habent, ſic legunt, *Urbem Vaheb* (ſub. *delevit & expugnavit Deus*) *in turbine, & torrentes qui adjacent Arnon.* Vel, *Urbem Vaheb delevit Deus magno cum impetu, & valles quæ adjacent ipſi Arnon.* Alii verò והב *Vaheb* verbaliter exponunt pro יהב *Jaheb*, i. *dedit*: ſæpe enim mutatur Jod in Vaf, & è contra, juxta naturam literarum אהוי *Ehevi*. Unde ſic explicant, Ut juxta mare Rubrum Deus multa ſigna dedit, ſic juxta torrentem Arnon mirabilis in operibus ſuis fuit. Et hunc ſenſum habet R.S. qui idem ſcribit hoc prælium factum eſſe 40 anno poſt egreſſum de Ægypto. Nec deſunt qui vocem Hebraicam סופה *Suphah* non pro *mari Rubro*, ſed pro *fine*, h.e. pro noviſſimis diebus, accipiendum eſſe putant, quando maximus effundendus ſanguis ſit, ut fluxus ejus extendatur in Ar, & inde ad terminum Moab, & rurſus à Moab in Beer. Mihi probatur lectio Paraphraſtis noſtri Chaldæi.

15. *Effuſionem torrentium*, &c.] i. Expugnavit regionem per quam defluunt amnes ab Arnon usque ad Ar, defluúntque in regionem Moabitidem. Nota per vocem Hebraicam אשד *Eſched*, i. *decurſus* ſive *fluxus*, & per Chaldaicam שפיך *Schephuc*, i. *effuſio*, intelligi tractum amnium ab Arnon uſque ad Ar, ſive *Lechaiath*, ut habet Chaldaiſmus.

17. *Aſcende fons*] Sive *putee*. Quia incidit locus putei Beer, recitat Scriptura Dei beneficium populo ſuo exhibitum. *Aſcende*, inquit, i. Exaltare. Hoc principium carminis eſt, quod tamen non planè abſolvitur.

18. *Scribæ cum baculis ſuis*] Heb. במחקק במשענותם *Cum legiſlatore baculis ſuis*. Per *legiſlatorem* autem Moſen intelligunt: q.d. Quem puteum, adhortante Moſe, Principes foderant baculis ſuis. Alii tamen מחקק *Mechokkek*, *more linguæ*, quo fit ut ſingulare ſæpiſſime pro plurali ponitur, maximè in carminibus, pluraliter exponunt, referentes non tam ad Moſen quàm & Aharonem: Quibuſcum ſentit Paraph. noſter, qui *ſcribas* vertit. Quòd ſi rogas quomodo Principes populi hunc fontem baculis ſuis effoderint, reſpondent Hebræi, Aquas ex petra promanantes caſtra, quocunque proficiſcerentur, ſubſecutas fuiſſe per canales ſive ductus quos Principes baculis ſuis, quos in terra poſt ſe trahebant, fecerint; ità ut ductus iſtos baculorum Principum aquæ ſecutæ fuerint, quocunque eas habere vellent. Et huc reſpexit Paraph. noſter ſuâ verſione, qui legit, *Ex quo datus eſt eis fons ille, deſcendit cum eis in convalles, & ex convallibus aſcendit cum eis in colles, & ex collibus in vallem quæ erat in agris*, ſive *in regione, Moab, uſque ad ſummitatem collis quæ reſpicit verſus Bethjeſimon*, &c. Eadem ferè habet & Paraphraſis Hieroſol. ¶ *Ex deſerto datus eſt eis*, &c.] Heb. ממדבר מתנה, i. *Ex deſerto in Mathanah*, ſub. *venerunt*, ut *Mathanah* ſit nomen loci ab eventu aquarum quas Dominus ibi dedit ſic appellati: מתנה *Mathanah* enim *donum* ſign. à verbo נתן *dedit*, *donavit*: & He in fine adjectum locale eſt. Atque hæc eſt ſimplex lectio, ut *Mathanah* pro loco accipias; unde mox ſequitur, *De Mathanah verò in Nahaliel, & de Nahaliel in Bamoth*, ſub. *profecti ſunt*. Quòd ſi in alium ſenſum cum Paraph. Chaldæo accipere placet, lectio erit, *Et ex deſerto donum* ſcilicet erat fons ille. Sed prior lectio ſimplicior eſt, Eſt ergò carminis iſtius ſimplex ſenſus is, Quòd in eo celebrant Dei bonitatem, qui ipſis aquas miraculosè dederit per Principes ſuos Moſen & Aharonem, qui eas non humano more, multo labore ac ſudore, ſicut aquæ ferreis inſtrumentis arte quâdam ex terra effodi ſolent, ſed tantùm baculis ſuis quibus petram percuſſerunt, indè eas copioſiſſimè produxerunt. Iſtud ergò *baculis ſuis* opponi videtur humanæ induſtriæ, quâ aliàs putei excidi, atque ità aqua effodi ſolet.

24. *Fortis erat terminus filiorum Ammon*] i. bene munita erat regio Ammonitarum.

25. *In omnibus pagis ejus*] Heb. *In omnibus filiabus ejus*. *Filias* vocat Hebraiſmus pagos, villas, caſtella & minores urbes.

26. *Qui bellum inierat olim cum rege Moab*] i. expugnaverat regem Moabitarum, eum ſcilicet qui primus rex Moabitarum fuerat; vel *priorem*, i. qui priùs regnaverat ante Balac.

27. *Propterea dicunt qui utuntur proverbiis*] Heb. מושלים *Moſchelim*, i. *parabolantes*, *ſive paraboliſtæ*, vel *ænigmatiſtæ*, ut Lxx verterunt; i. qui ænigmata uſurpare ſolent. Quidam intelligunt Scriptores hiſtoricos.

28. *Quia ventus ureus fortis ſicut ignis*, &c.] Hebraicè tantùm eſt, *Quia ignis egreſſus eſt de Hesbon*, &c. Per *ignē* autem quidam intelligunt ſeditionem, per quam multa abſumuntur, ut per ignem: alii verò, *copias*. ¶ *Qui miniſtrabant in domo*, &c.] Ità Compl. quem ſecutus ſum.

29. *Periſti, ô populc, qui colebas Chamos*; &c.] Scias Chamos idolum fuiſſe Moabitarum, 1 Reg. 11. Declarat autem quàm invalidæ fuerint vires ipſius idoli: quare mox ſubditur, *Dedit filios ſuos evaſores*, i. Permiſit Chamos ut cultores ſui verterentur in fugam, conſulerentque ſibi fugâ. Paraph. noſter מסר בנוהי ציין, quod Compl. ità vertit, *tradidit filios ſuos obſides*.

VATABLUS.

1. *PEr viam exploratorum,* דרך האתרים] i. eâ viâ quâ venerant exploratores. Alii *viâ exploratorum* exponunt, quòd per modum exploratorum (i. tanquam fuissent exploratores) ingressi sint terram Amalec, qui hîc per *Chananæum* intelligitur, quòd habitaret in montanis ad Meridiem. Lxx tanquam esset proprium loci nomen, verterunt *viam Atharim.* ¶ *Et abduxit ab eo prædam,* וישב ממנו שבי] Ad verb. *& captivam duxit ex eo captivitatem.* Quidam, *& prædatus est ex eo prædam.*

3. *Et dedit,* ויתן] Sub. ex v. 2. *in manu ejus.* ¶ *Et perdidit,* ויחרם] *Et delevit,* sub. *Israel Chananæos; evertit,* ità ut nihil omnino relictum sit. ¶ *Hormah,* חרמה] Significat *anathema,* eversionem illatam funditus, & omnimodam deletionem. De hac voce vide Levit. 27.21.

4. *Et angustiis affecta est,* ותקצר נפש העם בדרך] Ad verb. *& abbreviata est anima populi,* h.e. impatiens factus est animus populi, à longanimitate recessit, q.d. Longo itinere fessus, cœpit destitui animo, sive, remissus fuit illi animus. Solet anima brevis fieri laborantibus & iis qui spirare vix possunt.

5. *Non est enim panis,* &c. כי אין לחם וגו'] i. in quo deserto est maxima penuria panis & aquæ. ¶ *Angustiis affecta est,* &c. קצה בלחם הקלוקל] *Abhorret ab esca levi,* vel, *affligitur* [aut *affligit sese*] *percepto isto levissimo cibo. Levissimum cibum* vocat Man, quòd levissimæ concoctionis esset, famem non eximeret, satietatem non afferret, sed inanem animam relinqueret, ut ipsi detrahebant & calumniebantur. Lxx hunc sensum expressisse videntur, qui verterunt, *Anima nostra offensa est* [aut *stomachata*] *ob inanem panem istum.*

6. *Ignitos,* השרפים] Sic vocat ab effectu, quòd morsu inducerent calorem quendam intentissimum in carnem affectam veneno eorum. ¶ *Ità ut moreretur,* וימת] Ad verb. *& mortuus est.*

8. *Ignitum serpentem,* שרף] *Urentem,* h.e. qui habeat similitudinem serpentis urentis, qualis est serpens ex ære fabricatus. ¶ *Super vexillum,* על נס] i. in extremitate hastæ vexillaris. Vox ista propriè sign. *vexillum.* hîc autem pro *hasta vexillari* accipienda est. Alii volunt על pro אל positum, vertentes, *in signum,* ut sit vice signi. Alii vertunt, *super palum,* alii, *super furcam.*

9. *Supra vexillum,* על הנס] Ut v. 8. ¶ *Et vivebat,* וחי] i. convalescebat, vel curabatur.

12. *In valle Zered,* בנחל זרד] Vide hanc profectionem, Deut. 2.13.

13. *Egredientem à termino,* היוצא מגבול] *Prominentem in fines Amorrhæorum,* i. protendentem usque ad terminos Amorrhæorum. Confer ista cum Deut. 1.6.

14. *In libro bellorum,* בספר מלחמות] Hunc librum quidam Hebræorum esse putant librum Judicum, in quo multa describuntur prælia quæ gesserunt filii Israel cum Amalec; aut alium librum qui recitat mirabilia Dei quæ gesta sunt in Mari Rubro, & juxta torrentem Arnon. Alii planè nullum librum in quo bella quædam peculiaria conscripta sint intelligi existimant, sed quia ספר non semper *librum* sed & *enarrationem* & *commemorationem* alicujus rei sign. propterea hunc locum sic legunt, *Ideo dicetur,* (est enim יאמר futurum) *in commemoratione bellorum,* h.e. cùm bella Dei commemorabuntur, recensebuntur à posteris, quæ bella pro Israele in Mari Rubro gesserit, & quæ ad hos torrentes, q.d. Hi duo loci, tanquam memorabiles, ab omni posteritate repetentur, in quibus Deus pro Israele dimicavit, ubi prodigia cœlestia ostensa sunt. Quoniam autem textus Hebraicus est admodum brevis, ideo nonnihil obscurus est; hinc interpretum & commentatorum variæ interpretationes & expositiones. Quidam (inter quos & noster interpres) accipiunt והב pro nomine proprio urbis: quibus accedit & doctus inter Hebræos, qui scribit se in emendatioribus cod. hanc dictionem ità legisse את והב conjuncto articulo: & subaudiunt, *delevit & expugnavit Deus.* Alii והב pro יהב positum esse dicunt, quod *Dedit* sign. sæpe enim mutatur ו in י, & contrà: & sic explicant, *Ut juxta Mare Rubrum Deus multa signa dedit, sic juxta torrentem Arnon mirabilis in operibus fuit.* Ità exponit magni nominis apud Hebræos vir, qui etiam scribit, hoc prælium factum fuisse anno 40 post egressum ex Ægypto. ¶ *In turbine,* בסופה] *Magno cum impetu.* Quidam vertunt, *in* mari *Suph:* sic etiam Chaldæus paraph. qui vertit, *quæ fecit Dominus ad Mare Rubrum, & magnalia in torrente Arnon.*

15. *Et decursum,* &c. ואשד וגו'] i. expugnavit regionem per quam defluunt amnes ab Arnon usque ad Ar, defluúntque in regionem Moabitidem.

16. *In Beer, is est puteus,* בארה הוא הבאר] Ab eventu sic denominatus est locus. Declarat mox quis ille fuerit puteus, *In eo,* inquit, *loco erat puteus de quo,* &c.

17. *Ascende,* עלי] Quia incidit locus putei Beer, recitat Scriptura Dei beneficium populo suo exhibitum: *Ascende,* inquit, i. *Exaltare.* Istud est principium carminis, quod tamen non planè absolvitur. Inversus est autem ordo, pro *Canite ei, Ascende Beer,* vel *putee,* &c.

18. *Cum legislatore baculis suis,* במחקק במשענתם] Mosen intelligunt; q. d. quem puteum, adhortante Mose, principes foderunt baculis suis. Alii singulariter numerum poni pro plurali dicunt, ut Mosen & Aharonem significet, quibus consentit Chaldæus paraph. qui vertit, *Effoderunt capita populi, scribæ scilicet, cum baculis suis.* Quòd si roges quomodo principes populi hunc fontem baculis suis effoderint, respondent Hebræi, aquas ex petra promanantes, castra quocunque proficiscerentur, subsecutas fuisse per canales, sive ductus, quos principes baculis, quos in terra post se trahebant, fecerint, ità ut ductus istos baculorum principum aquæ secutæ fuerint ubicunque eas habere vellent. Ad quod respexisse videtur Chaldæus paraph. qui legit, *Ex quo datus est eis fons ille, descendit cum eis in convalles, & ex convallibus ascendit cum eis in colles, & ex collibus in vallem quæ erat in agris,* sive *in regione, Moab, usque ad summitatem collis quæ respicit versùs Bethjesimon.* Eadem habet & Paraph. Jerosolymitanus.

20. *In agro,* בשדה] i. in regione. ¶ *Collis,* הפסגה] Quidam retinent verbum Hebræum *Phasga,* dicentes verticem montis Abarim sic dici quâ parte respicit Jericho, quâ autem parte respicit Moabitidem regionem, dici *Gai*; de quo Deut. 34.6. ¶ *Jesimon,* הישימון] Alii tanquam appellativum vertunt *deserti.*

22. *Transeam,* אעברה] Ad verb. *Transibo,* i. liceat mihi transire. Vide eadem suprà 20.17. Istam historiam repetit Moses Deut. 2.26.

26. *Primùm,* הראשון] q.d. Expugnaverat regem Moabitarum, eum qui primus Rex Moabitarum fuerat. Alii vertunt *priorem,* i. qui regnaverat ante Balac.

27. *Parabolicè loquentes,* המושלים] i. qui parabolas & ænigmata invulgant populo. Aut, *historici scriptores.* Ad verb. *parabolizantes.* Vide Ezech. 17.1,2.

28. *Ignis,* אש] Ex doctis Hebræorum alter *seditionem* interpretatur, quæ scilicet causa fuit ut Hesebon caperetur. Alii verò, *copias.* Chaldæus paraph. vertit, *ventus urens fortis sicut ignis egressus est de Hesebon; & facientes bellum, sicut flamma de civitate Sihon.* ¶ *Dominos excelsorum,* בעלי במות] *Habitatores excelsorum.* Chaldæus paraph. *sacerdotes qui ministrabant in domo deorum altarium Arnon.*

29. *Væ tibi,* אוי לך] q.d. Propterea infelix es, ô Moab. ¶ *Populus Chemos,* עם כמוש] i. qui colis Chamos deum Moabitarum, 1 Reg. 11.7. Declarat quàm invalidæ fuerint vires hujus idoli. ¶ *Dedit filios suos,* &c. נתן בניו פליטם וגו'] i. Chamos non potuit præstare neque prohibere quin cultores sui verterentur in fugam, ac fugâ sibi consulerent, neque prohibere potuit quin ii qui adorabant eum, abducerentur in captivitatem: dedit namque eos captivos Regi Amorrhæorum, nempe ipsi Sihon.

30. *Et lucerna eorum,* ונירם] *Regnum,* à נור. Doctus

ctus inter Hebræos dicit esse verbum à וירה pro וניורה אותם, *Et jaculati sumus in eos, & pugnavimus cum eis, donec periit*, &c. Alii, *Et sagittis confecimus eos, periit Hesbon*, &c. q.d. Vicimus. Est autem initium carminis quod solet scribi à victoribus partâ victoriâ, *Superavimus eos: periit Hesbon usque ad Dibon; & ad nihilum redegimus omnia usque ad Nopha, quæ protenditur usque ad Medeba.* ¶ *Et delevimus*, ונשים] *Et destruximus.*

32. *Et expulit*, ויורש] Sub. *Moses*, vel *Israel.*

33. *Conversi autem*, ויפנו] Ad verb. *Et verterunt sese.*

CASTALIO.

5. PAnem *tam vilem*] Manna.

15. *Ad flumina Arnonis*] i. ad Arnonem flumen; ut apud Virgilium, *Ad flumina Thermodoontis*, Æn. 11. ut Psal. 74. Jordanis vocatur *flumina*: quomodo poetæ sæpe *ora* & *colla* dicunt pro *ore* & *collo.*

24. *Nam Ar terminus est Ammonitarum*] In Hebræo עי legitur, sed mendosè, ut ego conjicio, tum quia hîc legitur in Græco Ιαζὰς, quod exit in ς, tum quia Deut. 2. idem locus *Ar* vocatur, inter Moabitas & Ammonitas positus, his verbis, *Transiturus es hodie Moabitarum terminum, videlicet Ar.*

29. *Periisti, Chamossi gens, cujus & mares fusi*] i. Chamossus erat Moabitarum Deus. In Hebræo est ad verbum, *Periisti, Chamossi gens: dedit filios ejus*, &c. Sed est mutatio personarum, qualis est Gen. 49. ubi Jacobus Josephum modò per secundam, modò per tertiam personam alloquitur. Præterea quod est, *Dedit filios ejus*, sing. numerus est pro plur. *dederunt*; quod est per passivum interpretandum, *dati sunt*: id quod faciunt Latini per pluralem tantùm, *perhibent, aiunt, ferunt*, pro *perhibetur, fertur.* Eodem modo locutus est Moses & sæpe aliàs, & infrà c. 23. & 35. quod idem fit 2 Reg. 11.

30. *Atqui lux eorum Hesebon*] Poeticè dictum est pro *capite regni, & urbe fortissima.*

CLARIUS.

1. PEr *exploratorum viam*] Quidam sic legunt, *per modum exploratorum insinuarunt se in terram Amalech*, nam per *Cananæum* intelligitur hîc Amalech, qui in montanis ad meridiem habitabat.

6. *Ignitos serpentes*,] Qui scilicet morsum ardentem infigebant, atque simul toxicum quod corpus exureret immittebant.

8. *Fac serpentem ignitum*] h. e. qui habeat similitudinem serpentis igniti, qualis est serpens ex ære fabricatus. Fuit autem serpens ille factitius erectus super stipitem excelsum vel aliquid ejusmodi in altum surrectum.

11. *In Ieabarim*] Vel, *in cumulis Abarim*, h. e. cumulosis locis, ut ferè omnia deserta meros acervos habent.

14. *In libro Bellorum Domini*] Liber hic putatur jam olim amissus, in quo bella Abrahæ & aliorum sanctorum scripta erant; ex quo sumptus est hic locus à Mose; qui ob vetustatem obscurus est & incerti sensûs. Videtur autem sic dicere, De mansione ista, & prodigiis in eadem ostensis à Domino, scribitur *in libro Bellorum Domini*, in quo miracula Dei cum patribus facta describuntur. Idipsum portentum quod *fecit in mari Rubro*, idipsum etiam dedit *juxta torrentem Arnon:* utrobique enim edita sunt & cantata Dei omnipotentis portenta pro populo suo. *Fluxum* autem, vel *effusionem*, *torrentium*, vel *vallium*, dicit latissimum locum qui eum populum capere poterat, *qui vergit ad habitationem*, vel *urbem*, *Ar*, quæ & *imminet termino Moab. Et ex eo loco venit ad puteum* insignem illum ac celebrem, ubi æquè ingens perfecit portentum, ad quem *Moses collegit populum*, & coram eo aquas elicuit de silice. Videtur enim id non semel tantùm edidisse miraculum, sed quoties necessitas exigebat; & hoc esse quod dicitur, *Sequebatur eum petra.* Hunc ergò *puteum* ait *principes fodisse*, h. e. Mosen & Aaron, *suis baculis*, nempè virgâ illâ cum qua edebant signa.

29. *Chamos*,] Nomen est idoli quod coluerunt Moabitæ.

DRUSIUS.

1. CHananæus *rex Arad*] Quomodo *Chananæus?* An latâ significatione, quâ etiam Amorræi vocantur *Chananæi?* Nicolaus opinatur ideo *Chananæum* dici quia ex Chanaan descenderat. Nam inter posteros Chanaan recensetur *Aradius* Gen. 10. 18. in antiqua versione. Scire licet in fonte haberi ארודי *Arvadius*, qui alius est ab *Aradio.* Nam hic Ebraicè ערדי diceretur. Hujus Regis mentio Jos. 12. 14. *rex Arad unus.* Incertum autem utrùm idem Rex fuerit, an alius qui ei postea successit, quem Josua cum reliquis interfecit. Erat autem Arad in Austro. Disertè textus, *Chananæus rex Arad habitans in Meridie.* Gerundensis laudat ex mansionibus sive profectionibus, quas מסעות appellant, *Et ipse habitabat in Meridie in terra Chanaan.* Habitabat ergò cis Jordanem. Nam terminus terræ Chanaan Jordanis. Quicquid enim trans Jordanem Orientem versùs non vocatur *terra Chanaan.* Audiamus Gerundensem, quem modò nominavi, *Rectum in oculis meis Regem Arad habitasse in Meridie trans Jordanem mare versùs, in terra Chanaan, ad ripam Jordanis, in termino filiorum Juda, prope Hebron, quæ est in Austro sive Meridie.* Sanè *in urbe* natus esse dicitur, qui prope urbem. Res notior quàm ut probari debeat. ¶ *Viâ Haatharim*] Interpretes omnes quos vidi, *viâ exploratorum*, etiam Chaldæi paraphrastæ. Soli Lxx, ὁδὸν Ἀθαρείν, nisi quòd malim Ἀθαρείμ. Sed novum non est ut hoc modo ν cum μ permutetur. Via Atharim quæ sit, me latet. Nam qui enarrant de iis quos Moses misit exploratum terram Chanaan suprà 13. 17. confutari possunt primùm ex ipsa historia. Videndus Lira hoc loco. Deinde, ex ipsa voce *Atharim.* Nam *exploratores* תרים dicuntur, unde esset *hattharim.* Sed fortè א additum, ut in אורוע *brachium*, & similibus. Rarò hoc fit in sermone Mystico. Quod rarum est, non est temere in exemplum trahendum. Certum est Israelitas, cùm Rex Edom illis transitum negasset, circuisse regionem illius, [*Pòst circuiverunt*] quam si *viam exploratorum* dixeris, næ à vero nimiùm aberraveris. Ergò alii exploratores hîc dici putant qui præcedebant exercitum ad providendum locum castrorum. Nugæ. Exploratores tuetur Gerundensis, quem vide, si placet. Præstat ignorantiam hîc fateri quàm temere affirmare quod nescias. Via erat nota illo tempore quæ *via Atharim* dicebatur, per quam rex Arad venit ad oppugnandum Israelem. Quid nodum in scirpo quærimus?

4. *Contrahi anima* dicitur in mœrore ac tædio molestiarum. *Et contracta fuit anima populi in via*, vel, *propter viam.* Hieron. *tædere cœpit populum itineris ac laboris.* Lxx, ὠλιγοψύχησεν, *pusillanimus fuit populus in via; parvo & angusto animo fuit; animo defecit*, quod pro λειποψυχέω dicunt. Reperio & μικροψυχέω eodem sensu. Sic Judic. 16. 16. *contracta fuit anima ejus ad moriendum:* & 10. 16. *contracta fuit anima ejus in labore Israel*, בעמל. Zach. 11. 8. *& contracta fuit anima mea propter eos.* Videndus nunc R. S. ad hunc locum.

9. Dicunt Ebræi cuncta opera Legis esse miraculum è medio miraculi. Deus aufert noxam per eum qui noxam infert, sanat morbum per id quod morbum importat. Sic sanè visus serpens æneus curavit eos qui à serpentibus morsi erant; Lignum amarum, quod *Hardiphne* vocant, reddidit aquam dulcem, Exod. 15. 25. Sal Elisæi sanavit aquam pessimam & terram sterilem, 2 Reg. 2. 21. licèt sal naturâ suâ sterilitatem inducat. Causas hîc naturales quærere hominis est de Dei miraculis minùs bene sentientis. Nam miracula non sunt nisi contra naturam fiant. Sic massa ficuum impositа ulceri Ezeciæ contra naturam sanavit illud. Videndus hîc Abenezra. ¶ Dictio נס, quam σημεῖον *signum* reddunt, sign. *vexillum*, & *miraculum*, itémque *velum navis*, Jes. 35. Sed alio significatu sumi hîc videtur: Nam nihil horum designat. Quid igitur? R. S. explicat per כלונס, quam פרקא vocant

furcam. Est autem כלונס *pertica*, sive *baculus oblongus*, Græcè κοντός. *Vallum* appellat Virgilius, cujus loco apud Turnebum lib. 9. cap. 2. *Varrus* legitur. Posuit ergò serpentem æneum, quem fecerat, in pertica, ut eminus ab omnibus videri posset. Lira, *In Ebræo habetur*, In pertica, *& in idem redit. Sic enim positus fuit ut posset à longè & à pluribus videri.* Reliqua duo exempla quæ hîc adducit R. S. aliena sunt à proposito. Nam in iis נס potiùs *vexillum* denotat quàm *perticam*. Solent autem in perticis gestari signa, unde nominis appellatio.

14. Qui *liber Bellorum DOMINI* vocatur, eum nonnulli censent narrationem tantùm fuisse aut catalogum in quo bella *DOMINI* recensèrentur. Sed hos refellit ipse textus. Nam duo integri versus ex eo citantur,

את והב בסופה ואת הנחלים ארנון׃
ואשר הנחלים אשר נטה לשבת ער
ונשען לגבול מואב׃

quos ità reddunt, *Vahebum in turbine, & flumina Arnon. Et effusio torrentum quæ divertit ad sedem Ar, & innititur termino Moab.* Sanè hæc è catalogo descripta non sunt, sed è justo libro, qui nunc intercidit. Quem eo fine laudat Moses ut probet Arnon esse inter Moabitas & Amorræos. Semper autem licuit etiam ex profanis autoribus verum citare. Neq; propterea liber ille qui citatur authenticus est. Sic Apostolus memorat principes Magorum Pharaonis ex libro apocrypho qui *Jannes & Mamres* inscribitur. Similiter Judas in epistola sua, quæ nunc autoritatem obtinuit, testimonium profert ex libro apocrypho *Henoch* dictò; & alii, ex aliis libris. Vide meum Henoch recens editum. את והב ף] Divisim & duabus dictionibus. R. D. annotat se in libris Emendat. invenisse אתיהב conjunctim & unicâ dictione. Est autem nomen loci, aut viri, ut alii malunt. Elias Castigationib. ad lib. Rad. *Dixerunt Doctores nostri fuisse duos viros leprosos, & uni nomen erat* את *Eth, & alteri Vaheb.* Cæterùm *Vaheb* nomen est peregrinum minimèque Ebraicum, ut ferè omnia quæ à Vau incipiunt, *Vasthi, Vasni, Vaizetha, Vaphsi.* Vau enim in capite dictionis non invenitur apud Ebræos, nisi in וים *uncini*, & cùm loco Joth ponitur, ut in ולד *natus*, &c.

16. משם בארה, *Et indè ad puteum*] Sub. *profecti sunt*, aut *venerunt*, si modò באר hîc sign. *puteum*. Nam potiùs nomen loci esse videtur. Appellatus fuit hic locus à puteo ibidem effosso, cujus memoria usurpatur & ver. 18. *Puteum effoderunt principes*, &c. De hoc Abenezra, בארה *idem quod* אל באר ad Beer, *He motum ad locum denotante, ut in* מצרימה in Ægyptum. *Porrò autem iste puteus erat etiam mirabilis (miraculum.) Nec est puteus ille qui vocatur Puteus Mariæ, secundùm sententiam meam: sed est locus de quo præceperat Moses, quem effoderunt principes Israel scipionibus suis, & evestigio eruperunt aquæ.* Et aliquantò post, *Puteus iste erat in deserto* (mox ait, *desertum quod vocatur Beer*) *procul à loco habitato: & ab hoc deserto profecti sunt in Matthana, & indè in Nahaliel.*

29. *Chamos*] Numen Moabitarum: Jud. 11. 24. *Chamos Deus tuus.* Thargum, *idolum tuum.* Huic Salomo altare exstruxit in monte qui oppositus urbi Jerusalem, 1 Reg. 11. 7. Hinc intelliges quid sit *Væ tibi, Moab; periisti, populo Chamos.* Nam *populus Chamos* ità dicitur ut *populus DOMINI.* Quem enim quis Deum colit, ejus populus esse dicitur. Gregorius, p. 413. *Qui Astartem adorant aut Chamos, exsecrandum Sodomorum idolum.* Illud, *exsecrandum Sodomorum idolum* referri debet ad *Astartem*, non ad *Chamos.* Nam Chamos Moabitarum idolum. *Lapis erat niger specie mulieris*, Phesictha 56. 2. *Colitur Mechæ ab Ismaelitis*, Ibid. *Veneris statua*, Nicetas in Greg. p. 413. Quidam Bacchum fuisse putant, alii Deum comessationis, quem Græci κῶμον appellant. Suidas Χαμὼς, ὁ παρ' Ἀμμανίταις. Verum non videtur. Nam Deus Ammonitarum (cùm ità loquor intelligo filios Ammon) *Moloch & Melchom* dicebatur. Locus est qui pro Suida facit Jud. 11. 24. *Nonne quod hæreditare facit te Chamos Deus tuus, illud hæreditabis?* Verba sunt Jephte, nisi fallor, ad filios Ammon. Aut hoc dicit propter ea quæ Israelitæ ceperant de Moabitis. Videndus Gerundensis in Mosen 260. 1. Num. 21.

30. ונירם qui vertunt *jaculati sumus in eos*, deducunt à verbo ירה *jaculor*, unde נירה, & contractè ניר, *jaculabimur.* Sed Vau futurum in præteritum ex more convertit. Ideo reddunt *jaculati sumus.* Non est omittendum ניר, quando nomen est, duo significare, *lucernam*, & *novalem.* Ex metaphora lucernæ quidam hîc legunt *regnum eorum*, ut Onc. & Santes, & R. S. Clarè R. D. in lib. Rad. *Usurpatur* ניר *Lucerna de Regno, quoniam est tanquam lucerna populo ad illuminandum eos.* Cæterùm *lucerna* usitatiùs נר vocatur per Tseri. Sic dicimus ריש & רש *paupertas.* Qui *novalem* hîc reddiderit, non novi. Posset tamen exponi, *Aratro eorum periit ab Hesebon*, ut dicat arva eorum propter vastitatem non ampliùs aratum iri. Hieron. maluit *jugum eorum*, quod sumptum ex lingua Chaldaica & Rabbinica. Siquidem *jugum* in lingua Ebraica עול dicitur. Erit fortasse qui nobis objiciet (-) quod sub Vau ונירם, sed est geminatio demonstrationis. Ad quod exemplum obvia sunt האהלי *tentorium meum*, הערכך *æstimatio tua.*

33. Quæ Lira hîc adfert ex libro Benedictionum, ea habet ex R. S. ubi תלתי פרסי interpretatur *tria milliaria.* Sed sciendum *benedictiones* dici Ebraicè *Berachoth.* Nec est liber hoc nomine, quod sciam, sed tractatus Thalmudicus. פרסה autem interpretatur *milliare.* Alii dicunt esse spatium continens milliaria quatuor. Videndus Elias in Thesbite. Affinitatem habet cum Græcorum Δαναΐσης, quod est spatium 30 stadiorum, si Herodoto credendum. Pluralis est פרסאות, & scribit R. D. Bethlehem Jerosolymâ distare tribus hujusmodi spatiis, sive sint milliaria sive parasangæ. Notandum præterea hanc fabulâ de עוג rege Basan haberi etiã in Jonatha Chald. paraph. sed paulò aliter. Nam pro תלתא in eo est שתא *sex*: & mox, *eradicavit montem filium sex pharsarum*, i. milliarium aut parasangarum. Verba Eliæ Levitæ, *Terra Israel complectitur quadringentas pharsas. Scribit autem poeta, Iter diei sunt decem pharsaoth, & qualibet pharsa continet quatuor milliaria. Scribit hoc in fine sectionis Siclorum.*

IDEM.

1. דֶּרֶךְ הָאֲתָרִים. A. Sym. *viam exploratorum*] Hinc discès quid sit in Lxx ὁδὸν Ἀσαρείν, quod potiùs scribendum Ἀσαρείμ. Sunt autem תרים *exploratores*, κατάσκοποι. Ergò *viam Atharim*, ὁδὸν κατασκόπων quod Hieron. dixit, *per viam exploratorum.*

5. קָצָה. A. σικχαίνει, *tædio afficitur.* Sym. ἐνεκάκησεν, *defecit*] ἀικχαίνει Gen. 27. 46. קצתי. A. ἐσίκχανα, *tædio affectus sum.* Exod. 1. 12. ויקצו. A. ἐσικχαίνουλο. ¶ Ἐνεκάκησεν· ἐγκακέω hîc accipio pro eo quod Græci dicunt ἐγκακέω, *deficio, animum despondeo, animo concido.* Sanè Prov. 3. 11. אל תקץ. Lxx reddunt μὴ ὀλιγώσῃς, *nè deficias.* Qui locus etiam legitur Heb. 12. 5.

20. הַפִּסְגָּה. A. *Excisum.* In lib. Loc. *Est autem & mons contra Orientalem plagam Phasga, pro quo Aquila interpretatur Excisum. Sed & Lxx interpretes in quodam loco Excisum transtulerunt.*

GROTIUS.

6. IGnitos Serpentes] Lucanus l. 9.

Oráque distendens avidus spumantia Prester.

Et postea vulneratum à Prestere sic describit,

Nasidium Marsi cultorem torridus agri
Percussit Prester. Illi rubor igneus ora
Succendit; tenditque cutem, pereunte figurâ,
Miscens cuncta tumor toto jam corpore major:
Humanúmque egressa modum super omnia membra
Efflatur sanies latè tollente veneno.
Ipse latet penitus congesto corpore mersus;
Nec lorica tenet distenti corporis auctum.
Spumeus accenso non sic exundat aheno
Undarum cumulus: nec tantos carbasa coro
Curvavere sinus: tumidos jam non capit artus
Informis globus & confuso pondere truncus.
Intactum volucrum rostris, epulásque daturum
Haud impune feris, non ausi tradere busto,
Nondum stante modo crescens fugere cadaver.

Sunt

Sunt boni Angeli Seraphim: sunt mali Angeli Seraphim, quos nullâ figurâ melius quàm Prestere exprimas. Et tali usum primum humani generis seductorem putat Bachai.

8. *Serpentem æneum*] Æs naturaliter nocet ὁμοιοπάθειας. Sed Deus, cùm vim suam eximiè vult ostendere, operatur per contraria. ¶ *Pone eum pro signo*] Græci, θὲς αὐτὸν ἐπὶ σημείου. R.S. vocem נס, quæ in Hebræo est, interpretatur per Latinam פרקה *furca*. Vide quæ dicta ad Joan. 3.14.

13. *Arnon terminus est Moab*] Fluvii, vetustissimi gentium termini. Sehon hucusque Emoræorum fines protulerat; non ille huius temporis, sed vetustior aliquis.

14. *In libro bellorum Domini*] Potest ספר verti *narratio*, ut intelligamus carmina quædam vetusta, quibus res gestæ insignes celebrabantur. Dicuntur autem res ab Emoræis gestæ *bella Dei*, quia illi, ut videtur, eo tempore de quo hæc narratio est, Deum opificem mundi colebant, Moabitæ eorum hostes Chamosum, infrà 29. ¶ *Sicut fecit in mari rubro*] Hebræa hic obscura sunt, credo unius literæ facto dispendio, alteràque paullùm mutatâ. Sensus enim exigit את מואב בסופה, *contra Moabum in Supha*, supple *feliciter bellatum est*. את pro *contra* est Ier. 15. 11. & alibi. In Moabitarum autem regione est Supha, Deut. 1.1. ubi malè *mare Rubrum* vertitur ἐξ ὁμωνυμίας. Ab hoc loco populus *Sophanitæ* Ptolemæo. Confer quæ infrà 26. Variasse hîc Scripturam etiam ex Lxx discas, qui pro והב habent Ζωὰβ, nisi & ibi olim Μωὰβ fuerit.

16. *Ex eo loco apparuit puteus*] Heb. *Indè in Beer, hic est puteus*. i. Locus ille dictus est *Beer*, quòd eò usque à rupe perductus sit sulcus per quem aquæ ad castra sequebantur. Omne quod foditur dicitur באר.

25. *In Hesebon*] Hinc *Esbonitæ Arabes* Plin. 5.11. ¶ *Et viculis ejus*] Heb. *In omnibus filiabus ejus*. Ità vocantur Hebræis castella & vici & oppida minora accessiones magnarum urbium. Nota autem bello acquiri etiam quæ hostis noster bello sibi quæsiverat. Vide De J. B. ac P. l. 3. c. 6. §. 7.

30. *Usque Medaba*] Quæ Ptolemæo Μήδαβα.

33. *Rex Basan*] i. Galadenæ & Gaulonitidis; Josephus.

CAP. XXII.

MUNSTERUS.

1. *Campestribus*] Onk. במישרא *in planitie*.

3. *Expavit*] vel *fastidium concepit*.

4. *Nunc lambet*] Capitur hîc secundùm Chald. interpretem lambere pro *exterminare*: sed contemptim loquitur de Israelitis, quasi sua multitudo eos lambere posset de superficie terræ.

5. *Fluvium*] Onk. exprimit nomen fluvii, nempe *Euphraten*, juxta quem habitavit Bileam, quem nostri *Balaam* vocant, nominatissimus in toto orbe terrarum in arte divinandi. Erat enim קסם & נחש *augur, magus & incantator*.

7. *Divinationis pretium*] Hebr. *divinationes in manu eorum*. Quod quidam sic exponunt, דמי קסמים *pretium divinationum*: alii verò interpretantur כלי הקסם *instrumenta necessaria pro divinatione*. Nam insimulant quidam Hebræorum, Bileam fuisse artificem sine instrumentis.

11. *Ei*] Capitur hîc לי pro בעבורי *propter me*.

13. *Permittere*] Est hîc לתתי infinitivus Bachlam cum affixo, deficiente utràque extremitate.

17. *Maledic*] Utitur Balac duplici *maledicendi* verbo, scilicet ארר, quod *leviter maledicere*, & נקב, quod *blasphemare & omnino devovere* sign.

22. *Iratus est quòd abiret*] Cur iratus est cùm jusserit eum abire? Respondent Hebræi, Quòd abierit animo nocendi; sicut infrà dicitur, *Ego adversarius veni, quòd tu perverteres iter tuum coram me*.

24. *In semita*] Est משעול *semita angusta quæ vestigio fit pedis humani*, à שעל, quod *pugillum manûs & vestigium pedis* sign.

25. *Artata est ad parietem*] Potest etiam sic verti, *collisa est ad parietem*, seipsam scilicet primò offendens, & deinde dominum insidentem.

30. *Quandiu fuisti*] Scilicet *vates*; vel, *quandiu fuisti me utens*.

32. *Perversum iter*] Exponit K. verbum ירט per שטה. Pervertit autem Bileam iter suum, cùm contra jussionem Domini festinaret maledicere populo.

39. *In civitatem platearum*] h. e. secundùm R.S. *in civitatem populosissimam*. Onk. verò interpretatur מחוווהי *in civitatem quæ erat in finibus imperii sui*.

FAGIUS.

5. *IN Pethor Syriæ*, &c.] Textus Hebraicus tantùm habet, *in Pethor quæ est juxta fluvium*, &c. Noster autem Paraphrastes expressit regionem in qua urbs Pethor erat, simulatque nomen fluvii *Euphratis* ad quem sita erat. Author Vulg. translationis Latinæ hanc vocem appellativè reddidit pro *hariolo*: Sic enim legit, *Misit ergò nuncios ad Balaam filium Beor ariolum*, &c. hinc fortè motus quòd פתר *Pathar* verbum Hebræis *interpretari & ænigmata solvere* sign. Sed audiamus quæ Steuchus in hunc locum annotavit. Verba ejus sunt hæc; פתורה *Pethorah*] *Quod nomen potest quidem duci à verbo* פתר *Pathar*, i. *Exposuit, Interpretatus est, Ænigma solvit*; *ut is Balaham habitus eo tempore quasi somniorum interpres sit, & ænigmatum explicator: Ad quem Reges undique darent literas, & in omnibus obscurissimis rebus eum interrogarent. Potest, inquam, hoc eo nomine significari. Potest etiam esse nomen loci, ubi habitatio & nativitas Balaham esset: sicut sentit R.S. & Lxx interpretes, qui non transtulerunt* BALAHAM HARIOLUM, *sed vocem ipsam Hebraicam, tanquam peculiarem aliquem locum significaret, reliquerunt*, ἀπέστειλε πρὸς Βαλαὰμ υἱὸν Βεὼρ Φαθουρά, i. *Misit legatos ad Balaham filium Beor, Phatura. Ecce vocem Hebraicam* PETHRA, *quæ Conjecturam aut Conjectorem sign. aut locus est, non sunt interpretati. Possumus itaque utrumque tueri. Hunc Balaham Chaldæum fuisse scripturæ ostendunt, atque indè evocatum ut filiis Israel malediceret. Describitur enim ejus locus & regio, quæ prope esset posita Euphratem & Mesopotamiam atque Chaldæam. Fuit autem is propheta eo modo quo & Mercurius Trismegistus apud Ægyptios, & Sibylla apud alias nationes: Qui tametsi pleraque vera cecinerint, idololatræ tamen & dæmonum cultores fuerunt: qualis & Zoroastres apud Persas, & Orpheus apud Græcos, apud Hyperboreos Abaris, & Zamolsis apud Getas; quanquam de his non ità constat sicut de Mercurio & Sibyllis. Reliquos in totum abjiciendos arbitror. Quæ apud nos à Prophetis tradita sunt, inveniuntur illa quidem in omnium gentium literis, sed alio quodam modo, ut alia penitus esse videantur. Depravata enim ab idololatris est veritas, & ad suas superstitiones accommodata. Quocirca cavendum est nè quæ illorum non sunt, nostra non faciamus, aut eorum superstitionibus nostram religionem commaculemus.* Hæc ille. ¶ *Ecce operuit terram ità ut radii solis*, &c.] Sensum expressimus, secuti Compl. qui sic quoque ex Chaldæo vertit. Ad verbum est, *Ecce operuit oculum solis terræ*, &c.

7. *Et pretium divinationis*, &c.] Ad literam est, *Et divinationes in manibus eorum*. Quod quidam sic exponunt, דמי קסמים, *Et pretium*, sive *pecunia, divinationis*. Alii verò interpretantur כלי הקסם, i. *instrumenta necessaria pro divinatione*. Nam insimulant quidam Hebræorum illum fuisse artificem sine instrumentis. R.D.K. in lib. Rad. hunc locum ità explicat, וקסמים בידם ופירושו ודמי קסמים או פירושו מיני קסמים או מדה שצריכין אליו מעניני הקסמים, *Et divinationes in manibus eorum*] *Sensus est, Et pretium divinationum*; *Vel, species sive genera divinationum*; *Vel, ea quibus opus habebant ad eum, quæ pertinebant ad divinationes*. A.E. simpliciter accipit pro divinatoribus quos secum habuerint, quò minùs ipsos fallere possit, si fortè vel tempus vel diem vel horam aut aliquid tale prætendere vellet, quasi modò non esset opportunum uti divinationibus; ut diversum illi ostenderent per suos divinatores quos secum adduxerant, atque ità cassa facerent ejus

verba.

verba. Scribit quoque hunc in locum Steuchus ad hunc modum, *Quo incantationis aut divinationis genere usus sit Balaham perspectum est, insomniis scilicet, cùm noctu accubaret; ut ex isto loco clarum sit. De alio verò Divinationis genere nihil scribitur. Deinde, quæ verisimilitudo est ut illi homines afferrent secum incantationes? Nonne apud magum potiùs esse debuerant, non apud illos? Quid opus habere eorum incantationibus ille, i. his rebus quibus incantabant, poterat? Non est igitur verisimile aliquid ejusmodi allatum esse ab illis, sed per* INCANTATIONES *hoc loco intelligimus aut pretium ipsum, aut id quod erat incantandum, i. rationem atque ordinem quo uti deberet super populum maledicendum. Prima sententia à Lxx interpretibus profecta est, qui locum hunc ità reddiderunt,* καὶ τὰ μαντεῖα αὐτῶν ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν, i. ET VATICINIA IPSORUM *aut* DIVINACULA *(ut habebat antiqua Latinorum editio)* IN MANIBUS EORUM. Hactenus ille.

17. *Honorando honorabo te valde*] i. Cumulabo te maximis muneribus, dabo tibi ampliſſimas opes. Id ſibi vult Hebraiſmus, *honorare*, vel *glorificare, aliquem.*

22. *Et iratus eſt furor Domini*, &c.] Sed cur iraſcitur Dominus, cùm juſſerit eum abire? Reſpondent Hebræi, Quòd abierit animo nocendi: ſicut infrà dicitur, *Ego adverſarius veni, eò quòd tu vis abire in viam quæ contra me eſt.*

39. *Venerunt in civitatem provinciæ ejus*] Heb. *In civitatem platearum:* h. e. Ut exponit R. S. *in civitatem populoſiſſimam:* Cujus ſcilicet plateæ viris ac mulieribus ac pueris erant refertæ: ut Rex id oſtenderet Bileam, ac diceret, Obſecro ut miſereàris hanc miſerorum multitudinem, quibus gladius & cædes jam impendet. Alii tamen voce Hebraica חוצות *Huzoth* proprium nomen faciunt. Clarum eſt quid noſter Paraph. ſuâ verſione velit. Quia enim חוץ *Huz* Hebræis etiam *extra* ſign. ille per קרית חוצות *Kerijath huzoth* civitatem quæ in extremis finibus imperii Balac erat intellexit.

41. *Ad excelſa Dei ſui*] Ad literam eſt, *ad excelſa timoris ſui.* Deum autem *timorem* ſæpe vocat Chaldaiſmus, quòd ſolus timendus ſit; quod & in aliis locis annotavimus. Heb. *Ad excelſa Baal. Excelſa* autem vocat Scriptura locos eminentes & nemoroſos quos diis ſuis conſecrabant, & ibi lætabantur cum ſumma corporis ignominia.

VATABLUS.

1. *JArden Jercho*, הירדן יריחו] i. Qui labitur circa Jericho, vel, non procul à Jericho fluit.

2. *Balac*, בלק] Sextam hujus libri ſectionem incipiunt Hebræi ab hoc verſu, inſcribentes eam ab hac ſecunda hujus verſûs dictione, בלק.

3. *Propter populum*, מפני העם] Ad verb. *à facie populi.* Sic mox.

4. *Ablambent*, ילחכו הקהל] i. Lambendo abradent, ſive quaſi lambendo abſument univerſas regiones nobis finitimas.

5. In *Pethor quæ* erat *juxta flumen*, פתורה אשר על הנהר] Chaldæus paraph. expreſſit ubinam eſſet Pethor, & quo nomine vocaretur fluvius, dicens, *In Pethor Syriæ, quæ eſt ad Euphratem.* Nomen fuiſſe loci, magni nominis apud Hebræos vir ſcribit, atque etiam Lxx interpretes, qui verterunt, *Miſit legatos ad Balac filium Beor, Phatura.* Quidam verterunt tanquam appellativum, *filium Beor hariolum:* quòd פתר Hebræis ſignificet *exponere, interpretari, & ænigmata ſolvere.* Is autem Balaam eo tempore habitus eſt tanquam ſomniorum interpres & ænigmatum explicator, ad quem Reges undique dabant literas, & illum in omnibus obſcuriſſimis rebus interrogabant. ¶ *Filiorum populi ſui*, בני עמו] i. Popularium ſuorum, h. e. in propria patria ipſius Balaam. Quidam repetentes præcedens verbum vertunt, *in terra filiorum populi ſui.* ¶ *Contra me*, ממולי] *E regione mei*, q. d. Non procul à me, mihi imminet.

6. *Mihi*, לי] i. In gratiam meam. ¶ *Fortè potero*, אולי אוכל] Sub. *prevalere ei, ſi maledixeris ei.* ¶ *E terra*, מן הארץ] i. E regione mea in qua nunc eſt.

7. *Et divinationum*, &c. וקסמים בידם] Doctus inter Hebræos ſic locum iſtum exponit, *Et divinationes in manibus eorum. Senſus eſt, Et pretium divinationum; vel ſpecies, ſive genera divinationum; aut ea quibus opus habebat ad divinationes.* Ex doctioribus Hebræorum alter ſimpliciter accipit pro divinatoribus quos ſecum habebant, nè ipſos fallere poſſet, ſi fortè vel tempus, vel diem, vel horam, aut aliquid tale prætendere vellet, quaſi modò non eſſet opportunum uti divinationibus, ut contrarium illi oſtenderent per ſuos divinatores quos ſecum adduxerant, atque ità caſſa facerent ejus verba. Alius quidam ſic in hunc locum ſcribit, *Quo incantationis genere uſus ſit Balaam, perſpectum eſt, inſomniis ſcilicet, cùm noctu accubaret, ut ex iſto loco clarum fit: De alio verò divinationis genere nihil ſcribitur. Deinde, quæ veriſimilitudo eſt ut illi homines afferrent ſecum incantationes? nónne apud magum potiùs eſſe debuerant, non apud illos? quid opus habere poterat eorum incantationibus ille, i. his rebus quibus incantabant? Non eſt igitur credibile aliquid ejuſmodi allatum eſſe ab illis: Sed per Incantationes hoc loco intelligimus aut pretium ipſum, aut id quod erat incantandum, i. rationem atque ordinem quo uti deberet ad populum maledicendum.*

8. *Et reddam vobis reſponſum*, והשבותי אתכם דבר] Ad verb. *Et referam vobis ſermonem.* Hic nomen *Jehovæ* interponit, ut imponat legatis ipſis.

9. *Deus*, אלהים] i. Angelus.

11. *Mihi*, לי] i. In gratiam meam, ut v. 6.

15. *Rurſus ergò miſit Balac*, ויוסף עוד בלק שלוח] Ad verb. *Et addidit ultrà Balac mittere.*

16. *Noli quæſo prohibere teipſum nè venias*, אל נא תמנע מהלוך] i. Nè cauſeris quidpiam quò minùs venias ad me.

17. *Honorando honorabo te*, כבד אכבדך] Hebraiſmus, cumulabo te innumeris beneficiis.

20. *Veruntamen*, ואך] Hic ו redundat. Alii, *ità ut duntaxat*, &c. Vide v. 35. eandem ſententiam, verbis paululum aliis.

22. *Iratus verò eſt furor*, ויחר אף] Hebraiſmus, pro *Vehementer iratus eſt.* ¶ *In adverſarium illi*, לשטן לו] *Ut illi adverſaretur.* ¶ *Pueri ejus*, נעריו] i. Famuli, ſive miniſtri, q. d. ſequentibus duobus miniſtris.

23. *Declinavit illa*, ותט האתון] Ad verb. *declinavit aſina*, anteced. pro relat. ¶ *Et ivit in agrum*, ותלך בשרה] i. Conceſſit in agrum, conjecit ſe in agrum propinquum itineri.

24. *Vinearum*, הכרמים] i. Quæ erat in vineis ipſis.

25. *Coartavit ſeſe*, ותלחץ] *Junxit ſeſe, attrivit ſeſe*, ut ſcilicet recederet ab Angelo. Idem verbum mox ſequitur, *Et coartavit pedem, alliſit*, vel *attrivit.* ¶ *Addidit percutere eam*, ויוסף להכותה] Hebraiſmus, iterum percuſſit eam. Sic ſeq. verſu.

30. *Ex quo eſſe cœpiſti*, מעודך] Ad verb. *A tempore tuo.* Quidam exponunt, *ex quo equitare cœpiſti me*, q. d. jamdudum. Chaldæus paraph. habet ut vertit noſter interpres. ¶ *Solita ſum*, ההסכן הסכנתי] Ad verb. *Conſueſcendo conſuevi.*

31. *Et detexit*, ויגל] *Et revelavit.* Oculi enim ejus quaſi velati tenebantur. ¶ *Tum demiſſo capite*, &c. ויקוד וישתחו] Ad verb. *Et inclinavit ſe atque incurvavit*, reverentiæ ſcilicet & honoris gratiâ.

32. Tibi] Subauditum pronomen ex v. 22. ¶ *Declinavit*, ירט] Sub. *cor tuum*, à via recta me ſpectante: nam adductus mercede egreſſus es cum illis. Chaldæus paraph. *Quia manifeſtum eſt coram me quòd tu vis ire in viam quæ eſt contra me.*

33. *Declinavitque ante me*, ותט לפני] i. Declinavit à via trita, & ſtetit ante me, ab agro in quem declinarat, me ſpectans. ¶ *Quòd ſi non*, &c. אולי נטתה] Doctus inter Hebræos exponit, *forſitan declinavit a facie mea: quia nunc etiam te interfeciſſem*, &c. i. Etiam te inter-

interfeciſſem, ſicut interfeci eàm: & ſi illa non declinaſſet, te interfeciſſem, & illam ſervaſſem vivam. ¶ *Et ipſam vivam reſervaſſem,* ואותה החייתי] Ad verb. *Et ipſam viviſicaſſem:* hinc colligitur, aſinam mortuam fuiſſe poſtquam locuta eſt.

34. *Si malum eſt in oculis tuis,* אם רע בעיניך] Hebraiſmus, ſi diſpliceat tibi. ¶ *Mihi,* לי] i. In domum meam.

35. *Veruntamen,* ואפס] Eadem ſententia quæ v. 20. verbis paululùm mutatis. Quidam vertunt, *tantummodo verbum,* &c. Vel, *non niſi verbum.*

36. Quæ eſt *in extremo finium,* אשר בקצה הגבול] *Quæ* [ſcilicet Arnon] *eſt in extremis finibus.*

37. *An verè,* &c. הֲאוֹמְנָם לֹא אוּכַל כַּבֶּדְךָ] q. d. Putáſne me non poſſe te afficere multis honoribus ac muneribus?

38. *Ecce,* הנה] i. Ego quidem. ¶ *Nunquid omnino potero,* היכול אוכל] Ad verb. *Nunquid poſſendo potero,* ſi Latinè diceretur, q. d. Nunquid etiamſi coner totis viribus meis, aliquid loqui potero à me, & pro deſiderio tuo, niſi Deus dederit? ¶ *Quod poſuerit Deus in ore meo,* אשר ישים אלהים בפי] Hebraiſmus, quod ſuggeſſerit.

39. *Huſoth,* חוצות] Quidam veluti appellativum vertunt *platearum.* Nam id ſignificat *Huſoth,* unde magni nominis apud Hebræos vir exponit *civitatem populoſiſſimam,* cujus ſcilicet plateæ viris, mulieribus ac pueris erant refertæ: ut Rex id oſtenderet ipſi Balaam: acſi diceret, Obſecro miſerearis hujus miſeræ multitudinis, cui gladius & cædes impendet.

41. *In excelſa,* במות] Sic vocat Scriptura locos eminentes & nemoroſos, quos diis ſuis conſecrabant idololatræ, & ibi lætabantur cum ſumma corporis ignominia. ¶ *Extremum,* קצה] Ad verb. *extremitatem,* i. extremam partem populi Iſraelitici.

CASTALIO.

7. *Adianitarum Senatores*] Quos ſc. ipſi Madianitæ mittebant ad Balaamo perſuadendum, & Balaco gratificarentur.

22. *Quo ejus itinere irato Deo*] Dei mens erat ut Balaamus Hebræis bene ominaretur; itaque hoc animo eum ire juſſerat: at Balaamus ſperabat ſe illis imprecaturum eſſe, quemadmodum poſtea ſatis oſtendit: Hoc animo ſuſceptum iter Deo diſplicebat.

30. *Nunquid tale ſum tibi facere ſolita?*] Cùm hoc præter conſuetudinem faciam, debes exiſtimare graviorem aliquam ſubeſſe cauſam, eámque potiùs veſtigare quàm me injuriâ verberare.

32. *Iſtud iter ſuſceptum eſt contra meam ſententiam*] Ità interpretatur Joſephus, τὴν ὁδὸν παρὰ γνώμην τὴν Θεῷ γενομένην.

CLARIUS.

5. *Juxta fluvium*] Nempe Euphratem, juxta quem habitavit Balaam, nominatiſſimus in toto orbe terrarum in arte divinandi.

32. *Iratus eſt Deus quòd iret*] Cur iratus eſt, cùm juſſerit eum abire? Reſpondent Hebræi, quòd abierit animo nocendi, ſicut infrà dicitur, *Ego adverſarius veni, quia perverſa eſt via tua.*

33. *Niſi aſina declinaſſet*] Mirus loquendi modus. Aſcribit enim declinationi aſinæ quòd non fuerit occiſus Balaam. Quid ergò aliud dicere vult quàm indicare aſinam fuiſſe illo prudentiorem? q. d. Declinavit illa utriuſque veſtrûm cædem, tu verò nondum intelligis quantum tibi periculi immineat ex hoc ſcelere. Multum refert obſervare dicendi modos.

DRUSIUS.

3. *Ad ſenes Madian*] Madianitæ enim erant vicini & federati ejus. Sic alibi, *Qui percutit Madian in agro Moab.* Nam venerant Madianitæ ſuppetias lauri Moabitis, quos percuſſit Hadad filius Badad.

5. *Qui habitabat ſuper flumen terræ filiorum Ammon*] Verba ſunt interp. noſtri quem Vulgatum vocitant, quæ iis enarranda relinquo qui ejus textum pro authentico habent. Ego ſcio in fonte haberi, *terra filiorum populi ſui,* i. populariùm ſuorum. Error legentis *Ammon* pro *Ammo,* quod ſonat *populi ſui,* λαοῦ αὐτοῦ, quomodo Seres Lxx. Nec aliter cæteri tranſlatores. Quis ergò hîc dicit textum Ebræum ex Latino corrigendum eſſe? Quis niſi malè ſanum caput? Nam ipſa res clamat lectionem Ebræam ſinceram eſſe, quam omnes interpretes præter noſtrum ſecuti ſunt. Illud autem *ſuper flumen* debet exponi *ſecus* aut *juxta flumen:* quod de Euphrate interpretantur. Nam Euphrates abſolutè *flumen* vocatur. Pronomen autem quod in עמו referri debet, meo judicio, ad Balaamum, cujus populares erant Meſopotameni habitantes ad Euphratem. Nam indè oriundus erat. Sunt tamen qui malunt referre ad Balac, in queis R. S. cujus judicium qui ſequetur, leget, *in terra filiorum populi ejus.* Nam ait Balac ex illa terra fuiſſe; & Balaamum prophetaſſe quòd aliquando regnaturus eſſet in Moab. Logi. Nam qui hoc dicit ſine teſte, ſine exemplo, non plus fidei habet apud me quàm qui negat. Cæterùm terra illa plena erat divinis, quam *Orientis* nomine ſignificat Propheta cùm ait, *Pleni quàm Oriens, & præſtigiatores ut Philiſthæi.* Locus eſt in Jeſaia, niſi fallor.

6. *Potero percutere illum*] Hiſcuni, *prævalebo, percutiemus eum: ego videlicet bello, tu linguâ maledicendo eum. Percutere* autem *de lingua* dicitur Jer. 18. 18. *Venite, percutiamus eum linguâ.* Quòd autem verbum ſingulare & aliud plurale ſimul legantur, ei ſimile Cant. 1. 4. *Trahe me, poſt te curremus.*

7. *Et abierunt ſenes Moab & ſenes Madian*] Thargum Jeroſol. *ſapientes Moab & ſapientes Madian.* Nam etiam artem divinandi callebant. Hoc ſignificat cùm ait, *& divinationes in manu eorum.* Sic acceperim v. 4. *Et dixit Moab ad ſenes Madian.* Videtur tunc reſp. eorum à Senibus gubernata fuiſſe; qui & *principes Madian.* Gerundenſis opinatur Regnum illis ademptum fuiſſe à Sehone Amorræo, cùm eos debellaſſet: ſed hoc incertum. Ut ut ſit, aliquando Reges fuerunt in Madian: unde *Reges Madian.* Quod nomen latiſſimè patet in Oriente. Nam etiam duces ſuos *Reges* appellant. Erat autem inſigne Regni diadema ſive corona. Eâ ademptâ Regnum adimitur. Porrò *ſenes* dici qui ſapientes ſunt teſtantur uno ore Doctores Ebræi. Pſal. 105. 22. *Senes ejus.* Ad hunc locum R. D. *Sapientes ſenum nomine appellantur, licèt ſint juvenes, propterea quòd ſapientia in ſenibus plurimùm invenitur, juxta illud, In decrepitis ſapientia.* Ebraicè ישישים, quos Græci ἐγκαταγέροντας appellant, & eſt ultimæ ſenectutis vocabulum. In lib. Aboth 67. 1. *Non eſt ſenex niſi qui comparavit ſapientiam.* Ibidem זקן בחכמה *ſenex ſapientiâ,* & זקן בשנים *ſenex annis.* Liber Præceptorum 291. 2. *Non eſt ſenex niſi ſapiens.* R. Joſæ Galilæus, *Non eſt ſenex niſi qui comparavit ſapientiam.* Ibid. *Non eſt ſenex niſi ſenex qui eſt diſcipulus ſapientum.* Alioqui *ſenex* non vocatur niſi poſt annum ſexageſimum, quando videlicet exactæ ſunt tres ætates, Pueritia, Juventus, & Virilis ætas. ¶ *Divinationes*] Libri divinationum: & ſic interpretatur Jeroſ. ואנרין חתימין *literæ ſubſignatæ à Rege* אגרות חתומות. Simile, *In dextera ejus erat divinatio.* Aliter, *merces quæ divinis dari ſolet erat in manu ipſorum.* Sic, *non exigent divinationis pretium in Jeruſalem.* Vide ſi placet. ¶ Locus hîc trifariàm exponitur: Uno modo ut per *divinationes* intelligantur *inſtrumenta divinationum, quæ curioſitas humana,* inquit Nicolaus, *adinvenerat.* Sed quorſum ad divinum inſtrumenta divinandi? Semper enim illis inſtructi ſunt. Præterea non legimus eum uſum fuiſſe ullis inſtrumentis. Nam ſi Hiero. credendum, initio propheta erat Dei; poſtea, cùm ſe muneribus corrumpi pateretur, *divini* nomen meruit: Nam ità vocatur in libro Joſuæ. Igitur alii exponunt quòd hanc divinationem ſecum attulerint ſenes Madian, Si venerit nobiſcum ſtatim, eſt quòd bene ſperemus; ſin, nihil proderit nobis ejus divinatio.

Et

Et hoc longè petitum. Optima expositio, *divinationes*, i. *præmia divinationum*: sic enim certè interpres noster, *habentes divinationis pretium in manibus.* An eo sensu Græci dixerunt τὰ μαντῖα, disquirendum aliis relinquo. Sic *Euangelium* sign. & lætum nuntium, & præmium quod datur lætanti, sive mercedem allati jocundi nuntii. Cicero *Euangelia* vocat numero plur. Ad Att. lib. 2. *O suaves duas epistolas, quibus euangelia deberi fateor.* Juvant nos ità hunc locum enarrantes duo paraphrastæ Chaldæi. Primùm Jonathan, qui vertit, *fructus divinationum signati erant in manibus eorum*; deinde Jerosol. in quo, *mercedes signatæ* (obsignatæ) *erant in manibus eorum.* Turbat nonnihil Abenezra ità scribens, *Dicit R. Samuel Hannagid Hispanus, sensum esse* דמי הקסמים pretia divinationum, *qui demonstrationem petit ex illo*, in manu eorum. *Sed nihil dicit. Nam accipi debet ut sonat. Liber autem qui scribit quòd miserit ad divinum divinos similes ei, nè in mora esset dicendo, Non sum nactus diem lectum aut horam lectam ad eundum aut maledicendum. Nam ipsi erant viri ejusdem artificii. Porrò quod dico firmamentum accipit ex illo Ezec.* 21. 27. [*In dextera ejus erat divinatio.*] Hucusque Abenezra.

15. *Principes multos*] Vel, *plures*, i. πλείους. Sic Hiero. & Lxx. Sed vide num melius sit, *principes magnos*, i. גדולים. Nam est רבים in fonte. Sic רב ביתו, & alibi רבי מלך בבל *magnates regis Babel. Civitas regis* רב *magni*, i. Davidis ut alibi קריית חנרה דוד.

22. Inter *satanam* & *diabolum* hoc interest, si quid interest, quòd *satanas* Adversarium notat, *diabolus* verò Calumniatorem aut Obtrectatorem. Simul ista nomina leguntur Apoc. 12. 9. ὁ καλούμενος διάβολος καὶ σατανᾶς, *diabolus* à *calumniando*, *satanas* ab *adversando.* Nam quicunque alicui adversatur *Satanas* dicitur: unde illud, *Vade post me, Satana.* Sic hoc loco, *Stetit Angelus* DOMINI *in via* לשטן לו, i. verbum è verbo, *in adversarium ei.* Vult dicere, *ut ei adversaretur*: quod Græci reddunt διαβαλεῖν αὐτὸν, & Latini ex Græco, *differre illum.* Puto sensum eundem esse qui est in Ebræo. Nam *calumniari* aut *obtrectare* huic loco non quadrat. Notatum in nonnullis cod. esse εἰς διαβάλλειν, & apud Augustinum διαβάλλειν. Similiter v. 32. *ego egressus sum* לשטן, Lxx εἰς διαβολὴν σου, *in dilationem tuam.* Sed vide num melius sit, *ut tibi adversarius essem.* Nam id sonant Ebræa, quæ Onc. interpretatur לסטן *in adversarium*, & למסטן *ad adversandum*; Jon. למשטן, per S, Sin, quod vocant. ¶ *Et duo pueri cum eo*] Jon. ità elucidat, *& duo juvenes ejus Jannes & Jamres cum eo.* R. S. *Hinc est*, inquit, *quòd homo qui est in aliqua æstimatione, deducit secum duos viros ad ministrandum ei: Redeunt & ministrant sibi mutuò.*

31. De Balaam Eucherius in Gen. pag. 102. *Secundus natus est de Melcha Buz, ex cujus genere fuit Balaam ille divinus, ut Ebræi tradunt, qui in libro Job dicitur Eliu, primùm vir sanctus & propheta Dei, postea per inobedientiam & desiderium munerum, dum Israel maledicere cupit, divino vocabulo privatur.* Sic ille, sed in Hiero. de Quæst. Ebraicis, unde hæc descripsit, *divini vocabulo nuncupatur.* Quæ lectio in omnes partes melior est. Nam ità vocatur Jos. 13. 22. Prophetam autem fuisse alii negant, alii affirmant. Inter eos qui negant est Moses Gerundensis usus argumento sumpto ex hoc versu, ubi, *Patefecit* DOMINUS *oculos Balaem, qui vidit Angelum* DOMINI *stantem in via*, &c. *Nam hoc non accidit unquam*, inquit, *prophetis, sed aliis, ut puero Elisæi, & Hagar Ægyptiæ.* Vide, si placet, Mosen illum, fol. 262. pag. 2. in Mosen. Num. 24. 2. *fuit super eum spiritus Dei.* In Medras, *Conjunctus fuit Balaam Sp. sancto: sed postquam associatus est Balaco, ascendit ab eo Sp. sanctus, & rediit ut esset divinus, sicut initio. Ideo clamavit, Altus fui, & descendere fecit me Balac.* Gerundensis citat 262. 2. Num. 24. 4. *Occurrit Deus Balaamo*] *Hoc dici solet de eo qui non venit ad gradum prophetiæ. Sic, venit Deus ad Balaam, ad Abimelech, ad Laban.* Vide Gerundensem 263. 1. Ex iis qui affirmant, est Manahem Ricinensis fol. 185. col. 2. *Dixerunt Doctores nostri libro qui Siphre vocatur, Non surrexit propheta adhuc in Israel sicut Moses, sed in nationibus mundi surrexit. Et quis ille est? Balaam. Sed est differentia magna inter prophetiam Mosis & prophetiam Balaam.* Vide sequentia. Sanhedrin cap. Helec, *Dicit R. Jochanan, Balaam initio fuit propheta, postea factus est divinus.* Thanhuma 79. 2. *Initio erat interpres somniorum, postea factus est divinus, deinde rediit ad Sp. sanctum.* Hoc verum non videtur. Nam cùm occisus fuit vocatur *divinus. Occisus autem fuit in Madian*, Phesictha 62. 2. *à Phinees latrone*, lib. Aboth 65. 2. ubi & ejus mores describuntur. Damnatum esse unà cum Doeg, Giezi & Achitophel asserit Thanhuma sive Jelammedenu. Sed hoc novit ille qui omnia. In Aggadoth Helec vocatur *Balaam* חגירא *claudus.* Ibidem notatum à Phinees latrone interfectum fuisse anno ætatis suæ 33.

IDEM.

1. בְּעֻבוֹת מוֹאָב. Th. ἐπὶ δυσμῶν Μωάβ, *ad occasum Moab*] Vel, *in occasu.* Vult dicere, in parte Occidua regionis Moab. Δυσμὴ, *occasus, obitus solis*, ut μικρὸν σοὶ ἥλιε δυσμῶν, *paulò ante solis occasum.* Infrà 26. 3. Sym. *in campestribus Moab*: quod Hieron. retinuit.

GROTIUS.

5. *Aiolum*] Nomen proprium faciunt Lxx, Φαθουρά, quæ Eusebio Φεθαιρά, ut sit nomen patriæ Balaami, adsita Euphrati, quod jam *flumen* vocabit κατ' ἐξοχήν. Id ità esse evincit quod infrà est 23. 7. Videtur autem is locus Syriæ nomen habuisse indè quòd sedes esset eorum qui se ἐνθεσπρίτας profitebantur. Vide Gen. 40. 5, 8, 12, 18.

7. *Perrexerúntque seniores Moab & majores natu Madian*] Populi inter se semper inimici odio Israelitarum conspirant. Simile vide Luc. 23. 12. ¶ *Habentes divinationis pretium in manibus*] Heb. *divinationes*, i. omnem apparatum qui vati necessarius putabatur, nempe sedem & sortes. Vide Euripidem in Phœnissis de Tiresia.

12. *Dixitque Deus*] Per Angelum, infrà 22, 31. Notatum id Maimonidæ Duce dubitantium 2. 41.

22. *Stetítque Angelus Domini in via*] Hæc omnia Maimonides facta putat in visione: ut Gen. 32. 24. Jos. 5. 13, 14. Neque tamen similium portentorum desunt historiæ. Agnus locutus Bocchoride in Ægypto regnante apud Eusebium. Bos locutus apud Livium sæpe, & apud Eusebium. Meminere & Plinius, Polybius, Plutarchus.

27. *Cúmque vidisset asina stantem Angelum, considit sub pedibus sedentis*] Hinc sumpsere Pythagorici, Non pergendum in via ubi asinus procubuerit. Meminit Hermippus, & ex Hermippo Josephus. Sensus allegoricus est, Non tentanda ea quæ supra nostras sunt vires. Id aliter dicitur, μὴ θεὸς κέντρα λακτίζειν· quod proverbium Æschylo & Euripidi, & postea multis tritum, Christus ad Saulum usurpat Act. 9. 5.

31. *Adoravítque eum pronus in terram*] Heb. ויקד וישתחו, i. capite primùm inclinato, deinde & toto corpore, reverentiæ signum ipsi exhibuit.

38. *Nisi quod Deus posuerit in ore meo*] Angeli ministerio, ut suprà; sic & 23. 5.

CAP. XXIII.

MUNSTERUS.

3. *Solus*] Onk. dictionem שפי exponit pro יחידי *solus.* K. verò interpretatur גבוה *locum excelsum.* R. Jehuda exponit נשבר *mœrore affectum.* Autor Fasciculi myrrhæ exponit ושקט שפוי *leniter incedentem & qui aliquid explorare cupit.*

7. *De Syria*] q.d. Non prosperaberis in hoc negotio, cùm Dominus Jacob benedixerit in Syria apud Laban: Et quomodo potero ei maledicere & illum abominari quem Deus summo amplexus est favore? Ponit autem in benedictione

dictione illa quinque propter quæ populus Iſraeliticus inexpugnabilis fuit. Primum & principale eſt, quia Deus noluit eum per infideles expugnari: unde dicit, *Quomodo maledicam cui Deus benedixit?* Secundum eſt ſoliditas loci, quæ populum & urbem inexpugnabilem facit: Unde ait, *De vertice ſaxorum videbo eum*, h. e. in loco ſolido conſtitutum. Tertium eſt, quando populus ſolus & à vicinis hoſtibus remotus habitat: Unde ait, *Solus habitabit, & inter gentes non reputabitur.* Quartum eſt multitudo populi, unde dicit, *Quis numerare poterit pulverem Jacob?* Quintum eſt fortitudo populi: Non enim vis in multitudine ſed in fortitudine eſt ſita, id quod ex Darii & Alexandri conflictu dignoſci poteſt. Unde dicit, *Et numerum quartæ partis Iſrael.* Vix, inquit, quarta pars de Iſrael ad arma eſt apta.

9. *Et inter gentes non computabitur*] Onk. *non abolebuntur in populis.*

10. *Et numerum quartæ partis*] K. dicit מספר capiendum pro infinitivo לספור, ut ſit ſenſus, Quis vel quartam ejus partem dinumerare poterit?

14. *In cacumen collis*] Capiunt Hebræi dictionem פסגה ſubſtantivè pro גבעה *colle.* Tranſlator noſter perpetuò accepit eam pro proprio nomine montis.

19. *Ut mentiatur*] Homo ex quatuor cauſis ſolet promiſſum negare; 1. Quando fallaciter aliquid promittit & mentitur. 2. Quando ipſum promiſſi pœnitet, 3. Quando offenditur ab illo cui aliquid promiſit. 4. Quando non eſt in ſua poteſtate ut promiſſum ſolvat. Hæc à Deo longiſſimè abſunt: 1. Quia non mentitur, ut homo. 2. Non pœnitet, ut filius hominis. 3. Quod dicit, facit; & quod ille benedixit nemo poterit maledicere. Et licèt fuerit *vanitas* & *labor*, h. e. idolorum cultura, in quibuſdam Iſraelitis, ipſe tamen non illa, ſed ſuam promiſſionem aſpicit. 4. Habet fortitudinem ut *unicornis*; ideo quod promittit reddit.

20. *Ut benedicerem accepi*] Scilicet verba Dei, qui per me loquitur. Alii ſic reddunt, *Ecce accepi benedictionem: quod ipſe benedixit, hoc ego non revocabo.*

21. *Societas regis*] Quidam Hebræorum exponunt *clangorem*: ut ſit ſenſus, Magnificentia & majeſtas ſeu jubilus Dei eſt inter eos, ſicut Onk. vertit.

23. *Non eſt augurium in Jacob*, &c.] Hunc habet ſenſum, Licèt Jacob ex Ægypto aſcenderit, quæ plena eſt auguriis & divinationibus, hæc tamen non ſunt in Jacob: ſed iſto tempore dicitur eis à Prophetis quid Dominus operetur, & in futuro operaturus ſit. Conſurget præterea populus ille, & ut leo animoſus feretur in prædam hoſtium ſuorum, &c.

FAGIUS.

3. *Abitque ſolus*] Vox Hebraica, quæ ibi ponitur, שפי *Schæphi* diverſo modo ab Hebræis exponitur. Quidam exponunt per נשבר *contrito & mœrenti animo eſſe*; quam lectionem habet & Thargum Hieroſol. ואזל בלעם בלב שפי, *& abiit Bileam corde triſti.* Alii pro *leviter incedere*, & pro *eo qui cupit aliquid explorare.* K. in Rad. pro *loco excelſo* exponit; quæ lectio multis videtur probabilior eſſe.

5. *Et poſuit Dominus verbum in ore Bileam*] *Ponere verbum in ore alicujus.* Hebraiſmus eſt, pro Suggerere illi quod loquatur & reſpondeat.

7. *Et aſſumens parabolam ſuam*, &c.] i. Cœpit more prophetarum dicere. Vel, Exorſus eſt ſermonem propheticum. Quia enim in prophetiis ſunt parabolæ, ideo *parabola* accipitur pro *ſermone prophetico.* Hæc confirmat & Paraphraſis Hieroſol. quæ legit, ונטל במתל נבויתיה *Et aſſumens in parabola prophetiam ſuam.* ¶ *De Syria adduxit me Balac*, &c.] Quia Dominus benedixerat Jacob apud Laban, ideo putant Bileam eductum à Balac extra Syriam, quò maledictio ejus magis locum haberet, quam minùs efficacem judicabat ſi in eo fieret loco ubi antea filii Iſrael in patre ſuo Jacob benedictionem acceperant. Verùm Bileam innuit ſe non poſſe maledicere ei cui Deus benedixerit. Porrò Hebræi dicunt quinque hæc commemorari in benedictione Bileam propter quæ populus Iſraeliticus inexpugnabilis fuit. Primum & principale eſt, quia Deus noluit eum per infideles expugnari: unde dicit, *Quomodo maledicam cui Deus benedixit?* Secundum eſt ſoliditas loci, quæ populum & urbem inexpugnabilem facit: Unde ait, *De vertice ſaxorum videbo eum*, h. e. in loco ſolido conſtitutum. Tertium eſt, quando populus ſolus & à vicinis hoſtibus remotus habitat: Unde ait, *Solus habitabit, & inter gentes non reputabitur.* Quartum eſt multitudo populi: unde dicit, *Quis numerare poterit pulverem Jacob?* Quintum eſt fortitudo populi: Non enim vis in multitudine ſed in fortitudine eſt ſita: Unde dicit, *& numerum quartæ partis Iſrael.* Vix, inquit, quarta pars de Iſrael eſt apta ad arma.

9. *Ecce populus ſolus eſt*, &c.] Hoc quidam ad religionem referunt, q. d. Seorſum ab aliis gentibus habitaturus eſt propter religionem. ¶ *Et cum populis*, ſive *inter populos, non judicabuntur conſumptione*] Duplicem poteſt habere ſenſum: Prior; Non ità in univerſum abolebuntur ſicut reliqui populi: ſemper remanebunt aliquæ reliquiæ, נמירא *gemira* enim Chaldæis *totalem conſummationem* & *exterminationem* ſign. Poſterior; Omnino non judicabuntur ſive recenſebuntur inter reliquas gentes & populos. q. d. Planè diverſus & ſingularis populus erit ob diverſam & ſingularem religionem quam habebit, quam etiam non mutabit ut miſceat ſe cum aliis gentibus. Et hanc ſententiam quoque habet Thargum Hieroſol. הא עמא האינון לבלחודיהון שריין ובנימוסי עממיא לא מתערבין, *Ecce populus iſte ſolus habitabit, atque legibus, ſtatutis ſeu ritibus populorum non miſcebit ſe.*

10. *Minutias domûs Jacob*] Intelligit liberos, & per conſequens poſteritatem illius: unde mox ſubdit, *De quibus dictum eſt, Multiplicabuntur*, &c. Et Compl. minutias *parvulos* tranſtulit. Idem legit & Tharg. Hieroſ. מן יכלי לממני עולמיהון דבית יעקב דאיתאמר עליהון די הוון סניק ככוכבי שמיא, *Quis poterit numerare pueros domûs Jacob, de quibus dictum eſt quòd ſint multiplicandi tanquam ſtellæ cœli?* ¶ *Moriatur anima mea*, &c.] i. Moriar ut iſti juſti morituri ſunt; & mihi contingat ut illis.

14. *In agrum ſpeculæ*] Heb. *in agrum ſpeculatorum.* R. S. exponit pro loco ubi ſpeculator ſtabat & obſervabat nè quis exercitus obrueret urbem.

19. *Non ſicut verba filiorum hominum*, &c.] Homo ex quatuor cauſis ſolet promiſſum negare; 1. Quando fallaciter aliquid promittit & mentitur. 2. Quando ipſum promiſſi pœnitet. 3. Quando offenditur ab illo cui aliquid promiſit. 4. Quando non eſt in ſua poteſtate ut promiſſum ſolvat. Hæc à Deo longiſſimè abſunt; 1. Quia non mentitur, ut homo, 2. Non pœnitet, ut filius hominis. 3. Quod dicit, facit; & quod ille benedixit nemo poterit maledicere. Et licèt fuerit *vanitas* & *labor*, h. e. idolorum cultura, in quibuſdam Iſraelitis, ipſe tamen non illa, ſed ſuam promiſſionem aſpicit. 4. Habet fortitudinem ut *unicornis*; ideo quod promittit reddit. Hæc ex Munſtero huc tranſtulimus. Et tu, Chriſtiane lector, diligenter obſervabis hunc locum. Multùm enim facit contra impietatem noſtrorum Judæorum; Quibus ſi objiciatur qui fiat quòd ipſorum Meſſias, quem etiamnum hodie exſpectant, tàmdiu differat adventum ſuum contra omnes veterum חשבונות *Heſchbonoth*, i. *calculationes* ſive *ſupputationes*, reſpondent, iſtud fieri propter ipſorum peccata. Contra hoc eſt quod ibi dicitur, ut habet textus Hebraicus, *Non eſt Deus homo, ut mentiatur; aut filius hominis, ut pœniteat. Nunquid ipſe dicit, & non facit; aut loquitur, & non confirmat?* Quibus manifeſtò innuitur Deum veracem eſſe in verbo ſuo, & ſervantem promiſſionum ſuarum, neque illas revocare & incaſſare propter quorundam incredulitatem & impietatem: Quod in Iſrael luculenter declaravit; quibus non irritas fecit promiſſiones Patribus factas propterea quòd multi inter illos mali, increduli & impii fuerunt. Quod argumentum etiam Apoſt. tractat Rom. 3. 3. 4. *Quid enim ſi quidam illorum fuerunt increduli? num incredulitas illorum fidem Dei faciet irri-*

tam? Absit, *imò sit Deus verax, omnis autem homo mendax,* &c. Sunt ergò impudentes nugæ quæ hodie Judæi de dilatione adventûs sui Pseudomessiæ impietatè suæ prætendunt.

21. *Neque etiam servi molestiæ & vanitatis,* &c.] Hæc verba periphrasis sunt idololatriæ quam Hebraismus sæpissime *laborem* sive *molestiam & vanitatem* sive *falsitatem* vocat; eò quòd qui idolis serviunt, multos habent labores & molestias, sed frustrà; quódque idola miserè tandem fallant, decipiant, & in summas afflictiones suos cultores conjiciant. Hebraicè tamen hic locus ad verbum ità legitur, *Non aspexit iniquitatem in Jacob, neque vidit laborem,* sive *calumniam, in Israel. Dominus Deus ejus cum eo est,* &c. Quorum verborum hunc putant esse sensum; Dominus peccatum Israeli non imputat, propter fidem: Peccat quidem fidelis, sed statim condonatur ei peccatum. Sed alium sensum habet noster Paraph. quem & Vulg. translatio sequitur, quæ habet, *Non est idolum in Jacob, nec videtur simulacrum in Israel.* Et quod sequitur in textu Hebraico, ותרועת מלך בו, *& clangor,* sive *jubilatio, Regis in illo est,* sic intelligunt, Jubilatio quæ similis est clangori Regis victoris: q. d. Vincet hic populus Israeliticus inimicos suos. Noster Paraph. *Et habitatio,* sive *majestas, Regis eorum inter eos est.* Quod quidam dictum putant de Regibus & Principibus qui adhuc inter ipsos futuri essent; indicans fore ut regia sedes & sceptrum & imperium inter ipsos futurum sit; imò non solùm de ipsis Judæorum Principibus id vaticinans, sed etiam de Messia, qui Regibus imperat. Lxx quoque idem sensisse videntur ἡ τὰ ἔνδοξα ἐχόντων ἐν ἀυτῷ, *& insignia principum,* sive *gloria principum, in eo.* Alii simpliciter ad Deum referunt, quòd is tum esset Princeps, Rex & Dux eorum.

22. *Fortitudo & exaltatio ejus est*] Heb. כתועפות ראם לו, *Quasi fortitudo unicornis est ei.* Nostri interpretes vocem Hebraicam ראם *Reem* nunc *Monocerota,* ut impræsentiarum Lxx, nunc *Rhinocerota,* ut Vulg. interpres, vertunt; cùm alia fera sit Monoceros, alia Rhinoceros. Hæc, ut Plinius scribit, & nomen ipsum indicat, *in nare cornu unum habet, hostis Elephanto:* altera verò, ut idem testatur, *media in fronte unum & nigrum cornu* habet, *idque cubitorum duum eminens.* De hac scribit, *feram asperrimam, quam vivam capi negant, reliquo corpore Equo similem, capite Cervo, pedibus Elephanto, caudâ Apro, mugitu gravi.* Hanc verò in Scripturis nomine ראם *Reem* designari conjecturæ sunt. Prima, à cornuum eminentia. Ea enim notatur, Psal. 92. 10. *Exaltabis, ut unicornis, cornu meum.* Altera, ab invicto robore & potentia, ad quam hîc alluditur. Tertia, ab indomabili ferocia. Sic namque de hac scribit Job 39. 9, 10. *Nunquid volet tibi servire monoceros? num pernoctabit ad præsepe tuum? Nónne alligabis monocerota loro tuo ut aret? num complanabit post te sulcos?* &c. His namque verbis voluit Dominus indicare hanc feram ad usus hominis mansuefieri non posse. Quanquam autem & Rhinocerota sævam admodum feram esse, cùm dimicet cum Elephanto, certum sit, altitudo tamen cornu, quæ animali tribuitur quod in Scriptura ראם dicitur, non ità convenit. A. E. scribit se audivisse cornu hujus feræ tantâ esse duritie tantóque robore ut ea è celsis montibus se in illud tutò præcipitet. Sed mirabitur fortè quispiam quòd Onkelos Paraphr. noster nullius hîc animalis in sua versione meminit; sed vertit, *fortitudo & exaltatio ejus est.* Istius duæ apparent causæ: Altera, quòd vocabulum Hebraicum ראם *Reem* non pro nomine proprio sed appellativo legit, q. nomen sit deductum à verbo ראם *Rom,* vel רמם *Ramam,* quod *exaltare* sign. q.d. Scriptura, *Fortitudo excelsa & sublimis est ei.* Altera, quòd ad sensum potiùs quàm ad verba respexit, h.e. ad robur & fortitudinem, quæ per *Monocerota* significatur. Sunt præterea qui arbitrantur animale Monocerotis Scripturam hîc non tam ad Robur quàm Unitatem Dei respicere. Quòd sicut Monoceroti tantùm unum cornu est, in quo maximum robur habet, ità & Israel tantùm unum verum Deum habuisse, non plures, ut Gentes, qui & illius unicum robur, fortitudo & potentia fuerit.

23. *Non enim augurio placent in domo Jacob,* &c.] Ità Compl. Potest tamen hic locus & aliter legi, *Quoniam non augurio volunt ut bene sit domui Jacob.* h. e. Non augures consulunt, quando cupiunt sibi bene esse qui sunt de familia Jacob. *Neque etiam divinationes cupiunt in multitudine domûs Israel.* Vel, *Non auguria placent ei qui bonus est de domo Jacob, neque etiam divinationes volunt in multitudine domûs Israel.* R. S. hunc locum ex Hebræo bifariàm exponit: Primùm, hoc modo, *Digni sunt filii Israel benedictione, eò quòd non habent inter se augures & divinatores.* Secundò, hoc sensu, *Non indigent Israelitæ magis & hariolis: quicquid enim illis scire necessarium est, hoc illis à Deo Divinitus revelatur per prophetas suos, vel per Urim & Thummim,* &c. Alii hoc sensu exponunt, Nullum augurium, nulla hariolatio, nulla divinatio, aut aliquid tale valet contra Israel. Simplicissima sententia est, *Quia non est augurium in Jacob,* i. Israelitæ non sunt dediti auguriis & divinationibus; vel, Non opus habent accedere ad augures. ¶ *Erit tempus quo dicetur de Jacob & Israel,* &c.] Ad literam est, *Juxta hoc tempus,* vel, *sicut hoc tempore, dicitur de Jacob & Israele, Quid fecerit Dominus?* i. Simili tempore, sive posthac, narrabitur quanta fecit Dominus pro Israele. Vel, sicut hoc tempore dicitur de Israelitis quanta illis Deus fecerit, ità & in posterum erit tempus quo dicetur de magnificis operibus quæ Deus faciet populo suo. q. d. Non hæc tantùm, sed adhuc multò plura faciet Deus Israeli, &c.

24. *Quasi leo grandis habitabit,* &c.] De gradibus Leonis, ut illi ab Hebræis enumerantur, suprà nonnihil annotavi Gen. 49. in prophetia ad Judam spectante. ¶ *Donec occiderit occisionem*] Clades & bella notat quæ sit facturus Israel antequam occupet terram Promissionis, in quibus etiam interfecturus sit hostes suos magnâ sanguinis effusione.

25. *Neque maledicendo maledicas ei,* &c.] h. e. Si non vis ei maledicere, nec etiam benedicas.

VATABLUS.

2. IN *altari:* במזבח] i. Singulos vitulos & singulos arietes in singulis aris posuerunt.

3. *Et ibo:* ואלכה] *Et discedam,* sub. *hinc, ut videam si fortè,* &c. ¶ *Occurrat Jehovah in occursum mei,* יקרה יהוה לקראתי] Hebraismus, pro, *occurrat mihi, ut jubeat quæ me velit facere.* ¶ *Et quicquid ostenderit,* &c. ודבר מה יראני ונו'] Ad verb. *& verbum cujuscunque rei quam fecerit me videre,* i. quodcunque signum ostenderit mihi, *narrabo tibi.* ¶ *Solus:* שפי] Quidam exponunt hanc dictionem pro *contrito & mœrenti animo esse:* quam lectionem habet Chaldæa interpr. Jerosol. quæ sic legit, *Et abiit Bileam corde tristi.* Alii pro *celeriter incedere,* & pro eo qui *cupit aliquid explorare.* Doctus inter Hebræos pro *loco excelso* exponit: quæ lectio multis videtur esse probabilior: *Abiit igitur in locum excelsiorem,* aptiorem scilicet contemplationibus. Chaldæus paraph. Oncelus vertit *Solus.*

4. *Dixítque illi,* ויאמר אליו] i. Bileam dixit Deo.

5. *Posuit autem Jehovah,* &c. וישם יהוה דבר בפי] Hebraismus, Suggessit illi quæ responderet. Seipsum exponit mox cùm dicit, *Et sic loqueris.*

7. *Assumpsítque parabol m suam,* וישא משלו] i. Exorsúsque est sermonem propheticum, & dixit. Ità dicitur sermo propheticus, quòd frequentes sint parabolæ in Prophetis. Jerosol. paraphrasis habet, *Et assumens in parabola prophetiam suam.* ¶ *De Aram adduxit me,* מן ארם ינחני] *De Aram deduxit me:* i. de Mesopotamia accersivit.

8. *Cur,* מה] *Quid. Quomodo.*

9. *Videbo eum,* אראנו] Futura Heb. pro præs. vel præt. *Intueor illum, atque de collibus contemplor eum:* vel *conspexi eum, & de collibus contemplatus sum illum.* Hoc dicit propter Legem Israelitis in monte datam. ¶ *Confidemer,* לבדד] i. *Securus.* Alii vertunt, *solitarius,* i. seorsum

seorsum ab aliis Gentibus propter religionem. ¶ *Et inter Gentes*, &c. ובגוים לא יתחשב] i. Non mutabit religionem suam ut cum aliis Gentibus commisceatur. Paraphrasis Jeros. habet, *Populus iste solus habitabit, qui legibus, statutis, seu ritibus populorum non miscebit se.*

10. *Pulverem*, עפר] i. Multitudinem filiorum Jaacob. ¶ *Ac numerabit quartam partem*, ומספר את רובע] *Ac numerum quartæ partis.* ¶ *Moriatur*, &c. תמות נפשי ונו'] i. Ità moriatur ut & isti morituri sunt, & finis meus sicut finis istius populi, q. d. Ità mihi eveniat sicut illis. Hoc dicit Balaam quòd sentiret id quod postea David prodidit, Psal. 116. 15. *Pretiosam esse mortem sanctorum in conspectu Domini*; mortem verò impiorum pessimam. Si ultima linea & meta in morte forent, nullum in ea notari posset discrimen justi & impii: sorte quæ post mortem utrosque manet inter se distinguuntur.

12. *Id studebo dicere?* אותו אשמור לדבר] Ad verb. *id servabo ut dicam?*

13. *Videas illum:* תראנו] Sub. *totum*, sive *universum.* ¶ Nam *tantummodo*, &c. אפס קצהו ונו'] Futura Heb. pro præt. Declarat seipsum, *Unde videas illum totum (nam antea vidisti tantùm extremitatem ejus, & totum illum non vidisti.)* Observanda est ista Parenthesis, alioqui locus obscurissimus est. ¶ *Et maledic illi mihi*, וקבנו לי] *Ut maledicas illi in meam gratiam.*

14. In *Sede Sophim*, שדה צפים] Nomen loci, vel regionis. Quidam tanquam appellativa vertunt, *in agro speculatorum.* Magni nominis apud Hebræos vir dicit fuisse locum ubi speculator stabat & observabat ne quis exercitus obrueret urbem. ¶ *Pisgah*, הפסגה] Quidam tanquam appellativum vertunt, *collis.* ¶ *In altari*, במזבח] Vide v. 2.

15. *Et ego occurram illic:* ואנוכי אקרה כוה] *Ut ego occurram* [sub. *Domino*] *illic.* h. e. ut ego consulam Dominum profectus eò loci.

18. *Tum assumpsit*, &c. וישא משלו ונו'] Vide v. 7.

19. *Ut pœniteat eum:* ויתנחם] *Ut pœnitentiâ ducatur*, i. ut mutet sententiam. Hic Balaam Dei adversarius vel invitus in hanc sententiam erumpit, *Non esse Deum instar hominis, ut mentiatur; nec quasi hominis filium, ut mutetur:* ac fieri non posse ut non faciat quicquid dixerit, sive impleat quicquid promiserit.

20. *Accepi:* לקחתי] Sub. *præceptum à Domino*, i. jussus sum à Domino benedicere.

21. *Non aspexit iniquitatem in Jaacob*, לא הביט און ביעקב] Præt. Heb. pro Præs. ut quidam vertunt, *Non aspicit, non considerat in Jaacob iniquitatem*, i. non imputat ipsi Jaacob iniquitatem propter fidem. Peccat quidem fidelis, sed statim condonatur ei peccatum. Quidam per *iniquitatem* idola intelligunt: in qua sententia est Chaldæus paraph. qui sic transtulit, *Video quòd non sunt qui colant idola in domo Jaacob, neque etiam servi molestiæ & vanitatis sunt in Israel.* Hæc verba sunt periphrasis Idololatriæ, quam Hebræi sæpissime *laborem* sive *molestiam* & *vanitatem* sive *falsitatem* vocant, eò quòd qui idolis serviunt, multos habeant labores multásque molestias, sed frustrà; quòdque miserè tandem fallant, decipiant, & in summas afflictiones suos cultores conjiciant. Hunc sensum sequitur Vetus interp. Atque eum sensum videtur etiam confirmare quod v. 22. dicitur, *Non est augurium in Jaacob*, &c. quæ verba videntur hunc versum exponere. ¶ *Et clangor Regis* est *in eo:* ותרועת מלך בו] *Et jubilatio Regis in illo* est: i. jubilatio similis est clangori Regis victoris, q. d. Vincet hic populus inimicos suos.

22. *Sicut robur unicornis* est *ei:* כתועפות ראם לו] Hebraismus, Tantis pollet viribus quantis unicornis. Hujus unicornis sive monocerotis meminit David Psal. 22. 22. & Psal. 92. 11. *Et exaltabis, sicut unicornis, cornu meum.*

23. *Non est augurium in Iaacob*, לא נחש ביעקב] i. Non sunt dediti auguriis. Magni nominis apud Hebræos vir bifariàm locum istum exponit: Primò, *Digni sunt filii Israel benedictione, eò quòd non habent inter se augures & divinatores.* Secundò, *Non indigent Israelitæ magis & hariolis: quicquid enim illis scire necessarium est, hoc illis à Deo Divinitus revelatur per Prophetas suos, vel per Urim & Thummim.* Alii exponunt, *Nullum augurium, nulla hariolatio, nulla divinatio, aut aliquid tale, valet contra Israelitas.* ¶ *Sicut hoc tempore*, &c. כעת יאמר ליעקב ולישראל] *Juxta hoc tempus dicetur de Jaacob*, &c. Simili tempore, sive posthac narrabitur quanta fecit Dominus pro Israele. Vel, Sicut hoc tempore dicitur de Israelitis quanta illis Deus fecerit, ità & in posterum erit tempus quo dicetur de magnificis operibus quæ Deus faciet populo suo, q.d. Non hæc tantùm, sed adhuc multo plura faciet Deus Israeli. ¶ *Quid operatus est Deus?* מה פעל אל] *Quid operatus sit Deus*, i. quanta egerit Deus in gratiam Israelis?

24. *Surget*, יקום] Sub. *in pedes.* ¶ *Elevabitur*, יתנשא] *Exaltabitur.* ¶ *Donec comederit prædam*, &c. עד יאכל טרף ונו'] i. donec detraxerit hosti spolia, & superaverit inimicos, atque fruatur omnibus opibus inimicorum suorum.

25. *Etiam maledicendo*, &c. גם קוב ונו'] Hæc phrasis Hebræa perinde valet acsi dicas, Si nolis maledicere, nec benedicas; vel, Si non vis maledicere illi, saltem nè benedixeris ei.

26. *Cui respondit*, &c. ויען בלעם ויאמר אל בלק] Ad verb. *Et respondit Bileam, & dixit ad Balac.* ¶ Quòd &c. לאמור כל אשר] Ad verb. *Dicendo, Omne quod.*

27. *Unde fortè*, &c. אולי יישר בעיני האלהים ונו'] Ad verb. *fortè rectum erit in oculis Dei, & maledices illi mihi indè.* Cap. 24. 1. scribitur *Bonum* pro eo quod hîc ponitur *Rectum.*

28. *Versùs*, על פני] Ad verb. *contra faciem.*

30. *In altari*, במזבח] Vide primam annotationem hujus capitis.

CASTALIO.

9. *EN populum seorsum habitaturum*] i. omnium excellentissimum, itaque ab omnibus aliis secernendum, & singularem.

10. *Quis Jacobeorum pulveris?*] i. innumerabilis multitudinis.

21. *Clangore comitante regio*] i. Fortitudine militari.

23. *Neque verò ulla est in Jacobeis divinatio*, &c.] Non sunt, quæ de Israelitis dico, vana, qualia sunt hariolorum, sed vera & suo tempore comprobanda.

CLARIUS.

3. *SOlus*] Quidam exponit *leniter incedentem, & qui aliquid explorare cupit.*

7. *De Aram*] *De Syria*, q.d. Non prosperè ages in hoc negotio, cùm Dominus Jacob benedixerit in Syria apud Laban; & quomodo potero ei maledicere & illum abominari quem Deus summo complexus est favore?

10. *Quartæ partis*] Quis (inquit) unam ex quatuor legionibus quas video numerare posset? Erat enim exercitus Israel in quatuor plagas distributus circum tabernaculum.

19. *Ut mentiatur*] Homo ex quatuor causis solet promissum negare; 1. quando fallaciter aliquid promittit, & mentitur. 2. Quando ipsum promissi pœnitet. 3. Quando offenditur ab illo cui aliquid promisit. 4. Quando non est in sua potestate ut promissum solvat. Hæc à Deo longissimè absunt: 1. Quia non mentitur, ut homo. 2. Non pœnitet eum, more hominum. 3. Quod dicit, facit; & licèt *idolorum* cultura fuerit in quibusdam Israelitis, ipse tamen non illud, sed suam promissionem aspicit. 4. Habet *fortitudinem, ut unicornis*, ut promissum præstare possit.

21. *Et societas*,] Sunt tamen qui *clangorem* interpretentur; ut sit sensus, Magnificentia & majestas Dei est inter eos.

DRUSIUS.

7. *DE Aram adduxit me Balac*] h.e. de Syria. *Syriam* autem hîc accipit in ſtricta ſignificatione pro *Meſopotamia*, quæ *Syria interamnis*, & *Syria duorum fluminum*. *Meſopotamiæ* vocabulo uſi fuerunt hoc loco interpretes Lxx. Sed notandum eam à Jonatha hîc dici *Syriam ad Euphratem*. Sic enim certè habet מן ארם דעל פרת, è *Syria quæ ad Euphratem*. Sic apud Juvenalem, niſi fallor, *Natus ad Euphratem* dicitur pro *Meſopotameno*.

9. *Populus ſolus habitans*] His verbis Balaam innuit populum Iſrael, qui *ſolus habitare* dicitur quòd ſeparatus eſſet à reliquis omnibus populis, cultu & religione inſtitutiſque nihil commune cum iis habens. Sic *paſſer ſolitarius*, qui ſolus vivit à ſociis ſuis ſegregatus, aut compare orbatus, στρουθίον μονάζον. Cæterùm in Ebræo eſt לבדד, quod hîc idem valet atque בדד, ut etiam Pſal. 4.8. *Tu*, DOMINE, לבדד *ſolus ſecurè habitare facies me*. Perperàm Santes vertit *confidenter*. Nam id potiùs diceretur לבטח, quod modò reddidimus *ſecurè*. Etiam Lxx μόνῳ hîc habent.

10. *Quis numeret pulverem Jacob?*] i. poſteros Jacobi, qui multi ſunt ut pulvis terræ. Gen. 13.16. *Si quis poterit numerare pulverem terræ, etiam ſemen tuum numerabitur*. *Pulvis* ergò numerum innuit, non originem hominis ex pulvere, cujus ὁ σημαίνων γάϊνος, ut habetur in Symmachi verſione Job 4.19. ubi Hieron. *quorum terrenum fundamentum*. Sic poeta Ebræus, *Hominis fundamentum ex pulvere, & finis ejus in pulvere*. Nam in pulverem, è quo ſumpti ſumus, omnes revertemur. ¶ *Moriatur anima mea morte juſtorum*] Anima propriè loquendo non moritur, eſt enim immortalis. Et tamen legimus, *Moriatur anima mea*: Quod idem cum illo, *Moriar ego*. Sic Deus juravit *per animam ſuam*, i. per ſeipſum. Simile apud Ennium poetam Latinum, *Quem credidit eſſe meum cor*, pro, *quem ego credidi eſſe*. *Rectos* autem dicit Iſraelitas: nam & is alibi ישרון vocatur, q. *rectulum* dicas. Aut ſignificat juſtos qui erant in eo populo. Sic ſanè Onc. קשיטוהו *juſtos ejus*. Nam *recti* qui juſti; eſt enim *rectum* quod non inflexum ad vitium: Opponiturque *pravo* & *vitio*. Sic *liber Rectorum* ſive *Juſtorum*; quo nomine quidam ſignificari putant Geneſin, quòd in eo referantur geſta Patriarcharum, Abrahami, Iſahaci & Jacobi, qui peculiariter *juſti* & *recti* vocantur. Senes hîc habent, *Moriatur anima mea cum animabus juſtorum*. Sic enim certè interpretor ἐν ψυχαῖς, quod alii malunt reddere *inter animas*. Nam ἐν *cum* ſignificare notius eſt quàm ut probari debeat. Hæc interpretatio eſt ad ſenſum. Nam idem eſt dicere *morte juſtorum* & *cum animabus juſtorum*. Nec aliud ſignificat cùm ait, *Et ſit noviſſimum meum ſicut illius*. Quippe *noviſſimum* ſeu *extremum* hominis eſt ipſa mors, q.d. Sim hæres paradiſi ſicut illi, qui non videbunt faciem Gehennæ. Hoc eſt quod Gerundenſis dicit, *non erunt filii Gehennæ & perditionis*, quam *Abaddon* appellat.

19. *Nec filius hominis, ut pœniteat eum*] De Deo loquitur, qui non ducitur pœnitentiâ ut homo, videlicet ex recordatione delicti. Nam in Deum non cadit ullum delictum. Quid igitur? Quando mutatur tum *pœnitere* dicitur, ut Jer. 18.8. *Pœnitebit me de malo quod cogitavi facere ipſi*. Sic & alibi. Sanè Hieron. hîc edidit, *Non eſt Deus quaſi homo, ut mentiatur; nec ut filius hominis, ut mutetur*. Quò pertinet & illud ejuſdem Patris, *Quando nos mutamur, Deus mutatur*. Ergò, inquies, Deus mutabilis eſt? Nihil minùs; nam aliud *mutari*, & aliud *mutabilem eſſe*. Deus mutatur, & tamen eſt omnino immutabilis, juxta illud Jacobi Apoſtoli, *Apud quem non eſt tranſmutatio neque viciſſitudinis obumbratio*. Ut hoc intelligas, ſciendum quædam futura eſſe in Dei præſcientia quæ immutabiliter evenient, quia Dei præſcientia eſt immutabilis, quale illud de quo hîc ſermo eſt. Alia ſunt in cauſis ſecundis mutabilibus, cujuſmodi ſunt opera hominum. Talia non implentur ſemper, ſed mutantur ſæpè, ut & cauſæ ipſorum. Sic dico; Decretum Dei vel eſt abſolutum, vel conditionem annexam habet apertam aut tacitam. Abſolutum decretum nunquam mutatur: Conditionale mutatur, quale illud Jon. 3. *Adhuc quadraginta dies & Ninive ſubvertetur*. Minatur Ninivitis exitium, cùm eorum malitia ſumma eſſet: reſipuerunt & in viam redierunt, non fecit quod minatus fuerat. Nam conditio tacita erat in comminatione. Doctè Auguſtinus de civit. Dei l. 15. c. 25. *Neque enim, ſicut hominem, ità Deum cujuſquam facti ſui pœnitet, cujus eſt de omnibus omnino rebus tam fixa ſententia quàm certa præſcientia*. Et Eucherius, *Ubi legitur quòd pœniteat Deum, ut Jon. 4.2. & Joel 2.13. & alibi, mutatio rerum ſignificatur, immutabiliter manente præſcientiâ Divinâ: ubi verò non pœnitere dicitur, non mutare dicitur*. Hîc quæritur an Deus unquam mutet decretum ſuum. Dicunt Ebræi, *Tria ſunt quæ abolent decretum durum, Pœnitentia, Precatio, & Eleemoſyna*. Addunt *Mutationem hominis*, & *Opera bona*, Ielam. 5.1. Dicunt etiam *decretum judicii duplex eſſe, cum pœnitentia, & abſque pœnitentia*, גזר דין. Quod ſic intelligendum; Quando Deus aliquid decernit contra hominem, vel conditionem habet, Niſi reſipuerit, vel eſt abſque conditione, h. e. abſolutum decretum, quod immutabile.

21. *Non intuetur iniquitatem in Jacob, neque videt moleſtum in Iſrael*] Quid hîc *intueri* & *videre*? Puto ſenſum eſſe, Non videt approbando. Quale illud Hab. 1.13. *Purior es oculis quàm ut videas malum*. Fortè hoc dicit, *quàm ut videas libenter & cum voluptate*. Sed meliùs, meo judicio, *quàm ut approbes*. Nam quæ improbamus, ab iis vultum avertimus. Sic *cognoſco* uſurpatur in illo, *Malum quod facio non cognoſco*, i. non approbo. Quidam ſuſpicantur Balacum ex hoc loco didiciſſe mittendas eſſe feminas in caſtra Iſraelitarum, quæ ipſos ad peccandum pellicerent, irámque Dei contra eos provocarent. Nam Deus *non videt iniquitatem*, h. e. non probat, non fert, non tolerat. In editione Hieron. *Non eſt idolum in Jacob*; און *idolum*. Gloſſæ Philonis, *Aven, Inutilis, Idolum. Inutilis*, ἀνωφελής. Interpretamentum eſt Aquilæ. Gloſſæ eædem, *Beth-aven, Domus inutilis, vel Domus idoli*. Hieron. Hoſ. 4. *Domum iniquitatis*. *Aquila & Symmachus interpretati ſunt* οἶκον ἀνωφελῆ, *Domum inutilem, quæ nihil proſit, & alio verbo Idolum nuncupatur. Eſt autem Bethel, quæ priùs vocabatur Domus Dei. Poſtquam vituli in ea poſiti ſunt, appellata eſt Bethaven*; i. *Domus inutilis & Domus idoli; quod nos, ut in Ebræo legitur, expreſſimus*. Igitur און *idolum* hoc modo excuſari poteſt. Quod autem ſequitur עמו *ſimulacrum*, non video quâ ratione defendi poſſit.

IDEM.

19. ויכזב. Philo, διαψευδῆναι δύναται, *mentiri poteſt*] Hieron. *ut mentiatur*. Onc. *Non ut verba hominum, ità ſermo Dei. Homines dicunt & mentiuntur*. Lxx, διαπεσεῖν, Schol. τοῦτ' ἔστι σαλευθῆναι. τὰ γὰρ κρεμάμενα σαλεύονται. Vide ſodes edit. Romanam.

GROTIUS.

10. *Quis dinumerare poſſit pulverem Jacob*] Ingentem illam multitudinem. Confer Gen. 13.16. & 28. 14. Scholiaſtes ad Acharnenſes Ariſtophanis, τὸ ψαμμακόσια ἀντὶ πλήθους εἴρηται. Eupolis, ἀριθμεῖν θνατὰς ψαμμακοσίους. ¶ *Et noſſe numerum ſtirpis Iſrael?*] Gr. καὶ τίς ἐξαριθμήσεται δήμους Ἰσραήλ; At Hebræus textus habet, *Et numerum quartæ partis Iſrael*, i. Non modò numerum totius exercitûs nemo poſſit comprehendere, ſed nec unius vexillationis, quæ pars quarta exercitûs. Vide quæ ſuprà 10.15. ¶ *Moriatur anima mea morte juſtorum*] i. morte nec violentâ, nec immaturâ, quod Iſraelitis promiſſum Legem obſervantibus; Gemara hoc loco. Latet tamen altior ſenſus myſticus.

19. *Ut*

19. *Ut mentiatur*] Ut decreta sua, sive pura, sive conditionalia, conditione impletâ, mutet. Lxx διαρπθῆναι, alii σκληθῆναι, Philo διαλυθῆναι. Et fortè hunc locum respicit Judith 8. 16. ubi nunc διαπεσῆναι legitur, quod fortè fuit διαρπθῆναι. Quatuor sunt causæ cur homines promissis non stent, quia fallaciter promiserunt, aut quia promissi pœnitet, aut quia improvisum quid supervenit, aut quia res est supra vires. Hæc omnia absunt à Deo longissimé.

21. *Clangor victoriæ Regis in illo*] Triumphus perpetuus.

CAP. XXIV.

MUNSTERUS.

3. *Dixit vir cujus apertus est oculus*] Gerundensis putat hunc haberi sensum, *Dixit ille qui* גבר לבר מר׳ שישית עינו *Dixit, inquam, is qui fortis & potens est in omnibus ad quæ posuerit oculum suum.*

4. *Quique cadit apertis oculis*] Incircumcisus & impius homo non potens ferre Spiritum Dei, cecidit in terram; id quod bonis Prophetis etiam legitur contigisse. Ostendit hic locus præcedentem dictionem שתים non capi pro סתום, sicut quidam volunt incantatorem illum unum duntaxit habuisse oculum.

7. *Super Agag*] Rex primus Israelitarum subegit Regem Amalekitarum, ut 1 Reg. 15. patet. Et secundùm Mosen Gerundensem, quilibet Rex Amalekitarum fuit vocatus *Agag*, transítque primi Regis nomen in omnes posteros solium Regni occupantes; sicut à Cæsare primo omnes Romanorum Reges *Cæsares* appellantur.

9. *Atque jacuit*] Sensus est, Postquam occupaverint & subegerint promissam terram, habitabunt in ea sine ullo pavore.

14. *Consilium tibi dabo*] Consilium istud est, Sede tu quietus, & nè timueris hoc tempore. Quod futurum prædixi, non tuo tempore, sed in novissimis diebus eveniet, scilicet tempore Messiæ: *quem* quidem *video, sed non in præsenti*, longè adhuc abest. Cùm ille venerit, veniet ut lux magna & splendor vehemens; id quod per *stellam* significatur, etiam secundùm omnes Judæos. Unde autor Fasciculi myrrhæ dicit hîc per כוכב *stellam* significari Cabalisticè nomen tetragrammaton יהוה. Nam duæ primæ literæ in numero faciunt XXVI sicut & literæ nominis Divini. Duæ verò posteriores literæ, nempe כב, constituunt 22. Viginti autem duabus literis scribitur tota lex Domini, quæ tempore Messiæ perfectè implebitur, quando Dominus erit unus, & fides una, *&c.* Unde Onk. sic vertit hunc locum, *Cùm surrexerit Rex ex Iacob, & natus fuerit Messias ex Israel, interficiet duces Moab, & dominabitur in omnes filios hominum. Possidebitur Ædom, & possidebitur Seir ab hostibus ejus, & Israel prosperabitur in divitiis.* Non parùm juvat hæc Chald. translatio Christianorum fidem. Id enim in tota editione Chald. agitur, ut si quis locus in sacris literis de Messia agens, obscurus fuerit, clarissimus à Chald. interpretibus reddatur, amotis vocabulis ambiguis. Proinde dictionem פאתי multi exponunt pro *Principibus*, alii pro *extremitatibus* & *finibus*. Per *filios Seth*, ut Chaldaismus habet, intelliguntur filii hominum. A Seth enim omnes propagati sumus: proles autem Cain diluvio interiit. Autor libri Nizahon, sicut & cæteri Judæi, putat hæc omnia ad literam intelligenda. Unde quando illis hunc locum objicimus, eúmque impletum in Christo nostro asserimus, quærunt, Quando Christus subegit terminos Moab? Quando accepit Idumæam in possessionem? Quando sibi subdidit omnes filios Seth? Quando vel ubi nos Israelitæ agimus potenter, vel, ut Hebraica habent, quando facimus divitias? Quæ in spiritu intelligenda sunt, ipsi carnaliter intelligenda falsò docent.

20. Quæ deinde Bileam de *Amalec* & de *Kenæo* vaticinatur, hunc habent sensum, *Principium gentium Amalec*, &c.] Fuit Amalec de primis gentibus, sed memoria ejus delebitur in perpetuum. Kenæus autem populus, qui ex Jithro socero Mosi descendit, & in cujus regionem Bileam oculos de monte dirigere potuit, is non omnino delebitur, cùm *in petris exstruxerit mansiones suas*; sed unus post alium tolletur, *donec per Assyrios* generali transmigratione *in captivitatem abducti fuerint*.

23. *Heu quis vivet postquam posuerit istud Deus?*] Hebræi communiter sic legunt hunc locum, *Heu quis vivet postquam ipse posuerit*, seu *ordinaverit, ista?* אל scilicet accipientes pro אלה. Futura enim tunc sunt prælia multa in mari & terra.

24. Per *mare venient* צים, i. ספינות *naves, ex Kittim*] h.e. ut Hebræi exponunt, de potestate Romanorum qui hîc per *Kittim* intelliguntur. ¶ *Et affligent Assyrios, atque Eber*] h.e. qui ultra Euphraten habitent. *Eber* enim præpositio *trans* vel *ultra* sign. Mihi verò videtur hîc per *Eber* significari Hebræos, qui etiam propterea *Hebræi* sunt vocati, quòd Abraham pater eorum ex ulterioribus locis Euphratis venerit. Hi in novissimis diebus à Romanis afflicti sunt, ut nemo non novit. ¶ *Qui & ipse peribit in seculum*] Hebræi de Romano populo intelligendum docent, quòd is tempore Messiæ periturus sit; Id quod & nos Christiani factum confitemur, sed non hoc sensu quo ipsi intelligunt. Defecit post tempora Christi Romanorum superbia, tyrannis, potestas & imperium, translatáque est omnis Regia dignitas in Constantinopolim. Hebræi verò sperant universorum Christianorum potestatem conterendam per Messiam suum. Subscribam autem in favorem illorum qui Hebraicè sciunt, quid hic sentiat R. Moses Gerundensis de Regno Romanorum: Nec opus puto ut opinionem ejus falsam retundam, cùm quilibet vel mediocriter doctus advertere possit hominis versutiam & perversum intellectum. Scribit autem in hunc modum, הנה בלעם השלים דבריו כאבדן בתים שהם רומיים כי הם החיה הרביעית שתכרת ביד המשיח אשר הגלתנו: ולא תשתומם בזה מפני המלכות הזאת הוא יון וכתים הוא מורע יון ורבותינו מודים בזכמו שאמרו איט׳ליא של יון זה ברך נדול שברמי וכתים היה לנוי עצום ויחשב מלכות רביעית והיא שתמשך מלכותה עד המשיח ותאבד בידו: וארבע מלכיות שראה דניאל כלן עמדות זו אחר זו כל אחת נוברת על הקדמת ותופסת המלכות ממנה וכל אחת ממשכת בישראל שעבוד וגלות בימי מלכותה כי ישתעבדו בנו הכשדים ואחרי כן יתפסו הפרסיים המלכות וישתעבדו בנו ואחריהם במקומם היונים ואחרכן יגברו הרומיים ותפשו המלכות וישתעבדו בנו עד עתה קץ לא תפסק מלכותם רק ביד הנואל: והנה גלותינו בימי ד׳ מלכיות אבל אם יהיו בעולם מלכיות אחרות בימי ארבע אלה לא ימנה אתן הכתוב ולא ראה אותם דניאל: והנה בימי פרס ויון ונם היום יש מלכיות נדלות מלבד רומי וישמעאל באנשי חורו וכוש ובאנאידר והתת׳ר וולתם ואחרי כן יחשוב מלכיות רבות וידוע כי רומי הגלתנו בימי אספסינוס ושיטום לא ישמעאלים ולכן בכל מקום שאנו נם בישמעאל נם מהודו ועד כוש בנלות רומי אנחנו עד שתאבד זכרה ונואל ממנה ומי יודע ואולי תאבד עוד מלכות ישמעאל קודם המשיח: אבל החיד חרביעית היא אשר הגלתנו ותמשיך בנו נלות עד המשיח דכתיב עד אתא עתיק יומיא ונו׳. כל מבין במראות דניאל ימצא. כי האיל המנח הוא מלכות פרס והצפיר השעיר הוא מלך יון וקרן הנדולה הוא המלך הראשון אלכסנדרוס הנובר על פרס ובעצמו תשבר מלכותו ותעמדנה ארבע תחתיה הם ד׳ שלישיו המולכים תחתיו במותו והזכיר הכתוב ומן האחת מהן יצא קרן אחת מצעירה ותנדל יחר אל הנגב ואל מזרח ואל הצבי ואמד כה ועד שר הצבא הנדול ומסנו הודם התמ׳ד והנה׳ה דבר ברור למלכות רומה היוצא מיון שהוא אחד מבניו ונומר:

FAGIUS.

1. *Posuitque faciem suam ad vitulum*, &c.] Ità & Compl. ex Chaldæo. Hebræi autem hunc locum

ità intelligunt quasi Bileam post omnia auguria quæ contra Israel frustrà tentaverat, postremùm & hoc tentaverit, ut priusquam populo Israelitico, Domino ad hoc ipsum quodammodo invitum cogente, benediceret, in memoriam revocaret grande illud peccatum idololatriæ quod Israel in deserto cum aureo vitulo commiserat, si fortasse commemoratione istius flagitii, quod Deus tantopere detestabatur, vel aliquam saltem à Deo contra Israel extorquere posset maledictionem. Atque hanc sententiam etiam habet Paraph. Hieros. quæ hunc locum sic transtulit, ושוי אפוי למדברא והוה מדכר לחון עיברה דעינלא בעה למילוט ית ישראל, *Et posuit faciem suam versùs desertum, revocans illis in memoriam opus vituli, atque ità cupiebat maledicere Israel.* Verùm simplex hujus loci secundùm veritatem Hebraicam sensus est, quòd Bileam *verterit faciem suam versùs desertum*, h. e. versùs eum locum ubi castrametabatur Israel, nempe in campestribus Moab. Et ità etiam exponit Aben Ezra & alii, qui simplicem & historicum sensum sequuntur.

3. *Assuménsque parabolam suam*, &c.] Antea explicui cap. 23. 7. quid sibi velit hoc schema: Quibus etiam hoc addas, quod *assumendi* sive *elevandi* verbo innuitur sublatâ voce pronunciasse parabolam suam, h. e. propheticum sermonem suum, ità ut clarè ac perspicuè à Balac & aliis circumstantibus audiri posset: Cujus etiam argumentum est, quòd Balac tandem multùm indignabatur, cùm audiret quòd tantùm benediceret & non malediceret Israel. ¶ *Dicit Bileam filius Beor*, &c.] Proœmium est, more Prophetarum, q. d. *Prophetia Bileam filii Beor; Prophetia viri*, &c. ¶ *Qui pulchrè videt*] i. Qui habet pulchram visionem sive prophetiam. Targum Hieros. hunc locum ità habet, אומר גברא דיקיר מן אחוי מה דאיתכסי מכל נביאיא איתנלי עלוי, *Dicit vir qui præstantior est omnibus fratribus suis: Quæ abscondita sunt ab omnibus prophetis, revelata sunt ei.* Heb. ונאום הגבר שתום העין, *Dixítque vir cujus apertus est oculus*: atque ità interpretantur doctiores Hebræorum. Innuit autem hâc locutione Bileam, apertum esse oculum mentis suæ, ut videat & intelligat quæ certò futura sint, quæque non sint vana. q. d. Prophetia veri, non vani prophetæ est. Et hunc sensum expresserunt etiam Lxx, qui legunt, φησὶν ὁ ἄνθρωπος ὁ ἀληθινὸς, *dixit homo verax*. Author Vulg. editionis contrarium sensum habet: Sic enim transtulit, *Dixit homo cujus est obturatus oculus*; deceptus videlicet ambiguitate verbi שתם, quod pro סתם *Satham*, quod *obturare* sign. legisse videtur. Hîc autem contrariam habet significationem, attestantibus etiam Hebræis, ut modò dixi.

4. *Qui jacuit & revelavit se ei*] Heb. נופל ונלוי עינים, *qui cadit*, sive *jacet, apertis oculis*; h. e. qui dormitat, & tamen habet oculos mentis revelatos. Innuit hæc sibi dormienti & in somnis revelata fuisse; juxta illud quod dicitur suprà c. 12. *Si fuerit vobiscum propheta Domini, in visione cognoscar ab eo, atque in somno loquar cum eo*, &c. Hunc sensum viderunt & Lxx, quare legunt, Φησὶν ἀκούων λόγια Θεοῦ, ὅστις ὅραμα Θεοῦ εἶδεν ἐν ὕπνῳ· ἀπεκαλυμμένοι οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ. *Dicit audiens eloquia Dei, qui visionem Dei vidit in somnis: aperti*, sive *revelati, oculi ejus.* Sunt tamen qui præsentem locum etiam sic intelligunt, Quòd Bileam, eò quòd homo incircuncisus & impius esset, vocem Dei secum loquentis sustinere non potuerit, ideóque in terram conciderit; quod tamen & bonis ac veris Prophetis accidisse legimus. Sed prior lectio mihi magis probatur.

6. *Sicut aromata quæ plantavit Dominus*] Heb. כאהלים נטע יהוה. Quia vox אהלים *Ahalim* anceps est ad *tentoria* & *ad arbores aromaticas*, ideò diverso modo hîc legitur. Alii enim legunt, *sicut tabernacula quæ fixit*, seu *plantavit*, *Dominus*, & hos sequitur Vulg. translatio. Alii, *Sicut aloes*, sive *arbores aromaticas, quas plantavit Dominus*; & hanc lectionem habet Onk. Sed placet huc apponere quomodo totum hunc locum Author Paraphrasis Hieros. transtulerit; מה טבין הינון משכנין דצלי בהון יעקב אבוהון ומשכן זמנא דעבדתון לשמי ומשכניהון חוור לכון דבית ישראל: כנחלים מתנברין יהון ישראל מתעברין על בעלי דבביהון וכגנין שתילין על מבועין

רמיין כן יהון קריתהון מפקן ספרין ומלפי אוריתא והיך שמיא רמתח מיטרא דה' לבית שכינה ליה הן יהון ישראל חיין וקיימין עד לעלם יאין ומשבחין כארזיא רמיין וכנטלין בבריותיה: יקום מלכהיון לבניהון ופרוקיהון סנהדון ובהדון יהוי ויהוי מכנש לחון גלותהון מן מדינתא בעלי דבביהון ובניהון ישלטון באומיא ותקיף מן שאול דחם על אגג מלכיהון דעמלקאה ותתרבר מלכותיה דמלכא משיחא: *Quàm bona sunt tabernacula in quibus oravit Jacob pater eorum, & tabernaculum federis quod feciſtis nomini meo, atque tabernacula per circuitum domûs Israel! Sicut torrentes prævalent, sic quoque prævalebunt Israelitæ hostibus suis. Sicut sunt horti plantati ad scaturigines aquarum, sic erunt civitates eorum proferentes scilicet Scribas & Doctores legis. Et quemadmodum est cœlum quod expandit verbum Domini pro domicilio quietis suæ, sic vivent & durabunt Israelitæ in æternum. Decori & celebres sunt tanquam cedri juxta aquas quæ extolluntur crescendo. Consurget Rex eorum inter filios eorum, & redemptor eorum ex ipsis. Inter eos quoque erit, & congregabit eos, nempe captivitates eorum, ex provinciis inimicorum suorum. Atque filii eorum dominabuntur populis. Fortior erit Saulo, qui pepercit Agag Regi Amalekitarum: & multiplicabitur regnum Regis Messiæ.* Hactenus ille.

7. *Fortior erit ipso Agag Rex ejus*] Annotant Hebræi *Agag* fuisse commune nomen omnium Regum Amalekitarum, sicut à primo Cæsare omnes Romanorum Reges *Cæsares* appellantur. Porrò per illum Regem qui *ipso Agag fortior futurus sit*, quidam intelligunt Saulem, alii Davidem, aut verius Christum, cujus illi typi fuere, maximè David.

14. *Veni consulam tibi quid facias*] Consilium istud est; Sede tu quietus, & nè timueris hoc tempore. Quod futurum prædixi, non tuo tempore, sed in novissimis diebus eveniet, scilicet tempore Messiæ: *Quem* quidem *video, sed non in præsenti*: longè adhuc abest. Cùm ille venerit, veniet ut lux magna & splendor vehemens: id quod per *stellam* significatur, etiam secundùm omnes Judæos. Unde author Fasciculi myrrhæ dicit hîc per כוכב *stellam* significari Caba listicè nomen tetragrammaton יהוה *Adonai* sive *Iehova*. Nam duæ primæ literæ faciunt in numero 26, sicut & literæ nominis Divini. Duæ verò posteriores literæ, כב, constituunt 22. Viginti autem duabus literis scribitur tota lex Domini, quæ tempore Messiæ perfectè implebitur, quando Dominus erit unus, & una fides. Unde Onk. sic vertit hunc locum, *Cùm surrexerit Rex ex Iacob, & natus fuerit Messias ex Israel, interficiet Duces Moab, & dominabitur in omnes filios hominum*, &c. Hæc ex Annot. S. Munsteri adduximus, ut rursum perspicuum fiat quàm longè saniorem opinionem de Christo habuerint veteres illi Judæi quàm moderni; non omnino negantes Divinitatem illius, quæ venit appellatione יהוה *Adonai*, quod nominis illi Divinæ tribuunt literæ; dein agnoscentes quoque illum esse verum impletorem legis Divinæ. Et hîc rursum observare licet quantum lucis Chaldaicæ Paraphrases istis locis adferant, quæ de Christo sonant, & in veritate Hebraica nonnihil etiam tectis verbis proponuntur. Id enim in tota edit. Chaldaica factum esse perspicimus, ut si quis locus in sacris literis eâ tempestate de Messia esse videretur, clarissimè sit ab illis Chaldæorum interpretibus translatus amotis vocabulis ambiguis, sicut & Liranus alicubi testatur in Commentariis suis super Esa. 8. ubi vide. Igitur de Messia is locus intelligendus est, qui *Principes Moab interficiet*, (i. omnes idololatras, qui per eum populum maximè significantur; aut Antichristum, quem Moabitam futurum esse asserunt) *dominabitúrque super universum orbem terrarum*. Non aliter de eo Daniel locutus est, qui Filium Dei totius mundi Regem futurum vaticinatus est, eo imperii genere quo nullum sit majus, i. ut ab Imperatoribus & Principibus etiam adoretur; & ei colla submittant: quod imperium verè Divinum est & incorruptibile; quod qui destruere conabitur, ut nefandissimus tyrannus ab eodem occidetur. Nunc vel invitis Judæis viget, *ut priùs*, sicut ait Chrysostomus, *Sol exstinguendus*

sit

ſit quàm hoc imperium, i. *ſanctiſſima religio, penitus ſit abolenda:* Quod maximè ſitiunt Hebræi; cujus quotidie interitum expoſcunt ac deprecantur; ex aſtris, ex leviſſima quaque re augurantur.

17. *Dominabitur omnibus filiis hominum*] Heb. *Et ſubvertet omnes filios Seth.* Quia à Seth omnes propagati ſumus, qui in locum Abel interempti ſucceſſit; proles autem Cain diluvio exſtincta eſt. Noe à Seth originem ducebat; à Noe omne humanum genus reparatum eſt: Quare filii Seth ſunt ſicut filii Adam, i. Omne genus humanum; quia indè omnes provenerunt.

19. *Et deſcendet unus de domo Jacob*, &c.] Paraphraſis Hieroſ. ità habet, *Futurum eſt ut conſurgat Rex de domo Iacob qui exſcindet quicquid reſiduum fuerit de civitate impiorum, quæ eſt Roma.*

20. *Principium bellorum Iſraelis*, &c.] Eandem ſententiam & Thargum Hieroſ. habet. Sic enim legit, *Principium populorum qui inſtruxerunt aciem contra Iſrael eſt domus*, ſive *familia, Amalec; qui & ipſi in fine dierum bella gerent contra eos, ſcilicet Iſrael; ſed finis eorum erit ut pereant in ſecula.*

22. *Si enim erit in excidium*, &c.] Senſus eſt, *Non exſcindetur Salamæus*, h. e. Kinæus, *donec Aſſur veniat, & captivum eum abducat.* Et hunc ſenſum etiam habet Paraphraſis Hieroſ.

23. *Væ impiis qui vivent*, &c.] Thargum Hieroſ. *Væ ei qui vixerit quando conſtituet verbum Domini dare mercedem bonam juſtis, & ultionem ſumere ab impiis.*

24. *Naves venient à Romanis*, &c.] Heb. וצים מיד כתים, *Et naves de manu Chittim*, ſub. *venient.* Omnes enim prophetiæ compendiosè & obſcurè proferuntur, ideo explicandæ ſunt his adjectis, quæ videntur neceſſaria. Vulg. interp. Latinus per כתים *Chittim* Italiam intellexit: Sic enim tranſtulit, *Venient in triremibus de Italia*, i. Et triremes à potentia Italorum, ſive Romanorum. Ab hac ſententia non diſſentiunt etiam Hebræi, qui per *Chitthim* Romanos intelligunt. Sic enim R. S. ויעברו כתיים שהם רומיים בבירניות גדולים על אשור, *Et tranſibunt Cithiim, qui ſunt Romani, cum vaſtis triremibus contra Aſſyrios.* ¶ *Et ſubjicientur qui ſunt ultra Euphratem*] De Hebræis dictum intelligunt, qui etiam propterea *Hebræi* ſunt vocati quòd Abraham pater eorum ex ulterioribus locis Euphratis venerit. Hos quoque in noviſſimis diebus à Romanis affligendos prædicit Bileam. ¶ *Etiam ipſi in æternum peribunt*] Hebræi de Romano populo intelligendum docent, quòd is tempore Meſſiæ planè periturus ſit. Sed videtur hoc magis ad ipſos Hebræos referendum eſſe: Cui certè fidem facit veritas Hebraica, quæ ità ſonat, ועני עבר וגם הוא עדי אובד, *Affligent quoque Eber, qui & ipſe in ſeculum peribit.* Thargum Hieroſ. hunc locum ità habet, *Et egredientur copiæ multæ ex provincia Italiæ unà cum multis legionibus Romanorum; & humiliabunt Aſſyrios, affligéntque eos qui ſunt ultra fluvium: ſed tandem futurum eſt ut tam iſti quàm illi in æternum pereant.* Cæci & térque quatérque miſeri Judæi, cùm non poſſint negare manifeſta de Meſſia vaticinia quæ habentur in iſta prophetia Bileam, tamen nè concedere cogantur noſtrum Chriſtum eſſe verum illum Meſſiam, hæc nobis objiciunt, Quando Chriſtus noſter ſubegerit terminos Moab? Quando acceperit Idumæam in poſſeſſionem? Quando ſibi ſubdiderit omnes filios Seth? Quando item nos Chriſtiani, qui volumus eſſe Iſraelitæ, agamus potenter, & (ut Hebraica veritas habet) quando faciamus divitias? Sed ſtulta & incredula gens non videt hæc, non carnaliter ſed ſpiritualiter implenda eſſe. Verùm quia ſtatui, ſi Dominus vitam prorogarit, peculiarem librum conſcribere, in quo refutabo potiſſima Judæorum argumenta quibus fidem noſtram impugnant, (In hoc enim jam aliquot annos diligenter laboravi, ut quæ apud illos contra noſtram religionem ſcripta exſtant conquirerem) idcirco impræſentiarum illorum adductas objectiones refellere ſupersedeo, facturus iſtud aliàs & commodiùs & ſolidiùs.

VATABLUS.

1. *Cum autem videret*, &c. וירא בלעם כי טוב וגו' Ad verb. *Et vidit Bileam quòd bonum eſſet in oculis Jehovæ.* ¶ *Sicut ſemel & iterum*, כפעם בפעם] Ad verb. *Secundùm vicem in vice*, vel, *hâc vice ut vice priore*, i. Ut antea ſolitus fuerat. Hoc pacto inverſus erit ordo verborum. ¶ *In occurſum auguriorum*, לקראת נחשים] i. Ut captaret auguria. ¶ *Versùs deſertum*, אל המדבר] h. e. Versùs eum locum ubi caſtrametabatur Iſrael, nempe in campeſtribus Moab.

2. *Habitantem*, שוכן] *Manentem*, ſub. *in tabernaculis ſuis.* ¶ *Fuítque ſuper eum Spiritus Dei*, ותהי עליו רוח אלהים] Hebraiſmus, Statim fuit afflatus numine Divino.

3. *Tum aſſumpſit parabolam ſuam*, וישא משלו] Hebraiſmus, Sublatâ voce exorſus eſt ſermonem ſuum propheticum. *Aſſumendi* enim verbo ſive *elevandi* innuitur ſublatâ voce pronuntiaſſe parabolam ſuam, ſive propheticum ſermonem ſuum, ità ut clarè ac perſpicuè à Balac & aliis circumſtantibus audiri poſſet, cujus rei argumentum eſt, quòd Balac tandem multùm indignabatur cùm audiret illum benedicere tantùm Iſraeli, & non maledicere. ¶ *Dixit Bileam*, נאום בלעם] Ad verb. *Dictum Bileam.* Proœmium eſt more Prophetarum, q. d. Prophetia Bileam filii Beor, prophetia viri cujus apertus eſt oculus. Quâ locutione innuit Balaam apertum eſſe oculum mentis ſuæ, ut videat & intelligat quæ certò futura ſint, quæque non ſint vana, q. d. Prophetia veri, non vani Prophetæ eſt. Quem ſenſum expreſſerunt etiam Lxx interpretes his verbis, *Dixit homo verax.* Author Vulg. editionis contrarium ſenſum habet, vertens, *Dixit homo cujus obthuratus eſt oculus*, deceptus videlicet ſimilitudine literarum verbi שתם, pro quo סתם, quod *obthurare, claudere, & abſcondere* ſign. legiſſe videtur.

4. *Audiens*, שומע] *Qui audivit.* ¶ *Videbit*, יחזה] Fut. Heb. pro præt. ¶ *Cadens*, &c. נופל וגלוי עינים] *Qui jacet, & apertos habet oculos.* i. Qui dormitat, & tamen habet oculos mentis revelatos. Significat hæc ſibi dormienti & in ſomnis revelata fuiſſe. Hunc ſenſum expreſſerunt Lxx, vertentes, *Qui viſionem Dei vidit in ſomnis; aperti*, ſive *revelati, ſunt oculi ejus.* Ad verbum Hebraicè legitur, *revelatus oculos.*

6. *Sicut torrentes extenſa ſunt*, כנחלים נטיו] *Sicut amnes ſunt, qui extenſi ſunt*, i. Latè ſeſe diffundunt, ampli ſunt & magni, in quorum ripis ſunt pulcherrimæ arbores. ¶ *Sicut arbores aloes* quas *plantavit Jehovah*, כאהלים נטע יהוה] *Sicut arbores aromaticæ* quas *plantavit Jehovah.* Quia vox אהלים anceps eſt ad *tentoria* & ad *arbores aromaticas*, propterea quidam vertunt, *ſicut tabernacula quæ fixit Jehovah.* Chaldæus paraph. vertit ut noſter interpres.

7. *Defluet aqua è ſitula ejus*, יזל מים מדליו] Hebraiſmus, Erit fœcundus: multos procreabit liberos. Alii vertunt, *Defluet aqua de ramis ejus*, i. erit ſicut arbor quæ irrigatur. ¶ *Et ſemen ejus erit in aquis multis*, וזרעו במים רבים] Hebraiſmus, germinabit, & capiet magnum incrementum, quemadmodum & ſemina in locis humentibus, q. d. Omnia neceſſaria ad hanc vitam copiosè affluent ei. ¶ *Magis quàm Agag*, ממאגג] Annotat Hebræi *Agag* fuiſſe commune nomen omnium Regum Amalekitarum; ſicut à primo Cæſare omnes Romanorum Imperatores *Cæſares* appellantur. Porrò per illum Regem qui ipſo Agag fortior futurus ſit, quidam intelligunt Saulem, alii Davidem, alii (quod verius videtur) Chriſtum, cujus illi typi fuere, maximè David.

8. *Exoſſabit*, ינרם] *Confringet.* ¶ *Et tela ejus confodient*, וחציו ימחץ] Ad verb. *Et telæ ejus confodiet*, vel *transfiget.* Verbum ſing. nomini plurali junctum: propterea quidam vertunt, *unumquodque telorum ejus confodiet.*

9. *Si incurvaverit*, &c. כרע שכב וגו'] Ad verb. *Incurvavit ſeſe, dormivit ſicut leo minor*, &c. i. Si ſemel

proſtraverit ſeſe in terram ut dormiat, quis eum provocare audebit ad bellum? Verba ſine conjunctione poſita in præterito, diligenter notanda, quæ cum *ſi* & *ut* utplurimùm exponuntur per futurum. ¶ *Quicunque benedixerit tibi*, &c. מברכיך ברוך ונו׳] Ad verb. *Benedicentes tibi benedictus*, &c. Plurale verbo ſing. junctum.

10. *Et percuſſit*, ויספוק] *Et colliſit*, vel *comploſit*, more ſcilicet hominum ægrè ferentium aliquid, ¶ *Benedixiſti benedicendo*, ברכת ברך] i. Studuiſti benedicere illi.

11. *Fuge*, ברח לך] Ad verb. *Fuge tibi*, redundat *tibi* Latinis, i. recipe te citò in locum tuum. ¶ *Dixeram, Honorando*, &c. אמרתי כבד אכבדך] *Dixeram, Glorificando glorificabo te.* Hebraiſmus, decreveram glorificare te.

13. *Plenam domum ſuam*, מלוא ביתו] Ad verb. *Plenitudinem Domûs ſuæ*, ut cap. 22. 18. ubi eadem verba leguntur, niſi quòd pro *ſive bonum ſive malum*, illic legitur *ſive parvum ſive magnum.*

14. *Diſcedo*, &c. הולך לעמי] i. Paratus ſum diſcedere ad populares meos. ¶ *Age*, לכה] Ad verb. *Veni*, pro hortantis ad verbio poſitum. ¶ *Conſulam tibi quid*, &c. אעצך אשר ונו׳] i. Conſulendo prædicam. Alii ſubauditis pauculis vertunt, *Conſulam tibi quid facturus ſis: ſiquidem* hæc *facturus eſt*, &c.

15. *Tunc aſſumpſit parabolam ſuam*, וישא משלו] Ut ver. 3. ¶ *Dixit Bileam*, &c. נאום בלעם ונו׳] Vide eadem ſuprà v. 3.

16. *Dixit*, &c. נאום שומע אמרי אל] *Dictum ejus qui audivit eloquia Dei*, i. Prædictio viri Prophetæ qui commercium habuit cum Deo. ¶ *Vidit*, ויחזה] Fut. Heb. pro præt. ¶ *Cadens*, נופל] Præ ſopore ſcilicet. q. d. Qui dormit quidem corpore, ſed animo vigilat. Vide v. 4.

17. *Videò illum, ſed non modo*, אראנו ולא עתה] Fut. Heb. pro præſ. Spiritu prophetico video illũ qui poſt multa ſecula venturus eſt. Obſerva ו pro *Sed*; q. d. O Balac, conſilium meum eſt ut tu ſedeas quietus, & nè timeas hoc tempore. Quòd enim futurum prædico, non tuo tempore, ſed in noviſſimis diebus eveniet, tempore ſcilicet Meſſiæ: *Quem* quidem *video, ſed non in præſenti*: longè adhuc abeſt. Cùm ille venerit, veniet ut lux magna & ſplendor vehemens, id quod per *ſtellam* ſignificatur, etiam ſecundùm omnes Judæos. ¶ *Proceder*, דרך] *Incedet.* Præt. Heb. pro fut. Chaldæus paraph. de Chriſto interpretatur, his verbis, *Video eum, ſed non modò: intueor eum, ſed non eſt propè. Cùm ſurrexerit Rex de Jaacob, & unctus fuerit Chriſtus* [vel, *natus fuerit Meſſias*] *interficiet duces Moab, & dominabitur in omnes filios hominum.* ¶ *Sceptrum*, שבט] Ad verb. *Virga.* ¶ *Et confodiet*, ומחץ] *Et percutiet.* Ut v. 8. ¶ *Omnes filios Seth*, כל בני שת] Sic vocat omnes filios mundi, quia à Seth, qui in locum Abel interempti ſucceſſit, omnes propagati ſumus: proles autem Cain diluvio exſtincta eſt. Noe à Seth originem ducebat; à Noe omne genus hominum reparatum eſt: Quare filii Seth ſunt ſicut filii Adam, i. omne genus hominum, quia indè omnes provenerunt.

18. *Et Iſrael faciet virtutem*, וישראל עושה חיל] Hebraiſmus; viriliter aget, ſuperabit omnes Gentes. Quia חיל aliquando *divitias* ſign. propterea nonnulli *divitias* vertunt, ſimiliter & Chaldæus paraph. *proſperabitur in divitiis.* Ubi ſcilicet poſſederit Edom & Seir.

19. *Et dominabitur de Jaacob*, וירד מיעקוב] i. Surget de Jaacob qui dominabitur. ¶ *Reliquias de civitate*, שריד מעיר] Sing. Heb. pro plur. i. perdet ſuperſtites omnes de civitatibus, q. d. Fient omnes ex infidelibus fideles.

20. *Cúmque vidiſſet*, וירא] Spiritu ſcilicet Prophetiæ. ¶ *Principium Gentium Amalec*, ראשית גוים עמלק] *Primitiæ Gentium Amalec.* Hebraiſmus, Primi Amalecitæ invaſerunt filios Iſrael poſtquam egreſſi ſunt ex Ægypto. Chaldæus paraph. *Principium bellorum Iſrael, Amalec: ideo*, &c. Idem habet Paraphraſis Jeroſ. dicens, *Principium populorum qui inſtruxerunt aciem contra Iſrael, eſt familia Amalec: qui & ipſi in fine dierum bella gerent contra eos, ſed finis eorum erit ut pereant in ſecula.* ¶ *Ideo noviſſimum*, &c. ואחריתו עדי אובד] *Ideo finis ejus erit uſque ad internecionem*, vel, *ad interitum.* Alii, *& finis ejus uſque in ſeculum peribit.* Alter ex doctis Hebræorum exponit, *donec intereat.* Ad verbum, *interiens*, ſub. *ſit*, i. ipſi quoque tandem peribunt.

21. *Robuſtum eſt habitaculum tuum*, [איתן מושבך] *Fortis eſt habitatio tua.* Incipit prædicere quæ Cinæo eventura eſſent. ¶ *Et pone*, &c. ושים בסלע קנך] *Sed pone in rupe nidum tuum.* Ironicè autem hæc dicuntur, q. d. Etiamſi habitaveris in rupe fortiſſima & altiſſima, tu tamen ſuperaberis, neque evades. Malè quidam alludere dicunt ad קן *nidum* cùm קין *poſſeſſionem* tantùm ſignificet.

22. *Certè expelletur Cain*, כי אם יהיה לבער קין ונו׳] Ad verb. *Sed* [vel *Quia ſi*] *ad expellendum Cain*, &c. vel *ad removendum Cain*, ſub. *de regione ſua.* Ab hoc *Cinæus. Salamæum* vocat Chaldæus paraph. dicens, *Sed erit in devaſtationem Salamæus, donec Aſſyrius captivet te.* Mutatio ſecundæ perſonæ in tertiam, anteced. item pro relat. obſcurum reddunt ſenſum. Sic dilucidiùs vertas, *certè expelléris, Cinæe, abducéris captivus ab Aſſyriis.* Iſtud *uſquequo* perinde valet acſi dicat, *Non tantùm expelléris, ſed etiam abducéris captivus*, vel, *Ità expelléris ut abducaris captivus ab Aſſyriis.*

23. *Cùm ſtatuerit iſtud?* משומו אל] Ad verb. *In ponendo iſtud*, i. Quis vivere poterit ex quo evenire fecerit iſta Deus? Relat. אל pro אלה loco antecedentis quod ſequitur.

24. *De litore Chithim*, מיד כתים] Sub. *Venient*, i. A Mari Italico, imperii Romani. Alii, *à regno Turcorum.* Alii, *Thuſcia.* ¶ *Et etiam*, &c. ונם הוא ונו׳] i. Illud Romanum imperium affligetur uſque ad internecionem, tandem peribit. Vide eadem verba, v. 20. Ità Hebræi de Romano populo intelligendum docent, quòd is tempore Meſſiæ planè periturus eſſet. Sed hoc videtur magis ad ipſos Hebræos referendum eſſe: cui certè veritas Hebraica aſtipulari videtur, ut nonnulli eam vertunt, *Qui & ipſe in ſeculum peribit.* Paraphraſis Jeroſ. hunc locum ità habet, *Et egredientur copiæ multæ ex provincia Italiæ unà cum multis legionibus Romanorum, & humiliabunt Aſſyrios, afflígéntque eos qui ſunt extra fluvium: ſed tandem futurum eſt ut tam iſti quàm illi in æternum pereant.*

25. *Abiit in viam ſuam*, הלך לדרכו] *Abiit per viam ſuam*, i. regreſſus eſt viâ quâ venerat.

CASTALIO.

3. HOmo clauſis oculis] Scilicet cùm Angelum ante aſinam non vidit.

4. & 16. *Qui ab Omnipotente præſignificata vidit*] מחזה, cùm de homine dicitur, ſign. *viſum*, & *rei præſentionem atque prænotionem*; cùm autem de Deo, ſign. *prædictionem & præſignificationem*, ut ità loquar; atque hoc modo ſæpe in Vatibus pro *vaticinatione* ponitur, eâdem ratione quâ ברך in homine *bene precari* eſt, in Deo *ſecundare & fortunare.* ¶ *Cui lapſo*] Cùm aſina ſuccubuit. ¶ *Patefacti ſunt oculi*] Cùm vidit Angelum.

7. *Cujus de ſitula*] i. A quibus proles orietur quæ vehementer creſcet, ut arbores in humida terra: *quorumque rex ſuperabit Agagum*, i. Amalekitarum reges: ſic enim appellatos aiunt, ut Ægypti Pharaones.

24. *Cùm claſſis ex Cittimorum finibus*] Qui ſint Cittimi declarat Joſephus Antiq. 1. c. 7. his verbis; *Chethimus Chethimæam inſulam tenuit; ea nunc Cyprus vocatur: ex qua & omnes inſulæ & bona pars maritimorum Chethim ab Hebræis nominantur. Aſtipulatur orationi meæ una de Cypri urbibus, quæ appellationem retinere potuit. Cetios enim vocatur ab eis qui ejus nomen Græcum fecerunt, nè ſic quidem Chethimi nomine vitato.* Hæc Joſephus. In Eſaia quoque cap. 23. à Citimis venturus dicitur Alexander Tyri expugnator. Et idem Alexander 1 Mac. 1. dicitur *ortus ex terra Chethim*, cùm fuerit Ma-

Macedo. Et ejuſdem libri cap. 8. legitur, ✝ Περσία Κιτίων Καμλία, i. *Perſem Citiorum regem*; quod de Perſe Macedonum Rege ſcribitur. Ex quibus patet *Cittimos* Græcos aut Macedonas appellari: quanquam & Italia videtur in hoc nomine comprehendi, quandoquidem eam hoc nomine nuncupavit Joſephus Hebraicè ſcribens Antiq. l. 4. c. 22. Recordor etiam alicubi legiſſe me à *Cetim Macedonum* eſſe nomen deductum, præpoſitâ ſyllabâ, & *t* literâ in *d* propter affinitatem commutatâ.

CLARIUS.

1. UT *augurium quæreret*] Videtur ergò, cùm dicebat ſe iturum ſi fortè occurreret ei Dominus, & ſimilia ageret, quæſiſſe ſiquid per artem ſuam de more aſſequi poſſet.

3. *Cujus apertus eſt oculus*] h. e. Qui fortis & potens eſt in omnibus ad quæ poſuerit oculum ſuum. Vox tamen Hebræa ſign. etiam *claudere*.

4. *Qui cadit*] Incircumciſus & impius homo non valens ferre Spiritum Dei, cecidit in terram: id quod bonis Prophetis etiam legitur contigiſſe. Et vide, ut Deus bene utatur malis.

7. *Propter Agag*] Vel, *ſuper Agag*. Rex primus Iſraelitarum ſubegit Regem Amalekitarum, ut 1 Sam. 15. patet. Et ferunt quemlibet Regem Amalekitarum fuiſſe vocatum *Agag*; & nomen primi Regis tranſiſſe in poſteros, ſicut à Cæſare primo *Cæſares* alii appellati ſunt apud Romanos Reges.

9. *Accubans*] Poſtquam occupaverint, inquit, & ſubegerint promiſſam terram, habitabunt in ea ſine ullo pavore.

11. *Dominus privavit te*] Quaſi latenter objicit, & dicit, Dominus ille tuus hâc meâ te gloriâ privavit.

14. *Dabo tibi conſilium*] Conſilium iſtud eſt, Sede tu quietus, & nè timueris hoc tempore. Quod futurum prædixi, non tuo tempore, ſed in noviſſimis diebus eveniet, ſcilicet tempore Meſſiæ: *Quem* quidem *video, ſed non in præſenti*: longè adhuc abeſt. Cùm ille venerit, veniet ut lux magna & ſplendor vehemens: Id quod per *ſtellam* ſignificari etiam ipſi Judæi dicunt. Et quidem Chaldæus interpres ſic vertit hunc locum, *Cùm ſurrexerit Rex ex Jacob, & natus fuerit Meſſias ex Iſrael, interficiet Duces Moab, & dominabitur in omnes filios hominum. Poſſidebitur Edom & poſſidebitur Seir ab hoſtibus ejus: & Iſrael proſperè aget in divitiis.* Hîc ergò per *filios Seth* intelligit filios hominum. A Seth enim omnes propagati ſumus: proles autem Cain diluvio interiit. Sed Judæi hæc omnia, quæ in ſpiritu intelligenda ſunt, ipſi carnaliter accipienda falsò docent.

20. *Principium gentium Amalec*] Fuit, inquit, Amalec de primis gentibus, ſed memoria ejus delebitur in perpetuum. *Cenæus* autem populus, qui ex Jethro ſocero Moſis deſcendit, & in cujus regionem Balaam oculos de monte dirigere potuit, is non omnino delebitur, cùm *in petris exſtruxerit manſiones ſuas*, ſed unus poſt alium tolletur, *donec per Aſſyrios* generali tranſmigratione *in captivitatem adducti fuerint*.

24. *De Italia*] Exponunt Hebræi de Romanis, quorum etiam Imperium deſiturum eſſet poſt Chriſti tempora. Quod putatur factum cùm Regia omnis dignitas tranſlata fuit Conſtantinopolim.

DRUSIUS.

1. ET *poſuit ad deſertum faciem ſuam*] Nam Iſrael ibi erat in campeſtribus Moab. Onceli exemplaria hîc variant. Nam in nonnullis, *Poſuit contra vitulum quem fecerant Iſraelitæ in deſerto faciem ſuam*. In aliis autem, *Poſuit ad deſertum faciem ſuam*. Hæc lectio in omnes partes melior eſt. Prior ſumpta videtur ex Thargum Jeroſol. ut etiam Gerundenſis opinatur. Nam in eo, *Poſuit faciem ſuam ad deſertum, & recordatus eſt eis opera vituli, voluit maledicere Iſraeli*. Eadem habentur in Jonatha, quanquam paulò aliter, *Poſuit ad deſertum faciem ſuam, ut recordaretur* עלידון *opus vituli quod fecerant illîc*. Gerundenſis obſervat in quibuſdam libris notatum eſſe *quòd correctio hæc ſit ex Thargum Jeroſ.* Non eſt *correctio*, ſed depravatio. Nam *corriguntur* quæ vitioſa ſunt propriè loquendo. Ubi omnia recta, ibi nulla eſt correctio. Rectum autem quod cum veritate convenit Ebraica, quæ noſtra in his Cynoſura eſt. Nam quicquid ab ea recedit, id pro recto non habetur. Ideo vocatur *veritas Ebraica*.

2. *Et fuit ſuper eum ſpiritus Dei*] Vide quæ ſuprà ad c. 22. 31. Onc. & Jon. *Et reſedit ſuper eum ſpiritus prophetiæ à coram* DOMINO. Hoc non ſolet dici niſi de prophetis. Sic alibi, *Quis det ut omnis populus* DOMINI *ſint prophetæ, ut ponat* DOMINUS *Spiritum ſuum ſuper eos?* Item, *Spiritus* DOMINI *ſuper me*. Ideo de ſe ipſe dicit, *audiens ſermones Dei*. Quæ omnia arguunt prophetam fuiſſe, quod tamen multi negant.

3. שוכב ונופל על מטתו [שתם העין . h.e. *nocte*. Nam tunc Deus ei apparebat. Et *videbat viſiones* etiam cùm eſſet *retectus oculis*, h.e. interdiu. Nam nocte oculos clauſos habemus. Sic Hiſcuni. Pro *cadens* Lxx ἐν ὕπνῳ *in ſomnis*. Hieron. *cujus obturatus eſt oculus*. Videtur mihi legiſſe שתם cum puncto in ſiniſtro dente literæ Sin. Nam tunc idem valet quod סתם *obturo, occludo*, quem errorem erravit etiam Arias Montanus. Nam Santem, qui verterat *apertum habens oculum*, ſuo more corrigit, emendans *occluſus oculo*, quod idem cum illo, *clauſus oculo*, videlicet alterutro. Unde ſequitur, ſi recta hæc interpretatio, eum unoculum fuiſſe. Nam ex duobus oculis, quos habebat, unus apertus erat & alter clauſus. Nos aliter ab Ebræis edocti ſumus. Nam in lingua Deuterotarum שתם cum puncto in dextero cornu ſign. *aperire*. Igitur alii referunt *apertus oculo*: & quia dicit *oculo*, non *oculis*, colligunt indè cæcum fuiſſe. Differè R.S. *Quia dicit, Apertus oculo, & non dicit, Apertus oculis, diſcimus cæcum fuiſſe in uno ex oculis quos habebat*. Hæc admodum incerta ſunt, ut & illud quòd aſſerunt ipſum claudum fuiſſe. Nam de moribus quod referunt non adeò incertum. *Habebat*, inquiunt, *oculum malum, ſpiritum elatum, & animam latam. Oculus malus* Invidiam notat; *ſpiritus elatus*, Arrogantiam; & *anima lata*, Avaritiam: unde illud, *Dilatavit ſicut infernus animam ſuam*. Nunc ad rem. Onc. *Vir qui pulcher erat aſpectu*. Abenezra ſcribit non habere fratrem, & eſſe contrarium סתום *clauſo*. Ex Dras autem addit quoſdam opinari quòd unoculus fuerit. Cùm dicit *Dras*, oſtendit ſe non magnifacere obſervationem illam de uno oculo. Gerundenſis ex lingua Sapientum enarrat, *apertus oculo*. Vide Phesictha 57. 4. & Ohel in פתח. R.S. notat, quod etiam Elias probat, oculum ejus fuiſſe perforatum, qui foràs exibat, & foramen ejus videbatur apertum.

4. *Cadens*] In ſoporem videlicet, ut Prophetæ ſolent extra ſe rapti. Vide 1 Sam. 19. 24. Sic alibi, *cecidit ſopor ſuper Abraham*. Nam *homo cadit in ſoporem, & ſopor cadit ſuper illum*. Onc. שכיב *dormiens, cubans*. Vide R.S. Nam nocte apparebat ei Deus, aut Angelus. Thargum Jeroſ. *Cadens gladio*. Vult dicere, *Qui caſurus eſt gladio*. Nam tandem ab Iſraelitis occiſus fuit.

7. *Extollitur magis quàm Agag rex ejus.*] Senſus eſt, *Rex ejus primus Saul*. Quidam, *propter Agag*, i. ob devictum Agag. Hîc nominatur *Agag* antequam natus eſſet. Talia ſunt *Cyrus, Joſias, [Filius natus eſt domui David, Joſias nomen ejus] Iſahac, Iſmael, Salomo*. Aut *Agag*, i. Rex Amalekitarum. Nam commune eſt Regum illius gentis. Gerundenſis, *Rex primus quem ſibi impoſuerunt nominabatur* Agag; *& indè filii ejus, qui ſederunt ſuper ſolium ejus, appellati ſunt nomine ipſius, juxta nomen plurimorum Regum qui vocantur de nomine ejus qui primus regnum occupavit: & ſic*, Haman Agageus. *Nam erat è ſemine regni illius. Nam longè petitum ut nominet prophetæ improbum ante nativitatem ejus*. Videndus Gerundenſis. Iſmael improbus erat, & tamen nomen accepit antequam natus eſſet.

11. Celerem abitum *fugæ* vocabulo ſignificant: ut Zach. 2. 6. *Fugit è terra Aquilonis*, & Jeſ. 48. 20. *Fugite è Chaldæis*, i. celeriter abite. Sic hoc loco, *Fuge tibi in*

locum

locum tuum, ubi *tibi* eleganter παρίλκει & *in locum tuum*, i. in terram tuam, in Mesopotamiam; ut Exod. 3. 8. *in locum Chananæi*, i. terram aut regionem. Aut *in urbem tuam*, Phethoram. Nam indè oriundus erat. *Locus* pro *urbe* ponitur cùm alibi, tum Gen. 29. 22. & 12. 6. *usque ad locũ Sichem*, i. *urbẽ Sichem*, ait Moses Gerundensis. Sic 1 Mach. 15. 31. τ' τόπων: aliàs, τ' πόλεων. Licet etiam exponere *in domum tuam*. Nam τόπ☉ θεῦ, i. οἴκ☉, *domus Dei*, locus est qui Ebraicè *Bethel* vocatur. Exod. 18. 23. *in locum suum*. A. E. *in domum suam*. Nec aliter Hiscuni. Hinc *locus æternus* pro *sepulcro*, cujus synonymum *domus æterna*. Amos 4. 6. *in omnibus locis vestris*: præcedit, *in omnibus urbibus vestris*. Idem aliter.

17. *Processit stella ex Jacob, & surrexit sceptrum ex Israel*] Usurpat præteritum pro futuro, more Prophetarum, quibus hoc peculiare. Quod autem in Vulg. nostra, *Orietur stella*, id versum ex Græco ἀνατελεῖ ἄστρον. Pro *stella* in Onc. est *Rex*: ad sensum non malè. Nam prophetia est de Messia, ut sequens membrum declarat. Siquidem *sceptrum* dicit, non tribum, sed Regem qui sceptrum gerit, quem Homerus appellat σκηπτοῦχον βασιλέα. Quamobrem idem Onc. per *Messiæ* nomen expressit, interpretans, *Surrexit*, i. exstitit, exortus; ut ibi, *Surrexit rex novus*, &, *Non surrexit major Johanne Baptistâ*. *Sceptri* vocabulo usus fuit hoc loco Symmachus, cùm priùs esset ἄνθρωπ☉ *homo*, i. אדם. Nam in Vulg. nostro, *consurget virga*. Hunc locum de se interpretabatur Barchoziba, qui propterea se nominabat *Barchochebam*, i. *Filium stellæ*, cùm se Messiam esse multis persuasisset, & in his etiam Doctori Aquibæ, qui magna in existimatione erat apud suos. Historia nota est ex libris RR. ¶ *Destruet omnes filios Seth*] R. Nathan dicit *Seth* nomen urbis esse in termino Moab. Vide Liram. *Omnes filios Seth*, idem cum illo, *omnes filios Adæ*: quod pro eo habendum ac si dixisset, *omnes homines*. Nam à Seth Noe, & ab eo homines omnes qui nunc in mundo. Hanc interpretationem firmat Onc. referens, *Dominabitur in omnes filios hominum*; Hiscuni novè interpretatur, *omnes filios podicis*. Nam שת, cùm appellativè sumitur, *podex*, *anus*; vel potiùs *nates*, *clunes*, *sedes*. Abenezra per אחוד interpretatur. Innuit autem filios Moab ex incestu procreatos. Quidam addunt & filios Ammon: Nam & illi originem suam referunt ad Lot. *Moab* sonat non *Ex aqua*, i. *Meab*, sed *Aqua patris*. Nam *Mo*, *aqua*; unde *Moyses*, *Ex aqua servatus*. *Aquæ* autem vocabulum usurpatur inter Venerea; unde, *Ab aqua aliena abstine*, & *Aqua furtiva dulcior*. Abenezra, qui hanc interpretationem improbat, aliam adducit ex illo, השתורת *Fundamenta destructa sunt*, i. leges, ut dicat, Destruet provincias & urbes quæ legibus fundantur: juxta illud, *fundavit legibus urbem*. Ego non tam urbes quàm ipsarum cives & incolas innui putarim.

20. *Principium* dicitur vel à quo quid incipit; ut, *Timor* DOMINI *principium sapientiæ*: nam sapientia incipit à timore DOMINI, h. e. à pietate, quam θεοσέβειαν appellant. Vel id quod præcipuum est in aliqua re; ut, *principium aromatum*, i. præstantissimum aroma & maximè laudatum, quod primo loco numeratur. Hinc intelliges quid sit, *Principium gentium Amalec*. Nam vel sign. inter gentes primum locum obtinuisse Amalekitas propter fortitudinem bellicam & robur corporis, vel primam gentem fuisse quæ Israelitas oppugnavit, quod certè non ausa fuisset facere nisi viribus suis freta speraſſet se eos debellaturos. Hanc expositionem sequuntur omnes Paraphrastæ. Primùm Onc. in quo, *Principium præliantium contra Israel erat Amalec*. Deinde Jon. referens, *Principium nationum quæ prælio decertarunt cum domo Israel sunt domus Amalec*. Postremò interpres Jerosol. *Principium populorum qui ordinarunt prælium contra Israel sunt qui è domo Amalec*. Sic R. S. *Amalec antevertit omnes pugnare in Israelem*. Nec aliter alii, præter Gerundensem, qui ad priorem explicationem magis inclinat, ejúsque mihi promus condus est.

22. *Cain* dictus à verbo קנה, quod *acquirere* & *possidere* sign. Nam Heva mater dicebat, cùm ei nomen imponeret, *Acquisivi virum cum* DOMINO. *virum*, i. sexum masculinum; *acquisivi*, i. peperi; *cum* DOMINO, i. DOMINO auxiliante & opitulante, sicuti cùm dicimus Σὺν τῷ θεῷ *cum Deo*. Nam Deus animam infundit, quæ potior & honoratior pars hominis est. Est ubi *Cain* aliam significationem habet, ut Judic. 4. 11. & hoc loco. Nam ponitur pro *Cinæo*, qui *Ceni* Ebræis, quasi transpositis literis קין & קני. Onc. *Salmaa* reddit, & Jerosol. *Salmaja*. Jon. verò, ubi in Ebræo קיני, qui est *Cinæus*, & *Cain*, interpretatur *Jethro qui proselytus factus est*. Abenezra, *Cain est Cinæus*, *familia Jethro*. Sunt qui opinantur fuisse filium Jethro, quem Hieron. si modò is est interpres Vulgatus, *Cin* legit. Nicolaus, *Iste Cin*, *à quo dicti sunt Cinæi*, *fuit filius Jethro*, *ut dicunt aliqui*; *vel potiùs ipsemet Jethro*, *ut alii*. Memoratur autem cum Amalec, quoniam Cinæi inter Amalekitas habitabant, ut liquet ex priore Samuelis.

24. *Et naves è Chetthim*] Verbum è verbo, *è manu Chetthim*: quod interpretantur, *è loco Chetthim*, vel certè, *è littore*. Sic alibi *manus Jordanis*, i. ripa. *Locus* etiam pro *regione* aut *terra* ponitur: ut fortasse sensus sit, ἐκ τ' γῆς Χετλιὶμ *ex terra Chetiim*, quod legitur 1 Mach. 1. 1. & Macedonia ibi significatur. Hic Italia communiter intelligitur, unde interp. noster, *venient in triremibus de Italia*: & Onc. *à Romanis*. Et R. S. *Chetthiim sunt Romani*, i. רומיים. Nam quod in nonnullis codicibus ארמיים *Aramæi*, vitium est manifestarium. Incertum autem utrùm כתים sit nomen sing. an plur. Nam ut plurale interpretantur Lxx, Κιτιαίων *Citiæorum*. Sing. autem esse liquet ex Gen. 10. 4. *Filii Javan*, *Elisa*, *& Tharsis*, *Chetthim*, *& Dodanim*. Itaque Abenezra, כתים *est nomen sing. licèt habeat terminationem pluralem*. Fortè כתיים pro כתיים, ut ציים *naves* pro ציים à sing. ציי *navis*. Nihil temere statuendum. *Terræ Chetthim* mentio Jes. 23. 1. & *insularum Chetthim*, Ezec. 27. 6. pro quo כתיים Jer. 2. 10. Abenezra observat *Regnum Græcorum & Romanorum unum idémque esse*: quod verum non videtur. Nam diversa Regna erant. Qui quatuor enumerant, ponunt Græcorum Regnum in tertio loco, & Romanorum in quarto. Hoc notum in vulgus. In Italia erat Magna Græcia; & legimus in monumentis Doctorum *Italia Græciæ*. Ut ut sit, videtur hic innuere Romanos, qui *Assyrios & Ebræos* (nam eos nomine *Eber* hic significari putarim) *vexarunt & afflixerunt*, & postea *ipsi quoque perierunt*.

IDEM.

7. וירם מאגג מלכו. Sym. καὶ ὑψωθήσετ☉ ὑπὲρ Ὼγ βασιλέως ἄνω, *& extolletur supra Og regem suum*] In edit. Rom. τ' ὼγ legitur, ut & in Lxx, puto meliùs. Nam Ὼγ est עוג, qui *rex Basan* vocatur Psal. 135. 11. Nota τ' ὼγ hic legi pro Ἀγάγ, i. אגג. Alioqui vocabulo *Gog* significatur gens Scythica, quæ hodie à Turcis *Giok* sive *Kioc* dicitur: unde *Kioc Chan*, qui alibi *Gogkan*. Theodoretus, Γὼγ ἢ Μαγὼγ, φασὶν ἔθν ταῦτα Σκυθικὰ γένη. Hujus mentio aliquoties in Ezeciele.

17. אראנו ולא עתה אשורנו ולא קרוב. A. ὄψομαι αὐτὸν, καὶ ὐ νῦν· προσκοπῶ, ἀλλ' ὐκ ἐγγύς, *videbo illum*, *& non nunc*: *prospiciam*, *sed non propè*. Sym. --- ἐρῶ αὐτὸν, ἀλλ' ὐκ ἐγγύς. *video ipsum*, *sed non propè*.] *Prospiciam*, vel *adspiciam*. ¶ יקום שבט. Sym. ἀναστήσ☉ σκῆπτρον, *resurget sceptrum*] Hieron. *consurget virga*. Onc. *quando surget rex*. i. תימך שבט. q. σκηπτοῦχον dicas pro *Rege*. Nam Reges olim sceptrum manu tenebant, quod insigne regni erat. Unde pro ipso Rege ponitur. ¶ ומחץ פאתי מואב. Sym. παίσ☉ τὸ κλίμα Μωάβ, *percutiet clima Moab*] Παίσ☉ fut. à παίω, non à παίζω. ¶ Τὸ κλίμα. i. *regionem*. Priùs erat τοὺ ἀρχηγούς, & in Hieron. *duces*. Antes habet, *terminos*. Arias, *angulos*. Notum ut *anguli*, i. פנות, quandoque vocentur proceres populi. Onc. certè hic reddit רברבי *magnates*, etiam hoc in loco, ubi פאתי à sing. פאה *angulus*. ¶ וקרקר. Sym. ἐξιχνιάσει, *investigabit*] Glossarius Philonis, *Carcar*, *investigatio*.

Glossa

Gloſſæ veteres, *Carcar*, *inveſtigator*, *ſive inueſtigantes*. Alii aliter interpretantur. Lxx, παροξυνθεν. Hieron. *vaſtabit*. Santes, *deſtructi*. Onc. *dominabitur in omnes homines*.

GROTIUS.

3. *Cujus obturatus eſt oculus*] Nam afflati abalienantur à ſenſibus, ſpiritu bono aut malo eos gubernante; Iamblichus De myſteriis Ægyptiorum, ſegmento 2. cap. 24.

7. *Telletur propter Agag Rex ejus; & auferetur regnum illius*] Meliùs in Hebræo, *Exaltabitur præ Agag Rex ejus, & elevabitur ejus regnum*. Agag nomen Regum Amalekitarum. Implementum Vide 1 Sam. 15. 8. Lxx & Sym. pro מאגג legerunt מגוג. Habent enim illi, ὑψωθήσεται ἡ Γωγ βασιλεία. Sym. propiùs ad Hebræum, ὑψωθήσεται ὑπὲρ Γωγ βασιλεὺς ἀυτῶν. Sed veriùs quod in Hebræo legitur.

14. *Pergens ad populum meum*] Priuſquam redeam in Meſopotamiam. At Gemara, *ad gehennam*, parùm probabiliter.

17. *Videbo eum, ſed non modò*] Rectiùs, *Video eum, ſed non jam modò*. *Eum*, i. res ejus magnas; Iſraelitici ſcilicet populi. ¶ *Stella ex Iacob*] Sidera vocantur viri illuſtres. ¶ *Et conſurget virga de Iſrael*] Heb. שבט, i. ſceptrum, ut Geneſ. 49. 10. *Regem* bene interpretatur Chaldæus. David deſignatur, illuſtris inter Reges, qui Moabitas partim interfecit, partim ſibi ſubjecit, 2 Sam. 8. 2. vide & Pſal. 60. 8. & 108. 9. Myſticè de Meſſia interpretatur & Maimonides, cujus ſummam victoriam omnes veteres victoriæ adumbrarunt. ¶ *Vaſtabítque omnes filios Seth*] Nihil vero propius quàm *Seth* nominatum fuiſſe Regem aliquem eximium inter Moabitas.

18. *Et erit Idumæa poſſeſſio ejus*] Eadem res prædicta Gen. 25. 23. Implementum vide 2 Sam. 8. 14.

20. *Aſſumens parabolam*] Loquens ἀποφθεγματικῶς. ¶ *Cujus extrema perdentur*] Heb. *ultima ejus ad exitium*. Quod rectè interpretantur Lxx, τὸ σπέρμα ἀυτῶν ἀπολεῖται. Excelluit diu inter vicinas gentes, ſed veniet tempus cùm exitio dabitur. Impletum id 1 Sam. 15. 7. Confer vaticinium Exod. 17. 14.

21. *Cinæum*] *Salmæum* Chaldæus. Vide Gen. 15. 19. Hinc fuit Jethro, cujus propinqui Iſraelitis ſe adjunxere, Jud. 1. 16. & 4. 11. 1 Sam. 15. 6. ¶ *Nidum tuum*] קנך alluſio ad nomen *Cinæi*.

22. *Et fueris electus de ſtirpe Cin*] Qui princeps generis. Malè *Kain* legunt Hebræi. Legit Latinus בחור, non לבער. At Lxx legerunt כי אם יהוה לבער קן ערמך vertunt enim, Καὶ ἐὰν γένῃ τῷ Βεὼρ νοσσιὰ παιωργίας. Senſus in Hebræo eſt, *Attamen erit Cin depaſtui*. Paulatim imminuetur is populus, donec cum Iſraelitis avehatur. Jam tempore Saulis apparet modicas fuiſſe eorum res, 1 Sam. 15. 6.

23. *Aſſumptâque parabolâ*] Plus hîc legere Græci. Præmittunt enim, Καὶ ἰδὼν ἡ Ὠγ, i. conſpiciens regnum Baſan. Vide ſuprà 21. 33. ¶ *Quis victurus eſt*] Quanta tunc erit internecio?

24. *Venient in trieribus de Italia*] Voce כתים primò dicti Cyprii, apud quos Κίτιον Phœnicum colonia; & ab iis omnes Græci: Itaq; Alexander dicitur fuiſſe ἐκ τῆς χερσίμου, 1 Macc. 1. 1. qui *rex* יון, i. *Græcorum* Danieli. Hi autem ſunt qui & Aſſyrios & eorum ſucceſſores Medos ac Perſas armis ſuis ſubegere, tranſvecti Helleſpontum. ¶ *Vaſtabúntque Hebræos*] עבר eos qui *trans flumen* ſunt ſignificat. Flumen Euphratem intellige. Etiam Euphratem tranſgredientur Macedonum ſive Græcorum arma. Et hoc ad Alexandrum pertinere nemo non videt. ¶ *Et ad extremum etiam ipſi peribunt*] Gr. καὶ αὐτοὶ ὁμοθυμαδὸν ἀπολοῦνται. Heb. *& ipſe etiam in exitium*, ſupple *ibit*. Senſus eſt, Illam victricem gentium Macedoniam cum Græcia omni ſuccubituram Romanorum armis.

25. *Surrexítque Balaam, & reverſus eſt in locum ſuum*] Domum quidem iit; ſed mox rediit ad Madianitas, infrà 31. 8. Ante abitũ autem dedit conſilium cujus executio in ſeq. eſt capite; id habetur ex traditione quam probat Petrus epiſt. 2. c. 2. v. 15. Judas 5. v. 11. Joannes Apocal. 2. 14.

CAP. XXV.

MUNSTERUS.

3. *Baal Peor*] Fœdiſſimum erat iſtud Midianitarum idolum, & turpiſſimo venerabatur cultu. Nam ità ſcribunt Hebræi de hoc portento, נקרא פעור שפורעין לפניו פי השבערת ומוציאין רעי, *Vocatum eſt*, inquiunt, *Peor, eò quòd diſtenderent in ejus venerationem foramen podicis, & cacabant ante conſpectum ejus*.

4. *In conſpectu Solis*] h. e. בפרהסיא *in propatulo*. Ipſi peccaverunt intra tabernacula & in penetralibus contra me, & ego volo quòd in publico puniantur.

8. *In tabernaculum*] Exponunt Hebræi communiter קבה pro אהל *tabernaculo*, & Dageſſatur Beth. Sed קבה cum Raphe eſt מקום הערוה באשרה *locus mulieris pudendus*, aut ſecundùm alios כים מעים *ſæculus viſcerum*.

11. *Zelum meum*] Motus, inquit, eſt Pinehas ferventi amore pro honore meo, ponens animam ſuam in manibus ſuis, extremóque exponens illam periculo, dum non timuit pro amore meo occidere Principem populi, qui tam impudenter ſcortum introduxit, etiam cùm plaga Domini jam ſæviret in populum, & illi pœnitentiâ ducti fletibus ſtuderent iratum Dominum placare.

12. *Dices igitur*] Sub. *Iſraelitis, quòd illi daturus ſim fœdus quietum & firmum, fœdus ſcilicet Sacerdotii*. Multi Hebræorum in Pythagoricum lapſi errorem putant hunc Pinehas & Eliam, quem Scriptura etiam ob Dei zelum laudat, unam habuiſſe animam. Alii verò aiunt hunc Pinehas vixiſſe uſque ad tempora illa quo Dominus mira egit per Eliam, atque Eliam fuiſſe Pinehas iſtum. Sed non eſt veriſimile quod Scriptura illud tacuiſſet.

18. *Qui fraude circumvenerunt vos*] Alii exponunt, בערמימותם *aſtutiis & callidis adinventionibus*, & non aperto Marte, *vos aggreſſi ſunt*. Docet Scriptura quibus inſidiis Iſraelitas ad ſummum perduxerunt diſcrimen. Primum, inquit, incitamentum fuit cibus & potus; alterum, exhibitio formoſarum mulierum, quæ eò perduxerunt miſeros homines, ut etiam ſpurciſſimo idolo genua flecterent. Hujus incendii ſufflatorem Hebræi dicunt fuiſſe Bileam prophetam.

FAGIUS.

1. *Errare poſt filias Moab*] Ad utrumque referri poteſt, cùm ad ſcortationem tum ad idololatriam. Scortatione enim, quam cum illis exercuere, ad idololatriam quoque pertracti fuere: Sicut & Salomonem Regem alienigenæ mulieres, cum quibus rem habuit, ipſum tandem ad culturam idolorum ſuorum pertraxerunt. Volunt autem hæc accidiſſe conſilio Bileam quod dederat ipſi Balac regi Moabitarum, ut ſcilicet formoſiſſimas mulieres mitteret ad caſtra filiorum Iſrael, quæ eos ad fœdam libidinẽ exercendam incitarent, eâ tamen lege ut nullis ſui copiam facerent, niſi & Deos ſuos colerent atque adorarent: Sic enim fore ut populus Iſrael graviſſimam in ſe Dei iram provocaret, ínque hoſtium manus incideret. Hæc confirmant quæ infrà dicuntur cap. 31. *Dixítque ad eos Moſes, Nunquid vivas reſervaſtis omnes mulieres? Ecce iſtæ fuerunt quæ filios Iſrael per conſilium Bileam tradiderunt in prævaricationem coram Domino in cauſa Peor; factáque eſt plaga in congregatione Domini*, &c. Item Apoc. 2. *Sed habeo adverſus te pauca, quia habes illic tenentes doctrinam Balaam, qui docebat Balac mittere ſcandalum coram filiis Iſrael, edere ex his quæ ſimulacris immolantur, ſcortari*, &c. Cum his conveniunt quoque quæ ſcribit Joſephus in hunc locum, Antiq. 4. c. 5. Verba ejus ſunt hæc, *Vos nutem quandam*

quandam victoriam ad breve tempus adversùs eos lucrari desideratis; quod impetrabitis si hæc quæ moneo feceritis. Filiarum vestrarum speciosas præcipuè virgines, quibus subdi & devinci castitas possit insipientium propter pulchritudinis honestatem, circa eorum exercitum proximè destinate. Et supplicantibus eorum juvenibus, ut earum amplexibus misceantur, præcipite quatenus, dum eos concupiscentiâ viderint obligatos, deserant; rogantibúsque manere eas, non primitus annuant quàm eos patrias leges relinquere jubeant, simul & honorem Dei qui eas posuit eis, & Madianitarum atque Moabitarum colere ritum cogant. Sic enim illis indignabitur Deus. Cùm hæc ille dixisset, abscessit. Madianitæ verò dum misissent filias suas, sicut ille monuerat, Hebræorum juvenes decepti sunt pulchritudine puellarum: & ad earum colloquia venientes, rogabant quatenus earum pulchritudine fruerentur, nec consuetudinis proximitate recederent. At illæ libenter hæc verba audientes consenserunt eis, obligantes eos amore suo. Quibus dum concupiscentia crevisset, eos illæ cœpere deserere. Dúmque illos angustia de mulierum discessione crudeliter invasisset, uberrimis fletibus exorabant nè eos illæ desererent, sed futuras uxores & dominas omnium substantiarum suarum manere poscebant. Hæc autem cum jurisjurandi religione firmabant, Deúmque mediatorem in promissione faciebant, flentes, & undique semetipsos misericordiâ dignos mulieribus ostendentes. Illæ verò, dum eos servitute jam captos esse cognoscerent, & omni vinculo fidei consuetudinis obligatos, eis talia cœperunt edicere, Nobis quidem, ô fortissimi juvenes, domus paternæ sunt, & bonorum magna possessio, parentúmque & domesticorum favor atque dilectio: nihilque horum egentes venimus ad vestrum alloquium, nec quæstum speciosi corporis requirentes vestram nobilitatem adjuvimus; sed viros bonos & justos existimantes, honorare vos xeniis quibus indigeatis advenimus. Nunc verò quando dicitis circa nos habere dilectionem, & nostro contristari discessu, neque nos vestras preces abjicimus, sed tantummodo fidem volumus favoris vestri percipere, per quam nos credere dignissimum judicamus, ut vestram conversationem diligentes, uxores esse possimus. Formidamus etenim ne, dum fueritis satietate nostræ consuetudinis adimpleti, deinceps contumeliis affectas ad parentes nos proprios remittatis. Rogantibus autem illis, & ut vellent, fidem daturos se pollicentibus, & ob amorem in nullo contradicentibus, dixerunt illæ, Quandoquidem hæc vobis placent, moribus autem & vitâ utimini omnibus alienâ, ità ut etiam cibos proprios habeatis, & pocula cum nullo communia, necesse erit volentibus vobis habitare nobiscum, etiam & Deos colere nostros: nec erit indicium aliud circa nos vestri favoris, nisi eosdem Deos quos nos adoretis. Nullúsque culpabit vos, si terræ ad quam venistis, ejus colatis & numina: útque dum dii nostri sint communes omnibus, vester verò in nullo sit talis. Dicebántque eis, ut aut quæ essent omnium, ea facerent, aut aliam quærerent terram in qua possent legibus propriis conversari. Illi autem amore earum devincti, optima illas dicere judicantes, & semetipsos tradentes voluptatibus earum, patriæ jura transgressi sunt. Deósque plurimos jam putantes, & immolare eis lege provinciæ proponentes, cibis etiam extraneis congaudebant; & omnes ad libidinem mulierum contra leges proprias insurgebant, ità ut jam per omnem exercitum juvenes agerent contra legem, & seditio priore multò pejor incideret, cùm omnino solennitates jam propriè deperirent. Nam dum semel juvenes mores attigissent extraneos, eos uberiùs appetebant. Sed & si qui priorum virorum propter virtutes patrum nobiles erant, cum ejus vitio subjacebant. Denique Samarias princeps tribûs Simeon, dum haberet Chorami Madianitidem mulierem, ducis cujusdam filiam, viri inter illos valde potentis, uxore jubente, ante solennitates Mosaicas, quod illam magìs delectaret effecit, non immolando lege patriâ, sed alienigenæ nuptias eligendo. Hactenus ille.

3. *Baal Peor*] Pecr, testantibus Hebræis, spurcissimum idolum Midianitarum fuit, à *denudando* videlicet nomen habens. פער *Paar* enim Hebræis *aperire* & *denudare* sign. Hinc *Peor* dictum adserunt, quòd cultores ejus in ejus venerationem foramen podicis distenderent, atque cacarent ante conspectum ejus. Cæterùm *Baal* generale nomen est ad omnia idola, quæ בעלים *Baalim* à *dominando* dicuntur, quòd sint q. domini suorum cultorum. Est ergò sensus, *Et junctus est Israel Baal-Peor*, i. relicto cultu veri Dei, secuti sunt cultum idoli quod colebatur in monte Peor.

4. *Tolle omnes principes populi, & judica*,&c.] Heb. *Tolle omnes principes populi,& suspende eos Domino coram Sole*,&c. Quæ non ità intelligenda sunt, q. Principes suspendere debeat Moses, sicut ferè hoc verba sonare videntur; sed sensus est, quòd debeat convocare Principes, & producere in conspectu populi, atque illis præsentibus judicium ferre contra eos qui transgressi erant. Est ergò pronomen *eos* non referendum ad Principes, sed ad populum, h. e. ad eos qui ex populo deliquerant. Quem sensum clarè expressit noster Paraph. Et hunc esse hujus loci sensum, liquet etiam ex mox sequenti contextu, *Et dixit Moses ad judices, Occidite unusquisque*, &c. Ubi quos antea *principes* jam *judices* vocat, qui in hoc à Mose convocantur ut judicium exsequantur in transgressores quos quisque sibi subditos habebat. Hanc sententiam quoque habet & Paraphrasis Hieros. in qua iste locus sic legitur, ואמר מימרא דה' לשה סב ית כל רישי עמא ואוקים יתהון סנהדרין קדם ה' ויהון צליבין כל מן דמתחייב למתקטלא עם מעלי שמשא יהון מחתין בכן והזור תקוף רונזא דה' מן ישראל, *Et dixit verbum Domini ad Mosen, Tolle omnia capita populi, & statue judices eos coram Domino: & suspendatur quicunque reus est mortis: & ad solis occasum deponatur cadaver ejus, & sepeliatur. Sic fiet ut avertatur ira furoris Domini ab Israel.* Porrò Hebraismus genus supplicii quoque, quo isti transgressores afficiendi erant, expressit verbo והוקע אותם, *Et suspende eos.* Quod enim hoc verbum *affixionem* & *suspendium* sign. patet ex 2 Sam. 21. ubi, crucifixis filiis Saul, dicitur והוקעים ליהוה *Et suspendite eos Domino.* ¶ *Contra solem*] Potest etiam legi *coram sole*, vel *in conspectu solis*, h.e. publicè, palàm, in propatulo: ut sit מרה כנגה מדרה, ut Hebræi loquuntur, *mensura pro mensura*, q. d. Ipsi palàm contra me peccaverunt, palàm ergò eos etiam puniri volo. Vel, ut alii intelligunt, Ipsi peccaverunt intra tabernacula & in penetralibus contra me, & ego volo quod in publico puniantur. Quemadmodum Dominus & ad David dicebat, *Tu fecisti absconditè, ego autem faciam hanc rem in conspectu omnis Israel, & in conspectu solis hujus*, 2 Sam. 12. 11.

5. *Occidite unusquisque viros suos*, &c.] i. Quisque vestrûm decreto suo curet interfici proximum suum, h. e. subditos suos, aut viros suos.

6. *Flebant ante ostium tabernaculi*,&c.] A.E. מתפללים *orabant*, deprecantes scilicet iram Dei, quæ sæviebat in populum propter transgressores.

7. *Hastam in manum suam*] Ità communiter Hebræi exponunt vocem רמח, *Ramach*, *lanceam*, *hastam*. Latinus interp. *pugionem* vertit: Lxx, σιφομάχλω, quod similiter *pugionem* interpretantur.

8. *In lupanar*] Ità Compl. post Vulg. interpretem quoque interpretatus est. Hebræi tamen vocem קבה *Kubbah* communiter *tabernaculum* & *tentorium* exponunt. Et Daggessatur Beth litera ad differentiam alterius קבה *Kafah*, quod מקום העריה באשה, i. *pudenda mulieris*, sign. quod mox subjicitur, *Perfodit ambos, tam virum, quam mulierem* אל קבתה *in ventrem ejus*, vel potiùs *in pudenda ejus*.

11. *Zelatus est zelum meum*] i. eò quòd ferventi amore pro honore meo non timuit occidere principem qui tam impudenter scortum introduxit, etiam cùm plaga Domini jam sæviret in populum, & illi pœnitentiâ ducti fletibus studerent iratum Dominum placare: Hinc ergò factum est ut *non consumpserim filios Israel.*

12. *Dicas ergò*] Sub. *Israelitis.* ¶ *Ego decerno ei fœdus meum, pacis scilicet*] Quidam sic intelligunt, q. Deus isto sermone Pinehas securum facere voluerit, ut sibi nihil timeret ob interfectum Principem, q.d. Dominus ad Mosen, Dic illi, Sis securus: nè timeas tibi à fratribus interfecti: faciam ut illi tibi non possint nocere. Et hanc sententiam sequitur A. E. Alii verò referunt ad stabilitatem & perpetuitatem

tuitatem Sacerdotii, quod non ſit auferendum ab eo amplius. q.d. Dominus, Ego illi dabo fœdus meum pace & quiete ſempiternâ, ut nemo ſcilicet auferre poſſit, & de tanto gradu eum deturbare. Hunc ſenſum etiam Lxx viderunt, unde legunt, Ἰδοὺ ἐγὼ δίδωμι αὐτῷ διαθήκην εἰρήνης, *Ego do ei teſtamentum pacis*, amicitiæ videlicet & benevolentiæ & ſocietatis cum Deo, quæ eſt Deo cum ſuis ſacerdotibus, ſi mundi & caſti fuerint. *Fœdus Dei* eſt ejus conſortium, amicitia, & q. affinitas, quam cum Deo divini habent homines, per ſummam æquitatem & innocentiam & honeſti amorem ei ſimillimi effecti. Propter duas ergò cauſas Scriptura Sacerdotium *fœdus pacis* appellare videtur; Prior, quòd Sacerdotes præ aliis quodammodo hominibus in pace, amicitia & ſocietate Dei eſſe videbantur; quòd quotidie ità in conſpectu Dei verſarentur, cum illo colloquerentur, reſponſa acciperent, ad illum orarent, oblationes offerrent, &c. Unde & in alio loco Deus Sacerdotes קרוביו *Kerofaf*, i. *propinquos ſuos*, vocat Lev. 10. בקרובי אקדש *In propinquis meis ſanctificabor*: de quo vide ibi in Annot. Altera, quòd Sacerdotium ritè adminiſtratum cauſa erat pacis, amicitiæ, omniſque tranquillitatis & felicitatis inter Deum & homines, propter preces & ſacrificia quibus Deus orbi placatur. Mihi ergò magis probatur ſententia eorum qui *fœdus pacis* hîc potiùs ad dignitatem ac ſtabilitatem Sacerdotii, quàm qui ſimpliciter ad ſecuritatem referunt, quam Deus Pinehas contra amicos & fratres interfecti Principis ſe daturum promiſerit. Quam ſententiam etiam confirmat quod mox ſequitur in textu, *Et erit ei & filiis ejus poſt eum fœdus ſacerdotii in æternum*. Simile exemplum habemus in Levitis, qui quòd etiam Zelati eſſent pro gloria Dei, non veriti occidere cognatos & fratres ſuos qui vitulum aureum adoraverant, præ reliquis tribubus Sacerdotii dignitatem adepti ſunt. Sed movet quoſdam quid opus fuerit Pinehas Sacerdotium promittere, cui antea debebatur, quòd eſſet ex ſemine Aharon, nepos ſcilicet illius. Ad hoc reſpondent alii, Deum hâc promiſſione de duobus ipſum Pinehas certificare voluiſſe, nempe quòd ſupervicturus eſſet patri ſuo, & quòd illi nullo obſtaculo interveniente in Sacerdotio ſucceſſurus eſſet; de quibus antea non erat certus. Quidam Hebræorum in Pythagoricum lapſi errorem putant hunc Pinehas & Eliam, quem Scriptura etiam ob Dei zelum laudat, unam habuiſſe animam. Alii verò aiunt hunc Pinehas vixiſſe uſque ad tempora illa quo Dominus mirè egit per Eliam, atque Eliam fuiſſe Pinehas iſtum. Sed finamus illa Judaica, & meliora quæramus.

13. *Fœdus ſacerdotii ſempiternum*] i. Dignitatem ſacerdotalem habiturus eſt, tam ipſe quàm filii ejus, fœdere perpetuo & irrevocabili.

17. *Affligas Midianitas*, &c.] Verbum Hebraicum צרור, *Zaror*, *hoſtiliter affligere* ſign. q.d. Hoſtiliter age cum Midianitis, inimicare, inimicus efficiaris, vexa, perturba Midianitas. Unde Lxx legunt, Ἐχθραίνετε Μαδιηναίοις, *Hoſtes ſitis Madianæis*.

18. *Inſidiis quibus inſidiati ſunt vobis*] Vult dicere, Nam & ipſi vos afflixerunt, & hoſtiliter vobiſcum egerunt, ſed non aperto Marte; fraude, aſtutiis & callidis adinventionibus vos circunvenerunt, atq; ità in ſummum vos diſcrimen conjecerunt. Inſidiæ autem iſtæ erant, convivia ad quæ Iſraelitas invitabant, exhibitio formoſarum mulierum, quibus tandem & ad idololatriam pertracti fuerunt, ut etiam ſpurciſſimo idolo genua flecterent: Quorum omnium conſultorem & authorem faciunt Bileam, ut ſuprà annotavi.

VATABLUS.

1. *Cum autem*, &c. וישב ישראל בשטים] Ad verb. *Et manſit* [vel, *ſtetit*] *Iſrael in Sittim, & cœpit.* ¶ *Fornicari*, לזנות] Ad utrumque referri poteſt, cùm ad ſcortationem, tum ad idololatriam. Scortatione enim, quam cum illis exercuere, ad idololatriam quoque pertracti fuerunt: Sicut & Salomonem Regem alienigenæ mulieres, cum quibus rem habuit, ipſum tandem ad culturam idolorum ſuorum pertraxerunt. Volunt autem hæc accidiſſe conſilio Balaam, quod dederat ipſi Balac Regi Moabitarum, ut ſcilicet formoſiſſimas mulieres mitteret ad caſtra filiorum Iſrael, quæ eos ad fœdam libidinem exercendam incitarent, eâ tamen lege ut nullis ſui copiam facerent niſi & Deos ſuos colerent atque adorarent: ſic enim fore ut populus Iſrael graviſſimam in ſe Dei iram provocaret, inque hoſtium manus incideret. Hæc confirmant quæ dicuntur c. 31. 15. *Dixítque ad eos Moſes, Nunquid vivas reſervaſtis omnes mulieres? Ecce iſtæ fuerunt quæ filios Iſrael per conſilium Balaam tradiderunt in prævaricationem coram Domino in cauſa Peor; factáque eſt plaga in congregatione Domini.* Item Apoc. 2. 14. *Sed habeo adverſùs te pauca: quia habes illic tenentes doctrinam Balaam, qui docebat Balac mittere ſcandalum coram filiis Iſrael, edere ex his quæ ſimulacris immolabantur, ſcortari*, &c. Cum his conveniunt & illa quæ Joſephus ſcribit in hunc locum, Antiq. Jud. lib. 4. cap. 5. ubi prolixam ſatis hiſtoriam de hac re narrat, & quale conſilium Balaam fuerit.

2. *Et vocaverunt*, ויזבחן] *Invitaverúntque.* ¶ *Et adoraverunt Deos earum*, וישתחוו לאלהיהן] *Et incurvaverunt ſe Diis earum.*

3. *Baal-Peor*, לבעל פעור] Peor, teſtantibus Hebræis, ſpurciſſimum idolum Madianitarum fuit, à *denudando* nempe nomen habens; פער enim *aperire* & *denudare* ſign. Hinc *Peor* dictum aſſerunt, quòd cultores ejus in ejus veneratione foramen podicis diſtenderent, atque cacarent ante conſpectum ejus. Cæterùm *Baal* generale nomen eſt ad omnia idola, quæ בעלים à *dominando* dicuntur, quòd ſint q. domini ſuorum cultorum. Eſt ergò ſenſus, *Et junctus eſt Iſrael Baal-peor*, i. relicto cultu veri Dei, ſecuti ſunt cultum idoli quod colebatur in monte Peor.

4. *Jehova coram ſole*, ליהוה נגד השמש] i. In gratiam Jehovæ, publicè. Gallicè, *en plein jour*. Hæc non ſunt ità intelligenda quaſi Principes ſuſpendere debeat Moſes, ut ferè hæc verba ſonare videntur: ſed ſenſus eſt, quòd debeat convocare Principes, & producere in conſpectum populi, atque illis præſentibus judicium ferre contra eos qui tranſgreſſi erant. Ergò pronomen *eos*, non eſt referendum ad Principes, ſed ad populum, h. e. ad eos qui ex populo deliquerant: Quem ſenſum clarè expreſſit Chaldæus paraph. his verbis, *Tolle omnes principes populi, & judica, atque occide eum qui reus eſt, ut occidatur coram Domino.* Et hunc eſſe hujus loci ſenſum, liquet etiam ex mox ſequenti contextu, *Et dixit Moſes ad Judices, Occidit unuſquiſque*, &c. Ubi quos antea *principes*, nunc *judices* vocat, qui in hoc à Moſe convocantur ut judicium exſequantur in tranſgreſſores quos quiſque ſibi ſubditos habebat. Hanc quoque ſententiam habet & Paraphraſis Jeroſ. in qua ſic ſcriptum eſt, *Et dixit verbum Domini ad Moſen, Tolle omnia capita populi, & ſtatue judices eos coram Domino: & ſuſpendatur quicunque eſt reus mortis*, &c. Quod *Coram ſole* vertit interpres, ſignificat in conſpectu ſolis, publicè, palàm, in propatulo, q.d. Ipſi palàm contra me peccaverunt, palàm ergò eos etiam puniri volo. Vel ut alii intelligunt, Ipſi peccaverunt intra tabernacula & in penetralibus contra me, & ego volo ut in publico puniantur. Quemadmodum Dominus & ad David dicebat, *Tu feciſti abſconditè: ego autem faciam hanc rem in conſpectu omnis Iſrael, & in conſpectu ſolis hujus*, 2 Sam. 12. 11.

5. *Viros ſuos*, אנשיו] i. Subditos ſuos.

6. *Et ecce quidam*, והנה איש] *Interea ſcilicet dum hæc fierent.* ¶ *Et adduxit*, ויקרב] Ad verb. *Et appropinquare fecit.* Doctus inter Hebræos exponit *tradidit.* ¶ *In oculis Moſeh*, לעיני משה] Hebraiſmus, inſpectante Moſe.

8. *In ventre ejus*, אל קבתה] *In partibus genitalibus ejus*; ſcilicet mulieris, à radice קוב vel קבה. Alii, *In tabernaculo ejus*, in qua ſignificatione paulò antè poſitum eſt, *Poſt virum Iſrael in tabernaculum*, à radice קבב. ¶ *Et repreſſa fuit*, ותעצר] *Et cohibita eſt*, q.d. Tunc placatus fuit Jehovah.

10. *Tunc locutus eſt*, &c. וידבר יהוה וגו'] Hîc incipiunt Hebræi ſeptimam hujus libri ſectionem, quam appellant

pellant פינחס PINEHAS, quæ prima eſt dictio ſequentis verſûs.

11. *Avertit*, השיב] *Revocavit*, i. reconciliavit me filiis Iſrael. ¶ *Cùm zelatus eſt ipſe zelum*, &c. בקנאו את קנאתי וגו׳] i. cùm ferventi amore pro honore meo non timuit occidere principem qui tam impudenter ſcortum introduxit, etiam cùm plaga Domini jam ſæviret in populum, & illi pœnitentiâ ducti fletibus ſtuderent iratum Dominum placare, hinc factum eſt ut *non conſumpſerim filios Iſrael.*

12. *Dic*, אמור] Sub. *Iſraelitis*. Alii ſubaudiunt, *illi Phinees.* ¶ *Do ei pactum*, &c. נותן לו את בריתי שלום] *Decerno ei pactum meum pacis.* Quidam per futurum vertunt; *daturus ſum illi fœdus meum, fœdus pacis.* Quod nonnulli ſic intelligunt, q. Deus iſto ſermone ipſum Phinees ſecurum reddere voluerit, ut ſibi nihil timeret ob interfectum Principem, acſi dicat Dominus Moſi, Dic illi, Sis ſecurus, nè timeas tibi à fratribus interfecti: faciam ut illi non poſſint tibi nocere. Hanc expoſitionem ſequitur ex doctioribus Hebræorum alter. Alii verò referunt ad ſtabilitatem & perpetuitatem Sacerdotii, quod non ſit ab eo auferendum amplius; q.d. Ego illi dabo fœdus meum pace & quiete ſempiternâ, ut nemo illi auferre poſſit, & de tanto gradu eum deturbare. Hanc ſententiam confirmat quod hic mox ſequitur, *Et erit ei & filiis ejus poſt eum fœdus ſacerdotii in æternum.* Simile exemplum habemus in Levitis, qui quòd etiam zelati eſſent pro gloria Dei, non veriti occidere cognatos & fratres ſuos qui vitulum aureum adoraverant, præ reliquis tribubus Sacerdotii dignitatem adepti ſunt, Exod. 32. 29. Quòd quidam dicunt, neceſſe non fuiſſe promittere Sacerdotium ipſi Phinees, cui antea debebatur quòd eſſet ex ſemine Aharonis, nepos illius, hoc ſciant, Deum hâc promiſſione voluiſſe duo perſuaſa eſſe ipſi Phinees, nempe quòd ſupervicturus eſſet patri, quódque illi nullo obſtaculo ſuperveniente in Sacerdotio ſucceſſurus eſſet, de quibus antea non erat certus.

13. *Pactum ſacerdotii perpetui*, ברית כהונת עולם] Hebraiſmus, Dignitatem ſacerdotalem habiturus eſt tam ipſe quàm filii ejus fœdere perpetuo & irrevocabili. ¶ *Et expiavit filios Iſrael*, ויכפר על בני ישראל] i. expiavit ſcelus filiorum Iſrael. Alii vertunt, *& reſtituit*, vel, *repoſuit filios Iſrael in gratiam*, ſub. *cum Deo.* Alii, *placavit* Deum pro filiis Iſrael. Idem hæc locutio ſign. atq; id quod v. 11. dixerat Dominus, *Avertit furorē meum à filiis Iſrael.*

14. *Percuſſi, qui percuſſus eſt*, המכה אשר הוכה] *Interfecti, qui interfectus eſt unà cum*, &c. ¶ *Familiæ tribûs*, בית אב] Ad verb. *domûs patris.*

17. *Anguſtiis affice*, צרור] Infinit. Heb. pro Imperat. *Affligе*, q.d. Hoſtiliter age cum Madianitis: ſentiant te hoſtem. Lxx, *hoſtes ſitis Madianitis.*

18. *Afflixerunt*, צוררים] *Hoſtiliter egerunt contra vos.* Præt. Heb. pro Præt. ¶ *Fraudibus ſuis*, &c. בנכליהם וגו׳] *Verſutiis* [*vafritiis*] *ſuis quas excogitaverunt adverſum vos in negotio*, &c. i. dolis quibus vos illexerunt ad adorandum idolum Phogor, & fornicandum cum Chozbi quæ percuſſa eſt tempore quo miſit Dominus plagam propter cultum idoli Phogor. *Negotium Phogor* vocat rem pertinentem ad idolum Phogor, cultum quem ipſo idolo exhibuerunt Iſraelitæ. ¶ *Sororis ſuæ*, אחותם] Pronomen plurale, i. Madianitarum, q.d. Qui non erubuerunt ſuæ gentis mulierem, imò ſuæ familiæ, proſtituere.

CLARIUS.

3. *Beelphegor*] Vel, *Baal-Peor.* Fœdiſſimum erat iſtud Madianitarum idolum, & turpiſſimo honorabatur cultu, ut pudeat hîc talia ſcribere. Gloria tibi, Chriſte, cujus adventus hæc portenta ſuſtulit.

4. *Cunctos principes*] Ut quorum peſſimo exemplo ſubjecti fiant ad mala procliviores. ¶ *Contra ſolem*] h. e. in oculis ſolis, & in propatulo. Ipſi enim peccaverunt intra tabernacula & in penetralibus contra me, ego autem jubeo ut in propatulo puniantur.

12. *Pacem fœderis mei*] Fœdus meum, nempe pacem.

18. *Inſidiis*] Primò, cibo & potu; deinde, exhibitione formoſarum mulierum, quæ eò perduxerunt miſeros homines ut etiam ſpurciſſimo idolo genua flecterent. Hujus incendii ſufflatorem Hebræi dicunt fuiſſe Balaam prophetam.

DRUSIUS.

1. *COEpit populus ſcortari cum filiabus Moab*] Onomaſticon. *Cœpit errare poſt filias Moab.* Sed *errare*, i. טעה, hîc idem valet quod *ſcortari.* Nam etiam Idololatriam notat, quæ eſt ſpiritualis quædam ſcortatio; unde idola טעון vocantur. Hæc omnia evenerunt Iſraelitis ex ſuggeſtione Balaam, qui hoc conſilii dederat Balaco, ut feminas elegantiores mitteret qui populum ad ſcortationem & cultum idolorum pellicerent. Quod nunc factum eſt. Seducti enim fuerunt à feminis Madianiticis: Quas cùm vivas reſervaſſent in bello, iratus Moſes dixit infrà 31. 15, 16. *Cur feminas reſervaſtis? Nonne iſtæ ſunt quæ deceperunt* (verba ſunt veteris interp.) *filios Iſrael ad ſuggeſtionem Balaam, & prævaricari vos fecerunt in* DOMINUM *ſuper peccato Phogor, unde & percuſſus eſt populus?* Meminit hujus & Johannes Theologus Apoc. 2. 14. *Quia habes illic tenentes doctrinam Balaami, qui docebat Balac mittere ſcandalum coram filiis Iſrael, edere, & fornicari.*

2. *Adorarunt deos earum*] Vel, *deum earum*, videlicet Baal Phegor, quod ſonat ut ſi dicas *Jupiter Phegorius*, quemadmodum dicimus *Jupiter Olympius.* Eſt enim *Phegor* nomen montis c. 23. 28. Quanquam Hieronymus contra Jovinianum l. 1. c. 12. *Propriè Priapus linguâ Ebraâ Phegor appellatur.* Sunt etiam qui montem ab idolo quod ibi colebatur appellatum exiſtimant.

8. Sunt qui ſcribunt קֻבָּה cum Dages, ſed in libris melioribus קברה abſque Dages: quam ſcripturam firmat קברתה, quod mox ſequitur. Unde R.D. formam abſolutam eſſe putat קוברת, vel certè קוברת, formæ שוקת, à themate קבה. De ſenſu major controverſia. Hieron. primo loco *lupanar* interpretatur; & altero, *genitalia.* Salomo Urbinas in lib. Synonymorum, קוברא *Baal Aruch interpretatur, dicens eſſe Tentorium in quo collocant meretrices.* Idem tamen ſimpliciter *tentorium* exponit; ut etiam R.S. & A.E. qui addit diſcrimen aliquod exiguum eſſe inter formam *Ohel* & *Coba.* Idem laudat linguam Cedarenam, i. Arabicam, in qua vox huic affinis. Salomo Urbinas ex Thargum Jeroſ. citat לנו קלא, quod ex Aruch interpretatur טנדי *tentorium*, quod & טנדם, unde fortè noſtrum *tente.* Onc. primo loco poſuit קובתא, & ſecundo למעהא *in viſcera ejus.* Hiſcuni autem *in genitalia ejus*, quæ נקבות vocat, quòd perforata ſint: unde & *feminæ* nomen apud Ebræos: Nam נקבה dicitur, q. *perforata:* unde & קובר, excidente Nun è themate ſive radice. Deut. 18. 3. הקבה eſt *ventriculus* aut *ſtomachus*, vel certè *uber animalium*, in quo lac recipitur. R.D. in libro ubi vocum ſenſa explicat, הקברה *Thargum reddit* במעהא *In viſceribus ejus.* Eſt autem ſacculus qui in viſceribus beſtiæ, in quo colligitur lac ſugentis, & coagulatur in eo. Uſurpatur autem de femina per tranſlationem, aut ità eſt in viſceribus hominis. Doctores autem expoſuerunt קבתה de *pudendo mulieris.* Vocant *feminal*, niſi fallor. Hæc adduxi propter interp. noſtrum, qui ſanè melior eſt quàm vulgus opinatur. Lxx, εἰς τὸ κάμινον, *in caminum*, aut *fornacem.* Lex. vetus, Κάμινος, *caminus, furnus, fornax.* Interpres Origenis habet *proſtibulum.* Aquila τέγος, quod reddunt *conclave.* Ego in Lexicis invenio, τέγος *tectum domûs, & ipſa domus; item, ſuperior domûs pars quæ ſupra contignationem.* Sym. τὸ πυελιον, quod. ità dicitur ut καμίνιον *parvus caminus.* Videtur ab *igne* deductum. Quidam de *balneo* ſuſpicantur. Quæramus certiora. Dies diem docebit.

12. *Ecce do ei fœdus meū pacis*] Oratio defecta: plena erit, ſi legas, *fœdus meū, fœdus pacis.* Simile, *ſoliū tuū Dei.* Sub. *ſolium eſt.* Sic, הארון *arca, arca fœderis.* Nam prius abſolutū eſt, ideo non poteſt conſtrui cum nomine הארון. Sic alibi, *lapis lapis ſtannum*, quod breviter dicunt האבן הבדיל, & poteſt reddi, *lapis ſtannum.* In Lxx eſt διαθήκην εἰρήνης *fœdus pacis*, & in Hieron. *pacem fœderis mei.* Sed eſt qui mavult

vult *fœdus meum cum pace* עם שלום, quod adjecit propter affines & amicos Zamri filii Salu, qui princeps erat in ſua familia, unde credibile potentes amicos & cognatos habuiſſe qui cædem illam ulciſci poterant. Similiter & Cosbi filia Sur, qui putatur fuiſſe unus ex quinque Regibus Madianitarum, potentem ac proinde metuendam familiam habebat. De Phinees variant in ſententiis Ebræi: Nam quidam eum adhuc vivere credunt: In qua opinione fuerunt cùm alii tum Jon. Chaldæus paraph. cujus verba non pigrabor adſcribere, *Ecce ego decerno ei fœdus meum pacis, & faciam eum angelum fœderis, & vivet in ſeculum, ad annunciandum redemptionem in fine dierum.* Ex his ſunt qui eum Eliam eſſe ſtatuunt. Hos refellunt conſequa verba, *ipſi & ſemini ejus poſt eum.* Nam clarè ſign. eum mortuum fuiſſe. Diu tamen vixit. Nam fuit in diebus concubinæ quæ in Gabaa. Certa res eſt ex libro Judicum. Vide Onomaſticon ſacrum. Vixit 300 annis & eo plus.

15. Reges Madian numero quinque erant, qui memorantur cap. 31. 8. Evi, Recem, Sur, Hur, & Reba. Ex his Sur pater fuit Cozbi, quam Phinees occidit ſcortantem cum Zamri filio Salu: Et quia filia Regis erat, vix credibile eſt ipſam ingreſſam fuiſſe lupanar, cùm vox Ebræa potiùs *tentorium* ſignificet. Quod etiam Lira notavit. Erant etiam quinque domus patrum in Madian, videlicet Eph, & Epher, (utrâque primâ Ain) & Hanoch, & Abida, & Eldea. Videndus R. S. in locum. Qui *reges* illic vocantur, alibi dicuntur *principes*, nempe quia barbari (ut etiam Procopius obſervat) Duces ſuos & Principes *Regum* nomine ornare ſolent. Videndum an iidem ſint qui ſuprà *ſenes Madian* appellantur.

18. *Ob negotium Cozbi filiæ principis Madian ſororis eorum*] i. Conſanguineæ aut gentilis. Nam qui ejuſdem gentis, ſe mutuò *fratres* & *ſorores* appellant. Sic Judæi omnes *fratres* ſunt inter ſe. Quod poſtea tranſlatum ad Chriſtianos, qui ſe invicem *fratres* & *ſorores* olim vocitabant.

IDEM.

4. הוקע. A. ἀνάπηξον, *ſuffige.* Sym. κρέμασον; *ſuſpende.* ¶ *Suffige*] Vel, *ſuſpende.* Lex. Stephani, ἀναπήγνυμι, *ſuſpendo, ſuffigo.* ¶ *Suſpende*] Ità Hieron. quoque.

7. רמח. A. κοντὸν, *contum.* Sym. δόρυ, *haſtam*] *Contum.* Lex. vetus, Κοντὸς, *pertica, ſudis, camax.* Fuit aliquando tempus cùm putarem à רמח originem ſuam habere Latinum *rumex*, teli genus. Nec adhuc muto. ¶ *Haſtam*] Idem Lexicon, Δόρυ, *haſta, pilum, telum.* Lxx priùs ediderant σειρομάστιον. Hieron. *pugionem.* Santes, *lanceam.*

8. אל הקבה. Lxx, εἰς τὸν κάμινον. A. τὸ τέγος, *tectum.* Sym. τὸ πυελιτον] *Tectum*, vel *domum.* Sign. etiam τέγος ſuperiorem domûs partem. Hieron. קבה interpretatur *lupanar.* Alii, *tentorium* ſive *tabernaculum.* ¶ Πυελιτον] Quid ſi πορνεῖον, *lupanar*, aut *proſtibulum?* Epiphanius alibi *Barcaba* interpretatur *filium proſtitutæ.*

GROTIUS.

4. *Tolle cunctos principes populi*] Aſſume tibi Chiliarchos, centuriones ac cæteros. ¶ *Et ſuſpende eos*] Fac ut illi magiſtratus eos qui deliquerunt faciant ſuſpendi. Forma Hiphil plerumque duplicem actionem ſignificat, hîc verò triplicem: eſt enim hoc verbum hoc loco יוצא לשנים פועלים, ut Hebræi loquuntur, i. *tranſiens induo paſſiva.* Suſpenſio autem ex more Hebræo requirit ut ſupplicium præcedat, Deut. 21 22.

8. *In locis genitalibus*] Hoc referendum ad mulierem tantùm, אל קבתה. *Ciſterna, quàm gentili ſermone Syri Cubam vocant*, Hieronymus in Vita Pauli. Vide Eſa. 51. 1.

9. *Occiſi ſunt viginti quatuor millia hominum*] Partim hominum manibus, partim morte immiſsâ Divinitus.

13. *Pactum ſacerdotii ſempiternum*] Diuturnum admodum, nempe poſt Sadoci tempora. Vide Sirach. 45. 24.

CAP. XXVI.

MUNSTERUS.

4. *Cùm egreſſi eſſent*] h. e. Numerabitis jam populum eo modo ſicut ſuprà juſſi fuiſtis numerare cùm de Ægypto egreſſi eſſetis. Sed cur denuò jubentur numerari? Quòd multi jam in plagis interiiſſent. Sed cùm tot millia paſſim in plagis interierint, unde eſt quòd hic numerus paulò minor eſt eâ ſupputatione quæ ſuprà cap. 2. ponitur? Reſpondent Hebræi, Quòd multum promiſcuum vulgus in turmis fuerit, quod Ægyptios mores inter caſtra referens in officio contineri non potuit, quin ubique diſſidii ſeminaria ſpargens ad idolorum culturam etiam bonos quoſque in populo provocarit, donec per multas plagas deletum fuit. In fine quoque hujus capitis dicitur quòd nullus illorum virorum qui in deſerto Sinai numerati fuerant, in hanc ſummam relatus ſit, cùm omnes vel mortui vel interfecti fuerint, præter unum Caleb, & alterum Jehoſuam. Tribus quoque Simeon imminuta fuit ferè 37 millibus virorum.

53. *Iſtis dividetur terra*] Qui ſcilicit jam 20 attigerunt annum. Et licet 7 annis ſubegerint terram, & per 7 annos eam diſtribuerint, tamen illi qui ab iſta ſupputatione interim 20 attigerunt annum, non dederunt nomina ſua diſtributioni terræ. Qui tempore hujus numerationis multos grandævos habuit filios, huic magna portio terræ veniebat in ſortem; qui paucos, parva. Sors autem fiebat, ſecundùm Hebræos, hoc modo; Scribebantur in 12 ſchedis 12 nomina tribuum Iſrael, & in aliis 12 ſchedis 12 termini terræ Promiſſionis: & hæ duplices ſchedæ mittebantur & permiſcebantur in ſcrinio: tollebántque ſinguli tribuum principes duplicem ſchedam; & qui terræ terminus cum ſcheda ſuæ tribûs illi obveniebat, is illi decernebatur tribui. Et hoc eſt quod textus Hebraicus per על פי גורל explicat. Sors verò moderabatur per Dominum; id quod ex ſorte Caleb & Jehoſua adverti poteſt. Et quando in textu dicitur, *ſecundùm nomina tribuum*, &c. excluduntur proſelyti & advenæ, quibus nulla in terra contingebat portio; ſicut nec Sacerdotibus & Levitis, ad quos in Levitico ſic dicitur, *In terra eorum non accipies partem aliquam in hæreditatem, neque erit tibi ſors in medio eorum.* Dicit textus, *in medio eorum*: unde colligit R. Moſes F. Maimon Levitas & ſacerdotes poſſe habere extra terminum terræ promiſſionis agros, vineas, & alia prædia, quæ colant, ſed non intra terminos, cùm ex decimis, primitiis, & aliis contributionibus aliorum Iſrael vivere debeant, quò quietiùs Templo & his quæ in Templo aguntur inſervire poſſint. Et hinc eſt quòd D. Paulus de Miniſtris verbi Divini dicit, *Qui altari ſervit, de altari quoque vivit.* Æquiſſimum autem eſt, ut qui reliquos homines ab amore terrenarum cupiditatum abſtrahere per verbum Dei debent, ipſi imprimis ab illis ſint ſequeſtrati. Et tales voluit Dominus eſſe Levitas in V. T.

FAGIUS.

3. *Ad Jordanem Jericho*] i. Parte quâ non procul abeſt à Jerichonte.

4. *Cùm egreſſi eſſent de terra Ægypti*] h. e. Numerabitis jam populum eo modo ſicut ſuprà juſſi fuiſtis numerare cùm de Ægypto egreſſi eſſetis. Sed cur denuo jubentur numerari? Quòd multi jam in plagis interiiſſent. Sed cum tot millia paſſim in plagis interierint, unde eſt quod hic numerus paulò minor eſt eâ ſupputatione quæ ſuprà cap. 2. ponitur? Reſpondent Hebræi, quòd multum promiſcuum vulgus in turmis fuerit, quod Ægyptios mores inter caſtra referens in officio contineri non potuit, quin ubique diſſidii ſeminaria ſpargens ad idolorum culturam etiam bonos quoſque in populo provocarit, donec per multas plagas deletum fuit. In fine quoque hujus capitis dicitur, quòd nullus illorum virorum, qui in deſerto Sinai numerati fuerant, in hanc ſummam relatus ſit, cùm omnes vel mortui vel interfecti fuerint, præter unum Caleb,

leb, & alterum Jehoſuam. Tribus quoque Simeon imminuta fuit ferè 37 millibus virorum. Hæc ex Bibliis S. Munſteri.

9. *Qui vocabantur ad concilium*] Ad literam eſt, *vocati congregationis*, i. nobiliſſimi congregationis, vel magnæ dignitatis homines, & conſultiſſimi; quorum conſilio utebatur congregatio. Sed de hoc ſchemate ſuprà copioſiùs diximus cap. 1. & 16.

10. *Fueruntque in ſignum*] i. Exemplo aliis filiis Iſrael, non eſſe rixandum & litigandum contra Dominum. Sunt tamen qui hoc ſignum & miraculum non referunt ad eos qui perierunt, & quos terra abſorpſit, ſed ad filios Korah, qui mortui non fuerunt; q. ſc. magnum fuerit ſignum vel miraculum quòd aliis pereuntibus ipſi à terra non fuerint abſorpti.

53. *Iſtis dividatur terra in hæreditatem*] Qui ſcilicet jam 20 annum attigerunt. Et licèt ſeptem annis ſubegerint terram, & per ſeptem annos eam diſtribuerint, tamen illi qui ab iſta ſupputatione interim 20 attigerunt annum, non dederunt nomina ſua diſtributioni terræ. Qui tempore hujus numerationis multos grandævos habuit filios, huic magna portio terræ veniebat in ſortem; qui paucos, parva. Sors autem fiebat, ſecundùm Hebræos, hoc modo; Scribebantur in 12 ſchedis 12 nomina tribuum Iſrael, & in aliis 12 termini terræ Promiſſionis: & hæ duplices ſchedæ mittebantur & permiſcebantur in ſcrinio. Tollebántque ſinguli principes tribuum duplicem ſchedam; & qui terræ terminus cum ſcheda ſuæ tribûs illi obveniebat, is illi decernebatur tribui. Et hoc eſt quod textus Hebraicus per על פי גורל, *juxta ſortem*, explicat. Sors verò moderabatur per Dominum; id quod ex ſorte Caleb & Jehoſua adverti poteſt. Et quando in textu dicitur, *ſecundùm nomina tribuum*, &c. excluduntur proſelyti & advenæ, quibus nulla in terra contingebat portio; ſicut nec ſacerdotibus & Levitis, ad quos in Levitico ſic dicitur, *In terra eorum non accipies partem aliquam in hæreditatem, neque erit tibi ſors in medio eorum.* Dicit textus, *in medio eorum*: unde colligit R. Moſes F. Maimon Levitas & Sacerdotes poſſe habere extra terminum terræ Promiſſionis agros, vineas, & alia prædia, quæ colant, ſed non intra terminos, cùm ex decimis, primitiis, & aliis contributionibus filiorum Iſrael vivere debeant, quò quietiùs Templo & his quæ in Templo aguntur inſervire poſſint. Et hinc eſt quòd D. Paulus de miniſtris verbi divini dicit, *Qui altari ſervit, de altari quoque vivit*; Æquiſſimum autem eſt ut qui reliquos homines à cupiditate rerum terrenarum abſtrahere per verbum Dei debent, ipſi in primis ab illis ſint ſequeſtrati. Et tales voluit Dominus eſſe Levitas in V.T. Hæc ex Munſtero quoque huc adduximus. Porrò non caret etiam myſterio, quòd filii Iſrael bis numerati fuerunt ab exitu de Ægypto: Qui primò numerati ſunt, non ſunt ingreſſi terram promiſſam; qui verò ſecundo loco numerati ſunt, illam ingreſſi ſunt, duce Joſue, qui typus erat Chriſti.

VATABLUS.

2. *Tollite ſummam*, שאו את ראש] i. Numerate. ¶ *A filio viginti annorum*, מבן עשרים שנה] Vide cap. 1. 3. ¶ *Omnium egredientium*, כל יוצא] *Omnium qui egredi poſſunt*, vel, *procedere*. Singul. Heb. pro plur.

3. *Cum illis*, אותם] Hîc pro להם poſitum eſt. ¶ *Ierecho*, ירחו] i. Quâ parte non procul diſtat ab Jericho. In fine hujus verſûs aut in principio ſequentis ſubaudienda ſunt hæc verba ex præcedenti verſu, *Numerate univerſam congregationem filiorum Iſrael*, ut & noſter interp. fecit. Alii aliud ſubaudiunt minùs loco conveniens, h. e. Numerate jam populum eo modo quo ſuprà juſſi fuiſtis numerare illum. Id fit quòd multi jam plagis interiiſſent; imò planè periiſſent omnes qui ex Ægypto aſcenderant, ut in fine hujus capitis dicitur. In qua numeratione reperitur tamen numerus paulò minor quàm in ea ſupputatione quæ ſuprà cap. 1. ponitur. In quo ſanè elucet maxima Dei potentia, quæ deletam ſuam gentem tam parvo tempore propagaverit, ſubſtituerit alios in locum deletorum, atque conſervarit.

5. *De Hanoch*, חנוך] Subaudivit noſter interp. præpoſitionem ל ex continuò ſequentibus.

9. *Majores Synagogæ*, קרואי העדה] *Senatores* [*magnates nobiliſſimi totius*] *Congregationis.* Vox Hebræa ſignificat eos qui ad res Regni vocantur. Gallicè, *du conſeil eſtroict.* Vide c. 1. 16. ¶ *Qui rixati ſunt*, אשר הצו] *Qui rixari fecerunt filios Iſrael*, i. authores fuerunt ut filii Iſrael rixarentur contra Moſen & Aharonem.

10. *In ſignum*, לנס] i. Fuerunt exemplo aliis filiis Iſrael, non eſſe rixandum & litigandum contra Dominum. Sunt tamen qui hoc ſignum & miraculum non referunt ad eos qui perierunt, & quos terra abſorpſit, ſed ad filios Core qui mortui non fuerunt: q. ſc. magnum fuerit ſignum vel miraculum quòd aliis pereuntibus ipſi à terra non fuerint abſorpti.

14. *Duo*, שנים] Subaudiendum ex v. 7. *numerati eorum fuerunt duo*, &c.

20. *Selanitarum*, השלני] De hac formatione vide verſ. 23.

23. *Punitarum*, הפוני] Hîc ו quod eſt in פוה, in ormatione patronymici converſum eſt in נ, ante י conſtitutivum patronymici: ut etiam ה aliquando, ut à שלה, quod eſt v. 20. fit שלני, quod annotat doctus inter Hebræos.

33. *Quarum hæc nomina*, ושם בנות צלפחד] Ad verb. *Et nomina filiarum Selophhad.*

53. *In poſſeſſionem ſecundùm numerum nominum*, בנחלה במספר שמות] i. Ut ab illis poſſideatur jure hæreditario juxta familias quæ diverſa naſtæ ſunt nomina.

54. *Numeroſiori*, &c. לרב תרבה נחלתו] Ad verb. *Multo multiplicabis hæreditatem ſuam.*

55. *Veruntamen ſorte*, אך בגורל] *Ità tamen ut ſorte.* ¶ *Per nomina*, &c. לשמות וגו'] Hebraiſmus, Singulæ tribus accipient poſſeſſionem ſuam.

59. *Peperit*, ילדה] Sub. *mater ejus.*

60. *Natique ſunt*, ויולד] Singul. Heb. pro plur. ſic ver. 61.

62. *Omnes mares à filio*, &c. כל זכר וגו'] Singul. Heb. pro plur. *Omnes maſculi ab uno menſe*, &c.

63. *Juxta Jarden Ierecho*, על ירדן ירחו] i. Juxta Jordanem quâ parte parùm diſtat à Jericho.

CLARIUS.

4. *Cùm egreſſi eſſent*] h. e. Numerabitis jam populum, ſicut ſuprà juſſi fuiſtis numerare cùm de Ægypto egreſſi eſſetis.

53. *Iſtis dividetur terra*] Qui ſcilicet jam 20 attigerunt annum. Et licet 7 annis ſubegerint terram & per 7 annos eam diſtribuerint, tamen illi qui ab iſta ſupputatione interim 20 attigerunt annum, non dederunt nomina ſua diſtributioni terræ. Qui tempore hujus numerationis multos grandævos habuit filios, huic multa portio terræ veniebat in ſortem; qui paucos, parva. Sors autem fiebat, ſecundùm Hebræos, hoc modo; Scribebantur in 12 ſchedis 12 nomina tribuum Iſrael, & in aliis 12 ſchedis 12 termini terræ Promiſſionis: & hæ duplices ſchedæ mittebantur & permiſcebantur in ſcrinio: Tollebántque ſinguli tribuum Principes duplicem ſchedam: & qui terræ terminus cum ſcheda ſuæ tribûs illi obveniebat, is illi decernebatur tribui. Dominus verò moderabatur ſortem; id quod ex ſorte Caleb & Jeſu adverti poteſt. Excludebantur autem proſelyti & advenæ, quibus nulla in terra contingebat portio, ſicut nec Sacerdotibus & Levitis; ut doceantur, qui cultui Dei ſunt mancipati, non quærere has terrenas facultates, quæ ad res Divinas ſunt impedimento. Creduntur tamen Levitæ extra terram Promiſſionis poſſe habere prædia.

64. *Inter quos nullus fuit*] Primus ille numerus, cùm numeratus fuit populus primò, rejectus eſt; ut reprobetur populus prior qui eſt in circumciſione: omnes enim circumciſi primò erant numerati: Introducitur autem in promiſſam terram ſecundus & novus populus, & non quidem

carne

carne circumcisus dum numeratur, sed in præputio; qui & hæreditatem consequitur, non à Mose, sed à Jesu. Moses enim etsi dat aliquibus hæreditatem, non tamen intra Jordanem dat, quem nec transire potest, sed extra dat terram; non fluentem lacte & melle, sed aptam pecoribus. Jesus Christus Dominus noster secundo populo dat terram lacte & melle manantem.

DRUSIUS.

10. *ET fuerunt in signum*] Hic translatio nostra habet, *Et factum est grande miraculum.* Quale autem fuerit miraculum indicat his verbis, *Ut Core pereunte filii ejus non perirent.* Ad hoc parata fabula, quam Nicolaus memorat his verbis, *In glossa Ebraica super Psa.45. dicitur quòd quando terra aperuit os suum, & devoravit Core cum multis aliis, filii ejus remanserunt, stantes in aere Divinâ virtute quousque terra fuit iterum recluſa sub pedibus eorum.* Sciendum post verba illa, *& fuerunt in signum*, finiri versum decimum: Sequitur undecimus, *Et filii Core non sunt mortui.* Quæ distinctio nos docet membrum illud *& fuerant in signum* pertinere ad præcedentia: ut נס hic idem sit quod אות *signum*, quemadmodum præter Ebræos etiam Onc. interpretatur. Sed & Lxx ediderunt ἐν σημείῳ. Sic alibi, *Radix Isai stat in signum populorum*, ubi eadem vox in fonte. Fuerunt ergò in signum iis qui, alieni cùm sint, i. non sacerdotes, tamen audent sacra sacerdotum tractare; quod Lege vetitum. Imò accedere ad ea non licebat; juxta illud, *Alienus qui accesserit morte morietur.* Obiter noto, pro *in signum* in Jon. legi לנסיון *in tentationem.* Existimarunt enim נס, quod *signum* reddunt, radicem habere נסה *tentavit*, unde מסרה & נסיון *tentatio.* Cave sequaris. Rectiùs Abenezra, *fuerunt in signum filiis Israel.* Quòd autem filii Core non sint mortui, testis est Samuel, cum filiis & nepotibus, qui cantores fuerunt, & vocantur הקרחים *Corchitæ*, item *filii Core*, ut sæpe in Odarum Davidicarum. Observant Ebræi peccatum Core non fuisse tam grande quàm peccatum Dathan & Abiran: quod aliis dijudicandum relinquo. Non enim quicquid ipsi dicunt, pro Euangelio aut oraculo habendum est. *Omnia probate*, inquit Apostolus, *quod bonum est tenete.*

55. Divisio terræ Chanaan per sortem fiebat hoc modo. Duæ pyxides erant, & in unaquaque duodecim schedulæ. In schedulis pyxidis unius scripta erant nomina tribuum 12. in aliis scripta erant nomina 12. terminorum in quibus terra divisa erat. Qui ad hoc erat constitutus, educebat è pyxide una tribum unam, & ex altera terminum unum. Quod sors dabat unicuique id ipsius erat, nisi si angustior terminus obtigisset tribui numerosæ, aut latior ei quæ non erat copiosa. Tunc ex æquo divisio fiebat pro numero familiarum. Erant autem capita familiarum 57. videlicet in tribu Ruben 4. & in tribu Simeonis 5. & sic in reliquis. Si familiæ duæ tribûs Ruben numerosæ erant, accipiebant partes tres, reliquæ duæ; quæ non erant ità numerosæ, duas tantùm: aut secundùm alios, accipiebant duas partes; & pars tertia dividebatur in duas, quæ cedebant familiis paucioribus, donec omnes 57 partes divisissent per sortem in 57 familias. Hæc ferè Hiscuni, quæ nos indè descripsimus & in Latinum sermonem convertimus, si non optimè, saltem ut potuimus. Nam non cujusvis est Ebræa Latina facere. De numero familiarum scribit R. S. *Invenies in hac sectione 57 familias. Filiorum autem Levi erant 8 familiæ. Ecce 65 familiæ.* Et mox, *Tribui quæ multas turbas habebat dabant partem magnam, licèt partes non essent æquales. Nam ecce secundùm multitudinem tribûs pars ejus erat.* Partes non faciebant nisi per sortem: sors autem à Sp. sancto dirigebatur, prout expositum est in Baba bathra.

IDEM.

3. בַּעַרְבוֹת מוֹאָב. Sym. *in campestribus Moab.* Th. ut Lxx.] In campestribus. Sic etiam Hieron. Nec aliter Onc. & Jon. Ut Lxx. Vide suprà 22.1.

GROTIUS.

2. *A viginti annis & supra*] Nec minoribus eâ ætate, nec mulieribus dati fundi, servato tamen illis secundùm leges succedendi jure.

10. *Et factum est grande miraculum, ut Core pereunte, filii illius non perirent*] Melius Græci cum Hebræo illud καὶ ἐγένετο εἰς σημεῖον referunt ad priora. Quod autem de Core filiis dicitur, discrimen ostendit inter eos & inter filios Dathan & Abiram, nimirum indè ortum quòd filii Core paternum crimen detestati sint, ac propterea Mosis preces ad Deum fusæ ipsis profuerint, suprà 16.22.

39. *Hupham, à quo familia Huphamitarum*] Non est in Græco, sed qui hic est חופם, Gen. 46.21. est חפים, & 1 Par. 8.5. חופם, utrumque corruptè, qualia multa in nominibus propriis.

51. *Sexcenta millia & mille septingenti triginta*] Divisione factâ magis secundùm quod valebant terræ quàm secundùm spatia in partes duodecim, altera divisio facta est in tot quot hic refert numerus, non tamen planè in capita, sed per repræsentationem & primogenituram eorum qui ex Ægypto exierant.

53. *Juxta numerum vocabulorum*] Quæ scripta in schedulis, ut & terrarum nomina. Sic duæ schedæ pariter trahebantur.

59. *Jochabed*] An hæc *Jochæbeta* Plinio Nat. Hist. l.30. cap.1?

CAP. XXVII.

MUNSTERUS.

3. *IN peccato suo mortuus est*] Quidam Hebræorum putant illum fuisse qui sabbato collegit ligna. Alii putant unum ex illis fuisse qui morsibus serpentum interierunt, quique contra Mosen & Dominum locuti fuerant.

11. *In decretum judicii,*] h. e. Firmum & inviolabile erit hoc decretum, quod nullus judex immutare debet.

13. *Colligéris ad patres tuos*] Explicuimus suprà hunc Hebraismum, nempe quòd *colligi ad patres* idem sit quod *mori*, & ad defunctorum aggregari gentem. Referri quoque potest ad sepulturam, quòd familiæ tunc in eisdem sepeliebantur sepulcris.

18. *Spiritus*] In quo scilicet sit spiritus sapientiæ & prudentiæ, qui prudenter possit præire populo. Onk. verò exponit de spiritu prophetiæ.

20. *Dabis ei de laude tua*] Vel, *de gloria tua.* Quidam post Chaldaicum interpretem exponunt de splendore vultûs; alii, de Authoritate & potestate; alii, de ענותנותו h.e, Mansuetudine & humilitate ejus, quibus populum facilè ad parendum sibi conciliabat. Mansuetudo enim & humilitas Mosen mirum in modum laudabilem reddiderunt; qui ob id quòd cum Deo loqui soleret, ut amicus cum amico, nihilo superbior factus, erga omnes pium & tractabilem se exhibuit. Alii sic exponunt, *Transferes in eum gloriam tuam*, ornando & commendando eum verbis, ostendésque eum Divinitus inauguratum, ut authoritatem habeat, ut ipsi pareant quemadmodum tibi. Jubetur deinde ut dux populi nihil agat absque consultatione Divina: sed audire debet summum Sacerdotem; & quicquid ille didicerit ex oraculo Divino, quod *Urim* vocatur, & in pectore summi Sacerdotis cùm in Templum ingrederetur suspendebatur, de quo in Exodo diximus; huic sententiæ stare jubetur. Hoc si Saul Rex fecisset, ab imperio dejectus non fuisset, qui Dominum per Samuelem loquentem audire contempsit.

FAGIUS.

3. *IN peccato suo mortuus est*] Quidam Hebræorum putant illum fuisse qui sabbato collegit ligna. Alii putant

tant unum ex illis fuisse qui morsibus serpentum interierunt, quíque contra Mosen & Dominum locuti fuerant.

11. *In decretum judicii,*] i. Sanctum, firmum & inviolabile erit hoc decretum, quod nullus judex immutare debet. Hunc sensum expressit etiam Vulg. editio, quæ habet, *Eritque hoc filiis Israel sanctum lege perpetuâ.*

17. *Qui egrediatur ante eos,* &c.] *Egredi & ingredi ante populum, educere & introducere eum,* Hebraismus est pro *præire, regere, gubernare, educere ad bellum & reducere.* Eâdem formulâ loquendi usus est & Lucas Act. 1. 21. *Oportet ergò ex his viris qui nobiscum sunt congregati, in omni tempore quo intravit & exivit inter nos Dominus Jesus,* &c.

20. *Dabísque de splendore tuo super eum,* &c.] Hebræorum quidam hoc intelligunt de splendore illo quo irradiabat vultus Mosis ex colloquio illo quod in monte cum Deo habuerat: Et comparationem inter Mosen & Jehosuam faciunt, ut Moses sit tanquam sol, Josue sicut luna, quæ à sole lumen accipit: propterea dicunt faciem Mosis ut Solem enituisse, Josue verò ut Lunam. Alii vocem Hebraicam הדרך, *Mehodesha, laudem,* alii *gloriam & honorem,* alii *virtutem* exponunt. Et alii referunt ad potestatem & authoritatem quâ ipse Moses polluit apud plebem. Alii verò de mansuetudine & humilitate Mosis dictum volunt, quibus populum facilè ad parendum sibi conciliabat. Mansuetudo enim & humilitas Mosen mirum in modum laudabilem reddiderunt, qui ob id quòd cum Deo loqui soleret ut amicus cum amico, nihilo superbior factus, erga omnes pium & tractabilem se exhibuit.

21. *Et interroget pro eo Urim,*] Observarunt quòd ubicunque mentio fit Urim pectoralis, semper conjungitur cum Thummim, ut Exod. 28. Deut. 33. Esd. 2. Neh. 7. Excipitur hic locus, & 1 Reg. 28. Ubi *Urim* solùm ponitur; & volunt simpliciter accipi pro summo Pontifice; Unde præsentem locum sic legunt & explicant, *Ante Eleazarum Sacerdotem stabit, & interrogabit eum de judicio Urim coram Domino,* i. Consulet Pontificem de rebus agendis, tanquam conscium voluntatis Dei; de rebus, inquam, quas revelabit ei agendas Dominus, propter præsentiam nominis sui, quod ipse Sacerdos gestat in pectorali. Hîc *Urim* pro summo Pontifice accipitur, ut sit antecedens pro relativo. *Interrogabit eum de judicio Urim*, i. Pontificis, h.e. suo; interrogabit Sacerdotem de judicio Sacerdotis; interrogabit Sacerdotem sententiam suam quid Dominus velit, q.d. Cùm aliquid agere volet, interrogabit summum Pontificem qui gestat Urim & Thummim in pectorali. Vel, *Interrogabit eum de judicio,* i. sententia, *Urim,* i. illuminationum, h.e. de sententia Dei illustrantis & illuminantis & dirigentis omnia; ut Deus hic dicatur *Urim*, ut *lucem mundi* se Christus dicit in Evangelio. Hactenus illi. Cæterùm nè nodum in scirpo quæramus, & rebus per se claris obscuritatem ultro inducamus, videtur mihi horum verborum simplicissima lectio hæc esse, *Et ante Eleazar sacerdotem stabit, qui interroget,* sive *consulat, ei,* sive *pro eo,* scilicet Jehosua, *judicium Urim,* quod in pectorali gestabat summus Pontifex, unde responsa dabantur: Idque faciat *coram Domino,* i. in tabernaculo coram arca Domini, ubi ipse dabat responsa. De Urim & Thummim quid sentiant Hebræi ad longum disserui Exod. 28. ubi vide.

VATABLUS.

3. *Qui tamen non fuit,* &c. והוא לא היה ונו'] Ad verb. *& ipse non fuit in medio congregationis,* &c. i. inter eos qui seditiosè convenerunt contra Jehovam, quos excitaverat Coreh. ¶ *Quia in peccato suo mortuus est,* כי בחטאו מת] *Sed in peccato,* &c. i. propter peccatum suum, vel in peccato suo, & non communi.

4. *Tolletur,* ינרע] i. delebitur, obliterabitur. Ad verb. *diminuetur.* ¶ *Inter fratres,* בתוך אחי] Ad verb. *in medio fratrum. Fratres* vocat cognatos.

5. *Retulit autem,* &c. ויקרב ונו'] Ad verb. *Et appropinquare fecit Mosen judicium,* &c. Hebraismus.

7. *Recta,* כן] i. quæ recta sunt. Alii, *Veritatem:* eodem sensu, h.e. Recta postulant. ¶ *Dando dabis eis,* נתין תתן להם] Hebraismus, Omnino volo ut des illis, להן pro להם. ¶ *Hæreditatis,* נחלה] i. hæreditariam, sive quam jure hæreditario possideant. ¶ *Et transferas,* והעברת] Ad verb. *& transire facies,* i. ut des ipsis quod possessurus erat pater eorum.

11. *Propinquiori illi,* לשארו הקרוב אליו] Ad verb. *propinquo ejus qui est propinquus ei,* i. illi qui proximè ad illum attinebit. Hebraismus. ¶ *Hereditatéque accipiet illam,* וירש אותה] *Et possidebit illam, jure hæreditario accipiet.* ¶ *In statutum judicii,* לחוקת משפט i. in jura & leges: h.e. secundùm hanc legem de hujusmodi judicabunt inter filios Israel: manebítque sanctum, firmum & inviolabile hoc decretum, quod nullus Judex mutare audebit. Mutatio personarum pro, *sicut præcepi tibi.*

13. *Quam cùm videris, aggregaberis,* &c. וראיתה ונו' | Ad verb. *Et videbis illam, & aggregaberis,* &c. *Adjungi,* sive *aggregari, ad populum suum* est mori, quemadmodum & alii mortui sunt.

14. *Quemadmodum,* &c. כאשר ונו'] Nonnihil deesse videtur, cujusmodi, *Ità moriemini ut rebelles fuistis dictis meis in deserto Sin, cùm contenderent filii Israel, ut inquam rebelles fuistis dare mihi gloriam in aquis illis quas educturus eram è petra, illis præsentibus,* q.d. Quemadmodum recusastis extollere me, & celebrare potentiam meam, cùm populus tam vehementer postularet aquas, ità etiam non dignabor vos terrâ quam daturus sum filiis Israel. ¶ *Rebelles fuistis ori meo,* מריתם פי] i. non obtemperastis sermoni meo, sive dictis meis. ¶ *In jurgio congregationis,* במריבת העדה] i. cùm rixaretur congregatio filiorum Israel. ¶ *Ut sanctificaretis me,* להקדישני] Istud refertur ad initium versûs, *rebelles fuistis sanctificare me,* i. dare mihi gloriam omnipotentiæ, i. non credidistis me esse omnipotentem, propterea non celebrastis me coram congregatione, dando mihi eam gloriam, quòd essem omnipotens. ¶ *In aquis,* במים] Quas scilicet educturus eram de petra durissima illis videntibus.

16. *Deus spirituum,* &c. אל הי לרוחות ונו'] i. qui novit corda & mentes omnium hominum.

17. *Qui egrediatur,* &c. אשר יצא ונו'] *Egredi & ingredi ante populum, educere & introducere eum,* Hebraismus idem significans, pro Præire, Regere, Gubernare, Educere ad bellum & reducere.

18. *Et imponas,* &c. וסמכת ונו'] Ut hoc pacto videaris resignare officium tuum, & constituere illum super totum populum.

19. *Et dabis illi mandata,* &c. וצויתה אותו לעיניהם] Ad verb. *& præcipies illi,* &c. i. illis præsentibus instrue illum quid agere debeat.

20. *Et pones de gloria tua,* ונתת מהודך] *Et dabis illi de splendore tuo,* vel *Et impertieris* aliquid *de honore tuo.* Quidam Hebræorum hoc intelligunt de splendore illo quo irradiabat vultus Mosis ex colloquio illo quod in monte cum Deo habuerat. Et comparationem inter Mosen & Josuam faciunt, ut Moses sit tanquam sol, Josue verò sicut luna, quæ à sole lumen accipit: propterea dicunt faciem Mosis ut solem enituisse, Josue verò ut lunam. Alii vocem Hebræam הוד *laudem,* alii *gloriam & honorem,* alii *virtutem* exponunt. Alii præterea referunt ad potestatem & authoritatem quâ ipse Moses pollebat apud plebem. Alii verò de mansuetudine & humilitate Mosis dictum volunt, quibus populum facilè ad parendum sibi conciliabat. Mansuetudo enim & humilitas Mosen mirum in modum laudabilem reddiderunt; qui ob id quòd cum Deo loqui soleret ut amicus cum amico, nihilo superbior factus, erga omnes pium & tractabilem se exhibuit.

21. *Qui postea coram Eleazar sacerdote stabit,* ולפני אלעזר הכוהן יעמוד] Ad verb. *Et coram Eleazar sacerdote stabit.* ¶ *Et interrogabit eum,* ושאל לו] i. Consulet

sulet Eleazarum. ¶ *De judicio Urim coram Jehova:* במשפט האורים לפני יהוה] Observarunt quòd ubicunque mentio fit Urim pectoralis, semper conjungitur cum Thummim, ut Exod. 28. 30. Levit. 8. 8. Esd. 2. 63. & Neh. 7. 65. Excipitur hic locus, & 1 Sam. 28. 6. ubi Urim solum ponitur: & volunt simpliciter accipi pro summo Pontifice: unde præsentem locum sic legunt & exponunt, *Ante Eleazarum sacerdotem stabit, & interrogabit eum de judicio Urim coram Domino:* h. e. consulet Pontificem de rebus agendis, tanquam conscium voluntatis Dei; de rebus, inquam, quas revelabit ei Dominus agendas, propter præsentiam nominis sui quod ipse Sacerdos gestat in pectorali. Hic igitur *Urim* pro summo Pontifice accipitur, ut sit antecedens pro relativo, *Interrogabit eum de judicio Urim*, i. Pontificis, h. e. suo; interrogabit Sacerdotem de judicio Sacerdotis; interrogabit Sacerdotem sententiam suam quid Dominus velit, q. d. Cùm aliquid agere volet, interrogabit summum Pontificem qui gestat Urim & Thummim in pectorali. Alii exponunt, *interrogabit eum de judicio*, i. sententia, *Urim*, h. e. illuminationum, de sententia illa Dei illustrantis & illuminantis & dirigentis omnia: Ut Deus hîc dicatur *Urim*, ut se *lucem mundi* vocat Christus, Joh. 8. 12. Alii, *interrogabit eum quid videatur Domino esse faciendum, quem consulet adhibito Urim, in tabernaculo coram arca*, quam vocat *Jehovam*, quòd illinc Jehova daret responsa. Vide Exod. 28. 30. ¶ *Ad verbum ejus*, על פיו] Heb. *ad os ejus.* Sic vocatur verbum sive sermo, quòd in ore formetur. De sermone Sacerdotis intelligit. Non vult Dominus quicquam aggredi Josuam & populum inconsulto summo Pontifice, cui Dominus revelabat suam sententiam de rebus agendis omnibus, q. d. Secundùm quod ipse Pontifex à me edoctus loquetur, ipse & filii Israel suscipient aliquid agendum, aut desistent. Nota Hebraismum, *Egredi & ingredi* pro, Aliquid aggredi faciendum, aut suscepto desistere.

23. *Ac dedit illi mandata*, ויצוהו] Ad verb. *& præcepit illi.*

CASTALIO.

3. *Sed ob suum peccatum mortuum esse*] Scilicet inter eos qui illis 40 annis perierunt.

19. *Eique in eorum oculis præcipito*] i. præcepta dato, cúmque doceto. Hoc modo locutus est Cicero Offic. 1. his verbis, *Ut nemini parére animus bene à natura informatus velit, nisi præcipienti, aut docenti, aut utilitatis causâ justè & legitimè imperanti.*

CLARIUS.

3. *IN peccato suo mortuus est*] Quidam Hebræi putant illum fuisse qui sabbato collegit ligna. Alii putant unum ex illis fuisse qui morsibus serpentum interierunt, quíque contra Mosen & Dominum locuti fuerant.

18. *In quo est spiritus*] Spiritus sc. sapientiæ & prudentiæ.

20. *Et partem gloriæ tuæ*] Vel, *de laude tua.* Quidam post Chaldaicum interp. exponunt de Splendore vultûs; alii, de Authoritate & potestate; alii, de Mansuetudine & humilitate, quibus populum facilè ad parendum sibi conciliabat. Mansuetudo enim & humilitas Mosen mirum in modum laudabilem reddiderunt, qui ob id quòd cum Deo loqui soleret ut amicus cum amico, nihilò superbior factus, erga omnes pium se ac tractabilem exhibuit. Jubetur deinde ut Dux populi nihil agat nisi consulto priùs Deo, sed audiat summum Sacerdotem; & quicquid ille didicerit ex oraculo Divino, quod *Urim* vocatur, & in pectore summi Sacerdotis, cùm in Templum ingrederetur, suspendebatur, hujus sententiæ stare jubetur. Hoc si Saul rex fecisset, ab imperio non fuisset dejectus.

DRUSIUS.

3. *IN peccato suo mortuus est*] Verba sunt filiarum Selophad sive Salphahad de patre: Quem aiunt *mortuum esse non propter seditionem Core, sed in proprio peccato*, quo nulli alii præterquam sibi nocuit. Hoc significat Jon. interp. Chaldæus locum hunc ità vertendo, *quia in peccato suo mortuus est, nec peccare fecit alios: & filii mares non erant ei.* De hoc peccato variæ sunt Ebræorum opiniones. Ego iis assentior qui putant fuisse incredulitatem, propter quam ab ingressu terræ promissæ prohibitus fuit unà cum reliquis omnibus qui ex Ægypto egressi sunt, duobus tantùm exceptis. Sed quia hoc fuit peccatum commune omnium, non ipsius tantùm, alii aliter locum enarrant. Gerundensis pro me facit, ità scribens, *Mortuus est in deserto propter iniquitatem suam, ne mereretur ingredi terram.* R. Juda Levites cantor Hispanus existimat cohærere cum illo, *& filii non erant ei*, sicut dicimus hodie, *Propter iniquitates accidit ei hoc aut illud.* Nam filiis carere pœnæ loco habebatur. Porrò pœna non est ubi nulla culpa. Scitum illud, *Si non essent peccata, non essent flagella.* R.S. *Mortuus est non in peccato murmurantium, nec in cœtu Core, sed in peccato proprio mortuus est, nec peccare fecit alios secum.* *R. Aquiba dicit fuisse illum qui in deserto ligna colligebat die sabbatho, qui propterea lapidatus fuit.* *Rabban verò Simeon ait fuisse ex eorum numero qui obfirmarunt conscendere montem, quos* המעפילים *appellat.* Historia habetur c. 14. 44.

12. *Ascende in montem Abarim*] Mons iste aliter vocatur *Nebo* sive *Nabo*, quod Senes legerunt Ναβάν. *Nabo, Nabau*, ut *orum, aurum*; *olla, aula.* Sic *Regu* & *Ragau.* Sunt qui existimant plures montes fuisse hoc nomine, & unum ex eis dictum fuisse *Nebo*, in quo Moses diem suum obiit. Masius etiam *Phasga* dici censet. Eusebius De locis Ebr. *Abarim, mons in quo mortuus est Moyses, Deut.* 32. 49. & 34. 1. *Dicitur autem & esse Nabau in terra Moab contra Jericho supra Jordanem in supercilio Phasga. Ostenditúrque ascendentibus de Libyade in Esbuns antiquo hodiéque vocabulo juxta montem Phogor nomen pristinum retinentem; à quo circa eum regio usque nunc appellatur Phasga.* Moses Gerundensis, *Mons Abarim est mons Nebo, ut exponitur in Seder* Auribus percipite, *& in hac benedictione. Vocatúrque sic eò quòd sit ad vada Jordanis, unde trajicitur in terram Chanaan.* Plures montes esse hujus nominis liquet ex c. 33. 47. *Et castrametati sunt in montibus Abarim coram Nebo.* Proinde in hoc loco, *Ascende in montem*, non malè expones *in montanam*, sub. *regionem*; aut, *in montana.* Nam ità הר *mons* aliquando sumitur. In edit. ϝ εἰς τὸ ὄρος τὸ ἐν τῷ πέραν τοῦ Ἰορδάνου, τοῦτο τὸ ὄρος Ναβαύ, *ad montem qui est trans Jordanem*, aut *in transitu Jordanis: hic est mons Nabau.* Nam עבר *transeo*; unde *Abarim.* Onc. videtur legisse עברים aliis punctis vocalibus, i. Ebræorum. Nam in eo עִרְבָאי, ut etiam in Jon. Deut. 32. 49. Ubi Lira, *Abarim est nomen magni montis; & Nebo, cujusdam partis supereminentis in illo; Phasga verò, superior pars.* Ponam hîc conjecturam meam, salvo tamen aliorum judicio. Conjicio nomen hoc illic malè punctatum esse, legendúmque טוּרָא דְעִבְרָאֵי *mons Abaraorum*, quod idem cùm illo *Abarim.* Sanè Fagius interpretatur *Abarim.* Sed & *mons Abaraorum* est in edit. quam *Jerosolymitanam* appellant. Non ergò hîc malè legerunt in Ebræo, sed verba eorum malè punctata sunt. Vide & Deut. 34. 1.

IDEM.

21. מִשְׁפַּט הָאוּרִים. Cæteri, ϝ κρίσιν ϝ φωτισμῶν, *judicium illuminationum*] Priùs, δήλων. Schol. τὸ ϝ Δήλων. οἱ ἄλλοι ἑρμηνεύσαι φωτισμὸς ἐνδεδάκασιν. ¶ *Illuminationum*, vel *doctrinarum.* Nam ut φωτίζω est *doceo*, ità φωτισμὸς reddi potest *doctrina.*

GROTIUS.

1. *FIliæ Salphaad*] Confer Jos. 17. 4, & seq.

7. *Et ei in hæreditatem succedant*] Heb. *transire facietis*, quod Samaritanus interpretatur *dabitis.*

8. *Cùm mortuus fuerit absque filio*] Apud alias gentes pleraſque filiæ cum filiis ſuccedunt. Apud Hebræos non admittuntur, niſi filiis deficientibus, ut in feudis quibuſdam. Et revera terra Iſraelitica Deo feudi more devincta erat. Filius moriens jus futurum in ſuos filios aut, ſi filii non eſſent, filias tranſmittebat.

9. *Si filiam non habuerit, habebit ſucceſſores fratres ſuos*] Pater fratribus præfertur, excepto fratre qui viduam ducit. Sed vitandi mali ominis causâ hanc ſucceſſionem, ut quæ *contra votum ſit parentum*, ut Papinianus loquitur L. *Julianus*. D. *Si quis omiſsâ causâ*, ſilentio præteriit Moſes. Papinianus alibi in L. *Nam & ſi parentibus*. D. *De Inofficioſo*, hanc hæreditatem ait *dari turbato ordine mortalitatis*. Ideo *luctuoſa* dicitur & *triſtis* L. *Liberi*. C. De Inofficioſo. L.ult.C. De Inſtitutionibus, & §. 2. Inſt. de Senatuſconſulto Tertulliano, *dura fortunæ ſolatium*, L. *Si qua*. C. ad Senatuſconſ. Tertullianum. Plinius in Panegyrico, *Sic quoque abunde miſera res eſt, pater filio ſolus hæres*. Philo lib. 3. De vita Moſis his congruenter ſic ait, Ἐπειδὰν ὁ νόμος ἡ φύσεως ὅτι κληρονομεῖσθαι τοὺς γονεῖς ἀπὸ παίδων, ἀλλὰ μὴ τούτους κληρονομεῖν, τὸ μὲ ἀπροσδόκητον καὶ παράλογον πάσχουσιν, ἵνα μὴ παπὴρ καὶ μήτηρ θεραπεύσεις δοκῶσι τὰ ἐπὶ ὠφελείαις τέκνοις ἀπεργαζόμενα πάνδημος μαγίας δ' ἀυτοῦ ἐναλέσι τοῦ θείας ἀφετῆς.

10. *Quòd ſi & fratres non fuerint*] Supple *nec Sorores*, quod ex præcedente *Filiarum* mentione intelligitur : *nec Avus*, qui Patris loco eſt. ¶ *Fratribus patris ejus*] Nota Hebræo more Patruos Fratrum filiis præferri, ut propiores ei à quo bona venerunt. Idem mos per Phœnicas in Africam venit. Vide quæ à nobis notata De J. B. ac P. l. 2. §. 24.

11. *His qui ei proximi ſunt*] Nempe agnati. Nulla enim eſt משפחה, quâ voce hîc Moſes utitur, materna : *Mulier* enim *familiæ ſuæ & caput & finis eſt*, L. *Pronuntiatio*, D. de verborum ſignific. Hinc Uxori ſuccedebat Maritus, præter dotem, quæ ibat ad liberos, aut unde venerat. משפחה eſt pars tribûs, Græcis πατριὰ à *paterno genere*, interdum & communiori nomine συγγένεια. Ergò poſt Sorores nec feminæ, nec mares per feminas conjuncti, admittuntur ad ſucceſſionem jure Hebræo. Filias & Sorores miſeratio introduxit. In cæteris familiarum jura ſervantur. Proinde Fratres intelligendi hîc ex patre, rejectâ communiter opinione Abeneſdræ qui uterinos admittit. Græci interdum φυλὴν ponunt, ubi περὶ πατριᾶς agitur, ut hoc loco, δώσετε ἡ κληρονομίαν τῷ οἰκείῳ τῷ ἴδιοις ἀυτοῦ ἐκ ἡ φυλῆς ἀυτοῦ, κληρονομῆσαι τὰ ἀυτοῦ. Quam improprietatem ſecutus collator vetus legum Moſis & Romanarum, *Homo ſi deceſſerit & filios non habuerit, dabitis hæreditatem proximo ejus de tribu ejus, & poſſidebit omnia ejus*. Sic lege 12 tabularum, ſi quis ſine liberis maribus aut feminis, ac ſine fratribus ac ſororibus ex eodem patre deceſſiſſet, ad agnatum, & quidem proximum veniebat hæreditas. D. de ſuis & legitimis hæredibus, & Inſtit. De legitima agnatorum ſucceſſione. Ulpianus Inſtitut. tit. De legitimis hæredibus. Sic & jure Attico poſt frafratres & ſorores vocantur ἀρρένες ἐξ ἀρρένων. Poſt verba hæc *his qui ei proximi ſunt* additur explicandi causâ in Hebræo *& hæreditabit eam*. Græcè, κληρονομήσαι τὰ ἀυτῆς, quod Samaritanus explicat *eam ut hæres accipiet*, i. titulo hæredis eam habebit, ut ſuccedens in omne jus defuncti, ac proinde & onera agnoſcens. Nati ex ancilla aut peregrina neque agnati neque cognati cenſebantur. Proſelytus verò, niſi Iſraelitam genuiſſet, non habebat hæredem, ſed bona fiebant occupantis. Ità quod juris gentium fuerat, lex ad cives redegerat, ut & Romana, quæ cum peregrinis noluit eſſe teſtamenti factionem.

17. *Sicut oves abſque paſtore*] Etiam Græcis Principes ποιμένες λαῶν.

21. *Conſulet Dominum*] In Hebræo clariùs, *Conſulet pro eo reſponſum Urim coram Domino*, i. apud propitiatorium.

CAP. XXVIII.

MUNSTERUS.

2. *Panem meum*] Jam toties ſuprà diximus Dominum in ſacrificiis exigere ea quibus homo potiſſimùm veſcitur, Carnes, Vinum, Oleum, Similam, & Panes coctos. Hîc denuò monet ut ſingula ſacrificia ritè temporibus ſuis fiant. Eſt autem Quotidianum & continuum ſacrificium, eſt Sabbatinum ſacrificium, eſt ſacrificium quod in initio Menſium fieri jubetur, eſt ſacrificium Paſchale, &c. Primò explicatur quomodo juge ſacrificium fieri debeat ; & pro exemplo ponitur illud quod in monte Sinai factum eſt. Sabbato verò jubetur duplicari juge ſacrificium, nec poteſt intermitti & in alium differri diem. De menſuris *Ephi* & *Hin* in Exodo & Levitico diximus.

14. *In menſe ſuo*] h.e. In initio menſis hoc facietis ſacrificium, nec in alium differri poteſt diem.

18. *Convocatio eſt ſancta*] Vocantur ſolennitates præcipuæ *convocationes ſanctæ*, quòd in illis omnes maſculi tenebantur convenire in Templum Domini : Licèt & aliæ quædam ſolennitates celebres ſic vocentur, in quibus populus à labore abſtinere jubetur, & convenire ad lectionem legis Divinæ.

26. *Novam oblationem*] Hæc nova oblatio ſunt duo panes, ut ſuprà ſcribitur, qui pro Minha ex tritico fiebant.

31. *Excepto jugi holocauſto*] Juge ſacrificium nunquam erat intermittendum ; ideo præter illud in ſolennitatibus alia quoque quæ hîc præſcribuntur, erant facienda.

FAGIUS.

2. *Præcipe filiis Iſrael*, &c.] De ratione ſacrificiorum multa diximus in Levitico, ad quæ te remitto, optime lector. Inſtituerat Dominus ſacrificia, ut revocaret ab idololatria populum ſuum, útque eum contineret in vero cultu ; Præterea ut jam tum admoneret illos ſacrificii & immolationis Chriſti futuræ. ¶ *Oblationem meam panem ordinatum pro oblationibus meis*, &c.] Heb. *Panem meum pro ignitis ſacrificiis meis quæ fiunt in odorem ſuavitatis cuſtodietis*, &c. i. Carnes meas & victimas meas, quæ cremantur ut incenſa mihi fiant gratiſſima, quibus excitetur mihi odor gratiſſimus, cuſtodite, & offerte ea mihi ut præcepi. Sacrificia autem Deus vocat *cibum ſuum* ἀνθρωποπαθῶς, quòd ſicut homines carnibus, vino, oleo, ſimilâ, panibus, &c. potiſſimùm veſcuntur & delectantur, ità & Deus illa in ſacrificiis ſuis habere voluit, non quòd illis, ut homo, veſceretur ac delectaretur, ſed quòd ipſi grata eſſent propter aliud, nempe fidem in dilectum Filium ſuum, qui per omnia ſacrificia adumbrabatur. De hoc quoque nonnihil ſuprà dixi c. 15.

10. *Holocauſtum ſabbati eſt quod fit in ſabbato*, &c.] Heb. *Holocauſtum eſt ſabbati in ſabbato ejus* : i. Iſta eſt ratio holocauſti quod fieri debet per ſingula ſabbata, ultra holocauſtum ſacrificii jugis, & libamen ejus.

26. *In die primitivorum*, &c.] i. In die novarum frugum. Sic dictus quòd eo die proponeretur panis propoſitionis confectus ex novis frugibus. Fuerat autem is dies inſtitutus ad commemorationem Legis datæ ſimili die. ¶ *In expletione hebdomadarum veſtrarum*] Ità Compl. q. d. Cùm expletæ fuerint ſeptem hebdomades quas numerare debetis. Ad literam eſt in Chaldaiſmo בעצרותיכם *in retentionibus veſtris*. Intelligit noviſſimum diem ſolennitatis, quo populus adhuc unum diem retinebatur : unde hic Feſti dies עצרת *Azareth* dicebatur, à *retentione* populi. Sed de hoc pluribus diſſerui Lev. 23. ubi vide, pie lector.

VATABLUS.

2. *Oblationem meam*, קרבני] i. Ritum offerendi à me præceptum. ¶ *Panem meum*, &c. לחמי לאשי ונו'] *Panem meum pro ignitis ſacrificiis meis* quæ *fiunt*

fiunt in odorem, &c. Nomine *Panis* intelligit carnes, ut & ver. 24. i. Custodire ritum offerendi carnes meas & victimas meas quæ cremantur ut incensa mihi fiant gratissima, quibus excitetur mihi odor gratissimus, & offerte ea mihi ut præcepi. Sacrificia autem Deus vocat *cibum suum* more hominum, quòd sicut homines carnibus, vino, oleo, similâ, panibus, &c. potissimùm vescuntur & delectantur, ità & Deus illa in sacrificiis suis habere voluit, non quòd illis, ut homo, vesceretur ac delectaretur, sed quòd ipsi grata essent propter aliud, nempe ob fidem in dilectum Filium suum qui per omnia sacrificia adumbrabatur. De *odore quietis Jehovæ*, vide Levit. 1. 9. ¶ *Ità ut offeratis*, להקריב] *Offerendo.*

3. *Hæc* est *oblatio ignita*, &c. האשה וגו'] i. Iste est ritus sacrificii ustulati, quod suo tempore offeretis Jehovæ. ¶ *Immaculatos*, תמימם] i. nullam imperfectionem habentes, carentes omni maculâ. ¶ *Per diem*, ליום] *In singulos dies*, sub. *offeretis*. Alii in nominativo vertunt, *Agni anniculi*, &c. *per singulos dies* erunt *in holocaustum juge*, i. quod nullo tempore intermittetur.

4. *Facies*, תעשה] i. ritè sacrificabis. ¶ *Inter duas vesperas*, בין הערבים] Prima vespera est, cùm occubuit sol; altera, cùm incipit nox.

5. *Contuso*, כתית] i. Expresso ex oleis contusis, h. e. purissimo. ¶ *Hin*, ההין] Continebat Hin quantum 18 testis ovorum capitur.

6. *Holocaustum*, &c. עולת וגו'] Hebraismus, acsi dicat, Istud intelligi debet de sacrificio holocausti perpetuo, quod fieri solitum erat in monte Sinai, sed fuerat intermissum à tempore illo.

7. *Sechar*, שכר] *Vini*; solebant enim inter sacrificandum fundere vinum.

10. *In sabbatho suo*, בשבתו] i. per singula sabbatha.

11. *Similiter in capitibus mensium vestrorum*, ובראשי חדשיכם] *Item in exordiis mensium vestrorum*, i. in neomeniis, sive calendis. ¶ *Filios bovis*, בני בקר] i. de armento, sive natos in armento.

12. *In singulos arietes*, לאיל האחד] Ad verb. *in ariete uno.*

14. *In singulos agnos*, לכבש יין] Ad verb. *per agnum*, de *vino*: istud, de *vino*, refertur ad præcedentia: propterea noster interp. posuit in principio versûs, ut clarior esset sensus, sic, *Libamina eorum* de *vino*. ¶ *Singulorum mensium*, &c. חודש בחדשו וגו'] Ad verb. *mensis in mense suo, in mensibus anni.* Hebraismus, pro, *Hoc est holocaustum quod per singulos menses fieri solet, per singulos menses anni.*

16. *Pesah* est *Jehovæ*, פסח ליהוה] Vide hæc eadem Levit. 23. 5. vide & Exod. 23. 15.

18. *Convocatio sancta*, מקרא קודש] *Solennitas celeberrima*, sive *celebritas sancta*, aut *solennitas proclamata & indicta*. Gallicè *feste commandée.*

19. *Oblationem ignitam* & *holocaustum*, אשה עולה] In *oblationem ignitam holocaustum.* ¶ *Immaculati erunt vobis*, תמימם יהיו לכם] i. capietis eos immaculatos & integros, qui sint sine ullo vitio.

24. *Secundùm hæc*, כאלה] *Talia.* ¶ *Carnem oblationis*, &c. לחם אשה וגו'] *Carnem* [*victimam*] *in oblationem ignitam* [vel *in suffitum incensi*] *odoris quietis Jehovæ: ultra holocaustum juge fiet* istud, *&c.*

25. *Convocatio sancta*, מקרא קודש] i. festivitas celeberrima. Vide Levit. 23. 2, 7.

26. *Primitiarum*, הבכורים] i. novarum frugum. Eo die proponebatur panis propositionis confectus ex novis frugibus. Fuerat autem is dies institutus ad commemorationem Legis datæ ipso eodem die. ¶ *Minham novam*, מנחה חדשה] i. panes ex novis frugibus. ¶ *In hebdomadibus vestris*, בשבועותיכם] i. explétis septem hebdomadibus quas numerare debetis.

28. *Et oblationem eorum*, &c. ומנחתם וגו'] Quidam per nominativum convertunt, *Oblatio autem eorum* erit *simila mista cum oleo.*

30. *Caprarum*, עזים] i. filium unius ex capris.

CLARIUS.

2. *Panes*] Diximus in sacrificiis exigere Dominum ea quibus homo potissimùm vescitur, Carnes, Vinum, Oleum, Similam, & Panes coctos: hîc denuò monet ut singula sacrificia ritè temporibus suis fiant. Est autem Quotidianum & continuum sacrificium; est & Sabbatinum sacrificium; est etiam sacrificium aliud quod in initio Mensium fieri jubetur; est sacrificium Paschale, &c. Primò explicatur quomodo juge sacrificium fieri debeat; & pro exemplo ponitur illud quod in monte Sinai factum est. Sabbato verò jubetur duplicari juge sacrificium, nec potest intermitti & in alium differri diem. Sacrificium continuum matutinum & vespertinum, lectio est Prophetarum & Euangelii. Et qui se perpetuæ devovet castitati, sacrificium continuum offert.

18. *Convocatio est sancta*] Vocantur solennitates præcipuæ *convocationes sanctæ*, quòd in illis omnes masculi tenebantur convenire in Templum Domini. Licèt & aliæ quædam solennitates celebres sic vocentur, in quibus populus à labore abstinere jubetur, & convenire ad lectionem legis Divinæ.

19. *Offeretis incensum*] Advertendum est, interpretem sæpe appellare ignitum sacrificium *incensum.*

26. *Novas fruges*] Vel, *novam oblationem.* Sunt duo panes, qui pro Minha ex tritico fiebant, ut suprà scribitur.

31. *Præter holocaustum sempiternum*] h.e. juge & continuum. Nam juge sacrificium nunquam erat intermittendum: ideo præter illud in solennitatibus alia quoque, quæ præscribuntur, erant facienda.

GROTIUS.

2. *Oblationem meam & panes*] Meliùs in Hebræo, *Oblationem meam cibum meum*. Vide quæ suprà 15. 4. Leges repetendæ ubi desuetudo intervenit.

10. *Quæ ritè funduntur per singula sabbata in holocaustum sempiternum*] In Hebræo alius est sensus, *Holocaustum sabbaticum cum suo libamine in sabbato fiet super holocaustum juge.* i. Præter holocaustum quotidianum addetur & alterum proprium sabbati. Sic & Græci, ὁλοκαύτωμα σαββάτων ἐν τοῖς σαββάτοις ἐπὶ τῆς ὁλοκαυτώσεως τῆς διαπαντὸς, καὶ τὴν σπονδὴν αὐτῆς.

15. *Hircus quoque offeretur Domino*] Non Lunæ, ut fieri à vicinis gentibus solebat; Maimonides.

30. *Præter holocaustum*] Oblationum enim in idem tempus concurrentium nulla ob id omittitur.

CAP. XXIX.

MUNSTERUS.

1. *Dies clangoris*] Hic clangor fieri jubetur per cornu arietinum, in memoriam oblationis Isahac. Judæi clangunt משעת הנץ החמה עד הלילה *ab hora radiantis solis usque ad noctem.*

7. *Affligetisque animas vestras*] Per hanc *afflictionem* intelligitur jejunium & omnium rerum abstinentia quæ corpori blandiuntur. Sunt quoque hîc Judæi supra modum superstitiosi, ut putent sibi hoc die prohibitum in sacris ea legere quæ lætitiam quandam animo afferre possunt, ut est eductio filiorum Israel de Ægypto, introductio in Terram sanctam, liberatio à tyrannide Haman, &c. sed tristia legi possunt, ut est destructio civitatis Jerosolymitanæ, Lamentationes Jeremiæ, & increpationes Prophetarum. Jejunium non solvunt ab exortu solis usque ad ejus occasum & stellarum radiationem.

12. *Convocatio sancta*] h.e. festum Tabernaculorum, de quo Lev. 23. nonnihil diximus.

35. *Retentio*] De hac dictione dixi Lev. 23. quid Hebræi sentiant. Nostri *Concionem* exponunt.

FAGIUS.

FAGIUS.

1. DE ratione ſacrificiorum & aliis quæ hoc capite tractantur, ſi fortè, pie lector, quædam deſideras, remitto te ad librum Leviticorum, ubi ſuis in locis ſingula tractavimus.

35. *Conventus erunt vobis*] Heb. עצרת תהיה לכם, *retentio erit vobis*. De iſta retentione quid ſentiant Hebræi annotavi Lev. 23. Author Compl. editionis hunc locum ex Chaldæo ſic tranſtulit, *Collectæ erunt vobis*, fortè eò reſpiciens quòd tum, ut quidam ſentiunt, pecunia pro faciendis ſacrificiis à populo colligeretur, à quo *Collectionis feſtum* nuncupatum autumant.

VATABLUS.

1. *Dies clangoris*, יום תרועה] q.d. Hoc die celebratur feſtum clangoris tubarum, in quo tubis clangetis propter liberationem Iſahac, & ut præparentur animi Judæorum ad reliqua feſta. Vide Lev.23.24.

2. *Holocauſtum in odorem*, עולה לריח] *In holocauſtum odoris*. Sic quidam, qui ל tranſpoſitum putant.

6. *Calendarum*, החודש] Ad verb. *menſis*. ſub. *principii*: ut ſit, *præter holocauſtum principii menſis*. ¶ *Secundùm ritus ſuos*, כמשפטם] Ad verb. *ſecundùm judicium eorum*, i. juxta morem quo illa fieri ſolita ſunt.

7. *Nullum opus*, &c. כל מלאכה וגו'] Ità ut nè cibum quidem apparare liceret: non enim dicit *ſervile*.

13. *Et offeretis*, והקרבתם] Primâ die ſcilicet.

18. *Juxta morem*, כמשפט] *Pro conſuetudine, ut ſolitum eſt fieri*.

35. *Solennitas*, עצרת] *Collectio*, ſive *retentio*. Feſtum ſic dicebatur quòd retinerentur qui venerant ad feſtum uſque ad diem octavum; vel, quòd qui venerant ad feſtum prohiberentur operari.

39. *In holocauſtis veſtris*, &c. לעולותיכם וגו'] i. præter ea quæ ſponte offeretis in holocauſtis veſtris, &c. q. d. Sacrificia ordinaria non excludent extraordinaria.

CLARIUS.

1. *Dies clangoris*] Hic clangor fieri jubetur per cornu arietinum, in memoriam oblationis Iſaac.

3. *Oblationem eorum*] Memento per hanc dictionem intelligi oblationem Minha, cujus ſæpius fecimus mentionem. Conſueverat interp. pro hac voce vertere *ſacrificium*: quod iccirco admonuimus, ut ſicubi in ſuperioribus relicta eſt vox illa *ſacrificium*, cùm ſignificatur oblatio Minha, id Lector advertat.

7. *Affligetis animas veſtras*] Per hanc *afflictionem* intelligitur jejunium & omnium rerum abſtinentia quæ corpori blandiuntur.

35. *Erit vobis retentio*] De hac Lev.23. diximus. Alii verterunt *collectio*.

DRUSIUS.

35. *Die octavo* עצרת *erit vobis*] Hieron. *qui celeberrimus eſt*, videlicet illorum dierum octo qui vocantur *dies Tabernaculorum*. Erátque quaſi clauſula eorum; propterea Græcis vocatur ὀξόδιον, & in Samaritico exemplari, quo uſi olim Patres, πλείωσις ἀποχέσεως *conſummatio retentionis*, q. clauſula manſionis in tabernaculis. Onc. *congregati eritis vobis*. Jon. *Congregati eritis cum gaudio ex tabernaculis veſtris in domos veſtras. Congregatio læta erit diéſque bonus, &* אירוע *congregatio ſancta erit vobis*. Sunt qui vertunt *diem interdicti*. Nicolaus maluit *diem retentionis*. Verba ejus ſunt, *In Ebræo habetur* [*qui eſt retentio*] *quia illâ die retinebatur populus qui venerat ad feſtum Tabernaculorum, nec licitum erat eis illâ die recedere, tum ratione feſti, tum quia illâ die colligebatur pecunia à populo pro ſacrificiis & neceſſariis Tabernaculi aut Templi.* Quæ poteſt cauſa eſſe cur etiam vocetur *dies collecta*. Sed & σύναξις & πανήγυεις redditur quandoque. Notat Gerundenſis, Sapientes feſtum Hebdomadarum ità vocare, Scripturam tantùm diem octavum illius feſti. Tres autem erant hujuſmodi clauſulæ feſtorum: Nam etiam ultima Paſchatis ità vocatur, ſed & Pentecoſtes, & quæ extra ordinem indicitur πανήγυεις vocatur עצרת Joel.1.14. Vide Hiſcuni Levit.23.23. Erant autem eo die res prolatæ, homines vacabant rebus Divinis, & populus ab opere cohibebatur. Dicitur etiam עצרה, & pro oblatione ſumitur quæ à cœtu offertur: Amos 5. 21. *Non odorabor cœtus veſtros*.

IDEM.

1. יום תרועה. τὸ Σαμαρειτικὸν, ἡμέρα ἀκουσὴ, *dies audibilis*] Lxx, ἡμέρα σημασίας. Hieron. *dies clangoris*.

35. עצרת. τὸ Σαμαρειτικὸν, πλείωσις ἀποχέσεως, *perfectio retentionis*, aut *inhibitionis*] i. perfecta retentio aut inhibitio. עצר *cohibuit*. עצרת *cohibitio*. Feſtum ſign. quo populus cohibetur ab opere. Sic dico עצרת eſt dies ceſſationis ab opere cùm homines vacant orationi & rebus Divinis. Sic ἔορτὴ à *cohibendo*. Propriè & ἀνωμαστικῶς עצרת dicitur 22 Theſri, quæ eſt octava Succoth, i. feſti Tabernaculorum. Pentecoſte tamen ſic etiam vocatur. Ab eadem mente priſca Eccleſia Græcanica dixit σύναξιν, i. *coactionem*, & Latina *collectam*.

CAP. XXX.

MUNSTERUS.

3. VOtum *Domino*] Hebræi dicunt Votum & Juramentum ſic differre, quòd votum fit ליהוה *Domino*, juramentum autem fit ביהוה *per Dominum*, i. per nomen Domini, cùm ſcriptum ſit, *In nomine ejus jurabis*. Ponunt autem Hebræi multa vota quæ non ligant, ut ſunt נדרי אונסין שגגות הבאי וריזין h. e. *vota coacta, vota per errorem facta, vota ad quæ quis perſuaſus inducitur, & vota per alterius monitionem facta*. Hæc omnia non ſunt libera vota, ideo non egent ſolutione ſeu diſpenſatione Sapientum. Quæ verò bonâ fiunt ratione, poſſunt, ſecundùm Hebræos, diſſolvi, ſi illum qui fecit votum pœniteat voti, ídque per ſapientem & authenticum virum, quem ipſi מומחה vocant, aut per tres alios triviales viros, quos הדיוטות vocant, præſertim ſi in aliquo loco vir ſapiens haberi non poſſit. Votorum relaxationem colligunt ex hoc capite, quando dicitur, *Qui voto obſtrinxerit animam ſuam, non violet verbum ſuum*: אבל אחרים מוחלים לו h. e. *alii autem poſſunt retractare votum ejus*. Eliciunt quoque ex hoc textu quòd non quælibet vota temere ſint facienda, ſed ea tantùm quæ fiunt pro honore Divino. Nam dicit textus, *Qui fecerit votum Domino*, h. e. quod Domino placuerit, quódque ſit pro honore ejus. Et quando textus dicit, *Qui obſtrinxerit*, ſeu *prohibuerit*, *animam ſuam*, loquitur de voto Abſtinentiæ, quod Hebræi נדר קונם vocant, quod aiunt veluti frænum eſſe quo corpus in officio retinetur. Ut cùm quis ſe ſentit nimis proclivem ad hoc vel illud vitium, vovet illo vel iſto die abſtrahere carnem ſuam à vino, vel abſtinere ab eſu caſmium, aut per totum diem jejunare. Alia verò vota quæ corporis maceration em non reſpiciunt, vocantur נדרי קדש *vota ſancta*; ut ſunt vota oblationum. Hoc verò Judaicum eſſe puto quod R R. dicunt, אין הנודר נאסר בדבר שאסר על עצמו עד שיוציא בשפתיו ויהא פיו ולבו שוין באחד: *Votum non ligare ſi corde tantùm & non labiis fuerit factum*; quaſi Deus non magìs cor quàm labia intueatur. Quibus verò verbis uti debeat qui facit votum, ut ad votum obligetur, Hebræi hanc ponunt regulam, כלל נדול יהא בידך שבנדרים הלך אחד לשון בני אדם שבאותו מקום באותו לשון ובאותו זמן, Jubent quoque abſtinere à quibuſlibet votis, & ſimpliciter ea facere quæ Dominus à nobis fieri voluit, & abſtinere ab his quæ ille prohibuit. Unde aiunt, לא דייך מה שאסרה עליך תורה אלא שאתה בא לאסור עצמך בדברים אחרים ואם נדר מצוה להשאל על נדרו פן יבא לידי מכשול: אסנם אם נדר לצדקה או להקדש מצוה לקיימו ולא ישאל עליהם אלא מדוחק שנ' נדרי לה' אשלם וגו':

10. *Animam*] Capitur hìc *anima* pro ipſo homine, ſive pro

pro corpore animato, *Prohibitiones* verò capiuntur pro abſtinentiis. Porrò pro *firmum* aut *ratum eſſe* Hebraiſmus utitur verbo *ſurgere* aut *conſurgere*.

16. *Poſtquam audivit*] h. e. Si primo die quo audivit non diſſolverit votum, ſed altero vel tertio die diſſolvere voluerit, ille peccat, & portabit culpam familiæ. Notandum tamen quòd hîc per *familiam* intelligitur uxor, quæ potior pars eſt familiæ poſt maritum. A. E. intelligit de vidua quæ in viduitate ſua fecit votum, & ducens virum prohiberi poteſt ab eo ſi tempus ſolutionis nondum acceſſerit.

FAGIUS.

3. *Si voverit vir aliquis votum*, &c.] De Votis quomodo & quid ſentiant Hebræi, placet hîc paucula quædam ex illorum ſcriptis adducere. Primò, inter נדר *Neder*, *votum*, & שבועה *Schefuah*, *juramentum*, ſic diſtinguunt, ut Votum ſit quod fiat ליהוה *Domino*, Juramentum verò quod fit ביהוה *per Dominum*, ſive per nomen Domini, juxta illud quod ſcribitur, *In nomine ejus jurabis*, &c. Deut. 10. 20. Secundò, tenent bonum eſſe ut homo non aſſuefaciat ſe votis, ſed ſatis eſſe ſi ea faciat quæ Lex præcipit, & abſtineat ab his quibus Lex abſtinendum monet. Verba ipſorum ſunt hæc; לא ירגיל אדם עצמו בנדרים לא דייך מה שאסרה עליך תורה אלא שאתה בא לאסור עצמך בדברים אחרים לבא לידי מכשול אמנם אם תדור נדר לצדקה או להקדש הוא לקיימו שנאמר נדרי לה' אשלם, *Non aſſuefaciat ſe homo votis. Non enim ſatis eſt tibi quod Lex tibi prohibet, niſi etiam venias & teipſum votis aſtringas, atque ità incidas in manus offendiculi? Verùntamen ſi voveris votum eleemoſynæ, aut rei alicujus ſanctificandæ Domino, id ipſum confirmare debes; ſecundùm id quod dicitur, Vota mea reddam Domino.* Et ampliùs dicunt Hebræi, כל הנודר באילו בנה במה והמקיימו כאילו הקריב עליה קרבן, *Quicunque vovet, perinde eſt ac ſi ædificet excelſum; & qui confirmat votum, perinde eſt ac ſi immolaverit ſuper eo oblationem.* Tertiò dicunt, non quælibet vota facienda eſſe, ſed ea tantùm quæ fiunt pro honore Divino. Et id colligunt ex eo quod dicitur, *Qui fecerit votum Domino*, h. e. quod Domino placuerit, quódque ſit pro honore ejus. Quartò, diverſa genera votorum faciunt; נדרי קודש *Vota ſancta* vocant ea quorum meminit Lex; ut ſunt vota oblationum, & reliqua. נדרי קונם *Vota abſtinentiæ* vocant quibus ſcilicet maceratur corpus; ut cùm quis vovet ſe velle abſtinere à vino, eſu carnium, aliiſque rebus, quò meliùs carnem ſuam refrænare poſſit, quam ſentit ad hoc vel illud vitium magìs eſſe proclivem. Et de hujuſmodi votis Scripturam hîc loqui putant, quando dicitur, *Si quis conſtrinxerit animam ſuam.* נדרי אונסין vocant *vota coacta*; נדרי שגגות, *quæ per ignorantiam fiunt*; נדרי ויויון, *quæ per admonitionem alterius fiunt*: Hæc dicunt non eſſe libera vota, ideo non egere ſolutione Sapientum. De votorum relaxatione verò ità ſentiunt; Primò, generalem tradunt regulam, nempe hanc, In votis tenendam eſſe conſuetudinem & interpretationem communem, hominum, loci, temporis, &c. Pater diſſolvit votum filiorum quamdiu proprii juris non fuerint. Maritus verò perpetuò diſſolvit uxoris votum. Quæ bonâ fiunt ratione poſſunt diſſolvi, ſi illum qui fecit votum pœniteat voti; ídque per ſapientem & authenticum virum, quem מומחה *Mumchah* Hebræi vocant; aut per tres alios triviales viros, quos הדיוטות *Hediototh*, i. *idiotas*, vocant, præſertim ſi in aliquo loco vir ſapiens haberi non poſſit. Filius qui eſt 13 annorum & unius diei, ſi fecerit votum, tenetur ad illud, etiamſi duos pilos non produxerit, & fuerit extra ſubjectionem patris aut matris: alioqui pater diſſolvit votum illorum, ut dictum eſt. Porrò, votorum relaxationem colligunt ex hoc capite, quando dicitur, *Qui voto conſtrinxerit animam ſuam, non violet verbum ſuum.*] *Sed alii*, inquiunt, *poſſunt retractare votum ejus.* Tantum modò de votis ex Hebræis. ¶ *Ut conſtringat vinculo animam ſuam*, &c.] *Conſtringere animam ſuam*, Hebraiſmus eſt, pro *obligare ſeipſum*, ſive *fidem ſuam*. Eſt enim frequens in Hebraiſmo *animam* pro *ſeipſo* ponere; de quo & alio in loco aliquid dixi.

11. *In domo mariti ſui voverit*, &c.] h. e. Si vidua vel repudiata votum fecit adhuc apud maritum exiſtens, non tenetur neque hæc poſtquam repudiata eſt, neque illa vidua exiſtens, illud præſtare. Sunt ex noſtris qui vocem Hebraicam בית *domus* ibi pro *familia* accipiunt: unde ſic legunt, *Quod ſi familia alicujus viri votum fecerit*, &c. Sed priorem lectionem ſequuntur Hebræi; quæ & magìs quadrare videtur.

14. *Ad affligendam animam ſuam*] *Affligere* pro *abſtinere* ſumitur; & *afflictio*, abſtinentia, pœnitentia quæ maximè fit per jejunium, licèt & per alia. Quare animæ, i. ſuimet, afflictio accepta Deo eſt; veluti ſi à cibis, à voluptatibus, à rebus delicatiſſimis abſtineamus, non tam quòd mala ea per ſe ſunt (nam bene utentibus mala eſſe non poſſunt) quàm ut ab hiſce abſtinentes quendam erga Deum amorem oſtendamus, quia propter ipſum ab his quæ nos maximè oblectent temperamus. Qui enim plùs amat, pluribus id oſtendit argumentis. Totáque humanæ naturæ dignitas in eo poſita eſt ut Deum totis viribus diligamus; ex quo veluti fonte reliquæ funduntur virtutes. Quare in hiſce votis id detur operæ ut noſtram erga Deum charitatem oſtendamus; quæ certè Divina eſt oblatio. Uxorem quidem ducere non malum eſt; ſed ſi quis ab hac voluptate propter Deum temperet, eíque ſuam devoveat caſtitatem, faciet is Deo rem acceptiſſimam. Sed hæc omnia, ſicut ſi aliis virtutibus adjuncta ſint, odore ſuaviſſimo replent omnia, ità ſi quis ea cæteris virtutibus ſejuncta poſſederit, nihil proſunt. Iniqui enim hominis & malevoli & obtrectatoris jejunium non modò Deo acceptum non eſt, verùm etiam eſt illi inviſum & abominabile. Solemus enim eo plerumque errore decipi, ut ſi ſolis ritibus pietatem peragamus, ſatisfeciſſe nos credamus. Sed nos ſacræ docent literæ Deum his nudis ac ſolis non eſſe contentum, ſed eum animum atque affectum adeſſe oportere, quo illa reperta ſint. Hæc ex Auguſtino Steucho huc tranſtulimus.

15. *De die in diem*, &c.] h. e. Si primo die quo audivit non diſſolverit votum, ſed altero vel tertio die diſſolvere voluerit, ille peccat, & dabit pro illa pœnas, ſi ſcilicet vota fuerint irrita, nec præſtiterit ea mulier.

VATABLUS.

1. [ככל אשר צוה] *Secundùm omnia quæ præceperat*, *Prorſus ut præceperat.*

2. *Ad capita*, [אל ראשי] *Ad principes.* ¶ *Tribuum*, [המטות] Hîc Hebræi octavam hujus libri ſectionem incipiunt, quam ab hac voce denominant, מטות. ¶ *De filiis Iſrael*, [לבני ישראל] *Pro filiis Iſrael*, i. ut dicerent filiis Iſrael, ut exponit ex doctioribus Hebræorum alter.

3. *Aſtringendo obligatione animam ſuam*, [לאסר אסר על נפשו] *Ut liget ligamine animam ſuam. Aſtringere animam ſuam* Hebraiſmus eſt pro *Obligare ſeipſum*, ſive *fidem ſuam*. Frequens enim Hebræis eſt *animam* pro *ſeipſo* ponere; dicit igitur, Aut interpoſito juramento aſtrinxerit ſe alicui, promittendo illi aliquid. ¶ *Non polluet verbum ſuum*, &c. [לא יחל דברו ונו'] i. non irritum faciet quod eſt pollicitus; ſed quicquid verbo pollicitus eſt, præſtabit.

4. *In domo patris*, &c. [בבית אביה בנעוריה] Hebraiſmus, cùm adhuc ſit ſub cura patris, & in pueritia ſua.

5. *Et audierit*, [ושמע] i. Si intellexerit, vel reſciverit. ¶ *Et tacuerit illi*, [והחריש לה] i. tacendo conſenſerit, vel non contradixerit.

6. *Irritum fecerit*, [הניא] i. declaraverit non habere ratum. ¶ *Non erunt ſtabilia*, [לא יקום] Sing. Heb. pro plur.

7. *Quòd ſi nupſerit viro*, [ואם היו תהיה לאיש] Ad verb. *Et ſi eſſendo fuerit viro.* ¶ *Et vota voverit*, &c. [ונדריה עליה ונו'] Ad verb. *& vota ejus ſuper eam, aut prolatio labiorum ejus quâ*, &c. Hebraiſmus,

i. Si

i. Si vovere cœperit, aut dixerit aliquid quo obstrinxerit fratri fidem suam, interposito juramento.

8. *Et audiverit*, וישמע] i. si intellexerit, aut resciverit. ¶ *Et die quâ*, &c. ביום שמעו ויחרש לה] Ordo conjunctionis ו inversus Hebræis, quem reposuit noster interp. i. non contradixerit illi quo die intellexit.

9. *Irritum fecerit*, יניא] Ut ver. 6. ¶ *Quod vovit*, אשר עליה] Ad verb. *quod* est *super eam*. ¶ *Et Jehovah parcet ei*, ויהוה יסלח לה] q. d. Non peccabit, si non reddiderit vota illa.

10. *Omne autem*, &c. ונדר אלמנה וגו'] Ordinem dictionis כל mutavit noster interp. ut dilucidior esset sensus: nam ità Hebr. legitur, *Et votum viduæ & repudiatæ, omne quo obligavit se super animam suam, stabile erit super eam.* Quidam pauculis subauditis, nihil mutato ordine, vertunt, Hoc est *autem votum viduæ aut repudiatæ: omne quo obligaverit seipsam, ratum erit apud illam*, vel, Hæc est *autem* ratio *voti viduæ aut repudiatæ*, i. quicquid promiserit, aut voverit, tenebitur reddere.

11. In *domo viri sui*, בית אישה] Hebraismus, Dum adhuc viveret vir suus. Ut ver. 4.

12. *Si audierit*, ושמע] Ad verb. *Et audierat*. Eadem dicendi genera in hoc versu quæ in præcedentibus: idcirco hæc cum illis confer, cum ver. 4. & 6. i. si compertum sit quòd intellexerit maritus ejus, & tacendo consenserit, & non declaraverit irritum esse illud, tunc, &c.

13. *Quòd si irritum faciendo*, &c. ואם הפר וגו'] Hebraismus, Si verò vir ejus declaraverit irrita quæ voverit, aut promiserit, quicquid dixerit vovendo aut obstringendo seipsam, declaravit irrita vir ejus, non peccabit, si non reddiderit: ut ver. 9.

14. *Ut affligat animam*, לענות נפש] i. de affligenda anima. *Affligere animam* posuit pro Castigationem aliquam aut abstinentiam suscipere. Hujus versûs sensus est, Sive voverit mulier, sive juramento pollicita fuerit se afflicturam corpus, mariti erit vel ratum habere votum illud, vel dissipare, sive irritum facere, ratúmque non habere.

15. *Quòd si tacendo*, &c. ואם החרש וגו'] Hebraismus, Si omnino tacuerit, & consenserit illi. ¶ *A die in diem*, מיום אל יום] i. à die quo resciit, differendo in alium diem, h. e. differendo improbationem illam in alium diem. ¶ *Tunc stabiliet*, והקים] *Tunc rata faciet*. ¶ *Vel omnes obligationes*, &c. או את כל כל] Hic את pro ו *Et*, i. & omnia promissa quæ illa promiserit.

16. *Et si irrita faciendo*, &c. ואם הפר וגו'] Hebraismus, Si declaraverit se non habere rata. ¶ *Tunc portabit*, &c. ונשא את עונה] Hebraismus, Tunc pro illa dabit pœnas, & imputabitur illi peccatum ejus.

17. *In pueritia ejus*, &c. בנעוריה וגו'] i. in ætate puerili quando est in cura paterna.

CASTALIO.

6. *Omnia ejus vota irrita sunto*] Si Deo factum à filia votum pater dissolvere potest, profectò non bene sentiunt hodie qui negant facta parentibus insciis sponsalia posse à parentibus irrita fieri, nisi fortè homini facta promissio arctiùs obligat quàm Deo.

16. *Sin ea postea dissolverit*] Non statim, sed cùm jam id silentio comprobasset.

CLARIUS.

3. *Votum Domino*] Hebræi dicunt Votum & Juramentum sic differre, quòd votum fit *Domino*, juramentum autem *per Dominum*, cùm scriptum sit, *In nomine ejus jurabis.*

7. *Et semel*] Aliqui de inconsiderata prolatione voti interpretantur.

11. *Uxor in domo viri*] Alius de *familia* interpretatus est; quod & aptius est, nè eadem repetita videantur.

DRUSIUS.

5. *STare* vota dicuntur quæ rata sunt. Sic obligatio *stat* quæ stabilis est. *Stabunt vota ejus; & omnis obligatio quâ obligavit animam suam, stabit.* Huc refer, *In ore duorum aut trium testium stabit omne verbum.* Nam sensus est, Stabile erit: quod etiam dicant, *verum erit*, i. ratum. Similiter *stare* ager dicitur quando rata est ejus emptio. Alioqui *stat ager sentibus*, quando multæ sentes in eo stant, quando spinis ac sentibus oppletus est. Apud autores profanos, *parùm stet fides*, i. vacillet, infirma sit. *Stare in fœdere* dicitur qui manet in eo. *Stat fœdus*, quod ratum est. Quod tamen non memini legere. Usurpat hanc locutionem Scriptura de voto quod mulier vovit, tacente patre. Nam id ratum esse vult. Qui enim tacet consentire videtur. Sed addit, interprete Hieron. *in ætate adhuc puellari.* Quænam *ætas puellaris*? Emendant, *in pueritia sua.* Est cur malim *in adolescentia sua.* Nam נערים *adolescentia.* R. Sal. *Non cùm parva est, neque cùm adulta est. Nam parva non vovet; aut, si vovet, votum ejus non est votum: adulta verò, quam* בוגרת *appellant, h. e. annos nubiles egressa, non est in potestate patris, ut irrita faciat propter ipsum vota sua. Sed quænam est Parva? Doctores nostri dixerunt, Filia undecim annorum & diei unius, si voverit, vota ejus probantur; si noverit cui voverit ea, & cui sanctificaverit votum suum: filia duodecim annorum & diei unius non indiget probationis.* Cæterùm *in domo patris sui* R. Sal. explicat, *in potestate patris sui, licèt non fuerit in domo ejus.* Jon. *in domo patris sui usque ad duodecim annos.* Hiscuni hic quærit quid Votum & Juramentum differant; & respondet, *Votum vovetur dum Rex vivit; Juramentum præstatur per ipsum Regem.* Rursum R. Sal. *Quamdiu puella est in adolescentia sua* בנעוריה *est sub potestate patris sui.* Item, *Vidua quæ maritum habuit non redit ad potestatem patris; quæ sponsum duntaxat*, i. quæ tantùm sponsalia contraxit, *redit ad potestatem patris sui.* Idem ad illud ver. 16. *Tollet iniquitatem suam*] *Hinc discimus, Qui occasionem dat scandali socio suo, succedit in locum ejus in omnibus pœnis.*

GROTIUS.

3. *VOtum Domino voverit, aut se constrinxerit juramento*] Votum fit Deo; juramentum per Deum. vota non censebantur obligare nisi verbis prolata, ut hîc, & Deut. 23. 23. Voveri autem nihil debebat nisi quod ad Dei honorem aut pietatem pertinebat, ut Nazirææus, victimæ, pecuniæ in usus Templi aut pauperum, jejunia, similésque σχηνοπηγωλαι.

4. *Quæ est in domo patris sui*] Idem in filio. Sed filia donec maritum haberet solebat in patris manere domo: filius quamdiu patri placeret. Quæ autem sic in domo erant patris, cibo patris alebantur, pleraque autem vota de cibo. Requiritur autem, ut votum valeat, justa etiam ætas voventis, quæ est annorum 13 in mare. 12 in femina. ¶ *Si cognoverit pater votum.*] Appositè ad hanc rem Servius ad illud 11. Æn.

Alma, tibi hanc, nemorum cultrix Latonia virgo,
Ipse pater famulam voveo.

Bene, Ipse pater: quia auctoramenti potestatem nisi patres non habent. ¶ *Et tacuerit*] Euripides Iphigenea in Aulide,

Αὐτὰ γὰρ τὸ σιγᾶν ὁμολογοῦντός ἐστι σοῦ.

Taciturnitas consensionem imitatur, Cicero De Inventione 1. Vide L. *Qui tacet.* D. de reg. juris. Paulum Sentent. l. 1. tit. 9. de Minoribus. Facundus l. 8. *At hoc ipsum quòd tacuerunt in tempore, cùm eis ad intelligendum magna scientia, & ad respondendum sermo non defuisset idoneus, pro consensu teneri meritò potest.*

CAP.

CAP. XXXI.

MUNSTERUS.

5. *DE millibus Iſrael*] Hebraiſmus eſt pro *de tota multitudine Iſrael.*

6. *Vaſis ſanctis*] Hæc putantur fuiſſe Arca & Frontale ornamentum.

16. *Per conſilium Bileam*] Heb. *Per verbum Bileam*, ſed Onk. exponit *conſilium*. Dederat enim ipſe conſilium ut mulieres Midianitides mitterentur in caſtra Iſraelitarum, quæ illos ſolicitarent, & ad offenſam Dei provocarent; & tum futurum eſſet ut ipſe facilè illis malediceret, & voto Regis Balac ſatisfaceret.

23. *Qua venit per ignem*] h. e. Quæ ſine ignis cooperatione perfici non poteſt, ut ſunt omnes res ex metallo factæ. Quod autem ſine ignis miniſterio factum eſt, ut ſunt vaſa lignea, varia veſtimentorum genera, hæc ſolùm per aquam trahi jubentur.

28. *Cenſum*] Secundùm D. K. eſt מכס idem quod מניין, *numerus certus* qui tollitur de re aliqua, ut quando decima pars dari jubetur Levitis de frumento, &c.

32. *Abductio*] Eſt מלקוח propriè præda hominum & animalium, non autem utenſilium. Jubentur itaque dare de viventibus quinquageſimam partem, non autem de reliquis rebus.

50. *Armillam*] Eſt אצעדה *ornamentum quod cruribus & brachiis adhibetur.* צמיד verò dicunt eſſe כלי היד *ornamentum manûs.* Et עגיל eſt חלי אזנים *ornamentum aurium:* ſed נזמו *ornamentum pudendorum muliebrium.* Capiuntúrque hîc ſing. pro plur.

54. *A tribunis*] Heb. *A principibus millenorum & à principibus centenorum.*

FAGIUS.

2. *DE Midianitis*] Sed cur Midianitas potiùs quàm Moabitas ulciſci jubentur? Reſpondent Hebræi, Midianitas magis provocaſſe filios Iſrael ad fornicationem & idololatriam quàm Moabitas, eò quòd nobiles miſerunt filias ad alliciendos filios Iſrael; Dein, quòd prohibuiſſet antea Deus nè bellarent contra Moabitas; Poſtremò, propter Ruth, quæ ex illis proditura erat.

6. *Cum vaſis ſanctis*] Hæc *vaſa ſancta* quidam Hebræorum Arcam & Laminam illam auream ſive frontale ornamentum fuiſſe putant. Alii per iſta *ſancta* ipſas tubas intelligunt, quibus clangebant in honorem Dei, & quibus etiam ſignum dabatur in bello.

8. *Cum interfectis eorum*] i. Unà cum militibus eorum, q. d. Ultra milites occiſos, occiſi ſunt etiam Reges. ¶ *Cum Bileam filio Beor*, &c.] Erat enim de populo illo, ut dicunt aliqui. Alii dicunt quòd de terra ſua, ad quam iverat poſt receſſum à Balak, redierit ad Midianitas imminente bello eorum, ut malediceret exercitui Iſrael, & ſic vinceretur, & ipſe reportaret lucrum à Midianitis. Cæterùm Liranus hîc aliquot cauſas enumerat propter quas bellum juſtè ſuſcipi queat, quæ quia fortè cùm præſenti tum aliis locis Scripturæ lucem aliquam adferre queant, volui ea huc quoque transferre. Verba ejus ſunt hæc; *Sciendum autem quod juſtum bellum invenitur motum in ſacra Scriptura à pluribus cauſis:* 1. *Contra terram in qua Deus blaſphematur per idololatriam, ut habetur Deut.* 12. [*Subvertite omnia loca in quibus coluerunt gentes quas poſſeſſuri eſtis Deos ſuos.*] 2. *Si à Dei cultu recedatur; Deut.* 13. [*Si audieris in una urbium tuarum dicentes aliquos, &c.*] 3. *Si fidelitas temporalis Domini deferatur, 4 Reg.* 3. *de Joram & Joſaphat, qui moverunt bellum contra regem Moab.* 4. *Si rebellio moveatur, 2 Reg.* 20. *contra Zebam filium Bochri.* 5. *Si malefactor defendatur: Judic.* 20. *de bello moto contra Gabaa.* 6. *Si injuria publica Principi irrogatur, 2 Reg.* 10. *de bello David contra Regem Ammon, qui fecit radi barbas nunciorum David in contemptum ejus.* 7. *Si propria res repetatur, 2 Reg.* 3. *de bello David contra Iſboſeth, repetendo Regnum quod ſibi datum erat à Deo.* 8. *Ut hoſtis repellatur, 2 Reg.* 8. *de bello David contra Philiſtæos.* 9. *Ut hoſtis inſurgens in ſuis propriis oppugnetur: Num.* 21. *de bello filiorum Iſrael contra Seon & contra Og Reges Amorræorum.* 10. *Contra illum per quem hoſtis roboratur: 2 Reg.* 8. *de bello David contra Syriam Damaſci, eò quòd ferebat auxilium Adadezer.* 11. *Ut amicus ab hoſtibus eripiatur: Gen.* 14. *de bello Abra contra Reges qui captivaverant Loth nepotem ſuum.* 12. *Si tyrannis à Præſidente exerceatur; 1 Mach. de bello Machabæorum contra Antiochum illuſtrem.* Hactenus ille.

53. *Rapuit quiſque pro ſe*] i. Quod prædati ſunt retinuerunt ſibi, neque dederunt centurionibus ſuis.

VATABLUS.

2. *ULtionem*, נקמת] *Ultione*, in ablativo, i. ulciſcere filios Iſrael. ¶ *Aggregaberis ad populos tuos*, תאסף אל עמיך] Hebraiſmus, de quo cap. 27. 13.

3. *Accingant ſe*, החלצו] Ad verb. *Accingamini. Accingite vos*, i. arment ſe. ¶ *Et ſint contra Midian*, ויהיו על מדין] Hebraiſmus, Impetum faciant in Madianitas, & ulciſcantur Dominum de Madianitis.

6. *Et tuba clangoris*, &c. וחצוצרות התרועה בידו] Hîc ו pro *id eſt* ponitur: nam exponit quid per *vaſa ſancta* intelligat, nempe tubas quibus clangere ſive taratantarizare in honorem Dei in rebus ſacris ſolebant. Hebræi per *vaſa ſancta* intelligunt Arcam: Magis probatur doctis ut tubæ intelligantur.

8. *Cum occiſis eorum*, על חלליהם] i. Unà cum militibus eorum, q. d. Ultra milites occiſos, interfecerunt & Reges eorum. ¶ *Et Bileam*, ואת בלעם] Qui ſcilicet conſilium dederat Madianitis ut pertraherent Iſraelitas in idololatriam. Hic erat de populo illo, ut quidam volunt. Alii dicunt quòd de terra ſua, ad quam iverat poſt receſſum ſuum à Balac, redierit ad Madianitas imminente bello eorum, ut malediceret exercitui Iſrael, & ſic vinceretur, ipſe verò reportaret lucrum à Madianitis.

10. *Per habitationes eorum*, במושבותם] i. Quæ erant in locis in quibus habitare ſolebant. ¶ *Et omnes ædes eorum*, ואת כל טירותם] *Et omnia palatia eorum.*

12. *Captivitatem*, את השבי] Sign. Animas captivas, mulieres & parvulos captos. ¶ *Jereho*, ירחו] i. Quâ parte non procul abeſt ab Jericho.

15. *Reſervaſtis omnes mulieres?* החייתם כל נקבה] Admirantis eſt, ſing. Heb. pro plur. q. d. Debueratíſne alicui mulieri parcere? Nulli ſanè; & in hoc peccaſtis.

16. *Conſilio Bileam*, ברבר בלעם] Ad verb. *Ad ſermonem Bileam.* Chaldæus paraph. *conſilio.* ¶ *Ut darent prævaricationem*, &c. למסר מעל וגו'] Hebraiſmus, Ut facerent filios Iſrael prævaricari in Dominum. ¶ *In re Peor*, על דבר פעור] *In negotio Peor*, i. Propter cultum Peor.

17. *Omnes mares in parvulis*, כל זכר בטף] i. Omnes parvulos ſexûs maſculini.

18. *Servate vivas*, החיו] Ad verb. *Vivificate.*

19. *Perſonam aliquam*, נפש] Ad verb. *Animam.* ¶ *Et præda veſtra*, ושביכם] *Et captivitas veſtra*, i. Quos abduxiſtis captivos.

21. *Ad milites*, אל אנשי הצבא] Ad verb. *Ad viros pugnæ.* ¶ *Legis*, התורה] i. Quod habetur in Lege.

23. *Ingreditur ignem*, יבוא באש] i. Vim ignis ſuſtinere poteſt, & nihil detrimenti capit. ¶ *Veruntamen aqua expiationis*, אך במי נדה] Ad verb. *Veruntamen in aqua purificationis.* Alii, *Ità tamen ut*, &c. vel *eâ tamen lege ut aquâ expiationis purificetur*, tertio ſcilicet die antequam tranſeat per ignem. ¶ *Tranſire facietis per aquam*, תעבירו במים] i. Lavabuntur.

26. *Captivitatis*, השבי] i. Captivorum.

27. *Et partieris in duas partes*, וחצית] Ad verb. *Et dimidiabis.* ¶ *Bellatores*, תופשי המלחמה] Ad verb. *Apprehendentes bellum*, vel, *tractantes bellum*,

i. Qui bello decertarunt. V. 28. vocat, *viros bellatores*, & v. 32. *populum militiæ.*

29. *De media parte illorum*, ממחציתם] Nempe militum, i. quæ cessit militibus.

30. *Unam portionem*, אחד אחוז] Ad verb. *Unum captum è quinquaginta*, i. Quod capietur, h. e. separabitur, ut v. 42. ¶ *Custodientibus*, &c. שומרי משמרת וגו'] i. Qui magno studio curant res tabernaculi fœderis.

32. *Milites*, עם הצבא] Ad verb. *populus militiæ.* V. 27. vocavit *apprehendentes bellum.*

37. *Fuit verò census pro Jehova*, ויהי המכס ליהוה] i. Portio quæ offerebatur Domino de portione militum, erat, &c.

42. *Quam partitus est*, אשר חצה] i. Quam partiendo accepit à militibus.

47. *De dimidia inquam parte*, &c. ויקח משה וגו'] Ut dilucidior esset sensus, ordinem dictionum paululùm mutavit noster interp. ¶ *Portionem unam*, האחוז אחד] Ad verb. *Captum unum è quinquaginta*, i. Quod apprehendi debebat, nempe unum è quinquaginta. Alius hic est istarum dictionum ordo quàm ver. 30. idem tamen sensus.

48. *Præfecti millium militiæ*, הפקודים אשר לאלפי הצבא] i. Qui præfecti erant exercitui numeroso filiorum Israel.

50. *Propterea obtulimus*, ונקרב] Ore scilicet, aut mente, i. vovimus nos daturos Jehovæ, &c. ¶ *Vasa aurea*, &c. כלי זהב וגו'] Sing. Heb. pro plur.

51. *Omnia vasa operis*, כל כלי מעשה] Hebraismus, Omnia vasa summâ arte facta. Exponit quid intellexerit per *aurum*, nempe *omnia vasa operis.* Singul. Heb. pro plur.

52. *Oblationis*, התרומה] Mox seipsum exponit cùm dicit, *quod obtulerunt Jehovæ.*

53. *Viri* námque *exercitûs*, אנשי הצבא] i. Milites, q. d. Quod milites prædati sunt, retinuerunt quisque sibi, neque dederunt centurionibus suis.

54. *Filiis Israel*, לבני ישראל] *Filiorum Israel*, i. ut sit coram Domino tanquam memoriale filiorum Israel.

CLARIUS.

6. *Vasáque sancta*] Hæc putantur fuisse Arca & Frontale ornamentum.

16. *Ad suggestionem Balaam*] Dederat enim consilium ut mulieres Madianitides mitterentur in castra Israelitarum, quæ illos solicitarent, & ad offensam Dei provocarent, & tum futurum esset ut ipse facilè illis malediceret, & voto Regis Balac satisfaceret.

18. *Virgines*] Cernis & hîc honoratam Virginitatem?

32. *Fuit autem præda*] Dictio Hebræa sign. propriè prædam hominum & animalium, non autem utensilium. Jubentur ergò dare de viventibus quinquagesimam partem, non autem de reliquis rebus.

DRUSIUS.

3. *Edere ultionem* DOMINI *contra Madianitas*] Paulò antè, *Ulciscere ultionem filiorum Israel à Madianitis.* Deus dicit, *ultionem filiorum Israel*, & Moses, *ultionem* DOMINI: q. d. Non nostra est ultio, sed tua; Nam gentes illæ non oderunt nos nisi propter te. Quidam explicant *ultionem* DOMINI, i. populi DOMINI. Quale illud, *mons* DOMINI pro *domus Domini*; *clavis David* pro *domus David.* Sic Onc. & Jon. Non spernendum. Est tamen cur malim *ultionem* DOMINI quia DOMINUS ulciscebatur filios Israel hoc modo. Affinia sunt *lex* DOMINI & *lex Judæorum.* Notum illud, *In lege vestra scriptum est*, *Euangelium Dei* & *Euangelium meum.* Utrumque obvium in N. F. Deus enim quod sibi proprium communicat cum ministris suis. Sic Deus servat, & simul ejus Apostoli servant, quos ad veritatis viam adducunt, quibúsque prædicant cum fructu Euangelium. Dicunt autem *ulcisci ultionem*, usurpantes verbale cum suo verbo, ut *gaudere gaudium*, *pugnare pugnam*, ἑορτάζειν ἑορτὴν & quæ alia Grammatici notarunt; & *edere* seu *ponere ultionem.* Quod ultimum hîc invenitur, ubi in fonte לתת *dare* vel *ponere.* Nam utrumque sign. Præteriit autem Moabitas, quia nondum completa erat mensura eorum, nec adhuc advenerat finis eorum, de quo prophetaverat Balaam, *Videbo eum, sed non nunc.* Præterea Deus prohibuerat nè nocerent Moabitis: quorum etiam regionem à Sehone & Og occupatam sibi vindicaverant.

6. *Et vasa sancta in manu ejus*] Loquitur de Phinees, quem ait habuisse vasa sancta in manu sua. Quænam hæc vasa sancta? Utrùm Arca, an Urim ac Thummim? De Arca conjicit Abenezra; de Urim ac Thummim, Jon. Chaldæus paraph. Sic enim certè hunc locum interpretatur, *Et Uraja ac Thummaja sancta ad interrogandum.* Vult dicere, Ad consulendum Deum in iis, interrogandúmque de belli eventu. Quanquam non est credibile ipsum dubitasse de hujus belli eventu, cùm jussu Dei esset institutum. Interea multa occurrunt in bello alia, quæ sine Dei responso expediri non poterant. R. S. *Hæc est Arca, & Lamina in qua nomen Dei sculptum erat.* Nam dicit *vasa* non *vas.* Fuerunt ergò plura instrumenta; minimùm duo aut tria. Sed lepida fabula hîc refertur à R. S. cujus etiam Lira meminit. Nam aiunt prælligiis Balaami quinque Reges elevatos fuisse in aere, & postea visâ hâc laminâ unà cum Divino suo in terram cecidisse super corpora cæsorum in bello. Quod probant ex particula על *super*, quæ habetur v. 8. *super interfectos eorum*, cùm potiùs ibi על *super* significet *cum*, i. עם, ut in his quæ subjiciam exemplis, *Cum agro terræ reputabitur*, *Cum holocausto jugi*, *Viri cum feminis.* Nam in his omnibus est על *super.* Vide libellos meos De literis servilibus. Quid si, *supra interfectos eorum?* ut cùm dicimus, *centum supra mille.*

8. *Et Balaam filium Beor occiderunt gladio*] Hinc liquet ipsum interfuisse prælio. Sunt qui opinantur cùm domum rediret in itinere occisum fuisse. Nam & iter faciendum erat per regionem Madian. Sed hoc refelli potest ex cap. 24. 25. Nam ibi legimus, *Surrexit Balaam, & abiit, reversúsque est in locum suum*, h. e. in domum aut in urbem suam. Credibilius ergò quod alii annotarunt, ipsum cùm domi esset, & audisset cladem quam accepissent Israelitæ, rediisse in Madian ut ibi mercedem reportaret consilii quod dederat ipsis. Nam res ex sententia successerat. Dum hoc ageret intervenit prælium istud, cui etiam interfuit, & unà cum reliquis occisus fuit. Hinc eliciunt non fuisse Prophetam Dei. Nam aliàs non occidissent eum. Apparet verum esse quod Hieron. observavit, Initio fuisse Prophetam, super quem Spiritus Dei residebat, dum ea vaticinatur quæ Spiritus ei suggerebat; postea, cùm ad munera declinaret, & Madianitis pessimum consilium daret, factus est divinus & propheta Satanæ. Munera enim excæcant oculos sapientum. Hiscuni, *Postquam reversus esset in locum suum in Syriam Interamnem, iterum rediit ad Madianitas ad accipiendam pecuniam à Senioribus Madian, cùm audivisset Israelitas plagam accepisse ex consilio suo. Aliter dixerat eis,* Non vidit iniquitatem, *&c. q. d. Non peccarunt, ideo non possum eis maledicere. Steterunt ipsi & fecerunt eos peccare, miserúntque ad ipsum qui dicerent, Nunc potes maledicere ipsis, quia ecce peccarunt. Venit, & occisus fuit.* Videndus quoque hoc loco Abenezra.

10. טירות] Alii *palatia* reddunt, alii *castella*, alii aliter. Nam Lxx ἐπαύλεις ediderunt. Lex. vetus, Ἔπαυλις, *stabula, ovile.* Onc. בית סינדתהון *fanum*, aut *delubrum eorum*, q. d. domus ubi adoratur numen ipsorum. R. S. *Locus ubi eorum palatia, vel sedes camarorum*, i. sacerdotum, qui norunt statuta ipsorum. Aliter sign. *sedem principum eorum*, quod Abenezra dixit, *palatia regum.* Ut ut sit, non denotat *stabulum* aut *ovile*, sed potiùs *domum amplam in qua potentes degunt*, qui טורנים, i. τύραννοι, vocantur. Acron in Horatium, Τύραννοι, *alibi Domini, alibi Crudeles, alibi Potentes.* Hinc intelliges quid sit בתי טורניהון, quod in Jonatha. Nam sign. *domos potentum eorum.* Olim enim *tyranni* nomen in laude ponebatur. Sequitur in Jon. ויתכמסי בית סינדיהון, quod non in-

intelligo, nisi legendum בְּמִסֵּי, ut dicat *altaria fanorum ipsorum*. Nam & alibi כְּמִסֵּי eo sensu legitur, & facilis est lapsus de ב in כ, ut contrà. Fortè sign. *recondita fanorum*. Nam כְּמִסֵּי *reconditum*, quod erit si legas כְּמַסֵּי. Saadias in Danielem, חשבון הכמום עמו, *supputatio quæ ei abscondita*. Nihil temere statuendum.

11. שלל *spolia*, i. *vestes & ornamenta*; בז *prædam*, *mobilia quæ non sunt ornamentum*. מלקוח *captura*, *tam homines quàm jumenta comprehendit*: *sed ubi* שבי *additum*, *debet accipi de jumentis*, *&* שבי *de hominibus*. Hæc R.S. Paulò aliter Abenezra, שלל *vestes*, שבי *homines*; מלקוח *tam homines quàm jumenta*; חיל *aurum*, *argentum*, *æs*, *ferrum & vestes*, alibi *aurum & argentum*; שלל *vestes & supellectilia*, unde, *replebitur spoliis domus ejus*, Ebraicè שלל, i. *bonis domesticis*. Locus est Prov. 31. ubi de muliere strenua.

15. *An vivificastis omnem feminam?*] Duobus modis exponitur: Primùm sic, *An vivificastis omnes feminas?* Nam ideo succensebat ducibus quòd feminas quæ viros cognoverant in vita conservassent. Hoc enim sign. *vivificare*. Aliter exponis, *An vivificastis ullam feminam?* Quod dictio כל sign. quando negatio præcedit; ut, *Non facies omne opus*; *Pauperi* אין כל *non est quicquam*. Sic Hiscuni enarrat. Ego non recesserim à priore sententia: Nam Moses sciebat omnes conservatas esse. Quærit autem ex eo more quo Deus quærere solet, quæ tamen optimè novit, nempe ut confessionem extorqueat ab eo qui interrogatur.

17. *Omnis mulier quæ cognoscit virum concubitu maris*] Cur hoc postremum adjecit? Nam virum cognoscere non potest nisi tali concubitu. Imò potest. Nam cognoscit virum etiam qui non concumbit cum eo. Scio interdùm usurpari de concubitu: veruntamen illud quidem certè negari non potest quin sit notitia viri non carnalis. Ideo adjecit, *notitiâ maris*. Quod mox extulit, *qui non cognoverunt concubitum maris*. Cæsar hoc sensu dixit *notitiam feminæ habere*. Sic notitiam viri habet femina quando cum viro rem & consuetudinem habet: ubi posset addi *concubitu viri*, licèt exemplo nunc destituar. Non omnia memoria retinere potest.

18. טף] Tam de feminis dicitur quàm de viris: unde כל הטף בנשים, *Omnes parvulos in mulieribus*, præcedit autem v. 17. *Omnem marem in parvulis*.

35. *Anima hominis è mulieribus*] Vel *hominum*. Hîc est nomen אדם in fonte, quod hîc perspicuè de femina usurpatur; ut inepti planè sint qui hoc negare audent.

50. אצעדה] Hieron. *periscelides*. Lxx χλιδῶνα, quod perperam *torquem* interpretantur, cùm potiùs denotat *armillam* sive *brachiale*. Usi sunt eodem interpretamento 2 Sam. 1.10. Ubi Aq. βραχιάλιον, & Hieron. *armillam*. Verba sunt, *armilla quæ super brachium ejus*. Hic locus dubitare nos non sinit de armilla. Videamus quid causæ habuerit Hieron. vertendi *periscelides*; nam ea sunt ornamenta pedum. Priùs notabo ex Suida, χλιδόναι, κόσμοι ἀπὸ τοῦ ζραχίονας, καλοῦνται δὲ βραχιόλια. Malim ζραχιάλια. Nam ab Aq. sumpsit, & fortè scripsit χλιδῶνες sive χλιδόνες. Nunc ad rem. Verbum Ebræum צער sign. *incedere*. Pedibus autem inceditur: unde Phesictha 62.4. אצעדה צמידי הרגלים שצועדים בו. Autor Ohel, *Videtur quòd sit etiam in pede*. Sanè הצעדות, quod inter ornamenta Jes. 3. Jonathan παραφράζει שירי רגליא *vincula pedum*, σειρὰ τῶν ποδῶν, & Scholia enarrant אצעדה של שוקום, aut ut R. D. *Ornamentum quod portant feminæ super crura sua*. Pollux quoque memorat χλιδῶνας τοὺς ἀπὸ τοῦ πόδας. ¶ צמיד] Hieron. *armillas*. Lxx φέλλιον, quod & φέλιον, & φαλιον. Quæ φέλλια τοῖς ἑβδομήκοντα, h.e. Lxx interpretibus, Gen. 24.22. Ambrosius *Virias* interpretatur; Interpretatio Rom. hoc loco *Viriolam* edidit. Lex. Græco-Lat. vetus, Ψέλιον, *viriola*, *armilla*. Ψέλιον ἀνδρὸς, *brachionarium*. Et Lat. Græc. *Viriola*, κλαυίον, φέλιον. *Variolæ*, κλάνια, φέλια. *Viriolæ*, βραχέια. Autor Phesictha scribit אצעדה pedum esse, & הצמיד brachiorum: Abenezra verò hoc manui tribuit, & illud brachio. Sic variant in sententiis Ebræi. *Grammatici certant, & adhuc sub judice lis est*. Piget referre omnium opiniones. ¶ טבעת] Est *annulus*, qui in digito gestatur, de quo nulla controversia. ¶ עניל] Appellationem habere videtur à *rotunditate*. Forsan ejus forma rotunda erat. Aurium ornamentum fuisse liquet ex Exech. 16.11. Lxx ψελίξιον *dextrale*. Hieron. *dextralia*. Lex. vet. Ψελιξῶ, *æquimanus*, vulgò *ambidexter*, qui utrâque manu utitur pro dextera. Onc: קדשים, quod est *ornamentum aurium*, ἐνώπιον dictum, & Ebraicè נום, & *narium*, i. ἐμπρόσθιον. Dicimus & קדישים, aliâ formâ nominis, unde in Jon. קדישיא מן אודניהון *inaures ab auribus eorum dependentes*. ¶ Ultimum est כומז] quod Hieron. vertit *murænulas*, & Lxx ἐμπλόκιον. Est autem πλόκιον Hesychio genus quoddam monilis collaris. R. S. Doctores dicunt habuisse speciem vulvæ sive matricis: *Typus domûs matricis*, *ad expiandum pro cogitatione cordis filiarum Madian*. Onc. מחוך, fortè à radice חוך, in qua significatio *risûs*. Nam si pudenda referebat, videtur fuisse ornamentum ridiculum. Si Jonathæ & Jerosolymitano credendum, erat ornamentum uberum. Nam in illo, מחוניא מן בירת תדיהון; *pendens à domo uberum*; in hoc autem מעי ניא מן בית תדיהון, ubi Ain pro Heth. Sunt qui ornamentum pectoris esse definiunt. Eódem ferè redit.

IDEM.

16. טַלְדַּבַּר פְּעוֹר, Samaritana, διὰ λόγυ φογώρ, *propter sermonem Phogor*.] Sermonem, i. rem aut negotium. Hieron. *super peccato Phogor*. Citat hoc interpretamentum Anesperus: à quo Romanenses habent. Verba Anesperi, τὸ Σαμαρειτικὸν σαφέστερόν φησι διὰ λόγυ φογώρ.

26. אֵת רֹאשׁ. Samarit. τὸ τέλος, *impensam*.] Lxx κεφαλαῖον, & Hieron. *summam*, Meliús. Onc. חשבן *rationem*, *supputationem*. Locus plenior in edit. Rom. עיא אֵת רֹאשׁ λάβε τὸ τέλος.

53. בָּזזוּ. Lxx. ἐσκυλεύσαν, *diripuerunt*. Schol. ἀντὶ τοῦ ἐκτήσατο, οὐκ ἐκοινοποίησεν, *pro eo quod est*, *Comparavit*, *Non commune fecit*. Hieron. *Unusquisque enim quod in præda rapuerat*, *suum erat*.

GROTIUS.

7. CUmque pugnassent contra Madianitas,] Heb. *Castra posuere contra Madianitas*, *ità ut Dominus Mosi præceperat*. Nempe aliquâ parte relictâ a castris, per quam Madianitæ, si vellent, effugerent. Ità volunt Hebræi. Vide quæ diximus l. 3. De J. B. ac P. cap. 11. §. 14.

8. *Reges eorum*,] Reges suorum populorum, sed sub Rege Madianitarum: quales multi in Perside. Æschylus Persis,

Βασιλεῦς Ϛασιλέως ὕποχοι μιγάλυ.

¶ *Balaam quoque filium Beor interfecerunt gladio*] Qui in Syriam profectus cùm intellexisset occidionem XXIV millium Israelitarum, suorum consiliorum hunc fructum venditans, mercedem à Madianitis petitum venerat. Sic Hebræi; quibuscum consentit Apoc. 2.14.

11. *Prædam & universa quæ ceperant tam ex hominibus quàm ex jumentis*] Sic firmè & Græci. In Hebræo tria sunt nomina, quorum השבי homines captivos sign. מלקוח animalia capta, שלל res captas.

23. *Quicquid autem ignem non potest sustinere*, *aquâ expiationis sanctificabitur*] Duo credita vim habere purgantem, ignis exurendo, aqua eluendo. Ità & Ægyptios censuisse docet nos Porphyrius.

35. *Animæ hominum sexûs feminei*] Notatur hic nomen אדם ad utrumque sexum pertinere.

53. *Unusquisque enim quod in præda rapuerat*, *suum erat*] Prædam hîc strictè intellige, exceptis captivis & animantibus, de quibus suprà.

CAP. XXXII.

MUNSTERUS.

7. PRohibebitis,] Sign. הניא idem quod מנע, vel הסיר, *impedivit, prohibuit, retraxit.*

11. *Si videbunt,*] Capitur hîc more Hebraico אם *si* pro לא *non.*

12. *Kenezæum,*] Hebræi aiunt Kenez fuisse vitricum Caleb. ¶ *Impleverint post me,*] *Implere post aliquem* Hebraismus est pro *sequi aliquem, atque ejus obsequi voluntati.*

14. *Ut adderetis,*] Est hîc לספות à radice יסח, & non ספח: vel sunt diversæ radices idem significantes.

15. *Si aversi fueritis ab eo*] Vel, *si recesseritis de post eum*; relinquentes scilicet fratres vestros.

19. *Trans Jordanem*] Hebræi hîc legendum putant *citra Jordanem*, ubi jam possessionem acceperant versùs Orientem; sed versùs Occidentem fratribus cedere volebant.

20. *Coram Domino*] h.e. ante arcam testamenti, ubi præsentia Domini certis indiciis declarabatur.

23. *Cognoscetis peccatum vestrum*] h.e. Dominus inultum transire non sinet. Heb. *scitote peccatum vestrum, quod vos inveniet*, h.e. apprehendet. Peccatum erat, quòd ex eorum segregatione reliqui Israelitæ trepidassent transire Jordanem, & diffiderent de Domini auxilio, cuperéntque redire in Ægyptum, ut priùs contigit, cùm exploratores populum pusillanimem reddidissent.

28. *Propter eos*] Est להם hic idem quod בעבורם, ut nos vertimus. Dedit, inquit, mandatum Sacerdoti & patribus præcipuis de filiis Gad & Ruben.

38. *Converso nomine*] Habuerunt hæ civitates priùs nomina à diis quos incolæ coluerunt; filii autem Ruben & Gad mutaverunt illa in alia nomina.

FAGIUS.

3. MAclalcha & *Malbescha*, &c.] Author Compl. editionis istorum locorum nomina posuit ut habentur in textu Hebraico, non ut in Chaldaico. Atque etiam ipse Paraphrastes infrà, ubi rursum repetuntur, non eadem Chaldaica sed Hebraica ponit vocabula. ¶ *Sepulcrum Mosis*] Periphrasis est montis Nebo, in quo mortuus & sepultus est Moses.

7. *Quare impeditis*] Verbum Hebraicum הניא *heni* idem est quod מנע & הסיר, i. *impedire, prohibere, retrahere*, q.d. Quare retrahitis sive revocatis animum filiorum Israel, h.e. deterretis filios Israel?

11. *Si viderint*, &c.] *Si* pro *non* frequentissimè apud Hebræos sumitur, maximè quando jurant, ut hoc in loco, ità etiam aliis in locis: ut, *Si introibunt in requiem meam*, &, *Semel juravi, Si David mentiar*, i. Non mentiar, & alia complura. ¶ *Eò quòd non perfectè secuti sunt timorem meum*] Ad literam est, *Eò quòd non impleverunt post timorem meum.* Est autem schematismus, *Implere post timorem*, pro, *Plenè*, sive *perfectè, timere aliquem*; Sequi voluntatem ejus, & Perficere quæ imperantur.

13. *Et morari fecit eos*, &c.] Heb. ויניעם, i. *moveri*, sive *vagari, eos fecit.* Idem verbi est quod ponitur Gen. 4. 12. ubi de fuga, exsilio & instabilitate Cain Scriptura loquitur, *Eris vagus & profugus*, נע ונד. Per XL annos stationes mutabant in deserto, donec paulatim pessima illa generatio aboleretur, novúmque genus surgeret. Lxx hanc instabilitatem & volubilitatem verbo significantissimo expresserunt, à nomine ῥόμβος *Rhombus* (sive piscis sit, sive figura ejus similitudinem imitans, sive rota quam circumducentes nent mulierculæ) verbum fingentes, hoc modo, καὶ κατεμβιβασεν αὐτὸς ἐν τῇ ἐρήμῳ τεσσαράκοντα ἔτη, *Et circumvolvit eos per desertum annos quadraginta.*

14. *Surrexistis post patres vestros*] *Surgere post patres*, sive *pro patribus*, Hebraismus est pro Succedere patribus, & sequi illorum mores & vitam.

20. *Si armati incesseritis ante populum Domini*] Heb. *coram Domino.* Quod exponunt, *ante arcam fœderis*, ubi præsentia Domini certis indiciis declarabatur. Et ità in sequentibus accipi volunt.

23. *Et cognoscetis peccatum vestrum*] h.e. Dominus inultum transire non sinet; dabitis pœnas pro eo. Peccatum erat, quòd ex eorum segregatione reliqui Israelitæ trepidassent transire Jordanem, & diffiderent de Domini auxilio, cuperéntque redire in Ægyptum; ut priùs contigit, cùm exploratores populum pusillanimem reddidissent.

34. *Terram cum urbibus suis*, &c.] i. Dedit eis terram eorum cum urbibus suis, ut erat terminis circumscripta: i. Dedit eis urbes regionis per circuitum.

38. *Versis nominibus*] Habuerunt hæ civitates priùs nomina à diis quos incolæ coluerunt; filii autem Ruben & Gad mutaverunt illa in alia nomina.

VATABLUS.

1. ET *peculium*, ומקנה] Sign. substantiam quæ constat pecoribus. ¶ *Qui viderunt*, וירא] i. consideraverunt. ¶ *Peculii*, מקנה] i. pascendis pecoribus aptus.

6. *Ingredientur pugnam*, יבואו למלחמה] *Præliabuntur.* Alii, *ibunt ad bellum.*

7. *Frangetis cor*, תנואון את לב] Quidam per præsens vertunt, *frangitis cor*, vel, *animum*, i. quare deterretis?

9. *Nè ingrederentur*, לבלתי בוא] *Nè auderent ingredi.*

11. *Non compleverunt*, &c. לא מלאו אחרי ללכת] Sub. *ut irent*, vel *sequendo.* Hebraismus, i. *Non impleverunt voluntatem meam* [vel, *præceptum meum*] *sequendo me*, i. non obtemperaverunt mihi, vel, non secuti sunt me. Sic v. 12.

13. *Vagaríque fecit eos*, וינעם] Idem verbum quo utitur Moses cùm de Cain dicit, *Vagus & profugus eris in terra*, Gen. 4. 12. Per XL annos stationes mutabant in deserto, donec paulatim pessima illa generatio aboleretur, novúmque genus surgeret. ¶ *Quæ fecerat malum*, &c. העושה הרע וגו'] Hebraismus, quæ displicuerat Jehovæ.

14. *Surrexistis pro patribus vestris*, קמתם תחת אבותיכם] Hebraismus, Suffecti estis in locum patrum; Successistis patribus, ac vitam moréque illorum imitamini. ¶ *Educatio*, תרבות] *Proles, alumni*, per appositionem dictum.

15. *Si averti fueritis*, &c. כי תשובון וגו'] Ad verb. *Si revertamini de post eum*, i. ut postea non sequamini eum, q.d. Si desieritis illum sequi.

16. *Et accesserunt*, ויגשו] Ut scilicet familiariùs alloquerentur eum.

17. *Accincti erimus armis*, נחלץ] *Accingemur, armabimur.*

19. *Quòd evenerit hæreditas nostra nobis*, כי בא נחלתנו אלינו] i. jam enim nacti sumus hæreditatem & possessionem nostram.

20. *Si accinxeritis*, &c. אם תחלצו וגו'] *Si accingamini coram Jehova ad bellum*, i. si accincti & armati procedatis ad bellum coram arca Domini.

21. *Et transierint*, &c. ועבר] Singul. Heb. pro plur.

22. *Et subjiciatur*, ונכבשה] *Et capiatur*, vel *expugnetur.* ¶ *Absoluti à Jehova*, נקים מיהוה] *Inculpabiles apud Jehovam.* ¶ *Erítque terra ista*, והיתה הארץ] q.d. Hâc lege terram hanc possidebitis. ¶ *Coram Jehova*, לפני יהוה] Hebraismus, Jehovâ annuente.

23. *Peccastis*, חטאתם] q.d. Jam peccastis in Jehovam. Alii volunt esse præt. pro fut. ¶ *Et perpendite*, &c. וידעו וגו'] Ad verb. *& cognoscite*, &c. i. perpendite quale sit peccatum quod committitis, pro quo luetis pœnas. Alii per fut. vertunt, *& cognoscetis peccatum vestrum*, &c. i. Dominus inultum transire non sinet: dabitis

dabitis pœnas pro eo. Peccatum erat, quòd ex eorum segregatione reliqui Israelitæ trepidassent transire Jordanem, & diffisi fuissent de Domini auxilio, cupissentque redire in Ægyptum: ut priùs contigerat, cùm exploratores populum pusillanimem reddidissent.

24. *Et quod egreditur de ore vestro*, והיוצא מפיכם] Hebraismus, Et quod promittitis. Alii per præt. vertunt, *quod egressum est*.

25. *Et dixerunt*, ויאמר] Singul. Heb. pro plur. *dixit unus nomine omnium*.

27. *Transibunt*, יעברו] Sub. *Jordanem*.

28. *Et præcepit de eis*, ויצו להם] *Et dedit mandata propter illos*.

29. *Et dixit illis*, ויאמר משה אלהם] Ad verb. *Et dixit Mose illis*. ¶ *Et subjecta fuerit*, ונכבשה] *Et capta* [*subjugata*] *fuerit*. ¶ *Coram vobis*, לפניכם] i. vobis spectantibus.

32. *Ut nobiscum sit*, &c. ואחנו אחזת ונו'] Ad verb. & *nobiscum possessio hæreditatis nostræ*. Quidam vertunt, *cùm jam apud nos sit possessio hæreditatis nostræ*, i. quamvis jam assignata sit nobis hæreditas citra Jordanem. Alii, *ut in potestate nostra maneat possessio*, &c. Terra Galaad iis qui erant in ipsa terra Galaad erat citra Jordanem; iis autem qui in Jerusalem, ultra Jordanem.

33. *Et regnum Og*, &c. ואת ממלכת עוג ונו'] Quomodo Israelitæ devicerint regem istum, vide Deut. 3. 1.

38. *Versis nominibus*, מוסבות שם] Ad verb. *mutatas nomine*. ¶ *Et vocaverunt nominibus nomina urbium*, ויקראו בשמות את שמות הערים] Hebraismus, Indiderunt nomina urbibus.

41. *Jair præterea*, ויאיר] i. Posteri Jair, nepotes ejus. ¶ *Vicos eorum*: את חותיהם] *Viculos eorum*, Sub. *Galaaditarum*. Alii, *urbes eorum*.

CLARIUS.

19. NEC *quicquam quæremus trans Jordanem*] Hebræi hic legendum putant *citra Jordanem*, ubi jam possessionem acceperant versùs Orientem; sed versùs Occidentem fratribus cedere volebant.

20. *Coram Domino ad pugnam*] h. e. Ante arcam testamenti, ubi præsentia Domini certis indiciis declarabatur.

38. *Versis nominibus*] Habuerunt hæ civitates priùs nomina à diis quos incolæ coluerunt; filii autem Ruben & Gad mutaverunt illa in alia nomina.

DRUSIUS.

1. PRæponuntur filii Ruben filiis Gad. Ratio in promptu, quoniam Ruben primogenitus erat, & filius dominæ sive heræ, quam הגבירה vocant. Non ergò mirum si ejus filii primo loco ponantur. Illud mirum, quòd in tota hac sectione ferè præcedant filii Gad. Ebræi hoc ideo fieri credunt quia Gad autor erat hujus consilii, ut videlicet à Mose peterent illam terram quæ alendis pecoribus, quibus abundabant, accommoda erat, utpote terra pascua, & locus ad eam rem idoneus.

3. *Nebo*] Mons erat in quo sepultus fuit Moses, unde pro eo hîc in Onk. & Jon. *domus sepulcri Mosis*. Ebraicè בית קבורתא דמשה, sive, ut est in Jon. קבורתה. Latinè hoc diceretur, *sepulcretum Mosis*, vel *ipsius Mosis*. Est qui malit *cœmiterium Mosis*; quod Ebraicè potiùs diceretur בית שכיבת משה. Nam שכיב *mortuus*, & שכיבה *dormitio, mors*: unde *domus dormitionis*, i. cœmiterium, in quo mortui q. dormire videntur, & dormient usque ad diem ultimi judicii, quo iterum resurgent & redibunt, justi quidem ad vitam, improbi verò ad damnationem æternam. Et justorum quidem resurrectio propriè תחיה dicitur, q. tu dicas ἀνάστασις, quæ est *resurrectio ad vitam*.

40. *Dedit Moses terram Galaad Machir filio Manasse*] Vix est credibile Machir tunc adhuc in vivis fuisse, quod tamen multi ex hoc loco suspicantur. Ego iis assentior qui nomine *Machir* hîc intelligunt filios Machir. Quod novum non est in his literis. Sic, *Dixit Juda Simeoni fratri suo*, Judic. 1. 3. *Simeonem* vocat posteros ejus. Quomodo & filii Israel *Israel* vocantur, & filii Edom *Edom*. Qui hoc nescit, nihil scit. Sic fortè in Actis Apostolicis Abrahamo tribuitur quod Jacobum fecisse claret ex historia. Quæ si non fallit nos, ut fallere non potest, quia sacra, debemus per *Abrahamum* ibi filium ejus intelligere Jacobum, qui agrum illum emisse legitur. *Abraham ergò*, i. Abrahamides; ut *Israel* Israelita, & Juda *Judæus*, Edom *Idumæus*, & alia multa ejus generis.

41. *Præter Chaleb filium Jephunne, & Josue filium Nun; quia implerunt post* DOMINUM] Sunt qui his annumerant Jair filium Manasse, quem aiunt cæsum esse ante Ai urbem in terra Chanaan. Hoc quàm facilè dicitur tam facilè negari potest. Mentio ejus hoc loco, *Et Jair filius Manasse abiit, & cepit villas eorum, quas vocant Villas Jair*. Ebraicè *Hauvoth Jair*. Hiscuni, qui hoc monet, nec ullo tamen solido argumento probat, ait fieri posse ut decretum illud quod factum est contra Israelitas qui ex Ægypto exiverant, tantùm pertinuerit ad eos qui ab anno vigesimo nondum excesserant sexagesimum, cùm in textu sit *ab anno vigesimo & deinceps*, nullâ factâ mentione anni sexagesimi, ut aliàs fieri solet. Quocirca, nisi alio certiore argumento hoc probaverit ipsum intrasse terram promissam & ante Ai occubuisse, nullus mihi persuadet, si forte aliis persuaserit, qui genti illi plus æquo addictiores sunt. Cæterùm Jair vocatur *filius Manasse* à matre, non à patre. Nam Hesron filius Judæ duxerat filiam Machir, ex qua genuit Segub; & Segub genuit Jair. Cujusmodi exempla plurima invenies in Ezra de sacerdotibus, qui ex aliena tribu uxores duxerant. Quòd autem accepit hæreditatem in aliena tribu, id factum est propterea quòd hæreditas ejus fuit in terra Emorræorum, non in terra Chanaan.

IDEM.

12. הקנזי. Samarit. ὁ Κενεζαῖος, *Cenezæus*] Priùs ὁ διακεχωρισμένος, quod exponunt, ἀποχωρίσας ἑαυτὸν ἀπὸ τῆς βουλῆς τῆς Ισραὴλ λέγοντος, Οὐ πορευσόμεθα εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας, *segregans seipsum à consilio Israelis, dicentis, Non ibimus in terram promissionis*.

GROTIUS.

3. ET *Beon*] Sic & in Hebræo, בעון, sed cogitandum an non scriptum fuerit מעון, ut infrà 38. & Jos. 13. 17.

6. *Fratres vestri ibunt ad pugnam, & vos hîc sedebitis?*] *Iniquum est mel à fucis edi*, ait in simili re Belisarius apud Procopium.

11. *Si videbunt*] Formula jurandi. Subauditur, *nè pro Deo habear*. ¶ *Et noluerunt sequi me*] Heb. *non compleverunt post me*, i. non perfectè me secuti sunt. Vide suprà 14. 24.

33. *Et dimidia tribui Manassis*] Hæc subintelligenda ex hoc loco ubi suprà Rubenis & Gadis fit mentio. Neque novum solidas partes commemorari, præteriri verò particulas. Samaritanus, ut in aliis ità hîc nimiæ diligentiæ, etiam locis superioribus dimidiam hanc tribum semper addidit, quod & in scholiis Græcis hîc annotatum.

38. *Versis nominibus*] Ut solent facere victores.

CAP. XXXIII.

MUNSTERUS.

2. EGressiones *eorum*] Per *egressiones* intellige profectiones & per *mansiones* castrorum positiones. Profectiones in universum fuerunt XLII, peregerúntque filii Israel ex his primo anno XIV aut XV, & reliquis XXXIX annis alias absolverunt in deserto illo invio & squalido, ubi nec seminari nec meti potuit, imò ubi nec aqua inveniebatur, sed tantam Dominus multitudinem de

cœlo cibavit, panes mittens eis in abundantia. Judæi ex his profectionibus miram concipiunt consolationem & robur in sua fide, aut potiùs perfidia. Sed quàm dispar sit exsilium quod passi fuerunt in deserto, & illud quod hodie patiuntur, nemo est qui ignorat, qui saltem legem Mosaicam legit. Subscribam Hebraicè quanta Judæi sibi falsò polliceantur ex his Patrum profectionibus solatia. Aiunt enim, יש לנו להבין באלו המסעות שלא לחנם נכתבו בתורה כי הם בטחון גדול בגאולת העתידה ובענין הצרות העוברות עלינו ולחזק ידים רפות לפי שהשם צופה ומביט עד סוף כל הדורות וראה הגליות שיעברו עלינו ובפרט הגלות הרביעי החזק וכתב אלו המסעות להבטיחנו כי אף על פי שנעבור צרות רבות ורעות השם יחיינו ויוציאנו מגלותינו כמו שעשה ביציאת מצרים שהיו מעונים זה כמה שנים בעבודת פרך והשם שלח להם מושיעים להצילם מצרותם וכן עשה לנו שאע"פי שנהיה נעים ונדים מהר לגבעה וממלכות למלכות ומנירוש לנרוש מארץ ישראל לחוצה ומצרפת לספרד ומספרד למלכות ישמעאל ויענינו ויושב קדם סלה ישמרנו כי בנעותינו היא וה גלות אבל אנו בטוחים בה' שיוציאנו אע"פי שלא נהיה ראויים וכל זה מצד רחמיו: 52. *Expelletis*] Sign. verbum Hebraicum ירש aliquando *in hæreditatem transire*, & aliquando per contrarium *pelli ab hæreditate*. ¶ *Simulacra eorum*] Chaldæus vertit, *domum adorationis eorum*. K. exponit משכית pro ציור *re fignrata* in quam oculum figimus. R. S. putat intelligendos *figuratos lapides* qui in pavimento ponebantur, & super quos Gentes se extendebant quando adorabant deos suos.

55. *Clavi*] Quidam exponunt שכים pro שכין *cultelli*: alii verò interpretantur יתדות *clavos*. Jubentur autem filii Israel expellere infideles de terra, nè ab operibus eorum discerent quod illis cederet in perniciem.

FAGIUS.

1. *Stæ sunt profectiones filiorum Israel*] Bis tèrque quatèrque miseri Judæi hodie in tam diutina exsistentes captivitate, miserè consolantur se lectione istarum Profectionum filiorum Israel, & dicunt Mosen eas tam diligenter descripsisse ad indicandum quòd sicut olim filii Israel egressi ex Ægypto, post longam profectionem, post crebras locorum mutationes, post multas & varias itineris difficultates ac molestias, tandem ad Terram promissam venerint, ità quoque fore ut Judæi in præsenti exsistentes captivitate, tandem & ipsi quoque post multas perpessas tribulationes in Terram suam reducantur per Messiam suum, quem miserè etiamnum exspectant. Sed audiamus verba ipsorum: יש לנו להבין באלו המסעות שלא לחנם נכתבו בתורה כי הם בטחון גדול בגאולת העתידה ובענין הצרות העוברות עלינו ולחזק ידים רפות לפי שהשם צופה ומביט עד סוף כל הדורות וראה הגליות שיעברו עלינו ובפרט הגלות הרביעי החזק וכתב אלו המסעות להבטיחנו כי אף על פי שנעבור צרות רבות ורעות השם יחיינו ויוציאנו מגלותינו כמו שעשה ביציאת מצרים שהיו מעונים זה כמה שנים בעבודת פרך והשם שלח להם מושיעים להצילם מצרותם וכן עשה לנו שאע"פי שנהיה נעים ונדים מהר לגבעה וממלכות למלכות ומנירוש לנרוש מארץ ישראל לחוצה ומצרפת לספרד ומספרד למלכות ישמעאל ויענינו ויושב קדם סלה ישמרנו כי בנעותינו היא וה גלות אבל אנו בטוחים בה' שיוציאנו אע"פי שלא נהיה ראויים וכל זה מצד רחמיו: *Est nobis animadvertendum quòd non frustrà scriptæ sunt istæ Profectiones in Lege, quia spem magnam faciunt de redemptione adhuc futura, quâ liberabimur ex tribulationibus quæ nos premunt. Simulátque ut illis confortemus manus remissas, eò quòd Deus contemplatur & videt finem omnium ætatum, qui etiam vidit captivitates quæ apprehenderunt nos, maximè captivitatem quartam istam & fortem. Scriptæ sunt ergò Profectiones istæ ad faciendam nobis spem, quòd licèt per multas tribulationes & mala transeamus, Deus tamèn conservabit nos, & educet nos de exsilio nostro. Sicut fecit in egressu ex Ægypto, ubi affligebantur multis annis servitute durâ, & Deus misit eis salvatores ad liberandum ex tribulationibus suis; sic quoque & nobis faciet. Tametsi enim instabiles simus, & de monte ad montem fugiamus, de Regno ad Regnum, de exsilio ad exsilium, de terra Israel extra terram Israel, de Gallia in Hispaniam, de Hispania in Regnum Ismaelitarum, nihilominus tamen exaudiet nos Deus qui sedet ab æterno, Salah, & custodiet nos. Propter iniquitates enim nostras præsens est captivitas. Verùm nos confidimus Domino, quòd sit nos eductурus, tametsi simus indigni, idque propter misericordiam suam.* Hactenus Judæi: quæ propterea annotare volui, ut videamus quàm vanâ spe lactetur misera & stulta gens Judaica, & quàm nihil sapiant de spirituali illa redemptione facta per Christum; ad quem nisi convertantur per veram fidem, semel de illis actum erit. Utinam expenderent quod quidam ex veteribus RR. illorum, nempe R. Mose Hadarschan, verissimè dixit, קודם שנולד מוליך ישראל בגלות האחרון נולד הגואל, *Antequam natus est qui redegit Israel in captivitatem novissimam, natus est Redemptor.*

3. *Capite aperto*] i. Palàm, non ut fugitivi. Veritas Hebraica dicit, *manu excelsâ*, h.e. hostium maximo terrore, magno apparatu, admiratione omnium maximâ, quæ omnia sub Hebraica locutione significantur. Sed istam locutionem copiosiùs tractavi Exod. 14. 8. & suprà 15. 30.

8. *Transierunt per mare Rubrum*, &c.] Quæ sit Hebræorum sententia de transitu filiorum Israel per mare Rubrum, annotavi Exod. 14. 15.

44. *Juxta vada transeuntium*] Ità habet Compl. quem sum secutus. Heb. בעיי עברים *in solitudinibus, tumulis*, vel *cumulis Abarim.*

52. *Excelsa eorum dissipabitis*] De aris, columnis, collibus editisque locis intelligi potest, ubi diis suis lucos consecrabant, in eorúmque medio delubra statuebant, ibíque eos venerabantur. Aut certè refertur ad columnas excelsas super quas idola ponebant in editissimo loco, ut indè dii conspicerentur, & ab omnibus adorarentur, venerabiliorésque viderentur. Hoc postremum senserunt LXX transferentes, πάσας τὰς στήλας αὐτῶν ἐξαροῦτε, *omnes columnas eorum auferte*, quod & eo comprobatur: Dicitur enim hîc in contextu, *Excelsa eorum confringite. Confringere* verò de collibus ac lucis non diceretur; quamobrem videtur ad columnas, signa, titulos, ubi deorum erectæ essent imagines omnino pertinere. Quòd verò deos in cacumine montium colerent, manifestum est Deut. 12. 2. ubi Deus præcepit Hebræis, ut, cùm ad Terram promissam venissent, omnes locos idololatriæ destruerent: *Destruite*, inquit, *omnes locos ubi Gentes adorant*, אלהיהם על ההרים והרמים ועל הגבעות ותחת כל עץ רענן, *Deos suos super montes excelsos, & colles, & sub omni arbore virenti.*

55. *In turmas, quæ levabunt arma contra vos*, &c.] Heb. *Futurum est ut hi quos residuos feceritis, sint clavi in oculis vestris, atq; spinæ pungentes in lateribus.* Quod postremum R. S. exponens scribit, *Erunt vobis in spinas ut sepiant, & egrediendi & ingrediendi facultatem vobis adimant. Regio vestra circumvallabitur his hostibus, ut vos egredientes extra vestros limites excipiant.* Atque ità verè accidisse postea cognitum est, Nam quos in acquirenda terra reliquissent, hi & ad idololatriam & ad pessimos quosque ritus ac mores eos pellexerunt: ex quo & illud consequebatur, ut à Deo derelicti miserabiliter ab eisdem affligerentur, quos corruptelarum & impietatum magistros habuissent. Ità verbum Domini manet in æternum, nec ullâ potest ratione immutari, quia firmissima est rerum cum suis causis apprehensio & expressio, quæ sensim per suos ordines explicatur. Santes Pagninus ità explicat, *Stimuli in oculis, & spicula in lateribus*, i. Oculos vestros ad idola stimulabunt, & vos armis conficient, q.d. Instigabunt, irritabunt atque provocabunt vos ad idololatriam,

am, atque vobis occasio erunt ut pereatis. Mihi videtur esse sumpta Metaphora à bobus cæterísque animantibus quæ, ut promoveant & aliquid faciant, acutis spiculis pungi solent. Sunt præterea inter Hebræos qui vocem Hebraicam שכין *Seccin* pro שכין *Saccin*, quod *cultrum* sign. positam esse sentiunt: de qua re vide R. D. K. in Rad. suis.

VATABLUS.

1. *Profectiones*, מסעי] Describit à quo loco egressi sint, & ad quem profecti, ut seipsum seq. v. exponit. Ab hac autem dictione מסעי hanc nonam hujus libri sectionem denominant Hebræi. ¶ *Per exercitus suos*, לצבאותם] *Per turmas suas*, *turmatim*. ¶ *Per manum*, &c. ביד משה וגו'] Hebraismus, Ducibus Mose & Aharon.

2. *Egressus eorum per profectiones eorum*, את מוצאיהם וגו'] i. Quibus ex locis egressi, ad quæ loca pervenerint. ¶ *Juxta sermonem Jehovæ*: על פי יהוה] Hebraismus pro, *jussu Jehovæ*, sive *jubente Jehova*. ¶ *Profectiones*, &c. מסעיהם וגו'] Hebraismus, i. loca ad quæ devenerunt ex locis è quibus egressi sunt.

3. *Primi*, הראשון] Anteced. pro relat. *ejusdem*. Hanc profectionem vide Exod 12. 37. ¶ *Posterâ* die *Pesah*, ממחרת הפסח] i. Luce alterâ, postridie quàm immolatus fuerat agnus paschalis.

4. *Ex eis*, בהם] *Inter illos*. ¶ *Omnem primogenitum*, כל בכור] Subaudiendum verbum quod præcessit, *percusserat autem*. ¶ *Fecerat Jehova judicia*. עשה יהוה שפטים] Hebraismus, De illis sumpserat pœnas, nam corruerant omnia.

6. *In extremo*, בקצה] *In principio*, i. in finibus ipsius deserti Etham. Hæc profectio describitur Exod. 13. 20.

7. *Reversi sunt ad*, ויושב על] Singul. Heb. pro plur. Exod. 14. 1. dicitur, *Loquere ad filios Israel ut revertantur & castrametentur ante Pi-hahiroth*. Hic על pro אל positum.

8. *De Pene-hahiroth*, מפני החירות] Idem locus qui præced. v. dicitur *Pi-hahiroth*. ¶ *Maris*, הים] Sub. *Rubri*. ¶ *Per desertum Etham*, במדבר אתם] Istud desertum dicitur & *desertum Sur* à Mose Exod. 15. 22. *Proficisci* (inquit) *fecit Moseh Israelem à mari Suph*; *egressique sunt in desertum Snr*, *atque perrexerunt tribus diebus per desertum*. ¶ *In Marah*: במרה] De hac profectione vide Exod. 15. 23.

9. *In Elim*: ובאילם] Vide Exod. 15. 27.

11. *In deserto Sin*: במדבר סין] Multa accidisse in isto deserto filiis Israel scribitur Exod. 16. 1.

12. *In Dophcah*: בדפקה] Hujus castrametationis & proximè sequentis nulla fit mentio Exod. 17. 1. sed è deserto Sin narrantur venisse in Raphidim.

15. *Ideo profecti*, ויסעו] Quod noster interp. ו in *ideo* convertit, propterea factum esse apparet quòd Exod. 17. 2. dicitur jurgatus populus quòd non essent aquæ, *Ubi* (inquit) *non erant aquæ*: *Et jurgatus est populus*, &c.

16. *In Cibroth-hathaavah*: בקברות התאוה] Sign. *Sepulcra concupiscentiæ*, de quibus cap. 11. 34.

17. *In Haseroth*: בהצרות] Quid actum sit eo loco, scribitur supra c. 13. 1. ubi narratur murmuratio Mariæ & Aharonis contra Mosen. In fine capitis 12. filios Israel *de Haseroth in desertum Paran venisse* scribitur.

18. *In Rithmah*: ברתמה] De hac mansione & subsequentibus usque ad 36. versum, nihil legitur in præcedentibus capitibus.

36. *In deserto Sin*, במדבר צן] De hac profectione vide c. 20. 1.

37. *In Hor monte*, בהור ההר] Vide hanc profectionem c. 20. 22. ubi & mors Aharonis describitur.

38. *Juxta sermonem*, על פי] Vide v. 2.

40. *Rex Arad*, מלך ערד] Quomodo fuerit expugnatus Rex iste, vide c. 21. 1.

41. *Et profecti* ויסעו] Sub. *filii Israel*.

43. *In Oboth*: באובות] Vide hanc profectionem; cap. 21. 10.

48. *Jericho*: ירחו] i. Quâ parte vergit ad Jerichontem, aut alluit Jerichontem.

51. *Cùm transieritis*, כי אתם עברים] *Quandoquidem* [vel, *Quia*] *vos transitis*. Præt. Heb. pro Fut.

52. *Omnes picturas*, את כל משכיותם] *Omnia spectra*, i. idola, sic dicta quòd præbeant se visenda, aut spectentur. Hæc vox legitur & Levit. 26. 1. ¶ *Conflaturarum eorum*, מסכותם] Hebraismus pro *conflatiles*, sive *factas opere conflatili*.

53. *Habitatores terræ*, את הארץ] Ad verb. *terram*. Continens pro contento, pro יושבי הארץ.

54. *Per familias vestras*: למשפחותיכם] i. nomine familiarum & cognationum vestrarum. ¶ *Pluribus multiplicabitis*, לרב תרבו] Ad verb. *multo multiplicabitis*, i. pluribus assignabitis majorem hæreditatem. ¶ *In* loco *in quo*, &c. אל אשר יצא וגו'] i. Hæreditas erit ei in eo loco in quem ceciderit sors. q. d. Singulis tribuetur hæreditas ut sors ceciderit.

55. *In cultros*, לשכים] Doctus inter Hebræos admonet quosdam suorum interpretari hanc vocem *Cultros*, alios verò *Tribulos*, i. erunt instar tribulorum oculis vestris. Gallicè dicimus, *Ils vous creveront les yeulx*. Quidam vertunt, *stimuli in oculis*, *& spicula in lateribus*, i. oculos vestros ad idola stimulabunt, & vos armis conficient. q. d. Instigabunt atque provocabunt vos ad idololatriam, atque vobis occasio erunt ut pereatis. Sumpta videtur metaphora à bubus cæterísque animantibus, quæ, ut magis gradiendo promoveant, acutis spiculis pungi solent. Chaldæus paraph. *Futurum est ut hi quos reliquos feceritis*, *sint in turmas quæ arma capient contra vos*, *& in castra quæ circundabunt vos*, *angustiabúntque vos*, &c.

CASTALIO.

3. *INgenti manu*] Cum magnis copiis.

CLARIUS.

2. *Profectiones* in universum fuerunt XLII, peregerúntq; filii Israel ex iis primo anno XIV aut XV, & reliquis XXXIX annis alias absolverunt, in deserto illo invio & squalido, ubi nec seminari nec meti potuit: imò ubi nec aqua inveniebatur, sed tantam Dominus multitudinem de cœlo cibavit, panes mittens eis in abundantia.

38. *Ibi mortuus est*] *Aaron quidem antè defunctus est quàm Israel in aliquam partem Terræ promissæ intraret: Mose autem adhuc vivente capta est terra Amorrhæorum atque possessa; sed Jordanem cum eis non est transire permissus. Ex aliqua enim parte Lex observatur in fide Christiana; ibi enim sunt etiam præcepta, quæ & hodie observare jubemur Christiani; Sacerdotium verò illud & sacrificium nullam partem tenent hodie fidei Christianæ, nisi quòd in umbris futurorum acta atque transacta sunt.* Hæc Augustinus.

55. *Lanceæ*] Quidam verterunt *spinæ pungentes*. Jubentur autem filii Israel expellere infideles de terra ob hanc causam, nè scilicet ab eis discant quod eis cedat in perniciem.

DRUSIUS.

3. *POstridie Paschatis*] *Pascha* vocant propriè vesperam diei decimi quinti: reliqui dies qui sequuntur, vocantur *festum azymorum*, i. המצות חג.

8. *Transierunt per medium mare*] Quâ plagâ ingressi sunt ex deserto in mare, eâdem egressi sunt, redeundo in idem desertum: erátque plaga maris Septentrionalis. Deus enim benedictus non fecit eos ingredi mare nisi ut Ægyptii persequerentur eos.

10. Inter *Elim* & *desertum Sin* סין extendebatur *mare Suph*, ad latus deserti, in quo castra habebant. Sunt ex Ebræis qui opinantur desertum סין postea dictum esse *Sinai*, adjectâ literâ quæ notat *Decem* in numeris, nempe ob data ibi decem præcepta, *Decalogum* vocant.

19. *Rethma*, *Pharan* & *Cades-Barnea* nomina sunt

unius ejusdémq; loci. צן & סין differre videntur. Nam צן *Cades* appellatur.

35. *Asiongaber*] Thargum Jeros. nuncupat כרך תרננולא *arcem*, vel *urbem*, *galli gallinacei*, qui תרנגול vocatur, & etiam גבר *vir* apud Jesaiam, si non fallit nos Hieronymus. Vide Observationes meas.

47. *Montes Abarim*, qui Chaldæis *montes Abarœorum* vocantur, non *Ebrœorum*, ut mala punctatio nos docet, erant *ante Nebo*, h. e. interprete Jonatha, *ante sepuleretum Mosis*. Nam in Nebo sepultus fuit. Unde Nebo vocatur *domus sepulchri* ejus. Notavi antea. Quod suprà produxi ex Jerosolymitano de gallo gallinaceo, id postea reperi totidem verbis in Jonatha. Quod firmat conjecturam meam quam olim notavi in Quæsitis meis de illo interprete, videlicet errorem hunc natum esse ex abbreviatura ת"י, quæ sonat *Thargum Jonathæ* & *Thargum Jerosolymitanum*. Nam Jonathan Uzielis F. nunquam vertit Legem, h. e. quinque libros Mosis. Quid igitur? Ad quæstum utilius erat typographis præfigere nomen *Jonathæ* quàm *interpretis Jerosolymitani*. Nam Jonathan in tanta est autoritate apud Ebræos ut libri ejus ferè pro Canonicis habeantur. Voluerunt ergò impositum emptori; quod illi nationi usitatum.

GROTIUS.

31. ET *de Moseroth castrametati sunt in Benejaacan*] In Benejaacan erant putei, unde plenius hic locus vocatur בארת בני ועקן. Sed contrarium planè iter describitur nobis Deut. 10. 6, 7. Verùm ea duo comnata exscriptoris errore ibi posita dicemus, ubi ad eum locum ventum fuerit.

55. *Quasi clavi in oculis vestris*] Melius *stimuli*, *nempe ad peccandum*; σκόλοπες, Græci. *In oculis vestris*, i. cùm ipsos ipsorúmque ritus conspicietis. ¶ *Lanceæ in lateribus*] Græci. βολίδες.

——*Hæret lateri lethalis arundo.*

Gravia mala indè vobis evenient.

CAP. XXXIV.

MUNSTERUS.

3. LATUS *Meridianum*] Quod scilicet transit ab Oriente in Occidentem per varios flexus & angulos, atque expòrrectos arcus, cùm limes rectus haberi non possit propter occurrentes montes, convalles, fluvios, plaudes, &c. Habuit autem hoc latus Australe conterminas tres terras, nempe Ægyptum, Idumæam, & terram Moab. Ægyptus situm tenebat Occidentalem, cui Orientem versùs jungebatur Idumæa. Idumææ verò ab Oriente contermina erat terra Moab. Idumæa & terra Moab extendebantur usque ad desertum magnum, in quo Israelitæ tanto tempore vagabantur; prælertim cùm Idumæus illis nollet concedere transitum, sicut nec Rex Moabitarum: Unde coacti sunt ab istorum Regnorum terminis in Meridiem deflectere, & per Orientale latus usque ad limitem Aquilonarem gyrare, ubi Terram promissam ingressi sunt, deletis scilicet in latere Orientali Regibus Og & Sihon, quorum Regna Jordanis interfluens disiungebat à terra Chnaan. Porrò verbum תחאו idem sign. quod הנביל *limitem fecit*, seu *circumscripsit*. Radix ejus est תוה, mutatúrque hic per regulam Jehu Vau in Aleph.

8. Per *Hamath* intelligitur Antiochia, quæ est in latere Aquilonari, haud procul à monte Hor, in quo Aharon mortuus est. Scribit tamen R. S. montem Hor esse occidentaliorem urbe Hamath.

FAGIUS.

3. *Sit autem vobis plaga Meridionalis*, &c.] *Quæ scilicet transit ab Oriente in occidentem per varios flexus & angulos atque exporrectos arcus, cùm limes rectus haberi non possit propter occurrentes montes, convalles, fluvios, paludes*, &c. *Habuit autem hoc latus Australe conterminas tres terras, nempe Ægyptum, Idumæam, & terram Moab. Ægyptus situm tenebat Occidentalem; cui Orientem versùs jungebatur Idumæa. Idumæa verò ab Oriente contermina erat terra Moab. Idumæa & terra Moab extendebantur usque ad desertum magnum, in quo Israelitæ tanto tempore vagabantur, præsertim cùm Idumæus illis nollet concedere transitum, sicut nec Rex Moabitarum: Unde coacti sunt ab istorum regnorum terminis in Meridiem deflectere, & per Orientale latus usque ad limitem Aquilonarem gyrare, ubi Terram promissam ingressi sunt, deletis scilicet in latere Orientali Regibus Og & Sihon, quorum Regna interfluens Jordanis disjungebat à terra Chenaan.* Hæc Munsterus in hunc locum annotavit.

4. *Ad ascensum Akrabbim*] Sunt qui volunt *Akrabbim* non esse hic nomen loci, sed similitudinem esse, q. d. Flectentur termini sicut flectuntur in gyrum scorpiones. Atque huic lectioni nonnihil favere videtur Compl. editio, quæ habet *per ascensum scorpionum*. עקרבים *Akrabbim* autem *scorpiones* Hebraicè sign. Mihi placet eorum sententia qui dicunt istum ascensum seu locum *Akrabbim* dictum, à *serpentibus* scilicet & *scorpionibus* qui ibi fuerunt. Quod tenet & R. D. K. in Radicibus enim ità scribit, מקום נחשים ועקרבים היה אותו המעלה, *Locus serpentum, & scorpionum fuit iste ascensus.*

5. *Ad torrentem Ægypti*, &c.] Sunt qui ex hoc loco fluvium Rhinocorura intelligunt. Aliis placet fluvium fuisse sine nomine. Et A. E. dicit non esse fluvium qui aliàs ferè היאור *Haijeor* dicitur, & Nilus intelligitur.

7. *Usque ad montem Hor*] Variatur ibi: Quidam enim *Hor* hîc pro eo monte accipiunt cujus frequens antea mentio facta est, in quo scilicet mortuus est Aharon: alii verò non istum montem esse volunt, sed nomen promontorii: Unde Vulg. editio legit, *Usque ad montem altissimum.*

11. *Maris Genesar*, &c.] Non mare sed lacus erat. Mos autem Sacrarum literarum est omnem aquarum collectionem *mare* appellare. Est autem hic lacus qui aliàs à corrupto vocabulo *lacus Genezareth* vocatur, Hebraicè ים כנרת *Mare Cinnaroth*. Cinnæreth autem Thargum Jeros, urbem in Regno Emorræorum esse scribit: Unde fortè hic lacus nomen quoque sumpsit; sicuti videmus fluvios, stagna & lacus ferè à locis & urbibus quas alluunt nomina accipere. De hoc lacu Plinius, l. 5. c. 15. sic scribit, *Ergò ubi prima convallium fuit occasio, in lacum se fundit, quem plures Genesaram vocant*, XVI. M. *passuum longitudinis*, VI. M. *passuum latitudinis, amœnis circumseptum oppidis; ab Oriente Juliade & Hippo; à Meridie Tarichæâ (quo nomine etiam aliqui lacum appellant) ab Occidente Tiberiade aquis calidis salubri.* Hæc ille. Liranus hunc locum *Genesareth* à *generando* dictum scribit, quòd generet aurum, seu quàm firmum hoc sit, aliorum esto judicium.

VATABLUS.

2. CUM *intraveritis*, כי אתם באים] *Quandoquidem vos ingredimini*, vel, *quia jam ingressuri estis.* ¶ *Quæ cadet vobis in hæreditatem*, אשר תפול לכם בנחלה] i. Quam missis sortibus jure hæreditario accipietis.

3. *Plaga*, פאת] *Angulus, terminus, limes.* ¶ *Ad terminos Edom*, על ידי אדום] *Juxta Idumæam*, i. propinquum Idumææ. ¶ *Ab extremo*, &c. ומקצה וגו׳] *Finis* [*extremitas*] *Maris salis* vergendo *ad Orientem.* Mare salsum aliàs *Lacus Asphaltites* sive *Mare mortuum* dicitur. ¶ *Ad orientem*] i. Quâ parte terminus Maris salsi jungitur termino Orientali.

4. *Et circuibit vobis iste terminus*] ונסב לכם הגבול] q. d. Excurret, sive protendetur, non rectâ lineâ, sed sinuosâ.

5. *Flumen*, נחלה] *Torrentem.* ¶ *Ad Occidentem*, הימה] Ad verb. *ad Mare ipsum.* Ægyptiacum scilicet, sive Mediterraneum.

6. *Terminus autem occidentalis*, &c. וגבול וגו׳] Quidam

dam sic vertunt, *Est & terminus maris*, i. Occidentis, *statim autem vobis occurret Mare magnum*, quod *ipsum erit terminus*. Alii, nullâ habitâ ratione distinctionis Hebræorum, quæ est sub גבול, vertunt posteriorem partem hoc modo, *Terminus inquam iste erit vobis terminus Occidentalis*.

7. *Describetis*, תתאו] *Designabitis*, sub. *lineam quandam*, q. d. Protendetur à Mari magno usque ad Hor montem. Quidam pro eo monte accipiunt cujus frequens antea mentio facta est, in quo scilicet mortuus est Aharon. Alii verò volunt esse nomen promontorii: propterea vertunt, *describetis vobis Hor promontorium*. Et v. seq. *Ab Hor promontorio*.

8. *Usque ad introitum*, לבוא] Ad verb. *Ad veniendum, veniendo, pergendo*. Meminit locorum insigniorum hujus tractûs & aliorum.

10. *Terminum*, לגבול] *In terminum*; i. Designabitis ineâm quandam pro designando termino Orientali.

11. *Ad latus maris*, &c. על כתף ים כנרת קדמה] i. Ad litus lacûs Cinnereth ad Orientem. Non est mare, sed lacus. Quoniam autem Sacræ literæ omnem aquarum congregationem vocant *maria*, ideo hîc *mare Cinnereth* vocavit, quod aliàs corrupto vocabulo *lacus Genesareth* vocatur. Thargum Jerof. scribit Cinnereth urbem fuisse in Regno Amorrhæorum: unde fortè hic lacus nomen sumpsit, sicuti videmus fluvios, stagna & lacus fere à locis & urbibus quas alluunt nomen accipere.

12. *Ista erit vobis*, &c. זאת תהיה לכם וגו'] Hebraismus, Hæc est terræ sanctæ descriptio perfecta & absoluta.

15. *Duæ tribus*, שני המטות] Declarat quod præced. v. dixerat.

17. *Qui possidebunt*, אשר ינחלו] i. Qui postea vobis eam distribuent possidendam per familias. Ex doctioribus Hebræorum alter exponit, *qui facient vos possidere*. Unde quidam vertunt, *qui dividen*t.

18. *Et principes singulos de qualibet tribu*, ונשיא אחד נשיא אחד ממטה] Ad verb. *Et principem unum, principem unum de tribu*. ¶ *Ad possidendam terram*, לנחול את הארץ] i. Inter quos distribuatur terra ipsa. Idem verbum quod præced. versu.

29. *Ut possiderent*, לנחול] i. Ut distribuerent possidendam. Vide idem verbum v. 17.

CASTALIO.

6. AD *Occidentalem terminum habebitis mare*] Heb. *mare magnum*, quoniam Hebræi eodem nomine mare & lacum appellant, nè de lacu intelligeretur. Nobis, qui lacum proprio nomine vocamus, non est necesse *mare magnum* dicere, sed satis est *mare*. Idem fit & alibi, & Josuæ 1.

CLARIUS.

3. PArs *Meridiana*] Quæ scilicet transit ab Oriente in Occidentem per varios flexus & angulos atque exporrectos arcus, (idcirco appellat *Ascensum Scorpionis*) cùm limes rectus habere non possit propter occurrentes montes, convalles, fluvios, paludes, &c. Habuit autem hoc latus Australe conterminas tres terras, nempe Ægyptum, Idumæam, & terram Moab. Ægyptus situm tenebat Occidentalem, cui Orientem versùs jungebatur Idumæa. Idumææ verò ab Oriente contermina erat terra Moab. Idumæa & terra Moab extendebantur usque ad desertum magnum, in quo Israelitæ tanto tempore vagabantur; præsertim cùm Idumæus illis nollet concedere transitum, sicut nec Rex Moabitarum: unde coacti sunt ab istorum Regnorum terminis Meridiem deflectere, & per Orientale latus usque ad limitem Aquilonarem gyrare, ubi Terram promissam ingressi sunt, deletis scilicet in latere Orientali Regibus Og & Seon, quorum Regna Jordanis interfluens disjungebat à terra Chanaan. ¶ *Mare salsum*] Mare salsum ad Orientem dicitur *mare Asphalticum*, *Mortuum*, & *Sodomorum*, in quod exoneratur Jordanis fluvius; & est in Angulo conjunctionis plagæ Australis cum Orientali.

6. *Plaga autem Occidentalis*] Occidentalis limes facilè designatur, quòd sit maritimus totus, à termino Ægypti *usque ad montem Hor*; non illum, ut videtur, in quo mortuus est Aaron, sed promontorium aliquod sub Tyro & Sidone versùs *Hemath*, quæ dicitur *Epiphania*. Inde transit Aquilonaris limes versùs ortum Solis non rectâ lineâ per *Sedad* & *Ziphron* usque *ad Henan villam*, quæ est in angulo jungente Aquilonarem limitem cùm Orientali. Orientale autem limen *à villa Henan* prædicta in termino Damasci incipit, & pertingit *usque ad* locum *Sepham*, quam *Apamiam* quidam dicunt; & deinde *in Riblatha*, quam in Syria Cœle nobilissimam *Antiochiam* vocant, *à parte Orientali Fontis*, vel *Ain*. Inde autem *vergit*, & protenditur *ad latus maris Cinnereth*, i. ad stagnum Tiberiadis, *ad Ortum*, donec perveniatur ad locum ubi effluit *Jordanis* lacum illum; qui suo meatu Orientem designat Promissæ terræ, & exoneratur tandem *in mare Mortuum*; cujus longitudo deinde usque ad angulum ejus Australem complet longitudinem totius Terræ promissæ.

DRUSIUS.

2. VOs *venitis* הארץ כנען *ad terram Chanaan*] Aiunt esse sermonem imminutum pro הארץ ארץ כנען הנבואה עורד *ad terram, terram Chanaan*. Quale illud, הנביא 2 Par. 15. 8. quod exponunt, *prophetia, prophetia*, inquam, *Oded prophetæ*. Nam האבן הבריל reddi potest *lapis stannum*. Affine, בריתי שלום *fedus meum*, בריתׄ שלום *fedus pacis*.

4. *In Cadesbarnea*] Vel *Cadesbarne*. Hæc alia est ab ea quæ memoratur in deserto, unde missi fuerunt exploratores. Duæ ergò fuerunt: una in terra Chanaan, quam Moses nunquam ingressus est; altera in deserto, alio nomine *Pharan* dicta. Nam *Cadesbarne* & *Pharan* synonyma sunt. Cades גרודא quam vocant, erat in extremo termino terræ Edom, ubi diem suum obiit Maria soror Mosis. גרודא, i. *simplex*. Hæc urbs erat, ut Cadesbarne desertum. Scio esse qui confundant, & est ubi *Cades* simpliciter positum videtur pro *Cadesbarne*: sed profectò qui hoc faciunt, me non habent adstipulatorem. Si aliter aliquando sensi, nunc muto. Nolo in falsis perseverare. Cæterùm *Cades* Chaldæi magno consensu רקם interpretantur, sed in *Cadsberne* variant. Nam Onc. habet דקם גיארה *Recam gea*, & Jon. גיעה per Ain, & Jerof. רגייעא, q. *momentaneam* dicas. Nam רגע *momentum*.

5. Nilus Ebræis Doctoribus נילום dicitur, i. Νεῖλος, & in ipso textu חיאור, i. *rivus*, q. ἐξοχὴν *per excellentiam*. Unde Abenezra, *Torrens Ægypti non est rivus*, i. Nilus. Contrà R. S. torrentem Ægypti Nilum esse ait, quem etiam *Sihor* vocat à *nigredine*, veluti cùm μέλας dicitur à Græcis. Verba ejus sunt, *Torrens Ægypti, qui & Sihor, dividebat terram Ægypti à terra Israel, juxta quam erat terra Edom à parte Orientis, & terra Moab juxta terram Edom in fine Euroaustri. Cùm igitur exirent filii Israel ex Ægypto, Deus, si voluisset ingressum eorum accelerare, transire fecisset eos Nilum ad partem Septentrionalem, & venissent statim in terram Israel*. Ecce hîc perspicuè Nilum appellat *torrentem Ægypti*, qui has terras disterminat. Hæc pugna conciliari posset hoc modo, si dicamus brachium illud Aquilonare quod juxta Pelusium in mare decurrit, non vocari propriè חיאור *rivum*, sed *torrentem Ægypti*. Qua de re diximus alibi, quæ nunc non repeto. Certum est Nilum plura brachia habuisse, quorum extimum illud, quod Septentrionem respicit, vocatur *torrens* aut *fluvius Ægypti*. Nam vox Ebræa utrumque sign. h. e. tam *fluvium* quàm *torrentem*. Nam torrens propriè in æstate siccatur, quod de fluvio dici non potest. Plura hac de re aliàs.

6. *Mare magnum*] Sic vocant mare Mediterraneum, quod maximum est omnium marium quæ sunt in terra Israel. Sunt autem septem; 1. mare *Magnum*, 2. mare *Sichæi*, 3. mare *Tiberiadis*, 4. mare *Salis*, 5. mare *Chiltha*, 6. mare *Chaliatha*, 7. mare *Sarithi*. In Camianis additum mare *Ispania*, i. mare Hispanicum, quod idem

cum

cum Mediterraneo, & alio nomine in Medras Thellim mare *Hammon* & mare *Caltinos* vocatur. Hoc mare terminus erat Occidentis; unde sæpe pro *Occidente* ponitur. Disertè textus. *Iste vobis erit terminus maris*, i. Occidentis. Sic Onc. interpretatur, & rectè. Imperitè Jeros. *terminus maris magni est Oceanus.* Nam Oceanus terram ambit; cujus tantùm sinus est mare hoc de quo nunc sermo. Nicolaus *mare Magnum* dici putat ad comparationem maris Mortui, quod non ità magnum est. Sed melius verius quod modò dixi. *Mare Salis* memoratur ver. 3. dicebatúrque *lacus Sodomenus*, & *mare Mortuum*, & *lacus Asphaltites*, quem medium Jordanis secabat. Hic notabis in sermone sacro lacus & stagna, omnémque adeò congregationem aquarum, *maria* vocari: unde *mare Tiberiadis.*

11. *Contra fontem Daphnin*] In cod. correctis, *contra fontem.* Quod Lira notavit, qui hunc locum enarrat de fonte Jordanis, non de Daphne. Sed adversantem sibi habet Hieronymum ità scribentem in Comment. Ezec. 47. *De Sephama descendent termini Rebla contra fortem*] *Sephama*, inquit, *est quam Ebrai Apamiam nominant; & de Apamia descendunt termini in Kebla, quæ nunc Syriæ vocatur Antiochia. Et ut scias Reblam hanc significare urbem quæ nunc in Syria Cœle nobilissima est, sequitur,* [*contra fontem,*] *quem perspicuum est significare Daphnem, de quo fonte suprà dicta urbs aquis abundantissimis fruitur. Hic autem locus à Cneo Pompeio, qui primus Judæam Romano subegit imperio, militari manu constitus est; & ab eo juxta fabulam poetarum Daphnes nomen accepit, ob lauros & cyparissos, quæ arbores in ipso loco frequentissimæ sunt.* Hucusque Hieronymus. Nihil dico, si non ex hoc loco glossema illud sumptum. Credo ex margine, ubi à viro docto notatum fuerat, in textum irrepsisse. Novum hoc non est. Ut ut sit, non habetur in Ebræo fonte. Qui adjecit, nescivit hîc agi de terminis terræ Promissæ. Ideo Nicolaus intellexit de fonte Jordanis, *quem locum Matthæus*, inquit, *appellat Magedam, & Marcus Dalmanutha, & Saraceni Modan. Et est ibi verus ortus Jordanis: quod per hoc patet, quia paleæ in hunc fontem immissæ recipiuntur in Dan ductu subterranei meatûs. Cæterùm à fonte Jor & Dan, nominatur Jordanis.* Hæc Nicolaus. Alii malunt quòd descendat è Dan, q. *Joredan* יורדן. Non est omittendum ubi שפם in fonte, Thargum Jon. & Jeros. habere *Apamiam*, quod consentit cum loco Hieron. superiùs allegato. Hoc primum. Deinde ubi *Rebla*, quam idem Antiochiam esse scribit, ipsi habent *Daphne* sive *Dophne*, haud dubiè Antiochiam eo nomine intelligentes. Nam est ejus suburbanum. Ἀντιόχεια ἡ ἐπὶ Δάφνῃ. Unde in Megillath Echa, *in Daphne Antiochiæ*; & in Aruch, *Rebla, Thargum*, h. e. interpretatio Chaldaica, *Daphne.* Quod fontem attinet, qui *Ain* dicitur, voce *oculum* denotante, potest fuisse alius locus. Sic sanè *Enaim*, quod sonat *duos oculos*, locus est inter duos fontes. Notabo aliàs. ¶ *Mare Cennereth*] Est lacus magnus per quem transit Jordanis fluvius. Vocatur in Euangelio *mare Galilææ*, & *mare Tiberiadis.* Nam est in Galilæa, & in ejus litore Tiberias urbs exstructa; unde appellatio illa. Dicitur etiam *mare Genesareth.* Nam כנרת Chaldæi reddunt גינסר vel גניסר, unde *Genesareth.* Id reddunt, *ortus, principium:* In quo mendum scripturæ, quale in *umeris* pro *humeris.* Nam omissa aspiratio, ut sit *hortus*, i. גן. *Principium* autem hîc idem valet quod *principum*, qui Ebraicè שרים *Sarin.* Igitur גניסר *hortus principis*, i. *principum*, vel, si mavis, *principium.* Hieron. Ezek. 47. *Ad mare Cenneret, usque ad stagnum Tiberiadis*] *Mare autem dicitur, cùm habeat aquas dulces, juxta idioma Scripturarum, quo congregationes aquarum appellantur Maria.*

GROTIUS.

5. PER *gyrum terminus*] Limes obliquus. Ad Austrum Judææ objacent Idumæa, Moabitis, Ægyptus.

11. *Ad mare Cenereth*] De quo vide ad Matth. 14. 34. Fuit olim portio Regni Amorrhæorum.

CAP. XXXV.

MUNSTERUS.

2. SUburbana] Hebraica vox מגרש à verbo *ejiciendi* derivatur. Spatium verò agrorum quod in campo ambit civitatem, porrectum ad mille cubitos, vocatur hîc *suburbanum.* Erátque planities illa solùm pro civitatis decore: nec poterant Levitæ in ea exstruere domos, serere agros, aut plantare vineas.

3. *Pro cunctis animalibus eorum*] R. Sal. putat exponendum, *pro* צרכיהם *necessariis eorum*: ut חיה hîc idem sit quod *victus.*

5. *Mensurabitis extra civitatem latus Orientale per duo millia cubitorum*] Nostri intelligunt de quatuor ipsis lateribus, quorum quodlibet ad duo millia cubitorum protendebatur: R. Sal. verò dicit, ultra primum millenarium cubitorum, etiam alterum numerandum versùs quatuor plagas, in quibus agri & vineæ colebantur. Paulus Burgensis intelligit spatium circulare undique à civitate porrectum ad mille cubitos; quatuor verò latera in quatuor plagis mundi extenta ad bis mille cubitos. Nam imaginatur in extremitate circuli constitutionem quadrati æquilateri.

6. *Pro evasione*] Sign. מקלט propriè *collectionem* vel *retentionem*, quòd is qui propter homicidium ignoranter vel fortuitò commissum fugiebat ad civitates Levitarum, in illis se continere debuit usque ad mortem summi Sacerdotis, ut infrà dicitur.

16. *Instrumento ferreo*] Loquitur hîc Scriptura de homicida qui non errore sed sciens aliquem percusserit.

17. *Si per lapidem manus*] Hunc sensum habet, Res per quam quis aliquem interficit considerari debet: ut, si esset lapis parvus, qui tenentis manum non impleret, aut virga tenera, non præsumendum est quòd hujusmodi rebus sine alio superveniente casu quis occidi possit. Unde omnia cadunt, secundùm Hebræos, sub שיעור *consideratione* & *æstimatione* præter ferrum, cum quolibet instrumento ferreo, etiam parvo cultello, quis interfici possit.

24. *Synagoga*] Intelligunt Hebræi hîc, sicut & in multis aliis locis, per עדה non totam multitudinem, sed סנהדרין, i. *senatores*, & summos in urbe judices.

27. *Propinquus sanguinis*] Ut enim in elocatis agris & vineis propinquus jus habet redemptionis, ità quoque ulcisci permittitur fratrem aut alium consanguineum interfectum. Et ultio ista hîc vocatur *redemptio*, etiamsi propinquus occisus ad possessionem revocari non possit, sicut ager elocatus, aut filius in servitutem venditus, iterum recuperatur.

33. *Contaminat*] Exponunt Hebræi verbum החניף pro הרשיע *condemnare* & *ream facere impietatis.* Sign. alioqui *hypocritam agere* & *fallere*; in qua significatione quidam hîc accipiendum contendunt.

FAGIUS.

2. ET *spatium urbium per circuitum*] Spatium quod in campo ambit civitatem, porrectum ad mille cubitos, vocatur hîc *suburbanum*, Hebraicè מגרש *Migrasch*, ab *ejiciendo.* גרש *Garasch* enim *expellere* & *ejicere* sign. hinc מגרש *suburbanum*, sic dictum, ut inquit K. q. sit *ex urbe expulsum.* Chaldaicè רוח *Ravach* dicitur, à *latitudine.* Erátque spatium sive planities illa solùm pro civitatis decore: nec poterant Levitæ in ea exstruere domos, serere agros, aut plantare vineas.

6. *Sex civitates refugii*, &c.] Ad literam sonat *civitates evasionis* vel *salvationis*, quòd ad illas evaderet fugitivus homicida, atque ità salvaretur. Hebraicè ערי מקלט *Are miklat*, sic dictæ quòd illic colligerentur, contraherentur ac congregarentur fugitivi. קלט *Kalat* enim *colligere* ac *contrahere* sign. Sed placet hîc quædam annotare ex Hebræorum scriptis de civitatibus refugii, quales eas esse oportuerit, & quibus conditionibus fugitivus homicida in illis receptus fuerit. I. Constat ex hoc capite & Deut. 4. & 19. sex fuisse civitates refugii: Quarum tres fuerunt ultra Jordanem; scilicet בצר *Bazar* in deserto, רמות

רמות *Ramoth* in Gilead, & גולן *Golen* in Basan: atque hæ constitutæ fuerunt ab ipso Mose. Tres aliæ à Jehosua in ipsa terra Chenaan ordinatæ fuerunt; nempe שכם *Sichem* in monte Ephraim, קדש *Kadesch* in monte Naphthali, & חברון *Hebron* in Juda. II. Hæ civitates æquali spatio ab invicem dissitæ erant, ità ut æquale spatium à Meridie ad Hebron, & ab Hebron ad Sichem, à Sichem ad Kadesch, à Kadesch ad Aquilonem esset. III. Viæ quæ ad illas ducebant complanatæ erant, ut nullum esset obstaculum quod fugitivũ homicidam impedire posset: juxta illud quod dicitur Deut. 19. 3. *Præparabis tibi viam*, &c. h. e. ut Hebræi exponunt, Obstacula quæque quæ fugientem impedire possent tolles. IV. על פרשת דרכים, *In bivio*, aut *trivio*, *stipes erectus fuit*, in quo scriptum erat מקלט MIKLAT, ut fugientem dirigeret in eam viam quæ ad civitatem refugii ducebat. V. Oportebat istas civitates non nimis parvas esse, nè deficerent victui necessaria; nec etiam nimis magnas, nè fortè per frequentiam hominum eò confluentium (ut fit in magnis urbibus) גואל הדם *vindex sanguinis*, propinquus scilicet occisi, urbem non observatus subintraret, atque fugitivo ibi exsulanti insidias strueret. Sed urbes בנוניות, i. *mediocres*, esse debebant. VI. In loco ubi aquarum copia erat esse oportuit. Sin, aliunde aquæ adducebantur. VII. In loco erant ubi sæpius nundinæ haberentur, quò eò facilius possent haberi cibaria & reliqua necessaria. VIII. Opus erat ut in vicinia multi pagi essent, ad arcendum adversarium, si fortè stipatus exercitu veniens vi vellet urbem ingredi, & occidere homicidam. IX. Si civitas refugii destituta erat civibus & incolis, aliunde Sacerdotes, Levitæ & Israelitæ accersebantur. X. Non licuit in hujusmodi civitatibus facere nec arma bellica, nec venatoria, nec retia, nec funes, aut aliquid tale, nè fortè *Goel hadam*, *vindex sanguinis*, sub prætextu aliquid emendi in urbem veniret, atque ità homicidam opprimeret. XI. Necesse erat cives urbis refugii homicidæ venienti parare aliquod artificium quo vitæ necessaria sibi comparare posset. Et hoc colligunt ex eo quod dicitur Deut. 19. 4. זה דבר הרצח אשר ינוס שמה וחי, *Hac verò de causa homicida illuc fugere debet ut vivat*. Item, v. 5. הוא ינוס אל אחת הערים האלה וחי, *Ipse fugere debet ad unam harum civitatum ut vivere possit*; h. e. ut Hebræi exponunt, præparetur ei unde victum habere possit. XII. Ea de causa, si homicida תלמיד *Thalmid*, i. *unus ex studiosis discipulis*, fuit רבו *Rabo*, *præceptor ejus*, simul cum illo exsulare cogebatur. Quòd si homicida Rabi erat, schola ipsius in civitatem refugii transferebatur. XIII. לגולה *Legoleh*, i. *Fugienti homicidæ*, adhibeantur duo aut tres תלמידי חכמים *Thalmide Hachamim*, i. *viri sapientes*, qui adversarium sanguinis ultorem, si fortè in itinere occurreret, blandis verbis & admonitionibus abarcerent, nè quid violentiùs & nondum discussâ causâ in homicidam conaretur. XIV. Nullus homicida fugiens impediri debebat, sive שוגג *Shogeg* sive מזיד *Mesid* esset, i. sive à casu & ignoranter, sive temere & datâ operâ aliquem occidisset. XV. Causa homicidæ ità peragebatur: בית דין *Beth din*, i. *Consistorium*, quod in eo loco erat ubi homicidium perpetratum erat, mox homicidæ causam discussit; reductúmque ex civitate refugii judicio statuit: qui si חייב מיתה *reus mortis* deprehensus est, mox à magistratu occisus fuit: sin verò שוגג *Shogeg*, i. homicidium ejus à casu factum deprehensum est, per publicum conductum in civitatem refugii reductus fuit. XVI. הגולה *Hagoleh*, i. *homicida exsul*, non tantùm in ipsa urbe refugii, sed & extra urbem, intra terminum urbis quem Hebræi תחום *Thecum* nominant, constitutus, quoque tutus fuit. XVII. Homicidæ ex civitate refugii non licebat discedere & ad suos redire, donec moreretur כהן הגדול *Cohen hagadol*, *summus Pontifex*. XVIII. Homicida post obitum summi Pontificis domum reversus, ad pristina officia, munia, dignitatem & potestatem, si quam antea habuit, rursum admissus fuit. Tradunt quoque Hebræi matres summorum Pontificum homicidis exsulantibus sæpius munera misisse, & multa in eos beneficia contulisse, quò minùs optarent mortem summi Pontificis. Ferunt enim summum Sacerdotem eò citiùs mortuum fuisse, si homicidæ plures enixiùs mortem ejus à Deo precibus contenderent; Quod illis in pœnam Divinitus accidisse referunt, ut plures fierent homicidæ fugitivi qui ipsius mortem optarent, si negligentiùs Pontificatum suum administravit. Istiusmodi ergò vota & preces homicidarum matres summorum Sacerdotum muneribus suis avertere conabantur. Scribunt porrò & hoc, quòd si fugitivus & exsul homicida in ipsa urbe refugii alium aliquem interfecit, eâdem urbe quoque migrare & fugere cogebatur de vico in vicum, de vicinia in viciniam. Quòd si Levites aliquem occidisset, exsulabat de civitate in civitatem. Causam quoque assignant Hebræi cur Deus noluerit homicidam in eo loco agere ubi summus Pontifex degebat, nempe hanc, הרוצח מקצר את ימיו אדם וכהן גדול מאריך ואינו דין שיהא המקצר לפני המאריך הרוצח מטמא את הארץ ומסלק את השכינה וכהן גדול מטהר ונורם לשכינה שתשרה על אדם בארץ אינו דין שיהיה זה אצל זה *Homicida abbreviat dies hominis, summus Pontifex verò prolongat: Unde non est æquum ut versetur abbreviator coram prolongatore. Homicida item contaminat terram, & removet majestatem Divinæ præsentiæ; summus autem Pontifex mundat eam, & occasio est præsentiæ majestatis Divinæ, ut quiescat super homines in terra: non est ergò æquum ut alius cum alio versetur.* Hæc ex scriptis Hebræorum, qui licèt non omnino nihil dicant, non tamen videmus quòd attingant mysterium Christi in summo Pontifice hîc adumbratum, per cujus solius mortem rursum nobis aditus patet ad cœlestem illam patriam vitæ æternæ, unde excideramus propter peccatum.

19. *Propinquus sanguinis*] Ad literam est *redemptor sanguinis*. Ut enim in elocatis agris & vineis propinquus jus habebat redemptionis, ità quoque ulcisci permittebatur fratrem aut alium consanguineum interfectum. Et ultio ista hic vocatur *redemptio*, etiamsi propinquus occisus ad possessionem revocari non posset, sicut ager elocatus aut filius in servitutem venditus iterum recuperabatur. Potest ergò גואל הדם non ineptè reddi *vindex*, seu *ultor*, *sanguinis*, sicut & Vulg. interpres interdum vertit.

VATABLUS.

2. *Et suburbana*, ומגרש] Singul. Heb. pro plur. i. prædia adjacentia urbibus, sive agros publicos qui adjacent urbi. *Suburbanum* Hebræis dicitur מגרש à גרש *expulit* & *ejecit*, tanquam sit ex urbe expulsum, ut ait doctus inter Hebræos. Erat autem spatium sive planities illa tantùm pro civitatis decore: nec poterant Levitæ in ea exstruere domos, serere agros, aut plantare vineas.

4. *A pariete*, מקיר] i. à muro, sive mœnibus.

5. *Ista* mensura, &c.] זה יהיה וגו' Ad verb. *hoc erit eis suburbana urbium*, i. ista erit illis ratio agrorum publicorum urbium. Duas hîc Moses ponit species agri publici: prima est illa de qua ver. 2. dictum est; altera, in qua licebat serere & ædificare, eos agros non licebat Levitis vendere. Primam significat per *mille cubitos*, secundam per *bis mille cubitos*.

6. *De urbibus autem*, ואת הערים] Hîc את pro מן accipiendum. ¶ *Refugii*, המקלט] *Perfugii*, à קלט *collegit*, *contraxit*: quòd illic colligerentur, contraherentur ac congregarentur fugitivi. Chaldæus paraph. *evasionis*, vel *salvationis*: quòd ad illas fugitivus evaderet, atq; ità salvaretur. ¶ *Et præter illas*, ועליהם] *Et ultra illas*. הם pro הן positum.

8. *Ab eo qui plures*, &c. מאת הרב תרבו וגו'] Ad verb. *à multo* [vel *numerosiore*] *multiplicabitis*: *à pauciore diminuetis*. Eundem Hebraismum habes cap. 33. 54. ¶ *Pro quantitate*, &c. כפי נחלתו וגו'] Ad verb. *secundùm hæreditatem* [vel *possessionem*] *suam*, *quam in hæreditatem accipiet* vel *possidebit*.

10. *Cùm transieritis Jarden*, כי אתם עוברים את הירדן] *Cùm vos jamjam transituri sitis Jordanem*: vel *Quandoquidem vos mox transituri estis Jordanem*. Ut cap. 34. 2.

11. *Re-*

11. *Refugii,* מקלט] *Perfugii.* Vide ver. 6. ¶ *Aliquem per errorem,* נפש בשגגה] *Animam* [i. aliquem] *per imprudentiam,* & non deditâ operâ.

12. *A propinquo,* מגאל] *A conſanguineo,* vel *cognato,* ſub. *interfecti.* Propriè ſign. *redimentem* ſive *redemptorem.* Sic autem vocatur propinquus, quòd illi competat jus redemptionis. Hîc optimè vertas, *à redemptore ſanguinis.* Ut enim in elocatis agris & vineis propinquus jus habebat redemptionis, ità quoque permittebatur illi ulciſci fratrem aut alium conſanguineum interfectum. Et ultio iſta hîc vocatur *redemptio,* etiamſi propinquus occiſus ad poſſeſſionem revocari non poſſet, ut ager elocatus, aut filius in ſervitutem venditus, recuperabatur. ¶ *Donec ſteterit,* &c. עד עמדו וגו'] i. Donec tota ſynagoga cognoverit de cauſa ejus.

15. *Et incolæ,* ולתושב] *Et habitanti.*

16. *Moriendo morietur,* מות יומת] i. Interficietur Judicum ſententiâ.

17. *Lapide manûs,* באבן יד] i. Lapide quem manu projicerit. Hebraiſmus.

18. *Inſtrumento ligneo manûs,* בכלי עץ יד] i. Inſtrumento quod manu geſtabat, aut quod manu projecerit.

19. *Propinquus ſanguinis,* גואל הדם] *Conſanguineus occiſi,* vel, *Ultor ſanguinis,* ſive *interfecti.*

22. *Caſu,* בפתע] *Fortuitò.* Alii, *repentè, ſubitò,* i. caſu repentino.

23. *Neque quærebat malum ejus,* ולא מבקש רעתו] *Neque ſtudebat nocere ei.*

25. *Et eruet,* והצילו] *Et abſolvet, liberabit.* ¶ *Propinqui ſanguinis,* גואל הדם] Ut v. 19. ¶ *Qui unctus eſt,* אשר משח אותו] Ad verb. *Quem unxit eum,* ſub. *ille qui unxit,* & redundat alterum relativum.

27. *Non erit obnoxius morti,* אין לו דם] Ad verb. *non erit ei ſanguis,* i. non morietur propterea.

29. *Et erunt iſta,* &c. והיו אלה לכם וגו'] Hebraiſmus, Hæc erunt vobis jura quæ in judicio dicendo obſervabunt Judices [vel, Sic de his ſtatuent Judices in judiciis ſuis] quandiu vixeritis, & ubicunq; habitaveritis.

30. *Percuſſerit aliquem,* מכה נפש] Jure ſcilicet. De Judicibus loquitur, quòd non debent quenquam adjudicare morti niſi teſtibus convictum. *Animam* pro *aliquo homine* poſuit Moſes. Præterea aliquem homicidam intelligit; nam priùs de homicidis fuit ſermo: & mox dicit, *occidet homicidam.* Quicunque igitur Judex condemnaverit aliquem homicidam, id faciet teſtibus adhibitis, non autem ſolo teſte. Præſ. Heb. pro præt. ¶ *Solus enim,* &c. ועד אחד לא יענה] Ad verb. *Et teſtis unus non loquetur,* i. Solo teſte Judex non adjudicabit quemquam morti *Anima* pro *homine,* ut dictum eſt.

31. *Pretium,* כופר] Redemptionem ſign. ſive pretium pro redemptione vitæ homicidæ. ¶ *Qui eſt impius ut moriatur,* אשר הוא רשע למות] Hebraiſmus, Qui eſt dignus morte.

33. *Sanguis iſte,* הדם הוא] i. Homicidium iſtud. Intelligit de eo qui adjudicandus erat morti.

CLARIUS.

2. *Suburbana*] Spatium quod in campo ambit civitatem, porrectum ad mille cubitos, vocatur hîc *ſuburbanum.* Erátque planities illa ſolùm pro civitatis decore; nec poterant Levitæ in ea exſtruere domos, ſerere agros, aut plantare vineas.

16. *Si quis ferro*] Loquitur hîc Scriptura de homicida qui non errore ſed ſciens aliquem percuſſerit.

17. *Si lapidem*] Hic eſt ſenſus, Res per quam quis aliquem interficit conſiderari debet; ut, ſi eſſet lapis parvus, qui tenentis manum non impleret, aut virga tenera, non facienda eſt conjectura quòd hujuſmodi rebus ſine alio ſuperveniente caſu quis occidi poſſit. Unde omnia cadunt, ſecundùm Hebræos, ſub conſideratione & æſtimatione præter ferrum, cùm quolibet inſtrumento ferreo, etiam parvo cultello, quis interfici poſſit.

24. *A ſynagoga*] Intelligunt Hebræi hîc, ſicut & in multis aliis locis, per *ſynagogam* non totam multitudinem, ſed Senatores & ſummos in urbe judices.

DRUSIUS.

2. *Suburbanum,* מגרש dicitur, & Græcè περάσιον, quod definiunt eſſe ſpatium extra urbem cubitorum mille, ubi non licebat ædificare domum, nec plantare vineam, nec ſerere ſationem; ſed erat pratum ad paſcendum jumenta. Hoc ultimum adjecit ad verba R. Salomonis Moſes de Kotſi lib. Mandatorum. Addunt quidam, ſingulas extremitates cubitorum quingentorum fuiſſe, ità ut quadratum conſtituerit cubitos bis mille. Videndi ſunt hac de re Paulus Burgenſis Epiſcopus in Additionibus, & Moſes Gerundenſis in notis ad hunc locum. Quibus addit R. S. *Dicit, mille; & poſt, duo millia cubitorum. Spatium interius, quo ſuburbanum continebatur, erat mille cubitorum: exterius verò, in quo agri & vineæ, duorum millium.* Extra hunc terminum erant ſepulcreta, ſi credendum Ebræis, in quibus defunctorum corpora ſepeliebantur. Non enim ſepeliebant mortuos in terminis urbium ſuarum. Ab his diverſus abit R. Eliezer F. R. Joſæ Galilæi, ſcribens terminum fuiſſe trium millium cubitorum, mille ad ſuburbanum, & duo millia ad agros & vineas. Qua de re controverſia fuit olim inter Sacerdotes & Levitas qui vendiderant agrum ex agris urbium ſuarum aut domum ex domibus urbium muratarum ſuarum. Videndus Moſes de Kotſi in lib. Mandatorum fol. 206. col. 3.

3. לכל חייתם] Vertunt *cunctis animalibus eorum.* Jon. *cunctis neceſſitatibus eorum,* i. rebus aliis omnibus neceſſariis. Hinc dictitant, *ad vitam dedit illud,* ſuburbanum, *non ad ſepulturam.* Nam חיות *vita* interdum: unde לחייתם *ad vitam ipſorum.* Dignum quod expendatur.

17. *Lapis manûs,* Qui totam manum implet; & *lignum manûs,* v. 18. quod totam manum implet, vel, quod vel qui tenetur à plena manu. Sic R. S. *Manualem lapidem & manuale lignum* quidam appellant.

23. *Fecerit cadere ſuper eum ut moriatur*] Ad hunc locum Rabbenu Salomo, *Hinc dixerunt, Qui occidit viâ deſcenſûs, exſulat; qui occidit viâ aſcenſûs, non exſulat.* Hoc quid eſſet his diebus quærebam, & puto ſenſum eſſe. Qui conſcendens gradum aut montem aliquem, ſi eum qui poſt ſe occiderit, non exſulat, niſi probatum fuerit teſtibus homicidium: contrà, qui occidit eum qui ante ſe, deſcendendo, fugit & exulat. Diſertè Hiſcuni, *Hinc dixerunt Doctores noſtri, Qui occidit per deſcenſum, exſulat. Nam mos hominis ut contempletur quod ante ſe, debétque admoneri nè ſcandalum det per opus ſuum. Sed qui occidit per aſcenſum, non exſulat. Non enim eſt homo factus ad contemplandum poſt ſe: ideo non exſulat.*

28. *Sedet*] Reſidere aut manere debet, vel certè debuerat. Simile, *filius honorat patrem,* debet honorare.

31. *Improbus ad moriendum*] i. Reus ſons, morte dignus aut afficiendus. Nomen רשע *improbus* vocabulum eſt juris. Nam in foro vocatur *juſtus,* qui eſt inſons; & *improbus,* qui eſt ſons. Hinc intelligentiam habet, *Cùm judicabitur exeat improbus.* Nam ſenſus eſt, *Cùm judicabitur,* cùm litigabit, cùm in judicio contendet, *exeat reus ſons,* Græcè ὑπόδικος vel ὑπεύθυνος.

GROTIUS.

5. *ET foris ſuburbana*] Spatium mille cubitorum, acceſſio urbium.

6. *Sex erunt in fugitivorum auxilia*] Naturalis æquitas hujus inſtituti cauſa. Ideo perfugia etiam advenis patebant. Viæ erant complanatæ, & lapides pro viæ indicio. Comitabantur fugientem viri eruditi, qui vindicem, ſi fortè in eum incidiſſent, blandis verbis mitigarent. Locus ipſe perfugii aquis abundans. Arma ibi fabricare vetitum. Opificio aliquo vitam ſibi quærere debebat is qui perfugerat. Nemo fugere impediebatur qualecunque fuiſſet homicidium. Sed cùm præſidio ex urbe perfugii reus deducebatur ad judices loci ubi homicidium erat perpetratum. Si appararet malum conſilium, puniebatur: ſin caſus aut levis culpa, ſub præſidio in perfugii urbem reducebatur. Confer Deut. 4. 42. & 19. 2. & ſeq.

Jos. 20. Etiam extra has, aliæ Levitarum urbes volentibus pro perfugio erant. Sacerdoti siquid tale evenisset, pro asylo erat Templi basilica. Etiam apud Græcos exsilio fortuiti casus luebantur, ut exemplo Phœnicis ex Homero probat Claudius Saturninus L. *Aut facta.* §. *Eventus.* D. de Pœnis. Adde exsilia Cephali & Herculis apud Apollodorum. Porphyrius De Abstinentia ab animantibus 1. Επεὶ καὶ τὸν ἀκούσιον φόνον ἐκ ἔξω πάσης ζημίας κατέστησαν οἱ νομοθέται, ὅπως μισθωσίαν ἐνδῶσι πρόφασιν τοῖς ἑκουσίως τὰ τῶν ἀκουσίως δρώντων ἔργα μιμεῖσθαι προαιρουμένοις. Mox idem ἀκούσια bene distinguit, τῶν μὲν ἀπὸ τινὸς ἀσυμβλήτου αἰτίας καὶ ἀφύλακτον γιγνομένων ἀνθρωπίνῃ φύσει, τῶν δὲ παρὰ ἢ ἡμετέραν ἀμέλειαν. Ad posterius genus spectat lex quam hîc tractamus.

16. *Si quis ferro percusserit*] Mos Hebræorum multis verbis rem circumloqui. Sensus est, Mortis esse pœnam qualicunque telo (ut Romani eam vocem usurpant L. *Hi qui.* D. ad L. Juliam de vi publica) quis hominem occiderit. Ex telo præsumitur malum consilium, nisi contrarium appareat.

17. *Si lapidem jecerit, & ictus occubuerit*] Heb. *Si lapide manuali unde quis mori possit eum percusserit.* Idem volunt Græci, Ἐὰν ἐν λίθῳ ἐκ χειρὸς ἐν ᾧ ἀποθανεῖται ἐν αὐτῷ πατάξῃ αὐτόν. *Lapis manualis* est qui manum impleat, non lapillus quali opus novum prohibetur L. De pupillo §. *Meminisse:* de operis Novi nuntiatione.

19. *Propinquus occisi*] Heb. גואל הדם] *Vindex sanguinis.* Gr. ὁ ἀσχιστεύων τὸ αἷμα. Proximum sanguine intelligunt Hebræi.

25. *Liberabitur innocens de ultoris manu*] Heb. *Et conventus absolverit homicidam à potestate ejus qui ultum it cædem, reducetur,* &c. *Conventus* Hebraicè עדה, Græcè συναγωγή. Est autem עדה Hebræis fermè idem quod *turba* Latinis. Ulpianus in L. *Prætor.* D. de vi bonorum raptorum, negat duos *turbam* propriè dici: sed si decem fuerint aut quindecim homines, *turbam* ait dici. Sic Hebræi עדה vocant numerum hominum supra decem. Nè quid autem ad numerum justum deesset, sumpserunt hîc ter septem, & tot constituerunt in urbibus judices homicidiorum, rerúmque aliarum non exceptarum Synedrio. Olim verò totus loci populus judicabat; sicut & pro Synedrio aliquamdiu fuit populus omnis, Mose eum edocente. ¶ *Donec sacerdos magnus qui oleo sancto unctus est moriatur*] Sacerdos magnus homo sanctissimus esse debebat, & talis credebatur: solet autem Deus ob mala à viris sanctis piè tolerata aliorum peccatis ignoscere. Vide Ezec. 5. & quæ huc pertinentia congessimus ad Matth. 20. 28. Tum verò propinqui luctûs sui solatium magnum habebant in luctu publico tanto. Restituebatur autem tunc reus etiam ad bona & honores. Et quia Sacerdos magnus expiator erat talium culparum, ideò nec ipsi si homicidium fecisset dabatur reditus, nec ei qui ipsum occidisset.

27. *Absque noxa erit qui eum occiderit*] Non propinquus tantùm, sed quivis. Ità consuetudo hunc locum interpretata est ex sequentibus.

28. *Debuerat enim profugus usque ad mortem pontificis in urbe residere*] Heb. *manebit,* 1. *mansisset.* Quia enim Hebræi modum optantem & potentialem non habent, utuntur pro eo Indicativo. *Mansisset* autem est simile isti Virgiliano,

At tu dictis, Albane, maneres.

Fuit & hujus moris vestigium aliquod apud Gentes. Nam in Templo Aricino fugitivus morte sacerdotis à fuga liberabatur. Testis Servius ad 6. Æn.

30. *Ad unius testimonium nullus condemnabitur*] Ad mortem scilicet.

31. *Non accipietis pretium*] Pro vulneris talione mulcta accipi poterat, non pro pœna homicidii.

32. *Exsules & profugi ante mortem Pontificis nullo modo in urbes suas reverti poterunt*] Sensus minùs plenus. At in Hebræo, *Nè accipiatis redemptionem,* i. mulctam aut pecuniam judici oblatam, *ut fugiat ad sui receptûs urbem, ut revertatur ad habitandum in terra ante mortem sacerdotis.* In Græco, ὁ λήψεσθε λύτρα τῷ φυγεῖν εἰς πόλιν τῶν φυγαδευτηρίων, τῷ πάλιν κατοικεῖν ἐπὶ τῆς γῆς ἕως ἂν ἀποθάνῃ ὁ ἱερεὺς ὁ μέγας. Locum obscuriorem fecit omissa particula disjunctiva, quod & aliis locis evenit. Sensus est, Nullâ mulctæ persolutione, nullâ mercede perduci te sines, ut is qui ab urbe receptûs sub præsidio publico ad judicium perductus est, si cognoscatur deliberatò fecisse homicidium, remittatur ad urbem receptûs; aut ut ei qui est in urbe receptûs permittatur alibi habitare ante mortem Pontificis maximi.

CAP. XXXVI.

MUNSTERUS.

2. *Filiabus suis*] Certabant passim tribus Israel pro connubio harum puellarum, quatenus hæreditatem earum in sortes suas traherent. Quod cùm filii Menasse advertissent, causam legislatori proponunt, & consilium quærunt, metuentes nè hoc pacto minueretur terra portionis suæ. Quapropter laudantur à legislatore ob prudentiam suam, quâ prospexerunt tribui suæ.

4. *Jubilæus*] In jubileo, qui quinquagesimus est annus, à servis auferebatur jugum servitutis, agri elocati redibant ad dominos suos, & captivi è carceribus liberabantur; hæreditas autem abdicata non redibat ad tribum suam, sed sub tenentis aut possidentis manu confirmabatur, id quod hîc filii tribûs Menasse queruntur. Si sorores istæ fratrem habuissent, nulla nata fuisset dubitatio; quia ille successisset patri in hæreditatem; Nunc autem cùm nullum supereresset virile semen, & filiæ succederent patri in hæreditate, si illæ maritos duxissent ex aliena tribu, genuissentque filios, reliquissent filiis terram suam in magnum præjudicium tribûs suæ. Et ob id prohibuit Dominus mulieribus illis quæ hæreditatem habuerunt, contrahere matrimonium cum viro alienæ tribûs. Extra casum verò illum licuit mulieribus & puellis nubere quibus vellent, qui tamen essent de genere Israelitico. Cæterùm quòd hîc fit mentio de jubileo, scribunt Hebræi se nescire quis annus hodie jubileo sit assignandus; imò asserunt in captivitate Babylonica atque in moderna captivitate nullum supputari jubileum, sed שמיטה tantùm, i. *sabbatum septennale*, de quo suprà Levit. 25. diximus, & infrà Deut. 15. dicturi sumus. Patet hinc quàm parùm soliciti fuerint homines illi pro ceremoniis suis observandis, ut etiam computum jubilei amiserint, qui tamen toti orbi sese sic venditant perinde quasi magno zelo agantur pro domo Domini exercituum, & soli hodie in mundo sint qui piè sentiant de Domino & de ceremoniis ejus, cùm interim nihil sint quàm meri חנפים. Scribunt autem sic, כל הנאונים אמרו שמסורת היא בידיהם איש מפי איש שלא מנו ישראל בשבעים שנה שבין חורבן בית ראשון לבית שני אלא שמיטות בלבד ולא יובל וכן משחרב באחרונה לא מנו שנת החמשים אלא שבע שבע בלבד מתחילות שנת החורבן: Scribunt præterea quomodo septimus libertatis annus & jubileus convenerint, atque unus alterum exceperit in hunc modum; שנת היובל אינה ממניין שני השמיטה אלא שנת שנת תשע וארבעים שמיטה ושנת חמשים יובל חמשים ואחד תחילת שש שנים של שבוע וכן בכל יובל ויובל: *Annus,* inquiunt, *jubilei nunquam cadit in annum libertatis, sed annus quadragesimus nonus est annus libertatis; quinquagesimus autem est jubilæus, & quinquagesimus primus est initium sex annorum sequentis hebdomadæ annorum; id quod in omni jubileo & jubileo contingere solet.* Rescindo hîc plurima quæ copiosè ab Hebræis tractantur de jubileo & anno manumissionis.

FAGIUS.

2. *Filiabus ejus*] Certabant passim tribus Israel pro connubio harum puellarum, quatenus hæreditatem earum in sortes suas traherent. Quod cùm filii Menasse advertissent, causam legislatori proponunt, & consilium quærunt.

4. *Si fuerit Jobileus*, &c.] Jobileum appellari à verbo Hebraico יובל *Jobel*, quo *sonitus cornu* significatur, nemo ferè est qui nesciat. Quinquagesimus enim annus *Jobileus* vocatus est, quòd in eo cornua perstreperent per omnes urbes Israel, ut tempus adesse significaretur. Totúsque ille clangor & buccinatio *Jobileus* Hebraicè vocatur. Quamobrem cùm hæc vera sit ratio quâ Jobileus vocatur, miror Lxx quòd alio modo id vocabulum transtulerint, scilicet ἄφεσιν, *remissionem*, non alia de causa quàm quia anno Jubilei omnes possessiones cuivis locatæ ad suos redibant dominos, & quasi auferri videbantur; jugum quoque servile auferebatur, captivi relaxabantur, carceres aperiebantur; Erâtque is redemptionis annus: Sed ea non est vocis proprietas; neque tam facile cognitu esset omnibus quid sibi vellet ἄφεσις, & in alium sensum interpretaretur. A *Jobileo* quidam duci putant *jubilare*, q. strepere, lætari ac vociferari; id quod Græcis est ἀλαλάζειν. Verùm etiam Latini usi hâc voce sunt, videlicet *jubilo*, à quo & ejusdem vocis verbum. Sed non significatur eo illa lætitia quam innuit hoc verbum Ecclesiasticum. Dicit enim Augustinus *jubilare propriè beatissimarum esse gentium & gaudiis Divinis perfusarum: Itaque propriè in cœlo jubilare invenìri, non terris.* Potest igitur *jubilare* & Hebraicum esse & Latinum. Hæc ex Augustino Steucho huc transtulimus.

VATABLUS.

1. *De familiis*, ממשפחת] i. quæ erat una de familiis vel cognationibus filiorum Joseph. Certabant passim tribus Israel pro connubio harum puellarum, quatenus hæreditatem earum in sortes suas traherent. Quod cùm filii Manasse animadvertissent, causam legislatori proponunt, & consilium quærunt. ¶ *Capitibus*, ראשי] primatibus, appositivè dictum.

2. *Etiam domino meo*, &c. ואדוני צוה ביהוה] Ad verb. *& dominus meus jussus est à Jehova*, i. Dominus meus accepit in mandatis à Jehova. ¶ *Possessionem*, את נחלת] i. hæreditatem quam possiderent.

3. *Quæ si alicui*, &c. והיו לאחד וגו'] Ad verb. *Et erunt uni de filiis tribuum filiorum Israel in uxores, & minuetur hæreditas earum ab hæreditate patrum nostrorum, & addetur hæreditati tribûs cujus erunt, & de*, &c. i. Si alicui nupserint qui sit de alia tribu, tantundem hæreditatis auferetur de hæreditate quam à majoribus accepimus, atque tantundem accedet ad hæreditatem tribûs virorum quibus nupserint; & de hæreditate nostra quæ nobis sorte obvenerit, aliquid diminuetur.

4. *Quibus nupserint*, אשר תהיינה]Ad verb. *quibus erunt.*

5. *Rectum tribus filiorum*, &c. כן מטה בני יוסף] דוברים] i. Quod æquum & justum est, tribus filiorum Joseph per primates suos petunt.

6. *Ut placebit illis*, לטוב בעיניהם] Ad verb. *Ut bonum in oculis earum*, i. iis qui placebunt illis nubant.

7. *Nam filii Israel*, &c. כי איש בנחלת וגו'] Ordinem turbatum reposuit noster interp. Ad verb. enim legitur, *Quisque enim hæreditati tribûs patrum suorum adhærebunt filii Israel.*

13. *Ista sunt præcepta & judicia*, אלה המצות והמשפטים] i. *Hæc sunt præcepta* tam ceremonialia quàm moralia, & *judicia* de homicidis *quæ mandavit Jehova internuntio Mose filiis Israel in campestribus Moab ad ripam Jordanis*, quâ parte non procul distat à *Jericho.*

CLARIUS.

2. *Filiabus Salphaad*] Certabant passim tribus Israel pro connubio harum puellarum, ut hæreditatem earum in sortes suas traherent: quod cùm filii Manasse advertissent, causam legislatori proponunt, & consilium quærunt.

4. *Jubileus*] In Jubileo à servis auferebatur jugum servitutis, agri elocati redibant ad dominos suos, & captivi è carceribus liberabantur; hæreditas autem abdicata non redibat ad tribum suam, sed sub tenentis aut possidentis manu confirmabatur: id quod hîc filii tribûs Manasse queruntur.

DRUSIUS.

6. NOn malè, meo judicio, Patres Concilii Tridentini receperunt in scholis interp. Vulgatum. Nam ut errores aliquos habeat, habent & alii suos, & fortasse plures quàm ille. Verùm ex eo corrigere veritatem Ebraicam, si licet scapham scapham dicere, est cum ratione insanire. Nam ubi veritas est, ibi nullus error. Ubi nullus error, quid opus correctione? Aut igitur nulla est veritas Ebraica (sic eam appellant Patres & Doctores Scholastici) aut ex ea emendari debet quod malè translatum. Nolo mihi credas, sed Paulo de S. Maria Episcopo Burgensi & Cancellario quondam Regis Castellæ. Verba ejus habentur in Additione ad cap. 36. Numerorum. Sunt autem hæc, *In hoc præcepto multùm deviat translatio nostra à veritate Ebraica. Nam secundùm Ebraicam veritatem non prohibetur feminis quin nubant quibuscunque voluerint de genere Israelitico, nisi tantùm feminis quæ hæreditatem habent, sicut illæ quæ non habent fratres: & istis tantùm præcipitur quòd alicui de cognatione patris sui nubant. Et hoc est quod dicitur,* [*Omnis filia quæ habet hæreditatem, uni de cognatione patris sui erit uxor.*] *Similiter non prohibetur quin viri ducant uxores de alia tribu. Hoc enim quod dicitur in translatione nostra,* [*Omnes enim viri ducent uxores de tribu & cognatione sua*] *non est in Ebræo, sed ibi dicitur sic,* [*Non revertatur hæreditas filiorum Israel de tribu in tribum: sed unusquisque in hæreditatem tribûs patrum suorum adhæreat.*] *Similiter ubi in translatione nostra dicitur,* [*Nè sibi misceantur tribus, sed ità maneant*] *non est in Ebræo, sed dicitur sic,* [*Nè revertatur hæreditas unius tribûs ad aliam tribum.*] *Et ratio hujus legis testatur pro veritate Ebraica: quæ quidem ratio finalis est, ut divisio hæreditatum fienda inter tribus perpetuò remaneret, ità quòd nihil de terra quæ in sorte tribui Judæ caderet, posset aliquando reverti ad tribum Benjamin, & sic de aliis. Et quia secundùm legem veterem feminæ non succedebant in hæreditatem paternam, nisi illæ tantùm quæ fratribus masculis carebant, ut suprà eodem 27. cap. ideo de istis tantùm dabatur lex nè commiscerentur alicui de alia tribu, quia per talem commixtionem hæreditas unius tribûs transiret in aliam, quod erat contra ordinationem Divinam: sed aliæ feminæ quæ fratres habebant, & per consequens non succedebant in hæreditate paterna, non prohibebantur per istam legem quin contraherent cum aliis quarúmque tribuum, quia ex hoc non sequebatur confusio sortium, ut satìs patet. Nec legitur etiam aliquam dispensationem fuisse super hoc factam quâ tribus Sacerdotalis & Regia possent ad invicem commisceri per matrimonia: Non enim requirebatur in hoc dispensatio, quia Deus non prohibuit commixtionem tribuum, nisi tantùm ubi ex matrimonio posset sequi commixtio hæreditatum; ut patet secundùm veritatem Ebraicam, ut dictum est.*

GROTIUS.

6. *Tantùm ut suæ tribûs hominibus*] Imò & *suæ familiæ*. Gr. ἐκ τῆς φυλῆς τῆς πατρὸς αὐτῶν. Vide quæ suprà diximus de voce משפחה 27.11. Sic & in lege Jubilæi, Lev. 25.10.

8. *Omnes enim viri ducent uxores de tribu & cognatione sua*] Alius sensus legis. Verba Hebræa, *Omnis filia quæ succedit in hæreditatem in familia quacunque Israelitarum, alicui qui sit originis familiæ ejusdem paternæ uxor erit.* Græcè non malè, πᾶσα θυγάτηρ ἀσχισεύσα κληρονομίαν ἐκ τῶν φυλῶν υἱῶν Ισραὴλ, ἑνὶ τῶν ἐκ τῆς φυλῆς τοῦ πατρὸς αὐτῆς ἔσονται γυναῖκες. Hæc lex per Phœnicas ad Athenienses pervenit. בת ירשת נחלה est Græcè ἐπίκληρος, *filia hæres unica.* Lex est apud Sopatrum & apud Diodorum Siculum lib. 12. Τῇ ἐπικλήρῳ ἐπιδικαζέτω ὁ ἀσχισεύς. Donatus ad Terentium sic expressit, *Orba proximo nubat; Orbam proximus ducat: lex Attica est.* Vide multa quæ ex Græcis & Terentio ad hanc rem attulimus ad Math. 1.16. Ασχισεὺς est חנחל, unde verbum ἀσχισεύειν fecere Lxx. Falluntur Hebræi qui putant hanc legem fuisse temporariam ante stabilitas possessiones. Aliter Josephus duobus locis; aliter Tobiæ scriptor 6. 13,14,15. & 7.14. ubi σὺ ἐπιβάλλῃ τὴν κληρονομίαν αὐτῆς est לך משפט הנחלה.

ANNO-

ANNOTATA AD DEUTERONOMIUM.

CAP. I.

MUNSTERUS.

LIber DEUTERONOMII apud Hebræos à primis dictionibus vocatur אלה הדברים, i. HÆC SUNT VERBA; tametsi apud Magistros non rarò vocetur משנה MISNE, i. *Repetita lectio*: Nam, ut iidem dicunt, hic liber non est aliud quàm זכרון הראשונים של שאר הספרים, *memoria rerum priorum, quæ in aliis scribuntur libris*, pauca habens mandata quæ in aliis non inveniuntur libris. Agitur denique & hoc in isto libro, ut Moses duris verbis objurget Israelitas, & quantum valet exhortetur ad præceptorum Dei observantiam: Unde & à quibusdam appellatur ספר תוכחות, *Liber reprehensionum*. Erat jam populus aliquantò mitior factus, & verbo Domini obedientior redditus, defunctis omnibus rebellibus illis viris qui ex Ægypto egressi erant, & nullis poterant verbis, beneficiis, & miraculis, atque sævissimis plagis in officio contineri. Est autem principium hujus libri nonnihil difficile, cùm dicitur, *Hæc sunt verba quæ locutus est Moses trans Jordanem in solitudine, in planitie quæ est è regione maris Rubri*, &c.] Certum est Mosen hanc concionem habuisse in terra Moab, quæ longè distat à mari Rubro & à Deserto Pharan. Unde Hebræi exponentes principium hujus libri, sequuntur Chaldæam interpretationem, quæ sic habet, *Hæc sunt verba quæ locutus est Moses cum universo Israel ex altero latere Jordanis, arguens eos quòd peccassent in deserto, & quòd ad iracundiam provocassent Deum in planitie è regione maris Rubri in Pharan, quòd scilicet murmurassent contra Manna, & in Hazeroth, ubi deliquerunt propter carnes, & quòd fecissent vitulum aureum.* Hinc arguunt Hebræi præpositionem *in*, quando dicitur *in solitudine, in planitie*, capiendam pro בשביל, *propter*, ut sit sensus. Propterea quòd irritaverunt Deum *in deserto*, dicentes, *Utinam mortui essemus*; & propter peccatum quod commiserunt *in planitie*, quando initiati sunt in Baal-Peor; & propter peccatum, *è regione maris Rubri* commissum, quando dixerunt, *Nunquid sepulcra non fuerunt in Ægypto, &c.* Et quando subditur, *Tophel, Laban*, &c. dicunt Hebræi non inveniri per tota Biblia nomina locorum quæ sic appellentur: Ideo putant per *Tophel* significari *murmurationem quam fecerunt super Laban*, i. manna album. *In* deserto verò *Pharan* detrahebant Terræ Promissæ, cùm exploratores rediissent, & omnes terruissent. *In Hazeroth* schisma factum est per Korah, cum quo multi perierunt. Per דיזהב *Dizahab*, quod est *sufficientia auri*, putant intelligendum Vitulum quem ex auro superfluo conflaverunt.

2. *Undecim dierum iter est*, &c.] Hunc habet sensum, Ecce iter illud, quod est ab Horeb usque ad Cades-Barnea, undecim dierum intervallo confici potest, vos verò in tribus diebus confecistis illud, auxilio Dei freti, qui vos festinanter in Terram promissam introducere voluit: sed quia illi semper rebelles fuistis, circunduxit vos per 40 annos in monte Seir, antequam vos introduceret in Terram promissam.

22. *Civitates*] Secundùm R. S. hunc habet sensum, Referant nobis quas civitates primùm oppugnemus.

24. *Et torrentem Eschol*] Vocatus est locus ille sic ab eventu qui postea illic contigit: De quo Num. 13.

41. *Contendistis*] Radix hujus verbi תחינו est הין, quod secundùm K. ferè idem sign. quod אבה *acquievit, voluit*. Onk. vertit שריתון *cœpistis*. R. S. exponit נודמנתם *parati fuistis*.

44. *Apes*] Hæ facilè irritantur, & non donec nocuerint ab insecutione desistunt.

46. *Quibus alibi mansistis*] Manserunt in Cades-Barnea 19. annis, & tot annis vagi obambularunt in aliis mansionibus, ut docet autor libri Seder Olam.

FAGIUS.

QUintus liber Moysi Græcè dicitur τὸ Δευτερονόμιον, à Δεύτερον *secundò*, & νόμος *lex*; quòd in eo æquissimus ille & absolutissimus Decalogus, qui propriè nomine τῶ νόμου *legis* intelligitur, promulgetur ab integro & sanciatur, ipso Moyse præcone & interprete. Hebraicè verò nomen habet אלה הדברים ELLE HADEBARIM ultimus hic liber, à primis illius vocibus. Apud magistros Hebræos non rarò vocatur iste liber *Mischne*, i. *Repetita lectio*. Nam ut iidem dicunt, hic liber non est aliud quam זכרון הראשונים של שאר הספרים, *memoria rerum priorum, quæ in aliis scribuntur libris*, pauca habens mandata quæ in aliis non inveniuntur libris. Agitur denique & hoc in isto libro, ut Moses duris verbis objurget Israelitas, & quantum valet exhortetur ad præceptorum Dei observantiam: Unde & à quibusdam appellatur ספר תוכחות *Liber reprehensionum*.

1. *Hæc sunt verba*, &c.] Dicunt Hebræi, כל מקום שנאמר אלה פסל הראשונים ואלה מוסיף על הראשונים i. *Ubicunque ponitur vocabulum Elleh*, i. *Hæc, distinguit sequentia ab antecedentibus: Ubi autem dicitur* ואלה *Veelleh, Et hæc, ibi conjungit sequentia cum præcedentibus*. Hinc ergò dicunt hunc librum in hoc differre à prioribus, quòd magis contineat verba objurgatoria, quibus Moses populum Israeliticum objurgavit & reprehendit, quàm statuta legis, judicia, & id genus alia. Verùm tu noveris hoc esse argumentum hujus libri: Moses paucis instaurat fedus cum his qui in deserto nati apud montem Horeb non fuerant, Deo palàm cum omnibus fedus paciscente; Conditiones federis, h. e. decalogum, explicat; Præterea quædam novat, ut de fratria ducenda, & id genus; Ad ultimum adjicit præclara quædam de Christi Regno, & quòd illis temporibus pollicitationes Legis primùm effectæ redderentur. ¶ *Citra Jordanem*, h. e. in ea parte Jordanis quæ erat in terra Moab, non quæ in terra Chenaan erat: atque ità etiam exponit R. Hiskuni. Quia autem constat Mosen hanc concionem habuisse in campestribus Moab, ideo difficultatem faciunt diversa illa loca quæ hìc commemorantur, quasi in illis modò hanc concionem fecerit; quod tamen fieri non potuit, ut quod dicitur, *In deserto, in planitie, è regione maris Rubri, inter Paran & Tophel*, &c. ut habet textus Hebraicus. Sed hunc nodum quidam Hebræorum sic solvunt, quòd dicunt à Mose repetita & in memoriam revocata

fuisse filiis Israel ea quæ antea gesta fuerant in istis locis, propter quæ Moses illos reprehenderat: Unde præsentem locum sic legunt, *Hæc verba quæ locutus est Moses citra Jordanem, jam antea quoque ea locutus fuerat ad eos in diversis illis locis quæ ibi enumerantur.* q. d. Hæc sunt verba quæ antea quoque locutus est Moses, &c. Meminit autem præcipuè septem locorum, propterea quòd in his locis maximè peccatum erat. *In Arabah* enim, i. *in planitie*, adjunxerunt se Baal-Peor. *Ad mare Rubrum* peccaverunt, quando dixerunt, *Nunquid sepulcra non fuerunt in Ægypto? In Paran* detrahebant Terræ promissæ, cùm exploratores rediissent, & omnes terruissent. *In Hazeroth* schisma factum est per Korah, cum quo multi perierunt. Per *Dizahab*, quod, si interpreteris, sonat *sufficientiam auri*, innuitur, secundùm Hebræos, locus ubi fecerunt & adoraverunt aureum vitulum, quem ex superfluo auro conflaverunt. *Tophel* & *Laban*, hæc nomina quia non ponuntur aliàs in Bibliis, præsertim Num. 33. ubi loca mansionum filiorum Israel enumerantur, ideo putant per *Tophel* significari *murmurationem quam fecerunt super Laban*, i. manna album. Quam lectionem sequitur Paraphr. noster Chaldæus. Possumus tamen dicere quòd sint nomina locorum, etiamsi in Numeris non ponuntur, & pro ipsis alia posita esse: cujus sententiæ etiam est commentator Hebræus Hizkuni. Noveris quoque magnum illud & horribile desertum, in quo filii Israel XL annis vagati fuerunt, varia ab adjacentibus locis habuisse nomina. Indè sunt istæ appellationes, *desertum Sinai*, *desertum Sur*, *desertum Etham*, *desertum Sin*, *desertum Paran*, *desertum Cades*, *desertum Zin*, *desertum Moab*, &c. Paraphrasis Jerosol. hunc locum sic habet, *Hæc sunt verba quæ locutus est Moses cum universo Israele, redarguendo eos, cùm adhuc essent in citeriore parte Jordanis. Respondit Moses, & dixit ad eos, Nunquid in deserto, in monte Sinai data est vobis lex, & in campestribus Moab explanata est vobis? Quanta signa & miracula fecit vobis verbum Domini, quando stabatis juxta mare Rubrum? Scissum fuit mare in conspectu vestro: Factæ sunt duodecim viæ ex una via, pro singulis tribubus. Tumultuati estis contra me juxta mare. Et rebellastis propter verba exploratorum qui missi fuerunt ex deserto Paran: Unde decrevit Deus contra vos ut non ingrederemini terram Israel. Propter Manna quoque, de quo dixistis, Anima nostra nauseat panem istum eò quòd sit cibus levissimus, incitavit contra vos serpentes. Et in Hazeroth conciderunt corpora vestra propter carnes. Propter vitulum quoque quem fecistis dixit in verbo suo ut deleret vos, nisi memor fuisset federis quod pepigit cum patribus vestris Abraham, Isaac & Jacob, tabernaculi item quod fecistis nomini ejus, atque arcæ federis quam operuistis auro purissimo.* Hactenus Paraphrasis.

2. *Iter undecim dierum est ab Horeb*] Apud recentiores obtinuit Horeb montem esse vicinum admodum Sinai, & pro Sinai usurpari.

4. *In Astaroth*] Montes Æmorræorum altissimi sunt, qui sic dicti sunt quòd oves, quæ *Astaroth* nominantur, frequentes ibidem pascebantur.

5. *Cœpit Moses explicare doctrinam legis hujus*, &c.] Hic habemus librum hunc Elucidationem Legis esse. *Legis* verò nomine Decalogus venit, cujus fundamentum Dei unitas est, in quâ demonstranda plurimus est Moses.

12. *Quomodo feram solus laborem vestrum*, &c.] h.e. Laborem aut defatigationem vestram quâ sc. me defatigatis. Vocabulum Hebraicum טרח *Tarach*, ut multa alia, sic & ipsum Græcos usurpasse arbitrantur, & esse id quod dicitur ταραχὴ, *tumultus, defatigatio, strepitus.* Putant autem per istas tres voces *laborem, negotia, causas*, sive *rixas*, officium Principis & Magistratûs significari. Primum est ut jus dicat litigatoribus; quæ provincia plena molestiæ est. Alterum est prospicere de commeatu, magnum sanè onus: Sic à Mose aquas, carnem, reditionem in Ægyptum, & idgenus odiosè efflagitarunt. Postremum curare ut privati tranquillè, & sine mutuis injuriis degant, Ideo addit & *jurgia*, i. *rixas vestras.*

13. *Date ex vobis viros sapientes, prudentes & notos*, &c.] R. S. volens indicare discrimen inter Sapientes & Prudentes, adducit similitudinem ex alio quodam Rabino, qui interrogatus quid esset discriminis inter Sapientem & Prudentem, respondit, Sapientem similem esse diviti mensulario, cui si adfertur denarius inspiciendus, accipit, contemplatur, cognoscit, & probat; Prudentem verò similem esse mercatori nummulario, cui si inspicienda pecunia adfertur, videt & probat: quòd si nemo est qui aliquid adferat, ipse de sua accipit, depromit, cognoscit, probat, &c. Quâ similitudine omnino videtur id discriminis ponere quod faciunt Latini inter *prudentem* & *scientem*; ut *prudens* sit qui intelligentiâ suâ aliquid cognoscit; *Sciens*, qui alterius indicio rem percipit: h. e. *prudens*, per se; *sciens*, per alios. Porrò, quia Latini definiunt Sapientiam *Rerum Divinarum atque humanarum scientiam*, rectè Sapientem vocaverimus qui cùm res Divinas tum humanas bene novit & intelligit. Multa autem scire, nosse & intelligere cùm non tantùm ex librorum lectione, sed & usu, experientiâ, temporis diuturnitate, rerúmque cognitarum memoriâ comparatur, ideo rectè ille dixit *Sapientiam filiam esse Usûs & Memoriæ*: unde & sunt isti versus.

Usus me genuit, mater peperit Memoria.
Σοφίαν vocant me Graii; vos Sapientiam.

Hinc & Job dicit, *In antiquis est sapientia, & in multo tempore prudentia.* Sit ergò sapiens, qui cùm ex libris & magistris tum ex rerum experientia temporisque diuturnitate multa didicit, vidit ac novit; Prudens verò, qui ea omnia quæ novit & intelligit ad bonum usum commodè accommodare potest, ità ut ex præteritis & præsentibus quid in futurum etiam faciendum sit prævidere possit, juxta illud dictum Comici,

Istuc est sapere, non quod ante pedes modò est
Videre, sed etiam illa quæ futura sunt
Prospicere.

Sapientiam ergò non ineptè dixerimus *Rerum cognitionem & intellectum*; Prudentiam verò, *Sapientiæ usum, rerúmque utilem ac commodam administrationem.* Cujus rei exemplum cape in ipso Josepho, cui Sacræ literæ tribuunt quòd fuerit *vir sapiens & prudens*, Gen. 41. 33. *Sapiens*, quia intelligebat somnium Pharaonis, poterátque illud commodè explicare; *Prudens*, quia simul consilium dabat quomodo terræ Ægypti prospiciendum esset, nè fame penitus conficeretur, quódque injunctam sibi provinciam prudentissimè administraret, spartámque nactam egregiè adornaret. Porrò duplex lectio est in voce וידועים *Viduim*, quam alii activè, alii passivè legunt. Qui activè accipiunt, exponunt *scientes, gnaros, peritos*, q. d. Moses, Eligite per tribus vestras viros sapientes, prudentes, perspicaces ac peritos. Et hoc secuti sunt Lxx, qui reddiderunt ἄνδρας σοφὲς, καὶ ἐπιστήμονας, καὶ συνετὸς, i. *Viros sapientes*, cui respondet Hebraicum חכמים *Hachamim*; *scientes*, cui correspondet נבונים *Nebonim*; Deinde, *perspicaces* aut *intelligentes*, cui respondet ידועים *Jeduim.* Qui verò passivè accipiunt, *cognitos* sive *notos* exponunt, q. d. Moses, Non quosvis eligite, sed eos qui noti & celebres sunt per omnes tribus. Ad hoc enim confert ea res ut populus libentiùs pareat. Quàm ægrè enim ignotis Principibus plebs sese submittat, experientia sæpe docuit. Eadem de causa nimirum & alibi præcipitur, ut *Regem sibi sumant* filii Israel *ex fratribus suis, non ex peregrinis.* Commemorant Hebræi septem requiri in eo qui Magistratum gerit, חכמה וענוה ויראת ושנאת ממון ואהבת האמת ואהבת הבריות להם ובעלי שם טוב, *Sapientiam, humilitatem, timorem Dei, odium avaritiæ, amorem veritatis, philanthropiam, bonum nomen.* Quæ omnia licèt non hic, tamen in aliis locis Scripturæ exprimuntur. Postrema hæc lectio mihi magìs quoque probatur, cui consentit etiam ipsa ratio Grammatica. Nam ידוע *Jodea* activum est, & *scientem* sign. ידוע *Jadua* verò passivum est, *cognitum* sive *notum* significans. Et in hac significatione omnes Hebræi hìc quoque accipiunt.

ידועים

ידועים *Jeduim*, i. *noti*, ergò ſunt qui pietate, honeſtate vitæ, lenibus moribus ac virtutibus in opinionem hominum præter cæteros venerunt. Vulg. interp. Latinus utramque ſententiam expreſſit: vertit enim, *Et gnaros, & quorum converſatio ſit probata in tribubus veſtris.* Hujuſmodi conditiones imitari videtur Apoſtolus ubi rationem Epiſcopi eligendi præſcribit.

15. *Conſtituique eos capita ſuper eos*, &c.] Principes *capita* vocat Scriptura, quo innuit honorem eis deberi, & in omnibus populum, ſicuti membra capiti, concedere debere. Ità ſolet ſcriptura res publicas ferè homini comparare. ¶ *Tribunos, centuriones*, &c.] Ad verb. *Principes ſuper millia, & principes ſuper centenos, & principes ſuper quinquaginta, & principes ſuper decem*, h. e. ubi unus mille, alter centum, alter quinquaginta, alter decem viris præſunt. ¶ *Atque exactores*, &c.] Per hos intelligunt Hebræi publici juris miniſtros. Nam dicunt, אלו הנופחיין והמכן בר צועה על פי הדיינים, *Iſti ſunt lictores, quique loro verberant juxta ſententiam judicum.* Hos quidam Hebræorum, maximè Helias Orientalis, ex Levitis fuiſſe ſentiunt. Et in libro Hebraico qui ספרי *Siphri* inſcribitur, ſic legitur, שוטרים אלו הלויים, *Exactores ipſi ſunt Levitæ.* Pro qua ſententia ſtabilienda citant, 2 Par. 19. 11. ושוטרים הלוים לפניכם חזקו ועשו וידי יהוה עם הטוב, *Sunt exactores*, ſive *exſecutores, Levitæ ſcilicet, ante vos; confortamini igitur, & viriliter agite; & erit Dominus cum eo qui egerit bonum.* Item, Neh. 8. 11. *Porrò Levitæ compeſcebant omnem populum, dicentes, Tacete*, &c. Levitæ, quia non habebant Hereditatem cum reliquis tribubus, ideo habiti ſunt tam ſacræ quàm profanæ rei miniſtri. Hinc etiam colligitur quàm egregia res ſit publici juris miniſtrum agere, cùm ad hoc præcipua tribus fuerit deputata.

17. *Non cognoſcatis perſonam*, &c.] Ad literam eſt, *Non faciatis cognoſci facies in judicio*, h. e. Non ex vultu judicetis. Eſt autem *cognoſcere faciem in judicio*, ſive *ex facie* aut *ex vultu judicare*, ſchematiſmus pro Non ſecundùm ipſam rem & cauſam, ut in ſe eſt, ſed juxta externam larvam vel qualitatem judicare, prout quis amicus vel inimicus, dives vel pauper, vir vel mulier, juvenis vel ſenex, doctus vel indoctus eſt: atque hoc eſt pervertere judicium, & prohibetur à Deo. Noſtri vocant *accipere perſonam.* Facies ergò quia maximè patet in corpore humano, ideo ejus appellatione omnia patentia, apparentia & perſonalia illa, putà amicitia, opulentia, potentia, ſapientia & id genus alia, intelliguntur, juxta illud 1 Sam. 16. 7. *Homo videt ea quæ patent, Deus autem intuetur cor.* Deus non moratur an aliquis ſapiens, prudens, dives, potens ſit, juvenis vel ſenex, doctus vel indoctus coram mundo, verùm oculi ejus fidem reſpiciunt tantùm: homo autem ſemper reſpicit perſonas, nunquam cor; ideo ſemper malè judicat: Deus autem, cor; ideo juſtè populos judicat. ¶ *Nè timeatis à facie ullius hominis*] Nam hæc & una cauſa eſt ut judicium depravetur, minas præpotentum formidare. Opponuntur hæc duo, *Cognoſcere faciem in judicio*, pro In gratiam alicujus ex affectu humano judicare, & *timere faciem alicujus*, pro Potentiam alicujus vereri.

22. *Referant nobis verbum*] Vel, *referant nobis rem*; h. e. afferant nobis reſponſum. R. S. *Referant nobis quas civitates primùm oppugnemus.*

38. *Qui ſtat ante te*] i. Qui miniſtrat tibi; ſicut & Vulg. Lat. interpres Hebraiſmum expreſſit, *Sed Joſue filius Nun miniſter tuus.* Idem Hebraiſmus habetur & Gen. 18. 8. Ubi de Abrahamo, qui Angelos hoſpitio acceperat, dicitur, *Ipſe verò ſtabat juxta eos ſub arbore cùm comederent.* Ubi non intelligendum eſt Abrahamum immotum ſtetiſſe aut ceſſantem, inſtar ſtipitis, ſed ſicut miniſtri menſæ adſtant ad menſam: illi enim jam currunt, jam huc illúcque reſpiciunt, quid deſit, quid parandum, quid adferendum, quid exportandum ſit conſiderantes. Emphaſim hujus *ſtationis* expreſſit Onk. qui reddidit, *Ipſe verò miniſtrabat eis ſub arbore.* Ergò *ſtare coram aliquo* eſt ei miniſtrare & inſervire. ¶ *Hunc conforta*] *Confortare aliquem* ſchema Hebraicum eſt pro jubere aliquem bono animo eſſe, hortari & animare ad rem ſtrenuè perageudam.

41. *Cœpiſtiſque aſcendere*, &c.] Heb. ותזידו, *Et voluiſtis aſcendere.* Verbum deductum ab adverbio הן *Hen*, i. *ecce.* Promptitudo ergò animi & parata voluntas hoc verbo ſignificatur, q. d. Prompti & parati fuiſtis ad aſcendendum, &c.

46. *Secundùm dies quos habitaviſtis*] Hinc libro Sederolam colligunt 19 annos poſt facinus exploratorum in Cades populum habitaviſſe. Nam, *In cades*, inquit, *dies multos habitaſtis*: & definit eorum numerum, ſubjiciens, *ſecundùm dies quos ſediſtis*, nimirum in reliquis manſionibus.

VATABLUS.

QUintus iſte Moſis liber dicitur à Græcis τὸ Δευτερονόμιον, ἀπὸ τῆς δευτέρας, quod *ſecundum* ſign. τῷ τὸν νόμον *legem*: q. tu dicas *Secundam*, ſive *Secundariam, legem.* Sit autem vocatur, non quòd alia ſit quàm ea quæ in monte Sinai data eſt, ſed quòd denuo repetita ſit novo pacto per miniſterium Moſis, coram iis qui priorem in monte Sinai non audierant: Siquidem illi qui ab ipſo Domino eam audierant, omnes in deſerto perierant. Ipſe etiam Moſes c. 17. 18. vocat משנה התורה *ſecundam legem*, quo loco Lxx vertunt τὸ Δευτερονόμιον. Hebræi ſuo more à ſecunda voce primi verſûs inſcripſerunt, דברים, i. *Verba.*

1. *Trans Jarden*, בעבר הירדן] *Ultra Jordanem.* Reſpectu ſcilicet Terræ ſanctæ, ſi in Terra ſancta fueris, h. e. in ea parte Jordanis quæ erat in terra Moab, non quæ in terra Chanaan. Hebræi enim eâdem dictione בעבר utuntur, ſive *ultra Jordanem*, ſive *citra Jordanem* velint dicere; ut nonniſi ex loco loquentis & audientis judicare poſſis *ultráne* an *citra* dicendum ſit. ¶ *In deſerto*, במדבר] Non ſic vocatur deſertum Hebræis quòd nihil ibi ſit hominum vel rerum, cùm in Scripturis multæ urbes in deſerto ſitæ deſcribantur, ſed quòd ſit ſylveſtris locus. ¶ *In planitie*, בערבה] *In campeſtri loco.* Propriè ſign. planitiem, ubi ſine ſylvis & montibus latè patent campi. ¶ *Suph*, סוף] Mare Rubrum intelligit, de quo Exod. 10. 19. *Et Tophel, & Laban*, ובין תופל ולבן] Hæc nomina, quia non ponuntur aliàs in Scriptura, præſertim, Num. 33. ubi loca manſionum filiorum Iſrael enumerantur; ideo putant quidam per *Tophel* ſignificari *murmurationem quam fecerunt ſuper Laban*, h. e. Manna album; quam lectionem ſequitur Chaldæus paraph. qui etiam *Di-zahab*, quod ſonat *ſufficientiam auri*, tanquam appellativum convertit. Ejus autem ſunt verba totius verſûs, *Hæc ſunt verba quæ locutus eſt Moſes cum univerſo Iſraele citra Jordanem, redarguens eos quòd peccaviſſent in deſerto, & quòd irritaviſſent Deum in planitie è regione Maris rubri, quódque murmuraſſent in Paran ſuper Manna, & in Haſeroth ad iram provocaſſent Deum propter carnes, & quod feciſſent vitulum aureum.* Hucuſq; Paraphraſtes. In hunc ſenſum vertit eundem verſum etiam paraphraſis Joroſ. Alii tamen docti ſanè dicunt *Tophel* & *Laban* & *Di-zahab* propria fuiſſe nomina locorum, etiamſi in Numeris non ponantur, & pro ipſis alia poſita eſſe: cui ſententiæ ſubſcribunt docti quidam Hebræorum. Magnum enim illud & horribile deſertum in quo filii Iſrael 40 annis vagati ſunt, varia ab adjacentibus locis nomina habuerunt. Indè ſunt iſtæ appellationes, deſertum *Sinai*, deſertum *Sur*, deſertum *Ethan*, deſertum *Sin*, deſertum *Paran*, deſertum *Cades*, deſertum *Zin*, deſertum *Moab*, &c.

2. *Itinere*, דרך] *Per viam*, i. eundo per montem, &c.

3. *Primâ menſis*, באחד לחודש] Ad verb. *Unâ menſis.* Anteced. pro relat. *primâ ejuſdem.* ¶ *Juxta omnia quæ præceperat*, ככל אשר צוה] Hebraiſmus, prorſus, vel omnino ut præceperat. Non niſi mandatum ſibi à Domino Moſes loquitur: porpterea toties in iſto

libro repetit & inculcat, *Sicut præceperat Jehovah.*

4. *Percusserat*, הכותו] Sub. *Dominus.*

5. *Trans Jarden*, בעבר הירדן] *Ultra Jarden.* Vide ver. 1. ¶ *Incepit*, הואיל] Hæc dictio *velle & incipere* sign. unde quidam vertunt, *voluit* [*placuit, sedit animo*] *Moses, & explanavit.*

6. *Jehovah Deus noster*, יהוה אלהינו דבר] Hîc fusiùs tractat Moses quæ paucis perstrinxerat, Num. 21. 13. ¶ *Sat vobis est*, רב לכם] *Sufficit vobis hactenus*: vel, *Sufficiat vobis.* Postquam in Horeb sive Sinai ferme toto anno mansissent, in quo Legem acceperant, Tabernaculum ædificaverant, Sacerdotibus & Magistratu pro legitima populi administratione institutis, item populo per vexilla & acies ordinato & numerato, denique cùm omnia in justum ordinem redacta fuissent, jussit eos anno secundo, mense secundo proficisci; & sic ordinatos & instructos rectâ viâ tendere ad terram Chanaan, ad quam 11. dierum itinere pertingerent per viam montanorum Seir. Et hoc est quod hîc dicit, *Satis fuistis in hoc monte: convertite vos, & proficiscimini ut veniatis ad montana Amorrhæi.* Et sic profecti sunt, & mansione vicesimâ tertiâ venerunt in Pharan sive Cades, quæ & *Sin* dicitur, ut habes Num. 10. 11, 33.

7. *Vertite vos*, פנו] *Vertite solum, Discedite, Abite hinc.* ¶ *Ad montem Emorræum*, הר האמורי] *Mons* hîc & similibus locis, in quibus terras & populos sign. pro *montanis* accipi debet, seu potiùs pro *tota terra in qua varii montes sunt.* Hinc sæpius legimus *in monte Ephraim*; *in monte Juda*: sic & hîc *Mons Amorrhæi.* Deinde *Amorrhæus*, sing. pro plurali, seu pro gentili, non pro ipso proprio nomine ponitur. Confer istos limites cum c. 2. 11, 24. ¶ *Et ad omnes vicinos ejus*, ואל כל שכניו] *Et ad omnia vicina ejus*, i. quæ sunt illi proxima. *In solitudine*, בערבה] *In loco campestri.* ¶ *Et planitie*, ובשפלה] *Et in loco demisso*, vel *depresso.* ¶ *Et in litore maris*, ובחוף הים] Sing. Heb. pro plur. *& in litoribus maris*, in quibus scilicet sunt portus. ¶ Ad *terram*, ארץ] Deest hoc loco præpositio אל *Ad.*

8. *Vide*, ראה] Sing. Heb. pro plur. *Videte.* Sunt verba Dei. ¶ *Coram vobis*, לפניכם] *Ante conspectum vestrum*, q. d. Licet eam vobis possidere; ità permitto vobis. Similis loquendi modus qui Gen. 13. 9, & 34. 10.

9. *Et dixi vobis*, ואמר אליכם] Cùm scilicet adhuc essetis in monte Horeb, de quo v. 6. dixit, *Locutus est nobis in Horeb.* Dixit autem hoc Exod. 18. 13. suggerente Jethro antequam Legem accepissent. Ideo hic locus narrando sequitur, qui tamen re gestâ præcessit priorem. Vide ver. 22.

10. *Ità ut sitis hodie*, והנכם היום] Ad verb. *& ecce vos hodie.*

11. *Addat super vos*, &c. יוסף עליכם וגו'] Hebraismus, Reddat numerum vestrum millies majorem quàm nunc est. Formula bene precandi.

12. *Laborem vestrum*, טרחכם] *Molestias vestras, negotia vestra.*

13. *Et intelligentes*, ונבונים] *Et prudentes.* Sic vocantur Hebraicè qui intenti & acri judicio seu animo vigilantes observant, atque de omnibus rectè & sanè judicant, & φρονιμους, *æquitatem* callent, siquidem multa imponunt sapientibus, nisi intelligentes sint; & multa fallunt, nisi experti & scientes sint. ¶ *Et notos*, וידועים] i. quorum probitas nota sit in populo; multò tamen magis qui sint experti & rerum gnari: ut eosdem *notos & intelligentes* intelligas. ¶ *E tribubus vestris*, לשבטיכם] *Per tribus vestras.* ¶ *Ut præficiam*, &c. ואשמם בראשיכם] Ad verb. *& ponam illos in capita vestra.*

14. *Bona res est*, &c. טוב הדבר וגו'] Ad verb. *bonum verbum quod dixisti, factu*, vel *ad faciendum*, vel, *optimum verbum factu est quod dixisti.*

15. *Tribunos, & centuriones*, &c. שרי אלפים ושרי ועו'] Ad verb. *Principes super millia, & principes super centenos, & principes super quinquaginta, & principes super decem, & præfectos tribunum vestrarum*, sive *tribubus vestris.* Ex doctioribus Hebræorum alter exponit *Præfectos, qui exsequebantur quod judicaverat judex, & perversos cogebant.*

16. *Audite*, שמוע] Sing. Heb. pro plur. q. d. Controversiam dirimite, sive lites subortas inter fratres. ¶ *Justè*, צדק] Subaudiendum ב, ut legas, *in justitia*, h. e. justè. ¶ *Inter virum*, &c. בין איש וגו'] Hebraismus, Inter quemvis, & inter cives, & inter peregrinos, aut, Inter quoscunque, sive cives fuerint sive peregrini.

17. *Non agnoscetis*, &c. לא תכירו וגו'] Ad verb. *Non faciatis cognosci facies in judicio*, h. e. Non ex vultu judicetis. Est autem *cognoscere faciem in judicio*, sive *ex facie*, aut *vultu judicare*, Hebraismus, pro Non secundùm ipsam rem & causam, ut in se est, sed juxta externam larvam vel qualitatem judicare, prout quis amicus vel inimicus, dives vel pauper, vir vel mulier, juvenis vel senex, doctus vel indoctus est. Facies enim quia maximè patet in corpore humano, ideò ejus appellatione omnia patentia, apparentia, & personalia illa, putà amicitia, opulentia, potentia, sapientia, & id genus alia, intelliguntur, juxta illud 1 Sam. 17. 7. *Ne respicias in faciem ejus*, &c. *nam homo videt ea quæ patent, Deus autem intuetur cor.* ¶ *Sicut parvum*, &c. כקטן כגדול תשמעון] Ad verb. *sicut parvum, sicut magnum audietis*, i. sicut parvum auditis, sic & magnum audietis; & sicut magnum auditis, ità & parvum audietis, q. d. Ex æquo reddetis judicium, sive pauperi, sive diviti, sive infimæ sortis homini, sive magnæ reputationis in populo, & alicujus potestatis, gradùs aut ordinis, neutrius habebitis rationem in reddendo judicio. Explicat quod dixerat, *Non agnoscetis faciem in judicio.* ¶ *Non timebitis*, &c. לא תגורו מפני איש] i. minas præpotentium non refonnidabitis. Opponuntur hæc duo, *Cognoscere faciem in judicio*, pro, In gratiam alicujus ex affectu humano judicare, Et *Timere faciem alicujus*, pro potentiam alicujus vereri. ¶ *Quæ gravior erit vobis*, אשר יקשה מכם] i. quæ difficilior erit quàm ut de ea pronuntiare sive statuere valeatis. ¶ *Referetis*, תקרבון] Ad verb. *accedere* [vel, *appropinquare*] *facietis.*

19. *Per viam montis Emorræi*, דרך הר האמורי] i. pergendo rectâ versùs montem Amorrhæorum. ¶ *Usque ad Cades Barnea*, עד קדש ברנע] Num. 12. 16. dicit *castrametatos fuisse in Pharan*: quod est desertum in quo est Cades Barne.

21. *Dedit Jehovah*, נתן יהוה וגו'] Hebraismus, pro Offert & proponit tibi terram quam pollicitus est.

22. *Accessistis autem*, ותקרבון] Num. 13. 1. scribit Moses exploratores jussu Domini missos esse. Et suprà ver. 13. dicit idem Moses sese dixisse velut proprio consilio, *Date ex vobis viros*, &c. cùm ex Exod. 18. 13. hoc suggerente Jethro dixerit. Unde hic certum est exploratores esse exigente populi incredulitate missos, & Dominum infirmitati ipsorum indulsisse & cessisse, ac *dixisse ad Mosen, Mitte viros qui explorent terram*, &c. ¶ *Rem*, דבר] i. responsum, qualis scilicet sit ipsa terra.

23. *Quod placuit in oculis meis*, ויטב בעיני הדבר] Ad verb. *Et bonum fuit in oculis meis verbum*, i. placuit mihi sermo vester. ¶ *Virum unum per tribum*, איש אחד לשבט] Hebraismus, *singulos homines per singulas tribus.*

24. *Qui verterunt se*, ויפנו] i. abierunt.

25. *Et attulerunt nobis*, ויורדו] Ad verb. *& descendere fecerunt ad nos.* ¶ *Rem*, דבר] Ut v. 22. reddiderunt nobis responsum.

26. *Sed rebellastis verbo*, ותמרו את פי] Ad verb. *& irritastis os* i. repugnastis imperio Jehovæ.

28. *Ascendimus*, עולים] *Ascendere volumus.* ¶ *Dissolverunt cor nostrum*, המסו את לבבנו] i. fregerunt nobis animum. ¶ *Populus iste major*, &c. עם גדול] Vide Num. 13. 33. verba exploratorum. ¶ *Filios gigantum*, בני ענקים] i. gigantes.

30. *Ipse pugnabit*, &c. הוא ילחם וגו'] i. expugnabit illos

illos vobis cessantibus, haud secus atque fecit in Ægypto vobis spectantibus. ¶ *Prorsus ut fecit*, ככל אשר עשה] Ad verb. *juxta omnia quæ fecit.*

31. *Et* ut *in ipso deserto*, &c. ובמדבר אשר ראית] Subaudiendum est verbum præcedens, *quemadmodum fecit.* Desertum Sinai intelligit. Præterea subauditur שם *ubi.*

35. *Non videbit*, אם יראה] *Si videbit. Si* pro *Non.* q.d. Nè unus quidem ex omnibus hominibus istius generationis pessimæ videbit terram, &c. Vide hæc pluribus descripta Num. 14.23,24. ubi Hebraismus explicatur.

36. *Post Jehovam*, אחרי יהוה] Antecedens loco pronominis primæ personæ *me.*

37. *Etiam contra me iratus est*, גם בי התאנף] Moses hîc dicit Dominum etiam sibi iratum fuisse propter populum, cùm tamen eam iram sibi accersiverit suâ infidelitate, ut scribit Num. 10. 24. ubi Dominus ait, *Eò quòd rebelles fuistis ori meo in aquis jurgii.* Verùm eruditi quidam ità intelligendum esse existimant, Quòd Moses occasione regendi tam morosi & increduli vulgi tandem lapsus sit in incredulitatem. Et hoc vocat hîc *iram Domini propter illos sibi inflictam.*

38. *Robora*, חזק] i. jube illum bono ac forti esse animo, Hebraismus. ¶ *Sorte dividet Israeli*, ינחלנה את ישראל] *Tradet illam jure hæreditario possidendam Israeli.* Ad verb. *hæreditare faciet eam Israelem*, i. filios Israel.

39. Nec *bonum nec malum*, טוב ורע] Ad verb. *bonum & malum*, i. qui non norunt quid differat bonum à malo.

40. *Conversi, proficiscimini*, פנו לכם וסעו] Ad verb. *vertite vos, & proficiscimini.*

41. *Peccavimus Jehovæ*, חטאנו ליהוה] Hæc historia scribitur & Num. 14.40. ¶ *Juxta omnia quæ præcepit nobis*, ככל אשר צונו] i. prorsus, sive omnino ut præcepit. ¶ *Armis suis bellicis*, את כלי מלחמתו] Ad verb. *armis belli sui.*

43. *Et locutus sum* hæc *vobis*, ואדבר אליכם] i. hæc renuntiavi vobis. ¶ *Imò rebelles fuistis verbo*, ותמרו את פי] Ad verb. *& irritastis os*, &c. Vide ver. 26. ¶ *Et temere ascendistis*; ותזדו ותעלו] Ad verb. *& temere egistis & ascendistis.*

45. *Et reversi flevistis*, ותשובו ותבכו] Ad verb. *Et conversi estis, & ploraſtis*, i. pœnitentiâ ducti flevistis.

46. *Iuxta numerum dierum*, &c. כימים אשר ישבתם] Ad verb. *secundùm dies quibus mansistis*, i. quanto tempore priùs habitaveritis illic ante reditum exploratorum illorum.

CLARIUS.

LIber DEUTERONOMII apud Hebræos à primis dictionibus vocatur ELLE HADEBARIM, h.e. HÆC SUNT VERBA; tametsi apud Magistros non rarò vocetur MISNE, i. *Repetita lectio.* Nam, ut iidem dicunt, hic liber non est aliud quàm memoria rerum priorum, quæ in aliis scribuntur libris, pauca habens mandata quæ in aliis non inveniuntur libris. Agitur denique & in hoc isto libro, ut Moses duris verbis objurget Israelitas, & quantum valet hortetur ad præceptorum Dei observantiam: unde & à quibusdam appellatur *Liber reprehensionum.* Erat jam populus aliquantò mitior factus, & verbo Domini obedientior redditus, defunctis omnibus rebellibus illis viris qui ex Ægypto egressi erant, & nullis poterant verbis, beneficiis, & miraculis, atque sævissimis plagis in officio contineri. Est autem principium hujus libri nonnihil difficile, cùm dicitur, *Hæc sunt verba quæ locutus est Moses trans Jordanem in solitudine campestri*, vel *in planitie, contra mare Rubrum*, &c. Certum est Mosen hanc concionem habuisse in terra Moab, quæ longè distat à mari Rubro & à deserto Pharan. Unde Hebræi exponentes principium hujus libri, sequuntur Chaldæam interpretationem, quæ sic habet, *Hæc sunt verba quæ locutus est Moses cùm universo Israel ex altero latere Jordanis, arguens eos quòd peccassent in deserto, & quòd ad iracundiam provocassent Deum in planitie è regione maris Rubri in Pharan, quòd scilicet murmurassent contra Manna, & in Azeroth, ubi deliquerunt propter carnes, & quòd feciſſent vitulum aureum.* Hinc arguunt Hebræi præpositionem *in*, quando dicitur, *in solitudine, in planitie*, capiendum pro *propter*, ut sit sensus, Propterea quòd irritaverunt Deum *in deserto*, dicentes *Utinam mortui essemus*, & propter peccatum quod commiserunt *in planitie*, quando initiati sunt Baal-Peor, & propter peccatum *è regione maris Rubri* commissum, quando dixerunt, *Nunquid sepulcra non fuerunt in Ægypto?* ¶ *Tophel, Laban*, &c.] Dicunt Hebræi non inveniri per tota Biblia nomina locorum quæ sic appellentur: ideo putant per *Tophel* significari *murmurationem quam fecerunt super Laban*, i. manna album. In deserto verò *Pharan* detrahebant Terræ promissæ cùm exploratores rediissent, & omnes terruissent. In *Azaroth* schisma factum est per Core, cum quo multi perierunt. Per *Dizahab*, quod est *sufficientia auri*, putant intelligendum Vitulum, quem ex auro superfluo conflaverunt.

2. *Undecim dierum iter est*, &c.] Hunc habet sensum, Ecce iter illud quod est ab Horeb usque ad Cadesbarne, undecim dierum intervallo confici potest, vos verò in tribus diebus confecistis illud, auxilio Dei freti, qui vos festinanter in Terram promissam introducere voluit: sed quia illi semper rebelles fuistis, circunduxit vos per XL annos in monte Seir, antequam vos introduceret in Terram promissam.

22. *Renuntient*] Referant nobis quas civitates primùm oppugnemus.

44. *Sicut solent apes*] Hæ facilè irritantur, nec donec nocuerint ab insectatione desistunt.

46. *Secundùm dies quibus alibi mansistis*] Manserunt in Cadesbarne XIX annis, & tot annis vagi obambulaverunt in aliis mansionibus.

DRUSIUS.

2. HOreb sive *Choreb* locus erat prope montem Sinai, in quo mons qui *mons Horeb* dicitur, & *mons Dei*; unde plerique omnes eundem esse putant cum Sinai monte. In his Abenezra, Nicolaus, & alii. Eusebius De locis, *Choreb mons Dei in regione Madiam juxta montem Sina supra Arabiam in deserto, cui jungitur desertum Saracenorum quod vocatur Pharan. Mihi autem videtur quòd duplici nomine idem mons nunc Sina, nunc Choreb vocetur.* Sirachides tamen distinguere videtur 48.7. *In Sina, & in Choreb*, nisi Vau exegeticum, ut dicat, *in Sina, hoc est, in Choreb. Sina* Græcè Σινᾶ cum iota subscripto, quod tamen ferè negligitur, & est idem cum *Sinai.* Id montis & deserti nomen est. Appellatio à *rubo*, qui סנה Ebræis. Magna enim ibi copia ruborum propter ariditatem loci, quæ nomen dedit τῷ *Choreb.* Nam *Choreb, siccitas.* R. D. in libro ubi vocum sensa explicat, *Rubus crescit in loco arido & terra siticulosa, vocatúrque mons Sinai de nomine ipsius.* De his montibus Gerundensis in hunc locum, *Secundùm opinionem meam Horeb nomen est loci vicini monti Sinai, ubi sederunt Israelitæ anno illo. Nam desertum erat magnum: Et nomen montis, quem concupiverat Deus, erat Sinai. Ideo vocatur etiam totum desertum Sinai, quasi montis Sinai. Dicit enim Scriptura,* [*Venerunt in desertum Sinai, & castrametati sunt in deserto illo.*] *Castrametati autem sunt in loco qui vocatur Horeb contra montem. Fieri autem potest ut mons ipse & simul desertum vocentur Sinai. Nam ibi sunt arbores rubi quamplurimæ: & in vicinia montis est locus aut urbs habitata cui nomen Horeb. Quod autem ait,* [*Venit ad montem Dei Horeb*] *potest sensus esse, Venit ad montem Horeb, ubi mons Dei, & rubus erat in monte, & Moses in Horeb loco vicino, ubi etiam erant castra Israelitarum. Ideo dicit,* [*de Choreb usque ad montem*] *Sæpius Scriptura vocat ipsum montem hoc nomine, ut cùm ait,* [*è monte Horeb*] *vult dicere, E*

monte qui in Horeb, in termino ejus, aut ante illum; aut nomen totius terræ est Horeb, & mons in medio ejus. Porrò vidi in Jelammedenu, Non cognovi in Sinai, etiam non audivi in Horeb. Innuit Horeb fuisse locum ubi tentorium conventûs. Cæterùm R. Abraham ait Horeb esse montem Sinai. Nam propter siccitatem erat ibi copia ruborum: vocatúrque duobus nominibus in sensu parùm differentibus. Hactenus Gerundensis Moses, cujus verba ideo in sermonem Latinum converti quòd nemo pleniùs & fusiùs de his montibus quicquam prodiderit aut disputaverit. Sunt quibus *Sinai* est nomen deserti, & *Horeb* montis. Quod autem dicitur *mons Sinai*, plenum esset *mons deserti Sinai*. Qualia sunt, *mons DOMINI* pro *domûs DOMINI*, *clavis Dævid* pro *domûs David*, & alia ejus generis. Non admodum se probat mihi hoc.

4. *Qui habitabat in Astharoth, in Edrei.* Vulgatus interpres Latinus *& in Edrai.* Sic etiam Græci Septuaginta ἐν τῇ Ἐδραΐν, *& in Edrain.* Nun additum ut in Σαδὶν, & similibus. Nam Græca consuetudo vocabulis in ι desinentibus sæpe addit ν, præsertim si sequatur vocalis. Quod copulam attinet, ea habetur Jos.13.12. *Omne regnum Og in Basan, qui regnabat in Astharoth & in Edrai.* R. S. *Hæc est Astharoth Carnaim*, i. bicornis, *ubi erant gigantes, quos percussit Amraphel*, Gen.14.5. Idem *Edrei* ait esse nomen Regni. *Civitas regni Og in Basan*, Jos.13.31. Astharoth & Edrai urbes Regni Og. Fuit alia in tribu Naphthali Jos.19.37. Quidam provinciæ nomen esse putant. Ptolemæo *Adra* dicitur. Eusebius De locis, *Edrai, ubi interfectus est Og Rex Basan gigas, i. potens, omnisque illius cæsus exercitus. Nunc autem est Adara insignis civitas Arabiæ in 24 lapide ab Osdra.* Quòd ait *gigas, i. potens*, non de nihilo est. Nam γίγας aliquando sign. *potentem*, ut Gen. 10. γίγας κυνηγὸς *potens venator.* Id Ebræi dicunt גבור, i. *potens*. Nam gigantes potiùs גברין dicuntur, à sing. גבר, quod à גבורא vocabulo *potentem* significante. Vide Masium in Jos.12.4. De *Astharoth* idem Eusebius, *Astharoth, antiqua civitas Og Regis Basan, in qua habitaverunt gigantes, quæ postea cecidit in sortem tribûs Manasse, regionis Bataneæ; & sex milliaribus ab Adar urbe Arabiæ separata est. Porrò Adar ab Ostra 25 milliaribus distat.* Rursum Eusebius, *Astharoth-carnaim*, i. bicornis, *terra gigantum quondam in supercilio Sodomorum, quos interfecit Chordorlaomor.* (Vide Masium in Jos.12.4.) *Súntque hodie duo castella in Batanea hoc vocabulo, 9 inter se milliaribus separata inter Adaram & Abilam civitatem.* Hoc nomen quando appellativè sumitur sign. *greges*, τὰ μῆλα, Deut. 7.13.

Docebo nunc tres Philones fuisse: Duo ex iis vixerunt ante Christum; tertius vixit post eum, sub principatu Imp. Caii, h.e. Apostolorum ævo. Qui hunc autorem esse statuunt libri Sapientiæ, nimiùm errant. Nam liber ille recensetur inter apocryphos V. Instrumenti. Neque ergò Philo ille autor esse potest. Quid igitur? Ex duobus aliis alterutrum fuisse autorem credibilius est. Et ut dicam quod sentio, cùm duo fuerint, unus Judæus, & alter Gentilis, vero propius est ut dicamus eum compositum fuisse à Judæo quàm à Gentili. Judæus sacerdos erat, qui vixit 40 an. post Antiochum Magnum, & Græco sermone librum edidit De anima. Gentilis quis fuerit ignoratur. Ejus meminit Josephus l. 1. contra Appionem, quem appellat *Philonem seniorem.* Nam senior erat illo qui vixit post Christi ætatem. Si conjecturæ locus, conjicio eum esse qui Sanchuniathonis historiam Phœnicum in Græcum idioma convertit. Vocatur ab Eusebio *Philo Byblius* sive *Byblienſis.* Historicus fuit: ideo memoratur cum Demetrio Phalereo & cum Eupolemo Historicis. Alter Philosophus fuisse videtur. Quorsum ista? Quia video plerosque omnes hîc hallucinari, etiam eos qui docti nomen sibi vendicant. Admonendi sunt, ut dent gloriam Deo, & cedant Veritati, à qua vinci honorificum est. Humanum est errare, errorem tueri belluinum, imò plusquam belluinum. Nam errantes belluæ, si quis eas in viam reducat, non reniuntur. Nonne turpe est homines id facere?

Iesa. 45.8. *Aperiatur terra, & germinet Salvatorem, & justitia oriatur simul: ego DOMINUS creavi eum.* Verba sunt interp. nostri quem Vulg. appellitant, in quibus pronomen *eum* referri debet ad *Salvatorem*, quem veritas Ebraica hîc ישע vocat, i. *salutem.* Et est sermo brevis, *salus* pro *salus DOMINI*, ut alibi *sermo* pro *sermo DOMINI*, & *via* pro *via DOMINI.* Nota hæc doctis. *Salus DOMINI* vocatur ὁ Σωτὴρ, quia Deus per eum servavit mundum à peccatis suis. Græcè, ἡ σωτηρία, ἢ τὸ σωτήριον, quod ultimum *salutare* convertunt: unde in Cantico Simeonis, *Viderunt oculi mei salutare tuum*; quod idem cum illo *salutem tuam*, i. Messiam. Hoc posito, videamus quo sensu dicat, *Aperiatur terra, & germinet Salvatorem. Terra* vocatur uterus maternus. David Rex, *formatus sum in imis partibus terræ.* Quò respexit fortè Apostolus cùm diceret Christum *descendisse ad infimas partes terræ*, ut non sepulcrum innuat, sed uterum Mariæ virginis. Quod autem sequitur, *ego DOMINUS creavi eum*, Hieron. videtur ad humanam naturam retulisse, cùm ait, *Non scandalizabitur ad nomen Creatura, qui illum Vermem, ac Servum, & Germinatum legerit esse de terra.* Mihi rectius videtur ut *creavi* hîc exponamus *genui*, quemadmodum accipitur hoc verbum in linguis Chaldaica, Hellenistica & Latina, ut aliàs à me probatum fuit. Sic apud Davidem, *Populus creatus laudabit te*, i. *generatus*, vel potiùs *regeneratus.* Nam per regenerationem fit homo nova creatura. Huc pertinet, *Immittis Spiritum tuum, & creantur*, i. generantur. Nam individua conservantur per generationem. Cave aliter exponas apud Sirachidem, *DOMINUS creavit eam*, videlicet Sapientiam, & in edit. ℌ Lxx, *DOMINUS creavit me*, Prov.8.22.

13. Septem esse proprietates Judicum, quas מדות appellant, docet nos ἡ γραφὴ quarum tres hîc recensentur; *Viros sapientes, & intelligentes, & scientes*; & quatuor alibi, *Viros strenuos, timentes Dei, veraces*, vel potiùs *veri amantes, & odio habentes lucrum.* Has proprietates requirit Deus in iis qui eligentur ad jus reddendum populo. Ante omnia debent esse lucri osores. Nam *lucrum excæcat oculos sapientum.* Id profani scriptores innuerunt cùm Justitiam pingerent absque manibus: nam qui manibus caret, non potest accipere munera. Tales Græci ἀωρολήπτους καὶ ἀωροφάγους appellant: quo genere hominum nullum pestilentius in republ. nam qui venalem habet justitiam, quomodo jus reddet pauperi? Notavit R. S. in Jethronis consilio abesse נבונים *intelligentes*, & ejus loco ibi legi אנשים צדיקים *viros justos.* Idem omissum pòst ver.15. Sub his proprietatibus comprehenditur & illud quod v.17. *Non agnoscetis faciem in judicio:* quod est dicere, Non habebitis respectum personarum in judicio. Nam, ut inquit ὁ σοφὸς, *suscipere personam in judicio non est bonum*: imò pessimum est. Quocirca veteres pingebant Justitiam cum peplo oculis obducto, significantes eam nullius respectum habere debere. Tantùm in causam debent respicere, sítne justa an injusta; deinde sine ullo respectu personæ pronuntiare pro justa, & injustam damnare. Sic dico, Debent absolvere insontem, & condemnare reum sontem. Qui hoc facit, Judex est justus & intelligens Deique metuens. Additur ratio, *quia judicium Dei est.* Nam Deus in medio deorum judicat. Vocatur etiam *Elohim*, in quo significatio *judicis*: unde Judices eo nomine insigniuntur. Quod ità notum ut nihil magís.

23. *Et bonum fuit in oculis meis verbum*] i. placuit. Videtur populus hoc à Mose petiisse, Mosen autem priusquam consentiret consuluisse super ea re DOMINUM. Ideo legimus Num. 13. 1. *Locutus est DOMINUS ad Mosen, dicendo, Mitte tibi viros qui explorent terram Chanaan*, R.S. ad hunc locum, *Mitte, si vis: ego non præcipio tibi. Si voles, mitte.* In missionem exploratorum non solùm consensisse Mosen propter importunitatem populi, sed etiam placuisse ei rem illam docet Scriptura, cùm ait, *Et bonum fuit in oculis meis verbum illud.* Nam sensus est, Placuit mihi res illa, videlicet ut mitterentur qui explorarent terram vobis promissam.

24. *Venerunt usque ad vallem Botri*] Sic olim Hieron. & Santes. Arias emendavit, *usque ad torrentem.* Non lau-

do.

do. Nam ut demus נחל *torrentem* significare, tamen hoc loco potiùs denotat *vallem*, quam φάραγγα Græci vocant. Scio Num.13.24. esse in edit. nostra, *De malis quoque granatis & de ficis loci illius tulerunt, qui appellatus est Nehel Eschol, i. Torrens botri, eò quòd botrum indè portassent filii Israel.* Nam & ibi vertendum putarim, *i. Vallis botri.* Credibilius enim botros in vallibus provenire quàm in torrentibus. Sed aliqua hîc notanda propter antiquitatem. Primùm, *Nehel* pro *Nahal, vallis* aut *torrens.* Sic alibi *Neerdea* pro *Naardea*, i. *flumen scientiæ.* Deinde, de *Eschol, botrus*, quod malè scribunt *Escol.* Interpres Joros. hoc loco edidit, *usque ad vallem Peculii*, i. סנולה. Quid vidit cùm ità verteret? Nam alii habent, *usque ad vallem Botri*, quem *Etchala* vocant, Sin in Thau versâ, ut moris est Chaldæorum.

27. *Odio DOMINI nos*] Casus verbi tribuitur nomini. Nam dicimus, *DOMINUS odit nos.* Simile, *secundùm eversionem Sodomam.* Sic apud Plautum, *servitus opulento homini*, quam quis servit opulento. Sallustius l. 3. histor. *facta consultáque Alexandri æmulus erat.* In Hellenismo, ἡ λατρεία τῷ Θεῷ. Nam dicimus λατρεύειν τῷ Θεῷ, *servire Deo.* Similiter, *servitus Deo*, quæ debetur Deo. Nomen constructum cum casu verbi sui. Cæterùm Deus amabat filios Israel, & illi oderant eum. Id pugnat cum adagio vulgari, מה דבלבך עלך רחמך עלבבה *Id quod in corde tuo contra amicum tuum, id in corde ipsius contra te.* Non semper hoc verum est; nam sæpe animo bono fumus in amicum, cùm ipse sit animo malo in nos; & contrà: ni sic esset, nemo unquam deciperetur, quod tamen quotidie fieri animadvertimus. Meminit hujus adagii R. Sal. Paulò antè quærit cur Euphrates vocetur *flumen magnum*: & respondet, *Quia contiguum erat terræ Israel.* Quod firmat duobus adagiis. Unum est, *Servus Regis cùm sis, Regi adhæreto, & adorabunt te.* Alterum, *Accede ad pinguem, & pingueſces.* Vide sis Adagia mea Rabbinica: nam ibi explicata sunt. לשחוור vertunt, *augusto.* Aliàs hac de re. De Mosis obitu, cùm hæc scriberem, quærebatur. Obiit, si non fallit nos Abraham Zacuto Salmanticensis Judæus, anno mundi 2488. mense Adar, qui est duodecimus in anno Mosaico, septimo illius mensis, ipso meridie, in robore diei. Hoc est quod dicitur, *in robore diei illius, in die sabbatho.* Est tamen expositio quædam quam *Medras* appellant, in qua legimus ipsum obiisse in vespera sabbathi, quæ *prosabbathum* & *antesabbathum* dicitur, & *parasceve.* Qua de re dicam aliàs, si Deus voluerit, vitâmque & otium concesserit. Hiscuni Deut. 1. 3. *undecimo mense, primo mensis*] h. e. inquit, 36 *diebus ante mortem.* Idem colligitur ex Deut. 34. & Jos. 1. & 4. ¶ *Terra maritata* legitur Ies. 62. 4. ubi Santes, *habitata*; & Hieron. *inhabitata*; & mox, *terra tua maritabitur*; *inhabitabitur.* Paulò aliter intelligunt cùm dicunt שדה בעל *ager domini*, aut *mariti.* Nam ei opponitur שדה שקיא *ager irriguus.* R. Sal. Deut. 1. *Eduxit nos è terra Ægypti*] *Rex quidam caro & sanguis habebat duos filios, itémque duos agros, unum irriguum, alterum* של בעל *mariti. Quem amabat, ei dabat irriguum*; *& quem oderat, dabat agrum domini. Terra Ægypti irrigua erat, quia Nilus ascendebat, & irrigabat eam*; *terra verò Chanaan est terra domini*, sive *mariti. Ipse autem eduxit nos ex Ægypto ut daret nobis terram Chanaan.* Hiscuni, *Quòd eduxerit eum ex Ægypto signum odii erat, ac si diceret, Ager domini*, sive *mariti, pejor est agro irriguo, quia mariti ager non oneratur fructibus nisi per aquas imbrium*; *& cùm non irrigatur imbribus, cessat*; *sed irriguus non cessat: nam ecce irrigatur jugiter.*

41. Verbum תהינו, cùm nusquam alibi reperiatur, variè ab interpretibus exponitur. Onc. & Jon. *cœpistis ascendere.* Santes, *voluistis.* Alius, *obtulistis vos ad ascendendum.* R. D. & Abenezra, *dixistis, En*, sive *Ecce*, q. d. *Ecce nos*; *parati sumus ascendere in montem.* Uterque deducit à particula הן *en, ecce*: dubito an bene. Nam tunc potiùs esset ותהינו cum Dages in Nun. Particula enim illa thema sive radicem habet ex ordine duplicantium vel, si mavis, geminatorum. Abenezra opinioni huic firmandæ adducit verbum אפונה, quod deducit à פן μήποτε, *nè quando.* R. Sal. nihil dissentit à reliquis. Nam interpretatur, *Ecce nos*; *ascendemus in locum hunc.* Sunt qui aliunde etymon accersunt, nempe ab הין *Hin*, quæ est mensura liquidorum continens 12 Logos. Hic autem capit sex ova. *Hinam* appellant Chaldæi. Sed hoc longè petitum.

IDEM.

1. בָּעֲרָבָה מוֹל סוּף. A. & Sym. ἐν τῇ ὁμαλῇ ἡ ἐρυθρᾶς θαλάσσης, *in planitie Rubri maris*] In Fragmentis olim à me collectis, ערבה, A. ὁμαλῶ. Sym. *Campestrem.* Th. *Occidentalem.* ¶ Ὁμαλὼ, *planam*, & ὁμαλὴ γῆ *planities*, i. מישרא, ut Onc. vertit. ¶ *Campestrem*] πεδινὼ. Elegit hoc præ cæteris Hieron. ¶ *Occidentalem*] Lxx πρὸς δυσμαῖς *ad Occasum.* Vide Num. 22. 1. & 26. 3. Eusebius De Locis, in ARABOTH MOAB, *Araba Aq. transtulit Planam, Sym. interdum Campestrem, interdum Inhabitabilem, Th. Occidentalem.* Idem aliquantò pòst, *Araba Aq. Planam, Sym. Campestrem interpretatur, sicut suprà dictum est.*

31. כַּאֲשֶׁר יִשָּׂא אִישׁ אֶת בְּנוֹ. A. ὡσεὶ ἄρας τροφὸς τὸν υἱὸν, *sicut tollit nutritor filium.* Sym. βαστάσαι *portat, bajulat*] Hieron. *Ut solet homo gestare parvulum filium suum.* Lxx ὡς εἴπερ προφορήσαι ἄνθρωπος τὸν υἱὸν αὐτοῦ, *ut siquis homo gestet quasi altor filium suum.* Videndum an Act. 13. 18. legi possit ex hoc loco ἐτροφοφόρησεν αὐτοὺς *gestavit eos ut altor*, sive *educator*, ubi vulgò ἐτροποφόρησεν *mores toleravit.* Nam quin huc respexerit Apostolus non est mihi dubium. ¶ *Nutritor, altor, educator.* Dicimus etiam ἡ τροφὸς pro *nutrice.* ἄραι τροφὸς est id quod Lxx extulerunt uno verbo τροφοφορήσαι. ¶ *Portat*, vel *gestat.*

GROTIUS.

Hæc sunt verba] Est hic liber משנה *repetitio* præcipuarum legum ac monitorum in eorum gratiam qui tempore promulgatæ Legis aut nondum nati aut per ætatem intelligendi incapaces fuerant. Simul rationem reddit Moses actionum Dei & suarum.

4. *Astaroth*] Vide quæ dicemus ad Jud. 2. 13.

13. *Sapientes & gnaros*] Rectiùs, *& prudentes. Sapiens* est qui didicit; *prudens*, qui utinovit. Itaque de Josepho utrumque dicitur Gen. 41. 39. Requiri præter hæc in Judice aiunt Hebræi ταπεινοφροσύνην, timorem Dei, odium avaritiæ, amorem veri, φιλαληθωπίαν, bonam famam, ætatem vegetam, opes honestas.

15. *Ac Decanos*] Desideratur hîc ושוטרים, quod hîc γραμματοφορολογοῖς τοῖς κριταῖς dixere Græci, alibi γραμματεῖς. Prov. 6. 7. Lxx ἀναγκάζουσα, Aq. ἐκβιασόν. Sub eo nomine comprehenduntur viatores, & alii qui apparent magistratibus, & eorum jussa ac sententias exsequuntur. David de Pomis Gallicè *Geolliers* dicit, speciem ponens pro genere. Sumebantur è Levitis 2 Par. 19. 11. & Neh. 8. 11.

17. *Nulla erit distantia personarum*] Heb. *Non agnoscetis facies. Faciem*, i. ea quæ in homine apparent, & ad causam non faciunt. ¶ *Referte ad me*] i. ad Mosen Prophetam meum, qui meo nomine respondebit. Vide Exod. 18. 22.

19. *Cúmque venissemus in Cadesbarne*] Loca nominat ubi monitiones factæ erant.

27. *Odit nos Dominus*] Noxia persuasio Deo se credere exosum.

39. *Et filii qui hodie boni ac mali ignorant distantiam.*] Hoc est quod in Jona dicitur; *qui nesciunt quid sit inter dextram & sinistram.* Homerus Odysseæ τ'.

--οἶδα ἔκαστα,
Ἐσθλά τε καὶ τὰ χέρεια· πάρος δέ π νήπιος ἦα.

Ætas adultior dicitur ea quæ *novit malum rejicere, bonum verò eligere*, Esa. 7. 14, 15, 16.

CAP.

CAP. II.

MUNSTERUS.

1. *Per viam maris Rubri*] Hebræi hunc docent subesse sensum, Ut mare Rubrum simul porrigitur in Meridiem & Orientem, ità Hebræi montem Seir ad sinistram relinquentes, pariter in Meridiem & Orientem ab Occidente transierunt, in desertum illud squalidum, donec tandem per Dominum jubentur vestigium dirigere ad Aquilonem.

9. *Petes*] Hebraica vox תתנר habet pro radice נרה, & sign. idem quod התערב הריב *miscuit seminarium litis, ferocem se ostendit.*

10. *Populi Emim*] Dicit K. populos illos sic vocatos, שתפול אימה ופחד על דואיהם, *quòd ceciderit terror & pavor super eos qui illos videbant.* Erat enim gens prodigiosa, magnæ staturæ, & incredibilis roboris.

14. *Bellicosorum virorum*] *Bellicosus vir*, vel, ut Hebraismus habet, *vir belli* quis censetur cùm vigesimum compleverit aut excesserit annum.

25. *Sub omni cœlo*] Arguit ex isto loco R. S. solem in cœlo immobilem stetisse cùm Israelitæ debellarent regem Og: sed non est verisimile quòd Scriptura tantum miraculum tacuisset.

30. *Ut est dies hæc*] Hebraismus est pro, *ut testatur*, seu *declarat, dies ista*, vel, *ut omnibus hodie notum est.*

37. *Ad omnem locum*] R. S. exponit hic יד pro אצל, ut sit sensus, Omne quod est juxta torrentem Jabboc.

FAGIUS.

4. *Cauti ergò sitis valde*] Hæc bifariàm intelliguntur: 1. ut sit sensus, Diligenter cavete nè provocetis eos ad pugnam, nè lædatis eos. 2. Diligenter custodite vos, nè fortè irruant in vos, & noceant vobis, quia timent sibi à vobis.

7. *Sufficienter dedit tibi necessaria tua*] Heb. *Cognovit iter tuum.* Quia *cognoscere* in Scripturis sæpe pro Favere, Bene velle, & Benefacere accipitur, ideo Paraph. Chaldæus hanc sententiam hìc secutus est, ut *cognoscere iter* sit Benefacere, in itinere omnia affatim suppeditando. Hæc autem cum antecedentibus sic conjungunt, q. d. Deus, Quamvis opus alio cibo vobis non sit, nam Dominus Deus vester cœlesti benedictione quod ederetis suppeditavit hactenus, nihilosecius tamen, si edendi alia esculenta cupiditas vos invaserit, habetis abunde pecuniarum unde ematis omnia: Sic enarrat Gerundensis. Sunt ergò hæc verba quasi *αἰπολογία*, q. d. Non est opus rapiendi commeatum ab Edomitis; ex benedictione enim Domini abunde suppetit quo emere licebit. Per *opera manuum eorum* intelligit pecora & id genus quorum magnam copiam ab Ægyptiis, deinde ab Amalech habuerunt; Dominus autem inter manus ea curantium amplissimè adauxerit.

10. *Emethanim olim habitabant*] Heb. *Emim.* Quos à *terrore* sic nuncupatos sentiunt, propterea quòd prodigiosâ corporis proceritate atque robore omnibus aspicientibus ipsos terrorem quodammodo incuterent. אימה *Emah* enim Hebræis *terrorem* significat.

11. *Fortes reputantur etiam*, &c.] Pro *fortes* Hebraicus textus habet רפאים *Rephaim*, quod & ipsum nomen populi esse volunt, sic dicti quòd alii coram ipsis tanquam mortui essent. *Rephaaim* enim Hebraicè *mortuos infernales, & viribus destitutos* sign. Rephaim ergò isti gigantes dicebantur, non quoad se, sed quoad alios. Noster tamen Paraphrastes hæc ità legit, non quasi Rephaim proprium sit, sed appellativum & referatur ad Emim, qui & ipsi inter Enakim, id est, robustissimos illos gigantes reputati sint. Gigantes post tempora Noah iterum suscitati sunt, & in multis terrarum partibus prodigiosa gens repullulavit, maximè in his locis de quibus hìc fit mentio, ubi etiam tempestate David gigantes inveniebantur. Ab his natæ sunt omnes fabulæ apud Græcos propter famam & nomen gigantum, & propter vetustatem. Non enim fuit difficile ut multa mentirentur posteri de gigantibus, propter temporum longinquitatem, quæ vetustati & venerationem adhibet, & sub ea facilius mendacia teguntur. Fiuntque posteris credibiliora, quia remotissima sunt & dijudicari non possunt. Clarum igitur est hoc capite testimonium de gigantibus, nec aliæ gentium desiderandæ sunt historiæ quæ omnes inveniuntur, his sanctis literis multo tempore posteriores, sint quantumlibet vetusta quæ ab illis proferuntur.

14. *Virorum bellatorum*] *Viros bellatores* vocat Hebraismus omnes qui excesserant annum vigesimum.

15. *Plaga à facie Domini*, &c.] Heb. *Sed & manus Domini fuit in eis.* Ubi per *manum Domini* quidam intelligunt virtutem Domini quâ duxit eos per desertum. Sed verior sententia est quam expressit Onk. quia mox sequitur, ut deleret eos de medio castrorum, &c.

23. *In Dephiah*] Heb. *in Hazerim*: quod alii *in villis* legunt. חצר *Hazer* enim Hebræis *villam* significat.

27. *Per viam publicam ibo*] Ad literam est, *per viam ibo, per viam ibo.* Intelligit autem istâ repetitione tritissimam & publicam viam.

33. *Sicut est dies hæc*] Hebraismus est pro *ut testatur dies ista*, vel, *ut omnibus hodie notum est.*

31. *Cœpi dare coram te*, &c.] i. in potestatem tuam. Hebraismus est, *coram aliquo esse*, pro In potestate & arbitrio alicujus esse. Quem & nos Germani usurpamus cùm dicimus, **Es stadt oder es ligt vor dir**, significantes. In potestate & arbitrio illius esse, Posse ipsum eâ re uti pro libito suæ voluntatis.

VATABLUS.

1. *Postea reversi, profecti sumus*, ונפן ונסע] Ad verb. *Et convertimus nos, & profecti sumus.* ¶ *In desertum illud*, המדברה] Nempe Sinai. ¶ *Diebus multis*, ימים רבים] i. ut ipse ver. 14. dicit, *triginta octo annis*, ut sensim perirent impii murmuratores.

3. *Sufficit vobis circuisse*, רב לכם סוב] i. *Satis circuistis.* ut cap. 1. 6. *Satis*, inquit, *circuistis montana hæc: ite contra Aquilonem*, scilicet relictis Edomæis à sinistris, & Moabitis & Ammonitis (qui ad Orientem Terræ promissionis habitant) à dextris, ut rectâ viâ tenderent ad Aquilonem ad Amorrhæos; deinde victis Amorhæis, ad Occidentem versi, Jordanem transirent in terram Chanaan. Tres autem populos illos, Edomæos, Moabitas, & Ammonitas, scribit Moses à Domino exceptos, cùm tamen Num. 20. 20. dicat Edomitas vi prohibuisse transitum Israeli. Sed diversis locis ista contigerunt. Id quod in Numeris scribitur, gestum est in Cades confinio Edom & Amorrhæorum, ubi compendio poterant transire ad Amorrhæos: sed Dominus curavit ut Edomæi resisterent. Hoc autem loco scribit de confinio Edomæorum & Moabitarum, post longissimum illum circuitum montis Edom, per viam Maris rubri, ubi jam populi illi territi miraculis & virtutibus Dei celebratis in Israele, opus habebant præsidio Dei.

4. *Mox transituri estis*, עיברים] Ad verb, *transeuntes.* Sic sæpe participium præsens reddunt doctiores. ¶ *Quanvis timeant*, &c. ויראו מכם וגו׳] Ad verb. *& timebunt sibi à vobis, & cavebitis vobis valde.* Sensus est, *Diligenter cavete nè provocetis eos ad pugnam, nè lædatis eos*; [vel, *Diligenter custodite vos nè fortè irruant in vos, & noceant vobis*] *quia timent sibi à vobis.* Seipsum declarat ver. 5.

5. *Nè irritetis eos*, אל תתגרו בם] Ad verb. *Nè misceatis vos cum eis*, nempe in lite: quæ dictio *Litis* aliquando illi conjungitur, ut Prov. 28. 25. *Latus animo*, ירגה מדון *miscebit litem*, i. nè provocetis eos ad bellum. ¶ *Usque ad calcationem plantæ pedis*, עד מדרך כף רגל] i. nè tantillum quidem quantum planta pedis occupat.

6. *Et comedetis*, ואכלתם] *Quo vescamini.* Et mox, *quam bibatis.*

7. *Novit quòd ambules*, ידע לכתך] Ad verb. *novit ambulare tuum.* Alii vertunt, *quòd perambulaveris.* Quia *Nosse* sive *Cognoscere* in Scripturis sæpe pro Favere, Bene velle, & Benefacere accipitur, ut Psal. 1. 6. ideo hunc locum

cum sic transtulit Chaldæus paraph. *sufficienter dedit tibi necessaria cùm ambulares per desertum magnum istud his quadraginta annis*, ut *Cognoscere iter*, sit Benefacere in itinere, omnia affatim in itinere suppeditando. Hæc autem quidam Hebræorum sic cum antecedentibus conjungunt, q. d. Deus, Quamvis opus alio cibo vobis non sit (nam Dominus Deus vester cœlesti benedictione quod ederetis suppeditavit hactenus) nihilò secius tamen, si edendi alia esculenta cupiditas vos incesserit, habetis abundè pecuniarum unde ematis omnia. Sunt ergò hæc verba quasi redditio causæ, acsi dicat, Non est opus ut capiatis commeatum ab Edomitis: ex benedictione enim Domini abundè suppetit quo emere licebit. Per *opera manuum eorum* intelligit pecora, & id genus, quorum magnam copiam ab Ægyptiis, deinde ab Amalecitis habuerant, Dominus autem inter manus ea curantium amplissimè adauxerat.

8. *Per viam solitudinis*, מדרך הערבה] Hîc מן pro ב accipitur, *per viam planitiei*. ¶ *Ab Elath*, &c. מאילת ומעציון גבר] Docti quidam etiam hoc loco volunt מן pro ב positum esse, *ad Elath & ad Hesion-gaber*. Hujus profectionis fit mentio, Num. 33. 35.

9. *Oppugnes*, חצר] *Obsideas*. ¶ *Neque irrites eos bello*, ואל תתגר בם מלחמה] Idem verbum quod ver. 5. nisi quòd hîc adjungit illi substantivum *Belli*. *Neque disceptes cum eis prælio*, vel, *Nè ineas adversùs eos bellum*, sive, *decertes cum eis bello*.

10. *Magnus*, גדול] i. Nobilis & insignis. ¶ *Et excelsus*, ורם] *Et proceræ staturæ*. ¶ *Sicut Anacim*, כענקים] *Instar gigantum*.

11. *Emim*, אמים] Sign. *terribiles & metuendos*; ab איום, quod *terribilem* significat.

12. *Horim*, החרים] Sign. *nobiles, illustres, candidos, optimates*; ab חור *albo*, sive *candore*; vel quòd in Oriente Principes albâ veste utantur, sicut Latini trabeâ & purpurâ; vel quòd præ aliis spectabiles essent. ¶ *Possessionis suæ*, וירשתו] i. Quam postea possedit jure hæreditario.

13. *Torrentem Zered*, נחל זרד] Hanc profectionem vide Num. 21. 12.

14. *De medio castrorum*, מקרב המחנה] i. Qui erant in castris.

15. *Manus Jehovæ*, יד יהוה] Chaldæus paraph. *Plaga à facie Domini*. ¶ *Consumeret eos*, תום] *Absumerentur*, i. perderentur.

19. *Irrites eos*, תצורם] Ut 5. & 9. *Nè lacessas eos prælio*.

20. *Gigantes*, &c. רפאים ישבו כדם] Declarat quod proximè dixerat, *Terra gigantum reputabatur*.

21. *Populus magnus*, &c. עם גדול ורב ורם] i. Nobilis & multus numero. ¶ *Possideruntque eos*, ויירשום] i. Sedes eorum occupaverunt.

22. *Propter quos*, אשר] Vide ver. 12.

23. *In Haserim*, בחצרים] Idem videtur esse quod *Haseroth* una mansionum, Num. 33. 17. ¶ *Caphthorim*, כפתרים] Non videntur fuisse quos vulgò transferunt *Cappadoces*, cùm Cappadoces sint in Asia: nisi parvam aliquam manum Cappadocum irrupisse in Avæos quis dicat.

24. *Torrentem Arnon*, נחל ארנון] Quibusdam *Arnon* est rupis in sublime projectæ nomen inter Moabitas & Amorræos. Quod si verum est, oportet torrentem fuisse in valle sub rupe: ad quod & Num. 21. 28. alludit Moses, ubi recitat cantico vulgari cantatum esse, *Ignis devoravit cives excelsorum Arnon*. Et v. 36. videtur *torrentem* separare ab *Arnon*; ubi dicit de *oppido in torrente sito*, & non addit *Arnon*. ¶ *Vide*, ראה] Mutatio personæ. ¶ *Incipe possidere*, החל רש] Ad verb. *Incipe, posside*. ¶ *Et disceptа*, והתגר] Idem verbum quod ver. 5, 9, & 18.

25. *Dare pavorem tuum*, &c. תת פחדך ויראתך] Hebraismus, pro Reddam omnes populos territos audito nomine tuo.

26. *Et misi nuntios*, ואשלח מלאכים] Hîc refert eandem historiam quam Num. 21. 21. scripsit, pluribus tamen verbis.

27. *Transeam*, אעברה] *Licet mihi transire*. ¶ *Per viam per viam*, בדרך בדרך] Hâc repetitione tritissimam & publicam viam intelligit, viam regiam. Num. 21. 22. pro hoc Moses scripsit, *Viâ regiâ pergemus*.

29. *Transiero Jarden ad terram*, אעבור את הירדן אל הארץ] i. Transmisso Jordane ingrediar terram, &c.

30. *Ut hodie est*, כיום הזה] Ad verb. *Secundùm diem hanc*. Hebraismus, quem quidam sic exponunt, *Ut testatur dies ista*, vel, *Quemadmodum omnibus hodie notum est*.

31. *Dare coram te*, תת לפניך] i. Ponere in potestate tua. Gallicè, *à ton commandement*. *Esse coram aliquo*, pro, In potestate ejus esse & arbitrio. ¶ *Incipe possidere*, &c. החל רש לרשת] Ad verb. *Incipe, posside ut possideas*, i. Incipe possidere jure hæreditario terram ejus.

35. *Veruntamen*, רק] *Tantummodo*.

36. *Et urbe quæ est in valle*, והעיר אשר בנחל] *Imò ab ea urbe quæ sita est in ipso torrente*. *Vallis* dicitur נחל, à torrente perfluente in ea. ¶ *Quæ effugerit à nobis*, אשר שגבה ממנו] Latini dicunt, *quæ effugerit manus nostras*, i. quæ ità naturâ loci munita fuerit ut evaserit è manibus nostris.

CASTALIO.

7. *Qui vestrum iter curavisset*] Heb. *Qui vestrum iter novisset*. Sed ego sensum, non verba reddidi. Dicitur enim Deus eos *novisse* quos ut suos conservat; quemadmodum *ignorare* eos quos perire sinit tanquam alienos. Sic Psal. 1. 6. dicitur *viam*, i. mores factáque *bonorum nosse*: cui contrarium est quod de impiis dicitur, *eorum viam perituram esse*. Itémque 1 Reg. 2. dicuntur Elis filii *non nosse Jovam*, pro *contemnere ac non curare*.

CLARIUS.

1. *Quæ ducit ad mare Rubrum*] Hebræi hunc docent subesse sensum, Ut mare Rubrum simul perrigitur in Meridiem & Orientem, ità Hebræi montem Seir ad sinistram relinquentes, pariter in Meridiem & Orientem ab Occidente transierunt in desertum illud squalidum, donec tandem per Dominum jubentur vestigium dirigere ad Aquilonem.

10. *Emim*] Ferunt populos illos sic vocatos quòd ceciderit terror & pavor super eos qui illos videbant. Erat enim gens prodigiosa, magnæ staturæ, & incredibilis roboris.

14. *Hominum bellatorum*] *Bellator vir*, vel ut Hebraismus habet, *vir belli* quis censetur cùm vigesimum compleverit aut excesserit annum.

DRUSIUS.

6. *Cibum emetis ab eis argento, & comedetis*, &c.] Hunc locum quidam legunt cum interrogatione, quæ sæpe hoc modo desideratur, *An cibum emetis?* &c. q. d. Minimé. *Nam Deus tuus benedixit tibi in omni opere manuum tuarum*, &c. *Sanè in deserto* XL *annorum spatio* DOMINUS *Deus tuus vobiscum fuit*; *nec ullâ re indiguistis*: Quid igitur opus ut ab Idumæis cibos ematis?

8. *Via deserti Moab*] Interpretantur *Moab, Ex patre*, i. *Meab*. Malim, *Aqua patris*. Nam *Mo, aqua*. Porrò *aqua* inter Venerea. Hinc, *Ab aqua aliena abstine*, &, *Bibe aquam de puteo tuo*: item, *Aqua furtiva dulcior*. Nota hæc doctis, quoniam à me priùs indicata. Illud non æquè notum; Vocatur *Aqua patris*, quoniam ex aqua patris exiverat; natus enim fuit ex concubitu ejus cum filia quæ patrem inebriaverat. Historia notissima est. Hujus loci est Jesa. 48. 1. *Ex aqua Judæ exiverunt, qui jurant per nomen DOMINI, & Deum Israel memorant, non in veritate, nec in justitia*. Inter symbola Pythagoræ, *Ab aqua feculenta temet abstine*, i. à muliere impudica. Meminit Josephus adv. Appionem fol. 454. p. 2.

Verbum

Verbum כרה inter alia sign. *emere*; unde תכרו מאתם *emetis ab eis.* לשון מקח לקח ait R.S. quod à *accepit. Accipit* autem, qui emit; & *dat*, sive *tradit*, qui vendit. Sic alibi. אשר כריתי לי, *quam emi mihi.* R. S. notat in civitatibus maritimis *venditionem* כירה dici. Ebraicè מכירה *venditio*, radix מכר, unde fortè *mercor.* Quod *mercaturam exercere* & simpliciter *emere* sign. Terentius, *Agrum in proximo mercatus es*, i. emisti. *Mercari Græcâ fide & præsenti pecuniâ.*

2. *Ar*] ער, metropolis olim erat Moabitarum. Eam cum *Aroer* confundunt non solùm Lxx interpr. in hoc loco, sed etiam Andreas Masius vir doctiss. in Jos. 12. 23. commentans. Videamus an rectè. Legimus, *Non dabo tibi de terra Moab hæreditatem: filiis Lot dedi Ar hæreditatem.* Ecce ait Ar datam esse filiis Lot in hæreditatem, quam adire prohibentur Israelitæ. Si verum hoc, ut est verissimum, quomodo potest esse Aroer, quam ædificavit tribus Gad Num. 32. 34? *Ædificavit*, i. restauravit. Si restauravit, haud dubiè inhabitavit etiam. Quod certè non potest dici de Ar, quæ & *Areopolis*, &, si Masio fides habenda, *Rabbath-Moab*; pro quo in Stephano de Urbibus perperam legitur Ῥαββαθ-Μωάμ, nisi mendum est pro Ῥαββαθ-Μωάβ, quale in Σενναχηρείμ, quod Ebræi scribunt *Sennacherib.* Sic *Rabbath-Moam* pro *Rabbath-Moab.* Nam tanta est affinitas harum literarum in charactere antiquo Græco ut mirum non sit si aliquando permutentur. Vide Castigationes meas in historiam Tobiæ. Sita erat Aroer ad ripam torrentis sive fluvii Arnon. Qua de re aliàs, si Deus vitam dederit. Pro *Ar* Onc. & Jon. ediderunt לחירת. Sic etiam interpretantur *Aroer*, quod nobis adversatur. Ar Moab memoratur Jes. 15. 1. & Num. 21. 28. Sunt qui putant duas urbes fuisse hoc nomine: alii urbem geminam fuisse censent. Sunt etiam qui agrum ejusdem nominis cum urbe statuunt.

Grammatici certant, & adhuc sub judice lis est.

De Ar Hieron. Jes. 15. in principio, ad locum, *Vastata est Ar*, ità scribit, *Pro Ar, quod solus Theodotio ità posuit ut legitur in Ebræo. Aq. & Sym. Urbem interpretati sunt, non considerantes quòd inter Ain & Res elementa Ebraica Jod literam non haberet, quæ si esset, rectè Civitas diceretur.* Fortè per excellentiam ità vocant Ar, quia metropolis erat Moabitarum; sicuti cùm *urbem* dicimus, Romam aut Jerosolymam innuentes. Hanc urbem olim incoluerunt gigantes, quos *Raphaim* appellant, sed Moabitæ ipsos vocabant *Emim* à *terrendo*, quòd vastâ corporis mole terrorem incuterent aliis. Pro eo in Onc. est *Eiuthane*, & in Jon. *Eiuthania.* Cæterùm אימה *terror*, unde אמים. ver. 18. *Tu transis hodie terminum Moab ipsam Ar* את ער.

12. *Sicut fecerunt Israel in terra hæreditatis suæ, quam dedit Dominus eis*] Hoc quidam ab Ezra insertum existimant; sed temere nimis. Nam potest esse prophetia Mosis, qui hoc scripsit Spiritu prophetico, de futuro loquens per verba præteriti temporis. Nam quæ in Dei consilio decreta, tam certa sunt, quàm quæ jam evenerunt. Unde Prophetæ semper ferè ità loquuntur. Fortè sermo est de terris quas ultra Jordanem acquisiverant duæ tribus cum dimidia, h.e. de Regno Sehon & Og Regis Basan.

20. *Ammonitæ* vocantur, qui paulò antè *filii Ammon.* Scio esse ubi distinguantur. Hi gigantes peculiari vocabulo vocabant *Zamzummin*, quos Onc. חשבני *Hosbane* reddit, & Jon. זמתני *Zemthane.*

23. העוים sunt *Evæi*, quod rectiùs ità scribitur quàm cum aspiratione *Hevæi.* Sanè in Græca editione Εὐαῖοι, qui & *Avæi.* Hos cum Hevæis confundit Moses Gerundensis, qui חוים dicuntur, scribens *Heth & Ain sibi mutuò cedere, & inter se permutari*: Quod exemplis aliquot confirmat. *Nam in Galilæa*, inquit, *vocant anguem* עויא, *qui aliàs* חויא *nuncupatur*; *item Sapientes appellant serpentem qui in spira jacet, aut caput ad caudam reflectit,* עכנא, & חכנא. Quanquam in eo חכנא scriptum. In Lex. Chaldaico Munsteri reperio חכן eo sensu. *Dicit R. Levi, In Arabia dicunt* עתירא *pro* חתירה *Precatio. Adhæc locus est ubi* חיבא *dicimus &* עיבא *pro eodem, item* עוקים & חוקים. *Similiter Doctores nostri consueverunt dicere* הסיח הדרך *pro eo quod est* הסיע הדרך. *Sanè in Thalmud Jeros. obvium* הסיעו, & *in Deuteros.* הסיע עצמו מלאכול. *Quinetiam interpretes* עושו *exponunt* חושו *Properate*; *& in Mechiltha R. Josias dicit, Nè legito* פסחתי, *sed* פסעתי. *Nam Deus benedictus transiliebat domos filiorum Israel.* Huc usque Gerundensis.

26. *Cademoth*] Nomen proprium urbis trans Jordanem. Fortè in vicinia erat desertum quod hîc vocatur *desertum Cademoth.* Senes habent *Cedamoth.* Potest etiam legi *Cedemoth. Cademoth, Cedemoth*, ut *Semuel, Samuel*; *Rephaim, Raphaim*; *Chenaan, Chanaan.* Jon. *Misit legatos ex Nahardea, quæ vicina est deserto Cedemoth.* Hoc suspectum mihi. Nahardea enim erat in Babylonia sedes Sapientum Israel post restitutam captivitatem, ad Euphratem, supra urbem Sura: unde Nahardeenses vocantur *supernates*, & Surenses *infernates.* Sonat ut si dicas *flumen scientiæ.* Abenezra ô σοφὸς ad hunc locum, *Secundùm sententiam meam desertum Cademoth est desertum Matthana.* Hujus memoria usupatur Num. 21. 18. Eusebius De locis, *Mathane, quæ nunc dicitur Mathana. Sita est autem in Arnone* XII *milliario procul contra Orientalem plagam Medebath.* Hascuni, *In Cademoth significatio plagæ Orientalis. Nam* קדם *Oriens. Misit ergò legatos è deserto quod in Oriente, & non è deserto quod in Austro. Sanè legimus in libro Judicum fuisse in Oriente desertum, sicut scriptum est,* [*Et hæreditaverunt terminum Amorræi ab Arnon usque ad Jaboc, & à deserto usque ad Jordanem.*] Hactenus Hascuni.

33. *Percussimus eum*] i. occidimus. Sic, *Percussit reges magnos.* Hinc *percussores* qui occidunt homines. ¶ *Et filios ejus*] Nicolaus ad hunc locum, *In Ebræo habetur, Cum filio suo.* Vide sequentia R. S. *Scriptum, Et filium ejus. Nam erat ei filius potens robustus sicut ipse.* Ut hoc intelligas, sciendum in scriptura esse בנו *filium ejus*, & in lectione בניו *filios ejus.* Notarunt hoc Ebræorum Critici Massoritæ.

34. *Urbs virorum*, quæ plena viris, aut multis viris habitata. Legitur & cap. 3. 6. *omnem urbem virorum, feminas, & parvulos.* Legitur hoc sensu & Job 24. 12. מתים alii *homines*, alii *mortales* reddunt. Nam מתים *mortui*: ad cujus differentiam scribunt מתים cum Scheva, ad instar זנים *species*, & פנים, quæ singulari carent, ut etiam מתים *viri.*

37. *Manus* Ebraicè יד dicitur. Ea vox usurpatur primùm pro *spatio*: ut apud Hymnographum, *mare latum manibus*, i. spatiis. Sic Ies. 33. 10. *rivi lati manibus*, i. spatiosi. Sic Jud. 18. 10. *terra lata manibus.* Quod etiam legitur 1 Sam. 4. 13. Significat etiam *locum*, i. מקום, Jes. 10. 5. Num. 2. 17. Job 37. 7. Huc refer quod Ies. 56. 5. *Si dabo eis in domo mea & in muris meis locum.* Id exponunt *locum dignitatis. Ripam* interpretatur Onc. in hoc loco, *Omnem manum torrentis Jaboc*, ubi Tremellius, *omnem tractum.* Paulò antè v. 36. *omne labium torrentis Arnon.* Sic *labrum fluminis*; i. ripa. Sic *manus Jordanis*, vel *tractus* ejus, vel certè *ripa.* Nam *locus Jordanis* nullum commodum sensum habet. Cæterùm *ripam* Onc. dicit כיף, quod nomen etiam *petram* denotat, unde *Cephas*, qui aliter *Petrus* nominabatur. Sed כיף *ripa* Num. 13. 29. ubi כיף ירדנא est ripa Jordanis. Dicitur & גיף. Caph in Gimel versâ, Num. 33. 7. & 10. in Jon. Usurpatur etiam pro *littore.* Nam כיף ימא est *littus maris.* *Ripa* enim certè fluminis est, non maris.

GROTIUS.

5. IN *possessionem Esau dedi montem Seir*] Nondum impleta erat mensura peccatorum gentis Idumææ.

7. *Novit iter tuum*] Græci in imperativo διάγνωθι, *reminiscere.*

11. *Tam excelsus ut de Enacim stirpe, quasi gigantes, crederentur*] Sensus est, Sicut Inachidæ dicebantur *Rephaini*, sic & isti Emim habebantur suppares Rephainis. *Inachidas* dico cum Græcis, ad quos illi advenere quos Ἀναγὰς vocant Cicero, Pollux, alii. Sicut & femina armata,

mata, *Pallas* dicta Græcis, linguâ Tyriâ ὄνυξ ענקד dicebatur. *Rephaim* vox videtur esse linguæ primævæ, quam Sym. solet vertere Στομάχους, alii Τιτᾶνας, alii γίγαντας, aut γηγενεῖς. Nominis vetustissimum vestigium esse videtur in *Raphaneis* Syriæ, & aliis aliquot locis paris ferme soni.

14. *Hominum bellatorum*] Ità vocantur qui 20 ætatis annum expleverunt.

23. *Cappadoces*] Sic & Chaldæus & Græci. In Heb. כפתרים, quorum fuisse puto urbem Caparorsam. Vide Ptolemæum.

25. *Incipiam mittere terrorem*] Qualem Græci *Panicum* vocant.

31. *Ecce cœpi tibi tradere*] Heb. *coram te*, i. ut tuæ sit potestatis.

CAP. III.

MUNSTERUS.

3. UT *non remanserit*] Cùm hîc scribatur verbum Hiphil, potest & sic verti locus iste, *ut residuum sibi faceret ullum superstitem.*

4. *Per universam regionem*] Notandum quòd חבל propriè sign. *funiculum distributionis*, sed hîc accipitur pro מחוז *termino regionis.*

5. *Muris cinctæ*] Vocat Hebraismus oppida quæ nullis cinguntur muris, nec ulla habent propugnacula, פרזות. Quam vocem Chaldæus interpres exponit per פצחין, *loca aperta.*

9. *Senir*] Vel *Schnir.* R. Sal. ut ostenderet se multas callere linguas, dicit hîc *Schnir* esse Germanicam vocem atque Chnaanæam, quæ scilicet apud illos idem significet quod שלג *nix.* Non admodum bene dicit Gallus ille Judæus, cùm Germani nivem Schnee vocitent.

11. *Novem cubitos*] Scribunt Hebræi mira de statura hujus gigantis, sed quæ sine risu legi non possunt. Nam aiunt hunc Og tam ingentem lapidem capiti suo imposuisse, ut instituerit illo totam multitudinem Israel unico obruere jactu, nisi Upupa venisset, & continuâ arrosione illum perforasset, humerísque ejus transmisso capite insedisset. Nec id illi impedimento fuisset, si dentes non subitò tantùm prominuissent & crevissent ut nec sursum nec deorsum lapidem movere potuerit; sed sic oneratus à Mose percussus est. Quando præterea textus dicit, illum *ex reliquiis gigantum residuum mansisse*, venerunt quidam RR. in tantam dementiam ut asserant illum fuisse ex gigantibus qui fuerunt ante diluvium. Et quando illis objicitur, octo duntaxat animas salvatas in diluvio per arcam Noah, respondent verum esse, octo personas salvatas in arca, at Og foris mansisse, sedisséque super arcam, & sic evasisse submersionem in diluvio.

14. *Havoth*] Onk. interpretatur hanc vocem כפרני, i. *villæ Jair.*

17. *Cinæreth*] Excitat hîc Steuchus magnam tragœdiam, sicut & Num. 34. quòd corrupta sint nostra exemplaria N.T. quæ *Genezareth* habent pro *Cinæreth*, cùm certum sit Genezareth & Cinæreth unum & eundem esse lacum. Mallem hominem in plerisque locis temperantiùs egisse, & non tam promptam & præsumptuosam præcipitasse sententiam. Si animadvertisset Chaldæam translationem, facilè invenisset tempore Christi lacum illum vulgari linguâ גינוסר *Ginosar* appellatum. Ægrè quidem carpo virum alioquin Græcè & Latinè doctum, sed in Hebraicis rudem, ut alioquin diximus. ¶ *Sub effusionibus*] Hebræi exponunt אשדות pro משפך, ut nos vertimus.

23. *Oravi*] Sign. Hebraicum verbum התחנן propriè *Pro gratia rogare, Offensum precibus placare:* id quod Racanati hîc notat. Alioquin התפלל propriè sign. *orare.*

25. *Montémque*] Hebræi per hunc montem intelligunt montem Moria, in quo Templum erat exstruendum.

FAGIUS.

12. *Juxta cubitum regis*] Sunt qui putant hoc referendum ad ipsum Og Regem Basan, quasi illius lectus non habuerit longitudinem & latitudinem vulgaris cubiti, sed mensuram sui cubiti, qui longè excedebat cubitum reliquorum hominum. Et hanc sententiam secutus est author Compl. editionis: unde legit, *Novem cubitos habens longitudinis, & quatuor latitudinis in cubito ejusdem regis.* Hebraicè ad literam est, באמת איש, *juxta cubitum viri*, sive *virilis*, i. cubiti vulgaris, non ipsius gigantis. Ità quidam exponunt. Quia autem etiam *regium* quod publicum est dicitur, unde *via regia*, i. publica, idcirco etiam per *cubitum regis*, ut Onk. vertit, non cujusvis vulgaris hominis cubitum intelligere possumus, sed insignem, præclarum, regium & publicum cubitum, qui scilicet ex decreto Regis seu Magistratûs certam mensuram habebat.

23. *Et oravi coram Domino*, &c.] Heb. ואתחנן *Vaethhannan*, quod verbi Hebræis propriè *Pro gratia orare* sign. *Offensum precibus placare, non meritis niti.* Est enim deductum verbum à nomine חן *Chen*, quod *gratiam* sign. Hæc & Hebræi circa hunc locum annotant, maximè R. S. & Rakenati.

27. *In verticem collis*] Videtur פסגה *Pisgah* mons acclivis esse, cujus cacumen aut fastigium *Nebo* dicebatur: Ex quo universa terra Israel perspici poterat: Quo loco & Moyses mortuus est. Onk. per רמתא *Ramatha* vertit, quæ vox editiorem locum quemlibet sign.

VATABLUS.

3. A *Deò ut non reliquerimus*, עד כלתי השאיר] Quidam vertunt, *ità ut non remaneret illi superstes.* Alii, *ità ut non superesset ei reliquus.*

4. *Eo tempore:* בעת ההיא] *In tempore ipso*, sic in sequentibus. ¶ *Quam non ceperimus ab eis*, אשר לא לקחנו מאתם] i. Quam non expugnaverimus, ipsis devictis. ¶ *In Basan:* בבשן] Nonnihil subaudiendum, cujusmodi, *qui regnabat in Basan.*

5. *Muris altis*, חומה גבוהה] Singul. Heb. pro plur, *muro alto.* q.d. Naturâ loci munitæ erant, & cinctæ mœnibus altissimis. ¶ *Non muratas*, הפרזי] *Paganorum*, i. in quibus pagani habitabant, quæ sine muro sunt.

6. *Quas vastavimus*, ונחרם אותם] Ad verb. *Et vastavimus eas*, vel, *desolavimus*, aut, *delevimus.*

10. *Planitie*, המישור] *Campestres.*

11. *Ad cubitum hominis:* באמת איש] i. Ad vulgarem rationem longitudinis cubitalis. Loquitur de vulgari mensura cubiti.

12. *Ad torrentem*, על נחל] *Ad vallem.* Quando dederint Rubenitis terram istam, vide Num. 32. 33.

13. *Totam Basan*, לכל הבשן] *Basan, Argob* & *Trachonitis* eadem est regio. Quidam conjungunt partem istam versûs cum præcedenti, vertentes, *totus funiculus Argob per totam Basan, ille vocatur Terra gigantum*, i. Tota regio Argob quæ extenditur per totam Basan, vocatur Regio gigantum.

14. *Jair filius Manasseh*, &c. יאיר בן מנשה וגו] Vide eadem Num. 32. 41.

16. *Medium torrentis*, תוך הנחל] Et *internam partem torrentis.* ¶ *Et terminum:* וגבול] *Et confinium:* i. regionem adjacentem torrenti. ¶ *Terminum*, גבול] Per appositionem dictum, *qui est terminus.*

17. *Et planitiem & Jarden*, והערבה יהירדן] *Et campestria & Jordanem*, i. campestria adjacentia Jordani. ¶ *Et terminum*, וגבול] i. Et regionem finitimam quæ illi adjacet. ¶ *A Chinereth*, מכנרת] Sic vocat Lacum Genesareth, qui & *mare Galilææ*, sive *Tiberiadis* dicitur. ¶ *Planitiei, Mare salis*, הערבה ים המלח] *Solitudinis, Mare salsum*, per appositionem dictum, i. Mare mortuum. ¶ *Sub effusionibus*, &c. תחת אשדות הפסגה] i. ad radices collis quæ fontibus rigari solent. Quidam transferunt ipsa nomina Hebraica *Asdoth Pisga*, tanquam proprium nomen. Incertum tamen est ad-

huc sítne proprium an appellativum nomen: tametsi hùc ferantur docti quidam ut propè credant urbis nomen esse, moti ex Jos. 13. 20. ùbi inter urbes tribûs Ruben numeratur *Asdoth Pisga*, h. e. Asdoth in radice montis Pisga. Sed & Hieron. l. De locis Hebr. dicit esse nomen urbis. Sign. alioqui id quod vertit noster interp. *Effusiones aquarum*, sicut *scatebras & scaturigines*.

18. *Præcepi q, vobis*, וצו אתכם] Vide Num. 32. 21. ¶ *Quotquot robusti estis*: כל בני חיל] Ad verb. *omnes filii roboris*, i. quotquot polletis viribus, h. e. quotquot arma gestare potestis.

21. *Vident*, הרואות] Ad verb. *videntes*, sub. *fuerunt*, i. viderunt. ¶ *Transis*: עבר] *Transiturus es*.

22. *Ipse est qui pugnat pro vobis*: הוא הנלחם לכם] i. Est propugnator vester. Alii vertunt per fut. *pugnaturus est pro vobis*.

23. *Et rogavi Jehovam*, ואתחנן אל יהוה] Ab hoc versu secundam suam hujus libri sectionem incipiunt Hebræi, inscribentes eam ואתחנן, *Et rogavit*. Annotant hoc loco Hebræi propriè hoc verbum significare, *Pro gratia orare, Offensu precibus placare, non meritis niti*, est enim deductum verbum à nomine חן *hen* quod *gratiam* sign.

24. *Aut in terra*, ובארץ] Hìc ו pro או *Vel*, sive *aut*, ¶ *Sicut opera tua*, &c. כמעשיך וכגבורותך] Hebraismus, Opera similia tuis, & stratagemata similia tuis, sive talia qualia facere soles.

25. *Et Lebanon*: והלבנן] i. Locum in quo postea exstruetur Templum ex lignis cedrinis quæ afferentur è monte Libano. Hæc dixit spiritu prophetico.

26. *Sed ipse dixit mihi*, ויאמר יהוה אלי] Ad verb. *Et dixit Jehovah ad me*. Antec. pro relat. ¶ *Nè posthac*, &c. אל תוסף דבר וגו'] *Nè amplius* [*ultrà*] *loquaris mihi de hac re*. Ad verb. *Nè addas ut loquaris mihi amplius in verbo isto*.

27. *Pisgah*, הפסגה] Videtur mons acclivis esse, cujus cacumen aut fastigium *Nebo* dicebatur, ex quo universa Terra perspici poterat. ¶ *Ac vide oculis tuis*: וראה בעינך] Hebraismus, *aspice diligenter*.

28. *Præcipe item*, וצו] i. Præceptis ac mandatis instrue. ¶ *Et conforta eum*, וחזקהו] *Et corrobora eum*, i. jube eum bono esse animo ac forti. ¶ *Et robora eum*, ואמצהו] Duabus dictionibus idem significantibus utitur, ut Josuam Moses magis ac magis corroboret, nec desinat stimulos addere. ¶ *Transiturus est*, &c. יעבור לפני העם] Hebraismus, Introducturus est populum in terram promissam. ¶ *Tradet illis possidendam*, ינחיל אותם] *Dividet illis, partietur illis sorte*.

29. *Mansimus verò*, ונשב] *Jam verò manseramus*. ¶ *In valle*, בגיא] Quidam volunt esse loci proprium, *Gai*. ¶ *Beth-peor*, בית פעור] *Fanum Peor*, erat idolum quod colebant Ammonitæ.

CASTALIO.

8. A *Duobus Amorræorum Regibus terram abstulimus cisjordaninam*] בעבר sign. *trans*. Sed cùm sit Moses in ea terra de qua loquitur, non dubium est quin eam vocet *cisjordaninam*: quemadmodum si nos de ea Gallia loquamur quæ à Romanis transalpina vocatur, haud dubiè eam *cisalpinam* ex nostra consuetudine vocemus, non *transalpinam* ex consuetudine Romanorum, nisi si ex illorum libris loquamur. Sic Moses Basanam *transjordaninam* vocare non potest, nisi sic loquatur quasi sit in Chananæa; quod absurdum est, cùm hic ex sua persona loquatur, alioquin vocaret Libanum *cisjordaninum*, quem tamen paulò post hunc locum dicit esse *trans Jordanem*, eodem verbo utens quo hic. Quare necesse est aut ut idem verbum utrumque significet, aut בעבר mendum sit pro מעבר, quod *citra* sign. nisi cùm additur והלאה, tunc enim sign. *trans*. Idem verbum sæpe ambiguum est in Josua, & Deut. 5. Ego sensum sequor.

CLARIUS.

17. C *Enereth*] Cenereth & Genesareth unus & idem lacus est, quem ferunt Christi tempore vulgari linguâ *Ginosar* appellatum.

23. *Montem istum egregium*] Hebræi per hunc montem intelligunt montem Moria, in quo Templum erat exstruendum.

DRUSIUS.

1. HIscuni sive Hascuni hìc, *Omnis qui tendit ab Aquilone Meridiem versùs, ascendit*. Contrarium verum. Hoc voluit dicere, *Omnis qui ab Austro Septentrionem versùs tendit, ascendit*. Docent præcedentia: nam ad illud, *Conversi ascendebamus*, annotat, *ab Austro ad Septentrionem*. Id R. S. sign. cùm ait, *Omne latus Septentrionale est ascensio*. Vult dicere, *Ascendimus, quando ad Septentrionem proficiscimur*. Res est, non conjectura: cui firmando Abenezra Exod. 33. 1. *Qui Septentrionem versùs tendit, ascendere; qui Austrum versùs, descendere dicitur*. Nam Septentrio ad mundi verticem, quem *polum Arcticum* appellant, vergit. Vide sis Masium in Jos. 15. 3.

2. Sehon & Og duo Reges erant Amorræorum, qui trajecto Jordane terras alienas ibi occupaverant, quas pòst Israelitæ illis devictis possederunt. Sic dico; Datæ fuerunt illæ regiones duabus tribubus cum dimidia. Sehon hìc vocatur *Rex Amorræi*, sive *Amorræorum*, vel certè *Amorræus*; & *Rex Hesebon*, v. 6. sicut Og vocatur *Rex Basan*, v. 3. qui etiam Amorræis imperitabat, ut liquet ex v. 8. Erat ex genere gigantum quos *Raphaim* appellant v. 11.

4. Olim agros funibus metiebantur, quos vocabant חבלי מדה *funes mensorios*; deinde sortiebantur: Ità quisque accipiebat eam partem quam sors ei dabat. Ea pars dicebatur propriè חלק, unde frequentes metaphoræ. Pro *fune*, Onc. בית פלך *regio*. Jon. תחום פלך *terminus regionis*. Sed & *funis* sive *funiculus* idem quod *pars*: unde Moses, *Funiculus* DOMINI *Jacob*, i. *pars*, aut *portio*, vel *sors*. Apud Ægyptios erat certæ mensuræ genus. Hieron. Joel. 3. *In Nilo flumine sive in rivis ejus solent naves funibus trahere, certa habentes spatia quæ appellant Funiculos, ut labori defessorum recentia trahentium colla succedant*. Ut ut sit, *funiculus* pro tractu aut *regione* ponitur: unde hìc *omnem funiculum Argob*, i. interprete Hieron. *omnem regionem Argob*: Seres habent τὰ μεἰχωεα Ἀργὸϛ, i. *regiones circumjacentes*, vel certè *loca circumjacentia*. Sic Luc. 3. 3. ἡ περίχωρος τοῦ Ἰορδάνου, *regionem circumjacentem Jordani*: ubi χῶλ aut χώραν subaudiendum. Pro *Argob* in Onc. est *Tarchona* (an Trachonitis?) & in Jon. *Targona*. *Tarchona, Palatium*, פלטין, unde *Palatinus*. Videndus R. S. Sunt qui dicunt *Argob* fuisse nomen proprium viri in cujus parte fuerit ex hæreditate paterna iste funiculus. Vide Abenezram. Rursum Deut. 32. 9. *Jacob funiculus hæreditatis ejus*. Soph. 2. 5. *funiculus maris*, tractus maritimus. Locus est, *Væ habitatoribus funiculi maris*, & v. 7. *Erítque funiculus ejus qui remanserit è domo Juda*: i. *pars*, aut *sors*: Ità Jon. & R. S. Mich. 2. 5. *Ideo non erit tibi projiciens funiculum in sortem in cœtu* DOMINI. Vide Psal. 78. 55. *Funiculus iste*, inquit Genebrardus, *Mathematicus erat & imaginarius, quales Geographi animo complectuntur, & per parallelos & alias lineas designant. Ex quo intelligis mapparum conficiendarum ratio quæ fuerit antiqua apud Ebræos*.

8. *Duorum Regum Amorræi*] i. Amorræorum. Nam in fonte מלכי האמורי sing. pro plur. Sic in Latio *Romanus* pro *Romanis*. Hoc sensu Og Rex Basan dici posset *Rex Amorræi*, i. Amorræorum. Nam iis imperitabat. Qui Amorræum domo fuisse putant, falluntur. Nam erat ex reliquiis gigantum qui *Raphaim* dicuntur, v. 11. Non ergò Amorræus. Gigantem autem fuisse colligimus ex magnitudine lecti vel spondæ ipsius, quæ olim in Rabbath filiorum Ammon adservabatur. Gerundensis, *Og vocatur Rex Amorræi, quia regnabat super eos. Nam ipsemet erat ex Raphaim, qui populus erat magnus & altus, tanquam Enakim, i. gigantes. Dicit spondam ejus fuisse ferream, quia non ferebat eum lignea, ut alios homines. Sedem*

dem autem habebat in urbe Rabba, cùm filii Ammon exterminarent & delerent gigantes Raphaim dictos. Captâ urbe liberatus fuit ipse ſolus è manu ipſorum. Hoc ſignificat Moſes cùm ait, [*Tantummodo Og remanſit è reliquiis Raphaim. Et ecce relictus fuit lectus ejus illic in Rabba, quæ nunc eſt filiorum Ammon,* &c.] Idem *cubitum viri* exponit *cubitum viri magni,* ut cùm dicunt, *& eſto in virum.* Sic, *In loco ubi non ſunt viri, virum te præſta.* ¶ *Montem Hermon Sidonii olim vocabant Sarion, Amorræi autem Sanir*] Onc. סריון per Samech, quod nunc legunt *Sirion,* ſed antiquitus legebant *Sarion. Sirion, Sarion,* ut *Phiſga, Phaſga*; *Nimrod, Namrod,* qui & *Nemrod:* unde & *Paſcha,* quod nunc legunt *Phiſcha. Sanir* autem idem interpretatur *montem nivis,* טור תלגא. Rationem reddit Jon. *quoniam ab eo non ceſſabat nix neque in æſtate neque in hyeme.* Sic *Alpes* appellatæ creduntur quòd perpetuis nivibus *alberent. Album* enim dicunt ἄλφον, unde *Alpes. Sarion* idem Jon. à סר deducit, quod *fœtere* ſign. Nam interpretatur, *mons qui fœtere facit fructus ſuos.* Sic etiam interpres qui ab Urbe nomen habet, niſi quòd pro *monte terram* poſuit. Hic etiam *Sanir* exponit referens, *terra multiplicans fructus arborum.* Quid vidit cùm ità verteret? Moſes Ger. poſt Salomonem Trecenſem Gallum annotat *Sanir* in lingua Chanaan *nivem* ſignificare: unde forſan quod ex Chaldæorum editionibus ſuprà produximus. Addit Ger. quartum nomen hujus montis, videlicet *mons Sion,* quod ſcribit שיאון. Locus eſt Deut. 4. 48. *& uſque ad montem Sion, qui eſt Hermon.* Cave confundas cum monte Sion in quo Lex data, qui ציון vocatur per S. Sade: hic autem eſt S. Sin.

11. *Lectus ejus lectus ferreus*] Sic Lxx ἡ κλίνη αὐτοῦ κλίνη σιδηρᾶ. Hic ſub *lecti* nomine fulcrum comprehenditur ſpondáve. Nam in fonte, *ſponda ejus ſponda ferrea.* Ulpianus, *Legatum lectum continet & fulcra.* Vocabulum Græcum *ſpondæ* adhuc quæro. In Gloſſario vet. *Sponda,* ἐνήλαϛον & Ἐνήλαϛα, *ſponda.* Certum eſt non lectum hic ſignificari, ſed ſpondam, quæ aliis ex ligno. Cur hic ferrum adhibuit? An propter gravem corporis molem? Nam ferrum durius ligno. Novè Haſcuni עפש interpretatur ברך *urbem* vel *arcem,* & מבצר *munitionem.* q. d. Munitio ejus muro cincta, quæ fortis erat ſicut ferrum. Cui firmando lingua Thalmudica, in qua ערסיתא tale quid ſignificat. Non laudo. Hic locum habet illud, *Ne tranſfer terminum antiquum, quem tui poſuere majores.* Quod ſi faciendum aliquando, temere tamen faciendum non eſt. ¶ *Cubitum viri* meo judicio nihil aliud eſt quàm cubitum viri mediocris, quales erant homines illius temporis. Nam quod quidam enarrant de cubito ipſius Og, alienum puto: nec aſſentior Onc. interpretanti *cubitum regis.* Nam איש non ſign. *regem,* quod ſciam. Si eſſet האיש cum articulo, poſſet ſignificare *virum magnum.* Scio איש aliquando eſſe nomen ἀρετῆς, quod tamen hic locum non habet, aut ego in magno errore ſum. Dicimus autem *cubitum & cubitus* genere maſc. Utroque utuntur autores Latini. Quod Hieron. ignoraſſe mihi videtur. Nam in Comment. ſuper Ezech. p. 416. ità ſcribit, *Quod Cubitos genere maſc. & non neutrali Cubita dicimus, juxta regulam Grammaticorum, & in ſuperiore docui non nos ignorantiâ hoc facere, ſed conſuetudine, propter ſimplices quoſque & indoctos, quorum in congregatione Eccleſiæ major eſt numerus.* Notabunt hoc qui Vulg. interp. noſtro, quem magna ex parte Hieronymum eſſe non dubito, temere nimis barbariſmos & ſolœciſmos objiciunt. De cubito regio Herodotus, lib. 1. *Eſt autem regius cubitus eo quo pro menſura utimur* (intelligit cubitum communem) *tribus digitis major.* Geometricus ſex partibus communem ſuperat. Sic dico; Cubitus Geometricus tantum valet quantum ſex noſtra. Vide Auguſtinum De civit. Dei l. 15. c. 27. & Origenem hom. 2. in Gen. Herodotus l. 2. meminit cubiti quem *Ægyptium* appellat, qui æqualis erat Samio. Rurſum cubitus erat vel communis, vel Moſaicus, qui & cubitus *Legis* & *ædificii,* continebat ſex palmos. Moſes de Kotſi lib. Mandatorum, *Cubitus omnis ædificii eſt ſex palmorum, altaris autem modò ſex, modò quinque,* 209. 3. R. D. Ezec. 43. 13. *Cubitus ſex palmorum eſt cubitus & palmus in cubito quinque palmorum.* Cubitus ſeſquipedem capit, h.e. digitos 24. Pes enim 12. pollicibus conſtat, h.e. digitis 16. & palmis 4. Nicolaus autor, eſſe qui cubitum duos pedes continere dicant.

12. *Et terram hanc hæreditario jure poſſedimus tempore illo,* &c.] Emenda, *quam hæreditario jure poſſedimus,* ut referatur ad ſequentia, *dedi Rubenitis & Gaditis.* Sic alibi, *Notam feciſti eis viam quâ incedant,* ubi ſimiliter אשר ſubauditur, ut dicat אשר ילכו בה. Exemplorum talium pleni ſunt libri.

13. *Omnem Baſan*] הרפא verto, *quæ ipſa vocatur terra Raphaim* vel *gigantum.* Hic ה poſitum pro אשר ante pronomen demonſtrativum. Vide Moſen Ger. Nam Og Rex Baſan cum populo ſuo erat ex reliquiis gigantum; aut vocabatur *terra gigantum,* quia gigantes in ea priùs habitaverant.

14. Legimus in ed. Vulg. *Havoth Jair, id eſt, Villas Jair.* Malim, *Pagos Jair.* Nam *villa* una tantùm domus eſt, *pagus* conſtat ex pluribus, quem כפר appellant. Sanè congregatio domorum חיה dicitur 2 Sam. 23. & mutatione unius literæ חוה, unde חות *Havoth,* vici ruſtici, pagi, i. כפרין. Græci cod. hic corrupti ſunt. Nam pro Θαωθ legendum Χαωθ, vel certè Ἀυὼθ, quod & Ἀϛὼθ ſcribunt, Vau conſonante per β expreſsâ, ut in Δαϛὶδ, & Λεϛὶ, & ſimilibus. R. Jona Grammaticus obſervat in lingua Arabica domos ſimul junctas, quam vocat *congregationem domorum ſimul,* אלחי dici, unde hæc interpretatio robur accipit non pœnitendum. A *villa* videtur eſſe Gallicum *village,* quod pagum denotat; Quo ſignificatu & *villæ* vocabulo utitur Nicolaus, cùm ait *Villam eſſe quæ non habet muros, & Civitatem villam eſſe clauſam muris.*

17. Pro *Cenereth,* quod in ed. Vulg. noſtra, eſt cur malim *Chennereth,* cum *c* aſpirato & duplici *n.* Græcè eſſet Χενερὲθ, quod nunc legunt Μαχαραθ, præpoſitione, quæ in מכנרת, in heemantichicam verſâ. Cave probes. Chaldæorum filii dicunt *Genoſar,* & *Genneſar*; unde *Genneſareth, Genneſar, Geneſara, Genneſareth,* ut *Naſar, Naſara, Naſareth.* Sic *Eliſabe, Eliſabeth.* Reperitur & *Chenneroth,* Joſ. 11. 2. & 12. 3. Hinc *mare Chennereth,* quod & *ſtagnum Genneſareth.* Appellatum putatur ab urbe Chennereth in ejus littore ſita. Nam & mare Tiberiadis indè nomen accepit. Nicolaus *Cenereth nomen eſt laci magni, per quem tranſit Jordanis fluvius*; *& vocatur in Euangelio mare Cenereth, à quadam villa ſic nominata ſuper littus ejus ſita*; *& mare Tiberiadis à quadam alia civitate ſita in ejus littore*; *& mare Galilææ, quia eſt juxta Galilæam regionem.* Nondum liquet mihi quicquam de hac villa. Joſ. 19. 35. memoratur *Chennareth* urbs tribûs Naphthali: ſed an ea ſita fuerit in littore hujus maris pro certo non poſſum affirmare: ſuſpendamus ergò judicium dum certiora edocti erimus. Dies hoc præſtabit & aſſidua lectio.

24. אדני יהוה] Prius eſt nomen Aleph Daleth; alterum eſt nomen Jod He, quod vocant *quadriliterum.* Notat autem, ut Hebræi nos docuerunt, proprietatem Miſerationum. Quod ſi eſt, cur legitur per *Elohim* nomen proprietatem Judicii denotans? An duntaxat Scripturæ ratio habetur? Si etiam lectionis, tunc innuit Deum miſericordem in judicio. Sed vide Ger. Decreto Dei Moſes arcebatur à Terra promiſſa. Hoc erat judicii. Nam quia peccaverat, ideo ſic puniendus erat. Moſes nunc deprecans petit à Deo ut ſibi liceat trajicere Jordanem ad videndum eam; negatur. Quod ſi conceſſum fuiſſet, quis dubitat de proprietate, quam vocant, Miſerationum? Nam miſericors Deus hoc peccatum ei condonare potuiſſet, ſi voluiſſet.

25. Moſes cupiebat videre Terram promiſſam, & in ea *montem bonum iſtum, & Libanum.* Id communiter enarrant de Jeruſalem, & domo Sanctuarii, quæ in monte Moria, ubi Templum poſtea exſtructum fuit. Ideo vocatur *domus ſylvæ Libani,* 1 Reg. 7. 2. Nam ibi fuerat ſylva Libani. Alii *Libanum* dici exiſtimant quòd ex arboribus Libani exſtructum eſſet. Ut ut ſit, vo-

catur eo nomine Templum cùm alibi tum in illo Zachariæ, *Aperi, Libane, portas tuas.* Hieron. Ezech. 17. *Crebrò Templum in Scripturis sanctis Libanus appellatur.* Igitur Onc. hoc in loco edidit, *montem bonum istum, & domum sanctuarii*; & Jon. *montem bonum hunc, in quo ædificata urbs Jerusalem, & montem Libanum, in quo habitatura est Divinitas.* Jerusalem duas partes habebat: Superior sita erat in monte Sion, inferior ad pedem ejus montis. Non ergò tota in monte erat. Quocirca per *montem* non videtur hîc significari, ut nec per *Libanum*, Templum, quod nondum exstructum erat, ac proinde videri non poterat. Potius ut dicamus per *montem bonum* indicari montem Sion, & per *Libanum* sylvam Libani, quæ in clivo ejus montis *Moria* dicto. Vel certè per *montem* intelligit regionem montanam, & per *Libanum* ipsum montem notum, qui terminus erat terræ Israel à Septentrione. Eo conscenso, videbat universam terram promissam Patribus. Libanus mons est Phœnices altissimus, quem ità dictum existimant ab *albedine* nivis, quæ in eo copiosa. Sanè in Ebræo nomine significatio *albedinis.* Laban enim *album* denotat. Sic *Alpes* appellati ab eo quod est ἄλφον, i. *album.* Tacitus l. 21. *Præcipuum montium Libanum erigit, mirum dictu, tantos inter ardores opacum fidúmque nivibus.* Autor Hodoporici Jerosolymitani, de Libano, *In summo cacumine, ut in altissimis Alpium jugis, perpetuæ nives, quæ paleis conservantur, & ad vicina loca magnis caloribus æstuantia, ut vinum & reliquæ fruges frigore temperentur, in sportulis deportantur.* Alii appellationem habere perhibent à *thure.* Hieron. Zach. 10. *Juxta Græci sermonis ambiguitatem & mons Phœnices & thus* λίβανον *dicitur.* Rectè. Nam in Ebræo sermone hæc distinguuntur. Mons enim ibi *Lebanon* dicitur; & thus, *Lebona*, cujus odorem referunt arbores Libani. Idem autor Hodoporici, l. 7. *In Libano juxta cedros electæ abietes, odoriferæ cypariſſi, pingues olivæ, pini, buxi, variæque arbores instar thuris mire fragrantes.* Postellus in Descriptione Syriæ, *Libanus à thure dictus non longiùs 12. pas. m. à mari incipiens abit in Ortum per 1500. stadia*, &c.

29. *Precatus sum Dominum*] Sic interp. vetus. Nec aliter Onc. Quid si, *deprecatus sum?* Nam est אתחנן in fonte. Id sign. *mala deprecari à se.* Cicero ad Heren. l. 1. *Deprecatio, cùm & peccasse & consultò feciſſe reus confitetur, & tamen postulat ut sui misereatur.* Pœna erat arceri ab ingressu Terræ promissæ: eam pœnam nunc deprecatur. Ideo dicit, *Deprecatus sum Dominum.* Jon. *Quæsivi miserationes à coram* DOMINO. Paraphrastes qui ab Urbe nomen habet, *Precatus sum, & quæsivi miserationes à coram* DOMINO. Id facit, qui culpam agnoscit. R. S. התחנן *est gratis aliquid petere. Nam licèt justi pendeant ab operibus suis bonis, non quærunt à Deo nisi ut Gratis donet* [*Gratificabor cui gratificabor*] *quod petunt. Nam quia dixerat Mosi,* [*Miserebor cujus miserebor*] *utitur hoc verbo. Aliter, Est unum ex decem quæ significant Precationem, sicut est in Siphre.* Pendere ab operibus suis bonis dicitur, qui aliquid tribuit meritis suis. Id pugnat cum illo, *Cùm omnia feceritis, dicite, Servi inutiles sumus:* & cum illo Davidis, *Bonum meum haudquaquam ad te*, sub. *pervenit*, q.d. Ego non possum te meis benefactis demereri. Quicquid enim à Deo accipimus, id manat à mera ipsius benignitate. Ea fons est bonorum omnium quæ nobis in hac vita obtingunt. Ideo gratis dari petimus abs eo quod petimus. Nam ubi non est meritum, ibi nulla merces. Scitum illud Antigoni Sochæi, *Servite* DOMINO, &c.

IDEM.

3. וְנַכֵּהוּ. Lxx, καὶ ἐπαταξαμὲν αὐτὸν, *& percussimus eum.* A. ἀναθεματίσαμεν *occidimus*, vel *exterminavimus.*] Hic erratum in edit. Rom. Nam pertinet ad versum sextum hujus capitis, ubi in Lxx ἐξωλοθρεύσαμεν. Sic igitur hunc locum restitues.

6. וְנַחֲרָם. A. ἀναθεματίσαμεν] Nihil verius. Sign. autem ἀναθεματίζω inter alia *occido, funditus perdo, exterminо*, ut Exod. 22. 20. יחרם. Schol. ἀναθεματισθήσεται *occidetur*, aut *exterminabitur.* Quod ex Aq. sumptum. Id patet ex hoc loco. Cæterùm Jud. 1. 17. pro יחרימו אותה legitur in Lxx ἀναθεμάτισαν αὐτὼ καὶ ἐξωλόθρευσαν αὐτώ. Sunt autem duæ interpretationes; Prior ex ed. Aquilæ irrepsit, posterior pura puta Interpretum est.

14. אַרְגֹּב Sym. *mensuræ.*] Eusebius De locis, *Argob, regio Og, regio Botan*, &c. *quod interpretatur Sym. Mensuram.* Expende.

GROTIUS.

3. *Percussímúsque eos*] Aq. ἀναθεματίσαμεν, *Ità delevimus ut solent deleri illi populi qui facti sunt* חרם ἀνάθεμα.

11. *Novem cubitorum longitudo ejus*] Fuisse ipsum sexcubitalem putat Maimonides: Lectos enim tertiâ parte longiores hominibus fieri solere.

23. *Precatúsque sum*] חנן sign. *supplicem precationem.* Vide Prov. 26. 25.

28. *Præcipe Josuæ*] Boni Principis est etiam successorem bonis præceptis instruere, non autem ex deterrima comparatione gloriam sibi quærere.

CAP. IV.

MUNSTERUS.

6. *Populus ille sapiens & intelligens*] Est enim consummatâ sapientia cognoscere Deum, & vivere secundùm voluntatem ejus. Propter hæc verba Judæi mirum in modũ sibi blandiuntur dicentes, בכל שאר האומות אם ימצא איש יחידי מסונל בחכמה הוא פלא וגו׳, *In aliis*, inquiunt, *populis si vel unus inveniatur excellens in sapientia, is pro miraculo habetur. In Israel autem omnes sunt sapientes & intelligentes*, &c. Non advertunt miseri homines id quod de illis scribitur Isa. 42. 19. *Quis est cæcus nisi servus meus?* Et Jer. 5. 21. *Audi, populе stulte, qui non habes cor*, &c.

11. *In quo erant tenebræ*] Ardebat enim mons, & pertingebat flamma ignis usque ad cœlum, & tamen mons ipse erat caliginosus & nebulis obductus, ut nihil de eo cerneretur præter erumpentem flammam; sicut & seq. capite dicitur.

16. *Sculptile*] Judæi propter periculum idololatriæ prohibent quamlibet imaginem, etiam pro decore factam; præsertim imaginem Hominis, quando sic est sculpta ut membra foràs prodeant; secùs, si imago sit per modum sigilli in materiam sculpta, ut non promineat.

19. *Impulsus*] Sive à malo genio incitatus adores quæ distribuit Dominus omnibus populis. Sentiunt hîc impiè R. Aben Ezra & autor Fasciculi myrrhæ, quòd Gentes Stellarum decretis sint subjectæ, Judæi verò ab מערכת הכוכבים immunes, Domino noxias avertente influentias. Dicit autem hic textus, officia siderum distributa gentibus, quòd omnibus hominibus præbeant lucem, calorem & temperamentum frigoris, efficiant per suum accessum & recessum Æstatem, Hyemem, Ver & Autumnum.

25. *Dei tui*] Mos est totius Scripturæ, & præsertim Prophetarum, ut in una & eadem sententia sæpe mutent numerum.

27. *Spargétque vos*] Tolerabilius esset apud unam gentem Judæos captivos teneri quàm per omnes ferè gentes totius orbis dispergi, id quod in hac ultima captivitate miseris illis accidit hominibus.

32. *Ab extremo cœli*] Interroga, inquit, omnes creaturas quæ usque sunt in universo mundo, si unquam tale factum fuerit prodigium ut mortales aures, non unius hominis aut paucorum hominum, sed totius populi, audierint vocem Divinam citra vitæ & sensûs ereptionem.

35. *Per visiones edoctus*] Heb. *Factus es videre, ut scires.* Est enim hîc הראית passivum Hiphil.

37. *Eduxit te in conspectu suo*] Sensus est, Duxit te

ante

ante faciem suam, sicut pater filium ante se ducit, ut jugiter oculos in illum dirigat.

48. *Sion*] Non est Sion mons ille Hierosolymitanus, qui scribitur cum Zade, iste autem scribitur cum Sin.

FAGIUS.

2. *Non addatis ad verbum meum*] Stulti & cæci Judæi putant hoc esse *addere aliquid verbo Dei*, aut *detrahere ei*, quando plura vel pauciora quàm quatuor capitula in signis illis memorialibus quæ ipsi quoti die orantes siniſtræ manui & capiti alligant, quæque *Tephillin* nominant, ponuntur; vel quando plures aut pauciores vittæ in oris vestimenti affiguntur; vel quando quinque species adhibentur ramo illi quem in festo Tabernaculorum circumferunt, quam לולב *Lulaf* vocant, cùm tantùm quatuor esse debeant; aut si quæ alia hujusmodi fiunt. Et interim docent licere suis RR. prohibere aliqua, etiamsi aliàs ex Lege licita sint. Et hujusmodi prohibitiones vocant, סיג לתורה *Seiag lethorah*, i. *sepem Legis*, quo scilicet homines arceantur nè veniant לנוף העברה, ut ipsi loquuntur, ad ipsam veram Legis transgressionem: Ut quod statuerunt RR. illorum, Non esse bibendum vinum cùm ethnicis, nè mutuâ compotatione veniant eò ut etiam amicitiam contrahant, connubia jungant, atque sic tandem à sua religione planè deficiant. Ità turpiter conspurcant præclaram & insignem istam sententiam Dei, quæ est tanquam regula & amussis credendorum aut non credendorum, faciendorum aut non faciendorum, atque trahunt ad suas impias superstitiones: ut rectè dixerit Christus, *Math.* 15. 6. eos *evacuare præcepta Dei propter suas traditiones*. Monemur certè ex hoc loco Mosis, nè ullos voluntarios cultus sequamur, sed in omnibus certum verbum Domini sequamur.

6. *Utique populus sapiens & prudens*, &c.] Mirè supercilioſi sunt adhuc hodie nostri Judæi propter hunc locum, arrogantes sibi plus cognitionis & sapientiæ Divinæ, quàm ulli omnium populorum homines habeant, ità ut abjectissimi & indoctissimi alicujus Judæi sapientiam pluris faciant quàm sapientissimi inter Ethnicos. Hæc quidem olim de veteri populo, qui verbum Dei sequebatur, in præceptis illius ambulabat, adeóque in fœdere ad Montem Sinai icto manebat, verè dici poterant; de nostris autem nihil minùs, ut qui, rejecto verbo Domini sanóque sacrarum literarum intellectu, impiis superstitionibus sint deditissimi, adeò ut hodie sub sole populus ad res verè pias non sit stupidior, ad communicandas autem fraudes, dolos, impostura, superstitiones, impietates non sit acutior. Utinam isti vani jactatores conferrent cum præsenti loco quòd infrà dicitur, c. 32. 28, 29. *Gens absque consilio est & sine prudentia. Utinam saperent, & intelligerent, ac novissima providerent.* Item illud Esa. 42. 19. *Quis est cæcus nisi servus meus?* &c. & Jer. 5. 21. *Audi, populе stulte, qui non habes cor*, &c.

16. *Nè forte corrumpamini, & faciatis vobis imaginem*, &c.] Ex isto loco & similibus, ubi imagines prohibentur, valde triumphant Judæi contra Christianos, quasi ipsi adhuc hodie sint populus Dei, propterea quòd planè nullas habent imagines, Christiani verò eas habeant in templis suis, & venerentur, ideóque idololatræ sint. Quibus cùm Judæus doctus quidam ante 200 annos ad fidem Christianam conversus in libello Hebraico, quem contra illos pro nostra religione scripsit, quémque ipse superioribus annis Latinè factum in lucem edi curavi, non ineptè respondeat, causas pias ostendens cur Christiani in templis suis imagines habeant: putavi me pio lectori rem non ingratam facturum, si verba ejus hìc recenseam; quæ in gratiam studiosorum linguæ sanctæ primùm Hebraicè, dein Latinè referam: הפסילים והצלמים העומדין בבתי תפלתן של המשיחיים גם לא אסור לפי שלזכרון בעלמא הן עשויין ועומדין שם. ואפי' בהשתחויה שנעשה להן לא נאסרו בכך לפי שאין בכוונתם לעבוד להם בכך אלא לשם וזכרון בעלמא נעשה להן. ולפיכך כל גוים משתחוים לאל אחד. ואין המשיחיים עובדין את הצלמים והפסילים כמו שהיהודים חושבים. וגם אנם מאמינים שיש קצת כוח בצלמים או שהם יכולין לעזור להם. אלא הם משתחוי' ועובדים את אלוהיהם אצל הצלם. כמו שעשו הכהנים בבית המקדש שהיו משתחוים ועובדין את אלהים אצל ארון הקודש. ועוד היום אנו משתחוים מזדים כנגד ארון הקודש בבית הכנסת שספר תורות מנחים שם. ובהאי נוונא לא אסרה התורה כלל. והלא ידוע לכל ששינו עץ ואבן ואין בהן ממשות. אלא לזכרון בעלמא עומדין שם. ויש להם סמך מן תורת משה דכתי' ויאמר ה" אל משה עשה לך שרף ושים אותו על נס והיה כל הנשוך וראה אותו וחי. משמע שעל ידי שיראה הנשוך את הנחש יחיה. והלא נחשת בעלמא הוא. אם כן היאך היה בו כח להחיות את הנשוך. אלא ר"ל מתוך שהיה רואה את העבירה אשר עשה ואשר חטא לאלהיו. ואז מבקש רחמים לפני השם י"ת שימחול לו וירפה אותו. וכיון שראה השם י"ת שהוא מהרהר ומתחרט על עונותיו מיד מרחם השם עליו וכמו שאדם ראה הצלמים והפסילים וזכר ומרפה אותו. הכא נמי מתוך את מעשה משיח וקדושיו. והיאך סבר המיתה וכל עיניו בשביל האדם ואז הוא מהרהר בלבו ונושא ק"ו בעצמו ואומר. מי שאמר והיה העולם סבל את כל אילו ולא היה צריך לסבול לנמרי אפילו הכי סבל בשבילי לכן ראוי ונכון שאסבול גם אני בשבילו. וכן קדושיו י"ב ציריו ונעריו היו סובלין בשבילו אני שפל ונבזה לא כל שכן שאסבול בשבילו ומקבל עלי באהבה מה שהוא נזר עלי. וכל התפילות והשתחוויות שתקנו לעשות לקדושים. וגם החנות שחנין אותם הכל הטעם כדי לזכור זכותם ומעשיהם הטובים. ר"ל שהשם יזכור לנו זכותם ומעשיהם הטובים ואיך הם נהרגים ונטבחין ונצלבים ונשרפין על קדוש השם ית". ואותו זכות יעמוד לנו ולבנינו עד עולם. כמו שהיהודים מבקשים רחמים בזכות האבות אברהם יצחק ויעקב ובזכות שאר הצדיקים וקדושים שזכותם יעמוד להם. וכן דבר זה דומה. וכל יום ויום ערב ובוקר שחרית וערבית היהודים מחפללין כן. וכן יעקב אבינו כשהיה קובר את רחל על הדרך כמו שנ' ותקבר בדרך אפרת פירש ר"שי כל זה עשה כדי שתתפלל על בניה בשעת שגלה אותם נבוזר אדן. כמו שנ' קול ברמה נשמע רחל מבכה על בניה וגו". ועוד יש סמך מן תורת משה דכתי' אצל מלאכת המשכן ועשית שני כרובים זהב וגו'. והלא כתי' בעשרת הדברות לא תעשה לך פסל וכל תמונה משמע אפילו כרובי' אסור לעשות ואם כן הכתובי' סותרין זה את זה אלא בודאי דומיה בעלמא לא אסרה התורה. הכא נמי דומיה בעלמא הוא. ומטעם זה תקנו המשיחיים לילך עם הצלמים כדי שיזכור להם אלהים מעשיהם הטובים ויראה איך האדם מכניע את עצמו לפניו ויתן להם רחמים וישמע את תפילתם וימחול להם את עונותיהם. ועוד טעם אחר שהמשיחיים תקנו לילך עם הצלמים והפסילים. כשהיו ישראל מסרבים במשיח ה' והרגו אותו ותלו אותו על עץ כשאבר במקומו בעו"ה והיו מקצת מן האומות שהיו מאמינים בו כבר פירשו מלנו והלכו אחרי טעות היהודים והיו כופרין בו ובתורתו כי היו סבורין שאין בו ממש. לכן תקנו המשיחיים לעשות הפסולים והצלמים ולצייר את כל המאורע לפניו ומה שאירע לאחריו כדי שיראו בני האדם את אותות השם י"ת ונפלאותיו אשר עשה משיח ה' וסבל בשביל האדם ואיך מת הנוף ונקבר בקבר וחזר וחייה ועלה לשמים עם נופו ביום שלישי למיתתו. וכשזוכרין כל אלה נפלאותיו יאמינו בו בני אדם ומודין אולי ולא יטעו עוד אחר הטועים והאוילים אשר לא רצו להאמין בכל זה בו. ומשיח ה' בעצמו היה מצייר את צורתו קודם שנתלה. ורמז שאין עבירה במה שמצייר את מעשיו ומעשה הקדושים. *Imagines quæ in templis Christianorum sunt, non sunt prohibitæ, eò quod tantùm ob memoriam fiunt, ac statuuntur ibidem. Similiter & adoratio quæ illis exhibetur non est vetita, cùm ea non sit eâ intentione ut per eam cultus exhibeatur, sed tantùm in memoriam rei gestæ. Quapropter omnes gentes adorant verum Deum. Nec Christiani colunt imagines*

imagines & sculptilia, sicut Judæi putant; neque credunt quòd sit in eis aliqua virtus, aut quòd possint ipsis auxiliari. Quin potiùs ipsi adorant & colunt Deum suum juxta imaginem, sicut fecerunt sacerdotes in domo sanctuarii, qui adorabant & colebant Deum juxta aream sanctitatis. Et adhuc in hodiernum diem nos Judæi adoramus & confitemur coram arca sanctitatis, quæ est in synagoga, in quâ positi sunt libri Legis. Et istiusmodi cultum non prohibet Lex ullo pacto. Sed & nullis non notum est, imagines ligna & lapides esse, in quibus nihil sensi est; sed tantùm hîc stant memoriæ causâ. Habent quoque Christiani ex lege Mosis quæ nituntur, nempe id quod scribitur, [Et dixit Dominus ad Mosen, Fac tibi serpentem igneum, & pone eum super signum, ut omnis qui morsus est intueatur eum, & vivat.] Ex quo datur intelligi, quòd per hoc, quòd qui morsus erat serpentem intuebatur, vivebat; cùm tamen certum sit nihil vis as fuisse, ut mirum sit quomodo virtutem habuerit, eum qui morsus erat in vita conservandi. Sed hoc vult dicere Scriptura, Qui à serpente morsus erat, is intuebatur serpentem, simulatque considerabat transgressionem quam fecerat, necnon & peccatum quod contra Deum admiserat, hinc gratiam implorabat à Deo benedicto, ut propitius esset sibi, atque sanaret: Quòd ubi Deus videret, quòd pœnitentiam ageret peccatorum, statim misertus ejus est, atque sanavit eum. Sic quoque & hîc se res habet; Cùm intuetur homo imagines & simulacra, in memoriam revocat opera Christi & sanctorum ejus, quomodo scilicet sustinuerit mortem omnésque afflictiones suas propter hominem. Tunc ipse homo cogitat in corde suo, & sumit argumentum à majore ad minus, sic apud se inquiens, Is qui dixit, & factus est mundus, perpessus est omnia illa, etsi non tenebatur vel tantillum pati: Propter me tamen passus est. Dignum igitur & æquum est, ut & ego sustineam aliquid propter eum; quemadmodum & sancti ejus, duodecim videlicet Apostoli & discipuli ejus, mala sustinuerunt ejus gratiâ. Ego igitur humilis & contemptus homo cur non multo magis & ipse perferrem aliquid ejus nomine, & reciperem super me cum amore id quod ipse mihi imposuit? Præterea omnes orationes & cultus quos ordinarunt exhibere sanctis suis, necnon & festa quæ celebrant eis, omnia, inquam, ob id fiunt, ut commemorent innocentiam eorum ac bona opera eorum, h. e. ut Deus memor sit propter nos innocentiæ eorum & bonorum operum ipsorum, quomodo scilicet occisi, mactati, suspensi atque combusti fuerint propter sanctum benedicti Dei nomen; & ut ea ipsorum innocentia adsit nobis & filiis nostris in æternum: Quemadmodum & Judæi à Deo petunt, ut ipsorum misereatur propter innocentiam seu meritum Patrum, Abraham, Isaac & Jacob, ac reliquorum justorum & sanctorum, quorum justitia sibi adesse debeat. Ad hunc modum & hîc se res habet. Per singulos quoque dies manè & vespere Judæi ità orare solent; Id quod videre est etiam apud R. Sal. qui de Jacob patre qui consepelivit Rachel in via, juxta id quod dicitur, [Et sepulta est in via juxta Ephrata] in cõmentario suo sic scribit, Quòd propterea fecerit ut oraret pro filiis suis, tempore quo captivos eos adduxit Nebuzar Adon; sicut dicitur, [Vox in Rama audita est, Rachel plorans filios suos, &c.] Potest quoque & hæc sententia confirmari ex lege Mosis, nimirum ex eo quòd Scriptura dicit de opere Tabernaculi, [Et facies duos Cherubim aureos, &c.] cùm tamen antea scriptum legitur in Decalogo, [Non facies tibi sculptile & omnem similitudinem:] ex quo datur intelligi, etiam Cherubim facere prohibitum esse. Apparet ergò quasi hi loci Scripturæ sibi mutuò contrarientur; quod tamen non est. Ut ergò Lex similitudinem quæ tantùm memoriæ causâ fit non prohibet, sic quoque nec hîc prohibetur. Propter hanc itaque causam ordinarunt Christiani processiones habere cum imaginibus, ut scilicet Deus in memoriam revocet bona opera ipsorum, & videat quomodo homo humiliet seipsum coram eo, ut indè concedat eis gratiam, & exaudiat preces eorum, simulatque remittat eis peccata sua. Est & alia ratio cur Christiani statuerint in publicum prodire cum imaginibus & simulacris. Cùm enim filii Israel reluctarentur Christo Domini, ità ut occiderent eum atque suspenderent ligno, quo etiam factum fuit ut quidam populorum qui antea credebant in eum, rursum defecerint ab eo, secuti errorem Judæorum, simulatque abnegantes eum cum Lege sua, quòd putarent eam nihil veri & solidi habere; hinc, inquam, factum est ut Christiani ordinarint facere sculptilia & imagines, necnon & picturis adumbrare quæ cùm ante, tum post Christum passum contigissent, ut scilicet viderent homines signa Dei benedicti, & miracula ejus quæ fecit Messias Domini, qui passus est propter hominem, mortuus, sepultus, & ex vitam denuò excitatus tertio die, in cœlum ascendit cum corpore suo, ut videlicet homines isthæc omnia miracula ejus in memoriam revocantes, credant in eum, ac confiteantur eum, neque facile iterum sequantur errantes & stultos, qui noluerunt omnibus istis fidem adhibere. Quin & Christus Domini suam ipsius effigiem depingi passus fuit, antequam suspenderetur, quæ significavit non esse peccatum depingere cùm opera ejus, tum sanctorum ejus. Hactenus ille.

VATABLUS.

1. *Statuta*, החקים] Proprié sign. *ritum & morem sacrorum.* ¶ *Et judicia*, המשפטים] Hæc vox primò sign. ipsum *officium* seu *administrationem juris.* Indè *liber Judicum*, i. principum, rectorum, consulum, vel magistratuum. Secundò, ipsum *opus & executionem judicii.* Hinc illud *Facere judicium & justitiam.* Ultimò, id quod Latinè dicimus *jura*, & *leges*, quibus homines inter se civiliter in rebus profanis reguntur; & sæpius pro *consuetudine & more* aliquo ponitur, vel pro *jure gentium & naturali.* Ampla significatio aliquando obscuritatem loco parit. Hæc duo in Scripturis celebratissima sunt. Ab hoc veniunt *Judices & judicandi potestas*; ab illo verò, *regends in spiritualibus Magister*, quem מחוקק vocant, Gen. 49. 10. ¶ *Doceo*, מלמד] *Docturus sum.*

2. *Præcipio*, מצוה] *Præcepturus sum.* ¶ *Diminuetis*, תגרעו] *Detrahetis.* ¶ *Ut custodiatis*, לשמור] Causatur Moses ideo nihil esse addendum vel demendum verbis Dei, nè non serventur præcepta Dei, quòd traditiones hominum verbo Dei additæ obstaculo sint nè serventur. Præcepta enim hominum *avertunt à veritate*, Tit. 1. 14. & *seducunt corda innocentium*, Rom. 16. 18.

3. *Viderunt*, הראות] Ad verb. *videntes*, sub. *fuerunt*, i. viderunt. ¶ *Propter Baal-peor*, בבעל פעור] Chaldæus paraph. *cultoribus Baal-peor.* Sic mox, *Qui ambulaverunt post cultores Baal-peor.*

4. *Qui adhæsistis*, הדבקים] Ad verb. *adhærentes*, sub. *fuistis*, i. qui adhæsistis.

5. *Videte*, ראה] Singul. Heb. pro plur. Verbum positum videtur pro exhortantis sive excitantis adverbio, *Eia, Agitè, docui vos hactenus*, &c.

6. *Et intelligentia*, ובינתכם] *Et prudentia. Sapientem* vocat qui ea norit quæ fidei sunt & religionis erga Deum, & juris ac charitatis erga proximum; *intelligentem* verò sive *prudentem*, qui in utrilque acutus, prudens & cautus sit, ut rectè in his incedat, & nullâ fallaciâ seducatur. Si, inquit, hæc feceritis, apud exteras gentes reputabimini sapientes & intelligentes, sive prudentes. ¶ *Utique*, רק] *Certè.* Alii, *Tantùm.* q.d. Solus iste populus veram habet sapientiam & intelligentiam ex statutis & judiciis Dei veri: ut dicit ver. 7. ¶ *Magna*, הגדול] *Eximia, inclyta.*

7. *Propinqui*, קרובים] i. propitii ac favorabiles, qui præstò adsint & succurrant invocantibus ipsos in afflictione.

8. *Do coram vobis*, נותן לפניכם] *Daturus sum ante conspectum vestrum*, i. propositurus sum vobis & explicaturus.

9. *Et custodi*, &c. ושמור נפשך מאד] *Et serva te ipsum diligenter.* Ad verb. *& serva animam tuam valde.*

10. *Die quo*, יום אשר] Subaudiendum verbum præcedens, *Nè obliviscaris inquam*, &c. ¶ *Ut recenseam illis*, ואשמעם] Ad verb. *& audire faciam eos*, i. ut illis audientibus loquar. ¶ *Quæ discent, ut timeant me*, אשר ילמדון ליראה אותי] *Quibus discent timere me*; vel, *ut discant timere me.*

11. *Sub monte*, תחת ההר] Hebraismus, *ad radices montis.*

montis. ¶ *Usque ad medium cœli,* עד לב השמים] Ad verb. *usque ad cor cœli,* i. videbatur ignis pertingere usque ad medium cœlum. ¶ *Tenebræ, nubes,* חושך ענן] Sub. *erant sub eo,* i. circundabatur nube & caligine. Alii vertunt, *tenebræ nubis* [i. nubes tenebricosa] *& caligo.*

12. *At imaginem,* ותמונה] *At figuram, similitudinem, formam.*

13. *Pactum suum,* את בריתו] Ità vocat leges ac conditiones pacti cum illis initi. ¶ *Decem verba*] Græci decem verba, sive decem federis conditiones, appellant voce compositâ Δεκάλογον.

15. *Animabus vestris,* לנפשותיכם] i. vobis.

16. *Corrumpatis,* &c. תשחתון וגו'] *Corrumpamini, & faciatis,* i. corrupti animo ac mente, curetis faciendum sculptile. ¶ *Imaginem ullius simulacri,* תמונת כל סמל] *Similitudinem cujusvis idoli.*

17. *Per cœlum,* בשמים] *In cœlo,* i. aere.

18. *Sub terra,* מתחת לארץ] i. quæ concavitatibus terræ capitur, sive comprehenditur.

19. *Et videas,* וראית] *Et aspicias,* vel *contempleris.* ¶ *Et impellaris,* ונדחת] Sub. *ità ut corruas à fide illa pristina, usque adeò ut illa adores.* ¶ *Distribuit,* חלק] *Impartitus est,* i. in ministerium omnium gentium creavit.

20. *Vos autem tulit,* &c. ואתכם לקח וגו'] q. d. Si aliis gentibus contulit multa beneficia, vobis certè quamplurima contulit, quòd unicè vos amet. ¶ *E fornace ferrea,* מכור הברזל] i. servitute durissima. Vehementi verbo appellat servitutem Ægypti *fornacem ferream*, non solùm propter historiæ crudelitatem, sed & propter conscientiarum miseriam, sub Legis ira & traditionum tyrannide oppressarum. ¶ *In populum hæreditatis,* לעם נחלה] Hebraismus, *populus hæreditarius.*

21. *Propter verba vestra,* על דבריכם] Hebraismus, *propter vos, vestrâ culpâ.*

22. *Morior,* מת] Præsentia pro fut. *moriturus sum, transibo, transiturus est is.*

23. *Imaginem,* תמונת] *Formam,* ut ver. 12. ¶ *Sicut,* כאשר] Pro אשר positum est, *quemadmodum.*

24. *Ignis consumens est,* אש אוכלה] *Ignis devorans,* i. qui nihil reliquum faciat impiis. ¶ *Deus zelotes,* אל קנא] Vide Exod. 20. 5.

25. *Et senueritis,* ונושנתם] i. longo tempore habitaveritis.

26. *Testor,* העדותי] Præt. Heb. pro præs. *Appello,* sive *Advoco in testes.* ¶ *Disperdendo disperdemini,* השמד תשמדון] *Delendo delebimini.* Hebraismus, certò delebimini.

27. *Homines pauci numero,* מתי מספר] *Homines numeri,* i. qui numerari poterunt, ut vertit Chaldæus paraph. h. e. pauci.

28. *Servietísque ibi diis,* ועבדתם שם אלהים] *Coletísque ibi deos,* &c.

30. *Ista,* הדברים האלה] Ad verb. *verba illa,* sub. *supradicta.* ¶ *In novissimis diebus,* באחרית הימים] i. tandem.

32. *De diebus antiquis,* לימים ראשונים] *Dies antiquos,* i. consule diaria & annales. ¶ *Et ab extremo,* &c. ולמקצה וגו'] i. ab Exortu solis usque ad Occasum. ¶ *An facta fuerit,* &c. הנהיה כדבר וגו'] Ad verb. *an factum sit sicut res magna ista, vel auditum sit sicut ipsa.*

34. *Cum tentationibus,* במסות] i. cum probationibus, ut cap. 7. 19. ¶ *Quemadmodum fecit,* ככל אשר עשה] Ad verb. *secundum omnia quæ fecit,* i. prorsus ut fecit. ¶ *In Ægypto,* במצרים] *In Ægyptios.*

35. *Tibi ostensum est, ut scires,* אתה הראת לדעת] Ad verb. *Tu factus es videre, ad cognoscendum.*

37. *Semen ejus post eum,* בזרעו אחריו] i. Semen Jaacob eo mortuo.

38. *Ut introduceret te,* להביאך] Sub. *In Regionem earum, ut adires hæreditatem earum.* ¶ *Sicut hodie,* כיום הזה] Sub. *cernis.*

39. *Et revocato ad cor tuum,* והשבות אל לבבך] i. Cogitato apud te. ¶ *Nec est ultra,* אין עוד] Sub. *eum,* i. nullus est alius.

40. *Utque prolonges dies,* ולמען תאריך ימים] *Utque extrahas tempus,* i. longo tempore habites in terra. ¶ *Omnibus diebus,* כל הימים] Quidam referunt hæc verba ad id quod paulò antè præcessit, *Ut bene sit tibi cunctis diebus,* i. ut multa beneficia conferat tibi Deus omnibus diebus tuis. Alii referunt ad verbum *Custodi,* quod præcessit, hoc modo, *Custodi omnibus diebus statuta ejus.*

42. *Ab heri & nudiustertius,* מתמול שלשום] Hebraismus, *ante unum aut alterum diem,* i. antea. Gallicè dicimus, *ne d'hier, ne de devant hier.*

43. *De Rubenitis,* לראובני] *De tribu Ruben.* Alii, *in Rubenitis*, sic in sequentibus, sive, *in tribu Rubenitarum.*

45. *Testimonia,* העדות] i. Quibus testatur Deus per Legem & verbum suum sese adesse, & nos curare, quo conscientiam de eo habeamus, quem aliàs neque videmus, neque sentimus, neque intelligimus.

46. *In valle,* בגיא] *In Gai,* ut cap. 3. 29.

49. *Solitudinis,* הערבה] *Planitie.* Vide cap. 3. 17. ubi *Mare solitudinis* dicit vocari *Mare salsum.* ¶ *Sub effusionibus aquarum,* תחת אשדות הפסגה] *Sub Asdoth Pisgah.* Vide cap. 3. 17.

CLARIUS.

6. *EN populus sapiens*] Est enim consummata sapientia cognoscere Deum, & vivere secundùm voluntatem ejus.

11. *Erántque in eo tenebræ*] Ardebat enim mons, & pertingebat flamma ignis usque ad cœlum, & tamen mons ipse erat caliginosus, nubibus & nebulis obductus, ut nihil de eo cerneretur præter erumpentem flammam.

16. *Sculptam similitudinem*] Judæi propter periculum idololatriæ prohibent quamlibet imaginem, etiam pro decore factam, præsertim imaginem Hominis, quando sic est sculpta ut membra foràs prodeant; secus, si imago sit per modum figilli in materiam sculpta, ut non promineat.

19. *In ministerium cunctis gentibus*] Dicit officia siderum distributa gentibus, quòd omnibus hominibus præbeant lucem, calorem & temperamentum frigoris, efficiántque per suum accessum & recessum Æstatem, Hyemem, Ver & Autumnum.

21. *Iratúsque est Dominus contra me*] Aptè sui exemplo admonet eos nè peccent. Etenim qui tam charo amico non pepercit in levi re, multò minùs toties relabentibus ignoscet.

27. *Dispergetin omnes gentes*] Tolerabilius esset apud unam gentem Judæos captivos teneri quàm per omnes ferè gentes totius orbis dispergi, id quod in hac ultima captivitate miseris accidit.

30. *Novissimo autem tempore reverteris*] Cùm enim *plenitudo Gentium introierit*, tunc *omnis Israel salvus erit.*

32. *A summo cœlo*] Interroga (inquit) omnes creaturas quæ usquam sunt in universo mundo, si unquam tale factum fuerit prodigium, ut mortales aures, non unius hominis, aut paucorum, sed totius populi, audierint vocem Divinam citra vitæ & sensûs ereptionem.

DRUSIUS.

7. *Quæ habeat Deos appropinquantes sibi*] Quid? an natio Israelitica habet Deos appropinquantes sibi? Nè sîrit ille qui est ipsorum Deus, quem unum tantùm colunt. Ideo vertendum, meo judicio, *quæ habeat Deum appropinquantem sibi.* Sanè Græci hìc legunt, ᾧ θεὸς ἐγγίζων αὐτοῖς, *cui est ei Deus appropinquans eis.* Ubi pleonasmus manifestaria. Nam satis erat ᾧ θεὸς ἐγγίζων, *cui Deus appropinquat.* Dices in Ebræo esse אלהים קרבים numero multitudinis. Antea dixi nomen *Elohim* esse communis numeri, & tam *Deum* quàm *Deos* denotare. Nec obstat pluralis קרבים. Nam habetur ratio terminationis, non sensûs. Sic sanè אלהים קדשים *est Deus sanctus,* non *Dii sancti.* Sic אלהים אחרים potest reddi *Deus alius*; imò meliùs ità redditur. Nam præcedit verbum sing. Hoc primum. Deinde pec-

cat in legem illam etiam qui unum Deum alium à vero colit. Non peccaret si in mente Mosis fuisset, *Non exunt tibi Dii alii*, &c.

12. *Similitudinem non videbatis præter vocem*] Quid? an vox videri potest? Antea monuimus vos hac de re. *Videre* ad omnes sensus pertinet; unde & pro *audire* ponitur, ut ibi, *Et populus videbat voces*, i. audiebat; *Voces*, i. tonitrua. Sic, *præter vocem Dei è medio ignis*, aut intelligit vocem Dei quam emittebat è medio ignis. Vide infrà v. 36. *E cœlo audire fecit vocem suam.* Ubi Nicolaus, *Hîc accipitur cœlum aereum, quia vox illa formabatur in cacumine montis Sinaï immediatè à Deo, vel ministerio angelico, & audiebatur à populo existente circa pedem montis.* Dicitur & *vox Dei*, unde intelligentiam habet, *Vox Dei frangit Cedros.*

19. Stellæ erraticæ ab. Ebræis vocantur כוכבי לכת *stellæ incessus*, quæ sunt *stellæ luminis*, i. כוכבי אור, inquit Abenezra. Earum memoria usurpatur Psal. 148. 3. *Laudate ipsum omnes stellæ luminis.* Ad quem locum R.D. *Quinque planetæ sunt stellæ luminis. Nam illi terram illuminant magis quàm reliquæ quæ sunt in octava sphæra, quia viciniores sunt terræ.* Quinque planetas dicit, Venerem, Saturnum, Jovem, Mercurium, Martem: quibus si addas Solem & Lunam, de quibus antea, erunt septem planetæ, quos משרתים, i. *ministros* aut *ministrantes* appellant, unde *septem ministrantes* non sunt Angeli, qui & Archangeli, sed septem Planetæ. R.D. Psa. 146. *In cœlo sunt Angeli ut exercitus magnus, & septem ministrantes.* ¶ *Cœli exercitus* vocantur sol, luna, stellæ, &c. Eum *partitus est*, sive *divisit*, aut *distribuit*, DOMINUS *Deus omnibus populis qui sub omni cœlo*, ait Moses. Id quomodo intelligendum sit, adhuc quæri video. Hasçuni enarrat, *ad illuminandum eis, etiam idiotis & vulgaribus. Quippe tam serviunt his quàm aliis. Nemo excipitur.* Idem ait *miserum esse illum qui adorat rem quæ creata est ad ministerium ipsius.* Aliter, *Quos partitus est omnibus populis ut sint eorum timor*, i. numen aut Deus, nam non curat eos. Sed vos quos elegit in populum hæreditarium, quomodo adorabitis eos? q.d. Non debetis hoc facere, cùm habeatis Deum ipsum creatorem. Moses G. Hispanus, *Omnes populi habent sidus, & Planetam, & Principem notum, quibus altiores sunt Angeli Dei supremi: sicut dicitur in Daniele* [*Princeps Regum Persidis*] *&* [*Princeps regni Græciæ.*] *Ideo faciunt sibi Deos ex illis quibus serviunt. Et dicit, Vos autem accepit* DOMINUS, *nam pars Dei estis. Non erigetis super vos Principem aut adjutorem præter ipsum: Siquidem ipse eduxit vos ex catino ferreo. Eratis enim in medio Ægypti, in catino ignis & lignorum; eduxitque vos indè contrà Principes eorum, quos pœnis affecit variis. Quòd si non prostravisset eos, non fuissetis egressi.* Quæ adduxi propter Episcopum Burgensem, qui de hac re ità scribit Additione 1. in caput istud, *Ubi translatio nostra habet* [*Quos creavit Deus in ministerium cunctis gentibus*] *Ebraica litera habet*, [*Quæ distribuit* DOMINUS *Deus cunctis gentibus.*] *Cujus sensus secundùm quosdam Ebræorum expositores est, quòd sicut Deus deputavit ad custodiam singularum gentium singulos Angelos, ut patet Dan. 10. de Principe regni Persarum, & de Principe regni Græcorum, sic & singulis gentibus deputavit singula astra, quibus tales gentes exhibebant cultum. Quod sanè intelligendum est prout in Glossa traditur: & est Augustini, qui sic dicit* [*Non ità dictum est tanquam Deus præceperit ea, sc. astra, à cæteris gentibus coli, à populo suo non coli; sed quòd præsciverit gentes cultura eis exhibituras, & tamen præsciens creavit; Populum verò suum futurum esse qui talia non coleret.*] *Hæc in Glossa. Unde convenienter immediatè subjungitur* [*Vos autem tulit* DOMINUS; *& eduxit è fornace ferrea Ægypti, ut haberet populum hæreditarium*, &c.

20. Pro *fornace ferrea* sunt qui reponant *catinus ferri*, in quo ferrum liquatur; licèt ex Ebraismo commodiùs possit exponi *catinus ferreus.* Nam si non fallunt nos Ebræi, in hoc vase etiam aurum & argentum liquabantur. R.S. *Vas est quo purgant aurum.* David cognomento Caminus, *Vas est in quo fundit*, aut *liquat*, *aurifex argentum & aurum.* כור propriè *excoctor.* Cui firmando Ezec. 22. *Sicut funditur argentum in medio catini.* Prov. 17. 3. *Conflatorium argento, & catinus auro. Fornacem* reddit interp. vetus, & in ed. Græca, ἐκ τῆς καμίνου τῆς σιδηρᾶς. Usurpatur autem hîc de Ægypto, & 1 Reg. 8. 51. Nam ut in catino aut fornace metallum excoquitur, sic in Ægypto populus Israel durissimâ servitute detinebatur; quam propterea etiam *domum servorum* appellat. Nec solùm detinebatur ibi, sed etiam excoquebatur igne rerum adversarum. Paulò aliter Nicolaus, *Ad literam* inquit, *coquebant lateres in fornace; quæ hîc ferrea dicitur, quoniam illa servitus erat durissima. Ferreus* enim in metaphora quod durum est. Nam ferro nihil durius. Hasçuni laudat R. Aquibam, qui dicat Ægyptios combussisse filios Israelitarum in catino ignis. Quod ità dicitur ut *Gehenna ignis*, i. ignita. Nam erat ibi perpetuus ignis comburendis cadaveribus quæ eò projiciebantur.

24. *Comedere*, quando de igne dicitur, sign. *consumere.* Num. 11. 1. *Exarsit in eos ignis* DOMINI, *& comedit extremitatem castrorum.* Hinc Deus hîc vocatur *ignis consumens.* Ubi in fonte ad verbum *ignis comedens.* Interp. subaudiunt notam similitudinis, ut dicat, *tanquam ignis consumens.* Simile, *catulus leonis Juda*, i. *ut catulus.* Nam non est ignis propriè loquendo. Quid igitur? Ut ignis omnia combustibilia consumit, sic Deus consumit eos, quibus iratus est propter peccata. Græcè πῦρ κατανάλισκον.

25. *Veterascere in terra* est diu in ea morari: sic ut veteres sint habitatores qui in ea commorantur, juxta illud, *veteres migrate coloni.* Usus fuit Moses eo verbo, *Et inveterati fueritis in terra.* Ebraicè ונושנתם, quibus in literis continetur numerus 852 per Gematriam. Ea est quando literæ in numeros colliguntur. Et est antiqua traditio apud Ebræos, Verbo isto innui tempus quod fluxit à Mose usque ad captivitatem Babylonicam; Quod sign. Gerund. per hæc verba, *Ideo dixerunt Doctores nostri verbo* ונושנתם *innui captivitatem domûs primæ in Gematria. Erátque traditio in manu eorum, quam Cabbala vocant, in hac sectione innui tempus deportationis.* Clariùs & distinctiùs R.S. *Innuit deportandos esse ex illa terra in fine* 852 *annorum, juxta numerum quem præferunt literæ* ונושנתם [*& inveterati fueritis*] *Deut.* 4. 25. *Sed ipse prævertit, & deportavit eos in fine* 850 *annorum, nè stabiliretur in eis, Quia pereundo peribitis. Et hoc est quod dicit,* [*Maturavit* DOMINUS *malum, & adduxit illud super nos*] *Nam justus est* DOMINUS, *justitiam fecit nobiscum, quia properavit adducere duobus annis ante tempus ejus.*

26. *Testes invoco hodie cœlum ac terram*] Aut ut alii, *contestor contra vos cœlum ac terram.* Quidam de Angelis & Hominibus enarrant, q.d. Testes invoco vos Angelos qui in cœlo, & vos Homines qui in terra. Sic Nicolaus, *Cœlum & terram, h.e. omnem creaturam intellectualem in cœlo ac terra existentem: quia sola creatura intellectualis potest propriè testificari.* Quam expositionem ex Ebræis Abenezra notavit; qui addit alios ad Imbrem referre, juxta illud, *Ponam cœlum vestrum ut ferrum, & terram vestram ut æs.* Tandem concludit rectum sibi videri ut verba accipiantur quemadmodum sonant. Nam Cœlum ac Terra conservantur in individuis, semper existentes: unde *dies cœli*; & Salomon ait, *Terra in perpetuum stat.* Rectè igitur eos testes appellat, quia sermo est de tempore futuro. Sic alibi, *Audite, montes, litem* DOMINI. Item, *Lapis iste erit inter nos testis.* Quod si Montes & Lapides testificari possunt, cur non etiam Cœlum ac Terra? Hoc velim expendere illos qui Nicolao nimiùm aut plùs æquo addicti sunt. Omnia probanda; quod optimum est retinendum.

27. *Viri numeri*] מתי מספר, i. pauci numero. Onc. *populus numeri*, h.e. interprete Jon. קליל *paucus.* Paulò aliter autores Latini,

Nos numerus sumus, & fruges consumere nati.

37. *Propterea quòd dilexit patres tuos, & elegit semen ejus post ipsum*] Emendavit recentior interpres, *semen cujusque eorum.* Malè. Nam non elegit Esavum semen Isahaci,

haci, nec aliós qui ex semine Abrahami, in queis & Ismael. Hi numero fuisse octo perhibentur. Vetus interp. *semen eorum post eos:* quod ad Israelitas restringendum. Nam omnes erant ex semine Patriarcharum. Sic etiam Onc. nisi quòd in eo, *filios eorum post ipsos.* Nam *semen* amat ille reddere *filios.* Porrò nepotes etiam *filii* vocantur, juxta illud, *Filii filiorum sunt tanquam filii.* Jon. diversus abit ab eo: Nam interpretatur ad sensum nostrum, *Dilexit patres vestros Abrahamum & Isahacum, & elegit filios ipsius Jacobi post eum.* Audiamus nunc ipsos commentatores Ebræos. Abenezra *Semen ejus*] *Innuit Jacobum. Nam si dixisset* [*semen eorum*] *venissent nobiscum octo gentes.* Hascuni, *Innuit Jacobum. Quòd si dixisset* [*Semen eorum post eos*] *apertum fuisset os octo gentibus quæ exierunt ex Abrahamo & Isahaco præter nos,* sive *nobis exceptis. Nam dixissent, Nos æquè sumus electi ac vos. Semen cujusque ipsorum* posset etiam restringi ad filios Israel, atque illo sensu tolerari. Sed non est recedendum temere ab Ebræis. R. D. Psal. 20. *Iacob est pater noster solus. Nam Abraham habebat filium alium, videlicet Ismaelem; & Isahac, Esavum.* Unde in Psal. illo v. 2. *Extollat te nomen Dei Jacob.* ¶ בפניו] Gerundensis, עד פנין *ante se.* Onc. *in sermone suo.* Hieron. *præcedens.* Trem. *præsentiâ suâ.* Nam Deus castra Israelitarum antecedebat.

49. Mirari libet cur interp. noster Vulg. πᾶσαν τὴν Ἀραβα verterit *omnem planitiem,* & mox, *mare Araba, mare solitudinis.* Scio mare mortuum innui, sed hoc nescio cur dicatur *mare solitudinis.* Nam non legi ullam ibi solitudinem antea fuisse. Quamobrem Onc. & Jon. interpretantur *mare planitiei.* Nam *Araba,* locus planus, non desertus omnino, sed mediæ cujusdam naturæ, ubi tantùm pabulum jumentis aptum crescat, quod μίγμα vocatur. Sanè Sym. πεδινὴν *campestrem,* & Aq. τὴν ὁμαλὴν *planam* interpretatur. Ut ut sit, in tractu Sodomeno, ubi postea mare Salsum, quod & Mortuum, nulla unquam solitudo, nullum desertum, quod sciam. Quin ex testimonio Veritatis minimè dubio scimus locum illum ante conflagrationem admodum amœnum fuisse, instar paradisi non ἀοίκητον *inhabitabilem,* aut ἄβατον *invium,* aut denique ἔρημον *desertum.* Quod expendi velim ab iis quibus *Araba* quidem *desertum,* quod non eo inficias; sed cùm dicimus *mare Araba,* tunc aliud significari planè mihi persuadeo. Sic *Nehel Araba,* Amos 6.14. meliùs redditur *torrens planitiei,* meo judicio, quàm *torrens deserti* aut *solitudinis.* Quanquàm in deserto torrentes quoque esse nemo sanus negaverit. Appellatio à ערב, quod *miscere* significat.

IDEM.

19. אֲשֶׁר חָלַק יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֹתָם לְכֹל הָעַמִּים תַּחַת כָּל הַשָּׁמָיִם. A. Sym. Th. ἅτινα διεκόσμησε Κύριος ὁ Θεός σου εἰς πάντας τὰς λαοὺς ὑφ' ὅλον τὸν οὐρανόν, *quæ distribuit* DOMINUS *Deus tuus in omnes populos sub universo cœlo*] Διεκόσμησεν, Lxx ἀπένειμε.

GROTIUS.

2. *Non addetis ad verbum quod vobis loquor, nec auferetis ex eo*] Hoc dictum neque traditionibus scriptum interpretantibus, neque præceptis humanis legem sepientibus repugnat. *Diminuere* est, non facere quod jubetur; *addere,* aliter quàm jussum est facere, infrà 12.32.

6. *Dicant, En populus sapiens*] Ex legibus de populis fit judicium. Oraculum vetus,

Μοῦνοι Χαλδαῖοι σοφίαν λάχον, ἠδ' ἄρ' Ἐβρῆοι,
Αὐτογένεθλον ἄνακτα σεβαζόμενοι Θεὸν ἀγνῶς.

8. *Iustáque judicia*] κείμενα sive משפטים dicuntur hîc leges de contractibus, æquitati convenientissimæ.

15. *Non vidistis aliquam similitudinem*] Eâdem ratione magines oppugnat Empedocles,

Οὔτε γὰρ ἀνδρομέη κεφαλὴ κεκλὰ γυῖα πέπασαι,
Οὐμὸν ἀπαὶ νώτων γε δύο κλάδοι ἀΐσσουσι,
Οὐ πόδες, οὐ θοὰ γοῦν', ἠ μήδεα λαχνήεντα·
Ἀλλὰ φρὴν ἱερὴ καὶ ἀθέσφατος ἔπλετο μοῦνον
Φρουτίσι κόσμον ἅπαντα κατατίνουσα θοῇσι.

Ammonius ad Aristotelem, περὶ ἑρμηνείας. Tacitus Hist. 5. *Judæi mente solâ, unúmque numen intelligunt. Profanos qui Deum imagines mortalibus materiis in speciem hominum effingunt.* Idem de Germanis, *Neque in ullam humani oris speciem assimulare ex magnitudine cœlestium arbitrantur.* Par causa Numæ cur simulacra sustulerit, docente Plutarcho, Οὔτε γὰρ ἐκεῖνος (nempe Pythagoras) αἰσθητὸν ἢ παθητὸν, ἀόρατον δὲ καὶ ἀκήρατον καὶ νοητὸν ὑπελάμβανεν εἶδος τὸ πρῶτον. Ὅτος δ' ἐκώλυσεν ἀνθρωποειδῆ καὶ ζωόμορφον εἰκόνα Θεοῦ Ῥωμαίοις νομίζειν· οὐδ' ὧν παρ' ἄλλοις ἦτε χαπλὸν, οὐδὲ πλεῖον εἶδος Θεοῦ πεποίηκεν· ἀλλ' ἐκτὸς καὶ ἐβδομήκοντα τοῖς πρώτοις ἔτεσι ναὸς μὲν οἰκοδομούμενος διέλελυν καὶ καλιὰς ἱερὰς ἰδόντες, ἄγαλμα δὲ οὐδὲν ἔμμορφον ποιούμενοι διελέλυν· ὡς ὅτε ὅσιον ἀφομοιοῦν τὰ βέλτιονα τοῖς χείροσιν, ὅτε ἐφάπλεσθαι Θεοῦ δυνατὸν ἄλλως ἢ νοήσει. Antiphanes de Deo, Ἀπὸ εἰκόνος ἃ γνωρίζεται, ὀφθαλμοῖς ὄχ ὁρᾶται, οὐδενὶ ἔοικε· διόπερ αὐτὸν οὐδεὶς ἐμμαθεῖν ἐξ εἰκόνος δύναται. Xenophanes Colophonius,

Εἷς Θεὸς ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος·
Οὔτι δέμας θνητοῖσιν ὁμοίιος οὐδὲ νόημα.

Idem,

Ἀλλ' εἷπεῖ χεῖρας εἶχον βόες ἠδὲ λέοντες,
Ἦ χάλαι χείρεσι καὶ ἔργα τελεῖν ἅπερ ἄνδρες,
Ἵπποι μὲν θ' ἵπποισι, βόες δέ τε βουσὶν ὁμοίας,
Καί κε θεῶν ἰδέας ἔχαφον, καὶ σώματ' ἐποίουν
Τοιαῦθ' οἷόν περ κ' αὐτοὶ δέμας εἶχον ὁμοῖον.

16. *Masculi*] Ut Beli sive Baalis. ¶ *Feminæ*] Ut Astartes, & ejus quam *Atargatim* Græci vocant.

17. *Similitudinem Jumentorum*] Ut Bovis in Apide, Arietis in Hammone, Hirci in Asima. ¶ *Vel avium*] Ut Gallinæ silvestris in Nergale; Vulturis, Accipitris. ¶ *Reptilium*] Ut Serpentis cui nomen Κνήφ. ¶ *Piscium*] Ut Crocodili, Phagri, Mœotæ, Oxyrynchi. Vide Clementem ad Gentes.

19. *Adores ea & colas*] Gr. πλανηθεὶς προσκυνήσῃς. Sic & Chaldæus hoc loco. Alii non minùs probabiliter, *Dejicias te, & incurves te,* posito & pro *aut:* i. non modò non toto corpore procumbas, sed nec inclines corpus, quod minus est, nempe nè talibus gestibus paulatim eò adducerentur Judæi ut pro Deo ista colerent. Vide Job 31.26,27. ¶ *Quæ creavit Dominus Deus tuus in ministerium cunctis gentibus quæ sub cœlo sunt*] Latinus hîc addidit *in ministerium,* nè data ad cultum putarentur. Lxx Hebræum sequuntur, ἃ ἀπένειμε Κύριος ὁ Θεός σου αὐτὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι τοῖς ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ. Neque verum est adjectum ab iis *ad lumen præbendum;* quod aiunt Thalmudici, decepti fortè ab aliis versionibus. Nam constanter ità legere Christiani veteres, & hoc loco adducti dixere Gentibus ante Euangelii tempora permissum cultum astrorum. Addit enim Justinus Dialogo cum Tryphone, οἷς τὸ προσκυνεῖν αὐτόν, qualia habent & Clemens, & alii: apud quos aut verbum *dedit* interpretandum per *sinere,* sicut Paulus dicit *Deum sivisse Gentes ire in viis suis,* quia scilicet Deus nullâ lege morem illum postquam semel invaluerat repressit; aut intelligendum excusasse in illis minùs rectè institutis, non quòd astra colerent, sed quòd Deum in astris potentem, quod ipsum tamen Israelitis interdixit ob periculum: sicut quos eximiè caros habemus, eos non à noxiis tantùm rebus, sed ab iis quæ nocere possent dehortamur.

25. *Et morati fueritis in terra*] Ad annos fermè octingentos. Nam ad Salmanasaris & Nabuchodonosori tempora hæc referenda consentiunt Hebræi.

26. *Citò*] Post impletam peccatorum mensuram.

29. *Cumque quæsieris ibi Dominum Deum tuum*] Populo Hebræo ducto pœnitentiâ Deus semper ignoscit. Singulis non semper.

39. *Deus in cœlo sursum, & in terra deorsum*] Unus cuncta gubernans.

CAP. V.

MUNSTERUS.

5. *Dicendo*] Refertur illud *dicendo* ad id quod dicitur in priori versu, *Locutus est Dominus vobiscum de medio ignis, dicens.*

9. *Non*

9. *Non adorabis ea*] h.e. Non incurvabis te ante illa. Unde monent Judæi, quòd etiam cùm ſpina infixa fuerit pedi tuo, non debes juxta imaginem te incurvare ut illam extrahas, ſed ſedeas in terram, & tunc extrahas: Idem ſentiendum cùm aliquid è manu in terram lapſum fuerit: nè ſcilicet videaris corpore tuo reverentiam exhibere ſimulacro. ¶ *Neque coles ea*] Docent Hebræi cultum iſtum in hoc conſiſtere, quòd non ſunt amplexanda aut oſculanda idola. Imò ipſi prohibent bibere aquam ex fiſtula aliqua quæ imagini affixa eſt, ut nonnunquam inveniuntur lapideæ imagines quæ per os vel loca genitalia evomunt aquas, nè ſcilicet videaris oſculari imaginem. Parce ineptiis. Reliqua quæ ſequuntur, Exod. 20. ſunt explicata.

16. *Quatenus prolongentur dies tui*] Quidam putant hîc יאריכון eſſe verbum בודד *neutrum*, quos K. redarguit, cùm ſit Hiphil: Unde ipſe hunc locum ſic interpretatur, *Parentes à te honorati prolongabunt tibi dies tuos*, &c. Vel, ut A. E. exponit, *Præcepta à te obſervata prolongabunt tibi dies tuos.*

24. *Loquitur Deus cum Homine*] Habent Hebræi mirabilem opinionem de auditu & viſione Dei; nempe quòd humana imbecillitas neutrum ferre poſſit, niſi is cum quo Deus loquitur ſit Propheta quem Deus ad populum ſuum deſtinare voluerit. Addunt & id, שבשעת מיתת ראה אדם שכינה ומיד מת ואינו חי יותר *In hora mortis videt homo Deum, & illico moritur.* De qua re copioſiora videre poteris apud autorem Nizahon ſuper Pentateuchum.

FAGIUS.

3. *NOn cum patribus noſtris pepigit fedus iſtud*, &c.] Quidam hæc ſic legunt, ut ſubaudiendum putent adverbium *tantùm* vel *ſolùm*, hoc modò, *Non tantùm cum patribus noſtris iniit pactum, ſed etiam nobiſcum.* Similem locutionem putant eſſe hanc, Gen. 32. 28. *Non vocabitur nomen tuum Jacob, ſed Iſrael*, Pro, *Non tantùm vocabitur*, &c. *ſed etiam*, &c. Vel ſenſus poteſt eſſe is, Non cum majoribus noſtris qui mortui ſunt in Ægypto, ſed cum nobis ipſis qui vivimus. Alii per *patres* iſtos Abrahamum, Iſaac & Jacob intelligunt, & ſentiunt Moſen hîc diſcriminare inter fedus Patrum & fedus Legale. Illud enim ſimpliciter fidei & miſericordiæ fedus eſſe, juxta illud, *Credidit Abraham Deo, & reputatum eſt ei ad juſtiam*, &c. Hoc verò fedus, ſcilicet Legale, ſimul includere conditionem decem verborum, h. e. operum exigentiam adjectam eſſe; unde *Lex factorum* dicitur.

4. *Verbum verbo locutus eſt Dominus*, &c.] Heb. *Facie ad faciem*, &c. Eſt autem *facie ad faciem loqui* Hebraiſmus pro Dilucidè, diſertè ac planè loqui. Nam gloriam Dei evidentioribus argumentis cognoverunt quàm antea Patres: unde & Hebræi dicunt, ראה שפחה על הים ועל הר סיני מה שלא ראו כל הנביאים *Ancilla plùs vidit ad mare Rubrum & montem Sinai quàm viderint omnes Prophetæ.*

5. *Ego ſtabam inter verbum Domini*, &c.] Habet hoc peculiare Chaldaiſmus ut plurimam mentionem faciat *verbi Domini*, maximè in his locis ubi Deus inducitur loqui cum homine: Quæ res pulchrè facit ad myſterium Chriſti, qui eſt Verbum Patris; & confirmat fidem noſtram, quâ tenemus illum præſentem fuiſſe Patribus, & ſub variis figuris & imaginibus, nunc Angeli, nunc Nubis nunc Flammæ, &c. locutum fuiſſe Patribus. Cui ſententiæ adſtipulatur & D. Auguſtinus, qui ſuper primum caput Johannis Euangeliſtæ ità ſcribit, *Unde innotuit Moyſi Deus? Quia revelavit ſervo ſuo Dominus. Quis Dominus? Ipſe Chriſtus, qui præmiſit legem per ſervum, ut veniret ipſe cum gratia & veritate.* Quòd autem & veteres Hebræi per *verbum Dei* in Scripturis Meſſiam intelligunt, liquidè videre eſt ex verbis R. Iſaac Aramæi, qui in commentariis ſuis ſuper librum Numeri, quibus titulus eſt *Sacrificium Iſaac*, ſic ſcribit, ישלח דברו וירפאם וימלט משחיתותם רבי שמואל הלוי אמר דבר יהוה הוא שלוחו דכתיב הלא כה דברי כאש נאם יהוה הוא שאמר יבא דברך וכבדנוך כשיבא דבר אלהים אשר הוא שלוחו אכבדהו אמר ר' שאול וכי לא באו הנביאים והרגום ושפכנו דמם אין נקבל עותה מדבנו או במה נאמין אמר ליה שירפאם וימלט משחיתותם ועם המופתים נאמינהו ינכברהו אמר ליה למה לא אמר ישלח דברו וירפיאכם אלא וירפאם בעבור כי נראה לי כי היה מדבר פרטי עמה לו אמת דברת כי הדבור באר כולם אבל לא קבליהו כי אם הפרטים אשר היו היותר נסי שבל מן מכלות דויניה עבדי הים וזהו שאמר יורדי הים באוניות עשה מלאכה במים רבים המה ראו מעשה יהוה אותן שמן הראוי לא היו בכח לקבל שום דבר שכלי מצד נסותם קבלו אמיתות הנבואה והמראה מצד שאמינו לדברו וזה הוא שאמר והאמין ביי" ויחשבה לו צדקה : *Mittet Verbum ſuum, & ſanabit eos, & eripiet eos de plagis eorum.*] *Dixit R. Samuel Levita, Verbum Dei eſt nuntius, ſive orator, ejus: de quo ſcriptum eſt,* [*Profectò tale eſt verbum meum qualis eſt ignis, dixit Deus.*] *Et hoc eſt quod dictum eſt,* [*Veniet verbum tuum, & honorificabimus te.*] *Utique cùm veniet verbum Dei, quod eſt nuntius ejus, tunc honorabimus eum. Dixit R. Saul, Nónne venerunt Prophetæ, & occidimus illos, fudimúſque ſanguinem eorum? quomodo ergò nunc accipiemus verbum ejus, aut quamobrem credemus ei? Reſpondit ei R. Samuel. Quoniam ſanabit eos & liberabit eos à plagis eorum: propter hæc, inquam, ſigna credemus ei, & honori eum habebimus. Dixit tunc illi, Quare, precor, non dixit,* [*Mittet verbum ſuum, & ſanabit vos*] *ſed dixit,* [*& ſanabit illos?*] *Reſpondit, Hoc ideo eſt, ut ego ſentio, quoniam loquebatur de parte, déque aliquibus duntaxat, non etiam de omnibus: quod ſignatur ſcilicet ſecundùm proprietatem Hebræi ſermonis, in dictione* ILLOS. *Dixit illi, Verum certè dicis. Nam verbum ejus venit ſanare omnes in univerſum, non tantùm aliquos, & in parte. Verùm non fuit receptum, niſi ab aliquibus particularibus, qui cenſebantur inter omnes craſſioris ingenii, viri piſcatores, exercentéſque ſe in mari. Et hoc eſt quod dictum eſt,* [*Conſcendentes in mare navibus, facientes opera in aquis magnis, ipſi viderunt opus Dei.*] *Illi profectò qui (ſi rectè conſideres) non videbantur apti poſſe admittere quicquam intellectivum, ſive quod ad intellectum pertinet, ob ruditatem ſenſûs eorum, illi, inquam, acceperunt veritatem prophetiæ & viſionis, quoniam crediderunt verbo ejus. Et hoc eſt quod dictum eſt,* [*Credidit Deo, & reputatum eſt illi ad juſtitiam.*] Hactenus ille. Probatur præterea & hoc ex paraphraſi Chaldaica R. Jonathæ in Pſal. 110. Ubi enim veritas Hebraica habet, *Dixit Dominus Domino meo, Sede ad dexteram meam*, ibi Jon. habet, אמר יי" למימריה חב לימיני, *Dixit Dominus Verbo ſuo, Sede ad dexteram meam.* ¶ *Dicendo*] Refertur illud *dicendo* ad id quod dicitur in priori verſu, *Locutus eſt Dominus vobiſcum de medio ignis, dicens.* Per parentheſin enim legi debent illa, *Ego ſtabam*, &c. uſque ad hæc verba, *Ego Dominus*, &c.

10. *Non jures fruſtrà*, &c.] h. e. Ut ſuper rebus inanibus, ſtultis ac vulgaribus non nominetur, ſed in rebus ſeriis peragendis, ſeriò non ridiculè, non contemptim, non cum ludibrio & contemptu quodam. Aut certè ſic, *Non ſumes*, inquit, *in vanum nomen Dei tui*: i. non fruſtrà, ac ſine fructu, atque in mendaciis. Sed ubi ejus nomen fuerit adhibitum, res omnino ſubſequatur; ut invocatio Divini nominis ſit rerum confirmatio. Fruſtrà verò aut in vanum ab his Dei nomen uſurpatur qui in negotiis tranſigendis Deum quidem appellant, ſed in mendacio perſeverant, nec ullum res accepit momentum per nominis Divini invocationem. Quo miſerrimo & teterrimo flagitio cùm omnes penè contaminati ſint, nihil tamen ſe mali exiſtimant feciſſe. Eſtque peculiare ipſis Judæis, in leviſſimis quibuſque rebus, & ad omne corporis momentum, dicere, *Badonai*, i. *Per Deum*, cóque ſunt in eo reprehenſibiliores, quòd ſingulis penè diebus hoc præceptum in eorum ſynagogis fruſtrà, ut alia, ad memoriam revocatur. Hæc ex Auguſtino Steucho.

22. *Voce magnâ, & non ceſſavit*] h. e. Ut quidam Hebræ-

Hebræorum exponunt, Duravit per totos 40 dies quibus Moſes ſtetit in monte. Vel, ut R. S. exponit, quia vox ejus fortis eſt, & durat in æternum. Vel, ut idem explicat, *Non addidit apparere*, ſive *conſpici, in illa pompa, potentia, ſeu fortitudine.* Verbum Hebraicum, quod hîc ponitur, יסף *Jaſaph* ambiguum eſt ad *addere* & *ceſſare.* Qui per *addere* legunt, *Et non addidit*, &c. ſic exponunt, *Et non addidit ultrà loqui voce magnâ, ſicut illa erat.* Et hanc lectionem ſequuntur A. E. & R. D. K. Cauſa mox ſubditur, Quia non poterant ſuſtinere iſtam terribilem vocem.

27. *Et recipiemus nos facturos*] Ad literam eſt, *Et recipiemus, & faciemus.* Verbum קבל *Kibbel*, quod hîc ponitur, & admodum frequens eſt in Chaldaiſmo, non ſimpliciter *Recipere* ſign. ſed *Pro certo ac indubitato aliquid recipere, Acquieſcere, & Fidem habere.* Hinc derivatur vox קבלה *Cabala*, quâ intelligunt Hebræi quicquid authenticum certum & indubitatum eſt. Hinc autem nata eſt *Cabala*, quòd olim à Patribus ſacra myſteria, maximè quæ de regno Chriſti erant, ore ad os per ſucceſſionem tradebantur, quæ alius ab alio accipiebat: Unde ab *accipiendo Cabala* dicebantur, nefas enim erat ea ſcriptis commendare, donec neceſſitas coegit; putà crebræ captivitates populi Judaici. Cùm enim vererentur nè propter iſtas captivitates tandem planè interiret iſta ratio Cabaliſtica, cœperunt ea ſecreta conſcribere, atque ità ad poſteritatem tranſmittere. Horum autem primum authorem ſtatuunt Eſdram ſcribam, poſt reditum ex Babylonia. Ad Cabaliſticam illam rationem alluſit quoque Apoſtolus Paulus 1 Tim. 1. 15. ubi & voce *Cabalâ* uſus eſt. Sic enim ſcribit, Πιστὸς ὁ λόγος, καὶ πάσης ἀποδοχῆς ἄξιος, ὅτι Χριστὸς Ἰησοῦς ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον ἁμαρτωλοὺς σῶσαι, *Fidelis ſermo & omni acceptione*, ſive *Cabalâ, dignus, quia Chriſtus Jeſus venit in hunc mundum peccatores ſalvos facere*, &c. q. d. Si quis cupit audire Cabalam, ego veram, certam & indubitatam indicabo: Ea autem eſt, *Quòd Jeſus Chriſtus venit in hunc mundum ut peccatores ſalvos faceret.* Hoc verum dogma Cabaliſticum eſt, de quo planè nihil ambigendum.

VATABLUS.

1. LOquor in auribus veſtris, דובר באזניכם] *Locuturus ſum vobis audientibus.*

3. *Pactum iſtud*, את הברית הזואת] *Fedus iſtud. Pactum* ſive *fedus* vocat conditiones federis quæ hîc deſcribuntur, q. d. Propoſuit nobis in Decalogo conditiones quibus inter ipſum & nos fedus firmum erit & permanebit, non aliter. ¶ *Sed etiam nobiſcum*, כי אתנו] Hîc כי pro כי אם poſitum eſt. Tametſi aliter intelligat ex doctioribus Hebræorum alter, nempe, *Non cum majoribus noſtris qui mortui ſunt in Ægypto, ſed nobiſcum qui vivimus.* Atque ità intellexiſſe videtur Chaldæus paraph. qui vertit, *Non cum Patribus noſtris pepigit fedus iſtud, ſed nobiſcum, qui omnes hodie hîc vivimus.*

4. *Facie ad faciem*, פנים בפנים] Hebraica locutio, quâ ſignificatur mutuus inter colloquendum aſpectus, quo coràm & in facie amicus loquitur amico. Sic Exod. 33. 11. *Loquebatur Dominus ad Moſen facie ad faciem, ſicut ſolet loqui homo ad amicum ſuum.* Non quòd viderent ſpeciem Dei, cùm ſuprà c. 4. 15. dixerit, *Nullam ſpeciem Dei vidiſtis*, ſed ſign. Deum cum ipſis fuiſſe locutum manifeſtis verbis & ſignis quæ viderunt, ut negari non poſſit quin Deus fuerit.

6. *E domo ſervorum:* מבית עבדים] Vide annot. in Exod. 13. 3.

7. *Alii coram me:* אחרים על פני] *Alieni in conſpectu meo*, i. me ſpectante, q. d. cùm nihil me lateat. Quidam vertunt, *Non erit tibi ullus ex diis alienis.*

8. *Subter terram:* מתחת לארץ] *Sub terra*, i. quæ comprehenduntur intra lineam illam circularem quâ continetur globus terræ.

9. *Non incurvabis te eis*, לא תשתחוה להם] *Non adorabis ea.*

14. *Neque filius tuus*, ובנך] Vide annot. Exod. 20. 10.

¶ *Ut requieſcat*, &c. למען ינוח] Hæc addidit ad ea quæ ſcripſit Exod. 20. 10.

16. *Ut prolongentur*, &c. למען יאריכון ימיך] Vide Exod. 20. 12.

21. *Neque quicquam eorum quæ*, וכל אשר] Ad verb. *Et omne quod.* Præcedentem negationem ſubaudivit noſter interpres.

22. *Et non addidit*, ולא יסף] Docti inter Hebræos exponunt, *non addidit ultrà loqui voce magnâ ſicut illa.* Cauſa mox ſubditur, Quia non poterant ſuſtinere terribilem illam vocem. Alii exponunt, *& non ceſſavit*: nam utrumque ſign. vox Hebræa יסף h. e. duravit per totos 40 dies quibus Moſes ſtetit in monte, ità vertit & Chaldæus paraph. ¶ *Et dedit ea*, ויתנם] *Et dedit illas*, tabulas ſcilicet.

24. *Oſtendit nobis*, הראנו] Ad verb. *videre fecit nos.* ¶ *Hodie vidimus*, &c. היום הזה ראינו וגו'] q. d. Satis probavimus, ſive deprehendimus, quòd loquatur, ſive loqui poſſit, Jehovah cum homine qui vivat, vel, & vivet homo ille, non morietur propterea.

25. *Si iterum audierimus*, &c. אם יוספים אנחנו] Ad verb. *ſi addentes nos*, pro *ſi addiderimus ut audiamus vocem Jehovæ Dei noſtri amplius, moriemur.*

26. *Ut audiat*, אשר שמע] *Ut audire poſſit.* ¶ *Et vivat?* ויחי] *Et vivere poſſit?* i. *non ſtatim moriatur?*

28. *Bene dixerunt*, &c. היטיבו כל אשר דברו] Ad verb. *bonificarunt* (ſi Latinè dici poſſet) *omnia quæ dixerunt.*

29. *Quis det*, &c. מי יתן וגו'] Hebraiſmus, *Utinam ſit animus eorum iſte* [i. talis] *illis.* ¶ *Omnibus diebus*, כל הימים] Iſtud poteſt referri ad principium hujus verſûs, *Ut ſit cor eorum iſtud illis omnibus diebus*, vel ad ſecundam clauſulam, *Ut timeant me omnibus diebus*, i. omni tempore.

31. *Omnia præcepta*, כל המצוה] Singul. Heb. pro plur.

32. *Cuſtodite ergò*, &c. ושמרתם וגו'] Hebraiſmus, Obſervate diligenter ut faciatis, &c. Alii, *Cuſtodiatis ergò* illa *opere complendo.* Mutatio perſonæ.

33. *Ut vivatis, & bonum ſit vobis*, למען תחיון וטוב לכם] Hebraiſmus, ut fruamini vitâ, eâque beatâ ac felice. ¶ *Et prolongetis*, והארכתם] *Et protrahatis*, vel, *& producetis*, i. longo tempore vivetis.

CLARIUS.

3. NOn cum patribus noſtris iniit pactum] Abraham & reliqui Patres pactum quidem Domini habebant, ſed non ut initum fuerat in monte Horeb.

5. *Ego ſequeſter*] Videtur Paulus ad hunc locum alluſiſſe cùm dixit, *Legem ordinatam per Angelos in manu mediatoris*, &c.

11. *Qui ſuper re vana*] Non ſolùm cavendum eſt hoc cùm jurandum eſt, verùm etiam cùm mentio facienda eſt Dei. At verò iis qui ſuis blaſphemiis Deum lacerant quid fiet?

32. *Neque ad dextram neque ad ſiniſtram*] Ut vel nimis vel minus agere velitis, addere vel minuere, aut pro humana libidine interpretari.

DRUSIUS.

3. NOn cum patribus noſtris] Subaudiunt, *qui in Ægypto*; aut, *cum Patriarchis, Abrahamo*, &c. qui peculiariter *patres noſtri* vocantur: unde illud, *Abraham pater noſter*; *Jacob pater noſter*, &c. Puto rectum eſſe, *cum patribus noſtris tantùm*, aut *ſolis, ſed etiam nobiſcum pepigit fedus.* Nam ex iis quidam tunc interierant cùm Lex daretur cum quibus etiam fedus ictum fuit. Hæc expoſitio robur accipit ex alio loco, ubi dictio *tantùm* ad plenam orationem deſideratur; videlicet, *Non vocaberis amplius Jacob, ſed Iſrael.* Nam falſum eſt niſi ſubaudias *tantùm, ſolummodo*, aut aliquid tale. Nam ſæpe pòſt appellatus fuit *Jacob.* Mens igitur, *Non vocaberis tantùm Jacob, ſed etiam Iſrael*; quod erat cognomen ab eventu ei datum. Nam quoniam in lucta contenderat

cum

cum Deo, & prævaluerat, ideo dictus est *Israel*, cùm priùs *Jacob* nominaretur.

7. *Non erunt tibi Dii alii*] Ità Santes, & alii. Ante omnia sciendum in fonte haberi יהיה *erit*, verbum sing. Quocirca Tremellius edidit, *ullus deorum alienorum*. Nec hoc laudo. Quid igitur? Puto vertendum, *Non erit tibi Deus alius*. Nam אלהים אחרים est *Deus alius*, ut alibi אלהים קדשים *Deus sanctus*, & infrà v. 26. אלהים חיים *Deus vivus*. Quando *alium* dico, intelligo alium à vero, qui est Deus falsus. Talis, sive unus sit sive plures, non est colendus aut adorandus. Nec obstat plurale adjectivum אחרים. Nam habetur terminationis ratio, non sensûs. Sic dico, אלהים hoc loco sensu singularis est, terminatione pluralis. Ideo Hieron. & Procopius asserunt esse nomen communis numeri, & modò Deum, modò Deos insinuare. Quomodo Deum? In sensu: nam terminatio semper pluralis est. Tunc autem habet sensum singularem, quando de uno Deo, idolo aut homine usurpatur. Clausula erit, si scias nobiscum facere utrumque paraphrastem Chaldæum: Nam tam Jon. quàm Onc. retulit, *Non erit tibi Deus alius*. Adeant qui habent, & cognoscent me nihil præter verum dicere.

12. *Servare*, vel, si mavis, *custodire* inter alia sign. Retinere apud se, nec tradere oblivioni. Mal. 4. 4. *Mementote legis Mosis*, &c. Vide Addit. 2. Burgensis. Gerundensis, *Custodio valet Recordor. Juxta simpliçem sensum ponitur loco Memini.* Hoc sensu legimus, *Pater custodiebat verbum*, aliàs *servabat*. Sed *servare* שמר dicitur, ibi est שמר in fonte. Huc referunt, *Custodi diem sabbathi ad sanctificandum eum.* q. d. Exspecta dum adhuc est dies quando veniet sabbathum, ut sanctifices eum. Sic sanè Jannai se amiciebat (vestibus cultioribus) & dicebat, *Veni sponsa, veni sponsa*; *sponsam* appellans ipsum sabbathum, quam ut sponsam læto vultu animóque accipiebat. Relatum hoc in Hascuni, ubi & illud, *Recordare diem sabbathi*, dictum iis qui descenderunt in mare; *Custodi diem sabbathi*, iis qui habitant in arida. Sed Abenezra nos docuit *custodire* & *recordari* hoc loco synonyma esse. Nam qui recordatur, custodit; & contrà qui custodit, recordatur. Quanquam discrimen aliquod inter hæc duo verba. Sic in alio sensu *recordari* & *visitare* paribus eunt passibus & convertuntur. *Quid homo, ut memor sis ejus? & filius hominis, ut visites eum?* item, *Recordatus est Deus Saræ*, &, *Visitavit Saram.*

☞ Exod. 34. 24 ubi Hiero. *Nullus insidiabitur terræ tuæ*, & alius, *Neque concupiscet quispiam terram tuam*, ex Abenezra vertendum, *Non diripiet quisquam* (ad verb. *vir*) *terram tuam.* Verbum est חמד, quod præter notum sensum ait aliquando significare idem quod גזל *diripio*. ועשק & *opprimo, & accipio aliena per vim & violentiam.* Si rectè, tunc rectè ità redditur. Nam *non concupiscet* alienum videtur. Quomodo enim non concupiscet, si erat terra bona? Quis enim bona non concupiscit? Malam autem fuisse terram nusquam lectum quod sciam. Sed audiamus ipsius Abenezræ verba; חמד *duo sign. Corde aliquid concupisco, & Diripio per vim. Sic ait* [*Non diripiet vir terram tuam*] *ubi* יחמוד *in fonte. Nam ni hic sensus est, ecce terra erit mala, quod nusquam legitur, cùm Scriptura semper eam laudando memoret.* Mens horum verborum, Scriptura semper dicit esse terram bonam, ac proinde concupiscibilem. Quomodo igitur diceret, *Non concupiscet vir eam?* Debet esse alius sensus, & verbum חמד hîc non sign. *concupisco*, sed *diripio per vim.* Judicent qui harum rerum peritiam habent. Nam de talibus judicare alii non possunt. Si jus mihi concedatur dicendi sententiam meam, puto propriam significationem esse *concupisco:* & quia rem concupitam, quando eam obtinere aliter non possumus, sæpenumero per vim diripimus, factum est ut etiam ponatur pro *vim infero* & *diripio*; ex eo quod præcedit id quod sequitur communiter.

26. Antea diximus אלהים חיים significare *Deum vivum.* Cur autem *vivus* dicatur variæ sententiæ sunt. Nos aliquid ea de re in Observ. nostris, ad quas te remitto: Nam quæ ibi dixi, nolo nunc repetere. Tantùm nunc annoto, *Vivum* aliquando dici perenne, perpetuum; ut *aquâ viva*, i. perennis, & *fons vivens*, sub. *aquarum*, quod vulgò *Aqua vitæ.* Nam חיים ambiguum est ad *vitam* & ad *viventes.* Quando *vitam* sign. caret singulari; quando *viventes*, singularem habet, חי *vivus.* Ut igitur *aqua viva*, i. perennis, sic *Deus vivus*, i. æternus. Nam qui semper vivit, æternus est. Gerundensis opinatur *vivum* dici quia in eo fons vitæ. Nam per se vivit, nos autem in eo & per eum. Minùs rectè Abenezra ait *vivum* dici respectu צבא *exercitûs.* Sic loquendo innuit exercitum cœli, qui non movetur per se; non enim vivit. *Deus vivus* vocatur etiam arca federis in Josua, *Nam Deus vivus in medio vestri: ecce arca federis Dominus totius terræ.*

29. *Quis det ut sit cor eorum*] Idem cum illo, *Utinam esset cor eorum*; vel, *O si esset cor eorum.* Jon. *figmentum cordis eorum:* quod tam bonum quàm malum est. Bonum vocant היצר הטוב, malum היצר הרע. Ea est cupiditas ad malum innata hominibus. Hic locus facere videtur pro libero arbitrio. Quod significat Burgensis Episcopus per hæc verba, *In hoc quod dicitur,* [*Quis det eos talem habere mentem?*] *non solùm intelligitur quòd esset beneplacitum Deo ut eum timerent, &c. sed etiam includitur quòd hoc pendet etiam à potestate humana per liberum arbitrium, juxta illud Eccl.* 15. [*Deus creavit hominem, & reliquit eum in manu consilii sui.*] *In vanum enim aliquis diceret optando, Quis det ut hoc fiat? si illud optatum omnino esset in potestate optantis.* Huic sententiæ adversantur multa loca N. Federis, de quibus Theologi concertant inter se. Ego me judicem non interpono. Tantùm dico, Videri mihi ità servum esse arbitrium ut etiam liberum sit ad malum, & ad bonum, si adjuvetur à Deo, juxta illud, *Venit ut se mundet, adjuvant eum: venit ut se polluat, impellunt eum:* addunt quidam, *è cœlo*, i. cœlitus, vel Divinitus. Nam *cœlum* pro ipso Deo usurpatur. Qui hoc nescit, puer est in his literis. ¶ ליראה אותי vertunt *ad timendum me*, sive, *ut timeant me.* Quid si, *ad timorem me?* ut sit verbale cum casu verbi sui. Nam יראה *timor* nomen est, non verbum. *Timor me*, quo quis me timet. Simile apud Plautum, *Servitus opulento homini*, quam quis servit opulento homini. Salustius 3. Hist. *Facta consultáque Alexandri æmulus erat.* Nam dicimus, *æmulari facta.* Sic, *secundùm eversionem Sodomam*, quâ Sodoma eversa fuit. Nam dicimus, *evertere Sodomam.* Deut. 1. 27. *Odio* DOMINI *nos.* Nam dicimus, *Odit nos.* Huc refer ἡ ὑπηρεσία τοῦ Θεοῦ. Nam vulgatum est λατρεύειν τῷ Θεῷ. Vide notas Gen. 42. 29. Esto hoc arbitrarium; nolo ut sit certum. Nomen enim quandoque gerundii vicem subit ליראה למשרה *ad timendum*, לאהבה אותו *ad amandum eum.*

IDEM.

8. פֶּסֶל. Lxx εἴδωλον *idolum.* In aliis libris γλυπτὸν *sculptile*] Sumptum videtur ex aliis editionibus. Certè quidem Exod. 20. 4. פסל. A. Sym. Th. γλυπτόν. Tamen etiam Lxx usi sunt hoc vocabulo, Hab. 2. 18.

GROTIUS.

4. FACIE *ad faciem locutus est nobis*] Ità ut homines cum hominibus colloquentes solent: quod refer ad vocum perceptionem distinctam, non ad conspicuum aliquid. Nihil enim viderunt.

6. *Ego Dominus Deus tuus*] Sensum contentus est hic referre Moses. Verba ipsa sunt in Exodo, quem locum vide, & ibi dicta.

12. *Sicut præcepit tibi Dominus Deus tuus*] Verba Mosis interposita. Et *præcepit*, intellige in monte Sinai, verbis quæ in Exodo. Et hæc est causa cur hîc creationis non meminerit Moses, auditores ad id quod perscriptum erat rejiciens. Causam autem alteram tunc non expressam, sed quæ ex verbis Dei intelligi aliquatenus poterat, manifestiùs exprimendam duxit, *Ut requiescat servus tuus, & ancilla tua.*

16. *Ut longo tempore vivas*] Præmium addi solet præceptis

ceptis jubentibus; vetantibus, pœna: Abenesdra.

20. *Falsum testimonium*] שקר, quod est in Exodo, explicatur per שוא. In utroque est *falsi* significatio.

21. *Non concupisces*] Sive, *Non desiderabis*. Idem enim valent אוה & חמד.

22. *Hæc verba locutus est Dominus*] Non dixit, *Hæc verba omnia*, ut Exod. 20.1. quia hîc non voces singulas, sed sensum expressit.

29. *Quis det talem eos habere mentem*] Notat ex his verbis Maimonides, Nolle Deum eo modo quo per causas naturales agit movere hominum voluntates, sed alliciendo suadendóque: addítque loca Deut. 11.20. & 30.13.

CAP. VI.

MUNSTERUS.

1. *Audi, Israel*] Abutuntur Judæi his sacris verbis haud secùs quàm aliqui Christiani initio Euangelii secundùm Joannem, qui sese satìs tutos existimant si sacra verba in scheda circumferant, quantumvìs interim scelera tam vivant vitam. Judæi itaque manè & vespere cum magna religione hæc legunt verba, hâc scilicet ratione, ut ipsi scribunt, כדי להבריח את המזיקין, *ut fugent quæque nociva*. Eáque verba sic recitant ut nè oculus quidem nutibus moveatur, aut labia sibilo, atque digiti otiosè vagentur. Cùm literam Daleth in dictione אחד proferunt, tardant nonnihil in ejus prolatione, quia dicunt per eam significari imperium Divinum quod ille in quatuor mundi habet plagis. Cavet etiam Judæus nè in loco stercoroso aut lotio inquinato hanc legat Scripturam, sed ad minus elongat se ab eo quatuor cubitorum spatio. Quòd si operculum ponat super immundum illum locum, licebit jam in eo loco proferre memoratam lectionem. Idem sentiendum si vestem gerat stercore inquinatam. Pudet reliquas stultitias Judæorum hîc referre.

5. *Diliges Dominum Deum tuum*, &c.] Hebræi sanè, piè & Christianè, ut ità dicam, hunc exponunt locum. Unde aiunt, מעלה עליונה בעבודת הבורא היא לעבוד את הבורא מאהבה ולא על מנת לקבל פרס, *Summus gradus colendi Creatorem est ut servias ei ex dilectione, & non propterea ut mercedem*, seu *præmium, accipias. Dilige*, inquit, *ex toto corde*] *quod solum opus tuum bonum vel malum facit. Deinde, ex tota anima*] *ut etiam, si causa requirat, non trepides pro eo exponere animam*, i. *corporalem vitam. Et tertiò, ex tota virtute tua*] Ubi Hebræi מאדך exponunt pro ממונך, ut Onk. habet, & pro ממונה, *ut scilicet potiùs omnium rerum tuarum dispendium incurrere velis quàm ab amore Dei deflectere.* Hæc Dei dilectio totam Legis complectitur plenitudinem; quod Hebræi his quoq; testantur verbis, כל התורה כלולה באהבת ה' בכל לב ובכל נפש ונומר. Id quod & Christus docet in Euangelio.

6. *Super cor tuum*] Hæc verba Hebræi non tantopere advertunt sicut ea quæ de extrinsecis Legis signis Scriptura hîc commemorat, ut sunt schedæ fronti & postibus affigendæ, & alia similia.

8. *Erunt monitoria*] Jam suprà Exod. 13. dixi quid Hebræi per dictionem טטפות intelligant, nempe esse fascias frontales in quibus præcepta scripta erant. De docenda verò & discenda Lege hanc Hebræi tenent consuetudinem; לעולם ישלש ארם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בתלמוד, *Distribuere debet homo vitam suam in tres ætates: in prima debet vacare sacræ Scripturæ; in secunda, Misna; & in tertia, Thalmud.* Ut scilicet Scriptura sacra Thalmud inserviat, ordine perverso. Porrò verbum שנן K. exponit pro דבר תמיד *assiduè loqui*, licèt genuinum significatum sit *acuere*.

14. *Ut est hodie*] Vel, *ut est dies hæc*. R. S. hunc Hebraismum sic exponit, כאשר אתה רואה היום, *Ut tu hodie vides; ut hæc dies declarat.*

FAGIUS.

4. *Audi, Israel*, &c.] Hæc verba, *Audi, Israel*, usque, *Et scribes ea in limine domûs tuæ, & in portis tuis*, Judæi membranæ puræ inscripta corio implicant, ligántque intra cæsariem & frontem, & sinistrum brachium. Deinde eadem vetustissimâ traditione quotidie legunt, neque quicquam uspiam est ex omni Lege mutuatum quod æquali religione dignentur: qua de re ad longum disserui Exod. 13.16. ad quem locum te remitto.

5. *Diliges itaque Dominum Deum tuum*, &c.] Agnoscunt & Hebræi hoc præceptum esse summam omnium præceptorum: unde dicunt, כל התורה כלולה באהבת ה' בכל לב ובכל נפש ונומר, *Tota lex comprehenditur in eo ut diligas Deum ex toto corde, ex tota anima*, &c. Sed placet eorum verba adscribere quibus hoc præceptum explicant; בשלשה ענינים הזהיר הקב"ה את ישראל בעבודתו במורא שנאמר את ה' אלהיך תירא בקבלת שכר שנאמר למען ייטב לך והארכת ימים: באהבה כמו כאן ושלשתן חילוקין זה מזה כי במה אנשים עושים מצות המלך שאינם עושים אותם מפני אהבת המלך או מפני קבלת שכר אלא מיראת המלך פן יזיקם: וכן אנשים שאומרים לעבוד הק"בה פן יזיקם בעולם הזה ולאחר מיתה פן ידינם בגיהנם ודאי מדה טובה היא שירא מלפני הק"בה אבל זו אינה עיקר העבודה כי עיקר מחשבתו לצדך עצמו: אבל רבים עובדים אותו על דעת שייטיב להם בעולם הזה ובעולם הבא ודאי מדה טובה היא שמאמין בהשם שיתן לו שכר טוב אבל זו אינה עיקר העבודה כי מעלה עליונה בעבודת הבורא היא לעבוד את הבורא מאהבה שלא על מנת לקבל פרס ועל זה דרך אמרו רבותינו אל תהיו כעבדים המשמשים הרב על מנת לקבל פרס אבל אהב ה' בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך הוכיח הלב תחילה כי עיקר מעשה האדם לטובה או לרעה: ובכל נפשך צריך אתה גם למסור עצמך ובכל מאודך בכל ממונך לפי שיש אדם שממונו חביב עליו מגיפו לכך אמר בכל מאודך כי כל התורה כלולה באהבת ה' בכל לב ובכל נפש כי מי שאוהב את המלך כל מחשבותיו לעשות הטוב והיושר בעיניו בכך ציוה הק"בה לעשות לו חמש וכרונות בכל יום בשכב בקום בשום תפילין על זרוע ועל הראש ועל מזוזת *Tribus modis admonuit Deus Israel ad colendum se; Timore* scilicet, *juxta id quod dicitur*, [*Dominum Deum tuum timebis*] *Acceptione præmii, sicut dicitur*, [*Ut bene sit tibi, atque prolonges dies, &c.*] *Et Dilectione, ut hîc. Differunt autem hæc tria inter se. Multi enim homines sunt qui faciunt præcepta Regis, non propter id quòd diligunt Regem, neque ut recipiant mercedem, sed quia timent Regem nè noceat ipsis. Atque his similes sunt hi qui colunt Deum nè sibi noceat in præsenti seculo, & nè fortè etiam post mortem adjudicet eos Gehennæ. Et hæc quidem ratio bona est, ut aliquis sibi timeat à Deo; sed non est fundamentum cultûs Divini; quia præcipua causa ad quam intendit est proprium commodum. Multi quoque colunt eum eâ conditione ut benefaciat ipsis in præsenti seculo & in futuro seculo: qua & ipsa bona ratio est, quia creditur quòd Deus sit qui rependat bonam mercedem. Verùm nec hæc præcipua causa est colendi Deum. Nam summus gradus colendi Creatorem est ut servias ei ex dilectione, & non propterea ut mercedem seu præmium accipias. Atque hinc est quòd dixerunt Magistri nostri, Nè sitis similes servis, qui serviunt Domino eo pacto ut recipiant mercedem. Quin potiùs dilige Dominum in toto corde tuo, & in tota anima tua, & in tota substantia tua. Meminit autem primùm Cordis; est enim origo ejus quod facit homo, sive bonum sive malum. In tota anima tua*] *Hoc innitur quod oporteat etiam teipsum tradere Deo. Et in tota substantia tua*] *i. Omnes divitias tuas. Invenias enim hominem qui plùs diligat divitias suas quàm corpus suum: ideo dicit*, [*In omni substantia tua.*] *Omnis siquidem lex comprehenditur in dilectione Domini, quæ sit ex toto corde, & tota anima, &c. Qui autem diligit Regem, is omnes cogitationes eò dirigit ut faciat quòd placeat Regi. Idcirco præcepit Deus sibi fieri quinque memora-*

lia quotidie, dum cubitum itur, dum surgitur, cùm apponuntur Thephillin brachio, capiti, & postibus. Hæc quæ hactenus ex Hebræis recensuimus non quidem malè dicuntur; sunt enim aliquo modo consona dictis Christi & Apostolorum: Sed ipsi his relictis interim se convertunt ad inanes creaturas, quibus hodie non est ampliùs locus, in quibus omnem fiduciam suam collocant. Ità enim in Thalmud suo scriptum habent, מי שיש לו תפילין בראשו ובזרוע וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו הוא בחזקה שלא יחטא שנאמר והחוט המשולש לא במהרה ינתק ועוד אמרו כל המניח תפילין מאריך ימים, *Qui habet Thephillin in capite suo, & in brachio, & vittas in veste sua, atque Mesusa* (sic vocant schedam quam postibus ædium suarum imponunt) *in foribus suis, is habitum quodammodo comparat ut non peccet; secundùm id quod dicitur, Funiculus triplex difficulter rumpitur.* Et ampliùs dicunt, *Quicunque ponit Thephillin, is prolongat dies.* Ecce quàm stulta, ridicula & plusquam superstitiosa illa sunt. Ità misera gens Judaica, abjecto vero Legis Divinæ nucleo, cortice interim delectatur. Sed sic meritò excæcari oportebat qui in lumine illius *qui illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum* ambulare noluerunt.

7. *Acuas ea quoque filiis tuis*] Verbum Chaldaicum ותתנינון *Vetithenninun* æquivocum est ad *docere, repetere, iterare,* & *acuere.* Unde quidam legunt, *Narrabis,* sive *docebis ea filios tuos.* Alii, *Repetes,* sive *iterabis, ea filiis tuis:* quam lectionem sequitur R. D. K. qui verbum Hebraicum שנן *Shannan* per *continuò loqui* exponit. Sed magis emphaticum est si pro *acuere* accipiamus; id quod propriè vox Hebræa sign. Innuit enim studium & diligentiam quâ pueris præcepta Dei inculcari debent; dein quòd non obscurè illis sunt proponenda, sed clarè & apertè, ut facilè & bene intelligere possint. Atque ità etiam R.S. exponit; *Si,* inquit, *interrogaverit te quispiam, non est ut balbutias, sed illico illi quod res est disertè exponas.*

13. *In nomine ejus jurabis*] i. Quando voles aliquid affirmare, aut inire fedus cum aliquo, quando cogeris jurare à Magistratu, vel in usum proximi, non dabis honorem alii quàm Deo; memoriam Dei facies, non idolorum. Sic quoque & Hebræi explicant, maximè A. E. Non est autem sensus hujus loci, quòd pro quavis re levi confirmanda adhibendum sit nomen Dei, sed de solenni juramento, quod non fit nisi in rebus arduis & gravibus ad gloriam Dei & proximi utilitatem spectantibus, sermo est. Porrò de modo juramenti faciendi Hebræi sic scribunt, השבוע בין בשם המיוחד בין בכינוי ואסור לישבע בדבר אחר עם שמו וכל המשתתף דבר אחר עם הקדוש ברוך הוא בשבועה נעקר מן העולם והנשבע אוחז ספר תורה בזרועו והוא עומד ונשבע בשם או בכינוי ואין משביעין הדיינין אלא בלשון הקודש כנון שאומר הנני נשבע באלהי ישראל במי ששמו רחום וחנון שאני חייב לזה כלום והדיינים כן אומרים. אנו משביעין אותך בה' או במי ששמו חנון שאין לזה בידך כלום והוא אומר אמן, *Juramentum sit sive per nomen Dei proprium,* h. e. tetragrammaton *Adonai, sive per appellativum aut commune,* ut est אלהים *Elohim, Deus,* aut רחום *Rachum, misericors,* &c. *Prohibitum est autem jurare per aliud quippiam conjunctum cum nomine ejus. Quicunque enim associat aliud quippiam cum sancto Deo benedicto, cùm jurat, eradicetur ex mundo. Et qui jurat, teneat librum Legis in brachio suo, atque stans juret per nomen Dei proprium sive commune. Judices quoque non debent facere jurare aliquem nisi in lingua sancta. Ex. gr. Dicit is qui jurat, Ecce ego juro per Deum Israel, aut per eum cui nomen est Misericors & Clemens, quòd ego non debeo huic quicquam. Judices verò sic dicunt, Nos adjuramus te per Adonai, aut per eum cui nomen est Clemens, quòd nihil in manu tua sit quod illius sit. Et ipse respondet, Amen.* De juramentis Judæorum si plura scire cupis, vide quæ annotavi in Exod. 23. 1.

24. *Et in vita nos conservet,* &c.] i. Ut servaret nos incolumes, ut in hac die sumus. R. S. Sic exponit, כאשר אתה רואה היום, *quemadmodum tu vides hodie.*

VATABLUS.

1. *Transiris,* עוברים] Ad verb. *transeuntes,* i. Jam transituri estis, ut quidam exponunt.

2. *Ut timeas,* למען תירא] Mutatio numeri & personæ. ¶ *Tu,* אתה] Sub. *Ut timeas eum, inquam, tu,* &c.

3. *Et custodias ut facias,* ושמרת לעשות *Et observes ut facias,* sub. *quod præcipio.* Vel, *diligenter observes ut facias.* Alii, *& observabis opere complendo.* ¶ *Dixit,* דבר] i. Promisit.

5. *Animâ tuâ,* בנפשך] *Animam* pro *affectu* posuit. ¶ *Fortitudine tuâ,* מאודך] *Facultate tuâ,* i. Totis viribus cordis tui.

6. *In corde tuo,* על לבבך] i. In mente tua, vel memoria. q. d. Nunquam tibi mente excidant.

7. *Et repetes ea,* ושננתם] Ad verb. *Et acues ea.* Per translationem utitur hâc voce Moses. Metaphora ducta à gladio, qui dum acuitur, sæpius impellitur ad cotem. Innuit studium & diligentiam quâ pueris præcepta Dei inculcari debent. Doctus inter Hebræos hanc vocem per *continuò loqui* exponit, i. inculcabis illa, vel identidem repetes & dices illa filiis tuis. ¶ *Et loqueris de eis,* ודברת בם] *Et commentaberis* [*verba facies*] *de eis.* ¶ *Quando sedebis in,* &c. בשבתך בביתך] *Cùm manseris in domo tua,* vel, *quando continebis te domi,* i. domi & foris, noctu & interdiu.

8. *In signum,* לאות] i. Facies ex illis brachialia quæ observabuntur oculis tuis, ut reducant in memoriam. Metaphora à sagittariis, qui intentissimos habent oculos in signum, sive scopum. ¶ *In frontalia,* לטוטפות] *Velut frontalia,* i. Facies tibi ex illis brachialia & frontalia, ut jugiter redeant tibi in memoriam. Aut, versabuntur tibi inter oculos velut frontalia quædam in interstitio quod est inter oculos.

9. *In postibus,* על מזוזות] Sign. *latera ostii & ingressus domûs.* Gallicè, *Les jambes d'une huisserie de maison.* Hoc præcipiebat Dominus, ut quotiescunque quis ingrederetur domum, intuefetur illa, & reminisceretur.

10. *Et pulchras,* וטובות] Ad verb. *Et bonas,* i. Egregias & eximias.

11. *Effossas quas non effodisti,* חצובים אשר לא חצבת] *Excisas quas non excidisti:* vel, *excavatas quas non excavasti.* ¶ *Et comederis & saturatus fueris,* ואכלת ושבעת] Hebraismus pro *comederis usque ad saturitatem.*

13. *Ac per nomen ejus jurabis,* ובשמו תשבע] Sub. *Et non per nomen idoli;* quod cùm res nihili sit, de re ulla non potest testari & fidem facere: acsi dicat, Quando voles aliquid affirmare, aut si voles cum aliquo inire fedus, si quando jubearis à Magistratu jurare, aut in usum proximi, non advocabis alium in testimonium quàm Deum tuum veracem, rerum omnium conscium, qui solus rerum omnium testis est verax; non muta idola, & sine sensu. Ità Hebræi exponunt. Nè autem existimes pro quavis re levi juramentum hîc præcipi in nomine Dei: nam de solenni juramento tantùm intelligendus est locus.

16. *In Massah,* במסה] Vide Exod. 17. 7.

17. *Custodiendo custodietis,* שמור תשמרון] Hebraismus, Diligenter custodietis.

19. *A facie tua,* &c. מפניך] Sub. *In adventu tuo.*

20. *Cras,* מחר] i. In posterum, sive posthac.

24. *In bonum nostrum,* לטוב לנו] i. Ut bene esset nobis semper. ¶ *Ut conservaret nos in vita,* &c. לחיותנו וגו'] Ad verb. *ut vivificaret nos secundùm diem istam,* i. ut servaret nos incolumes, ut vides nos incolumes esse hodie.

25. *Cùm custodierimus ut faciamus,* כי נשמור לעשות] *cùm servabimus faciendo,* vel, *opere complendo.*

CASTALIO.

13. PErque ejus nomen juratote] *Jurare* est testem veritatis religiosè adducere. Qui per alium jurat quàm per Deum, alium sibi Deum fingit, qui sit veritas, quique norit omnia, quod nefarium est, cùm solus Deus

ea

ea norit quæ jurejurando affirmamus. Per ſolum igitur Deum jurandum eſt : Neque jurejurando ſancto magis offenditur Deus quàm vir bonus cùm teſtis citatur ; potiúſque delectatur. Sed hoc fieri non debet inaniter, i. neque in re falſa ; nam hoc eſſet Deum mendacem facere : neque in re levi ; nam hoc eſſet Deum contemnere ; neque ſi tibi citra jusjurandum credatur, aut ſi res non poſtulet ; nam hoc eſſet ſupervacaneum : neque ſi res per homines probari poſſit ; nam hoc eſſet datam à Deo teſtimonii rationem repudiare.

CLARIUS.

2. *UT prolongentur dies tui*] Vide ut ſe attemperat carnali populo : alioqui non ſunt ob eam cauſam ſervanda præcepta Dei ut diu vivatur, ſed quia æquum eſt ut ſine etiam ullis promiſſis pareatur Divinis legibus.

3. *Audi Iſrael*] Abutuntur Judæi his ſacris verbis haud ſecùs quàm aliqui Chriſtiani initio Euangelii ſecundùm Joannem, qui ſeſe ſatis tutos exiſtimant ſi ſacra verba in ſcheda circumferant, quantumvis interim ſceleratam vivant vitam.

5. *Diliges Dominum Deum tuum*] Hebræi ſanè piè hunc exponunt locum : unde aiunt, *Summus gradus colendi Creatorem eſt ut ſervias ei ex dilectione, & non propterea ut mercedem ſeu præmium accipias. Dilige*, inquit, *ex toto corde*, quod ſolùm opus tuum bonum vel malum facit ; deinde, *ex tota anima*, ut etiam, ſi cauſa requirat, non trepides pro eo exponere animam, i. corpoream vitam ; & tertiò, *ex tota virtute*, quod Hebræi exponunt, ut ſcilicet potiùs omnium rerum tuarum diſpendium incurrere velis quàm ab amore Dei deflectere.

8. *Ligabis ea*] Non aliter tibi adhæreant cordi atque animo atque ſi manui dextræ alligetur volumen his verbis inſcriptum, aut ob oculos velut frontale appendatur, & in frequentiſſimo loco domûs pro perpetuo memoriali obtendatur. Et profectò id unum remedium eſt ad hanc vitam purè atque inoffensè agendam. *Lucerna*, enim inquit, *pedibus meis verbum tuum*, alioqui frequentiſſimè impingant homines neceſſe eſt.

13. *Per nomen illius jurabis*] Nè ſcilicet inoleſcat mos jurandi per idola.

DRUSIUS.

1. *PRæcepta* pertinent ad mores, *Statuta*, quæ חוקים vocantur, ad ritus & ceremonias ; *Judicia* verò, ad forum. Hoc ſign. Nicolaus Brabantinus per hæc verba, *In hujuſmodi aliqua ſunt circa mores, & dicuntur Præcepta ; aliqua circa modum colendi Deum, & dicuntur Ceremoniæ ; aliqua circa juſtum hominis convictum, & dicuntur Judicia.* Cæterùm *præcepta* vocant מצות, h. e. ἐντολὰς aut προστάγματα ; *Statuta*, δικαιώματα καὶ τὰ νόμιμα, quod reddunt *juſtificationes & legitima : judicia ſunt* κείμενα, de quibus R. D. *Sunt Judicia quæ inter hominem & ſocium ejus : Statuta verò ſunt præcepta quæ non habent manifeſtam rationem, ut eſt Eſus carnis ſuillæ*, &c. De his vir doctus, *Sæpe in ſacris literis, ubi agitur de lege Dei, tria hæc vocabula conjunguntur*, Meſvoth, Chuccim, & Meſphatim, *quæ Græci tranſlatores convertunt* ἐντολὰς, δικαιώματα, & κείμενα. *Videtur autem mihi eorum opinio probabilis, qui, quoties iſta conjunguntur,* τὰς ἐντολὰς *exponunt eam legis partem quam Moralem vocant, in qua præcipitur quid Deo, quid proximo debeamus ;* δικαιώματα *verò, ſacros ritus totámque adeò Ceremonialem legem ;* κείμενα *denique, eam partem quæ ad civilem politiam & forenſes controverſias pertinet, quam Judicialem appellant.* De ſtatutis, i. חוקים, R.S. Exod. 15. 26. *Non aliud ſunt quàm decretum Regis abſque ulla ratione*, ſive *ratione carens.* Vult dicere, Quæ nullam cauſam additam habent cur Deus ea obſervanda præceperit ; ut eſt veſtis ex lana & lino contexta, &c. Idem ſcribit R. Levi Levit. fol. 208. col. 3.

4. *Audi, Iſrael* ; Dominus *Deus noſter* Dominus *unus eſt*] Cur bis repetit nomen *Domini ?* An propter Gentes, qui potuiſſent dicere de idolis ſuis (nota hìc eſſe על חרפותם in Haſcuni) *Et noſter* Dominus *unus eſt.* Si verò dixiſſet, Dominus *Deus noſter unus eſt*, potuiſſent dicere, *Unus eſt ex Diis, ſicut & noſter Deus unus eſt ex iis. Multò magis*, inquit Haſcuni, *ſi dixiſſet, Deus tuus unus eſt*, אלהים אחד, ut אלהים חי, *Deus vivus.* Nè Gentes hæc dicerent, adjecit *Dominus unus eſt*, ut ſimul unam eſſe eſſentiam in Divinitate oſtenderet. Nam יהוה à verbo quod *eſſe* ſign. Sed qui unus eſt Eſſentiâ, idem trinus eſt in Perſonis, quæ tres ſunt, unde τριὰς & *Trinitas*, quam Ebræi שלוש vocant, & conſtanter negant. Nam, *Quomodo unus eſt*, inquiunt, *ſi trinus ?* Quod fortaſſe non dicerent ſi probè intelligerent locum illum, *Ecce Adam ſicut unus ex nobis ?* Et, *Dixit Deus, Faciamus hominem*, quod vetuſtiſſimi Ebræorum enarrant, *Dixit ad domum Judicii ſui.* Quænam eſt *domus Judicii* ejus, ſi non Pater & Spiritus S. ? Nam Angeli eſſe non poſſunt, quia non fecerunt Hominem. Sunt enim creaturæ, non creatores. Neque legimus uſpiam Angelorum miniſterio uſum fuiſſe Deum in creando Homine. His adde, Dominus, *& Divinitas ejus.* Sed de his aliàs, ſi Deus voluerit.

5. *Diliges* Dominum *Deum tuum toto corde tuo*] R. S. quoniam in fonte habetur בכל לבבך, interpretatur *ambobus figmentis tuis. Figmentum* dico quod Ebræi vocant יצר. Id duplex eſt, bonum, & malum. Haſcuni hanc ſententiam elucidat his verbis, לבך *non invenitur dici niſi unum cor*, לבבך *autem dici de duobus invenitur aut poteſt. Nam* מצי *etiam hoc ſign. Diliges ergò* Dominum *Deum tuum utroque corde tuo, tam malo quam bono.* Sed ego non video quî malum figmentum, h. e. cupiditas prava homini adnata, poſſet diligere Deum. Mihi rectum videtur *toto corde tuo*, quia Deus cor requirit, & quidem totum. Nam non diligit qui ex parte tantùm diligit. Quid igitur intelligit hoc loco per *cor ?* An Animum, qui & Mens, & Spiritus intelligens ? An facultatem eam animi quâ aliquid appetimus ? Ità ſumitur hoc nomen in illo, *Non concupiſces pulchritudinem ejus in corde tuo.* Adeundi ſunt hac de re Gerundenſis & Abenezra. Nam unus hanc, alter illam ſententiam tuetur. Nicolaus, *ex toto corde tuo*] *Ex toto motu voluntatis, qui hìc deſignatur nomine cordis. Quia ſicut cor movet alia membra, ſic voluntas movet alias animæ potentias ad actus ſuos.*

7. *Cùm cubabis tu*] Non ad edendum, quod ἀνάκειμαι Græcis dicitur, i. *accumbo* vel *diſcumbo* ; nec in lecto ægrotus ; ſed ad dormiendum vel quieſcendum : unde & pro *dormire* uſurpatur, quod nunc in edit. Latina Vulg. Sed *dormiens* proprièישן. Simul iſta leguntur 1 Reg. 19. 6. & Pſ. 3. 5. Ut ut ſit, ſi שכב ſign. *dormio*, (unde שכבין *dormientes*, i. mortui) tamen hoc in loco id ſignificare non poteſt. Nam qui dormit, de Dei præceptis quommodo narrabit ? Doctè Abenezra, *Cùm cubabis ad dormiendum*] *Non eſt præceptum dormienti. Et ecce loquens de iis ore & corde.* Corde loquitur, qui meditatur, quod nocte in lecto fieri commodè poteſt. Fuit in Anglia, ut audio, Medicus quidam noſtrâ memoriâ, qui dormiens doctas conciones habebat. Id miraculi loco habebatur. Fraus poſtea detecta fuit à ſagaciſſimo Rege. Nam non dormiebat, ſed ſimulabat duntaxat. שכב etiam ſign. *quieſcere, ceſſare*, ut Job 30. 17. Sic Cohel. 2. 23. *etiam nocte non cubat cor ejus*, i. quieſcit. Vulgò, *non dormit cor ejus.* Alibi eſt, *Ego dormio, & cor meum vigilat*, videlicet Cant. 5. 2.

8. *Ligabis ea in ſignum ſuper manum tuam*] Jon. *ſuper manum tuam ſiniſtram.* Nam ea ſimpliciter & abſolutè *manus* vocatur. Haſcuni, *In multis locis vocatur ſiniſtra Manus.* In Medras Mechiltha, *Non eſt manus in omni loco niſi læva.* Quod tamen verum non videtur. Ideo Abba Joſe ſubjicit. *Invenimus dexteram quoque vocari Manum.* R. S. ad hunc locum, *ſuper manum tuam*] *Iſta ſunt phylacteriæ quæ in brachio.* Quod non eſt temere ab eo dictum. Nam phylacteria in brachio ligabantur, quæ eſt ſuperior pars manûs. זבת שליד vocat Mechiltha 8. 4. Sanè manum *brachii* vocabulo reddunt Lxx Gen. 24. 18. ירה על ἐπὶ τὸν βραχίονα αὐτῆς, ubi

Hieron. *ſuper ulnam ſuam*, quod idem cum illo *ſuper brachium ſuum*. Græcè ὠλένη, unde *ulna* dicta, exponitur *brachium manûs*. Similiter Gen. 27. 16. על ידיו, Lxx ἐπὶ τὰς βραχίονας αὐτῶν. R. Levi Exod. 13. 9. *ſuper manum tuam*] *Sign. ſuperiorem partem manûs inter ſcapulas & brachium.* Gerundenſis, *Ligabis ea ad manum tuam*] *Videlicet lævam vel ſiniſtram, cui vicinum cor.* Nam cor in homine magis vergit ad ſiniſtram. Ideo Cyrus eam partem corporis dextrâ honoratiorem ducebat. Nam quos honorare volebat collocabat eos ad ſiniſtram ſuam. Nunc aliter fit, & dextera honoratior eſt in omnibus ferè gentibus.

16. *Sicut tentaſtis eum in Maſſa*] h. e. in loco qui *Maſſa* dictus fuit ab eo quòd ibi Deum tentaſſent. *Maſſa*, i. *Tentatio.* Unde Lxx ἐν τῷ πειρασμῷ, nomen proprium tanquam appellativum reddentes. Sic alibi בלחי *in Lechi* interpretantur ἐν σαγόνι, quòd *Lechi malam* ſive *maxillam* denotet. Novum hoc non eſt interpretibus illis. Cæterùm in Ebræo eſt במסה cum articulo, qui nominibus propriis præponi non ſolet. Ideo fortè Onc. interpretatur *tentatione*, & Jon. *decem tentationibus.* De decem tentationibus quibus Deum tentarunt in deſerto dicemus aliàs. Nunc annoto, in ſcholiis Abenezræ moveri quæſtionem de articulo, quam ità ſolvit, ut dicat interdum præponi eum nominibus propriis, ut in בקרקר *in Carcar*, & in בטלאם *recenſuit eos in Telaim*, ubi quidam *recenſuit eos agnis*: de quo more recenſendi diximus aliàs, quæ nunc non repeto. Vide quoque libellos meos De literis ſervilibus, quas vocant *Moſche Vechaleb.* Propemodùm exciderat. Vetus hîc habet *in loco Tentationis*, haud dubiè Maſſam innuens, qui locus erat ubi Deum tentaverant. A *Maſſa* quidam *Miſſam* dictam arbitrantur, ſed falli eos ac decipi tam mihi conſtat & certum eſt quàm bis tria ſex eſſe. *Miſſa* enim nomen eſt Latinum, non Ebraicum. Nam ſi Ebraicum eſſet, Græci etiam eo uſi fuiſſent. Ebraica enim nomina à Græcis ad Latinos dimanarunt.

25. *Et juſtitia erit nobis*] Senſus, Juſti non tantùm audiemus, ſed etiam erimus apud Deum & homines. Nam juſtus, qui facit opera juſta. Opera juſta facit qui Legem obſervat, faciendo omnia quæ Deus præcepit in ea. Adhæc cùm ſervi ejus ſimus, & ipſe ſit Dominus noſter, debemus cuſtodire quæ nobis cuſtodienda reliquit. Hoc jus & æquum poſcit. Lxx ἐλεημοσύνη ἔσται ἡμῖν. Cæterùm quoniam Juſtitia quandoque ponitur pro Benignitate, ſunt qui hoc loco innui putant mercedem quæ manet juſtos in futuro ſeculo. Sic enim certè Jon. *Juſtitia erit nobis ſervata in venturum.* Gerundenſis vocat retributionem præceptorum צדקה *juſtitiam.* Nam ſervus emptus domino ſuo tenetur ſervire ei: quòd ſi dederit inſuper ei mercedem pro ſervitio ejus, juſtitiam facit cum eo. Et Haſcuni, *Mercedem magnam accipiemus propterea.* Idem per לחיותנו *ad vivificandum nos* innui putat vitam futuram. Dubito an rectè. Nam ſequitur, *ſicut hodie.* Propriè vivificat qui vitam dat. Sed & *vivificare* dicitur qui aliquem in vita conſervat. *Hoc fac & vive*, i. vives diu & jocundè. Sunt tamen qui de altera vita enarrant. *Vita* modò ſumitur pro vita longa, modò pro vita jocunda. Sic accipies, *Momentum in ira ejus, vita in benevolentia ejus*, i. vita longa. Quin *vivere* dicitur qui hilariter & jocundè vivit. Dicit ergò, *in bonum noſtrum*, ſive *bono noſtro, cunctis diebus, ut vitam nobis præſtet facilem & latam longámque, ſicut hodie facit.* Hæc plana cùm ſint, quid neceſſe Moſen aliò trahere?

IDEM.

17. וחקקיו. A. ἀκριβάσμαλα, *exacta conſtitutiones*] Vel, *ſtatuta exacta & accurata.* Lxx hîc habent δικαιώματα, & Hieron. *Ceremonias.* Nam de ritibus ſacris ut plurimùm uſurpatur, Prov. 8. 15. יחקקו, quod nunc redditur *ſtatuunt, decernunt.* A. Sym. Th. ἀκριβοῦν, ut v. 27. בחקו. A. Th. ἐν τῷ ἀκριβάζειν. Pſal. 60. 7. מחקקי. A. ἀκριβασής μου. Th. ἀκριβασμούς μου.

GROTIUS.

5. *Diliges Dominum Deum tuum*] Vide quæ ad Matth. 22. 37. Deum colunt quidam metu pœnæ, alii ob mercedem in Lege promiſſam, optimi ex amore, ut fecit Abrahamus, ideo dictus *amicus Dei*, Eſa. 41. 8.

8. *Movebuntur inter oculos tuos*] Erunt vobis pro conſpicillis: id enim ſign. vox טטפת. Vide an Latinus ſcripſerit, *non movebuntur.* Nam in Græco eſt ἀσάλευτον.

11. *Vineta & oliveta quæ non plantaſti*] Secundùm Græcum proverbium,

Ἄλλοι μὲν σπείρουσ', ἄλλοι δ' αὖ ἀμήσουσ'.

21. *Dices ei, Servi eramus*] Tres cauſas adfert cur Iſraelitæ parere Deo debeant, Beneficia accepta, Utilitates promiſſas & Gratiam apud Deum, in qua tacitè involvi majora promiſſis, i. æterna, Hebræi putant.

24. *Cunctis diebus vita noſtræ, ſicut eſt hodie*] Heb. *ad vivificandum nos ſecundùm diem hanc*, i. ut conſervemur viventes, ſicut nunc vivimus. Græci, ἵνα ζῶμεν ὥσπερ καὶ σήμερον.

CAP. VII.

MUNSTERUS.

1. *Uſtulerit*] Onk. exponit verbum נשל per תריך *ejecit*: K. verò per הסיר *abſtulit.*

3. *Affinitatem*] Vel, *non connubium ineas cum eis.*

6. *Populus ſanctus tu es*] h. e. פריש מכל טומאה ומכל ערוה, *ſegregatus ab omni immunditia & ab omni enormi fornicatione*, ſeu *inceſtu.* ¶ *Populus peculiaris*] Dicunt Hebræi סגולה idem eſſe quod אוצר חביב *theſaurus prædilectus.*

10. *Retributionem facit*] Hic locus bifariàm ab Hebræis exponitur. R. S. ſequens Chald. interpretem, exponit in hunc modum, *Deus oſoribus ſuis reddit bona in vita ſua, ut in futuro ſeculo perdat eos.* Alii ſic exponunt, *Deus odientibus ſe viciſſitudinem reddit facie ſuâ iratâ, ut ſcilicet eos perdat.* Poteſt & hic eſſe ſenſus, *Deus reddit ultionem his qui odiunt eum, ſtans contra faciem eorum, increpans & perdens eos.* Sunt qui ſic intelligendum putant, *Reddit his qui eum odiunt, in faciem eorum*; ſeu, *convertit odium eorum in faciem eorum.* Alii exponunt *in facie* pro *manifeſtè.*

12. *Erit autem ſi audieritis*] Notandum quòd quidam putant dictionem עקב hîc capiendum pro חלף, ut nos vertimus; alii pro שכר *præmio*, ut ſit ſenſus, *Erit autem præmium, ſi audieritis judicia iſta*, &c.

13. *Generationi boum*] R. S. exponit שגר pro ולד *fetu.*

19. *Tentationes magnas*] K. exponit hîc *tentationes* pro בחינות *probationes. Fuerunt*, inquit, *magnæ probationes, quando Deus Ægyptios percuſſit tantis plagis, ut videret an perſeverarent in ſua impietate aut non.*

20. *Crabrones*] A. E. exponit *lepram.* Alii interpretantur מין שרץ העוף *ſpeciem reptilis alati*, quod faciei hominis infeſtum eſt, aculeo veneno tincto lædere nitens.

25. *Impingas in eo*] Vel ſic, *nè fortè offendiculum patiaris propter ipſum aurum, cùm illud tibi anathema eſſe debeat*: h. e. Sic perdendum eſt aurum & argentum illud quod de idolis venit ut nullum penitus hinc commodum habeatur.

FAGIUS.

6. *Populus charus*, &c.] Heb. לעם סגולה *Leam ſegulah*, i. *in populum peculiarem.* Hebræi סגולה ſignificare dicunt אוצר חביב *theſaurum dilectum.* Vide Exod. 19. 5. ubi quoque explicuimus hanc vocem. A philoſophis Hebræorum quintum prædicabile Proprium סגולה dicitur. Ergò & *peculiarem & proprium populum* dicit eum ſibi eſſe, cujus poſſeſſio non alium attingat, ejúſque

ejúsq; unius censeatur, ut proprius ejus sit; tum quòd alterius non sit, tum quia ipse non habeat alterum, ut philosophi de Proprio argutantur. Ideo Lxx, τὸν αὐτῷ λαὸν περίσσιον, *esse illi populum excerptum, peculiarem, selectum.* Dicitur à περίειμι, *supersum, excello, relinquor ex aliis, seligor, seponor.*

10. *Retribuens quoque osoribus suis bona,* &c.] Paraphrasis Hierosol. hunc locum sic habet, ומשלם לסנאוי אנר מצוין קלילין דאירת בידיהון בעלמא הדין מן בגלל למשיצייא יתהון לעלמא דאתי ולא משהי למשלמא לסנאוי אנר מצוין קלילין דאירת בידיהון בעלמא הדין: *Et rependit his qui odio habent eum præmium præceptorum levium, quod est in manu eorum, in hoc seculo, quò perdat eos in seculo futuro: nec differt ut rependat osoribus suis præmium præceptorum levium, quod est in manu eorum, in seculo præsenti.* In veritate Hebraica hic locus sic legitur; *Et rependit his qui odiunt eum in faciem suam, ut perdat eos: nec differt illi qui odit eum; in faciem ejus rependit ei.* Observabis esse variationem in illo אל פניו *In faciem suam.* Quidam enim ad Deum referunt, & *Faciem* hîc pro *Ira* accipiunt, sicut aliquando Ira in Scripturis venit appellatione *faciei*, quòd in facie ira sese maximè prodat. Hoc sensu, Deus odientibus se vicissitudinem reddit facie suâ iratâ, ut scilicet eos perdat. Alii legunt, *in faciem ejus qui odit eum*, q.d. Qui odit Deum, in faciem suam, i. contra ipsum, reflectitur ejus scelus atque odium. Deum enim exsecrantur qui vivunt pessimé. *In faciem* itaque hoc loco sumitur pro eo quod est *contrà ipsum, in ipsum, adversum, adversùs eum*, qui Deum benedictum ac gloriosum odit & aspernatur. Quorum infelix vitæ decursus, & miserrimis casibus est obnoxius, & exitus esse solet atrocissimus, ut tam in hac quàm in futura vita merita suorum scelerum expendant supplicia. Alii sic exponunt ut *in faciem suã* reddi dicatur quod cuiquemet redditur: ut *in faciem suam* & *in seipsum* idem sint; juxta illud, *Et facies meæ ibunt*, Exod. 33. i. ego ipse. Et hanc sententiam sequitur A. E. Alii exponunt, *In faciem suam*, i. *In vita sua*: quam lectionem secutus est Paraph. noster Chaldæus, & post illum R. S. & R. D. K. Vulgatus interp. Lat. vertit, *Et reddens odientibus se statim ità ut disperdat eos, & ultrà non differat, protinus eis restituens quod merentur.* Nè scilicet blandiantur sibi tanquam essent impunè evasuri, & olim de posteritate pœna tandem sumenda esset.

VATABLUS.

1. ET *avulserit*, ונשל] *Et expulerit, & deleverit.* ¶ *Multas*, רבים] *Numerosiores*, i. Quæ te numero ac viribus superant.

2. *Perdendo perdes eas:* החרם תחרים אותם] *Interficiendo interficies eas*, i. prorsus interficies.

4. *Avocabit enim*, כי יסיר] i. Hâc ratione aliquis eorum avocare posset & abducere filium tuum nè postea colat me.

5. *Sed*, כי אם] *Quin potiùs.*

7. *Quia plures essetis*, מרובכם] *Quia numerosiores essetis.* ¶ *Amavit*, חשק] *Dilexit, desideravit*, i. non fuit captus amore vestri.

9. *Et scies*, וידעת] Cùm scilicet adimpleverit omnes promissiones suas. ¶ *Fidelis*, הנאמן] *Verax*, i. servans promissi, seipsum declarat mox.

10. *In faciem ejus*, אל פניו] i. Viventi, dum adhuc vivit. Sic exponit Chaldæus paraph. & doctus inter Hebræos. Alii ad Deum referunt, & *Faciem* hîc pro *Ira* accipiunt; hoc sensu, *Deus odientibus se vicissitudinem reddit facie suâ iratâ, ut scilicet eos perdat.* Alii exponunt *in faciem ejus*, nempe Dei: q.d. Contra cujus Dei faciem reflectitur ejus odium. Deum enim benedictum ac gloriosum oderunt qui pessimè vivunt, contemnentes illius mandata. Alii *in faciem ejus* exponunt, Stans contra faciem ejus, atque increpans. Alii *in faciem ejus*, pro *manifestè* accipiunt. Alii, *in faciem suam*, i. Reddens ac retribuens illi ipsi qui oderit ipsum, injuriam acceptam, ut *In faciem suam* sit vice pronominis, juxta illud Exod. 33. 14. *Et facies meæ ibunt ante te*, i. ego te præcedam. ¶ *Tardabit*, יאחר] Fut. Heb. pro præs. *tardat, differt*, i. non nectit moras: statim ei à quo acceperit injuriam, adhuc eo vivente, refert injuriam acceptam. Aut expone, *In faciem ejus*, ut paulò antè.

12. *Propterea quòd*, עקב] Hæc est tertia hujus libri apud Hebræos sectio, quam nominant עקב. Quidam *Mercedem* exponunt, contra doctissimorum Hebræorum & Latinorum judicium. ¶ *De qua juravit*, אשר נשבע] i. Quam interposito juramento Majoribus pollicitus est.

13. *Multiplicabitque te:* והרבך] i. Semen tuum & opes tuas. Seipsum mox exponit. ¶ *Fetus boum tuorum*, שגר אלפיך] Ad verb. *emissioni boum tuorum*, i. partui armenti tui.

15. *Et omnes ægritudines*, וכל מדוי] *Et omnes plagas*, vel, *dolores*; aut, *infirmitates.*

16. *Laqueus est tibi:* מוקש הוא לך] *Offendiculum est tibi*, sub. *cultus ille idolorum, scandalum est tibi*, q. d. Avertit te à Deo tuo, nè te totum conjicias in eum, & ab illo solo pendeas.

19. *Tentationum*, המסות] i. Probationum.

20. *Crabronem*, את הצרעה] *Muscam venenatam, vespam, insectam.*

21. *Deus*, אל] *Fortissimus.*

22. *Nè multiplicetur*, &c. פן תרבה וגו'] i. Nè terra deserta pariat feras multas quæ te devorent.

23. *Attamen tradet eas*, ונתנם] Ad verb. *Et dabit eas*; i. Sed tandem tamen tradet eas. ¶ *Coram te*, לפניך] *Ante conspectum tuum*, i. in tuam potestatem.

25. Quæ sunt *super ea*, עליהם] Sub. *idola*, i. quo teguntur idola illa. Subauditur ש vel אשר. ¶ *Illaquees te*, תוקש] *Offendas, scandalum patiaris*, ut v. 16. ¶ *Abominatio*, &c. תועבת וגו'] i. Ab hoc maximè abhorret Jehovah.

26. *Abominationem*, תועבה] i. Idola abominanda. ¶ *Anathema*, חרם] De hac voce vide Lev. 27. 21. Num. 21. 3. ¶ *Detestando detestaberis illud*, שקץ תשקצנו] *Abhorrendo abhorrebis ab eo.* ¶ *Est anathema:* חרם הוא] i. Omnino perdi debet.

CASTALIO.

10. *Eisque sine dubio coràm digna factis præmia rependentè*] Ab aliis ità vertitur hic locus ut dicatur Deus improbos statim ulcisci sine cunctatione. Sed id à Dei natura est alienum, qui est ad iram tardus: Et res ipsa clamat, improbos non statim puniri: id quod cùm alii multi, tum Jeremias conqueritur. Præterea verbum אחר non propriè *cunctari* sign. sed id quod ὑστερῶν dici potest. Latinè exprimitur duabus negationibus, hoc modo, *Si votum feceris, noli non reddere:* i. redde sine dubio, ut est c. 23. 21. Et Hab. 2. 3. ità legitur, *Si cunctabitur, exspecta eum: veniet enim* לא יאחר, i. *sine dubio.* Sed Gallicè bene exprimitur, *Et n'y faudra point.* Quod si ità redderetur, *Veniet enim, non cunctabitur*, contrarium esset ei quod antè positum est, *Si cunctabitur, exspecta eum*; nisi fortè *cunctabitur* pro *cunctari videbitur* dictum est.

CLARIUS.

10. *Reddens odientibus se statim*] Alius vertit, *Ipse retributionem facit iis qui oderunt eum in facie sua:* Quod bifariàm ab Hebræis exponitur: Uno modo sic; Deus osoribus suis reddit bona in vita sua, ut in futuro seculo perdat eos. Alii sic exponunt; Deus odientibus se vicissitudinem reddit facie suâ iratâ, ut scilicet eos perdat.

20. *Et crabrones*] Cùm non legatur id factum esse, sunt qui sic interpretentur, Tam leviter à Deo vincendos hostes Israelis ut etiam minimo animalium genere & quasi nullo negotio superare velit. Liber tamen Sapientiæ aliquid ejusmodi attingere videtur.

25. *Nè offendas propter ea*] Vel, *in eo:* h.e. nè offendiculum patiaris propter ipsum aurum, cùm illud tibi anathema esse debeat, h.e. Sic perdendum est aurum & argen-

tum illud quod de idolis venit ut nullum penitus hinc commodum habeatur.

DRUSIUS.

8. *Cuſtodire juramentum* dicitur qui non violat illud. Sic *cuſtodira pactum*, v. 9. quod elucidant ex illo, *Pater cuſtodiebat verbum*, i. retinebat, vel certè exſpectabat, illud. Sic dico, Cuſtodit pactum iis qui cuſtodiunt præcepta ejus, v. 11. *Ideo ſeruabis præcepta, ſtatuta & judicia quæ ego præcipio hodie ut faciatis ea*] q. d. Quemadmodum Deus cuſtodit fedus ictum cum patribus veſtris, ſic vos debetis cuſtodire legem ejus. Vide v. 12. qui ſequitur, *Propterea quòd*, &c.

10. Deus iram differt improbis in hoc ſeculo propter tres cauſas: quod malo te aliorum verbis quàm meis diſcere: Dicit *R. Joſias, Ob tria Deus benedictus differt iram improbis in hoc ſeculo. Fortè reſipiſcent agéntque pœnitentiam, aut fecerunt præcepta quorum mercedem Deus rependit in hoc ſeculo, aut fortè exibunt ex illis juſti. Nam ſic invenimus quod diſtulerit punire Achaz, quoniam egreſſus eſt ex eo Ezecias; & etiam ipſum Amon, quoniam exivit ex eo Joſias; & etiam Semei, è quo exivit Mardochæus.* Habentur hæc apud Moſen G. in comment. ipſius Deut. 7.

12. עקב exponit Onc. חלף די, & Jon. חולף די, & Ger. בעבור, *eò quòd*, ſive *propterea quód*. Sic Gen. 26.5. עקב אשר *eò quòd auſcultavit Abraham voci meæ.* Propriè עקב eſt *calcaneus*, h. e. extremum pedis, quod Ebræi dicunt אחורי הרגל. (Gen. 25.26. *Manus ejus prehendebat calcem Eſau*, i. עקב, à forma rotunda. Sic medium manûs & pedis vocatur כף, *vola*, vel *planta*. Vide Gerundenſem 297.) Indè ad mercedem transfertur, quæ finis eſt & extremum operis. Nam poſt opus abſolutum datur merces. Sanè quidem ut *caput* initium omnis rei ſign. ſic *calcaneus* extremum eſt omnis rei. Quod ſumptum à corpore humano. Nam in ſummo Caput, & in imo Calx, ut in beſtiis *Cauda*: unde, *in caput*, & *in caudam*. Hinc illuſtrant, *In obſervando ea* עקב רב, quod interpretantur *merces multa*; & bene, meo judicio. Similiter, *Caput verborum tuorum veritas*, i. initium, vel ſumma. Nam & *caput tollere* dicimus, ſummam ſignificantes. *Caput populi* eſt ſummus in populo; & *caput aromatum*, quod præcipuum eſt in iis. Vide nunc, ſi vacas, & ſi vis, Tropos.

20. צרעה morbum eſſe cenſet Abenezra, à quo diſſentiunt reliqui ferè omnes. Omitto interp. Græcos, qui τὰς κονίας reddunt, & Hieron. qui *crabrones* interpretatur. Ipſe R. S. annotat eſſe *è genere avium reptile quod ſpargebat in eas* gentes *fel, & excæcabat oculos earum in omni loco ubi latitabant abſcondite.* Noſtris interpretibus adſenſum præbent Chaldæi, Onc. & Jon. Nam in illo עריעיתא, παρὰ τὸ ἀρίω, *occurro*; & in hoc, אירעייתא, παρὰ τὸ ἄρτι, quod idem ſign. *Crabrones* convertunt aut *veſpas*, quæ homini obviàm & in occurſum veniunt lædentes faciem ejus. Hoc ſign. Jon. addito Epitheto טורקיא *mordentes*, cujus thema טרק *mordeo*, ſi non eſt mendum in libris. Nam fortè legendum טריקיא unius literæ immutatione, טרק pro *mordeo* uſitatum eſt; unde ſerpens טריק, i. *mordens*. טרק non facilè uſpiam invenies. Sunt qui τὰς σφηκίας reddunt *examina crabronum* aut *veſparum*. Nam crabro ſive veſpa, σφὴξ, dicitur צרעה. Venenum ejicere docet Ger. in Exod. 135.2. ubi & דבש דבורים *mel apum*, & דבש צרעין *mel veſparum*. Quæ omnia evincunt genus inſecti eſſe צרעה, non morbi ſpeciem, licèt צרעת ſit *lepra*, & צרוע *leproſus*. Profectò nos Chriſtiani plura habemus adjumenta ad intelligendum elucidandúmque hanc linguam quàm ipſimet Ebræi. Nam præter Lxx & Hieronymum habemus veterum fragmenta interpretum, videlicet Aquilæ, Symmachi, Theodotionis, & aliorum, quæ olim improbo labore collegimus, & ſcholiis illuſtrata penes nos adſervamus. Leviculum eſt & vix dignum notâ quod nunc notabo. In exemplari authentico eſt *crabronem* pro *crabrones*. Cui ſimile ut cùm *ranam* dicimus pro *ranis*, *locuſtam* pro *locuſtis*, *arborem* pro *arboribus*, & alia ejus generis.

GROTIUS.

2. *Non inibis cum eis fedus, nec miſereberis earum*] Hæc in odium Judæorum indiſcriminatim arripiunt Ægyptii in Moſis inſtitutis. Manethos, Σωσάρθρωσις δὲ μή τινι πλὴν τῶν σωματοσμένων. Chæremon, Μήτε ἀνθρώπων τινὶ εὐνοήσειν. Tacitus ſecutus Ægyptios ſcriptores, *Apud ipſos* (Judæos) *fides obſtinata, miſericordia in promptu, ſed adversùs omnes alios hoſtile odium.* Vide quæ ad hanc rem à nobis congeſta l. 2. De J. B. ac P. c. 15. §. 9. Accedat Dion Caſſius De Judæis, Κεχωρίσθαι δὲ ἀπὸ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων ἐς τὰ ἄλλα τὰ περὶ τὸν θεὸν ἔθη πάνθ' ὡς οἷόν τε.

3. *Neque ſociabis cum eis conjugia*] Nè converſis quidem ad Legem. Unde Rahabam colligunt non fuiſſe ex 7. populis.

5. *Aras eorum ſubvertite, & confringite ſtatuas*] Hecatæus de Judæis, ὅτι γε μὴ εἰς τὸ χαῖρον τοῖς ἀνθρώποις ἀφιερωμένων, μὴ βωμὸς μὴ νεὼς κεκλασκιασμένων, ἄπαντα ταῦτα κατέσκαπτον. Chæremon autem, ubi Moſis inſtituta recitat, θεῶν τε ναὸς καὶ βωμὸς οἷς ἂν περιτύχωσιν ἀναῤῥίπτειν.

8. *Cuſtodivit juramentum quod promiſit patribus veſtris*] Amat Deus Iſraelitas, memor eorum è quibus orti ſunt; infrà 10. 15. Hæc eſt ἐκλογὴ Rom. 11.28.

10. *Reddens odiemibus ſe ſtatim*] Heb. *ad facies ejus*, i. palàm.

22. *Paulatim atque per partes*] Quomodo à Chriſtianis appetitus debellantur.

CAP. VIII.

MUNSTERUS.

1. *Ut ſatenus vivatis*] Victus, inquit, veſter pendebit ab obſervatione præceptorum Dei: Quod Hebræi his explicant verbis, בשמירת המצות תלויה המחיה וחמזונות. Et quod ſequitur de *fame & cibatione Manna*, Hebræi hùnc aiunt ſubeſſe ſenſum. Erant Iſraelitæ aſſueti cibo craſſiori, & qui ventrem diſtendebat, quémque in promptuario repoſitum per annum inveniebant; Manna verò erat cibus tenuiſſimus, qui ſtomachum non replebat, ſed membris vigorem præbuit, & animum Deo paratum conſervabat, pro quo ſingulis diebus oculi in cœlum erant ſublevandi: & ob id Judæi Deo ingrati famem ſe cum illo pane pati non ſemel conqueſti ſunt cùm Ægyptiorum piſces, pepones & cucumeres Angelorum pani præferrent, & in deſerto Ægyptiorum deliciis ſe privatos toties ejularint, & nihili penderint verum illum animæ cibum, verbum Dei, quod præſentiſſimum illis erat, & quo ſolo corpore & animâ vivere potuiſſent, ſi, ut debuerant, omni illud honore & aviditate acceptaſſent: Quemadmodum ſubditur, *Non in ſolo pane vivit homo, ſed in omni prolatione oris Domini* (ut Hebraiſmus habet) *vivit homo*: ſicut paulò ſuperiùs dicitur, *Omne præceptum quod ego præcipio hodie, cuſtodietis, ut vivatis.*

4. *Pes tuus non eſt inflatus*] Quidam Hebræorum exponunt בצקה pro יחפה *denudatus*. Alii נפחה *intumuit*. Verbum verò ipſum בצק ſign. propriè *paſtam facere*. Paſta autem calefacta tumeſcit, & pedes nudi, cùm in ſtercore ambulant, paſtam videntur ſubagitare. Hæ ſunt rationes utriuſque expoſitionis.

10. *Benedices Domino*] Occaſione hujus verbi Judæi ante Chriſtum natum multas & varias excogitarunt traditiones, quas poſteri non minuerunt, ſed more ſuo pluſimùm auxerunt, ut etiam traditiones illas æquaverint, imò majoris fecerint quàm mandata Dei; id quod ex Evangelio in multis patet locis. Autor libri Arba Tura & Racanati multa ſcribunt de iſtis ſuperſtitioſis traditionibus. In libro quoque Centum benedictionum, in nullo loco non occurrunt hujuſmodi Judæorum næniæ. Et ut obiter de his quæ in menſa jubent obſervari faciam mentionem, dicunt decem in qualibet refectione ſervanda. I. Quòd abſque menſa inſtructa non ſit edendum.

II. Quòd

II. Quòd manus priùs sint abluendæ & tergendæ; alioquin panis qui comeditur immundus judicatur. Atque hîc mira invenies ab eis definiri. Standum est, inquiunt, cùm lavas manus, & non innitendum parieti aut alicui sustentaculo. Eligenda aqua pura, non salsa aut corrupta, quam canis dedignatur bibere. Fundenda est aqua tribus vicibus super manus, in prima fusione sunt digiti sursum levandi, in posterioribus verò demittendi. Sunt manus simul levandæ, non una post alteram. Nec satis erit si manus absque aqua cum mappa bene terseris, aut si illotis manibus ad mensam accesseris, & cochleari usus nudâ manu cibum non contigeris. Qui verò è cloaca ad mensam accedere voluerit, is tenetur bis lavare manus suas. III. Opus est in lotura manuum, ut manus sinistra tanquam famula subserviat dextræ. IV. Lotæ manus sursum sunt levandæ ad benedicendum Deum, juxta illud, *Extollite manus vestras in sancta, & benedicite Domino.* V. & VI. Aliæ quoque dicendæ sunt benedictiones. VII. Pauperibus aliquid dandum de cibis. VIII. Nemo in donis Dei sit נרגן ובלען, i. *vorax & gulosus*; sed comedendum est cum timore Dei & honestate. Honestas, inquiunt, in tribus locis est servanda, בשלחן בבית הכסא ובתשמיש המטה *in mensa, in sede, & in lecto.* IX. Mensa non debet peragi absque verbis Legis. X. Abluendæ manus post cibum sumptum. Parce, lector, quòd has Judæorum ineptias tibi obtrudo. Verùm hinc facilè discès quàm vera sint verba Christi Matth. 15. & 23. Qualem verò honestatem in mensa jubeant servandam, Hebraicè studiosis nunc depingam; לא יאכל אדם פרוסה כביצה כי אז נחשב נרגן ולא ישתה כוסו בבת אחת ולא ישלח ידיו בפי מי שנדול ממנו: לא יפרוס פרוסה על נבי הקערה ולא ילקט פירורין ולא ישוך פרוסה ויניחנה על נבי הקערה או יתננה לחבירו: לא ישתה מן הכוס ויתן לחבירו ולא ישתה כוסו ויניח על השלחן אלא יאחזנו בידו עד שיבא השמש ויחננו לו: הנכנסים אצל בעל הבית אינו רשאין ליטול מלפניהם וליתן לבנו או לעבדו של בעל הבית אפי׳ נטלו רשות מבעל הבית. Quæ verò hîc de calice benedictionis scribunt, longum foret persequi. In Matthæo nostro obiter signavi ritum benedictionis calicis.

FAGIUS.

1. Quòd scilicet vivatis, &c.] *Victus, inquit, vester pendebit ab observatione præceptorum Dei. Quod Hebræi his explicant verbis,* בשמירת המצות תלויה המחיה והמזונות. *Et quod subditur de fame, & cibatione Manna, Hebræi hunc aiunt subesse sensum; Erant Israelitæ assueti cibo crassiori, & qui ventrem distendebat, quémque in promptuario repositum per annum inveniebant: Manna verò erat cibus tenuissimus, qui stomachum non replebat, sed membris vigorem præbuit; & animum Deo paratum conservabat, pro quo singulis diebus oculi in cœlum erant sublevandi; & ob id Judæi Deo ingrati famem se cum illo pane pati non semel conquesti sunt, cùm Ægyptiorum pisces, pepones & cucumeres Angelorum pani præferrent, & in deserto Ægyptiorum deliciis se privatos toties ejularint, & nihili penderint verum illum animæ cibum, verbum Dei, quod præsentissimum illis erat, & quo solo corpore & animâ vivere potuissent, si, ut debuerant, omni illud honore & aviditate acceptassent; Quemadmodum subditur, Non in solo pane vivit homo, sed in omni quod egreditur ex ore Domini.* Hæc ex S. Munstero huc transtulimus. Porrò Hebræi per hoc *quod egreditur ex ore Domini* intelligunt præcepta Dei. Sic enim author Zeror Hamor scribit in hunc locum, וכל זה למען הודיעם כי לא על הלחם לבדו יחיה אדם אחר שעברתם ערבעים שנה בלא לחם ובלוא בשר ויין כי על כל מוצא פי יהוה יחיה האדם והוא מזונו ומחיתו וזה רמז על המצות שיוצאים מפי יהוה והם המזונות וקיום האדם כאומרו כל המצוה אשר אנכי מציך היום תשמרון לעשות למען תחיון ויעמידו אתכם והם יהיו מחיתכם ומזונכם האמתי, *Totum istud ideo est ut notum faceret eis quòd non in pane solùm vivat homo, postquam transiviſtis quadraginta annis absque pane, carne & vino. In omni enim quod egreditur ex ore Domini vivit homo, quod est cibus & victus ejus. Per hoc autem innuuntur præcepta quæ egrediuntur ex ore Domini, qua ipsa sunt cibus & sustentatio hominis; juxta id quod dicitur, Omne præceptum quod ego præcipio tibi hodie, custodiatis, ut faciatis & vivatis; ipsa siquidem facient nos durare; eruntque victus & cibus vester verus.* Hæc ille. Christus quoque hunc locum Matth. 4. explicavit. Nam erat in necessitate famis, & voluntate Patris, cujus Spiritu in desertum adactus erat, se confirmabat. Sic populus deserti affligitur, & esurit; mox pascitur manna. Ex qua re facile erat colligere panem per se non esse vitæ fulcimentum, sed ipsam Domini voluntatem: nam ea est מוצא פי יהוה *egrediens ex ore Domini*, h. e. quæ educit illius munera ad creaturas.

10 *Benedicas Domino Deo tuo*, &c.] Circa hunc locum Hebræi multa tradunt de modo benedicendi cibum, déque ritibus & moribus in mensa observandis, quæ partim à patribus suis qui ante Christum natum vixerunt, partim ab his qui post Christum fuerunt acceperunt. Verùm quia multa hîc habent valde superstitiosa, maximè quæ manuum lotionem attinent, propter quæ & Christus eos in Euangelio redarguit, idcirco ea hîc recensere volens omitto. Adducam tamen aliqua quæ puto aliquid momenti habere. Et primùm quidem non vituperandum est in illis, quòd peccatum ducunt cibum sumere sine benedictione & gratiarum actione. Consentit enim Apostolus 1 Tim. 4. 4. ubi scribit *Cibos omnes in hoc à Deo creatos ut cum gratiarum actione sumantur; nihilque rejiciendum si cum gratiarum actione sumatur. Sanctificatur enim*, inquit, *per sermonem Dei ac precationem.* Exemplum item Christi, quem nunquam legimus cibos sine benedictione & gratiarum actione sumpsisse. Porrò quia & adhuc hodie Judæi in solennioribus conviviis observant quædam quibus & Christus Servator noster usus est in sacrosancta Cœna sua, ideo placet ea quoque hîc indicare: puto enim quòd hinc aliquid lucis accedat scriptis Euangelistarum, maximè his quæ S. Lucas de Cœna scribit, quibis poculi mentionem facit. Primùm omnium Judæus paterfamilias, quem suâ lingua בעל הבית vocant, cùm mensæ accumbit cum convivis suis, poculum vino refertum dexterâ manu apprehendit, atque mox ità orare incipit, ברוך אתה אלהינו מלך העולם בורא פרי הגפן *Benedictus sis tu, Domine Deus noster, Rex mundi, qui creas fructum vitis.* Hoc dicto, primus omnium vinum degustat, quod idem mox omnibus mensæ accumbentibus degustandum porrigit. Et hanc orationem Hebraicè קדוש *Kiddusch*, i. *sanctificationem*, vocant, quâ nimirum & Christus Cœnam suam exorsus est, ut Lucas scribit, *Et accepto poculo, gratias egit, ac dixit, Accipite vos, & dividite inter vos. Dico enim vobis quòd non bibam de fructu vitis, donec Regnum Dei veniat*, &c. Post calicis benedictionem statim panem, quem integram massam esse oportet, accipit, eúmque utrâque manu tenendo his verbis consecrat, ברוך אתה יהוה אלהינו מלך העולם המוציא לחם מן הארץ, *Benedictus sis, Domine Deus noster, qui educis panem de terra.* Hoc dicto, paterfamilias paululum de pane edit, simulatque singulis mensæ accumbentibus buccellam de eo distribuit: quo facto, tum demum reliquis epulis manus injiciunt. Hunc ritum benedicendi calicem & panem in festivis tantùm diebus observant: aliàs enim panem tantùm & non poculum consecrant. Sumptis epulis ac finito convivio, gratias agunt: Quod munus rursum sibi paterfamilias aut honoratior aliquis inter convivas (honori enim ducitur) usurpat. Is poculum vino repletum utrâque manu tenendo, sic orare incipit, נברך שאכלנו משלו ובטובו חיינו, *Benedicamus*, sive *gratias agamus, ei qui nos de suo cibavit, & cujus bonitate vivimus.* Hoc dicto, respondent convivæ, ברוך הוא שאכלנו משלו ובטובו חיינו, *Benedictus sit ipse cujus cibum comedimus, & cujus bonitate vivimus.* Hanc gratiarum actionem Hebræi ברכת המזון *Bircath hamazon*, i. *benedictionem cibi, vocant*; *vulgò*, **das gros** *Benedicite*, **oder** *gratias.* Atque hoc est poculum quo Christus à Cœna sua mysterium sanguinis sui discipulis suis commendavit. Post

hæc qui orando præit, ampliùs sic orat, ברוך הוא וברוך שמו, *Benedictus sit ipse, & benedictum sit nomen ejus.* Hinc consequenter longam dicit orationem, nempe hanc, ברוך אתה יהוה אלהינו מלך העולם הזן את העולם כולו בטובו בחן בחסד וברחמים הוא נותן לחם לכל בשר כי לעולם חסדו: ובטובו הגדול תמיד לא חסר לנו ואל יחסר לנו מזון לעולם ועד בעבור שמו הגדול כי הוא זן ומפרנס לכל ומטיב לכל ומכין מזון לכל בריותיו אשר ברא: ברוך אתה יהוה הזן את הכל: נודה לך יי אלהינו על שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה ועל שהוצאתנו יי אלהינו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים ועל בריתך שחתמת בבשרינו ועל תורתך שלמדתנו ועל חקיך שהודעתנו ועל חיים חן וחסד שחוננתנו ועל אכילת מזון שאתה זן ומפרנס אותנו תמיד בכל יום ובכל עת ובכל שעה. ועל הכל יי אלהינו אנחנו מודים לך ומברכים אותך יתברך שמך בפי כל חי תמיד לעולם ועד ככתוב ואכלת ושבעת וברכת את יי אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך ונודה לשמך הגדול סלה באמת ברוך אתה יי על הארץ ועל המזון. רחם יי אלהינו עלינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך ועל מלכות בית דוד משיחך ועל הבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו אלהינו אבינו מלכנו רועינו וזנינו פרנסינו וכלכלינו והרויחנו הריח לנו יי אלהינו מהרה מכל צרותינו ונא אל תצריכנו יי אלהינו לא לידי מתנת בשר ודם ולא לידי הלואתם כי אם לידך המלאה הפתוחה והקדושה והרחבה שלא נבוש ולא נכלם לעולם ועד. ובנה ירושלים עיר הקודש במהרה בימינו ברוך אתה יי בונה ברחמיו ירושלים אמן. ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם האל אבינו מלכנו אדירנו בוראנו גואלנו יוצרנו קדושנו קדוש יעקב רועינו רועה ישראל המלך הטוב והמטיב לכל אל שבכל יום ויום הוא הטיב מטיב יטיב לנו הוא גמלנו הוא גומלנו הוא ינמל בעדנו לעד לחן לחסד ולרחמים ולרוח הצלחה והצלחה ברכה וישועה נחמה פרנסה וכלכלה ורחמים וחיים ושלום וכל טוב ומכל טוב לעולם אל יחסרנו: הרחמן הוא ימלוך עלינו לעולם ועד: הרחמן הוא יתברך בשמים ובארץ: הרחמן הוא ישתבח לדור דורים ויתפאר בנו לנצח נצחים ויתהדר בנו לעד ולעולמי עולמים: הרחמן הוא יפרנסנו בכבוד: הרחמן הוא ישבור עול גים מעל צואריגו והוא יוליכנו קוממיות לארצנו: הרחמן הוא ישלח לנו ברכה מרובה בבית זה ועל שלחן זה שאכלנו מעליו: הרחמן הוא ישלח לנו את אליהו הנביא זכור לטוב ויברך אותנו כל אחד ואחד ממנו בשמו: הרחמן הוא יברך את אבא מורי בעל הבית הזה ואת אמי מורתי בעלת הבית הזה אותם ואת ביתם ואת זרעם ואת כל אשר להם כמו שנתברכו אבותינו אברהם יצחק ויעקב בכל מכל כל כן יברך אותנו כלנו יחד בברכה שלמה ונאמר אמן: במרום ילמדו עליו ועלינו זכות שתהא למשמרת שלום ונשא ברכה מעם יי וצדקה מאלהי ישענו ונמצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם: הרחמן הוא יזכנו לימות המשיח ולחיי העולם הבא מגדל ישועות מלכו ועושה חסד למשיחו לדוד ולזרעו עד עולם: עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן: יראו את יי קדושיו כי אין מחסור ליראיו כפירים רשו ורעבו ודורשי יהוה לא יחסרו כל טוב.

Benedictus sit Dominus Deus noster Rex mundi, qui pascit totum mundum suum bonitate suâ; gratiâ, misericordiâ & miserationibus. Ipse est qui dat cibum universæ carni, quoniam in æternum misericordia ejus. Et propter bonitatem ejus magnam nunquam defuit nobis, neque deerit cibus in æternum & ultra, propter nomen ejus magnum: quoniam ipse cibat & alit omnes, benefacit omnibus, atque parat cibum omnibus creaturis suis quas creavit. Benedictus sis tu, Domine, qui pascis omnia. Gratias agimus tibi Domine Deus noster eo quòd hæreditare fecisti patres nostros terram desiderabilem, bonam & spaciosam; & pro eo quòd eduxisti nos, Domine Deus noster, de terra Ægypti, ac redemisti nos de domo servitutis, pro fœdere item quod obsignavisti in carne nostra; atque pro lege tua, quam docuisti nos; pro statutis quoque tuis, quæ nota fecisti nobis; próque vita, gratia & misericordia quâ propitius es nobis; atque pro esu cibi quo tu cibas & pascis nos jugiter, omni die, omni tempore, omnique horâ: Pro omnibus, inquam, Domine Deus noster, gratias agimus tibi, & benedicimus te. Benedictum sit nomen tuum in ore omnis viventis semper, in æternum, & in perpetuum, sicut scriptum est, Cùm comederis, & satiatus fueris, benedicas Domino Deo tuo in terra bona quam dedit tibi. Gratias itaque agimus nomini tuo magno. Salah, in veritate. Benedictus sis tu, Domine, pro terra, & pro cibo. Miserere, Domine Deus noster, nostri, Israelis scilicet populi tui, Jerusalem quoque civitatis tuæ, & Zion tabernaculi gloriæ tuæ, regni item domûs David Messiæ tui, atque domûs magnæ & sanctæ, pro qua invocatur nomen tuum. Deus noster, Pater noster, Rex noster, Pastor noster, Cibator noster, Gubernator noster, Sustentator noster, & Refocillator noster; respirare nos fac, Domine Deus noster, citò ex omnibus tribulationibus nostris. Ne obsecro, Domine Deus noster, efficias ut necesse nobis sit vel munus vel mutuum accipere à carne & sanguine, sed sufficiat nobis manus tua plena, aperta, sancta & ampla, ut non erubescamus & confundamur in æternum & ultra. Reædifica quoque Jerusalem civitatem sanctam, citò in diebus nostris. Benedictus sit Dominus qui exstruit per misericordias suas Jerusalem, Amen. Benedictus sis tu, Domine Deus noster, Rex mundi, Deus Pater noster, Rex noster, Dominus noster, Creator noster, Redemptor noster, Formator noster, Sanctificator noster, Sanctificator Jacob, Pastor noster, & Pastor Israelis, Rex bonus ille qui benefacit omnibus. Deus qui omni die benefecit, benefacit, & benefaciet nobis, ipse est qui retribuit nobis, ipse est qui nunc retribuit nobis, ipse est qui etiam retribuet nobis in perpetuum, gratiam, misericordiam & miserationes, refocillationem quoque, liberationem, prosperitatem, benedictionem, salutem, consolationem, alimoniam, & sustentationem, misericordiam, vitam & pacem, atque omne bonum, ità ut nullo bono egeamus. Misericors ipse regnabit super nos in æternum & ultra. Misericors ipse benedictus sit in cœlis & in terra. Misericors ipse laudetur in generationem & generationes; glorificetur à nobis in æternum & in perpetuum. Celebretur à nobis perpetuò in secula seculorum. Misericors ipse gubernet nos cum gloria. Misericors ipse confringat jugum Gentium à collis nostris; ipse ducat nos erectos in terram nostram. Misericors ipse mittat nobis benedictionem copiosam super domum istam, & super mensam de qua comedimus. Misericors ipse mittat nobis Heliam prophetam: memor sit boni, & benedicat nos unumquemque ex nobis nominatim. Misericors ipse benedicat patrem meum, dominum meum, patremfamilias istum, matrem meam, dominam meam, matremfamilias istam, ipsos, inquam, & domum eorum, semen eorum, omniáque quæ habent; sicut benedicti fuerunt patres nostri, Abraham, Isac & Jacob, omni genere bonorum, sic quoque benedicat nos omnes simul benedictione perfectâ: Unde dicamus, Amen. In excelso docebunt pro eo & pro nobis meritum, ut sit in custodiam pacis. Capiamus ergò (hoc cùm dicit dextram manum quâ poculum tenet in altum elevat) *benedictionem à Domino, & justitiam à Deo salutis nostræ, inveniamúsque gratiam & intellectum bonum in oculis Dei & hominum. Misericors ipse dignos nos faciat diebus Messiæ, & vitâ seculi futuri, magnificans salutes Regis sui, & faciens misericordiam Messiæ suo, David & semini ejus usque in seculum. Qui facit pacem in excelsis suis, ipse faciat pacem super nos & super universum Israel. Unde dicite, Amen.* Hæc ubi dicta sunt, tunc omnes convivæ qui mensæ assident sequentem orationem submissâ voce & tacitè apud se dicunt, יראו את יהוה קדושיו כי אין מחסור ליראיו כפירים רשו ורעבו ודורשי יהוה לא יחסרו כל טוב: *Timete Dominum sancti ejus; quoniam non est penuria timentibus eum. Catuli leonum egent & esuriunt, inquirentes autem Dominum non egebunt ullo bono.* Post illa rursum qui benedicendo præit, altâ voce dicit, ברוך אתה יהוה אלהינו מלך העולם בורא פרי הגפן: *Benedictus sis tu, Domine Deus noster, Rex mundi, qui creas fructum vitis.* Hæc ubi dixit, paululum bibit de vino, quod idem mox omnibus convivis ordine

dine degustandum præbet, atque ità distribuit. Sic initium convivii fit à benedictione calicis, eodémque absolvitur. Quem ritum & Christus in sacra Cœna sua observavit, ut eam nobis Euangelista Lucas describit. Hæc est formula precandi quâ hodie Judæi in solennioribus conviviis utuntur, nisi quòd, prout festum est, in laudem & memoriam illius alia adhuc quædam adjiciunt, de quo, si lubet, videre potes libellum Hebraicum quem De precationibus Judæorum in lucem quoque edidi. Et adverte, Christiane lector, quomodo miseri Judæi in his precibus suis temporalia tantùm & carnalia à Deo petant, ut sint divites, ut reducantur in terram suam, ut denuo exstruatur urbs Hierosolyma & Templum, ut citò veniat Messias ipsorum, adeo nihil intelligentes de spirituali regno Christi. Verisimile est Christum quibusdam quæ in his precibus continentur, maximè quod principium & finem attinet, usum fuisse; non autem aliis quæ à posterioribus Judæis addita fuere. Durat quoque & hic mos adhuc hodie apud Judæos, ut habitâ gratiarum actione pro sumptis cibis, זמירות *Zemiroth*, i. *carmina*, sive *cantilenas*, dicant. Et Christus quoque peractâ Cœnâ suâ, *hymnum cum discipulis suis dixisse* fertur ab Euangelistis. Paulus Burgensis vetustam traditionem fuisse Judæis affirmat, ut comesto agno Paschali, Psalmos, *Laudate, pueri, Dominum*, cum sequentibus, usque ad Psalmum, *Beati immaculati qui ambulant in lege Domini*, h. e. à 112 usque ad 119, decantarent; & hunc hymnum esse putat quem hîc Christus cum discipulis suis cecinerit. Quorum certè Psalmorum materia cum eo, quod agno Paschali memorabatur, convenit, ut non sit vero dissimile hos Psalmos etiam à Domino decantatos fuisse. Habent præterea Judæi adhuc plures benedictiones, quibus utuntur in festivis conviviis, cùm inter edendum lautum aliquid apponitur. Cùm enim melius vinum apponitur, dicunt, ברוך אתה יהוה אלהינו מלך העולם הטוב והמטיב לכל, *Benedictus sis tu, Domine Deus noster, qui bonus es, & benefacis omnibus.* Et hanc benedictionem vocant ברכת טוב והמטיב. Cùm aromata adferuntur, dicunt, ברוך אתה יהוה אלהינו מלך העולם בורא עצי בשמים, *Benedictus sis, Domine Deus noster, Creator arborum aromaticarum.* Et hanc benedictionem appellant, ברכת המוגמר. Cùm suave odoramentum aliquod apponitur, dicunt, ברוך אתה יהוה אלהינו מלך העולם בורא מיני בשמים, *Benedictus sis tu, Domine Deus noster, qui creas species aromaticas.* Et hanc benedictionem nuncupant ברכת המושק. Cùm fructus arborum apponuntur, dicunt, ברוך אתה יהוה אלהינו מלך העולם בורא פרי העץ, *Benedictus sis, Domine Deus noster, qui creas fructus arborum.* Cùm obsonia apponuntur, dicunt, ברוך אתה יהוה אלהינו מלך העולם בורא מיני מזונות, *Benedictus sis, Domine Deus noster, qui creas genera ciborum.* Et hanc benedictionem ברכה המפרסת nuncupant. Hæc propterea quoq; adferre volui ut appareat quomodo veteres illi nullos cibos sine benedictione & gratiarum actione sumere sese assuefecerint; quòd nimirum & Apostolus respexit, 1 Tim. 4. 4.

15. *Serpentes urentes*] Serpentes sunt, ad cujus morsum corpus horribiliter incenditur, aqua desideratur, aqua clamatur, ad eam accurritur, sit quodcunque vis licèt impedimento. Declaratur id apud historicos, præsertim qui de Catonis exercitu in Libya scribunt, ubi sub arenæ cumulis id genus serpentis delitescit. Ibi miles ab ea peste morsus ad mare insano impetu accurrit, cúmque magnam salsarum aquarum vim ebibisset, repentè exstinctus est. Atque hi erant serpentes qui morsu adurebant corpus. Volunt hoc genus serpentis esse quod Græcis *Dipsas* vocatur, à διψάω, quod est *sitio*. Et hoc nomen Vulg. interp. Latinus posuit pro voce Hebraica צמאון *Zimmaon*, quæ & *siim* & *locum sitis*, i. aridum & siccum, significat.

VATABLUS.

1. *Custodietis ut faciatis*, תשמרון לעשות] *Dabitis operam ut faciatis.* Vel, ut alii, *custodietis faciendo.*

2. *Memineriſque*, וזכרת] Mutatio personæ & numeri, ut & v. 1. ¶ *An non*, האם לא] Particula אם ante לא utplurimùm accipitur pro adverbio *An.*

3. *Ut scire faceret te*, למען הודיעך] *Ut pro comperto haberes.* ¶ *Vivet*, יחיה] *Victurus est.* Fut. Heb. pro præt. *vivit, vivere possit*, aut *soleat.* ¶ *Omni eo quod egreditur ex ore Jehovæ*, על כל מוצא פי יהוה] Ad verb. *Omni egressu oris Jehovæ*, i. omni verbo quod egreditur, &c. ut Euangelistæ, Matthæus, cap. 4. 4. & Lucas 4. 4. hunc locum adducunt. Quidam falsò hæc verba ad spiritualem vitam detorquent, acsi dictum esset animas non ali visibili pane, sed Dei verbo. Est id quidem in se verum: sed aliò respexit Moses: nam cùm nullus ad manum esset panis, commemorat Man extraordinarium alimentum fuisse populo: ut hoc documento testatum in omne tempus fieret, hominum vitam non esse inclusam in pane, sed pendere à nutu & beneplacito Dei. Itaque *Verbum* non pro doctrina capitur, sed pro decreto quod Deus publicavit quo ad tuendum naturæ ordinem & fovendas creaturas; neque enim conditos à se homines abjicit, sed eâ lege vitam illis infundit ut semel datam assiduè sustineat. Sic dicit Apostolus, Heb. 1. 3. *Omnia sustinenti potenti ejus verbo*, h. e. vegetari totum mundum, & singulas ejus partes in suo manere statu, nutu ejus ac decreto, cujus potentia sursum & deorsum ubique diffunditur.

4. *Veteravit*, בלתה] *Vetustate consumptum fuit.* ¶ *Intumuit*, בצקה] *Fuit discalceatus*, q. d. calcei tui non fuerunt attriti. Alii, *infectus luto*, instar scilicet digitorum mulierum quæ pastam subigunt.

5. *Sciásque in corde tuo*, וידעת עם לבבך] *Sciásque apud te*, vel, *Cogitabis ergò apud te.* ¶ *Corripit*, ייסר] *Castigat, erudit.*

7. *Jehovah enim*, כי יהוה] Quidam vertunt, *Cùm Jehovah Deus tuus introduxerit te*, &c. *Et comederis*, &c. Per futurum conjunctivi: & jungunt versui undecimo, *Cave tibi*, &c. ¶ *Per valles*, &c. בנקעה ובהר] Sing. Heb. pro plur.

8. *Olivæ olei*, זית שמן] i. Oleæ fructiferæ.

9. *Cujus lapides*, &c. אשר אבניה] i. In quâ enascuntur metalla ferri & æris.

13. *Et boves tui, ovésque tuæ*, ובקרך וצואנך] *Et armentum tuum & grex tuus.*

15. *Serpentis adurentis, & scorpionis*, נחש שרף ועקרב] i. In quo erant serpentes igniti & adurentes, & scorpiones. ¶ *E petra silicis*, מצור החלמיש] i. E rupe silicia, h. e. durissima.

16. *In novissimo tuo*, באחריתך] i. Ut tandem tibi multa beneficia conferret.

17. *Paravit mihi has opes*, עשה לי את החיל הזה] Ad verb. *fecit mihi substantiam hanc.* Sic v. 18.

18. *Sicut in hac die*, כיום הזה] i. Ut hodie res habet.

19. *Quòd si obliviscendo*, והיה אם שכוח] Ad verb. *Et erit si obliviscendo.* ¶ *Et incurvaveris te eis*, והשתחוית להם] *Et adoraveris ipsos.* ¶ *Testor*, העדותי] Sub. *cœlum & terram.*

20. *Perditurus est à facie vestra*, מאביד מפניכם] Præt. Heb. pro fut. *perditurus propter vos*, vel, *sub adventum vestrum.*

CASTALIO.

7. *Terram aquarum fluminibus, fontibu, lacubus scatentem*] Quod verto *lacubus*, in Hebræo est *profundis.* Vocat autem *profunda* quiescentes aquas, ut sunt stagna & lacus, quos videmus in Euangelio *maria* Hebraico more dici.

CLARIUS.

1. *Ut possitis vivere*] Victus, inquit, vester pendebit ab observatione præceptorum Dei.

3. *Esurire te permisit, & dedit tibi cibum mannæ*] Hebræi hunc aiunt subesse sensum, Erant Israelitæ assueti cibo crassiori & qui ventrem distendebat, quémque in promptuario

ptuatio repositum per annum inveniebant; Manna verò erat cibus tenuissimus, qui stomachum non replebat, sed membris vigorem præbebat, & animum Deo paratum conservabat, pro quo singulis diebus oculi in cœlum erant sublevandi: & ob id Judæi Deo ingrati famem se cum illo pane pati non semel conquesti sunt, cùm Ægyptiorum Pisces, Pepones, & Cucumeres Angelorum pani præferrent, & in deserto Ægyptiorum deliciis se privatos toties ejularint, & nihilipenderint verum illum animæ cibum Verbum Dei, quod præsentissimum illis erat, & quo solo corpore & animâ vivere potuissent, si, ut debuerant, omni illud honore & aviditate suscepissent; quemadmodum subditur, *Non in solo pane vivit homo, sed in omni prolatione oris Domini*, ut Hebraismus habet.

DRUSIUS.

1. *Ut vivatis*] Hæc non possunt de vita æterna intelligi, cùm sequatur, *& augeamini, ingressique possideatis jure hæreditario terram quam juramento promisit* Dominus *patribus vestris*. Quid igitur? *Vivere* est facilè agere, vitam hilariter & jocundè traducere, lubentiis diffluere. Sic accipies, *Hoc fac, & vive*. Nam sensus est, Vives jocundè, & fortunatus eris. Nam hoc præstat Lex, si ritè servetur. Licet etiam exponere, *vives diu*. Nam *Vita* interdum est vita longa; ut in illo, *Momentum in ira ejus; vita in benevolentia ejus*. Sed *vivere* pro lætam vitam agere etiam Latini autores usurpant. Notum illud, *Amici, dum vivimus, vivamus*, &c.

Sera nimis vita est crastina, vive hodie.

Et Martialis, *Posthume, vive hodie*. Cicero, *Quando vivemus?* Nonius, *Vitulantes veteres Gaudentes dixerunt, sicuti qui nunc est in summa lætitia Vivere eum dicimus*. Catullus,

Vivamus, mea Lesbia, atque amemus.

Ità quoque ζῆν sumitur apud Græcos. *Agathias*, πῖνε γέρων, ζῆθι. In Epigram. Græcis,

Ἐξ ὧν ἔστι μόχθοις ἰκανώτατα, &c.

quæ sic in Latinum conversa reperi,

Sex horæ tantùm rebus tribuantur agendis:
Vivere post illas litera Zetha monet.

Innuit verbum חיה *vive*: quod in numeris notat ז septimam, ו octavam, ט nonam, & י decimam horas. Huc refer, *Vivat rex*, &, *Rex, in æternum vive*, Dan. 3. 9. Lux hinc Davidi Psal. 63. 3. *Melior est benignitas tua quàm vita*: quod reddi potest *quàm viventium*, sub. *benignitas*, i. Fortunatorum. Gen. 17. 18. *Utinam coram te vivat Ismael*, i. diu aut facilè vivat; non, propagetur, ut quidam enarrant. Nam generis propagatio significatur per verbum רבה *multiplico*, sive *augeo*; item per verbum פרה *fetifico, fructum ventris edo*. Adducam nunc quod Hascuni notavit ad cap. 6. 24. Nam verba illa, *Ut bene sit nobis cunctis diebus vivificando nos, sicut hodie*, sic interpretatur, *Vivificabimus eos qui possident omnes dies, h. e. vitam futuri seculi*. An *omnes dies* innuant vitam futuram valde dubito. Quid sit *vivificare* diximus aliás. Tamen subjungit, *Hinc responderi poterit stultitiæ & insciticæ hæreticorum*, i. *Minin, qui rogant Israelem cur Moses verbis suis non declaraverit Israeli hortum Eden*, i. *Paradisum, & seculum venturum, si stabiliverint Legem. Responsio est ad verba eorum, Ecce hîc memorat mercedem venturi seculi*. Vide sequentia. Ego Davus non video consequi ex illis verbis quod vult Rabbinus ille. Nam *cunctis diebus* tam potest accipi de hac vita quàm de altera futura. *Dies* enim sæpenumero significant dies vitæ, ut cùm legimus, *Longitudo dierum in dextra ejus*; quod idem cum illo, *Longævitas in dextera ejus*, vel, si mavis, *longa vita*. Qui hic מינין *Minin*, à Hieron. vocantur *Minæi*; quæ forma nominis est Chaldaica *Minai*, unde *Minæus*. Hos Christianos dixi, quos etiam Nazaræos appellat Hieron. epist. ad Augustinum, *Usque hodie per totas Orientis synagogas inter Judæos hæresis est quæ dicitur Minæorum, & à Pharisæis nunc usque damnatur, quos vulgò Nazaræos nuncupant qui credunt in Christum Filium Dei natum de virgine Maria, & eum dicunt esse qui sub Pontio Pilato passus est, & resurrexit; in quem & nos credimus. Sed dum volunt & Judæi esse & Christiani, nec Judæi sunt nec Christiani*. Posterior ætas utrumque nomen ad omnes Christianos retulit. Nam quòd Ægyptius Moses annotat nomen מין non cadere nisi in Saducæum & Baithusæum, fallitur. Sanè in Cabvenaki Prov. 4. simul leguntur *Minæi & Saducæi*.

3. *Non pane solo vivit homo*] In deserto cibaverat eos Mannâ, quem cibum nec ipsi antea noverant, nec eorum patres. *Panis* ergò hîc propriè sumitur, ut infrà 29. 6. *Panem non comedistis, vinum & siceram non bibistis*. Nam aluerat eos Mannâ, non pane. Sic alibi, *Panem non edistis, & vixistis*, quem locum Abenezra laudat. Idem *panem* exponit, quo homo assiduè utitur. Quod autem ait, *sed ex omni eo quod exit ex ore* Domini, significari iis verbis putat decreta Dei; ut alibi legimus, *Verbum quod exiit ex ore regis*. Nam non vivit homo nisi virtute quæ venit è superioribus mandato Dei, aut Deo ità jubente. Quòd si *panis* nomine quemvis cibum significari placet, tunc sensus erit, Hominem non vivere solo cibo, sed Lege quæ procedit ex ore Dei. Nam homo constat ex anima & corpore. Corpus cibo alitur; anima, Lege, ejúsque præceptis. Nam Lex, vita animæ. Nec pisces sine aqua, nec homo pius absque Lege potest vivere: unde qui Lege carent, mortui vocantur. Quod solet dici de improbis qui vitam instituunt non secundùm Legem. Quamobrem etiam *exleges* nuncupantur, i. ἄνομοι, & *injuges*, quia jugum Legis non receperunt super se. Nicolaus, *Non ex solo pane*] i. *Cibo hominis labore parato*.

4. *Vestimentum tuum non veteravit à te, & pes tuus non fuit discalceatus*] Abenezra censet eos ex Ægypto multas vestes multósque calceos secum tulisse, ità ut nunquam eis defecerint. Potest ità esse: tamen inclino ut potiùs credam hæc Divinitus eis accidisse non sine miraculo. *Vestimentum veterans* est quod vetustatem acquisivit, ità ut eo uti ampliùs non possis; quod & *inveterans*, & *veterascens*, aut *vetustescens*. Quanquam sunt qui hæc inter se discriminent. Relinquamus ista Grammaticis. Pro *pede discalceato* Vulg. interpres habet, *Pes tuus non fuit attritus*. Nam, ut Plinius ait, l. 11. c. 45. *In longiore itinere sine calceatu fatiscunt* & atteruntur pedes. Id Senes dixerunt ὑ καταῤῥῖψη. *Moris est*, inquit A. E. *ut pes viatoris, qui viam ivit, infletur & intumescat: Deus autem dedit eis vires, aut duxit leniter*. R. D. in l. Rad. *Pes tuus non fuit discalceatus absque calceo. Origo verbi à* בצק *Conspersio*, aut *Massa. Nam consumpto calceo conspergitur pes luto*. Certum est eos calceos habuisse in deserto; unde Onc. *Calcei tui non fuerunt discalceati*, &c. 29. 5. *Calceus tuus* (aliàs, *Calceatus*; aut, quod idem, *Calceamen tuum, Calceamentum tuum*) *non veteravit à pede tuo*. Semper ergò calceamentis usi sunt, quæ Lxx ὑποδήματα vocant, i. *soleas*. Sunt qui בצקה interpretantur *tumuit, intumuit*. Nam ex longo itinere tumor in pedibus, qui ארח Ebræis, unde Gerund. *Tumor*, aut *inflammatio, in pede ipsorum non venit*, בצק *intumuit ut farina aquâ macerata & subacta*, quam *massam* alii, alii *pastam* appellant. Jon. *Et pedes eorum non fuerunt discalceati his quadraginta annis*. Videndus R. S.

5. *Quemadmodum castigat vir filium suum*, DOMINUS *Deus tuus castigat te*] Homo filium castigat leniter delinquentem, quoniam amat eum: Sic Deus castigat suos, quos diligit. Similem sententiam invenies Prov. 3. 12. Quam illustrabis his Amosi verbis, 3. 2. *Tantummodo novi vos ex omnibus familiis terræ, idcirco visito contra vos omnes iniquitates vestras*, q. d. Quia vos mihi curæ estis, & singulari providentiâ novi, ideo animadverto in vos omnes iniquitates vestras. Hinc R. Immi, *Non sunt castigationes absque iniquitate*. Quod tamen verum non est. Nam Deus sæpe tentat ac probat suos. Tales castigationes vocantur *castigationes amoris*; & sunt castigationes absque iniquitate: Nulla enim præcessit iniquitas ob quam castigari deberent. Velut cùm jubetur Abraham immolare filium suum, & cùm Deus populum suum *in deserto fame affligeret, tentando eum an servaturus esset præcepta, nec ne*, v. 2.

Videndus

Videndus Albo in libro quem edidit De articulis, vel, si mavis, fundamentis fidei, serm. 4. c. 13.

7. *Filii montis* phrasi Ebraicâ sunt qui montem incolunt, ut *filii convallis* qui convallem: si ergò copia erit aquæ & in montibus & in vallibus, qui montes incolunt non descendent in valles aquandi causâ, nec qui convalles incolunt ascendent in montes ea de causa.

17. *Facere potentiam*, quod Græci dicunt ποιῆσαι δύναμιν, aliud nihil est quàm *parare opes*. Sic Prov. 31. 29. *Multæ filiæ fecerunt potentiam*, i. compararunt opes. Nam in opibus consistit potentia hominis. Similiter Ruth 4. 11. *Fac virtutem in Ephrata*, i. compara opes. Scitum illud, *Divitiæ divitis sunt arx ei valida*, unde & *potentes* nuncupantur. Sanè חיל, quod δύναμιν reddunt, & *exercitum* sign. & *opes*, i. ממון *divitias*: unde *Mamonas*. Cæterùm divitiæ parantur non viribus aut industriâ hominis, sed Deus est qui vires dat ad hoc, v. 18. Ex quo illud, *Benedictio* Domini *ditat, nec adfert laborem secum*.

GROTIUS.

UT *affligeret te, atque tentaret*] Non enim solis rebus duris sed & prosperis Deus homines tentat, ut jam sequetur. Vide & infrà 32. 15.

3. *Dedit tibi cibum Manna*] Valde vegetantem cibum. ¶ *In omni verbo quod egreditur de ore Dei*] Vide ad Matth. 4. 4.

4. *Vestimentum tuum quo operiebaris nequaquam vetustate defecit*] Non tantùm non attrita fuisse, sed & cum statura crevisse vestimenta, tradunt Hebræi. ¶ *Pes tuus non est subtritus*] לא בצקה, *non conspersus fuit pes tuus*, i. non fuit discalceatus. Sic Neh. 9. 21. vertitur, τὰ ὑποδήματα αὐτῶν οὐ διερράγησαν.

10. *Benedicas Domino Deo tuo*] δι' ἐπαίνων καὶ ὕμνων, Philo, σὺν φυτουργίᾳ. Josephus vocat γεωργεῖν καὶ θεὸν ὡς χορηγὸν τῆς τροφῆς.

16. *Et postquam afflixit ac porbavit, ad extremum misertus est tui*] Heb. *Ut affligeret te ac tentaret animo postea bene faciendi tibi*. Huc enim tendunt Dei tentationes, si quis rectè utatur. Quomodo autem ista bene cedere Israelitis patuerint, explicant sequentia.

18. *Quod ipse vires tibi præbuerit*] Additur in Hebræo, *ad acquirendas opes*. Sic חיל sumitur & Num. 24. 18. & Prov. 31. 2, 29. Job 20. 18. & alibi, ac sæpe Græcè vertitur πλοῦτος: alibi δύναμις, ut hîc.

CAP. IX.

MUNSTERUS.

14. *Dimitte me*] Verbum הרף est hîc de conjugatione Hiphil, à radice רפה derivatum, scribiturque Sægol sive Pathah parvum pro Pathah magno sub litera He.

22. *In conflagratione*] h. e. In locis ubi incendium erupit in populum, & ubi populus tentavit Dominum, &c.

25. *Prostravi*] Est hîc התנפלתי retransitivæ significationis à verbo *cadere* derivatum.

28. *In terra*] Heb. *Nè fortè dicant terra*, i. qui habitant in terra. ¶ *Non potest Dominus*] Heb. *Absque potentia est Dominus, ut introducat eos*, &c.

VATABLUS.

1. UT *ingrediaris ad possidendas*, לבוא לרשת] i. Ut ingressus terram promissam, possideas. ¶ *Majores*, גדולים] *Numerosiores*. ¶ *Et munitas*, ובצורות] Pro *muratas* positum est.

2. *Filios Anacim*, בני ענקים] *Filios gigantum*, i. gigantes. ¶ *Audisti*, שמעת] Sub. *De eo ab exploratoribus*, nempe quæ sequuntur. ¶ *Filiis Anac*, בני ענק] i. Gigantibus.

7. *Nè obliviscaris quòd ad*, &c. אל תשכח וגו'] Ad verb. *Nè obliviscaris* ejus per *quod ad iram*, &c. ¶ *A die*, למן היום] Hîc ל redundat.

8. *Ut perderet vos*, להשמיד אתכם] *Ad delendos vos*, i. Ità ut interminaretur se deleturum vos. Vide ver. 19.

10. *Et in eis*, &c. ועליהם וגו'] i. In quibus omnia illa continebantur quæ dixerat vobis Dominus. Confer istum versum & sequentem cum Exod. 31. 18.

11. *Fuit autem in fine*, &c. ויהי מקץ וגו'] *Exactis autem quadraginta*, &c. vel, *Tandem exactis*, &c.

12. Viam tuam *corrupit*, שחת] *Corrupit sese, corruptus est, perdidit sese*. Hæc leges Exod. 32. 7. ¶ *Conflatile*, מסכה] i. Vitulum conflatilem, ut est in Exodo.

14. *Et faciam te in gentem*, &c. ואעשה אותך לגוי וגו'] Hebraismus, *efficiam ut ex te prodeat gens robustior & numerosior*.

15. *Verti itaque me, & descendi*, ואפן וארד] *Tunc conversus descendi*, Num. 32. 16.

18. *Et procidi*, ואתנפל] *Et corrui, Et concidi*. Vide Exod. 32. 31. ¶ *Omne peccatum vestrum*, כל חטאתכם] Singul. Heb. pro plur. *omnia peccata vestra*, ut quidam vertunt. ¶ *Irritando eum*, להכעיסו] *Ut eum ad iracundiam provocaretis*, i. Quo illum graviter irritastis.

19. *Timui enim*, כי יגורתי] Subaudiendum verbum præcedens, *Procidi inquam*, sive *corrui: nam timui*, &c. ¶ *Ut perderet vos*, להשמיד אתכם] *Ad perdendos vos*, i. Quæ tam vehemens erat ut paratus esset perdere vos. Vide ver. 8.

21. *Molendo*, טחון] *Contundendo*.

22. *Et in Thaberah*, ובתבערה] Nomen loco ab eventu impositum, sign. enim *Incendium*, quòd accensus fuisset in populum ignis Jehovæ eo loco; de quo Num. 11. 1. ¶ *Et in Massah*, ובמסה] Nomen item loci, quod *Tentationem* sign. de quo Exod. 17. 7. ¶ *Et in Cibroth-hatthavah*, ובקברות התאוה] Nomen loci ab eventu impositum, ut vides ex historia quæ scribitur, Num. 11. 34.

23. *Rebellastis verbo*, ותמרו את פי] *Repugnastis verbo*. Ad verb. *Et rebelles fuistis ori*.

26. *Et oravi*, ואתפלל] Vide hæc Exod. 32. 11. ¶ *Magnitudine tua*, בגדלך] i. Virtute & fortitudine, ut v. 29. dicit.

28. *Incolæ hujus terræ*, הארץ] Ad verb. *Terra*, pro יושבי הארץ.

29. *Quam eduxisti*, אשר הוצאת] *Quia eduxisti*.

CASTALIO.

20. CUI *etiam Jova capitaliter erat infensus*] Quòd vitulum fecisset, Exod. 32.

CLARIUS.

21. PROJECI *in torrentem*] Exodi autem 32. dicitur Mosen *sparsisse* illum *pulverem contriti vituli in aquam, & dedisse ex eo potum filiis Israel*. Cùm ergò hîc dicatur *projectum* illum *pulverem in torrentem*, intelligimus accepisse Mosen ex illa aqua torrentis in quam comminutus vitulus projectus erat, & dedisse potum populo qui peccaverat.

22. *In Incendio quoque, & in Tentatione*] Intelligit de seditione Core, in qua incendium contigit multorum, murmurationes quoque ob carnium defectum, aquarum & panum.

DRUSIUS.

1. TU *transis hodie Jordanem*] Hîc duo notanda: I. *Transis* pro *transibis brevi*, ut Jon. 1. 3. *Invenit navem euntem Tharsisa*, i. mox ituram. II. *Hodie* pro *hâc die*, i. hoc tempore. Nam *dies* quando tempus denotat nomen est femininum: unde *diecula*, parvum tempus. Sic Poeta,

Longa dies homini docuit parere leones,

i. longum tempus. Augustinus Locut. 5. ad locum, *Oculi vestri viderunt omnia opera Domini magna quæ fecit in vobis hodie*] *Hodie*, inquit, *dixit, quod intelligi voluit*;

Hoc

Hoc tempore, quotquot ibi annos idem tempus habere potuisset.

7. Elegans loquendi genus est, *Recordare & nè obliviscaris.* Nam quod affirmavit, contrariâ negatione illustrat. Sic alibi, *Recordare omnia quæ tibi fecit Amalec, nec obliviscaris.* Hujus farinæ sunt, *Non moriar sed vivam*, Psal.118.17. *Et recordatus mei fueris, nec oblitus ancillæ tuæ*, 1 Sam.1.11. *Vivent, & non morientur*, Num. 4.19. *Vivat Ruben, & non moriatur*, Deut.33.6. *Veritatem compara, & nè vende*, Prov.23.23. Hâc formulâ Johannes Euangelista peculiariter delectatus videtur: *Confessus est, & non negavit. Deum lucem esse, nec tenebras in eo ullas esse.* Μὴ γίνε ἄπιστος, ἀλλὰ πιστός. Quale illud epist.7. Platonis, Ἀπιθοῦντες ἢ μὴ πειθόμενοι τοῖς ὑπ' ἐμοῦ διαλεχθεῖσι, *Refragantes autem & non obtemperantes iis quæ à me disputantur.*

18. *Peccare* interdum est idola colere. Unde, *peccare fecit Israelem*, de Jeroboamo dicitur, qui instituit cultum Vitulorum in Dan & Bethel. Hinc intelligentiam habet hic locus, *Peccatum vestrum quod peccastis.* Nam in mente habuit cultum Vituli. Mox se explicat, v. 21. *Peccatum vestrum quod fecistis, videlicet vitulum.*

22. *De Thabera* diximus quæ non itero. Una est ex mansionibus Israelitarum in deserto, jungitúrque ei Massa; *In Thabera, & in Massa, & in Sepulcris concupiscentiæ.* Hiscuni, *Thabera, Sepulcra concupiscentiæ, & Massa Raphidim.* Vide sodes c.9. Alibi è mansionibus abest Thabera, quoniam unum diem tantùm ibi hæserunt. Autor Abenezra, è monte Sinai ad Sepulcra concupiscentiæ fuisse 30. profectiones sive mansiones, unámque ex illis esse Thabera. Sunt etiam qui Thabera confundunt cum Massa, ut Vau hîc sit ἐξηγητικὸν, *In Thabera, hoc est, in Massa.* Cui simile, *caput Sanir & Hermon.* Nam *Hermon* & *Sanir* nomina sunt ejusdem montis. Videndus Abenezra hoc in loco.

25. Quæstio hîc tractatur ab interpretibus, Utrum Moses fuerit in monte duabus quadragenis tantùm an tribus? Qui tres recensent, aiunt primam fuisse cùm ascenderis in montem acciperet primas tabulas, quas postea confregit: de quâ nulla dubitatio est. Secundam ponunt cùm ascenderet deprecatum pro populo qui vitulum sibi fecerat adorandi causâ. Sanè legimus, Exod. 32. 30. *Vos peccastis peccatum magnum: nunc igitur ega ascendam ad Dominum, fortè an expiabir peccatum vestrum:* & mox v. 31. *Reversus est Moses ad Dominum.* Confer hos locos cum eo qui hîc habetur, ubi mentio *quadraginta dierum & quadraginta noctium* quibus deprecatus est pro populo quem Deus exterminare decreverat, & fateberis non absurdè ista dici ab interpretibus. Sunt tamen qui hanc quadragenam cum altera confundant: Ea est ordine tertia, quando placatus populo diceret Mosi, *Sculpe tibi duas tabulas lapideas, sicut priores, & ascende ad me in montem*, Deut.10.1. Vide quoque, si vacas, Exod.34.1. & deinceps: nam v. 28. dicitur, *Fuit ergò ibi cum Domino quadraginta diebus & quadraginta noctibus: panem non comedit, & aquam non bibit.* Trium harum quadragenarum meminit R. Si. Pro hac sententia facit c. 10. 10. Vide sodes. Sed Hascuni, *Quadraginta diebus istis* (de secunda sermo ei est, nisi fallor) *non ascendit in montem, sed precatus est in tentorio suo quod extenderat sibi extra castra, quemadmodum exponitur in sectione* חשא *Tolles.* Verba R.S. *Tabula priores erant* ברצון *cum benevolentia; etiam posteriores: sed medii dies quibus ibi steti ad precandum pro vobis erant cum irâ* בכעס. Quæ sic Lira interpretatur, *Sicut prima quadragena fuit Mosi consolabilis, quia fuit ante offensam Domini; ità & tertia, quia fuit post remissionem peccati. Secunda autem, quæ fuit intermedia, fuit tristabilis, quia orabat pro remissione peccati. Nec erat certus de obtentu, &c.*

28. Ubi vulgò, *& quia oderat eos*, admonet Hascuni vertendum, *aut quia oderat eos.* Nam *Vau sæpe*, inquit, *ponitur pro* א, quod his firmat & roborat exemplis. *Ex bovibus, & ex capris*: nam sensus, *aut ex capris. Qui maledixit patri suo & matri suæ*, h.e. interprete Matthæo, *aut matri suæ. Qui percussit patrem suum, & matrem suam.* Verus sensus, *aut matrem suam*: nam non erat necesse ut utrumque percuteret: satis, si alterutrum duntaxat. Huc refer, *Erit Domino, & offeram in holocaustum*, quod natio eruditorum enarrat disjunctivè, *Aut erit Domino, aut, si aptum erit, offeram illud in holocaustum.*

GROTIUS.

8. *Ignis devorans atque consumens*] Quæ vis Dei per holocausta significatur.

5. *Neque enim propter justitias tuas*] Prima Dei beneficia sine meritis contingunt: illis, introductio in terram; nobis, ipsa fides. Vide & suprà 7.7.

13. *Duræ cervicis*] Ut cum Horatio loquar,

Nondum subactâ ferre jugum valens
Cervice.

21. *Peccatum autem vestrum*] Tam occasiones quàm pœnæ peccatorum *peccata* vocantur Hebræis.

CAP. X.

MUNSTERUS.

3. *Sittim*] Speciem cedri optimæ putant esse lignum illud.

8. *In illo tempore*] In primo scilicet anno exitûs de Ægypto, quando omnes Israelitæ præter tribum Levi coluerunt vitulum aureum.

16. *Præputium*] Sign. עולה propriè & ערלה, i. *obturationem* & *operimentum*: & quia præputium mentulæ caput obturat, vocatur עולה. Habet autem & cor obturationem suam & velamen, quod D. Paulus *cæcitatem* vocat, quâ cor impeditur nè veritatem agnoscat. Et exterior illa corporis circumcisio significabat in Judæis resecandam illam cordis cæcitatem, ex qua omnes nascuntur impietates, scelera & abominationes. Et utinam Judæi id adverterent, qui tantopere gloriantur de corporali illa circumcisione, quæ tantùm signum fuit veræ illius cordis circumcisionis, de qua hic tam apertè Scriptura loquitur. Sciunt quidem miseri illi homines magna & multa latere mysteria in cortice literæ, ut celebre apud eos sit dictum, אין בתורה אפילו אות אחת שאין הרוץ גרולים תלויים בה: *Non est in Lege vel una litera à qua non pendeant magni montes:* sed gratiam non habent ut illa cognoscant.

FAGIUS.

16. *Auferatis ergò stultitiam cordis vestri*] Expressit pulchrè sensum, quid sit *circumcidere præputium cordis*, ut habet Hebraismus, nempe Removere insipientiam, cæcitatem, duritiem & impietatem cordis, q.d. Tollite velum & operimentum quo impeditur cor vestrum & mens, nè videat. Curate ut videat cor vestrum, & cernat res agendas vobis. Hunc sensum quoque expressêrunt Lxx, qui reddiderunt, καὶ περιτμηθήσεσθε τὴν σκληροκαρδίαν ὑμῶν, καὶ τὸ τράχηλον ὑμῶν οὐ σκληρυνεῖτε ἔτι, *Circumcidetis duritiem cordis vestri, & cervicem vestram non indurabitis ultrà.* Cordis igitur præputium, durities est ac cæcitas quâ cor impeditur nè verum perspiciat. Ut enim apud nos per Baptismum demonstratur ac fit animi potiùs quàm corporis expiatio, sic Hebræorum Circumcisio docebat resecandam esse cordis duritiem ac cæcitatem, amovendam ex animo pellem ac caliginem quâ mens obscuratur, ex qua error fœdissimus consequitur, Divinitatis ignoratio; quæ omnes tanquam genetrix parit impietates, scelera atque calamitates. Cùm enim homo Deo adjunctus non fuerit, qui omnis decoris ac virtutis idea & seminarium est, eum necesse est omnis humanitatis, justitiæ, probitatis expertem esse, nec magìs inter homines quàm belluas esse connumerandum. Sunt ergò magìs intuenda quæ per ritus ac ceremonias significantur, quàm ipsæ ceremoniæ, quæ signa tantummodo sunt, majorúmque rerum repræsentatio. Eadem quæ hîc Moses de circumcisione cordis docet, &

Prophetæ

Prophetæ docent. Sic enim legimus apud Jer. 4. 3, 4. כי כה אמר יהוה לאיש יהודה ולירושלם נירו לכם ניר ואל תזרעו אל קוצים : המלו ליהוה והסירו ערלות לבבכם איש יהודה ויושבי ירושלם פן תצא באש חמתי ובערה ואין מכבה מפני רע מעלליכם: *Quoniam sic dicit Dominus ad viros Jehudah & habitatores Jerusalem, Novate vobis novale, & nolite seminare in spinas. Circuncidamini Domino, & auferte præputia cordis vestri, viri Jehudah & habitatores Jerusalem, nè forte egrediatur sicut ignis furor meus, & accendatur, & non sit qui exstinguat, propter malitiam studiorum vestrorum.* Ad hunc modum & D. Apostolus circumcisionem explicat, Rom. 2. 28, 29. ubi inquit, *Non is qui in manifesto Judæus est, Judæus est; nec ea quæ in manifesto sit carnis circumcisio, circumcisio est; sed qui in occulto Judæus fuerit, is Judæus est; & circumcisio cordis, circumcisio est, quæ spiritu constat, non literâ, cujus laus non ex hominibus est, sed ex Deo.* Utinam Judæi hæc adverterent, qui tantopere gloriantur de corporali illa circumcisione, quæ tantùm signum fuit veræ illius cordis circumcisionis, de qua hîc tam apertè Scriptura loquitur. Circa hunc verò locum quia multa Hebræi disputant de circumcisione, placet ex eorum scriptis quædam in medium adferre, sed tantùm ea quæ videntur habere aliquod momentum. Primùm sentiunt Deum propterea præcepisse circumcidere præputium, להחליש אותו אבר ולהחליש כוח הטומאת של נחש, *ad debilitandum membrum generationis, & ad debilitandam vim illam serpentis*, h. e. Satanæ, *ad impurissima quæque hominem impellentis.* Quibus nimirum innuere voluerunt, per circumcisionem, non quidem externam, sed per internam, quæ fit gratiâ & virtute Divinâ per Spiritum S. cujus externa circumcisio signum est, repurgari quodammodo & sanctificari vitiatam hominis naturam, quæ per membrum genitale, in quo circumcisio fiebat, significabatur. Atque ità etiam debilitari & reprimi quoque vim Satanæ, cujus operâ & studio primùm integritas naturæ humanæ infecta, vitiata ac corrupta fuit; quíque adhuc hodie homines, nisi regenerentur, perpetuò ad turpissima quæque solicitat atque instigat. Ergo tenent & Hebræi humanam naturam malitia נחש הקדמוני, *antiqui serpentis* (sic vocant Satanam, quòd ab antiquo, h. e. statim ab exordio mundi, hominem ad inobedientiam contra Deum, atque ità ad lapsum permoverit) depravatam fuisse. Dicunt enim Satanam virus quoddam in Evam fudisse, unde corrupti ac vitiati fuerint quicunque postea ex Eva prognati fuerunt, atque ex illa originem traxerunt: quod planè virus nihil aliud erat quàm consilium & suggestio illa diabolica contra apertum verbum Dei & præceptum illius, cui ubi Eva acquievit, totam posteritatem humanam peccato obnoxiam, atque ità omnes mortales mancipia Satanæ effecit. His adstipulatur & paraphrasis Chaldaica in Eccles. 7. 30. super hunc locum, *Solummodo hoc inveni, quòd fecerit Deus hominem rectũ, & ipse se infinitis miscuerit quæstionibus.* Ibi Paraphrasis sic habet, לחוד חזי דין אשכחית די עבד יי אדם קדמאה תקין קדמוי וכאי וחויא וחוה אינהו אטעיו למיכל מן פריא דאילנא דאכלין פירוי חכימין למידע בין טוב לביש וגרמו לאסתקפא עלוהי יום מותא ולכל דיירי ארעא ואינון תבעו למשכח חשבונין סניאין בגין לאיחאדה מחתא על דיירי ארעא, *Solummodo ecce hoc inveni, quòd Dominus fecit hominem primum fortem coram eo & justum; serpens autem & Eva ipsi seducti comederunt de fructibus arboris, cujus fructus qui edunt sapientes fiunt ut cognoscant inter bonum & malum. Atque ità causati sunt super se diem mortis, & super omnes habitatores terræ. Et ipsi desideraverunt invenire quæstiones multas, ut introducerent plagam super omnes habitatores terræ.* Hactenus Paraphrasis. In hujus rei memoriam Judæi, quoties circumcidunt infantes suos, resectum præputium mox in vasculum pulvere refertum, quod aliquis ex adstantibus manu tenet, conjiciunt: repræsentantes quodammodo ac revocantes in memoriam hâc ceremoniâ miseriam illam ac calamitatem generis humani per Satanæ nequitiam causatam, cui tanquam cibum suum edendum abeisum præputium tradunt, juxta illud Gen. 3. 14. *Pulverem comedes omnibus diebus vitæ tuæ*, &c. Secundò, de circumcisione non malè tenent Hebræi esse signum & ceremoniam quâ non tam adulti quàm & infantes in fœdus Dei recipientur; Quod testantur istâ benedictione quam dicunt cùm circumciduntur pueri ipsorum, ברוך אתה יהוה אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו להכניסו בבריתו של אברהם אבינו, *Benedictus sit Dominus Deus noster, qui sanctificavit nos præceptis suis, & præcepit nobis ut ingredi faciamus* puerum hunc *in fœdus Abrahami patris nostri.* Atque hæc dicit pater infantis circumcidendi. Post quæ respondet Ecclesia hunc in modum, כשם שהכנסתו לברית כן תכניסנו לתורה ולחופה ולמעשים טובים : *Quemadmodum fecisti eum ingredi in fœdus, sic quoque ingredi ipsum facias in Legem, in matrimonium, & in opera bona*, &c. Tertiò, tenent contemptores circumcisionis omniúmque aliorum sacramentorum Dei non habere partem in futuro sæculo; Id quod Hebraicè sic efferunt, המפיר בריתו של אברהם אבינו אין לו חלק לעולם הבא, *Qui irritum facit fœdus Abrahami patris nostri, is non habet partem in futuro sæculo.* Idem quoque pronunciant המבוה את המועדות, i. *De eo qui contemnit cœtus Ecclesiasticos.* Atque hanc sententiam stabiliunt eò quòd dicit Scriptura, *Masculus cujus præputii caro circumcisa non fuerit delebitur anima illa de populo suo, quia pactum meum irritum fecit.* Super hæc verba Hebræi ità scribunt, ענין הכרתת הנפשות הוא כענף הנכרת מן השורש אשר הוא חי ממנו בשלא תשוב לצרור החיים וכן אמרו רבותינו ז"ל אין הכרתה אלא הפסקה וענשו מדה כנגד מדה הוא הפר הברית העליון שמשם פורחים הנשמות שנאמר את בריתי הפר לפיכך נשמתו לא תשוב לשרשו: *Exterminium animarum habet se tanquam ramus succisus de radice, de qua vitam habet, eò quòd non revertitur ad fasciculum vitæ. Atqui sic legitur apud RR. p. m. in libro Siphri, Nihil aliud sign. vocabulum* כרת *Charath quàm Cessationem*, sive *Defectionem*, sive *Abscissionem: éstque pœna ejus quasi redditio talionis. Quia enim ipse irritum fecit fœdus Altissimi, à quo devolant animæ, juxta id quod dicitur, Fœdus meum dissolvit, idcirco & anima ejus non revertatur ad originem suam.* Hactenus Hebræi. Ex quibus animadvertere licet, illos excidium sive exterminium animæ, de quo hic agitur, non tam de corporis quàm de animæ excidio intelligere. Hinc olim mos & constitutio fuit in Israel, ut si parentes circumcisionem infantium suorum negligerent ac planè intermitterent, tunc בית דין *Beth din*, i. *Magistratus*, accipiebat puerum istum, & curabat eum circumcidi. Quare nec hodie Christianus Magistratus malè facit, qui cogit parentes baptizare infantes suos, quos videt ea in re quoque negligentes esse, nihil enim novi aut tyrannicum est hoc. Quartò, quòd infans octo dierum circumcidi præcipitur, hoc factum esse dicunt propter Sabbatum, ut hinc puer nescio quid roboris acciperet, quo circumcisionem faciliùs sustineret. Dicunt enim כי השבת נותן קיום לכל דברי העולם, *quòd Sabbatum robur det omnibus rebus quæ in mundo sunt.* Sed hoc nonnihil Judaicum est, nisi sic dictum accipias, quòd à Sabbato, h. e. à vero Dei cultu, omnia pendeant, ut scilicet verbum Dei audiamus, illi credamus, vitam ad normam ejus instituamus, atque à peccatis, voluptatibus, malísque operibus feriemur. Sed meliùs fortè nostri Scriptores sentiunt, qui per octavam diem vitam futuri sæculi adumbratam intelligunt, in qua demum plenè & perfectè circumcisi erimus ab omni labe peccatorum. Quamdiu enim hîc sumus, semper est quod circumcidamus & repurgemus in nostra corrupta natura. Quintò, quia Scriptura in die octavo jubet infantem circumcidi, hinc colligunt Hebræi non licere puerum in nocte circumcidere, sed tantùm in die, ut sit publica professio fidei & religionis Divinæ. Hinc non in angulis sed in locis publicis in cœtu hominum infantes suos circumcidebant. Et etiamnum hodie Judæi, ubi synagogas habent, in illis publicè infantes suos circumcidunt. Sextò, in casu, h. e. si deest vir, etiam incircumciso, servo tamen, mu-

lieri quoque, & puero adoleſcenti infantem circumcidere licere credunt, non tamen ethnico & infideli. Nec iterandam circumciſionem dicunt à quocunque homine factam, etiam homine ethnico & infideli. Octavò, ſi circumciſio cadit in Sabbatum, non propterea impeditur: ut hinc videre etiam liceat quanti & quo loco Deus ſua ſacramenta haberi velit. Eſt præterea & hoc hîc annotandum, veteres Hebræos in ea quoque fuiſſe ſententia, quòd tempore Meſſiæ circumciſio ſpiritualiter non carnaliter ampliùs fieri debeat: Nam in מדרש שיר השירים, i. in expoſitione Cantici Canticorum, ſuper hunc locum c. 2. v. 10. ענה דודי ואמר לי, *Reſpondit dilectus meus, & dixit mihi*, ità legitur, *Dixit eccleſia Iſraelis, Reſpondit mihi per manum Heliæ, expoſitionem per manum Danielis: Et dixit mihi per manum Regis Meſſiæ. Et quid dixit mihi?* קומי לך רעיתי יפתי ולכי לך, *Surge tibi, amica mea, formoſa mea; & vade tibi. Ecce enim hyems tranſiit*] *& reliqua uſque* עת הזמיר הגיע, *h.e.* [*Tempus putationis advenit*] *Advenit enim tempus ut redimatur Iſrael. Advenit tempus ut amputetur præputium de quo dictum eſt* Deut. 30. 6. ומל יהוה אלהיך את לבבך ואת לבב זרעך, *Et circumcidet Dominus Deus tuus cor tuum, & cor ſeminis tui, ad diligendum Dominum Deum tuum*] *Et lex convertetur ad novitatem, & renovabitur Iſrael*; *ſicut dictum eſt* Jer. 31. *Et ſcindam cum domo Iſrael & cum domo Juda pactum novum*] i. *Legem novam.* Hactenus traditio. In qua duo valde notanda manifeſtè patent. Primum quidem eſt, quòd circumciſio tempore Meſſiæ ſpiritualiter fieri debebat. Quod per illud Deut. 30. 6. probat, *Et circumcidet Dominus Deus tuus cor tuum & cor ſeminis tui:* Quod non poteſt niſi ſpiritualiter intelligi, cùm ad literam nullatenus de corde aliquid ſine morte auferri poſſit. Secundum verò eſt, quòd Lex ad novitatem converti debebat, propter legem ſcilicet novam quam Meſſias daturus erat. Ad cujus probationem illud Jeremiæ inducit, *Et ſcindam cum domo Iſrael & cum domo Juda fœdus novum:* ubi per *fœdus* veteres Thalmudiſtæ legem intelligunt. Hæc poſtrema ex Galatino huc tranſtulimus.

VATABLUS.

1. IN *tempore illo dixit*, בעת ההוא אמר] *Tunc dixit.* Hæc ſcribuntur Exod. 34. 1. ¶ *Dola*, פסל] *Præcide, æqua.*

4. *Scripſitque*, ויכתוב] Sub. *Dominus.* ¶ *In die illius congregationis*, ביום הקהל] i. Quo tempore populus Iſrael congregatus fuit ad radices montis, ut audiret conditiones pacti quod inire volebat vobiſcum.

6. *De Beeroth*, &c. מבארות וגו'] Num. 20. 22. legitur, *Et profecti ſunt è Cades, venerúntque filii Iſrael tota illa congregatio ad Hor montem.* Hinc colligimus, cùm eadem fuerit profectio, loca habuiſſe diverſa nomina. ¶ *Mortuus eſt Aaron*, מת אהרון] Non eo anno mortuus eſt quo peccavit, ſed quadrageſimo anno poſt.

7. *Terram torrentium aquarum*, ארץ נחלי מים] i. Patriam, ſive regionem in qua ſunt multi torrentes. Num. 21. 20. dicuntur filii Iſrael *profecti de Hor monte, caſtra poſuiſſe in Oboth:* hîc verò in Gudgodah.

8. *In tempore illo*, בעת ההוא] Quo ſcilicet data fuit Lex, vide Num. 3. 6. ¶ *Separavit*, הבדיל] *Segregavit tanquam rem ſacram.* ¶ *Ut ſtaret coram Jehova*, &c. לעמוד לפני יהוה וגו'] Similis locutio & Ezech. 44. 11. de qua & Gen. 2. 8. ¶ *Et ad benedicendum*, &c. ולברך וגו'] De hac benedictione habes Num. 6. 23.

11. *Proficiſcendo*, למסע] *Ut proficiſcaris.*

12. *In toto corde tuo*, &c. בכל לבבך וגו'] *In tota mente tua, & toto affectu tuo.*

13. *Ut bene ſit tibi*, לטוב לך] Ad verb. *in bonum tibi.*

15. *Tantummodo*, רק] *Profectò, Certè.* Alii, *Verùm.* Magis tamen loco congruit *Tantummodo.* ¶ *Ut diligeret eos*, &c. לאהבה אותם וגו'] *Diligendo eos, & deligendo*, i. ſolùm Patres tuos vehementiſſimè dilexit, non alias nationes: & propter eos ſolos te delegit quem amaret, & beneficiis omnis generis cumularet. ¶ *Sicut hodie*, כיום הזה] i. ut hodie videtis.

16. *Circumcidite igitur præputium cordis veſtri*, ומלתם את ערלת לבבכם] i. Tollite velum & operimentum quo impeditur cor veſtrum & mens nè videat: curate ut videat cor veſtrum, & cernat res agendas vobis. Chaldæus paraph. ſenſum expreſſit, dicens, *Auferatis ergò ſtultitiam cordis veſtri.* Lxx, *Circumcidetis duritiem cordis veſtri.* Jeremias c. 4. 4. de hac circumciſione loquens, ait, *Novate vobis novale, & nolite ſeminare in ſpinis: circumcidamini Domino, & auferte præputia cordis veſtri, viri Juda & habitatores Jeruſalem.*

17. *Dominorum*, האדונים] *Dominantium.*

20. *Et per nomen ejus jurabis:* ובשמו תשבע] Vide ſuprà, 6. 13.

21. *Laus tua*, תהלתך] i. De quo gloriari debes, jactando ejus beneficia erga te.

22. *Animæbus*, נפש] *Animas* pro *hominibus* poſuit, & ſub. *tantummodo.* q. d. Erant tantùm ſeptuaginta cùm deſcenderunt, &c. Vide Gen. 46. 27. & Exod. 1. 5. ¶ *Poſuit te*, &c. שמך וגו'] *Ponere in multitudinem* pro *multiplicare*, Hebraiſmus.

CASTALIO.

8. ET *ejus nomen celebrandum*] ברך & *bene precari* & *celebrare* ſign. Sed ſi hîc *bene precari* ſignificaret, primùm curta eſſet oratio. Deinde cùm Levitici muneris pars ſit vel præcipua Deum laudare, ut eſt 1 Par. 16. non eſt conſentaneum hoc in loco, in quo nominatim de Levitarum munere tractatur, nullam hujus rei factam eſſe mentionem. Hæc cauſa fuit ut ità tranſtulerim. Atque in eandem ſententiam transferunt etiam alii, 1 Par. 23.

CLARIUS.

3. DE *lignis Sethim*] Speciem cedri optimæ putant eſſe lignum illud.

8. *Eo tempore*] In primo ſcilicet anno exitûs de Ægypto, quando omnes Iſraelitæ præter tribum Levi coluerunt vitulum aureum.

9. *Ipſe Dominus poſſeſſio ejus eſt*] Sacrificia enim quæ Domino offerebantur, & primitiæ, & decimæ hæreditas eorum erat.

14. *En Domini Dei tui cœlum eſt*] Cùm omnia (inquit) ejus ſint, elegit tamen ſuâ benignitate te præ cæteris.

16. *Præputium cordis veſtri*] Vox Hebræa quam verterunt *præputium* ſign. *obturationem* & *operimentum.* Habet autem & Cor obturationem ſuam ac velamen, quod D. Paulus *cæcitatem* vocat, quâ cor impeditur nè veritatem agnoſcat. Et exterior illa corporis circumciſio ſignificabat in Judæis reſecandam illam cordis cæcitatem ex qua omnes naſcuntur impietates, ſcelera & abominationes. Atque utinam id Judæi adverterent, qui tantoperè gloriantur de corporali illa circumciſione, quæ tantùm fuit ſignum veræ illius cordis circumciſionis de qua hîc tam apertè Scriptura loquitur. Sciunt quidem miſeri magna & multa latere myſteria in cortice literæ, ut celebre apud eos ſit dictum, *Non eſſe in lege vel unam literam à quâ non pendeant magni montes*, ſed gratiam non habent ſuo vitio ut illa agnoſcant.

DRUSIUS.

1. FAC *ies tibi arcam ligni*] Vide Hiſcuni, Abenezram, in locum. Gerundenſem, 300. 2. Pheſictha, 44. 4. Haſcuni, Num. 10. 33. Duas arcas fuiſſe in deſerto multi opinantur, quarum unam fecit Moſes, & alteram Beſeleel ſapiens architectus. Prioris mentio, ut illi volunt, Deut. 10. 1, 2, 3, 5. *Feci arcam ex lignis Settim*, &, *Poſui tabulas in arca quam feceram.* Hæc, ut dixi, eſt multorum opinio. Ego potiùs iis aſſentior qui unam tantùm fuiſſe cenſent, quæ fuerit facta juſſu Moſis à Beſeleele. Nam duobus modis aliquid fit: Beſeleel fecit arcam, quia fabricatus eſt eam; Moſes autem fecit eam, quia juſſit fieri; quod Ebræi dicunt בצווי *cum mandato.* Nam qui aliquid præcipit

præcipit fieri, illud etiam facere dicitur. Sic Salomo Rex ædificavit Templum primum, videlicet per alios, quorum operâ ad eam rem usus est. Ità mihi videtur. Videndus Abenezra ad locum citatum.

6. *Filii Israel profecti sunt ex Beeroth filiorum Jacan in Mosera*] Ebraicè est מוסרה cum accentu in ultima. Fuit aliquando tempus cùm putarem He motum ad locum denotare, ut dicat, *profecti sunt in Moser*: licèt interpretes omnes quos vidi *Mosera* habeant, etiam Onc. & Jon. qui hîc habent למוסרה *Moseram*, Lamed subaudientes. Non est temere ab his recedendum. Compl. quoque habet Μοσηρά. Nam quod in aliis Μοσδά, error est legentium Jod pro Vau & Daleth pro Res. Vulgus *Mosera* eandem facit cum *Moseroth*, quæ una est ex mansionibus Israelitarum in deserto, ut quidam scribunt, 26, ut alii, 27. Ea aberat à monte Hor, ubi Aharon mortuus, profectionibus octo. Non ergò *Mosera*, si in ea mortuus & sepultus est Aharon. Dilertè Abenezra, *Mosera non est Moseroth, sed est nomen deserti montis Hor: qualia multa sunt in libris mysticis. Sanè Cades alio nomine vocatur Beeroth filiorum Jacan, & desertum Sur, alio loco nominatur desertum Ethan.* Eadem invenies in M. Ger. ad quem te remitto. Satìs mihi nunc soluta difficultas quam nonnulli movent ex hoc textu, cùm alibi scriptum lectum sit *Aharonem mortuum & sepultum in monte Hor.* Qui loca inter se pugnantia conciliat, optimè meretur de literis sacris. Quod non esse omnium, vel hic locus ostendit. Nam cui sine indicio Ebræorum in mentem unquam venisset alium locum esse *Mosera* à *Moseroth*, cùm omnes quos vidi eundem esse asserant, etiam Marcus Marinus Brixianus? In hoc loco, *Profecti sunt de Beeroth Bene Jacan in Mosera.* Num. 33. 31. *Et profecti sunt è Moseroth, & castrametati sunt in Bene Jacan.* Ut *Moseroth* diversus locus est ab eo qui *Mosera* dicitur, ità etiam *Beeroth-Bene-Jaçan* alius est ab eo qui simpliciter *Bene-Jacan* dicitur. In Hieron. est *ex Beroth filiorum Jacan.* Nam *Bene filii* ex absoluto *Banim.* Hîc duo notanda: 1 *Beroth* pro *Beeroth*; 2 *Jacan* pro *Jaacan.* Sic dicimus *Jacob* pro *Jaacob.* *Beeroth* sunt *putei*, unde Jon. *ex pagis puteorum Bene Jacan.* Puteos autem dicit *bere*, à sing. *beer* sive *ber.* Sic *Bel* dicimus pro *Beel.* *Bene Jacan* erat 28. mansio Israelitarum. Abenezra, *Cades vocatur Beeroth-Bene-Jacan.* Hæc erat 32 mansio Israelitarum. Abenezra, *Secundùm sententiam meam Beeroth-Bene-Jacan non est Bene-Jacan.* Senes ediderunt Βηρὼθ υἱῶν Ἰακάν, *Beroth filiorum Jacan.* Ger. hæc refutat, vide si placet. ¶ *Ibi mortuus est Aharon*] Certum est Aharonem mortuum & sepultum esse in monte Hor, à quo Moseroth aberat octo profectionibus sive mansionibus, si modò *Mosera* eadem cum *Moseroth.* Nam sunt qui locum diversum esse censent, in queis Abenezra, quem multis refutat M. Ger. asserens montem Hor latissimè patere, & ad ejus radicem esse Mosera & Moseroth. Sed R. Iiahac Abengiath Hispanus, & post eum Hascuni, observant שם *ibi* positum esse pro אז *tunc*, ut dicat, *Tunc mortuus est Aharon*, cùm videlicet essent in loco qui *Mosera* vocatur. Nam ascendit in montem, ubi & mortuus & sepultus fuit. Luxerunt autem eum in loco ubi erant, h. e. in Mosera. *Ibi* pro *tunc* sumi videtur Soph. 1. 14. & Psal. 14. 5. *Ibi pavebunt pavore.* Sic Cohel. 3. 17. ubi Lat. Vulgata, *tunc.* Terentius Eunucho, *Ibi homo cœpit me obsecrare ut sibi liceret discere id de me*, i. tunc. Homerus Il. α'. Ἔνθ' ἄλλοι μὲν πάντες· nam ἔνθα *ibi.* Sic *hîc* pro *tunc* usurpatur. Virgilius eo sensu usurpat adverbium *hîc*, cùm ait,

Hîc annis gravis atque animi maturus Alethes.

Terentius Andria, *Hîc reddes omnia*, *Quæ nunc sunt certa ei consilia, incerta ut sient*; tunc reddes. Huc referunt, *Indè pastor lapis Israel*, quod est, משם, & exponunt מאז *ex tunc.*

7. *Indè profecti sunt Gudgodam, & è Gudgoda Jotbatham terram torrentium aquæ*] Hiero. *in Gadgad, & Jetebatha.* Fortè putavit locum designari qui Num. 33. 32. חור הגדגד appellatur, i. *Foramen Gadgad.* Nam sic antiqui legebant pro *Gidgad.* Sic גלגל *Galgal.* Nomen hoc corruptum in Eusebio De locis. Nam pro *Gaggada* legendum *Gadgada*, vel *Gadgad.* Verba sunt, *Gaggada, ubi aquarum torrentes sunt. Est autem locus in solitudine.* Haud dubiè in mente habuit הגדגד, licèt *torrentes aquarum* fuerint in Jotbatha, non in Gudgod. Parùm refert *Gudgod* dicas an *Godgod.* Videtur locus alius esse ab *Hor-Gadgad*, qui & *Chor-gadgad.* Nam ità variant in Heth. *Hor*, *Chor*, ut *Ham*, *Cham*; *Hebron*, *Chebron*; *Hermon*, *Chermon.* Ger. hæc refellit 301. quem vide. Abenezra nos admonet Godgod diversum locum esse ab Hor-Gadgad. *Nam comprehendit*, inquiunt, *Salmona, Phunon, & Oboth.* Iidem autores annotant Jotbatha sive Jetebatha locum esse qui alio nomine *Beer* [i. *puteus.* Vide Abenezram. Nam scipionibus suis foderunt, &c. ut sæpe in æstate accidit] vocatur. Qui locus erat *terra torrentium aqua*, quoniam in eo torrentes qui aquam continebant. Nam quando exsiccantur, ἔρημοι sunt. Minùs bene vertunt, *irrigua fluminibus aquarum.* Nam ut demus flumina נחלים dici aliquando, tamen hoc loco potiùs sign. *torrentes*, quoniam flumina perennem aquam habent. Quorsum ergò diceret *flumina aquarum*, cùm nulla sint absque aquis flumina? Non enim siccantur unquam, uti torrentes. Sed de hac re Senatus literatorum judicabit, decernet.

12. *Nisi ut timeas*] i. Verearis. Nam *timet* propriè superstitiosus, *veretur* religiosus. Hinc est quòd Magistri dictitant, *Omnia in manu cœli præterquam timor cœli.* Videtur sensus esse, *Omnia in manu cœli*, i. astrorum, *præterquam timor cœli*, i. Dei. Nam *cœlum* inter epitheta Dei. *Timor cœli* ergò, i. pietas ἡ εὐσέβεια, à quo Sapientia initium ducit, juxta illud, *Timor* Domini *principium sapientiæ.* Qui Deum timet vitat multa peccata quæ non vitaret nisi eum timeret. Ea sunt peccata quæ solus Deus videt audítque. Nam quia hic scit & credit, ideo fugit, abstinet ab iis.

14. *Cœli, & cœlum cœli*] Vetus interp. *cœlum, & cœlum cœli.* Tremel. *cœli, & cœli cœlorum*: neuter bene. Nam שמים nomen duale, cùm de uno cœlo dicitur, singulare est; cùm de duobus, duale; de pluribus, plurale. Judico igitur vertendum, *cœli, & cœlum cœli.* Tres cœli memorantur in Divinis libris: Aereum; quod omnes tres regiones aeris comprehendit, quorum infimus propriè *cœlum* vocatur, i. *Samaim*, quoniam est inter aquas inferiores & superiores. 2 Sidereum sive stelliferum cœlum est illud in quo sunt sidera vel stellæ. Hos duos cœlos innuit cùm dicit *cœli.* 3 Tertium cœlum, in quod raptus fuit Apostolus noster, est quod hîc vocat *cœlum cœli.* Id cùm unicum sit, malè vertunt, meo judicio, qui vertunt *cœli cœlorum*: Nam sensum hîc habet singularem. Sic me arbitro melius redditur *aves cœli* quàm *aves cœlorum.* Sed interpretes hæc tam accuratè non observant. Sunt etiam qui discrimen ponunt inter *cœlum* & *cœli*, cùm vox Ebraica semper dualis sit. Vide quid sit linguas ignorare. Non sapiunt qui sic sapiunt. Loquor de rebus Divinis. Nam in aliis alia ratio. Cœlum cœli est sedes Angelorum: unde Jon. *Cœlum cœli & cæterva Angelorum qui in eo ad ministrandum coram me.* Verbum è verbo, *in eis*: ubi habetur terminationis ratio, non sensûs: qui alius est Psal. 19. 4. in illo. *Soli posuit tabernaculum in eis*, quod exponunt, *in uno aliquo eorum.* Cui simile, *Sepultus est in urbibus Galaad*, in una aliqua urbe. Sic, *pullus asinarum*, unius alicujus asinæ: Nam plurium asinarum pullus esse non potuit. Vide Quæstiones meas.

17. *Dii* vocantur idola ex opinione hominum, qui eos habent pro Diis, cùm revera non sint Dii. *Idolum enim nihil est*, ut inquit Apostolus. *Dii* vocantur etiam Judices, quæ putatur propria hujus vocis significatio: unde dicunt nomine *Elohim* innui proprietatem Judicii. Sic accipies, *adduces eum ad Deos*, i. Judices; &, *Deus in medio deorum judicat*, i. Judicum. Hoc sensu hîc legimus, Dominus *Deus vester ipse est Deus deorum.* Sanè Onc. *ipse est Deus Judicum.* Nec aliter Jon. Θεὸς igitur אלהי דאלהין ו κύριος אדני דאדנין, i. אל χριστὸς. Sequitur ו Θεὸς אל κύριος, quod noster interpretatur *Dominus dominantium.*

minantium. Malim, *Dominus Dominorum*, i. omnium eorum qui *Domini* vocantur, ut Reges: unde Onc. & Jon. *Dominus Regum.* Nota nomen אדנים ex iis esse quæ numero plurali sensum habent singularem. Nam sign. & *dominum* & *dominos* pro ratione sensûs. Sic nomen *Elohim* communis numeri est, tam *Deum* denotans quàm *Deos.* Sic Joseph appellatur אדני הארץ *dominus terræ.* Ger. 301. 2. *Deus Deorum*, i. Angelorum, quos vocat מלאכי מעלה & *Dominus dominorum*, i. astrorum & exercitûs cœli.

22. *In Lxx animabus descenderunt patres tui in Ægyptum*] Senes nihil hîc variant à nostro interprete. Nam habent ἐν ἑβδομήκοντα ψυχαῖς, quem numerum etiam Josephus agnoscit, l. 2. Ant. Jud. cùm hac de re ità scriberet, Εἰς τὸν Αἴγυπτον σὺν τοῖς υἱοῖς καὶ παισὶ τοῖς τούτων ἀπῆλθεν. ἦσαν δὲ οἱ πάντες ἑβδομήκοντα. S. Hieronymus Quæst. in Gen. interpretes ità vertisse testatur. Si rectè, malè in AA. LL. & alibi ἐν ἑβδομήκοντα καὶ πέντε ψυχαῖς, ut etiam Act. 7. 14. Qui locus multos torsit & adhuc torquet, sed frustrà; nunquam enim se expedient qui hîc nullum erratum esse fateri volunt.

GROTIUS.

6. *Filii autem Israel moverunt castra ex Beeroth filiorum Iacan in Mosera*] Hoc comma & quod sequitur videri potest errore quodam Librarii nolentis sibi inutile exemplar reddere aliquid delendo (talia enim exemplaria habere non licebat) irrepsisse in locum alienum: Neque enim huc quicquam pertinent. Et iter non ab habitatione filiorum Iacan in Mosera, sed contrà à Moseris illuc directum fuit, ut monuimus suprà, Num. 33. 31. Neque Aaron mortuus est in Mosera, sed in Hor, post multa dierum itinera à Mosera, Num. 33. 38. Veterem tamen errorem esse ex Græco cognoscas. Sed in his & similibus sustineamus sententiam, donec meliores cod. Græci prodierint, quorum editio in Anglia adornatur.

9. *Ipse Dominus possessio ejus est*] Quod mysticè impletur in Christianis.

12. *Quid Dominus Deus tuus petit à te, nisi ut timeas Dominum Deum tuum,* &c.] Omnia præcepta huc tendunt: hic finis est Legis, quem efficit gratia Euangelii.

13. *Ut bene sit tibi*] Non Deo, cui nostra obsequia nihil conferunt, quanquam ipse velut sibi collata largè repensat.

14. *Cœlum cœli*] *Cœlum cœlorum*, i. supremum cœlum supra aerem ætheremque, cœlum tertium, sedes Angelorum & Divinæ Majestatis.

16. *Circumcidite igitur præputium cordis vestri*] Chaldæus *Auferte stultitiam.* Confer Jer. 4. 4. Idem opus & homini ascribitur, ut hîc, & Deo, ut infrà 30. 6. Deo ut causæ principi, homini ut causæ intervenienti.

17. *Deus deorum*] i. Angelorum. Atque hinc apparet quoties אלהים singulari jungitur, esse θεοπρεπῶς vocis אלהי, ut in בחמור, חכמות, & similibus. Plena locutio hîc est. ¶ *Dominus dominantium*] Regum, aliorúmque inter homines eminentium, ut 1 Tim. 6. 15. Hebræi quidam *dominantes* interpretantur Astra, quorum in res humanas magna vis.

18. *Facit judicium pupillo & viduæ*] i. vindicat eos.

CAP. XI.

MUNSTERUS.

6. *Sub pedibus eorum*] Hebraismus est, secundùm illud, *Omnia subjecisti sub pedibus ejus.*

10. *Terra*] Ex hoc loco Hebræi arguere conantur שארץ ישראל אינה תחת ממשלת סיבות אחרות רק תחת השם הנכבד יתעלה: *Quòd terra Israel non sit subjecta causis & influentiis aliis quàm soli Deo glorioso, qui certis temporibus pluviis congruentibus eam irrigat.* Dicunt verò יורה esse pluviam quæ à principio anni, h. e. in Octobri nostro, cadere solet, quæ quasi erudit & docet terram ut proferat fructus. Derivatur enim יורה à verbo הורה, quod *docere* sign. Sed מלקוש est pluvia quæ tardè venit, in Nisan scilicet, h. e. in Vere, terram infundens. Dicitur quoque hîc terram Israel meliorem esse terrâ Ægypti, eò quòd in Ægypto oporteat irrigari agros more hortorum, cùm illic nunquam pluat, sed Nilus certo anni tempore loco pluviæ totam terram suâ inundatione irrigat & fœcundat, & extra illud tempus arens terra multo labore aquis ex Nilo apportatis humectatur; terra autem Israel bibit aquam ex pluviis cœlestibus, quas Dominus tempore opportuno immittit: Siquidem Dominus singulari favore hanc visitat terram, vel, ut Hebraismus habet, requirit, non propter terram ipsam, cùm æquè ut reliquæ terræ sit aeris injuriis obnoxia, sed propter habitatores ejus, quamdiu illi Deum agnoverunt & coluerunt: etiamsi non negamus situm ejus à natura uberioris influentiæ esse capacem, præsertim cùm habeat montes & valles, & ad Meridiem sit exposita.

18. *Monitorium.*] Jam suprà Exod. 13. fecimus mentionem de טטפות, ut non putem opus esse unam & eandem rem sæpius inculcandam. Idem judicium esto de schedis quas Hebræi תפילין vocant.

26. *Benedictionem*] Est benedictio, ut inquit A. E. תוספת טובה *augmentatio boni*; Maledictio verò מגרעת טובה *diminutio boni.*

30. *An non*] Hebraismus est pro *certè, utique.* ¶ *Post viam Occasûs solis*] Sensus est, Si veneritis ad Occasum solis, venietis ad montes illos. ¶ *Juxta quercus*] Aliqui putant אלוני esse *castaneas*; alii *planitiem.*

FAGIUS.

10. *Irrigabas pede tuo,* &c.] *Irrigare pede suo hortum* est deducere aquas quocunque quis vult per sulcos, q. d. Humanâ ope irrigabatur Ægyptus, at terra Chanaan de cœlo irrigabitur. Significatur ergò labore & decursu per totam Ægyptum deduci solitam aquam è flumine Nilo, ut etiam indicat R. S. qui *pedes* hoc loco pro *labore* sumi dicit. Dicitur ergò terra Israel melior esse terrâ Ægypti, eò quòd in Ægypto oporteat irrigari agros more hortorum, cùm illic nunquam pluat, sed Nilus certo anni tempore loco pluviæ totam terram suâ inundatione irrigat & fœcundat, & extra illud tempus arens terra multo labore aquis ex Nilo apportatis humectatur. Terra autem Israel bibit aquam ex pluviis cœlestibus, quas Dominus tempore opportuno immittit; Siquidem Dominus singulari favore hanc visitat terram, vel (ut Hebraismus habet) requirit, non propter terram ipsam, cùm æquè ut reliquæ terræ sit aeris injuriis obnoxia, sed propter habitatores ejus, quamdiu illi Deum agnoverunt & coluerunt: Etiamsi non negemus situm ejus à natura uberioris influentiæ esse capacem, præsertim cùm habeat montes & valles, & ad Meridiem sit exposita. Gloriantur ex isto loco Judæi שארץ ישראל אינה תחת ממשלת סיבות אחרות רק תחת השם הנכבד יתעלה: *Quòd terra Israel non sit subjecta causis & influentiis aliis, quàm soli Deo glorioso, qui certis temporibus pluviis congruentibus eam irrigat.* Unde dicunt Hebron locum vilissimum Chananææ præferendum Zoâ urbe egregiâ Ægypti. Cùm autem constet non tam ex profanis historiis quàm & ex sacra historia terram Ægypti fertilissimam esse (Unde & regio Sodomorum, quæ in terra Chanaan erat, *horto Dei & terræ Ægypti* ob amœnitatem & fertilitatem comparatur, Gen. 13.) Non ergò simpliciter hîc terra Chanaan Ægypto præfertur, sed secundùm quid, h. e. si populus Dei in ea sanctè & piè viveret secundùm præcepta Dei. Unde etiam addit Deus, *Si recipiendo receperitis præcepta mea,* &c. *dabo pluviam terræ vestræ,* &c. Ità enim Deus rem constituerat, ut oculos perpetuò ad cœlum attollerent, atque indè pluvias quæ terram fœcundarent exspectarent, quò istâ ratione ad pietatem magis pertraherentur. A favore ergò Dei & pietate incolarum magis fertilitas terræ Chanaan quàm à loci natura pendebat. Apparet istud etiamnum hodie verum esse: Mira enim nunc, impiis ac infidelibus Turcis eam incolentibus, de sterilitate, squalore, horrore ac vastitate ejus hodie narrantur. Dicunt quoque Hebræi terram Promissionis in Prophetis ob id passim ארץ צבי *terram elegantem*

gantem vocari, (ut Ezech. 20. 6. ביום ההוא נתתי ידי להם להוציאם מארץ מצרים אל ארץ אשר תרתי להם זבת חלב ודבש צבי היא לכל הארצות *In die illa levavi manum meam super eos, ut educerem eos de terra Ægypti in terram quam exploravi eis, fluentem lacte & melle, & quæ elegans est super omnes terras*) ductâ videlicet metaphorâ ab hinnulo, nam צבי *Zesi* Hebræis *hinnulum* sign. eò quòd dum populus Dei in ea fuit, instar elegantissimi hinnuli in summo flore fuit; modò autem expulsis indè Judæis propter sua peccata, habere se instar hinnuli mortui & excoriati, cui detracta est sua pellis. Porrò impræsentiarum Hebræi duas potissimùm causas ostendunt cur hîc terra Israel terræ Ægypti, quæ tamen eâ fertilior esse videbatur, præferatur; האחד כי ארץ מצרים צריכים להשקותה כגן הירק וזה טורח גדול אבל ארץ ישראל למטר השמים תשתה מים בלי טורח ועמל והב' שכל הארצות הן מושפעות על ידי שליח וארץ ישראל הוא בעצמו דורש אותה ואוהב אותה ועיני יהוה והשנחתו בה תמיד מרשית השנה ועד אחרית השנה: I. *Quia terra Ægypti opus habet ut irrigetur instar horti oleris; & hoc est magnus labor; Terra autem Israel pluviam cœlestem bibit, aquas scilicet sine molestia & labore.* II. *Quia omnes terræ fecundantur per ministrum; terram autem Israel ipsemet requirit, ac diligit eam, oculíque Domini & cura* sive *providentia ejus super eam est jugiter, à principio anni usque ad finem anni.* Hæc illi.

14. *Pluviam terræ vestræ tempestivam & serotinam*] Pluviam *tempestivam* vocat eam quæ decidit semente factâ, germinationis causâ, quod fit in principio anni, h.e. in Octobri nostro: Et hæc dicitur Hebræis יורה *Joræh*, à *docendo* & *erudiendo* (הורה enim Hebræis *docere* sign.) quòd quasi doceat & erudiat terram ut proferat fructus. *Serotinam* autem pluviam intelligit eam quæ decidere solet in Martio, cùm jam grandior est seges: Et hæc Hebræis מלקוש *Malkusch* vocatur; Vel ab implendis spicis, quòd cùm venit spicas quodammodo adimplet, & segetes pleniores efficit, composita vox ex verbo מלא *implere* & קש *stipula* sive *spica*. Vel quòd descendit על המלילות ועל הקשיון *super spicas & super stipulas* sive *culmos*, ut inquit R. S. Vel *à tardando*; לקש *Likesch* enim *tardare* sign. maximè in Chaldaismo. Est enim ultima pluvia, ut inquit Rabvenaki, quam recipit seges ante messem.

21. *Sicut sunt dies cœli super terram*] i. secundùm mensuram dierum cœli super terram, secundùm eorum durationem. Et sensum hunc elegantissimè quoque expressit interp. Vulg. Latinus, *Quamdiu cœlum imminet terræ*, h.e. in æternum.

24. *Usque ad mare ultimum*] Hoc mare est id quod in terra Israel positis ad Occasum spectat; unde Lxx & Vulg. interp. *mare Occidentale* vertunt: Quod alio nomine appellatur *mare Magnum*. Mare scilicet Cyprium, Ægyptium, quod ab Ægypto totam Assyriam attingit. Dicitur autem *mare novissimum*, quia eòusque Terræ sanctæ fines excurrerent; *Magnum* autem, quia omnis aquarum collectio *mare* vocatur Hebraicè; Ideo hoc *mare magnum* appellant, ut differat ab his quæ minora maria sunt, stagna scilicet & lacus, ut est mare Cinnereth vel Genesareth, lacus quem Jordanis in media ferè Israelitica terra efficit.

32. *Custodiatis ergò ut faciatis*,] Sæpe conjunguntur *custodiendi* & *faciendi* verba ubi de observandis præceptis Dei agitur, ut impræsentiarum. Inter quæ duo vocabula Hebræi ità distinguunt, ut *custodire* referant ad cor, diligenter scilicet meminisse præceptorum Dei, in animo ea sedulò volvere, considerare, & summam operam dare nè rursum excidant atque oblivioni tradantur: *Facere* verò ad opus externum referunt; unde sic dicunt, שמירה לחוד ועשייה לחוד, *Aliud est Custodire, aliud est Facere.* Et rursum, שמירה בלב ועשייה במעשה, *Custodire cordis est, Facere verò operis*, ואין שמירה אלא בלב, *& Custodire tantùm cordis est*, פירוש לשים שבל בדבר לזוכרו תמיד כדכתיב ואביו שמר את הדבר פירוש שמר בלבו לזוכרו לעתיד לבא, h.e. *advertere animum ad aliquam rem, meminisse ejus perpetuò; juxta id quod scribitur* (de Jacob Gen. 37. 11. cùm coram eo filius ejus Joseph somnium narraret) *Pater verò ejus custodiebat*, sive *conservabat, verbum istud*, sive *rem istam*, i. *conservabat rem istam, in corde suo, ut in posterum ejus memor esset.*

VATABLUS.

1. *Custodiam ejus*, משמרתו] i. quæ præcepit custodienda.

2. *Et scitote hodie*, וידעתם היום] *Tandèmque scitote*, i. ostendatis opere vos scire & tenere memoriâ castigationem. Principium istud versûs jungitur accusativis sequentibus, interjectâ parenthesi, cujus parenthesis reddit rationem v. 7. quare eos alloquatur, non filios, dicens, *Quia oculi vestri vident opus Domini magnum*, &c. ut scribit ex doctis Hebræorum alter. ¶ *Non enim cum filiis*, &c. כי לא את בניכם וגו'] Hæc per parenthesim legenda, ut dictum est, & annotat magni nominis apud Hebræos vir. Ex doctis illorum alter sine parenthesi legit exponens in hæc verba, *Et scitote hodie quòd illa miracula non erunt in futurum, ut videant ea filii vestri, sed vos vidistis ea, nempe castigationem ejus, magnitudinem ejus*, &c. ¶ *Castigationem*, את מוסר] i. quibus modis vos erudierit post egressum ex Ægypto.

4. *Qui inundare fecit*, אשר הציף] Ad verb. *qui natare fecit*. Quidam אשר pro כאשר positum esse volunt, & vertunt, *quando inundare fecit*, i. quando operuit, sive obruit eos aquis Maris Rubri. ¶ *Usque in hanc diem*, עד היום הזה] q. d. Ità attritæ sunt vires eorum ut usque in hodiernum diem sint adhuc infirmæ & imbecilles.

6. *Quando*, אשר] Hîc אשר pro כאשר positum est. Vide hanc historiam Num. 20. 1. ¶ *Quæ* erat *in pedibus eorum*, אשר ברגליהם] Hebraismus, quam habebant præsentem: substantia enim eorum consistebat in armentis & gregibus.

7. *Quandoquidem*, כי] Vertere potes, *Sed*, si jungas fini parenthesis secundi versûs præcedentis. ¶ *Viderunt*, הרואות] Ad verb. *videntes*, sub. *fuerunt*. ¶ *Omnia opera*, &c. את כל מעשה וגו'] Singul. Heb. pro plur.

8. *Præcipio vobis*, מצוך] Ad verb. *præcipio tibi*. Sing. pro plur.

10. In *qua seminabas*, אשר תזרע] Deest בה *in ea*. Fut. Heb. quod per præteritum imperf. reddidit noster interpres: alii per præsens, *jacis semen tuum, & irrigas*, &c. ¶ *Et irrigabas pede tuo*, והשקות ברגלך] *Irrigare pede suo hortum* est deducere aquas quocunque quis vult per sulcos, acsi dicat, Humanâ operâ irrigabatur Ægyptus, at terra Chanaan de cœlo irrigabitur. Significatur ergò labore & aquæductu per totam Ægyptum deduci solitam aquam è flumine Nilo, ut etiam indicat magni nominis apud Hebræos vir, qui *pedes* hoc loco pro *labore* sumi dicit. Dicitur ergò terra Israel melior esse terrâ Ægypti, quòd in Ægypto oporteat irrigari agros more hortorum, cùm illic nunquam pluat, sed Nilus certo anni tempore loco pluviæ totam terram suâ inundatione irriget & fecundet; & extra illud tempus, arens terra multo labore aquis ex Nilo apportatis humectetur; Terra autem Israel bibit aquam ex pluviis cœlestibus quas Dominus tempore opportuno immittit.

11. *Bibes*, תשתה] Quidam per tertiam personam futuri vertunt, ut referatur ad terram Ægypti, vertentes, *ad pluviam cœli bibit aquam*, pro *bibet*, i. cùm pluit irrigatur pluviâ cœli.

12. *Requirit*, דורש אותה] i. curat, cujus curam habet. ¶ *Oculi Jehova*, עיני יהוה] i. semper aspicit in eam, ut videat si indigeat re aliquâ.

13. *Ità ut diligatis Jehovam*, &c. לאהבה את יהוה וגו'] *Diligendo Jehovam Deum vestrum, & colendo eum.*

14. *Temporaneam & serotinam*, יורה ומלקוש] *Tempestivam & serotinam.* Pluviam *temporaneam* sive *tempestivam* vocat eam quæ decidit semente factâ, germinationis causâ; quod fit in principio anni, h.e. in Octobri, qui est Hebræis ferè principium anni. Et hæc dicitur Hebræ-

is יורה *joreh*, à *docendo* & *erudiendo*, quòd quasi doceat & erudiat terram ut proferat fructus. *Serotinam* autem pluviam intelligit eam quæ decidere solet in Martio, cùm jam grandior est seges. Et hæc Hebræis dicitur מלקש ab *implendis spicis*, quòd cùm venit, spicas quodammodo adimplet, & segetes pleniores efficit. Composita vox ex verbo מלא *implevit*, & קש *Cas*, *stipula* sive *spica*, vel quòd *descendat super spicas & super stipulas* seu *culmos*, ut inquit magni nominis apud Hebræos vir. Vel à *tardando*. לקש enim etiam *tardare* sign. maximè apud Chaldæos, est enim ultima pluvia quam recipit seges ante messem.

15. *Comedéisque & saturaberis*, ואכלת ושבעת] i. comedes usque ad saturitatem.

16. *Et incurvetis vos eis*, והשתחויתם להם] *Et adoretis eos.*

18. *In signum in manu*, &c. לאות על ידכם והיו לטוטפות] Vide eadem usque ad v. 21. suprà 6.8.

19. *Ut loquamini de eis*, לדבר בם] *Ut commentemini de eis.* Alii, *loquendo.*

21. *Juxta dies cœli*, &c. כימי השמים וגו'] Hebraismus, *quamdiu cœli imminebunt terræ*, h.e. perpetuò.

22. *Omne præceptum istud*, &c. את כל המצוה וגו'] Quidam sing. pro plur. positum esse volunt.

24. *A deserto*, מן המדבר] Nempe Sin, i. à parte Australi. ¶ *Flumine*, נהר] Ista geminatio nobilissimum fuisse sign. & nominatissimum flumen. Euphratem intelligit, qui erat ab Oriente ipsi Terræ sanctæ. Tempore Solomonis ditio Hebræorum protensa est in Euphratem, nec anté. ¶ *Novissimum*, האחרון] Mediterraneum sign. quod erat Occidentale respectu Terræ sanctæ. Videtur hæc promissio fusior priore, quæ est c. 1.7. Vide Num. 34.2. Alio nomine dicitur *Mare magnum*. Nam cùm Hebræi omnem collectionem aquarum vocent *maria*, ut differat ab his quæ minora maria sunt, à stagnis scilicet & lacubus, ut est mare Genesareth, & lacus quem Jordanis in media ferè Israelitica terra efficit, ideo vocatur *Mare magnum*, Num. 34.5. *Novissimum* autem *mare*, quòd eousque Terræ sanctæ fines excurrerent. Sic etiam infrà 34.2.

25. *Pavorem vestri*, &c. פחדכם וגו'] Horum interpretatio petenda c. 2.25.

26. *Vide*, ראה] Ab hoc verbo Hebræi quartam hujus libri sectionem incipiunt. Singul. est pro plurali, *Videte*, q.d. Videat unusquisque vestrum: propositurus sum vobis hodie summam felicitatem & summam infelicitatem: hæc significant *benedictio* & *maledictio.*

29. *Cúmque introduxerit te*, והיה כי יביאך] Ad verb. *Et erit cùm introduxerit te.* ¶ *Tunc dabis*, ונתתה] i. dandam curabis, operâ scilicet Levitarum, jubente Josuâ successore meo. Vide infrà 27.12. & Jos. 8.33.

30. *Annon sunt*, הלא המה] Per interrogationem frequentiùs dicunt Hebræi quod affirmare volunt, q.d. Qui certè sunt. ¶ *Post viam*, &c. אחרי דרך וגו'] i. in latere viæ regiæ quæ pergit ad Occasum solis. ¶ *Juxta campestria*, אצל אלוני] *Juxta planities*, i. juxta ingentem illam planitiem Moreh. Chaldæus paraph. *in latere planitiei Moreh.* Alii, *Juxta Elone Moreh.* Locus est juxta Sichem.

31. *Vos enim*, &c. כי אתם] Reddit rationem versûs 29.

32. *Custodite ergò ut faciatis*, ושמרתם לעשות] Hæc locutio sæpius usurpatur hîc a Mose. Vide suprà 5.32.

CLARIUS.

12. QUam *Dominus Deus tuus semper invisit*] Dicitur hîc terram Israel meliorem esse terrâ Ægypti, eò quòd in Ægypto oporteat irrigari agros more hortorum, cùm illic nunquam pluat, sed Nilus certo anni tempore loco pluviæ totam terram suâ inundatione irriget & fecundet, & extra illud tempus arens terra multo labore aquis ex Nilo apportatis humectetur; terra autem Israel bibat aquam ex pluviis cœlestibus, quas Dominus tempore opportuno immittit, quam appellat *pluviam temporaneam & serotinam*; *temporaneam*, ante & post semina, *serotinam* ante maturitatem.

24. *A deserto*] Terra, inquit, possessionis vestræ juxta longitudinem protendetur à deserto Arabiæ usque ad Libanum, juxta latitudinem autem à mari ultimo, quod hîc intelligitur magnum, respectu laci Tiberiadis & Mortui maris.

DRUSIUS.

1. *Custodies custodiam ejus*] Quid hîc est *custodia Domini*? Utrùm id quod nobis custodiendum præcepit? Ea est Lex, quæ dividitur in *Statuta*, *Judicia*, & *Præcepta*. Statuta ad ritus pertinent, Judicia ad forum, Præcepta ad mores. Itaque subjicit, *Et statuta ejus, & judicia ejus, & præcepta ejus*, sub. *custodi*. Non custodit ea qui non facit: Ideo sæpe additum *ad faciendum ea*. Aut *custodiam ejus*, id quod ipse custodit. Quid custodit? *Custodit peregrinos*, inquit Gerund. *gratificatúrque tenuibus & egenis, & reddit jus pupillo viduæque, & sicut ait in loco alio* [*ad custodiendum custodiam Domini Dei tui, ambulando in viis ejus*] *& dixerunt, Quemadmodum ipse est misericors* (חנון *gratiosus* reddunt alii) *& miserator, etiam tu esto misericors & miserator*, &c. Obvia hæc phrasis passim, ut Gen. 26.5. & Zach. 3.7. & alibi. De *custodiis* Levitarum & Sacerdotum vide librum Musar, c. 4. *Custodire hortum* aut *viam quæ ducit ad arborem vitæ* dicitur qui arcet ingredi volentes. Hoc sensu David dixit, *Custodivi semitas effractoris.* Sic Virgilius,

Et custos furum atque avium cum falce saligna
Hellespontiaci servet tutela Priapi.

Hîc utrobique *custodem* prohibitorem avium furúmque significat. Paulò aliter Augustiuus De Genesi ad lit. l. 8. c. 10. *Ut custodiret sibi*, h.e. *quo conservato non inde ejiceretur. Rectè enim quisque dicitur non custodivisse rem suam, qui sic egit ut amitteret eam, etiámsi alteri salva sit, qui eam vel invenit vel accipere meruit.*

6. *Et domus eorum, & tentoria eorum*] Posset exponi, *domus eorum, hoc est, tentoria eorum.* Nam in deserto nullas habebant domos, in tentoriis degentes, more Arabum quos *Scenitas* appellant, quæ illis erant domuum loco: Nam in iis tanquam in domibus habitabant. Onc. & Jon. *virum domuum ipsorum*, i. domesticos eorum. Scholia Ebraica, *Uxores, filios & parvulos eorum.* Sic Abenezra & Hascuni. *Domus* pro *familia* notius est quàm ut probari debeat. ¶ *Omnem substantiam quæ in pedibus eorum*] Onc. & Jon. *quæ cum eis erat.* Hieron. *quam habebant.* Lxx πᾶσαν ἀυτῶν τλὼ ὑπόσασιν τλὼ μεθ' ἀυτῶν. Omnes idem dicunt. R.S. *Hæc est pecunia hominis quam statuit ad pedes suos.* Abenezra, *quæ propter eos.* Sic Gen. 33.14. *ad pedem puerorum.* Moses Ægyptius interpretatur *propter pueros*; ut *pes* Causam denotet. Igitur Gen. 30.30. *ad pedem meum*, i. propter me: *quod dicunt* לרגלי & בסבתי Sic, *ad pedem operis, propter opus*, המלאכה: Videndus More, par. 1. c. 28. Sed Jes. 41.2. *ad pedem ejus*, R.D. explicat *quocunque ibat.* Hieron. *ut sequeretur se.* Similiter hoc loco Tremellius, *omnia corpora viventia quæ sequebantur eos.*

10. *Et irrigabis eam* ברגלך *pede tuo sicut hortum olitorium*] Vide notata ad hunc locum.

21. *Dies cœli super terram*] Cœlum & corpora cœlestia conservantur in individuis, homo in specie tantùm. Quomodo igitur dicit, *Ut multiplicentur dies tui, & dies filiorum tuorum*, &c. *sicut dies cœli super terram?* An sensus est, Ut posteritas tua duret in terra Promissionis quamdiu cœlum est, i. in seculum, aut perpetuum? aut hoc vult, Sicut dies cœli multi sunt, ità etiam dies tui & filiorum tuorum?

GROTIUS.

6. ET *universa substantia eorum*] Gr. πᾶσαν ἀυτῶν τλὼ ὑπόσασιν, *omnia quæ eorum erant*, ut Num. 16.30. Pari modo ὑπόσασις sumitur ad interpretandum מובא Ezech. 43.11. & pro כנעה Jer. 10.17.

10. *Aqua ducuntur irrigua*] Heb. *pede tuo irrigas*, quod

quod quid sit optimè explicat Philo, qui in Ægypto vixit, Ὥσπερ ἡ ἅλιξ τὸ ὑδρηλὸν ὄχημα ἔχει· καὶ γὰρ μέσον ἀυτῆς γεγόναση βαθμοί τινες, ὧν ὁ μὲν πόνος, ὅταν ἐπιλύσῃ πόσους τὰς ἀρύσεις, ἐπιβαίνῃ μὲν, πειρωμένῃ δ' ἀναγκάιως· ὑφ' ᾗ δὲ τῷ μὴ πίπλειν σωρηχῶς πλησίον ἐχυρῷ πυθ τοῖς χεροὶ περιδρέπεται, ἕως ἐκπλημμύρῃ τὸ ὅλον σῶμα ἀπηώρηκαν ἀυτῷ· ἀντὶ μὲ γὰ ποδῶν χερσὶν, ἀντὶ δ χερῶν ποσὶ χρῆται· ἴσασι μὲν γὰ ἐπὶ χειρῶν, ἐπὶ ὧν εἰσιν αἱ πρᾶξις· πρᾶττει δ' ἐν ποσὶν, ἐφ' ὧν εἰκὸς ἴσασι. Vitruvius obiter meminit, cùm ait *pinnas quasdam cogere versari rotam, & sine operarum calcatura ipsius fluminis impetu versatas præstare quod opus est ad usum.* De illa operarum calcatura hîc agitur.

14. *Temporaneam*] Rectiùs *tempestivam*, sementis tempore. ¶ *Et serotinam*] Adultâ segete.

21. *Ut daret eis*] Nempe in ipsorum posteris, qui cum parentibus iidem censentur.

22. *Si enim custodieritis*] Animo, ut Luc. 2. 51. ¶ *Et feceritis*] Opere.

CAP. XII.

MUNSTERUS.

2. *Frondosa*] A. E. exponit רטוב *viridis.*

4. *Non facietis ità Domino*] h. e. Non coletis Deum vestrum in multis locis, in montibus & collibus, atque sub arboribus virentibus, sicut Gentiles faciunt, &c.

6. *Levationem manûs*] In Exodo & Levitico sæpe diximus quid per dictionem תרומה significetur. Hic capitur pro *contributione* vel *donatione*. Vide Exod. 25.

8. *Quæ nos hîc facimus*] In deserto, inquit, certam mansionem non habemus; sed quò nos columna duxerit, illic erecto tabernaculo passim sacrificia offerimus Domino, &c.

11. *Electa vota*] Heb. *Electionem votorum*, h. e. vota de melioribus animalibus sunt solvenda.

12. *Intra portas vestras*] Vel, ut Hebraismus habet, *in portis vestris:* Intelliguntur per *portas* oppida ipsa & civitates.

15. *In omni desiderio animæ tuæ offeres*] Locus est obscurus. Hebræi dicunt hunc latere sensum, Nihil est offerendum nisi quod totum sit desiderabile. Quòd si in pecus offerendum inciderit macula aliqua, debet illud redimi alio pecore: poterúntque de redempto edere tam immundus quàm mundus, æquè ac si esset cervus aut caprea, qui non sunt animalia immolatitia, & tamen quia munda sunt ab omnibus comedi possunt. ¶ *In omnibus portis tuis*] Chald. interpres clariùs exprimit hunc locum, בכל קירוך *in omnibus civitatibus tuis.* Sic quoque in sequentibus *porta* capitur pro *civitate.*

21. *Si remotus fuerit locus*] Cùm in deserto vagarentur, faciebant quotidie sacrificia pacificorum, quandoquidem tabernaculum Domini illis esset præsens; & sic non defuit eis esus carnis, cùm sacrificia illa ab omnibus qui mundi erant comedi possent: Sed cùm in terram Promissionis venissent, & quidem longo intervallo abessent primùm à Tabernaculo, & postea à Templo, conceditur illis ut ubique locorum vesci possint carnibus, etiamsi illæ non fuerint per oblationem sanctificatæ.

23. *Sanguis est ipsa anima*] A. E. sic exponit, *Anima per sanguinem movet & sentire facit corpus,* דם דבק עם הנפש *& sanguis hæret ad ipsam animam. Sed & à sinistra parte cordis extenduntur nervi, inter quos quidam sanguine pleni sunt, alii habent spiritum vitalem, per quos anima suas exercet operationes,* &c.

26. *Sancta tua*] i. Quæ Domino sunt consecrata, ut Primitiæ, Primogenita, Decimæ, & similia.

30. *Illaqueeris*] Onk. exponit תתקל *impingas*, seu *offendas.*

FAGIUS.

2. *Sub omni arbore frondosa*] Quas gentes suis diis consecrabant, ut omnes penè docent historiæ, præsertim Dianæ, quam nemoribus delectari opinabantur. Et sæpe in historiis Martyrum legitur, eos esse ad aliquam arborem ductos ut ibi deos adorarent; esséque nonnullas radicitus ad eorum orationem evulsas.

5. *Sed ad locum quem elegerit*, &c.] Locum non exprimit in præsentia, nam revelationis ratio est, ut successu temporis explicatior reddatur. Silo, & mons Sion Hierosolymis, loca electa fuerunt, sicut tabernaculum federis, quod nominant *tabernaculum Bezaleel*, tempore deserti fuit. Quando proficiscebantur, & dissolutum esset tabernaculum federis, in excelsis immolarunt. Indè est quòd tempore Gilgal, & ubi in Nob & Gibeon arca Domini erat, excelsa erant licita. Neque enim justum tabernaculum Dei, neque ædificium illis temporibus habuerunt. Quare *electus locus* est in quo arca Domini servatur; Deinde, qui juxta verbum illius ad hoc peculiariter exstructus est, ut erat Tabernaculum federis in deserto erectum, & in Silo, & Templum Hierosolymis. Sic quò major est revelatio, hoc minùs licet ut extraniâ religione te obstringas. Fœdior igitur est hodie omnis cultus qui Deo extra Christum exhibetur quàm unquam fuerit apud Ethnicos. Nam erectum est Tabernaculum, & reædificatum Templum quod Judæi destruxerant. Commentator Hebræus Hizkuni in hunc locum sic annotavit, לא פירש המקום לפי שהשכינה שרתה בכמה מקומות כמו גלגל שילה נוב וגבעון וביתי עולמים וחייב אדם לשנות לתלמידו דרך קצרה, *Non expressit locum, eò quòd majestas Divina quievit in multis locis, ut in Gilgal, Siloh, Nob, Gibeon, & Templo Salomonico* (quod Hebræi vocant, בית עולמים *domum seculorum*, quod nunquam inde alio transferendus esset cultus Dei. Ego potiùs dixerim propter Christum sic vocatum esse, qui per hoc adumbrabatur, qui est templum illud æternum, cujus Sacerdotium quoque in æternum durat) *Debet enim aliquis docere discipulum suum per modum brevitatis,*

6. *Separationem manûs tuæ*, &c.] Heb. *levationem manûs tuæ.* Intelliguntur autem contributiones & donationes quas Chaldaismus *separationem* vocat, eò quòd separabantur à profano ad sacrum usum.

7. *Ad quæ extenderitis manum vestram*] i. Posteaquam sic feceritis, prosperè succedet vobis quicquid tractaveritis, quia Deus benedicet vobis.

1. *Non faciatis juxta omnia ea quæ nos hodie hîc facimus*] Ut scilicet offeratis sacrificia & oblationes in pluribus locis, sicut nos facimus hodie in deserto, ubi non habemus certam mansionem; sed quocunque nos columna duxerit illic erecto tabernaculo passim sacrificia offerimus. Alii sic intelligunt, Quòd quàm diu filii Israel in deserto fuerint, etiam post constructionem Tabernaculi, licuerit illis sacrificia & oblationes voluntarias alibi quàm in tabernaculo offerre, ut inquit R. S. non autem sacrificia & oblationes ad quæ tenebantur ex debito, & hoc fuit eis licitum quousque quietem promissam adipiscerentur in Terra promissionis, ad quod tempus dicunt adhuc 14 annos interfuisse. Unde etiam subditur, *Quoniam non venistis usque in hunc diem ad requiem & ad hæreditatem quam Dominus Deus tuus dat tibi.* Sed quando quietem adepti sunt, non debebant offerre prædicta nisi in uno loco, ubi fuit positum Tabernaculum. Et iste locus fuit primò in Silo, ubi tabernaculum & arca Domini habuerunt stabilem mansionem, scilicet 243 annis, sicut potest probari per tempora Judicum, qui fuerunt à Josua usque ad mortem Heli: quia tunc arca fuit capta, ut habetur 1 Sam. 4. Postea capta arca à Philistæis, translata fuit in Cariathiarim, & indè in Masphat, & indè in Gilgal, & indè in Nobe; & indè in Gibeon, & indè in domum Obed-Edon, & indè in civitatem David, 2 Sam. 6. & inde in Templum Salomonis. Et tunc habuerunt pacem perfectam tempore Salomonis, ex quo non licebat alio in loco offerre, nisi fortè hoc fieret Divinâ quâdam dispensatione, ut de Helia propheta constat, qui sacrificium obtulit in monte Carmeli 1 Reg. 18. Unde & mox hîc subditur, *Cùm verò transieritis ad Jordanem*, &c. *ad locum quem elegerit Dominus*, &c. *adducatis omnia ea quæ*

ego præcipio vobis, nempe holocausta vestra, sacrificia vestra, &c. Ex his ergò jam colligunt quòd tempore deserti libertatem habuerint ubilibet sacrificandi : quæ cessavit quando tabernaculum fixum fuit in Silo, usque ad tempora Heli ; sub quo postquam capta fuit Arca, rursum in variis locis offerre licuit, donec exstrueretur Templum Salomonicum. Annotavit quoque commentator Hebræus Helias Orientalis in hunc locum, omnes obtulisse sacrificia in deserto erecto Tabernaculo, tam ea quæ vocant קרבנות חובה *sacrificia*, sive *oblationes*, *debiti*, quæ scilicet tenebantur offerre, quàm oblationes voluntarias.

11. *Optima votorum vestrorum*] *Optima* vocat, quòd de melioribus rebus & animantibus vota sumi debebant.

15. *Juxta omnem voluntatem animæ tuæ*] i. Prorsus ut desiderabis, & quantumcunque libuerit. Sunt qui alium sensum subesse putant ; sed hæc simplicior est. Facit potestatem populo vescendi carnibus quolibet locorum. In deserto autem si cui voluntas edendi erat, cogebatur mactare ante ostium tabernaculi ; unde secutum est ut qui immundi essent illis non liceret vesci. Nam victimæ pacificorum, quia sanctæ sunt, mundis tantùm congruunt. Itaque duo in præsentia permittit in Terram introductis. Alterum est, quòd jus faciat carnibus vescendi profanis, h. e. non oblatis ad altare ; alterum, quòd etiam immundis fas erat edere. In deserto capreis vel hinnulis & cervis vescebantur impunè ; sed pecora nisi sacrificata vetita erant. Causam cur permittat carnes profanas explicat, quando dicit, *Locus enim quem elegit Dominus procul erit*, &c. Sunt ergò duplices carnes profanæ, quas *desiderii* & *appetentiæ* nominant Heb. תאות נפש *desiderium animæ* ; & carnes sanctæ, h. e. immolatitiæ.

21. *Et mactabis de bobus tuis*, &c.] Heb. וזבחת, *& sacrificabis*, &c. Est autem *sacrificare*, inquiunt hic, ritu legali abscindere venas colli, de quo Levit. 1. Interpretes non eodem modo vertunt. Hebræi aliàs שחט *Schachat* nominant. Igitur *sacrificare* non est semper *habere sacrum*, sed *legali ritu pecudem interficere*. Sic Act. 10. *Surge, sacrifica, & manduca*, &c. Verùm ego puto *sacrificare* hîc simpliciter accipi pro *mactare* & *occidere* : unde & Vulg. Lat. interpres vertit. *Occides de armentis*, &c. Cùm in deserto vagarentur, faciebant quotidie sacrificia pacificorum, quandoquidem Domini tabernaculum illis esset præsens, & sic non defuit eis esus carnis, cùm sacrificia illa ab omnibus qui mundi erant comedi possent : Sed cùm in Terram promissionis venissent, & quidem longo intervallo abessent à Tabernaculo, & postea à Templo, conceditur illis ut ubique locorum vesci possint carnibus, etiamsi illæ non fuerint per oblationem sanctificatæ.

23. *Quia sanguis anima est*] Intelligit vitam animalem, quæ à puriore sanguine aut spiritibus dependet. A. E. sic exponit, *Anima per sanguinem movet & sentire facit corpus,* ודם דבק עם הנפש *& sanguis hæret ad ipsam animam. Sed & à sinistra parte carnis extenduntur nervi, inter quos quidam sanguine pleni sunt, alii habent spiritum vitalem, per quos anima suas exercet operationes*, &c. Jus facit vescendi carnibus ; & interim vetat crudelitatem.

TABULUS.

1. *Quæ custodietis ut faciatis,* אשר תשמרון לעשות] i. Quæ facere debetis. ¶ *Daturus est*, נתן] Præt. Heb. pro fut.

2. *Possessuri estis*, יורשים אותם] Præs. Heb. pro fut. ¶ *Viridi*, רענן] *Frondosa*. Alii enim colebant idola in montibus altissimis, alii in collibus, alii in locis frondosis & opacis.

4. *Non facietis sic*, לא תעשון כן] i. Talia qualia faciunt Gentes, q. d. Non ubicunque libuerit coletis eum, sed conferetis vos ad locum quem, &c.

5. *Ut ponat nomen suum ubi*, לשום את שמו שם] Sæpius ponitur istud à Mose in hoc libro, ut infrà v. 11, 21. &c. 14. 23. & 16. 2, 6, 11. *Nomen suum* vocat arcam fœderis, unde ipse responsa dabat populo suo, & invocantem exaudiebat, præsentiæ ejus signum. Ut etiam eadem arca vocatur *Deus*, vocatur *Jehova*, *Rex gloriæ*, *facies Dei*, Psal. 24. 8, 10, & 95. 6. & 105. 4. & aliis locis. Pro verbo *Ponendi*, infrà 26. 2. Moses posuit *Habitare facere* ; *Ad locum quem elegerit Jehovah Deus tuus ut habitare faciat nomen suum ibi*, i. ut ibi arca fœderis mei collocetur, coram qua offeratis omnia quæ jubeo. Sic Jer. 7. 12. *Ite quæso ad locum meum qui erat in Silo, ubi habitare feci nomen meum in principio*. Arca Domini primò fuit in tribu Ephraim in Silo cum tabernaculo plùs quàm trecentis annis : quem locum abjecisse Dominum narrat in prædicto loco Jeremias, & David Psal. 78. 60. ubi & *tentorium*, & *fortitudo*, & *gloria Dei* dicitur, quam dicit *traditam fuisse in manum hostis*. Tempore verò intermedio, postquam à Philisthæis arca capta & reducta est, 1 Sam. 4. 11. usque ad illud tempus quo David revelatione Divinâ induxit eam in Jerusalem, 2 Sam. 1. 15. 25. & post eum Salomon in Templum, 1 Reg. 8. 4. translata est in diversa loca, & ideo non uno in loco sacrificatum fuit. Indè non licuit alibi quàm in Jerusalem sacrificare, quia ille erat locus *quem elegerat Dominus ut illic habitaret nomen ejus*, i. arca, 2 Par. 6. 5. ¶ *Ut habitet ipse*, לשכנו] Et *habitationem ejus*, appositivè dictum, i. locum habitaculi ejus.

6. *Boum vestrorum*, &c. בקרכם וגו'] *Armenti vestri, & gregis vestri*.

7. *Coram Jehova*, לפני יהוה] i. ante arcam. ¶ *In omni re ad quam*, &c. בכל משלח ידכם וגו'] Ad verb. *in omni missione manûs vestræ*, i. in omni re quam tractaveritis.

8. *Juxta omnia quæ*, &c. ככל אשר וגו'] *Omnino ut nos facimus*. Ut scilicet offeratis sacrificia & oblationes variis locis, sicut nos facimus hodie in deserto, ubi non habemus certam mansionem ; sed quocunque nos columna ignis duxerit, illic erecto tabernaculo passim sacrificia offerimus. Alii sic intelligunt, quòd quamdiu filii Israel in deserto fuerunt, etiam post constructionem tabernaculi, licuerit illis sacrificia & oblationes voluntarias alibi quàm in tabernaculo offerre, ut inquit magni nominis apud Hebræos vir ; non autem sacrificia & oblationes quæ Lege obstringebantur in tabernaculo offerre : & hoc fuit illis licitum quousque quietem promissam adipiscerentur in Terra promissionis : ad quod usque tempus dicunt adhuc 14 annos intercessisse. Sed quando quietem adepti essent, non debebant offerre prædicta nisi uno in loco, ubi positum fuisset tabernaculum : Et iste locus primò fuit in Silo, ut v. 5. dictum est, ubi tabernaculum & arca Domini habuerunt stabilem mansionem, 243 annis, ut probari potest ex supputatione temporum Judicum qui fuerunt à Josua usque ad mortem Eli, quia tunc arca fuit capta, ut legimus 1 Sam. 4. 11. Postea capta arca à Philisthæis, translata fuit in Cariathiarim, & indè in Masphat, & indè in Galgal, & indè Nobe, & indè in Gabeon, & indè in domum Obed-Edom, & indè in Civitatem David, 2 Sam. 6. 17. & indè in Templum Salomonis. Ex his colligunt, tempore deserti libertatem habuisse ubique sacrificandi : quæ cessavit arcâ quiescente in Silo usque ad tempora Eli, sub quo postquam capta fuit arca, rursum in variis locis offerre licuit, donec exstrueretur Templum Salomonis.

9. *Non enim venistis hucusque ad requiem*, כי לא באתם עד עתה אל המנוחה] *Nec dum enim ingressi estis requiem illam*. ¶ *Dat vobis* : נותן לך] Ad verb. *dat tibi*, pro *daturus est vobis*. Sing. Heb. pro plur.

10. *Dat vobis possidendam jure hæreditario*, מנחיל אתכם] Ad verb. *facit vos possidere*, vel, *hæreditatem accipere facit vos*. ¶ *Confidenter* : בטח] Deest ל ut sit לבטח *in fiducia, securè* ; sive, *securi*, plur. numero.

11. *Tunc ad eum locum*, והיה המקום] Ad verb. *Et erit*, ad *eum locum*. ¶ *Et oblationes manûs vestræ*, ותרומת ידכם] Singul. Heb. pro plur. *oblationes manuum vestrarum*, i. primitias quas soletis offerre Deo, sic in sequentibus. ¶ *Et omne quod præcipuum*, &c. וכל מבחר נדריכם] Ad verb. *& omnem electionem votorum vestrorum. Præcipua* & *optima* vocat, quòd de melioribus

ribus rebus & animantibus vota sumi debebant.

12. *Et lætabimini*, ושמחתם] i. Exsultabimini cum gaudio & lætitia, ut v. 7. ¶ *Et Levita*, והלוי] Sing. Heb. proplur.

15. *Tantummodo*, רק] *Veruntamen.* ¶ *In omni desiderio animæ tuæ*, בכל אות נפשך] Hebraismus, Prorsus ut desiderabis, & quantumcunque libuerit, q. d. Si quando libuerit comedere carnes, occide & manduca. ¶ *Juxta benedictionem*, &c. כברכת ונו'] Hebraismus, Pro ratione facultatum quas dederit tibi Deus. ¶ *Intra omnes portas tuas*, בכל שעריך] *Portas* pro *urbibus* usurpat, q. d. In quacunque urbe habitaveris, ubicunque locorum fueris. ¶ *Sicut capream & cervum*: כצבי וכאיל] Sunt enim munda animalia, sed Domino non offeruntur, q. d. vesci potestis capreis & cervis.

16. *Veruntamen sanguinem non comedetis*, רק הדם לא תאכלו] *Ita duntaxat ut sanguinem non comedatis.*

17. *Non poteris*, &c. לא תוכל ונו'] *Non poteris comedere in urbibus in quibus habitaveris*, &c. Exceptio est, nè existimarent sibi licere quibuscunque carnibus, etiam Domino consecratis, in quolibet loco vesci, acsi dicat, Carnes quidem quaslibet permitto tibi ut sacrifices & comedas domi, ubicunque habitaveris, sive mundus sis, sive immundus; verùm quæcunque Deo offerre debueris, vel volueris, prorsus nolo ut illa alio in loco quàm à Deo constituto offeras, & comedas; etiam si fuerit is locus procul. Concedo quidem ut carnes quasvis sacrifices in usum tuum, & comedas; verùm quæ Deo offerri volueris, ad locum constitutum deferas; vel si deferre non poteris, pecuniis commutes, quibus alia in loco à Deo constituto emas, ut dicit cap. 14.24. ¶ *Boum tuorum, & pecudum tuarum*, בקרך וצאנך] *Armenti tui & gregis tui*, Sic v. 21.

18. *In omni re*, &c. בכל משלח ידיך] Vide v. 7.

20. *Cùm dilataverit*, &c. כי ירחיב ונו'] Hìc rursum dicit quæ à v. 12. usque ad istum dixerat, ferè iisdem verbis. ¶ *Et dixeris, Comedam*: ואמרת אכלה] Sub. *apud temetipsum*, q. d. & statueris te comedere. ¶ *Juxta omne desiderium*, &c. ככל אות] i. pro desiderio tuo, & ut libebit, vesci poteris carnibus, ut v. 15.

21. *Cùm longinquus fuerit à te locus*, כי יר חק ממך המקום] *Cùm procul abfuerit locus à loco habitationis tuæ.* ¶ *Ut ponat nomen suum ibi*, לשום שמו שם] Vide v. 5.

23. *Roborare ut non comedas*, &c. חזק לבלתי אכול הדם] *Fortis esto ut non vescaris sanguine*: i. Constanter abstine ab esu sanguinis. ¶ *Sanguis est anima*, הדם הוא הנפש] i. Sedes animæ. Quia sanguine alitur & servatur vita, *animam* vocat vitam.

24. *Instar aquæ*, כמים] Ut scilicet ebibatur à terra, non aliter quàm aqua.

26. *Sanctificata tua*, &c. קדשיך ונו'] i. Quæ consecraveris Deo tuo. ¶ *Tolles, ut venias*, תשא ובאת] Ad verb. *feres & venies.*

27. *Carnem & sanguinem*, הבשר והדם] i. Ex carne & sanguine; vel, ut Chald. paraph. habet, *quorum caro & sanguis offeratur.*

29. *A facie tua*, מפניך] i. Ad adventum tuum.

30. *Illaqueès te*, &c. תנקש אחריהם] *In laqueum conjicias teipsum, sequendo eas*, i. imitando cultum earum.

31. *Non facies sic Jehovæ*, לא תעשה כן ליהוה] i. Non afficies Dominum tantâ contumeliâ, ut unà cum illo colas deos alienos. ¶ *Omnem abominationem Jehovæ quam odit*, כל תועבת יהוה אשר שנא] i. Omne id quod maximè detestatur Dominus. ¶ *Diis suis*, לאלהיהם] *In honorem deorum suorum.*

CASTALIO.

15. ET *animalia quidem vestro arbitratu mactatote*] Neque de sacrificio neque de immundis animalibus loquitur.

CLARIUS.

4. NOn *facietis ità Domino*] h. e. Non coletis Deum vestrum in multis locis, in montibus & collibus, atque sub arboribus virentibus, sicut Gentes faciunt. Quamvis autem Deus in spiritu ubique coli velit, cultum tamen ceremoniarum in uno loco tantùm constituit, videlicet in Jerusalem, ut magis legitimus servaretur cultus ejus.

8. *Quæ nos hìc facimus*] In deserto, inquit, certam mansionem non habemus; sed quò nos columna duxerit, illic erecto tabernaculo passim sacrificia offerimus Domino.

15. *Si autem comedere volueris*] Alius sic vertit, *Attamen in omni desiderio animæ tuæ offeres, & comedes carnem juxta benedictionem Domini Dei tui, quam dedit tibi in omnibus portis tuis: tam immundus quàm mundus ex ea comedent, ac si esset caprea aut cervus.* Locus autem est obscurus: at Hebræi dicunt hunc latere sensum, Nihil est offerendum nisi quod totum sit desiderabile. Quòd si in pecus offerendum inciderit macula aliqua, debet illud redimi alio pecore; poterúntque de redempto edere tam immundus quàm mundus, æquè ac si esset cervus aut caprea, quæ non sunt animalia immolatitia, & tamen quia munda sunt ab omnibus comedi possunt.

21. *Si procul fuerit*] Cùm in deserto vagarentur, faciebant quotidie sacrificia pacificorum, quandoquidem tabernaculum Domini illis erat præsens; & sic non defuit eis esus carnis, cùm sacrificia illa ab omnibus qui mundi erant comedi possent: Sed cùm in Terram promissionis venissent, & quidam longo intervallo abessent à Tabernaculo, & postea à Templo, conceditur illis ut ubique locorum vesci possent carnibus, etiamsi illæ non fuerint per oblationem sanctificatæ.

23. *Sanguis enim eorum pro anima est*] Quidam Hebræus sic exponit, *Anima per sanguinem movet & sentire facit corpus, & sanguis hæret ad ipsam animam. Sed & à sinistra parte cordis extenduntur nervi, inter quos quidam sanguine pleni sunt, alii habent spiritum vitalem, per quos anima suas exercet operationes.*

DRUSIUS.

2. OMnia *loca*] i. Ea quæ sunt in omnibus locis, *ubi gentes, quarum hæredes vos eritis, coluerunt Deos suos.* Sunt autem fana, aræ, luci, cunctáque instrumenta eò pertinentia. Mox se explicat versu qui sequitur, cùm ait, *Subvertetis altaria eorum, & confringetis statuas eorum, & lucos eorum comburetis igne, & sculptilia deorum ipsorum* (i. sculptiles deos ipsorum) *succidetis, perdetisque nomen eorum è loco illo*, delebitis, ità ut non ampliùs memoria eorum in loco illo remaneat. Pro *Deos suos*, quod referunt ad verbum *coluerunt*, alii subauditâ copulâ legunt, *& deos ipsorum*, sub. *perdetis* aut *subvertetis*, videlicet unà cum fanis, aris, lucis & aliis vasis. Non admodum se hoc probat mihi. Tamen Hasconi notavit, & ante illum R. Jona Grammaticus Ebræus.

4. *Non sic facietis* Domino *Deo vestro*] Non sacrificabitis Deo vestro in omnibus locis, non in montibus celsis, non in collibus, non in lucis. His quidam annumerant excelsa, i. במות. Sed observant Hebræi excelsa licita fuisse priusquam esset domus electa, cùm Arca circumvaga esset. Excipiunt Silo, ubi Arca diu fuit; ac proinde cùm ibi esset, excelsa vetita fuisse perhibent. Fides penes ipsos esto. Cæterùm in Silo quievit usque ad Judicatum Eli sacerdotis, sub quo capta memoratur à Philistæis. Ab eo tempore migravit de uno loco in alium, usque ad exstructum à Salomone Templum, quam *domum æternam* appellant, quòd multos annos perennarit.

5. *Ad locum quem elegerit* Dominus *ex cunctis tribubus vestris*] Ad hunc locum Nicolaus annotat, *Ista fuit tribus Levitarum, in cujus sorte fuit altare holocaustorum & Templum.* Certum est apud eruditos tribum Levi nullam habuisse sortem in divisione Terræ. Ideo *sors* Domini vocatur, i. κλῆρος, unde *clerici* nomen. Quomodo

igitur

igitur dicit *in sorte Levitarum fuisse altare holocausti & Templum?* Non concoquo Nam imbibi Templum fuisse unà cum altari in sorte tribûs Benjamin, cùm reliqua Urbs esset in tribu Juda. Qua de re aliàs, si Deus voluerit.

7. *Vos & domus vestra*] i. Familiæ vestræ, videlicet uxores, filii & parvuli. Sic suprà 11.6. *& domus vestras, & tentoria vestra.* Vide quæ notavimus ad illum locum.

9. *Non venistis hucusque ad requiem*] Ad locum ubi requies vobis erit ab hostibus vestris. Mox ait, *& quiescere faciet vos Deus ab omnibus hostibus vestris.* Hoc accidit primùm sub Regno Davidis. Videndi sunt R. S. & Hascuni. Onc. *ad domum*, sive *locum*, *quietis.* Innuit autem terram Chanaan, quæ & *requies Dei*, quam dederat suis: unde, *Si introibunt in requiem meam.* Etiam Templum vocatur *quies Dei.* Sed & domus sanctuarii: unde Jon. *ad domum sanctuarii, quæ est domus quietis.* Minùs probo quod in Salomonis Gallo, *Requies est Silo*; *Hæreditas, Jerusalem.* Nam potiùs universa terra *hæreditatis* vocâbulo significatur, videlicet, אשר יהוה אלהיכם מנחיל אתכם, *quam* Dominus *Deus vester hæreditare facit vos*, ut mox loquitur v.10.

13. Licita fuerunt Judæis excelsa post destructam Silo, cùm arca esset in Nob, & in Gabaon, &c. usque ad exstructum Templum Salomonis, quæ vocatur *domus æterna & domus electa.* Hoc sign. R.S. per hæc verba, Deut.12. *Ex quo destructa fuit Silo, & venissent in Nob, & destructa fuit Nob, & venissent in Gabaon, excelsa licita & permissa fuerunt, usque dum venissent Jerosolymam: nam aliquanto post conditum fuit à Salomone Templum, de quo & pater ejus cogitaverat antea. Ab eo tempore illicita fuerunt. Priùs etiam vetita erant, cùm Arca in Silo, & Israelitæ in deserto.* Hascuni, *Ecce in deserto vetita fuerunt excelsa*, i. במות, *sicut scriptum est, ad ostium tentorii conventûs non adduxerunt*, &c. Cæterùm Arca ante conditum Templum non habuit diuturnam sedem nisi in Silo, ubi fuisse perhibetur annis 343, videlicet ab an. 14. Ducatûs Josuæ quo fuit posita in Silo, usque ad mortem Eli Sacerdotis, quando capta fuit à Philistæis. Nicolaus, Deut. 12. *Tabernaculum & Arca* Domini *habuerunt stabilem mansionem in Silo, scilicet an.* 343, *sicut potest probari per tempora Judicum qui fuerunt à Josue usque ad mortem Eli, quando fuit Arca capta, 1 Sam. 4. Postea capta Arca à Philistæis translata fuit in Cariathjearim, & indè in Masphath, & indè Galgala, & indè in Nobe, & indè in Gabaon, ut habetur in libro Ebra. Quæst. & indè in domum Obededom, & indè in civitatem David, & indè in templum Salomonis.* Hactenus Lira. Hascuni sive Hiscuni, *Divinitas habitavit in multis locis, ut in Galgal, Silo, Nob, & Gabaon, & in domo seculorum*, i. æterna.

32. *Custodire* & *facere* ità discriminat Ger. ut illud referat ad præcepta vetantia, quæ Ebræi vocant מצורת לא תעשה *præcepta nè facies*; hoc verò ad præcepta jubentia. Custodi ergò nè facias quod vetat, ut facias id quod jubet & præcipit. Vide illum Deut.13.fol.306.p.1. R. S. in hoc loco, כל השמר לשון לא תעשה הוא אלא שאין לוקין על השמר של עשה *non vapulant ob cave quo aliquid jubetur fieri.*

IDEM.

11. תְּרוּמַת יְדְכֶם. Lxx τὰς ἀπαρχὰς τῶν χειρῶν ὑμῶν, *primitias manuum vestrarum.* Cæteri, τὰ ἑκούσια *voluntarias oblationes*] *Cæteri*, οἱ λοιποὶ. τὰ ἑκούσια, נדבות. Vocem תרומה Onc. hîc & alibi reddit, אפרשיתא, i. ἀφόρισμα. Alibi Lxx habent ἀφαίρεμα, videlicet Lev.7.4.

GROTIUS.

3. *Dola*] Græci Hebræas voces bene expressere, τὰ γλυπτὰ καὶ χωνευτά.

8. *Non facietis ibi quæ nos hîc facimus hodie*] Non offeretis victimas quibusvis in locis, sed in uno. Is locus fuit primùm Silo, deinde Templum Hierosolymis. Medio tempore cessavit hæc lex, quòd nullus sacro tentorio certus esset locus: Fuit enim Masphatæ, Gilgale, Nobæ, Gibeone, in domo Obededomi.

11. *Et primitias*] תרומת ידכם. Est תרומה nomen satis latè patens: at hîc signi oblationes voluntarias, non votivas: nam de votivis sequitur. Vide Levit. 7. 16.

15. *Occide, & comede*] Act. 10.13. θῦσον, καὶ φάγε, וזבח שחט est *ritè secare venas colli.* Id autem præcipitur ut faciant de mansuetis animalibus, non de feris, ut Cervo, & Caprea; quibus quomodocunque interfectis vesci licebat. ¶ *Sive immundum fuerit*; *h. e. maculatum & debile, sive mundum*] In Lege non vocatur *immundum* animal quod maculam habet. Rectiùs ergò textus Hebræus, *Immundus & mundus comedet eum.* Sic & Græci, ὁ ἀκάθαρτος καὶ ὁ καθαρὸς ἐπὶ τῶν αὐτῶν φάγεται αὐτό.

16. *Effundes*] Et obteges, ità nè conspiciatur.

23. *Non debes animam comedere cum carnibus*] i. Carnes simul cùm sanguine. Vide quæ dicta Gen. 9. 4. Est enim hoc præceptum non noviter per Mosem datum, sed ex antiquo repetitum, quod locorum collatio manifestum facit.

31. *Omnes enim abominationes quas aversatur Dominus fecerunt diis suis*] *Sacrilegium veriùs quàm sacrum*, Curtio l. 4. *cruentam sacrorum religionem*; *& scelus pro remedio*, Justino l. 18.

CAP. XIII.

MUNSTERUS.

1. PRopheta] Scilicet falsus, cupiens seducere populum, & ex cerebro suo fingens mendacia: etiam si illa signis editis confirmet, non est illi obtemperandum. Cognosci autem facile potest si à vero Deo abducere tentet. Sed ais, Quomodo falsus propheta potest signa facere? Respondent Hebræi bifariàm. Quidam putant locum istum intelligendum de signis aliquid repræsentantibus, sicut Jeremias portavit catenam in collo, ut hoc indicio significaret populo quòd captivus abduceretur in exilium, Jer. 27. 2. & Sedechias propheta falsus imposuit capiti suo cornua ferrea, pollicens Regi victoriam mendacem, 1 Reg. 22.11. Alii intelligunt de signis quæ fiunt שֶׁל וִדֵּי נִיחוּשׁ *per incantationem* vel *magicam artem*, qualia Magi fecerunt in Ægypto. Atque hunc locum improperat Christianis perfidus ille Judæus autor Nizahon in hæc verba, כל שכן חבין למי ששרה עצמו אלוה ועליו אמר משה בי יסיתך אוחיך בן אמך וזהו ישו שכפר באבוו ואמו שיש לו אם ולא אב והוא בן אלהים והוא עצמו אלוה עליו אמר משוה לא תאבה לו ולא תשמע אליו כי הורת תרחרנגו וכן עשו לו אבותינו ותלוהו על עץ: Vides nimirũ, lector qui Hebraicè intelligis, quàm invido corde bellua ista in Christum nostrum torqueat hæc verba Legis, cùm tamen Christus nunquam à Deo recedendum docuerit, sed hoc unicum fuerit ejus studium ut totus mundus agnosceret Deum, & talia fecerit signa qualia nunquam in mundo facta fuerunt, &c.

13. *Belijaal*] Per *Belijaal* Hebræi intelligunt hominem עוי פנים *pervicacem* & *qui est perfricta fronte*, q. בלי עול *absque jugo legis Divinæ.*

FAGIUS.

1. PRopheta, *aut somnians somnium*, &c.] Inter *Prophetam* & *Somniatorem* ità distinguunt, ut *Propheta* sit cui vigilanti, *Somniator* autem cui in somniis verbum Domini affertur. *Dare signum* est prædicere aliquid venturum quod naturæ non est insolens, sed in signum promissionis aut comminationis; ut Samuel trium virorum occursum Sauli in signum dedit quòd Rex esset in Israel, 1 Sam. 10. *Prodigium* autem sive *portentum*, ubi suprà id quod creditur naturæ esse aliquid in signum datur; sicut conversio virgæ in serpentem, &c. Porrò, si roget quis quomodo falsus propheta signa facere possit, respondent

respondent Hebræi bifariàm: Quidam putant locum istum intelligendum de signis aliquid repræsentantibus, sicut Jeremias portavit catenam in collo, ut hoc indicio significaret populo quòd captivus abduceretur in exsilium; & Sedechias propheta falsus imposuit capiti suo cornua ferrea, pollicens Regi victoriam mendacem 1 Reg. 22. Alii intelligunt de signis quæ fiunt על ידי כישוף *per incantationem*, vel *magicam artem*, qualia magi fecerunt in Ægypto. Locus iste diligenter notandus est, quòd scilicet Deus permittit aliquando Satanæ facere miracula in hoc ut tententur sui quàm constanter verbo suo adhærere velint. Sed regulam hîc simul dat Spiritus S. quâ dignoscas num miracula à Deo vel à Satana fiant. Cùm enim eò tendunt miracula ut homines à fiducia in Deum abstrahantur, & ad creaturas convertantur, ut ab illis quæ solius Dei sunt petant & exspectent, certum est ea miracula permissione Dei à Satana fieri ad abducendum homines à vero Dei cultu.

6. *Si consuluerit tibi*, &c. *filius matris tuæ*] Cæci Judæi, maximè impiissimus nebulo author libri Nizahon, de Christo unico ac vero Salvatore nostro hæc verba exponit, quasi Moses ipsum propriè hîc notarit, eò quòd ipse se ex muliere tantùm non ex viro natum dixerit, atque filius tantùm matris suæ, non etiam patris, esse voluerit. Sed nè quis fortè hæc illi me falsò impingere putet, verba ejus hîc referam: כי יסיתך אחיך בן אמך וזהו ישו שכפר באביו שאמר שיש לו אם ולא אב או הוא בן אלהים והוא עצמו אלהי עליו אמר משה לא תאבה לו ולא תשמע אליו ולא תכסה עליו כי הרוג תהרגנו ידך תהיה בו בראשונה להמיתו וכן עשו לו ותלוהו לקיים מה שכתוב לא ילין נבלתו על העץ כי קבור תקברנו כי קללת אלהים תלוי *Si incitaverit te frater tuus, filius matris tuæ*] *Hic est Jesus, qui negavit patrem suum, dicens sibi esse matrem, non autem patrem; quódque sit Filius Dei, & ipsemet quoque Deus. De ipso dixit Moses,* [*Non acquiescas ei, nec audias eum, neque occultabis,* sive *protèges, eum, quin potiùs occidendo occidas eum: manus tua sit in eo primùm, ut interficias eum.*] *Sic fecerunt ei, & suspenderunt eum; ut confirmarent id quod scribitur,* [*Non pernoctabit cadaver ejus super ligno, sed sepeliendo sepelias eum: quia maledictio Dei est suspensus.* Hæc damnatus ille Judæus, cujus liber scatet horrendis blasphemiis in Christum nostrum. Quem supplex rogo ut mihi vitam tamdiu clementer donet quo impiissima ejus argumenta justo libro aliquando diluere valeam. Nunquam certè hoc quod hæc maledicta bestia hîc dicit, sanctissimo Mosi in mentem venit. Sed de amicis & privatis ad defectionem à Deo solicitantibus loquitur: & per *filium matris* intelligit eum qui frater tuus germanus est, quíque eandem tecum matrem habet, sicut etiam A.E. exponit. Estque mens Mosis, quòd solicitanti ad idololatriã non parcere debeas, etiamsi frater, filius, filia, uxor, aut quocunque necessitudinis vinculo tibi junctus fuerit. Publicam enim charitatẽ præferendam esse privato amori docet. Falsissimè ergo & impiissimè deploratus ille Judæus hæc verba in Christum nostrum detorquet, dignus verè qui in æternum illum nunquam sibi propitium sentiat. ¶ *Uxor fœderis tui*] Heb. *uxor sinûs tui*, quam amplexu foves, quámque tenerrimè diligis. Chaldaismus vocat *uxorem fœderis*, propter mutuum consensum & datam fidem quam sibi mutuò pollicentur qui matrimonium contrahunt: debet enim ibi esse arctissimus amor & summa charitas.

8. *Neque occultes eum*] Potest etiam legi, *non tegas*, sive *protegas, eum*: h.e. ut Hebræi exponunt, Nihil est dicendum seu proferendum, nihil proponendum, quod למסית, i. solicitatori ad idololatriam, bono & commodo esse possit, quod scilicet faciat in ejus defensionem vel liberationem, sed quæ contra illum faciunt tantùm proferenda sunt. Erat olim mos in Israel, ut malefactor qui mortem commeruerat, & de quo jam mortis sententia lata erat בית דין, i. *judicio* sive *consistorio*, non statim ad supplicium raperetur, sed per diem ac noctem servabatur, in eum finem ut interea temporis quicunque aliquid adferre posset quod reo bono esse posset, aditus ad judicem pateret. Atque istud etiam facere licebat eo ipso tempore & horâ quâ jam ad supplicium ducebatur, qua de re nonihil & suprà in Exodo annotavimus, ubi de quatuor generibus suppliciorum gentis Judaicæ quædam ex scriptis Hebræorum adduximus. Tantùm hoc beneficium negabatur Pseudoprophetæ & למסית, *incitatori ad idololatriam*. Atque hinc etiam est quòd tantopere festinarunt cum Christo nostro, quem præter consuetum morem in Israel ocyssimè ad supplicium crucis rapuerunt, quòd illum pro falso propheta & seductore haberent, quódq; etiam falsos contra eum testes produxerunt: Nam in pseudoprophetam & seductorem quivis, sive verum sive falsum esset, dicere licebat; nè tantillum autem quod in defensionem ejus cedere potuisset.

13. *Filii impietatis*] Heb. *filii Belijaal*. Observarunt quidam Lat. Vulg. interpretem nunquam ferè quid hoc nomine significaretur in edendo explicuisse; quod propter multiplicem ac dubiam ejus sententiam factum esse autumant, quod idem & in aliis pleríque similem ob causam fecisse dicunt, nè si uno modo transtulisset, respuere aliorum in eo sententias visus fuisset, cùm multiplices sint. Cùm ergò בליעל *Belijaal* alii dicant significare *hominem inutilem*, à בלי *Beli, non*, & יעל *Jaal, profuit*; alii nomen esse dæmonis contendant, ductum à בלי *non*, & יעל *ascendet*, quia nos ascendere sursum non permittat; editio verò Chald. interpretatur *malignitatem* sive *impietatem*, quæ propria diaboli est; ex eo est effectum ut ipsum Hebraicum nomen posuerit Lat. interpres, ut liceret cuique quod vellet super eo arbitrari. In hoc autem omnes ferè Hebræi consentiunt, homines malignos, pessimos, impiissimos, quibus tanquam suorum scelerum ministris utitur diabolus, hoc nomine significari. Hoc idem senserunt Lxx qui filios Belijaal hoc loco interpretantur παρανόμους, i. *exleges, perversos, pravos, sceleratos*.

16. *Coram Domino Deo tuo*, &c.] Bifariàm istud *coram Domino* fieri dicitur, vel quod palàm, manifestò & sub dio fiat, vel quod ad illius præceptum, jussum & nutum fiat.

VATABLUS.

1. *Omnians somnium*, חולם חלום] Hebraismus pro *fictore somniorum*: q.d. Si quis inter vos dicat se præditum esse prophetiâ, aut per somnium aliquid sibi à Deo revelatum. ¶ *Et dederit tibi signum* &c. ונתן אליך ונו׳] Quidam existimant locum istum intelligendum de signis aliquid repræsentantibus; cujusmodi signum quod fecit Jeremias, qui portavit jugum in collo suo, ut hoc indicio significaret populo captivitatem futuram, Jer. 27. 2. Et Sedecias pseudopropheta imposuit capiti suo cornua ferrea, pollicens Regi victoriam mendacem, 1 Reg. 22. 11. Alii intelligunt de signis quæ fiunt per incantationem & artem magicam, quahia fecerunt magi in Ægypto. Alii *Dare signum, aut portentum*, sive *miraculum*, dicunt aliud non significare quàm *prædicere*, propter illud quod mox sequitur, *Evenerítque signum & portentum quod locutus est tibi*: quibus verbis nihil aliud significatur quàm, *Et id evenerit quod ille pseudopropheta dixerat signum suum portendere, aut quod dixerat futurum signo adhibito ad confirmationem.*

2. *Dicendo*, לאמור] Jungi debet istud principio versûs, *Si surrexerit propheta, dicendo*. Totum istud caput posuit Moses ad confirmationem illius quod dixit in fine præcedentis capitis, *Non addes quicquam*, &c. volens verbo Dei tantâ religione adhæreri ut nec personis nec signis moveri debeamus; ut prorsus solo Dei verbo nitamur, & omnia ex oculis & sensibus removeamus: quia amisso verbo, amittitur Deus. Nequis autem moveatur quòd hic prohibeat fidem adhibere Prophetæ facienti & prædicenti signa quæ eveniant, cùm c. 18. 22. dicat hoc pacto dignoici verbum esse Dei, si eveneris id quod Propheta prædixerit, nam in hoc capite loquitur de verbo Dei præterito, quod jam receptum signísque suis confirmatum est; sicut dicit, *Non addas quicquam, nec minuas*, & iterum

rum, *Mandata Dei ſervate, & vocem ejus audite.* Adversùs tale verbum non ſunt admittendi prophetæ ulli, etiamſi pluerent ſigna & prodigia, nè Angelus quidem de cœlo, ut Paulus Gal. 1.8. dicit. Hîc propheta ſcribitur daturus ſigna ad hoc ut alios deos introducat: hoc jam eſt adversùs verbum acceptum de uno ſolo Deo colendo: ideo non eſt audiendus. At cap. 18. loquitur de novo verbo nondum recepto, quod non ſit contrarium recepto; ſicut Chriſtus Euangelium ſuum ſignis firmavit, cùm eſſet ultra Moſen prædicandum, Mar. 16.34. Deus enim non revelat aliquod verbum novum, niſi confirmet ipſum ſignis.

3. *Somniatori illi,* אל חולם החלום ההוא] Ad verb. *illi ſomnianti ſomnium.* ¶ *Ut ſciat,* לדעת] Ad verb. *ad ſciendum.* Quidam, *ut palàm fiat,* vel *ſit.*

4. *Ambulabitis,* תלכו] *ambuletis,* ſic ſequentia verba.

5. *Averſionem,* סרה] *Defectionem,* i. ſermonem avertentem, q.d. Verbis conatus eſt avertere à cultu Jehovæ Dei veri. ¶ *Te* אתכם] *vos,* Mutatio numeri.

6. *Si incitaverit te,* כי יסיתך] *Si ſuaſerit tibi,* vel, *Quando voluerit ſuadere tibi.* ¶ *Filius matris tuæ,* בן אמך] i. uterinus tuus. ¶ *Uxor ſinûs tui,* אשת חיקך] quæ dormire ſolet in ſinu tuo, vel, quam amplecti ſoles.

8. *Nec parcet oculus tuus illi,* ולא תחוס עינך] Iſtud exponit Moſes, cùm mox dicit, *non indulgebis illi.* ¶ *Indulgebis,* תחמול] *Miſereberis,* ¶ *Neque occultabis,* ולא תכסה] *Nec teges,* ſub. *ſilentio factum iſtud.* revelabis etiam quod dixerit in aurem.

12. *Aliquem dicentem,* לאמור] Ad verb. *dicendo.*

13. *Filii impietatis,* בני בליעל] Hebræi ferè omnes conſentiunt, hâc dictione ſignificari homines malignos, peſſimos, impiiſſimos, quibus tanquam ſuorum ſcelerum miniſtris utitur diabolus. Lxx verterunt παράνομοι, *exleges, perverſos, pravos, ſceleratos.* ¶ *Qui impulerunt,* וידיחו] *qui detruſerunt,* i. abduxerunt à vero Dei cultu.

14. *Et ſi quidem veritas.* &c. והנה אמת וגו'] Ad verb. *& ecce veritas, rectum verbum, facta eſt,* vel *admiſſa eſt.* &c. *Ecce* pro *Si,* ut infrà 19.17.

16. *Atque omnia ſpolia,* ואת כל שללה] Singul. Heb. pro plur. ¶ *Jehovæ Deo tuo,* ליהוה אלהיך] in honorem Dei tui.

17. *Neque adhærebit manui tuæ*] ולא ידבק בידך] Hebraiſmus, Non reſervabis apud te quicquam de facultatibus illis quæ cremari debent & prorſus perdi.

CLARIUS.

1. *SI ſurrexerit in medio tui prophetes*] Intellige falſum prophetam, qui cupiat ſeducere populum, & ex cerebro ſuo fingat mendacia, qui etiam ſi illa ſignis editis confirmet, non eſt illi obtemperandum. Cognoſci autem facilè poteſt, ſi à vero Deo abducere tentet.

3. *Tentat vos Dominus*] Permittit, inquit, hæc, ut appareat quàm firmo animo illi adhæreatis.

13. *Filii Belial*] Per *Belial* Hebræi intelligunt hominem pervicacem, & qui eſt perfrictâ fronte, quaſi abſque jugo legis Divinæ.

DRUSIUS.

1. *CUm ſurrexerit in medio tui prophetes*] Verus, an falſus? Si verus erat initio, poſtea factus eſt pſeudoprophetes ſeducendo homines à vero Deo ad Deos falſos. Talis erat Anania filius Azzur propheta ex Gabaon, Jer. 28.1. Nec alius creditur fuiſſe Balaam, qui poſt accepta munera factus eſt divinus. Sed vide Haſcuni. Dicit R. Aquiba, *Abſit ut Deus ſtare faciat ſolem iis qui tranſgrediuntur voluntatem ejus: ſed Scriptura loquitur de propheta qui initio fuit propheta verus, & poſtea factus eſt propheta mendax.* Vide ſequentia. Jon. *Propheta falſus.* [*Et dederit ſignum aut portentum*] *Signum* eſt quando futurum aliquid prædicitur cum ſimilitudine: Ebraicè אות, à verbo אתה *venit.* מופת *prodigium* eſt cum immutatione naturæ, ut cùm virga in ſerpentem vertitur. Vide 306. 2. Sed & Dictionarium Ebraicum in verbo אתה *venit.* Autor libri qui *Siphre* vocatur, dicit *ſignum eſſe portentum, & contrà, portentum ſignum,* innuens ſynonyma eſſe.

2. *Et venerit ſignum & prodigium*] Senſus eſt, *aut prodigium. Signum,* in cœlo; *portentum,* in terra. Videndus R.S. de ſigno quod datum fuit Gedeoni. אות *Signum, de omni re quam Propheta venturam prædicit.* Ger. 342.1. Vide Canones Iſagogicos, 264. Pheſictha 73.1. *Signum latiùs patet quàm* מופת *Portentum.* Sunt enim Signa tempeſtates indicantia, cujuſmodi agricolæ & nautæ diligenter obſervare ſolent. Abenezra dicit מופת etiam eſſe *ſignum.* Vide, ſi placet. אות quod *ſignum reddunt,* & מופת, *prodigium* aut *portentum,* ità differunt, ut *ſignum* dicatur de quo non poſſit dici מופת *portentum.* Nam ex. gr. dicimus *ſignum federis,* ubi אות idem eſt quod סימן, i. *ſignum. Portentum* fit contra naturam, ut cùm virga projecta in terram mutatur in ſerpentem; quod etiam *ſignum* dicitur. Sic Iſaias ait, *Ecce ego & pueri quos dediſti mihi, in ſigna & portentum.* Propheta, cùm incederet nudus & diſcalceatus, erat *ſignum de Ægypto & Æthiopia.* Notabis autem hoc loco & *venerit ſignum & portentum,* copulantem disjungere, ut dicat, *aut portentum.* Sed vide Ohel in יפת. nam inde מופת deducit; autem Gerundenſis derivat ab אתה *venit,* quoniam venturum aliquid ſign. ut ſi dixero, *Ego ſum Propheta verus à Deo miſſus: & hoc erit vobis ſignum, Cras veniet locuſta, aſellus, & bruchus.*

4. *Poſt Dominum Deum veſtrum ibitis*] Sequendo conſilium ejus, quod vobis dabit ſiquando per Prophetas ipſum conſulueritis, aut interrogaveritis de futuro, aut eo quod vobis faciendum fugiendúmque eſt. Gerund. explicat, Ibitis poſt conſilium ejus, & ex eo ſolo requiretis quicquid occultum eſt, & interrogabitis omne futurum, ſicut alibi lectum, *Et abiit ad requirendum Dominum. Nam venit ad me populus ad quærendum Deum.* Et ſic Iſraelitæ faciebant, adibant Prophetas, per quos Deum conſulebant. Unde illud, *An non eſt hic Propheta Domini? & quæramus Dominum ab illo, ut indicet nobis Dominus Deus noſter viam quam incedere debeamus, & id quod facturi ſumus.* ¶ *Adhærebitis ei*] i. *viis ejus,* inquit R.S. quæ ſunt Retributio beneficiorum, Sepelitio mortuorum, Viſitatio ægrotorum. Nam talia facit Deus; vocantúrque proprietates ejus. Alius, *adhærebitis ei corde,* i. animo.

5. *Morte afficietur*] Jon. *occidetur gladio,* ¶ *Locutus eſt averſionem*] Vel *rebellionem.* Si hoc, tum radix erit סרר *rebellavit;* unde & סורר *rebellis, refractarius.* Si illud, tum radix erit סור *receſſit.* Media Reſch non admittit Dages, ideo neſcimus verum ejus thema. Onc. & Jon. סטיא. Apud Doctores סוטה *declinans, refractarius,* Ielam. 67.2. & סוטה *adultera,* quæ divertit à viro ſuo ad alium, R.S.

6. *Frater tuus, filius matris tuæ*] Frater tuus uterinus. Quidam, *frater tuus,* ex patre; *aut filius matris tuæ,* frater tuus uterinus. Non laudo. Jon. *Si errare fecerit te conſilium fratris tui filii matris tuæ,* quantò magis filii patris tui? Abenezra *etiam frater tuus,* &c. q.d. Licèt fuerit frater ex eadem matre. ¶ *Uxor ſinûs tui*] Quæ cubat in ſinu tuo, epitheton perpetuum. Nam omnis uxor cubat in ſinu. Onc. *uxor federis tui.* Jon. *uxor quæ dormit in ſinu tuo.* Jeroſ. *tecum.* ¶ *Socius tuus, qui eſt ſicut anima tua*] h.e. alter ego. Jon. *qui diligit te ſicut animam ſuam,* Imò, *quem tu diligis ut animam tuam.*

8. *Nè velis ei.* ſub. *acquieſcere.* Nam voluntas in talibus crimen eſt. Sic *non concupiſces* לא תחמד ſub. *corde.* Nam qui hoc facit peccat in legem illam. Vide Gerund. 307.1. ¶ *Non teges ſuper illud*] Haud gravatè teſtaberis de eo, ſi à Judice ad hoc vocatus aut requiſitus fueris. Sic, *qui tegit ſcelera ſua,* i. non confitetur, & *tegit infamiam.* Eſt השתיקה מהגיד. inquit M. Gerund. 307.1. In pœna urbis deficientis ad idola excipiunt parvulos tam mares quàm feminas. Vide Ger. 307.1.

13. *Filii Belial*] i. nequam, q. בלי עול *abſque jugo, injuges,* tralatio à bubus jugum ſubire nolentibus. Sic iſti abjecerunt à ſe jugum Legis, vel, ſi mavis, jugum Dei, quod

R.S.

R.S. dixit המקום, per *locum* ipsum Deum significans. Nam inter Dei epitheta etiam *Macom*, i. *locus*. ¶ *E medio tui*] Jon. reddit, *è doctrina Domini Dei tui, & sapientum qui inter vos*. Quod referendum ad *exierunt*. *Viros* autem *Belial* ipse vocat *viros superbos*; & Onc. *improbos*; & Lxx ἀνομίας *iniquos*.

GROTIUS.

6. *Si tibi voluerit persuadere frater tuus filius matris tuæ*] Quæ cognatio ut certior ità strictiùs. Vide Gen. 20. 12. Non dixit *pater tuus*, neque enim ullum jus ex qualicunque causa filio in patrem dari decuit. Nota *voluerit*. Hoc enim crimen ob sui gravitatem etiam non consummatum punitur, quod in aliis aliter se habet. ¶ *Diis alienis, quos ignoras tu, & patres tui*] Non illis Tharæ, non Vitulo, sed de vicinia desumptis. Gravat enim culpam ipsa novitas.

8. *Neque parcat ei oculus tuus*] Ità ut in hoc solo crimine etiam dolis uti liceret ad detegendum reum; Etiam absolutus semel iterum accusari poterat; Neque causa facti inquirebatur.

9. *Statim*] Cùm in aliis criminibus soleret reus servari post sententiam diem ac noctem, ut si quid ampliùs pro se adferre posset adferret, excepti sunt ab hoc beneficio Pseudoprophetæ, & is qui solicitat Israelitas ad deos novos. Nec hoc tantùm, sed cuilibet permittebatur executio, non exspectato Judice. Idem usurpatum in sacrilegos Templi, Sacerdotes qui polluti sacris operam dabant, & in eos qui Deo per Idoli nomen maledicebant, item in eos qui cum idololatride femina concumbebant, maximè verò in eos qui Legem per Mosem datam à Deo profectam negabant. Fieri autem hoc debebat coram populo, i. hominibus non minùs decem, quod ipsi dicunt עדה. Vide Num. 15. 30. & quæ ibi dicta. Lxx ut alias leges ità hanc, quæ durior Græcis videri poterat, emollire voluerunt, & pro *statim interficies* posuere ἀναγνῶναι ἀναγνῶσι, contra verba & morem verborum interpretem. Vide Chaldæum hoc loco. Non mirandum hoc in tam gravi crimine, cùm & homicidam extra receptûs loca interficere impunè potuerit proximus interfecti. Talibus remediis opus habebat ille populus illis locis atque temporibus. Vide & quæ jam sequentur.

12. *Si audieris in una urbium tuarum*] Non in singulis tantùm punienda idololatria, sed & in universitate, verùm præmonitâ priùs.

13. *Egressi sunt filii Belial*] Leges omnes pœnales restrictam interpretationem desiderant, maximè verò quæ in universitatem feruntur, ubi necesse est multos non planè malos malorum pœnis involvi. Ideò interpretes omnes occasiones captarunt ad arctandam hanc legem. Ac primùm cùm בני posset sumi tanquam adjectivum commune utrique sexui, sumpsere de solo masculino, cui plus ad seducendum alios versutiæ & auctoritatis. Audi quæ sequentur. ¶ *De medio tui*] Non ergò porrigenda lex, aiunt, ad urbes in limite, quibus excisis urbes & agri interiùs siti munimenti non parùm amitterent. ¶ *Averterunt habitatores urbis suæ*] Non ergò idem, aiunt, si peregrinus aliquis id fecerit.

14. *Et abominationem hanc opere perpetratam*] A majori parte, ex qua censeri solet universitas.

15. *Et omnia quæ in illa sunt*] In aliis criminibus, exceptâ blasphemiâ, bona servantur. In hoc crimine bona etiam innocentium, qui in tali urbe manserunt, igne pereunt; bona verò eorum qui crimen admisere, quocunque loco reperta fuerint. Ità mos legem interpretatus est.

16. *In medio platearum ejus*] In forum. ¶ *Ità ut universa consumas*] Profana sine pretio; ea quæ Deo sacrata fuerant, pretio ejus priùs persoluto. Neque enim æquum erat Deum jus suum amittere. ¶ *Domino Deo tuo*] In Dei honorem, ut præcepto ejus obedias. ¶ *Non ædificabitur ampliùs*] An horti in tali loco fieri potuerint, juris est controversi.

CAP. XIV.

MUNSTERUS.

1. NOn lacerabitis] Non, inquit, immoderatum faciatis planctum super mortuum, ac si omnino periisset, cùm non ità sit, כי הוא הולך אל החיים ואל עולם הנפשות ואעפו שהוא מת לכם אינו מת אלא חי: כמו שאתם נקראים בני אל חי Sic etiam Judæi sentiunt de eo qui piè moritur. Prohibetur autem laceratio corporis, & evulsio crinium, secundùm Judæos, non autem laceratio vestium. Ipsi hos in planctu observant ritus. Moriturus monetur ut confessionem faciat ore vel corde, & repudiet uxorem, h.e. licentiam det nubendi alteri post mortem. Et mox ut mortuus fuerit, propinquiores quique lacerant vestimenta sua, nec comedunt in illa domo die illo, sed foris: nec comedunt carnes, nec bibunt vinum, nisi fuerit sabbatum. Prohibitum est per septem dies luctûs lavare corpus aut unguentis perfundere. Lectum sternunt in pavimento. A Venere abstinent. Nudis pedibus sequuntur funus, & lucernam accendunt in pavimento domûs per septem noctes, quòd credant animam defuncti redire ad locum illum ubi à corpore discessit, & deplorare dissolutionem suam. Dicunt enim orationem quandam magnam, in qua laudant Deum, quòd in ejus potestate sit vita nostra & anima nostra; atque inter cætera sic dicunt, תנוח נפשו ומשכבו בשלום ישכב בשלום ויישן בשלים עד יבא מנחם משמיע שלום אבות עולם ישיני חברון שערי גן ערן פתחן לו ואמרו לו שלום בואו שומרי גנוו גן ערן פתחו לו שערי גן ערן ויבא בגן ערן וישתעשע מפרי גן ערן: Vide librum Dinim. Nullas Judæi fundunt preces pro mortuis suis, nec opera aliqua pietatis pro salute eorum faciunt, sed optant tantùm jam defunctis pacem, quietem & voluptatem Gan Eden, i. paradisi, aut potiùs congratulantur illis felicitatem illam; id quod hæc parentationis verba ostendunt. Quæ de animalibus mundis & immundis sequuntur, explicuimus Lev. 11.

21. *Sed peregrino*] Qui scilicet non circumcisus est, ut Chal. habet translatio. ¶ *Non coques hœdum*] Diximus de hoc Exod. 23.

23. *Ovium tuarum*] Voluit Dominus fideles suos largissimos esse dispensatores donorum suorum; & quò magis illi pauperibus essent clementes, hòc ille benedictionem in bonis eorum augere vellet. Voluit autem ut primò sibi offerrent primitias frugum & animalium; Deinde, singulis annis, priusquam gustarent novas fruges, afferrent תרומה & munus quoddam in Templum; Tertiò, decimas de omnibus darent Levitis, quæ *prima* vocatur *decima*: Levitæ verò à susceptis decimis filiorum Israel decimam darent Sacerdotibus; quæ *decima de decima* appellatur, erátque res sancta quæ extra Jerusalem comedi prohibetur, nec poterat vendi aut commutari. Et hæc aliquando vocatur *decima secunda*. Erat deinde & alia decima quæ pauperibus dabatur, h.e. Levitis sedentibus intra portas, peregrinis, pupillis, & viduis: Et hæc quoque vocatur *decima secunda*, & aliquando *decima tertia*; & de hac non satìs convenit inter Judæos.

28. *A principio tertii anni*] Heb. *Ab extremitate tertii anni*. Est autem principium anni una extremitas anni, ut A.E. docet. Alii intelligunt finem anni.

FAGIUS.

1. NOn incidatis vos] Gentes quasdam corporis partes acu vulnerabant, vel aliàs incidebant, atramentúmque superponebant; quod in cultum dæmonum suorum fiebat. Præcipitur ergò nè ullo pacto, sicut Gentes, ferirent carnes suas, quemadmodum sacerdotes Cybeles, & deæ Syrorum, ut refert Lucianus, & 1 Reg. 18. scribitur. ¶ *Neque ponetis calvitium inter oculos vestros*, &c.] Hoc, ut Hebræi scribunt, multis modis fiebat, vel resecando capillos, vel manu extrahendo, vel veneno corrodendo. Nonnullæ exterarum gentium capillos capitis

pitis secare solebant ac defunctis offerre. Alii pllos genarum, alii verò ipsa cilia incidebant atque offerebant. Hæc omnia hîc & in aliis locis prohibet Lex, maximè immoderatum luctum Gentilium super mortuis, qui indè erat quòd non haberent spem resurrectionis, sed defunctos suos planè amissos putabant. Quod attingit Apostolus, 1 Thes. 4. *Cæterùm nolo vos ignorare, fratres, de iis qui obdormierunt, nè doleatis, quemadmodum & cæteri non habentes spem*, &c. Sed placet hîc obiter recensere quædam de ritibus quos hodie Judæi observant cum mortuis suis & in planctu illorum. Primùm, moriturus Judæus monetur ut constans maneat in fide sua, & omnem fiduciam collocet in gratiam ac misericordiam Dei. Dein, interrogatur num credat venturum Messiam. Est enim unus ex articulis fidei ipsorum: Quorum tredecim habent, quos vocant העקר שלש עשרי עקרים *tredecim fundamenta*; העקר הראשון להאמין שהבורא יתי נמצא מציאות נמורה וכי הוא עלת מציאות כל הנמצאים ובו קיום מצאותם וממנו ימשכו כח קיום כל הנמצאים ובו קיום, *Primum fundamentum, Credendum est Creatorem benedictum esse absolutæ & perfectæ essentiæ; Et quòd ipse sit causa omnium entium, quippe à quo derivatur & pendet virtus substantia omnium rerum in qua subsistunt.* העקר השני הוא יחוד השם יתברך, *Fundamentum secundum est Unitas Dei benedicti.* העקר השלישי להרחיק ממנו מרת הגוף *Fundamentum tertium, removenda est ab eo conditio corporis.* העקר הרביעי צריך להאמין כי הי האחד הוא קדמון במלה מוחלטת ובל וולתו אינו קדמון כשנעדיכהו אליו, *Fundamentum quartum, necesse est ut credas quòd iste unus Deus sit primus absolutâ locutione, & nihil aliud præter ipsum sit primum, si conferatur ei,* העקר החמישי כי האל יתברך ראוי לעבדו ולהוממו ולהדרים קול ברוממתו ועבדתו ואין לעשות כן לוולתו כנון המלאכים והגלגלים והכוכבים והסודות וכל אשר הורכב מהם, *Fundamentum quintum est, Quòd Deus benedictus dignus est ut serviatur ei, ut exaltetur & elevetur vox ejus in laude & cultu. Nec alteri alicui præter ipsum sic est faciendum, putà angelis, aut orbibus, aut stellis, aut elementis, aut ulli rei ex eis compositæ.* העקר הששי הוא נבואה והוא שידע האדם כי המין האנושי מצא בהם אישים שיש להם רעית ובות ושלמות נדולה ותשוב נפשם זכה עד אשר תקבל האמת ויורת השכל האנושי בשכל הפועל ויפיע עליהם ממנו שפע נכבד וזה הוא שפע הנביאים, *Sextum fundamentum est Prophetia; nempe, Quòd homo sciat in specie humana esse individua, in quibus sunt mentes quædam puræ & excellenter perfectæ, quorum scilicet pura anima sese occupat donec apprehendat veritatem & formam intelligentiæ, ut postea intellectus humanus inhærere possit intellectui Creatoris, unde hauriat affluentiam gloriosam. Et hæc est influentia quæ fuit in Prophetis.* העקר השביעי נבואת משה רבינו עליו השלום: צריך להאמין כי הוא אביהם של כל הנביאים הקדומים לפניו והבאים ובזמנו, *Fundamentum septimum est Prophetia Mosis magistri nostri qui est in pace. Hîc necesse est ut credas quòd ipse pater sit omnium Prophetarum præcedentium ipsum, sequentium, atque suo tempore existentium; & quòd dignitas seu gradus omnium illorum non fuerit tantus ut gradus ejus.* העקר השמיני היא תורה מן השמים והוא שנאמין כי כל ואת התורה המצויה בידינו היא הכתובה למשה והיא מפי הנבורה, *Fundamentum octavum, Lex de cœlis venit. Credamus necesse est totam istam Legem, quæ in manibus nostris versatur, datam Mosi ex ore fortissimi Dei,* h.e. quòd tota ipsa derivata sit ad ipsum ex ore Omnipotentis. העקר התשיעי הנסיחה פירוש החילופה והוא כי תורת משה לא תהיה נסוחה ולא נחלפת ולא תבא מאת הבורא ולא יהיה בה תוספת: ולא חסרון ולא בכתב ובפירוש כמו שנאמר לא תוסיף עליו ולא תנרע ממנו: *Nonum fundamentum est Amotio, h.e. mutatio; nempe quòd lex Mosaica nunquam abolebitur nec mutabitur, nec præter eam alia proficiscetur à Creatore. Sed nec superadderur ei aliquid, nec detrahetur, sive in Scriptura, sive in expositione; quemadmodum dicitur, Non addes super eam, nec minues ab ea.* העקר העשירי כי השם יודע מעשי בני אדם: ולא יתרשל בהם, *Decimum fundamentum est, Quòd Deus benedictus cognoscit opera hominum, nec est quasi non curet ea.* העקר היא' כי השם נומל טוב לסי שעשה מצות התורה ויענש מי שיעבור על אסוריהם: ונמולו הנדול הוא העולם הבא ועונשו הנדול הוא שתכרת הנפש ותאבד: *Undecimum fundamentum est, Quòd Deus retribuit bonum ei qui facit præcepta Legis, & punit eum qui prævaricatur suas obligationes. Retributio autem sua magna est seculum futurum; & pœna sua magna est, quòd excidetur anima & peribit.* העקר היב' ומן ימות המשיח והוא להאמין עת ביארתו ואם יתמהמה חכה לו: וכל מי שתבא בלבו ספיקה בזו הוא מכויב תורה כלה, *Fundamentum duodecimum est, Tempus dierum Messiæ. Quòd scilicet credas tempus adventûs ejus: Et, si tardaverit, exspecta eum. Et quicunque de hoc dubitat in corde suo, hic mendacem facit legem totam.* העקר יג' והוא תחיית המתים, *Fundamentum decimum tertium est, Vivificatio mortuorum.* Hactenus de tredecim articulis seu fundamentis fidei Judæorum. Tertiò, monetur Judæus moriturus ut faciat confessionem ore vel corde; quâ factâ, dicit, תהא מיתתי כפרה על כל עונותי, *Sit mors mea expiatio omnium peccatorum meorum.* Quartò, ut repudiet uxorem, h. e. licentiam det nubendi alteri post mortem. Quintò, defuncto Judæo, omnem aquam quæ in ea domo & in vicinis ædibus est effundunt. Dicunt enim מלאך המות *Angelum mortis*, i. Satanam, gladium suum, quo eum hominem interfecit, in ea aqua rursum lavare. Et referunt hîc ex veteribus RR. Satanam sive Angelum mortis (ut illi vocant) olim morituris semper visibiliter apparuisse: quod probant etiam ex 1 Par. 21. ubi commemoratur quomodo David tempore graſſantis pestilentiæ *viderit Angelum Domini stantem inter cœlum & terram, & evaginatum gladium in manu ejus*, &c. Ex cujus aspectu cùm homines multùm fuerint perterriti, ulteriùs dicunt eos RR. qui post tempora Christi Servatoris nostri venerunt, precibus suis impetrasse à Deo ut Satan non ampliùs hominibus morituris visibiliter appareat, ut antea. Multa quoque hîc disputant de diminuta & debilitata modò potestate Satanæ. Quæ quidem non tam absurdè dicerentur, si eò referrent quò nimirum veteres illi Hebræi respexerunt, quòd Christum Messiam ignorantibus terribilis sit Satan, secùs verò nihil nocere possit: Ipse enim est qui debebat *conterere caput serpentis*, Gen. 3. quod & veteres illi Hebræi sentiebant, sicut est videre ex paraphrasi Hieros. quam ibidem annotavi. Porrò, amici defuncti propinquiores quique mox lacerant vestimenta sua, nec comedunt in domo illa die illo, sed foris; nec comedunt carnes, nec bibunt vinum, nisi fuerit sabbatum. Prohibitum est per septem dies luctûs lavare corpus aut unguentis perfundere. Lectum sternunt in pavimento; & à Venere abstinent. Nudis pedibus sequuntur funus, & lucernam accendunt in pavimento domus per septem noctes, quòd credant animam defuncti redire ad locum illum ubi à corpore discessit, & deplorare dissolutionem suam. Dicunt etiam orationem quandam magnam, in qua laudant Deum, quòd in ejus potestate sit vita nostra; atque intra cætera sic dicunt, חנוח נפשי ומשכבי בשלום ישכב בשלום ויישן בשלום עד יבא מנחם משמיע שלום אבות עולם ישיני חברון נן ערן פתחו לו ואמרו שלום בואו שומרי ננוי נן ערן פתחו לו שערי נן ערן ויבא בנן ערן וישתעשע מפרי נן ערן, *Requiescat anima ejus, & dormitio ejus in pace, cubet in pace, & dormiat in pace, donec veniat consolator, qui facit audire pacem patrum seculi dormientium in Hebron. Portus paradisi aperite ei, & dicite pacem, venite qui custoditis thesauros paradisi. Aperite ei portas paradisi, ut intret paradisum, & oblectet se de fructibus paradisi.* Habent præterea multas superstitiones, de quibus, si placet, videre potes quæ Judæus baptisatus Antonius Margarita in libro suo Germanico habet, quem de superstitionibus Judaicis conscripsit. Hæc obiter adduxisse sufficiat. Non enim libenter lectorem næniis Judaicis, quæ nullum certum momentum habent, obtundo.

21. *Non*

21. *Non comedatis morticinum ullum*] Morticinum נבלה *Nefelah* Hebræis dicitur. Pecus eſt quod aut naturali morte ac peſte periit, aut præter ritum legalem jugulatum eſt. Is erat, ut venis colli præciſis ſanguis omnis extraheretur. ¶ *Sed incolæ qui in urbibus tuis eſt*] Duplex peregrinus eſt; Alter qui ex Gentibus oriundus per circumciſionem & baptiſmum Legem ſuſcepit: Ille quantum ad legem attinet, par Judæo habetur. Alter eſt, cui jus faciunt habitandi inter ipſos ſine contumelia, ut loquuntur, Creatoris, eò quia præcepta Noe profiteri cogebantur, inter quæ caput eſt Idololatria; Item graduum prohibitio. Adjecerunt obſervantiam Sabbati & Feſtorum, nè publicè quid operis facerent. Huic vendendi morticina jus facit.

23. *Decimando decimabis*, &c.] Voluit Dominus fideles ſuos largiſſimos eſſe diſpenſatores donorum ſuorum, & quò magis illi pauperibus eſſent clementes, hòc ille benedictionem in bonis eorum augere vellet. Voluit autem ut primò ſibi offerrent primitias frugum & animalium; Deinde, ſingulis annis priuſquam guſtarent novas freges, afferrent תרומה *Thrumah*, i. *elevationem* ſive *ſeparationem*, ut ferè vertit Chaldaiſmus, h. e. munus quoddam in Templum, de quo c. 26. copioſiùs agitur: Tertiò, decimas de omnibus darent Levitis, quæ *prima* vocatur *decima*, in alimonium Levitarum & familiæ eorum. Levitæ verò à ſuſceptis decimis filiorum Iſrael decimam darent Sacerdotibus, quæ מעשר מן המעשר, i. *decima de decima* appellatur. Et hæc aliquando vocatur מעשר שני *decima ſecunda*: Erátque res ſancta, quæ extra Hieruſalem comedi prohibetur, nec poterat vendi aut commutari: de hoc legis Num. 18. Erat deinde & alia decima quæ pauperibus dabatur, h. e. Levitis ſedentibus intra portas, peregrinis, pupillis & viduis: Et hæc quoque *ſecunda*, & aliquando *decima tertia* ab Hebræis vocatur. Triplex ergò decima ex Lege dabatur: Prima Levitis, à filiis Iſrael Num. 18. *Sed decimas filiorum Iſrael, quas illi ſolvunt Domino veluti levationem, tradidi Levitis in hæreditatem: & ideo dixi eis, In medio filiorum Iſrael non poſſidebitis hæreditatem*, &c. Ab iſta prima decima ſubtrahebant Levitæ decimam partem, & dabant ſummo Sacerdoti. Et hæc *ſecunda* vocabatur; & ſancta erat, nec fas erat eam edere tempore exſtructi Templi quàm Hieroſolymis. De hac ibidem habes, *Locutúſque eſt Dominus ad Moſen, dicens, Loquere ad Levitas, & dices ad eos, Cùm acceperitis à filiis Iſrael decimas*, &c. Porrò, in tertio quoque anno ab anno Remiſſionis illam eandem decimam ſecundam in uſum pauperum ſeparárunt: unde ei aliud nomen obvenit, ut dicatur מעשר עני *decima pauperum*; de qua ſub finem hujus capitis ità præcipitur, *A fine*, ſive *à principio, tertii anni* (eſt enim principium anni una extremitas anni, ut A. E. docet) *proferas omnem decimam frugum tuarum pro illo anno, & reponas intra portas tuas. Veniétque Levites, qui non habet partem & hæreditatem tecum, & peregrinus, pupillus, & vidua, qui ſunt intra portas tuas, & comedent, atque ſaturabuntur*, &c. Collectio ergò decimarum hujuſmodi erat; Primæ duæ decimæ primo & ſecundo, quarto & quinto ab anno Remiſſionis ſeparabantur. Tertio & ſexto anno, omiſsâ decimâ ſecundâ, in locum ejus decimam pauperum ſepoſuerunt, de qua diſtribuerunt pauperibus. Hæc Hebræi ſic tradunt, ושנה ראשונה של שמיטה מפרישין מעשר ראשון ואחר כך מעשר שני וכן בשנה שניה וגו' מפרישין מעשר ראשון ואחר כך מעשר עני ומעשר שני יבטל, *Anno primo remiſſionis ſeparatur decima prima, dein decima ſecunda: Sic quoque fit in anno ſecundo. Anno autem tertio ſeparatur decima prima, & dein decima pauperum loco ſecundæ decimæ.* Hodie Judæi, cùm non ampliùs ſunt in terra ſua, nec habeant adhuc Leviticum ſacerdotium, decimas ità pendunt, ut ſi qui ſunt inter eos religioſiores, decimum nummum de omnibus bonis & facultatibus ſuis pauperibus contribuant; in quo tamen magis ſuum privatum commodum, ut ſcilicet augeantur à Deo ipſorum divitiæ, quàm pauperum commodum quærunt ac ſpectant: Id quod teſtatur vulgò jactatum apud eos proverbium, תעשר בשביל שתעשיר, *Theaſſer biſchuil ſchetheaſcher*, i. *Da decimas in hoc ut diteſcas.* Citant pro hoc locum qui eſt Mal. 3. 10. *Adducite omnes decimas ad domum theſauri, & ſit eſca in domo mea, & probate me nunc in hoc, dicit Dominus exercituum, ſi non aperuero vobis feneſtras cœli, & depromſero vobis benedictionem, ut ſufficientiæ non ſit finis.* Atque huc nimirum etiam ſpectabant Phariſæi tempore Chriſti; quibus Chriſtus exprobat, dicens, *Væ vobis, Scribæ & Phariſæi, hypocritæ, qui decimatis mentham, & anethum, & cyminum, & reliquiſtis quæ graviora ſunt legis, judicium ac miſericordiam, & fidem*, &c.

23. *Ut diſcas timere Dominum Deum tuum*, &c.] Cauſa eſt cur Hieroſolymis ſecunda decima comedi debeat, ut hac occaſione Sacerdotes & judices audiant docentes timorem Domini. Sic quoque commentator Nachmanni explicat: Similiter & Hizkuni, qui in hunc locum ità ſcribit, ששתעלה לרגל ואכול מעשר שני שלך ותראה כהנים בעבודתם ולויים בשירם וישראל במעמדם וסנהדרין יושבים ודנין דינין ישרים ומורים הוראות שמשם הוראה יוצאה לכל ישראל תלמוד ליראה את אלהיך, *Cùm aſcenderis ad feſtum ut comedas decimam ſecundam quam habes, & videris Sacerdotes in miniſterio ſuo, & Levitas in cantico ſuo, & Iſrael in ſtatione ſua, atque Sanhedrin*, i. *Judices ordinarios, ſedentes & judicantes judicia recta, docentéſque doctrinas* (*Indè enim doctrina egreditur pro univerſo Iſraele*) *tum diſces*, ſive *aſſuefies, timere Dominum Deum tuum.*

25. *Ligabiſque pecuniam in manu tua*, &c.] Ex hoc traditio nata eſt, quòd pecunia הקדש *Hæcdeſch*, h. e. *ex vendita decima proveniens*, profanis non eſſet admiſcenda. Itaque in more fuit ut panniculo illigatam aſtrictámque manu inferrent Templo: fortaſſis in hoc ut cauſæ itineris admonerentur.

26. *Et comedes ibi coram Domino*, &c.] h. e. Veſceris carne immolatitiâ, cæteríſque ex ſacra pecunia emptis. Lex enim erat ut pecunia ex divendita decima aſſervaretur ad proximum ſolenne feſtum, quo debebat Hieroſolymam ferri, indéque inſtitui victima & epulum ſacrum. Indè eſt jactatum apud Thalmudicos proverbium, אין שמחה בלא בשר, *Non eſt lætitia ſine carnibus.* Quo volebant ſignificare nullum eſſe verum gaudium quod non fieret cum Domino.

VATABLUS.

1. לא תתגודדו] Sub. *Carnem veſtram, cultro aut unguibus.* Morem idololatrarum fugiendum deſcribit, 1 Reg. 18. 28. de ſacerdotibus Baal ſcribitur, *Clamabant voce magnâ, & incidebant ſe juxta ritum ſuum cultris & lanceolis, donec perfunderentur ſanguine.* Vide Levit. 19. 28. ¶ *Neque ponetis*, &c. ולא תשימו וגו'] i. Non tondebitis partem illam anteriorem capitis propter mortuum, quæ reſpondet parti illi quæ eſt inter oculos veſtros, Jer. 16. 6. ſcribitur, *Et morientur magni & parvi in terra hac: non ſepelientur, nec plangent eos, neque ſe incident, nec decalvabunt ſe propter eos.*

2. *Sanctus*, קדוש] i. Dicatus & conſecratus Deo.

3. *Abominationem*, תועבה] i. De carnibus cujuſcunque animalis immundi.

4. *Hæc ſunt animalia* &c. זאת הבהמה וגו'] Sing. pro plur. *Hæc ſunt animalia quorum carnibus veſci poteritis.* ¶ *Agnum*, &c. שה כשבים ושה עזים] i. Fœtum agnorum & fœtum caprarum, h. e. vitulum adultum, & hœdum.

5. *Et damam*, ודישון] *Et unicornem.*

6. *Findens ungulam*, &c.] מפרסת פרסה וגו' Idem verſus legitur Levit. 11. 3. vide illic annotationes.

7. *Veruntamen hoc non comedetis*, &c. אך את זה וגו'] Et hæc omnia habes Levit. 11. 4.

8. *Et porcum*, ואת החזיר] Sub. *non comedetis.*

13. *Et ixus*, והראה] Species eſt vulturis, alba, minor vulture, ut ait doctus inter Hebræos. Ab acumine viſûs ſic dicta avis, ut ſcribunt illorum doctores.

19. *Alatum*, העוף] i. Volans membranulâ, quâ utitur vice pennulæ.

21. *Ullum cadaver* : כל נבלה] h. e. Ullam avem per se mortuam. ¶ *Non coques hœdum*, &c. לא תבשל וגו'] Vide Exod. 23.19. & 34. 26. Non elixabis hœdillum unà cum matre, crudele enim esset; vel, Non parabis hœdillum in ea re quæ ei unicum alimentum & vitæ profugium esse solet, quod est lac caprarum; hoc enim crudele esset.

22. *Decimando*, &c. עשר תעשר וגו'] i. Dabis diligenter decimam partem fructuum sementis tuæ, h.e. ex eo quod produxerit ager tuus.

23. *Ut habitare*, &c. לשכן שמו שם] Vide c. 12. 5. ¶ *Boum tuorum*, &c. בקרך וצאנך] *Armenti tui & gregis tui.*

24. *Quòd si longior*, &c. וכי ירבה וגו'] Ad verb. *Et si multiplicata fuerit præ te via, ut non possis ferre eam*, nempe decimam. Seipsum declarat mox sequentibus.

25. *Tunc dabis*, ונתתה] Sub. *decimas illas.* ¶ *Et colligabis*, וצרת] i. Colligatam pecuniam in fasciculum pones in manu tua.

26. *Et dabis pecuniam*, &c. ונתתה הכסף וגו'] i. Et comparabis eâ pecuniâ quicquid voles. Pecuniâ quam contraxerant è decima & promogenitis divenditis emebant Israelitæ Jerosolymis quæ offerrent Domino. Præterea eâdem pecuniâ emebant quod ederent coram Domino Jerosolymis cum Levitis suis & tota familia. Lege secundum caput Joannis. ¶ *Et lætaberis*, ושמחת] i. Cum gaudio & lætitia epulaberis.

28. *Tertio quoque anno*, מקצה שלש שנים] Ad verb. *In fine trium annorum.* Hebraismus.

29. *Et comedent, & saturabuntur*, ואכלו ושבעו] Hebraismus, *comedent ad saturitatem.*

CLARIUS.

1. *Non vos incidetis*] Vel, *lacerabitis.* Non immoderatè, inquit, facietis planctum super mortuum, acsi omnino periisset, cùm non ità sit. Prohibetur autem laceratio corporis, & evulsio crinium, secundùm Judæos, non autem laceratio vestium.

3. *Quæ immunda sunt*] De animalibus mundis & immundis dictum est in Levitico.

21. *Peregrino*] Qui scilicet non est circumcisus, ut Chald. habet translatio. ¶ *Non coques hœdum*] Diximus de hoc Exod. 23.

22. *Decimam partem*] Voluit Dominus ut primò sibi offerrent primitias frugum & animalium; deinde, singulis annis, priusquam gustarent novas fruges, afferrent munus quoddam in Templum; tertiò, decimas de omnibus darent Levitis, quæ *prima* vocatur *decima*; Levitæ verò à susceptis decimis filiorum Israel decimam darent Sacerdotibus, quæ *decima de decima* appellatur, erátque res sancta, quæ extra Jerusalem comedi prohibetur, nec poterat vendi aut commutari. Et hæc aliquando vocatur *decima secunda.* Erat deinde & alia decima, quæ pauperibus dabatur, h.e. Levitis sedentibus intra portas, peregrinis, pupillis & viduis; & hæc quoque vocatur *decima secunda*, & aliquando *decima tertia* : & de hac non satis convenit inter Judæos.

DRUSIUS.

5. *ET capream*] Quæ Chaldæis טביא *Tabi*, unde *Tabjetha*, & ἀφαιτῶς *Tabitha*, quod est nomen mulieris, & exponitur *Dorcas* in N. Federe. ¶ *Bubalum*] Id mutarunt in *Damam* interpretes è Palatinatu. Videamus an rectè. Dama est genus capræ sylvestris. R. Jona (perperàm *R. Jehudah* in Tremellio) Grammaticus Ebræus, *In lingua Arabica*, inquit, *vocant animal simile magnæ capræ* יחמור *Jachmur.* Atqui Sylvaticus dictionem *Jamur*, *bubalum* reddit. Etiam βύβαλον legitur in quibusdam Græcis. Vide Rom. editionem. Nec Josephus aliter interpretatur. Quid hîc finiemus? Scire licet Bubalum etiam esse de caprarum genere. Sanè 1 Reg. 4. inter lautiores Salomonis Regis cibos numeratur; quod de bubalo vulgari, qui תוא dicitur, intelligi non potest. Bubalus ergò genus capræ non Dama, quæ δορκὰς dicitur, sed magna capra, quam Arabes יחמור appellant. Hîc obstat Hasceni Ebræus, qui *Viverram* interpretatur, si modò ביברא est *Viverra*, de quo ampliùs quærendum puto. Idem citat tractatum Thalmùdicum de Benedictionibus, in quo memorantur ביצו דיחמורא *ova Jachmur.* Idem איל interpretatur צירף, i. *Cervum*, & צבי צברול שולבורת, Gallicè *Chevreul*; *Caprea*, *Rupicapra.* ¶ אקו] Vetustâ interpretatione *Tragelaphus*, quod est animal ex hirco & cervo mixtum. Plinius autor τραγέλαφον tantùm inveniri circa Phasin amnem, qui *Phison* Ebræis. Diodorus Siculus addit Arabiam, ubi etiam inveniatur. Hæc vicina erat Judææ; ut potuerint eò facilè commigrare. Sed hoc nihil præjudicat. R.D. interpretatur *Hircum sylvestrem*; alii, *Ibicem.* Hasceni, steinbock, i. *Rupicapram.* Quod sumpsit ex R. S. quem tamen non optimè intellexit. Nam in eo יעלי סלע *Rupis aprea.* Hîc Onc. edidit יעלא simpliciter, quod *Ibicem* interpretantur. Sunt autem Ibices capræ sylvestres miræ pernicitatis, si Plinio credendum l. 8. c. 53. ¶ *Dison*] A Hieron. post Lxx, redditur *Pygargus*, quod est genus Aquilæ caudâ albicante; & fera è caprearum genere apud Plinium l. 8. c. 53. Hanc Damæ similem esse tradunt. In Dictionario quodam Gallico-Latino, *Pygargus, un sorte de Chevreul qui resemble un Dain.* Appellatio ab *albis natibus* sive *clunibus.* In Onc. דימא, in quo significatio *altitudinis.* Perperàm in Lex. Chaldaico Munsteri, דימא *pygargus, avis quædam.* Imò bestia est quadrupes, non avis. Non enim hîc agitur de avibus. Qui *Strepsicerota* reddunt, infirmo admodum argumento utuntur. Nam in Plinio non est *Aldassen*, sed *Addacem.* Deinde Afra vox est, non Ebraica vel Arabica. Jon. edidit דימנין, unde sing. esset דימנא. Hasceni exponit שגלא quod non intelligo. Non est temere discedendum à veteribus. ¶ תאו dicimus & תוא inversione literarum. Interpretantur ὄρυγα, i. *Orygem*, è caprarum genere. Onc. *bovem sylvestrem.* Nam *Bala*, *sylva*, in lingua Syrorum. Sic R. S. Alii maluerunt, *bos agrestis.* Hasceni שולייא, quod requirit me peritiorem in linguis quæ à *vulgo* nomen habent. ¶ זמר est καμηλοπάρδαλις, *camelopardalis*, pro quo in ed. Vulg. Latina *Camelopardalus.* Dubito an bene. Nam dicimus *pardalis*, non pardalus, quod sciam. *Pardalis* est panthera, cujus mas *pardus* dicitur. Camelopardalin Horatius ità παραφράζει,

Diversum confusa genus panthera camelo.

Vide Politianum Miscell. l. 1. c. 3. Vulgò *Girafa:* quod Arabicum esse autor mihi R. Jona Grammaticus antiquus, זמר, inquit, *vocatur in lingua Arabica* זיראפה *Zirapha.* Citat R.D. in l. Rad. ריצא, quod in utroque Thargum, magis *Capream* denotat: unde ריצא דחסדא *caprea gratiæ.* Hæc fera à Capitolino vocatur *avis fera*; *Centum*, inquit, *Gordiani principis ludis exhibitas feras aves accepimus*, i. camelopardalidas.

11. *Omnem avem mundam comedetis*] Hîc est צפור in fonte, quod non dici solet, si credendum Ebræis, nisi de ave munda. Si verum hoc, erit *munda* epitheton perpetuum. עוף est *avis*, tam immunda quàm munda. Sic Hasceni distinguit, cujus verba non pigrabor adscribere: *Ubicunq; est* צפור *avis, de munda Scriptura loquitur. Dicit R. Isahac, Avis munda vocatur* עוף, *& vocatur* צפור; *sed immunda non vocatur nisi* עוף *tantùm.* Docti expendent. Nam si צפור est nomen generis, non potest excludi avis immunda.

13. *Et Ixion*] Hoc nomen pro ave nusquam adhuc inveni notatum, nè quidem apud Suidam, ad quem tamen Placus nos remittit. Solus Lira scribit esse *avem albam de genere Vulturum*, & esse *minorem quàm sit Vultur.* Eadem scribit Albertus M. Ebraicè ראה à *videndo.* Quæ originatio Vulturi optimè quadrat: Nam reliquis avibus perspicacior est: unde Ægyptii Aspectum notantes Vulturem pingebant. R.S. *Quare vocatur* ראה? *Quia multùm videt.* Latinè, Quia visu valet. Vocatur & ראה, Res in Daleth versâ. Inter genera Vulturum sunt etiam איה

&

& דיה. Videndi ſunt Haſcuni ad hunc locum & R. S. Lexicon Placi, *Chamæleontem quidam Ixion vocant, quòd quibuſdam in locis viſcum gignit album ſub alis foliorum, maximè circa Canis ortum. Apud Græcos enim ἰξὸς Viſcum dicitur.* In Concordantiis à Plantino editis *Ixon* legitur, cujus loco, teſte Geſnero, quidam reponunt *Xyon*. Cæterùm in Jeroſ. eſt וחא, & in Onc. בת כנפא *Milvus, bath chanpa*; & in Jon. דייתא חוורתא *Vultur albus*. Quam verò alii איבו vocant, & Onc. טרפיתא, ipſe interpretatur *Vulturem nigrum*, qui איבו dicitur. בת כנפא ſonat ut ſi dicas *filia alæ*. Nam quadrat Vulturi. Nam Vultur tardè volat ob gravitatem corporis. Vide Dict. Latin. in *Vultur*. Vide Haſcuni, cui דאה & איה & דיה ſynonyma ſunt.

15. *Et ſtruthionem*] In fonte, *& filiam ſtruthionis*. Sic in plur. dicimus בנות יענה. Nam pulli Struthionum apti ſunt ad eſum. Struthio provectior carnem tam duram habet quàm eſt lignum. Videndus Haſcuni, cujus hæc ſunt, *Dicit, Filiam Struthionis, quoniam hæc avis non eſt apta eſui niſi cùm eſt parvula: nam cùm magna eſt, caro ejus inepta eſt ad eſum, quoniam dura eſt ſicut lignum.* Jon. ברת נעמיתא. Quidam *Ululas* reddunt.

18. דוכיפת] Noſter *Upupam* reddit, à qua interpretatione recedendum non eſt, meo judicio. Nam & in Græca edit. ἔποπα legitur, ſi non hîc, at alibi. Hoc primum. Deinde à Latino exponitur *Gallus agreſtis*, & vernaculè הרופה, niſi legendum הופא, quæ vox Gallis *upupam* denotat. Ea *Galli* vocabulo afficitur propter criſtam quam è plumis habet, ut Gallus è cartilagine carnoſa. Sanè Itali *Gallum paradiſi* Upupam indigitant. Quinetiam Varinus Upupam ἀλεκτρυόνα ἄγριον exponit. Hæc omnia faciunt pro *Upupa*, cùm plurima ſint quæ adverſantur *Porphyrioni*, & *Attageni*. Sed hæc diligentiùs inquirenda; ut & illud, cur interpretes Chaldæi unanimiter hanc avem vocent בר טורא *artificem montis*. Ego certè hactenus indagare non potui.

19. שרץ העוף] Eſt *reptile volans*, quod ſimul & reptat & alas habet, ut Muſcæ, Crabrones, Veſpæ, Locuſtæ. Nam quatenus repunt ſuper terram, reptilia ſunt; & quatenus volant, volucria. Unde non nemo hîc edidit, *reptile volucre*. Jon. *muſcas* hîc vocat דיבבי, ex Ebræo זבובים. Nam dialectus Chaldaica mutat Zain in Daleth: unde וני דיבבי *genera muſcarum*. *Veſpas* autem dicit ויבורי, & *vermiculos qui lentes exedunt* ויזי דטלוחי. Nam טלופחין *lentes*, פולי דפרשי מן אוכלא ſunt *animalcula parva quæ ſe ſeparant è cibo* ופרחין הי כעופא *& volant ut avis*. Hæc omnia vocat *reptilia volucria*.

23. *Ut diſcas timere*] Vel, *ut aſſueſcas timere*. Sic עגלה מליטרה *vitula aſſueta*. Videndus, A. E.

GROTIUS.

1. *Non vos incidetis*] Vide quæ ad Levit. 19. 28. Græci libri hîc habuerunt ἐ φοιβήσεσθε, ut ex Cyrillo & Theodoreto apparet. ¶ *Nec facietis calvitium ſuper mortuo*] Omiſit hîc quod in Hebræo eſt, *inter oculos veſtros*. Gr. ἀναμέσον τῶν ὀφθαλμῶν ὑμῶν. Nimirum gentes vicinæ capillum in luctu promittebant, ſed inciſum in media fronte. Legis magna pars id agit ut Iſraelitæ quàm longiſſimè abſint ab idololatrarum moribus, etiam in rebus ἀδιαφόροις: quia non ſtant iſta ubi incipiunt. Hoc eſt quod ſequitur, *Quia populus ſanctus tu*, ſeparatus ab aliis gentibus pietatis causâ. Luctus Hebræorum erat per ſeptem dies nec lavari nec ungi.

21. *Non coques hœdum in lacte matris ſuæ*] Hoc paritas rationis & ad agnos & ad vitulos produxit.

22. *Decimam partem ſeparabis de cunctis fructibus tuis*] Hæc eſt δεκάτη: de qua epulum fiebat in Templo, quomodo & de primitiis Exod. 23. 19. & 34. 26.

26. *Sive ex armentis, ſive ex ovibus*] Nulla enim lætitia ſine carnibus, aiunt Thalmudiſtæ.

29. *Et peregrinus & pupillus & vidua*] Hæc decima tertio anno & ſexto hebdomadis annalis ſuccedebat in locum decimæ ſecundæ. Et vocatur hæc decima *conſummatio decimarum*, ut in qua dilectio proximi apertiùs appareret.

CAP. XV.

MUNSTERUS.

1. *Remiſſionem*] Notandum, ſicut poſt ſex dies ſeptimus jubetur haberi ſolennis, ſic quoque voluit Dominus ut ſeptimus annus ab Hebræis celebris haberetur, in quo terra ſabbatum ſuum haberet, de quo Levit. 25. Vocatúrque is annus שמיטה, quòd propriè עזיבה & נטישה ſign. i. *dimiſſionem*, ſeu *manumiſſionem*. In eo enim anno debitores dimitti jubentur; nec quicquam ampliùs ab illis exigi permittitur, ſaltem ab eo qui eſt Judæus. Vult tamen R. Moſes de Cozi contra A. E. quòd non à principio anni ſeptimi ſed à fine ejus debita exſpirent. Notandum verò hîc quòd משה idem eſt quod מלוה *qui alteri pecuniam tradit*.

4. *Veruntamen non erit in te inops*] Senſus eſt, Non timebis hanc meam legem tibi futuram in præjudicium; ſiquidem ſi fueritis boni æmulatores præceptorum meorum, adeò benedicam vobis, & multiplicabo ea quibus opus habetis, ut nullus inter vos futurus ſit pauper cui mutuò quicquam ſit dandum. Et ſi quiſquam inventus fuerit qui opus habuerit ſubſidio veſtro, & vos propter honorem meum illi dimiſeritis debitum, ſicut fieri juſſi, ille debitum illud non perdidit, ſed cumulatiorem benedictionem apud me inveniet. Videte ergò nè oculus veſter ſit malus, & ſiniſtrè agatis in hoc præcepto meo.

11. *Non deficiet inops*] Scio, inquit, quòd non perfecto corde parebitis mihi, & ideo minuetur à vobis benedictio mea, erúntque jugiter pauperes vobiſcum. Sic Hebræi exponunt.

14. *Onerando onerabis*] Sign. ענק propriè *torquem colli*: hinc quicquid humeris imponitur vocatur ענק. Sic igitur jubet Dominus ut ſervum abeuntem oneremus vino, frumento, & oleo, &c.

17. *Subulam*] Exod. 21. idem ponitur præceptum. Dicunt autem Hebræi hunc locum intelligendum de eo qui neceſſitate coactus ſeipſum vendidit in ſervitutem; quanquam nemo poteſtatem habeat vendendi ſeipſum quamdiu ſibi aliquid ſuppetit ex rebus familiaribus. Alii verò dicunt quòd ſolùm illi perforanda ſit auris, qui non à ſeipſo ſed per judices eſt venditus, & deinde noluerit, cùm poſſit, egredi à ſervitute. Hunc dominus autoritate Judicum adducet ad domum ſuam, & figet ſubulam per aurem ejus dextram in ipſum poſtem; & tunc erit ſervus ejus *in ſeculum*, h. e. uſque ad jubileum, ſive is longè ſive propè abfuerit.

18. *Duplex eſt mercenarii merces*] Senſus eſt, Fuit is tibi per ſex annos loco duorum mercenariorum, כי אין רשות לאדם שישכיר עצמו יותר משלש שנים, *quandoquidem nullus ſe exiſtimare debeat ſuper tres annos*, ut Hebræi ex hoc loco colligunt. K. tamen ſic exponit, *Mercenarius conducitur ſolùm ut per diem operetur, ſervus autem cogitur die noctúque paratus eſſe hero; atque ob id ſex ejus ſervitutis anni faciunt duodecim annos mercenarii: Ergò merces ſex annorum dupla erit.*

21. *De maculis* diximus Lev. 21. Et quando Scriptura dicit *maculoſa comedenda ceu capream aut cervum*, ſciendum quòd illa animalia ſunt munda & ad veſcendum licita, ſed ſacrificiis inepta, ſicut & pecora maculoſa.

FAGIUS.

1. *A Fine ſeptem annorum*] i. Initio ſeptimi anni; ſive, Septimo quoque anno. Rurſum nota quòd principium anni pro una extremitate anni habetur. Notandum, ſicut poſt ſex dies ſeptimus jubetur haberi ſolennis, ſic quoque voluit Dominus ut ſeptimus annus ab Hebræis celebris haberetur, in quo terra ſabbatum ſuum haberet, de quo Lev. 25. Vocatúrque is annus שמיטה *Schmitah*,

quod propriè שמיטה & שבוע sign. i. *dimissionem.* In eo enim anno debitores dimitti jubentur, nec quicquam ampliùs ab illis exigi permittitur, saltem ab eo qui Judæus est. Sunt tamen inter Hebræos qui volunt quòd non à principio anni septimi sed à fine ejus debita exspirent, h.e. remissionem debitorum primùm faciendam ubi annus septimus peractus fuerit; sed in ipso septimo anno debere esse vacationem ipsi terræ. Quem sensum nimirum collegerunt ex schemate Hebraico, *A fine*, sive *extremitate, septem annorum.* Quod etiam hunc sensum habere potest, *Post septem annos.* Sed, ut modò dixi, observandum est quòd *finis* Hebræis pro *extremo*, aut priore, aut posteriore, accipitur; & hîc pro priore. Repugnaret enim rationi Sabbatismi in ipso septimo anno adhuc debita exigere. Nam sabbatismus dicrum hoc habet, nè debitor postuletur, Esai. 58. Igitur cùm de remittendo præcipiat propter annum septimum, in illum ipsum ea lex concludenda est.

2. *Eò quòd promulgata est*] Ad literam est, *eò quòd promulgavit*, sive *vocavit*, sub. *is qui promulgare debet*, sive *hoc munere fungi debet.* Noveris tamen quod Hebraismus tertiis personis non rarò impersonaliter utitur. ¶ *Remissionem coram Domino*] i. remissionem in honorem Domini.

4. *Solummodo ut non sit egenus in te*, &c.] Duplex hîc lectio est, Quidam enim hæc sic legunt & intelligunt quasi præceptum sit nè ullum inter se egere sinant: sic enim fore ut largam Dei benedictionem in omnibus sentiant. Et hoc ego secutus sum meâ versione. Alii sic legunt ut sit narratio quâ significat Dominus fore ut nemo inter eos egeat si istam legem diligenter servent, nec esse quòd timeant se minus divitiarum habituros si hoc beneficium septimo anno in debitores suos collocent: Unde sic interpretantur hunc locum, *Veruntamen non erit in te inops*, h.e. Non timebis hanc meam legem tibi fraudi futuram; siquidem si fueritis boni æmulatores præceptorum meorum, adeò benedicam vobis, & multiplicabo ea quibus opus habetis, ut nullus inter vos futurus sit pauper cui mutuò quicquam sit dandum. Et si quisquam inventus fuerit qui opus habuerit subsidio, & aliquis propter honorem meum illi dimiserit debitum, sicut fieri jussi, ille debitum illud non perdidit, sed cumulatiorem benedictionem apud me invenit. Videte ergò nè oculus vester sit malus, & sinistrè agatis in hoc præcepto meo. Et hanc sententiam sequitur & A.E. qui sic explicat, הטעם דע כי זה שציותיך שלא תנוש את אחיך אין צורך אם היו כל ישראל או רובם שומעים בקול השם או לא יהיה בך אביון שהוא צריך להיותך מלוה איתו רק בלנם תעבטו גוים רבים: *Sensus est, Scias quòd istud quod præcepi ut non exigas fratrem tuum, non erit opus. Si omnis Israel, aut major pars obedierint voci Dei, tunc non erit in te pauper cui necesse erit ut mutuum des ei: imò omnes vos mutuum dabitis gentibus multis.* Porrò vox Hebraica עבט propriè, teste R. D. K. *pignus accipere* sign. & pro *mutuum dare accepto pignore* usurpatur.

9. *Malus sit oculus erga fratrem*] Per *malum oculum* Scriptura hominem parcum, invidentem, immisericordem, qui non libenter miseretur pauperum, intelligit. Hinc nata metaphora Hebræis, Quòd *animi habitus oculis se maximè prodit.* Econtrà *oculum bonum* pro animo liberali & benefico accipiunt. Testimonia hujus schematismi habes Prov. 22.9. *Bonus oculus benedicetur, quia dat de cibo suo pauperi*, & 23. 6. *Nè edas cibum oculi mali, & nè desideres delicias ejus.* Usus est & hâc phrasi Christus in Euangelio, Matth. 6.22. *Lucerna corporis est oculus. Si igitur oculus tuus simplex fuerit, totum corpus tuum lucidum erit. Quòd si oculus tuus malus fuerit*, &c. Item 20. 15. *An oculus tuus malus est, quòd ego bonus sum?*

11. *Non deerit egenus*, &c.] Hebræi ità exponunt, q.d. Scio quòd non perfecto corde parebitis mihi; ideo minuetur à vobis benedictio mea, erúntque jugiter pauperes vobiscum.

12. *Servieritque tibi sex annis*, &c.] Quatuor servorum genera sunt, aut bello capti aut empti, Chananæi, aut Hebræi, qui cùm liberi nati essent, se inopiâ adacti in servitutem tradidere, aut verna domi hero natus.

14. *Separando separabis*, &c.] *Heb.* העניק תעניק לו *Onerando onerabis eum.* Vel, ut alii legunt, *ornabis collum ejus*, q d. Sicut collum torque sive monili ornari solet, ità ornabis tu eum munere liberali & magnifico. Vox Hebraica ענק *Anak* propriè *torquem colli* sign. hinc quicquid humeris imponitur vocatur ענק *Anak.*

17. *Perforabis aurem ejus*] Idem præceptum habetur Exod. 21. Dicunt autem Hebræi hunc locum intelligendum de eo qui necessitate coactus seipsum vendidit in servitutem, quanquam nemo potestatem habeat vendendi seipsum quamdiu sibi aliquid suppetit ex rebus familiaribus. Alii vero dicunt quòd solùm illi perforanda sit auris qui non à seipso sed per Judices est venditus, & deinde noluerit, cùm possit, egredi à servitute. Hunc dominus authoritate Judicum adducet ad domum suam, & figet subulam per aurem ejus dextram in ipsum postem, & tunc erit *servus ejus in seculum*, h.e. usque ad Jubileum, sive is longè sive propè sit. ¶ *Quin & famulæ tuæ sic facias*] Non de perforatione auris intelligi debet, sed de donanda libertate ancillæ: Non enim perforabantur aures ancillarum; sed satis erat ut se hero verbis addicerent.

18. *Duplici mercede mercenarii servivit tibi*, &c.] Sensus est, Fuit is tibi per sex annos loco duorum mercenariorum. Mercenarii enim servi operas suas locabant in tres tantùm annos: Quod Hebræi ex hoc loco colligunt.

VATABLUS.

1. *Septimo quoque anno*, מקץ שבע שנים] Ad verb. *In extremitate septem annorum*, vel, *à fine*, priore scilicet, h.e. initio septimi anni, cùm septimus annus advenerit, קץ sign. *extremitatem*, quod non solùm de exitu rei, sed & de initio intelligendum est. Quidam vertunt, *Septimo tandem anno.* ¶ *Facies remissionem*, תעשה שמטה] i. remittentur debita debitoribus qui non fuerint solvendo.

2. *Hæc autem est ratio*, זה דבר] Ad verb. *Et hoc est verbum*, vel, *Et hæc est res*, i. regula, sive modus, q.d. Hoc autem pacto remittentur debita. ¶ *Ut remittat*, שמוט] *Remittet*, Infinitivus est. ¶ *Qui mutuum dederit manu suâ*, בעל משה ידו] Ad verb. *patronus mutuo manûs suæ.* Hebraismus, *qui mutuum dederit id quod dederit*, creditor, id quod crediderit. ¶ *Amico suo*, ברעהו] *Sodali suo, proximo suo.* ¶ *Proclamata est*, קרא] Ad verb. *proclamavit*, sub. *proclamator*, sive *præco.* Quidam vertunt, *proclamabitur, denuntiabitur.*

4. *Intantum ut*, &c. אפס כי ונו'] Significat Dominus fore ut nemo inter eos egeat si istam legem diligenter servent: nec esse quòd timeant se minus divitiarum habituros si hoc beneficium septimo anno in debitores suos conferant. Alii vertunt, *veruntamen non*, &c. q.d. Non timebis hanc meam legem tibi fraudi futuram; siquidem si boni æmulatores fueritis præceptorum meorum, adeò benedicam vobis, & multiplicabo ea quibus opus habetis, ut nullus inter vos futurus sit pauper cui mutuò quicquam sit dandum. In hunc sensum exponit ex doctis Hebræorum aliquot. Alii, *Solummodo ut non sit egenus*, &c. acsi præcipiat nè ullum inter se egere sinant: sic enim fore ut largam Dei benedictionem in omnibus sentiant. Alii, *Præterquam cùm non erit in urbe tua pauper*, vel, *Nisi quando non erit*, &c. i. nisi cùm frater tuus fuerit dives, q.d. Hæc regula non intelligitur nisi illi fuerint pauperes, nam pauperibus fratribus remittes pecuniam creditam: verùm divites fratres excipio, quibus non remittes quod tuum dederis, cùm habeant unde reddere possint. ¶ *Ipse*, יהוה] Antec. Heb. pro relat.

5. *Sed ità duntaxat si obedieris*, רק אם שמוע] *Si tamen obediendo*, i. Id ità demum fiet, si, &c. ¶ *Ità ut custodias faciendo*, לשמור לעשות] *Ita ut observes facere omnia præcepta*, &c. sive *opere perficere.*

6. *Nam Jehovah*, &c. כי יהוה ונו'] Quidam præt. con-

convertunt in fut. *benedicet*. Alii, *Cùm autem Jehovah Deus tuus benedixerit tibi.* ¶ *Tum mutuò dabis,* והעבטת] accepto scilicet pignore.

8. *Aperiendo aperies*, &c. פתוח תפתח את ידך] i. apertâ manu dabis illi. ¶ *Et mutuando mutuabis*, &c. והעבט תעביטנו ונו'] Doctus inter Hebræos admonet quosdam interpretari, *& interrogando interrogabis eum de sufficientia defectûs ipsius qui defecerit ei*, i. quibus illi sit opus ad sublevandam inopiam quâ premitur.

9. *Nè sit quidpiam*, &c. פן יהיה ונו'] Hebraismus, *nè subrepat tibi cogitatio aliqua impia.* ¶ *Propinquus est*, קרבה] Præt. Heb. pro præs. ¶ *Et malignus sit oculus tuus*, ורעה עינך] Per *malum*, sive *malignum*, *oculum* Scriptura parcum, invidentem, immisericordem, qui non libenter miseretur pauperum, intelligit. Hinc nata metaphora Hebræis, Quòd *animi habitus oculis se maximè prodit.* Contrà *oculum bonum* pro animo liberali & benefico accipiunt, Pro.22.9. *Bonus oculus benedicetur, quia dat de cibo suo pauperi*, & c.23.6. *Nè edas cibum oculi mali, & nè desideres delicias ejus.* Quâ phrasi usus est Christus Dominus noster, Mat.6.22. *Si igitur oculus tuus fuerit simplex*, & 20.15. *An oculus tuus malus est, quòd ego bonus sum?* Vide infrà c.28.54. ¶ *Clamet autem*, וקרא] Ad verb. *& clamabit.*

10. *Neque malignum erit cor tuum*, ולא ירע לבבך] *nec malum sit cor tuum*, i. neque gravetur, vel gravabitur. ¶ *Et in omni re*, &c. ובכול משלח ידך] Ad verb. *& in omni missione manûs tuæ*, vel, *& in omni ad quod extenderis manum tuam.*

12. *Si venditus fuerit tibi*, כי ימכר לך] *Cùm emeris servum Hebræum, aut servam Hebræam.* ¶ *Dimittes eum liberum à te*, תשלחנו חפשי מעמך] donatum libertate, sines ire quocunque volet.

14. *Onerando onerabis eum*, העניק תעניק לו] sub. *muneribus.* Alii, *Ornando ornabis eum*, quemadmodum ornari solent homines torquibus. Mox seipsum declarat. ¶ *Et de area tua*, &c. ומגרנך ונו'] i. de frumento areæ tuæ, & de vino preli tui.

16. *Quòd si dixerit*, והיה כי יאמר] Ad verb. *Et erit, si dixerit.* ¶ *Bonum* sit *ei tecum*, טוב לו עמך] i. quòd gratum sit illi habitare tecum, vel, quòd sentiat se bene habere tecum. Vide c.23.16.

17. *Et pones*, &c. ונתתה ונו'] Hebraismus, *per aurem ejus adiges subulam in forès*, sive *januam.*

18. *Non sit durum in oculis tuis*, לא יקשה בעינך] Hebraismus, Nè graveris dimittere eum, nè sit tibi molestum. ¶ *Duplo mercedis*, &c. משנה שכר ונו'] i. bis tanto tempore servivit tibi quàm servire solet mercenarius. Mercenarii enim servi apud Hebræos operas suas locabant ad tres annos. Vel, *duplicem mercedem ad mercedem mercenarii accipere debet.*

19. *In armento tuo*, &c. כבקרך ובצאנך] Ad verb. *in bobus tuis & in ovibus tuis.* Sing. Heb. pro plur. ¶ *Non utéris opera primogeniti bovis tui*, לא תעבוד ונו'] Gallicè dicimus, *Tu ne serviras point de*, &c. Vide c.21.3. ¶ *Primogenita*, &c. בכור צאנך] Singul. Heb. pro plur.

23. *Tantummodo*, רק] *Veruntamen.*

CLARIUS.

1. *Facies remissionem*,] Sicut post sex dies septimus jubetur haberi solennis, sic quoque voluit Dominus ut septimus annus ab Hebræis celebris haberetur, in quo terra sabbatum suum haberet, de quo Lev.25. Vocatur autem is annus *Remissionis*, quia in eo debitores dimitti jubentur nec quicquam ampliùs ab illis exigi permittitur, saltem ab eo qui sit Judæus.

4. *Mendicus non erit inter vos*] Sensus est, Non timebis hanc meam legem tibi futuram in præjudicium; siquidem, si fueritis boni æmulatores præceptorum meorum, adeò benedicam vobis, & multiplicabo ea quibus opus habetis, ut nullus inter vos futurus sit pauper cui mutuò quicquam sit dandum. Et, si quisquam inventus fuerit qui opus habuerit subsidio vestro, & vos propter honorem meum illi remiseritis debitum, sicut fieri jussi, ille debitum illud non perdidit, sed cumulatiorem benedictionem apud me invenit. Videte ergò nè oculus vester sit malus, & sinistrè agatis in hoc præcepto meo.

11. *Non deerunt pauperes*] Scio, inquit, quòd non perfecto corde parebitis mihi, & ideo minuetur à vobis benedictio mea, erúntque jugiter pauperes vobiscum. Sic enim Hebræi exponunt.

17. *Subulam*] Exod. 21. idem ponitur præceptum. Dicunt autem Hebræi hunc locum intelligendum de eo qui necessitate coactus seipsum vendidit in servitutem, quanquam nemo potestatem habeat vendendi seipsum quamdiu sibi aliquid suppetit ex rebus familiaribus. Alii verò dicunt quòd solùm illi perforanda sit auris qui non à seipso sed per Judices est venditus, & deinde noluerit, cùm possit, egredi à servitute. Hunc dominus authoritate Judicum adducet ad domum suam, & figet subulam per aurem ejus dextram in ipsum postem; & tunc erit servus ejus *in seculum*, h.e. usque ad Jubileum, sive is longè sive propè fuerit.

18. *Duplex est mercenarii merces*] h.e. Fuit is tibi per sex annos loco duorum mercenariorum, quandoquidem nullus se æstimare debet supra tres annos, ut Hebræi ex hoc loco colligunt.

22. *Quasi capreâ & cervo*] Quando Scriptura dicit maculosa comedenda ceu capream aut cervum, sciendum quòd illa animalia sunt munda, & ad vescendum licita, sed sacrificiis inepta, sicut & pecora maculosa.

DRUSIUS.

1. ANno remissionis, quem. *Semitta* vocant, nulla poterant exigi debita. Ratio, Quoniam eo anno nullos fructus è terra percipiebant, unde pecunia confici solet ad nomina dissolvenda. Sunt qui eo anno penitus remissa fuisse debita censent, quod communiter tenetur à Judæis. Tamen Burgensis Episcopus negat hoc rationi consentaneum esse, & contrariam sententiam tuetur, videlicet licuisse post illum annum nomina repetere à debitoribus qui solvendo erant. Si non erant solvendo, agebatur cum iis, quoniam fratres erant, ex æquo & bono. Ubi nihil est, ibi Judex suum jus amittit. *Qui non habet in ære, luat in corpore*, vulgatum dictum est: Quod nescio an locum habuerit in populo Dei. *A fine septem annorum*] Hic *finis* קץ dicitur, quod exponunt מקץ. Non hoc vult, *post septem annos*; sed *in fine septem annorum*, h.e. *anno septimo*, ut rectè interp. noster Vulg. Nam *Semitta* inchoabatur in principio anni septimi. Notabis מן poni pro ב, ut Deut. 33. 2. מסיני *in Sinai*, Psa.68.29. מהיכלך *in templo tuo*: & 72.16. מעיר *in urbe*. Sic מקץ *in fine*. Ità sanè meliùs redditur quàm *à fine*. Nam *à fine*, i. *post finem*, ut Hos. 6. 2. מיומים *post biduum*. Annus septimus vocatur *annus Semitta*, i. *Remissionis*, aut *Intermissionis*. Quod notum doctis. M. Gerun. Hispanus, *Annus septimus est annus Remissionis*, 309.1. Vocatur etiam ab eodem Rabbino *annus Cessationis*, quia tunc aratio & satio cessabant. Ebraicè שנת שבתין Dicebatur quoque *finis septem annorum*. Nam ut primus erat caput illorum annorum, ità septimus erat finis eorum. Igitur ubi leginus, *In fine septem annorum facies intermissionem*, ad sensum non malè vertit Hieron. *Anno septimo facies remissionem.* Sciendum in Ebræo esse מקץ, quod perperam reddunt *à fine*. Nam id sign. *post septem annos.* Sic Deut. 31. 10. *In fine septem annorum, in solennitate anni remissionis*, quod rectè ità verterat Santes, non rectè Arias, *à fine*. Nam licèt in fonte sit מקץ, tamen מן hîc valet idem quòd ב, ut sæpe aliàs. Exempla superiùs produximus, & plura invenies in secundo De literis servilibus, ad quem te remitto. Tremellius quoque & Junius utrobique habent, *à fine septem annorum*: pro quo Hieron. in hoc ultimo loco, *post septem annos*. Nam sic Latini autores loquuntur, *à cœna, à prandio, à meridie, à discessu meo, à biduo.* In his omnibus *à* valet *post*. Ut ut sit, locus qui hîc habetur aliter exponi non potest. Nam annus Remissionis erat septimus, non is qui eum sequebatur,

qui primus erat annorum ſeptem ſequentium; neque in anno hoc ſolennitas erat anni remiſſionis. Quocirca & hîc erratum ab interpretibus illis, qui fortaſſe ignorabant מן pro *in* accipi. Vide quid ſit in magnis parva neſcire. Profectò qui parva contemnit, nunquam ille magnus erit. Id nos docet ipſamet experientia. Qui experto non vult credere, quomodo credet aliis?

4. *Non erit in te inops*] Aut *indigens*. Hieron. *indigens & mendicus*. Plus dicit quàm eſt in Ebræo. Nam egenus eſſe poteſt qui tamen oſtiatim non mendicet. Videndus Lira, qui tamen mihi hîc non ſatisfacit. Nam idem nomen v. 7. *Cùm erit in te egenus unus è fratribus tuis in una portarum tuarum*. v. 11. *Non deerit egenus in medio terræ*. R.S. אביון *tenuior eſt paupere, qui appetit omnia*, דל מעני ולשון אביון שהוא תאב לכל דבר. Scio differre *mendicum* à *paupere*. Nam pauper eſt qui non poteſt ſe ſuſtentare ſuis facultatibus; mendicus, qui etiam publicè ſtipem petit, cui ad paupertatem acceſſit mendicitas. Igitur hæc loca ità conciliant, Non erit in te mendicus; erunt tamen pauperes, quorum inopiæ ſubvenire debes. Sic Nicolaus; non placet. Quid ſi, *Non erit egenus in te*, Debes operam dare quantum in te eſt nè ſit? Simile, *Filius honorat patrem*, debet honorare. Nam non omnes id faciunt. Debes autem liberalis eſſe in pauperes, cùm ob alias cauſas, tum quia *Deus tibi benedicet in terra quam daturus eſt*. Quidam, *non erit per te*, i. tuâ culpâ. Minùs arridet. Nam mox ait, *Cùm erit egenus in te*, ubi certè non potes exponere *per te*, i. tuâ culpâ. Ubique in Thargum eſt מסכנא, Italicum *meſchino*, appellatio à periculis quibus pauperes expoſiti ſunt. Nam סכנה *periculum*. Autor ed. Jeroſ. *Si ſervaverint Iſraelitæ præcepta Legis, non erunt in eis pauperes; verùm ſi dereliquerint ipſi præcepta Legis, non ceſſabunt eſſe pauperes in medio terræ*. Sequitur in textu. *Ideo ego præcipio tibi, dicendo, Aperiendo aperi manum tuam fratri tuo, pauperi tuo & inopi tuo in terra tua*. Habentur hæc v. 11.

7. *Nec contrahes manum*] Ebr. *nec contrahes manum tuam à fratre tuo inope*, vel *egeno*. Quidam, *neque claudes manum tuam*. Sed *claudere* סגר dicunt, hîc eſt קפץ in fonte, quod Hieron. reddit verbo *contrahendi*, quem nunc ſequimur. Sententia eodèm recidit. Nam *claudit* ſive *contrahit manum* qui reſtrictus eſt: unde *manus contracta*, i. reſtricta & avara, quæ ſi quid dat, reſtrictè dat. In oppoſito eſt *manus aperta*, i. liberalis, larga, munifica: unde & *aperire manum* dicitur qui munificus eſt & liberalis in dando. Unde ſequitur, *Sed aperiendo aperies manum tuam ei*, videlicet inopi, qui אביון dicitur ab eo quòd ſemper aveat, cùm nihil habeat, & eſt tenuior quàm ſit pauper. Hoc eſt דל מעני, ut loquitur R.S. Uſurpat hanc phraſin Hymnographus, Pſal. 104.28. *Aperis manum tuam, ſatiantur bono*. Vide quoque Pſal. 145.16. & Eccl. 40.14. Ubi de pluvia loquens, Ἐν τῷ ἀνοῖξαι αὐτὸν χῆρας, *dum ipſa manus aperit*, i. largiter ſe in terram effundit. Cæterùm *contrahit manum* qui claudit benignitatem aut rem familiarem. Cicero, *Nec ità claudenda eſt res familiaris ut eam benignitas aperire non poſſit, nec ità reſeranda ut pateat omnibus. Claudere benignitatem* dixit Terentius in Eunucho, & *claudere commodum* in Andria, *Nolo tibi ullum commodum in me claudier*. Deut. 15.11. *Non deerit egenus è medio terræ, propterea ego præcipio tibi, Aperiendo aperias manum tuam fratri tuo, pauperi tuo, & egeno tuo in terra tua*.

14. *Dabis viaticum de gregibus*] Ità Hieron. Patres hujus interpretationis Lxx ſunt, in quibus, Ἐφόδιον ἐφοδιάσεις αὐτὸν ἀπὸ τῶν προβάτων σου, *Viatico ad viam inſtrues eum de ovibus tuis*. Thargum Jeroſ. *Viatico viatico inſtrues eum*. Quidam *Ornabis* (alii *onerabis*) *eum viatico ad viam*. Tralatio à torque, qui ענק Ebræis, & collum ornat, unde verbum העניק, quod hîc vertunt *ſuppeditare viaticum*. Cogitemus ampliùs. Verbum Græcum ἐφοδιάζω latiùs aliquando patet, & pro *inſtruo* ſumitur; unde apud Baſilium pater nimias opes liberis relinquens dicitur eos ἐφοδιάζειν, i. cenſu & facultatibus immodicis, quaſi viatico vitæ munire. Nam ἐφόδιον ad aliarum quoque rerum apparatus traducitur.

17. *Erit tibi ſervus ſeculi*] Onc. *ſervus ſerviens in ſeculum*, i. uſque ad annum Jobilæum. Quod ſign. Jon. referens *uſque ad Jobilæum*, & R.S. *Non eſt hoc ſeculum niſi ſeculum Jubilæi*. Lxx εἰς τὸν αἰῶνα. Hier. *uſque in æternum*. ¶ *Etiam ancillæ tuæ facies ſic*] Referendum ad, *dabis ei viaticum*. Nam ancillæ auris non perforabatur.

18. *Duplum mercedis mercenarii ſex anni*] Merces mercenarii erat triennium; ejus duplum eſt ſexennium. Sanè legimus apud Jeſaiam, *tres anni ſecundùm dies mercenarii*. Nam non poterat ſe ultra illud tempus elocare, nec conductor eum poterat conducere ulteriùs. Vide Abenezram.

GROTIUS.

1. *Septimo anno*] Quod hîc in Hebræo eſt מקץ ſonat quidem *à fine*: ſed Hebræis etiam initium *finis* dicitur. Itaque קצה per ἀρχὴ interdum vertitur Græcis.

2. *Repetere non poterit*] Nè exacto quidem anno niſi clauſula perpetuans adjecta ſit contractui.

3. *A peregrino & advena exiges*] Una vox eſt in Hebræo, נכרי. Gr. τὸν ἀλλόφυλον ἀπαιτήσεις. Eæ voces ſignificant non idololatram, ſed incircumciſum, qui inter Iſraelitas vivebat, ut videre eſt Exod. 12.43. Lev. 22.25. Talibus incolis debebantur ob humani generis cognationem ea quæ ſunt juris naturalis: non etiam ea quæ majoris ſunt bonitatis, ut angulus agri, racematio, ſpicilegium, acini relicti, decimæ; quæ lex iſta exhiberi vult popularibus, & proſelytis circumciſis; qui popularibus hac in re pares.

8. *Et dabis mutuum*] Sub pignore: id enim fert vox Hebræa.

11. *Non deerunt pauperes*] Vide ad Matth. 26. 11. ¶ *Ut aperias manum fratri tuo egeno & pauperi*] Non ſunt iſta adjecta nomini *fratris*, ſed per copulativam conjunctionem diſtincta in Hebræo, ità ut ordo oſtendatur optimus, ut primùm liberalitas exerceatur in eum qui maximè propinquus eſt ſanguine, quîcum convenit Eſaias 58.7. deinde ut detur ei qui miſer ſit admodum, poſtremò cuivis tenuis fortunæ homini & auxilium poſtulanti.

12. *Cùm tibi venditus fuerit frater tuus Hebræus, vel Hebræa*] Sic & Græci, ἐὰν ᾖ πεπραμένος σοι. Intellige ſive ſuo facto ſive ab alio cui jus quæſitum fuerit, addictione ſcilicet ob furtum. Bene autem tibi, nam extraneo vendi non poterat, ut Joſephus notat Antiq. Hiſt. 15. idem de nexis ob noxam, & de vernis natis ex Hebræo. Aliud jus in iis qui bello capti, venditi à Cananæis, aut ab iis nati. Horum enim, domino volente, perpetua erat ſervitus, niſi à domino læſi aliquod membrorum præcipuorum amitterent. ¶ *Servierit tibi*] Vel auctori tuo, nam inter auctorem & emptorem continuantur tempora.

18. *Quoniam juxta mercedem mercenarii ſex annos ſervivit tibi*] Meliùs in Hebræo, *quia duplex merces mercenarii*, ſupple *illi debetur: ſervivit tibi ſex annis*. Mercenarii in triennium operas locabant, Eſa. 16.14. Nè grave tibi ſit ſervum anno ſeptimo liberum cum donis dimittere; Cogita quid mercenario per triennium daturus fueris, & cogita hunc alterum tantum temporis tibi inſerviſſe, & invenies te multum lucri feciſſe.

CAP. XVI.

MUNSTERUS.

1. *Menſem novarum frugum*] Sciendum אביב ſignificare eum menſem in quo fruges incipiunt matureſcere: qui poſt captivitatem Babylonicam cœpit vocari *Niſan*, quem editis canonibus ſic curſui lunæ per embolismos, qui ſeptem in cyclo lunari numerantur, & motui ſolis adaptarunt ut non poſſit vel prævenire vel ſequi naturæ

turæ ordinem, & primæ maturitatis justum tempus, saltem in Terra promissionis. Errant itaque hi qui ab אביב derivari contendunt mensem אב, qui est Julius noster, seu lunatio ejus, cùm אביב sit vox Hebraica significans *spicas & fruges matureſcentes*, & אב vox sit Babylonica *mensem Julium* significans.

3. *Panem afflictionis*] Dicitur id in memoriam illorum panum quos comederunt cùm de Ægypto festinanter egrediebantur, & non vacabat illis fermentare pastam, &c. De quo habes Exod. 12, & 13.

8. *Retentio*] De retentione populi diximus Lev. 23. sicut & de novis fructibus.

18. *Judices*] R. Moses de Cozi sic loquitur super hunc locum, שופטים הם הדיינים הפוסקים את הדין ושוטרים הם הרודים את העם אחר מצותם במקל ורצועה והנדול בין שופטים נקרא נשיא ועומד תחת משה רבינו אשר לו שבעים חכמים היו ומהם באו סנהדרין ובכל עיר ועיר היתה סנהדרין קטנה של כ"ג חכמים יושבת בשער העיר: ועיר שאין בה מאה ועשרים איש אין מושיבין בה סנהדרין אלא שלשה דיינין: ומושיבין בסנהדרין נדולה. וקטנה כהנים ולוים וישראלים מיוחסין הראוין להשיא לכהונה ויהיו מנוקים מכל מומי הנוף ויהיו בעלי חכמה בעלי עושר ובעלי כשפים שידעו לבטל כישוף ויודעים לשונות רבים ואין מעמידין בכל סנהדרין זקן מופלג בשנים ולא סרים מפני שיש בו אכזריות: Sensus est, שופטים *sunt Judices dirimentes causas*; at שוטרים *sunt exactores cogentes populum baculo & loro ad observantiam præceptorum. Major verò inter Judices vocabatur Princeps, stabátque loco Mosi Præceptoris nostri, qui habuit sub se Lxx sapientes, unde descenderunt Sanhedrin. Fuit etiam in singulis civitatibus Sanhedrin & collegium parvum, complectens 23 sapientes; & hi residebant in porta civitatis. Quando verò oppidum aliquod tam parvum fuit ut non haberet 120 cives, non ponebant in eo Sanhedrin, sed tres judices. Ordinabant autem pro collegio Sanhedrin magno & parvo Sacerdotes, Levitas, & Israelitas nobiles, qui etiam digni essent functione Sacerdotii, quique carebant omni vitio corporis, conspicui sapientiâ, divites, tenentes artem magicam, ut scilicet scirent confutare magiam, tenentes linguas multas. Nec ponebant in hoc collegium aliquem nimis annosum; neque eunuchum, qui crudeliter agere posset.* Subdit etiam ibidem quàm *incorrupti* debeant esse judices *à muneribus suscipiendis: Debent esse viri sapientes, intrepido corde, qui tyrannis audeant sese opponere, Deum timentes, mites, patientes, veraces, & justitiæ zelatores.*

FAGIUS.

1. *Observa mensem novarum frugum*] i. Mensem Martium vel Aprilem observa & custodi, in quo aristæ erumpere solent. In eo mense *macta agnum Paschalem Domino Deo tuo.* Diximus & de hoc nonnihil in Annot. Exod. 13. 4.

2. *Coram Domino Deo tuo*, &c.] i. In ea urbe in qua fuerit tabernaculum Domini. ¶ *De filiis ovium*] Intelligit victimam Paschatis. ¶ *De bobus*] Hostias festivas, quemadmodnm explicatur Levit. 23.

3. *Panem afflictionis*] Sic vocat quòd in recordationem illius anxiæ noctis quâ egressi sunt ex Ægypto comedatur. Exodi 13. 8, 9, 10. scribitur memoriam fieri debere in Paschate Ægyptiacæ liberationis, quæ recordationem afflictionis conjunctam habet. Sic in Cœna nostra *mors Domini annuncianda donec veniat*, in qua salus & vita nostra memoratur.

8. *Congregatio est*] Vide de hoc in Annot. Levit. 23. & Num. 29.

11. *Judices constituas*, &c.] Hactenus primum præceptum explanavit Moses, *Ego sum Dominus Deus tuus*, &c. Quod quidem est fidei & dilectionis in Deum, cui interiora omnia, quæ ad novandam mentem pertinent, adhærent. Jam de externis acturus, quod præcipuum est primò apprehendit, nimirum Magistratum. Quo ordine significatur virtutem ac vim legis à jure gladii pendere, inter eos maximè qui caro & sanguis sunt: Neque rempubl. fore Christianam, h. e. publicam administrationem juxta verbum Dei moderari posse, si Magistratus ea neglexerit quæ sunt pietatis tueri. Neque tamen Animum invadit, qui Deo uni paret, sed in exterioribus rebus detinetur, ut ea quæ pro Euangelio salutis sunt defendat; quæ contrà, puniat, quemadmodum scribit D. Paulus ad Romanos, & ad Timotheum. Sed placet hic ex Hebræis indicare quomodo distinguant inter *Judices & Præfectos*, atque alios Magistratus: שופטים הם הדיינים הפוסקים את הדין: ושוטרים הם הרודין את העם אחר מצותם במקל ורצועה והנדול שבכלם שופטים יושב נקרא נשיא ומופלא ועומד תחת משה רבינו אשר לו שבעים חכמים היו ומהם באו סנהדרין ובכל עיר ועיר היתה סנהדרין קטנה של שלשה. ועשרים חכמים יושבת בשער העיר ויושבים לפניהם ג' שורות תלמידי חכמים ובכל שורה שלשה ועשרים איש לסמוך סומכין מן הראשונה וכלם נדים ממקומו לפי כך עיר שאין בה מאה ועשרים איש אין מושיבין בה סנהדרין: אף עומדים לפני שני סופרי הדיינים אחד מן הימין ואחד מן השמאל אחד כותב דברי המזכין ואחד כותב דברי המחייבים ושני חזנין ושני בעלי דינין שני עדים ושני זוממין ושני נבאי צדקה: ועיר שאין בה מאה ועשרים מעמידים להם שלשה דיינים ואין מושיבין בסנהדרין נדולה וקטנה אלא כהנים ולוים וישראלין מיוחסין הראים להשיא לכהונה ויהיו מנוקים מכל מומי הנוף ויהיו בעלי הכמה בעלי עושר בעלי כשפים שידעו לבטל כישוף ויודעים בשבעים לשון שלא תהא סנהדרין שומעת מפי המתורגמן: אין מעמידין בכל הסנהדרין זקן מופלג בשנים ולא סרים מפני שיש לו אכזריות ולא מי שאין לו בנים כדי שיהא רחמן ואין מושיבין מלך ישראל בסנהדרין מפני שאסור לחלוק עליו אבל מושיבין כהן נדול אם היה ראוי בחכמה ובית דין יהיו אנשים חכמים ואבירי לב להציל העשוק מיד נזל וענוים וסבלנין ויראים אלהים ולא יהיו להוטים לקבץ ממון ויהיו אנשי אמת מתרחקים מן השקר ורודפין אחר הצדק, *Schophtim sunt Judices qui determinant causam sive judicium. Schotrim sunt qui dominantur populo, & exsequuntur mandata eorum, scilicet Judicum, cum virga & flagello. Et qui summus est inter omnes Judices, is vocatur*, נשיא *Nasi*, i. *Prælatus*, & מופלא *Muphla*, i. *Excellens. Atque is est loco Mosis Magistri nostri, cui fuerunt Lxx Seniores, à quibus venerunt Sanhedrin. In qualibet autem civitate Israelitica erat Sanhedrin*, i. *Concilium, Senatus sive consistorium parvum, quod constabat 23 Sapientibus; erátque collocatum in porta civitatis. Et in conspectu eorum sedebant tres ordines discipulorum Sapientum qui in locum Judicum decedentium succedebant, ii qui erant propinquiores. In civitate verò in qua non erant 120 homines, non collocabatur in ea Sanhedrin. Stabant quoque coram Sanhedrin duo Scribæ, unus ad dextram, alter ad sinistram: Unus scribebat verba eorum qui dimittendum reum judicabant, alter verò scribebat verba eorum qui damnandum censebant. Duo item præcones, duo qui judicio contendebant, duo testes, & duo eorum adversarii, atque duo collectores eleemosynæ. Porrò, si qua civitas non habebat 120 homines, constituebantur in ea tantùm tres Judices. Adlegebantur autem in consistorium magnum & parvum tantùm Sacerdotes, Levitæ, & Israelitæ nobiliores, qui digni erant ad suscipiendum Sacerdotium, quique mundi erant ab omnibus vitiis corporis. Atque hi debebant esse viri sapientes, divites, periti artis magicæ, ut scirent destruere magiam, gnari septuaginta linguarum, ità ut Judex qui ex Sanhedrin erat non opus haberet aliquod audire ex ore interpretis. Nec porrò in Sanhedrin recipiebatur qui nimis senio confectus erat, nec eunuchus, idque propter crudelitatem; neque nisi cui essent liberi, quò eò magis misericors esset. Sed nec Rex in Sanhedrin admittebatur, eò quòd prohibitum sit contendere cum eo. Sacerdos verò magnus recipiebatur, modò sapientiâ præditus esset. Judices quoque esse debebant viri sapientes & magnanimi, ad liberandum scilicet eum qui vim patitur de manu violenti, pauperes item oppressos, atque timentes Deum. Neque inhient avaritiæ ad colligendam pecuniam: Sed sint*

viri

viri veraces, alieni à mendaciis, & qui juſtitiam ſectentur.

22. *Non erigas ſtatuam*, &c.] Statua lapis unus eſt & grandis qui inter altare & lucum prominebat, in quo idolorum myſtagogi conſtituti ſuas cantiones voce & inſtrumentis muſicis recitarunt, ut author eſt Moſes Nachmanni. Talem ſtatuam vetat legiſlator Moſes, etſi Jacob Gen. 28. 11. ſtatuam erexerit, nondum enim Dominus prohibuerat.

VATABLUS.

1. *Abib*, האביב] Vide Exod. 13. 4.

3. *Cum illo*, עליו] Nempe ſacrificio Paſchali. ¶ *Panem afflictionis*, לחם עוני] Per appoſitionem dictum, q. d. monimenta afflictionis quam pertuliſtis in Ægypto, & illius anxiæ noctis in qua egreſſi eſtis ex Ægypto, ut mox dicit.

5. *In aliqua è portis tuis*] באחד שעריך] *Portas* pro *urbibus* accipit, *In aliqua urbium tuarum.*

8. *Solennitas*, עצרת] Sic vocatur ſolennitas à *congregando*, vel *prohibendo*, quòd eo die prohiberetur populus aliquod opus facere.

9. *Septem* deinde *hebdomadas*, שבעה שבועות] De feſto Pentecoſtes loquitur, de quo & Exod. 34. 22.

10. *Juxta ſufficientiam*, &c. מסת נדבת ונו'] *Juxta ſufficientiam donarii ſpontanei manûs tuæ* erit *quod dabis*, i. dabis quod ſpontaneo & liberali animo potueris pro ratione opum. Alii, *ex oblatione ſpontanea erit quod dabis.*

13. *De area tua & de torculari tuo*, מגרנך ומיקבך] i. Frumentum tuum & vinum tuum.

15. *Frugibus tuis*, בכל תבואתך] *Proventibus tuis.* ¶ *Utique lætus*, אך שמח] *Tantùm lætus*, ſub. *& non triſtis.* q. d. Nihil aliud quàm lætitiæ indulgebis.

16. *Quotannis*, בשנה] Ad verb. *in anno.* ¶ *Conſpicietur*, יראה] *Apparebit*, ſub. *à te oblatus*, q. d. Tribus vicibus ſingulis annis offeres primogenita tua. Vide Exod. 34. 23.

17. *Juxta donum manûs ſuæ*, כמתנת ידו] Hebraiſmus, juxta quod conferre poterit, q. d. Quiſque offeret quod poterit, & pro modo facultatum ſuarum quas dederit illi Deus.

18. *Judicio juſtitiæ*, משפט צדק] Hebraiſmus, ſummâ æquitate & juſtitiâ. A prima hujus verſûs dictione quintam hujus libri ſectionem incipiunt Hebræi, quam vocant שופטים.

19. *Inclinabis*, תטה] *Declinare facies*, q. d. Tu qui judicio præfectus es, non inclinabis in alteram partem amore vel odio. ¶ *Non agnoſces perſonam*, לא תכיר פנים] Vide cap. 1. 17. ¶ *Et deſtruit*, ויסלף] *Et pervertit*, i. Pervertere ſolet ſententiam judicum juſtiſſimorum.

20. *Juſtitiam juſtitiam*, צדק צדק] Hebraiſmus, *Quod maximè juſtum eſt.* Vel, Quod æquum & juſtum eſt ſequeris, ſivè abſolvas, ſive condemnes.

22. *Eriges*, תקים] More ſcilicet idololatrarum.

CLARIUS.

1. *Menſem novarum frugum*] Videlicet eum menſem in quo fruges incipiunt matureſcere, qui poſt captivitatem Babylonicam cœpit vocari *Niſan*, quem editis canonibus ſic curſui lunæ per Embolimos (qui ſeptem in cyclo lunari numerantur) & motui ſolis adaptarunt ut non poſſit vel prævenire vel ſequi naturæ ordinem & primæ maturitatis juſtum tempus, ſaltem in terra Promiſſionis.

3. *Afflictionis panem*] Dicitur id in memoriam illorum panum quos comederunt cùm de Ægypto feſtinanter egrediebantur, & non vacabat illis fermentare conſperſam farinam.

5. *Non poteris immolare Phaſe in qualibet urbium*] Intelligit ſacrificium illud Paſchale ſolenne, quod per Sacerdotes ſolum fiebat uno loco in atrio Sacerdotum ante Tabernaculum fœderis, vel templum ſuo tempore, Chriſtum ſignificans pro redemptione humani generis ſacrificandum in cruce Hieroſolymis. Mactare verò Paſchalem agnum jubebantur, non ſolùm in ſingulis urbibus, ſed etiam in domibus & cœtibus ſingulis, qui ad veſcendum & abſumendum agnum unum idonei eſſent, horâ Paſchali, ſecundùm legem ſæpius repetitam in Exodo: ſed publico ſacrificio offerre illud alibi non poterant quàm apud Tabernaculum.

8. *Quia collecta eſt*] Vel, *cœtus*, quam alius *retentionem* vertit, quod tranſactis ſolennitatis ſeptem diebus populus adhuc uno die retineretur; de quo habes Levit. 23.

20. *Juſtè quod juſtum eſt perſequeris*] Sincero videlicet animo, & amore æquitatis. Alius vertit, *Juſtitiam juſtitiâ perſequaris.*

21. *Non plantabis lucum*] Ut nulla occaſio præberetur idololatriæ.

DRUSIUS.

1. *Regel* vocabulum ambiguum eſt. Nam & *pedem* ſign. & *feſtum ſolenne* ſic dictum. Hanc ambiguitatem tollunt רגלים *Raglaim*, *pedes*, & רגלים *Regalim*, *feſta ſolennia*, quæ tria erant in anno. Sic nomen אות ambiguitatem habet ad *ſignum* & *literam*, quam adimit pluralis אותות *Othoth*, *ſigna*, & אותיות *Othijoth*, *literæ*. Dixi tria fuiſſe feſta ſolennia in anno *Regalim* appellata. In iis Iſraelitæ tenebantur ire Jeroſolymam ſacrorum causâ, v. 16. Primum erat feſtum Paſchatis, de quo hoc verſu; Quod celebrabatur menſe Abib, i. *novarum frugum*, quem μῆνα νέων vocant. Is reſpondet ex parte Martio noſtro. Secundum feſtum erat feſtum Hebdomadarum, de quo v. 9. Vocatur autem *Pentecoſte*, i. *Quinquageſima*, quia celebrabatur quinquageſimo die poſt miſſam falcem in ſegetem, h. e. poſt ſeptem hebdomadas, quæ dies efficiunt 49. Tertium erat feſtum Tabernaculorum, quod vocatur alio nomine *feſtum Collectionis*. Vide v. 13. חג האסיף. Hoc feſtum durabat ſeptem dies, quibus in tabernaculis degebant, ut cùm in deſerto eſſent; cujus rei memoria hîc refricabatur. Qui procul à Templo habitabant, iis licentia fiebat de duabus ſolennitatibus, ſatis arbitrantes ſi in feſto Paſchatis comparerent ſemel in anno. Notavit hoc Nicolaus à Lira, qui & *Liranus*: Nam Lirâ Brabantiæ oriundus erat: Quamobrem & *Brabantinus* nuncupatur. Porrò menſis Abib, qui & *menſis novorum*, & *caput menſium*, & *menſis primus anni Eccleſiaſtici*, vocatur à Chaldæis *Niſan*. Dico, à Chaldæis; quoniam nomina menſium reperta in ſacris literis, ut ſunt *Niſan*, *Thebeth*, *Chaſleu*, & *Adar*, Chaldaica ſunt, qui primùm innotuerunt Judæis poſt deportationem Babylonicam. Ante illam memorantur *Zif*, *Ethanim*, & *Bul*: quæ ſi quis dixerit Ebraica eſſe, me non habebit ſibi repugnantem aut adverſantem. ¶ *Eduxit te* Dominus *Deus tuus ex Ægypto nocte.* Quomodo nocte? Nónne in ipſo die egreſſi ſunt? Infrà, *ut recordêris diem exitûs tui è terra Ægypti.* Quòd ſi dixeris *diem* ibi poni pro *tempore*, ut ſæpe aliàs, etiam in Latino ſermone, ecce alius locus, in quo diſertè, *Poſtridie Paſchatis egreſſi ſunt filii Iſrael*, &c. Reſpondent Ebræi nocte factam eſſe licentiam exeundi à Pharaone. Nam ſcriptum eſt, *Vocavit Moſen & Aharonem nocte*, &c. Abenezra, *Nocte eduxit te è ſub poteſtate Pharaonis.*

22. *Non erîges tibi ſtatuam*] Hîc *tibi* eleganter μειλικτ. Olim ante datam legem erigi poterat ſtatua in honorem Dei veri. An poſt latam Legem licuerit, neſcio. Hoc ſcio, non licuiſſe in honorem deorum falſorum: Quod vel hic locus evincit. Sed hac de re cùm alii aliter ſentiant, dicam aliàs, ſi Deus voluerit, vitámque & valetudinem dederit. Nunc aliò nobis properandum eſt.

GROTIUS.

2. *Immolabiſque Phaſe Domino Deo tuo de ovibus & de bobus*] Heb. *Immolabis Domino Deo tuo Paſcha ovem & bovem*, quæ diſtinctè accipienda; ut die Paſchatis & Paſchalis victima immoletur, agnus ſive hœdus, & præterea ἐπουσιώματα, ut aliis diebus ex lege Levit. 6. 12. manifeſtum id facit locus 2 Par. 30. 15. in Hebræo,

Græco

Græco, & Latino; Item R. S. hoc loco, Maimonides in קרבן הפסח.

10. *Oblationem ſpontaneam manûs tuæ*] Gr. καθὼς ἡ χειρ σε ἰσχύει. Vox quæ hîc eſt in Hebræo מסה non Hebraica eſt propriè, ſed Chaldaica, planè idem valens quod Hebræa נדי, quæ vox Hebræa à Chaldæo per מסרה tranſfertur Exod. 2. 4. Prov. 30. 8. Sic & R. S. & K. hoc loco interpretantur, optimè: Senſus enim eſt, ut det quiſque anno ſabbatico quantum ſufficit voluntariæ oblationi. Illud autem quod ſufficit, τὸ ἱκανὸν ut Græci נדי ſolent vertere, intelligendum pro facultatibus à Deo conceſſis, ut in textu ſequitur.

13. *Quando collegeris de area & torculari fruges tuas*] Nam ἑορτὴ συντελείας eſt ἑορτὴ σωτηρίας Lxx, Aquilæ συλλογῆς, Symmacho συγκομιδῆς *collectarum frugum*, Exod. 23. 16. Συντελείας vox eſt etiam apud Plutarchum Symposiacis, ubi de Judæorum agit ritibus, vocat & θερισοφοείαν.

18. *Judices & Magiſtratus conſtitues in omnibus portis tuis*] His aderant duo Scribæ; Præcones totidem, totidem Eleemoſynæ collectores. Ad pedes ſedebant diſcipuli, ut ipſo uſu jus addiſcerent, & in morientium aut decrepitorum locum ſurrogarentur. Eunuchi non permittebantur judicare: creduntur enim crudeliores, etiam Ariſtoteli. Claudianus 1 in Eutropium,

Omni ceſſerunt eunucho conſule monſtra.

Deinde,

Adde quòd eunuchus nullâ pietate movetur,
Nec generi natiſve cavet, clementia cunctis
In ſimiles; animóſque ligant conſortia damni.

21. *Non plantabis lucum*] Hecatæus de Hieroſolymis, οὐκ φύτευμα παρτιλῶς ὁδὸν, ὅθ᾽ ἁλσῶδες, ἢ τοιοῦτον. Oppoſitum & hoc mori idololatrarum, qui apud templa lucos habebant. Vide 1 Reg. 15. 13.

22. *Statuam*] Lapidem ingentem in hiſtoriæ alicujus monimentum ad quem concurſus fieri ſolebat. Id ante Legem licuit, Gen. 28. 18. & 31. 52.

CAP. XVII.

MUNSTERUS.

5. *O Brues eos lapidibus*] Numerantur in Scriptura 18 perſonæ quæ ob diverſa facinora lapidari jubentur; nempe qui acceſſerit ad matrem, ad uxorem patris, ad filii uxorem, ad puellam deſponſatam, ad maſculum, ad jumentum; item blaſphemus, cultor idolorum, offerens de ſemine ſuo Molech, violans ſabbatum, maledicens patri aut matri, impellens ad idololatriam, filius rebellis, &c.

9. *Verbum judicii*] Illi, inquit, qui ſedent in Sanhedrin magna, qui ſunt viri docti, experti, Deum timentes, & legem ejus ſcientes, illi docebunt te verum judicium, ut poſſis te extricare in difficilibus cauſis & ſcrupulis conſcientiæ.

17. *Plurimum auri*] Rex avaritiæ non debet ſtudere, cùm id citra populi graviſſimam exactionem fieri nequeat. Sed deſcribere ſibi debet משנה תורה, i. ſecundùm Chaldæum interpretum פתשגן *exemplar*. Ineptiunt hîc Judæi ſupra modum, docentes librum Legis ſolùm ſcribendum in pelle animantis mundi; & quod atramentum ex gallis factum non ſit idoneum, cùm nunquam ſatis dehumectetur. Relinquendum etiam docent in quibuſdam locis integrum ſpatium, quod פרשה פתוחה vocant; in quibuſdam non integrum ſpatium, quod vocant פרשה סתומה. Et hinc eſt quòd in Hebraicis libris ſæpe vides in magnis vel anguſtis ſpatiis poſitas literas Samech & Pe. Nos ſuperſtitionem illam vitavimus in exemplari noſtro, Chriſtianis non Judæis noſtra obtrudentes.

FAGIUS.

5. *AD fores domûs judicii*] Heb. *Ad portas tuas*. In portis autem judicia exercebantur: Indè non procul erat locus ubi malefici puniebantur. Conſiſtorium ergò ſive ſynedrion, conſeſſum Judicum, Paraphraſtes noſter hîc vocat *domum judicii*. Jubet ut omnibus è locis diligenter perquirantur, ſive in montibus, ſive in vallibus, ſeu in ſpeluncis, ſive ubicunque terrarum delitescant, qui Divinum cultum reliquerunt, cœlíque ſidera, aut dæmones, aut id genus alia adorare cœperunt; híque ad urbes deducantur, ubi jus exerceri & ſcelerati plecti ſolent, ut ibi omni populo collecto omnium ſuffragio condemnentur, omniúmque manu trucidentur; quippe qui ſcelus horribile, exſecrandum, dignum non hâc luce, ſed quod in penitiſſimis tenebris ſepeliendum ſit, perpetrarint; nè tantâ rei fœditate humanum genus reſpergatur. Emphaſim habet quod dicitur, *de quibus Deus nihil præcepit*. Nam fieri poteſt, ut Bachai ſubtiliter etiam expendit, quòd miraculo Solis admonitus, ceu præcipuo naturæ ornamento, in Sole opificem Deum adoret; quæ ratio abundè pia videtur. Sed impia Deo eſt, quia illam, inquit, non præcepit. Quare nihil pium eſt cenſendum in cultu Divino quod non certo verbo Dei & juxta naturam fœderis Dei intellecto nititur.

7. *Manus teſtium primùm ſit in eo*] In Sanhedrin ratio lapidationis hæc ſcribitur. Damnatus nudus ligatis manibus in præcipitium loci dilapidationis conſtituebatur; cui teſtes à tergo obtectis oculis aſtabant. Prior plectendum à tergo protruſit ac præcipitem dedit. Si delapſus adhuc ſpirabat, alter grandem lapidem in eum provolvit. Porrò, ſi nec ſic quidem penitus exſtinctus eſſet, multitudo lapides in eum aggerebat. Hæc atrocitas ſuppliciorum in hoc præcipitur, quo ſit exemplum efficacius ejus facinoris cavendi. Nota quia hîc ſcribitur, *Omnis multitudo*, &c. Hinc ſententia R. Akiba communiter recepta eſt, qui ait talem idololatram uſque ad ſolenne feſtum reſervatum, quo tempore omnis undique multitudo Hieroſolymam confluebat. Sunt tamen qui ſecùs ſentiunt. Cæterùm de modo & ratione lapidandi ſceleratos nonnihil diximus, Exod. 21. 16.

8. *Si difficilis explicatu tibi fuerit*, &c.] h. e. Si Judex minor neſcit de controverſia ſtatuere, quam Hebraiſmus vocat דבר למשפט, *verbum*, ſive *rem, judicii*. ¶ *Inter ſanguinem & ſanguinem*] h. e. Innocentem & damnandum crimine capitali. Quidam Hebræorum omnem in genere ſanguinem intelligunt, ut menſtruum, & viri ſemiſluii, item homicidii. ¶ *Inter cauſam & cauſam*] h. e. Litem pecuniariam & quæ minoris momenti. ¶ *Et inter plagam lepræ*, &c.] h. e. Livorem & vulnus.

9. *Et ad judicem*, &c.] Per hunc ſummum Judicem intelligendum dicunt ſummum Pontificem. Sacerdotes & Levitæ in Judices eligebantur, ſi ſapientiâ & timore Domini pollebant. Deinde etiam Iſraelitæ qui peritiâ Legis ac religione pares Sacerdotibus, ſimiliter Judicibus annumerabantur. Habes hoc Exod. 15. Num. 11. & Deut. 1. quemadmodum & conſenſus Hebrææ antiquitatis confirmat in libro Sanhedrin. Neque ullo ſeculo ſoli Sacerdotes & Levitæ unquam Judices fuere.

10. *Juxta omnia quæ docuerint te*] Tria genera doctrinarum & ſententiarum veteribus fuerunt: Primum, quod receptum credebatur à Moſe ac Prophetis, quod *Cabala* nominatur. Secundum, quod opinatione Judicum conſtitit, ut in Scripturæ locis enarrandis quæ ad œconomiam pertinebant. Ex quo intelligitur cauſa quamobrem ſub priore Templo & prioribus annis poſterioris, tantâ concordiâ Judæorum Eccleſia adminiſtrata ſit: Donec enim magnum Judicium viguit, omnia certò definita, ſummo conſenſu recipiebantur. Deinde, in ſententia ferenda, & reſpondendo de Lege ſæpiſſime conjecturis connixi ſunt; Et tamen quod ſic erat pronunciatum, pro lege recipiebatur. Tertium genus quod ſtatuunt ultra Legem, quo illa defenditur ſeu objecto ſepimento, ut priùs violandum ſit hoc quàm in Legem aliquid foris admittatur. Hoc Chriſti Domini ætate inverterunt. Nam propter traditiones reliquerunt legem Dei. Hujuſmodi interim duo genera alia perpetua eſſe voluerunt, alia temporaria.

11. *Juxta verbum legis*, &c.] Tria illa genera traditionum

onum hoc loco *lex* dicuntur, Putà ordinationes, edicta, vel traditiones & consuetudines legitimæ, quibus in multitudine publica honestas continetur. Hinc est quòd Prophetæ constantissimè refragati sunt quoties contra stationes montis Sinai, ut vocant, aut Reges aut Judices aut populus aliquid admiserat. In Thalmud scribitur Dominum nostrum illis damnatum. Cæterùm accusationem falsò intenderunt, quia nunquam voluit Pontificum & Pharisæorum, tanquam Judicum, authoritatem esse convulsam, sed stabilitam potiùs, Matth. 23. 3.

13. *Et omnes de populo audiant*, &c.] Hinc rursum vetus mos obtinuit, teste auctore Hebræo Maimoni, in tractatu cui titulus *De rebellibus*, ut hujusmodi refragator & læsæ majestatis Sacerdotalis & Judiciarii reus non plecteretur nisi sub tribus festis: tum enim populus universus conveniebat ex omnibus tribubus. Ideo approperabant Judæi Christum Dominum nostrum, quasi in hanc legem peccasset, sub Paschatis festum interficere.

14. *Cùm ingressus fueris terram*, &c. *constituendo constituas super te Regem*, &c.] Aut præceptum aut vaticinium est de Rege post secula aliquot constituendo, ubi præscribitur qualem præficere debeat, nimirum electum à Domino, & illi non invisum, quod quidem quoque tempore à Prophetis Domini discendum erat. Observarunt Hebræi tria præcepta fuisse Israelitis cùm ingressuri essent Terram promissionis, nempe ut super se constituerent Regem, exterminarent semen Amalec, & exstruerent Domino Templum. Quæstionem quoque hìc movent Hebræi, Cur Dominus ægrè tulerit quòd tempore Samuelis Regem postularint, cùm tamen hoc loco aut præcipiat, aut jus faciat ejus constituendi? Ad hoc quidam respondent, Seniores quidem qui eo tempore erant, non malè & impiè Regem postulasse, cùm dicerent ad Samuelem, *Da nobis Regem, qui judicet nos*, &c. sed vulgus peccavisse, quòd nollet audire vocem Samuelis, sed dicebat, *Nequaquam: sed Rex erit super nos, ut & nos simus sicut cæteræ gentes: ut judicet nos Rex noster, & egrediatur ante faciem nostram, pugnétque prælia nostra*, 1 Sam. 8. 20.

18. *Describat sibi exemplar legis hujus*] h. e. Statim inito Regno suâ manu Legem describat, præter illam quam privatus descripserat, ut intelligat se ad observantiam Legis obstrictiorem privatis esse. Cuivis autem præceptum erat ut Legem describeret, juxta illud c. 31. 19. *Et nunc describite vobis canticum hoc*, i. Legem, cui canticum adjectum est. Memoriâ enim firmiùs hærent quæ diligenter describuntur. Ampliùs quoque dicunt Hebræi, quòd si antea non habuit descriptam Legem, postquam Rex factus est tenetur duos libros Legis describere; alterum quem reponat in suo thesaurario, alterum verò quem jugiter secum habeat, sive egrediatur ad bellum, sive sedeat in judicio, sive sit in convivio; & nunquam à se removeat, nisi noctu cùm dormit, vel cùm est in balneis, vel cùm exoneratur alvum; imò semper *in eo legat cunctis diebus suis*. ¶ *A conspectu sacerdotum*, &c.] Sensus est quòd Rex librum Legis non ex quolibet exemplari, sed ex eo quod coram Sacerdotibus & Levitis erat, describere debeat. Rex publica persona est; ideo ex publico exemplo sibi Legem debuit describere. Levitici enim Sacerdotes (quod ex hoc loco prisci colligunt) in atrio Templi volumen Legis quod erat primariæ authoritatis habebant; sicut & hoc tempore, in locis celebrioribus. Tradunt quoque Judæi circa hunc locum, quâ ratione, modo, & ordine, in qua item membrana, quo denique atramento liber Regis sit describendus; quæ omnia superstitio cùm sit nimis Judaica, ea illis relinquamus: & interim nos nucleo fruamur. Mirum est enim quàm stulta hæc gens in omnibus rebus cortice tantùm delectetur. Quod etiam in hoc videre licet, quòd putant magnam reverentiam se sacris Bibliis exhibere, si non sub aliis libris, sed supra omnes alios libros collocent; si non illotis manibus ea contrectent, præsertim si à latrina veniant, aut urinam fecerint; si osculentur ea quoties aperiunt & claudunt; quam reverentiam pulchrè augeri arbitrantur, si Judæus non sedeat in eo scamno in quo Biblia jacent, &, si ea è scamno in terram cadere videat, integrum diem jejunet. Sed ut faciant ac præstent quæ S. Biblia potissimùm docent, fidem, inquam, charitatem, justitiam, vitæ innocentiam, atque id genus alia quæ solidioris pietatis sunt, de ea re non sunt multùm anxii & soliciti. Imò omnes suas cogitationes in hoc intendunt, non ut verum ac genuinum Spiritûs S. sensum ex scripturis sanctis suis eliciant, sed quomodo argentum à Goiim, i. Gentibus, usurìs aliísque iniquissimis rationibus extorqueant. Sed meminerimus illos conjectos esse in tenebras exteriores; quod verissimè competit in nostros Judæos, qui omnium seculorum Judæis sunt longè cæciores.

VATABLUS.

1. *Quidpiam vitii*: כל דבר רע] Ad verb. *ullas res mala.* ¶ *Abominatio Jehovæ*, תועבת יהוה] i. Detestatur Jehovah.

2. *In medio tui*, בקרבך] i. Inter concives tuos. ¶ *Vir aut mulier*, איש או אשה] Hebraismus, *aliquis, aut aliqua.*

3. *Atque incurvaverit se illis*, וישתחו להם] *Atque adoraverit illa.* ¶ *Et soli*, ולשמש] Hìc ו pro *Id est*, (ut nonnulli vertunt) positum est.

4. *Et quæsieris*, ודרשת] *Tunc inquires.* ¶ *Et si quidem veritas*, &c. והנה אמת וגו'] Vide eadem verba cap. 13. 14.

6. *In ore duorum*, &c. על פי שנים וגו'] Hebraismus, Sub testimonio duorum aut trium testium, non testimonio unius. Vide Num. 35. 30. & infrà 19. 15.

8. *Si latuerit*, &c. כי יפלא וגו'] Hebraismus, Si causa aliqua fuerit ambigua, & difficilior quàm ut de illa pronuntiare possis, cujusmodi *inter sanguinem & sanguinem*, h. e. inter innocentem & crimine capitali damnandum, qui aliis rationibus videtur tibi esse innocens; *inter causam & causam*, h. e. inter litem pecuniariam & quæ sit minoris momenti, vel inter litem actoris & litem defensoris; *& inter plagam & plagam*, h. e. inter livorem & vulnus. ¶ *Inter causam & causam*, בין דין לדין] *Inter judicium & judicium.* ¶ *Rixarum*, ריבות] *Litium*, i. in rebus controversis.

9. *Judicem*, השופט] Per hunc *Judicem* summum intelligendum dicunt Hebræi summum Pontificem. Sacerdotes & Levitæ in Judices eligebantur, si sapientiâ & timore Domini pollebant. Deinde etiam Israelitæ qui peritiâ Legis ac religione pares Sacerdotibus, similiter Judicibus annumerabantur, ut habes Exod. 18. 22. Num. 11. 24. Deut. 1. 13. quemadmodum & consensus Hebrææ Antiquitatis confirmat in libro Sanhedrin. *Et quæres*, ודרשת] *Et inquires*, sub. *ab illis.* Alii, *& consules eos.* ¶ *Verbum judicii*: את דבר המשפט] i. Sententiam ipsam, sive quomodo pronuntiandum tibi sit de re illa.

10. *Juxta omnia*, &c. ככל אשר יורוך] *Omnino ut te docuerint.*

11. *Juxta Legem*, &c. על פי התורה וגו'] i. Juxta instructionem quâ instruxerint te.

12. *Qui fecerit per superbiam*, [אשר יעשה בזדון] *Qui admiserit contumaciam*; i. si quis per arrogantiam nolit obedire Sacerdoti qui ibi steterit ut judicet, &c.

13. *Ut universas*, &c. וכל העם וגו'] Ad verb. *Et universus populus audiet, & timebit.* i. Ut cùm universus populus audierit, timeat, & nil tale postea faciat per arrogantiam.

14. *Ac dixeris*, &c. ואמרת אשימה וגו'] Hebraismus, Ac constitueris apud te Regem tibi creare. ¶ *Quæ sunt in*, &c. אשר סביבותי] *Quæ circum me habitant.*

16. *Tantùm nè multiplicet*, רק לא ירבה] *Ità duntaxat quòd non multiplicabit.* Alii, *Veruntamen non multiplicabit*, i. non alet multos equos. ¶ *Ut multiplicet sibi equos*: למען הרבות סוס] i. Ut comparet sibi equitatum numerosum. ¶ *Præsertim cùm Jehovah*, &c. ויהוה אמר וגו'] Ad verb. *Et Jehova dixit vobis, Non addetis ut revertamini per viam istam ultrà.*

17. *De-*

17. *Declinet*, יסור] *Recedat, deficiat.* Sub. *à Lege Dei.*

18. *Cùm autem sederit*, והיה כשבתו] Ad verb. *Et erit secundùm sedere ipsum*, &c. i. cùm regnare cœperit. ¶ *Iteratam Legem hanc*, את משנה התורה הזאת] Lxx, τὸ δευτερονόμιον τοῦτο, *secundariam Legem hanc.* Jos. 8. 32. legimus, *Et scripsit ibi in lapidibus*, את משנה תורת משה *secundariam Legem Mosis.* Quidam (ut etiam doctus inter Hebræos) vertunt, *duplum* (Latinè, *descriptum*, sive *exscriptum*) *Legis hujus.* Gallicè, *le double*, i. curabit sibi describendum apographum hujus Legis. Rectiùs vertisse videntur Lxx, si conferas locum istum cum illo Josue, quos secutus est noster interpres. ¶ *A conspectu Sacerdotum*, מלפני הכוהנים] Hebraismus, *ad exemplar Sacerdotum*, vel *accepto exemplari Sacerdotum.*

20. *Ut prolonget dies*, &c. למען יאריך ונו'] Hebraismus, *ut diu regnet.*

CLARIUS.

9. *Judicii veritatem*] Illi (inquit) qui sedent in Sanhedrin magna, qui sunt viri docti, experti, Deum timentes, & legem ejus scientes, illi docebunt te verum judicium, ut possis te extricare in difficilibus causis & scrupulis conscientiæ.

14. *Constituam super me Regem*] Prædictio est, non præceptio. Prædicit enim suo tempore futurum ut velint sibi Regem constituere more aliarum gentium. Quanquam sunt qui probare conentur ex diversis Legis locis, decretum ut olim constituerent Regem.

16. *Non multiplicabit sibi equos*] Ob id putant David, captis mille septingentis equitibus, subnervasse jugales curruum, ut habetur 1 Sam. 8. 18.

18. *Describet sibi iteratam legem hanc*] Cùm omnibus necessaria sit Divinæ legis meditatio, tum Regibus ac Principibus in primis, qui cùm aliorum duces esse debeant, nisi in hanc semper inspexerint, fiet quod scriptum est, *Duces sunt cœci cœcorum.*

DRUSIUS.

3. *Quæ non præcepi*] Imò prohibui diligenter & frequenter. Simile, *Non gaudet stulti pater.*

6. *Morte afficietur moriens*] Qui moriturus est. Sic, *invenit navem euntem*; ituram brevi. Onc. & Jon. *Qui mortis reus est.* Cognatum, *Ecce ego morior*; brevi moriturus sum.

8. *Inter sanguinem & sanguinem*] Inter sanguinem qui effusus fuit per contumaciam, & inter sanguinem qui effusus fuit per errorem. Hoc Latiùs diceretur, *inter cædem & cædem.* Vide hîc Nicolaum à Lira. Ger. 31 2. 2. *Inter sanguinem menstruum, & sanguinem parientis*, sive *puerperæ, & sanguinem ejus, quæ fluxum patitur*, i. זובה. Jon. *Inter sanguinem impurum & purum.* Sic etiam R.S. *Inter sanguinem polluti & sanguinem mundi.* Abenezra, *Inter sanguinem mundi & sanguinem rei*, i. חייב. Thargum Jeros. *Inter sanguinem cultrorum, & sanguinem virginitatis*: קטולא *culter*, inquit Hascuni, i. מאכלת, Pluralis קטולין *cultri.* ¶ *Inter causam & causam*] Inter causam justam & injustam. Jon. *Inter judicia animarum*, i. capitalia, *& inter judicia pecuniaria.* Abenezra, *Inter causam & causam*] *De pecunia loquitur.* ¶ *Inter plagam & plagam*] Onc. *Inter plagam lepræ.* Lepram autem appellat סנירג *à concludendo.* Jon. *Inter plagã lepræ & plagã* נתקא *scabiei*: si modò ea vox *scabiem* denotat, ac non sit species lepræ. Scabiem autem Jon. vocat צורעא, Jeros. צרעת, Quanquam Hascuni ex eo citat סניר. Hieron. *inter lepram & lepram.* Lxx, ἀναμέσον ἁφὴ ἁφῆς. Est autem ἁφὴ *lepra*, propriè *tactus.* Abenezra, נגע *idem, quod* פצע, וחבורה, *Vulnus & Livor.* R.S. *inter plagam immundam & plagam mundam.* Ger. *Inter plagas hominum, domorum, & vestium.* ¶ *Verba litium*] i. Lites דברי ריבות. Vide Observ. meas.

9. *Et venies ad Sacerdotes Levitas*] Jon. *Qui ex tribu Levi.* R.S. *Qui exiverunt ex tribu Levi.* Abenezra, *Sunt enim Sacerdotes qui ex prosapia Levi non sunt.* Quàm vellem indicasset eos! Nam Sacerdotes ex genere Aharon, & Aharon ex prosapia Levi. ¶ *Et ad judicem*] Regem. Hascuni ad hunc locum, *Hinc respondere potest hæreticis Israel, qui rejiciunt verba Sapientum. Nam si data est Lex in scriptura sua, & non in sensu alio, quare necesse habuerunt ire Jerosolymam?* Ego dicerem, ut mentem Legis scriptæ a Sacerdotibus discerent, juxta illud, *Labia sacerdotis custodient scientiam, & legem ex ore ipsius requirent.* Nam in Lege scripta multa difficilia & ambigua.

17. *Non multiplicabit sibi uxores*] Mens hujus legis exposita fuit in Quæstis per epistolam. Non revoco; imò pertendo veram ac genuinam esse. Duplex Polygamia; Polygamia duarum, aut trium, &c. & polygamia multarum, ut putà viginti uxorum, & ultrà. Hæc vetita Regi; illa non item. Nam non omnis polygamus multiplicat uxores. David polygamus fuit, *non tamen usus est multis nuptiis*, ut verbis utar quibus Josephus usus est in hoc loco. Disertè Nicolaus, *Non inhibetur Regi simpliciter pluralitas uxorum, cùm David, qui fuit sanctus, sex uxores habuerit: sed quod non habeat in numero excessivo, & pessimùm alienigenas.* Augustinus, *Manifestum est Salomonem hoc præceptum transisse. David autem plures habuit, nec præceptum præterii. Permissum est enim plures habere, non plurimas quæ alliciant animum multiplicare.* Jurisconsulti Ebræi permittunt Regi 18. uxores. R. S. *Non multiplicabit sibi uxores*] *Non ducet nisi* 18. *ad summum. Nam ecce David habuit octo uxores, & dicitur ei, Si parùm est addam tibi*, &c. ¶ *Argentum & aurum non multiplicabit*] R. S. *nisi ut faciat sumptus suos*, aut *impensas suas.* אפסניא Græcum esse ait Hiscuni, quod interpretatur הוצאה *sumptus.* Græcè ὀψώνιον, *stipendium* & *quod pani additur pro condimento.*

18. *Describet sibi Deuteronomium legis*] Describi curabit. Habebat autem, teste R. S. duos libros Legis; unum qui repositus adservabatur in archivis, & alium quem secum portabat, ad verb. *qui exibat & introibat cum eo*, Vide Liram.

20. *Ut prolonget dies in regno suo, ipse, & filii ejus*] Quia communiter & ut plurimùm principatus sepelit dominos suos, ideo dicit, *ut producat dies*, &c. Propterea etiam cùm Regem creant dicunt, *Vivat Rex*; Vivat non solùm facilè, sed etiam diu. Nam *vita* est vita longa, ut ibi, *In favore ejus vita*: præcedit enim, *momentum in ira ejus.* Hoc vult dicere, Non diu durat ira ejus.

GROTIUS.

2. *Transgrediantur pactum illius*] *Transgredi pactum* dicuntur qui à religione deficiunt. Confer Hebr. 10. 29.

5. *Ad portas civitatis tuæ*] Ad Judices urbis cujusque, numero 23. aut minimùm 21. Nam ad hos spectabat cognitio de criminibus, extra ea quæ excepta erant Synedrio, qualia erant pseudoprophetia, & crimen totius tribûs. Aliud in solicitante ad deos novos: Is enim ad Judices non ducebatur.

6. *In ore duorum aut trium testium*] Bonæ famæ. Jus testimonii moribus Hebræis non habent amentes, pueri ante annum 13. fures etiam post restitutionem, qui de alea victitant, publicani qui plus æquo exigunt, caprarii, & si qui alii ea factitant quæ verberibus digna sunt. Rejici etiam possunt qui valde propinqui aut familiares, aut inimici sunt partium alteri.

8. *Si difficile & ambiguum apud te judicium esse perspexeris*] Hanc legem intelligi tantò magis opus quòd ab ea pendeat coagmentatio omnium Israelitarum, ut sæpe notavit Maimonides. In Græco, ἐὰν ᾖ ἀδιαλήπτον ἀπὸ ῥῆμα ἐν κρίσει. Nam פלא ἀδιαλείπτειν sæpe vertunt. Sensus est, Ubi controversia aliqua inciderit obscurior quàm ut de ea omnibus urbis alicujus Magistratibus liqueat. Non de facti sed de juris quæstionibus hîc agitur. Quas obscuritatis causas habent leges humanæ, eas Divinæ humano modo enuntiatæ non evitant; partim ob voces aut locutiones πολυσήμους, quæ sunt in omnibus linguis multæ, in

Hebraicâ plurimæ; partim quia ubi leges loquuntur generaliter, disputatur quæ factorum species rariores excipi debeant: partim quia ubi loquuntur specialiter, non semper in aperto est an lex intra eam stet speciem, an verò ad ea quæ paria videntur debeat extendi: multæque aliæ sunt causæ cur eadem verba non ab omnibus, aliis crassioribus, aliis quàm opus est subtilioribus, eodem modo accipiantur. ¶ *Inter sanguinem & sanguinem*] An cædes hujus vel illius generis mereatur locum receptûs, an non mereatur. Nam in culpâ multi sunt gradus: est lata, media, minima. ¶ *Causam & causam*] Intelligendum hoc de litibus pecuniariis, & de verborum injuriis, quorum pœna erat arbitraria: & in uno eodémque genere propter legis τὸ ἀόριστον poterat probabiliter ab altero major, ab altero minor irrogandi censeri. Quod hîc dicitur דין *κρίσις*, infrà 25.1. dicitur דיב *ἀντιλογία*. ¶ *Lepram & lepram*] Est quidem vox נגע quæ in Hebræo est satis generalis, quæ omne gravius malum sign. quod *μάστιγα* sæpe vocant Græci interpretes, ut & N. F. scriptores, Marc. 3. 10. & 5. 29, 34. Luc. 7. 21. Sed *ἀνθρωπικῶς* lepram sign. eóque sensu quinquagies sumitur in uno capite Levit. 13. Sæpe & Medici dubitant, lepra quæ has aut illas habet notas, sit an non sit contagio metuenda. ¶ *Et judicum intra portas tuas*] In urbium singularum tribunalibus, quæ in portis erant more Hebræorum & vicinorum, ut apparet Gen. 34. 20. Ruth. 4. 1, 11. Prov. 22. 22. & 31. 23, 31. ¶ *Videris verba variari*] Heb. *verba contentionum*: i. Si eousque procedat Judicum contentio ut pars minor tueri sententiam suam velit contra majorem, & inter diversa sentientes scissura quædam civitatem illam ac vicinas distractura oriri possit. Ad schismata ènim præcavenda data est hæc lex. ¶ *Surge & ascende ad locum quem elegerit Dominus Deus tuus*] i. Primis temporibus in Silo, Jos. 18. 1. & 22. 12. Jud. 18. 31. & 20. 18. 1 Sam. 1. 3. Jer. 7. 12. & 26. 6. Post Davidis tempora, Hierosolyma, 1 Reg. 8. 2 Par. 6. 7. & alibi.

9. *Veniésque ad sacerdotes Levitici generis*] Sic & in Græco, πρὸς τοὺς ἱερεῖς τοὺς Λευίτας. Sed bene intelliges tum Sacerdotes tum Levitas, qui quòd pingue haberent otium, non tantùm omnia Legis, sed & Medicinæ, aliarúmque artium diligenter ediscebant, ut & Ægyptii Sacerdotes: ideóque primis seculis ex illis, ut eruditioribus, Senatus LXX virûm legi maximè solebat: unde & hîc ex potiori parte Senatus ille intelligendus est. Philo libro De Vita Mosis, Συνήδρευον οἱ ἱερεῖς, & in lib. De Principe constituendo, Ὅταν ἓν ἁμαρτὸν ποιῇ ἢ ἀντιλογίαν ἢ πρᾶγμάτων ἀσαφῆ καὶ πολὺ σκότον ἀφαιρούμενον, ἀφιλείσθω τὰς κρίσεις, καὶ ἀναπεμπέτω πρὸς ἀκριβεστέρους δικαστὰς· ἔστι δ' τίνες ἂν εἶεν ἢ ἱερεῖς, καὶ ὁ ἐπὶ ἱερέων ἕξαρχος ἡμῶν; Josephus adv. Appionem 2. Καὶ ὁ ἐπόπτας πάντων καὶ δικαστὰς ἐπὶ ἀμφισβητουμένοις οἱ ἱερεῖς ἐκάθιστ. Opes nimiæ & indè luxus ac pigritia effecere ut sæpe postea eruditiores essent in tribubus aliis, ac propterea, & Sacerdotibus & Levitis præteritis, imò interdùm præterito & summo Sacerdote, à Senatoribus in Senatum cooptarentur. Ità Maimonides libro יד החזקה titulo De Synedrio, c. 2. Hîc verò ratio habetur meliorum temporum, cùm Sacerdotes & Levitæ essent quales esse debebant. Cùm ergò talis orta esset controversia civitatem unam plurésve in dissidium perductura, jubebantur ire dissentientes ad Sacerdotes & Levitas, qui in Senatu erant, & eruditissimi habebantur. Qui si ipsis satisfeciissent aut rationum pondere, aut testando rem hoc vel illo modo in moribus ac rebus judicatis definitam, rectè. Sin tale nihil erat, ildem viri eruditi rationes partis utriusque referebant ad Synedrium, & ex ejus decreto respondebant, quod in posterum legis erat loco. Sic à Christianis in gravibus controversiis consuli solebat Synodus Romana ex LXX itidem Episcopis constans, olim optimis & rerum Divinarum peritissimis. ¶ *Et ad judicem*] Illud & hîc sumendum pro *vel*, ut sæpe alibi; locutione & Latinis usitatâ, ut probat Servius ad illud Æneid. 2.

Præcipitare jubent, subjectíque urere flammis.

allegans & illud,

Saxum ingens volvunt alii, radiósque rotarum, &c.

ostendit quod sequitur infrà 12. Sic Exod. 21. 15, 17. pro 1 Latinus posuit *vel*. Et ita sumenda copula Num. 30. 5, 6. & Mat. 12. 37. *Judices* cùm multitudinis numero dicuntur, rectè intelligi possunt vel illi urbanorum tribunalium, vel summi etiam Senatores, ut Deut. 1. 16. & 16. 18. & 19. 17, 18. & 21. 2. Ubi autem in singulari ponitur numero, solet significari Interrex Divinitus constitutus, quales sunt qui nominantur in libro שפטים. Tales Interreges & apud Tyrios fuere eodem nomine שפטים, quod nomen Josephus Acta Tyriorum in Græcum vertens adv. Appionem lib. 1. vertit *δικασάς*. Nam post Ithobalum & Baalem Reges, sic ait, μετὰ τοῦτον δικασαὶ κατεστάθησ ἐ δίκαις ἄνδρες, Ἐνιαυσὸν βασιλεύε μιᾶς δύο, Χάλκης Ἀβδάλε μιᾶς ἔτεσι, Ἄκκαρ ἀρχιερεὺς μιᾶς πᾶσι, Μύτγονος ἐ Γερασθλ ἐπὶ Ἀβδηλίμε δικασαὶ ἔτη ἕξ. A Tyriis idem nomen venit ad Carthaginenses Tyriorum traduces, apud quos summi Magistratus dicti *Suffetes*, ut ex Calidio nos docet Festus. *Summum magistratum* dixi cum Livio, qui & alibi eorum imperium ait fuisse *velut Consulare*. *Suffetes* pro שפטים est aut ex molliori pronuntiatione, qualis erat Ephrathæorum Jud. 12. 6. aut corruptum per Latinos scriptores. Isti verò apud Hebræos שפטים planè similes erant Romanis Interregibus, ac postea Dictatoribus, neque à Regibus Hebræis ullâ re differebant, præter quòd satellitium & pompam Regiam non habebant; ac propterea nec tributa nec vectigalia exigebant. Cæterùm erant, ut Josephus loquitur, ἡγεμόνες ἀὐτοκράτορες. Itaque & *Reges* vocantur Jud. 9. 6. *Constituerunt regem Abimelech*, i. δικαστὴ. Jud. 18. 1. mortuo Samsone, *In diebus illis non erat rex in Israel*, i. Δικαστής. Ac sicut Reges absque Synedrio jus interficiendi habebant, ut docet Thalmudicus titulus de Rege, & 2 Sam 1. 15. & loca alia, sic & isti δικασαὶ sive Interreges, ut apparet exemplo Gedeonis Jud. 8. 16, 17. & Jephtæ Jud. 12. 6. quæ rectè notata Abarbanieli ad initium libri Judicum. Tales autem δικασαὶ, cùm à Deo dati essent, ac ob id donis instructi Propheticis, unde & *Prophetas* eos vocare solet Josephus, tutò sanè consuli poterant: sed quia non omni tempore tales erant futuri (hoc enim vult quod adjicitur, *qui erit illo tempore*, i. si quis erit) voluit Deus pro illis, consuli Synedrium, compositum ex hominibus eruditissimis, totum populum referens. ¶ *Qui indicabunt tibi judicii veritatem*] Aut ex traditione certa ipsis cognita, aut ex decreto Synedrii, si res non antè fuerat definita.

10. *Et facies quodcunq; dixerint qui præsunt loco quem elegerit Dominus*] Quia Synedrium perpetuò erat duraturum, non autem Interreges illi, ideo in illis maximè sermonem figit. ¶ *Et docuerint te juxta legem ejus, sequerísque sententiam eorum, nec declinabis ad dextram nec ad sinistram*] Meliùs Græci, Καὶ φυλάξῃ ποιῆσαι πάντα ὅσα ἂν νομοθετήσωσί σοι. Καλὰ ἐ νόμον ἐ κρίσιν ἃ ἂν εἴπωσί σοι ποιήσεις· ἐκ ἐκκλινεῖς ἀπὸ ῥήματ ἐδὲν ἀναγγελλωσί σοι δεξιὰ ἢδ' ἀριστερά. Non enim est illud *juxta legem* adstrictivum præcepti, quasi tum demum obligentur singuli parere decreto Synedrii, si Synedrium congruentia Legi respondeat: id enim fuerat interpretationem cujusque arbitrio submittere, ac proinde dare occasionem dissidiis, quibus cavendis hæc lex posita est. Totus locus sic habet in Hebræo verbotenus, *Et facies secundùm sermonem* (*os* enim *sermonem* sign.) *verbi quod annuntiabit tibi* (aliquis scilicet Sacerdotum, aut, si ii absint, aliquis Levitarum) *è loco ipso quem elegerit Dominus*: (i. de sententia confessûs ejus, qui, ut diximus, Siloæ fuit primò, deinde Hierosolymis) *& attendes ut facias secundùm omnia ipsorum documenta. Secundùm sermonem legis* (i. interpretationem Legis) *quam te docebunt, & secundùm judicium quod tibi dicent* (i. præscriptum quod in judicando sequi Judices debeant) *facies, neque declinabis ab eo quod tibi indicabunt ad dextram aut sinistram.* Non ergò cuique permittit Lex Legis interpretationem quam vult sequi, & aliquo probabili colore sectam facere; sed regulam statuit necessariam servandæ unitati. Ergò Synedrium errare non poterat, aut in testanda traditione veteri aut in explicanda Lege è sua sententia? Poterat sanè, poterat:

&

si re postea meliùs cognitâ, putà per homines valde pios & eruditos commoniti Senatores viderent se à vero sensu Legis aberrasse, prodita Lege erat ratio errorem expiandi, Lev.4.13. At singulis, non credere omnia quæ Synedrium diceret, imperabatur, sed non contrà agere, non contrà docere. Vide Josephum hoc loco, & Maimoniden Ductore Dubitantium 3.41. & lib. Manoim c.50. §.4. & Mosem de Cotzi Præcepto jubente 46. Quæ enim in controversiam vocari poterant, qualia erant; An avicula hoc vel illo modo esset discindenda? Quæ ineunda supputatio ad Pascha? An huic culpæ paulò major vel minor esset imponenda pœna? & ejus generis alia; in quibus non tanti referebat utrum fieret, quanti erat servare compagem Hebraici corporis sine ullo divortio. In rebus magni momenti fieri sanè non poterat ut Synedrium ab initio compositum ex viris optimis & eruditissimis & perpetuâ cooptatione continuatum falli posset, nisi longo seculorum lapsu, corruptâque disciplinâ: quod si evenisset, Deus, amans unitatis, ad eos admonendos aut convincendos responsurus erat per Urim & Thummim, vel excitaturus erat Prophetam aliquem veris miraculis nobilem, & postremò daturus Messiam ipsum Mose majorem; quo misso auctoritas Synedrii evanuit. Notandum præterea scita Senatûs nonnulla sive Legi interpretandæ sive præmuniendæ facta evanuisse, non modò si Senatus ante receptum ubique morem sententiam mutasset, verùm etiam si vel ab initio populus ea non ferret, vel si irent in desuetudinem.

12. *Qui autem superbierit, nolens obedire*] Gr. ὁ ἄνθρωπος ὃς ἐὰν ποιήσῃ ἐν ὑπερηφανίᾳ, ὥστε μὴ ὑπακοῦσαι. Vox illa *superbire*, aut *facere in superbia* in Hebræo est בזדון, quod *temeritatem* sign. Nec malè ὑπερηφανίαν vertitur Græcis, Jer.49.15. Temeritatis certè est in rebus disputationem recipientibus tam pertinaciter amare suas sententias ut propterea pax rumpatur, quæ nisi per auctoritatem quandam omnibus præsidentem retineri nequit humanitus. Deus autem miracula rarò facit: plerumque res humanas conservat modis humanæ naturæ congruentibus. *Superbiæ* verò illud elogium non omnibus convenit, sed iis demum qui Doctoris sibi personam imponunt, & populum distrahunt. Talis qui est vocatus in Thalmudicis libris זקן חמרא *senex*, i. *doctor, contumax*. Doctores non erant nisi majores XL annis. ¶ *Sacerdotis imperio qui eo tempore ministrat Domino Deo tuo*] Qui dicturus est quid sit receptum, aut Synedrium consulet, & ex ejus decreto respondebit; ut jam suprà dictum est. ¶ *Et decreto judicis*] Heb. *vel judicis*. Et Græci, ἢ τῷ κριτῇ: qui non malè addiderunt ex superioribus, ὃς ἂν ᾖ ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, i. si quis tuo tempore talis à Deo datus fuerit. Non enim semper tales dat Deus. ¶ *Morietur homo ille*] Gravis pœna, sed ad vitandum periculum omnium gravissimum. Ad Christiana tempora ut hoc applicemus, appositum est Augustini illud Quæst. super Deut. l.5.c.38. *Hoc nunc agit in Ecclesia Excommunicatio quod agebat tunc Interfectio.* Et De Fide & operib. c.6. *Phinees Sacerdos adulteros simul inventos ferro ultore confixit. Quod utique degradationibus & excommunicationibus significatum est esse faciendum hoc tempore.* ¶ *Et auferes malum de Israel*] Sic impedies schisma ingens malum. Eadem de causa cognitio de pseudopropheta soli Synedrio permissa, & pœna per literas omnibus civitatibus significata.

13. *Cunctúsque populus audiens timebit, ut nullus deinceps intumescat superbiâ*] Cavebit se facere auctorem dogmatis publicâ auctoritate improbati, ac proinde partium ducem. Hoc enim est זדון, ut jam diximus. Vide Josephum, & Præcepta jubentia.

14. *Et dixeris, Constituam super me regem*] Licebat ergò ipsis Regem expetere, sed non quo tempore Interregem habebant à Deo constitutum. Leges autem de Rege, de Templo, & excidio Amalecitarum pertinent ad tempora possessæ Terræ. Et opus erat Regem constitui antequam locus Templo dispiceretur, nè ex contentione tribuum bellum ob id civile nasceretur.

15. *Quem Dominus Deus tuus elegerit*] Approbaverit per Prophetam. Sic per Samuelem unctus Saul & David, per Nathanem Solomon, & in Solomone omnes ejus posteri, in ipso enim Regnum factum est successorium eâ lege quam Franci *Salicam* vocant. Antè erat personale. ¶ *De numero fratrum tuorum*] Variant Magistri in hujus loci interpretatione. Receptior sententia est suffecisse ut ex justis nuptiis matris Hebrææ natus esset. Atque ità credidere illi qui Agrippam minorem *fratrem suum* dixere. ¶ *Non poteris alterius gentis hominem regem facere*] Malè hoc zelotæ eò trahebant quasi externis Regibus parere non liceret. Lex agit de voluntaria electione, non de eo quod indixit necessitas. Vide Jer.38.17. Ezech.17.12,13,14,15. Vide De J.B. ac P. l.2. c.4. §. 14. & quæ ad Matth.22.17.

16. *Non multiplicabit sibi equos*] In Judæa asinorum erat copia, equorum inopia. Itaque & viri Principes asinis vehebantur, Jud.10.4. & 12.14. 1 Par.27.30. Vetat Deus Regem multos equos in Regnum suum accersere, nè scilicet indè populus equis assuesceret. ¶ *Nec reducet populum in Ægyptum equitatûs numero sublevatus*] Meliùs in Hebræo, *Ne redire faciat populum in Ægyptum ad multos equos habendos. Redire faciat populum*, i. occasionem det popularium multis pro Terra promissa expetendi habitationem Ægyptiacam, & eò migrandi amore equorum. Nam Ægyptus equis ferax, 1 Reg.10.28. Multis autem de causis nolebat Deus Israelitas habitationem in Ægypto figere, Exod.14.13. infrà 28.68. Intelligendum hoc de eo tempore quo in Terra promissa habitare ipsis licebat, nam indè expulsis tam in Ægypto quàm alibi exsilii sedem licuit quærere, ut multi sapientes exemplo suo sentire se probarunt. Ideo addit *per eandem viam.*

17. *Non habebit uxores plurimas*] Ut multi in Oriente Reges multa millia feminarum ipsis inutilia aliorum honestis usibus subtrahebant fastûs causâ, sapientum auctoritas permisit Regi habere ad octodecim. ¶ *Neque argenti & auri immensa pondera*] In thesauris scilicet pari consilio Lycurgus tantum terræ Regibus attribuit, ὥστε μὴ δεῖσθαι πολλοῦ μετρίου, μήτε πλούτῳ ὑπερφέρειν. Causam addit, ὑπὸ βελτίωσι ὄντι τοῖς βασιλεῦσι τυραννικὸν φρόνημα φθαρῆναι, ὄντι τοῖς πολίταις φθόνον ἐμποιοῦντας τῆς δυνάμεως. Hoc est quod hîc sequetur, *Nec elevetur cor ejus in superbiam supra fratres suos.* In Judæa nulli thesauri nisi Deo dicati; Joseph. Antiq. Hist. 12.12.

18. *Describet sibi Deuteronomium*] Rectiùs משנה *exemplum* verteris. Totum enim Pentateuchum tenebatur describere, primùm ut Israelita quivis, deinde iterum ut Rex; ut sciret & in privatis & in publicis negotiis Legem sibi sequendam. Sic & legere eam debebat & sibi privatim, & in Templo, audiente populo, ut sciret populus neminem à Lege excipi.

20. *Ut longo tempore regnet ipse, & filii ejus, super Israel*] Quod Davidi contigit, non Sauli.

CAP. XVIII.

MUNSTERUS.

3. ARmum] Habet pecus tres præcipuas partes, caput, pedes, & truncum corpus; & de qualibet Sacerdoti offerenti aliquid dari jubetur; de pedibus Armus dexter, de capite utraque Maxilla cum incluſa Lingua, ut putant; & de corpore Stomachus, aut, ut alii dicunt, כים שבמעי הבהמה שבו כנוס חלב היונק, i. *sacculus in quo colligitur lac fœtui necessarium.* Proinde per *vellus ovium* intelligitur lana, quæ singulis annis detondetur ab ovibus. Mensuram verò taxaverunt RR. ut de sexaginta partibus una detur.

10. *Exercens sortilegia*] Prohibetur hîc omnium superstitionum & divinationum genera, Chiromantia, Augurium, Geomantia, Magia, Necromantia, Sortilegium, Pythia, Præstigium, & quibuscunque nominibus exprimi

possunt hæ diabolicæ artes. ¶ Per קסם quidam intelligunt בודק *experimentatorem*, qui sortilegio aut stipulatione investigat num bonum sit iter arripere, aut opus aliquod inchoare. Alii putant esse generale vocabulum ad omnium divinationum species. ¶ Per מעונן verò intelligitur is qui ex עננים i. *nubibus*, aut ex aliis responsa dat, & dicit hunc aut illum diem cavendum in his vel illis electionibus, quæ tamen astrorum influentiis non subjiciuntur. Putà si uxorem duxeris aut domûs fundamenta jeceris sub illa constellatione, inauspicatissimam feceris rem. ¶ Per מנחש intelligitur מביט בעופות *qui avium volatum aspicit, & garritum eorum advertit*, ut futurum aliquid auguretur; sicut cùm ex corvi ejulatu præsagire contendit alicujus hominis mortem. Sunt tamen qui hanc divinandi speciem non admodum abhorrent, cùm sic scribant, יש למולות שרים שינהיגו אותם נפשות לכדורי הנלגלים ושרי זנב התלי הקרובים לארץ והם הנקראים נגידי התלי והם נעשים סימנים בעופות שהם יודיעי עתידות מהן כקול העוף בקוראו קול מר על המת ומהם בפרישות כנפיו: Alii verò dicunt נחש speciem esse tentationis; ut, si ad locum illum ieris nullo tibi occurrente homine, habebis talem & talem successum in hoc vel isto negotio. Porrò Gen. 44. capitur pro *sciscitari rem occultam*. ¶ Per מכשף משנה הדברים למראה עין intelligi dicunt *præstigiatorem, & qui magicâ arte sub oculis rem aliquam mutat:* In qua re Chaldæi insignes scribuntur olim fuisse, sicut & magi Pharaonis, qui virgas in serpentes verterunt. Sic impius ille scriptor libri Nizahon dicit Christum nostrum signa edidisse על ידי כישוף *per magicam artem*. Alii verò aiunt illum miraculà feciſse על שם המפורש *per cognitionem sacri nominis Divini*, quòd ejus expositionem noverit.

11. Per חובר חבר aiunt intelligendum *conjuratorem dæmonum*. Alii verò dicunt per חובר intelligendum eum qui serpentes & scorpiones in unum congregare potest per suas conjurationes. ¶ De אוב *Pythone* diximus Lev. 20. sicut & de ידעוני *hariolo* seu *divino*. ¶ Porrò, ultima divinationis species est Necromantia, quæ fit noctu juxta sepulchrum mortuorum. Nam necromantici, postquam se jejuniis macerarunt, vadunt noctu ad cœmeterium, & illic juxta ossa mortuorum sopore oppressi mira in somnis se videre prædicant. Ab his itaque superstitionibus Moses populum avocans dicit, *Tu perfectus esto cum Domino Deo tuo*, qui verè scit quæ futura sunt; & ab illo solo atque à Prophetis ejus futura sunt sciscitanda, saltem ea quæ ipse vult revelari. Sunt enim multa quæ *Pater in sua posuit potestate*, nolens nos scire omnia tempora & momenta.

18. *Prophetam suscitabo eis*] Quidam ex Hebræis intelligunt per *Prophetam* istum Jehosua, qui Mosi in regimine successit. Alii putant intelligendum Jeremiam, qui eisdem verbis, quibus Moses, redarguit populum. Christiani verò, qui hunc locum de Christo dictum piè asseverant, Judæorum assertionem confutant per id quod infrà ultimo capite scribitur, *Et non surrexit ultrà Propheta in Israel sicut Moses, quem nosset Dominus facie ad faciem in omnibus signis & prodigiis.* Oportet igitur quòd iste locus de alio quodam insigni Propheta dicatur qui Mosi non inferior fuerit, præsertim cùm textus hic habeat כמוני *sicut me*; talem *Prophetam suscitabit tibi Dominus*. Et deinde idem quoque Dominus dicit, *Suscitabo eis prophetam* כמוך *sicut te:* Ut sicut tu populum de servitute corporali liberasti, sic Propheta quem illis suscitabo liberabit eos à servitute peccati; atque in hoc tibi similis futurus est: sicut & in hoc, quòd *de medio fratrum suorum* verus homo suscitabitur; sed in hoc quòd Deus erit, atque idcirco verba ejus ut mea audienda, longè supra te erit. Verùm audi quàm bellè Judæi arguant contra hanc Christianorum piissimam opinionem. Dicit enim autor Nizahon in suo libro quem contra Christum scripsit, אמרו המינים כי זה היה ישו אבל ראה מה כתוב בסוף הפסוק: לא אוסיף לשמע בקול יהוה. והיאך אתה אומר שעתיד בא ודר בתוכם ודבר עמהם בכל עת: ועוד אף לדבריהם וכתוב נביא אקים להם מקרב אחיך כמוך ונתתי דברי בפיו: וחזר. שומע אני כי הנביא הזה אין בו כח לדבר אלא מה שיצוה עליו בוראו והוא בעצמו לא יכול לדבר מדעתו ולא לצוות כלום ואם כן הוא נביא ולא אלוה: ועוד הא כתיב כמוך. מה אתה. נביא ולא אלוה: אף הוא נביא ולא אלוה: מה אתה. נולד מאב ואם: אף הוא נולד מאב ואם: והנה אומר משה למעלה כי יקום בקרבך נביא או חולם חלום ונתן אליך אות ובא האות וגו' ועתה איו אמר ישו רק כי הוא נביא אבל עשה עצמו אלוה והסית אחיו ועל כן אמר עליו משה לא תאבה לו ולא תשמע אלו כי הרוג תהרגנו כן עשו לו ותלוהו בעץ: Vides, Christiane lector, qui Hebraicè intelligis, quibus blasphemiis utantur inimici crucis Christi, & quibus versutiis nitantur simplicium subvertere animos. Volui autem ista adjicere, non in contumeliam Salvatoris mei, quod longè absit à me, sed ut tu, qui fortasse libros eorum non legisti, scires quàm invalidis armis pergant pugnare contra nos, & cogites quibus argumentis eorum tela retundas, si quandoque tibi congressus contigerit cum Judæo nasuto.

FAGIUS.

3. *Armum, & maxillas,* &c.] Habet pecus tres præcipuas partes, caput, pedes, & truncum corpus; & de qualibet Sacerdoti offerenti aliquid dari jubetur; de pedibus Armus dexter; de capite, utraque Maxilla cum inclusa lingua, ut putant; & de corpore Stomachus, aut, ut alii dicunt, כים שבמעי הבהמה שבו כנוס חלב היונק, *sacculus in quo colligitur lac fœtui necessarium.* Proinde per *vellus ovium* intelligitur lana, quæ singulis annis detondetur ab ovibus. Mensuram verò taxaverunt RR. ut de Lx. partibus una detur.

7. *Ministrabit in nomine Domini, sicut omnes fratres sui,* &c.] Colligitur hinc unumquemque quolibet tempore habere potestatem se ingerendi ministerio. In viginti autem quatuor ordines Ministros Templi David distinxit; vetuitque nè alii aliorum ordinem perturbarent. Qua in re cum Mose pugnat: Nam cupienti ministrare exspectandum fuit donec rediret tempus classis seu custodiæ suæ. Neque violata Lex censetur, si quid gravi consilio Ministrorum verbi & Magistratûs de minutiis Legis mutatur. Locus hic vehementer torquet Judæos etiam hodie.

8. *Præter custodiam quæ venerit in sabbato, sicut constituerunt patres*] Locus iste nonnihil obscuritatis & difficultatis habet, idcirco variè etiam ab Hebræis interpretatur. Textus Hebraicus sic ad literam habet, לבד ממכריו על האבות, i. *præter venditiones ejus super patres*, vel *per patres*, Vel, ut alii legunt, *quas habet à patribus.* Quod alii hoc sensu accipiunt, q. dicatur, *Nisi majores ejus vendiderint jus posterorum suorum.* Vel, *præter jus illud quod venditum fuit tempore majorum.* R.S. sic exponit, *Præter illud quod vendiderunt patres, in diebus David & Samuelis, quando constitutæ fuerunt fixæ custodiæ, & vendiderunt alius alii, dicendo, Tolle tu sabbatum tuum, & ego tollam sabbatum meum.* Et hanc expositionem sequitur etiam K. in Rad. suis, A.E. sic explicat, *Nisi vendiderit domum suam, quam hæreditati accepit à patribus suis, quemadmodum scriptum est Levit. 25.* [*Et egredietur* ממכר *Mimecoar*, i. *venditio domûs & urbis possessionis ejus in Jobel,*] *Et hæc est expositio illius quod dicit* [super patres] *Non dicet illi, Hoc est tuum, non comedes partem sicut partem, sive æqualem partem.* Hæc ille. Lat. Vulg. interpres hunc locum ità transtulit, *Partem ciborum eandem accipiet quam & cæteri, excepto eo quod in urbe sua ex paterna ei successione debetur.* Quæ Lyranus ad hunc modum exponit, *In urbibus enim in quibus manebant extra Jerusalem, habebant domos ad habitandum pro se & pro pecoribus suis: & talia succedebant eis à patribus; & de talibus poterant vivere qui veniebant Hierosolymam modo prædicto, cum illis quæ accipiebant de oblationibus. In Hebræo habetur* [*Exceptis venditionibus suis*] *& in eandem sententiam revertitur: quia quando veniebant in Jerusalem ad manendum, vendebant talia, & de pretio se juvabant.*

bant. Hactenus ille. Alii ſic legunt, *Æqualem partem novitius cum veteranis habet, excepto eo quod emerit uſque ad tempus Jubilei.* Mihi videtur is eſſe hujus loci ſimplex ſenſus, Omnes Levitas qui Hieroſolymam veniant, & ibi miniſtrent Domino, ex æquo participare poſſe omnibus portionibus quæ ex oblationibus illis obveniebant; Non autem teneri ut alius cum alio dividat & partiat ea bona quæ à majoribus ſuis tanquam propria habebat. Licèt enim Levitæ non haberent hæreditatem in Terra promiſſionis, ut aliæ tribus, tamen poterant ſibi quædam emere à filiis Iſrael quæ illis propria manebant, & quæ filiis ſuis poſtea relinquebant, de quo vide Lev. 23. Paraphraſis Chaldaica videtur ſecuta eſſe ſententiam eorum qui referunt ad tempora Davidis & Samuelis, ut ex R.S. citavimus; Niſi velis Paraphraſten ità intelligere quaſi omnes oblationum portiones Levitis ex æquo communes eſſe debeant, præter eas quæ in Sabbato obveniunt; eæ enim illorum tantùm eſſe debebant qui tum miniſtrabant: quod ex conſtitutione Patrum natum eſſe videtur. Et hæc poſterior ſententia veriſimilior eſſe apparet. Compl. ex Chaldæo ità tranſtulit, *Præter id quod per vices ſabbati ei venerit, ſicut conſtituerunt patres.*

10. *Qui traducat filium ſuum,* &c. *per ignem*] Ignem coluerunt Chananæi bifariam, quod imitâti ſunt Iſraelitæ, nam, ut legitur, filios & filias ſuas combuſſerunt igni. Deinde quoque curabant ut ignem celeriter tranſirent. Nam publicè perſuaſum fuit, authore Maimoni, illis temporibus non eſſe morituros ante diem qui tali modo per ignem ſuperſtitioſè luſtrati eſſent. Et hoc erat ſacrificium Moloch, conſentientibus ferè Hebræis. Severiſſimè autem eam ſuperſtitionem vetuit, quòd cæteris vulgatior eſſet. Sed de hoc prolixiùs tractavi Lev. 18. ubi vide: Similiter & Lev. 19. ubi explicuimus ferè omnia nomina magorum & hariolorum, quorum hic fit mentio.

15. *Prophetam de medio tui,* &c.] Ex continuatione patet, quòd hîc pollicetur Dominus per Moyſen, ſemper fore Prophetas qui ſint ex Domino dubias quæſtiones explicaturi. Nam vitandi, inquit, ſunt divini ſuperſtitioſi, quia Dominus veros daturus eſt Prophetas, à quibus tutò omnia didiceris. Ergò Prophetæ dubiis quæſtionibus quoque tempore incidentibus reſpondebunt. Sequitur igitur doctrina ſalutis conſtituta. Nihil enim Moyſi, quod ad formandum Dei populum facit, adjungi poteſt. Prophetæ uſum non alium eſſe quàm ut Moyſen explicet & cohortetur. Secundò, ultra quæſtiones de rebus agendis etiam ad fœdus Dei & novitatem cordis Prophetæ omnes cohortati ſunt; quo factum ut hiſtoriis ſuorum temporum de regno & gratia Chriſti ſemper aliquid admiſcerent, quia Spiritus in eis ad perfectum, & ad conſummatorem Legis, ſemper ſpectavit. Proinde ſemper divini cavendi ſunt. Semper fore prophetas Domini hoc loco promittitur, quos audiant de voluntate Domini teſtificantes. Cæterùm ubi Caput Prophetarum venturum erat, Prophetæ defecerunt, ut in illius adventum hominum deſideria exſtimularentur; ſicut ſub Machabæis & Herodibus, Prophetis caruerunt. Et ſi ad omnium ætatum Prophetas hic locus nonnihil pertineat, tota tamen promiſſio, ſi cauſam conſideras, in uno Chriſto completur. Nam qui terrores de lege Domini conceptos animo eximat, ſicut populus efflagitavit, nemo eſt præter Chriſtum. Antiqui, quotieſcunque petebant redemptionem, peccatorum remiſſionem, ruptíque fœderis renovationem, ſemper occulto modo petierunt Chriſtum. Populus ſtans ad montem Sinai verbum ſolatii per mediatorem à Domino petiit. Deprecabantur enim verbum Legis, quo in mortiferos terrores conjecti erant. Et ex adverſo efflagitarunt Moyſen ex Domino loquentem, haud dubium verba quæ à conſpectu Domini non dejicerent, neque incuterent pavorem, ſed quæ tutum præberent aditum, animúmque tranquillarent. Putarunt enim Moyſen redemptorem ſuum ex Ægypti ſervitute illud poſſe. Cæterum Dominus illud alii Prophetæ reſervat, nimirùm Filio ſuo. Ideo additur, *Et ait Dominus mihi, Prophetam ſuſcitabo eis,* q.d. Bene quidem populus orat; ſed ejus deſideria non tui, verum alius, quem ſuſcitabo, adimplebit. ¶ *Similem tui*] Vel, *ſicut te.* Similitudo hæc ad plenum non intelligitur, niſi partibus Moſaici officii ampliſſimè conſideratis. Habuit enim hoc Moyſes, ut populo Dei, quid quoque tempore agendum, præſcriberet; Deinde, ut de conſiliorum & actionum eventibus reſponderet; præterea, ut hortaretur ad præſtandas conditiones fœderis, & eos qui prævaricati eſſent ad reſipiſcentiam & reditionem revocaret. Hactenus omnes Prophetæ per ætates ſingulas Divinitus excitati ſunt ſicuti Moyſes. Inſuper ſunt partes Moſaici muneris quas unus Chriſtus adæquavit, imò ſuperavit. Excitatus eſt enim Moyſes in Prophetam & Ducem populi primum, qui ſuperiorem nullum agnoſceret, qui neminem tanquam ſe majorem ex patribus obſervaret, adeóque juxta promiſſiones Patriarchis præſtitas in fœdus, & partim in promiſſam Terram populum perduxit. Hanc ſimilitudinis rationem neque Ezra & Zorobabel Ductores populi ex Babylone, neque Judex Samuel & idem Propheta, neque David, neque adeò alius Propheta eſt aſſecutus. Solus Chriſtus in his dotibus par eſt, vel potiùs major Moyſe. Solus igitur Chriſtus hâc parte, ſicut Moyſes, excitatus primus Propheta, Dux & Conciliator populi cum Deo eſt, qui in exemplum aliud & in anteceſſorem nullum reſpicit, quamvis promiſſiones gratiæ omnes in Moſe comprehenſæ ſint, neque quicquam per Chriſtum novatum eſt, niſi quòd gratia abſque Lege prolata eſt etiam ad Gentes: quod unum myſterium eſt antiquitus ignoratum. Cæci Judæi nè cogantur fateri hunc locum vaticinium eſſe Meſſiah, qui verè eſt Jeſus Chriſtus Dominus noſter, varias in hunc locum inferunt expoſitiones. Alii enim hunc Prophetam Jehoſuam faciunt; & probant hoc ex eo quòd hîc dicitur, אליו תשמעון, *ipſum audiatis*, & alibi ſcribitur de Jehoſua, וישמעו אליו בני ישראל *Et audiverunt eum filii Iſrael*, ità conferunt iſtos duos locos. Alii Jeremiam Prophetam eſſe dicunt, eò quòd iiſdem verbis, quibus Moyſes, redarguerit populum. Alii in genere referunt ad omnes Prophetas omnium ætatum. Impiiſſimus & damnatiſſimus Judæus author libri Nizahon ex iſto loco contra Chriſtum Servatorem noſtrum impiè blaterat, אמרו המינים כי זה היה ישו אבל ראה מה כתוב בסוף הפסוק לא אוסיף לשמוע בקול יהוה: והיאך אתה אומר שעתה בא ודר בתוכם ודבר עמהם בכל עת: ועוד אף לדבריהם וכתוב נביא אקים להם מקרב אחיך כמוך ונתתי דברי בפיו: והנה שומע אני כי הנביא הזה אין בו כח לדבר אלא מה שיצוה עליו בוראו והוא בעצמו לא יכול לדבר מדעתו ולא לצות כלום ואם כן הוא נביא ולא אלהים: ועוד הא כתיב כמוך. מה אתה נביא ולא אלוה. אף הוא נביא ילא אלוה: מה אתה נולד מאב ואם. אף הוא נולד מאב ואם: והנה אומר משה למעלה כי יקום בקרבך נביא או חולם חלום ונתן אליך אות ובא האות ונו" ועתה אין אמר ישו רק כי הוא נביא אבל עשה עצמו אלוה והסית אחיו ועל כן אמר עליו משה לא תאבה לו ולא תשמע אליו כי הרוג תהרגנו וכן עשו לו ותלוהו בעץ: *Dicunt hæretici quòd iſte ſit Jeſus, Sed vide quod ſcriptum eſt in fine hujus verſûs,* [*Non addam audire vocem Domini,* &c.] *Quomodo ergò tu dicis quòd nunc venerit & commoratus ſit in medio eorum, & loquatur cum eis omni tempore? Et rurſum juxta verba eorum, ſcriptum eſt* [*Prophetam ſuſcitabo eis de medio fratrum tuorum, ſicut te; & dabo verba mea in ore ejus.*] *Hinc ergò ego audio quòd Propheta ille non poterit loqui niſi hoc quod præcipiet ei Creator ſuus. Sed à ſemetipſo & ex ſenſu ſuo non poterit præcipere quicquam. Quod ſi ità eſt, Propheta eſt, & non Deus. Amplius ecce ſcribitur* [*Similem tui,*] vel [*ſicut te.*] *Quid tu es? Propheta ſcilicet, & non Deus. Etiam ipſe Propheta erit, & non Deus. Quid porrò es? Natus es ex patre & matre: ſic etiam ipſe natus erit ex patre & matre. Et ecce dixit Moſes ſuprà,* [*Quando ſurrexerit in medio tui propheta, aut ſomnians ſomnium, & dederit tibi ſignum, & venerit ſignum,* &c.] *Nunc ergò non dixit Jeſus ſe*

tantùm Prophetam esse, sed & seipsum Deum fecit, & seduxit fratres suos. Propterea dixit de eo Moses [*Non acquiescas ei, neque audias eum, quin occidendo occidas eum*] *quod fecerunt, & suspenderunt eum.* Hactenus ille. Sed non videt perditissimus nebulo Christum hîc non comparari Mosi, quod naturam & nativitatem, sed quod officium attinet. Moses à Deo erat vocatus & missus; ità & Christus: Moses non sua verba, sed Dei adferebat; ità & Christus: Moses redemptor & dux erat populi ex Ægypto egredientis; ità & Christus Redemptor est & Dux vitæ, qui scilicet nos redemit à Satana, peccato & morte æterna: Moses mediator erat inter Deum & populum Judaicum; ità & Christus unicus, solus & verus Mediator est, qui nos Deo reconciliat, 1. Tim. 2. 5. Ut ergò præsentem locum maximè in Christum competere firmiter sine ulla hæsitatione credamus, confirmet nos testimonium Spiritûs S. in Petro Apostolo & S. Stephano Protomartyre loquentis, qui Act. 3. & 7. hunc locum de Christo citant. Sed, Christiane lector, accipe hîc brevem instructionem, quomodo cùm ex isto tum ex aliis locis, ubi de Messia agitur, Christum nostrum contra impios Judæos defendere debeamus. Diligenter attendendum est in omnibus de Christo vaticiniis, quid typo, quid veritati, quid utrique simul, quid uni soli conveniat: Quam rem exemplo Scripturæ claram ac dilucidam faciemus. Exstat locus de regno Christi 2 Sam. 7. ubi Dominus per Prophetam Nathan ad David ità loquitur, *Cùmque completi fuerint dies tui, & dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te, quod egredietur de utero tuo; & firmabo regnum ejus. Ipse ædificabit domum nomini meo: & stabiliam thronum regni ejus usque in sempiternum. Ego ero ei in patrem; & ipse erit mihi in filium. Qui si iniquè aliquid gesserit, arguam eum in virga virorum, & in plagis filiorum hominum. Misericordiam autem meam non auferam ab eo, sicut abstuli à Saul, quem amovi à facie tua. Et fidelis erit domus tua & regnum tuum usque in æternum ante faciem meam; & thronus tuus erit firmus jugiter*, &c. Quòd iste locus non tantùm de Salomone, qui typus Christi fuit, sed & de ipso Christo sit intelligendus, manifestò liquet ex Epistola ad Hebræos, ubi Apostolus probaturus Divinitatem Christi, illum esse verum Dei filium, adfert ex isto loco testimonium dicens, *Nam cui dixit unquam Angelorum, Filius meus es tu, ego hodie genui te? ac rursum, Ego ero ei pater, & ille erit mihi filius*, &c. Quòd autem non ad solum Christum totum hoc vaticinium sit referendum, vetat hoc quod dicitur, *Qui si iniquè aliquid gesserit, arguam eum in virga virorum, & in plagis filiorum hominum.* Quæ in Christum minimè torqueri possunt, qui alienus fuit ab omni labe peccatorum, & in cujus ore non est inventus dolus. Ad Salomonem ergò illa pertinent. Habes itaque in ista prophetia quæ partim typo Salomoni, partim veritati Christo, partim utrique simul, partim uni soli competunt. Utrique conveniunt, *esse semen David, Regem esse, Deum habere Patrem, Deo ædificare domum.* Soli autem typo Salomoni convenit quod dicitur, *si iniquè aliquid gesserit.* Soli Christo convenit quod dicit, *Et stabiliam thronum regni ejus usque in sempiternum.* Item, *Et fidelis erit domus tua & regnum tuum usque in æternum ante faciem meam; & thronus tuus erit firmus jugiter.* Quæ de temporali regno Salomonico minimè intelligi possunt, sed de regno Christi, juxta verba Angeli ad Mariam virginem Lucæ 1. *Is erit magnus, & Filius Altissimi vocabitur. Et dabit illi Dominus Deus sedem David patris ipsius; regnabitque super domum Jacob in æternum; & regni ejus non erit finis*, &c. Ità in omnibus prophetiis semper sunt aliquæ notæ quæ propriè Christo competunt, typo autem minimè competere possunt: atque hæ semper diligenter sunt observandæ. Quæ regula observata eò confert, ut scias quid Judæis concedendum, quid minùs. Invenias enim ex nostris qui, cùm ex istiusmodi locis Scripturæ de Christo sonantibus cum Judæis disputent, omnia ad Christum trahere volunt; quod in multis tamen fieri non potest. Quare Judæi multùm offenduntur, & fidem nostram apud illos magis debilitamus quàm corroboramus. Sic vicissim perniciosissimè Judæi errant quod omnia ad typum detorquent. Est igitur hîc judicium adhibendum, & unicuique suum attribuendum. Sic quoque impræsentiarum libenter dabimus Judæis hanc promissionem, *Prophetam suscitabo eis de medio fratrum suorum*, &c. aliquo modo etiam ad omnes Prophetas omnium ætatum referri posse, maximè tamen & in primis ad Christum referri debere, tanquam ad Caput omnium Prophetarum, quod his notis demonstramus: Primùm dicit, *Prophetam suscitabo eis*, &c. Non dicit *Prophetas*, sed *Prophetam*, in singulari numero, tanquam de uno aliquo insigniori loquens. Secundò, dicit eum *similem Mosi futurum.* Jam cùm in postremo capite hujus libri habeamus, *non surrexisse amplius Prophetam in Israel similem Mosi, quem nosset Dominus facie ad faciem*, &c. patet præsentem locum non posse de ullo alio Prophetarum qui omnibus seculis in Israel fuerunt, quique omnes Mose inferiores fuerunt, propriè intelligi, quàm de Christo nostro Servatore, qui Mosi non tantùm par fuit, sed multis parasangis eum superavit. Imò Judæi ipsi testantur, & habent in articulis fidei suæ, *Mosen esse patrem omnium prophetarum præcedentium ipsum, sequentium, atque suo tempore existentium, ità quòd nullus Prophetarum eo dignior ac præstantior fuerit.* Vide de hoc suprà in Annot. cap. 14. ubi articulos fidei illorum obiter connumeravi, articulum scilicet septimum. Tertia nota est hæc, quòd cùm populus in monte Horeb deprecaretur ampliùs audire vocem Dei, sed peteret mediatorem, ibi respondit Dominus, & dixit ad Mosen, *Bene egerunt in hoc quod locuti sunt. Prophetam suscitabo eis de medio fratrum suorum, sicut te*, &c. q. d. Bene quidem populus orat; sed ejus desideria non tu, verùm alius quem suscitabo adimplebit. Atque is est Dominus noster Jesus Christus, verus Dei Filius, benedictus in secula seculorum, Amen. Ità in omnibus aliis locis diligenter debemus observare proprias notas quæ soli Christo conveniunt, & quid etiam typo conveniat. Sic facilè poterimus semper respondere Judæis, diluere illorum argumenta & objectiones, atque egregiè nostram fidem tueri.

VATABLUS.

1. *Et hæreditatem ejus*, ונחלתו] i. Quod tanquam hæreditario jure pertinet ad eum.

3. *Istud autem erit jus Sacerdotum*, וזה יהיה וגו'] Hebraismus, Hæc jure suo accipient Sacerdotes à populo offerenti sacrificia.

5. *Nomini Jehovæ*, בשם יהוה] i. In honorem ipsius. Anteced. pro relat.

6. *Et venerit toto*, &c. ובא בכל אות נפשו] Hebraismus, magno desiderio, & magnâ animi alacritate. Alii vertunt, *tunc veniet pro desiderio animæ suæ*, i. pro voto, sive prout voluerit.

7. *Qui stant illic coram Jehovah*, העמרים וגו'] *Stare* pro *ministrare* ponitur: sed emphasi quâdam indicat magnam observationem diligentiámque esse debere in Ministris Dei.

8. *Partem similem*, &c. חלק כחלק יאכלו] Ad verb. *Partem sicut partem comedent*, i. Eandem ciborum partem comedent quam & cæteri. ¶ *Præter venditiones*, &c. לבד ממכריו וגו'] *Præter venditiones ejus à patribus*, i. Præter jus ejus quod venditum fuerit à majoribus ipsius, vel, nisi tempore majorum suorum venditum & distractum fuerit: h. e. Nisi majores ejus vendiderint jus ipsius. Quibusdam videtur is esse hujus loci simplex sensus, Omnes Levitas qui Jerosolymam venirent ut ibi ministrarent Domino, ex æquo participare posse omnibus portionibus quæ ex oblationibus illis obvenirent; non autem teneri ut alius cum alio divideret & partiretur ea bona quæ à majoribus suis tanquam propria habebat. Licèt enim Levitæ non haberent hæreditatem in Terra promissionis, ut aliæ tribus; tamen poterant sibi quædam emere à filiis Israel, quæ illis propria manebant, & quæ filiis suis postea relinquebant. Chaldæus paraph. *præter id quod per vices sabbathi ei obvenerit, sicut constituerunt patres.* Cujus paraphrasis sensus esse videtur, Omnes oblationum portiones Levitis ex æquo communes esse debere,

præter

præter eas quæ in ſabbathis obvenirent; ex enim illorum tantùm eſſe debebant qui tum miniſtrabant: quod ex conſtitutione patrum natum eſſe videtur. Ex doctioribus Hebræorum alter ſic explicat, *Niſi vendiderit domum ſuam quam hæreditate accepit à patribus ſuis, quemadmodum ſcriptum eſt, Levit.25.33.* [*Et egredietur venditio domûs & urbis poſſeſſionis ejus in Jobel*] *Et hæc eſt expoſitio illius quod dicit* [*A Patribus*] *vel* [*Super Patres*] *Non dicit illi, Hoc eſt tuum, non comedes partem ſicut partem, ſive æqualem partem.* Hactenus ille.

11. *Neque incantator*, וחובר חבר] Ad verb. *Et incantans incantationem.* Negatio ex v. 10. repetita eſt, ut dilucidior ſit ſenſus.

12. *Illas*, אותם] Sub. *Gentes.*

13. *Perfectus*, תמים] *Immaculatus*, i. ſincero corde ac impolluto coles Deum tuum.

14. *Dedit*, &c. נתן לך ונו'] Sub. *Terram illorum, propterea quòd conſulant divinos*, &c. Magni nominis apud Hebræos vir conjungit præcedentibus, *Tibi autem non ſic permiſit Jehovah Deus tuus conſulere divinos*, &c. Sic vertit & Chaldæus paraph.

15. *Prophetam è medio tui*, נביא מקרבך] Prophetam de gente tua. Hanc de Chriſto vero Propheta prædictionem habes citatam Act. 3. 22. & 7. 37.

16. *Juxta omnia quæ poſtulaſti*, ככל אשר שאלת] Hebraiſmus, ſubaudiendum verbum præcedens, *Suſcitabit tibi prorſus ut petiiſti* in concione illa inſigni & celeberrima, de qua ſuprà 10. 4. De hac petitione nulla mentio in Exodo 20.19. ubi populus dicit, *Nè loquatur nobiſcum Deus, nè fortè moriamur*, ſed Moſes ex his verbis, non quid ſonent, ſed quid velint concipit: ſpectat enim intimum affectum & cardinem deſiderii eorum, nam ſic affecti erant ex terrore vocis ut ſummo cordis æſtu optarint mitius & blandius verbum. Ipſa enim mors intentata per vocem Legis coegit eos ſuſpirare ad vitam & ad verbum ſalutis: & in tali anguſtia magis optant quàm audent petere aliud verbum. Deus autem, qui ſcrutatur profunda cordis, audit & reſpondet, non ſecundùm verba exteriùs ſonantia, ſed ſecundùm affectum interiùs ardentem: Sicut apud Lucam, 19. 5. Chriſtus Zacchæum ſuſpexit, non ſecundùm quod foris loquebatur, ſed ſecundùm affectum cordis. Non enim auſus fuiſſet Zacchæus foris petere ut domum ſuam Chriſtus intraret, & tamen intùs nihil magis optabat: unde & cum gaudio eum ſuſcepit, impleto deſiderio ſuo quod ipſe vix ſentiebat anté.

17. *Bene egerunt*, &c. היטיבו אשר דברו] *Rectè locuti ſunt quod dixerunt.*

18. *Sicut tu*, כמוך] *Similem tui.* ¶ *Et ponam*, &c. ונתתי דברי בפיו] Hebraiſmus, per illum loquar, ei ſuggeram quid dicat, i. erit interpres voluntatis meæ ad illos.

19. *Requiram ab eo*, אדרוש מעמו] Hebraiſmus, ſumam pœnas de illo.

20. *Qui ſuperbè*, &c. אשר יזיד לדבר] *Qui ſuperbiâ elatus, locutus fuerit*, i. Qui præſumpſerit loqui quod non dixerim illi.

22. *Quando loquetur propheta*, אשר ידבר הנביא] Vide c.13. 1. eandem ſententiam diverſis verbis.

CASTALIO.

8. *Præter ſi quid ille*] Si Levita ille, venditis bonis paternis, pecuniam indè contraxerit, fruatur eâ pecuniâ propriè, & inſuper fruatur communiter portionibus quæ ei ex miniſterio debentur. Non enim æquum eſt, quatenus miniſtrat, eum vivere bonis paternis. Nam qui ſacris miniſtrat, is debet ex ſacris vivere. ממכר autem ſign. etiam *rem venditam*, ut Ezech. 7. & ponitur pro *rei venditæ pretio*, ſicut מקנה pro *rei emptæ pretio*, Levit. 25.

CLARIUS.

3. *Armum*] Habet pecus tres præcipuas partes, caput, pedes, & truncum corpus; & de qualibet Sacerdoti offerenti aliquid dari jubetur; De pedibus, Armus dexter; de capite, utraque Maxilla, cum incluſa Lingua, ut putant; & de corpore, Stomachus.

10. *Qui ariolos ſciſcitetur*] Prohibentur hîc omnium ſuperſtitionum & divinationum genera, Chiromantia, Augurium, Geomantia, Magia, Necromantia, Sortilegium, Pythia, Præſtigium, & quibuſcunque nominibus exprimi poſſunt hæ diabolicæ artes. Ab his itaque ſuperſtitionibus Moſes populum avocans dicit, *Tu perfectus eſto cum Domino Deo tuo*, qui verè ſcit quæ futura ſunt; & ab illo ſolo atque à Prophetis ejus futura ſunt ſciſcitanda, ſaltem ea quæ ipſe vult revelari. Sunt enim multa quæ *Pater in ſua poſuit poteſtate*, nolens nos *ſcire* omnia *tempora & momenta.*

15. *Prophetam de gente tua*] Prophetia eſt manifeſtiſſima de Chriſto, & quam Apoſtolus Petrus Act. 3. citavit. *Neque* enim *alius unquam ſurrexit Propheta ſimilis Moſis*, ſicut hoc eodem libro cap. ult. dicetur, *qui cum Deo facie ad faciem loqueretur*; ſed ſurrexit qui Moſi non ſolùm ſimilis eſſet, ſed & infinitiès major, qui non cum Deo facie ad faciem locutus eſt, ſed qui ipſe ſit Deus; qui poteſtatem habet non ſolùm condendi novam gratiæ & condonationis Legem, ſed & veterem hanc Moſis ſervatu impoſſibilem abrogandi: Quemadmodum Eſa. 42. de hoc eodem Propheta dicitur futurum, ut legem ejus *inſulæ* amplecterentur; quod de lege Moſaica intelligi nullâ ratione poteſt, quæ cogit eos omnes quibus lata fuit ter ſingulis annis Hieroſolymam proficiſci. Vide plura in Epiſtola ad Hebræos de *Sacerdotio illius ſecundùm ordinem Melchiſedech*, &c. Hoc quoque omittendum non eſt, quòd hunc Prophetam hoc Deuteronomio promittit, in quo & futurum dicit ut hæc mandata non ſint ampliùs ſupra nos, ſed, quemadmodum Joannes ait, nè difficilia quidem nunc eſſe mandata Dei, & paulò pòſt cap. 30. hujus libri promittitur ut fiant nobis valde familiaria, quando illa *in ore* habituri ſumus *& in corde.* Vide Paulum, Rom. 10. 6, 7, 8. & vide ut pulchrè hîc ſequatur, quòd videlicet cùm petiiſſent *nè audirent ultrà vocem Domini Dei ſui, nè morerentur*, pollicetur *ſe ſuſcitaturum Prophetam de medio fratrum ſuorum, & poſiturum verba ſua in ore ejus*; ut videlicet qui Divinam illam majeſtatem è cœlo loquentem formidarent, jam in aſſumpta carne delitescentem & ſimilem illis factam audire non timerent.

22. *Hoc habebis ſignum*] Superiùs cap. 13. 1. dicit, *Si ſurrexerit Propheta*, nempe falſus, *& prædixerit ſignum, aut portentum, & illud evenerit, non tamen acquieſcendum illi*, avocanti à lege Dei: Hîc autem docet ejuſmodi Prophetam agnoſcendum ex hoc, cùm ſcilicet non evenerit quod prædixit. Ergò ſi evenerit, quid eſt faciendum? Sed videtur hic eſſe ſenſus, Tametſi aliqui falſi Prophetæ ſuis præſtigiis videantur efficere ut quæ prædixerint eveniant, citò tamen & exiguo tempore eum mendacii arguendum, foréque ut is minimè ſibi conſtet.

DRUSIUS.

1. *Terra quinque gentium* terra erat quæ fluebat lacte & melle, quam Deus promiſit Patriarchis. Erant autem illæ gentes, Chananæus, Hetthæus, Amorræus, Hevæus, & Jebuſæus. Reliquæ duæ, videlicet Phærezæus, & Gergæſeus, habebant terram non adeò bonam. R. Salomo aliter per *terram quinque populorum* Amorræum, Chananæum, Cenæum, Cenizæum & Cadmonæum intelligit. R. Calonymos *Poſſeſſionem quinque tribuum* interpretatur Ruben, Gad, & dimidiam tribum Manaſſe, item Juda, Ephraim, & dimidiam Manaſſe. Nam his diviſa fuit terra temporibus Moſi & Joſuæ. Reliquæ ſeptem acceperunt partem & hæreditatem per ſe poſt obitum Joſuæ. Vide Ger. 313. 2.

3. וחקבורת] Hieron. *ac ventriculum*, R. D. ait eſſe uber animalium in quo lac invenitur. Verba ſunt, *Eſt ſaculus in viſceribus beſtiæ in quo lac congregatur & coagulatur.* Dicitur autem de muliere per metaphoram: aut ſic eſt etiam in viſceribus hominis. Sunt qui *ſtomachum* interpretantur. Chaldaicè קבתא. Phesichtha 5. 3. קבה לשינה

ventriculus ad sominum. Alibi est לישון *ad dormiendum.* Abenezra, *Capiebat ventriculum de interaneis*, quæ קרב appellat, i. *intestina.* Sunt qui כלי המזון appellant, quòd in illum cibaria congerantur. Dicunt esse אבר לישון *membrum dormiendi & stomachum* exponunt. Lira *muletam* interpretatur, quod non intelligo. Idem paullò antè, *Dicunt aliqui quod hîc accipiatur Ventriculus pro Pectusculo, quod de jure Sacerdotis determinatur Exod.* 29. Lxx ἢ τὸ ἔντερον, quod reddunt & *ventriculum.* In Thesauro Stephani, *Magnum intestinum animantium, Venter.* Suidas. τὸ μὴ τλῶ κοιλίαν ἔντερον τὸ τῶν βοωμάκων δοχεῖον. Dicitur & ἔντερον *venter animalium cornigerorum & ruminantium.* Autor More ait Genas esse principium corporis, Armum esse principium membrorum quæ intricata sunt in corpore, & Ventriculum esse principium viscerum. Nam principium horum omnium dabatur Ministris Dei, in honorem ejus. Vide Ger. 313. 2.

4. *Primitias frumenti tui*] Quantum obtulerint non est Lege definitum. Doctores definierunt ut qui minimum, sexagesimam partem; qui summum, quadragesimam: Inter hos medius erat qui offerebat quinquagesimam. Quod R. S. sign. his verbis, *Non definit mensuram, sed nostri Doctores eam definierunt, dicentes, Oculus pulcher offeret unum ex quadraginta; oculus malus, unum ex sexaginta; mediocris, unum ex quinquaginta. Hoc fecerunt imitentes huic Scripturæ, quæ nihil minuendum præcipit de una ex sexaginta: Nam dicitur,* [*Sextabitis Ephan ex Homer triticorum,* ששיתם *sextam partem offeretis*] (Locus est Ezech. 45. 13.) *Sexta pars Ephæ est dimidium Satum. Quando tu ponis dimidium Satum in Coro, ecce unum ex sexaginta. Nam Corus continet* 30 *Sata.* Vide nunc, si placet, Nicolaum à Lira ad hunc locum. Quibus firmandis quod nunc apponam ex Hieron. descriptum: *Primitiva, quæ de frugibus offerebant, non erant speciali numero definita, sed offerentium arbitrio derelicta. Traditionémque accepimus Ebræorum, non Lege præceptum, sed Magistrorum arbitrio inolitam: Qui plurimum, quadragesimam partem dabat Sacerdotibus; qui minimum, sexagesimam: inter quadragesimam & sexagesimam licebat offerre quodcunque voluissent. Quod igitur in Pentateucho dubium derelictum est, hîc specialiter definitur propter Sacerdotum avaritiam, nè amplius à populo exigant in primitiis deferendis,* i. *ut sexagesimam partem offerant eorum quæ gignuntur è terra. Si enim Corus, qui Ebraicè appellatur Homer, ut à Lxx dicitur Gomor, 30 habet Modios tum in aridis speciebus quàm in liquentibus, Ephn quoque & Batus, juxta quod suprà diximus, decima pars est Cori, præcipiturque ut sexta pars tam Ephæ quàm Bati detur Sacerdotibus in primitiis offerendis, quæ de tribus modiis dimidium facit Modium; perspicuè supputatur sexagesimam partem primitiarum Sacerdotes accipere debere.* Hæc Hieronymus.

8. *Partem ut partem*] i. Partem æquam, vel partem ex æquo. ¶ *Præter venditiones ejus*] Præter ea quæ vendidit, sive domus fuerit, sive quid aliud. Nam non debet propter ea quippiam decedere aut detrahi: partem ex æquo cum reliquis accipiet. *Venditio* מכר dicitur, & ממכר. Hîc est ממכרין *venditiones ejus*; & videtur esse plur. à ממכר. Quod si est à מכרים *venditiones*, tunc מ prius pertinebit ad לבד. Nam sic dicimus לבד מן, quod idem cum illo מלבד *præter.* Dages autem excidit, ut solet, ex litera quæ Schævâ notatur. Sanè לבד semper vel post se vel ante se habet מן: quod Abenezra notavit, nisi fallor Esth. 4. 10. Excipitur unus locus, לבד בך נזכיר שמך, ubi sign. *tantùm duntaxat*, non *præterquam.*

10. *Non inveniatur in te qui transire faciat filium suum aut filiam suam per ignem*] Vel lustrandi, vel offerendi causâ: qui erat cultus idoli Moloch. Gerundensis, Species erat è speciebus maleficii secundùm simplicem sensum; aut Moloch, juxta sententiam Doctorum nostrorum. Qui olim Ignem colebant, ut Persæ, credebant eundem purgare; unde liberos suos lustrabant per ignem. Sed melius ut hæc referantur ad cultum idoli Moloch: de quo R. S. *Cultus est Molochi: Faciebant pyras igniis hinc indè, & transire faciebant eum*, filium suum videlicet, *inter utramque pyram.* Abenezra, *Cultus erat externus. Nam hodiéque inter nos gentes sunt quæ colunt Ignem.* Nicolaus, *Erat enim quidam superstitionis modus, quo adhuc utuntur Tartari, ut aiunt, qui credunt omnia per ignem purificari: & ideo homines extranei ad Principem accedentes, antè transeunt inter ignes: & talis transitus vocatur hîc Lustratio.* Vetus interpres, *Non inveniatur in te qui lustret filium suum, aut filiam, ducens per ignem.* Lxx, πειρασμὸν ἐν πυρί, i. *purificans.* ¶ *Divinans divinationes*] Hier. *qui ariolos scisitetur.* Lxx μαντεύομενον μαντείαν· R. S. *Qui tenet baculum suum, & dicit, Ibone, an non?* Hascuni aliter; *Metiens baculum suum digito suo, aut manu suâ, unâ vice dicit, Ibo; alterâ, Non ibo. Quòd si in fine baculi acciderit, Non ibo, tunc non it. Hoc est,* [*tenet baculum suum*] Hæc habentur in Phesictha, fol. 77. col. 1. Rursum R. S. *Et sic ipse dicit, Populus meus lignum suum interrogat, & baculus ejus indicat ei.* Hoc genus divinationis vocatur ῥαβδομαντεία, de quo in Lectionibus nostris super Hoseam. Abenezra putat esse nomen universale ad tres species quæ sequuntur, מעונן *præstigiator*, מנחש *augur*, מכשף *magus, veneficus*; & sub תיברי שמים comprehenduntur, quæ sunt divinationes in judiciis stellarum, quæ vocantur primæ & secundæ. *Nam sunt*, inquit, *qui decidunt judicium, qui dicunt, Sic erit absque dubio; qui decernunt; & proximum ab eo, Divinatio in labiis Regis.* R. D. in Rad. ait esse generale ad omne opus quod faciunt ad sciendum futura. Elias distinguit inter קסם & נשוף, quòd נשוף sit ad lædendum & malefaciendum, unde מכשף *maleficus*; קסם est *cogitatio de futuro*, ex illo, *Divinatio in labiis Regis; in judicio non prævaricabitur os ejus.* Malim, *scientia futurorum. Divinans divinationes* ità dicitur ut, *gaudens gaudium, pugnans pugnam.* Sic 2 Reg. 17. *divinans divinationes.* Satis erat *divinans*, i. divinus. Sic *medicinam faciens*, i. medicus. Sed additum קסמים ad auxesin לתוספת הביאור ad majorem emphasin. De ratione divinandi per baculum, quæ hodiéque in Sclavonia usitata סמג fol. 11. col. 1. Balaam erat קוסם *divinus*, & מנחש *augur.* & legimus, *Divina mihi per pythonem.* Sanè Act. 16. 16. Pytho *vocatur* קצמא apud Syrum. Vide quoque dictionarium Ebra. in קסם. Sed in editis est קצמא per s, Sade. Idem quod קסמא. Unde sequitur בקצמא דקצמא הורז *divinatione quâ divinabat.* Si legas בקצמא debet reddi *divination. quas. Divinare divinationem* ità dicitur ut ἱερατεύειν ἱερτεύω. *Hariolus* idem ferè quod *divinus.* Nam *hariolari divinare.* Lex. vet. Μαντεύομαι, *divino, divinor, vaticinor, hariolor.* Μάντις, *vates, vatis, ariolus*, & Μάντις ὀρνεοσκόπος, *hariolus.* Lex. Lat. Græcum, *Hariolus*, βωμοσκόπος, φοιβίτης. βωμοσκόπος, *aruspex*, dictus ità ab *inspicienda ara*, quæ βωμὸς Græcè. Lxx κληδονιζόμενος, edit. Lat. Rom. *divinationes observans.* Κληδονίζομαι, *ominor.* Κληδονίζω 2 Reg. 21. 6. *divinaculos consulo.* Sed ibi est ἐκληδονίζετο. Vide Concordantias Græcas. Κληδὼν, *omen*, i. augurium quod fit ore, q. *oremen.* Est enim futuræ rei pronuntiatio ori hominis incidens, Divino tamen furore. *Ominator*, qui omen capit, aut qui præest ominibus capiendis. Plautus, *Ob istunc omen ominator capies quod te condecet*, i. κληδονιζόμενος. Jon. & Jerosol. חרודי עיינין. Mox חרודי per Res. R. S. *Dicit R. Aquiba, Isti sunt qui tempora* עונות *ponunt dicentes, Tempus istud pulchrum est ad incipiendum. Sapientes autem dicunt esse illos qui oculos tenent*, i. *præstigiatores:* ¶ Gerundensis מעונן à *nubibus* deducit. Nam exponit היודע בעננים, *qui scientiam nubium habet, peritus nubium*, aut *qui habet artem divinandi ex nubibus.* Nam *præstigiatores nullum opus faciunt: ideo non puniuntur*; liber Præcept. major, 11. 1. Sunt etiam qui negant eos Deo abominabiles esse. Vide Levit. 19. 26. Falluntur. Nam sequitur v. 12. *Abominatio* Domini *est quicunque facit hæc.* De מעוננים vide Dictionarium Ebrai. meum, & Fullerum Anglum l. 1. c. 16. ¶ מנחש] Hieron. *Qui observat auguria*, Sic Jon. & Jerosol. si modò נחשין in iis sunt *auguria*, à sing. נחש

נחש *augurium.* Nam eadem vox *ſerpentes* denotat à ſing. נחש *ſerpens.* Unde *nahaſim* vocati olim Gnoſtici, q. *augures*, aut per contumeliam q. *ſerpentini*, qui doctrinam ſuam ab antiquo illo Serpente hauſerant. Senes hîc habent οἰωνιζόμενοι, *augurans*, i. augur. Sic *divinans*, i. divinus. R. S. *Buccea ejus cecidit ex ore ipſius; Caprea retinuit eum in via; Baculus ejus cecidit è manu ejus.* Gerundenſis, מנחש *qui conſiderat aves in alis earum, aut in garritu, ſicut ſcriptum eſt,* [*Avis cœli proferet vocem, & pennipotens indicabit rem.*] *Appellatio à* חש *Feſtinavit. Omnis enim qui properat ſcire futura priuſquam ſint, vocatur* מנחש, *q. Properans.* Vide 314.1. Durum & coactum hoc mihi videtur. Nicolaus, *Auguria divinationes ſunt per garritum aut volatum avium.* Vide nunc notata in Diction. Ebra. Forſteri. ¶ מכשף] *Maleficus.* Ità Hieron. Lxx φαρμακὸς, quod reddunt *veneficus.* Sign. etiam *maleficus.* Lex. vet. Φαρμακὸς *maleficus, veneficus.* Φαρμάσσω, *veneno.* Φαρμακία, *veneficium. Maleficus* propriè κακοῦργος, qui damnum infert & nocet alteri. Tremellius, *præſtigiator. Maleficus*, non qui ſimpliciter malefacit, qui propriè κακοῦργος dicitur, ſed qui malefacit per veneficia & incantationes, quem φαρμακὸν appellant Græci: unde *maleficæ artes* pro incantationibus & maleficiis; & *maleficæ mulieres*, quæ & *ſagæ* & *incantatrices.* Exod. 22. 18. *Maleficam non ſines vivere.* Hic locus docet מכשף non ſignificare *incantatorem*, ut multi putant; quia incantator non puniebatur. Nam nullum opus facit, tantùm præſtringit oculos, tenens & fallens eos. Hunc מעונן dici cenſent, non à עונה *tempore*, ſed à עין *oculo.* In Pheſictha, מכשף, *qui facit opus peccatoris: Qui autem tenet oculos, liber eſt.* h.e. non afficitur ullâ pœnâ. Quid clarius? *Opus peccatoris*, i. hominis κακοῦργου & malefici. Nam tales peculiariter *peccatores* vocantur. Tria Thargum חרשין *magi.* His adde quod in Johaſin, 142.2. Simon Samarites vocatur המכשף, ubi *magum* ſign. Nam ſic vocatur ab Apoſtolis. Unde & *Simoniæ* nomen, quando quis vendit aut emit ſanctitatem ſuam, i. ſacerdotium ſuum. Dan. 2.2. ad ſomnum Regis declarandum vocantur המכשפים. Quorſum, ſi tantùm præſtigiatores erant? Vide Thanhuma 17. 2. Budæus φαρμακὸν etiam *magum* interpretatur. Vide Theſaurum H.Steph. Sic מכשף *maleficus, veneficus, magus.* Docet locus quem ſuprà produximus ex lib. Johaſin. De מעונן *præſtigiatore* quæ ſcripſimus, ea firmat autoritate ſuâ M.Ger.ità ſcribens, *Dicit Scriptura Deut.* 18.12. [*Quia abominatio* Domini *omnis qui facit iſta.*] *Non dicit,* [*qui facit omnia iſta*] *ſed* [*omnis qui facit iſta*] *Nam loquitur de majore parte. Præſtigiator* המעונן *enim & augur* המנחש *non ſunt abominatio: neque expulit Chananæos propter eas artes. Nam homines deſiderant ſcire futura, & occupant ſe in ſapientiis multis conſimilibus ad cognoſcendum ea.* Vide ſequentia. Liber præceptorum 11. 1. cap. de 4. mortib. *Qui tenet oculos* המעונן *liber eſt. Vult dicere, Liber eſt à morte domûs judicii, nec punitur ut* המכשף *maleficus, quia non facit ullum opus: etiam liber eſt à plagis, juxta eum qui dicit, Qui non facit opus, non vapulat.* Vide ſequentia, Jeſ. 57.3. בני עוננה *filii præſtigiatricis.* Non ergò מעונן *planetarius.* Nam raræ mulieres habent peritiam Aſtrologiæ & ſcientiæ Planetarum.

11. וחובר חבר] *Incantans incantationem.* Locutio eſt ut *divinans divinationem.* Lxx ἐπαείδων ἐπαοιδὴν. Tremellius, *utens incantatione*, quod Onc. dixit רָטֵן רָטָן. Jon. *incantantes, & ligantes ſerpentes, ſcorpiones, & omnia genera reptilium.* Jeroſ. *incantantes incantationes, & ligantes ſerpentes, ſcorpionéſque, & omnia genera reptilium.* Abenezra, *Iſti dicunt ut conſocientur dæmones.* R.S. *Qui* מצרף *jungit & congregat ſerpentes aut ſcorpiones aut reliqua animantia in locum unum.* ¶ *Qui Pythonem conſulit*] Dicitur hîc שואל אוב, & בעל אוב apud Doctores, & ἐγγαστρίμυθος in Lxx. στερνόμαντις. *Pytho* Ebraicè פיתום. R.S. *Iſta ex incantationibus quæ vocatur Pytho, & loquitur ex axilla ſua. Nam aſcendere facit mortuum in domo axilla ſua.* Baal Aruch, *Baal Ob hîc eſt Pytho.* Vide in ordine *Ob. Phitom* erat etiam nomen urbis in Ægypto, quòd *os abyſſi* eam primam omnium deglutiiſſet. Plur. אובות, *Pythones.* Eadem vox ſign. *utres.* Vide Eliam ad Rad. Camii, *Saul conſuluit ventriloquam ſeu Pythoniſſam.* Ventriloquus exſcindebatur, aut lapidabatur; & qui interrogabatur, tantùm admonebatur. Vide cap. de 4. mortib. in Deuteroſi. p. 65. στερνόμαντις. In Jon. *interrogant* אובא טמיא. Onc. בכידין *interrogans cadis.* ¶ וידעני *& Idæoni*] Lxx τερατοσκόπος, *portentorum inſpector.* Hieron. *qui conſulet divinos.* Onc. בצכורו *interrogans Zechuru.* Jon. *& os Jadduæ.* Jeroſ. *& aſcendere faciens* וכורון. R.S. *Introducens os animantis Jadduæ in medium os, quod loquitur per maleficas artes. Qui has artes exercet exſcindendus eſt: ſi teſtibus convictus fuerit, lapidatur.* In cap. 4. mortium, בעל אוב, i. *Pythomantis, eſt Phitom qui loquitur de axillis ſuis, aut inter articulos* בין פרקים. *Senſus eſt, Aſcendit mortuus, & ſedet inter articulos malefici, aut inter axillas ejus, & loquitur voce depreſſâ valde, acſi de ſub terra veniret. Ideo legimus,* [*& erit ſicut* אוב *Ob è terra vox tua.*] *Adhæc opus aliud eſt ipſius Phitom qui interrogatur per calvariam demortui.* Vide סמנ 9.3. ¶ *Et quærens à mortuis veritatem*] Ebr. *requirens mortuos.* Jeroſ. *& quærit doctrinam à mortuis.* R.S. *qui interrogatur per Zachuro & per calvariam defuncti.* Sed Onc. צכורו poſuit in ידעוני. Baal Aruch in וכר, *Requirens mortuos*] *Tradiderunt Doctores noſtri, Unus aſcendere facit per Zachuru, & alius aſcendere facit per calvariam. Quid hæc differunt?* בזכורו *non venit ſecundùm conſuetudinem ſuam, & non eſcendit in ſabbatho: Qui interrogatur* בגולגלתא *aſcendit ſecundùm conſuetudinem ſuam, & aſcendit in ſabbatho.* Et pòſt aliquantò, *Tria dicuntur de eo qui aſcendere facit* בזכורו. *Qui aſcendere facit, videt eum, ſed non audit: Qui indiget eo, audit eum, ſed non videt eum: Qui non indiget eo, neque audit, neque videt eum. Sic Samuel. Mulier, quæ aſcendere fecit eum, vidit eum, & non audivit eum: Saul, qui egebat eo, audivit vocem ejus, & non vidit eum: Abner & Amaſa, qui non indigebant eo, neque audiverunt neque viderunt eum.* Abenezra, *Eunt ad locum ſepulcrorum, & accipiunt os hominis mortui, & propter cogitationem* [imaginationem] *& inſaniam ejus apparet ei ſimilitudo formarum in ſomnis, etiam cùm experrectus eſt.* זכורית eſt *virile membrum*, ut נקבית *muliebre:* Pheſictha, 38.4. Indè בזכורו *in virili membro ſuo.* R.S. בזכורו *qui aſcendere facit mortuum* בזכורו *in virili membro ſuo.* Fortè זכור idem ſign. Videndus Haſcuni ad hunc locum.

12. *Omnis qui facit iſta*] R.S. *Non dicit* [*faciens omnia iſta*] *ſed* [*omnis qui facit iſta*] *etiam unum ex illis.* Aliter Ger. cujus ſententiam ſuprà produximus. Nam excipit præſtigiatores & augures, qui ſapientes avium חכמי העופות, & Arabicè טיארין dicuntur, & חכמים השיארין בעופות.

15. *Prophetam è medio tui è fratribus tuis ſimilem mei*] Hunc locum quidam de Joſua, alii de Prophetis in genere enarrant. Sed prophetæ non erant Moſi per omnia ſimiles. Nam Moſes videbat Deum in ſpeculari lucido; Prophetæ, in non lucido. Præterea Moſes videbat Deum facie ad faciem, loquebatur cum eo ore ad os: Non ſic reliqui Prophetæ. Debet igitur peculiariter accipi de Chriſto, qui fuit ſcopus omnium Prophetarum. Cæterùm duo requiruntur ad verum Prophetam à falſo dignoſcendum: Unum eſt, ut eveniat quod prædixit; alterum, ut populum non abducat à vero Deo ad falſos. Nam licèt eveniant prædictiones ejus, tamen ſi hoc fecerit, audiendus non eſt, imò necandus & occidendus.

GROTIUS.

4. PRimitias frumenti, vini, & olei,] ראשית in Hebræo, alibi תרומה, quod Græci vertunt ἀφαίρεμα. Dabatur ante decimam, debebâtque non minus eſſe parte fructuum ſexageſimâ.

5. *Ut ſtet & miniſtret nomini Domini, ipſe, & filii ejus*]

ejus.] Cùm pauci essent numero; simul omnes ministrabant. Postquam magna fuit Sacerdotum multitudo sapienter à Davide institutæ classes & vices, 1 Par. 24. Vide quæ ad Lucam 1.5.

8. *Excepto eo quod in urbe sua ex paterna ei successione debetur*] Poterant enim Levitæ bona aliqua mobilia sibi comparare in urbibus illis quarum mentio Num. 35. Suburbani illarum quas dixi urbium agri tribûs erant totius, & non alienabiles.

10. *Nec inveniatur in te qui lustret filium suum aut filiam per ignem*] Sic & Lxx, Οὐχ ἐυρεθήσεται ἐν Σοὶ περιτραχήλιον ἢ ὑὸν αὐτοῦ ἢ θυγατέρα αὐτοῦ ἐν πυρί. Unde apparet מעביר hoc loco sumptum ab interpretibus in sensu molliore, cùm alioqui vox sit ambigua, & interfectionem quoque notare possit, ut apparet Ezech. 16.20,21. ubi pro eodem ponuntur אכול & להעביר, additúrque זבח *immolare*: quæ tria verba in eodem significatu reperias apud eundem Ezechielem 23. 37, 38, 39. Ex quibus locis & Psal. 106.37. ubi est ויזבחו, & apertissimè Jer. 19.5. ubi est שרף *comburere*, apparet Cananæos & eorum vicinos solitos morti dare liberos suos in deorum suorum honorem. Ità Sepharvæos in honorem Adramelechi & Hanamelechi liberos suos igni comburendos dedisse testatur Historia 2 Reg. 17. 31. Cananæi maximè Molochum colebant, & eorum imitatione non rarò Hebræi. Ostendit id Amos 5. 26. collatus cum Act. 7.43. Lev. 18. 21. *Cananæos* & sibi & vicinis dictos, qui *Phœnices* Græcis, ostensum est ad Matth. 15.22. Moloch non dubitandum quin sit Saturnus, cujus stella & nunc eo nomine ab Hebræis vocatur; nimirum *quòd è septem sideribus, queis mortales reguntur; altissimo orbe & præcipuâ potentiâ stella Saturni feratur*, ut loquitur Tacitus Hist. 5. Nomen hoc ei astro datum à Rege cui nomen Ἰα, sed qui, ut eximius inter Reges, ἀνδρεομαστικῶς dictus מלך. Narrat ex Sanchuniathone antiquissimo rerum Phœnices scriptore Philo Byblius, morem fuisse gentibus illius tractûs, ut cùm maximæ calamitates publicæ metuerentur, populorum Reges filium quem diligerent maximè morti darent ad placandam Deorum iram. Neque verò communi morte, sed solenni veteríque ceremoniâ hoc sacrificium peractum. Ei mori obsequentem Regem Phœnicum, qui post mortem in sidus Saturni à suis fuit consecratus (nam Phœnices, ut Philonis utar verbis, ἐξαιρέτως ἀπὸ τῆς Ζωστήρων βασιλέων τοῖς κοσμικοῖς στοιχείοις τὸς ὀνομασίας ἐπέθεσ) cùm maximum ex bello periculum immineret, filio quem habebat unicum regio cultu in aram impositio atque inibi sacrificato publicum exitium domestico avertisse. Quo in loco Philonis Byblii scribitur, Κρόνῳ, ὃν οἱ Φοίνικες Ἰσραὴλ προσαγορεύουσι· ubi quidam viri egregii Ἰσραὴλ pro *Abrahamo* nominatum, & Isaaci immolati historiam eum quadam depravatione indicari existimant. At credibilius mihi videtur exscriptorem Eusebii qui Philonis Byblii verba recitat, errasse, qui, ubi Ἰλ erat scriptum, putavit compendium esse pro Ἰσραὴλ, quale sæpe in manuscriptis Græcorum Christianorum occurrit. Regi enim illi qui in sidus illud altissimum consecratus à suis est, nomen fuisse Ἰα, ut Enocho nomen יהוה, ipse ille Philo ex Sanchuniathone nos docet his verbis, Ἴλον, ἢ καὶ Κρόνον. Syri enim id quod Hebræi dicunt אל, pronuntiabant איל, quomodo & Ezechiel 30. 11. & 32. 21. cujus Prophetæ multa ad Syriacam dialectum declinant. Quia verò Rex ille patriam filio immolato maximè demeritus credebatur, ideo qui in simili periculo postea erant, eidem illi Regi in Deos sub astri illius nomine relato suos liberos sacrificabant. Docet hoc ex eodem Sanchuniathone & ejus interprete Philone Byblio, quos auctores laudat, Porphyrius περὶ ἀποχῆς 2. *Phœnices*, inquit, *in maximis periculis ex bello, frugum inopiâ, pestilentiâ, carissimorum aliquem publicis suffragiis ad id delectum sacrificabant Saturno.* Addit Porphyrius talium victimarum plenam fuisse Sanchuniathonis historiam. Is autem Ἰα, ut dixi, ἀνδρεομαστικῶς מלך dictus, quod aliis nunc Hebræi efferunt, aliis vocibus olim efferebatur, aliquando & cum additamento מלכם, ut in Amos v. 26. ubi Lxx ἢ σκηνὴν τοῦ Μολὸχ, Aq. Μελχόμ, quomodo & Syrus, & Arabs in Actis 7.43. posuere, sic & Jer. 49.3. At Symmachus, ubi Lxx habent Μολὸχ, vertit aut βασιλέα aut ἄρχοντα. *Dare filios Molocho* Lev. 20. 2. rectè videtur de combustione accipi, quia mortis pœna ibi additur, quæ hîc non est, nec Lev. 18. 21. Sophocles Andromedâ,

Νόμος γάρ ὅστις τοῖσι βαρβάροις Κρόνῳ
Θυσπολεῖν βρότειον ἀρχαῖον γένος.

Josephus de Achazo, Ἴδιον ὁλοκαύτωσε παῖδα καὶ τὰ Καναναίων ἔθη. Meminit ejus moris & Hieronymus ad Jer. 7.31. Phœnicum sive Cananæorum præcipui Tyrii, apud quos vetustissimum fuisse morem *immolare puerum ingenuum* docet nos Curtius, aítque *sacrum Carthaginenses à conditoribus* (Tyriis scilicet) *traditum usque ad excidium urbis suæ feciss*e. Carthaginenses Pœni, i. Φοίνικες, sicut Horatio *uterque Pœnus* est Syrophœnix & Libyphœnix. Ennius de Pœnis,

Pœni sunt soliti sos sacrificare puellos.

Plato Minoe, Ἡμῖν μὲν ὁ νόμος ὅσιον ἀνθρώπους θύειν, ἀλλ' ἀνόσιον. Καρχηδόνιοι δὲ θύουσι, ὡς ὅσιον ὂν καὶ νόμιμον αὐτοῖς, καὶ παῖδα ἔνιοι αὐτῶν ὑμῶν τῷ Κρόνῳ, ὡς ἴσως καὶ ἀκούσας. Justinus ex Trogo l. 18. de Carthaginensibus eisdem, *Cùm inter cætera mala etiam peste laborarent, cruentâ sacrorum religione & scelere pro remedio usi sunt: quippe homines ut victimas immolabant, & impuberes (quæ ætas etiam hostium misericordiam provocat) aris admovebant, pacem deorum sanguine eorum exposcentes, pro quorum vita dii rogari maximè solent.* Idem de iis habet Plutarchus lib. De Superstitione. Silius autem Italicus,

Mos fuit in populis quos condidit advena Dido
Poscere cæde deos veniam, ac flagrantibus aris,
Infandum dictu! parvos imponere natos.

Lactantius l. 1. c. 31. *Pescenius Festus in libro Historiarum per saturam refert, Carthaginenses Saturno humanas hostias solitos immolare, & cùm victi essent ab Agathocle rege Siculorum, iratum sibi deum putavisse; itáque ut diligentiùs piaculum solverent, ducentos nobilium filios immolasse.* Minutius Octavio, *Saturno in nonnullis Africæ partibus à parentibus infantes immolabantur, blanditiis & osculo comprimente vagitum, nè flebilis hostia immoletur.* Augustinus De Civ. Dei l. 7. c. 19. *Ideo à quibusdam pueri Saturno soliti sunt immolari, ut à Pœnis.* Tertullianus Scorpiace, *Afrorum Saturnum hominum victimâ placari apud seculum licuit.* Idem Apologetico, *Cùm propriis filiis Saturnus non pepercerit, extraneis utique non parcendo perseverabat, quos quidem ipsi parentes sui offerebant, & libenter respondebant, & infantibus blandiebantur, nè lacrymantes immolarentur.* Ubi nota illud historiæ Tyriorum congruens, Saturnum suis liberis non pepercisse, nimirum quòd eos ipse immolaverit: unde eos comedisse dicitur à Græcis, qui vocem ambiguam לאכול, quæ & *comedere* & *igne consumere* sign. usitatiore illo sensu accepere. Morem ejus sacrificii sic explicat Siculus Diodorus: Ait Carthagine æneam fuisse Saturni statuam, (qualem scilicet & Molochi apud Cananæos fuisse Judæi affirmant) quæ manus haberet supinas supra terram, sed quibus ignis subesset: cujusmodi statuas omnes Hispani testantur repertas in illis Americæ insulis quæ Africam contra spectant, &, ut credibile est, indè habitatores & ritus accepere, quod aliis quoque indiciis, si id opus esset, posset confirmari. Addunt Judæi, dum comburebatur puer choreis ac tympanis circumstrepuisse spectatores, nè ploratus exaudiretur: quod ipsum in maris Indici insula, quam Chenaragam vocat, factitatum memorat Judæus Benjamin, accepto, ut credibile est, à Tyriis, qui eum Oceanum jam olim navigarunt, ritu. Etiam in Creta insula plurimæ Phœnicum coloniæ; inter quas Citium. Hîc quoque sacrificatos pueros, & quidem Saturno, Ister in collectione Creticorum sacrorum prodidit, testante Porphyrio. Hinc Athenagoras, Φοίνικες καὶ Κρῆτες ἢ Κρόνον ἐν ἢ πυκνοφορίαις ἱδρύσαντο. Hæ sunt πυκνοφόνοι πλεῖαι, quarum meminit scriptor Sapientiæ 14. 23. propter quas illos qui Terram promissam Hebræis ante Hebræos tenuere,

idem

idem ſcriptor vocat πίκρων φονίας ἀνακαύματας, 12.5. Philo de iiſdem lib. De Abrahamo, βαρβαρικὰ ἢ ἴδια μὴ πολλῶν παιδοκτονίαν ὡς ὅσιον ἔχειν ἢ θυσιᾶν παρεῖδε. Apud Blemyas, qui inter Arabicum ſinum ac Nilum colebant, talia ſacra ad Juſtiniani manſiſſe tempora, teſtis eſt Procopius. De Dumætiis in Arabia idem apud Porphyrium habes. Hos imitati ſæpe corruptis moribus Hebræi, maximè in Topheth, quæ & *Vallis filiorum Hinnom*, 2 Reg. 23. 10. 2 Paral. 28. 3. Jer. 7.31. & 19.5. Quòd ergò aliis temporibus aut locis liberi à parentibus tantùm per ignem traducti aut igne luſtrati ſunt, veſtigium eſt & imitatio ſæviſſimi moris: qualia temperamenta aut σοφὰ φάρμακα paſſim ſerior ætas invenit. Sic in Laodicea Syriæ pro virginis ſacrificio cervam ſubſtitutam docet Porphyrius dicto jam libro; in Cypro pro homine bovem; in Ægypto cereos factos ad humanam effigiem. Sic Pelaſgi olim Saturno hominem ſacrificabant ex oraculo veteri,

Καὶ κεφαλὰς Κρονίδῃ, καὶ τῷ παῖδ' ἀμύνετε φῶτα.

Poſtea exſtitere qui dixere defungi eos poſſe ſi facem jacerent. Meminere Ovidius, Lactantius, Macrobius, qui & alias ſimiles ſacrificiorum emendationes commemorat l. 1. Saturnalium c. 7. Arnobius eandem rem narrans ait ab eis morem *fraude callidulâ & nominum ambiguitate mutatum*. Sic pro hominibus veris jactos in Tiberim homines ſtramineos habes apud Ovidium Faſtor. 5. Tale aliquid & apud Phœnicas accidit. Cùm enim oraculum vetus juberet pueros תעביר באש, diúque verbum illud ambiguum acceptum eſſet in ſenſu *conſumendi*, benignior interpretatio Molochum ſive Saturnum contentum eſſe voluit *traducto corpore flammâ*, ut Tertullianus loquitur, ubi Valentini ritus è paganica ſuperſtitione hauſtos deſcribit. Eundem morem trajiciendi per ignem pueros vidiſſe ſe in ora Indiæ Aſiaticæ maritima narrat Ferdinandus Mendes Pinto Luſitanus, acceptum, ut credibile eſt, & hunc à Phœnicibus. Nam in Chenaraga Indiæ inſula is quem dixi Benjamin repertum dicit ritum utrumque, & comburendi filios, & alterum eos luſtrandi per ignem traductos. Maimonides itidem, rectiùs quàm Judæi alii ſapiens, utrumque morem agnoſcit De idololatria §. 3. c. 6. Sic & R. Simeon lib. Jalkuth. Venit mos trajiciendi per ignem per Phœnicas in Siciliam, (nam Phœnicas in Sicilia fuiſſe Scylax & alii nos docent) indè Romam. Varro apud Scholiaſten Horatii, *Palilia tam privata quàm publica ſunt apud ruſticos, ut cum fœno conjectis ſtipulis ignem magnum tranſiliant, his Palilibus ſe expiari credentes*. Manſit idem mos diu in Africa, teſte Leone Afro: nec aliunde, ut puto, in Braſiliam tranſiit. Ab Afris an à Romanis Chriſtiani acceperint, dubitari poteſt: ſed memorant & damnant Chryſoſtomus in Nativitate S. Joannis, Theodoretus in ultimum lib. Regum c. 16. Synodus in Trullo can. 65. Et de hoc more hîc agi verius ob ea quæ jam diximus. ¶ *Aut qui ariolos ſciſcitetur*] Gr. μαντεύεσθαι μαντείαν. Hujus ſpecies βελομαντεία, de qua dicemus ad Ezech. 21. ubi קסם קסם, ut hîc.

11. *Nec incantator*] Gr. ἐπαοιδὸν ἐπαοιδῶν. חובר חבר, quod hîc eſt, etiam Pſal 58. reperitur, ubi de eo agitur quod apud Virgilium eſt, *cantando rumpitur anguis*. Plinius lib. 28. c. 2. *Figulinarum opera multi rumpi credunt tali modo, non pauci etiam ſerpentes ipſos recantare. Et hunc unum eſſe ex ipſis intellectum, contrahiq; Marſorum cantu, etiam in nocturna quiete.*

15. *Prophetam de gente tua & de fratribus tuis, ſicut me, ſuſcitabit tibi Deus*] Sæpe ſcilicet, ubi magna neceſſitas aut evidens utilitas id exegerit. Cùm autem ait *ſicut me*, non loquitur de munere νομοθέτου, ſed de prophetico. Et vox *ſicut* communitatem quandam nominis atque auctoritatis, non omnimodam æqualitatem notat, ut apparet infrà 34.10. ¶ *Ipſum audies*] Ipſi per omnia pare, etiamſi quid contra Legem jubeat. Poteſt enim Deus mutare Legem quâ vult parte, quo vult tempore. Et quia notæ omnes veri Prophetæ, de quibus agetur infrà, in Jeſum Nazarenum congruunt, ideo parendum ei fuit, etiamſi is Meſſias promiſſus non fuiſſet, Act. 3. 23.

21. *Hoc habebis ſignum*] Signum quod jam dabit ad ſuperiorem ſpeciem pertinet, ubi Propheta dicit ſe ab unico Deo miſſum. Nam ſi agat nomine falſorum deorum, nullo ſigno exſpectato illico interficiendus eſt; imò etiamſi ſigna quædam ſpecioſa dederit, ſuprà 13. 1. Eſt enim hæc tentatio à Deo permiſſa, facilis ſuperatu ab iis qui id credunt quod & ratio dictat, & Moſis tot miracula, ad LXXIV, ut aiunt Hebræi, nempe Deum unum eſſe.

22. *Quod in nomine Domini Propheta ille prædixerit, & non evenerit*] Hoc non referendum ad promiſſa aliquibus bona, aut pœnas denuntiatas: utrumque enim hoc cùm ſuſpenſum ſit ab aliqua conditione aliquatenus poteſtativa, fieri poteſt ut re mutatâ eventu careat, quemadmodum videre eſt Jer. 18. 1,8, 9,10. Jonæ 3. 4, 9. ſed referendum ad ea quæ per naturam fieri non poſſunt, & quæ futura prædixit Propheta; ut Moſes, virgam converſum iri in colubrum. Talia enim ſi prædicantur in Dei nomine, non permittet ea fieri Deus, nè tentationem inferat inſuperabilem. Poteſt præterea falſi argui aliquis etiam ex ſucceſſu prædicto, ſi rebus iiſdem manentibus is ſucceſſus non evenerit, Jer. 29.9. Non autem contrà ex ſolo ſucceſſu verbis reſpondente cognoſci Propheta poteſt, niſi ſucceſſu multas addiderit circumſtantias quas nulla humana prudentia proſpicere poſſit. Verùm hîc non de talium rerum, ſed de prodigiorum prædictione agi oſtendit collatio initii cap. 13. ſuprà. Notandum & hoc, ab eo qui tantùm hortatur homines ad implenda Legis juſſa, nulla ſigna requiri. Sunt enim pro illo ſigna olim facta cùm Lex prodita fuit. Cognitio autem de vero aut falſo Propheta ad Synedrium pertinebat. ut antè diximus. Falſi convictus in Paſchate ſupplicio afficiebatur, quo tempore maximus erat populi conventus, ídque ex lege quæ ſuprà eſt c. 17. 13. argumento ducto à minore ad majus. Plus enim eſt falsò fingere mandata Divina quàm ex humana opinione dogma pertinaciter tueri. Itaque זדון ibi quidem ὑπερηφανίαν, hîc verò ἀσέβειαν vertunt Lxx.

CAP. XIX.

MUNSTERUS.

3. *Viam*] h. e. Obſtacula quæque quæ fugientem impedire poſſunt, tolles.

10. *Sit ſuper te ſanguis*] Secundùm quoſdam Hebræos per *ſanguinem* intelligitur Anima; quæ cùm innocenter per malum hominem à corpore excluditur, circuit & vagatur in terra, vindictam clamans in cœlum contra eos qui non ulciſcuntur, cùm debeant, mortem ejus, & tollunt eam de terra. Tollunt verò Judices eam de terra, quando homicidam, qui ſcienter homicidium commiſit, interficiunt. Tunc enim anima illa diſcedit à Terra, & ampliorem ultionem non expetit. Hæc Sepharadi. De qua re infrà cap. 21. ſaniorem invenies intellectum.

16. *Ut reſpondeat*] Capitur hîc *reſpondere* pro *teſtari*: & *prævaricationem* aiunt accipi pro Idololatria. Sign. enim סרה *receſſum* & *apoſtaſiam*.

21. *Dentem pro dente*] Diximus Exod. 21. quid Hebræi hîc ſentiant.

FAGIUS.

2. *Tres civitates ſeparabis tibi*, &c.] Ex Num. 35. patet urbes refugii fuiſſe poſſeſſiones Levitarum: nam illi miniſtri publici juris & magiſtratuum erant, conſenſu veterum Hebræorum; ſimúlque myſtagogi. Neque enim officium apparitorum, ut nunc eſt, antiquitus infame erat. Nam ex eadem tribu Templi & Juris publici miniſtri deſignabantur. De ritu civitatum refugii ſi quæ ex Hebræis cognoſcere cupis, vide quæ fuſiùs annotavimus in Num. 35.

14. *Quem limitaverunt priores*] Loquitur de terminis poſitis à primis diſtributoribus Eleazare Sacerdote, Joſua

Josua filio Nun, & principibus tribuum. Neque extra Terram hæc lex locum habet; imò nec intra Terram, si possessiones antiquæ distributionis confusæ fuerint, ut erant post captivitatem Babylonicam.

15. *In quibuscunque iniquitatibus*, &c.] Inter *iniquitatem* & *peccatum* quidam ità distinguunt, ut peccatum sit quod contra proximum fit; *iniquitas*, facinus quod in Deum contrà Legem patratur. Unde illud 1 Joan. 3.4. *Omnis qui committit peccatum, idem & iniquitatem committit*, sic intelligendum docent, Qui peccat in proximum, idem in Deum peccat. Ergò quæ in Deum aut proximum quocunque modo committuntur, sive illud capitale, sive pecuniâ æstimandum, unico teste non evincitur.

21. *Animam pro anima, oculum pro oculo*, &c.] Hæc lex talionis authore R. Kanam, ut à Bachai citatur, nunquam est observata. Nam præter Scripturam ex traditione ait constare, quòd non oculus pro oculo, sed æstimatio oculi pecuniaria reddatur. Alioqui enim legi non satisfieret, quæ ait, *Quemadmodum dedit maculam in hominem, sic detur in authorem*, Lev. 24. Jam patet 21. Exodi quòd de interesse & sumptu in medicos facto satisfacere læso qui damnum dedit tenetur. Quòd si authori oculus pro oculo effunderetur, quis illi satisfaceret? Est & alius tenerioris constitutionis quàm ille qui læsus est, qui ex æquali vulnere similiter mortem obierit. Propterea fieri non potest ut per omnia vulnus & læsio æqualis authori infligatur. Obstat autem quod Levitica lex ait, *Quemadmodum fecit, sic fiat ei*: nam authori si æstimatio fit, suus oculus ac dens relinquitur, qui adversario illis privavit. Respondent similitudinem esse in malo illato. Nam & Samson Philistæis ait *se feciisse quemadmodum illi ipsi fecerant*, quorum arva combussit propter ademptam uxorem. Est enim similitudo & paritas damni.

VATABLUS.

3. *Tinera*, הדרך] Sing. Heb pro plur. i. sternes tibi vias ad illas urbes. ¶ *Et in tres partes*, &c. ושלשת את גבול] Ad verb. *& tertiabis terminum*, pro *terminos*, i. provinciam terræ tuæ.

4. *Hæc autem est*, &c. וזה דבר וגו'] Hebraismus, Istud est propter quod illuc fugiet homicida: ut cùm fugerit illuc, vivere possit: nempe si percusserit, &c. Quidam vertunt, *Hac verò de causa homicida fugiet illuc, ut vivat.* ¶ *Ignoranter*, בבלי דעת] *Per ignorantiam, per imprudentiam, imprudens.* Vide hæc Num. 35. 15.

5. *Et impulsa fuerit*, &c. ונדחה ידו בגרזן] i. Et impulerit manu suâ securim in arborem. ¶ *Elapsum autem*, &c. ונשל הברזל וגו'] *Avulsum autem fuerit ferrum è manubrio*: vel, *& elabatur ferrum de manubrio.*

6. *Propinquus sanguinis*, גואל הדם] Vide Num. 35.12. i. consanguineus ejus cujus sanguis effusus est. ¶ *Cùm incaluerit cor ejus*, כי יחם לבבו] i. Dum irâ commotus fuerit animus. ¶ *Longior fuerit*, ירבה] Ad verb. *multiplicata fuerit.* ¶ *Et percutiat eum animâ*, והכהו נפש] Ablativus *animâ*, *& percutiat eum* percussione *animæ*, i. vulnere lethali. *Cùm tamen* &c. ולו אין משפט מות] Ad verb. *Et illi non est judicium mortis.*

9. *Omnia præcepta ista*, &c. את כל המצוה וגו'] Singul. Heb. pro plur. Quidam vertunt, *Si tamen observaveris omnia præcepta hæc, opere implendo illa.*

10. *Néve sint super te sanguines*: והיה עליך דמים] Repetita negatio ad clariorem intelligentiam. Ad verb. *& sint super te sanguines*, i. cædes, h. e. pœna sanguinis, q. d. Nè imputetur tibi effusio illa sanguinis, & ob eam luas pœnas.

11. *Animâ*, נפש] Ablativus est, ut v. 6.

12. *Urbis illius*, עירו] Sub. *homicidæ.*

13. *Et auferes sanguinem innocentem*, ובערת דם הנקי] i. Expiabis peccatum effusi sanguinis innocentis in Israele; sive expiabis Israelem à cæde hominis innocentis.

14. *Non apprehendes*, &c. לא תסיג גבול רעך] *Non assequeris terminum vicini tui*, i. non invades, non transieres terminum separantem agrum proximi tui à tuo, positum inter agrum tuum & agrum proximi tui. ¶ *Quem terminaverunt*, אשר גבלו] Ad verbum transtulit noster interpres, i. quem posuerunt, quem fixerunt.

15. *In ore duorum testium*, על פי שני עדים] i. Ad testimonium duorum testium. Vide c. 17.6. ¶ *Stabit verbum*: יקום דבר] *Consistet verbum* i, accusatio ipsa erit firma & stabilis. *Stabiliri verbum* est de re ipsa pronuntiari ut lis finiatur. q. d. Si lis aut accusatio confirmata fuerit duorum aut trium testimonio, rata erit. Hæc verba citat Christus apud Matthæum 18. 16. & Paulus 2 Cor. 13.1.

16. *Ut testificetur*, &c. לענות בו סרה] *Ut accuset eum rebellionis, impietatis, aversionis.* Id sign. סרה.

17. *Quibus est lis*, אשר להם הריב] *Quibus est rixa*, vel *qui inter se litigant.* ¶ *Coram Jehovah*, לפני יהוה] Observa *coram Jehova stare* eos qui sunt coram Sacerdotibus & Judicibus à Jehova constitutis.

18. *Et si testis*, והנה עד] Ad verb. *& ecce testis.* Sæpissime positum הנה pro *Si*, ut c. 13.14.

20. *Audient*, וישמעו] Sub. *judicium istud.* ¶ *Malum simile huic*, כדבר הרע הזה] Ad verb. *secundùm verbum malum hoc.*

21. *Neque parcet oculus tuus*, ולא תחוס עינך] Instrumentum affectûs pro affectu hîc ponitur. i. Non misereberis ejus. ¶ *Animam pro anima*, &c. נפש בנפש וגו'] Simile genus dicendi habes Lev. 24. 20. i. vitam pro vita exiges. Eam pœnam ab eo exiges quâ affectus fuisset is in quem dixit falsum testimonium, si convictus fuisset.

CLARIUS.

3. *Sternens diligenter viam*] h. e. Obstacula quæque, quæ fugientem impedire possunt, tolles.

13. *Auferes sanguinem noxium*] In Hebræo est *innoxium*, ut sit sensus, Cavebis nè sanguis innoxius effundatur in Israel, sed interpres vitare voluit ambiguitatem sermonis.

21. *Dentem pro dente*] De hoc dictum est Exod. 21. quid Hebræi hîc sentiant.

DRUSIUS.

9. DE asylis Judæorum dicam hoc tempore quæ non omnibus nota. Asylum, h. e. locus perfugii, in deserto erat altare, Exod. 21. 13, 14. castra Levitarum, R. S. & R. Levi. Pòst constituta sunt asyla sex, tria trans Jordanem, & totidem cis Jordanem. Causæ duæ erant: Una, ut eò se reciperent qui longè à Magistratu aberant, donec de causâ ipsorum cognosceretur, nè à vindice opprimerentur: Altera, ut ibi cognitâ causâ usque ad mortem summi Sacerdotis tutò manerent. Vide Masium in Jos. 20. Dixi asyla sex fuisse; hoc initio: pòst tria alia fuerunt addita: *Pòst addes tibi adhuc tres urbes*] Videlicet, ubi Deus dilataverit terminum tuum, & dederit tibi terram quam locutus est se daturum patribus tuis. Ad hunc locum R. S. *Ecce novem asyla, tria trans Jordanem, totidem in terra Chanaan, & tria in tempus futurum.* Nicolaus, *Hinc patet quòd non tantùm debebant esse sex civitates refugii, sed novem, quando tota terra patribus promissa foret acquisita.* Hæ urbes æquali spatio distabant inter se: Quod significat R. S. per hæc verba, quæ habentur ver. 3. *Ab initio termini usque ad urbem primam refugii secundùm mensuram itineris quæ ab ea usque ad secundam, & similiter à secunda usque ad tertiam, & sic à tertia usque ad terminum alterum terræ Israel.*

11. In verbo sæpe inclusum verbale: ut apud Davidem, *dormire mortem*, i. dormitionem aut somnum mortis. Sic hoc loco, *Et percusserit eum animâ*, i. percussione

one animæ, sic ut animam, i. vitam, amittat. Videndi sunt Abenezra & Hascuni ad hunc locum.

21. *Oculum pro oculo*, &c.] Jon. *pretium oculi*. Sic etiam R.S. *Pretium oculi*, i. דמי עינא. Sic Rabbanitæ olim hunc locum exposuerunt. Contrà Caræi ad literam acceperunt. Quibus favet hæc observatio Nicolai, *Dicit R.S. quòd talis mutilatio non est infligenda, sed pretium secundùm taxationem Judicum, sicut etiam dictum fuit Exod.21. Sed hoc non videtur rationabiliter dictum, quia in litera dicitur,* [*Non misereberis ejus.*] *Nam aliqua misericordia esset, si pro membro mutilando posset dari pecunia.* Vide nunc, si placet, quæ scripsimus ad Lev. 24.20.

GROTIUS.

3. *ET in tres æqualiter partes totam terræ tuæ provinciam divides*] Heb. *Tripartieris terminum terræ tuæ.* Gr. τριμεριεῖς τὰ ὅρια τῆς γῆς σου. Erant hæc oppida medio itinere à finibus terræ ad meditullium. Tres autem intellige, in terra quæ tunc ipsis erat trans Jordanem. Nam cis Jordanem aliæ tres itidem erant, quanquam in minore terræ spatio, ut apparet Num. 35.14. Causam adferunt Hebræi, quòd crebriora illic homicidia ob ferociam Galaaditarum. Vide Jud. 10, & 11. & Osc.6.8.

4. *Qui herì & nudiustertius nullum contra eum odium habuisse comprobatur*] Hoc argumento & Taurinus Ignatius Proconsul Bæticæ in Consultatione ad Hadrianum Imperatorem missa utitur, nè homicidium dolo commissum credatur; *Apparebat nulla inimicitia qua cum Euaristo fuisset.* Exstat ea Consultatio in Mosaicarum & Romanarum legum collatione, quam edidit P. Pithœus, tit.1.

6. *Ne forsitan proximus ejus cujus effusus est sanguis, dolore stimulatus persequatur*] Quare si in via homicidam deprehendisset proximus, & occidisset, ferebat impune.

14. *Non assumes & transferes terminos proximi tui*] Severè id vetitum apud quieti publicæ consulentes populos, Job 24. 2. Plato 8. De Legib. Digesta, tit. de Termino Moto; Collatio vetus legum Mosaicarum cum Roman. tit.13. Paulus, Sentent.1.16. & 5.22.2. ¶ *Quos fixerunt priores*] *Fixerint* vult dicere. Factum enim id per Josuam & Eleazarum.

15. *Quicquid illud peccati & facinoris fuerit*] Heb. עון & חטאת, quorum illud est contra Deum, hoc contra hominem, hoc quidem loco.

16. *Si steterit testis mendax*] Unus testis sufficit non ad damnandum, sed ad inquirendum; & in pecuniariis, ad deferendum reo jusjurandum purgatorium: Maimonides. At in mutuo non damnabatur quis ex contractu, nisi coram testibus facto.

18. *Invenerint falsum testem dixisse contra fratrem suum mendacium*] In causa capitali & secuta ob id sententia. Ità usus restrinxit legem.

20. *Ut audientes cæteri timorem habeant*] Nota finem publicarum pœnarum, quam Demosthenes sic expressit, ἵνα ἄλλοι πείσονται ποιῶντι, ἢ φοβῶνται. Vide l.2. De J.P. & B. c.20, §.9.

21. *Non misereberis ejus*] Judici Lex loquitur.

CAP. XX.

MUNSTERUS.

3. *NOn mollescat*] *Tenerum non sit cor vestrum*, qui in bello non vidistis gladios exsertos aut arcus extentos; *neque timeatis*, quòd apud vos non sit magnus equitatus & currus falcati; *neque terreamini*, quòd in numero pauciores estis hostibus vestris; *neque paveatis*, quòd vos imbecilliori estis corpore quàm hostis vester, & inexercitatiores quàm illi: Vos ponetis fiduciam vestram in Domino, & non in equis, *&c.*

5. Notandum quòd *dedicare* hîc capitur pro *initiari & primùm inhabitare.*

6. *Vinea* de novo plantata ad profanum usum trahi non potest donec quarto anno redempta fuerit, & fructus ejus Domino consecratus, Lev.19.23,24,25.

12. *Oppugnabis eam*] Heb. *angustabis eam*, scilicet fame, siti & morte.

15. *Longissimè à te sitis*] Intelligendum est de civitatibus quæ non sunt intra terminos 7 populorum.

19. *An putas lignum agri esse hominem*] Hic locus nedum à nostris verum & ab Hebræis variè redditur. R.S. exponit כי pro שמא, ut sit sensus, *Fortasse arbor agri est homo, reclusus in obsidione, & à facie tua absconditus, ut illam ladere coneris quasi hostem.* Onk. *Quoniam non est quasi homo arbor agri, quæ ascendit à conspectu tuo in munitionem.* Aben Ezra hunc dicit habere sensum, *Homo arbor agri*, h.e. *Victus hominis est arbor agri: homo vivere debet de arbore, quo & ipse habeat unde vivat, & hostem his spoliet, quibus adjutus obsidianem prolongare possit.* Sepharadi verò, si eum rectè intelligo, sic videtur exponere locum illum, *Hominis est arbor agri, qui à facie tua venit in obsidionem. Utere igitur fructibus hostis.* Quanquam in alio loco mysticè sic explicet, *Homo est quasi arbor agri, debens ferre fructum Legis*, &c.

FAGIUS.

2. *ACcedat sacerdos, & loquatur*, &c.] R. Maimoni hoc ordine ex Thalmudicis libris verbum cohortationis, & quæ hoc capite præcipiuntur, administrata esse dicit, in tractatu De regibus & bellis eorum. Primùm, populo promiscuo & nondum in classes ac turmas separato Sacerdos belli dicebat, *Quisquis domum ædificaverit*, &c. Mox ejus generis homines potestatem habuerunt redeundi domum, si bellum lege præceptum non erat, sed aliunde susceptum. Mox in turmas militares multitudo secernebatur sub Chiliarchas, Centuriones, Quinquenarios, &c. Et turmis ità dispositis, his verbis unctus belli vel sacerdos alloquebatur, *Nè timueritis, neque trepidaveritis; quia Dominus Deus vester in medio vestri est.* Porrò, cùm acies jamjam instruenda esset, & jam turmæ pariter consisterent, ex edito loco sacerdos belli hæc dixit, *Audi Israel*, &c. usque ad, *ut eruat vos de periculo*, & disserebat voce æquabili ac constanti, quæ eadem sacerdotes non uncti exsertâ voce exposuerunt per singulas turmas. Sic omnia in populo Dei ordine geruntur, & ad unum ceu præcipuum cujusque functionis referunt. Rursus Sacerdos belli ille unctus, *Quisquis*, inquit, *ædificavit domum*, &c. Hunc sermonem princeps apparitorum, qui quidem *exactores* aliàs dicuntur, per singulas turmas dispersit. Ad ultimum primus exactor, *Quisquis*, inquit, *timet, aut molli est animo, abeat, redeátque domum*, &c. cujusmodi sermones alii exactores per turmas distulerunt; qui reversi mox aciem instruebant, collocatis ad principia Ducibus. Finem agminis clauserunt robustioribus apparitoribus, qui securibus vel, ut alii, falcibus armati, potestatem habebant crura amputandi admolientibus desertionem aut fugam; quò primi caderent defectores. Ex his omnibus hæc discimus, Per ministerium in Ecclesia Dominum agere cum electis. Deinde, quòd res profanæ, ut est maximè bellum, eodem Spiritu Christi & Ecclesiæ gerantur. Servit porrò & hoc mysterio, quòd sicut summus Pontifex primùm multitudinem alloquitur & cohortatur, cujus vocem reliqui apparitores, i. inferiores Sacerdotes, per singulas turmas dispergunt, ità & verus summus Pontifex Jesus Christus Servator vocem ac doctrinam suam cœlestem per Ministros suos defert ad omnes Ecclesias.

5. *Et nondum dedicavit*, &c.] R.S. *quam nondum inhabitavit.* Maimoni addit, *quam non incoluit per annum*, quod traditio veterum ex Deut.34. per locum à simili collegit.

6. *Et nondum fecit esse communem*, &c.] Ad literam est, *& nondum profanavit eum.* Nam, ut Lex habet, quatuor annis primis tam vineta quàm arboreta consecrata Deo erant; sub quintum autem annum redimebantur, fructibus aut pecuniâ indè acceptâ in urbe Jerusalem absumptis. Hoc dicebatur *profanare vineas*, h.e. ad communem usum adaptare.

19. *Non enim eſt ſicut homo arbor agri*] Heb. כי האדם עץ השדה *Num enim homo eſt arbor?* per interrogationem. Hebræi tamen diverſo modo legunt. Quidam ſic, *Quia homo lignum eſt campi*, h.e. vivit & alitur fructibus arboreis. Similem locutionem eſſe dicunt illam infrà 24. 6. *Quia anima eſt pignus*, h.e. Ex pignore illo ſuſtinetur & conſervatur vita. Et hanc ſententiam ſequitur Aben Ezra. R.S. ſic legit, *Fortaſſe arbor agri eſt homo, recluſus in obſidione, quæ aſcendit à conſpectu tuo in munitionem.* Vulg. interpres Lat. reddidit. *Quoniam lignum eſt, & non homo.* Paraph. Chaldæus videtur omnem ambiguitatem abſtuliſſe, & genuinum ſenſum expreſſiſſe. Quod verò additur, *Ut veniat contra te in obſidionem*, hunc ſenſum habet, q. d. Arbores non ſunt homines, ut veniant contra te quando tu es in obſidione, h.e. cùm tu obſides civitatem aliquam.

VATABLUS.

1. *Majorem te*, רב ממך] *Numeroſiorem te.*

2. *Erit autem*, &c. והיה כקרבכם וגו'] *Cùm autem imminebit conflictus.*

3. *Iturus eſt*, ההולך] Ad verb. *ambulans*, ſub. *erit.*

4. *Et non dedicavit eam?* ולא חנכו] i. nondum habitavit in ea. ¶ *Dedicet eam*, יחנכנו] i. incolat eam primus.

5. *Et non fecit eam communem?* ולא חללו] Quidam vertunt, *& non profanavit eam*, eodem ſenſu. Nam ante quintum annum à plantatione vitis ſive arboris non licebat cuiquam ex ejus fructu veſci; quinto autem anno omnibus licebat veſci, atque ità communis omnibus fiebat fructus, & veluti profanus. Vide Lev. 19. 25. Nonnulli vertunt, *& non vindemiavit eam.*

8. *Et tenet corde*, ורך הלבב] *Et mollis corde*, i. animo pavido. ¶ *Nè diſſolvatur*, &c. ולא ימס וגו'] *Nè liqueſcat cor fratrum ejus*, &c. i. nè cæteri terreantur ut ille.

9. *Tunc conſtituent*, &c. ופקדו שרי צבאות] i. acies ipſas inſtruent pugnaturi cum hoſtibus. Præfecti conſtituent principes qui populum recenſeant, vel qui poteſtatem habeant capitis populi, ſive qui ſummam dignitatem obtineant in populo: deſignabunt principes populo. ¶ *In capite populi*, בראש העם] Hebraiſmus, pro *ſuper populum.*

10. *Pacem*, לשלום] *Pro pace*, i. ſublatâ voce compellabis eam verbis pacificis, invitabis eam ad deditionem.

11. *Si pacem reſponderit tibi*, אם שלום תענך] *Si* in *pace reſponderit tibi.* Hebraiſmus, ſi pacem receperit à te oblatam, & aperuerit tibi portas ſuas.

13. *Omnem maſculum ejus*, את כל זכורה] i. omne quod fuerit in ea generis maſculini.

15. *Longinquis*, הרחוקות] *Remotis*, i. quæ plurimùm à te diſtabunt.

16. *Non viviſicabis*, &c. לא תחיה כל נשמה] Hebraiſmus, *non ſines aliquem vivere*, i. nulli parces.

19. *Quia ex illarum* fructibus *veſteris*, &c. כי ממנו תאכל] Ad verb. *ſed ex illis veſceris, propterea illas*, &c. ¶ Eſt *enim* vita *hominis arbor agri*, כי האדם עץ השדה] Per parentheſin hæc interſeruntur, ut quibuſdam placet: & ſign. *arbores victum homini ſuppeditant.* Ex doctis Hebræorum alter legit, *Homo arbor agri*, & exponit, *Victus hominis eſt arbor agri*, atque locutionem eſſe ſimilem illi quæ legitur c. 24. 6. *Animam pignori accipit*, i. illud quo ſuſtinetur & conſervatur anima, h. e. vita. Quæ verò ſequuntur, præcedentibus ità junguntur, *Ipſas arbores non ſuccides, ut ex illis exſtruas machinas quibus urbem expugnes, aut eam obſidione cingas.* Quidam ſine parentheſi vertunt, hoc ordine, *Et illas non ſuccides, ut veniat urbs à facie tua in obſidionem, nam* vita *hominis ſunt arbores agri.* Alii etiam ſine parentheſi legunt per interrogationem, & ſequentibus jungunt, hoc modo, *Num enim homo arbor agri, ut veniat contra te in obſidionem?* Sic & Chaldæus paraph. vertit. *Non enim eſt ſicut homo arbor agri, ut veniat contra te in obſidionem.*

20. *Fructiferas*, עץ מאכל] Ad verb. *arborem cibi*, Singul. pro plur. ¶ *Deſcendat ipſa*, ורדתה] *Corruat ipſa*, i. capiatur & expugnetur.

CASTALIO.

19. *Quaſi homines ſint ruris arbores*] Belli lex eſt, *Parcere ſubjectis, & debellare ſuperbos.* Arbores ſubjectæ ſunt; neque vobis, ut homines, in obſidione repugnant. Debetis igitur eis parcere.

CLARIUS.

5. *Et non dedicavit eam*] *Dedicare* hîc capitur pro *primùm inhabitare.* Sic vinea nuper plantata ad profanum uſum trahi non poteſt, quod hîc *fieri communem* vocat, de qua veſci omnibus liceat, donec quarto anno redempta fuerit, & fructus ejus Domino conſecratus, Lev. 19. 23. *&c.* Obſerva verò interim ut Dei milites oporteat eſſe expeditos, & nullis hujus mundi vinculis detentos; alioquin & ipſos damnum paſſuros, & aliis futuros impedimento.

19. *Quoniam lignum eſt*] Hic locus non ſolùm à noſtris, verùm & ab Hebræis variè redditur: Nam alii hunc ſenſum afferunt, *Fortaſſe arbor agri eſt homo, recluſus in obſidione, & à facie tua abſconditus, ut illam lædere coneris quaſi hoſtem.* Alii ſic vertunt, *Quoniam non eſt quaſi homo arbor agri, quæ aſcendit à conſpectu tuo in munitionem.* Alius ſic, *Homo arbor agri, h.e. Victus hominis eſt arbor agri; homo vivere debet de arbore, quo & ipſe habeat unde vivat, & hoſtem his ſpoliet, quibus adjutus obſidionem prolongare poſſit.* Alius ſic, *Hominis eſt arbor agri, qui à facie tua venit in obſidionem. Utere igitur fructibus hoſtis.*

DRUSIUS.

6. *Quis vir qui plantavit vineam, & non profanaverit eam?*] Hieron. *& necdum fecit eam eſſe communem, de qua veſci omnibus liceat?* Jon. *necdum redemerit eam à ſacerdote, & profanaverit eam?* R.S. *non redemerit eam anno quarto, quo fructibus onuſti ſunt ad edendum eos in Jeruſalem, aut ad profanandum eos pretio, & ad edendum pretium Jeroſolymæ.* Nicolaus, *Non fecit eam communem*] *De qua ſit licitum veſci communiter. Et hoc erat quinto anno: quia fructus qui naſcebantur tribus primis annis reputabantur immundi, tum quòd contra communem curſum naturæ nati, tum quòd talibus fructibus quaſi quibuſdam inſolitis & novis in ſacrificiis idolorum utebantur, & ideo tales fructus nec offerebantur nec comedebantur à Judæis. Quod autem naſcebatur quarto anno totum offerebatur Deo. De fructibus autem anni quinti poterat dominus vineæ, & etiam alii, uti; & tunc dicebatur vinea facta communis.* R.D. in Rad. *Non fecit eam* חולין *quoniam ſacra eſt donec redemerit eam.* Haſcuni deducit à tibiis, quæ חלילים dicuntur. *Nam erat moris*, inquit, *canere in vineis, quemadmodum invenimus de filiabus Silo.* Et ſic, plantarunt vineas, & tibiis cecinerunt. Juvant hanc interpretationem Lxx. reddentes ὡς ἐυφρανθῆναι τὸν λαὸν, *non exhilaratus*, aut *epulatus, eſt ex ea.* Bellum duplex; conceſſum, & juſſum; Illud vocatur bellum חדשות *licentiæ*, i. licitum; hoc, bellum המצוה *juſſionis* aut *præcepti.* A bello conceſſo aberant quatuor genera hominum; 1. Qui novam domum conſtruxerant, nec dedicaverant eam. 2. Qui vineam plantaverant, nec communem fecerant. 3. Cui puella deſponſa erat, nec tamen duxerat eam. 4. Qui naturâ timidiores erant & meticuloſiores. Sed hi ultimi in bello conceſſo portabant in caſtra exercitui aquam & cibum. A bello juſſo nemo liber erat, nè ſponſus quidem qui è cubiculo ſuo prodibat ut ſponſa è thalamo ſuo.

19. *Quoniam homo eſt arbor agri*] Vetus interp. *Quoniam lignum eſt, & non homo. Lignum*, i. arbor, ex dialecto Helleniſtica. Nam ità ξύλον paſſim uſurpatur. Repetit autem negationem ex præcedentibus; quod inſolens non eſt in his literis. Sic Onc. *Quoniam non ſicut homo eſt arbor agri*: & Jon. *Quoniam non ſicut filius hominis eſt arbor quæ in ſuperficie agri.* Omnes ſubaudiunt negationem;

tionem; quod Abenezra improbat, ità ſcribens, *Antea declaravi in libro* היסוד *τῶ* Semelii *convenire in omnibus linguis ut utantur ſermone brevi & compendioſo, qualis eſt, Aſinus panis, pro, Portans panem; ſed non convenire ut deficiat dictio* לא? *Non, quia ſenſus eſſet contrarius.* Non deficit hîc, ô bone; ſed repetitur ἀπὸ κοινῦ ex præcedenti membro. Hoc qui negat ſolens eſſe, negat quod apud eruditos hodie controvertâ caret. Addit idem, Grammaticum eſſe magnum Hiſpanum qui dicat hîc abeſſe notam interrogationis, ut ſenſus ſit, *An quia homo eſt arbor agri?* q. d. Minimè gentium. Sed & hoc improbat, licèt Senes hîc verterint ad eam ſententiam, *μὴ ἄνθρωπῳ τὸ ξύλον τὸ ἐν τῷ ἀγρῷ; Nunquid homo eſt lignum quod in agro?* Addamus alias interpretationes. Igitur Abenezra, *Quia homo*, i. vita hominis, *eſt arbor agri.* Nam ex fructu arboris vivit. Non ergò deſtruenda. Simile, inquit, נפש חוא חובל, quod explicat, חיי נפש *vita animæ.* Seorſim ab aliis Tremellius, *quamvis cujuſque hominis ſunt arbores agri*, i. לכל אדם. Vide Burgenſem, Addit. ad hoc caput.

GROTIUS.

2. *Stabit ſacerdos ante aciem*] Sacerdos ad hoc unctus, qui & tubâ canebat.

3. *Non pertimeſcat cor veſtrum*] Mos fuit crura amputare fugientibus.

5. *Et non dedicavit eam*] Non habitavit per annum.

6. *Necdum fecit eam eſſe communem*] Nondum eam à ſacris liberavit, quod fiebat ſub annum quintum.

7. *Quis eſt homo qui deſponſit uxorem, & non accepit eam? Vadat, & revertatur in domum ſuam*] Vide infrà 25. 5. ἵνα μὴ στρατεύοιτ', ἀλλὰ βιοῖν μόνον, ait Ariſtophanes in Acharnenſibus. Sed notandum has ἀλειτουργησίας locum non habuiſſe in bellis Dei, i. contra ſeptem populos, ſed in bellis aliis, ut notavit Maimonides.

8. *Vadat, & revertatur in domum ſuam, nè pavere faciat corda fratrum ſuorum*] Hac ipſa de cauſa eos quibus militia cordi non erat in Macedoniam remiſit Alexander. Vide Arrianum l. 7. Curtium l. 10.

9. *Suos ad bellandum cuneos præparabit*] Heb. פקדו, quod eſt *recenſebunt.*

10. *Si quando acceſſeris ad expugnandam civitatem*] Nimirum, ut Terentius ait,

Omnia priùs experiri quàm armis ſapientem decet.

Et Apollonius,

Μηδ' αὖτως ἀλαπῆ πειν ἕτεραί γε πεφηδῆναι.

Valuit hoc etiam in terra Canaan. Itaque lex quæ eſt Exod. 23. 32, 33. & hoc libro 7. 1, 2. intelligenda eſt cum benigna exceptione, niſi ſiqui ad primam denuntiationem paruerint. Ità Maimonides, & Moſes de Kotzi Præcepto jubente 15. Vide rationes pro hac ſententia l. 2. De J. B. ac P. c. 13. §. 4. Juſti autem belli cauſæ apud Hebræos cenſentur, In civitatem Hebræam colentem idola: In civitatem Hebræam deficientem à Lege: Ob fidem Regi violatam 2 Reg. 3. Ob rebellionem 2 Sam. 20. Ob defenſum nocentem Jud. 20. Ob injuriam Regi aut Reip. illatam 2 Sam. 10. Si res ſuas repetant Hebræi: Ad repellendum hoſtem: Ad hoſtem prævenientem Num. 21. Contra auxiliatorem hoſtis, 2 Sam. 8. Ad amicum hoſtibus eripiendum Gen. 14. Adversùs tyrannidem: talia bella ſumebantur ex decreto Synedrii Lxx virûm.

11. *Et ſerviet tibi ſub tributo*] Vide quæ dicta l. 3. De J. B. ac P. c. 15. §. 6. Sub *tributo* intelliguntur & operæ, ut apparet 1 Reg. 9. 15. 2 Par. 8. 7. Simul debebant hi populi ditioni Hebræorum ſe ſubjicere, ac proinde & præcepta Noæ data amplecti.

13. *Percuties omne quod in ea generis maſculini eſt*] Pœna magnæ contumaciæ infrà 16.

14. *Abſque mulieribus & infantibus*] *Puerum ætas excuſat, feminam ſexus*, Seneca l. 3. De Ira c. 24. Adde ſcriptores productos à nobis l. 3. De J. B. ac P. c. 11. §. 9.

19. *Non ſuccides arbores de quibus veſci poteſt*] Pythagoras apud Iamblichum, ἥμερον φυτὸν καὶ ἔγκαρπον μήτε βλάπτειν μήτε φθείρειν. Thalmudici extendunt à ſimili hanc legem ad rem quamvis ſine cauſa perituram. Porphyrius l. 2. περὶ ἀποχῆς, ubi mores Judaicos deſcribit, producit eam etiam ad animantia ruris operi inſervientia. Excipiendæ autem arbores quæ telis obſidentium in urbem obſtant. Vide quæ dicta l. 2. De J. B. ac P. c. 12. §. 2.

¶ *Lignum eſt, & non homo*] Sumit כי pro אלא, quod manifeſtius in Græco, μὴ ἄνθρωπος τὸ ξύλον; An vim habet hominis, ut tibi obſidenti reſiſtere poſſit? Nec aliter accepit Philo De Principis conſtitutione, Τί γὰρ φησι τοῖς ἀψύχοις μὲν, τοῦ δὲ φύσιν ἡμέροις, καὶ ἡμέρους καρπὸς ἀπογινῶσι, μυησικακεῖς; Et lib. De humanitate, Ἄδικον δὲ πρὸς ἀνθρώπους ὀργὴν ἀποσκήπτειν εἰς τὰ μηδενὸς αἴτια κακῶ. Idem ſenſus & apud Joſephum hoc loco.

20. *Inſtrue machinas*] Heb. מצור, quod Græci bene vertunt χαράκωσιν *vallum caſtrenſe*, turres ligneas, & ſimilia.

CAP. XXI.

MUNSTERUS.

1. *Cadaver*] Eſt חלל propriè corpus hominis ferro interfectum, & ſanguine pollutum. Jubetur verò menſurari ſpatium à cadavere uſque ad civitates in circuitu poſitas, ut hoc modo commiſſum homicidium publicetur, & homicida ipſe prodatur. Jubetur deinde tolli vacca, & à cervice, non à jugulo, occidi, ut fiat כפרה *ſacrificium expiationis.* Et illud fieri jubetur in fundo lapidoſo & duro, quíque culturæ eſt minimè idoneus; ut ſicut vitula homini nunquam laborando profuit, ſic nec terra ubi mactatur utilis eſſe poſſit homini. Nam utrumque aiunt teſtari eorum qui adſunt innocentiam.

8. *Nè dies ſanguinem innocentem*] A. E. exponit *pœnam* ſeu *ultionem ſanguinis innocentis.*

9. *Eliminabis ſanguinem innocentem*] Senſus eſt, Clamat ſanguis innocenter fuſus ad me de terra, & clamare non ceſſat donec tu ulciſcaris eum, & homicidam occidas. Nam quandiu ille clamat, & tu non ulciſceris, non proſperaberis.

12. *Introduces eam*] h. e. Antequam accedas ad eam, facienda ſunt iſta: *Introduces eam in domum tuam; & illa radet caput ſuum*, nè fortè propter aſpectum crinium cœperis diligere eam. *Parabit ungues ſuos*, vel, ut Hebraiſmus habet, *faciet ungues ſuos*, i. nutriet ungues, ut vel ſic diſpliceat viro. Deinde, *detrahet veſtimenta ſua* pulchra *in quibus capta eſt*, nè fortè ornatus veſtium impulerit te in amorem ejus. Quartò, illa *ſedens flebit*, ut ſi vel ſic amoris inconſtantia declaretur.

14. *Nec uti poteris eâ*] Exponit K. ſic, *nec veluti mancipio poteris abuti eâ.* A. E. verò ſic exponit, *nec impoſturam exercebis cum ea, poſtquam publicè eam vendere non permitteris.*

18. *Filium protervum & rebellem*] Dicunt filium vocari סורר *protervum*, quòd recuſet facere imperata, & מורה *rebellem*, quòd prohibita noluit vitare.

22. *Suſpendes eum in ligno*] Judæi aiunt id ſolùm dici de blaſphemis & idololatris. Et hos primùm docent lapidandos & deinde in crucem ſuſpendendos, non aliâ ratione quàm ut omnibus innoteſcat facinus eorum. Habent autem ex Scriptura quatuor genera mortis, Combuſtionem, Strangulationem, Occiſionem cum gladio, & Lapidationem. De crucifixione hominis vivi nullum habent præceptum. Et ſi quæras, Cur igitur Chriſtus vivus in crucem actus eſt? Reſpondent Judæi in Euangelio, *Nobis non licet quenquam interficere.* Per Romanos ergò id factum eſt. Alioquin Judæi primùm lapidaſſent eum; id quod ſæpe tentarunt.

23. *Non pernox erit in ligno*] Id non dicitur pro honore cadaveris ſepeliendi, ſed quòd cadaver illud maledictum citò à ſuperficie terræ tollatur, & terra non inquinetur. Atque hîc mirabilem & ſtultiſſimam invenio apud

Judæos opinionem, cujus & ſuprà 19. cap. feci mentionem, nempe quòd ante ſepulturam cadaveris ſuſpenſi anima ad quietem ſuam venire non poſſit, nec ab Angelis duci in thalamum Dei, ſed interim vexari & affligi à turmis dæmonum. Sed audi loquentes Judæos, קורם קבורתו שלו מלאכי חבלה ואם תלינו בלילה בזמן ששלוחי מדת הדין בעולם פוגעין בו והנשמה מצטערת וסובלת ייסורין:

FAGIUS.

2. *Metiantur ad civitates*, &c.] Jubetur menſurari ſpatium à cadavere uſque ad civitates in circuitu poſitas, ut hoc modo commiſſum homicidium publicetur, & homicida ipſe prodatur. In libro Hebraico מורה נבוכים appellato hujus menſurationis cauſam duplicem ponunt; alteram, ut Magiſtratus ſuam populo diligentiam approbet de vindicando parricidio; alteram, ut eâdem ceremoniâ multitudo provocata de authore cædis colloquatur, quò is palàm fiat. Nam ſermones hominum tam ſplendidâ ceremoniâ haud dubiè excitantur. Similem cauſam habent leges quæ ſub dio in parricidam pronunciant. Potiſſima verò cauſa hæc eſt, ut à parricidio homines deterreantur.

3. *Vitulam de bobus*, &c.] Ceremonia eſt præcipua. Nam Vaccæ rufæ & Arieti emiſſionis à veteribus confertur. Quare ſequitur id myſterii in regno revelationis, cùm ſit præcipua ceremonia, planiſſimum eſſe debere. Itaque *vitula* caro vel homo Chriſtus eſt, ſacrificium peccati factus pro nobis, qui non tulit labores neque jugum peccati, quod eſt univerſi generis humani. Nam *factus eſt in ſimilitudinem carnis peccati*. Abducitur per Senes *in vallem aſperam*, h. e. ex urbe ad locum infamem, ubi ſupplicium ſumitur de facinoroſis. Et hoc quantum pertinet ad diſpenſationem hujus carnis. Rurſus per Senes ac Judices deducitur miniſterio verbi in lapideum cor hominis, *vallem ſalebroſam ac ſterilem*. Omnes enim cogitationes humani cordis ad malum propendent. *Senes abluunt manus ſuper vitulam*; & purificatio conſcientiarum per unum Chriſtum contingit. Poteſt dici quòd Senes & Judices requirantur ad miniſterium verbi. Illud autem certius eſt, tam Sacerdotes quàm Senes urbis expiationis opus habere. Generalis enim Redemptor Chriſtus eſt, etiam qui miniſterio ſuo peccata populi expiant. Cæterùm per *Senes* ac *Sacerdotes* tanquam capita populum univerſum intelligit. *Vallis aſpera* in diſpenſatione locus Calvariæ eſt; in miniſterio autem & adminiſtratione, Cor hominis. Dicebatur autem *vallis aſpera*, peractâ hujus loci ceremoniâ. Nam non colebatur neq; ſerebatur poſthac, ob atrocitatem cædis peractam, rememorandam poſteris. Sic in expiato corde hominis priſtina opera carnis locum habere non debent. Hunc in modum Wolffgangus Fabricius Capito p. m. hunc locum interpretatus eſt; quæ huc transferre placuit. Sed libet etiam huc adferre quæ R. D. K. habet in hunc locum, qui in l. Rad. vocem Hebraicam איתן *Ethan*, quam *fortem*, *duram*, *aſperam* fere vertunt, ſic explicat, ופירוש אל נחל איתן מקום קשה שאינו נעבד ובמשנה אל נחל איתן קשה ואף על פי שאין איתן כשר ולפירוש אדוני אבי ז"ל שפירש מקום רשן ושמן פירוש אשר לא יעבד בו ולא יזרע מכאן ולהבא וכן פירושו הטעם כי לפיכך יהיו נוהרים ונשמרים בתחזות נבולם שלא ימצא שם חלל כדי שלא יאבד מהם מקום מבחר אחותם ויבעדו אנשי דמים וכן דעת רבותינו ז"ל כי לא יעבד בו ולא יזרע להבא: ואמרו במשנה ומקומה אסור מלזרוע ומלעבוד ומותר לסרוק שם פשתן ולנקר שם אבנים פירוש דברים שאינם עבודה בנופה של קרקע *In vallem Ethan*] *Locus eſt durus, qui non colitur. Et in Miſchna*, i. Thalmud, *legitur*, *In vallem Ethan*] h. e. *duram, tametſi vox Ethan non quadret. Et juxta expoſitionem domini patris mei, p. m. qui intrepretatur, Locum pinguem & fertilem, qui in poſterum non debeat neque coli nec ſeminari, ſenſus eſt, q. d. Ideo cauti ſint in regionibus & terminis ſuis ut non inveniatur ibi interfectus, ut non pereat ab eis locus electus poſſeſſionis eorum. Atque ità etiam RR. noſtri tenent hunc ſenſum eſſe iſtius*, [*Qua non colitur nec ſeritur*] *ſcilicet in poſterum. Dicunt enim in Miſchnah, Locus ejus prohibitus eſt ne quid ſeratur neque colatur. Licet autem ibi pectinare linum, & perforare*, ſive *expolire*, *lapides*; h. e. *Ejuſmodi res tractare quarum cultura non pendet ab ipſo ſolo*. Hactenus R. D. K.

6. *Lavent manus ſuas*, &c.] Hic ritus videtur abiiſſe in vulgi conſuetudinem, ut privati etiam facturi teſtatam innocentiam ſuam abluerant manus, cum aſſeveratione quòd in culpa non ſint objecti facinoris. Sic *Pilatus manus abluit ſpectante populo*, ſimúlque adjecit, *Innocens ſum à ſanguine juſti iſtius*.

8. *Nè des ſanguinem innocentem*, &c.] i. Nè imputes cædem hujus innocentis populo tuo Iſraeli. A. E. exponit, *panam*, ſeu *ultionem*, *ſanguinis innocentis*.

9. *Auferas ſanguinem innocentem*] Senſus eſt, Clamat ſanguis innocenter fuſus ad me de terra, & clamare non ceſſat donec tu ulciſcaris eum, & homicidam occidas. Nam quamdiu ille clamat, & tu non ulciſceris, non proſperaberis. Sunt porrò quidam Hebræorum in ea ſententia, quaſi anima excluſa corpore per homicidium, in terris circumeat ac vagetur, vindictam clamans in cælum, donec Magiſtratus in homicidam animadvertat eúmque quoque de terra tollat; tum demum enim animam illam diſcedere à terra & ampliorem ultionem non expetere. Sed Judaizat hoc nonnihil.

12. *Et creſcere faciet ungues ſuos*, &c.] Heb. *Et faciet ungues ſuos*. *Facere* autem ut latæ acceptionis eſt Hebræis, ità pro *nutrire ungues* hoc in loco accipitur, quem ſenſum & Chaldæus expreſſit. Huc enim ſpectabat Domini conſilium, Si fortaſſis propter iſtas deformitatas, putà crinium detonſionem, unguium nutritionem, veſtium depoſitionem, ac propter luctum ac fletum ejus, libido ac concupiſcentia amatoris, quâ illam deperibat, rurſum exſtingueretur. Bachai tres cauſas hujus ceremoniæ ponit. Prima, ut lugeat parentes ſuos, ceu defunctos. Poſtquam illi ſpes adempta eſt domum redeundi, tanquam defuncti ſint ipſi habentur. Deinde ut minùs gratioſa videatur, quò concupiſcentia victoris debilitetur. Nam permiſſio eſt, non certa lex; ac præſtitiſſet, ut nunquam victor captivam animo eâ abutendi conſpexiſſet. Poſtremò, tali ritu religio deorum domeſticorum radicitus evellitur. Hinc eſt quòd veteres aliqui *patrem & matrem* pro diis patriis exponunt. Pari enim pietate dii atque parentes obſervantur. Quatuor ergò iſta quæ hîc commemorantur, ſic explicant, *Radat caput ſuum*, nè fortè propter aſpectum crinium cœperit diligere eam. *Nutriat ungues ſuos*, ut vel ſic diſpliceat viro. *Deponat veſtimenta ſua* pulchra *in quibus capta eſt*, nè fortè ornatus veſtium impelleret eum in amorem ejus. Ethnici enim dederunt operam ut ad obſcœnam libidinem Judæos hoſtes provocarent quò minùs in ſe præſidio Numinis confiſi, victoriâ potirentur. Facit huc conſilium Bileam. Quartò, *ſedens lugeat*, ut ſi vel ſic amoris inconſtantia declaretur.

14. *Non negotiaberis cum ea*] i. Nullâ ratione poteris eam diſtrahere ſeu commutare. Vel, *non utaris operâ ejus ut ancilla*; quam lectionem ſequitur K. Aben Ezra exponit, *Nec impoſturam exercebis cum ea*, *poſtquam publicè eam vendere non permiſeris*.

16, *Earum rerum quas habet*, &c.] Ità legit Compl. editio. Alii ad liberos hoc referunt: ſic enim vertunt, *Advenerítque dies quo diviſurus eſt hæreditatem ſuam filiis ſuis*, *quos habet*, &c. Sed prior lectio verior eſſe apparet. ¶ *Vivente filio odioſa*, &c.] Ad literam eſt, *ſuper faciem*, vel *coram filio*, &c. Sed quale hoc ſchema ſit, vide in Annot. Gen. 16. & 25.

17. *Duplicem partem*] Heb. פי שנים *Pi ſchanaiim*, i. *os duorum*; quem Hebraiſmum expreſſit Paraph. Chaldæus. Similem phraſim infrà habes 2 Reg. 2. ubi Heliſæus Propheta פי שנים, ut habet veritas Hebraica, i. *duplex os*, ſive *os duorum*, ſibi de ſpiritu Heliæ dari petit. h. e. Quia primogenitus erat inter diſcipulos Heliæ, i. primus quem ille in ſcholam & diſciplinam ſuam receperat, idcirco

circo fretus jure primogenituræ duplo majorem vim ſpiritûs Heliaci ſibi præ condiſcipulis & commilitonibus ſuis dari poſtulavit. Non eſt ergò quòd quidam ſe torquent ut explicent quomodo Heliſæus virtute ſpiritûs ampliore & efficaciore Heliam ſuperaverit. Condiſcipulos enim ſuos, non magiſtrum ſuum, excellere cupiebat. Porrò, duplex portio bonorum paternorum primogenito ità cedebat: Si tres filii relicti eſſent, hæreditas in quatuor partes dividebatur, & duæ cedebant primogenito: Si quatuor filii, in quinque partes. Et hoc eſt jus primogenituræ. ¶ *Principium virtutis ejus*] i, Primum illum genuit pater, q. d. In illo primùm virile robur ſuum & maſculam virtutem exſeruit, atque ſe virum eſſe oſtendit. Eundem ſenſum habet quod Gen. 49. dicit Jacob ad Ruben, *Tu es principium fortitudinis meæ*, ſive *roboris mei*. Error enim eſt quod quidam legunt, *Tu es principium doloris mei*.

18. *Filius degener & rebellis*] Inter voces Hebraicas סורר *Sorrer* & מורה *Moreh* quidam ità diſtinguunt, ut prius ſignificet *eum qui imperata facere detrectat*, poſterius verò *eum qui prohibita vitare noluerit*. Dicunt autem Hebræi talem non reum fieri & dignum accuſatione apud Judicem, donec furetur, comeſſator & potator fiat. Comeſſatorem autem judicabant eum qui unâ vice libram carnis voraret & ſextarium vini epotaret. Addunt præterea, hanc legem, ſicut & illam talionis, nunquam in conſuetudinem veniſſe.

22. *Suſpenderíſque eum in patibulo*, &c.] Moſes Nachmannus commentator Hebræus ſummum ait genus ſupplicii eſſe Suſpenſionem in crucem; Quod facit ad exaggerendam ignominiam ſupplicii Chriſti, quod cupidè pro nobis reparandis adiit. Nam morte turpiſſimâ condemnarunt eum. Hinc intelligitur amplificatio Pauli, *Chriſtus Patri obediens uſque ad mortem, mortem aut crucis*. Conſenſus veterum ferè eſt, pro contumelia in Deum & idololatria non diſſimulata crucem fuiſſe deputatam. Et non diſſimulatam idololatriam aiunt eſſe ſemper cum contumelia Dei. Ergò & Chriſtus titulo blaſphemiæ in Deum interfectus eſt. Quatuor ferè cauſæ ſunt cur Chriſtus crucis mortem ſuſtinere voluerit; 1. Quia acerbiſſima; 2. Quia ignominioſiſſima; 3. Quia Gentilis, non Judaica erat; 4. Quia ſignificabatur eam fieri pro ſalute omnium credentium, ubicunque illi terrarum eſſent: quod etiam repræſentabatur expanſione manuũ. Quò nimirum & Chriſtus alluſit, quando dicit Joan. 12. 32. *Cùm exaltatus fuero, omnes traham ad me*. Mors & crucifixio Chriſti in Lege quoque adumbrata eſt ſacrificio Ventilationis, quæ ſurſum ac deorſum, dextrorſum & ſiniſtrorſum agitabatur. Impii Judæi impudentiſſimè negant Chriſtum vivum crucifixum eſſe, ſed tanquam Blaſphemum priùs Judaico more lapidatum aiunt. Cùm tamen interim in ſcriptis ſuis ubique contumeliæ nomine Chriſtum תלוי *Thalvi*, i. *ſuſpenſum*, appellent, & crucem ejus propter formam quoque ignominiæ cauſâ שתי ועדב *Schethe Veeref* vocant, i. *ſtamen & ſubtegmen*, argumentum quod prætendunt eſt, quòd dicunt hoc genus ſupplicii non fuiſſe in uſu apud ipſos, ſcilicet hominem vivum in crucem adigere. Qua de re ſic ſcribunt, דבר זה לא היה בישראל לתחוב המסמרות ברגלי וידי אדם הנסקלין והנתלין כי נמסרו ארבע מיתות לבית דין סקילה שריפה הרג וחנק: הרג בסייף וסקילה חמורה משריפה ושריפה חמורה מסייף וסייף מחונק ואין נמצא שאדם ציוה לתחוב במסמרות בצליבה כי אם לתלות את המנדף והעובד עבודה זרה שנאמר כי קללת אלהים תלוי ומצות הנתלין אחר שסוקלין אותו משקעין את הקורה בארץ והעץ יוצא ממנו ומקיף שתי ידיו זו לזו ותולין אותו סמוך לשקיעת החמה ומתירין אותו מיד והעץ שנתלה עליו נקבר אותו, *Non fuit mos in Iſrael ut clavi figerentur in pedibus & manibus hominum lapidatorum ac ſuſpenſorum. Nam tradita ſunt quatuor genera mortis Judicibus; Lapidatio, Combuſtio, Occiſio, Strangulatio. Occiſio fit gladio, & eſt lapidatio durior combuſtione, & combuſtio gravior gladio, & gladius durior ſtrangulatione. Non autem invenitur quòd homo clavis figi debeat ad crucem; ſed ſuſpendendus eſt blaſphemus & idololatra, juxta id quod dicitur,* [*Quia maledictus Dei eſt ſuſpenſus.*] *Suſpenduntur autem in hunc modum. Poſtquam lapidaverint eum, demittunt ſtipitem in terram, è quo protenditur lignum; & conjunctis duabus manibus ſuſpendunt eum verſus Occaſum ſolis; & ſolvunt eum paulo poſt; & lignum in quo ſuſpenſus fuit ſepelitur cum eo.* Hactenus illi. Quæ omnia libenter damus Judæis, nempe quòd non habuerint præceptum de homine vivo crucifigendo. Sed interim audiant quæ ſimiliter ſcribunt ipſorum RR. שארבעים שנה קודם חורבן בית שני גלתה סנהדרין ממקומם מפני שרבו הרצחנים ובטלו דיני נפשות מישראל, 40 *Annis ante Templi ſecundi deſtructionem poteſtatem judiciariam ſublatam fuiſſe, eò quòd homicida invaluerunt, & diſſipaverunt judicia animarum de Iſrael.* Hoc verum eſſe teſtati quoque ſunt Judæi ſuis propriis vocibus & clamoribus coram Pontio Pilato, quando dicebant, *Non licet nobis interficere quenquam*. Per Romanos ergò facta eſt crucifixio Chriſti, alioquin Judæi primùm lapidaſſent eum: id quod ſæpe tentaverunt, ſed fruſtrá.

23. *Non pernoctabit cadaver*] Fabulantur Judæi quòd ante ſepulturam cadaveris anima ad quietem ſuam venire non poſſit, nec ab Angelis duci in thalamum Dei, ſed interim vexari & affligi à turmis dæmonum. Sed nos meliora ſequamur, & dicamus hoc non præcipi in honorem cadaveris ſepeliendi, ſed ad oſtendendum quàm maledictum ſit illud cadaver, ut non ſit dignum quod diu in terra maneat, ſed citò de ea tollatur, nè terra coinquinetur. Horror ergò ſupplicii major eſt, ſi eodem quoque die occulitur facinoroſi corpus. Conſuetudine enim aſpiciendi in crucem ſubfixum, minùs tetrum ſupplicium vulgò haberetur. Nam ſic ſumus homines, ut aſſueta mala animum minùs percellant. Hinc congruit quod dicitur, *Quia ſuſpenſus eſt maledictio Dei*; ideo decet ut ejus ſupplicium maximè formidabile credatur.

VATABLUS.

2. *ET ſeniores*, והיה העיר ונו'] Ad verb. *Et erit, urbis propinquioris illi occiſo capient ſeniores urbis illius vitulam*, &c. ¶ *Quâ nemo uſus fuerit*, אשר לא עובד בה] i. Cujus operâ nemo uſus ſit in aratione. Gallicè dicimus, *de laquelle on nè ſe ſera point ſervi*. Ut cap. 15. 20.

4. *Aſperam*, איתן] i. Saxoſam. ¶ *Et pracident cervicem*, וערפו] Ad verb. *Et decervicabunt*, ſi Latinè dici poſſet. Sic v. 6.

5. *Et juxta quorum*, &c. ועל פיהם ונו'] i. Quorum ſententiâ & judicio pronuntiabitur de omni rixa ſive controverſia, & omni ſpecie lepræ.

6. *Lavabunt manus ſuas*, וירחצו את ידיהם] Per hoc teſtantes innocentiam ſuam. ¶ *Perauſſam*, הערופה] Idem verbum quod ver. 4. *præciſam habentem cervicem*.

8. *Expia populum tuum*, כפר לעמך] *Parce populo tuo*. Verba ſunt ſacerdotum. ¶ *Imputes*, תתן] Ad verb. *des*, vel, *ponas*, i. nè imputes cædem hujus innocentis populo tuo Iſraeli. ¶ *Et expiabitur ab eis ſanguis*, ונכפר להם הדם] *Et remittetur eis ſanguis ille*, i. pœna homicidii illius condonabitur eis.

9. *Quod rectum* eſt, הישר] i. Gratum, h. e. cùm alienus fueris à reatu ſanguinis.

10. *Cùm egreſſus fueris*, כי תצא] Ab hoc verſu ſextam hujus libri ſectionem incipiunt Hebræi, quam תצא nominant. ¶ *Et dederit eos*, ונתנו] Ad verb. *Et tradiderit eum*, ſub. *inimicum*. Mutatio numeri. ¶ *Et ex eis captivos abduxeris*, ושבית שביו] Ad verb. *Et captivaveris captivitatem ejus*.

11. *In captivitate* בשביה] i. Inter captivos, ſive in numero captivorum. ¶ *Et deamaveris eam*, וחשקת בה] *Et deſideraveris eam*.

12. *Ac pracidet*, ועשתה] Ad verb. *Et faciet*. Gallicè dicimus, *faire ſes ongles*.

13. *Captivatis ſuæ*, שביה] i. Quo induta capta fuit.

¶ *Menſem integrum*, ירח ימים] Ad verb. *Menſem dierum.* Vide Num. 11. 20.

14. *Complacueris tibi in ea*, חפצת בה] *Complacitum ſit tibi in ea*, i. ſi non ames illam. ¶ *Animæ ſuæ*, לנפשה] Hebraiſmus, *pro voto ſuo*, i. ſines eam abire liberam quocunque volet. ¶ *Neque negotiaberis*, לא תתעמר בה] i. nullâ ratione poteris eam diſtrahere, aut commutare. Doctus inter Hebræos exponit, *non utêris operâ ejus ut ancillæ.* Alii exiſtimant ע poſitum pro א, ab אמר, quod in Hiphil ſign. *exaltare:* & vertunt, *non extolles teipſum ſupra illam, quaſi per vim rem habueris cum illa.* ¶ *Afflixeris eam:* ענית] *Affligere mulierem* pro *Rem habere cum ea per vim.*

16. *Die quo*, &c. ביום והיה ונו'] Ad verb. *Et erit, in die quo hæreditare faciet.* ¶ *Ante filium exoſæ primogenitum:* על פני ונו'] Ad verb. *in conſpectu filii exoſæ primogeniti*, i. vivente primogenito exoſæ.

17. *Agnoſcet*, יכיר] i. Habebit pro primogenito. ¶ *Menſuram duorum*, פי שנים] i. Partem duplicem. ¶ *Quæ habuerit:* אשר ימצא לו] Ad verb. *quæ inventa fuerint ei.* ¶ *Principium fortitudinis ejus*, ראשית אונו] *Fortitudinem*, ſive virtutem procreaticem ſign. Vide idem genus dicendi Gen. 49. 3. i. Illum primum procreavit; propterea ad eum pertinet jus primogenituræ.

18. *Declinantem*, סורר] *Deſertorem:* i. contumacem & impium. Seipſum declarat mox. Sic v. 20.

21. *Homines urbis ſuæ*, אנשי עירו] i. Concives ejus.

22. *Peccatum & judicium mortis*, חטא משפט מות] Hebraiſmus, *Cùm quis admiſerit peccatum propter quod morte plectendus ſit.* Seipſum declarat ſequentibus.

23. *Pernoctabit*, תלין] i. Manebit, ſive, remanebit. ¶ *Quia maledictio Dei*, &c. כי קללת אלהים ונו'] i. Jam luit pœnas pro flagitio admiſſo, legi ſatisfecit, qui affixus eſt cruci, & pendet in ligno. Alii, *Quamvis ſit maledictio à Deo qui ſuſpenſus eſt*, i. etiamſi admiſerit graviſſimum peccatum. Alii, *Quamvis maledictio Dei ſit ſuſpenſus*, i. quamvis Deo admodum ſit exſecrabilis qui vitam ſuſpendio finit, tamen jure ſepulturæ non eſt fraudandus, neque debet cadaver ejus pernoctare in patibulo. Suſpendium fuit ignominioſiſſimum ſupplicium apud Judæos: tantúmque in crucem agebantur blaſphemi & idololatræ. Neque hoc ſupplicii genus illis tantùm uſitatum & familiare fuit, ſed etiam Romanis, ut 7. act. in Verrem docet Cicero: Ægyptiis quoque, ut Gen. 40. 19. atque etiam Perſis, ut Eſth. 7. 9. ¶ *Et non contaminabis*, ולא תטמא] *Ut non polluas.*

CASTALIO.

20. IN *ejus loci curiam*] Heb. *Ad portam.* Sed quia in urbium portis erant curiæ, dicitur *porta* pro *curia*; ſicut hodie Turcarum Regis aulam *Portam* appellant.

CLARIUS.

1. CAdaver occiſi] Jubetur menſurari ſpatium à cadavere uſque ad civitates in circuitu poſitas, ut hoc modo commiſſum homicidium publicetur, & homicida ipſe prodatur. Jubetur deinde tolli vacca, & à cervice, non à jugulo, occidi, ut fiat ſacrificium expiationis. Et illud fieri jubetur in fundo lapidoſo & duro, quíque culturæ ſit minimè idoneus; ut ſicut vitula homini nunquam laborando profuit, ſic nec terra, ubi mactatur utilis eſſe poſſit homini. Nam utrumque aiunt teſtari eorum qui adſunt innocentiam.

12. *Introduces eam*] Antequam accedas ad eam, inquit, facienda ſunt iſta: *Introduces eam in domum, & illa radet caput ſuum*; nè fortè propter aſpectum crinium cœperis diligere eam, *Parabit ungues ſuos* (ſic enim quidam vertit) i. nutriet; ut vel ſic diſpliceat: Deinde, *detrahet veſtimenta ſua* pulchra *in quibus capta eſt*; nè fortè ornatus veſtium impulerit te in amorem ejus: Quartò, illa *ſedens flebit*; ut vel ſic amoris inconſtantia declaretur.

22. *Appenſus fuerit in patibulo*] Judæi aiunt id ſolùm dici de blaſphemis & idololatris. Et hos primùm docent lapidandos, deinde in crucem ſuſpendendos, non aliâ ratione quàm ut omnibus innoteſcat facinus eorum. Habent autem ex Scriptura quatuor genera mortis, Combuſtionem, Strangulationem, Occiſionem cum gladio, & Lapidationem. De crucifixione hominis vivi nullum habent præceptum. Et ſi quæras, Cur igitur Chriſtus vivus in crucem actus eſt? reſpondent Judæi in Euangelio, *Nobis non licet interficere quenquam.* Per Romanos ergò id factum eſt. Alioquin Judæi primùm lapidaſſent eum; id quod ſæpe tentarunt.

23. *Non permanebit* (vel, *Non erit pernox*) *in ligno*] Id non dicitur pro honore cadaveris ſepeliendi, ſed ut cadaver illud maledictum citò à ſuperficie terræ tollatur, & terra non inquinetur. Quare Paulus hunc citans locum ait *Chriſtum factum pro nobis maledictum*, dum ſcilicet ſceleratus reputatus eſt, quamvis *Agnus ille* eſſet *qui ſuſtulit peccatum mundi.* Quod ergò ait, *maledictus à Deo*, vel *in maledictione Dei eſt, qui pendet in ligno*, ideo dicit quòd mos eſſet ſolos facinoroſos & exſecrandos illâ affici pœnâ.

DRUSIUS.

14. NOn uteris ſervitio ejus] Vel, *miniſterio ejus.* Ratio, *quoniam adflixiſti eam*, i. *compreſſiſti*, aut *rem habuiſti cum ea*, ſive, ut Jon. *uſus es ejus conſuetudine.* Significatio hæc petita à Perſis, qui ſervitium & miniſterium עימראה vocant, ut R. S. teſtatur ſe didiciſſe ex fundamento R. Moſis Haddarſan, i. *concionatoris*, aut *eccleſiaſtæ.* Tremellius, *nè utitor eâ ad quæſtum.* R. D. עמר *habet ſignificationem Miniſterii cum negotiatione, quemadmodum dixerunt Doctores noſtri, Qui furatur animam ex Iſrael, non eſt reus donec introduxerit eam in domum ſuam, & uſus fuerit eâ, & vendiderit eam: ſicut dicitur* והתעמר בו, *& vendiderit eam ut utatur ejus miniſterio*; לא תתעמר בה, *non uteris ejus miniſterio*, aut *ſervitio, poſtquam adflixiſti eam.*

15. *Cùm erunt viro duæ uxores*] Si polygamia erat vetita Judæis, quorſum iſta lex? Nam ſi non licebat habere duas uxores, nec lex ponenda erat iis qui habebant. Sed conſuetudine ità invaluerat. Aliud conſuetudine, aliud lege. Quod Lex non prohibet, permittit. Videtur autem permiſiſſe, cùm Deus dicat Davidi per Nathan prophetam, *Dedi tibi uxores domini tui in ſinum tuum*, &c. David autem ſex habuit. Sed pugnabat cum prima inſtitutione matrimonii. Concedo, ſi mihi conceſſeris Deum toleraſſe in populo pluralitatem uxorum. Nunquam enim quenquam eo nomine reprehendit aut punivit, quod ſciam, nè Davidem quidem, qui erat vir juxta cor ejus. Sapientes dixerunt; *Qui multiplicat uxores, multiplicat veneficas.* Nam utebantur veneficiis ad demerendum maritum & odium alteri conciliandum: unde illud, *Quot uxores, tot veneficæ.* Non igitur laudanda multùm illa vetus conſuetudo; & Chriſtiani bene fecerunt quòd eam aboleverint.

18. R. S. ad hunc locum, *Cùm erit viro filius rebellis & refractarius*, ità ſcribit, *Non eſt reus donec furatus fuerit, & comederit Thartemar carnis, & biberit dimidium Logum vini.* Quid hîc תרטימר? Nam Lexica non explicant. Ego explicatum repperi in lib. Mandatorum, חצי מנה, *dimidium Minæ* aut *Libræ.* In eodem libro, *& biberit dimidium Logum vini Italici in epulo uno.* Eadem habentur in Phesicta 79. 2. *Filius rebellis & refractarius, qui furatus de bonis paternis & maternis, comederitq; Thartemar carnis, & biberit dimidium Logum vini, reus eſt. R. Joſe dicit, dimidiam Libram carnis, & Logum vini. Nam ſapientes dixerunt Thartemar eſſe*, תרטימר primâ Thau, *dimidiam Libram. Igitur ſibi duplicavit in vino R. Joſe, ſic etiam duplicavit in carne.* Fortè à טריטא *fidit.* Unde תריטא *tertia pars* שלישית. Aruch in אוא. In libris quos vidi תרטימר ſcriptum primâ

primâ Thau: quanquam in Lexico Munſteri תרשימר primâ Teth. Sign. *dimidiam Libram*, quam מנה vocant, ut cùm dicunt, *Non eſt reus niſi comederit dimidiam Libram carnis, & biberit dimidium Logum vini. R. Joſe dicit, Libram carnis, & Logum vini.* Indè colligit R. Zira תרשימר eſſe *dimidiam Libram.* Nam R. Joſe duplicat vinum, ergo etiam carnem. Fecit ergò ex dimidia Libra Libram. Hinc emendabis Pheſictha. Nam in eo R. Joſe dicit, חצי מנה, cùm legendum ſit מנה *Libram carnis.* Videndus Haſcuni Deut 21. 18. Mina aut Libra continet 60. Siclos.

GROTIUS.

2. *Egredientur majores natu, & judices tui*] *Senum* nomen modò ætatem, modò dignitatem ſign. ideo ἐξηγητικῶς additur *Judices:* qui ad hanc rem ſumpti numero impare, tres aut quinque. ¶ *Et metientur à loco cadaveris*] Hoc pertinet ad excitandam inquirendi diligentiam.

3. *Vitulam de armento quæ non traxit jugum, nec terram ſcidit vomere*] Chæremon inter victimas prohibitas in Ægypto ponit τὰ δεδαμασμένα, ὡς ἤδη καθωσιωμένα τοῖς πόνοις. Euripidi in Phœniſſis laudatur πεζαπελὴς μόχθῳ, ἀδάμαστον πτόημα. Seneca de eadem re,

——*vaccæ quam non flexerat*
Vomer, aut tardi juga curva plauſtri.

5. *Omne negotium, & quicquid mundum vel immundum eſt, judicetur*] Heb. *Lis omnis, & plaga omnis.* Vox univerſalis intelligenda ex ſubjecta materia de victimis, oblationibus, & lepra: de his enim notio erat Sacerdotum. Vide de lepra infrà 24. 8.

6. *Ad interfectum*] Ad locum ubi facta cædes, qui poſt id nec coli nec conſeri poterat. ¶ *Lavabúntq; manus ſuas*] Ad teſtandam ſuam in hac re innocentiam. Vide quæ ad Matth. 27. 24.

8. *Propitius eſto populo tuo*] Sic & Draco conſtituerat, homicidio facto cujus auctor ignoraretur, κατάξειν τὸ δῆμον ἀυθημερόν, meminit Demoſthenes.

11. *Et adamaveris eam*] Gr. καὶ ἐνθυμηθῇς αὐτῆς. Hebræum חשק eſt *adhærere, conjungi*, quod Hebræi in Thalmude, Moſes Gerundenſis, & Maimonides, aliíque omnes σωμᾶς dictum volunt pro *concubueris cum ea:* quod & firmat vox *humiliandi* quæ ſequetur. Sic Homerus dicit, ἐν φιλότητι μιγῆναι. Lex hæc non de feminis Cananæorum, aliarúmque gentium, quæ poſt denuntiationem ſpretam jubentur interfici, intelligenda eſt, ſed de aliis feminis alienigenis, quarum matrimonium, ſi Legem ſcilicet ſuſciperent, & in id baptizarentur, interdictum Iſraelitis non erat, ſed Sacerdotibus ſolis. Nè tamen ſæpe ac temere id fieret, Lex multas adhibet cautiones: Primum congreſſum indulget licentiæ militari ac juri victoriæ, ſi fortè eâ ſatiatus abſtineat ſe ab ea Hebræus. Secundum congreſſum non permittit, niſi ſolenniter conjunx facta ſit: ſed antequam id fiat Lex aufert feminæ omnes Veneres, amœnitates atque delicias per quas vir poſſet allici, quò rariora ſint conjugia talia.

12. *Radet cæſariem*] Comas radet, ut in luctu gravi mos eſt feminis. Eſt autem in hoc deformitas quædam:

Quod ſolum formæ decus eſt, cecidere capilli.

Contrà viri poſt ſeptem primos luctûs dies non radebantur. ¶ *Et circumcidet ungues*] Heb. *faciet ungues ſuos*, i. faciet eos longos, creſcere ſinet, ut interpretatur R. Akiba. Ungues præcidere eſt pars munditiæ, quæ in luctu negligebatur, ità ut ſeptem diebus primis veſtes viles ſumerentur, neque eluerentur; nec lotio uſurparetur niſi faciei & manuum, nec unctio ulla.

13. *Deponet veſtem in qua capta eſt*] Veſtem libertatis, pro qua ſumet veſtem captivitatis & luctûs, i. ſordidam, ſi vel hâc ratione refrigerari ejus ardor poſſit. Veriſſimum enim eſt quod nimiùm peritus talium dixit,

Auferimur cultu: gemmis auróque teguntur
Omnia: pars minima eſt ipſa puella ſui.

¶ *Uno menſe*] Heb. *lunâ dierum*, i. donec luna in eundem ſtatum redeat. ¶ *Poſtea intrabis ad eam*] Baptizatam & junctam conjugio.

14. *Si autem poſtea non ſederit animo tuo*] Omitte illud *poſtea.* Hoc enim vult, Si conſpectâ iſtâ cultûs deformitate ducere eam nolueris. Græci; ἐὰν μὴ θελῃς αὐλῶ. ¶ *Dimittes eam liberam*] Sic & Græci, ἐλευθέραν. Heb. *animæ ſuæ:* i. ut ſui ſit arbitrii. ¶ *Nec opprimere per potentiam*] Gr. οὐκ ἀθετήσεις. Heb לא תתעמר, i. non utêris eâ pro ancilla. Ità ſumitur hæc vox & infrà 24.7. ¶ *Quia humiliaſti eam*] Sic & Græci, διότι ἐταπείνωσας αὐτῶ. Græci elegantiores dicerent, ὅτι ἐρύβεισας αὐτῶ. Hoc ſignificatu vox ענה reperitur infrà 22.24, & 29. item 2 Sam. 13.22. de Thamare cui illuſerat Abſalom: quibus omnibus in locis Græci, ut hîc, verbum ταπεινῶν uſurpant. Eſt hæc qualiſcunque expletæ libidinis pœna, quòd dominus belli jure factus feminam cognitam nec vendere poterat, nec ad ſerviles operas adigere; ſed aut ducere eam debebat, aut liberam è manu emittere.

16. *Voluerítque ſubſtantiam inter filios ſuos dividere*] Jus ergò pater habebat aſſignandi cuique liberûm ſuas portiones, donando ſive teſtando: quæ valebant uſque ad Jubilæum: quod & Sirachidæ docet locus 33. 23. Vide De J. B. ac P. lib. 2. c. 6. §. 14. Olim ante Legem etiam extranei hæredes relinqui poterant, Gen. 15. 3.

17. *Dabítque ei*] In Hebræo לו maſculinum, ut & Græcè αὐτῷ. Femina enim τὸ πρωτοτοκεῖον capax non eſt. ¶ *De his quæ habuerit*] Quæ reipſa poſſederit. Ità enim vox מצא in Jure ſumi ſolet. ¶ *Et huic debentur primogenita*] Ex jure antiquiſſimo ante Legem, quod primogenitis, nempe maribus, ut jam diximus, dabat principatum in familia, duplam hæreditatem in bonis à patre poſſeſſis, & ſacerdotium ſacrorum familiæ. Dupla hæreditas uſum habebat ad facienda convivia & ſacrorum ſumptus. Indè, merum lucrum *ſine ſacris hæreditas* apud Plautum. Hæc τὰ πρωτοτοκεῖα pater gravibus de cauſis transferre ad pòſt natum poterat. Verùm eam libertatem Lex adimit plures ſimul uxores habenti, nè uxoris unius delinimentis captus pater cauſas in primò natum aut fingat falſas, aut captet leves. Eadem ratio redditur in lege Longobardica, 2. 20. 3.

18. *Si genuerit homo filium contumacem*] Et hæc lex, quia ſatis dura eſt, interpretationem accepit ſtrictiorem: quia enim *filium* nominat Lex, non producitur ad filiam: & quia *contumaciam* requirit, excluditur ætas prima malitiæ nondum capax. Excluditur & is qui plenioris eſt ætatis, & ſeorſim à patre res ſuas agit. De quantitate verò eſculentorum vel poculentorum, quam opus ſit prodactam eſſe, ut legi locus ſit, variant interpretes. Requiri etiam volunt ut pater & mater vivant; quia patre aut matre qui orbus eſt, plerumque bona habet aliqua unde damnum datum ſarciri poſſit.

20. *Dicéntque ad eos, Filius noſter iſte protervus & contumax eſt*] Ritum exprimit Joſephus Antiq. Hiſt. 16. πάτριος νόμος ὃς ἐκέλευσεν, οἱ τῶ καλλιγονηθέντι οἱ γονεῖς δικάζειν τῇ κεφαλῇ τὰς χεῖρας, ἐπάναξαι δὲ τοὺς πρεσβύτας βάλλειν, καὶ τοῦτον ἀποκτένειν ἐπὶ τρόπον. Nulla ergò hîc, ut nec in aliis quibuſdam criminibus, Judicis requirebatur auctoritas. Sopater de lege quæ patri permittit liberos interficere, Ὁ νόμος τοῦτο εἰδὼς, ὡς εἰλικρινὴς ἡβώντ' ἂν δικαστὴς ὁ παῖς, τοῦτο προέταξεν. Vide quæ De J. B. ac P. l. 2. c. 5. §. 1, & 28. Quod hîc eſt *contumax*, in Hebræo eſt סורר; quod *protervus*, ibi מורה: illa vox ei convenit qui imperata facere detrectat, hæc ei qui facit prohibita. ¶ *Comeſſationibus vacat & luxuriæ atque conviviis*] Heb. זולל וסבא. Ex illo verbo סבא eſt Phrygiam. σαβάζειν. Multæ voces Phrygum & Lydorum à Syris.

22. *Adjudicatus morti ſuſpenſus fuerit in patibulo*] Fiebat id oſtentui in iis qui lapidati fuerant ob idololatriam vel blaſphemiam. Non enim pœna erat ſuſpenſio. Strangulabantur enim ſtantes apud Hebræos; non ſuſpendio. De uſtione, gladio, lapidibus, ſatis apparet pœnas has remotas à ſuſpendio.

23. *Quia maledictus à Deo eſt qui pendet in ligno*] Satis eſt ad breve tempus exponi eum, ut populo appareat ſatisfactum legi. Cæterùm non protrahenda eſt ejus pœna, qui antequam ſuſpendatur pœnam tulit à Deo impoſitam. קללה *nalâah* ſæpe *pœnæ* habet ſignificationem, ut εὐλογία *beneficii*, ſignificatione à verbis ad res tranſlatâ. Vide Gen. 8. 21. Jer. 44. 22. Deut. 29. 27. Pſal. 109. 17.

23. *Nequaquam contaminabis terram*] Contaminatur terra ubi corpus humanum, Divinæ quondam imaginis domicilium, tabeſcens in terram defluit, datúrque pecoribus

Vellere ſurgentem de noſtris oſſibus herbam,

ut Lucanus loquitur. Hæc lex de ſepultura non ad lapidatos tantùm ſed & ad omnes ſupplicio capitali mortuos pertinet. Sepeliebantur autem tales non in ſepulcris majorum, ſed in publicis ſepulcretis.

CAP. XXII.

MUNSTERUS.

1. *Aberrantes*] Heb. *impulſos*; ut ſi per canem vel lupum à via vel à grege ſeparentur. Onk. tamen habet, *errantes*. ¶ *Occultabis te*] Capitur hîc *occultare* pro *avertere*.

4. *Sublevando ſublevabis eos*] Heb. *ſublevando ſublevabis cum eo*: h. e. dominum, qui eſt cum jumentis ſuis oneratis, juvabis, cùm ſuccumbens jumentum levare tentat, etiam ſi ille fuerit inimicus tuus, ut habetur Exod. 23.

5. *Non erunt arma viri ſuper mulierem*] Si mulier ſeſe miſceat inter milites ab bellum procedentes, exponit ſe periculo magno violandæ pudicitiæ. Idem ſentiendum de maſculo. Nihil igitur aliud hîc præcipitur quàm ut mulieres & viri diſtinctas habeant veſtes, & occaſio tollatur multorum malorum.

6. *Non tolles matrem à filiis*] Prohibet hîc Deus ut nè quidem crudeles ſimus in animantia irrationabilia, ut matrem cum pullis ſimul capiamus, aut matrem à filiis tollamus: id quod Hebræi his docent verbis, רצה בכאן השם להדריך האדם במדות טובות, ולהרחיקו ממדות הרעות כמדת האכזריות והכילות ושאר מדות מגונות: *Vult hîc Dominus hominem inſtituere in moribus bonis, & ſeparare à moribus pravis, quales ſunt crudelitas, avaritia, & alii turpes mores*. Dicunt tamen Hebræi hîc non prohiberi quin in alio loco quàm in nido matrem pullorum, poſt pullos acceptos capere poſſis.

8. *Facies peribolum*] Sciendum quod מעקה propriè ſign. *anguſtiam*: hîc verò capitur pro *ſepe & peribolo auferente angorem ab eo qui ambulat in loco excelſo*. Ineſt enim metus quidam conſtitutis in loco excelſo nè cadant, ſi nullum adſit obſtaculum caſum prohibens. Onk. vertit *thecam*. Theca autem habet quatuor parietes. ¶ *Non pones ſanguinem in domo tua*] h. e. Non ponas offendiculum aliquod in domo tua, putà, ſcalam fractam unde quis cadere poſſit, aut canem nutrias mordacem, aut bovem cornupetam, & ſimilia.

9. *Diverſis ſpeciebus*] De hoc Lev. 19. ¶ *Nè fortè ſanctifices plenitudinem ſeminis*] Senſus eſt, Nè fortè utrumque perdas. Quod enim ſanctum eſt tangere non licet. Et hinc vocabulum קדש extenditur etiam ad ea quæ immunda ſunt, & tangi prohibentur, ſicut *ſcortum*, quod Hebraiſmus קדשה vocat.

10. *Non arabis pariter cum bove & aſino*] Quidam ſic exponunt, *Non arabis cum animalibus diverſarum ſpecierum, quorum unum eſt mundum, & aliud immundum*. A. E. verò dicit intelligendum ſolùm de animalibus in textu expreſſis, quòd Aſinus longè debilior ſit Bove in agricultura, ideo ſub jugum Bovis ligari prohibetur.

12. De fimbriolis *penſilibus* diximus, Num. 15.

14. *Et impoſuerit ei*] A. E. exponit עלילות pro סבות *cauſis*. K. verò exponit נלגל בעקיפות *occaſionem inſidioſam quâ illam cupit circumvenire*.

21. Ad oſtium paternum jubetur puella adultera lapidari, quò parentes majori curâ educent filias & diligentiùs ſibi proſpiciant, nè talem ferre cogantur confuſionem.

30. *Oram patris*] Capitur כנף pro inferiori parte ſeu ala veſtimenti, quæ in noverca diſcooperiri prohibetur. Quanquam R. S. putèt intelligendum de muliere quam pater ducere tenetur poſt mortem fratris qui ſine ſemine deceſſit.

FAGIUS.

5. *Apparatus armorum viri*] Vetat nè mulieres ad militiam cum viris proficiſcantur, more Orientalium hominum, exponunt enim ſe periculo violandæ pudicitiæ. Et ſimul prohibet nè cætera virorum officia mulier obeat, ſed ut curet domum, pariat liberos. Eadem de cauſa præcipitur nè vir utatur veſtibus muliebribus, propter honeſtatem publicè tutandam, & cavendas ſcortationes. Alioquin enim imberbis adoleſcens muliebri veſtitu inter mulieres facilè lateret. Eâdem operâ vetatur nè vir ſe comat muliebriter, ſtudeátque formæ excolendæ, more puellarum; quod valde ineptum eſt: Item munia muliebria nè obeat. In ſumma præcipitur hîc ut viri & mulieres diſtinctas veſtes habeant, ut occaſio tollatur multorum malorum.

6. *Si occurrerit nidus avis*] Poſt diluvium Deus hominibus lanienam animantium in cibum permiſit, ſimul cavens nè truculentiores inſiſterent illis conficiendis, ſed quâdam miſericordiâ tangerentur, eſséntque memores, quod pecudes & aves luunt, noſtrâ culpâ luere. Quare hoc in loco vetat nè mater avicula cum pullis & ovis auferatur. Nam ſpeciem præ ſe fert animi crudelis incubantem pullis aviculam ſimul interficere.

7. *Ut bene ſit tibi, & prolonges dies*] Hæc promiſſio maxima eſt. Nam, teſte Bachai, ad futurum ſeculum & ad regnum Chriſti præcipuè pertinet, in quo dies prolongabuntur nunquam determinandi. Et quia eadem promiſſio præcepto Dilectionis, quod authore Chriſto maximo par eſt, conjungitur, fit manifeſtum fidei, quòd non opera, ſed benignitatem ſuam tanta præmia conferens reſpiciat. Quid enim meriti eſt aviculæ donare vitam? Deinde, quòd nullâ invidentiâ laborandum, ſi qui melioribus donis abundant cum minori moleſtia; ſed potiùs in hoc prædicanda eſt largitoris munificentia. Hujus etiam Hebræi admonent, productâ ſimilitudine congruente parabolæ de Denario diurno. Non enim tantopere curæ eſt avicula Deo, ſed per liberationem aviculæ ad miſericordiam animum credentium fingere voluit. Nam in hoc omnia præcepta & ceremonias dedit ut nos redderemur meliores. Quem locum non infeliciter tractat Nachmannus. Sic Apoſtolus 1 Cor. 9. & rurſum, *Quæ ſcripta ſunt propter nos ſunt ſcripta, in quos fines ſeculorum pervenerunt*. Sed placet etiam hîc referre quæ Steuchus in hunc locum annotavit: Sic inquit, *Eſt quidem præclarum humanitatis exemplum, quo etiam admonemur quantum Deo grata juſtitia humanitáſque ſit, quando nè in belluas quidem & irrationabilia voluit nos eſſe immites. Non quòd jus nobis ſit cum illis, ſed quòd nihil eſt tam à Divina natura & moribus humanis alienum quàm inclementia & crudelitas. Docemúrque quantum momenti ad propagandam hanc corpoream vitam & acquirendam futuram habeat, ſi placidi ac benigni ſimus. Additur enim cauſa,* [*Ut ſitis, inquit, longævi ſuper terram.*] *Qui enim crudelis & inhumanus eſt, is quantum de alterius ademit vita, tantundem detraxit ſuæ. Dúmque alienæ vitæ inſidiamur, jure quodam Divino ſit ut ruinam nobis quandam præparemus. Ideóque homicidæ, breviſſimis vitæ ſuæ ſpatiis peractis, eodem interitu ferè ſemper incumbunt quo ipſi peremerunt alios. Docemur ergò hoc præcepto humanitatem, benignitatem & clementiam.* Hæc ille. His conſentiunt & Hebræi: רצה בכאן השם להדריך האדם במדות

במדות טובות ולהרחיקו ממדות הרעות כמדת האכזריות והבילות ושאר מדות מגונות : *Vult hîc Deus ducere hominem in moribus bonis, & removere eum à moribus malis, ut est crudelitas, inclementia, & cæteri pessimi mores.*

8. *Facias thecam tecto tuo*, &c.] Vox Hebraica מעקה *Maakeh* propriè *angustiam* sign. hîc autem pro *sepimento* sive *peribolo* accipitur *auferente angorem ab eo qui ambulat in loco excelso.* Inest enim metus quidam constitutis in loco excelso, nè cadant, si nullum adsit obstaculum casum prohibens. R. D. K. in Rad. ità explicat, הוא בנין שעושין לגג סביבותיו בנין גבוה עשר טפחים : או יותר כדי שלא יפול הנופל *Ædificium erat quod faciebant per circuitum ejus, ædificium scilicet decem palmarum aut amplius, ut non decideret indè cadens.* Plana erant tecta ædium in terra Israel. Unde & Christus in Euangelio, *Quod in aurem auditis, prædicate in tectis.* Augustinus Steuchus hunc locum ità tractat, *Facias sepimentum quoddam aut munimentum circa tectum tuum, cùm domum tuam ædificas, nè quid indè labatur, & aliquem interficiat, & in domum tuam cædis causa referatur, ac ità quoque polluatur. Tota itaque sententia non rectè apud nos versa videtur. Neque enim vult fieri murum tecti, sed aliquid aliud quod retineat quæ collapsura è tecto sunt dum ædificatur. Nam & R.S. hoc ipsum attestatur, qui quod noster interpres vertit Murum, ipse exponit גדר סביב לגג, h. e. Sepimentum per circuitum totius tecti. Vel igitur aliquid desuper fieri præcipit, ut quæ cadunt ibi sustineantur; aut innuit ut in ædificanda domo fiat quoddam vallum, nè quis indè transeat, & aliquid delabens eum interficiat. Id quod & Chald. editio, quæ loco* מעקה *Maakeh, quod Hieronymus Murum interpretatur, habet* תיקא *Theca, quod R. S. exponit* משמר מה שבתוכו *Munimentum quoddam quod inter ipsum tectum & viam est. Hoc Lxx verterunt* στεφάνην, *i. Coronam, Vallum. Sed in eo erratur apud ipsos, & nos, quia quod Hebraicè ad materiam cadentem è tecto refertur, ipsi & noster interp. ad homines indè præcipitantes retulerunt. Ex quo & sententiam obscuram fecerunt. Cùm enim dicitur,* [*Facies vallum circa tectum in imo, nè effundatur sanguis in domo tua, & sis reus labente alio.*] *sic habet* Hebraicè, כי יפול הנופל ממנו, *h. e. Cùm ceciderit id quod cadit ex ipso tecto. Is error à Lxx profectus est, qui & ipsi,* ἐὰν πέσῃ ὁ πεσὼν· *h. e. Cùm ceciderit qui lapsus est. Scribendum potiùs,* τὸ πεσὸν· *atque ità omnia quadrabunt.* Hæc ille. Alii dicunt מעקה *Maakeh* significare *murum altum tres pedes cum dimidio.* Et verti potest *claustra*, vel *cancellos*, aut *septum*. ¶ *Reatum judicii mortis*] Heb. *Non ponas sanguinem in domo tua*, i. nè sis causa necis in domo tua, si corruerit aliquis è tecto. Hebræi sic explicant, Non ponas offendiculum aliquod in domo tua, putà scalam fractam, unde quis cadere possit, aut canem nutrias mordacem, aut bovem cornupetam, & similia.

9. *Diversis speciebus*] i. Non seminabis in intervallis quæ sunt in vitibus duas species seminis, ut triticum cum siligine, aut avenam cum hordeo. Quia enim Palæstina calida est, seminabatur semper aliquid inter ordines ipsos vitium. ¶ *Nè polluatur quod producitur*, &c.] Ad literam est, *Nè polluatur lacrjma sementis*, &c. *Lacrymam* autem vocat Hebraismus liquamina, putà oleum, & vinum, quòd scilicet guttatim è torculari defluant. Vide Annot. ad Exod. 22. 29. Sed inquis, Quæ isthæc pollutio? Respondent alii, Fortassis propterea quòd grana aliqua de uvis in segetem maturam decidentia cum frumento permisceantur. Indè enim totius vineæ fructum vetitum esse volunt. Hujus causa esse videtur, quòd ex frumento & fructibus vineæ similiter & ex diversis seminibus commixtis primitiæ offerri debeant. Doctrina hujus loci est ut naturalem ordinem & causas secundas, tanquam signa voluntatis Divinæ sequamur; deinde ut simplex & per omnia sibi constans, non varia, non versipellis, ratio vitæ sit.

10. *Non arabis cum bove & asino simul*] i. Arando non junges bovem cum asino, quia vires non sunt æquales; sed junges boves bobus, & asinos asinis. Et hanc sententiam sequitur A.E. Alii sic exponunt, *Non arabis cum animalibus diversarum specierum, quorum unum est mundum, & aliud immundum.* Admonemur & hoc exemplo omnia debere ordine & æquabiliter fieri.

12. *Funiculos facias tibi*, &c.] Vox Hebræa גדילים *Gedilim* sign. *funiculos intricatos, intortos, & artificio catenarum concinnatos.* Vide Annot. ad Num. 15. Quatuor funiculis discernebantur à reliquis gentibus, quod Latini ferè affirmant. Sed lex Num. 15. id præcepti datum ait in recordationem omnium præceptorum Dei, ut admoniti voluntatem formarent ea præstandi, quò Deo sancti essent: qui locus hunc explanat. Jam Judæi inter se precantes tali integumento, quod טליתא nominant, utuntur.

14. *Imposueritque ei occasiones verborum*] i. Dederit aliis occasionem traducendi eam ipséque diffamaverit eam. ¶ *Signa virginitatis*] Erant lintea infecta sanguine rupti hymenis indices virginitatis, in quibus congressus primùm fuerat maritus cum virgine, quæ patres servare solebant. Unde mox subditur, *Expandántque sindonem*, &c. Lyranus super hunc locum ità scribit, *Dicunt expositores catholici communiter, quòd pater & mater sponsæ reservabant linteum in quo eorum filia à viro suo fuerat defiorata, sub sigillo authentico, ut per hoc ostenderent signa virginitatis, si vir ejus vellet postea ei objicere malitiosè quòd eam virginem non invenisset. Sed hoc videtur valde turpe, quòd pannus talis expanderetur coram Judicibus. Præterea non est verisimile quòd vir ejus auderet eam falsò accusare, cùm sciret parentes uxoris habere testimonium prædictum suæ virginitatis, quia erat consuetudo communis sic servare pannum, secundùm istam opinionem. Et ideo aliter exponunt Hebræi, dicentes quòd hîc est locutio parabolica, cum dicitur,* [*Expandéntque vestimentum*, &c.] i. *Per verba testium declarabunt & explicabunt virginitatem filiæ suæ, sicut explicatur pannus. Modus autem testificandi virginitatem poterat esse per matronas fide dignas, quæ ad petitionem parentum vidissent virginem secretè, quando debuit tradi viro.* Hæc ille. Mihi prior sententia magis probatur, quam confirmat & Moses Nachmannus, qui ait ante thalamum nuptialem, quem חופה *Chuppah* nominant, astitisse duos sodales, שושבינים *Schoschefinim* dictos, qui præeuntes cubiculum exploraverunt nè quid, quod ad indicium virginitatis pertinet, insidiarum alter alteri imponeret; totámque noctem astantes summo cum gaudio animíque hilaritate excubias, ceu custodes Regis & Reginæ, agebant. Illorum erat, egredientibus sponso & sponsâ, protinus irrumpere, explorare omnia denuo: & agnita priora lintea, in quibus concubuerant, acceperunt ac tradiderunt matri. Itáque virginitatem puellæ hujusce modi lintea indicia primùm eâ nocte ademptam esse referentes nunciant: quod fœdum non fuit; nam Sacerdotalis judicii erat inter sanguinem menstruum & purum discernere. Sunt qui putant Joannem Baptistam Joan. 3. ad morem illum nuptialem allusisse, dum à se repellit honorem atque existimationem Redemptoris, quæ Christo debebatur: *Qui*, inquit, *habet sponsam sponsus est; amicus autem sponsæ stat, & audit vocem ejus, & lætatur.* Videtur enim allusio esse ad sodalem sponsi ante thalamum excubantem, qui gratulatur ac subservit gaudio sponsi. Sic Baptista Christi Domini præcursor ante thalamum est; neque mentem credentis quemadmodum Spiritu suo Christus, complectitur.

15. *Tollant pater & mater ejus*, &c.] Causam accusatæ puellæ pater agit, quia fas non erat mulieri causam dicere, neque adeò loqui præsentibus viris: quod ex hoc loco veteres confirmant. In locum autem defunctorum parentum succedebant qui educaverunt puellam: Quibus cessantibus, aut similiter præmortuis, præfectus judicii successit. Colligunt hinc alumni flagitium in altoris ignominiam vergere. Nam veluti parentibus vitium filiæ hoc loco imputatur. Ad paternum quoque ostium lapidanda ducitur, quo reliquæ desponsæ sibi caveant, & parentes

parentes majori curâ educent filias, nè talem ferre cogantur confusionem.

19. *Mulctentque eum centum siclis*, &c.] Ad literam est, *Et colligant ab eo centum siclos.* Sed idem sensus. Centum siclis argenteis punitus fuit, quòd videretur dolo accusasse eam, quo effugeret necessitatem numerandæ dotis, quæ à Lege 50. Siclorum præcipitur.

22. *Moriantur ambo illi*, &c.] Ab uxore adulterium trifariàm committitur. Nam est quæ postquam marito consueverit stuprum admittit: ea præfocatione tollebatur, h. e. gula mappâ utrinque collo injectâ præcludebatur, testibus scilicet tamdiu hinc & hinc eam distrahentibus donec præfocaretur, ac moreretur: de qua v. 22. *Si dormierit vir*, &c. Deinde, si puella virgo desponsa, adhuc intra paternas ædes agens, stuprum admiserit, uterque lapidibus adobruebatur: Vir, propterea quòd uxorem proximi sui cognoverat. De voluntate autem illius inquirenda rationem Lex præscribit v. 23, 24. Nam quæ invita suppressa est, lege absolvitur. Et hujusmodi adulteram Christo per Pharisæos oblatam quidam arbitrantur. Postremò, de virgine sponsa quæ infamiâ laborat Lex singulariter dicit talem lapidibus adobruendam, etiam si vitiata sit post egressum paternarum ædium, ac peractis nuptiis; quam nos *benedictionem nuptialem*, & illi קופה *Chuppah* nominant; Siquidem corrupta fuerit ab adultero antequam cum eo sponsus consueverit. Hoc autem novum adjungit. Nam si absque infamia & rumoribus adversis comprobatum fuerit adulterium in virgine ad ædes sponsi deducta, ante congressum viri, ea non lapidabatur, sed præfocabatur. Triplici igitur supplicio, propter diversitatem personarum, in adulteras animadvertebatur. Nam uxor, quæ viro adhæsit, adultera facta præfocabatur: Sponsa autem intra ædes paternas lapidabatur: Sed filia sacerdotis, cuicunque nupta esset, exurebatur igni.

30. *Uxorem patris sui*] Ezra dicit filio vetari oppressam à patre, nè cum ea connubium ineat. Nam de cæteris cautum est Lev. 18. Nominat autem uxorem patris sui *alam* illius, eò quòd uxor in adjutorium viro data est. Debet enim id uxor viro esse quod avi ala est. Alii sentiunt *revelatione ala* significari omnem ignominiam ac dedecus atque vituperationem.

VATABLUS.

1. NOn *videbis*, לא תראה] i. Si videris. Hebraismus, Exod. 23. 4. legitur, *Si occurreris bovi.* ¶ *Et abscondes te ab eis*, והתעלמת מהם] Hebraismus, non dissimulabis quasi non videas.

3. *Non occultabis te* ab illis, לא תוכל להתעלם] Ad verb. *Non poteris occultare te*, i. non poteris dissimulare te videre, & præterire quasi illa non videas.

4. *Non videbis*, לא תראה] Ut v. 1. Vide Exod. 23. 5. ¶ *Jacentes*, נופלים] *Cadentes*, i. qui ceciderint, qui succubuerint oneri. Alii, *prostratos.*

5. *Mulier non feret*, &c. לא יהיה כלי גבר על אשה] Ad verb. *Non erit instrumentum viri super mulierem.* Instrumenta bellica sign. Vetat nè mulieres ad militiam cum viris proficiscantur, more Orientalium mulierum: exponunt enim se periculo violandæ pudicitiæ. Simul præcipitur nè vir utatur vestibus muliebribus, propter honestatem publicè tutandam, & cavendas scortationes; alioqui enim imberbis adolescens muliebri vestitu inter mulieres facilè lateret. ¶ *Abominatio Jehova*, תועבת יהוה] i. Abominabilis est Domino quicunque: vel, abominatur eum Dominus, &c.

6. *Coram te*, לפניך] *Tibi.* Vitandam omnem confusionem docet, & servandam omnè honestatem & mansuetudinem: speciem enim animi crudelis præ se fert qui incubantem pullis aviculam simul interficit.

7 *Dimittendo dimittes*, שלח תשלח] i. Sines avolare, vel abiges.

8. *Sepimentum*, מעקה] Sign. hæc vox propriè *angustiam*: hic autem accipitur pro *sepimento* sive *peribolo auferente angorem ab eo qui ambulat in loco excelso.* Inest enim metus quidam & animi angustia constitutis in loco excelso nè cadant, si nullum adsit obstaculum prohibens casum. Doctus inter Hebræos sic de hac voce scribit; מעקה *ædificium est quod faciebant per circuitum tecti; ædificium scilicet decem palmorum aut amplius, nequis indè caderet.* In Palæstina tecta domorum sunt plana. Verti potest *claustra*, vel *cancellos*, aut *septum.* ¶ *Nè ponas sanguinem*, ולא תשים דמים] Hebraismus, *nè sis causa & author necis, si corruerit aliquis de tecto tuo.*

9. *Diversis speciebus seminum*, כלאים] Quia Palæstina calida est, semper aliquid seminatur in intervallis quæ sunt inter vites, ut triticum, aut siligo, vel avena, aut hordeum: nolebat Dominus duas species in illis seri, Levit. 19. 9. dicitur, *Agrum tuum non seres diverso semine.* ¶ *Polluatur*, תקדש] Ad verb. *sanctificetur.* Per antiphrasim dictum: h. e. nè pereant tibi fruges enatæ è diversis seminibus, & cum illis fructus vineæ. ¶ *Fructus*, המלאה] *Fruges.* Ad verb. *plenitudo:* quod pro fructu abundante & maturo accipiendum est.

10. *Non arabis*, &c. לא תחרוש וגו'] i. Arando non junges bovem cum asino, quia vires non sunt æquales: sed junges boves bobus, & asinos asinis. Ità exponit ex doctis Hebræorum alter. Alii, *Non arabis cum animalibus diversarum specierum, quorum unum est mundum, & alterum est immundum.* Admonemur hoc exemplo, omnia debere ordine & æquabiliter fieri.

11. *Diversâ specie*, שעטנז] Vide Lev. 19. 19.

12. *Fimbrias*, גדילים] De his dictum est Num. 15. 38.

13. *Atque edio habuerit eam*, ושנאה] i. Cœperit eam habere odio.

14. *Et imposuerit ei occasiones verborum*, ושם לה עלילות דברים] Hebraismus, & effecerit ut alii malè loquantur de ea: vel, fuerit author ut malè audiat. ¶ *Et infamaverit eam*, והוציא עליה שם רע] Ad verb. *& eduxerit* [sive *protulerit*] *super eam nomen malum*, i. traduxerit eam. ¶ *Et accessi ad eam*, ואקרב אליה] i. Rem habui cum ea. ¶ *Virginitatem:* בתולים] Ad verb. *virginitates*, i. sanguinem indicem virginitatis, h. e. Non inveni eam virginem.

15. *Et proferent* signa *virginitatis*, והוציאו את בתולי] Ad verb. *& educent virginitates:* i. lintea infecta sanguine rupti hymenis, indicia virginitatis, in quibus congressus primùm fuerat maritus cum virgine, quæ parentes servare solebant. Hæc lex data videtur adversùs eos qui post primum aut aliquot congressus cupiebant ab uxoribus divertere, quòd suam libidinem explessent.

17. *Imposuit occasiones verborum*, הוא שם עלילות דברים] Hebraismus qui ver. 14. effecit ut malè loquantur de ea. ¶ *Vestimentum*, השמלה] i. Linteum.

18. *Et flagellabunt eum*, ויסרו] *Et castigabunt eum.*

19. *Argenteis*, כסף] Sub. *siclis:* ut habet Chaldæus paraph. ¶ *Infamavit virginem*, הוציא שם רע על בתולת] Ad verb. *protulit nomen malum contra virginem.*

20. *Quòd si vera*, &c. ואם אמת וגו'] Ad verb. *Et si veritas fuerit verbum hoc.*

21. *Urbis ejus*, עירה] Sub. *puellæ.* ¶ *Stultitiam*, נבלה] i. Scelus, ignominiam.

24. *Afflixit*, ענה] *Humiliavit*, i. compressit eam quæ paulò pòst futura erat uxor proximi.

26. *Non* enim *est* illi *puellæ peccatum mortis:* אין לנערה חטא מות] i. Non admisit facinus dignum morte. ¶ *Et occîdit eum animâ*, ורצחו נפש] Hebraismus, *& confecit eum vulnere lethali.* Vide cap. 19. 6.

30. *Uxorem patris sui*, אשת אביו] i. Nemo poterit ducere in uxorem novercam suam, patre sc. mortuo. ¶ *Neque discooperiet oram patris sui*, ולא יגלה כנף אביו] i. Angulum vestis patris, i. operimentum quo turpitudo patris tegebatur. *Turpitudinem patris* vocat verenda uxoris patris. Vox Hebræa כנף sign. eam partem vestis quæ terram contingit.

CASTA-

CASTALIO.

8. *Ejus tectum loricâ munito*] In Palæstina plana tecta sunt; ea jubet ambitu quodam & septo circundari (quam ego *loricam* verto) nè quis indè cadat. Nam in eis sæpe versantur homines: Quod vel ex Christi dicto intelligitur, qui jubet Apostolis ut *quæ in tenebris dicentur, ea ex tectis prædicent*: ut patet & in Josua, apud Rachabam.

9. *Nè & frugum, quas severis, reditum, & vineæ proventum consecres*] Consecrabantur fruges, libando primitias Deo. Quòd si idem fundus & vitibus esset & segetibus consitus, ejus reditus neque messis esset neque vindemia; itaque neutrius nomine posset Deo consecrari, sed mixto: qualis est in animalibus mula: quæ confusio Deo simplicitatis amanti displicet.

CLARIUS.

5. NOn *induetur mulier*] Quod hîc præcipitur hoc est, ut mulieres & viri distinctas habeant vestes, & occasio tollatur multorum malorum.

6. *Nidum avis inveneris*] Prohibet hîc Deus ut nè in animantia quidem irrationabilia crudeles simus, ut matrem cum pullis simul capiamus, aut matrem a filiis tollamus. Dicunt tamen Hebræi hîc non prohiberi quin in alio loco quàm in nido matrem pullorum, post pullos acceptos, capere possis.

9. *Altero semine*] De hoc Lev. 19. ¶ *Nè sanctificentur*] Sensus est, Nè fortè utrumque perdas; quod enim sanctum est, tangere non licet.

10. *Non arabis in bove simul & asino*] Quòd Asinus longè debilior sit Bove in agricultura, ideo sub jugum Bovis ligari prohibetur.

21. *Extra fores domûs*] Vel, *ad ostium domûs*. Ad ostium paternum jubetur lapidari, quò parentes majori curâ educent filias, nè talem cogantur ferre confusionem.

DRUSIUS.

10. NOn *arabis bove & asino simul*] Extendi debet ad omnes diversas species, ut sunt Equus & Bos, Camelus & Equus. Sed cur prohibet Bovi Asinum jungi? Jam dixi; quia sunt diversa genera. Præterea Bos ruminat jugiter, & comedit; asinus non ruminat: Igitur ille comedit, & iste jejunat; qui dolor magnus est animantium. Adhæc Bos rex est jumentorum, cui assimilatur solium gloriæ; & Asinus, bestia contempta spretâque, unde combinatio non est pulchra. Aliter, miserationes Dei benedicti super omnia opera sua: non est robur Asini sicut robur Bovis. Hæc Hiscuni, ad quem te adire cupio.

14. Coitum significat cùm ait, *Appropinquavi ad eam*] quod Jon. interpretatur, *usum & consuetudinem cum ea habui*. Onc. *ingressus sum ad eam*; quod Ebraicè diceretur ואבוא אליה. Verbum *appropinquo* ità sumitur Gen. 20. 4. *Abimelech non appropinquaverat ad eam*. Sic alibi, *Appropinquavi ad prophetin*. Eundem sensum habet verbum *accedo*, i. נגש, Exod. 19. 15. *Nè accedite ad mulierem*. Cui vicinum *tangere feminam*: nam tangit & qui rem cum ea habet.

17. *Et expandent vestem coram senibus urbis*] Gerundensis, *Hoc olim obtinuit. Introducebant sponsum & sponsam in thalamum, & probabant eos. Testes autem observabant eos foris, & illi quos Sapientes appellant* שושבינין *Socios aut Paranymphos: Et cùm separati essent, ingrediuntur testes, & accipiunt vestem super quam ipsa cubavit, vidéntque sanguines. Quod notum ex Thalmud & Siphre Aggada. Vocántque vestem illam Sudar. Ideo dicit Scriptura, Explicant pater & mater vestem quam acceperunt è manu testium, & dicunt, Hæc est virginitas*, &c.

24. *Quoniam afflixit uxorem proximi sui*] *Uxorem* dicit quæ tantùm sponsa erat. Sic in Euangelio Matthæi, *Nè dubita accipere Mariam uxorem tuam*. Quocirca lapidatur si rem habuerit cum alio. Cypræus negat uxorem esse revera: & Abenezra negat adulteram vocari si rem cum alio habuerit. Cur ergò lapidatur? Nam hoc erat supplicium adulteræ.

26. *Occidere animam, & occidere aliquem animâ*, i. quoad animam, synonyma sunt. Posterius hîc legitur. Anima interdum est vita corporis animati; unde *adimere animam alicui*, i. vitam; & *ademptio animæ*.

GROTIUS.

2. ERunt *apud te quamdiu quærat ea frater tuus, & recipiat*] Vide ad hanc rem pertinentia l. 2. De J. B. & P. c. 10. Inventionis titulus locum non habet nisi in rebus ἀδεσπότοις.

5. *Non induetur mulier veste virili, nec vir utetur veste femineâ: abominabilis enim Deo est qui facit hæc*] Præceptum per se honestum & utile. Attamen occasionem datam ait Maimonides ab idololatris, apud quos mos erat in honorem Martis feminas armis indui, viros muliebribus vestibus in honorem Veneris. Verum dicit & autores citat. Hæc est ἡμίσεως ἀλλαγή, quam inter idololatrarum ritus ponit autor libri Sapientiæ, 14. 26. Philochorus Venerem affirmabat esse Lunam, & ei sacrificium facere viros cum veste muliebri, mulieres cum virili; ideo quòd Venus & mas esset & femina. Locus est apud Macrobium Saturn. 3. c. 12. Sic & Servius ad 2. Æn. in chartis Fuldensibus, *Veneris in Cypro simulacrum corpore & veste muliebri, cum sceptro & natura virili, quod ἀφρόδιλον vocant: cui viri in veste muliebri, mulieres in virili veste sacrificeant*. In Cypro autem multæ coloniæ Phœnicum, unde is mos venerat. Quare & nomen Ἀφροδίτης ego à Græcis corruptum arbitror ex אשתורית, quod femininum sit masculini בעור, qui deus turpitudinum Moabitis, Num. 25. 3.

7. *Abire patieris*] Porphyrius De institutis Judaicis, ἀπηγόρευτο δὲ καὶ τὰ ἰκτινόνοσσα καὶ ὅσα θεοσφόρητα πτῆσις οἰκίαις ἀναιρεῖν. Sed agit lex tantùm de pullis quibus incubatur, & quidem in via repertis, non avium quæ domi aluntur, ut gallinarum, & columbarum.

8. *Facies murum*] τειχίον Græci, Philo τοιχίον. Vide quæ ad Matth. 4. 4. & 28. 2. Onk. hîc habet חיקר, quod est ex Græco χάξ. Sic Græci & alia vocant & ambitum sepulcri. Altitudo esse debebat minimùm ad tres pedes cum dimidio. ¶ *Nè effundatur sanguis in domo tua*] Paritas rationis vetat habere scalas fractas & canes mordaces. Confer Exod. 21. 29.

10. *Non arabis in bove simul & asino*] Bene Calphurnius declamatione 29. *Nè pecora quidem jugum nisi paria succedunt*. Plurimùm autem distant bos & asinus. Plautus Aulularia actu 4.

——*in mentem venit,*
Te bovem esse, & me asellum.

Sensus mysticus apud Paulum 2 Cor. 6. 14. Fundamentum sensûs mystici, quòd bos est animal mundum, asinus immundum. Præterea lex hæc occasiones tollit nè quid fiat contra legem quæ est Lev. 19. 19.

14. *Objiciens ei nomen pessimum*] הוציא *educere* sign. hîc, & alibi *vulgare*. *Vulgare* autem *nomen malum* uno verbo est *diffamare*. Vide Num. 14. 36.

17. *Expandent vestimentum*] τὸ ἐπιμαγεῖον. Isidorus Philosophus, citante Photio. φυλακὴν οἱ Ἀλεξανδρεῖς ἐκάλουν τὰ ἐπιμαγεῖα τῶν γυναικείων μολυσμῶν. (nempe in primo congressu.) ὃν ὑὸ δὲ γήσιος ὁ γάμος εἰ μὴ ὁ ἱερεὺς ὁ τῆς θεᾶς ἐν τοῖς γαμικοῖς συμβολαίοις ὑποστρώσαιτο χιτὼ τῷ ἑαυτοῦ. Apud Hebræos non à Sacerdotibus hæc servabantur, sed à paranymphis, qui ipsis שושבנים.

19. *Centum siclis*] In duplum dotis. Vide infrà hîc 29. ¶ *Et non poterit dimittere eam*] Hæc illi pœna est, non talio. Ignoscitur enim zelotypiæ, ut hîc notat Augustinus.

21. *Extra fores domûs patris sui*] In qua vivere puellæ ad nuptias usque solebant. Ante eam domum in qua peccaverat lapidabatur. ¶ *Quoniam fecit nefas in Israel*] Heb. נבלה *stultitiam*. Gr. ἀφροσύνην.

23. *Et concubuerit cum ea*] Concubitum Hebræi non intell-

intelligunt nisi cum viripotente, i. quæ XII annum impleverit.

24. *Quia non clamavit*] Ad intellectum hujus legis vide Annotata ad l. 2. De J.B. ac P. c. 1. §. 12.

26. *Sicut latro consurgit*] Pudicitia vitæ æquiparatur. Vide l. 2. De J.B. ac P. c. 1. §. 7, & 12. Docet hoc exemplo lex parcendum iis qui vi adacti aliquid peccaverint.

29. *Habebit eam in uxorem, quia humiliavit illam; non poterit dimittere eam cunctis diebus vitæ suæ*] Vis in puellam quàm pellacia duriùs punitur. Quid enim fœdius quàm hostili more in civem agere? Itaque hujus pœna gravior. Qui pellexit, si eam permittitur uxorem ducere, non dat dotem, nec dimittere vetatur. Vide quæ suprà Exod. 22. 16. Diffamator virginis par habetur vim inferenti.

CAP. XXIII.

MUNSTERUS.

1. *Qui læsus est compressione*] Est פצוע דכא *qui læsos & contritos habet testiculos.* Sed כרות שפכה est *cui læsa*, vel *amputata, est mentula.* Hebræi vocant illam vel אבר, vel גיד, vel אמה. In Bibliis verò nullum invenitur habere proprium vocabulum. Unde dicunt Hebræi linguam Hebraicam propterea vocari *linguam sanctam* quòd nulla in ea inveniantur propria nomina quæ significent pudenda utriusque sexûs, aut egestionem, *&c.* Unde in libro מורה נבוכים sic scribitur, אל תחשוב שנקרא לשוננו לשון הקדש לנאותנו או לטעותנו אבל הוא זה הלשון קדוש כי לא ימצאו בו שמות לאבר הבעילה בזכר או בנקבה ולא לטפה ולשתן ולצואה רק בכנוי: ואל יטעה אותך שנגל כי הוא שם אשה המוומנת למשכב: Sensus est, *Non putes linguam nostram vocari Sanctam gloriatione nostrâ, aut errore nostro, sed ob id Sancta vocatur quòd non inveniuntur in ea vocabula exprimentia membra obscœna maris & feminæ, coitum, mucturam, & stercorationem, nisi per circumlocutionem. Nec tibi persuadeat aliud vox* שנגל *quia illa est nomen mulieris quæ parata est ad prostitutionem.* Qui itaque ad generationem inefficaces habet testiculos, aut virgam vitiatam, putà quando illi deest impetus, שאינו יורה קילוח ורע אלא שופך ושותת *ut omnino ineptus sit generationi*, arcetur ille ab Ecclesia Domini, h.e. non reputabitur de Ecclesia Domini, sicut is qui ducere potest filiam Israel. Excusant Judæi eum qui eunuchus natus est, aut cui defectus hujusmodi ex infirmitate accidit. Putant autem *ingredi Ecclesiam* non simpliciter intelligendum cùm quis se aliis immiscet, sed arceri à dignitate aliqua aut honesto officio in Ecclesia Domini.

2. Notandum quòd *mamzer* est qui ex damnato coitu nascitur, putà ex incestu, quem Hebræi ערוות vocant; aut qui nascitur מחייבי כריתות מיתות *ex illis qui mortem commeruerunt:* talis enim æquè illegitimus censetur ut ille qui ex incestu natus est. Potest autem mamzer ducere proselytam, & mamzera proselytum; erúntque filii eorum mamzeri. Hebræi triplices numerant mamzeros; Primi sunt de quibus non ambigitur: Secundi, qui incerti: Tertii, quos Scribæ judicant mamzeros. De primis jam diximus, qui illegitimè sunt nati. Ex secundorum numero est qui natus est ex muliere quæ alterum duxit maritum, putans primum mortuum cùm adhuc viveret. Hunc boni viri non excludebant ab Ecclesia Domini, sed Scribæ, qui scrupulosi erant in rebus leviculis, arcebant eum à synagoga Domini, nè, si passim omnes admitterentur, fieret aliquando ut unus certus, & de quo nulla esset ambiguitas, admitteretur.

3. *Moabites*] Non dicit, *Moabitis*; cùm Ruth Moabitis assumpta fuerit in Ecclesiam Domini. Fuerunt autem Moabitæ & Ammonitæ veri mamzeri, ex incestu nati.

4. *Conduxerit*] Scilicet Rex Moab, Num. 22.

9. *Ab omni re mala*] h.e. ab immunditia animæ & corporis; cùm arcam Domini secum ducere consueverint. Exempla subjunguntur: 1. De eo cui nocturna accidit pollutio. 2. De eo cui opus est ventris purgatione.

12. *Locus erit tibi*] Capitur ibi יד pro מקום. Sic יסד *clavus* pro כלי לחפור *ligone*, qui juxta alia instrumenta vel arma bellica haberi debet, quo quisque utatur cùm opus habuerit egestione.

15. *Servum*] Cùm inquit, proficiscèris ad bellum, & servus aliquis de alia gente fugerit à domino suo, qui non est Israelita, & cupit agnoscere verum Deum, non debes eum repellere à te.

17. *Scortum*] Exponunt Hebræi hîc קדשה pro מוומנת *præparata*, quæ scilicet passim sese prostituit transeuntibus. Sic קדש contendunt accipi pro נשכב *cinædo.*

18. Prohibetur *merces meretricis*, ut si illi data fuisset ovis, non licet illam offerre Domino; aut si quis commutet *Canem* pro Agno, non licebit agnum illum offerre Domino.

19. *Non morsum inferes*] Vocat Hebraismus Usuram *morsum* לפי שהרבית הוא כאילו נושך האדם, *quòd scilicet usura mordeat hominem.* Rectiùs tamen vertitur תשך pro *facies mordere*, cùm & pecunia mordeat, & usurarius per pecuniam mordeat. Colligunt ex hoc loco perfidi Judæi argumentum, quòd licitè exercere possint usuras erga alienos. Atque in Germania inveniuntur quamplures qui supra modum prætextu hujus privilegii ditescunt: Etiamsi aliqui inveniantur qui exsecrantur חרבית ut ipsi lucrum illud injustum vocant, quòd Dominus jusserit hominem *victitare de sudore vultûs sui*, quódque Propheta, qui proculdubio mentem Legis tenebat, dixerit Psa. 15. *Qui pecuniam suam non dedit ad usuram.* Sic Ezechiel dicit c. 18. *Qui non tradit quippiam ad usuram, nec accipit emolumentum usuræ, hic facit voluntatem meam.* Sed respondet D.K. *adhuc licitam usuram esse ad extraneos*, cùm textus hic sit apertus. Quid igitur respondebimus nisi quod Christus Pharisæis respondit, *Propter duritiam cordis vestri admisit in vobis Moses*, nè tyranni essetis in fratres? & semper in domesticos fidei humaniores esse oportet quàm in extraneos. Minus enim malum est sævire in impium & qui Deum non novit, quàm in pium. Quanquam mihi videatur hanc usuram, de qua hîc agitur, solum concessam erga septem illas gentes quarum universam facultatem Dominus Israelitis tradidit, & autoritatem dedit ut quocunque possent extorquerent modo: Jussit ut occiderent & profligarent eas, captivas abducerent, bona earum diriperent & spoliarent; sicut & in Ægyptios dedit illis autoritatem ut spoliarent eos. Nec potest fulcire Judæorum opinionem quod suprà c. 15. scribitur, *Tu mutuum dabis multis gentibus*, seu, ut K. exponit, *accepto pignore dabis pecuniam multis gentibus*, cùm illic Scriptura ad alium non tendat scopum, nisi, cùm boni fuerint æmulatores Dei, & observatores Legis, nihil illis defuturum, sed omnia ex benedictione Dei eos habituros in abundantia, ut etiam multis gentibus ditiores sint futuri.

21. *De votorum solutione* in Numerorum libro diximus Judæorum vota solùm ad unam horam vel breve tempus durasse: ideóque præcipitur hic ut nullus amore liberorum aut uxoris oviculam Deo ex voto debitam retineat, aut offerre cunctetur, nisi magnâ premeretur necessitate, aut non haberet unde redderet; tunc enim per superiorem fieri debet & potest voti relaxatio. Tutius tamen est in universum nullum facere votum, cùm plerumque votum laqueus sit animæ; sicut & Judæorum RR. hîc docent *vota plerumque suaderi* מיצר הרע *à cacodæmone.* Unde dicit hic textus, Si consuevisti facere vota, & deinceps destiteris facere votum, optimè facis, & non peccas.

FAGIUS.

FAGIUS.

1. *Qui abscissos habet testiculos*, &c.] Veteres duo genera Eunuchorum ponunt: Priores sic nati sunt; ad quos referebantur etiam qui morbo aliquo vitium illud corporis contraxissent. Tales à cœtu Domini non abarcebantur. Alteri autem, quibus virilia exsecta aut contusa aut aliquâ arte debilitata sunt: de talibus dicunt hoc loco statuere Scripturam. Ad quam distinctionem Christus Dominus noster Matth. 19. allusisse videtur; *Sunt enim eunuchi*, inquit, *qui ex utero matris sic nati sunt. Et sunt eunuchi facti ab hominibus.* Cui Dominus tertium genus subjicit, *Et sunt*, inquit, *eunuchi qui seipsos castrarunt propter regnum cœlorum.* ¶ *In Ecclesiam Domini*, &c.] *Ingredi Ecclesiam Domini* est habere commercium cum populo Dei, & habere jus ducendi Israelitidem. De lege enim & fide nulla hîc mentio, q.d. Virgines Israeliticæ non nubent iis qui fractos habent testiculos & pudenda amputata: Inepti ad generandum non ducent Israelitidas in uxores. Allophyli post circumcisionem & baptismum, si liberi sunt, omne jus Israelitarum habere censentur, exceptis servis, mulieribus, & quatuor gentibus de quibus hoc capite. Proinde jus erat inter se contrahendi connubia qui de ecclesia Domini erant. Sed qui Lege ab ea arcentur, mulierem ad ecclesiam Domini attinentem ducere nefas erat. Ergò in præsentia vetando ecclesiam Domini Eunuchis, pariter vetat liberarum filiarum Israel connubia; sed ex adverso alia permittit, nimirum servarum, & id genus, quæ similiter extra ecclesiam sunt. Cæterùm illud notandum, Quòd qui extra ecclesiam Domini per Legem retinebantur, à cultu Legis ac ceremoniis non exclusos, sed habitos suo loco: Neque quicquam iis defuisse quod ad fœdus Dei atque æternam salutem pertinebat. Observabis ergò Scripturam hic, attestantibus etiam veteribus Hebræis, locum & populum propriè Israeliticum *ecclesiam Domini* nominare. R.S. quoque hunc locum sic explicat, *Non ingrediatur ecclesiam Domini*, לא ישא ישראלית *Non ducet uxorem Israelitida, & quasi ex eo populo non censebitur: non poterit ecclesiam conficere, & ex Israelitico populo haberi.*

2. *Non mundus est spurius*, &c.] ממזר *Mamzer* Hebræis est, non qui de scorto natus est, sed qui ex coitu damnato legibus Dei, h.e. ex incestu, quem Hebræi עריות *Æraijoth* nominant, natus est: contra quem capitale supplicium decretum est, aut plagæ quadraginta unâ minús. Hebræi triplices numerant Mamzeros: Primi sunt, de quibus non ambigitur; Secundi, qui incerti; Tertii, quos Scribæ judicant Mamzeros. Primi sunt, qui illegitimè sunt nati ex incestu. Ex secundorum numero est qui natus est ex muliere quæ alterum duxit maritum, putans primum mortuum, cùm adhuc viveret. Hunc boni viri non excludebant ab ecclesia Domini, sed Scribæ, qui scrupulosi erant in rebus leviculis; illi arcebant eum à synagoga Domini, nè, si passim omnes admitterentur, fieret aliquando ut unus certus, & de quo nulla esset ambiguitas, admitteretur. ¶ *Etiam in generatione decima*] h. e. nunquam. Est enim absolutus atque perfectus numerus. Cæterùm in more habuerunt ut talibus nothis aut servam, aut ethnicam, quæ Judaismum erat professa, in uxorem collocarent, ex qua proles in jus servorum, vel allophylorum reputabatur.

3. *Ammonita & Moabita*, &c.] Hoc de maribus, non de mulieribus intelligitur; propter Ruth, quæ cùm esset Moabitis, nupsit viro Israelitæ. Porrò Ammonitæ & Moabitæ non tam ex eo quòd ex incestu nati erant in ecclesiam Domini venire prohibentur, quàm ex eo quòd se ingratos erga filios Israel exhibuissent. Suprà enim cap. 2. Dominus vetuit nè Moyses eos bello lacesseret: Hujus illi beneficii immemores, inimicos ac hostes sese exhibuerunt. Nam priscis morem fuisse dicunt hospitibus ac prætereuntibus populis panem & aquam offerre prò pecunia: Id quod Ammonitæ neglexerunt. Præterea Moabitæ, sicut in Numeris legitur, Bileam conduxerunt ut Israeli malediceret, inani metu permoti: Cujus ingratitudinis causâ ad honorem Israelitarum non admittuntur. Bachiai, post Mosen Nachmannum, dicit, quòd has vices pro redemptione parentis sui per Abraham facta ingratissimi retulerint.

7. *Non abominaberis Ædomæum*, &c.] Colligunt hinc veteres, quia Ægyptii & Ædomæi perdere Israelitas cupierunt, fatales hostes ipsorum, & generatione tertiâ nihilominus ad ecclesiam admittuntur, sed Moabitæ non admittuntur, qui duntaxat populum maledictum cupierunt, & occasionem objecerunt peccandi, Num. 25. pejorem esse eum qui author alicui peccandi, quàm parricidam. Nam hic præsentem vitam, ille utramque adimit.

13. *Et clavus sit inter arma tua*] Vox Hebraïca יתד *Jathed* est כלי לחפור i. *instrumentum quo foditur*, h.e. ligo, qui juxta alia instrumenta vel arma bellica haberi debet, quo quisque utatur cùm opus habuerit egestione. Lat. Vulg. interpres secutus fortè Lxx legit, *Gerens paxillum in balteo*, cùm tamen vox Hebræa אזנך non *balteum* aut *zonam*, sed *arma* significet. Videntur autem illi hinc decepti esse, quòd vox Hebræa videtur nonnihil affinitatis habere cum voce *zona*. Sed quæstio hîc Hebræis nascitur, Quid opus fuerit præcipere de loco egestionis, cùm Manna ità comparatum fuerit (ut est summus Hebræorum consensus) ut universum in corpus aliti verteretur: Unde לחם אבירים *Lacham Evarim*, i. *panis membrorum*, ab Hebræis dicitur. Ad hoc respondetur, In confinibus deserto locis, deinde in terra Og & Sihon, eos comedisse alium cibum, illóque tempore ejecisse, juxta hoc præceptum. Sed ad posteritatem quoque datum videtur, qui sine Manna semper fuerunt.

15. *Non tradas servum gentium*, &c.] Hujus causam hanc faciunt Hebræi, quòd præstet talem inter veros cultores Dei versari. Veteres dicunt, neque servum Chananæum, qui herum Judæum effugerit extra terram, reddendum domino, quod valde verisimiliter dicunt. Nam libertati Lex magnopere favet Exod. 21. Ex hoc igitur loco illud Pauli 1 Cor. 7. 21. natum, *Si potes liber fieri, magis utere.*

18. *Non inferas mercedem meretricis*, &c.] Quod pro illicito usu corporis acquisierit, ex eo nihil voveri potest ac nuncupari altari; Neque adeò fas est ex illa pecunia comparare hostiam. Hæc lex ob reverentiam altaris ponitur. Evanescit enim authoritas eorum qui vilibus rebus participant. Jam in summa reverentia altare esse debuit. Sed & referebat ut eâ vel ignominiâ meretrix afficeretur, quò minùs sibi bono ducere posset lucrosæ fœditati dare operam. ¶ *Et pretium canis*] i. animal datum pro commutatione canis. Canis enim est animal immundum, vile & impudicum. Hinc quidam opinantur in tantam abominationem Canem Judæis venisse. Unde & summæ dejectionis est se dicere *canem mortuum*; & abominationis extremæ, canem pro hostia immolare.

19. *Non fœnerabis fratri tuo*, &c.] Ergò jus facit exercendi fœnoris adversùs gentes. Sed hîc torquet Judæos quòd nos faciunt Ædomæos, qui quidem fratres Israeli per Scripturam dicuntur, ideo illicitum ut fœnore nos onerent. Ad quod respondent, Fraternitatem dissiliisse ex eo quòd, juxta Prophetam, *in die fractionis Ædomæi contra illos steterint.* Quod quidem diffugium nihil est. Nam quæ ad seculum Christi attinent, pro se, qui Christum nondum venisse autumant, absurdum est usurpare. Dein, Esau Ædomæorum caput hostilia omnia contra Jacob meditatus est; Nec propterea Scriptura judicat fraternitatis vinculum esse disjunctum. Vide suprà c. 15. ubi habes quòd jus exercendi fœnus in gentes ex benedictione est, modò ipsi maneant in benedictione. Jam quæ benedictiones sunt in eos non competunt, qui ferunt maledictionem, & qui sunt extra terram. Sunt porrò quidam in ea sententia, quòd hæc usura, de qua hîc agitur, solùm concessa fuerit Judæis in septem illas gentes, quarum universam facultatem Dominus Israelitis tradidit, & authoritatem dedit ut quocunque possent extorquerent modo: Jussit ut occiderent & profligarent eas, captivas abducerent, bona earum diriperent & spoliarent; sicut & in Æ-

gyptios dedit illis authoritatem ut ſpoliarent eos. Mirum eſt quantum hodie triumphent ac glorientur Judæi, quòd ipſis etiamnum hodie licet exercere uſuram in gentes: hinc enim impiè & falsò argumentantur ſe adhuc eſſe populum Dei, nec omnino rejectos. Peſſimè ergò faciunt Magiſtratus qui hoc illis permittunt, atque locum dant; ità enim illos in ſuis erroribus ac impietatibus magis corroborant. Ego hoc ſcio, quòd Judæi perſuaſiſſimi ſunt ſibi licere quocunque modo, etiam injuſtiſſimis rationibus, pecuniam à nobis Chriſtianis extorquere, cùm videant ſibi nullibi locum degendi dari, neque quicquam poſſe ſe efficere aut impetrare, niſi muneribus & pecuniâ, præſertim apud Magiſtratus, viam præparent. Ità datur illis occaſio peccandi, & multos uſurâ iniquiſſimè opprimendi. Opera danda eſſet ut ità tractarentur quò ſcirent ſe eſſe ſub jugo & in ſervitute, quò magis humiliarentur, peccata ſua agnoſcerent, & pœnitentiam meditarentur. Invenias certè multos quibus hæc vivendi ratio uſque adeò placet, ut nè velint quidem adventum Meſſiæ ſui, nec redire optent in terram ſuam. Id quod ipſe à multis ſæpe audivi. Videant igitur Magiſtratus, qui propter ſuum privatum commodum illorum malitiæ locum & occaſionem dant, quò in falſa religione ſua impiiſque ſuperſtitionibus adhuc obſtinatiores reddantur.

21. *Cùm voveris votum*, &c.] Duæ conditiones ad votum requiruntur: Prior eſt, ut ſit juxta verbum Domini Deo factum: aliàs non eſt legitimum votum. Altera, ut quod ſponte tuâ polliceris ac voves in poteſtate & arbitrio tuo ſit. Nam Dominus Deus ex judicio certo ſecum agi (quod nos *fidem* nominamus) ubique expoſcit; qui cùm juſtus eſt, quod in facultate tua fuerit requirit propriè. De votis quid ſentiant Hebræi dixi ſuprà in Num. 30.

VATABLUS.

1. NOn *ingredietur qui contuſione*, &c. לא יבוא פצוע דכא וגו'] Ad verb. *Non ingredietur fractus attritione, aut abſciſſus teſticulum, in eccleſiam Jehovæ.* Veteres duo eunuchorum genera ponunt: Alteros, qui ſic nati ſunt: ad quos referebantur etiam qui morbo aliquo vitium illud corporis contraxiſſent: tales à cœtu Domini non arcebantur. Alteros autem, quibus virilia exſecta, aut tuſa, aut aliquâ arte debilitata ſunt: de talibus dicunt hoc loco ſtatuere Scripturam. Ad quam diſtinctionem Chriſtus apud Matthæum, 19. 12. alluſiſſe videtur: *Sunt enim eunuchi*, inquit, *qui ex utero matris ſic nati ſunt: & ſunt eunuchi facti ab hominibus. Ingredi eccleſiam Jehovæ* eſt habere commercium cum populo Dei, & habere jus ducendi Iſraelitidem. De lege enim & fide nulla hîc mentio, q. d. Virgines Iſraelitides non nubent iis qui fractos habent teſticulos, aut pudenda amputata: Inepti ad generandum non ducent Iſraelitidas in uxores.

2. *Spurius*, ממזר] Quidam *de ſcorto natum* interpretantur. Aliis non probatur iſta expoſitio, ſed volunt eum ſignificari qui ex coitu damnato Legibus Dei, h. e. ex inceſtu natus eſt, contra quem capitale ſupplicium decretum eſt, aut plagæ quadraginta, unâ minùs. ¶ *Generatione decimâ*, דור עשירי] h. e. Nunquam. Eſt enim abſolutus atque perfectus numerus, q. d. Nunquam poterunt ducere Iſraelitidem in uxorem. V. 3. velut exponens quid ſignificet *Generatione decimâ*, addit *in ſeculum*.

3. *Non ingredietur Ammonita*, &c. לא יבוא עמוני וגו'] i. Filias veſtras non elocabitis Ammonitis aut Moabitis in æternum. Hoc de maribus, non de mulieribus intelligitur: nam Ruth Moabitis nupſit viro Iſraelitæ. Porrò Moabitæ & Ammonitæ non tam ex eo quòd ex inceſtu nati erant, in Eccleſiam Domini venire prohibentur, quàm quòd ſe ingratos erga filios Iſrael exhibuerint. Nam c. 2. 9. Dominus vetuit nè Moſes eos bello laceſſeret. Hujus illi beneficii immemores, inimicos ac hoſtes ſeſe exhibuerunt.

4. *Non exceperint vos*, לא קדמו אתכם] *Non prævenerint vos.* Vel, *non venerint vobis obviàm.* ¶ *Mercede conduxerit*, שכר] Sub. *Moab.* Vide Num. 22. 4.

6. *Non quæres pacem*, &c. לא תדרוש שלומם וגו'] i. Nunquam conſulas tranquillitati eorum, & utilitati.

9. In *Caſtris*, מחנה] Subauditur ב, *cum exercitu.* Alii vertunt, *cùm exercitus egredietur.*

10. *Caſu nocturno*, מקרה לילה] Ad verb. *Ab accidente noctis*, i. propter pollutionem quæ noctu acciderit. ¶ *Ingredietur ea*, יבוא אל תוך המחנה] Ad verb. *Ingredietur medium caſtrorum*, priuſquam ſcilicet fuerit expiatus.

11. *Appetente autem veſperâ*, והיה לפנות ערב] Ad verb. *Et erit, in aſpiciendo veſperam, dum aſpexerit veſpera.* ¶ *Aquâ*, במים] Expiatoriâ ſcilicet. ¶ *Ingredietur*, יבוא] Pro *Revertetur* poſitum.

13. *Paxillus item erit*, ויתד תהיה וגו'] *Habebis quoque paxillum cum inſtrumentis tuis*, i. cum enſe tuo: יתד *jathed*, i. inſtrumentum quo fodiebant terram vice ligonis, ac ſerobiculum excavabant, in quam onus ventris egererent, ut mox dicit, quem habere oportebat unà cum armis bellicis. ¶ *Quando deſidere voles*, בשבתך] Solvendo ventrem ſcilicet extra caſtra.

14. *Sancta*, קדוש] Ad verb. *Sanctitas*, i. pura & munda. ¶ *Turpitudinem aliquam*, ערות דבר] Ad verb. *Turpitudinem rei*, i. aliquid turpe. ¶ *Et avertatur à te*, ושב מאחריך] *Et deſerat te.* Ad verb. *Et avertatur de poſt te.*

15. *Domino ſuo*, אדוניו] *Hero ſuo.* Ad verb. *Dominis ſuis*, ſing. Heb. pro plur. ¶ *Qui eruerit ſe*, &c. אשר ינצל אליך] *Qui ſe apud te eripi cupit à domino ſuo.* Alii, *qui confugerit ad te*, &c.

16. *In medio tui*, בקרבך] i. In provincia tua. ¶ *In una urbium tuarum*, באחד שעריך] Ad verb. *In una portarum tuarum.* ¶ *Ubicunque placuerit ei*, בטוב לו] Ad verb. *In bono ſibi*, i. in loco illi gratiſſimo. Gallicè *ou bon luy ſemblera.*

18. *Non adduces*, &c. לא תביא] *Non offeres.* Quod illicito uſu corporis acquiſierit meretrix, ex eo nihil voveri poteſt, & nuncupari altari. Ut Deus odit rapinam in holocauſtum, ità & omnia quæ peccato & iniquitate parta ſunt, cùm velit reverenter coli ideo illud non eſt conferendum ad domum Dei, ſive pro ſacrificio, ſive pro ſtructura, quod vilitatem & ignominiam aut turpitudinem habet connexam. Atque hæc ratio eſt cur & pecunia quâ canis venditur non ſit offerenda; quia canis viliſſimum animal in Scripturis habetur, ut etiam proverbiis ſerviat; ſicut ait Abner, 2 Sam. 3. 8. *Sùmne ego caput canis?* &c. & 1 Sam. 17. 43. dicit Goliah, *Nunquid canis ego ſum?* ¶ *Abominatio Jehovæ*, תועבת יהוה] i. Deteſtatur omnia illa Dominus.

19. *Non fœnerabis*, &c. לא תשיך וגו'] i. Non dabis fratri tuo pecuniam ad uſuram, neque cibum, neque rem quamcunque quæ ad uſuram dari ſoleat.

20. *In cunctis ad quæ*, &c. בכל משלח וגו'] Ad verb. *In omni miſſione manûs tuæ*, ſic c. 15. 10.

21. *Peccatum*, חטא] i. Mulcta, q. d. dabis pœnas, ſive mulctaberis.

23. *Quod egreſſum*, &c. מוצא שפתיך וגו'] Ad verb. *Prolationem labiorum tuorum cuſtodies*, i. quod ſemel pollicitus fueris, præſtabis.

24. *Cùm ingreſſus fueris vineam*, כי תבוא בכרם רעך] i. Cùm locaveris operam tuam tempore vindemiæ proximo tuo. Chaldæus paraph. *Si mercede conductus fueris in vineam fratris tui.* De vindemiatoribus eſt ſermo, quibus non permittit aliquid efferre in ſporta ſua. ¶ *Pro deſiderio tuo*, כנפשך] Ad verb. *ſecundùm animam tuam.*

25. *Cùm ingreſſus fueris*, כי תבוא] Ut ſcilicet metas. De meſſoribus loquitur. ¶ *At falcem non elevabis*, &c. וחרמש לא תניף וגו'] Hebraiſmus, ſegetem non ſecabis quam efferre voles.

CASTALIO.

18. *Aut admiſſura canis pretium*] Joſephi interpretationem ſecutus ſum qui vertit ἐν ὁλοκαυτώσει. Alioquin ad verbum legitur *canis pretium.*

CAS-

CLARIUS.

1. *Attritis vel amputatis teſticulis*] Vel, *qui læſus eſt compreſſione.* Nam ex partes in Bibliis nullum inveniuntur proprium habere vocabulum: Unde dicunt Hebræi linguam Hebraicam propterea vocari *linguam ſanctam* quòd nulla in ea inveniantur propria nomina quæ ſignificent pudenda utriuſque ſexûs, aut egeſtionem, &c. ¶ *Eccleſiam Domini*] Qui omnino ineptus eſt generationi, arcetur ille ab Eccleſia Domini, h. e. non reputatur de congregatione Domini, ſicut is qui ducere poteſt filiam Iſrael.

2. *Mamzer*] *Mamzer* eſt qui ex damnato naſcitur coitu, putà ex inceſtu.

3. *Moabites*] Non dicit, *Moabitis*; cùm Ruth Moabitis aſſumpta fuerit in Eccleſiam Domini. Fuerunt autem Moabitæ & Ammonitæ veri Mamzeri, ex inceſtu nati.

7. *Idumæum quia frater tuus eſt*] Nimirum propter Eſau.

9. *Ab omni re mala*] h. e. Ab immunditia animæ & corporis, cùm arcam Domini ſecum ducere conſueverint. Exempla ſubjunguntur, 1. De eo cui nocturna accidit pollutio, 2. De eo cui opus eſt ventris purgatione.

15. *Non trades ſervum*] Cùm, inquit, ſervus aliquis de alia gente fugerit à domino ſuo qui non eſt Iſraelita, & cupit agnoſcere verum Deum, non debes eum repellere à te. Alii intelligunt, Nè quis prodat ſervum domino furiosè perſequenti.

18. *Nec pretium canis*] Ut ſi quis commutet Canem pro Agno, non licebit agnum illum offerre Domino.

19. *Non fœnerabis*] Colligunt ex hoc loco perfidi Judæi argumentum quòd licitè exercere poſſint uſuras erga alienos. Aliqui tamen inveniuntur qui id lucrum exlecrentur, & injuſtum vocent, quòd Dominus juſſerit hominem *victitare de ſudore vultûs ſui*; quódque Propheta, qui proculdubio mentem Legis tenebat, dixerit, *Qui pecuniam ſuam non dedit ad uſuram.* Sic Ezechiel cap. 18. *Qui non tradit quippiam ad uſuram, nec accipit emolumentum uſuræ, hic facit voluntatem meam*, &c. Sed reſpondent ad hoc, licitam uſuram eſſe ad extraneos, cùm textus hic ſit apertus. Reſpondebimus igitur quod Chriſtus Phariſæis reſpondit, *Propter duritiem cordis veſtri permiſit id vobis Moſes*, nè tyranni eſſetis in fratres: & ſemper in domeſticos fidei humaniores eſſe oportet quàm in extraneos. Minus enim malum eſt ſævire in impium, & qui Deum non norit, quàm in pium. Quanquam videatur hæc uſura, de qua hîc agitur, ſolùm conceſſa erga ſeptem illas gentes quarum univerſam facultatem Dominus Iſraelitis tradidit, & authoritatem dedit ut quocunque poſſent extorquerent modo. Juſſit ut occiderent ac profligarent eas, captivas abducerent, bona earum diriperent & ſpoliarent; ſicut & in Ægyptios dedit illis authoritatem ut ſpoliarent eos. Nec poteſt fulcire Judæorum opinionem quod ſuprà cap. 15. ſcribitur, *Tu mutuum dabis multis gentibus*, cùm illic Scriptura ad alium non tendat ſcopum niſi, cùm boni fuerint æmulatores Dei & obſervatores Legis, nihil illis defuturum, ſed omnia ex benedictione Dei eos habituros in abundantia, ut etiam multis gentibus ditiores ſint futuri.

DRUSIUS.

1. כרות שפכה, *abſciſſus nervo*] Aut *membro*. Vocatur ità membrum virile, quòd urinam & ſemen *effundat*. Nam שפך *effundo*. *Nervus* גיד dicitur, pro quo in Jon. גירא legitur, niſi mendum eſt pro גידא. Nam proclivis lapſus de Daleth in Reſch. Lxx ἀποκεκομμένος, *cujus membrum abſciſſum eſt*. Quod Hieron. dixit *abſciſſum veretrum*. *Membrum* ab Haſcuni vocatur אבר, *unde*, inquit, *effunduntur lotium & ſemen*. פצוע דכא *vulneratus contritionis*, i. *contritione*, aut *compreſſione*. Nam דכא *contritio*, ut Pſal. 90. 3. *Reducis hominem* עד דכא *uſque ad contritionem*. Poteſt etiam verti, *vulneratus attritis*, ſub. *teſtis*: cui contuſi ſunt ſeu eliſi teſticuli. Hieron. *Eunuchus attritis vel amputatis teſticulis*. Qui θλαδίας Græcis, *Eunuchus per compreſſionem*, ἐκ θλάσεως. Ad hunc modum pueri adhuc infantes in aquæ calidæ ſolium collocantur; deinde ubi eorum corpora eo ſolio fuerint relaxata, digitis teſticuli comprimuntur uſque dum aboleantur & evaneſcant, ac diſſoluti non ampliùs ad tactum ſublabantur. R. D. in l. Rad. *cujus teſticuli fiſſi ſunt, vel ambo, vel unus ex illis.* Ad verb. *etiam unus ex illis.* Vult dicere, Etiamſi unus tantùm ſciſſus ſit, vocatur eo nomine. Onc. דפסיק *qui abſciſſus eſt*. Jon. דמסרס *qui caſtratus eſt*. R. S. *cujus teſtes vulnerati aut attriti ſunt*. Tremellius, *vulneratus teſte*; ac ſi דכא *teſtem* ſignificaret.

2. ממזר, *Spurius*] Hieron. *Mamzer, hoc eſt, de ſcorto natus.* Onc. *Mamzera.* Jon. *qui natus eſt ex ſcortatione in qua macula mala, quæ poſita eſt in populis profanis, ut*, &c. Haſcuni, *qui natus eſt ex eo qui alienus eſt apud matrem ſuam.* Abenezra, *Sapientes noſtri exponunt de eo qui venit ex inceſtis nuptiis.* Duplicatur autem Mem, ut in ממגורות *horrea.* Sunt qui dicunt eſſe nomen gentis. Cui firmando, *Et ſedit Mamzer in Aſdod.* Femininum eſt ממזרת *notha, ſpuria*, in מסנ 41. 2. Ger. reſolvit in מום זר *macula aliena.* *Mamzer nomen viri qui alienus factus eſt à fratribus ſuis, & nemo ſcit unde venerit; juxta illud,* [*Et ſedit Mamzer in Aſdod, & exſcidi excellentiam Chaldæorum*] *Dicit non habitare in Aſdod niſi virum extraneum & alienum, qui tranſit per illam, quia exſcindet præſtantiam Philiſthæorum: & ecce qui natus eſt viro ex uxore patris ſui ipſe removit eum, & non confitetur eum ob pudorem & ignominiam ſuam, & ob opus malum quod fecit. Etiam ipſius mater abjicit eum nocte, ut projectitium, qui* אסופי *dicitur, & memoratur in Thalmud: & ecce ipſe eſt Mamzer in natali ſolo, & ſic omnes qui ex inceſto nati, ſecundùm verba doctorum noſtrorum in Cedoſchim.* Jeroſ. ait, *Dicit R. Abihu, Quid eſt Mamzer?* מום זר *macula extranea.* Sign. etiam *hybridam*, ut cùm נמר, quem ex Apro & Leæna gigni putant, ממזר vocatur in comment. ſuper Aboth fol. 66. ממזרת reperitur etiam in Rad. Camii rad. ילד. Zach. 9. 6. Lxx ἀλλογενὴς, *alio loco natus* aut *genitus.* Hoc vocabulo Juris Pontificii autores etiam utuntur. Senes hîc habent, Οὐκ εἰσελεύσεται ἐκ πόρνης εἰς ἐκκλησίαν Κυρίου· Ὁ ἐκ πόρνης, *è ſcorto natus.* Videndus R. D. l. Rad. in מור. Jon. Zach. 9. *Sederunt filii Iſrael in Aſdod qui erant tanquam extranei.* R. Jona ponit in מור. Alii à זור deducunt, ut ſumitur in illo דזורה תבקע אפעה. Sic Doctores dicunt בנים מחרות *filii corrupti.* Ergò ממזר *res corrupta*, quæ non durat aut ſtabilis eſt: ſicut dixerunt Doctores noſtri, *A ſeculo non vidimus filium & nepotem ſpurio: ſi facit ætatem ſecundam, non facit tertiam.* Hæc Elias ad Radices Camii. *Facere ætatem* ut *facere annos.*

3. *Non ingredietur Ammonita & Moabita Eccleſiam Domini*] Non dicit *Moabitis*, ſed *Moabites* aut *Moabita.* Nam Ruth Moabitis nupſit Boazo, unde Obed avus Davidis. Sed quid eſt *intrare Eccleſiam?* Variè exponitur. Vide Tremellium hoc loco; ſed inprimis Lyram. R. S. *Non ducent Iſraelitidem*; alii, *Munus publicum in Eccleſia Dei non gerent.* Abenezra; *Non reputabuntur ſicut unus de* Domini *Eccleſia, ut accipiat filium Iſrael.* Haſcuni, de attrito teſticulis, *Poſtquam non generat, cur accipiet uxorem?* Sunt etiam qui de interdicto à ſacris hæc intelligenda eſſe cenſent. Conduxit contra te Balaamum eo fine ut tibi malediceret. Deus non permiſit: ſed conſilium dedit Regi Moabitarum & Madianitis, qui per filias ſuas vos peccare fecerunt. Graviùs autem peccat qui peccare aliquem facit quàm qui occidit. Nam qui occidit hominem, occidit eum in hoc ſeculo tantùm; qui verò peccare facit, occidit & in hoc & in venturo ſeculo. Rurſum, qui occidit, occidit corpus tantùm; qui peccare facit, occidit animam. Ob hanc cauſam abominabiles erant Iſraelitis Ammonitæ & Moabitæ; non autem Idumæi, qui gladio eis occurrerant; nec Ægyptii, qui pueros eorum in Nilum conjecerant. *Ammonites*, vel *Ammonita*, Græcè Ἀμμανίτης. Hic idem videtur eum eo qui *filius Ammon* dicitur. Pluralis eſt *Ammonitæ*, qui

alii videntur a *filiis Ammon*, 2 Par.20.1. Ut ut sit, Nahas Ammonita vocatur *Rex filiorum Ammon*, 1 Sam.12. 12. Stephanus ait Ammonitas genus esse Nabathæorum Arabum, dictos ità ab Ammone Loti ex filia juniore. Onc. & Jon. hìc habent עמונאי, quod *Ammonitas* denotat, i. filios Ammon. Quanquam R. D. in Comment. 2 Par. 20. *Non vocantur*, inquit, *usquam Ammonitæ, filii Ammon; sed est gens diversa.* Jon. hoc loco, *Non merentur mares Ammonitæ & Moabitæ accipere uxorem de Ecclesia populi* Domini. Dicit *mares*, & non *feminas*, propter Ruth.

4. *Eò quòd non anteverterunt vos pane & aquâ*] Hoc peculiariter ad Ammonitas pertinet; ut id quod sequitur, *quia conduxit contra te Balaamum*, ad Moabitam. ¶ *Syriæ duorum fluminum*] Quæ *Mesopotamia* vulgò. Onc. & Jon. *Syriæ quæ ad Euphratem*, i. Syriæ interamnis, quæ inter Euphratem & Tigrin. Hinc *natus ad Euphratem* dicitur Mesopotamenus. Moabitæ licèt non concesserint Israelitis transitum per terram, tamen portarunt eis alimenta. Vide cap.2,6,29.

10. Castra minora vocat Abenezra *castra Divinitatis*, ubi Arca erat, & castra Levitarum; majora autem, *castra Israel*, quæ & *castra populi*. *Extra majora non exibat*, בעל קרי, *nec is qui ad requisita naturæ ibat*, Abenezra hoc loco. Extra minora castra exire tenebatur immundus ex casu nocturno. R. S. *Vetitum est ingredi castra Levitarum, multò minùs castra Divinitatis.* Cæterùm alvum exonerabant extra castra majora, effossâ foveâ, quam rursum terrâ tegebant. *Qui ad bellum exibant mares secum portabant Arcam, ut in bello Madianitico. Hi non poterant facere intergerinum parietem inter castra Levitarum & populi. Sed in deserto, ubi erant mulieres & pueri, erat paries intermedius. Ideo non exibant extra castra sua*, Hasçuni, quem vide.

11. *Appetente vesperâ*] לפנות בערב, *cùm vespera se flectit & venit.* Sic לפנות בקר, *cùm mane se flectit & venit*; *appetente mane.* Prius hìc habetur, item Gen. 24. 11. alterum Exod.24.4. Lxx πρὸς ἑσπέραν, & Hier. *ad vesperam.* Jon. & Jeros. *temporibus vespertinis.* Abenezra, *cùm incipit vespera reflectere se.* Pòst ait, *cùm occiderit sol.* Ergò, לפנות ערב *ante occasum solis.* Sic, *appetente mane*, ante ortum solem.

12. *Manus erit tibi*] i. Locus. Hieron. *Habebis locum extra castra ad quem egrediaris ad requisita naturæ.* Sic etiam Lxx, Τόπον ἔσται σοι ἔξω τῆς παρεμβολῆς. Mirè hìc interpretes consentiunt, יד *locum* interpretantes, i. τόπον, qui אתר Chaldæis. Sic & alibi accipitur nomen יד, etiam pro *spatio*: unde, *terra lata manibus*, i. spatiosa; &, *mare latum manibus*, i. spatiis, mare spatiosum.

17. *Meretrix*, קדשא, πόρνη] Gen.38.21, 22. Vide Rom. edit. ad hunc locum; πελεσφόρος, & πελισκόφυος & πελισκομένη. *Meretrix* זונה dicitur. קדשה potiùs est *prostibulum*, quæ se prostituit ad omnium libidinem. Appellatio à קדש, quod inter alia *præparare* sign. q. parata omni transeunti, quæ ad omnem palum sedet. Sic קדש non tam *scortator*, i. זונה, quàm is qui paratus est ad omnes meretrices ineundas. Qui transtulerunt Legem dicunt קדש esse *cinædum*; הנשכב, qui se iniri patitur, *catamitus*, puer quo quis ad præposteram Venerem abutitur. Latine *cinædum* pro puero meritorio dicunt, cùm alii, tum Plautus & Catullus, ἀπο τῦ κινεῖν τὰ κᾶλα vel τλῶ αἰδῶ sive αἰδοῖα. Plautus Aulularià, *Fustibus sum mollior miser magis quam ullus cinædus.* R. S. sic definit, *libera, sanctificata, & præparata ad scortandum.* קדש *præparatus ad concubitum maris.* Onc. *non erit uxor è filiabus Israel viro servo, quæ etiam est*, מופקרת לבעילת זנות. Vide sequentia. Jon. *Non profanabunt se filiæ vestræ ut sint exeuntes foràs*, i. meretrices & mox, *Non profanabit vir filius Israel corpus suum scortatione.* Jeros. *Non erit* נפקת ברא, *& non erit* נפק בר. Vide sodes. Si Onc. credendum, קדש est is qui ex filiis Israel ancillam uxorem duxit.

18. *Mercedem scorti*] Aut *meretricis*, אתנן & אתנה *quicquid scorto stupri causâ datur, pretium scorti, captura*, Interpretes omnes Chaldæi אגר reddunt, i. *mercedem.* Sed Jon. *mercedem donorum Meretricis*, quem מטעיתא appellat, quia seducit viros. Jeros. *mercedem scortationis.* Apud Senecam Cæstius Pius, *Pretia stupri accepisti; & manus quæ diis datura erat sacra, capturas tulit.* Cùm aliàs *captura* mendici stipem aut mercenarii vilem mercedulam significet. Lxx μίσθωμα. Hieron. *Mercedem prostibuli*, i. קדשה. *Captura*, id quod capit scortum ab iis qui scortantur post eam. Appellatio à *capiendo*, ut Ebræis à *dando*. קדש, ait Ger. *dicitur etiam qui cum feminis concumbit in lupanari, aut qui sedet in biviis juxta viam*, קדשה *scortum publicum*, קדש *scortator publicus sive cum feminis rem habeat, sive cum viris.* זונה, מפורסמת. Vide Ger.322.2. ¶ *Pretium canis*] Quod pro cane accipimus cùm eum vendimus. R. S. *Dedit ei agnum pro mercede meretricia: non licet offerre. Commutavit Ovem cum Cane. Hæc ovis vocatur pretium canis.* Nicolaus, *Josephus intelligit de pretio quod accipiebatur ab illis qui conducebant canes venaticos & custodes ovium ad impregnationem canicularum. Alii exponunt de primogenito canis.* Vide si placet. Onc. *permutatio canis.* Jon.& Jeros. *pretium canis*, quod appellant פרון. ¶ *Ambo illi*] Etiam is qui pretium canis offert, & is qui offert mercedem meretriciam. Simile, *Aurem audientem, & oculum videntem, Deus fecit ambos illos.* Comprehendit simul hominem. Nam innuit Deum fecisse hominem, & similiter illa duo. Similiter, *Lapis & lapis, Epha & Epha, abominatio* Domini *etiam ambo illi.* Videlicet qui utuntur eis. Vide Ger.323.1.

20. *Extraneo*] Τῷ ἀλλοτρίῳ. Hieron. *Alieno. Frater*, qui est ejusdem gentis: *extraneus*, qui est alterius gentis. Usuram penitus illicitam fuisse docet Lyra. Vide, si placet. *Non dedit pecuniam ad usuram:* nè quidem extraneo. Sed *alienus* propriè זר qui ex alia tribu; נכרי, qui ex alio populo aut gente. Sanè Onc. & Jon. hìc habent *filius populorum*; quod idem cum illo, *filius gentium*, i. gentilis. Hasçuni, *Omnes nationes vocantur Extraneæ respectu Israelis.* Sic in Abdia, *Extranei venerunt in portas ejus; etiam tu*, Idumæe, *sicut unus ex illis.* Sic in historia concubinæ quæ in Gabaa, *Non deflectemus ad urbem extraneam quæ non sit de filiis Israel*, & in precatione Salomonis, *Etiam ad extraneum, qui non è populo tuo Israel est.* נכרי *ignotus*, à verbo quod *nosse* sign. vel per antiphrasin, vel quia extranei maximè noti sunt civibus ob diversum habitum & alia.

GROTIUS.

2. NOn ingredietur mamzer, *hoc est, de scorto natus, in Ecclesiam Domini*] *Mamzer* est natus ex congressu cui pœna mors, vel כרת. *Ingredi* εἰς ἐκκλησίαν, ut hìc & paulò suprà vertunt Lxx, est jus accipere connubii in populo Dei. Ità hìc Maimonides. Id jus communiter proselytis, modò liberæ essent conditionis, Legem suscipientibus dabatur; accensebantúrque illi tribui undè uxorem duxerant. Excipiuntur spadones, spurii, ex spuriis, & ex quibusdam malè meritis gentibus orti, è queis proselytis nati alii nunquam, alii tertio demum gradu ad jus connubii admittebantur. Spadones in Ægypto conjuges sumere solebant, ut non omnis voluptatis in Venere expertes Gen.39.1. Lex verò sancta Hebræas non finit nubere sine spe prolis. Excipiebantur ancillæ, libertinæ, in gentem adscitæ.

3. *Ammonites & Moabites etiam post decimam generationem non intrabunt*] i. Nunquam. Hoc ideo, quia Moabitæ, adjuvantibus ut ostendit Nehem. 13. 1. vicinis Ammonitis peccare populum fecerant; quod pejus est quàm vitæ insidiari, quod fecerant Ægyptii & Idumæi. Agit lex de maribus, nam mulieres ex his populis ad Deum conversæ, ut Ruth, nubere Israelitæ poterant. Ità Maimonides & Moses de Kotzi.

6. *Non facies cum eis pacem*] Heb. *Non quæres eorum pacem:* non petes ab illis pacem. Vide De J. B. ac. P. l. 2. c. 15. §. 9.

8. *Tertiâ*

8 *Tertiâ generatione*] Nepotibus jus erit connubii. Ità Hebræi.

10. *Qui nocturno pollutus sit somnio*] Chærèmon de Ægypti Sacerdotibus, εἰ δέ ποτε συμβαίη τὴν ὀνειρώτλην, παραχρῆμα ἐπικάθηρεν λυτρῶ τὸ Σῶμα.

13. *In balteo*] Heb. אזן, ex Chaldæo זין, unde Græcum ζώνη, quod hîc habent Lxx. ¶ *Cúmque sederis, fodies per circuitum*] De Essenis Josephus, & ex eo Porphyrius, Ἄλλος δ' Ἀσσαίων ἢ βόθρον ὀρύξαντες εἰς βάθος πόδιαῖον, ἀφικνούμενοί τε δειμαλίῳ.

14. *Nihil in eis appareat fœditatis*] Heb. *turpe dictu*, i. scortationes, quales ubique in aliarum gentium castris. Ità Maimonides Duce Dubitantium 3. 41.

15. *Domino suo*] Extraneo. Sic terra Israelitica asylum fit. Multùm favent Mosis leges libertati: Sed domino dabatur publicitus pretium; & alteri dominorum, si alter servum liberasset. Vide Mosem de Kotzi Præcepto jubente 180.

17. *Meretrix*] קדשה de qua voce vide Gen. 38. 21. ¶ *Scortator*] Heb. קדש *catamitus*. Gr. πορνεύων, eodem sensu: nam πορνεύειν Græcis dicuntur qui se vulgant. Sic Xiphilino πιπορνευκώς, qui *spintria* Tranquillo. Abenesdra bene vertit הנשכב: quòd verò hîc in Lxx additur, Οὐκ ἔσαι τελεσφόρος ἀπὸ θυγατέρων Ἰσραὴλ, καὶ οὐκ ἔσαι τελισκόμενος ἀπὸ υἱῶν Ἰσραὴλ, ex alia versione irrepsit eorum interpretum qui קדשה & קדש sumebant sensu *initiationis idololatricæ*. Itáque Theodoretus τελεσφόρον interpretatur ἢ μυσταγωγὸν, τελισκόμενον verò ἢ μυσταγωγούμενον· quas voces malè intellectas Christiani quidam ad vectigalium libertatem traxere.

18. *Nec pretium canis*] Vile id animal Hebræis, 1 Sam. 17. 43. & 24. 14. Eccl. 9. 4.

20. *Sed alieno*] Sive extra fines habitanti, sive intra fines sed Legi non subdito.

21. *Cùm votum voveris*] Nempe de re licita, & quæ tuæ sit potestatis. Vide Num. 30. 2, &c. ¶ *Non differes reddere*] Ità ut etiamsi res promissa perierit, propter moram debeatur æstimatio: optimâ ratione. Post moram enim rei interitus debitorem non liberat, L. *Nemo.* §. *Si post.* D. de Verb. oblig. L. *Si homines certi.* C. de Usuris & fructibus legatorum.

24. *Comede uvas quantum tibi placuerit, foràs autem nè efferas tecum*] *Nè pomum ex alieno legatur in armum*, in veteri lege Laurentium apud Festum.

CAP. XXIV.

MUNSTERUS.

1. *Libellum repudii,*] Vel, ut Hebraismus habet, *libellum succisionis.* Exciditur enim בעלתם *copulatio eorum*, ut A. E. habet, & adimitur viro omnis reditio ad repudiatam, ceu resectis ac radicitus evulsis rationibus reconciliandi. Porrò גירוש propriè est repudium & ejectio mulieris. Libellum verò repudii Magistri Hebræorum vocant גט, qui veluti testis est repudii, in quo maritus resignat omne jus quod habuit in uxorem. Utuntur autem Hebræi multis & variis ceremoniis cùm hunc parant libellum: Sed quoniam nihil in eis nisi meras superstitiones invenio, nolo hîc lectoris animum illis gravare. Utuntur autem in libellis hujusmodi formâ, *In quarta sabbati, in vigesima mensis Sivan, anno quinquies millesimo ducentesimo nonagesimotertio à creatione mundi, hîc & in hac civitate, ego Jacob sic cognominatus, filius R. Izhac, volui ex animo, atque citra ullam coactionem dimisi & ejeci hanc quæ hactenus fuit uxor mea, filiam illius R. & concedo ei licentiam & potestatem ut pro libito suo vadat quò voluerit, ducíque possit ab omni viro; nec eam quisquam prohibere præsumat. In cujus rei testimonium dedi ei librum repudii, & schedam dimissionis, atque signaculum divortii, juxta constitutionem Mosis & Israel.*

4. *Postquam polluta est*] Non est intelligendum quòd polluta sit absolutè, sed quantum ad primum maritum, qui eam abjecit & veluti pollutam judicavit. Est ergò pollutio illa legalis & religiosa, non criminalis, cùm interim quò primus maritus illam à se dimisit ab alio cognita sit viro.

5. De *muliere nova* & recenter ducta jam quoque suprà dictum est, nisi quòd hîc additur, nihil oneris viro illi imponendum primo anno, etiam si non ad bellum processerit.

6. Quod sequitur de *mola loco pignoris non accipiendæ*, clarum & apertum habet sensum; Quòd is qui tale quiddam tollit loco pignoris, crudeliter & impiè agit, cùm id tollat sine cujus ministerio anima vivere non potest, & perinde agit ac si *animam ipsam* (ut Hebraismus habet) *loco pignoris abduceret.* Per *molam superiorem* intellige lapidem superiorem, &c.

12. *Non dormies*] Heb. *Non dormies in pignore ejus*, h. e. Non manebit pignus ejus apud te dum dormis, sed priusquam dormitum vadis restituas illi pignus, ut si sit pulvinar super quo caput reclinare solet. Et si quæris, Quid igitur prodest tunc auferre pignus quando ille eo opus non habet, & restituere quando opus habet? Respondent Hebræi quòd propter pignus illud debitum in anno septimo non remittitur.

16. *Patres pro filiis*] R. S. post Chald. interpretem sic interpretatur, *Patres non interficiantur testimonio filiorum.*

20. *Excusseris olivam*] Sive, cùm decerpseris. Et quod sequitur: *non scrutaberis*, quidam exponunt פאר pro חפש פאורת. Alii pro בטול מרה שנשאר בפארות i. *non tolles, quod residuum manserit in ramis.* Faciunt enim Hebræi verbum à ramo, deramificare.

FAGIUS.

1. *Scribat ei libellum repudii*] Veteres dicunt decem conditiones ad hoc requiri ut uxorem cognitam quis repudiare possit, quas ex præsenti loco colligunt, & facilè ipse deprehendes, verba singula excutiendo. Quare hinc liquet permitti divortium, & morosis maritis præcipi, non simpliciter, sed ob duritiam cordis. Tot enim circumstantiis repudium oneratur, ut maritus alicujus spei facilè admoneretur primæ institutionis, ac mutandæ de repudio voluntatis; maximè verò ex voce ספר כר תורת *Sæphar Chrituth*, sic enim libellum repudii nominat Hebraismus, i. *liber excidii, exterminii*, quòd nihil facultatis viro relinquat mulierem posthac adeundi. Adde quòd marito repudium scribendum fuit suâ manu; & oportuit ut uxori in manum daret, præsentibus testibus, adeóque miserit è domo sua, h. e. de familia sua expunxerit. Mox diserte negat copiam ejus revocandæ, subjectâ causâ, *quia polluta est*, nimirum priori illi viro, sed munda ad successorem. Jam sancti, h. e. Judæi, nihil immundi contingere debent: Igitur jus non habet illam tanquam immundam recipiendi. Supponit enim Lex, ejecisse tanquam immundam, & quæ obesset piè victuro. An non gravatè repudium admittat? Dato libello repudii, Lex utrique potestatem facit novum jungendi matrimonium suo arbitratu: Quod hodie Jura Ecclesiastica non admittunt; vetant enim utrique alteras nuptias. Lex Dei in subsidium humanæ imbecillitatis divortium permisit. Non enim cuivis datum est cœlibem agere vitam, Christo attestante. Quòd Christus libellum repudii antiquaverit, & negaverit suis, nihil obstat. Nam qui Spiritu illius ad innocentiam revocati sunt, connubia ex Deo, ejúsque ope instituunt. Deinde, molestias uxorias longanimitate tolerant, quas voluntate Patris excitatas credunt, adeóque mortificationis studium profitentur. Quid hoc ad vulgum, qui ad illud perfectionis nondum est eluctatus? Certum est, initio non sic fuit: at miser atque crassior nondum ad initia reductus est: Igitur inferioribus propositam medicinam non aspernetur. Proposuerunt Pharisæi hanc quæstionem maligno animo, ut tentarent Christum: at ille mansuetè respondit, & non tacuit propter malos veritatem ipsam, adducens scilicet ex Genesi primam hominis creationem, nempe quòd *Deus creaverit eos in carnem unam,*

h. e. ut censeantur velut unus homo, & in hac conjunctione vir sit caput; &*quos Deus ità conjunxit, homo illos separare non debet*. Et ex eo patet quòd non licet marito ob quamcunque causam, justam vel injustam, repudiare uxorem: multò minùs id licet uxori. Quòd autem Moses jussit dari libellum repudii, ex eo non arguitur licitum esse uxoris repudium: sed si quis ob duritiam cordis nolit illi commodum exhibere maritum, jam authoritate non propriâ sed magistratûs licebit hodie, ut olim, dare libellum repudii. Nec jam homo illos ab invicem separat, sed Deus per legem repudii Mosi datam illos separat. Quid enim prohibere potest quin Magistratus, cujus imperio externa subjecta sunt, tales ab invicem separet, aut periculo eximat, quorum animi jam sunt separati, & alter vivit in perpetuo cruciatu & gravissimo periculo? præsertim cùm officium Magistratûs sit curare ut commodè & tranquillè in repub. vivatur. Interim tamen adulterii reus fit, qui animo suo illam ob duritiam cordis sui abjecit. Et quando Christus subjicit in sua responsione, *Qui repudiatam duxerit, adulterium committit*, id intelligendum est de eo qui in fraudem prioris matrimonii repudiatam duxerit. Unde si ob alias causas quàm ob stuprum dissidium oriatur inter conjuges, ut maritus ableget uxorem, aut uxor divertat, omnia debent tentari quò reconcilientur, & alter in periculo damnationis non vivat. Porrò forma libelli repudii quâ etiamnum hodie Judæi utuntur, ad hunc modum se ferè habet, *In quarta sabbati, in vigesima mensis Sivan*, (i. Maii) *anno quinquies millesimo ducentesimo nonagesimo tertio à creatione mundi, hîc & in hac civitate, ego Jacob sic eognominatus, filius R. Jizhac, volui ex animo, atque citra ullam coactionem dimisi & ejeci hanc, quæ hactenus fuit uxor mea, filiam illius Rabbi, & concedo ei licentiam & potestatem ut pro libito suo vadat quò voluerit, ducique possit ab omni viro; nec eam quisquam prohibere præsumat. In cujus rei testimonium dedi ei libellum repudii, & schedam dimissionis, atque signaculum divortii, juxta constitutionem Mosis & Israelis.* Quòd si fortè hæc aliquem Hebraicè legere delectat, adfero tibi exemplum libelli repudii, ut ipsum descriptum habet R. Moses de Chozi in lib. Præceptorum, ubi sic legitur, טופס הגט מרבי יחיאל מפאריש בשלישי בשבת בתשעה ועשרים לירח מרחשון שנת חמשת אלפים ושמנה עשרה לבריאת עולם למנין שאנו מנין כאן בפאר"ש. מתא דיתבא על נהרי שיינא' ובייבר' אנא פלוני דמתקרי פלוני בר ר" פלוני הכוהן העומד היום בפאר"ש מתא דיתבא על נהרי שיו"נא ובייבר"א צביתי ברעות נפשי בדלא אניסנא ושבקית ופטרית ויתרוכית יתיכי ליכי את אנתתי פלונית דמתקריא פלונית בת רבי פלוני הכהן דהויית אנתתי מן קדמת דנא וכדו פטרית ושבקית ותרוכית יתיכי לכי די תיהויין רשאה ושלטאה בנפשכי למהך להתנסבא לכל גבר די תיצויין ואנש לא ימחא בידיכי מן יומא דנן ולעלם והרי את מותרת לכל אדם ודן די יהוי ליכי מינאי סיפר תרוכין ואגרת שבוקין ונט פטורין בדת משה וישראל: Hactenus ille. Sicut olim temere quavis de levi causa divortium faciebant (contra quod Christus docuit Mat. 19.) ità adhuc hodie Judæi facilè libellum divortii à suis Rabbinis obtinent, præsertim si quis non infensus sit auro & argento. Formula libelli repudii quâ usi sunt veteres Romani, hæc fuit, *Res tuas curato, res tuas tibi habeto.*

12. *Non dormias in pignore ejus*] h. e. Priusquam dormitum vadas, restituas illi pignus.

15. *Pro eo ipse tradidit animam suam*] h. e. Indè sibi victum quæritat, sicut & Vulg. interpres hunc sensum expressit, *Et ex eo sustentat animam suam.*

16. *Non moriantur patres*, &c.] Hebræi hæc bifariàm exponunt: 1. Quòd patres non debent interfici propter peccata & scelera filiorum, & è contrà. Et hic est simplex hujus loci sensus. 2. Quòd filii non debeant ferre testimonium contra patres, & è contrà. Quam sententiam secutus est Chaldæus, & post illum R. S.

VATABLUS.

1, 5 *I acceperit*, &c. כי יקח וגו' *Cùm quis duxerit aliquam in uxorem, & rem habuerit cum ea.* ¶ *Turpitudinem aliquam*, ערות דבר] Ad verb. *turpitudinem rei*, i. aliquid turpe; ut c. 23. 14. ¶ *Et scripserit ei*, &c. וכתב לה' וגו'] Quidam conjungunt hæc sequenti quarto versui, vertentes, *Tunc scribet ei libellum repudii, ac dabit in manu ejus, ejiciétque eam de domo sua. Et egressa de domo illius abibit, erítq; alteri viro. Quòd si etiam vir posterior odio habuerit eam, atque scripserit illi libellum repudii, & ponens in manu ejus eam ejecerit de domo sua; aut si mortuus fuerit vir ille posterior qui duxerat eam in uxorem; Non poterit*, &c. Libellus repudii Hebraicè dicitur *libellus succisionis*, quòd eo libello velut excidebatur à domo mariti uxor. Formam libelli repudii non tradunt Sacræ literæ. Magistri autem Hebræorum in his libellis utuntur hâc formâ, *In quarta sabbathi, in vicesima mensis Sivan, anno quinquies millesimo ducentesimo nonagesimo tertio à creatione mundi, hîc & in hac civitate, ego Jacob sic cognominatus, filius R. Isaac, volui ex animo, atque citra ullam coactionem dimisi, & ejeci hanc quæ hactenus fuit uxor mea, filiam illius Rabbi: dóq; ei facultatem & potestatem ut pro animi sententia eat quò voluerit, ducíq; possit ab alio quocunq; viro; nec eam quisquam prohibeat. In cujus rei testimonium dedi ei libellum repudii, & schedam dimissionis, atque signaculum divortii, juxta constitutionem Mosis & Israelis.* Formula autem libelli repudii quâ usi sunt veteres Romani, fuit hæc, *Res tuas curato, res tuas tibi habeto.* Lege tractatum De divortiis.

4. *Iterum accipere eam*: לשוב לקחתה] Ad verb. *reverti ad accipiendum eam.*

5. *Neque injungetur*, &c. ולא יעבור וגו'] Ad verb. *& non transibit super eum ulla res.*

6. *Metam & catillum*: רחים ורכב] *Molam inferiorem & superiorem*, רחים à ריח duale est, quòd sint duæ molæ, superior quæ רכב *Catillus*, & inferior quæ רחים *meta*. Dicitur etiam רחים de utraque & non de inferiore tantùm: quia inferior tantùm dicitur שכב, ut superior רכב, unde vertere potes, *Non accipies in pignus utramque molam, imò nè superiorem quidem*; quæ scilicet minor est. q. d. Tantum abest ut accipere debeas utramque molam ut molam superiorem, breviorem, viliorem & leviorem, accipere atque auferre non permittam. ¶ *Animam*, נפש] 1. victum hominis, sive id unde sibi quærit victum. *Anima* pro *vita*: & *vita* pro *victu*, quo vita sustentatur.

7. *Animam*, נפש] Pro *homine* accipit. De plagiario loquitur. ¶ *Et negotiatus fuerit cum eo*, והתעמר בו] i. permutaverit illum, nempe hominem, quem nomine *animæ* significat. Gallicè, *& ait faict marchandise de luy.*

8. *In plaga lepræ*, בנגע הצרעת] *A plaga lepræ*, i. vide diligenter nè transgrediaris leges quas tuli in gratiam leprosorum. q. d. Leprosi sunt separandi à communi consortio civium, cùm sit contagiosa lepra; populum autem mundum ac validum requirit Resp. Exemplum dat Miriam sororem Mosis, quæ exclusa est jussu Jehovæ. Si huic ergò non est parsum ut maneret in castris, nulli est parcendum. Vel, ut alii volunt, Observa nè tale quid committas unde leprâ percutiaris (sicut Miriam percussa est, Num. 12. 10.) aut si percussus fueris, ut facias sicut decet leprosum coram Levitis. ¶ *Diligenter*, מאד] Ad verb. *valde*. ¶ *Omnino ut docebunt*, ככל אשר יורו] Ad verb. *secundùm omnia quæ docebunt*, &c. ¶ *Custodietis faciendo*: תשמרו לעשות] i. Diligenter ac solicitè facietis.

10. *Ut capias pignus ejus*: לעבוט עבוטו] Non vult ut qui repetit debitum, ingrediatur domum debitoris, accepturus scilicet pignus quod illi placuerit; quòd esset vim inferre: sed quod debitor protulerit pro sua facultate, id accipiat.

12. *Non dormies cum pignore ejus*: [לא תשכב בעבוטו

Id perinde est acsi dicat, Antequam eas cubitum reddes illi.

13. *In vestimento suo,* בשלמחו] *In veste sua,* quam scilicet dederat tibi pignori. ¶ *Tibique erit justitia,* &c. ולך תהיה צדקה ונו'] i. Illud reputabit tibi Deus ad justitiam, h. e. probabit opus tuum tanquam bonum & justum.

14. *Non vim inferes,* &c. לא תעשוק ונו'] *Non opprimes mercenarium pauperem & egenum,* &c. *sive sit de fratribus tuis, sive de peregrinis tuis,* i. non retinebis per vim, aut per calumniam mercedem mercenarii. ¶ *In terra tua,* &c. בארצך ונו'] i. In patria tua, in urbe tua.

15. *In die suo,* ביומו] Hebraismus, *Eodem die.* ¶ *Neque occumbet super eam sol,* ולא תבוא עליו השמש] Hebraismus, non retinebis illam usque ad occasum solis. ¶ *Et cum ea sustentat animam suam:* ואליו הוא נושא את נפשו] *Et ad illam elevat animam suam,* i. totam spem in ea mercede ponit quòd ex ea vivet, h. e. ex ea vivit. ¶ *Et sit in te peccatum:* והיה בך חטא] Hebraismus, *& luas pœnas.*

16. *Non interficientur,* לא יומתו] Sub. *à Judicibus.*

17. *Non pervertes,* לא תטה] i. Non facies inclinare in alteram partem.

19. *Cùm messueris,* &c. כי תקצור ונו'] Vide eadem Lev. 19. 9.

20. *Non scrutaberis ramos post te:* לא תפאר אחריך] Ad verb. *Non ramiculabis* (si Latinè dici posset) *post te,* i. non scrutaberis, aut rimaberis ramos jam à te excussos, an fructus aliquos reliqueris quos excutias. A פוארה quod *ramum* significat.

21. *Colliges racemos,* תעולל] *Racemabis.*

CLARIUS.

4. Q*Uia polluta est*] Non quòd sit polluta absolutè, sed quantum ad primum maritum, cùm interim postquam illam à se dimisit, ab alio cognita sit viro.

6. *Inferiorem & superiorem molam*] Quia is qui tale quippiam tollit loco pignoris, crudeliter & impiè agit, cùm id tollat sine cujus ministerio anima vivere non potest, & perinde agit ac si *animam ipsam* (ut Hebraismus habet) *loco pignoris abduceret.*

9. *Memento quæ fecerit*] Per hoc Mariæ exemplum, quod proponitur, videtur in superioribus verbis intelligendum ut caveant nè suo vitio incidant in plagam lepræ; quòd si inciderint, meminerint servare ea quæ præcipiuntur servanda in ea plaga.

12. *Non pernoctabit apud te pignus*] Priusquam dormitum vadas restituas illi pignus, ut si sit pulvinar super quo caput reclinare solet. Et si quæris, Quid igitur prodest tunc auferre pignus quando ille eo opus non habet, & restituere quando opus habet? respondent Hebræi quòd propter pignus illud debitum in anno septimo non remittitur.

16. *Patres pro filiis*] Sunt qui post Chald. interpretem sic interpretentur, *Patres non interficiuntur testimonio filiorum.*

DRUSIUS.

1. T*Urpitudinem rei*] Vel, *fœditatem rei.* Hieron. *aliquam fœditatem.* Lxx ἄσχημον πρᾶγμα *rem turpem, indecoram & indecentem.* Onc. & Jon. *transgressionem rei.* Vox hæc usurpatur de *stercore* seu *excremento,* Deut. 23. 15. *Erúntque castra tua sancta, non videbunt in te turpitudinem rei.* Locutio, ut *viriditas herbæ* pro *herba viridis*; sic *turpitudo rei* pro *res turpitudinis,* i. turpissima. Proprie *nuditatem rei*: & est sensus, quòd se nudaverit alteri. Sanè pro Scortatione & Adulterio ponitur, nam quandoque sic vocatur. Vide Ilmed. 41. 2. *Nuditatem patris* vocant verenda patris. *Nuditas terræ,* loca defensoribus nudata & præsidio destituta, obnoxia inimicis & infirma. Thanhuma 41. 2. *Rex quidam abiit in provincias maritimas; reliquit uxorem suam cum ancillis. Interea cùm esset cum illis exiit de illa nomen malum: quo audito reversus Rex voluit occidere illam. Audivit amicus ejus, stetit & rupit scripturam ejus, inquiens, Si dixerit Rex, Sic & sic fecit uxor mea, dicetur ei, Nunc non est uxor tua. Quæstionem instituit de illa, & non invenit in ea nuditatem rei; sed ancillæ cuncta perverterant: Itaque reconciliatus est ei. Hinc liquet peccare illos qui nomen hoc extendunt latiùs ad omnem rem turpem vel in corpore vel in moribus.* Vide Nicolaum. Praxis quoque Judæorum nimiùm hîc indulsit maritis. Nam propter quamvis causam, etiam levem, concessit libellum repudii. Sic mihi videtur. Hoc qui docet, non solvit Legem, sed implet eam, h. e. verum sensum ejus enucleat nobis, ut olim Christus fecit. ¶ *Scribet ei libellum repudii*] Jubetur scribere libellum, non jubetur repudiare. Quæritur an licitum fuerit in veteri lege repudiare uxorem. Respondeo propter causam adulterii licitum fuisse. Nam adulterium solvit vinculum conjugii. Eo soluto, libera est pars innocens. Ob alias causas dico non fuisse licitum, sed tantùm concessum Judæis ex permissione Divina propter duritiam cordis eorum. Nam tales non sine peccato dimittebant uxores suas. Non ergò licitum divortium nisi ob eam causam quam dixi. Quod autem legimus Mal. 2. *Si odisti eam, dimitte,* sensus est, Si odisti eam ob rem turpem, vel ex justa causa: aut, Dimitte, ut nunc moris est, & consuetudo permittit. Vide Burgensem, Addit. 2. ubi alteram etiam opinionem recenset. Non probarunt repudium Sapientes: unde Ben Sira interrogatus ab eo qui malam uxorem habebat quid eâ faceret, *Os,* inquit, *quod cecidit in sorte tua, rode illud.* q. d. Esto contentus eâ quam habes: nè quære aliam; quia fortassis alia non erit melior. Similiter Usuram concessam fuisse Judæis, non præceptam, docet hoc loco Nicolaus; ad quem te adire volo. Sic est profectò, Quædam concessa Lege quæ tamen non sunt licita per se.

5. *Uxorem novam*] i. Virginem. Sed vide A. E. vel *novam,* i. recentem, quam noviter duxit, & quam antea non expulerat. Nam expulsa, si reducatur, non est nova. Jon. *novam virginem.* Lxx πρσφάτως, & Hiero. *nuper,* i. ante paucos dies vel menses. Latini *novam nuptam* appellant, quæ nuper nupsit. R. S. etiam ad viduam extendit; *Uxorem,* inquit, *quæ est nova, etiam viduam. Excipitur is qui reducit expulsam suam.* ¶ *Non transibit super eum ulla res*] Hieron. *Nec ei quicquam necessitatis injungetur publicæ.* Qui exstruxerat domum nec dedicaverat eam, item qui desponderat uxorem nec acceperat eam, tenebatur submini strare exercitui aquam & cibum, & complanare vias. Ab his oneribus iste immunis erat. ל in לכל redundat, ut in השלישי לאבשלום *tertius Absalom.* ¶ *Immunis,* נקי] Onc. & Jon. פני *otiosus.* Hiero. *vacabit absque culpa domui suæ.* Lxx ἀπρόσκοπος, *immunis.*

6. רחים] Abenezra scribit esse שם שנים *nomen duale*; & rectè. Sed Hascuni ait esse בלשון רבים *in numero multitudinis,* ut שמים *cœlum,* & מים *aqua,* & חיים *vita,* & פנים *facies,* & מלחקים *forcipes,* & מעים *viscera.* Quod noto propter Hieron. qui etiam שמים dicit esse numeri pluralis, in Comment. Jes. 1. Unde concludimus duplex esse plurale; plurale duorum, & plurale plurium. Illud propriè *duale* vocatur. רחים inferior pars molæ, *meta.* רכב superior, *catillus.* Vide *Catillus.* Jon. hîc habet, *Vir non ligabit sponsos & sponsas maleficiis: siquidem animam quæ exitura est ex eis ipse corrumpit.* De hoc more, quem Gallia novit, videndi sunt Bodinus & alii. Jerof. *Non ligabitis sponsos & sponsas; quoniam qui facit hæc negat vitam futuri seculi.*

7. *Cùm deprehendetur per testes & contestationem*] Sic omne ימצא quod in Scriptura. ¶ *E fratribus suis, è filiis Israel*] Nam Idumæi etiam fratres erant.

14. Proselyti olim erant in duplici genere: Alii nomen dederant Legi Mosis, & vocabantur *proselyti justitiæ,* & *proselyti filii fœderis:* Alii non receperant in se jugum Legis, & vocabantur גרים תושבים *proselyti inquilini.* Meminit R. S. hoc loco מגרך *de advena tuo*] *Hic*

eſt advena juſtitiæ. [*Qui in terra tua, in portis tuis*] *Hic eſt advena inquilinus, qui comedit* נבלות *θνησιμαῖα morticina.* Proſelyti non admittebantur ad honores niſi poſt tertiam generationem, ut Ægyptii & Idumæi, Deut. 23.8. & aliqui poſt decimam, Deut. 23. 2. & aliqui nunquam, ut Mamzerim, Ammonitæ, Moabitæ, Deut. 23.3. Vide, ſi placet, Roman. edit. Quod de viris capiendum, non de feminis. Nam Ruth Moabitis erat, ea tamen admiſſa fuit ad matrimonium Boazi, è quo David Rex deſcendit.

16. *Non afficientur morte patres pro filiis*, &c.] Hoc præceptum peculiariter ad Judices pertinet, qui non debent occidere patres ob delictum filiorum, nec filios ob iniquitatem patrum. Alia ratio illius, *Viſitans iniquitatem patrum in filios.* R.S. על בנים *teſtimonio filiorum. Quòd ſi dixeris, Ob iniquitatem patrum*] *antea dictum fuit,* [*Vir in peccato ſuo morietur*] *Sed qui non eſt vir, morietur propter iniquitatem patris ſui: & parvuli moriuntur ob iniquitatem patrum ſuorum per manus cœli*, i. Dei.

IDEM.

21. לא תעולל. A. *οὐκ ἐπιφυλλίσῃς non racemaberis*, ſeu *racemationem facies*] Ἐπιφυλλὶς, *racemulus qui ſub foliis latet, aut magno racemo ſubjacet*; item *racematio.* Hinc verbum ἐπιφυλλίζειν *racemationem facere*, quo uſi ſunt & Lxx Thren. 1.22. ἐπιφύλλισον αὐτοῖς *racemare illis.* Lex. vetus, Ἐπιφυλλὶς, *racemus.* Abd. 5. pro ἐπιφυλλίδα, quod *racemationem* reddunt, vide num legendum ſit ἐπιφυλλίδας *racemos*; quomodo & Hieron. vertit & Ebræa veritas habet עללות.

GROTIUS.

3. *Dederítque ei libellum repudii*] Coram עדים, i. teſtibus non minùs decem; quot teſtes etiam ad matrimonium & ad circumciſionem adhibebantur. Dato autem divortii libello, bonorum quæ uxor in matrimonium contulerat, quorúmq; poſſeſſio & fructus ſtante matrimonio penes maritum fuerat, reſtitutio fiebat mulieri perinde ut marito mortuo. Ea bona Hebræi vocant נדוניא, ſicut quæ vir dat uxori כתבה. Quòd ſi maritus bona uxoris æſtimato accepit, reddet æſtimationem de qua convênit. Vir autem uxorem repudiare poterat: non etiam, ut apud Romanos, uxor virum; quod prima contra Legem fecit Salome, notante Joſepho.

4. *Quia polluta eſt*] Heb. *poſtquam eſt polluta*, i. immunda facta priori marito per concubitum cum altero marito. Omnis res alicui prohibita dicitur טמאה, ut Jud. 13. 7. Sic & Græci, μὴ τὸ μιανθῆναι αὐτῷ. Antequam id factum ſit, recipere eam non vetatur. ¶ *Et abominabilis facta eſt coram Domino*; Meliùs in Hebræo, *Quia abominatio iſta eſt coram Domino*, i. res iſta Deo diſplicet; βδέλυγμά ὅτιν ἐναντίον Κυρίε, Lxx. Diſplicet autem ideo, quia ſpeciem habet uxoris alteri in uſum datæ: omniáque lenocinia eo velo obtegi potuiſſent. Quidam miranti quòd apud Lacedæmonios adulteria non audirentur, dixit ipſa matrimonia adulteria eſſe, ob morem commodandarum uxorum.

6. *Non accipies loco pignoris inferiorem & ſuperiorem molam*] μύλον, ἢ ἐπιμύλιον, Philo. *Molam & catillum* vocat Paulus Juriſconſultus L. *Cùm de Lanionis.* §. *Idem conſultus.* D. De inſtructo vel inſtrumento legato. Pari ratione à Romanis vetitum pignoris causâ abſtrahere boves aratorios, vel inſtrumentum aratorium.

8. *Quacunque docuerint te ſacerdotes levitici generis*] Qui & Medicinæ dabant operam.

11. *Et ille tibi proferet quod habuerit*] *Quod habuerit* non eſt in Hebræo. Senſus eſt, Debitor eligat quod pignus dare velit, non creditor.

13. *Et habeas juſtitiam coram Domino Deo tuo*] Heb. *Et erit tibi juſtitia coram Domino Deo tuo*; i. hoc pro re magna Deus ducet.

19. *Et oblitus manipulum reliqueris*] Tam tu quàm meſſores.

21. *Non colliges remanentes racemos*] Poſt vindemiam racematio, ait Tertullianus Apologetico. Eſt idem quod in meſſe ſpicilegium. Lxx hîc, οὐκ ἐπαναξυγήσῃς, ut & Lev. 19. 10. Aq. οὐκ ἐπιφυλλίσῃς. Hoc eſt ἀναξυγὴ καλάλημμα in Græco Jer. 49. 8, 9. Impropriè κάλαμη Eſa. 17.6. & κάλαμος pro ἐπαναξυγὰν Jer. 6.9.

CAP. XXV.

MUNSTERUS.

2. *Ejiciat eum*] Summa hujus præcepti eſt, quòd cædendus non ſtet, nec ſedeat, ſed denudatus in terra jaceat, & cum loro vitulino totis viribus flagelletur quadraginta vicibus unâ minùs, ſi impietas ſua tot mereatur plagas. Nec alia erat pœna apud Judæos poſt quadruplex mortis genus.

4. *Non obturabis*] Hebræi putant id intelligendum de omnibus animalibus quæ aliquid elaborant quod eſt de cibo illorum, ut cùm avis leporem capit.

5. *Sed levir ejus*] Eſt יבם *frater*, aut alius *propinquus*, cui lege Divinâ competit ducere in uxorem relictam viduam fratris, aut alterius propinqui, qui ſine ſemine deceſſit. Alioquin uxor fratris eſt prohibita, cùm ſcriptum ſit in Levitico, *Turpitudinem uxoris fratris tui non diſcooperies.* Hinc יבמה eſt *mulier quæ jure propinquitatis, ſive affinitatis, à me in hoc caſu eſt ducenda.* Et verb. יבם ſign. *contractum illum facere.* Porrò conditiones in hoc contractu obſervandæ ſunt multæ. 1. Si ſimul habitaverint in eadem civitate vel villa, & utriuſque poſſeſſio in uno fuerit loco. 2. Si deceſſerit alter frater ſine ſemine. 3. Cùm defunctus habuerit adhuc duos vel tres fratres, tenetur major relictam ducere in uxorem. 4. Si defunctus nullum habuerit fratrem, ſed poſt mortem ejus illi natus fuerit frater, non tenetur relictam ducere in uxorem. 5. Qui primus ex ea naſcitur filius, cenſebitur eſſe filius non generantis, ſed fratris defuncti, ſuccedétque in locum ejus. 6. Mulier relicta poſt mortem mariti exſpectare debet tribus menſibus antequam nubat, ut certò comprobetur illam à priori marito non imprægnatam. 7. Si frater ſuperſtes illam omnino ducere noluerit, nec per Judices inclinari potuerit, ſervabitur ritus ille qui hîc deſcribitur, nempe quòd mulier accedet, & detrahet illi calceamentum, ſpuétque in faciem ejus, vel, ut R. S. ait, ſpuet coram eo in terram, & notam confuſionis illi & toti familiæ ejus inuret. Scribit hîc Sepharadi miras ſuperſtitiones de anima defuncti fratris, quàm inquieta ſit donec relicta uxor propinquum duxerit qui illi ſemen ſuſcitet.

11. *Verenda ejus*] Heb. *confuſionem ejus:* ſed capitur hîc *confuſio* pro ערות *pudendis.* Talis mulier duplici peccat nomine; primò, quòd tam impudicè audet apprehendere alterius viri pudenda; & deinde quòd conatur illum privare poſteritate. Quòd ſi alio modo liberare nequit maritum ſuum, excuſatur ab Hebræis, cùm marito ſuccurrere teneatur. Quòd autem illi manus amputari præcipitur, Hebræi hoc putant intelligendum ſicut locum illum, *Oculum pro oculo*, de quo diximus Exod. 21.

13. *Non habebis in ſacculo tuo lapidem*] Apertum eſt quòd Scriptura hîc docet ſervanda in libra juſta pondera, & in aliis rebus juſtas menſuras.

18. *Truncaverit ex te debiles*] Heb. *& abſciderit caudam in te*, nempe omnes debiles poſt te: h.e. Qui in profectione ultimum tenebant locum, & qui exhauſtis erant viribus, non potentes ſequi robuſtiores, hos Amalec de caſtris tuis percuſſit.

FAGIUS.

1. *Juſtificéntque eum*, &c.] h.e. Quem cognitione juſtum deprehenderint, talem eſſe ſuâ declarent ſententiâ, & pro ipſo pronuncient. Sic *juſtificare* in literis Apoſtolicis

licis est, *Non imputare peccata, & A pœna commissis debita liberare.*

3. *Quadraginta plagis*, &c. In פרק לוקין, *in sa-pirulo*, sive *tractatu, de verberandis*, legitur, quòd verberandi ambabus manibus columnæ alligabantur. Cæterùm quot verbera de 39 cuique danda, ex constitutione hominis Judex moderabatur; nimirum imbecilliori pauciora, &c. Alii dicunt quòd omnibus plagas 40 unâ minùs inflixerint, sed graviores robustioribus. Et quòd dicitur, *Dejiciat*, sive *prosternat eum Judex*, &c. hinc colligunt quòd cædendus nec stet, nec sedeat, sed denudatus in terra jaceat, & cum loro vitulino flagelletur pro mensura admissi sceleris. Nec alia apud Judæos erat pœna post quadruplex mortis genus. Et quod sequitur, והכהו לפניו, *Et verberet eum in conspectu suo*, veteres sic interpretantur quasi aperto anteriore ipsius, nimirum verberandi, plagæ impingi debeant. Sic enim scribunt, וכיצד מלקין אותו חזן הכנסת אוחז בבגדיו אם נקרעו נקרעו עד שמגלה את לבו שאין מכהו על כסותו שנאמר והכהו ולא לכסותו והאבן נתונה מאחריו שהחזן המכה עומד עליה ורצועה של ענל בידו וארכן כדי שתהא מגעת לפי בריסו ומכה בידו אחד בכל כחו ארבעים פעם חסר אחת, *Quomodo verberant eum? Lictor Synagogæ apprehendebat vestes ejus; quasi scindendæ erant, eò usque scindebantur donec revelaretur cor. Non enim verberabat super vestimentum ejus, eò quòd dicitur,* [*Et verberet eum*] *non, vestimentum ejus. Porrò lapis positus erat à tergo ejus, super quem stabat lictor habens lorum vitulinum in manu sua ejus longitudinis ut attingere posset ventrem ejus; impingebátque unâ manu totis viribus quadraginta plagas, unâ minùs.* Hæc illi. Verùm mihi videtur simplicior sensus esse ut illud והכהו לפניו referatur ad Judicem, in cujus præsentia & conspectu verberandus cædi debet, ità ut Judex pro ratione delicti & constitutione hominis vel pauciores vel plures plagas infligi jubeat. Et hanc sententiam approbat etiam A. E.

4. *Non obturabis os*, &c.] i. Non alligabis ori bovis instrumentum aliquod quo prohibeatur spicas carpere inter triturandum fruges tuas. Bobus enim veteres triturarunt & extriverunt fruges. Et per *boves* etiam Vaccas & Asinos interpretes intelligunt propter rationis paritatem. Quanquam ex præcepto Sabbati argumentum mutuentur. Deinde trituratione pro exemplo habent, ut permittendum pecoribus usum earum rerum censeant in quibus homines illorum operâ utuntur. Sed multò certiùs Apostolus ad universitatem ducit, hoc sensu, *Laborantem victu dignum esse*, postquam boves Deo curæ sunt hominum gratiâ.

5. *Non nubat uxor defuncti*, &c.] Transeundo scilicet in alienam familiam. Nam intra familiam mariti vidua Lege concluditur. Mox viro alterius familiæ nupta in illius familiam & (ut scriptura loquitur) naturam & corpus coaluit. Nota *alienum* dici hoc loco qui non est de familia defuncti. Ger. scribit ante Legem fuisse jus agnato proximiori excitandi demortui propinqui seminis; per Legem autem restrictum ad fratrem. In פרק יבמות *Perack Jebamoth*, i. *Tractatu affinitatum*, dicit Maimoni, non opus esse desponsalibus literis. Nam Divinitus & per hanc legem desponsata est verbo Domini. Cæterùm Scribæ sanxerunt, ut argenteo numulo dato, testibus præsentibus, sibi eam superstes frater desponsat. Porrò, conditiones in hoc contractu observandæ multæ sunt, secundùm Hebræos. 1. Si simul habitaverint in eadem civitate vel villa, eodémque tempore, & utriusque possessio in uno fuerit loco. Et hoc colligunt ex eo quod dicitur, *Si habitaverint fratres pariter*, &c. 2. Si decesserit alter frater sine semine. 3. Cùm defunctus habuerit adhuc duos vel tres fratres, tenetur major relictam ducere in uxorem. 4. Si defunctus nullum habuerit fratrem, sed post mortem ejus illi natus fuerit frater, non tenetur relictam ducere in uxorem. 5. Qui primus ex ea nascitur filius, censebitur esse filius non generantis, sed fratris defuncti; succedétque in locum ejus. 6. Mulier relicta post mortem mariti exspectare debet tribus menstruis antequam nubat, ut certò comprobetur illam à priori marito non gravidam factam. 7. Si frater superstes illam omnino ducere noluerit, nec per Judices inclinari potuerit, servabitur ritus illæ qui hic describitur, nempe quòd mulier accedat, spuátque in faciem ejus, &c.

6. *Surgat nomini fratris sui*, &c.] Sic ad verbum legitur. Alii vertunt, *Succedet in nomine fratris sui*. Alii, *Vocabitur de nomine fratris sui*. Sensus est, Dicetur filius mortui; & ad eum pertinebit defuncti hæreditas. Erant enim distinctæ possessiones ante Babylonicam captivitatem; quæ sic dilectæ, ut hanc legem servabantur. Post Babylonicam captivitatem hæc lex abolita fuit: Causa enim illius, nempe possessionum distinctio, non superfuit. Lex hæc ceremonialis est, non minùs quàm illa de vacca rufa comburenda, de purificatione leprosi, & id genus; Proinde non est ultra ceremonialem populum profectenda. Imò cessavit quondam, ubi per Assyrios & Chaldæos possessiones confusæ sunt. Non est enim data, veteribus summo consensu affirmantibus, nisi causâ conservandæ possessionis apud primogenitos: Jam sublatâ causâ, locum amplius non habet.

8. *Loquantúrque cum eo*] h.e. admoneant legis hujus, atque federis Dei, cum cohortatione, ad obsequium illius. Addunt Hebræi, quòd invitaverint etiam eum ad ducendam eam, à commendatione formæ vel juventutis, si talis erat; quòd si ipsa juvenis, ipse verò vetulus erat, hortabantur, inquiunt, לחליצה *Lechaliza*, h. e. ut permitteret sibi extrahi calceamentum.

9. *Solvat calceamentum ejus de pede*] Receperunt veteres de pede dextro. Dein, non in nocte, sed in die debebat fieri hæc extractio; Coram item Judicibus, in publico consistorio. Multas habent hodie Judæi de isto calceo superstitiones. Debet enim totus consutus esse ex loris pelliceis, non filis ex lino aut cannabe factis; Item, de animali mundo, non ex pelle equi, aut canis: Nec debet nimis longus sive altus esse, ut formam ocreæ habeat; & nescio quæ alia stultà habent. Anathemate quoque hodie illorum RR. caverunt nè quis ducat uxorem defuncti fratris sui. Imò ipsa pecuniam dare cogitur fratri defuncti mariti, ut eam liberam dimittat. Significabatur autem istâ ceremoniâ immunem à potestate fratriam successoris, recusantis illam gravidam facere in hoc ut nomen demortui fratris in Israel superfit. Nam Calceo aliàs *ministerium* & *servitus* insinuatur, juxta illud Baptistæ, *Non sum dignus ferre calceos post Christum*, ad quam servitutem Chananæi servi adhibebantur. Proinde calceum recusatori fratri Judicibus annuentibus aufert, ut palàm fiat illam sui posthac juris esse, & habere potestatem nubendi cuilibet. ¶ *Spuénsque in faciem ejus*, &c.] Jejuna scilicet, & sputum naturale, quod fœdius est, ad ignominiam & infamiam ingrato inurendam. Sic enim priscis in more fuit ante captivitatem Babylonicam. R.S. sic exponit, *Spuat coram eo in terram, & notam confusionis illi & toti familiæ inurat.*

11. *Apprehenderit pudenda ejus*] Heb. *confusionem ejus*, Chald. *domum*, sive *locum, inferiorem illius*. Ità honestè circumloqui solent pudenda. Atque hinc quidam Hebræorum linguam Hebræam *linguam sanctam* dici putant, eò quòd nulla propria vocabula in ea inveniantur quibus pudenda utriusque sexûs, egestio, aliáque obscœna significantur.

13. *Pondus & pondus*] diversa pondera. Sic quoque illud, *modius & modius*, i. diversi modii.

VATABLUS.

1. *Justificaverintque*, והצדיקו] i. absolverint.

2. *Si quidem cædendus fuerit impius*, והיה אם בן הכות רשע] Ad verb. *Et erit, si fuerit filius verberum impius.* ¶ *Tunc prosternet illum*, והפילו] *Tunc prosterni jubebit.* ¶ *Secundùm impietatem ejus*, &c. כרי רשעתו במספר:] i. pro qualitate impietatis ejus juxta numerum in Lege constitutum, כרי syllabica est adjectio.

3. *Quadragenis*, ארבעים] q.d. Potest percuti usque ad

ad xl. plagas, nec plures. Vide 2 Cor. 11.24. ¶ *Addet*, יוסיף] Sub. *minister justitiæ.* ¶ *Vilescat*, &c. ונקלה וגו׳] i. ne dum pluribus plagis percusserit illum, moriatur ut animal contemptibile & vile, te inspectante.

4. *Non obturabis*, לא תחסם] *Non claudes.* Alii, *Non frenabis*, sub. *in area tua*, ut non alligabis ori bovis aliquod instrumentum quo prohibeatur spicas carpere inter triturandum fruges tuas. Vide interpretationem hujus loci apud Paulum, 1 Cor. 9.9. & 1 Tim. 5.18.

5. *Et filius non fuerit ei*, ובן אין לו] i. & fuerit sine liberis. Matthæus 22.24. apud quem istud Christo proponunt Sadducæi, habet, *non habens filium*; Marcus 12. 19. *liberos non relinquat*; Lucas 20.28. *isque sine liberis mortuus fuerit.* ¶ *Extra*, החוצה] Quid istud *Extrà* significet, mox declarat, cùm dicit, *Viro extraneo*, i. transeundo in aliam familiam.

6. *Stabit*, יקום] Ad verb. *surget.* Quidam exponunt, *succedet in nomen fratris sui.* Alii, *vocabitur de nomine fratris sui*, h.e. dicetur filius mortui, & ad eum pertinebit defuncti hæreditas. Erant enim distinctæ possessiones ante Babylonicam captivitatem: quæ sic discretæ, per hanc legem servabantur.

7. *Tunc ascendet*, ועלתה] i. illico conferet sese. ¶ *Non vult affinitatem contrahere*, &c. לא אבה יבמי] i. noluit me ducere in uxorem, tanquam cognatam suam.

8. *Et stabit, ac dicet*, ועמד ואמר] *Et stabit* [sub. *ante Judicis*] *ac dicet*, vel, ut alii, *quòd si perseveret dicere*; ut seq. versu jungatur. ¶ *Nolui*, &c. לא חפצתי לקחתה] *Non placet mihi ducere eam.*

9. *Et solvet*, וחלצה] *Et detrahet*, nempe consanguinea, Hæc lex conferatur cum eo quod Ruth 4.6,7,8. scribitur. Illic vir sibi detrahit calceamentum; hîc verò consanguinea viro detrahit. Hîc ad ignominiam detrahitur, illic in signum concessi juris propinquitatis. ¶ *Qui non ædificaverit domum*, אשר לא יבנה את בית] i. qui noluerit suscitare semen fratri suo.

10. *Discalceati*, חלוץ הנעל] Ad verb. *soluti calceum*, i. hominis cui calceus fuerit detractus de pede à cognata.

11. *Alter cum altero*, איש ואחיו] Ad verb. *vir cum fratre suo.* ¶ *Verenda ejus*, במבושיו] Ad verb. *confusionem ejus.* Chaldæus paraph. *domum*, sive *locum*, *inferiorem ejus.* Ità honestè circumloqui solent pudenda.

12. *Non parcet oculus tuus*, לא תחוס עינך] Hebraismus, *non misereberis ejus.*

13. *In loculo tuo*, בכיסך] *In sacculo tuo, in marsupio tuo.* De ponderibus & mensuris vides Lev. 19.36. ¶ *Pondus & pondus*, אבן ואבן] *Lapis & lapis*, Hebraismus, *diversa pondera.* Seipsum exponit cùm mox dicit, *majus & minus.* Sic v. 14. *Epha & epha, modius & modius*, pro, *diversus modius.*

14. *Major & minor*, גדולה וקטנה] i. capacior & minùs capax.

15. *Perfectum*, שלמה] *Completum, æquale.* ¶ *Ut prolongent dies tuos*, למען יאריכו ימיך] *Ut producant dies tuos*, sub. *pondera justa & modii justi.* h.e. sint causa ut producantur dies tui, sive diu vivas.

17. *Quæ fecit*, אשר עשה] Vide Exod. 17.8.

18. *Et in cauda*, &c. ויונב בך וגו׳] *Et decaudaverit in te*, si Latinè dici possit, i. postremum agmen tuum percusserit, in quo erant omnes debiles & infirmiores.

CLARIUS.

2. *Prosternent*] Summa hujus præcepti est, quòd cædendus non stet, nec sedeat, sed denudatus in terra jaceat, & cum loro vitulino totis viribus flagelletur quadraginta vicibus, una minùs, si ejus impietas tot mereatur plagas. Nec alia erat pœna apud Judæos post quadruplex mortis genus.

4. *Non ligabis os*] Hebræi putant id intelligendum de omnibus animalibus quæ aliquid elaborant quod est de cibo illorum, ut cùm avis leporem capit.

5. *Accipiet eam frater ejus*] Conditiones autem in hoc contractu servandæ sunt multæ; 1. Si simul habitaverint in eadem civitate vel villa, & utriusque possessio in uno fuerit loco. 2. Si decesserit frater sine semine. 3. Cùm defunctus habuerit adhuc duos vel tres fratres, tenetur major relictam ducere in uxorem. 4. Si defunctus nullum habuerit fratrem, sed post mortem ejus illi natus fuerit frater, non tenetur relictam ducere in uxorem. 5. Qui primus ex ea nascitur filius, censebitur, non generantis, sed fratris defuncti, succedétque in locum ejus. 6. Mulier relicta post mortem mariti exspectare debet tribus mensibus antequam nubat, ut certò comprobetur illam à priori marito non gravidam factam. 7. Si frater superstes illam omnino ducere noluerit, nec per Judices inclinari potuerit, servabitur ritus ille qui hîc describitur, nempe quòd mulier accedet, & detrahet illi calceamentum, spuétque in faciem ejus, vel, ut quidam dicunt, spuet coram eo in terram, & notam confusionis illi & toti familiæ ejus inuret.

DRUSIUS.

2. *Filius plagarum*] Duobus modis exponitur; Uno modo ut cùm dicimus *filius mortis* pro *dignus morte*, sic *filius plagarum*, dignus plagis, qui cædi meretur: alio modo ut significet eum qui alium cecidit & percussit. Nam in fonte בן הכות *filius percutiendi.* Hoc Abenezra notavit. Hascuni exponit בן מלקות *filius plagarum.* Onc. *filius reus ad cædendum.* Jon. דמתחייב למלקו Jerof. צדיך למלקו *quem cædere necesse est.* Hieron. *dignus plagis*, Lxx ἄξιος πληγῶν, הכות pro מכורת, ut sæpe infinitivus loco nominis usurpatur. Contrà nomen pro infinitivo ponitur in multis. ¶ *Pro mensura peccati erit ei plagarum modus*] Imò *numerus.* Unde quidam colligunt pro ratione delicti modò plures modò pauciores plagas inflictas fuisse, ità tamen ut numerum quadragenarium non excesserint. Quod metuentes Doctores statuerunt ut una minùs infligeretur, quod dicunt ארבעים חסר אחד *quadragima una minùs.* Plagas autem infligebant non stanti, aut sedenti, sed prostrato. Traditio Judæorum tenet semper plagas inflictas fuisse xxxix, sed pro ratione delicti modò parvas modò magnas. Videndus Abenezra.

5. *Cùm habitabunt fratres simul*] Consanguinei. Videtur accipiendum de fratribus πρὸς π. Quod sign. Jon. referens, *Cùm habitabunt in hoc sæculo unâ horâ fratres ex patre qui eandem hæreditatem adeunt*, & Abenezra, inquiens, *Dixerunt negantes non agi hîc de ipsis fratribus, sed de propinquis, quod demonstrant ex historia Boaz, sed frustrà. Ibi nulla mentio* יבום, *leviratûs, sed tantùm* גאולה, *redemptionis. Nam cur adderet, Habitantes pariter*] *videlicet in eadem domo, non urbe aut pago*, &c. *Ideo nos innitimur traditioni quæ tenet ipsosmet fratres hîc significari.* Tremellius, *Fratribus*] *hæreditatem communem habentibus in eadem paterna familia.* Hinc excipiunt fratres qui non habuerint eundem patrem. ¶ *Filius*] Aut filia, nepósve aut neptis, i. filii filiæve filius aut filia. ¶ *Viro alieno*] Alterius familiæ, aut cognationis.

6. *Primogenitum ex ea filium nomine illius appellabit*] Versio hæc medicinâ indiget. Nam non eodem nomine vocabatur. Liquet ex filio Boazi, quem ex Rutha suscepit, qui non *Machlon* sed *Obed* nominabatur. Veritas Ebraica, *stabit*, vel *exsurget*, *super nomen fratris sui defuncti*, quod exponunt, Succedet in nomen mortui fratris sui. Nam *filius defuncti* dicebatur qui ei succedebat in hæreditate. Itaque Jon. *Exsurget in hæreditate nomine fratris sui qui decubuit*, i. mortuus est. Talis שכיבא dicitur, quod reddunt *dormiens*, cùm potiùs eum significet qui decubuit vitâ functus. Nam etiam ex morbo aliquis decumbit.

7. *Non vult leviri officium præstare*] יבמי ducere me leviratûs jure. Hascuni annotat verbum יבם ex iis esse quæ contraria significant. Itaque hîc exponit *removere leviratum, & ducere uxorem fratris.* Sic v. 5. יבמה, i. יעביר

עגיר ויסיר היבום וחדיה אשתו, *Ablato levirum patri licebat nurum ducere, superstitem patris, vel fratris, vel propinqui. In levirato patri licebat nurum ducere,* idem 38.

10. *Exutus calceo*] Hieron. *Domus discalceati.* Nam mulier ejus calceum extraxerat, & in ejus faciem spuerat. Onc. *Domus exuti calceo.* Jon. & Jerosol. *sandalio.* Lxx Οἶκος τοῦ ὑποδεδεμένου τὸ ὑπόδημα, *Domus discalceati calceamentum,* cui calceus detractus. חליצה *detractio calcei.* Vide Buxtorfium Synag. Jud. c. 30. de hoc ritu, & סמג. Scire licet in fonte esse, ut etiam apud interpretes omnes, בית חלוץ הנעל *domus discalceati. Exuit & spuit*] femina, vidua fratris ejus. *Calceum ejus*] viri. *Non ædificabit domum fratris sui*] non procreabit ex vidua ejus liberos. Quæ jure leviratûs ducebatur à fratre defuncti, vocabatur מתיבמת. Unde dicunt האלונית אינה מחיבמת. Est autem *puella quæ mamillis caret, & difficulter coit.* Vide סמג 134. 2. *Qui eum hac rem habebat non pendebat* קנם *mulctam,* 138. 1. Idem asserunt de uxore Eunuchi, qui מחו vocatur, i. *percussus.*

18. *Omnes qui debiliati erant*] הנחשלים idem quod הנחלשים. Nam transpositæ sunt literæ, ut in נבש & נשב. Sic חלש *debilis fuit,* & חשל.

26. *Non erit in sacculo tuo*] Nam pondera olim in sacculis adservabantur: unde *lapides sacculi*; quod editiones quædam legunt, *lapides seculi. Lapides* autem sunt pondera. Nam lapidibus ponderabant. *Sacculus* autem כים dicitur, & alibi חריט, unde חריטים *Marsupia, sacculi.* Arabes, qui Heth in Chaph mutant, dicunt כרטה *Charta.* Abenezra hanc interpretationem efficere videtur, præferens ei, *locum bilancium.* Vide, si placet. Sic etiam Hasduni, *domus loci bilancium.* Jon. בנרת קיכון *in theca vestra.* נדתק idem quod חק, ut annotat R. S. ¶ *Lapis & lapis*] Diversa pondera. Onc. *pondus & pondus.*

GROTIUS.

1. Judicabunt] Non unus, sed ad tres minimùm: quot numero erant in minoribus oppidis. Hinc apparet quod mox dicitur השפט esse numeri ἐναλλαγὴν, quomodo & Græci & Latinus accepere. ¶ *Illi justitiæ palmam dabunt*] Heb. *justificabunt,* quod sæpe est non effectionis, sed æstimationis aut declarationis significativum: cui opponitur id quod sequitur והרשיע, quod sign. *improbum aliquem declarare, tractare ut improbum.*

2. *Sin autem eum qui peccavit, dignum viderint plagis*] Hoc autem fit ubicunque alia pœna aut mulcta in Lege expressa non est, peccatúmque est contra præceptum vetans, non mente, aut verbo, sed facto. Etiam ubi est כרת, i. ὀξολόθρευσις, pœna Deo reservata, mortis mentione non additâ, Judices, si ad ipsos res devenerit, & monitio præcesserit, verberibus eum expiant. Ea verbera, accedente confessione, credebantur valere ad evitandam pœnam θανάτου. Qui in gravioribus ter, in minoribus quater ad eadem delicta relabebatur, post inediam pascebatur hordeo ad mortem usque. ¶ *Prosternent*] Heb. והפילו, Lxx καταβαλοῦσιν αὐτόν, Inclinabis eum ad humilem columnam.

3. *Ut quadraginarium numerum non excedant*] Mos ἐκ παραδόσεως τόμε unam detraxit. Vide 2 Cor. 11. 24. Judicum unus minas Legis recitabat; alter numerabat plagas; tertius ferire lictorem jubebat. ¶ *Ne fœde laceratus ante oculos tuos habeat fratem tuum*] ἀγωνιούσης Græcè. Castigatio enim hæc erat veldt paterna, nullam infamiam infligens.

4. *Non ligabis os bovis*] *Non capistrabis,* ità enim Plinius loquitur, & Columella. Idem observandum in animantibus cæteris opetam homini præbentibus. Eò autem erit paratior in homines misericordia, si etiam in animantes alias se præstiterit. Sic & Pythagorici ἀπὸ τῶν ἀψύχων ἀρξάμενοι μελέτων ἐποιήσαντο τοῦ φιλανθρώπου καὶ φιλοικείου βίου, ut Porphyrius loquitur *De Abstin.* 2.

5. *Quando habitaverint fratres simul*] In terra eadem. ¶ *absque liberis*] Sæpe apud alios etiam gentes masculinum pro communi sumitur. Apud Hebræos autem, Chaldæos, Syrósque alios maximè id necessarium facit vocum communium penuria. Quare quod in Hebræo est בן bene Græci transferunt σπέρμα, quomodo זרע sumitur Gen. 38. 8. Latinus hîc *liberos,* vivra Matthæi interpres 22. 24. Rectè autem Latinus interpres hoc loco verbo Juris usus est, cùm *absque liberis* dixit. *Non est* enim *sine liberis cui vel unus filius aut vè filia est. Hæc enim enuntiatio,* Habet liberos, Non habet liberos; *semper plurativo numero profertur, sicut & Pugillares & Codicilli,* ait Caius L. *Non est* D. De verborum sign. Valet ergò *absque liberis* idem quod apud Lucam 20. 28. ἄτεκνος. Ubi filiam reliquerat mortuus, non opus erat ad hanc legem veniri, cùm ex filia nepos in avi familiam adoptari posset. Imò etiam aliunde adoptata proles faciebat nè ad legem hanc veniretur. ¶ *Uxor defuncti*] Malè Sammai & Samaritani hoc de desponsata tantùm interpretantur, obstant tum alia, tum Gen. 38. 6. ¶ *Non nubet alteri*] Heb. *Non nubet foràs extraneo.* Bene Græci, οὐ ἔσται γυνὴ τοῦ τεθνηκότος ἔξω ἀνδρὶ μὴ ἐγγίζοντι. *Extraneus* hic *fratri* opponitur, ut in Romano Jure *filio.* Mos verò idem produxit ad alios propinquos, ubi fratres non existabant, Ruth 4. 7. sed hoc גאל dicitur ἀγχιστεύειν, non יבם ἐπιγαμβρεύειν. Inter mortem & novas nuptias viduæ tres menses interponebantur.

6. *Et primogenitum ex ea filium*] Vocem hanc masculinam rectè hic addidit etiam Samaritanus. ¶ *Nomine illius appellabit*] Non nomine proprio defuncti, sed vocabit eum defuncti filium & hæredem. Sic natus ex Rutha non dicebatur *Mahalon,* sed *Obed filius Mahalon. Nomen* secum trahit hæreditatem, ideóque & pro *hæreditate* ponitur Num. 27. 4. ¶ *Ut non deleatur nomen ejus ex Israel*] Hoc est quod Demosthenes ait ad Macartatum, ἵνα μὴ ἐξαλειφθῇ ὁ οἶκος. Alioqui, ut Josephus de defuncto loquitur, ἀνώνυμος ἔσται.

9. *Coram senioribus*] Coram Judicibus tribus. Unus jubet calceamentum solvi: duo alii acclamant, *Sic fiet homini,* &c. Calceamentum signum obligationis; excalceatio, liberationis. ¶ *Qui non ædificat domum fratris sui*] בנה, unde בן, hic est *prole implere.* Vide suprà Exod. 1. 21.

11. *Et apprehenderit verenda ejus*] Adversarii. Ità Hebræi rectè. Nam contorquere genitalia mos luctantibus. Invenies id in Vita Imperatoris Claudii secundi.

12. *Abscindes manum illius*] Non feminæ. Sed sensus est, Licebit illi ad maritum servandum & hoc facere, & ampliùs, nempe vel manum præscindere adversario: i. quidvis tentet ut & maritum eximat periculo, & aggressori, si modò id fieri potest, vitam relinquat. *Abscindes* positum hic impersonaliter, ut sæpe alibi. ¶ *Nec flectêris super eam ullâ misericordiâ*] *Super eam* non est in Hebræo; sed *Non parcet oculus tuus,* i. Non est quòd talis femina de incolumitate membrorum aggressoris sit solicita, impunè feret hanc pro mariti salute curam.

18. *Quomodò occurrerit tibi*] Vocem Hebræam קרך obscœnam esse ait Jarchi. vult intelligi *perciderit te,* i. aliquos Hebræorum. ¶ *Extremos agminis tui, qui lassi residebant, ceciderit*] Hîc quoque vox Hebræa זנב à Bachai aliisque in alium sensum sumitur, nempe penes abscissos Israelitis volunt. Sed pro versione Græca & Latina facit locus Jos. 10. 19. ubi verbum idem. Et locutio eadem apud gentes alias, quoties extremum agmen cæsum dicunt. ¶ *Et non timuerit Deum*] Irridendo legem circumcisionis, ut Hebræi volunt.

CAP. XXVI.

MUNSTERUS.

3. Profiteor] Heb. *annuncio:* quanquam Ger. exponat והודיתי *confiteor.*

5. *Et respondens dices*] Id refertur ad Sacerdotem interroganteum. Ad quid adduxisti ista? & tunc respondes

bit

bit offerens, &c. ¶ *Syrus conatus est perdere*] Capitur hic אובד pro מאבד, h. e. verbum neutrum pro transitivo. Et per *Syrum* intelligunt Laban, qui varias struxit insidias contra Jacob patrem Israelitarum. Unde Chald. interpres sic vertit, לבן ארמאה בעא לאובדא ירת אבא, *Laban Syrus quæsivit perdere patrem meum*, &c.

12. *Levitis*] Hæc est decima pauperum, de qua etiam suprà c. 14. nonnihil dictum est.

13. *Separavi quod sanctum est*] Intelligitur quoque de decimis pauperum, quas quis dare potest quibus voluerit.

14. *Perdidi*] Exponit A. E. בערתי per השחתי. Et est sensus, per immunditiam nihil perire permisi quod Domino erat sanctificatum: Sed nec pro necessitatibus mortuorum quicquam ex his elargitus sum. Alii verò exponunt hic מת pro דבר לא טהור *re non mundâ*: alii pro דבר אשר לא יחיא האדם בו, *re de quâ homo non vivitat*.

17. *Magnificasti*] Capitur hic האמיר pro הגדיל, sicut & אמיר nominaliter sign. סעיף העליון *ramum excelsum* Isa. 17. Chald. interpres exponit היום יומא דין pro *die illa*; quando scilicet Dominus se populo, & populus se Deo obstrinxit & addixit, Exod. 19. & 20. Unde quidam hunc textum sic legunt, *Tu eodem die addixisti te Domino Deo tuo, ut esset Deus tuus. Et rursus Deus addixit se tibi eodem die, ut tu sis ei populus peculiaris.*

FAGIUS.

2. *DE primitiis terræ*] In more habuerunt fructus primos ad maturitatem vergentes juncò signare, his verbis, *Hæ sunt primitiæ. Quas afferes*, &c.] Hinc colligunt quòd quisque corpore suo per montem usque ad atrium Templi suas primitias ferat. Imò in ipsum atrium Templi primitiæ ferendæ erant. Et adhuc in humeris primitias suas tenens, dicere debebat hæc verba, *Annuncio*, sive *Profiteor*, *hodie coram Domino*, &c. In morem quoque sacrificiorum primitiæ levandæ erant per Sacerdotem; quod apparet ex eò quod dicitur, *Accipiátque sacerdos sportam de manu tua*, &c. Habebat autem professio offerentis primitias duas partes. Nam majorum suorum miseriam & pericula recensebat, & affluentem Dei munificentiam, qui tot periculis exemptos in terram fertilem introduxerit. Unde colligunt Hebræi utrumque tempus piis in cogitatione esse debere: Quod & veteri comœdiâ testati sunt, & in Psalmis non semel repetitur. Deinde bona omnia nostra Domino Deo accepta ferre debemus. In ritu primitiarum septem res annotantur: Inferendæ erant in Templum; indigebant Canistro, Lectione hujus loci, Victimâ pacificorum, Cantione, Sublevatione in altum, & ut offerentes in Urbe pernoctarent. Quòd opus esset sacrificio colligunt ex eo quod dicitur, *Lætaberis in omnibus bonis*, &c. Nam *lætitia* (ut dicunt) *non est sine carnibus immolatitiis*. Item Cantus sacrificiis adjungebatur. Est præterea observandum quòd illud, *Syrus persequebatur patrem meum*, ut legit. Vulg. editio, Hebraicè sic habet, ארמי אובד אבי, *Syrus periens*, sive *penuriâ laborans, fuit pater meus*. Quorum verborum hunc sensum esse putant, q. d. Has divitias non accepimus à parentibus, à patre nostro Jacob, sed à Deo nostro. Nam pater noster Jacob, qui habitavit in Syria, illic laboravit penuriâ, ità ut Laban servierit: postea idem in terra Chanaan laborans inopiâ, descendit in Ægyptum tempore famis, &c. Quæ omnia eò tendunt ut ostendat Moses filios Israel non accepisse Terram sanctam jure hæreditario, sed dono Dei. Paraph. Chaldæus aliam habet sententiam, quem alii sequuntur; & volunt verbum Hebraicum אובד *Obed*, quod neutrum est, hic positum esse pro transitivo.

8. *Visionibus magnis*] Intelligit miracula quæ in Ægypto edita fuere. Alii legunt, *Ingenti pavore, horribilitate magnâ.*

12. *Cumque compleveris dare decimas*, &c.] *Complementum decimarum* vocat decimas pauperum. Singulis enim annis decimæ Levitis tantùm, at tertio quoque anno pauperibus dabantur & Levitis. Sed de hoc suprà c. 14. copiosiùs dixi. Hoc hic observandum venit, quòd officium hominis divini nondum absolvit qui nullam dum pauperum rationem habuit.

14. *Non comedi in luctu meo*, &c.] i. In calamitate mea, vel in paupertate mea, sive egestate pressus. ¶ *Nec commutavi*, &c.] h. e. Nihil extuli ex ea pro re immunda, ut scilicet insumerem in rem immundam & profanam. Nihil enim ex decimis in re profana expendi debebat, quòd Deo sacræ essent. ¶ *Neque dedi ex eo pro mortuo*] i. Neque pro necessitatibus mortuorum ex ea quicquam elargitus sum, parando scilicet arcam, curando funus, parentando & alia quæ ad exsequias defunctorum pertinent.

17. *Dominum extulisti hodie*, &c.] h. e. Magnificasti hodie Dominum, servando præcepta ejus; ipse quoque te exaltavit, ut sit tibi Deus, &c. Verbum Hebraicum quod hic ponitur, האמיר *Haamir*, vel ab אמיר *Amir*, quod *summum ramum & palmitem in arbore* sign. deduci potest; à quo metaphoricè pro *exaltare* & *efferre* accipitur. Vel à verbo אמר, quod *dicere* & *loqui* sign. ut האמיר *Haamir* sit *deprædicare, laudibus evehere*. Utramque expositionem ponit R. D. K. in l. Rad. ubi sic scribit, אית יהוה האמרת כלומר רוממת והגדלת אותו, *Perinde est q. d. Exaltasti & magnificasti eum.* ויתכן גם לפרש מענין אמירה כלומר סבבת שיאמר להיות לו לעם והוא סבב שתאמר להיות לך לאלהים וללכת בדרכיו, *Potest etiam exponi in significatione Loqui* aut *Dicere*: *q. d. Causa fuisti ut diceret se esse tibi in Deum*; *Et ipse causa fuit ut diceres te esse ejus populum, & ambulaturum in viis ejus.*

VATABLUS.

1. *CUm autem ingressus fueris*, והיה כי תבוא] Ad verb. *Et erit cùm ingredieris*. Hebræi ab hoc capite septimam hujus libri sectionem incipiunt, appellantes eam תבא.

2. *Ut illic habitare faciat*, &c. לשכן וגו'] Vide cap. 12. 5.

3. *Annuntio*, הגדתי] Præt. Heb. pro præs. i. Profiteor, sive fateor Deum stetisse promissis.

5. *Et loqueris*, ועניתּ] *Et respondebis*, sub. *sacerdoti interroganti te, Quid gestas in canistro?* ¶ *Syrus penuriâ laborans*, ארמי אובד] Ad verb. *Syrus periens*, q. d. Has divitias non accepimus à parentibus, à patre nostro Jaacob, sed à Deo nostro. Nam pater noster Jaacob qui habitavit in Syria, illic laboravit penuriâ, ità ut ipsi Laban servierit postea. Idem in terra Chanaan laborans rursum penuriâ, descendit in Ægyptum tempore famis, &c. Hæc omnia eò tendunt ut ostendat Moses filios Israel accepisse Terram sanctam solo Dei dono.

6. *Molestiâ autem nos affecerunt*, וירעו] Ad verb. *Et malefecerunt nobis.*

7. *Et aspexit*, וירא] *Aspexit namque*, vel, *consideravit.*

10. *Et relinques illud*, והנחתו] Sub. *Canistrum*, de quo v. 2.

12. *Dare decimam omnium decimarum fructuum tuorum*, לעשר את כל מעשר תבואתך] Ad verb. *Decimare omnem decimam proventûs tui*, i. cùm tandem dederis decimam omnium frugum tuarum. ¶ *Anno decimæ*, שנת המעשר] Per appositionem dictum, i. anno quo decimæ dari solent pauperibus. Singulis enim annis decimæ Levitis tantùm, at tertio quoque anno pauperibus dabantur & Levitis. Seipsum declarat sequentibus.

14. *In tristitia mea*, באוני] *In luctu meo*, i. in calamitate mea, vel, *in paupertate mea*, sive egestate pressus, *non comedi* aliquid ex sanctificatis, sive rebus sacris, h. e. decimis. ¶ *In re profana*, בטמא] i. Ut expenderem illud in rem immundam & profanam. Nihil enim ex decimis in re profana expendi debebat, quòd Deo sacræ essent.

17. *Exaltasti*, האמרת] Doctus inter Hebræos scribit hoc verbum deduci vel ab אמיר, quod *summum illum ramum & palmitem in arbore* sign. à quo metaphoricè pro

pro *Exaltare* vel *efferre* accipitur; vel ab אמר *dixit*, sive *locutus est*, ut האמיר sit *deprædicare*, sive *laudibus evehere*, hoc sensu, *Dominum extulisti hodie, ità ut velit tibi esse Deus, propterea quòd ambules*, &c. Vel potiùs, ut vertit noster interpres, *Summo honore affeciſti Dominum, quòd illum in Deum receperis, non idola, ità ut ambulantes*, &c. *Ille quoque ſummo honore te affecit, quòd te in populum peculiarem receperit, dederitque tibi ſervanda omnia præcepta ſua, non aliis populis.*

19. *Ad laudem*, לתהלה] Referendum ad verbum *Ponat*; *& ponat te ad laudem*, vel *in laudem*.

CASTALIO.

14. *Nihil indè in maſtitia comedi*, &c.] Jubebat Deus decimas & cum Lætitia, & non niſi à puris comedi.

CLARIUS.

5. *Syrus perſequebatur*] Per *Syrum* intelligunt Laban, qui varias ſtruxit inſidias contra Jacob patrem Iſraelitarum.

12. *Dabis Levitæ*] Hæc eſt decima pauperum, de qua cap. 14. nonnihil dictum eſt.

13. *Attuli quod ſanctificatum eſt*] Intelligunt hoc quoque de decimis pauperum, quas quis dare poteſt quibus voluerit.

14. *Nec ſeparavi ea in qualibet immunditia*] h. e. Per immunditiam nihil perire permiſi quod Domino erat ſanctificatum; ſed nec pro neceſſitatibus mortuorum quicquam ex his elargitus ſum, quod videtur dictum ad indicandum ſe evitaſſe quæ polluere ac fœdare poſſent.

DRUSIUS.

5. *Aram* eſt Syria, unde *Arami*, i. Syrus. Sic vocatur Jacob patriarcha, *Syrus perditus pater meus*. Sunt qui malunt *Syrus periens*. Parùm refert hoc an illo modo vertas. Nam *periens*, i. pauper. *Perire* enim dicitur qui ex bonis deſcendit; ſicut vulgò loquentes audimus in Belgio, **hy gaet verloren**, i. *peſſum it*, de eo qui depauperatur. *Periens* ergò, i. pauper: ut Prov. 31. 6. *Date ſiceram pereunti*. Nam ſequitur, *Bibat, & obliviſcatur paupertatis ſuæ*. Eadem ſententia erit ſi legas, *Syrus perditionis*, i. perditus. Nam id אובד etiam ſign. Unde עד אובד *uſque ad perditionem*. Sic שה אובד *pecus perditionis*, Pſal. 119. 176. Nam qui vertunt *pecus periens*, non adverterunt ad punctum vocale quod ſub litera Sin. Eſt enim Tſeri, non Segol. Grammatici ſciunt quid velim. O divina criſis, quàm multa ſæpe ignorant qui te ignorant! Sic fortè כלי אובד *vas perditum*. Res optimè convenit cum hac interpretatione. Nam cùm in Meſopotamia Jacob Labano inſerviret, pauper erat & ἀνέχηθος, nihilque habebat quàm quod labore manuum ſibi comparabat, operam navans ſocero in paſcendis gregibus ejus. Antiqui aliter hunc locum expoſuerunt, & per *Aramæum*, qui & *Syrus*, Labanem intelligunt, ſed, meo judicio, perperam. Iis adverſatur vocabulum אבד. Nam in Kal nunquam *perdentem* ſign. quòd ſciam. *Perdens* enim potiùs מאבד diceretur. Tamen Hieron. *Syrus perſequebatur patrem meum, qui deſcendit in Ægyptum*. Nam alia de cauſa deſcendit in Ægyptum. Quòd autem eum *Syrum* dicit, ejus rei duas cauſas habere potuit Moſes; Una eſt, quòd terra Chanaan ſit pars Syriæ, unde Ebræi *Syri* dicuntur, & eorum ſermo *lingua Syra* vocatur. Qua de re aliàs, ſi Deus voluerit. Altera cauſa eſt, quoniam in Syria interamni (quæ vulgò *Meſopotamia*, & à doctis etiam *Syria ad Euphratem* dicitur, unde *natus ad Euphratem* pro Meſopotameno) viginti annos habitaverat, tum uxores duxerat Syrias, è quibus undecim filios ſuſceperat, qui omnes è Syria erant. Qui autem in loco aliquo educatur, aut diu commoratur, ab eo cognomen accipit. Ut Chriſtus, qui *Nazaræus* dicitur, quoniam in Nazareth educatus fuerat: & altera ejus patria vocatur Capharnaum, quoniam in ea diu converſatus fuerat. Nam Bethlehem natale ipſius erat ſolum. Tres ergò partes habuit, nativitatis, educationis, & converſationis. Jether ſive Jetra pater fuit Amaſæ, qui 1 Par. 2. 17. *Jether Iſmaelites* appellatur, vel quia revera erat Iſmaelites, vel quoniam apud eos diu verſatus fuerat. Nam idem 2 Sam. 17. 25. *Iſraelita* dicitur. Nondum ſcio utrùm revera Iſraelites fuerit an Iſmaelites. Nam Scriptura hoc ſecretum nobis non pandit. Ebræi quidam exiſtimant Iſraelitem fuiſſe, & *Iſmaelitem* dici quemadmodum Jacob vocatur *Aramæus*, ſive *Syrus*.

Grammatici certant, & adhuc ſub judice lis eſt.

In talibus nihil temere affirmandum eſt. Rideo iſtos qui cùm ſint rerum ſacrarum imperitiſſimi, tamen ſuam ſententiam pro euangelio haberi volunt. Jeſ. 45. 8. legimus in edit. Vulgata, *Germinet terra ſalvatorem*, *ego* Dominus *creavi eum*, emendant, *ego* Dominus *feci illud*. Primùm in Ebræo eſt ברא, quod *creare* ſign. non *facere*. Nam *facere* עשה dicitur. Deinde, non eſt in fonte עשיתיה, quod reddi poſſet *feci illud*; ſed בראתיו *creavi eum*, videlicet *ſervatorem*; aut *eam*, *ſalutem*. Nam Chriſtus vocatur *ſalus*, & *ſalus* Domini, & *ſalutare* Domini, quod Græci dicunt τὸ σωτήριον τοῦ Κυρίου, ut in cantico Simeonis ejus qui Chriſtum in ulnis ſuſcepit, *Viderunt oculi mei ſalutare tuum*. Hoc qui neſcit, diſcat ſaltem ab iis qui ſciunt, & det gloriam Deo, ejúſque dona non contemnat, ſi fortaſſe in ipſum non fuerunt collata. Ubi nunc illud, *Apertæ Muſarum januæ?*

SCALIGER.

Qui de decimis in lege Dei vel privatim, vel obiter ſuis in Moſem commentariis tractarunt, ità rem explicarunt, ut incertiores lectores dimittant. Moſes non unum genus decimarum proponit. Nè id quidem ipſi ignorant. Sed quas differentias Moſes inſtituit, ipſi confundunt; quas autem Moſes non cogitavit, ipſi introducunt. Cauſa hujus hallucinationis fortaſſe non una fuerit; certè præcipua ea eſt, quòd veteris juris Judaici interpretes in conſilium non adhibuerint, in quorum antiquiſſimis monimentis hæc juris regula extat כל אוכל אדם הנשמר שנדוליו מן הארץ חיב בתרומה וכן בראשית והמעשרות, *Omne eſculentum hominis quod aſſervatur, cujus incrementa ſunt de terra, obnoxium eſt oblationi, ac conſequenter primitiis ac decimis*. Etiam hortenſia vel viliſſima quæque, modò eſui hominibus eſſent, in hunc cenſum veniebant, mentha, pulegium, ruta, origanum, anethum, & id genus alia, quorum nomina non ſolùm in Jure concepta ſunt, ſed etiam in Euangelio, ut Matthæi 23. 23. Lucæ 11. 42. Omne igitur eſculentum hominis terrâ natum, quod in conditis ſervatur, ut quæ in cellis, horreis, apothecis reponuntur, hac lege tenetur; primò ut ex eo primitiæ delibentur, ſecundò Theruma, tertiò decima, quæ duplex erat. Atque hic ordo ſervabatur adeò, ut in Jure caveatur, nè Theruma primitias antevertat, Therumam Decimatio prima, Decimationem primam Decimatio ſecunda. Sanè colonus de proventu ſuo nihil attingere audebat antequam de illo primò primitias, ſecundò Therumam, tertiò utramque decimam delibaſſet. Sed primitiæ de ſpicis, uvis, & oleis duntaxat offerebantur in corbe. Theruma verò & decima non niſi de frugibus elaboratis, qui in eorum Digeſtis vocantur פירוא הגמרים, qualia ſunt frumentum vannatum, muſtum, & oleum. Nam fructus nondum elaborati, putà ſpicæ in area, antequam frumentum perpurgatum fuerit, ii טבל *Tabal* dicebantur, de quibus primitiæ tantùm debebantur, nondum autem Theruma aut decima. Poſtquam verò erant גמרים, h. e. *perfecti & elaborati*, tunc dicuntur eſſe in cauſa oblationis & decimationis. Quòd δὶ νομοδιδάσκαλοι dicunt הגיע לעונת המעשרות, *Pervenit eò, ut decimandum ſit*. Itaque primò detrahebatur Theruma de acervo frugum, & ſacerdotibus tradebatur. Deut. 18. 4. quæ dicebatur תרומה גדולה *Theruma magna*, aut *major*, ἀφαίρεμα μέγα, ἀφαίρεσις μείζων. Nam quod in Lege dicitur תרומה, i. e. *oblatio*, id Lxx vertunt ἀφαίρεμα, Onk. autem linguâ Hieroſolymitanâ, אפרשותא ἀφορισμός. Germani Judæi abſcheuung, quod idem eſt? Eam Moſes non definivit. Sed veteriſſimi Nomodidaſcali reſponderunt, minorem eſſe

non debere parte frugum quadragesimâ, aut quinquagesimâ aut ad minimum sexagesimâ. Itaque primam, i. e. quadragesimam, vocant תרומת עין יפה *Therumam boni oculi*, h. e. benignam, largam, liberalem: quinquagesimam verò תרומה בינונית *Therumam medianam*, mediocrem: sexagesimam denique vocant תרומת עין רעה *oblationem oculi maligni*, i. e. præparcam, illiberalem, sordidam. Hâc delibatione de universitate fructuum factâ, & sacerdotibus traditâ, tunc de reliquo acervo decima dabatur Levitis. Num. 18. 21, 25, 26, 27, 28. Hæc dicebatur מעשר ראשון *decima prima*, πρώτη. Tobiæ 1. 7. De ea decima decimam dabant sacerdotibus Levitæ Num. 18. 26. quæ ibidem dicitur מעשר המעשר δεκάτη τῆς δεκάτης. Nomodidascali vocant תרומת המעשר ex iisdem verbis Mosis, h. e. *Therumam decimæ*. Nam quemadmodum colonus offerebat Therumam de propriis fructibus, ità etiam Levitæ offerebant Therumam de decima prima, quæ erat illis instar fructuum propriorum prædiorum, ut non semel in lege docemur. Ideo hæc decima decimæ dicebatur Theruma decimæ, ad differentiam illius prioris, quæ vocabatur Theruma magna, aut Theruma major. Delibatâ Therumâ decimationis, reliquum Levitis erat tanquam profanum, utpote quod in omni loco extra Hierosolyma absumere poterant. Num. 18. 31. Nam antequam detracta esset decimæ decimæ nihil de decima prima attingere poterant, non magis quàm colonus de corpore fructuum decimam detrahere poterat, nisi priùs Therumâ magnâ delibatâ. Hactenus detraximus primùm Therumam majorem de corpore fructuum, deinde de residuo decimam secundam: Therumam quidem sacerdotibus, decimam verò Levitis. Quod reliquum fiebat de Theruma magna, & decima prima, dicebatur חולין, τὰ βέβηλα, *profana*. Est enim חולין universitas fructuum, detractâ Therumâ magnâ, & decimâ primâ. De illis חולין rursus altera decima deducebatur, quam vocabant מעשר שני δεύτερον δέκατον. Tobiæ 1. 7. de qua Deuteron. 14. 22, 23. Lev. 27. 30, 31, 32, 33. Hanc decimam cum prima confundunt multi. Ea decima hoc differebat à priore, quòd Decima prior, detractâ decimâ decimæ, profana erat, ut vidimus, & extra mœnia Hierosolymorum absumi poterat: hæc verò sacra erat, neque eâ vesci licebat, nisi coram Deo intra sepia Templi בעזרה *in atrio*. Quare hujus secundæ decimæ species aut Hierosolyma portandæ erant, aut, si longior, & impeditior via esset, quàm ut Hierosolyma comportari possent, à colono divendebantur, atque ex pecunia indè redacta victimæ, vinum, oleum, & frumentum Hierosolymis à colono coemebantur, ut ex illis epulum instrueretur, quod ורוי h. e. χαριστήριον vocabatur: quod à colono, & Levitis absumebatur, & quidem in atrio ipso templi. Deut. 14. 24, 25, 26. Sed quando illa secunda decima divendebatur, quinta parè decimæ insuper adjiciebatur, Lev. 27. 31. Itaque secunda decima, quæ in speciebus erant decem de centum, in adæratione fiebant duodecim. Detractâ decimâ secundâ, residuum fiebat in potestate coloni, si divendere, sive vesci eo, sive donare vellet. Aliter nihil audebat tangere, nisi priùs exemptâ decimâ secundâ. Tunc quod reliquum factum erat de secunda decimatione, dicebantur חולין המתוקנין βέβηλα ἡτοιμασμένα, *Profana præparata*, nempe exposita usibus profanis. Latinè dicerentur *Pollucta*. *Pollucere* dapem est de sacro eximere, & populo exponere. Inde illa apud Plautum, *Non sum polluctus pago*, i. e. exposita, tanquam daps profanata. Ut hæc meliùs à legentibus concipiantur, omnium ὑποφορὰν subjiciemus. Habeat colonus in reditu hujusce anni sex millia vel modiûm frumenti, vel heminarum vini, vel quartariorum olei. Non potest effugere quin hinc pendat aut quadragesimam, si liberalis est, h. e. 150, aut quinquagesimam, si mediocriter animatus, nempe 120, aut saltem sexagesimam, si præparcus est, videlicet 100. Dederit ergò 100. Sacerdotibus Therumæ nomine. Remanebunt 5900, nempe deductis 100. de 6000. Tot enim in reditu aut proventu fructuum posuimus. Ea 5900 residua bis erunt decimanda; Primò enim decima prima decimanda erit, nempe 590, quæ Levitis tradenda. De illis 590 Therumam debent sacerdotibus Levitæ, h. e. decimam decimæ, nimirum 59. quibus de 590. detractis, remanent *profana præparata* Levitarum 531, quibus in omni loco, intra, extra Hierosolyma, in agris, in oppidis vesci licebat, tanquam fructibus de avitis prædiis. Rursus primâ decimâ, scilicet 590, de 5900 detractâ, remanent profana coloni, 5310. de quibus detractâ decimâ secundâ, nempe 531, remanent *Profana præparata* coloni, 4779. Non pigebit omnium Cuio-Lio subjicere.

התבואה	6000	A	*Proventus, sive reditus anni unius.*
תרומה גדולה	100	B	*Theruma major sacerdotibus à colono tradenda.*
ס	5900	C	*Residuum de Theruma bis decimandum.*
מעשר ראשון חולין של לוים	590	D	*Decima prima, quæ erant profana Levitarum.*
מעשר המעשר תרומת מעשר	59	E	*Decima decimæ, Theruma decimæ sacerdotibus tradenda à Levitis.*
חולין מתוקנין של לוים	531	F	*Residuum decimæ primæ, detractâ decimâ decimæ, quæ erant profana præparata Levitarum.*
חולין	5310	G	*Profana coloni.*
מעשר שני	531	H	*Decima secunda de profanis coloni detracta.*
חולין מתוקנין	4779	I	*Profana coloni præparata, id est, pollucta, deductâ decimâ secundâ.*
ס	1121	K	*Utraque decima conjuncta, quæ est ad 5900, ut 19 ad 100.*

Hinc colligitur, primò nunquam decimationem fieri, nisi Therumâ delibatâ, quæ dicebatur magna. De reliquo adhuc colonus debebat 19. de centum in duas decimas erogandum. Nam decima de centum, sunt decem, & decima de reliquis nonaginta, sunt novem. Summa 19. Et sanè ratio 5900 ad 1121 sunt, ut 100 ad 19. Atqui 1121, est compositum ex utraque decima D, & H. quibus de C. deductis remanent I. Secundò colligitur, quare dicta sit Theruma major. Nam ad differentiam Therumæ decimationis dicta, quæ minor erat. Minor enim est Theruma E. quàm Theruma B. Itaque Sacerdotes plus percipiebant de Theruma coloni, quàm de Theruma Levitarum. Cùm igitur demonstratum sit 19. de centum post Therumam à Colono præstanda esse, de illis 10 tantùm tenebatur convehere Hierosolyma. Reliqua novem in speciebus non tenebatur convehere, sed, si vellet, adærare illi licebat. Quod jam tetigimus. Primam enim decimam Hierosolymam à colonis deferri solitam in Apothecas Templi, quæ לשכות vocabantur: extat illustris locus, 2 Paral. 31. 5, 6, 11, 12. quibus custodiendis & distribuendis præpositi erant homines Levitæ spectatæ fidei. Ibid. 13. Colonus igitur tenebatur aut ipse Hierosolyma portare species, aut per vicarios suos ad id delegatos, quos שלוחים i. ἀπόστολους vocabant, déque iis in jure cautum, nè de Gentilibus crearentur. Tradebat autem species colonus, vel ejus Apostolus Levitis, qui in ἀποθήκῃ sua

sua ministerio suo fungebantur in templo. Tobiæ 1.7. ἀ δεκάτῳ δεκάτῳ ἐδίδουν τοῖς υἱοῖς Λαὶ τοῖς διεξοδεύουσιν αὐτοῖς Ἱερουσαλήμ. Semper enim una familia Levitarum de 24. Hierosolymis in templo ministrabat. Quot enim ἐφημερίαι Sacerdotum, tot Levitarum erant, nimirum 24. Itaque in eo loco Tobiæ οἱ διεξοδεύοντες intelliguntur οἱ λειτουργοῦντες ἐν τῇ αὐτῇ ἐφημερίᾳ. De 24 familiis sacerdotum vide Appendicem libr. de Emendat. Tempor. in fine. Indè pendet vera historia & disquisitio natalis Dominici. Vides ipsum Colonum manibus suis ἀ δεκάτῳ δεκάτῳ tradere solitum Levitis, quorum ἐφημερία fungebatur in Templo. Illi succedenti familiæ, præsentibus præpositis, quos ממנים vocabant: Ipsi autem ἐφημερίας inter se distribuebant secundùm familias suas. De adæratione secundæ Decimæ sequitur in libro Tobiæ: καὶ ἀ δεύτερα δεκάτῳ παρακιζόμην, καὶ ἐπορεύομην, καὶ ἐδαπάνων αὐτὰ ἐν Ἱερουσαλήμ. Non potuit melior interpres contingere iis, quæ suprà à nobis de utraque decima dicta sunt. Sequitur apud Tobiam: καὶ ἀ τρίτῳ ἐδίδουν οἷς καθήκε, vocat ἀ τρίτῳ δεκάτῳ, quæ potiùs dicenda erat τῷ τρίτῳ ἔτει. Latinus Tobias, alius prorsus à Græco, rectè: *Ità ut in tertio anno proselytis & advenis ministraret omnem decimationem.* Non potest dici τρίτη, quæ erat eadem prima. Paraphrastes Hebræus Tobiæ, qui Græca vertit non Latina, malè hæc assecutus est. ומעשר ראשון היתי נותן לבני לוי העומדים לפני יהוה לשרתו ולברך בשמו: ומעשר שלישי היתי נותן לבדק הבית כאשר צותה דבורה אם אבי: καὶ ἀ τρίτῳ δεκάτῳ ἐδίδουν εἰς ἀ ὀπωσδήποτε τῷ οἴκῳ καθὼς ἐνετείλατό μοι Δεββωρὰ ἡ μήτηρ τοῦ πάππου μου. Nusquam enim reperietur δεκάτην ullam τρίτην exigi solitam ad sarta tecta templi. Hoc non habet Græcum Tobiæ exemplar. Hoc nusquam in scriptura extat. Sed ille Judæus habebat in animo locum Nehem. 11. 16. item 2 Paral. 34. 9, 10. At pecunia, de qua ibi agitur, non erat decima: Sed, ut diximus, ἀ τρίτην δεκάτην in libro Tobiæ accipere debemus τῷ τρίτῳ ἔτει δεκάτην, quæ nihil aliud erat, quàm τρίτη δεκάτη: quæ primo & secundo anno Hebdomadis, item quarto & quinto Hierosolymam à Colono vel à vicario Coloni delata in manus Ephemeriæ Levitarum tunc ministerio fungentis tradebatur: tertio autem & sexto anno Hebdomadis annalis in horrea, cellas & apothecas coloni condebantur, atque Levitis, viduis, orphanis, advenis in ostio coloni erogabantur. Deut. 14. 28, 29. Propterea hæc decima dicebatur מעשר עני *Decima pauperis* in annis tertio & sexto, quæ in annis primo, secundo, quarto, quinto dicebatur decima prima. Qui enim diversam putant à prima, & tertiam constituunt, tam decipiuntur, quàm qui decimam decimæ inter has differentias ponunt. Nam decimarum tantùm ratio habetur, quas coloni, non quas Levitæ pendebant. Septimo anno nullæ primitiæ, nulla Theruma, nullæ decimæ persolvebantur, ob cessationem agricolationis, quam etiam hodie observant Judæi, ubicunque locorum agellos & hortulos possident. Sed decimas solvere non tenentur, nisi in terra Israel. Quare templo diruto, non tenentur ad primitias, Therumoth, & Decimas. Sed neque certum genus Levitarum aut Sacerdotum habent, quamvis multi Levitarum nomen præferant. Nemo enim illorum tam confidens est, ut se Levitam verum, aut Sacerdotem dejerare audeat. Quamobrem à nobis interrogati, si illis data esset facultas instaurandi Sanctuarii in monte Moria, ut antea, an victimas immolaturi fuerint: respondebant fruſtrà hoc fore, quia, inquiebant, אין היום כהונה בישראל· οὐκ ἔστι σήμερον ἱερατεία ἐν Ἰσραήλ, *Non est Sacerdotium hodie in Israel.* Itaque etiam instaurato tertium Sanctuarium; vacaret ἡ λατρεία, καὶ ἡ ἐκλειψις πᾶσα ἱερατείας ἐκλείποιτο. Adeò horrendum est illud σκάνδαλον ἐρημώσεως; quia tametsi locus restituatur, ἐρήμωσις tamen nunquam cessabit. Soli pii, & piè eruditi harum rerum sensum habent. Porrò nè fraus fieret in persolutione decimarum, præficiebantur δοκιμασταί, qui נאמנים dicebantur, i. πιστοί. Ii discutiebant domos, quæ decimas non persolvebant. Ejusmodi reditus, qui an decimis functi essent, dubium erat, dicebantur דמאי *Damai.* Ab Encæniis Macabæi, ad tempora Johannis Hyrcani Ethnarchæ Judæorum, omnes quidem primitias & Therumoth dabant, decimas autem pauci, cùm isti πιστοὶ essent ἄπιστοι, & nummis & muneribus corrupti decimas datas mentirentur, quæ datæ non erant. Sed sub Johanne Hyrcano Ethnarcha Domus judicii, quam vocabant, i. supremum Tribunal, decrevit, nè illi πιστοὶ ex ullis quam ἐκ τῶν πιστῶν eligerentur. Itaque ab eo tempore, ad excidium Templi, per annos circiter 150. decimæ bonâ fide solutæ sunt. Porrò Primitiæ, Therumoth, & Decimæ simul ac uno eodémque tempore non solvebantur, sed singularum specierum singulæ suo tempore, putà frumenti à mense Sivan, post Pentecosten, vini à Tisri, olei à 15 Tebeth Eadem ratio de aliis speciebus.

A M A M A.

DEcimabantur in V. T. vel pecudes, vel proventus. Verùm istis missis horum decimationem persequi animus nobis est. De his illud Ebræorum axioma apud Thalmudicos extat, כל אוכל הנשמד שנדוליו מהארץ חייב בראשית בתרומה והמעשרות: *Quicquid eduliorum ex terra incrementum capit, obnoxium est primitiis, oblationi, & decimis.* Sub quo etiam hortensia & vilissima quæque, modò esui hominibus sint, comprehenduntur, ut Anethum, Pulegium, Mentha, Ruta, Cuminum, &c. Sed an horum hortensium seu olerum decimæ in Lege Divina exactæ sint, quæstio inter eruditos est. Hoc extra controversiam est, exactas in ea decimas התבואה *proventûs*, Deut. 26. 12. & *proventûs seminis*, Deut. 14. 22. & alibi. Sed sub istis olera comprehendi negarunt Rabbinorum pars maxima, & inter eos author libri Præceptorum, fol. 145. col. 4. & Gerundensis in Mosen, fol. 308. p. 2. Quos secuti sunt viri magni, Beza, Piscator, Drusius in Matth. 23. & Casaubonus Exercitat. I. cap. 9. Quò inclinat & Jansenius, Comm. in Harm. Evang. c. 84. Pro his facere videtur quòd passim in Lege, quoties de decimis agitur, & nomen תבואה *proventûs* adhibetur, ei subjiciantur tantummodo hæ tres species, Frumentum, Oleum & Mustum, Deut. 14. 22. & 18. 4. & alibi. Item quòd Ebræi aliquot Doctores septem tantummodo species rerum ex præscripto Legis decimatarum enumerarint, subdividentes nempe frumentum in V. species, Triticum, Speltam, Hordeum, Avenam, & Panicum quod *Spicam vulpis* vocant: R. S. ad Deut. 26. Hinc est quòd reliquorum fructuum & olerum decimationis originem non arcessant altiùs quàm ab isto seculo quo superstitioni & operibus supererogatoriis indulgeri cœptum est, quo, ut C. Cunæi verba huc applicem, Mosaicam religionem hâc mercede colere cœperunt, dummodo de suo aliquid adderent, De repub. Hebr. l. 2. c. 17. Hinc & illud est quòd ad prædictam Traditionem non τὸ ῥητὸν Legis referant illud quod in Pharisæis sui seculi reprehendit Salvator Matth. 23. & Luc. 11. dum *Væ* denuntiat iis *qui decimabant Rutam, Anethum, &c. olera, posthabitis interim misericordiâ, fide & judicio:* quò & respexisse existimant Pharisæum istum Luc. 18. qui inter alia & hoc de se refert, ἀποδεκατεύω ὅσα κτῶμαι, *decimo omnia quæ possideo.* Sic illi. Sed non desunt qui contrà opinantur, urgentes maximè illud ἔδει *oportebat*, Matth. 23. *Hæc oportuit facere, & illa*, sc. decimationem r. a. cum. *non omittere*, sc. oportuit. Addi possit & locus Lev. 27. 30. qui infringit ternarium istum, vel, ut alii subdividunt, septenarium numerum. Locus verò sic habet, *Omnis decima ex semine terræ & pomis arborum Domini esto.* Licèt autem in Ebræo sit, *& fructus ligni* vel *arboris* (עץ enim utrumque significat) & R. S. nulla hîc difficultas sit, utpote qui *semen*

terra, frumentum, fructum ligni verò *mustum & oleum* exponit; tamen mihi non persuasit ex quo locum istum 2 Chron. 31. 5. perpendi, qui sic sonat, *Et multiplicarunt filii Israel primitias* (i. *Therumoth*) *frumenti, musti, olei, & דבש, & omnis proventus agri*, &c. Ut enim linquam illud posterius, quod ἐξηγητικὸν fortè dices, quò referes illud דבש? sive vocem eam *mel*, sive *dactylos palmarum* cum Junio vertas. Certè si non olerum decimationem probat, saltem ternarium istum numerum discutit. Nec est quòd quis vocem ראשית nobis opponat, cùm eam *Therumoth* hic denotare probaturi simus, & istis locis unde isti numerum illum exstruxerunt etiam adhibeatur, ut Deut. 18. 4. Quin & si non omnium fortè quæ decimas debebant offerebantur Therumæ, tamen omnium quorum Therumæ hoc sensu acceptæ offerebantur debebantur decimæ. Nec hîc authoritates Rabbinorum desunt, ut Ebræos Ebræis opponamus. Ecce enim Hiscuni ad Lev. 27. 30. *de semine terræ*] *Complectitur etiam Allium, &* שחלים (i. *Leonticen*, vel *Leontium*, vel *Leoninum semen*, vel *Leontopetalium*,) *&* גרגיר. Phesictha, *Comprehendit semen Allii* והשחלים והגרגר. Jam verò גרגר genus oleris esse colligitur ex lib. Præc. majore: nam in eo disertè, *Schachalim & Gargir* ושאר ירקות *& catera olera*. Rursus ad, *ex fructu arborum*] Phesictha, *Comprehendit omnes fructus arborum*. Rursus ad illud, *de semine terræ*] *Non de semine omni, quia excipit legumina quæ non edantur; ut semen Rapæ, & Raphani*, &c. Atque hoc modo probabiliter olerum decimationem, evidenter autem plurium quàm trium vel septem istarum speciemum ostensam à me ex V. T. existimo. Unde de loco isto Matth. 23. & Luc. 11. & universo hoc negotio sic sentio, cum lege tamen resiliendi si quis meliora. Ad minimorum istorum præstationem ex Lege ipsos fuisse obligatos, eam tamen progressu temporis Judaicæ genti incubuisse cæcitatem atque affectatæ pietatis studium, ut, cùm minimè fuerit, ipsi tamen Pharisæi Christi ævo pro supererogatoria eam habuerint. Sed ut hæc semel mittamus, & cætera persequamur quæ potissimũ hîc se offerunt consideranda, hæc tria ordine observanda sunt; 1. Primitiæ, 2 Oblatio *Theruma* dicta, 3. Decimæ. Hic autẽ ordo inverti aut immutari non poterat. R. S. Exo. 22. *Non invertendus est ordo separationum istarum, ut Theruma Primitias, aut Decimæ Therumam antevertant.* Primitiæ erant frugum maturescentium, quarum Omer, i. manipulum, Sacerdoti, altero festi Paschalis die, nimirum 15. Martii sive Nisan (qui indè nomen *Abib* obtinuit, Exod. 13. 4.) offerebant, Lev. 2. 14. & 23. 10. & innuitur Deut. 16. 9. Hæc oblatio messem præcedebat, unde *primitia Messis*, è vestigio sc. subsecuturæ, passim appellantur, ut ex. gr. Lev. 23. 10.

Theruma verò non nisi de fructibus jam elaboratis, i. ut Scaliger loquitur, frumento vannato, oleo, & musto, offerebatur. Ubi & hoc observavit magnus ille & incomparabilis Heros, ejusmodi fructus Ebræis demum vocari פירות הנגמרות, ut contrà nondum elaboratos טבל. Hæc offerebatur in festo Pentecostes, ut sancitum passim in Lege est, Lev. 23. 15. Num. 28. 26. Deut. 16. 9. Erátque prima oblatio quæ de elaboratis separabatur, & solis Sacerdotibus cedebat, Deut. 18. 4. Eam Græci ἀφαίρεμα μέγα, vel ἀφορισμὸν μέγαν dixerunt; Oncelos verò, אפרשותא *separationem*. Hanc oblationem præcedaneam Moses nusquam definivit, verùm νομοδιδασκάλοις placuit ut nè esset minor parte quadragesimâ, aut quinquagesimâ, aut sexagesunâ ad minimum. Quadragesimam dixere *oblationem oculi boni*; quinquagesimam, *oculi mediani*; sexagesimam, *oculi mali*, i. parci & illiberalis. Sic R. S. ad Deut. 18. 4. Ubi & isti παραδόσεως traditioni fundamentum substernit ex Ezech. 45. 13. Ubi Deum voluisse Sacerdotum avaritiæ modum ponere multis etiam ex nostris placuit. Verba Prophetæ hæc sunt, *Ista est oblatio quam offeretis, sextam partem Ephæ*, &c. Et, *sextabitis Ephæm de Homer hordeorum*. Verba R. S. quibus locum istum illustrat hæc sunt, *Sexta pars Ephæ est dimidium Satum. Quando tu ponis dimidium Satum de Coro* (vel *Homer*) *ecce habes unum de sexaginta. Corus enim seu Homer continet* 30. *Sata*. Sed & elegantem de hoc loco ex Hieron. discursum videbis apud Cl. Drusium Præceptorem nostrum, Ad loca difficiliora V. lib. Mosis, p. 91. N. B. *Homer seu Cor continet* 10 *Ephas; Ephæ verò, tria Sata*. Sed & hîc sanctimoniæ laudem affectarunt Pharisæi, dum in utroque termino communes Leges excessere; Liberalitatis, dum trigesimam partem frugum darent, aliis quadragesimam conferentibus; Parsimoniæ, quòd ultra quinquagesimam nunquam descenderint: Quibus verbis Polyhistor ille Casaubonus explicat verba illa B. Epiphanii, τριακοντάδας καὶ πεντηκοντάδας ἐδίδουν. Sed missas faciam Therumas, ubi illud priùs monuero tironem quod me non rarò de his meditantem tardavit, Hanc oblationem nempe nomine ראשית & בכורים, quod utrumq; *primitias* interpretes Latini, ἀπαρχὰς Græci transtulerunt, frequenter in Lege occurrere, ut Deut. 18. 4. & 26. 2. & 2 Chron. 31. 5. Hinc & Pentecoste Num. 28. 26. vocatur *dies & festum primitiarum*. Et contrà ipsam vocem תרומה 2 Chron. 31. & alibi Lxx ἀπαρχὰς, Vulg. & Pagn. *primitias* transtulerunt. Fuit enim hæc oblatio revera primitiæ, non quidem messis & adhuc stantium frugum ut istæ priores, sed jam elaboratarum. Observa itaque hanc regulam, Quoties vox *Reschith primitiæ* jungitur cum *frumento, oleo, musto*, &c. fructibus elaboratis, tunc *Therumam* hanc de qua jam loquimur significat. Quam si observassent nonnulli Interpretes & Lexicographi, non confudissent tam crebrò Primitias cum Therumoth, nec quæ de his prodiderunt Ebræorum Dd. illis applicuissent. Atque hæc de Primitiis & Oblationibus impræsentiarum sufficerint.

Hâc delibatione de fructuum universitate facta & Sacerdotibus tradita, tunc de reliquo acervo decima dabatur Levitis, Num. 18. 21, 25, 26, 27, 28. Ebræis dicta מעשר ראשון *decima prima*, Græcis δεκάτη πρώτη, Tob. 1. 7. De hac decima prima Levitæ pendebant decimam Sacerdotibus, Num. 18. 26. &c. quam Textus ibi vocat *decimam de decima*, & *Therumam* Domini: RR. verò, & inter eos R. S. ad locum istum, תרומת מעשר *oblationem decimæ*. Quæ omnia diligenter annotare volui, saltem ad διάφορον alterius Therumæ quam *magnam* vocant de qua suprà actum est. Vocatur & *decima sanctitatum* 2 Chron. 31. 6. Hæc decima decimæ Levitis accepta ferebatur, Num 18. 27. non verò colonis, à quibus ipsi acceperant. Hâc delibatâ reliqua Levitis erant quasi profana & ubivis locorum extra Jerusalem consumi poterant, Num. 18. 31. *etiam in cœmeterio*, inquit R. S. ut Abenezra, *in omni loco mundo*. Eóque pervenerant ut חולין נמורין teste R. S. dicerentur, i. *profana consummata*. Jam verò quod reliquum erat de Theruma magna & Decima prima dicebatur חולין, ut Scaliger observavit, i. *profana*. Est enim חולין, inquit ille, *universitas fructuum, detractâ Therumâ* & Decimâ primâ. De illis pendenda Colono adhuc erat altera decima, quam Ebræi מעשר שני *decimam secundam*, Græci verò δεκάτην δευτέραν vocant, Tob. 1. 7. Ea expresè sancitur in Lege, Lev. 27. 30, &c. & in Deut. 14. 22, 23. Et clarè à prima distinguitur, ut mirum sit quosdam eas confudisse, Lyra ad Deut. 12. & 14. vide & Jans. c. 84. Harm. Paret enim vel hinc discrimen, quòd decima prima detracta decimâ decimæ profana fieret, & extra urbem S. absumi poterat; hæc verò sacra erat, nec eâ nisi intra septa Templi coram Deo vesci licebat, Deut. 14. 24, 25. Ampliùs, decimæ primæ necessariò aut à colono ipso aut ejus vicario Hierosolymas deportandæ erant; decimæ verò secundæ aut Hierosolymam deferendæ erant, aut, si impeditior erat via longiórve, adærari poterant à colono, & ex pecunia indè redacta vinum, oleum, mustum, victimásque Hierosolymis denuò coemebat, ut ex illis epulum instrueret, quod Ebræis מעודי χαρισήριον dictum annotavit Scaliger, & ad illud Levitas & Sacerdotes in atrio Templi invitaret, Deut. 14. 24. Sed quando secunda illa decima dividebatur, quintam partem decimæ adhuc addi solitam ex Lege Lev. 27. 31. collegerunt Ebræi, ut inquit Scaliger, quæ in speciebus erant decem de centum, in adæratione fuerint XII. Ità

quod

quod reſtabat fructuum חולין מתוקנים, i. *profana ἀποκεκαθαρμένα* dicebantur, & *præparata, polluta*, i. uſibus profanis expoſita. Addam locum ex Joſepho contra eos qui has decimas confuderunt. Is autem l. Antiq. 4.8. ſic introducit Moſem morti jam vicinum, *Sit autem & decima ſeparatio vobis frugum, præter eam quæ Sacerdotibus & Levitis debetur, χωρὶς ἧς διατέλλετε τοῖς ἱερεῦσι καὶ λευίταις δίδοσθαι.* Pergit Joſephus, ἢ προσκείσθω μὴ δεῖν τῶν πατρίδων, εἰς δὲ τὰς εὐωχίας ὑπερβάλλειν καὶ τὰς θυσίας ἀπῶν ἐν τῇ ἱερᾷ πόλει, *quæ divendantur quidem in patriis, ſed inſumatur pecunia indè redacta in convivia & ſacrificia in ſancta urbe.* Clarus etiam eſt Tobiæ locus 1.7. καὶ τὸν δευτέραν δεκάτην ἀπεπερασκιζόμην, καὶ ἐπορευόμην καὶ ἐδαπάνων αὐτὰ ἐν Ἱεροσολύμοις, *Secundam decimam vendebam, & ibam & expendebam ea in Jeruſalem.* Reſtat tertium decimarum genus, quod tertio quoque anno recurrebat, unde *Trietericum* vocant, & Tob. 1.8. τὴν τρίτην δεκάτην, quod his verbis Deut. 14. 28, 29. ſancitur, *A fine trium annorum depromito omnes decimas frumenti tui proventionis iſto anno, & relinques intra portas tuas. Quas venientes Levitæ, peregrini, pupilli & viduæ, quæ ſunt intra portas tuas, comedant, & ſaturentur*, &c. Et quia pauperibus hæ etiam cedebant, πτωχοδεκάται dictæ Hieronymo ſunt. Sed quæri hîc video an hæc decimatio tertio quoque ab anno Remiſſionis anno utramque primo & ſecundo anno uſitatam peremerit, an verò nullam, aut an unam tantùm; & ſi unam, utram? an primam, an ſecundam? Sunt qui eam loco ſecundæ fuiſſe, aut, quod idem eſt, eo anno ſecundam omiſſam aſſerunt. Sunt qui neutram. Quid illos induxerit fateor me non videre. At hos decepit quod Tob. 1.8. vocatur δεκάτη τρίτη; cùm tamen ea nihil aliud ſit quàm decima tertii anni. Magnus autem ille Scaliger vult nihil aliud eas fuiſſe quàm decimas primas, quæ primo & ſecundo, item quarto & quinto annô Hieroſolymam à colono deportabantur in manus Ephemeriæ Levitarum tum Miniſterium obeuntis; Tertio autem & ſexto anno hebdomadis annalis in horrea, cellas & apothecas condebantur, levitis, viduis, orphanis & peregrinis in oſtio coloni erogandæ. Licèt verò rationes ſuæ hujus ſententiæ non afferat, non tamen ſine ratione hoc ſtatuiſſe putandus eſt. Hoc tantùm vide; Aut fuit prima aut ſecunda, vel aut fuit loco primæ aut ſecundæ, vel aut peremit primam aut ſecundam. Utramque enim ſi peremiſſet, miſerè cum Sacerdotibus actum fuiſſet. Non ſecundam, quæ in atrio præſente colono abſumebatur; quia ſic toto anno multùm eſuriviſſent Sacerdotes, utpote cùm nihil exſpectandum fuerit præter decimas decimarum Levitarum & Therumas, quarum pars quotidiano victu inſumenda, pars anno ſexto in annum Remiſſionis ſeu Sabbathicum (quo ut nulla meſſis ità nullæ decimæ, nulla Theruma) reponenda. Quantilla etiam iſtæ decimæ decimarum fuerint ad tantum numerum Sacerdotum per integrum annum, nedum duos, alendum, præter Therumam & ea quibus ex ſacrificiis & pecoribus fruebantur, judicabit quicunque apud Joſephum legit quamque claſſem Sacerdotum, quæ XXIV erant, ſuo ævo ultra V millia habuiſſe, Apolog. adv. Appionem. Ergò primam: Ut hoc pacto Sacerdotibus tantùm decimæ decimarum, Levitis tantùm illud quod in orphanos, viduas & pauperes conferebatur, deceſſerit. Atque ità exiguo utriuſque ordinis diſpendio à ſapientiſſ. Legiſlatore communi egeſtati conſultum eſt. Quæ omnia ſecùs eſſent, ſi, ut quidam opinantur, hæ trietericæ decimæ ſecundas peremiſſent.

GROTIUS.

2. *Tolles de cunctis frugibus tuis primitias*] Quæ ob id junco ſignabantur. ¶ *In cartallo*] Vox Græca ex Græca verſione. Rectè verteris *in cophino*. Vide infrà 28.5.

5. *Syrus perſequebatur patrem meum*] Heb. *Syrus miſer pater meus*. Syrum vocat ob habitationem in Syria Meſopotamienſi. Latini *Syrienſem* dicerent, ut *Hiſpanienſem*, אבד verti *miſerum*, nam & Græci vertunt τὸν ἐν λύπαις Pro. 31.6. & verbum unde hoc participium factum eſt Job 6. 18. vertitur ἀπολόμην, & explicatur ἔξωσος ἐγενόμην. Optimè hoc elogium Jacobo convenire oſtendit ejus hiſtoria.

13. *Abſtuli quod ſanctificatum de domo mea eſt*] בער ſæpe eſt *abolere*: ſed hoc loco *removere*, ut apparet & infrà 14. Lxx hic ἐξεκάθαρα τὰ ἅγια ἐκ τῆς οἰκίας μου. Sic eandem vocem per καθαρίζειν verterunt ſuprà 19.13.

CAP. XXVII.

MUNSTERUS.

2. *Pro te*] h.e. qui tibi ſint in monimentum; unde & præcepta Legis jubentur ſculpi in eis.

8. *Explicando*] Infinitivus eſt de conjug. Piel; ſicut & Onk. vertit פרוש יאות *diſtinguendo pulchrè*, quod A.E. ad ſcripturam ipſam refert, quæ in lapide pulchrè ſit ſculpenda, & non tantùm in ſcheda citò peritura.

9. *Auſculta*] Exponunt Hebræi vocem הסכת, quæ ſolùm in hoc loco invenitur, pro אצית, ut Onk. habet, i. *adverte & auſculta.*

15. *Maledictus*] Inter iſtas XI maledictiones, quarum tranſgreſſiones ferè omnes ex Lege puniuntur morte quando publicè fiunt, prima eſt quæ fit inter hominem & Deum, altera quæ fit inter filium & patrem, *&c.*

20, *Fimbriam*] Vel, ut Hebraiſmus habet, *alam*, quæ hîc capitur pro inferiori parte veſtium.

FAGIUS.

8. *Explicando bene*] A.E. ad ſcripturam refert, quòd ſcilicet debeat eſſe bene diſtincta, litera bene picta & legibilis.

9. *Et locutus eſt Moſes & Sacerdotes*, &c.] Referunt verbum & oraculum Domini populo Iſraelitico ad hunc modum propoſitum & explicatum fuiſſe, Primùm Moſes acceptum oraculum Sacerdotibus Levitis concredidit; deinde Senibus, h.e. Præfectis populi; rurſus Senes, quiſque ſuo cœtui. Sic ad unumquemlibet verbum Domini explicatiſſimè ferebatur. Quem ordinem in Eccleſiis anguſtioribus veteres obſervaſſe videntur.

12. *Hi ſtabunt ad benedicendum*] Liberarum filii ad benedicendum adhibentur; quòd benedictio externa ac temporaria illius interioris ac cœleſtis velut effectus habeatur. Hæc autem non contingit ſine Spiritu Domini, qui libertatem adventu ſuo confert. *Ubi enim Spiritus Domini, ibi libertas.* Deinde ſervarum filii ad maledictionem adjunguntur; quòd argumentum ſervitutis & abſentiæ Spiritûs ſit, juxta legem Lev. 26. ferre maledictionem & res adverſas. Jam quia ex ſervis quatuor tantùm nati ſunt. Ruben primogenitus, & Zebulon poſtremus natu ex filiis Lea, adjiciuntur: Illum enim peccatum in patrem admiſſum quaſi in ſervitutem redegit, Gen. 49.4. hic autem, quia ultimus, dignitate etiam minimus cenſetur. Porrò annotant benedictiones & maledictiones hoc ordine factas: Ut ſex capita tribuum liberarum conſiſterent in monte Gerizim; Ex adverſo autem, in monte Ebal, ſervarum liberi; In campo interjacente, Sacerdotes, qui bajulant arcam Domini, quos circumſtabant Levitæ: & hinc & hinc ſub radicibus utriuſque montis, univerſa Iſraelitarum multitudo. Levitæ igitur, facie ad montem Gerizim converſâ, ſic orſi feruntur, *Benedictus ſit quiſquis non fecerit ſculptile*, &c. Populus ad hoc reſpondit, *Amen*, h.e. *Fiat.* Rurſus, converſâ ad Ebal facie, dixerunt, *Maledictus ſit qui fecerit ſculptile*, &c. Sic per reliquas maledictiones conſequenter, Joſ. 8. tanquam ex facto ipſum videre eſt, quo ordine benedictiones & maledictiones factæ ſunt. Nam primò benedictiones, deinde maledictiones: *Poſtea verba Legis, cum benedictionibus, & maledictionibus, prout in libro Legis habentur, recitata ſunt.* Quare veriſimile apparet alternatim duodecim be-

nedictiones, & è regione duodecim maledictiones prædictas fuisse.

18. *Qui errare facit cæcum in via*] h.e. Qui sciens malum consilium dederit. In falsos doctores, & quicunque quomodolibet causam dederint erroris, quadrat.

24. *Proximum suum in secreto*] Refertur etiam ad verbera linguæ, ut dum quis famam lædit absentis.

VATABLUS.

1. *Custodi*, שמור] *Custodire*, est infinitivus Hebræis.

2. Ut eatis,] Istud addidit noster interpres ex v.3. ut perficeretur oratio, in quo versu plena est, sic enim legitur, *cùm transieris ut ingrediaris terram.* In qua oratione etiam deest quod hîc expressum est, nempe *Jarden.* ¶ *Magnos*, גדולות] *Insignes.*

5. *Ferrum*, ברזל] i. instrumentum aliquod ferreum, q.d. Non cædes, sive incides, aut dolabis illos lapides. Seipsum v.6. declarat. Mutatio numeri crebra.

6. *Perfectis*, שלמות] *Integris*, non sectis, sed informibus, qui ferro non fuerint formati, æquati & politi. Gallicè *tontes entieres, non taillées.*

8. *Declarando diligenter*, באר היטב] *Explicando exactè.* Ex doctioribus Hebræorum alter ad scripturam refert, quòd scilicet debeat esse bene distincta, litera bene picta & legibilis.

9. *Factus es in populum*, נהייתּ לעם] h. e. iniit tecum fedus ut sis populus ejus.

12. *Stabunt ad benedicendum populo*, יעמדו לברך את העם] i. Istæ tribus stabunt super montem Garizim, ut populo audiente recitentur benedictiones. Aut, *Iste tribus stabunt in monte Garizim ad audiendam benedictionem.* Hîc Moses ad benedictiones potiores tribus elegit, filios nempe liberarum Rachelis & Liæ; ad maledictiones verò, sex tribus, filios ancillarum, Zilphæ & Bilhæ, cum duobus filiis Ruben & Zebulon de libera Lea: fortè quòd benedictio honorabilior & dignior sit quàm maledictio; ideo ornanda fuit præstantioribus tribubus. Annotant autem quidam Hebræorum, benedictiones & maledictiones hoc ordine factas, ut sex capita tribuum liberarum consisterent in monte Garizim; ex adverso autem, in monte Ebal, servarum liberi; In campo interjacente Sacerdotes erant ferentes arcam Domini, quos circumstabant Levitæ; hinc autem & hinc sub radicibus utriusque montis universa Israelitarum multitudo. Levitæ igitur, facie ad montem Garizim conversâ, sic ordiebantur, *Benedictus sit qui quis non fecerit sculptile*, &c. Populus ad hoc respondebat, *Amen.* Rursus conversâ ad Ebal facie dixerunt, *Maledictus sit qui fecerit sculptile*, &c. Sic per reliquas maledictiones consequenter. In Josua c.8.33. videre est quo ordine benedictiones & maledictiones factæ sint: nam primò benedictiones, deinde maledictiones, postea verba Legis cum benedictionibus & maledictionibus, prout in libro Legis habentur, recitata sunt. ¶ *Joseph*, יוסף] Ponitur pro duabus tribubus, Ephraim & Manasse.

13. *Ad maledictionem.* על הקללה] Sub. *audiendam*, i. ut recitentur maledictiones coram illis.

15. *Amen*, אמן] i. Veritas sit hoc. Verum sit illud quod dicit, *Maledictus sit qui colit deos alienos.* Concedentis vel optantis est particula.

20. *Oram patris sui*, כנף אביו] i. operimentum lectuli patris sui, aut, *angulum pallii*, i. rem opertam patri suo, quam nemo alius attingere debet, operimentum quo turpitudo patris tegitur, h.e. verenda novercæ suæ.

25. Plaga *animæ*, נפש] *Animâ*, ablativus, h.e. plagâ mortali. ¶ *Sanguinem innocentem*, דם נקי] Per appositionem dictum, *ut occidat hominem innocentem.*

26. *Statuerit*, יקים] *Stabilierit, confirmaverit, ratificaverit.*

CLARIUS.

6. *De saxis informibus*] Id præceptum fuit, vel ut ritus Gentium vitarent, vel ut doceret majorem interiori cultui diligentiam quàm externo adhibendam.

12. *Hi stabunt ad benedicendum*] Eliguntur sex tribus potiores, quæ & ex liberis natæ erant uxoribus Jacob, pro parte benedictionis: ad maledictiones autem sex tribus aliæ disponuntur, filii ancillarum, cum tribu Ruben, qui & primogenitus fuerat, nè contemni se cæteræ judicarent, quia benedictio plausibilior est quàm maledictio.

15. *Maledictus*] Horum omnium ferè transgressiones ex Lege puniuntur morte quando publicè fiunt. Prima autem est, quæ fit inter hominem & Deum; altera, quæ fit inter filium & patrem, *&c.*

GROTIUS.

1. *Præcepit autem Moses & seniores Israel populo*] Moses Sacerdotibus, Sacerdotes Senibus, Senes populo.

12. *Hi stabunt ad benedicendum populo*] Potiores tribus natæ ex justis matribus familias, excepto Rubene ob culpam & Zabulone ut postremo ex Lea; qui ad implendum numerum adjecti posteris ministrarum.

16. *Maledictus qui non honorat patrem suum & matrem*] In Hebræo est vox positiva מקלה, in Græco ἀτιμάζων, i. *indignitate afficiens.* Intellige hoc de eo cujus crimen ignotum est: alioqui morte plectebatur Lev. 20.9. Idem judicium de aliis criminibus quibus Lex mortem indicit.

18. *Maledictus qui errare facit cæcum in itinere*] Diphilus,

——ἀγροῖς ἐν τοῖς ἀφοῖς
Ὃν δεῖν, ἅπας μὴ φράσαι ὁδοῦντ' ὁδόν.

Ad hoc caput referenda culpa eorum qui prava dant consilia.

26. *In sermonibus legis hujus*] Addunt Græci, ἐν πᾶσι. Sequitur Græcos ut plerumque quem hodie habemus Samaritanus. Sic & Paulus Gal. 3.10. Dicta hæc adversùs eos qui moniti pertinaciter sive elatâ manu agunt contra præceptum aliquod speciale.

CAP. XXVIII.

MUNSTERUS.

5. *Porta tua*] Augebit, inquit, Deus benedictione suâ nédum frumentum in agro, verùm & panem in sporta, atque remanentes reliquias multiplicabit.

13. *In caput, & non in caudam*] Non potui mihi hîc temperare à risu cùm legerem hæc verba R. Abraham Hispani, אחרה ישראל הראש ועתים הם כמו הזנב כי אחר שהם עומדים בארץ טמאה הם יהיו כמו זנב הבהמה שעומר במקום טמא בקי צואה בלי מקום: Rectiùs sic interpretatur Ger. *Tu eris in caput populorum, & non in caudam, ut subjiciaris ulli genti.*

20. *Maledictionem*] R. S. exponit חסרון *penuriam, defectum*, seu *egestatem.* Et מהומה idem est quod שנוש *strepitus terribilis*, in quo omnia turbatione sunt plena. *Increpatio* verò capitur secundùm A. E. pro *continuo terrore supervenientium malorum, ut nunquam bono possis esse animo.*

22. *Febri*] Dicunt קדחת esse *morbum qui ardet in facie:* Sic דלקת est alius *morbus in facie ardens.* A. E. tamen exponit *febrim tertianam & quartanam.* Sed חרחור est *morbus qui ardet in corpore.* Porrò שדפון est *corruptus aer*, & *ventus Orientalis* plantas perdens. Sed ירקון est *vitium frugum*, unde pallescunt & pereunt.

25. *In commotione*] Sub. *capitis:* quòd multi stupebunt, & movebunt caput super te.

26. *Bestiæ terræ*] Capitur hîc בהמת pro חיה, cùm bestia, & non jumentum, vescatur carnibus.

27. עבול] Idem est quòd טחור *ficus, infirmitas partium inferiorum*, ut dicit K. ¶ חרס] Est *scabies sicca*, quæ testâ raditur.

שנעון 28.

28. שנעון] Est חסרון הרעת *defectus mentis.*

30. *Vindemiabis*] Heb. *profanabis.* Diximus suprà, primum vineæ fructum Deo consecratum; alium verò, qui hunc sequitur, esse profanum.

34. *Propter visionem*] Videbis, inquit, corpus tuum obductum scabie, fluidum sanie atque exulceratum; quod te tantum cruciabit ut in dementiam animus tuus incidere possit.

37. *In stuporem*] Eris, inquit, videntibus te in stuporem, audientibus in parabolam, & loquentibus in fabulam.

42. *Rubigo*] Est צלצל species locustæ.

43. *In sublimem potestatem*] Heb. *Suprà suprà: & tu descendes infrà infrà.* Quanquam utrumque sit femininum nomen.

46. *In signum*] Plagæ, inquam, jam dictæ, cùm venerint, erunt tibi in signum, quæ te commonefaciant præceptorum meorum atque transgressionum tuarum.

57. *Secundinam*] Est שליה, ut A. E. definit, *locus fœtûs, in quo sedet dum materno utero adhuc clausus tenetur.* R. S. verò, post Chald. interpretem, exponit *pueros minores.* Ex nostris quidam simpliciter exponunt pro *felicitate*, i. pro filio, aut filia recèns nata, quæ est felicitas matris, sicut filius patris. ¶ *De medio pedum suorum*] Hebraismus est, sicut & lotium *aquæ pedum* in Scriptura vocatur.

59. *Infallibiles*] Heb. *Fideles:* quæ scilicet veraciter & proculdubio venturæ sint, שלא ימורו, ut Hebræi dicunt, i. *quæ non deerunt.*

66. *Et erit vita tua suspensa*] h. e. Pendebit vita tua in ambiguo, omni horâ mortem adesse suspicans.

FAGIUS.

3. *Benedictus eris in civitate*, &c.] i. Abundabis omnibus rebus necessariis, sive urbem incolas, sive agrum. Aut, Felix eris, sive res urbanas tractes, sive rusticas.

5. *Canistrum tuum, & panaria tua*] Vox Hebraica, ומשארתך à *relinquendo* venit: unde quidam *reliquias* vertunt, q. d. reliquiæ tuæ. Et istas *reliquias* alii *cibos*, sive *panem in panariis*; Alii, *annonam*, & *alimentum*; Alii *fructus*, putà vinum, oleum, mel, & reliqua; Alii *arcam*, vel *cistam*, *panariam* exponunt. q. d. Calathi tui, in quibus reponere soles fructus arborum, benedicti erunt; nunquam erunt vacui: & semper erit panis in cista tua panaria. A. E. *Canistrum vas* esse dicit *in quo asservatur farina*; quod per Enallagen pro *farina* accipitur.

6. *Cùm ingredieris, & egredieris*, &c.] h. e. Ingressus tuus in locum aliquem, & egressus ex loco aliquo felix erit. Alii ad bellum hoc referunt, q. d. Cùm egressus fueris ad bellum, & reversus fueris è bello.

10. *Nomen Domini invocatum sit super te*] h. e. Intelligent te vocari de nomine Dei. Vel, te vocari populum Dei, & esse.

30. *Et non profanabis*] i. *Communem facies*, sive *vindemiabis.* Primus enim fructus Deo consecratus erat; reliquus verò, qui hunc sequebatur, profanus.

57. *Secundinam filiorum*, &c.] A. E. definit *locum fœtûs, in quo sedet dum materno utero adhuc clausus tenetur.* Alii verò, secuti paraph. Chaldæum, per *secundinas* figuratè intelligi volunt parvos, anniculos, bimos, aut trimos. Et hoc etiam sequitur R. S.

VATABLUS.

1. *UT custodias faciendo*, לשמור לעשות] *Ut custodias ad faciendum*, vel, *ut custodias & facias*, ut legis v. 13. Hebraismus, *ut solicitè facias.* Vide Jos. 1. 7. ¶ *Tunc constituet te*, ונתנך] Ad verb. *& ponet te*, i. faciet.

2. *Si modò*, כי] *Cùm, si tamen.*

3. *Benedictus eris*, ברוך אתה] Hebraismus, Omnia tibi prosperè cedent, sive in urbe sive in agro. Abundabis omnibus rebus necessariis, sive urbem incolas, sive agrum. Aut, Felix eris, sive res urbanas tractes, sive rusticas.

4. *Primogenitus boum tuorum*, שגר אלפיך] *Fœtus* [Ad verb. *Emissio*] *armenti tui.* ¶ *Et greges ovium tuarum*, ועשתרות צאנך] *Et oves gregis tui*, q. d. Abundabis liberis; & terra gignet tibi copiosum fructum; abundabis jumentis, armento, grege. Hebraismum istum exponit ipse Moses ver. 11. dicens, *Abundare te faciet*, &c.

5. *Canistrum tuum*, &c. טנאך וגו'] In quo scilicet reponi solent fructus arborum. ¶ *Et conspersio tua*, ומשארתך] Hæc vox à *relinquendo* venit: unde quidam *reliquias* vertunt; & per istas *reliquias* alii *cibos*, sive *panem in panariis*; alii *annonam & alimentum*; alii *fructus*, putà vinum, oleum, mel, & reliqua; alii *arcam*, vel *cistam*, *panariam* exponunt, q. d. Calathi tui in quibus reponere soles fructus arborum, benedicti erunt; nunquam erunt vacui; & semper erit panis in cista tua panaria.

6. *Quando ingredieris*, &c. בבואך וגו'] *In ingressu tuo*, &c. i. ingressus tuus in locum aliquem, & egressus ex loco aliquo felix erit. Alii ad bellum hoc referunt. q. d. Cùm egressus fueris ad bellum, & reversus fueris è bello.

7. *Percussos coram te*, נגפים לפניך] i. Efficiet ut cædas eos.

8. *Mandabit Jehovah*, &c. יצו יהוה וגו'] Hebraismus, *Mittet Dominus benedictionem in cellaria tua*; sive *benedicet cellariis tuis, & omnibus rebus quibus admoveris manum.* ¶ *Et in omni ad quod*, &c. ובכל משלח ידך] Ad verb. *Et in omni missione manûs tuæ.*

9. *Statuet te Jehovah sibi in populum sanctum*, יקימך יהוה לו לעם קדוש] i. Faciet ut sis ei populus sanctus. Hæc est spiritualis benedictio ac promissio.

11. *Et abundare faciet te*, והותירך] Pro *Benedicere* hîc nunc ponit *Abundare facere*, sive *redundare.* ¶ *In bonum*, לטובה] i. Feliciter.

13. *Ponétque te Jehovah in caput*, &c. ונתנך יהוה לראש וגו'] Hebraismus, Faciet te Dominus primum, & non ultimum; primum omnium populorum, & non abjectissimum: eris præterea tantummodo in summo, & non in imo, q. d. Semper eris superior, nunquam inferior. ¶ *Quando*, כי] *Si tamen*, vel, *si modò.*

15. *Contra*, &c. והיה אם לא] Ad verb. *Et erit, si non*, &c. ¶ *Ut custodias faciendo*, לשמור לעשות] Ut ver. 1.

16. *Maledictus eris in urbe*, &c. ארור אתה בעיר וגו'] Hic versus & tres sequentes contrarii sunt prorsus prioribus 3, 4, 5, & 6. Confer hæc cum iis quæ Lev. 26. 14. minatur Dominus iis qui non observabunt præcepta ejus.

17. *Maledictum canistrum tuum*, &c. ארור טנאך וגו'] i. Calathus tuus & arca panaria tua in qua fuit aut servatur panis, erunt vacua. q. d. Tu premeris fame.

18. *Maledictus fructus ventris tui*, &c. ארור פרי בטנך וגו'] h. e. Peribunt liberi tui, citò putrescent fruges tuæ, vituli tui statim morientur, & fœtus pecorum peribunt.

20. *Contritionem & perditionem*, את המהומה ואת המגערת] *Confractionem & correptionem*, sive *increpationem*, המהומה sign. *strepitum terribilem, in quo omnia turbatione sunt plena.* ¶ *In omni quod tractaveris*, בכל משלח ידך] Ad verb. *In omni missione manûs tuæ.*

21. *Adjunget Jehovah tibi*, ידבק יהוה בך] *Adhærere tibi faciet Jehova*, q. d. Dominus mittet tibi pestem quæ tenacissimè adhærebit tibi, ità ut separari à te non possit.

22. *Pthisi*, בשחפת] *Macie:* Vide Lev. 26. 16. ¶ *Et ariditate, & rubigine*, ובשדפון וביקון] Vide de his duabus dictionibus, 1 Reg. 8. 37.

23. *Ærei*, נחושת] Vide Lev. 26. 19. ubi istud exponitur.

24. *Dabit Jehovah pluviam*, &c. יתן יהוה את מטר] Hebraismus, quem sic quidam reddunt, *Vertet Jehova pluviam in pulverem & cinerem*, q. d. Tanta erit cali-

ditas ut vice imbris descendat è cœlo pulvis. Vis venti excitabit pulverem, qui postea vice imbris decidet. ¶ *Descendet*, ירד] Sub. *cinis sulfurem.*

25. *Dabit te Jehovah casum coram*, &c. יתנך יהוה נגף לפני וגו'] Hebraismus, Cædet te Jehova operâ inimicorum. Immittet inimicos qui te cædant & percutiant. ¶ *Ad illum*, אליו] Sub. *inimicum tuum.* ¶ *In commotionem*, לזעוה] *In tremorem*, vel, *terrorem*, q. d. Auditâ calamitate tuâ, commovebuntur, vel contremiscent omnia regna.

26. *Terrens*, מחריד] *Qui terreat*, i. qui terrendo abigat feras à corpore tuo.

27. *Et morbis ani*, ובעפלים] i. Infirmitatibus partis corporeæ secretioris. Dicunt esse scabiem siccam, impegitinem quæ conjuncta est pruritui. Per *morbos ani* intellige hæmorrhoidas, & mariscas, & reliquos morbos ani.

29. *Et eris tantummodo oppressus*, והיית אך עשוק] i. Nihil aliud quàm opprimeris, & spoliaberis toto vitæ tempore. Verti posset, *certè etiam opprimeris*, &c.

30. *Et non communem facies eam*, ולא תחללנו] Vide cap. 20. 6.

31. *Nec revertetur ad te*, ולא ישוב לך] i. Non restituetur tibi. ¶ *Servator*, מושיע] i. Qui eripiat.

32. *Ac deficient*, וכלות] *Ac consumentur*, exspectando scilicet reditum eorum, q. d. Totâ die aspicies an revertantur; nec poteris eripere filios tuos de manu illius gentis.

33. *Et eris tantummodo*, &c. והיית רק וגו'] Vide ver. 19.

34. *Et obstupesces*, והיית משוגע] *Et efficieris insanus, corripieris furore*, vel *amentiâ.* ¶ *Propter ea quæ*, &c. ממראה וגו'] Ad verb. *ob visionem oculorum tuorum quam videbis.*

35. *Et in coxis*, ועל השוקים] *Et in cruribus, & in suris.*

37. *In stuporem*, לשמה] Vide Jer. 25. 9. ¶ *Et parabolam, & fabulam*, למשל ולשנינה] Vide eadem Jer. 24. 9. i. auditâ calamitate tuâ obstupescent omnes populi exteri, omnésque alios infelices comparabunt tibi, ac tuam calamitatem assiduè in ore habebunt.

38. *Educes*, תוציא] Sub. *ex horreis tuis*, quod curabis deferri in agrum, ut sementem facias.

40. *Decidet*, ישל] Ad verb. *Evellet se, exstirpabit se, defluet*, antequam scilicet colligatur.

41. *Et non erunt tibi*, ולא יהיו לך] i. Illis privaberis.

43. *Ascendet super te*, &c. יעלה עליך וגו'] Hebraismus, multis modis, aut longè erit superior te, tu autem eris longè eo inferior. Repetitio ad exaggerationem rei. Vide suprà in benedictione, v. 13.

44. *Ipse mutuabit tibi*, הוא ילוך] q. d. Longè ditior te erit, ità ut possit tibi mutuò dare pecuniam. ¶ *Erit in caput*, &c. יהיה לראש וגו'] Vide suprà 13. in benedictione; evadet primus, sive tenebit primas; tu autem eris infimus & infimæ sortis.

46. *In signum & in portentum*, לאות ולמופת] *In signum & prodigium*, i. vice signi & prodigii, q. d. Hæc nota & infamia perpetuò durabit tibi ac posteris tuis.

49. *Quemadmodum volat aquila*, כאשר ידאה הנשר] i. Celerrimè & citissimè.

50. *Robustam facie*, עז פנים] *Duram facie.* Hebraismus impudentem & perfrictæ frontis. Prov. 21. 29. *Roborat impius faciem suam.* ¶ *Quæ non elevabit faciem ad senem*, אשר לא ישא פנים לזקן] Hebraismus, *quæ faciem senis non reverebitur*: aut, *sem non deferet.*

51. *Primogenitum boum tuorum*, שנר אלפיך] *Fœtui boum tuorum.* ¶ *Nec greges ovium tuarum*, ועשתרות צאנך] *Nec fœtus gregis tui*, vel, *oves gregis tui.* Vide ver. 4.

52. *Corruant*, ירדת] Infinitivus, significans ad verb. *descendere*, pro *descendant.*

53. *In obsidione*, במצור] Istud ad principium versûs referendum est, i. tempore obsidionis. ¶ *Et coarctatione*, &c. ובמצוק וגו'] *Et in angustia, quâ anget te*, vel, *premet*, i. in ipsa oppugnatione.

54. *Malignus erit oculus*, &c. תרע עינו וגו'] Hebraismus, i. invidebit fratri & uxori, &c. q. d. Mollissimus & delicatissimus quisque, qui tantùm lectissimis & delicatissimis cibis vescitur, invidebit fratri suo & uxori suæ quæ dormit in sinu suo, & reliquis suis liberis, ità ut illos non faciat participes carnium filiorum suorum quibus vescetur. *Malignum & nequam esse oculum alicujus* est illum esse illiberalem, tenacem & invidum. Vide cap. 15. 9. sic ver. 56.

55. *Reliquerit*, השאיר] Sub. *inimicus edendum.*

56. *Statuere*, הצנ] *Figere*, i. quæ præ mollitie vix antea terram attingebat pedibus suis, nè impingeret. ¶ *Malignus erit oculus*, &c. תרע עינה באיש וגו'] Hebraismus pro *invida*, i. erit illiberalis & tenax erga maritum, illa enim servabit sibi carnes filiorum suorum interfectorum, neque illarum faciet participem maritum suum, filios & filias, sive parvuli fuerint illi, sive natu grandiores.

57. Per *secundas* figuratè intelligit parvulos, anniculos, bimos aut trimos. Per *filios* autem *quos peperit* intelligit grandiores & adultos. Quod verò ait, *de inter pedes ejus*, est Hebraismus, pro, *E medio femoris sui.*

58. *Nisi custodieris ut facias*, אם לא תשמור לעשות] *Nisi custodieris faciendo.* Vide v. 1. ¶ *Ut timas*, ליראה *Timendo*, & *timueris.*

59. *Augebit*, &c. והפלא וגו'] Ad verb. *Mirificabit* [i. mirabiles reddet] *Jehovah plagas tuas, & plagas seminis tui, plagas* inquam *magnas*, &c. Alii, *Intendet mirum in modum.* ¶ *Et perseverantes*, ונאמנות] *Et permanentes*, sive *fixas.*

60. *Omnem infirmitatem*, את כל מדוה] Singul. Heb. pro plur. *omnes dolores*, vel *ægritudines.* ¶ *A quibus timuisti tibi*, אשר יגורת מפניהם] Ad verb. *à quarum conspectu timuisti*, conversis dictionibus, i. quas timuisti nè immitterem tibi.

61. *Tu perdaris*, השמדך] *Delearis tu*, vel, *intereas.*

62. *Pro eo quòd eratis*, תחת אשר הייתם] *Cùm priùs essetis*, i. cùm antea stellas cœli numero & multitudine æquaretis.

65. *Et defectum oculorum*, וכליון עינים] i. Spem & exspectationem vanam, ut non possis cernere & vitare mala.

66. *Suspensa tibi è regione*, תלואים לך מנגד] *Quasi pendens tibi ex adverso*, i. ante oculos tuos. ¶ *Neque credes vitæ tuæ*, ולא תאמין בחייך] *Neque confides in vita tua*, h. e. parùm sperabis de vita tua.

67. *Quis dabit vesperam?* מן יתן ערב] Hebraismus, pro adverbio optandi, *utinam esset vespera.* ¶ *Præ pavore*, מפחד] *Propter pavorem.* ¶ *Et propter visione oculorum tuorum*, ומראה עיניך] *Et propter visionem oculorum tuorum*, i. propter ea quæ videbis,

68. *Non addes adhuc ut videas illam*, לא תוסיף עוד לראותה] Hebraismus, *Posthac non denuò visurus illam.* ¶ *Et vendetis vos*, והתמכרתם] *Et redigetis vos vendibiles*, vel *quæretis ut vendamini.*

CASTALIO.

10. *Jovæ nomine censeri*] In Jovæ tutela esse, & ejus populum vocari.

30. *Vineas conseretis, & eas non profanabitis*] Fructum percipietis, quod tum fit cùm profanantur, i. cùm primùm vindemiantur.

CLARIUS.

5. *Benedicta sporta tua*] Augebit, inquit, Deus benedictione suâ non solùm frumentum in agro, verùm & panem in sporta, ac remanentes reliquias multiplicabit.

20. *Et increpationem*] Capitur hîc *increpatio* pro *continuo terrore supervenientium malorum, ut nunquam bono possis esse animo.*

25. *Et*

25. *Et dispergaris*] Alius vertit, *Erisque in commotionem apud omnia regna terræ.* In commotionem, nempe capitis, quòd multi stupebunt, & movebunt capita super te.

37. *Et eris in stuporem*] Eris videntibus te in stuporem, audientibus in parabolam, & loquentibus in fabulam.

46. *Et erunt in te signa*] Vel, *erunt tibi in signum*, h.e. Plagæ jam dictæ, cùm venerint, erunt tibi in signum, quæ te commonefaciant præceptorum meorum atque transgressionum tuarum.

54. *Homo delicatus*] Magnitudinem penuriæ indicat, quæ tanta futura sit ut arcta quævis amicitia ob famem negligatur, & alter alteri cibos invideat & subtrahat, idque in filiorum etiam carnibus.

57. *Et illuvie secundinarum*] Alius vertit, *Secundinam quoque suam, quæ egreditur de medio pedum suorum, & filios suos quos gignet: quoniam comedet eos in secreto, cùm omnia defecerint*, &c. *Secundinam* autem vocant locum fœtûs, in quo sedet dum materno utero adhuc clausus tenetur. Alii exponunt *pueros minores.* Quod verò ait, *de medio pedum suorum*, Hebraismus est, sicut & lotium *aqua pedum* in Scriptura vocatur.

66. *Vita tua quasi pendens*] h. e. Pendebit vita tua in ambiguo, omni horâ mortem adesse suspicans.

DRUSIUS.

20. הַמְהוּמָה. Sym. ἀχορτασίαν *inexplebilem appetitum edendi.* Ἀχορτασία propriè *inexplebilitas.* Nam ἀχόρτας *inexplebilis, qui saturari nequit.* Lxx hîc habent ἐπιθυμίαν *vehementem esuritionem.* Hieron. *esuriem.*

GROTIUS.

2. UNiversæ benedictiones istæ] Quæ simul cum maledictionibus prælectæ populo in Terræ ingressu, Jos.8. in fine.

4. *Benedictus fructus ventris tui*] Eximiè impletum in Maria matre Christi.

5. *Benedicta horrea tua*] Chaldæus pro טנא posuit סלא, quod esse *canistrum* sive *cophinum* apparet Gen. 40. 17. Cophino multùm usos Judæos apparet ex Math. 14. 20. & 16. 9. Mar.8.19.& 6. 43. Luc.9.17. Joan.6.13. & ex Juvenali. Id κάρταλλον non malè dixere Lxx suprà 26.2,4. ubi in Hebræo טנא. Eâdem voce Græcâ reddunt סל respondens illi Chaldæo סלא Jer.6.9. at alibi χαρσῶν, ut dicto loco Gen.40. Exod.29.3,23. Levit. 8. 2, 26, 31. Num.6.15,17,19. Jud.6.19. Ἀποθήκην, quod hic habent Lxx, nomen est generis.

22. *Et frigiore*] Sic & Lxx εἴλει. At Hebræum planè contrarium sonat: venit enim à verbo, דלק, quod est *incendere*; unde *febrim* hîc interpretatur K. Græcum καύσων, quod febris est genus, optimè Hebræo respondet. At vox præcedens קדחת, à verbo paris significatûs veniens, hîc quidem πυρετὸς, & Latino *febris*; at Levit. 26. 18. ἴλεος vertitur, ubi generale nomen *ardoris* posuit Latinus.

33. *Fructus terræ tuæ & omnes labores tuos comedat populus quem ignoras*] Virgilius Ecl. 1.

Impius hæc tam culta novalia miles habebit,
Barbarus has segetes.

36. *Et regem tuum*] Vide 2 Reg.25. Jer.39.& 52.

48. *Servies inimico tuo in fame, & siti, & nuditate, & omni penuriâ*] Hæc per Chaldæos eis contigisse, & quidem in pœnam idololatriæ ostendit Jeremias 5. 15, 16, 17, 18, 19. & totis Threnis. Notant autem ex Prophetis Hebræi esse certas pœnas certis peccatis velut proprias; Famem ex siccitate, ob decimas non æqualiter persolutas, & falsa testimonia; Famem ex tumultu, ubi saturi decimas non solvunt; Pestilentiam, ubi non interficiuntur qui debent, aut negliguntur pauperes; Malas bestias, ob perjuria & Blasphemias; Exsilium & Captivitatem ob idololatriam, Venerem illicitam, effusionem injustam sanguinis, violationem anni sabbatici.

57. *Et eluvie secundinarum*] Græci, τὸ χόριον ἀνῆς. Sic & R. S. בניהם קטנים. Idem visum Chaldæo. ¶ *Comedent enim eos*] Implementum vide Thren. 4, 10. & confer 2 Reg.6.28. & quæ apud Josephum in obsidione Hierosolymitana.

66. *Erit vita tua quasi pendens*] Quasi à filo pendens, ut & Latini loquuntur. ¶ *Et non credes vitæ tuæ*] *Non eris certus vitæ tuæ.* Ità enim optimè verti potest תאמין. Hoc est quod ἀσφαλῶς dixit Paulus 1 Cor. 4. 11. in continuis periculis & anxietate jactari.

68. *Reducet te Dominus classibus in Ægyptum*] Sub successoribus Alexandri ingens Judæorum multitudo immigravit Alexandriam. Hecatæus, Οὐκ ὀλίγαι ἦ (μυριάδες Ἰουδαίων) ἡ χὴ τὸν Ἀλεξάνδρου θάνατον οἰς Αἴγυπτον ἡ Φοινίκην κατέσπασαν διὰ τὴν τῶν Συρίᾳ στάσιν. Memnitere & Philo in Flaccum, & Josephus Antiq. Hist. 12. 2, 3. & 13. 4, 5, 6, 7, 8. & 14. 17. & 18. 10.

CAP. XXIX.

MUNSTERUS.

1. PRæter *fœdus*] Fuit hoc posterius fœdus renovatio prioris, præsertim cùm omnes illi mortui fuerint qui in Horeb cum Domino fœdus inierant.

9. *Ut prudenter*] Exponunt Hebræi תשכילו pro תצליחו *ut prosperemini*, &c.

12. *Ut transeas*] Putant Hebræi in percussione hujus fœderis ritum quendam observatum, ut scilicet transierint per partes animalis dimembrati, sicut & de Abraham legimus, Gen.15.9,17.

18. *Radix*] Per *radicem* intelligunt quidam Hebræorum Thærah patrem Abraham, qui idololatra fuit.

19. *Ut addat ebriam sitienti*] Locus iste est obscurus. Proinde K. sic putat intelligendum, *Impius nititur sibi persuadere nullum esse periculum si ambulet post cogitationem cordis sui, & adjiciat animam ebriam*, h. e. מראותיה, *quæ concupiscentiis æstuat & quasi insanit, rebus delectabilibus & delitiis corporalibus.* Alii intelligunt per *ebriam* animam justi, & per *sitientem* animam impii. Impius autem putat sibi nihil mali accidere, propter justos quibus est additus; sicut & Dominus parcere voluit toti civitati propter quinquaginta justos, Gen.18. Ideo liberiùs malus ruit in peccatum. Et nota quòd ספות hîc idem est quòd יספה, etiamsi quidam ex nostris interpretentur, *finiri ebriam cum sitiente.* Chaldæus sic exponit, *Uti addas ei peccata ignorantiæ super temeritatem.*

26. *Impertierunt*] Hebræi post Chald. interpretem sic exponunt hunc locum, *adoraverunt Deos quorum nullus quicquam boni illis contulit.*

29. *Secreta*] A. E. longè aliter intelligit hunc locum, nempe sic, *Secreta quæ ab homine fiunt, Dei sunt, ut illa puniat: Quæ verò in propatulum veniunt aut publicè fiunt, hæc nostra sunt, hæc nos tenemur punire, præsertim idololatras; id quod verba Legis in multis docent locis.* Et secundùm hunc sensum sic legenda erit litera, *Secreta Domini Dei nostri sunt; manifesta autem nostra sunt & filiorum nostrorum*, &c.

FAGIUS.

10. STatis coram *Domino Deo vestro*] h.e. circa arcam undique.

12. *Ut intrare faciat te in fœdus*, &c.] Sentiunt Hebræi, in percussione hujus fœderis ritum solennem sanciendi fœderis observatum, ut scilicet transierint per partes animalis dimembrati, sicut & de Abraham legimus Gen. 15. Nam pecus quæ in hoc cædebatur, dissecta in duas partes, hinc & hinc ponebatur, ità ut partes ex oppositio sibi ordine responderent; & qui fœdus erant acturi, per spatium interjectum transierunt, sic dicentes, *Dissecetur qui leges fœderis prior violaverit.* Unde & fœdus Abrahæ *fœdus inter partes* nominatur. Vide Jer.34. Atque hinc est quòd Onk. vertit, *ut faciat te venire in fœdus*, h.e. ut fœdus tecum componat. Sed placet hîc quædam obiter etiam indicare de natura, vi & proprietate vocis Hebraicæ ברית

Berith,

Berith, quæ *fœdus* sign. Facit enim ejus etymon bene intellectum etiam aliquo modo ad intelligendum eò melius naturam & conditiones fœderis. Dicitur enim Hebræis Fœdus ברית *Berith*, vel à ברה *Barah*, i. *eligendo*; quòd fœdus est, ut A.E. scribit, הסכמה ודבר שבחרו שנים i. *mutuus consensus duorum super aliqua re.* Vel à ברר *Barar*, i. *declarando*; propterea quòd ipsum fœdus, natura, leges & conditiones ejus debeant omnibus confœderatis declaratæ, notæ & manifestæ esse, nè temere violentur. Atque hinc nimirum factum est quòd olim erectis columnis fœdera incidebant. Ad quem morem etiam Scriptura alludere videtur, cùm usurpat *erigendi* vocabulum ubi de fœderibus & pactis loquitur. Debent ergò fœdera & pacta publica esse & omnibus nota. Neque enim ignorante populo pangenda sunt, utpote quorum maximè interest hæc scire. Debent sæpe legi, relegi ac inculcari, nocturnâ versari manu ac diurnâ. Nostrâ tempestate ità conduntur ut nemo quid de eis noverit præterquam hi qui ingentem hinc pecuniam venantur ac emungunt; qui fœderibus pro verriculis utuntur, quibus innoxios irretiant ac piscentur. Vel dicitur Hebræis Fœdus à ברה בריתא *Bara*, i. *exscindendo*; eò quòd in fœderibus semper aliquid exscindebatur & occidebatur, sicut videre est in fœdere Abrahami Gen. 15. Hinc Hebræi fœdus vulgò ein verschnitt ung interpretantur. Et Latinis quidam *fœdus à feriendo* deductum existimant, quòd in fœdere apud Romanos porca feriretur: Apud quos in hunc ferè modum fœdera feriebantur. Fecialis Regem rogabat, *Jubésne me, Rex, cum patre patrato ejus populi fœdus ferire?* Jubente Rege, *Sagmina*, dicebat, *te, Rex, posco.* Rex respondebat, *Puram tollito.* Fecialis ex arce verbenam puram tollebat, postea Regem interrogabat, *Rex, facísne me tu regium nuncium populi Romani Quiritium, vasa, comitésque meos?* Rex respondebat, *Quod sine fraude mea populique Romani Quiritium fiat, facio.* Tum fecialis patrem patratum faciebat, verbenâ caput capillósque tangens. Legibus deinde fœderis recitatis, *Audi*, dicebat, *Jupiter, audi pater patrate* populi talis, *audi tu* populus talis, *ut illa palàm prima, postrema ex illis tabulis cerâve recitata sunt sine dolo malo, utique ea hîc hodie rectissimè intellecta sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet. Si prior defecerit publico consilio, dolo malo, tu illo die, Jupiter, populum Romanum sic ferito ut ego hunc porcum hodie feriam; tantóque magis ferito quantò magis potes pollésque.* Ubi dixerat, porcum silice percutiebat: Sua deinde carmina alter populus, suúmque jusjurandum per suos magistratus suósque sacerdotes peragebant. Hæc propterea annotare libuit ut videamus etiam apud ethnicos publica fœdera non sine excidio alicujus pecudis atque sanguinis effusione inita fuisse. Quæ res certè non temere, sed dispositione Divinâ nata est, quò istâ ratione quodammodo præluderetur æterno fœderi quod tandem per excidium, mortem & sanguinem unigeniti Filii Dei unici Servatoris nostri Domini Jesu Christi confirmandum erat. Et sicut populi quidam, præsertim Scythæ, pacta & fœdera sua per sanguinem humanum, quem quisque confœderatorum cultello sive gladiolo è corpore suo eliciebat, quémque postea vino in grandem fictilem calicem infuso mixtum epotare solebant, roborabant ac confirmabant; ità quoque Christus Filius Dei in sacrosancta Cœna sua sanguinem suum, ad confirmationem fœderis æterni inter nos & Deum iniți, fide hauriendum proponit, juxta illud Joh. 6.55. *Caro mea verè est cibus, & sanguis meus verè est potus. Qui edit meam carnem, & bibit meum sanguinem, in me manet, & ego in illo.* Porrò observandum quoque hîc, quòd non confusè sed ordine quodam universus populus in fœdus Dei à Mose introducendus in conspectu illius sistitur, ità ut qui digniores sunt in populo præmittantur. Nam & *Pueri Mulieribus* habentur potiores; *Advena* autem, quia aliunde accedunt, has sequuntur; postremo verò loco *Sectores lignorum* & *Lixæ*, quos veteres dicunt Chananæos fuisse, qui in fœdus per errorem amissi, ut in Gabanitis videre est. Verùm Ger. hos Ægyptios fuisse putat, ut intelligas per *advenas* honestiores, & abjectissimos inter illos per *sectores lignorum.* Addunt veteres significari hoc loco quòd Christo Rege à Gentibus quoque auferenda sit maledictio.

18. *Vir cogitans peccata*] Heb. *Nè fortè sit inter vos radix aliqua producens toxicum & absinthium*, i. Nè anima aliqua peccet gravissimè; Nè fortè sit aliquis inter vos qui peccet gravissimè. Quem sensum Chaldæus expressit. Hebræi ראש *Rosch* & לענה *Laena*, i. *Toxicum*, & *Absinthium*, duo herbarum genera pestifera esse dicunt, ejúsque naturæ esse ut quàm latissimè brevi tempore proserpant; juxta illud Ose. 10.4. *Et germinabit quasi absinthium judicium in sulcis agrorum*, q.d. Id genus herbæ ut pessimum ità fecundissimum est, & omnes protinus sulcos occupat: Sic quoque natura est impiæ doctrinæ impiæque vitæ. D. Petrus Act. 8. eâdem phrasi utitur, cùm dicit ad Simonem Magum, *Resipisce ab ista malitia tua, & roga Deum, si fortè remittatur tibi cogitatio cordis tui. In felle enim amaritudinis & colligatione iniquitatis video te esse.* Nec desunt inter Hebræos qui per *radicem germinantem fel & absinthium* hîc Tharah patrem Abraham, qui idololatra fuit, intelligunt. Sed prior sententia simplicior est. Paraphrastes Jerosol. hunc locum sic transtulit, ולא יהוה בכון נבר דליביה מהרהר בחטאה דהוא מרמה לשורש קביעה בארעא ארום רישיה חלי כריבשא וסופיה מריר כלענה דמותא *Nè fortè sit in vobis ipsis aliquis cujus cor cogitet peccatum, quod assimilatur radici fixæ in terra, cujus caput quidem ut mel est, finis autem ejus amarus ut absinthium mortiferum.*

19. *Ut addat sibi peccata erroris*, &c.] Heb. למען ספות הרוה את הצמאה i. *Ut addat ebriam sitienti.* Hic locus habet nonnihil obscuritatis, quare variè etiam ab Hebræis exponitur, Quorum expositiones partim ex R.D.K. adducere placet, qui in l. Rad. super hunc locum ità scribit, ופירוש למען ספות הרוה הרשע חושב בלבו להלך בשרירות לבו למען תת יתרון ותוספת לנפש הרוה והיא המתאוה על הצמאה והיא הנפש השכלית ידמה בעיניו כי הדרך הישר להרוות הנפש המתאוה לאכול ולהתענג ואפילו בדברים האסורים ויש מפרשים הרוה נפש השכלית והיא רמז לצדיקים והצמאה נפש המתאוה והיא רמז לרשעים כי היא צמאה לתאות העולם תמר ולא תשבע ונפש השכלית היא רוה שתספיק במה שיניעה מן העולם כענין שנאמר צדיק אוכל לשובע נפשו ובטן רשעים תחסר ופירוש הפסוק כי הרשע חושב בלבו כי הצדיקים רבים כנגדי ובוכותם אנצל ולא יגיעני העונש הזה ואלך בשרירות לבי. והחכם רבי יונה פירש למען ספות הרוה מהענין הראשון כלומר למען שיראה הרשע כלית הצדיק עם הרשע ואין יחרון הצדיק עד הרשע במות אומר כי אין נמול ואין עונש ואומר שלום יהיה לי וזו היא דעת בעלי הקדמות אשר בינם מאמינים בנמול ובעונש וקלל הנביא בעל הדעת הזאת כמו שאומר לא יאבה יי סלוח לו: *Ut addat ebriam sitienti*] *Sensus est, Impius cogitat in corde suo quomodo ambulet in pravitate cordis sui, ut abundare & augeri faciat animam ebriam, quæ concupiscit contra sitientem*, h. e. *animam intellectivam. Videtur sibi quòd via recta sit inebriare animam concupiscentem comessando & deliciando, etiam rebus prohibitis sive illicitis. Sunt item qui exponunt Ebriam, animam intellectivam, quâ justi significantur; Sitientem, animam concupiscibilem, quâ Impii significantur. Ipsa enim semper quodammodo siti tenetur desideriorum mundanorum, nec satiatur. Anima verò intellectiva ipsa ebria est, h.e. contentatur his quæ habet de mundo, juxta id quod dicitur Prov. 13.* [*Justus comedit ad saturitatem anima suæ; & venter impiorum deficiet*] *Est itaque sensus hujus loci, Impius cogitat in corde suo, Justi multi sunt coram me: propter quorum innocentiam & ego liberabor: neque apprehendet me pœna, etiam si ambulavero in pravitate cordis mei. Cæterùm sapiens R. Jonah exponit,* למען ספות הרוה את הצמאה *secundum priorem significantiam* (pro *deficere* scilicet & *consumi*] q.d, *Quia videt impius quòd justus consumitur,*

sive perit cum impio, & quòd nihil amplius justo est pra impio in morte, ideo dicit quòd non sit retributio neque pœna: unde dicit, Pax erit mihi. Et hæc est antiquorum opinio qui non credebant retributionem neque panam. Cui opinioni maledicit Propheta, dicens, Non voluit Dominus parcere ei. Hactenus Kimhi. R.S. ità explicat, *Ut addam ei ultiones super id quod fecit hactenus per ignorantiam, & ego remisi eis: Nunc autem occasio est ut conjungam eos cum temerario illo, atque de omnibus vindictam ab eo sumam. Et ità vertit Onk.* [*Ut addam ei peccata ignorantiæ, sive erroris, super superbiam, sive temeritatem*] h.e. *Ego addam ei ignorantias super temeritates,* רוה *Roueh idem est quod* שׁוגג *Schogeg, i. Ignorans sive Errans, qui scilicet ignoranter facit aliquid, tanquam homo ebrius:* צמאה *verò, qui facit scienter & voluntariè.* Hæc ille. Augustinus Steuchus ad hunc modum interpretatur, *Ut addatur ebria sitienti*] *Aut, ebrietas siti*, q.d. *Ut avidissimè pessimos quosque errores imbibam, ut eorum malefaciendi siti fiat quædem ebrietas. Inebrientur malefactis, quod tantopere priùs cupiebant. Mihi videtur (salvo tamen aliorum judicio) sententia proverbialis esse, Addere ebriam sitienti; vel, Consumi ebriam cum sitiente (utroque enim modo legi potest. Nam infinitivus Hebraicus* ספות *Sephoth vel deduci potest à verbo* יסף *Jasaph*, i. *Addidit, Adjecit, vel à verbo* סוף *Soph, Consumpsit, Perdidit*) *quâ significatur futurum ut innocens cum nocente pereat. Ejusmodi locutio est apud nos Germanos hac,* **Es muſs die ku mit dem kalb gehn.** *Innuitur ergò ut, si exsurgat inter eos impius idololatra, qui toleretur, & non statim è medio tollatur, fore tandem ut hoc malum etiam redundet in bonos & innoxios. Sicut enim sæpe impii bene habent propter pios;* [*volebat enim parcere Dominus Sodomitis si tantùm quinquaginta aut pauciores justos invenisset:*] *ità sæpe quoque pii propter impios malè habent: Hinc enim Loth ex Sodoma captivus abducitur*, &c. *Sed abundet quisque suo sensu: mihi hæc mea expositio non inconveniens & absurda esse videtur: quam & Lxx pulchrè stabilire videntur: Sic enim legunt,* ἵνα μὴ συναπολέσῃ ὁ ἁμαρτωλὸς τὸν ἀναμάρτητον, *Ne in interitum peccator abducat eum qui sine peccato est.*

23. *Sulphur, & salsugo*, &c.] i. Totum solum ejus regionis vertetur in sulphur, h.e. omnino erit adustum, ità ut nihil in eo nasciturum sit; sicut nec quicquam in eo loco in quo subversa est Sodoma germinat neque crescit. Confer hunc locum cum eo qui est Gen. 19. Alter enim alterum explicat: & ibidem quoque annotavimus quædam quæ pro illustratione utriusque loci, tam hujus quàm illius, faciunt.

29. *Secreta Domini Dei nostri*, &c.] Variatio est quoque in hac sententia explicanda. Quidam sic legunt, *Occulta Domini Dei sunt; aperta autem nostra sunt, & filiorum hominum, ut faciamus universa verba legis hujus*, i. Dei est punire idololatriam occultam: ad nos autem pertinet punire idololatriam apertam; neque solùm ad nos, sed etiam ad posteros nostros usque in sempiternum. Debemus autem hæc facere, si velimus implere legem hanc. Atque hæc lectio probatur Aben Ezræ. Alii sic legunt, *Secreta Domini Dei nostri revelata sunt nobis & filiis nostris*, &c. q.d. Deus nobis & filiis nostris revelavit quæ non revelavit ullis aliis populis; juxta illud Psalmographi, *Non fecit taliter omni nationi: justitias & judicia sua non manifestavit eis*, &c. Graviùs ergò etiam punientur aliis, si non vixerimus juxta voluntatem & præcepta ejus. *Servus enim sciens voluntatem Domini, & non faciens, vapulabit multis*, inquit Christus. Steuchus ad hunc modum explicat. *Quæ abscondita sunt apud Deum nostrum: At manifesta nobis, ac filiis nostris*] *Horum verborum hæc videtur sententia. Videtur enim eis minari. Qua enim, inquit, respectu Dei nunc minimè videntur, minimè noscuntur, fient manifesta filiis nostris. Propter scilicet horum scelera patefient tunc quæ nunc quasi abscondita videntur: Ut nunc quidem quasi clausa & tenebris sepulta apud Deum sint; tunc verò in lucem protrahentur, venient in propatulum. Hæc omnia mala, omnes hu miserabiles calamitates, quas recensui, sunt in fatis abscondita, ac tenebris involuta, tunc erunt manifestissima.* Hæc ille. Mihi duæ aliæ expositiones probantur, maximè prima. Quòd scilicet nemo sibi placere debeat si nullum apertè admiserit peccatum: Nam occulta etiam Deo nota sunt, & ea est pœnâ correcturus, *&c.*

VATABLUS.

1. *Hæc sunt verba pacti,* אלה דברי הברית] i. Hæ sunt conditiones fœderis.

4. *Ad intelligendum,* לדעת] i. intelligens. sic mox, *oculos videntes, aures audientes*, q.d. Audiebatis multa, sed non intelligebatis.

5. *Non inveteraverunt,* לא בלו] *Non sunt attrita*, i. nequaquam propter vetustatem vestimenta vestra deposuistis, aut abjecistis. Vide c. 8. 4. ¶ *Non veteravit,* לא בלתה] i. non ità computruit ut abjiceretis eum à pede vestro.

6. *Panem non comedistis,* לחם לא אכלתם] Israelitæ non vivebant pane in desertis, sed mannâ, quod illis vice panis erat, & aliorum ciborum.

7. *Et pervenistis ad locum istum,* ותבואו אל המקום] Vide suprà 3. 1. ubi hæc narrantur.

9. *Ut secundetis,* למען תשכילו] *Ut prospera & felicia reddatis*, i. ut felicia sint ac prospera quæcunque estis facturi.

10. *Vos astatis,* אתם נצבים] Hîc octavam hujus libri sectionem incipiunt Hebræi, denominantes eam à secunda hujus versûs dictione נצבים.

11 *Usque ad haurientem aquas tuas,* עד שאב מימיך] Necessarias scilicet exercitui, i. tam nobiles quàm mediastini, tam servi quàm domini.

12. *Ut transeas in pactum,* לעברך בבריתו] Sentiunt Hebræi in percussione hujus fœderis ritum solennem sanciendi fœderis observatum: ut scilicet transierint inter partes animalis in partes divisi, sicut & de Abraham legimus Gen. 15. 9, 17. Nam pecus quæ in hoc cædebatur, dissecta in duas partes, hinc & hinc ponebatur, ità ut partes ex opposito sibi ordine responderent; & qui fœdus erant acturi per spatium interjectum transibant, sic dicentes, *Sic dissecetur qui hujus fœderis leges prior violarit*, Vide Gen. 15. 10. ubi de hoc ritu plura.

13. *Ut statuat,* למען הקימך] *Ut suscitet, Ut erigat.*

15. *Cum eo qui est hic*, etc. את אשר ישנו ונו'] i. cum jam natis & cum nascituris.

17. *Quæ* sunt *apud illas,* אשר עמהם] i. simulacra lignea, lapidea, argentea, & aurea, quæ ab illis coluntur.

18. *Fructificans,* פורה] *Producens, proferens*, i. nè anima aliqua peccet gravissimè. Per *venenum & absinthium* gravissima peccata intelligit, quæ Deum amarum & iratum reddunt: cujusmodi Idololatria est, & illa hominum impiorum opinio, dicentium, Non esse quòd timeamus nobis à Deo, cùm nihil boni aut mali agamus, sed omnia in nobis efficiat: quamvis omnes conscientiam habeant quâ sese coram Deo vel accusant vel defendunt, quam isti delere cupiunt, negantes quicquam esse cujus nos accusemus, cùm omnia fiant à Deo. De hujusmodi Moses sanè loqui videtur.

19. *Ut benedicat sibi in corde suo,* והתברך בלבבו] i. seipsum benedictum putet. ¶ *Pax erit mihi,* שלום יהיה לי] Hebraismus, Non contingent mihi hæ maledictiones, sive quicquam incommodi. ¶ *In cogitatione,* בשרירות] *In temeritate, prævitate, nequitia.* ¶ *Ut addat ebriam sitienti,* למען ספות ונו'] *Ut anteponat* [*præferat*] *ebriam sitienti.* Hîc את pro על positum. *Ebriam* vocat partem animæ quæ inebriatur concupiscentiis, nempe Concupiscentiam. *Sitientem* vocat Rationem, quæ sitit à voluptatibus hujus seculi, q.d. Ut det primas partes parti concupiscibili, h.e. Concupiscentiæ; & posteriores partes parti rationali, h.e. Rationi. Ità doctus inter Hebræos. Verùm si propiùs verba Mosis considerentur, aliorum magis probabitur sententia, qui *Addat* vertunt, & exponunt his verbis; Moses id vocat *radicem fel & ab-*

& absinthium germinantem, cùm adulationibus conamur omnem sy ntere sim sopire, nobísque ità imponere ut malum putemus ludicrum esse. Ac revera quod in universo orbe venenum lethalius aut pestilentius esse potest? Id etiam vocat *ebrietatem siti adjungere*: ac meritò. Naturalis enim affectio nostra inordinatus est appetitus, & veluti malè agendi sitis. Cùm igitur nobis ipsi benedicimus, ut hîc ait, atque nobis persuademus nos pace potituros quamdiu nequiter & perditè vivemus, id perinde est acsi quis vehementi siti accensus sese inebriaret vino, nè ullo amplius tangeretur sensu; cum potiùs sitim illam frænare & restinguere sobrietate & abstinentiâ debuisset.

20. *Non vult*, לא יאבא] *Nollet.*

21. *Et separabit eam*, והבדילו] Sub. *tribum.* ¶ *In* לרעה] i. in perniciem illius.

22. *Cùm viderint*, וראו] Ad verb. *& videbunt:* ¶ *Quibus agrotare*, &c. אשר חלה יהוה בה] *Quas induxerat Jehovah in eam*, sub. *regionem*, i. quibus afflixerat incolas ejus regionis.

23. *Sulphur, & sal, & combustio*, נפרית ומלח שרפה] i. solum ejus verteretur in sulphur & combustionem. Per parenthesim hæc includenda sunt.

26. *Et qui nihil*, &c. ולא חלק להם] i. à quibus nulla beneficia acceperant. Singul. Heb. pro plur. q.d. Nullus eorum impartitus fuerat eis quicquam. Alii vertunt, *& non assignaverat eos* [sub. *Deus*] *illis*, i. non præfecerat eos illis.

28. *Sicut hodie*, כיום הזה] sub. *res se habet.*

29. *Absconditа Jehovæ*, &c. הנסתרות ליהוה וגו'] Quidam sic locum istum exponunt, *Dei est punire idololatriam occultam: ad nos autem pertinet punire idololatriam apertam; neque solùm ad nos, sed etiam ad posteros nostros usque in sempiternum. Debemus autem hæc facere si velimus implere Legem hanc.* Atque hæc interpretatio placet ex doctis Hebræorum alteri. Alii vertunt, *Secreta Jehovæ Dei nostri revelata sunt nobis & filiis nostris*; juxta illud Davidis, *Non fecit taliter omni nationi, justitias & judicia sua non manifestavit eis.*

CASTALIO.

18. *Quæ fel pariat & absinthium*] Rebellionem & contumaciam.

19. *Ebrietate sitim exsuperet*] Peccandi sitim non solùm expleat, sed superet.

29. *Occulta Jovæ Dei nostri sunt*] Quæ nobis declaravit Deus, his debemus sine cunctatione parere. Eorum si causæ sunt obscuræ, aut si quid in eis altius latet, aut nobis (ut sumus tardi) absurdum videtur, debemus tamen tantum Deo tribuere, ut quia jussit faciamus, néve aliunde ejus voluntatem scisciscamur quàm ex ejus lege. Nam si quæ sunt occultiora (arbitror hîc Mosem Euangelii arcana, & alia innuere, quæ etiam in Lege latent, & quæ Mosi declaravit quidem Deus, sed celare jussit, ut est in 4 Esdr. 8.) ea Deus penes se habet, prompturus cùm libebit.

CLARIUS.

1. *Præter illud fœdus*] Fuit hoc posterius fœdus renovatio prioris, præsertim cùm omnes illi mortui fuerint qui in Horeb cum Domino fœdus inierant. Sed observa, apertè hîc dici Dominum duplex pepigisse cum Israelitis fœdus, alterum in Horeb, alterum hîc: quare & aptè *Deuteronomium* vocamus, i. *Repetitam Legem.* Multò præterea habet hic liber plura quæ ad mores pertinent & civilem honestatem quàm reliqui quatuor superiores. Neque illarum purgationum quæ, si verba spectemus, pueriles videri possent, quarum totus Leviticus ferè plenus est, crebram mentionem facit. Vide Lev. 14. & 15. & aliis multis capitibus. Quæ ergò hic præcipiuntur, seria sunt magis, & præstitu faciliora futura. Præterea præfinit tempus quo erunt hæc facillima, cùm videlicet Christus Dominus Deus noster ignorantias nostras & occulta nostra sua facit, & pro nobis illa præstabit, *factus pro nobis peccatum & maledictum, ut corpus peccati destrueret*, & *quod impossibile erat Legi propter carnem*, ipse pro nobis præstaret, *in similitudine carnis peccati, de peccato damnans peccatum, & Legem in decretis sitam abrogans*, facilem nobis faceret Legis perfectissimam impletionem.

12. *Ut transeas in fœdere*] Putant Hebræi in percussione hujus fœderis ritum quendam observatum, ut scilicet transierint per partes animalis dimembrati, sicut & de Abraham legimus, Gen. 15.

18. *Radix*] Per *radicem* intelligunt quidam Hebræorum Thare patrem Abraham, qui idololatra fuit.

19. *Et addat ebriam sitienti*] Locus iste est obscurus. Quidam sic putant intelligendum, *Impius nititur sibi persuadere nullum esse periculum si ambulet post cogitationem cordis sui, & adjiciat animam ebriam, h.e. quæ concupiscentiis æstuat & quasi insanit, rebus delectabilibus & delitiis corporis.* Alii intelligunt per *ebriam* animam justi, & per *sitientem* animam impii. Impius autem putat sibi nihil mali accidere, propter justos quibus est additus; Sicut & Dominus parcere voluit toti civitati propter quinquaginta justos. Ideo liberiùs ruit malus in peccatum. Alii intelligunt inveteratam propensionem ad studia impietatis, sicut assueti poculis semper sitiunt: & hoc esse *jungere animam ebriam cum sitiente.*

20. *Abscondita Domini*] Judicia ejus videlicet quæ exercebit in nos. Alius interpretatus est, *Secreta quæ ab homine fiunt, Dei sunt, ut illa puniat: Quæ verò in propatulum veniunt, aut publicè fiunt, hæc nostra sunt: hæc nos tenemur punire, præsertim idololatras*, & sic legendum erit, *Secreta Domini Dei nostri sunt, manifesta autem nostra sunt & filiorum nostrorum*, &c.

DRUSIUS.

26. וְלֹא חָלַק לָהֶם] Sym. οὐδὲ περισσὸν αὐτοῖς *neque ad eos attinebant.* Suprà 4.19. חָלַק A. Sym. Th. διένειμε *distribuit.*

GROTIUS.

4. *NOn dedit vobis Dominus cor intelligens*] i. non accepistis. Sic *datum* in Jure sæpe intelligitur quod & acceptum est. Sic Maimonides hic interpretatur. Sic vox *dandi* sumitur & 2 *Tim.* 2.25. Sic ἐπλήρωσεν ὁ Σατανᾶς pro *sivisti impleri à Satana*, Act. 5.3. Sic multa verba sumuntur eo significatu qui non propositum tantùm & vim efficiendi, sed & eventum includant, ut *revelare* Esai. 53. 1. *dare* Joan. 6.39. *mittere* Matth. 10.34.

5. *Adduxit vos*] Heb. *adduxi vos*, mutatâ personâ. Subauditur enim, *ait Dominus*, ut Esai. 53. & alibi sæpe.

15. *Cunctis præsentibus, & absentibus*] i. cum iis qui nati sunt, & qui nascentur. Fœdus enim est ad gentem totam pertinens. Sic dicunt Reges se *dare feuda huic & posteris ejus*, qui nondum nati sunt, neque tamen cùm hoc agunt προὐπαρξιν credunt animarum, quam ex hoc loco adstruere laborant Judæi.

18. *A Domino Deo nostro*] In unum Deum fides, fundamentum veræ pietatis & concordiæ. Ideo Jacobus solitus sæpe interrogare familiam suam an secum crederent unum Deum; memorat Maimonides. ¶ *Radix germinans fel & amaritudinem*] ῥίζα ἄνω φύουσα ἐν χολῇ καὶ πικρίᾳ, Græci: unde sumpta verba ad Heb. 12. 15. Pro χολὴν καὶ πικρίαν dixit Lucas χολὴν πικρίας, Act. 8.23. Est enim alterum alterius ἐξήγησις. *Radix* est cogitatio, ut hîc rectè Chaldæus, *amarities fellea*, opera mala.

19. *Et absumat ebria sitientem*] Heb. *ut addat ebriam sitienti*: i. *Ebria sobriam secum trahat ad saltandum*; quo allegoricè indicantur vitanda quamvis levia malorum initia, nè semper longiùs serpant. Sic Latini dicunt, *Vara vbi erat.* Hebræi quidam *sitientem* interpretantur intellectum malè irrigatum, *ebriam* verò partem concupiscentem.

23. *Nec virens quippiam germinet, in exemplum subversionis Sodomæ & Gomorræ*] De quibus locis Tacitus,

terram

terram ſpecie torridam vim frugiferam perdidiſſe. Vide & quæ ſequuntur, & Solinum.

11. *Et ejecit eos*] Disjecit eos ob violatum fedus: ſicut pecus disjicitur inter quam medii incedunt qui fedus faciunt, Gen. 15.10. Vide quæ ad Matth. 26.28.

29. *Abſcondita, Domino Deo noſtro: manifeſta ſunt nobis & filiis noſtris*] Aptior ſenſus in Hebræo, *Abſcondita Domino Deo noſtro & revelata nobis.* Quæ antè penes ſe retinuerat Deus illa nobis patefecit, ut haberemus normam ad quam componeremus vitam.

CAP. XXX.

MUNSTERUS.

3. *Convertet Dominus captivitatem tuam*] Eſt hic unus ex potioribus Scripturæ locis, quem Judæi pro ſe citant, & Chriſtianis perpetuò objiciunt, nempe quòd jam in ultima & duriſſima ſint captivitate, diſperſi in quatuor mundi plagas, ubi exſpectant Meſſiam, qui illos iterum in unum congreget. Cui objectioni cùm nos Chriſtiani reſpondemus, eſſe Scripturam iſtam impletam in captivitate Babylonica, aiunt illi, *Quomodo fuit impleta, cùm tunc in quatuor mundi plagas non fuerimus diſperſi, nec niſi duæ tribus, nempe tribus Juda & Binjamin, tunc in Terram redierint, aliis decem tribubus in Aſſyria manentibus?* Quibus reſpondemus id quod ſcriptum eſt Neh. 1.8,9. *Recordare, quæſo, verbi quod præcepiſti Moſi ſervo tuo, dicens, Vos tranſgrediemini, & ego diſpergam vos inter populos. Et cùm converſi fueritis ad me, & cuſtodieritis præcepta mea, ſi impulſio veſtra fuerit uſque ad finem cœli, indè congregabo vos: & reducam vos ad locum iſtum,* &c. Ecce Nehemias intellexit hunc locum in captivitate Babylonica impletum; igitur intelligi non poteſt de captivitate in qua hodie laborant. Sed dicunt Judæi, In captivitate Babylonica non omnes rediiſſe: in Ezech. autem cap. 39.28. ſcribitur, *Non relinquam ibi nec unum, ſed omnes congregabo ſuper terram ſuam,* quod tempore Meſſiæ implendum ſperamus. Reſpondemus ad hoc id quod Ezræ 3.1. ſcribitur, *Et habitaverunt* (poſt captivitatem Babylonicam) *omnes Iſraelitæ in civitatibus ſuis, congregatúſque eſt populus quaſi vir unus in Jeruſalem.* Igitur omnes redierunt, & impleta eſt Scriptura iſta.

6. Quæ hîc in textu ſequuntur de *circumciſione cordis & dilectione Dei,* Magiſtri Hebræorum etiam referunt ad dies Meſſiæ, nempe quòd tunc cor hominis non ſit futurum tam inſtabile & ad malum propenſum, ſed ſolùm concupiſcet id quod æquum & juſtum atque Deo placens fuerit, juxta illud Propheticum, *Dabo legem meam in viſcera eorum, & ſcribam eam ſuper cor eorum,* &c. Sed audi ipſoſmet loquentes. Invenies autem verba iſta apud Gerundenſem & Racanati; מזמן הבריאה היתה רשות ביד האדם לעשות כרצונו צדיק או רשע וכל זמן התורה כן שיהיה להם זכות בבחרתם בטוב ובעונש ברצונם ברע אבל לימות המשיח תהיה הבחירה בטוב להם טבע. לא יתאוה להם הלב למה שאינו ראוי כלל והיצה המילה הנזכרה כאן כי החמדה והתאוה ערלה ללב. ומול הלב הוא שלא יחמוד ולא יתאוה וישוב האדם למה שהיה קודם חטאו של אדם הראשון שהיה עשה בטבעו מה שראוי לעשות. וכן יתבטל יצר רע האדם בזמן ההוא. לגמרי ואין אז זכות ולא חובה כי בימי המשיח לא יהיה באדם חפץ אבל יעשה בטבעו המעשה הראוי והזכות והחובה תלוים בחפץ: Hujuſmodi mirabilibus opinionibus libri Hebræorum pleni ſunt, ubi de Meſſia fit mentio.

FAGIUS.

3. *Reducet quoque Dominus captivitatem tuam,* &c.] Mirum eſt quantum Judæi hodierni cùm ex iſto tum aliis ſimilibus locis glorientur ac triumphent contra Chriſtianos; Fore ut rurſum liberentur ex duriſſimâ captivitate in qua modò ſunt, atque reducantur in terram ſuam. Quibus cùm nos reſpondemus Scripturam iſtam impletam eſſe in captivitate Babylonica, ideóque ſeipſos lactare vanâ ſpe, rurſum objiciunt nobis, dicentes, Tum Judæos non diſperſos fuiſſe in quatuor plagas mundi, è quibus redimendos hic promiſſio habeatur; nec niſi duas tantùm tribus, nempe tribum Juda & Binjamin, in terram Iſrael ex Babylonia reverſas fuiſſe, aliis decem tribubus in Aſſyria manentibus. Sed falſum hoc eſſe convincitur apertè ex Neh. 1. ubi ſic legitur, *Recordare, quæſo, verbi quod mandaſti Moſi ſervo tuo, dicens, Vos prævaricabimini, & ego diſpergam vos in populos. Et revertemini ad me, & cuſtodietis præcepta mea, facietíſque ea: & ſi impulſi fueritis ad extremitatem cœlorum, indè congregabo eos, & adducam eos ad locum quem elegi ut ibi collocem nomen meum. Et ipſi ſervi tui, & populus tuus quem redemiſti virtute magnâ atque manu validâ. Obſecro, Domine, ſit, quæſo, auris tua intenta ad orationem ſervi tui, & ad precationem ſervorum tuorum, qui cupiunt timere nomen tuum, & proſperè age cum ſervo tuo hodie, & pone eum in miſerationes coram viro illo. Ego enim eram pincerna regis.* Ex his facilè liquet etiam Nehemiam præſentem locum de captivitate Babylonica intellexiſſe. Quòd ſi rurſum objiciant Judæi, In captivitate Babylonica non omnes rediiſſe; In Ezechiele autem c. 39. haberi, *Non relinquendum nec unum, ſed omnes congregandos in terram ſuam,* quod tempore Meſſiæ demum implendum dicunt; rurſum & nos reſpondemus illud Ezræ 3. *Et habitaverunt* (poſt captivitatem Babylonicam) *omnes Iſraelitæ in civitatibus ſuis; congregatúſque eſt populus quaſi vir unus in Jeruſalem.* Igitur omnes redierunt, & impleta eſt Scriptura iſta. Hæc ferè ex D. Munſtero huc tranſtulimus. Habent præterea ſtulti Judæi vaniſſimam fabulam de decem tribubus Iſrael, quas adhuc alicubi neſcio quibus in montibus, & ultra fluvium quem ipſi *Sabbaticum* appellant, incluſas detineri dicunt, quas tandem erupturas, & ſe per illas ex præſenti captivitate redimendos ſtultè credunt. Vulgò illos **die roten Juden** appellant: de quibus in preculis ſtulta quædam ac multa fabuloſa jactant & canunt. Quod verò fluvium illum Sabbaticum attinet, fingunt illum per totam hebdomadam lapides trahere, & in Sabbato quieſcere. Atque indè argumentum colligunt quòd adhuc hodie Sabbatum Judaicum obſervandum ſit. Sed audiamus quid ad hoc reſpondeat Galatinus, qui l. 11. c. 9. ità ſcribit, *Quemadmodum fluvius ille fictus obſervandi Sabbati ſignum fuit, cùm in tota hebdomada lapides trahendo flueret, & in ſabbatis quieſceret, ut ipſi fabulantur; Ità quoque nunc eſt Sabbati non obſervandi efficax contra eos argumentum. Cùm nuſquam ſub cœlo ſit nunc fluvius qui magìs in Sabbatis quam cæteris diebus quieſcat. Per univerſum namque orbem mercatores diſcurrunt, qui ſicuti ab extremis terris advehunt medicinalia, variaque pigmenta, ità tantum quid, ſi verum eſſet, ſibi invicem narrarent. Quod verò ex Joſepho l. 7. c. 24. de iſto fluvio adducitur, ubi ſic ſcribit.* "*Titus aliquamdiu quidem Beryti commorabatur, ità* "*ut diximus. Indè autem reverſus, & per omnes quas* "*obiret Syriæ civitates magnificentiſſima celebrans ſpecta-*"*cula, Judæorum captivis ad oſtentationem cladis eorum* "*abutebatur. Conſpicit autem in itinere fluvium cogni-*"*tione digniſſimum. Is fluit medius inter Arcas & Ra-*"*phaneas Agrippæ regni civitates. Habet autem quod-*"*dam peculiare miraculum. Nam cùm ſit quando fluit* "*plurimus, neque meatu ſegnis, tamen interpoſitis ſex di-*"*ebus à fontibus deficiens, ſiccum exhibet locum videre.* "*Deinde quaſi nullâ mutatione factâ, ſeptimo die ſimilis* "*exoritur: atque hunc ordinem ſemper eum obſervare pro* "*certo compertum eſt. Unde etiam Sabbaticus appellatus eſt,* "*ſacro Judæorum ſeptimo die ſic nominatus. Hactenus* "*Similia & quod Plinius l. 31. c. 2. de hoc fluvio* "*meminit, ſic dicens,* "*In Judæa fluvius ſabbatis omnibus* "*ſiccatur.* Ad hæc, inquam, omnia Galatinus ità reſpondet, *Fateor quidem tunc ejuſmodi fluvium exſtitiſſe:*

Nunc autem nemo eſt qui ipſum vel ſe vidiſſe dicat; vel ab aliquo viſum fuiſſe referat. Quare iſtiuſmodi fluvium dicere nunc eſſe, & figmentum & mendacium meritò cenſendum eſt. Neq; etiam Joſephus neque Plinius dicunt eum in ſabbatis quieviſſe, ut iſti aſſerunt. Sed quòd futuram ſabbati defectionem & ſectionem portendebat, quòd ſcilicet illo die ulteriùs venerandum non eſſet. Hæc Gaat inus.

11. *Præceptum enim iſtud quod ego præcipio tibi*, &c.] Bifariàm ferè explicant: Vel q.d. Frequenter tibi recitatur, & quaſi in os ingeritur à Levitis. *In corde*, dicit, quia Legem cordibus Judæorum inſcripſerat Dominus priuſquam in tabulis illis lapideis Decalogum inſculpſiſſet. Vel, *In ore tuo*, i. in ore Levitarum, qui è popularibus tuis ſunt. Nam *labia ſacerdotis cuſtodiunt ſcientiam, & legem ex ore ejus requirent*, Mal. 2. 7. Præterea infrà cap. 33. committitur Levitis cura docendi populum. Poſuit igitur Legem in ore Sacerdotum & Levitarum, qui ſunt è tuis popularibus, ut ab illis requiras quæ ad bene vivendum pertinent, & illi te doceant ſine ulla mora. Hunc locum accommodavit ad cauſam ſuam B. Paulus Rom. 10. Nam cùm propriè hic locus pertineat ad Decalogum, transfertur eleganter & eruditè à Paulo ad fidem, quæ os requirit ut promulgetur, & cor ut corde credamus. Diligenter obſervandum eſt ex conſenſu Hebræorum, caput hoc ad regnum Chriſti pertinere. Unde etiam Bachai dicit, hoc loco promiſſionem eſſe quòd ſub Rege Meſſiah omnibus qui de fœdere ſunt, circumciſio cordis contingat, citans Joelem, c. 2. 28.

VATABLUS.

1. *Quas propoſui tibi*, אשר נתתי לפניך] Ad verb. *quas dedi coram te.* ¶ *Ad cor tuum*, אל לבבך] i. In memoriam.

3. *Tum reducet*, &c. ושב יהוה ונו'] i. Reducet captivos tuos è captivitate. ¶ *Et converſus*, ושב] i. Mutatâ ſententiâ, quaſi pœnitentiâ ductus congregabit te.

4. *Expulſus tuus*, נדחך] Singul. Heb. pro plur. i. ſi exſules tui fuerint in fine mundi, ſive orbis, &c. ¶ *Accipiet te*: יקחך] *Congregabit te*, i. captivos tuos.

6. *Propter vitam tuam*: למען חייך] i. Ut vivas vitam, nempe æternam.

10. *Si tamen obedieris*, &c. כי תשמע בקול ונו'] *Eâ tamen Lege ut audias vocem*, &c.

11. *Nam hoc præceptum*, &c. כי המצוה הזאת ונו'] Pendet hic verſus ab 8. v. *Tu ergò revertaris, & obedias*, &c. *Nam hoc præceptum*, &c. Per *præceptum* Moſes non hîc ſolam Legem deſignat, ſed totam in genere Dei doctrinam intelligit, quæ Euangelium ſub ſe comprehendit; ut clarè oſtendit Paulus Rom. 10. 8. ubi hic locus explicatur. Oſtendit autem Moſes facilitatem perficiendæ Domini voluntatis, ex eo quòd modò illis occulta non eſt, nec longè diſſita, ſed ſub aſpectum poſita, in opere ac præſidio Spiritûs qui prædicato Euangelii verbo datur credentibus, qui opus ſuum potenter in illorum infirmitate peragat. ¶ *Neque remotum eſt*: ולא רחוקה הוא] *Neque diſſitum eſt*: vel, *neque procul poſitum.*

12. *Ut tollat*, &c. ויקחה ונו'] Ad verb. *& accipiet illud nobis, & audire faciet nos illud, & faciemus illud.*

14. *In ore tuo & in corde tuo*, בפיך ובלבבך] Quidam exiſtimant *Oris* vocabulo per Synecdochen uſum fuiſſe Moſen hoc loco pro *Facie*, ſeu *conſpectu*; ut dicat conſpectui populi ſui propoſuiſſe verbum, ut corde recipiatur per fidem, atque ità perficiatur. Aut teſtatur Moſes Deum *in os & cor dediſſe*, ut & certâ fide ipſum apprehendamus, & cum fiducia confiteamur. Converſio autem verborum eſſe videtur: nam melior ordo futurus erat ſi præmiſſâ Cordis fiduciâ, Oris confeſſio ſubjecta foret, quæ ex ea naſcitur. Hebræi ad ſolam Legem referunt iſtud, & exponunt, *Propinqua tibi eſt Lex: nam eſt in ore tuo.* i. Tibi illa frequenter recitatur, & velut in os ingeritur à Levitis. Gallicè, *Tu n' ois parler d' autre choſe.* Hoc dicit propter frequentem recitationem quæ in os & coràm fit: de qua Act. 15. 21. *In corde* dicit, quia Legem (inquiunt) cordibus Judæorum inſcripſerat Dominus priùs quàm in tabulis illis lapideis Decalogum inſculpſiſſet. Poſſet & ſic intelligi, ut iidem ſcribunt, *In ore tuo*, i. in ore Levitarum, qui è popularibus tuis ſunt: nam *labia Sacerdotis cuſtodiunt ſcientiam, & Legem ex ore ejus requirent*, Mal. 2. 7. Præterea infrà c. 33. 10. committitur Levitis cura docendi populum. Poſuit igitur Legem in ore Sacerdotum & Levitarum, qui ſunt è tuis popularibus, ut ab illis requiras quæ ad bene vivendum pertinent, & illi te doceant ſine ulla mora. Ità Hebræi. Verùm ſi de ſola Lege ſermo eſſet, frivolum fuiſſet argumentum, cùm nihilo ſit factu facilior Lex Dei ante oculos poſita quàm ſi procul abeſſet. Moſes igitur iſto capite, ut & quarto, inſignem Dei benevolentiam populo commendare ſtudet, ut ex Pauli loco Rom. 10. 8. intelligimus, ex eo quòd eum in ſuam diſciplinam & magiſterium ſuſceperat. Quæ commendatio à nuda Lege ſumi non poterat. Nec obſtat quòd hîc Moſes de vita ad Legis regulam formanda concionatur: nam cum gratuita fidei juſtitia conjunctus eſt regenerationis Spiritus. Itaque alterum ex altero colligit: quia Legis obſervatio eſt ex Chriſti fide. Quidam exponunt, *Propè eſt verbum quod per os prædicatur, & corde creditur*: q. d. Præceptum meum non ſtatim implebis cùm audieris, ſed ſi corde ipſum dilexeris; quod non facies niſi prædicato verbo per os, & credito in corde. Doctus quidam in hunc locum ſic ſcribit. *Hunc locum accommodavit ad cauſam ſuam Paulus: nam cùm propriè pertineat ad Decalogum, tranſtulit eleganter & eruditè ad fidem, quæ os requirit, ut promulgetur; & cor, ut corde credatur. Diligenter autem obſervandum, ex conſenſu Hebræorum caput hoc ad Regnum Chriſti pertinere: unde etiam quidam illorum dicit, hoc loco promiſſionem eſſe quòd ſub Rege Meſſiah omnibus qui de fœdere ſunt circumciſio, cordis contingeret, citans Joelem*, c. 2. 28.

15. *Propoſui tibi*, נתתי לפניך] Ad verb. *dedi coram te.* Præt. pro præſ. *propono.* ¶ *Et bonum*, ואת הטוב] Sic vocat felicitatem; ut mox, *malum*, infelicitatem. Si feceris præceptum, non interficieris, & felix eris: ſi contrà, punieris, infeliciáque omnia tibi contingent.

16. *Quando ego præcipio tibi*, אשר אנכי מצוך] Declarat verſum ſuperiorem, q. d. vitam & bonum, mortem item & malum propono in conſpectu tuo, quando ego præcipio tibi ut diligas Dominum, &c. nam ſi dilexeris, vives; ſi contrà, morieris.

17. *Et impellaris*, ונדחת] Sub. *in errorem*, i. & aberres inductus perſuaſionibus quibuſdam. Sic c. 4. 19.

18. *Denuntio*, הגדתי] Præt. Heb. pro Præſ. ¶ *Ad quam Jarden tranſmiſſo pergis*, אשר אתה עבר את הירדן לבוא] Ad verb. *ad quam tu tranſis Jarden ut pergas.*

19. *Teſtor*, העדותי] Præt. Heb. pro Præſ.

CLARIUS.

3. *Reducet te Dominus*] Reductio quæ hîc promittitur atque revocatio non impletur niſi per Chriſtum, *ad quem* Paulus ait *convertendum Iſraelem, cùm plenitudo Gentium intraverit*; præſertim cùm addat, fore ut *Dominus circumcidat cor eorum*, quod etiam Magiſtri Hebræorum referunt ad dies Meſſiæ, nempe quòd tunc cor hominis non ſit futurum tam inſtabile & ad malum propenſum, ſed ſolùm concupiſcet id quod æquum & juſtum atque Deo placens fuerit, juxta illud propheticum, *Dabo legem meam in viſcera eorum, & ſcribam eam ſuper cor eorum.* Sed Judæi miſeri nunc & iſto & aliis Scripturæ locis abutuntur in ſuam perniciem & ad majorem cordis obſtinationem.

14. *Juxta te eſt ſermo*] Locum hunc divinus Paulus divinè de Euangelica prædicatione ac ſermone fidei eſt interpretatus, tametſi ſenſum magis, ut æquum eſt, quàm textum ad verbum expreſſerit; ut illius etiam alibi eſt mos. Satis enim fuit, atque adeò magis conſentaneum viris Spiritu Dei plenis ſignificare quid idem Spiritus in Scriptura intelligi vellet.

DRU-

DRUSIUS.

13. מֵעֵבֶר. A. *διὰ πιέζειν.* Sym. *Ἑρμηνείας trans*, vel *de contra.* Eusebius, De locis, in *Nuerber.*

GROTIUS.

6. *ET circumcidet Dominus Deus tuus cor tuum, & cor seminis tui, ad diligendum Dominum Deum tuum*] Beneficiorum scilicet incredibilium magnitudine, quod & aliquamdiu effectum suum habuit Zorobabelis tempore & temporibus proximis, quæ rudimenta erant ad Euangelium: nè quis cum Judæis quibusdam hæc pertinere putet ad secula post resurrectionem. Bachai refert ad tempus Messiæ.

12. *Nec in cœlo situm*] Ad hanc sapientiam consequendam nihil opus est Astrologiâ, qualem requirebant Magi & Chaldæi.

13. *Neque trans mare positum*] Non opus est ejus adipiscendæ causâ adire gentes longinquas, ut Ægyptii & Phœnices facere solebant.

CAP. XXXI.

MUNSTERUS.

10. *A Fine septem annorum*] h.e. Ab extremo septimi anni. Est autem principium una anni extremitas. Unde dicit A. E. hic per *extremum anni* significari principium anni septimi, qui erat sabbatum Domini, & annus Remissionis, de quo in Lev. 25. diximus.

16. *Deos alienos*] Heb. אלהי נכר *deos alieni*, & subaudiendum est *populi.*

18. *Abscondendo abscondam*] Repetitur is versus, & secundò ponitur, sicut etiam mos est Prophetarum, ut non rarò eandem sententiam bis ponant. Rationem hujus Hebræi signant, quòd Prophetæ plerumque locuti fuerint cum hominibus cæcis & surdis, quibus non satis est aliquid semel dixisse.

20. *Blasphemabúntque*] Onk. *irritabunt*, seu *ad iracundiam provocabunt, me.*

23. *Quam juravi*] Hæc verba loquitur Moses ex persona Dei, vel, ut Hebræi dicunt, משה במשנת תורה ידבר מפי השכינה, *loquitur Moses in Deuteronomio ex ore Divino.*

FAGIUS.

2. *NEc possum ultrà egredi & ingredi*] Jam sæpe audivimus quid sibi velit hoc schema. Perinde enim est, q. d. Non possum ultrà fungi munere Ducis: Non possum ampliùs egredi ad militiam è castris, & è militia ad castra.

9. *Et scripsit Moses legem hanc*, &c.] A principio scilicet Geneseos usque ad finem Deuteronomii. Sic sentit Antiquitas Hebræorum. ¶ *Dedit q; eam Sacerdotibus*, &c.] Ut scilicet Legem doceant. ¶ *Senioribus*] h. e. Magistratui, ut populum ad eam præstandam gladio cogant. Nam leges nisi notæ sint populo, & ad eas præstandas exhortationes fiant, deinde per Magistratus defendantur, prorsus inanes sunt.

11. *Leges legem hanc*, &c.] Loquitur Mosi, & qui eum locum in populo post illum obtinerent; ut fuerunt Reges, & ante illos Judices. Tempore Regum in atrio mulierum, quod erat capacissimum, ex edito loco, h. e. ex suggestu ligneo, quem Hebræi בימה *Bimah* vocant, hodie quem in scholis suis habent, עלם מפמור appellant) Rex ipse eam legit, non quidem universam, sed præcipua quædam ex Deuteronomio dicit Maimoni, ut populus excitaretur velutíque formaretur ad eam præstandam. Magnam enim vim habet ad Religionem exstimulandi, si prima authoritas in populo illam agnoscit. Rectè enim dicitur. *Doctor & Magistratus sunt animæ legum.* Porrò solennis quoque mos erat referentibus Hebræis, ut cùm Rex in atrio mulierum Legem prælegeret atque promulgatet, Levitæ ad hoc ordinati per urbem Jerusalem tubis populum convocarent, totámque multitudinem ad auditionem Legis excitarent; ut tali motu in admirationem perducti, inciperent eò accuratiùs intendere, & qui ejus rei adhuc rudes erant inquirere. Et licèt suprà c. 6. præcipitur ut filiis suis *Legem exacuerent*, nihilominus tamen lex, quia sæpe parentes sunt negligentiores, publicè pueritiam timore Domini institutam curat. Apparatu enim illo insolito, quo populus ad Legem audiendam excitatur, mirificè capitur adolescentia, cui nihil non novum accidit. Locus præterea ille mulierum capacissimus, in quo Rex Legem promulgabat, Hebraicè עזרה *Azarah* vocabatur, ab *auxiliando*, בי כל הבא להתפלל שם בלב שלם נעזר ביהוה אלהיו: *Quicunque enim veniebat eò ad orandum auxilium impetrabat à Domino Deo suo.*

VATABLUS.

1. *ABiit itaque*, וילך] Hic incipit nona hujus libri sectio apud Hebræos, quam vocant וילך.

2. *Centum*, &c. בן מאה ונו'] Ad verb. *filius centum & viginti annorum.* Hebraismus. ¶ *Egredi & ingredi*: לצאת ולבוא] i. Non possum ultrà è castris egredi ad militiam, & è militia reverti ad castra. Gallicè, *Je ne puis plus aller ne venir.* q. d. Non possum ultrà fungi munere Ducis.

3. *Transiturus est*, הוא עובר] Præs. Heb. pro fut. i. erit tibi vice Ducis. Sic mox de Jehosua.

4. *Quos disperdidit*: אשר השמיד אותם] Ad verb. *quos disperdidit* [vel *delevit*] *eos.*

5. *Ante faciem vestram*, לפניכם] i. Vobis, cùm effecerit ut veniant in potestatem vestram. ¶ *Omnino juxta præceptum*, ככל המצוה] Ad verb. *secundùm omne præceptum.*

6. *Estote fortes, & roborate vos*, חזקו ואמצו] Hebraismus, Estote forti & invicto animo. Sic v. 7. ¶ *A facie eorum*: מפניהם] *Ad conspectum eorum.*

7. *Sorte divides eam illis*, תנחילנה אותם] Ad verb. *hæreditare facies eam illos*, i. trades eam illis jure hæreditario possidendam.

8. *Qui præcessurus est te*, ההולך לפניך] Ad verb. *qui ambulat ante faciem tuam*, i. qui tibi erit vice Ducis.

9. *Scripsítque Moseh Legem istam*, ויכתב משה את התורה הזאת] Vel. *Jam autem scripserat Moses Legem hanc*, i. Deuteronomium, *& tradiderat eam*, &c. Non enim servatur series rerum gestarum in libris Sacris. ¶ *Portantibus arcam fœderis*, הנושאים את ארון ברית] Quorum munus erat portare humeris suis arcam in qua erant tabulæ illæ continentes conditiones fœderis Domini. ¶ *Et omnibus Senioribus Israel*, ואל כל זקני ישראל] q. d. Præsentibus Senatoribus Israelis.

10. *Septimo quoque anno*, מקץ שבע שנים] Ad verb. *In principio septimi anni*, i. ineunte septimo anno. Vide cap. 15. ¶ *Tempore anni remissionis*, במועד שנת השמטה] i. Qui est annus remissionis.

11. *In auribus eorum*: באזניהם] i. Ipsis audientibus, elatâ voce, & non submissâ.

12. *Congrega*, הקהל] Infinitivus est, quem sic quidam vertunt, *Postquam congregaveris.* ¶ *Faciendo*, לעשות] Et *faciant.* Vide cap. 28. 1.

13. *Noverunt*, ידעו] Sub. *Legem hanc.* ¶ *Transmisso Jarden pergitis*, עוברים את הירדן] Ad verb. *transitis Jarden*, i. ad quam pergendo transitis Jordanem.

14. *Et præcipiam ei*, ואצונו] i. Dabo illi præcepta aliqua.

16. *Dormiturus es*, שוכב] Præs. Heb. pro fut. *brevi moriturus es, quemadmodum mortui sunt patres tui.*

17. *Et consumetur*, והיה לאכול] Ad verb. *& erit ad comedendum*, i. devorabitur & absumetur, sinam eam absumi. ¶ *Et invenient eum mala multa*, ומצאוהו רעות רבות] i. Confligetur malis & angustiis multis.

18. *Quòd converterit*, &c. כי פנה ונו׳] *Quòd aversus* à me, abierit *ad deos alienos.*

19. *Scribite vobis*, כתבו לכם] *Curate describendum vobis.* Mosen & Josue alloquitur Dominus. q.d. Ut hâc ratione revocentur à cultu idolorum, curate vobis transcribendum canticum istud quod sequitur. ¶ *Pone illud in ore eorum*, שימה בפיהם] i. Fac ut illud memoriâ teneant, & ore decantent.

20. *Irritabúntque me*, ונאצוני] *Spernéntque me.*

21. *Tunc respondebit*, &c. ועֽנתה ונו׳] i. Tunc hoc carmen testabitur illos deliquisse, & à me defeciviſſe, cùm viderint sibi ea mala accidisse quæ in ipso prædicuntur desertoribus meis. *Non enim oblivioni*, &c. כי לא תשכח ונו׳] Hebraismus, Semper Israelitæ habebunt illud in ore. ¶ *Ingenium ejus*, את יצרו] *Cogitatum ejus: imaginationem ejus*; id quod facere solet.

23. *Dein præcepit*, ויצו] *Posthac dedit* [sub. *Jehovah*] *præcepta* quædam *ipsi Jehosuæ.* ¶ *Fortis esto & roborare*, חזק ואמץ] *Viriliter age, & esto robustus, esto forti ac invicto animo.*

24. *Donec ea complerentur*, עד תומם] i. Usque ad finem eorum. Deuteronomium suâ manu descriptum tradidit Levitis Moses.

CLARIUS.

10. *Post septem annos*] Quod alius vertit, *a fine septem annorum*; vel, *ab extremo septimi anni*, ut intelligatur principium anni unam esse ejus extremitatem: Unde dicunt hîc per *extremum anni* significari principium anni septimi, qui erat sabbatum Domini, & annus Remissionis.

18. *Ego autem abscondam*] Repetitur hic versus, & secundò ponitur, sicut etiam mos est Prophetarum, ut non rarò eandem sententiam bis ponant. Rationem hujus rei Hebræi signant, quòd Prophetæ plerumque locuti fuerint cum hominibus cæcis & surdis, quibus non satis est aliquid semel dixisse.

21. *Quæ facturus sit hodie*] Vel, *Quæ ipse hodie facit.*

GROTIUS.

2. *Egredi & ingredi*] i. fungi Ducis munere.

6. *Confortamini*] Heb. *roborate vos.* Obedientia Dei auxilium impetrat.

9. *Tradidit eam sacerdotibus filiis Levi*] Ut convocarent populum & Legem docerent; archetypum autem servarent in Sanctuario, infrà 28. Jos. 24. 26. ¶ *Et cunctis senioribus Israel*] Magistratibus, ut pœnis coercerent malè obsequentes, & ut exemplo præirent. Rex ipse solitus Legem prælegere populo, non in ea parte in qua erant Sacerdotes, sed in subdiali.

12. *Et in unum omni populo congregato*] Hæc est institutio Synagogarum.

16. *Consurgens fornicabitur post deos alienos*] Bene Rabbini hîc præscientiæ Divinæ testimonium notant; in qua multa esse non nisi sapientibus scrutanda, ait Maimonides.

26. *In latere arcæ*] Jon. בקופסא, i. *in capsa.* Vox enim hæc, ut multæ aliæ, ex Latino sermone in Hebræum devenit.

CAP. XXXII.

MUNSTERUS.

1. *Audite cœli*] Dicunt Hebræi canticum istud esse עיקר וכלל כל התורה *summarium totius Legis.* Nam facit mentionem de Magnificentia Dei, de Creatione mundi, de uno Deo colendo, de generatione Diluvii, de Divisione linguarum & terrarum, de electione populi Israelitici, de beneficio in deserto ei exhibito, de futura Resurrectione mortuorum. Advocantur autem primò Cœli & Terra in testes quia sunt incorruptibiles, Moses autem in brevi moriturus, sicut & hi qui in regimine illi successuri erant. Vel ideo Cœlum & Terra in testes sta-

tuuntur, ut, si populus Deum, ut debebat, coleret, abundantiam frugum, vini & olei proferrent; sin rebellis esset Deo, maledictionem pro benedictione inferrent, h.e. cœlum retineret pluviam, & terra non daret fructum suum.

2. *Stillabit quasi pluvia doctrina mea*] Ut pluvia infundit & fœcundat terram, ità verbum Domini impinguat animam. ¶ *Sicut imber super herbam*] Multi Hebræorum sequentes interpretationem Chald. exponunt שער pro רוח *spiritu & turbine:* sed K. exponit נשם הדק *pluviam tenuem*, quæ nascenti herbæ magis prodest quàm imber. At מטר החזק רביבים est *pluvia fortis*, multis constans guttis. Et עשב est *herba grandiuscula quæ in stipitem crescit*, ut est Hyssopus; דשא verò est *herba tenerior.*

4. *Fortissimi Dei*] Est צור propriè *saxum*; transfertúrque propter fortitudinem ipsam ad Deum.

5. *Perversè egit*] Chald. interpres hanc sententiam sic reddidit, *Nocuerunt sibiipsis, non ei, filii qui coluerunt idola.* Sepharadi putat sic intelligendum, *Nunquid quilibet ex filiis ejus, quando contraxit maculam, Deo nocuit, & non potiùs sibiipsi?* Potest & sic verti, *Perdidit seipsum, qui fuit filius ejus per maculam suam, & fit de generatione prava & perversa.*

8. *Cùm veluti sorte divideret*] Quidam hoc intelligunt de dispersione Babylonicæ confusionis. Tunc enim constituit Deus 7. populis Æmoræis, Hivæis, Chnaanæis, &c. tantam regionis planitiem, quæ numero filiorum Israel sufficeret. Est autem יצב hic infinitivus, & non præteritum.

9. Dicitur Jacob *funiculus hæreditatis*,] Quòd illi & semini ejus deberetur illa hæreditas quæ funiculo mensurabatur.

10. *Invenit eum in terra solitudinis*] h. e. Ingressus est Deus cum populo illo in illam solitudinem tam horribilem, in qua erant scorpiones & serpentes, & ubi audiebantur ululatus draconum, struthionum & horribilium animalium. In hac solitudine *circumduxit* Deus populum per columnam nubis & ignis, & *custodivit eum sicut* homo custodit *pupillam oculi.*

11. *Sicut aquila*] Cùm aquila pullos suos in alium locum transferre contendit, *excitat nidum*, h.e. familiam pullorum, & tamdiu *circa nidum volitat* donec omnes superhumeros suos susceperit; Sic Dominus in deserto populum suum quasi in humeris portavit, nutrivit, potavit, & ab hostibus defendit, &c.

13. *Vexit eum*] Sive *equitare fecit eum ad loca excelsa terræ*, i. ad terram Chnaan, quæ cæteris terris illarum regionum altior invenitur, *ut* scilicet *comederet uberes fructus agrorum:* ubi שדי scribitur pro שדים. ¶ *Et cibavit eum melle*] Heb. *& lactavit eum melle de petra, atque oleo de silicis saxo.* Et loquitur Scriptura per præterita verba, licèt omnia ista adhuc essent futura. Significatúrque per *mel, oleum, butyrum, lac, adipem, triticum*, & similia, omnium rerum abundantia.

14. Ubi nos vertimus *arietum pinguium*, in Hebræo habetur *arietum filiorum Basan*, qui scilicet nutriti erant in monte Basan, cujus pascua supra modum saginabant pecora. ¶ *Cum adipe pinguissimi tritici*] Heb. *cum adipe renum tritici. Et sanguinem uvæ biberes*] h. e. vinum optimum & rubeum. Putant enim חמר idem significare quod אדם *rubeum*, ex Arabico in Hebraismum invectum.

15. *Impinguatus*] Secundùm omnes Hebræos capitur hîc ישורון pro ישראל *Israel*, & derivatur à ישר, quod *rectum* significat. Est etiam nomen לשון יחיד sing. numeri, ut A. E. docet. Errat Steuchus in expositione hujus vocabuli toto cœlo. ¶ *Adipe obductus es*] Scribunt hîc כשה cum Smol, ut sit idem quod כסה: & loquitur de obductione & obstinatione cordis. ¶ *Pro nihilo habuit Deum*] Heb. נבל in conjug. Piel, & sign. *stultum facere.* Ger. exponit ipsum pro *ingratum esse*, & *malum pro bono reddere.* A. E. verò putat accipiendum pro *blasphemare corde & ore.*

17. *Novis*] Quidam sic exponunt, *Novis diis immolaverunt*,

laverunt, *quos veteres nesciverunt, sed qui ante breve adinventi fuerunt tempus.* Verbum שער hîc propriè sign. *horripilare & stupere*, licèt Onk. verterit עסק *operam impendere.*

18. *Dei qui te genuit oblitus es*] Verbum חשי hoc loco ponitur pro תשה aut תנשה, à verbo נשה *oblitus est.* Ponitúrque Jod loco He.

21. *In eo qui non est populus*] Scilicet meus, & qui me non novit, sed inhumanus est & *stultus*, nullâ in subditos utens discretione & ratione.

22. *Ad infernum inferiorem*] Hyperbole est, quòd etiam profunda terræ loca sterilitate afficiantur.

23. *Sagittis meis*] *Sagittæ Dei* sunt pestes, infirmitates, plagæ, grandines, incursus malarum bestiarum, &c.

24. מזי] Secundùm K. idem est quod שרופי *fame exusti.* Digestio enim stomachi est decoctio & adustio quædam. Et si cibus non adsit, transit hæc actio in corpus. ¶ רשף] Dicunt infirmitatem esse quæ ut pruna ardet. ¶ קטב] Est morbus qui subitò necat hominem. Sunt etiam qui per רשף intelligunt עוף *avem.* R. S. sic exponit, השדים נלחמו בהם *Dæmones pugnabunt contra eos.*

25. *In penetralibus*] h. e. Intra civitatum mœnia exanimabit eos terror & horror mortis, quæ etiam *per fenestras ingreditur*, quando Dominus decreverit punire civitatem, ut Propheta dicit.

26. *Et dixi, Dispердam eos*] Sign. hîc פאה idem quod פור בכל פאה *spargere in omnem angulum*, ut hodiè vix est angulus in mundo in quem Judæi non sint dispersi.

27. *Nisi iram inimici vererer*] h. e. Nisi scirem quòd hostes eorum insolescerent, & sese abalienarent à me, deos suos magnificantes, & gloriam mihi debitam ascriberent eis. R. S. verò exponit יגברו transitivè, ut sit sensus, *Nè fortè alienis diis tribuerent magnificentiam mihi debitam, & dicerent, Manus nostra excelsa id egit, & non Dominus*, &c.

31. *Et inimici nostri sunt judices*]Licèt, inquit, inimici nostri jam sint judices nostri, id tamen non habent à diis suis, sed à Deo nostro, qui nos tradidit in manus eorum

32. *Quoniam de vinea Sedomæ.*] Quòd eos tradidi in manus hostium, id hinc factum est, quòd opera eorum sunt similia operibus *Sedomæ* & *Æmoræ*; & *vinea* illa mea, quam ego plantavi, non fert nisi *uvas acerbissimas*, unde nihil exprimi potest nisi *venenum draconum & serpentum.* Et eò licentiùs hos amaros proferunt fructus, quò me putant hæc ignorare, aut non advertere; cùm tamen nihil horum sit quod *non sit reconditum apud me in thesauro meo*, qui nedum præterita & præsentia, verùm & quæ futura sunt, tanquam jam facta essent, conspicio.

35. *Mea est ultio, & retributio*] Quidam exponunt שלם nominaliter, alii verbaliter, ut sit sensus, Mea est ultio, & illa reddet eis juxta opera eorum.

36. *Quoniam judicabit Dominus populum suum*] h.e. Postquam flagellis justis eum castigaverit, *pœnitebit eum*, & miserebitur eorum, præsertim *cùm viderit* ab eis *sublatam omnem potentiam*, atque eos omni destitutos auxilio, *& veluti in nihilum redactos.* Alii exponunt sic, *Et in servis suis se consolabitur. Consolari* est explere cupidinem ulciscendi. Quidam etiam exponunt עצור *oppressum à regno*, alii, *detentum in captivitate.*

37. *Et dicet, Ubi sunt dii eorum?*] Secundùm A. E. hæc sunt verba hostis, qui ex superbia & contemptu loquitur ad captos Judæos, *Ubi est Deus vester, cujus adipem comedistis*, &c. *Surgat, & opem ferat vobis.* Quam contumeliam Deus non ferens respondet, *Videbitis nunc quòd ego sim Deus verus, & non sit alius præter me*, cùm induxero super vos vindictam à qua nemo salvare vos poterit. Nam etsi *ego occidam*, tamen ego quoque *vivificare* potero occisos, & resuscitare mortuos. Sunt etiam inter Judæos qui hunc locum, *Quorum adipem comederunt, & quorum biberunt libamina*, intelligunt de Judæis dictum. Et hinc colligunt præceptum negativum, Quòd vinum quarumcunque gentium, quo in sacris suis utuntur, à Judæo non sit bibendum. Et huic præcepto RR. aliud addiderunt, nempe, Quòd vinum Christianorum penitus non sit bibendum à Judæo, quod & hodiè pertinaciores Judæi fortiter observant. Imò scribunt quidam שכל יין שנע בו הגוי זה אסור *Quòd omne vinum quod tetigit Christianus sit interdictum, etiam si Christianus contigerit vinum Judæorum*, h. e. à Judæis plantatum & collectum. Hinc est quòd Judæi horrent consortium Christianorum, & exsecrantur mensam illorum, nè hâc occasione prævaricentur legem Dei, bibentes vinum libaminum, aut comedentes carnem suillam, animas suas inquinantes.

42. *Propter sanguinem occisorum*] Vindicabit, inquit, gladius meus gentes quæ populi mei sanguinem fuderunt, & eum captivum abduxerunt; incipiámque ulcisci *à capite* & initio primæ injuriæ quam hostis intulit, nec ullam hostis injuriam inultam transire permittam. Quod *Gentes* videntes, *laudabunt populum* Israel, quòd habeant Deum propitium & fidelem protectorem, &c.

PAGIUS.

1. *Auscultate cœli*, &c.] Dicunt Hebræi canticum istud esse עיקר וכלל כל התורה *summarium totius Legis.* Nam facit mentionem de Magnificentia Dei, de Creatione mundi, de uno Deo colendo, de generatione Diluvii, de Divisione linguarum & terrarum, de electione populi Israelitici, de Beneficio in deserto ei exhibito, de futura Resurrectione mortuorum, &c. Quòd autem Cœlum & Terram in testimonium adducit, hoc fit ex affectu exuberantissimo. Hebræi duas rationes adferunt: 1. Quòd Cœlum & Terra perpetuò durent, homines autem pereant & moriantur. 2. Ad innuendum, si non essent servaturi præcepta Dei, fore ut cœlum non det pluviam suam, terra non det fruges suas; secùs verò, si legem Dei servaverint.

5. *Corruperunt sibi, & non ei,*] Hic locus nonnihil difficilis est in Hebræo propter dictionum ordinem inversum. Ad verbum Hebræa sic sonant, *Corrupit illi, non filii ejus, macula ipsorum, generatio prava & perversa.* Quæ sic ordinanda putant; *Generatio prava atq; perversa, qui non sunt filii ejus, in ignominiam suam corrupit sese illi*, i. *Generatio prava & perversa*, appositivè, *quæ non est filii ejus*, quæ non habet Deum pro Patre, non agnoscit Deum Creatorem suum; *corrupit se*, depravavit ingenium suum; *in ignominiam* scilicet illi, scilicet Deo, h. e. in dedecus Dei. Vel, *in ignominiam suam*, h. e. quod est illi probro. Planum est quid velit Chaldæus suâ versione, *Corruperunt sibi, non ei*, h. e. Seipsos perdiderunt, non Deum; sibi potiùs quàm Deo nocuerunt, eò quòd relicto Deo vero ad idola conversi sunt. Ferè *corrumpendi* verbum usurpat Scriptura ubi de Idololatriæ peccato loquitur. Paraphr. Hierosol. hunc versum sic transtulit, חבילו בנייא עובדיהון, ולא קדמוי מחבלין אלא להון עד דיחבלו מומא אתיהב בהון דרא עוקא ופתלנא דשני: עובדוי ואף סדרי עלמא אשתני עלוי *Corruperunt filii opera sua, & non coram eo corrumpunt, sed sibi, eò quòd corruperunt, data est in eis generatio prava & perversa: quia pervertit opera sua, etiam ordines mundi perversi sunt propter eam.*

8. *Juxta numerum filiorum Israel*] Sensus est, Quando Altissimus divisit patrias & regiones, & assignavit eas cunctis gentibus jam tum decreverat dare filiis Israel terram septem eorum populorum quos sub adventum ipsorum Israelitarum ejecit è terra Chanaan. Vel, Tunc dedit 7. gentibus, Amorrhæis scilicet, Hevæis, &c. tantam regionis planitiem quæ numero filiorum Israel sufficeret.

10. *Sufficienter dedit ei necessaria sua*, &c.] Verbum Hebraicum ימצאהו *Jimzaehu* & *invenire* & *sufficere* sign. Posteriorem lectionem secutus est paraph. Chaldæus. Qui verò priorem lectionem sequuntur, & pro *invenire* accipiunt, sic exponunt, q.d. Veluti rem ad nullius potestatem attinentem primus occupando sibi vindicavit; quod non in Ægypto, sed in deserto evenit, ubi primum gloria cœpit multitudini apparere.

17. *Sacrificaverunt dæmonibus*] שדים *Schedim* creduntur esse noxii spiritus qui ex aquis prodeant, quos Antiquitas

tiquitas pro diis coluerit. A *devaſtando* vox formata eſt, quòd bonum animum perdant, maliſque interimant opinionibus & affectibus, quod quidem generale eſt Idololatriæ ſive Superſtitionis. Tales non ſunt Dii; h. e. juvare nequeunt, à quibus nullam Divinam opem ſunt experti; Quem ſenſum & Onk. expreſſit, *In quibus nulla eſt utilitas.*

30. *Quomodo perſequebatur unus mille*, &c.] Hæc bifariàm legunt; vel ut ſit ſenſus, *Quomodo olim unus Iſraelita perſequebatur decem ex hoſtibus ſuis, & duo decem millia fugabant?* Ratio, Quia Deus cum illis erat; unde ſequitur, *Quia non ſicut fortitudo noſtra fortitudo eorum.* Vel, *Qui fieri potuiſſet ut unus perſequeretur mille* (ſubaudi *homines Iſraelitas*) *& duo verti eſſent in fugam decem millia, niſi quòd Deus eorum vendiderat eos?* ſubaudi *hoſtibus.* Hæc intelliguntur de ſupplicio quod tandem ſumet Dominus de Iſraelitis. Paraph. hunc locum ſic vertit, *Quando Iſrael ſtudebant Legi, & ſervabant præcepta, unus ex eis perſequebatur mille, & duo ex eis decem millia fugabant. Quia autem peccaverunt, & provocaverunt eum ad iracundiam, ideo Fortis dereliquit eos in manu inimicorum ſuorum.*

VATABLUS.

1. *Auſcultate*, האזינו] *Auribus percipite*; *Arrigite aures*; *Audite.* Hæc eſt decima hujus libri ſectio apud Hebræos, quam ab hac prima hujus capitis dictione denominant האזינו. Hebræi ſcribunt canticum iſtud eſſe *ſummarium totius Legis*, facit enim mentionem de Magnificentia Dei, de Creatione mundi, de uno Deo colendo, de generatione Diluvii, de Diviſione linguarum & terrarum, de electione populi Iſraelitici, de beneficio in deſerto ei exhibito, & futura mortuorum reſurrectione, &c. Præterea quòd Cœlum & Terram in teſtimonium adducat, hoc fieri ex affectu exuberantiſſimo; idque duabus rationibus: Alterâ, quòd cœlum & terra perpetuò durent, homines autem pereant & moriantur. Alterâ, ut innuat quòd ſi non eſſent ſervaturi præcepta Dei, fore ut cœlum non daret pluviam ſuam, terra non daret fruges ſuas; ſecùs verò ſi Legem Dei ſervarent. Hactenus Hebræi. Hæc ſanè eſt graviſſima conteſtatio: nam perinde eſt acſi hominibus nullæ eſſent aures, propterea ad elementa confugiendum fuit. Sic enim loquitur Moſes ut de re prodigioſa & ſtupenda, quæ mutis etiam elementis horrorem incutere debeat, quòd Iſraelitæ defecturi ſint à Deo, à quo tot beneficiis ornati erant. Simili præfatione uſus eſt & Jeſaias, cap. 1. 1. ¶ *Et loquar*, ואדברה] Hebraiſmus, pro, *me loquentem*, q. d. Attendite diligenter ad ea quæ dicturus ſum. ¶ *Et audiat terra*, ותשמע הארץ] Mutatio perſonæ, pro *Tu terra audi*, &c. q. d. Vos, Cœlum & Terra, invoco teſtes.

2. *Stillet*, יערף] Fut. Heb. pro præſ. optativo, ſub. *in corda Iſraelitarum*, q. d. Utinam doctrina mea efficiat quod in agris aqua; ut ea non ſit vana, ſed fructum afferat. Quidam vertunt, *deſcendat.* ¶ *Stillet* תזל] *Defluat*, in animos ſcilicet audientium, *ut ros* gratiſſimus qui terram fœcundare ſolet. Chaldæus paraph. totum verſum ſic vertit, *Suavis ſit ſicut pluvia doctrina mea, ſuſcipiatur ſicut ros verbum meum, ſicut venti pluviæ qui perflant ſuper gramen, & ſicut guttulæ imbris ſerotini quæ veniunt ſuper herbam.* ¶ *Gramen*, דשא] Sign. *herbam recentem & teneram*, Vide Gen. 1. 11. ¶ *Et ut imber*, &c. וכרביבים וגו'] *Et ut pluvia vehemens* [vel, *denſius & minutus*] *ſuper herbam.* Multis verbis eandem rem dicit: acſi tantùm diceret, Utinam doctrina mea & ſermo meus non ſit inutilis in vobis.

3. *Quia nomen*, &c. כי שם וגו'] *Quoniam nomen Jehovæ celebrabo*, vel *cantabo*, i. cantabo de invocando & colendo uno ſolo Deo contra idololatras futuros in populo meo; *date magnitudinem Deo noſtro.* Hebraiſmus, pro, Magnificate, i. nolite ullum alium Deum colere, aut ulli quicquam majeſtatis aut poteſtatis tribuere, niſi uni Deo noſtro; hujus ſolius eſt majeſtas, magnitudo, poteſtas: omnes alii dii vani, mendaces, & nihili ſunt. Alii vertunt, *Quoniam* [*Quando*] *nomen Domini prædico* [vel, *celebro*] *magnificate* interim *Deum noſtrum*, ſub. *in cordibus veſtris.* Hic eſt finis præfationis. Alloquitur autem non ſolùm cœlum & terram, ſed & omnes auditores.

4. הצור] Ad verb. *Rupis*, ut v. 18. Vocat Scriptura Deum *rupem* ob ſtabilitatem, immutabilitatem & perſeverantiam, qui ſtat promiſſis ſuis. ¶ *Perfectum eſt opus*, תמים פעלו] Sing. Heb. pro plur. *perfecta opera ejus.* Commendat Deum ab operibus. q. d. Nullâ ratione culpari aut reprehendi poſſunt opera Dei. ¶ *Viæ ejus judicium*, דרכיו משפט] *Viæ ejus* in *judicio*, i. juſtæ & æquæ ſemper. Repetitio, Quicquid agit, juſtum eſt & æquum. ¶ *Deus veritas*, אל אמונה] *Deus fidei*, i. fidelis in promiſſionibus ſuis.

5. *Corrupit* ſeſe, &c. שחת לו וגו'] Difficilis eſt locus propter dictionum ordinem inverſum. Sic autem conſtrui debet & verti, *Generatio prava atque perverſa, qui non ſunt filii ejus, in ignominiam ſuam corrupit* ſeſe *illi*: i. *Generatio prava & perverſa*, appoſitivè, *quæ non eſt filii ejus*, quæ non habet Deum pro Patre, non agnoſcit Deum Creatorem ſuum, *corrupit ſe*, depravavit ingenium ſuum, *in ignominium illi*, ſcilicet Deo; h. e. in dedecus Dei, vel, *in ignominiam ſuam*; h. e. quod eſt illi probro. Sic de illis futurum aſſerit quòd non erant manſuri in ſana doctrina & vero cultu Dei; ſed ſicut ſolet generatio prava & adultera (ut Chriſtus quoque eos vocat Mat. 12. 39.) corrumpuntur, ut jam non ſint filii, propter fœditatem, & vitioſam religionem à ſe repertam, ſed ſpurii.

6. *Nunquid Jehovæ*, &c. הליהוה וגו'] *An hoc Jehovæ redditis, populo ſtulte*, &c. *Hæccine retribuitis*, vel *reddere debetis*, &c. Fut. Heb. pro præſ. Hîc incipit exprobrare ingrato populo. Vide autem ardentiſſima & vehementiſſima verba. ¶ *Poſſedit te*, קנך] *Comparavit te*, vel *acquiſivit*, i. aſſeruit in libertatem. Alludit ad ſervitutem Ægyptiacam, q. d. Quorſum hæc ingratitudo? nónne deberes illum agnoſcere Creatorem tuum & gratias agere? ¶ *Et præparavit te?* ויכוננך] *Et concinnavit te? adaptavit*, arte ſcilicet indicibili.

7. *Dierum ſeculi*, ימות עולם] *Dierum antiquorum*, i. temporum præteritorum, ſive priſcorum, q. d. Revoca in memoriam tempus elapſum. Incipit ex ordine numerare beneficia in populum ingratum collata & perdita. ¶ *Intellige*, בינו] *Conſidera.* Mutatio numeri Heb. ¶ *Generationis & generationis*, דור ודור] Hebraiſmus, *multarum generationum*, i. priſcos. ¶ *Et annuntiabit tibi*, וינדך] *Et indicabit tibi*, beneficia ſcilicet quæ contulit huic genti.

8. *Quando hæreditates*, בהנחל עליון] Ad verb. *Cùm hæreditare fecit Altiſſimus*, vel, *aſſignavit hæreditatem*, i. Quando Altiſſimus diviſit patrias & regiones, & aſſignavit eas cunctis gentibus; jam tum decreverat dare filiis Iſrael terram illorum ſeptem populorum quos ſub adventum ipſorum Iſraelitarum ejecit è terra Chanaan, vel, tunc dedit 7 gentibus, Amorrhæis ſcilicet, Hevæis, &c. tantam regionis planitiem quæ numero filiorum Iſrael ſufficeret. Primum beneficium eſt, quòd cùm Deus ſit, & omnium gentium Deus, ut quas diviſit, Gen. 11. 8. & diſtribuit eis orbem terrarum, unicuique genti ſuam portionem & terminum, ut Paulus hunc verſum æmulatus, Act. 17. 26. docet; tamen non omnes elegit ſibi in populum quorum peculiariter eſſet Deus vero & legitimo cultu: ſed poſuit limites, ut ſolùm ubi filii Iſrael eſſent, ibi eſſet populus ejus: Ubi viro finiretur limes filiorum Iſrael, ibi ceſſaret populus Dei, & inciperent termini Gentium. ¶ *Statuit*, יצב] *Aſſignavit.*

9. *Jaacob ſors*, &c. יעקב חבל נחלתו] *Jaacob funiculus* [i. portio] *hæreditatis ejus*, i. hæreditas ejus. Funiculis enim dividebantur hæreditates. Iſtud eſt declaratio prioris partis hujus verſûs, q. d. Non eſt mirum quòd expulſis illis populis dederit Dominus patriam illorum Iſraelitis: ſunt enim Iſraelitæ populus ejus, & quidem tam proprius quàm eſt alicujus portio hæreditaria, vel (ut alii exponunt) non latiùs patet populus ejus quàm quouſque

usque extenditur natio Israelitica. Istis scilicet verbis describitur quàm peculiaris sit iste populus Dei.

10. *Invenit eum*, ימצאהו] *Deprehendit eum*, nempe Jaacob, sive populum Israeliticum, cui apparuit in nube cùm erraret in deserto, & cœpit eum deducere. In monte Sinai pepigit fedus cum eo. Istud est alterum beneficium. ¶ *Et in vastitate*, &c. ובתוהו ונו׳] Hebraismus, *in vasto & horrendo deserto.* ¶ *Circumduxit eum*, &c. יסובבנהו יבוננהו] Ad verb. *Circuire fecit eum, intelligere fecit eum*, sub. *Legem*, i. docuit.

11. *Quæ excitat nidum suum*, יעיר קנו] Fut. Heb. pro præs. *quâ provocat nidum suum*, i. provocat ad volandum pullos suos, qui sunt adhuc in nido. Continens pro contento. His verbis sign. quomodo eos in deserto foverit, mores eorum tulerit, atque tentaverit, ac benefecerit eis, ut discerent volare, i. fidere in eum, ut c. 8. videri potest. ¶ *Cubat*, ירחף] Fut. Heb. pro præs. ¶ *Assumit eum*, &c. יקחהו ונו׳] Sub. *nidum*, i. illos pullos suos, & *portat eos super alas suas.* Sing. Heb. pro plur.

12. *Et non fuit*, &c. ואין עמו אל נכר] i. Nullus Deus alienus adjuvit eum.

13. *Imposuit eum*, &c. ירכבהו ונו׳] Ad verb. *Equitare faciet eum super excelsa terræ*, i. in regione excelsa & alta. Hoc dicit quòd Terra sancta sit in medio climate mundi. Posuit igitur eum in summa parte orbis. Tertium beneficium, quo describitur situs & opulentia terræ Chanaan illis donatæ, quòd in terra sublimi & egregia habitarent, & fructu agrorum alerentur copiosè. Quidam per futurum vertere malunt, quòd sit prophetia. ¶ *Et fecit ut sugeret*, &c. וינקהו דבש מסלע ונו׳] Poeticè dicit & figuratè *mel de petra & oleum de saxo sugi*, ut significet fuisse in ea terra maximam abundantiam mellis & olei, q. d. Illic nullus locus erit infœcundus & vacuus rebus bonis & suavibus: etiam in rupibus ipsis erunt olivæ & mel. Siquidem & olivæ gaudent petrolis & sterilibus locis, & apes mellificant ubivis, etiam ubi nullus est ager. ¶ *E silice petræ*, מהלמיש צור] i. E petra durissima. Sic cap. 8. 15.

14. *Butyrum bovis*, חמאת בקר] Sub. *fecit ut comederet.* Et hîc Poeticâ quâdam phrasi opulentiam describit, quòd butyro & lacte & pinguibus agnis alerentur, & arietibus saginatis, &c. ¶ *Cum adipe agnorum*, עם חלב כרים] Hebraismus, *cum agnis pinguibus.* ¶ *Filios Basan*, בני בשן] i. Enutritos & educatos in monte ac regione Basan. *Arietes filios Basan* phrasi Hebraicâ vocat pinguissimos arietes. ¶ *Unà cum adipe granorum tritici*, עם חלב כליות חטה] Ad verb. *Cum adipe renum tritici*, i. granorum; quòd renibus sint similia, à radice כלה, h. e. eum farina optima granorum triticeorum, quæ præ se ferunt figuram testiculorum & renunculorum. Subaudiendum autem *Comedet.* ¶ *Et sanguinem uvæ*, ודם ענב] Phrasi Hebraicâ succum uvarum vocat *sanguinem*, quòd propter colorem videatur sanguis. *Merum* autem per appositionem positum, h. e. vinum optimum & rubrum bibes. Quidam in futuro malunt vertere, ut dictum est.

15. *Israel*, ישורון] Ad verb. *Rectus*, sic dictus Israel quòd fuerit rectus, à ישר. Quidam deducunt à שור *aspicere.* Verùm rectius est ut à ישר deducatur, ut scribit ex doctis Hebræorum alter, *Succulentus*, inquit, *factus Israel, Deo rebellis fuit.* ¶ *Impinguatus es*, &c. שמנת עבית כשית] Mutatio personæ; *pinguis factus es* [*evasisti pinguis & succulentus*] *contraxisti crassitiem, operuisti*, sub. *pinguedine cor tuum*, sive *animum*, qui penè suffocatus fuit, adeò ut nihil intelligas. Paulò plenior est locutio Psal. 17. 10. *Adipe suo clauserunt.* Integra legitur Job 15. 27. *Operuit impius faciem suam adipe suo.* ¶ *Ac despexit*, וינבל] *Ac floccifecit, vilipendit.* Doctus inter Hebræos exponit, *depressit*, vel, *deprimere conatus est*, sub. *à magnitudine sua*, aut *depressit dignitatem Dei sui.* Chaldæus paraph. sic versum istum transtulit, *Dives factus est Israel, & recalcitravit: admodum prosperè successit, & acquisivit facultates, & reliquit cultum Dei factoris sui, exasperavit fortissimum redemptorem suum.*

16. *Zelare fecerunt eum*, &c. יקניאוהו בזרים] *Provocaverunt eum ad æmulationem in externis*, sub. *diis*, vel, *per externos.* Chaldæus paraph. *Ad æmulationem concitaverunt eum cultu idolorum.* Eadem habes, v. 21. ¶ *Per abominationes*, &c. בתועבות יכעיסוהו] *In abominationibus ad iram provocaverunt eum*, i. per cultum idolorum contenderunt provocare ad iram. Idem bis dicit aliis verbis. V. 17. seipsum declarat.

17. *Novis* qui *de propinquo venerunt*, חדשים מקרוב באו] *Recentibus qui nuper venerunt*, i. quorum fama nuper ad homines ipsos pervenit.

18. *Dei*, צור] Ad verb. *Rupis*, ut v. 4. ¶ *Qui generavit te*, מחוללך] *Qui creavit* [vel *formavit*] *te* ab חול. Præs. Heb. pro præt.

19. *Cùm autem vidisset*, &c. וירא יהוה ונו׳] Ad verb. *Et vidit Jehovah, & abominatus est præ ira filios suos & filias suas*, i. viros ac mulieres. Chaldæus paraph. *Manifestatum itaque est coram Domino, & excanduit furor ejus, eò quòd irritaverunt eum filii & filiæ.*

20. *Quid in novissimo eorum*, מה אחריתם] Sub. *futurum sit*, vel, *quid in fine suo*, sub. *patientur*, i. quid ad extremum facturi sint, vel, quid accidet illis ad extremum.

21. *Ipsi zelare fecerunt me*, &c. הם קנאוני בלא אל] Confer versum istum cum v. 16. *Ipsi invidere fecerunt mihi in non Deo*, i. conati sunt facere ut inviderem ei qui non erat Deus. ¶ *Et ego zelare faciam eos*, &c. ואני אקניאם בלא עם] *Ego quoque provocabo eos ad invidiam in non populo.* Edicit Dominus quâ ultione vindicaturus sit populi sui defectionem, ubi ad idololatriam declinaverit. Quemadmodum, inquit, novis diis inductis me ad zelum provocaverunt, ità ego quoque novum populum suscitabo quo ipsi zelo accendantur. Atque ut deos fecerunt qui dii non sunt, ità gentem constituam ex non gente. Sic factum est (teste Paulo, Rom. 10. 19.) cùm Gentes assumptæ sunt per Euangelium. Unde usque hodie implacabiliter irritantur Judæi, quòd illos negamus esse populum Dei, nos verò asserimus nos esse populum Dei, ut hic versus prædicit.

22. *Et ardebit usque ad infernum*, &c. ותיקד עד שאול תחתית] Ignis hîc non solùm ignem, sed totam vastitatem significat quæ igne fit, qualis fuit ignis regis Babylonis & Romanorum, ubi terra, licèt non tota, fuerit exusta & vastata, ut in Jerusalem & aliis locis, ut nè lapis quidem super lapidem relinqueretur, hoc significat quòd *ardere* illum dicit *usque ad infernum*: ac si dicat, Nihil reliquum super terram erit, vel ædificii, vel germinis; sed & ipsum solum & montes ubi ædificia steterant exurentur; quasi ignis deorsum per terram velit ad infernum usque ardere, sicut videmus fieri in locis igne desolatis, q. d. Etiam profunda & infima terræ loca vertam in sterilitatem.

23. *Consumam*, אספה] *Absumam*, i. Expendam contra eos omnia mala. Eadem mox vocat *sagittas suas.*

24. *Combusti* erunt *fame*, מזי רעב] i. Adurentur, sive absumentur præ fame. ¶ *Æritudine calidâ*, ורשף] *Caumate*, sive *morbo calido*; febre ardenti & pestiferâ absumentur. ¶ *Et excisione amarâ*, וקטב מריריי] i. Peste amarissimâ, sive morbo extiali qui citò enecat. *Peste quæ ex aere corrupto provenit*, ut ait doctus inter Hebræos. ¶ *Cum veneno serpentium super terram*, עם חמת זוחלי עפר] Ad verb. *Cum veneno reptantium terræ*, i. serpentium, h. e. & animalia venenata immittam.

25. *Foris orbabit gladius*, מחוץ תשכל חרב] Hebraismus, *vastabit ensis*, q. d. absumentur bello. ¶ *Et in cubiculis*, &c. ומחדרים ונו׳] q. d. Non solùm cruciabuntur qui erunt in bello, sed terrebuntur etiam qui erunt in cubiculis. ¶ *Etiam juvenum*, גם בחור] Sub. *orbabit*, sive *vastabit.* Singul. Heb. pro plur. *vastabit inquam juvenes, puellas*, &c. ¶ *Senes*, שיבה] Ad verb. *Canitiei.*

26. *Dicerem*, אמרתי] Præt. Heb. quod quidam per imperfectum conjunctivi vertunt, ut hic noster. Alii

per præt. perf. ejuſdem modi, *Dixiſſem, & timuiſſem*, in ſeq. verſu, hoc ſenſu, *Jam dixiſſem apud me* [i. ſtatuiſſem, ſive decreviſſem] *in hunc modum.* ¶ *Diſpergam eos*, אפאידם] *Detrudam eos*, פאה *peah* nomen ſign. *extremitatem & finem* cujuſcunque rei, *angulum* quoque & *plagam*: unde deducitur hoc verbum; quod eſt *Diſpergere*, ſive *Detrudere in extremitatem* vel *angulum*. Sunt qui hanc dictionem dividunt in tres, אף אי דם in *furore* meo, *Ubi ipſi?* i. dixiſſem in furore meo, Dabo eos acſi non eſſent: ut dicant qui illos viderint, Ubi ſunt? Verùm prior lectio verior; ſtatuiſſem procul abigere à me in locum orbis tam remotum ut poſtea homines nullam illorum mentionem facerent. Ex doctis Hebræorum alter exponit, *Exterminabo*, ſive *Exterminaſſem, eos.*

27. *Iram inimici*, כעס אויב] i. Inimicum iratum illis, & infenſum. ¶ *Extranei ſe gerant*, ינכרו] *Alienos ſe oſtendant*, i. ut vertit Chaldæus paraph. *nè magnificè ſe efferant*. Alii, *non agnoſcant*, vel, *ſimulent ſe agnoſcere*, aut *eant inficias*, ſub. *id factum eſſe à me*, & ſibi tribuant. In hunc ſenſum exponit magni nominis apud Hebræos vir, his verbis, *Nè fortè agnoſcant rem hoſtes eorum, & meam potentiam attribuant alteri cui non eſt potentia.* ¶ *Excelſa*, רמה] i. Invictæ ſunt vires noſtræ.

28. *Periens conſiliis*, אובד עצות] *Perdita conſiliis*, i. perditi conſilii, ſive inconſulta. De inimicis populi Iſraelitici loquitur. ¶ *Intelligentia*, תבונה] *Prudentia*, i. imprudens.

29. *Si ſapientes eſſent*, &c. לו חכמו ישכילו ונו'] *Si ſapuiſſent, intellexiſſent iſtud.* Nempe, me perdidiſſe populum meum propter peccata ipſorum; non autem id ſibi tribuerent. ¶ *Noviſſimum ſuum*, לאחריתם] *Finem ſuum*, i. quis finis eos maneat; & reputaſſent eadem ſibi eventura propter peccata ſua.

30. *Perſecutus fuiſſet unus*, ירדף אחד] *Perſequi potuiſſet unus*, vel, *perſequatur*, aut *perſequi poſſit*, i. quî fieri potuiſſet ut hoſtis unicus perſequeretur mille Iſraelitas, niſi quòd, &c. *Tradidiſſet eos?* הסגירם] Sub. *hoſtibus.* Quidam per futurum vertunt hæc omnia, quòd prophetiam contineant nondum impletam de futuro ſupplicio in Iſraelitas idololatras.

31. *Et inimici noſtri ſunt judices*, ואויבינו פלילים] i. Etiam inimicis noſtris teſtibus, hæc ſunt vera. Verba Moſis.

32. *Ex vite enim Sedom*, &c. כי מגפן סדם ונו'] q.d. Sicuti Deus hoſtium noſtrorum non eſt conferendus cum Deo noſtro, ità ipſi non ſunt nobis comparandi; quia nati ſunt parentibus iniquis, quales erant Sodomitæ & Gomorrhæi, vel, ut doctioribus magis placet, quia ſtudia Sodomitarum imitantur. ¶ *Amaritudinum*, מרורות] Hebraiſmus, ſubſtantivum plurale, ad exprimendum ſuperlativum, *ferunt uvas amariſſimas.* Per hæc intelligit malitiam operum illorum.

33. *Crudele*, אכזר] i. Citò enecans. Eadem quæ v. 32. verbis mutatis.

34. *Nónne eſt reconditum apud me*, הלוא הוא במום עמדי] Singul. Heb. pro plur. q. d. Annoſi hæc impia omnia novi, & ſecreta teneo, licèt foris cogar benefacere impiis illis propter nomen meum? ipſi autem non vident quid apud me ſuper eos definitum ſit; ideo ſecuri ſunt. Affirmat omnes mortalium res adverſas in theſauris ſuis eſſe reconditas: quo ſignificat, eas res juſto ejus judicio in homines immitti, tanquã ſcelerum ac flagitiorum vindices; quáſque, ſi homines ſuis fraudibus iram illius non provocarent, quaſi in arca incluſas & reconditas contineret.

35. *Mea eſt ultio*, לי נקם] q. d. Ego ulciſcar & retribuam, cùm corruere debebunt. ¶ *Et feſtinant*, וחושו] Singul. Heb. pro plur. q. d. Unumquodque eorum, i. propediem interibunt, citò accident quæ eventura ſunt illis.

36. *Judicavit Jehovah populum ſuum*, כי ידין יהוה עמו] Hebraiſmus. Ulciſcetur populum ſuum de inimicis ſuis. Conſolatio ſuccedere ſolet mœrori in Prophetiis. ¶ *Pœnitebit ipſum*, ויתנחם] i. Mutabit ſententiam, nec afflget eos ut deſtruerat. ¶ *Cùm videbit quòd abierit*, &c. כי יראה כי אזלת ונו'] i. Cùm videbit populum ſuum redactum eſſe ad iſtam ſummam miſeriam, nempe *cùm videbit manum*, i. robur populi ſui, *abiiſſe*, h. e. deſtitutum eſſe viribus; cùm præterea videbit neminem eſſe *clauſum* arcibus, quòd omnes ſint expugnatæ: neminem item *ſuperfuiſſe* qui non ſit abductus in captivitatem.

37. *Et* quando *dicit*, מאור] Sub. *inimicus*, ridendo Iſraelitas.

38. *Sit ſuper vos abſconſio*, יהי עליכם מחרה] i. Protectio deorum illorum, q. d. Protegant vos.

39. *Videte*, ראו] *Attendite.* ¶ *Et non ſunt dii mecum*, ואין אלהים עמדי] i. Quòd ſolus ſum Deus, q.d. Vos qui confiditis diis illis, videte quòd ego ipſe ſum ſolus Deus, & præter me non eſt alius, i. quòd non habeam parem & conſortem Divinitatis. ¶ *Percutiam*, מחצתי] Præt. Heb. pro fut. *transfodiam*, *vulnerabo.* ¶ *Et ego ſanabo*, ואני ארפא] Occido, & vitæ reſtituo. Signa Divinitatis ſunt iſta & ſummæ potentiæ.

40. *Cùm elevavero*, &c. כי אשא אל שמים ידי] More ſcilicet jurantis. *Per ſeipſum jurare ſolet Deus, cùm majorem ſe neminem habeat*, ut ait Apoſtolus Heb. 6. 13. Præcedenti verſui hic verſus jungitur hoc modo, *Non eſt qui de manu mea poſſit eruere, cùm juravero per me vivum & victurum in ſecula.* Alii vertunt, *Levabo enim in cœlum manum meam, & dicam*, &c. Quod & ſic exponunt, Hoc jurantis, vel gloriantis more dicitur; quòd præter Deum nihil poſſit gloriari, neque de eſſe ſuo, neque de vivere; ſed ſolus ipſe dicit, *Ego ſum, ego vivo*, ut ſcilicet timeatur, & præſumptio noſtra conteratur.

41. *Aciem*, ברק] Ad verb. *Laminam, fulgorem*, i. gladium meum fulgentem. Sign. *ferrum gladii, fulguris ſpeciem habens.* ¶ *Et arripuerit judicium manu mea*, ותאחז במשפט ידי] Hebraiſmus, & ſemel cœpero facere judicium.

42. *Inebriabo*, אשכיר] *Tingam*, i. conficiam ſagittis inimicos meos. ¶ *Occiſorum*, חלל] Sing. Heb. pro plur. *interfectorum*, i. vulneratorum, ſed non uſque ad mortem. ¶ *Et captivorum*, ושביה] Singul. Heb. pro plur. Ad verb. *& captivitatis*, h. e. captivorum & vulneratorum qui abduci ſolent, quòd vulnere accepto non interierint. ¶ *De capitibus*, &c. מראש פרעות אויב] Et hîc Sing. pro plur. i. Cùm ſumam vindictam de hoſtibus meis, tunc gladius meus devorabit carnes de capitibus ipſorum hoſtium, h. e. enſe amputabo capita hoſtium meorum. Verti etiam poteſt, *In principio* in *ultionibus inimici*, aut, *in principio vindictarum inimici*, h. e. cùm primùm ſumam pœnas de inimicis meis.

43. *Laudare gentes populum ejus*, הרנינו גוים עמו] Verba ſunt Moſis. Doctus inter Hebræos exponit, *O gentes, quæ eſtis populus ejus, laudate*, ſub. *Jehovam.* ¶ *Vindicabit, & vindictam*, יקום ונקם] *Ulciſcetur, & ultionem*, &c. ¶ *Et expiabit*, &c. וכפר אדמתו עמו] *Et propitius erit terræ ſuæ & populo ſuo*, vel, *parcet terræ ſuæ & populo ſuo.*

46. *Ponite cor veſtrum*, שימו לבבכם] Hebraiſmus, Advertite animum.

47. *Non enim* eſt *verbum*, &c. כי לא דבר ריק הוא ונו'] *Non enim eſt res vana vobis, ſed eſt*, &c. Alii, *Non enim eſt res vilior* [i. minoris momenti] *vobis*, quàm ut eam audiatis; *ſed eſt*, &c. ¶ *Et per hoc verbum*, ובדבר הזה] *Et per hanc rem, hâc re.* ¶ *Poſſidendam vos*, &c. עוברים את הירדן שמה לרשתה] Ad verb. *Vos tranſitis Jarden illuc ut poſſideatis eam*, i. ad quam poſſidendam vos properatis, tranſmiſſo Jordane.

48. *Eo ipſe die*, בעצם היום הזה] Ad verb. *In corpore diei hujus.* Sic Gen. 7. 13.

49. *Et vide*, וראה] *Et aſpice*, vel, *contemplare.* ¶ *In hæreditatem*, לאחזה] *Poſſidendam.*

50. *Et morere*, ומות] Imper. pro fut. *morieris*; ut & mox, *congregare* pro *congregaberis*, ſive *apponeris, adderis*, aut *adjungeris*, &c. De hoc dicendi genere vide Num. 20. 24. ubi & mors Aharonis deſcribitur, & cap. 33. 39. Vide & 27. 12. ubi & de morte Moſis.

51. *Prævaricati eſtis in me in medio filiorum*, מעלתם בי בתוך

כי ברוך בנים] *Peccastis in me* [*transgressionem admisistis*] *inter filios*, &c. ¶ *Jurgii*, &c. מריבת וגו׳] *Contentionis* in *Cades* quæ est in *deserto Sin*. Vide Num. 20. 3. & 27. 14. ¶ *Non sanctificastis me*, לא קדשתם אותי] Hebraismus, non dedistis mihi honorem & gloriam, non existimastis me posse præstare quod dicebam.

CASTALIO.

13. IN *fastigia terrarum subvexit*] i. In excellentissimam terram.

26. *Et quidem statueram eos ità profligare*] Israelitarum genus propter ejus scelera funditus abolerem, nisi metuerem nè eorum hostes, per quos eos delerem, hujus rei gloriam non mihi sed sibi vindicarent. Neque enim tantum rationis & prudentiæ habent hostes ut cogitent fieri non posse ut tot Israelitæ à tam paucis hostibus superentur (id quod tamen tum fiet cùm in Israelitas animadvertam) nisi essent à me Deo suo non solùm destituti sed etiam subacti atque fracti; præsertim cùm nè ipsi quidem hostes dicere possint *Deum nostrum*, i. me (est enim personæ mutatio, quasi ipse populus, non Deus loquatur) ità debilem esse, ut videri possit, invito me Israelitas ab hostium diis esse deletos: cùm sciunt me invitis Ægyptiorum diis (si tamen diis) populum meum abduxisse, & inaudita illa omnibus invitis fecisse. Sunt enim illorum dii, quales ex ipsorum hominum fructibus, h.e. moribus & institutis, apparet, qui quidem mores sunt non minùs scelerati quàm olim Sodomitarum. Dicet quis, Quî fit ergò ut, tuo populo ità afflicto, hostes impunitos patiare? Ego verò scio quid, & cur, & quousque faciam: quod mihi nunc soli notum, tunc ab aliis quoque intelligetur, cùm & Israelitis pœnitentiam agentibus iterum favebo, & hostes successu insolentes ulciscar. Hæc Moses: quæ faciliùs intelligentur, si cum superiore capite conferentur, in quo eadem futura eodem ordine minatur.

CLARIUS.

1. *Audite cœli*] Dicunt Hebræi canticum istud esse *summarium totius Legis*. Nam facit mentionem de Magnificentia Dei, de Creatione mundi, de uno Deo colendo, de generatione Diluvii, de divisione Linguarum & Terrarum, de electione populi Israelitici, de beneficio in deserto ei exhibito, de futura Resurrectione mortuorum, &c. Advocantur autem primò Cœli & Terra in testes, qui sint duraturi, Moses autem brevi moriturus, sicut & ii qui in regimine illi successuri erant. Vel ideo cœlum & Terra in testes statuuntur, ut si populus Deum, ut debebat, coleret, abundantiam frugum, vini & olei proferrent: sin rebellis esset Deo, maledictionem pro benedictione inferrent, h.e. cœlum retineret pluviam, & terra non daret fructum suum.

2. *Concrescat ut pluvia*] Vel *stillet*. Ut enim pluvia irrigat & fœcundat terram, ità verbum Domini impinguat animam.

5. *In sordibus*] Vel, *maculis suis*, quas quidam interpretati sunt Idola.

8. *Quando dividebat Altissimus gentes*] Quidam hoc intelligunt de dispersione Babylonicæ confusionis: Tunc enim constituisse Deum VII populis, Hamorræis, Hevæis, Chananæis, &c. tantam regionis planitiem quæ numero filiorum Israel sufficeret. Alii intelligunt tot ferè esse populos quot fuerunt Israelis filii ac nepotes, videlicet septuaginta circiter.

9. *Funiculus hæreditatis*] Quòd scilicet illi ac fœmini ejus deberetur illa hæreditas quæ funiculo mensuratur.

10. *Invenit eum in terra deserta*] h.e. Ingressus est Deus cum populo illo in illam solitudinem tam horribilem, in qua erant scorpiones & serpentes, & ubi audiebantur ululatus draconum, struthionum & horribilium animalium. *In hac solitudine circumduxit* Deus populum per columnam nubis & ignis, & *custodivit eum* sicut homo custodit *pupillam oculi*.

11. *Sicut aquila*] Cùm aquila pullos suos in alium locum transferre contendit, *excitat nidum*, h.e. familiam pullorum, & tamdiu *circa nidum volitat* donec omnes super humeros suos susceperit: Sic Dominus in deserto populum suum quasi in humeris portavit, nutrivit, potavit, & ab hostibus defendit, &c.

13. *Constituit eum*] Sive *vexit*, aut *equitare fecit eum, ad loca excelsa terræ*, i. ad terram Chanaan, quæ cæteris terris illarum regionum altior invenitur, *ut* scilicet *comederet uberes fructus agrorum*. Loquitur autem Scriptura per præterita verba, licèt omnia ista adhuc essent futura. Significatúrque per *mel, oleum, butyrum, lac, adipem, triticum*, & similia, omnium rerum abundantia.

14. *Arietum filiorum Basan*] Intelligit *pinguium*, qui scilicet nutriti erant in monte Basan, cujus pascua supra modum saginabant pecora. ¶ *Et sanguinem uvæ*] Vinum optimum, & rubeum.

15. *Incrassatus est directus*] h.e. qui rectus esse debebat, & cui Deus ostenderat viam rectam; epitheton Israelis. Dictio quæ hic ponitur, bis repetitur sequenti capite, & pro ea omnes Hebræi interpretantur *Israel*. ¶ *Dilatatus*] Alius vertit, *adipe obductus est*, & intelligunt de obductione & obstinatione cordis.

21. *Provocabo eos in eo qui non est populus*] Scilicet meus, & qui me non novit, sed inhumanus est, & *stultus*. Hunc locum citat Paulus Rom. 10. 19. loquens de Gentium vocatione, per quam provocari ad æmulationem debuerant Judæi.

22. *Ad inferni novissima*] Vel, *ad infernum inferiorem*. Hyperbole autem est, quòd etiam profunda terræ loca sterilitate afficiantur.

23. *Et sagittas meas*] *Sagittæ Dei* sunt pestilentiæ, morbi, plagæ, grandines, incursus malarum bestiarum.

31. *Non enim est Deus noster ut dii eorum*] Qui scilicet non possit defendere populum suum à quovis periculo: Quod ipsi hostes sunt confessi, cùm dicerent, *Fugiamus Israelem: Dominus enim pugnat pro eis*. Quanquam illud, *Et inimici nostri sunt judices*, quidam sic interpretantur, *Licèt inimici nostri jam sint judices nostri, id tamen non habent à diis suis, sed à Deo nostro, qui nos tradidit in manus eorum*.

32. *De vinea Sodomorum*] Quòd eos tradidi, inquit, in manus hostium, id hinc factum est, quòd opera eorum sunt similia operibus *Sodomæ & Gomorræ*, & *vinea* illa mea, quam ego plantavi, non fert nisi *uvas acerbissimas*, unde nihil exprimi potest nisi *venenum draconum & serpentum*. Et eò licentiùs hos amaros proferunt fructus quòd me putant hæc ignorare, aut non advertere, cùm tamen nihil horum sit quod *non sit reconditum apud me in thesauro meo*, qui non solùm præterita & præsentia, verùm & quæ futura sunt, tanquam jam facta essent, conspicio.

36. *Judicabit Dominus*] Postquam flagellis justis populum suum castigaverit, *pœnitebit eum*; & miserebitur eorum, præsertim cùm *viderit* ab eis *sublatam omnem* sustentiam, atque eos omni destitutos auxilio, & *velut in nihilum redactos*. ¶ *Et clausi quoque*, &c.] Hebr. *Finis clausi & derelicti*: vel, *Consumptus est clausus & derelictus*.

42. *De cruore occisorum*] Vel, *propter cruorem occisorum, & captivitatem eorum*. Et videtur hic esse ordo: *Gladius meus devorabit carnes nudati inimicorum ejus, ob cruorem occisorum, & captivitatem eorum*. Ulciscetur, inquit, gladius meus gentes quæ populi mei sanguinem fuderunt, & eum captivum abduxerunt, incipiámque ulcisci à capite & initio primæ injuriæ quam hostis intulit, nec ullam hostis injuriam inultam transire permittam. Quod *Gentes* videntes *laudabunt populum* Israel, quòd habeat Deum propitium & fidelem protectorem.

DRU-

DRUSIUS.

5. שִׁחֵת לוֹ לֹא בָנָיו. A. διέφθειραν αὐτῷ οὐχ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ, *corruperunt ei non filii ejus.* Sym. διέφθειραν πρὸς αὐτὸν οὐχ υἱοὶ τὸ σύνολον, *corruperunt ad illum provocandum non filii omnino.*] *Ad illum provocandum.* Sic dicimus, πρὸς χάριν *ad gratiam promerendam.* Et, *corruperunt se,* aut *viam suam,* i. ἥμαρτον *peccaverunt.* Quam sententiam exprimunt Lxx, & Hieron.

8. לְמִסְפַּר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל. A. & Sym. κατὰ ἀριθμὸν υἱῶν Ἰσραήλ, *secundùm numerum filiorum Israel.*] Etiam Th. Schol. Οὗτοι οἱ λοιποὶ ἐκδεδώκασιν ἑρμηνευταὶ, κατὰ ἀριθμὸν υἱῶν Ἰσραήλ. *Sic reliqui ediderunt interpretes* [*secundùm numerum filiorum Israel.*]

10. יְמְצָאֵהוּ. A. & Th. εὗρεν αὐτὸν, *invenit eum.*] Sic & Hieron. Prius erat in Lxx ἐυδόκησεν αὐτὸν. ¶ בְּתֹהוּ יְלֵל יְשִׁמֹן] A. ἐν ἀτάκτῳ, ἀοικήτῳ, ἠφανισμένῃ, *in loco inordinato, inhabitato, desolato*] ¶ *In loco inordinato.* Potiùs, *in regione inordinata,* i. vastâ, incultâ; ut χάρᾳ subaudiatur, aut γῇ, i. terrâ. Cui probando est ἠφανισμένῃ, in quo τόπῳ subaudiri neutiquam potest. ¶ *Desolato, destructo,* γῇ ἠφανισμένῃ *terra desolata,* χώρᾳ ἠφανισμένῃ *regio vasta, destructa.*

13. עַל בָּמֳתֵי אָרֶץ. A. ἐπὶ τὸ ὕψωμα τῆς γῆς, *in summitate terræ.*

28. אֵין בָּהֶם תְּבוּנָה. A. οὐκ ἔστιν ἐν αὐτοῖς φρόνησις, *non est in illis prudentia.*

29. לוּ חָכְמוּ יַשְׂכִּילוּ זֹאת יָבִינוּ לְאַחֲרִיתָם A. ὄφελον ἐσοφίσθησαν ἔλεγεν αὐτῷ, συνεπέσθησαν εἰς ἐσχάτῳ αὐτῶν, *Utinam sapientes facti essent ad sciendum istud, intelligentes redditi ad extremum eorum*] ¶ *Intelligentes redditi.* Nam συνιέω *intelligentem reddo.* Psal. 16.7. τὸν Κύριον τὸν συνετίσαντά με, *qui me intelligentem fecit.* Hesychius συνετίζω exponit σοφίζω, i. *sapientem reddo,* aut *facio*; vel, si placet, *sapio.* Quod חכם potiùs sign. ut הבין *intelligo,* συνίημι. ¶ *Ad extremum eorum.* Schol. εἰς ἐσχάτην] τυτέστιν, ἐν τοῖς ἐσχάταις ἡμέραις αὐτῶν, *ultimo tempore vitæ ipsorum.*

34. הֲלוֹא הוּא כָּמֻס עִמָּדִי. Sym. μὴ οὐχὶ τοῦτο ἀπόκειται παρ' ἐμοί; *nonne hoc repositum est apud me?*] Aut, *reconditum.* R. D. in Rad. exponit גנוז ἀποκρυμμένον *absconditum,* unde τὰ ἀπόκρυφα *quæ abscondita sunt.* Hieron. *Nonne ista condita sunt apud me?* Contra Onc. גלן *recepta* sive *patefacta sunt.* Sed Jon. *Nonne opera eorum quæ faciunt* בטמרא *in abscondito sunt apud me?*

43. הַרְנִינוּ. A. αἰνοποιήσατε, *laudes dicite,* vel *laudate.*] Ut αἰνοποιῶ sit *laudo.* Psal. 81. 2. הרנינו. A. αἰνοποιεῖτε *laudate,* vel *laudes dicite.* ¶ גּוֹיִם עַמּוֹ ἔθνη αὐτοῦ, *gentes populum ejus*] Hoc ab aliis redditum [illegible] αὐτοῦ, i. עמו. & ab aliis μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, *cum populo suo,* עם עמו. Vide, si placet & si otium est, edit. Romanam.

GROTIUS.

1. *Audite cœli quæ loquor, audiat terra verba oris mei*] Testes advocat semper mansuros, & eos per quos Deus judicia sua erat exsecuturus. Vide suprà 4.26. & 28. 12. 23. Æneas apud Virgilium l. 12.

Et nunc sol testis & hæc mihi terra precanti,
Deinde Latinus,
Hæc eadem, Æneæ, terram, mare, sidera, juro.

2. *Concrescat ut pluvia*] Legit יערף, ut Masoretæ. Alii Chaldæus & Græci, יערב, *grata sit,* ἐυδοκηθήσεται. Aliter [illegible]um vertunt εὐδόκησεν, εὐδοκίαν γένοιτο, ἀφίεσαν.

5. *Peccaverunt*] ἥμαρτον. Explicatio est Hebraïci, *corruperunt sibi,* [illegible] *viam suam.* Id eximiè de idolorum cultu dicitur.

8. *Constituit terminos populorum juxta numerum filiorum Israel*] Tam longè eos dispersit ut nusquam tam multi essent quin Israelitæ illis possint prævalere. Lxx pro ישראל, tribus literis omissis, legere אל, & inde Christiani materiam sumpsere multa incerta disserendi de Angelis, quos hìc *filios Dei* dici arbitrabantur.

10. *Invenit eum in terra deserta*] Sic & Aq. & Th. at Lxx. ἐυδόκησεν αὐτὸν, quæ altera est vocis מצא interpretatio, unde & per ἀφίεσαν vertitur Jud. 21. 14.

15. *Incrassatus est dilectus*] Pro *dilecto* in Hebræo est, ישרון, quod diminutivum est curtatum ex ישראל, quomodo infantes alloqui solemus, sic & 33.5,26.

17. *Immolaverunt dæmoniis*] שדים Hebræis esse dicuntur dæmones ἔνυδροι.

21. *In eo qui non est populus*] Juris consociatio populum facit. Eo nomine indigna multitudo quæ aut nullas aut malas habet leges.

22. *Usque ad inferni novissima*] Flamma non ædificia & solum tantùm, sed & penetralia terræ peruret. Accepto loco in sensum reconditum sumpsere hinc Hebræi nomen שאול תחתיות, quo gravissimarum post hanc vitam pœnarum regionem aut statum appellant. Sic etiam mysticè interpretantur *ultionem* cujus mentio infrà 35. & oppositam ei *vitam* 47. Pari sensu dicunt hoc canticum esse fundamentum & perfectionem Legis.

26. *Dixi, Ubinam sunt?*] Rectiùs Græci, διασπερῶ αὐτοὺς, quomodo & Abenesdra interpretatur. Et hinc dictæ Israelitarum διασπορὰ in Babylonia, Media, Ægypto, Græcia, & alibi. Verbum est deductum ab *angulo,* q. d. *In omnes angulos disjiciam.*

29. *Utinam saperent, & intelligerent*] Propriè, *intelligere facerent,* supple *sese.* Ideo Aq. vertit ὄφελον σωφρονῆσαι, quâ voce & Lxx alibi hoc Hebræum exprimunt,

36. *Videbit quòd infirmata sit manus*] Ad verb. *abierit manus.* Est enim vox Syriaca quæ apparet Dan. 2. 17. & 6.18. Esd. 4.23. & 5.8,15. Sensus est, Cùm videbit vires illis ademptas esse. ¶ *Clausi*] i. captivi. ¶ *Residui*] Qui captivitatem evaserint.

43. *Laudate*] Est in Hiphil. Ideo Aq. vertit αἰνοποιήσατε.

47. *Ut singuli in eis viverent*] Vitâ illâ quæ in Lege promissa est, longâ ac suavi.

CAP. XXXIII.

MUNSTERUS.

2. *Dominus de Sinai venit*] Est mons Sinai haud procul à *monte Seir,* & *Pharan,* in quibus Dominus magnificentiam suam demonstravit, *apparens* cum magna caterva Angelorum, qui per *millia sanctorum* hìc intelliguntur. Tradidítque per *dexteram suam igneam legem eis,* hìc. In monte tradidit Legem, in cujus cacumine ignis usque ad cœlorum sublimitatem ardebat. Ger. verò putat per דת אש hìc intelligi *constitutionem ignis,* qui veluti lex à dextra Dei constitutus erat, nè quisquam mortalium in montem conscenderet, igne accessum prohibente. Potest etiam dici quòd Deus ostenderit illis ignem in monte, & audire eos fecerit legem suam.

3. *Ipsi percussi sunt*] תוכו pro הוכו secundùm Ger. ut sit sensus, Percussi sunt variis plagis, ut te sequerentur, & assumerent eloquia tua in os suum, meditarentúrque in lege tua die ac nocte. K. tamen putat radicem verbi esse תכא, & exponit sic, נתחברו והלכו לרגליך *Adjuncti sequentur vestigia tua.* A.E. hunc locum sic docet legendum, *Et ipsi insecuti sunt gressus tuos,* &c.

5. *In Israel*] Hìc *rex* fuit Moses secundùm A.E. Secundùm Ger. verò Deus gloriosus fuit *Rex in Israel,* quamdiu fuerunt ישרים *recti,* id enim sign. dictio ישורון, ut suprà quoque notavimus. *Collectique* sunt omnes *principes populi & omnes tribus Israel simul,* & facti sunt congregatio una, & pariter acceperunt super se jugum regni.

6. Incipit in benedictionibus à *Ruben,* quòd primogenitus fuerit. ¶ *Et sit parvus numero*] Quidam putant negationem *non* etiam referri ad posteriorem partem benedictionis: alioquin non esset benedictio, ut sit sensus, *Vivat Ruben* in hoc seculo, *& non moriatur* in futuro seculo, *neque parvus sit numero.*

7. *Idem*

7. *Idem quoque contingat Jehudæ*] Seu, *Eadem benedictio sit super Jehudam:* ut scilicet diu vivat. ¶ *Audi, Domine, vocem Jehudæ*] Quando scilicet ad bellum procedit; *& reduc eum in pace ad populum suum.* Et quidem *manus ejus satis instructa est*, nec alio quàm Dei benedicti eget *auxilio contra hostes suos.*

8. Proinde *apud Levi erant Thummim & Urim*] h.e. oracula Divina, officium Sacerdotale, Legis interpretatio, & quicquid sanctum in Ecclesia illa Judæorum inveniebatur; idque nullâ aliâ ratione quàm quòd hæc tribus in omni *tentatione mansit firma & pia erga Deum*, & non inventa fuit in ea ulla רופי *labes criminis*, nisi solùm *juxta aquas Contentionis*, ubi & Moses atque Aharon deliquerunt. In adoratione verò vituli conflatilis tam zelosi fuerunt pro Domino exercituum, ut quisque in strage quam fecerunt *non respexerit patrem suum aut matrem, fratres & filios*, sed reos quosque & facinoris autores citra personarum delectum interfecerunt: & quanquam omnes de tribu Levi ab hoc contagio mundi fuerint, tamen ipsi tam ferventes & zelosi fuerunt pro gloria Domini ut etiam propriis parentibus & filiis non pepercissent si eos idololatriæ vitio contaminatos invenissent.

11. *Benedic, Domine, opibus ejus*] Sign. hîc חיל *robur & vim* illam terræ quam in fructuum procreatione exserit. Primitiæ autem & decimæ frugum debebantur Levitis.

12. *Dilectus Domini habitabit in terra sua confidenter, & Dominus teget eum omnibus diebus*] Collocans Divinitatis suæ Templum in medio terræ ejus, ut Binjamitæ veluti *inter humeros Dei sint habitaturi.* Vel, ut R.S. docet, *Templum erat exstruendum in editiori loco sortis Binjamin, & idcirco Dominus erat ibi habitaturus quasi in humeris Binjamin.*

13. *Benedicta terra Joseph*] Commendatur sors terræ Joseph ab optimis & delicatis *fructibus* quos producit in *montibus*, *collibus* & planitie terræ. Et fertilitatem ejus plurimùm juvat aspectus cœli optimus, *ros* desuper descendens, & *abyssus quæ cubat* sub terra ejus, salubribus vaporibus montes & valles infundens. *Fructus solares* hîc vocantur fruges seminum, & fructus vinearum, quos sol decoquit. *Poma* verò *lunaria*, seu *menstrua*, secundùm Ger. sunt קשואים ודלועים *cucumeres & cucurbitæ*, quas terra in illis locis singulis emittit mensibus. Est enim hîc גרש *ejectio* sive *emissio terræ.* Alii intelligunt per *fructus menstruos* flores arborum, qui suis quibusque mensibus prorumpunt.

16. *Propter fructus terræ, & plenitudinem ejus.*] Aliqui intelligunt benedictionem שדים ורחם *uberum & vulvæ*, h.e. prolis multiplicationem. ¶ Porrò, benedictiones istas acceptas ferre jubentur Deo optimo maximóque, qui Mosi apparuit in *rubo*, & multis diebus habitavit in monte Sinai (qui mons rubos multos nutrit) & benedictiones illas *segregavit super caput Joseph*, qui *à fratribus suis* veluti *Nazaræus separatus fuit* & venditus in Ægyptum.

17. *Decor ejus*] Comparatur tribus ista *Bovi:* cujus *primogenitus*, i. præcipuus Princeps, Jehosua, *decorus* & inclytus fuit, atque potens, habens *veluti unicornis cornua*, quibus aggressus est Reges potentes, subjugavítque illos sibi, etiam qui à *finibus terræ* contra eum venerunt. Habuit verò duplex cornu, dextrum & sinistrum: dextrum valuit *decem millia Ephraim*, & sinistrum aliquot *millia Menasse.* Fuit autem Jehosua de tribu Ephraim.

18. *Lætare, Zebulun*] Habitavit Zebulun juxta mare, jubetúrque hîc lætari quòd habiturus sit prosperum in negotiationibus successum. ¶ Sed & *Isachar* lætari jubetur, qui multum commercii cum Zebulun habuit, nisi quòd ipse quieti vacabat, habitans *in tabernaculis suis*, & studio Legis operam impendens. Et hi pari studio *vocabant populos ad montem* domûs Domini, ut Legem ejus audirent, & *sacrificia justitiæ offerrent.* Diteſcebant quoque plurimùm ex *affluentia* quam illis *maris* suppeditabant, *fugentes* & attrahentes bona quæ mari exponebantur, & venalia in alia loca deferebantur. Adeò verò diteſcebant ut etiam *thesauros in subulum recondérent*, aut, secundùm alios, *thesauros ex arena colligerent.*

20. *Gad* commendatur à fortitudine, & loci amplitudine; quippe qui sine funiculo distributionis occupavit regna Sihon & Og unà cum tribu Ruben. Fortis verò fuit *ut leo*, & *primum providit sibi de portione terræ*, antequam reliquus populus Israel aliquid in possessionem accepit: vidit etiam quòd in ea terra Moses *legislator* esset tumulandus, ut R.S. exponit, Sed A.E. exponit מחוקק pro גדול *magno & potente*, & ספון exponit pro *magnifica domo ex laqueáribus constructa*; ut sit sensus, *Illic est locus qui magnos atque nobiles viros, qui in magnis palatiis habitare solent, deceat. Tametsi loca illa non inhabitârint donec venerunt cum principibus populi, & fratribus in acquisitione Terræ opem tulerunt, facientes juxta justitiam & judicium Domini.* Et nota quòd hîc in verbo וירא quieſcit Aleph prima radicalis litera in Zere voce magnâ.

22. *Dan* comparatur *catulo leonis saltanti de monte Basan*, in quo optima erant pascua, & ubi pecora faginabantur.

23. *Naphthali* fruitur *copiosâ Dei benedictione & piâ illius voluntate*, cujus *possessio in Occidentem & Meridiem excurrit*, &c.

24. Porrò *Aser* benedicitur ob multitudinem *filiorum:* licèt alii sic exponant, *Benedictus erit Aser à filiis Jacob, & gratus fratribus suis, in cujus sorte tantum crescet olei ut pedes suos in eo lavare possit. Sed & ferrum atque æs proferet terra ejus, ut facile urbes suas ferreis munire & obserare queat portis.* Alii accipiunr מנעל pro *calceamento* & *vestigio*, ut in terra illa nullus locus calcari posset ubi non esset ferrum & æs. Habet & hoc in benedictione sua, quòd tempus *doloris*, i. senectus, tam suavis illi futura erat in terra sua ut nihil differret à diebus juventutis. Et putant רבא accipiendum pro ראב *dolorosa ætate*, quæ est senectus, multa secum ferens incommoda. Ger. putat hîc Daleth positum loco Zain more Chaldæorum, scilicet רבא pro זבא, quòd senectus variis fluxibus sit obnoxia.

27. *Habitaculum tuum est*] Vel, ut alii exponunt, *refugium tuum est Deus æternus.* A.E. exponit קדם pro *altissimo.* Onk. verò habet, *Deus qui est ab æterno, & in verbo ejus factum est seculum*, &c. Textus ergò secundùm ipsum sic est legendus, *Locus æthereus habitaculum est Dei æternitatis, & tamen inferè in hoc scilicet mundo, exserit potentiam brachiorum suorum. Ipse ejiciet à facie tua hostem, & jubet te illum delere.* ¶ *Sub brachiis sempiterni vives*] Vel, *sub brachiis Dei, quæ in sustinebunt, in æternum eris.* Vel, *sub brachiis æternitatis tuta eris.*

28. *Et oculus Jacob est ad terram*] K. post Chald. interpretem sic exponit, כשרכם יעקב כן נפל חבלם ונחלתם בארץ ושכן כל אחד בשח בחלקו שנפל לו: *Secundùm formam quâ benedixit eis Jacob, sic cecidit funiculus & sors illorum in terra, ut quilibet habitare posset confidenter in portione sibi obveniente.* Capitur autem hîc עין pro *visione* & *forma:* ut sit sensus, *Habitabit Israel confidenter & solus, segregatus ab omnibus nationibus, juxta visionem Jacob, super terram feracem frumenti & vini*, &c.

29. *Gladius gloriationis*] Subintelligendum, *contra hostes tuos*; qui sic *humiliati sunt* per gladium Domini, ut *calcare* possis *excelsa eorum*, h.e. colla; secundùm quod Onk. hunc locum exponit.

VATABLUS.

1. *Hæc autem est benedictio*, וזאת הברכה] Hic postremam hujus libri lectionem incipiunt Hebræi, quam הברכה denominant. Hoc caput continet in principio & fine benedictionem universalem totius populi; in medio benedictionem particularem & commendationem beneficiorum Dei quæ contulit in Patriarchas. ¶ *Vir Dei*, איש האלהים] Sic vocat Prophetam Divinum. ¶ *Antequam moreretur*, לפני מותו] *Sub mortem suam.*

vel,

vel, *paulò ante mortem suam.* Dicunt Hebræi has benedictiones factas fuisse die mortis Mosis. Ex contextu tamen Mosis non liquet utrùm ipso die quo mortuus est benedixerit filiis Israel, an pridie sui obitûs, an pluribus antè diebus.

2. *In Sinai,* מסיני] Hic מן pro ב, neque enim ut quidam, *de Sinai,* sed *in Sinai* vertendum est. Hujus loci sensus talis esse videtur doctis quibusdam, quòd significet adventum Dei gloriosum & insignem in Terram promissionis. Illuc enim *venit* incipiens à monte *Sinai,* i. Dominus cœpit exercere vires suas, & ostendere virtutem suam, cùm in Sinai dedit Legem suam; & in monte *Seir,* qui est in finibus Idumæorum, ostendit claritatem suam (ut sol quando apparere solet mundo) tanquam novo regno illustraturus terram illã. Ex hoc monte allocutus est Dominus Mosen cùm illi præcepit ut serpentem æneum fabricaret, Num. 21.8. Idem ostendit gloriam suam in *monte Pharan,* ex quo monte allocutus est Mosem cùm illi coturnices est pollicitus, Num. 11. 30. *Venit* autem *cum multis millibus sanctitatis* (hîc מן pro עם positum est) i. cum populo Israel, quorum fuerunt quidem multa millia, licèt non singuli sancti, tamen sancta fuerunt millia, quòd Deus illos sanctificasset, & in populum suum illos sibi segregasset. ¶ *A dextra ejus,* &c. מימינו ונו'] Chaldæus paraph. *Legem scriptam dexterâ ejus de medio ignis dedit nobis.* De Lege loquitur, quæ data fuit in fulgure cum signis mirabilibus, ut ostenderet eam terrere homines, non aliter quàm ignis cœlestis.

3. *Populos,* עמים] i. verè Israelitas. ¶ *Sancti ejus,* קדשיו] Nempe Israelis. ¶ *In manu tua:* בידך] i. In potestate tua, ô Domine, q. d. Tu defendis ac tutaris omnes veros Israelitas. ¶ *Illi quoque adjunxerunt,* והם תיכו לרגלך] Hebraismus, Ipsi quoque sectati sunt vestigia tua, & memoriæ mandaverunt bonam partem verborum tuorum. Hoc amoris Dei pignus erat, quòd ministerium verbi in hoc populo instituisset, ubi licebat ad pedes ejus auditores sedere, & audire verbum ejus in synagogis, & in templo, vel in tabernaculo.

4. *Hæreditatem,* &c. מורשה ונו'] Per appositionem dictum, i. quæ quasi jure hæreditario transiret ad filios Israel. ל Subauditur ante קהלת. Alii vertunt, *hæreditatem* inquam *congregationis Jaacob.* Hîc de se loquitur Moses, quo officio fungeretur, nempe quòd Legem ipsam (de cujus ministerio jam dixit) ipse attulit.

5. *In Israele,* בישורון] Ad verb. *in Recto.* Et hîc Israelem vocat *Rectum,* ut c. 32.15. Subauditur כ similitudinis ante מלך. ¶ *Quando congregata sunt* בהתאסף] *Quando congregaverunt se:* Sub. *ad illum.*

6. *Vivat Reuben, & non moriatur,* יחי ראובן ואל ימות] In eundem sensum videntur hæc dici à Mose quo Jaacob dixerat in benedictione ipsius Reuben, nempe quòd non velit eum excellere propter peccatum in patrem admissum, neque etiam penitus perire. ¶ *Nec sit,* ויהי] Subauditur negatio præcedens, more Hebræorum, & non sit.

7. *Hæc autem ipsi Jehudah:* וזאת ליהודה] Sub. *fuit benedictio;* i. sic autem benedixit Jehudam. ¶ *Et ad populum suum,* ואל עמו] i. Ad portionem quam jure hæreditario sorturus est te jubente. ¶ *Manus ejus contendent pro illo,* ידיו רב לו] Sing. Heb. pro plur. i. fortibus viribus pugnabit cum hostibus suis. Alii, *manus ejus fortes erunt* [vel, *sufficient*] *illi,* i. erit satìs fortis, neminem timebit, si modò defendas illum, ô Domine.

8. *Ad Levi verò,* וללוי] *De Levi verò,* ut sit ל pro על. ¶ *Perfectiones tuæ, & doctrina tua,* תומיך ואוריך] hîc. Dedisti vestem sacerdotalem *viro* Aaroni, qui fuit *sanctus tuus,* i. vir sanctissimus; vestem inquam in qua erant *perfectiones tuæ & doctrina tua: Urim & Thummim,* Lev. 8. 8. qui *vir* fuit *sanctissimus,* præterquàm quòd lapsus est in loco qui dicitur *Massa,* qui propterea dictus est *Aqua Meriba,* i. *Aqua contradictionis,* Exod. 17.8. q. d. Tu dederas dignitatem sacerdotalem homini Levitici generis, Aaroni, qui erat alioqui vir sanctissimus, præterquàm quòd peccavit in hoc, quòd contendit apud Aquas contradictionis. Chaldæus paraph. diverso sensu ab hac expositione transtulit, *Thummim & Urim induisti virum qui inventus est pius coram te; quem tentasti in* loco *Tentationis, & fuit perfectus; probavisti eum ad Aquas contradictionis, & inventus est fidelis.* ¶ *Contendere fecisti eum,* תריבהו] i. Permisisti ut contenderet cum filiis Israel. Repetitio est.

9. *Qui dicit patri suo,* &c. האומר לאביו ונו'] *Qui dixisset de patre suo & de matre sua, Non vidi eum: & fratres suos non agnovisset, neque filios suos cognovisset.* Significat Aaronem fuisse incorruptibilem & æquissimum judicem, qui rationem non habebat personæ litigantis: etiamsi pater & mater contendissent, eo judice, si fratres, aut filii, ipsos condemnasset, si injusta fuisset illorum causa. Chaldæus paraph. *Qui patris sui & matris suæ non est misertus quando rei fuerunt judicii, faciem fratrum suorum & filiorum suorum non accepit, sed custodierunt custodiam verbi tui, & pactum tuum non fecerunt irritum.* ¶ *Custodierunt,* שמרו] Homines scilicet Leviticæ tribûs Moses & Aaron. ¶ *Servaverunt:* ינצורו] Fut. Heb. pro præt.

10. *Docebunt,* יורו] Quidam per præteritum vertunt, *Docuerunt judicia tua,* &c. *posuerunt suffitum,* &c. tota nempe illa tribus. Idem bis dicit, mutatis verbis. *Jacob* enim & *Israel* idem significant. ¶ *Ponent suffitum,* &c. ישימו קטורה ונו'] Vel per præt. *posuerunt suffitum in nares tuas,* i. obtulerunt ante te suffitum aromatum. Chaldæus paraph. *Digni sunt isti ut doceant judicia tua Jaacob, & Legem tuam Israelem, ponant incensum aromatum coram te,* &c.

11. *Benedic, Jehovah,* &c. ברך יהוה ונו'] Hebraismus, Auge gratias tuas in ea, & opus manuum eorum habe grata. Chaldæus paraph. *& oblationem manuum ejus suscipe cum voluntate.* ¶ *Transfige lumbos,* &c. מחץ מתנים ונו'] *Vulnera* in *lumbis adversarios ejus,* aut *vulnera vulnere lumborum,* &c. ¶ *Ne resurgant:* מן יקומון] *Ità ut postea non insurgant.*

12. *Ad Benjamin,* לבנימן] *De Benjamin.* Subticetur benedictio Simeonitarum, quòd fuerint idololatræ, quòd perdiderint ducem, quòd etiam benedictio Levitarum videatur ad eos pertinere: etenim Jacob simul cum Levitis benedixit illis, Gen. 49.5. ¶ *Habitabit,* &c. ישכון ונו'] *Habitet tutus* [*securus*] *juxta illum:* nempe Jehovam, i. Dominus habitet in medio Benjamin. ¶ *Tegens eum totâ die,* חופף עליו כל היום] Sub. *sit,* i. protegat illum omni tempore. ¶ *Et inter humeros,* &c. ובין כתפיו שכן] Præt. Heb. pro fut. *habitet.* Hebraismus, *Inter humeros habitare,* pro *habitare in medio:* quod enim est inter humeros est in medio. Optat ut in medio tribûs Benjamin ædificetur Templum Domini: quod etiam factum est.

13. *Ad Joseph verò,* וליוסף] *De Joseph verò.* ¶ *Ob delicias cœli,* ממגד שמים] Nomine *deliciarum* sign. id quod optimum est. מגד *meged* enim sign. omne pretiosum & optimum tam in fructibus quàm in auro, argento, lapidibus pretiosis, & vestibus, aliisque: unde unumquodque pro loco intelligendum, & vertendum. Seipsum declarat mox, cùm dicit, *ob rorem cœli,* &c. q. d. Benedicta erit terra ejus ob rorem delicatissimum quo supernè irrigabitur, tempore id exigente; item ob fontes è terra scaturientes & erumpentes: sic vocat *voragines* sive *abyssos, quæ sunt infrà.* Chaldæus paraph. *Benedicta à facie Domini terra ejus, profert suaves fructus de rore cœli desuper, de venis fontium & abyssorum, quæ fluunt de profundis terræ inferné.*

14. *Et ob delicias fructuum solis,* ומגד תבואות שמש] Vel, *proventuum,* i. propter fructus optimos qui provenire solent beneficio caloris solis. Chaldæus paraph. *Profert quoque Poma & fructus quos egerminare facit sol.* ¶ *Et ob delicias influentiæ lunæ,* ומגד גרש ירחים :] Ad verb. *lunarum,* i. propter fructus optimos & delica-

delicatiſſimos quorum maturitatem juvat luna, quæ ſingulis menſibus renovatur: nam luna humectat noctu fructus qui torrentur die à ſole.

15. *Et ob* delicias *cacuminis montium antiquorum*, ומראש הרדי קדם] Subaudiendum מנד quod præceſſit. Idem bis dicit, verbis paulùm mutatis, i. ob fructum provenientem in cacuminibus montium & collium qui fuerunt ab initio.

16. *Et ob delicias terræ*, וממנד ארץ] Sub. *arabilis.* ¶ *Et* ob *voluntatem*, &c. ורצון וגו'] *Et* ob *favorem ejus qui habitavit in rubo:* i. qui apparuit Moſi in rubo, Exod. 3. 1. ¶ *Veniat*, תבואתה] Sub. *hæc benedictio.* ¶ *Separati à fratribus ſuis:* נזיר אחיו] i. Utinam atque utinam propter favorem Dei altiſſimi hæc benedictio veniat ſuper Joſeph qui venditus fuit à fratribus ſuis, & abductus in Ægyptum.

17. *Primogenitus bovis ejus*, &c. בכור שורו וגו'] Quidam exponunt, *bovis*, i. tribûs, cujus *primogenitus*, i. præcipuus ac princeps, Jehoſua, *decorus* & inclytus fuit, atque potens. Ità Hebræi. Verùm de Ephraim potiùs intelligendum, ut paulò pòſt dicitur. Alii vertunt, *Bos ejus primogenitus*, &c. i. primogenitus ejus erit illuſtriſſimus & inclytus. Chaldæus paraph. *Major natu filiorum ejus decorem habet.* ¶ *Unicornis*, ראם] Vide Num. 23. 22. ¶ *Ipſis populos cornupetet*, בהם עמים ינגח] h. e. Eâ fortitudine invadet populos, & dilatabit imperium ſuum uſque ad fines terræ. ¶ *Atque hæc* ſunt, &c. והם רבבות וגו'] *Et hæ* ſunt *myriades Ephraim, hæ quoque ſunt chiliades Menaſſe.* Tribuuntur *myriades* ipſi Ephraim primogenito benedictione, & *chiliades* ipſi Menaſſe primogenito naturâ, quòd Ephraim major futurus erat fratre ſuo Menaſſe, & infinitis populis dominaturus. Vide benedictionem Jaacob quâ benedixit Ephraim & Menaſſe, Gen. 48. 19.

18. *Cùm egredieris*, בצאתך] Sub. *ad bellum.* Significat enim futurum bellicoſum, q.d. Promitte tibi victoriam cùm ad bellum proficiſceris. Chaldæus paraph. *Lætare, Zebulun, cùm egredieris ad bellum contra hoſtes ſuos.* Alii ad negotiationem referunt, ut jubeatur hîc lætari Zebulon quòd habiturus eſſet in negotiationibus ſucceſſum: habitabat enim juxta mare, ut habes Gen. 49. 13. Jubetur & Iſſachar lætari, qui multum commercii cum Zebulon habuit, niſi quòd quieti vacabat, &c. ¶ *In tabernaculis tuis:* באוהליך] Sub. *lætare*, q. d. Tu eris amator pacis, quietis ac religionis.

19. *Populos* ad *montem vocabunt:* עמים הר יקראו] i. Alias tribus invitabunt ut eant ſecum ad Templum in Jeruſalem. ¶ *Affluentiam maris ſugent*, שפע ימים יינקו] Hebraiſmus, Mercibus marinis abundabunt, ideo erunt divites & opulentiſſimi. ¶ *Et tecti theſauri arenæ*, ושפוני טמוני חול] *Et abditi theſauri* in *arena*, ſub. *erunt illis*, q. d. Ratione maris erunt ditiſſimi, ità ut abſcondant in arena multos theſauros. Alii referunt ad ea quæ evomere ſolent maria. Alii referunt ad præcedens verbum *Sugent*, & vertunt in accuſativo, *& theſauros abditos* in *arena*, i. effodient è terra arenoſa aurum, &c.

20. *Et ad Gad*, ולגד] *Et de Gad.* ¶ *Qui dilatare fecerit*, מרחיב] i. Ceſſerit illi locum, & non reſtiterit ei dilatanti fines ſuos. *Sicut leo habitabit*, כלביא שכן] Præt. Heb. pro fut. i. in terra ſua non erit aliter atque leo, quem reliqua animalia timent, erit omnibus formidoloſus: interficiet præterea principes & Reges: hi enim per *brachia* & *vertices*, ſive *capita*, ſignificantur.

21. *Et vidit principium ſibi*, &c. וירא ראשית לו וגו'] *Et vidit primitias ſibi*, &c. h.e. Jam petivit à me *portionem* & partem terræ quam habitaret, nempe terram Sehon regis Amorrhæorum, & Og regis Baſan, quæ citra Jordanem eſt ad Orientem Terræ ſanctæ: quòd illic videret multas arces *tectas* materiâ pretioſâ: erant enim illic palatia *legiſlatorum* [ſing. Heb. pro plur.] i. principum. Per *legiſlatorem* intelligit Principem, quòd Principis ſit condere leges. Non habitabit autem illic antequam *veniat unà cum principibus* ad ſubjugandam terram quam Dominus eſt pollicitus fratribus ejus Iſraelitis: ut *faciat juſtitiam & judicium Dei cum ipſis:* i. ut quemadmodum illi præceperat Dominus ut faceret cum fratribus, faciat. Præceperat autem illi Dominus ut comitaretur fratres ſuos in Terram ſanctam, & juvaret eos in debellandis Chananæis; quod ſe facturum receperat, Num. 32. 27. *Facere* igitur *judicium & juſtitiam Dei*, eſt facere quod præcepit Deus, & ut Deo promiſimus nos facturos. ¶ *Quòd illic* eſſet *portio Legiſlatoris tecta*, כי שם חלקת מחוקק ספון] *Quòd videat illic eſſe portionem Legiſlatoris tectam.* Singul. pro plur. *Legiſlatorum*, ſive *principum*, quòd illic erant arces principum & palatia tecta materiâ nobili & pretioſâ. Sic autem vocantur Principes, quòd leges ferre ſoleant populis quibus dominantur. Chaldæus paraph. *Et accepit in principio partem ſuam: quoniam ibi in hæreditate ſua Moſes Scriba magnus & Princeps Iſrael ſepultus eſt*, i. quòd in illa regione Moſes ſepeliendus eſſet. ¶ *Veniet autem cum principibus populi:* ויתא ראשי עם] *Ibunt autem principes populi* nempe ipſius Gad. ¶ *Faciet*, עשה] Præt. Heb. pro fut.

22. *Et ad Dan*, ולדן] *Et de Dan.* ¶ *Saltabit è Baſan:* יזנק מן הבשן] Fut. Heb. pro præt. *qui ſaltat*, vel *proſilit*, aut *ſaltando egreditur*, *è Baſan.* In Baſan erant fortiſſimi leones. Dicit autem Dan futurum fortiſſimum, ut leones Baſan, & bellicoſiſſimum.

23. *Et Naphthali*, &c. ולנפתלי וגו'] *Et de Naphthali dixit, Naphthali ſatur* [vel *plenus*] *favore, & plenus benedictione*, &c. ſub. *erit*, vel *ſit*, aut *fuit.* Chaldæus paraph. *Nephthali ſatur erit deſiderio, & implebitur benedictionibus à facie Domini.* ¶ *Poſſide:* ירשה] *Cape in poſſeſſionem.*

24. *Et ad Aſer*, ולאשר] *Et de Aſer.* ¶ *Præ filiis*, מבנים] *Nomine filiorum:* vel, *ex parte filiorum*, aut *ob nepotes.* ¶ *Beneplacens*, רצוי] *Gratiſſimus, acceptiſſimus.* ¶ *Et tingens*, &c. ושובל וגו'] Hebraiſmus, Magna erit copia olei in terra ejus, ut eo pedem ſuum lavare poſſit, q. d. Abundabit oleo, Gen. 49. 20. *De* terra *Aſer pingui panis ejus.*

25. *Ferrum & æs, calceamenta tua*, ברזל ונחשת מנעלך] i. Calcatio tua, inſtrumentum pro actione. q.d. Quicquid calceveris calceamentis tuis, erit ferrum & æs. Eſt autem Hebraiſmus, pro, In regione tua erunt fodinæ ferri & æris. ¶ *Et ſicut dies tui*, &c. וכימיך דבאך] Hebraiſmus, Quamdiu, vixeris, eris fortis: vires tui tamdiu durabunt, quamdiu vives.

26. *Sicut Deus*, כאל] *Similis Deo.* Incipit commendare Deum. ¶ *Equitans cœlum*, &c. רכב שמים בעזרך] q.d. Nam Deus tuus habitat in cœlo, unde fert tibi opem: ſive nubes conſcendit, & illis inſidet, ut properet ad opem tibi ferendam. Majeſtatem ſuam oſtendendo, inſidet nubibus, ſive cœlis.

27. *Ut habitaculum*, מעונה] Sign. *tuguriolum illud quod fit in agro*, aut *vineis.* Deus, inquit, æternus erit populo ſuo Iſraeli protectio, i. proteget populum ſuum, velut turgurium defendit habitatores ſuos ab injuriis cœli. ¶ *Et ſubter brachia ſempiterna:* ומתחת זרועות עולם] i. Sub populo Iſraelitico ſunt brachia infatigabilia quæ ſuſtentant ipſum, q.d. A vertice ad calcem diligenter cuſtodit totum Iſraelem Dominus. ¶ *Et ejecit*, &c. ויגרש וגו'] Vertere potes per fut. *& expellet à facie tua inimicum, & dicet, Dele.* q.d. Faciet ut deleas illum.

28. *Et habitabit*, &c. וישכן וגו'] Ordo naturalis Hebræis, *Et habitabit Iſrael confidenter, fons Jaacob.* Per appoſitionem Iſrael dicitur *fons Jaacob*, q.d. Populus Iſraeliticus, qui eſt velut rivus deductus à Jacob qui eſt fons, ſolus habitabit, non permiſtus aliis gentibus. ¶ *Tritici ejus*, שמן] i. Pars cœlorum quæ reſpondebit terræ illi.

29. *Beatus es*, אשריך] Ut connectas hæc ſuperioribus, ſubaudi, *Ob id beatus es*, &c. ¶ *Qui ſervaris per Jehovam*, נושע ביהוה] i. Populus ejus qui eſt tibi auxi-

lio. ¶ *Auxilii tui,* [עזרך] i. Quo adjuvaris. ¶ *Excellentia tua?* [גאותך] Hebraismus, quo paratur tibi gloria & splendor. ¶ *Et tu super excelsa eorum calcabis:* [ואתה על במותימו תדריך] Hebraismus, Tu pedibus calcabis & conteres cervicem Regum & principum inimicorum tuorum.

CASTALIO.

2. SI hîc meminerimus, qui hîc *Jova* dicitur, eum esse Christum Dei Filium, quemadmodum in Exod. 3. ostendimus, hunc locum facilius intelligemus. Est igitur hæc sententia; *Jova*, i. missus à Deo Dei Filius, qui unum cum Patre Deo est, *Venit de Sina:* nam illic apparuit, & Legem dedit. *Ex Seire ortus est*, ubi etiam Mosem allocutus est, jussítque serpentem æneum fieri. *Patuit ex monte Pharane*, ubi Mosi coturnices promisit; *Venitque ob sacras legiones*, i. ob Israelitarum populum sacrum: *Habens eis* legionibus *Ignem disciplinæ*, h. e. igneam disciplinam, *Ad dexteram suam*, i. eis afferens Legem suam cum multo igne: *Hominum sanè amator:* oportet enim nimirum esse illius amorem, qui Deus inter homines versari non sit dedignatus. *Cujus sancti omnes*, scilicet Israelitæ, qui sunt in ejus fide & tutela; *Sunt in manu tua*, ô Deus ejus Pater: *Et quidem ad pedes tuos prosternuntur*, tibi supplices sunt & à te pendent, *Eo*, tuo Filio, de tuis dictis sumente: quam enim Legem Mosi tradidit, eam à te accepit. *Moses* porrò Legis non author fuit, sed præceptor & magister, qui *Legem* à Jova acceptam *Tradidit Jacob eorum resp. tenendam:* Qui Moses *Fuit rex inter probos*, i. inter Israelitas Deo probatos, dum eorum *capita collegit*, remp. ordinavit, sontes punivit; quæ sunt Regis opera. Quod autem verto, *Ob legiones*, in Hebræo est מרבבת, quod verbum propriè sign. *myriadas*, i. dena millia: sed ponitur pro numero & multitudine: sicut Latinè *millies* dicimus pro *sæpissime*. מן autem interpretor *Ob*, ut significet causam & utilitatem: quomodo Latinè dicitur, *Ex*, cùm dicimus, *Ex re tua est*, & *Ex republica facere*, i. in reipub. utilitatem: Hoc modo locutus est Ezechiel, 45. 20. his verbis, וכן תעשה בשבעה בחדש מאיש שגה ומפתי יכפרתם את הבית: *Atque ita facies septimo die mensis, ob hominem qui per imprudentiam peccaverit, aut per errorem, proque domo supplicabitis*; i. Hoc facies, cùm hominis imprudentiâ lapsi causâ sacrificium facies. Et Deut. 7. 8. משמיר את השבע, i. *observandum juramentum.* Itémque Esa. 7. & Psal. 59. & latinè apud Ciceronem, *Flere de filii morte*, & apud Varronem De re Rust. 3. *Eunte de controversiis*, i. ob controversias. Quod autem verto, *Eo de tuis dictis sumente*, cùm sit in Hebræo futurum verbi, non participium, sciendum est, Hebræa verba sæpe pro participiis poni, præsertim futura, cùm sine conjunctione ponuntur, quòd ea lingua participio futuro carat: id quod & aliàs sæpe fit, & Gen. 49. ubi Jacobus bene precatur Josepho. Et Num. 23. quod imitatus in Apocalypsi Johannes dixit, ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐρχόμενος, ubi ἐρχόμενος cum articulo pro participio positum est. Quod verto *Probos*, in Hebræo est ישרון, sing. pro plurali, qui Hebraismus est, & sign. *rectos, æquos* & (ut dixi) *probos*, i. Israelitas; ut etiam Esa. 44. 2. appellantur. ¶ De Rubene quod hîc dicitur, declaratum est in Jacobi testamento. ¶ De Juda hæc est sententia; Judæa tribus erit bellicosa, sólaque bellum hostibus inferre audebit, si speret sese Dei præsidio tandem ad suos rediturum. Ut sit *Deduc* pro *reduc*; sicut שוב in Hebræo pro *redire* non rarò ponitur. ¶ De Levi sic loquitur, *Tua integritas & claritas* (alludit ad hæc verba quæ erant in Pontificis monili inscripta) i. eorum morum probitas & doctrinæ præstantia, quibus imbobus debes hominibus præluceré, est *viri cleri tui*, i. Jevias qui tibi, qui es clementiâ, præcipuè [illegible] indulgendo. *Quem in laqueis vestris tentasti ad aquam Jurgii* (nam Moses & Aharon, qui erant Levitæ. Deo fidem non habuerunt, cùm aquam ex petra elicuerunt; cùm enim deberent ejus rei gloriam Deo tribuere, ideo peccarunt quòd dixerunt, *Attendite rebelles, an vobis aquam ex hac petra eliciamus?* Debebant enim loqui ut Paulus, qui dicit, *Non ego, sed in me Christus*) *Qui vir clemens tuus*, i. Jova Christus, pluris facit obedientiam quàm cognationem; eósque pro cognatis habet, *Qui tuis dictis*, ô Deus (est enim personæ mutatio) *obtemperant*, quemadmodum docet ipse Christus, Math. 12. 50. *Qui fecerit voluntatem Patris mei, is meus frater, & soror, & mater est.* Sed de Sacerdotum claritate & integritate in Christo sita, operæpretium est quiddam considerare quod à Josepho Antiq. 4. positum est in hanc sententiam; *Gemmarum quas in humeris ferre Pontificem suprà dixi (erant autem sardonyches) altera, quandocunque rei Divinæ Deus aderat, lucere solebat, scilicet ea quæ dextrum humerum insigniebat, absiliente splendore & longissimè apparente; cùm tamen is antea non esset in gemma. Mirum sanè hoc est eis qui non sapientiam ad contemptum rerum Divinarum exercuerunt: sed dicam quod mirabilius est. Nam per duodecim gemmas, quas ad pectus Pontifex insutas esseni fert, victoriam prælio dimicaturis præsignificabat Deus. Tantus enim splendor ab eis rutilabat, nondum moto exercitu, ut toti multitudini notum esset Deum adesse in auxilium. Unde Græci, qui nostros in pretio mores habent, quoniam nihil habent quod his contradicant, essenem Rationale vocant. Quanquam desiit & essen & sardonyx lucere annis ducentis antequam ego hoc opus composui, Deo ob leges violatas indignato.* Hæc Josephus. Ex quibus intelligi potest splendorem illum sub Christi tempus (qui vera Levitarum lux est) desiisse. Scripsit enim Josephus anno 13 imperii Domitiani Cæsaris. Quod sequitur, clarum est: docet enim Levitarum munus esse Docere & Sacra facere. ¶ De Benjamine quod dicit, *Jovam inter ejus humeros habitaturum*, sign. Jovæ domicilium & Templum fore in Benjamitarum finibus: id quod evenit. ¶ Josepho sic ominatur, *Felix Jovæ dono terra ejus.* In Hebræo est, *Fortunata Jovæ terra ejus*, i. Jovam habet secundum, quomodo Latinè dicimus, *Felix prole puerpera*, i. quæ talem habeat prolem; *Felicem te tali patrono.* Deinde ostendit ubi sita sit illa terræ felicitas, nimirum in *cæli* temperie, & *rore*, atque pluvia; in bonitate *soli*; in *sole*, in quo est fœtifica vis; in *luna*, quæ frugum maturitatem juvat, dum *molliore & imperfectâ vi* (ut Plinii verbis utar) *solvit tantùm humorem, atque etiam auget, quem solis radii absumant*; quæque *à sole illuminata* (ut ait Cicero) *graviditates & partus affert, maturitatésque gignendi.* In *capite montium perennium*, i. Immobilium poetico more dictum; in *Proventu collium*; i. In eis quæ in montibus & collibus gignuntur; in *Favore habitatoris rubi*, i. Jovæ, quem moriens Jacobus *Pastorem lapidem Israelis* vocavit. *Favorem* interpretor רצון, qui in N. T. dici solet εὐδοκία. Quòd autem ejus *primogenitum decorum bovem* vocat, sign. Ephraimitas fore bellicosos, ductâ similitudine à *Bove* & *Monocerote*. Deinde quòd *Ephraimi legiones.* & *Manassis cohortes* dicit, significanter dicit, Manassi Ephraimum numero anteponens; quod idem Jacobus fecerat. Ego rem Latino more expressi, quæ Græcis verbis poterat per *myriadas & chiliadas*, & quidem ad verbum, exprimi. Nec refert quòd *legionis* vocabulum non sign. præcisè decem millia, aut *cohortis* unum mille. Non enim hîc certus ponitur numerus, sed verba ponuntur quorum aliud plures aliud pauciores significet. ¶ *Zabulonii* foris clarebunt, utpote maris accolæ, & navicularium facientes. *Issacharianis* domi manentibus. *Populos in montem invitabunt*: erunt enim maritimi, & divitiis maritimis abundabunt (hoc enim est quod vocat *maritimam abundantiam*, & *obrutos arena thesauros*, i. littoreos) quibus invitati exterarum gentium homines cum eis commercia habebunt, & eâ consuetudine allicientur. *In montem*, i. Hierosolymam, ubi Sion Dei mons est, ut ibi *Justitiæ sacra* faciant, utpote Divinitus tradita; cùm cætera sint impia atque polluta, itáque injusta. ¶ *Grates Gadum explicanti*, i. Deo sunt agendæ gratiæ, cujus præsidio Gadini bellicâ vi finitimos propulsant, & suos fines amplificant. ¶ Quod autem

autem verto *Grates*, in Hebræo eſt ברך, quod vertunt *Benedictus*, Græcos imitati, apud quos eſt εὐλογητός. Sed hoc verbum ſæpe *gratias agere* ſign. quod fit cùm ob aliquod benefactum Deus laudatur, & ei benedicitur: ut patet ex Luca, qui quòd à Marco de Chriſto in Cœna dictum eſt εὐλογήσας, dicit εὐχαριστήσας. Hi ubi *primùm animadverterunt* Ogi & Sehonis terras eſſe ſibi accommodas, in otio futuris, & imperaturis, Moſem & *populi Principes adiverunt*, ut terras illas obtinerent: & promiſſum præſtiterunt, *Iſraelitis* in ſuas poſſeſſiones intromiſſis. ¶ *Dan*, i. Dania tribus, erit *leone* generoſior. ¶ *Nephthalis Jova* charus. ¶ *Aſer* progenie dives, *fratribus* charus, *oleo*, *ferro*, *ære* abundans: *Vires pro ætatis ratione*, ut quem locum ætatis Aſer inter fratres habuit, eundem ejus poſteri fortitudinis obtineant in tribubus. ¶ Quæ ſequuntur, ad univerſas tribus pertinent. *Nullus eſt cum Deo Iſraelitarum conferendus*: qui quamvis in *cœlis* habitet, non tamen ità terrena deſpicit ut non in terram ſuam ſemper *brachia* dimittat, i. ut non *Iſraelitis* adſit, eorúmque *hoſtibus* exactis, eos *in tuto* collocet, efficiátque ut *Jacobus oculum adjiciat ad terram feracem*, i. terram feracem videat & eâ potiatur; nam *Videre* pro *potiri*, etiam antea notavimus. *Felix Iſraëlitarum populus*, & planè incomparabilis, qui talem habeat defenſorem *Jovam*. *Qui eſt tui faſtigii gladius*, i. qui te ſuo præſidio in iſtud faſtigium & dignitatem evexit, ut *tibi ſubjiciantur hoſtes tui*. Verbum Hebræum eſt יכחשו, quòd Græcè bene exponi poteſt σφαλήσονται, *ſuccumbent inviti*.

13. *A profundo ſubjacente*] i. A terræ ſolo.

CLARIUS.

1. *Dominus de Sinai venit*] Eſt mons Sinai haud procul à *monte Seir*, & *Pharan*, in quibus Dominus magnificentiam ſuam demonſtravit, apparens cum magna caterva Angelorum, qui per *millia ſanctorum* hîc intelliguntur. Tradidítque per *dexteram ſuam igneam legem eis*, h. e. In monte tradidit Legem, in cujus cacumine ignis uſque ad cœlorum ſublimitatem ardebat.

5. *In Iſrael rex*] Vel Moſes, vel Deus. Collectíque ſunt omnes principes populi, & omnes tribus Iſrael ſimul, & facti ſunt congregatio una, & pariter acceperunt ſuper ſe jugum regni.

6. *Vivat Ruben*] Incipit in benedictionibus à Ruben, quòd primogenitus fuerit. ¶ *Et ſit parvus numero*] Quidam putant ſuperiorem negationem etiam referri ad poſteriorem partem benedictionis; alioqui non eſſet benedictio. Alius vertit, *Et non ſit populi ejus numerus*.

7. *Idem quoque*, inquit, *contingat Judæ*] Seu, *Eadem benedictio ſit ſuper Judam*. Ut ſcilicet diu vivat. ¶ *Audi, Domine, vocem Judæ*] Quando ſcilicet ad bellum procedit, & *reduc eum* in pace *ad populum ſuum*. Et quidem *manus ejus ſatis inſtructa eſt*, nec alio quàm Dei benedicti eget *auxilio contra hoſtes ſuos*.

8. *Perfectio tua, & doctrina tua*] Alius vertit, *Thummim & Urim apud te erunt, & apud quemcunque qui pius in te fuerit*, &c. h. e. Oracula Divina, officium Sacerdotale, Legis interpretatio, & quicquid ſanctum in Eccleſia illa Judæorum inveniebatur; ídque nullâ aliâ ratione quàm quòd hæc tribus in omni *tentatione manſit firma & pia erga Deum*, & non inventa fuit in ea ulla labes criminis, niſi ſolùm *juxta aquas Contentionis*, ubi Moſes & Aaron deliquerunt. In adoratione verò vituli conflatilis tanto zelo inflammati fuerunt pro Domino exercituum ut quiſque in ſtrage quam fecerunt *non reſpexerit patrem ſuum aut matrem*, *fratres & filios*, ſed reos quoſque & facinoris authores citra perſonarum delectum interfecerunt. Et quanquam omnes de tribu Levi ab hoc contagio mundi fuerint, tamen ipſi tam ferventes & zelo accenſi fuerunt pro gloria Domini ut etiam propriis parentibus & filiis non pepercíſſent, ſi eos idololatriæ vitio contaminatos inveniſſent.

11. *Benedic, Domine, primitiis ejus*] Vox Hebræa ſignificat *robur* & *vim* illam terræ quam in fructuum procreatione exſerit. Primitiæ autem & decimæ frugum debebantur Levitis.

12. *Amantiſſimus Domini*] *Dilectus Domini habitabit in terra ſua confidenter, & Dominus teget eum omnibus diebus*, collocans Divinitatis ſuæ Templum in medio terræ ejus, ut Benjamitæ veluti *inter humeros Dei ſint habitaturi*. Vel, ut alius ſentit, Templum erat exſtruendum in editiori loco ſortis Benjamin, & iccirco Dominus erit ibi habitaturus quaſi *in humeris* Benjamin.

13. *De benedictione Domini*] Commendatur ſors terræ Joſeph ab optimis & delicatis *fructibus* quos producit in *montibus*, *collibus*, & planitie terræ. Et fertilitatem ejus plurimùm juvat aſpectus *cœli* optimus, *ros* deſuper deſcendens, & *abyſſus quæ cubat ſub* terra ejus, ſalubribus vaporibus montes & valles infundens. *Fructus ſolares* hîc vocantur fruges ſeminum, & fructus vinearum, quos ſol decoquit. *Poma* verò *lunaria*, ſecundùm quoſdam, cucumeres & cucurbitæ, quas terra in illis locis ſingulis emittit menſibus. Alii intelligunt per *fructus menſtruos* flores arborum, qui ſuis quibuſque menſibus prorumpunt.

15. *De vertice antiquorum montium*] Vel *propter primitias montium præcipuorum, & propter fructus quos colles in perpetuum producunt*.

16. *De frugibus terræ, & de plenitudine ejus*] Aliqui interpretati ſunt *benedictionem uberum & vulvæ*, h. e. prolis multiplicationem. Porrò benedictiones iſtas acceptas referre jubetur Deo opt. max. qui Moſi apparuit in *rubo*, & multis diebus habitavit in monte Sinai, qui rubos multos nutrit, & benedictiones illas *ſegregavit ſuper caput Joſeph*, qui *à fratribus ſuis* veluti *Nazaræus ſeparatus fuit*, & venditus in Ægyptum.

17. *Quaſi primogeniti tauri*] Comparatur tribus iſta *Bovi* cujus *primogenitus*, i. præcipuus Princeps, Joſue, *decorus* & inclytus fuit, atque potens, habens *veluti rhinocerotis cornua*, quibus aggreſſus eſt reges potentes, ſubjugavítque illos ſibi, etiam qui à *finibus terræ* contra eum venerunt. Habuit verò duplex cornu, dextrum & ſiniſtrum; dextrum valuit *decem millia Ephraim*, & ſiniſtrum aliquot *millia Manaſſe*. Fuit autem Joſue de tribu Ephraim.

18. *Lætare, Zabulon*] Habitavit Zabulon juxta mare, jubetúrque hîc lætari quòd habiturus ſit proſperum in negotiationibus ſucceſſum. ¶ *Sed & Iſſachar* lætari jubetur qui multum commercii cum Zabulon habuit, niſi quòd ipſe quieti vacabat, habitans *in tabernaculis ſuis*, & ſtudio Legis operam impendens. Et hi pari ſtudio *vocabunt populos ad montem domûs* Domini, ut Legem ejus audirent, & *ſacrificia juſtitiæ offerrent*. Diteſcebant quoque plurimùm ex *affluentia* quam illis *maria* ſuppeditabant, *ſugentes* & attrahentes bona quæ mari exponebantur, & venalia in alia loca deferebantur. Adeò verò diteſcebant ut etiam *theſauros in ſabulum reconderent*, aut, ſecundùm alios, *ex arena colligerent*.

20. *Et Gad ait*] Gad commendatur à fortitudine & loci amplitudine, quippe qui ſine funiculo diſtributionis occupavit regna Seon & Og unà cum tribu Ruben. Fortis verò fuit *ut leo*, & *primùm providit ſibi de portione terræ*, antequam reliquus populus Iſrael aliquid in poſſeſſionem accepit: vidit etiam quòd in ea terra Moſes *legiſlator* eſſet tumulandus, ut quidam exponunt. Alii verò hunc ſenſum afferunt, *Illic eſt locus qui magnos atque nobiles viros, qui in magnis palatiis habitare ſolent, deceat. Tametſi loca illa non inhabitarint donec venerunt cum principibus populi, & fratribus in acquiſitione Terræ opem tulerunt, facientes juxta juſtitiam & judicium Domini*.

22. *Dan catulus*] Dan comparatur *catulo leonis ſaltanti de monte Baſan*, in quo optima erant paſcua, & pecora ſaginabantur.

23. *Nepthali*] Nepthali fruitur *copiosâ Dei benedictione*, & *piâ illius voluntate*, cujus *poſſeſſio in Occidentem & Meridiem* excurrit.

24. *Benedictus in filiis Aſer*] Benedicitur Aſer ob multitudinem *filiorum*, licèt alii ſic exponunt, *Benedictus erit*

Aser à filiis Jacob, & gratus fratribus suis, in cujus sorte tantum creſcit olei ut pedes ſuos in eo lavare poſſit. Sed & ferrum atque æs proferet terra ejus, ut nullus locus calcari poſſit ubi non ſit ferrum & æs, ut facilè urbes ſuas ferreis munire queat portis. Habet & hoc in benedictione ſua, quòd ſenectus tam ſuavis illi futura erit in terra ut nihil differat à diebus juventutis. In Hebræo eſt, *Sicut dies tui, ſenectus tua.* Prætermittitur Simeon in his benedictionibus: nec apparet evidentior ratio, quanquam Judæi varia fabulentur, quàm quòd illa præſertim tribus, ex qua erant Scribæ & Phariſæi, cauſa fuit cur Chriſtus ageretur in crucem.

26. *Aſcenſor cœli auxiliator tuus*] Quamvis ſedeat ſuper cœlum veluti ſuper equum, auxiliator tamen tuus eſt.

27. *Et ſubter brachia ſempiterna*] Per hæc *brachia* quidam intelligunt Orientem & Occidentem. Alii ſic exponunt, *Sub brachiis Dei, quæ te ſuſtinebunt, in æternum eris.*

28. *Habitabit Iſrael*] Habitabit Iſrael confidenter, & ſegregatus ab omnibus nationibus, juxta viſionem Jacob, ſuper terram feracem frumenti & vini, *&c.*

29. *Scutum auxilii*] Salvaris (inquit) in Domino, qui eſt ſcutum auxilii tui, & *gladius gloriationis* contra hoſtes tuos, qui ſic humiliati ſunt per gladium Domini ut calcare poſſis colla eorum. ¶ *Negabunt te inimici tui*] Alius vertit, *Debilitati ſunt inimici tui erga te.* Poteſt & verti, *mentientur tibi inimici tui.* De quo Hebraiſmo dicetur in Pſalmis.

DRUSIUS.

2. HOreb ſive Choreb locus erat prope Sinai, in quo mons qui *mons Horeb* dicitur, & *mons Dei.* Sunt qui cum Sinai eundem eſſe putant. Sed Sirachides diſtinguere videtur, 48. 7. *in Sinai, & in Horeb*; niſi Vau ſit exegeticum, ut dicat, *in Sinai, hoc eſt, in Horeb. Sina* Græcè Σινᾶ cum Iota ſubſcripto; quod tamen ferè negligitur. Appellatio à *ſiccitate.* Nam erat locus admodum ſiccus: unde copia ruborum, quæ nomen dedit monti & deſerto *Sinai. Rubus* enim סנה dicitur, unde *Sinai.* R. D. *Rubus creſcit in loco arido & in terra ſiticuloſa; vocatúrque mons Sinai de nomine ipſius.*

IDEM.

2. מִרִבְבוֹת קֹדֶשׁ מִימִינוֹ. A. ἀπὸ μυριάδων ἁγιασμοῦ, ἀπὸ δεξιᾶς αὐτοῦ, *à decem millibus ſanctificationis, à dextra ejus*] ¶ *Decem millibus*, vel, *myriadibus.* ¶ *Sanctificationis.* Alii, *Sanctorum*, i. קְדֹשִׁים, Lxx Κλήσεως. Legerunt קֹדֶשׁ, cùm puncta deeſſent, pro קָדֶשׁ, quod propriè *ſanctitatem* denotat.

23. רָצוֹן. Sym. εὐδοκίας] In Fragmentis à me olim collectis שבע רצון, Sym. πλησμονὴ εὐδοκίας, *ſatietas bonæ voluntatis.* Lex. vet. Εὐδοκία, *bona voluntas.* Tertul. adv. Marcion. l. 5. c. 17. *boni exiſtimatio.* Vide de hac voce Hieron. Epheſ. 1. pag. 163. Sunt qui exponunt *propenſa animi affectio, ſingularis favor, & eximia benevolentia affectio Dei*, ſive, ut Græci dicunt, τὸ ἀγαθὸν τοῦ Θεοῦ διάνοια, *bona exiſtimationis propenſio, & favoris benevolentiæque inclinatio & voluntas, judiciúmque aliquid habens ſecundum, gratum & acceptum.*

GROTIUS.

3. *Omnes ſancti*] Sic vocantur Iſraelitæ etiam in Daniele 7. 25. Vide ſuprà Exod. 19. 6. Num. 16. 3. ¶ *Et qui appropinquant pedibus ejus*] Heb. *Ipſi juncti ſunt ad pedem tuum*, i. diſcipuli tui ſunt. Mos enim diſcipulorum ſedere inter pedes magiſtri. Philo, Νέοι ὑπὸ πρεσβυτέροις καθίζοντες. Adde Act. 22. 3. Sequitur explicatio, *accipient de eloquiis tuis.*

5. *Rex*] Non quidem nomine & pompâ, ſed juſto Regio populum gubernavit. Vide quæ dicta ſuprà 17. 9.

6. *Vivat Ruben, & non moriatur, & ſit parvus numero*] Utcunque decreſcat ejus tribûs multitudo, nunquam tamen ea tribus tota interibit.

9. *Qui dixit patri ſuo & matri ſuæ, Neſcio vos*] Vide ad hanc rem pertinentia l. 2. De J. B. ac P. c. 26. §. 3. & in Annotatis ad eum locum.

12. *Amantiſſimus Domini habitabit*] Imò, *Dilectiſſimus Domino*, ἠγαπημένῳ ὑπὸ Κυρίου κατασκηνώσει πεποιθώς. Quæ verò ſequuntur explicant Græci additâ voce Θεός. Significatur Benjaminis habitatio firma, Hieroſolymis ſcilicet, & Sanctuarium in ejus parte. Vide Gen. 49. 27. ¶ *Quaſi in thalamo totâ die morabitur*] Legit non חפף, ſed חפר. At Græci legerunt ut Maſoritæ, ὁ Θεὸς σκιάζει ἐπ' αὐτῷ πᾶσαν τὴν ἡμέραν.

14. *De pomis fructuum Solis ac Lunæ*] Principia generationis, Sol calore, Luna madore.

17. *Cornua rhinocerotis*] At Græci, κέρατα μονοκέρωτος τὰ κέρατα αὐτοῦ. Et ità ſemper vertunt Græci. Aliud eſſe animal rhinocerota, aliud monocerota, oſtenſum multis. Monoceroti *cornu mediâ fronte cubitorum duûm eminet*, Plin. 8. 21. Bos Joſephi inſigne, Gen. 49. 6. Sed bos ità validus ut unumquodque ejus cornu æquet cornu monocerotis. Et Syris & Arabibus רים *monoceros.*

19. *Populos vocabunt ad montem: ibi immolabunt victimas juſtitiæ*] Exemplo ſuo præibunt cæteris, victimas ad Templum liberaliter adferendo. ¶ *Inundationem maris quaſi lac ſugent*] Heb. *affluentiam marium ſugent*, i. Zabulun & Iſachar *ex maris copia diteſcent.* Græci, πλοῦτος θαλάσσης θηλάσει σε.

20. *Benedictus in latitudine Gad: quaſi leo requievit*] Vide 1 Par. 5. 18. *&c.*

23. *Nephthali abundantiâ perfruetur*] Sym. ad Hebræum expreſſiùs, πλησμονὴ εὐδοκίας. Idem eſt cum eo quod ſequitur, *plenus benedictione.* Amant enim Hebræi oſtentare verborum copiam in lingua ſatis inope.

25. *Sicut dies juventutis tua, ità & ſenectus tua*] Sumpſit nempe דבא pro זוב à זוב, quod eſt *fluo*, dies fluxus ſunt ſenectus. Græci, ὡς αἱ ἡμέραι σου, οὕτω ἰσχύς σου, i. Quò diutiùs durabit tribus iſta, eò fiet valentior. Congruit hoc Hebræo quod habemus. Alii legerunt דבריך *fama tua.* Alii דבעך pro זבעך *colores tui.* Optima eſt interpretatio Græca.

27. *Habitaculum ejus ſurſum*] Verus ſenſus eſt, *Refugium ejus Deus æternus*, מעונה ἀνεπόδοτος σου, bene Græci, nam & alibi nomen מעון, ſive מענה, vertunt καταφυγήν. אלהי קדם, non Θεῷ ἀρχῇ, ſed Θεὸς ἀρχῆς, quomodo fortè ſcripſerunt Lxx. Vox קדם vertitur πρὸ αἰώνων Pſal. 55. 19. & alibi: nam Hebræi vocem propriam non habent quâ æternitatem exprimant, itaque tranſlatione aut circumlocutione utuntur. Sic Deus dicitur עתיק יומין Dan. 7. multáque ſunt alia ad eam formam.

29. *Negabunt te inimici tui, & tu eorum colla calcabis*] Heb. *Mentientur tibi*: i. Si populi ſubacti fidem fallant, edomabis eos.

CAP. XXXIV.

MUNSTERUS.

2. *EPhraim*] Secundùm Ger. *Ephraim & Menaſſe fuerunt in Aquilone terræ Iſrael; Jehuda verò in Meridie, cujus terminus porrectus eſt à Jordane uſque ad mare: Dan habitavit in Septentrione vergente ad Occidentem; Naphthali conjunctus fuit Jehuda ab Oriente; Aſer & Iſachar fuerunt in medio Ephraim & Menaſſe; Simeon, juxta ſortem Jehuda; Binjamin verò inter Jehudam & Joſeph; Zebulun, in littore maris.*

6. *Uſque in hunc diem*] Secundùm Hebræos iſtud ultimum caput ſcriptum eſt à Jehoſua, longo tempore poſt mortem Moſi. Sunt etiam inter eos qui pro eo quod nos vertimus, *Et ſepelivit eum in valle*, ſic legunt, *Et ſepeli-*

vit

vit seipsum, ingressus scilicet in speluncam arctam, ubi exhalavit spiritum. Et quando subjicitur, *Et non cognovit quisquam sepulcrum ejus usque in hunc diem*, verisimile est quòd Jehosua hoc caput non scripserit nisi aliquot annis post mortem Mosis: aliàs enim non dixisset, *usque in hunc diem*, q.d. Cùm jam multi transierint anni usque in hunc diem, tamen sepultura Mosis nemini interea temporis revelata est, etiam cùm tria signa hìc dentur de loco sepulcri; *Sepultus enim est in valle, in terra Moab, è regione domûs Peor.* Sed sicut Dominus in vita ejus mirabilis voluit videri, ità quoque in morte ejus voluit dare indicia suorum mirabilium, ut scientes locum sepulturæ sepulcrum invenire nequirent.

7. *Non caligavit oculus ejus, nec fugit vigor ejus*] Arguunt quidam Hebræorum, *Si non caligavit oculus ejus, nec fugit vigor ejus, non fuit mortuus, nec fuit homo. Si enim fuisset homo, sensisset defectionem virium, sicut reliqui homines: At quia fuit Angelus, non sensit ullam in corpore suo mutationem.* Hæc scribunt quidam Judæi contra apertum Scripturæ textum.

Commendatio dignitatis Mosaicæ.

מעלת משה

משה היה איש גדול ולא קם נביא בישראל כמוהו כי הוא בנבואה היה גדול מכל הנבואים כי הם היו מתנבאים מנבואתו ובתורת משה כלולים כל דברי הנביאים כי הוא אביהם של כל הנביאים הקדומים לפניו והבאים אחריו ובזמנו והוא מבחר בריאת ית' מכל בני אדם והוא המשיג מסוד הבורא ית' יותר ממה שהשיג או ישיג כל אדם שנמצא או שעתיד להמצא. הוא הניע לתכלית רום האנשים עד אשר הניע למעלת מלכות שמים ונכלל בכת המלאכים: הוא גדול היה במעלת הנבורה והכח כמו שראינו מה שעשה לפרעה מלך קשה ואכזר ולכל עבדיו ולכל ארצו לרמזו שבתוך פלטרין היה ננסנס לעשות האותות והמופתים בנבורת ובגודל לבב: הוא בחכמתו ובכח ידו שפט את ישראל ארבעים שנה והדריכם בדרך ישרה ואף על פי שהיו חוטאים בכל עת ובכל שעה היה מתפלל עליהם עד שזה היה פלא גדול מכל מה שעשה במצרים ועל כן היו ישראל יריאים ממנו כמראה של שכינה. הלא תראה מה שעשה בענין הענל שלא היו עמו אלא שבט לוי והוא לבדו קם כנגד שש מאות אלף איש ודן את החוטאים ושרף את הענל והשקה לישראל ממנו על כרחם ולא היה בהם פוצה פה ומצצת ובפרט בומן שעובו את יהוה והשתחוו לענל ויובחו לו כי מצח אשה זנה היה להם נגד השם וכשבא משה כלם נחבאו ועמדו במקומם ממוראו.

VOluimus in fine Legis Mosaicæ & hanc appendicem adjicere, ut simplex lector cerneret in quantam dignitatem subvectus fuerit Moses, *Propheta ille magnus, cui in Israel similis non surrexit*, homo scilicet purus ut ille fuit. *Excelluit hic facile in sua prophetia omnes alios sacros Vates, quippe qui vaticinati sunt ex prophetia Mosis, sicut & omnia eorum verba in lege Mosaica comprehenduntur. Fuit enim Moses pater omnium Prophetarum, tam eorum qui tempore ipsum præcesserunt quàm qui secuti sunt eum. Fuit hic vir singulariter ex omnibus creaturis & filiis hominum à Deo electus, ut etiam plus hauserit de cognitione & mysteriis Dei quàm omnes alii mortales. Ipse est qui pervenit ad consummatam perfectionem naturæ humanæ, ut etiam dignus visus fuerit inseri regno cœlorum, immisceríque choris Angelorum. Fuit magnus in potentia & virtute, id quod videre licet in illis quæ gessit cum Pharaone Rege duro & crudeli, atque cum omnibus servis ejus & tota terra, quomodo cum autoritate ingressus est palatia illorum, & fecit signa atque prodigia, in potentia & magnificentia cordis. Ipse sapientiâ suâ & virtute manûs suæ judicavit Israelem 11. annis, atque duxit eos per viam rectam. Cumque illi singulis fere momentis peccarent, ipse non cessavit orare pro eis ut etiam hoc pacto signa faceret quæ excederent portenta in Ægypto facta, fieríque ut Israelita illum ceu numen quoddam revererentur: Id quod deprehendere licet ex facto vituli, quando cum sola tribu Levi consurrexit contra sexcenta millia virorum, ulciscens peccatores, vitulúmque comburens, & Israelitis in poculo bibendum tradens, imò ad hoc ipsos cogens; nec fuit inter eos qui hiscere auderet contra eum. Vide quid egerit cùm deseruissent Dominum, adorassent vitulum, obtulissent sacrificia, & planè frontem meretricis induissent contra Dominum: Venit Moses, & omnes abdunt sese, stántque præ pavore ejus in loco suo.* Hæc est summa commendationis quam Hebræi tribuunt Mosi. Nec quicquam hic adjecimus ex cerebro nostro, præter id, *homo purus*, ut Christi majestatem attollerem super omnes creaturas, nec æmulis occasionem præberem calumniandi. Similiter quæ de receptione intra choros Angelorum scribuntur, ab Hebræis scribuntur, non à me. Scio Christum dixisse, *Vidit Abraham diem meum, & gavisus est.* Vidit nimirum & Moses diem illum jamdiu à se exspectatum, & gavisus est.

FAGIUS.

6. *ET sepelivit eum in valle*] Quidam Hebræorum sentiunt quòd Moses seipsum sepeliverit, ità ut ingressus speluncam arctam ibi spiritum exhalaverit. Alii sentiunt quòd Deus ipsum sepeliverit, sed per manus Angelorum; sicut habebatur in libris apocryphis, ex quibus Judas Apostolus in sua epistola locum citasse videtur: ubi scribit *Michaelem Archangelum cum diabolo certavisse de corpore Mosi*, qui nimirum illud in propatulo esse nolebat, nè Hebræi aliquando ad idololatriam provocarentur eum adorantes, quem propè divinum cognovissent.

VATABLUS.

1. *E Planitie*, מערבות] *De campestribus.* Dicunt Hebræi, hoc caput scriptum fuisse à Josue, Spiritu prophetico. ¶ *Nebo, in verticem collis*, נבו ראש הפסגה] *Nebo, in verticem Pisgah*: ità quidam vertunt, ut & Num. 21. 20. ¶ *Qui* est *contra faciem Jercho*, אשר על פני ירחו] *Qui oppositus est Jerico*: vel, *qui respondet.*

2. *Mare novissimum*, הים האחרון] Vide c. 11. 24.

3. *Vallem*, בקעת] Per appositionem dictum. Aut verte, planitiem inquam *vallis, in qua sita est Jericho urbs quæ abundat palmis.*

5. *Juxta sermonem Jehovæ*, על פי יהוה] *De sententia Jehovæ*, i. jubente Jehovâ.

6. *Et sepelivit eum*, ויקבור אותו] Sub. *Deus*, vel *Angelus*, i. sepultus fuit. Ex doctioribus Hebræorum alter vertit, *Et sepelivit semetipsum*, i. ingressus est speluncam quæ fuit illi loco sepulcri, cùm se priùs composuisset. ¶ *In Gai*, בגי] Vide Num. 21. 20. Quidam vertunt, *in ipsa valle.* ¶ *Beth-Peor*, בית פעור] *Fani Peor*, vel, *ædis Phogor.*

7. *Natus erat centum viginti annos*, בן מאה ועשרים שנה] Ad verb. *filius centum & viginti annorum.* ¶ *Caligavit.* כהתה] *Caligabat*, i. valebat acie oculorum. ¶ *Aufugit*, נס] *Emarcuerat, evanuerat*, q.d. Senectus nullum incommodum ei attulit; valebat adhuc acie oculorum, & facies erat ei semper succulenta, Gallicè, *Il avoit tousiours le visage frais.* Solet enim senectus esse sicca.

9. *Spiritu sapientiæ*, רוח חכמה] i. Spiritu sancto per impositionem manuum.

10. *Quem nosset Jehovah*, &c. אשר ידעו יהוה וגו'] Hebraismus, Qui sic familiariter conversaretur & loqueretur cum Jehova. Qui talem consuetudinem haberet cum Deo.

11. *In omnibus signis*, &c. לכל האתות] Subaudi, *Non fuit* inquam *Propheta similis Mosi in omnibus*, &c. Alii, *propter omnia signa*, &c. Verbum *Miserat* posteriore loco posuit interpres noster, ut clarior esset sensus, quod priore loco Hebraice ponitur.

12. *Et in omni manu forti*, &c. ולכל היד החזקה וגו׳] Intelligit ea quæ facta sunt in exitu de Ægypto & in Mari rubro. ¶ *Terrore*, לעיני] Qui scilicet corripuit populum, quando Dominus dedit Legem in monte Sinai.

CLARIUS.

2. *Ephraim*] Ferunt Ephraim & Manasse fuisse in parte Aquilonari terræ Israel, Judam verò in Meridie, cujus terminus porrectus est à Jordane usque ad mare. Dan habitavit in Septentrione vergente ad Occidentem. Nephthali conjunctus fuit Judæ ab Oriente, Aser & Issachar fuerunt in medio Ephraim & Manasse, Simeon, juxta sortem Judæ; Benjamin verò, inter Judam & Joseph; Zabulon, in littore maris. Secundum Hebræos, hoc ultimum caput scriptum fuit à Josue.

GROTIUS.

6. *Et sepelivit eum*] Operâ Angelorum, quorum princeps Michael; idque nè Judæi aliquando tanti viri reliquiis superstitiosum cultum deferrent.

7. *Moses centum & viginti annorum erat*] Vide quæ dicta Gen. 6. 3.

8. *Triginta diebus*] Quot dies etiam Aaronis & Mariammes luctui impensos narrat Josephus. In luctu super communis sortis hominibus sufficiebant dies septem. Sirachides 22. 12. Josephus fine sexti Antiquæ Historiæ; Ammianus Marcellinus lib. 19. ¶ *Dies planctûs*] Triginta: Josephus.

Finis Annotatorum ad Pentateuchum.